

प्रकाशक
डॉ० सी गिरि
कुलसचिव
राष्ट्रिय सस्कृत सस्थान
मानित विश्वविद्यालय
५६-५७, इन्स्टीट्यूशनल एरिया, जनकपुरी
नई दिल्ली - ११००५८

पुनर्मुद्रित सस्करण, २००६

मूल्य - १२९३ ०० (छ भागो का सेट)

मुद्रक

चौखम्बा सस्कृत सीरीज आफिस

के ३७/९९, गोपाल मन्दिर लेन

गोलघर (मैदागिन) के पास

पोस्ट बॉक्स न० १००८, वाराणसी-२२१ ००१ (भारत)

फोन ३३३४५८ (आफिस), ३३४०३२ एव ३३५०२० (आवास)

e-mail cssoffice@satyam net in

VĀCASPATYAM

(A Comprehensive Sanskrit Dictionary)

Compiled by

Sri Taranatha Tarkavachaspati

Professor of Grammar and Philosophy

Govt Sanskrit College, Kolkata

Vol. IV

RASHTRIYA SANSKRIT SANSTHAN

Deemed University

56-57, Institutional Area, Janakpuri

New Delhi-110058

Publisher
Dr. C. Giri
Registrar
RASHTRIYA SANSKRIT SANSTHAN
Deemed University
56-57, Institutional Area, Janakpuri
New Delhi-110058

Reprinted, 2006

Price 1293 00 (set of six vols)

Printer
CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES OFFICE
K 37/99, Gopal Mandir Lane
Near Golghar (Maidagin)
Post Box No 1008, Varanasi-221 001 (India)
Phone Off 333458, Resi 334032 & 335020
e-mail cssoffice@satyam.net.in

गगनाङ्गना स्त्री गगनगताङ्गना । अप्सर'सु ।

गगनाध्वग पु० गगनाध्वना आकाशमार्गेण गच्छति
गम-ड, स्रष्टुं देव० ।

गगनाम्बु न० दत्त० । दिव्योदके तडागादावपतिते पात्रादौ
धृते मेघनि स्रतजले । "गगनाम्बु त्रिदोषघ्नं गृहीतं यत्
सुभाजने" । वन्य रसायन मेध्य पात्रापोषि तत'परम् ।
रक्षोघ्नं शीतलं क्ष्मादि जडदाहविषापहम्" सुश्रुत ।

गगनेचर ३० गगने चरति चर-ट अलुक् स० । इदेवे
२ छर्वादिपक्षे श्राविचक्रे च । ४ वङ्गादौ वि-
स्त्रिया टाप् । "तस्मिन्नु कथिते माता कारणे गगने-
चर' भा० आ० २७ अ० ।

गगनील्लुक् ३० गगने चल्लुक् इव । १ मङ्गलपक्षे हारा० ।
तस्य गगनगत्वात् लोहितलङ्कृत्वाच्च तथात्वम् । [जगन्मव ।
गग्ग्य ह्रासे भा० पर० अक० सेट् । गग्गति अगमधीत्
गग्गु स्त्री वाचि निघण्टौ "गग्गु इत्यत्र पाठान्तरम् ।

गङ्गा स्त्री गम-गन् । विष्णुपादभवे नदीभेदे २ किमवत्
कन्याभेदे च । "इमं मे गङ्गे । यस्मिन्ने । सरस्वति ।
शुद्धि । स्तोम सचता परम्परा । अविष्मन्ना मरुद्भूमे ।
वितस्तयाजोकीये । ऋष्युद्यासुधोमया" अ० १०, ७५, ५ ।
रमाश्चमधिलस्य द्रमधाननदीना निरुक्तिर्यास्त्रो न ८,
२६ दर्शितम् यथा "अथैकैकपदनिरुक्तम् गङ्गा १ गम-
नात् । यस्मिन्ना २ प्रयुवती गच्छतीति वा विप्रयुतं गच्छ-
तीति वा । सरस्वती २ सर इत्युदकनाम सत्ते' तद्वती ।
शुद्धि ४ शुद्धाविषी क्षिप्रद्राविषी व्याश्रुतस्ये इत्यतीति वा ।
हरावती परम्परा ५ त्याङ्ग पर्ववती भास्वती कुटिलगामिनी ।
अविष्मन्ना ६ अविष्मन्नाऽसिता सितमिति वर्णनाम तत्प्रतिपेक्षो-
ऽवितम् । मरुद्भूमा ७ सध्या नद्या , मरुत एवा वर्जयन्ति ।
वितस्ता दविदग्वा विष्टवा मङ्गाङ्गला । व्याजीकीया ८ वि-
पाडित्याङ्गः अजुकमभवा वा अजुगामिनी । विपाट् विपा-
टनाहा विपाशनाहा विपापणात् वा पाशा कस्या अपा-
स्मन्त वसिष्ठस्य सुमूर्तलक्ष्मादिपाडुच्यते पूर्वमासीदु-
च्छिरा । सुधोमा ९ शिन्नुर्धनेनामभिपुर्वान्ति सिन्नु, स्रन्त-
नात्" । "अष्टाविंशति' (हयान्) भरतो दौष्पान्तिर्वचना-
मह । गङ्गाया इत्यङ्गेऽवगात् पञ्चपञ्चाशत् हयान्' शत०
ब्रा० १२, ५, ४, ११ । "न वै गाभोमन्दीरस्य गङ्गाया उदक
पटु' कात्या० श्रौ० १२, २, २० । "तेन चेदविवादस्ते मा गङ्गा
मा कुक्षु गम" मह । "गङ्गायाश्चिमवत्कन्यारूपत्वे
ऽपि नदीरूपतया स्थित्यन्तरकथा रामां व्यादि' वपा

"भगीरथस्तु राजर्षिर्षोर्मिको रघुनन्दन' । । अमपत्नं
मङ्गाराज प्रजाकाम' स च प्रजाः । सन्निष्ठाधार
तद्वाच्यं गङ्गावतरणे रत' । तयो दीर्घ समातिष्ठो
कर्णे रघुनन्दन । । ऊर्ध्ववाङ्म' पञ्चतपा सावाहारो
जितेन्द्रियः । । तस्य वर्षेक्ष्माणि घोरे तपसि तिष्ठत ।
अतीतानि महाबाहो । तस्य राक्षो महात्मन' । सुप्रोतो
भगवान् ब्रह्मा प्रजाना प्रभुरीश्वर । तत' सुरगणै
सार्धं सुपागम्य पितामह । भगीरथ महात्मन' तप-
सालमयात्रगीत् । भगीरथ । मङ्गाराज । प्रीतस्तेऽहं
जनाधिप । । तपसा च सुतप्तेन, पर वरय सुप्रत । ।
मधुवाच महातेजा सर्वलोकपितामहम् । भगीरथो
महाबाहु' कताञ्जलिपुट स्थित । यदि मे भगवान्
प्रीतो यद्यस्ति तपस' फलम् । मङ्गरस्यात्मजा' सर्वे
भक्त' सखिभमाप्नुयु' । गङ्गाया' सखिचक्षिणे अश-
न्येषा महात्मनाम् । स्वर्गं गच्छेदुरत्यन्तं सर्वे' च
प्रपितामहा । देव । याचे ह सन्त्ये नावसीदेत् कुलञ्च
न । इच्छाङ्गणां कुले देव । एव मेऽस्तु पर पर' ।
उक्तवाक्यं तद् राजानं सर्वलोकपितामह । प्रत्युवाच
शुभा वाणीं मधुरां मधुराक्षराम् । मनोरथो महातेज
भगीरथ । मङ्गारथ । । एवमवत्स भद्रान्ते इच्छाङ्गकुलव-
र्धन । । इयं जैमवती ज्येष्ठा गङ्गा हिमवतः सुता ।
ता वै धारयितुं राजन् । हरस्तत्र नियुज्यताम् ।
गङ्गाया' पतमं राजन् । प्रथिवी न सखिष्यते । तं
वै धारयितुं राजसान्य पश्यामि श्रुजित । तमेव
छङ्गा राजान गङ्गा चामाष्य लोककृत् । जगाम
त्रिदिव देवे सर्वे' सह मरुतपै ।" ४२ स० ।

"देवदेवे गते तस्मिन् सोऽङ्गुष्ठापनिपीडिताम् । कृत्वा
वसुमतीं राम । वत्सर सप्तमासत । अथ सवत्सरे पूर्णे सर्व-
लोकनमस्कृत । उभापति यमुपतीराजानमिदमब्रवी-
त् । प्रीतस्तेऽहं नरभ्येष्ट । करिष्यामि तव प्रियम् । 'श-
रसा धारयिष्यामि शैलराजसुतामहम् । ततो जैमवती
ज्येष्ठा सर्वलोकनमस्कृता । तदा सातिमङ्गहूप कृत्वा
वेनसु दुःसहम् । आकाशादपतङ्गम । शिवे शिवशिर-
सुत । अचिन्त्यस्य सा देवी गङ्गा परमदुर्हरा ।
विश्राव्यह हि पातालं ज्योतसादृशं गङ्गरम् । तस्या-
वशेपनं सात्या क्रुद्धस्तु भगवान् हर । तिरोभावयितुं
दुर्बिष्वक्ते स्निग्धनक्षदा । सा तस्मिन् पतित्वा पुण्या
स्थले रुद्धस्य मूर्धनि । हिमवत्प्रतिमे रास । जटास-

महामहोदधौ । सा कथञ्चिन्महीं गन्तुं भाग्यक्रोदयत्प्रभा
स्थिता । नैव सा निर्गम चेमे जटामण्डलमध्यत ।
तत्त्वैवावभ्रमद्देवी सवत्सरगणान् वङ्गन् । तामपश्यन्
पुनस्तत्र तप परममास्थित । स तेन तोषितश्चासीदत्यन्त
रघुनन्दन । । विषसर्जं ततो गङ्गां हरो विन्दुसर
मति । तस्यां पिष्टम्यमानायां सप्त स्रोतांसि क्षिप्रे
ह्लादिनी पावनो चैव नक्षिनी च तथैव च । तिस्र
प्राचीं दिश जम्बुगङ्गा शिवजला शुभा । सङ्गु-
चैव सीता च सिन्धुश्च महानदी । तिस्रचैता दिश
जम्बुः प्रतीचीन्तु शुभोदका । सप्तमी चान्धगातायां
भगोरचरय तदा । भगोरयोऽपि राजर्षिर्दिव्यसुन्द-
मास्थित । प्रायादप्ये मङ्गलतेजा गङ्गा त चायुत-
मजत् ।” ४१ स० ।

“स गङ्गा सागरं राजा गङ्गाशतगुणतस्तदा । प्रविशेय
तत्र भूमेर्यत्न ते भस्मसात्कृता । भस्मम्ययाहूते राम ।
गङ्गायां सलिलेन वै । सर्वलोकाप्रभुर्गङ्गा राजानमि-
दमब्रवीत् । तारिता नरयादृष्टं च । दिव याताश्च देव-
वत् । पटि पुत्रा सहस्राणि सगरस्य महात्मन । साग-
रस्य जल लोके यावत् स्थास्यति पार्थिव । । सगरस्या-
त्मजाः सर्वे दिवि स्थास्यन्ति देववत् । इत्यथ उचिता
ज्येष्ठा तप गङ्गा भविष्यति । त्वत्कृतेन च गङ्गाय
लोके स्थास्यति विन्दुता । गङ्गा त्रिपथगा नाम दिव्या
भागोरपीति च । ज्ञीन् पथो भावयन्तीति तस्माच्च
पथगा कृता ।” ४४ स० ।

उपास्यसर्वज्ञे त्वं तस्या स्वतत्त्वमकारोऽन्यथा उक्त
कलभेदादविरोधः । यथा
महाभारते “महापुरुषां गगनत पतन्ती नै महे-
श्वर । द्वार शिरसा गङ्गां तामेव दिवि सेवते” । ब्र-
ह्माण्डे “महादेवस्य या यम्भोरुत्तमाङ्गोत्तमाष्णु भात् ।
विनिर्गता महामन्दा दक्षिणेष्वपत शुभा” स्कान्दे-
“त्रिविक्रमपदोऽङ्गिरस्रह्मण्डलपिरोहवा । परा विष्णु-
पदीगङ्गा सप्तप्रापूर्ति कारिणी ।” वैष्णवे “तत प्रभ-
वति ब्रह्मन् । सर्वपापहरा हरिः । गङ्गा देवाङ्गनाङ्गना
मनुष्यमपिच्छरा । विष्णुपादविनिष्क्रान्ता ज्ञावयित्वेन्दु
मण्डलम् । समन्ताद्ब्रह्मण उद्यो गङ्गा पतति वै दिवः ।
सा तत्र पतिता दिभु चद्रव्यां प्रत्यपद्यत । सीता चालक-
मन्दा च बह्नुर्भद्रा च वै क्रमात् ।” पाद्मे “क्षितौ तार-
यते मत्तोद्गागांसारयतेऽन्यथा । दिवि तारयते देवां

सोन त्रिपथगा कृता ।” भविष्ये “महेश्वरस्य वा त्र-
योर्भूर्तिरेषा समाननी । त्रैलोक्यपावनार्थाय दयया-
घरणीकृता ।” तत्त्वभाष्यप्रकरणे ब्रह्माण्डे “पापिष्ठानां
पापहन्त्रो स्वर्गलोकाग्निदेवता । स्वभाव एव गङ्गायाः
शैत्य शीतरोचो यथा” भविष्ये “पापक्षण्डनशीला
हि सद्योगङ्गा स्वभावतः । उपपातकरापीनां सा हि
हन्त्रो यत कृता” स्कान्दमातृस्योः “क्रोधलोभैक
हृत्तीनां विपरीतक्रियावताम् । कामिनाञ्च तयान्यत्र
तपोयथादि निष्कनम् । गङ्गायान्तु जत सवे
सफलं स्यात् सद्यः । परब्रह्मण्युपाया गङ्गायास्तु
स्वभावतः” । सर्वदेवादिसमप्रकरणम् भविष्ये “जिह-
वाक्यं त्रैलोक्ये यानि तीर्थानि पुण्यान्यायतनानि च ।
पर्वतादीनि रम्याणि पुण्यलेशाणि यानि च । धर्माश्च
सर्वदेवाश्च सर्वयज्ञतर्पाणि च । यद्गङ्गा च विष्णु च
सर्वशक्तिवमन्वित । अष्टाविंशतिकोशस्तु देवता व्याप्त
वै सदा । गङ्गायां सर्व एतैरेकैकैरुपैश्च सस्थिता ।
तिस्र कोशत्रैकोटी च तीर्थानां पायुरब्रवीत् । सर्वदा
कलिकाये च गङ्गायां नात्र संशयः” भविष्ये “सर्वदेव-
मयो गङ्गा सर्ववेदस्वरूपिणो भगवद्गोतायां “क्षीत-
सामक्षि जाङ्गरीति” अथ तस्या विविधताप्रकरणम् देवानान्तु
महादेवो यथा श्रेष्ठतम कृत । सर्वेषामेव तीर्थान्तु
तथा गङ्गा विविध्यते” महाभारते “सर्वतीर्थमयो गङ्गा
सर्वधर्ममयो मतु । सर्वपापमयो गीता सर्वदेवलो-
हरि” स्कान्दे “भूतेश्वरादिह परोऽङ्गि न पूजनीको
नैवाश्वमेधसडयः क्रतुरसि लोके । गङ्गासम त्रिभुवने
न हि तीर्थमस्ति नान्यदुच्यते च शिवरात्रिसम तथास्ति”
महाभारते “न गङ्गासद्य तीर्थं न देव केषवात् पर ।
ब्राह्मणेभ्य पर नास्तीत्येवमाह पितामहः” ब्रह्माण्डे
“कहौ त्वं सर्वतीर्थानि स्वमहात्म्यप्रभावतः । गङ्गामभि-
रुच्य यानि सा त्वं देशी न कुत्रचित्” नारदीये
“कोटिष्वटास द्युष्य तीर्थानां यन् फल भवेत् । तत्सम-
क्षमिहैकत्र गङ्गायां समते नर” भविष्ये “क्षमिभूति
प्रयागेन भक्तिपाद्या महेश्वरो । मानातुरूपमवदा
गङ्गा सर्वजगद्धिता” ब्रह्माण्डे “प्रभासे गोसङ्घोच
राक्षस्यो दिवाकरे । यत्फल पाण्डुरवधे । गङ्गायां
तद्दिने दिने । महापुण्या महावेगा सद्य युद्धिहरी
परा । महापुण्यमदा सदाः स्वर्गलोचप्रदेव सा” दानवर्षे
“स्नातृभ्यु यथा स्नान सर्वपापक्षम कृतम् । तीर्थानां

तथा स्यात् तस्यापि पुण्यकर्मणः । मेरुमन्दरमाशोऽपि
राशि पापस्य कर्मण । गङ्गाक्षानेन दन्धः स्नान-
राशिरिवानसै ” ब्रह्माण्डे “स्मृता स्वर्गमवाप्नोति
पीत्वा ज्ञानमवाप्नुयात् । गङ्गाक्षाने तु भक्त्या वै प्राप्नोति
परम पदम्” ब्रह्मसूत्रे “गङ्गायां मौसलं ज्ञानं महा-
पातकनाशनम् । क्षत्रानाम् स्वर्गस्य प्राप्तिर्ज्ञानान्मुक्तिर्न
सद्यः ” । पुण्यकालविशेषज्ञानप्रकरणम् भविष्ये “ह्यदृष्टां
अवशेषेण क्षण्यं पुण्ययोगतः । आश्रयास्तु चतु-
र्दश गङ्गाक्षानं विशेषतः । वैशाखे पूर्वमेवा या स्या-
न्माघे वै कार्तिके तथा । तथा माघी तमावास्या गङ्गा-
क्षाने सुदुर्लभा । ह्यष्टाष्टम्या सहस्रान्तु गतं स्यात्
सर्वपथं । अमावास्यादिने चैव सहस्रान्तु दिनशये ।
चन्द्रसूर्यपक्षे चण व्यतीपाते त्वननाकम्” ब्राह्मे
चन्द्रसूर्यपक्षे चैव योऽवगाहति जाङ्गलीम् । स ज्ञान-
मोक्षोऽपि किमप्यमर्ते मर्होम्” अतः “इन्दोर्नक्षत्र-
मोक्षं रवेर्दशगुणं तथा । गङ्गातोये तु सप्तमो इन्दो-
कोटीन्वेदेय” (गन्धर्वकण्ठे णीवरूपोदगहराज्ञोदय-
ज्ञानफलं तत्तत्तद्दे इत्यम्) । सङ्कारणप्रकरणम्
गानपर्वब्रह्माण्डाख्येयेपु ।

“जाङ्गलीतीरसभूतां स्रष्टुं भूतानि विभक्तिं य । विभक्तिं रूप-
सोऽकस्य तमोनाशाय केवचम्” तर्पणप्रकरणम् ब्रह्मा
सृष्ट्याने यदानधर्मेण “य इच्छेत् सफलं जन्म जीवन-
मृतमेव च । संपिबु सप्तयेङ्गनामभिगम्य सुरास्तथा”
अथ दानप्रकरणम् भविष्ये “वासी हरिणरत्नानि पल-
मुष्णफलानि च । अन्नानादिकस्यापि ध्यातव्यो यद-
भीष्टितम् । तत्तु भक्त्या तु गङ्गाया य प्रयच्छति
मानय । तत्तत्सुखमनन्तं सम्भाष्य चेह जन्मनि ।
मेव चाप्नोति निर्वोण परम यस्मिन्ननम् । यमोदाम-
तपो ज्ञान आदत्तं सुरपजनम् । गङ्गायान्तु कृतं सर्व-
कोटिकोटिगुणं भवेत्” व्रतप्रकरणम् ब्रह्माण्डे “शानि-
तखुलनप्रस्थेन हिमप्रपयसा तथा । पायस पाचयित्वा
तु सङ्गृह्य घृतं तथा । प्रत्येकं पलमात्रान्तु तत्र नि-
क्षिप्य भक्तितः । तत् पायसमपूपसु सङ्गृह्य कान् यावका-
नपि । तथा शुष्काईवालान्तु घृष्ये कृष्यमेव च । चन्द-
नागुरकपूर्कफुमानि च गुग्गुलुम् । विस्वमन्त्राणि
द्वयैव रोचना सितसर्पम् । भीमोत्तलस्य सन्नाधि
पद्माभावे फलानि च । यथा शक्त्वा महाभक्त्या ग-
ङ्गाया यो विनिक्षिपेत् । मासि मासि यीर्ष्यमाहा

दर्शे वा प्रहरद्वये । अत्रयानेन मन्त्रेण यावत् सप्तशर-
तथा । (यो गङ्गायै नारायण्यै ते नमो नमः) । इति
मन्त्रेण सततं गतमष्टोत्तरं जपेत् । गङ्गाजलानभूत्वा
तु तन्मनाभ्यस्तसद्यः । हविष्यामी भिताहारी य-
मी तेषु दिनेषु च । सप्तशरान्ते तस्यैवा गङ्गा दिव्य-
वर्धरा । दिव्यमात्माम्बरधरा दिव्यगन्वातुलेपना ।
चारुवर्धरा ऐवी दिव्यरत्नविभूषिता । प्रत्यक्षरूपा
परतन्त्रित्येव वरप्रदा । एव प्रत्यक्षत साक्षात् गङ्गा
दिव्यवर्धराम् । इष्टा स्वचक्षुषा सत्तो वरदानसमुदा-
ताम् । यान् यान् कामयते कामांकांक्षाम् सर्वानवाप्नु-
यात् । निष्कामस्तु पर मोक्ष उभते नात् सद्यः
आश्रमप्रकरणम् भविष्ये “गयाआश्रमं कृतं तेन चतु-
ष्टयं दृष्टया । तेन गङ्गाधरा विज्ञे तोरे आश्रमका-
रि च । पितृतृप्त्यै यो भक्त्या पायसं मधुसंयुतम् ।
गुरुमर्षं समायुक्तं गङ्गाधरा विनिक्षिपेत् । तस्मा-
पिबन्ति पितरस्तस्य वर्षगतत्नयम्” देवीपुराणे “अकाशे-
ऽप्यथ वा काशे तोरे आश्रमं तथा नरे । मार्गरेव कटा-
कार्यं कर्तव्यं पितरर्पणम्” अथ पिण्डप्रकरणम्
देवीपुराणे “सकङ्काभिगमनं कृत्वा पिण्डं ददाति
य । तारिता पितरकोन भवामोर्धेक्षोदकैः ।”
तत्रैव “गङ्गायास्तु गयायास्तु पिण्डदानं सर्वं श्रुतम् ।
विशेषतः कलियुगे गङ्गापिण्डं प्रयच्छते । गङ्गायां
पिण्डदानेन पितरस्तु तिष्ठोदकैः । नरकस्या दिव-
यानि स्वर्गस्या मोक्षमाप्नुयुः । माहेन्द्रे विरले चैव
गयायां जाङ्गलीतटे । अत्र पिण्डप्रदो याति ब्रह्म-
लोकांमनामयम्” जलप्रकरणम् ब्राह्मे “योऽसौ निरञ्जनो
देवाद्यत्स्वरूपो जगद्गर्भः । स एव इवक्ष्येण गङ्गाधरी
मात्रं सद्यः” । नैह “ब्रह्माहा गुरुहा गोब्रह्मजी च
गुरुतत्त्वगः । गङ्गाधरा च पूज्यो नाम कार्या विचा-
रणा” । ब्राह्मे “तिष्ठद्गुरुवत्सु पादेनैकेन य पुमान् ।
मासमेकान्तु गङ्गाधरा सेवते स विशिष्यते । मेरो सप्त-
द्रव्यं च रत्नरागे सख्योऽलानासुदक्षस्य वाचा । यक्ष्यं
वक्तुं नेह गङ्गाजलानां गुणस्थानं परिभाष्य तथैव”
तोयदाप्रकरणम् भविष्ये “असदानैव गोदानैव क-
र्णदानादिभिस्तथा । रत्नाभगदानैव यत्फलं परि-
कीर्त्तितम् । ततः शतशुचं गङ्गातोयदानाद्वापुनात्”
महाभारते “चान्द्रायणसङ्कल्पे यस्मिन् कावचीवनम् ।
यः पिबेद् यस्मिन् जन्मभूतं सविधिपत्नी । गङ्गा-

तोरे वसेन्नित्यं गङ्गातोयं पिबेत् सदा । दीक्षितः सर्वं यज्ञेषु सोमपानं दिने दिने । गङ्गातोयाभिसंस्क्रिता भिक्षामश्नाति यो नरः । सर्पपत् कञ्चुकं घृता पापानीह नरोत्तमः । स्वागां पर्यागिर्गङ्गां सिद्धिं प्राप्नोत्येव न शयय ” स्कान्दे “गङ्गाप्रमात्रपानेन अश्वमेधफलं लभेत् । स्वच्छन्दं यं पिबेदपस्तस्य सुक्तिः करे स्थिता ” पाप्मे “क्षिप्रं सारस्वतं तोयं सप्तभिस्त्रैव यासुतम् । नार्भद दशभिर्मासैर्गङ्गां यथेष्टं क्षीर्यति ” अथ वासरूपसेवाप्रकरणम् । ब्राह्मे “तपसा ब्रह्मचर्येण यज्ञैश्च योगेन वा गतिम् । न तां सलभते जन्तुर्गङ्गां ससेव्यं या लभेत् ” नारदोये “किमष्टाङ्गेन योगेन किं तपोमि किमध्वरैः । वास एव हि गङ्गाया ब्रह्मज्ञानस्य कारणम् ” महाभारते “पूर्वं वयस्यधर्माच्च कृत्वा पापानि ये नराः । पश्चाद्-गङ्गां समाश्रित्य तेऽपि यानि परा गतिम् ” ब्रह्माण्डे “महापातकितो ये च सेवन्ते यदि जाग्रधीम् । पातकेभ्योऽपि पञ्चभ्यः का कथाऽन्यस्य पाप्मनः ” भविष्ये “निरात्रं वसरात्रं वा स्थितिमात्रेण भक्तिः । गङ्गातीरे गतो यस्तु नरकं च न पश्यति ” विष्णुप्रकरणम् भविष्ये “वटिर्निर्मलसङ्काशं गङ्गां रक्षति यत्नतः । निराशयन्तुमन्त्रांश्च पापकर्म्मरतांस्तथा । कामक्रोधमदोषाहलोभादिनिशितैः शरैः । प्रहरन्ति भक्तोपां स्थितिं वै नाशयन्ति च ” प्रतिपञ्चप्रकरणम् मातृसे “यथात्र प्रतिष्ठह्नाति तीर्थेष्वायतनेषु च । हिरण्यं रजतं ताम्रं यस्यान्यदस्तु किञ्चन । निःफलं तस्य तत्र तीर्थं यावत्तदस्तु चाश्रुते । वरं विक्रयणं मातृवरं विक्रयणं पितुः । अपि गङ्गाजलस्यन्तु न गृह्णीयात् कदाचन ” श्रुतिः । “गङ्गापिक्रयणाद्राजन् विष्णोर्विक्रयणं भवेत् । जनार्दने तु विक्रीते विक्रीतस्याप्यगन्तव्यम् ” अमर्त्यप्रकरणम् भविष्ये “गङ्गां प्राप्ताय ये मर्त्या ब्रह्मा भक्तिं न कुर्वते । तीर्थान्तरे रतिं कुर्वन्ते वै निरयगामिभ्यः ” काण्वप्रकरणम् ब्रह्माण्डे “गङ्गां सन्निव्यं यस्मिन्नेतस्याकार्यं न विद्यते । हत-कृत्यं च वै सक्तो जीवन्मुक्तो भवेत्परः । मृत्युफलप्रकरणम् ब्राह्मे “शामतोऽशामतो वापि कामतोऽकामतोऽपि वा । गङ्गायान्तु मृतो मर्त्यो मोक्षं स्वर्गं विन्दति ” भविष्ये “लमिकोटपतङ्गाद्या ये मृता जाग्रधीजले । कृशाक्षिभित्तिता वृषाकोऽपि यानि परा गतिम् ” तथा “अपि योजनपर्यन्ते गङ्गां श्रुत्वा ततः स्वजेत् । वैश्व-

तोऽपि तस्यायं दत्त्वा स्वर्गं प्रयच्छति ” स्कान्दे “अर्द्धोदके तु जाग्रद्व्या श्रियतेऽनशनेन यः । स याति न पुनर्जन्म ब्रह्मसायुज्यमेव च ” अथिप्रकरणम् प्रकरणम् वनपर्यायि कौर्मे च “यावन्त्यस्योनि गङ्गाया तिष्ठन्ति पुरुषस्य च । तावद्वर्षसङ्काशं ब्रह्मलोके भङ्गीयते । यावदस्य मनु-पुत्रस्य गङ्गाया स्मृयते जलम् । तावद्वर्षसङ्काशं स्वर्गलोके भङ्गीयते ” ब्रह्माण्डे “गङ्गातोये तु यस्यास्थि नीत्वा सञ्चिष्यते नरैः । तत्कालमादित कृत्वा स्वर्गे तस्य भवेत् स्थितिः । गङ्गातोयेषु यस्यास्थि भ्राज्यते पुण्यकर्मणः । न तस्य पुनरावृत्तिर्ब्रह्मलोकात् कदाचन ” कैशादिप्रकरणम् ब्रह्माण्डे “केशलोभनस्यादीनि येषां पुंसान्तु वायुना । निश्चिष्यन्ते च गङ्गायां तेषां स्याद्विद्यति स्थितिः ” अथ प्रकीर्णकम् ब्रह्माण्डे “दृष्ट्वा शतकृतं पापं स्मृत्वा जन्मशतानि च । स्नात्वा जन्मसङ्काशं हन्ति गङ्गा कलौ युगे ” । गङ्गाहारवाराणसीप्रयागादिप्रकरणम् मातृसे “सर्वत्र सुखभा गङ्गा त्रिषु स्थानेषु दुर्लभा । गङ्गाहारे प्रयागे च गङ्गासागरसङ्गमे ” वनपर्वणि “स्वर्गहारेण तत्तुल्यं गङ्गाहारं न शयय । तत्राभिषेकं यः कुर्व्यात् सोऽश्वमेधमवाप्नुयात् ” ब्रह्माण्डे वाराणस्या विशेषेण गङ्गा नित्यं विरुद्धिदा । अमन्त्रकोटिकलोल्य पापं पुंसां प्रणाशयेत् । वाराणस्यां विशेषेण सद्यः पापविनाशिनी । गङ्गायान्तु जले मोक्षो वाराणस्यां जले स्थले । जले स्थले पान्नीये गङ्गासागरसङ्गमे । मोक्षप्रकरणम् स्कान्दे “ब्रह्मादिदेवलोकानां सुक्ते च प्राप्तये श्रेष्ठाः । गङ्गा च परमा हेतुः कलिकाले विशेषतः ” ।

गङ्गासाहाय्यं काशीखण्डे विष्णुः प्रति शिवेनोक्तम् यथा “ममैव सा परा मूर्त्तिस्तोयस्वरूपा शिवात्मिका । ब्रह्माण्डानामनेकेषामाधारः प्रकृतिः परा । सिद्ध-विद्यास्वरूपा च त्रिशक्तिः करणात्मिका । आनन्दोऽमृतरूपा च शुद्धवर्णस्वरूपिणी । तानेनां जगतां घालीन्वारयाभिः स्ववीक्षया । विश्वस्य रक्षणार्थाय परं ब्रह्मस्वरूपिणीम् । त्रैलोक्ये यानि तीर्थानि पुण्य-क्षेत्राणि यानि च । सर्वत्र सर्वे ये धर्माः सर्वे यथा सदक्षिणा । तेषां विष्णोः सर्वाणि श्रुतिः साक्षात् प्रदर्शिता । अहं त्वं ब्रह्म च देवतामा गणाद्य ये । पुरुषार्थांश्च सर्वे वै शक्तयो विविधाश्च याः । गङ्गाया सर्वं यथैते स्वरूपेण सन्निताः । स स्नात सवे-

तीर्थेषु सर्वश्रेष्ठं दीक्षित । चोर्षु सर्वश्रेष्ठं सोऽपि
 वस्तु गङ्गा निषेधते । तर्थासि तेन तन्नामि सर्वदान-
 मात् स च । स माप्रयोगनियमो यस्तु गङ्गा निषेधते ।
 सर्ववर्णाश्विभ्यश्च वेदविद्भ्यश्च वै तथा । शास्त्रार्थं
 पारमेष्ठ्यश्च गङ्गास्नायी विशिष्यते । मनोवाक्कायजै
 र्देवैर्दुष्टो बद्धविधैरपि । धीव्य गङ्गा भवेत् पूत
 पुरुषो नात्र सगय । कृते सर्वाणि तीर्थानि त्वेताया
 पुष्कर परम् । ह्यपरे तु कुरुक्षेत्रे कनौ गङ्गैव
 केवलम् । ध्यान कृते भोजहेतुस्त्रेताया तत्र वै तप ।
 ह्यपरे तद्दृश्य यत्र कनौ गङ्गैव केवलम् । पूर्वजन्मा
 न्तराभ्यासवासनावशतो हरे । । गङ्गातीरे निवास
 स्थानमदुष्टं परम् । यो देहपातनाद्यावद्गङ्गा-
 तीरं न छति । स हि वेदानविद्योगी ब्रह्मचर्य्यप्रती
 सदा । कनौ कलुषचित्ताना पापद्वयवृत्तात्मनाम् ।
 विचिह्नोक्तियाणाञ्च गतिर्गङ्गा विना न हि । अलक्ष्मी
 कालकर्षी च दुःखप्रो दुर्विचिन्तितम् । गङ्गागङ्गेति
 अपमानानि नोपनिशति हि । गङ्गा हि सर्वभूताना-
 मिहासल फलप्रदा । भावानुरूपतो विष्णो । सदा सर्व-
 जगद्धिता । यज्ञदानतपोयोगजपा सनियमा यथा ।
 गङ्गासिवासहस्राय न लभन्ते कनौ हरे । । किमटाङ्गेन
 योगेन किं तपोभि किमध्वरै । वासएव हि गङ्गाया
 ब्रह्मज्ञानस्य कारणम् । अपि दूरस्थितस्यापि गङ्गा-
 भावात्सर्वेदिन । व्ययोगस्यापि गोविन्द । भक्त्या गङ्गा
 प्रसीदति । अज्ञा धर्म परं च्छब्दा अज्ञा ज्ञान पर-
 ज्ञाप । अज्ञा स्वर्गश्च भोजश्च अज्ञया सा प्रसीदति ।
 अज्ञानरागद्वेषादौ पुत्रा समुदयेतसाम् । अज्ञा न
 जायते धर्मं गङ्गायाश्च विशेषत । स हि स्थित जल
 यद्वाहिकेनान्तरस्थितम् । तथा ब्रह्माण्डवाहास्य पर
 ब्रह्माव्यु जायतम् । गङ्गानामात् परो लाभ क्वचिदन्यो
 न विद्यते । तस्माद्गङ्गासपासीत गङ्गैव परम पुमान् ।
 यज्ञस्य यज्ञितस्यापि युष्मिन् दानशानिन । गङ्गाज्ञान
 विहीनस्य हरे । जन्मनिरपेक्षम् । हथा कुल हथा पित्रा
 हथा यज्ञो हथा तप । हथा दानानि तस्यै हि गङ्गाभक्तो न
 यो भवेत् । शुष्यवत्पालपूलाया न स्याद्दे तादृश फलम् ।
 यथा गङ्गाजले स्नात पूजने विधिना फलम् । सम तेजो
 ऽग्निर्भेद्य सम वीर्यातिसम्भूता । दाहिका संवेदोपापां
 सर्वपापविनाशिनी । आरुधदेव गङ्गाया पापसङ्कृता-
 पञ्जरम् । इतथा भेदमायाति गिरिविजयतो यथा ।

गङ्गां गच्छति यस्तेको यस्त भक्त्यानुमोदयेत् । तयो-
 स्तुस्य फलं प्राङ्मूर्तिरेवात्र कारणम् । गच्छ स्तिष्ठन्
 स्वपन् भुञ्जन् ध्यायन् जायन् अवन वदन् । य स्मरेत्
 सततं गङ्गां स हि सुच्यते बन्धनात् । पिष्टुद्विष्टो यो
 भक्त्या पायसं भुञ्जस्युतम् । गुडसपिस्तिष्ठै साङ्गं
 गङ्गाभ्यसि विनि शिषेत् । तन्ना भवन्ति पितरस्तस्य
 यंशत हरे । । यच्छन्ति विविधान् कामान् भुरिभूतान्
 पितामहा । लिङ्गे ये पूजिते सर्वमर्चितं स्थाप्यग-
 द्याथा । गङ्गास्नानेन लभते सर्वतीर्थफलं तथा । गङ्गा-
 यान्तु नर स्नात्वा यो लिङ्गं नित्यमर्चति । एकेन
 जन्मना उक्तिं परा प्राप्नोति स ब्रुवम् । अग्निहो-
 होत्राणि यज्ञाश्च तथा दानतर्पाणि च । गङ्गाया
 लिङ्गपूजाया कोऽप्यशेनापि नो यथा । गङ्गा गन्तु
 विनिश्चित्य कृत्वा आह्लादिकं वृत्ते । स्थितस्य सम्यक्
 सङ्ख्यात् तस्मानन्दन्ति पूर्वजा । पापानि च रुद-
 न्यायु हा क यास्याम इत्यलम् । लोममोहादिभि साङ्गं
 भन्तयन्ति पुन पुन । यथा गङ्गां न याव्येप तथा विष्णु
 प्रकुर्महे । गङ्गां गतो यदा चैव न उच्छिन्ति विधा-
 सति । वृद्धाङ्गद्वाराद्वयं गच्छतस्तु पदे पदे ।
 निराशामि ब्रह्मन्त्येष पापान्यस्य शरीरत । परंजन्मकृते
 पुण्यैस्त्वङ्गा लोभादिकं हरे । । व्युदस्य सर्वविघ्नोष्ठान्
 गङ्गां प्राप्नोति पुण्यवान् । अतुपद्मश्च गुल्फेन बाणि-
 ज्येनापि सेवया । कामासक्तोऽपि वा मर्त्योर्गङ्गास्नायी
 दिव ब्रजेत् । अनिच्छयापि सङ्गृष्टो दह्नोऽपि यथा
 दह्नेन् । अनिच्छयापि सञ्जाता गङ्गा पाप तथा दह्नेत् ।
 गावद्वधमति ससारे यावदगङ्गां न सेवते । ससेष्य
 गङ्गा नो जन्तुर्भवच्छेष प्रपद्यति । यो गङ्गाभ्यसि
 सञ्जातो भक्त्या सम्यक्तर्षयः । मनुष्यचर्मणा नह
 स देवो नात्र सगय । गङ्गास्नानार्थमुत्तुक्तो मध्येमार्गं
 वृत्तो यदि । गङ्गास्नानफलं सोऽपि तदाप्नोति न
 संशय । महात्मन् ये च गङ्गाया स्मृत्यन्ति च पठन्ति
 च । तेऽप्येवैर्मेहापापैर्ष्व्यते नात्र सगय । दुर्बुद्धयो
 डराचारा हैहिका बद्धसयया । पश्यन्ति मोहिता
 विष्णो । गङ्गामन्या नदीनिव । जन्मान्तरकृतेदोमैस्त्रयो-
 भिर्नियमैर्वृते । इह जन्मनि गङ्गाया ज्ञेयां भक्तिं
 प्रजायते । गङ्गामन्त्रितामर्षे महेन्द्रादिपुरुषे च ।
 इत्येवाणि रक्षमोगाणि निर्मितानि स्ववन्धुवा । विद्वय
 विश्विद्वानि स्वर्गविद्वान्यनेकम् । प्रावादा रत्न-

रचितानि नामिण्यग्रा अपि । गङ्गाजले न तिष्ठन्ति ।
 कलिपापानि भीति । अतएव हि ससेव्या कलौ
 गङ्गेऽसिद्धिदा । सूर्योदये तमासीव वज्रियज्जभया-
 क्षमाः । तार्क्ष्यक्षणाद्यथा सर्पा मेधा याताहता यथा ।
 तत्त्वज्ञानाद्यथा मोहा सिद्धे दृष्टा यथा मृगाः ।
 तथा सर्वेषां पापानि यानि गङ्गेक्षणात् क्षयम् ।
 दिव्यौषधैर्यथा रोगा लोभेन च यथा गुणा । यथा
 श्रीगोमयसन्निभिरगाधहृदमञ्जनात् । त्वन्मैला स्फुलि-
 क्केन यथा नश्यन्ति तत्क्षणात् । तथा दोषा प्रणश्यन्ति
 गङ्गाम्भ स्पर्शनाद्भुवम् । क्रोधेन च तपोयद्वत् कामेन च
 यथा मति । अनेयेन यथा लज्जोर्विद्या भानेन वै यथा ।
 दम्भकौटिल्यमायाभिर्यथाधर्मो विनश्यति । तथा नश्यन्ति
 पापानि गङ्गायादर्शनेन ह । मातुष्यं दुर्लभं प्राप्य
 गित्युत्सम्मातचञ्चलम् । गङ्गा य सेवते सोऽलं बुद्धे
 पार पर गत । विभूतपापाये मर्त्या परव्योति-
 स्सहस्रिणीम् । सहस्रसूर्यप्रतिभां गङ्गा पश्यन्ति ते
 भुवि । साधारणाम्भसा पूर्णा साधारणनदीमिव ।
 पश्यन्ति नास्तिका गङ्गा पापोपहतलोचना । ससारभो-
 चकक्षाहं जमानामनुकम्पया । गङ्गातरङ्गरूपेण सो-
 पान निर्भमे दिवः । सर्वे एव शुभं कालं सर्वे देश-
 क्षया शुभ । सर्वे जना दानपालं श्रीमति जाङ्गवी-
 तटे । यथाश्वमेधो यज्ञाना भगाना हिमवान् यथा ।
 अतानान्तु यथा सत्यं दानानामभय यथा । प्राणावा-
 चस तपसा मन्त्राणां प्रणवो यथा । घर्माणामप्यहिंसा च
 कन्याना श्रीर्यथा वरा । यथात्मविद्या विद्याना स्त्रीणा
 मौरी यथोत्तमा । सर्वदेवगणानाञ्च यथाह परमेश्वर ।
 सर्वेषामेव भक्तानां शिवभक्तो यथा वर । तथा सर्वेषु
 तीर्थेषु गङ्गातीर्थं विशिष्यते । त्रे । यस्त्वावयोर्भेद
 न करोति सहायति । शिवभक्त स विज्ञेयो महा-
 पाशुपतश्च स । पामपाशुमहावात्या पापद्रुमकुठारिका ।
 पापेभ्यश्च दवाग्निश्च गङ्गेय पुण्यवाहिनी । नानारूपाय
 पितरो गाथा गायन्ति सर्वदा । अपि कश्चित् कुलेऽ-
 क्षाकं गङ्गास्नानी भविष्यति । देवर्षीषु परिसन्नर्यं
 दीनानायाश्च दुःखितान् । अज्ञया विधिना स्नात्वा दास्यते
 खिलवाङ्मुखिम् । अपि न स कुले भूयाच्छिवे विष्णौ च
 सम्बद्धः । तदाजयकरो भक्त्या तत्र सम्मार्ज्जनादि-
 क्षत् । अकामो वा सकामो वा तिथ्यन्यत्रोनिगतोऽपि
 वा । गङ्गाया यो ह्यतो मर्त्यो नरक न स पश्यति ।

तीर्थमन्यत् प्रशंसन्ति गङ्गातीरे स्थिताश्च ये । गङ्गां न
 यज्ज मन्वन्ते ते स्युर्निरयगामिणः । भास्व त्वास्वैव गङ्गाञ्च
 यो हेटि पुरुषावम । स्वकीये पितृभिः सार्द्धं स घोर
 नरकं व्रजेत् । पटिर्गणसहस्राणि गङ्गां रक्षन्ति
 सर्वदा । अमक्तानाञ्च पापानां वासे विघ्नं प्रकुर्वते ।
 कामक्रोधमहामोहलोभादिनिमित्तै शरैः । ज्ञानि तेषां
 मनस्तत्र स्थितिश्चापनयन्ति च । गङ्गां समाश्रयेत् यस्तु
 स मुनिः स च पण्डितः । क्षतकल्मसं विज्ञेयं पुरु-
 षायेचतुष्टये । गङ्गायाञ्च सज्जत्ज्ञातो ह्यश्वमेधफल-
 लभेत् । तर्पयश्च पितृन्सत्यं तारयेच्चरकार्षणात् ।
 नैरन्तर्येण गङ्गायां मार्गं यः स्नाति पुण्यभाक् । स
 शक्रलोके वसति यावच्छक्रः स पूषेजः । अष्ट स्नाति
 च गङ्गाया नैरन्तर्येण पुण्यवान् । विष्णुलोकं
 समागत्य ससुखं सवसेत्तरः । गङ्गायां स्नाति यो
 मर्त्यो यावच्छीव दिने दिने । जीवन्मुक्तः स विज्ञेयो
 देहान्ते चक्रे एव स । तिथिमक्षत्रयमादि ना-
 पेक्ष्यं जाङ्गवीजले । स्नानमात्रेण गङ्गाया स-
 क्षितायं विनश्यति । पण्डितोऽपि स मूर्खः स्नाच्छ-
 क्तियुक्तोऽप्यशक्तिकः । यस्तु गङ्गातीरेषु सुख-
 सेव्यं न सञ्चयेत् । किमाशुपाप्यरोणेण विकारिण्याय
 किं श्रिया । किं वा बुद्ध्या विमलया यदि गङ्गा न
 सेवते । यः कारयेदायतनं गङ्गाप्रतिमतेनैरः । भुक्त्वा
 स भोगान् मेत्यापि याति गङ्गासलोकताम् । श्रद्धेयानि
 भविमान ये गङ्गाया नित्यमादरात् । गङ्गास्नानफलं
 तेषां वाचकमीषणाङ्गनैः । पितृबुद्धिश्च यो विदुः
 क्षपयेद्गङ्गाशरिणा । तस्मात् स्युस्तस्य पितरो
 महानिरयगा अपि । अष्टद्वयो मन्त्रजपैर्वक्ष्यते
 सुगन्धिभिः । प्रोचुर्गौर्गौर्जलैः स्नानं हतस्त्रावादिर्कं
 बुवा । आप चोरकुशापाणि हतं दधि गर्वां मधु ।
 रक्तानि करवीराणि रक्तचन्दनमित्यपि । अष्टद्वय-
 विभिन्नेण गङ्गातोयेन यं सजत् । भाषय । प्रस्थमात्रेण
 ताम्रपालस्थितेन च । भानवेऽर्घं प्रदद्याच्च स्वकीय-
 पित्रभिः सह । सोऽतितेजोविमानेन सूर्यलोके
 महीयते । अष्टाङ्गोऽर्घ्योऽयस्रद्विष्टस्त्वतीव रवितोमणः ।
 गङ्गातीरेषु यस्तथा यं कुर्याद्देवाश्च स सुधी । अन्यतीर्थ-
 प्रतिष्ठातो जमेत् कोटियुषं फलम् । कूपवापीतडा-
 गादिप्रपादानादिभिस्तथा । अन्यत्र यज्ञवेत् पुण्यं तदुगङ्गा-

दर्शनाद्भवेत् । अश्वत्थवटदृष्टादिदृष्टारोपेण यत् फलम् ।
 पुष्पः खादिभिश्चापि गङ्गास्पर्शस्ततोऽधिक । कन्या-
 टाने यत् पुण्यं यत् पुण्यं गोप्रदानम् । तत् पुण्यं
 व्याख्यतगुणं गङ्गागङ्गुप्रदानम् । चान्द्रायणसङ्क्षेपेण
 यत् फलं व्याख्यनार्हम् । ततोऽधिकं फलं गङ्गाऽश्नत-
 पानादवाप्नुयात् । भक्त्या गङ्गावगाहस्य क्रिमन्त्य-
 फलमुच्यते । अजय स्वर्गवासोऽपि निर्वाणमय वा
 हरे । गङ्गाया पादुकायुग्मं नित्यमर्चति यो
 नरः । ध्यायु पुण्यं धनं पुत्रान् स्वर्गमोक्षौ च
 विन्दति । नास्ति गङ्गासमं तीर्थं कलिकल्मष-
 नाशनम् । नास्ति मुक्तिप्रदं क्षत्रमसिक्तसमं हरे ।
 गङ्गास्नानरतं मर्त्यं दृष्टुं यमकिङ्कराः । दिशो दश
 पन्थायन्ते सिद्धे दृष्ट्वा यथा स्मृताः । गङ्गात्रजनशीलस्य
 गङ्गातटनिवासिनः । धर्मा कृत्वा यथान्यायमन्वनेध-
 फलं लभेत् । गोभूहिर्गण्यदानेन भक्त्या गङ्गातटे
 शुभे । नरो न जायते भूय ससारे दुःखसङ्कटे ।
 दीर्घायुश्च वासोभिर्ज्ञानं पुण्यकदानम् । अक्षदानेन
 सम्पत्तिः कीर्तिः कन्याप्रदानम् । अन्यत्र यत् कृतं
 कर्म त्रयं दानं जपस्तपः । गङ्गातटे तु तत् सर्वं हरे ।
 कोटिगुणं भवेत् । धेनुं पयस्विनीं दद्यात् गङ्गातीरे
 विधानतः । गोरोमसस्यैवा विष्णोर्भुगान् सर्वं
 सम्पन्नितान् । गोलोके समं लोके वा कामधेनु-
 ऽज्जाहृतं । भुञ्जान् सर्वकामास्तु दिव्यान् मानाविष्णान्
 बहून् । देवानामप्यन्यथायं भुञ्जातु सङ्घं बान्धवैः ।
 पितृभिर्य सङ्गृह्यै सर्वरत्नविभूषितम् । जायते सुकुले
 पद्माङ्गनाथसमाकुले । रत्नकाञ्चनसम्पूर्णं शील-
 विद्यासमन्वितम् । भुञ्जातु विपुञ्जान् भोगान् पुत्रपौत्र-
 समन्वितम् । पुनर्गङ्गा समासाद्य काश्यासुत्तरवाहिनीम् ।
 विश्वेश्वरं समाराध्य प्रागजनुर्वासनायशात् । काला-
 हेकान्तरासाद्य ब्रह्मं सम्प्राप्ते ततः । निर्वर्त्तनद्वय-
 मपि भूनेर्भागीरथीतटे । नरो दृष्ट्वाति योभक्त्या तस्य
 पुण्यफलं ऽष्टगु । तद्गुणित्वसरेणूना सख्यया युगमानया ।
 मन्त्रेन्द्रचन्द्रलोकेषु भुञ्जा भोगान् मनःप्रियात् । सप्त
 तीपतिभूत्वा महाधर्मदरायणम् । नरकस्यामपि
 पितृन् । प्रापस्य क्षितिष्वंजितम् । स्वर्गस्याय पितृन्
 सर्वान् मोक्षयित्वा महाद्युतिम् । यन्ने ज्ञानादिना क्षित्वा
 रुद्रिद्या पाञ्चभौतिकीम् । परं वैराग्यमापन्नो युञ्जानो
 योगसुखम् । प्राप्यथ वाङ्मिक्तञ्च परं ब्रह्माधि-

गच्छति । सुवर्णसाग्नमपि यं सुवर्णं वा प्रयच्छति ।
 सुवर्णञ्च सुपिपायं हरे । भागीरथीतटे । स ह्येवमरत्नस्य चित्ते
 विमाने सर्वगे शुभे । सर्वैश्वर्यसमायुक्तं सर्वलोकेषु पू-
 जितम् । ब्रह्माण्डान्तरसंस्तेषु भुञ्जा भोगान् मनो-
 रमान् । सर्वं संपूजितो विष्णोः । यावदाहृतसङ्गवम् ।
 एकराट् च ततोभूत्वा जम्बुद्वीपे प्रतापवान् । ततोऽवि-
 सक्तमासाद्य परं निर्वाणस्य चित् । जन्मार्त्तं तु कृते स्नाने
 गङ्गाया भक्तिपूर्वकम् । जन्मप्रवृत्तिपापौघात् सञ्चितात्
 सञ्चरते क्षणात् । वैशाखे कार्तिके भाषे गङ्गास्नानं
 सुदर्शनम् । दर्शे शतगुणं पुण्यं सक्रान्तौ च सङ्क-
 कम् । चन्द्रसूर्ययुगे सप्त व्यतीपाते त्वमन्तकम् । अयुतं
 विपुषे चैव नियुतन्वयनद्वये । सोमप्रहः सोमदिने, रवि-
 वारे रवेर्युगे । तच्छुद्धामणिपूर्वाख्यं तत्र स्नानमस-
 ख्यकम् । स्नानं दानं जपोहोमो यच्च चूडामणौ
 कृतम् । तद्वत्तपसिदं सर्वं विष्णोः । भागीरथीतटे ।
 अजया भक्तिपुङ्गवस्तु गङ्गा स्नात्वा विधानतः । ब्रह्म-
 ह्यापि विमुक्तयेत किं पुनस्तन्यपातकी । क्षमिकोट-
 पतङ्गाद्या ये नृता जाङ्गवीजले । कृत्वात् पतन्ति ये दृष्ट्वा
 कोऽपि यान्ति परां गतिम् । अनाथपि तत्रत्य
 फलानि प्रा० त० उक्तानि तत्र दृष्ट्यानि ।
 ब्रह्माण्डे “गङ्गां पुण्यजलां प्राप्य त्रयोदशं विवर्जयेत् ।
 शौचमाचमनं सेकं निर्भाष्य सप्तघर्षणम् । गात्रसंवाहनं
 क्रीडां प्रतिपन्नमथोऽरतिम् । अमृततीर्थरनिष्ठं च अमृतती-
 र्थप्रयत्नम् । विष्णुमूलादिमन्त्रोत्सवं स्नानाच्छु विधेयम् ।
 तस्याश्च वैशाखशुक्लतीयायां ब्रह्मलोकात् हिमवति
 पतनं ततो भूमौ पतनञ्च दशहरायां यथा “वैशाखशुक्ल-
 पक्षे तु तृतीयायां जनादेन । यथातृत्पादयामास युग
 चारब्धवान् कृतम् । ब्रह्मलोकात्त्रिपथगां पृथिव्यामवातार-
 यत्” ब्रह्मउराणम् । “अथै मासि क्षितिस्तर्दिने शुक्लपक्षे
 दशम्यां कृते शैलात्सरगमदियं जाङ्गो मर्त्यलोकम्”
 ति०त० दृष्टव्यमयम् । एतयोर्विरोधाय तथा व्यवस्था ।
 शनञ्जलाधिष्ठाहदेवीभेदे । गङ्गाया इदम् नदीपरत्व-
 व्यदृष्टत्वात् अथ । गाङ्गा तत्सम्बन्धिनि । “गाङ्गमन्वु-
 चितमन्वुयासुनम्” काव्यप्र० । “गाङ्गा जलं निर्मलम्” गङ्गा-
 स्तोत्रम् । “गाङ्गां वर्षेण जीर्ण्यति” पद्मपुरा० । नदीपरत्वाभावे
 गङ्गाया अपत्यं दत्तम् । गाङ्गेयं गङ्गादेव्यपत्यं भीष्मे कार्त्तिके
 कोये च । “गङ्गाप्रवाहोऽनित्यदेवदारु” कुमा० । “गङ्गास्तीतो-
 ऽन्तरेषु स” रघु । १८ नदीमाले च । सप्तगङ्गां वि०को० ।

गङ्गाक्षेत्रे न० ६० । "तीरादुगम्य तिसाहस्र परितः
क्षेत्रमुच्यते" इत्युक्ते गङ्गातीरादुभयपार्श्वस्य क्रोशद्वयमित-
स्थाने । [(गंगाचक्र) चार० ।

गङ्गाचिह्नी स्त्री गङ्गास्या नदीस्या चिह्नी । चिह्नमेते
गङ्गाज ए० गङ्गातो जायते जम-ठ । भोगे शक्तिं केये
च तत्र भोगस्य गङ्गातो जन्मकथा ।

"स राजा गान्धर्वीमान् देवराजसमद्युति । यभूव
मृगयाश्रेष्ठः सततं वनगोचरः । स मृगान् भक्षिण
यैव विनिग्ननाजसत्तम । गङ्गामनुचचारैकं सिद्ध-
चारणवेदिताम् । स कदाचिन्नहारान् । दृढं परमां
स्त्रियम् । जाज्वल्यमाना वपुषा साक्षाच्छ्रियमिवा-
पराम् । सर्वानयदा सुदतीं दिव्याभरणभूषिताम् ।
सूक्ष्माभरणधरासेका पद्मोदरसम्भवाम् । ता दृष्ट्वा
हृष्टोमाभूद्विस्मितो रूपसम्पदा । विविक्षन् च नेत्राभ्या
नाहस्यत नराधिप । सा च दृष्ट्वा राजानं विचरन्
महाद्युतिम् । स्नेहादागतसौहार्दा नाहस्यत विहा-
सिनी । तासुवाच ततो राजा सान्त्वयन् शृणुया
गिरा । देवी वा दानवी वा त्वं गन्धर्वी वाय
वापसरा । यक्षी वा पद्मिनी वापि मातुषी वा
सुमध्यमे । याचे त्वं सुरगर्भाभिः । भार्या मे भव
शोभने ।" भा० व्या० ६७५० ।

"एतत् श्रुत्वा यक्षो राज्ञः सन्निवृत्तं मृदु वल्गु च ।
पद्मना समयं गङ्गापार्श्वभागच्छेदनिन्दिता । उवाच
यैव राज्ञः सा ह्लात्पयनी मनो गिरा । भविष्यामि
महीपाम् । महीधरो ते यशस्तुगा । यन्तु कुर्यामहं
राजन् । शुभं वा यदि वाऽशुभम् । न तद्धारयितव्यामि
न वक्तव्या तथाऽपि यम् । एव हि यक्षसानेऽहं त्वयि
यक्ष्यामि पार्श्वम् । गारिता विप्रियङ्गोक्ता त्वलेय
त्वामवश्यम् । तथेति राज्ञा सा तृक्ता तदा भरत
सप्तमः । मर्द्धमतुलं खेमे प्राप्य तं पार्श्वोत्तमम् ।
आवाद्य गान्तुक्ताञ्च बुभुजे कामतो ययी । न प्र-
त्येति मन्वानो न स तां किञ्चिदुक्तवान् । स तस्या
शीलदत्तेन रूपोदार्यगुणेन च । उपचारेण च रहं
स्तुतोप जगतीपति । दिव्यरूपा हि सा देवी गङ्गा
विषमगात्रिणी । मानुष विषहं लापा श्रीमन् पर-
वर्षिणी । भाग्योपमतकामस्य भार्यैवोपस्तिताऽभवत् ।
गान्धर्वराजविहस्य देवराजसमद्युते । सम्भोग-
क्षोभहास्यैर्हारास्त्रमनोहरैः । राजानं रमयामास

तया रेमे तदैव स । स राजा रतिसक्तत्वादुत्तमस्त्री-
युग्मेऽहेत । मधुसूदनादुत्तमं नामान् बुभुधे न मङ्गलं
गतान् । रममाणस्तया सार्धं यथाकामं मरेन्नर ।
एतायजनयत् एतास्तस्याममरसन्निभान् । जातं जातं
च सा पुत्रं क्षिप्रतन्ममि भाग्यतः । प्रीणानि च त्वामि-
त्युक्त्वा गङ्गाक्षीतस्थमञ्जयत । तदा तत्र प्रियं राज्ञः
गान्धर्वोऽभवत् । न च तां किञ्चनैवाच त्वागा-
क्षीतो महीपति । अरैर्नारुदमे एव जाते मङ्गलतो
मिव । उवाच राजा दुःखार्तं परीप्सुन् सुतमा-
त्मन । मा वधी कासि कस्यासि किञ्च हसि सुता-
निति । पुत्रिणि । सुमङ्गलं पप कृपाम् ते विमर्शिते ।
स्त्रुताश्च । एतकाम । न ते हन्मि पुत्रं पुत्रवता वरः ॥
जीर्णोऽस्तु मम वासोऽयं यथा स समयं कृत । अथ
गङ्गां जङ्गुता मङ्गलैर्गणसेविता । देवकार्यार्थं वि-
श्वरूपसपिताहं त्वया सह । इमेऽपौ वसवो देवा
महाभागा महीजसः । वशिष्ठयापदोषेण मातुषत्व-
सुपागता । तेषां जनयिता मामस्त्वदते भुवि
विद्यते । मङ्गला मातुषी धात्री लोके नास्तीह
काचन । तेषां जननीहेतोर्मानुषत्वसुपागता । जम-
यित्वा यक्षनटौ जिता लोकास्त्वयाऽक्षया । देवानां
समयस्त्वेव यक्षना सन्निवृत्तो मया । जातं जातं
भोक्षयिष्ये जन्मतो नानुधादित । तन्ने शायानि-
विर्धुक्ता आपवस्य महात्मन । स्तुतिं तेऽस्तु गमि
भूषामि पुत्रं पार्श्वं महाव्रतम् । एष पय्यायवासो
मे वसुधा सन्निधौ कृत । मत्प्रसूतं विजानीहि
गङ्गादत्तमिमं सुतम्" ६८५० ।

"स कदाचिन्मृगं विद्धा गङ्गामनुसरन्नटोम् । भागी-
रथीमल्लजला गान्धर्वोऽदवाधृप । ता दृष्ट्वा चिन्तया-
मास गान्धर्वो गुरुपदं । अन्ते किं त्वयं नाद्य
संरिच्छेता यथा पुरा । ततो मिमिक्षमन्त्रिच्छन्दसं
सं मज्जमाना । कुमारं रूपसम्पन्नं वृजन्तुद्वार-
दगमम् । दिव्यमस्य विकुर्वन् यथा देव उरन्दरम् ।
कृत्वा गङ्गां समाहृत्य शरैर्कीर्णैरवस्थितम् । तां
शरैराहतां दृष्ट्वा मदीं गङ्गां तदलिके । अथवद्विस्मितो
राजा दृष्ट्वा कर्मातिमातुम् । जातमात्रं पुरा दृष्ट्वा
तं पुत्रं गान्धर्वकृता । मोदसे मे कदा धीमानभि-
प्राप्तं तमात्मजम् । स तु तं पितरं दृष्ट्वा मोदया-
मास मादया । समीक्ष्य तु ततः क्षिप्रं नक्षत्रानर-

धीयत । तदद्भुतततो ददा तत्र राजा स गान्तु ।
 गङ्गामासुत गङ्गामन्त्रीर्हयेति च । दर्शयामास
 त गङ्गा विभक्तो रूपमुत्तमम् । गङ्गीत्या दक्षिणे
 गङ्गी त कभारमनङ्गुतम् । अथङ्गुतामाभरणं वर-
 कोऽम्बरधारिणोम् । ददर्शमपि स ता नाभ्यजानात्
 स गान्तु । गङ्गीशच । य पुत्रमष्टम राजन्व
 पुरा मय्यविन्द्या । स चाय पुत्रव्याज । मर्षित
 विदुत्तमः । गङ्गाण्येव महाराज । मया समर्पित
 सुतम् । आदाय पुत्रव्याज । नयस्वेव गङ्ग विभो ।
 भा० भा० १००४० "गङ्गाज । सङ्गुधनारिकेतु" भा० पि०
 १८४० । गङ्गाजेल्यल सङ्गितपुस्तके मदीजेति पाठ ।
 कार्तियेस्य गङ्गातो जन्मकथा अग्निगर्भगन्ते ५५८०
 चत्ता । गङ्गाजातगङ्गातनयादयोऽप्युभयत्र ।
 गङ्गाटिथ्य ५० गङ्गाया मद्याभटे याति या-क टयो० तलोप
 अमुक् च । (चिह्नितो) मन्मथभेदे त्रिका० ।
 गङ्गादत्त ५० गङ्गाया दत्त । भीष्मे गङ्गाजगन्ते दृश्यम् ।
 गङ्गादित्य ५० काशीस्ये विश्वेशाद्विजिण्यते आटिथ्यभेदे
 "गङ्गादित्योऽस्ति तत्त्वान्यो विश्वेशाद्विजिण्येन वै । तस्य
 दर्शनमात्रेण नर मुक्तिमियादिह । यदा गङ्गा समा
 याता भगीरथपुरस्कृता । तदा गङ्गा परिहोतु रवि-
 क्षत्रैव सस्मित । तस्याप्यहर्षिण्य गङ्गां समुत्थोक्तय
 भास्कर । परिहोति प्रसन्नात्मा गङ्गाभक्तपरमद ।
 गङ्गादित्य समाराध्य वाराणस्या नरोत्तम । न जात
 दुर्गति कापि लभते च न रोगमाक्" काशीख० ५१४० ।
 गङ्गाहार ५० गङ्गाया भूयस्तरणहारम् । मायापुर्या हरि-
 हारे "ततो मायापुरीं प्राप्ता दुष्प्रापां पापकारिभि ।
 यत्र सा वैष्णवी माया जन्तून् पाशैर्न पाशयेत् । केचिद्रूप
 हरिहार मोक्षहार जगु परे । गङ्गाहारञ्च कोऽप्याह
 केचिन्मायापुरीं पुनः । यतोऽविर्गता गङ्गा ख्याता
 भागीरथी भुवि । यद्वाभीश्वरणात् पुत्रा पाप द्याति
 सहजत्वा । वैष्णवसौम्योपाय हरिहार जगुर्जना । तत्रा-
 ङ्गुता मरा यान्ति तद्विन्दो परम पदम्" काशीख० ७४० ।
 गङ्गाधर ५० गङ्गां धरति मङ्गू ४-यत् ६०५ । मङ्गादेवे
 क्षमर । गङ्गाशब्दे गङ्गाण्यकथा दृश्य गङ्गाभट्टादयो
 १२४३३ त्रिका० लोचम्बरालोके जीर्णतिथार-
 नाथके चूर्णभेदे यथा "धतत्र्यामलकीयधरहकीकङ्क-
 यदीमधुश्रीजम्बाकलास्त्रिनागरविपाङ्गीवैरलोभेन्द्रवै ।
 दक्षाय विहित सतपङ्कजजल गङ्गाधराद्यत्र मह-

सूयं तृणमपाकरोति सकलं जीर्णतिथार परम्" ।
 गङ्गाधरस ५ वैष्णवसङ्के औपधभेदे ।
 गङ्गापत्नी स्त्री गङ्गाय गङ्गा पत्नमया टीप । सुगन्धि-
 कायां उद्यभेदे राजनि० ।
 गङ्गापत्न ५० ६०० । गङ्गातनये । भीष्मे २ कार्तिकेये च
 "नेडात् तोरकन्यायां गङ्गापत्न इति च्युत" ब्रह्मवै० ३०
 उक्ते मङ्गोर्णजातिभेदे (मरटाफरास) ।
 गङ्गायात्रा स्त्री० गङ्गासुदिग्यायात्रा । गङ्गाभरणार्थं यात्रायासु ।
 गङ्गालङ्करो स्त्री ६०० । गङ्गायास्तद्वनतो २ जगन्नाथ-
 पण्डितरचिते गङ्गाजोत्तभेदे च ।
 गङ्गावतार ५० गङ्गाया अतारः ब्रह्मलोकान् भूमौ प्रतन-
 मत्र । गङ्गाहाररूपे तीर्थभेदे ६०० । तथा भूमौ २ अत्रत
 रणे च । "भगीरथ रव दृष्टगङ्गावतार" क० ।
 गङ्गावाक्यावली गङ्गाभावात्तद्वादिप्रतिपादकानां वाक्या
 नामावली । कृतिनिबन्धभेदे ।
 गङ्गासागर ५० गङ्गाया सङ्गत सागर या० त० । गङ्गा-
 सागरयो सङ्गमरूपे तीर्थभेदे ।
 गङ्गासुत ५० ६०० । भीष्मे, २ कार्तिकेये च हेम० ।
 गङ्गाकन्द ५० गङ्गाया तुट इव । भारतमविज्ञे खल्लिखत्ये
 । कुरक्ष्ये तीर्थभेदे । "तत खल्लिखत गच्छेत्" इत्यु-
 पक्रमे "गङ्गासुदय तत्रैव रूपय भरतर्षम ।।
 तिल कोक्षय तोर्यामा तत्र रूपे मङ्गीपते ।।
 तत्र स्नात्वा नरो राजन् । स्वर्गलोक प्रप-
 द्यते" भा० १० ८२४० । २ कोटितीर्थस्य तीर्थभेदे च
 'कोटितीर्थे सुतपसा लभेदिह सुवर्षकम् । गङ्गा-
 सुदय तत्रैव तीर्थं भरतसत्तम ।। तत्र स्नायीत ध-
 र्मस । ब्रह्मचारो समाहितः । राजसूयाद्वैषाभ्या
 फत्र विन्दति मानव" । तत्राध्याये ६०० । २ गङ्गा-
 यासुदे च ।
 गङ्गाकी ५० कङ्क+टयो० । कङ्कके धान्यभेदे (काङ्कनी)
 सुष्ठु० । "रक्तयात्रियटिकगङ्गाकङ्कसुन्दरपाण्डुस्योतक-
 प्रभोदककालकायनकपुष्पकन्दमरुतुनाङ्कतसुगन्धकक-
 मभीशारकोश्वोद्दालकश्यामाकगोमूत्रेणुयवादय" ।
 गङ्गाक्षेत्र ५० गङ्गाया चक्षेत्र प्रथमकाशो यत्र ।
 तीर्थभेदे । "गङ्गाक्षेत्रे समसाद्य तर्पयेत् पिष्टदेवताः ।
 याजयेयमवाप्नोति ब्रह्मभूतो भवेत् सदा" भा० वन० ८५०
 गङ्गाजल न गङ्गाया चक्षेत्रे चक्षेत्र-कर्मणि चक्षु । गङ्गा-
 जलं चक्षु जलदौ ।

गङ्गोत्त पु० गोलेटकनामके भणिभेदे हारावली ।
 गच्छ पु० गन-सम्किप् मनोमे तुक् च गत गति छति
 को-क । १४० त्रिका० । लोलावत्युक्ते ओढीव्यवहारे
 प्रवृत्तनयादिक्रियाविरतिकारके २पदसंज्ञे स्थाने पु० ।
 लक्षणांशार्थे तत्राह "ओढीफलादुत्तरलोचनप्राप्त्यार्थ-
 वृत्तान्तरयगेयुक्तात् । मूल मुखोन चयखण्डयुक्तं चयोद्धृत
 गच्छमुदाहरन्ति । उदाहरणम् । द्रुमावय य प्रथमे-
 ऽङ्गि दत्त्वा दातुं प्रवृत्तोद्दिष्टधेन तेन । यतस्तय
 वृत्त्यधिक द्विजेभ्या दत्त कियद्भिदिगसैर्दामु । न्यासः
 आदि० । २ । चय । २ । गच्छ । ० । सर्वधन ३६० ।
 लब्धो गच्छ १८ । अथ द्विगुणोत्तरादिफलानयने करण-
 स्तत्र सार्द्धवृत्तम् । विषये गच्छे व्योक्ते गुणक स्थाय
 समेऽङ्गिते वर्ग । गच्छयान्यन्यमन्याद्वृत्त गुणवर्गज
 फल यत्तत् । व्योक्ते व्योक्तगुणोद्धृतमादिगुण स्थागुणो-
 त्तरे गणितम् । उदाहरणम् । पूर्वे वराटकयुग येन
 द्विगुणोत्तर प्रतिज्ञातम् । प्रत्यहमर्थिजनाय स सासि
 निष्कान् ददाति कति । न्यास आदि । २ । चयो-
 द्विगुण २ । गच्छ । ३० । लब्धवराटका । २१४०८-
 ३६४६ । निष्कवराटकाभिर्भक्ताजाता निष्का । १०४८-
 ५७ । द्रुमा । ८ । पथा । ८ । काकियौ । २ ।
 वराटकाः । ६ । उदाहरणम् । आदिर्द्विकं सखे ।
 द्विदि । प्रत्यह त्रिगुणोत्तरा । गच्छ सप्रदिन यत्र गणित
 तत्र कि वद । न्यास । आदि । २ । चयोगुणः
 १ । गच्छ । ७ । लब्धं गणितम् । २१८६
 शब्दकल्पद्रुमे निर्विषर्गगच्छेत्यस्य विभक्तप्रत्यय शब्दत्व-
 कल्पनेनार्थकथनमतीत्य ङास्याम्पदम् गच्छेत्यस्य वि-
 भक्तप्रत्ययतया पदत्वेन शब्दत्वाभावात् अथवा नाना-
 विभक्तियोगेन नानाशब्दार्थकथनापत्तेः ।

गज भदे खने च भ्वा० पर० अक० सेट् । गजति खगजोत्
 खजगोत् । खगज । गजः ।

गज खने भ्वा० इदित् पर० अक० सेट् । गज्जति खगजोत् ।
 खगज्ज । गज्जते । गज्जा । [अत् त ।

गज खने चुरा० उभ० अक० सेट् । गजप्रति ते खजग
 गज इच्छो० गज-भदे अच । १४३ नि "गजजा न गजा
 ददिना दयिता" भट्टि । दभगच्छे विटति । स्त्रियां
 जातित्वात् ङोप् । २४८३ स्त्रियां गजामेरावता-
 दोमदत्वात् तयात्वम् । "कत्वा विप्र गजेर्हत्वा" ज्यो०
 त० "गजभुक्तयेपु" तन्त्रशा० । "अरत्नीनां यताम्यटा-

वेकपट्टान्वितानि च । गजप्रमाणमाख्यत्रात सुनिर्भास-
 वेदिभि "शब्दार्थचि० उक्ते श्रमानभेदे । "साधारणनरा-
 कृत्या त्रिशदहनको गज" इत्युक्ते श्रमानभेदे । ५मान-
 भावे इशास्तु श्रानभेदे च मेदि० स च ज्यो०त० उक्तं यथा
 "प्रस्तारदैर्घ्यमानं तु खहस्तेन तथा नरै । कत्वा विप्रं
 गजेर्हत्वा यास्तुमाननिरूपणम् । ध्वजो ध्वजश्च सिंहश्च
 चो ह्यप खर एव च । गज काकपद चैव जलाम्यष्टौ
 च वास्तुन" ज्यो०त० । "पुष्टिर्गजे काकपदे विनाश" तत्-
 फलम् ७औषधपाकार्थं गर्तभेदे वैद्यकम् गजपुटशब्दे
 दृश्यम् । गजाना समूह तन् । गजता तत्समूहे स्त्री ।
 तत ऊर्ध्वमाने दन्तश्च, गजदन्त, द्वयश्च, गजद्वयश्च, गज-
 तस्थोर्ध्वपरिमाणे त्रि० । स्त्रियां ङोप् । "द्वितीयश्च
 तृतीयश्च ऊर्ध्वमाने सतो भव" व्या०का० उक्ते ऊर्ध्वमान
 एव तयो प्रयोग । परिमाणभावे तु भावश्च । गजमात्र
 इत्येव त्रि० । [हस्तिकन्दे दृष्टे राजनि

गजकन्द पु० गजो गजदल इव कन्दोऽस्य । (हातिकांदा)

गजकर्ण पु० गजस्य कर्ण इव कर्णोऽस्य । १४४ भेदे "कुलुखर
 पिशाचश्च गजकर्णो विशालक" भा०स०१०ख० । यक्ष-
 कथने । २औषधिभेदे स्त्री ङोप् । "गजकर्णी तु ति-
 क्त्वा तथा वातकफान् जयेत् । शीतज्वरहारा
 खादः पाके तस्यास्तु कन्दक । पाण्डुतोग्रमिष्टोहा-
 गुल्मानाहोदरापह । पहाण्यगौविकारघ्नो वनस्पत्य-
 कन्दश्च" भावप्र० ।

गजकूर्माश्विन् पु० गजश्च कूर्मश्च तो अत्राति- अश्व-भो-
 जने णिनि । १४४ इति शब्दरत्ना० गजकच्छपभोजोव्या-
 दयोऽन्यत्र । तो च त्रिभाषसुप्रतीकसुनी अन्योन्ययापाद्
 गजकूर्मतां प्राप्तौ गह्वरेण भक्षितौ यथाह भा०
 व्या० २६ अ०

"आसीद्विभावसुर्नाम महर्षि कोपनो भयम् । भ्राता
 तस्यासुजचासीत् सुप्रतीको महातपा । स नेच्छति
 धन भ्रात्रा सहैकस्य महासुनि । विभाग कोर्त्तय-
 त्वेव सुप्रतीको हि नित्यम् । अयावन्नीच त भ्राता
 सुप्रतीक विभावश्च । विभाग बह्व्यो गोहात् कर्तुं-
 निच्छन्ति निचय । ततो विभक्तास्तस्योऽन्य विह-
 ध्य नेऽयेमोहिता । तत स्वार्थपराम् भूतान् पृथ-
 क्कृतान् स्वकैर्धनै । विदित्वा भेदयन्त्य तानमित्वा मित्र-
 रूपिण । विदित्वा चापरे भिक्षामन्तरेपु पतन्त्य ।
 भिक्षामामृतं नाश क्षिप्रमेव प्रवर्तते । तस्माद्विभागं

टैलो मे वायुरूपवरोऽस्मिन् । अद्यमे मासि सम्पन्ने
प्रविशोमोदर गिर । तमिदानीं हनिष्येऽहं गजाय
साम्प्रत द्विज । शिवउवाच । श्रुत्यैव नारदः प्राक्
शिशुरूपिणोत्तरम् । नारदउवाच । अकिञ्चिज्ज्ञा यद्य
देव । योजनेऽस्य सफल्य ते । तमेव च स्वभावेन शुभ-
मेतद्वियोजय । शिवउवाच । षट्तीत्य मुनि योऽज्ञातम्
स टागोऽस्मिन् । सशयवसम्पूणे गजाननवमासुत ।
कीरोटकुण्डनधरो युगशङ्क सुकोचन । दामदक्षिण-
भागे च सिद्धिद्विविराजित । दृढा विनायक स्कन्द ।
तथाभूते निजेच्छया । हर्षेणोत्पुङ्गवयमा देश सर्वे
तदाऽमुवन् । गजानन इति ख्यातो भविताय जगन्नाथे
“एव भाद्रपदशुक्लां च वसन्तीं गजानन ” इति च
तत्प्राध्याये । इतः । इति सुखे नः ।

गजारि पु० इतः । सिते । २४८६ मे हृत् हृत् । शिवे च
गजासुरहेविष्यदे दृश्यम् । [(माङ्गल) अमरः
गजारो ह पु० गजमारो हति आ+हृ-घण् । इति वाते
गजा(द)शन पु० गजेरघ(दा)ने कमेणि ल्युट् । अथय
हुने । २४८६ स्त्री डीप् । गजभक्षायाम् (भाग
शब्दच० ४५५५ मे न० रत्ना ।

गजासुर पु० गजाकारोऽसुर । असुरभेदे ।

तथोत्पत्तिरथा च स्कन्दपु० गणेशप० । अ० यथा

साम्प्रत कथयिष्यामि गजासुरकथानकम् । पुरा युगे स
राजासोऽसीतिष्ठो लोकपालक । सस्त्रीशान् रूपसम्पन्नो
वेदगास्त्रार्थकोविद । देवद्विजार्चनरत आत्मविद्याविशा-
रद । “महेय इति नाम्ना च विख्यातो भुवनत्रये”
इत्युपक्रम्य “उत्पत्तिमाप्स्यते राजन् त्वया योगी गजस्य
हेति” गुरुवाक्यसम्यक् “कदाचिद्विष्णोः तेन वीजितो नारद
पयि । अयमस्य ययो त स सम्प्रोऽसौ सुनिमा र्वा ।
इमाभ्यो भवितासि त्वनौद्विजादस्यजन्मनि । गजासुर इति
ख्यातिं यास्यसि त्व नराधिप । । कैलासे प्राप्यसे
स्थानमले तस्यैव जन्मनि । अयमस्य यतो यातो
आविष्टानो नराधम । । इत्युक्त्वा लङ्घितो भूत्वा स
क्षम नारदो मुनि । गुरुनारदाख्यायां महेयो वि-
जय गत । गते ब्रह्मतिथे काले राजा पश्यन्माप स ।
पर्वलोकायने स्कन्द । करिष्या जनिमाप स । इमाभ्यो
वक्त्रान् वीर सर्वलासो नराकृति ।

गजासुरहेविष्य पु० गजासुर हेति द्विप-णिनि इतः ।
महादेवे कृत्तिवास यन्त्रे विवति ।

स्कन्दपु० गणेशप० । अ० तु त हत्वा तस्य स्वभक्तिमादृत्य
तस्यैव वारण तस्मात् कैलासे व्यापनञ्च वर्णित यथा
“जपान त तिम्रुनेन स्कन्द । कोपात् गजासुरस” इत्युपक्रम्य
“तत्र चत्तादभ्यास्युरने ते दर्शनं यत । उक्तञ्च
गुरुणा पञ्च भविष्य भाद्रदेन च । कैलासस्तु गते तस्मिन्
वृक्षास्य चर्म चाननम् । चर्मण परिधानञ्च शुभ
व्यापि प्रपूजनम् । भक्त्यास्तु त्वभावेन क्रियतेऽद्यापि
प्रणम्य । । अयैव गिरमा विमलकस्य विनायकस्य
गजाननतेति गजाननगण्डे दर्शितम् ।

गजास्य पु० गजस्यास्यमायमस्य । गणेशे देव० । इतः ।
इति वदने न० । गजस्यास्यविनायकस्य यय । गजासुरे
पु० गजासुरगण्डे दृश्यम् ।

गजासु न० गजसंहिता आह्वा यय गार्क० त० । इति
नापुरे मेदि० । गजासु शमयत् । “युधिष्ठिरस्यानुमने
वनवासान् गजासु शम” भा० व० इत्य० । २४८६ पु०
देवभेदे तद्वाचिषु तद्गुणेषु च पु० ब्रह्म०, स च देव
ब्रह्म०- २४८६ कृ० विभागे मध्यस्थतयोक्त । “गजा-
सु शयेति मध्यमिदम्” । [मेदि० २४८६ नापुरो ह ।

गजासु स्त्री गजोपपदा आह्वा अस्मा । गजपिपल्याम्
गजसु पु० गज इन्द्र इव व्यापाऽपमनितः, इतः वा । अथ-
गजे । गजसुपपत्तौ च । “नेत्रत्रिय विकसतो विदुर्ग
जेन्द्रा” भाव । अगस्त्ययापेन गजेन्द्रतां प्राप्ते २४८६ दुर्लभं
नृपे च तस्य तयायापादिस्था भाग० दृष्ट० ४५० वक्ता यथा
“स वै पूर्वमभूद्राजा पाण्डुरोद्भवित्सत्तम । इन्द्र-
दुम्न इति ख्यातो विष्णुव्रतपरायण । स एकदा-
ऽऽराधनकाळ आत्मशान् नृहीनमौगमत ईश्वर हरिम् ।
जटाधरलापस आश्रुतोऽप्युत सनर्षयासास कुडाचला-
न्धम । यद्वच्छथा तस्य महायथा मुनि समागमस्त्रिय-
गणै परित्तित । त वीर्य तूष्णीमकताङ्गैषादिक
रहस्युपासीनवृषिषु कोप ह । तस्मात्स यापमदा द-
शापुरय दुरात्माऽस्तुतुहिरदा । विप्रायमन्ता विपतां
तमिह यथा गजस्तस्यमति स एव । श्रोगुह उवाच ।
एव शत्रु गतोऽगस्त्यो भगवान्मृप । सातुग । इन्द्र-
दुम्नोऽपि राजपिदिष्ट तदुपधारयन् । आपन्न कौ-
ञ्जरो योनिमात्मकृतिविभाषिणोम् । इत्येवमासु-
भावेन यदुगजत्वेऽप्युत्पत्ति ।

तत तस्मापेन गजेन्द्रतां प्राप्य कदाचित् त्रिकूटप-
र्वते वरुणोद्यानस्यहरश्च निमलस्य पादेषु यद्वृषे

पूर्वजन्माब्जितहरिसेवायासनावशात् हरिभजनमेव
तदुपायतया सचिन्त्य तस्य भजने कृते हरिणा तस्य
ततो विमोक्षणं कृतं तेनैव च दिव्यगतिलाभश्च तस्य
ज्ञात इत्येषा कथा तत्रैव १० अ० स्थिता दिग्भाज तत
चदाक्षयते ।

“हृणो करेणुं” करभास्य दुर्मदो नाचट कच्छ कपणोऽज
मायया । त तत्र कश्चिद्दृष्ट । दैवचोदितो पाहो बलीया-
चरणे रूपाऽपहोत् । यदृच्छयैव व्यसन गतो गजो यथा-
वक्ष्योऽतिबलो विचक्रमे । यथाह्वर यूपति करेणो
विलम्बमाण तरसा बलीयसा । विचक्रुः सुदोर्नधियो-
ऽपरे गजा पाण्यिष्ठास्तारयितुं न चाशकन् । नियु-
ध्यतोरेयमिन्द्रनक्तयोर्विकर्षतोरनरतो बहिर्मिथ ।
समा सहस्र व्यगमन्महोपते ! समाणयोश्चित्रमम-
सतामरा । ततो गजेन्द्रस्य मनोबलीयसां कालेन दी-
र्घेण महानभूदय । विलम्बमाणस्य जलेऽवसोदतो
विपश्येयोऽभूत् सकल जलोक्तस । इत्य गजेन्द्रः स
यदाप सङ्कट प्राणस्य देही विवशो यदृच्छया । अपा-
रयस्त्रात्मविमोक्षणे चिर दध्याविमा बुद्धिमथाभ्यप-
द्यत । न मेमिमा ज्ञातय आह्वर गजा कृतः करिण्य
प्रमपन्ति मोक्षेऽनुम् । पाहेण पायन विधातुराहतो-
ऽप्यह च त याभि पर परायणम् । य कश्चनेशोव-
लिमोऽलकोरगात् प्रचण्डमेगादभिधावतो भूयम् ।
भीत प्रपन्न परिपाति यद्गयाभृत्यु प्रधावत्यरण
तमोमहि” भा० ८१२ अ० ।

तत तत्कृतस्तुतिस्तपश्चर्च १२० शेषे, हरिणा ततो
गजेन्द्रस्य मोक्षस्तुत यथा

एव गजेन्द्रसुपवर्णितनिर्दिशेषं ब्रह्मादयो विविध-
स्त्रिभिर्दामिमाना । जैते यदोपसृष्टगुर्निखिलात्मक-
त्वात्तत्वाखिलाभरमयो हरिराविरासीत् । त तद्वर्ण-
स्तपस्तथ जगज्जिगत्सोत्र निगम्य दिविजै सह
बलुवङ्गि । जन्मोभयेन गच्छेन सप्तमानचक्रायुधोऽभ्यग-
मदाय यतो गजेन्द्र । सोऽल सरस्युत्तरेण गच्छे-
त आसीत् दहा गच्छति हरि स्त उपास्तचक्रम् ।
उत्सृज्य साम्बुजकर गिरमाह कच्छाक्षारायणाखज-
शुरो । भगवन्महो । त वीक्ष्य पीडितमज सहसा
ऽवतीर्थ स पाहमाय सरस क्षयोञ्जहार । पाहा
दिपाटितस्तुतारिणा गजेन्द्र सम्प्लुता हरिरम्बु-
ङ्गिवापाम्” ।

गजेन्द्रमोक्षणरूपस्य हरिचरितस्य श्रवणे फलमाह
“एतन्महाराज । तवेरिता मया कथ्यानुभाषो गजराज
मोक्षणम् । स्वर्ग्य यथस्य कलिकल्मषापह उ खत्रगाय
कुरवर्थ । शृण्वताम् । यथानुकीर्तयन्त्ये तच्छ्रयस्त्वामादि-
जातय” । शुचय प्रातरुत्थाय दु ध्वप्राद्युपशानये” ।
तद्गजेन्द्रकृतस्तवमाज्ञात्मरूपमपि तत्रैवोक्तं यथा “ये मा
स्तुवन्त्यनेनाह मतिबुध्य निशात्यये । तेषां प्राणात्यये
चाह ददामि विमला मतिम्” त प्रति हरेर्वरदानम् ।
गजेष्टा स्त्री गजानामिष्टा । विटार्थम् भूमिकृष्णखण्डे
राजनि० ।

गजोद्गर ५० गजसोदरमिवोदरमस्य । दैत्यभेदे हरिव० ।
गजाशिर शब्दे दृश्यम् । [राजनि० ।
गजोषणा स्त्री गजोपपदा क्षपला । गजपिपल्लवाम् ।
गज ५० गजि-वज् । १ अश्वत्थायाम् जेमच० । आधारे वज् ।
२ गोठागारे हारा० । ३ भाण्डागारे ४ खनौ मेदि० ।
५ पामराष्ट्रे, ६ कृष्टस्थाने, ७ मद्यभाण्डे, शब्दरत्ना०
८ मदिराष्ट्रे स्त्री टाप क्षमर ।

गज्जन नि० गजि-स्त्रने णिच्-ल्यु । तिरस्कारके ‘नेत्रे
खञ्जनगज्जने सरसिजप्रसङ्गि पाणिद्वयम्’ सा० ८० ।
“युग्वृक्षते खञ्जनगज्जनाणि । शिरोमदीय यदि याति
यातु” उज्जट । “अतिजुलगज्जनमञ्जनकम्” गीतगो० ।

गज्जिका स्त्री गजैव स्वार्थे क । मदिराष्ट्रे शब्दर० ।
गड सेके भा० पर० सक० सेट् । गडति अगाडोवृ-
क्षगडोवृ । जगाड घटा० । गडयति-ते ।

गड वदनैकदेशे (गण्डयापारे) द्वादस् भा० पर० अक० सेट् ।
गण्डति अगण्डोवृ । जगण्ड गण्ड० । गण्डूष ।

गड ५० गड-सेके अच् । (गडुद्) गरुडोनामके मत्स्य
भेदे । “गरुडो मसुरा तित्ता त्वरा वातपितृभूत् ।
कफलो वृक्षलक्ष्णो दोषनी मलयीर्यक्षः” भावप्र० ।
तस्य पाकविशेषे गुणा उक्ता वैद्यके “पुष्क-
शीर्षेण रजिता कासमर्दविमर्हिता । छिद्रुतैले च
सतप्ता गडमसृष्ट खण्डका । गडो वातहरो बल्यो
हृद्य पथ्योऽग्निवर्द्धन । सुख्य युक्तोऽन्यथं किञ्चित्
कफकरः सर” २ अन्नराये मेदि० । ३ परिखाया ४ व्य-
यधाने शब्दर० । ५ देशभेदे शम्बर राजनि० । गड-
सप्तया कुन् । गडक (गडुद्) मत्स्यभेदे क्षमर ।

गडदेशज न० गडदेशे शम्बरदेशे जायते जन ड । शम्बर-
रदेशजातत्वचो राजनि० ।

भ्रातृणां न प्रगच्छति याधय । गुरुगादौ निवृत्ताना-
मन्योऽन्येनाभिगच्छिनाम । निधनु मर्त्तुं नमस्त
भेदतो धनमिच्छसि । यत्नात्तयात् प्रमतीक ! क्तिनाय
समवाप्यसि । गमन्त्येव प्रमतीको दिभापयुमन्तामभीम् ।
तमन्यनर्जमपर कष्टप समविद्यसि । एवमन्योऽन्त-
गापानो प्रमतीकविभावश्च । गजकण्ठपतां प्राप्तापानं
मुदयेतसौ । रोपदोषानुपद्रवे तिर्यग्योनिगताधुम् ।
परस्परद्वेषरतो प्रमाणमन्तरिणी । परस्परिच्छेदा
कायो पूर्वैरातृशारिणी । तयोरेवतर श्रीमान् सध
मेति भद्रगज । यद्य एहिगजन्तेन कुर्मोऽन्यन
र्जसेग । उत्थितोऽसौ मङ्गाकाय लङ्घ विद्यो
भयन् सर । य एहा मेहितकर पतत्येव गजो
जयम् । दलङ्गनापनाङ्गमपादनेन धीर्यवान् ।
विद्योभयस्ततो नाग धरो मस्तुभगानुमम् । कुर्मोऽन्य-
भ्युद्यतगिरा युद्धायार्थेति धीर्यवान् । धनूश्चिह्नो
योजनानि गजकट्टिगुणायतः । कुर्मोऽन्योऽन्यो-
सेधो दगयोजनमखण्डः । तावभौ युद्धमस्तौ पर-
स्परवधैमिषौ । उपयुक्तारु धर्म साधदेहितमात्मन ।
मङ्गाभयनपङ्काशौ तौ मुक्ताऽस्तुतमात्मन ।
इत्येवं पिलातुमिषो गुरुकायमलयम् यथाह ततैव
१०० । “मद्ययामास गुरुकादुभौ गजकण्ठौ” ।
गजकण्ठ्या स्त्री गज इव लम्बा । गजपिप्पल्याम् भावम् ।
गजपिप्पलीगन्दे द्रव्यम् ।
गजचिर्म(र्म)टा स्त्री गजप्रिया चिर्म(र्म)टा या०त० । इन्द्र
वाङ्मयम् (राधासमगा) रत्नमा० ।
गजचिर्मिट पु० गजचिर्मिटाया इव आकारोऽस्त्यस्य णच् ।
गोदुम्बायाम् लिका० । [राजनि० ।
गजचिर्मिटी स्त्री गजप्रिया चिर्मिटी । माहेन्द्रपाङ्गयाम्
गजच्छाया स्त्री “यदेन्दु पिङ्ग(१०)दैवत्ये सूर्ययैव करे(१२)स्वित
याम्या १३तिचिर्मिषेत् सा हि गजच्छायेति कीर्तिता” । इत्युक्ते,
“लक्ष्मणे लयोदयां मयास्मिन्नु करे रविः । यदा तदा
गजच्छाया” २६मुक्ते च योगभेदे “द्विगुणा छात्रनच्छाया
दर्शे स्थापयराङ्गिनी । गजच्छायेति सा प्रोक्ता इत्युक्ते
३६शंभुराङ्गे च । “वै” यो यदा भातु पश्यते पर्व-
स्वित्पु । गजच्छाया य सा प्रोक्ता आह तत प्रकल्प-
वेत्” वराहोक्ते ४६छयं पक्षकाले च कुङ्करण्यायमन्दे
२०६६०वि० । [न्यायां गजोपरिस्वटकायाम् हारा० ।
गजटक्का स्त्री गजोपरिस्था उक्ता । हजिगदस्य चगाधंस्तय-

गजता स्त्री गजार्ता समूह तम् । हजिगदस्ये क्वतर ।
गजटन्ता पु० गजका प्लाविम टन्तावध । [गने० । १०हजि-
दन्तावधदन्तवति लि० । इत० १३रिटने पु० । गजेटस्य
तयाय च गजाममन्तेन गुरुकट्टिगुणाय । गजटन्ताकति-
त्याम् भिक्तो द्रव्यान्निपापमानं गजटन्तद्वयाकारे ३नाम
टने (दायका) १६लोप’रजातदने तयाकारेण गज-
दन्तद्वयव्यासधारम् । [याम् राजनि० ।
गजटन्ताफला स्त्री गजदन्त इव फलमणा । [दङ्करीकता-
गजटान न० इत० । [हजिगदेटे । नय प्रचक्षस्वानह
“करात् कटाभ्यां मेदाय नेमाभ्यासु मटपुति ” पाह-
काये उक्तम् । इत० । २६हजिगदो (यवो) च ।
“तां दुष्टे करिष्य करे इत्युक्ते तथा करादक्षेपेन
याहक्षेप मगनेन तस्य टाभ विहितम् ।
गजनामा स्त्री इत । गजस्य दृष्टे । सा इव उदरका
गजनाबोह(ह) करिष्यदुदरकायां स्त्रियाम् । उद-
मानदर्शिताय वा उद । “धर्मस्तु गजनाबोह । इति-
राचरित इत” रामा० २, १०, १० ।
गजपति पु० इत० । [अटगजे २६मुदगजे च “गजपति
इयसीरपि हेमन ” माघः । [स्थावीरवो भावम् ।
गजपादप पु० गजप्रिय पादप, या०त० । (कुटुम्बिक) स्वाते
गजपिप्पली स्त्री गजोपपदा पिप्पली याव०त० । कनाम-
स्यातायां पिप्पल्याम्, “चविष्ठादा फल प्रापे कपिता
गजपिप्पली । गजकण्ठा बहुस्तित्तेप्यतुत् यज्ञि-
विनी । उष्णा निहन्तीधारकायकट्टिमयकभीनु”
भावम् इरनीति रेप । “ह्रीं निर्देहनी गाढा
तद्रूपं गजपिप्पली” सुश्रुत ।
गजपुट पु० “हजिगदो गतो य उटः स तु गजाङ्गय”
इत्युक्ते योपधपाकारे हजिगदो स्वाते गर्भभेदे वैदिकम् ।
गजपुर न० गजस्य हजिगदमयस्य पुरम् । “बुधिर
राजधाभ्याम् (दिहो) “स निर्यसौ गजपुरायालभै
परिवारितः” भा०सात० १६७ अ० ।
गजपुष्पी स्त्री गजकण्ठ इव गजमुत इक्षमस्या । नाम-
प्रमायां सतायां मन्दार्थेचि० “गजपुष्पीलयां मुक्ताव-
याय सुमल्लसाम्” रामा० कि० १११, १६ ।
गजप्रिया स्त्री इत० । गजकीडुने हेमच० ।
गजवन्धनी स्त्री गजा बध्नेनेन लुट्, स्त्री । हजिगद-
नयाकायां (हजिगदा) क्वतर । [यावतां जटा० ।
गजवन्धनी स्त्री गजस्य बन्धोऽस्त्यस्य इति स्त्री । गज-

गजभक्षकः ४० गजो भक्षकोऽयम् । अन्त्यष्टये राजनि० ।
गजभक्ष्या स्त्री गजेन भक्ष्या । गजभक्ष्ये भक्ष्यः । गजेन
भक्ष्यते कर्मणि घञ् । गजभक्ष्या तत्कार्ये स्त्री गजभक्ष्या० ।
गजमण्डली स्त्री गजानां सन्निवेशनभेदेन मण्डली परिवेश
वेष्टमाकारपरिधिः । गजानां सन्निवेशनविशेषेण परि-
धिरे वेष्टने । स्त्रायै क चुम्ब । तत्कार्ये । “चन्द्रा-
कृतौनि गजमण्डलिकाभिरुचै” माघ । ६० । २ गज
समूहे च ।

गजमाचल ५ स्त्री मच-कलकने घञ् साच० गजस्य साच
याच लुगति लू-वा० ङ । सिङ्गे हारा० स्त्रियां
जातित्वात् ङीप् ।

गजमुक्ता स्त्री गजे तत्कुम्भे जाता मुक्ता । इक्षिकुम्भजाते
मुक्ताभेदे “सक्ताफले किशरिणां किराता” कुमा० व्या० म-
हिलायष्टतवाक्यम् “करीन्द्रलीमूतवराङ्गगङ्गमत्प्राङ्गिमु-
क्तद्रुक्षुपेषुजानि । सक्ताफलानि प्रथितानि लोके तेषां तु
शुक्रद्रुक्षुमेव भूति” सक्तैव स्त्रायै क ठञ् । गजमौक्ति
कमप्यत् । “गजमौक्तिकापलितयुतेन वक्षसा” किरा० मञ्जि-
माचतद्व्या० करिषा सक्तायोनिस्त्वे प्रमाणमाङ्गगन्त्य
“लीगूतकरिमत्प्राङ्गिष्यगङ्गवराङ्गजा । शुक्रद्रुक्षुपाय-
विशेषा यतो मौक्तिकयोगयः” ।

गजमुख ५० गजस्य मुखं मुखमस्य । गण्येने यथा च
तस्य गन्धुषसुखता तथा इमाननयन्दे ६८ । ४ उक्ता ।
“प्रमयाधिपो गजमुख” इह० स० ५८५० । गजवदनाद-
योऽप्यस्य ।

गजमोटन ५० स्त्री गजं मोटयति घु० घट-घोरे ल्यु ।
सिङ्गे यन्दमा० । स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

गजवज्रभा स्त्री ६० । गजवज्रभाया गिरिकदम्बा, २ गज-
वज्राङ्ग राजनि० ।

गजवीथी स्त्री वज्रमार्गस्य “रोहिण्याङ्गाम्भुगिरे गज
वीथ्याभिधीयते” इत्युक्ते । मध्यमलये । एगोलगन्दे २४५ ।
४० विवृति । ६० । २ गजानामावली च ।

गजविद्या स्त्री गजानां विद्या । गजविद्यायां विद्या “तद्व
गजविद्यायां नीतिमास्तेषु वारग” भा० व्या० १०६ ५० ।

गजगिरिम् ५० गजस्य गिरि इव गिरीऽस्य । दैन्यभेदे
“गजोदरीगजगिरिगङ्गाव्योमलेखत्” हरिव० २४०
५० । गजस्य गजानामावली वा गिरि गिरीऽस्य । २ गण्येने
च । इमाननयन्दे ६८ । ४ गजाननयन्दे च इहम् ।

गजगङ्गा ५० गजेन रक्षितामण्डपेण रक्षितं गङ्गायो

यस्य । इक्षिनापुरे (दक्षी) । “निर्ययुर्गजगङ्गाय”
भा० द० १५० । गजगङ्गायमप्यत्र न० ।

गजस्तन्य ५० गजस्य स्तन्य इव स्तन्योऽस्य । दैन्यभेदे गज-
गिरि गन्दे उदा० इहम् । गजवत् रक्षितस्तन्ये सप्तम-
पुरप्रसङ्गयुते च ।

गजाख्य ५० गजं गजवत्साख्यप्राति पत्येण व्या+ख्या-क ।
चक्रगर्दद्वे राजनि० । तस्य पत्यस्य गजवत्साख्य-
कारत्वात् तथात्वम् । २ गजस्तन्यनामनि इक्षिनापुरे न०

गजाग्रणी ५० ६० । येरावते इक्षिनि यन्द० ।

गजाजीव ५० गजैकत्वालनादिभिराजीव्यते जीव-घञ् ।
इक्षिपालके हेमच० ।

गजाण्ड न० गजस्याण्डमिव मूत्र यस्य । पिण्डमूत्रे राजनि०
गजादिनामन्(मा) स्त्री गज इति यन्दे षादौ यस्य ता-
दृश नामास्य मा ङाप् । गजपिपल्याम् “काला-
मृताशिष्णु पुनर्नयार्कगजादिनामाकरहाटकृष्टे” सुश्रुत ।

गजानन ५० गजस्याननमानन यस्य । गण्येने वर ।
इमाननयन्दे ६८ । ४ इहम् । स्तन्य५० गण्येने ११५० । त
अन्यथा तस्य गजाननता वर्णिता तस्य गण्येने मस्तक-
न्यून्यतयोत्पत्तौ पुरा शिवच्छिन्नेन कैलासे स्थापितेन गजा-
चरमस्तकेन सुखयोजनं तेन कृतमित्युक्तं यथा “गुरुत्वाच ।
ध्वतारो यदि हतं साधुत्वाणाय भो विभो । । प्रकाश-
यागु यदम सर्वेषां शोकनाशनम् । नयस्य सर्वदेवाना-
मामन्द हृदयं प्रभो । । शिव उवाच । प्रत्युवाच गुरु
उत पार्वत्या ह्रीनमस्तक । शिशुत्वाच । मृदेशाण्येन
राज्ञा ते प्रणतौ परणौ यदा । तदाशीर्षां त्वया दत्ता
तस्मै राज्ञे गुरो । उदा । गजयोनौ जनिर्मुक्तिं शिव-
इक्ष्वाकुदोरिता । तत्त्वैवमवत् तस्य विद्यते चारुम-
स्तक । पृथ्वमान शिवेनास्ते गुण्डादण्ड गुणोभग ।
श्ववत्पारकरोऽसौ मे गुरोऽस्ति भविता सुखम् । शिव उवाच ।
आसर्वपुण्यं हृदयो गुरुत्वे पुन शिशुम् । गुरुत्वाच ।
भगवन् ! विद्वद्विदोऽसि त्रिकावरोऽसि चैव । यथा य-
दुदितं तस्मै त्वया ज्ञातं दत्तं प्रभो । । अहमीश्वर-
पते परिच्छेदु न च घम । नृत्विष मङ्गलं । पुत्रो
नारदस्तमं चाग्रणीम् । अगद उवाच ।

“अश्वमेधावतीर्षोऽसि ह्रीनमूर्ध्नी कथं प्रभो । । अदवा
वाटवदस्य विद्वन्ने वेन तच्छिर । एतस्मै सयदं द्वित्रि
हृदया परमेश्वर । । शिव उवाच । निषेधं नारदो
वासीतपाश्च शिशुत्वाच । पिण्डवत् । शिन्दू कौण्डि

गड्गन्तः पु० घटा० गड-णच्-भृच् लुप्तः । १मेघे सि० कौ०
गड्गन्तया न० गड्देगन्तं लवणम् । गाम्बरदेगन्ते लवणभेदे
राजनि० । “गड्गोत्यं लवणपातघ्नमत्युष्णं भेदि पित्तमम् ।
तोष्णं व्यवायि सूक्ष्मसुभिव्यन्दि कटुपाकि च” भावप्र०
गडि पु० गड-इत् । १२तसतरे राजनि० । २भारवङ्गनादि-
भक्त्याये अक्षसे गडदौ (गड्गिया) “गुणानामेव रोगा-
न्मृदुरि धुर्वी नियुज्यते । य सजातकिण्कलस्य सुष्ठु
स्वपिति गौर्गडि” काव्यप्र० ।

गडु पु० गड-उत् । १गमगण्डे पाटामस्तकयोर्मध्ये भास्-
वह्निकारके रोगभेदे भरत । २कुक्षे सेटि० । ३गड्या
क्षे गड्दर० । ४किमुक्तके (केचो) त्रिका० । गल
गण्डवक्षिरघ्नके १पाटये च “काव्यान्गडुभूतत्वात् गल
द्वार महेजिका” का० द० । “किमन्गडुका” सर्वद०
म० । अस्य कण्ठगण्डेन समसे आदिता० वा पूर्वनि० ।
गडुकण्ठः कण्ठगडुः ।

गडुक्क पु० गडुर्गमगण्ड २५ कायति मध्ये कै-क । (गाड्)
स्थाने भट्टारे पातभेदे तन्मध्यस्य गलगण्डाकृतित्वात्
तथात्वम् । “घण्टागडुककुम्भादिस्त्रानोयस्करभाजनैः
काशी० १६० । २तदाकृतौ अपिभेदे पु० तस्य गोक्षपत्तम्
इत् । गाडुकि तदपत्ये पु० स्त्री अन्यगण्डेन तस्य हृन्ने
अद्वये च बहुषु इजोसुक् । गडुकास्तद्वेगोक्षपत्ये पु ।
गडुर(ल) त्रि० गडुः कुक्षरोगोऽस्तस्य सिद्धा० म० वा० र
वा । १कुक्षे गड्दर० । स्त्रिया गौरा० डीप् । गम-
गण्डवटाकृतित्वात् तस्य तथात्वम् । तत आक्षणा-
भावे व्यञ् । गाडुस्य तद्भावे न० कडा० कर्मधा० अस्य
पूर्वनि० । अङ्गगडुल गडुलसङ्ग ।

गडेर पु स्त्री० गड-एरक् । १मेघे (गाडोस) । त्रिका० ।
जातित्वात् स्त्रियां डीप् ।

गडोत्य न० गडात् देशभेदात् लसिष्ठति लट्+स्था- क ।
गाम्बरदेगन्ते लवणभेदे राजनि० । १२पासे हेम० ।
गडोत्त न० गड-ओलच् । १युद्धके (गुप्ती) अक्षभेदे उक्त्व० ।
गड्डर(ल) पु गड-वा डर डल वा डल्य नेप्थम् । १मेघे ।
गड्डरि(नि)का स्त्री गड्डर(ल) सेपमसुधावति डन् ।
मेषानुगन्ध्यां १मेघपङ्क्तौ । तत्कारश्चादविच्छिन्नगती
अनातप्रवाहानामभूते श्वारावाहिनि च गड्डरिच० ।
गड्डक पु० गडुक-प्रथो० । १भट्टारे जलपातभेदे गड्दर०
प्रथो० टोर्वमध्योऽपि तत्प्राये ।

गण गणत्राने अद० च उभ सक्० सेट् । गणयति ते य

जीगणत् त अजगणत् च । गणयाम्-बभूव आम्-
चकार चक्रे । गणयितव्य । गण । गणयिता गणयन् ।
गणितम् गणनम् गणना । गणयित्वा । विग-
णय्य । गण , “गणयति विहितपुत्राश्रयिकस्य” गीतगो०
“तां भक्तिरेवागणयन् पुरस्तात् रघु । “पटानि गणयन्
गण्य स्यानि मेघध । कानिचिन् भा० व० २८१८ । नक्ष प्रति
कर्त्ते। टकनाभोक्ति “यद त्रिलोकी गणनायरा स्नात्
तस्या सभाप्रियदि नायुष क्वात् । पारेपराह ग-
णित यदि स्यात् गणयेति गणयुषोऽपि म क्वात्” मैत्र० ।
“क्षीमाकमलपद्माणि गणदामास पार्थिवी कुमा०” कक्षी-
गणदागरय न वाक्यम् भट्टि । “वाय्वी काव्यभूमिभक्तौ
गणदशासासीञ्च दैदासिक्तीम्” काघटी०, भट्टिनाथ “हृ-
स्वतश्च भगवानादित्येव गण्यते” भा० वा० २६०२ जो०
अव+अवसायात् । “नाटनमैनादगणैरेवात्मभिरसाधनैः”
भा० व० ८०४८ ।

वि+विष्टेण सख्याने “कटूरपत्तिर्नी विद्धि राजन् । विग-
णयामन ” रघु ।

गण पु० गण-कर्मणि अथ कर्त्तरि कच् वा । १सूत्रे ।
“गणानां त्वां गणयितुम्” यजु० २३, १८ । “गणयति न्याना
समूहाना पालकम्” वेददो० । २प्रमये “सकलसङ्गस्य
गुचि मानसम् शिदमगात्मजया च तत्तेय्या सकलसङ्ग
सगण गुचिमानसम्” “गणानमेकप्रसयावतसा कुमा०
सेनाविशेषाणां २सङ्क्रान्तियेपे अमर । स च क्षमीकि-
नीगण्डे १६८४-दधितेन “तयोयुष्मा गणो नाम” इत्या-
दिवाक्येन उक्त तेन (रथा २७ गला २७ । अक्षा ८५
दातिकः १२५ सर्वसमष्टि २७, इति सख्याविशेष) ।
४चोरनामगन्धद्रव्ये सेटि० । गण प्रमयादि वक्ष्यत्वेन
सन्धादिगुणगण वक्ष्यत्वेन वा गणः गणदैत्य नागपुत्रेन
वाऽस्तस्य अच् । ५गण्ये “गणदोक्षाप्रवर्त्तक” मङ्गानि० ।
प्रमयाधिपत्वात् तस्य गण्यत्वम् । विवाहे परकन्ययो-
र्सेननाभोपयोगिनि ६देवराक्षसमातुषस्तृक्षके ताराभेद
यगे उपयमगण्डे १२५०४-विहृत । “गणमैत्री भूकृत् च
नाडौ चैते गुणाधिका” सङ्कर्त्तचि । “नो गणानां
च दोष ” ज्यो० त० । ७प्रुवादिषुक्ते नक्षत्रविशेष
समूहे “उद्य पूर्वमघानका प्रुवगण इत्यादि”
ज्यो त० । सम्प्रुय एकद्वयतापादनेन द्वाविष्यकारिण-
वक्षिकसमूहे च “त्रेविमैगमपार्श्वगुणानामवयय विधि”
“गणद्रव्यं इरेदासु सपिद यच लघुयेत्” याज्ञव० ।

“भावादादी जुहोत्यादिर्दिवादि” स्वादिरेव च । त-
दादिश्च रुचादिश्च तन्मन्त्रादिचुरादयः ” चक्रेषु गवादि-
विकरणविशेषनिमित्तेषु दशसु एधातुसमुदायेषु तद्युक्त-
त्वात् १० गणपाठपत्र्येऽपि । पाणिनिरचिते ११ स्मृति-
कल्पप्रतिपादकपत्र्ये १२ देवभेदे स च दैत्य अभिजिद-
परनाम्नो गुणवत् गुणवत्ता जात यथाह स्कन्दः
गणेशः १३ “अथ सोम्यऽभिजित् पत्न्याः सप्तद्रष्टान-
माययौ । पर्येषि अज्ञया युक्तश्चक्रं स्नानं तथा सह ।
तृपिता सा गुणवती पत्नी चाऽञ्जलिना जलम् । यद्वीर्यं
ब्रह्मणात्यक्तं दैवात्तदुदरे गतम्” । “भात्यां गुणवती तस्य
नवमासादनन्तरम् । पुत्रं प्राप्नुताऽङ्गि शुभे दिव्यरूपं
गुणाङ्गु तम् । ज्योतिर्विह्वलस्तृप्तातो गण इत्यभिधा-
पिता । कृत्वाभ्युदयिक चक्रं व्यतीते दशमेऽङ्गि”
स च महादेवमारुध्य लब्धवरस्त्रैलोक्य निर्जित्य
कपिलसुनेस्निनामणि हृतवान् तेन जातमभ्युना तेन
गणेशस्य सेवने कृते गणेशेन तदुदरे स्तवतीर्यं त गण-
दैत्यं नाशितवान् इत्येता कथा तत्रैव विस्तीर्णा दिङ्मात्र
मुच्यते यथा “कथं नाशितवाञ्छन्मो ! गणदैत्य विना-
यक । तत्रैव कपया देव । कथयस्व समापत । शिव-
उवाच । यथा नाशितवान् दैत्यं गण इष्टमिति विभु ।
तथाह कथयामि तच्छृणुष्व पट्टानन” १४ “इत्युपक्रम्य
“प्राप्तसत्ता परशुना हन्ति आ न रूपा विभु ।
ब्रह्मण परशुं वीरसुखं स्वर्गमवाऽपरम् । सुतीक्ष्ण
ज्वालया व्याप्तं कालचक्रनिभं शुभम् । दहनं दश-
दिग्भागान् प्रक्षयानलसन्निभम् । यदा तत्पादं द्रष्टुं
सुपचक्राम दैत्यराट् । तदैवापातयच्छिप्त्वा परशुस्तस्य
मस्तकम् । सपर्वतमना पृथ्वीं चात्रसत् सागरं सह ।
अभिजित्प्रसुष्टा सर्वं रूढं पतिते गणे” १५ ।
शस्त्रं गणयस्, कृत्स्नं गणकृत्स्नं, मोक्षार्थं कारकार्य-
हृत्तो गणशब्दार्थं व्यञ्ज्यं । १६ सप्तपदे “सगणाय
सपरिवाराय सायुधाय सशक्तिकाय इन्द्राय नमः” इति
विधानपारिजातः । १७ वाक्ये निषण्डः ।

गणकं लिङ्ग-गण-एतन् । १८ स्वरकारके २ सावत्सरिके पु० ।
तस्य लक्षणगुणदोषादिकसंज्ञं १९ स० २० यथा

“ज्योतिः शास्त्रमनेकभेदविषयः स्वस्वतयाधिष्ठितम् तत्
कार्त्तुं ज्ञोपनयस्य नाम सुनिभिं सङ्कीर्त्यते सङ्गिता ।
स्वस्वोऽस्मिन् गणितेन या पङ्कगतिस्तन्वाभिधानस्तसौ
हाराभ्योऽङ्गविनियमश्च कथितः स्वस्वसृतीयोऽपरः ।

“अथातः सावत्सरिकं व्याख्यास्यामः । तत्र सावत्-
सरोऽभिजातः प्रियदर्शनो विभीतवेधः सत्ययागनसूयक
समस्तसङ्गतोपचितगात्रसन्निविकलश्चाङ्कुरचरणमखन-
यनचिबुकदशनश्रवणललाटभ्रूज्जमाङ्गो वपुष्मान् गम्भी-
रोदात्तघोषः । प्रायः शरीराकारात्तुर्वर्त्तिनो हि गुणाश्च
दोषाश्च भवन्ति । तत्र गुणाः । शुचिर्दक्षः प्रगल्भो
वाग्मी प्रतिभामयान् देशकालवित् सात्विको न पर्षङ्गीरु
सहाध्यायिभिरनभिभवनीयः कुशलोऽव्यसनी शान्ति-
पौष्टिकाभिचारस्नानविद्याभिज्ञो विदुषाश्चनव्रतोपवास-
निरतः स्वतन्त्राश्चर्यादितज्ञानप्रभावः पृष्टाभिधाय-
न्यत्र दैवात्म्यादुपपन्नगणितसङ्गिताहोरात्रन्यायवेत्ता ।
तत्र पङ्कगणिते यौलिशरोमकवासिष्ठसौरपैतामहेषु प-
ञ्चत्वेतेषु सिद्धान्तेषु युगवर्षायनहर्मासपक्षाहोरात्रयाम-
सङ्कर्त्तनाढीविनाडीप्राणतुलितुल्यययाद्यास्य कालस्य
क्षेत्रस्य च वेत्ता । चतुर्णां च मासानां सौरसायन-
नाक्षत्रचन्द्राणां सधिसासकायमसम्भवस्य च कारणाभिज्ञः ।
पट्टपदयुगवर्षमासदिनहोराधितौना प्रतिपत्तिविच्छेद-
वित् । सौरादीनाञ्च मानानां सदृशासदृशयोग्या-
योग्यत्वप्रतिपादनपटुः । सिद्धान्तभेदेऽप्ययननिहतौ प्रत्यक्ष
सममण्डलरेखासम्प्रयोगाभ्युदिताशकानाञ्च व्यायानल-
यन्तद्वगणितसाध्येन प्रतिपादनकुशलः । सूर्यादीनाञ्च
पङ्काणां शीघ्रमन्द्याभ्योत्तरमीचोच्चगतिकारणाभिज्ञः
सूर्यचन्द्रमसोश्च पङ्कणे पङ्कणादिमोक्षकालदिकप्रमाण-
स्थितिप्रिमर्दवर्णदेशानामनागतपङ्कसमागमयुद्धानामा-
देष्टा । प्रत्येकपङ्कभ्रमणयोजनकक्षाप्रमाणप्रतिविषय-
योजनपरिच्छेदकुशलो भूभगणभ्रमणसंस्थानाद्युच्चावल-
म्बकाङ्क्षासचरदलकालराश्ट्रयच्छायाणाढीकरणभृ-
तिषु क्षेत्रकालकरणेष्वभिज्ञो नानाचोद्यमभेदोपलब्ध-
जनितवाक्सारो निकपसन्तापाभिनिवेगैर्विशुद्धस्य कनक-
स्त्रेवाधिकतरममलीकृतस्य शास्त्रस्य यक्ता तन्वज्ञो भवति ।
चक्रञ्च न प्रतिबद्धं गमयति यत्किं न च प्रत्येकमपि पृष्टं ।
निगदति न च शिष्येभ्यः स कथं शास्त्रार्थविज्ञेयः ।
अप्योऽन्यथान्यथार्थं करणं यज्ज्ञान्यथा करोत्यनुष्ठेयं । स
पितामहसुपगम्य सौति नरो वैश्वेनार्याम् । तन्त्रे
सुपरिज्ञाते जग्ने व्यायान्यन्वसविदिते । होराद्यै
च सुरुदे नादेष्टुर्भारती बभूवा । चक्रज्ञार्थविष्णु-
शुभेन । व्यर्थवस्य पुरूपं प्रतरन् कदाचिदासाद्वेद-
मिलधेगव्येन पारम् । न तस्य कालपुरुषाख्यमहा-

दुसरी द्विधा च गणित प्रशास्त्राया सोत्तरा । भूविष्णु
 पद्मसंस्थिते च कथन यन्त्रादि यत्नोच्यते सिद्धान्तं स
 वदाहृतोऽयं गणितस्तन्मन्त्रवन्मे वुधैः ॥ जानन् जातक-
 संहिता सगणितस्तन्मन्त्रैकदेशा अपि ज्योतिःशास्त्रविचार
 सारचतुरः प्रश्लेषकश्चिह्नकरः । यः सिद्धान्तमननयुक्ति-
 पितत नो वेति भित्तौ यथा राज्ञा चित्रमयोऽथवा सुच-
 टित कावस्य कण्ठीरेव ॥ गर्जत्कुञ्जरवर्जिता नटपञ्च-
 मूर्यूर्जिताऽश्वादिर्कैरुद्यानं व्युत्पन्नतृप्तमथवा पाथो-
 विहीनं सरः । योषिन् प्रोषितनूतनप्रियतमा यदक्ष
 भास्युच्यकैर्ज्योतिः शास्त्रमिदं तथैव विबुधा सिद्धान्त-
 हीनं जगुः ॥ “इदानीं ज्योतिःशास्त्रस्य वेदाङ्गत्वं
 निरूप्य वेदाङ्गत्वादवग्रमभ्येतव्यं तद्विज्ञैरेव नान्यैः
 श्रद्धादिभिरित्येतत्प्रतिपादनार्थं श्लोकचतुष्टयमाह” प्रसि-
 “वेदाङ्गावद्यज्ञकर्मप्रवृत्ता यथा प्रोक्तास्ते तु कालान्तरेण ।
 शास्त्रादङ्गात् कावसोपो यतः स्याद्वेदाङ्गत्वं ज्योतिष-
 स्योक्तमस्मात् ॥ शब्दशास्त्रं सुखं ज्योतिषं चक्षुषी
 श्रोत्रसक्तं निरुक्तं च कल्य करौ । या तु विद्यास्य
 वेदस्य सा नासिका पादपद्मद्वयं छन्द आद्यैर्बुधैः ।
 नेदचक्षुः क्लिष्टेदं स्मृतं ज्योतिषं सुख्यता चाङ्गमध्येऽस्य
 तेनोच्यते । संयुतोऽपीतरैः कर्णभासादिभिश्चक्षुषाङ्गेन
 हीनो न किञ्चित्करः । तस्माद्विज्ञैरध्ययनीयमेतत् पुण्यं
 रहस्यं परमं च तत्त्वम् । यो ज्योतिषं वेत्ति नरः स
 सत्यं धर्मार्थकामान् लभते यशश्च” (सि०शि०) । एव गणकस्य
 प्रशंसायां स्थितायाम् सिद्धान्तानामभिज्ञस्य नक्षत्रसूचिनो
 निन्दान्वयणात् “वर चाण्डालसस्यं कुप्यात्तु साधको-
 त्तम । तथायस्य शृङ्गणक सर्वदा तु परित्यजेत्” महिष-
 सहिनीतन्त्रयाक्यम् नक्षत्रसूचिविषयम् “चमेकारस्य हौ
 पुत्रौ गणको वादापूरकः, इत्युक्तं सङ्कीर्णवर्णरूपगणकपरत्वे
 सङ्कोचाभावाच्च तस्यावमश्रुतया वेदाङ्गज्योतिषेऽनधिकारात्
 अगधिकृतशास्त्राध्यायिनो निन्दौचित्यात् । “द्विजातेऽस्तु
 यथोक्तं स्तन्त्रादित्यवेत्तृरूपगणकस्य प्रशस्तत्वात् । न तथा ।
 यथाहृषींभाः “सिद्धान्तसंहिताहोराक्षरस्तन्त्रयामकम् ।
 वेदस्य निर्मलं चक्षुर्ज्योतिः शास्त्रमकलम्पम् । यिनैतदखिल
 श्रौत स्मार्तकर्म न सिध्यति । तस्माज्जगद्धितायेदं ब्रह्मणा
 निर्मितं पुरा । अतएव विज्ञैरेतदध्येतव्यं प्रयत्नतः” इति ।
 तत्रैव ज्योतिःशास्त्राध्यैर्लभ्याङ्गात्प्रमाह माण्डव्यः “एव-
 विषयस्य नृतिनेत्रशास्त्रस्वरूपवेत्तुः खलु दर्शनं वै । निह-
 न्त्यपेयं कलुषं जनानां प्रदुषद्भक्त्यर्थं सुखासदं स्यात्” अत्र

ज्ञानविशेषेण ज्योतिर्विदः पृथ्यतातारतम्यं जीर्णैरभ्य-
 धायि “दशदिनकृतपापं हन्ति सिद्धान्तवेत्ता त्रिदिनजनि-
 तदोषं तन्त्रविदो स एव । करणभगणवेत्ता हन्त्यहोरा-
 त्रदोषं जनयति घनमहंशालं नक्षत्रसूची” । नक्षत्रसूची
 दैवज्ञो घनं बद्धं च हृः पापं जनयति । तद्वक्ष्ये वरा-
 हसंहिताया “अपिदित्यैव यः शास्त्रं दैवज्ञत्वं प्रप-
 द्यते । स पङ्क्तिदूषकं पापं ज्ञेयो नक्षत्रसूचकं” अन्यच्च
 “तिष्ठन्नुपपत्तिं जानन्ति यद्वाणा नैव साधनम् । पर-
 वाक्येन वर्त्तन्ते ते वै नक्षत्रसूचका” व्युत्पत्तिस्तु नष्टे नष्टे
 गत्वाऽष्ट एव नक्षत्राण्यश्विन्यादीनि शुभाशुभफलसूच-
 कानि सूचयतीति नक्षत्रसूची । वराहः “नक्षत्रसूच-
 कोद्विष्टसुपवासं करोति यः । स व्रजन्त्यन्वतामिह सा-
 र्वज्ञं विदुः श्रुत्वा नक्षत्रसूचकं पापं भिषजं शुल्क-
 जीविनम् । तादृक् पौराणिकादींश्च गङ्गामालेखापि
 नार्थयेत्” अतएव वसिष्ठः “विस्तन्त्रपारङ्गम एव पूज्यं
 आहो सदा भूचरद्वन्द्वे । नक्षत्रसूची खलु पापरूपो
 ह्येय सदा सर्ववृद्धमैकतये” । वराहोऽपि अन्त्यतयाऽर्धत-
 त्वैव लक्ष्मं जानाति यो द्विजः । अथमुक्त्वा स भवे-
 श्छाहो पूजितः पङ्क्तिपावनः । नासां वत्सरिके देशे
 यस्तव्यं भूतिमिच्छता । चक्षुर्भूतोऽपि यत्रैव पापं तत्र
 न विद्यते । सुहृत् तिथिनक्षत्रसूतपञ्चायनानि च ।
 सर्वाण्येव वाकुलानि स्तु न स्यात् सांवत्सरो यदि” । अत
 एव यद्वर्त्मशास्त्रे समन्तं “तत्कारकितमेत्यादिना महता
 गद्येन यत् सावत्सरिकोऽपाङ्क्तये” इत्याह यच्च महा
 भारतेऽपि “कितवो भूषणं यच्छीत्यादिपद्यष्टकमध्ये
 क्रुशीलवो देवलको नक्षत्रैर्यश्च जीवति । एतानि च
 विजामीयादुब्राह्मणान् पङ्क्तिदूषकानित्युक्तं तच्चक्षत्र-
 सूचकज्योतिर्विहितं यदाह कथं “दारत्विगृभूषण-
 हन्तुं च व्यङ्गाक्षक्षत्रसूचकाम् । वर्जयेत् ब्राह्मणानेतान्
 सर्वकर्मसु यत्नतः” इति “नक्षत्रसूचकस्यैव पर्वकारस्य ग-
 र्हितं” इति ब्रह्मपुराणेऽप्युक्तं मनु “तिथि पक्षस्य
 न भूयानूनं नक्षत्राणि निर्दिशेत्” इत्याह अ
 ध्याष्ट इति शेषः । यमोऽपि “नक्षत्रतिथिपुण्यप्राधान्य-
 हन्तान् सङ्गच्छानि च । न निर्दिशन्ति ये विप्रा-
 क्षेर्भुक्तं क्षण्यं भवेदिति” वसिष्ठवाक्येन “प्राग
 मिहितम् महाप्रयोजनं त्वेत्तच्छास्त्रस्य सत्यगता-
 नादुमङ्गा संयुज्यमिति” तदुक्तं गर्गेण “ज्योतिषमत्र
 तु लोकस्य सर्वश्रेष्ठं शुभाशुभम् । ज्योतिर्ज्ञानं च यो

येट स याति परमां गतिम् । गतिं ब्रह्मसायुष्यमिति
स्वर्यदिज्ञानेऽपि "दिव्यशुक्लैरङ्गुलीनां दर्शितं ज्ञान-
मक्षयम् । विद्यायाः कांक्षितोक्तेषु स्थानं प्राप्नोति गान्ध-
नम्" बराहसंहितायामपि "न साध्यत्वात्पाठो न नरके
परिपश्यति । ब्रह्मलोकं प्रतिष्ठास्य स भवेत्तैर्वचनकः" इति
गणकस्य पत्नी स्त्रीय् गणको तत्पत्न्यां जटायु । "तस्मिन्
भग्नं गणकः कथयन्ति प्रसन्नम् प्रसाद्यन्" गणकः पव-
नमेगादेकदेशे स भग्नः "नीला" । "गणकश्चक्रवर्तुषामपि"
सि० सि० । "चर्मकारस्य ही मुखो गणको यादृक्प्रकाः"
इत्युक्ते १६हीर्यजातिभेदे प्रजापतिपुत्रे तारापञ्चा-
तके अष्टसंख्यके ४केसुभेदे "तारापञ्चानिकाया गणका
नाम प्रजापतेरपौ" इह० स० ११ अ० ।

गणकर्षिका स्त्री गणस्य गणयस्य कर्षं दत्तं पत्नमव्या-
कम् अथ दत्तम् । इन्द्रवारुणायाम् राजनि० ।

गणकार उ० गणं धात्वादिगणपाठं करोति ल-अण् ।
धात्वादिगणार्थप्रतिपादकेऽप्यन्यकर्त्तरि १भीमसेने यङ्ङञ् ।

गणकारि उ० गणं धात्वादिगणं करोति ल् वा ० इज् ।
धात्वर्थप्रतिपादकपत्यकर्त्तरि । इत० गणकसारौच ।

तस्यापत्यं कुर्वी० एव । गणकार्यं तदपत्ये उ स्त्री ।

गणकूट उ० गणरूपं कूटम् । वरकन्ययोर्नवतलभेदेन जा-
तयोः विवाहे मेखनोपयोगिनि सुरराजसमाप्तवक्ष्ये कूटे ।
उपयमशब्दे १३५० अ० विवृतिः ।

गणचक्रक म० गणानां धार्मिकगणानां चक्रमलं कम् ।
धार्मिकानां सम्भूय भोजने त्रिका० ।

गणता गणस्य भावः तत् । गणसमूहे ।

गणतिथि त्रि० गण+यसञ्चक्रावाचकत्वेऽपि पूरणे ङट् ति
धुमागमय । गणानां पूरणे ।

गणदीप्तिन् उ० गणान् दीपयति दीप्-क्षिति । ब्रह्मया-
जके । "वेद्याभिषेधावाङ्मूपां गणिका गणदीप्तिनाम्"
अमर्यास्यकथने याज्ञ० । "गणदीप्तिषो ब्रह्मयाजका"
मिता० शृण्वेयदीपकावति त्रि० स्त्रियां स्त्रीय् ।

गणदेवता स्त्री गण-ताः सङ्गभूता देवता । सङ्गभूते देवभेदे
"आदित्याविश्वे वसवस्तुषता भास्वरामिवा । भस्वराजि
कलाभ्याय ब्रह्मस्य गणदेवताः । आदित्या इन्द्रो मोक्षा
विश्वे देवा दयः कृताः । वसवश्चाष्टसञ्चक्राता षट् त्रि-
यत् दक्षिता मता । भास्वरश्चतुर्षाष्टिता पञ्चाय-
द्रुनका । स राजिकनः सानो ह्येते चापि विशतिः ।
आध्या इन्द्रोऽप्यसञ्चक्राता ब्रह्मस्यैकादयः कृता । एते च

सङ्गता देवाश्चाष्टादित्या अनामतः" जटाधरकोषः ।

गणद्रव्य इत० । गणस्याधिके द्रव्ये । गणं गणोभूतं द्रव्यं
द्रव्याणां गणे च ।

गणद्वीप उ० गणानां सङ्गानां राज्यत्वात् द्वीपः । सङ्गानां
राज्यरूपे द्वीपभेदे "यत्नलो गणद्वीपः सङ्गराज्योपगो-
भितम्" रामा० कि० ४०२०य० । यवद्वीपमिति याठा-
नरम् ।

गणन म० गण-भावे ल्युट् । सङ्गप्राकरणे सङ्गप्राप्ते
(गणना) "देमैव लिपितं कुर्वीत तेनैव गणनं भवेत्"
विश्वसारत० । युच् । गणनायत्न स्त्री । "यदि लिपिकी
गणनापरा व्यात् नैप०" व्याजपर्यगणनामिषोद्वहन्" रघु

गणनाय ५० गणना प्रमयादीनां नाय । १गणने २शिवे च
गणनायकादयोऽप्यत्र । १६रुना स्त्रामिनि त्रि० । गण-
नायिका स्त्री इदुर्गायाम् त्रिका० ।

गणनीय त्रि० गणयितुमर्हति गण-यनीयर् । गणनाहं
अपरः । यत् । गण्यं, तस्य गणितव्यं तदर्थं त्रि० ।

गणपति उ० इत० । गणने तस्यापिर्भाषकया इमानमशब्दे
६८।६० गजाननशब्दे २४६५.५० च उक्ता तस्य गणं वि-
प्रतित्य याज्ञवल्क्येनोक्तं तच्च वाक्यं गणपतिशब्दशब्दे
इत्यम् ० यिवे २४६५पदो च "गणानां त्वा गणपतिम्"
यजु० १६।।८ ।

गणपतिकल्प उ० गणपत्युद्देशेन कल्पं विधानभेदः ।
गणेशोद्देशेन विघ्नविघाताय तत्सङ्गपनादिरूपं, विघान-
भेदे । स च कल्पं याज्ञ० उक्तो यथा ।

"विनायकः कर्म्म विघ्नविघ्नार्थं विनियोजितः । ग-
णानामाधिपत्ये च ब्रह्मेण ब्रह्मणा तथा । तेनोपसृष्टो
यस्तस्य उद्यमानि निषोद्यतः । स्वप्नेऽप्यगाहतेऽत्यर्थं जलं
सुपङ्कं च पश्यति । कापायवाससस्यैव ऋष्यादाद्याधि-
रोहति । धन्यजैर्गर्हभैरुद्रैः सहैकलापतिवते । ब्र-
ह्मजज्ञपि तद्यात्मानं सम्यतेऽनुगतं परैः । विभना विफ-
कारम् सवीदत्यनिमित्ततः । तेनोपसृष्टो स भवेत् न
राज्यं राजमन्दनः । कुमारो न च भर्त्तारसपत्यं न
च गर्भिणी । आचार्यान् श्रोत्रियान् न शिष्योऽध्ययन
तथा । बाणगुलामं न चाप्नोति क्षत्रिणश्चैव क्षयो वचः ।
क्षपणं तस्य कर्त्तव्यं पुण्येऽङ्गि विधिपूर्वकम् । गौर-
सर्पकल्केन साव्यं नोत्सादितस्य च । सर्वैर्यवैः सर्वै-
रग्नैः प्रलिप्तगिरिसङ्घाया । भद्रासुनोपविष्टस्य क्षति
वाच्या द्विजा गुमाः । अश्वस्नानादुगजस्नानाद्बन्धो-

कात् सङ्गमात् हुतात् ! सृष्टिका रोचनां गन्धान् शु-
गुलुह्यापचि निष्प्रे ! या व्याहृता एकयैवसत् भ-
कनगैर्हुतात् । चर्मग्यानहुङ्गे रक्ते स्थाप्य भद्रासन
तथा । सङ्गसाक्ष गतभारसृष्टिभि पावन क्षतम् ।
तेन त्यागभिश्चिन्ति पावमान्य पुनन्तु ते । भगने
वरुणो राजा भगं सूर्यो दृष्टमिति । भगमिन्द्र
यायुश्च भग संप्रपद्यो दद । यत्ते क्रोगेषु दौर्भाग्य
सीमन्ते यज्ञ मूर्धनि । ललाटे कर्णयोरेक्ष्योरापस्तदु-
प्लुत सर्वदा । ज्ञातस्य सार्पय तैलं क्षुवेणोदुम्बरेण
च । जङ्घयाऽरुणि कुशान् सव्येन परिन्दद्वा च ।
मित्य समितयव तथा मालकटहटी । कुष्माण्डो
राजपुत्रश्चेत्यन्ते स्वाहासमन्विते । नामभिर्वलिमन्त्रैश्च
नमस्कारसमन्विते । दद्याच्चतुष्पथे स्त्र्ये कुशानाक्षीर्य
सर्वत । क्षताक्षताक्षण्डुलाश्च पलवौदनमेव च ।
मत्स्यान् पक्षाक्षयैवामान् मासमेतावदेव त । पुष्पं
चित्रं शुगन्धश्च सुराश्च त्रिविधमपि । मूलकं पूरिका-
पूपांस्तथैवैराण्डका क्षज । दध्यश्च पायसश्चैव शुङ्-
पिष्ट समोदकम् । एतान् सर्वानुपाहृत्य भूमौ क्षत्वा
तत शिर । विनायकस्य जननीचपतिष्ठेत्ततोऽम्बिकाम् ।
दूर्गासर्पपुण्याणां दत्तार्घ्यं पूर्णमञ्जलिम् । रूपं देहि
यगो देहि भाग्य भगवति ! देहि मे । पुत्रान् देहि
घन देहि सर्वान् कामांश्च देहि मे । तत शुक्लाम्बरधर
शुक्लगन्धानुलेपन । ब्राह्मणान् भोजयेद्दद्यादस्त्रयुग्म
शुरोरपि । एष विनायक पूज्य पञ्चाशैव विधानत ।
कर्मणां फलमाप्नोति त्रियज्ञाप्नोत्वतुत्तमाम् । खादित्यस्य
सटा पूजां तिलकं स्नामिनस्तथा । भङ्गागणपतेश्चैव
कुर्वन् सिद्धिमवाप्नुयात् ।

गणपर्वत पु० गणभयिष्ठ पर्वत० । कैलासाचले त्रिका० ।

गणपाठ ५- गणानां स्वरादिगणानां पाठोऽत्र । याचि-
न्यादिरचिते स्वरादिगणानां स्वरूपकथने यत्नभेदे ।

गणपाद ५० गणश्चैव पादोऽस्य । प्रमथस्तस्य पादयुक्ते
युक्तारोह्यादित्वादान्तात्ततास्य । [यन्त्र ५० ।

गणपौठक न० गणप्य पौठ द्वय कायति कै-क । १ वस्तुसि
गणपुङ्गव ५० गण पुङ्गव द्वय उपसि० स० ॥ गणत्रये हे श्वेश-
भेदे च । शतवर्षासिपु ४ तद्देशत्रयेपु च वस्तुव० “कौचिहान्
गणपुङ्गवानस्य शिवोमायोध्यहान् पार्थिवान्” इह-
स० ४५० ।

गणपूज्य प्र० गणेश गणेश ममयो वा पूज्योऽस्य । ॥ देवभेदे

३तद्देगस्यजनेषु ३तस्मृदेषु च बह्वच० । "गणपत्सखित-
व्रतयवरपुकिन्दार्थपरिहीना " वृह० सं० १६अ० ।

गणपूर्व्यं पु० गणानां यामादिस्थलोक्तानां पूर्वः प्रधानम् ।
यामागणम् “व्यपरिज्ञातपूर्व्यांश्च गणपूर्व्यांश्च भारत ।
भा० ध्या० २३ध० आह्वानार्हकथने । “गणपूर्व्यां यामगण्य”
नीलक० । गणसुखादयोऽन्यत् । “रविज्जेन सिते वि-
जिते गणसुखा गणजीविन क्षतम्” दृष्ट० स० १७च०
गणभर्तुं पु० गणानां प्रमथादीनां भर्ता । महादेवे ।
“शङ्कात्यमूष्य भजते गणभर्तुं रक्षा” किरा० । गण-
स्वानिभ्यस्तयोऽप्यत् । २गण्ये १समहस्वानिभि त्रि० ।

गणयन्त्र पु० गणस्य भ्रातृणा सखीनां वा समूहस्य कर्त्तव्यं
यन्त्र । मरुत्सोभाख्ये भ्रातृसखिर्वर्गकर्त्तव्यं यन्त्रभेदे ।
“वैश्यसोषदक्षिणालिङ्गो मरुत्सोमे गणयन्त्रो भ्रा-
तृणा सखीनां वा” कात्या० श्रौ० २१।१।१२ । “सप्त-
गणयन्त्रे सहस्रवद्भात्” कात्या० २१।१।२६ । “एतन् सते
भवति गणयन्त्रे च “तेन सह यजेरक्षिति” सहस्रव-
द्भात्” कर्क । “तयोरनेकयजमानसङ्गावाप्तम्यत्वं” सं० व्या० ।

गणयाग पु० गजोद्देशेन शान्त्यर्थं यागः । गणोद्देशेन
कर्त्तव्ये गणपतिकल्पोक्ते तत्सूत्रनपनादौ "विजयस्त्रानय-
हयश्चगणयागान्निष्ठिह्वेत्यादि" उ० ४८ ०२५० ।

गणरत्न नगणा खरादयः रत्नाभीय यत् । पाणिन्युक्त
खरादिगणानाम् 'लोकोर्निर्वन्तमपूर्वकं' तदर्धकघनरूपे
पन्यवेदे । तस्य व्याख्या गणरत्नमहोदधिः ।

गणराज्य न० ६० ख० १४ अ० दक्षिणस्यासक्तो देशभेदे
 "गणराज्यक्षेत्रावेष्टुरेत्यादि तद्वाक्य कूर्मविभाग्यन्दे
 २४६८ पृ० अ० १ ।

गणरात्रि न. गणानां रात्रीणां समाहार गणशब्दस्य
संख्यावत्त्वात् द्विगुणः पञ्चमः । रात्रिद्वन्द्वे ।

गणारूप पुं गणा बह्वनि रूपान्तरस्य । । अर्कवृत्ते व्यसर ।
सन्नायां कन् । गणारूपक राजाके राजनि० ।

गणरूपिन् पु० गणा बह्वनि रूपाणि सन्त्यस्य इति । अत्रे-
ताके रत्नमा० ।

गणवत् लि० गणोद्भवस्य सत्तम् भव्य व । १ गणयुते "गण-
वती याव्यानुवाक्ये भवत" तैत्ति० २।१।१। स्त्रियां
द्योप् । सा च २ दिशोदासमातरि लिङ्गा० ।

गण्यश्च पञ्च० गण+वीप्सङ्गतौ कारकादेः श्च । गणान्
गणान् कृत्वा इत्याद्यर्थे । ‘स विभक्त्युत्तमं यान्तेति
देवजातानि गण्यश्च काष्ठाद्यन्ते वसन्ते इष्टा आदित्या

विश्वेदेवा मरुतः गतः मा० ११।४।२४ । “अक्षगणमनु
गणय प्रियमन्तः माय” ।

गणान्त्रि पु० गण गणरूप अयति त्रि-क्षिप् नि० त
गमाय । गणरूपेणावस्थिते मरुदादौ चकृतदेने ।
“रोदसी ह्या यदता गणान्त्रियः” अ० ॥६३।६। हे
गणान्त्रिय ! (मरुत) गण अयमाणाः सप्त गणरूपेणा-
वस्थिता इत्यर्थः भा० । “पित्र भन्दमाने गणान्त्रिभिः”
अ० ५।६।१८ । “गणान्त्रिभि गणभायमाययद्भिः”
भा० “गणान्त्रिये स्वाहा गणपतेये स्वाहा” यजु० २२।१ ।

गणह्रासक पु० गणान् ह्रासयति ह्रस्-णिच्-एणुन् । १।चोर-
नामगन्धे अमरः । १।समूहह्रासके त्रि० । एणु उपमि०
स० । गणह्रास तत्रार्थे राजनि० ।

गणायणी पु० इत० । १।गणये त्रिका० १२।इनामपगणये त्रि०
गणायचल पु० गणभूयिषोऽयस्य । कैलासपर्वते जटा० ।
गणायिषि पु० इत० । १।गणये अमर २।गिने ह्रस्वा० । गणा-
धिपत्यादयोप्यत्र । “गगन गणाधिपतिमूर्तिरिति” माय ।
जैनशास्त्रप्रसिद्धे पु० “गणा नवाध्यायिषया एकादय गणा-
धिप्याः” हेमचन्द्रोक्तेषु एकादयजैनग्रन्थेभ्योऽप्यु ।

गणान्न न० गणायोत्सृष्ट, गणाना वाऽसम् । मठादौ १।घट्ट-
जगोद्देयेनोत्सृष्टाक्षे, २।घट्टसामिकेऽक्षे च “गणाघ ग-
णिकाक्षश्चेति” भट्टना निबिडासमध्ये गणितम् ।
“गणाघ गणिकाक्षश्च ओकेभ्य परिकलति” भट्टना ।
तदुभयपक्षे पापविशेष उक्तः ।

गणाभ्यन्तर त्रि० गणायोत्सृष्टमठादौ अभ्यन्तर तदुपजीवना
सक्तः । “गणायोत्सृष्टमठमनाद्युपजीविनि” कृष्ण० ।
“मङ्गलद्विपरिवर्तिष्ठ गणाभ्यन्तर एव च” भट्ट ।

गणि स्त्री गण-इत् । गणने ।

गणिका स्त्री गण समूहोऽस्त्वस्याः भर्तृत्वेन ठन् । १।वेग्रा
याम्, तद्वच्चित्रार्थकत्वात् २।यूयिकायाम् (यु० इ) अमर ।
१।गणिकारिकादृष्टे शब्दर० । गण-एणुल् । ४।हृस्तिन्या
जटा० । “अतुरागवन्मपि खोचनयोर्दधत यषु स्त्रक-
मतापकरम् । निरकासयद्रुविमपेतवसु पियदासयादपर-
दिगुगणिका” माय । वेग्रायाः साधारणस्त्रीत्वं लक्षणा
दिक् च सा० द० उक्तं यथा ।

“धीरा कृष्णप्रगल्भा स्वाधेग्रा सामान्यमायिका । नि-
रुपानपि न हृदि न रक्षति युष्मिष्वपि । विस्तमाल
समाचोक्य वा रागं दर्शयेद्बहिः । काममङ्गीकृतमपि
परिशील्य नरम् । माला निषकासवेदेया पुनः च

स्वामकादृक्षया । तत्करा प्रवृत्ता मूर्त्ता दृष्टप्रामाद-
नाक्षया । निद्रिमन्त्रसूक्तमाद्या आर्षा प्रादेव वल्लभा ।
यथापि मदमायता कापि सत्यातुरागिणी । रक्तायां
वा विरक्तायां रतमर्षां गृह्णन्मम्” । प्रसङ्गात् तस्या
पक्षमजातित्वं तद्वत्भादौ दण्ड दण्डभावादिकं मित-
घरोक्तम् प्रदर्शयते ।

“साधारणस्त्रीगमने दण्डमाह “अथवृद्धास्तु दासीषु
भुजिष्यात् तदैव च । गम्यान्मपि पुमान्दास्य पञ्चा-
शत्पणिकन्दम्” या० । गच्छतिस्त्वनुवर्तते । उक्तमक्षणा-
मर्थस्त्वयोदास्यता एव आभिना गुन्नादादिभ्युदा-
साद गृहे एव स्यात्तद्व्यभिचारेण पुष्कलानरोपभोगतो
मिरुद्धा, अथवृद्धा पुरुषनियतपरिग्रहा भुजिष्या ।
यदा दास्योऽपवृद्धा भुजिष्या वा भवेयुक्तदा तासु तथा
अथवृद्धेऽप्यस्यैरिषीणामपि साधारणस्त्रीषा भुजि-
ष्याणां पङ्कजनासु च समपुरुषसाधारणतया गम्या-
न्मपि गच्छन् पञ्चाशत् पणन्दण्डान्दान्नीय पर-
परिगृहीतत्वेन तासांस्परदारवृत्त्यात् । एतन्न स्पष्ट-
गृहकारणेन “स्त्रैरिष्यन्नाङ्गणी नेष्ट्या दासी नि-
ष्कासिनी तथा । गम्या स्युरातुकोम्येन स्त्रियो न
प्रतिनोमतः । आम्बेन तु भुजिष्यासु दोष स्यात्
परदारवत् । गम्यास्तपि हि गोपेयादासा पर-
परिग्रहा” इति । निष्कासिनी स्वाभ्यन्तरवृद्धा दासी ।
ननु स्त्रैरिष्यतीनां साधारणतया गम्यताभिधान-
मयुक्तम् न हि जातित्वं शास्त्रतो वा काचन कोके
साधारण्याः स्त्रिय उपलब्धये । तथाहि स्त्रैरिष्यो-
दास्यय तावद्वर्षस्त्रियएव “स्त्रैरिषी या पतिं हित्वा
सर्वं कामत अयेत् । वर्षानामातुकोम्येन दस्य न
प्रतिनोमतः” इति स्मरणात् । न च वर्षस्त्रियोपाम्बो
जीवति मृते वा पुष्कलानरोपभोगो घटते “इ योक्त
कामवृत्तौ वा युष्मैः परिवर्जितः । परिचार्यं स्त्रिवा
साध्व्या सततन्देववत् पति । कामन्तु क्षपयेद्देहं प्रस-
भूलफलेः शुभे । न तु नामापि मृच्छीयात् पत्नी
प्रेते परस्य त्विति” निषेध(मनु)स्मरणात् । नापि कन्या-
वस्याया साधारणत्वं पित्रादिपरिरक्षिताया कन्याया
एव दानोपदेशाद्वातमानेऽपि तथाविधाया एव स्वयं
परोपदेशात् । न च दासीभावात् स्वधर्मपरित्यागः
अप्युक्तिः । भारतस्मृत्यु हि दास्य स्वधर्मपरित्यागः ।
नापि नेष्ट्या साधारणी यथातुल्योपलब्धतिरेकेण गम्य

जात्यन्तरासम्भवात् । तदन्तःपातित्वे च पूर्ववदेवागम्य
 त्वं प्रतिबोधजत्वे तु साक्षात्तरामगम्यत्वम् । अतः
 पुरुषान्तरोपभोगे साक्षाच्चिन्तितकर्माभ्यासेन पातित्यात्
 पतितसमर्पणं च निषिद्धत्वाच्च सकलपुरुषोपभोगयोग्य-
 त्वम् । सत्यमेवम् । किन्त्वत्र स्त्रैरिण्याद्युपभोगे
 पितादिरक्तकरालदण्डभयादिदृष्टदोषाभावाद्भवत्यवधो-
 युक्तिः । दण्डाभावश्चावच्छाद्य दासीव्रजितं नियतपुरुष-
 परित्यक्तोपाधितो दण्डविधानात्तदुपाधिरहिततास्तथा-
 हस्यते । स्त्रैरिण्याद्यानां पुनर्दण्डाभावो विधाना-
 भावात् “कन्यान्मज्जनीसत्कष्टं न किञ्चिदपि दापये-
 दिति” लिङ्गदर्शनाच्चावगम्यते । प्रायश्चित्तं तु स्वधर्म-
 स्खलननिमित्तकस्यानाङ्गत्वात् वाऽविशेषाद्भवत्येव ।
 यत् पुनर्वैश्यानाञ्जात्यन्तरासम्भवेन वृत्तान्तं पातित्य-
 सत्त्वानाङ्गत्वात् वैश्यावर्णानुसोसाद्यन्तं पातित्यो भ-
 वत्युज्जात्याश्रयत्वात् ब्राह्मणादिवदिति । तत्र दण्ड-
 गोचकादिभिरनैकान्तिकत्वात् । अतो वैश्याख्या का-
 चिच्छातिरनादिर्वैश्यायासत्कष्टजातेः समानजातेषां
 पुरुषादुत्पत्त्या पुरुषसंयोगवृत्तिर्वैश्या इति ब्राह्मण्यप्रादि-
 वक्तोक्तप्रसिद्धिवत्तादभ्युपगमनीयम् । न च निर्मूल-
 यस्मिन्नि । अर्थेति हि स्कान्दपुराणे “पञ्चचूडा
 नाम काचनापसरसस्तत्सन्निविष्टं वैश्याख्या पञ्चमी जाति-
 रिति । अतस्तत्साक्ष्यतपुरुषपरिणयनविधिविधुरतया
 समानोक्तकृतातिपुरुषाभिगमने न दृष्टदोषो नापि दण्ड-
 क्षाप्तं चानवच्छाद्य गच्छतां पुरुषाणां यद्यपि न दण्ड-
 क्षाप्त्यादृष्टदोषोऽस्त्येव “स्वदारनिरतं सदेति” नियमात् ।
 “पशुवैश्याभिगमने प्राजापत्यं विधीयते” इति प्राय-
 श्चित्तस्मरणेति निरवद्यम् । अवच्छाद्य दासीव्रजित-
 नेन दासीस्त्रैरिण्यादिभुजिष्याभिगमने दण्डं विद-
 धतस्तस्मात्तुजिष्यासु दण्डो नास्तीत्यर्थाङ्गत्वात् । तस्या-
 यवादमाह “प्रसङ्गं दास्यभिगमे दण्डो दशमपण-
 श्चतः । बह्वनां यद्यकामासौ चतुर्विंशतिकं पृथक्” या० ।
 पुरुषसम्भोगजीविकासु दासीषु स्त्रैरिण्यादिषु शुल्क-
 दानविरहेण प्रसङ्गं वलात्कारेणाभिगच्छतो दशमपणो
 दण्डः । यदि बह्वयं अकामासमिच्छन्तीमपि वलात्कारे-
 णाभिगच्छन्ति तर्हि प्रत्येकसुतुर्विंशतिपणपरिमित-
 न्दण्डं दण्डनीया । यदा पुनस्तदिच्छया भाटिन्दत्वा-
 पश्चादनिच्छन्तीमपि वलात् प्रजन्ति तदा तेषा-
 मदोषः यदि व्याध्याद्यभिगम्यस्तस्या न स्यात् “व्याधि-

ता सञ्जमा व्यधा राजकर्षपरायणा । आसन्निता चेन्ना-
 गच्छेददण्डा वद्धवा सतेति” नारदवचनात् । किञ्च ।
 “गृहीतवेतना वेश्या नेच्छन्ती द्विगुणं वहेत् । अगृहीते
 समन्दं च पुमानप्येवमेव च” या० । यदा तु शुल्कं गृही-
 त्वा सुस्थापि तं नेच्छति तदा शुल्कं द्विगुणं दद्यात्
 तथा शुल्कं दत्त्वा स्वयमनिच्छतः स्वस्यस्य पुत्रं शुल्क-
 हानिरेव “शुल्कं गृहीत्वा पण्यस्त्री नेच्छन्ती द्वि-
 गुणं वहेत् । अनिच्छन् दत्तशुल्कोऽपि शुल्कहानि-
 मयापु यादिति तेनैवोक्तत्वात् । तथान्योऽपि विशेषस्त नैव
 दर्शितः “अप्रयच्छ कथा शुल्कमनुभूय पुमान् स्वि-
 यम् । आक्रमेण च सङ्गच्छन् तथा दन्तमखादिभिः ।
 अयोनी चाभिगच्छत्यो वद्धमिषांमिवाधयेत् । शुल्कम-
 द्गुणं दायो विनयन्तावदेव तु । “वेश्या प्रघाता यास्तत्र
 काष्ठकाष्ठद्वगृहीता । तत्सुसुत्येषु कार्येषु निरर्थं
 संशये विदुरिति” । “गणिका गणिकाक्ष” अमच्छा-
 न्नकथने सत्तुना तदन्नं निषिद्धम् ।

गणिकारिका स्त्री गणनं गणिः गण-इत् तं करोति अण्
 गौरा० ङीष् गणिकारी स्त्रार्थे के छत्स्, छ-एवल् वा
 कापि अत इत्त्वम् । १(गणियारी) इत्वे अस्मर ।
 “अग्निमन्यो जयः सस्याच्छ्रीपणीं गणिकारिका । जया
 जयन्ती तकारी मादेयी वैजयन्तिका । अग्निमन्यः
 श्वयधुतुहीर्योष्णि कफवातहृत् । पाण्डुतु कटुक-
 क्षित्तस्तुवरो मधुरोऽग्निदः” भावप्र० ।

गणिकारी स्त्री गणिं गणनं करोति छ-अण् उप० स०
 गौरा० ङीष् । छुद्गणिकारिकायाम् राजनि० ।

गणितं न० गण-भावे क्त । १गणने “पारेपराहं गणितं
 यदि स्यात्” नैप० । पट्टाणां २गतिस्थित्यादिगणने
 यथा गणिताध्यायः । करणे क्त । ३व्यक्ताव्यक्तरूपे
 अङ्गशास्त्रे “द्विविधगणितचक्रं व्यक्तमव्यक्तयुक्तं तदव-
 गमननिष्ठः शब्दशास्त्रे पठितः । यदि भवति तदेद-
 व्योतिष्ठं भूरिभेदं प्रपठितमधिकारी सोऽन्यथा नाम-
 धारी” सि० सि० । कर्मणि क्त । ४कृतगणने संख्याते त्रि०
 अस्मर “विद्यां प्रमादगणितामपि चिन्तयामि” चौरप०
 गणयया आगते ५चेलफलादौ (कालि) “चेलस्य पञ्चकृति-
 तस्य चतुर्भुजस्य कथं” ततश्च गणितं गणक । प्रचक्ष् ।
 “सूत्र्योक्तिस्तच्च गणितं वद तत्र किं स्यात्” लीला० ।
 गणिताध्यायः ६ गणितम् पट्टगतिस्थित्यादिगणनमधीयते-
 ऽत् । अधि+इ-आधारे घञ् । सि० सि० पन्थान्तर्गते अस्या

यभेदे तत्र च प्रतिपादविषयाश्च प्रथमं चहायां मध्यम-
गत्यादिकम् । ततः कालमानम् ततो भगवता । मध्यमह
सप्तताकरणम् पञ्चकक्षामानम् । प्रत्यष्टशुद्धि । अघि
मासादिनिर्णय । सप्तपञ्चानयनम् । लिप्यधिकारः ।
पर्वसम्भव । चन्द्रपङ्कणम् सूर्यपङ्कणम् पङ्कण्या ।
पङ्कोदयास्तमनादि । पङ्कडङ्गोद्धतिः । पङ्कश्रुतिः ।
मयङ्कश्रुति पाताधिकारश्चेति । [गणमाकर्त्तरि ।
गणितं लि० गणितमनेन गणित+इष्टा० कर्त्तरि इति ।
गणपितका स्त्री हेमचन्द्रोक्ते आचाराङ्गादिषु द्वादशसु
जिनानामङ्गेषु । यथा “आचाराङ्गं स्त्रियं ततः १
स्थानाङ्गं २ समवाययुक्तं ३ पञ्चमं भगवत्पङ्क ४ ज्ञाता
धर्मकथाङ्गं ५ अपि च । उपासकाङ्गलक्षणं - अतुसरापा-
तिकाङ्गं दशाङ्गं ६ । प्रत्यक्षाकरणं ७ श्वेतं विपाकश्रुतः ८
मेव च । इत्येकादश सोपाङ्गान्यङ्गानि द्वादश पुन ।
उत्तिपादो द्वादशाङ्गी साङ्गपितकाङ्गया”
गणेश लि० गण-यय । गणनीये संख्येये अमरः । “गणेशनि-
शेषयुषोऽपि स स्यात्” नैप० ।
गणेश पु० गण-शा० एव । १ कर्त्तृकारण्ये, २ वेद्यायां
३ हस्तिन्याश्च स्त्री भेदि० । [त्रिका० ।
गणेशका स्त्री गणेशे वेद्यायां कायति कै-क । १ कुट्टिन्याम्
गणेश पु० गणानामीय । १ खनामख्याते देवे २ शिवे च । गणे-
शोत्पत्तिः इमाननयद्धे ६८ । १ उक्ता तस्य वक्रतुण्डकपि-
त्रचिन्तामणिविनायकादिरूपेण प्रादुर्भावकया स्तुत्यप०
गणेशश्च० उक्ता । तत एवावधेया विस्तरभयाङ्गीकृता ।
गणेशस्य परब्रह्मरूपस्य नामभेदात् तदुभेदाश्च गणपति
तत्त्वपन्थे विस्तरयोक्ता दिग्मात्रसदाद्यते । “एव सर्वे
श्वरः एव सर्वज्ञः एव भूतपतिरेव भूतलय एव सेतुविधरण
प्रधानस्तुल्यपतिर्गणेश इति” श्रुतिप्रसिद्धसर्वेश्वरादिपद
वदुगणशपदस्य निरतिशयेश्वरपरत्वं दृश्यते इत्युप-
क्रम्य “तस्मात् प्रधानस्तुल्यपतिर्गणेशः” इति श्रुते
“गुणलयेश्वरोऽसि न नाम्ना त्वं गणेश्वर” इति विना
यामसंहितावचनान् गणेशव्याभिहितस्य सत्त्वाद्गुणस-
चात्स्य पतिर्गणेश इति सिद्धमित्युक्तम् । अन्ते च नम
स इमानायेत्याद्यनुवाकैस्तस्य सर्वेषां नाम्नां सङ्क-
नेन एकोनवन्त्रिंशत्तद्वयम् इत्युक्तम् । गणपतिभेदाश्च
आगममन्त्रैश्च दम्बैर्वाराधनीया इत्युक्तम् । तन्त्रे
सु अन्यथा सङ्गोक्ता यथा शारदतिलकरात्रवटीका-
याम् “विज्ञेशो विघ्नराजश्च विनायकविशेषतः ।

विघ्नकृत् विघ्नहर्ता च गणेशः इत्युक्ता । गजवक्त्र-
निरञ्जनी कपर्दी दीर्घलिङ्गक । गङ्गकर्षण इव-
मध्वजश्च गणनायक । गजान्दुर्गकर्षणश्च शान्ति-
कोचनसङ्गक । लम्बोदरमङ्गलानन्दो चतुर्भुजसिंहा-
सिनी । धामोददुर्गश्चो चैव हस्तस्य प्रमोदक ।
एकपादो द्विजिह्वश्च सुरवीरः सप्तशुक्ल । वरदो
वामदेयश्च वक्रतुण्डो द्विरण्डक । सेनानीयाम्नी-
मर्त्तो विमर्त्तो मत्तवाहन । जटोत्तुण्डो तथा बङ्गी
यरेण्यो वृषकेतन । भस्त्रप्रियो गणेशश्च मेघनादकसङ्क ।
व्याघ्रो गणेश्वर प्रोक्ताः पञ्चाङ्गद्वयपादौ । तद्व्याघ्र-
चङ्गागा गजवक्त्रास्त्रिंशोचना । पाशान् गवराभीतिहृता
शक्तिरुपम्विता । तेषाञ्च पञ्चाङ्गस्तुल्यलोकता यथा
“ह्री श्रीश्च पुष्टि शान्तिश्च स्रक्तश्चैव सरस्वती । का-
मेधा कान्तिकामिनी भोक्तृश्चैव वैजयन्ती । पार्वती च्वा-
लिनी मन्दा सुयशा कामरूपिणी । उमा तेजोवती सत्य
विज्ञेशानी स्रष्टृपिणी । कामदा मदलिङ्गा च श्रुति
स्याङ्गीतिकासिता । रमा च मङ्गली प्रोक्ता मङ्गुला च
विकर्षणा । शुकटि स्नासया लज्जा दीर्घोष्ठा धनु-
र्हरा । यामिनी रात्रिश्च च कामाङ्गा च शशिप्रभा ।
लोकाङ्गी चञ्चला दीप्तिः सुभगा दुर्भगा शिवा । भर्ता च
भगिनी चैव भोगिनी शुभदा मता । काशरात्रि का-
लिका च पञ्चाङ्गस्तुल्य स्मृता । चण्डिकाश्चोदीप्ता
प्रियाङ्गुस्थाः सुशोभना । रक्ताङ्गं लकरा ध्येया रक्त-
मास्याम्बरादृणा ।

गणेशकुण्ड न० नर्मदास्यकुण्डभेदे । तत्कुण्डाविर्भवकथा
स्तुत्यप० गणेशश्च० ११७० । यथा “पार्वती हिन्दूरेवास
इष्टा सा पर्यञ्जीवने । प्रसूता गिरिका पीष्ठा प्रसूता
मां (शिवम्) च पश्यस्व । । प्रविशेश्वर दैत्य उ-
भाया वायुरूपकः । क्रिष्णा मखै करे धृत्वा गर्भस्थ-
मस्तकं वहि । निर्गत्य तच्छिरस्यस्तं विन्ध्याचलस-
मीपत । यत्नास्ते नर्मदास्त्री सा नर्मदा हरितामहा ।
सक्तिदा सर्वलोकानाम् तपसां सिद्धिदायिनी । गणेश-
ज्जलं तत्प्राप्तपददत्तं तच्छिरः । तदादि नर्मदान्न स्ना
ज्जलान्न स्नास्योपजाः । आद्यम् नै रक्तवर्णाभा गणे-
यास्तेऽमवन् भुवि” । [यद्धार्यच० ।

गणेशकुसुम न० गणेश इव रत्नत्वादुक्तम् । रत्नकुसुमे
गणेशकुण्ड न० स्तुत्यप० रत्नान्तर्गते गणेशाविर्भावेदके
चण्डभेदे ।

गणेशजननी स्त्री तः । १३गांथां "गणेशजननी दुर्गा
राधा लक्ष्मी सरस्वती" तन्त्रः गणेशमात्रादयोऽप्यत्र ।
गणेशभूषणं न गणेशं भूषयति भूषि-ल्लु । सिन्दूरे राजनि-
तस्य ध्याने "सिन्दूरशोभाकरम्" इत्युक्ते सिन्दूरस्य
तथात्वम् सिन्दूरेण शोभाकरमिति तदर्थः ।

गणेशान पुं गणानामीशानः । गणेशे "गणेशान" करि-
गणेशानामनमनामयसु" काशीखं । "ततः सञ्चार-
हेरम् व्याधः सत्यपतीद्यत । अतमात्रो गणेशानो
भक्तचिन्तितपूरक" भा० व्या० ११ अ० । २शिवे च ।

गणेश्वर पुं गणानामीश्वरः । १गणेशे २शिवे च । गणात्मक
इश्वर १३रुद्रादिषु त्रयस्त्रिंशत्सप्तदेवेषु च । ते च रुद्रा-
दयः ११ आदिद्याः १२ वसवः ८ अश्विनौ २ एते त्रय-
स्त्रिंशत् । रुद्रादीन् एतान् अभिधाय "एते देवास्तय-
स्त्रिंशत् सर्वभूते गणेश्वराः" भा० व्या० १५ अ० ।

गणोत्साह पुं स्त्री गणे गणभावे सम्भूयकरणे उत्साहो-
ऽस्य । गण्डके त्रिकां क्रियां जातित्वात् ङीप् ।

गण्ड पुं गण्डि+वदनैकदेशे अच् । १कपोले(गान) २हस्तिकपोले
च अमरः १गण्डके पु स्त्री ०४वीयङ्गोऽपि टकेऽक्षिङ्गे ऽधीरे
८इयभूषणे ऽबुहुदे च भेदि ॥ १० स्तोठके ११पन्थौ रमा-
नाथ । विष्णुस्मादिषु १२टशमे योगे १३अश्विन्यादिनक्ष-
त्राणां दशमे भेदे । गण्डमाह ज्यो० त० "अश्विनी मघ-
मूलानां तिस्रो गण्डाद्यार्णाङ्का । अन्त्या पौष्पोर-
गेन्द्राणां यज्ञैव जवना जयु । मूलेन्द्रयोर्दिशा गण्डो
मिश्राया पितृसर्पयोः । सन्ध्याद्वये तथा ज्ञेयो रेपती-
तरगर्भयोः । तत्र जातस्य दोषा यथा । सन्ध्यारात्रि-
दिशाभागे गण्डयोगोद्भवः शिशुः । आत्मानं भातरं
तातं विनिहन्ति यथाक्रमम्" "मूलया प्रथमे पादे
पितृवर्षमभ्यप्रति । द्वितीये मियतां पीडां भातु
कुर्वीत् पितृक्षया । तृतीये जननाशञ्च चतुर्थे सर्व-
वम्पद । व्यत्ययेन फलं ज्ञेयमज्ञेयास्तपि पूर्ववत् ।"

"दिशं जातां त्वं वा कस्यां निशि जातस्तु यं पुमान् ।
जोमयोगेण्डुदोषं स्यात् माचक्षो हन्ति पार्वतीम् ।"
विचारस्तु रुद्रर्षिनामणौ पीयूषधारायाश्चोक्तौ यथा ।
"अमुक्तमूलं घटिकाचतुष्टयं ज्येष्ठान्त्यमूलादिभ्यः हि
नारदः । वसिष्ठ एकद्वितीयमिति जगौ रुद्रस्त्वस्तेक-
वटीप्रमाणकम् । अथोत्तुरस्ये प्रथमाष्टकमूलस्य या-
क्रान्तिमपञ्चमाद्य । जातं शिशुं तत्र परित्यजेद्वा
उच्च पित्ताऽस्यापसमा न पश्येत्" । "अथो पित्ता

माशुष्येति मूलपादे, द्वितीये जननी तृतीये । वनं चतु-
र्थोऽस्य शुभोऽथ शान्त्या सर्वत्र सत् स्यादङ्गिने विद्योमस् ।
स्वर्गे शुभिप्रोष्ठपदेप्रभावे भूमौ नभः कार्तिकचैत्रपौषे ।
मूलं ह्यधस्तात्तु तपस्यमार्गवैशाखशुक्लज्येष्ठम च तत्र ।
गण्डान्तेन्द्रमूलपातपरिग्रह्याघातगण्डावसे सक्रान्ति-
व्यतिपातवैधृत्तिमिनीवालीरुद्रदर्शके । वज्रे कण्ठ-
हृषीषु यमघण्टे दग्धयोगे स्तौ विष्टौ सोदरभे जनिर्न
पितृभे यस्ता शुभा शान्तिः" स० चि० । एतद्ग्राह्यं ०४धा०

"अत्रामुक्तमूलस्यानेके भेदाः ततैः पञ्चादयः नद ज्ये-
ष्ठान्त्यज्जान्ते भवन् ज्येष्ठान्त्यं मूलादौ भवन् मूलादिभ्यः
ज्येष्ठान्त्यजातं घटीचतुष्टयं मूलादिजातं घटीचतुष्टयं
मिलित्वाष्टौ घटिकाः प्रहर इति यावत्तावान् काखो
ऽमुक्तमूलाख्यः (गण्डाख्यः) इति नारद आह (उप-
गच्छन्त्यादन्ते पानिमघटीचतुष्टयं मघादिमघटीचतुष्टयं
चामुक्तमूलाख्यः काखः यदाह नारद "यो ज्येष्ठामूल-
योरन्तरालप्रहरमं शिशुः । अमुक्तमूलजं सार्पमघानक्षत्र-
योरपीति" । तथापरोभेदः एकेति ज्येष्ठान्त्यं एकघटीमितं
मूलादौ घटीद्वयमितमेव मिलित्वा त्रिघटिकममुक्तमूलं स्या-
दिति वसिष्ठमिर्जगौ यदाह वसिष्ठः "ज्येष्ठान्त्यपादघटि-
कामितमेव केचिन् मूलं ह्यमुक्तमपरं पुनरात्मनि । मूला-
द्यापादघटिकाद्वितीयेन सार्धमष्टौ समापरिहरेदिह जन्म-
मालमिति" समा वर्षाणि । अथान्योभेदः एकेति ज्येष्ठान्त्य-
ार्धघटिका मूलाद्यार्धघटिका मिलित्वा एकघटी प्रमाणमस्य
तदेकघटीप्रमाणकं "शेषादिभाषा" इति पा० कप् तादृशममुक्त-
मूलं स्यादिति रुद्रस्त्वितिर्जगौ तदाह रुद्रः "ज्येष्ठान्त्यघटि-
कार्धं मूलादौ घटिकार्धकम् । तयोरन्तरगता मासौ ह्यमुक्त-
मूलस्येत" इति अष्टेतरौ भेदः अथेति अथशब्दः पादपुरणे
मूलनक्षत्रस्य प्रथमा आदिमा अष्ट घटिकाः शास्त्रस्य ज्ये-
ष्ठया अन्तिमा पञ्च मास्य पञ्च घटिकाः । एवमुभयो-
ज्येष्ठा मूलयोरन्तरालवर्त्तिन्यस्तयोदशघटिका अमुक्तमूल-
मिति लोकां ऊचुः । "ज्येष्ठान्त्यघटिका पञ्च मूलाद्या
यष्टमाङ्गिका । अमुक्तमूलमित्युक्तं तत्र जातं शिशुं त्यजे-
दिति" स्मरणात् । एवममुक्तमूलस्यानेकेभेदश्चमन्त्रे क सा-
धीयान् पञ्च इति चेत् उच्यते नारदोक्तं पञ्च एव
साधीयान् किमत्र प्रमाणमिति चेत् शृणु ब्रह्मसुनिस-
वाद एवात्र प्रमाणं तदाह कश्यपः ज्येष्ठान्त्यमूलयो-
रन्तरालमासौद्भवः शिशुः । अमुक्तमूलजः सोऽप्य-
स्तेषामपि त्रययोरपीति" । वसिष्ठोऽपि "भुजङ्गपौर-

न्दरभौषाभावा तदपभावाच्च यदन्तराकम् । धुम्भु-
मूल प्रहरप्रमाणं त्यजेत् सुत तत्र भवां सुताश्चेति ।
अतएव पूर्वसूक्ते वसिष्ठवाक्ये केचिदित्यन्वयताभिप्रायेण
यत्सहस्राक्ये केचिदिति उपरे इति चेत्युक्तिरिति यद्येव
वटीन्यूनाधिकभावाभिधायिनां प्रागुक्तपात्राणां का
गतिरिति चत् । उच्यते दोषस्याधिक्यात्सत्त्वसूत्रममेव
गति । अथामुक्तमूलसूत्राकथनस्य प्रयोजनमाह जात
मिति । तत्रामुक्तमूलाख्ये कावे जातं शिशुं वानकम्
उपसृष्टणत्वात्तात् जातं कन्या वा पिता परित्यजेच्चि-
त्कासयेत् “त्यजेत् सुत तत्रभवा सुताश्चेति” वसिष्ठोक्ते ।
यदायक्यं निष्कासनं स्यात्तदा किं कार्यमित्यत आह-
चेति वा अथ वा पूर्वपक्षकर्तव्यतागमौ पिताऽस्य शिशो
कन्याया वा सुतस्य सभाः अष्टौ वर्षाणि “यत्सरो
यत्सरोऽयदो हयानोऽस्त्री शरत्समा” इत्यमर तावत्
कालं न पश्येत् यदाह नारदः “अमुक्तमूलकं पुत्रं पुत्री-
मपि परित्यजेत् । अथवागदाहकं तातस्तनुस्य न
विशोकयेदिति” । अवनोऽपि “अमुक्तमूलमेव परि-
त्यजेत् वाचकम् । समाहकं पिताऽथ वा न तन्मुख
विशोकयेत्” इति गण्डानन्दोपस्य विवाहप्रकरणे वक्ष्यत
इति क्त्वाऽनन्त मोक्तं (तन्मोपयमयन्दे १५८८० दर्शितम्) ।
अथ प्रसङ्गम् मूलाद्ये वा जातस्य वाचस्य चरणवगेन शुभा-
शुभफलस्य ज्ञात्याह आद्ये इति मूलनक्षत्रस्याद्ये पादे
प्रथमे चरणे चतुर्थये इति यावत् तत्र जातस्य शिशो
कन्याया वा पिता नाथ मरणमुपैति प्राप्नोति तथा मूल-
द्वितीयपादे जननी माता नाथमुपैति । तथा तृतीयमूल-
पादे धन इव नाथमुपैति चतुर्थौ मूलपादोऽस्य शिशोः
शुभः शुभफलदः । उक्तं ब्रह्मसूत्राणे “मूलाद्ये ऽये पितृ-
नाथो द्वितीये मातरेव च । तृतीये धनधान्यादिनाथ
स्तुथे धनागमः” इति । तृथे चतुर्थे रत्नभावायाम्
“तदाद्यपादके पिता विपद्यते जनन्यथ । तृतीयके
जनन्यथचतुर्थकः शुभावहः” इति । अत्र पितृवृद्ध
स्त्रीकालेऽपि सभासरेव नाथो वाच्यो न सायत्नमातः
यदाह कश्यपः “मूलाद्यपादको ह्यति पितरन्तु
द्वितीयकः । मातरं स्त्रां तृतीयोऽर्थान् चतुर्थस्य तृतीयकः”
इति । यतो मातृशब्दः सायत्नमातरपि वाचकः ।
यदाह गौतमः “पितृशब्दः सर्वान् मातरस्तदुभ्वातरो
मातृशब्दादपत्यानि मातृश्रेयानीति । अतः सप्तार्धमेव
कथ्यप्रवाक्ये स्थापितं पदोपादानम् । अत्र विधेयो

वसिष्ठसंहितायां “मूलाद्यपादो द्वितीये यदि स्यात्तच्छ
पितृनाथगणकारणं स्यात् । द्वितीयपादो यदि रात्रि-
भागे तदुद्भूतो मातृविनाशक स्यात् । मूलाद्यपादो यदि
रात्रिभागे तदात्मनो नास्ति पुनर्दिनाथ । द्वितीयपादो
दिननो यदि स्यात् मातृरन्तोऽपि तदास्ति दोषः” इति ।
नारदसंहितायाञ्च “दिवाजातस्तु पितरं रात्रौ तु
जननीं तथा । आत्मानं मन्ध्यदोर्हन्ति मान्यगण्ड
विषर्जयेदिति” । एतदेव मातापितृगण्डमिति लोपां
व्यवहरन्ति । अथ दोषस्य किं कार्यमत आह
अथेति । अथानन्तरं गान्ध्या मूलाद्ये पाशान्या-
स्तुवितया सर्वत्र चरणचतुष्टयेऽपि शुभमनिरुक्त-
मागक कल्याण स्यात् उक्तञ्च वसिष्ठेन “नेष्टं मूलो-
द्धमगण्डदोषनिवारणायाभ्युदयाय नूनम् । पितामहोक्तं
रुचिरं च शान्तिं प्रवक्षिमीत्येकस्य हिताय सम्यक् । शा-
स्त्रोक्तरीत्या चतुस्तकाले वासि तृतीयेऽथ वसुताराने”
इति । नेष्टं मूलं तद्दोषः । भौजहमस्ये पा तद्दोष
गण्डो वक्ष्यमाणस्तद्दोषस्य हन्ताने न्यूनमात्रे पदं प्रत्येक-
मभिसम्बध्यत इति न्यायात् अतस्तद्दोषाणां निवारणं
तदर्थम् अतएव कश्यपेन “तद्दोषमममार्थं हि शान्तिं
कुर्यात् प्रयत्नतः” इति सामान्यत उक्तम् । अत्र वसिष्ठवाक्ये
कावत्त्वकथनं सामर्थ्यासामर्थ्यकृतं ध्येयं तथा हि
यदि मातुः शीतोदकस्नाने सामर्थ्यं स्यात् तदा स्नानकाले
एव शान्तिस्तत्प्राप्त्यगमौ तृतीये वासि शान्तिं दीर्घरोगा-
दिना तदायशक्तिश्चेत्तर्हि वर्षसमाप्तिदिपसे शान्तिः । मा-
तृगण्डे तु विशेषस्तैवेवोक्तः “मातृगण्डे स्ते जाते स्न-
तकाले विषक्ष्य । कुर्यात्शान्तिं तद्वे पा तद्दोषस्या-
पतुक्तये इति” शिष्टास्तु सर्वत्र यस्मिन्क्षेत्रे जन्म तद्वत्तत्र
एव शान्तिरिति व्यवहरन्ति । ननु मूलपादचतुष्टयेऽपि
शान्तिः कर्तव्येत्युक्तं तत्र चतुर्थचरणस्य शुभफलत्वात्
शान्तिरयुक्तेति प्रतिभाति “अनिमित्तकता शान्तिर्निमि-
त्तायोपजायते” अस्यात् । उच्यते यद्यपि चतुर्थचरणे
धनागमरूपं शुभफलमभिहितं तथापि कश्यपेन “सु-
हृदचतुर्वीर्यजः” इति सुहृदागण्डस्य फलशान्तिस्तोक्ते
अदपाकरणार्थमपश्य कर्तव्या शान्तिः । न हि कस्य-
चिद्देविनाथपन्नादसाद्यनेकसुहृदाय इष्टः सुहृद-
पादे उद्वेकन्ययोरुपशमकथनाच्च । सुहृदस्य सम-
नरमेव मया वक्ष्यते यदि मूलाद्ये वादिदोषसम्बन्धे शान्तिं
नै क्रियते तदानिष्टं भवति एवेत्याह नारदः “वक्ष-

रात् पितरं हनि मातरं तु त्रिपते । द्युम्न वर्षद्वये-
नैव श्वर नयपतेः । ज्ञानं बालं पक्षरेण वयं प्रश्न-
भिरप्यजम् । मातुल चाष्टमिषैरनुक्तान् हनि सप्रभि ।
तस्माच्छान्तिं प्रकुर्वीत प्रयत्नाद्विषयकमिति द्युम्न
धनं तस्मादृश्यं चरणचतुष्टयेऽपि शान्तिर्विधेयेति ।
अहिमे विलोममिति । अहिमे अन्नेपायासुकं फलं
विलोमं विपरीतं ज्ञेयं तद्वया मूलस्य प्रथमे पादे पि-
तृनाश इति फलसूक्तं तत्फलमन्नेपाचतुष्टयापादोत्पन्नस्य
स्यात् मूलस्य द्वितीयपादे मातृनाश इत्युक्तं फलं तद-
न्नेपाचतुष्टयचरणोत्पन्नस्य स्यात् अर्थनाशस्तृतीयचरणे
इत्युक्तं तदन्नेपाद्वितीयपादजातस्य स्यात् मूलस्य चतुर्थपादे
शुभ इत्युक्तं तदन्नेपाप्रथमचरणोत्पन्नस्य स्यादित्यर्थः ।
तदाह कश्यप “फलं तदेव सार्वज्ञं प्रतीपं त्वन्त्यपा-
दत” इति । वसिष्ठोऽपि “मूलाद्यापादजनितः पितरं
निहन्ति द्वितीयं स्वजननीं त्रिपदेऽप्येष्टम् । तौरी-
यज शुभकरं फलमेतदेव जननीमतो भुजगधिष्णुर्भवस्य
सर्वमिति” । द्वितीय एव द्वितीयः प्रजादेराकृतिगणत्वात्
ज्ञार्थेऽप्य एव तौरीयवैलोक्यमन्त्रौ साध्यौ । अयमर्थ
स्मृत्तस्मिन् मातृकारव्यवहारे “सापार्थे प्रथमे राज्यं द्वि-
तीये तु धनस्यः । तृतीये जननीनाशयत्तर्था मरणं पि-
तृरिति” । अथ चरणं अत्र लग्नादिदौष्ट्ये सति दुष्टं
फलमविकल्पं भवतीत्याह यादरायण “मूलसापार्थं दज
दौष्ट्यं स्यात् सम्पूर्णं लग्नमे । सकूरेऽन्ने च विचले
शुभदृष्टिविचित्रं” इति । अत यथा अन्नेपादौष्ट्येऽपि
शान्तिकं विधेयं तथान्नेपान्त्यमवादिस्थान्तरालप्रहरात्मका
भुक्तमूलाख्यकाष्ठोयोऽभिनिहितस्तत्त्वोत्पन्नस्यापि शान्तिकं
विधेयम् । अत्र समतिशक्तं प्रागभिहितं तत्र मूलशान्ति-
न्नेपापान्तिगण्डान्द्रमेति पद्यव्याख्यानानन्तरं लिखि-
ष्यते” । “अद्यात् प्रसङ्गान्मूलद्वयविचारोऽभिधीयते जयार्थं
मूलसमस्तस्य शाखा पत्रं पुष्पं फलं शिखा । सुनयोऽष्टौ
दिपो वृक्षः सूर्याः पञ्चाङ्गयोगिनयः । मूले तु मूल-
नायः स्यात् सन्ने वयविनाशनम् । त्वचिः० मातृभ-
वेत् क्रोधः शाखायाः१ मातृलस्य च। पत्रेः२ राज्यं वि-
जानीयात् पुष्पेः३ मन्त्रिपदं स्मृतम् । फलेः४ च वि-
पुषा वृक्षी शिखायाः५ मत्स्यजीवितमिति” अत्र मूला-
ख्यस्य प्रसङ्गात्पुष्पेः५ पट्टीविन्यासस्तत्त्वैः । “मूलस्य
वटिकायासौ मूर्तिः पञ्च५ नटो भवेत् । सुखे सप्त७ स्मृतिः
पिलो स्कन्धे वेदाः८ महावह । शम्भोरष्टौ बली

पायोक्तिज्ञोः हस्तान्विनो भवेत् । हृदि खेटा ८
भूपमन्त्री नाभौ हौः२ ब्रह्मविह्ववेत् । गुह्ये दगाः१० इति
कापी स्याच्छातुनो पण्डे महामति । पादयो पण्डे
सतिस्तथेत्युक्तान् कर्मलासुन ’ इति । अथ मूलोद्भूता-
या कन्याया फलाद्ये मूलाङ्गविभागस्तत्त्वैः । “चतस्रोऽ
नाडिकाः शीर्षे कुर्वन्ति पयुनाशनम् । सुखे पट्५ धन-
हानिश्च कण्ठे पञ्च धनागमः । कौटिल्यं । हृदये पञ्च
याह्नोर्विभागं च तत् । वेदाः८ पाण्डोर्दयाधर्म
वेदाः८ गुह्येऽतिकासिनी । ज्येष्ठमातृलनाशश्च जङ्घयो-
र्युगः८ नाडिका । ज्येष्ठमातृलनाशश्च चतस्रो जातु-
युग्मके । पादोर्दयः१० नाड्यश्च तत्र वैधव्यमादिशेत् ।
इति मूलप्रसङ्गाया फलमीरितमीदृशमिति” अस्यार्थः ।
शीर्षे चतस्रोऽ वटिका सुखे पट्५ कण्ठे पञ्च५
हृदये पञ्च५ बाह्योर्ध्वद्वये पञ्चपञ्चेति५ वीप्सा ।
पाण्डोर्निषिधन्वादघो भागयोश्चतस्र इत्यत्रापि वीप्सा ।
गुह्ये चतस्रः८ जङ्घयोर्लङ्घाद्वये द्वे द्वे २।२ एवञ्चतस्र
जातुद्वये द्वे द्वे एव चतस्र पादयो पादद्वये पञ्चपञ्चे-
त्येव दगाः१० एव सिलित्वा पटि५० वटिका भवन्ति ।
अथाङ्गेपाजातयोऽत्रकन्ययोरङ्गविभागेन फलं तत्त्वो-
क्तम् मूर्तिं पञ्चपञ्च उल्लामिमुखे सप्त७ पश्यतय ।
नेत्रे द्वे२ जननीनाशो यीपाया स्त्रीप लम्पट । स्कन्धे
वेदाः८ शूरो भक्ति ईकोऽष्टौ पच वली भवेत् । हृदो-
कादगमिः११ शास्त्रावातो संजायते नर । हाथ्या नाभौ
भ्रम, पट्भिर्गुदे मन्दैः सप्तोघन । पादे पञ्च५ धनं हनि
सापार्थितफलं क्रमादिति” । अथाङ्गेपाष्टयोऽपि तत्रै-
योक्तं फलं पुष्पं दलं शाखा त्वलता कन्द एव च ।
सार्वभूत्या दगाः१० चाप ६८ खरः३ विद्याः१२ कर्षः२ सा-
गराः८ । नाडिकास्तद्वये वाते फलं ज्ञेयं यथाक्रमम् ।
श्री श्रीराजभयं हानिर्मातृपितृलस्य च” इति ।
अथ च विभागो नक्षत्रस्य पटि५० वटिकात्मकत्वे ज्ञेय
मूलाधिकत्वे तु त्रैरागिकसूक्तम्” ।
वसिष्ठेनान्येऽपि कियत्सु मन्त्रेषु जातस्मारिष्टसूक्तं
“चित्राद्यङ्गे” इत्यमध्ये द्विपादे पूर्वावादाधिष्णुपादे
तृतीये । जातं प्रलसोत्तराद्ये विभक्ते मातापिलोभौ-
तर चात्मनाशम् । द्विमाषसोत्तरादोष इत्ये चैव
त्रिमासक । पूर्वावादाष्टमे मासि चित्रा पाण्ड्याधिक
फलमिति” अलोत्तराशब्देनोत्तरापादा गृह्यते पूर्वापा-
दावाहचर्या । अत एवपि नक्षत्रेषु यथाशक्तिनूतन-

स्थानिक दोषपरिहाराय विधेयम् परन्तु देवताभेदे
एव केवल ध्येय । स च तत्तत्स्थानिकः तत्तत्स्थानिक
वेदादेवावगन्त्यास्तस्थानिकश्च तिथिगणनान्नाशान्ना-
भिर्विध्यत इत्यलमतिप्रसङ्गेन' पी०धा०। अथ भूलनिवास
सफलमिन्द्रवज्राच्छन्दसाह स्वर्गे इति शुचिरावाहः प्रौढपदो
भाद्रपदः इय आश्विन माघ प्रसिद्ध एषु मासेषु भूल
भूलनक्षत्र स्वर्गेऽस्ति स्वर्गे निवासस्तस्य । नभा आश्विन
अन्ये प्रसिद्धा आश्विनकार्तिकचैत्रपौरेषु भूसौ भूल
तिष्ठति । तस्य फाल्गुन शुक्रो ज्येष्ठ अश्विौ प्रसिद्धौ
फाल्गुनमागशीर्षश्रावणज्येष्ठेऽप्यजात्यातासे भूल तिष्ठति
एष भूलनिवास उक्त एतत्फलम् । भूलनक्षत्र यदा
यस्मिन्मासे यत् वसति तत्सैव स्वर्गभूमिपातालौ चोक्त-
शुभाशुभफलं ददाति अथमत्र तात्पर्यायं ब्रह्माद्य-
भावेन शान्तिकं कर्तुमशक्नुवत पुत्र स्वर्गपातालनि-
वासित्वेन भूलस्थारिदोषस्तथा न प्रभवैत् यदा तु
भूभावेन निवासस्तदा दोषनिवारणं नैव स्यादित्यश-
क्तं नापि शान्तिकं विधेयं नैतायता प्रायुक्ते विधये शा-
न्यभाष एव किन्तु यथाशक्ति तत्रापि शान्तिकं विधेयं
भक्तेन तु सर्वत्रैव विधेयम् तदुक्तं ज्योतिषार्णवे
“मार्गफाल्गुनश्रावणज्येष्ठे भूल रसातले । माघाश्विन-
नभषेषु शुचौ भूलं सुरालये । पौषाश्विनचैत्रेषु
कार्तिके भूमिस्थितम् । भूमिं दोषमञ्जलं स्वस्वमन्यत्र
मन्त्रितम्” क्वचित् सौरमासपरत्वेन भूलनिवासोऽभि-
हित “इषाज्येष्ठेषु वटे च भूलं दिविस्थितं युग्मं
तुलाङ्गमान्ये । पातालग मेघपट्टं कुक्षीरनक्षत्रे भूभा
विति ससरानि । स्वर्गे भूले भवेद्वाज्य पाताले च धनागमः ।
मर्त्यलोके यदा भूलं तदा भूलं समादिशेदिति” ज्यो-
तिषरत्नेऽभिहितत्वात् पी०धा०। अथ भूलप्रसङ्गाद्दु-
ष्टेषु गण्डानादिनिमित्तेषु भूलं जातस्त्वारिदोषपरि-
हारं यादृक्प्रकीर्तितेनाह गण्डान्तेति एतेषु पदार्थेषु
भूलं जनिः शिशोश्चतुर्भिर्भृता दुष्टफलदा गण्डान्
सन्निविधेयं च त्रिविधो गण्डतिथिसम्भवेदेन तल्लक्षण
ज्येष्ठा पौष्णभेद्यादिना वक्ष्यति इन्द्रम ज्येष्ठानक्षत्र
शुभं भूलाख्यो दुष्टयोगं प्रातो महाप्रातो गणित-
चाथो, अतीपाताख्यो वैष्ठाख्यश्च परित्यक्तावातगण्डा
र्यापि दुष्टयोगा अवसन्तिप्रलयः सक्रान्तिः सूर्यस्य
राश्यान्तरर्षक्रमप्रचक्राश्च अतीपातोवैष्ठातो सप्तदशमभि-
शतितमो दुष्टयोगो विभीषाख्यो वटेन्दुरमावास्या । कुह-

नैवेन्दुरमावस्या वा वटेन्दु विभीषाख्यो वा वटेन्दु क-
सा कुहं इत्यभिधानात् दर्शयन्द्दर्शनरहितामावास्या ए-
तन्नाथे सत्यक प्रतिपादयिष्यते यत्र दुष्टयोगे ज्येष्ठे ज्येष्ठपक्षे
चतुर्दशो वक्ष्यचनमाहत्प्रभावाय यमवष्टे मवाविशाखे-
त्युक्ते दुष्टयोगे दग्धयोगे सूर्यशेषाग्निरसाहनन्दा
इत्युक्ते दुष्टयोगे केचित्तु चापान्त्ये गोचटगे एतद्भू”
इति यक्षभाषो दुष्टयोग इति व्याख्येयं नृत्तौ द्वीया-
तोयादित्यादिनोक्ते सूर्ययोगे विष्टौ भद्रायां सोदरस्य
भ्रातृभगिन्या वा भे मन्त्रे पितृभे माता च पिता च
पितरौ नयोर्भे मातृभे पितृभे च एषु निमित्तेषु सुतस्य
सुताया जन्म चेत् स्यात्तदुनिष्टकत्वात् स्यादित्यर्थः । दष्ट
निमित्तसोपलब्धत्वात् सूर्यचन्द्रपङ्कजज्योतीतरज्या-
ध्वनिद सजातीयपक्षयप्रसवानन्तरं विजातीयप-
क्षप्रसवस्तीतरं तथा पुत्रजयप्रसवानन्तरं कन्याया जन्म
कन्याजयप्रसवानन्तरं पुत्रस्य जन्मम् अतएव त्रिभ्य
सजातीयेभ्य इतरो विजातीयस्तीतर स्त्री च लीत-
रेति व्युत्पत्तिश्च लीतरश्च लीतरा च लीतरौ पुमान्
स्त्रियेत्येकशेष अथ परिहारादुच्यते सा जनिः
शान्तितो वसिष्ठाद्यभिप्रोक्ताया शान्त्या शुभा परिधा-
ने सुखदायिनी शरीररक्ते शान्तमवपूर्वकनीरोगदीर्घायुदं
शिशो स्यादित्यर्थः । अत्र भूलवाक्यानि सिद्धान्ते ।
तत्र प्राक्पदप्रतिपातसकलशान्तिसामान्यकर्मपरिकी
च भूलगान्तिज्ञावदुच्यते । शौनक उवाच । अथात
सर्ववक्ष्यामि भूलजातहिताय च । मातापितृभवन-
स्यापि कुले शान्तिहिताय च । त्यागो वा भूलजातस्य
स्यादष्टाव्दाम् प्रदर्शनम् । अमुक्तभूलजातानां परित्यागो
विधीयते । अदर्शने वापि पिता स तु तिष्ठेत् समा-
ष्टकम् । एव च दुष्टद्वयं भूलजातफलं बुधैः ।
सूर्यकाक प्रवक्ष्यामि शान्तिहोमस्य यज्ञतः । जातस्य
जन्मनाष्टे तु जन्मर्षे वा शुभे दिने । सप्ताष्टके वा मति-
मान् कुर्याद्दे शान्तिमादरात् । यदेव शान्तिकं कुर्यात् कर्म
तत्तु प्रचक्ष्महे” अधिकं तत्र द्रष्टव्यम् ।
“गण्डेषु स्फुटरचनाक्षयवर्द्धौ” “गण्डोच्चसाह-
ज्यनाभिचक्रया” इति च भाष ।

गण्डकं पु स्त्री गण्ड+कार्ये क । (गण्डहार) । पशुभेदे स्त्रियां
जातित्यात् स्त्री । गण्डशब्दार्थे तस्य कृत्रमप्यवपरत्वेऽपि
क्वचित् भूद्वयमात्रपरित्यागिप्रत्यये “आश्विनपक्षकृत्रम-
रिहता गण्डकाभरण्या (वाहंजीवा) च” कादः । शप्यो

“गोरोचनालिखितभूर्जपत्रगर्भान् मन्त्रगण्डकान्” काद-
स्फोटकरोगे “अनेकवेलाघातनिर्मितबहुगात्रगण्डकम्”
काद० । गण्डकी नदी सन्निकटतयाऽस्थस्य अच ।
गण्डकप्राचीनदेशभेदे तत्रवासिषु तत्रपेषु बह्वं
“तत्र च गण्डकान् गुरो विदेहान् भरतर्षभ । विजि-
त्यात्मने कालेन” भा० स० २८४० भीमप्राचीनयोक्तौ ।

गण्डकी स्त्री गण्ड-जाती स्त्री । १ गण्डकी गण्डकजा-
तिस्त्रियाम् । २ नदीभेदे शतदधिराहदेवीभेदे च सा
च विष्णु सेवया शास्त्रपामशिलास्त्रित्वे सेवे तत्-
कथा । वराहपु०

“गण्डक्यापि पुरा तप्त वर्षाणामयुत विधे ।। शीर्ष-
पक्षांशेन कृत्वा वायुमन्त्राद्यमनरम् । दिव्य वर्षशत
तेमे विष्णुं चिन्तयती वदा । ततः साक्षाज्जगन्नाथो
हरिर्भक्तजनप्रियः । उवाच सधुर वाक्य प्रीतः
प्रशस्तवत्सल । गण्डकि । त्वा प्रसन्नोऽसि तपसा वि-
स्मिन्नोऽनघे ।। अमर्षच्छिष्या भक्त्या पर वरय
श्रुते ।। किं देय तद्दत्ताय प्रीतोऽसि वरवर्षिणि ।।
गण्डक्यापि शूरोदहा शङ्खचक्रगदाधरम् । दण्डवत्
प्रणता भूत्वा ततः स्तोत्रं प्रचक्रमे ।” “ततो हिमागो ।
सा देवी गण्डकी लोकतारिणी । प्राञ्जलिं प्रणता भूत्वा
सधुर वाक्यमब्रवीत् । यदि देव । प्रसन्नोऽसि देवो मे
याच्छित्तो वरः । मम गर्भगतो भूत्वा विष्णो । मत्
पुत्रतां व्रज । ततः प्रसन्नो भगवान् चिन्तयामास
गोपते ।। किं याचितं निमग्नया नित्यं मत्सङ्ग-
लुब्धया । दास्यामि याचितं येन लोकानां भवमोक्षणम् ।
इत्येव रूपया देवो निश्चित्य मनसा स्वयम् । गण्डकी
भवदत् प्रीतः शृणु देवि । यचो मम । शास्त्रपामशिला
रूपी तव गर्भगतः सदा । तिष्ठामि तव पुत्रत्वे भक्तानु-
पहकारणात् । मत्सन्निध्यात् नदीनां त्वमतिथ्येष्टा
भविष्यसि । दर्शनात् स्पर्शनात् स्नानात् पानाच्चैवाव-
गाहनात् । हरिष्यसि भङ्गापाप बाह्मण कायसम्भवम् ।
य स्नास्यति विधानेन देवर्षिपितृतर्पणम् । तर्पयेत्
स्नापित्वापि तारयित्वा दिव नयेत् । स्वयम् मम प्रियो
भूत्वा ब्रह्मलोकं गमिष्यति । यदि त्वय्युत्सृजेत्
प्राणान् मम कर्मपरायणम् । सोऽपि याति परं स्थानं
यत्र गत्वा न शोचति । एवं दत्त्वा वरान् देव्यै तत्त्वै-
वान्तरधीयत । ततः प्रभृति तिष्ठामि क्षत्त्रेऽस्मिन् यश-
साञ्ज्जनम् ।” “गण्डक्याश्चैकदेशे च शास्त्रपामस्यल

स्यतम् । पाषाणं तद्भवं यत्तत् शास्त्रपाममिति श्रुतम्”
श्रुति । सा च शोषमदसन्निकटस्थाने गङ्गाया सङ्गता
हरिहरक्षेत्रतया च तत्सङ्गमस्थानं प्रसिद्धम् । “गण्ड-
कीञ्च महाशोणं सदाभीरा (करतोयाम्) तथैव च । एक-
पर्वतके सदा क्रमेणैवाव्रजन्ते” भा० स० १६४० “गण्ड-
कीन्तु समासाद्य सर्वतीर्थजलोद्भवाम् । वाजपेयम-
वाप्नोति स्वर्यं लोकञ्च मच्छति” भा० व० ८४ । “गण्डक्या
उत्तरे तीरे गिरिराजस्य दक्षिणे । हिंस्रस्य रुकरस्यञ्च
गुरु यत्नेन वर्ज्ययेत्” मत्तमा० त० ।

गण्डकारी स्त्री गण्ड चान्य भग्नसंयोजनरूपं करोति
क्ष-अण् गौ स्त्री । (हातकोड़ा) १ वराहकान्नाया-
सोपधौ रत्नमा० । २ खदिरवृक्षे शब्दच० ।

गण्डकाली स्त्री गण्डेषु चान्येषु काकी । १ खदिरवृक्षे
२ समङ्गायाम् अक्षरः । [शब्दे तस्य तत्पुत्रत्वकथा दृष्ट्या
कण्डकीपुत्र इ० इत० । १ शास्त्रपामे शिलाभेदे । गण्डकी-
गण्डकीशिला स्त्री गण्डक्याद्युपमा शिला । शास्त्रपाम-
शिलायाम् । [भदे हारा० ।

गण्डकुसुमं न० गण्डस्य हस्तिकपोलस्य कुसुममिव । १ हस्ति-
गण्डकूप इ० गण्डे गण्डवदुच्चपर्वतशृङ्गौ कूप । पर्वतोच्च-
देशस्ये कूपे हारा० । [फलप्रधाने वृक्षे शब्दचि० ।
गण्डभात्र न० गण्ड इव उच्चावचं गात्रमस्य । (स्वाता)
गण्डदूर्वा स्त्री गण्डयुक्ता चान्यमतौ दूर्वा । (गांढदूर्वा)
दूर्वाभेदे राजनि० । “गण्डदूर्वा हिमा लौहद्वारिणी
आहिणी लघु । तिक्ता कषाया सधुरा वातहृत् कटु
पाकिनी । दाहृतृणावलासाश्चक्रुः पित्तच्वरापहा”
भावप्र० । [लोप । गण्डदूर्वाचरणे ।

गण्डपादं लि० गण्डस्य पाद इव पादोऽस्य सुख्या० नान्य-
गण्डफलकं न० गण्ड फलकमिव प्रयुक्तत्वात् उपमितस० ।
१ विस्तीर्णगण्डे । बह्व० स० १२ तद्युक्ते लि० । “छतसुग्वगण्ड-
फलकैर्विवर्धुर्भक्तसङ्गिरास्त्रकमलैः प्रमदा” भाव गण्ड मि-
त्तिरिव । गण्डभित्तप्रादयोऽपि तत्राथे “निधौतदानामस-
गण्डभित्तिः” “अतुगतमस्तिष्ठन्दैर्गण्डमितीर्विहाय” रघु ।
गण्डमाला स्त्री इत० । १ रोगभेदे । तद्वक्ष्यभेदाद्युक्तं
भावप्र० यथा

“कर्कशकुलोत्पन्नकप्रभाये कक्षांसमन्यागल
वज्रपेषु । मेदकफाभ्यां चिरमन्दपाकैः स्यादुगण्ड-
माला बह्वभिस्तु गण्डैः ।” “गण्डमालाया एका-
वस्याविशेषमपचीमाह “ते चान्यद. केचिदवाप्नोताकाः

स्वयन्ति नश्यन्ति भवन्ति चान्ये । काष्ठातुबन्धं चिर
मादधाति सैवापचोति प्रयदन्ति केचित् । ते मन्यय
गण्डमाहाया एव गण्डाः केचिदशुपाका सन्
स्वन्ति, केचित् नश्यन्ति पुन प्ररोहन्ति । अन्ये भवन्ति
च । काष्ठातुबन्धाश्चिरमादधाति या गण्डमाहा चिर
तिष्ठति सैवापचो इति केचिदहन्ति । अपच्या साध्यता
दिकमाह । साध्या स्मृता पीनसपार्थश्चलकास-
चरकाहंयुता त्वसाध्या । अन्ये लक्षणाभाह । वा-
तादयो भांसनसृक् च इष्टे सद्रूप्य सेद्व तथा मि-
राच । दृत्तोन्नत विपथित ह्य शोथ कुर्वन्त्यतो
पन्थिरिति त्रदिष्ट । विपथित पन्थिरूपम् ।
गण्डमाहाऽस्त्यस्य इति । गण्डमालिन् तद्रोगवति त्रि०
तस्य चाहै पथ्यतामाह सतु “भ्रामरी गण्ड-
माही च शिल्पयो पिपुनक्षया” ।
गण्डमालिका स्त्री गण्डानां धन्वीनां माला यत्न कप्
कापि अत इत्यम् । १ लज्जालुतायाम् रत्नमा० ।
गण्डयन्त पु० गडि भूच । १ सेवे उच्छ्वसदत्त ।
गण्डली पु० गण्ड इव भूमेरुच्छूनप्रदेशं जुष्टैलक्ष्म ली-
यते ला-क्षिप् । १ महादेवे “गण्डली मेरुधामा च
देवाधिपतिरेव च” भा० व्यास० । १ उच्यते । “शिवसहस्र-
नामोक्तौ “सुलोप आर्प” भीष्मकृत ।
गण्डलेखा स्त्री लिखितेऽत्र लेखा स्थली गण्ड स्थलीव ।
१ प्रयत्नगण्डस्थस्याम् ।
गण्डशिला स्त्री गण्ड भूमेरुच्छूनप्रदेश इव शिला ।
भूमेरुच्छूनप्रदेशयत् । स्थूलपापाणे । “हृष्टोऽङ्गुलिरो
मात्र क्षणाङ्गुलिशिलासमः” भाग० २।११।१ ।
गण्डशैल पु० गण्ड इव भूमेरुच्छूनप्रदेशं शैल स्थूलो-
पस, शैलस्य गण्ड इव वा राजदं पूर्वनि० । भू-
कम्पादिना पर्वतात् पतिते स्थूलपापाणे अमर ।
“शिला दधौ राजतगण्डशैल” “अस्मिन् भजनि कन-
कोपलगण्डशैला” । “योपायासुर्भिरुजगण्डशैलै”
इति च माध ।
गण्डसाक्ष्या स्त्री गण्डेन चङ्कित व्याङ्ग्यो यस्याः ।
१ गण्डक्या नद्याम् गङ्गा च यतकुम्भा च शरयूर्गण्डका-
ह्वया” भा० २।१२।४० । [यन्त्रं च स्त्रियां ङीप् ।
गण्डाङ्ग पु स्त्री गण्ड इव उच्छूनमङ्ग यस्याः । १ गण्डके
गण्डान्त म “नक्षत्रतिथिलम्बानां गण्डान्त त्रिविध स्मृतम् ।
नवपञ्चचतुर्थाणां द्वावेकाद्वटिकाभितम्” ज्योति

षोक्ते तिथिनक्षत्रादीनां सन्धिसमयभेदे उपयमशब्दे
१२५८ पु० विहतिः । [वृत्ते भावप्र० ।
गण्डारि पु० गण्डरोगस्याऽरि नाशकत्वात् । १ कोविदार-
गण्डाली स्त्री गण्डेन पन्थिनाऽप्यते भूयते अच-धञ्
गौरा० ङीप् । १ श्वेतद्रुवाया अमरः । गण्डमलति-अच-
अप् गौरा० ङीप् । २ सपांशोवृत्ते भावप्र० । [हेम० ।
गण्डि पु० गडि-इन् । वृत्तस्य मूलाच्छाखावधिभागे (गुं छि)
गण्डिका त्रि० गण्ड बुद्धुद् इपाकारेणाप्यस्य ठन् । बुद्धुदो-
पमे १ बुद्धुपापाणादौ “गन्धमादनपात्रे” ह्य परे त्वपर-
गण्डिका ”भा० भी० ६५० । “अपरे अस्य गन्धमादनस्यै-
वावयवभूता बुद्धुदोपमा बुद्धुगैला” भीष्म० । अस्यार्थे
ङीप् स्त्रार्थे क कृत् । २ गण्डिका बुद्धुगण्डपापाणे स्त्री
“तथा भाव्यवत शब्दे पूर्वपार्श्वगण्डिका ”भा० भी० ७५० ।
अत्र “नग ङिकाकारयोग करेऽणुमिति” भा० व्यास०
ऽङ्गोक्त कचिदुदाजहार तद्वन्त्य तस्य श्लोकस्य नग-
मितिच्छेद तदर्थस्तु भीष्मकण्डेनोक्त यथा नग पर्वत,
ङीयते विज्ञायसा गच्छति ङी पक्षी तत अस्यार्थे कन्
ङिका मयकादि तस्याकारेण योगोऽस्य तथाभूत करे
कुर्वे तथा च पर्वतमपि मयकीकृतं यस्मिन्नीति ।
गण्डोर पु० गडि-वा-इरन् । १ समञ्जसायां (यथा) स्याते
वृत्ते जटा० (पुमिया) स्याते २ शाकभेदे भरत । १ शिङ्गण्ड-
वृत्ते (चिलु) स्त्री राजनि० गौरा० ङीप् ।
गण्डु (गडू) पु स्त्री गण्डयते गडि-आधारे ण्ठ् स्त्रीत्वे
अमापिजातिवाचकत्वात् जड् । १ उपधाने (वाचि)
जटा० तत्र कपोलरूपवदनैकदेश्यापारसत्वात्तया-
त्वम् । २ धन्वी पु० यन्त्रार्थे चि० गण्डू पदः । गण्डुः
पन्थिरस्यस्य सिङ्गा० वा अच् । २ गण्डुः पन्थियुते त्रि०
पक्षे मत्तप् । गण्डु मत् तत्रार्थे त्रि० स्त्रियां ङीप् ।
गण्डूपद पु स्त्री गण्डु पन्थय तद्युतामि पदानि यस्य ।
(केचो) १ किङ्कुबुके अमर । स्त्रियां ङीप् । अस्यार्थे
ङीप् । गण्डूपदी २ बुद्धुकिङ्कुबुके अमर । [हेम० ।
गण्डूपदभव न० गण्डूपद इव भवति भू-अच् । १ सीसके
गण्डूप पु० गडि-जपन् । १ सप्तपुरणे २ चक्षान्तेतज्जहादौ
च “गण्डूपस्यक्षितवता पयस सरोयम्” भावः । “ह-
खोणः स्त्रोहगण्डूपो नस्य स्त्रोहकमेव च” सुश्रु० ।
“अपा द्वादगण्डूपैर्ध्वज्युक्तिर्विधीयते” व्या० त० ।
“तस्य जङ्गुः सुतो, गङ्गां गण्डूपीक्ष्य योऽपिबत्” भाग०
८।१५।१ । “गङ्गाय गण्डूपजलं करोषुः” कुमा० १ इति

गण्डायेऽप्रवृत्तिपरिमाणे च नेटि० “गण्डू पञ्चलभावेण शफरो फर्फरायते” उद्धटः। ५ उद्धतनाभौ च स्त्री टाप् अमरोक्त स्त्रीत्वमेतदर्थपरमिति शब्दार्थचि० ।

गण्डू पञ्चलधारणादौ विधिव्य भावप्र० दर्शितो यथा “क्षेत्रे ह्यक्षोरकपःयादिद्रवैः सपूर्णमाननम् । व्यापूर्य स्थीयते तावद्विधिरगण्डु पधारणे । कफपूर्णास्थता यावच्छेदो दोषस्य वा भवेत् । नेत्रप्राणस्तुतिर्यावत्ता यदुगण्डू पधारणम् । गण्डू पान् सुस्थित कुर्यात् खिन्नभालगलादिक । मनुष्यस्त्रींस्तथा पञ्च सप्त वा दोषमाशनान् । गञादिक इत्यादि शब्देन गण्डकपोक्षौ गृह्यते सुशुतोक्तत्वात् । चतुर्विधः स्नादुगण्डू प क्षेपण शमनस्तथा । शोषनो रोपणश्चैव कवचस्थापि नादयः । क्षिप्वाण्यैः क्षेपिको वाते, स्नादुशीतैः प्रसादन । पिसे कट्टाक्षवर्णैरुष्णैः सशोषन कफे । कपायतिक्तमधुरैः कटूष्णो रोपणो व्रणे । दद्याद्गुणैश्चैव गण्डू पे कोलमात्रकम् । कर्पप्रमाण कल्कस्य कवचे दीयते बुधैः । धार्यन्ते पञ्चमाहर्षाद्गण्डू पा कबलादयः । व्याधेरपचयस्तुष्टिर्बैशद्यं वक्त्रालाघवम् । इन्द्रियाणां प्रसादश्च गण्डू पे विष्टते भवेत् । हरेदास्यस्य वैरस्य शोषपाकं व्रणं तपाम् । दन्तचाल च गण्डू षो वैशद्यं तु करोति हि । अथ कबलं गातपित्तकफस्य द्रव्यस्य कवचं सुष्ठे । व्यर्जं नि क्षिप्य सचर्च्य निष्ठो-वेत्कवचे विधिः । कबलः कुशते काङ्गाम्बाभ्यंषु हरते कफम् । तप्यां शोफस्य वैरस्य दन्तचालश्च नाशयेत् ।”

गण्डापधान न० गण्ड उपधीयतेऽत्र उप+वा-आधारे ल्युट् इत् । (गालपालिग) गण्डस्यापनाहै १ उपधाने । “सृदुगण्डोपधानानि शयनानि सुखानि च” सुश्रु० । गण्डोल पु० गङ्गि-कोलच् ॥ गङ्गिके २ पासे च हेमच० । गुड-फय वक्तुं लाकार (गोला) पदार्थभेद । गुडकशब्दे दृश्यम् । गण्डोलपाद पु० गण्डोल इव पादोऽस्य उपमानपूर्वत्वेऽपि हस्या० नान्यत्रोप । १ गण्डोलतुल्यवर्त्तुलपादे लि० स्त्रिया स्नाहृत्वात् वा ङीप् ।

गण्य लि० गण्यं लब्धा गण+यन्, गण-कर्मणि यत् वा । गण्य बहुप्रान १ लङ्गि, २ गणनीये च । अयमण्य । गण्येभ्यः दिगा० यत् । गण्य ३ गण्यमे लि० । अस्य केनचित् समासे उत्तरपदस्यत्वे षग्यादि० अकर्म धारये उत्तरपदस्यादुदात्तता धार्मिकगण्य इति ।

गत लि० गम-फत्तरि भ् । १ यतीति “तनोद तस्य स्यचपश्चि-

नीगतम्” किरा० । “गता वृद्धतरा कान्ते । खल्ला तिष्ठति यामिनी” “गता” समा पादयुता ” नी० ता० “व्यायुपो-ऽर्कं गत तस्य” सू० सि० धातुनामनेकार्थत्वात् २ इत्य भाव प्राप्ते च । “तथ गताया परिहासपूर्वम्” रघु० “तथागताया तथाभूतायाम्” सङ्गिना० । तथाहृप-प्राप्तायामिति तु न्याय्यम् । २ समाप्ते ३ पतिते । कर्मणि क्त ॥ ५ चान्ते हू प्राप्ते ७ क्तगतिके च । भावे क्त । ८ गमने न० “गत तिरथीनमनूस्सारणे” माघ । “गतेषु लीलाञ्छित-विक्रमेषु” कुमा० । “गत गत वङ्गिसमागत गतम्” भट्ट ।

गतत्रप लि० गता त्रपा लज्जा यस्य ॥ निर्लज्जे । [अमर । गतनासिक लि० गता नासिकाऽस्य । (स्नादा) नासिकान्मूत्रे गतप्रत्यागत लि० पूर्वं विरागात् स्वस्थानात् गतं पश्चादागत स्वसेवाया विरक्ततया पूर्वं गते पश्चादागते ॥ ४ चादौ “शत्रुसेविनि मिले च गूढे युक्ततरो भवेत् । गत प्रत्यागते चैव स हि कष्टतरो रिपु” मनु० । “सा चेदक्ष-तयोनि स्थातप्रत्यागताऽपि वा” मनु० । भावे क्त । २ गमनप्रत्यागमनयोश्च न० द्विव० । गदाशब्दे दृश्यम् ।

गतबुद्धि लि० गता बुद्धिरस्य । १ ज्ञानान्मूत्रे । गतरस लि० गतो रसोऽस्य । १ नटरसे “यातयाम गतरसम् । अमल्यकयने” स्मृतिः । गतभर्तृका स्त्री गतो नट प्रोषितो वा भर्ता यस्या कप् । १ विधवायां २ प्रोषितभर्तृकायाश्च । “किञ्च सुष्ठ-र्च सुष्ठर्गतभर्तृका” माघ ।

गतव्यय लि० गता नटा व्यथा यस्य । १ व्यथान्मूत्रे । गतसङ्ग लि० गत सङ्गोऽस्य ॥ फलकामनामूत्रे २ फलासक्ते । गतसन्नका पु० गत सन्नमवसादहेतुमदोऽस्य कप् । निर्मदे १ इक्षिनि शब्दच० । [स्त्रु० ५ प्यागमनप्रयोजनम् ” माघ । गतसृष्ट लि० गता सृष्टा अस्य । १ निवृत्तये । “गत-गतस्मय लि० गतं स्मयो गव्यो, विस्मयो वा यस्य । १ अहङ्कारान्मूत्रे २ विस्मयान्मूत्रे च । [प्रियत्वा ङीप् । गताक्ष लि० गतमक्षि यस्य पञ्च समा० । १ अन्वे हेमच० स्त्रिया गतागत न० गत गमनमागतमागमनं द्वयो, समाहार । १ गमा-गमनयो । “एव त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना गतागत कामकामा समन्ते” गीता । जीवस्य गतागत च ससारे सरणोत्तर पुन-र्जन्मपङ्कजम् निष्क्रयस्य तस्य धन्यया तदसम्भवात् । “गतागतकुलहस नयनयोरपाङ्गावधि” रसमञ्जरी । “मध्येन मवाना गतागत लोहितं करो-ति तत” दृष्ट० ष० इष्ट० । गतागतेन निर्दत्तम् अक्ष-

दुताठक् । गतागतिक यातायातनिष्पादिते लि० पूर्व
गत पद्यादागतम् । २पक्षगतिभेदे जटाघर । गम-
कर्त्तरि क् । कर्म० । पूर्व गते पद्यादागते लि० । खग-
गतिशब्दे विवृति । आ+गम-क्तिन् गतोत्तरमागति ।
गतातरिरप्यत्र स्त्री । “जावाक्षरिणि जाभीते लोकस्यास्य
गतागतम्” रामा० अथो० ११० ।

गताध्वन् लि० गताः अध्वा येन । १गतमार्गे २घानतप्ते च
“गताध्वा ऋक्षसय” भा०शा०१२२अ० । स्त्रिया “डावुभा
भ्यामभ्यतरस्याम्” पा०वा डाप् । सा च ३चतुर्दशोयुक्ता-
भावास्यायां खर्वितायन्दे २४६८ ४० कर्मप्रदीपवाक्य
इत्यम् । “अमावास्यां कुर्वीत चन्द्रं दृश्यमानेऽप्येकदा
गताध्वा भवतीति” गोपचन्द्रा० ११६।१० ।

गतानुगत लि० गतस्य गमनस्यानुगतम् अतुगमनम् । १गम-
नासुखगमने । तेन निर्दिष्टं अक्षय्यतादि०ठक् । गता-
दृग तक् गमनातुगमननिष्पद्ये लि० । गतातुगतभक्त्यस्य
ठन् । गतातुगतिक तद्युक्ते लि० “गतातुगतिको लोको
न लोक पारमार्थिक” पञ्चत० ।

गतान्त लि० गत उपस्थित अन्त अन्तकावोऽस्य । १उप-
स्थितान्तावे, छम्पौ “सप्त दृष्टस्य कैकेयि । गतान्तस्य
तपस्विन” रामा० अ० १२।१० । गतः प्राप्तः अन्तो
येन । २प्राप्तचरसहीमनि च ।

गतायुस लि० गत गतप्रायमायुकीर्णकावोऽस्य । १प्राप्त-
चरमकावे, गतायुर्लक्षणं सुसुतेनोक्तं यथा
“गतेरयोषधयोर्वस्य प्रकृतेर्विहतिर्भवेत् । तस्मारिष्टं स-
भायेन व्यासतस्तु निबोध मे । शृणोति विविधान्
शब्दान् यो दिव्यानामभावत । ससङ्गपुरमेधानाम
सम्पत्तौ च निःस्रगान् । तान् खनास्त्रावद्वह्नाति
मन्यते चाम्यशब्दवत् । प्यास्यारण्यस्रमासापि विपरीतान्
शृणोत्यपि । द्विष्यच्छब्देऽपि रमते सुच्छब्देषु कृपयति । न
शृणोति च योऽकस्मात् श्रुवन्ति गतायुषम् । यस्तूष्ण
मिव दृष्ट्वाति शीत, स्रष्टाश्च शीतवत् । सञ्ज्ञातशीतपिङ्गको
यच्च दाहेन पीयते । उष्णगतोऽतिमात्रश्च यः शीतेन
प्रवेपते । प्रहाराक्षमिजामाति योऽङ्गुष्ठेऽपि वा ।
पांशुनेवावकीर्णानि यच्च गतायुषि मन्यते । २वर्षाब्ध-
भावरान्धो वा यस्य गति भवन्ति हि । स्नातात-
लिप्तं यद्यपि मज्जने नीलमपि च । सुगन्धिर्वाति
योऽङ्गुष्ठात् श्रुवन्ति गतायुषम् । विपरीतेन दृष्ट्वाति
रक्षान् यद्योपयोजितान् । उपयुक्ता ऋषादस्य रसा

दोषाभिष्टब्धे । यस्य दोषान्निषास्यश्च कुर्युर्मिथ्योप-
योजिता । यो वा रसाच्च संवेत्ति गतायुः त प्रच-
क्षते । सुगन्धि वेत्ति दुर्गन्ध दुर्गन्धस्य सुगन्धिताम् ।
दृष्ट्वापि योऽन्यथा गन्ध गान्धो दोषे च भीरुज । यो
वा गन्धाच्च ज्ञानाति गतायुः त विनिर्दिशेत् । इन्धा-
न्युष्णहिमादीनि कालावस्था दिशक्षया । विपरीतेन
दृष्ट्वाति भावानन्याश्च यो नर । दिवाच्छोतीपि
यद्यपि ज्वलितानीय पश्यति । रात्रौ ह्यथ ज्वलन्
वा दिवा वा चन्द्रश्चक्षते । अन्धोपश्रुते यच्च यक्ष्णप-
तडिह्युषान् । तडित्ततोऽसितान् यो वा निर्गते गगने
घनान् । विमानयानप्रासादैर्यच्च शङ्खुसमन्वितम् । यथा-
निस भूर्त्तिसनमन्तरीक्षश्च पश्यति । घूमनीहारवायो-
भिरावृतामिव नेदिनीम् । प्रदीपमिव लोकश्च यो वा
भुतनिवासम्भवा । भूमिसपापदाकारा खेसाभिर्यच्च
पश्यति । न पश्यति सनक्षत्रां यच्च देवीमन्वतीम् ।
ध्रुवसाकाशगङ्गां वा त वदन्ति गतायुषम् । ज्योत्स्ना-
दप्यन्तोऽपि छायां यच्च न पश्यति । पश्यत्येकाङ्ग-
हीना वा विहतां वाऽन्यसत्त्वजाम् । श्रकाकङ्कटप्राणां
प्रेतानां यक्षरक्षसाम् । पिशाचोरगनाजानां भूतानां
विहतामपि । यो वा मयूरकण्ठाभ विष्मन् वज्रिणी-
क्षते । आह्वरस्य भनेनृक्षु स्रस्तो व्याधिमवाप्नुयात् ।
अधिक कालचिह्नशब्दे १८८६ ४० उक्तम् ।

गतार्त्तं वा स्त्री गतमार्त्तं यस्या । गतपञ्चायर्द्धवयस्क्यायां
स्त्रियाम् । “हादशाद्वत्सरादूर्द्ध्वमापञ्चायत्समं स्त्रिय ।
मासि मासि भगद्वारा प्रकृत्यैवार्त्तं स्रवेत्” भावप्र०
तद्वृत्तिकाल उक्त । रोगादिना तन्मध्ये गतरजस्कायामपि
जातवन्त्रायां रक्षित्याश्च राजनिः ।

गतार्थं लि० गतो प्राप्तोऽर्थो यस्य । प्राप्तार्थके प्रदार्थे “तदपि
स्वल्पकथनेनैव गतार्थम्” वा० द० ।

गतासु लि० गता असवोऽस्य । १कृते २कृते “गतासुन-
गतासु च नातुयोचन्ति पयिष्ठता” गीता । १गतप्रायप्राप्तके
च सुसुत गतायु शब्दे इत्यम् ।

गति स्त्री गम-भावे क्तिन् । १गमने । “कलसेवादि मे
गति” रघु । “प्रणयातिभूमिषगमवत् गतिभिः”
साध । “उपागमे दुश्चरिता इवापदां गति न निवेद्य-
मल मिषीछसा” किरा० । २परिचारे च “दुरधिगमा-
दि गति प्रयोजनानाम्” किरा० । “गतिः परिचाराः”
महि० । ३घाने । करचे क्तिन् । ४प्रभावे च । “अनेन

पूर्वं न गच्छेति का गति "किरा०" 'का गति' कि प्रमा-
थम्" भङ्गि०। आधारे ऋन् । पसरणौ पथि "मिद्धगति-
र्हि ओक" रघु०। ह्रस्वाने च । "का गति लृष्ण । गच्छति"
गीता "गतिं प्रतापस्य जलतृप्रमाथिन" किरा० "गति
स्थानम्" भङ्गि० । गम्यते कर्मणि ऋन् । ७ स्वरूपे
"न वय निरूपयितुमस्य गतिम्" किरा० "गतिं
स्वरूपम्" भङ्गि० । द्विपदे च "सनोरथानामगतिर्न
विद्यते" कुमा० "व्यगतिरविषयः" भङ्गि० । भावे ऋन् ।
ट्यात्तायाम् । करणे ऋन् । १० व्यभृपाये "कलौ नास्तेष
नास्तेष नास्तेष गतिरन्यथा" पुरा० । ११ नाङ्गीव्रणे
नेदि० । पक्षिपक्षगतिभेदाद्य खगगतिगच्छे २४। ५। ८।
उक्ता । ८। ७। ७। ७। नक्षत्रभेदेन बुधस्य गतिभेदा-
स्तत्फलभेदाद्युक्ता यथा

“प्राकृतविमिश्रसङ्क्षिप्ततीक्ष्णयोगान्नवीरपापाख्या । सप्त
पराशरतन्त्रे नञ्जलौ कीर्तिता गतयः । प्राकृतसञ्ज्ञाः
वायव्यः५ वायव्यः१ पैतामहाग्निः४ वज्रलाक्षः । मिथ्या गति २
प्रदिष्टा शशिः५ शिवः६ पितृः० भुजगः६ देवानि । सङ्क्षिप्तायां३
पुत्र्य पुनर्वसु फल्गुनीद्वयं चेति । तीक्ष्णायाः४ भाद्रपदाद्वय
शशाङ्काश्रयकुः॥१॥ पौष्णम्२७ । योगान्निकेति५ मूल द्वे
चषाठे गति सुतसेन्दो । चोराः६ श्रवणक्ष्माद्रः४ वासवः२३
नारुणः२४ चैव, पापाख्या७ । सवित्रः१२ मैत्रः१७ शक्राग्नि-
दैवतः६ चेति । उदयप्रवारादिवसैः स एव गतिचक्षण
प्राज्ञः । चत्वारिंशच्चि गदुर्द्वसमेता विंशतिः२२ हिमवतं च१८।
नव मासार्धं दश चैकसयुता ११ प्राकृताद्यानाम् । प्राकृत-
गत्यामारोग्यवृष्टिसख्यप्रवृत्तयः क्षेमम् । सङ्क्षिप्तमिश्रयो-
र्मिश्रमेतदन्यास्तु विपरीतम् । अजन्मविवक्षा वक्रा
विकल्पा च मतेन देवचक्ष्यता । पञ्चषट्पदैर्द्रकाङ्क्षा
अजन्म्यादीना पञ्चभ्यस्ता । अज्ज्वरो हिता प्रजानामतिप-
कार्यं गतिर्विनाशयति । शस्त्रभयदा च वक्रा विकल्पा
भयरोगसङ्गननी ।”

भाषिष्युः पु मादिपुः शब्दविशेषेषु पु० ते च "प्रादय"
 "उपसर्गां क्रियायोगे" "गतिच" "उयादिचिष्ठाचय"
 "अनुकरणं चानितिपरम्" "आदराभादयोः सदसतो"
 भूषणेषु "अन्तरपरिपक्षे" "कचेमनसो" "अज्ञाप्रती-
 चाते" "प्ररोऽभ्ययम्" "अस" च "अस्य गत्यर्थपदेः"
 "अदोऽसुपदेये" "तिरोऽन्तर्धौ" "विभाषा लज्जि"
 "उपाखेऽन्वाले" "साक्षात्प्रभृतीनि च" "यमत्याधाने
 उरश्चिमतसो" "अधो पदे निवचने च" "नित्य ह्रस्वो

पाण्यायुपयमने” “प्राध्व वन्वने” “जीविकोपनिषदा-
धौपस्ये ।” पा० उक्ता धातुविशेषयोग एव तत्सञ्ज्ञा
भजन्ते धातुविशेषाश्च सि०कौ० त०सं०प्र० दृष्ट्या ।
तेषाञ्च गतिसञ्ज्ञकाना “गतिर्गतौ” पा० अस्तदात्तता ।
“सगतिरपि तिङ्” पा० । काष्ठ प्रपद्यतीत्यादौ अस्तु-
दात्तता । “गतिरनन्तर” पा० “कर्माद्यै क्तान्ते परे-
ऽव्यर्थो गति प्रथम्या” पुरोधितम् । “गतिकारको-
पपदानां कृद्भि सभासवचन प्राक्तनुत्पत्ते” वाचि० ।
“गतिबुद्ध्यादि” पा० णिचि प्रयोध्यकर्त्तु कर्मत्वम् यामं
गमयति देवदत्तम् चैत्र । गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाच्चाट्यर्थे
चेष्टायामनध्वनिं पा० । यामं घामाय वा गच्छति अ-
ध्वनि इव मार्गं गच्छति । व्यचेष्टाया मनसा गच्छति
“गत्यर्थकर्मकेत्यादि” पा० कर्त्तरि च क्त । यामं गत-
चैत्र चकारात् भावे कर्मणि च गत चैत्रस्य, गतो
यामश्चित्रेण । “क्तोऽधिकरणे च” “ध्रौव्यगतिप्रत्यय-
सानेत्यादि” पा० आधारे क्त । “इद यात रमापते”
सि० कौ० । सर्वे गत्यर्थान्नानार्था प्राप्तप्रार्थोक्त्युक्ते
“मतिर्बुद्धिपूर्वाद्येभ्यश्च” पा० वर्त्तमानेऽपि क्त । शास्त्र-
मधिगतम् विशेषेण वर्त्तते, तेन ज्ञायमानमित्यर्थ । गत्यर्थ-
कधातवश्च गणपाथे पठिता एव स्त्रियाः । वैदिकप्रयोगे तु
केचित्ततो न्येऽपि धातवः समष्ट्या निघण्टौ पठिता यथा
“पर्वते । अव्यते । छोटते । छोटते । स्यन्दते ।
कसति । सर्पति । स्थिति । क्षति । सति ।
अवति । शीतति । भ्रूति । वेति । मारुति ।
भुरग्गति । श्रवति । कालयति । मेलयति । कण्ट-
ति । पिश्यति । विश्यति । मिश्यति । प्रवते ।
क्षवते । व्यवते । कवते । गवते । नवते । क्षोदति ।
मलति । सलति । म्लयति । सलति । अस्पृष्टति ।
हरीयति । चरति । अतति । गाति । इत्यति ।
सयति । तरति । रंहति । यतते । भ्रमति ।
घ्रजति । रजति । चजति । क्षियति । घमति ।
मिनति । अप्सति । अप्णोति । सरति । घिसर्ति ।
वेष्टि । योषिष्टि । रिणाति । रोयते । रेजति ।
दध्यति । दग्नेति । युध्यति । घन्ति । व्यरूपति ।
आर्यति । लीयते । तर्कति । दीयति । ईप्सति ।
फणति । हर्नाति । धर्दति । मर्दति । सखंते ।
नसते । हर्षति । इयति । रिते । ईक्षते । ज्रयति ।
शास्ति । गलि । आ गमीगलि । खड्गति ।

जिह्वति । जहति । गमति । भ्रति । भ्राति ।
प्रयति । गृह्ते । अययति । जेहते । प्र कृति ।
जुष्यति । प्साति । वाति । याति । रघति ।
झति । झुहति । एजति । जमति । जवति ।
जहति । जनिति । पवति । हनि । शेषति ।
जमन् । जमगन् । जिगाति । पतति । रन्ति ।
झमति । झवति । नेति । हयन्ताद् । एति ।
जगायात् । अद्युयुरिति । ह्ययिगगत गतिकर्माणि ।

एतेषां आद्यादिगणोयत्न विकरणादेवावसेयम् ।

गतितालिन् पु० अन्त्यस्यभेदे “अणु नामानि चाप्येषां
नेत्ये अन्त्यस्य स्येयकाः” इत्युपक्रमे “वेताही गतिताली
च तथा कवकवाचिकौ” भा० शब्द० ३६५० ।

गतिताली की गम-इहच् निविहो० नि तान्तादेय । १। वेत-
वतायाम् उज्ज्वल० । २। गदा १। परम्परायाश्च उच्चादिको० ।
गतिस्तम पु० गतिर्बोध, प्राप्य स्थान वा चासौ
स्तमश्च । १। परमेष्ठरे । “आदिहो ज्योतिरात्मा च स
हृष्यु गतिस्तमः” विष्णुश्च० ।

गत्सन् ति० गम-कनिप् भवोमे दृक् । गत्सरि । क्षिदां डीप्
रचान्तादेयः । गत्सरी ।

गत्सर ति० गम-कटप् भवोमे दृक् । गमनशीले
क्षिदां डीप् । “अभिमानघमस्य गत्सरेः” किरा० ।

गत्सा अय्य० गम-ज्ञा । गति कृत्वेत्यर्थे “सदा पुरोपरिचरे
च शिरोवन्दी गत्सा जगत् तिष्ठतराणि पदानि
धोता” उत्तरच० । नेदे दृ “ज्ञोयन् च” पा० वक् ।
गत्साय तदर्धे अय्य० “दिव सुपन्ना गत्साय सोम व-
ज्रिच आभरत्” ऋ० ८, १००, ८ । “गत्साय गत्सा” भा० ।
आत्स्रादि० नि० आतस्थाने ईत् । गत्सी तदर्धे अय्य० ।
“सा नोडुही वद्यवसेव गत्सी” ऋ० ३। ४। १५।

गद् नेवध्वनौ अद् पुरा० उम० अक् षिट् । गदयति ते
अजगदत् त । गदवां बभूव आध चकार चक्रे ।

गद् व्यक्तभाषणे भा० पर० अक् षिट् । गदति अगादीत्-
अगदीत् जगद् । गदित गद् । गद्य निगाद्यम् ।
प्रचिगदति-प्रप्लगदत् । “जगादाप्ये गदापजम्” भाष ।
“वच साव सदा चैव ज्योक्तेन जगद् इ” भा० व०
६०५० । “अथ जगदुत्तरीचैराश्विषस्य विप्राः” भट्टिः ।
“पुद्गामरक्षा जगदे ज्वारी” रघुः । “अनर्वाजभरो-
यरोषि गदितम्” बह्व० । “विहारात् गदतो मय”
देवीमा० ।

नि+नितरी कथने । “निगदामि यथा युक्तं पुराणाश्रयधे-
युतम्” भा० आ० ५५० । “गौरा निवर्तध्वमिति न्य
गादीत्” भट्टिः । “बन्धायमात्रां प्रबन्धो मनीषि-
भिरुमेव देवेन्द्र ! यदा निगदासे” रघु । “न नैष्य
कार्यमिदं निगाद्याम्” नैष० । भावे वा अप् । निगाद्
निगद् । अत्यन्ततयोच्चारणे च । “प्रतिनिगद्य होम”
आत्मा० श्री० ६, १०२६ । “देवतां प्रति निगद्य देवतापद
अत्यन्त्यस्यार्थं स्वाहाकारेण होमः” कर्क ।

प्रति+प्रत्युत्तरकथने । “आभिगाथाभिरव्यपं प्रत्नं प्रति-
जगाद् इ” भा० आ० ३२४५० ।

वि+विह्वोक्तौ । “न हि निम्नाद् कनेत् कौट् कोक्ते वि-
गदित वच” रामा० अयो० ११५० ।

गद् पु० गद्-अच् । १। रोगे अमर । “अथोत्थानाश्च विज्ञान
तद्गदप्रतिषेधनम् । प्रतिज्ञायानिषेधश्च शिरोगदविषेध-
नम् । चिकित्सा तद्गदानाश्च” सुश्रुत । “क्षेपां गदानां
ने योगाः प्रवक्ष्यामः गदकाराः” सुश्रु० । “अवाध्य
जुहते कोप प्राप्ते काये गदो यथा” भाष ।
गद्-अन्धध्वनौ भावे अच् । २। नेवध्वनौ । शब्द०
भाषणार्थकतोल्लिखित्या ह्वनन्त्याद् ततो भावे वज्र
एवातुशासनत्वात् नावेवोपगदेऽप्योपिधानाद् । १। रो-
हिण्योर्गर्भजाते वसुधवपुसभेदे पु० । “वर्ष गद् सार-
चक्षुर्भेद विपुलम् भ्रुपम् । वसुधेवस्तु रोहिण्यां
जतादीनुदपादवत्” भाग० ८, १४५० । “हृदीकः
सद्यतोऽङ्गूरो जयन्गदसारथा । आसते कुशव
कश्चि” भा० १। १२। ४, २८ । अक्षितान् वदन्तुमि डुर
सवत्सल सङ्ग सारथेन तम् । सन्धितौ रमसादुपागतः
सगदः सञ्जतिपुस्तुर्हृषि भाष “जगादाप्ये गदापजम्”
भाष । जु(ङ्) ४। जुजे विषभेदे न० राजनि० । गदास्थ-
गदाङ्गवाद्योऽप्यत्र । अक्षरभेदे पु० । गदायन्दे इत्यम् ।
गद्गद् न० गद्गद्-ध्वनौ । गद्गद्भाषणे “वज्रमेव कण्ठो-
जताक्षुनामन्यतमे गद्गदवाक्यता” सुश्रु० । गद्गदेऽप्येव
पाठ सम्यक् ।

गदयिष्यु पु० गदि-इजुच् खेरवादेयः । १। कामे, २। काष्ठे
१। वावदृक् च नि० नेदि० इत्यन्दे उज्ज्वलदत्तः ।

गद्वा की गद्-अच् टाप् । १। सगमस्थाने कौट्वादि-
कोचिते, २। कौट्वाये पा० अन्त्यभेदे, तद्युहक्रियाभेदो
वज्र पु० वसुधेदे दर्शितो यथा “आहत विहृत चैव
मोक्षमक्षयमावगम् । तयोर्वागवगति वाचदक्षिणमेव

च । व्याहृतश्च परावृतम् पादोद्धृतमवधृतम् ।
 हस्तमार्गं विभागश्च गदाकर्म्म प्रकीर्तितम् । तत्रैवा-
 नतिदूरे च 'सव्यासव्यवदक्षश्च वराहोद्धृतकं' तथा ।
 हस्तावहस्तपालीममेकहस्तावहस्तके । द्विहस्तबाहुपाशे
 च कटिभाषितकोद्धने । भयं ललाटघाते च भुजावि-
 धनन तथा । कारोद्धृत विमानश्च पादाहतविपादकम् ।
 गालसंग्रेष्ण क्लान्त तथागालविपर्ययम् । ऊर्ध्वप्रहार
 घातश्च गोमूत्रे सव्यदक्षिणे । पादसन्नाह्नं मण्ड-
 कवचं विघ्नमाकुलम् । तिर्यग्वन्धमपाघात भीमवेगप्रदर्श-
 नम् । सिंहाक्रान्तं गजाक्रान्तं गर्वाभाक्रान्तमेव च ।
 गदाकर्म्मणि जामोयात् । भा० शब्द० गदा
 वर्षेचि ५७०० त्वा सन्त्ये च प्रकारो दर्शितः यथा
 "अचरद्भीमसेनस्तु मार्गान् वज्रविघांस्तथा । मण्ड-
 लानि विचित्राणि गतप्रत्यागतानि च । अक्षय-
 न्माचि चित्राणि स्थानानि विविधानि च । परिभोक्ष
 प्रहारार्थां वर्जनं परिघावनम् । अमिद्वयमाशेष-
 मवस्थानं विविचम् । परिवर्त्तनसंवर्त्तनवज्रुत्तपञ्चु-
 तम् । उपन्यस्तमपन्यस्तं गदायुद्धविशारदौ । एवमौ
 विचरन्तौ त्व न्यज्ञतां वै परस्परम्" । "मण्डलानि शलो
 हरिरेष्टानि परितो धमण्यानि । गत शलो सन्मुख-
 नननं प्रत्यागतम् आभिमुख्येन तत एवापसरणम् । अक्ष-
 यन्माचि कठिनमर्धदेशमाश्रित्य येन शलोवृक्षेपथमप-
 षेपथ च क्रियते तदक्षयन्तम् अक्षयते क्षियतेऽनेनेत्यक्ष
 तच्च तदन्तं निपङ्गणम् चाक्षयन्तमिति समासः । स्था-
 नानि तेषामेषोपयोगीनि मर्धदेशादीनि परिघावनं वे-
 गेन सव्यापसव्यहरणम् । अमिद्वय वेगेनाभ्यागमनम्
 आशेष परयत्नस्य तत्पातनहेतुतासम्पादनम् । अवस्थान-
 मवास्तस्य विविचं शलावुत्थिते पुनश्चो न सहयुद्धकरणं
 परिवर्त्तन शलुं प्रहर्त्तुं परितः प्रसरणं, संवर्त्तं शलु-
 प्रसरणस्यावरोधनम् अवधृतं प्रहारवज्रगार्धं नवीमानेन
 नि हरणम् उपधृतं तदेवावागगमनयुक्तम् । उपन्यस्त
 उपेत्यावुधप्रक्षेपः अपन्यस्त परावृत्य पृष्ठतः कतेन ह-
 स्तेन शलोस्नाह्नम्" भी०क० ।

गदावधृतश्च वेष्टा० परि०ख० सक्षयसक्षय्ये "गदा पञ्चा-
 मदङ्कुषावामा जेष्टा, चत्वारिण्यदङ्कुषावामा मध्या,
 त्रिदङ्कुषावामा कनिष्ठेत्यादि" अक्षिप्तं तत्रैव दृश्यम् ।
 अक्षरभेदश्च नदस्त्रास्त्रिजातत्वात् विष्णु गदायास्तथात्वम् ।
 यथा वाङ्मय० गवामा० ५५० । "गदो नामासुरो ह्यासीत्

वज्राह्वज्जतरो हट । मार्थितो ब्रह्मणे प्रादात् स्वशरीरास्थि
 दुस्यजम् । ब्रह्मोक्तो विश्वकर्मापि गदां चक्रोऽद्भुतां
 तदा । तदस्या वज्रनिष्ठे वै कुन्दैः स्वर्गेऽप्यधारयत्"
 तस्याच विष्णवे दानकथा गदाधरगण्डे वक्ष्यते अन्य गदानां
 तदाकृतितत्वात्तथात्वम् । "मनस्तत्वात्मकं चक्रं बुद्धितत्वा-
 त्तिका गदाम्" विष्णुसंभा० छतवाक्यात् श्रुद्धितत्वे च ।
 गदाधरः गदाभट् । ४ पाटलादृष्टे शब्द० ।

गदागद् ५० द्वि० य० गदमागच्छति आ+गम-ङ गदानं
 रजनं दायत शोधयत दैप्-शोधने क । अश्विनोऽभा-
 रयो त्रिका० ।

गदापज ५० गदस्यापज० । १ बरारामे गदशब्दे बरारामश्च
 तथात्वं दृश्यम् १ श्रीकृष्णे त्रिका० तस्य सापत्नप्रभ्राह-
 त्वेऽसि एकपिष्टकत्वेन तस्य गदतोऽप्यजत्वात् तथात्वम्
 "तथासुतय्यातुजवज्रदागापे गदापजम् भावः ।

गदाग्रणी ५० इत० । १ क्षयरोगे राजनि० तस्य सर्वरोग-
 न्नेष्टत्वात्तथात्वम् ।

गदाधर ५० गदा धारयति धृ-सन्तभूतखर्चं अच् । १ विष्णौ
 तस्य तद्धारणकथा वायुपु० गवामा० ५५० गदाशब्ददर्शि
 वाक्ये गदानिर्माषस्तुक्ता "अथ कालेन महता मनो
 स्तायम्भुनेऽन्तरे । हेतिरक्षो ब्रह्मपुत्रस्तपस्ते मे सुदारुणम् ।
 दिव्यवर्षसहस्राणां शतं वायुमभक्षयत् । उन्मुखोर्ध्व-
 बाह्वश्च पादाङ्गुलभरेण हि । एकेनातिवृद्ध्यप शीर्ष-
 पर्षानिच्छास्य । ब्रह्मादींस्तपसा तृष्टान् परं वज्रे वर-
 प्रदान् । देवैर्देवैश्च शस्त्रास्त्रैर्विभिधैर्मनुजादिभिः । कण्ठे-
 शानस्य चक्रादौरवध्यः स्थां महाबलः । तथेत्युक्त्वान-
 र्हितास्ते हेतिर्देवानथालयत् । इन्द्रत्वमकरोज्जेति भीता
 ब्रह्महरादयः । हरिन्ते शरणं जम्बुकुर्ज्जेति जङ्गीति
 तान् । जजे हरिरवध्योऽयं हेतिर्देवासुरैः सुराः ।
 महास्रं मे प्रयच्छध्वम् हेति हृन्नि हि येन तम् ।
 इत्युक्तास्ते ततो देवा गदानां हरये ददुः । दधार तं
 गदामादौ दैवैरुक्तो गदाधरः । गदया हेतिमाह्वय
 देवेभ्यस्त्रिदिवं ददौ" वायुपु० गवा० ५५० । मनस्त-
 वात्मकं चक्रं बुद्धितत्वात्मिकां गदाम् । धारयन् लो-
 करचार्यस्तुक्तचक्रगदाधर" विष्णुसह० भाष्यछत-
 वाक्यात् लोकमर्यादारण्यं बुद्धितत्वेन प्रेरकत्वेन
 धारयितृत्वाद्वा तस्य तथात्वम् । "गदाधर व्यपगत-
 काष्ठकल्मषम्" वायुपु० विष्णुसह० । "शङ्खश्चन्द्रकी
 चक्री शार्ङ्गधन्या गदाधर" विष्णुसह० । "बुद्धितत्वा-

त्रिकां गदाम् वचन् गदाधरः” भा० । विष्णोर्भक्तिभेदे
गदाया ऋक्षविधेयेण धारण ध्यानयन्त्रे विष्णु चतुर्विंश-
तिभूतिध्यानकथने वक्ष्यते ।

गदाभृत् पु० गदां विभक्तिं भृ-किप् तुक् । विष्णौ चैवच०
“पार्श्वस्थास्य गदभृत” भाग० १० रासपञ्चाध्याय ।

गदासुद्रा स्त्री “अथोग्यामिसुषौ हस्तौ कृत्वा तं पथि
कृत्वा । अङ्गुली मध्ये भूयः सुलले सुमसारिते । ग-
दासुद्रेयसदिता विष्णुसन्तोषवर्द्धिनी” तन्त्रसारोक्ते विष्णु-
पूजाङ्गे सुद्राभेदे ।

गदास्वर पु० गदोऽभ्रध्वनियुक्तमस्वरमन्त्रात् । १ भेदे त्रिका० ।

गदारानि पु० इत० । १ औपधे राक्षसि० ।

गदान्तोक्ष न० गदातीर्थस्य हेतुदैत्यमागोत्तर गदाक्षालभा-
ज्याते तीर्थभेदे “चालभार्थं गदा यत्न विष्णुना घो-
षिताऽभवत् । वभूय तदुगदासोऽक्षं तीर्थं परमपावनम्”
वायुपु० गया० ५७० ।

गदावसान न० गदाया जरासन्धत्यक्त गदागतेरवसानमन्त्र ।
अधुरासमीपस्य जरासन्धत्यक्तगदापतनस्थाने । “निहते
बासुदेवेन तदा कस्य महीपतौ । जातो वै वैरनिर्वन्धः कथ्येन
वह् तस्य (जरासन्धस्य कसश्चरुस्य) वै । भ्रामयित्वा
यतशुण्मेकोन तेन भारत । । गदा क्षिप्ता बलवता
भागधेन गिरिप्रजात् । तिरतो अधुराया वै कृष्णस्याङ्गु त-
र्कर्मण । एकोनयोजनयते सा पयात गदा शुभा ।
इहा पौरैरुदा सख्यगुदा चैव निवेदिता । गदा-
वसान तद् ध्यात अधुरायाः समीपतः । तस्यास्त्री
हृषिकेश्वकायध्वनिघानावुभौ” भा० सुभा० १८७० ।

गदासन न० “गदासनमयो वक्ष्ये गदाक्षति वसेत् भुवि ।
जङ्घाश्लर्भवेत् येन तस्य साधनहेतुना” तन्त्रसारोक्ते
आसनभेदे ।

गदित लि० गद-लृट् । कथिते क्षियां टाप् “नमभर
वहिता गदितोऽवस्था इ०र० । अत्र गदितोऽवस्थेति
कन्दो भाव इत्यन्वये । उल्लेखेनैव भावेति वक्ष्य ।

गदिन् पु० गदाऽन्वय इति । १ विष्णौ “किरीटिभं गदिन
चक्रिचक्र” श्रुता । २ गदाधारिमात्रे लि० । “पिनाकिन
वक्रिच दीप्तम्वयम् परश्वपिन गदिन स्थायताविम्”
भा० द्रो० २०१ अ० । गद+इति । ३ रोगयुक्ते
लि० क्षियां ङीप् ।

गद्गद् वाक्स्वरवने कण्डूः १० वर० वक्क० षेड् । गद्गद्यति अग-
वीत् अगद्गदीत् गद्गद्या (दास) वभूय आस चकार ।

गद्गद् पु० गद्गद्-कण्डूः १० भावे वक्क० कर्त्तरि थक् वा षष्ठोपः
१ अथ्यक्तास्कुटयन्त्रे । २ तद्वति लि० अमर । तद्विदानमाह
“आयुष्य वायुः सक्रमो घमनी यन्त्रवाहिनी” । नरान्
करोत्यक्रियकान् सूक्ष्मिन्निगद्गदान्” भाष्यकर ।
सा० द० तं सात्त्विकभावोक्तौ अरभस्तद्वयता तस्योक्ता यथा
“क्षामः स्वेदोऽय रोमाश्च स्वरमङ्गोऽय नेपथ्य” इत्या-
द्यष्टसात्त्विकभावोक्तौ “मदसमोदपीड्यादौ वै सख्यं गद्गद
विड” इत्युक्तम् “तत् किं रोदिपि गद्गदेन वक्षसा
कस्यापतो रुद्यते नन्वेतन्मम, का तवाग्नि दयिता,
नास्तीत्यतो रुद्यते” अथर्वक० । “विज्जनाप सवाप्यगद्गदम्”
रघु । “हर्षस्तैषावाग्नेर्भेन प्रसादोऽश्वगद्गदिकर”
सा० द० । “सगद्गदस्वर किञ्चित् प्रिय प्रायेण भाषते
सा० द० सुधातरागोक्तौ । तत्र कुयश्च आकर्णं कन् ।
गद्गदक गद्गदकुयले लि० । सुयुते गद्गदत्यकारणसक्तम्
“तमतिस्त्रूष सुदृश्यासपिपासाक्षतस्त्रस्त्रे देगातदौर्गन्त्र-
क्रमनगात्रसादमद्गदत्वानि क्षिप्रमेवाविशन्ति” ।

गद्गदध्वनि पु० गद्गदः कफादिनाऽव्यक्तः ध्वनि । हर्ष-
शोकादिना सक्रमेण वायुना यथास्थानातुष्टारणात् स
जाते अव्यक्तध्वनौ । वङ्क० ष० । २ तद्वति लि० ।

गद्य लि० गद-यत् । १ कथनीये “सद्य कथ वियोगस्य गद्यमे-
तत्त्वया मम” भट्टि । सा० द० उक्ते २ पादरहिते
काव्यभेदे न० । “अथ्य त्रौतव्यमात्रं तत् पदागद्य-
भव द्विधा” इति अव्यक्ताव्य विभक्त्यै “वृत्तमव्यो-
ज्जित गद्यं सक्तक वृत्तगन्धि च । भवेदुक्तवि-
कामाय चूर्णकश्च चतुर्विधम् । आद्या समावरहित
वृत्तभागवत परम् । अन्यद्विधं समासाद्य द्रव्य-
श्चात्यसमासकम् । सक्तक यथा “गुर्वर्चसि पृथु-
ररसोत्थादि । वृत्तगन्धि यथा समरकण्डू-
ननिविडमुलदण्डकुण्डलीकतकोदण्डयिञ्जनीटङ्कारोष्णा
गरितवैरिमगरः । अत्र कुण्डलीकतकोदण्डेत्वंतु-
दुत्तस्य पाद । सक्तविकामाद्यं यथा अखिसविक्रमर-
थिबिद्वरसरविसरविद्वितसमरपरिगदपरपरमवेत्थादि
(माकतम्) । चूर्णक यथा गुणरत्नसागर । जगदेक-
नागर । कानिनीमदन । जगरञ्जेत्थादि” । कन्दो-
मञ्ज्योमन्वयाभेदवहित तत्त्वचत्वादिकसक्त यथा
“गद्य पद्यमिति माकृष्टावन्मय द्विविधं शुभा ।
मायुक्तवक्ष्य पद्य गद्य वक्ष्यति गद्यते । अपादं
पदवन्मान गद्य तत् त्रिधा प्रकम् । वृत्तवैकल्यिका

प्रायश्चित्तगन्धिप्रभेदतः । अकठोराक्षरं स्वल्पसमासं हृत्तक ।
मतम् । तत्तु वैटर्भरीतिस्थं गद्य हृद्यतर भवेत् ।
भवेदुत्कृष्टिकाप्रायः समासादयं दृष्टाक्षरम् । हृत्तकदेश-
सम्बन्धात् हृत्तगन्धिः पुनः स्मृतम् ।

“कथाया सरसं वस्तु गद्यैरेव विनिर्मितम् । कचिदत्र
भवेदायौ कचिद्वक्त्रापवक्त्रके । आदौ पद्यैर्नमस्कार
अन्तादेष्टुत्तकीर्तनम्” यथा कादम्बर्यादि ।

“गद्यपद्यमयं काव्यं चम्पूरित्वमधीयते” । यथा
देशराजचरितम् । “गद्यापद्यमयी राजस्तुतिर्विरुद्वच्यते ।
यथा विरुदमणिमाळा” सा० ८० ।

“यस्तुषाक्षरा च साम्नाश्च गद्यानाञ्चैव सर्वशः । आसी-
दुच्चार्यमाणानां निखनो हृदयह्रस्वः” भा० प० २६५० ।
भाग० ५५०, विष्णुपु० च तत्प्रपञ्चो दृश्यः ।

गद्याय पु० भावप्र० काश्चिद्वक्तृमानोक्तौ “यवहयेन युष्मा स्या
न्निगुप्तो वक्तुं चञ्चते । मानो युष्माभिरपि सप्तमियां
भवेत् कचिद् । अतुर्भिर्भावकै राष च निष्कटङ्क एव
च । गद्याणो मापकै बह्वि कर्षः स्याद्दशमाधिकः”
इत्युक्ते अष्टचत्वारिंशद्विगुणमिते मानभेदे । साधे क ।
तत्पार्थ । “दृष्ट्या यवाभ्यां कथिताऽत्र युष्मा वक्तुस्त्रि-
गुप्तो घरणश्च गतेऽपौ । गद्याणकस्तद्विगुणमिन्द्रः ४४००००-
स्तुल्यैकौ घटक प्रदिष्टः” बीजा० चक्रो परिमाणभेदे । तेन
अष्टविगुणात्मकमापकगुणतया तस्याष्टचत्वारिंशद्विगुणमा-
नत्वम् । कचिदस्य दन्त्यनमध्यतापि सममध्यता च । गन्ध-
कल्पद्रुमे क्लीबोक्तिचिन्त्या भावप्र० गद्याण्यन्धस्य पु स्तो-
त्तो आर्थिकप्रत्ययस्योत्सर्गतः प्रकृतिशङ्कसौचित्यात् ।

गन्ध लि० पङ्क-यत् प्रभो० नि० । १पाक्षे । “अज्ञा वाज
न गन्धम्” अ० ४।१६।१ । “गन्धं पाङ्कसम्” “गन्ध
वृक्षाते निगम” भा० “मङ्गो वाजस्य गन्धस्य सातौ”
अ० ६।२६।२ । “गन्धस्य पाङ्कस” भा० ।

गन्ध मिश्रीभावे निघण्टुः दिवा० पर० सेट् । गन्धति
अगधीत् अगधीत् । जगाध गन्धिता “वाजस्य गन्धस्य
सातौ” अ० ६।१०।६ गन्धस्य गन्धतिर्निश्रीवाधकम्नां
मिश्रणीयस्य प्राप्यस्य वाजस्य सातौ सुसंभजने” भा० ।

गन्तव्य लि० गम-तव्य । १गम्ये “गन्तव्यमस्ति कियदित्यक्षत्
त्रयाणां रामाश्च जतवती प्रथमावतारम्” उत्तर० ।
“रामा स्नेहेन गन्तव्यो सुक्तेकेनेन धावता” मनुः ।

गन्तु लि० गम-दन्तु । १पचिके आगन्तुरभ्यागत उज्ज्वल-
दन्तः २गन्तरि च । कचिद्वक्त्रापि दन्तु । “गन्धा-

वीरिपतायुर्गन्तो” अ० १, ८६।६, “आयुर्गन्तो” कृष्ण-
शायोर्गमनात् पूर्वम्” भा० । अत्र गन्तो भावस्य अण्ये
“स्थेण कज्यतिचरिण्यतमिजनिभ्यस्तोद्यन्” पा०
१।४।१६ । विहिततोद्यन्ततया साधयोक्तिचिन्त्या
तत्र सूत्रे गमेरपाठात् । सितनिगमीत्यादिसूत्रेण तुन-
प्रत्ययान्तस्यैव तद्रूपस्यौचित्यात् । “युयोत नो अम-
पत्यामि गन्तो” अ० १।५।१८ इत्यस्या व्याख्यायां च
तेन तुनन्ततयैव साधितत्वात् तर्धवेकौचितत्वात् । वस्तुत
तोद्यन्तस्याव्ययतया तत्सुखार्थमेव तथासाधन तेन
या० तोद्यन् इत्येव ज्ञायम् ।

गन्तु लि० गम-शीलायै तृन् । १गमनशीले २प्राप्तिशीले
“तदा गन्तासि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च” गीता
शीलार्थतृणन्तत्वात् न कर्मणि षठी । कर्त्तरि
तृच् । १गमनकर्त्तरि लि० अत्र कर्मणि षठीति भेदः ।
उभयत्र स्त्रियां ङीप् । “गन्ती वसुमती नागम्” या० ।

गन्ती स्त्री गन्त्यतेऽनया इन् ङीप् । १उपवहनीये शकटे
अमरः । २गमनकारिकायां १गमनशीलाया स्त्रियाश्च ।
गन्तीरथ पु० गन्ती रथ इव अमीष्टस्थानप्रापकत्वात् । शकटे
अमरः । [न्दिक-प्रियादिप्रत्यये तत्त्वसिनि ।

गन्तिका स्त्री पुरीभेदे साऽभिजनोऽस्य सिन्धुः अण् । गा-
गन्ध अर्हने (हिंसायाम्) गत्या भूषणे च चुरा० धा० सक० सेट् ।
गन्धयते अजिगन्धत । गन्धनम् “गन्धनलोपणसेवम
साहसिक्यप्रतियत्नकथनोपयोगेषु कञ्” पा० “गन्धनं
हिंसनम्, गन्धनाङ्गे उपयमे ठ” इति च सि० कौ० ।
“गन्धनाङ्गे छचनार्थे इत्यर्थः । तेन छचनार्थेऽपि ।

गन्ध पु० गन्ध-पचाद्यच् । प्राणैर्द्रव्यपाङ्क्रे प्रथिवीवृक्षौ
विशेषगुणभेदे अमरः । २प्रतिवेशिनि लि० १श्लेघे ४सम्बन्धे
५गन्धके च भेदि० ६गर्व हेमच० ७शोभाञ्जने शब्दरत्ना० ।
“हृष्टो मलयजो गन्ध” इति स्मृत्युक्ते षष्ठचन्दने च ।
गन्धश्च प्रथिवीमात्रस्य गुणः । “रूपगन्धस्पर्शवती प्र-
थिवी” कथा० सू० । न च पाषाणादौ गन्धरसयो-
रनुपलब्धात् तत्त्वाव्यापकमिति पाञ्च्यम् । तत्पाषा-
ततो गन्धरसयोरनुपलब्धेऽपि तदीयमक्षत् तदुपल-
ब्धस्य सत्त्वात् य एवावयवाः पाषाणारम्भकास्त एव तद्ग-
न्धारम्भका अपि “यस्य द्रव्यं तदुद्रव्यञ्च सज्ज्यं तत्तदुपा-
नोपादेयमिति” व्याप्तेरतो नाव्याप्तिः । गन्धवत्त्वस्य
पक्षिकास्य घटादाव्याप्तपतो गन्धसमानाधिकरद्रव्यात्-
व्याप्यजातिमत्त्वं प्रथिवीत्वस्य च । उक्तावस्थाश्च

“तत्र क्षितिर्गन्धहेतुरिति” का० व्याख्यायां तथैवोक्तं यथा
 “गन्धहेतुरिति गन्धसमवायिकारणमित्यर्थः। यद्यपि गन्ध-
 वत्त्वमात्रं लक्षणमुचितं तथापि प्रथिवीत्वजाती प्रमाणो-
 पन्यासाय कारणत्वमुपपन्नम्। तथाहि प्रथिवीत्वं हि
 गन्धसमवायिकारणतावच्छेदकतया सिध्यति अन्यथा गन्ध-
 तावच्छेदस्याकस्मिकत्वापत्तेः। न च पाषाणदौ गन्धा-
 भावाद्गन्धवत्त्वमव्याप्नोति वाच्यं तत्रापि गन्धसत्त्वात्
 अनुपलब्धत्वेऽनुपपत्तौ तदप्युपपादते कथमन्यथा तद्व-
 क्षानि गन्ध उपलब्धते ? भक्षणे हि पाषाणञ्च सजन्त्यत्वात्
 पाषाणोपादानोपादेयत्वं सिध्यति, “यद्द्रव्यं यद्द्रव्य-
 ङ्च सजन्त्यं तत्तदुपादानोपादेयमिति व्युत्पत्तेः” इत्यु-
 क्तं पट्टे मृदापट्टञ्च सजन्त्ये। इत्युक्तं पाषाणपरमाणो
 प्रथिवीत्वात् तत्पञ्चस्य पाषाणस्यापि प्रथिवीत्वं तथा च
 तस्यापि गन्धवत्त्वं नाधकाभावात्। गुणपञ्चे च तस्य प्राण-
 व्याप्त्यै द्वैविध्यमुक्तं यथा “प्राणप्राप्तो भवेद्गन्धो प्राणस्यै
 चोपकारकः। सौरभश्चासौरभश्च स द्विधा परिकीर्तितः”
 गन्धस्य प्रथिव्या स्वाभाविकत्वमौपाधिकत्वं वेति सन्दिग्धं
 स्वाभाविकत्वं तत्पञ्चस्य कथां सुस्पष्टं समर्थितं यथा
 “उपपन्नयोः सति सङ्गिके गुणान्तराद्भावी वक्ष्ये
 गन्धाभावविक्षम् व्यवस्थितं प्रथिव्यां गन्धः।” सू०
 “इदानीं भूतानां लक्षणाणि गन्धादीनि परीक्षितुं
 गन्धादीनां स्वाभाविकत्वमौपाधिकत्वञ्च व्यवस्थापयिष्यामः।
 रूपरसगन्धस्पर्शा यत् कारणगुणप्रक्रमेणोत्पद्यन्ते तत्र
 आभाविक्ताः सन्तो लक्षणतासुपयन्ति नान्यथा नहि
 समीरणे उपलब्धमानं सौरभं शिलातले उपलब्धमानं
 शैलं लघे उपलब्धमानमौष्ण्यं वा लक्षणं भवति
 तदेतदाह उपपन्नयोरिति नहि कनककेतकीकुटुम्ब
 सङ्गिजटे वाससि कनककेतकीसौरभमुपलब्धमानं वा-
 ससः। नहि वाससः कारणगुणप्रक्रमेण तदुत्पन्नम्,
 किन्तु कनककेतकीसङ्गिजामादौपाधिकं नहि वक्ष्ये
 गन्धभावे केतकीगन्धाभावो विज्ञम्। किं विज्ञानत
 उक्तं गुणान्तराद्भावी इति गुणान्तरात् कारणगुणात्
 भावाद्भावीभूतमिति यदि हि वक्ष्ये यो गन्ध उपलब्धते
 स तस्य स्वाभाविकः स्यात्तदा तदवयवेषु तन्तुषु केतकी
 सङ्गिजर्वात् पूर्वं तत्र वक्ष्ये चोपलब्धते न चैवमित्यर्थः।
 तथा च विवादाध्यासितो गन्धो न वक्ष्यसमेतं तदवयव-
 गुणालम्ब्यविशेषगुणत्वात् शीतोष्णस्पर्शवत्। स्वा-
 भाविकं गन्धं प्रथिव्या लक्षणमाह प्रथिव्यां व्यवस्थितो

ऽयोगान्यायेगाभ्यां परिष्कृतः समानासमानजातीव-
 व्यावर्तकतया गन्धो लक्षणमित्यर्थं भवति हि प्रथिवी
 गन्धवत्येव, प्रथिव्येव गन्धवतीति, तदेव समानजातीयेभ्यो
 ललाटादयोऽसमानजातीयेभ्यो गुणादिभ्यश्च व्यावर्तकः
 स्वाभाविकः प्रथिव्यां गन्ध इति व्यवस्थितम्” इति।
 तत्र प्रथिव्या उक्तार्थकगन्धवत्त्वलक्षणं यदुक्तं तस्य कथ-
 द्धार लक्षणता स्यादित्याह पूर्वकं कथादृष्टं उप-
 दत्तौ समर्थितं यथा

“ननु लक्षणमिदं व्यतिरेकिलिङ्गमितरभेदसाधकं” अव-
 हारसाधकं वा तत्र प्रथिवीतरभेदो भिद्यते गन्धवत्त्वात्
 यस्मैतरभिन्नं तत्र गन्धवत् यथा ललादि इतरभेदा-
 भावव्यापकाभावप्रतियोगिगन्धवती चेय तस्मादितर-
 भिन्ना। तस्मैतरभेदस्य साध्यस्य प्रसिद्धौ ततोहेतोर्व्यतिरेके
 सपक्षविपक्षव्यावृत्ततयाऽसाधारण्यम्। अव्यतिरेके चान्व-
 दितम्। अत्रसिद्धौ च अप्रसिद्धविशेषः पक्षः। तथाच तत्र
 न सन्देहो न वा सिमावयिषा न वा तद्विषयज्ञानरूपा-
 तुमिति। किञ्च हेतुसाध्यव्यतिरेकयोर्व्याप्तिरसाधकं न व्या-
 प्त्यस्य पक्षधर्मत्वं पक्षधर्मस्य न व्याप्तिरिति नैवमस्य, अत
 एवोपनयवैयर्थ्यमपि व्याख्यायते न तत्पक्षीतव्याप्तिरिति
 तदुक्तम्, “साध्याप्रसिद्धिर्नैवमव्यतिरेकपक्षस्य च। कन्-
 येनैव सिद्धिश्च व्यतिरेकिण्यं दूषणम्” इति। एव
 व्यवहारसाध्यकोऽपि, तत्र यद्यपि व्यवहार प्रथिवी-
 पदवाच्यत्वं तत्र प्रथिवीत्वजातावयवमिति तत्र च प्रथिवीत्व
 हेतुर्नासीत्वसाधारण्यं तथापि प्रथिवीत्वमव्यतिरेकनि-
 श्चकप्रथिवीपदवाच्यत्वं साध्यमिति नासाधारण्यं महा
 प्रथिवीत्व काचित्कपदमव्यतिरेकनिश्चक जातित्वात् वदन्-
 वदिति सामान्यतः सिद्धौ प्रथिवीपद प्रथिवीत्वमव्यतिरे-
 कनिश्चकम् इतराप्रव्यतिरेकनिश्चकत्वे सति समव्यतिरे-
 कनिश्चकत्वात् यत्रैव तत्रैवमिति साध्यम्। तथा चात्रापि
 साध्याप्रसिद्धिरेवेति चेत् नैवम्, इतराणां ललादीनाम्
 भेदस्य वद एव प्रसिद्धे। वाक्यादेरतीन्द्रियस्यापि भेदस्य
 व्यत्योऽव्याभावस्य वटादौ प्रत्यक्षत एव सिद्धत्वात् व्यत्यो-
 न्वाभावपक्षे अधिकरणयोऽप्यतमानस्य तन्मत्वात् जन्म
 पिशाचो न भवतीत्यादौ तयाद ईनात्, नचैव वद
 एव तर्हि दृष्टान्तोऽस्तु किं व्यतिरेकिणा “कलुषाग्रेण
 सिद्धिर्न कोहि वक्ष्ये साधवेत्” इति वाक्यम्
 व्यत्यतिरेकिलिङ्गं चेदनाभावं, तदाऽत्रमपि मार्गे
 कलुषाग्रि प्रत्यक्षत एव साध्याप्रसिद्धिर्निरासि तन्मू-

करोमाणां निरुक्तात् । व्यतिरेकवृत्तारोपे व्यत्य-
व्याप्तेरेव यद्वा व्यतिरेकव्याप्ताऽन्यव्याप्तेरनुपागमा
न वैपश्यम् । नचोपपन्नवैयर्थ्यम्, नृहीतव्याप्तेरेव हेतोः
पक्षे उपसंहारात् तदुक्तम्, "नियम्यतनियन्तृत्वे भाव-
योग्यादौ मते । त एव विपरीते तु विज्ञेये तद-
भावयोः" । इति व्यतिरेकस्तु गन्धवती प्रविशित्यु-
पदेशादेव यथा कम्बुचीवाटिमान् घटपदवाच्य इति ।
तथा कुतश्चित्तेव एतादौ नृदादौ च गन्धवत्त्वेनोपलब्ध-
त्वेन प्रविशिते प्रविशोपपन्नवृत्तिनिमित्तत्वं येनोपदेशाद्
नृहीतम्, गन्धवत् सत्त्वं प्रविशितेन प्रवृत्तिनिमित्तेन
प्रविशोपपन्नवत् गन्धवत्त्वात् यद्यपि तत्रैवगिति व्यति-
रेकी तस्याप्यतन्त्रेय । ननु भेदव्यतिरेकव्यतिरेकिणि
भेदो वैधर्म्यं च रूपभेदो वा अन्योन्याभावो वा न
भावदादौ प्रत्यक्षत एव तदवगमात् न तृतीयः स्वभाव-
भेदस्यापि साध्यत्वेन तदन्योन्याभावस्य तत्राभावात् तेन
सह रूपभेदे साध्ये साध्यानुगमादिति चेन्न स्वभाव-
प्रतियोगिकाभ्योन्याभावस्यापि साध्यत्वात् स यद्य-
तिरिक्तसादाऽस्त्येव न चेत् स्वरूपमादाय तत्पर्यवसा-
नात् वस्तुतोभिन्नस्य तद्वैधर्म्यस्य तदन्योन्याभावव्याप्य-
त्वात्, नचानवस्था यावत्त्वेनानुभवज्ञापक्येऽपिप्राप्तात्
अन्यत्वननुभवेनैव विप्राप्तात् यस्तु तयोदगान्योन्या-
भावास्तयोदगप्रसिद्धाः निमित्ताः प्रविश्यां साध्यन्ते
इति तन्मुखं प्रत्येकं प्रविष्टैरतन्त्रत्वात् निमित्तप्रविष्टैर-
भावात् किन्तु निर्गन्धत्वापेक्षितप्रतियोगिताभ्योन्या-
भावः साध्येत प्रतियोगितावच्छेदकभेदेनाभावभेदस्या-
वश्यकत्वात् स च घटादावेव प्रत्यक्षसिद्ध इत्युक्तत्वात् ।
(अनाद्यवृत्त्यादि गुणादिभावपक्षकहेति तयोदग)
तस्य चावगमादेव ज्ञानादनित्यत्वं यथाह कणादसू० ।
"प्रविश्यादिरूपरसगन्धस्पर्शं ब्रह्मानित्यत्वादित्यस्याप"
सू० "प्रविश्यादीनां साधुनाभावव्यतिरेकां रूपादयस्य-
त्वारोगुणाः कनिष्ठाः । सस्याप्येऽपि गुणा अवयवितु
वर्तमाना अनित्या एवतथापि तेषाम्भेदतोऽपि विनाशः,
रूपादयस्तारोगुणा आद्यवगमादेव गन्धनि न तु
विरोधिगुणान्तरात्, ब्रह्मानित्यत्वादिति ब्रह्माद्यभू-
तानित्यत्वादाजितानामनित्यत्वमित्यर्थः ।" उप० ६०
"रूपादीनामनित्यत्वे यस्याद्यनित्यत्वं तन्वं तदा नि-
श्चायवृत्तौ नित्यमनित्यत्वेऽवगमादिति" । "एतेन
निश्चये नित्यत्वमुक्तम् ।" सू० "रूपादीनामेव पदस्येति

नित्येवात्ययेषु वर्तमानानां नित्यत्वमुक्तम् एतेनेति एते-
नेति आद्ययानित्यत्वेनानित्यत्वाभिधानेनेत्यर्थः "उप० ६० ।
एतेन सुखावस्थां सर्वगन्धोऽनित्य इत्युक्तिरित्या ।
तस्य पाकजत्वमपि कणादसू० हसौ उक्तं यथा
"कारणगुणपूर्वका प्रविश्यां पाकजा" सू० "पाकजा
रूपरसगन्धस्पर्शा इत्यर्थः कारणगुणपूर्वका इति रूपा-
न्यस्य घटादेर्यत्त्वमवयविकारणं कणादादि तदुपप-
न्नकाः तथा च कणादरूपकारणैकादशमवयवमत्यासत्तया
घटरूपाद्यसमवयविकारणम्, एवं रसादापि" ।
रूपादीनां पाकप्रकारः पाकजघन्दे वक्ष्यते । गुणगुणि-
नोरभेद इति वेदान्तिनो मन्थने कणादसूत्रहसौ तद्वि-
रासितं यथा ।

"ननु नीलपीतादयोगुणं ब्रह्मानित्या एव धर्मधर्मिणो-
रभेदादिति चेन्न रूपं घटं अथोघट इत्यादिव्यवहारप्र-
सङ्गात्, ननु नेदमनिष्टं यतो भवत्येव शुद्धं पटो नील
पट इत्यादिप्रतीतिरिति चेन्न ननुब्रह्मोपादभेदोपचाराद्वा
प्रतीत्युपपत्तेः । भेदे प्रमाणे सति कल्पनेयं यथाकथञ्चि
द्रूपपञ्चने इति चेन्न चन्दनस्य रूपं चन्दनस्य गन्ध इत्या-
दिव्यपदेशगबलाद्भेदसिद्धेः पटस्य रूपभेदे पटवद्रूपमपि
त्वगिन्द्रियेण नृहीतं पटमानयेत्युक्ते यत्किञ्चिद्रूपमानयेत्
रूपमानयेत्युक्ते यत्किञ्चिद्गन्धमानयेत् । अस्तु तर्हि भेदा-
भेदः अत्यन्तभेदेऽत्यन्ताभेदे च सामानाधिकरण्यानुप-
पत्तेरिति चेन्न अथच्छेदभेदं विना विरुद्धयोर्भेदाभेदयोरेक
त्वासम्भवात्, अन्योन्याभावव्यवस्थाप्यवृत्तिरिति नित्याभाव-
वृत्तिधर्मत्वादत्यन्ताभावव्यवस्थाप्यवृत्तिरिति एकस्य अवयवगतद्व्य-
न्ताभावयोः प्रतीतिरुक्त्यादत्यन्ताभावव्यवस्थाप्यवृत्तिरित्या-
पगमात् अन्योन्याभावे तु तयामतीतेरभावात् ।"

वेदान्तिमते तु तत्त्वव्यवस्थानियतवृत्ताकृत्युपपत्तादात्म्यस्यो-
पाभेदत्वज्ञीकारात् न तद्गोपवतारः । अतएवोक्तं "अत्यन्तं
गियोभेदसादात्म्यमिति" । ऐक्ये तत्त्वव्यवस्थानियतवृत्ता-
वस्थे सति नियमपरम्पर भेद इति तैरभ्युपगमाच्च
सिद्धिर्द्रूपमवस्थतीति ।

"रूपरसगन्धस्पर्शा रूपादाद्युपपत्तिसाक्षाद्व्याप्यत्वाति-
मन् ।" इत्युपक्रम्य उप० हसौ तद्वत्पदमुक्तं यथा
"प्राप्यमात्रपादौ गुणो गन्धः प्राप्यमात्रपादगुणत-
व्याप्यत्वातिमन् गन्धतः" स च एतन्निर्गन्धमिति
इति, यथा प्रविशोद्विभाजितगुणतदासाक्षाद्व्या-
प्यत्वातिमन् गन्धतः ।

सचार्य गन्धः द्विविधः सुरभिः सुरभिः । भा० व्या०
१०८० अथ दशविधोक्ता यथा ।
यन्मः स्वर्गसाया रूपं रथो गन्धः पञ्चमः । यतो पञ्च-
गुणा भूमेर्विद्येया द्विजसत्तमा । पार्थिवस्य सदा गन्धो
गन्धस्य पञ्चधा स्मृतः । तस्य गन्धस्य पञ्चामि विस्तारेण
ब्रह्म गुणान् (भेदान्) । रत्नानिष्ट गन्धस्य सधुरोऽग्न्य
कटुस्तथा । निहारी सहरतः स्निग्धो हृषो विषद एव च
अथ दशविधो ज्ञेय पार्थिवो गन्ध इत्युत । ततोऽ
१। चक्षुरिकादौ, धनिष्टः श्विष्टादौ, मधुर १। मधु
प्रपादौ, कटुः ४। रत्नादौ, निहारी ५। चक्षुरादौ ।
सहृताद्यगन्धः हृषनेककलहृष्यादौ, स्निग्धः ७। सद्य-
क्षप्रधातौ । हृष्य ८। सार्धपतेलादौ । विषदः ९। घात्यादौ,
अथ १०। तन्निष्ठादौ । तस्योक्तकटातुकटात्पादिक
अथान्तरधर्मः पञ्चमः ११। १२। विहत ।
नमः सुरभिगन्धः पञ्चविधः पूजाङ्गम् यथाह कानि० पु० ।
“गन्धस्य सद्यस् उद्गुतः पत्तो । वेतालभैरवी ।।
पूषीकृतो १। स एते २। दाहकर्मित ३। एव वा ।
रस सप्तद्वयो ४। पापि, प्राणद्वयोऽङ्ग ५। एव वा ।
गन्धः पञ्चविधः प्रोक्तो देवानां प्रीतिदायक । गन्ध-
पूष्य गन्धपलपूष्य सुमनसा तथा । प्रयत्न
गन्धबुक्तानां पलपूष्यानि यानि च । तानि गन्धाङ्गा
यानि स्युः स गन्धः प्रथमः १। स्मृत । एते मल
यको गन्धः सरलस्य नमेरुषा । अथरुमभृतिद्यापि
यस्य पञ्च प्रदीयते । एता, स एते गन्धोऽयं द्वितीय
परिकीर्तित २ । देवदार्पणुचक्षुसासगारान्तचन्दना ।
प्रियादीनास यो दग्धः पृच्छते दाहको रस, स दाहा
कर्धितो गन्धस्त्रयोऽयः परिकीर्तित ३ । स गन्धः करयी
विल्वगन्धमोतिलक तथा । प्रभृतीना रथो योऽसौ
निष्पीड्य परितृच्छते । स सप्तद्वौद्वगतो गन्धः सप्तद्वौ
रतोर्वर्तते ४ । रुग्नाभिससद्गन्धस्तत्रोकोऽङ्ग एव वा ।
गन्धः प्राणद्वौ प्रोक्तो मोददः सगर्वादिनाम् ५ ।
कर्पूरगन्धसारद्याः सोदो हृष्टे च सस्थिता । चन्द्रभा-
गादयसापि रसे पञ्चे च सङ्गता । गन्धसारस्तु सर्वत्र
सर्वदादौ प्रयुज्यते । रुग्नाभिर्भवेदुदहयूषोऽप्यन्यस्य
योगत । एव सगन्धस्तु सर्वत्र गन्धो भवति पञ्चधा ।
हृतादिभावाद्व्योन्व गन्धः प्रीतिकर पर । गन्धस्य
विस्तारो भेदः प्रोक्तः काशीयकादयः । सर्वं पञ्चविध-
त्वेन प्रविष्टो भवति क्षणात् । गन्धो मलयको यस्य

देव मेने च सम्मतः । तत्पुत्रो वा रक्षो वापि ॥ वा
विष्णुस्तुष्टिः । सर्वेषु गन्धजातेषु प्रगक्षो भक्षोऽङ्गवः ।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन दद्यान्मन्त्रदत्तं सदा । कल्याणः
सकूर्पूरः सहितो भक्तोऽङ्गवः । वैष्णवमीतिदो गन्धः
कामाख्यायाच भैरवो । । कुङ्कुमागुरुकस्तूरीचन्द्रभागाः
समोत्तरे । त्रिपुराभीतिदो गन्धकाया चण्डिकाच ग-
ङ्गुना । देवतोद्देशपूर्वेषु गन्धान् सम्पूज्य साधकः ।
देवाष्टेष्टाय विनारेण सर्वसाध्येषु पुनश्च । गन्धेन ज-
भते काम गन्धो धर्मप्रदः सदा । यदासां साधको
गन्धो गन्धे सोच प्रतिष्ठितः । अथ वै कथितो गन्धः
पुनो वेतासभैरवो ' कालिः पुः ॥ १८५ ॥
इत्युक्त्यागुरुणि नः गन्धार्यणिः "नवपरिमलगन्धं केन
यत्प्रोवर्तितम्" साः ॥ "गन्धवद् विन्दन्मोक्षता" इति ।
"वर्ण्येष्टमन्त्राणां च गन्धं माह्व रमान् स्त्रिय" सति ।
गन्धवति तिः । उद्गु+पुति+स+सुरभि+गन्धात् परस्य
गन्धस्य वृत्तः टच् समाः । सत्कटो गन्धोऽथ उद्गन्धि
एव पुतिगन्धिः पुगन्धिः सुरभिगन्धिः । "गन्धस्यत्वे
वदेकानपहृषम्" गार्सिः । "एकान एकदेश इवाविभागेन
कल्पमात्रं दत्तं दद्यात् पुगन्धिः पुगन्धिः सति च वा
पुगन्धिर्वायुरिति" च सिः कौः । अथ योपाधिकगन्धवत्त्वात्
तथाप्यम् शोभना गन्धा गन्धवृत्ता पदार्था सन्पक्ष
पुगन्धं व्याप्य इत्यादौ न" सिः कौः । "कण्डूयत कट-
भुष करिषो मदेन क्कन्धः पुगन्धिमनुजीनयता नवत्वा"
"पुगन्धितामप्रतियत्तवर्षात्" सायः । "आप्यायि वान्
गन्धवद् पुगन्धकोनारविन्दव्यतिपङ्कवाच" भट्टिः । "कर-
विन्दव्यतिपङ्कवत्त्वात् गन्धस्यत्वं न भवति विभागेन
कल्पत्वादिति जयम । एव उपमानपूर्वकस्य तस्यैव
समाः पद्मगन्धिः । "प्रत्यं हिमाद्रेर्नगनाभिगन्धिः
कृषाः श्रेष्ठयाचकत्वेऽपि इत् समाः । "सूपगन्धिः सतगन्धिः
भोजनम्" सिः कौः । देवादौ गन्धदानेऽङ्गविशेष-
नियमः तन्त्रदारे उक्तो यथा "मध्यमानाभिषाङ्कुडैर-
कुल्यपेण पार्षति । । दद्यात् विमर्शं गन्धं मूलमन्त्रेण
साधकः" । तत्र देयगन्धस्तु चन्दनकूर्पूरकाङ्कागुर्विषयः
अथाह तन्त्रसाः निबन्धे "गन्धचन्दनकूर्पूरकाङ्कागुरु-
भिरीरितः" तद्योजनप्रकारो गन्धवृत्तिगन्धे इत्यर्थः ।

गन्धका पु० गन्धोऽस्यस्य अर्थः अन्त्येष्ट्यर्थे क । त्रिपुण्ड्रे
(धनना) घन्ट० । शस्त्रागमन्याते उपपादाभेदे तन्मो-
तुपतिगुणभेदयोधनादिकं भावप्र० सन्न यथा

“श्वेतहीमे पुरा देव्याः क्रीडन्त्या रजसायुतम् । दुर्गलं
तेन वस्त्रेण ज्ञातायाः क्षीरनीरधौ । प्रसृत यद्गज
क्षत्वाद्गन्धकं समजायत” । तस्य भेदाः “चक्षुर्धौ
गन्धकं प्रोक्तो रक्तः पीतः सितोऽसितः । रक्तो ज्ञेयः
क्रियासक्तः पीतश्च रसायने । त्रणादिवेपने श्वेतः
क्षयः श्वेतः स दुर्लभः । श्वेतो ज्ञेयः क्रियादिषु सर्वतः
प्रशस्ततर इत्यर्थः । अथ गुणाः । गन्धकं कटुकस्निग्धौ
वीर्याण्युत्पन्नं सरः । पित्तं कटुकः पाके कण्डू वि-
सर्पजन्तुजित् । हन्ति कुष्ठच्युष्टोऽहकफवातान् रसा-
यनः । अशोधितो गन्धकः यः कुष्ठं करोति ताम
विषमं शरीरे । सौख्यं रूपं च वचं तथौजः शुक्रं
निहन्त्येष करोति चाङ्गम् । शोधितो यस्तु गन्धः
स्वात् जराभ्युच्चरापहः । अग्निमन्दीपनः । श्वेतो
वीर्यवृद्धिकरोऽस्थिहृत् । शोधनविधिरुः । बोटपात्रे
विनिक्षिप्य हतमन्त्रौ प्रतापयेत् । तत्र हते तत् समान
क्षिमेद्गन्धकं रजः । विद्रुत गन्धकं हृद्वा तनुयस्ते वि-
निक्षिपेत् । तथा वस्त्राद्द्विनिःसार्य दुग्धमधोऽस्त्रिज
क्षिमेत् । एव स गन्धकः शुध्येत् सर्वकर्माधिकृतो भवेत् ।
गन्धेन कायति कै-कः । इति व्युत्पत्तिरित्यन्ये ।
गन्धकचूर्णं पुं० गन्धकप्रधानचूर्णः । (शारद) इति श्रुताते
पदार्थे शब्दार्थे च ।

गन्धकन्दः पुं० गन्धप्रधान कन्दोऽस्य । कसिष्ठश्च वैद्यः ।
गन्धकारिका स्त्री गन्ध गन्धप्रधान वेशादिकं करोति
क-एवञ्चापि अत इत्थम् । परवेष्टस्याया स्ववशायां
वेशादिकारिकायाम् शैरन्वृत्ता इत्यादि ।

गन्धकाली स्त्री प्रशस्त गन्धकस्यै अलति पर्याप्नोति
अथ-अथ गौराः ह्रीः । सत्यवत्यां व्यास-
मातरि । “भीष्मः खलु पितुः प्रियचिकीर्षया सत्य-
वतीं मातरमुदवाहयत् यामाहर्गन्धकालीमिति तस्यां
पूर्वं कामीनो गर्भं पराशरात् हर्मायनोऽभवत् । त
स्यामेव शान्तनोरन्यो हौ पुत्रौ बभूवुः विचित्रवीर्य-
शिलाहृदश्च” भा० आ० ८।५।५० । “अथ त्वं जमनीं
भीष्म । गन्धकालीं यमस्त्रिनीम्” भा० हरि० २० अ० ।
गन्धवतीशब्दे इत्यम् । स्वार्थे क । गन्धकालिकाऽप्यत्र
हेमच० । [१२स्वरचन्दने राजनि० ।

गन्धकाष्ठं न० गन्धयुक्तं काष्ठमस्य । १।कुक्षुचन्दने त्रिका० ।
गन्धकुटी स्त्री गन्धस्य कुटीवाधारः । १।सरानामगन्धद्रव्ये ।
अमरः ।

6 वाच - IV

गन्धकुसुमा स्त्री गन्धयुक्तं कुसुमं यस्याः । (गणित्यारी)
गणिकारीष्ट्ये राजनि० ।

गन्धकीलिका स्त्री गन्धं केचति गच्छति केच-एवञ्चापि
अत इत्थम् । १।कुक्षुय्यां मृगमदे राजनि० । गन्धप्रधान-
त्वात्तस्यास्यत्वम् ।

गन्धकीकिला स्त्री गन्धप्रधाना कीकिलेयं क्षणात्वात् ।
“तीक्ष्णोष्णा कफहृत् तिक्ता सुगन्धा गन्धकीकिला”
भाष्यं चक्षुगुणके तृतीयधिमदे ।

गन्धखेड(ल)(क)न० गन्धस्य खेडा यत्र वा बध् खल्यो-
रेकत्वात् । (वेष्टा)गन्धवति भूदृष्टे रत्नमा० । कवन्तः
तत्रार्थे न० शब्दरत्नावली ।

गन्धचेलिका स्त्री गन्धं चेलति गच्छति चेल-एवञ्चापि
अत इत्थम् । १।कुक्षुय्यां मृगमदे त्रिका० ।

गन्धजटिला स्त्री गन्धेन जटिला । १।वचायां(वच)रत्नमा० ।
गन्धजलं न० गन्धादपद्रव्यवासितं जलं शा० त० । गन्धादप-
कुक्षुमादिपुष्पवासितजले “सिक्ता गन्धजलेक्ष्मा फल-
पुष्पाज्जटाङ्गुरैः” भाग० १।१।२।११ ।

गन्धजातं न० गन्धो व्यञ्जनादौ जातो यस्यात् मिथाना-
न्तत्वात् परनि० । (तेजपात) १।तेजपले शब्दरत्ना० ।
इत० । २।गन्धद्रव्यसमेधे च० ।

गन्धज्ञा स्त्री गन्धं जानाति रसज्ञत्वमेव करणस्य कर्तृत्वो-
पपारात् ज्ञा-कर्तरि क । भाषिकायाम् हेमच० ।

गन्धतण्डुलः पुं० गन्धप्रधान तण्डुलमस्य । (वासमति)
१।शक्तिभेदे राजनि० ।

गन्धतन्मात्रं न० साख्यमतप्रसिद्धे शान्तघोरादिविशेषशून्य-
गन्धमात्रगुणके स्थूलद्रव्यव्यापारके सूक्ष्मपार्थिवार्थे
यथाह “स्थूलात् पञ्चतन्मात्रस्य” शा० प्र० सूत्रभाष्ये
“तन्मात्राणि च यज्जातीयेषु शान्तादिविशेषतय न
तिष्ठति तज्जातीयानां शब्दस्यैव परसगन्धानामाधार-
भूतानि सूक्ष्मद्रव्याणि स्थूलाभा हेतवोऽविशेषाः “तस्मि-
न्नास्ति त्वं तन्मात्रास्तेन तन्मात्रता स्मृता । न शान्ता
नामि घोरास्ते न मृदाश्चाविशेषिण” इति विष्णुपुरा-
दिषु । अस्यायमर्थः तेषु तेषु भूतेषु तन्मात्रास्तिवन्तीति
ज्ञत्वा धर्मधर्म्यभेदाद्द्रव्याणामपि तन्मात्रता स्मृता । ते
च पदार्थाः शान्तघोरमृदाश्चै स्थूलशब्दादिगतविशेषै
शून्या एकरूपत्वात् । तथा च शान्तादिविशेषशून्यशब्दा-
दिमन्त्रमेव भूतानां शब्दादितन्मात्रत्वमित्याशयः ।
अतोऽविशेषिणोऽविशेषसंज्ञिता इति शान्तं सुखात्मक

घोरं दुःपातकं मूढ मोहात्मकम् । तस्मात्तानि च
देहादिमात्रभोग्यानि केवलं एवाधिष्ठादिति [गज० ।
गन्धतूथं न० गन्धे विद्यात्माने रणे तूथम् । । एणरादाभेदे
गन्धलगा न० गन्धप्रधानं तुल्यं भा० । एगन्धगुणो भूतुणे
एरसे एपराने गृणभेदे (वेणा) राजनि० । “हृषिकेश
गन्धतुल्यं स्निग्धं चैव रसायनम् । एगन्धं मधुरं गीतं
कफविनाशनापहम्” इति तत्र नटगुणो उक्ता ।
गन्धतेल न० गन्धगुणस्य चन्दनस्याग्निधर्मयोगेन जलित
तैलम् भा० त० । यन्त्रपाकेन जलिते तैलभेदे ।
(चन्दनोद्यातर) । प्र० १० । “प्रदीपे काष्ठमैतत्तत्र गन्ध
तेजोऽपि विद्यते” भा० भी० ८८५ । एतुतोक्तो ऽपकृतैरभेदे
च तन्म० कप्रकारकायोक्तो यथा

‘रात्रौ रात्रौ तिमिन् लघ्यान् वासुदेवस्यरे जने ।
दिश दिश घोषयित्वा गगनं क्षीरेण भावयेत् । निरात्म
समरात्म वा भावयेन्मधुकाम्बुजम् । ततः क्षीरे पुन
पीतानुचुम्बकापूर्येद्विष्णुम् । काकन्यादि सपद्याह
मस्त्रिणं सारिवा तथा । कुष्ठं चूर्जितं मांभीं एरदाह
सचन्दनम् । यतः पुष्पाश्च सङ्गृह्य तिलचूर्णेन योजयेत् ।
पीठनार्थं कर्तव्यं सर्वगन्धमूर्तं यत् । चतुर्गुणेन
यथा तत्तैलं विपचेद्विष्णुम् । एषामगुणतो पत्रं जीरकं
तगरं तथा । शोभं प्रयोगश्चरीकश्च तथा कानातुषा-
रिणम् । क्षीरेण च क्षीरेण कानामनना समधुसिक्ताम् ।
पिष्टां गृह्णाटकश्चैव पुष्पोक्ताभ्योपधानि च । एमिकादि-
पचेत्तैलं शास्त्रविन्दुनाग्निना । एतत्तैलं सदा पथ्य
भग्नानां सर्वकर्म सु । व्याज्येपके पत्रयते तामुभये तथा-
ऽर्हति । भग्न्यास्तम्भे मित्रोरोगे कर्णशूलं हस्तपथे ।
बाधित्ये तिमिरे चैव ये च क्षीपु क्षयं गता । पथ्यं
याने तथाभ्यङ्गे मले वक्षिणु भोजने । पीशास्त्रोत्तरं
हृदिरसमैवोपजायते । सुपत्रं पद्ममतिमं सुगुणम्विषमो-
रणम् । गन्धतैलमिदं मान्ना सर्वयातविकाररुत् । राका-
हमेतत्कर्तव्यं रात्रौ विचक्षणैः ।’

गन्धत्वच न० गन्धप्रधाना त्वक् यस्या । एषवालुके राजनि
गन्धदस्ता स्त्री गन्धगुणं दत्तं यस्या । धलमोदायाम् राजनि०
गन्धदारु न० गन्धप्रधानं दारु । चन्दने मलयजे ज्ञेयम् ।
तस्य दारुण्येव गन्धसम्पत्तयाम् । [स्वाद्यद्रव्यभास्त्रे च
गन्धद्रव्यं न० गन्धप्रधानं द्रव्यम् । । नागकेशरे त्रिका० । २०-
गन्धद्रिप ३० गन्धप्रधानो मदगन्धाद्यद्रिप । मदगन्धाद्यद्रि
हृदिनि । “गन्धद्रिमे मध्यं दत्तं द्विरेकाः” “रथो गन्ध-

द्रिपयेव गन्धमिषामाग्निम” इत्युः । “गन्धद्रिपयेव
मत्तद्रिपये” इति । गन्धगन्धाद्योऽप्यत्र ।

गन्धधारिन् त्रि० गन्धं गन्धगुणं दत्तं धारयति धारि-
यति । । गन्धद्रव्यधारिणि भिदां द्योप् । २० मद्वादे
५० । “अत्रयं वृद्धयप्यं गन्धधारी वपर्वति” भा०
यनु० १०५० । गिरभासोक्तौ ।

गन्धधूमजं १० गन्धेन गन्धाद्यस्य धूमजं जायते जल-८ ।
स्वादुनामगन्धस्य राजनि० ।

गन्धधूनि स्त्री गन्धाद्य धूनिधूमोऽस्या । चक्षुषां ज्ञेयम् ।
गन्धनं न० गन्ध-यद्ने भावकस्यानो न्युत् । । उगुषादे
२० कागने २० चक्षुष्याम् २० चक्षुष्ये च मेदि० ।
५० गन्धभेदे (गन्धतूथे) गन्धार्निचि० । “गन्धनास्येपके-
त्यादि” पा० । “वा गतिगन्धनदोरिति धातुः” ।
वातपदस्य गुणसौ एतत्तः “गन्धनाह्ने” सि० ची० ।

गन्धनकुलं ३० गन्धेन सेवेन मज्जन्तुन्यासितवान्, दुर्गन्ध-
प्रधानो वा मज्जन । (हृ० चो) हृद्वन्द्यां जन्तुभेदे कारा० ।
गन्धनाकुलो स्त्री गन्धात्मिका भाजुनी रात्रौ । रात्रौभेदे
यमरः । “भाजुनी एरसा रात्रौ एगन्धा गन्धनाकुली ।
मज्जन्ते भुज्जाद्याद्यो मर्षाद्वी विमनादिनी । भाजुनी
गन्धा त्रिका कटुकोष्ठा विनाययेत् । भोगिनृताहवि-
कापुविषयारक्तिमिष्यान्” भावप्र० ।

गन्धनामन् ३० गन्धेन पदयुक्तं नामास्य । । एतत्तत्त्वस्याम्
रत्नमा० २० रोगभेदे स्त्री द्योप् । तद्वत्त्वसक्तं भावप्र० यथा
“वाङ्मन्त्राधिपान्” दुर्गन्धकोटां सवेदनाम् । पित्त-
प्रकोपसम्भूतां चक्षुष्यमिति विनिर्दिशेत् । एतान्ता तावथी
वदा पितृकां स्तोत्रसिन्धुम् । तद्वत्तातं पित्तकोषेन न-
न्धगान्त्री प्रचक्षते । तावथी वाङ्मादिपु कणां सवेदनाम्”
गन्धनालो स्त्री गन्धस्य गन्धप्रधानस्य भाजुनी । नासिका-
याम् त्रिका० । साधे क तुल्य । गन्धनासिका तत्ताये ।
गन्धनिमया स्त्री गन्धस्य निमयो वाशो यत् । नवमहिमा-
याम् यद्वा । [यदीभेदे राजनि० ।

गन्धनिशा स्त्री गन्धेन निशा हरिद्रेव । गन्धयत्नादां
गन्धप ३० गन्धं पिबति गन्धेनैव तृण्यति पा-क । । रोगभेदे
आमाशरा गन्धपा दृष्टिपाय वाचा विरहाद्य मनोवि-
रहा” भा० यनु० १०५० । नागदेवानां शिवरूपतोक्तौ ।
गन्धपत्रं ३० गन्धगुणं पत्रमस्य । । येतत्तत्त्वस्यां रत्नमा० । २०-
रत्नके २० रत्नके २० भागवत् २० पित्तले च राजनि० । २० यदीभेदे
स्त्री द्योप् “गन्धपत्रा कटुः स्वादुकोष्ठाया कफ-

यातह्व । कासच्छर्दिज्वराग्' इति पित्तकोपकरी
तथा' राजनि० गौरा० ह्रीम् । इत्यत्र गन्धायाम् ७ अक्ष-
रायाम् ८ अक्षमोदायाम् राजनि० ततः स्वार्थे क । गन्ध-
पत्रिका अत्र गन्धादिषु राजनि० ।

गन्धपलाशिका स्त्री गन्धयुत पलाशमस्या' कप् क्त इ-
त्तम् । हरिद्राया हारा० । [भाष० ।

गन्धपलाशी स्त्री गन्धयुक्तं पलाशं यस्या ह्रीम् । यस्याम्
गन्धपाषाणं पु० गन्धयुक्तं पाषाणं इव कठिनत्वान् । गन्ध-
के उपधातुभेदे जटाटर् । [धूपे हेमच० ।

गन्धपिशाचिका स्त्री गन्धेन पिशाच इव अर्ह गतित्वात् ।
गन्धपोता स्त्री गन्धयुक्तं पीतं पत्रं यस्या । शटीभेदे
गन्धपत्रायाम् राजनि० ।

गन्धपुष्पं पु० गन्धयुक्तं पुष्पमस्य । श्वेतसङ्घे शब्द० । २ अ-
ङ्कोटसङ्घे जटाध० श्वेतवारहणे राजनि० । ४ मोल्या
पुञ्जकोटसङ्घे इगणिकारीहणे च स्त्री टाप् राजनि० ।
७ पुष्पयति गन्धयुक्तसङ्घमात्रे त्रि० । गन्धसहितं पुष्पम्
शा० त० । दगन्धसहितपुष्पे न० "गन्धपुष्पैरलङ्कृतम्"
रामा० २१ अ० । इत्थं । ६ गन्धपुष्पयोः द्विव० । व्यभावे गन्ध-
पुष्पाभ्यां केवलेन जलेन वा' क्षा० त० । [हृत्वे रत्नभा० ।

गन्धफणिज्जकं पु० गन्धगन्धान फणिज्जकं । रत्नसङ्घे
गन्धफलं पु० गन्धयुक्तं फलं यस्या । कपित्थे श्वित्त्वे श्वेतज-
फलसङ्घे राजनि० । ४ प्रियङ्गुसङ्घे स्त्री टाप् शब्दरत्ना० ।
५ मेथिकायां इविदार्यां ७ यज्ञक्याञ्च स्त्री टाप् राजनि० ।
८ अक्षरककलिकायां ६ प्रियङ्गुसङ्घे च स्त्री अमर गौरा०
ह्रीम् । ६ आभोदयुक्तफलवति हलमाले त्रि० ।

गन्धवणिज् पु० गन्धस्य आभोदिद्रव्यस्य वणिक् । (गन्धवेणे)
सङ्कोचजातिभेदे "अम्बरात् राजपुत्राञ्च जातो गन्धवणिक्
श्चत" मल्लवै० । नवशाखशब्दे विवृतिः । वणिक्शब्दस्य
वर्णादिसात् शब्दकल्पद्रुमे तन्मूलतया शब्दस्रोते च
अथवास्थाने लिखन मासादिकम् ।

गन्धवन्धु पु० गन्धं वध्नाति वन्ध-उण् । ध्वान्तसङ्घे शब्दर०
गन्धवधुला स्त्री गन्धोवधुलोऽल । गौराङ्गोहणे राजनि० ।
गन्धभद्रा स्त्री गन्धेन वेद्यभाषयेवनेन भद्रं यस्या ५ अ० ।

(गन्धमादाल) लताभेदे शब्द० । [शब्दर० ।

गन्धभाण्डं पु० गन्धस्य भाण्डं इव । (गन्धमादाल) लताभेदे
गन्धमांसी स्त्री गन्धप्रधाना मांसी । जटाभांसीभेदे राजनि०
गन्धमाल स्त्री गन्धस्य मातेव उपपादकत्वात् । क्षितौ हेमच०

"तत्र क्षितिर्गन्धहेतुः" इत्युक्ते क्षयाक्षयउपादकत्वम् ।

गन्धमाद पु० श्रामसैन्यस्ववानरभेदे । "सुपीवलक्ष्य-
णमरुत्सुतगन्धमादनीलर्क्षपाङ्गद्वन्द्वदिभिरन्वितोऽगाव्"
भाग० ६।१०।१६ । "गन्धिन्यास्तु शफलकत" अक्रूर-
प्रसूता आसन्" इत्युपक्रमे "शत्रुहो गन्धमाद-
श्चेति" भाग० ६।१४।६० । उक्ते २ अक्रूरभ्रातरि च ।

गन्धमादन पु० गन्धेन मादयति मादि-ल्यु । श्वेततमेदे
स च पर्वतः रोमकपत्तनात् उदकं, नीलनिषधपर्यन्तदीर्घ-
तस्य जलघेष मध्ये केतुमासं वर्षम् । एवं निषधनील-
माख्यवद्गन्धमादनैराहतमिच्छाहतं नवमं वर्षम् मूलपा-
कप्रमिलाहतयज्जे ६८२ पु० दृश्यम् । "गन्धमादन-
शब्देषु पुरुषः सङ्घं राक्षसैः" । "गन्धमादनपात्रे" त्र
परेत्पपरगण्डिकाः" भा० भी० इक्ष० । "ततः
किपुरुषावासं सिद्धिचारणसेवितम् । दशगृह्णैः दुरोभाषः
पर्वत गन्धमादनम्" भा० य० १५८ अ० । "तथैवा-
परेण पूर्वेषु च माख्यवद्गन्धमादनौ नीलनिषधा-
यतौ" भाग० ५।१६।१०२ । एवं सर्वत्र पुंस्त्वम् कचित्
स्त्रीवत्त्वमपि । "यस्य चोपवनं चाद्यां गन्धवत् गन्धमादनम्"
कुमा० । "अत्र गन्धवत्गन्धमादनम्" इति ध्यागन्तुक
पाठ । प्राचीनपाठस्तु "सुगन्धिर्गन्धमादन" इति पु-
लिङ्गान्त । अतएव क्षीरस्वामिना "गन्धमादनमन्ये
चेत्यत्र गन्धेन मादयतीति गन्धमादन" इति व्याख्याय
प्रयोगे च पुल्लिङ्गता दृश्यत इत्याशयेनोक्तं "सुगन्धि-
र्गन्धमादन इति" कालिदास इति" मल्लिना० ।
स च मेरोर्दक्षिणस्वविष्कम्भरूपं यथाह विष्णुपु०
"इलाहृतमनुक्रम्य "चत्वार उपपर्वताः । "विष्कम्भा
रचिता मेरोर्योजनायुतसुच्छिताः । पूर्वेषु मन्दरो
नाम दक्षिणे गन्धमादन । विपुलं पश्चिमे भागे
सुपार्श्वोत्तरे स्मृतः" । तत्र च केतुहणो जम्बुः ।
यथाह तत्रैव "कदम्बसङ्घे जम्बू च पिप्पली वट एव च"
तत्र वनं नन्दनं, चैत्ररथ, गन्धमादनाख्यं, वा कल्पमेदात्
व्यवस्थितं तत्र विष्णुपु० "वनं चैत्ररथं पूर्वं दक्षिणे गन्ध-
मादनम् । वैभ्राजं पश्चिमे तद्वदुत्तरे नन्दनं स्मृतम्"
इत्युक्ते गन्धमादनाख्यवनवत्त्वं तस्य । "तान् विष्कम्भान्
गिरीतुषक्रम्य" भाग० ५।१६ । देवोद्यानानि च भवन्ति
चत्वारि नन्दनं चैत्ररथं वैभ्राजकं सर्वतोभद्रमिति ।
चैत्ररथवनवत्तोक्ता । सि० शि० "वनं तथा चैत्ररथं विचित्रं
तेजस्वरोगन्दननन्दनञ्च । हृत्पाङ्कजं यङ्गुतिङ्गं सुराणां
ध्याजिष्णु वैभ्राजनिति प्रसिद्धम्" इत्युक्ते नन्दनवनवत्त्वम् ।

“यद्युपोट मङ्गाभङ्ग सङ्गतोऽसमानवसम् । सरांशो-
तानि जगत्तरि देवभोग्यानि सर्वदा” विष्णु ५० उक्ते-
नात्त मङ्गाभङ्ग सर । “सरांशोद्वेतिपदव्यस्त मानवसम्
मङ्गात्तुद” अतस्मान्न यदाक्रममिति” सि०गि० उक्तेनात्त
मानवम् सर । सरसां कल्पमेवास्मान्मभेदे । अतदादिनि
रामसैम्यस्यवानरभेदे च “गन्धमादनवायो च प्रणितो
गन्धमादन । ओटीयनसहस्राणि हरीषां समकर्मत”
भा० व० २८८० । तत्पूर्वतन्व्ये श्वमभेदे न० उदा-
हृतविष्णु ५० वाक्ये दृश्यते ।

गन्धमादनी स्त्री गन्धेन माद्यतेऽनया मादि+करणे लुट्
 णिप् । १।मादिद्यायं त्रिका० ॥गन्धारी १श्रीकानामद्रव्ये
 च राजनि० । [माध्यायं ॥राजानामगन्धद्रव्ये च राजनि०।
 गन्धमादिनी स्त्री गन्धेन माद्यति मादि-णिनि ङीप् ।
 गन्धमार्जारः पु० गन्धप्रधान मार्जार । सहायजनौ
 लटाधर । [ध्यायं लतायाम् भाषण० ।
 गन्धमालती स्त्री गन्धेन मालती । गन्धशोकिमातृकपु-
 गन्धमालिनी स्त्री गन्धमानाऽस्त्यस्या रनि ङीप् मन-
 वक्ष्ये णिनि वा इत० । १।उत्तमानागन्धद्रव्ये लटाधर ।
 गन्धमुखी स्त्री गन्धो मुखेऽस्या । १।हुण्द्व्याम् (हुं ण) ।
 षट्ठार्यचि० । १।धामोदिसम्भवति त्रि० । स्थियां साङ्गत्वात्
 ङीप् । [षण् । (गन्धभाटान) लताभेदे वैदकम् ।
 गन्धमुगहः पु० गन्धं सुगहयति सुगह+गल्कारोति णिच-
 गन्धमूलः पु० गन्धप्रधान मूलं यस्य । १।गुणप्रभद्रव्ये ११प्रख्या
 ११शब्दाश्च स्त्री टाप् राजनि० । ११गन्धां स्त्री यमर जाति-
 त्वात् ङीप् । वा कप् कापि थग इत्यम् । गन्धमूलिका
 १।भाकन्द्रां ११गन्धाश्च राजनि० । [राजनि० ।
 गन्धमूषिका उस्त्री० गन्धप्रधानः मूषिक । हुण्द्व्याम्
 गन्धमूषी स्त्री खल्व मूष मूषी गन्धप्रधाना मूषी । हुकु-
 न्द्व्यां हेमच० । [११प्रहसि च शब्दमा० ।
 गन्धसृगः पु० गन्धप्रधानो सृग । १।गन्धयोनौ कसूरीकृते ।
 गन्धमैथुनः पु० गन्धेन गन्धप्रायेण मैथुन मैथुनारम्भो यस्य ।
 हये लटाधर । [राजनि० ।
 गन्धमोदनः पु० गन्धेन मोदयति सद-णिच्-ल्यु । गन्धके
 गन्धमोहिनी स्त्री गन्धेन मोहयति सह-णिच्-णिनि
 ङीप् । चम्पककलिकायां राजनि० ।
 गन्धयुक्ति स्त्री गन्धानां गन्धद्रव्याणां युक्तियोजनविशेषः।
 इ०च० ७।गन्धे गन्धद्रव्ययोजनप्रकारभेदे । गन्धयुक्तिश्च
 ह्रस्वयोजनभेदश्चिह्निता तल्ल ७७अ०दृष्टिता यथा

[illegible]

द्रव्यगणे चतुर्विक्लयेन भिद्यमानानाम् । अष्टादश जा-
यन्ते शतानि संहितानि निशत्या । प्रत्यवतिभेदमिच्छ-
चतुर्विक्लये गणो यतस्तस्मात् । प्रत्यवतिगुण कार्यं
सा सङ्ख्या भवति गन्धानाम् । पूर्वेण पूर्वेण गतेन युक्तं
स्थानं विमान्यं प्रवदन्ति सङ्ख्याम् । दृष्टाविकल्पैः
क्रमशोऽभिनीय नीतिं निवृत्तिं पुनरन्यनोति । द्विती-
न्द्रियादभागेरगुरुं पतत तद्वत्कशैवेयौ । विषयादपक्ष-
दङ्गना प्रियङ्गुसुखारसा केय । स्फुक्तात्पक्षगणां
भांस्याच्च कृतैकप्रपञ्चभागा । सप्ततवेदचन्द्रैर्मन्त्रयन्त्र-
त्रीकृण्दुक्ता । षोडशके कक्षयुटे यथा तथा भिन्नितै-
चतुर्विध्यैः । येषांष्टादशभागास्तोऽस्मिन् गन्धादयो
योगा । नखतगरतुक्कयुता जातीकर्पूररुद्रगङ्गतो-
द्भोधा । शुद्धमधुध्या गन्धा कर्तव्या सर्वतोभद्राः ।
जातीफलपत्रैककर्पूरसोपितैः सहकारमधुसिक्तैः । नक्षत्रो-
द्भुत परिजाताश्चतुर्विक्लपरिणतहीनैः । सर्जरसन्धोवा-
चकसमन्विता येऽत्र भूपयोगास्तैः । त्रीसर्जरसवियुक्तैः
ज्जानानि सवासकत्वगम्भिः । कोप्रोशीरवतायुक्तसाम्रि-
ङ्गुपनपथ्या । न्यकोलोत्कृष्टपुट्टाद् द्रव्यमितय सचतुर्वि-
चन्दनतुक्कभागौ शुक्लार्धं पादिका त्व शतयुष्या । कटु-
हिङ्गुलघुलघूयाः केसरगन्धाश्चतुर्योति । सप्ताह गोमूत्रे
हरीतकीचूर्णसयुते क्षिप्त्वा । गन्धोदके च भूयो-
विनि क्षिमेहन्काष्ठानि । एलात्कृपलाङ्गमधुनरिचैर्नाग-
शुष्पङ्गुलैश्च । गन्धाम्भः कर्तव्यं कक्षित्वा च स्थितान्य-
स्मिन् । जातीफलपत्रैककर्पूरैः कृतममैकशिखिभागैः ।
अमृचूर्णितानि भानोर्भेरीचिभिः शोधणीयानि । वर्ष-
प्रसादं वदनस्य कानि वैशद्यमाश्लस्य सुगन्धितां च ।
संसेविता । ओलसुखां च वाच कुर्वन्ति काष्ठान्यसङ्ख्याया-
नाम् । काम प्रदीपयति रूपमभिव्यनक्ति सौभाग्यभाव-
हति वक्त्रसुगन्धितां च । अर्जं करोति कफजाय निहन्ति
रोगांश्चाम्बू समेयमपरांश्च शुणान् करोति । युक्तैश्च
कूर्चैश्च करोति राग रागश्च पूषफलातिरिक्तम् । चूर्णा-
धिकं वक्त्रमिगन्धकारि पलाधिकं साधु करोति गन्धम् ।
पलाधिकं निशि हितं सफलं दिवा च मोक्षान्यथाकर-
णमस्य विहन्मनैश्च । कक्षोत्पुगलवसोफलापरिजातैरा-
भोदितं मदसदाहृदितं करोति । “वेष्ट्यमपिरागगन्ध-
वृत्तिविदः” इत्यं ।

गन्धरसः पुं गन्धयुक्तो रसोऽस्य । शोके । (फुलसक्तु) स्याते
उपशान्तभेदे । गन्धश्च रसश्च इति । २ सानोदरसोः द्विवं ।

“अज्ञातं गन्धरसोपपन्नम् (अन्नम्)” भा० उ० १६ अ०
“शीतस्वास्तकल्पस्य दिव्यगन्धरसस्य च” भा० भौ० १२ अ० ।
गन्धरसाङ्गकं पुं गन्धरसो अङ्गे यस्य कप् । श्रीनेटनाम्न-
गन्धद्रव्ये राजनि० ।

गन्धराजः पुं गन्धानां गन्धयुक्तानां राजा टच् सभा० । १ स-
नामख्याते शुष्पमध्वाने दृष्टे २ मङ्गरदृष्टे ३ कक्षयुगयुक्तौ च
राजनि० । गन्धेन राजते राज-अच् । ४ जवादिनाम-
गन्धद्रव्ये पुं ५ गन्धद्रव्ये च ठे लि० ६ चन्दने म० राजनि० ।
७ मन्त्रीनामगन्धद्रव्ये स्त्री ङीप् शब्दचन्द्रिका ।

गन्धर्व्वं पुं गन्धमानोदभवति अर्व-अच् इत० शक०,
गा० स्तुतिरूपा गीतिरूपा या याचः रङ्गीन् वा धार-
यति छ-व भोर्गमादेशो वा । १ षोडशके २ मङ्गभेदे कक्षरी-
भङ्गे ३ चन्दनराभवसम्बन्धे च अमरः । अमरराभवसम्बन्धु
जन्मभरणयोर्मध्यमवः यातनामरीरवान्, सुप्रमाणी
वा । “गन्धर्वा पतयोमम” भा० वि० १० अ० । चैरिन्द्रोऽप्यशौ-
पदीवाक्यम् । अमरराभवसम्बन्धे सत्वान्तरमध्ये आनेव-
कारी सत्वभेद इत्येव युक्तम् । स च सुहृते दर्शितो यथा
“अथातोऽनातुप्रप्रतिषेधीयं व्याख्यास्यामः” इत्युपक्रमे
“देवास्तथा शत्रुगणाश्च तेषां गन्धर्व्वयक्षा पितरो भुजङ्गा ।
रक्षांसि या चापि पिशाचजातिरेभोऽष्टधा देवगणो
महात्मा” इत्यष्टधा विभक्त्यः । “हृष्टात्मा शुचिर्नवमान्तरो-
पसेवी स्वाचारः प्रियपरिशीतगन्धमाख्यः । न्यस्तन् वा
प्रहसति चारु चाक्षयशब्दं गन्धर्व्वमहपरिपीडितो महत्यः”
इति तदुपहासिष्टसङ्घसङ्क्रमम् । “ते पतञ्जलस्य काप्यस्य
न्यहामैव तस्यासीदुदुहिता गन्धर्व्वदहीता” शत० ब्रा०
१४।६।१। । “गन्धर्व्वेणानातुपेण गृहीता आविष्टा”
भा० १४।६।१। । “गन्धर्व्वतैकसिद्धां हरितकीं गोऽ-
न्धुना पिबेत्” अस्य व्याख्यायां “गन्धर्व्वतैकमेरुवृक्षतैकम्”
तदुक्तं । तस्य च गन्धर्व्वरूपकभेदपादतुल्यफलकत्वात्त-
यात्वम् । ५ गायनमात्रे लि० भेदि० । ६ देवगायने देवयोनि-
भेदे पुं अमरः । तन्नाम्ने “रथ सयोजयामासुर्गन्धर्व्वैर्न-
माक्षिभिः” भा० व० १६।१ अ० । “गाव रङ्गयन् दृष्टुं दकानि
वा धारयति गवि उपपदे छ-व भोर्गमादेशः इति
ता० ब्रा० भाष्ये भाषोक्तोक्तः । ७ रक्षिधारके शोमा-
दित्वादी । “गन्धर्व्वोऽस्य रक्षानामन्तमात्” क० १, १६१, २,
“गन्धर्व्वं शोमः” भा० १।७।१ गन्धर्व्वो अक्षिनाके अस्यात्”
क० ६, ८५, १२ । “गन्धर्व्वो रङ्गीनां धारयः” भा० ।
“गन्धर्व्वं इत्या पदमस्य रक्षति” ६, ८१, ४। “गन्धर्व्वं अक्षिनां

स्तुतीनां वा धारक आदित्यः” भा० “गतकृतारत्नसरयु
गन्धर्वमस्तुतम्” अ० ८.१.११ । “गन्धर्वः गन्धर्वस्योना
धत्तारं चर्यम्” भा० “दिव्यो गन्धर्वः केतवः” यजु० ११,
७, “गन्धर्वः स्तुतिरूपम् धारयतीति गन्धर्वः धविता”
वेददी० । गायने । “विश्वामित्रोऽसि तस्योदयात् दिव्यो
गन्धर्वः” अ० १०.१२६५ दिव्य इति विशेषणाय गायन
मात्रपरत्वम् । अत एव यन्दादिभिः । “अस्मिन् कले
मनुष्ये क्व पुण्यपाकविशेषतः । गन्धर्वस्य समारम्भो
मर्त्यगन्धर्व उच्यते । पूर्वकल्पकृतात् पुण्यात् कल्पादावप्य
चेदुभयेत् । गन्धर्वस्य, तादृशोऽसि दिव्यगन्धर्व उच्यते”
इति गायनरूपगन्धर्वविभाषेण द्वैविध्यमुक्तम् देवयोनि
गन्धर्वस्य वस्त्रपुराणे एकदशविधा उक्ता यथा
“अभ्राजोऽङ्घ्रिर्विभ्राजो चर्यवर्चोऽस्मात्तु यथा । हस्तः
सुहस्तः स्याद्व्येव मूर्ध्नि च मङ्गलमना । विश्वामित्र
कृतास्तु गन्धर्वैकादशयोग्यः” ।
जटापरेण तस्मान्मान्ययोक्तानि यथा “हृद्वा जह-
पितृयो हस्तो विश्वामित्रकृता । गोमायुस्तु य-
र्जन्दिरेवमाद्यायते स्मृताः” । देवगन्धर्वस्य द्विविधा
केचित् मौनेयाः केचित् प्राधेयाश्च तत्र मौनेया कण्ठ-
पथ्या दक्षसुतायां सनिनामिकाया जाताः श्रोत्र, प्राधे-
याश्च प्राधायां तत्पथ्यां जाता द्य इत्येव भा० अ० १५.५०
उक्ता यथा “भीमसेनोपसेनौ च सुपर्णौ वरुणकृता ।
शोभतिर्हृतराष्ट्रश्च सूर्यवर्चोऽयं सप्तमः । सत्यवागर्कपर्वश्च
प्रयुक्तश्चामिष्युतः । भीमश्चिरयश्चैव दिव्यात सप्त
विह्वयौ । तथा शालिग्राम राजानु पर्जन्यश्च तद्वदेव ।
कविः प्रह्लादश्चोपा भारद्वाजश्च पौण्ड्रः । इत्येते देव-
गन्धर्वौ मौनेयाः परिकीर्त्तिता । अथ प्रभूतान्मान्यानि
कीर्त्तयिष्यामि भारत । । अथवदां मनुं वशामसुरां
भार्गवप्रियाम् । अमृतां सुभगां मासीमिति प्राधा व्य-
जायत । विह्व पूर्णश्च यक्षी च पूर्णायुश्च महायया ।
ब्रह्मचारी रतिपुण्य सुपर्णश्चैव सप्तमः । विश्वामित्रश्च भा-
रुश्च सुचन्द्रो दशमकृता । इत्येते देवगन्धर्वौ प्राधेयाः
परिकीर्त्तिताः” सारोचिप्रमन्त्रे ह गन्धर्वौ अरि-
कायाः पुत्राः यथा इति० १५० । “अरिटा ह महा-
सत्त्वान् गन्धर्वानमितौजसः” इत्युक्ता “एव मन्त्रान्ते
तात । शर्गः सारोचिषे स्मृतः” । जातिपरत्वे स्त्रियां
होय् । “नैव देवी न गन्धर्वी न यक्षी न च किन्नरी”
रामा० अ० ८.१५० । पथ्यामपि होय् “गन्धर्वौ पुत्रका

यक्षा त्रिभुवनचराश्च ये । तथैवापमरसः सर्वौ राक्षसे-
समा गतिः” । “दृष्टान्तवदकाणां गन्धर्वोऽगर्भमासु”
मनु । ऋषिभेदे पु० ‘भारतव्यास्य वरुण्य नव भेटादि-
शामय । इन्द्रोपकणेरभासात्मवर्णौ गमन्निमान् ।
नागहोपकाया शीस्य गन्धर्वस्तथ वारुण्य । अयमु नव-
मकोपा ह्रीप सागरस्युतः” । गन्धर्वो देवताऽस्य कथं ।
गान्धर्वश्चक्षुभेदे “समोऽस्मिन् नाम मन्त्रे । ममास्मिन्
प्रयोगमङ्गलारविमङ्गलमन्त्रम् । गान्धर्वमादन्त्य यत प्रयो-
क्तुर्न चारिहृषा पित्रयश्च हस्तो रघु । विपाकभेदे च
“गान्धर्वः समयार्क्य” मनुः ।

गन्धर्वनगर अ० अरिष्टनेत्रके आकाशोत्थिते ह० ४० उक्ते
“अपुरे अपुरगजे विहति” तस्य कानभेदे विपाक
ह० ४० ६० ७० उक्तो यथा । “गन्धर्वपुरा काशान् रश्मिर्लक्षं
हिरण्यविक्रितिव” इति० । गन्धर्वानां नगरे च । “हरो-
नामसमासाद्य हाटकानभित प्रभु । गन्धर्वरचित
देशमजयत् पाण्डुरसत । तत्र तिसृङ्गुलभावात्
मण्डूकाख्यात् । हवीसमान् वेभे च वरुणस्य ग-
न्धर्वनगरास्तदा” भा० ४० १० ५० । अजुनीसरदि-
म्बजयोक्तौ । गन्धर्वपुरादोऽप्यत्र ।

गन्धर्ववधू स्त्री गन्धर्वस्य वधूरिव प्रकृता । शर्वा २ श्रीहा-
नामगन्धर्व्ये च राजनि ।

गन्धर्वस्तोत्र ५० इति० गुह्यककोकोपरित्ये विद्यावरककोकसा-
धोनिर्वाष्टे स्थाने । तत्स्थानकम् तत्प्रामिदुस्थानि च
गुह्यककोकोक्तान्नगरं काशे च दर्शयति यथा ।

“गान्धर्वस्त्वेष लोकोऽमी गन्धर्वश्च शुभप्रदाः ।
देवानां गायनाद्येते चारणा स्तुतिपाठका ।
गीतशास्त्रमिगीतेन तोषयन्ति नराधिपान् । सुवर्ण
च धनाश्चाश्च धनकोमेन कीर्त्तिताः । राक्षसं प्रहाद-
न्त्यानि सुवासंश्च धनान्यपि । इत्यादिपि सुगन्धर्वीनि
कर्पूरादोऽन्येभ्यः । ब्राह्मणेभ्यः प्रयत्नानि गीतिं
गायन्त्यङ्गुलिशम् । स्तुतायेव मनकोपां नास्त्रास्त्रोक्त
अथा । तेन सुखेन गन्धर्वलोकोपां विविधते ।
ब्राह्मणास्त्रोपिता यद्वा गीतिविद्यार्जितैर्धनैः । गीत
विद्याप्रमाणेन देवर्षिर्नरदो महान् । मासो वैश्वर
लोके वै श्रीयम्भोचातिप्रसन्नः । तन्मुच्यते नरदोऽमी
देवानामपि दुर्धमौ । नादक्यो यिवः बाष्पाद्वादिद्या-
विदां हितः । यदि गीत कश्चिदुगीत श्रीमद्विरा-
त्मकम् । मोचन्तु तत्पुण्यं प्राक्तं चाग्निधमन वा तयो ।

गीतस्य यदि गीतेन नाप्नोति परमं पदम् । रुद्रस्यातृष
रोभूत्वा तेनैव सह भोदते । अस्मिन्नो के सदा काल स-
तिरेषा प्रगीयते । तद्गीतमात्रया पूज्यो देवो हरिहरौ
सदा । इति श्रुत्वा नृपयाव माप पुरमन्मन्मनोहरम् ।
शिवशर्माथ पप्रच्छ किं संज्ञं नगरन्विदम् । गन्धान्वितम् ।
असौ विद्याधरो लोको नानाविद्याविशारदाः ।

गन्धर्वविद्या स्त्री इति । सङ्गीतविद्यायाम् । [विदग्धे इत्यम् ।
गन्धर्ववेदे पु० इति । सामवेदस्योपवेदे सङ्गीतमूलपत्रे उप-
गन्धर्वहस्त पु० गन्धर्वस्य ऋगभेदस्य हस्त पाद इव पत्रमस्य ।
एरण्डवृक्षे हारा० । कप । तत्पार्थ क्षमर । सुहृतेन
तत्पत्राक्षय्योत्पत्तिरभिहिता यथा “गन्धर्वहस्तसम्प-
कगन्धमासाटक्षकपूरीकारगन्धर्वचित्रपदीना पत्राण्या-
र्क्षणि क्षयणेन सहोदृशतेऽनुवक्ष्य स्त्रे हवते प्रक्षिप्यावर्ण्य
गोयलक्ष्मिर्हो हयेदेतत्पत्रक्षय्यस्यपदिशति वातरोगेषु” ।
गन्धलता स्त्री गन्धान्विता लता । प्रियङ्गो शब्दार्थः ।
गन्धलीलुप लि० ०० । गन्धलोभातिशयवत्यां सुषुप्तिकायां
गन्धर० ।

गन्धवत् लि० गन्धो विद्यतेऽस्य मत्तम् मस्य व० । गन्धयुक्ते
“गन्धवद्गुहिरचन्दोषिता” रघु । स्त्रिया ङीप् । सा
च २४० यस्याम् कर्त्तुस्य गन्धाया सत्यवत्याम् श्रव्यासमातरि
तस्याकाङ्क्षाभक्त्यप्राप्तिं भा० भी० ६२४० उक्ता यथा
“एवमुक्ता वर यत्रे गात्रसौगन्ध्यसुत्तमम् । सचा-
स्यै भगवान् प्रादान् जनस्य काङ्क्षितं भुवि । ततो लब्ध-
वरा प्रीता स्त्रोभावयुष्मभूयिता । जगाम सह ससर्ग-
पिण्याङ्गु तर्कमया । तेन गन्धवतीत्येव नामास्या प्रथित
भुवि । तस्यास्तु योजनाद्गन्धमालिघ्नम् यच्चरा भुवि ।
तस्या योजनगन्धेति ततो नामापर स्मृतम् । इति
सत्यवती कृता लब्धा वरमस्तुतमम् । पराशरेण सयुक्ता
सद्यो गर्भं सुपाव सा । जज्ञे च यद्युगादीषे पाराशर्यः
स वीर्यवान् ।”

४४ राधा मेदि० ५ नवमस्त्रिकाया रत्नभा० ६४ रात्राम-
गन्धद्रव्ये लटा० ७ वायुपुर्यांश्च यथाह ऋगेन्द्रसंहिता
यथा “वायोर्गन्धवतीं लङ्घ्ये तपीतध्वजां शृणु । बलवद्
भूतसंलुप्तं सर्वरत्नविनिर्मिताम्” । काशीख० १२४० “इमां
गन्धवतीं रस्यां पुरीं वायोर्विज्ञोक्तय । वाक्स्या उत्तरे
भागे महामान्यनिधे ! विज ।” इति गन्धवतीपुर्यां
स्वरूपं ते निरूपितम् । तस्या प्राच्यां कुबेरस्य आज-
त्योवाक्या पुरी । तदुत्तराध्याये । मेदिनिकोषे “अथ

गन्धवती पृथ्वी पुरीभिर्द्वाराचमातरतीति” पुरीमेदार्थकता-
भावोक्तोः शब्दकल्पद्रुमे तन्मूलकशब्दस्योमे च यरुण
पुरीपरत्वकथनं प्राभादिकमेव । वरुणपुर्यास्तु निम्नो-
चनीति नाम यथोक्तं भाग० ५ । २० । १० । यथा
“तस्मिन्मन्त्रे पूर्वशान्तेरोर्देवधानी” नाम दक्षिणतो
धाव्यां सयमनो नाम पञ्चाहारुणीं निम्नोचनी
नाम उत्तरतः सौम्या विभावरी नाम”

गन्धवत्कलि न० गन्धो वत्कलेऽस्य । (दारचिनि) त्वचे ।

राजनि० । [गन्धवल्लीत्ययत्र राजनि० ।

गन्धवल्ली स्त्री गन्धान्विता वल्ली । सहदेवोत्तमायाम्
गन्धवह पु० गन्धं वहति वह-अच् इति । १ वायौ क्षमरः
“आम्राणि वान् गन्धवहः सुगन्ध” भट्टिः “दिग्-
दक्षिणा गन्धवहं सुखेन” कुषा० । २ गन्धयुक्ते नाय-
कभेदे पु० । “नमालता गन्धवहेन चुम्बिता” नैष० ।
अत्र नायिकापक्षे गन्धवहशब्दस्य नायकभेदपरत्वम् ।
३ गन्धधारिणाले लि० । “आकाशात्तु विजुषीणात्
सर्वगन्धवहः शुचि । बलवान् जायते वायुः स यै
स्पर्शयुष्णो मत” मनु । “वायुर्गन्धवह” भाग०
२ । १० । २० । ३ नायिकाया स्त्री क्षमर ।

गन्धवहल गन्धं वहति वह-वा० अल्च् गन्धो वहस्योऽस्य
वा । १ सितार्जकवृक्षे २ चेतकलस्याश्च राजनि० । [लक्षे ।

गन्धवारि न० गन्धद्रव्यवासितं वारि । सुगन्धद्रव्यवासिते
गन्धवाह पु० गन्धं वहति वह-अच् उप० ४० । १ वायौ
क्षमर । “प्रसरदसमवाणप्राणवद्गन्धवाह” गीतगो० ।
२ कस्तूरीवृक्षे हेमच० । ३ नायिकाया स्त्री ङीप् हेमच०
गन्धविह्वल पु० गन्धेन विह्वलयति वि+ह्वल-णिच्-अच् ।
गोधूमे शब्दच० । [राजनि० ।

गन्धवीजा स्त्री स्त्री गन्धो वीजे यस्या । मेधिकायाम् ।
गन्धवृक्षक पु० गन्धप्रधानो वृक्षः संज्ञायाम् कन् । १ चालवृक्षे
राजनि० । [अच् । १ ककोषे । शब्दच० ।

गन्धव्याकुल पुन० गन्धेन व्याकुलयति वि+आ+कुल-णिच्-
गन्धशटी स्त्री गन्धप्रधाना शटी शा० त० । यस्याम् शब्दच०
गन्धश्रीक न० गन्धप्रधान शकम् शा० त० । गौरसुवर्णश्रीके
राजनि० ।

गन्धशालि पु० गन्धप्रधानः शालिः । क्षामोदवति धान्यभेदे
(पाचमती) प्रसिद्धे सुगन्धके शाली । “गन्धशालिः
सुष्ठुरो हृद्य” पितृश्रमप्रणुत् । छाडुविदाहश्रमन
सत्यगर्भस्मिरत्वकम् । ईषद्वातप्रशमनः सत्यकफवह-

मदं राजनिषण्णो तद्गुणाः समासेन दर्शिताः ।
 गन्धगुणित्वेनो स्तो गन्धयुक्तः सुखो गन्धमन्दयाः १ नि
 होम् । कुन्द्यां राजनि ।
 गन्धशेखर पुं गन्ध गेहरेण । कदापि भगवदे
 हारा । [गन्धमन्ते उटा ।
 गन्धसार पुं गन्धयुक्त सारो यस्य । चन्दनहृत्ते श्वरः ।
 गन्धसारण्य पुं गन्ध सारयति सृ-चिच्-लु । ॥ इह स
 योनामगन्धयुक्ते रत्नमां । ॥ उट्टगहृत्ते राजनि ।
 गन्धसोम न० गन्धार्दं सोमो विपुर्दं । ॥ उट्टे हारा
 चन्द्रोद-दि तम गन्ध ।
 गन्धचारिका स्त्री गन्ध हरति हृ-स्तुम् टाप् चापि यत
 रत्नम् । परमहृत्सायां गन्धाद्वेगचारिकायां क्षियाम्
 गन्धमात्रा ।
 गन्धा स्त्री गन्ध-चिच्-लु, गन्ध+चन्द्रल्य णच् वा । गामो-
 दहेतो चम्पकनिकादाम् गन्धरत्नां । गन्धाम् राजनि-
 शमापण्णो भरत । ॥ गामो-गुह्यायां क्षियाम् । [हारा ।
 गन्धास्तु स्त्री गन्धयुक्त कामु । कुन्द्याम् (कुंवा) ।
 गन्धाजीव पुं गन्धेन गन्धयुक्तो जातोपि या+जीव-लु ।
 (गन्धवेद्ये) गन्धवर्णजि लटाधर ।
 गन्धाद्य न० गन्धेनाद्य । ॥ लपादिनामगन्धयुक्ते च
 राजनि । श्वरहृत्ते पुं राजनि । ॥ गन्धपत्न्यायां
 (गन्धमादाय) लृप्-यय्यां इतद्वगाम् । ॥ चारामयोत्तमा-
 यास्तु स्त्री राजनि-लृप्-यय्यायां स्त्री गन्ध-लृप्-यय्यायां
 लि । "यन्त्यतिरसो दिव्यो गन्धापः सुमनोहर"
 भूषदाभन ।
 गन्धाधिक न० गन्धोऽधिकोऽयम् । तच्छुद्धि ने राजनि । [राजनि
 गन्धास्ता स्त्री गन्धयुक्त श्वरो रसो यस्याः । यन्वीलपूरके
 शम्भार पुं न० गन्धयुक्तलि ण-लु उप-सं । ॥ देवभेदे "क
 श्वीराः सिन्धुवीरोरा गन्धारादयकाश्या" भा० भो० लृप्-
 मासान्नपटोक्षी । "पवित्रतो मेधावी गन्धारानेयोप-
 शब्धयते" आ० उप० । "गन्धारराजपुत्रोऽभूच्छुनिः शो-
 वसकाया" भा० आ० ६३० । ॥ तत्तुयेपु न० न० । ततो भवा-
 यादौ कष्पादि णच् । गन्धार तद्भवने लि०
 क्षियां होम् । गन्धारी वा च यत्तुनिद्वयोधनमातरि ।
 गन्धाराः यमिजनोऽस्य सिन्धु-गन्धार-लु । गन्धार-
 पितादिकमेव गन्धारदेवमाक्षिणि लि० ।
 गन्धारि पुं गन्धम् कृष्णति क-लु इत० । गन्धारदेवे ।
 "स्वर्गमल्लबोध्य गन्धारीषामिवादिता" क० १११६ ।

गन्धं शेषद्वयं तर्कयति कश्च गीरा० हीम् । गन्धारी
 गर्भमादाय उभयमन्धमाये मातुष आह्वय "गीमन्तने
 इत्याम् गन्धारीषामविशेष । गन्धारा देवा । तेषां चम्प-
 न्द्विन्दु विजातिरिव तद्देवता यस्या येषा यया शोभताः
 तयाह्वयति । इहा गन्धारीषां गर्भधात्रिणीनां स्त्री-
 यामविवाह्यते तर्कयती दीनिरिव । तावासादय री-
 मादिविचर्तयन्ता दाक्षे निविहन्ताद्योमी रोमदा भवति
 यत शोभतीति" [कतायां मन्त्रः ।
 गन्धाला स्त्री गन्धावावति यस्यांति कश्च-लु । (त्रिवति)
 गन्धाली स्त्री गन्धवर्ति यस्यांति कश्च-लु गीरा० हीम् ।
 (गन्धमादाय) कतामेदे श्वर । इत० गन्धवे स्त्री च ।
 गन्धालीगर्भ स्त्री गन्धावो गन्धवे स्त्री गर्भे वहा ।
 यस्यां वादाम् राजनि ।
 गन्धास्मन् पुं गन्धयुक्तोऽस्मा मा० न । गन्धवे श्वरः ।
 गन्धाटक न० गन्धानां गन्धयुक्त्यामापदम् । चन्दनाद्य-
 एव गामोदाद्वगन्धेपु ।
 देवताभेदेन देवादेवकारगन्धयुक्तमेता यदा "चन्दनागुर-
 कर्तुरचोरुद्रुमरोचना । लटामांशो कविमुता दक्षे
 गन्धाटक विदुः । चन्दनागुरक्षुविरेकुरुद्रुमदंष्टका ।
 लटामांशोभरमिति विद्योर्गन्धाटकं विदुः । चन्दना
 गुरक्षुर्दत्तमाददकुरुद्रुमम् । कुहोद कृष्टकुरुद्रुमं
 गन्धाटक युग्मम् । सारुप चन्दनं चोररोचनागुररेव
 च । मद भृगुहोत्रं न कक्षीरोचन्दमयुतम् । गन्धा-
 टक विनिर्दिष्ट गन्धेयस्य मण्डेयम्" मारटा० लि० ।
 "चन्दनागुरकर्तुरोचनानुद्रुम मदम् । रक्तचन्दन-
 क्षुविरे गावपदपदाकृतम् । लक्ष्मणाक्षीरकुरुद्रुम रक्त-
 चन्दनचन्दनै । ज्योरागुरकर्तुरे शीर गन्धाटक
 विदुः" मेरुतन्मम् ।
 गन्धाक्षा स्त्री गन्धेनाक्षयति या+ङ-च । रक्तवक्षाम् ।
 "मानतो कुरुक्षेत्री गन्धाक्षा मूषकं तया" सुतत ।
 गन्धि न० गन्ध-लु । तच्छुद्धि ने राजनि ।
 गन्धिक पुं गन्धोऽप्यस्य ठु । गन्धके गन्धो गन्धयुक्त
 पक्ष्यानेमाप्यस्य ठु । गन्धवर्णजि ।
 गन्धिन् लि० प्रयक्त गन्धोऽप्यस्य इति । प्रयक्तानोद्वुक्ते
 "अनोक्तकाकमितप्रयगन्धी" "क्षिः यमीवाकनानि"
 "गान्धिनियसिगन्धिनि" भूषेराकृतिगन्धिनि "रत्न" "क-
 क्षैव गन्धि नो रस नो क्षिपि त च गन्धवत् । गन्धने
 उगसो दुष्टा तत् प्रयक्त प्रयक्ते" भा० आ० १२३० ।

निरदां टीप् । “गाव सुरन्निगन्निस्वमया दुग्गुलुगन्ध-
य” भा० धातु० ७८५० । सा च ० सुरानामगन्धद्रव्ये
धमर । [गन्धिपलादयोऽप्यत्र ।

गन्धिपण्यं पु० गन्धि गन्धयुक्तं पण्यं मय । सप्तम्यदे राजनि० ।
गन्धेन्द्रिय न० गन्धस्याहकमिन्द्रियम् गा० त० । प्राप्ते-
न्द्रिये तत्र प्रथिव्य गोपपद्मं “पार्थिवो गन्धो गन्धेन्द्रिय
सर्वमूर्तिषूहो गुरुता चेति” सुश्रुत । तस्य यथा
पार्थिवता तथा सुक्तावल्या समर्पित यथा

“प्राप्तेन्द्रिय पार्थिव रूपादिषु सध्ये गन्धस्यैव
व्यञ्जकत्वात् कुट्टुलगन्धव्यञ्जकधृतत्वात् न च दृष्टान्ते
स्पर्शकीयरूपादिष्व्यञ्जकत्वादसिद्धिरिति वाच्यं परकीयरूपा-
द्याव्यञ्जकत्वस्य तदर्थानादु न च नकारावगन्धव्यञ्जकत्वे-
नामैकानामिति वाच्यं तस्य सत्तुरसाभिव्यञ्जकत्वात् यद्वा
परकीयेति न देयं पात्रपनीतसुरभिभागस्य दृष्टान्तस्य-
सम्प्रदाय न च प्राप्तेन्द्रियसंघिकपक्षे गन्धभावव्यञ्जकत्वात्
तत्र व्यभिचार इति वाच्यं द्रव्यत्वे सति इति विशेष-
णात् ।” अहिकमिन्द्रियगन्धे उक्तम् । [अन्तुभेदे त्रिका० ।

गन्धो(म्बो)रु पु० गन्धप्रधानं पौष्टं वा द्रव्यं । प्लवसे
गन्धोत्कटा स्त्री गन्धेन उत्कटा उपा । दसनकण्ठो राजनि०
गन्धोत्तमा स्त्री गन्धेन उत्तमा उत्कटा । मदितायाम् धमर
गन्धोद् न० गन्धवशांसितसदृशं गा० त० या उदादेश । गन्धद्रव्य
वाचित्तये “वाचित्तमार्गे गन्धोदै” भाग० ६।।।।।८ ।

उदादेशाभावे गन्धोदकमव्यत्य गन्धयुक्तिगन्धे उदा० ।

गन्धोपजीविन् पु० गन्ध गन्धद्रव्यस्यपजीवति उप+जीव-
णिनि । गन्धवर्षिजि । “दनकारा स्त्रपकारा ये च
गन्धोपजीविनः” रामा० अयो० ८१।। ५० ।

गन्धोलि(नी) स्त्री गन्ध-लोहि-रा टीप् । ययाम् ।
टीप् । १ भद्रपुलायाम् नेदि० ।

गन्धोली स्त्री गन्ध-सर्पिर्ने वा० प्लोचस् गौरा० टीप् ।
वरटायां (बोमता) धमरः ।

गभ न० भग+प्रभो० वर्धविपर्ययाः । भगे । “षाहन्ति गभे
पभो निगन्तीति धाक्” यजु० २९।१२ “गभे भगे
वर्धदिवर्धद” वेदटी० “गभे एटिमनस्यत्” २१।४।१४
“काहन्ति गभे पभो निगन्तीति धाक्” यत० गा०
११।१।६ ।

गभस्ति पु० गभ्यते प्रादते गभ-ट गा० विपयस्य गभस्ति
भाहयति गभ-स्तिप् । [किरये, २५५० च । १५५-
५।५। २५५।५। स्त्री नेदि० वा टीप् । “दधा

राजन् । हती सर्दां सूर्यं पाति गभस्तिभि” भा०
य० १११५० । “निजवदनमलिनमयगभस्तिभि सुध-
यति” भाग० ५।८।२७ । “गभस्तिधाराभिरिव द्रुतानि
तेजासि भानो” मट्टि । ४५५५।५५५५ ५५५५
द्विप० निवण्टु । “दृष्टू कम्पा वड्डना गभस्ती”
५५५५।५५५५ । “भगस्ती वाह” भा० । “धा रज्ज्वो-
गभस्ती स्वरयो” २५।२ । “गभस्ती वाहो” भा०
५५५५ च “पाथी वै गभस्ती पाथिभ्या स्तेनं
पावयति” गभस्तिपूतनिरुक्ती यत० द्या० ४।।।।६ ।
“कृषोऽगुभ्यां गभस्तिपूत” यजु० ७।१ । “गभस्तिभ्यां
पाथिभ्या पूत” वेदटी० ।

गभस्तिनेमि पु० गभस्तय एव चक्रं तस्य नेमिरिप । गभ-
स्तिरूपचक्रमध्यस्थस्य सूर्यात्मनो नेमित्तत्वे परमेष्ठरे ।
“गभस्तिनेमि सत्वस्थ” विष्णुस० । “गभस्तिनेमि
श्रीपद्म” भा० शा० ११५० विष्णुस्तुति ।

गभस्तिपाणि पु० गभस्ति पाणिरिवास्व रसाकर्षणाय । सूर्यो
देवस्य० गभस्तिकरादयोऽप्यत्र । गभस्तिहस्ताद्वे दृश्यम् ।
गभस्तिमत् पु० गभस्तयोभूत्वा सन्तस्य मत्तम् । सूर्यो यद्-
रत्ना० । तस्य सहस्रकिरणत्वात्तथात्वम् । “पनव्यपायेन
गभस्तिमानिव” रघु गभस्तयोनित्यं सन्त्यत्र मित्रयोगे
मत्तम् । २ पातालभेदे न० यद्-र० । “वाह्नादकारिण
गुह्या मणयो यत्र गुप्रभा” । दिवाकररश्मयो यत्र
प्रभा तन्वन्ति मातपम् । शशिनश्च न शीताय निशि द्यो-
ताय केवलम्” विष्णुपुराणेकस्ते तस्य सर्वदा मणयादि-
दीप्तिमत्तात् तथात्वम् । १ दीपभेदे पु० गन्धर्वगन्धे दृश्यम् ।

गभस्तिहस्तं पु० गभस्तयो हस्ता इव अकार्षणाय यस्य ।
सूर्यो त्रिका० । “सूर्यं किरणजातेन वायुयुग्मेन सर्वतः,
जगतो जलमादत्ते हस्तस्य द्विजसप्तम ।” विष्णुपु०
उक्तेस्तस्य किरणद्वारा अकार्षणकत्वात् तत्किरणानां
तस्य हस्तत्वत्वम् । [नेतद्व्यमह मट्टम्” काशीय० ।

गभस्तीय पु० काशीय्ये विद्मभेदे “गभस्तीयो सङ्गानिद्र-
गभि ति० गभ्यति नीरमस्य गभ-धाधारे इन् भवानादेश ।
गभीरे । “गभी सङ्गते सन्त-किप् गभिप्ल गभी-स्सा-
यिनि । “तेषां हि धाम गभिप्ल् सप्तद्विदम्” पण०
७।७।।।

गभीका स्त्री गभीरे कामति कै-क एयो० रलोप । (गाभार)
उत्सभेदे तस्याः पक्षम् पण्यं हरितक्या० तस्य सुपु तद्विग
सुपि प्रकृतिविह्वता । गभीका तत्पदे स्त्री ।

शतृ+पथि+सव्यम् प्राप्नोति । "यत्ते समधिगच्छन्ति यद्यनैते तत्र
 तद्वनम्" मनुः ।
 अतु+प्राप्नो पयाद्वने अतुकरणे च । "तम् पापं मृतवा
 भूया तद्वत्तुनतुगच्छति" अतुति "युतेरिवाद्यं क्षुतिरन-
 गच्छा" रघु । "अतुगमनयमागोमर्गं दुर्नयम्" माच ।
 अतु+पथि+गते गतो मध्यगतो च । "भानो यथादमर्गं
 गतः ॥६॥११॥" "अनर्गता मदनवर्गिणोऽप्यवकी या"
 उद्भटः ।
 अप+अपाये वित्ते पजनकक्रियायाम् । "वा कन्यापजनमात्र
 समीपात्तत्र धीमत" भा० द्रो० १४४० ।
 अपि+स्तकारणात् प्रवेये "अतु पागपिगच्छतु" अथ० १॥१॥
 अपि+आमिष्टत्वेन गतो । "अतुरागादने राम टिप्पणा तम-
 भिगच्छति" रामा० अयो० २ अ० । सव्यगतो च
 "अभिगन्ताभि मगिनीं मातरं च तेषां च" याज्ञ० ।
 अत+पोषे, "यदावगच्छे दायत्यामनिष्ट भुवनात्मन" मनु ।
 प्राप्नोति च "कृतो युद्धं जातं नरोऽवगच्छेत्" भा०
 उ० ७४० श्लो० ।
 आ+पयाद्देवविभागप्रवेगगतो । "आगच्छ विस्वयासायां
 चण्डिके । कुरु सविधिम् दुर्गाशाङ्गमन्त्र" धनुषोऽभ्या-
 समागत्य भा० आ० १८७४० । "आगता वत जरेव हि-
 मानेते सेव्यतां चरतरङ्गिणी" उद्भटः । शोषे "आगमो
 निष्कलसालं भुक्तिजोकापि यत् नो" । आ+गम-
 णिच् । अमायां प्रतीक्षायाश्च आत्म० "आवदागम-
 यतेऽथ मन्देन्द्रान्" नैप० । आगमयते कावचम् । "कर्म-
 दिपु सर्वेषु अध्ययुः समे प्रमागमयेत" शाखा० नौ० ४॥६॥
 अघि+आ+प्राप्नोति "आध्यागमश्च भगवत्प्राप्तिं न च सुनि-
 र्दारणी" भा० आ० ६६४० ।
 अतु+आ+अतुल्यतो सव्यगतो पयाद्वतो प्रत्यागतो
 च "अव्यागतो यत्प्रतिषेधो अव्यमत" यजु० १८१६ ।
 "अव्यागतो कर्म समाप्नोति भवतः प्रत्यागमिष्यति" वेददी० ।
 मन्वे च । "किञ्चित् पश्यत्यव्यागतः" यत० भा०
 १४६॥११॥७ । "अव्यागतः अमनुष्य" भा० ।
 अमि+आ+आमिष्टत्वेनागतो "सर्वेलाभ्यागतो गुरु" मनु
 सव्यगतो "क्रमादभ्यागत इष्यम्" याज्ञ० । प्राप्नोति च
 उप+आ+अमीपागतो "वनादारादुपागत" रामा० ।
 "तपोनिधिं वेदं च मासपमातम्" शकु० । उपस्थितो
 षष्ठ० । "कथमापडुपागत" भा० स० २६०६४० ।
 मति+आ+पराद्व्यागतमने (यतो गतिक्त्वम् उपरागतो) "ए-

आत् प्रत्यागतं मूरं भाव्यांश्च गतयौवनान्” आण० ।

“प्रत्यागतस्यैव पुनस्तथैव” प्रा०त० ।

उद्+ऊर्गगतौ उत्थाने अक० । “इत्युद्गता पौरवधू-
स्त्रेभ्यः षष्पन् कषा” रघु० । उद्गम० । उत्पन्नस्य गतौ
च “ऊर्ग” प्राणा ह्युद्गच्छन्ति यून स्यविर आयाति” मनु० ।
अभि+आ+आभिसृष्ट्वेनागमने । “अभ्युद्गतास्त्वा वयमद्य
सर्वे” भा०आ० ८८अ० ।

प्रति+उद्+प्रतिगच्छोक्त्य उत्थाने अक० । “तमागतमभिप्रेक्ष्य
प्रत्युद्गस्य परन्तपा” भा०आ० १६८अ० । (आगवाडा)
गतभेदे सक० । “प्रत्युद्गगासातिथिमानिधेय” । “प्रत्यु-
द्गतमिवावुष्णै” । “प्रत्युद्गता पार्थिवधर्मपत्न्या” रघु० ।
“प्रत्युद्गगाभागमनप्रतीत” कुमा० ।

उप+समीपगमने । “पृष्टास्तपच्छन्ति सारमेया इवा-
मिषम्” । “सदनसुपगतोऽहं पूर्वमभोजयाने” प्रबोधच० ।
“सुप्ता मृत्ता प्रसृता वा रजोयत्नोपगच्छति” मनु० ।
प्रतिज्ञायाम् उपगम ।

अभि+उप+प्रतिज्ञायाम् स्वीकारे च । “वयमभ्युपगच्छाम
कण्ठेण त्वां प्रघर्षितम्” हरिव० १३० । अभ्युपगम० ।
आभिसृष्ट्वेन समीपगतौ च “गच्छन्भ्युपगच्छन्ति यशसेऽ-
र्थाय भाविनि” भा० १२४अ० ।

नि+नियमेन प्राप्नोति । “हिते मित्रे निगतावु हन्ति वी-
रान्” ऋ० १०।११२।५ । “निगतान् हननाय नियमेन
प्राप्नान्” भा० । निष् । निश्चयेन बोधने च निगमो वेद ।
निगमकस्यतरोर्गणित फलम् भाग० १।१।१ । उक्त-
स्थार्थस्योपसंहारे च निगमनशब्दे विवृति ।

निर्+निष्क्रमणे । “अधिविध्ना त्व या नारी निर्गच्छे-
द्दुपिता षट्हावु” मनु० । विशेषेण प्राप्नोति च । “पुरुषा
प्रेक्षतामेके निर्गच्छन्ति धनार्थिनः” भा० य० २५८अ० ।
परा+पराहत्य गमने परिगतौ च । “यहै मन परागतं
यद्दुर्मिह वेह का” अथ० ७।१२।४ । “विद्यया तत्ता-
रोहन्ति यत्न कामाः परागता” शत०ब्रा० १०।५।४।१६ ।
व्याप्नोति च । “स्फुटपरागपरागतपद्मजम्” माघ ।

परि+परितो गतौ “यथा हि मेरुर्भगवता(स्य्येण)नित्यशः
परिगम्यते” भा०य० २०४ अ० । वेष्टने च “अथ स कच्छ-
दङ्गुलज्जाद्यादिभि परिगतोऽप्यलङ्कृतवाद्यधि” मट्टि ।

प्रति+वैपरीत्येन गतौ (यत आगतिसत्त्वैः गमने) “मषसु
प्रतिगमिष्वामसावत्” शकु० । “अधीतां योगहीनस्य विद्या
प्रतिगतामिव” रामा० सुन्द० १८अ० ।

वि+विशेषेण गतौ विच्छेदे विगमे च । “अवनितलविगतैः,
भूतसर्वै” भा० द्रो० ३७अ० । “ततो निशा साव्यगम-
न्नाहात्मनाम्” भा० आन० ६४अ० । “अज्ञा च नो मा-
विगमत्” मनु० । “अभिभक्तुरस्य विरहाभिगमा-
दिति सन्ध्यापि सपदि व्यगमि” भाव ।

सम्+सङ्ग्रे अक० आ० । “यत्न देवा समगच्छन्ति विश्वे” ऋ०
३०।८२।६ । “सङ्गच्छन्त मया सार्द्धं नेकेनैकनराशन” भा०
अयो० १५१अ० । “जले स्थले चान्वरीये गङ्गासागर-
सङ्गमे” प्रा०त० । “परम भगवन्नेव सगमिष्ये त्वया सह”
भा० व० ३०६ अ० । “दिष्ट्वा मे सङ्गतं यथा” भा०
सम्यग्गतौ पर० सक० । “सङ्गच्छ पोक्षि ! सौम्यं माम्”
भट्टि । गमे कर्मविशेषे उपपदे कर्त्तरि ख । त्वरन्तम
हृदयङ्गम भुजङ्गम पत्न्यादि । उरध्वादिषु उपपदेऽपि ड ।
उरग भुजग त्वरग हृदग धनग इत्यादि ।

गम पु० गम-यथायथ भावादौ अण् । १।जिगीषोर्गता-
याम्, २।पथि, अमर इदूतभेदे, ४।गमने, च । ५।अप-
य्यालोचिते अध्वनि भेदि० । ६।सहकृपाठे हेम० ।
गम्यते कर्त्तृणि अण् न इङ् । ७।गम्यमाने मार्गादौ ।
“अश्वसैकाङ्गम” पा० तत्त्व गमने “दृष्टिहृदस्विकवटै-
र्विद्धि स्थान गमागमौ नस्तः” पट्पञ्चाशिका ।

गमक त्रि० गमयति गम-णिच्-ण्वुञ् । १।गमयितरि २।बोधके
च “सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समास” मङ्गभा०
“यत् प्रौढत्वसुदारता च तत्रसा यश्चार्थतो गौरवम्
तच्चेदस्ति ततस्तदेव गमक पाण्डित्यवैदग्ध्ययो” भा-
ल्लतीभा० । ३।स्वरभेदे । “गमक सन्धुतिस्थानस्थाना
श्रव्यन्नराश्रयात् । स्वरौ यो मूर्च्छनामेति गमक स
इहोच्यते । कश्चित् स्फुरितो चीनो भिन्न स्थविर
एव च । आहतान्दोलितौ चेति गमका सप्त कौ-
र्त्तिता । माधपौषनिशायान्तु शेषप्रहरमात्रके ।
साधके सन्निधे स्थित्वा गमकान् सप्त साधयेत् । दाक्षि-
णात्मा हरिप्रोक्तौ गायन्ति गमकानिमान्” सङ्गी०दा०
गमथ पु० गम-अथच् । पथिके उक्त्वद् ।

गमन न० गम-भावे ल्युट् । स्वाश्रयसयोगविभागासम-
वायिकारणे १।क्रियामेदे । “प्रसारपञ्च गमन कर्म्मार्थानि
पञ्च च” “भ्रमण रेचन स्रन्दनोर्द्ध्वचलनमेव च । ति-
र्थ्यगमनमप्यत्र गमनादेव लभ्यते” भाषा० । उत्प्रेषण-
शब्दे १०८६।४०।विवृति । २।जिगीषोः प्रयाये च अमर ।
गमिन् त्रि० “मविप्रति” गम्यादथ, पा० गम-भञ्जे इति ।

भाविगमनके स्त्रियां स्त्रीम् । “गम्यादीनामपसङ्ख्यानम्”
वार्तिकोक्ते चामगमोऽद्यादौ द्वितीयातः समा० । लट्प्रत्यये
ऽपि तद्वगे कर्माणि न पठ्ये चाम गमी ।

गमिष्ठ लि० गमिष्ठायने गता-गन्तु-प्रतिपादने इष्टम् । गन्तु-
तमे । “किमङ्ग वा प्रत्ययसि गमिष्ठ” अ० १।१८।३ ।

गम्ब(न्त) गमौ भ्वा० पर० सक० सेट् । गम्बन्ति अगम्बीत्
अगम्ब । मोपप्रत्यये क्तिप् गमौ गम । मोपप्रत्यये गमौ
गम इति भेदः ।

गम्भान् लि० गम-वा० अन् भुगागमय । गम्भीरे “अपा
गम्भान्तुदेद मङ्गत्वा” यत् ० ११२० । “गम्भान् गम्भानि
गम्भीरे” वेदटी० । वेदे सप्तमीकोपः ।

गम्भार न० गम-विच् गम निम्नगति विभक्तिं भ्-अच्
इत् । लट्प्रत्यये निषवट् । “इहल्लेय गम्भारेय प्रतिष्ठा”
अ० ०।१०६।६ । “गम्भारेय गम्भारेय जलेय” भा० ।

गम्भारिका स्त्री गम-विच् गम निम्नगति विभक्तिं-
भ्-अल् कापि अत इत्त्वम् । (गम्भार) इत्त्वभेदे राजनि० ।

गम्भारी स्त्री गम गतिभेद विभक्तिं अच्, क जल वि-
भक्तिं टुपो० कस्य ग इत्यन्ये चय स० गौरा०
होष् । (गम्भार) इत्त्वभेदे अमर । गम्भायां फल

श्रुत्य वा अण्प्रत्यये लुपि प्रकृतिवृद्धिः । गम्भारी
तत्फलत्वे पुष्पे च स्त्री । “गम्भारी भद्रपथी च स्त्री
पथी” मधुपर्णिका । काश्मीरी कश्मीरी हीरा का-

श्मीर्य पीतरोहिणी । लण्डना मधुरसा मङ्गाकुसुदि
कापि च । काश्मीरी लवरा तिल्ला वीर्य्या मधुरा-
युर । टीपनी पाचनी मेथ्या भेटनी अमयोयजित् ।

टीपल्ल्यामयूलायोविण्दाह्वरायङ्गा । तत्फल इ-
हण्ड इत्य युव केय रसायनम् । वातपित्तहृषारक्तस्य
मूलविषयम् । खाडु पाके हिम स्निग्ध लवरास्त

पिबन्वन्त । हृन्दाह्वरापातरक्तपित्तघ्नतण्डुयान् भावप्र-
गमिष्ठ लि० गम्भान्+प्रतिपादने इष्टम् टिप्पोप । गम्भीर-
तमे । “अपा गम्भान्तु देति एतद्वाप गमिष्ठ यत्नैप

एतत्तपति” गत० ब्रा० ७।१।१८ ।
गम्भीर लि० गम्भान् अलमल गम-इरन् लि० भुगागम ।
निम्नस्थाने अगमे, अमर । “इतगम्भीरस्त्रीस्त्री

निम” नैप० । शब्दे शब्दे “स्निग्धगम्भीरनि-
षेपमेकल्लन्दगमास्थितौ” रघु । शम्भीरायें च
उपादि० । शम्भीरे, ५ पद्मे, इष्टगम्भान्भेदे च पु० ।

‘सरे सत्वे च गमौ च लिप् गम्भीरता युभा ।

गम्भीरवेदिन् पु० गम्भीरं गङ्ग यथातथा वेत्ति विद-स्थिति ।

“चिरकालेन यो वेत्ति विद्यां परिचितानपि । गम्भीर-
वेदो विभवे स गतो गङ्गवेदिभि” राजप्रसीयोक्त

चिह्ने, १ गङ्गे । “अङ्गुय हिरदस्थेय यन्ता गम्भीर-
वेदिन” रघु । गम्भीरवेदिन पुरः कञ्च करोन्ने”

भाष । लृच् । गम्भीरवेत्तु “त्वग्भेदात् येषितस्त्रात्
नस्य कथनादपि । आत्मानं यो न जानाति स
स्यात् गम्भीरवेदिता” मृगचर्मीर्योक्तचिह्ने गङ्गे ।

गम्भीरिका स्त्री गम्भीर-स्त्रार्थे क सञ्ज्ञाया कन् वा कापि
अत इत्त्वम् । १ गम्भीराया नद्या शब्दभेदे च । “कौ-

हिल्य सिन्धुनद सरयूगम्भीरिका रयाह्वा च । गङ्गा-
कौमिक्याद्या सरितो विदेहकाग्वाणा,” इह० स० ६।५० ।

शम्भीभेदे “गङ्गा गम्भीरिका याश्च सदाश्रित्वास्तयैव
च” सुश्रुत । शब्दभेदे “हृताधिमन्यो निमिषो इह-

गम्भीरिका च वा” सुश्रुत । तद्गल्लय तत्रैव उक्त यथा
“इहविहृषा अस्मिन्पट्टा सद्गुण्यतेऽभ्यन्तरतश्च याति ।

स्त्रावगाढा च तमसिरोग गम्भीरिक्तेति प्रवेदन्ति
तज्ज्ञा” ।

गम्य लि० गम-पवर्गान्तत्वात् कर्मादौ यत् ॥ गमनोदे श्प्रत्यये
च । अर्थायें यत् । गमनयोग्ये । “गम्यान्पि तीर्थानि

कीर्त्तितान्यसगमानि च” भा० व० ८२ । “यानिकायां स्त्रिय
यच्च गम्यां रङ्गसि याचित” भा० आ० ८२ अ० ।

“गम्य त्वभावे दातृणां कन्या कुप्यात् स्वयं वरम्” याज्ञ०
“समानच खेदविगमो गम्यायामगम्ययाश्च तत्र नियम

क्रियते इय गम्या इयमगम्येति मङ्गाभाष्यम्” “खेदयतीत
खेदो रोग इन्द्रियनियमासामर्थ्यं वा” इति कैयट

तथा च अगम्यानिप्रेषस्य इतराभ्युत्पन्नफलकतया सदा-
रगमने दोषाभावे विवरणम् ।

गम्यमान लि० गम-कर्माणि गमन् । १ वृत्तमानगतिकर्षेणि ।
२ बुध्यमाने च “गम्यमानाऽपि क्रिया विभक्तौ प्रयोजिका”

व्याख्याय । “गम्यमानेऽर्थे” सि० कौ० भूतिप्रयोग ।
गम्यादि न० “भविष्यति गम्यादय” पा० उक्ते भविष्यदर्थे

इतिप्रत्ययान्तशब्दसूत्रे ति च “गमी आगमी भावी
प्रस्थायी प्रतिरोधी प्रतियोधी प्रतिबोधी प्रतिवायी

प्रतिषेधी इत्येते” पा० ग० । “गम्यादीनामपसङ्ख्यानम्”
वार्त्ति० तद्याग्रे द्वितीयातवृद्धय । चामगमी ।

गय पु० रामायणप्रसिद्धे । वानरभेदे । “कोटीशतहतो वापि
गयो गवय एव च । वानरेन्द्र कौमरीयौ दृष्यन्

प्रसंगदृश्यताम् भा० व० २८२४०। २४विधानराजपुत्र-
भेदे, तत्कथा “हविर्धानाहविर्धानो विदूरासुत पट-
सुतान्। वरिषदङ्गय शुक्र लण सत्यजित व्रतम्”
भाग० १।१५४०। प्रियव्रतवर्गोद्धवे २राजभेदे तत्कथा यथा
“मक्राद्विपुत्रो गयो राजर्षिप्रवर उदारप्रवा सजा-
यत। साक्षाद्गवतो विष्णोर्जगद्विरक्षया गृहीतसत्वस्य
कक्षा आत्मवत्त्वादिलक्षणेन महापुरुषतां प्राप्नोति। स वै
स्वर्गमेव प्रजापालनपौषणमीषणोपशालनानुशासन-
लक्षणेनेत्यादिना च भगवति महापुरुषे परावरे
ब्रह्मणि सर्वात्मनापितपरमार्थलक्षणेन ब्रह्मविज्ञरणातु-
सिध्यापादितभगवद्भक्तियोगेन चाभीष्टेण परिभाषित-
विशुद्धमतिरूपरतानात्मने आत्मनि स्वयमुपलब्धमान-
ब्रह्मात्माहमवोऽपि निरभिमान एवावनिमलशुभत।
तस्मैर्षा गाथा पाण्डवेय। प्रराविद उपगायनि।
गयं नृप क प्रतिपाति कर्मभिर्यज्ञाभिमानो वक्रवि-
ह्वर्मेगोप्ता। समागतन्त्री सदस्यति सता सत्सेवकोऽन्यो
भगवत् कथाम्बते। यमस्यपिहनु परया सुदा सती (सत्य)
सत्ताशिषो दक्षकन्या सरिङ्गि। यस्य प्रजा ना दुडहे
धराऽऽशिषो निराशिषो शुणवत्सुसुतोषा। छन्दांस्य-
क्रमस्य च यस्य कामान् दुडङ्गराजहुरयोवलि
नृपा। प्रत्यक्षिता युधि धर्मेण विप्रा यदाशिषां घ-
मयं वरेभ्य। यस्याधरे भगवानध्वरात्मा मघोनि साद्य-
त्युरुसोमपीये। अद्वाविशुद्धाचलभक्तियोगसमर्पितेज्या
फलभाजहार। यत्प्रोणमाङ्गिरे देवतिर्यङ्-
मनुष्यवीरुत्तृणमाविरिह्रात्। प्रीयेत सद्य बह्विध-
जीव प्रीतः स्वयं प्रीतिमगाहयस्य। गयाहायन्या चित्त-
रथ सुमतिररिरोधन इति त्रय पुत्रा वभूवुः” भाग० १।१५।
अमूर्त्तरयस पुत्रे प्रधानयोद्धराजान्गते ४राजर्षिभेदे
तत्कथा।

“गयस्त्वामूर्त्तरयस वृत्तं सृजय। शुश्रुष। यो वै
वर्षशत राजा कृतशिश्टाग्रनोऽभवत्। तस्मै ह्यग्निर्वरं
प्रादास्ततो वष्वे वरं गयः। तपसा ब्रह्मचर्येण व्रतेन
नियमेन च। गुरुणाश्च प्रसादेन वेदानिष्कामि वेदि-
श्रुम्। स्वधर्मेणाविहिंसान्यान् घनमिष्कामि चाक्षयसु।
विप्रेषु ददतश्चैव ब्रह्मा भवतु नित्यम्। अनन्यासु
सर्वथाऽपि पुत्रलब्धे च मे भवेत्। अयम् मे ददत ब्रह्मा
प्रश्ने मे रमता मनः। अविज्ञ चास्तु मे नित्यं धर्म-
कार्येषु पावकः। तथा भविष्यतीत्युक्त्वा तत्पान्तर-

धीयत। गयो ह्ययाम् तत्सर्वं धर्मेणारीनजीजयत्।
स दर्शयौर्ध्वासाम्या कालेष्वापयणेषु च। चातुर्मास्ये
विविधैर्यज्ञैश्चावाप्तदक्षिणैः। अयजन्त्या राजा परि-
संवत्सरान् गतम्। गवा गतसहस्राणि गतमश्ववानि
च। गत निष्कसहस्राणि गवाश्चाप्ययुतानि पट्।
उत्थागोत्थाय समादात् परिसंवत्सरान् गतम्। नक्षत्रेषु
च सर्वेषु ददन्नक्षत्रदक्षिणा। ईजे च विविधैर्यज्ञै-
र्यथा सोमोऽहिराक्षया। सौवर्ण्यं पृथिवीं क्षात्वा य
इमा मणियर्कराम्। विप्रेभ्यः प्राददद्राजा अश्वमेधे
महामखे। जाम्बुनदमवा यूपः सर्वे रत्नपरिच्छदा।
गयस्यासन् सप्तदास्तु सर्वभूतमनोहरा। सर्वकामसहस्रांश्च
प्रादात्तांश्च गयस्तथा। ब्राह्मणेभ्यः प्रक्षेपेभ्यः सर्वभूतेभ्यः
एव च। सप्तसुद्रवन्दीपनदीनदवनेषु च। नगरेषु च
राष्ट्रेषु दिवि व्योम्नि च येऽवसन्। भूतप्राणाश्च
विविधा संश्रप्ता यज्ञसम्पदा। गयस्य सहयो यज्ञो
नास्त्यन्य इति तेऽब्रुवन्। पशुविशयोजनायामा-
त्रि शयोजनमायता। पश्चात् पुरश्चलविश्वेदी ह्यासी-
द्विरण्मयी। गयस्य यजमानस्य सृक्तावज्जमपिहृता।
प्रादात् स ब्राह्मणेभ्योऽयमासांस्याभरणानि च। यथोक्ता
दक्षिणाद्यान्या विप्रेभ्यो भूरिदक्षिणा। यत्र भोजन-
शिटस्य पर्वता पशुविंशतिः। ज्ञेयाः सुकृतमाहिन्यो
रसानामभवसदा। वस्त्राभरणगन्धाना रागयस्य
पृथग्विधा। यस्य प्रभायाञ्च गयस्त्रिषु लोकेषु विभूतः।
वटश्चाक्षय्यकरणः पुण्यं ब्रह्मचरस्य तत्। स
चेन्द्रमार सृजय चतुर्भद्ररस्तया। पुत्रात् पुण्यतर-
स्तुभ्यं प्रा पुत्रमनुतयथा” भा० श्रौ० ६६४०। ५धने
६धनपत्ये ६वृद्धे च निषण्डुः। “इन्द्रो वसुभि परि-
पातु नो गयम्” ऋ० १०।६६।१। “गयं गृह्णामहेतत्।
प्राप्तव्यं गीयते गन्धर्वात्मैति वा गय गृह्णम्” भा०।
“अरक्षद्वागुपे गयम्” ऋ० १।७४।२। “गयं घनम्”
भा०। “परि पाहि नो गयम्” ऋ० ६।७।१।
“गयं गृहं घन वा” भा०। ८धनरीक्षे च। “गयम-
श्नाक यमं वनवत्क्षावसु” ऋ० ५।४३।७। “गवं
गृहमेनरिह वा” भा०। ८वृद्धगते प्राप्तिनि च।
“या नो गयमाविशेय” ऋ० ६।७४।२। “गय गृहं
गत प्राणिजातम्” भा०। १०स्वस्थाने। “हिली गयमादे
अश्वयागात्” ऋ० १०।८६।५। “गय स्तस्यानम्” भा०।
११प्राणेषु वृद्धयः। “वा ह्येषा गयंस्तत्ने प्राप्ता वै गयास्तत्

आपांक्षत्रे तद्यद्गयार्णवत तस्माद्गयस्त्री नाम" गत०
ब्रा० १४।५।१५।७ । गयाऽख्यत्वं यद् । १२गयामदेये
वह्नुव० । "नयस्य यजमानस्य गयेष्वेव मङ्गाकृतम् ।
व्याकृता सरिता ये वै गययज्ञे सरस्वती" भा० गल्य० २६
छ० "गयेन यजमानेन गयेष्वेव पितृन् प्रति" रामा०
अयो० १७०।१ । तेन तद्यागस्यानत्येन च गयेति प्रसिद्धि
१२यसुरभेदे । तत्कथा वायुपु० गयामाहात्म्ये २५० यथा ।

"गयासुरोऽसुराणां स महाबलपराक्रम । यो-
जनानां मपादञ्च गत तत्सोऽप्ययं स्मृत । स्यून
भट्टियोजनानां योऽसौ यैषुवः स्मृत । कोलाहले
गिरिगरे तपस्त्रये सुदारुणम् । बहुपथेषु हस्ताणि नि-
रुक्त्वा स स्थितोऽगमन् । तत्तपसापिता देवा संक्षोभ परम
ययु । ब्रह्मलोकं गता देवा मोक्षुस्ते प्रपितामहम् ।"

ततस्तत्सन्तानादिकृत्तपथस्य तदुत्कथा गतैव यथा

"यदि तृप्तास्तु मे देवा ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा । सर्वदेव
द्विजातिभ्यो यज्ञतीर्थशिवोच्चयात् । देवेभ्योऽतिपवित्रोऽ
हृष्टमिभ्योऽपि शिवाख्ययात् । मन्त्रेभ्यो देवदेवीभ्यो यो-
गिभ्यश्चापि सर्वेषु । न्यासिभ्यश्चापि कर्मिभ्यो धर्मिभ्यश्च
तथा पुन । ज्ञातिभ्योऽतिपवित्रोऽहं पवित्र स्या सदा-
सुरा । पवित्रतास्तु त देवा सत्यसङ्का दिव ययु । इहा-
दैत्य' तथा सृष्टा सर्वे हरिपुर ययु । श्रूयते लोकत्रये-
याते श्रूयता यमपुरी क्षभून् । यम इन्द्रादिभिः सार्द्धं
ब्रह्मलोकं ततोऽगमन् । ब्रह्माण्डमूचिरे देवा गयासुरविशो-
यिता । त्वया दत्ताविकारास्त तान् गृह्णाण पितामह ।।
ब्रह्माग्रवीर्यतो देवान् ब्रह्मामो विष्णु मध्यमम् । ब्रह्मादयो-
ऽमुं वन् विष्णु त्वया दत्तवरोऽसुर" । तद्गुणगाथायुं स्वर्गं
श्रूय लोकत्रयं क्षभून् । देवैरुक्तो वासुदेवो ब्रह्माण स
यथोऽब्रवीत् । गयासुर भार्गवस्य यथार्थं देहि देहकम् ।
विष्णुस्तं ससुरो ब्रह्मा गत्वाऽपश्यद् गयासुरम् । गया-
सुरोऽब्रवीत् इहा ब्रह्माणं त्विदं सङ्गं सपृच्छोत्थाय वि-
धिवत् प्रपतः श्रद्धयान्वित । गयासुर उवाच ।
अद्य मे सफलं जन्म अद्य मे सफलं तप । यदागतोऽति-
थिर्ब्रह्मा सर्वं प्राप्तं भयाद्य वै । योगिन् । योमाङ्गवित्
सर्वलोकस्त्राभिन् । पितरुं रो ।। यदर्धभागतो ब्रह्मन्
तत्सुकार्यं करवाण्यहम् । ब्रह्मोवाच । प्रथिष्या यांनि
मोक्षार्थं इष्टानि ध्वमता मया । यथार्थं न त्व ते तानि
पवित्राणि शरीरतः । त्वया देहे पवित्रत्वं प्राप्तं विष्णु-
मसादत् । अतः पवित्रं देहं त्वं यथार्थं देहि मेऽसुर ।।

गयासुर उवाच । धन्योऽहं देवदेवेन । महेश्वरं भार्यते त्वया ।
पितृयगे कृतार्थोऽहं माश्रये तथैव च । त्वयैवोत्पादितो
देहः पवित्रस्तु त्वया कृत । सर्वेषां प्रकाराय यागोऽ
वश्यं भविष्यति । इत्युक्त्वा सोऽपतङ्गुभौ चैतत्कले गया-
सुर । अर्च्यं तं दिग्भाषित्य तदा कोलाहले गिरौ ।
गिरं कृतोत्तरे दैत्य पादौ कृत्वा तं दक्षिणे ।
ब्रह्मा सन्तसम्भारो मानसात् त्वजोऽस्तुजम्" इत्यु-
क्तस्य कतिचित्काले तपोऽनुष्ठां यतामन्यांय विमोहान् वेवा
लोकपितामह । परिकल्प्याकरोद्वाग गयासुरगरी-
रके । अग्निगर्भापि पद्मान्नीन् सपदादेवानासृजन् ।
दक्षिणाग्निं गार्हपत्याहवनीयो तपोऽव्यय । सभाष-
सयौ देवर्षिर्द्वेयु यथा प्रतिष्ठिता । यथस्य च प्रतिष्ठा
विमोहो दक्षिणां ददौ । कृता पूर्णाहुतिं ब्रह्मा
स्नात्वा चावभृथे हरौ । यथयुग्मं हरौ सार्द्धं समा-
नीय ध्यरोपयत् । ब्रह्मण सरसां चैव सरस्वो-
ष्कृतं शुभम् । यथागते हरौ सार्द्धं गयासुरमपश्यत् ।
चक्षित चक्षितो ब्रह्मा घर्म्मराजमभाषत । या सा
वृष्टे तव शिखा समानीयानिचारयन् । दैत्यस्य शीघ्रं
शिरसि ता धारय ममाग्रवा । विद्युत्कार्यं, यम श्रुत्वाऽ
धारयन्मन्त्रके शिलां । शिलायां धारितायान्तु शशि-
लपासुरोऽचलत् । देवान्नेऽयं रुद्रादीन् शिलायां
निषला क्षिप । तिष्ठन् देवा सकलास्तथेत्युक्त्वा च ते
स्थिता । देवाः पादैर्दक्षिणत्वा तथापि चक्षितोऽसुर ।
ब्रह्माय व्याकुलो विष्णु गत क्षीराब्धिवायिनम् । तदा-
य प्रपतो भूत्वा मत्वा पादस्य तं प्रभुम् । ब्रह्माख्यस्य
मते । नाथ । नमामि जगता पतिम् । गतिं कीर्त्तिनतां
नृणां भुक्तिमुक्तिप्रदायकम् । विश्वक्षेत्रोऽब्रवीत् विष्णु
देव ! त्वा स्तौति पद्मजः । हरिराह्वानयस्व तं
विष्णुं त्वं स तमानयत् । अजमूचे हरि कक्षा-
दागतोऽसि वदस्व तत् । ब्रह्मोवाच । देवदेव । कृते यागे
प्रचक्षस्व गयासुर । शिलायां देवस्त्वपिप्ल्यां स्वकायां
तस्य मन्त्रके । रुद्रादिषु च देवेषु संस्थितेऽसुरोऽचलत् ।
रुद्राग्नीं निषलायं हि प्रसादं कुरु माधव ।। ब्रह्मो-
वाचनं श्रुत्वा स्नात्वा स्वयरीरत । मूर्त्तिं ददौ निष-
लायं ब्रह्मणे भगवान् हरि । आनीय मूर्त्तिं ब्रह्मापि
शिखायां समधारयत् । तथापि चक्षित वीर्यं पुनर्देवं
मयागमत् । आगत्य विष्णुः क्षीराब्धेः शिलायां शस्त्रि-
तोऽभवत् । अगार्हनाभिधानेन पुष्करीकेति नामनः ।

गिलायां निखलार्थं हि स्वयमादिगदाधरः । निख-
लार्थं पञ्चधासीत् गिलाया प्रपितामहः । पितामहोऽयं
फलज्जोय केदार कनकेश्वरः । मङ्गला स्थित स्वयं तत्त
गमरूपी विनायक । गयादित्यसोत्तराको दक्षिणार्क
स्तिष्ठा रविः । लक्ष्मी सोताभिधानेन, गौरी वै मङ्गला-
ज्ञया । आर्यत्वी चैव सावित्री त्रिसन्धेयं सरस्वती ।
इन्द्रो वृहस्पति पूषा पशवोऽष्टौ महावला । विश्वे देवा-
श्चाग्निनेद्यौ भरतो विश्वनायका । सयस्योरगमन्त्वा-
स्तस्य देवा स्वयन्तिभिः । आदितो गदया चासौ
वक्त्रा हृत्य स्थिरीकृतः । स्थित इत्येव हरिणा तस्मा-
दादिगदाधरः । अचे गयासुरो देवान् किमर्थं
वञ्चितोऽहम् । यज्ञार्थं ब्रह्मणे दत्त शरीरममल मया ।
विष्णोर्वचममात्रेण किं न ह्यं निखलोऽहम् । यत्-
सुरैः पीडितोऽन्तर्यं गदया हरिणा तथा । पीडितो
यदाह देवाः प्रसन्नाः सन्तु सर्वदा । गदाधरादय-
स्तुष्टा मोक्षुर्द्वित्यं गयासुरम् । यर ब्रूहि प्रसन्नाः सो
देवान्चे गयासुरः । यावत् पृथ्वी पर्वताश्च यावच्च-
न्द्रार्कतारकाः । तावच्छिलाया तिष्ठन्तु ब्रह्मविष्णु-
महेश्वराः । अन्त्याश्च सकला देवा मत्तान्ता चेतनस्तु वै ।
पञ्चजोय गयाचेल क्रोशमेकं गयाधिर । तन्मध्ये
सर्वतीर्थानि प्रयच्छन्तु हितं नृणाम् । चानादि-
तर्पणं कृत्वा पिण्डदानात् फलादिकम् । सहात्मानि सह-
स्रं पुत्रानाञ्जोद्धरेत्तर । व्यक्ताव्यक्तस्वरूपेण यूयं तिष्ठन्तु
सर्वदा । गदाधराद्याश्च लोकात् भूयात् सखां वनाश्रयात् ।
आर्द्रं सपिण्डकं येषां ब्रह्मलोकं प्रयान्तु ते । ब्रह्म-
हत्यादिकं पापं विनश्यत् च सेविनाम् । नैमिषं
पुष्करं गङ्गां प्रयागं चाविष्ठक्तकम् । एतान्यन्यानि
तीर्थानि दिवि भुव्यन्तरीक्षत । समायान्तु सदा भूषां
प्रयच्छन्तु हितं सुराः । ते देवास्तानि तीर्थानि प्रयच्छन्तु
हितं नृणाम् । पितृणां ब्रह्मलोकं भुक्तिमुक्तिफलं तथा ।
एको विष्णु स्तिष्ठा मूर्तिर्न्यायं सकीर्त्यते बुधैः । तावद्-
गयासुरचेलं श्लातिमेतं सदा भुवि । ब्रह्महत्यादिकं पापं
विनाशयत् सेविनाम् । किं बह्वक्त्या सुरेशाना । युष्मास्ते-
कापि देवता । चेत्तिष्ठेद्दह चापि, समयः प्रतिपाल्य-
ताम् । गयासुरवचं श्रुत्वा मोक्षुर्द्विष्णुदयः सुराः ।
त्वया यत् प्रार्थितं सर्वं तद्भविष्यत्यसंशयम् । पितृणां
वै ह्यवश्यतः सात्त्विकं पिण्डदानम् । आर्द्रादिना नयि-
ष्यन्ति ब्रह्मलोकमगमयम् । अस्मात्पदानं यत्किञ्च या-

स्थानि परमां गतिम् । सनत्कुमार उवाच । देवदेत्त-
वरो दैत्यो हृषितो निखलोऽभवत् ।” ४ अङ्गिरसे छनि-
मेदे गर्गयन्दे दृश्यम् आस्य कृपाऽवाद्यु दातता ।

गयस्मान पु० स्फायी-इद्वौ क्षन्भृतगयर्थात् ल्युट्
नि० यलोप गयस्य धनस्य स्फान् । धनवर्द्धने ।
“गयस्कानो क्षमीवक्षा वसुवित् पुष्टिवर्द्धनः” ऋ० १०।
६१।८२ । “गयस्कान् धनस्य वर्द्धयिता” भा० ।
“एच्च गयस्कानो गोभिरश्वेभिरिन्द्र ।” ऋ० ७।५४।२ ।

गया स्त्री गयो गयाचरुः गयन्तपो या कारणत्वेनास्यस्य
षच् । तीर्थभेदे गयश्चङ्गे तत्कथा उक्ता ।

वायुपु० गयाभा० १८० तन्माहात्म्यं यथा

“वक्ष्ये तीर्थवरं पुण्यं आद्धादौ सर्वतारकम् ।

गयातीर्थं सर्वदेहे तीर्थेभ्योऽप्यधिकं श्रेष्ठम् । गयासुर
क्षपस्तेमे ब्रह्मणा क्रतवेऽर्धित । प्राप्तस्य तस्य शिरसि
शिला घर्म्मोद्घाटयत् । तत्र ब्रह्माकरोद्याग स्थित-
श्चादिगदाधरः । फलश्रुतीयादिरूपेण निश्चलार्धमह-
र्निशम् । गयासुरस्य विप्रेन्द्र ! ब्रह्माद्यैर्देवैः सह ।
कृतयज्ञो ददौ ब्रह्मा ब्राह्मणेभ्यो मृदादिकम् । श्वेतकल्पो
स पाराशरे गयोयागमकारयत् । गयानाम्ना गयास्थाता
क्षेत्रं ब्रह्माभिकाङ्क्षितम् । काङ्क्षन्ति पितरः पुत्राश्चरकाङ्क्ष-
यभीरवः । गया यास्यति यः पुत्रः स नक्ष्त्राता भविष्यति ।
गयाप्राप्तं सुत षष्टा पितृणास्तृप्तवो भवेत् । पञ्चप्रा-
मपि जलं स्रूयता सोऽस्मभ्य किं न दास्यति ? । गयां
गत्वाक्षदाता यः पितरस्तेन पुत्रिणः । पक्षत्रय
निपासी च पुनात्यासम्पन्नं कुलम् । न चेत् पञ्चदशाहं
वा सप्तरात्रं तिरात्रकम् । महाकल्पकृत पापं गयां
प्राप्य विनश्यति । पिण्डं दत्त्वा च पित्रादेरात्मनोऽपि
तिस्रैर्विना । ब्रह्महत्या सुरापानं स्त्रियं गुर्वङ्गनागम् ।
पापं तत्सङ्गलं सर्वं गयाश्राद्धाद्दिनश्यति । ध्यात-
व्योऽप्यन्यजोवापि गयाभूमौ यदा तदा । यज्ञान्ना
पातयेत् पिण्डं तजयेत् ब्रह्म शाश्वतम् । नामगोत्रं सह-
स्रार्थं पिण्डपातमभीक्ष्णते । येन केनापि कर्मैचित्
स याति परमां गतिम् । ब्रह्मज्ञानं गयाश्राद्धं गोमूत्रे-
भरणं तथा । वास उषां कुक्षेत्रे सुहृद्रेण चत-
र्विधा । ब्रह्मज्ञानेन किं साध्यं गोमूत्रेभ्यः भरणेन किम् ।
वासेन किं कुक्षेत्रे यदि पुत्रो गयां ज्ञेयः । गयायां
पर्वकाशेषे पिण्डं दद्याद्विषक्षणम् । अघ्निसासे जन्म-
दिने चाज्ञोऽपि गुरुपुत्रयोः । न त्यक्तव्यं गयाश्राद्धं

सिद्धस्तेऽपि दृश्यन्ते । तथा देवमादेन प्रवक्ष्ये
मणेपुत्र । पुत्र कर्माधिकारी च ब्राह्मणद्वन्द्वोक्त-
भाक् । गीष्वा ब्राह्मणतृतीय सर्वेषां वर्णसिद्धिनाम् ।
एष कुर्वन् नर सव्यक् सतीति विद्वन्मुखात् । सप्त
गयाभिगमन सप्तविंशत्युपातनम् । दुर्लभं किं पुन-
र्नित्यमक्षिप्तं व्यस्यित । प्रमादाद्भिन्ने चोत्ते
मज्जायैव क्रिदायके । मज्जायान्दुयया एतन्मन्त्रे
नाल सगयः । कीकटादिमृतामासु पितृणां तारणा-
य च । तस्मात् सर्वयत्नेन सप्तस्य एविकल्पः । मज्जा-
प्रकल्पान् विमान् इत्यकव्यादिनार्चयेत् । तैस्तुष्टै-
कोपिता सप्तं पितृभिः सङ्गृहेयता । सङ्गृह्योप
वास्य सर्वतीर्थेणय विधि । सर्व्याया कुर्वन्ते
पितासां विरक्षां गद्याम् । दण्ड प्रदमेद्विष्णुगंयां
मत्ता न पितृदः । दण्ड न्यस्य विष्णुपदे पितृभिः
सङ्गृह्यते । न दण्डो हिम्वय धत्ते पुण्य दा पर-
मार्थतः । एष सर्वक्रियां त्यक्त्वा विष्णु ध्याय-
ति भावुक । कथमेव सप्तकर्मणि वेदमेक न
सम्यक्ते । सप्तपृष्ठासु पूर्वस्मिन् सप्तमे दक्षि-
णोत्तरे । सप्तं क्रोडद्वय मान गदेति मज्जाये-
रितम् । पञ्चक्रोड गयाचोत्तं क्रोडमेक गदागिरः ।
तन्मध्ये सर्वतीर्थानि त्रैलोक्ये यानि सन्ति । ब्राह्म-
णद्वयो गयाचोत्तं पितृवामन्योर्दिष्टं च । गिरसि
ब्राह्मणद्वयस्तु कुलाभं गतपुत्रैर् । गृह्णाद्विहित
मात्रेण गयाया गमनं प्रति । सप्तारोहणसोपान
पितृणाञ्च पदे पदे । पदेपदेऽश्वमेधस्य यत्फलं गच्छ-
तो गयाम् । तत्फलञ्च भवेत्तृणां समस्य नाल
सगय । पायसेनाय चक्षुषा सक्तुना पितृ-
केन वा । तद्वृक्षैः फलमूलाद्यैर्गयाया पिण्ड-
पातनम् । तिस्रोऽधिमध्यादिपिण्डाद्व्येषु योजयेत् ।
सप्तमात्रप्रमाणेन चार्द्रमलकमात्रतः । गभीरतल
प्रमाणेन पिण्ड दद्याद्गयागिरि । उच्चरेत् सप्त गोलापि
कुलमेकोत्तर पतम् । तिलकसूत्रेण खण्डेन गुह्येन
सहतेन वा । केवलेनैव दद्याद्वा दुग्धेन मधुनाय वा ।
पितृभ्यः सप्तं खण्ड पितृभ्योऽन्यमिच्छुः । इच्छते
ऽवाप्नोती भोग्यं हविष्यं मत्तुर्गरीत् । एकत सर्वैव
ह्यनि रसवन्नि मधूनि हि । मृत्वा गदाधरादुत्तम फल-
शुतीर्षास्तु चैतनः । पिण्डाचमं पिण्डदान पुन प्रत्यवे-
जनम् । दक्षिणा चाक्षकसप्तोर्ध्वप्राङ्मुख्य विधि ।

नावाहनं न दिग्बन्धो न दोषो दक्षिणमुखः । मज्जा-
गदेन कर्तव्यं तीर्थप्राङ्ग विचक्षणैः । अग्न्यावाहिनाः
कावे पितरोयान्ता मति । तीर्थे सदा बहन्त्येत
तस्मादावाहनं न हि । तीर्थप्राङ्ग प्रवक्ष्ये पुर-
कनकाङ्गिभिः । कायं क्रोडं तथा कोभं त्यक्त्वा काया-
क्रियां निगम्य । मज्जायां कभीलो च भूयादो बलवाक्
शुचि । सर्वभूतहितं कर्तुः स तीर्थफलमनुते । तीर्थो-
प्यनुसरन् धीर पापघ्न दूरतश्चक्रते । पापघ्नं
तत्र विनये यत्नं कर्मकारतः । तीर्थेषु ये नरा
धीरा कर्म कर्तुनि सदा । यदा मज्जापटो बद्ध बन्धु-
चायव्यक्तस्य । मविगनि पर्याप्तं मज्जा मज्जापरायदा ।
याऽऽश्चो वैतरणी नाम नदी त्रैलोक्यविभुता । वायतीया
गदाचक्रं पितृणां तारणाय वै । क्षातो गोदो वैतरण्या
त्रि एव । कुचपुत्रैर् । तदाश्वद्वयं गत्वा विमान्
सन्तोषदिधति । मज्जावर्तितान् विमान् इत्यकव्या-
दिनार्चयेत् । तैस्तुष्टैकोपिता सप्तं पितृभिः सङ्ग-
ृहेयता । गदायां नहि तत्पदान यत् तीर्थं न विद्यते ।
शास्त्रस्य सर्वतीर्थानां गयातीर्थं ततो वरम् । भीमकेये
स्वितं सूर्यं कव्यादां चामुके पटे । दुर्लभं सिद्धि
लोकेषु गयादां पिण्डपातनम् । मज्जा कर्तमानेऽहं
यक्ष्ये चन्द्रसूर्ययो । दुर्लभं सिद्धि लोकेषु गयाप्राङ्ग
पुत्रमम् । गयादां पिण्डदानेन यत् फलं सप्तमे नर ।
न तत्फलं मया बहू कल्पकोटिगतेरपि ।
तद्याज्ञाविधिश्च तत्रैव दृश्यः । ‘सन्तुष्टुमार उवाच ।
गयायास्तं प्रवक्ष्यामि गृह्णु नारट । सक्तुदाम् । नि-
ष्कृति पिण्डकर्मणां मज्जाया गोयते उरा । उद्यतये-
द्वयां गन्तुं प्राङ्गं ज्ञाया विधानतः । विधाय कर्पटिभ्यं
ज्ञायां चाभ प्रदक्षिणम् । ततो यामान्नर गत्वा प्राङ्ग-
गेयस्य भोजनम् । ततः प्रतिदिनं गच्छेत् प्रतिपक्ष
विवर्जित । प्रतिपक्षदादपाहताः बन्धुषो न्यत
शुचिः । खड्गहारविभक्तो यः स तीर्थफलमनुते ।
यस्य हस्तौ च पादौ च ननवापि स्रव्यत । विद्या त-
पश्च कीर्त्तिश्च स तीर्थफलमनुते । ततो गयाप्रवेगे च
पूर्वतोऽस्ति महानदी । तत्र तोय सप्तपाद्व्यं ज्ञातव्यं
निर्मले जले । देवादींस्तर्पयित्वाय प्राङ्गं ज्ञायां ज्ञा-
विधि । सप्तवेद्याकोदितमप्यावाहनवर्जितम् । अप-
रेद्याः शुचिर्भूत्वा गच्छेद्द्वै प्रेतपर्वते । मज्जाचक्रं
तत ज्ञाया देवादींस्तर्पयेत् सुधीः । कृच्छ्रं नार्हं

‘सपि हानां मयतः’ मेतपदेते । माचोनावीतिनाभ्यर्च्य
दक्षिणाभिमुखं स्मरन् । ‘‘कव्यवाचोनेल’ सोमो यम-
सौम्यमा तथा । अग्निप्राज्ञा बर्हिपदः सोमपा पिष्ट-
देवताः । आगच्छन्तु महाभागा युष्माभी रक्षितास्त्वह’ ।
‘‘मदीया पितृभ्यो च कुलेजाता कुलाह्वया । तेषां
पिण्डप्रदानार्थभागतोऽस्मि नयामिनाम् । ते सर्वे
हस्मिनायान्तु आजेनानेत शश्वतीम्’ । आचम्योक्ता च
पञ्चाङ्गं प्राणायामं प्रयत्नतः । पुनरावृत्तिरहितं
ब्रह्मलोकामिहेतये । यवसु विधिवत् आहं कृत्वा पूर्वं
यथाक्रमम् । पितृनायाज्ञां चाभ्यर्च्य मन्त्रैः पिण्ड-
प्रदोभवेत् । तीर्थं मेतःप्रदादौ च चरुणा सहतेन वा ।
प्रक्षाल्य पूर्वं तत्स्थानं पञ्चमव्यैष्टयक् पृथक् । मन्त्रै-
स्तेरयं सपुत्र्य पञ्चगव्यैश्च देयताम् । यावन्तिता मनु-
ष्यैश्च गृहीता पिष्टकर्मसु । गच्छन्ति तावदधरा
विहृतस्तथा नृगा । अष्टकाश्च च इष्टौ च गयाया
‘चाचयेऽहम्’ । मातु आहं पृथक् कुर्यादन्यत् पति-
ना सह । हविश्चादे तं मातादि गयाया पिष्टपूर्वकम् ।
गृहीत्वाङ्गुलिना तेभ्यः पिष्टतीर्थेन तत्त्वतः । सक्तुना
‘सृष्टिमात्रेण दद्यादक्षय्यपिण्डकम् । आब्रह्मसम्भ-
यन्तं देवर्षिपिष्टमायया । त्वयन्तु पितरः सर्वे मात-
मातामहादयः । अतीतकुलकोटीनां सप्तदीपनिपा-
सिनाम् । आ ब्रह्मभुवनात् लोकादिदमस्तु तिस्रोदकम् ।
पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः । माता पिता-
मही चैव तथैव प्रपितामही । मातामहस्तुपिता च
प्रमातामहकादयः । तेषां पिण्डो मया दत्तोऽक्षय्य-
सुपतिष्ठताम् । सृष्टिमात्रप्रमाणञ्च आब्रह्मलोकमात्र-
कम् । शमीपत्रप्रमाणं वा पिण्डं दद्याद्गयाशरे । उज्ज-
रेतु सप्तगोत्राणां कुलानि शतसङ्खरेत् । पितृभ्यस्तस्य
भाय्याया भगिन्या हुङ्गितक्षया । पिष्टसुसुमाह्वयसु सप्त
गोत्रा प्रकीर्त्तिता । मिश्रतिर्विश्रितिरिन्द्राः १४ षोडश
द्वादशैव हि । रुद्राश्च ११ वसवश्चैव कुलान्येकोत्तरं शतम् ।
नावाहनं न दिग्वन्धो न दोषो हृष्टिसम्भवः । सका-
रुणेन कर्त्तव्यं तीर्थं आहं विचक्षणैः । पिण्डासनं
पिण्डदानं पुनः प्रत्यवेज्जनम् । दक्षिणा चासंसकल-
स्तीर्थं आह्वयं विधिः ।
अधिकं मदीयगन्ध्याद्वादिपद्वती इत्यम् । गन्ध्याद्वा
फलादेराधारादिकं गयाआज्ञादिपद्वती अस्माभिन्यैरपि
इयां ‘‘यद्याज्ञाफलं किञ्चिन्मिति विविच्यते । ‘‘यद्याज्ञं

पातयेत् पिण्डम्’ इत्यादिबचनजातात् पुत्रादिकतन्त्रा-
ज्ञात् तद्देव्यपिलादिनतं नरकनिवृत्तिमङ्गलोकावाप्ता-
दिफलमवगम्यते तच्च नोपपद्यते । तथा हि सर्वो
हि लोकः स्वेष्टसाधने कर्मणि प्रवर्त्तते तत्प्रष्टव्या च
तत्तदिष्टसाधनं यस्तु साधयति इत्येवं नियमे स्थिते
वैदिककर्मण्यपि तथैव स्नाभीष्टफलवत्येव प्रष्टव्यमिति
नान्यगाभिफले । एवं शास्त्रदेशितं फलमनुष्ठानतयैव
कर्मभिर्जन्यते ‘‘शास्त्रीयं फलं प्रयोद्धारि तत्तत्तत्तत्ता-
दिति’ जैमिनीयन्यायात् । अन्यकर्तृकक्रिययाऽन्यदीय-
फलस्य जननेऽतिप्रसङ्गः स्यात् । ततश्च पुत्रादिकतन्त्राज्ञात्
कथं पितादेवद्वारादिसम्भवः तस्य आह्वाद्यकर्तृत्वात्
इत्येवं प्राप्ते उच्यते ‘‘यस्मिन् जाते एतामिष्टि निर्व-
यति पूत एव स’ इत्यादिबचनजात् जैमिनीयन्या-
यस्य जातेष्ट्रादिभिर्निषिध्यत्वं कल्प्यते । तथा च
पितृादिकतजातेष्ट्रादिद्वारा अज्ञायनादिसंस्कारद्वारा
च यथा तत्ताऽकर्त्तार्यपि पुत्रे फलसुलभ्यते एवं गया-
दिआज्ञाकर्तृबद्धेष्टसाकर्तृरपि उद्गारादिफलसम्बन्ध-
मानापुराणयचनवलादपि सम्भवति ‘‘फलसंयोगस्त्वनोदिते
न स्यादशेषभूतत्वादिति’ जैमिनीयन्यायान्तरेण विधिविशे-
षेणैव फलविशेषसम्बन्ध इत्युक्तत्वात् । तथा च प्रागु-
क्तातिप्रसङ्गस्य शास्त्रातिरिक्तविषयत्वमिति कल्प्यते
‘‘नास्ति वचनस्यातिभार’ इति न्यायात् ‘‘वाचनिकेऽर्थे
न्यायानयतारात्’ इति न्यायाच्च । तत्र वचनान्धोभय-
गतफलसाधनताऽवगता जातेष्ट्रादिषु । तच्च फलं
पुण्याविशेषसम्बन्धनरकादुद्गारो नैत्यन्यदेतत् । भीमा-
दादेवैतद्विनेषितमित्युपरम्यते । कात्यादिस्मृत्यपि फल-
कृतगयाआज्ञास्य तं कर्त्तव्यं वाकरणमिदं प्रत्यवायप-
रिहारमात्रं, सति कामे विशिष्टसन्मानस्य फलम्’ गयायां
पिण्डदानेन पितृणामन्वयो भवेत्’ इत्यादिबचने पितृणा-
पाकरणस्यावश्यकतया तदकरणे प्रत्यवायबोधनात् ‘‘गया-
भिगमनं कर्त्तुं स शक्तो नाभिगच्छति । शोचन्ति
पितरस्तस्य हृषा तस्य परिश्रमः’ इति कूर्मपुराणीयेन
समर्थस्य गयाआज्ञाकरणे ह्येवाजन्मतोक्ते ‘‘जीवतोर्वाक्य-
करणात् प्रत्यवद् भूरिभोजनात् । गयायां पिण्डदानाच्च
त्रिभिः पुत्रस्य पुत्रता’ इत्यादिबचने गयाआज्ञादिकर-
णेनैव पुत्रकर्त्तव्यकारितया पुत्रत्वसिद्धिरुक्तैः । तेन
गयाआज्ञा नित्यमत एव यथाशक्ति ध्येत्तुं ‘‘मित्ये
यथा शक्तुयादिति’ न्यायात् । तथापि सकलकरणमेव

नित्यं तावत्तैव शास्त्रार्थविषये - “सकृत्कृते कृतं शास्त्रार्थं
इति” न्यायात् आहतिबोधकरीषाद्यभावाच्च जन्मतिथ्या-
दिक्रियस्य पुनः पुनः करणाय प्रवृत्ता । पुन करणे तु फला
धिक्यम् “यो भूय धारयते तस्य फले विशेष” इति न्यायात्
“सकृद्गयाभिगमन सकृत्पिण्डप्रपातनम्” इत्यादिवाक्य
मप्याद्यस्यैवावश्यकत्वात् न तु द्वितीयदिर्निरासाद्येभ्यः,
परिचक्ष्वापत्ते । तत्रापि प्रथमयात्रायां येषां प्रेतत्पनि-
धारणार्थं प्रेतपितायाः पिण्डदानभावात् प्रेतोदने कृते
तत्र द्वितीययात्रायां तेषां ते न कार्ये इत्येव विशेषः ।
प्रथमयात्रानन्तरस्ततान्त्व द्वितीययात्रायां ते अपि
कार्ये । अन्यत् सर्वं सर्वानपि यात्रासु समानम् ।
तस्मादसकृते पित्रादौ नरकोट्टारदि यथायथं फल
सकृते तु तस्मिन् पुत्रादेः प्रत्ययायाभाव सत्वाच्च काम-
जासां विविचसन्तानादि पुत्रादिगतं फल भवतीति
सिद्धम् । अत्रेदं विविच्यते प्रागुक्तपुराणादिवचनेषु
गयात्राद्वयं पित्राद्युद्धारः प्रत्ययायपरिहारः पुत्रावा-
प्तिश्च फलत्वेन श्रूयते तत्र गद्यात्राद्वयमसौ किं प्रयो-
जक किमेकैकस्य वा जितय वेति सन्देहे जितयस्यैव
प्रयोजकता तत्र कामभावेदादेकस्य मुख्यफलताऽपरयो-
द्धारता प्रासङ्गिकता वा तथा च यदा पित्राद्युद्धारार्थिना
गयात्रा च क्रियते तदा तदेव मुख्यं फल तत्प्रवृत्तौ
प्रयोजक, प्रत्ययायपरिहार उच्चोत्पत्तिश्च तत्र प्रासङ्गिकौ
अन्वयार्थदीपस्तानुद्देश्यप्रकाशनवत् । यदा तु पुत्रार्थिना
तदनुवृत्तये तदा उच्चोत्पत्तिरेव मुख्यं फल पित्राद्यु-
द्धारस्तु तत्र द्वारमित्येव सिद्धान्तः । एवं पित्राद्यु-
द्धारस्य फलत्वे स्थितेऽप्युना तत्रेदं विचार्यते । उद्धारो
नाम स्नापेक्षयोत्कृष्टस्थानादिनयनं तच्च प्रकृते नारकी-
यदेहविगमनान्तर देवादेहेष्टप्रापिण्यरूपं तच्च न सम्भवति
नारकीयादिदेहादेः साक्षकर्मधारणनया कारणसत्त्वे
दिग्भासकत्ववात् तत्कर्मणां च भोगेनैव नाश्रुत्वात्
“नामुक्तं श्रूयते कर्म कल्पकोटिशतैरपीति” आग-
भात् । ततश्च तद्देहनाय स्नानकर्मकर्मनाम एव
नाम्यथा । तथा च गयात्रादिना कथमुद्धारसम्भवः ।
प्रारब्धकर्मणां भोगादेव ह्येव सति गयात्रादेर्नोद्धारो
जननीय इति कल्पनापि न युक्ता भोगादेव कर्मक्षये
कल्पे गयात्राद्वैफल्यपत्तेः । इत्येव स्थिते उच्यते
कर्मविपाकीकृतानादिना प्रारब्धकर्मक्षयद्वारा यथा
रोगनृपकल्पना तथा प्रकृतेऽपि गयात्रादिना प्रारब्ध

क्षयनागद्वारेण उद्धारकल्पना “नामुक्तं श्रूयते” इत्यादि-
वाक्यस्य तु समवहाप्यस्यैव प्रतिबन्धकस्य सन्नेनामपत्ते
“न हि यच्चनव्यातिभार इति” न्यायात् तथा च गया-
त्राद्वयैव प्रारब्धक्षयजनकपुण्यविशेषजनकता कर्म-
विपाकीकृतानादिशदेव कल्प्यते इति न कश्चिद्विरोधः ।
किञ्च भोगादेव प्रारब्धकर्मक्षयादनन्तरमुद्धारकल्पनेऽपि
न गयात्राद्वैफल्यं पापविशेषैरेकैकयोनिष्वनेकाहसिचय-
णात् फलोन्मुत्पत्तामितरेषामनारब्धफलानां कर्मणाञ्च
गयात्राद्वयमाप्ता भविष्यतीति । अथति च नारकी-
याद्वाद्वारम्भके प्राये उद्धारस्य यद्गोक्तोक्तवापिप्रत्ययैव ।
साक्षकमात्रसारेण तत्रोक्तमात्रेणैव पूर्व इत्येव तु उच्य-
न्ति प्रत्ययायपरिहार एव फल सकृत्पित्रादौ तथा-
कल्पनस्य पूर्वसकृत्प्राप्तं तथैवात्र कल्पनीयत्वम् ।

अथ गयात्राद्वयधिकारिणः । तत्र पुत्रपौत्रप्रपौत्रा
एव प्रधानाधिकारिणः । तद्विधाः सर्वेऽपि गौर्वाधि-
कारिणः । तथा “पुत्रेषु विद्वानेषु नाम्नो वै कारयेन्
स्वधाम्” इत्यादिवचनेन पुत्रसत्त्वेऽन्यकर्मकत्वात् तत्र
चेऽपि गयायां तस्य प्रतिप्रवचनं, “आत्मजो वाऽन्यजो
वापि गयाकूपे यदा तदा । यद्वाभ्यां प्रयतयेत् पिण्डं
तं नयेद् ब्रह्म शान्तम्” इति वाचरीयवचनात् “चर्या
ज्ञातयो मितवान्वापाः सुष्टुदक्षया । तेऽपि भूवो गयां
गत्वा पिण्डं दद्याद्विधानतः” इति ऋतुरित्वाग्वीहृतवा-
क्यात् । तथा चालं सम्बन्धितात्मानधिकारः । यो
यदीयधनं यथा कथञ्चिद्गृह्णाति सोऽसम्बन्धोऽपि तदीय-
गयात्रादेऽधिकारी, “मेतं किञ्चिद्दद्यात्तु” इत्यादि
यायनीयवचनेऽसर्वार्थपण्डितपिण्डेन प्रेतोद्धारस्य की-
र्त्तनात् पुत्रो वा बन्धुपुत्रो वा मित्रं वा स्वजनोऽपि
वा । अणिको वायना दद्याद् द्वयोः स्वर्गं तदा तवोरिति”
वक्त्रिपुराणीयात् । तथान्यत्र कर्तुं विषयविषयनिषेधोऽपि
गयायां न प्रवर्तते “न पुत्रेभ्यः पिता दद्यात्तानुभ्य-
जदापज । न पत्यैः तु पतिर्दद्यात् बुद्धिमान् सुवमा-
हितः” इति च सामान्यतो निमित्तं “तेऽपि दानि
दिय सर्वे पिण्डे दत्ते इति श्रुतिः । अतकोभ्योऽत्र वक्षे
पिण्डं दद्यात् समाहितः” इति ऋतुरित्वाग्वीहृतं गयायां
प्रतिप्रवचनं बोधायनेनापि “पित्रा आहं न कर्त्तव्यं
पुत्राण्यान्तु कदाचन । आत्मापजेन वा कार्यं आ-
नृषां न कनीयसाम् । अतिस्त्रेण कार्यं वा अपि
पण्डितैरपि विना । नवायामपि येषां आत्मानपि सम्-

चरेदिति सामान्यतो निमित्तं गयायां प्रतिप्रसवाच्च ।
पूर्ववचने अत्रेति गयायां निमित्तं ।

अथ गयाआज्ञानधिकारिणः । जीवत्यतृको जीवन्मातृकस्य
गयाआज्ञे सर्वपानधिकारी । जीवत्पितृको मृतमातृकस्य
यदि प्रसङ्गेन गया माप्नोति तदा अन्वष्टकायाश्च निमित्तं
मातृपार्षणमेव कुर्यात् “अन्वष्टक्य गयामाप्नोति सत्यां यज्ञ
क्षयाहमि । मातृ आह सतः कुर्यात् पितर्यपि च
जीवति” इति सैत्रायणीयपरिशिष्टवाक्यात् । अत्र माप्ता-
वित्युक्त्वा प्रासङ्गिकगमनं सूचितम् “गया प्रसङ्गतो
गत्वा मातृआज्ञं समाचरेदिति त्रिस्थलीसेतुद्वयवचने प्र-
सङ्गत इति पदस्य सटोपादानस्वरसात् । तेन जीवत्य-
तृकस्य गयासुदृष्ट्य गमने न मातृआज्ञकरणम् । मातृ-
आज्ञस्यान्वष्टकायाश्च कुर्यात् पार्षणमेव कार्यमिति
त्रिस्थलीसेतुप्रभृतयः । अन्ये तु जीवन्मातृको मृतमा-
तृको वा जीवत्यतृकोऽपि पार्षणविधिना पिता-
महादोना गयाआज्ञं कुर्यात् “जीवे पितरि वै पुत्र
आज्ञकार्यं विवर्जयेत् । येषां यामि पिता दद्यात्तेषा-
मेके प्रचक्षते” इति हारीतवमोत्तराज्ञेन जीवत्यतृक-
पार्षणस्य विधानेन गयायां नपि तत्प्रवृत्तेरित्याहुः ।
आचार यथाज्ञान्यतरपक्षपक्षयोः शरणम् ।

सुन्यासिनस्तु सर्वकर्मपरित्यागितया गयाआज्ञेऽनधि-
कारिणः । तथार्थं तत्र विष्णुपदादिआज्ञस्थानेषु दण्ड-
भात्यस्पर्शनं प्रणयोपासनादिवत् तैराचरणाय न तु आज्ञ
तर्पणादि “दण्डं प्रदर्शयेद्भिक्षुर्गयां गत्वा न पिण्डद ।
दण्डं स्तृष्ट्वा विष्णुपदे पितृभिः सह स्रज्यते” इति
याजुषीयात् स्पृष्ट्वा स्पर्शयित्वेत्यर्थः । पुत्रपत्या स्त्रिया
नाधिकार इति गौडैकदेशिनामाचारः स तु मुला-
भावाभावरणीयः ।

अथ गयाआज्ञाकालः । न तत्र कालयुक्त्यपेक्षा
“गयायां सर्वकालेषु पिण्डं दद्यात् विचक्षणः ।
अधिभासे जन्मदिने अक्षे च शुक्रशुक्रयोः ।
न त्यक्तव्यं गयाआज्ञं विहस्ये च दृष्टव्यतामिति”
वायवीयात् । अत्र सर्वकालेष्वित्युपक्रमत् अक्षे इत्या-
द्युक्तिस्तु सर्वसमायुक्तिप्रयोजकनिमित्तमात्रोपलक्षणायां
न तु रात्र्यादिप्रभृदुदकालयहणार्थेति बोध्यं सर्वत्र
त्रोषादौ रात्र्यादिकास्य मय्युदकतया रघुमन्दना-
दिभिः स्त्रीकारात् । सक्रान्त्यादौ तु फलतिथयः “गया-
आज्ञं प्रकुर्वीत सक्रान्त्यादौ विशेषतः । काले याऽपरपक्षे

वा चतुर्थ्यादिति विप्रपीति” षड्विपुराणीयात् “मकरे य-
त्तमानेऽर्कं यज्ञये चन्द्रसूर्ययोः । उर्ध्वं भं त्रिषु लोकेषु
गयायां पिण्डपातनमिति” वासुपुराणवाक्याच्च ।
तथान्येऽपि निमित्तकाला गयायां प्रतिप्रसृताः । यथा
“विवाहव्रतवृद्धास्तु यर्षमसौ तदङ्गकम् । पिण्डदानं नृदा
क्षाम न कुर्यात्तिलतर्पणमिति” काण्डीजिनियचनेन,
“दक्षिमात्रे तथान्यत्र पिण्डदानं निराक्रिया । कृता गर्गा-
दिभिर्मुख्यैः स्नांसमेकन्तु कर्त्तव्यमिति” स्मृतिसप्तहवा-
क्येन च विवाहादेर्दृष्टं वर्षादिकालपर्यन्तं पिण्डदानस्य
निषेधेऽपि “महालये गयाआज्ञे मातापितृवृत्ताहमि ।
कृतोद्वाहोऽपि कुर्वीत पिण्डनिर्घणं नृदा” इति, “पितोः
क्षयाद्ये यज्ञे च पितृयज्ञे महालये । गयायां पिण्डदा-
नस्य न कदाचित्तिरार्त्तयेति” च त्रिस्थलीसेतुद्वयस्मृति
सप्तहवाक्याच्च तत्प्रतिप्रसवः । तथा तत्र तिलतर्पणनि-
षेधमात्रोऽपि “उपरान्ते व्यतीपाते गयायां नपि पार्षणि ।
आदित्यादिनिषेधेऽपि कर्त्तव्यं तिलतर्पणमिति” स्मृतिद-
र्शणप्रवृत्तसप्तहवाक्यात् ।

अथ गयाआज्ञे निमित्तकालः । “तीर्थआज्ञं गया-
आज्ञं आह्वयन्त्यश्च पैतृकम् । अष्टमध्याये न कुर्यात्
महाशुक्लनिपातने” इति गार्हपत्यात् प्रसीतमहाशुक्-
कस्य वर्षमात्रं गयाआज्ञं निमित्तम् । तत्पार्षणं विशेषः
हृद्वादिनिमित्तकसपिण्डोत्तरणे तु कर्त्तुं यत्नत एव
“अस्थिक्षेपं गयाआज्ञं आह्वयन्त्यश्च पैतृकम् । अष्टमध्याये
न कुर्यात् सपिण्डोत्तरणं विना” इति गार्हपत्याक्यान्-
रात् । अत्राप्यपरोक्षेण यदि पितृमन्त्रिभान् तदाष्ट-
मध्यायेऽपि गयाआज्ञं कर्त्तुं यत्नत “अस्थिक्षेपं गयाआज्ञं
आह्वयन्त्यश्च पैतृकम् । प्रथमावदेऽपि कुर्वीत यदि स्ना-
ह्वयन्त्यश्च पैतृकम्” इति त्रिस्थलीसेतुद्वयवचनात् । अत्र
भक्ति प्रीतिरिति वक्ष्ये । अन्ये तु अष्टमध्याये प्रेतस्य
देवतात्वयोग्यतासिद्धये देवतासंस्कारकमेक पार्षण कर्त्तव्यं
तदेव भक्तिपदभिधेयं तच्च कृत्वा गयाआज्ञं कुर्यादित्याहुः ।
भक्त्या वर्षमध्ये गयाआज्ञकरणे तु हृद्वादिनि-
मित्तकादीन्यपक्ष्य कार्यापीति बोध्यम् । अत्रेव सप्त-
दायास्तुसारिणी व्यख्याः कृतसपिण्डनस्यापि सति सम्भवे
गयाआज्ञं नैव कार्यं कृतसपिण्डनस्यापि सति सम्भवे
प्रथमावदे नैव कार्यमित्येव सूक्ष्मं । यच्च प्रसङ्गतो
गयामाप्नो पुनरागमनाद्यसम्भावनायान्तु भक्त्या, कृतान्त-
रोक्त आह्वय कृत्वा वा । प्रथमावदेऽपि तत् कार्यं नित्यं

“यथासक्योऽप्येतैस्तिसां स्वगर्वाद्यगुर्विद्वत्प्रा-
 नायु । यतयः क्षुरिन्दुवमसज्जितयवभूजिय वतथाः ।
 जयवतहृदयधार्दुमुपाधि यज्जितवतसद नातम् ।
 किन्तुमिति च तेन कलिद्वयकविनादताः यतयः ।
 गुदाहने युभवरस्त्रिपोष्टिकाणि, धर्मस्त्रिवा द्वि-
 दितानि च वातवाक्से । वक्त्रीतिजितवरयानि च
 कोसने क्षुः क्षीमायवप्यहृष्टकाचि च तैस्तिसांसे ।
 क्षपिषीत्यहृष्टकायज्जितानि गदे वक्षिज्ज युवकार्यवक्षि-
 ग्युतय । नहि पिहितत विदधाति युभं वंदवान्
 रिपिर्द्वि विधीकरयम् । काम्यु यौष्टिचमौनधादि

शकुनौ गूढानि मन्त्रास्तथा । गोकार्यादि चतुष्टये द्विज
विमनुद्दिश्य राज्यानि च । नागे स्थावरदारुणानि
हरणं दौर्भाग्यकर्मागत्य । किन्तुमे शुभमिष्टकृत्यकरण
मङ्गल्यसिद्धिक्रिया ।”

गरुड पु० गरुडं हन्ति हन्-टक् । ऽलृष्टार्जके २४वरे च
राजनि० । (गरुड) २४वत्सभेदे स्त्री ङीप् । भावप्र०
तद्गुणा उक्ता यथा “गरुडो मधुरा तिक्ष्णा
क्षरा यातपित्तसुत् । कफघ्नी रुचिज्ज्ञुग्नी दीपनी
वलयीर्यकृत्” ।

गरुण न० गट-सेचने गृ-निगरणे वा भावे ल्युट् । ऽसेचने
२४वत्सभे च । “गरुणान् गरुणान्” निरुक्तौ ६।१८ ।
२विषे गन्धेच ।

गरुद न० गरेण सेचनेन दीयते खण्डयते दो-खण्डने कर्मणि
वञर्थे क । ऽविषे हेम० दा-कृत् । २विषदातरि
त्रि० “अग्निदो गरुदश्चैव” सृतिः ।

गरुभ पु० गृ-वा० अमच् । गर्भे हेमच० ।

गरुल न० गरति लोचनम् गृ-अलच् गर सेचनं छाति प्रती-
काराय ला-क वा । ऽविषे अमर । “अगरुलखण्डन
मर्म शिरसि मण्डलमस्त्रं” गरुलसिच कलयति मलयसमी-
रम्” गीतगो० “सखादित गरुलमिवाशनेन” भा० म०
६७ अ० । २४वत्सभे(चासेर आटि) २४वत्सभे ४मान-
भेदे च हेमच० ।

गरुलारि पु० इत० । मरकतमयी राजनि० । [गर्दरात्ता० ।
गरुतत पु० स्त्री गर विषवदुर्षभोजन व्रतमस्य । मय्रे
गरुम् न० गृ-वा० अमच् । १भक्षणे । “सगरा अशि
बुधम्” ता०त्रा० । “गरुसा भक्षणेन सह वर्त्तमानः” भा० ।
गरुहन् पु० गरु हन्ति हन्-विच् । ऽलृष्टार्जके २४वरे च
त्रिका० ।

गरा स्त्री गट-गृ-वा अच् अजादेराकृतिगणत्वात् टाप् ।
१देवतालीष्टे राजनि० । भावे-अ । २भक्षणे घरणौ ।
गरागरी स्त्री गर मूषिकविषमागिरति गृ-अच् गौरा०
ङीप् । देवतालीष्टे अमरः ।

गरात्मक न० गरस्य विषयेषाम्ना यस्य । शिष्टु वीजे शब्दच० ।
गराधिका स्त्री गरे गरप्रतीकारेऽधिका अष्टा । लाक्षायास्
रत्नमा० । गरायिकेति पाठान्तरे गर इवाचरति क्यच्-
खुब् । तत्पार्थे । [उभ० सेट् गरयति अजगरत् त ।
गरि (गुरु करोतीत्यर्थे णिच् गुरोर्गारादेश) गुरुकरणे अक०
गरिमन् पु० गुरोर्भाय इमन्निच् गरादेश । अध पतमसाधने

जर्जस्थितिविरोधिनि गुरुत्वरूपे गुणे । “पादाङ्गत्वं यत्
सदृश गरिमन्” । “इतराङ्गवच्च यदिदं गरिमन्लपि-
तायल्लभनमगमत्तनुताम्” भाष० । “प्रोद्याद्वाजफलो नट-
हीतगरिमा विष्वग्दुतोभोगिभि” सा०द० ।

गरिष्ठ त्रि० अतिशयेन गुरु० गुरु+इष्टन् गरादेशः ।
१अतिगुरौ । २राजभेदे पु० “हविर्भास गरिष्ठश्च हरि-
श्चन्द्रश्च पार्थिव” भा० स० ७अ० शक्रसम्भोजौ ।
३दैत्यभेदे पु० । “हविष्यश्च गरिष्ठश्च प्रलयो नरकं पृथु”
हरिव० २६१ अ० दैत्योक्तौ ।

गरी स्त्री गृ-पचाद्यच् तल गणे गरट् इति पाठात् ङीप् ।
देवतालीष्टे अमर गरागरीत्यत्र पदद्वयमित्यन्यमतात् ।
गरीयस् त्रि० अतिशयेन गुरु गुरु+रियच् गरादेशः ।
अतिगुरौ “सखा गरीयान् शत्रुश्च” “वाक्यस्यार्थगरीयस”
भाष० । स्त्रिया ङीप् । “तथापि शुभ्रपूरुह गरीयसी”
भाष० ।

गरुड पु० गरुड्वा जयते ङी-ड प्रथो० तलोप । कश्यपा-
न्नाजे विनतागर्भजाते ऽपक्षिराजे अमर । “विनतापि
सुसिद्धार्थो बभूव सुदिता तदा । जनयामास पुनौ ११-
रुण गरुड तथा । विकलाङ्गोऽरुणस्तत्र भास्वरस्य
पुरश्चर । पतन्निषान्तु गरुड इन्द्रत्वेनाभ्यविष्यत”
भा० आ० ३१अ० । विशतिविधप्रसादमध्ये २प्रसादभेदे ।
“गरुडाकृतिश्च गरुडो नन्दीति षट्चतुष्कविस्तीर्ण । का-
र्य्यश्च सप्तभौमो विभूषितोऽरुडश्च विंशत्या” ङ०स० ५६अ०
३सैन्यनिवेशनभेदेरूपे व्यूहभेदे । दण्डव्यूहेन तन्मार्गं
यायात्तु शकटेन वा । वराहमकराभ्या वा सूच्या वा ग-
रुडेन वा” मत्त० । “सूक्ष्मसूक्ष्मपञ्चाङ्गाः पृथुमध्यो वरा-
हव्यूह एव एव पृथुतरमध्यो गरुडव्यूह” ताभ्यां
पार्श्वबोर्भये सति व्रजेत्” कुल्लू० ।

गरुडध्वज पु० गरुडो ध्वजोऽस्य । ऽविष्णौ अमर । यथा
च तस्य तत्कैतनत्वं तथा खगासनशब्दे पृ० २४।६६दृश्यम् ।
गरुडकैतनादयोऽप्यत्र । “पयासि भक्त्या गरुडध्वजस्य”
भाष० । “महाद्यो गरुडध्वज” विष्णु स० ।

गरुडपुराण न० गरुडायोक्त विष्णु ना पुराणम् । अष्टादश-
महापुराणान्तर्गते समदशे महापुराणभेदे । गरुडस्येदम्
उद्देश्यतया अण् गारुणमप्यत्र । तत्संख्याप्रतिपाद्याविष-
याश्च उत्तरख० १०८अ० नारदीयपुराणोक्ता यथा
“ब्रह्मोवाच । मरीचे । शृणु वचस्यदा पुराणं गा-
रुडं शुभम् । गरुडायाः प्रपीत् पृष्टो भगवान् गरुडा-

४कसमे यत्सार्धं ढीप् । ॥ स्वल्पपटे स्त्री 'मेघाटी सङ्गो
देया वारिपुष्पां त गगरी'ति०त० । गगरीरुदेसु कुपां
यय । गगरीयं तत्सुखस्त्रिभि लि० ।

गगरी गिरस् इ० देवभेदे । 'ररा गगरीरा यय' हरिव० ३७० ।
गगरी संहिता स्त्री गगरी कता कान्तामस्य संहिता ।
गगरीते ल्योतिपचन्यभेदे ।

गगरी स्त्रीतस् न० भा० व० प्रसिद्धे सरस्वतीर्षस्त्रीतीर्थभेदे "त
आदुगावर्षतीर्थांश्च महाबाहुरारिन्दम । गगरीतो
महातीर्थभाजगामैककुपडनी (वक्रभट्ट) । यत्न गगरी
हृदयेन तपसा भावितात्मना । कान्तानगतिर्धैव ल्यो-
तिपाश्च व्यतिक्रम । उत्पत्ता दारुणाद्यैव शुभाय
जनमेलय । । सरस्वत्या शुभे तीर्थे विदिता वै महा-
त्मना । तस्य नाम्ना च तत्तीर्थं गगरीत इति भूतम् ।
तत्न गगरी महाभागवत्पय सुतता यय । । अधासाश्च
क्रिरे नित्य कालक्षान प्रति प्रभो । ' भा० ग० १८४०

गगरीट पु स्त्री गगरीति गगरीयादिति छट-छप् । मत्स्य-
भेदे हारा० ।

गगरीदि पु० गोत्रे यजुप्रत्ययनिमित्ते गङ्गायामे सच गण
गगरी वत्स (राजा से) सकृति लज्ज व्याघ्रपात विदग्धत् प्रा-
चीनयोग अगस्ति प्रलक्षित चमस रेभ आग्निवेश गङ्गा
यट गङ्गा एक घूम अथ भनम् धनञ्जय हृष्य विश्वावसु
जरमाण सोहित सयित वभू, वल्यु मयलु गङ्गा, गङ्गा
निगु गङ्गलु मनु गङ्गा, अलिगु निगीयु मनु तन्तु मनायो
हनु कलक कन्यक अल हल तनु तरुच तनुच तयल
वतयल कपि कत कुरुकत अमङ्गल कणव गङ्गल गोफल
अगस्त्य कुचिडनी यज्ञवल्क पण्यवल्क अमयजात विरो-
हित हृषगण वङ्गगण गणिल्ल अणक चुलुक सुङ्गल
सुसल जमटग्नि पराभार जातुकर्ष सङ्गित मन्त्रित अङ्ग-
रथ गङ्गाय पतिमाय स्मूरा अररक एलाक पिङ्गल
लण गोमन्द् उलूक तितिल भिपज् भिप्यज भङ्गित
भाङ्गित दलभ चेतित चिकित्सित देवङ्ग दन्द्ङ्ग एकलू
पिप्यल हृङ्गदिन सुकोङ्गिन् सुनाभिन् उक्थ कुटीयु ।

गङ्गा कङ्गाहेतुकगङ्गे स्वा० पर० अक० सेट् । गङ्गाति ।
अगङ्गीति लज्ज । गङ्गीतम् । गङ्गम गङ्ग । गङ्गन् ।
गङ्गा । "गङ्ग गङ्गल्लु भूदेति" देवीमाहात्म्यम् । "गरदि
गङ्गीति, न गर्दति, गर्दति यथां तु नि स्त्रियो मेघ "छट्ट ।
कुम्भकर्ण कृतोऽगङ्गीति "गङ्गान् हरि सान्भवि
प्रीत्यकुञ्जे" महिः । "योषामा चैव गङ्गाताम्" भा०

भी० ६७८ प्रो० । "नाम सुगुणयामास जगर्ज च
मनाद् य' रामा० सु० ८६ । गीतायै चानम् ।
गर्जमान । "तथात्न गर्जमाने त मेघदुन्दुभिनिधनम्"
भा० ग्रा० ३०४० । "सन्ध्याया गर्जिते मेघ गास्तचिन्तां
करोति य । अत्यारि तस्य मग्नानि आधुर्विद्यायगो-
धनम्" स्मृति । "मावादिचतुरो मासान् गर्जमान
विषजयेत्" स्मृति ।

असु+गर्जनप्रतिङ्गङ्गर्जने । "असुगर्जितसन्दिग्धा करणै-
र्हरजस्वनां कुमा० । असुगर्जने च । "सोऽसुगर्जन्
धनुर्ग्रासि" भा० द्रो० ४० य० ।

अभि+अभि+अर्ज गर्जने सक० । "दु भासमस्मानभिगर्ज-
मान" भा० स० ६५४० । ताप्तीत्ये चानम् । "गार्होणावि
चानन्योऽप्यभिप्रायेऽभ्यगर्जताम्" भा० द्रो० १३४ । सव्य-
गर्जने सक० । "ग्राणाद्याभि गर्जताम्" भा० व० ३१४०
प्रति+प्रतिङ्गङ्गर्जने अक० । "वसवश्चापि सङ्गुह्याप्यन्य
प्रतिगर्जताम्" भा० पि० २०४० । आर्ष पण्यत्यय ।
"प्रतीप पततो मत्तान् कुङ्गरान् प्रतिगर्जित" भा०
उ० ५० य० । "सुहृदयोऽहृदयः प्रतिगर्जताम्" रघु० ।
प्रतिङ्गङ्गीकृत्य गर्जने सक० । "अपीणां कदन कृत्वा
मानपि प्रतिगर्जति" हरिव ४८४० ।

गङ्गा रवे चुरा० उभ० अक० सेट् । गङ्गायति ते अलज-
जंतु-त । गर्जया बभूव स्यास-चकार चक्रे । गर्जयन्
गर्जयमान ।

गर्ज पु० गर्ज-भावे घञ् । ॥ हस्तिगङ्गे शमेवादिगङ्गे च
गुरुमप्यात् सेट्कृत्वाञ्च भावे छ स्त्रियाम् । गर्जा ।
शमेवादिध्वनी स्त्री "गङ्गा गङ्गाजगरभुजकीलकवाह-
यत्कलीडा । उन्मृष्टसद्वराटकरमया स्त्रीत्वे द
टावन्ता" लिङ्गा० ।

गङ्गा की पु० गर्ज-एतु ल् । (गाल)मनुष्यभेदे गङ्गा० । [सिदि० ।
गङ्गा न० गर्ज-भावे ल्युट् । ॥ गङ्गे करणे ल्युट् । शकोपे
गङ्गा र न० गर्ज-भा० अट् । ॥ गङ्गने (गालर)ख्याते मूढ-
प्रधाने इत्ये भावप्र० । "गर्जर गङ्गाव प्रेक्षत तथा
सारङ्गयकम् । गर्जर मधुर तीक्ष्ण तिक्तोश्च दीपकं
लघु । स्याद्वि रक्षितोऽपि पक्ष्णीकफातजित्" ।
गङ्गाफल पु० गर्जया फलति फल-कश् १त० । विकङ्कद-
इत्ये राजनि० ।

गर्जि पु० गर्ज-भावे इन् । ॥ मेघगङ्गे हेम० ।
गर्जित न० गर्ज-भावे क्त । ॥ मेघादिध्वनी कर्त्तरि क्तः ।

१ मत्तगले अमर । १ गर्जनकर्त्तरि मेघादौ लि० “स-
न्वयायां गर्जते मेघे शास्त्राचिन्ता करोति य” अ० ति ।
गर्जो जातोऽस्य तार०-इत्यच् । ४ जातगर्जने लि० ।
गर्ज्यं न० गर्ज-यत् “न क्तादे” पा० न क्तवम् । गर्जनीये ।
गर्त्तं पु० गृ-तन् । १ भूमिच्छिद्रे १ लिगर्त्तदेशे १ स्त्रीनितम्बस्य
ककुन्दरे च पितृ । ४ रोगभेदे शब्दर० । ५ ष्टहे निघ० ।
६ रघे ७ सभास्याणी च निघ० । “अध्यातेव पु स एति
प्रतीचो गर्त्ता रुगिव सनये घनानाम्” छत्रो निरुक्तौ
गर्त्तं सभास्यायुर्गृणाते सत्यसङ्करो भवति रघोऽपि
गर्त्तं छत्रते गृणाते स्तुतिकर्म्मण्यं स्तुततम यागम्”
इति १।५। “वक्ष्य । मित् । गर्त्तमचचाये” छ०
५।६२। “गर्त्तं रघम्” भा० “नमस्तन्ना हतदद्याधिगते”
२।६। “गर्त्तं रघे” भा० । द्वाताभेदे “घत्त-
सङ्ग्राह्यौ च गतिर्यासां न विद्यते । न ता नदी-
शब्दवद्वा गत्तास्ता परिकीर्त्तिता” ति० त० । “ज्ञान
समाचरेन्नित्यं गर्त्तमस्यनेषु च” मनु । ८ ष्वातेन
क्षतविलमात्रदेशे च “व्यशुचिस्थानम् उच्छिष्टक्षेपणस्थान
गर्त्तादिकम्” मितो० । “न ससत्पु गत्तेषु न गच्छ-
न्नापि च स्थित” (मूलं कुर्यात्) चतु । “गत्तेष्वव-काशी-
याचमित्यवघापयेत्” आश्व० गृ० २।८। १४ । “सर्वासा
स्थूणाणां गत्तेषु” नारा० “वर्षाभ्यस्तत्र गत्तेऽवदध्यु”
४।५। “स्थानु वक्ष्यत् गत्ते वा पात्यते” छ० भा० श्रुति ।
गर्त्तं स्थादूरभयो देशः सुपास्तो० ध्यण् । गर्त्तं गर्त्तसन्नि-
हृददेशादौ लि० । तत चतुरर्थ्याम् प्रेक्षा० इति । गर्त्तिन्
गर्त्तसन्निहृदादौ लि० स्त्रिया ङीप् । गर्त्ते भव
घूमा० वुञ् । गर्त्तक गर्त्तभवे लि० । उत्करा० चतु-
रर्थ्या ङ् । गर्त्तीय गर्त्तयुक्तदेशादौ लि० । कुसदा०
चतुरर्थ्या ङ् । गर्त्तिक गर्त्तसन्निहृददेशादौ । गर्त्तं
तत्पदगम्येति “छन्दसि च” पा० यत् । गर्त्तर्
गर्त्तपतनमर्हति लि० छन्दशीत्युक्ते वेद एवास्य प्रयोगः ।
गर्त्तिका स्त्री गर्त्तोऽस्यस्या ङन् । १ तन्त्रपमशाखायां (ता-
तघर) । छेमच० । २ गर्त्तवति लि० ।
गर्ह रवे वा चुरा० उभ० पत्ते स्वा० पर० अक० सेट् । गर्ह-
यति-ते गर्हति अजगर्हत्-त अजर्होत् । गर्हयाम् वभूय
आष० चकार चक्रो जगर्ह ।
गर्ह भ पुत्री० गर्ह-अभच् (गाघा) १ जन्तुभेदे । स्त्रिया
जातित्वात् ङीप् । “सहैव दशभिः प्रलेभारं वहति
गर्हणी” “अपिवाध महेद्भारं शीतोष्णञ्च न विन्दति ।

ससन्तोषस्तथा नित्यं त्रीणि शिष्येते गर्दभात्”
आणक० । “दीपन गर्दभं मूलं छनि-वातक-
फापह । शोफकुष्ठोदरोन्मादमारुतक्षमिनामनम्”
सुश्रु० तत्र पु सानेव मूलं आद्या यथाह भावप्र०
“खरोद्भेभतराश्वाणा पु सा मूलं हितं षट्तरम्” । तस्यो-
त्पत्ति “अथ यासा पासय पथ्यं शिष्यन्त ततो गर्द-
भं समभवत् तस्माद्वत् पासुल भवति गर्दभस्थानमिव
तत्तेत्याहुः” यत० ब्रा० ४।५। १६ । तस्य पासुषु उत्पन्न-
त्वात् पासुलस्थानप्रियता । “चण्डालश्चपचानान्तु बहि-
र्भावात् प्रतिश्रय । अपात्रास्ते च कर्त्तव्या धनमेवांश्च
गर्दभम्” मनुना तस्य श्वपादिधनत्वसङ्गतम् । २ गन्धे
हेमच० । ३ श्वेतकुष्ठदे ४ पिण्डके च न० रत्नसा० ।

गर्हभगद् पु० जालगर्दभाख्ये रोगभेदे राजनि० । जाल-
गर्दभशब्दे लक्षणादि ।

गर्हभयाग पु० गर्दभेन याग । व्यवकीर्णं न पाप-
क्षयार्थं नैर्घर्तदेवताककाण्यगर्दभपञ्चालम्भनेन कर्त्तव्ये
यागभेदे । । तद्विधिर्भुक्तोक्तो यथा

“व्यवकीर्णं तु काचो न गर्दभेन चतुष्पथे । पाक-
यज्ञविधानेन यजेत निघर्तित्विधिः । छत्वाग्नौ विधि-
वज्रोमानन्तश्च समेत्यृचा । वातेन्द्रगुरुवज्रीनां जुहुयात्
सर्पिषाऽऽहुती । कामतो रेतस्यैकं व्रतस्यस्य द्विजनन ।
अतिक्रम व्रतस्याहुर्द्धर्मज्ञा ब्रह्मवादिन । मारुत पुरु-
हूतश्च गुरु पावकमेव च । चतुरो व्रतगोऽप्येव
ब्राह्मन्तेजोऽवकीर्णम्” ।

गर्दभयज्ञ गर्दभेज्यादयोऽप्यत्र । तत्र विशेष कात्या० श्रौ०
सूत्रे उक्तो यथा ।

“वाऽवकीर्णो गर्दभेज्या” छ० १।१। ११ “यो ब्रह्मचारी
सन् स्त्रिय गच्छति सोऽवकीर्णो तस्यावकीर्णं स्त्रुलित-
ब्रह्मचर्यस्य गर्दभेज्या गर्दभेनेज्या यागो गर्दभेज्या प्राय-
श्चित्तार्थं भवति । वायव्यो विकल्पार्थं तेन गृह्योक्तमपि
प्रायश्चित्तान्तरमाज्याहुतिद्वयरूपं विकल्पेन भवति “अथाप-
रमाज्याहुती जुहोति कामावकीर्णोऽप्रीत्यादिना” (पार-
स्कर) शाखान्तरे उभयस्य विकल्पेन श्रुतत्वात्
अत्रैतद्विचार्यते किं स्पष्टतीतिरवकीर्णपशुश्च तदुभय-
साधनसंस्कृतेष्वहवनीयादिषु भवति उत कौकिके इति ।
तत्र प्रकृतित आहवनीयादिमात्रे राहवनीयादीनां चा-
धाननिष्पाद्यात्वात् स्पष्टतेरवकीर्णनसाधानविध्यभावेऽपि
इति पशू आधानं प्रयोजनं अत एतदर्थमेवाधानेनाऽऽ-

जनः । एकोनविंशत्युप तादृशं कल्पकथाचितम् ।
 तत्र पूर्वखण्डे । “पुराणीयक्रमो यत्तु सगं सङ्केपत
 स्त । सूर्यादिपूजनविधिदीक्षाविधिरत परम् ।
 अत्रादिपूजा तत मयाद्यव्युहार्त्तम द्विज । । पूजा
 विधानञ्च वैष्णव तथा पञ्चर तत । योगाध्यायज्ञतो
 विष्णोर्गोमसाङ्गसौत्तनम् । ध्यान विष्णोस्तत
 स्तुत्यं पूजा स्तुत्युद्धयार्त्तम् । सात्त्विकान्ता शिवाङ्गि
 गणपूजा तत परम् । गोपालपूजा तैत्तिरीयमोहन
 श्रीधराङ्गम् । विष्णुर्त्तं पञ्चतन्त्राङ्गं चक्राङ्गं देवपूजनम् ।
 व्यासादिशम्भोपासित्य इगोर्त्तं च राङ्गम् ।
 पूजा साङ्गेश्वरी तत पवित्रारोहणार्त्तम् ।
 कृत्तिध्यान वास्तुमानं प्रासादान्ता सङ्गम् । प्रतिष्ठा
 र्त्तदेवानां प्रत्यक् पूजा विधानत । योगोऽष्टाङ्गो दान-
 धर्मः प्रायश्चित्तविक्रिया । होमेग्नरकाख्यानं
 स्तुत्यव्युहच ज्योतिषम् । सात्त्विक सारत्तान नवरत्न
 परोक्षम् । साङ्गान्तामय तीर्थानां गयामाङ्गान्ता-
 सत्तमम् । ततो मन्त्रनाराख्यान प्रत्यक् प्रत्यग् विभागयः ।
 पिताख्यानं वर्णधर्मा इत्युत्ति सप्तमम् । आङ्ग
 विनायकस्याङ्गं पञ्चमप्रत्ययाऽऽयमा । मलहास्या प्रेता
 शौच भीतिहारो मतोक्तय । स्तुत्यवयः सोमवयो-
 ऽवतारकथन हरे । रामायणं हरिवंशो भारत-
 ख्यानकलत । व्यासवेदे निदान प्राक्चिकित्सा इत्यजा
 गुणा । रोगज्ञ कथञ्च विष्णोर्गोहृष्टप्रो मनु ।
 तन्त्रबुद्धावधिचानो ह्यायुर्वेदकीर्तनम् । शोषधी-
 नायकथन ततोव्याकरणोक्तम् । छन्द गाक्ष सदा-
 चारस्तत स्नानविधि स्तत । तर्पण वैश्वदेवञ्च सन्ध्या
 यार्थकर्म च । नित्यआङ्ग सविष्टाङ्गं धर्महारोऽय
 निष्कृतिः । प्रतिर्क्रम उक्तोऽप्याहुयुगधर्मा कते
 क्वम् । योगशास्त्र विष्णुभक्तिर्मन्त्रतिफल हरे ।
 साङ्गान्ता वैष्णवशाध नारविहृष्टगोत्तमम् । साना-
 क्तत प्रष्टावक सौत विष्णुर्त्तनाङ्गम् । वेदान्तधा-
 ङ्गविज्ञान ब्रह्मध्यानान्तक तथा । गीतासार
 फलोत्कीर्तिः पूर्वखण्डोऽयमीरितः । उत्तरखण्डे
 प्रेतकलो । “अथाष्टौगोत्तरे खण्डे प्रेतकल्य परोदित ।
 यत्त तादृशं च पृष्टो भगवानाङ्ग बाहव । । धर्मप्रकटन
 पूर्वयोगीनां गतिकारणम् । दानादिक फलश्चापि प्रोक्त
 मलोङ्गद्विहृष्टम् । यमलोक्तस्य मार्गस्य वर्णनञ्च तत
 परम् । षोडशग्राहफलक उत्तानाङ्गान्ता वर्णितम् ।

निष्कृतिर्धर्ममार्गस्य धर्मराजस्य पैभवम् । प्रेतपीडा-
 विनिर्द्देश प्रेतचिह्ननिर्द्देशम् । प्रेतानां चरित्ताख्यान
 कारणम् प्रेततां प्रति । प्रेतकल्यविचारस्य सविष्टो
 करणोक्त यम् । प्रेतमोक्षपारत्तान दानानि च विष्टुक्तये ।
 व्यावश्यान्नेन दान प्रेतसौख्यकर हितम् । गारोरक
 विनिर्द्देशो यमलोक्तस्य वर्णनम् । प्रेतलोद्धारकथन कर्म
 कर्त्तृविनिर्णय । स्तुत्यो पूर्वक्रियाख्यान पद्यान् कर्म
 निरूपणम् । मध्य षोडशकं ग्राह स्वर्गप्राप्तिक्रियो-
 हनम् । स्तुतकव्याय सङ्गान्ता नारायणवर्णिक्रिया ।
 ह्योत्सर्गस्य साङ्गान्ता निविष्टपरिवर्जनम् । अप-
 स्तुत्यक्रियोक्तिय विपाक कर्मणा यस्याम् । कल्या
 कल्यविचारस्य विष्णुध्यान विष्टुक्तये । स्वर्गतो विहि-
 ताख्यानम् स्वर्गसौख्यनिर्द्देशम् । भूधोक्त्वर्त्तन-
 श्वैव धर्मधा लोकावर्णनम् । पञ्चोद्देशोक्तकथन ब्रह्मगण्ड-
 स्थितिकीर्तनम् । ब्रह्माण्डानेकचरित ब्रह्मजीवनिर्द्देश-
 यम् । आत्यन्तिकस्रयाख्यान फलस्तुतिनिर्द्देशम् ।
 इत्ये तद्गुणारुह नाम पुराण भुक्तिमुक्तिदम् । तत्फल-
 न्युति । कीर्तित पापमग्न पठतां प्रत्युत्ततां यस्याम् ।
 सिद्धितैतत्पुराणान्त विष्टुने य प्रयच्छति । सौवर्ष
 हृद्युगमाङ्ग विप्राय च दिव प्रजेत्” ।

गरुडमन्त्र ३० इतः । “सर्वसंकी नेत्रयुत पार्श्वहारो
 ऽन्विचन्द्रो । (क्षिप व्यो साङ्गा) । गरुडो मरुता-
 ख्यातो विपद्दयविनायक । अरु गरुडवात्मान मन्त्र-
 मेन जमेधरः । विपमालोचनेभैव हृन्मासागमव कृत”
 तन्त्रधारि निबन्धोक्ते विपहारो मन्त्रभेदे ।

गरुडमुद्रा स्त्री “हृत्तो त विष्टौ कता सपयिता
 फनिके । मियजर्जनिके जिते जितामपुष्टौ तथा ।
 मध्यमानामिकापे त द्वौ पञ्चापि चालयेत् । एता
 गरुडमुद्रा व्याङ्गियो सन्तोषवर्द्धिनी” तन्त्रधारोक्ते
 विष्णुपूजाङ्गे छद्मभेदे ।

गरुडवृत्त १० “गरुडवृत्तं नञ्जै मजसगा यदा ह्युक्तदा”
 छन्दो । उक्तवृत्तये षोडशपरपादके छन्दोभेदे इतः ।
 गरुडस्य २२वे च “अपरमयूरमानसधरे गरुडवृत्त पुरा-
 रिभुजनेन्द्रवन्त्राधने” छन्दोमः ।

गरुडवेगा स्त्री गरुडस्य वेग इव वेगो गमने यस्या ।
 गीतोत्पद्यमानकृताभेदे । “वीरध्वो याराही ज्योति-
 श्वती च गरुडवेगा” इ० स० ५४ ख० ।

गरुडव्यूह ३० गरुड इवाकृता व्यूहः । वैष्णविशेष-

विशेषण गच्छाकृतौ व्यूहभेदे गच्छगच्छे दृश्यम् ।
गच्छाग्रज पु० इत० । विनतायाः ऋषेष्टपुत्रे सूर्यभारघौ
ऋषे । अग्रजः । तस्य गच्छाग्रजत्वकथा गच्छगच्छे
दृश्या । “विभिन्नवर्णौ गच्छाग्रजेन” भाष ।
गच्छाद्वित न० गच्छ इति द्वित तत्त्ववर्णत्वात् । अर-
कतमणौ गच्छरत्ना० । गच्छाद्वाटयोऽप्यत्र ।
गच्छाश्वन पु० गच्छ इति श्वाश्वानां समानवर्णत्वात् । अर-
कतमणौ जटाधर ।

गच्छासन न० “गच्छासनवाक्ये येन ध्यानस्थितो
भूयि । सर्वदोषाद्विनिर्मुक्तो भवतीह महाबली ।
एकपादमूरो बद्धा एकपादे च दण्डात् । जङ्घापाद-
सन्निधौ जालोरप्यव्यवस्थितम् । एतदासनमाकलय्य पृष्ठे
कङ्कारस्रज्या । आध्यायं योगनाथस्य स दास ईश्वरस्य
च” इत्युक्तमस्ति आसनभेदे ।

गच्छोत्तीर्ण पु० गच्छो वरुणोत्तीर्णः अतिमानो येन ।
अरकतमणौ राजनि० । [उपनिषच्छब्दे दृश्यम् ।
गच्छोपनिषद् स्तो अथर्ववेदान्तगते गच्छाख्योपनिषद्भेदे ।
गच्छ पु० गच्छ-गु-वा उति । अगमं नभोगतिहेतौ पक्षे
(पाञ्च)अमरः । अरण्ये गच्छाख्ये उदा० । अमरपक्षे च ।
गच्छन् पु० प्रयत्नो गच्छति कोऽस्य सत्त्वः यवादि० मय्य
न वः । गच्छे अमरः । “सुपथोऽसि गच्छान्”
यजु० १२।४ । “अद्गं सवित्रगच्छान् मूर्खो जात”
मृ० १०।१४।१ । २३विभिन्नवर्णवति यज्ञी च । “सुपथो-
ऽसि गच्छान् पृष्ठे” यजु० १७।७२ । “अग्ने !
तव सुपथोऽसि सुपथेपक्षाकारो गच्छ इवासि ।
गच्छान् गच्छ गच्छ गच्छ भक्षयामस्यास्तीति गच्छ-
ान् अथमायावानित्यर्थः” वेदटी० । २५सिमात्रे च ।
गच्छोधिन् पुंस्त्री गच्छता युध्यति युध-णिनि ३२० ।
भारतीयगो (भारत) तिका० ।

गच्छ पु० गच्छ-दृश्य या च । गच्छे हेमच० ।

गर्ग पु० गृ-ज तस्य नेत्रम् । आङ्गिरसे पुनिभेदे । “वृक्ष-
तेरङ्गिरसः पुत्रो राजन् । महातुनि । अक्रामितो भर-
द्वाजः” इत्युपक्रमे “वितपश्वाभिविष्याथ भरद्वाजो यम
क्षयौ । स चापि वितपः पुत्रान् जनयामास पञ्च
भै । अङ्गोत्तमं अङ्गोत्तारं गयं गर्गं तथैव च । कपि-
बन्धुं महात्मानम्” इति ३२ अध्या० । तस्य च गिद-
मोषात् चतुष्टयं चोतिपञ्चानं यथाह भा० आनु०
१८५ । “गर्गं उवाच चतुष्टयं नददत् कालप्रानममा-

द्वुतम् । वरस्त्वत्यासते वृष्टो (गिद) मनोयज्ञेन पायव्य ।”
कलाप्रानमित्युपपाठः । तस्य च कालप्रानप्रकारः भा०
य० २८४० उक्तः । तस्य वाक्यं गर्गोत्तमस्य च दृश्यम् । तत्-
क्षता चोतिपञ्चानि गर्गसहितेति प्रसिद्धम् । “तस्य चोतिपञ्चानि
चुनिर्भवानि नियन्त्राणि तानि ददेदम् । क्रियते गर्ग-
पराशरकाश्वपवात्स्वरचितानि” “गर्गादीनां मतं धीष्ण”
इति च ४०४० २१ अध्या० । स च भरद्वाजगोत्मानगतः
आर्यगच्छे ८१७४० दृश्यम् । तस्य गोत्रापत्यं गर्गाद्यत् ।
गार्ग्यं तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री । यून्यपत्ये फक् । गार्ग्यायण्य
युनि तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री । बह्व्यं यज्ञोक्तं अस्त्रियाम् ।
“गर्गां मतं भोव्यन्ताम् महाभा०” “गर्गाणां भास्त्रिय-
वाङ्मयत्वं भारद्वाजगैर्यगार्ग्यं चेति पञ्च” आश्व० श्रौ०
१०।१२।१२ । स्त्रियन्तु स्त्रीपुं यज्ञोक्तं गार्गी इत्येव “गार्गी
वाचक्रवी” आश्व० गृ० १।४।४ । गार्ग्यं च गार्ग्यायण्य
इत्येकशेषे “वृद्धो यूना” पा० वृद्धशेषे गार्गी ।
कुण्डिरोगात्मानो २३निभेदे । “अपिरासीत् महा-
यौर्ग्यं कुण्डिरोर्गो महाययाः” भा० ग० ५३ अध्या० ।
तत्कथा वृद्धकन्यागच्छे दृश्या । गवाक्षेले यथायं वृष्टे
ब्रह्मणो ३मानसपुत्रभेदे । “ब्रह्मा ब्रह्म तसंभारो मान
सायत्विजोऽस्त्वज्जत्” इत्युपक्रमे “गर्गं कौशिकवासिष्ठौ
वायुं गयामा० २४० । ४४पे एकजुक्तो गच्छार्थिच० ।
“चतुर्द्वुतिरामान्तासोऽयं गर्गसंज्ञितः” सगीतदामो-
द्रोक्ते इतालभेदे पु० ।

गर्ग तिरात्र पु० लिच्छिनि रात्रिनि । साध्यः अथ द्विगो-
र्गुक् सुकि व्यक्लिबचनवा गर्गस्तत्रिरात्र । लिच्छिने
लिदिमसाध्ये यागभेदे । “तत्राह पञ्च गर्गवेदकन्दो-
मानवसुपराका” कात्या० श्रौ० २१२।८ । “तत्राह
(तत्राह साध्या) पञ्च अङ्गीनाः । “द्विगो क्रतो”
पा० पूर्वपदमनोदात्तम् । युक्तालोद्याः अथ्युदात्तश्च
गर्गं ४० स्त्री गर्गंति गच्छ रात्रि रा-क गृ-वा० गरन्
वा । “य पीतवर्णोऽपि च पिच्छिनाह पृष्ठेपु रेखा-
वृद्धस्य सयन्क । स गर्गरो वर्षरमादृष्टो जडय
श्रीत फफवातकारो” राजनि० उक्ताकारपुष्टे मृक्ष-
भेदे स्त्रिया जानित्यात् स्त्रीपु । २२रूपयगौ ३२धि-
मन्त्रभाय्ये च गच्छार्थिच० । “गर्गरोदुगारनिस्समम्”
इति ६१ अध्या० । “नैषा ब्रह्म च नीतपुत्रा न गर्गरो
मय्यते नो यजन्ते” भा० शा० ७० अध्या० । “न ह्य
समवर्त्तेरक्षमय्येरं च गर्गरा” भा० शा० ६८ अध्या० ।

हृयनीयादीनुत्पादा तेजो तदुभय कर्तव्यमिति प्राप्ते
 व्याहृक्कर्म, "लौकिके" १४६८। एतौ स्वपतीष्टवर्णोर्णपत्र
 लौकिकेऽग्नौ भयत न ह्रीमाविष्टपत्राद्याधान प्रयोजयत
 व्याध्यां हि तदेव गृह्यते यद्दर्शपूर्णमासाद्भवति । न
 चाधान दर्शपूर्णमासाद्भवत् स्वकाये हि पुरुषसंस्कारकत्वेन
 तद्विहितमिति । अतो लौकिकाग्नौ वैतानुष्ठेयो लौ-
 किकमेव गार्हपत्यस्थाने स्थापयित्वा तत व्याहृयनीया-
 दित्यानेपु विद्वत् स्वपतीष्टवर्णोर्णपत्राद्याधान प्रयोजयत
 गृह्यत् कर्तव्यौ । अत्र विशेषविधानार्थमाह "कर्म" । "भूमौ
 पशुपुरोडाशप्रथमम्" १५३८। "व्याध्याकीर्णो गर्दभपशुयागे
 पशुपुरोडाशस्य प्रथम भूमावेव कर्तव्यम् न तु कपाचेन"
 कर्म । "अपस्वदानहोम" १६३८। "अवदानानां हृदय-
 जिह्वाश्रोत्रादौ होमोऽप्यु चदकेषु भवति गान्नी य-
 नात् । अवदानपक्षणादस्यदावाराज्यभागहोमादिकम-
 न्नावेव कार्यम्" कर्म । "शित्रात् प्राग्विज्ञावदानम्" १७३८।
 "गर्दभस्य शित्रात् प्राग्विज्ञावदान कार्यम् वचनात्" कर्म ।
 गर्दभश्राव ५० गर्दभोग्नौ श्रावोऽस्य । मङ्गलविष्टये
 (वामनहृदि) जटाग्नौ तत्रैवार्थे स्त्री गौराङ्गीय रत्नमा-
 गर्दभश्रावो स्त्री गर्दभो गन्ध श्रावया यस्तः गौरा-
 ङ्गीय । १। भार्याम् राजनिम् ।
 गर्दभाण्ड ५० गर्दभं गन्धममति अम-गतौ ङ । पत्र
 काण्डफलादिभिरस्यत्याकारे । ङ्गुह्ये (पाण्डु) अमर ।
 (पिप्पली) स्त्राते २४६० सारसन्दरी ।
 गर्दभाह्वय ५० गर्दभेति व्याहृत्यो यस्य । १। कुचदे हेमच० ।
 गर्दभिका स्त्री "मण्डल इत्यसत्सु सारस पितृकाष्ठतम् ।
 राजाकारी गर्दभिकाम् तां विद्यात् वातपित्तजाम्" भा-
 ष्यकरोक्ते रोगभेदे ।
 गर्दभो स्त्री गर्द-अमच् गौराङ्गीय । अग्निप्रकृतिके । फोट-
 भेदे छत्राङ्गीटगर्दभे २०४८८० विहितः । स्त्रार्थे क । २। गर्दभ-
 कारोगे सन्नाया कन् । ३। श्वपराजितायाम् ४। श्वेतकण्टकायां
 ५। कटभ्याम् राजनिम् । गर्दभ-जानौ स्त्रियां ङीप् ।
 ६। गर्दभजातिस्त्रियाश्च तत्पौरादिगुणाः "वक्ष्य पातवास-
 हर मधुराश्च च गर्दभम् । पयो वृक्ष दीपनश्च सपथ्य
 परिकीर्तितम् । गर्दभं दधि वृक्षेण लघु दीपन-
 च्यते । पाचन मधुराश्च च चिह्नत् पातदीपकत् ।
 गर्दभ नवनीत च कपाय फफवातहृत् । वक्ष्य
 दीपन वाके लघुण मूलदीपकत्" राजनिम् ।
 गर्दभ लिप्सायां चुरा० उभ० सक० षेट् । गर्दभेति ते अजग-

र्जितम् । गर्दभ्याम् मध्य व्यास चकार षष्ठी । गर्दः
 गर्दः । गर्दनः । [२। गर्दभाण्डमे च शब्दच० ।
 गर्द ५० गृह-वज् अच् वा । १। अतिगयस्य हारा, हेमच० ।
 गर्दन लि० गृह-युच् । लुक् अमर ।
 गर्द गतौ भ्या० पर० सक० षेट् । गर्दति अगर्दीत् जगर्भ ।
 गर्द दर्पे अद० चुरा० आत्म० अक० षेट् । गर्दयते अजगर्दत ।
 गर्भ । गर्भितः । "तदपसारगर्भितकण्ठसारम्" २५ ।
 गर्द ५० गर्भ-दर्पे भावे अच् । अहङ्कारे अमरः ।
 गर्भ(वृंभे) ५० गृह-भन् वा द्विभे मल्लम् । भूयं देहजन्मकारके
 शुक्रयोनितातुल्यजन्मे । मांसपिण्डे, शिरीषे, श्लेष्मो,
 ४। माटकसन्निभेदे, ५। पनसकण्टके मेदि० । ६। अपपरके, हेमच०
 "भाद्रकण्ठचतुर्दशा यावदाहुवते जलम् । तापद् गर्भं
 विजानीयात्" प्रा० त० उक्ते भाद्रकण्ठचतुर्दशा, मङ्गल-
 साधनावस्थाने, ७। अह्ने, ८। अग्नौ, ९। अह्ने च शब्दार्थे च ।
 गर्भस्य देहहेतुता कायशब्दे १६०८८० दर्शिता कचिदत्र
 विभेदोऽभिधीयते । तत्र भावः
 "कामान्निष्ठस्यो गे शुक्रयोनितातुल्यजन्मे । गर्भं सञ्जा-
 यते नायां स जातो वाह च्यते । गर्भं शुक्रोऽप्युच्यते
 अशुक्रसु गर्भोऽप्युच्यते शुक्रयोनितातुल्यजन्मे ।
 यत व्याहृ "दम्बोः कुचभाण्डात् दुष्टयोनिता
 शुक्रयोः । यदपत्यन्योर्जातं ज्ञेयं तदपि कुचितमिति" ।
 कुच सञ्जातं यस्य तत् कुचितम्, अत्र तारकादिनादि-
 तच् प्रत्यय । यत्तु, "वातादिदुष्टरेतस प्रकोत्पादने न
 समर्थाः" इति छन्दः । तत्र शुक्रप्रकोत्पादने न
 समर्था इति बोध्यम् । रोगादिषां शुक्रास्तु वाता-
 दिदुष्टशुक्रा अपि प्रजा जनयन्ति जन्मान्मन्त्रधिरप-
 ङ्गादिष्वम्भात् । अतो स्त्रीषु सयोर्योगे न करध्वजनेन ।
 नेद्वयोन्यभिसङ्गर्भाङ्गीरोष्माऽनिष्ठाहन् । पुंश्च सर्व-
 यरीरस्य रेतो द्रावयतेऽयं तत् । वायुर्मेहनमार्गेण
 पातयत्यङ्गनामगे । तत् संसृज्य व्याससञ्च याति गर्भा-
 शय प्रति । तत्र शुक्रवदायातेनार्त्तनेन युत भवेत् ।
 गर्भाशयस्य स्वरूपमाह शङ्खनाभ्याकृतिर्यौनिस्त्रा-
 वतां सा च कीर्त्तिता । तस्याकृतीये त्वावत्ते गर्भं
 शय्या प्रतिष्ठिता । यथा रोहितमस्यस्य छन्द भवति
 रूपतः । तत्सस्यानां तथाकृतां गर्भशय्यां विदु-
 र्मुधा । व्ययमर्थं गर्भशय्यायां सञ्च रोहित
 मस्यस्येय भवति यथा च रोहितमस्यस्य स्थितिर्लोके
 भवति तथा पिताशयपक्षाशयमभ्यो गर्भशय्यायाः

स्थितिर्भवति रूपमपि तस्यैव भवति यथा रोहितस्य
सुखं स्वल्पमागयस्तु महानित्यर्थः । शुक्रार्त्तवसना-
ज्जपोयदैव खलु जायते । जीवस्तदैव विगतिं युक्त
शुक्रार्त्तवान्तर । सूर्यागोः सूर्यमणितोऽनुभयसा-
द्युताद्यथा । यद्भिः सञ्जायते जीवस्तथा शुक्रार्त्तवाद्यु-
तात् । आत्माऽनादिरनन्त्याव्यक्तो यन् न गम्यते ।
चिदानन्दैकरूपोऽयं मनसापि न गम्यते । एषं भू-
तोऽपि जगतो भाविन्या बलवत्तया । अविद्याया जत
कर्मणो गर्भं पिशत्यसौ । गर्भं चतुर्विंशतितप्-
भयम् । स एव चेत्ता रणनो द्रष्टा घ्राता स्पृशत्यसौ ।
श्रोता वक्ता च कर्ता च गन्ता रनोत्प्लवत्यसि ।
दिने व्यतीते नियतं सङ्कुचत्यम्बुज यथा । अतो
व्यतीते नायास्तु योनिं सन्निपते तथा । अतो
रजोदर्शनात् षोडशनिशात्काले काष्ठे योनिरत्र भग्नारम् ।

“वीजोऽन्तर्वायुना भिक्षो हौ जीवौ कुचिमागतौ ।
यमावित्यभिधीयते धर्मेतरपरः सौ । धर्मज्ञादितरो-
ऽधर्मज्ञौ पुरः सौ ययोः तेन यमौ धर्माधर्माभ्यां भवत
इत्यर्थः । प्याधिर्यं रेतसः पुत्रः कन्या स्यादा-
र्त्तवेऽधिके । नपुंसकं तयोः सास्ये यदेका पारमे-
श्वरी । नन्वेवं सति कथं पुत्रोत्पत्तिः सदैवार्त्तवस्यैव
बाह्यस्यात् यत उक्तम् “आर्त्तव” चतुरङ्गलिप्रमाणं
शुक्रं प्रसूतिमात्रमिति” वागमतेऽप्युक्तमात्रेयादिभि
“मव्या मेदोपसा भूलपितृभ्योऽग्नयश्चन्द्रः । रसो जलं
च देहेऽपि स्त्रोकेकाङ्गलिर्वर्जितम् । पृथक् च प्रसूत
प्रोक्तमीजोमक्षिष्करेतसाम् । हावञ्जली त्वं दुग्धस्य
चत्वारो रजसस्तु ते । समघातोऽरिदं मानं विद्यात्
हृदिचयावत” इति । नैव, यतो गर्भाशयस्यमेव
शुक्रमार्त्तवं च गर्भोत्पत्तिहेतुः शुक्रं कदाचिदत्यन्त-
हर्षवशाद्गन्धादिशुक्रसङ्घट्टयिष्यतात् शुक्रबाह्यस्यात्
गर्भाशये बद्धं भवति कदाचिद्वैषमस्यादिना शुक्राल-
स्यादस्यमिति एवमार्त्तवमपीति न दोषः । सुश्रुतः
पुनराह “वैलक्षण्याच्छरीराणामस्यायित्वात् तस्यैव च ।
दोषधातुगणानां त्वं परिमाणं न विद्यते” । वैलक्षण्यात्
दीर्घसूत्रकादिभेदेन साठशाभावात् अस्यायित्वात्
ययोर्निश्चित्युक्तमेवमात्रानवस्थानात् । एषं तामभि-
सङ्गस्य पुनर्माशङ्क्यते मजेदसौ” माशङ्क्यमिति शेषः । अर्वा-
गमनेन गर्भद्वारविषटनात् गर्भेषु तिमसङ्गः स्यात् ।
अचिरं पुनः उष्यदर्पणेन गर्भाभनिष्ये मासात् पूर्वं

गच्छेत् सव्यगर्भं त्वं नोपगच्छेदिति वदन्ति । तत्र परि-
हार्यपरिहारार्थं शब्दोऽङ्गीतगर्भाया लक्षण-
माह शुक्रशोणितयोर्वीनेरासाबोऽण ग्रभोद्भव । सकृद्य
साद पिपासा च ग्लानि स्फूर्तिर्भगे भवेत् । अथ
तस्या एवोत्तरकालीनं लक्षणमाह स्तनयोर्मुखकाण्डा
स्याद्रोमराज्यदुग्धमस्तथा । अक्षिपक्ष्माणि चाप्यस्या
समीक्ष्यन्ते विशेषतः” ।

“हृदयेत् पथ्यमुक्त्वापि गन्वाद्द्विजते शुभात् । प्रसेकं
सदनं चैव गर्भिण्या लिङ्गमुच्यते । तत्र पुत्रगर्भवत्या
लक्षणमाह पुत्रगर्भयुतायास्तु नायां मासि द्विती-
यके । गर्भो गर्भाशये लक्ष्यः पिण्डाकारोऽपरं दृश्यः ।
पिण्डो यत्तु जातः मासि द्वितीयके इत्यस्य गर्भः
पिण्डाकारो लक्ष्यः इत्यनेनैवान्वयो न त्वपि मञ्जोकेऽपि ।
दक्षिणाक्षिमहत्त्वं स्यात् प्राक्क्षीरं दक्षिणे स्तने ।
दक्षिणोऽहं सुपुष्टः स्यात् प्रसवसुखवर्णता । पुत्राभयेय
द्रव्येषु स्वप्नेष्वपि मनोरथः । आकादिफलमाप्नोति स्त-
त्रेषु कर्मणादि च । कन्यागर्भवतीगर्भं पेशी मासि
द्वितीयके । पुत्रगर्भस्य लिङ्गानि विपरीतानि चेत्तते ।
पेशी दीर्घाकृतिः । नपुंसकं यदा गर्भं भवेद्गर्भोर्जुदा
कृति । उच्यते भवत यान्ते पुरस्तादुदरं महत् । अ-
र्जुदं वर्जुलं फलाङ्गं त्वस्यम् ।

“अपरा अपि गर्भप्रकृतीराह यदा नायांशुमे-
यातां हवस्यन्त्यौ कथञ्चन । सञ्चन्त्यौ शुक्रमन्योन्यमनसि
कात जायते । अगस्त्य अत्रेपदधे नञ् तेनात्यक्तो
मकास्थिरित्यर्थः । अतश्चाता त्वं या नारी स्वप्ने मैथुन
माचरेत् । आर्त्तवं वायुरादाय कुक्षौ गर्भं करोति
हि । मासि मासि प्रवर्त्तते स गर्भो गर्भलक्षणः ।
कलल जायते तस्य वर्जितं पैटकैयुषे । गर्भलक्षणः
प्रकृतगर्भलक्षणः । पैटकैयुषेः कैयमश्रुलोमनस्य-
दन्तिराज्ञाशुचमनोरेतप्रभृतिभिः । सपट्टयिककुष्माण्डा-
कृतयो विलताश्च ये । गर्भांशे योपितस्ताश्च शेषाः
पापकृतोऽयम् । गर्भो वातप्रकोपेण दोहदे चापमानिते ।
भवेत् कुक्षं कुप्तिः पङ्कज्जोमिन्निन एव च । उताणा-
माहारचारचेष्टाभेदस्य हेतुमाह आहारचारचेष्टाभि-
व्यतिथीभिः सचन्ति । स्त्रीपुंसौ सद्यमेगाता तयो
पुत्रोऽपि जायते । सद्यमेगाता सयोग गच्छेताम् ।
अथ गर्भलक्षणमाह । गर्भाशयगतं शुक्रमार्त्तवं जीव-
सङ्गम् । प्रकृतिः रजिकाया च तत्सर्वं गर्भसञ्चितम् ।

कावेम वदितो गर्भो यदाङ्गोपाङ्गसंयुतः । भवेत्तदा स
 सन्निभिः शरीरोति निगद्यते । अङ्गोपाङ्गसंयुत व्य-
 ङ्गाङ्गोपाङ्गः । तस्य त्वङ्गान्युपाङ्गानि ज्ञात्वा चतुर्त-
 शास्त्रतः । मलकादभिधीयते शिथ्याः प्रदणुत यत्नत ।
 प्याद्यमङ्ग शिर मोक्ष तदुपाङ्गानि कुलनाः । तस्यान-
 भस्तु लुङ्ग च खटाट' भूयुगलया । नेत्रद्वय तयो-
 रनयैस्ते द्वे कर्णौनिके । इष्टिद्वय जण्णगोमौ नेत्रभागौ
 च गणभी । पञ्चमाख्यपाङ्गौ शङ्खौ च कर्णौ तच्छङ्खु लो-
 द्वयम् । पाणिद्वय कपोलौ च नासिका च प्रकीर्तिता ।
 क्णोष्ठाधरो च मुखिण्यौ सस गालुङ्गद्वयम् । दन्ताश्च
 दन्तवेष्टश्च रसना चिपुकङ्कम् । द्वितीयमङ्ग धीया तु
 यस्या भूजां विधायते । ततोऽथ पाङ्गयुगलं तदुपाङ्गा-
 न्यथ ब्रूवे । ततोपरिगतौ च्छन्यौ प्रगण्डौ भयतस्तथ ।
 कफोष्णयुगं तदथ प्रकोष्ठयुगलमपि । मण्डन्यौ
 तथै ह्मौ तयोद्याङ्गुल्यो दय । नचाथ दग ते स्यात्पा
 दय च्छेद्याः प्रकीर्तिता । चतुर्थमङ्ग पक्षसु तदु-
 पाङ्गान्यथ ब्रूवे । स्तनौ वृक्षस्तथा नाभ्यां विशेष च
 भयोरयम् । यौवननामने नाभ्यां धीवरौ भयत स्तनौ ।
 गर्भवत्या प्रच्छतायास्तावेव क्षीरपूरितौ । हृदय प्रगण्ड-
 रीक्षेण सटय स्यादधोमुखम् । जापतलाद्विकसति स्तन-
 तस्तु निषीकति । व्याशयस्तु नीधस्य चेतनास्थान-
 घृतमम् । अतस्तस्मिन्मोक्षान्ने प्राणिनः प्रक्षपन्ति हि ।
 चेतनास्थानसुप्तमिति ध्ययमभिधाय । चेतनानामधिष्ठान
 मनोदेह्य सिद्ध्यति । केयलोमनखाप' च मल द्रव्य
 गुण विना' इत्युक्तमता चरकेण सकल शरीर चेतना-
 स्थानमुक्तम् । तद्वेद्यया हृदय विशेषतश्चेतनास्थान-
 मिति । कक्षयोर्वक्षश्च सन्धौ जलस्थौ सप्तदाहृते । कक्षे
 लभे समाख्याते तयो स्याता च बह्वृणी । उदर
 पञ्चकक्षाङ्ग पञ्च पाङ्गद्वय सतम् । सप्तवर्षं पृष्ठ तु
 सप्त सप्त सप्तम् । उपाङ्गानि च कथ्यन्ते तानि
 जानीहि यत्नत । शोणितान्नायते शीङ्गा वामतो
 हृदयादथ । रक्तवाहिशिराणां च मूल स्यातो मङ्ग-
 र्भिभिः । हृदयावामतोऽधश्च फुस्फुसो रक्तमेज ।
 अथो दक्षिणतश्चापि हृदयात् यत्नत स्थितिः । तन्मु-
 रङ्गकपित्तस्य स्थान शोणितम् सतम् । अथस्तु दक्षिणे
 भागे हृदयात् क्लोम तिष्ठति । जलवाहिशिरामूल
 तस्याश्चादनलम् । क्लोम तिष्ठकम् । यत्तु वातरक्त-
 ङ्गम् । अल उद्वपाम्बद 'रक्तादनिर्गच्छयुक्तात्काशीय-

कस्यङ्गद्वय इति । चेद शोणितयोः शिराङ्गयोर्गुणं
 भवेत् । तौ तु पाङ्करी प्रोक्तौ उदरस्य च चेतसः ।
 पक्षाः साङ्गस्यो व्यामा पु सामन्नाश्च स्मरिभि ।
 अङ्ग्यामेन हीनानि योषितोऽन्नाश्च निर्दिशेत् । उ-
 पङ्कय कटौ चापि त्रिक वक्षिश्च बह्वृणी । कण्ठराणां
 शरीरे व्याप् स्यात् तद्वि वीर्यमूलयोः । च एव
 गर्भस्थाधानं कुर्यादुगमगये स्थिता । गङ्गाभा-
 लित्योनिस्त्रयावत्तां वा च कीर्तिता । यस्याङ्गतीरे
 पदावत्ते गर्भस्थया प्रतिष्ठिता । हृदयो भवतः शिरा-
 क्फाङ्गस्यां च चेदसाम् । वीर्यवाहिशिराधरो तौ
 सतौ पौरुषावहौ । मुदस्य नाम' हरेण साङ्गं स्या-
 त्तरङ्गम् । तल स्युर्वस्यस्थितः गङ्गावर्त्तनभासु ता ।
 प्रवाहिणी भवेत्पूर्वा साङ्गोक्तमिता सता । उद-
 र्जयो तु तदधः सा साङ्गोक्तमिता । तन्मोक्षः वक्ष-
 रणी स्यादेकाङ्गमसता । अङ्गोक्तमिता च तु वे-
 गुटस्य भूमतम् । सन्धोत्सर्गस्य मार्गोऽय पात्रदेहे
 विनिर्मित । पुंसः प्रोथो कृतो यो तु तौ निन्यौ च
 योषित । तयोः ककुन्दरे स्थातां सक्त्यनी तत्कृतम् ।
 तदुपाङ्गानि च ब्रूभो जानुनी पिष्टिकाङ्गम् । अङ्गे
 हे पिष्टिके पाष्ठी तथे च प्रपदे तथा । पादावङ्गव-
 क्षाल दय तासां नखा दय । कथेद शरीरमधरेचापि
 येन येन समवायिकारणेभोत्पद्यते तानि वरीण्याह
 ध्यय दोषा प्रवक्ष्यन्ते घातयस्तदन्तरम् । आहारार्देर्गति-
 कस्य परिणामश्च वक्ष्यते । आर्त्तश्च चाथ घातनां मला-
 कदुपघातश्च । व्याययाश्च कक्षाचापि वरीक्षश्च च
 सन्धय । शिराश्च स्नायवचापि वरीक्षश्च कक्षाकाया ।
 रज्ज्वापि भूरिस्तोताश्च जालै ब्रूवाश्च रज्ज्वरः । वीर-
 न्यथाय सङ्कता सीमन्ताश्च तथा तथा । जोषावि
 लोमकृपाश्च देह एतन्मयो मत ।

१० मेघस्य जलवर्षणयोर्मतपक्षस्यादके निमित्तभेदे च
 इ० स० २ । अ० उक्तो यथा

“देवविद्वद्भित्तचित्तो दुनिश्च यो गर्भकक्षे भवति ।
 तस्य सुनेरिव वायो न भवति मिथ्यान्मुनिदेये । विं
 वासत परमम्यस्याङ्गं ज्वालोऽस्ति यद्विद्वत्स्य । प्रज-
 चित्यपि कासे त्रिकाङ्गदर्थो बहौ सति । केचिद्वदन्ति
 कार्त्तिकयुक्तालमतीत्य गर्भदिवहा सु । न तु तत्कर्म
 बह्वर्त्ता, तर्गादीनां मत वक्ष्ये । जान शिरःशुक्लपक्षमिति
 प्रवृत्तमिति ज्ञापकरोऽपाङ्गात् । पूर्वं वा चतुर्दशते वरीषां

लक्ष्मं श्रेयम् । यक्षलक्ष्मपगते गर्भयन्त्रे भवेत् स
चन्द्रवशात् । यक्षनपते दिनयते १८५ तत्रैव प्रसवमा-
यानि । सितपक्षभावाः कण्ठे, गुह्ये काष्ण्यद्युसम्भावा रात्रौ ।
नक्तं प्रभववाचाहनि कल्याणातास कल्यायाम् । नृग-
शीर्षाद्या गर्भा मन्दफलाः पौषशुक्लजातास । पौषस्य
कण्ठपक्षेच निर्दिष्टेष्टावप्यस्य सितम् । भावसितोत्था
गर्भाः श्रावणकण्ठे प्रकृतिमायानि । भावस्य कण्ठपक्षेण
निर्दिष्टेष्टावप्यस्य सितम् । फाल्गुनशुक्लसप्तम्या भाद्रपदस्या-
सिते विमर्दिष्टाः । तस्यैव कण्ठपक्षोक्तवास्तु वे तेऽश्व-
युक्शुक्ले । चैतसितपक्षजाताः कण्ठेऽश्वयुजस्य वारिदा-
गर्भा । चैतसितपक्षजाताः कार्त्तिकशुक्लेऽभिवर्धनि ।
पूर्वोक्तताः पश्चादपरोत्थाः प्रागभवन्ति जीमूता । शेषा-
क्षपि दिक्तेव विपर्ययो भवति वायोच । ह्लादिष्टद्व-
दक्षिणवक्त्रदिग्भवो मातृतो पियद्विषयम् । क्षिप्र-
सितवक्त्रपरिनेपरिहृतौ हिममयूषाक्षौ । पृथुवक्त्र-
क्षिप्रवक्त्र वनक्षौचोत्तरकलोहिताभ्ययुतम् । काकाण्ड
मेचकाभ विद्यद्विष्टुन्दुनक्षत्रम् । सुरपापमन्द्रगर्जित-
विद्युत्प्रतिस्पर्शका शुभा सन्वरा । यशिविषयक्राशास्या
शान्तवाः पक्षिष्टगसङ्गा । विपुला प्रदक्षिणचरा
क्षिप्रमयूषा पक्षा निरूपसर्गा । तरवश्च निरूपसृष्टा-
क्षुरा नरचतुष्पदा क्षुद्रा । गर्भाणां पुष्टिकरा सर्वेषा-
मेव योऽस्य तु विशेष । स्वर्तुस्वभावजनितो गर्भविह्वौ
तमभिधास्ये । पौषे सनार्गशीर्षे सन्वरागोऽश्वुदा
सपरिवेवा । नालयं नृगशीर्षे शीत पौषेऽतिहिम
पातः । भावे प्रवहो वायुस्तुभारकक्षुष्युनी रविश-
याक्षौ । क्षतिशीत सघनश्च भानोरक्षोदयौ घन्यौ ।
फाल्गुनभावे कृत्तचण्ड पवनोऽश्वसम्भवाः क्षिप्रवाः ।
परिवेवासासकला कपिलस्ताक्षो रविश्च शुभ । पवन-
वनहृदियुक्ताक्षौ गर्भा शुभाः सपरिवेवा । घनपवन-
खलिविद्युत्क्षमितेच हिताय वैशाखे । सुक्लादजत-
निकाशासमासमीक्षोत्पलाज्जभाभास । जलचरसत्वा-
कारा गर्भेषु घनाः प्रभूतजलाः । तीव्रदिवाकर-
किरणाभितापिता मन्दमात्रता जलदा । क्षपिता द्रव
धाराभिर्विष्टजलन्यम्भ प्रवकाशे । गर्भोपवातक्षिप्ता-
श्वुक्ताक्षनिर्पातपातदिग्दाहा । क्षिप्रतम्बस्यपुरकी-
लक्षकेतुपङ्कजनिर्घाताः । रुधिरादिष्टिर्वेकतपरिवेन्द्र-
धन् पि दर्शनं राक्षो । द्रव्युत्पातैरेभिस्त्रिविधैरन्यैर्हेतो
गर्भ । स्वर्तुस्वभावजनिते सामान्यदैर्घ्ये कण्ठोर्द्वि ।

गर्भाणां विपरीतैस्तैरेव विपर्ययो भवति । भाद्रपदाद्वय-
विश्वाम्बुदैवपैतामहेष्वर्षेषु । सर्वेष्वृत्तुषु विह्वो गर्भो
वृद्धतोयदो भवति । घनभिषगक्षेणाङ्गातिमवाप्युत
शुभो गर्भः । पुष्याति वृश्चिर्विषाणु चन्द्रुत्पातैर्हेत-
स्त्रिविधैः । नृगमासादिषट्को षट् षोडश विधितत्तु-
र्गुक्ता । विधितिरथ दिवसतयमेकतमर्षेण पट्टम्भ ।
क्रूरपङ्कजयुक्ते करकायनिमत्स्यवर्षदा गर्भा । यशिवि
रवौ वा शुभसंयुतेक्षिते भूरिष्टिकराः । गर्भसमयेऽति-
हृष्टिर्गर्भाभावाय दुर्निमित्तकता । श्लोणाष्टांशेऽश्वधिके
ष्टके गर्भः क्षुतो भवति । गर्भः पुष्ट प्रसवे पक्षोप-
घातादिभिर्यदि न वृष्टः । व्यालीयगर्भसमये करकाभिन्ना
वदात्यन्ताः । काठिन्य याति यथा चिरकालवृत्तं पय
पयस्त्रिधा । काठिनीत तद्वत् खलितं काठिन्यमुपयाति ।
पक्षुनिमित्तैः शतयोजनं तद्वर्षांशेनैकाङ्ग्यात । यर्षति
पक्षु समन्ताद्भूमेणैकेन यो गर्भः । श्लोचः पक्षुनिमित्ते
गर्भे तीक्ष्णकानि पवनेन । षड् विद्युता नवाभ्यै
क्षमितेन हादय प्रसवे । पवनसलिलविद्युद्भर्जिताभ्या-
न्वितो य स भवति वृद्धतोयः पक्षुर्गुप्ताभ्युपेत । विष्ट-
जति यदि तोयं गर्भकायेऽतिभूरि प्रसवसमयमित्या
शीकरान्ताः करोति ।

“गर्भोऽभवत् भूधरराजपत्न्याः” कुमा० । “भरपतिकुल-
भृत्यै गर्भमाधत्त रात्री” रघु । “गर्भोजरादुष्काहत
सर्वस्य जहाति जन्मणा” यजु० १८।७६ । “यद्योस्तेष्वा-
हतो गर्भस्तथा तेनेदमावृतम्” गीता । कुक्षिश्च गर्भ-
शायस्थानम् । तत्र “गर्भे यदि विपत्तिः स्यात् दयाह
क्षतकी भवेत्” शु०त० “कुन्या गर्भेण धारित ” भा०व०
११७७० । “देहादुत्क्रमणं चाकात् पुनर्गर्भे च सम्भ-
वम्” मनुः । आधारे व्यभज् । ११गर्भोरम्यकावे “गर्भा-
टमेऽटमे दाग्दे ब्राह्मणस्योपनायनम्” मनु । “तस्मात्
गर्भान्विते दुष्मे पतिसौभाग्यवद्भिर्जी” उ०त० । १२अश्व-
न्तरे “तासां सुखैरासवगन्धर्गैः” स्वयम्भु ते निर्निहता-
म्बु गर्भे शरदुघन भार्हाति चातकोऽपि” “साविर्वभूव
कुशगर्भसुखं नृगमासात्” “निधानगर्भाभिश्च सागराभ्य-
राम्” रघु । “मर्त्यं नाश मधुरक्षितगर्भाः” सा०द० । “नष्टो
न दृश्यते जलं यमीगर्भे कृतायन ” भा० श० ४८ ख० ।
जलोत्पादकगर्भे “व्यष्टमावृत्तं गर्भं मास्करस्य गभ-
क्षिभि । ररु सर्वं यद्यद्राणां द्यौ प्रसूते रसायनम्”
रामा० कि० १०० । तस्याष्टमावृत्तस्य मनुजोक्त

यथा "सद्यो भावान् ब्रह्मादिक्रमोर्न हरति निम्नः" भवतु । गर्भोत्पत्ते इमे "अस्माकमप्येव गर्भो जना, यां यद्विदुषः ।" भाग० १०।१।२४ । "देवस्या जठरे गर्भो जेषास्व" धाम कामवन्" भाग० १०।४।७ । नाट्य-सन्निभेदश्च शा० २००४० यथा "अनुरागसम्पन्नस्य सन्निभेदेकमेव सति" सन्निभं जन्मयित्वा "सक प्रतिपद्य गर्भो विमर्ष उपसङ्गतिः । इति पञ्चास्य भेदाः श्रुः" इति त पञ्चास्य विमर्ष "कलमधानोपायस्य प्रागुक्तस्य किञ्चन । गर्भो यत्तु वृद्धेदो ह्यास्योपपन्नान् पञ्च" तद्वत्पञ्चज्ञा तस्य गर्भस्यार्थमेव युक्तिमर्थमप्युक्तेन उदाहृतं यथा

"कलस्य गर्भोत्तरपादुगर्भ । यथा रत्नावल्या द्वितीयेऽङ्के "सप्तज्ञता सङ्घि कदम्बिष्यचा दानि च त्रुम्, आ यं भट्टिषा हत्येन गङ्गादावि कोच च सप्तश्री-त्यादौ सप्तज्ञेदः । पुनर्वाच्यदत्तामयेवे ह्यास्य । तृतीये-ऽङ्के "तद्वाताग्नेयवायु गत कयस्त्रियति वसन्तः" इत्यनेनपञ्चम् । "विदू । ही ही भो भो कोसम्योरज्जल-भेष्यावि च तारियो पितृवस्यस्य परितोषो जादिषो जल स्यासादो पितृवस्यस्य सुपिथ भविष्यति" इत्यादौ पञ्चेदः । पुनरपि वाच्यदत्तामलभिज्ञानात् ह्यास्य । पुन वागदिवायाः सङ्केतस्यानगमने व्याप्य प्रपञ्चम् । पुनर्वातामयकरणे पञ्चेदः ।

"यत्तु सप्तज्ञ मोपाय पञ्चज्ञोर्गर्भतोऽधिक" शा० २० । गर्भो जातोऽङ्क तारका० इत्यच् । गर्भित जातगर्भे काव्यदोभेदे च । दोषमर्धे इत्यच् । सगर्भ्य ।

गर्भक ३० गर्भे केयमप्ये कायति कै-क । केयमप्यस्ये काव्ये अमरः । गर्भ-सप्तज्ञायां कन् । शराजिह्वे न-चेयच० ।

गर्भकार ३० गर्भं करोति गिप्यादयति सेवेन क-ट । पुन-जीवहृत्ते भावप्र० । गर्भकारके लि० ।

गर्भकार ३० गर्भं करोति क-एल्ज । गर्भोपायकारके पत्तादौ । गर्भे मध्ये कारः सप्तमकर्मणि वैराजस्य यत् । रचनारक्षोमयोर्मध्ये वैराजपाठक्ये २०४० भेदे न० । "गर्भकारश्चेत् सुवीरस्यैव स्त्रीलियासुक्ष्मात्" व्याच-श्री० ८५ । "यदेदिनि श्रेयः । रचनरेषाये ततो वैराजेन ततो रचनरेच । अनेन गर्भकारस्य-सप्तज्ञते" नारा० ६० । "इह वैराजाभ्यां वैभू" ६५० । "यदेवेव गर्भकारमेवेत्यर्थे" नारा० ६० ।

गर्भकोप ३० गर्भस्य कोच व्यापार इव । नवीरदे ।

गर्भकोपनमासक्रीमकृच्छ्रो योनिर्भवति । इत्यात् । स्वयं भूगर्भे दयोक्तायाय पङ्कवाः" छन्दतः ।

गर्भगृह ३० गर्भस्य मध्यस्य गृहम् । अङ्गमध्यभागे ।

"वाताग्नविषानेषु तदा गर्भगृहेषु च" शा० २०।१०४० ।

"कान्ता गर्भगृहे गवाक्षविषरव्यापारिताक्षा र्वि-सप्त्या" शा० २० । गर्भमवनादयोऽप्यत्र । "निम्न ग-र्भमवनात्" मानतीना० । [इत्ते रत्ना० ।

गर्भघातिनी स्त्री गर्भं हन्ति इव-विनि । साङ्गविवा-

गर्भस्युति स्त्री ६० । गर्भस्यैव तत्कारणादि छन्दे उक्तं यथा

"प्राप्यधर्मं यानयाङ्गनाध्वनमनमवतनप्रपतनमपीद-

नयायमाभिघातविषमययनासनीपवाहनेगाभिघातातिरुद्ध-

कटुतिक्लमोजनयाकातिस्वारसेवगातिस्वारवमनविरेचनदे-

क्षोभनालीर्यगमेयातनमभ्यतिभिर्विद्येभ्यः अनामुक्ते ग-

र्भं प्रममिन् हन्तव्यनाटभिघातविषये । च विरुद्ध-

वन्त्यनो गर्भोत्पत्तिरस्य यत्तुजीवान्निर्विरेचक इ-

मान कोचसङ्कोभमापादयति तस्या जठरसङ्कोभाहायुर-

पानोक्तं पाश्च विनायोर्दोषोनिगूनानाङ्गमलसङ्काना-

मन्यतममापाद्य गर्भं व्यापादयति तस्य चोचितका-

येच, तमेव कदाचिद्विद्वज्जन्मनागतमपत्यमवतनमुपायन-

निरस्यमानमवतनैशुपयसमोहित गर्भं भूतगर्भनिम्ना-

चक्षते । तत च कोच प्रतिपद्यते योजकः परिच-

इति । तत्र ऊर्ध्ववाङ्मिर पादो यो योनिष्ठस्य निर-

प्यहि कोच इव स कोचः । निरुद्धतद्वत्पादधिरा-

कायसङ्को प्रतिपद्यते । वस्तु निर्गच्छत्वेनयिरोभुज च

योजकः । परिच इव योनिष्ठस्यपादस्य तिष्ठेत् च परिच-

इति चतुर्विधो भवतीत्येके भावने तत्तु न ह्यस्य

कक्षात् च यदा विगुणानिबन्धनीकितोऽपत्यमवतनेकया

प्रतिपद्यते तदा सङ्काना जीयते । तत्र कश्चित् ह्यस्या

सकृद्यस्यां योनिष्ठस्य प्रतिपद्यते कश्चिदाभुग्नैकसकृद्विरे-

केन, कश्चिदाभुग्नसकृद्यिरोरः स्निग्धमेन तिर्यगागत ।

कश्चिदुर पार्श्वेष्टानामन्यतमेन योनिहार विधायाय-

तिवते । अन्त पार्श्वपट्टस्यिरा कश्चिदेकेन वाङ्मना ।

कश्चिदाभुग्नयिरा वाङ्मनेन । कश्चिदाभुग्नमध्योहस-

पादयिरोभि । कश्चिदेकेन सकृदा योनिष्ठस्यनाम-

प्रतिपद्यतेऽपरेण पाशुभिस्तद्विधा भूतगर्भगति-

रुहिता सभावेन । तत्र ह्यवन्ताववाभ्यो भूतगर्भो

येपानपि विपरीतेन्द्रियाधीक्षेपकयोनिष्ठ सप्तवत्समकृत्

नचाभीण तैसाध्युक्तादनादीनि निधेनेत नचायास
येकरीर पूर्वोक्तानि च परिहरेत् । ययनासम सहा-
कार्य नात्तु ज्ञमपानयोयेतमसबाधं विदध्यात् । हृद-
य मधुमाय स्निग्धं दोषमीयसंस्तु भोजन भोजयेत्
सामान्यमेतदा प्रसवात् । विशेषतस्तु गर्भिणी प्रथम-
द्वितीयतृतीयमासेषु मधुरपीतद्रवप्रादमाहारसुपसेवेत ।
विशेषतस्तु तृतीये षट्कोट्यदन पयसा भोजयेत्तृतीये दत्ता
यक्ष्मे पयसा षष्ठे सर्पिंसा चेत्येके । चतुर्थे पयोनमनी-
तसंस्तुतमाहारयेत्कास्तुलमाहसकित हृदयस्य भोज-
येत् । पञ्चमे खीरसर्पिःसंस्तुत षष्ठे अद्वितीयस्य
सर्पिःसोमादां पाययेद्यथागु वा । सप्तमे सर्पिं हृत्प्रवर्णं
दिविह्वम् एवमाप्यायते गर्भः । अष्टमे बदरोदकेन वला-
तिवलायतपुष्पपत्रपयोदधिसस्तुलैकचपमदनफलमधु-
वतमित्रेष्वप्याययेत् । उराचउरीषयुक्तायमस्तुलोमनायंस्तु
पायोः । ततः मलोमनुरक्तपायसिद्धेन तैवेनातुवासयेद-
स्तुकोमे हि वायीं सुखं प्रसूयते निरुपद्रवा च भवति ।
अत आह 'स्निग्धाभिर्यवागुभिर्जाङ्गलरसैर्योपक्रमेदाप्रसव-
कासादेवसपञ्चाला स्निग्धा वनपतो सुखमस्तुपद्रवा प्रसू-
यते' विभाषयारिः । तत्प्रोपणविधिर्मन्त्रमेदपूर्वको द-
र्शितो विधिरनयासोक्तस्तान्निवापयेत् ।

भिर्प्रसव पु० इतः । गर्भस्य तत्त्वशिशो प्रथमप्रका-
शनरूपे दर्शनयोग्यतापादनरूपकर्मभेदे तत्त काव्य
"नम्रे द्यमे भासि प्रवृत्तेः स्तुतिमात्रैः । मि सायति
वाण इव जन्तुस्त्रिद्रेण सत्वर" याज्ञ० उक्तः । तद्वि-
धानं सुश्रुते दर्शितं यथा ।

"नम्रे भासि स्तुतिकागारमेनां प्रवेगयेत् प्रसक्त-
तिप्यादौ तत्कारितं त्राक्ष्णक्षत्रियवैश्यागूहाणां श्वेत-
रक्तपीतकण्ठेषु भूमिप्रदेशेषु विस्त्रव्यपोधतिन्तु कमल्ला-
तकनिर्मितं सर्वांगारं यथासक्तं । तन्मयपर्यङ्कसुपकिप्र-
मिति सुविभक्तपरिच्छेदं प्राग्वारं दक्षिणहारं वाट-
कलायतययसंस्तुत रक्षामङ्गलसम्पन्नं विधेयम् ।
जाते हि शिशवे कुक्षौ सुक्ते हृदयवन्धने । सगूले
जवने गारी शोया सा तु प्रकाशयिषी । तत्रोपस्थित-
प्रववायाः कटीपुष्ठं प्रति समलाहोदना भवत्यभीष्टं
उरीषप्रदक्षिणं प्रसिध्यति योनिसक्तां स्नेहा च ।
प्रजनविद्यमानां कतमङ्गलासुषोदकपरिष्कारायेनां तु
सारपरिहृतां उष्णामलकृतां सभ्यस्त्रासुषोदकपरिधि-
क्तामनैनां चम्पूतां यथागूसा कृच्छात् पाययेत् । तत

कतोपधाने कटुविकीर्णे प्रयमे स्थितामाभुग्नसकथीयुक्ताना
मग्नमीयायतस्य स्त्रियः परिचययसः प्रजननकुशला
कति तमप्याः परिचरेत्तुरिति । यथास्या विधिकानर-
मस्तुलोममनुसक्तमथ्यल्लाहृदयाज्ञेनामिका सुभगे !"
प्रवाहयस्तेति न चाप्राप्तार्थी (यथाप्रसववेदनाम्) प्रवा-
हयस्त ततो शिशुं गर्भमाडीप्रवन्धे सगूलेषु योक्-
यत्तुपक्षिगिर ए प्रवाहयेया ग्रनैः ग्रनैः । ततो
गर्भनिर्गमे प्रगाट, ततो गर्भं योनिसुखं प्रपद्ये
गाढतरसा विगल्यभावात् । अकारप्रवाहकाङ्गिरं भूक
व्यसक्तु भूर्वाभिवातिन कासकासगोबोपुत पुञ्ज
विकट वा जमयति । तत्त प्रतिकोममस्तुलोमेवेत् ।
गर्भसङ्गे तु योनिं धूपयेत् कल्याणमर्पिकैश्च मिश्री-
तकेन वा । क्लीयाद्विरण्यपुष्पीभूत कृत्वाद्यो-
क्षीरयेत् सुपञ्चकां विगल्यां वा । अथ कातस्त्रोत्
मुससु सैन्धवसर्पिणा विरोधो हृतात्त भूर्वा पिबु
दद्यात्ततो नाभिमाडीमटाहृतावाभक्तयेव बद्धा वेदे-
सत्तुलैकदेगस्य कुमारस्य योयायां सज्जगुन्मीयत् ।
अथ कुमार गोताभिरहृतायास्य जातकर्मणि कते
मधुसर्पिरनन्तामाङ्गीरसेन सुवस्त्रैश्चूषं कृत्वा नाभिकवा
सेहृयेततोवलातैवेनाभ्यस्य खीरदक्षकपायेव सर्वगन्धो-
दकेन वा स्यहेसप्रतप्तेन वा पारिण्या स्नापयेदेन कपि-
त्यपलक्षणयेण वा कोष्णेन यथाकायं यथादोषं यथा-
विमयस्य । धमनीनां हृदिस्थानां विहृतत्वादनन्तरम् ।
अतूरात्तात्रिरात्तादा स्त्रीणां सन्य प्रवर्तते । तत्कारप्र-
थमेऽङ्गि मधुसर्पिरनन्तामिन्न सन्धपत त्रिकास पायवेदु-
द्वितीये सक्तुपासिद्धं सर्पिस्तृतीये च । तत प्राङ्गुवारित
अन्य मधुसर्पिः क्षपायितससम्मित द्विकास कावयेत् ।
गर्भमन्त्रेण न० गर्भस्य शिशो भर्त्ता भरण भृ-भावे जनिन् ।
कुमारभ्याकर्मणि तद्विधानादि सुश्रुतेऽपि कुमारभ्या-
मज्जे दर्शितम् । 'कुमारभ्याकुशलेरुत्तिष्ठे भिषग्भि
रामैरय गर्भमन्त्रेण' उच्यते ।

गर्भमास पु० गर्भस्य तदारम्भस्य मास तत्सङ्गितो मास ।
[गर्भारम्भमासे २ गर्भसङ्गिते मासे च "वर्षे माधीयात्
तृतीये गर्भमासे" आशु० इट० ॥११२ । "गर्भसङ्गितो
मास गर्भमास" इति वारा० । इगमबाससस्यमासे च गर्भ-
क्षासज्जे इत्यम ।

गर्भयोषा स्त्री गर्भायां योषा । गर्भस्यानीयाया स्त्रियाम्
"इय गङ्गेति नियतं प्र'तडा पुङ्गस्य क्वमस्य च गर्भ-

4

3

—

1

4

3

5

1

1

1

1

2

✦

4

5

1

—

1

7

2

योग्यत्वात् तद्विभित्तेन नैमित्तिकं गमनं कार्यम् एतज्ज्ञेयं
 तत्र प्रत्ययायादियम "स्रुतमतीत्यो यो भाव्यो स्रुतिर्धो
 नोपसर्पति । अथाप्नोति स मन्दात्मा भूषणहत्यान्वता-
 दतो" इति श्रुते । श्रुतिर्धो ज्येष्ठा भूषा मध्यान्वे रा रेवतो
 हन्तिकाश्विनी । उत्तराश्विनं त्यक्त्वा पूर्वार्धे मजेदतो"
 पिण्ड १. "स्रुतदंगप्रदो चैव क्षमायास्तथा पूर्णिमा ।
 पर्वो ज्योतिषि राजेन्द्र । रविचक्रान्तरे च । श्रुतेस्तथा
 स्रुतधो विष्णुमूलनरक मजेत्" । याज्ञ० "षोडशसू-
 र्निशास्त्रोपा तासु युष्मासु संविद्येत् । अथ षोडशाङ्गो-
 राशान्नकालस्य सावनत्यात् प्रसन्ननामकरण्यादोरपि
 सावनगणनायायुक्तत्वाच्च सत्कारमात्रे सावनगणना ।
 तथा व्यवहारस्य तथा च याज्ञरुक्त्वा "गर्भाधानश्रुतौ
 पु स्रुत स्रुतान्द्रात् पुरा । पठेऽष्टमे वा सीमन्तः प्रसने
 ज्ञातकर्म च । धाह्न्येकादशे नाम चतुर्थे सावि नि-
 पक्षसः । पठेऽज्ञप्रामाण्यं सावि चतुर्धा कार्या यथाकुलम् ।
 एवमेव यम याति वीजगर्भं स्रुतम्" । चतुर्थे स्रु-
 त्ते ततः" इति वचनात् स्रुतान्द्रात् पूर्वमासस्य पु-
 स्रुतपक्षसः । अथ चतुर्थमासस्य सौरात्रे चान्द्रात्रे वा
 निवेकमासस्यापि तथात्वे तदाद्यान्तर्दिननिवेके इति च
 धिक्कृत्य भूकाशयोगं स्रुतमनियतमापद्यते सावने तु
 नियतं तेनात् सावनगणना युक्ता योपि ह्यवहारपरिचिन्ता
 च । "धाह्न्येकादशे नाम" इत्यादिपि "अथौ च व्यपगमे
 नामधेयमिति" पिण्ड २. स्रुतान्द्रात् स्रुतकोत्तरदिनपरमेकादश
 दिनपदम् स्रुतकादिपरिच्छेदो दिनमासावुपास्तथा ।
 मध्यमपक्षमन्त्रिण सावनेन प्रकीर्तिता स्रुतसिद्धान-
 त्तान्त्रेन स्रुतकस्य सावनदिनचटितत्वात् तदुत्तरदि-
 नस्यापि तथात्वम् । अतो दिनमासवर्षगणना सावनेनेति ।
 शुभाशुभविशेषगन्तु सौरात्रे श्रुतिं शास्त्रात् । अतएव
 पितामह "विवाहादो स्रुत सौरात्रे यज्ञादौ सावने
 मतः" । अथ द्वितीयादिश्रुत्या सत्कारपरिचर । "गर्भा-
 धाने सदा प्राज्ञा वारा भौमरबीजका" इति । गोमिच्छ
 "दक्षिणेन पाणिना उपस्थमभिसृजेत्" पिण्ड ३. नि कल-
 यत्वेतयज्ञां "गर्भं धेहि बिभीषासीति च" समाप्यर्क्षौ
 सम्प्रवतः । कुतश्चित्देशस्य सव्येन पाणिना यौचर्षमात्
 तद्धारणाव दक्षिणेनेति । उपस्थं योनिं स्रुजेत् पिण्डुरिति
 मन्त्रेण प्रथमं ततो 'गर्भं धेहि बिभीषासीत्यादि' मन्त्र एव
 च । "मन्त्रान्ते कर्मादिस्रुतिपात" इति न्यायात् पाठान-
 त्तार स्यात् न तु भवदेवमङ्गोक्तं स्रुतं अपतीति । अथौ

समाप्यैव सव्यं न कुतश्च न मध्ये वामदेव्यक्षप ।
 देवस्य "स्रुतस्य स्रुतता नासी स्रुतधोपु स्मृता" ।
 तेन गर्भाधानपुस्रुतमीमन्नोद्यमानि स्रुतदेव कर्त्त-
 व्यानि । अन्तोमपरिगटम् "विवाहादिकर्मगणोर स्रुतो
 गर्भाधानं युष्टुम यव्य चान्ते । विवाहादावेकमेवात्र
 कुर्वीत आहं मादौ कर्मण कर्मणः स्यात्" । विवाहा-
 दिगर्भाधानान्नकर्मसु एकमेव ग्राह्यं न तु प्रतिक्रमदौ,
 एकेनैव ग्राह्येन कृतेन सर्वाणि ग्राह्यवन्तीति । अन्त-
 गट्टोऽन्त्यावयवायै दद्यान् पट इति यत् समीपधौ
 उपलक्षणं स्यात् । ततश्च विगेषयोपलक्षणस्रुते हि
 शेषणत्वेन पक्षस्य कार्याभ्युपगमात् । यत्तु "निवेकका
 सोमे च सीमन्तोद्यमे तथा । सोम पु सवने चैव ग्राह्य
 कर्माङ्गमेव च" इत्यनेन भविष्यपुराणे ग्राह्य कर्माङ्गत्वेन
 विहितं तच्छ्रुतमेतत्परम् । अत एव भवदेवमङ्गनापि
 तथा विहितम् । अथ ग्राह्योत्तरगमनेऽपि न दोष उक्त
 भविष्यपुराणात् "नित्ये गान्दोस्तुतग्राह्ये कृते दानाद्या-
 वर्जनम्" इति वचनान्तरात् ।

सु०चि०पी०घा०विकारेण विहितमिष्टकासादिकस्रुतं
 यथा "गण्डान्" त्रिविधं त्यजेत्तन्निष्कर्मण्यं च भूषान्नक
 दास्यं पीष्टमद्योपरागदिवस पात तथा वैष्टिम् ।
 पित्रो आहूतदिनं दिवा च परिचादार्थं स्वपत्नीगमे
 भाग्यत्वात्तद्वानि कृत्यमथनं जन्मर्षत पापमस्य सु०चि०
 "गण्डान्नमिति । अथ यदि दुष्टफलतिथ्यादिषु रजो-
 दर्शनस्रुतं तत्र चतुर्थदिनामन्तरं शान्तिकं विधेयं
 यदाह वसिष्ठ "प्रभुतदोष यदि इत्यत्रे तत्तु य
 ततः शान्तिककर्म कार्यम्" विवर्ज्येदेव तदैकमर्थं याव-
 द्भूतो दर्शनमन्यवक्षे । ईशानतो गोमयमण्डलेन परि-
 कृतं तेऽग्नौ जुहुयात्तद्वर्षम् । युष्मां वृताङ्गाच्च सवि-
 त्प्रमाणा गायत्रिकां साष्टस्रुतसंख्याम् । यतप्रमाणा-
 मथवावहन्ती शुभैर्यवैर्व्योक्तमिच्छितैश्च । ततः
 स्रुतान् भूमिस्रुतान् पितृ च सन्तर्पयेत्स्रुतसंख्या-
 रिति" । शान्तिकमपारस्तु शान्तिकप्रकारादौ इष्टव्यं ।
 एव शान्तिकं विधाय गर्भाधानं विधेयम् । तत्र स्वपत्नी
 गमे स्वपत्ने गमने एतान् दोषान् त्यजेदिति सर्वत्र
 सम्बन्धः । एतान् कान् १ त्रिविधं गण्डान्नं गण्डा-
 स्रुतं रत्नमावायाम् "मन्त्रलतिथिकमन्त्रानां गण्डान्न
 त्रिविधं स्रुतम् । नवपञ्चचतुर्धां गेष्टुर्कार्त्तचटिकाभित
 मिति" निधनं जन्मर्षात् सप्तमं नवतारां, जन्ममन्त्रं

भूतन् अन्नक भरणो दानमन्त्रिणीम् । पौष्णं देवतीं
 यधाम् उपरागटिषं चकण्डिनं, पात व्यतीपातम्
 चक्रपातम् च, वैधृति योग, पित्रोर्मातापित्रो आह-
 टिनं, टिषा सूर्यावच्छिन्नकाच परिचयोगस्य पूर्वार्हम् ।
 तयोत्पातैर्दन्वान्तरिक्षमोर्भैस्त्रियधैरुत्पातैर्हृतं दूषितं,
 जन्मार्हतं जन्मलग्नाज्जन्मारागेर्वा ऋत्युभयनमरम रजन
 पापम पापचक्रयुक्तं भ नष्टं रजनं वा इति' पौष्धा
 "भद्रापक्षीर्परिनाय सन्वत्रा भीमाकाशीर्नाद्यारासीश्च
 तद् । गर्भाधानं त्रुत्तरेन्दुर्हमेवमाश्रयातोविष्णु
 पक्ष्ममे सत्" सु० टि० । "भङ्गेति भद्रा प्रविद्धा
 यतो त्रियय पर्यायि अतर्दशप्रत्यमाशा पूर्णिमा
 संक्रमस्यानि उक्तञ्च विष्णुपुराणे "अतर्दशप्रत्यमी चैव
 अमाशाश्च च पूर्णिमा । प्रशङ्ख्येतांनि राजेन्द्र । रविध-
 क्कान्तिरेव चेति" रिक्तायतृधौनवमीचतुर्दशी, सन्वत्रां
 प्रात सन्वत्रां सायम् सन्वत्राश्च । भीम मङ्गलवारम् अक
 भादित्यवारम् आर्किं गनैयरवारं, चतस्रः आद्यारासी
 रजोदर्पनदिनमारभ्य दिनचतुष्टयं त्यजेदित्यर्थः । तद-
 नन्तरमपि पुलायीं रजोदर्पनाय विषमदिवसं त्यजेत् ।
 उक्तद्वाधानाध्याये पवित्रेन निवेद्यजातं "पौष्णहवे पि-
 तृमयाव्यस्यार्पविष्णुहवे नैघनजम्भोदु । उत्तात-
 पापचक्रदूषितेदु न कार्यमाधानमनितजनने । उपप्रवे
 वैधृतपातयोश्च विष्ट्रां दिवा पारिपपूर्वभागे । सन्वत्राश्च
 पर्वस्यपि आहपित्रोर्हतेऽग्नि पत्नीगमनं विवर्कम् ।
 टिनेषु युग्मेषु च वष्पमाष्ययोगे सुतायीं स्वसतीसपे-
 यात । दिनेषुयुग्मेषु च कन्यकायीं हित्वा च गच्छतां
 क्षिप्रमग्नभावाभिति" वष्पमाष्ययोगे पु योगै स्त्रीयो-
 गैश्च । अथ पन्थलता अषण्धनिष्ठयोगे निषेधः कृत ।
 बार्हस्पत्यसंहितायां तयोर्विमेपतो विहितत्वात् । तद-
 चनमायुर्नैव वक्ष्यते । नतु पौष्टिपचक्ष्णापचक्ष्णपत् विहि-
 तमतिविज्ञानाद्विषयः कस्यापि भवति ? इत्यम् पक्ष्मा-
 न्तरोधोग्याय इति विधिरपेक्षित । अतएवोक्तं
 भारदेन" शुचिभूत्वा युगतिपावनगनां कालवेदं ह्रिदम् ।
 पुलायीं उपरप्यदत्त्वा पौष्णमूकाह्रितममिति"
 "महा र्षेतिपि मूलमन्त्रेण चैवभस्विति" वायुप्र-
 भीक्ते । तिष्ठादयं कथमेव कालविधाने उक्ता ।
 "चतुष्टमीं पशुदयीं अययीं चतुर्दशीमप्युभयत
 हित्वा । येषां शुभाः सुतिष्ठदो निवेदे वारा यथा
 हृदि"पतेत्युक्तानामिति" अत एवदे पश्यपश्यपश्यप-

वारा निषेककारेण शुभा उक्ता । कर्पादन्त्यं स्वयंभी
 यशनिवारा निषिद्धाः । उक्तञ्च कालनिर्णये “रिक्ता
 वर्षादभी षष्ठी दिवा जगत्त्रयं तथा । माघपक्षाय
 वाराश्च त्याज्याश्चैवान्तौ गतिरिति । कतएव दृढ-
 भूतिवृद्धतायाम् ‘मेषाण्युष्माणि दुष्टानि स्युर्निषे-
 कास्त्यकर्मणीत्युक्तं’ ‘शोमसपुङ्गवाणां वारा वर्गोदया
 शुभा । तेषाञ्च दृढवचैव नेतरेण कदाचनेति’ अत्र
 केचिद्विद्वेः पु वारा उत्तमा स्त्रीवारौ मध्यमी नपुंस-
 कवारौ निषिद्धौ उक्तञ्च व्यासेन “पुरुषपक्षवारा
 स्युः शुभा शोमनकमेणि । मध्यौ स्त्रीपक्षवारौ
 तु वर्ज्येभ्यु नपुंसकादिति” अत्र शोमनपक्षपुषपक्षेण
 गर्भाधानस्येत्याहुः । युक्तञ्चैतत् पु स्त्रीवारेण स्त्री
 गर्भने पुण्याः स्त्रियो बोत्वद्यन्ते इति तावदितम् ।
 नपुंसकवारगर्भने तु नपुंसकस्योत्पत्तिं स्यात् हि
 सा कस्यचिदित् भवेदिति नपुंसकपुषवारनिषेध एवो-
 चितः । यनिनिषेधस्तूभयवादिदिव एव दास्य-
 चात्यशितसमाचाराज्ञातो बुधमयोरेव निषेधोऽन्येषां
 पक्षमिति प्रतीतः । मास्यस्तु नेतृत्वहन्ते तन्मते
 तु स्वयंभीमशनीमसेव निषेध । नारदः “रजोद-
 र्गमतोऽस्यृग्रा नार्यो दिनचतुष्टयम् । तत रुद्रा क्रिया
 स्तेताः सवर्षेण्यथ पिधि” । अत्रार्थवादमाह भर-
 हाम् । “मघमेऽहनि चाण्डाली द्वितीये मघ्नावातिनी ।
 ततोये रजस्वी प्रोक्ता चतुर्थेऽहनि शुध्यति” । धर्म-
 शास्त्रेऽपि “मसुः स्यृग्रा चतुर्थेऽहनि क्षानेन स्त्री
 रजस्वला । पञ्चमेऽहनि योग्या स्याद्देवे पित्रे च क-
 र्त्तव्यं” । तस्मादेतावतो दोषास्त्यक्त्वा स्त्रीगमनं इतिमिति ।
 कृतकालावधिमाह याज्ञवल्क्यः “योऽयमुर्निशाः
 स्त्रीणां तस्मिन् युग्माद्य सविषेत् । युग्माद्य उक्ता जायन्ते
 स्त्रियोऽयुग्माद्य रात्रिपु” अतः योऽयमदिनमध्ये गर्भाधान
 विधेयम् तत्रैव गर्भसम्भावस्तत्र वाराः समीचीना
 प्रायुक्ता एवाधुना नक्षत्राण्याह गर्भाधानमिति । उ-
 त्तरात्रयमग्नश्चैवाधुराधारीदृष्टीभ्यातिप्रवृत्ताधणिवाय-
 ततारकाद्य गर्भाधानं यत् शुभम् । उक्तञ्च बार्हस्पत्य-
 वृद्धतायाम् “हृदिहृन्नाधुराधाच भ्यातीवाहृत्पपा-
 वम् । उत्तरात्रितय शीम्य रोहिणी च शुभाः अता ।
 आधाने ब्रह्मर्षान्यमशुभं सममन्यमिति” एव विद्वि-
 तमस्मत्ते इति चन्द्रबले गर्भाधानार्थं ब्रह्मदेव प्रतीगमन-
 कार्थनिष्ठाह “याज्ञवल्क्यः । “एव गन्धेत् । स्वयं

क्षामां मया मूर्धं च वर्जयेत् । सुस्थिरेन्द्री सतत् पुत्रं
लक्षय्य जनयेत् पुमान्” चकाराङ्गे यतीम् । भीमपरा-
क्रमोऽपि “पितृ पौत्रौ नैर्ऋतं चापि धिष्ण्य त्व-
क्षा नारीं सुप्रसन्नः प्रसन्नाम् । पुष्ट क्षामां पुत्रका
मोऽभिगच्छन् सल्लस्य” पुत्रप्राप्तेति पुनर्लभति” । तत्र
गमन मन्त्रपूर्वकम् । तदुक्तं पिप्पुपुराणे “अतावुव
गम यक्ष स्वपत्यां मन्त्रमो द्विकेत्युक्तेः” इत्येवैवर्णिक-
विषय प्रतीयते । मन्त्रास्तु “विष्णु सौमि” कृत्ययत्नः च
सादयः । “एतैर्मन्त्रैर्दक्षिणेन पाणिना पत्यमभिमन्त्रे-
दिति गोभिलोक्ते” पी० धा० । “केन्द्रलिकोषेषु
शुभैश्च पापैश्च प्रायारिणैः पुनश्च दृष्टव्यम् । शोभा-
शनेऽङ्गेऽपि च युग्मरात्रौ पित्रादितीक्ष्णाय पु मध्यम
स्यात्” सु० चि० । अथ गर्भाधाने चन्द्रबलिन्द
वज्रयाह । केन्द्रेति अथ सामान्यतः शुभसमन्नि वधि-
योक्तानि वृषमिथुनकर्कसिङ्गकन्यास्तुषारचरपक्षया शुभा
भवन्ति । यदि शुभफलशालिनोऽनुकूला निधनविगुह्रि-
युता निपेक्षकाश्चे” इति । तत्र केन्द्रलिकोषेषु सग्न
चतुर्वैश्वदेवमदगमपञ्चमवमस्थानेषु स्थिते शुभघट्टेक्षया
तत्रयारिणैस्तृतीयैकादशप्रस्थानस्थिते पापघट्टेक्षपच-
क्षिते पुनश्च सूर्यभौमगुरुभित्ते सन्ने तथौजाय
गेन्द्री विषमराशिर्मेघमिथुनादिरशोऽजादिरैव तत्र
स्थिते चन्द्रे सति युग्मरात्रौ समरात्रौ गर्भाधानं
कार्यम् यदाह जगन्मोहने वसिष्ठ “केन्द्रलिकोषेषु शुभा
चितेषु चन्द्रे यथाह च शुभैः समेते । पापैश्चलाभा-
रिणैश्च यायात् पु जन्मयोगेषु च समयोगम् नारद
“शोभरात्रौ शने चन्द्रे लम्ने पु पङ्कवीक्षते । शुचिभू-
त्वा युग्मतिथौ ह्यनन्ता कामयेत् स्त्रियमिति । पु पङ्कवी
नाह नारद “पु पङ्कः सूर्यजीवारा स्त्रीपङ्कौ शशि
भाग्यौ । नष्टसकौ सौम्यसौरी गिरोमात्र विधुनुद”
इति । अत्र पुन पु सकादियोगावधिषे नोक्ता “आधान-
लम्ने विषमाग्ररात्रौ जीवेन्द्री लाभ्यां युतमीक्षिते वा ।
नाभ्यो सुपुत्रस्त्व पापघट्टे पापी च मिश्रैर्बलमिध
निधुः । शोभरात्रौ चन्द्रे वीर्ययुक्ते जीवेन्द्रीरौज-
रात्रौ शक्यैः । पु जन्म स्याद्वात्यये कन्यका स्त्रानु-
मिश्रैः पण्डोद्भूतैर्हि लिजन्म । पण्डो न पु सक
“शोभाशक्यादिपमर्षस्य पु जन्मकारी रविस्तुरेक ।
विचार्य वीरे पुपपङ्कणां वाच्योऽत्र पुत्रस्त्व पुत्रि
का वा । पापैश्च श्रेष्ठ सुविचिन्त्य वाञ्छमिति” । एवम

म्येऽपि पुंजन्मादियोगा जातके दृष्टव्या । एषु
यस्मिन् कश्चि यत् पु जन्मयोगे पुत्रार्थो युग्मर्तो पत्नी ग-
च्छेत् । कन्याजन्मयोगे तु कन्यार्थो विषमरात्रौ पत्नी
गच्छेत् इति फलितोऽर्थः । अथ गर्भाधाने विहितमन्त्र-
तामाप्नो मध्यमनक्षत्राणाह । चिलेति चित्रापुनर्व-
सुऽप्याश्विनीषु तद्गर्भाधान मध्यम मध्यमफलदमित्यर्थः ।
यदाह ब्रह्मसंहिताः “चित्रादित्ये तथा तित्यद्वरगौ रेति
मध्यमा । नेपाशूचापि दुष्टानि ह्युन्निषेकास्त्यर्कमर्षीत”
अथ केचित् देवान्मातृपाहा प्रतिबन्धाङ्गु रक्षिष्वाने
अनेकेषु मन्त्रेषु व्यतीतेषु यदि गर्भाधानाय संस्कारो
नाभूत्तर्ह्यर्भी देवान्मध्यो भर्ता समागतयेवदा दक्षिणा-
यने शुक्राक्षगुर्वीक्ष्य नाभिसाक्षादिमहादीपरात्रावकादा
गर्भाधान नैव भवतीत्याहुः अतीतकायत्वात् यथा का-
लातीयेषु जातकर्म नामकभीक्ष्णमात्रनौसादिसंस्कारा
पूर्वोक्तदोषसङ्गावे नैव भवन्ति । उक्तञ्च वसिष्ठेन “अतीत-
कालान्यखलानि यानि कायौषि सौम्यायनने दिनेने ।
शुरो भर्ता वायधदग्नमाने तदुक्तपङ्कान्दनेऽप्यसह्ये”
इति सत्यम् । सत्यपि भूषामतिक्रमे निमित्तानन्तर-
मेव नैमित्तिकमिति” न्यायेन “गेड्यतु” निपाः स्त्रीषा
तस्मिन् युग्माशु सविगेत्” इति याज्ञवल्क्यवचसा गो-
हमदिमातिक्रमे अन्तरममेव्य प्रागुक्तदिगा कायमुद्धिं
विचार्य कार्यमेव । तदा ब्रह्मकालव्यापिनी कायगृह्णने-
क्ष्यैव यतो विधानेयरेष “तस्मिन् युग्माशु सविगेदिति”
व्याख्यावचरे किमय विधिर्नियमः परिसंख्या नेति त्रय
पश्चा उपन्यस्तास्तत्र स्त्रीगमने रागत एव प्रवर्तनीयम
एवायमिति सिद्धान्तितमतो गच्छेदेति नियमकरणात्
अतानुमेयात् सर्वत्र वा प्रतिषेधवर्जमिति” गौतमस्मर-
रणात् अन्तरगमने प्रत्ययायोऽपि अर्धते “अतुल्लातां तु
यो भार्या सद्भिर्नौ कोपगच्छति । बोरायां अथैव-
स्यायां युज्यते नात्र शययः” इति यातातपोक्ते ।

अथ गर्भाधान विषाद पुंशनिद्राक्षमे किं कार्यं
मित्याह विष्णु । “गिह्रासमयमावाद्या ताम्बू च वदनात्
त्यजेत् । पयस्कात् प्रसदा मावां पुण्ड्रपुष्पाणि मन्त्र-
कात्” इति” । पी० धा० । निषेकोत्तरं कार्यमाह
आ० त० । “अत्र सस्यगर्भाधनेदतवा उपानकरचर-
णामेव कुर्वीति नातिर्यगाहितकरचरणां स्त्रिय अ-
स्वमिगमनानन्तर दक्षिणपादेन स्थापयेत् । इष्टं विंते
तु गर्भाधुत्पत्तिरिति विधेयः । गर्भाधानञ्च तर्ह्यस्य

‘बालस्य तदाधारपात्रस्य च सीमन्तोन्नयनवत् सञ्चारः
“सीमन्तोन्नयनसञ्चारो गर्भपात्रसञ्चारः” इति श्रुते
गर्भपात्रयोरस्य सञ्चार इति गर्भपात्र गर्भस्य उदर-
स्थस्य, पात्रस्य तदाधारस्थस्य । सीमन्तोन्नयनपदस्य-
कक्षार्थम् । यदि देवात् गर्भाधानादिसञ्चारा-
यथाकाशे न कृतास्तदा प्रसवकाशोत्तर जातकर्मा-
श्रुत्तरसञ्चारकाशे न ह्येव बालक निधाय सञ्चार कार्यं
यथाह राजभार्गवश्चे “य नार्थकृतसीमन्ता धृतये च
कथञ्चन । अहं निधाय त बाल पुन सञ्चारमर्हति” ।
तेन सञ्चारेण च तदाकारे उत्पन्नानामपि सञ्चारसिद्धि-
“सञ्च कृतसञ्चारा सीमन्ते न कुलस्थितः । य यं गर्भं
प्रसूयन्ते स गर्भं सञ्कृतो भवेत्” राजभार्गवश्चात् ।

सन्मभेदेन गर्भाधाने शुभागुम हृत्कृतातलेऽथ नितेका-
भ्याये विस्तरेणोक्तं जातकपञ्चमौ त्व किञ्चित् सञ्चिद्योक्तं
यथा “आधानाद्वात् सप्तमभे यावत् कुरुते रतम् ।
धरोति तावत् पुत्रस्यस्युत्पत्तिं वृत्तान्तिताम् । रवीन्दु-
गुक्कभीमाश्चेत् साये याथ गुरौ तनौ । नवमे पञ्चमे वा
स्यादपत्यं पुत्रस्यस्य तत् । वलिगौ स्रष्टृहायेऽर्कगु-
क्कावपचयणीतौ । पुसा, स्त्रीया कुजेन्दु चेत् तदा गर्भस्य
सम्भवः । भौमाक्षौ सप्तमेऽर्कात् सो रवे पुसा, स्त्रिया
विधौ । भौमाक्षिमध्ये स्रवेन्दु पु स्त्रियोऽर्कालये
क्रमात् । भौमाक्ष्यतरेणाक चन्द्रौ युक्तेष्वितौ क्रमात् ।
पु स्त्रियोऽर्कालुदौ प्रोक्तौ माकृते प्राक्तनैर्बुधै ।
रुक्मे वेन्दौ पापमध्ये गुमर्हतिविवर्जिते । सगर्भस्त्री-
वृत्तिः स्याद्वा यथा यामनभाषितम् । दिवा सूर्यभुक्त्रौ,
शनीन्दु च रात्रौ, षष्ठये तातमाहपञ्चौ व्यक्षतसौ ।
तयो सोदरसदृशतौ क्रमात् तयोरौलवृत्तर्षगौ
सौख्यहेतुः । कलशं कठिनं हस्ताद्यास्थित्योमचेतना ।
अशनीद्रे गच्छति च भासेषीया क्रमादभी । अवार-
ज्जाकचन्द्राकिष्ठाङ्गे शाखादिवाकराः । भासेषे षोडशे
गर्भरीगः पुष्टिश्च स्रष्टवे । (प्रथमभासे कलश गुक्कयो-
चितमित्रचरूप तत् गुक्कोऽधिपः । द्वितीये काठिन्य
तदीय गुजः) तृतीयभासे हृत्पाद्युत्पत्तिं शुक्लदीयः ।
चतुर्थेऽस्तुत्पत्तिं सूर्यसदीयः । पञ्चमभासे चर्माव-
पत्तिश्चन्द्रोऽधिपः । षष्ठ रोमोत्पत्तिं यनिरधीयः ।
सप्तमे चेतन्यं बुधोऽधिपः । अष्टमे मातृमुक्तास्त्रादे
मौहीदारेणायनम्, तत् गर्भाधानकल्पेणः सामी । नवमे
उदुवेगः चन्द्रोऽधिपः । दशमे प्रसवः, सूर्यसदीयः

आधानकाशे उक्तपक्षे षोडशे तत्तुल्यभासे गर्भपात्रादि
वक्त्रयुक्ते तत्तन्भासे पुष्टिः । विषमर्क्षनवांशेषु
शुक्लचन्द्राङ्गभासुषु । पुजन्त समभाषेदु, स्त्रियस्तेषु
समाक्षिपेत् । सूर्योऽथैव विषमेऽथे चेत् स्रष्टौ पु-
जनिप्रदौ । स्त्रियाः सप्तमे गुक्केन्दु, कुजाद्वाङ्गाङ्गके
यन्तम् । भौमचन्द्राङ्गश्चेत् पु स्त्रीयुक्तं नवांशकात् ।
विषमर्क्षे शनिलिङ्गाङ्गन त्वक्षा नृजन्तदः । इन्दुर्हमे
मसन्विष्यै रगुभैर्भुजन्तदः । व्ययेऽर्केन्दु दक्षयामनेक-
नाथकरो मतौ । शनिभाषे तनौ, मन्दे सप्तमेऽव्यत्ययात्
शवः । सप्तमे कर्कतनौ चन्द्रे द्यूने ह्यदशवर्षतः । यत्सख्ये
ह्यदश्यां स्याद्विद्वः प्रश्ने तत परम् । तत्तुल्यराशिस्थिते
चन्द्रे क्षतिं वदेत् सुधीः आधानाध्यायः ।

गर्भावक्रान्ति स्त्री अथ+क्रम-भावे क्तिन् इतः । शरी-
रजीवस्य गर्भाशयप्रवेशनकाले गर्भावतारे तच्च श्रुते
शरीरस्थाने २५ “अथातो गर्भावक्रान्तिं शरीरं आ-
ख्यास्याम” इत्युपक्रम्य दर्शितं तच्च वाक्यं कायमन्दे
१८१।४० दर्शितम् ।

गर्भाशयः पु० आशयेऽल आ+शी-आधारे क्त्वा इतः ।
गर्भाधारस्थाने गर्भशय्यायाम् “पुरुषेभ्योऽधिकायाभ्यो
नारीषामाशयास्तथ । एषो गर्भाशयः प्रोक्तः पित्त-
पक्वाशयान्तरे” इति भावप्र० तस्य पित्तपक्वाशययो-
र्भावस्थानसंज्ञकम् “स्त्रीणां गर्भाशयोऽष्टमः” । “ततो-
ऽग्निशोषसंयोगात् सञ्ज्वलमानो गर्भो गर्भाशयमनु-
प्रतिपद्यते” “दैवसंयोगादव्ययोऽचिन्त्य (आत्मा)
भूतात्मना सङ्गान्धत्वं स्वरजस्रसोभिर्देवाभिरैरपरैश्च
भावैर्वायुनाऽभिप्रेक्ष्यमाणो गर्भाशयमनुप्रतिपद्यते”
इति च श्रुतम् । तदाधारावरकल्यात् २५रायौ अक्षर ।

गर्भाष्टमः पु० गर्भात् गर्भकालात् अष्टमः । गर्भावक्रान्ति अ-
ष्टमे मासवर्षादौ । “गर्भाष्टमो देवमासः” त्रिका० ।
“गर्भाष्टमेऽव्दे कुर्वीत ब्राह्मणस्योपनायनम् । गर्भाष्टमादये
राष्ट्रो गर्भात्तु ह्यदये विष” मनु “उत्तरतु गर्भा-
दिति निर्देशेन गर्भाष्टमे इत्यत्रापि अवध्ययकपक्षस्या
“सह सुपेति” या०समा० ।

गर्भास्रन्दन न० गर्भस्रास्रन्दनम् । “गर्भस्रन्दे गर्भास्रन्दन-
स्रन्दतकुक्षिता च” सुश्रुतोक्ते गर्भस्रन्दचिह्ने । “गर्भास्र-
न्दनमावीना(गर्भिणीनां) प्रकाशः स्यादपान्धता” सुश्रु० ।
गर्भास्रावः पु० गर्भस्रावः । गर्भस्रावे तन्मन्दे सदी० ।
गर्भिणी स्त्री गर्भोऽव्यस्याः इति स्त्री । गर्भयत्नां सगर्भायां

स्त्रियाम् यमरः । गर्भिणीविज्ञं गर्भवतीगच्छे
 उक्तम् । गर्भिणीतत्पतिकृत्याहत्यादि नि० सि० उक्तं यथा
 “गर्भिणी कुक्षराद्याद्वैतकृष्यादिदोषणम् । व्या-
 याम भोगममन भक्तारोहणं त्यजेत् । भोगं रक्षणं
 विमोक्षं च चाध्वं कृत्वा गच्छेत् । व्यस्य च दिश-
 च्छत्रं रात्रौ जागरणं त्यजेत्” कथम् । मदनरत्ने पठान्ते
 ‘हरिश्चन्द्रं कुक्षु चैव चिन्दूरं कञ्जकं तथा । कुक्षौ
 कञ्जकं ताम्बूलं भाङ्गव्यामरणं पुष्पम् । केगर्भकारक-
 बरोकरकर्णविभूषणम् । भर्तुरायुष्यमिच्छन्ती यज्ञयेद्ग-
 र्भिणी न हि’ इत्यस्ति “चतुर्थे मासि पठे मास्य-
 दमे गर्भिणी यदा । यात्रा तथा विवर्णा व्याटापा-
 दे तु विशेषतः” याज्ञवल्क्यः “दोषद्वयप्रदानेन
 गर्भो दोषमवाप्नुयात् । वैश्यं वरपुत्रं यापि तस्मात्
 कार्यं प्रिय स्त्रियाः दोषदं गर्भिणीप्रियम् । त-
 त्त्वैवाध्वयाम “वपनं मेघुन तोदं यज्ञयेद्गर्भिणी
 पति । आह्वयं चतुर्मासाद्बुधं चान्यत्वेदं गच्छेत् ।
 आह्वयं तद्भोजनमिति प्रयोगपरिजातः । कावविधाने
 ब्रूतेर्दोषिकायाश्च “द्यौर श्यातुगमनं नपुनलनं च
 युद्धादि वास्तुकरणं त्यजितुं याम् । उद्धाह्वयपनयनं
 लक्षणेन गाह्म्याय चयार्थमिति गर्भिणीकापती
 नाम्” रत्नसमये गान्धर्वः “दक्षं वपनञ्चैव चील-
 वै निरिदोषणम् । मास्यं धारोहणं चैव यज्ञयेद्गर्भि-
 णीपति” अथर्वशास्त्रे “प्रवृत्तगर्भापतिरविद्यानं नृत्तस्य
 वाङ्मनुरकर्मसदम् । तस्यास्तुत्येन गयादितोर्ध्वं या-
 गादिकं वास्तुविधिं न कुर्यात्” । प्रवृत्तगर्भां वनिता
 मनेन्नासलयात् परम् । (मास्यं यदा ब्रूते) पञ्चमासात् परत-
 स्त्रिर्नवमे दिवशासिनी “अथ स्त्रियाः कष्टप्रमेयं “रोहि-
 ण्येन्दुवर्षौषु स्त्री स्त्रीवस्त्रयोरपि । पुनर्वसुं पुष्यं च
 चनिवातुत्तराण्यं च । मैत्रे त्वाष्ट्रे तपाश्रिण्यां स्त्रि-
 कागारभोगम्” एतच्च सम्भवे “प्रवृत्तिसमये कावे सदा
 एव प्रवेष्टयेदिति” पञ्चोक्तेः तदुक्तं च मैत्रेयां कार्यं
 “वाहण्या भोजनमप्यहं नैव त्वामपरिदकमिति” पञ्चोक्ते
 विष्णुधर्मे “दद्याद् स्त्रिकागारमाशुचैव विशेषतः ।
 यज्ञिना तिलं काशातैः पूज्यं कर्तुं । प्रदोषनैः । सुयत्नेन
 तथा वारिष्यं चैव जितेन चेत” ।
 “गर्भिणी द्विदिनादिस्त्रिया प्रसजितो सति ।
 आह्वयं सिद्धिं चैव न दायात्कारिकं (करम्) तरे”
 अनुना द्विमासौ तस्या नैव पुनः काप्यहं च उक्तम् ।

अतिघेरय पर तदाभोजनं मनुभोजं यदा “तुषादिनी
 कुमारां च रागिणीगर्भिणीकथा । अतिघेरयोऽप्य-
 एवैतान् भोजयेत् विचारयत्” । “मास्यं पुनर्मास्यं दह-
 गर्भिण्यागुरक्षांस्तथा । “समोऽप्यनिघ्नस्याप्यद्वयस्यो
 गेवभोजनम्” याज्ञ० । जाला सङ्गं कर्म० अथ परनि-
 पातः । गोर्भिणी ।

गर्भिणीटोष्ट न० ६० । गर्भिण्याकादिते इत्यभेदे रक्ष-
 दानावश्यकता एतदे उक्ता तत्र चतुर्थे याभि-
 प्रायमिन्द्राद्यैषु करोतीत्यादि वाक्य २११६ २० उक्तं
 “इन्द्रिणीस्तु यान् यान् वा भोजुमिच्छति गर्भिणी”
 उक्तम् । [वि० ।

गर्भिणीवैष्णव न० ६० । कुमारभक्त्यायां गर्भिणीपरिचर्यायाम्
 गर्भिते नि० गर्भो जातोऽस्य तार० ६० ६० । जातगर्भे रक्षा-
 व्यदोषभेदे न० । दोषयन्त्रे विवर्ति ।

गर्भिणीभक्तिः पु० गर्भे अहमर्थं इह वा अनुकुरं ।
 “वाहोदरपरितो यो रक्षदारां सञ्जाटिमान् । अहो-
 ऽपरः च गर्भे (भी)हं सवीलं कुरुवामि” सा० ६०
 उक्ते माटकाद्वाहमभ्यर्पिताह्वे । यथा बाह्वराणा-
 यचे सोतासयं रक्षामा गर्भिणीभक्तिः ।

गर्भेष्टम नि० गर्भे प्रियौ अस्ते वा यत्र अनुकुरं ।
 प्रियो रक्षसे च मम । युक्तारोह्या आद्युदासताऽस्य ।
 गर्भोपघातः पु० गर्भव्य उपघातः । जातगर्भस्य नाये
 नेवस्य रजनोत्पादनशक्तिनाये च तज्जिह्वाणि “गर्भोप-
 घातनिद्रान्मुक्ताशमिषां गुपातटिग्दाहा” इत्यादि
 ६० ६० २१ ६० उक्तं तत्र गर्भयन्त्रे दर्शितम् ।

गर्भोपघातिनी स्त्री गर्भस्य हानि उप+हन्+ञिनि । ग-
 र्भवातिन्यां रजोगव्यादी यमरः ।

गर्भोपनिषद् स्त्री गर्भस्य रूपादेिका उपनिषद् । उपनिषद्-
 नर्गते गर्भस्य रूपाद्यानेदके उपनिषद्दे उपनिषद्दे वि-
 दति । तत्पदरूपादि ऐतरेयोपनिषदादि सद्योपेक्षोक्तं तत्र
 काययन्त्रे १६२५ २० “पुरुषे ह वा आदितो गर्भ-
 रत्नाद्युक्तम् । [धाम्यभेदे रत्नमाणा ।

गर्भुच्छद् पु० गर्भुगो गच्छ सद् एव लटोऽस्य । (मेहुया)
 गर्भुटिका स्त्री गर्भं त इव लट् पर्यमस्य यक् ङे पर-
 रूपैकादेश टापि अत एवम् । (मेहुया) इति स्त्राते
 धाम्यभेदे रत्नमाणा ।

गर्भुत्त स्त्री गृ-वा० उति छद् च । (मेहुया) । धाम्यभेदे कथम् ।
 नञे लृट्भेदे रक्षार्थे च भेदः ।

गर्वी मदे आ० पर० सक० सेट् । गर्वति अगर्भीत् । जगर्व ।
 गर्वित । गर्व । “खर्वे । गर्वसूहृत्प्रिततमो ।” तारास्तव ।
 गर्वी पु० गर्वी-घञ् । अभिमाने, “एष्वयं रूपतारुण्यकुलविद्याव-
 चैरपि । इदलाभादिनान्येषामवस्था गर्वी ईरित ।”
 द्युक्ते २५३भाभेदे “गर्वी मद प्रभावश्चोविद्यासत्-
 कुलताडिनः । “अवस्थासविलासाङ्गदर्शनाऽविनयादिभ्यश्च”
 आ० द० उक्ते अव्यभिचारिभावभेदे । अमरे अङ्गद्वार-
 पथ्यायतोक्ति रूपाङ्गेदमनादित्यैव ।
 गर्वाट पु० गर्वेणाटति अट-अच् १त० । द्वारपाठे त्रिका० ।
 गर्वित त्रि० गर्व-कर्त्तरि क्त गर्वी जातोऽस्य तार० इतश्च
 वा । १मत्ते २जातगर्वा “यूप तद्वसरगर्वि(र्वि)तलण्य
 चारम्” “प्रेमगर्वितविपक्षमत्सरात्” रघु ।
 गर्ह निन्दायां वा चुरा० पक्षे आ० आत्म० सक० सेट् । गर्हते
 गर्हते अजगर्हते अगर्हिष्ट । गर्हयायुक्ते जगर्हे गर्हहणा
 “न गर्हयेयुराणान् वै पाण्डुरार्थाय कर्हिचित्” भा० आ०
 ५७३१ श्लो० । “गर्हयन्तोऽस्य साहस्य” भा० प० १८१५०
 पदव्ययय आप्ये । उपसर्गपूर्वकस्तु तदुद्योत्तार्थयुक्ते
 निन्दने । “विगर्हिते धम्मधनैर्निर्वर्ण्यम्” जैम० ।
 अर्ह कृताया आ० आ० सक० सेट् । गर्हे अगर्हिष्ट
 जगर्ह गर्हयम् गर्हित गर्हा । “स एव धर्मो राज्ञां ।
 त तद्धितं किञ्च गर्हयम्” भा० आ० ११८५० । “केचि-
 ज्ञीष्णं जगर्हिष्ट” भा० स० ४१५० । “न इत्युसयाम्यह
 किञ्चिज्ज गर्हे बलवत्तरम्” र० २०६५० । “प्रथमा च
 दर्गा प्राप्नो देशान् गर्हते वै ष्टयम्” २०८ अ० । आप्ये
 पदव्ययय । “गर्हितास्तस्य जग्वि” मनु ।
 गर्हा स्त्री गर्ह-अ । निन्दायाम् “येन येनचरेद्वै तस्मिन्
 मर्हा न विद्यते” भा० अ० ६०५६ श्लो० । चुरा० गर्ह-
 भावे युच् । गर्हणाऽयत् स्त्री ।
 गर्हा ति० गर्ह-ण्यत् । निन्द्ये २अघमे अमरः ।
 अर्हवादिन् त्रि० गर्ह वदति वद-णिनि । कुत्सितवादिन
 कददे अमरः स्त्रियां ङीप् ।
 अल भक्षणे सक० स्यावे (तमा) सक० आ० पर० सेट् । गलति अ
 गालोत् । “निर्मलितान्मु गर्भम्” रघु । “गलित त्वरावि-
 रहितासनया” भाष “प्राक्शोकनिर्गलितनेत्रपय
 प्रवाहान्” जैम० । “विपक्षे गलितदत्तौ” “पथ्या-
 नवदक्षविन्दुः” “उपलाद्यगलत्तत” भट्टि ।
 “प्रच्छदान्गलितान्निन्दुभिः” । “विमाद्यमानो गलि-
 तङ्गरागै” रघु ।

गल चारणे (गालान) चुरा० आत्म० सक० सेट् । गालयते
 अजीगलत गालयायुक्ते । गाल् । गालित । “पङ्क
 गोमूत्रगलितम्” चक्रदत्त ।
 गल पु० गल-भक्षे वा० करणे अच् । १कण्डे (गला) अमरः ।
 कर्त्तरि अच् । २सञ्ज्ञा रसे (धुना) श्वाद्यभेदे, ४गडक-
 मत्स्ये च शब्दरत्ना० । “गले गृहीत्वा क्षिप्रोऽस्मि”
 भा० आनु० १५४ अ० । अथ स्वाङ्गत्वेऽपि क्रोडा० न
 ङीप् । क्षिप्रगला । बङ्गा० स्त्रियां ङीप् । गली
 इत्यपि तत्त्वैव स्त्री ।
 गलक पु० गल-वा० धुन् । (गडक) १मत्स्ये शब्दार्थचि० ।
 गलकम्बल पु० गले कम्बल इव । साक्षात् गवा गलस्थिते
 रोगमे मासपिण्डे अमरः ।
 गलगण्ड पु० ७त० । (गरगण्ड) । रोगभेदे । तल्लक्षणादि यथा
 “निषङ्गं श्वयथुयस्य सुक्लवक्ष्ण्वते गले । महान्
 वा यदि वा ह्रस्वो गलगण्डं तमादिशेत् । निषङ्गो दृढ
 अचलो वा । सुक्लवत् अण्डयत् । गले इति ऋतुम-
 न्यबोरुपलक्षणम् । तथा च भोज “महान्न शोथ-
 मस्य वा ऋतुमन्यागलाश्रयम् । सुक्लवक्ष्ण्वमान त
 गलगण्डं विनिर्दिशेत्” सप्राप्तिमाह वात कफ-
 चापि गले प्रदृष्टो मध्ये तु ससृत्य तथैव भेदः । कुर्वन्ति
 गण्ड क्रमण स्त्रिङ्गै समन्वित त गलगण्डमाह ।
 क्रमण शनैः शनैः स्त्रिङ्गै वातकफमेदोलक्षण्यै ।
 तन् वातिकमाह । तोदान्वित कण्डिरावनद्ध श्यावा-
 रूपो वा पथनात्मकस्तु । पाण्डुरयुक्तश्चिरद्विपाको
 यद्वक्ष्या पाकनियान् कदाचित् । वैरस्यमास्यस्य
 च तस्य जनोभवेत्तथा तालुगलप्रथोय । चिरद्विपा-
 काक् चिरेण द्विपरपाकस्य यस्य स । त्रैषिकमाह
 स्थिर सयथो गुरुरुपकण्डुः शीतो महदापि क-
 फात्मकस्तु । चिरात् द्वि भजतेऽचिरादा प्रपच्यते
 मन्दरजः कदाचित् । साधुय्यमास्यस्य च तस्य जनो-
 भवेत्तथा तालुगले प्रथेप । कदाचित् प्रपच्यते वा
 पाकोऽपि चिराद्गति । प्रथेप ज्ञेयः । मेदोल
 माह स्त्रिङ्गो दृढ पाण्डुरनिष्ठगन्धो मेदोऽन्वित
 कण्डुयुतोऽरुजश्च । प्रक्ष्वतेऽलानुबदत्यमूलो देहानु-
 रूपस्यद्विषुक्त । क्षिप्रघातता तस्य भवेच्च जनो-
 भवेत्त गन्धं कुरुते च नित्यम् । देहक्षये काश्ये चयं,
 देहद्विषो द्वि यातीत्यर्थः । कषाध्यमाह “कषा-
 द्यनं” ऋदुषर्गाल सवत्सरावीतमरोपकार्तम् ।

स्त्रीपञ्च वैद्यो गलगण्डयुक्ते मिक्षस्वर नैव नरं चिकि-
त्सेत्" भाष्यम् । "यवद्वयपटोच्चानि कटुश्चक्षुः भोज-
नम् । अर्द्धं सरक्तमोक्षं च गलगण्डे प्रयोजयेत्"
चक्रपदम् ।

गलशङ्खः पुं० "आरम्भानन्तरं यत्नं प्रत्यारम्भो न दृश्यते ।
गर्गादिपुन्यं सर्वे तमेवाकर्णयन्त्यहम्" । नारदोक्ते
आरम्भदिनात् परं स्रुत्युक्त्वा नध्ययदिनपातेन प्रत्यारम्भा-
भाववति, यदायं, "क्षणपक्षे चतुर्थी च सप्तम्या-
दिदिनलयम् । तयोदयोचतुष्कश्च व्यस्यते गलपक्षाः"
राजभार्गवोक्ते रित्यष्टके च । श्वयम्भवेदे ४ मत्स्य-
कण्टके गन्दार्थम् ।

गलतृकुष्ठं न० कर्म । क्षयदुधिरादौ कुष्ठभेदे । आतृ-
भाय्यानिगमनात् गलतृकुष्ठं प्रजायते, यातातमेन तस्य
जातृभाय्यागमनकर्मविधाकतोक्ता ।

गल्लुङ्गं न० गल+भावे ल्युट् । शरण्ये (गला) "गलदा धम-
मयो भवन्ति गलमभासु धीयते" निघ० ६।२४ । श्वय-
पतने च कर्त्तरि ल्यु । श्वयपिणि लि० "गलनन्तान-
फलानि च दन्तस्य समानि भङ्गेन" उच्य० ८४४० ।

गलान्तिका स्त्री गल-गल् ङीप् सल्यायै कन् । सलवारि-
धारायुतादां (भारा) कर्त्तर्याम् "प्रपा कायां च वेशास्ते
देवे देवा गलान्तिका" क शी० १५४० ।

गलमेखला स्त्री गलपथ मेखलेव । कण्ठाभरणभेदे हारा० ।
गलवार्त्ता लि० गले गलव्यापारे यद्येष्टभोजनादौ वार्त्तं नि-
रामय । यद्यष्टभोजनयोग्ये निरामये । "दृश्यन्ते-
चैव तोर्धेयु गलवार्त्तास्तपस्विनः" पञ्चतन्त्रम् ।

गलविट्ठधिः पुं० "सर्वं गलं व्याप्य ससृष्टितोयं शोफोरुजो-
यत्नं यमन्ति सर्वा । स सर्वदोषो गलविट्ठधिरसु" सुश्रु-
तोक्ते कण्ठगते रोगभेदे "क्षममस्य सुपक्व भेदयेद्-
गलविट्ठधम्" सुश्रु० ।

गलव्रत स्त्री गरी गरण सर्वभक्षणं व्रतमस्य रस्य च ।
मयूरे लि० स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

गलशुण्डिका स्त्री अस्या शुण्डा कन् शुण्डिका गले शुण्डिकेव ।
(आलजिष) उपलिङ्गायाम् हेमच० । "तालूदरं वक्षिणीयं
चिबुके गलशुण्डिके" याज्ञ० । तालुगते कण्ठशुण्डो-
ख्याति रोगभेदे कण्ठशुण्डोऽयम् । ६६१५ पुं० लक्षणा-
दुक्तम् । "तालुगतासु गलशुण्डिकेऽद्यादि" सुश्रु० । "श-
क्तुर्भाष्यमीश्वरवातो गलशुण्डिका" सुश्रु० अत्रिकांसा-
दाष्टोऽविनिहोपनिहोपपञ्चगव्यशुण्डिका इत्युपक्रमे

यद्यमासा दन्तदीर्घांसदोषजा" सुश्रुतेन तस्या भांसदोष-
जात्युक्तम् ।

गलस्तन पुं० गले स्तन इव । छागगन्धस्य स्तनाकारे
भासपिण्डभेदे । य च दुग्धक्षरणहीनत्वात् निष्कल-
यथोक्तं दृष्टान्तिधया यद्विषयिज्ञाने "चक्षुःश्रवणशुद्धभावे
सक्तमेव स सक्तम् । अजागलस्तन इव रागिषक्तानि-
रुच्यते" । [काव्याम् । हेमच० ।

गल(ली)स्तनी स्त्री गले स्तनी यस्या वा अलुक्त्वा० ।
गलहस्त पुं० गले न्यक्तो हस्त । श्वयपसारणार्थं गलेऽर्पिते
हस्ते (गलादिपि) । "देवस्य च न गलहस्तः" दायभागः
"अनिष्कन्तं गलहस्तेन ताभिर्निर्वाहितसदा" कथाव० ।
स जातोऽस्य तार० इतच् । गलहस्तिता जातगव-
हस्ते । "अर्द्धे दुर्जीर्णगलहस्तिता" नैम० । तदाहस्ति-
त्वात् श्वयपसारणार्थे वायभेदे पुं० । श्वयपलिङ्गि-
नी भेदे ।

गला स्त्री गलति गल-गल् । लज्जालुलताभेदे, गन्दार्थम् ।
गलाङ्गुरः पुं० "गलेऽनिष्ठं पित्तकफौ च भृङ्गितौ इदृश-
भांसं च तथैव शोषितम् । गलोपसरोषकरेऽस्माद्गुरेनि-
हन्त्यङ्गुर्न्याधिरयं द्वं रोहिणी" भाष्यवक्तोक्ते रो-
हिणीरूपकगुहजातरोगाङ्गु अङ्गुराकारे यदायं । "गले-
ऽनिष्ठं पित्तकफौ च भृङ्गितौ प्रयत्नं समन्नात् तथैव
शोषितम् । प्रदृश्य भांसं गलरोधिनोऽङ्गुरान् वृज्जि
यात् साऽङ्गुरा द्वं रोहिणी" इति सुश्रुते रोहिणीरोधस्य
गलाताङ्गुरसंज्ञनकारित्वसङ्गतम् ।

गलाभिनः पुं० गलेऽनिष्ठं प्राणवायुरस्य । (गलं तां चि-
ह्मि) मत्स्यभेदे । लि० । गलाभिन इति पाठः ।
गलि पुं० गलि-लस्य ल । (गलिवागल्) वागर्थोऽपि भार-
वाहके इत्ये हेमच० । गल इन् । श्वयतादां स्त्री लज्जल० ।
गलित लि० गल-क्त । पतिते वृक्षे, चुपिते, इक्ष्वादिनां
भ्रष्टे अमर । गलघातो उदा० परिच्यते च । "गलित-
पयसाभिश्चाक्षुषाभिर्द हि कुलव्रतम्" रघु ।

गलितकः पुं० गलित इव कायति कै-क । पतितवस्त्राद्य-
भेदे नाशयज्दे विवृति । "गलितक" विक्रमोऽयम् ।

गलितकुष्ठं न० कर्म । गलतृकुष्ठे । [लि० ।
गलीगण्डः पुं० गलेगण्ड इव यस्य । पक्षिभेदे (हाङ्गिका)
गलीचोपका लि० गले च्युतेऽस्ती च्यु-नि० कर्माणि
एव च अलुक्त्वा० । कण्ठे कर्त्तव्ये । गलेचोपकाद-
हारकौ" सुश्रु० ।

गलोद्य न० गलेन लोद्य प्रयो० ललोप । घान्यभेदे "गालि-
घटिकनलपङ्क्तु लतालीशङ्कटकगकोङ्गौरीगिरिकशैव-
लपङ्ककपलप्रभृतिभिर्धान्याम्बुपिष्टे प्रदेहो हतमिन्त्र"
सुशु० । [यवे निगाले अमर ।

गलोद्देशे ५० गलस्य उद्देशे समीपम् । गलसमीपस्येऽव-
गलोद्भव ५० गले अश्वगलदेये उद्भवति उद्+भू-अच् ।
अश्वगलजाते रोचमानाख्ये रोमावच भेदे त्रिका० ।

गलोघ ५० गले ओघ इय । "तस्यैव (गलविद्भवेः) दल्ल
खलु सर्वमस्य । शोफो भङ्गान्नजलावरोधी तीव्रधरो
वातगतेर्निहन्ता । कफेन जातो रुधिरान्वितेन गले
गलोघः परिकीर्त्यतेऽसौ" सुशुतोक्ते कण्ठगतरोगभेदे ।

गल्द स्त्री गल-क्लिप् गल+प्रयो० वा तेन गला गलेन वा दी-
यते दा-कर्मणि घञर्थे क । १वाचि निघ० । गल्द इति
पाठान्तरम् । गलितं गल् धीयते आसु धा-घञर्थे क
प्रयो० धस्य द । घमनीभेदे "आ त्वा विशन्तिन्द्व आ ग-
ल्दा घमनीनाम्" । इमांश्चमधिल्लस्य गल्दा घमनयो
भदन्ति गलनमासु धीयते" निरु० ६।२४ ।

गल्भ घाट्ट्रे (प्रागल्भ्ये) भ्वा० घ्या० सक० सेट् । गल्भते
अगल्भिते जगल्भे । "या कथञ्चन सद्योवचनेन प्राग-
भि प्रियतम प्रजल्भे" माघ । गल्भ+चूट् क्यङ् गल्-
भायते अगल्भायित् ।

गल्या स्त्री गलानां कण्ठानां समूहः पाया० यत् । १कण्ठ-
समुदाये । गलो हृत्तृकाग्रस्तेषां समूहे शब्दार्थचि० ।

गल्ल ५० गल-ल तस्य नेष्वम् । (गाल) गल्ले । हेमच० ।
गल्लक ५० गलति क्लिप् गल् त लाति ऋहृणाति ला-क
तत स्तार्थे क । १चण्डे मद्यपानपात्रे हेमच० ।
२इन्द्रनीलमणौ त्रिका० । प्रयो० वमध्यता इत्येके ।

गल्लाचातुरी स्त्री गल्ले चातुरी यस्य, सञ्जात्वात् न कप्
न वा ह्रस्वः । (गालवालिश) ख्याते उपधानभेदे जटा० ।
गल्लक ५० गलति गल-उत् गलुरको दीप्तिरस्य । सुसारे
१कथिभेदे त्रिका० । तत् "गल्लकस्य सुसारपत् । अश्वसा-
रस्मिन्द्रनील" इत्युक्तौ अश्वसारशब्दोत्तर द्वकारात्
गल्लकशब्दस्य न इन्द्रनीलार्थता शब्दकल्पद्रुमे तदर्थ
मोक्षि प्राग्भादिकी । २पद्मरागे मणौ च । "ससारगल्लक-
सुवर्णस्यै" भा० द्रो० ६५० । "ससार इन्द्रनील (अश्व-
सारत्वात्) गल्लकं पद्मराग" (अर्कदीप्तिक्त्वात्) भील०
१चण्डकपाले हेमच० । रक्तवर्णसुरास्त्रेण सूर्यकर-
द्वल्यवर्णतामस्य तद्यात्मम् ।

गल्ह कृत्यने भ्वा० घ्या० सक० सेट् । गल्हते अगल्हिष्ट ।
जगल्हे ।

गवची स्त्री गा भूमिमक्षति अन्वच-क्लिप् अषडादेशः
ढीप् अचोऽल्लोपः प्रयो० न दीर्घ । इन्द्रवारुण्याम्
(राखालशया) रत्नमात्रा ।

गवय ५ स्त्री गुह् शब्दे भावे अय् गव शब्दभेद याति या-क,
गां तदवयव सादृश्ये नागते अय-अच् वा । गलकम्बल-
श्रूय्ये गोसदृशे ऋगभेदे अमर "आभीशस्य प्रथमतः
पश्यतो गवयादिकम् । सादृश्यधीर्गयादीनां या ख्यात् सा
करण मतम् । गवयादिपदानां तु शक्तिधीरूपसाफ-
लम्" भाषा० । "हृष्ट कधश्चिद् गवयैर्विभिन्नैः" कुमा० ।
स्त्रिया योषधत्वेऽपि योषधप्रतिषेधे गवयइयादीनाम-
प्रतिषेधात् ङीष् । अस्य सांसपाकविधिर्यथा । तैले सपा-
चिते तन्ने हिक्कुसैन्धवसंयुतम् । मासं गवयसम्भूतं
सुस्निग्धं भूरिधारिणा" । भाषा० । तद्गुणा उक्ता यथा
"गवयो मधुरो हृष्य स्निग्धोष्ण कफपित्तल । विदा-
ह्री गुरुविट्स्त्री विपाके विरसः सदा" । २वैषस्तपुले
दानरभेदे । "पुला वैषस्तस्यासन् पञ्च कालान्वकोपमा ।
गयो गवाक्षो गवयः शरभो गन्धमादन" रामा० उक्त० ।

गवराज ५० गवेन शब्देन राजते राज-अच् । हृषे शब्दच०
गवल ५ स्त्री गुह् शब्दे भावे अय् गव शब्दभेद लाति ला-
क । सहिमे हेमच० । "गवलाजवधस्तथा" ति०त० ।
"गवलाजिकुलाहिनिभाविस्तजनि पयः पयोवाहा" ह०
स० १२अ० । "बभौ तरङ्गिर्गवांसितयति" माघ ।
स्त्रियां ङीप् ।

गवलगाण ५० सञ्जयपितरि कृतभेदे । "सञ्जयो सुनि-
कल्पस्तु जज्ञे कृतो गवलगाणात्" भा० घ्या० ६१अ० ।

गवाक्ष ५० गशमक्षीव अक्षि-अच् संभा० नित्यमवह, गाय
सूर्यकरा जलानि वा अक्षु यन्ति व्याभुवन्ति एतमनेन
वा अक्ष-व्याभौ अक्षतरि घञ् । वातायने (जानेका)
अमर । "गवाक्षजालैरभिनिष्पतन्त्य" भट्टि "उत्सृष्ट-
लीलाश्रितमा गवाक्षात्" "विचोलनेत्रभ्रमरैर्गवाक्षा"
कुमा० । "कुवसायितगवाक्षा लोचनैरङ्गमानासु"
रघु । ३वैषस्तपुले दानरभेदे रामा० गवयशब्दे
दृश्यम् । गा भूमिमक्षति आभोति अय् गौरा०
ङीप् सि० कौ० सङ्घ० षण् ईप् । १गोडुस्वाया(गोसुक्) ।
अमरः । ङीधल ४इन्द्रवारुण्याम् (राखालशया)
५याचोटे(येचोडा)राजनि० । ६अपराजितायास् रत्नमा० ।

गवाची स्त्री गवचीयस् किन्तु पूर्वाशो दीर्घः।(पांकाळ)मस्य-
भेदे गवाच्यलोपकारो च शुर्गो स्त्रेभ्रमकोपिनी” राजन०
गवादन न० गोभिरद्यते अद्-कर्मणि ल्युट् अयद् । १वासे
अमरः। इन्द्रशरणां स्त्री स्त्रीप् अयद्च०। १नीलापारि-
जातायाम् स्त्री राजनि०। आधारे ल्युट् स्त्रीप् । २गवां
भक्षणाधारे पाले (हावा)स्त्री भेदि०।

गवादि घ० पा० गणस्योक्ते हिताद्यर्थे यत्पत्ययप्रकृतिरूपे
यद्गणेषु स च गो हविस् अक्षर विप बर्हिस् अष्टका
खदा युग मेधा क्षुच् (नाभि नभश्च) (युन सप्रसारण
वा च दीर्घस्य तत्सन्निधौगेन च, नोदात्तत्वम्) । (ऊधसो-
ऽनङ् च) रूप अद् दर क्षर अक्षर अय्यन् क्षर नेट
बीज दीप् । “गवादिभ्यो यत्” पा० हितादौ गव्यम्
गवाधिका स्त्री गवा किरणेगाधिकायति अधि-कै क ।
वाचायां लिङा० । अथ गवापिकेति पाठ प्रामादिक
गवानृत न० गवि गोविषयेऽन्तम् अयडादेश । गोविषये
मिथ्याकथने । “गवानृते पक्ष्यत सङ्गल पुरुषानृते”
अतिः ।

गवामयन न० दशमाससाध्ये द्वादशमाससाध्ये च सप्तभेदे
तद्विहितं ता० ब्रा० ४ अध्यायादौ ।

तत्र ताण्ड० ब्रा० ४ अ० भाष्ये तस्य द्वैविध्यसङ्गा तत्वा-
हानि यथा कर्त्तव्यानि तथोक्ता तत्कृद्पठतिनिमित्त-
ज्ञानाय स्तुतिमपतारयन् व्याचख्यौ यथा

“क्षोभार्ग दशमासस्य मोक्षा विधुतय क्रमात् । गवाम-
यनिकार्ग च ता एतेष्वयमन्ये । गतानि त्रीणि पटिच
विधुर्गव चदयेके । मोक्षानि गव्यसत्तस्य स्तुचाहानि
क्रनादिह । तानि सत्तस्य वस्य ते बुद्धिब्युत्पत्तिसिद्धये ।

द्विविध गवामयन दशमाससाध्य द्वादशमाससाध्यसु
तस्य द्वादशमासनिर्वर्त्यस्य प्रायण्योऽतिरात्र प्रथममह-
त्वाचक्षुर्विष्य चक्षुष्यारम्भणोय ते समे अङ्गनी अनु-
जाय ज्योतिर्गौराधुर्गौराधुर्गौरितिरित्याभिप्रायिक पङ्कह
स चक्षुषीरमावर्त्तनीय ततस्त्रिदृदादिसोमस्यकसाध्य
पृष्ठ पङ्कह एव पञ्चभि पङ्कहेको मास पूर्यते एत
स्यैवावर्त्तनेन पञ्च मासा सम्पाद्या तत्र पठे मास्यादौ
त्रयोऽभिप्रायः पङ्कहा काव्यैः तत एक पृष्ठ पङ्कहः
ततोभिजिदेकमह त्रय खरसामान इत्येवमष्टानिष्य-
हानि आद्याभ्यां प्रायण्योयचक्षुर्विषयाभ्यां पठमासपूरणम् ।
इत्य पूर्णये अशीत्युत्तरयतसस्यान्यहानि सम्प्राप्ति ।
ततो विष्णुमेकमहः सोऽस्य सप्तस्य प्रधानभूतः । सप्तमे

मास्यादौ त्रय खरसामान प्रतिशोभा काव्यैः । ततो
विश्वजिदादस्य पृष्ठ पङ्कहस्ययन्त्रि गारम्भस्त्रिदृष्टमः
ततस्त्रयोऽभिप्रायः पङ्कहाः आहन्ता एवमष्टानि-
ष्यहानि स्य अथ च मासस्य महामतातिरात्रौ च
ततोभिधायमानौ पूरकौ च सप्तमो मास । तत पृष्ठः
पङ्कह पूर्णोत्तै यतर्नि राभिप्रायिकै प्रतिशोभक्रमेणास्तुतै-
रष्टमोमास अनयाहन्ता भवमदशमैकादशा अपि स-
म्पाद्या द्वादशमासस्यादौ त्रयोभिप्रायः पङ्कहः, ततो
गोरायुधो द्वे अङ्गनी द्वादशाष्टस्य दशाहानि चेति
त्रि गाहानि स द्वादशो मास ततो महायतस्यपान्यनह
तेन उदयनीयातिरात्रौ इत्यपि सप्तममासस्य पूरकविति
तदेतद्गवामयनसत्त विधायन् तस्मान्निर्वचनप्रदर्शनाया
दावास्याधिकामाह” भा०

“गावो वा एतत् सप्तमासत तासा दशस माससु पङ्कहा-
य्यजायन्ता ता अत्रुषद्वरात्कोत्तिगामोपशा नोऽन्तेति
ता उदतिवन्” ता० ब्रा० ४।।।। “पुरा खलु गावः एतत्-
सत्त्वरसप्तमासत अन्ततिवन् आसचोदना अपरचोदना
च तत्र शिक्षमिति भीमावका । अत्रासकपपूर्वतिने
चानुष्ठाने ये वसन्ते तद्व्यैरुत्तिवन् अत इदं
गवामयनमित्वाचक्षते तासां सप्तस्यतानां मध्ये कासा-
स्त्रिदृगवां दशस मास मासेषु पङ्कहासोत्तादिना
मासमन्त्रस्य मासमात्र तेवतुष्टिषु पङ्कहाग्लजायन्ता ता
जातपङ्कहा अत्रुवन् परस्परसक्तयस्य किमिति खरात्तस्य
सप्तज्ञा अमून अनोपयसुत्तिगामसत्त ससापवान खरात्-
कोति तदुक्तं तस्मावटे । औपशाः सा अभित शिर
प्रदेशसुपेख येरन्ते इत्योपशा पङ्कहाणि । अक्षत जा-
ताम्यभुवक्षिति सम्पन्न अक्षतेति कर्त्री प्रादुर्भाव
इत्यन्नात् बुद्धि बल्लवचने “मन्त्रे अक्षोत्तादिना कु-
रदि गनङ्गजनेदुपवाकोपे कृतम् । एतस्यज्ञा ता गावः
स प्रादुर्गतिवन् । ताभिरेव दशमिर्भावे, कवस्य प्राप्तेर्दशमा-
सनिर्वर्त्यमपि गवामयनमस्तोक्तं भवति” भा० द्वादशमा-
सनिर्वर्त्यमप्यस्तीति दर्शयति । “तासान्ते वात्रुवक्षासामहा
एवेनौ द्वादशो मासौ च सवत्सरमापवामेति तासान्ता-
दशस मा त्र पङ्कहाणि प्रावर्त्तन्ता तां सर्वमन्त्राद्यामात्रुवक्षा
एतास्तू परास्तकात्ता सवांन्नादय मास मेरते सवे हि
ता अक्षाद्यामात्रुवन्” ता० ब्रा० २ । “तयज्यो वैश्वस्य-
द्योतनार्गः तासांमेव गवां मध्ये कास्त्रिदृग्यन्त्रि किमि-
त्युच्यते, यो द्वादशी द्वादशसंस्मापूरकावेव त्रिदशिका-

दण्डादगो मासौ दमौ आसामहा एषं अनुष्ठायैव
अनुष्ठाय पारम्पर्यं सप्तसप्तमास्य समापयामेति व्यङ्गिता-
यति समिधस्य व्यङ्गिनेन सन्धेयः । तासां गवां जातानि
शृङ्गाणि हाटपत्रं मासु नामसु पूर्णेषु मासैर्न प्राप्तयन्
दगभिर्मासैः शृङ्गाणि तत्क्षणपत्रे सिद्धेऽपि पुनरनुष्ठया
यतो मासद्वयमनुष्ठेयम् अतो जाताभामपि शृङ्गाणां
पुनः पतनमिदमिमांशं तथा चैतरेयकम् “अथ समापयि-
ष्याम सप्तसप्तमासात् तासामश्वद्वया शृङ्गाणि प्राव-
त्तेनेति” एताभ्यं परा इति ता पतितशृङ्गा गावः सर्व-
क्षुभमन्नाद्यनदीयमन्नं प्राप्नुयन् ता गावस्तू परा शृङ्गा-
ङ्गीना दृश्यन्ते तस्मात्ता सर्वांश्च द्वादश मासो मासान्
प्रेरते मगच्छन्ति रैर गतौ शीतघातातमेपु सर्वदा पुष्टाङ्गा
एव यथायथ गच्छन्ति शृङ्गाणां महिव्यादयस्तु कथा
भवन्ति तस्मादिद्युक्तं कथादिवाहं हि यस्मात्ता गावः
सर्वमन्नाद्यमाप्नुयन् तस्मात्सर्वक्षुभं पुष्टाङ्गा भवन्ति तथा
चैतरेयकम् “अर्हत्त्वमसमन्तत तस्माद् ता सर्वभूतान-
रनुत्तिष्ठन्तीति” । उक्ताथे जामत फलमाह” भा० ।

“सर्वमन्नाद्यमाप्नोति य एव वेद” ता० ब्रा० १ । अष्टोऽर्थः ।
तद्देव दशमासनिर्वृत्य द्वादशमासनिर्वृत्य चेति द्विविधं
गवामयनं प्रतिपादितं तयोर्व्यतिष्ठेति दोषदर्शपूर्णमासादिश्रु-
तत्कामं तन्मन्त्रादिति कामफलसम्बन्धफलविशेषान्वयणा-
द्विद्वजिज्ञासेनान्यश्रान्नातस्य स्वर्गस्य कल्पनाया अस्याय-
त्वाद्वात्सिल्यवन्त्यायेनाथेवादिकस्य समष्टिफलस्य वाक्यशेषे
अत्रत्यादसुताच्छृङ्गाङ्गीना इति समष्टिकामा एतत्सत्त्व-
भासोरिति विधिरुद्धेत्यर्थः । तैत्तिरीयके समष्टिफल-
कस्य सप्तमास्त्रातस्य एव विद्वान् सप्तसप्तसप्तमास्त्या-
प्नुयन्तीति” भा० तत्, ४।१ ४ कण्डिकामारभ्य । ५७०८७०
८८० पर्थान्ते तद्विवानसङ्ख्या तत्र सप्त दोषाकालविधा-
नार्थमेकादशकारमाश्रयं निरस्य चैवशुक्लेकादस्यां दोषा-
माह तत्रैव ५।६।१० कण्डिकादिषु

“चित्रापूर्णमासे दोक्षेरन्” ता० ब्रा० ५।६।१०। “चित्रा-
युक्तं पौर्णमासं चित्रापूर्णमासं तस्मिन् दोक्षेरन्”
तदेतत् सौति” भा० । “चक्षुर्वा एतत् सप्तसप्तस्य यच्चित्रा-
पूर्णमासो सुखतो वै चक्षुर्गुह्यत एव तत् सप्तसप्तस्य
दोक्षते तस्य न निर्यासि” ता० ब्रा० ११ । “चित्रापूर्ण-
मास इति यत् एतत् सप्तसप्तस्य चक्षुर्वै जायमानस्य
हि प्रथमं गुणज्ञायते तत्रापि चक्षुर्वै प्रथममाविर्भवति
अतश्च सादृश्यादस्य चक्षुः उक्तक्रमेण सुखतो सुखन्देय-

एव चक्षुः, अतो सुखेण तत् सप्तसप्तमारभ्य शृङ्गीत्वा
दोक्षते । य फाल्गुन उक्तं सोऽव्यक्तं विद्यत इत्युक्तं
भवति तस्य न निर्यासि कश्चिदपि दोषो न विद्यते”
इत्थं चित्रापूर्णमास्यां दोक्षितव्यमित्युक्तं अथ तस्मि-
न्नेव मासे शुक्लेकादस्यां दोक्षितव्यमिवाह” भा० “चक्षुर्दे-
पुरस्तात् पौर्णमास्यां दोक्षेरन्” ता० ब्रा० १२ । “चैत्रा
पौर्णमास्यां पुरस्ताच्चक्षुर्दे चक्षुर्गुह्यत समाहारचक्षुर्दे-
क्षामिन्विद्यमाने गवामयनस्य दोषा कार्या एव दोक्षणस्य
गुणमाह” भा० “तेषामेकादशकाया क्रयं सम्पद्यते तेनेकाद-
काच्च सप्तक्षुर्गुह्यन्ति” ता० ब्रा० १२ । “सर्वेषां सप्तमासां
द्वादश दोषा भवन्ति तत एकादशोपपद्यते द्वादशसु गतासु
रात्रिषु त्रयोदशो रात्रिरष्टमी स्यात् एकादशका च बद्ध-
लाष्टमीति अस्यामेकादशकेषु पचारः” तस्या क्रयः सम्प-
द्यते प्रथमे क्षुपसर्जने राजक्रयस्तस्मिन् दिने प्रातः-
काले प्रायणीयाद्या यज्ञावयवा प्रक्रम्यन्ते तेन प्रक्रमेण
एकादशकां न सप्तक्षुर्गुह्यन्ति क्रियासुपयोगेन व्यर्थं न क्षुर्वन्ति
अतएव एकादशकारमारभ्य क्रतो गुणसाक्षिन् पक्षेऽन्तर्भ-
वति इत्यर्थः । अथोऽपि गुणा अस्मिन् पक्षे सन्तीत्याह”
भा० “तेषां पूर्वपक्षे स्यात् सम्पद्यते पूर्वपक्षे मासा
सन्तिष्ठमाना यन्ति पूर्वपक्षे उत्तिष्ठन्ति तादुत्तिष्ठत
पश्य ओषधयोऽनुत्तिष्ठन्ति तानुकल्याणी वागभिवदत्य-
रात्रिषु रिमे सत्विण इति ते रात्रिषु वन्ति” ता० ब्रा० १४ ।
“तेषामेकादस्यां दोक्षमाणां सप्तमा सोमयाग पूर्वपक्षे
सम्पद्यते सप्तमां सर्वेषां द्वादशोपपद्यते तत्राष्टमीपद्यते
द्वादशसु गतासु त्रयोदशो शुक्लपक्षपञ्चमी तस्या प्रथमो-
ऽतिरात्र इति पूर्वपक्षे सप्तमा पारभ्यत इत्यर्थः । त्रिशता
त्रिशता ऽङ्गोभिर्मासैः पूर्वपक्षे एव सर्वमासा सन्ति-
ष्ठमाना यन्ति पत्तन्ते एव द्वादशसु मासेषु गतेषु पूर्वपक्षे
एव सप्तदुत्तिष्ठन्ति तादुत्तिष्ठत सप्तदुत्थानं कुर्वतो यज-
मानाननु पश्चात् पश्य ओषधयोऽनुत्तिष्ठन्ति ऊर्ध्वं रोहन्ति
तान् यजमानान् कल्याणी गोमना वाक् यशस्वरी वाक्
वदति किमिति इमे सत्विणो यजमानाः क्षरात्सु” स-
न्ध्या अभवद्विनि तदनन्तरं सत्विणो रात्रिषु वन्ति सन्ध्या
भवन्ति । ५७०८७० पर्थान्ते तस्यैव विधानभेदा उक्ता ।
“गवामयनेनेयु” कात्या० श्रौ० २४।५।२ । “गवामयनं वा-
ऽभिगच्छते” २४।४।४८ । इदं एकपदं तेन गावा-
मयनिकमित्यादौ ठक् पूर्वाचोष्टि । “गावामयनिके
पृष्ठपठहे प्रत्यहं द्वयम्” जैमिनीयन्यायमाना ।

शामृत न० गोरसूतमिव क्षीरम् श्ववहावेश । गोक्षीरे
 “क्षतिथि सर्वभूतानामग्नि सोमो गवास्तुतम्” भा०
 व० ११२ अ० । गोक्षीरस्य सोमवत् ह्ययमानत्वात्
 चन्द्रहेतुकत्वाद्वा सोमतेति “अमाया च सदा सोम ओ-
 षधी प्रतिपद्यते । तसोषधिगत गाय पिबन्त्यन्वु-
 गतश्च यत् । तत् क्षीरमसृष्ट मूत्रा मन्त्रपूत द्विजातिभि ।
 कृतमग्निषु यज्ञेषु पुनराप्यायते शशी” काशमा सो-
 मोत्पत्तिवाक्यात् सोमस्यैव गोक्षीरहेतुत्वम् । एतच्च गो-
 क्षीरस्य सोमप्रसूतत्वेन पुनर्यज्ञे मन्त्रेण होमात् चन्द्रा-
 प्यायनात् तद्धोमस्य उन्मत्ता सनातनत्वम् । तेन “किं सि-
 ष्ण्मः सनातन” इति यज्ञप्रश्नस्रोत्तरमिदं सङ्गच्छते ।
 शाम्यति पु० इत० अलुक् स० । १४५ भे० “सिष्टेनेन गवा
 म्यपतिस्” भा० व० १६० अ० । २ गोपालके
 “तथा दृढा ययीयांस सङ्गदेव गवांपतिम्” भा० वि०
 वि० १८ अ० । ३ गोक्षामिनि ४ रुद्रे ५ फिरेण्यतौ
 सूर्य्यवङ्गादौ । “प्रशान्तोऽग्निर्गवाभाम् । परिश्रान्तो
 गवांपति” भा० वि० २२० अ० । सङ्गहरश्मिरादित्यस्त्वं-
 पनस्तं गवांपति रुद्र ” भा० व० ३४० सूर्य्यस्तप ।
 सगोक्षशब्ददर्शितद्वया सूर्य्यस्य चन्द्रादिप्रहृदीप्रका-
 रित्वात् तथात्वम् रुद्रस्य तथात्वं गोपतिशब्दे यज्यते ।
 पदद्वयमित्येके । [रुद्रभेदे गवये लिङ्ग० ।
 वास्तूकं पु० गवाय शब्दाय अक्षति अल-वा अलञ् ।
 वाविकं न० गौश्च अविच हयोः समाहार गवाश्चा-
 नि० नित्यमवहादेश कश्च । गोमेधेयो समाहारे ।
 वाश्व न० समाहारह० अलञ् । गोहययोः सप्तम्ये ।
 वाश्वप्रभृति न० पा० गण्यल्लोक्ते समाहारहन्निभिन्ने
 शब्दसमूहे स च गथा “गवाश्चम् गवाविकम् गवै-
 ष्वकम् अजाविकम् अजैकम् कुजवामनम् कुजाक-
 रातम् पुलपोलम् श्वचण्डालम् स्त्रीकुमारम् दा-
 शीमानवकम् शाटीपटीरम् शाटीप्रच्छदम् शाटीपट्टि-
 चद्रजरम् उद्गयम् मूलपुरीषम् यल्लोद , मांसयोषि-
 तम् दर्भशरम् दर्भपूतीकम् अर्जुनशिरीषम् अर्जुनपुष्प-
 यम् ह्यणोषयम् दाशोदायम् कुटीकुटम् भागवतीभाग-
 वतम् ” “गवाश्चादोनि ययोश्चारितानि साधूनि” सि० कौ० ।
 वाङ्मिका न० वाङ्मि भव दिग्मन्त्रपाय पथ्याम् अङ्गु+ठक्
 वाङ्मिकम् इत० । गोर्दिनमन्त्रपायप्रवासादौ “निरुद्धे गस्तु
 वो दद्यात् साधमेक गवाङ्मिकम् । एकमन्नं तथाग्नीयात्
 न्यूयतां तस्य नृत् फलम् । इमा गायो महाभागा पवित्र

परम स्रुता । त्रीन् लोकान् धारयन्ति च स देवाहर-
 मानुषान् । तासु चैव महापुण्य शुश्रूषा च महाफल ।
 अह्न्यह्नि धर्मेण युज्यते वै गवाङ्मिके” भा० शात०
 ११२ अ० । “गवाङ्मिक देवपूजा वेदाभ्यास सतिपुत्रव ।
 माशयन्त्यासु पापानि महापातकान्वापि” व्या० त० अ० ।
 “गवाङ्मिक गोर्दिनमन्त्रम्” व्या० त० रघुनन्दन ।
 गविजात पु० गवि, गोसंज्ञायाम् पुल्लस्यकार्यायां वा जात
 अलुक् स० । १ अग्निभेदे स त मन्त्रपाय व्यवसन्त्यतया
 गां कल्पितवान् तत्कथा भा० शात० ५१ अ० “तत्र तस्यो
 षमचर कथिन्मूलफलान्न । मन्त्रस्य संशोपस्यो
 गविजातोऽस्यवन्मुनि ” इत्युपक्रमे “मन्त्रस्य वचं कृत्वा
 गविजातं प्रतापवान् । उवाच हर्षयन् सर्वानमात्मान्
 पार्थिवश्च तम् । अमर्षा वै महाराज । द्विजा वक्ष्ये
 चोत्तमा । गावश्च, पुरुषध्यात्र । गौर्मूल्यं परिकल्प्य-
 ताम्” पुल्लस्यस्य गोसंज्ञायां भाष्यायां जाते २ वैश्ववणे च
 एल्लस्यो नाम तस्यासीन्नामसोदयित सुत ।
 तस्य वैश्ववणो नाम गवि पुल्लोभवत् प्रभु” भा० व०
 २७ अ० । “गवि गोसंज्ञायां भाष्यायां मीढः ।
 गवोत्यस्यामवदित्यनेन सम्बन्धात् तस्येत्यस्य पुल्लस्यामवद-
 तयात्वम् एतन्मूलक गविपुल्लशब्दकस्येन प्रासादिकमेव ।
 गविर्नो स्त्री गवां समूह खलान् इति । गोसमूहे ।
 गविष् लि० “ग स्तुतिवाचमिच्छति इय-किप् । कोलादि-
 वाक्ये स्थापति । “निरस्य रस गविष ” अ० १०७६ । ७ ।
 “अगोर्द्वय गविषे” ८ । २४ । २० ।
 गविष लि० गामिच्छति इय-क् । कोलादिस्थापति
 अन्त्रे दुद्रयस्य दविष्मद्विषो सत्वा” अ० ४ । १२ । १ “सत्वा
 भरिषो गविष ” ४ । ४० । २ । “गविषो गवा प्रेपु” भा० ।
 गविष्ठ पु० इय-अन्त्रे स्त्रिन् इत० । गवामन्त्रेष्ठि । “आ-
 पयस्तं गविष्ठे” ८ । ६६ । १५ । “गविष्ठे गवामन्त्रेष्ठे” भा० ।
 गविष्ठ पु० दैत्यभेदे “गविष्ठश्च वनायुश्च दीर्घजिह्वश्च दाहकः”
 भा० व्या० ६५ अ० । सच ह्यापरे द्रुमसैनतयाऽऽविर्भूत
 यथाह भा० व्या० ६७ अ० “गविष्ठस्तु महातेजा यः
 प्रक्ष्यातो अक्षरः । द्रुमसैन इति क्ष्यातो वृषिष्या
 समजायत” ।
 गविष्ठिर पु० गवि वाचि स्थिर यत्नम् अलुक् स० । गोत्रप्रवर्तके
 १ अग्निभेदे । तस्यापत्यम् अण् । गाविष्ठर तद्धोत्रापत्ये
 पु स्त्री० मन्त्रपु तस्य लुक् । “गविष्ठराद्यामानेव गविष्ठिरपौ-
 तिसास्तेति” शात० श्री० १२ । ४ । १ । “गविष्ठरो नम्रा

स्तोममन्त्रौ" ॥ ५॥ १॥ १॥ २॥ कण्ठे सुमौ च "अग्निरस्मि भर-
 द्वाजं गविष्ठिरम्" ॥ १०॥ १॥ १॥ "गविष्ठिर कण्ठम् भा०।
 गवीधुका स्त्री गवेधुका+पृथो०। धान्यभेदे। "अभाङ्गति
 नै कर्त्तुं नाय गवीधुकाय" तैत्ति० ५। ४। १। २।
 गवो(वि)ष्ठर इत० वा अथङ्। गोस्तामिर्नि षमर।
 गवेङ्गित न० गवामिङ्गितम् अथङ्। शुभाशुभसूचने गवां
 चेष्टाभेदे तच्च इ० ष० ए२ ष० उक्तं यथा।
 "गवो दीनाः पार्थिवस्याग्निवाय पादैर्भूमिं कुट्टयन्त्यस्य
 रोगान्। मृत्तुं कुर्वन्त्यनुपूर्णायाताम्यः पत्युर्भितास्त-
 स्तरामादन्त्यः। अकारणे क्रोशति चेदनर्थं मयाय
 रात्रौ दृषम गिवाय। भयं निरुद्धो यदि अस्मिकाभि-
 स्तदाशु दृष्टिं सरमास्तजैर्वा। आगच्छन्त्यो गौष्ठद्वयै च
 वेष्टुं बभूवारेण संवेन्त्यो गौष्ठद्वयै गवा गाग। आर्द्रा-
 ङ्गो वा कूटरोमः प्रकृष्टा घन्या गावः स्युर्ध्विष्यो-
 ऽपि चैवम्"। [४०। (गङ्गडे) धान्यभेदे षमरः।
 गवेडु स्त्री गवे दीयते दीङ् रक्षणे कु पृथो० दस्य ष० अलुक्
 गवेधु पु० गवे धीयते धाञ्-धारणे कु अलुक्स०। (गङ्गडे)
 धान्यभेदे तस्या गवे धारणात्तथात्व यथोक्तम्

"अथ रुद्राय पशुपतये। रौद्र गवेधुक् चर्चं निर्व-
 पति तदेनं रुद्र एव पशुपति पशुभ्य सुवत्स्य यद् गवे
 धुको भवति वाक्ष्यो वा एव देवो वास्तव्या गवेधुका
 स्तस्माद्गवेधुको भवति" इत० ब्रा० ५। १। १। ७।
 "गवेधुका स विहङ्गिर्गवेः कथिता स्त्रियाम्। गवेधु-
 कटुका खाद्ही काय्यं कृत् कफनायिनी" भाष्यम्।
 तेन शब्दक० गवेधुगन्ध्य पु स्त्रीति प्रामादिकी।
 गवेधुय सुयुते कुभान्यवर्गे उक्ता यथा

"कोरद्रूपकश्यामाकनीवारमान्तुयपरकोद्धारकप्रियङ्गु-
 भधूलिकानान्दीसुखीकुर्वन्द्गवेधुकामरुक्तोदर्पशीसुक्त-
 न्द्रवेणुयवमभृतय कुभान्यविशेषा"

गवेन्द्र पु० गोरिन्द्र इव नित्यमथङ्। अथे गवि।
 गवेरुक् न० गां गोभोभामीरयति ईर-वा० उक्तम्
 अथङ्। गौरिके लिङ्०। गौरिकेण गोभू-यात्तय त्वम्।
 गवेश इ० इत० अथङ्। गोस्तामिनि गोरक्षके तेन निर्ह-
 तादि० संकला० पाठान्तरे ततोऽप्य०। गावेश तत्तिर्ह-
 तादौ लि०। १२३३ च गोपतिपदे इत्यम्। पसे-
 ङ्। गवीय उक्तापे०।

गवेशको स्त्री। गवाभीय गोरट तदामृत इव का-
 यति चैव गोर० कीट्। (गोरसवाकुहिदा) उता-

भेदे शब्द०। गवेशकेति केचिदिमं टावन्तमाहुः।
 गवेष्ट अन्वेषणे, अथ० चुरा० आत्म० सेट्। गवेधयते अ-
 जगवेधत। गवेधयास्तुके। गवेधित गवेधयं गवेधया।
 "तीर्थेष्वितस्ततस्तस्माभिश्चचार गवेधयन्" भा० व० १६२३०।
 धार्य पदव्यत्यय। तस्य स्वादितं तद्वत्त्वं च कश्चित्
 प्रयोगे दृश्यते "गवेधमायं महिषीकुलं जलम्" रत्ना०।
 गवेष्ट लि० गवेध+क्। अन्वेषटि भावे कश्। १२३३-
 षणे पु०। तेन निर्हतादि संकला० अथ्। गावेश
 तत्तिर्हतादौ लि०।

गवेधया स्त्री गवेध-भावे युच्। अन्वेषणे षमरः।
 गोरुदकस्य वा ययया। गोरुदकस्य वा२ अन्वेषणे। इद-ल्यु
 इत०। १२३३ प्रके लि०। गवेध-ल्यु। अन्वेषटि लि०
 "अग्निम्नो गवेधयो बन्धुश्चिह्नो गवेधय" ऋ० ॥
 १२३३। "अस्तीमः सत्वा गवेधय" ऋ० ७। २०। ५।
 "गवेधयः गवामन्वेष्टा उदकान्वेष्टा। यजमानफलस्य
 मार्गयिता वा" भा०। भाष्ये गवेध मार्गणे पूर्ववत्
 ल्यु इत्येव पाठः सुद्वितपुस्तके ल्युट् इति पाठ प्रामा-
 दिकस्तस्याकर्त्तव्येव विधानात् स्त्रीरप्याह।

गवेधित लि० गवेध-क्त। अन्वेषिते मार्गते षमरः।
 गवेष्टिन् न० दैत्यभेदे "गद्गु कस्यो विरोधय गवेष्टी इन्द्रो-
 भित्तया" हरिवं० १३०। [पयो० समाहारे।

गवेष्टका न० गौश्च एष्टकश्च यवाश्च० लि० स्त्रीयता च। गोमे-
 गवीष्ट पु० प्रयस्तः प्रयस्ता वा गौः "प्रयसावचनैश्च" पा० जातेः
 कर्म० परनि० अथङ्। १ प्रयस्ते गवि २ प्रयसायां गोला-

तिस्त्रियाश्च अथ नियतसिद्धत्वात् स्त्रियामपि तथात्वम्।
 गव्य (धात्मनो गामिष्यति कश्च "यान्तो यि प्रत्यये"
 पा० अथ्) धात्मसम्बन्धित्वेन गोरिष्यायाम् अक० भ्वा०
 पर० सेट्। गव्यति अगव्यीत् अगवीत् गव्या (या)म्
 चकार" "गौरसि वीर। गव्यते" ऋ० ६। ४५। ८। २६।

गव्य लि० गोर्विकार० गवि भव, गोर्वित्तं, गोरिट, वा सर्वत्र यत्
 यादौ अथ् ॥ गोषम्बन्धित्वेन, "गव्यसत्तुके" जै० अघिकर-
 मा०। १२३३ प्रके अघुमञ्च गव्यम्" कुमा० "सवत्सर
 ३ गव्येन पदसा पादसेन वा। "जेनु गव्यस्य मेयुर्ध्वं प्रद-
 त्वेन विषर्जयेत्" सतु० १२ गोर्वितादौ च। गवि दूषी नेत्रे
 वा वाधु यत्। १२३३ ४ रागइत्ये च न० चेदि०।
 छाया० शरत्पक्षबाधनत्वात् रागद्रव्यस्य च नेत्ररागजन-
 कात्पातयानम्। गोर्विकारे १ गोरोचमाद्रव्ये स्त्री
 राजनि०। तस्य गोर्विकारत्वात्तथात्वम् तत्त छायायाम्

“अथशोभानिकनीयमामगव्यम्” भाष । समूहे पागां यत् । इगोसमूहे, अगव्यतो क्रोगयुगे च स्त्री चेमच० । गव्ययी स्त्री गोरिदम् बा० अथत् गुटागमच यादौ अथ टीप । गोरयये तपादौ । “गव्ययी त्वग्भवति” अ० ६।७।७ । “गव्ययी गोमयी त्वक्” भा० ।

गव्ययु लि० गामिष्यति गो+अथ+उन् यादौ वेदे दीर्घयनो-पाभावी । गोरिष्यति “या दिस्मृत्तमन्त्रयुगव्ययु” अ० ६।१६।६ । “गव्ययुगामिष्यत्” भा० ।

गव्यु लि० गामिष्यति अथ उन् यादौ अथ दीर्घयनोपाभावी । गामिष्यति । अथयुगव्ययुचयुगव्ययु अ० १।५।१।५ ।

गव्युत् न गव्युति+प्रथो० अदनादेशः । क्रोगे २क्रोगयुगे च चेमच० ।

गव्युति स्त्री गोर्युति “गोर्युती” पा० अथ । द्विसप्तचतु-विंसे १क्रोग चेमच० । २क्रोगद्वये अमर । “गव्या गव्यतगव्युती इति दीर्घपाठदर्शनात् यद्धृत्तः दीर्घा नगव्युतिगच्छकल्पन प्राप्तादिकम् तत् गव्यतगव्युती इत्यस्य द्विसप्तान्ततया दीर्घानयद्वाभावात् क्रियु-युतिरित्यस्य क्लृप्तया निपातनात् “कृदिकारादन्ति” पा० अथक्लृप्तन्यैव स्त्रीपो विधानेन ततो स्त्रीपोऽप्रसक्तिः॥

गङ्ग गङ्गे अट० चुरा० उभ० सक० सेट् । गङ्गयति ते अ जगङ्गत् । गङ्ग डुबौड् दुपमवेगो दुर्गमच ।

गङ्ग न० गाङ्-ल्युट्-“लृप्त्गङ्गयोरिति” पा० निदंयात्, प्रथो०वा छल गङ्-गङ्गे ल्युट् वा । १वने अमर । तस्य दुर्गमत्वात् तथात्वम् । २मिदिष्टे लि० “जगाम गङ्ग वनम्” देखीमा० ३गङ्गरे ४ड से च न०मेदि० । ५डुगेमे ६डुबौधे ७डुपवेगे लि० । ८परमेदरे ९० । “करण कारण कर्ता विकर्ता गङ्गो गङ्ग” विष्णुसु० । “स्वरूप सामर्थ्यं चेष्टित वा तस्य प्राप्त न शक्यते इति गङ्गः” भा० । “गङ्गोरो नङ्गो गुप्” विष्णुसु० । “दुपमवेगत्वात् गङ्ग अयस्यावयवाच्चित्वाद्वा गङ्ग” भा० । “गङ्गा कर्मणो गति” गीता । ६उदके निष० गाङ्गनाप्तस्य तथात्वम् । १०अलङ्कारे स्त्री यङ्गार्थिच० ।

गङ्गादि न० चतुरर्थ्या अन्त्ययनिमित्ते पा० ग० उक्ते यद्धृग्ये स च गण

“गङ्ग अन्त्यस्य सप्त विषय (मध्य मध्य दिन च-रये) उत्तम अङ्ग पङ्ग भगव मूर्खपक्ष अपरपक्ष अथमयाक्ष उत्तमयाक्ष एकयाक्ष समानयाक्ष समान-पाम एकपाम एकद्वय एकपञ्चाश द्वाप द्वालीक अथ-

अन्दन कामदस्य पाण्डयन फाटेरणि सावेरणि शीनि लि प्रैगिरि पाण्डु देगमर्गि त्रीति आदिदि अ-निलि आदि पेलि आध्यानि आम्भसि गोक्षि आनि गर्भि भोजि वाराटकि वान्मोकि जेमटि आशसि आङ्गाङ्गानि ऐकगिन्द्वि टनाप चम तन्मय उत्तर अमनर (सप्तपादतथोर्लोप) (जनमरदो कुक् च) (मध्य च) (देव्य) (वेणुहादिभ्यश्च । गङ्गाटिरा कतिगणः । “गङ्गाटिभ्यश्च” पा० । गङ्गीयः ।

गङ्ग न० गङ्-कर्मणि भावे वा पा० १।गाम्भीर्ये २दुपमवेगे च तत आमादि चतुरर्थ्या २ । गङ्ग तद्युक्तादौ लि०

गङ्गर न० गृह-अरच प्रथो० मि० । १टमे अमर । २वने- ३निकुञ्जे ४० सेटि० । ४टोदने, चेमच० । ५विषमव्याने, ६अनेकापेवदुमे च न० गङ्गाध्विच० । “यदान्वहार गिरगङ्गरम्यम्” रघु । ८गुङ्गादा न० स्त्री स्तोत्रपत्रे स्त्री । “गोरीगुरोगङ्गात्मावेगा” रघु । “गुङ्गाहितं गङ्गरेष पुराणम्” कटो० अन्वडा० पत्वम् । “बाह्याय च गङ्गरेषाय च” यजु० १६।४।

गा गतो सक० भ्या० आ० अन्तिट् । गाते अगमा जगे ।

गा स्तुतो सक० जन्मनि अक० जुष्टो० वैदिकोऽय धातु कार्यधातवे अभास्योत्पद्य । जिगाति अगामीत् । जगौ । “सोमो जिगाति गातृविट्” अ० १।६।१।१ । “जतिस्” सचा यज्ञो जिगाति येन” १।१२।२ । “क्षेपु क्षेपे प्रथमो जिगाति” १।०।८।२ । २टदेयस्य ३पादेयस्य च गाते रूप तत्तद्वातो उक्तम् ।

गाङ्गा ३० गङ्गाया अपत्यम् शिवा० अथ । गङ्गाउमे १भीमे २कर्त्तिकेये च गङ्गापत्ययद्धे टयम् । नङ्गाया इदम् अथ । ३गङ्गासम्पत्तिनि सत्तादौ “गाङ्गमस्य सित मन्त्र यासुनम्” काव्यम० । “गाङ्ग जल निमगम्” गङ्गास्तोत्रम् । “गाङ्ग मयेण लीर्यति” प्रा०त० । ४मेघ नि घृते सुश्रुतोक्ते जलमेदे तद्वत्पादि अम्बुयद्धे ११प्र० उक्तम् । ५सूर्ये “य गमं सुपुत्रे गङ्गा पावकादीप्रते जसम् । तद्वत्त्व यवते न्यङ्ग हिरण्य सप्तपथात्” भा० ५० उक्तेस्तस्य तज्जातत्वात् तथात्वम् । अग्नि-रेत यद्धे पिबृति । ६सूर्यमामनामके मूसुरे अमर ७कयेरुणि यङ्गार्थ० । ८नदीसम्पत्तिनि तटादौ लि० ।

गाङ्गट ३० गाङ्ग नदीतटमटति अट-अथ सक० । (चिडिडि) । मत्स्यमेदे यद्धरत्ना० सार्थे क । तत्तैश्वर्ये यद्धर० । [तलीप । (चिडिडि) मत्स्यमेदे यद्धर० ।

गाङ्गटेय पु० गाङ्गे नदीतटे अटति अट-अच् पु०
गाङ्गायनि पु० गङ्गाया अपत्यम् तिका० फिज् । १भीष्मे
० कार्तिकेये च । प्रवरप्रवर्त्तके श्वपिभेदे च प्रव-
राध्याय ।

गाङ्गेय पु० गङ्गा+अपत्ये ठक् । १भीष्मे, २कार्तिकेये च ।
“य गर्भं सुसुवे गङ्गा पावकाशीप्तेजसम् । तद्वत् पर्वते
म्यस्त हिरण्यं समपद्यत” इत्युक्ते १क्षर्ये, ४तन्नाम-
नामके ध्रुवरे, ५करोरुणि च शब्दार्थचि० । ६रक्षि-
शमत्वे पु० तिका० । ७भद्रसुक्तके राजनि० ।

गाङ्गेरुका स्त्री गाङ्गं जलभीरयति क्षिपति ईर-कु स्वार्थे
क गौरा० ङीप् । नागवक्ष्याम् क्षमरः गोरक्ष
तण्डुकायाम् शब्दार्थचि० ।

गाङ्गु स्त्री गाङ्गे नदीतटे तिष्ठति स्था-क अस्व० प-
त्वम् ध्रुवकु स० गौरा० ङीप् । (नटा) कटगर्करा-
जतायाम् हारा० ।

गाङ्गु त्रि० गाङ्गे गङ्गाकृते भव यत् । गाङ्गसम्ब-
न्धिनि । “उरु कलो न गाङ्गु” ऋ० ६।४५।२१ । “गा-
ङ्गु गाङ्ग कृते भव” भा० ।

गाजरे न० गज-मदे रज्जु “न कादे” पा० न कुत्वम् गाज
मदं राति रा-क । १गङ्गने २गज्जरे (गाजोर) ।
सूत्रभेदे गर्जरमित्यत्र भावप्र० पाठान्तरम् गर्ज रजब्दे
गुणाद्युक्तम् ।

गाडव पु० गडुराकारेणाप्यस्य प्रज्ञा० अण् गडोभांशो
वा अण् । १गवेडुवान्ये त्रिका० २गडुभावे न० ।

गाडिक त्रि० गडिक+चररर्थ्यं सुतङ्ग० इज् । गडिक-
निर्दिष्टादौ ।

गाडुस्य न० गडुस्य भावः ब्राह्मण्यम् । गडुलभावे ।

गाडु न० गाड-क । १क्षितिगये दृढे । २तद्युते, ३अवगाटे,
४क्षेपिते च त्रि० । “तपस्विगादां तमसा प्रापेति” रघु ।
“माङ्गान्दण्डतन्त्रव्यासम्” भाष । “सदा कण्ड-
खुतभुजलतापन्धिगाडोपगटे” मेघ० ।

गाडमुष्टि पु० गाडोष्ठिरत्वं । खङ्गे चेदि० ।

गाडावटी स्त्री चटरङ्गक्रोडाङ्गे क्रोडाभेदे “नोकैका वटिका-
यस्य विद्यते खेत्तने यदि । गाडावटीति विख्याता पद
नस्य न ड्वति” ति०त० । [कारिभवादौ ।

गाणकार्ये त्रि० गाणकारी भवः कुर्वदि० ण्य । गण-
आणगारि पु० गणगारणापत्यम् इज् । छत्रिभेदे । “सर्वे
समाननामा स्तु गाणगारि” विश्वादेष्टवक्यम् ।

“पुनर्होमञ्च गाणगारि” आश्व०श्रौ० २।१७।१८ । श्ववे
गाणपत त्रि० गणपतेरिदम् अश्वपया० अण् यकोऽपवाद ।
१गणपतिसम्बन्धिनि । “सारस्वतो गाणपत सौरश्च वैष्णव
क्रमात्” ति० त० ।

गाणपत्य त्रि० गणपतेर्भाष० पत्यन्तात् यक् । गणपतिभावे
“महादेवप्रसादेन गाणपत्यञ्च विन्दति” भा० य०
८२ अ० । “उभेय रजनीमेका गाणपत्यमवाप्नुयात्”
तत्वाध्याये ।

गाणिक त्रि० गण वेत्त्यधीते वा उक्था०ठक् । १गणसूत्रादि
पाठके २तद्देशेति च । गणे गणपाठे साधु० कथा०ठक् ।
१गणसूत्रकुशले त्रि० । [यज् । वेद्यासमूहे हेम० ।

गाणिक्य न० गणिकानां समूहः गणिकाया यज् वात्ति०

गाणिन पु० स्त्री गणिनोऽपत्यादि “इत्युत्पत्त्यपत्ये” पा०
अपत्यार्थेकेनो निषेधेऽपि गाधिबिद्योत्यादिना इने-
नलोप० । १गणिनोऽपत्ये २तच्छाले च स्त्रियां ङीप् ।

गाण्डय्य पु० गण्डोरपत्यादि गर्गा० यज् । गण्डोरपत्ये ।
यूनि यजन्तत्वात् फज् । गाण्डव्यायन यूनि तदपत्ये
लोहिता० स्त्रियां युयत्यामयुवत्याश्च ष्फ पिप्वात् ङीप् ।
गाण्डव्यायनी तदपत्यस्त्रीभावे ।

गाण्ड(ण्डो) स्त्री गण्डि-इन् “गाण्डजगान् सञ्जायाम्”
पा० दीर्घनिर्देशात् नि० ङि० । पन्थौ । छदिकारान्त-
त्वात् वा ङीप् । तत्पार्थे । “एष गाण्डोमयश्चापः”
भा० उ० ८७ अ० ।

गाण्डि(ण्डो)व पु० न० गाण्डिरस्यस्य संज्ञायाम् य । १अर्जु-
नस्य धनुषि । तच्च धनुर्ब्रह्मणा निर्माय सोमाय दत्त
सोमेन च वरुणाय, अग्निमार्थितेन च वरुणेनार्जुनाय
दत्तम् तत्कथा भा०आ० २२५ अ० ।

“तमजवीरुमकेतु प्रतिगृह्य जलेभ्यरम् । चतुर्थं लोक-
पाक्षानां देवदेयं सनातनम् । सोमेन राक्षसं यद्वत्
धनुर्वेनेषुधी च ते । तत् प्रयच्छोभय शीघ्रं रयश्च कपि-
क्षयम् । कार्यं च सुमहत् पार्थो गाण्डोवेन करिष्यति ।
चक्रेण वासुदेवश्च तन्ममाद्य मदीयताम् । दहानीत्येव य-
रण पावकं मत्प्रभापत । तदङ्गुत मङ्गावीर्यं ययकोर्त्ति
विवर्धनम् । सर्वशस्त्रैरनाष्टव्य सर्वशस्त्रप्रमायि च ।
सर्वायुधमङ्गामात्र परसैन्यमधर्षणम् । एकं घतसङ्क्षेप
यमितं राक्षसघ्नम् । चित्तसुखावचैर्वर्षैः शोभितं शङ्खम-
श्रणम् । देवदानवगन्धर्वैः पूजितं शान्तोः समा । प्रादा-
ञ्जैव धनूरममयौ च सङ्क्षेपधी । “यतद्द्विधं धनुः”

“येषं ब्रह्मणा निर्मितं पुरा” । “एतदर्थं यजमानः
ब्रह्मा पूर्वमधारयत् । ततोऽनन्तरमेवायं प्रजापतिरधा-
रयत् । त्रीणि पञ्चगतं चैव गङ्गोऽगीति च पञ्च च ।
सोमं पञ्चगतं राजा तथैव यदप्यं गतम् । पापं
पञ्च च पटिञ्च वशीञ्च श्रेतवाङ्मः” भा० वि० ४१ पृ० ।
२४तुभांसे मेदि० । [ऋ०] ने । “यत्नं गाण्डीयधन्वा” सेप० ।
गाण्डीवधन्वन् पु० गाण्डीयं धन्वन् यजन्तुं समानं । य-
गाण्डीविन् पु० गाण्डीयमस्य वि० । [ऋ०] ने मध्यम-
पाण्डवे लिङ्गा० । “कृतवान् योऽबुधः कोपात्रि-
गाण्डीविपियङ्म” भा० आ० १८८० । १४४० नट्ये
राजनि० । [१ गन्ये च ।
गात्रिण्यं त्रि० गै-गाने गा गतो वा कर्मणि तव्य । [गेदे
गात्रागतिकं लि० गतागतं निर्दिष्टम् पद्यदा० ठक् ।
गमागमनिष्पद्ये । [ठक् । गतागतनिष्पद्ये ।
गात्रागतिकं लि० गतागतं निर्दिष्टम् पद्यदा० ठक् ।
गात्र पु० गै-गाने गा-गतो गा-स्तुतो वा कर्मभावादी
तन् । [कोकिले १३३३ १३३३ च मेदिनि । ४०८०
लि० मेदि० । १३३३ लि० चपादि० । १३३३ “गात्र
लण्यप्युच्यते जनाय” भा० ४१११२ । “गात्रं गात्रम्”
भा० । ७ गन्ये भागोदी “उह नो गात्रं लण्य
सोममोह” ८।८५ । ४ । “गात्रं सत्तये च रिन्द”
१०।१०४। “गात्रं गन्तव्यमार्गम्” भा० चरपाये “सयाय
गात्रं वनते” ५, ६५, ४ । “गात्रसंवायम्” भा० ।
गन्तव्यं गा-गतो वापारे तन् । ८४५५५ निष० ।
“नाकः सूर्यः संप्रसजं गात्रमनिम्” ११११५ । “गात्रं
पृथिवीम्” भा० । “गोभ्यो गं गं निरेतये” ८।४४। २० ।
“गात्रं भूमिम्” भा० । १०४५ । “यदयते ब्रह्मणे गात्र-
सैरम्” ४।४। ६ । “गात्रं सवम्” भा० । गात्रमिच्छति
व्यच् गात्रयति । “ये स्था पुरा गात्रयन्तीम देवा” १।
१६५५ । गात्रं वेत्ति विद्-किम् । गात्रयिदु भागो द-
वेत्तरि । “सोमोजिगात्रि गात्रविज्ञेयम्” १।६२। १२ ।
गात्र लि० गै-गाने तव्य । गायके । “गात्रा चक्षुषां
वेदाभा उद्गाता प्रथमर्षिजात् । स भारदोऽयं विप्रर्षिः”
हरि० १५ पृ० । “तस्मात्तु वेदाङ्गैस्तैस्तु हि गात्रा” छा० उ०
गात्रं यैष्यते अद० पु० आत्रं अत्रं सेट् । गात्रयते अज-
गात्रत । गात्रयाम्-बभूव आस चक्रे ।
गात्र न० गै-पुन गात्रदिदम् वा अयम् । १४३३ देहे
“सा ब्रह्मचर्यान्विता त्रीणि शुभाः” ३४३३ सेन

गात्रम्” सेप० । “व्यूहं गात्रमन्विताम्” १३३३
अन्विता नि० । “प्रभुर्गात्राणि पश्येत्” ता० आ०
१३३३ १३३३ १३३३ । “साप्यष्टाङ्गं गात्रं
भूमिम्” भा० । “मृगगात्रं पटिञ्च वशीञ्च” लिङ्गा० ।
गात्रपुत्र पु० कल्पयन्ति गात्रपुत्रं अन्वितायास्तु १३३३
“अन्वितायाः प्रजाः गन्तुः । गात्रवान् गात्रपुत्रं
गात्रमिच्छन् वीर्यवान् । अन्विता गात्रमन्विता भर्तृणां
जया सट्” हरि० १५ पृ० ।
गात्रभद्रा स्त्री भद्रं-यत् गात्रं भद्रोऽभ्युदयो दद्यात् ।
१३३३ १३३३ । १३३३ १३३३ १३३३ (गात्रोद्गा) पु० ।
गात्रमार्जनी स्त्री गात्रं मृजयति अन्विता गन्तु-करणे मृज्
टीप् । (गात्रा) कृत्रपद्याम् ।
गात्ररुद्र न० गात्रे रीति रुद्र-क ३३३३ १३३३ कोमनि ।
“गात्ररुद्रेषु च १३३३” भा० २३३३ पृ० ।
गात्रयत् पु० १३३३ १३३३ १३३३ १३३३ १३३३ १३३३
स्त्री टीप् । गात्रपुत्रमन्विता दद्यात् । १३३३ १३३३
स्त्रिया टीप् । [१३३३ ।
गात्रमिच्छन् पु० अन्वितागर्भजाते कल्पयन्ति गात्रपुत्रमन्विता
गात्रसङ्कोचिन् पु० गात्रं सङ्कोचयति सम्+कुच-चिच्-चिनि
६३३३ । साङ्कोचनी राजनि० । [१३३३ १३३३ ।
गात्रसम्प्लव्य पु० गात्रे च सङ्कोचते सम्+प्लु-चच् १३३३ । इप-
गात्रातुलेपनी स्त्री गात्रमनुविध्यतेऽन्विता विप-करणे
ल्युट् । अनुसेपमर्षिकायाम् अन्विता ।
गात्रावरणं न० गात्रमावृणोति आ+वृ-ल्युट् । गात्रावरणे
वर्षाणि “तृणां च पृथ्वीं मृजयतिः शराणां मासकं गा-
त्रावरणानि चैव” भा० द्रो० २३३३ ।
गात्रसम्प्लव्य लि० गात्रं सम्प्लव्य सम्प्लव्यं दद्यात् ।
सम्प्लव्यगात्रे लिपासोऽङ्गं गार्भस्ये प्राणिनि । “पाद
उत्पन्नमात्रे त्वं हो पादौ गात्रसंज्ञते । पादोऽयं अन्वि-
ताचटे हत्वा गर्भमन्विताम्” भा० त० १३३३ १३३३ ।
गात्र लि० गा-यन् । [सोमोद्गा । गायद्गाय हुत-
सोमो दुरायन्” भा० १।६५। ६ । “गाय गात्रं सो-
मम्” भा० । १३३३ “पादे द्वादश विप्रस्ये आत्राचाद्या-
दयं द्वितीये हि । पञ्चदश चैव तृतीये कथिता गाय त-
थैवायं” अन्विता-उत्पन्नमात्रे १३३३ १३३३ १३३३ च
४३३३ १३३३ १३३३ । गायं करोति अच् । आह-
सोम्यादावपि न ट । गायकारं तद्वारके कलायु-
दाहरणीयां गायं नित्यं समावताम्” भा० ५० २३३३ ।

पिरगाथादय । “इतिहासश्च पुराणञ्च गाथाश्च नारा-
यणीय” अथ० १५।६।४ । इवाव्यभावे निघ०।
गाथ क लि० गै-यकन् । गायके “कणझिरलिगायके” भट्टि ।
गाथगति पु० इत० उपायोरिति सुख० । वाक्पतौ रुद्रे ।
“गायपति ये घनति रुद्रम्” अ० १।४३।४ ।
गाथिन् लि० गाथा स्तोत्रादि अख्यस्य इनि । गाथायुक्ते
गीयमानसामयुक्ते “इन्द्रामरुहायिन” १।७।१ । तस्या-
पत्यमण् गाधिविदधीत्यादिना अपत्येऽपि न टिचोप-
गाधिन तदपत्ये तच्छात्रे च । स्त्रियां ङीप् ।
गादि पु स्त्री गदस्यापत्यं याङ्गा० इज् । गदरूपयादव-
स्यापये । [निर्हते ।
गादित्य लि० गदितेन निर्हत्तादि प्रगद्या० अत्र । गदितेन
गाध प्रतिष्ठाया अक० प्रत्यये क्षिप्सायाश्च सक० भा० आत्म०
सेट् । गाधते अगाधित । लगाधे । अदित् चडि
अक्षुप्त । अजगाधत्-त । गाध । “अगाधत ततो व्योम
“गाधितासे नभो भूय” भट्टि ।
गाध पु० गाध-भावादौ घञ् । १।स्यामे, २।क्षिप्साया, च
कर्म्मणि घञ् । ३।तत्त्वस्यै हेमच०।४।तद्वति लि०। “सरित्
कुर्वती गाधा” रघु । “अभीमहि गाधसुत प्रतिशम्”
अ० ५।४७।७ । “अनायादितगाध च पाताततलमव्ययम्”
भा० आ० २।४०।
गाधि पु० गाध-इन् । अन्द्रवश्ये कान्यकुजाधिपे, विश्वामित्र-
पितरि न्यपभेदे । “कस्य चित्तव्य काष्ठस्य कुशनाभस्य
धीमत । जज्ञे परमधर्मिष्ठो गाधिरित्येव नामतः
च पिता मम काकुत्स्थ । गाधि परमधार्मिक” रामा०
वा० १।२४० । राम प्रति विश्वामित्रोक्तौ । “ऐक्युत्पानह
वश्ये” इत्युपक्रमे “कुशता वभूवहि चत्वारो देव-
वर्षस” । कुशिक कुशनाभश्च कुशास्यो मूर्तिर्माताया
“कश्चिदस्तु तपस्त्रेमे पुलमिन्द्रसम विभु । लभेयमिति
“त अक्रस्वासादभ्येत्त जज्ञिमान्” “पुष्ये” वर्षसहस्रे
ये तन्तु यज्ञो ह्यपश्यत । अत्युपतपस इहा सहस्राक्ष
पुरन्दर । समर्थं पुलजग्ने स्त्रेमेयाश्मवाचयत् ।
पुलत्वे कश्यपासाश्च स देवेन्द्र सरोत्तमः । स गाधि-
रभवद्वाजा सववान् कौशिक स्वयम् । पौरकुत्स्थस्यभव-
द्वायां गाधिसंस्थामजायत” हरिय० २७० ।
गाधिज पु० गाधेजावते जन-ड । विश्वामित्रे ब्रह्मर्षी तत्कथा
हरिय० २७० अ० । “विश्वामित्रन्तु दायाद गाधि कु-
यिकनन्दन । जग पुलन्तु तपेविदायमा-

लकम् । प्राप्य ब्रह्मर्षिसमतां योऽयं संप्रर्पितं गत ।
अधीकशब्दे १४१४४० गदरूपस्तिकथा । गाधिसुताद-
योऽप्यत्र “ततोऽभ्यगात् गाधिसुत क्षितीन्द्रम्” भट्टि ।
“प्रजापतिस्तदासीत् कुशो नाम सङ्गीपति । कुशस्य
पुत्रो यज्ञपाम् कुशनाभ सुधार्मिक” । कुशनाभसुतो ह्या-
सीत् गाधिरित्येव विवृत ” “गाधे पुत्रो महातेजा वि-
श्वामित्रो महासुनि” रामा० वा० १।४०।२ विवृरयादौ च ।
गाधिन् पु० गाधिनामके न्यपे । “श्रीघनाख्यात मां प्राप्त कौशिक
गाधिनं सुतम्” रामा० वा० १।८० ।
गाधिपुर न० इत० । कान्यकुले महोदयाख्ये पुरे हेमच० ।
कान्यकुलशब्दे १८८६ पु० कुशनाभशब्दे च दृश्यम् ।
गाधिनगरादयोऽप्यत्र ।
गाधिय पु० गाधेरपत्यम् इप्रचः इत्यनुष्टुप् “इतोऽनिज” पा०
टक् । गाधिपुत्रे विश्वामित्रादौ । “विश्वामित्रस्तु गा-
धेयो राजा विश्वरथस्तथा । विश्वरतु विश्वजिज्ञैव
तथा सत्यवती नृप ।” हरिय० २२ अ० । “गाधेयदिष्टं
विरसं रसन्तम्” भट्टि । तस्य कन्याया २ सत्यव-
त्यामृचोक्तपत्याम् स्त्री ङीप् । “उवाच भार्या गाधेयी
भर्तार भार्गवर्षमम्” भा० आ० ४०० ।
गान न० गै-भावे-ल्युट् । १।गीतौ । गान हि द्विविध कौ-
किकं वैदिकञ्च । तत्र लौकिकगानस्य लक्षणादि गीत-
शब्दे यज्यते वैदिकस्य लक्षणादि जी० ६।२।२८ छत्र-
भाष्यादौ उक्तं यथा
“अथैकत्वात् विकल्प स्यात्” २८४० । “शामवेदे
सहस्र गीत्युपाया । आह, के इमे गीत्युपायाः
नाम ?” । उच्यते,—गीतिनाम क्रिया, सा आभ्य-
न्तरप्रयत्न जनितस्वरविशेषाणां अभिव्यञ्जिका, सा साम-
शब्दाभिलष्या, सा च नियतपरिमाणायाश्च गीयते,
तत्सम्पादनार्था अस्तु व्यञ्जकविकारो विज्ञेयो विकर्षणम
भ्यासी विराम स्तोभ इत्येवमादय सर्वे समधिगता
समास्त्रायने । तेषु सगय,—किं सञ्ज्ञीयन्ते उत
विकल्पग्रन्थे ?—इति । किं तावन्नः प्रतिभाति, सर्वेषां
समास्त्राणां सर्वाङ्गीपसङ्कारित्वाच्च प्रयोगवचनस्य, सञ्-
ज्ञीयेरङ्गिति यव प्राप्ते ब्रूम, “अथैकत्वादिकल्प
स्यात्” इति । एकार्था हि गीत्युपाया,—गीति कथं
निर्यत्नेनेति त्रयुच्यन्ते, तत्रान्यतरेण गीतौ निर्हत्तायां
नेतरे प्रयोगमर्हन्ति । तस्मादिकल्प इति । तत्र स्वराः
उत्क्रुष्टादय ध्वनानां सप्त सामविधानाः ॥१॥ उक्ताः

यथा "तद्योषी क्रुष्टमद्वय सान्नः स्वरकां देवा उपली
यन्ति येऽपरेषा प्रथमस्तु मनुष्यायो, द्वितीयकां गन्धर्वाप्स-
रयो, तृतीयकां पद्मयो, चतुर्थकां पितरो मे चागुह्ये,
पञ्चमे, य पञ्चमस्तमस्तुरराचासि, योऽन्यस्तामोपधयो वनस्य
तथोयस्मान्मज्जगत्, तस्मादाहुः सार्ववाद्यमिति साम
होपासपञ्जीवन प्रायः । उपजीवनीयो भवति यएष
नेद तस्य ह वा एतस्य सान्नं श्रुतेऽप्योनि स्मरोमासानि
सोभा सोमनि । यो ह वै सान्नं स य शुश्रूषे ने-
स च ह वै सान्नं शुश्रूषे च भवति सरो वाय सान्नं
स तदेव शुश्रूषम्" ।

छान्दोग्ये च "का सान्नो गगिरिति स्वर इति हो
चावाच" "स्वर इति स्वरात्मकत्वात् सान्नं, यो यदा-
त्मक स तद्वत्तिसदात्म्यय भवतीति श्रुतात्म्य इव
यदादि" भा० । सामसहितभाष्येऽपि तथैवोक्तं यथा

"साम शब्द-वाच्यस्य गानस्य स्वरूपमङ्गलरेषु क्रुष्टा
दिभिः सप्तभिः स्वरैः, अक्षरविकारादिभिश्च निष्पाद्यते ।
क्रुष्ट प्रथम द्वितीयकां, तृतीयचतुर्थं पञ्चमः पष्ठश्च इत्येते
सप्त स्वरानि तेषां चान्तराभेदैर्बहुधा भिन्ना । स्वरस्य
साम-निष्पादकत्वं छान्दोग्योपनिषद् प्रथमे प्रपाठके
प्रत्योक्षराभ्यामात्मनस्ति" ।

तन्नाक्षरविकारविषये पूर्वोत्तरपक्षौ जै० ६।२।१२। छान्दा
दिभाष्ययोर्द्विगितौ यथा

"सामप्रदेशे विकारस्तद्वेषः स्यात्प्राक्कृतत्वात्"
छ० १२। "इदमास्त्रायते,—रथनरस्तुरयोगौवति, यद्
योन्वा तदुत्तरयोगौवति कथंनोप रथनर गायति, पि-
राट्छ वामदेवम्" इति । तत्र सन्देहः,—किमुत्तरावर्ण-
वशेन गान्तव्यं, किं योनिवर्णवशेन ? । कथमुत्तरावर्ण-
वशेन गीतं भवति ? कथं वा योनिवर्णवशेन ?
इति । उच्यते, किञ्चिदुदाहरणं स्पष्टीत्या व्याख्या-
स्यामः,—यदा तावत् हृदनालव्यमाहं भवति इति
योनी यस्मिन् भागे आहंभावः क्रियते, ततो योनिवर्ण-
वशेन गीतं भवति, अथ भागान्तरे हृदनालव्यं दृष्ट्वा
आहंभावः क्रियते, तत उत्तरावर्णवशेन गीतं भवति ।
किं पुनरत्र कर्त्तव्यम् ?—योनिवर्णवशेनेति । कथम् ? ।
आवति भागे—एकारस्य योनी ईभावः कृतस्त
विचारयाम,—किं तत्र कृतमिति ?—एकारो नोच्चारितः,
ईकाराकारौ आगाभिताविति, एवञ्चेदुत्तरावर्णं ताव-
त्येव भागे यो वर्णः, स न उच्चारयितव्यः, ईकाराकारौ

आगमयितव्यौ इति । एव, यद्योन्वा तदुत्तरयं गीतं
भवति । तस्माद्योनिवर्णवशेन गान्तव्यमिति । अपि चैव
गीतिर्न भङ्ग्यति, इतरथा कश्चित् प्रणयते यत् नङ्गो
गीति अस्तेषु अक्षरेषु गीयते, तत्र व्यक्तं प्रणयति
यत्पुत्तराक्षरवशेन क्रियते, तस्माद्योन्मत्तरवशेन कर्त्त-
मिति । अपि च कश्चित् क्रम उपरुध्यते यत्क्रमे आहं-
भावभागवर्णं, पार्थिवं कश्चिदुपरुध्यते, यत् प्राप्त
प्रागभो मेव क्रियते, तत्र व्याख्यायकास्ते गानेन च कर्म-
काम गानमधिकृतं कर्त्तव्यं, तस्मात् योन्मत्तरवशेन
कर्त्तव्यमिति "सामप्रदेशे विकार" आहंभावादि, "तद-
पेक्षः" योन्मपेक्ष, एतत् शास्त्रेण कृतं,—"यद्योन्वा
तदुत्तरयो" इति, यावति सामभागे योनी आहंभावः
कृत, तावत्येवोत्तराद्यु कर्त्तव्य" भा० । "वर्णे तु वाद-
रियंयाद्व्य द्रव्यव्यतिरेकम्" ११६० । "उत्तरावर्णवशेन
कर्त्तव्यं वादरिभ्यस्ते च, न योनिभागवशेन । कृत ? ।
योऽसी प्रकृतौ आहंभावः कृतः, नासी कामः, न च
तत्र एकारलोपः, किन्ति ? एकारो नाम आहंत्वम्
ईवर्णश्च आहंत्वं सहात्मं, ईवर्णं विहतम्, उभे अपि
च दोषे, ताभ्यामसाधुभ्यां सन्त्यक्षरं साधु जन्मते ।
तत्र प्रकृतौ आकारेकारौ विस्तेषितौ, नापूर्वागमनितौ,
शुणस्तु तयो कश्चिदपूर्वं कृत । सर्वत्रात्र प्रमात्रं प्रत्यक्षं
नदत्तं, तावति भागेऽन्यो वर्णो भवति, न सन्त्यक्षरं,
तत्र सन्त्येवभावे विस्तेषो न यत्र कर्त्तुम् अन्त्यक्षिन्
भागे यत्र सन्त्यक्षरं भवति, तत्र तद्व्याप्तिरेप क्रियते
एव, यद्योन्वान्तदुत्तरयो कृतं भवति, योन्वा हि
सन्त्येवयोर्विस्तेषे कृत, इहापि सन्त्येवयोर्विस्तेषे,
इतरथा व्यतिरिक्तं कस्मिन् स्यात् अथ यदुक्तः,—गीति
प्रनङ्ग्यतीति, न प्रनङ्ग्यतीति, विनाम कृत्वा अनक्षरं
गायित्वे । संक्षेपभावाद्वाच्ययो विस्तेषे, आहंत्वमौ
नोपरोवृत्ते" भा० ।

सोमविषये च तथैव तौ पक्षौ तत्रैव ६।२।१३। १८। छान्दादौ
दर्शितौ यथा

"सोमसूक्ते द्रव्यान्तरे निवृत्तिरुक्तम्" १३६० । "कथ-
नोप रथनर गायति, रथनरस्तुरयोगौवति यद्
योन्वा तदुत्तरयोगौवति" इति । ततोत्तरावर्णवशेन
गान्तव्यमित्येतत् समधिगतम् । अचेदानीम् इह वदि-
कृते,—किं सोमं प्रदिशन्ते न-वा ? इति । किं
प्राप्तम् ?—न प्रदिशन्ते इति । कृतः । नोतिहि

साम, न सोभा, या गीति, या प्रदिश्यते, “यद्योन्यां तदुत्तरयोगीयति” इति गायतिशब्दसम्बन्धात् । अपि च ऋग्वेदार्थैः सम्बध्यमानः स्तोभोऽनर्थकः स्यात्, तस्मादपि न प्रदिश्येत । अपिच क्वचित्कति वचनम्,— “येन्द्रासदभ्यसाम गायति” इति, तत्रानुपत्तिर्भवेत् शीतकर्मो ह्रीन्द्रो वाक्यशेषेभ्योऽवगम्यते । तस्य “तपति” इत्यनेन सम्बन्धो न स्यात् । तस्मात् स्तोभस्य ऋग्नले निवृत्तिः, यथा ऋगक्षराणां समीतितात् निवृत्तिरेव स्तोभाक्षराणां समीति” भा० । “सर्वान्तिदेशस्तु सामान्यालोकवद्विकारः स्यात्” २५४० । “नेतदस्ति-स्तोभाना निवृत्तिरिति, सर्वान्तिदेशो हि भवति, ऋक्-स्तोभ-स्वर-कालाभ्यासविशिष्टाया गीते सामशब्दो वाचकः । कथमवगम्यते ? । तत्र प्रयोगात्, यदि स्तोभा निवृत्तेरनु, तत्कालो विशेषो नोपदर्शितः स्यात् तत्र शब्दो बाध्यते । तस्मात् स्तोभाः प्रदिश्येरन् । प्रचक्षुः-ऋक्-वैदार्थैः सम्बध्यमाना स्तोभा अनर्थका भवेयुः, अतः नूनं,—“लोकवत्” न अनर्थका भविष्यन्ति । तद्वया, लोके गायनैरङ्गव्यञ्जकानि यानि नाम प्रविष्यन्ते, तानि गीतिकाङ्गणनार्थानि, नार्थसम्बन्धाय उपार्थान्ते, सुखद्वारे गीतिकाङ्ग परिच्छिद्यते, तद्वदिहापि काङ्गपरिच्छेदाद्यर्थानि स्तोभाक्षराणि अतुल्यत्वे रक्षितं” भा० । “अन्वयतश्चापि दर्शयति” २५४० । “अन्वयतश्चापि स्तोभान् दर्शयति, “यत्प्रार्थिकानि पदानि निवृत्तान्ते, “स्तोभा गेष्ठाश्चातुयन्ति” इति, “स्तोभा ” स्तोभा एव “गेष्ठा ” स्तरा । तस्मादपि स्तोभा प्रदिश्यन्ते” भा० । “निवृत्तिर्वार्थलोपात्” २५४० । “वाशब्दात्पक्षो विनिवर्त्यते । “निवृत्तिः ‘अग्निपति’ इत्येवञ्जातीयका, शीतकर्मो ह्रीन्द्रो वाक्यशेषे उपलभ्यते, न तेनैवजातीयका स्तोभा सम्बध्ये रक्षितं । अन्वयात्सम्बन्धान्ते लोकवदिति यदुक्तं, तत्परिहर्तव्यम्” भा० । “अन्वयो वार्थवादः स्यात्” २५४० । “अन्वीयुर्वा एवञ्जातीयकाः स्तोभा, नहि वयमिन्द्ररूपं प्रत्यक्षपलभामहे, यच्च वाक्यशेषवचनं, सोऽर्थवादः” भा० । “अधिकञ्च विवरञ्च जैमिनि स्तोमशब्दत्वात्” २५४० । “अथ कः स्तोभो नाम, ? तस्य लक्षणं कर्त्तव्यम्, उच्यते,—यः ऋगक्षरेभ्योऽधिको न च ते सर्वे, स स्तोभो नाम, ईशे हि लौकिका स्तोमशब्दसुपरन्तीति,—तद्वया देवदत्तेन सभाया परप्रवृत्तता बहुस्तोम कथितमिति, यदर्थवचनेभ्योऽधिक

विवरणञ्च, तत् आलोच्य एववक्तारो भवन्ति । लक्षणं प्रयोजनं न वक्तव्यं, लक्षणकर्त्तव्यो हि तदेव प्रयोजनं, यल्लक्षितो भविष्यतीति । किमर्थमुभयं कृतम् ? नन्व-न्यतरत् पथ्यामस्मि अधिकमिति वा” इति । नेत्याह,— भवति हि किञ्चित् अधिकं न सर्वं,—यथा अन्वयास,— “तोयार्द्रं, तोयार्द्रं” इति, तथा किञ्चित् विवरणं, नाधिक,— यथा विकारः,—“ओग्नाद्” इति । तस्मादुभयं कृतं यितव्यमिति” भा० ।

विष्टतश्चैतत् सामसङ्गिताभाये यथा

“समुच्चया विकल्पया वा विभिन्ना गीति हेतवः । आद्य प्रयोगपक्षणादर्थैकत्वाद् विकल्पनम् । आन्दोग्ये तत्राकारादि शाखा-भेदेऽपि विलक्षणा गीति-हेतवोऽक्षर-विकारादयः आम्नायन्ते, ते सर्वे कर्मानुष्ठाने समुच्च-तव्याः, कुत ? प्रयोगवचने सर्वेषां परिगृहीतत्वात्—मैवम्, एकैक-शाखोक्तैरेवाक्षर-विकारादिभिरभ्ययन कालाय गीति स्वरूपनिष्पत्तेस्तद्विपत्ति लक्षणस्य प्रयोजनस्यैकत्वात्, प्रयोग वचनं परिगृहीता अपि त्रीणि यव-वद् बहुवचनरवञ्च विकल्पन्ते” इति । गीतिहेतुषु स्तोमस्यात्यन्तमप्रसिद्धत्वात्तल्लक्षणं तस्मिन्नेव पादे एकादशाधिकरणे चिन्तितम्—“स्तोमस्य लक्षणं नास्ति किं वास्ति न विवर्यता । आधिक्यमप्यतिव्याप्तं विशिष्टं लक्षणं भवेत् । न तावद् विवर्यत्वं लक्षणम्, वर्ण-विकारस्य विपरीत-वर्णत्वेन स्तोमस्य प्रमङ्गात्, “अग्न-आयाहि” (छ, १ प्र, १८, १) इत्यस्यावृत्तिः विकारस्य स्थानं ओकारे कृत्वा गायन्ति “ओग्नाद्” इति (गे, प्र, १ सा, १) । अधिको वर्णः स्तोम इत्युक्ते सति, अग्न्यासेतिव्याप्तिः, “पिवासोममिन्द्रमन्दतव्या” इत्येतस्यावृत्तिः दत्तत्वेत्यक्षर-त्रय गानकाले विरम्यन्तम् । अतोविकाराभ्यासयोरतिव्याप्तेर्नास्ति लक्षणम्—इति चेद्—मैवम्, अधिकत्वे सत्य-ग्निलक्षण-वर्णः स्तोमः” इति विशिष्टस्य तल्लक्षणत्वात्, लोकेऽपि सभायां विप्रसङ्गतेनोच्यमानं प्रवृत्तार्थान्वित कालक्षेपमात्र-हेतु शब्दराशि स्तोमः इत्याचक्षते, तस्मादस्ति लक्षणम्” इति । अक्षर-विकार-स्तोमादिवत् वर्ण-लोपोऽपि क्वचिद् गीति-हेतुर्भवति, तल्लोप-विषयञ्च विचारो नवमाध्याये प्रथमपादस्याष्टादशाधिक-रणेऽभिहितः—१. “इरा गिरा विकल्पः स्यादुत्तरैवा-विशेषतः । आद्यमेवं वाच-पूर्वमिरायाविहितत्वतः । ज्योतिषोमे अयते “यन्नायचीयेन स्तुयीत”—इति ।

‘यथायथा’-इत्यनेन शब्देन युक्तायास्त्युत्पन्नं साम यथायथीयम्, तस्यास्त्युत्पन्नं गिरागन्धं पश्यते ‘यथा यथा वो ध्वनये गिरा गिरा च टक्षमे’ इति । तत्र सामगा योमिगानमधीयानाः सङ्घेय गकारेण गायन्ति ‘गायिरा गिरा’-इति, ब्राह्मणे तु गकार-लोप पूर्वक-साकार यकारादिकगानं विधीयते ‘येर जत्वोद्वेयम्’-इति, गिरा-गन्धे गकार लोपात् इरागन्धो भवति, इराया सन्धन्वि गानम् ऐरम्, तादृशं कृत्वा प्रयोग-कावे नङ्गानं कर्त्तव्यमित्यर्थः । तत्र योमिगानं ब्राह्म-णयो समानं बलत्वेन विधेयाभावात् विकल्पेन प्रयो-क्तव्यम् इति प्राप्ते, ब्रूय — “न गिरा गिरेति ब्रूयाद्, यद् गिरा गिरेति ब्रूयाद् व्यात्मानमेव तदुक्ताता गिरेत्” इति गकार-सङ्घितं गाने साधकच्छा गकार-सङ्घित-मिरा पदं गेयत्वेन विधीयते, तत्पदादेरिगकारस्य गानार्थमाकारोयकारइकारयेति त्रीन् वर्णान् प्रयुज्यते, ततः ‘आयिरा’-इत्येव गानव्यम् इति । तत्रैवोप-रितमाधिकारणे कश्चिद् विशेष्यल्लिखितः — “इरापदं न गेयं स्याद् गेयं वा गोल्लुत्कृति । न गेयं गीय-मानस्य स्थाने पातात् प्रगीयते । ब्राह्मणेन निश्चितं इरागन्धो न गानव्यः, कुत ? ऐरमिति शब्देन गीते-रुक्तत्वात्, पाणिनीयेन ‘विमुक्तादिभ्योऽण्य [५.२.६१] इति छल्येरागन्धादण्यं प्रत्ययोमत्यधीयो विहितः, तथाचतीरापदोयेतं छलेयेतावानेवार्थो भवति, यदि प्रगीतेरापदं सम्बन्धं तद्धितेन विवक्ष्येत, तदानीमा-कारो यकारइकारोरेफसाकारयैतै पञ्चभिर्वर्णैर्निष्पन्न-मायिरा रूपं गीयमानेरा शब्द-प्रातिपादिकं भवति, तादृशम् प्रातिपादिकात् पाणिनीयेन ‘ह्रस्वाच्च [४.२.११४] इति सूत्रेण ह्रस्वप्रत्ययान्तरे सति, आयिरांय छलेति ब्राह्मणपाठो भवेत्, तस्मात् गेयम् इति प्राप्ते, ब्रूय — गीयमानस्य गिरा-पदस्य स्थाने इरापदं विधीयते-इतिपदमात्रस्य बाधः, गानन्तु न बाध्यते, किञ्च विमुक्तादिसूत्रेणाण्यं प्रत्ययेऽपि, पूर्वसात् ‘मत्तौ च सूनू-वाञ्चो [५.२.५६] इति सूत्रात् साध्यातुहतेरेर साभेत्यर्थो भवति, सामस्य च गीति साध्यम्, यदा तु ‘तस्य विकार [४.१.१२४]’-इत्यर्थे अण्प्रत्ययः, तदानीमिरायाविकार इति विपर्ययेणाक्तं गानं सध्यते, तस्माद् गानव्यम् इति । तत्रैव ऋग्वेदराणां सङ्कार-कत्वं नागादिकसाधनो व्यपस्थाप्योक्तं यथा

यथोक्तमृगवराणां सङ्कारकं गीत्यात्मकं यत् साम तदेतदेकैकं अन्दोगा एकैकस्यास्त्युत्पन्नं ‘वेदसाम नामके पन्थेऽधीयन्, ऊहनामके तु पन्थे एकैकं साम तच्चेऽ-धीयते सोऽयमूहपन्थं तस्मिन्नेव पाटे प्रघाताधिकारस्य द्वितीयवर्णके रिचरितः — “ऊहपन्थोऽपौरुषेयः पौ-रुषेयोऽथयापि । वेदसाम समानत्वादु विधिं साध-त्वतोऽस्मिन् । यस्मिन् पन्थे सामगास्त्युत्पन्ने सौ-कैकं गायन्ति सोऽयमूहपन्थोऽस्मिन् न तु पुरुषेय-मिति, कुत ? अगध्यायवर्जनेन कर्त्तुरपरमेनाध्या-पकानां वेदत्वप्रसिद्ध्या च वेदसाम नामक-योनि पन्थ-सदृशत्वात्, इति चेत्—सैवम्, अपौरुषेयत्वे विधि-वैयर्थ्य-प्रसङ्गात्—“यद्योन्यां तदुत्तरयोगीयति”-इति विधीयते । अयमर्थः—यपौरुषेयत्वेन सङ्घतिपक्षे वेदसाम नामके पन्थे ‘कया नयित्वा वा भुवत्’ इत्येतस्या योन्यामेकस्यास्त्युत्पन्नं यद्-यामदेय-नामकं सामोपदिष्टं तद्देवोत्तरयोगीयं चोः ‘कस्तासत्योमदानाम्’ “अभी यु ण सस्वीनाम्” इत्येतयो द्वितीयतृतीययो-र्गानव्यस्य-इत्ययं विधिकूलपन्थस्य वेदत्वे व्यर्थं स्यात्, “वेदसाम वदध्ययनादेव तत् प्रसिद्धे । उपरितनष्टगृहे सामोहस्य पौरुषेयत्वेऽपि सामस्यरूपस्य तदाधारमू-तायां तिष्ठणास्तथा च वेदत्वादगध्याये वर्जनीयाः, कर्त्तुरपरमं कोर्णकूपारामादिविषयं चिरकाञ्च व्यवसा-मादुपपन्नम्, च परम-मूर्त्तिकैवाध्यापकानां वेदत्वप्रसिद्धि-यथावद्भूतानामध्यापकामात्राव्रत-प्रयोगं प्रतिपादकमात्र-सायन-निर्मितं कल्पसूत्रमारण्येऽधीयमाना पञ्चममा-रण्यकं मिति वेदत्वेन व्यवहरन्ति तद्वत् । न च तस्यापि वेदत्वमस्ति वाच्यम्, प्रघमारण्यकोनं पुनरुक्तत्वात्, अर्थवादं राहित्येन ब्राह्मणसाध्याग्राभावात् । तस्मात् पञ्चमारण्यं तद्वद् ऊह पौरुषेयः, पौरुषेयस्य च व्याय-मूलत्वात् यत् वक्ष्यमाणस्थायं विरोध-सदप्रमाणम् । अत्रेदं दिग्भालसदास्ति यते । “अथ न आयाहि वीतने वटणानो हव्यदातये । मिहोना सत्सि बर्हिषि” सा-प्रथमा ऋक् । तस्या अक्षरविचारदिभिरेव मानम् । यथा “ओम्नाई व्यायाहीरे वीर(यि) तोयाई तोयाई वटणानो ह, व्यदा तोयाई तोयाई नाह हो तासा ईसाह वा औ हो वा होयि” । तत् अग्न इत्यत्र का-द्यास्य वर्षविकारे अदत्यस्य स्थाने ओह्यो विकारः । एव ए इत्येकारस्थाने आई इति विश्वेपञ्चम् । आयाहि

इत्यत्र दीर्घता इति वर्णविकार । यो इत्यत्र वीह
(यि) विन्नेपणम् । त इत्यत्र तो इति विकार । ने
इत्यत्र णकारस्य आर्द्ध, इति विन्ने पे तार्द्ध इति ।
तोयार्द्ध तोयार्द्ध इत्यभ्यास । गृणानोह, इति
हृष्यदातय इत्यस्यैकदेशे विराम । व्यदातये इत्यत्र त
इत्यत्र अकारस्य यो इति विकारे ये इत्यत्र आर्द्ध इति
विन्ने पे च तोयार्द्ध इति तस्य चाभ्यास । नि इत्यत्र नायि
इति वर्णविकार । हो इत्यत्र विराम । ता इति
यथास्थितम् सत्वोत्पत्त्यस्य इत्यत्र विराम दीर्घाक्षरागम
वर्णविकार । हि इत्यस्य स्थाने तृसाय इति तलोप-
विकारो । यर्हिपि इत्यस्य य इत्यत्र विरामो दीर्घश्च ।
यौहो या इति लोभ अगणराधिकत्वात् । हिपि
इत्यत्र दीर्घरलोपौ अक्षरविकारश्च । एवमन्यत्वाभ्युदम् ।
एवंरूपेण अक्षरविकारादि त नारदश्रवाद्यनुसारेणो
अयम् । सामभेदाय रचनरादयः गानविशेषा एव
यथाह सामस्य भाष्ये

"यदुक्त 'गो'नप सामास्येति" जै. सू. तदेव विशदी-
कर्तुं सप्तमाध्यायस्य द्वितीयपादे रचनरगन्दो निरूपितः ।
"अतिदेश्य विमिश्रेत कवतीपु रचनरम् । गायतो-
त्यृग् गानयुक्ता शब्दार्थो गानमेव वा । इति चिन्ता
गानयुक्ता रचितेत्यृक् प्रसिद्धिः । लाघवादिदेशस्य
योग्यत्वाच्चानिमोभवेत् । इदमाश्नायते— "कवतीपु रच-
नरं गायति"—इति, "कया मद्धित आभुषदित्याद्यास्तिस-
ष्टश्च कवत्य", तासु यामदेव्य सामाध्ययमत प्राप्ताम्
तस्मादिदं रचनरं साम तास्वतिदिगृते, तत्सतिदेशस्य
स्वरूपं निवेतु रचनरं शब्दार्थोपन्यते । गानविशेषयुक्ता
"अभि त्वा नूर भोतुम" इतीयष्टृग् रचनरमित्युच्यते,
कृतः १ अथ्येष्ट-प्रसिद्धित रचनरं गीयतामिति
केचिदुक्ताः । अध्येतारः स्वर-स्तोभविशेषयुक्ताम्
कमितेत्यृक् पठन्ति, न तु स्वरकोभमात्रम् तस्माद्
गान-विशिष्टायाश्चोरचनरं शब्दार्थोपन्यते प्राप्ते,
अम् स्वरविशिष्टयुक्तयोर्भीमात्स्वरपङ्क्त्याश्च-व्यतिरिक्त
यद् गानं तदेव रचनरं शब्दार्थं, कृतः १ लाघवात्,
किञ्च कवतीपु गानमतिदेश्य योग्यम् । नतृ चक्षुदयो-
म्यतास्त, कयाभोभित्वेत्तयोर्ध्वोयुगपदाधारा-
धेयभावेन पठितुमशक्यत्वात्, तस्माद् गानविशेषश्च रच-
नरशब्दार्थ इति । पुनरपि नवमाध्यायस्य द्वितीये-
पादे मध्याधिकारस्य प्रथमवर्षके सामशब्दस्य गान-

मात्र-वाचित्वं स्मारितम्— "सामोक्ति-बृहद्व्युत्पत्ती
गीतायाश्च केवले । गाने वा गानएवेति स्मार्यते
सप्तमोदितम् । सामान्यवाची सामशब्दो विशेषवाचिनो
बृहद्व्युत्पत्ती-शब्दाश्च गानमात्रे वर्तन्ते, न तु गान-
विशिष्टायाश्च इत्यत्र नियमः सप्तमस्य द्वितीयपादे
सिद्धः । वेदगानस्य जहगानस्य चास्य विस्तरः ।
तद्गोदाश्च सामशब्दे वक्ष्यन्ते ।

गा-गतौ ल्युट् । गमने । गा स्तुतौ ल्युट् । श्रवणे ।
गानिन् लि० गानमस्यश्च इति । १ गतियुक्ते । २ गीतियुक्ते
स्तुतियुक्ते च स्त्रिया ङीप् । ३ वचाम् स्त्री शब्दश्च ।
गान्तु लि० गम-तन् ह्रस्वः । १ गन्तरि २ पथिके लङ्लङ् ।
३ गायके लङ्लङ् । वस्तुतः तत्रापि पथिक इत्येव पाठः
लिपिकारप्रभादात् गायक इति ।

गान्ती स्त्री गन्त्रेय गन्ती+कार्थे षण् ङीप् । ह्यवाङ्
शकटे रायस्युक्त । "भस्त्रजिगमिनमीत्यादिना" सूत्रेण
इत् ह्रस्वः गान् शकटमित्युल्लङ्घनदोषोक्ते स्त्रीत्व-
मपि । [नदीभवे ।

गान्दिक लि० गन्दिकाया भव सिन्धा० षण् । गन्दि-
गान्दिनी स्त्री कागिरानदुहितरि शफलकभाय्यायामङ्गूरादि
मातरि लिङ् । तस्या नामनिर्दिष्टि हरिय० १५ अ० उक्ता
यथा "शफलक कागिराजस्य सुता भाय्यामिन्दतः ।
गान्दिनी नाम सा गा तु ददौ विमेषु नित्यम् ।
सा मातृदरस्या तु बह्वनु वर्णगणान् किल । निव-
सन्ती न यै जघ्ने गर्भस्यां ता पिताऽभ्यधीत् ।
जायस्व योषं भद्रान्ते किमर्थमिह तिष्ठसि । प्रोवाच
चैनं गर्भस्था कन्या गाञ्च दिने दिने । यदि दद्या
ततो जाये पितरं प्रत्युवाच ह । तद्येन्युक्ता च तां
चास्या पिता काममपूरयत् । ताता यत्ना च
वीर्यं युतवानतिथिप्रिय । अक्रूरं सुपुत्रं तस्या
शफलकाङ्गूरिदक्षिण । उपमदुगुलथा मदुगुर्मुदरवारि
मेजयः । अविशिष्टस्तथोमेष्ट यत्तु भोऽन्यारिमहं न ।
धर्मधृग् यतिधर्मा च यदभोजान्नकक्षाया । आवाह
प्रतिपादौ च सुन्दरी च दराङ्गना । गान्दिनी त
लिङ् । पाठान्तरम् । दर्शितनिर्दिष्टकारयुक्तैव युक्ता ।
गां भूमिं दायति गोधयति दै-चिनिष्टुणो । १ गङ्गायां
लिङ् ।

गान्दि(न्वि)नीसुत इ० इत० । १ भोषे २ कार्त्तिकेये
लिङ् । शफलकादी च । गान्दिनीशब्दे तन्मूलं

इत्यम् । “रिपोर्गिरा शुद्धमपि गान्दिनीसुतम्”
भावः । “गान्दि(नि)न्यास्तु अफलकतः । अक्रूर
प्रसूता आसन् पुत्रा द्वादश विद्युता” भाग-
“आसन्न सारमेयस्य स्त्रुतो स्त्रुदरिगिर । धर्मद्वयः
सुतनी च जेजोऽपेक्षोऽरिमर्दनः । गजुतो गन्धमादय
प्रतिगच्छत द्वादश । तेन खसा सुचाञ्चोऽस्मा” भाग-
६।२।८। अत्र अक्रूरप्रसूता इत्यस्मात्तद्वृणसपिनाम-
वज्रमीहृणा अक्रूर त्यक्ता द्वादश तेन सह तयो-
द्वेत्वर्थः । तत्सुताया उवाचा स्त्री । गान्दिनी
गन्दीक्रे हरिवं भावः तत्पुत्राणां मामानरक्त
रञ्ज कल्पभेदादविरुद्धम् ।

गान्दी स्त्री अक्रूरमातरि गान्दिन्याम् । “स्वपन्नककते
मासो गान्दीपुत्रो महायया” हरिव ४०५० ।
गान्धपिङ्गलेश्य उवाचो गन्धपिङ्गलाया अपत्यम् शुभ्रा-
ठक् । गन्धपिङ्गलाया अपत्ये स्त्रियां ङीप् ।
गान्धर्वं त्रि० गन्धर्व्येदम् अण् । गन्धर्वसम्बन्धिनि गान्धर्व-
लोक । “दक्षयान्योन्यसयोग कन्यायाश्च वरस्य च ।
गान्धर्वः स तु विधेयः” इत्युक्ते विवाहभेदे, गान्धर्व-
विवाहेऽविकारिभेदादि नि० सि० उक्तं यथा ।

“मनु “पञ्चानुपूर्व्यां विप्रस्य क्षत्रस्य चतुरो वरान् ।
विद्वन्मूढयोऽस्तु तानेव विद्याद्वयानराक्षसान्” । च
द्वर आसुरगान्धर्वराक्षसपैशाचान्, तान् राक्षसव-
ज्जान् वैश्वन्मूढयोः । स एव “आसुर वैश्वन्मूढयोः” हे-
चाद्री पैठीमसिः “राक्षसो वैश्वस्य, पैशाच मूढस्य” प्रचेताः
“पैशाचोऽसकृत्प्रसूतानां प्रतिलोमजानाञ्च” मनु “राक्ष-
सश्चासुरो वैश्वो मूढश्च चान्यस्तु गच्छित” अत्रियादे
संकटे पैशाचमाह माधवीये वत्सः “सर्वोपायैरसाध्या
स्यात् सुकन्या पुरुषस्य या । सौख्येणापि विवाहेन सा
विवाहा रक्षाम्यता” गान्धर्वोदिविवाहेष्वयुक्पूर्वकं
दानमाह तल्लैव यम “भोदकेन न वा वाचा कन्या
या पतिरुच्यते । पाणिपङ्कजसङ्कारात् पतितं सप्तमे
पदे” पराशरमाधवीये देवसोऽपि “गान्धर्वोदिविवाहेषु
पुनर्वैवाहिको विधिः । कर्त्तव्यश्च त्रिभिर्धैर्यं समर्थं
पाणिपङ्कजः” त्रैयणोक्ते गान्धर्वोदो विप्रवर्जसमिहार
उक्त । तल्लैव परिशिष्टे “गान्धर्वोदिवैवाचा विवाहा
राक्षसश्च य । पूर्व परिपङ्कजेषु पञ्चाङ्गो मो विधी-
यते” अतो होमादावकते भाव्यात्माभावाहरान्तराय
देया तथा च तल्लैव वसिष्ठोवायनौ “नवादपङ्कजा

कन्या मन्त्रैर्यदि न सृष्टता । अन्यमै विधियद्देया
यथा कन्या तथैव वेति” अत्र मन्त्रसङ्काराभावे-
ऽन्यमै दामस्य सर्वविधादेण सास्याहमादरादरे राक्षस-
पैशाचयोर्विशेषपचन व्यर्थम् । तेन तयोर्यदि न स
सृष्टता सृष्टता वेत्याहत्तत्र कन्यातुसम्यभावेऽन्यमै दे-
येति व्याख्येयम् । “द्वयो सकामयोर्मातापितर-
हितो योगो गान्धर्व” विष्णु । ३भारतवर्षीयोप-
होपभेदे “भारतव्यास्य वपस्य नव भेदाविभा-
भय । इन्द्रहीप कगेरुमांस्तान्वयणो गमस्ति-
मान् । नागहीपकाया सोमो गा(ग)न्धर्वस्त्वय वारुण ।
अथन्तु नवमस्तेषां हीप धागरसहत” पुराणसं-
विष्णु पु० । तस्य हीपस्य गन्धर्वप्रधानत्वान् गा(ग)न्धर्व-
संज्ञा । ४सामवेदोपभेदे उपवेदगन्धर्वे १२०० इति ।
“पदस्य सरसवातलावेन सङ्गतत्वा । प्रयुक्तवायवानेन
गान्धर्वमभिधीयते” इत्युक्ते ५सङ्गोतभेदे, म० हेमच० ।
गान्धर्वचित्ता च सुच्यते यातगृहतिनिमित्ततयोक्ता ।
सप्तमस्तयो भयन्तीत्युपक्रमे “यातगृहतिनिमित्ततयोक्तौ
“तत्र आगच्छत शीतहेपी दुर्भग स्तेभ्यो मत्सर्व्यनार्थी
गान्धर्वचित्त स्फुटितचरण” इत्यादि । गान्धर्वशाला
सङ्गीतशालायाम् गान्धर्वविद्या सङ्गीतविद्यायाम् ।
गान्धर्वविदुः सङ्गीतवेत्तारि । गान्धर्वो देयताऽस्य अण् ।
इतद्देवताकेऽस्ते । “गान्धर्वमादत्त सखे । समस्तम्”
रघु । स्त्रायै अण् । इत्यथे अमर । “गाना-
विद्यामिष्कृतसामनक्षर” सहस्रपत्नी चपलेर्दुर्ध्वय ।
गान्धर्वभूमिगतत्रा समानता स सामवेदस्य दधौ
बलोदधि” माघ । सामवेदपक्षे गानम बलपक्षे अश्वः ।
गान्धर्वे गानं प्रियत्वेनाख्यस्या प्रज्ञा० अण् ङीप् । ७दुर्गा-
याम् स्त्री ‘सुं श्रीं गार्गीश्च गान्धर्वी’ योगिनी
योगदां सदा” हरिव १०८ अ० दुर्गास्तुतौ । द्वावि
स्त्री निषण्णु । “अग्नि गान्धर्वी” पथ्यास्तस्याग्नेर्गन्धर्व्युति
हंतं अ० १०।८०।६ ।

गान्धर्विकं त्रि० गान्धर्वे कृष्यत् ठक् । सङ्गीतकृष्यत् ।
“यस्ये मापङ्कजत्वाभोऽथ गान्धर्विके योग” इ० स०
६६अ० । काकयजुने उक्तम् । —
गान्धर्वार पु० गन्ध एव स्त्रायै अण् तस्यस्त्विति अ-अण्
उप० स० । १सिन्दूरे २देयभेदे च (कान्दार) भेदि० स च
देय इ० स० कूर्मविभागो ५अ० उत्तरस्यासक्त “उत्तरत
कैलाश” इत्युपक्रमे- “गान्धर्वारयोवतहेमतावरज-

व्यवहाराय" गन्धारोऽभिजनोऽस्य विन्ध्यः अण् । पिता-
दिक्रमेण शगाव्धारदेशवासिनि । ४ तस्य मे च वक्ष्ये तस्य
लुक् । गन्धाराः तद्वासिषु तद्भृतेषु च व० व० । "क्रमेण
व्यवहर्तुं स्मृतस्ततः पञ्चनदं ययौ" "तस्मै दपि च कौरव्य ।
गन्धारविषयं ययौ" "ततो गन्धारराजेन युद्धमासीत्
किरीटिम्" भा० आनु० ८२ अ० । "शकुनेस्तनयो
धीरो गन्धारणां महारथ । निरुध्यमानस्तैसापि
गन्धारैः पाण्डुः नन्दनः" । "वध्यमानेषु तेज्जानौ ग-
गन्धारेषु समन्ततः" ८४ अ० । गन्धारे भव तस्य
राजा या कच्छाः अण् । ५ गन्धारदेशभवे मनुष्यतत्त्वमिदं
मनुष्यतत्त्वयोस्तु वृज् । गन्धारक गन्धारदेशस्य
मनुष्ये तदीयवृत्तितादौ च । "शकुनिस्तु सङ्घानो-
क्तो माद्रीपुत्रमवारयत् । गन्धारकैः सप्तशतैश्चापशस्त्राणि
पाणिभिः" भा० द्रो० ८५ अ० । "वायुः समुद्रतो
नामे कण्ठग्रीवसमाहृत । नानागन्धवद्गुणो गान्-
धारस्तेन हेतुना" भरतोक्ते "नामे समुद्रगतो वायु-
र्गन्धोत्ते च चालयन् । सशब्दस्तेन निर्याति गान्-
धारस्तेन कथ्यते" सगी० दा० उक्ते च तन्नीकण्ठो-
द्यितसप्तशरानर्गते ५४तीयस्तरे । "अजाविक्र च गान्धा-
रम्" इत्युक्तेः तस्याजाविक्रस्तत्त्वता । "चतस्र
पञ्चमे षष्ठ्यमे सप्तम्यमे अतयो मता । षष्ठ्यमे चैवते
तिक्तो द्वे गान्धारनिपादयो" सगी० दा० । ७ गन्धारस्य
न० त्रिका० । गन्धाररेपत्यम् "साल्वेयगन्धारिभ्याम्"
पा० अण् । ८ गन्धाररेपत्ये पु स्त्री स्त्रियां ङीप् ।

गान्धारि पु० गन्धारेय गान्ध सौरभस्त्विति ऋ-ङ् ।
१ गन्धारदेशे गन्धारस्य तस्यैव शब्दपक्ष्यापत्यम् इज् ।
२ तद्देशपक्ष्ये । "गान्धारिमिरसभ्यान् पार्वती-
यैश्च दुज्जयै" भा० कथं० ४६ अ० । "यत्नं द्यूतेन
गन्धारे ! विदूरो न प्रशंसति" भा० स० ४८ अ० ।
गान्धारि शकुनि सुवत्सपुत्रम् । "अनुज्ञातस्तु गान्-
धारि कर्णेन सहितस्तदा भा० व० २२८ ।

गान्धारी स्त्री गान्धारस्थापत्यम् स्त्री इज् ततो ङीप् ।
गान्धारदेशपक्ष्यापत्याम् । सा च अजमीदमार्याभिदे यथाह
भा० आ० ८५ अ० । "अजमीदस्य चतुर्विंशं पुत्रयुत
बभूव कैक्यां गान्धार्यां पिशाचायान्धवायां चेति" ।
धृतराष्ट्रमायां सुवत्सालजा दुर्योधनादिमाता च यथाह
भा० आ० ११० अ० । "अथ शुश्राव विप्रभ्यो गान्-
धारीं सुवत्सालजाम् । आराध्य वरदं देवं भग-

नेवहरं हरम् । गान्धारीं किञ्च पुत्राणां शतं लेभे वरं
शुभा । इति शुश्राव तत्त्वेन भीष्मं कुरुपितामहम् ।
ततो गन्धारराजस्य प्रेयसाभासं भारत । । अचक्षुरिति
तत्वासीत् सुवत्सलस्य विचारणा । कुलं ख्यातिश्च वृत्तञ्च
बुद्ध्या तु प्रवर्णीयम् स । ददौ ता धृतराष्ट्रस्य गान्धारीं
धर्मचारिणीम् । गान्धारी त्वय शुश्राव धृतराष्ट्रमचक्षुःप्रभम् ।
आत्मानं दिग्विस्तृतं चास्मै पिता माता च भारत । ।
ततः सा पटमादाय कृत्वा वक्ष्युः तदा । वक्ष्य
नेत्वे स्त्री राजन् । पतिव्रतपरायणा । नाभ्यस्रया पति-
महमित्येवं कृतमिच्छया । ततो गान्धारराजस्य पुत्रः
शकुनिरभ्यगात् । "इच्छाष्टके तु गान्धारी मयूरगन्ध-
सिन्धुः । सव्यपादादिनेत्रान्धवापिनी परिकीर्तिता"
तन्नीकण्ठपक्ष्ये शनाहोभेदे । ४ जिनानां शासनदेवता-
भेदे हेमच० । ५ यवासे राजनि० । इदुराजमाया भावप्र० ।
७ पार्वतीसङ्घचरीभेदे 'गौरी विद्याऽथ गान्धारी
केशिनी सिलसाङ्गया" भा० व० २२० अ० ।

गान्धारीतनय पु० इत० । १ इत्यर्थे नदौ तद्धर्मिण्यां २ इ श-
लायां स्त्री । तस्या तदुत्पत्तिकथा ।
"कुच्छ्रमाभिपरिगृह्णान द्वैपायनमुपस्थितम् । तोषया-
मास गान्धारी व्यासस्तस्यै वरं ददौ । सा वक्त्रे सदृश
भर्तुं पुत्राणां शतमात्मनः । ततः कालेन सा गर्भं
धृतराष्ट्रादप्यपहृत् । स्वतुसरद्वयं तन्तुं गान्धारी
गर्भमाहृतम् । अग्रजा धारतामास ततस्तं दुःखभा-
विशत् । श्रुत्वा कुन्तीसुतं जातं बाचाकसमतेजसम् ।
उदरस्थात्मनः स्वैर्युग्मपक्ष्यान्वचिन्तयत् । अज्ञातं
धृतराष्ट्रस्य यत्नेन सहता ततः । सोदरं घातयामास
गान्धारी दुःखमूर्च्छिता । ततो जज्ञे मासमेयी लोहा-
सीलेष सहता । द्विशयसम्भृतां कुक्षौ तासुवृक्षत्
प्रचक्रमे । अथ द्वैपायनो ज्ञात्वा त्वरितः ससुपागमत् ।
तां स मांसमयीं प्रेयीं दर्शं जपता वरः । ततोऽज-
वीत् सौवर्णेयीं किमिदं ते चिकीर्षितम् । सा चात्मनो
मतः सत्यं शशः परमर्षये । गान्धार्युवाच । ज्ञेयं
कुन्तीसुतं जातं श्रुत्वा रविममप्रभम् । दुःखेन परमे-
ण्येदमुदरं घातितं मया । शतञ्च किञ्च पुत्राणां वितीर्णं
मे त्वया धृता । इत्यञ्च मे मांसमेयी जाता पुत्रयुताय
वै । व्यास उवाच । एवमेतत् सौवर्णेयि । नैतज्जात्यव्यथा
भवेत् । पितृयुजोक्तपूर्वं मे स्त्रीरेवपि कुतोऽन्यदा ।
धृतपूर्वं कुम्भशतं क्षिप्रमेव विधीयताम् । अतुष्टुमेधु

देहेषु रक्षा चैव विधीयताम् । शीताभिरङ्गिरसीलाभि-
भाञ्च परिपेचय । वैशम्पायन उवाच । सा सिन्धु-
माना त्वहीला त्रभूय बद्धा तदा । अङ्गुष्ठपञ्चमालाणां
गर्भाणां पृथगेव तु । एकाधिकशतं पुरुषं यथायोग
विशाम्यते ।। मांसपेयप्राप्तदा राजन् । क्रमशः काल-
पर्यायात् । ततस्तस्मिन् कुम्भेऽपि गर्भानवदधे तदा ।
अनुगुप्तेषु देहेषु रक्षा चैवाद्वात्तत । शशस चैव भग-
वान् कालेनैतावता पुन । उद्घाटनीयान्येतानि
कुम्भान्नीति स सौवलीम् । इत्युक्त्वा भगवान् व्यासस्तथा
प्रतिविधाय च । जगाम तपसे धीमान् हिमयन्
शिलोच्चयम् । जप्ते क्रमेण चैतेन तेषां दुर्योधनो-
न्मत् ।। जन्मतस्तु प्रमाथेन अघोरो राजा बुधिविर ।।
मा० व्या० ११५ अ० ।

तेषां नामानि अघोरातुल्यैरानि च तलैव ११७ अ०
पाठक्रमेणोक्तानि यथा

“दुर्योधनो युयुत्सुश्च राजन् । इ ग्रासनस्तथा । इ सञ्जो
इ शलश्चैव जलसन्धं सम सङ्ग । पिन्दातुविन्दौ
इर्धं च सङ्कटं पृथग्दर्पण । दुर्मण्यो दुर्धनश्च दुष्कर्ण
कर्ण एव च । विविगतिर्विकर्णश्च शल सन्धं सुलो-
चन । चिलोपचिलौ चिलाक्षश्चाक्षिल ग्रासन ।
दुर्मदो दुर्मिर्गाहश्च भवितुस्त्विकटामन । ऊर्ध्वमाभ
सुनामश्च तथा मन्दोपनन्दकौ । चित्वाणश्चित्वाणम्
सुवर्मां दुर्विभोचन । अयोवाङ्महावाङ्चिलाङ्गश्चिल
कुण्डल । भीमवेगो भीमबलो बलाकी बलवद्धन ।
उप्यायुधो भीमकर्मा कनकायुष्टायुध । ददवर्मा
ददवर्माः सोमकीर्तिरनूदर । ददवर्मा जरासन्ध
सत्यसन्ध सद सुशक् । उपश्रवा उपसेम सेनानीर्दुष्प-
राजय । अपराजित कुण्डलायौ पिशालाक्षो दुराधर ।
ददवर्मा सुहृत्तय यातवेगसुवर्द्धसौ । आदिशकेत-
वङ्गायो नागटतोऽपयायपि । कवची निपङ्गी कुण्डो
च कुण्डधारो धनुर्धर । उपभीमरथौ वीरौ वीर-
बाहुरक्रौनुप । अभयो रौद्रकर्मा च तथा दटरश्च
य । अनाह्व्य कुण्डभेदौ विरावी दीर्घलोचन ।
प्रमथय प्रमाथी च दीर्घरोमश्च वीर्यवान् । दीर्घवाङ्
महावाङ्महादोह कमकञ्जल । कुण्डलायौ विरजाश्चैव
इ गवा च यथाधिका । [भगिन्यां स्त्री ङीप् ।

नाम्नारियेय पु० गन्धार्थां अपत्यम् ङक् ।। दुर्योधनादौ २तद्-
गान्धिका पु० गन्धो गन्धद्रव्यं पदमस्य ङक् ।। सुगन्धद्रव्य-

व्यवहारिणि (गन्धवेणे) अन्धवात् राजपुत्रा आते
सङ्कीर्णजातिभेदे । “मृद्धारस्य सङ्गाया विटचेटविट्ठ-
काद्या स्यु । आद्यशब्दात् साक्षात्काररजगान्धिका-
दय” सा० द० । स्वार्थे ङक् । गन्धद्रव्यमात्रे च “प्रयत्नात्
गान्धिकं पश्य किञ्चैः काश्चनादिकै । एकैकेन च यत्
क्रीतं तच्छतेन प्रदीयते” पञ्चत० । गन्धी-स्वार्थे क ।
शगान्धिका कीटविशेषे स्त्री (गंधापोका) शब्दर० ।
लपिशब्दे २२० पृ० दृश्यम् ।

गान्धी स्त्री गन्ध एव स्वार्थे प्रज्ञा० अण् बोद्ध्या अस्ति
अण् गौरा० ङीप् । कीटभेदे (गंधापोका) लपिशब्दे
२२०० पृ० दृश्यम् ।

गामिन् त्रि० गम-भविष्यति णिनि । भाविगमनकारके “आ-
गामी” यहागामिक्रियासहस्यकालस्याप्यनराकवत् इन्दो०
एतद्योगे कर्म्मणि न पठो २त० । “द्वितीयगामी न हि
शब्द एव न” रघु । कर्म्मार्थ्युपमाने उपपदे गम-
णिनि । तत्सुख्यगलरि । “ह्रस्वारणगामिनी” मनु ।
“समसेव समाक्रान्तं ह्यद्विरवगामिना” रघु ।

गामुक्ता त्रि० गम-उक्त्वा । गमनशेषे ।

गाम्भीर्यं न० गम्भीरस्य भावः अण् ।। अगाधत्वे तल्लक्षणं
योग्यत्वे अविचारित्वे च । “निरस्तगाम्भीर्य-
मपाक्षुप्यकम्” भाष । “गाम्भीर्यमविचारित्वम्
अगाधत्वञ्च” मल्लि० । सा० द० उक्तं शौर्यपक्षात्-
कगुणभेदे यथा “शोभा विहासोमाधुर्यं गाम्भीर्यं
धैर्यं तजसो । जज्ञितौ दायं मित्यदौ सत्यताः पौरुषा
शुष्मा” इति इन्द्रपुष्पाणनट्टा विभक्त्य “भीमोक्तो-
हर्षादौ गाम्भीर्यं निर्विकारता” इति जज्ञितम् ।
“विकारा सङ्गाया यस्य ह्रस्वक्रोधभयादिषु । भावेपु
नोपलभ्यन्ते तत् गाम्भीर्यमिति कृतम्” याज्ञ० । यथा
“आहृतस्याभिर्यकाय विट्टस्य यनाय च । न मया सवि-
तस्तस्य स्वलोऽप्याकारविभ्रमः” । अथवापत्ये च “गाम्भी-
र्यमनोहरं वडु” रघु “गाम्भीर्येण अचापत्येन” मल्लि० ।

गाय पु० गै-भावे ङक् ।। गाने । “यथाविधानेन पठन्-
सामगायमविध्युत्तम्” याज्ञ० । कर्मण्युपपदे गै-कर्त्तरि
अण् । तत्तत्प्रदायगायके त्रि० । “विश्राय तावत्तमगाय-
किहुरौ” भाग० ४।१२।१८ । स्त्रियां टाप् षि० कौ० ।
सुगमते पण् ङिप् ।

गायक त्रि० गै-एतुञ् ।। मानकर्त्तरि गानोपजीविनि २तदे ।

“पठानि पाथिस्तनिकास्तथा गायन्ति गायका” भा० गा०

५१ अ० । "नर्तकैरपि नृत्यङ्गायकानाञ्च मिश्रैः"
भा० आ० ७० अ० ।

तय(त्री)त्वी स्त्री गायन् त्रायते त्रै-क, गीततेऽनेन
मे-वञ् यञ् नि० सुख गय० प्राणसं त्रायते त्रै-
क वा । षडक्षरपादके छन्दोभेदे "उक्ताऽत्युक्ता
तथा मध्या प्रतिष्ठाऽन्या सुपूर्विका । गायत्र्युष्णिगृष्टुप्
च षड्वती षडङ्गिरेव च" इ० र० । अस्या पादे षडुप-
भेदनिवेशनभेदात् चतुर्पदभेदा । तेषा मध्ये भेद-
त्रयस्य विशेषणानि तनुमध्या यशिवदना वसुमतीति
तत्त्वोक्तानि । इतरभेदानां तु विशेषणानामनेऽपि
ऋग्वेदादौ बाह्यलोकोदाहरणात् तेषां गायत्रीछन्द-
श्चत्वम् । इयांस्तु भेद लौकिकछन्दसि षडक्षरपादेन
चतुर्धराचरा वेदे अष्टाक्षरपादत्वेन त्रिपादतया समष्ट्या
चतुर्विधाचरता । यथा "अग्निमीळे पुरोहितम्
यज्ञस्य देवतष्टत्विजम् । होतारं रत्नधातमम्" इत्यादौ
भूतएव आत्मा० सर्वाङ्गुलपिकावां ५ अ० "अथ छन्दांसि
गायत्र्युष्णिगृष्टु षड्वतीत्यादिना छन्दोनामान्यभि-
धाय चतुर्विधाचरादीनि चतुर्धराचराणीति गायत्र्या-
दीनां समष्ट्यक्षरसंख्यासंज्ञा "प्रथम छन्दस्त्रिपदा गा-
यत्री" इति सा लक्षिता । तेनाष्टक्षरपादतया त्रिपादत्वे
चतुर्विधाचरता इति । अनादेशे च सर्वासां गायत्रीछ-
न्दस्कानामुच्चारणनिदेशात् "अथात्र छन्दोदेवता गायत्र्या
अग्नि" इति तत्त्वोक्ते गायत्रीछन्दस्य यथाऽष्टाक्षर-
पादता तथा ता० द्वा० भाष्ययोर्दर्शितम् ।

"साध्या वै नाम देवा आसन्ते सर्वे यज्ञेन सह
स्वर्गलोकमायन्ते देवाः छन्दांस्यङ्गु वन् सोममाहरतेति
ते जगतीं प्राहिण्वन् सा त्रीण्यक्षराणि हित्वैका-
क्षरा भूत्वाऽऽगच्छन् त्रिष्टुभं प्राहिण्वन् सैकमक्षरं हित्वा
तत्रक्षरा भूत्वागच्छद् गायत्रीं प्राहिण्वन् चतुर्धराणि
वै तर्हि छन्दास्यासन् सा तानि आक्षराणि हरन्त्या
गच्छदष्टाक्षरा भूत्वा" ता० ब्रा० "पूर्व" साध्याख्या देवा आसन्
ते सर्वे यज्ञेन सोमकरणेन सोमादिषाधनसादायैव
स्वर्गं लोकमायज्जगन् ते प्रसिद्धा वस्त्रादयो देवा आदौ
स्वर्गसाधनयज्ञार्थसोमहरणाय छन्दांसि गायत्र्यादीनि
"यूय सोम द्युलोकात् आहरत" इत्युक्तास्तान् तान्यपि
तथैवाङ्गीकृत्य रिति शेष तथोक्तास्ते जगतीं प्राहिण्वन्
अप्रैरयन् सा तत्त्वै सोमपात्रे सह युक्ता त्रीण्यक्ष-
राणि हित्वा एकाक्षरा भूत्वा पुनर्देवाणागच्छन् चतुर्ध-

तराणि वै तर्हि छन्दांसि वक्ष्यति तदभिप्रायकमिदं पु-
नस्ते त्रिष्टुभं प्राहिण्वन् अपि पूर्ववत् सोमपात्रेके-
मक्षरं हित्वा तत्रक्षरा भूत्वा पुनरागच्छन् ते पुनर्गायत्रीं
प्राहिण्वन् छन्दांसि सर्वाणि चतुर्धराण्यङ्गुसन् अथ
सा गायत्री द्युलोके सोमरक्षके लक्षणप्रवृत्तिमिर्जितानि
जगतीतिष्टुभोचतुर्धराणि हरन्ती अष्टाक्षरा भूत्वा
आगच्छन्" भा० ।

२ गायत्रीछन्दश्चे उपनयनाङ्गे मन्त्रभेदे च ।

छन्दःशास्त्रे षडक्षरपादं हि छन्दो गायत्रीछन्दो-
च्यते । सर्वभेदेऽपि षडक्षरपदादकारवृत्तौ भन्ता सन्ति ।
सर्वेऽपि ते गायत्रीरूपतया वक्तुं शक्वन्ते । किन्तु यथा,
"पङ्काव्वायते" इति व्युत्पत्त्या पङ्कजयन्तं पङ्कज-
निकर्तृत्वयुक्तस्य पङ्कजस्यैव बोधकं पङ्कजानामासन्त्वेषां
जुष्टदादीनामबोधकं, एषं गायत्रीछन्दोऽपि योग्यव्या-
मन्त्रभेदस्यैव बोधकं । वस्तुतोऽन्यव्युत्पत्तिमन्त्रे ना-
स्या मन्त्रभेदबोधकत्वम् । यथाह, व्यासः "गायन्त
त्रायते यस्मात् गायत्रीय तत स्मृता" ।

स्वोपासकत्वात्कृत् मन्त्रप्रतिपादकतयाऽपि उक्तमन्त्रविशेष
एव गायत्रीरूपतयोच्यते । यद्यपि गायत्र्या षडक्षर-
पादतया चतुर्धराचरेषु २४ चतुर्विंशत्यक्षरावशक्यात्
किन्तु, अन्यगायत्रीछन्दस्कानां मन्त्राणामिवास्मिन् २४
चतुर्विंशत्यक्षराभावस्तथापि द्यौरित्यत्रैव वरेण्यपदे
यण्येतिशेषेण २४ चतुर्विंशतिसंख्या परिपूर्णा । षडक्ष-
माण्डहृदारण्यकमात्रवभाष्ये च "द्यौरित्यत्र द्यौरिति
यण्येतिशेषे सति वरेण्यमित्यत्र वरेणीयमिति
वर्णविज्ञेयेष्य व्यक्तमुक्तम् । अस्याश्च अष्टाक्षर-
पादतया एकैकक्षरस्य भूभ्यादिरूपता, गयनाम-
प्राणत्वात्तया गायत्रीछन्दनिर्वाच्य षडक्षरस्य-
कमात्राण्ये दर्शिता यथा, "भूमिरनरिच्छ द्यौरि-
त्यष्टावक्षराणि, अष्टाक्षरं च वा एकं गायत्र्यै पद-
मेतदुद्देश्या एतत् स यावदेव लोकेषु तावत् जयति
योऽस्या एतदेव पदं वेद । अथो यजुषि सामानीति
अष्टावक्षराणि अष्टाक्षरं वा एकं गायत्र्यै पदमेत-
दुद्देश्या एतत् स यावतीय त्वये विद्या तावत्
जयति योऽस्या एतदेव पदं वेद । प्राणोऽपानो
व्यान (विद्या) इत्यष्टावक्षराणि अष्ट
गायत्र्यै पदमेतदुद्देश्या एतत् स या
तव जयति योऽस्या एतदेव पदं वे

एतदेव तुरीय दर्शत पद परोरजा य एव तपति यद्वा चतुर्थं तत्तुरीय दर्शत पदमिति दर्शने इय एव परोरजा इति सर्वम् ह्येव रज उपर्युपरि तपति एव ह्येव त्रिया यगसा तपति योऽस्या एतदेव पदं वेद । सैषा गायत्री एतस्मिन् तुरीये दर्शते पदे परोरजसि प्रतिष्ठितेत्यादि । तद्देतत् सत्यं यत्वे प्रतिष्ठितं प्राणो वै बलं तत् प्राणे प्रतिष्ठितमित्यादि । सा ह्यैषा गयत्रास्ते प्राणा वै गयत्रास्तु प्राणांस्तत्वे यस्माद् गयत्रास्ते तस्माद् गायत्री नाम । स यामे वासुमत्याह्वैव सा, स यत्रा यस्याह तस्य प्राणाश्वा यते । “ब्राह्मणो हृदयाद्यनेकोपाधिविगिरस्योपासनं नक्तमपेक्षां गायत्र्युपाधिविगिरस्योपासनं पक्तमिति त्वारभ्यते सर्वस्वन्दसा हि गायत्रीश्चन्द प्रथमं भूतं तत्प्रयोक्तृगयत्राणां गायत्रीति पक्ष्यति । न चान्येषा चन्दसां प्रयोक्तृप्राणत्वात्प्रसामर्थ्यं प्राणात्मभूता सा, सर्वस्वन्दसां चात्मा प्राणः, “प्राणश्च क्षतं त्राणान् चक्षन्” इत्युक्तं प्राणश्च गायत्री तस्मात् तदुपासनमेव विहितं सति द्विजोत्तमस्यैतत्प्राज्ञः “गायत्र्या ब्राह्मणमृजत, त्रिष्टुभा राजस्य जगत्वा वैगुमिति” द्विजोत्तमस्य द्वितीयं जन्म गायत्री निमित्तं तस्मात् प्रधाना गायत्री ब्राह्मण्यादौ । “यो ब्राह्मणान् अभवदनि स ब्राह्मणं विपायो- विरजा विशिक्तुसो ब्राह्मणो भवति” इत्युक्तेन परमपुरुषार्थसम्बन्धं ब्राह्मणस्य दर्शयति तच्च ब्राह्मणत्वं गायत्रीजन्मसममतो वक्तव्यं गायत्र्या सतत्त्वं, गायत्र्या हि यं सृष्टो द्विजोत्तमो निरङ्कुश एवो- नमपुरुषार्थसाधनेऽधिक्रियते ततस्तन्मूलं परमपुरुषार्थसम्बन्धस्तस्मादेतदुपासनविधानायाह भूमिं च्यवनरीक्ष द्यौः (दिव्यौ) इत्येतानि अष्टौ अक्षराणि, अष्टाक्षरम् अष्टाक्षराणि यस्य तदिदम् अष्टाक्षरं ह्यै प्रसिद्धायद्योन- चो । एकं प्रथमं गायत्र्यै, गायत्र्या पदं पादं प्रथमो भूत्यादिलक्षणं त्रैलोक्यात्माष्टाक्षरत्वसाभ्यात् एवम् ए- तत् त्रैलोक्यात्मकं गायत्र्या प्रथमं पदं यो वेद तस्यैतत् फलम् स विद्वान् यावत् किञ्चिदेतत् त्रिषु जेतव्यं तावत् सर्वं हि जयति योऽस्या एतदेव पदं वेद । तथा अक्षरं, यजुर्वि, सामानि, इति त्रयीनामाक्षराणि ए- ताः त्र्यष्टावेव तदेवाष्टाक्षरं हि वा एकं गायत्र्या हि त्रियम् पदं एतद्वैशास्त्रा एतद् यद्वैश्वसु सामञ्ज

क्षणम् अष्टाक्षरत्वमाभ्यात् एव स यावती इय त्रयी विद्या त्रया विद्या यावत् फलजातमाभ्यत तावद् जयति योऽस्या एतत् गायत्र्यास्त्रैविद्यलक्षणं पदं वेद । तथा प्राणाः, अपान (विद्या) व्यान एता न्यपि प्राणात्रिभिधानागराणि अष्टौ तच्च गायत्र्या- कात्रीयं पदं यावदष्टं प्राणिजातं तावद् जयति योऽस्या एतदेव गायत्र्यास्त्रैवीयं पदं वेद । अयामनर गायत्र्यास्त्रिपदायां शब्दात्मिकायास्तुरीयं पदं कथ्यते अभिधेयभूतम् । अस्या प्रकृताद्याः गायत्र्या एतदेव पक्ष्यमाणं तुरीयं दर्शतं पदम् परोरजा य एव तपति तुरीयमित्यादि यावत्पदार्थं स्वयमेव व्याचष्टे श्रुतिः । यद्वा चतुर्थं प्रसिद्धं नोक्ते तदिह तुरीयमर्शनाभि- धेयते । दर्शतं पदमित्यस्य कोऽर्थः ? इत्युच्यते दृष्टम् इव दृश्यत इय हि सृष्ट्यभ्युदयान्तर्गतं पुरुष- यतो दर्शतं पदमव्युच्यते । परोरजा इत्यस्य पदस्य कोऽर्थः ? इत्युच्यते सर्वम् समस्तम् उ हि एव मयि लान्तर्गतं पुरुषं, रजं रजोजातं समस्तं षोडशि- त्वर्थं उपर्युपरि ति योपसा सर्वलोकोपाधिपत्युपाप- नार्था । ननु सर्वमर्शनेन सिद्धत्वात् वीपश्चानर्धिका, नैव दोषं वेपासपरिष्ठात् सविता वगृह्यते तद्विषयः एव सर्वमर्शदं व्यादित्यामहानिहत्तुर्या वीपसा “वे चासप्तात् पराजो नोकास्तेपाञ्चे” देवकामानञ्चेति” श्रुत्यनन्तरात् तस्मात् सर्वविषयोधार्था वीपसा । यथासौ सविता सर्वोधिपत्यलक्षणया त्रिया यगसा च अस्या तपति एव ह्येव त्रिया यगसा च तपति योऽस्या एत- देव तुरीय दर्शतं पदं वेद । सैषा त्रिपादा उक्ता वा त्रैलोक्यास्त्रैविद्याप्राणाद्यात्मिका गायत्री, एतस्मिन् चतुर्थे तुरीये दर्शते पदे परोरजसि प्रतिष्ठिता, सूर्यामूर्ति- रसत्यादादियस्य, रसाभावे हि वस्तु भीरुसमप्रतिष्ठितं भवति यथा काष्ठादि दग्धसारं तद्वत् । तथा सूर्यामूर्त्यात्मकं जगत् । त्रिपदा गायत्री च व्यादित्वप्रतिष्ठिता तद्ग- पत्वात् । स हि त्रिभिः पदैः तद्वि तुरीयं पदं सर्वं प्रतिष्ठितम् इत्यादि । तद्वि तुरीयपदान्त्रयं सत्यं बले प्रतिष्ठितं किं ? पुनस्तद्वचनित्याह प्राणो वै बलम् तस्मिन् प्राणे बले, प्रतिष्ठितं सत्यं तथाचोक्ते स्तुते, “तदोतच्च प्रोतञ्चेति” तस्मात् बले सत्यं प्रति- स्थितमित्यादि । सैषा गायत्री प्राणः क्षतं नावत्र्या जगत् प्रतिष्ठितम् अस्मिन् सर्वे देवाः एकीभवन्ति सर्वे-

वेदा, कर्मणि कनानि च सैषा गायत्री प्राप्नुयात्
सती जगत आत्मा सा सैषा गायत्री ज्ञातवती, के ?
पुनर्नया, एते प्राणा वागादयो ये गशा गच्छन्त्यान्
ताम् तत्, सैषा गायत्री तत् यन्मात् गशाकाले
तस्माद्गायत्री नाम गयन्त्याणां गायत्रीति प्रथिता ।
य आचार्य उच्यते माप्यकमष्टमे यामेय ध्रुव
सावित्री सविदेवताकाम् धन्वाङ् पृथ्वी अङ्ग
समन्ताश्च एवैष सा साङ्गान् प्राणो जगत आत्मा माप्य-
यकाय समर्पिता इहेदानीं नाम्ना स आचार्य यस्मै
माप्ययकाय धन्वाङ् धनुर्भक्ति तस्य माप्ययकस्य गयान्
प्राणान् लायते नरकादिपतनात्” भा०

आन्दाग्योपनिषदि गायत्र्या अन्यया निर्वचनपूर्वकं
पङ्कजपादत्वेन चतुष्पदस्य वागादिरूपेण ध्यातव्यत्वम्
अप्रतिपाद्यमज्ञानद्वारा सर्वात्मकत्वञ्च दर्शितम् ।
“गायत्री वा षट् सर्वं भूतं यद्विदं किञ्च । वाग्ये
गायत्री वाग्वा षट् सर्वं भूतं गायति च लायते च ।
या वै सा गायत्रीय याव सा येयं पृथिवी अस्यां
होद सर्वं भूतं प्रतिष्ठितम् एतामेव जातिशोयते । या
वै सा पृथिवीयं वाय सा यद्विदमस्मिन् पुरुषे शरीरम्
अस्मिन् होमे प्राणाः प्रतिष्ठता एतदेव जातिशोयते ।
यदेतत् पुरुषे शरीरविदं वाय तद्विदमस्मिन् पुरुषे
हृदयम् अस्मिन् होमे प्राणाः प्रतिष्ठताः एतदेव
जातिशोयते । सैषा चतुष्पदा षड्विधा गायत्री तदे-
तद्विदमस्मिन् । तावान्श षड्विधा ततोऽष्टायां च
शुद्धा । पाठादस्य सर्वाभूतानि त्रिपादशायते” दिशीति ।
अ० उ० । “यत एवमतिशयकहेण मन्त्रविद्या अत
सा प्रकारान्तरेणापि पञ्चम्येति गायत्री वा इत्या-
रभते । गायत्रीद्वारेण चोप्यते मन्त्र, सर्व-
विशेषरहितस्य मेति मेतीत्यादिविशेषप्रतिषेधमव्यक्त
दुर्बोधत्वात् उक्तमेतत्तु अत्र च गायत्र्या एव मन्त्रात्म-
हारतदोपादानं प्राधान्यात् ।” (इत्युपक्रम्य किञ्चि-
दुक्तञ्च) “गायत्रीधारणाच्च मन्त्राण्यस्य आंतरविष-
यिणो गुरतरां गायत्रीं ततोऽस्मत् गुरतरं न प्रति-
पद्यते यदोष्टं मन्त्रापीति तस्यामव्यक्तगौरवस्य प्रसिद्धि-
र्यात् एतो गायत्रीसुखेनैव मन्त्रोप्यते । गायत्री वै
इन्द्रधारपादो वैद्यः । इदं सर्वं भूतं प्राणिजातं
वा विषु स्यात् अत्र वा नृषो गायत्र्युप-
तस्यामव्यक्तोपादानं सर्वभूतात्मनमुपपन्नमिति गायत्री

कारणं वाचं यद्विदमस्मिन् गायत्री, वाग्ये
गायत्रीति वाग्वा षट् सर्वं भूतम् गायति च लायते
(असौ गौरवाय) इति लायते च रक्षति “यद्विदमस्मिन्
वा भैषो किं ? ते भवन्त्यितमित्यादि” सर्वतो भया-
न्विर्त्तमानो वाचा ज्ञातः स्यात् । यत् वाक्, भूतं
गायति च लायते च गायत्र्येव तद् गायति च लायते
च वाचोऽनन्यत्वात् गायत्र्या, गानात् तावच्च गायत्री
त्वम् । या वै सैवंलक्षणा सर्वभूतारूपा गायत्री इयं
याव सा येयं पृथिवी, कय ? पुनरियं पृथिवी
गायत्रीत्युच्यते ? सर्वभूतसम्बन्धात् कय सर्वभूत-
सम्बन्धः ? तस्या पृथिव्या हि वक्ष्यात् सर्वं स्यात्
लङ्गमसु भूतं प्रतिष्ठितम् एतामेव पृथिवीं जातिशोयते,
जातिवर्त्तते इत्येतत् । यथा गानताण्याभ्यां भूतसम्बन्धो
गायत्र्या एव भूतपतिष्ठानात् भूतसम्बन्धाद्वा पृथिवी
अतो गायत्री पृथिवी । या वै सा पृथिवी गायत्रीयं
वाय सा इदमेव, तत् किम् ? यदिदमस्मिन् पुरुषे
कार्यकारणसङ्घाते लीयति शरीरं, पार्थिवत्वा-
च्छरीरस्य गायत्रीत्वमुच्यते ? अस्मिन् होमे प्राणा
भूतगवद्वाच्याः प्रतिष्ठिताः । अतः पृथिवीसु भूत-
गवद्वाच्याः प्राणप्रतिष्ठानात् शरीरं गायत्री एतदेव
यस्याच्छरीरं जातिशोयन्ते प्राणाः । अत्रैतत् पुरुषे
शरीरं गायत्री वाय तत् यदिदमस्मिन् अन्तर्मध्ये
पुरुषे हृदयं इत्युक्तीकाव्यमेतत् गायत्री कयम् ?
इत्याह अस्मिन् होमे प्राणाः प्रतिष्ठिता एतं शरीर-
वत् गायत्री हृदयम् एतदेव जातिशोयन्ते “प्राणो
हि पिता प्राणो माता” “अस्मिन् सर्वभूतानीति”
श्रुते भूतगवद्वाच्या प्राणाः । सैषा चतुष्पदा षड-
वरपादलक्षणा एतो भवति गायत्री षड्विधा
वाग्भूतपृथिवीशरीरहृदयमाप्यरूपा सती षड्विधा
भवति । (किञ्चिदतोऽप्युक्तम्) तदेतत्किञ्चयं एतद्वाय-
त्र्यास्य मन्त्रं गायत्र्युपगतं गायत्रीसुखेनोक्तम् अत्रापि
अन्येष्वप्युक्तं प्रकाशितम् । तावान् अथ गाय-
त्र्यास्य मन्त्रस्य समस्तस्य षड्विधा विभूतिविस्तार-
दायान् चतुष्पादं षड्विधं मन्त्राद्यो विचारः, पाठ-
गायत्रीति व्याख्यात । अतएव द्विकारतत्वात् गाय-
त्र्यास्य ततोऽष्टायां षड्विधस्य परमार्थमव्यक्तो-
पधार इत्येव सर्वभूतान् परिपद्यमाह । तस्यास्य
पाठं सर्वं सर्वाणि भूतानि तेजोऽव्यक्तादीनि हस्तादन्-

जन्म नि । त्रिगद् त्रय पादा अस्व सोऽयं त्रिपाद्
अस्वत पुरुषस्य समस्तस्य गायत्र्यात्मकस्य द्विपि त्र्योतनवति
स्वात्मन्यवस्थितमित्यर्थः" गा०भा० । माहृतो जन्मवतामपि
सावित्र्या द्वितीयजन्माधामात् द्विजागां द्विजस्यम् ।
यज्जन्मैव हि सकलपुरुषार्थहेतुरिति मन्वादिमास्त्रे
प्रसिद्धम् । यथा, मनुः "आचार्यस्त्वय यां जाति
विधिवद्देवपारग । उत्तुपादयति सावित्री सा मत्वा
साऽजराऽमरा । तत्तददं ब्रह्मजन्मास्य भौष्टीवज्जन्म-
चिह्नितम् । तत्रास्य साता सावित्री पिता आचार्य
उच्यते" । यदापि परमेश्वर सर्वत्रामिदं रूपतया वर्त-
मानस्तथापि सप्तपासने एव विशिष्टमलम्ब्य, नाभ्यधा
इत्यपि हृत्पालनवा योग्यतावत्तन्मतेन कथिगम्
"गया सर्पि शरीरस्य न करोत्यद्वाधोपपन्नम् । नि स्रुत
कर्मासंयुक्त पुनस्तासां तदोपधम् । एव स हि शरी-
रस्य सर्पिर्वत् परमेश्वर । विना उपोसनादेव न
करोति हितं न्यु" । गायत्र्यास्य स्वभाव्यजन्माणा
सहभेदात् प्राक्कथमाह व्यास "न भिक्षा प्रति-
पद्येत गायत्रीं ब्रह्मणा सह । सोऽहमस्मीत्युपासीत
विधिना येन केनचित्" । "गायत्रीस्वभर्गवदप्रतिपाद्य
ईश्वरः अहं ओषधयोऽस्मि भवामीति जीवेश्वरयो-
रहङ्कारप्रतिपत्तिस्ततोपाधिरिति चिद्रूपेणैव भाव-
यन् उपामीत" इति रुचिरम् । तत् सत्सपि पर-
मब्रह्मण्युपासनाया ब्रह्मरूपयेण गायत्र्येव तदुपा-
सनायाः प्रधानोपायः इति प्राग्दर्शितेषु शास्त्रेषु
प्रसिद्धम् । विशेषतः, गायत्र्यर्थं परं ब्रह्म एतदर्थमपि
अनेन भन्नेष्वैव उपोसना त्रैयस्करौ "प्रणय-
व्याकृतिभ्याम् गायत्र्या त्रितयेन च । उपोस्य परम
ब्रह्म आत्मा यत् प्रतिष्ठितः । वाच्य सर्वेश्वरः प्रोक्तो
वचक प्रणव स्रुत । वाचकेऽपि च विज्ञाते वाच्य
एव प्रसीदति" योगीश्वरवाक्येन तथाभिधानात् ।

"ग यत्प्रा २४ चतुर्विंशत्यक्षराणां यथा भावना
कायां तथा ब्राह्मणसर्वस्वे पिण्डधर्मोत्तरे दर्शित
यथा "कर्मेन्द्रियाणि पञ्चैव पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि च ।
पञ्च बुद्धीन्द्रियाणीव भूतानां चैव पञ्चकम् । समो बुद्धि
स्तथैवात्मा अख्यक्तश्च यदुक्तम् । चतुर्विंशतिरेतानि
गायत्र्या कृत्वाणि च । प्रणव पुरुष विद्धि सर्वं ग
पञ्चपि सकलम् ।" अनेन पञ्चविंशतितत्त्वरूपतया सप्रण-
वगायत्र्यक्षराणां ध्येयतोक्ता । तत् प्रत्यक्षर देवताभेद

माह योगियाज्ञवल्कर । "अक्षरानामु देवतां वक्ष-
यन्मास्यत परम् । आम्नेव (तम्) प्रथम ऐवं पाद-
व्यञ्ज (न) द्वितीयकम् । ततीय (ति) सूर्यदैवम् चतुर्थं
(द्वा) वैद्युत तथा । पञ्चमं (व) यमदैवम् वाक्च
(रे) वज्रस्यते । षष्ठम् (ष्) पाञ्चजन्य-
तप्त (वस्त्र) विदुः । सप्तं स्रुतमं (म) त्रैय गायत्र्यं
दशमं (गं) तथा । दशममेकादश (द्वा) प्रोक्तं जैत्रार-
क्ष्यं द्वादशम् (श) । तत्राद् त्रयोदश (त्र्य) त्रैय वाक्
चतुर्दशम् (धौ) । माहृत पञ्चदशम् (म) सोमं
षोडशम् (हि) अहम् । सप्तदश (वि) त्वाङ्गिरस
अष्टदशम् परम् । (यः) । आश्विनश्चैकोनविंश (व)
प्रजापत्यान्तु विष्वक्च (न) । सर्वदेवमयं प्रोक्तमेकविंश
(म) मतं परम् । त्रिंशद्वाविंश (च) प्रोक्तं त्रयो-
विंशन्तु (द) ब्राह्मणम् । चैवन्तु (यान्) चतुर्विंशन्तु
अक्षरदेवता । अथकावे तु स्रुतत्वं तासां वाच्यत्वं
प्रमेयम्" ।

"तस्याय वेदसारता-मानायास्ते दर्शिता यथा

"यथादशस्य पितृस्य भोमांसाऽतिगरीवसो । ततोऽपि
तर्कशास्त्राणि पुराण तेष्य एव च । ततोऽपि
धर्मशास्त्राणि तेष्यो गृहीं श्रुतिर्हि । ततोऽपि नि-
बन्धेष्टा गायत्री च ततोऽपि च । दुर्बला सर्वमन्त्रेषु
गायत्री प्रथमम्विता । न गावन्तुपि किञ्चिद्विदुः
परिविद्यते । न गायत्रीसमो मन्यो न चासी सद्यो
हरी । न विज्ञेयसमं निक्कं सत् सत् पुन पुन ।
गायत्री वेदजननी गायत्री ब्राह्मणमम् । गावन्
लायते यथाहमायसीति प्रनीयते । वाच्यवाचकजन्यो
गायत्र्या सविद्विदोः । वाच्योऽसौ सविता वाचा-
दुगायत्री वाचिका यरा । प्रभावेनैव गायत्र्याः स-
त्त्वियः कौशिको वयो । राजर्षित्वा परित्यज्य ब्रह्मवि-
पदमीयिवान् । सामर्थ्यं प्राप चात्तु चैरन्तर्गुणवर्जने ।
किं किं न दद्यादुपयसी सत्यमेवमुपासिता । न ब्रा-
ह्मणो वेदपाठाच्च शास्त्रमठनादपि । दैव्यास्त्रिकासन्ध्या-
सात्त्राह्मण्य स्याद् द्विजोऽन्यथा । गावन्तैव परो
पिण्डगायत्र्येव परं त्रिप । गायत्र्येव परो ब्रह्मा
गायत्र्येव त्रयो यत् " क. धी० ।

इत्य ब्रह्मविधमास्त्रे गायत्री सर्वेषां वेदानां सारं
यतया सर्वाभीष्टहेतुतया च प्रसिद्धा । ब्रह्मणे वा
ब्रह्मण्यस्त्राभिर्भवति । गेय वेदतुयेऽपि सप्तमरूपः ।

अनु "अकारश्चाप्युकारश्च मकारश्च प्रजापतिः। वेदत्रयाग्नि
रङ्गहृत्भूर्भुवः स्वरितीति च ।। त्रिभ्य एव तु वेदेभ्यः
पादं पादमद्वयहृत् । अनुयमद्वयविष्ठा "ओङ्गा-
रपूर्विकाक्षिप्तो महाव्याहृतयस्तथा । त्रिपदा चैव गा-
यत्री विज्ञेय ब्रह्मणो सुखम् ।" अपेक्षितसुखप्र चन्दो-
गपरिशिष्टम् "सर्वेषां वेदानां शुद्धोपनिषत्सारभूता
ततो गायत्रीम् ।" योगियाश्चलक्यः "गायत्रीश्चैव
वेदांश्च तृचया समतोऽयम् । वेदा एकत्वात् साङ्गास्तु
गायत्री चैकतः स्थिता ।" स एव "सारभूतास्तु
वेदानां शुद्धोपनिषदो मताः । ताभ्यः सारस्तु गायत्री
तिष्ठो व्याहृतयस्तथा ।" स एव "ओङ्कारपूर्विका-
क्षिप्तो गायत्री यश्च विन्दति । चरितब्रह्मचर्यश्च स
वै श्रोत्रिय उच्यते ।" स एव "एतया ज्ञातया सर्व
बाह्यं विदित भवेत् । उपासित भवेत्तेन विश्व
भुवनसम्पत् ।" स एव "एवं यस्तु विजानाति
गायत्रीं ब्राह्मणस्तु स । अन्यथा ब्रह्मस्य स्याद् वेदा
नामपि पारग ।" स एव "अज्ञात्या चैव गायत्रीं
ब्राह्मणादेव ज्ञीयते । उपपादेन स युक्तो भवेत् श्रुति
निर्देशनात् ।" कौर्मम् "क्रियाहीनस्य मूर्खस्य महा-
रोगिण्य एव च । यथेष्टाचरणस्याङ्गुलीरूपान्तमशौच-
कम् ।" मूर्खस्य सार्धगायत्रीरहितस्येति श्रुतिर्त्वे रघु-
नन्दनः । गायत्रीरहितस्येत्यन्ये । तस्या सन्धारूप-
तया उपपत्त्यापि यथाह, योगियाश्चलक्य "या
सन्ध्या सैव गायत्री हिधा मृता व्यवस्थिता । सन्ध्या
उपासिता तेन विष्णुस्तेन उपासितः ।" व्यास
"गायत्री नाम पूर्वाह्ण सावित्री मध्यमे दिने । सरस्वती
च सायाह्णे सैव सन्ध्या त्रिषु ऋता । प्रतिपहाह्नो-
पाश्चात् पातकादुपपातकात् । गायत्री मोच्यते तस्मात्
गायन् त्रायते सदा । अपिहद्योतनात् सैव सावित्री प्रति-
कीर्तिता । जगतः प्रसिद्धत्वात् पागुरूपत्वात् सरस्वती ।
अथर्ववेदः "सर्पात्मना हि या देवी सर्वभूतेषु सस्थिता ।
गायत्री मोक्षहेतुर्वै मोक्षस्थानमवस्थाम्" कुमेपुराणम्
"गायत्री वेदजननी गायत्री लोकपावनी । न गायत्र्याः
परं जगन्नेतृविज्ञानमुच्यते ।" योगियाश्चलक्य
"गायत्री वेदजननी गायत्री पापनाशिनी । गायत्र्यास्तु
परं नास्ति दिपि चेह च पावनम् । हस्तत्रायमदा
देशी कर्ता नरकार्थिने । तस्मात्तामभ्यर्चयित्वा ब्राह्मणो-
ऽनुदरे श्रुतिः । गायत्रीं निरत्नं हव्यकव्येषु विनियोज-

येत् । तस्मिन् तिष्ठते प्रपन्नमविन्दुर्विव पुष्करे ।" स एव
"गायत्र्या पदमर्हन्तु अचोऽर्हन्तु एव वा । ब्रह्म-
हत्यासुरापायं गुरुदाराभिर्गर्भम् । यज्ञान्यत् दुष्कृतं
सर्वं पुनातीत्याह वै मनु ।" स एव "यज्ञदानरतो विद्वान्
साङ्गवेदस्य पाठकः । गायत्रीध्यानपूतस्य कदा नाहति
षोडशीम् ।" छहृद्विष्णु "एतयर्चा विषयुक्ता काले
च क्रियया स्वया । विमलतिथिविद्योनिर्गन्धीया तु
साधुषु ।" अग्निपुराणम् "गायत्रीं जपते यस्तु द्वौ-
कालौ ब्राह्मण सदा । अमृतप्रतिपद्गीतापि स याति
परमा गतिम् ।"

गायत्र्याश्च सर्वेन्द्रसं प्रधानत्वात् "गायत्रीन्द्र-
सामपि" गौतायां भगवद्भिर्मूलित्वसुखम् । श्रद्धिदृष्टे
अमरः । खदिरस्य च "सा गायत्री सोममा-
हरत्" इत्युपक्रमे "खदिरेण सोममाचष्टाट"
तस्मात् खदिर इति" शत० ब्रा० ६।२।८ गायत्र्या
सोमहरणेन तत्पाने साधनत्वाद् गायत्रीत्यम् । गायत्र
गायत्रीसम्बन्धि सोमहरणमस्तु पानसाधनत्वेन गा-
यन्+इति । गायत्रिन् इत्यपि तत्प्राज्ञे वैद्यकम् "उभे
हरिद्रे सरदारुशुण्ठी गायत्रिसार च पिबेत् समा-
नम्" सुश्रुतः । "वज्रिगायत्रिणा तथेति" वैद्यकात् इम-
नोऽपि तत्प्राज्ञे पुंभातुदीक्षित । उ साहचर्यात् अमरपा-
कस्य पुलिङ्गपरतीक्षित्यात् तथात्वम् । "गायत्री खदिरे
स्त्री स्यात्" इति रभसोक्तेः "गायत्री द्रुपदादेरीन्द्रोभित्
खदिरेषु च" कोपान्तराच्च स्त्रीत्वम हीनन्तता च ।
यत्रा अचोपास्यामा षडेवतायाम् । सा च एकापि
प्रातरादिकाजभेदेन गायत्री-स्त्रावित्री सरस्वतीति नामनु-
ययुता तत्र प्रातरुपास्या गायत्रीति सप्ताऽनुपदमु-
क्तम् । ५. दुर्गायां च "गायनादुगमनाहापि गायत्री त्रिह-
र्षार्चिता" देवीपु० देवीनामनिर्वाही । गायत्र्या इदम्
अष्टम् । ६. गायत्र गायत्रच्छन्दसि न० "गायत्रच्छन्दाश्चानि"
ता० ब्रा० ८।८।६ गायत्रच्छन्दोऽभिमानो अग्निः" भा० ।
"साददे गायत्रेण छन्दसा" यजु० १।१।८ । गायत्र्या-
हृत अष्टम् । गायत्र्या हृते ऽसोमभेदे पु० तद्वरण
कथाऽप्ये चक्षेव "गायत्रक्षेत्रेण पाठ्यो जागत शाङ्क-
रक्षमा" सुश्रुते सोमभेदकथने । तत्स्थानस्य तत्त्वोक्तं
"काष्ठीरेषु सरो दिव्य माध्वा क्षुद्रकमानसम् । गाय-
त्रक्षेत्रेण पाठ्यो जागत शाङ्करक्षया । न तान्
मयप्रत्यक्षमिषा जतन्नाथापि मानवा । भेषज-

हेपिण्यथापि ब्राह्मणहेपिण्यथा । गायत्र्या इदम्
 षष् । गायत्र्यं गायत्रीसम्बन्धिनि लि० । गायत्री
 ऋग्वेदे स्तोत्रादौ न० । गायत्री तच्छन्दोऽष्टाष्ट
 मधिलय गीतं साम षष् । गायत्र्याष्टचिगेष्टे । १० गाय
 भेदे । “स्वादिभ्या मदिभ्या” इत्येकं सूक्तं तस्मिन्
 गायत्र्यास्तिष्ठत्त तत्र गायत्र्यं संहितं चेति हे सा
 मनीं सा० ४० भाष्यम् । “अथा स्तोमं समर्द्धय गाय-
 त्र्येण रथम्नरम् उद्गुगायत्र्यवर्णं नि । स्वाहा यजु० ॥८॥
 गायत्र्येण साम्ना गायत्र्यं सामं वर्त्तन्निर्मागोऽस्या वेदो०
 “दमां गायत्र्यवर्त्तन्नि” सुपेया सुटुति समं ४० ८॥२८॥
 ६॥ गायत्र्यवर्त्तन्नि गायत्र्यसाममागं सुटुति गोभना स्तु-
 तिसु” भा० । “स्वाहा गायत्र्यवर्त्तन्नि” ४० ॥११॥१२॥ गायत्र्य-
 सामं वेपो रूपं यस्या” भा० । गायत्र्यवर्त्तन्नि ॥ प्रश-
 स्ते च “कृते नावतवेपसु” ८॥१॥१०॥ “गायत्र्यव-
 र्त्तन्नि प्रशस्तेनाम्” भा० । गायत्र्यसाम्ना उपसमा प्रकारादि
 सा० ४० दर्शितम् यथा

“मनोहिहारी वाक् प्रसारयन्नुद्गीय” श्रोत्रं प्रतिहार
 प्राणो निधनमेतद्गायत्र्यं प्राणेषु प्रोतम् । स य एवमेत-
 द्गायत्र्यं प्राणेषु प्रोतं वेदं प्राणो भवति सर्वमायुरेति
 ज्योत्स्नीयति महान् प्रजया पशुभिर्भवति महान् कीर्त्या,
 महामनाः स्वास्तुतम् ४० ४० । “मनो हिहारी मनस-
 सर्वकारप्रदसीमां प्रापयत्यात् । तदानन्त्यांहाक् प्रसार ,
 चक्षुर्दृशी च श्रियात् । श्रोत्रं प्रतिहारं प्रतिहार्यत्यात्,
 प्राणो निधनं यथोक्तानां प्राणेषु निधनात्स्वापकात् ।
 एतद्गायत्र्यं सामं प्राणेषु प्रोतम् । गायत्र्या प्राणसंस्तुत-
 त्यात् । स य एवमेतद्गायत्र्यं प्राणेषु प्रोतं वेदं प्राणो
 भवति अविच्छिन्नकारणो भवतीत्येतत् । सर्वमायुरेति “यत-
 वर्णाणि सर्वमायुः पुरुषस्येति” इति । ज्योतिर्ज्योत्स्नीय-
 तीयति । महान् भवति प्रजादिभिर्महान् कीर्त्या ।
 गायत्र्योपासकस्तत्तद्वत् भवति यन्महामनास्तुष्टिचित्त-
 स्वादित्ये” सा० भा० ।

गायत्र्यं ३० गायत्र्यं श्रोत्रमस्यास्ति इति । १ उद्गातरि
 सामगायके “गायन्ति त्वा गायत्रिण” ४० ॥१०॥
 २ उद्गातरि च गायत्रीयष्टे इत्यम् ।

गायनं त्रिं गै-शस्त्रिणि अत्रुद् । गानोपजीविनि
 त्रिका० । “स्तेनगायनयोरत्रम्” मनुना तद्वत्प्रमत्त-
 निषिद्धम् “सत्यं किञ्चित् वा प्राज्ञं दैत्यानामसि-
 गायनं” भा० ४० ७८ ४० । स्त्रियां ङीप् ।

गार्गि न० गीर्थात् गृ-ङ्गर्गणि गितम् । षोडशे उक्तम् ।
 गार्गि न० गार्ग्यायोजनं भगवता, तद्येदम् वा षष् ।
 १ गार्ग्यपराणे ० विषयमन्त्रभेदे अटापर । गार्ग्या-
 त्तत्वागृह्यं भेदे । “गार्ग्यं च मर्त्याभ्युच्चं चक्रं गान-
 नवमटा” भा० भी० ५६ ४० । तस्य च गार्ग्याकृतित्व-
 तदुक्तं प्रोक्तानां पर्यायोचनयाऽवसेदम् । ४ परममणौ
 राजनि० तस्य च नीमपण्यतया गार्ग्यपण्यता तच्च
 गार्ग्यतगच्छे पद्यते । “गीर्था २८ ग्याम इति प्रतीतो
 रागिर्मेणीमानि गार्ग्यानाम्” रघु० । ५ भव्यं
 ऐम० तद्धोमस्यमृग्यतयात्तया । ६ पातामगर्ग्यतयादा-
 स्तो राजनि० टीप । गार्ग्यो देवताऽस्य षष् ।
 ७ अष्टभेदे । “अन विपादेन यजुर्गेन प्रयुक्तं गार्ग्यम-
 स्तम् । पयसं पयसं । पयसाधातिनिपातमास्तमरोत्तमो-
 त्तिप्रयुक्तोपर्युत्तुद्विगामभोगभुजगा स्त्र्योपकण्ठ-
 स्तम् । सलोप जनयन्त्यमी कुलपुत्रोत्तीक्ष्णास्तया सा-
 रधेर्मन्ये वैरिण्यप्रमाथिकसहिष्णानयः पक्षिषः” ।
 घनञ्जयति० तत्प्रयोगस्त्यसक्तम् । [वैद्ये गन्तरत्न० ।
 गार्ग्यिका ३० गार्ग्येन विषयमन्त्रेण कीर्तितं ङक् । विष-
 यास्तुतं न० गार्ग्यान् देवतास्य षष् । गार्ग्यान् तदर्थं
 अस्त्यस्य सादृश्येन प्रज्ञा० षष् वा । १ गार्ग्य-
 देवताके अष्टभेदे । “गार्ग्यत तोरगमस्तस्तो भुज-
 क्ष्मागाय समानेऽन्तम्” रघु० १२ मरकतमणौ खपर ।
 गार्ग्या इव ग्यामपण्यतयात्तयात्तम् । “तस्योक्तस्युक्तान-
 कुण्डलापमन्युप्रगार्ग्यतद्वत्प्रमाथ” माथ । “युक्त-
 वशतः कदली गरीषं कुलममं गुणोमेतम् । सुरपिङ्गव्ये”
 मरकतमणौ शुभदं ग्यां विधत्ते” इ० ४० ८१ ४० । तच्च-
 क्षणवर्णां दकसक्तम् ।

गार्ग्यतपत्रिका स्तो गार्ग्यतमिप यथेन पतमसा” रूप-
 कापि यत इत्यम् । पाठालतायास् राजनि० ।

गार्गि उक्त्वा गार्ग्यां कृतितमपयम् “गोतस्त्रिया कुलमे-
 ष च” पा० षष् पक्षे ङक् । गार्ग्यां कृतितमपयस्ये पक्षे ङक्
 गार्गिगोऽयत् । उभयत्र स्त्रियां ङाप् । गार्ग्यस्य अष्ट-
 स्य लक्ष्यं वा यजन्तत्वात् षष् यद्योप । गार्ग्यस्य
 २ तद्वत् च ३० । ३ तच्चक्षणे न० परम्परासम्बद्धोऽहं
 साक्षात् लक्ष्यमिति भेदं सि० को० । गार्ग्यादं गत-
 “गोत्रादहं वत्” पा० षष् यद्योप । गार्ग्यादागते लि०
 वा बुजि गार्ग्योऽपि तदर्थं लि० ।

गार्गिका स्तो “गोतपरपाश्चात्याकारतद्वत्तेषु” पा०

वैश्वराज्ययोर्दृष्टपतित्वेऽपि अधिकारः” कर्कः ।
 “अमेतमजमना स्वधिरासदाख्याकोणं यो नृगसम
 खाद्रुव्यक्तमो पाङ्गुचानमो वा तस्य गार्हपते टीक्षे-
 रन्” कात्या० श्रौ० २।१।७ । “अ गृहपति कर्त्तव्य”
 कर्कः । अतर्धमात्रे कोमे इति गोप ।

गार्हपत्यं पु० गृहपतिना नित्यं संयुक्तः संज्ञायाम् ।
 अजमानरूपगृहपतियुक्तोऽग्निभेदे च च कृतपिवा-
 द्वाग्निपरिपूर्याग्निहोत्रादिसाधनाधानाङ्गतया प्राक्
 व्याप्तेयं यथाह आश्व० श्रौ० २।२।१ ।

“उत्सर्गेऽपराह्णे गार्हपत्यं प्रज्वाल्य दक्षिणाग्निं
 मानीय विदुःकुलाद्विचरतो वैक्योनय इत्येके भ्रिय-
 माखं वा प्रज्वाल्यारण्यमन वा अधित्वा गार्हपत्या-
 दाहवनीयं पञ्चनसद्वरेत्” । छ० “अत्रापराह्णगृहे न
 अङ्गचतुर्धभागो गृह्यते । विहरणकाले गार्हपत्यं
 प्रादुष्कृत्य प्रज्वाल्य च दक्षिणाग्निं वैश्वदेवादानयेत् ।
 चतुर्थीं वर्षानामन्यतमस्य द्रव्यवतो वा गृह्यात्,
 गार्हपत्याद्वा धार्यं चैव प्रज्वालयेत् । काले काले यदि
 निर्जम्बुः तदा मन्त्रेणैव यथा प्रकाराणास्तत्पत्तिवैगोप्याद्-
 व्यवस्था । तेषामन्यतमप्रकारेण दक्षिणाग्निं साध-
 यित्वा ततो गार्हपत्यात् अलनमग्निमाहवनीयार्थं
 स्रवेत् । पालान्तरेण पृथक् कुर्वीद्विचरं” नारा०
 “गार्हपत्ये सञ्चारा” कात्या० श्रौ० १।८।३४ “अधि-
 त्वयणपथ्याग्निं करणपात्रप्रतपनादयः सञ्चाराः पञ्च-
 नाधारे गार्हपत्याग्नौ भवन्ति तद्यथा प्रयोजितोत्त-
 रणयोः प्रतपनम् अकुक्षुवादीनाम् पथ्यप्रपासे
 करणपात्रयवानां दक्षिणाग्नौ अपथ्येऽपि पर्यग्निकरण
 गार्हपत्यादेयः पितृयज्ञे च धानानाम् वर्षकपायोदकस्य
 द्वे दक्षिणाग्नौ येष प्राक् दत्तकापाकायत्वात् तत्पाकस्य
 दक्षिणाग्निना विधानात्” कर्कः

“अपथ्यं वाहवनीये” १५ छ० “हविषां अपथ्यं
 माहवनीये वा स्वात् गार्हपत्ये वा उपथ्यया नृतत्वात्
 “तदाह्वरोहवनीये हविषं अपथ्येयुरिति अतो गार्हपथ्य
 एव अपथ्यनीति च” । आदिविक्रयोऽयम् मेष्ठाविक्रयः
 तच्छ्रायिष्य इति तच्छ्रायित्वस्य नियतत्वेनाहुवादात् ।
 तदङ्गम् । “रूपं कात्रोऽनुनिर्वाणः अपथ्यं देवताकाया ।
 आदौ वे विष्टताः पञ्चाक्षरं मे सव्यं दा कृता” इति
 रूपं कर्मस्वरूपम् दाक्षाययद्वर्णपुष्पादादिकम् कात्र
 छदिगावदितादि अनुनिर्वाणो वैश्वधादित्यौ, अपथ्यं

हवि अपथ्यम् गार्हपत्ये वाहवनीये वेति । देवता
 ऐन्द्र भवति माहेन्द्र वेति एतेषां विक्रयानां मध्ये य
 प्रथमं स्वीकृतं स एव यावज्जीव कर्त्तव्यं न पश्चान्तरम् ।
 एवमेवैते पञ्चैवाटविक्रयान् अन्यं सर्वेऽपि आवि-
 क्रयान्” कर्कः ।

तस्य प्रतिपत्तिविधानस्य गत० प्रा० २।६।१।७। यथा “तन्नादे-
 भानुगृह्यने सवने एव प्रतिपत्तिव्यति” “यमान् गार्हपत्या-
 दीन्” । तेषामने च योऽङ्गसञ्चाराणां नित्यं व्यासथा-
 न् यथा “गर्भाधानं पु सयमं सीमलोजातकर्म च । मास-
 क्रियां निष्कृष्योऽक्षप्राग्नं वपनक्रिया । कर्षणेनो व्रता-
 देगो वेदार्थक्रियाविधि । केयानक्षानसहाहोर्विवा-
 द्वाग्निपरिपूर्य । तेषां निष्पन्नस्यैव सञ्चाराः प्रोक्तग
 ऋता” “गार्हपत्यागारे वा देवान् वा एव उपपत्ति”
 गत० प्रा० १।१।१।१।१। तत्करणप्रकारं कात्या० श्रौ० ४।७।८।
 छत्रादौ उक्तो यथा “अन्यगारे कर्त्तव्यं” “पूर्वं गार्हपत्यं
 गृह्य पदादाहवनीयगृहम् कर्त्तव्यं” कर्कः । “उत्त-
 रं यथाऽपरम्” छ० “अपरं गार्हपत्यागारं उदयं य
 वा प्राग्वयम् आहवनीयागारं तु प्राग्वयमेव”
 कर्कः । “दक्षिणपथे द्वारे” १० छ० “उत्पत्तिक्रमेण
 गार्हपत्यागारस्य दक्षिणद्वारमाहवनीयागारस्य प्राच्याम् ।
 अर्थात् गार्हपत्यागारे पूर्वद्वारम् आहवनीयागारे
 अपरद्वारम्” कर्कः “गार्हपत्यागारे निर्जम्बुध्याद्भाति”
 तत्रैव १५ छत्रम् ।

गार्हपत्येऽपि पु० गृहस्येदं अणु कर्म० । गृहस्यन्वयघे
 गृहस्यकर्त्तव्ये पञ्चयज्ञस्य कर्त्तव्ये । “तथैव रात्र्युच
 गार्हपत्यमपि तानि विद्योर्विजृम्भते” भाग० ५।१।११ ।
 गार्हपत्यं न० गृहस्यस्य भाव कर्म वा । गृहस्यकर्त्तव्ये
 पञ्चयज्ञादौ कर्त्तव्ये । “गार्हपत्यं चैव याव्याच सर्वा
 गृह्यान् देवता” भा० आश्व० ७।७० । “गार्हपत्यं घर्षं
 मास्याय ह्यसितो देयश्च पुरा” भा० श्रौ० ५।१०० ।

गालनं न० पु० गन्ध-धारणे भावे ह्युट् । नि-क्षारणे
 (गासान) “मा शुक्लं च त्वा सोमस्य गालनेन” निर०
 ६।२४ । “तथा पथेत् यथा दाहकाठिन्यादित्येविस्य-
 नश्च गालनरहितोऽनलरूपकश्चर्म्मवति” भण्डेव ।

गालय पु० गन्ध-घञ्ज्त् वाति वा-क । १। प्रोक्तं चेदि-
 २। केन्द्रकृद्घञ् शब्दश्च २। सभिभेदे, ह च विधानि-
 प्रत्यभेदः । यथाह हरिव २७७० । “विधानि
 तस्य च सुता देवतातादस्य सुता” इत्युपक्रमे

“शाङ्कृतिर्गान्धर्वेति सुहृन्वचेति विश्रुता” । तस्य शिष्य-
भेदश्च यथाह भा० उ० १०५ अ० । “विश्वामित्रस्तु
शिष्यस्य गालवस्य तपस्विन । शुश्रूषया च भक्त्या च
प्रीतिमानित्युवाच ह” इत्युपक्रमे तस्यातिनिर्द्वन्द्वेन
रुद्विश्वाभिरादिगुरुदक्षिणात्वेन एकतः श्यामकर्णाश-
यतादकस्य दामकया भा० उ० १०६ अ० ११८ अ० पर्यालो-
चकता । तन्नेयमाख्यायिका गुरुणा तथाऽनुशिष्टस्य तस्य
उपासनादितः मध्वेन गरुडेन सह तथामूताश्रमा-
प्रार्थं यथातिष्ठपसमीमे गति । तत्प्रार्थनया तेन च
तथामूताश्रमाभहारभूतां भाधवीनामककर्णां ददे । तस्यां
कन्यायाश्चैकैकपुत्रजनने तथामूतश्रमतइय शुचकत्वेन च
कल्पित, तत्तादौ ह्यश्रमयेण हे तथाविधाश्रमते
शुचकत्वेन दत्त्वा एकपुत्रस्तस्यासुतुपादित । ततो दिशे-
दासिन तथैव द्वेयते शुक्ल दत्त्वा एकः पुत्र उदपादि ।
तत उयीनरेण तथैव द्वेयते शुक्ल दत्त्वा एक पुत्र
उदपादि । एवं षट् तथामूताश्रमतानि द्विगताशुचक-
दानेभैकपुत्रोत्पादनयोग्या ताञ्च कन्या गुरवे विश्वामित्राय
गुरुदक्षिणात्वेन ददौ तेन च तस्यानेक पुत्र उदपादीति ।
गालवि पु० गालवस्यापत्यम् इज् । गालवर्षे पुत्रे प्राक्शृङ्ग-
यदाख्ये सुनिभेदे । स हि कुण्ठिगर्गस्यातिदृष्टां कन्यासुपयेमे
तत्कथा च दृष्टकन्यासुपपत्त्यर्थं “यार्क्षक्येन च राजेन्द्र ।
तपसा चैव कथिता । सा नागकदादा गन्तु पदात् पदमपि-
स्तयम् । चकार गमने वृद्धि परलोकाय वै तदा ।
सोक्तुकामान्तु तां दृष्ट्वा मरीर नारदोऽग्नयीत् । अस-
क्तताया कन्याया कुतो लोकास्तवानव । एवन्तु
श्रुतमस्माद्देवलोके मज्जन्ते । तप परमक प्राप्त
न तु लोकास्तया जिता । तस्माददप्यश्रुत्वा साऽब्र-
वीदपि संसृति । तपसोऽर्क्षे मयश्चामि पाणिप्राङ्मुख
सप्तम । इत्युक्तेऽयास्य जप्ताह पाणि गालवसम्भव ।
अपि प्राक्शृङ्गवाचाम समयश्चेदमब्रवीत् । समयेन
तवाद्याह पाणि स्मृशामि शोभने । यद्येकरात्र
पक्षाय त्वया सह मयेति ह । तदेति सा प्रतिश्रुत्य
तस्य पाणिं ददौ तदा । यथादृष्टेन विचिना कृत्वा
चानि पिशामतः । अस्ते च पाणिप्राङ्मुख तस्योद्वाह-
श्च गालवि” भा० श्रुत्य ५१ अ० ।

गालि पु० पु० गल-चारणे इत् । व्याक्रोशे शप्ते त्रिका० ।
“ददत्त ददत्त गालि गालिमन्तोभवन्तो वयमिह तद-
भाषादुगादिदानेऽप्ययक्ता”

14 वाच - IV

गालित लि० पु० गल-चारणे (गालान) कर्मणि क्त ।
कतद्रूपे “गालितस्य सुवर्णस्य धोतुयायेन सीसकम्”
वेद्य । “तथा पचेत् यथाऽगालितमण्डस्यैववति”
वावेसी पदति ।

गालिनी स्त्री “कनिष्ठाङ्गुली सक्तौ करयोरितरेतरम् ।
तर्जनीमध्यमानामा सगता मृगवर्जिता । सुष्ठुषा
गालिनी प्रोक्ता यक्षुष्योपरि चाचिता” तन्मसां उक्ते
सुष्ठुभेदे ।

गालोडि गालोडितमाचटे जि इतकोपः सुगंध०
उन्मत्ताद्याख्याने अक० उभ० सेट् । गालोडयति ते ।
गालोडित लि० “उन्मादशीलो रोगार्तो मूर्खो गालोडित
कृत” कलापदत्तावुक्ते । उन्मत्ते रोगार्ते मूर्खे च गो-
लो हित इति वा पाठस्तत्त्वार्थे । [धीले राजनि० ।
गालोड्या न० गलोद्य+सार्वे प्रसा० अण् । १ धात्वभेदे २ यद्य-
गावलगणि पु० गवलगणस्यापत्यम् इज् । गवलगणेरपत्यं
सञ्जये गवलगणयद्धे दृश्यम् । “गावलगावरिद धीमान्”
भा० प्या० १० अ० । “सञ्जयश्च ब्रह्मासात्यो विद्वान्
गावलगर्णवर्षी” २ अ० ।

गाविष्ठिर पु० स्त्री गविष्ठिरस्यापत्यम् विदा० अण् । गविष्ठि-
रर्षेरपत्ये । तत हरिता० युवापत्ये फज् । गाविष्ठिरा-
व्य तदीययुवापत्ये पु० स्त्री ।

गावेधुकि लि० गवेधुकाया विकार विला० अण् । गवेधुका-
वयवे चर्षादौ । गवेधुयद्धे उदा० ।

गाह विभोदने भा० आत्म० सक० ङिदित् वेट् । गाहते
अगाहिष्ठ-अगाट जगाहे । “मनस्तु मे शययमेव
गाहते” कुमा० । “अगाहताष्टादशता जिगीषया”
नैष० । “जगाहिरेऽन्वुधि नागा” । “समगाहिष्ठ
चान्वुधिम्” “जगाहे द्या मिशाचर” “जगाहे च
दिशो दय” भट्टि । “ब्रह्मावर्त्तं जगदमघञ्छायया
गाहमान” मेघ० । “पूर्वपरी तोयनिधी व-
गाह्य” कुमा० अयाऽङ्गोपः । पले अवगाह्य । “तप-
स्त्रिगाढं तमसाम्” (प्राय) रघु । अव+विपयीकरणे च ।
“पले साध्यावगाहि ज्ञानम्” गदा० ।

गाह पु० गह-गहने भावे कर्माणि या वज् । १ गहने ।
“गाहाहिष्ठ या निरघुस्त” ऋ० ६।१।१८ । “गाहाह
गहनात्” भा० । गाह-कर्त्तरि अच् । २ गाहकर्त्तरि लि०
गिद् पु० रघपाचके देयभेदे “गिदैव ते रघ रघ ।
तां त्रा० १।७।७ । “गिदो नाथ

हेवः" भा०।

[गिरिघारके।

गिरि त्रि० गिरि घारयति धृ-भूविम० क नि० रिलोप ।
गिन्दृक् ए० गेन्दृक्+प्रपो० । गेन्दृके (केन्दृ) वृत्ते हेमच०।
गि(र)रा स्त्री गृ-क्लिप् या टाप् । दाक्षे ।

"रवे कवे कि समरस्य सार इति" प्रथे "भागीरथी-
तीरसमान्त्रितामाम्" विदध्वसु० उत्तरम् । "गिरा
सुखामोन्नमिय युवोज" "गरीरगिर पल्लवनाथ-
लाघवे" नैपथ्यम् भवद्गिरामयसरप्रदानाय वचांसि न "
"गिरसुत्तरपञ्चताम्" भाष । "गीर्भिष्टा ययं वदं यासो
वचोविद्" अ० १।८।१८ । अथ पत्न्यादौ परे समासे
अहारा-रूपलयम् गोप्यतिः गीर्यति गी पतिः । रस्तुतौ
च "पयमानो गिराष्टयम्" अ० ८।२६।६ । "गिरा सुत्या
वदं सामम्" भा० ।

गिरि पु० गृ-इ क्तिञ् । १पर्वते । "ऊचरो गिरिषा इत्युचो
निरुक्तौ ॥२० । "गिरि पर्वत सद्युगोखौ भवति"
इत्युक्तम् । "सदोर्वाङ्मयौवीरो सुक्तकेयो दिग्म्वर ।
सर्वत्र समभावेन भाषयेद्यो नरोत्तम । इष्टदेवीधिया
मारीं स गिरि परिकीर्त्तित" इत्युक्तलक्षणये रताम्बि-
कधन्याविभेदे, १परिब्रजणकोपाधिभेदे च । यथा आनन्द
गिरि । गि(र)कति स्तोक्म् गृ-थप् । ४वाक्यम्
पिकायां स्त्री वा ङीप् रमानाय । ५नेत्ररोगे मेदि० ।
गिरिकाण १त० प्रकृतिसर । ६गेन्दृके विश्व ।
७पृष्ठे त्रि० मेदि० । दनिरगणे स्त्री अमर ।
"अथान्वकार गिरिगङ्गारस्यम्" रघु । "गिरिस्तडिन्वा-
निव तावदुचकै" भाष । ८मेवे निघ० । "गिरयो
नाप उद्या अमृध्रन्" अ० ६।६७।११ । "गिरयो
मेवा" भा० । "गिरिभजो गोमयो मदन्" अ०
१०।६८।१ । "गिरिभ्यो मेघेभ्यो भ्रष्टा निर्गता" भा० ।
"मेघोऽपि गिरिरेतस्मादेव जलादे सगरण भवति" निरु०
१२० । १०पारददोषभेदे "मल विष यङ्गिगिरी च
चापलस्यसंगिक दोषस्यन्ति पारदे । उपाधिलौ द्वौ
प्रपुनागयोगजौ दोषौ रवेन्द्रे कथितौ सुमोक्षरै ।
ममेव मूष्णीं, सरण विषेण, दाहोऽग्निना कष्टतर
मरीरे । देहस्य जाड्यद्विरिषा सदा स्यात्, चाक्षुक्षतो
मोर्ध्वकृतिष प्रसाम् । यद्वेन कुष्ठं भुजगेन पराङ्गो
भवेदतोऽसौ परिगोचरीय । यङ्गिर्विष मलक्षेति
सुखा दोषाश्च यो रमे । एते कुर्वन्ति सन्नाथं
इति मूष्णीं नचां क्रमात् । अन्त्येऽपि कथिता दोषा

मिषगुभिः पारदे यदि । तथाप्येते त्रयो दोषा शोचनीया
विशेषतः भावप्र० । तत परस्य मदीमखादीना गिरि-
नद्यादि० पूर्वपदस्यनिमित्तत्वात् वा णत्वम् । गिरिच(न)दी
गिरिण(न)त्वा गिरिण(न)इ गिरिणि(नि)तम् ।
गिरिक् ए० गिरी केलासे कायति कै-क । १मि० । "गिरिको
हिण्डुको वृक्षा जोव पुद्गल एव/च" भा० शा०
१६८ अ० दक्षेण भवनामसु । नीलकण्ठ नाम्ना-
व्युत्पत्तिक्रमा । गिरि गिरिपदचेतन देहादिक कायति
यन्दति अन्तर्भूतगर्थे कै-क । अचेतनमपि देहादि
चेतन करोतीत्यर्थः । गिरि+स्त्रायै क । २वाक्यम्
कल्याम् स्त्री अमर । गिरी मय कन् । ३पर्वतजाते त्रि ।
४उपरिचरवसुधपमहिष्यां स्त्री तस्या गिरितो जन्मकथा
भा० का० ६३ अ० यथा

"रानोपरिचरेत्येवं नाम तस्याय विस्तृतम् ।
उरोपवाहिनीं तस्य नदीं शुक्तिमतो गिरिः । अरोतुषी-
क्षेतमायुक्त कामात् कोलाहल किल । गिरि कोला-
हल तन्तु पदा वसुरताडयत् । निचक्राम ततस्तेन
प्रह्वारविवरेण सा । तस्यां नद्यामजनयन् मिथुन पर्वत
स्वयम् । तस्मात् विमोक्षणात् प्रोता नदी राक्षे स्ववेद-
यत् । य पुमानमयत् तत्र त स राजपिंसस । व-
सुधसुप्रदधक्रे सेनापतिमरिन्दम । अकार पत्नी च
कन्यान्तु तथा तां गिरिकां नृप । वेद्यो पत्नी च
गिरिका कामकाज स्वदेदयत् । अतुकावसुप्राम्ना
क्षता पुत्रने शुचि । तदङ्ग पितरचैवमृचर्जहि
वृत्तामिति । त राजससस प्रोताक्षदा मतिमता वर ।।
स पितृणा नियोगनमनतिक्रम्य पार्थिव । अचार
नृगयां कामो गिरिकामेव ससरन् । अतीव रूपस
स्मृतां साक्षाच्छ्रियमिवापराम् । "चैद्योपरिचर" वीर
वसु नामानरित्वमम् । चैद्योपरिचरराज्ये गिरिका
सप्त नामवान् । महारथो मगवराट विस्तृतो यो वृद्ध
रूप । प्रययङ् कुयचैव यमाच्छर्माश्चिवाङ्गनम् । ना
रुतय यदुचैव वसुस्थकाको च सप्तम ।" इतिव१२ अ०।
गिरिक्च्छप गिरी पर्वतस्त्वर्थो कच्छप । पर्वतदरीस्-
थायिनि स्थलकच्छपे । स च प्रमयाद्युपद्रवराहित्याव
ष्टहे नृहस्येन व्यापनीय यथाह भा० आनु० १२। क०
"गोरचना समालम्बो वचाङ्गस्य यो भवेत् । इतावत च
यो दध्यात् मज्जके तत्परायणः । वे च मां न आदनि
ताव यक्रुम हिसितम् । यय चानिगृहे निव दिवा

रात्रौ च दीयते । तरक्षोयर्म दंडा च तथैव गिरिकक्षप ।
 व्याज्यत्रभोत्रिहालय आग कण्ठोऽय पिङ्गल । येदा-
 नेतामि तिष्ठन्ति गृहेषु गृहमेधिनाम् । तान्यध्या-
 गयगाराणि पित्रेतामै सुगार्थैः पिशाचोक्तौ ।
 गिरिकण्टक ५० गिरे कण्टक इव भेदकत्वात् । वने त्रिका०
 गिरिकण्टक ५० गिरी भव' कदम्बः । धाराकदम्बे राजनि०
 स्वार्थे क । तत्रार्थे "देवदारुवधात्किङ्कुठ गिरिकद-
 म्बक" सुश्रुत ।
 गिरिकदली स्त्री ७त० । बल्लवीजायाम् पनरमायाम्
 राजनि० "गिरिस्मात् मधुरा हिमा बल्या च दुर्जरा ।
 तृष्णापित्तटाङ्गोपगमनी वीर्यकटुगुरु" राजनि० ।
 गिरिकर्णिका स्त्री गिरि कर्ण इव यस्या कप् कापि
 ष्यत इत्थम् । १८ शिष्यां त्रिका० । गिरेर्वालम्पिकायाः
 कर्णं व्यस्यस्या तदाकारपञ्चत्वात् ठन् । २२ परराजिता
 लतायां २२ तकिष्णिहीष्टे च राजनि० ।
 गिरिकर्षी स्त्री गिरेर्वालम्पिकाया कर्ण इव कर्णं पत्रमस्याः
 ङीप् । १८ परराजितालतायाम् अमर । "तिफला
 गिरिकर्णी च कृष्णादी च चित्रकम्" भाष्यम् । २२ वासि
 शब्दः । [गिरिगन्धे गिरिकगन्धे च दृश्यम् ।
 गिरिका स्त्री गिरिरेव स्वार्थे क । बालम्पिकायाम् अमर ।
 गिरिकाण त्रि० गिरिणा नेत्ररोगभेदेन काण । नेत्ररोगभेदेन
 एकनेत्रहीने । अथ २त० प्रकृतिस्ररता ।
 गिरिचित् ५० गिरि वाचि क्षियति क्षि-वासि क्तिप् अलुक्स् ।
 स्तुतिरूपवाक्यस्य परमेश्वरे "प्र विष्णवे श्रुपमेत सन्म-
 गिरिक्षित उरगायाय हृष्ये" ४०॥१५८॥२ । "गिरिक्षिते
 गिरि वाचि, गिरिवद्वृत्तप्रदेशे वा तिष्ठते" भा० ।
 गिरिक्षिप त्रि० गिरि क्षिपति क्षिप-क । १ गिरेरुत्प्रेषण
 सामर्थ्यवति २२ अक्रूरश्वातरि ५० गान्दिनीजगन्धे दृश्यम्
 गिरिगुह ५० गिरी गुह इव । गेन्द्र के (केन्द्र) हेमच० ।
 गिरिचर त्रि० गिरी चरति चर-ट ॥ १ परवर्तधारिणि । "गिरि
 चर इव नागं प्राणसार विभक्तिं" भक्त० क्षिप्यां ङीप् ।
 २ चोरे तदोमे २२ इन्द्रभेदे ५० "नम उष्णीषिणे गिरि-
 चराय" यजु० १६।११ । गिरिचरचोर जघन्याना
 वक्ष्याद्यपहर्तुः परवर्तादिपिपमस्थानचरत्वात् तदधिपत्वाद्
 चोरोपि गिरिचर इत्युपचारः ।
 गिरिज न० गिरी जायते जन-ड । १ गैलजे शिलाजतनि
 २ सोमे २२ अत्रके च मेदि० । ४ मेरुके राजनि० ५ मधुक
 हृष्ये ६ गोरयाके ५० रत्नमा० ७ हिमाद्रिजातायां पार्वत्या

स्त्री 'आगतं शिववक्त्रेभ्यो गतश्च गिरिजानने' यामलम् ।
 'यद्' यदा स गिरिजाच्छृङ्गनामाक्षरागतम् काशी० ६६ अ०
 दमातुलाङ्गा स्त्री मेदि० ६६ तेषुङ्गाया रत्नमा० ।
 १० लुङ्गापापभेदलताया ११ लायमाणलताया १२ कारी
 हृष्ये १२ मङ्गिकाया १३ गिरिकटल्यां च स्त्री राजनि० ।
 १५ परवर्तजातमात्रे त्रि० । गिरि वाचि जायते जन-ड
 अलुक्स् । १६ स्तुतिरूपवाक्यनिष्पत्ते च "मरुत्वे गिरिजा
 यस्या मरुत्" ४०॥५॥८०॥२ । गिरिजा वाचिनिष्पत्ता भा० ।
 पार्वत्या हिमालयरूपगिरेर्जन्मकथा शिवपुराणे १२ अ०
 हिमालयस्य मेनकामात्री पत्नी बभूवेत्तुङ्गा "प्रक्षतिरभव-
 त्तस्या मेनाया कन्यका शुभा" इत्युपक्रमे "तां पार्वती-
 त्याभिजनाच्च नामतो जुहाव तद्वन्मुजन्" स्वभावतः ।
 भाला निषिद्धा तपसे यदा त्व सा ययावमास्यां भवभक्तिं
 भाविनी । कालिकापुराणे त्व तस्या कालीतिनाम तत्-
 कथा ४१॥४२ अ० दृष्ट्या । १० गङ्गायाश्च स्त्री तस्या अपि
 मत उत्पत्तिकथा कालिकापुर० ४७ अ० दृष्ट्या ।
 गिरिजातनय ५० ६त० । कार्तिकेये तस्य च यद्योत्पत्ति-
 कथा कार्तिकेयप्रसङ्गगन्धे १८५६ अ० उक्तमाया कालिकापुर०
 ४७ अ० विस्तरेण दृष्ट्या । गिरिजानन्दमादयोऽप्यत्र ।
 गिरिजापति ५० ६त० । १ शिवे, गिरिजेशदयोऽप्यत्र ।
 गिरिजामल न० गिरी पर्वते मेघे घनरवे वा जायते जन-
 ड, तेषु अमरम्, तथाभूतञ्च तदमलञ्च, गिरिजाया
 पार्वत्या वीजरूप मल वा । १ अत्रके तस्य यथा च
 पार्वतीवीजजातत्वं तथा अत्रकगन्धे २१५ अ० उक्तम्
 भाष्यम् । तस्यान्ययोत्पत्तिभेदादिकसक्त यथा
 "पुरा वधाय दत्तस्य वज्रिणा वज्रच्छृणुतम् । विस्तु
 लिङ्गाकृतकस्य गगने परिसर्पिताः । ते निमेषेन-
 ध्वानाच्छिखरेषु महीभृताम् । तेभ्य एव सद्यस्त्रं
 तत्तद्गिरिषु चाभ्यक्तम् । तद्वज्रं वज्रजातत्वं दध्म-
 चरवोद्भवात् । गगनान् स्खलितं यस्माद् गगनञ्च
 ततो मतम् । विपक्षत्वविविक्तगुणभेदात्तत्वं स्यात्त-
 विषम् । क्रमेणैव सितं रक्तं पीतं कण्ठञ्च वर्णतः ।
 प्रशस्यते सितन्नारे रक्तं तत्तु रसायने । पीतं हेमनि,
 कण्ठानु गदेषु ध्रुतयेऽपि च । पिनाक दर्दर नागं
 वज्रश्चेति चतुर्विधम् । सुश्रुत्यभ्यो विनिक्षिप्तं पिना-
 कन्दलसद्वयम् । अशानाश्च तस्य महाशुभ
 प्रदायकम् । दर्दरं त्वनिनि क्षिप्तं कुक्षते दर्दर-
 क्षनिम् । गोचकान् बल्लय कृत्वा स स्यान्मृत्यु

प्रदायक । नागन्तु नागपदं वञ्ची फुत्कारं परिचक्षति ।
तद्भक्षितमपश्यन्तु विदधाति भगन्तरम् । यजन्तु यज्ञ
वत्तिष्ठेत्तन्नागो विह्वलं मजेत् । यथाभ्येपु परं यज्ञ
व्याधिनाशं नश्यत्युक्तम् । पञ्चसुतरशैलीत्य यज्ञस्य
गुणाधिकम् । दक्षिणाद्रिभय सत्यसत्यमत्यगुण-
प्रदम् । अथ कथाय मधुर सुगीतमायुष्कर धात-
विपक्षं नञ् । कृष्यात् त्रिदोष मण्यमेकगुणप्रीति
दरपन्विषमभीष्ट । योगान् कृनि इत्यति वधु
धीर्बलद्वि विधत्ते नाह्वयार्थं रमयति यतं योषता
मित्येव । दीर्घायुष्मान् जगदति सुतान् विक्रमे
विह्वल्यन्तु मृत्वोऽपि हरति सतत मेघमान
मृताभ्रम् । पञ्चगव्ये अतुक्तास्तदुगुणादिभेदा रक्षोकाः ।
गिरिज्वरं पुं गिरि लुरयति चर-पिच-यच् । यज्ञे
शब्दः ।

गिरि(लि)त त्रि० गिज-क्त या र । भक्षिते रायसक्तम् ।
गिरिज पुं गिरो कैलासे स्थितस्यायते त्रै-क । इदे ।
“गिरां गिरत्तां फुक्” यजु० १६।१ ।

गिरिदुर्गं न० गिरिरेव दुर्गम् । रात्रां शत्रुभ्यो निःशङ्क-
तया वासस्थानम् । पर्वतकृमे ताहये स्थाने (गङ्गे) ।
“धन्यदुर्गं मङ्गीदुर्गमशुद्धं वार्षसेप वा । शुद्धं गिरि-
दुर्गं वा समान्त्रित्य पसेत् पुरम् । सर्वेषु तु प्रयत्नेन
गिरिदुर्गं समाम्येत् । एषा हि मङ्गलग्नेन गिरि
दुर्गं विशिष्यते” । त्रीण्युत्तराणि क्रमशः प्रदत्तमनरा-
मरा “ननु । एषा मध्ये गिरिदुर्गं बहुगुणत्वात् विशिष्ट
तस्य गुणाश्च सुदुरारोह्यत्वात् महाप्रदेशादसमाप्यमे-
रितमिच्छादिना बहुगुणसन्धिविनाशमभित्यादय” इत्युक्तम् ।
“यस्यो गिरिदुर्गेषु यमदुर्गेषु चानिनः” भा०वि०
५ अ० ।

गिरिघातु पुं इत० । गैरिके उपघातभेदे राजनि० ।

गिरिनगरं न० इ० अ० अर्धविभागे १४ अ० दक्षिणस्यासक्तं
अथ दक्षिणेन अङ्गुल्युपक्रमं “कावाजिनसौरिकीर्षिता-
लिकटाः गिरिनगरमखयवर्तुरमहेन्द्राबिन्द्यामरुक्का”
इत्युक्तं देशभेदे । अथ च संज्ञात्वेऽपि पूर्वपदस्थानिभि-
न्नात् कुम्भादिवात् न चत्तम् ।

गिरिनद्यादि पुं वात्ति० ग० उक्ते पूर्वपदस्थानिभित्तात् वा
अन्तर्निमित्ते यद्गणेश च गण “गिरिनदी गिरिनख
गिरिनद गिरिमित्तल चक्रनदी चक्रनित्तल त्वर्यभाष-

भाषोप्य आर्गयम्” आलक्षितम् । “गिरिनद्यादीनां
यां वात्ति० ।

गिरिनन्दिनी स्त्री इत० । हिमालयकृतार्था १ पार्श्वार्था
गङ्गायाश्च, गिरिर्भेन्द्रभीष । १ नदीमात्रे वातां गिरि-
प्रभवस्याक्तयात्मम् “अन्याप हरितो वङ्गाः” इत्युक्तं
“रुभाय गिरिनन्दिन्य” हरि० १२६ अ० । “वङ्गिन्द-
गिरिनन्दिनीतटगुरुमान्निनी” रघु० १३ अ० ।

गिरिनिम्ब पुं ७ त० । मङ्गानिम्बश्चैव रात्रि० ।

गिरिपीलु पुं इत० । (फालका) रति दृष्टभेदे राजनि० ।
गिरिपुरं न० आनन्देयान्तर्गते पुरभेदे आनन्देयन्दे ७२७
अ० उदा० । [अतुनि राजनि० ।

गिरिपुष्पकं न० गिरे पुष्पमिव कादति कै-क । गिरि-
गिरिगिरि स्त्री गिरिः प्रयोऽस्या । अमर्या अमरभेदे
राजनि० । [उवाचाप ” गत० ३।३।१५ ।

गिरिबुध्ना स्त्री गिरिर्बुध्न इव यस्या । अप्सु । गिरिबुध्ना
गिरिभिदृ पुं गिरि भित्ति भिद-दिष्ट । शान्ताभेदेके इत्ये
भाष० । २८ अ० । २ नद्यन्तरे । ३ नदीभेदेके “नद्य-
न्तरेऽस्यगो गिरिभिन्ने” कात्या० श्रौ० २५।१।३।२१ “गिरि
भित्त्वा या मद्यागता तदनन्तरे सस्यो न भवति” कर्क ।
गिरिभू त्रि० गिरौ भवति भू-क्रिप् । पर्वतप्रभवे सुह-
पापाशभेदे २ पार्श्वार्थां गङ्गायां च स्त्री इत० । ४ पर्वत-
भूमी स्त्री ।

गिरिमल्लिका स्त्री गिरौ मल्लीव इवाये कम् । कुटजश्चै ।
अमर । [उवाचाप्यात्मम् ।

गिरिमान पुं गिरिरेव मानस्य । गले यन्त्ररत्ना० । तस्य
गिरिमातु पुं गिरौ मातु कम्बुजोऽस्य । बाधको
स्वमानस्याते वक्ष्ययूपकाटबाधने इत्यभेदे “तेत्यको
बाधको वा” कात्या० श्रौ० २१।३।६ । “वृषो भवति
तेत्यकसिपिश बाधको गिरिमातुः” कर्क ।

गिरिमृद्व स्त्री इत० । गैरिके (गिरिमाटि) त्रिका० । १ पर्व-
तक्षतिकायाश्च ।

गिरिमृद्व न० गिरिर्भेदो भवति भू-क्रिप् । गैरिके राजनि०
गिरिसिद्ध पुं गिरिर्भेद इव बाटोऽस्य चिट्ठादिरे रत्नमा०
गिरियक पुं गिरि याति वा-क वक्ष्यायां कम् । गेन्दुके
(केन्द) इत्ये केमच० । [केन्दुके शब्दरत्ना० ।

गिरियायक पुं गिरि याति-वा क्रिप् वक्ष्यायां कम् न हल ।
गिरिराज पुं गिरिपु राजते राज-क्रिप् ७ त० । पर्वतश्च
“स तयाभिहृता राजन् नाचसु गिरिराजिपु” भा०भी०

७८४० । “गिरिराट्पादचारीय” भाग० ६।१२।२५ ।

२हिमाचले च ।

गिरिराज पु० ६त० । हिमाचले । यथा च तस्य नगराजत्वं तथा अचलराज्यन्दे ८२ प्र० उक्तम् । “सोऽपि कार्पाटिकस्य गिरिराजस्य भाषितम्” । “गिरिराजाङ्गनासखः” काशी० । “गिरिराजराजसुताभिनयामतस्तुम्” शिवस्तव । गिरिवासिन् त्रि० गिरि वासयति सुरभीकरोति वाशि-
णिनि, गिरौ वसति वस-णिनि वा । इतिरुक्तं दृष्टे राजनि० ।

गिरिव्रज न० गिरौषां पञ्चानां व्रजो यत्न । मगधदेशान-
गते जरासन्धपुरे “सोऽभिनमोऽस्य अण् । गैरिव्रज
तद्देशवासिनि त्रि० वज्रसु तस्य लुक् । “गिरिव्रजा मगध-
पुण्ड्रमिथिलाच” इ० स० १०४० ।

गिरिव्रजवर्णन मा० स० २१४० । यथा

“एष पार्थ । महान् भाति यमुमान्निवसन्मान् ।
निरामय सुवेश्मणो निवेशो मागध शुभ । वैहा-
रो १ विपुल मैत्री वराह २ दृढम ३ स्त्रिया । तथा
अपि गिरिऽज्ञात । शुभसौत्यकपञ्चमा । एते पञ्च महा-
शृङ्गा पर्वता शीतलद्रुमा । रत्नलोभाभिसङ्गत्य सङ्-
तोङ्गा गिरिव्रजम्” इत्युपक्रमे ।

“अङ्गवद्भादयस्यैव राजान सुमहावहाः ।
गौतमस्यमर्थेन रमन्ते स्म पुराज्जुन । । वनराजीसु
पश्येमा पिप्पलानां मनोरमा । लोभाण्याश्च शुभा-
पार्थ । गौतमौकःसमीपचा । अर्धुद शक्रपापी
च पद्मगौ शत्रुतापनी । अस्ति कस्यास्यद्यात्त मणि-
भागस्य चोत्तमः । अपरिहार्ज्यं मेवाना मागधा
मनुना कृता । कौशिको मणिमास्यैव चक्राते चाप्यनु-
पहम् । एवं प्राप्य पुर रम्य दुराधर्ष समन्तत ।
अर्धसिद्धिं त्यक्तुपमां जरासन्धोऽभिमन्यते” ।

गिरिश पु० गिरौ येते श्री-बा० कोक्तेऽपि ८, गिरिरक्ष्यस्य
लोभा० य वा ॥ शिवे अमर । “गिरिशसुपचचार प्रत्यङ्ग
वा सुकुशी” कुमा० । “गिरिशरमणी फाति । सततम्”
काशीस्तव । “शिवेन वचसा त्वा गिरिशास्त्रा वदामसि”
यजु० १६।४ ।

गिरिशन्त पु० महादेवे । “गिरिशनामिकाकशीहि” यजु०
१६।२ । “गिरौ कैलासे स्थितः य सुख प्राणिनां
तनोति विस्तारयति, गिरि वाचि स्थितः य तनोतीति
वा गिरौ-मेवे स्थितो उच्छिदरेण य तनोतीति वा

वेददी० । सर्वत्र तन-वा० ८ । गिरि वाचीति पक्षे
अलुक्सु० ।

गिरिशय पु० गिरौ कैलासे येते श्री-अण् । महादेवे ।
“नमो गिरिशयाय च गिरिषाय च” यजु० १६।६ ।
गिरिशाल पु० गिरिं शलति आश्रयत्वेन गच्छति शल-
गतौ अण् उभ० स० । सुश्रुतोक्ते प्रसूदे पक्षिभेदे ।
कपोतपारायतेत्युपक्रमे गिरिशालङ्गानद्रूपकैत्यादयः
प्रसूदाः सुश्रुतः ।

गिरिशालिनी स्त्री गिरिं वालसूचिकाकर्षं शलते द्वाघते
क्षपलेण शल-द्वाघायां णिनि ङीप् । गिरिक-
र्षिकायामपराजितायाम् “पारिभद्र पाटला च
वकुलं गिरिशालिनी” वायनपु० । तत्तुल्यपत्नत्वेन
गिरेः द्वाघनात् तस्यास्तथात्वम् ।

गिरिशृङ्ग पु० गिरे शृङ्गमाकारेणाख्यस्य अण् । १ गणेशे
शृङ्गरत्ना० शृङ्गादण्डस्योत्तमने गिरिशृङ्गाकारत्वात्
तस्य तथात्वम् । इत० १२ पर्वतशिखरे न० ।

गिरिषट् पु० गिरौ शीदति सद-क्लिप् पत्वम् । महादेवे ।
गिरिष्ठा स्त्री गिरौ तिष्ठति स्था किप् अन्व० पत्वम् । १ म
हादेवे २ पर्वतस्थायिमाते त्रि० । “मृगो न भीमः कुचरो
गिरिषा” अ० १।१४४।२ । “गिरिषा गिरिस्थायी” निरु०
गिरिसर्प पु० नित्य ७त० । दर्शिकरसर्पभेदे सुश्रुत । अ-
हिशब्दे ५८१ प्र० विवृतिः ।

गिरिसार पु० इत० । १ लौहे २ रङ्गे घातभेदे च “द्रोण्याय
प्रेषयासास गिरिसारसर्पिं वली” भा० भी० ५२४०
गिरिस सार चन्द्रनादिसारभिद्रव्यवत्त्वात् अष्ट । २
मलयपर्वते मेदिनिः ।

गिरिसुत पु० इत० । १ मेनाकपर्वते २ पार्वत्याम् स्त्री । “अव-
तु वो गिरिसुता शशिष्ठत प्रियतमा” उद्गट । “शम्भोः
शिरसीन्दुकला दृषध्वजोऽसि च तृतीयमधूर्ध्वम् । मूल
चतु पिनाक यामाघे वा गिरिसुतार्धम्” इ० स०
५८ अ० ।

गिरिस्तवा स्त्री गिरे क्षवति स्तु-अण् ५त० । पर्वतमर्दा
“गिरिस्तवामि । स्वर्गमिः पृष्ठतोऽनुगता शुभा” भा०
आनु० १४४० ।

गिरिह्वा स्त्री गिरि वालसूचिकाकर्षं क्षयति स्रज्जते तदा-
कारेण ह्वे-क । गिरिकर्षिकायाम् अपराजितौ-
याम् तत्कर्षणस्य पत्न्याकास्यास्तथात्वम् । श्वेता गिरिह्वा
किण्विही सता च” सुश्रु० । आ+ह्वे-क । गिर्याह्वा-

प्लव । 'गिरीषः कृषीहिः श्रेष्ठः गिर्याङ्गा रजनी-
द्वयम्' सुष्ठु ।

गिरीन्द्र उ० गिरिन्द्रि इय श्रेष्ठत्वात् इतः वा । हिमा-
चये पर्वते पञ्चरराजयन्त्रे ८३६० विहतिः । महा-
देवे च कैलासेश्वरस्य तथात्मम् । "माधवश्च गिरी
न्द्रोऽसौ सम्भाषयति चेतसि" काशी० ६६ पं० ।

गिरीश उ० गिरेः कैलासस्य ईश । महादेवे अमर ।
"सुतां गिरीशमतिपङ्क्तमानसाम्" कुमा० । गिरीषाभीषः ।
रक्षिषाचमे । गिरां वाचाभीषः । रषाचस्तौ च मेदि० ।

गिर्विण्णम् उ० गिरा स्तुत्या पश्यते वन-कर्मणि पठन् सं-
ज्ञात्वा प्लव एव० नोपपददीर्घः । शिवमीये देवभेदे ।
"गिर्विण्णो भवति गार्भिदेन" वनयनि" निरु० ६॥१४ ।
"सोमास इन्द्र । गिर्विण्णः" अ० १॥५॥० । "गोभि
स्तुतिभिः संभक्तनोयो देवविशेष" भा० । कर्त्तरि
पठन् । श्रोतारि च । "धीरो गिर्विण्णुर्विद्वान्" अ०
१॥११॥११ । "गोभिर्विण्णं भक्तान् इति गिर्विण्ण
श्रोतारः वनतेरसुनि रूपम् उपपददीर्घाभावान्वान्दस ।
तदन्तात् कथम् । "व्याकन्दसि" पा० उपपद्य श्रो-
तृन् कामयमान" भा० । "परि त्वा गिर्विण्णो ! गिर
इमा मवन्तु विद्वत्" यत० ब्रा० १॥१॥२४ ।

गिर्वेन् उ० गिरा पश्यते वन-विष्णि० उपपददीर्घमात्र ।
इन्द्रादौ देवे "इन्द्रो वै गिरा" यत० ब्रा० १॥१॥२४ ।

गिर्वीहृस् उ० गिरा स्तुतिवाचा पश्यते नि० उपपददीर्घा-
भाव । "स्तुतिवाक्यवाङ्मनोये इन्द्रादौ देवे । "न जगत्सर्गि-
वीहो । अत्रा" अ० ६॥२४॥६ ।

गिल गिल गिलने सफ पर० श्रेष्ठ । गिलति गिलन्
सर्वधातुवियोगोऽयम् । गिरतेः रस्य कः इत्येके ।
किन्तु गिलन इति निहंशात् श्रोत्रोऽयं धातुरित्येव उच्यते ।
गिल ति० गिल-क । भण्णे । "गिलेऽगिलस" पार्शि०
एतत्परं पूर्वस्य सप्तम् । तिमिङ्गिलः । "तिमिङ्गिलगि-
लोऽप्यस्ति तद्विषोऽप्यस्ति राघव ।" गिलस्य तु न
गिलगिलः "गेलगिधे च" वा० । तिमिङ्गिलगिल
इत्यादौ सप्तम् । शकुनीरे उ० शब्दच० । तस्य सर्वपदा-
र्यस्य चर्चपाभावेन गिलमात् तथात्मम् । कर्मणि
भू० क । शकुनीरे शब्दच० तस्य दन्तशठत्वेन चर्चण-
कारेण गिलनासथात्मम् ।

गिलगिल उ० गिल कम्भीर गिलति गिल-क । अगिलस्ते-
त्युक्तेः न सप्तम् । गिलपादे नक्के (हंगर) ।

गिलग्राह उ० गिल कम्भीर गृह्णाति पङ्-यण् उप० व० ।
नक्के रालनि० ।

गिलन न० लो० गिल-ल्युट् गिलन इति निहंशात् न
गुण । पञ्चमनरेण भञ्जये(नेका) अमर ।

गिलायु "यत्नगते त्वाममहास्थिमात्रं विरोऽन्तरक् व्यात्
ककरश्रमतिः । संवदन्ते सप्तभिर्गमयश्च स मस्त
साध्यस्तु गिलायुषम्" सुश्रुतोक्ते कण्ठरोगभेदे ।

गिलि लो गिल-भावे इन् । गिलने अमरदो० ।

गिलित मि० गिल-ग्ल । भञ्जिते अमर ।

गिलोद्य उ० मधुरकवे इत्यभेदे । "वतर्काङ्गिणोऽपिप्रायेणा-
द्युपक्रमे "समासेन मधुरो वर्ग" सुष्ठु ।

गि(गे)प्यु ति० "गे-गादाध्यापिष्यु च" उच्यते च आहुत् ।
इष्यु गिति केषिद् पठन्ति तन्मते आतो कोप । गायने
सामादिगायके उ० । चञ्चलदस्तीये तु इष्यु जित्येव
पाठ मतान्तरे पण्युक् इति पाठान्तरसङ्गा आतो लोपे
रूपसामान्यसङ्गा चित्पराभावात् सरे भेदे इत्युक्तं
तेन शब्दकल्पद्रुमे गिष्य इत्यद्वयशब्दकल्पने प्रामादिकम् ।
तथा च गिष्यु रिति, गेष्यु रिति वा शब्दरूपद्वयम् ।

गीत न० गे-गाने भावे क्त । गाने स्वरविशेषनिष्पाद्ये
शब्दभेदे । तत्र द्विविध लौकिक वैदिकश्च तत्र गान-
शब्दे वैदिकगानसङ्घादिकसङ्ग लौकिकमनुष्ये ।

"धातुमालासमायुक्तं गीतमिलुप्यते बुधै । तत्र
नादात्मकोधातुमाला ह्यस्वरसङ्घः" । तद्विविधं यथा
"गीतञ्च द्विविधं प्रोक्तं यन्त्रगानविभागतः । यन्त्र
स्थाह्नेषुपीषादि गानान्तु सङ्गल मतम् । निबन्ध
कृनिबन्धश्च गीतं द्विविधमप्युच्यते । अतिबन्ध भवे-
द्गीतं वर्णादिनियमं विना । तदा गमकधात्वाद्यै
रनिबन्ध विनालतम् । निबन्धश्च भवेद्गीतं ताममान
रसाङ्गितम् । छन्दोगमकधात्वाद्यैर्वर्णादिनियमैः क-
तम् । अङ्गि पाद्यमभूद्गीतं सामर्थ्य समपदान् ।
यजुर्मोऽग्निनया जाता रक्षाचार्यैश्च कृता । यद्य
सगीतसङ्घणम् "तावपाद्यातुग गीतं नटीमिवैव
गीयते ज्ञत्यस्यातुग तं रङ्गे तत्तद्गीतकस्यते ।
सङ्गीतकेन रम्येण सुखं यस्तु न चेतसि । मनुष्य
हृदयो लोके विधिमैव च पश्चिना । सङ्गारु च
दग्धानाससमानामनुपहृत् । प्रभुश्चा शब्दरेवात्र
गीतवाद्यं प्रकाशितम् । गीतं याद्य तथा ज्ञत्य तौर्ध-
लिकमिदं मतम् । तस्य शब्दोच्छदके स्थाव चर-

जोषि च दृश्यते । गीतस्य यदि गीतेन नाप्नोति परम
पदम् । इन्द्रस्यानुचरो भूत्वा तेनैव सह मोदते । गीतेन
हरिणा रङ्गं प्राप्नुवन्त्यपि पक्षिणः । वनादायान्ति
कश्चिन्मं शिष्यो न रुदन्ति च । हृदि चमत्कृतये
क्लिमत परं कश्चिदरोऽन्तरो वत पञ्चमः । अपि
मृतं यदवाप मदाक्षरां मधुरगीतवशीकृतमहुर ।
परमानन्दविभक्तमभिमतफलं यशीकरणम् । सकल-
जनचित्तहरणं विसृज्जिगीषं परं गीतम् । “शुद्धमाल-
गसङ्गीषभेदाद्गीतं लिखा मतम् । एता साद्यभवा सपा-
ठकरं तत् पञ्चतानेनुर कैराते स्वरचक्रपाद्यजया
पत्र विभक्तिजया । टेङ्कानर्षधर पुटो द्विपदिका सक्त १-
यसीमाहकास्वोदण्डकवर्त्तनीति कथिता शुद्धात् ते
विंशतिः” सङ्गीतदा० । एतादीनामेतेषां विंशति सङ्ख-
कानां प्रबन्धगीतानामङ्गानि षट् भवन्ति यथा “पद-
तानो विरुद्ध ताव पाठः स्वरस्थया । एतादीनां षड्-
ङ्गानि कथितानि विरिञ्चिना । मौनरक्तं न देशीये गीते
दोषोऽभिजायते । शीघ्रोच्चारणे यस्यानां तथा चैव प्रसा-
रणे । शिष्टान्येते विषयौ च सयुक्ताक्षरभोग्ये । परिवर्त्ते
ऽक्षराणाञ्च सुखदोर्ध्वत्यक्रमे” । शास्त्रगुरुत्वं यथा
“प्रुवकोमण्डकचैव प्रतिमण्डोमिसारकः । वासक
प्रतिभाभय तथाप्या चैकतात्त्विका । यतश्च भुमरि
चेति शास्त्रं सङ्गमीरितम्” । सङ्गीर्णसुखं यथा
“चैत्रोमङ्गलकस्तथा न गणिका चञ्चतिनाटोच्चवी दोहा
स्याङ्गलस्तथागुरुवलो गीता च गोविन्दा । हेम्नो-
कोयथ कारिका लिपिदिकेत्वेतानि कामक्षिपा संक्षे-
पेय चतुर्हं प्रकटिताम्यत्ताधमानि क्रमात् सङ्गीतदा० ।
अधिकम् उल्लोच्यशब्दे ११७१ पृ० दृश्यम् । स्वार्थे क
तत्त्वार्थे “काव्यान्तापाञ्च ये केचित् गीतकान्यश्चिलानि
च । शब्दमूर्तिधरस्यैते विष्णोरथा महात्मनः अग्निपुं ।
कर्म्मणि क्त । शब्दिते भेदि० । श्नुते उगान-
कर्म्मणि क्तगाने लि० । “गीता सुगीता कर्त्तव्या”
गानशब्दे उदा० ।

गीतगोविन्द पु० गीतगोविन्दोऽल । जयदेवकृते श्रीकृष्ण-
चरितव्यापके हादयसर्गात्मके पञ्चभेदे । “यच्छृङ्गार
विनेकतन्मपि सत्काव्येषु लोकायितम् तत्सर्वं जय-
देवपण्डितकनेः कल्पकृतानात्मनः । सानन्दा परि-
शोधयन्तु हृदिय श्रीगीतगोविन्दं” गीतगो० ।

गीतप्रिय लि० गीतं प्रियमस्य । १ गानरक्ते २ मङ्गादेवे पु०

शकुमारानुगतमाहकाभेदे स्त्री । “गीतप्रिया च कल्याणी
रुद्रोमाऽमितागमा” भा० शल्य० पृष्ठ० मादृगणोक्तौ ।
गीतमोदिन् लि० गीतेन मोदते रुद्र-पुत्रिणि । १ गीतेना-
मोदकर्त्तरि स्त्रियां ङीप् । २ किङ्करे पु० शब्द० ।

गीता स्त्री गै-कर्म्मणि क्त । १ गुरुविषयकलनया आत्माविद्योप-
देशात्मके कथाविशेषे सा च भगवद्गीतारामगीतादिभेदात्
बहुला किन्तु भगवद्गीतायामेव प्रसिद्धिः । “गीता सुगीता
कर्त्तव्या किमन्ये” शास्त्रविररै । या स्वयं पद्मनाभस्य
सुखपद्मात् पिनि-स्यतेति” श्रीधरस्वामिमतवचनम् । प्रसिद्ध
गीतायाज्ञातुर्पथ्यादि नीलकण्ठेन समपादिञ्च यथा
“भारते सर्ववेदार्थैः, भारतायं च कृतज्ञः । गीतायामस्ति,
तेनेय सर्वशास्त्रमयी मता । कर्मोपास्तिज्ञानभेदे” शास्त्रं
काण्डतयात्मकम् भक्तिस्तूपासनाकाण्डाच्चतुर्थाद्यातिरि-
च्यते । तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यत्तदुपासते । इति श्रुत्यैव
वेदास्य श्रुपास्यादन्यतेरिता । इयमष्टादशाध्यायी क्रमात्
षट्कलिकेण हि । कर्मोपास्तिज्ञानकाण्डलितयात्मा निग-
द्यते” । मधुसूदनसरस्वतीभिस्तु गीतागूढार्थदीपिन्या
तत्प्रयोजनादिकं विस्तरेण दर्शितं यथा

बहेतुकस्य संसारस्यात्यन्तोपरमात्मकम् । परं नि-
श्रयेयं गीताशास्त्रस्योक्तं प्रयोजनम् । सञ्चिदानन्दरूप-
नत् पूर्णं विष्णोः परं पदम् । यत्प्राप्नोते समारब्धः
वेदाः काण्डतयात्मकाः । कर्मोपास्तिज्ञाना ज्ञानमिति
काण्डतया क्रमात् । तदूपाष्टादशाध्यायी गीता काण्ड-
तयात्मिका । एकमेकैश्च षट्केन काण्डमन्त्रोपलब्धयेत् ।
कर्मनिष्ठाज्ञाननिष्ठे कथिते प्रथमान्वयोः । यतः सस-
ङ्गये नास्ति तयोरतिविरोधतः । भगवद्भक्तिनिष्ठा तु
मध्यमे परिकीर्त्तिता । उभयानुगता सा हि सर्वविघ्ना-
पनोदिनी । कर्ममित्रा च शुद्धा च ज्ञानमित्रा च सा
लिङ्गा । तत्तु प्रथमे काण्डे कर्म्मतत्प्रागवर्त्तनात् ।
त्वंपदार्थो विशुद्धात्मा सोपपत्तिर्निरूप्यते । द्वितीये
भगवद्भक्तिनिष्ठावर्णनया ततः । भगवान् परमानन्दस्तत्-
पदार्थोऽवधार्यते । तृतीये तु तयोरैक्यं वाक्यार्थोऽप्यर्थं
स्फुटम् । एवमप्यत्र काण्डानां संबन्धोऽस्ति परस्परम् ।
प्रत्यध्यायं विशेषन्तु तत्त्वतस्तैव वक्ष्यते । सङ्क्षिप्ताधनपर्वदे
शास्त्रार्थत्वेन कथ्यते । निष्कामकर्माहुताग्नां त्यागात्
काव्यनिषिद्धयो । तस्यापि परमोपमो जपस्तुत्यादिक
हरेः । श्रीषपायस्य चित्तस्य विनेके योग्यता यदा ।
नित्यानित्यविवेकस्तु ज्ञायते सुदृक्तादा । इहामुत्थार्थं

पुराण्य वनोकाराभिष क्रमात् । ततः समान्निधेयता
 मन्वागनिवृत्ता भवेत् । एवं सर्वपरित्यागानुपपन्ना
 जायते हृदा । ततो गुह्यपदमगुह्यपदकृतम् । ततः
 सन्देशान्नाय वेदान्तप्रकाशिकम् । सर्वप्रकारभीमा
 साक्षात्सन्निधेयमुपयते । ततस्तत्पदविषयस्य निमित्ता
 समनिवृत्ता । योगस्यास्य तु मन्वसंप्रपत्तीय भवेद्वि ।
 चीयदोषे तन्निमित्ते साक्षात्सन्निधेयम् । साक्षात्
 कारो निर्विकल्पः गच्छादेवोपजायते । अविद्याविनि-
 र्हास्तु तत्पदज्ञानोदये भवेत् । तत आरब्धे चीये
 चीयेते भ्रममययो । अज्ञानस्यापि कर्माद्य मन्वस्यैव
 समन्ततः । न चागामीनि जायते तत्पदज्ञानप्रभातम् ।
 आरब्धकर्मविशेषाद्वाचना तु न भवति । न सर्वतो वनवयो
 सद्यमेवोपजायते । मययो भारद्वा भान्ना समाधिरिति
 यत् त्विक्म् । समाधिपदस्य च तत्पदगुह्यमुपयते । ईश्वरो
 मणिप्रधानसु समाधिः सिध्यति कृतम् । ततोभवेद्वेदान्त-
 वाचनाद्यय एव च । तत्पदज्ञान मन्वसागोपानाद्यद-
 र्हायि । युगपन्निवृत्तासाक्षात्सन्निधेयम् । विद्वत्
 सन्नामकचनमेतत्पदं युतो ज्ञतम् । प्राग्वह्यो यत्पदो
 यत्न स्यात्तय साधने । निवृद्धे चेत्तमि पुरा सन्निधेय-
 समाधिना । निर्विकल्पसमाधिस्तु भवेद्वि त्विभूतिका ।
 अन्तर्हिते अन्तर्हिताये द्वितीये परमोपधित । अन्येत्त-
 त्विचिते नैव सदा भवति तन्मय । एवमन्तर्हिताय
 स्याद्विहितो मन्वादिनाम् । गुणान्तःस्थितमन्वो विष्णु-
 भक्तय कथ्यते । अन्तर्हितायमो लोपन्तु तु आत्मरति
 कादा । एतस्य जगन्मन्वात्पदज्ञानसाक्षात्सन्निधेयम् । यस्य देवे
 परा भग्निर्यथा देव तथा गुरो । तस्यैते कपिता तन्ना
 प्रकाशान्ने सद्वात्मन । इत्यादिश्रुतिमानेन कोपेन
 मनसा गिरा । सर्ववस्तुषु भगवद्भक्तिरलोपयुज्यते ।
 पूर्वभूमीज्ञता भक्तिरुत्तरा भूमिमानवेत् । अन्यथा विज्ञा-
 नुत्थात् फलविहिं हृदयभा । पूर्वाभ्यासेन तेनैव क्रियते
 साधनोऽपि सः । नैकलक्षणसिद्ध इत्यादि च वचो हरे ।
 यदि प्राग्वह्यसम्कारैरहित्यत्वात् कथम् । प्रागेव ज्ञतज्ञान-
 लादकत्वात् फलपातवत् । न त प्रतिज्ञार्थत्वाप्यात्म-
 भारब्धमिद्यते । प्राक्विद्धसाधनाभ्यासाहृत्तेया भगवत्
 ज्ञया । एव प्राग्वह्यविद्यायत्तरोत्तरमन्मये । विधेया
 भगवद्भक्तिज्ञा विना सा न सिद्ध्यति । लोपन्तु हृदयायां
 तु न भक्ते फलकल्पना । आहृत्त्वादिपदेषा स्वभावो
 भजत हरे । अन्ताराभाय सगयो निर्वन्वा अन्त-

[illegible]

भेदे च । सार्धं च । गीतिका शगीती गाने ।
गीथा स्त्री गै-यक् । वाचि । 'एष उ वा उद्गोच प्राणो वा
उत् प्राणेन ह्रीट स्यगुनस्य, वागेव गीथा उद्गं गीथा
चेति स उद्गोच' शत०भ्र० १४।४।१।५ । 'यानेव
गीथा उद्गोचामिव्यक्तिरूपा गायते शब्दार्थत्वात्' भा०
गीरथ उ० गी रथ इवास् । गोप्यतौ त्रिका० । २कीवा-
त्तानि शब्दार्थचि० ।

गोर्ध्वं त्रि० गृ-निगाणे शब्दे कर्मणि क्त । शिथिले
२स्तुते शिथिले च अमर । [अमर ।

गोर्ध्वं स्त्री गृ-भावे क्तिन् । १स्तुतौ २वर्षने शिथिले च
गोर्ध्वी स्त्री गिरोऽविशाली देशी । शरस्वत्याम् शब्दरत्ना० ।
गोर्ध्वंति पु० इत० अहरा० या र । इहस्तौ । २पण्डिते
च पञ्चे पण्डितौ गोप्यति गोपतिगन्धर्वाप्यत्र अमर ।

गोर्वा(र्वा)ण्य पु० गोरेव, बाण्य जाय्य बाधनत्वादस्त्व जय्य ।
१देवे सुरे । अन्त्यस्यमध्यत्वे निर स्तुतिरूपां पठुत वग-
द्याचने अण् 'पूर्वपटात् सज्ञायामित' पा० अत्यम्

उप०स० । देशानां स्तुतिप्रियत्वात् तवात्यमिति भेद ।

गोर्वा(र्वा)ण्यकुसुम न० गोर्वा(र्वा)ण्ययि कुसुमम् ।
तेयकुसुमे लवङ्गे राजनि० गोर्वाण्युपपादयोऽप्यत्र ।

गोर्लता स्त्री गीरथ शिथिली लता । महाव्योतिष्ठतील-
तायाम् राजनि० ।

गोर्वत त्रि० गीरथस्य सतृप् 'ऊर्ध्वोर' पा० मस्य य ।
वाक्ययुक्ते ऊर्ध्वीयुक्ते लोके न य । गोर्वत् इति ।

गु ध्वनौ अव्यक्तशब्दे भा० आत्म० अक० अग्नि० । ५-ते च
गोष्ट । जुगुवे । 'उपो वेनस्य जोगुयान' ऋ० १।६।१।

१४ । गुह्, अव्यक्ते शब्दे अस्मात् युडलुकि पदव्यत्ययेन
गानच' भा० । 'विश्रासच्छासु लोयुवे' ऋ० ५।६।

४।२। 'लोयुवे शब्दयामीति' भा० पूर्वत् पदव्यत्यय ।

गु पिष्टोत्सर्गे लटा० कुटा० पर० अक० अग्नि० । युवति अयुत
कोदित् क्त तस्य न 'दुग्धोर्दीर्घ' पा० दीर्घ गून् ।

गुग्गु(ल)लु उ० गुग्गु-किप् युक् व्याधि तमो गुहति रक्षति
गुह-क क्त या डलधोरेकत्वम् । खनामख्याते हस्तभेदे,
अमर । भरतस्तु इममदस्तमस्याह अ । २रक्तशोभा-
ङ्गमहले शब्दच० ।

"श्रीवासकरसगुग्गुलुमहातककुन्दरुचसर्जरसै" "ला
साकुन्दरुग्गुलुगुहधूमकपित्तवित्तमध्यानि" ह० स०
५७४० । तस्य पर्यायभेदगुणादि भावप्र० उक्त यथा

"गुग्गुलु देवप्रपच जटायु कौशिकः पर, । उष्मा

लु खलकं ह्रीवे महिषाण्य पञ्चरूप' । महिषाण्य
महानील' २ कुसुद' ३ पद्म ४ इत्यपि । हिरण्य ५ पञ्चमो
त्रयो गुग्गुबो' पञ्च जावय । भृङ्गाङ्गनसवर्णस्तु
महिषाण्य इति कृत । महानीलस्तु विज्ञेय स्वमास-
समर्पण्य । कुसुदः कुसुदाम' स्थासु पद्मो माणिक्य-
सन्निभ' । हिरण्यस्यस्तु हेमाम पद्माना लिङ्ग
भीरितम् । महिषाण्यो महानीलो गजेन्द्राणां हिता
धुमो । हयानां कुसुद' पद्म सख्यङ्गीर्यकरी परी ।
विशेषेण मनुष्याणां कनक परिकीर्तित । कदा-
चिन्महिषाण्यस्य मतः कैयट्टृणामपि । गुग्गुलु
विमदक्षितो वीर्योऽपि पित्तस्य हर । कपाय' कटुक'
भाके कटु रुचो लघु पर । भग्नसन्धानकटु हृष्य
रुच्य स्त्रयो रसायन । दोषघ्न पिच्छिलो बल्य
कफघ्नतप्तर्षोपशी । मेदोमेहाम्नास्तांश्च क्लेद
कुष्ठाममरुतान् । पिडकापन्थिषोफार्ग गण्डमात्रा
क्षमीन् जयेत् । माधुर्यांश्चमयेद्वात कफायाश्च पि-
त्तहा । तिक्तत्वात् कफजित्तेन गुग्गुलुः सर्वदोषहा ।
स नवो हृष्यो हृष्य पुराण्यस्तिवेष्टन । क्षिप्त
काञ्चनसङ्घास्य पक्वजम्बूफलोपम । नूतनो गु-
ग्गुलु प्रोक्त सुगन्धिर्यस्तु पिच्छिल । शुष्को दुर्गन्ध-
कश्चैव त्यक्तप्रकृतिवर्णक । पुराण' स हृष्य विज्ञेय
गुग्गुलुवीर्यवर्जित । अस्त' तीक्ष्णामजीर्णस्य
व्याधय न्रममातपम् । मद्य रोपन्त्यजेत् सम्यग्गुणाधी
पुरसेवक' पुर गुग्गुलुः ।

अस्य स्थानविशेषे जन्मादिकथन यथा "जायन्ते पुर-
पादपा सरुभवि पीप्लोऽर्कसन्नापिताः शीतकौ शिशिरे-
ऽपि गुग्गुलुरस सञ्चलि ते पञ्चधा । हेमाम महिषा-
ण्यित्तल्लमपर सत् पद्मरागोपम भृङ्गाम कुसुदद्युति-
श्च विधिना पाद्या परोक्षा तत । वङ्गौ ज्वलन्ति त-
पने पिचय प्रयानि क्रिद्यन्ति कोष्णसखिले पयस्य स-
माना । पाद्या शुभा परिहरेत्क्षिरकालजातान् कङ्कास-
वर्णसमपूयविगन्धवर्णानिति" प्रयोगास्तम् । अस्य बङ्गि-
उ० उत्पन्नस्थानसूक्तम् यथा

"गोर्ध्वना या मङ्गल्या सजाता सर्वकामिका । गुग्गु-
लुस्तु ततो जातो गोमूत्राश्चुभमर्शन" ।

गुग्गुलुक त्रि० गुग्गु पयस्यस्य क्षिरा० वृत् । गुग्गु-
विक्रेतरि क्षिया पिप्पलान् ह्रीप् ।

गुग्गुलुगन्धि उ० स्त्री गुग्गुलुर्गन्धो लेशोऽस्य अलार्धग

चानिचपिचङ्गत् । सुरभि शुक्रदा यथार्थं सुखशोषद
पापहा" भावप्र० ।

गुडत्वचा स्त्री गुड इव मधुरा त्वचा यस्या । गुडत्वचि(दार-
चिर्भि) ख्याते पदार्थे ० राजभोग्ये (जयन्ती) न० शब्दच० ।

गुडदा न० गुडप्रधान दारु शाक० न० । इक्षौ त्रिका० ।

गुडधेनु स्त्री दानार्थं गुडनिर्मिते धेनुभेदे । तद्विधिय हेमा० न०

यथा "अथमा गुडगेनु स्यात् हतधेनुस्तथाऽपरा । तिलधेनु-
क्षतीया तु चतुर्थी जलसञ्चिता । क्षीरधेनुश्च विख्याता
मधुधेनुस्तथाऽपरा । सप्तमी शर्कराधेनुर्दधिधेनुस्तथाऽष्टमी ।
रसधेनुर्नवमी स्वादुशमी स्यात् खरूपतः" इत्युपक्रमे "ए-
तासां तु विधानञ्च समाचक्ष्ते जगत्पते । । किंरूपेण केन
मन्त्रेण दातव्या तद्विज्ञेयताम् । मत्स्य उवाच । गुड-

धेनुविधनाय यद्रूपमिह दत्तफलम् । तद्विदानीं प्रव-
क्ष्यामि सर्वपापविनाशनम् ।

लघ्वाजिन चतुर्हस्त
प्रागपीय विन्यसेद्भुवि । गोमयेनोपलिप्ताया दधाना-

क्षीर्यं धृतं । सज्जेणकाजिनलङ्घनस्य परिकल्पयेत् ।
प्राङ्मुखीं स्थापयेत्तु सप्तदशपादा समस्तकांम्" । एणका-

जिन लघ्वाजिन प्राङ्मुखीं प्राक्शिरसमित्यर्थः । "तद-
न्तरेण यत्नोऽपि तथैव परिकल्पनीयः । "उक्तमा गुड-

धेनु स्थापयदा भारचतुष्टयम् । वत्सस्मारेण कुपीत
भाराभ्या मध्यमा स्मृता ।

अर्द्धभारेण वत्स । स्यात्
निजविन्नातुसारतः" । निजविन्नातुसारत इति दय-

स्तुतममध्यमादिकल्पना निजविन्नातुसारत कर्त्तव्ये-
त्यर्थः । "धेनुवत्सौ हताक्षौ तौ सितस्रक्लाम्बरा-

हतौ । शुक्लकर्णाश्चिपुपादौ शुचिस्तृक्लाफलेक्षणी । सित-
स्रक्लविराजौ तौ सितकम्बलकम्बकौ । ताम्रकद्रुक-

श्रुतौ तौ सितचापररोमकौ । कद्रुक ककुत्प्रदेशः ।
"विद्रुमधूयुगोमेतौ नवमीतस्तगान्धितौ । क्षौम-

पुष्को कास्यदोहाभिन्नीकृततारकौ । सुवर्णशृङ्गा
भरथौ राजतमुरसयुतौ । गामाफलमयैर्देनैर्घ्राण-

गन्धकरणकौ" । अत्र च सारत परिभाषितस्य फल
विशेष इति यथायत्ति सुवर्णशृङ्गादिवसवधेयम् ।

"इत्येव रचयित्वा तु धूपदीपैरघाञ्चयेत्" । "विधान-

नमा सर्वासांसिह पश्यते" । सर्वासांसिह
नम्यस्य । तथा "एतदेव विधान

॥ मन्त्रावाहनसमुक्ताः सदा
प्रदातव्या भुक्तिमुक्तिफलप्रदा ।
रा शुभा । अयमे विद्रुमे

पुण्ये व्यतीपातेऽथ वा पुन । गुडधेनादयो देश उप-
रागादिपर्वेषु" मत्स्य० । अत्र हतादिधेनुद्रव्यपरिमाणमपि

गुडधेनूक्तमेव । "विधानमेतद्धेनूनां सर्वासांसिह पश्यते
इत्यतिदेशात् "कुम्भा , सुद्रुपधेनूनामितरासान् राशय"

इति तु भारचतुष्टयादिपरिमितस्य द्रवद्रव्यस्य कुम्भाधार-
तयावस्थापनम्" हेमाद्रिपानचन्द्रम् ।

अन्यत् क्षीरधेनुगच्छे ० २०२ ए० दर्शितरीत्या कार्यम्" ।
"धेनुपतसौ तदा तौ तु सितस्रक्लाम्बराहतौ । शुक्ल-

कर्णाश्चिपुपादौ शुचिस्तृक्लाफलेक्षणी । सितस्रक्लविराजौ
तौ सितकम्बलकम्बकौ । ताम्रकद्रुकश्रुतौ तौ सितचापर-

रोमकौ । विद्रुमधूयुगयुतौ नवमीतस्तगान्धितौ । क्षौम-
पुष्को कास्यदोहाभिन्नीकृततारकौ । इत्येव रचयित्वा

तु धूपदीपै समर्चयेत्" पद्म० ।

गुडपाक ३० इत० । गुडस्य पाके वैद्यकोक्ते क्षौमप्रपाकभेदे
तत्पाकप्रकार चक्रदत्तेनोक्ते यथा "तोयपुर्णे

यदा पात्रे क्षिप्तो न भवति गुड । क्षिप्तश्च निश्च-
क्षिपेत् परितस्तु न प्रीर्यते । यदा दर्शोविशेषः

स्याद्यावद्वा तन्तुलीभवेत् । एव पाको गुडादीना सर्वेषां
परिकीर्तितः" । "सुखमद सुखस्यार्थं गुड याकस्य-

गत । पीडितो भजते तन्तु गन्धर्वरसान्वितम्" ।
गुडपिप्पलीवृत न० चक्रदत्तोक्ते क्षौमप्रभेदे ।

"सपिप्पलीगुड सर्पि पचेत् क्षीरचतुर्गुणे । विनि-
हन्त्यस्त्रपिचञ्च न्यूनञ्च परिणामसम्" ।

गुडपुष्प ३० गुड इव मधुर पुष्पमस्य । मधुकदम्बे (गौच)
(मच्छया) क्षयर ।

गुडफल ३० गुड इव मधुर फलमस्य । पीतुदम्बे क्षयर ।
गुडभस्मातक ३० गडनमक भस्मातक । पाकविशेषे च गुड-

पके भस्मातकादिकमे क्षौमप्रभेदे चक्र० तत्पाको यथा
"भस्मातकचक्रमे हे जलश्रोणे विपाचयेत् । पादमेवे रवे

तस्मिन् पचेद्गुडतुल्यं भिषक् । भस्मातकचक्रसारं
क्षिप्वा तत्रैव दापयेत् । विज्ञेऽस्मिन्निफलाब्धौभय-

धामीसुखासौम्यम् । कर्पाशसंस्तत दद्यात् त्रिगोपाप-
लक्षयेरम् । खादेद्दन्तवशापेक्षी प्रातस्तयाव सायव । ।

कुशार्थं कामसाधनेऽप्यङ्गुलीपुलकपाण्डता । इत्यात्
डीकोटर कासक्रिमिरोगभगन्दरान् । गुडभस्मातको-

क्षौप श्रेष्ठसाधोविकारिण्याम्" । भस्मान्तरं यथा "दय-
मूल्यस्यता मार्गे नृददा चित्तक मदी । भस्मातकचक्रसं

पलाय कायवेद्दु दुःख । पादमेवे जलश्रोणे रवे तस्मिन्

विपाचयेत् । दत्त्वा गुडललाभेकां सेहीभूतं ससुधरेत् ।
 भाक्षिकं पिप्पलीतैल मारुतकञ्चु दापयेत् । कुडवं कुडव-
 क्षात्रं त्वेकामरिचनथा । कर्ष्यं काससुदायर्षं पाण्डुत्वं
 शोधयेत् च । आशयेद्वह्निषादञ्च गुडभक्ष्यातकं चतुः ।
 गुडभां स्त्री गुड १६ भाति भा-क । यावनालशर्करायाम् ।
 राजनि० । [(कनुकानटे । शब्दच० ।
 गुडमूलं पु० गुड १६ मधुरं मूलमस्य । सुहृमारिपथाके
 गुडल न० गुड कारणतया नाति ला-क । १गौड्या
 मरिचाया शब्दच० । २गुडोत्पन्ने त्रि० ।
 गुडवीजं पु० गुड १६ मधुरं बीजमस्य । मरुते राजनि० ।
 गुडयर्करा स्त्री गुडजाता शर्करा । गुडजातशर्करायाम्
 तिका० ।
 गुडशिशुं पु० गुड १६ मधुरं शिशुः । रक्तशोभाञ्जने शब्दच०
 गुडा स्त्री गु-ड फिन् । १सुहीदले २यटिकायां गुटिकाया
 मेदि० । ३वशीयां राजनि० ।
 गुडाका स्त्री गुडि वेष्टने वा० व्याकृतं उपधालोपस्य ।
 १शालस्ये २निद्रायाश्च ।
 गुडाकेश पु० गुडा क्षुहीव ज्ञेया अथ उज्ज्वलं गुडाकाया
 निद्राया आलस्यस्य वा ईयं । २गुडावृक्षेयुक्ते
 कर्तुने । “गुडाकेश अर्जुनः” उज्ज्वल० । २जिता-
 कस्ये “यवसृक्षा हृषीकेशं गुडाकेश परन्तपः”
 गीता । “गुडाकेशो जितालस्यः” मनुस्मृत्यं २शिवे
 जटा० ।
 गुडाचल पु० दानार्थं कल्पिते गुडनिर्मिते मेरुरूपे पर्वते
 “प्रथमो धान्ययैलः स्यात् द्वितीयो लवणाचलः ।
 गुडाचलस्तृतीयस्तु” पञ्चपु० दण्ड मेरुस्तौ । गुड-
 पर्वतादयोऽप्यत्र । तद्विधिं हेमा० दा० ब्रह्मपु० ।
 “प्रथमं उवाच । “अथातः समवस्थापि गुडपर्वतस-
 त्तमम् । यत्प्रदानाद्भरं स्वर्गमाप्नोति सुरपूजितम् ।
 चत्तमो दशभिर्भारैर्बध्यत पञ्चभिर्मित । त्रिभिर्भारै-
 र्कनिष्ठं स्यात्तद्वै नादायिस्तपान्” । भार, परिभाषायां
 व्याख्यातः । “तद्वदामन्त्रं पूजाहैमहस्तुरार्चनम् ।
 विष्णुपर्वतास्तद्वत् सुरांसि वनदेवता” । होम जागरण
 तद्वत्तुपासाधिवासनम् । धान्यपर्वतवत् कुर्यादिमं म-
 न्नसदीयेत् । यथा देवेषु विद्यात्मा प्रवरोऽयं जगदात्मन् ।
 वामदेवस्तु वेदानां महादेवस्तु योगिनाम् । प्रणवः स-
 र्वमन्त्राणां भारीणां पार्वती यथा । तथा रसानां
 प्रवरः सदैवेकुरसी मताः । मम तस्मात् परां सखीं

ददस्व गुडपर्वत । । यस्मात् सौभाग्यदायिन्या भ्राता त्वं
 गुडपर्वत । । मित्रासन्ध्यामि पार्यत्याश्चान्ध्यां पाहि
 सर्वदा । अनेन विधिना यस्तु दद्यात् गुडमयं गिरिम् ।
 पूज्यमानः स गन्धर्वगैरीलोके मञ्जीयते । पुनः कल्प-
 यतान्ते तु समुद्रोपाधिपो भवेत् । आशुरारोग्यसम्पन्न
 शत्रुमित्रापरालितः” इति पद्मपुराणोक्तो गुडपर्वत दान-
 विधिः । “श्रीभगवानुवाच । अतः परं प्रवक्ष्यामि
 गुडपर्वतस्तमम् । संपापाहरे पुण्यं सौभाग्यजननं
 परम् । एष्टिदं शान्तिदश्चैव सुखदं दिव्यभोगदम् । भा-
 रैस्त दशभिः कुर्यादधायस्तत्रापि वा भवेत् । पूर्वयत्
 मण्डपं कृत्वा सर्वोपकरणानि च” । पूर्ववदिति, ब्रह्माण्ड-
 पुराणोक्तधान्यपर्वतवदित्यर्थः । लोकपालसमोपेतं तथा
 काञ्चनशर्कराणाम् । चक्राफलविचित्राङ्गं वस्त्रालङ्कृतविष-
 हम् । प्रबालकलतोपेतं हस्तुखण्डोपवेशुकम् । नितम्बं
 राजतन्त्रस्य मेखलाकारसंस्कृतम् । कुर्यात्ताम्रमयं स्कन्धं
 नामाघातयिमुपितम् । कृत्वा तमोदशं शैलं सर्वधान्यस-
 माहृतम् । सर्वैर्गन्धिसमोपेतं सङ्कटं समहाद्रुमम् ।
 कल्पयित्वा विधानेन सवितानं विचक्षणैः । कुर्यादमेकं
 ततः कृत्वा अतः कोणं खलङ्कृतम् । निवेद्यास्तत्र वि-
 हासो ब्राह्मणा यंसितवृषा । पञ्चमो गुरुरतोक्तस्तान्
 सर्वान् पूजयेत्ततः । पूजितस्तो यथान्यायं होमं कुर्या-
 रतन्मृता । लोकपालान् परार्हाश्चैव ब्रह्मादींश्च विधा-
 नतः । खलिङ्गोक्तैश्च मन्त्रैश्च होमयेयुर्द्विजोत्तमाः ।
 महाव्याकृतिभिश्चैव अयुतं तत्र होमयेत् । आचार्यं
 सह विप्रैश्चैर्भोजनेन सुखमं हित । ब्रह्मघोषरतकण्ठिन्
 कारयित्वा महोत्सवम् । एवं विधिं तदा कृत्वा पूर्वेषु
 अजयान्वित । दद्यात्त माघभासस्य तृतीयाया विशेषतः ।
 चैत्रस्य वा विधानेन तृतीयायां प्रदापयेत् । अन्येष्वपि
 च कालेषु यद्व्यादिषु कारयेत् । त्वं रसानां प्ररो मित्य
 देवानाञ्च सदा प्रिय । सुखं प्रयच्छ मे मित्यं नमस्ते
 पर्वतोत्तम । । यामङ्गू सागरा नदी याङ्गुर्गङ्गा नारका ।
 तावन्ते त्वं सुखं यच्छ सौभाग्यमस्तु त्वं तथा । एव स-
 भूजयित्वा तं ब्राह्मणानां निवेदयेत् । आचार्यं पूजयेत्-
 पाश्चाद्दीनान्त्वलयन्तानपि । पिबेच्च ब्राह्मणांस्तान्
 कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् । तस्मिन् दिने च भोक्तव्यं मधुरं
 च्छारवर्जितम् । अन्नमन्त्रोपनयनं च कृतकृत्यो भवेत्ततः ।
 तस्मादेवमिदं दानं फलसुखमभिष्कृता । गतिञ्च शास्त्रो-
 क्तो सौभाग्यं रूपमेव च । अनेन विधिना चैव दानव्यो

चानिनिपिचकृत् । सूरभि गुकदा यस्त्रां सुप्तगोपय
पायका" भायम० ।

गुडत्वचा स्त्री गुड द्रव मधुरा लघु वा यस्या ॥ गुडत्वचि(दार-
चिनि) रसाते पदार्थे ० राजभोग्ये (जयती) न० गन्ध ० ॥

गुडटाक न० गुडप्रधान टाक शाक० त० । दक्षी त्रिका० ।

गुडधेनु स्त्री दानार्थे गुडनिर्मिते धेनुभेदे । तद्विधेय हेमा० ॥

यथा ॥ यथा गुडगेतु स्यात् एतधेनुकायाऽपरा । तिनधेनु-

क्तनीया तु चतुर्थी जनसजिता । क्षीरधेनुय विख्याता

मधुधेनुक्तयाऽपरा । सप्तमी गर्कराधेनुद्विधेनुक्तयाऽष्टमी ।

रसधेनुर्गवमी स्वाह्वमी स्यात् व्यरूपत ॥ इत्युपक्रमे "ए

तासां तु विधानञ्च समाचक्ष्ते जगत्पते । । किदप केन

मन्त्रेण दातव्या तद्विज्ञेयताम् । मग्न्य उवाच । गुड-

धेनुविधनाय यद्रूपमिह यत्फलम् । तद्वर्णनीं प्रव-

क्ष्यामि सर्वपापविनाशकम् । क्षणाजिम चतुर्भक्त

प्रागप्येष धन्यसिद्धिभि । गोमयेनोपनिप्रायां दम्भाना-

क्षीर्यं सर्वत । मध्येणकाजिनन्दनस्य परिकल्पनेन ।

प्रादुर्भासीं स्थापयेत्तु सुदक्षपादा सवत्सवाः । एणका-

जिम क्षणाजिम प्रादुर्भासीं प्राक्गिरिसमित्यर्थे । "तदु-

त्तरेण यत्तोऽपि तथैव परिकल्पनीय । "उक्तसा गुड-

धेनु स्यात्सदा भारचतुष्टयम् । वत्सम्भारेण कृतीत

भाराभ्यां मध्यमा मृता । अर्धभारेण वत्स । स्यात्

निजवित्तानुसारत । निजवित्तानुसारत इति इय

सुत्तममध्यमादिकल्पना निजवित्तानुसारत कर्त्तव्ये-

त्यर्थ । "धेनुस्तौ एतास्तौ तौ सितछद्माभ्यरा-

हतौ । शुक्लकर्णाक्षिपादौ शुचिसुक्ताफलेक्षणी । सित-

छत्तविराजौ तौ सितकम्बलकम्बलौ । तासकद्रूक-

ष्टौ तौ सितचामररोमकौ । कद्रूक ककुत्तमदेग ।

"विद्रुमभ्रूयुगोमेतौ नवमीतन्त्राभ्याम् । क्षीम-

पुष्कौ कांस्यदोहाविन्दुमीलकतारकौ । सुवर्णशृङ्गा

भरणौ राजमक्षुरस्युतौ । नानाफलमयैर्दलीश्रीण-

गन्धकरण्डकौ" । अथ च सारत परिमाथतय फल

विशेष इति यथायक्ति सुवर्णशृङ्गादित्यमवधेयम् ।

"इत्येव रचयित्वा तु भूपदीपैर्याज्येत्" । "विधान

भेतद्धेनना सर्वपापिह पद्यते" । सर्वपापमध्य

धेनुव्यनिरक्तानां सत्यवन्तव्यम् । तथा "एतदेव विधान

स्यात्त एयोपस्कृता कृताः । मन्त्रावाहनस्युक्ताः सदा

पर्येषपर्येष । यथाशक्त प्रदातव्या भुक्तिमुक्तिफलप्रदा ।

अथेययज्ञफलदा सर्वपापहरा शुभा । अयने विदुने

पुण्ये व्यतीपातः वा पुन । गुडधेनादयो देवा उप-

रागाऽद्वयम् । अथ इमादिधेनुद्वयपरिमाथतय

धेनुधेनुमेव । "विधानभेतद्धेनूनां सर्वपापवि पद्यते

इत्यतिशेगात् "कुम्भा , सुद्रुधेनूनामितराणां रासद "

इति तु भारचतुष्टयातिपरिमितस्य इव इत्यस्य कुम्भाभार-

तयाप्यपामसु" हेमाद्रिानजगृहम् ।

अथ तु क्षीरधेनुगन्धे ० ३०३ दृ० दर्शितरीत्या कायंम्" ॥

"धेनुवन्तौ तदा तौ तु सितछद्माभ्यराहतौ । शुक्ल

कर्णाक्षिपादौ शुचिसुक्ताफलेक्षणी । सितछत्तविराजौ

तु सितकम्बलकम्बलौ । तासकद्रूकष्टौ तु सितचामर-

रोमकौ । विद्रुमभ्रूयुगयुतौ नवमीतन्त्राभ्याम् । क्षीम

पुष्कौ कांस्यदोहाविन्दुमीलकतारकौ । सुवर्णशृङ्गा

तु भूपदीपै समर्पयेत्" पद्य ० ।

गुडपाक पु० इत० । गुडस्य पाके वैद्यकोक्ते क्षौद्रपाकभेदे

तनपाकप्रकार चक्रटोत्तोलो यथा "तोयवर्षे

यदा पात्रे क्षिप्तो न हृषते गुड । क्षिप्तश्च निवृत्त-

स्तिहेतु परितस्तु न शीर्यते । यदा दधीविहैव

स्याद्यायदा तन्तुभीभवेत् । एष पाको गुडादीनां सर्वेषां

परिकीर्त्तितः । "सुप्तमत्र सुप्तस्यो गुड पाकप्रका

गत । पीडितो भजते तन्तु गन्धर्वरसाभितम्" ।

गुडपिप्पलीप्लुत न० चक्रटोत्तोलो क्षौद्रभेदे ।

"सधियलो गुड सर्पि पचेत् क्षीरचतुर्गुणे । विनि-

हृत्यन्तपिप्तसु मूलसु परिणामकम्" ।

गुडपुष्प पु० गुड द्रव मधुर सुप्पमस्य । मधुचक्षु (श्रीव)

(मञ्जया) अमर ।

गुडफल पु० गुड द्रव मधुर फलमस्य । पीडितो अमर ।

गुडभक्ष्मातक पु० गन्धेन पक्व भक्ष्मातक । पाकविशेषेण गुड

पक्वे भक्ष्मातकादिकल्पे क्षौद्रभेदे चक्र० तत्पाको यथा

"भक्ष्मातकस्य ह्ये जलद्रोणे विपाचयेत् । पादयेत् रवे

तस्मिन् पचेद्गुडतुला भिषक् । भक्ष्मातकस्य ह्ये

क्षिप्वा तत्रैव दापयेत् । विज्ञेयं किं कदाचित्

मानोसुखसैवम् । कर्माश्रयस्त दद्यात् ततोऽप

तकेयम् । पादेदन्तवसायेषी प्रातस्तथा नान् ।

कुर्वीत कामसानेह्यपहृषोदुम्भपायकता । इत्यात्

शीकोटर कासक्रिमिरोगमगन्दरान् । गुडभक्ष्मातको

क्षौद्र चैव योर्विकारिणाम्" । प्रकान्तर उवा "इष-

मूल्यमृता भार्गी वदद्वा चिकित्सायते । भक्ष्मातकस्य ह्ये

पश्याम काययेद् दुधा । पादयेत् जलद्रोणे रवे तस्मिन्

विपाचयेत् । दद्यात् गुडतुलामेकां सेहीभूतं ससुखरेत् ।
 भाक्षिकं पिप्पलीतैल मारुतकञ्च दापयेत् । कुडवं कुडव-
 क्षाल त्रिलोभाभिरिचनया । अर्घ्यं काससुदावर्षं पाण्डुत्वं
 शोथमेव च । नागयेद्विज्ञादश्च गुडभक्ष्यातकं स्मृतं ।
 गुडभा स्त्री गुड इव भाति भा-क । यादनालघर्करायाम् ।
 राजनि० । [कनूकानटे । शब्द० ।
 गुडमूलं पुं गुड इव मधुर मूलमस्य । क्षुद्रमारिपशके
 गुडल न० गुड कारणतया जाति ला-क । शूरीडा
 मदिराया शब्द० । गुडोत्पत्ते त्रि० ।
 गुडवीज पुं गुड इव मधुरं वीजमस्य । मधुरे राजनि० ।
 गुडयर्करा स्त्री गुडजाता यर्करा । गुडजातयर्करायाम्
 त्रिका० ।
 गुडशिशु पुं गुड इव मधुर शिशुः । रक्तशोभाञ्जने शब्द०
 गुडा स्त्री गु-ड किञ्च । शूरीछले शटिकायां गुटिकायां
 चेदि० । शूरीयां राजनि० ।
 गुडाका स्त्री गुडि चेत्ने वा० व्याकनं उपधालोपस ।
 श्यालस्ये शनिद्रायाञ्च ।
 गुडाकेश पुं गुडा क्षुहीव ज्ञेया यस्य उज्ज्व० गुडाकाया
 निद्राया श्यालस्य वा ईय० । शूडावत्केशयुक्ते
 व्यर्जने । “गुडाकेश व्यर्जुनः” उज्ज्वल० । श्रिता-
 लस्ये “एवमज्ञा क्षुहीकेशं गुडाकेशं परन्तपः”
 गीता । “गुडाकेशो जितालस्य” मधुसूदन शशिवे
 जटा० ।
 गुडाचल पुं दानार्थं कल्पिते गुडनिर्मिते मेरुद्वये पर्वते
 “प्रथमो धान्यशैलः स्यात् द्वितीयो लवणाचलः ।
 गुडाचलस्तृतीयस्तु” पञ्चपु० दग् मेरुस्तौ । गुड-
 पर्वतादयोऽप्यत्र । तद्विधिं हेमा० दा० ब्रह्मपु० ।
 “पुलस्त्य उपाच । “अथातः समवष्टासि गुडपर्वतसु-
 त्तमम् । यत्प्रदानाक्षरं स्वर्गमाप्नोति सुरपूजितम् ।
 उत्तमो दशमिभारैर्भक्ष्यः पञ्चभिर्मितः । त्रिभिर्भारै-
 र्कनिष्ठं स्यात्तद्वैनाल्यविचयान्” । भार , परिभाषायां
 व्याख्यातः । “तद्ददामन्त्रं पूजाहैमदण्डपुराचनम् ।
 विष्णुपर्वतस्तद्वत् सरासि वनदेशताः । होम जागरण
 तद्वत्तु कपाक्षादिवाचनम् । धान्यपर्वतवत् कुर्याद्विभं न-
 न्नसदीयेत् । यथा देवेषु विश्वात्मा प्रवरोऽयं जनादनं ।
 सामवेदस्तु वेदानां महदेवस्तु योगिनाम् । प्रथमः स-
 र्वमन्त्राणां भारीणां पार्वती यथा । तथा रसानां
 प्रवरः सदैवैश्वर्यो मतः । मस तस्मात् परा लक्ष्मीं

ददस्व गुडपर्वतः । । यस्मात् सौभाग्यदायिन्या भ्राता त्व
 गुडपर्वतः । । निवासस्यापि पार्यत्यास्तस्मान्नां पाहि
 सर्वदा । अनेन विधिना यस्तु दद्यात् गुडमय गिरिम् ।
 पूज्यमानः स गन्धर्वगौरीलोके महीयते । पुनः कल्प-
 यतान्ते तु समहीपाधिपो भवेत् । आयुरारोग्यसम्पन्न
 शत्रुभियापराजितः” इति पञ्चपुराणोक्तो गुडपर्वत दान-
 विधिः । “श्रीभगवानुवाच । अतः परं प्रयच्छामि
 गुडपर्वतसुत्तमम् । संपापहरं पुण्यं सौभाग्यजननं
 परम् । एष्टिदं शान्तिदं चैव सुखदं दिव्यभोगदम् । भा-
 रैस्तं दशभिः कुर्यादाद्याशक्त्यापि वा भवेत् । पूर्ववत्
 मण्डपं कृत्वा सर्वोपकरणानि च” । पूर्ववदिति, ब्रह्माण्ड-
 पुराणोक्तघान्यपर्वतवदित्यर्थः । लोकपालसमोमेत तथा
 काञ्चनशृङ्गिणम् । सुक्ताफलविचित्राङ्गं यस्मात्कृतविद्य-
 हम् । मन्त्रालकलतोमेतं इक्षुसुखोपप्रेषणम् । नितम्बं
 राजतन्त्रस्य मेखलाकारसंज्ञकम् । कुर्यात्ताम्रमयं स्तम्भं
 नानाधातुविभूषितम् । कृत्वा तमोदश शैलं सर्वधान्यस-
 माहतम् । सर्वोपकरणसमोमेतं सखदं समहाडुनम् ।
 कल्पयित्वा विधानेन सवितानं विचक्षणैः । कुण्डमेक
 ततः कृत्वा चतुःकोणं खलङ्कृतम् । नियोज्यास्तत्र वि-
 द्यासो ब्राह्मणाः शसितव्रताः । पञ्चमो गुचरलोक्तस्तान्
 सर्वान् पूजयेत्ततः । पूजितान् यथान्यायं होमं कुर्या-
 रतन्द्रिताः । लोकपालान् पञ्चांगैव ब्रह्मादीन् विधा-
 नतः । स्तलिङ्गोक्तैश्च मन्त्रैश्च होमयेयुर्द्विजोत्तमाः ।
 महाव्याहृतिभिश्चैव अयुतं तत्र होमयेत् । आचार्य
 सह विप्रैश्चौर्ध्वेनैव सुसमं हितः । ब्रह्मघोरतस्तस्मिन्
 कारयित्वा महोत्सवम् । एव विधिं तदा कृत्वा पूर्वेषु
 अन्नयान्ति । दद्यात्तं भावभासस्य तृतीयार्थां विशेषतः ।
 चैत्रस्य वा विधानेन तृतीयार्थां प्रदापयेत् । अग्नौ चपि
 च कालेषु यज्ञेषु कारयेत् । त्व रसानां यरो नित्यं
 देवानाञ्च सदा प्रियः । सुखं प्रयच्छ मे नित्यं नमस्ते
 पर्वतोत्तम ! । यावद्गू सागरा नदी याङ्गन्द्रार्कतारकाः ।
 तावन्मे त्वं सुखं यच्छ सौभाग्यमस्तु तथा । एव स-
 पूजयित्वा तं ब्राह्मणानां निवेदयेत् । आचार्यं पूजयेत्-
 याचाहीनाञ्चपथानपि । विदुष्यं ब्राह्मणांस्तान्
 कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् । तस्मिन् दिने च भोक्तव्यं मधुरं
 चारवर्जितम् । अन्नमालेपनश्चैव कृतकालो भवेन्नरः ।
 तस्मादेवमिदं दानं फलसुत्तममिच्छताः । गतिञ्च शास्त्रतो
 लोके सौभाग्यं रूपमेव च । अनेन विधिना चैव दातव्यो

गुडवर्जितः । विंशद्धारस्तु कर्तव्यं येन पूर्ववदाचरेत् ।
टानमेतत् प्रयत्नं स्यात् स्त्रीणां राजन् विमेषतः ।
सोभान्वराज्यकामस्य 'सर्वस्यापि विधीयते । पूर्वोक्तं
फलं प्राप्य कृतकृत्यो हि जायते' इति मङ्गल्यहपुरा-
णोक्तो गुडवर्जितदानविधिः ।

गुडादि पु० पा० गण० उक्ते साध्वये ठञ्जनिमित्ते यन्त्रगणे
स च गण "गुड कुलमाप सक्तु व्यप्य मासोदन दत्तु येणु
सन्ध्याम सक्तुय सक्तुम सवाह प्रवास निवास उपवास"
"गुडादिभ्यश्च" पा० गुडाय सप्त गोडिक दत्तु ।
गुडापुप पु० गुडेन मिश्रितं व्यप्यः । गुडमिश्रिते
मिष्टके "तदक्षिप्य प्रायेण सप्तायाम्" पा० कर्तुं टाप् ।
गुडापुपका पौर्णमास्यां सि० कौ० ।

गुडाय पु० गुड इव मधुररसवायोऽस्मिन् व्या+गो
आधारे च्य० इतः । आसोऽद्वये (आसोट) राजनि० ।
गुडगुडायन न० "हृदि मारुतं स्रष्टा कुक्षिपार्श्वय-
स्त्रि । सनिहृदं करोम्याय ध्वजं गुडगुडायनम्"
सुश्रुतोक्ते स्रष्टव्यपुनरिति यन्त्रभेदे ।

गुडु(डू)चो स्त्री गुड-रश्मये वा० उ (ज) चट् ङोप ।
सगमण्याताया ज्ञतायाम् । तस्या चतुर्धत्तगुणादिक
भावप्र० उक्तं यथा

"इते तस्मिन् चरारातो रायणे चक्रमधिते । देवराज
सहस्राक्षं परितुष्टोऽस्ति रायने । तत्र ये वानरा
केचिद्वाणसैर्निहिता रणे । तानिन्द्रो जीयथामास
ससिध्यास्तदृष्टिभिः । ततो येन प्रदेयेयुः कपिगालात्
परिष्पृताः । पोययन्दिनं पेतुस्तोभ्यो जाता गुडू
चिका । गुडूचो मधुपयोर्व्यादन्ताः स्मृतवल्ली ।
क्षिप्वा क्षिप्रवहा क्षिप्रोद्गता वत्सादनीनि च । जीवन्ती
तन्त्रिका सोमा सोमवल्ली च कुण्डली । चक्रचक्षुषिका
सोरा विशल्या च रसायनी । चन्द्रहासी वयस्या च
मण्डली देवनिर्भगा । गुडूचो कटुका तिक्ता स्वादु
पाका रसायनी । सपाहिणी कशयोण्या चघी
वत्स्याग्निदोपनी । दोषत्रयानहृदाहमेक्षकाशंय पाण्डु
ताम् । कामसाकुलशताक्षज्वरक्रिमिशोनुं हरेत् । प्रमे-
हश्लेष्मासोर्धं कच्छ हृद्गोवातशुक्लः ।" तत्त्वचक्रगुणा

"यन्त्रतायाः कृतं चूर्णं वासवा परिशोधितम् ।
पृथक् पोटय भागाः स्युर्गुडमालिकवर्मिणाम् ।
यथानि मज्जेहेतवरो हितमिनायन । नास्य कश्चिन्
भवेद्वाग्विर्गं जरा पञ्चनं न च । न चरा

विषया नैव मेक्षोभानिश्चरक्तम् । न च नेत्रगत
रोगा परमेतद्वायनम् । मेघाकरं त्रिदोषज्ञं प्रयोगा
दस्य बुद्धिमान् । जीवेद्दम्यत वाप यदैवादिनिजा
ज्ञायेति" । तत् पत्रगुणः

"गुडूचोपलभाम्येयं सर्वस्वरश्मरं सुषु । कषाय
कटुतिक्तस्य स्वादुपाक रसायनम् । बल्यस्य ह
सक्तुहि हन्याट् दोषत्रयं यथाम् । दाहप्रमेह
वातास्रकामसाकुलवाण्डुता" ।

"गुडूचो कटुका चघो स्वादुपाका रसायनी । सदा-
हिणी कशयोण्या बत्स्या तिक्ताग्निदोपिनी । कामसा
कुलशताक्षज्वरविचक्रिमोनुं हरेत् । हतेन वात सहसा-
विषस्य पिप्प सितारुणा मधुना कफञ्च । वातास्रमेरुदृक्
तैलमिश्रा गुण्डाग्रमशतं ममपेदुगुडूचो" वैद्यकम् ।

गुडूच्यादि पु० "गुडूचो निम्बव्याक पद्मक चन्दनामि च ।
एष सर्वस्वरान् हन्ति गुडूच्यादिस्तु दोषन । हृद्वा-
सारोचक्रक्षिपिपासादाहनायन" इति चक्रदत्तोक्ते
गुडूच्यादिद्रव्यगणे । "आरग्वधाटिगुडू चरादिरिक्तादिना
सुश्रुते ऽसौ तिक्तगणं उक्तं तिक्तगण्डे विवर्ति ।

गुडूच्यादिकषाय पु० "गुडूच्यतिपिपासान्वयुक्तीविलाट्
बाह्वै । पाडाभूनिम्बकुलजचन्दनोयीरपद्मै । कषाय
शोतन मेयो ज्वरातोसारयान्वे । हृद्वासारोचक-
क्षिपिपासादाहनायन" चक्रदत्तोक्ते पाचनभेदे ।

गुडूच्यादिदृष्टं न० "गुडूच्यो ह्यायकल्पाभ्यां त्रिफलाया
वृषस्य च । मृद्विकाया वत्साया च सिद्धा स्त्रीका ज्वरा-
तिहा" चक्रदत्तोक्ते इतभेदे ।

गुडूच्यादितैल न० "गुडूचीकायडुग्धाभ्यां तैलं चाक्षारदेन
च । सिद्धममृककाज्यं रसैर्वा वातरक्ततुत् "चक्रदत्तोक्ते
तैलभेदे ।

गुडेर पु० गुडि-एरक् नकोपय । गुडजे(गुली)वत्तु जाकारे
पटाये उज्ज्वल० रपासे स्तेमच० सार्धं क । तत्रार्थे ।

गुडोद्भवा स्त्री उद्भवत्यस्मात् उद्+भू-अपदाने अप्
गुड उद्भवोऽस्या । शर्करायाम् राजनि० । शृङ्ग-
जातमार्जं लि०

गुण आनन्वये आचो हने आहृत्तो इत्येके अद्+बु० उभ० षक्
सेट् । गुणयति-ते यजुगुणत्-न । "गुणान्वयमद्
गुणकेन हन्यात्" । "विषमे गच्छे व्येके गुणक
स्याथः समेऽर्हिते तम" "गुण्यं पृथग्वा गुणितं
समेतं" ङीष् । "वर्गं यं वर्गं गुणयेत् भजेत्" ङीजण

गुण ५० गुण-भावे कर्तरि वा अच् । १५तुमोर्भासि
 चतुराकर्षणशामनि, २२ज्जुमात्वे, “गुणत्रयोऽपि सो-
 टलि न गणदाहो यटि । सगुणोऽपि पूणकृन्तो
 यथा कृते निमज्जते” उक्तः । श्रौत्यादिबर्मे, राप्ता
 षसन्विपदादिषु यट्च साधनेषु, “यङ्गुणा
 यकृशानिच” अमरः । “पाठगुण्यतुपयुज्यते” इति
 भावः । ५५शानिद्यादिषु, “गुणा गुणानुबन्धिपादिति”
 रघु । सांख्यनते पुद्गोत्रमोपकरणभूतत्वात् तद्वन्मो-
 पयार्थगत्याश्च सत्परलक्षणयादिषु इपदार्थेषु । “प्रकृते-
 र्गुणसमूहाः सञ्जने गुणकर्मणु” गोता । ७५प्र-
 धाने, “२३ीं कृथात्तद्गुणे” भर्तृहरि । तदु-
 न गणविज्ञानरक्तो हि । न्यायमने द्रव्यादिषु चतुर्वि-
 शतिपार्थेषु “सत्ये निविशतेऽप्येति प्रथमज्ञातिषु
 वक्ष्यते । आधेयशक्तिशालय सोऽसत्प्रकृतिगुणः”
 भाष्योक्ते दृश्यमानानिरे द्रव्यभवे उपादातुपादाता-
 समानाधिकरण्ये विद्वद्भवे एवमुक्तं, “अदेह्य” पा०
 परमापत्ति १०५कारे ११कारे १२शोकारे च “द्रव्या-
 तोरिशास्त्राद् दोषसम्पत्तये गुण उक्तः । अलङ्कारोक्तेषु
 १२वाचुर्थादिषु, “तददोषो यद्वादी सगुणावनल
 इतो पुन क्वापि” काव्यम् । “निर्देवं गुण-
 यत् काव्यमलङ्कारैरलङ्कृतम्” सा० २० । १४पाठसौ,
 “विधियथाप्यवसो विधिदो दशमिगुणोऽमृत १५उ-
 त्कर्षे । १६विशेषे “समासतद्धितकृता यत्किञ्चिदप-
 टर्थकम् । प्रधानगुणभावे च तत्र दृष्टो विपर्यय” सा-
 काङ्क्षाशय भेदे, परानाकाङ्क्षयत्कम् । क्रियाप्रधानमे-
 काधे सगुण वाक्यवृत्त्यने” हरि । सगुण विशेष्येण
 क्रियात्वविकरणाद्विशेष्यवहितमित्यर्थः । १७प्रधान-
 कर्मभेदे तेजोवृत्तयोर्धर्मैराग्यादिगुणरादौ च हि परा-
 श्रितत्वादनधानभूत “उपैत्यस्य ज्ञात्यस्य दृष्टोद्भयान-
 र्भवति । वाचक सर्वविज्ञाना द्रव्यादभ्योगुण स्मृत”
 इत्युक्तवचने १८धर्मभेदे च देयकालप्रतादिषु चतुर्दश
 १९धर्मभेदेषु ते च “देयकालप्रता दाय” २ सर्वज्ञेयसहि-
 ण्युताः । सर्वविज्ञानता ४ दाय ५ भोज ६ सङ्गत-
 नन्वता ७ । अविशदादिता ८ शोभे ९ यत्किञ्चिदप-
 तता १० । शरणागतशरणा १२मर्मर्षिता १३महापद्मता १४ ।
 १५ चतुर्दशगुणा मोक्षा याक्तेषु स्मृतिमि “इत्युक्ता ।
 १६ दयः सर्वभूतेषु, शान्ति २ अमरशरा ३ शोचम् ४ अना-
 चास ५ मङ्गलम् ६ अकार्पण्यम् ७ अष्टाङ्गम् इति”

२० गौतमीयकर्मभेदे । २१सुदे २२इन्द्रिये २३स्वागे २४वक्ष्याम्
 भेदि । टोपाव्यवर्मे २५विद्यादौ सप्तसाधने २६विदे-
 कवैराव्यवृत्तपादौ च । “प्रक्षोषदोषाय गुणान्विताय”
 वेदान्तसा० । प्रधाननिर्वाहके २७चक्रे । “गुणानां प-
 रार्थत्वादसम्बन्ध समत्वात् स्यात्” जैमि । निधिनस्य-
 वाराटिषाधन पुण्यपापयोः प्रधानगुणभावेन सात-
 न्त्र्येण न ते क्षमा ” यद्वास्तु तदुपस्थानसुपादेये गुणो
 भवेत्” मङ्गलम् । २८साट्यादिगुणं च । “जस्य-
 माणगुणैर्गोता वृत्तेरिष्टा तु गोपता” काव्यम् ।
 २९वस्तुवर्मेनात्वे “गुण प्रधानसंस्कार प्रधान प्रति-
 पद्यते” काव्यम् । “सतो गुणान्तराधन प्रतिपद्य”
 सि०शौ० । “गन्ध स्पर्शरसो रूप यद्ध्येति गुणा
 स्मृताः । तस्य गन्धस्य वक्ष्यामि विस्तरानिहितान्
 गुणान्” भा या० १८४५० । गन्धरूपगुणस्य “गु-
 णादिर्निगुणक्रिय” इत्युक्ते प्रविष्टगुणान्यस्यात्
 धर्ममालपरता “निगुणं निष्क्रियं शान्त निरवद्य
 निरञ्जनत्वं इत्यादिभूतो गुणयद्भ्यः धर्ममालपर-
 तम् । “ब्रह्म ब्रह्मनिर्दिष्टे निगुणे गुणवृत्तयः ।
 कथं चरन्ति नृपयः” भाग० १०१८७५० ।

२०दृश्याम् स्त्री राजनि० । तस्या वक्तव्यमन्वत्तथा-
 वर्णोपसर्जननरभावियु शिखोक्तं पु ११विधारादिषु बाह्य
 प्रयत्नेषु ३० “वर्णमिव्यक्तत्रनन्तरभावितस्तु ध्यानरतस्यपरी
 क्षोपयुक्ता कण्ठवैपरविकाशादेरा श्रवणमार्गावस्थितस्य
 कार्यस्य जनका यत्ना गुणयद्भ्योच्यते” यद्भ्येन्दुये-
 खरः । बाह्यप्रयत्नाय एकादशधा विचारसंसार-
 श्वासनादशोपायोवात्यनामहाप्रोपा उदात्तादयश्च
 त्रयस्वरः । “स्थानेऽनन्तरम्” पा० । “वृत्त्यास्यप्रवृत्त
 सशर्पमिति” पा० । “साहस्यस्य स्थानतो वच्यते गुणत
 प्रमाणतय” तत्र गुणत (बाह्यप्रयत्नात्) यथा । नादशतो
 चोपगतो महामाणस्य सङ्गतकण्ठस्य स्वरस्य स-
 दृशतादय एव चकार । सुश्रुतोक्ते १२षट्पिधनीयं
 च । “किञ्चिद्विद्वद्विषयं बोध्यम् उक्तं शीतं श्लिष-
 क्तं विषयं पिच्छितं ऋतुं तीक्ष्णं सुश्रुते विमश्र्य ‘वीर्य’-
 सदा गुणा येऽपि तेऽपि द्रव्यान्वया स्मृता” इति तेषां
 गुणत्वसङ्गम् । गुण-रूपस्य अच् । २२गुणिते ।
 “आहारो द्विगुण स्त्रीणां बुद्धिस्तासां चतुर्गुणा ।
 यद्गुणोव्यवसायश्च कामधाटगुण स्मृत” चाण० ।
 वैद्यकोक्तद्रव्यगुणायभावम् ५ गुणपम्पे दृश्यास्तस्मिन्

च ते प्रायेण उक्ता यस्मिन्ने च ३३भीमसेने हेम० ३५क्रिय
कल्यायास्तु सत्ये निविशते इत्यस्यायमर्थः । सत्यं कृत्यम् ।
सत्य एव निविशते इति सावधारणम् । तेन गुणा
व्यावर्त्तते । सत्ता हि न ज्ञेयम् कृत्ये वर्त्तते
किन्तु कृत्यगुणकर्मणः । ननु कृत्य एव कृत्यात् वर्त्तते
इति तत्त्वान्वित्यामिरतस्याह अर्पेतीति अयमर्थो
भवतीत्यर्थः अर्पणं कृत्ये यथा पीततायाः तातायां
फलार्थेभिरतामेति नैव कृत्यात् कृत्यादपेति । एव-
मपि गोत्वं गोपु वर्त्तते अथादावसम्भ्रम् तत्त्वान्वि-
त्यामिरतस्याह अष्टगुणातिपु इत्यत इति । गोत्वं
हि कृत्यात्वात्तन्नामानातिपु न इत्यत गोप्यम् इत्यत
यथा अर्पणे पीतता इत्यादिपि वा इत्यत । तेन
प्रत्यक्षेण सकलजातेष्वप्युच्यते । एव तर्हि कर्म कृत्ये
वर्त्तते ततोऽपेति, अष्टगुणातिपु इत्यत चेति तत्त्वान्वि-
त्यामिरतस्याह आश्रयसाक्षिभावश्चेति । अनुपाद्यानु-
पाद्यातसमानाधिकरणजातिमान् इत्यर्थः । ततोऽनुपाद्यो
यथा घटादेः पाकलो रूपदि । साक्षिभावः अनुपाद्यादयो
यथा आकाशदेर्भूतत्वादिः । क्रिया तु सर्वेषु गुणाद्यैव
न क्वापि नित्येति तस्या नित्यत्वसामानाधिकरण्य-
भावात् गुणत्वामात्र । एवमपि कृत्यस्य गुणत्वात्तसि
अनवयवकृत्यं हि अयमवयवकृत्ये निविशते, अयमवय-
वकारणसंयोजननिवृत्तौ च सत्य विनाशात्ततोऽपेति मि-
श्रजातोऽपि च कृत्यपादादिपु इत्यत । तच्च द्विविधं न
इति नित्यानिवर्त्तनेन निरवयवस्यात्मपरमात्मादेर्मित्य-
स्याप्यवयवकृत्यस्य तु घटादेर्मिश्रजातत्वात् अयमवय-
वप्रतिरिति । अद्वयत्वमात्रं कृत्यमिदं इति यावत् ।
यैगेपिमतप्रसिद्धगुणभेदलक्षणादिक कथाद्वैतलक्ष्यो-
क्तं यथा

रूपरसगन्धस्पर्शाः सङ्ख्याः परिमाणानि प्रयत्न-
संयोगविभागो परत्वापरत्वे बुद्धयः सुषुप्तौ च द्रव्याहेतो
प्रयत्नाय गुणाः ॥७६॥

“गुणत्वेन रूपेण गुणानां सर्वद्रव्यान्वितस्य द्रव्याभिव्य-
क्तत्वं द्रव्याभिव्यक्तत्वञ्चेति कृत्यान्तरं गुणानामुद्देशे
विभागश्चाह रूपेणादि चकारेण गुणत्वद्रव्यलक्षणे कृत्यकार-
णत्वाभिर्भेदगद्गानु सञ्ज्ञिनोति ते हि प्रसिद्धगुणमात्रा एवेति
कथ्यते नोक्ता । गुणत्वज्ञानीयं यथास्थानं सञ्ज्ञयतः
स्वरूपतयं यस्याति तत् रूपरसगन्धस्पर्शानां समानकाचीन
रूपरसगन्धस्पर्शसामानाधिकरण्यं नास्तीति सूचनार्थं

समाप्तः । सङ्ख्यापरिमाणयोस्तु समानकाचीनसङ्ख्या
परिमाणसामानाधिकरण्यसङ्ख्येयतायां सङ्ख्येय-
निर्देशाय दृष्टव्यं इत्यसमाधिकरण्यं नैवत्यान्तरं न दा-
सङ्ख्येयदीर्घत्वसमानाधिकरण्यं सङ्ख्येयदीर्घत्वान्तरं तदा-
द्वित्यादीनामन्तोऽस्य सामानाधिकरण्यं सङ्ख्येयदीर्घत्वादी-
नास्तु द्वित्यादीनामन्तोऽस्य सामानाधिकरण्यमन्तोऽस्य ।
प्रयत्नत्वं यथापि द्विप्रयत्नादिसमानाधिकरण्यं, तत्र
सङ्ख्यावद्वैतत्वेनैव निर्दिष्टमिति तदापर्यायसङ्ख्या-
त्वमात्रं सङ्ख्यातो वैधर्म्यं सूचयितुमेकवचननिर्देशः ।
संयोगविभागोऽपि योरप्येकवचनत्वसूचनमात्रं द्विवचन-
परत्वापरत्वयोरन्वोपपन्नमिति कृत्यतदा द्विप्रयत्न-
विशेषसूचनमात्रं च द्विवचनं, बुद्धीनां द्विप्रयत्नभेदेन
साङ्ख्याभिमतकृताद्वैतनिराकरणसूचनमात्रं सङ्ख्या-
सुषुप्तौ यदोद्दिष्टोरपि भोक्तृत्वसूचनमात्रं कर्मत्वम्
अविशेषेण चाद्वैतज्ञातव्यत्वं कृत्यापि दृष्टव्येन भा-
वश्च स्थापयितुं द्विवचनम् । द्रव्याहेतोऽपि योरपि प्रवृत्ति-
प्रति कारणत्वसूचनमात्रं द्विवचनं प्रयत्नानां विवृतिनि-
वृत्तौ चरणायां दृष्टव्यत्वं, द्रव्यविभागाच्च भा-
वेत्यसमिधन्यायं सङ्ख्येयत्वमित्युच्यते । दहा रूप-
रसगन्धस्पर्शानां भौतिकेन्द्रियद्रव्याणां हेतुत्वप्राप्त्या
पारतन्त्रिकद्रव्यावस्थापनार्थं दा ते सञ्ज्ञोक्ता सङ्ख्यादा
द्विप्रयत्नादौ विप्रतिपत्तिरिति तद्विराकरसूचनार्थं
सङ्ख्येयत्वमात्रं प्रयत्नत्वं तु सङ्ख्यावद्वैतत्वेनैव स्थापि-
त्यसमिति सूचनमात्रं विभागसङ्ख्यात्वमात्रं सङ्ख्यातो
वैधर्म्यमिति सूचनमात्रं च प्रयत्नविधानम् । परिमाणं तु
दीर्घत्वसुषुप्तत्वादिप्रतिपत्तिनिरासाय सङ्ख्येयत्वम् । संयोग-
विभागयोरन्वोपपन्नविरोधप्राप्त्याय द्विवचनं, परत्वापरत्व-
योर्द्वैतिकाधिकभेदेन मिश्रजातोत्वसङ्ख्येयत्वं चतुर्हापत्तौ
गुणविभागो न्यूनं स्यात् इति तत्त्वान्वितं द्विवचनमित्या-
द्युच्यते ॥ ७७ ॥ इति ।

“द्रव्यान्वयगुणवान् संयोगविभागेऽकारणमनमेव इति
गुणलक्षणम्” ॥७८॥

“द्रव्यान्वययितुं यौलभ्येति द्रव्यान्वयो यतश्च द्रव्येऽपि
गतमतं यच्च अगुणत्वमिति तथापि कर्मण्यतिव्याप्तिरि-
त्यत आह संयोगविभागेऽकारणं तथापि संयोगविभाग-
धर्माधर्मेऽप्यसमानादीनामसङ्ख्येयत्वात् उक्तमनमेव इति
अज्ञानमेव इत्यनन्तरं गुण इति प्रवृत्तौ संयोगविभा-
गेऽनमेव सङ्ख्येयत्वं यो न भवति स गुण इत्यर्थः ।

सयोगविभागादीना मयोगविभागौ प्रति सामेक्षत्वात्
नित्यवृत्तिनित्यवृत्तिसत्तासाक्षाद्वाप्यजातिमत्त्वं गुणत्व सं-
योगविभागौ भिन्नितौ प्रति समवायिकारणत्वासमवायिका-
रणत्वरहिते सामान्यवति यत् कारणत्वं तद्गुणत्वाभिव्य-
ञ्जक, संयोगविभागयो मत्येकमेव संयोगविभागकारण-
कत्वं न भिन्नितयोः, धर्माधर्मैश्चरत्तानादोना द्वयोर्भिन्न-
कारणत्वमात्रं न समवायिकारणत्वं नाप्यसमवायिका-
रणत्वमिति तेषां संप्रह, यद्वा संयोगविभागसमवायित्वा-
समवायिकारणत्वगम्यत्वं सामान्यसमानाधिकरणं गुण-
त्वव्यञ्जक सामान्यवत्त्वे सति कर्मान्यत्वे च सत्यगुणवत्त्व-
मेव वा गुणसत्त्वम् ॥” उप० वृत्ति

“नित्यवृत्तिनित्यवृत्तिसत्तासाक्षाद्वाप्यजातिमत्त्वं गुणत्व
समवायिकारणावृत्तिनित्यवृत्तिसत्तासाक्षाद्वाप्यजातिमत्त्वं
वा असमवायिकारणावृत्तिनित्यवृत्तिसत्तासाक्षाद्वाप्यजाति-
मत्त्वं वा काव्यासमानाधिकरणकर्मावृत्तिजातिमत्त्वं वा”
तत्रैवीक्षम् । कर्मावृत्तिजाते सत्तासाक्षाद्वाप्यत्वेऽपि नि-
त्यवृत्तित्वाभावात् द्रव्यत्वजातेस्तथात्वेऽपि नित्यवृत्ति-
नित्यवृत्तित्वाभावात्तद्व्याप्ति गुणत्वजातेस्तु नित्येष्वा-
त्मादिषु यत्त्वानि नित्ये महत्त्वादौ सत्त्वात् तामादाय
लक्षणसमन्वय । व्याप्तिश्च भेदगर्भा बोध्या । तेन स-
त्ताव्याप्यत्वस्य स्वस्मिन्नापि सत्त्वेन तामादाय न द्रव्य-
कर्मणोरतिव्याप्ति ।

“तेन भूतान्भूतगुणत्वादिभेद भाषायास्ततो यथा ।

“रूप रस स्पर्शगन्धौ परत्वमपरत्वकम् । द्रवो
गुरुत्व स्नेहश्च वेगो भूतगुणा ध्वनी । धर्माधर्मौ
भावना च शब्दो बुद्ध्यादयोऽपि च । एतेऽभूतगुणा
सर्वे विद्वद्भिः परिकीर्तिता । सख्यादिषु विभागान्
उभयेर्ण गुणो मत । संयोगश्च विभागश्च सख्या
द्वित्यादिकास्तथा । द्विष्टयत्वादयस्तद्वदेतेऽनेकाश्रिता
गुणा । अतः शेषा गुणाः सर्वे मता एकैकवृत्तयः ।
बुद्ध्यादिषु क् स्पर्शाना स्नेहः सार्वज्ञिको द्रव ।
अदृष्टभावनाशब्दा ध्वनी वैशेषिका गुणा । सख्या-
दिरपरत्वानो द्रवोऽसार्वज्ञिकस्तथा । गुरुत्ववेगौ
सामान्यगुणा एते प्रकीर्तिता । सख्यादिरपरत्वानो
द्रवत्वं स्नेह एव च । एते तु हीन्द्रियपाक्षा अथ
स्पर्शान्तरकाः । याज्ञैकैकेन्द्रियपाक्षा, गुरुत्वादृष्ट-
भावना । अतोन्द्रिया, विभूतान्त ये स्पर्शवैशेषिका
गुणा । अकारणगुणोत्पन्ना एते तु परिकीर्तिता ।

अपाकजास्तु स्पर्शाना द्रवत्वञ्च तथाविधम् । स्नेह-
वेगगुरुत्वैकवृत्तपरिमाणकम् । स्थितिस्थापक इत्येते
स्तुः कारणगुणोद्भवा । संयोगश्च विभागश्च वेगश्चैते
तु कर्मजा । स्पर्शान्तरपरिमाणैकवृत्तस्नेहश्चैते ।
भवेदसमवायित्वं, मय वैशेषिके गुणे । व्यात्मनः स्पर्श-
मिच्छत्वं, स्पर्शस्पर्शगुरुत्वयो । वेगोऽपि च द्रवत्वे च
संयोगाद्विद्ये तथा । द्विष्टव कारणत्व, स्यादथ प्रादे-
यिको भवेत् । वैशेषिको विभुगुणः संयोगाद्विद्ये
तथा” ।

एते च गुणा द्रव्यमिच्छा गन्धशब्दे २५२४० दर्शिते उप-
स्कारवृत्तिपात्रे स्पष्टवृत्ता । तद्विच्छा अपि ते द्रव्याधीना
इति वैशेषिकादय आह । वेदान्तिकादयस्तु द्रव्यामिच्छा एव
गुणा इति मन्यन्ते यथाह शांभाः “वैशेषिकास्तन्मार्थ-
भूतान् पट् पदार्थान् द्रव्यगुणकर्मसामान्यवैशेषिकसमवा-
याख्यानत्यन्तमिच्छान् भिन्नलक्षणान्भ्युपगच्छन्ति यथा
मनुष्योऽश्वः शय इति । तथात्वमभ्युपगम्य तद्विरुद्ध
द्रव्याधीनत्वं शेषाणामभ्युपगच्छन्ति । तद्योपपद्यते कथं
यथाह शोके शयकुशपलाशप्रभृतीनामत्यन्तमिच्छानां सतः
नैवेतरैराधीनत्वं भवति एव द्रव्यादीनामत्यन्तमिच्छानां
नैव द्रव्याधीनत्वं गुणादीनां भवितुमर्हति । अथ च
भवति द्रव्याधीनत्वं गुणादीनाम् । ततो द्रव्यभावे
भावात् द्रव्याभावे चाभावात् द्रव्यमेव संस्थानादिभेदाद-
नेकशब्दप्रत्ययभाग् भवति । यथा देवदत्त एकएव सप्तवस्या-
न्तरयोगादनेकशब्दप्रत्ययभाग् भवति तद्वत् तथाच त
साक्षाद्विज्ञानप्रसङ्गः स्वविज्ञानविरोधश्चापद्येयाताम् ।
नन्यत्रान्तरन्यस्यापि सतोभूतसंस्थानधीनत्वं दृश्यते, सत्त्वं
दृश्यते भेदप्रतीतेस्तु तत्त्वान्निष्ठमयोरन्यत्वं निश्चीयते इह
तु शुक्ल कम्बुचोरोहिणी चेत्तुर्नीलस्यत्वमिति द्रव्यस्यैव
तस्य तस्य तेन विशेषेण प्रतीयमानत्वाच्चैव द्रव्यगुणयो-
रनिष्ठमयोरिव भेदप्रतीतिरिति ।” इतः परं भाष्यम्
अयुतसिद्धशब्दे २४५ ४० दर्शितम् । तत्र च द्रव्याभि-
क्षत्वं गुणादीनास्तत्त्वं ।

शां०प्रव० भा० समवायनिराकरणेयैव गुणादीना द्रव्या-
भिक्षत्त्वसिद्धं यथा

“कादाचित्कविभागे सत्त्वे च सम्बन्धः सिध्यति
अन्यथा वक्ष्यमाणरीत्या स्वरूपेणैवोपपत्तौ सम्बन्ध-
कल्पनामवकाशात् । स च कादाचित्को विभागो न
सम्बन्धनित्यत्वे सम्भवति । अतः सम्बन्धपाहकमभावे

च ते प्रायेण उक्ता वक्ष्यन्ते च १३भीमसेने ज्ञेयं ३१। त्वत्-
सख्यायाश्च सत्ये निविशते इत्यस्यायमर्थः । सत्यं द्रव्यम् ।
सत्य एव निविशते इति सावधारणम् । तेन स सत्ता
व्यावर्त्तते । सत्ता हि न केवलं द्रव्ये वर्त्तते
किन्तु द्रव्यगुणकर्मसु । ननु द्रव्य एव द्रव्यत्वं वर्त्तते
इति तत्त्वतिव्याप्तिरतस्याह अयमेति । असम्बन्धो
भवतीत्यर्थः । अर्थात् द्रव्ये यथा पीततायाः ज्ञातायाः
फलदेर्भोगतापैति नैव द्रव्यत्वं द्रव्यादपैति । एव-
मपि गोत्वं गोपु वर्त्तते अन्नादावसम्बद्धम् तत्त्वति-
व्याप्तिरतस्याह पृथग्जातिषु दृश्यते इति । गोत्वं
हि द्रव्यत्वात्मान्तरनामाकातिषु न दृश्यते गुणस्तु दृश्यते
यथा अन्ने नीलता घटा लव्यादिवर्णं वा दृश्यते । तेन
पञ्चाङ्गेन सकलजातेष्वप्यन्नेदः । एव तर्हि कर्म द्रव्ये
वर्त्तते ततोऽपैति, पृथग्जातिषु दृश्यते चेति तत्त्वति-
व्याप्तिरतस्याह आघेयसाक्षिवाजचेति । उत्पत्त्यादुत्प-
त्त्यादासमानाधिकरणजातिमान् इत्यर्थः । ततोत्पादो
यथा घटादेः पाकजो रूपादिः । साक्षियाज्ज अतुत्पादो
यथा आकाशादेर्बहुत्वादिः । क्रिया तु सर्वायुत्पादौ च
न कापि भिद्येति तस्या भिन्नत्वसामानाधिकरण्या-
भावात् गुणत्वाभावात् । एवमपि द्रव्यस्य गुणत्वापत्ति-
अवयविद्रव्यं हि अवयवद्रव्येषु निविशते, असम्ब-
न्धकारणसंयोनिरुक्तौ च स्वयं विनाशात्ततोऽपैति भि-
न्नजातीयेषु च हस्तपादादिषु दृश्यते । तस्य द्विविधं न
वति नित्यानित्यभेदेन निरवयवस्यात्मपरमात्मादेर्नित्य-
त्वादन्यविद्रव्यस्य तु घटादेरनित्यत्वादतस्याह असत्त्व-
प्रतिरिति । अद्रव्यसामान्यं द्रव्यमिदं इति यावत् ।
वैशेषिकमतप्रसिद्धगुणभेदसप्तपादिक कणादस्मृतदृष्ट्यो-
क्तं यथा

रूपरसगन्धस्पर्शः सङ्ख्या परिमाणानि पृथक्त्वं
संयोगविभागौ परत्वापरत्वे मुख्यं सूक्ष्मं च दृक्काहेनौ
प्रयत्नाच्च गुणाः ॥७८॥ ।

“गुणत्वेन रूपेण गुणानां सर्वद्रव्यान्वितत्वं द्रव्याभिव्य-
क्तत्वं द्रव्याभिव्यक्तत्वञ्चेति द्रव्यानन्तरं गुणानासद्भे-
दविभागश्चाह रूपेत्वादि चकारेण गुणत्वद्रव्यत्वे हस्तस्कार-
अन्नाघर्षभेदान् सप्तज्ञेयति ते हि प्रसिद्धगुणमात्रा एवेति
कण्डतो नोक्ता । गुणत्वज्ञातीया यथास्थानं सप्तपतः
स्वरूपतश्च यस्याति तत्त्वं रूपरसगन्धस्पर्शानां समानकाशीन
रूपरसगन्धस्पर्शसामानाधिकरण्यं नास्तीति सूत्रमार्थं

समासः । सङ्ख्यापरिमाणयोस्तु समानकाशीनसङ्ख्या-
परिमाणसामानाधिकरण्यसूत्रनायासमासो बहुवचन
निर्देशश्च यद्यप्येकत्वसमाधिकरण्यं नैकत्वान्तरं न वा
अहत्त्वदीर्घत्वसमानाधिकरण्यं अहत्त्वदीर्घत्वान्तरं तथापि
द्विजातीयपरिमाणयोः सामानाधिकरण्यसूत्रेणैव ।
पृथक्त्वञ्च यद्यपि द्विपृथक्त्वादिसमानाधिकरण्यं, तेन
सङ्ख्यावद्वक्तृत्वेनैव निर्द्देश्यमर्हति तथाप्यवधिव्यङ्ग्यत्व-
लक्षणे सङ्ख्यातो वैधर्म्यं सूचयितुमेकवचननिर्द्देशः ।
संयोगविभागयोर्द्वयोरप्येककर्मजन्यत्वसूत्रेणैव द्विवचन,
परत्वापरत्वयोरन्योन्यान्वयनिरूप्यतया दिक्काहेनिरूप-
विशेषसूत्रेणैव द्विवचन, बुद्धीनां विद्यादिभेदेन
साङ्ख्याभिमतेकमात्रबुद्धिनिराकरणसूत्रेणैव बहुवचन,
सूक्ष्मदुःखयोर्द्वयोरपि भोगत्वावच्छेदौक्यकारणजनकत्वम्
अविशेषेण चादौक्यकारणकत्वं सूत्रस्यापि दुःखत्वेन भाव-
नञ्च स्थापयितुं द्विवचनम् । दृक्काहेनयोर्द्वयोरपि प्रदक्षि-
प्रति कारणत्वसूत्रेणैव द्विवचनं प्रयत्नानां विहितनिष्-
होचराणां दशविधानां स्पष्टहेतुत्व, दशविधानाञ्च पाप-
हेतुत्वमभिसम्वायं बहुवचनमित्युच्यते । यथा रूप-
रसगन्धस्पर्शानां भौतिकेन्द्रियव्यवस्थाहेतुत्वज्ञापनार्थं
पाकजद्रव्याव्यवस्थापनार्थं वा ते समस्योक्ता सङ्ख्यायां
द्वित्वबहुत्वादौ विप्रतिपत्तिरिति तद्विराकरणसूत्रेणैव
बहुत्वेनाभिधानं पृथक्त्वे तु सङ्ख्यावद्वक्तृत्वेनैवास्यापि
बहुत्वमिति सूत्रमार्थावधिज्ञानव्यङ्ग्यमीयत्वं सङ्ख्यातो
वैधर्म्यमिति सूत्रेणैव द्विवचनम् । परिभाषे तु
दीर्घत्वसूत्रस्यादिप्रतिपत्तिरिवासाय बहुवचनम् । संयोग
विभागयोरन्योन्याविरोधज्ञापनाय द्विवचनं, परत्वापरत्व-
योर्द्वैशिकसाक्षिकभेदेन भिन्नजातीत्वसम्भवेन चतुर्हापसौ
गुणविभागौ न्यूनं स्यात् इति तत्त्वापि द्विवचनमित्या-
द्युच्यते ॥ ७८ ॥ सतिः ।

“द्रव्यान्वयगुणवान् संयोगविभागोऽकारणजनमेव इति
गुणकत्वम्” ॥७९॥

“द्रव्यमाचरितं यौचमस्येति द्रव्यान्वयी एतत्त्व द्रव्योऽपि
गतमतं चाह अगुणवानिति तथापि कर्मव्यतिव्याप्तिरि-
त्यत आह संयोगविभागोऽकारणश्च तथापि संयोगविभाग-
चर्माघर्षभेदानादीनामसङ्ख्यात्वादौ उक्तमनेन इति
अज्ञानमेव इत्यनन्तरं गुण इति पूर्वोक्तं संयोगविभा-
गोऽननेन सन् कारणं यो न भवति स गुण इत्यर्थः ।

संयोगविभागादीनां संयोगविभागौ प्रति सापेक्षत्वात्
नित्यवृत्तिनित्यवृत्तिसत्तासाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वं गुणत्वं च
योगविभागो मिलितौ प्रति समवायिकारणत्वासमवायिका-
रणत्वरहिते सामान्यवति यत् कारणत्वं तद्गुणत्वाभिव्य-
ञ्जकं, संयोगविभागयोः प्रत्येकमेव संयोगविभागकारण-
कत्वं न मिलितयोः, धर्माधर्मैश्चरत्तानादीनां द्वयोर्निमित्त-
कारणत्वमात्रं न समवायिकारणत्वं नाप्यसमवायिका-
रणत्वमिति तेषां संप्रह, यदा संयोगविभागसमवायित्वा-
समवायिकारणत्वगुणत्वं सामान्यसमानाधिकरणं गुण-
त्वव्यञ्जकं सामान्यवत्पे सति कर्मान्वत्त्वे च सत्यगुणवत्त्व-
मेव वा गुणत्वव्यञ्जकम् ॥” उप० वृत्ति

“नित्यवृत्तिनित्यवृत्तिसत्तासाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वं गुणत्वं
समवायिकारणावृत्तिनित्यवृत्तिसत्तासाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वं
वा असमवायिकारणावृत्तिनित्यवृत्तिसत्तासाक्षाद्व्याप्यजाति-
मत्त्वं वा कार्यासमानाधिकरणकर्मावृत्तिजातिमत्त्वं वा”
तत्तैवीकम् । कर्मावृत्तिजाते सत्तासाक्षाद्व्याप्यत्वेऽपि नि-
त्यवृत्तित्वाभावात् द्रव्यत्वजातेस्तथात्वेऽपि नित्यवृत्ति-
नित्यवृत्तित्वाभावाच्चानिध्यामि गुणत्वजातेस्तु नित्येष्वा-
त्मादिषु यस्मान्ने नित्ये महत्त्वादौ सत्त्वात् तामादाय
लक्षणसमन्वय । व्याप्तिश्च भेदगर्भा बोध्या । तेन स-
त्ताव्याप्यत्वस्य स्फुटिस्तपि सत्येन तामादाय न द्रव्य-
कर्मणोरतिव्याप्ति ।

“तेषां मूर्त्तौर्मूर्त्तगुणत्वादिभेद भाषायास्तुतो यथा ।

“रूपं रसं स्पर्शगन्धौ परस्परपरत्यक्तम् । द्रव्यो
गुह्यं स्नेहश्च वेगो मूर्त्तगुणा ध्वनी । धर्माधर्मै-
र्भाषमा च शब्दो बुद्ध्यादयोऽपि च । एतेऽमूर्त्तगुणा
सर्वे विद्वद्भिः परिकीर्तिता । सख्यादिश्च विभागान्
उभयेण गुणो मतः । संयोगश्च विभागश्च सख्या
द्वित्यादिकास्तथा । द्विष्टयत्वादयस्तद्वदेतेऽनेकाश्रिता
गुणा । यतः शेषा गुणाः सर्वे मता एकैकवृत्तयः ।
बुद्ध्यादिष्टकं स्पर्शांस्ते स्नेहः सविज्ञिको द्रव ।
व्यवहारभावनायन्ता ध्वनी वैशेषिका गुणा । सख्या-
दिरपरत्वान्तो द्रव्योऽसविज्ञिकस्तथा । गुह्यवेगौ
सामान्यगुणा एते प्रकीर्तिता । सख्यादिरपरत्वान्तो
द्रव्यं स्नेह एव च । एते तु द्वीन्द्रियवाद्या अपि
स्पर्शान्शब्दाः । यादौ कैकेन्द्रियवाद्या, गुह्यव्यवहा-
रभाषा । अतोन्द्रिया, विभूतान्त ये स्नेहवैशेषिका
गुणा । व्यवहारगुणोत्पत्त्या एते तु परिकीर्तिता ।

अपाकजास्तु स्पर्शांस्ते द्रव्यत्वं तथाविधम् । स्नेह-
वेगगुह्यैकवृत्तयस्तपरिमाणकम् । स्थितिस्थापक इत्येते
स्य कारणगुणोद्भवाः । संयोगश्च विभागश्च वेगश्चैते
तु कर्मजा । स्पर्शान्परिमाणैकवृत्तयस्तद्वदेते ।
भवेदसमवायित्वं, मय वैशेषिके गुणे । व्याप्त्यनः स्पर्श-
मिच्छत्, स्पर्शस्पर्शगुणयोः । वेगोऽपि च द्रव्ये च
संयोगाद्विद्ये तथा । द्विधैव कारणत्वं, स्यादथ प्रादे-
शिको भवेत् । वैशेषिको विभुगुण संयोगाद्विद्य
तथा” ।

एते च गुणा द्रव्यमिच्छा गन्धशब्द ३५ २४० दर्शिते उप-
स्करवृत्तियां स्फुटस्तथा । तद्भिन्ना अपि ते द्रव्याधीना
इति वैशेषिकादयः आहुः । वेदान्तिकादयस्तु द्रव्याभिन्ना एव
गुणा इति मन्यन्ते यथाह शा० भा० “वैशेषिकास्तन्वाह-
भूतान् पट् पदार्थान् द्रव्यगुणकर्मसामान्यवशेषसमवा-
याख्यानमन्त्रमिच्छान् भिन्नलक्षणमभ्युपगच्छन्ति यथा
मनुष्योऽश्व इति । तथात्वमभ्युपगम्य तद्विरुद्ध-
द्रव्याधीनत्वं शेषाणांमभ्युपगच्छन्ति । तदुपपद्यते कथं
यथाहि लोके यश्चक्रयपलाशप्रभृतीनामन्त्रमिच्छानां सतः
नैवेतरेतराधीनत्वं भवति एव द्रव्यादीनामन्त्रमन्त्रमिच्छानां
नैव द्रव्याधीनत्वं गुणादीनां भविष्यमर्हति । अथ च
भवति द्रव्याधीनत्वं गुणादीनाम् । ततो द्रव्यभावे
भावात् द्रव्याभावे चाभावात् द्रव्यमेव संख्यानादिभेदाद-
नेकशब्दप्रत्ययभागं भवति । यथा देवदत्त एकएव सत्त्वव्या-
नरयोगादनेकशब्दप्रत्ययभागं भवति तद्वत् तथासत-
साक्षुःसिद्धान्तप्रसक्तं स्तुतिज्ञानविरोधस्यापद्येयाताम् ।
मन्त्रमन्त्रेणैवस्यापि सतोभूतस्यान्यधीनत्वं दृश्यते, सत्त्वं
दृश्यते भेदमतीतेस्तु तन्नामिधूमयोरन्वयत्वं निश्चीयते इह
तु शुक्लकम्बुसोरोहिणी चेतुर्नीलसत्यलमिति द्रव्यस्यैव
तस्य तस्य तेन पित्रेण प्रतीयमानत्वाच्चैव द्रव्यगुणयो-
रनिधूमयोरिव भेदमतीतिरिति ।” इतः परं भाष्यम्
अयुतसिद्ध्यन्ते १४५ पृ० दर्शितम् । तत्र च द्रव्याभि-
न्नत्वं गुणादीनास्तुम् ।

शा० प्रब० भा० समवायनिराकरणेयैव गुणादीनां द्रव्या-
भिन्नत्वमुक्तं यथा

“कादाचित्कविभागे सत्येव सम्बन्धं सिध्यति
कल्पया वक्ष्यमाणरीत्या कल्पेयैवोपपत्तौ सम्बन्ध-
कल्पमानवकायात् । स च कादाचित्को विभागो न
सम्बन्धनित्यत्वे सम्भवति । अतः सम्बन्धवादाहकमभावे

नैव बाधाय मित्यः सम्भवः । नन्वेवं नित्ययोगुत्पत्तौ-
पि नोर्नित्य समवायो नोपपद्येत तत्राह" भा० भा०
"न समवायोऽपि प्रमाणाभावात्" चा० सू० ।" मनु
वैगिष्ट्रमस्य च विगिष्ट्रद्वयगतपक्षिण प्रमाणा
तत्राह" भा० । "उभयस्याप्यवधारिज्ञेन प्रत्यक्षगतमात्र
वा" सू० । "उभयस्यापि वैगिष्ट्रमस्य च तदुत्पत्तौ च
स्वरूपेणैवाम्यवधारिज्ञेन तदुभय समवाये प्रमाणापि
त्यर्थः । अथ भावः । यथा समवायवैगिष्ट्रद्वय
तत्स्वरूपेणैवैवेत्येवमस्याभ्यासिदिति तत्र प्रत्यक्षानुमाने
अवधारिज्ञे । एव गुणगुणितभूतानां विगिष्ट्रद्वयवि
गुणादिव्यवधारिज्ञेनैवेत्येवताम् । एतत्तत्रापि प्रत्यक्षानुमाने
अवधारिज्ञे इति । नन्वेवं संयोगोऽपि न सिद्धति भूत
लादी पटादिप्रत्यक्षानां स्वरूपेणैवाम्यवधारिज्ञेरिति
चेत्तु वियोगकालेऽपि भूतत्वपटयो स्वरूपतादृश्यत्वेन
विगिष्ट्रद्वयमस्यत्वात् । समवायस्य च समवेतस्य
कदापि स्वाययवियोगो नास्तीति नाथ दोषः । कथि
तु तादात्म्यसम्बन्धेनाथ समवायस्यावधारिज्ञेनाह
तत्र मन्त्रालभेदात् । तादात्म्यं छात्र नामन्यत्र
वक्ष्यम् गुणवियोगेऽपि गुणितत्वात् वैगिष्ट्रा
प्रत्यक्षाश्च । किन्तु भेदाभेदवृत्तिनियामक सम्बन्धविशेष
एवावस्था यक्ष्यः । तथाच तस्य समवाय इति वा
तादात्म्यमिति वा नाममात्र भिन्नम् सम्बन्धित्वमिति
रिक्तः सम्बन्धस्तु सिद्ध एवेति । यद्वि च तादात्म्य
स्वरूपमेषोच्यते तदाप्याभिरपि तदेवोक्तमिति मन्त्राल-
भेद इति" ।

"सङ्गतोऽस्त्वस्मिन् ज्ञातो गुणद्वयक्रियाय च" इत्युक्ते
शुक्लादिपदानां शुक्लादयो गुणा यत्प्रत्यक्षपटका
भयन्ति शुक्लादयो हि सिद्धवस्तुधर्मा गवादिक सजाती-
येभ्यो व्यवाच्यन्ति इति तेषां तत्पदमहसिनिमित्तत्वम् ।
सङ्ख्यमते सत्त्वादयो गुणाद्रव्यात्मका स्वरूपभूतोपादा-
नत्वात् तेषाञ्च पुरुषभोगसाधनत्वेनाङ्गत्वात् तथाच
यथाह भा० प्र० भा० ।

"सत्त्वादिभिः द्रव्यापि न वैशेषिकादिमतसिद्धा गुणा
संयोगविभागवत्त्वात् लघुत्वसत्त्वगुणादिधर्मकत्वाच्च ।
तेजस्य शास्त्रे शुक्लादौ च गुणशब्दः पुरुषोपकरणत्वात्
पुरुषपुरुषत्वनिगुणात्मकमहदादिरज्जु निरर्तितत्वाच्च म-
थुञ्जते" ।

राज्ञा नीत्यङ्गानि सन्त्रादयश्च पट यथा

"सत्त्वविषयज्ञानानि व्याप्तमात्रमेव च । द्वितीयावयव
विज्ञेया यद्गुणा मोतिरेतिनामिति" । रक्षाङ्गुणाश्च
"ये रसव्याङ्गिनो धर्मा गीर्वाण्य इवात्मनः । उक्त
कर्महेतुर्भावात् रसव्याप्तितयो गुणा इत्युक्तमे "चेत् ।
प्रमादः समवायमात्रार्थः । शास्त्रात् । अद्वैतसिद्धि
इदानीमप्युक्तं दृष्टान्तिः समवायः । इति पेट
भीमागोत्रा पाप्मा दग गुणा अत्रा " अत्रावतमिद्वान्
दग गुणावृत्ता तेषां विज्ञेयान्ताभावात् गुणावृत्ति-
माह "मात्रार्थः । प्रमादाद्व्याप्तिको न पुन-
रेव । केचित्तन्मन्त्रेण दोषव्याप्त्या परे विता । इत्ये
भक्तानि दोषान् कृत्वा च ततो दग" । काव्यः ।

गुणकृतिः गुणयति आरब्धयति गुण-लक्ष् । गुणन-
कारणे । "गुणान्तरमह गुणकेन कृत्वा" । "विशेषे
गच्छे व्येते गुणक स्वाय सवेतिहेतवे" "कीदा ।
गुणकृत्तन न० इति । गुणवर्त्तने "मम त्वेतां बाधौ गुण
कर्मपुण्येन भवत" शिवदा । २४। अत्रावतमिद्वान्
दगाभेदे । "अभिनायपिना अतिगुणकचनेहेन-
समवायाय । उदादोऽप्यव्याप्तिरुत्ता अतिरिति द्याव
कामकता" चा० । रसमन्त्रव्याप्तौ गुणकचनमित्यत्र
गुणकीर्तनमिति पठित्वा "विद्वत्काशीनानाविषयक
प्रमाणाकर्म" गुणकीर्तनमिति लक्षयित्वा "सर्वत्र कर्म-
सम्पत्तौ वीक्ष्यम् रसवीक्ष्यम् । तस्या केचित्त-
त्वात्पसमय समयः सखे ।" इत्युदाहृतं तेन गुण-
कीर्तनमप्यत्र ।

गुणकर्मन् न० कर्मन् । १। अत्रावतमिद्वान् कर्मन्पि कर्मन्पो-
ऽममानत्वञ्च द्विकर्मकत्वात्पटकाप्रधानक्रियानि
तत्त्वम् । "कर्मकर्मन्पो कति" चा० "गुणकर्मन्पि
वेद्यते" गतिः । "नेतावयव स्रुज स्रुजस्य वा" अत्र
गमनासुक्तव्यापारोपयत्यर्थकद्वयविशेषोभूतगतौ सुप्त-
स्यान्वितत्वेन गुणकर्मत्वम् । "गुणावृत्तिवत्त्वादिद्वय
रूपावाम् कर्मन् । सत्त्वादिद्वयरूपजन्येऽर्थभेदे च तानि
च कर्मन्पि चा० का० उक्तानि यथा ।

"सत्त्व स्रुज प्रकायकमिद्वयपटकात्तत्त्वञ्च स्रुज ।
गुण वरत्त्वमेव तत्र प्रदीपवत्त्वार्थतोऽस्ति ।" सत्त्व
मेव स्रुज प्रकायकमिद्वय सत्त्वावाम्, तत्र कार्य-
द्वयमेव हेतुधर्मोत्पादक गौरवप्रतिद्वय यतोऽन्ते-
रुत्तुत्त्वञ्च भवति तदेव सत्त्वञ्च सत्त्वचित्तिवत्त्वमेव
हेतुर्वथा वायो । एव करत्वात् इतिपटुत्वेऽह

गुणकेशो स्त्री मातलिकन्यायाम् 'मतस्तिदगराजस्य मात
स्त्रिर्नाम सारथि । तस्य चैका कुले कन्या रूपतो चो-
कविश्रुता । गुणकेशोति विख्याता नाम्ना सा देवसन्नि-
भा' भा० उ० ८६ ख० । तस्याचार्यकनागपौत्रेण
सुसुखनागेन विवाहकथा च १०१ ख० उक्ता तत एवावसेया ।

गुणरुद्रा लि० यङ-पञ्चार्थे कप् इत० । गुणरुद्रपातिनि ।
गुणगौरी स्त्री गुणेन गौरी शुद्धा गौरीव वा । १ गुणै
शुद्धायां २ गुणः पार्वतीशुद्धायां च । 'अष्टतगिर गुण-
गौरि । मा लया माम्' भावः ।

गुणधामिन् लि० गुण गृह्णाति यङ-णिनि । गुणय-
हीतरि स्त्रिया ङीप् । एतत् गुणधाङ्कोऽप्यत्र । 'गुण-
वन्तोऽपि सीदन्ति न गुणधाङ्को यदि' उक्तः ।

गुणाङ्ग लि० गुण जानाति घ्रा-क इत० गुणघातरि 'गु-
णिनि गुणघो रभते' हितो० ।

गुणधर्म पु० 'यो गुणेन प्रभञ्जेत गुणधर्मं स उच्यते' इत्युक्ते
मूर्ध्निभक्तस्य प्रजापालनादिधर्मे ।

गुणनिका स्त्री गुण-आधेदने भावे युच् स्त्रादे क ।
१ आध्यासे निधयार्थं पाठ्यपठ्यस्य पुन पुनरुच्योचने,
"हेतु परिचयस्यैव" वक्तुं गुणनिकैव सा" भावः ।
२ श्रुत्ये, श्रुत्ये, सदि० । ३ भगवायासु 'दरिद्राणां चिन्ता-
मण्यगुणनिका' आनन्दसहृदि ।

गुणनिधि पु० गुणानिधीयन्ते आस्मिन् नि+धा-आधारे कि
इत० । १ गुणाधारे कस्मिन्ननगरवासियसदत्तदी' कर्ताद्विज-
उत्वे 'आधीत्यु' कास्मिन्ननगरे सोमराजिज्जलोद्भव ।
दीक्षितो यक्षदत्ताख्यो यक्षविद्याविशारदः । तस्य पुत्रो
गुणनिधिरुद्रविश्वसमाकृति' काशी० ११ ख० । स आ-
त्यन्तदूताद्यासङ्गेन दुर्द्धततया पित्रा त्यक्त इतस्ततोऽटन्
अज्ञातामेव शिवचतुर्दशाष्टपौत्र्यं रात्रौ शैवकृतशिवकिङ्का
चैना'दकं ब्रह्मा सुप्तेषु तदर्पकेषु शिवनिर्माख्यहरणायोप
चक्राम तत्र काले च शिववन्द्ये पूर्वप्रसूतितप्रदीपे निर्वा
यमायतां प्राप्ते क्षपण्डरूपव्यस्यस्य दर्शनार्थं स्वपक्ष
अण्डेन तस्य दीपसोदीपनं कृत्वा शिवनैवेद्यासु 'हस्तु'
सारभे आस्मिन्नेव काले शिवोपासकानां निद्रापगमे-
तैस्त्राक्षरानो गुणनिधिरुद्रं तत्र प्रसङ्गेन शिवरात्रि-
दिनोपवासजेन शिवार्चार्चदर्शनजेन शिववन्द्यदोपोदीपनजेन
च पुष्पेभ्यः कैलास जगाम भोगवासने कलिङ्गदेशाधिपस्य ।
लेभे पूर्ववक्त्रारवमात् शिवभक्तो मादुर्भावे शिवाराधनेन
कुन्दरदनी प्राण्य इति तत्तत्प्रकाशयेत् । विस्मरस्य

तत्र दृश्य ।

[कायाननुशीलने लि० ।

गुणनी स्त्री गुणतेऽनया गुण-लुप् ङीप् । गुणनि
गुणनीय पु० गुण-करणे ङगीयर् । १ अर्थासे हारा० ।
कर्म्मणि ङगीयर् । २ गुणितव्ये लि० ।

गुणपदी स्त्री गुणो गुणितौ पादापस्या कुम्भपद्या०
अन्यसोपो ङीप् च । गुणितपादायां स्त्रियाम् ।

गुणप्रहृष्ट पु० गुणै सत्त्वादिभि प्रहृष्ट । सकाररूपहृष्ट-
शाखादौ 'अथसोर्द्ध' च प्रहृष्टाकस्य शाखा गुणप्रहृष्टा
विषयप्रबाला" गीता ।

गुणभृत् लि० गुण निर्भर्त्ति, अधिष्ठात्येन वा निर्भर्त्ति का
अयति भृ-क्रिप् । १ गुणधारिण २ गुणाधिष्ठातरि
परमेष्ठरे पु० । 'गुणभृद्गुणो मज्जान्' विष्णुस० ।
"सृष्टिस्थितिप्रलयकर्म्मसंघट्टात्त्वात् गुणभृत्" भा० ।

गुणभृत् श पु० इत० । गुणभावे हारा० ।

गुणमय लि० गुणात्मक गुणप्रचुरो वा गुण+तादात्म्ये
प्राचुर्ये वा मयट् । १ गुणात्मके 'तया बद्धमनश्चक्षु
पार्श्वगुणमयैस्तदा' भा आ० १७१ ख० । एतेगुण
मयैर्भावै" गीता । स्त्रियां ङीप् 'दैवी ह्येषा गुणमयी
मम माया इत्यस्या" गीता । २ गुणाढ्ये च ।

गुणालयनी स्त्री गुणा गुणनिर्माता पट्टा सीयन्तेऽस्मात्
सी-आधारे ल्युट् ङीप् । १ पट्टमण्डपे (तावु) इकापुष ।
स्त्राये क । कृत इत्यस् । गुणलयिका । तत्प्राये हेम

गुणवचन पु० गुणवृत्तयाम् वच-कर्त्तरि भूते ल्यु । गुणवृत्त्य
वाचके गुणादौ शब्दे । 'वातो गुणवचनस्य' पा । तत्र
विशेषणतया गुणवचनानामेव तथात्वं तेन गुणवाच
कत्वे सति गुणवाचकत्वं गुणवचनत्वम् । ततो ब्रह्मादिप-
दानामेव तथात्वम् रूपादिपदानान्तु केवलगुणवाचकत्वं तु
न गुणवचनत्वमिति बोध्यम् । गुणवृत्तयाम् इति भूत एव
ल्युट् तेन यदा कदाचिद्गुणवाचकत्वे सति इदानीं गुण-
वचनत्वमिति शेषः 'अतोया तत् कृतार्थेन गुणवचनेन' पा ।
"गुणवाचकं ममात्र तेन शङ्कुलाखण्ड इत्यादिदाहृतौ
अण्डनस्य क्रियारूपत्वेऽपि नासङ्कतिः" "गुणवचनमा-
हृषादिभ्यः घञ्" पा० । अत्र विशेषणमात्रपरम् गुण-
वचनं पाहृजम् तेन अहस्य भाव आहृजम् इति वैशि-
ष्ट्यमत्यादि' सिद्धि "आकादौ गुणवचनदेव" पा० अत्रापि
विशेषणतयैव गुणवाचनं द्रव्यपरत्वे इत्यनीयसुप्तौ
न गुणपरत्वे इत्याकदे स्थितम् "प्रकारे गुणवचनस्य"
पा० इत्यम् । पट्टप्रकार पट्टपट्टः इत्यादि ।

गुणवचनगट्टे परे विस्मृतादीनामाद्युदात्तता विस्मृ-
कटुकम्” सि०कौ० एवम् । गुणवाचकोऽप्यत्र ।
गुणवत् लि० गुणोऽस्यस्य मत्तम् मस्य वः । गुणाद्रे “गुण-
वन्तोऽपि सोदन्ति न गुणपाङ्क्तो यदि” उद्धट् । “सर्वत्र
गुणवद्दानम्” अतिः स्त्रिया ङीप् । यदुपगमसुनामस्य
२दौहित्रे पु० शतवृक्ष्यायां स्त्री । “वज्रनाभस्य तनय
सुनाभो नाम विवृत । इहिवृक्ष्यञ्च न्यते । तस्य रूप-
गुणान्वितम् । एका चन्द्रवती नाम्ना गुणवत्तय चापरा”
हरिव० १५१ अ० । “गुणयत्पि पुत्रश्च गुणवन्मज्जीजनत्”
हरिव० १५५ अ० । इत्यप्सरोभेदे स्त्री । “घटम्बुषा
गुणवतो स्तूषकेयी कलापतो” काशी० ६ अ० ।
गुणवाद् पु० गुणस्य अङ्गस्य वाट । अर्धवाद्भेदे तथाहि अर्ध-
यादो विध्यसमभिव्याहृतवाक्यरूप सोऽपि द्विविधः “गु-
णपादो विरोधे व्यादनुवादोऽपधारिते । भूतार्थवादतद्गाना
वर्णवादस्तिधासत” इति भट्टका० । अयमर्थं विरोधे विरो-
धप्रविशेषणयो सामानाधिकरण्येनान्वयविरोधे गुणपाट
अङ्गकथनरूपत्वात् यथा यजनान्न प्रस्तर इति अत्र
हि प्रस्तरः क्रयसृष्टिः तस्य यजमानेऽभेदान्वयवाधात्
यजमानस्य क्रयसृष्टिवारचरूपपाङ्गवादरूपत्वात् गुणवाद ।
अपधारिते प्रमाणान्तरसिद्धेऽर्थे यो वाद् सोऽनुवाद यथा
“अन्तरीक्षे नाग्निश्चेत्यत्र” “अग्निर्हिमस्य भेषजम्” इत्यादि
च, अन्तरीक्षे अग्निश्चेत्यस्यासम्भवेन तदभावस्य, अग्नेर्हि-
मनाशकत्वस्य च लौकिकप्रमाणसिद्धत्वात् अनुवाद । तद्वा-
नो तयोर्विरोधावधारणयोरभावे भूतार्थवाद । “इन्द्रो हव-
मङ्गित्यादि” सोऽपि द्विविधः स्तुत्यर्थवादो निन्दार्थवादश्च ।
“सन्वप्रासपासते ये ह सतत सशितव्रता । विभूतपापास्तो
यानि ब्रह्मलोकवनामयमिन्द्रादौ” स्तुत्यर्थवाद । “तेल-
स्तोमाससम्भोगो यर्वस्तेषु वै पुमान् । विष्णुसूत्रभोजन
नाम प्रयाति नरक भ्रुवम्” इत्यादौ निन्दार्थवाद इति ।
गुणविधि पु० गुणस्याङ्गस्य इत्यर्थे विधि । प्राप्तत्वाऽप्राप्तस्य वा
कर्मणोऽङ्गद्रव्यविधाने । यथा “अग्निहोत्रं जुहोति स्वर्ग-
काम” इति विधिना स्वर्गसाधनत्वेन प्राप्तत्वाग्निहोत्रादे-
रङ्ग “दत्ता जुहोतीति” वाक्येन दक्षिद्रव्यं विदधत् गुण-
विधि । यत्र च कर्म अङ्गं च मानान्तरेणाप्राप्तं
तत्प्रोभयविधानं यथाहि तस्य अङ्गरूपगुणविधानेन गुण-
विधित्वं तथा कर्मस्वरूपप्रापकत्वेन उत्पत्तिविधित्वं
चेत्युभयरूपत्वम् तदेतत् गौणाक्षिपत्यो विहतं यथा
अज्ञातार्थप्रापको वेदभागो विधि । स च प्रयोजन

वर्द्धविधानेनाऽर्थवान् । तादृशार्थं प्रमाणान्तरेणाप्राप्तं
विधत्ते । यथा “अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम” इति
विधिः प्रमाणान्तरेणाप्राप्तत्वेन प्रयोजनवद्भोमं वि-
धत्ते अग्निहोत्रेण स्वर्गं भावयेदिति वाक्यार्थबोधः ।
यत्र कर्म प्रमाणान्तरेण प्राप्तं तत्र तदुद्देशेन गुणमात्रं
विधत्ते । यथा “दत्ता जुहोति” इत्यत्र होमस्य “अग्निहोत्रं
जुहुयात्” इत्यनेन प्राप्तत्वाद्भोमोद्देशेन दक्षिमात्रविधानं
दत्ता होम भावयेदिति । यत्र त्वभयमप्राप्तं, तत्र विशिष्ट
विधत्ते । यथा “सोमेन यजेत” इत्यत्र सोमद्रव्ययागयो-
रप्राप्तत्वात् सोमविशिष्टयागविधानम् । सोमपदे मत्वर्थ-
लक्षण्याया सोमवता यागेनेन भावयेदिति वाक्यार्थ
बोधः । न चोभयविधाने वाक्यभेदः, प्रत्येकसमयस्या-
विधानात् किन्तु विशिष्टस्यैकस्यैव विधानात् । न
च “ज्योतिषोमेन स्वर्गकामोयजेतेति” प्राप्त्यागोद्देशेन
सोमरूपगुणविधानमेवास्तु सोमेन याग भावयेदिति,
किं मत्वर्थलक्षणेति वाच्यम् । तस्याधिकारविधित्वे-
नोत्पत्तिविधित्वासम्भवात् । ननु “उद्दिदा यजेत पशु-
काम” इत्यस्यैव ज्योतिषोमेन इत्यस्याप्युत्पत्त्यधिकार-
विधित्वमस्त्विति चेन्न दृष्टान्ते उत्पत्तिवाक्यान्तरा-
भावेनान्यथातुपपत्त्या तथात्वाच्चक्यात् । किञ्च ज्यो-
तिषोमेनेत्यलोभयविधित्वे तेनैव यागस्य फलसम्बन्धश्च
बोधनीय इति सुवदोवाक्यभेदसद्वार सोमपदे मत्वर्थ-
लक्षण्याया विशिष्टविधानम् । अधिक विधिगट्टे वक्ष्यते ।
उभयविधाने अन्यदुदाहरणं तत्त्वबोधिण्यां दर्शितं यथा
“प्रथमस्य चतुर्थे” “वाजपेयेन साराज्यकामोयजे-
तेति” तत्र वाजपेयशब्देन वाजमस्य मेयं सूत्रादीति ।
तत्र तत्तद्यागमनूय वाजपेयद्रव्यरूपोऽगुणो विधीयते, किं
या वाजपेयनामा यागविशेषोऽनेन विधीयत इति सशयं
तत्र विशिष्टयागान्तरकल्पने गौरवादङ्गसारात्मकं द्रव्यद्रव्य
गुणो विधीयते अथ गुणविधित्वे वाजपेयकरचक
यागेन साराज्यं कुर्यादिति यागे वाजपेयकर-
णत्वेन वाजपेयसाध्यत्वसाराज्यसाधनत्वयोर्विद्वयोरेक
ज्ञानविषयत्वानभ्युपगमात् वाजपेयगुणवता यागेन
साराज्यं भावयेदिति मत्वर्थलक्षणा प्रसज्येतेतिवाच्यं
सकटुञ्जितस्य यजेतेत्यस्य तन्त्रेणोभयत्वान्नयाङ्गीकारात्
वाजपेयेन द्रव्येण साराज्याय यागं कुर्यादित्यर्थभावाच्च
मत्वर्थलक्षणा । तथाच सूत्रं “नामधेये गुणाश्रुते स्याद्वि-
धानमिति चेदिति” (जैमि० १।४।८ ।) प्राप्ते ब्रूयः यजे

फलं द्रव्यं च उभयत्र सम्बन्धाङ्गीकारे विरुद्धं त्रिकद्वय
जापद्यते । तथा हि उपादेयत्व गुणत्व विधेयत्व-
स्येत्येक त्रिकम् उद्देश्यत्वसमुपादात्व सप्त्यत्वस्येत्यपरं
त्रिकं तत्रोद्देश्यत्वादयस्त्रय स्माराव्यफलनिष्ठा वर्मा ।
उपादेयत्वादयस्त्रय साधनीभूतयागनिष्ठा वर्मा ।
फलसहितस्य यागसोपादानात् फलमनूद्य यागस्य विधा-
नात् फलस्य च साध्यतया सप्त्यत्वात् यागस्य साधन-
त्वेनोपसङ्गनन्तात् तदेव च गुणत्वम् । यत्न उपादेय-
त्वोद्देश्यत्वयोः, गुणत्वसप्त्यत्वयोरनुपादात्वविधेयत्वयोर्वि-
रोध इति त्रिकद्वय विरुद्धम् । तथाचैवेनेकदा तादृश
विरुद्धोभययोर्वैयर्थ्यं नाङ्गीक्रियत इति भावः । अथ
मा भूतन्त्रेण सम्बन्ध यजेतेत्यपह्नेयं पृथक् फलं द्रव्ये-
चाम्य स्वीक्रियतामिति चेन्न अतुल्यकल्पने वाक्येय
द्रव्येण यजेत यागं कृत्यात् स्माराव्याय यजेत यागेन
स्माराव्यं भावयेदिति वाक्यभेदापत्तेः । तस्माद्वाक्येय
शब्दो न द्रव्यवाचकः अपि तु यागनामधेयमिति । इत्य-
श्चातुल्यकल्पने, वाक्यभेदरूपगौरव दोष इत्यतुल्यक-
विकरणसिद्धान्तः । यत्न चातुल्यकल्पने विशेषप्रमाण-
मस्ति तत्र प्रामाणिकत्वात् तत्कल्पने गौरवं न दोषायेति
ध्येयम् ।

उभयत्र च द्रव्यमात्रगुणविधाननिराकरणम् प्रयो-
ज्यम् । कश्चित् गुणमात्रविधानं जै० १।८।६ स्रज-
भाष्ययोर्दर्शितं यथा

“तद्गुणास्तु विधीयेरक्षविभागाद्विधानार्थं न चेदम्येन
श्रिताः” ६७०। “यथा ‘आग्नेयोऽष्टाकपातोऽभावास्त्रायां
पौर्णमास्यां चाच्युतो भवति’ इत्येवमादय आच्यन्ते
तत्र सन्देहः, किम् ‘आग्नेयोऽग्नीषोमीय’ इत्येवमादयो
गुणविधयः, कर्मनामधेयानि वा ? इति । किं तावत्
प्राप्तम् ? गुणविधौ सत्यनेको गुणो विधीयेत, अग्नि-
श्रोत्राष्टाकपाता इति, तस्माच्च गुणविधय इत्येव
प्राप्ते भूयः, तच्च कर्म, गुणाश्चास्य विधीयेरन्, अवि-
भक्ता हि ते कर्मणो विधानार्थं तद्धितान्ते शब्दे, तत्र
हि अष्टाकपातस्याग्नेयता विधीयते, स एव यव-
भाग्नेयो भवति, यद्यनये संकल्प्य दीयते, तेनायम्
अनेन प्रकारेण यागो विहितो भवति, स एव विधीय-
मानो न शक्यते सम्बन्धिनायविधाय विहित इति
यत्तुम् । तस्मात् गुणविधय, अष्टसु कपातेषु सङ्ख्यु-
पाधो मीहिमयो वा श्रोत्राश्च एव भवति, श्रोत्रयाद-

विज्ञात्वाष्टाकपात उच्यते, ‘कपातेषु अपयति’ इति
वचनात् नान्येन अपित नृहन्ति, तेनाग्निपक्षे न
वाक्यभेदो भवति, ‘न चेदम्येन श्रिताः’ यत्र पुनरम्येन
वचनेन श्रिता गुणा भवन्ति तत्र नामधेय, यथा
‘अग्निहोत्रं जुहोति ।’

गुणसृष्टिं च गुणानां नौकार्कपरस्परवृत्तां बन्धनाधार
इत्येव । नौकार्कपरदाभावाधारे कावे । (भास्कर) ।
स्वार्थे क, स इव कायति कै-क वा । तत्रार्थे अमर ।
गुणसृष्टिं स्त्री गुणेन इति । प्रत्ययमात्रसादृश्यादिगुणा-
वबन्धनेन शब्दस्य स्वार्थप्रकाशनरूपशक्तौ सप्त्यादौ,
“यस्याक्षिसमीपे मौण्डाणि स गुणस्य चक्षुरण”
कात्या० श्रौ० २०।१।१८ सूत्रे कर्क । गुणे इतिर्यस्य ।
२ गुणसामर्थ्यमिति त्रि० “मन्त्रान् मन्त्राख्यनिर्देशे निगुणे
गुणइत्ययम् । कथं चरन्ति ? इत्ययं शास्त्रात् सदसत
परे” भाग० १०८७ अ० । गुणानां सत्त्वादौना इति ।
सत्त्वादौनां श्रयणामभेदेऽपि स्त्री “परिणामतापञ्चकार-
दुःखैर्गुणविपरिभासं दुःखमेव सर्वं विवेकिनः” पात० सू० ।
तासाञ्च यथाऽन्योन्यविरोधस्य तत्स्रजभाष्यादियु-
दर्शितम् ।

“प्रत्ययप्रवृत्तिस्थितिरूपा बुद्धिगुणा परस्परानुपपन्न-
तन्मोभूत्वा शान्तं चोरं मूढं वा प्रत्ययं त्रिगुणमेवा-
रमन्ते चक्षुश्च गुणसृष्टिमिति क्षिप्रपरिणामि चित्तस्रजं
रूपातिशया इत्यतिशयाच्च परस्परं विरुध्यन्ते सामा-
न्यानि स अतिशयैः सृष्टं प्रवर्तन्ते एवमेते गुणा
इतरेतरान्वयेषोपात्तं तदुक्तदुःखमोहप्रत्यया” इति
सर्वे सर्वरूपा भवन्ति गुणप्रधानमायकृतज्ञेषु विशेष
इति तस्मात् दुःखमेव सर्वं विवेकिनः व्यासभा० ।

“प्रत्ययप्रवृत्तिस्थितिरूपबुद्धिरूपेण परिणता
गुणा सत्त्वरजस्तमांश्च परस्परानुपपन्नान् शान्त-
सुखात्मकं, चोरं दुःखात्मकं, मूढं विषादात्मकमेव प्रत्यय
सुखोपभोगरूपमपि त्रिगुणं प्रारमन्ते नच सोऽपि
तादृशरूपोऽस्य परिणाम स्थिर इत्याह चक्षुश्च
गुणसृष्टिमिति क्षिप्रपरिणामि चित्तस्रजं नाम्नेकप्रत्ययः
कथं परस्परविरुद्धशान्तचोरमूढत्वाभ्येकदा प्रतिपद्यते ?
इत्यत आह रूपातिशया इत्यतिशयाच्च परस्परं
विरुध्यन्ते सरूपात्सौ भावाः प्रवर्त्तादयो इत्ययं सुखा-
द्यास्तदिह घर्म्मणं विषयमानेनाभर्मसादृशो विरुध्यते
एव शान्तवैराग्यैश्च सुखादिभिश्च तादृशान्येव

तद्विपरीतानि विरुध्यन्ते, सावान्यानि त्वससुदाचरदू-
पाणि अतिशये ससुदाचरद्वि सहाविरोधात् प्रवर्त्तन्ते
इति । ननु गृह्योपपत्तयामि विषयसुखस्य कृत स्वाभा-
विकी दुःखतेत्यत आह एवमेव इति उपादानाभेदा-
दुपादानात्मकत्वाच्चोपादेयस्याप्यभेद इत्यर्थः । तत्किमिदा-
नीमात्यन्तिकमेव तादात्म्यं तथा च बुद्धिव्यपदेशभेदो
न कल्प्यते इत्यत आह गुणप्रधानेति सामान्यात्मना
गुणभावोऽतिशयात्मना च प्राधान्यं तस्मादुपाधित
स्वभावतश्च दुःखमेव सर्वं विवेकिन इति वाच० विवरणम्
गुणसङ्गः पु० गुणेषु गुणकार्येषु सुखदुःखादिषु सङ्गः । सुखा-
द्यासङ्गौ 'कारणं गुणसङ्गोऽस्य' गीता ।

गुणसख्यानं न० गुणा सख्यायन्तेऽनेन सम्-ख्या
करणे ल्युट् इतः । सांख्यप्रातःशब्दात् ।

गुणसम्पूटं त्रि० गुणैः सम्पूटः । गुणकार्यदेहादिस्वात्मा-
भिमानवति । 'प्रकृतेर्गुणसमूहाः सञ्जन्ते गुणकर्मसु'
गीता ।

गुणसागरः पु० गुणानां सागर इवाधारः । चतुर्थे १ म-
ह्यणि शब्दच० । २ बुद्धभेदे त्रिका० १ गुणाधारे च । शब्दक०
अस्य अन्तर्गते त्रिविधतोक्तिः प्रामादिकी सागरशब्दस्य
नियतलिङ्गत्वात् 'हृन्मत्तत्पुरुषयो' पा० सूत्रेण विशेष
विना उत्तरपदलिङ्गस्य नियमनात् ।

गुणा स्त्री गुणोऽस्यस्या अच् । १ दूषायां २ भासरोहिण्याच्च
राजनि० । तयोर्विद्धतन्तुमत्वात्तथात्वम् ।

गुणाकारः पु० इतः । १ बुद्धभेदे शब्दर० २ गुणयुक्ते च
"तपस्वभिरतस्याथ तस्य पुत्रो गुणाकारः । सत्यवान् नाम
देवर्षे !" भा० य० सावित्रिपाख्याने । गुणसागरशब्दोक्त-
हेतुना शब्दक० अस्य त्रिविधतोक्तिः प्रामादिकी ।

गुणाख्यं त्रि० गुणैराख्यं । सङ्गुणयुक्ते ।

गुणातीतं पु० गुणान् सत्त्वादिगुणवर्मांश्च सुखदुःखादीन-
तीतः । १ परमेश्वरे स्थितप्रज्ञे २ आत्मज्ञे च । गुणातीत-
ताकारणसहितं तल्लक्षणसङ्गतं गीताया यथा

"गुणनेतानतीत्य त्रीन् देही देहसङ्घपान् ।
जन्ममृत्युजरादुःखैर्विमुक्तोऽमृतमनुते । अज्ज्ञो न उवाच ।
कौर्त्तिकैस्त्रीन् गुणनेतानतीतो भवति प्रभो ! । किञ्चा-
चार कथं चैतास्त्रीन् गुणानतिवर्त्तते । श्रीमत्सना-
नुवाच । प्रज्ञाशब्दं प्रवृत्तिश्च भोऽहमेव च पाण्डव । ।
न ह्येष्टि संप्रवृत्तानि निवृत्तानि न काङ्क्षति । उदासी-
नवदासीनो गुणैर्योगं विधास्यते । गुणा वर्त्तन्ते इत्येव

योऽवतिष्ठति नेङ्गते । समदुःखसुखं स्वस्य समलोद्गाह-
काञ्चन' । तत्त्वप्रियाऽप्रियो धीरस्तुल्यनिन्द्यात्मसंस्तुति ।
मानापमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्रारिपक्षयोः । सर्वारम्भ-
परित्यागी गुणातीतः स उच्यते । भाञ्च योऽभ्यभि-
चारेण भक्तियोगेन सेवते । स गुणान् समतीत्यैतान्
'ब्रह्मभूयाय कल्पते' ।

गुणादि 'गुणादयोऽवयवा' । ("अवयववाचिन
परे गुणादयोनानोदात्ता") पा० सूत्रविहितानो-
दात्तानिप्रेषनिमित्ते १ शब्दगणे । स च गुण "गुण
अक्षर, अध्यायः सङ्गच्छन्द्स्मान्" । २ गुणकर्मजाति-
समवायविशेषाभावे 'गुणादिर्निगुणक्रिय' भाषा० ।
गुणान्वितं त्रि० इतः । १ विवेकवैराग्योपरमादिभिर्भौ-
'पादैरन्विते' "प्रक्षोणदोषाय गुणान्विताय" वेदा० शा०
२ गुणयुक्ते च । [हारा० ।

गुणिका स्त्री गुण इन् स्वार्थे क । भूमाङ्गे उच्युनदेहे
गुणितं त्रि० गुण-आच्छेदने कर्मणि क्त । १ आहृते ताडिते
पूरिते अक्षर । "इष्टकतिरष्टगुणिता व्येका दक्षिता
विभाजितेष्टेन" लीला० ।

गुणिन् त्रि० गुण+अस्त्यर्थे इनि । गुणयुक्ते "गुणिगण-
गणनारम्भे न पतति कठिनी ससम्भ्रमा यस्य" हितो० ।
गुणीभूतं त्रि० गुण+भूतः भूतः गुण+चि+भू-क्त । अ-
प्रधानीभूते "गुणीभूता गुणाः सर्वे तिष्ठन्ति हि पराक्रमे"
शा० सं० १५ अ० । चतुर्थे कृतादित्वात् सप्तमि उक्तार्थत्वात्
ततो न चि । तेन गुणभूतोऽयत्नः । "गुणभूतैरययवै-
समूहं क्रमजन्मनाम् । बुद्ध्या प्रकल्पिताभेदं क्रियेति
व्यपदिश्यते" हरि ।

गुणीभूतव्यङ्ग्यं न० गुणीभूतं व्यङ्ग्यं यत्नः । काव्यभेदे
तल्लक्षणाभेदादि सा० द० उक्तं यथा

"अपरं गुणीभूतव्यङ्ग्यं वाच्यादुत्तमे व्यङ्ग्ये । अपरं
काव्यं अतुल्यमस्त्वम् न्यूनतया साव्येन च समवति । तत्र
स्यादितराङ्गः । काकाक्षिप्रश्च याव्यविहङ्गश्च सदिग्ध-
प्राधान्यः १ तल्लक्षणाभेदात् २ मस्तुट् ३ मगूढम् ७ । व्यङ्ग्याद्यु-
रूपमेव मेदास्तस्योदिता अष्टौ । इतरस्य रसादेरङ्ग-
रसादि व्यङ्ग्यं यथा । "अथ स रसमोक्तर्षी योगज्ञान-
विमर्द्दिव । नाभ्युदयवमस्यर्षी गोवीविश्वं समं करः" ।
अत्र शृङ्गार करुणस्याङ्गम् । "मानोज्ञता प्रपयिनी-
सहनेतृकामस्तस्य न्यसागररपोद्गतकर्त्तव्यं तप । हाहा
कथं तु भवतीरिपराजधानीप्रासादसन्ततिषु तिष्ठति

कामिलोकः" । अतस्तु कलाससन्निभं कृतस्य कृष्णस्य
 राजविषयस्तापद्भावः । "अनस्थाने भ्रान्त कनकचङ्ग
 तस्यान्वितधिया यद्यो वैदेहीति प्रतिपदसदृश प्रलपितम् ।
 कृता खड्गामर्तुर्नदनपरिपाटीप्रघटना मयाप्य रामस्य
 कुशलवसुता न तद्विगता" । अत्र रामस्य माम्भित्य-
 वचनेऽपि शब्दगङ्गादेव रामत्वमवगत्यते वचनेन तु शब्दगङ्गा
 चेतुकतादात्म्यारोपणमात्रिष्कृत्य तद्गोपनमपाकृतं तेन
 व्यङ्ग्यं सादृश्यं वाक्याधीन्योपपादकतयाऽङ्गतां भोतम् ।
 काकाक्षिप्तं श्यथा । "मध्यामि कौरवगतं समरे न
 कोपाद्वाशसनस्य हृदिर" न मिवाभ्युत्थ । संभ्रम-
 याभि गदया न स्योषनोऽहं सन्नि करोतु भयतां
 नृपति पथेन" । अत्र मध्याम्येवेत्यादि व्यङ्ग्यं वाक्यस्य
 निषेधस्य सङ्गभावनेव स्थितम् । "दीपयन् रोदसीरन्नुमेव
 चवति सर्वत । प्रतापस्य राजेन्द्र । वैरिगदवानल ।
 अत्रान्वयस्य वेणुत्वारोपणरूपोपलक्षणं प्रतापस्य दशमस-
 त्वारोपसिद्धयङ्गम् । "हरस्तु किञ्चित् परिहृतेत्यादौ" ।
 विहोचनव्यापारचुम्बनानुमितापयो' प्राधाम्ये सन्देहः ४ ।
 "प्राङ्गणान्तिप्रमत्तागोमवतामेव भूयते । कामदन्त्यथ
 वोमिलमन्था दुर्मेनायते" । अत्र वाक्यस्य परशुरामोरच-
 क्तस्य करिष्यतीति व्यङ्ग्यस्य च समं प्राधाम्यम् ।
 "सन्धौ सर्वस्वहरण विपद्ये प्राणनिपद्य । अश्वपदीन-
 नृपती न सन्निर्ग च विपद्य" । अत्राश्वपदीनाख्ये नृपती
 टानसामादिभन्तरेण मान्य प्रशमोपाय इति व्यङ्ग्यं
 व्युत्पन्नानामपि अटित्यस्तुटम् । "यनेन खोनगुरुणा
 सतां धर्मोपदेशिना । अत्र प्रतपती खौरसन्नेन किमत
 पन्म्" । अत्र प्रतीयमानोऽपि शाक्यसुनेस्तिर्यक्त्योपति
 वभात्कारोपभोग स्फुटतया वाक्यायमानइत्यङ्गम् ७ ।
 "वापीरकुङ्कुड्डीणसङ्घकोलाहल सुषणीए । वर
 कम्पवाभङ्गाय धीशानि अङ्गाऽम्" । अत्र दत्तचक्रेत
 कसिद्धतामृष्टं प्रविष्टइति व्यङ्ग्यं शृङ्खलया सीदन्त्यङ्गानि
 इति वाक्यस्य चमत्कार सङ्गदयसंबन्ध इत्यङ्गम् ८ ।
 किञ्च बोदीपकतत्त्वयोगितादयु उपमायालङ्कारोपलक्षणः
 स गुणीभूतव्यङ्ग्य एव काव्यस्य दीपमादिष्टमेव चमत्का
 रविधायित्वान् तदुक्तं अन्निकता "अलङ्कारानरस्यापि
 प्रतीतो यत्र भासते । तत्परत्वं तु काव्यस्य नाशो
 मार्गोऽन्नेर्भासते" । यत्र च शब्दानरादिना गोपन
 कनचादित्यस्य विषयांश्च यथा "इत्या केशवगोपरा-
 गकृतया किञ्चित् इदं मया तेनाल खलितानि माय ।

पतितां किं नाम नालम्बे । एकस्य विषयेषु विषयमनसां
 सधोबलाना गतिर्भोवैषं गदितः सलेखमनाद्रोडे
 हरिर्वयिरम्" । अत्र गोपरागादिगदितानां गोपे राग-
 इत्यादिव्यङ्ग्यार्थानां सन्नेगमिति पदेन स्फुटतयाऽ-
 वभासः । सलेगमिति पदस्य परित्यागे ध्वनिरेव । किञ्च
 यत्र वस्तुलङ्कारादिष्वप्यङ्ग्यार्थानां रसान्ते गुणी-
 भास तत्र प्रधानकृतएव काव्यव्यङ्ग्यार तदुक्तं तेनैव
 "प्रकारोऽयं गुणीभूतव्यङ्ग्योऽपि ध्वनिरूपताम् । धत्ते
 रसादितात्पर्यं पर्यालोचनया पृथक्" यत्र च "यतो-
 म्भटानां प्रमदाजमानामवध्वजिह्वः शोणमणीमयूख ।
 सन्ध्याभ्रम प्राप्नुवतामकाङ्क्षेऽप्यनङ्गनेपयविधि व्य
 धत्त" इत्यादौ रसादीनां मगरीष्टतानां दिवस्तुमानेऽङ्गस्य
 तत्र तेषामतात्पर्यं विषयत्वेऽपि तैरेव गुणीभूते काव्य
 व्यङ्ग्यार" । अत्र मेदस्यस्याधिसारभयात् नोक्तास्त
 एवावशिष्टा ।

गुणेश्वर पु० इत० । चिह्नकूटपर्वते शक्त्यादिगुणानां नियामके
 परमेश्वरे शब्दरत्ना० । गुणेशोऽपि परमेश्वरे ।

गुणीतकवि पु० इत० । गुणातिगये हेमच० । "भूयस्त्व
 गुणीतकविर्मेति विद्ये करिष्यतः" रामा० वाच० २६७० ।

गुण्डित लि० गुठित । १। यादृते । २। गुण्डिते शक्त्यङ्गिभूते
 च रमानाय ।

गुण्ड पु० गुठि-वेष्टने क्वच् । १। कविपत्ने दणभेदे राजनि०
 यस्य कन्द कयेर । कयेरशब्दे विवर्तितः । भावे क्वच् ।

२। चूर्णने येपथे (गुंङ्कारा) पु० । कर्मणि क्वच् ।
 ३। चूर्णीकृते लि० । [४। चूर्णकोले च पु० मेदि० ।

गुण्डक लि० गुंङ्-एवञ् । १। कविने । २। चूर्णी शक्त्यङ्गौ
 गुण्डकान्द पु० इत० । कयेरणि (कयेर) । राजनि० ।

गण्डारोचनिका श्री गुण्डा सती रोचना हरिरेव द्वापे
 कन् (कनकागुंङि) इत्यभेदे रत्नमा० ।

गुण्डाला श्री गुण्ड पूर्णमासाति आ-सा-शनि । जलो-
 ज्जवायां जुपभेदे राजनि० । [सतायाम् राजनि० ।

गुण्डाशिनी गुण्डा सती काको वास-शनि । चिपिटा-
 गुण्डक पु० गुण्ड+कस्यर्थे ठन् । चूर्णीकृते तच्छब्दादौ ।

(गुंङ्) "गुण्डकौ सितपतेश्च सङ्ख्येयं ऋङ्गाङ्गम्"
 अमलमतकथा ।

गुण्डिका श्री जगन्नाथजेलस्य तस्य रमबाजाननर सप्ता-
 ह वाद्यार्थे मण्डपभेदे "मण्डपे वाद्येत् देवान् गुण्डि-
 चाख्ये मनोहर" इत्युपक्रमे "विन्दु नीर्घतटे तन्निव

समाधानि जनार्दनः । तिष्ठेत् उरा खय राक्षे वरमेतत्
समादिशत् । नक्षीर्षतीरे राजेन्द्र । स्वाध्यानि समवा-
हारम् । सन्तीर्यानि तत्रापि स्वाध्यानि सयि तिष्ठति ।
तत्र ज्ञाना विधानेन तीर्थे तीर्थीयपावने । समाह ये
मयग्नानि गुह्यधामण्डपे स्थितम् । माञ्च राम समद्राष्ट
भम सायुज्यमायुः । तन्नामनिर्दिष्टरपि तत्रोक्ता दद्या
“सर्वपापनिवृत्त्यात् पूज्यत्वात् संप्रदेयते । गुह्य-
धाम्यापि सा मोक्षा व्रजतेजोऽपगुह्यत्वात्” स्क०
५० उक्तम् ।

गुह्यत लि० गुह्य-वेदने क्त । रत्नसाक्षीर्षे, कृपिते समर-
गुह्य लि० गुह्य-कर्माणि यत् । गुह्यनीये पूर्वम् । “गु-
ह्यधामधोऽग्रे गुह्यस्यहस्यम्” । “गुह्यप्रान्त्यमर्द्धं गु-
ह्यकेन हन्नात्” कीषा० । मयको गुह्योऽस्यासि “य-
न्मोऽपि दृश्यते” वार्तिकेयत् । २मयसगुह्ययुक्ते च ।
“गुह्याः प्राक्कायाः” सि० की० ।

गुह्य ५० गुह्य-प्रयोगः । गवेष्टकाधाम्ये (गहगडे) रत्नमा-
गुह्यक न० गुह्येन कायति कै-क प्रयोगः । पन्थिपथे वृत्ते
रत्नमा० । [गुह्यगन्धे २५६६५० विवृति ।
गुह्य ५० गुह्य-च किञ्च नि० दृष्टम् । पन्थिपथे वृत्ते मेदि० ।
गुह्यक ५० गुह्य-साध्यादी क । साधके गन्धरत्ना० गुह्यक-
गन्धे दृश्यम् । २पन्थिपरिच्छेदे लि० का० “यद्य वाङ्मयमेदाः
सुषुम्प्य अण्डरुपा कथा । आख्यायिका परिकथा क-
सापकविशेषकी । सन्धानमनिर्द्धं च प्रकीर्णं गुह्य
कादि च । सर्गोऽपि परिच्छेदे दृष्टायाध्यायाद्वसपथा । उ-
क्तास परिपर्यय पटल काण्डमस्त्रियाम् । स्थानं प्रक-
रत्वं पर्याप्तिकञ्च पन्थिसन्ध्य ” लि० का० । अत्र गुह्यकादी-
त्वादिपदात् कथकोक्तासादीनां पक्षयम् । तत्र नृसमा-
ह्वसो फारक, काव्यमकागे उक्तास । एवमन्यत्वापि
यथास्य पन्थिनामासुशारेण तदवयववाचकगन्धविशेषेण
पन्थिसन्धिरूपम् दृश्यते तेषां सर्वोपामादिपदवाक्यता ।
गुह्य केवे ध्या० ध्या० अक्ष० सिट् । गोदते कगोदिष्ट ।
कुमुदे । गुदम् ।

गुह्य न० गुद-क । मनस्यागहारे क्षपानवायुनिःसारणहारे
“तत्र स्फुल्लान्धपतिवहमर्द्धपञ्चाङ्गुल गुदमाकुलसिङ्ग वस-
यसि कोऽध्याङ्गुलान्धरभूताः प्रवाङ्गुली विशिष्टनी
१२परणी चेति । चतुरङ्गुलावता सप्तशिखरगेकाङ्गुली-
विभूता । यद्वाचसर्जिनासापि उपर्युपरि स्थिता ।
मलतामनिभासापि वर्धनः वन्द्यकीर्तिता । रोमान्धेभ्यो

यथाभ्यर्च्यो गुदोऽहं परिकीर्तितं “सुशु० । तत्र स्वध्या-
दिकमुक्तम् ।

अस्य प्राणायतनता याज्ञ० उक्ता यथा “नाभिरोजो
गुदं शुक्रं योषितं यङ्गुली तथा । मूर्ध्ना वृक्कण्ड हृदय
प्राणस्यायतनानि च” । अस्य उपसर्जनत्वे क्रोडादौ
शुक्लेष्वलं गुदं इति पाठान्तरं तेन स्त्रिया ङीप् । भ्रष्टगुदा
इत्येव । २नाडीभेदे स्त्री वङ्गादि० वा ङीप् टापो । “आ-
न्धेभ्यो गुदाभ्य” अ० १० । ६३ । “गुदाभ्य” यामिर्भा-
ङ्गीभिरक्षरदः समानवायुना भ्रातृभ्यो भ्रीयते ताभ्यो ना-
ङ्गीभ्य भा० । १२वक्षयाकारे गुदस्थाने ५० । “उदरं च
गुदौ कोष्ठौ चिह्नारोऽयमथो गृह्यु” याज्ञ० “वाह्या-
दुगुदवक्षयात् अन्तरे गुदवक्ष्ये द्वे, तौ च गुदौ
कोष्ठौ कोष्ठौ नाभेरधोदेगे भवौ” मिता० । वस्तु-
गुदमक्षय्य अर्थ० अक्ष० । गुदाधारम्यानपरतायामेव
लिखितम् । अतएव “गुदा पात्राणि सङ्कामधेनू ”
यजु० १८ । ८६ । आख्यायाम् नेददी० “गुदा गुदस्थानानि”
रत्युक्तम् “स्यूनगुदया सर्पान् गुदाभि” यजु० २५ । ७
अन्धव्याख्यायां च तेन गुदपरत्वे स्त्रीत्व आन्धसमित्यु-
क्तञ्च सङ्गच्छते “सिन्धवो गुदा ” यत० ब्रा० ६ । ४ ।
ततः याज्ञा० अक्षय्ये र । गुदरं तद्युक्ते लि० ।

गुदकील ५० गुदे कील द्रव । अगोरोगे राजनि० । अर्ध-
गन्धे विवृति । “स्यूनगन्धं नान्यत्पण्य शूरणो
गुदकीलका” सुशु० । “आनाहमेदोगुदकीलकाश्चिह्नाश्चासा-
पको वन्द्यकृत्य एव” सुशु० । सार्धे क । तत्रार्थे कना० ।
गुदपद् ५० गुदं तद्वापारं नृक्षति अक्ष-अक्ष ६० ।
उदावर्त्तरोगे हेम० । उदावर्त्तगन्धे ११६२ ५० दृश्यम् ।
गुदपरिण्ड ५० अग्निभेदे तस्यापत्यम् दृज् । गोदपरिण्ड
तदपत्ये तस्य वकमखेन द्वन्द्वे इजो लुक् वक्तव्ये । वकन-
सगुदपरिण्डा ।

गुदपाक ५० इत० । अतिसारादिजनिते गुदस्थानस्य
पयादिनि जावहेतौ पाके । “असङ्गतगुदं क्षीकोटरा-
ध्मानाडपङ्कतम् । गुदे पके गतोष्णश्चातीसारकिण
मज्जेत्” सुशु० । “मासपाकेन दध्यन्ते गुदपाके च टा-
रुचे” “गुदपाके ह वासानां पित्तघ्नो कारयेत् क्रियाम्”
“गुदपाकस्तु पित्तेन दस्य व्यादिकतामिन्” सुशु० ।

गुदस्त्रं ५० “प्रवाङ्गुलानि साराभ्यां निर्गच्छति गुदं वक्षि ।
कृष्णदन्तवर्धकस्य गुदं य तनादिदेत्” गुदभ्य दक्षिभ
अक्ष पात्राभ्याम् प्रवापदेत्” सुशु० को रोगभेदे ।

गुदरोग ३० इति । गुदस्यानभवे भगन्दरार्गोभिर्घ्ने
रामे तस्य च शातातमेन "सुरास्ये जले वाऽपि
महत्सूत्रं करोति यः । गुदरोगो भवेत्तस्य पापद्वयं सु-
दारण्यं" इति कर्मविपाकविशेषमुक्त्वा "भासं सुरार्चनेनैव
गोदानहितमेव च । प्राज्ञापद्येन चेन्नैव शास्यति
गुदना राज्ञा" भगन्दरार्गो घृण्यगुक्तात्तद्विघ्नता प्रेया
गुदवर्त्मन् नृ० गुदद्वयं वर्त्म । गुदद्वये मल्लहारे जटाः ।
गुदम्लम् ३० इति । गुदस्यापारस्य मलनि सारणस्य प्रतिरोधे
रोगभेदे । "अथयोनौ च गमनाद् गुदस्तम्भः प्रज्ञा-
यते । सङ्घकमलै स्नातमास कुर्वीत गिवस्य च"
शातातप ।

गुटाक्षुर ३० गुदेऽक्षुर २५ । अर्गोरोगे हेमच० ।
गुदौष्ठ ३० गुदस्य थोष्ठ इति । गुदाययभेदे गुदगन्धे ट-
गिते सुश्रुतपात्रे तत्पक्षपादि ।

गुद्वि मध्याकधने चुरा० उभ० सक० सेट् इटिन् । गुन्दयति
अनुगुन्दन्त । गुन्द्या-बभूव आस चक्रे । गुन्डा ।
गुध रोपणे व्या० पर० सक० सेट् । गुप्ताति अगोधीत् ।
जुगोघ । सेट्कालेऽपि न गुण गुधिया । गुन्ध ।
गुध क्रांते भ्वा० आत्म० सक० सेट् । गोघते अगोधिष्ट । जुगुघे
गुध वेत्ते दिव० पर० सक० सेट् । गुधयति अगोधीत् ।
जुगोघ गुधिया ।

गुधेद ति० गुध वेत्तेने परक् । गोघरि उष्णसदस ।
गुन्दन् ३० गुमित्यन्तगच्छेन दृश्यतेऽसौ दल-णिच्-कर्मणि
अच् । मर्दयन्ते हेमच० ।

गुन्द ३० गुह्रि-कर्मणि अच् । शरद्वये (गोपटेर) दब्धे
अमरः । "गुन्द कषायो मधुर गिरिः पित्तरक्तजित् ।
स्तन्यस्रक्करजोमूलयोधनेः मूलसङ्गजित्" भावप्र० । २५-
इप्रसङ्गे श्मियङ्गुद्वये च स्त्री अमरः । ४ गवेसुकायां स्त्री
रत्नमाका परकाया स्त्री भावप्र० । [भावप्र० ।

गुन्दमूला स्त्री गुन्दस्य मूलमिव मूलमस्याः । परकाश्वये
गुन्दता स्त्री गुन्द मध्यावचनं भाति जा-क । जी-
दुज्जोराजगे चकोरके हेमच० ।

गुगुप् पन्थे ङ० प० सक० सेट् । गुगुप्ति अगुगुमीत् । जु
जुगु । गुगुम् गुगुति गुगुम्भा-गुगुम्भा । गोपध
त्वात् क्तिप् गुगु गुभी इत्यादि ।

गुप गोपने सक० आत्म० सेट् । कुतश्चने स्वाधे चम् अनिट्
कुगुषमिह कुगुषापूर्वकनिष्ठसिक्तस्य अक० निन्दन्तु तम
सक० । पापात् जुगुप्सवते अगुप्सीट । जुगुप्सां

बभूव आस चक्रे जुगुप्सवतः । गोपने गोपते अगो-
पिष्ट जुगुप्से । "आदिधानैर्गुपितो गार्हते मोक्षरक्षित"
अ० १०२५॥ । "तथा रात्रि गुपितं ज्ञानियम्"
१०१॥६॥१ । तत्र निन्दार्थे "जुगुप्सेरस्य चाप्ये-
नम् सवसेयुच सर्वगः" मनुः "यदा गुह्यति मोक्षस्य
लोकदत्त जुगुप्सवतः" भा० ३०१॥१० ।

गुप रचणे भ्वा० सक० पर० नेट् स्वाधे सार्वधातुके निक्त्वा
माय आर्द्रधातुके वा । गोपायति अगोपायीत् अगोपीत्
अगोपवीत् । गोपायाम्-बभूव आस चकार जुगोप ।
गोपायित गुप्त । गुप्ति गोपायनम् गोपनम् । "जु
गोपात्मानमलक्ष्नुः" रघु । "आत्मानं सतत गोपावीत"
शुति "जुगोप मोक्षपथराशिनीर्गुप्" रघु । "नैनं गोपयति
इह दुःखिणस्य वाचकत मया" भा० भी० २८३३० ।
"अगोपिता प्रतोक्षद्वामगौर्गं रक्षसां वनम्" मद्रि ।
"यस्य पात्रं मगरी युद्धे सस्यस्यगुप्ते च सर्वदा" मनु ।

गुप व्याजुलने दिवा० अक० पर० सेट् इटिन् । गुपयति
अगुप्सु अगोपोत् जुगोप । जुपित ।

गुप भाषने चुरा० उभ० सक० सेट् । गोपयति ते अजु-
गुप्सु त । गोपयाम् बभूव आस चकार चक्रे । अद्वयार्थे
गुपधातुनामुदाहरणं कविरक्षते यथा गोपायति दिति
निर्मा चतुरन्विषीनां पापाज्जुगुप्सवत उदारमति स-
दैव । वित्तं न गोपयति वस्तु वषीयतेऽप्यो घोरौ न गु-
पयति महत्त्वमपि कार्यं जाते ।

गुपिल ३० गुप रचन् क्तिप् । १ म्पे उज्ज्वल० २ रचके ति० ।
गुप्ति ति० गुप-कर्मणि क्त । १ जाते रक्षिते २ गच्छे सङ्गते
च अमरः । "स गुप्सुमवमत्यन्तः" रघु । २ सङ्गते ३०
शब्दरत्ना० । "गुप्सुदावाकक नाम प्रपन्न बैद्यसूत्रयो"
उद्गा० त० उक्ते द्वैष्टोपनामभेदे ३० । १ क्तिप्कृत् स्त्री
राजनि० । २ परकीयायां नाविकाया स्त्री । "गुप्तादिदग्धा
अक्षिताकुब्जदागुगयानासुदितान्मन्त्रिणी परकीयायामे-
वान्तर्भासः तत्र गुप्ता निविधा दत्तसुरतगोपना वर्तिष्य
मायसुरतगोपना वर्तमानसुरतगोपना चेति विभक्त्य रव-
मञ्जव्यां निष्ठायामेकत्र पद्ये उदाहृतं यथा "बभूवः
क्रुध्यात् निर्देहन्तु सङ्घो नन्दन्तु वा यातराजसिक्तदा
न मन्दिरं सखि । पुन स्नातो विधेवो मया" । आद्यो
राजमयाय कोषकुहाडुकावसातन्त्री माष्कोटी न-
खरै खरैः कृतवती कां कां न मे दुर्दयाम्" । ३ रचितायै
क्षिवाक्ष (राजनी) स्त्री "प्राज्ञायां यदागुप्तां तं शिवतां

'मृग' 'ये' मनु' परमेष्ठिने ५० "गुम्फकगदावर" दिव्युसं "वाङ्मनसमोरगे चरताम् गुम्फ" "एष सर्वेषु भूतेषु गृहोत्थान मगायते" इति श्रुते भा० ।
 गुम्फक पु० लघुप्रसंगमोमेदे । "अङ्गारक वज्जरो गुम्फ-
 कश्च गजुज्जय कृष्णयमपट्टो" भा० चा० २६४४० ।
 व्यायं क । १ गुम्फार्थे लि० । [१ गृहगमने लि० ।
 गुम्फगति ५० गुम्फ गतिर्यस्य । अथर्वणे गुम्फचरे गज्जार्थे लि० ।
 गुम्फचर लि० गुम्फचरो यस्य । १ गृहभावेन चरयेत्के । २ प्रल-
 भग्राह्यो यदुपगते ५० लि० । कर्म० । ३ गृहं दूतभेदे ५०
 गुम्फचरे ५० गुम्फः खेडोत्थ । १ अद्वोटकटथे राजनि० ।
 कर्म० । २ गृहे स्त्रीहे गुम्फचरे कटो(रटि) इत्योयमवने'
 नीलकण्ठताजकम् ।
 गुम्फि स्त्री गुम्फ-भावे क्तिन् । १ गोपने "भयगौरवसंज्ञादे
 र्गर्भावाकारगुम्फरचित्वा" सा० द० । २ संवरणे "ह
 वृष्णसिन्धुवासां गुम्फावपि मनोरमम्" कुमा० । "अ
 धिधारासु कोपगुम्फि" काट० । "स्याम ससदय गुम्फि
 लघुप्रसंगमोमेदे कम् मनु । ३ रचणे "सर्वस्यास्य तु सगोत्र
 गुम्फार्थे सम्यक् श्रुते" (६३८) मनु । ४ व्यासमन्त्रसंस्कार
 भेदे तन्त्रशा० 'गीतगीते "जनन जीवन पश्चात् ताडन
 बोधन तथा । तथाभिषेको विमलीकरणाप्यायने पुन ।
 तर्पण दोषमं गुम्फिर्देवता मन्त्रसंस्क्रिया" इति विभव
 "जप्यमानस्य मन्त्रस्य गोपन स्वयंकागमम्" इति मन्त्रि
 तम् । व्यापारे क्तिन् । ५ अथर्वकरस्याने ६ कारागारस्याने
 मेदि० । "चिरमंतरसलौल्यात् बन्धन मन्त्रिगानां पुन-
 रयपुदयाय प्राप्य धाम स्यमेव । दलितदमकपाटः पट्टप-
 दागं सरोजं सरमस इव गुम्फिस्कोटमर्कं करोति" माय
 ७ भूगर्भे । कण्ठे क्तिन् । ८ अहिंसादो योगाङ्गे यमे च
 हेमच० । ९ मर्त्तार्थे क्तिनेत्युपनमे । १० नीलाक्षिने भरत ।
 गुम्फ पञ्चे तटा० पर० सक० सेट् सचा० । गुम्फति अगाफीत्
 जुगोफ ।
 गुम्फित लि० गुम्फ-गुम्फ-वा कर्त्तृपि क्त । अयिते अमरः ।
 गुम्फ पञ्चने तटा० पर० सक० सेट् । गुम्फति अगुम्फोत् ।
 लुगुफ गुम्फित । भोषधत्वात् गुम्फित्वा द्विपि गुम्फ
 गुम्फो गुम्फ इति । [७ गज्जार्थे लि० ।
 गुम्फ ५० गुम्फ-वच् । १ पञ्चने, २ बाहोर्भूषणे मेदि० ३ अङ्गुलि
 गुम्फना स्त्री गुम्फ-वच् । "बाहो गज्जार्थोः कल्पग-
 र्जना गुम्फना कृता" इत्यङ्गुलि १ ४ अङ्गुलि चारुच-
 वादात् । २ पञ्चने च (गंदा) भावे लुट् । ३ पञ्चने न० ।

गुम्फित लि० गुम्फ-कृत । सुभादिना अयिते, अमर ।
 गुरु वधे गद्याश्च दिशः आत्म० सक० सेट् । गुरुयते कर्मो-
 रिट । जुगोर । ईदित् गुरुषु । गोरणम् ।
 गुरु उद्यमे तटा० कृटा० आत्म० सक० सेट् । गुरते अगुरित
 जुगोर गुरणम् ईदित् गुरुषु । वेदे तु निगुरुत् इत्येव ।
 "इयो इयो गुरुत्तमा" ऋ० १११६७ । "गुरुं रूपस
 गरदय गुरुतां" ऋ० ४११६८ । "अथमूर्य चरेत् कण्ठ-
 मतिरुध्म निपातने" ऋति । "यो ब्राह्मणायाश्च-
 गुरेत् त भूतेन यातायात्" श्रुति आन्दिष पटव्यस्य ।
 यव "न कटाक्षिदु द्विजे तस्माद्विज्ञानवगुरेदपि" मनु ।
 गुरुण न० कृटा० गुरु-भावे ल्युट् । हननाद्यर्थे तु प्रमे अमर ।
 टैवाटिकस्य गोरणमित्येव । तच्च वधे गत्याश्च । अथ-गो-
 रण हननार्थस्यमे इति भेद ।
 गुरु पु० गिरिव्याप्तान् गृह्यालुपदिष्टिः प्रश्ने गृ-गिरणे
 गृ-गज्जे कर्त्तरि, गीर्यते क्लृयते वा कर्मणि वा कृ उञ्च ।
 १ इहस्पती देवाचार्ये अमर । "गुरुकाव्यानुगां विभ्रतु"
 भाष । "गुरोर्ध्वं गोरसबाह्वे" नीलस्ये सिङ्गे गुरौ"
 उद्यो० त० । २ प्रभाकराख्ये नीलासकभेदे तस्य तन्नामता यथा
 "अथ तु नोक्तम् तत्तापिनोक्तम् अथ पौनरुक्त्यम्" इत्यथ
 अगुरो सशये जाते प्रभाकरेण तदुपदिष्टिधने तत्पुस्तके
 तृणा, अपिना, इति पटञ्छेद क्त उत्तरकाख्ये गुरुणा
 नदुदट्प्रा केनेदम पटञ्छेदः क्त इति छन्दे अथगिरि
 द्वारा प्रभाकरकृतस्य निर्विषय तस्य सशयापमोदकत्वात्
 गुरु-ति संज्ञा कृतेति अथवादिक्ता "गुरोर्गिर पञ्च-
 दिनान्यधीत्य" सा० द० । "अथर्षतिगुरुष्वाम्" गज्ज० प्र० ।
 "निषेकादीनि कर्त्तृपि य करोति यथाविधि ।
 सम्भाष्यति चाक्षेपेन च विप्रो गुरुव्यते" मनुक्ते "स गुरु-
 र्य क्रिया क्ता वेदमर्थे प्रयच्छति" याज्ञ० उक्ते च
 निषेकादिक्रियाकर्त्तरि श्रितरि प्रायश्चित्तविने० । "नन्वेवम
 तद्गुरुकपादिभिः" एषु गुरुतल्यगयन्दे विहित । "अस्य
 वा बल्ल वा यम श्रुतस्योपकरोति य । तमपीह गदं
 विद्यान् श्रुतोपक्रियया तया" मनुक्ते याज्ञोपदेगके ४ याज्ञा-
 र्योदो तद्विषये । पिता वै मार्क्षपत्न्योऽग्निमताग्निर्दक्षिण
 कृत । गुरुराह्वनीयस्तु सामिन्नेता मरीचकी' इम
 खोकं माशमज्ञा पितृभक्त्या तु मध्यमम । गुरुगुम्फ-
 यथा खेव' गुरुगुरु इत्यनुते' मनु । "तो गुरुगुरु-
 पत्नी च" एषु । "आचार्यं च पिता पत्नी च भ्राता चैव
 महीयति । कातुश्च गुरुकृताता मातामहपितामही ।

वर्षां ज्येष्ठ पितृव्यश्च पुष्येति गुरवो भता " देवलोक्तेषु
५५ काट्यस्य आचार्यादिषु "अनेनैकादशगुरव सङ्के-
तिता " प्रा० वि० । गुरुत्वपरायण्ये विवृति ।

"उपाध्याय पिता ज्येष्ठभ्राता चैव महीपति ।
भातश्च श्वशुरस्त्राता मातामहपितामही । वर्षाज्येष्ठ
पितृव्यश्च पुष्येति गुरव स्मृता । मातामही मातु-
लानी माता भातश्च सोदरा । "श्रुः पितामही
ज्येष्ठ भ्राता च गुण्य स्त्रीषु । इत्युक्ते गुरुवर्गोऽयं
मातृन पितृतो द्विजा । । अतुवर्त्तनमेतेषा मनो
वाक्कायकर्मभि । गुरु इहा सप्तसिद्धिर्देभवाद्या
कतास्तुति । नैतेरूपविशेषः साङ्ग विवदेभ्रातृकारणात् ।
जोपितायैमपि हेपादगुरुभिर्देव भाषणम् । उदितोऽपि
गुणैरन्यैर्गुरुदेवो पतत्यध । गुरुणाञ्चैव सर्वेषां पूज्या
पक्ष विशेषतः । तेषामाद्यास्तस्य श्रेष्ठान्तेषां माता
सृजिता । यो भावयति या स्मृते येन विद्योपदिश्यते ।
ज्येष्ठ भ्राता च भर्ता च पक्षेति गुरव स्मृता । काकन
सर्वयज्ञेन प्राणयोगेन वा पुन । पूजनीया विशेषेण
पक्षेति भूतिनिष्कता जूने ३०११५० । उक्ते पु स्त्रीभेदेन
ह्युपाध्यायादौ यथायथ पु स्त्री० ।

'तथापि तन्मर्थ्यापि ते गुरुरित्यस्ति गौरवम्' भाष ।
कृष्ण प्रति तनूपितृव्योद्भवोक्ति "गुरुद्वयाय गुरुणोरुभ-
योरप्य कार्ययो " भाषे ज्येष्ठभ्रातृपितृव्यपरता । अस
अदायपवर्त्तके ऽधर्मोपदेशके ऽकर्मिकम्पृष्टे राजनि० ।
'सानुस्वारो विसर्गान्तो दीर्घोऽनुस्वारश्च य । वा पाठान्ते
त्वसौ ह०० उक्ते १० दीर्घवर्णादौ । "अगुरुत्वतस्त-
भवति गुरु इवै वनजुष्युग्मे शमिपद्भासौ 'श्रुतमोच०
'गुरुमतोऽन्वेष्यत्यादि"गुरोश्च हस "पा० ११ महति त्रि०
जामे गुरुणि गुरुणि" प्रा० त० । १२ दुर्जरे १३ दुष्पाके
त्रि० 'तयुक्ता (प्रियङ्गुफलम्) सधुर कृष्ण कपाय गीतल
गुरु' भाष० । १४ अलवनि गुरुत्वमिति त्रि० सेटि० ।
"कार्यं गुरुत्वात्समनियोऽस्य 'कुमा० । "नारदस्तु जगतो
गुरुश्चैविकेऽशाय गगन विमलङ्घ्ये" मैत्र० "गुरुणी हे
रसवतो 'भाषः० स्त्रिया उज्ज् । "यथापूर्वमिहा गुरुं
वैश्वकम् । "दयवर्त्तनरटा प्रकाम गुरुं 'भाष । गुरुत्व च
गुरुत्वशब्दे दृश्यम् । १५ तान्त्रिकमन्त्रोपदेशे ३० तल्लघ-
न्यादि प्रा० ति० "मातुल पितुः शुद्ध शुद्धभायो जिते-
न्द्रिय । सर्वशोभायां तत्पक्ष सर्वशोभायतत्त्वविद् ।
परोपकारनिर्तो जपपूजादितत्परा । फलोपपन्न भान्तो

वेदवेदार्थपरम । योगमार्गातुसन्धाता देवताहृदयङ्गन ।
इत्यादिगुणसम्पन्नो गुरुरागमसम्मत " यज्जानु रवो-
रावममृष्टतत्रचैऽङ्गा यथा

"भातिमान्तेन हृदय न अङ्गो न कृत्तया । ना-
धिकाङ्गेन हीनाङ्गो न खल्लाटो न दम्भुर "। वीरभलो-
दयष्टनकल्पचिन्ताऽप्यौ "अयुरोगी च दुश्चर्मा कुलक्षी ग्या-
यदन्तः । काणोऽन्व कुलभाष्य खल्लाट खल्लरीटक "

"अङ्गहीनोऽतिरिक्ताङ्गः पिङ्गाय प्रतिनासिक ।
हृदयलोवासन कुल क्षिती चैव नपुंसक "। प्रतिना
सिकोदुर्गान्निनासिकः । "स प्काररहितोमूर्खो वेदशा-
स्त्रविपर्वित । औतसार्यक्रियान्मूय शुष्कमात्रं सु-
कुक्षित । पुरयाजनकीरो च नरो वैद्यश्च का-
सकः । क्रूरो दम्भी मत्सरी च व्यसनी कृपण , खल ।
कुसङ्गो नासिको भीतो सङ्गापातकचिञ्जित । देश-
मिगुरुविद्यादिपूजाविधिपराकुसुखः । सन्ध्यातपपूजा-
दिमन्त्रज्ञानविपर्वित । आकल्योपकृतो भोगी धर्म-
हीन उपश्रुत । इत्याद्यैर्बहुभिर्देवैरागमोक्तैश्च
यत्नत । वज्रनीयोपुहः प्राञ्चदीक्षासु स्थापनादिषु "।
मत्स्यसूक्ते सयोदयपटके "अष्टप्रवासपञ्चोक्त शक्तिहीनो-
ऽय वामनः । कुल कुलः शत्रावदन्तो वषलीपतिरेव च"
तन्त्रसारे रामार्च० च० सदसद्गुरुत्वशेषे यथा

"शान्तो दान्तः कुलोत्तम विनीतः शुद्धवैश्वान् ।
शुद्धाचार सुप्रतिष्ठः शुचिर्दक्ष सुवर्जितान् । अध्या-
त्मध्याननिष्ठश्च सन्ततन्त्रविशारद । नियन्त्रास्तुपदे शक्तो
गुरुरित्यभिधीयते । आगमसङ्गितायाम् "उत्कर्षुञ्चैव
सङ्कर्षुञ्चैव समर्थां जाङ्गलोसम । तपस्वी सत्तमादी च
महत्स्यो गुरुश्च्यते" इति ।

गुरुरपि महत्स्य एव यथाह ज्ञानार्थवे । "सर्वशास्त्रार्थ-
वेत्ता च महत्स्यो गुरुश्च्यते" महत्स्येऽपु पुलवतामेवाभि-
कार" यथा यामले "कल्लपुलवान् विप्रो दयालु सर्व
सम्मत । दैवे पित्रोऽरिमित्रे च महत्स्यो देविको भवे
दिति" सुखमालायाम् "मध्यमो वैश्वयः प्रोक्तो मध्यम
शैवदीक्षितः । परमादीक्षितो यो वै श एव परमो गुरु"

आगमसारे "गकार विद्विद मोक्तो रेफ पा-
पक्ष दाहक । उकारः शम्भु रित्युक्तास्त्रिजाला गुरुः
स्मृतः । गकारो शान्तसम्पत्तौ रेफमन्त्रप्रकाशक ।
उकाराम् शिवतादात्म्य दद्यादिति गुरुः स्मृतः "।
निन्द्यगुरुमाह क्रियासारचन्द्रवे "शिवो चैव गम्भू-

वर्षं ज्येष्ठं पितृव्यं पश्येते गुरवो भता” देवलोक्तेषु
५७ काठश्रुत्याचार्यादेषु “अनेनैकादशगुरव सङ्की-
र्तिता” प्रा० वि० । गुरुत्वपदशब्दे विवृति ।

“उपाध्याय पिता जेष्ठभ्राता चैव सङ्कीर्तितः ।
भातृश्च श्वशुरभ्राता भ्रातामहपितामहौ । सत्यं ज्येष्ठं
पितृव्यं च पश्येते गुरव स्मृता । मातामही भातृ-
भ्राता भ्राता भातृश्च सोदरा । शून्यं पितामही
ज्येष्ठं भ्राता च गुरुत्व स्वीयम् । इत्युक्तो गुरुत्वगौरवार्थं
भातृताः पितृता द्विजाः । अतुल्यं न केनेनैवं मनो
वाक्कायकर्मभिः । गुरु इहा सप्तसिद्धेर्दभिशया
कृताञ्जलिः । नैतैरुपविशेत् सञ्च विवेकाकारणात् ।
जीवितार्थमपि हेपादगुरुभिर्धैर्यं भाषणम् । उदितोऽपि
गुणैरन्यैर्गुरुहेयो पतत्यधः । गुरुणाञ्चैव सर्वेषां पूज्या
पञ्च विशेषतः । तेषामाद्यास्तस्य श्रेष्ठानि पां माता
सपत्न्यता । यो भावयति या हते येन विद्योपदिश्यते ।
ज्येष्ठ भ्राता च भर्ता च पश्येते गुरव स्मृता । व्यात्मनः
सर्वयत्नेन भाणस्यानेन वा पुनः । पूजनीया विशेषेण
पश्येते भूतिमिच्छता कुर्मः पु० १० । उक्तेषु स्त्रीभेदेन
इत्युपाध्यायादौ यथायथं पु स्त्रीः ।

‘तथापि तन्मार्थापि ते गुरुरित्यस्ति गौरवम्’ भाष ।
अथ प्रति तन्मार्थं पश्येदिति “गुरुद्वयाय गुरुर्योरुभ-
योरथ कार्ययो” भाषे ज्येष्ठभ्रातृपितृव्यपरता । अस-
म्भदायवर्तके ऽनभ्यर्त्तपदेनैकैकपक्षे इत्येतावन्मि० ।
‘सातुस्वारो पिसर्गान्तो दीर्घोयुक्तपरच य । वा पादान्ते
सप्तो ह० २० उक्ते १० दीर्घवर्णादी । “अगुरुचक्षु-
भक्ति गुरु हौ वनकुचयुग्मे शशिवदनासौ” अतश्चो०
‘गुरुमतोऽन्येभ्योऽपि’ “गुरोश्च ह्यल” पा० ११ मङ्गलित्ति
शामे गुरुणि गुरुणि” प्रा० त० । १२ दुर्जरे १३ दुष्पाके
ति० “तत्पक्ष (प्रियकृष्णम्) सधुर कृष्ण कपाय गीतस
गुरु” भाषप्र० । १४ अक्षयिनि गुरुत्वमिति ति० सेदि० ।
“कायं गुरुणात्मसमं नियोज्ये” कुमा० । “नारदस्तु जगतो
गुरुद्वैविध्यं गगन विषलक्ष्म” मैप “गुरुणी हे
रसवतो” भाषाः स्त्रिया ङीप् । “अमाभूमेदिता गुर्वो”
वैद्यकम् । “दयमतिजरटा प्रकाम गुर्वो” भाष । गुरुत्व च
गुरुत्वशब्दे इत्यम् । १५ तान्त्रिकमन्त्रोपदेष्टरि पु० तल्लक्ष-
णादि प्रा० ति० “मातृत्वं पित्रत्वं गुरु गुरुभावो जिते-
न्द्रिय । सर्वांगमाणां तत्पक्ष सर्वशास्त्रार्थतत्त्वविद् ।
परोपकारनिर्वाता जपपूजादितत्पर । असोवचनं शान्तो

वेदवेदार्थपरंग । योगमार्गातुसन्ध्यामा देवताहृत्यङ्गन ।
इत्यादिगुणसम्पन्नो गुरुरागमसम्मत” यस्माद्गुरो-
रावबभूवुस्तत्र चैकता यथा

“मातिमानो न ह्यङ्ग न अङ्गो न कञ्चनकाया । ना-
भिकाङ्गो न हीनाङ्गो न खल्वाटो न दम्बुरा” । वीरभिले-
दयष्टतकल्याणलाभयो “सद्योगो न इत्यर्था कुमन्त्रो ग्या-
पदन्तः । काण्डोऽन्यं कुलभाष्यं खल्वाटं खल्वाटीटक”

“अङ्गहीनोऽतिरिक्ताङ्गः पिङ्गाक्षः पतिनासिक ।
हृत्पाण्डुरागमनं कुलः शिखी चैव नपुंसक” । प्रतिमा
सिकोदुर्गात्पतिनासिक । “सकाररहितोमूर्खो वेद्या-
क्षार्थवर्जितः । श्रौतकार्यक्रियाभ्युपगम्य गुरुभाष्यं सु-
कुलित । इत्याजगतीनी च नरो वैद्यश्च का-
चक । कुरो दम्भी मत्सरी च व्यसनी जपश्च खल ।
कुसङ्गो नासिको भीतो महापातकचिञ्जित । देश-
ग्निगुरुविद्यादिपूजाविधिपराङ्मुखः । सन्ध्यातर्पणपूजा-
दिमन्त्रज्ञानविवर्जित । आसक्तोपहृतो भोगी धर्म-
हीन उपश्रुत । इत्यादीर्हृत्पिदोपैरागमोक्तैश्च
यत्नतः । वज्रनीयो गुरु प्राप्तेर्दोषासु स्थापनादिषु” ।
मत्स्यसूक्तं त्रयोदशपटले “अपुत्रवाचपत्नीकं शक्तिहीनो-
ऽयं वामनः । कुलं कुलः शत्रावदन्तो ह्यवशीरतिरेव च”
तन्त्रसारे रामार्च० च० सदसद्विद्वत्पदेषु यथा

“शान्तो दान्तः कुलीनश्च विनीतः शुद्धवैश्वानु ।
शुद्धाचारः सुप्रतिष्ठः शुचिर्दण्डः सुबुद्धिमान् । अध्या-
त्मध्याननिष्ठश्च मन्त्रतन्त्रविशारदः । नियन्त्रातुष्टे यत्नो
गुरुरित्यभिधीयते । आगमसङ्गितायाम् “उत्तुङ्गं च
सहस्रं सप्तर्षो ब्राह्मणोत्तमः । तपसो सत्त्ववादी च
महत्सो गुरुव्यते” इति ।

गुरुरपि महत्स्य एव यथाह शार्ङ्गार्थे । ‘सर्वशास्त्रार्थ-
वेत्ता च महत्सो गुरुव्यते’ महत्स्येषु पुत्रवतामेवाभि-
कार यथा दामसे “कलत्रपुत्रवान् विप्रो दयालु सर्व-
सम्मत । दैवे पितृऽरिमित्रे च महत्स्यो देयिको भवे-
दिति” सण्डकाशायाम् “मध्यमो वैश्यायः प्रोक्तो मध्यम-
शैवदीक्षित । परमादीक्षितो यो वै च एव परमो गुरु”

आगमसारे “गङ्गा रविर्ब्रह्म मोक्षो रेफ पा-
पश्च दाहकः । उकारः शम्भु रिक्तुः क्षितिवाला गुरु-
कृत । गङ्गातो शान्तसम्पत्तौ रेफस्तत्प्रकाशकः ।
उकारात् शिवताद्युक्तं दद्यादिति गुरुः कृत” ।
निन्द्यगुरुमाह क्रियासारसङ्ग्रहे “विप्रो चैव गन्तु-

३० गन्धार्थि० २।३५५५५ तस्य शुभं विहाहकत्वात् "भूय
गुरुकरमूलापौष्पभाष्यकपादे" ऋ० त०। सार्धं क। भा
रातिमययुक्ताद्यर्थे। "ततो बुधिरिदं स्य गुरुकः सम
पद्यत। य त्वा भाराभिभूतात्मा न तयागीमशोऽभयम्"
भा० ५०।५३५०। "अतिमात्रं जघूनि क्षुण्णैर्लाघ
गुरुकाणि च"। "गुरुकांस्त्रिरादूषं न स्थापि च
ममयत" छन्दः।

गुरोर्भावे रमनिष् गरादेश गरिमन् पु० ध्यम् गौरव म०
तत् गुरुता स्त्री त्व गुरुत म०। गुरुभावे यतनासम-
वाधिकारयतावति गुणभेदे। अतिगतेन गुरु इत्यन्,
द्वयदन् गरादेश। गरिष्ठ गरीयस् अतिगुरो लि०
द्वयस्त्रिं क्रियां ङीप्। गुरुं करोति पिच् गरादेश
गरयति।

गुरुकुलली स्त्री गुरुर्लो० प्रधानमस तादृशी कुण्डली
चक्रमेदः। अन्तर्गण्यभेदेन अन्तर्गण्ये कैकमर्माधिप-
प्रापके चक्रमेदे तत् किं चक्रे गुरोर्नध्यस्थित्या इत
रपामदानां पक्षाचामपदिषु स्थित्या च गुरुप्रधानत्वं
तत्त्वत्पक्षकवायुक्त पञ्चमरायां यथा
"रविपञ्चकुल वीर्यो गुरु शुक्र शनैरर। राहुः
केतव विप्रेया सर्वथा गुरुकुण्डली। अतितादीनि
जट्टयाणि त्रिरादिति क्रमाद्यवेत्। अकर्म सेचरे यत्
अन्ताद्यादास्तः क्रमात्"। कुण्डलीद्वयस्य पञ्चमाङ्क।
शुभ विधौ बुधे च स्यात् सरप राहुमन्दयो। गुरुद्वये
महावीर्य इः स स्यान्नोमस्त्ययोः"। पताको कुण्डली
केतो कुण्डली च इहस्पते। सर्वत्र पापसयोगे च
शयो जायते महात्"।

गुरुक्रम ३० गुरुरेव क्रमो यत्। पारस्पर्योपदेशे इहा०
गुरुगीता स्त्री गुरुस्यमभूता गीता। गीताभेदे।

गुरुज ३० गुरु गुरुतां इति इम-ठक्। गौरसर्पे राजनि०

२गुरुहन्ति लि० स्थित्या ङीप्। [छन्दः] तिक्तमयूरे लि०।

गुरुष्टक ३० गुरु गुरुतां इजरेता इष्टति षटि-ङीये स्तुक्

गुरुतम लि० अतिगतेन गुरुः। गतिगुरो "ममः गुरु-

मस्यातिगुरो मयि माता पिता चार्थेति" विष्णु क्रो

२भासादी २अतिगुरुत्वमिति च। ३परमेष्ठरे ३०। "गुरु-

गुरुतमो धामजलः सत्यपराक्रमः" विष्णु ३०। "विरि-

ष्टादीनामपि अज्ञविद्यामयसं कत्वात् गुरुतमः। "यो नै

अज्ञाच विदधाति पूर्वं यथाचै प्रहिचोति नेदम्" इति

श्रुते भा०। "पूर्वेषामपि गुरु कावेनामवन्नेदात्" पात०

३०। तस्य सर्वेषां गुरुत्वाद्यप्येष्टत्वात् गुरुतमस्यम्।

गुरुतस्य ३० गुरोः पितृकस्य तस्य भावार्थं वक्षः। विमान-

गलरि। स च महापातकी तन्मायचित्तमाह क

मनुः। "गुरुतस्योऽभिभाष्येनयते कृपादमोमे।

गुप्तीं ज्वलन्तीं वाञ्छयेत् कृत्यं ना च विपुलमिति" "मा-

तृगमनं इदित्तमनं क्षुण्णमममिन्नतिपातकापीति

विष्णु चारीताभ्यां स्वमातृगमनस्यातिपातकत्वेनाभिप्रा-

नात् परिप्रेषात् गुरुतस्यपद विमानुपरम् यथा च गुरु-

गन्दस्थाल पितृमातृपरता तथा गुरुतस्यमयदे वक्षते।

इत०। गुरुभाष्यायाम् "गर्वेतेदेन कुर्येति गुरुतस्यमकानत"

प्रा० वि० व्यास। "मङ्गलत्वा गुरापाम गुरुतस्यमनं ब्राह्म-

चक्षुषां हरणं द्विजातीनां महापातकम्" व्यासः।

गुरुतस्य ३० गुरोः पितृकस्य भावार्थं गच्छति मम-ठ।

विमाहगलरि स च महापातकी। महापातकमध्ये

गुरुतस्यमनस्य तत् गुरुतस्यगन्धार्थनिर्णये बह्वि

मतानि सन्ति तानि च पूर्वपक्षोक्तस्य निरस्य विमा

हगमनपरत्वं प्रा० विवेके निरूपितं यथा

"तत् को गुरुः का वाङ्मना। तत् कश्चित् पितरं

गुरुः तथा च मनुः "निषेकादीनि कर्माणि च करोति

यथाविधि। सन्नापयति चाक्षेपं स विमो गुरुश्चेति।

याज्ञवल्क्य "स गुरुर्ये क्रियाः कृत्वा नेदमचै प्रय-

च्छति। उपनीय ददद्दमाचार्यं च उदाहृत"। क्रि-

यानिषेकादिका। आभ्यां सर्वाधारादिक्रियाकर्त्तरि

गुरुवन्द्य सङ्केतितत्वात् विता गुरुत्वाद्वाङ्मना स्त्री जाता

तत्त्वपक्षो च वा च सर्वथा चातमवर्षा च न हीनवर्षा

तद्गमने गुरुतस्यमनस्यमातृत्वस्य दण्डमाचत्वात् तद्गमन

न महापातकमिति। तदसङ्गतम् आचार्यादिरपि गुरुत्व-

न्यवत्वात् एतयोर्वचनयोरन्विषेधार्थत्वाभावात्। तथा

च मनुरेवाप्य गुरुमाह "पिता नै माहर्षमहोऽभि-

र्मातामिदं विचः कृतः। गुरुराह्वनीयस्तु शान्ति-

तेता गरीयसी। इमं लोकं माहमन्त्रा पित्रमन्त्रा

य मध्यमम्। गुरुपुत्रपता त्वेवं ब्रह्मलोके वसन्तुते।

अस्य वा ब्रह्म वा ब्रह्म अतस्त्रोपकरोति च। तद्यपीह

गुरु विद्यायु सुतोयक्रियया तथा"। तथा मोदयः

"आचार्यः श्रेष्ठो गुरुर्वा नत इत्येके। पितरि बह्वेति

तत्त्वादाचार्यं लोके गुरुपदमिति चेत् आचार्यादा-

यपि सङ्केतदर्शनात् यथा विष्णुः "ममः इहवन्नाति-

गुरो भवन्ति जाता विता चार्थार्थेति"। तथा

“गुरुत्वं प्रतिपूज्या” स्यात् सङ्ख्यां गुरुयोपितः। अस-
पण्यांस्तु संपूज्या प्रत्युत्थानाभिवादनैः। अभ्यञ्जनं स्ना-
पनञ्च गालात्सादनमेव च। गुरुपत्नी न कार्यांश्चि
केशानाञ्च प्रसादनम्। गुरुपत्नी तु युवतिर्नाभिवाद्ये-
‘ह पादयोः। पूर्णविशतिवर्षेण गुरुदोषौ विनामता”
“कामन्तु गुरुपत्नीना युवतीना युवा भुवि। विविधद-
वन्दनं कुर्यादसावहमिति ब्रुवन्। विप्रोप्य पादपङ्कज-
मन्मह चाभिवादनम्”। “गुरुदारेषु कुर्वीत सना धर्म-
मनुष्मरत्” मत्। गुरोः पितृ स्त्री। २मातरि श्विमा-
तरि च। [गन्दरजाः २वङ्के धातौ न० ३६म०।
गुरुपत्नी स्त्री गुरुपात्रे दुर्जनं पत्नमस्या। १तिनिहीदृष्टे
गुरुपुत्र ३० इत०। आचार्यादिगुरुणा पुत्रे। तत्र हति-
भेदो मनुना दर्शितो यथा

“ये यःसु गुरुदृष्टिं नित्यमेव समाचरेत्। गुरु-
पुत्रेषु चायैषु गुरोश्चैव स्रवन्नुपु”मत्। “गुरुपुत्राणा-
ऽशिक्ष्योऽधिकवयास बोद्धव्यः शिष्यबालसमयसामान-
न्तर विषेषस्य वक्ष्यमाणत्वात्” कुल्लू०। “बाल समान-
जन्मा वा शिष्यो वा यत्रकर्मणि। अभ्यापयन् गुरुसुतो
गुरुवन्दनमर्हति। उल्लादनञ्च गालाणा स्नापनोच्छिष्ट-
भोजने। न कुर्यात् गुरुपुत्रस्य पादयोश्चावनेजनम्”मत्
गुरुभ न० इत०। १पुष्यनक्षत्रे “गुरुभ त्रयणसथाश्विनी-
हस्तम्।” इह०स० ५५अ०। २धनुषि शमीने च राशौ।
गुरुमर्दल ३० नित्यकर्म०। द्विष्टिभयाद्ये गन्दर०।
गुरुरत्न न० गुरोः प्रिय रत्नम्। १पुष्यरागे मणौ राजनि०।
२गोमेदे च तस्य तत्प्रियत्वं नवरत्नमब्दे दृश्यम् गुरुम-
ण्यादयोप्युच्यते।

गुरुराहु ३० गुरुणा सह राज्यर्थम्। कात्याशुद्धिहेतौ
राज्यजीवयोर्योगे “व्रतदीक्षे न कुर्वीत तमोयुक्ते इह
स्यतो” व्रतदीक्षे इति नित्येतरकर्मोपपक्षेणपरम्
“एकराशौ स्थितौ स्थातां यदि राज्ञडहस्यती। विवाह-
व्रतयज्ञादि सर्वं तत्र विपक्ष्येत्” स्मृतिसारे उद्यो० वच-
नात्। “अक्षमेदेऽप्येकराशौ सम्पर्को यदि याऽनयो।
गुरुराहूोरपि तदा त्यजेद्विवाहं सशय” मयिष्ठ३०।
अत्र गुरोर्हस्तित्वं हेतुः। “यत्नं यत्नं स्थितो जीव
क्षमोयोगेन सज्जते। उपहासाय किञ्च सादसत्सङ्गो
मभीषिष्यति” गुरुचण्डालादयोऽप्यत्र।

गुरुवर्जो ३० गुरुवर्जो विद्याविमन्त्रं हन्ति हन-टक्।
(पातिवेषु) चिन्मात्रे शक्यम्०।

गुरुवर्तिन् ३० गुरो गुरुकृते वर्तते हत-णिनि। १गुरु-
कुलवासिनि ब्रह्मचारिणि गुरुवासिनुप्रभृतयोऽप्यत्र।
“अष्टाशीतिसहस्राणां यतीनामृतेतसाम्। स्मृतं स्थानं
तु यत्तेषां तदेव गुरुवासिनाम्” शब्दार्थचि० हत-
वाक्यम्। गुरो वर्तते णिनि। २गुरुपुत्रपक्षे च।
गुरुवर्ष न० ३० ६ तन्व्योतिषोक्ते गुरोर्मध्यगत्या राशिभोग
काक्षात्मके वर्षभेदे इह०स० दक्ष० इहसतिचाराध्याये
तद्वर्षमध्ये गुरोरस्त्रोदयात् तत्र प्राभेद उक्तो यथा
“नक्षत्रेषु सङ्गोदयसप्तमश्चरति तेन देवपतिमन्त्रो। तत्रोच्च
वर्षव्यं वर्षं मासक्रमेणैव। यर्षाणि कार्तिकादीन्यान्वेया-
ज्जह्यानुयोगीनि। क्रमशस्तिभ त्र पञ्चमसप्तम्यमन्त्र च
तद्वर्षम्”। “सङ्गोदयमस्त या येन यातीति” पाठ प्रकल्प्य
“नक्षत्रेषु गुरुभुजसमानक्षत्रेषु ध्यानेन क्तिका।
पञ्चमं फाल्गुनम् अत्यमाश्विन उषान्त्यं भाद्रपदम्।
“अन्योपान्त्यौ त्रिभौ श्रेयो फाल्गुनश्च त्रिभोमत।
शेषाभासादिभाषायाः क्तिकादिष्वन्यथा, इति
यचनात्। “हे हे चित्तादितामसां पूर्णपर्वेन्दुसङ्गते।
भासाश्चैतादयोऽज्ञेयास्तिकैः पठान्त्यसप्तमाः इति सङ्ग
र्षणवाक्यात् पर्वेन्दुसङ्गते पौर्णमासीसङ्गते। तदेकवाक्य-
तया पूर्ववचने पौर्णमासीत्वात्। तथा च यथा मासानां
पौर्णमास्यां क्तिकादिष्वन्वत्वात् कार्तिकादित्वं तथा-
यर्षाणां इहसतेरस्त्रोदयसम्बन्धात् कार्तिकादित्वं
तेन क्तिकारोहिण्योरेकतरस्मिन् इहसतेरस्त्रोदयेक-
तरत्वात् कार्तिकवर्षम् एव मार्गशेषादि। यत्र वर्षद्वय-
चटकयोर्नक्षत्रयोरेकतरस्मिन् स गतो गुरुरन्यस्मिन्नुदेति
तत्र का गतिरिति चेत् कार्तिकोत्तर मार्गशीर्षं तदुत्तर
पौषमित्यादिक्रमाद् गति” मत्० त० व्याख्यातम्।
“नक्षत्राणां भासास्तु श्रेया यर्षान्योगत। कार्ति-
क्यादिषु सयोगे क्तिकादिद्वयं द्वयम्। अन्योपान्त्यौ प-
ञ्चमश्च त्रिधा भासतयः स्रुतम्। वैशाखादिषु क्षण्ये च
योगः पञ्चदशे तिथौ। कार्तिकादीनि यर्षाणि गुरोर-
स्त्रोदयात् तथा” छ० सि० तस्य रङ्ग० व्याख्या अ-
व्दधत् २७। ४० दक्षितापि करणार्थं दिक्पालमन्त्रो-
च्यते “इहसतेः सूर्यसाक्षिष्वदूरत्वाभ्यामस्तादुदयाद्वा
वैशाखादितु द्वादशसु भासिषु क्षण्यपक्षे पञ्चदशे तिथौ
अभायानित्यर्थः” अकार पौर्णमासीसम्बन्धसङ्ग्यार्थक।
योगो दिनमक्षत्रसम्बन्धः। कार्तिकादीनि द्वादश यर्षाणि।
वैशाखक्षणापक्षाभासा गुरोरस्त्रे तस्य (पौर्णमास्यां वा)

गुरुदेवत प्र० गुरुदेवतमस्य । प्रपन्नचले हेमच० अक्षया-
गुरुपत्नी श्री इत० गुरु आचार्य पतिव्रथाया उद्धृतीय ।
गुरो मण्योवाचमण्योवाच क्षियाम् । तदोर्ध्व-
भेदो मनुजोक्तो यथा

“गुरुत्वं प्रतिपूर्व्या स्युः सवर्णा गुरोः प्रोक्तः । अम-
वर्णास्तु सपूर्व्या मत्स्युत्थानाभिवादनैः । आभ्यस्तुम स्ना-
पनञ्च गात्रात्सादनमेव च । गुरुपत्नी न कार्यासि
जेशानाञ्च प्रसाधनम् । गुरुपत्नी तु युवतिर्नाभिवाद्ये-
ह पादयोः । पूर्णविश्रुतिवर्णैः गुरुदोषी विज्ञानता”
“कामन्तु गुरुपत्नीनां युवतीनां युवा भुवि । विधिवद्
वन्दनं कुर्यादसावहमिति ब्रुवन् । विप्रोऽथ पादपङ्कज-
मन्त्रं चाभिवादनम्” । “गुरुदारेण कुर्यात् सनां धर्म-
मनुसरत्” मत् । गुरोः पितृ स्त्री । २भातरि श्विमा-
तरि च । [शब्दरत्ना० २वङ्के धातौ न० हेम० ।

गुरुपत्नी स्त्री गुरुपात्रे दुर्ज्जरं पत्रमस्याः । इति निष्ठीष्टये
गुरुपुत्रं पु० इत० । आचार्यादिगुरुणा पुत्रे । तत्र हस्ति-
भेदी मनुना दर्शितो यथा

“त्रेयं तु गुरुवद् हस्तिं नित्यमेव समाचरेत् । गुरु-
पुत्रे तु चार्येण गुरोश्चैव सवन्मुप” मत् । “गुरुपुत्रस्यात्मा-
ऽशिक्षोऽधिक्रमयाश्च बोद्धव्यं शिक्षाबालसमयसामान-
न्तरं विशेषस्य वक्ष्यमाणत्वात्” कुल्लू० । “मात्रं समान-
जन्मा वा शिष्यो वा यश्चकर्मणि । आभ्यापयन् गुरुसुतो
गुरुवन्मानमर्हति । छादनञ्च गात्राणां स्नापनोष्णह-
भोजने । न कुर्यात् गुरुपुत्रस्य पादयोः चावनेजनम्” मत्
गुरुम न० इत० । इत्युच्यते “गुरुम श्रवणस्तथाश्रितो-
हृत्तम्” इह०सं ५५ख० । २घटुपि शमीने च राशौ ।
गुरुमर्दं पु० नित्यकर्म० । छिष्टिमवाद्ये शब्दर० ।
गुरुराजं न० गुरोः प्रियं रत्नम् । इत्युच्यते सप्तौ राजनि० ।
२गोमेदे च तस्य तत्प्रियस्य नवरत्नशब्दे दृश्यम् गुरुम-
श्यादयोऽप्युच्यते ।

गुरुराहुः पु० गुरुणा सह राज्यं । कालाशुद्धिहेतौ
राज्यजीवयोर्योगे “व्रतदीक्षे न कुर्यात् तमोयुक्ते इह
स्यतौ” व्रतदीक्षे इति नित्येतरकर्मोपपक्षेणपरम्
“एकराशौ स्थितौ स्यातां यदि राज्ञश्च स्यतौ । विवाह-
व्रतयज्ञादि सर्वं तत्र विवर्जयेत्” अतिसारे ज्यो० वच-
नात् । “अज्ञमेदेऽप्येकराशौ सम्भवे यदि वाऽनयो ।
गुरुराहोरपि तदा त्यजेद्दिवाश्च संशयः” भविष्यपु० ।
अत्र गुरोर्लज्जितत्वं हेतुः । “यत्र यत्र स्थितो जीव
आमोयोगेन लज्जते । उपहासाय किञ्च स्यादसत्सङ्गो
मभीषिष्याम्” गुरुचण्डालादयोऽप्यत्र ।

गुरुवर्जोऽपि पु० गुरुवर्जो विद्याविषयसंज्ञं हन्ति हन-टक् ।
(पातिष्ठे) विष्णोः शब्दः ।

गुरुवर्तिनं पु० गुरो गुरुकृते वर्तते इत-णिनि । १गुरु-
कुलवाशिनि ब्रह्मचारिणि गुरुवासिनुप्रभृतयोऽप्यत्र ।
“अष्टाशौचसहस्राणां यतीनामूहं रेतसां । अतः स्थानं
तु यत्तेषां तदेव गुरुवासिनाम्” शब्दार्थचि० इत-
वाक्यम् । गुरो वर्तते णिनि । २गुरुगुरुपुत्रे च ।
गुरुवर्षं न० पु० इ तच्छ्रुतिप्रोक्ते गुरोर्मध्यगत्या राशिभोग
कालात्मके वर्षभेदे इह०सं ८ख० इहसतिचाराध्याये
तद्वर्षमध्ये गुरोरस्तोदयात् तत्र प्राभेदं चक्रो यथा
“नक्षत्रेण सहोदयसप्तमं हस्तिं येन देवपतिमन्त्रो । तत्र ज्ञ-
वक्ष्यं वर्षं मासक्रमेणैव । यर्षाणि कार्तिकादीन्यान्नेया-
ह्वयानुयोगीनि । क्रमशस्त्रिभं तु पञ्चमसृपान्यमन्त्रं च
तद्वर्षम्” । “सहोदयमस्तं पा येन यातीति” पाठ प्रकल्प्य
“नक्षत्रेण गुरुमुल्लसमाननक्षत्रेण आग्नेयं क्षत्तिका ।
पञ्चमं फाल्गुनम् अत्यभाश्रितं उपान्त्यं भाद्रपदम् ।
“अन्योपान्त्यौ त्रिभौ श्रेयौ फाल्गुनश्च त्रिभोमत ।
शेषाभासादिभासां या क्षत्तिकादित्यवस्थया, इति
यचनात् । “हे हे चित्तादितामसां पूर्णपर्वेन्दुसङ्गते ।
मासाश्चैतादयोऽस्त्येवैवैः षष्ठान्यसप्तमाः इति सङ्ग-
वर्णवाक्यात् पर्वेन्दुसङ्गते पौर्णमासीसंयुते । तदेकवाक्य-
तया पूर्ववचने पौर्णमासीज्ञातम् । तथा च यथा मासानां
पौर्णमास्यां क्षत्तिकादिष्वन्वयात् कार्तिकादित्वं तथा-
यर्षाणां इहसतेरस्तोदयसम्बन्धात् कार्तिकादित्वं
तेन क्षत्तिकारोहिण्योरेकतरफिन् इहसतेरस्तोदयैक-
तरत्वाभे कार्तिकवर्षम् एव मार्गशीर्षादि । यत्र वर्षद्वय-
घटकयोर्मन्त्रयोरेकतरफिन्स्य गतो गुरुरन्यस्मिन्नुदेति
तत्र का गतिरिति चेत् कार्तिकोत्तरं मार्गशीर्षं तदुत्तरं
पौषमित्यादिक्रमाद् गतिः” मत् । त० व्याख्यातम् ।
“नक्षत्राणां मासास्तु श्रेयाः पर्वानयोगतः । कार्ति-
कादिषु सयोगे क्षत्तिकादिद्वयं द्वयम् । अन्तर्गोपान्त्यौ प-
ञ्चमश्च त्रिषा मासत्रयं स्युतम् । वैशाखादिषु क्षण्ये च
योगः पञ्चदशे तिथौ । कार्तिंकादीनि यर्षाणि गुरोर-
स्तोदयात् तथा” इ० सि० तस्य रङ्ग० व्याख्या अ-
वश्यम्भेदे २७ः पु० दक्षितापि करणार्थं दिग्भातमन्त्रो-
च्यते “इहसतेः सूर्याश्चान्ध्रदूरत्वाभ्यामस्तादुदयाद्वा
वैशाखादिषु द्वादशसु भासेषु क्षण्यपक्षे पञ्चदशे तिथौ
अभायामित्यर्थः चकार पौर्णमासीसम्बन्धसहस्रार्थकः ।
योगोऽग्निनक्षत्रसम्बन्धः । कार्तिकादीनि द्वादश यर्षाणि ।
वैशाखक्षणादभाया गुरोरस्तो तस्य (पौर्णमास्यां वा)

भूलोपगे जीवे वर्षे स्यात् शक्रदैवतम्" इत्युक्तिर्दृष्ट्या ।
 एव कार्तिकादिगुरुवर्षनिमित्तोऽयमारिते इति दानो
 चिन्त्यते यथा चान्द्रमासस्य तत्तत्कालयुक्तपौर्णमासी-
 युक्तत्वेऽपि तद्वर्षादितत्वेन शुक्लपक्षपदादिदर्शनात्
 "शास्त्रिण् पौर्णमासीति सप्तमासम्" पा० इत्यण्प्रत्यया-
 न्नाद्यतया भाव्यता तथा वैशाखादिष्वित्यादिना
 गुरोरक्षोदयसम्बन्धात् गुरुवर्षत्वेऽपि तस्य कतमव्यादा-
 न्नाकाश इति सन्देहे अवशेषात् चान्द्रवर्षस्य सौरवर्षस्य
 वा व्यादानकाल एव तस्याद्यानकाल इति केचित् ।
 तत्र नक्षत्रसम्बन्धेन चान्द्रमासस्य पक्षणे "शास्त्रिण्
 पौर्णमासीति" पा० विहितत्वात् तत्तत्कालयुक्तपौर्णमासी-
 घटितकालस्य बोधनात् तदादित्वोचित्यात् । गुरुवर्षपक्षणे
 तु तथाभूतपौर्णमासीमासस्याप्रयोजकत्वात् न चान्द्रादि-
 वर्षादित्वकालस्य किन्तु गुरोर्मास्यगत्या राशिभोगारम्भा-
 न्नाकाश एव कार्तिकादिगुरुवर्षाद्यानकाशः पञ्चमासवच-
 नजातेभ्यः । रङ्गनामते तदादीत्युक्ते सायनादिवत् गुरो-
 रक्षोदयादिकाद्यानकाल एव आश्विमादेर्गुरुवर्षतया
 तदाद्यानकाशो युक्त इतरस्यासंज्ञितत्वात् इति भेदः ।
 तत्र वर्षं तदीयोदयादियुक्ततदीयमध्यमराशिभोगावच्छि-
 न्नकाशः, अथवर्षे २७।४८ दर्शितायाः "हृस्वतेरक्ष उ-
 दये वा जाते सति तदादि हृस्वसतिवर्षमिति" सूर्यसिद्धान-
 टीकायां रङ्गनाथेन तदादीत्युक्ते तदादिर्वेति भेदः ।
 तस्मिन् मध्यमराशिपदं च राशिचक्रान्तर्गतमिदं यपर-
 तेन यतमाये उदय पुनः राश्यान्तरे ततमेऽंशे उदय-
 काशपर्यन्तं राशियुद्धार्यं । अन्यमते तु राशिपद-
 भेदादिराशिपरं तेन तदीयराशिभोगारम्भाकाशावधि-
 तदवसानपर्यन्तं एवाश्विमादिदर्शनामाद्यानकाशः ।
 इदमेव ज्ञाय "हृस्वतेर्मध्यमराशिभोगात् संवत्सरा-
 सांज्ञितया वदन्ति" सि० शि० उक्तेः "कस्या-
 दितो मध्यमजीवमुक्ता वे राश्य वटिहृतावशेषा ।
 संवत्सराको विजयाश्विमाद्या इतोऽन्यमाने किञ्च संहितो-
 क्तमिति" तत्त्वप्रपाठान्तरात् "कस्यावद्भक्ता गुरुराययो-
 वे संवत्सराः स्युर्विजयादयस्ते । बभानिरे सांज्ञितिका-
 हि पूर्वं बभानि तस्यान्विपूर्वकाणि" श्रीपतिसंज्ञयोक्ते च ।
 तेन मध्यमराशिभोगाकाशस्य गुरोरक्षोदयादाश्विमादिवर्ष-
 संज्ञा । तथा च गुरोरेकैकमध्यमराशिभोगाकाशावच्छि-
 न्न गुरुवर्षमिति स्थिते शक्रिण् वर्षे गुरोरक्षोदयाकाशे आश्वि-
 मादिकौमकास्य वर्षस्याश्विमादिज्ञा एव गुरुवर्षस्यैव

चान्द्रवर्षसौरवर्षयोरप्रवेशद्विप्रवेशाभ्यां तदीयाधिसासनुप्र-
 ययौत्कीर्तनञ्च सङ्गच्छते यथाह सङ्गच्छते कल्पद्रुमे "चेत्
 सप्तम्या वाप्यथ मध्यगत्या राश्यान्तरं यत्नं च चान्द्रवर्षे ।
 गुरुर्न यायादधिवत्सरोऽधिसासेन तस्यः स शुभेषु
 यज्जः" । यशोधरतन्त्रे "एकस्मिन् रविर्षे गौरववर्षद्वया-
 वसानं चेत् । तत्रवत्सूत्रेणैव विदुः सवसरं प्राञ्ज" ।
 ज्योतिर्विदामरणे "गुरुसंक्रमयुग्मवत्समा गदिता सा ननु
 शुभसंज्ञिता । न बुधैर्गदिता शुभेहिताऽधिसमा गीष्यति
 सङ्गमोच्छ्रिता" । अतः सौरचान्द्रवर्षांतरिक एव आश्वि-
 नादिगुरुवर्षे गुरो उदयकाशावधि पुनरुदयकाशपर्यन्तं,
 तदीयेकैकमध्यमराशिभोगाकाशावच्छिन्नो वा स्वीकार्यः
 इति तदादित्वमेव तस्यैव व्यवसीयते । एवञ्च महा-
 ज्यैष्ठ्यादियोगेऽपि तदाद्यान एव व्युत्थोपाह ।

कार्तिकादिगुरुवर्षफलं तद्वर्षेणैव विष्णुादिद्वादशवर्षरु-
 पयुगाणि प्रत्येकतदनर्गतसंवत्सरादिवर्षपञ्चकस्य विशेष-
 संज्ञा इत्येव पटिवर्षास्तत्फलञ्च ८० स० उक्तं यथा
 "शकटानलोपजीवकगोपीकुल्याधिसंज्ञकोपसः । द्विस्तु
 रक्तपीतककुलमाना कार्तिकेः वर्षे । सौम्ये (मार्गे)
 ऽवदेऽनाहृष्टिर्गङ्गासुगन्धमाण्डजैश्च सत्यवधः । व्या-
 धिमय मित्रैरपि भूपानां जायते वैरम् । शुभ-
 हज्जगतः योयोः निहतवैराः परस्परं चित्तिपाः ।
 द्वितिगुणो धान्यार्थं पौष्टिककर्मप्रसिद्धिश्च । पितृपुला-
 परिहृष्टिर्मावेऽ मङ्गलः सर्वभूतानाम् । आरोग्यवृष्टि-
 धान्यार्थसम्पदो मित्रसाधश्च । फाल्गुनवर्षे विद्यात्
 कश्चित् कश्चित् क्षेमद्विसंख्यानि । दोर्भाग्यं प्रमदानां
 प्रवसासौरा नृपाशोपाः । चैत्रे मन्दा वृष्टिः प्रिय-
 मयः क्षेममवनिपा नृदयः । द्विस्तु कोशधान्यस्य भवति
 योद्धा च रूपवताम् । वैशाखे धर्मपरा विगतमया
 प्रसृदिता प्रज्ञा सन्ध्या । यज्ञक्रियाप्रवृत्तिनिष्पत्तिः
 सर्वसंस्थानाम् । ज्येष्ठे जातिमुल्लङ्घनं शीघ्रं वा नृपा
 सचर्मज्ञाः । पीत्यन्ते धान्यानि च हित्वा कङ्क शमी-
 जातम् । व्यापादेऽ जायन्ते सस्यानि कश्चिदवृष्टि-
 रन्यत् । योगलेभं सध्य व्यपाद्य भवन्ति भूपालाः ।
 श्रावणवर्षेऽ क्षेम सत्यक् सस्यानि पाकसुपयानि । जुष्टा
 ये पाथण्डा पीत्यन्ते वे च तज्जज्ञाः । भाद्रपदेऽ वस्त्रोज-
 निष्पत्तिः याति पूर्वस्थं च । न भवत्यपरं सस्य
 कश्चित् सुमिच्छं कश्चित् मयम् । आश्विपदेऽऽवदेऽजस्र-
 वतति कुक्षं प्रसृदिता प्रज्ञाः क्षेमम् । प्राचय

प्राचक्षतां सर्वेषामन्यथाकृतम् । उदगारोऽप्यसिद्धि-
 शेषकरो वाक्पतित्वरन् भवान्म । याव्ये तद्विपरीतो
 मध्येन तु मध्यफलदायी । विचरन् भव्यमिष्टसाधारं
 वस्तुनेष मध्यफल । वस्तुनां विध्य ही विचरेदधिक
 यदि कदाचित् । अनन्तमयमनलपथे व्याधि पीते
 रक्षागमः यामे । इति च तत्परेभ्यः धीका रतो
 न यत्नमयम् । प्रभाभेऽनादित्तिद्वयगुरौ न्यपवधो
 टिवा इष्टे । विपुलेऽनले सुतारे रालौ इष्टे प्रजाः
 खल्ला । रोहिण्योऽनलभश्च वस्तुनतुर्नामिस्तपाद्वा
 ह्य सार्पेऽहं कृतं पितृदेवताः । च कुसुम गुह्यैः शुभ ते
 फलम् । देहे क्रूरनिपीडितेऽन्यनिवृत्त नाभ्यां भय
 कुतस्तम्, एते भूकफकवयोऽप्य हृदये वस्तुना नायो
 भूम् । गतानि वर्णाणि यन्नेन्द्रकासावतानि वद्रेः । गु-
 ण्येऽनुमिः । नवाष्टपञ्चाष्टयुतानि कृत्वा विभाजयेन्मन्य-
 यरागारामे १७५० । फलेन युक्त यत्नभूपकाल लयोध्य
 वक्ष्या विषये ५ विमलम् । युगानि नारायणपूर्वकाणि च-
 व्यानि येन क्रमयः समाः शु । एकैकमष्टेऽप्य नवा
 हृतेषु दत्त्वा प्रथमद्वयक क्रमेण । कृत्वा चतुर्भि
 र्विष्टदेवताद्यान्मुद्रानि येषां गुरुपूर्वमष्टम् । विष्णुः ।
 सुरेन्द्रोऽप्यसिद्धिः सुतायः अष्टोऽप्य सरभोऽप्यदाधि-
 पत्यः । क्रमाद्युगेया पितृ ७ विश्वः सोमाः ६
 यक्रऽननाख्याः । ५ गन्धिः । भगा १२ प्रदिष्टाः । सर्वतुष्टो-
 ऽग्नि परिः सुष्टोऽर्क इदादिकः शीतमयूकमाही ।
 प्रजापतिश्चाप्यसुवतुष्टः स्या दुहस्वर यैस्तुतापतित्व ।
 इष्टिः वनाद्य मस्ये द्वितीये प्रभूततोया कथिता तृतीये ।
 पञ्चाब्जस्तु सति यत्तुयै खल्लोदक पञ्चममष्टस्तम् ।
 चत्वारि स्रष्टानि युगाभ्युगं विष्णुन्द्रजीवान्मष्टदेव-
 तानि । चत्वारि मध्यानि च मध्यमानि चत्वारि वा
 न्याम्यधमानि विद्यात् । याव्य धनिष्ठांशमभिपश्यो
 पाचेयदा याव्युदय सुरेन्द्र । पट्टद्वयैः प्रभव स
 नाम्ना प्रवर्तते भूतहितसादाश्च । कश्चित्तद्विष्टः पव-
 नाग्निशोषः सन्तीत्य श्लेषस्तथा रोगा । सर्वतुष्ट-
 रेऽस्मिन् प्रभवे प्रवृत्ते न दुःखमाप्नोति जनसायापि ।
 तस्माद्द्वितीयो विभवः २ प्रदिष्ट युक्तः तृतीय परतः
 प्रयोद ४ । प्रजापतिश्चेति ५ यथोत्तराणि यत्नानि वर्णाणि
 फलानि चैवम् । निव्यस्रयाभीमुयमादिस्रया भयैर्विद्वता-
 चपयान्नेराम् । स्रष्टोर्का कश्चिदोपवृत्तां कलं तदा
 कानि च भूतधालीम् । आद्योऽङ्गराः । श्रीवृक्षमाम-

वाहीश्च युवाश्च धातेति युगे द्वितीये । वर्णाणि वक्ष्ये
 यथाक्रमेण श्रीवृक्ष मक्षानि वने परे हे । निव्यस्र-
 राद्येषु निव्यामवर्णी देशे निरातस्तुभवाश्च शोकाः । अ-
 न्द्वयेऽन्येऽपि समा सुदृष्टिः निव्यस्र रोगा वनराम-
 मय । मास्ते युगे पूर्वमयेन्द्रास्तः । सर्व द्वितीये वृक्षवा-
 न्यः शोकाः । प्रमाविन १ विक्रमऽनन्ततोऽन्यद्वयः च
 विद्यादुगुरचारयोगात् । आद्य द्वितीये च युगे तु सर्वे
 कतास्तुकारं कृतं प्रजानाम् । याप प्रजापी हवनि-
 क्रमो तु सुमिन्दो रोगमयप्रदी च । अष्ट चतुर्विंश
 युगस्य पूर्व यत्नितभातु । कथयानि वर्णम् । मध्य द्वितीये
 तु सुभातुः सर्व रोगप्रद मन्त्रुर्क न तत् । तारव १ त-
 द्दु भूरिपादिद स्रष्टाद्विष्टति च पार्श्वम् । प्रवृत्तं
 व्ययस्रयानि योभम ५ मन्त्रवमवस्तुत्तुपाङ्कवृक्षः । तस्मिन्
 युगे सर्वजिः दाद्यः चक्रः सर्वतुष्टोऽन्यः चक्र सर्वतुष्टोऽप्य ।
 तस्माद्द्वितीये विक्रमः ४ चक्रः ५ यतो द्वितीयोऽन्य भवाय
 येषाः । मन्दोऽप्य विक्रमोऽन्यः अष्टावः मन्त्रोऽन्यः
 परतश्च दुर्गुः ५ । काननम् युग आदितकर्व मन्त्र
 सप्तकवोऽधमोऽपर । हेमवन्तः इति वृत्ते युगे आ-
 द्विष्टिः परतो विकारिश्च । सर्वरीतिः तद्वत् युवाः
 कृतो वस्तुष्टो गुरुयोन पञ्चमः । रीतिः प्राक् प्रचुरवमो
 इष्टिः तदे तु पूर्वे मन्त्र स्रष्टः न वृक्षवित्त वस्तुष्टोऽतो
 द्वितीये । अन्तुहेन प्रचुरवित्त स्रष्टा तृतीयवस्तुष्टो
 दुर्भिक्षाय युव इति तत योभमो भूरितोऽप्य । नैवे युगे
 योभमः । दित्याद्य सर्वतुष्टोऽन्यः युमकः २ द्वितीये । श्रीवृक्ष
 तृतीय परतः क्रमेण विद्यापट्टः चति पराभवः ५ । पूर्वा-
 परी प्रीतिशरी प्रजानामेयां तृतीयो वृक्षोऽप्योऽन्यः ।
 अन्तु सन्ती किन्तु पराभवेऽन्यः यत्नान्योर्तिर्द्विः कगो-
 भय च । आद्यः युवकः । नवने युगे अष्टः आत्मीयकोऽप्य
 अन्य परतश्च श्रीवृक्षः । साधारणोऽप्योऽन्यः दित्याद्यः
 युमप्रदी श्रीवृक्षोऽन्यः । चक्र युवको वृक्ष प्रजा
 नां साधारणोऽन्यः अलनीतयः । चः पञ्चमो रोषस्त
 न्यावद्विष्टः अल तल च वृक्षवन्तः । इन्द्रादिर्द्वै
 दम्य युगं यत् तस्माद्यनवर्दं पञ्चावः चक्रम् । प्रमाद्यः
 यामन्द्रेभतः पर वत् आत्मीयः चक्रः चानवः चक्रम् च ।
 पञ्चावः चक्रः मध्यदेवनाथो न्यपवर्गिर्कवस्तुमन्त्रोऽप्यः ।
 अलवस्तु जन प्रमादिः चक्रः वनर रक्तवृक्षमन्त्रोऽन्यः ।
 तत्परः वस्तुवस्तुमन्त्रो रोगः । वस्तुवस्तुमन्त्रोऽन्यः ।
 श्रीवृक्षमन्त्रमन्त्रो रोगः वस्तुवस्तुमन्त्रोऽन्यः ।

यकाटये पिङ्गवः। कान्तगुह्यः सिद्धार्थरीडः॥४॥ अन्तु दुर्म-
तिवः। व्याघ्रे तु हृदिर्महती सचौरा दानो हनूकम्पयुतय
काय । यत्कामगुह्यं तदनेकदोष विज्ञायंश्चे बहवो
गुणाय । रीडोऽतिरीडः सयकन् प्रदो यो दुर्मति-
मध्यमहृदिगुह्यं स । भाग्ये युगे दुन्दुभिः संश्रमाद्य सव्यस्य
एहि भङ्गती करोति । उद्धारिः सन् तदनु स्याय नरे-
श्वराणां, पिप्पसा च हृदि । रक्षाक्षमवट कथित तती
यं यस्मिन् भयं दृष्टित गदाय । क्रोधः बद्धक्रोधक
चतुर्थे राक्षसि नृसीकृते विरोधैः । सयमिति यु-
गव्यान्वयान्तं बद्धयकारक जगति भयं तद्विप्राणां
हृदी बलहृदिगुह्यं । उपचयकरं विट्पुत्राणां परस्वहृतां
तदा कथितमखिल पट्टपदे यत्तदल समाप्तं । व्यक-
ल्पगुह्यहृदिगुह्यं पुष्टमूर्तिः कुष्ठकुन्दकुष्ठमस्मृतिगाम ।
यहृदतो न दृष्टि सत्ययतीं सति करोऽमरगुह्यमनुजा-
नाम् । "दाहं सत्येन पट्टपदम्" क. 'स'।

गुरुहृत्ति स्त्री गुरो हृत्ति । आचार्यादिगुरो गिद्येय
कस्यो आचारभेदे वा च मनुभोक्ता यदा

"नोदितोगुरुणा निरुपमप्रचोदित एव वा । कुर्या-
दध्ययने यत्तमाचार्यस्य हृत्तेषु च । गुरोरद्वैत वाच च
बुद्धीन्द्रियमर्षि च । नियम्य माह्निकसिद्धे हीयमाणो
गुरोर्गुह्यम् । नितासङ्कृतपाणिः स्यात् साध्याचार
सुधयत् । आस्यतामिति चोक्तं सदासीतामिषुष
गुरो । ज्ञानाक्षरस्येव स्यात् सर्वदा गुरुसिद्धौ ।
उत्तिष्ठेत् प्रथमस्याय चरमस्यैव संविमेत् । प्रतिप्रय-
सम्भाषे यदानी न समाचरेत् । नासीतो न च भुज्जानी
न निष्पद्य पराङ्मुख । आसीतस्य स्थित कुर्यादभि
गच्छन्ति तिष्ठत । प्रच्युदगस्य त्वाग्रजगः पराङ्मुखः
धारता । पराङ्मुखस्याभिमुखोद्वेगस्येव चालिकम् ।
प्रच्युतं तु गयानस्य निदेशे चैव तिष्ठत । गीच गत्यासन
ह्वास सर्वदा गुरुसिद्धौ । गुरोस्तु चतुर्भिषये न यथेष्टा-
समीभवेत् । नोदाहरेदस्य नाम परोक्षमपि केवलम्
(कन्धोर्गुह्यम्) । न चैवास्यानुज्ञीत गतिभाषितचेष्टितम् ।
गुरोर्वल परोवादो निन्दा वापि प्रवर्तते । कर्षेत् तस्य
विज्ञातस्यो गमस्य वा ततोऽन्यत । परोवादात् परा
भवति वा वै भवति निन्दक । परिभोजा लभिर्भवति
कोटो भवति मन्त्रो । दूरस्यो मार्गदेहेन न ऋद्धं
भालिके स्थिता । आवाधने न चैवमवस्थाभिवा-
दयेत् । प्रतिपत्तेऽनुशाने च नासीत गुरुया सङ्ग ।

यस्यने चैव गुरोर्न किञ्चिदपि कीर्तयेत् । मोहो-
द्वयाममाकाटपक्षरेषु कटेषु च । नासीत गुरुणा साङ्गं
गिज्ञाप्सकनौषु च । गुरोर्गुरो सन्निहिते गुरुद्वेष्टि-
माचरेत् । न चानिष्टो गुरुणा स्नानं गुरुनाभि-
मादयेत् । विद्यागुरुत्वे तदेव मित्या हसि स्वयोन्ये ।
प्रतिप्रेषत्तु चाधर्मान् हितज्ञोपदिगत्तुपि ।"

तान्त्रिकगुरो हृत्तिभेदः तन्त्रशारे उक्तो यदा

"गुरो सन्निहिते यत्तु पूजयेदपतो न तम् । स दुर्गतिमग्रा
ज्ञेति दक्षा च विमन्त्रा भवेत् क्रियासारे ।" एकपात्रे स्थित
गिष्टप्रतिमन्त्रं प्रणमेद्गुरुम् । क्रोशमात्रस्थितो भक्त्या
गुरुं प्रतिदिनं नमेत् । अर्घ्यं योजनं गिष्टं प्रणमेत्
पक्षपर्वत । एकयोजनमारभ्य योजनद्वादशावधि ।
दूरदेशस्थित गिष्टो भक्त्या तत्सन्निधिं गतः । तत्र
योजनसंख्योक्तमानेन प्रणमेद्गुरुम् । ज्ञानार्थं
"गुरो मनुष्यबुद्धिन्तु मन्त्रे चाक्षरभावनाम् । प्रति-
मासं गिज्ञातुर्हि कुर्याणो नरकं व्रजेत् । जन्मरेतुं कि
प्रितरौ पूजनीयौ प्रयत्नत । गुरुर्विशेषतः पूज्यो धर्मा-
धर्मप्रदर्शकः । गुरुं पिता गुरुमाता गुरुदेवो गुरुर्गुरुः ।
यिषे हृष्टे गुरुस्त्राता गुरो हृष्टे न कथनः । गुरोर्हितं
प्रकर्त्तव्यं दाह्यन कायकर्मभिः । अक्षिताचरणाद्देवि ।
विद्यायां जायते हसि । मन्त्रस्यागाधवेमृत्युर्गुरुणा-
गाह्यतिता । गुरुमन्त्रपरित्यागाद्गुरो नरकं व्रजेत् ।
गुरो सन्निहिते यत्तु पूजयेदप्येवताम् । स दाति
नरकं पोर दक्षा च विमन्त्रा भवेत् । एकत्र गुरुणा
साङ्गं गच्छेद्दोषविषेक्षुः । स याति नरकं पर
यावद्विद्वान्मृत्युर्दमः । गुरुशब्दं जतं हत्वा आत्मशब्द
तु योजयेत् । गुरुक लङ्घयेद्यस्तु पतेत् स नरकाय रे ।
श्रीकृष्णे "उत्पादकमद्भुतालोर्गुरीयान् मद्भुद पिता ।
तत्कामयेत सततं पितृरप्यधिकं गुरुम् । गुरुरद-
गुरुत्वेषु गुरुवत्तुष्टतादिषु । अविद्यो वा सविद्यो वा
गुरुरेव च देवतम् । कर्मान्त्योऽपि कर्मान्त्यो गुरुव
वदा गतिः । आयाजमयतो गच्छेद्गुरुमन्त्रं तमदुष्ट-
लेहः । आसने दधने पापि न तिष्ठेदप्यता गुरो । अ-
स्तुष्टां प्राप्य तिष्ठेत् नैः पापमदागुताम् ।" क्रिया-
सारे "गुरुमाता पिता व्यासो वाग्यः सुहृद मित्र ।
दत्ताधाद मनो निरुद्धं कर्माकृता गुरुम्"

गुरुमित्रया स्त्री विस्मयः । मित्रपात्रे गुरुमित्रः ।

गुरुसारा स्त्री गुरु गुरुदत्तनं दातो दत्ता । (गुरु)

विधायाम् । गन्धार्थिच० । २महासारे वन्तुमाले लि०
गुरुस्तम्भ उ० गुरु स्तम्भोऽस्य । अथ पर्वतभेदे । “गुरुस्तम्भो
महेन्द्रव माख्यवान् पर्वतस्तथा । एते पर्वतराजान्”
भा० व्यास० ४१ अ० । २महासारे गन्धार्थिच० ।
गुरुहन् उ० गुरु गुरुपाक इति हन-क्रिप् । इज्जैरप्ते
गौरसर्पे हेमच० १ गुरुहन्ति लि० ।

गुरुत्तम लि० गुरुषु गुरुणा वा उत्तम । १ गुरुत्तमे २ परमेष्ठरे
५० । “तस्मै पूर्वगुरुत्तमाय जगतामीशाय पित्रे नमः”
श्रीमद् वि० । अत्र “न निर्वारणे” पा० पठोसमासनि-
पेधात् सप्रतीतवृत्त्य इति वक्ष्ये । कैयटस्तु “यथा-
चिह्नार्थेति यथ निर्वार्यते यथ निर्वारणहेतुरेतत्तितय-
संज्ञिताने सत्येवाय निषेध इति” हिवचने विभक्त्योपपदे”
पा० सूत्रे भाष्यकार आह अ० । गुरुत्तम इत्यादौ
तितयसंज्ञितानामावात् न निर्वारणविभक्तिं किन्तु सम्ब-
न्धगामाख्ये पठेति तथा समासः । अतएव “हमादि-
ये” पा० सूत्रे “हमादिदिति पठोसमास” इत्युक्तं
भाष्ये इत्युवाच “न निर्वारणे इति” इत्युक्तौ नृणां द्विज
श्रेष्ठ इत्युदाहरता च कौसदीकारेण तितयसंज्ञितान्
एव समासभाव्यं सूचितं । यत्तु गदावरेण एतदना-
लोच्य, पठोसप्रतीसमासयोः स्वरगतवैलक्षण्यज्ञानासोच्य
“न निर्वारणे” इत्यस्य पठोसप्राप्तकरणज्ञानवेष्ट्या
निर्वारणपठरा समासनिषेधे तदर्थकसप्रतीसमासोऽपि
निषिद्धः अन्यथा प्रयोगशाम्नात् सूत्रवैयर्थ्यं भवति गुरुत्तम
इत्यत्र पञ्चमीतत्पुरुषोऽङ्गीकृतं, तत्तु साहचर्यमात्रम् तथा
हि “पञ्चमी विभक्ते” पा० सूत्रे निर्वार्यमाणस्य भेद एव
पञ्चमीविधानात् तयोः सामान्यधर्माक्रान्तात्माभावे एव
तस्याः प्रवृत्तेः । यथा माधुराः पाटलिपुत्रेभ्यः आद्युतमाः
अत्र पाटलिपुत्रस्य लोकानां माधुराणां च केनापि रूपेण
सामान्यधर्मत्वाभावेन उभयोर्भेद एव इति तत्र
पञ्चमीप्रवृत्तिः । गुरुत्तम इत्यादौ तु रैयस्यास्य गुरुनिष्ठ-
गुरुत्वरूपसामान्यधर्माक्रान्तात्मात्वादप्रवृत्ते न पञ्चमीसमासः

“अक्षरादपि चोत्तमः” (गीता) इत्यादौ तु अक्षरा-
ज्ञेयतन्मगात् तन्मेष्टेति व्याख्या आद्यमते जीवेश्वरयो-
र्भेदेऽपि चेतनत्वसामान्यधर्माक्रान्तात्वात् तयोर्भेदाभावात्
न पञ्चमीप्रवृत्तिः । वेदान्तिमते अक्षरयन्त्रस्य मायाप-
रत्वात् रैयमाद्ययोर्भेदसम्भवात् पञ्चमीप्रवृत्तिरसम्भाव-
नायामपि तथा पञ्चम्या न समासप्रवृत्तिः पञ्चमी-
तत्पुरुषस्य पञ्चमाप्यस्यैव विषयविशेषनियतत्वेनात्

तदप्रवृत्तेः । अक्षरयन्त्रस्य मायापरत्वञ्च गीताव्याख्यायां
ननुसृष्टेन दर्शितं यथा

“हाविमौ पुरुषौ लोके अक्षराक्षर एव च । अक्षर-
सर्वाण्य भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते” गीता । “हौ इमौ
पृथगागीभूतौ पुरुषोपाधित्वेन पुरुषगज्ज्वलपदेश्यौ
लोके ससारे, कौ तावित्वाह अक्षराक्षर एव च ।
अक्षरतीति अक्षरो विनाशो कार्यराशिरक्षः पुरुषः, न
अक्षरतीत्यक्षरो विनाशरहितः । अक्षरस्य पुरुषस्योत्पत्ति-
बीजं भगवतो मायाशक्तिर्हित्वीयः पुरुषः । तौ पुरुषौ,
व्याचष्टे अयमेव भगवान्, अक्षरं सर्वाणि भूतानि समस्तं
कार्यजातमित्यर्थः कूटस्थ कूटो यथार्थमस्ताच्छादनेना
यथार्थवस्तुप्रकाशनं वक्ष्यन् मायेत्यनर्थान्नरं तेनापरम्
विज्ञेयमर्थाद्वयरूपेण स्थितं कूटस्थं भगवत्माया-
शक्तिरूपं कारणोपाधिं सक्षरबीजत्वेनान्यथादक्षर
उच्यते । केचित्तु अक्षरयन्त्रेनाचेतनवर्गसंज्ञा कूटस्थो
अक्षर उच्यत इत्यनेन जीवमात्रं तत्र सम्यक्, अक्षरं
सर्वेह पुरुषोत्तमत्वेन प्रतिपाद्यत्वात् तस्मात् अक्षरा-
क्षरयन्त्राभ्यां कार्यकारणोपाधी उभावपि अक्षराविशो-
च्येते इत्येव युक्तम् । आभ्यां अक्षराक्षराभ्यां विभ-
क्त्यः अक्षराक्षरोपाधिद्वयदोषेणाऽस्मिन् दोषे नित्यगुणबुद्ध-
संज्ञसंभवात् “उत्तमं पुरुषस्त्वस्य परमात्मोऽस्तुदाहृतः ।
यो लोकत्रयमाविश्य विभक्त्यव्यय ईश्वरः” (गीता) ।
उत्तमं अतृप्ततमः पुरुषस्त्वस्य अयम् एव अत्यन्तविशेषः
आभ्यां अक्षराक्षराभ्याम्, उभयभासकस्य तीत्यक्ष तनराशि-
रित्यर्थः । परमात्मोऽस्तुदाहृतः अक्षरमयमात्रमयम-
नोमयविज्ञानमयानन्दमयेभ्यः पञ्चभ्योऽविद्याकाजिता-
तमस्य परमः प्रकटोऽकल्पितः “ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा” इत्युक्तं
आत्मं च सर्वभूतानां प्रत्यक्षचेतन इत्यतः परमात्मोऽ-
स्तु वेदान्तोऽयं यः परमात्मा लोकत्रयं भूभुवःस्वरा-
क्ष्यं सर्वं जगदिति यावत् आविश्य स्वकीयया मायया
शक्त्याधिष्ठाय विभक्तिं सत्तात्पर्यं किंप्रदानेन सारयति
पोषयति च कीदृशः अक्षय्य सर्वविकारान्मुक्त ईश्वरः
सर्वस्य नियन्ता नारायणः च उत्तमः पुरुषः परमात्मोऽ-
स्तुदाहृत इत्यन्वयः” । अतः “यथाह अक्षरमतीतोऽक्षरादपि
चोत्तमः । अतोऽपि लोके वेदे च प्रवृत्तः पुरुषोत्तमः”
गीतावाक्ये अक्षरादितित्यस्य लोके पञ्चमी सत्यपदोप-
सर्गात् पुरुषोपाधिद्वयतद्विषयस्य सत्यपदोपसर्गात् सत्यं
सर्वं

इत्यर्थं हाविभाविति कुरात्तत्पुरुषयोः “उत्तम पुरुष
स्त्वन्य” इति त्रयाधामेय पूर्व प्रक्रान्तत्वाच्चेयां मध्ये एव
परमात्मन उत्तमात्वेन निर्वाह्यभाषत्वात् अतो न तत्रापि
पञ्चमोसमासः । तथाहि “पञ्चमी भयेन” पा० “अपेतापो-
दसक्तपतितामलस्यैरत्ययः” “लोकान्तिवदूराथं कच्छाणि
क्तेन” पा० सूत्रे ‘पञ्चमीतत्पुरुषस्य विधानात् तन्मध्ये
च एतत्पञ्चम्याः प्रोक्ताभावात् नान्न पञ्चमीतत्पुरुष-
किन्तु सप्तमीसमासः प्रथोसमासो वेत्येवेति उच्यते ।

गु(गू)र्जर पु० दक्षिणदेशस्य देशभेदे सोऽभिन्नोऽस्य अण् ।
गौर्जरं तद्देशवासिनि बहुषु लुक् । सहाराद्राज्यं त्रैलोक्यं
ह्राद्विहा गु(गू)र्जराक्षया” दशविधप्राज्ञाण्यकचने ।

गु(गू)र्द्धं कूर्द्धे भ्वा० आत्म० अक० सेट् । गूर्द्धते कगु-
र्द्धिष्ट । जुगूर्द्धे । लघुयुक्तस्य किपि गू गुरौ गुर ।
दीर्घान्वितस्य गू गुरौ गूर इति भेदः ।

गु(गू)र्द्धं निवासे कूर्द्धे च चुरा० उभ० अक० सेट् । गु-
(गू)र्द्धयति ते अजुगु(गू)र्द्धत ।

गुर्वं उद्यमे भ्वा० पर० अक० सेट् । गुर्वति अगुर्वो ।
जुगुर्वं ईदित् गूर्णं ।

गुर्विणी स्त्री गुरुगर्भाऽस्त्वस्याः प्रीत्यादित्वात् इति नि०
गृष्णभावः, गर्व-गतौ “गर्वेरत उच्चेति” उणा० इन्नन्
गौरा० ङीप् वा । गर्भिण्याम् । “उत्तरां त्वमेवैतस्य
गुर्विणी मा शुच शुभे ।” भा० आश्व० ६१७० । “गु-
र्विणीं नातुगच्छन्ति न स्पृशन्ति रजस्वलाम्” अनायु-
ष्योक्तौ ।

गुर्वीदित्य पु० गुरुणा सह आदिष्यो यत् । उच्योति-
पोक्ते काकागुर्वीहेतो एकराशेकनक्षत्रस्थयोर्जीवादि-
त्वयोर्भेदे “गुर्वीदित्ये दशाहिकम्” उच्यो० त० ।
“एकराशौ गतौ स्यातामेकविषये यदि । गुर्वीदित्यौ,
तदा त्वाध्या यद्योद्वाहादिकाक्रियाः” राजमा० ।
“गुर्वीदित्ये दशाहे त्विति” नक्षत्रभेदविषयम् । आत्मना-
यशकत्वे भुज्रवज्जमीमः “जीयोऽर्केण युतः करोति
मरणं, बाष्पांशुको भागुरिः नक्षत्रैकगतो यदन्ति मरणं,
पादस्थितो देवश्च” तथा च एकराशिरस्यत्वेऽकाशः आत्म-
नायशकत्वे एकनक्षत्रपादस्थितौ दशाहं त्वह्ना
उद्वादि कर्तुं शक्यते इति व्यवस्था ।

गुर्वी स्त्री पु०-ङीप् । गमयत्वाम् “न हि बन्धव्रा विजाना-
ति गुर्वीप्रवचनेदनाम्” इति ० शौरवपुङ्गवकीदिका
र्यक्तपादार्थे च “गुर्वीरजस्रं वचनं समन्तात्” भावः ।

यत्तु “अनन्यगुर्वीस्तत्र केन केवलम् पुराणभूतेः” च
पदे अन्यगुर्वी इति पाठः कस्यचित्वा शब्दक० उदाज
हार तत् प्रामादिक “न विद्यतेऽन्या गुर्वीस्यालस्या
अन्यगुर्वी इत्यनीकारान्नः पाठः एव साधुः समासात्
प्राङ् ङीप् “नद्युतचेति” पा० कपप्रत्ययः स्यात् पथानु
अनुपसर्जनाधिकारात् “वेतो गुणवचनादिति” न प्रामो-
तीति । तद्रूपसिद्धिस्तु “इति सुखचेति” पा० वा नदी-
संज्ञायां “आण्गद्व्या” पा० इत्याडागमात्” मल्लि० ।
समासान्तस्य विधेरनित्यकल्पनेन कवभाषकत्वेन स्यात् गतिक-
विषयस्य स्त्रीकारात् अत्र तथाऽकल्पनेऽपि ईन्दोदोषप्र-
सङ्गात् इति विभाव्यम् । शुरुस्त्रियाञ्च । [उप मेदि० ।

गुल्ल पु० गुल्ल+उल्ल ल० । ऐष्यने गुले श्चु ङीद्व्ये स्त्री
गुल्लकन्द पु० गुल्ल गुल्लरसमस्यति अनुच-अण् शक० ।
गुल्ल कन्दोऽस्य । (कुली) भाषाप्रसिद्धे कन्दभेदे राजनि०
गुल्लिका स्त्री गुल्लः गोलाकार अक्षस्य ठन् । गुल्लिकायां
गोलाकाराया वटिकायां (वसन्) शरीरभेदे च मेदि० ।
“इतेन गुल्लयुक्तेन गोलेषु प्राणेषु खण्डकान् । रन्वितान्
जीरमरिचैरिमांस्तु गुल्लिकां विदुः” इत्युक्ते शककुम्भा-
ण्डभेदे च । [याम् (वसन्) शरीरे च मेदि० ।

गुली स्त्री गुलाकारोऽस्याः अच् गौरा० ङीप् । गुल्लिका-
गुल्लगुधा अय्य० । सहार्थे । उर्यादि० पा० ग० सू० ।
गुल्लुच्छ गुल्ल+उल्लो० । गुल्ले क्षयके लिका० । “कोपात-
कोषुग्गुल्लुच्छ(च्छ)कान्तिमि” भावः ।

गुल्लुच्छ पु० गुल्ल-किप् गुल्ल गोलाकारस्य अस्ति वज्राति उच्चि-
वन्नेने अण् उय० समा० उल्ल ल० । क्षयके हेमच०
शब्दः । गुल्लुच्छक तत्पार्थे शब्दरत्ना० । गुल्लुच्छ इति
हारा० पाठः तत्पार्थे । तत्पार्थे नुच-अण् प्रथो० साधु
गुल्लप् पु० गुल्ल-फक् नि० अस्ति । पादपम्पौ । “वज्र-
कुलीनां द्वे पाण्डुरौ गुल्लुक्केषु च चतुष्टयम्” यास० ।
“आयुष्फलीर्षीपथमार्गप्रथम्” कुमा० । “गुल्लुक्फेरति
तत्तन्मिरतिवह्निर्वा” उ०च० ६१७० । गुल्लुक्फस्य मूलं
कथौ जाह्नव । गुल्लफजाह गुल्लफमूले न० ।

गुल्ल पु० गुल्ल-रक्षणे भेदेने वा मक् उच्योरेक्यात् उल्ल ल० ।
प्रधानपुरुषाधिष्ठिते रक्षके पुरुषवचने, (गजाः ६, रथाः ६,
अश्वाः २०, पदातयः ४५) एतत्पुरुषान्विते श्वैत्यसस-
दाये, जगान्मन्त्राते शरीरभेदे, अमरः । बहुदेशे रक्षणां
स्थापिते श्वैत्ये, प्रथमकाण्डे उतादौ मेदि० एक
मुष्टे चङ्गातजातेषु शरीरमुपस्थितेषु श्वैत्यभेदेषु, कुल्लु० ।

गुल्मगुल्ममित्यादि मनुष्यमनस्य गुल्मगन्धे दर्शितस्य कु
ल्लूभट्ट्याख्या ५६६५० इत्यादि । ७३रीहरोगे अमरः ।
“लोहिण्येनासृष्टास्यो को गुल्म इत्यभिधीयते । ६०५०
नीकिभीगन्धे दर्शितस्य भा० उ० वाक्यम् । “प्रच्छन्नसृष्टासृष्टे
स गुल्मजाले ” किरा० । “गुल्मगुल्मपुत्रतेत्यादि”
याज्ञ० । “स्वावराणां द भूतानां जातयः पट् प्रकी-
र्तिताः । गुल्मगुल्मलतापुत्रपुत्रकुसाराक्षुण्णजातयः भा०
आत० ५८८० । रक्षणार्थं गुल्मनिवेशनप्रकारो मनुजोक्तो
यथा “हयोस्त्रयाणां पद्मानां मध्ये गुल्ममधिष्ठितम् ।
तथा यामशतानां च कृत्वाष्ट्राष्टस्य सप्तहम्” । “हयो
धर्मयोर्मध्ये त्रयाणां वा यामाणां पद्मानां वा याम-
गतानां गुल्म रक्षितुं पद्मसमूहं सप्तप्रधानपुष्पाधि-
ष्ठितं रात्र्यस्य सप्तहं रक्षास्थानं कृत्वा तं पद्मं छाद्य-
गौरवापेक्षयोः कृत्वा क्लृप्तम्” कृष्ण० । “गुल्मार्थं स्वापये-
तामान् कृतसप्तान् समनत । स्थाने युद्धे च कृत्वा
भीरुनविकारिण” मनु गुल्मरोगसंज्ञायादि सप्तगोक्त
यथा “अथातो गुल्ममतिपेधं व्याख्यास्यामः । यथोक्तं
कौयनेर्दोषा कृपिता कोष्ठमागता । जनयन्ति त्वया
गुल्मं स पञ्चविध उच्यते । कृद्ध्योरनले यन्मिः
अक्षरी यदि चापच । अयापचयवान् इत स गुल्म
इति कीर्तितः । पञ्च गुल्माश्च नृणां पार्श्वे कृद्वा-
भिषक्तयः । कृपितानि सप्तगुल्मादगुल्मसोदयादि । गु-
ल्ममहा विद्यालयात् गुल्म इत्यभिधीयते । स यथादा-
त्मनि चय गच्छत्यपुष्पिष्व बुद्धिदुः । अन्त सरति यथाश्च
न पाकस्यपयावत । स अक्षरार्थयते दोषैः समक्षैरपि
चोच्छ्रितैः । सुखाणां, तथा स्त्रीणां चोयो रक्तेन
चापः । सदन मन्दता वज्रे राटोयोऽन्तविक्रमम् ।
विषमूत्राग्निसंज्ञं च सोऽङ्गित्वापहता तथा । हेमोऽक्षे
बायुर्हृत् पूर्यमेव गुल्ममिनाम् । कृद्वाक्षिन्मूल
संज्ञकण्ठयोधो पायोर्हि रोधो विषमाग्निता च । ते ते
विकारा पयनात्मकाश्च भवन्ति गुल्मेऽग्निसंज्ञने तु ।
खेदव्यराकारविकारदाहसृष्ट्याङ्गारागः कटुवृक्षता च ।
पित्तस्य त्रिङ्गान्धसिद्धिनि यानि पित्तात्मके तानि भवन्ति
गुल्मे । कौमिल्यमज्ञेऽरुचिरकृसादम्बर्दिः प्रसेको मधु-
रासता च । कफस्य त्रिङ्गानि च यानि तानि भवन्ति
गुल्मे कफसंज्ञने तु । सर्वात्मकः सर्वविकारवृक्षः सोऽ-
साध्य उक्तं अतलजं वक्ष्ये । नवप्रसूताऽङ्गितमोजना
वा याचामगर्भं विच्छेदतौ वा । बाहुर्हि तस्याः परि-

वृद्धा रक्तं करोति गुल्मं सखलं सदाहम् । पैतव्य लि-
ङ्गेन समानलिङ्गं विगेषणं चाप्यपर निबोध । न मन्दते
नोदरमेति वृद्धिं भवन्ति लिङ्गानि च गर्भिणीनाम् ।
त गर्भकाळातिगमे चिकित्स्यमसृग्भवं गुल्मसंज्ञानि
तज्ज्ञः ” ।

गुल्मकेतु पु० गुल्म केतुरय । अन्धवेतसे राजनि० ।

गुल्ममूल न० गुल्म रप मूलमय । आङ्गो (आदा) मन्दर० ।

गुल्मवल्ली स्त्री गुल्मप्रधाना वल्ली । सोमलतायाम् राजनि० ।

गुल्मशूल न० शूलरोगभेदे शूलगन्धे पिष्टति ।

गुल्मिन् लि० गुल्म+अस्यर्थे रनि । १ गुल्मरोगयुक्ते ।

गुल्मगन्धे सुसुत । स्त्रियां ङोप् चा च विकृतलतायां

२ प्राज्ञाताम् लोप्रभती अमर ।

गुल्मी स्त्री गुल्मसंज्ञाकारफलतात् गुल्मरोगफलत्वाद्वा

अस्तीत्यर्थे अक् गो० ङीट् । १ आभक्त्या, २ एतायाम्,

३ वक्ष्यन्ति मतिवृत्ते, नेदि० ४ चवत्याम् शब्दार्थचि० ५ मृद-
नखीहृत्ते, (गुल्मकोषी) मन्द० । [सदाहे हेम ।

गुल्म लि० गुल्म तद्वत्प्रसङ्गति यत् कस्य च । मधुरे

गु(गु)वाक् पु० गु-पिनाकादिनात् आक् नि० दीर्घ ।

(सपारी) कृष्णे अमर “बोरण्ट पुगी पुगश्च गु(गु)वाक्

कृष्णकोऽस्य तु । फल पुगीफलं प्रोक्तसंज्ञं गुल्म तदीरितम् ।

पुगद्वाद हिम कृष्ण कषाय कफपित्तजित् । मोहन

दीपन रक्ष्यमास्त्यवैरस्यनाशनम् । आङ्गो तद्वर्ग-

भिष्यन्ति वृद्धिदृष्टिहर स्यतम् । स्त्रियं दोषत्रयच्छेदि

टङ्गमध्यं तद्वत्तमम् भावम् । “प्रभाते पुगमक्षि च-

ध्याक्ते खदिर तथा । निशाद्य चूर्णमक्षि तान्मे

भक्षयेत् सदा” भावम् ।

गुल्मित न० गुल्म भावे-क वेदे नि० । गुल्मने वृक्षादे

ग्राह्यानिर्गमरूपे यन्मने “अततेरिव गुल्मितमोजो दा

सस्य सञ्जन” अ० ८।४।६ । “गुल्मित निर्गमा

ग्राह्या” भा० ।

गुल्म सवरणे आ० सम० सख० नेट् । गूहति ते अगूहीत्

अवुक्तम् । अगूहितं अगूह्यं अगूह्यत अगूह्यत अगूह्यत ।

अगूह्यि अगूह्यि । अगूह्यि अगूह्यि अगूह्यि अगूह्यि

वहि । जुगूह्य जुगूह्ये “गूहता गोहा । गुहात् ।

गूह्योत् जुगूह्य गूह्ययति-ते-चोच्छ्रति ते, गुह्यम्

गोहात् । गूहन् गुहः गुहा । सन् जुगूह्यति “जुगूह्य

तस्याः पक्षि सञ्जयो अर्त्तु । “अगूहीक्यावर्द्धि”

गूह्यिनि चिति ज्ञेयं भट्टि “गूह्ये अगूह्ये दवाङ्गाणि”

मनु । “गुह्ये दक्षिणे पाश्वे” भा० वि० २१५ श्लो० ।
 “गूहन्ति मेघा १४ रश्मिवन्तस्” भा० भी० ७६२ श्लो० ।
 “आकारो गूह्यस्य यव” भा० द्रो० ४४७ श्लो० ।
 “अगूह्यज्ञायमितीकृतश्रया” कुमा० । णिष् गुह-
 यति ते अजगुह्वत् । “न देवामपि गुह्यं समति न
 जुगुह्यत” अ० ८।१।७ । किप् सुट् गुह्यौ गुह्यः ।
 “विद्यायुरग्ने, गुह्या गुह्य गा” अ० १।६७।२ ।
 अप+अपनयने “अपागूह्यस्तृतां मत्तं” अ० १०।१७।
 २ । “अपागूह्यं अपनीतवन्त” भा० । सवरणे च ।
 “मात्मानमगूह्या” अथ० ४।२०।५ ।
 अव+अप्यगमवरणे । “यूपयकसमगूह्यति” यत० ब्रा० २।
 ७।१।२२ । “उष्णीषं सङ्कृत्य पुरस्तादगूह्यति” ५।१।
 ५।२२ । [२।२।१।१५ ।
 उहृ+उत्क्षिप्य सवरणे । “नीविमुह्यतु गूह्यते” यत० ब्रा०
 उप+आलिङ्गने “गदं चोपजुगूह्येनस्” भट्टि “आया-
 ष्वलेनोपजुगूह्य लक्ष्मीं” रघु । “उपगूह्यानि सवेपथूनि
 च” कुमा० । “तरङ्गहृत्पङ्कजगूह्यतोव” रघु आक्षेपणे
 च । “कथित् कराभ्यामुपगूह्यनालम्” रघु ।
 नि+आतिशयसवरणे । “देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम्”
 श्रुता० उप० । समादिपूर्वस्य तत्तदुपसर्गद्वयोर्वाच्यस्युतसवरणे
 गुह्यं ३० गूह्यति देवसेनाम् - गुह्य-क । १ कर्त्तिकेये
 “सेनापत्येन देवानामभिपिक्तो गुह्यस्तदा” भा० य०
 १८ अ० । “अथैनमभ्ययु सधर्देवसेना सङ्कथ ।
 अस्माकं त्वं पतिरिति त्रुवाणां सर्वतो दिशः” भा० य०
 २२८ अ० । “गुह्योऽपि येन प्रथमाप्लवजनाम्” कुमा०
 तस्य देवसेनारक्षकत्वेन सेनापतित्वात् तथात्वम् ।
 भा० आनु० ८५ अ० । गुह्यनामनिर्द्वन्द्वयोक्तो यथा
 “स्वस्वत्वात् स्वन्दनामाय गुह्यासाद्गुह्योऽभवत्” । अत्र
 पक्षे गुह्या आवासत्वेनाख्यस्य अच् । २ अथ पु स्त्री गद्व-
 रत्ना० एतदाशयेन “यत्नाश्च विसयोनय” कुमा० उक्तम् ।
 देवस्वातन्त्र्यविरोधपक्षत्वात्तथात्वम् । ३ परमेश्वरे । “करण
 कारणं कर्त्ता विकर्त्ता गृह्णो गुह्य” विष्णुस० ।
 “गूह्यति सृष्ट्योति स्वरूपं भाययेति गुह्य” भा० “नाहं
 प्रकाशः सर्वस्य योगभायासमाहृत” इति गीतोक्तं सत्यं
 असायया । स्वात्मरूपसवरणात्तथात्वम् । गुह्यारूपभाया-
 हृदवाद्याश्रयत्वात् वा तथात्वम् । गुह्याश्रयशब्दे दृश्यम् ।
 रामायणप्रसिद्धे शङ्करपुराणीये चण्डालजनातीये
 रामनिन्दे च ३० । “आवसाद महावीर” शङ्करपुरा

प्रति” इत्युपक्रमे “यत्न राजा गुह्यो नाम रामस्यात्म
 सम सखा । निपादजात्यो वलवान् स्वप्रतिपक्षेति
 विस्तृत” इत्यादिना “सह सौमित्रिणा रामः समागच्छत्
 गुह्येन स” इत्यन्तेन रामा० अयोध्याकाण्डे तत्सख्ययु-
 क्तम् । ५ सिद्धपुष्पीचतायास् (चाकुलिया) द्वर्षतादिग
 ह्वरे स्त्री भेदि० । तस्य सर्वसत्त्वसवारकत्वात् तथात्वम् ।
 “गुह्यानिबद्धप्रतिशब्ददीर्घम्” “प्रतिस्वनेनास्य गुह्यागतेन”
 रघु ८ यावत्पक्षीहृत्वे (यावत्पाथ) राजनि० अक्षत्वेने
 ऽदेवस्वाते, १० हृदये च स्त्री शब्दार्थचि० । हृदयस्य गुह्या-
 ल्यत्वात् तथात्वम् यथाह यत० ब्रा० ११।२।६।५ ।
 “तष्मादिद् गुह्या हृदयम्” । “गुह्या प्रपिष्टौ सुकृतस्य
 चोके” श्रुति १।भायया च । “योगं वेद निश्चित
 गुह्यायां परमव्योमम्” श्रुति गुह्याहित गङ्गरेष्ठ
 पुराणम्” “आत्मा गुह्यायां निश्चित” श्रुति ।
 ह्यो० आद्युदात्त । १२ गुह्याधिष्ठाहृदेयतायास् स्त्री ।
 “गुह्याभ्य किरातम्” यजु० २०।१७ । पुरुषभेदे ।
 १३ बुद्धौ । गुह्य-भावे भिदा० अह् । १४ सवरणे स्त्री ।
 गुह्य+अश्ना० अस्त्वर्थे २ । गुह्यर तदुक्ते त्रि० । [दृश्यम् ।
 गुह्यराजं ३० ह० ४० ५५।अ० । अक्षिते प्रासादभेदे प्रासादशब्दे
 गुह्यत्वं ३० गोत्रप्रवर्त्तके अक्षिभेदे ततो गर्गा० अपत्ये
 यज् । गोहृत्त्वत् तद्गोत्रापत्ये ३० स्त्री ।
 गुह्यपथो स्त्री गुह्यप्रिया पथी तज्जन्मदिनत्वात् शाक०
 त० । “येन मार्गेश्वरे सावि पथी भरतसुतम् ।।
 पुण्या पापहृरा घन्या शिवा शान्ता गुह्यप्रिया” ति०
 त० भविष्योक्ते मार्गशुक्लपथीतिथौ । इयं पारभेदादि-
 योगेन चम्पेति कीर्त्तयते यथाह नि० सि० ब्रह्मा० ३०
 ‘मार्गे भाद्रपदे शुक्ला पथी वैष्टितिसयुता । रविधारेण
 सयुक्ता सा चम्पेतीह कीर्त्तिता” “विशालाभौम-
 योगेन सा चम्पेतीह कीर्त्तयते” इति मदनरत्ने पाठ ।
 गुह्यस्य पञ्चा कृतार्थगोक्ता भा० व० २२४ अ० “तस्मिन्
 कुण्डे प्रतिपदि कामिन्या स्नाह्वया तदा । तत्सुक्ता तेज-
 सा तत्र संहत जनयत् सुतम्” इत्युपक्रमे “हिनीया-
 यामिति व्यक्तस्त्रीयायां शिशुर्वभौ । अक्षप्रत्यङ्गसम्भूत
 स्रवधर्म्ममवद्गुह्य” इत्युक्ता २२८ अ० “तदा तदाश्रया-
 ल्लक्ष्मीं स्वयं देवी शरीरिणाम् । श्रीजुष्ट पञ्चमीं
 स्वन्दस्वत्वात् श्रीपञ्चमीं ह्यता । पथीं कृतार्थोऽभूद्य
 आत् तष्मात् पथी महातिथि” उक्तम् । इत्यनेन स्वन्द
 प्रतीति नि० सि० उक्तम् । ति० त० द चैवशुक्लपथ्या

एय स्कन्दपठित्य व्यवस्थापित तच्च स्कन्दपठिशब्दे
वक्ष्यते । देगभेदाद्व्यवस्था

गुह्याचर न० गुह्यान्ने ज्ञानोपपन्नपदायां व्याख्याम् गुह्य-
वजयै क गुह्या बुद्धिस्तत्तत् चरति विषयतया चर-ट ।
१ ब्रह्मणि ।

“ममसंपादुद्रष्टव्यम्” इति श्रुतौ तस्य मनोवृत्तिमात्रवे-
द्यात्वात्तथात्वम् । “आवि सञ्ज्ञित गुह्याचर नाम
महत् पदमल्ले तम् समर्पितम्” भाष्य० उ० ।

“आवि प्रकाश सञ्ज्ञित रागाद्युपाधिभिरति
भ्राजतीति श्रुत्यन्तराच्छ्रद्धादीनुपलभमानवदयभावे ।
दर्शनश्रवणमनपिप्पामाद्युपाधिभिरभिर्भूत सञ्ज्ञयते
हृदि सर्वमाणिनाम् । यदेतदाविर्भूत ब्रह्म सञ्ज्ञित
वस्तु स्थित हृदि तद् गुह्याचर नाम गुह्याचरतीति
दर्शनश्रवणादिप्रकारैर्गुह्याचरसि प्रख्यातम्” भा०
गुह्याचरौ स्त्री गुह्या गुह्या वदरीव । (शास्त्रपाण्य) इत्ये
वेद्यकम् ।

गुह्याशय उ स्त्री-गुह्यायां गते शेते श्री-शब् । १ मूयिके
शब्दार्थचि० २ सिद्धादिषु जन्तुषु भावप्र० यथा “सिद्धव्याज
वका अक्षतरत्तुदीपिमस्तथा । बन्तु जन्तु कमाज्जिर इ-
त्याद्याः स्युर्गुह्यायाः” । तन्मासिगुणा भाव० प्र० उक्ता
यथा “गुह्यागया वातहरा गुरुण्या मधुराच ते ।
क्षिप्वा वल्लाहिता नित्य नेत्रगुह्यविकारिणाम्” ।
क्षिप्यास्तमयल जातिलेपि योपधत्वात् टाप् । गुह्यायां
हृदि शेते । १ परमात्मनि । “एव हि यो वेद गुह्याशयं
प्रभुम्” भा व्याख० ४०५० । “सर्वभूतगुह्याशय” श्रुता० उ० ।
“गुह्यायां बुद्धौ शेते इति सर्वभूतगुह्याशय” भा०
स्वापकावे हृदयेषु शायिनि ४ प्राये “सप्त इमे लोकायेषु
चरन्ति प्राणा गुह्याशयानिहिता सप्त सप्त” स्रष्ट० उ०
गुह्याहित उ० गुह्यायां बुद्धौ हृदये वा व्याहितः । हृदिस्थे
बुद्ध्याकृते परमात्मनि । “गुह्याहित गङ्गरेट पुराणम्”
कठ० उ०

गुह्यिन न गुह्य-बा० इत्यम् । वने शब्दरत्ना०

गुह्यिल न० गुह्य-गुपा० इत्यच् कश्च । १ घने उज्ज्वल० द० ।

गुह्या+काया+चरण्याम् इत् । २ गुह्याचरिण्यदेयादौ लि०
गुह्येर लि गुह्य-यरच् । १ गोपयि २ लोहकारे सि० की० ।
गुह्या लि० गुह्य-भावाटौ-क्यप् कायिका । १ गोपने २ गोप्ये
असर “गुह्यातिगुह्यगोप्ता तम्” अपसभापनमन्त्र ।
२ उपपत्ते स्त्रीषु सञ्ज्ञिके न० गुह्यामर्हति/दस्तादि० यत् ।

४ कर्मठे उ० स्त्री स्त्रिया योपधत्वात् टाप् । ५ दम्भे उ०
भेदि० । “गुह्यो गभीरो गङ्गमः” विष्णुस० उक्ते
द्विष्योऽप० “गुह्यो योम्य गुह्य वेदरहस्य तद्देवा-
त्वात् सत्यतया गुह्यो विष्णु गुह्यायां हृदाकाये
निहित इति वा गुह्य” भा० ।

गुह्यक उ० गूहनि रणनि निधि गुह्य-स्तुक् शृणो० यगा-
गम । “निधि गूहनि ये यन्मात्रे स्तुर्गुह्यकस्यकाः
इति व्याडिः । गुह्य कृत्सित कायति कै-शब्दे क
गुह्य गोपनीय कं ह्यस्य येषामिति वा अथनयो
पक्षयो “यसिद्धिगुह्योवेति” काशिकावचनात्
गुह्येः क्यप् । १ देययोगिभेदे तल्लोकप्राप्तिकर्मभेदा
कायो० ख० उक्ता यथा “गुह्यानामय लोकास्ते
वै गुह्यका स्रुता” “न्यायेनोपाय्यं विज्ञानि गूह्यनि
च ये भुवि । स्वमार्गंगा घनाद्याच नृप्राया कुटुम्बिन ।
सविभज्य च भोक्तार लोपास्तयाविवर्जिता ।
न तिथि नैव वारश्च संक्रान्त्यादि न पर्व च । नाधर्मश्च
न धर्मश्च विदन्त्येते सदासुखाः । एकमेव हि ला-
नन्ति कुलपूज्योहि यो हिन । तस्यै वा संप्रत्यक्षान्ति
मन्यन्ते तद्वचः स्फुटम् । सन्निभानोहालापि तेन
पुण्येन गुह्यकाः । भुञ्जते स्वर्गसौख्यानि देवत-
मङ्गतोमयाः” । २ पाकभेदे तत्पाकप्रकारो यथा
“समितां सर्पिषा भृष्टां सितान्नाद्यादिष्वन्मृताम् ।
एलाखवल्कलधूरमरीचपरिवासिताम् । क्षिप्तान्
समितासम्बुटे वेष्ट्य हते पचन् । तत खण्डे व्यसेत्
पक्वे गुह्यकोऽयसदाहृत । गुह्यको ह हृणोहृदो
हृद्य पिप्पानिचापह मधुरोऽतिगुरुः पाके किञ्चित्
सन्धानकृत्सर” पाकशा०

गुह्यकाली स्त्री निष्कर्षण विस्मयारतन्त्रोक्ते देवीमूर्त्तिकाली
भेदे तन्मन्त्राद्युक्त तत्त यथा “व्यथ वक्ष्ये महेयानि ।
विद्यां सर्वफलप्रदाम् । चतुर्वर्गमदां साक्षात् महापा-
तकनाशिन्यम् । सर्वसिद्धिप्रदां नित्यां भक्तिशक्तिप्रदायि-
नीम् । गुह्यकालीं महाविद्यां लैलोक्ये जातदुर्लभाम् ।
इन्द्रादि(र)कृत्त वगोद्य रतिविन्दुविभूतितम् (स्त्री) ।
विगुणश्च तत कृत्वा दैवानश्च सचक्षरेत् । पञ्चर
सनायुक्त विन्दुनादकथानितम् (इ) । द्विगुणश्च ततः
कृत्वा दैवपर्यं सचक्षरेत् । यानाशिवजिह्वयुक्त नाद-
विन्दुवलायुतम् (स्त्री) । तद्विषये काशिके चोक्ताः चायवा
दक्षिणे वदेत् । सप्तमीत तत पश्चात् लैलोक्यमोहिनी

त्वियम्"। अथ वेति शुद्धो फालिके। दक्षिणे काचित्के"षा
 शुद्धकिञ्चर ए० इत०। कुवेरे।
 शुद्धगुरु ए० कर्म० शिवे महादेवे त्रिका०
 गुह्यदीपक ए० स्वयं गुह्यं सन् दीपयति दीपि-एषुल्।
 गुह्यदीप इय कार्याति कै-क वा। खद्योते (जोनाकी-
 पोका) शब्दमा०। [अथ। मूले राजनि०
 गुह्यनिष्यन्द ए० गुह्यात् उपस्थात् निष्यन्दते नि+स्यन्द
 गुह्यपुष्प ए० गुह्यं पुष्पमस्य। अश्वत्थहृत्ते राजनि०
 गुह्यभाषित न० गुह्यं गुप्त भाषितम्। सन्तो जटाघ०
 २ गुप्तवाक्ये च।
 गुह्यमयं ए० गुह्यमचुरः प्राचुर्ये मयट्। कार्तिकेये
 "आग्नेयः कृत्तिकाप्रलो रौद्रो गार्हपत्ये इत्यपि। श्रूयते भग-
 वान् देवो सर्वगुह्यमयोगुह्य" भा० ध्या० १३७ अ०
 गुह्यवीज ए० गुह्यं बीजमस्य। मूढयो राजनि०
 गुह्यप्राप्तक न० भारभूत्यादितीर्थाटके। तत्र यथा "भार-
 भूत्यापाटिङ्गिण्डलाकुल्यमरपुष्करा"। प्रभासनेमिपौ
 चेति गुह्यप्राप्तकमिदं जले" इति ऋग्वेद० च०।
 गु विद्यायां तदा० कृता० पर० अक० सेट्। गु वति अगु गीत्
 जुगाव। ओदित् गु न। गु यम्।
 गु स्त्री गच्छत्यपानेन देहात् गम-कृ टिलोपच। विद्याया,
 २ मये च। गुघातो क्षिप्रमत्ययान्तताकथनं प्रसिद्धता-
 कथनञ्च प्रामादिकम्।
 गुढ त्रि० गुह-क। १ गुप्ते २ संछते च अमरसेटिन्धौ।
 "कामिनीकुचकलसम्पत् गुढ चमत्करोति" सा० द०
 "गूढाकारेकितस्य च" रघु।
 गुढचारिन् त्रि० गुढ सन् चरति चर-ट। १ गुप्तीभ्यचारिणि
 गुप्तचरणश्च चौर्यं गृह्णाहेतु यथोक्त याज्ञवल्क्येन
 "अन्येऽपि गृह्या ग्राह्या ज्ञातिभासादिनिष्ठवै। द्यूत
 स्त्रीपानसक्ताश्च शुष्कमिन्द्रसुखक्षरा। परद्रव्यगृहा-
 षाश्च प्रच्छन्ना गुढचारिणः। निराया व्ययवन्तश्च पि-
 नष्टद्रव्यविक्रया। गृहीतः गृह्या चौर्ये नाम्ना
 चेद्विशोधयेत्। दापयित्वा कृत द्रव्यं चौरदण्डेन
 दण्डयेत्"।
 गुढज ए० गुढ-गुप्त सन् जायते जन-ड। पुत्रभेदे "गृहे
 मन्त्रज उत्पन्नो गुढजस्तु सुतोमतः" याज्ञ०। गुढोत्-
 पन्नगृहे विवृति।
 गुढनीड ए० स्त्री गुढ नीड वासस्थान यस्य। अज्ञानवशे
 गन्दाग्राहा तद्वासस्थानं हि केनापि न दृष्टव्यम् स्त्रियां

जातित्वात् ङीप्।

[जनि०।

गूढपत्र ए० गूढ पत्रमस्य। १ अङ्गोटे, २ करीरे च रा
 गूढपथ ए० गूढ पन्थायस्य अथ समा०। १ अन्त करणे
 गूढार्थचि० कर्म०। २ शुभे मार्गे च
 गूढपाद ए० स्त्री गूढ पादोऽस्य पृथो०। १ सपे अमरः
 गूढपाद ए० स्त्री गूढ पादोऽस्य। १ सपे शब्दरत्ना० "मङ्गी-
 धरमिव श्वेतं गूढपादैर्विपोक्ष्यै" सा० कर्ण० १११
 अ०। स्त्रिया जातित्वात् ङीप् पादः पदादेश गूढ-
 पदी। २ गुप्तपादमात्रे त्रि० "उपानदुगूढपदीदध" हितो०।
 गूढपुरुष ए० कर्म०। गुप्तचरे, प्रणिधौ अमरः। [राजनि०।
 गुढपुष्पक ए० गूढानि सहतानि पुष्पाण्यस्य। वज्रलङ्घने।
 गूढफल ए० गूढं यथा तथा फलति अथ। वदरे गूढार्थचि०
 गूढमार्ग ए० नि० कर्म०। भूमेरन्तर्गते सुरङ्गाख्ये पथि हेमच०
 गूढमैथुन ए० स्त्री गूढ केनाप्यहस्यं मैथुनं यस्य। काके।
 स्त्रियां जातित्वात् ङीप्।
 गूढवर्चस् ए० स्त्री गूढवर्चोऽस्य। भेके त्रिका०।
 गूढवस्तिका स्त्री कर्म०। अङ्गोठहृत्ते राजनि०।
 गूढव्यङ्ग्या स्त्री गूढं काव्यार्चभायनापरिपक्वमुद्भिन्नावने-
 द्यम् व्यङ्ग्यं यत्। सङ्गणामेदे "व्यङ्ग्यस्य गूढागू-
 ढत्वात् द्विधा स्यात् फललक्षणा" सा० द०। यथा "उपकृत
 वस्तु तत्र किञ्चिद्यते सुजनता प्रथिता भवता परम्।
 पिदधदीदधमेव अथा सखे। सुखितमास्स तत
 शरदां शतम्"
 गूढसाक्षिन् ए० कर्म०। 'अर्थिना स्वार्थसिद्धयर्थं प्रत्यर्थि-
 वचन स्फुटम्। य आव्यते तदा गूढं गूढसाक्षी स
 उच्यते' नारदोक्ते साक्षिभेदे।
 गूढाङ्ग ए० स्त्री गूढान्यङ्गान्यस्य। कच्छपे राजनि० स्त्रियां
 जातित्वात् ङीप् २ गुप्तेहृत्मात्रे त्रि० तत्र स्त्रियां साङ्ग-
 त्वात् वा ङीप्। [निदन्तात् वा ङीप्।
 गूढाङ्गि ए० स्त्री गूढ अङ्गिरस्य। सपे राजनि० स्त्रिया-
 गूढोत्पन्न ए० गूढ यथा तथोत्पन्नः। "उत्पद्यते गृहे
 यस्य न च ज्ञायेत कस्य सः। स गृहे गूढ उत्पन्न-
 कास्य स्यादयस्य तत्पजः" इति भनूक्त उल्लभेदे। "यस्य
 गृहे अवस्थितायां भार्यायां यः पुत्र उत्पद्यते सजाती-
 योऽयं भवतीति ज्ञातोऽपि कस्मात् पुत्रविशेषाज्ज्ञा-
 तोऽभाविति न ज्ञायते स गृहे अप्रकाशउत्पन्नस्य
 पुत्रः स्यादयदीयायां भार्यायां जातः" बृह०।
 "सजातीयेष्वयं भोक्तृजनयेषु मया विधिः" याज्ञ० उक्ते।

सजातीयत्वनिर्णये एव तस्य प्रकृता । स च पूर्वपट्टक
मा'तत्वात् बन्धुदायकर यथाह बहु 'कौरव
सौमित्रयैव दत्त क्षत्रिय एव च । गूढोत्पन्नोऽप'वज्रय
दायादवान्वागव्य पट्ट' ।

गूढोत्पन्नं पु० गूढ आत्मा प्रयो० परमात्मनि । 'भवेद्-
वर्णागमात्' इति सिद्धौ वर्षाविपर्ययात् । गूढोत्पन्ना
वर्णविवर्तवर्णकोमे प्रयोदर" व्या० का० । "एष
सर्वेषु भूतेषु गूढोत्पन्ना न प्रकाशते" इति तस्य सर्वान्-
वर्णमित्येव स्मृत्यावपि अविदुषामगम्यत्वात् गूढत्वम् ।

गू० पु० न० । गू०-यक् कर्त्तृत्वात् । विद्यायां व्यपार ।
गू० यत्नोत्पत्तिं प्रकृति गू०ये रक्त आसक्त रक्त रः । (गू०येसा-
निक) प्रसिद्धे खगे शब्द० । स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।
गू० न त्रि० गू०-रु तस्य न । कृतविषोत्सर्गे व्यपार । [गू०यन्
गू० उद्यमे चुरा० धातु० व्यक्० सेट् । गू०यते ऋगुगु रत ।
गू० र वधे गतो च दिवा० धातु० सक० सेट् । गू०यते खगू-
रित । सुगरे ईदित् गू०य

गू०त्त(य) वि० गू०री उद्यमे क्त ईदित्वात् नेट् मेदे नि०
वत्वाभाव । उट्टुक्ते "प्रकृता गू०त्तमा उराणा"
अ० ६६१४ "इदमित्या रौद्र गू०त्तवचा" अ० १० ।
६१११० प्रयत्ने च "पुरा गू०त्तवच दम्भाणम्" अ०
१६११५ "गू०त्तवचम् प्रयस्याक्षम्" भा० लोके निष्ठा-
तस्य गते गू०त्त इत्येव ।

गू०त्ति त्रि० गृणन्ति स्तुवन्ति गृ-कर्त्तरि क्तिच् "वक्तुम् क-
न्द'व" पा० उक्त्वम् । । कोत्तरि "गू०त्तयो नेमानियु"
अ० १५६ । "गू०त्तय कोत्तर" भा० भावे क्तिन् । स्तुगौ
स्त्री "गिगु न यच्चै स्तुयन्त गू०त्तिभि" अ० ८११२१ ।
"गू०त्तिभि स्तुतिभि" भा० लोके तु गार्गिरित्येव ।
गू०र्ह स्तुगौ सक० पु० उभ० सेट् । गू०र्हयति ते व्यजुर्गृह्णत न ।
'गू०र्हयति स्तुतिकम्पा' निष्ठा० "त गू०र्हय ध्वर्यरम्" अ०
७१६१ । "गू०र्हय स्तुति" भा० क्रीडार्थे शुद्धवत् ।

ग वाक् पु० युवाक+प्रयो० । गू० वाकशब्दार्थे पूगव्ये राजनि०
गू० प्रणा स्त्री मयूरपिच्छकच्छे गच्छ० ।
गृ मेके भ्या पर० सक० अणिट् । गरति अगाभीत् । जगार ।
गृज ध्वनौ भ्या० पर० व्यक्० सेट् गर्जति । अगर्जति
जगर्ज "गर्जे गर्जच्छण गृट १" देवोभा० "गर्जनं हरि
साम्प्रति गैरजुञ्जे" भट्टि । भावे गृज्यत । नगर्जि
गृज ध्वनौ भ्या० पर० अक० सेट् इटिस् । गृज्यति अगृज्योत् ।
अगृज्य गृज्यन् । भावे गृज्यन्त अगृज्य

गृज्यन्त पु० गृज्यति रोगभेदनाशाय ध्वनति मृजि-कर्म रि
ल्यु । भूलभेदे मेडि० २२ क्लृप्तने राजनि० । "गृज्यन्-
पित्तल पाही तीक्ष्णो रोगनाशन । गन्वाहति
पुष्पैस्तुल्य कृष्णनाल पलाण्डुना" इत्युक्त्वच्छब्दे
(सल्लगम्) प्रसिद्धे १ भूलभेदे पु० । "कटुणा कफवातज्ञं
गृज्यन् गुल्मनाशनम् । अचिहत् दीपन हृद्य दुर्ग-
न्धि परिकीर्तितम् इत्युक्त्वच्छब्दे (चक्षुः) ख्याते भूष-
भेदेन० "चक्षुः गृज्यन् चैव पलाण्डु कश्चानि च"
अभक्ष्ये मनु । (गाजर) इति ख्याते भूषभेदे चक्षु-
दिग्धपयुषांसे न० मेडि० सार्धे च । तत्पार्थ० । "योभा-
ज्यन् कोविदारक्षया गृज्यन्कादय" भा० आनु० ८१ । अ०
अन्वाहीयोक्तौ ।

गृज्यन्त पु० यदुवश्ये गृहस्य पुत्रे वसुदेवभ्रातृभेदे ।
"सहिष्णुता क्षिप्रं गृहस्य भोज्याया उदवत्ता दध ।
वसुदेवो महाबाहु" इत्युक्त्वच्छब्दे "अवाष्टि कनकौ
वत्पयामय गृज्यन्त" हरिव० १६५० ।

गृणीयन् पु० गृ-यक् गृणि स्त्री लोके तस्येच्छा इव-माने
वा० कनिन् इत० । कोले आयात् "देव देव सोऽवस
इन्द्रमिन्द्र गृणीयन्" अ० ८१२११८ "गृणीयन् को-
ले आयात्" भा । [ङीप् ।

गृणीयन् पु० स्त्री स्वगृहगाले जेभ० स्त्रियां जातित्वात्
गृत्स पु० गृ०यति अनेन ग घ-स । । कामदेवे उक्त्वचद०
२ कोत्तरि इत्युक्त्वे च त्रि० माघव "गृ०यत्त कवि विष्णु-
विदमस्मरम्" अ० ११६११ । "गृ०यत्त गृ०यन्तम्" भा
'गृ०यत्तो राजा वरुणय एतम्' अ० ७१८०५ गृ-
रुक् स्तुत्य "भा । ४ मेधाविनि त्रि० निरु० अग्निस्त-
रुणश्चिदस्तु" अ० ७१४१२ "गृ०यत्तो मेधावी" भा० ५ विष-
याभिनायुके लि इच्छभेदे पु० "गृ०यत्तो गृ०यत्तपतिभ्यश्च
यो नमो नम यजु० १६१२५ [उटा० इत्यम् ।

गृत्सपति पु० इत० । इच्छभेदे गृ०यत्तपति यजुषीक्य
गृत्सपति पु० उक्त्वचद० इच्छोल्लभभेदे अये "सहो-
लभ्य सुतद्वयम्" काशकव मन्त्रासत्यस्तथा गृत्सपति-
अप "हरिव० १२ अ० ।

गृत्समन्त पु० गौनकगोलप्रवरे सुनकोलस्य । पलनेये
सुनकोलस्य दायदाक्षस्य परमधार्मिका । काय माध
मय हावेनो तथा गृत्समन्त प्रभु "हरिव० २८ अ०
"गुनकामा गृत्समन्त त्रिप्रवर वा मार्गवसौनकोल
गार्हभनेति" आह० प्रो० १२११०१२ 'कृष्टिदत्तम्

दोनम शक्रस्य दयित सखा भा० आनु० १८ अ० ।
 स च ऋग्वेदिना तर्पणीयमिमेद ' 'सर्पिषिष्य शत-
 चिनो मध्यमा गृध्रमदो विन्धामिन्नो वामदेवोऽतिर्भ
 रद्वाजोपयिष्ठ ' इति आश्व० गृध्र० सू० १।४।२ "वीतज्यो
 मङ्गाराज । ब्रह्मवादिष्वमेव च । तस्य गृध्रमदो पुत्रो
 रूपेणेन्द्र इवापर । शक्रस्तमिति यो देवैर्निगृहीत
 सिद्धाभवत् । ऋग्वेदे वर्तते चाप्यत्रा नृतिर्यस्य महा
 त्वम् । यत्न गृध्रमदो ब्रह्मन् ब्राह्मण्यै स महीयते ।
 स ब्रह्मचारी विप्रिणि श्रीमान् गृध्रमदोऽभवत् ' आनु०
 ३० अ० उक्ते २वीतज्यपुत्रे ऋषिभेदे च ।

गृध्र लिपसायां दिवा० पर० सक० सेट् । गृध्रति इरित अगृ-
 धन्-चगङ्गीन् । जगद् । गर्हित्वा-गृङ्गा गृध्रु ।

गृध्रु लि० गृध्र-ङ् । अ० भिलापुके ० कामे पु० उणादि० ।

गृध्रु स्त्री गृध्र-ङ् । दुङ्गी - कृतविते श्रयपाने च सर्पिषसा०
 गृध्रु लि० गृध्र-ङ् । लुक्ते अमर "अगृध्रु राटदे सोऽर्षान्"
 रघु "चातकस्तोयगृध्रु" सेवट्, "मा ते गृध्रुरवि-
 शक्तातिहायस्त्रिद्रागात्वाणि" अथ० १।१६।२०

गृध्र लि० गृध्र-कर्मणि क्यप् । अ० निपणीये 'गृध्रमर्थ-
 मपाप्यसि' भट्टि । भावे क्यप् । लिपसाया न० । ततो
 ऽस्तीत्यर्थे इति । गृध्रिन् लिपसायति लि० । "नेमा
 स्त्रियुर्वने वाला क्रव्यटा मासगृध्रिन" भा० आनु०
 ७२ अ० । स्त्रिया ङीप् ।

गृध्र पु स्त्री गृध्र-कृतु । (शकुनि) पक्षिभेदे राजनि० । आ
 सप्तम्यार्थिनयत चरति गृध्रादयो मूर्ध्नि गृध्रोर्ध्वभागे"
 शकुनशास्त्रम् । "कौ गृध्रगृध्रप्रभृतिभिरनिटविङ्गै
 परित्यक्ते" ए० ष० ४८ उ० । गृध्रसेट् मूर्ध्नि गृध्रसस्व
 स्त्रिणि लि० । गार्धपक्षगङ्गे २५८५.५० उ० । "गृध्रस्त्रो
 वरुणिमी" ० पणिमात्रे च "तौ सीतान्वेपिणौ गृध्र
 (जटायुस) ब्रूयपक्षपश्याताम्" रघु । २ लुक्ते
 लि० । "अन्यत्रक्षिते गृध्रैर्जयगृध्रा मङ्गारिण" भा०
 द्रा० ७ अ० । गृध्रपक्षिजातिश्च श्वेनीजाता यथाह
 'श्वेनी श्वेनाश्च गृध्राश्च तद्योन्मज्जायत" रामा०
 गृध्रोगन्दे दृश्यम् । स्त्रिया ङीप् ।

गृध्रकूट पु० गृध्रप्रधान कूटमस्य । मगददेशम्यपर्यंतभेदे ।
 'गोलाङ्गुलैर्महाभागो गृध्रकूटोऽभिरक्षित' (हृदय)
 भा० शा० ४८ अ० । "चरणाद्वि सनारभ्य गृध्रकूटान्तक
 मित्रे । तावत् कीकटदेश स्थातदलजगधो भवेत्"
 शक्ति० सङ्ग० २०७ पट०

गृध्रनखो स्त्री गृध्रस्य नखस्तदाकारोऽस्यस्या अश् गोरा०
 ङीप् । (कलियास्त्राहा) । कलिकट्टके रत्नभा० ० को निरने
 वट्याम् लि० । "करमर्द्धलिङ्गठकसौवीरकगतावरी
 गृध्रनखश्चेति कण्टकस्रज । रक्तपित्तहरी चेतुतो यङ्गी
 कुण्डलस्रजौ । सममेहहरी चैव शुक्रगोपयिनाशनौ
 सुश्रुते तस्या कण्टकस्रजत्वमुक्त्वा गुणा उक्ता ।

गृध्रपत्रा स्त्री गृध्र इव भूष्य पत्र यस्या । भूष्यपत्राङ्गे
 राजनि० । गृध्रस्य पत्र पत्रं पक्षोऽस्य । गृध्रपत्रि
 पक्षस्रजपत्रे श्रावणभेदे । गृध्रशजाटयोऽप्यत्र 'शतेन
 गृध्रशजानां शराणा नतपर्शनाम्' भा० शन्य० २७
 अ० । "येऽन्ये स्कन्दस्य सैनिका इत्युपक्रमे 'सङ्घा'क
 कोकनदो गृध्रपत्रश्च जम्बुक" भा० श० ४६ अ० । उक्ते
 स्कन्दसैन्यभेदे ।

गृध्रयात् पु० गृध्ररूपेण याति या-तुन् । गृध्ररूपे रात्र
 समेदे । "सुपर्णयातुस्रतगृध्रयातुम्" ऋ० ७ । १।२० ।

गृध्रराज पु० इत० गृध्रराजेवेति वा उपमितस० । गरुडाकृजे
 जटायुपक्षिणि । "निर्विभेद सुतीक्ष्णायै गृध्रराज जिना
 गिते" रामा० आर० । गृध्रपत्यादयोऽप्यत्र ।

गृध्रवट पु० गृध्रोपलक्षितो यटोऽत्र स्थाने । तीर्थभेद
 "ततो गृध्रवट गच्छेत् स्थानं देशस्य वीमत । स्त्रायान
 भयना तत्र व्यभिगम्य वृषध्वजम् । ब्राह्मणेन भवेद्द्वै-
 व्रत द्वादशवार्षिकम् । इतरेषा तु वर्षाणां सर्वदाप ऋष
 श्रति" भा० व० ८४ अ०

गृध्रसी स्त्री गृध्रमपि सति सो-क गोरा० ङीप् इत० । वात-
 रोगभेदे यथाह सुश्रुत "पाण्डुरौ प्रत्यङ्गुलीना तु स्मर्यन्त
 यानिर्वाह्यता । सक्त्रो क्षेप निगृह्णीयाद् गृध्रलोपि
 हि सा मृता । भाषवकरोऽप्याह । "स्मिक्पूर्वाङ्गुली
 पृष्ठजानुजङ्घापट क्रमात् । गृध्रसीस्तस्मात् तो
 गृह्णाति स्यन्दते मुञ्च । वाताहत कफाचन्दा गौर-
 वारोचकान्विता । भाषप्रकाश विस्तरणोक्तम् यथा
 'स्मिक्पूर्वाङ्गुलीपृष्ठजानुजङ्घापट क्रमात् । गृध्र
 सीस्तस्मात् तोटेर्गृह्णाति स्यन्दते मुञ्च । वात-हान
 कफाभ्या सा विज्ञेया हि विधा पुन । वातजाया भवे-
 तोटो देहस्थातीव वक्रता । जानुजङ्घासस्योना
 म्पुरण क्षमता भृश 'हे श्रोत्रवायान्' गौरव
 यद्विमाह्वम् । तन्द्रा सुषुप्तकथ भक्तदोषसर्ग ११ ।
 गृध्रसी वातात् केवलात् स्मिगादिपर्यन्त स्मर्यन्त
 तोटेर्गृह्णाति । क्रमात् दृष्टिक्रमात् तत्र यथा यथा

इत्युक्तास्तत्र यस्य पुत्र यत्तु पत्न्याकोवर्गौ गृह्णादि
 स्थातृहर्गसङ्ख्या द्विगुणा विधाय कृत्वा परस्य पामस्य वर्गं
 सङ्ख्याया ध्यायां च कृत्वा गजैरष्टभि शेषितमव-
 शिष्टेना कार्कशयोद्येया पुत्रः । एवं पामस्यापि स्वर्ग-
 सङ्ख्यां द्विगुणा कृत्वा परस्य पुत्रः वर्गसङ्ख्याया युक्ता च
 कृत्वा गजभक्तावशिष्टा पामस्य कादिगयो भवन्ति एवमनयो
 पुरुषपामयो कार्कशयोऽस्यु । तत्र तद्विवरत पुरुषका-
 किणोना पामकाकिणोनां विवरमनन्तरन्तिन क्रियमाणे
 यस्य पामस्य दाहत्वात् पुत्रः कार्कश्याविशेषे पुत्रोद्व्य-
 हानि । पामस्य प्रतिपक्षीहत्वादित्यर्थः । यथा । नील-
 कण्ठस्य वर्गं सप्तं तत्सङ्ख्या ५ द्विगुणा १० चरणद्वे-
 वर्गं सिंहस्तस्य सङ्ख्या २ युक्ता १२ गजभक्त्येष ५ नी-
 लकण्ठस्य कार्कशः । एव पामवर्गसङ्ख्या २ द्विगुणा ४
 नीलकण्ठवर्गं ५ सङ्ख्याया युक्ता ११ अष्टभक्तावशिष्टे २
 पामस्य कार्कश्यं द्वयोरनरे शेष २ नीलकण्ठस्य दाह-
 त्वात् स्वद्व्यहानिरित्यर्थः । उक्तञ्च “स्वर्गं द्विगुण
 कृत्वा परवर्गेण योजयेत् । अष्टभिस्तु हरेद्भागं योऽधिक
 स षड्णी भवेत्” इति । इतोऽन्यथाह कथं प्रपञ्चिन्नार-
 ददा “अकारादिषु वर्गेषु टिप्पु प्रागादिषु क्रमात् ।
 गुणभाजैरसिंहाश्वसर्पैस्तु गजमेवका । दिग्गोणा
 मिय योनि स्ववर्गास्तु भो रिपु । रिपुवर्गं परि-
 त्यज्य शेषवर्गां शुभप्रदा । साध्यवर्गे पुर स्थाप्य
 पृष्ठत साधक न्यसेत् । विभजेदष्टभि शेषं साधकस्य
 घन स्मृतम् । व्यत्ययेनागत शेष साधकस्य ऋण
 स्मृतम् । घनाधिक स्तस्य नृप सर्वसप्तप्रद स्मृतम्”
 इति । गृहोऽत्र गृहः गृहसर्पयोर्महावैरस-
 न्त्वात् साध्य इत्यर्थः । साध्यो वासयोग्यो पामादि-
 स्तस्य वर्गं वर्गसंख्या पुर सस्याप्य साधकस्य नीलकण्ठादे
 वर्गसंख्या पृष्ठतो न्यसेत् । एव विगिष्टोऽष्टोऽष्टभिर्भक्त शेष
 साधकस्य ऋण स्यात् । यथा साध्यवर्गसंख्या २ पुर-
 स्थापिता साधकस्य ५ वर्गसंख्या च पृष्ठत साधकस्य
 ५२ एतास्तिपञ्चाशत् अष्टभक्तावशिष्ट साध्यस्य ५ घन
 साधकस्य साध्यस्य च संख्या विपरीतस्थापिता २५ अष्टभक्त
 शेषं साधकस्य २२ ऋण स्यात् । अथ द्वारनिवेशनमाह ।
 अथेति । द्विजद्वाराशिमता पुत्रा क्रमेण पूर्वतः
 प्राच्यादिदिक्चतुष्टये द्वार हित यथा द्विजराशय
 कर्कशचिकमीनास्तेषां पूर्वदिशि । वैश्वराशयो ह्यपक
 स्यामकरास्तेषां दक्षिणदिशि । शूराशयो मिथुनतुला

कुम्भास्तेषां पश्चिमदिशि नृपराशयो मेघसिंहचतुष्टयेरा-
 स्तेषां उत्तरदिशि द्वारनिवेश इत्यर्थः” पी० घा०
 अत्रेदं बोध्यम् “शेषाङ्केन फले बोध्यो शेषाभावे तु
 हागकात् । अङ्कादेव फल बोध्यमिति तन्त्रविदा मतम्”
 उच्यते । त० वचनादङ्काभावे द्वारकाङ्कात् फलनिर्णयः ।
 राशिविशेषस्य पामादिस्थानविशेषे निवासनिषेधमाह ।
 “गोसिंहमक्रमिथुन निवसेत् मध्ये पामस्य पूर्वककुभो-
 ऽतिष्ठपाङ्कनाह । कर्को धनुस्तुलभमेष्टया च तद्द्वर्गा
 स्वपञ्चमपरा बहिनः श्युरेन्द्रा” इति । “वस्तुमिष्टस्य
 पामस्य वस्त्रविभागवस्त्रवधा विभागं कृत्वा मध्ये मध्य-
 मविभागे गोसिंहमक्रमिथुन समाहारद्वन्द्वं न निवसेत्
 ह्यसिंहमक्रमिथुनराशिभनः पुरुषा न वसेयु । अथ
 पूर्वककुभः पूर्वदिशातोऽष्टदिक्षु अतिर्दक्षिणः तदा
 दिराशिमन्त पुरुषा न वसेयु । यथा । पूर्वस्या दक्षिण
 आग्नेय्यां भूयो मीनः, दक्षिणस्या कन्या, नैर्ऋत्यां कर्क
 पश्चिमायां धनुः । वायव्यां तुला उत्तरस्यां मेघ ऐशा-
 न्या कुम्भ न वसेदित्यर्थः । अथ वर्गा । अकचटत-
 पयशवर्गा अष्टौ ऐन्द्रा पूर्वदिशमारभ्य अष्टदिक्षु
 बहिनः । यथा अर्गः पूर्वस्याम् । कर्गः आग्नेय्याम् ।
 चवर्गो दक्षिणस्याम् टवर्गो नैर्ऋत्याम् । तवर्गः पश्चिमायाम्
 पयर्गो वायव्याम् । यवर्गः उत्तरस्याम् । शवर्गः ऐशान्या
 बलीत्यर्थः । कीदृशा वर्गा स्वपञ्चमपरा स्वस्वात् पञ्च-
 म पर शत्रुर्येषां ते । यस्य अर्गः पूर्वस्यां बली तेन
 स्वपञ्चमपश्चिमायां द्वार निवासो वा न विधेय एव
 कवर्गादीनामाग्नेयादिसप्तदिक्षु बलित्वं तत् पञ्चमस्य
 रिपुत्वञ्च ज्ञेयम्” । पी० घा०

तत्र गृहयोग्यभूमिपरीक्षा विश्वकर्माणोक्ता यथा
 “अथातः सप्तवर्ष्यानि लोकानां हितकायमा । श्वेता
 रक्ता तथा पीना कृष्णा वर्णास्तु पूर्वशः । सुगन्धा ब्राह्मणी
 भूमीरक्तगन्धा तु क्षत्रियो । मधुगन्धा भवेद्द्वैश्या
 मदागन्धा च शूद्रिणी । मधुरा ब्राह्मणी भूमि कषाया
 क्षत्रियान्विता । अस्त्रा वैश्या भवेदूमिस्तिका शूद्रा प्रकी
 र्तिता । चतुरस्या द्विपाकारा सिंहा ह्यमरूपिणी ।
 हस्त च भद्रपीठ च त्रिशूल चिह्नसन्निभम् । प्रासा-
 दध्वजकुम्भादिदेवानामपि डर्चं भम् । त्रिकोणा शकटा-
 कारां शूर्पव्यजनसन्निभाम् । चरुकाकारसदृशीं सर्प-
 मण्डूकसदृशिणीम् । खराजगरसकाशा वक्रां चिपिटसदृ-
 शीम् । सट्टगराभां तथा जूककाकसर्पनिभा तथा ।

गूकरोद्गजसदृशी धनु परगुरुपभाम् । कृकलासयवा-
कारा दुर्गन्धा च विवर्जयेत् । मनोरमाऽल या भूमि
परीप्लेतां प्रयत्नतः । द्वितीया वटभूमिच निम्ना चोत्तर-
पूर्वके । गम्भीरा माङ्गली भूमिर्द्विपाशा तद्वन्मात्रिता ।
वैश्यानां समभूमिश्च गूढाणां विकटा स्मृता । सर्वेषां
चैव वर्षाणां समभूमिः शुभावहः । शुक्लवर्णा च
सर्वेषां शुभा भूमिश्चदाहृता । कुशकाशयुता माङ्गली दूषां
नृपतिपक्षभा । फलपुष्पयुता वैश्या गूढाणां लघुसयुता ।
नदीपाताश्रितां तद्वत् भङ्गापाण्यसयुताम् । सुश-
लाभा महाधोर वायुना वापि पीडिताम् । वल्लभलक
सयुक्ता मध्ये विकटरूपिणीम् । श्रद्धागन्निभा रुक्षा
टनिके परिवारिताम् । चैवसुगानयन्मीकधूर्त्ता-
निकेपु वर्त्तिनीम् । चतुष्पथमहाद्वन्द्वमन्त्रिनिवासत ।
अदूरस्थां श्रद्धागन्त्युक्ताश्चैव विवर्जयेत्” भूमिभेदे
फलानि तल्लैव “सुवर्णगन्वा सुरसा घनघान्य शुभावहः ।
व्यस्ये व्यत्ययफला तत कार्य परीक्षणम् । चतुरक्षा
महाघन्या द्विपाभा घनदायिनी । सिङ्गाभा सद्गुणन्यूना
द्विपाभा पशुद्विदा । हस्ता सद्गुणदा भूमिर्द्विपीठनिभा
तथा । लिङ्गरूपा वीराणां सत्यनिर्घनसौख्यदा ।
निङ्गाभा लिङ्गिता श्रेष्ठा प्रासादध्वजसन्निभा । पदोन्नति
प्रकृते कुम्भाभा घनवर्द्धिनी । त्रिकोणशकटाकारा गूर्प-
व्यजनसन्निभा । क्रमेण सुतसौन्दर्यवर्धमानिकरी-
कृता । सुरला यमहा सर्वमखलूपाभा भयावहः । नैवा
खरातुकारा च खलुदाऽलगराश्रिता । चिपिता पौरुषे
र्क्षिता यक्षाकारा तथैव च । काकोलूकनिभा । इह ख
शोकमयप्रदा । सर्पाभा उलपौलस्री कशाभा वमहाग्निदा ।
गूकरोद्गजसदृशी धनु परगुरुपिणी । कुचेलान्ना
लितान् भूखान् मङ्गलान् जनयेत् सुतान् । कृकलासयवा-
कारा स्तनशला धनार्तिदा । दुर्गन्धा पापिनीं दुष्टप्रजां
भूमि परित्यजेत् । मनोरमा सुतप्रदा वटा घनप्रदा मता ।
सुतार्थदा तथाप्युद्वेगरेयदिकृन्ना मही । गम्भीरगद्गा
जनयेत् पुत्रान् गम्भीरानि स्त्रियान् । सुङ्गा पदान्वितान्
कुर्वीत सदा सौभाग्यदायिनी । विकटा गूढजातीना
तथा दुर्गन्धवाग्निनाम् । शुभदा न यरेषां च तस्कराणां
शुभावहः । सुवर्णवर्णा खान् यथान् यथानामाधिय
सदा । शुक्लवर्णा च सर्वेषां उलपौलप्रवर्द्धिनी । कुश
काशान्विता मङ्गलवर्धनान् श्रुते सुतान् । दूषाश्रिता वीर-
जनि कलाट्या घनप्रदा । नदीपाताश्रिता भूखान्

स्त्रगवत्साक्षीय च । दरिद्रान्द्रुमध्वस्या गर्जान्विता मृपा-
युतान् । विषरा पशुपुत्रार्तिदायिनी सौख्यहारिणी ।
यक्षातिवक्त्रा जनयेत् पुत्रान् यिद्याधिहीनकान् । गूर्प-
माजोरसयुक्ताभिभा भीतिमुतातिदा । सुशला सुगलान्
पुत्रान् जनयेद्दशधातकान् । घोराघोरप्रदा वायुपीडिता
वायुभीतिदा । वल्लभलकसयुक्ता पशुहानिप्रदा सदा ।
विकटा विकटान् पुत्रान् श्रद्धागन्निभा तथा । ददाति
रुक्षा पक्ष्पा दुर्गलान् जनयेत् सुतान् । गृहस्त्राभिभवा
चैव वल्मीके विपद कृता । धूर्त्ताव्यसमीमे तु
पुत्रस्य मरणं भूयम् । चतु पथे लक्ष्मीर्ति स्थाद्वेगे
देवसन्नि । कर्षकाभिय सन्नि चैव विपद उल्लटा ।
गताया तु पिपासा स्यात् कूर्माभ घननायदम् । दय-
यहादिपर्यन्त पीडान्ते डरवासन । चैवसुगानदेवानां
गृहाणि परिप्लयेत् । निखनेवृक्षमाले च पुनश्चैव
पूरयेत् । पातुनाधिकमध्योनाः श्रेष्ठमध्याधमा क्रमात् ।
जलेनापूरयेत् श्रद्धा शीघ्रं गत्वा शत पदम् । तथैवागम्य
वीक्षे त न हीम सन्निर्वायुना । अरत्तिमाले श्रद्धे वा
छादलिमे च सर्वतः । हतमाभयरावत्वं कृत्वा
वर्त्ति चतुयम् । पञ्चाह येदुपरोक्षायां सम्पूर्णं सर्व-
दिङ्मखम् । दीप्ता पूर्वादि गृह्णीयद्विपाशान् सुवर्णम् ।
हलाकटे तथोद्देगे सर्ववीजानि वापयेत् । लिपह-
समरालेण समरोहनि तान्यपि । समरालेण त्रिरालेण
साङ्करा शोभना मही । मध्यमा पञ्चरालेण सम-
रालेण निन्दिता । तिलाङ्गा वापयेत्तल्ल जवांश्चापि च
सर्वधान् । अथ वा सर्वधान्यानि वापयेत् समन्ततः ।
यत्न नैव मरोहन्ति तां प्रयत्नेन वर्जयेत् । त्रीहय
यावयो सुहा गोघ्ना सर्वपाक्षिकाः । यथाशेषधनः
सम सर्ववीजानि चैव हि । सुवर्णताम्रपुष्पाश्च श्रद्धा-
मध्य गतानि च । यस्य नास्ति सनायानि च भूमिस्तल्ल
शोभना । पार्श्वोरेषुतां भीता निरीक्षावाग्वारिणा ।
अधोमध्योर्द्विगा मृषा गतिस्तल्लफलप्रदा” ।
भूमे पूर्वादिदिङ्मखफल तल्लोक्तम् “चतुरङ्गा सर्पा
पुङ्गा भूमि जाला प्रयत्नतः । तस्मिन् दिङ्माघन कार्यं
हस्तमध्ये गतं दिशि । पूर्वपुत्रे मवेच्छीरापेक्ष्य गोक
मादिशेत् । यस्यां याति समहारं नैर्जते च महाभयम् ।
पश्चिमे कसरु कुर्वीतायव्या मृत्पुमादिशेत् । उत्तरे
वषट्कारः स्थादीयाने रत्नसङ्ख्यम् । दिङ्मूढे कुक्षमाभः
स्वाहन्ते दारिद्र्यमादिशेत्” ।

शुद्धे व्यायामविस्तारभेदेन ध्वजाद्यायास्तत्फलं
वर्णादिगभेदेन ध्वजादीना विधिनिषेधौ चाह तत्रैव
“विस्तारेण हत दैर्घ्यं विभजेद्दृष्टमिस्ततः । यच्छेषं स भवे-
दायोध्वजाद्यान्ते सुरदृष्टा । ध्वजो भूमी हरि श्वा गौ
खरेभौ वायसोऽष्टमः । पूर्वादिदिक्षु चाष्टानां ध्वजादीना
भरस्थितिः । स्वस्थानात् पश्चिमे स्थाने वैरत्नं च मङ्ग-
लवेत् । विपमाय शुभ प्रोक्तं समाय शोकदुःखट ।
स्वस्थानगा वलिता सुर्नचान्यस्थानगा शुभा ।
ध्वजं सिद्धे तौ च गजे ह्येते गवि शुभप्रदा । ह्यो न
प्रजितोऽङ्गल ध्वजः सर्वत्र प्रजितः । ह्यसिद्धगजाश्चैव
कण्डे कर्कटकोटयोः । ह्यपुन प्रयोक्तव्यो वापीकूप
सरसु च । मृगेन्द्रमासने दद्याच्छयनेषु गज पुनः ।
ह्यभोजनपालेषु कृत्वादिषु पुनर्ध्वजम् । अग्निवेशसु
सर्वेषु, गृहे वज्रपुष्पोविनाम् । भूमि नियोजयेत् केचित्
श्वान श्लेष्कादिजातिषु । खरो वैश्वगृहे गजोऽध्वजश्च शेष
कुट्टीषु च । ह्यसिद्धगजाश्चापि प्रासादपुरवेशसु । गजाये
वा घुजाये वा गजानां सदनं शुभम् । अश्वालय ध्वजाये
च खराये ह्यभेऽपि वा । उष्ट्राणां मन्दिरं कार्यं न
जाये वा ह्यध्वजे । पशुसङ्घे ह्यथाये च ध्वजाये वा शुभ-
प्रदम् । शय्यासु ह्यपि यत्नं पीठे सिद्धं शुभप्रदम् ।
अमलवस्त्रवस्त्राणां ह्यथाये वा ध्वजेऽपि वा । पादुकोपा-
नङ्गौ कार्ये सिद्धायेऽप्यथ वा ध्वजे । खर्णरौप्यादिभूत
नामन्येषां तु ध्वजः कृतः । ब्राह्मणे तु ध्वजः श्रेष्ठ
प्रतीच्यां कारयेन्मुखम् । सिद्धश्च भूभृतां यत्नं लदीच्या
च सुखं शुभम् । विगां ह्यपि प्राग्गदनं गृह्णाणां दक्षिणे
गजः । सर्वेषामेव चायानां ध्वजः श्रेष्ठतमो
मतः । ध्वजाय कृत्वायिगो प्रयत्नो गुरुरवधीत् ।
सिद्धाय सर्वथा त्वाव्यो ब्राह्मणेन ह्यप्यथा । सिद्धाये
शुनि चाये च अल्पायासु प्रजायते । घुजाये पूर्ण-
सिद्धिं स्यादुष्टपायः पशुदृष्टिः । गजाये सम्पदा
दृष्टिं शेषाया शोकदुःखटाः । तथा च ध्वजाद्या
आया यत्नं सुखद्विद्वस्त्रहाराणि सुखं फलितार्थं
“मन्यग्ध्वजे हारमयोऽपि पूर्वः” ह्यरासुदक् स्यात्
हिरदे च याम्यम्” इति श्रीपत्न्युक्ते “सर्वहार इह
ध्वजो वरुणदिग्हारः च हित्वा हरि प्राग्हारो
ह्यभो गजो यमपुरेशाशासुखे स्थासुभः” मरुत्तरो-
क्तः च । “पथासुदक्पूर्वमे हिजादितः” सुचिं ब्राह्म-
हिरदवर्णभेदेन हारनिवेगमसुखम् हिजादितः ब्राह्म-

षाट्तिवर्णभेदेन पथादादि दिक्षु गृहहारः स्यात् । यथा
ब्राह्मणस्य पथानुसुखं गृहहारः क्षत्रियस्योदगदिशि
वैश्वस्य पूर्वस्था, शूद्रस्य यमे दक्षिणस्याम् इत्यर्थः । उक्तं
श्रीपतिना “ध्वजे प्रतीच्यां सुखमप्यजानासुदक् सुखं
भूमिभृतासु सिद्धे । विगो ह्यपि प्राग्गदनं गजे तु शूद्रस्य
याम्यनममाननन्तीति” । टोडरानन्दे च्यवनः “ध्वजे
परास्य विप्राणां राज्ञा -सिद्धेऽप्युदक् सुखम् । गजे
शूद्रस्य याम्यस्य विगः पूर्वसुखं ह्येति ॥” पी० धा०
गृह्याणामायवारांशादिकं तत्फलञ्च विश्वं उक्तं यथा
“पिण्डे नवाङ्गाङ्गलैरग्निनागादृष्टागैः । नागैश्च
शुणिते भक्ते क्रमादेते पदार्थकाः । नागाद्रिभक्त्या
दर्शितव्यं सुखमातुभिः । आयो वारोऽयको द्रव्य-
व्यवस्थान्तिथिर्युतिः । आयुश्चाथ गृहेऽर्थगृहमेकं
वृत्तिप्रदम् । संपूर्णां शुभदा चेत्ते संपूर्णास्त्वनिष्टदाः”
अस्याथ । इह गृहदीर्घं ७७ हस्ता विस्तारः ७ हस्ता ।
“तथायते तदुभयकोटिघातः क्षीलाऽवक्तव्यः क्षेप-
लम् २०१ इदं पिण्डं नवधा स्थापितम् यथाक्रमम् नवाद्य-
ह्युणिते नागाद्यङ्गाङ्गैर्हते आयादय सु । यथा २०१
पिण्डे ८ शुणिते १८२७ । दमन्ते शेषाङ्गात् १ आय
सिद्धास्तः । ८ हत १८२७ । ७ भक्त शेषः ७ तेन वार
यनि । ६ शुण १२१८ । ८ भक्त शेषः ७ अयक (नवा-
यक) । ८ शुण १६२४ । १२ भक्त ४ घनम् । १ शुण
६०६ । ८ भक्त शेष १४४५ । ८ शुण १६२४ । ७
भक्त शेष ४ नक्षत्रं रोहिणी । ८ शुण १६२४ । १५ भक्त ।
शेष ४ चतुर्थी तिथिः । ४ शुणः ८२१ । २७ भक्त शेष
२ प्रीतियोगः । ८ शुण १६२४ । १२० भक्त शेष ६४ वर्षा
आयुः । आयादीनां प्रयोजनं पी० धा० दर्शितं यथा
अथैषामायादीनां प्रयोजनमुच्यते । आयास्य तावत् “विप-
मायः शुभादैव समाय शोकदुःखट” इति वसिष्ठोक्तम् ।
“शराणां च स्वर्यारवारराश्यां सदा यङ्गिभयप्रदा ।
शेषपक्षाणां पारांशाः कर्तुरिष्टार्थसिद्धिदा” इति यथा
गणितेनागतो भौमवारः सोऽपि निन्द्यः तद्वागी मेघ-
दृष्टिकौ निन्द्यौ एवमन्येषां राशिषु तद्वशागालिन्द्या
“गृहस्यागतं यत्तु तद्द्विराश्यात्मकं यदि । तच्च वाश-
वशात्तत् ज्ञातव्यं सर्वदा गृहमिति” तथा च कर्त्तिका
द्विराश्यात्मिका तत्रैकावशेषे मेघः । मृगेऽपि द्विराश्यात्मिका
मिथुनमन्यथा ह्यपि । पुनर्वसावप्यशकलयः यावन्मिथुनमन्यथा
कर्कः । एवमुत्तराफाल्गुन्यादियु द्विराश्यात्मिकाः पूरुषीय वि-

द्विः। न तु नि चन्दिग्धे जेकरागप्राप्तकेषु चन्दिन्यादिषु ।
 धनार्थयोच फलम् “धनाधिक गृहं दृष्ट्वा निर्जनाय
 अण्णाधिकमित” । नक्षत्रस्य फलम् “विपत्प्रदा विपत्तारा
 प्रत्यरि प्रतिक्नुद । विधनाख्या तारका तु सर्वथा विध-
 नप्रदा । विवर्ज्य तारकास्ते तन्निर्माणमशुभप्रदम् । कर्ष-
 णागतो मोहाद्दुःखभावाध्यागमवेत् । अत्र गृहम्
 अत्रादिनम यत्तु ख्य तत्पमक्तमगतिरारका विपत्ता-
 रात्रिका स्युः सेतदानिष्टास्तद्दिने गृहारम्भ न कर्तुं
 टन्यन्तरे दिने शुभतारासु गृहारम्भ कर्तव्यमित्यर्थ
 इति केचित् । अपरे तु गृहकर्तृभूमिजलात् गृहम्
 नगण्य नयमक्तमगतिर विपत्तारादिन स्यात्तद्गृहम्
 निष्टमन्यथा शुभमिति यदाह कश्चप “टक्ते इ एव यती
 यत्तु पञ्चमर्गे या जयम् । आशु ख्य सप्रमत्तं कर्तु-
 र्भाद्विद सप्रममिति वास्तुशास्त्रेऽपि “गृहभात् स्वाभि-
 मण्य भक्त च नयमि पुन । यच्छेष सा भवेत्तारा
 सप्रपञ्चलिकाऽधमेति” प्राञ्चः । यदा तु गृहकर्तृगृहस्य
 चैक नक्षत्र स्यात्तदा तच्छुभमशुभ वेति निर्णयमाह ।
 यद्विद “गृहस्य तत्पतेस्त्वेक विष्णुः सेविधनाद-
 मिति” निधन मरणम् । राशैः प्रकोऽय दोष न तु भिन्न
 राशित्वे तदात्रय विषादप्रकरणोक्तत्वात् । कैचिद-
 न्यदपि प्रयोजनघ्नं तदुक्तं व्यवहारसूत्रेण “लिभि-
 स्त्रिभिर्वैश्वानि कृत्तिकाश्रीरुक्लेदपलाप्रधानानि शोकम् ।
 शलोभय राजभय च मृत्यु दुःख प्रवासय नव प्रवेदा”
 इति । गृहभगवाद्वाग्निप्राप्तेऽपि प्रयोजनभाह स एव ।
 (विपत्प्रदा) रात्रिगृहादिष्वित्यादि (तदुवाक्यमनुपद-
 दगम) वास्तुशास्त्रे कृत्तिकादिषु द्विराशिसु भेषु राशि-
 निर्णयो यथा “अश्विन्यादित्य मेघे सिद्धे प्रोक्तं मघान
 यम् । मूलादित्यय चापे मेघेषु नव राशय” इति ।
 मेघेषु भेषु रोजित्यादिषु नव राशयो ज्ञेयाः । यथा
 रोजिणीरुक्मयोर्द्वय । आश्विर्नयस्तेऽन्यम् ।
 पञ्चाङ्गेययो कर्षः । यस्य हस्तादिके अथवादिहिके च
 कन्यामकराद्याराशय स्युः रित्यर्थं ख्य च पक्षो
 वास्तुशास्त्रे नवाशातुकेऽस्ति । अत्र रात्रिगृहे
 नाडीवेधो न दोषाय । उक्तं च ज्योतिषिन्नामणौ
 “सेव्यैवकयोश्चैव गृहृतमृत्स्वाभिभोरपि । परस्पर
 भिलषाचैदेकनाडी प्रशस्तते” इति । तिथिप्रयोजन
 तिथ्यानयनप्रकारान्तर च वास्तुशास्त्रे “शक्राहत
 क्षेत्रफल त्रिगुणावयवम् । तिथ्य प्रतिपदाद्या स्युः

दृष्टं रिक्ता च यज्येदिति” । तस्यन्यायस्याप्युभायुभप्रक-
 रणोक्त नेष्टयोगवर्जन च योगाना, प्रयोजन स्पष्टमेव
 आशुष प्रयोजन तात्काल गृहस्थितिरिति’ धी-
 धायादिफल विद्युन्वास्तुशास्त्रे “विष्णुः च वसुभिर्मन्त्रे
 ख्य स्याच्छेषकाङ्के । धनाधिक गृहं दृष्ट्वा निर्ज-
 नाय अण्णाधिकम् । व्ययान्विते क्षेत्रफले भुवाद्यक्षरस
 युते । लिभि मेघे क्रमादिन्द्रयमभूमिपाशया । इन्द्राये
 पदयोर्द्विर्भस्त्रीख्य प्रजायते । यमागे मरण भूम
 रोगशोकमनेकधा । राजागे धनधान्यानि दुर्लभादुच्य
 जायते । रात्रिगृहादिक सर्व दम्बलोऽरिय चिन्तयेत् ।
 भैम्ब द्विहाटगे नूनं लिखीये तनपत्नता । षट्काटके
 नैधन व्याहृत्यये मध्यम भूतम् । (अत्रये हादगद्विती
 यादौ) दानस्थिते इत्युक्तं स्त्रीनामस्य तथैव च ।
 जलाहतीये च तथा धनधान्यागमोभवेत् । दशमैका
 दशे चन्द्रे धनार्थभद्रपत्नद । चतुर्थाष्टमरियफलो
 मृत्युशुलविनाशद । लिखीयेऽतनपत्न स्यात् केचिद्
 मृत्युगृहे शुभम् । वदन्ति चन्द्रे तुभयोर्नैतन्म मृत
 भूतम् । अश्विन्यादित्यम् इत्यादिकम् (अनुपदघ्नम्) ।
 स्वर्धरपारराशया सदा वद्विभयप्रदा । शेष
 पहाणां वाराणा कर्तुरिष्टार्थसिद्धिदा । गृहस्य गतम्
 यत्तु तद्वि रागप्राप्तक यदि । तत्प्राग्वशात्तत्तत्ता
 तस्य सर्वदा गृहम् । विपत्प्रदा विपत्तारा प्रत्यरि
 प्रतिक्नुद । विधनाख्या त या तारा सर्वथा विध-
 नप्रदा । विवर्ज्य तारकास्ते तन्निर्माणमशुभप्रदम् । प्रत्य
 रितारा मयदा निरधर्षेऽह नक्षत्रा भी । विधनाख्या
 त या तागा स्त्रीचतार्त्तिप्रदमिनी । कर्षणप्रगतो
 मोहाद्दुःखभागव्याधिभागमवेत् । तिथौ रिक्ते दरि-
 द्रस्य दशे गर्भनिपातनम् । ज्योतिषे धनधान्यादिनाश
 पातस्य मृत्युद । वेष्टौ चर्माशय मन्त्रैको तथैव च ।
 आश्विर्विहीने मेघे तु दुर्भगस्य प्रजायते । नाडीवेधो न
 शुभदक्षारा शोकमयप्रदा । गणधरे इत्यहानिर्जन-
 हानिस्तथैव च । योमौ कर्षिर्गृहादु य यमागे
 मरण भुवम् । नक्षत्रैको स्वाभिभूतुर्वर्षे वयवि-
 नाशनम् । पापवारे दरिद्रस्य मित्रानां मरण तथा ।
 केचिच्छनि प्रशस्ति चौरभीतिस्तु जायते” ।
 आयादिकचिन्ताया मयादा दिग्भेदेन दृष्टमेदनिर्वाच-
 न्नाह विष्णुर्भा “एकादयकरादूर्ध्वं नावहाति यद्वक्तव्यम् ।
 तावदायादिक चिन्त्य तदूर्ध्वं नैव चिन्तयेत् । आश-

व्ययौ मासशुद्धिर्न जीर्णं चिन्तयेद्गृहे । शिखान्यास
प्रकटीत मध्ये तस्य विधानतः । ऐशान्या देशतागेष्ट
पूर्वस्था स्नानमन्दिरम् । आग्नेया पाकसदनं ययन
दक्षिणे न्यसेत् । शस्त्रगेष्ट च नैर्ऋत्या पश्चिमे भोजनाल-
यम् । वायव्या धान्यसदनं भाण्डारागारसन्तरे ।
आग्नेयोपूर्वयोर्मध्ये दधिमन्थनमन्दिरम् । अग्निप्रते
शयोर्मध्ये आश्वमेष्टं प्रशस्यते । यास्यनैर्ऋतयोर्म-
ध्ये पुरीषत्यागमन्दिरम् । नैर्ऋत्यम्बुपयोर्मध्ये विद्या-
भ्यासस्य मन्दिरम् । पश्चिमाम्बुयोर्मध्ये रोदनार्थं
गृहं कृतम् । वायव्योत्तरयोर्मध्ये रतिगेष्टं प्रशस्यते ।
उत्तरेशानयोर्मध्ये औषधार्थं च कारयेत् । ईशानपूर्व-
योर्मध्ये शेषं सर्वगृहं कृतम् । नैर्ऋत्या स्तुतिका-
गेष्टं नृपाणां गेष्टमिष्यते । आसन्नपक्षे मासि कुर्या-
न्मैत्रेय विप्रेण । तद्वत् प्रसवकाले स्थादिति शस्त्रेषु नि-
श्चितम् । मासे तु नवमे प्राप्ते पूर्वपक्षे शुभे दिने । प्रकृति
समवे काले गृहकारमायामिष्यते” ।

अलिन्दभेदेन गृहनामभेदान् तत्फलमलिन्दशब्दार्थेनैव
तत्रैव “शुभे रघो लघु स्याद्यः पुरस्तादङ्गं न्यसेत् ।
शुभभिः पश्चिमे पूर्वं सर्वलघुवधिर्विधिः । स्थादलिन्द लघु-
स्थाने मालिन्दं शुभमिति । प्रदक्षिणैर्गृहद्वारादलिन्दै-
र्देशमङ्गवै १६ । भुवनस्य १ गृहं त्वाद्य धनधान्यसुख-
प्रदम् । धन्य २ धान्यप्रदं मृणा जयस्थानिजयप्रदम् ।
मन्द ३ स्त्रीहानिदं नूनं खर ५ सम्पद्दिनाशनम् ।
शुभपोलप्रदं कान्तं ६ श्रीपदं स्थान्मनोरमम् ७ । सुवृत्त ८
भोगदं मूनं हर्षक ९ विमुक्तप्रदम् । सर्वदं खप्रदं
क्रूर १० विपक्ष ११ शत्रुभीतिदम् । घनदं १२ घनदं
गेष्टं जय १३ सर्वकथावहम् । आक्रदं १४ शोकजनन
विपुलश्रीयय प्रदम् । विपुल १५ नामसदयं घनदं
विजयाभिधम् १६ । प्रदक्षिणं सप्तसुखादलिन्दं विद्या-
ज्ञानस्थानसमाश्रितं च । गृहस्य पूर्वादिगतेष्वलिन्देष्वेवं
भवेद्युर्देश मत्तमेदाः १६ । भवेत् पुनः शुभमलिन्दयुत
कापालसंज्ञकम् । विस्तारात् द्विगुणं गेष्टं गृहस्वामि
विनाशनम् । निरर्थकं तदङ्गं स्याद्वयं वा राजसम्भ-
वम् । केचिदलिन्दं द्वारं तु प्रवदन्ति मनीषिणः ।
केचिदलिन्दं शालास्य केचिज्ज्ञानिन्दं च तत् । गृहा
द्विष्टं ये कोशं गृहस्नानार्थाय ये । तेषां कोटीकृतं
तिर्यग्गेष्टं चालिन्दसंज्ञकम् । अस्माद्गीर्णं गृहाद्-
वाह्यदिशिर्गतं कोशनिर्मितम् । मध्याह्नं तत्र गेष्टं

वाचालिन्दसंज्ञकम् । यत्रालिन्दं च तत्रैव द्वारभागं
प्रशस्यते । अलिन्दद्वारहीनं च गृहं कोटीसमं कृतम् ।
यत्रालिन्दं तत्र शाला तत्र द्वारं च शोभनम् । शाला
लिन्दद्वारहीनं न गृहं कारयेद्गृहं” अयमर्थः ।
“प्रस्तारे तु लघु न्यस्य प्रथमस्य शुभे रघः । यद्योपरि
तथा शेषं भूयः कुर्यादस्य विधिम् । अने दद्याद्युक्तनेत्रं या
वत् सर्वलघुर्भवेत्” इ० र० उत्तरीत्या चतुर्द्वाररूपचतुर्गु-
णं प्रकल्पनेन प्रस्तारे लघु द्वारं प्रकल्प्य षोडश भेदाः
स्वरूपतोदर्थान्ते यथा

- १ । ११११ ऊर्ध्वसुखम् भुव शुभदम् ।
- २ । ११११ प्राग्दक्षिणं धान्यं शुभम् ।
- ३ । ११११ दक्षिणद्वारम् जय शुभदम् ।
- ४ । ११११ प्राग्दक्षिणद्वारम् मन्दमशुभदम् ।
- ५ । ११११ पश्चिमद्वारं खरमशुभदम् ।
- ६ । ११११ प्राग्पश्चिमसुखम् कान्तं शुभदम् ।
- ७ । ११११ दक्षिणपश्चिमास्यं मनोरमं शुभदम् ।
- ८ । ११११ प्राग्दक्षिणपश्चिमास्यं सुखं शुभदम् ।
- ९ । ११११ उत्तरास्यम्—दुर्लभमशुभदम् ।
- १० । ११११ पूर्वोत्तरद्वारम्—उपमशुभदम् ।
- ११ । ११११ दक्षिणोत्तरास्यं विपक्षमशुभदम् ।
- १२ । ११११ प्राग्दक्षिणादिगास्यं घनदं शुभदम् ।
- १३ । ११११ पश्चिमोत्तरास्यं जयमशुभदम् ।
- १४ । ११११ पूर्वपश्चिमोत्तरास्यं आक्रन्दमशुभदम् ।
- १५ । ११११ दक्षिणपश्चिमोत्तरद्वारम् विपुलं शुभदम् ।
- १६ । ११११ चतुर्दिग्द्वारम् विजयं सर्वदं शुभदम् ।

दिग्भेदेनैकशालादिनिर्माणप्रकारं तत्राह

“यद्वास्तुनि च विस्तारः सैवोच्छायं शुभं कृतं । एक-
शालो गृहं कार्यो विस्ताराद्द्विगुणोच्छ्रयः । चतु-
शालगृहस्यैवसुच्छ्रायो व्यास्रसमितः । विस्ताराद्द्विगुण-
दैर्घ्यं मेकशालेषु शस्यते । विस्तीर्णं यद्भवेत्तत्र तद्गृहं त्रैक-
शालके । द्विगुणं द्विगुणं प्रोक्तं त्रिशाले त्रिगुणं तथा ।
चतुःशाले पञ्चगुणं तद्गृहं नैव कारयेत् । शिखा चैव
त्रिभागे तु गृहं चोत्तमसंज्ञकम् । एकं नागेन्द्रसुगृहौ
हे च दक्षिणपश्चिमे । त्रिशालं पूर्वोत्तरीयं कार्यं
वा सौख्यार्जितम् । ऊर्ध्वभागत्रयं त्रैका अश्वोभागद्वय-
तथा । मध्ये नाभिं विजानीयादिति प्राह पराशरः ।
पूर्वादिषु चतुर्दिग्गुणं नामनेकादयोऽप्युक्ताः । विस्तारस्याय-
दैर्घ्यस्य तथैवैकैकसंयुताः । शालं शालादिशेषेषु द्वय

विस्तारदैर्घ्ययो । एकाद्या ध्वेक्षया सर्वे कार्यावेदसम-
न्विता । अनेनैव प्रकारेण क्रियमाणे च वास्तुनि । आद्य
व्यायादिसगुह्यं न चिन्तयति पूर्वतः" अर्थार्थं यदि
वास्तुनि एकमेव गृहं क्रियते तदा मागेन्द्रसगुह्या-
सौख्यमर्जितं उत्तरशालाहीनं गृहं कार्यं यदि
हिशालकं गृहं क्रियते तदा दक्षिणपश्चिमे शाले कार्ये
त्रिशाले पूर्वतोहीनं कार्यम् उत्तरशालया या
हीनं कार्यम् । शालाविभागस्तु अनेनैव विधानेन कार्यं
पूर्वतः ऊर्ध्वभागस्य त्वक्ता पश्चिमे भागस्य त्वक्ता यो
मध्यगतो भागः स माभिः तत्र शाला न विधेया अ-
नेनैव प्रकारेण पूर्वोदितेषु यावदयोः विस्तारस्य दैर्घ्यस्य
एकैकभागः स योऽष्टशतादिकोणेऽपि उत्तरशाला हीनत्वात्
देयः सर्वे एकाद्यायतु शालान्ता वेदसमन्विता कार्या
अनेनैव प्रकारेण शालायुगे गृहवास्तुनि आद्यव्यायादि-
गुह्यं चिन्तनीया । एकशाले आद्यव्यायादिविचारः कर्तव्यः
द्विशालादगृहे आद्यव्यायादिगुह्यं विचारणीया
यत् निर्गमालिन्दिर्युक्तादीनि यानि चतुर्दिशं वेष्टनानां
तानि न प्राप्नुयात् इति । वस्त्रेदेकैकशालादिविशेष-
भटादिकमाह तत्रैव 'ब्राह्मणानां चतुःशालं क्षत्रियाणां
त्रिशालकम् । द्विशालकं च वैश्यानां गृहाणामेकशालकम् ।
सर्वेषामेव यणानामेकशालं प्रशस्यते । एकशालं द्विशालं
वा त्रिशालं सर्वशालकम् । यथालिन्दिर्युक्त्वा कुर्यात्ता
दकशाला प्रशस्यते । शालाभेदो न कर्तव्यो न कुर्यात्तु
क्षत्रिण्यम् । सर्वा शाला तत्र कुर्यात्तु प्रकाशमेव
च । कुलीरो दक्षिकोमीनः उत्तरद्वारसंस्थिता । मेघ-
सिद्धपदद्वारी पूर्वद्वारेऽपि संस्थिता । हयमो संकर-
कन्या याम्यहारसमाश्रिता । मिथुनः तुलकक्ष्मो च
पश्चिमद्वारमाश्रिता । ब्राह्मणा क्षत्रिया वैश्या गृहा-
यैव यथाक्रमम् । यदीया राजस्य मोक्षास्तस्मिन्
शाला प्रवर्तते । अथ परैविभगे तु ब्राह्मणा उत्तरे तथा ।
वैश्याश्च दक्षिणे भागे पश्चिम गृहवास्तवा । आग्ने-
यादिक्रमेणैवापञ्च गार्ग्यसङ्करा । जातिभेदाय चौ-
राश्च दक्षिणस्या मोक्षना श्रुता । ब्राह्मणा क्षत्रिया
वैश्या गृहा प्रागादिषु श्रुताः । अष्टादीनां गृहमान-
भेदमाह तत्रैव । अष्टात्तरः शालागत विस्तारः अष्टम-
न्दरम् । आद्यः प्रधानमन्यानि तथाष्टाष्टानि तानि
तु । विस्तारस्यादस्युक्तं तयोः दैर्घ्यं प्रकल्पयेत् ।
यवः अष्टाष्टा पञ्चैव गृहाणि शुभदानि च । सेना-

नीमा च पञ्चैव षट्काणि शुभदानि च । षड्भिः
षड्भिर्वहीनानि चतुःषष्टितानि च । पञ्चैव, तस्य
विस्तारे दैर्घ्यं षट्भागस्युतम् । षष्टितुर्वि-
हीनानि वेष्टानि सचिवस्य च । पञ्चस्वष्टाश्वयुक्तं
दैर्घ्यं तस्यार्धमेव च । अष्टाष्टा षड्भीषाश्च प्र-
शस्तं पञ्चैव हि । षड्भिः षड्भीष्ववष्टानि श्वयोऽष्टा
तथैव च । त्रिशद्युतस्य दैर्घ्यं च युवराजगृहाणि
च । पञ्च ऊर्ध्वं च तस्यैव भूतृणां प्रभयन्ति हि । अष्ट-
मन्त्रिगृहाणां अन्तरे यत्प्रमाणकम् । सामन्तराजभृ-
त्यानां प्रवराणां गृहं श्रुतम् । अष्टाष्टा युवराजस्य गृ-
हाणामन्तरेण यत् । तत् गृहं कञ्चुकोवेशं कजा-
नाना तथैव च । युवराजमन्त्रिगृहेऽन्तरं यद्भवे
दिह । आध्यक्षस्य तु तद्वच्च तत्कर्मकुशलाय ये । आध्य-
क्षाधिकृतानां च रतिकोशप्रमाणकम् । चत्वारिंश-
सुतर्हीना पञ्च गेहा भवन्ति हि । षट्भागस्युतं दैर्घ्यं
देवकामिपजा तथा । पुरोहितानां शुभदः सर्वेषां
कथयाम्यतः । इत्थात् हासि शता युक्तं विस्तारस्य
द्विशालयम् । विस्तारः सदृशगः तु दैर्घ्यं तस्य प्रक-
ल्पयेत् । त्रयाष्टा क्षत्रियादीनामाश्रयः पूर्वोदित-
तमः । अष्टमैनापतिगेहस्यान्तरं यद्भवेदिह । तत्काश-
गेहं भवति रतिकेहं तथैव च । सेनापतामन्त्रिगृहाणां
अन्तरं यत्प्रमाणकम् । चातुर्वैश्वस्य यद्गेहं तदाज
पूज्यसम्मतम् । अथ पारसवादीनां मातापितृयेदन्त-
रम् । ब्राह्मणस्य च यजमानः अष्ट्रेण सङ्गं तद्वेत् ।
शतहस्तोऽस्मिन् कार्यं चतुःशालं गृहं भवेत् । प्रसि-
तन्तैकशालान्तु शुभदः तत्प्रकारितम् । सेनापतिगृ-
हादीनां सप्तशाला सङ्कृते कृते । व्यासे चतुर्दश कृते शाला-
नाम विनिर्दिभेत् । पञ्चालि गृहं तेऽन्यथासिन्दमानं
भवेत् तत् । शाला त्रिभागतुल्या च कर्त्तव्या वीथिका-
वहिः । भवनात् पूर्वं कोष्ठापः पश्चात्पश्चात्तय भवेत् ।
शावस्त्वपार्श्वयोस्तु सर्वत्र सुस्थिरं भवेत् । विस्तार-
योदगाशस्तु चतुर्दशयुतोऽष्टयः । तदन्तरस्थोऽन्तर-
प्रमाणं प्रयदेदुध । हादगभागेभोजनं च समस्तानां
प्रकल्पयत् । यजन्ते राजकुमार्यः ऋतुभिरेव भोजनम् ।
नन्तरं यत्सैतोषा कारयेद्भोजनसमम् । तथा च सप्तमैरपि
विप्राणां कार्ययेद्भोजनम् । साह पठे क्षत्रियाणां वैश्या
नां साह पञ्चमः । क्षत्रिणः साहैव गृहाणां भवनं शुभदः
श्रुतम् । क्षत्रगृहाणां विभागेन प्रमाणमिह ज्ञेयम् ।

विस्तारायामगुणित नलैः षोडशभिः कृतम् । खग-
 द्वाणां विभागेन प्रमाणाभिः लक्षयेत् । व्यासाच्च षोड-
 शोभाग सर्वेषां भित्तयः कृतः । एकैककाष्ठताना
 च न दारुणा कटाचन । नृपसेनापतिवृत्तेन द्वागोति
 गतेयुताम् । अङ्गुलानि द्वारमान प्रवर्तन्ति मनीषिणः ।
 विमाटीनां विगतिस्तु अङ्गुलानि च सप्त च । द्वारस्य
 मानं तत्प्रोक्तं द्विगुणोऽपि उच्यते । उच्यते च तत्
 सख्यायाः परिमाणान्गुलानि च । शाखाद्वयेऽपि
 चाङ्गुल्यः कार्ये साङ्गुल्ययुतम् । उच्यते च तत्प्रमाणा-
 दगोति पृथुता मता । भागं पुनर्नयगुणाशीत्युक्तम्
 मानकम् । दशाश्वीनं तस्यापि सन्मानां परिमाणकम् ।
 वेदाश्वो रुचकः । सप्तमो यज्ञोऽष्टाश्वयुतो मत् । द्विज २
 षोडशाश्वस्तद्विगुणाश्च मनोक ४ । सप्तलङ्को द्वात्रिंश ५
 सप्तमो प्रोक्तो द्विजोऽपि । विभज्य नवभा सप्तमं कुर्या-
 द्द्विजं षट् । पञ्च तु सोत्तरोष्ठस्य कुर्याद्भागो भा-
 गतः । सप्तमस्य चाङ्गुल्यः भारतानामुपयुक्तम् ।
 भवति तुलोपतुनानामुपयुक्तम् । अतिप्रवृत्ता
 लिन्दुः समस्ततो वास्तु सर्वतोभद्रम् । नृपविश्वधस-
 नाना कार्ये द्वारैश्चतुर्भिरेपि ।
 अथ द्विगुलानि गृहानि दक्षिणे दुर्मुखं कृत्वा पर्वे च
 खरसप्तकम् । तद्वाताख्या भवेत्तु पातरोगप्रदं कृतम् ।
 दक्षिणे दुर्मुखं गेहं पश्चिमे धान्यसप्तकम् । यमस्य २
 द्विगुलं तन्मृत्युदं नाशकं कृतम् । पूर्वं तु खरनामान-
 सुत्तरे धान्यसप्तकम् । द्वात्रिंश २ तद्द्विगुलं स्याद्द्विजं
 कुर्यात् पुन पुन । दुर्मुखं दक्षिणे कुर्यादुत्तरे जयस-
 प्तकम् । योच्याख्या ५ तद्द्विगुलान्तु वस्तुनाम धनसप्तकम् ।
 खरस्य पूर्वदिग्भागे पश्चिमे धान्यसप्तकम् । गृहं चुल्लो
 द्विगुलं तद्भनधान्यविनागमम् । आक्रन्दं दक्षिणे भागे
 पश्चिमे धनदं तथा । द्विगुलं चेलुसप्त ६ तत्पुण्ड्रं
 धनप्रदम् । विपलं दक्षिणे भागे पश्चिमे क्रूरसप्तकम् ।
 शोभनाख्या ७ द्विगुलं तद्भनधान्यकरं परम् । विजय
 दक्षिणे भागे विजयं चैव पश्चिमे । द्विगुलं चैव कु-
 म्भाख्या ८ पुल्लद्वारादिभ्युतम् । धान्यस्य पूर्वदिग्भागे
 धान्यं चैव तु पश्चिमे । नन्दाख्या ९ तद्द्विगुलं च
 शोभनं कृतम् । विजयं सर्वदिग्भागे द्विगुलं
 तदेवोक्तं । अङ्गुली ११ नाम तद्गृहं शुभदं द्वारतो भ-
 वेत् । विपुलं सर्वदिग्भागे द्विगुलं तन्प्रजायते । तानि-
 श्वस्युदसञ्चानि १० धनधान्यप्रदानि च । धनदं सर्वदिग्-

भागे सुसुखं वा मनोरमम् । कालनाम ११ तु तद्गृहे
 सर्वो गेहभनं कृतम् । द्विगुलानां सप्तना च भेदाश्वे
 त्रयोदश । फलपाकार्यमतेषां भया प्रोक्तं सुप्रस-
 रात् । पूर्वयान्यस्य यास्यपश्चिमं पश्चिमोत्तरसुदीर्घ-
 मम् । प्राक्प्रतीचीमथ दक्षिणोत्तरं वास्तु पञ्चविंश-
 द्विगुलं कृतम् । अथ द्विगुलानि 'उत्तरद्वारहीनं यत्
 त्रिगुलं धनधान्यदत्तम् । चिरायनाभनामानः राजा
 सौख्यविवर्द्धनम् । प्राक्द्वारगानाहीनन्तु सुखेन नम-
 तद्गृहम् । द्विजं पुल्लोत्तराणां धनधान्यसप्त-
 द्विजम् । यास्यशाखाविहीनं तत् त्रिगुलं सुखं
 सप्तकम् । विनाशनं धनस्यापि पुल्लोत्तराणां नाम ।
 प्रत्यङ्गानां विहीनन्तु पञ्चस्र ८ नाम तद्गृहम् । पुल्लोत्तरा-
 दोषदं चैव परं च पुरवासिनाम् । चत्वारोऽपि मया-
 प्रोक्ता भेदाश्चैव चतुर्विधा । तस्माद्विचार्यं कुर्वीत गृह-
 कर्मणि कोविदः । अथ चतुर्गुलानि 'यास्यशाखां
 न्यसेदादौ द्वितीयां पश्चिमे ततः । तृतीयां चोत्तरे
 स्यात्वा चतुर्थीं पूर्वपश्चिमा । गृहाणां क्रमयोगेन
 चतुर्दश सप्तकम् । अनेकद्वारभेदाश्च गतं विशोत्तरं
 कृतम् । अलिन्दानां व्यवच्छेदो नास्ति यत्तु समस्तं
 तद्वास्तु सर्वतोभद्रं । चतुर्द्वारसमन्वितम् । एकस्यामे
 चतुर्गुलं दुर्भिषे राजविभवे । स्वाभिना नीयमानाया
 प्रतिगुक्तो न दुष्यति । नृपाणां विषयानाञ्च गृहं
 सौख्यप्रदायकम् । प्रदक्षिणं ततः सर्वं शाखाभिन्नेरनि-
 न्दकैः । विनापरेण द्वारेण नन्दावर्त्तमिदं कृतम् ।
 अथ चतुर्गुलं सर्वेषां शुद्धजनानाम् । द्वारा
 लिन्दोगतस्त्रयो नेत्रयादेः क्षणाङ्गतः । पित्राय द-
 क्षिणद्वारं सर्वमानमिति कृतम् । शुभदं सर्ववर्णानां
 द्विजं पुल्लोत्तरम् । पश्चिमोत्तरतोऽलिन्दं प्रागल्भो
 वैतदुच्छिन्नी । अन्यस्तन्मध्यविष्टं प्राग्द्वारं स्वस्तिकं
 शुभम् । प्राक्पश्चिमावलिन्दो यावन्तो तद्गुहं परं
 सौख्यद्वारं विना यत्स्याद्दुःखाश्च १५ तु तत् कृतम् ।
 अन्यस्य अष्टालं टीकेत्यभिपुक्तोऽपि यत्स्यादावर्त्तनामर्थः
 ८०० वाक्येन सत्पुत्रपरायणवाक्येन च सप्तोक्तियते यथा
 ८०० उत्तममटाभ्यधिकं हस्तगतं नृपगृहं पृथुत्वेन ।
 नृपाटोनाम्येव पञ्च सप्तदशानि दैव्ये । पञ्च पञ्च-
 ङ्गीनां सेनापतिसङ्ख्या चतुर्दश । पञ्चैव विस्तारात्
 पञ्चागसमन्विता दैव्ये । पञ्चचतुर्विङ्गीनां वेदमार्ग-
 भवन्ति पञ्च सप्तवत् । स्वादांयुता दैव्ये तदर्थतो राज-

संस्थं सुवर्णरजताहतेऽन्यगुभम् । मर्मण्यमर्म यो वा
 कण्डप्रार्थगमं लुपसमूह) (लोपकम्) अपि नागदन्तको
 मर्मस्थितो दोषकृद्भवति । रोगाद्यायु मिततो कृताशन
 शोषस्तत्त्वमपि धितयात् । सुख्याङ्गं जयन्ताञ्च
 भक्षमदिष्टं सुधीशान् । तत्त्वस्मात्ता नव ये तान्यति
 मर्माणि सम्प्रदिष्टानि । यच्च पदस्थाष्टाशस्तत्प्रोक्त मर्म-
 परिमाणम् । पदहस्तसंख्यया सम्प्रितानि शोऽङ्गु-
 लानि विस्तीर्ण । यशव्यासोऽध्यङ्गं शिराप्रमाणं वि-
 निर्दिष्टम् । कुक्षमिच्छन् ब्रह्माणं यत्नाद्भेदं दृष्ट्वै
 नृहान् स्थम् । अस्त्रिष्टाद्युपधातादृष्टपतिरूपतयते
 तस्मिन् । दक्षिणभुजेन ह्रीने वास्तुनरेऽर्धज्योऽङ्गना-
 दोषा । वामेऽर्धज्योऽङ्गानि शिरसि गुणैर्होयते सर्वे ।
 स्त्रीदोषा सुतमरणं प्रोक्तं चापि करेण वैकल्ये । अ-
 विफलपुरुषे वसतां मानार्थयुतामि खील्यानि । नृह-
 मगरपात्रेषु च सर्वत्रैव प्रतिष्ठिता देवा । तेषु च
 यथाहुरूपं यथा विप्रादयो वास्या । यास्यदृष्ट्वाणि
 च विद्याद् विप्रादीनामुदगदिगाद्यानि । विप्रतां
 च तथा भयमं भवन्ति तान्येव दक्षिणत । नवगुणस्तत्र
 विमलान्यष्टगुणेनाथवा चतुष्टये । द्वाराणि यानि तेषा-
 मन्नादीनां फलोपनय । अन्तर्लभयं स्त्रीजन्मभूत-
 धनता नरेन्द्रशङ्कभयम् । क्रोधपरताऽन्तर्लभं क्रौर्यं च
 पूर्वम् । अस्त्रसुतत्वं प्रोक्तं वीर्यं च भक्षपानसुतदृष्टिः ।
 रौद्र कृतज्ञमघनं सुतवीर्यम् च यास्येन । सुतपीडा
 रिपुदृष्टिर्न घनसुताग्निः सुतार्थबलसम्पत् । घनसम्पत्
 पतिभयं घनघयो रोग इत्यपरे । वधवन्तौ रिपुदृष्टि-
 र्घनसुतलाम् समस्तगुणसम्पत् । सुतधनार्थिर्वैरं सुतेन
 दोषाः स्त्रिया नै स्तम् । मार्गतत्त्वाकोणकूपसम्पत्त्वमवि-
 द्बन्धुभदं द्वारम् । अस्त्रायाद्विगुणमितां त्यक्त्वा भूमिं
 न दोषाय । रय्याविद्धं द्वारं नायाय कुमारदोषदं त-
 रणा । यद्द्वारे शोको व्ययोऽस्त्वुनि स्त्राविधिं प्रोक्त ।
 क्रमेणापकारो भवति विनाशश्च देवताविद्धे । अन्तेन
 स्त्रीदोषाः कुलनाशो ब्रह्मणोऽभिमुखे । उन्मादः स्त्रय-
 सहादितेऽपि पिहिते स्त्रयं कुलविनाशः । मार्गाधिके
 नृपमयं दक्षुभयं व्यसनं नोचम् । द्वारं द्वारस्थो-
 परि यत्तत्र शिपायं बद्धं यच्च । आब्यात्तं कुञ्जयद
 कुञ्जं कुलनाशनं भवति । पीडाकरमतिपीडितमनार्ति-
 नत भवेदभावाय । बाह्यविनते प्रवासे दिग्भ्रान्ते
 द्व्युभिः पीडा । मूढद्वारं नाम्यैर्द्वारैरतिचन्द्रीतं क-

पञ्चार्ति । वटफलपत्रप्रसवादिभिश्च तन्मङ्गलैश्चिनुयात् ।
 येनान्यादिषु कोणेषु संस्थिता बाह्यतो नृहस्येता ।
 चरकी विदारिनामाथ पूतना राक्षसी चेति । पुरभवन-
 यामाणा ये कोणास्तेषु निवसतां दोषा । श्वपचादयो
 अन्यजात्यास्तो ज्येष्ठे विहङ्गिमायान्ति । यास्याद्विगुभ-
 फला जातास्तारव प्रदक्षिणेनैते । उदगादिषु प्र-
 शक्ता पुच्छवटोऽम्बरान्त्या । आसन्ना कण्डकिनो
 विपुभयदा क्षीरिणोऽर्धनाशाय । फलिना प्रजापत्य-
 करा दाह्यपि वर्जयेदेषाम् । न किन्द्राद्यादि तद्व-
 स्तान् तदन्तरे पूजितान्येदन्त्यान् । पुत्रागाशोकारि-
 वकुलपनसान् शमीशालौ । शक्तौपविष्टुमन्ततामधुरा
 सुगन्धा स्निग्धा समान सुधिरा च मङ्गी नराणाम् ।
 अथध्वनिं अमविनोदं पागतानां घत्ते ध्वन्यं किञ्चित्
 शाश्वतमन्दिरेषु । सचिवालयोऽर्धनाशो घूर्तं गृहे सुतवध
 समीपस्थे । उद्वेगो देवकुले चतुष्टये भवति चाऽ-
 कीर्ति । चैत्ये भयं पङ्कजतं वल्मीकश्वभ्रसङ्कुले वि-
 पदः । गच्छाया त्वं पिपासा क्रूरकारे धनविनाश ।
 उदगादिपुष्पमिष्ट विप्रादीनां प्रदक्षिणेनैव । विप्र स-
 र्वत्र वसेदनुवर्णमयेष्टमन्येषाम् । नृहमध्ये हस्तमित
 खात्वा परिपूरितं पुन श्वभ्रम् । यद्वानमिष्टं तत्
 क्षमे समं घन्यमधिकं यत् । श्वभ्रमथ वास्तुपूर्णं पद-
 तमित्वागतस्य यदि नोमम् । तद्वन्त्यं यच्च भवेत् पलाय-
 यामाढकं चतुष्टये । आमे वा नृत्यात्वे श्वभ्रस्ये दी-
 पवर्तिरभ्यनिलम् । ज्वलति दिशि यस्य शक्ता सा
 भूमिस्तस्य वर्णस्य । श्वभ्रोर्पितं न कुसुमं यस्मिन् प्रस्था-
 यतेऽनुवर्णसम्पत् । तत्तस्य भवति शुभं यच्च यस्मि-
 न्नोरमते । सितरक्तपीतलक्षणा विप्रादीनां प्रशस्यते
 भूमि । गन्धश्च भवति यस्यां वृत्तधिराद्यामद्युधमः ।
 कुशयुक्ता शरवङ्कटा दूर्वाकाशाहता क्रमेण मङ्गी ।
 अतुवर्णं दृष्ट्विहारी मधुरकपायाश्चकुटुका च । कर्पा
 प्रकटपीला गोऽध्युजितां ब्राह्मणैः प्रशस्तां च । गत्वा
 मङ्गी नृहपतिं काशे सायत्नरोहिटे । भक्ष्यैर्नाना-
 कारैर्द्व्यक्षतसुरमिकुसुमधूपैश्च । दैवतपूजां कृत्वा स्वप-
 तीमभ्यर्च्य विप्रं च । विप्रः सृष्ट्वा शीर्षं, यक्षश्च क्षत्रियो
 विश्वरोह । गृह पादौ सृष्ट्वा कुर्वीतैस्तं नृह्वारम् ।
 अङ्गुष्ठेन कुर्वीतैस्तं सृष्ट्वा स्याथवा प्रदेशिष्या । कनक-
 मणिरजतसुक्तादधिफलकुसुमाक्षतैश्च शुभम् । शस्त्रेण
 शस्त्रस्तु वन्द्यो लोहेन मङ्गनाग्निमयम् । तस्मैरभय

तन्मेव च कामोच्छिखिता च राजभयम् । यक्षा पादा-
लिखिता शस्त्रभयको यदा विरूपा च । चर्मोन्मारास्थि-
जता दन्तेन च कर्तुरभिवाय । वैरपस्यलिखिता
प्रदक्षिण सम्पदो विनिर्देश्या । वाच पर्या मिठी-
वित क्षुत चाशुभ कथितम् । अर्धनिचित कृत वा
प्रविशन् स्वपतिर्दृष्टे निमित्तानि । ध्वन्योक्तयेदृष्ट-
पति क सस्थित स्य गति कि चाक्षम । रविदीर्घा
यदि शकुनिस्तस्मिन् काले विरौति परम्पर । सप्त-
ष्टाक्षरमान तस्मिन्देवेऽस्थि निर्देश्यम् । शकुनसमये
ऽथवाभ्ये हृत्पथवाद्योऽनुवागन्ते । तत्प्रभवमस्थि त
स्मिन्सदृक्कृतम् तमेवेति । स्त्रले प्रसार्यमाणे गर्दभरीयो
ऽस्थिपथ्यकावटे । शृङ्गान्तर्गतस्मिन्ते वा स्त्रले गच्छ
विनिर्देश्यम् । दिशि गान्तायां शकुनिर्मग्नुरविराभी
यदा तदा वाच्या । अर्धस्तस्मिन् स्थाने गच्छेत्तराधिते
ऽष्टे वा । स्त्रलेच्छेदे गच्छ कोले चावाहृच्छे मङ्गान्
रोगः । गच्छमायस्वपतीनां स्मृतिस्त्रोमे गच्छुरादेश्य ।
स्त्रलेच्छेदुते गिरोरुक् कुलोपसर्गोऽपवर्जिते क्षुम्भे ।
भग्नेऽपि च कर्मिष्वधयुते करादृष्टहृतेच्छेत् । दक्षि-
णपक्षे कोले कृत्वा पुजा शिलां न्यसेत्प्रथमम् । येषां
प्रदक्षिणेन कृत्वाचैव सप्तत्याया । कृत्वाचैव सप्तत्यायुत
कृतभूपविशेषेन सप्तत्याय । सप्तत्यायैव काये हारो
च्छ्राय प्रयत्नेन । विहगादिभिरवलीमैराकस्मितपति-
तदु स्थितैव फलम् । शक्रध्वजफलसदृश तस्मिन् शुभ
विनिर्दिष्टम् । प्रायुक्तरोक्षते धनसुतस्य सुतवधय
दुर्गन्धे । यक्के बन्धुविनाशो न सन्ति गर्भाय टिग्-
मूढे । हृत्पथवादि गच्छहृत्ति तत समन्ताद्विषयेस्-
स्यम् । एकोद्देशे दोष प्रागपवायुत्तरे कुर्यात् । प्राग्-
भयति मितवैर मृद्युर्दक्षिणेन यदि छद्दि । अर्धविनाश
पश्चाद्दक्षिणैव जनकाय । ऐमान्या देवष्टह मङ्गानस
चापि कार्यमान्मेय्याम् । नैर्धर्मा भायुहोपक्रोऽथ
धान्यानि माहृत्याम् । प्रागादस्थे सञ्चिते सुतङ्गानि
गिस्मिन्मय रिपुमय च । स्त्रीकलक स्त्रीदोष्ट्र नै स
विनाशकविहृत्ति । क्षगनिजयभनसमुत्कदग्धदेवालयश्र
याम्स्यान् । क्षीरतद्वधविनीतकनिष्कारिष्वर्जितं ष्ण्ड
न्द्यात् । रालो कृतवलिपुल प्रदक्षिण छेदेद्विवा
हकम् । धन्यसदक प्राकृतन न पादोऽन्यथा पतित ।
छेदे यदाविहारो तत शुभ दार तदुच्छेदीययिकम् ।
पीते त तस्मिन्पुढे निर्दिष्टे तरोर्ध्वगां गोघाम् ।

मङ्गिषाभे मेक नीले सर्प तथास्थे सरट । सुद्गामे-
ऽम्ना कर्पले त भूषकोऽन्धश्च सङ्गामे । चान्द्रगोपु-
क्षताग्नुराणा न स्वपेदुपरि नाप्यनुवश्यम् । नोत्तरा-
परशिगा न च नानो नैव चार्द्धचरथ त्रियकिञ्चन ।
भूरिपुष्पनिकर सतोरथ तीयपूर्णकलसोपगोमितम् ।
धूपगन्धबलिपूजितामर ब्राह्मणध्वनियुत विशेदृष्टम्
मत्स्यपराणे वास्तुप्रकरणे चोक्त यथा “पूर्व भूमिं
परीते पश्चाद्वास्तु प्रकल्पयेत् । चैता रक्षा तथा
पीता कृष्णा चैवानुपूर्वगः । विमादे गच्छते भूमि-
रन् कार्य परीक्षणम् । विमाणां मधुरास्तादा कटु का
क्षत्रियस्य त । तिक्ता कृपाया च तथा वैश्याग्रहेषु
गच्छते । अरतिमान्ते वै गते खनुविभे च सर्वम् ।
हतमामशरावस्य कृतावर्त्तचतुष्टयम् । ज्वाववेदु-
भूपरीक्षां तत्पूर्णं सर्वदिहृष्टम् । दीप्तौ पूर्वादि-
गच्छीयाहर्षानामनुपूर्वम् । वास्तु सामूहिकोनाम
दीप्यते सर्वतस्तु य । शुभद सर्ववर्षानां प्रासादेषु
गृहेषु च । अरतिमात्राधोगर्ते परीक्ष्य क्षातपूरे ।
अधिके त्रियमात्रोति न्यूने हानि सप्ते सप्तम् । फाल
कृतेऽथवा देये सर्वश्रीजानि वापयेत् । त्रिपञ्चमप्राज्ञेन
यत्न रोहन्ति तान्वापि । ज्वावा सप्त कनिष्ठा भूर्वर्ज-
नोयेतरा यदा । पञ्चगव्योपधिक्षे परीक्षित्वा च
सेचयेत् । एकाग्रोतिपद कृत्वा रेखाभि कनकेन च ।
पश्चात्पिनेन चाक्षिप्य स्त्रलेथावेष्टु सर्वत । टग पूर्व
ता रेखा दृग् चैवोत्तरायाताः । सर्ववास्तुविभागेषु वि-
ज्जेया नवका नव । एकाग्रोतिपद कृत्वा वास्तुवि-
त्सर्ववास्तुपु । यदस्थानु पूजयेद्देवा स्त्रि गतपञ्चदशैव त ४५५,
हालि शङ्काहृत पूष्ठा पुष्ठाचान्तस्तयोदय । नाम-
तत्तानु प्रवक्ष्यामि स्थानानि च निबोधत । ईशान-
कोष्ठादिषु तानु पूजयेद्दक्षिणं नर । विष्णो चैवाथ
वर्जयो जयन्त कृत्वायुध । सूर्यसली अथयैव
आकाशो वायुरेव च । पूजा च वित्तवर्धनं हृत्पथ-
तयमावधौ । गन्धर्वो भङ्गराजश्च नृग पिङ्गलक्षणा ।
दौवारिकोऽथ सुदीर्घः पुष्पदन्तो जङ्घाधिपः । अष्टर
शोषपापी च रोगोद्दिहृष्ट एव च । मङ्गाट
खोमसर्पौ च अदितिश्च दितिकाया । बहिर्होमिषदेते
त तदन्तस्तु ततः ऋषु । ईशानादिचतुष्कोणवलि
तानु पूजयेदुत्तम । आपचैवाथ चाविर्लो जयोक्त
कायेव च , मध्ये मध्ये त्रिङ्गा तस्याटी च खोपवनाम्

साध्यानेकान्तरान् विद्यात् पूर्वाद्याज्ञामतः शृणु । अर्थमा
 सविता चैव विष्वान् विष्णुश्चाधिप । मितोऽथ राज-
 यज्ज्ञा च तथा पृथ्वीधरः सृष्ट । अष्टमथापवत्सु
 परितो ब्रह्मणः स्मृता । आपदौ वापवत्सु च पञ्च-
 न्योऽग्निर्दितितथा । पटिकानान्तु यगोऽयमेव काणे-
 त्वगेपत । तन्मध्ये तु वह्निर्निगत् द्विपटान्ते तु स-
 र्वगः । अर्थमा च विष्वान् मितः पृथ्वीधरस्तथा ।
 ब्रह्मणः परितोऽन्तु द्विपटान्ते तु सर्वगः । वगानि-
 दानि वक्ष्यामि अजूनपि पृथक् पृथक् । वायु याव-
 न्तथा गोगान् पितृभ्यः शिखिनः पुनः । सुव्यात् अग-
 तथा गोणाहितयः यावदेव तु । सुयोवाददिति यावत्
 जगान् पर्जन्यमेव च । एते वगाः समाख्याता कचिञ्च
 जयमेव तु । एतेषां यस्तु सम्पातः पटः मध्यः समः
 तथा । सर्वं चैतत्समाख्यातं त्रिगुणं कोणगञ्च यत् ।
 सन्मन्त्राद्यैः वक्ष्यामि तृनाविधिं सर्वदा । कीलो-
 ष्छिद्योपघातादि यज्येष्टं यत्नतो जनः । सर्वत्र यावत्-
 निदिष्टो पितृवैश्वानरायतः । सर्वान्ग्निः समान्द्रो
 रुखे चापः समान्द्रितः । पृथ्वीधरोऽर्थमा चैव सनयो
 फावक्षितौ । यत्तु स्थले चापयत्सु पूजनीयः सदा
 बुधैः । नेत्रयोर्दितिपर्जन्यौ श्रीलेऽदितिजयन्तौ ।
 सर्वन्द्राः सप्तस्यो तु पूजनीयौ प्रगलतः । सूर्यश्च
 त्वाऽदयस्तद्गुः बाह्योऽपस्तु च पञ्च च । रुद्रश्च राज-
 यज्ज्ञा च यामहस्तौ समास्थितौ । सायितः सविता
 तद्वद्वक्त्रा दक्षिणमास्थितौ । विष्वान्मथ मितश्च ज-
 उरे भव्यवस्थितौ । पूषा च पापयज्ज्ञा च ऋक्षयोर्भ-
 णिवन्धने । तयोश्चसुरगोपौ च यामपायः समास्थितौ ।
 पार्श्वे तु दक्षणे तद्वत् पितृभ्यः सहस्रतुल्यतः । ऊर्वौ
 यमाम्बुपो त्तोयौ जातवर्गोन्मेषेपुष्पको । जङ्घयोर्भृश
 सुपीथौ स्मिन्स्यौ दौगारिको अगः । जययज्ज्ञौ तथा
 सेद्रे पदयोः पितरस्तथा । मध्ये नवपदे वज्रा हृदये
 च तु पूज्यतः । अतः पटिपटोशस्तु प्रासादे ब्रह्मणा
 सृष्टः । ब्रह्मा चतुष्पत्सु कोणेष्वर्धपटान्तथा । वह्नि-
 कोणेषु पातो तु साधार्थोभयवस्थिता । विगतिहि-
 पत्तयैव अतः पटिपदे स्मृता । रुद्रारम्भेपु कण्डूति
 स्वाभ्यङ्गे यत्न जायते । गत्सु त्वपनयेत्तत्तः प्रासादे
 भवने तथा । सगल्य भयदः यथादगल्यः शुभदायकम् ।
 ह्योनाधिकारता वाक्तो सर्वथा तु विवर्जयेत् । नगर-
 यामदेगेषु सर्वत्रैव विवर्जयेत् । अतः गात्रं त्रिगात्रञ्च

द्विगात्रं चेद्विगात्रकः । नामानान् प्रवक्ष्यामि स्वस्व-
 येण द्विलोत्तमः । अतः गात्रं प्रवक्ष्यामि स्वस्वपञ्चामत-
 न्तथा । अतः गात्रं प्रवक्ष्यामि स्वस्वपञ्चामत-
 तत् सर्वतोभद्रः शुभं देयन्तपालयम् । पश्चिमद्वारहीनञ्च
 नन्दप्राप्तः प्रवक्ष्यामि । दक्षिणद्वारहीनञ्च यज्ज्ञानं
 प्रवक्ष्यामि । पूर्वद्वारहीनञ्च तत् स्वस्तिकः नाम विद्युतम् ।
 रुद्रकः चोत्तरद्वारहीनञ्च तत् प्रवक्ष्यामि । पूर्वद्वारहीन-
 विहीनञ्च यज्ज्ञानं धान्यपदञ्च तत् । जेमहद्विकर-
 नृणां वज्रपुलकनप्रदम् । भान्या पूर्वया हीनः तु
 जेमहद्विकरः विद्युतम् । धन्यः यशस्वमायुश्च शोकमोह-
 विनागनम् । भान्या यावद्या हीनः यज्ज्ञानं तु
 भान्या । कुलक्षयकरः नृणां रुद्रव्याधिपतिनागनम् ।
 हीनः पश्चिमया यत्तु पञ्चदश नाम तत् पुनः । मितः
 वन्तु नृणां हन्ति तथा सर्वभवावहम् । यावद्याप-
 राभ्यां यावद्या धन्यः पञ्चदश फलप्रदम् । जेमहद्विकर-
 नृणां तथा पुलकनप्रदम् । यमस्वर्गश्च विद्युतः पश्चि-
 मात्तरागलिकम् । राजान्मिभयदः नृणां कुलक्षयकर-
 च तत् । उदक्पूर्वे तु गात्रे हि दगङ्गाश्च । यत्न तद्वत् ।
 अकालसन्त्युभयदः परचक्रभयावहम् । धमाश्च । पूर्व-
 यावद्याभ्यां गात्राभ्यां यावद्गात्रकम् । तच्छस्त्रभयदः नृणां
 पराभवभयावहम् । सुहृदोऽप्यपराभ्यां तु सा भवेन्मृत्यु-
 खचिनी । वेधव्यादायकः क्लीषामनेकभयकारकम् । काल-
 सुत्तरयावद्याभ्यां गात्राभ्यां भयदः नृणां । सिद्धार्थकः
 वक्ष्यामि द्विगात्रानि सदा बुधैः । अथातः सप्तवक्ष्यामि
 भयनं पृथ्वीपते । पञ्चप्रकारं तत्प्रोक्तसप्तमादिभिमे-
 दतः । अतोत्तरं जलगतं द्विस्तराक्षमोमतः । चतु-
 र्वन्त्येषु विस्तारो हीयते चादिभिः करैः । अतुष्टा-
 धिकं दैर्घ्यं पञ्चस्वपि निगद्यते । युवराजस्य वक्ष्यामि
 तथा भवनपञ्चकम् । पञ्चभिः पञ्चभिस्तथाशीतिर्हीनतः
 तत्तु विस्तारः । लग्नेन चाधिकं दैर्घ्यं पञ्चस्वपि निग-
 द्यते । सेनापते प्रवक्ष्यामि तथा भवनपञ्चकम् ।
 अतः पटिस्तु विस्तारः पञ्चभिः पञ्चभिस्तु हीनतः ।
 पञ्चस्वेतेषु दैर्घ्यं पञ्चभिस्तु अधिकं भवेत् । मन्दिर्वापि
 वक्ष्यामि तथा भवनपञ्चकम् । अतः यत्तुभिर्हीना स्था-
 करपटिः प्रविस्तरे । अटायोनाधिकं दैर्घ्यं पञ्चस्वपि
 निगद्यते । सामन्तानात्यलोकानां वक्ष्ये भवनपञ्चकम् ।
 अत्वारिशतथाटौ च यत्तुभिर्हीनते जमात् । अतुष्टा-
 धिकं दैर्घ्यं पञ्चस्वेतेषु गद्यते । शिल्पिकश्च किनाङ्कः

वेद्यानां गृहपञ्चकम् । अष्टाविंशत् करणान्तु लिङ्गीन
विस्तरे क्रमात् । द्विगुणं दैर्घ्यमेवोक्तं मध्यमेवमेव
तत् । द्वितीकनौधिकताना वक्ष्ये भवनपञ्चकम् । चतु-
र्थाधिक दैर्घ्यं विस्तारोद्गादयेत् । अर्धाङ्गकर-
हानि व्याहृत्कारात्पञ्चकं क्रमात् । दैर्घ्यगुणवैद्यानां
समास्तारपुरोचसाम् । तेषामपि प्रपञ्चानि तथा भवन-
पञ्चकम् । अष्टाविंशत् विस्तारात्तुर्भिर्हीयते क्रमात् ।
पञ्चसेतुं दैर्घ्यं च पञ्चभागेनाधिक भवेत् । चातुर्वर्ग्यस्य
पञ्चानि सामान्य गृहपञ्चकम् । हातिशक्तिः करणान्तु
चतुर्भिर्हीयते क्रमात् । आ षोडश, दिति परं नूनमन्त्याय
साधनाम् । दशांशेनाष्टभागेन लिभागेणाय पादिकम् ।
अधिकं दैर्घ्यमित्याहुर्ग्राह्यादे प्रशस्यते । सेना न ई-
पस्यापि गृहयोरन्तरेण तु । ऋषासगृह कार्यं भा-
गुक्तगारन्त्येव च । सेनापतेर्गृहस्यापि चातुर्वर्ग्यस्य
चान्तरे । वासाय च गृह कार्यं राजपूज्येण सर्वदा
अन्तरप्रभवानाञ्च स्तपितोर्गृहमिष्यते । तथा हस्तगत-
टर्ङ्गं गदित वनवासिनाम् । सेनापतेर्वाग्यापि सप्तम्या
सहिते कृते । चतुर्दशकृते व्यासे शाखाव्यासः प्रकी-
र्तितः । पञ्चालि शास्त्रे तत्संक्षिप्तं सप्तदाहृतं ।
तथा पञ्चालि शस्त्रे तु सप्तकुलसमन्विता । विप्रस्य
मङ्गली शाखा न दैर्घ्यं परतोभवेत् । दशाङ्गुलाधिका
रक्षत् क्षत्रियस्य निगद्यते । पञ्चालि शस्त्रे वैश्ये अङ्गु-
लानि त्रयोदश । नावत्यरेषु शूद्रस्य युता पञ्चदशाङ्गुलैः ।
शाखायास्तु लिभागेण यस्यापे यीधिका भवेत् । सोष्णीप
नाम तद्वास्तु, पश्चात् सायाच्छ्रय भवेत् । पार्श्वयोर्धीधिका
यत्न सावत्स्यन्तदुच्यते । समन्ताद्दीधिका यत्न सुस्थित तद्
होच्यते । शुभं सर्वमेतत्प्राज्ञास्तवर्णे चतुर्विधम् ।
विस्तारात् षोडशोभागस्तथा हस्तचतुष्टयम् । प्रथमो
भूमिकोच्छ्राय उपरिष्ठात् प्रकीर्यते । हादशांशेन सर्वांस्तु
भूमिकास्तु तथोच्छ्रायः । प्रकीर्यतामवा भित्ति षोडशांशेन
विस्तारात् । दारवैरपि कल्प्या स्थापयता ऋष्यमवभि-
त्तिका । गर्भानेन मानन्तु सर्ववास्तुषु शस्यते । गृह-
व्यासस्य पञ्चादष्टादशपरिचरुत् । सयुतोद्धारविष्णो
द्विगुणचोच्छ्रायो भवेत् । दारवास्तु बाहुल्यच्छ्राय-
करसांस्तेः । अङ्गुलैः सर्वास्तूनां प्रष्टुं शस्यते बुधैः ।
उद्गुम्बरोत्तरायावच्छर्ध्वं विस्तारात् २५३४० ।

“अद्यातः सप्तपञ्चानि सप्तमानविनिर्णयम् । कस्या
सप्तमनोच्छ्राय सदा सप्तगुणं बुधैः । अयोत्य य प्रष्टव्यं

स्यादपेणाष्टगुणं सङ्गं । रुचकयद्वरस्य स्यादष्टांशो वज्र
उच्यते । द्विगुणं षोडशांशस्तु हाति शार्चं प्रकीर्यताम् ।
मध्यप्रदेशे यस्तन्मी हस्तोद्गत् इति श्रुतं । एते पञ्च मङ्गा-
स्तन्मा प्रशक्ता सर्वावास्तुषु । पञ्चपञ्चीकताकुम्भपत्र-
दर्पणरूपिता । सप्तमस्य नवभागेन पञ्चकुम्भात्वरार्थ
तु । सप्तमस्य तु वा प्रोक्ता ङीना चोपतुला ततः ।
लिभागेणेह सर्वं चतुर्भागेण वा पुनः । ङीन ङीन
चतुर्थांशत् तथा सर्वास्तु भूमिषु । वासगेहेषु सर्वेषां
प्रवेशो दक्षिणेन तु । द्वााराणि तु प्रपञ्चानि प्रशक्तानीह
यानि तु । पूर्वोन्मृज्य जयन्तश्च द्वारं सर्वं शस्यते । यास्य
च पितृयज्ञैश्च दक्षिणेन विदुर्बुधा । पश्चिमे पुष्पान्त
च वारुणश्च प्रशस्यते । उत्तरेण तु मङ्गाटं सौम्यं तु
शुभं भवेत् । तथा वास्तुषु सर्वं त्रैलोक्यं द्वारस्य यज्ञेयम् ।
द्वारे तु रथ्यया विज्ञे भवेत् सर्वकुलस्य । तरुणा द्वेष्ट-
बाहुल्यं शोकं पश्ये न जायते । अष्टांशो भवेत् नृप-
वेधेन सर्वदा । व्याप सप्तपणेन स्यात्कीर्तनाग्निमय भवेत् ।
विनाशो देवताविज्ञे कर्मणे स्त्रीकृतो भवेत् । गृहमर्त-
विनाशं स्यात् गृहेण च व्यभि कृते । अग्नेध्यावस्करै-
र्विज्ञे गृहिणी मन्त्रकी भवेत् । तथा शस्त्रमय विद्या-
दन्त्यस्य गृहेण तु । उच्छ्रायाद्द्विगुणां भूमि लङ्का वेधो
न जायते । स्वयंस्तुतादिने द्वारे सप्तद्वेष्टागृहवासिनाम् ।
स्वयं वा पिहिते विद्यात् कुलनाश विचक्षण । आनाधि-
के राजभय न्युने तस्करतो भवेत् । द्वारोपरि च यद्-
द्वारं तदनकस्य कृतम् । आध्वनोमध्यदेशे तु अधिको
यस्य विस्तारः । वज्रान्तु सङ्घट मध्ये सदोभर्तु विनाशन-
म् । तत्रान्यपीडित द्वारं वज्रदोषकर भवेत् । मूलहा-
रास्तद्यास्य नाधिकं शोभन भवेत् । कुम्भचोपार्थ्य-
क्षीभिर्मूलद्वारान्तु योभयेत् । पूजयेद्यापि तस्मिन् वलिमा
चास्तोदके । भवनस्य वटं पूर्वं दिग्भागे सर्वकामिक ।
उद्गुम्बरस्तथा यान्ये वारुणा पिप्पलं शुभं । पञ्च
चोत्तरतोभयो विपरीतास्तस्य बुधे । कण्टकी क्षीरहस्तश्च
असम फलिनीद्रुमः । आर्याह्वान्ये प्रजाह्वान्ये भवेतां
क्रमशस्तदा । न ऋद्ध्यात्तु तानन्यानन्तरे व्यापयेच्छु-
भान् । पुष्पागायोक्षयकुलशमीतिरुच्यस्यकान् । दादि-
मीपिप्लवङ्गाद्या स्तथा कुम्भमशङ्कपान् । जम्बीरपूगपनस-
द्रुमकेतकीमिर्कातीसरोजशतपत्रिकमङ्गिकां । यज्ञा-
लिकेरकदलीदण्डपाटलाभिर्युक्तं तदस्य भवनं नित्यमातनो-
ति २५३४० । द्वारवेधे वराहवाक्यं योऽष्टाव्याख्यात यथा

“मार्गतत्कोणकूपस्तम्भमविविधमगुम्भदं द्वारम् । उच्छ्रिता-
याद्द्विगुणिता भूमि त्वह्ना न दोषायेति” इ० स० भूमिजलमि-
र्गमप्रदेशे प्रणालिकेत्यर्थः । यिद्धं सम्मुखार्थास्थितम् ।
अलोच्छ्रायो द्वारस्य गृह्यते । तथा च वर्गं “द्वारो-
च्छ्रायाद्द्विगुणिता भूमि त्वह्ना बहि स्थिताः । न दो-
षाय भवन्त्येव” इति । रथ्याविद्धं द्वार नाशाय कुमार-
दोषदं तरुणा । पट्टद्वारे शोको व्ययोऽन्वुनि स्तारिणि
प्रोक्तः । कूपेनापस्मारो भवति विनाशश्च देवताविद्धे ।
क्रमेण स्त्रीदोषः कुलनाशो ब्रह्मणोऽभिमुखे भवति” इ० स०
पट्टविद्धं द्वार पट्टद्वार यस्य द्वारस्याप्यतः निरन्तरं
पट्टलिङ्गति । देवता स्तुतिप्रतिभा । नाय स्तानिन
एव । ब्रह्मवेध एकाशीतिपदचक्रस्थितब्रह्मवेधो गृ-
ह्यते । यदाह विश्वकर्मा “गृहमध्ये कृतं द्वार इव
“चान्यविनाशनमिति” विशेषमाह भरद्वाज “शिरो
मर्माणि वशश्च नालं मध्यं च सर्वम् । विज्ञाय वास्तु-
मध्यं च द्वाराणि विनिवेशयेदिति” वास्तुमध्यं ब्रह्म-
स्थानम् । “तत्र द्वारं चेत्तिघनप्रदमिति” वशिष्ठोक्ते च
वास्तुपवादमाह विश्वकर्मा “देवागारे विहारे च
प्रपायां मण्डपेषु च । प्रतोल्यां च मध्ये वास्तुमध्ये द्वार
निवेशयेदिति” वास्तुमध्यं ब्रह्मस्थानं देवालयदिस्था
नेषु कृतस्य गृहान्तर्गतद्वारस्य ब्रह्मणो न वेध इति
निष्कटोऽर्थः ।

गृहकर्माणि सर्व्यकारमाह ज्यो० त० “क्षीरिहृत्तो
ह्रस्व दाह गृहेषु न निवेशयेत् । कृताधिवासं विहृगै-
रनिष्ठानलपीडितम् । गलैर्विभग्नञ्च तथा विदुस्त्रिघातं
पीडितम् । चैत्यदेवालयोत्पन्नं वज्रभग्नं श्मशानजम् ।
देवादधिष्ठितं दाहं नीपनिम्बविभीतकान् । कण्टकि-
भोऽसारतश्च नु वर्जयेत् गृहकर्माणि । वटान्शूलौ च
निर्गुण्णी कोविदारांस्तथैव च । उष्णकं शास्त्रमन्त्रौ चैव
पलायञ्च विवर्जयेत्” ।

गृहजातरक्तप्रभृद्विधादिफलसक्तं तत्तैव

“रक्तप्रभाङ्गव प्राक्तं क्षीरिणा च पशोर्मयम् । कण्ट-
करिभञ्जं कुर्यात् गृहभेदश्च शास्त्रमिति” वास्तुमध्य-
दिग्भेदात् कूपफलसक्तम् स० चि० “कूपे वाक्षीर्माध्यदेशेऽर्ध-
नाशस्तैशान्वादी पुष्टिरैश्वर्यद्वि । स्त्रीनां च स्त्रीवि-
नाशोऽस्ति च सम्पत्तीनां शत्रुतं स्याच्च सौख्यम्” मू० “वा-
क्षीर्गृहस्य मध्यदेशे मध्यभागे कूपे जलकूपे कृते सति
स्तानिनोऽर्धनाशः स्यात् । अथैशान्वादिषु पुष्टिरित्या

दिफलम् । यथा ऐशान्वा कूपे पुष्टिः । पूर्वस्या कूपे
ऐश्वर्यद्वि । आग्नेया कूपे पुत्रनाशः । दक्षिणस्या
कूपे स्त्रीविनाशः । नैर्ऋत्या कूपे गृहकर्तुं कर्त्तुं ।
पश्चिमाया कूपे सम्पत् । वायव्या कूपे शत्रुतं
सकाशात्पीडा । उत्तरस्या कूपे सुखम् । गृहस्तानिन
एव” पी० भा० । एव गृहसंविशेषप्रकारेऽप्यधार्तिऽधुमा
गृहकारमाहः प्रदर्शयति । तत्रादौ सौरमासभेदेन वास्तु
नरसुखादिप्रदर्शनेन पूर्वोदिसुखगृहकारमाहः
विश्व० वा० शा० “वास्तुनागं जगत्प्राप्य पूर्वस्यां प्रथ-
मान्वितम् । कुक्षिप्रदेशे निखनेऽस्त्वनागस्य मन्त्रितः ।
त्रिषु त्रिषु च मासेषु नभस्यादिषु च क्रमात् । यद्दि-
हृत्सुखो वास्तुनरस्तान्मुखं सदनं शुभम् । अन्यदि-
हृत्सुखगेहं तु दुःखयोकभयप्रदम् । दृष्टार्कादित्यक्त
मेघां सिंहादि गणयेद्गृहे । देवालये च मीनादि तडागे
भकरादिकम् । पूर्वोदिषु शिरः कृत्वा नागः श्रेते त्रिभि-
स्त्रिभिः । भाद्रादौर्वाणपाशे न तस्य क्रोडे गृहं शुभम्”
अथर्माह ज्यो० त० “वास्तुप्रमाणेन तु मातृकेण वागेन
श्रेते खलु नित्यकालम् । त्रिभिस्तु मासैः परिहृत्य भूमौ
त वास्तुनागं प्रषदन्ति दृष्टाः । भाद्रादिके वासवदिक्
शिराः स्यात् मार्गादिकेषु त्रिषु यावन्मूर्त्तौ । प्रत्यक्
शिराः स्यात् खलु फाल्गुनादौ ज्येष्ठादि कौबेर
शिराः समागः । मूर्त्तौ स्थाते भवेन्मृत्युः पुष्टे स्यात्
पुत्रभार्ययोः । जघनेऽर्धेऽथ विद्यात् सर्वसम्पत्तयोदरे”

गृहकारमाद्युपयोगिराहुस्तुष्टादिकमाह वा० शा०

“ऐशानतः कालसर्पं सहारेण प्रसर्पति । विदिषु
शेषवाक्षोश्च सुखं त्यज्य चतुर्थकम् । खनेश्च सौर-
मानेन व्यत्यये चाशुभं भवेत् । चतुस्त्रिह्रिकया-
जानामेव दोषो न विद्यते । एकं मागेन्द्रसगुप्रा
मन्दिरारम्भणं शुभम् । अथोसुखे च मन्त्रे शुभेऽङ्ग
शुभवासरे । चन्द्रतारातुक्ते च भवनारम्भणं शुभम् ।
त्रिषु त्रिषु च मासेषु मार्गशीर्षादिषु क्रमात् । पूर्व-
दक्षिणतोयेऽथपौषस्याशं क्रमादयुः (राहुः) सन्धेः वन
विनाशः स्यात् द्वारे वज्रभयं भवेत् । गमने कार्य-
हानि स्यात् गृहकारमां कुलक्षयः । रक्तं कुबेरान्नि
जलेययास्यावायव्यकाष्ठश्च चर्च्यवासात् । पसेद-
सावत्सु दिग्मर्चक्रे सुखे विवर्ज्यो गमने गृहे च ।
शिरःस्थाते पिनाशः स्नान्नातापितोश्च पुष्टके । स्त्रीपुत्र-
नाशः पुष्टे तु गोतृपुत्रविनाशनम् । कुक्षौ सर्वसम्पद्वि

आज्ञानधाम्यसुतागम । धिक्काटिपु त्रिभासेपु चान्नेयं
 फल्लिमात्रित । दृष्टिकाटिपु त्रिभासेपु कुम्भाटिपु च
 गार्शुटिक् । दृष्टाटिपु त्रिभासेपु सुखसुख न गोभनम् ।
 न चारम्भविहितमाभादि पिन्ना पांशांउक्त यथा
 “चेत्ते व्याधिमशाशोति यो नयं कारयेद्गृहम् । वैशाखे
 धनरत्नानि ज्येष्ठे चतुर्थे च । आषाढे भय
 रत्नानि पशुजन्मशामुयात् । आषण्णे मित्तमाम च
 ज्ञानि भाद्रपदे तथा । युद्धे वैशाखिने मासि का-
 त्तिके धनधान्यकम् । पञ्चमि मार्गशीर्षे पीये त
 स्करतोभयम् । माघे चान्तिभय विप्रासुक्तीदृष्टिच
 फाल्गुने । गृहस्थापन स्वर्ग्ये मेघस्ये शुभद भवेत् ।
 दृष्ये धनदृष्टि स्यान्निधुने मरण भवेत् । कर्कटे
 शुभद प्रोक्त सिद्धे भयविषयम् । कन्या रोग तुला
 सौख्यं दृष्टिके धनधान्यकम् । कार्तिके च मङ्गाहा-
 निर्मकरे स्यादभागम । कुम्भेऽर्के रत्नसाम व्याघ्रोने
 नृत्यभयावहम् । चापमीनयुक्त्या मासा शेण वहा
 वृता । ज्येष्ठोर्जमासिहास्या सौरमाने तु गोभना ।
 माघे तपस्ये तपसि माघे नमसि त्वये । ऊर्जे च
 गृहनिर्माण पुत्रपौत्रधनप्रदम् । निषिद्धेऽपि कावेपु
 सात्कृते शुभे दिने । त्वण्दाहगृहकारम्भे मासदोषो
 न विद्यते । पाण्योदकगोहादि निन्द्रमासे न कार-
 येत् । निन्द्रमासेऽपि चन्द्रस्य मासेन शुभद गृहम्”
 तत्र सौरचान्द्रमासविशेषस्य पाल्हाता मासभेदेन पूर्व-
 दिष्टस्य गृहकरणस्यैव च
 “कुम्भेऽर्के फाल्गुने प्रागपरस्यगृहं आषण्णे सिद्धक-
 र्णो पीये नम्रे च याव्योत्तरस्यसदन गोऽजोऽर्के
 च राघ । मार्गं जूझातिगे सत् भुवन्दुवद्वयसाति
 वस्त्रकडुये स्वर्गोर्गेह त्वदथा हरिमविधिभयोस्तत्र
 गल प्रवेश । कैचिन्मोऽरवौ मधौ, दृष्यते ज्येष्ठे,
 १, चो कर्कटे, भाद्रे सिद्धगते, चट्टेऽद्युजि चोर्जेऽसौ
 स्तुगे पीयके । माघे नम्रपटे शुभ निगदित गेह तयो
 जे न सक्तन्याया च तथा घटुयपि न सत् कण्यादिमा-
 साङ्गेषु” सू। “कुम्भे जूझस्थिते स्वर्ग्ये फाल्गुने च मासि
 प्रागपरस्य गृह मादुत्तस्य पश्चिमस्य च गृह सत्
 १, भक्तद ह्यादित्यर्थः । आषण्णे मासि सिद्धकर्कस-
 स्यात् प्रागपरस्य गृह सत् । पीये मासे नम्रे
 मकरसंस्थाके च प्रागपरस्य गृह सत् । अथ गो
 जने दृष्यते ज्येष्ठे राघे वैशाखे मासे च तथा मार्ग-

मार्गशीर्षे मासि जूझातिगे तुलादिभक्तगते स्वर्ग्ये सति
 याव्योत्तरस्य सदनम् दृष्टिगस्य उत्तरस्य च स-
 दनं सत् यदाह नारद “गृहस्थापन स्वर्ग्ये मे-
 घस्ये शुभद भवेत् । दृष्ये धनदृष्टि स्यान्निधुने मरण
 भुवम् । कर्कटे शुभद प्रोक्त सिद्धे भयविषयम् ।
 कन्या रोग तुला सौख्यं दृष्टिके धनधान्यकम् । कार्तिके
 तु मङ्गाहानिर्मकरे स्यादभागम । कुम्भे तु रत्न-
 साम व्याघ्रोने सप्त भयावहमिति चान्द्रमासफलान्याह
 श्रौतिति “गोकोशस्य स्तितपुगृहनिर्माणस्यैव
 नागोयुद्ध भयस्यतिरय धन श्रीय वद्धेभयम् । न-
 स्तोमा प्रभयति भवमारम्भकत्वं क्रमेण चैवाह्वये त्वनि
 रिति फल वास्तुशास्त्रोपदिष्टम्” इति अन्यस्य “आषाढ-
 चैलाद्युजोर्जमायज्येष्ठे च प्रौढपदेपु नमम् । निकेत-
 नानां घटन मृषाणा योद्वराचार्यमते न गतम्”
 इति । मते न इति पदच्छेदः । अत्र सौराणां चा-
 न्द्रमासानां मङ्गान् शुभाशुभफलदभेदेन विरोध ।
 अत्र चिकीर्षितगृहकारान् शुभविशेषक्रमसमीचीनविहित-
 मानेनैव वैशाखाद्यु गृहकारम्भ कार्य इति वि-
 रोधाभावः इति पिष्टचरणा । तत्र द्वारनियममाह
 श्रौतिति “कस्मिन्कस्मिन्कस्मिन्कस्मिन् पूर्वपश्चिमस्य
 स्यात् गृहाणि । तोलिनेपट्टपश्चिमयति दक्षिणो-
 त्तरस्यस्थानि च कुर्यात् । अन्यथा यदि करोति दुर्भति-
 व्याधिगोकधननाशमश्रुते । मीनचापमिथुनाङ्गना
 गते कारयेत् गृहमेव भास्करे” इति । कर्कसिद्धिते
 आषण्णे मासि तादृशमेव गृहम् उक्ताङ्गेतो । एवं
 मकरार्कसिद्धिते पीये मासे योनैव हेतुना दक्षिणोत्त-
 रस्य गृह जेष्ठपार्कसिद्धिते वैशाखे स्यात् । तुला-
 दक्षिणार्कसिद्धित मार्गशीर्षमासे तर्धं गृह स्यादि
 त्वर्थ । अद्यात् सौराणां चान्द्राणां च मासानां
 निषेधस्यैव्यादिनिर्णयगृहकारान्भे भेव भवति । य-
 द्वात् व्यवहारस्यस्ये “निषिद्धेऽपि चक्षेपु स्नात-
 कृते शुभे दिने । त्वण्दाहगृहकारम्भे मासदोषो न
 विद्यते” इति । जगन्मोहनेऽपि “पाण्योदकगोहादि
 निन्द्रमासे न कारयेत् । त्वण्दाहगृहकारम्भे मास-
 दोषो न विद्यते” इति केचिदनियतदिग्गृहकारम्भे
 सर्वदा फाल्गुने न प्रवर्तते इत्याहुः तत्र वचनमाभा-
 यात् किं च “दिङ्मूढे कुलनाथ स्यादियनियत
 दिग्गृहस्य विचारकोटिसन्निवेशमाभावात् । अथ गृह

निर्माणनक्षत्राग्याह । भुवेति । भुवाणि स्मृत्न
च प्रसिद्धानि वक्ष्य शतभ भ्वातो प्रसिद्धा वसुः धनिष्ठा
अर्कोहस्ता पृथ्व्य एष भेषु गृहनिर्माणं सत् शुभफल
दम् । यदाह गगं “लुप्तरेऽपि च रोहिण्या पुष्ये
मैत्रे १७ करद्वये १११८। धनिष्ठाद्वितये पौष्ये २७
गृहचारम् प्रशस्यते” अत्र याज्ञे स्मृगानभिधानेऽपि
तदुक्तिर्महेश्वरपाञ्चालोचनेन “प्रारम्भो भवनस्य वारु-
ण २४ मृद १८। १७। १२७ स्वात्यर्क १२ पुष्यभुवै ८। १०। १२१। २६।
वैश्वदेव २२ युतैरिति” अथ स्मृतिकागृहनिर्माणे वि-
शेषमाह स्मृतीगेहमिति । अदित्या पुनर्वसौ स्मृति
कागृहनिर्माणं शस्तम् । तत्रेति तत्र स्मृतिकागृहे हरि
भविष्यभयोः अवस्थाभिजितोर्मन्त्रयो प्रवेशं शस्त ।
उक्तं च श्रौतमिमा “पुनर्वसौ च स्मृतिकागृहस्य
निर्मिति शुभा । विरश्चिषिष्णुभान्तरे प्रवेशनं
चित्तं भवेत्” इति । तदेतदुक्ताङ्गणव्यतिरिक्तवर्षात्रि-
क्षपरम् यदाह लङ्ग “पुनर्वसौ नृपाटीना क
र्त्तव्य स्मृतिकागृहम् । अवस्थाभिजितोर्मध्ये प्रवेशं
तत्र कारयेदिति” आश्विनकले तु अवस्थाभिजितोर्म-
ङ्गर्त्तस्तदुदयो वा याज्ञ इत्यर्थः । ब्राह्मणस्य तु प्रा-
शुक्लमन्त्रेणैव स्मृतिकागृहनिर्माणप्रवेशौ । तत्र स्मृति-
कागृह नैर्घत्या कार्यं यदाह हज्जुशिश “ऐन्द्रां
तु विक्रयस्थानमानेभ्यां पचनालयः । वारुण्या भो-
जनगृहं नैर्घत्या स्मृतिकागृहम् । यास्याया शयन-
स्थानं वायव्या पशुमन्दिरम् । कौबेर्थां तु घनस्थान-
मैशान्या देयतालयः” इति । स्मृतिभास्करे गग
“वारोऽनुकूले रागौ तु दिने दोषविचर्जिते । सातकून-
दिशि प्रोक्त स्मृतिकाभवनं बुधैरिति” कालनियम उक्तो
रत्नकोशे “आसन्नप्रसवे मासि कुर्याच्चैव विशेषतः ।
तद्वत् प्रसवकाले स्यादिति शास्त्रेषु निश्चयः” इति । वराह-
णाश्वानेकमन्त्राणामभिधानं कृतं यथा “हस्तादित्यशवा-
हन्तिष्यपञ्चमाव्ये शमिन्त्रोत्तराचित्राश्विपञ्चमेषु दक्षिण-
पटौ हित्वा विरिक्तो तिथौ । शुक्राचार्यगनैररुजग-
थिना वारोऽनुकूले विधौ सङ्गिर्वैश्वानि स्मृतिकागृह-
विधिं खेमद्वारं कीर्त्तयति” इति । वैश्वानि चतुर्थे स्थाने
सङ्गं शुभमप्यहै । स्मृतिकागृहप्रवेशे कालविशेषमाह
ज्योतिर्वेसिह “अथातः सप्रवक्ष्यामि स्मृतिकागारवेश-
नम् । मासि तु नवमे प्राप्ते पूर्वपक्षे शुभे दिने । प्रसूति-
सम्भवे काले रुद्य एव प्रवेशयेदिति” पूर्वपक्षे शुक्ल-

पक्षे । प्रवेशे नक्षत्रादीन्याह गगे “रोहिण्यैन्द्रपौ-
ष्येषु स्वातोवारुणयोरपि । पुष्ये पुनर्वसौ हस्तधनिष्ठा-
लुप्ततरास्तु च । “मैत्रेयाह तयाश्विन्या स्मृतिकागार
वेशनम्” । “सर्वे शुभमप्यहै केन्द्रे पाषाणं लिपिहादगा ।
शुभाशे शुभमन्दृष्टे स्मृतिकागारवेशनमिति” । प्राग-
भिहिताना सौरचान्द्रमासानां प्रकारान्तरेणैक-
आर्द्धलविक्रीडितेनाह । कैचिदिति पूर्वदिग्द्वारयज्ञै-
कपाक्यता उक्ता इदानीमेतादृशमुच्यते सेपस्ये रवौ
मधौ चैत्रेमासि मेह प्रारब्धं शुभं स्यात् । तथा ह-
पस्ये सूर्ये ज्येष्ठे मासि, कर्कस्येऽर्के शुचावाषाढे, सिङ्ग-
गतेऽर्के भाद्रपदे मासि, चट्टे तुलास्ये रवौ आश्वयुजि
आश्विनमासि । अश्लौ दक्षिणकेऽर्के ज्येष्ठे कार्तिके मासि ।
रुद्रो मकरस्येऽर्के पौषे मासि, नम्रघटे मकरकुम्भस्येऽर्के
माघे मासि प्रारब्धं गृहं शुभं स्यात् इत्यर्थः इति कै-
चिद्विगदितम् । अस्यायमाशयः । मीनचामेत्या-
दिना द्विष्वभाषराशयो निषिद्धा शोको धान्यमित्या-
दिना च कियन्तश्चान्द्रा कपि मासा निषिद्धाः । अतो-
ऽन्ये सौरचान्द्रा वा विहितान्तेषामयमेव एकपा-
क्यताप्रकारः । सेपस्ये रवौ चैत्रेऽपि गृहं शुभम् ।
यस्तु चैत्रोनिषिद्धं स मीनार्कविषयः । हपस्ये रवौ
ज्येष्ठेऽपि शुभम् । वैशाखस्तु विहितएवास्ति ज्येष्ठो
निषिद्धं स मिथुनार्कविषयः । कर्कटस्ये सूर्ये आषाढे-
ऽपि शुभं आषाढनिषेधस्तु मिथुनार्कविषयः । सिङ्ग-
गते सूर्ये भाद्रपदेऽपि शुभम् । आष्विन्ये चतुः स्यात्
विहितत्वादेव शुभः । यस्तु भाद्रपदनिषेधं स कन्यार्क-
विषयः । तुलागते सूर्ये आश्विनेऽपि शुभम् । यन्तस्य
निषेधः । स कन्यार्कपरः । दक्षिणस्ये सूर्ये कार्तिकेऽपि
शुभं स्यात् निषेधविषयः स्वयमेव वक्ष्यति । मार्गशीर्षो
विहित एव । मकरस्ये सूर्ये पौषे शुभं धनुर्कर्क
साहित्ये सोऽप्यशुभः । मकरकुम्भस्ये सूर्ये माघेऽपि शुभं
निषेधस्तु धनुर्कर्कविषयः । अत एव “पौषफल्गुनवै-
शाखमाघश्रावणकार्तिका । मासा स्युर्दृष्टनिर्माणे
उत्तारोऽन्यशुभप्रदा” इति नारदयाक्यम् “मासे तपस्ये
तपसि माघे नमसि त्रिपे । ज्येष्ठे च षट्कनिर्माण
उत्तमौत्तमप्रदम्” इति वसिष्ठवाक्यं च आश्विनकार्तिकं
माघमासानां शुभत्वप्रतिपादकं तुलादक्षिणमकरकुम्भा-
र्कविषयः मीनार्कराहित्यप्रागस्त्यपरं च वचनान्तरयो-
धितो निषेधः प्राशुक्लविषय एव । फाल्गुनस्य शुभत्व

कुम्भार्कपिपय मीमार्कसाहित्ये तु निषिद्धम् । नतु
कार्तिकमाघमासौ श्रीपतिना निषिद्धौ तयो को
विषय इत्यत आह व्येति कर्जः कार्तिको माघ
कन्यायां कन्यागते रथौ न सन् न शुभ । च पुनः
तथा माघमासो भृत्पि भृत्कर्क न सन् अपिः पादपरणे ।
नम्ये गद्युक्त प्रतिभाति यतयान्द्रमासेषु चैत्रादिमास
सङ्गा सन्ति तत्र कार्तिके मासि कन्यासक्रान्ति ।
भावे मासि भृत्कर्क कदापि न सम्भवेत् । यतः का
र्तिकस्य माघमासस्य च शुक्रप्रतिपदादितिशततिथय
यावत् तावत् सङ्गत्त्यत आह कन्यादिमासादिति ।
अस्ति द्विविधो माघः शुक्रादि कन्यादिच त्रिति । तत्र
शुक्रप्रतिपदमाभ्यामात्राव्यापयन् शुक्रादि । कण्ठपञ्च
प्रतिपदमारभ्य पूर्णिमान्त कण्ठप्रतिपदादि । यथा ।
चैत्रशुक्लपक्षे सप्तम्येऽपि स एव चैत्रपूर्णिमास्यनन्तर
कण्ठपञ्च चैत्रमास एव एव चान्द्रमासो भवति । स
एव कण्ठपञ्चो यदि वैशाखकण्ठपञ्चस्येव व्यपक्षयते ।
भाविशुक्लपक्षो वैशाखशुक्लः सर्वपादिसिद्ध । तदा कन्या-
दिमास सम्भवति उभयथा हि शास्त्रे व्यवहार "अथ-
शुक्लकण्ठपक्षे तु आह कृत्यात् दिने दिन इति" पी० घा०
तत्र विहितनिषिद्धतिथिपञ्चत्वादिति रूपम् वा० शा०
"अथातः समप्रवृत्ताणि गृहकालविनिर्णयेम् । यथा-
काल शुभ भ्राता तदा भयनमारभेत् । अङ्गुष्ठवस्त्राति
पुष्पप्रतिष्ठापितये रथौ (१३) । भूते पुनर्वसौ सौम्यवारे-
प्रारम्भण शुभम् । आदित्यभौमवर्षां शुभं रा सर्वे
शुभावहाः । द्वितीया च तृतीया च पञ्चमी अष्टका
तथा । सप्तमी दशमी चैव द्वादशेऽष्टमी तथा । त्रयो
दशी पञ्चदशी तिथयः सु शुभावहा । दारिद्र्य
प्रतिपत् कुर्वीत चतुर्थी भग्नहारिणी । अष्टम्युच्चाटन
चैव नवमी शस्त्रघातिनी । दशै राजभय चैव भूते दार
विनाशनम् । घनिष्ठापञ्चके नैव कुर्यात् सन्ध्यासम्पन्नम् ।
स्त्रजहारशिलाव्याध प्राकारादि समारभेत् । कामिल
द्विविध चैव वैशोपपञ्चकर्त्तरी । यकार्गल तथा लता
सुतक्रकाचस्रका । पातच द्विविधोपचर्द्धौ व्यमी-
पातच वैष्टुति । कुलिष कण्टक काल यमत्रयष्ट-
यैव च । कुयोगातिथिवारोत्याक्षिभोत्या भयारणा ।
विशाखादिषु ये वर्यांशोपचर्द्धौ वास्तुकर्मणि"
वास्तुचक्र तत्रैव "वास्तुचक्र प्रवृत्ताणि यच्च व्यासेन
भाषितम् । यच्चन्द्रो स्थितो मातृभ्रादादि लोपि न-

स्तके । अष्टम्यमपपादे स्यात् पुनश्चत्वारि पक्षिने ।
ष्टके च लोपि अक्षाणि कुक्षौ चत्वारि वामत । च
त्वारि दक्षिणे कुक्षौ पुच्छे भ्रमयमेव च । सुखे भ्रमयमेव
सुरदाप्रिगतितारका । गिरसारान्निदाहाय गृहोद्वा
सोऽपपादयोः । स्वयं स्यात् पक्षिने पादे ष्टके चैव
भनागप । कुक्षौ स्यादक्षिणे शोभ पुच्छे च क्षामिमाग-
नम् । वामकुक्षौ च दारिद्र्य सुखे पीडा निरन्तरम् ।
तत्र वर्यांशालमाह विन्ध० वा० शा० कण्ठपक्षे तिथौ रिक्तो
गण्डान्ते रयिसक्रमे । रविभौमदिने विष्टौ व्यती-
पात च वैष्टुती । माघदश्व वारदश्व तिथिदश्व च
वर्जयेत् । अतुल्येऽपि क्षिण्येऽपु न कर्त्तव्य कदाचन ।
क्रकच चन्द्रदश्व च योगार्ग वस्तुचक्रम् । उत्पत्तै-
र्दूषितसृष्ट लिप्सुय दर्शकचक्रम् । वज्रव्याघातशुभे
व्यतीपातातिगण्डयो । विष्कम्भगण्डपरिच वर्ज-
यित्वा च कारयेत् । विहितसुवर्त्तमाह तत्रैव
"सातौ मैत्रेऽय माहेन्द्रे गान्धर्व भगरोक्षिणे । तथा
वैराजसावित्रे सुवर्त्ते गृहमारभेत् । चन्द्रादि सवत
शाला शुभ लग्न निरीक्ष्य च । क्षामोक्षायादि कर्त्तव्य-
मन्यत्र परिवर्जयेत्" ।

तिथिभेदेन पूर्वादिदिक्सुखगृहारम्भनिषेधमाह च वि ।
'पूर्वेन्दुतः प्राग्गद' नवम्यादिपञ्चरासुखपक्षि-
मास्यम् । दर्शादितः शुक्लदशे नवम्यादौ दक्षिणाय न
शुभ वदन्ति" नू० "पूर्वेन्दुतः पूर्वमात कण्ठादधी
पर्यन्त प्राङ्मुख गृहं शुभ न वदन्ति । कण्ठनव-
मीतयत्तर्दशोपर्यन्त क्रियमाण गृहसप्तरास्य न शु-
भम् । अथ दर्शादितः शुक्लादधीपर्यन्त पश्चिमास
गृह न शुभम् । शुक्लनवमीतयत्तर्दशोपर्यन्त दक्षिणास
गृह न शुभ वदन्ति । ताव त्रिचयु तत्तर्दशसुख
गृहं न कर्त्तव्यम् इति वाक्यार्थः फलितः । अङ्गुष्ठ
व्यवहारसप्तम्ये "पूर्वमातोऽदधी यावत् पूर्वांश
वर्जयेद्गृहम् । सप्तरास्य न कुर्वीत नवम्यादिपञ्च-
दर्शोम् । अभावासादधी यावत्पश्चिमास्य विपर्ययेत् ।
नवम्यादौ दक्षिणास्य यावत् शुक्लचतुर्दशीभिति" ।
दिग्भेदसुखनचलाप्याह "क्षिण्वाद्याः सप्त पूर्वे नवाद्या
सप्त दक्षिणे । मैत्राद्याः पश्चिमे सप्त घनिष्ठाद्याः सप्तोत्तरे ।
अथे चन्द्रे क्षामिमय कर्मकर्त्ता च ष्टके । दक्षिणे च
अन दद्याद्वाते स्त्रीसुखसम्पदः । गृहोपचक्रकार्येषु वल
कक्षेषु चन्द्रमाः । यथाकाशमके देय क्षिण्वादिर्कमेव

च। अत्र चन्द्रस्य यास्तोयं क्षये पृष्ठे न गच्छते ।
लग्नाहवादिचार्योऽत्र चन्द्रः सद्यः फलपट । गृहे
चन्द्रे सप्तसुख्ये पृष्ठस्ये न शुभ गृहम् । वामदक्षिणत
चन्द्रः प्रगल्भो वास्तुकर्मणि

तत्र विहितनिविद्धलग्नादिकमाह तत्रैव चर-
लग्नं चरांगस्य सवेधा परिवर्जयेत् । लग्नभाष्योपचयमे
लग्ने वर्गे तद्वै च । प्रारम्भात् प्रकुर्वीत नैषम परि-
वर्जयेत् । पापैस्त्रिंशद्यगते सौम्ये केन्द्रत्रिकोणे ।
निर्माणं कारयेद्दीमानहमस्यै खलैर्द्वेति । अनुप्य-
लग्ने सौम्यानां हव्योगे योगतस्तथा । कुम्भं विहा-
याम्यलग्ने सौम्यपञ्चयुतेक्षिते । जलागयादिवास्तूना
प्रारम्भं शुभं भूतं यत्र शुभयोगास्तत्रैव "गुरुर्लग्ने
रवि पठे द्यूने सौम्ये सुखे सति । तृतीयस्येऽर्क
पुत्रेऽत्र तद्गृहं तु गतायुषम् । गुरुर्लग्नेऽश्वरे सौम्ये
लाभस्याने॥ च भास्करे । गुरुः केन्द्रगतो यत्र गतय-
र्षिणि तिष्ठति । ह्युकेऽश्वरेऽश्वरे चन्द्रे लाभे॥ च
कुम्भभास्करौ । आरम्भं क्रियते यस्य अणीत्वायुः क्रमात्
भवेत् । लग्ने भृगौ पुत्रगेज्ये पठे भौमे त्रिगे रवौ ।
यस्य गृहस्य प्रारम्भं स च तिष्ठेच्छतं समा । लग्नस्यौ
गुरुपुत्रौ चेत् रिपुहारायिगते कुले । सूर्ये लाभगते॥
यस्य द्विगतावदानि तिष्ठति । खोक्षस्यो वा भृगुर्लग्ने
खोक्षे जीवे सुखेऽस्थिते । खोक्षे लाभगते॥ मन्दे
सहस्राणि समा स्थितिः । खोक्षे स्वभवे सौम्ये
लग्नस्ये वापि केन्द्रगे । प्रारम्भं क्रियते यस्य शतद्वय
स तिष्ठति । रज्योत्तरालयाहीन्दुविष्णु धातुलकोदुपु ।
८॥१२॥१२६।८।१२१।४।२०। गुरुणा सहितेष्वेष्टु कृतं
गेहं त्रिया युतम् । द्विदैवत्याद्भवारोण रुद्रादिति वस्त्र-
दुपु । १६।१४।०४।६।०।२१। शुक्रेण सहितेष्वेष्टु कृतं
धान्यमद गृहम् । हस्तार्दसत्पाद्भक्षचतुरासोऽन्धमेष्टु च
१२।१२।१४।२।४।१८। युधेन सहितेष्वेष्टु धनपुत्रसुखमदम् ।
कुयोगास्तत्रैव "शत्रुक्षेत्रगते खेटैर्भीषस्यैर्वा परा-
जिते । प्रारम्भं यस्य भवम लक्ष्मीस्तस्य विभज्यति ।
एकोऽपि परभागस्यो दशमे सप्तमेऽपि वा । वर्षाधिमे
पलैर्हर्षे तद्गृहं परहस्तगम् । पापान्नरगते लग्ने
चन्द्रे सौम्ययुतेक्षिते । अष्टमस्येऽर्कपुत्रे च अशौक्यव्दा-
दिहस्यते । मन्दे लग्नगते चैव कुले सप्तमस्थिते । शुभे
रदोक्षिते वापि शतयर्षादिहस्यते । लग्नगे शशिमि
जीषे मृत्युस्थाने च भूयते । प्रारम्भं क्रियते यस्य

भोगं तच्च विभज्यति । दद्यापती बलैर्हर्षे वर्षनाथे
तथैव च । पीडितर्क्षगते सूर्ये न विदध्यात्कदाचन ।
पितृमूलेऽष्टभागायार्कपौष्णभेष्टु च १०।१८।८।११।१२।२७ यत्
कृतम् । कुलेन सहितेष्वेष्टु गृहं सन्दहतेऽग्निना ।
मूलस्य रेयती चैव क्षत्तिकापाठनेव च । पूर्वफालगुनी
हस्ते च मघा चैव तु सप्तमम् । यपु भौमेन युक्तेष्टु
यारे तस्यैव वेश्म यत् । अग्निना दहते कर्तुं पत्न्या
प्रजायते । अग्निस्तर्क्षगते सूर्ये चन्द्रे वा तत्र सस्थिते ।
निर्मितं मन्दिरं नूनमग्निना परिदहते । ज्येष्ठानु-
राधके चैव भरणीस्थातिपूर्वमे । धनिष्ठावपि चक्षेष्टु
शनिक्षिप्तेऽहिमस्य च । हपथो नामत प्रोक्तो धनधा-
न्यादिके गृहे । पुत्रे जातेऽथवा तस्मिन् दहते यच्च-
राक्षसे । प्रासादेऽथैवमेव स्याद्वापि कुशेषु चैव हि ।
तस्माद्विचार्य कुर्वीत गृहप्रारम्भं शुभे शुभम् । नाश-
न्दिशनि सकराक्षिज्जुनीरलग्ने, मेष्टु वटे धनुषि कर्मसु
दीर्घक्षलम् । कन्याभ्ये मिथुनगे ध्रुवमर्षलाभं ज्योति-
विदं कक्षसिंहप्रेष्टु सिद्धिम् । सायाङ्गे तु कृतं
वास्तु कर्तुं विचिन्तयितव्यम् । मङ्गलानिशास्तपि तथा
सन्त्रयोनैव कारयेत् । भावस्थपञ्चमलानि तत्रैव
"लग्नेऽर्के विभज्यते स्यात्कोशहानिश्च शीतगौ । मृत्युं
विश्वम्भरापुत्रे दारिद्र्यं रविनन्दने । जीवे धर्मार्थकामा
स्य पुत्रोत्पत्तिश्च भार्गवे । चन्द्रजे कुम्भला शक्त्या-
वदायुः प्रवर्त्तते । द्वितीयस्ये रवौ हानिश्चन्द्रे शत्रु
भय भवेत् । मूलजे वस्त्रं प्रोक्तं नानाविघ्नानि
भानुजे । बुधे ध्रुविणसम्पत्तिर्गुरौ धर्माभिर्जनम् ।
यथाकामविमोदेन भृगौ कामं त्रजेत् फलम् । तृतीय-
स्येष्टु पापेष्टु सौम्येष्टु विधेयत । सिद्धिं स्याद्विचरा
देव यथाभिलषितं प्रति । अतस्तस्यानगे जीवे पूजा
सम्पद्यते नृपात् । चन्द्रजे चार्धलाभं स्याद्भूमिलाभश्च
भार्गवे । वियोगं सृष्ट्वा भानौ सन्त्रभेदो मङ्गीयते ।
बुद्धिनागो निशानाथे सर्वनाशोऽर्कनन्दने । पञ्चमे तु
सुरापाये चित्तो वसुधनागम । शुक्रे पुत्रसुखागमौ
रत्नलाभस्तथेन्दुजे । सुतदुःखं सहस्रांशौ यथाहो क-
क्षं भूत । भौमे कार्यविरोधं स्यात्कोरी वन्धु-
विमर्दनम् । पठस्थानगते सूर्ये रोगमाशं विनिर्हि-
येत् । चन्द्रे पृष्टि कुले प्राप्तिं सौरौ शत्रुवधश्च ।
गुरौ सन्त्रोदयः प्रोक्तो भृगो विद्यागमो भवेत् । सर्व-
ज्ञानार्थकौगस्य नक्षत्रपतिनन्दने । सप्तमस्थानगे जीवे

बुधे दैत्यशरोक्तिः । गजगजिधरिनीयां क्रमाज्ञाभ
विनिर्दिष्टे । भास्करे कीर्त्तिभङ्गः स्यात् कुले
विमटमादिष्टे । हिमगो ह्रेग व्यायास सीरी स
धनस्य । पतङ्गे पशुतास्ये भीमे सीरी च रू-
भयम् । चन्द्रे रोगविशदि स्यात् कुले गोकागमो
भवेत् । बुधे भानधनप्राप्तिर्भवे च विजयो भवेत् ।
शुक्रे स्वल्पभेद स्यान्मन्त्रस्यापि देहिमः । वागीये
मयमस्याने विद्याभोगाभिमन्दनम् । बुधे विविध-
भोगाभिर्भागने विजयो भवेत् । चन्द्रे धातुस्य
प्राप्तो धर्मज्ञानस्य भास्करे । कुले चाप भगं विद्या-
द्विजे धर्मद्वयम् । दशमस्थाने शुक्रे मयमायम
विद्ये । चराचार्ये मङ्गलौष्य विजय स्त्रीधन
वधे । मार्त्तण्डे च सुहृद्द्विजस्य शोकविषमम् ।
भीमे रत्नागमः गेह गभी कीर्त्तिविमोपनम् ।
लाभस्यानेषु सर्वेषु लाभस्याने विनिर्दिष्टे । व्यय-
स्यानेषु सर्वेषु विनिर्दिष्टो व्यय सदा । सोम्ये पूर्णफल
गोक्त पादेन स्वर्गगो यत् । स्वर्गकोषेऽङ्गफलद
पाद मित्यपदान्तिता । समज्ञे रिपुरागौ च समकष्टफलो
यत् । नीचस्यो विफलो हेत्यगोऽसत्फलद शुभम् ।
गृहारम्भे रथादिगोचरादिगुह्यिफलादि वा-या
'गोचरादिकवर्गायां वानवेध विचिन्तयेत् । दया चा-
न्नादिमादिच विचार्य चाल कर्मणः । शुक्रगुह्ये
विप्रात् स्वर्गभूमिजलोत्पत्ता । शशिनं स्वधसे सीरि-
वसे वर्णासुपर्णम् । गृहारम्भे प्रकर्मित वर्णमायवसे
सति । सर्वधामपि वर्णाया स्वर्गचन्द्रनल सत्तम् ।
विषमस्ये रवी स्वामी पीयते गृहिणी विधो ।
शुक्रेण पीठ्यते लक्ष्मीर्लोकेन सुखसम्पद । बुधेन
पुत्रपौत्राश्च भीमेन भ्रातृभ्रातृणा । सीरिणा दासवर्गाश्च
पीठ्यन्ते नात्र सययः । विधेयेन स्वर्गस्य बल
गोक्त गृहे कुत्रै । सर्वधामेव वर्णायां रविगुह्ये-
धीयते । दयापतौ हीनवसे वर्णनाथे तथैव च । पी
ठितकर्तये स्वर्गे न विदध्यात् कदाचन । प्रथमकोशने
रोग द्वितीये चार्थनाशमम् । तृतीये धनलाभ च च-
तुर्थे भयदो रवि । पञ्चमे पुत्रलाभ च शत्रुनाशाय
शत्रुने । स्त्रीकष्ट सप्तमे स्वर्गे मृत्युचाष्टमगेहने ।
नवमे धर्ममाशाय दशमे कर्मसुतिः । एकादशे भवे-
ल्लक्ष्मीर्द्विदशे च धनस्य । पुनः ५ द्वितीये मृने ७ च
धर्मे मध्यवसे रविः । द्वितीयशलाङ्का ६ गतश्रिदयाहात्

पर शुभ । व्यसनाभीचरागिष्या पररागौ परैर्जिता ।
हृदय्या वाक्ताभास्यया वक्रगाथातिचारिण । रिपुदष्ट
यगयाता लम्कापातेन दूषिता । न फलनि यद्वा
गेहप्रारम्भे तान् प्रप्लवेत् ।
गृहारम्भे सातारम्भोपयोगिनश्चलाग्याह माहव्य ।
"अधोमुखैर्बिदधीत स्यात् गिलाकाया चोर्त्तुसस्य प
टम् । तथैव ह्मस्वैर्द्वारकपाटदान गृहप्रवेशो मृदुभिर्भुदैव"
अधोमुखैर्द्वारकपाटदान गृहप्रवेशो मृदुभिर्भुदैव
"भरणी कृत्तिकास्थे वा मघासुविभासिका । तिस्र
पूर्वास्तथा चैव अधोमुखान् प्रकीर्त्तिता । वापीकून
तदागादिस्नान च तृणान्द्रिक् । देवतागन्धनन
मिषानधनन तथा । गमिन ज्योतिषारम्भ स्त्री
वित्तप्रथमम् । कुयोऽयोगागन्धे च रोगिण्य हृषभ
ध्वज । । रोगिण्यार्द्रा तथा पुढो धमिषा चोत्तराक्षयम् ।
पादुण्य चरण चैव न च चोर्त्तुसता सत्ता । यद्यु रा-
ज्याभिषेक च पट्टाश्च च कारयेत् । चोर्त्तुसत्तायुक्त्ति-
तानि सर्वाण्येषु च कारयेत् । रेवती चाश्विनी चिला
स्वाती कृत्तिका पुनर्वसु । अश्लेषा मृग श्रुवा पता
पार्श्वसुता सत्ता । गजोद्गात्रवस्त्रीवर्द्धनन महिष्य
च । वीजानां यपन कुर्याद्भगनागमनादिकम् । चम-
यन्त रथादीनां नावादीनां प्रवाहनम् । पार्श्वेषु यानि
कर्माणि कुर्यादेतेषु तानि च"
नक्षत्रभेदे द्वारनिर्माणाय सफल द्वारचक्रमाह सु-
"स्वर्गलोकाद्युगमैः शिरस्य फल लक्ष्मीस्तत कोषमैर्ना-
नेकहसन ततो गजभिते शास्त्रासु सीस्य भवेत् । देह-
स्याद्गुणभेदेतिर्गृहयतेर्ध्वस्थितेर्वेदे सौख्यं चक्र-
मिद विद्योक्त उचिष्या द्वार विधेय शुभम् नू-
'द्वारस्य चत्वार पापाणां व्यावश्याका । द्वौ ऊर्ध्वो-
भावेनावस्थितौ सपावत्सपरिभाषौ । तत्र उत्तरङ्ग
इत्युद्गात्रस्थितस्य सत्ता । अधोवस्थितस्य त्र देहलोनि
सर्वपाधारण नाम । द्वौ पार्श्वयोः स्थितौ मङ्गापरिभाषौ
शास्त्रासुतौ (चाह) इति भाषया द्वयोरपि सत्ता एव
दीर्घचक्ररक्षहार भवति । पापाणां सन्धवे त्र काशदेरपि
निवेश । तत्र द्वारे चिकीर्षिते स्वर्गाधिपतनशलाद्वय
गमैरुत्तर्भिर्नक्षत्रैः शिरस्यस्थितैः सज्ज लक्ष्मीमाप्तिरूप
फल स्यात् । ततस्तदध्वनिर्गमः कोषभेदेयोरव-
स्थित्या चतु कोषोत्पत्तिरुत्तरसंख्यैर्नक्षत्रैरुत्तरन तत्
द्वारगृह सर्वदा जनयासरहित स्यात् । ततस्तदध्वनि

गजन्तिरेवाभिर्भे शाखास्तु तत्तापस्थितैर्गृहस्थानि
सौम्यरूप फल स्यात् । ततस्तदपिमेगुणभैस्त्रिभिर्न-
क्षत्रैर्देहव्यामयस्थितैर्गृहपतेर्हृति स्यात् । तत-
स्तदपिमेगदेहैश्चतुर्भिर्क्षत्रैर्भध्यस्वरूपेऽपकाये स्थितै
सौम्यं स्यात् । फलितार्थपाठ । चक्रमिति । २८
हारचक्रं विमोक्ष सुधिया शुभ शुभफलद हार विधेय
कतव्यम् । तद्वक्तव्योतिर्निबन्धे “हारचक्र प्रवक्ष्यामि
भाषित विश्वकर्मा । स्वर्यभाष्यचक्रम् त्वं हार-
स्योपरि विन्यसेत् । द्वे द्वे कोणे च टातव्ये शाखायुग्मे
द्वय द्वयम् । अथच त्रीणि देवानि वेदा मध्ये प्रति-
ठिता । राज्य व्यादूर्ध्वमक्षत्रे कोणेपूहसन भवेत् ।
शाखाया लभते लक्ष्मीमधश्चैव भूति लभेत् । मध्य
भेगु लभेत्तीक्ष्ण चिन्तनीयं सदा बुधैरिति” अथ हार-
स्थापनम् “हारस्थापननक्षत्राण्युच्चलेऽग्निनी चोत्तरा ।
हस्ताशुभपुत्रुतिमृगा स्त्रेरेता प्रकीर्तिता । स्नातो
पूर्वम् च रोहिण्यां हारशाखापरोपणमिति ज्योतिर्निब-
न्धेऽभिहितत्वात्तेऽपि पाद्या । तिथयोऽपि तत्त्वैवामिहि-
ता “पञ्चमी धनदा चैव सुनिन्द्यसौ शुभम् । प्रतिपत्तु न
कतव्यं हते दुःखनवाश्रयात् । द्वितीयाया द्रव्यहानि
पशुपतविनाशनम् । तृतीया रोगदा ज्ञेया चतुर्थी भङ्ग
कारिणी । शुक्रवद्य नथा षष्ठी दण्डी धननाशिनी ।
विरोधहृदमा पूर्णा न स्थाव्यायावरोपणमिति” एव
वृत्ति पितृवृत्तिश्च विहाय विहिततिथिषु पितृवृत्तिषु
च तत्तापि चक्रगृहेषु भेगु हारं विहितं शुभफल-
दानं स्यादिति निष्कटोऽर्थः” पी०धा०
तत्प्रवेशकालमाह सु०वि० “सौम्यायने ज्यैष्ठ्यतो-
ऽस्मिन्माघे यात्रानिष्ठसौ ऋपतेर्भवे गृहे । स्याद्देगनं
हा स्यदुभयुयोदुर्भङ्गमर्जनमोपशोदये स्थिरे” (१) सू०
“जीर्णे गृहेऽग्न्यादिभयाद्वेगेषु मार्गार्जयो आधुनि-
केऽपि सन् स्यात् । वेगोऽग्न्युपेज्यानिष्ठवासनेषु नावश्य-
मस्तादिविचारणम् । (२) गृहपुत्रवृत्तिप्रचरेषु मूलभे वा-
स्वर्चन नूतनविद्य कारयेत् । त्रिकोणकेन्द्रायधनविगैः
शुभैर्जन्मे तिष्ठताधनतय पापकै । (३) शुक्राश्वरुद्वे
विजयुर्भङ्गो लार्हारिक्ताचरदर्थचेत् । अथोऽग्न्युपुष्टं
कलसं हिज्जन् फला विवेक्षेऽन भङ्गुशुद्धम् । (४) यामो
रविर्हस्तुगुणार्ज्यागतोऽर्के पक्षमे प्राग्वदमादिनन्दिरे ।
पूर्णातिथौ प्राग्वदे गृहे शुभो नन्दादिके यावज्जको-
त्तरानमे । (५) वृत्ते भूरविभात् प्रवेशसमये कुम्भेऽस्मि-

दाहं कृताः४ प्राच्यासुहसनङ्गताः मयगता लाभं
कृताः४ पश्चिमे । श्रीर्तेदा कलिकनरे युगमिता गर्भे
विनायो गुदे रामा ३ स्थैर्यमतः स्थिरत्वमनला ३ कण्ठे
भवेत्सर्वदा” (६) सू०

“तत्तापूर्वप्रवेशपुर्वप्रवेशयो कालशुभप्रादिकमिन्द्रवशा
च्छन्दसाह सौम्यायने इति । एतेषु सौम्यायन इत्यादिकेषु
पदार्थेषु सत्त्वं ऋपतेर्यात्रानिष्ठसौ अथवा नवे नूतनो-
त्थापिते गृहे प्रवेशन स्यात् । सौम्यायने उत्तरायणे ।
अथ शुक्रपुर्नस्तादिशो दोषो यात्रारामतडागेत्यादिनोक्त
इति न पुनरुक्तम् । एव गोर्वाणाम्प्रतिष्ठेत्यादिना
दक्षिणायननिषेधोऽपि । अत परिशेषात्सौम्यायनपक्षणे
सिद्धे तदुक्तिर्नन्दबुद्धीनां शीघ्रप्रतिपक्षार्था । उक्तं च
वसिष्ठेन “अथ प्रवेशो नवसप्तमश्च सौम्यायने जीवसिते
यलाद्य” इति बलाद्येऽपि उदिते । नारदेनापि “अथ सौ-
म्यायने कार्यं नववेशप्रवेशनम् । रात्रा यात्रानिष्ठसौ
वेति” केवलायां भूमी क्रीताया प्राप्ताया वा सत सिद्धाया
वीत्यापित गृह नूतनमित्युच्यते । ज्यैष्ठ्येति ज्यैष्ठ्यमाघ-
फाल्गुनवैशाखमासेष्वेव सत्यप्युत्तरायणे प्रवेशनं
शुभम् । यदाह नारदः साधुफाल्गुनवैशाखक्यैः
मासेषु शोभनम् । प्रवेशो मध्यमोद्येवः सौम्यकार्तिक-
मासयोरिति” सौम्यो मार्गशीर्षः । मध्यमोक्तराय-
व्यकविषया । चान्द्रमासफलान्याह वसिष्ठः “माघे-
ऽर्धलाभः प्रथमप्रवेशे पुनार्धलाभः फाल्गुने
च । चैत्रेऽर्धलाभः धनधान्यलाभो वैशाखमासे, पर
पुनर्लाभः । ज्यैष्ठ्ये च मासेषु परेषु नूनं फलप्रद
शुभमयप्रदम्” । “शुद्धे च पक्षे सुतरां निष्ठसौ कथ्ये
च यावद्दशमी च तावत्” इत्याद्युक्तेरेव अन्यकृता यक्ष-
विश्वविनीक्षा तिथिवारशुद्धिचाप्ये वक्ष्यते । वसिष्ठेन
तु गृहप्रवेशे शौरमानमनूदा दूषितं यथा “शुक्रादिप-
क्षाणिषु संस्थितेऽर्के नवप्रवेश शुभदः सदैव । कुम्भं
विनाम्येऽपि केचिद्वृत्तुर्न शौरमिष्टं खलु सन्निवेशे ।
इति व्यस्यार्थं नूतनगृहप्रवेशो मकरादिपक्षाणि
संस्थिते ज्यैष्ठ्ये शुभफलदो भवति तत्तापि साप्रादित्यु शु-
भरहितेषु चतुर्षु मासेषु शुभतरं ननु “अथ प्रवेशो
नवसप्तमश्च सौम्यायने” इति खलु माघ सौम्यायन इत्यु-
क्तत्वात् किमित्येव तत् पुनरुक्तमित्यत आह । कुम्भं
विनेति । सत्यप्युत्तरायणे कुम्भसंक्रान्तौ नूतनगृह-
प्रवेशो न भवतीत्येतदर्थं पुनरुक्तमित्यर्थः । नन्विदं

गृहपरिविहङ्गम् । तथाहि "माघेऽर्धमासः प्रथमः प्रवेशः" इत्यादिना माघमासगुणयोऽष्टमासयोः शुभफल-
भिधानात्तत्रैव च शुभसकलानिष्ठावाङ्मयोरन्यतरस्या
शुभत्व प्रतिपाद्यते । उभयमासनिष्ठः शुभस्तु ना
त्यजेति चेत् । उच्यते । तस्मिन् हि द्विविधायां मा-
सावा शुक्लादयः कृष्णादयश्चेति । तत्र फालगुणपूर्णि-
मोत्तरमासस्य कृष्णादिमासगणनया चैतत्तात्पर्य
च विरहफलत्वात्तद्विषयकोऽयं शुभसकलानिष्ठेति ।
चान्द्रमासस्य शुक्लादिकृष्णाद्यभिधायकानि वाक्यानि
नृक्षरभ्रमकरणेष्वभिधायकानि व्ययमपि निषेधो मासस्य
कृष्णादिव्ये प्रापकः । अथ कर्कादिकृष्णानिषु मगान्तर-
भाषाभ्युपेयतेति शेषिदावायां कस्येति कर्कादि-
बद्धावस्थिते सूर्येऽपि नवगृहप्रवेश कार्य इत्युच्यते ।
तदेतद्ब्रह्मसौ पूर्विकगृहप्रवेशविषयम् । तदुक्तं मयमेव
"नवप्रवेशे तस्य काशगुहिनं ब्रह्मसौ पूर्विकयोः कदाचि
दिति" । नूतनतयागारप्रवेशविषयं वा । तदुक्तं
उच्यते प्रकाशे "गृहकारभोदितैर्मासैर्घिष्णौ पूर्विके-
द्गृहम् । विघ्नेर्लोभ्यायेन ह्यर्थं तन्मागारं तु सर्व-
देति" अतएव "कुशोरकल्पकाकुम्भे दिनेये न विघ्ने-
द्गृहम् । पामं वा मगरं वापि भवनं वा सुराधि-
येति" एवमात्मन्येवमेव व्याख्येयम् । ननु पौष-
चैत्रादिषु विरहफलेषु चान्द्रमासेषु विहितसकलानिषे-
र्त्तदा नूतनगृहप्रवेश कार्यो वा भवेत्यत आह न सौर-
मिति अथु निषेधे न सौर मास सत् प्रवेशे नेह
न शुभफलदम् । विरहशुभफलयोऽष्टमासोरमासयोः
साफल्ये विहितचान्द्रमासैरेव गृहप्रवेश कार्य इत्यु-
क्तमिति प्रसङ्गेन । हा स्येति । हा स्यगणनाच्च सृष्टा-
रस्ये उक्तानि । अदुनि भ्रुवाच्च चोदुनि प्रविष्टानि ।
हा स्यान्ति च तानि अदुभुवोदुनि चेति कर्मधारयः ।
तादृशेन प्रवेशनं हितं स्यात् । व्ययमर्थः वसिष्ठ
नृके प्रवेशं कर्तुमिच्छते तस्य द्वारं यद्दिनमभिपुञ्ज
तद्दिनमस्यैर्विहितं प्रवेशः कार्यः । यदाह वसिष्ठः
"वद्दिनं द्वारं मन्दिरं तद्दिनमस्यैर्विहितं स्यात् प्रवेशो
न सर्वैरिति" उक्तत्वात्प्रायश्चित्तं च एव "चित्तोत्तरा-
धाद्यशङ्कानिमग्नसन्त्यवारीश्वरमेव १८१२१२१२६।८
११।०।२१।०।२८ नूनम् । आधुर्धनारोग्यसुप्रलपील
वस्तीर्तिदं स्नात्तिविधः प्रवेशः" इति । नारदो
ऽपि "वस्तिष्ठात्येव २१।८।२० वरुणसाङ्गमिलस्वितो-

दुव २८।१८।१।०।१।२।२।०६ । शुभ प्रवेशो देवेष्टव्यशुक्रयो
र्गन्तमानयोरिति" । अत्र पय्यघनिष्ठागतारकापयङ्ग
लोर्ध्वगृहप्रवेशविषयम् । उक्तं च उच्यते प्रकाशे "प्रवेशो
नूतने ह्यर्थे भूमेर्भूमेर्लक्ष्ये च प्रापये । पुण्यस्वातीयुते
लोर्ध्व लोर्ध्वे व्याहारावप्ये" इति । एतदुपलब्धत्वा-
द्यनमद्यो यज्यति । अष्टमेवाशयं भवति निष्ठाया
न्योपतिः "शुभ प्रवेशो मृदुभिर्भुवाः स्थिते र्दे
स्यात् पुनरेव यात्रा । उपैर्देष्टोटाक्षभे कमारो
राक्षं विधायासु विमाशयेति" "कृत्तिष्ठासु भवनं तत्रा
शुभा दृष्टते प्रविगतां न रुधय । ननुशुभं च सटन
हि तत्तत्तत्तद्द्वारभेधं शुभकृतं प्रवेशमिति" वसिष्ठोऽपि
"शर्कादितेयानिषदस्यविष्णु ११।०।११।०।२० कृते प्रविष्ट
नवमन्दिरं यत् । अष्टद्वारास्तृपङ्कसायातं नेष्टु (वि-
हितमिष्टेष्टु) घिष्णौ च सप्तद्वारं व्यादिति" प्रवेश
रन्त्यायाह उक्तमिति । सक्तं सक्ताराशिः सक्तमन्य च
प्रविष्टम् । ताभ्यामुपचये ततोदपठे काटयदमनस्येष्टु
तथा स्विताप्यराशिषु सक्तगतेषु सप्तसु नवगृहप्रवेशन
शुभम् । यदाह वसिष्ठः "कर्त्तुर्विष्णोदस्य सक्तारामे
सक्तमन्यतो राशिरिति प्रदिष्ट । निष्ठाविदारिद्र्य-
यम्भराच्च सक्तं शुभमेव रिपुनादयः । कर्त्तुमन्य
विघ्नमदयः रोगप्रदं विहितकरोऽर्धदयः । क्रमाच्च
वैराग्यदः क्रमेण सदैव नूनं विविधं प्रवेश" इति ।
अतो निष्ठा सक्तमन्यं नृक्षप्रवेशे राजमासैर्वह "वर्ध-
भोपचवगाच्च विषम्ये रायच शुभफलमाय भवन्तीति"
नारदोऽपि "कर्त्तुर्मन्त्रमन्त्रे वा ताभ्यामुपचये ऽपि
वा । प्रवेशकृते स्याद्द्विरन्यभे योक्तुनि मन्त्र" इति ।
उक्तमितिः "सौम्ये स्थिते भे शुभमदितुक्ते कस्येष्ट वा
हृत्तृगृहे विषम्ये" इति । सौम्ये सौम्यपङ्कगृहे ।
हृत्तृगृहे हिस्वभावरामौ । अत्र विवाहप्रकरकोक्षा
यक्तविधितिविधा दोषा वन्ती इत्यपि ध्येयम् । एक
विधितदोषातुपक्रम्य वसिष्ठेनोक्तम् "कर्त्तुर्नामो
गृहकारभे प्रवेशे पतिनाशनम्" इति (१) । अथ लोर्ध्व
गृहादिविषयके प्रवेशे विघ्नेर्भान्द्रपञ्चाङ्गान्द्राह लोर्ध्व
प्ररातनेऽन्यनिर्मिते गृहेऽन्यथा सिद्धय च स्वेऽन्यत्रादिमया
अभिहितं मयं दाह । आदिभ्येन वक्तुर्द्विपातमय
राजकोषोपा । इत्याद्यापङ्कः पतिते नृके पुनरपि
वन्त्यकृते उत्थापिते नृकेऽपि प्राक्पद्योक्षा सर्व-
ऽपि मावास्याऽन्यगृहप्रवेशे प्रेया । किञ्च । मार्गे

अथो मार्गशीर्षकार्तिर्कयोश्च आषाढिकेऽपि आषाढे
 आषाढे वेशः प्रवेशः सन् शुभफलदः स्यात् । यदाह
 सनत्कुमारः “गृह्णारम्भोदितैर्मासैर्भिन्नैर्मासैर्विशेषेद्गृह-
 मिति” अथ सामान्यतो गृह्णारम्भोदितो मासो गृहप्र-
 वेशेऽभिहितः । ते चेमे । “सौम्यफाल्गुनवैशाखभाष-
 आषाढकार्त्तिकः । भाषा स्युर्द्विनिर्भाषे पुनारोम्य-
 घनप्रदा” इति नारदोक्ते म.येगीर्षफाल्गुनवैशाख
 भाषआषाढकार्त्तिका विहिता । तत्र उत्तरायणे
 एव षट्प्रवेशस्य वाक्यान्तरेण विहितत्वात् आषाढ
 कार्त्तिकसामर्गशीर्षासुत्तरायणत्वाभावाद्दिशेन नूत-
 नजीर्णगृहप्रवेशाभ्यां व्यवस्था कथं ? प्रागभिहितना-
 रदवाक्येनोत्तरायणसाहचर्येण नूतनगृहप्रवेशसुपूर्व-
 गृहप्रवेशयोर्विधानात् “गृह्णारम्भोदितैर्मासैः” इत्यनेन तु
 सामान्यतस्त्वितिपिधस्यापि गृहप्रवेशस्याभिधानादुत्तरा-
 यणीयमासास्त्रिविधगृहप्रवेशे शुभा दक्षिणायनीया
 मासा आषाढादयस्तु जीर्णगृहप्रवेशविषया । अतएव
 नारदो मार्गशीर्षकार्त्तिकयोर्नूतनगृहप्रवेशे मध्यमत्वमाह
 अथदिशजीर्णगृहप्रवेशे उत्कृष्टत्वमध्यमव्यते । अन्व-
 मेति अन्वयः यततारका दीप्य पुष्यः । अग्निहः स्वाती-
 वासवं जनिता एवमपि भेषु जीर्णगृहप्रवेशादिभयास्त्रयेऽपि
 गृहे प्रवेशः शुभः प्राक्पश्योक्तेषु तु भेषु शुभ एवेति
 केचित्तत्त्वादादवगम्यते । यदुक्तं ज्योतिःप्रकाशे
 “प्रवेशो नूतने हृद्ये मूर्धन्यैः सुखप्रदः । पुष्ये स्नाति
 पुनस्तैश्च जीर्णैः स्यादासवद्वयं” इति । भाष्यमिति
 अत्रैव विधे जीर्णैः गृहे अग्न्यादिभयास्त्रयेऽपि गृहेऽवश्यं
 मसादिविचारणा शुक्रास्तुर्वस्ताभ्यामाघर्कसिद्धस्य
 शुक्रमकरस्यगुरुप्रसं वस्तरादीनां दोषाणां विचारणा
 विचारो नास्ति । अस्मादव कालदोषा सन्तु वा मा वा
 तथापि गृहप्रवेश कार्यः । परन्तु सोऽपि यथाकथं-
 चित्पञ्चाङ्गशुद्धिमात्रमङ्गीकृत्य विहितमन्त्रादिष्वेव कार्यं ।
 वास्तुपूजा त्वेव विधेऽपि गृहप्रवेशे भवतीत्यपि ध्येयम्
 यदुक्तं ज्योतिःप्रकाशे “नित्ययाने गृहे जीर्णे प्रायने
 परिधानके । नूतनप्रवेशे नाकुल्ये न मौष्य गुरुशुक्रयोरि-
 ति” वशिष्ठेनाम्बुक्तम् “नवप्रवेशे त्वय कालशुद्धिर्न ह्यक्षौ
 पूर्विको कदाचिदिति” आस्यार्थः । नूतनगृहप्रवेशे
 कालशुद्धिर्विचार्या । ह्यं ह्यभयस्तु गृहप्रवेश
 सौपूर्विको राशो यात्रासमाप्तो गृहप्रवेशः । तादृश-
 योर्गृहप्रवेशयोः कालशुद्धि कदाचिदपि नापेक्षिता ।

इति सम्भवे सुखेनास्तु । किन्तु प्रवेशदिनीयपञ्चाङ्ग
 शुद्धिर्नहिते सुखेने गृहप्रवेशे कार्यः । पूर्विकाद्याद्ये
 नूतने प्रवेशे यथा वास्तुपूजा तथा ह्यक्षौपूर्विकयोरपि
 कार्येत्यर्थः । नारदस्तु यात्रानिष्ठप्रवेशे कालशुद्धिरपे-
 क्षितैवेत्याह तद्वाक्य प्रागभिहितम् । तदेतयोर्मासयो-
 रावश्यकाऽनावश्यकविषयत्वेन व्यवस्था । तथाच गृह-
 प्रवेशानां लक्षणसूक्तं वशिष्ठेन “सपूर्वसप्तः प्रथम प्र-
 वेशो यात्रावसाने तु सुपूर्वसप्तः । ह्यभयस्तुग्निभया-
 दिजात प्रवेश एव त्रिविधः प्रदिष्ट” इति । एतद्व्याख्याम
 यात्रानिष्ठताविति पदव्याकृतावस्ति तस्य एवावधार्यम् ।
 अत्रेदं ध्येयम् यत्त्रिविधेऽपि प्रवेशे प्रवेशदिनीयमन्त्र
 क्रूरकानं क्रूरविज या तत्सर्वथा वर्धमिति । उक्तं
 च वशिष्ठेन “क्रूरपञ्चाङ्गितविजम् च विवर्जनीय
 त्रिविधप्रवेशे” इति । (२) “अथ षट्प्रवेशदिनात् प्राक्क-
 र्त्तव्यां वास्तुपूजां विषयसप्तसप्तताण्यपजातिकापूर्वाङ्गेनाह
 षट्प्रवेशेति । षट्प्रवेशे प्रवृत्तिं विप्रार्थि चरायि नञ-
 तायि प्रसिद्धानि मूलभ च एषु सप्तदशेषु भेषु नञ-
 तेषु वास्तोः वास्तुपुरुषस्यार्चनं भूतेश्च च कारयेत् ।
 गृहपतिर्वास्तुपूजा श्रियात् । श्रौतविदो गृहपति
 वास्तुपूजादिक कारयेत् । ह्यक्षोरन्यतरस्यामिति शो कर्तुः
 कर्मत्वम् । यदाह अक्षोऽयः “चित्राघतभिषास्वाती
 ह्यस पुष्यः पुनर्वसु । रोहिणी रेवतीमूल” अवशोक्त-
 रफाल्गुनी । घनिता चोत्तरामाढा तथा भाद्रोत्तरा-
 न्विता । अश्विनी मृगशीर्ष च अस्तुराघा तवैव च ।
 वास्तुपूजनमेतेषु नक्षत्रेषु करोति च । स प्राप्नोति
 नरो लक्ष्मीमिति प्राह पराशरः” इति । वास्तुपूजा-
 प्रकारमाह । वशिष्ठ “निर्माणे मन्दिराणां च प्र-
 वेशे त्रिविधेऽपि वा । वास्तुपूजा तु कर्त्तव्या वसाता
 कथयाम्यतः । गृहमध्ये ह्यक्षमात्रं समन्तात्तुल्यको-
 परि । एकाशीतिपदं कार्यं त्रिष्वेष्टुल्यं सुभोगम् ।
 एकद्विपदा पञ्चचत्वारिंशत् चतुर्विंशता । द्वावि-
 ष्ठाष्टातो वक्ष्यमाणाश्चान्तस्तयोदश । तेषां स्थानानि
 नामानि वक्ष्यामीत्यरकोषतः । तत्राग्नि ग्रन्थ को-
 णस्तस्त्वसौ चैकपदेशर । तस्माद्दिनीयः पर्जन्यश्चासा-
 नेकपदेशर । जयन्तेन्द्रार्कस्तत्वाख्याभ्यश्च द्विपदेशरा ।
 आकाशवायु परत क्रमादेकपदेशरौ । एवं प्राच्यां नव
 प्रात्या त्वेवमेवान्दिषु च । आद्यायान्तावेकपदौ
 द्विपदाः पञ्च मध्यमा । पूजायुक्तौ वसानाः (पितृगणा-

धोशाना) सुखरायाभ्यभागगा । आद्यज्ञान्यावेक
पदौ द्विपदा पञ्च मध्यगा । अष्टौ पिङ्गणाधोगात्
रोगान्ता पश्चिमेधरा । आद्यलो द्वैकपदौ द्विपदा
पञ्च मध्यगा । रोगादित्यन्तसुराः सप्त सौम्यदिशि
क्रमात् । तत्ताध्वस्यसप्तकोषेष्वीशानादिषु च क्रमात् ।
आप सात्रित्विजयस्त्रयैकपदेशरा । मध्ये नवपदौ
अङ्गा तस्यैशानादिकोषगाः । आपवत्तोऽय सविता
विशुधाधिपसप्तक । राजयज्ज्ञा च चत्वार सुराश्चै-
कपदेशरा । अङ्गाः पूर्वतो दिक्षु त्रिपदाकामरा
ज्यो । अर्यमा च विष्वक् च मितृ षष्ठीधर क्रमात् ।
असत्येषु देवेषु स्थापितोऽय भवेत् । काणेषु पञ्च
पञ्चैव (२०) सप्तैकपदा सुरा । प्रागादि टनु द्विपदा
पञ्च पञ्च ४० यथाक्रमम् । अङ्गाः ६ पूर्वतो दिक्षु त्रि-
पदास्तु समीपगा । १२ । हिरण्यरेता पर्जन्यो जयन्त
पाकशासन । सूर्यः सत्यो भृशकाशौ वायु पूषा च
वैतथ । उहृत्पतत पितृपतिर्गन्धर्वो भृङ्गराजक ।
रुग पिङ्गणाधीयस्तथा दौवारिकाङ्गय । सुधीव
श्रवदन्त जहाधीशो निशाचर । शोष धायश्च
रोगोहिर्षश्चो भङ्गाट एव च । सोमसर्पौ दिक्षदिनी
ह्वानि यदमरा स्रुता । आपश्चापवत्स्य जयोरन्तु
सथैव च । मध्ये नवपदो अङ्गा तस्यौ तस्य समीपत ।
प्राच्यां ह्यनुरिता देवाः परितो अङ्गाः स्रुता ।
अर्यमा सविता चैव विष्वक् विशुधाधिप । मित्रोऽय
राजयज्ज्ञा च तथा षष्ठीधर क्रमात् । आपवत्तोऽयः
पञ्चचत्वारिंशत् सुरोत्तमाः । आत्तैव स्थाननामानि
अङ्गाणा सहितास्रसिन्धु । वास्तुषो वास्तुमन्त्रेण गन्ध
श्रवणादिभिः । प्रणवेनाच्येद्वापि अथवा सप्तना-
मभि । यत्कृत्स्नयुग दद्यात्सूषदीपफलै सह । अपू-
षैर्भृङ्गैर्नैवेद्यौ पादौः सह समर्चयेत् । तान्द्वयं ततो
दद्याद्देवैभ्यश्च प्रयत्नं युक्तं । दत्त्वा श्रवणादि कर्त्ता
मार्ग्यैर्वास्तुपुष्टयम् । “एव य शुक्ते सम्भवास्तुपुष्टां
प्रयत्नतः । आरोग्यं श्रवणौलादि घनघान्यं जमेधरा ।
वास्तुपूजासहाय्यं य मविशेषमभ्यर्चयेत् । रोगाशानाविधानं
क्रोशमन्त्रेनैव यैव च दत्तम् । (चतुःपटिपद वास्तुपुष्टयम्)
४०५५५५ ४० यथा “अष्टाष्टकपदस्य वा काला रेखाश्च
कोषगाः कार्यक । अङ्गा चतुःपदोऽष्टाष्टकपदा अङ्गाको-
षस्था । अष्टौ च वृद्धिः कोषेष्वेकपदान्द्वयवास्तुता
ज्ञायाः । उहृत्पतो ये येपान्ते द्विपदा विद्यन्ते च” ॥

अधिक वास्तुयागस्यैव इत्युक्तम् । केचित् पञ्चा-
ङ्गशुद्धिमात्रयुक्ते पूर्वदिन एव वास्तुपूजायाः यदाह
नारद “विधाय पूर्वदिनस्य वास्तुपूजां यत्क्रियामिति” ।
श्रीपतिरपि “अथ प्रवेशो नवमन्दिरस्य यात्राभिहृता
वध भूपतोनाम् । सोम्यायने पूर्वदिने विधाय वास्तु-
चक्रं भूतशक्तिं च सम्यगिति” अथ सम्यगुक्तिं
तिथिशुद्धिं शोपजातिकोत्तराङ्गेनेन्द्रयजया चाह ।
त्रिकोषे इति । शुद्धेति । नवमपञ्चमचतुर्थसप्तमदशैका-
दशद्वितीयतृतीयस्थानानामन्यतमस्थानस्यै शुभमप्यहै ।
पुनश्चन्द्रबुधगुरुशुक्रैरुपलक्षिते । अथ चन्द्रस्य समना-
हित्वं ध्येयं तथा तृतीयपदैकादशस्यैः पापपक्षैरुपल-
क्षिते तथा चन्द्रस्य चतुर्थस्थानं रन्ध्रमष्टमस्थानं च । शुद्धे
सर्वपक्षैरुचिते अम्बुरज्ज्वे यत्किञ्चादशे जग्ने वेष्ट
गृह्णाविशेत् । यदाह वसिष्ठ “केन्द्रत्रिकोषायचक्र-
त्रिसंख्यै शुभैस्त्रिषष्टायगतैः खलैश्च । समान्तरपटा-
मवर्जितेन चन्द्रेण सप्तलोनिमय प्रवेश” इति । अ-
थ च “प्रवेशसमनाक्षिपन्स्थितो यः क्रूरपक्षं क्रूर-
गृहे यदि स्यात् । प्रवेशकर्त्तारमथ त्रिवर्णैर्हन्त्रैर्द्वैः
शुभराशिगच्छेदिति” नारद “स्विरजग्ने स्थिरे राशौ
नैघने शुद्धिसंयुते । त्रिकोषकेन्द्रस्य त्रयसौम्यैश्च
यारिणैः पूजैः । समान्यायैः समानवर्जितेन हिमा-
युनेति” प्रवेश स्यादिति पूर्वेषु सम्बन्धः । गुरु “व-
प्रम शुद्धसहाये यात्रायामष्टम तथा । दशमं च गृह्णा-
रम्भे चतुर्थं सन्निवेशेने” इति । यत्तु श्रीपतिना
“केन्द्रस्त्रिषष्टयै शुद्धैः क्रूरैः पट् त्रयायैर्गुणैः । जग्ने
भगो वा केन्द्रे वा स्थिरपाप्योदये विधेदिति” केन्द्रस्य
शुद्धत्वमुक्तं तस्यापक्षैरुचितत्वं ध्येयम् । समस्य
गुरुभगवोरुक्तत्वात्तमाश्रयत्वाभिधानार्था । कीदृशे जग्ने
विजगुर्भगवौ भ राशिर्जग्ने च । जगुश्च जग्नकाष्ठे
भे जगुर्भे । ताभ्यां जगुर्द्वयमवम विगमो जगुर्भूयु-
यैश्चिद्व । सप्तमस्तन्मात्रं सप्तमराज्येणं अष्टमोराशि
प्रवेशसमनो नाऽनेष्टत इत्यर्थः । पुनः कीदृशे अर्कार-
रिक्ताकरदन्तैः । नर्तौ प्रविशौ वारौ । रिक्ता
३।६।४ उपलक्षणवत्प्राप्तमित्येवमिति । अष्टममि-
मेन्द्रकैः सप्तमकरा । उपलक्षणवत्प्राप्तदद्यात् अपि ।
द्वयोऽन्तायाश्च सेतो मास । उपलक्षणवत्प्राप्तदद्यात् अपि ।
विगता अष्टादशो यत्किञ्च अर्कारदयः प्रवेशद्वौ निविश्या
इत्यर्थः । यदाह वसिष्ठ “न नैघने सेऽपि न आष्टमने

पञ्चेकैऽप्येवमशुद्धियुक्ते । कार्यं प्रवेशो न चरांगमने
शुभेचिते याप्य सयुते वा । रिक्ताममा दग्धतिथिं
दिनेशमूखतुष्टवर्गमिनेन्दुदृष्टिम् । क्रूरपहाधि
ष्ठितविद्वभ च विवर्जनीय त्रिविधप्रवेशे” इति । वार
फलमयाह स एव “दत्ते प्रविशता च मन्दिर व
ज्जिना नियतमेव वज्जिमे । मन्त्रभूतिसुतयासरे तथा
शोभरश्मिदिवसे हि वज्जिदम् । चन्द्रजार्जितवासरेषु
च श्रीर सखमहाधेनामदम् । सूर्यसुदृष्टिसे स्थिर-
प्रद किन्तु चौरभयमत्र विद्यते” इति । एषा मिष्टक-
मर्धमाह श्रीपति “रिक्ता तिथिर्भूतभासुयारो नि-
न्द्याय योगा परिपर्जनीया । नेप क्लीरोमकर-
स्तुवा च त्वाज्या प्रवेशे हि तथा तदथा” इति । निषिद्ध
लग्नफलान्यभिहितानि राजमार्तण्डे “भूपो यास्या
मेपलग्ने प्रवेशे नागङ्गच्छेत् कर्कटस्योदये वा । व्याधि
तौलिन्याचिते लग्नवर्षिण्याकेकेरे चापुयाङ्गान्यभा-
शम्” । आकेकेरे मकरे । “लग्नेऽन्यत्रागकेऽप्येवामे
तदुदकफलप्रदा । शुभान्यन्यानि लग्नानि प्रवेशे लग्नयो
विदुरिति” अन्यानि स्थिराणि द्विस्तभाषानि च ।
उक्तं च वसिष्ठेन “पञ्चाङ्गसमुद्दिने निशेयतारावले
चाटकवर्गयुक्ते । सौम्ये स्थिरे मे शुभदृष्टियुक्ते लग्नेऽथ
वा ह्यङ्गगृहे विलग्ने” इति । विशेषो राजमार्तण्डे
“निन्दिता अपि शुभांशमेतास्त्रीक्षिमेपमकरा सङ्ग-
लीरा । कर्तृभोपचयगाय विलग्ने राशय शुभफ-
लाय भवन्तीति” । एतल्लग्नान्तराशुद्धौ वज्जकालासिद्धि-
प्युत्वे वा दृष्टव्यम् । शुभांशा दृष्टमिष्टुनकन्याधनुर्मीना-
नामया इत्यर्थं कर्कटलाशयो स्वरूपतो निषिद्ध-
त्वात् । विशेषान्तरमाह वसिष्ठ “य क्षीणचन्द्रो-
ऽन्यषट्संस्थः पार्श्वेऽपि पापयुतोऽथ वा स्यात् ।
कदा क्षिय हन्ति स वसरेषु त्रिवर्षत सौम्यगिरीक्षित
वेदिति” अथ राश्या यात्रानिष्ठप्रवेशेऽय विशेषो-
ध्येय यत्र मासे यात्रा कृता तस्मात्प्रवेशे मासि यात्रा
दिनाश्रयमे दिने वा प्रवेशोनिषिद्ध यदाह गुरुः ।
“निर्गमाश्रयमे मासि प्रवेशो नैव शोभन । नवमे दिवसे
चैव प्रवेश नैव कारयेदिति” । वाम रविमिति । गृ-
हप्रवेशसमये रवि सूर्ये वाम तद्दिगभिमुख्यात् प्रवेश-
गृहाहामभागस्य कृत्वा वेश्म गृह विशेषः । तथा पुरो-
ऽप्ये स्वरूपमुच्यते पूर्णघट जलपूर्ण कचसप्तपञ्चण-
त्याप्य पूगीफलादिपूर्ण घट वा कृत्वा । अकारस्याऽ-

उक्तसमुच्चयार्थत्वाद्ग्राह्याया सजलकलसानपि मा-
ह्वान्य-ये कृत्वा वेश्म विशेषः । अत्र गुरुः पृष्ठग कर्तव्यः ।
इत्युक्तोऽपि विशेषो ध्येय यदाह वसिष्ठ “कृत्वा
गुरुः पृष्ठतो वामतोऽर्के विमान् पञ्चानयत पूर्णकु-
म्भम् । इत्थं गन्धनोरणस्तग्वितानै स्त्रीभिः क्षत्री गीत
सात्यैर्यिगेत्तदिति” गुरुस्तु वामगोऽप्यगोवा युक्तो
निषिद्ध, किन्तु पृष्ठगतो दक्षिणगतो वा शुभ इत्याह
“पृष्ठग दक्षिण वापि शृगु कृत्वा विशेषः । पुरेग
वामगं वापि गुरु कृत्वा विमेषे नेति” अत्र गुरुस्य
दिक्पक्षद्वयस्यत्वज्ञान चन्द्रपदेव ज्ञेयं विशेषानुक्तेः ।
तच्च गृहारम्भप्रकरणेऽस्माभिरुक्तम् अथ च सर्ववर्षानां
त्रिविधेऽपि प्रवेशे विधि राश्यां स यात्रानिष्ठसौ
विशेषमयाह श्रीपति “कृत्वा विमान् सजलकल-
सायापतो वामतोऽर्के स्नातः क्षत्री विमलवसनो
मङ्गलैर्वद्वेषे । व्यस्तैर्वात्राकथिनयक्त्रमैर्होरागार्थे
राश्या इत्थं पुष्पकरदक्षिणोरण्यद्वय विशेषेति”
कीदृशं वेश्म भक्तुगुरुं भक्तु घटाऽदृष्टादि तेन शु-
द्धम् । उपलक्षणत्वाद्विवाहप्रकरणोक्त “वर्षावस्था तथा
तारा” इत्येवमादिक च । तेनापि गुरु ध्येयम् यदाह
वसिष्ठ “राशिकृतादिकं सर्वं दम्पत्योरिव चिन्तये-
दिति” । ४ । अथ वामगतार्कज्ञान त्रिविधेदेन पूर्वाद्य-
भिमुखगृहप्रवेशे चेन्द्रवशाच्छन्दसाह वाम इति ।
अष्टमपञ्चमद्वितीयैकादशस्थानेभ्यः पञ्चसु स्थानेषु स्थिते
रवौ सति प्राग्बदनादिमन्दिरे प्रवेशे गृहप्रवेश-
कर्तृर्वागो रविर्ज्ञेय तद्यथा । यस्मिन् लग्ने प्रवेश
कर्तृमिष्टुते तस्मादष्टम यत् स्थान तस्मात् पञ्चसु
स्थानेषु अर्के स्थिते पूर्वाभिमुखगृहप्रवेशकर्तृर्वागो
सूर्य स्यात् । तथा लग्नाद्यात् पञ्चमस्थान ततः पञ्चसु
स्थानेषु अर्के स्थिते दक्षिणाभिमुखगृहप्रवेशकर्तृ-
र्वागो सूर्य । एव लग्नाद्याद्वितीय स्थान ततः पञ्चसु
स्थानेषु सूर्ये पश्चिमाभिमुखगृहप्रवेशकर्तृर्वागो सूर्ये ।
तथैव लग्नाद्यादेकादशस्थान ततः पञ्चसु स्थानेषु सूर्ये-
स्थिते उत्तराभिमुखगृहप्रवेशकर्तृर्वागो सूर्य इत्यर्थः ।
उक्तञ्च “रज्जुत्पुलाहनादावात्मसुप्तके स्थिते क्रमात् ।
पूर्वाद्यादिमुख्यं नेहं विशेषो भागो भवेद्यतः” इति ।
विश्वकर्माऽपि “लग्नाद्यादिमन्दिरेषु द्वौ द्वौ राशी
नियोजयेत् । एकमेक न्यसेत्कोषे सूर्ये वाम निचिन्तयेत् ।
प्राच्यां लग्नात् द्वौ राशी स्थाप्यौ कोषे चैकः । तथा

गृहकारकं पुं गृह करोति कृ-ण्वुक् इतः। गृहनिर्मा-
णकारके वर्णसङ्ग्रहे। 'प्रतिमाघटकादेव क-
न्यायां नापितस्य च। सुतकारस्य सम्भूति सोपान
गृहकारक' पराशर २ गृहकर्त्तरि (घराणि) लि०।
"गृहपञ्चकसंयोगात् कुम्भकारो यथा घटम्। करोति
तुषस्तृकाष्टं गृहं वा गृहकारक' याज्ञ०।

गृहकारिन् लि० गृह करोति कृ-णिनि। (घराणि)
गृहकारके स्त्रियां ङीप् (कुम्भकार्या) २ कोटभेदे।
सा च जाति उपस्कारकरणपापजाता। यथाह
"यकोमपतिः कृत्वाग्निं गृहकारो ह्युपस्कारम्" मनु०।
गृहकुक्कुट उ स्त्री गृहे रुद्ध कुक्कुट। कुक्कुटभेदे "श्वेताय
दद्याद् गृहकुटाय चतुर्थभक्त्याय बुभुक्षिताय" सुश्रु०।
गृहकुलक पुं गृहस्य कुले समीपे भव कन्। चिञ्चि-
डाख्ये शाके शब्दार्थचि०।

गृहगोधा स्त्री गृहस्य गोधेव। (टिक्टिकी) ज्येष्ठायां रा-
जनि०। स्वार्थे क। तत्पार्थे क्त्वर "श्वेता गृहगोधि-
कार्त्तरे" इ० स० ५४४। पुरुषार्थप्रसाधनोपश्रयिका श्वेता
गृहगोधिकेत्यर्थः। पिङ्गलवर्णायास्तस्यावामे स्थिताया
गमने शुभत्व यथाह इ० स० ८६४। "शिवश्यामा
रत्नाकुक्ष्यु पिङ्गला गृहगोधिका। स्त्रकरी परपुत्रा च
पुत्रामानस्य वामतः "गृहगोधिकेति संज्ञा विज्ञेया
कुशमत्वस्य। दिङ्मण्डलेऽभ्यन्तरवाह्यभागे फलानि वि-
द्यात् गृहगोधिकाया " ८८४। [(टिक्टिकी) हेम०।

गृहगोलिका स्त्री गृहे गोधिका शुभो०। ज्येष्ठायां
गृहचूली स्त्री "पूर्वपरे त्र शाले गृहचूली दक्षिणोत्तरे का-
चम्" इ० स० ५२ चक्रे द्विगले गृहभेदे

गृहज पुं गृहे दासा जायते जन-ड। दासभेदे "ध्वजाह-
तोमङ्ग दासो गृहज क्रीतदक्षिणौ पैतृकोदण्डदासश्च
सप्तैते दासयोगव्य" मनु०। "दासास्तु गृहजादयः"
नारदः १७२५ प्र० ४४२। [क्राञ्जिके त्रिका०।

गृहणी स्त्री गृहे नीयते नी-कर्मणि क्तिप् सञ्चायां णत्वम्।
गृहतटी स्त्री गृहस्य तटीव। बोधिकायां (पिङ्गा दासोष्ठा)
इति श्वाते पदार्थे हारा०।

गृहदेवता स्त्री गृहे वासो स्थिता देवता। वास्तुपुरप-
देहस्येषु अग्न्यादिषु जलानिषु ४५ सण्यकदेवताभेदेषु
गृहस्य देवता इत्यमरः "गृहाय गृहदेवताभ्यो वास्तुदेव-
ताभ्यः" शास्त्र० गृ० १। ११४ स०

गृहदेवी स्त्री गृहे तत्पुत्रो विचिन्त्य पुत्रा देवी। जरानाम

राक्षस्याम् तत्कथा भा० स० १७ अ० 'जरा नामा-
ऽक्षि भद्र' ते राक्षसी कामरूपिण्यो। तय वेश्मनि
राजेन्द्र! पूजिता न्यवस्य सुखम्। गृहे गृहे मनुष्याणां
नित्यं तिष्ठामि राक्षसी। गृहदेवीति नाम्ना वै पुरा
कृष्टा स्वयम्भुया। दानवानां विनाशाय स्थापिता दिव्य
रूपिणी। यो मां भक्त्या चिन्तयेत् कुक्षो सपुत्रां यौवना-
श्विताम्। गृहे तस्य भवेद्दृढिष्ठिरन्यथा ज्ञानिमाप्नुयात्।
त्वद्गृहे तिष्ठामा त्वं पूजिताऽहं सदा विभो॥ जि-
ह्विता चैव कुक्षोऽहं पुल्लैर्बन्धुभिराहता। गन्धशुभ्रै-
स्तथा धूपैर्भक्ष्यैर्भोज्यैः सपूजिता। साऽहं प्रत्युपका-
रार्थं चिन्तयात्यनिश्चयम्। तमेवै पुत्रसकले दृष्ट-
वत्यसि धार्मिक॥ सञ्ज्ञेयते मया देवात् कुमारः सभ-
पदात। तय भाग्यानुभवाज्जाराज। हेतुभावात्तत्त्वत्त्वं।
मेव वा खादितुं यत्ता किं पुनस्तव बालकम्। गृहस-
पूजनात्तु श्वा मया प्रत्यर्पितस्तव" [रत्नमा०।

गृहद्रुम पुं गृहमिव द्रुम। मेघदूतीदृष्टे (गाढरश्मि)
गृहद्रुप पुं गृहस्य धूप इव। धूपभेदे "मयूरपिच्छं निम्बस्य
पत्राणि दहतीफलम्। मरिचं हिङ्गुं सांघीञ्च वीजं
कार्पाससम्भवम्। आगरोमाहिनिर्भोको विद्या वैदालिकी
तथा। गजदन्तश्च तच्चूर्णं किञ्चिदुष्णतमिन्मिश्रितम्।
गृहेषु धूपनं दत्तं सर्वान् बाह्यपुङ्गवान् जयेत्।
पिशाचान् राक्षसान् हत्वा सर्वं चरहर भवेत्"
शब्दार्थचि०। गृहद्रुपोऽप्यत्र।

गृहधूम पुं गृहगतो धूम। (भुल) श्वाते पदार्थे। "सैन्धवं
करवीरञ्च गृहधूमं विधुं तथा" "ततो हरिद्रा गृह-
धूमरोधप्रतङ्गचूर्णैः समनःशिलाजैः" सुश्रु०।

गृहनमन न० गृहे नमयति नम-णिच्-ल्यु पूर्वपदात्
सञ्चायां णत्वप्राप्तौ कुम्भा० न णत्वम्। वायौ।

गृहनाशन उ स्त्री गृहं नाशयति प्रवेशेन मय-णिच्-ल्यु।
वनकपोते (धुवु) राजनि० कपोतशब्दे तस्य गृहनाश-
कता इत्यत्रा स्त्रिया जातित्वात् ङीप्। [ङीप्।

गृहनीड उ स्त्री गृहे नीडमस्य। चटके हारा० स्त्रिया
गृहप पुं गृहं पति पा-क। गृहपती

गृहपति पुं इत०। गृहस्वामिनि, गृहस्थे, द्वितीयाश्र-
मिणि २ मन्त्रिणि, ३ धर्मं च मेदि० ४ सप्तयागकर्त्तरि
जलमाने "बहुषु गृहपतये" कात्या० श्रौ० ८। २। १ "गृ-
हपतिर्वाजमानमयुक्तत्वात्" १२। १। ८ "याजमान यत्-
कर्म तत् गृहपतिः करोति कर्मान्तरे तस्यायुक्तत्वात्

इतरेषां चाध्वर्यावादिषु योगात्” कर्त्तुं “अतिस्वय
सदस्येषु स वै गृहपतिराटा । उपविष्टोऽपविष्ट शौन-
कोऽधामनीदिदम्” भा० या० ४४०। “वनोक्तं गृह
पतिनामनुत्तमम्” भा० या० २४३ अ० । आर्षत्वात्
न नीचे । ५ यजमानमात्रे “गृहपतिना सयुक्ते जगुः”
पा० “गृहपतिर्वयजमानस्य सयुक्तं गार्हपत्योऽग्नि” सि
को । गृहपतेरपत्यादि अथप० अण् । गार्हपत
गृहपतिसम्बन्धिनि नि० स्त्रिया ङीप् । इत्यग्निभेदे
“अग्निगृहपतिर्नाम नित्य यज्ञेषु पूज्यते” भा० २२।
अ० गृहस्य पति । ७ गृहस्वामिमात्रे स्त्रिया सपर्वत्वात्
वा नानादेशे गृहपती गृहपतिरिति रूपद्वयमितिभेद ।
“गृहान् गच्छ गृहपती” अ० १०।८५। गृहपती
प्वगृहस्वामिनी” भा०

गृहपाल नि० गृहं पालयति पालि-अण् । गृहस्थके
“तमन्व गृहमासीन गृहपालमधामनीत्” भा० ५०२१७
अ० । श्रुत्वाट्टे शब्दार्थचि०

गृहपोतकं गृह पोत दव यस्य कप् । वास्तुस्याने शब्दरत्ना०
गृहप्रवेशेऽप० ७त० । गृहे विधानेन प्रवेगे गृहस्थत्वे
तद्विद्वत्तद्विश्रा [शब्दार्थचि० ।

गृहवस्त्रं उक्ती गृहस्थितो वस्त्रु । गृहस्थिते नकुले ।
गृहवलि उ० गृहे देयो वलि । वैश्वदेवकर्मणि “ततो
गृहवलि जयात्” मत् ।

गृहवलिप्रिय इत० वकपलिणि शब्दार्थचि० ।
गृहवलिभुज् उक्ती गृहे दत्त वलि भुज् भुज-कृप् ।
।काके २ चटके च हेम०।

गृहभक्तं नि० इत० । गृहस्वामिनि ‘गृहभक्तं सत्तु स्येऽव्दे
पीठामक्रे प्रयच्छन्’ इ० अ० ५१४ अ० स्त्रिया ङीप् ।

गृहभूमि स्त्री गृहयोग्या भूमि । वास्तुभूमौ हलायु०
गृहमणि उ० गृहे मणिरिय । प्रदीपे हारा० ।

गृहमाचिका स्त्री मच-एलुक् इत० (चामचिका) अजिन
पलयास्त्रिका० । [जातित्वात् ङीप् ।

गृहसृग उक्ती गृहे सृग दव । कुक्कुटे हेम स्त्रियां
गृहमेध उ० गृहेण दारै मेधते सगच्छते मेध-अच्
इत० । कृतदारपरिगृहे । गृहस्थे । मेध-हिसादां
भावे चण् ७त । २ पञ्चस्रमात्मकहिसायाम मेधो हिसा-
हेत्वको यश्च पञ्चस्रमात्मको यस्य । १ पञ्चयज्ञकर्मणि
गृहस्थे । गृहे कर्त्तव्य यज्ञो यस्य । ४ मरुद्भेदे “गृह-
मेधाश्च आगत मरुतो माप भूतन” अ० ७, १६। १०

गृहमेधिनं उ० गृहेण दारैर्मेधते सगच्छते मेध-सृक् मे
णिनि । । गृहस्थे पञ्च कृमा महायज्ञा प्रत्यङ्ग गृह-
मेधिनाम् । अध्यापनं मन्त्रयज्ञं पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।
होमो दैवो बलिर्हीतो न्ययज्ञोऽतिथिपूजनम् । पञ्च-
तान् यो महायज्ञान् न ह्यपयति शक्तिः” मत् ।

“प्रजायै गृहमेधिनाम्” रघु । गृहे कर्त्तव्यो मेधो
यज्ञोऽस्त्यस्य इति । २ मरुद्भेदे “मरुद्भ्यो गृहमेधिव्य
साय चरः पयसि” कात्या० श्रौ० ५।६।६। गृह-
मेधः पञ्चस्रमात्मिकहिसा अत्यस्य इति । १ गृहस्थे

“गृहमेधो व्रीहियवाभ्यां शरदस्नयोर्यजेत । श्रामा-
कैर्धन्यैर्वर्णासु आपत्काले अन्त्येन, उरातनैवेति” आ०
२० मृत्ति । “मेध मेधाश्च । यो मेध सृक् मेधेत्यत्र
चकारेण पूर्वगण्यमेधाश्चयोरनुवृत्ति तेन मेध

हिसार्थं तथा च गृहनिमित्तेन जाताया ‘पञ्चस्रमा
गृहस्थस्य चूली मेघगुपस्कर । कण्वनी चोटकृष्ण
वध्यते याश्च पाहयन्” इति मनुस्मृत्या पञ्चस्रमा रूप
हिसाया कारी गृहमेधो गृहस्थ” इत्यर्थं रघु० ३ तत्-
पत्न्या स्त्री ङीप् । पतकृतयज्ञसम्बन्धात्तस्यासाधारणम् ।

गृहमेधीय नि० गृहमेधस्येद ख । । गृहस्थकर्त्तव्यो कर्म
भेदे “सान्पनीयवेदां गृहमेधीय विदधत्” कात्या०
श्रौ० ५।६।६ व्या० हरिश्चामी । गृहमेधी मरुद्भेदे
देवताऽस्य ख । २ गृहमेधिनामकमरुद्भेदेवताके हवि
रादौ नि० । “सहजिय दस्य भागमेत गृहमेधीन
मरुतो जुषध्वम्” अ० ७ ५७।४

गृहमेध्य नि० गृहमेधो देयताऽस्य वा यत् । गृहमे
धनेयताके हविरादौ । अर्थाच्च तमकथयुक्तोऽपि नि०
“गृहमेध्या भवेन्नित्यं भूषणानि च पञ्चवेत्” शु० अ०
अथ्यशब्दः । “गृहमेध्या गृहकालपरा” रघु० ।

गृहयन्त्र स्त्री गृहे यन्त्र वस्त्रधारणदारविशेष । गृह
स्थितवस्त्राद्याधारे (आलना) प्रसिद्धे कारनिर्मित प-
दाथे “गृहयन्त्रपताकाश्वोरपीरादगनिर्मिता” कुमा०

गृहयाय नि० सु गृह—‘सुटासकृद्गृहस्थ
आय’ उ० सू० आय । गृहस्वामिनि इति सङ्ख्यानको
रुदो । शब्दकल्पद्रुमे गृहयायशब्दकल्पनमतीव प्राणा
दिकम् आयप्रत्ययस्य पञ्चम्यात्वाभावात्

गृहयायु नि० सु० गृह-आयु । पङ्कीतरि ।

गृहवाटिका स्त्री गृहसमीपे वाटिकेव आराधनं गृह-
समीपस्थोपपत्ते हारा० ।

गृह्यविज्ञानं गृह्य विज्ञानं यत् । गृह्यविज्ञानं हिता-
स्त्रियां टाप् ।

गृह्यमंत्रेश्च पुं गृह्य गृह्यनिर्माणं संविगति उपलब्धति
सम+इण-एतुम् । यास्तुविद्योपलब्धिनि । "गृह्य-
मेगको दूतो ह्यारोपक एव च" मनु ।

गृह्यस्य पुं गृहे दारेषु तिष्ठति अभिरमते ध्या-क ।
गृह्यणि गृह्यस्याभिनिहितोयाद्यमर्थे "गृह्यस्तु
यदा परोक्षं यतोपलब्धमात्मन" मनु ।

गृह्यधर्मं पुं इतः । गृह्यधर्मो धर्मभेदे
म च धर्म मन्वादिभिर्दिशित । तत्प्रादौ मनुजोक्तो यथा
"गुरुणातुमतः ज्ञात्वा समाहृतो यथाविधि । उदहेत
द्विजो भार्यां सपर्यां लक्षणान्विताम् । अक्षिपिण्डा च
या मातुरसगोत्रा च या पितु । सा प्रगल्भा द्विजातीनां
दारकर्मणि मैत्रिणे । सहाय्यपि सख्यद्वानि गोऽलाविध-
मधाम्यत । स्त्रीसम्बन्धे दगैतानि कुलानि परिवर्जये-
त् । स्त्रीक्रियं निष्कुर्यं निष्कन्दो रोमशार्गवम् ।
अथानयाव्यपकारिभिरितिकुलानि च । भोदहेतु कपि-
लां कर्मा नाधिकार्त्तं न रोगिणीम् । नानेभिरा-
नातिभोगं न वाचाटां न पिङ्गलाम् । नर्षद्वेषनदीनाम्नीं
नान्यपर्वतनामिकां । न पद्महिमेष्यमार्त्तं न च भोप-
णनामिकां । अथवाङ्मार्त्तं सौम्यमार्त्तं हंसवारण-
गामिनीम् । तनुभोगकेयटयना स्रद्धासुहृदेत् स्त्रियम् ।
यस्यास्तु न भवेद् भ्राता न विज्ञायेत वा पिता । नोप-
यच्छेत् तं प्राज्ञः पुत्रिकाधर्मगृह्या । सपर्यां हि-
जातीनां प्रगल्भा दारकर्मणि । कामतस्तु प्रहसनाभिमा-
स्युः क्रमयोऽवराः । शूद्रैव भार्या शूद्रस्य सा च स्वा-
च विधुः भूते । ते च स्वाचैव राक्षस ताव स्वाच-
सम्भन । न ब्राह्मणपत्निययोरापद्यापि हि तिष्ठतोः ।
अकिंचिदपि हस्तान् शूद्रा भार्यापदयते । स्त्रीम-
जातिस्त्रियं भोहादुहृदो द्विजातयः । कुलान्येव न-
यन्दायुः सख्यजनानि शूद्रताम् । शूद्रावेदी पतत्यन्ते-
रुत-
यतनयस्य च । शौनकेन सुतोत्पत्त्या तदपत्यतदा-
भगोः । शूद्रां ययमवारोष्य ब्राह्मणो यात्यधोगतिम् ।
लभस्वित्वा पुनस्तदा ब्राह्मण्यदेव जीयते । दैवपितृ-
तिदेयानि तनुप्रधानानि यत् तत् । नाश्रमि पितृदेवास्त-
च स्मरं स गच्छति । उपसंभोग्योतस्य निःश्रायोप-
तस्य च । तस्यादेव प्रहृतस्य निष्कृतिर्न विधीयते ।
अथर्षाविविधानां प्रोक्तं चेह हिताहितान् । यदा-

विमान् समासेन स्त्रीविवाहाद्विबोधत । ब्राह्मो दैवम-
यैवार्थं प्राजापत्यनयाऽऽसुर । गान्धर्वो राक्षसश्चैव
पैशाचयादमोऽधम । यो यस्य धर्मो येष्य गुणो-
यो तु यस्य शौ । तद् सर्वं प्रवक्ष्यामि प्रसवे च
गुणगुणान् । पञ्चानुपव्यां विप्रस्य चक्षस्य चतुरोऽव-
रान् । विट्गूडयोस्तु तानेव विद्यादधर्माश्च राक्षसान् ।
चतुरो ब्राह्मणस्याद्यान् प्रगल्भान् कवयो विदुः । राक्षस-
क्षत्रियस्यैकमासुर पैशङ्गगूडयो । पञ्चानान् तु तयो-
धर्मो ह्यारधमार्त्तं भूताविह । पैशाचयासुरश्चैव न
कर्त्तव्यो कटाचन । पृथक् पृथक्वा मित्रो वा विवाही
पूर्वमोदितो । गान्धर्वो राक्षसश्चैव धर्मो क्षत्रिय-
तो भूतो । व्याख्यादा चार्क्षयित्वा च युतभोलपते स्व-
यम् । आहूय दानं कन्याया ब्राह्मो धर्मं प्रकीर्तितः ।
यज्ञे तु विनते तस्य गृह्ये कर्म कुर्वते । अथहृत्
भूतादानं दैवं धर्मं प्रचक्षते । एकं गोमिथुन द्वे वा
परादादाय धर्मतः । कन्याप्रदानं विधियदापो धर्मः
स उच्यते । सङ्गोभौ चरतां धर्ममिति वाचातुमाय
च । कन्याप्रदानमभ्यर्थं प्राजापत्यो ४ विधिः भूत ।
प्रातिभ्यो द्रविण दत्त्वा कन्यायै चैव शक्तिः । कन्या-
प्रदानं साक्षात्प्रादासुरो धर्म उच्यते । इक्ष्वाक्योऽन्य-
सयोगः कन्यायाय वरस्य च । गान्धर्वं ह स तु विज्ञेयो
मैदुस्य कामसम्भव । हृत्वा स्त्रियत्वा च भित्त्वा च
क्रोशनीं रुदतीं गृह्यात् । प्रसह्य कन्याहरणं राक्षसो
विधिरुच्यते । सुतां मत्तां प्रमत्तां वा रक्षो यतोप-
गच्छति । स पापिष्ठो विवाहानां पैशाच दशादमो-
ऽधम । अङ्गिरेव द्विजाप्यस्या कन्यादानं विप्रियते ।
इतरेषान् तु वर्णानामितरेतरकाव्यया । यो यस्तेन वि-
वाहानां मनुजा कीर्तितो गुणः । सर्वं श्रेष्ठत त
विप्राः सम्यक् कीर्तयतो जनः । दयं पूर्वां परान्
वश्यानात्मनश्चैकवियकम् । ब्राह्मोऽधमः सुततल्लोचय
त्येव पितुम् । दैवोऽल्ल सुतस्त्रीस्त्रीन् पट् पट्
कायोदलः सुतः । ब्राह्मणादिषु विवाहेषु चतुर्विंशत-
पूर्वम् । अथवर्षस्त्रिनः पुत्रा जायन्ते शिष्टसम्भता ।
रूपसत्वगुणोपेता धनवन्तो ययस्त्रिनः । पद्याप्रभोगा-
धर्मिणो जीवन्ति च यत धना । इतरेषु तु शिष्टेषु
अथवाग्नतक्षादिनाः । जायन्ते दुर्विवाहेषु द्रष्टव्यमिति
सुता । अनिन्दितै स्त्रीविवाहैरनिन्द्या भवति प्रजा ।
निन्दितैर्निन्दिता अस्या तस्याद्विद्यान् विवर्तयेत् ।

पाणिप्रहणसम्कारः सवर्णास्तुपदिश्यते । असवर्णास्तय
 श्रेयो विधिरुहाङ्कर्मणि । शरः क्षत्रियया पाद्म
 प्रतोदो वैश्यकन्यया । वचनस्य दगा पाद्मा गूढयोत्-
 कटवेदने । ऋतुकाशमिगामी स्वात् स्वदारनिरत
 सदा । पर्ववर्जं वृजेज्ञेना तदुक्तो रतिकाम्यया ।
 ऋतु स्वाभाविक स्त्रीणां रात्रयः षोडश स्रता ।
 षड्भारितरै साङ्गमहोभि सङ्गर्हितै । तासा
 माद्यायतनस्तु निन्दितेकादशो च या । तयोदशी च
 शेषस्तु प्रशस्ता दश रात्रय । युष्मासु पुत्रा जायन्ते
 स्त्रियोऽयुष्मासु र तपु । तस्माद्युष्मासु पुत्रागो च-
 विशेषार्त्तवे स्त्रियम् । पुमान् पुत्रोऽधिके शुक्ले स्त्री
 भवत्यधिके स्त्रियाः । समेऽपुमान् स्त्रियौ वा क्षीणे-
 ऽस्ते च विपर्यय । निन्द्यास्त्रिंशत् चान्पासु स्त्रियो
 रात्रिषु वस्यन् । ब्रह्मचार्यो भवति यत्न तत्त्राश्वमे
 वसन् । न कन्याया पिता विद्वान् गृहीयाच्छुल्क
 भणति ; गृह्णन् शुल्कं हि सोमेन साक्षरोऽपत्य-
 विक्रयी । स्त्रीधर्माणि तु ये मोहादुपजीवन्ति बान्धवाः ।
 नारीयानानि वस्तु वा ते पापं यान्यवोगतिम् ।
 खापे गीमिषुम् शुल्कं केचिदाहुर्नृपेय तत् । कल्पो-
 ऽप्येव मह्यम् वापि विक्रयस्तापदेव च । यासा नाद-
 दते शुल्कं प्रातयो न स विक्रय । अर्हणं तत् कुमारी-
 णामान्दशस्य केवसम् । पितृभिर्भारिभिर्यताः पतिभि
 ह्वैरैस्तथा । पूज्या भूयतिष्याश्च वस्तुव्यापमीप्-
 सुभि । यत्न भार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्न देवताः ।
 यज्ञैतास्तु न पूज्यन्ते संख्यास्ताफला क्रिया । गोचनि
 जापयो यत्न विनश्येत्प्राप्तु तत् कुलम् । न गोचनि तु
 यज्ञैता पर्वते तद्वि सर्वदा । जाम्बयो यानि गेहानि
 यपन्यप्रतिपूजिताः । तानि कर्त्तावृतामीव विनश्यन्ति
 समन्त । तस्मादेता सदा पूज्या भूषणास्त्रादनाशनैः ।
 भूतिकामैर्मरैमित्य सत्कारेण्युक्तं च । सन्तुष्टो भार्यया
 भर्ता भर्ता भार्या तथैव च । यस्मिन्नेव कुले नित्य
 कल्याणं तत्न वै शुभम् । यदि हि स्त्री न रोचेत पुमांश्च
 न प्रभोदयेत् । अप्रभोदात् पुमं पुंश्च प्रजनं न प्रवर्त्तते ।
 स्त्रियान्तु रोचमानायां सर्वं तद्गोचते कुलम् । तस्यान्व-
 रोचमानाया सर्वमेव न रोचते । कुपिवाहै क्रियाद्योपै
 र्वेदानध्ययनेन च । कुलान्यकुलतां यानि ब्राह्मणाति-
 क्रमेण च । शिखेन व्यवहारेण शूद्राप्रत्येव केवचै ।
 गोभिरश्चै यामैश्च क्षत्या राजोपसिषया । अयाज्ययाज-

नैर्यैव नास्तिक्येन च कर्मणा । कुलान्यासु विनश्यन्ति
 यानि हीनानि मन्त्रत । मन्त्रतस्तु सन्तानि कुलान्य
 त्यधनान्यपि । कुलसङ्क्रान्तिं गच्छन्ति कर्मान् च महद्
 यय । वैवाहिकेऽर्गां कुर्वीत गृह्य कर्म यथाविधि ।
 पञ्चयज्ञविधानञ्च पञ्चिज्ञान्माहिकी गृही । वस्तु स्रमा
 गृहस्थस्य स्त्री मेपणुपस्कर । कण्वमी चोदकुम्भश्च
 वध्यते यास्तु पाङ्कयन् । तासां क्रमेण सर्वासा निष्कृ-
 त्यर्चं महर्षिभि । पञ्च कुम्भा मह्ययज्ञा प्रत्यह गृह
 मेघिनाम् । अध्यापनं ब्रह्मयज्ञं पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।
 होमो देवो वसिष्ठीतो न्ययसोऽतिविपूज्यम् । पञ्चैताम्
 यो मह्ययज्ञान् न ह्यपयति गतिम् । स गृहेऽपि
 वसन्ति स्रमादोपैर्न लिप्यते । देवतातिथिभत्यानां
 पितृणांमातृनां च । न निर्वपति पञ्चाभासु च स्रच स
 जीवति । अस्तुतश्च कृतश्चैव तथा प्रकृतमेव च ।
 ब्राह्मणोऽस्तु प्राणितश्च पञ्च यज्ञान् प्रवर्त्तते । जपोऽ-
 कृतो कृतोऽपि प्रकृतो भौतिको वसि । ब्राह्मणा
 कृतं द्विजापासां प्राणितं पितृतर्पणम् । साध्याये
 नित्यशुक्लं स्यादैव चैवेह कर्मणि । देवकर्मणि युक्तो
 हि विभर्त्तुं चराचरम् । शनौ प्राज्ञाकृतं स
 श्रयादित्यस्तुपतिष्ठते । आदित्याज्जायते इष्टिर्देव
 तत प्रजा । यथा वायु सभात्रित्य वर्त्तन्ते सर्वजनव ।
 तथा गृहस्थमात्रित्य वर्त्तन्ते सर्वं प्राणमा । यस्मात्प्रयो-
 ऽप्यात्रमिषो ज्ञानेनातेव चान्द्रम् । गृहस्थेनैव धा
 र्यन्ते तस्माज्ज्ञेतात्रयो गृही । स चन्वार्यं प्रत्येन
 स्वर्गमलयच्छता । सुखश्चेहेच्छता नित्यं योग्यायौ
 दुर्बलैर्नृपै । अथयः पितरो देवा भूताभ्यतिथयस्तथा ।
 आशासते ऋतुस्वित्यस्तोभ्य कार्यं पिजानता । साध्या-
 येनास्तुयेतर्पेन् होमैर्देवान् यथाविधि । पितृन् ब्राह्मैश्च
 नृनश्चैर्भूतानि वसिकर्मणा । ज्योतिर्हरहः आश्वमेदाद्यो-
 मोदकेन वा । पयोमूलफलैर्वापि पितृभ्यः प्रीतिमावहन् ।
 एकमप्यगयेहिप्र पितृर्थं पाञ्चयज्ञिके । न चैव प्राय-
 येत् कश्चिद्देव्येव प्रति द्विजम् । वैश्वदेवस्य विद्वस्य गृहो-
 ऽग्नौ विधिपूर्वकम् । आभ्यं कुर्याद्देवताभ्यो ब्राह्मणो
 होममन्त्रम् । अग्ने सोमस्य चैवादौ तदायैव सप्त-
 क्षयो । विद्वेभ्यश्चैव देवेभ्यो घन्मन्तरय एव च । कुर्वै
 चैवाहुमत्ये च प्रजापतय एव च । सङ्गं द्यावापृथि-
 व्योश्च तथा सिद्धकृतेऽन्तत । एव सत्यं हि विद्वत्ता
 सर्वदिक्षु प्रदक्षिणम् । इन्द्रान्काशमीन्द्राभ्यं ब्राह्मणेभ्यो

बलिं हरेत् । मरुद्गृह इति त्वं हारि विमेषदम्बद्वय
इत्यपि । यनस्पतिभ्य इत्येव सुप्रजोन्मुखे हरेत् ।
उच्छ्रोत्रके श्रियै कुर्याद्भद्रकाल्यै च पादतः । ब्रह्मवाक्शो-
स्पतिभ्यास्तु वास्तुमध्ये बलिं हरेत् । विश्वेभ्यश्चैव दे-
वेभ्यो बलिमाकाश उत्तजिमेत् । दिवाचरेभ्यो भूतेभ्यो
नक्तसारिभ्य एव च । पूर्ववास्तुनि कुर्वीत बलिं सर्वा-
त्मभूतये । पितृभ्यो बलिमेधन्तु सर्वदाक्षिणतो हरेत् ।
शुनाञ्च पतितामाञ्च श्वपचा पापरोगिणाम् । वायसाना
क्षमीणाञ्च शनकैर्निर्मेषेदुभयि । एव य सर्वभूतानि
ब्राह्मणो नित्यमर्चति । स गच्छति परं स्थानं तेजो-
मूर्त्तिं पथर्जुं ना । कृत्वा तद्वलिकर्मैवमतिथि पूर्वमाश-
येत् । भिक्षाञ्च भिक्षवे दद्याद्विधिवद्ब्रह्मचारिणे ।
यत् पुण्यफलमाप्नोति सा दत्त्वा विधिदुष्टोः । तत्
पुण्यफलमाप्नोति भिक्षां दत्त्वा द्विजो गृही । भिक्षा-
मप्युदपात्रं वा सत्कृत्य विधिपूर्वकम् । वेदतत्त्वार्थ-
विदुषे ब्राह्मणायोपपादयेत् । मश्रूनि हव्यकव्यानि
नराणामविज्ञानताम् । भक्ष्यभूतेषु विधेषु मोहाह-
त्तानि दानृभिः । विद्यातप सन्देहेषु कृत विप्रसुखा-
ग्निषु । निस्तारयति दुर्गाञ्च मरुतश्चैव कलिष्ठात् ।
समाप्ताय त्वतिथये प्रदद्याटासभोदके । अन्नश्चैव यथा-
शक्तिं सत्कृत्य विधिपूर्वकम् । शिष्टानाम्युद्धृतो नित्य
पश्चाग्नीनपि जुह्वतः । सर्वं सुकृतमादत्ते ब्राह्मणोऽ-
नर्चते यश्नु । तृणानि भूमिरुदकं वाक् चतुर्थी च
स्रज्जता । एतान्यपि सतां गेहे नोच्छिद्यन्ते कदाचन ।
एकारात्रन्तु निवसन्नतिथिर्ब्राह्मणं स्रज्जत । अग्नित्वं हि
स्थितो यस्मात्तस्मादतिथिरुच्यते । नैक्यार्मीयमतिथिं
विप्रं साङ्गतिकं तथा । उपस्थितं गृहे विद्याङ्गाय
यत्नान्नयोऽपि वा । उपासते ये गृहस्था परपाकमनु-
द्धय । तेन ते मेल्य पशुतां प्रजन्यसादिदायिनाम् ।
अप्रणोद्योऽतिथिं सायं सूर्योदो गृहमेधिना । काले
प्राप्तस्तकाले वा नास्यानश्नु गृहे षसेत् । न वै स्वयं
तदश्रीयादतिथिं यज्ञं भोजयेत् । अन्यं यशस्यमा-
युज्य स्वर्गज्ञातिथिपजनम् । आसनावसथौ शय्यामनु-
ब्रज्यासुपासनम् । उत्तमेयुत्तमं कुर्याद्दीने हीनं समे
समम् । वैश्वदेवे त्वं निर्वृत्ते यद्यन्योऽतिथिरात्रजेत् । तस्या
न्यन्नं यथाशक्तिं प्रदद्यान्न बलिं हरेत् । न भोजनार्थं स्त्रे
विप्रं कुशलोत्ते निवेदयेत् । भोजनार्थं हि ते शसन्
वाल्मीक्युच्यते वृषे । न ब्राह्मणस्य त्वतिथिर्गृहे रा-

जन्य उच्यते । वैश्वान्श्री सखा चैव ज्ञातजो गुरुरेव
च । यदि त्वतिथिर्भरणे चालियो गृहमात्रजेत् ।
भुक्तवत्सृक्तविधेषु कामन्नमपि भोजयेत् । वैश्व-
गूडावपि प्राप्नोति कुटुम्बेऽतिथिर्भिणो । भोजयेत् स्रज्
भृत्यैस्तावान्दशस्यं प्रदोजयन् । इतरानपि सख्या-
दीन् सम्भोत्या गृहमागतान् । सत्कृत्यान्नं यथाशक्तिं
भोजयेत् स्रज् भार्यया । सुवासिनो कुमाराश्च रोगिणो
गर्भिणीस्तथा । अतिथिभ्योऽप्य एवैतान् भोजयेद्विशा-
रयन् । अदत्त्वा तु य एतेभ्यः पूर्वं भुङ्क्तेऽपि चक्षण ।
स भुङ्क्षानो न जानाति श्वगृध्रैर्जग्धिमात्मनः । भुक्त-
वत्स्रज्य विधेषु स्त्रेषु भृत्येषु चैव हि । भुङ्क्षीयाता तत
पश्चादशयिष्यन्तु दम्पती । देवान्दधीन्मनुष्याश्च पितृन्
गृह्णाञ्च देवता । प्रजयित्वा तत पश्चाद्गृहस्थैश्चैव
भुग् भवेत् । अथ स केवलं भुङ्क्ते य पचत्वात्कार-
णात् । यज्ञशिष्टाशनं हेतुतत् सतामन्नं विधीयते ।
राजत्विक् क्षातकगुह्यं मिश्रश्वशुरमाह्वानम् । अर्ह-
येन्मधुपर्केण शरिषवत्सरात् पुत्रः । राजा च ओ-
त्थितश्चैव यज्ञकर्मण्युपस्थितौ । कधुपर्केण सपूज्यौ न
त्वयन्नइति स्थितिः । सायन्मन्त्रस्य सिद्धस्य पत्यमन्त्रं
बलिं हरेत् । वैश्वदेव हि यामैतत् सामं प्रातर्विधीयते ।
पितृयज्ञन्तु निर्वृत्य विप्रश्चन्द्रक्षयेऽग्निमात् । पिण्डा-
न्वाहार्यकं आहं कुर्यान्मासात्तुमासिकम् । पितृणां
मासिकं आहमन्वाहार्यं पिदुर्बुधा । तस्माभिषेण
कर्त्तव्यं प्रशक्तेन प्रयत्नतः । तत्त ये भोजनीयां स्युर्ध्वं
च वन्द्यां द्विजोत्तमा । यावन्तश्चैव यैश्चाहं स्नानं प्रवक्ष्या-
म्येषेतः । द्वौ दैवे पितृकायौ त्रीनेकैकसमयत्न वा ।
भोजयेत् सुसन्दर्भोऽपि न प्रसज्येत विकारे । सत्क्रिया
देशकालौ च शौचं ब्राह्मणसम्पदः । पश्येतां विकारो
हन्ति तस्माज्जहेत विकारम् । प्रथिता मृतकृत्यैषा पितृ-
नाम विधुचये । तस्मिन् युक्तस्यैति नित्यं मृतकृत्यैव
लौकिकी । ओत्थितायैव देयानि हव्यकव्यानि दातृभिः ।
अर्हत्तमाय विप्राय तस्मै दत्तं महाफलम् । एकैकमपि
विद्वांसं दैवे पित्रे च भोजयेत् । पुष्कलं फलमाप्नोति
नामन्त्रज्ञानं बह्वनपि । दूरादेव परीक्षेत ब्राह्मणं वेद-
पारगम् । तीर्थं तद्व्यकव्यानां प्रदाने शोऽतिथि
स्रज्जत । स्रज्जत हि स्रज्ज्ञाणामन्त्राणां यत्नं भुङ्क्षते ।
एकस्नानं मन्त्रवित् शीतं सर्वानर्हति वर्धतः । शानोत्-
कृष्टाय देयानि कव्यानि च हवींषि च । न हि हस्ता-

वस्तुगदिग्धौ रुधिरैर्गैव गृह्यत । यागतो यस्ते पासान्
 हव्यकव्येष्वमन्त्रवित् । तावतो यस्ते प्रेत्य दीप्तिगृह्य-
 योयुष्ठान् । ज्ञाननिष्ठा द्विजा केचित् तपोनिष्ठास्तथा
 परे । ज्ञानानिष्ठाषु कव्यानि प्रतिष्ठाप्यानि यत्नत । ह-
 व्यानि तु यथान्याय सर्वेष्वेव चतुर्विध । अथोक्तिय
 पिता यस्य पुत्र स्याद्वेदपारग । अथोक्तियो या पुत्र
 स्यात् पिता स्याद्वेदपारगः । ज्ञायासमनयोर्विद्यात्
 यस्य स्याच्छ्रोत्रिय पिता । मन्त्रसम्पूजनार्थन्तु सत्कार-
 मितरोऽर्हति । न आदौ भोजयेन्नात्र धनं काव्यैऽभ्य
 सपह । नारि न मित्र य विद्यात् त आदौ भोज-
 येद्विजम् । यस्य मित्रप्रधानानि आह्वानि च हवींश्च
 च । तस्य प्रेत्य फल नास्ति आदौषु च हविषु च ।
 य सङ्गतानि कुरुते मोहाच्छादेन ज्ञानव । स स्वर्गं
 ज्ञापते लोकाच्छादमित्यो द्विजाधम । सस्मोजनी साऽभि-
 ष्कृता पैशाची दक्षिणा द्विजे । रक्षेवास्ते तु सा लोके
 गौरव्ये वैकवेऽस्मिन् । यथेरिणे वीजसम्प्रा न यन्ना लभते
 फलम् । तथाऽन्ये च हविर्हृत्वा न दाता लभते फलम् ।
 दातुन् प्रतिपद्यीतुं य कुरुते फलभागिन । विदुषे
 दक्षिणा दत्ता विधिवत् प्रेत्य चेह च । काम आदौऽ-
 र्जयेन्नात्र नामिरूपमपि त्वरिम् । द्विपता हि हविर्भुक्त
 भवति प्रेत्य निष्फलम् । यत्नेन भोजयेच्छादं बहू च
 वेदपारगम् । शास्त्रान्तगमथाध्वर्युं खन्दोगन्तु समामि
 कम् । ययामन्यतमो यस्य भुञ्जीत आहमर्जित । पितृणां
 तस्य तस्मिन् स्यात्प्राश्नरी सामपौरुषो । एव वै प्रथम
 कल्प प्रदाने हव्यकव्ययो । अतस्तत्पत्न्य स्येय सदा
 सङ्गिरनुष्ठित । मातामह मातुलश्च स्वकीय श्वशुर
 गुरुम् । दौहित्र वित्पति बन्धुस्त्वग्याश्चौ च भोज-
 येत् । न ब्राह्मण परीक्षेत दैवे कर्मणि धर्मवित् । पितेऽ
 कर्मणि तु प्राप्ते परीक्षेत प्रयत्नत । ये स्तेनपतितह्रीवा
 ये च नास्ति कलसयः । तान् हव्यकव्ययोर्विमानमह्नांस्तु-
 रत्रवीत् । जटिलश्चानघीयान इवैव कितवन्तथा । याज-
 यन्ति च ये पुगांस्तान् आदौ न भोजयेत् । चिकित्सकान्
 देवसकान् भासविक्रयिणस्तथा । विमण्येन च जीवन्तो
 वस्त्रां सुहृद्व्यकव्ययो । प्रेत्यो यामस्य राशश्च कुलक्षी
 श्चावदन्तः । प्रतिरोद्धा गुरोर्गैव त्यक्ताग्निर्वाहुं पि
 कथा । यक्षी च यशुपालश्च परिवेत्ता निराकृति ।
 ब्रह्महिट् परिवेत्तिश्च गथाभ्यन्तर एव च । कुशोत्तवो-
 ऽवकीर्णो च ह्यक्षीपतिरेव च । मौनमवश्य काण्यय यस्य

चोपपतिर्गृहे । भृतकाध्यापको यस्य भृतकाध्यापित-
 कथा । गृह्यिष्यो गुरुयैव वागदुष्टः कुण्डगोचरः ।
 अकारणपरित्यक्ता मातापितृपुत्रोक्तथा । ब्राह्मण्यै
 नैव सम्बन्धे सयोग पतितैर्गत । अगारदाही
 गरदः कुण्डागी सोमविक्रयी । सद्युद्रयायी वन्द्यो च
 तैलक कूटकारक । पित्रा विवदमानश्च कृतयो भद्र-
 पस्तथा । पापरोग्यभिगन्तश्च दाहिको रसविक्रयी ।
 धनु गराणा कर्ता च यथाप्येदिधूपति । मित्रभुक्
 द्यूनवृत्तिश्च पुत्राचार्यस्तथैव च । भामरी गण्डभासी
 च शिल्पयो पिशुनस्तथा । उन्मत्तोऽन्यश्च वस्त्रां सुभेद-
 मिन्दक एव च । हस्तिगोऽश्वोऽष्टमको नलवैर्यश्च
 जीवति । पक्षिणां पोषको यस्य युद्धाचार्यस्तथैव च ।
 स्तोतसा भेदको यस्य तेषाञ्चावरणो रत । गृह्यविश्वको
 दूतो ह्यारोपक एव च । शक्रीङ्गी यमजीवी च
 कन्याद्रूपक एव च । हस्तिो ह्यसहस्रिश्च गथाभाञ्चैव
 याजक । आचारहीन जीवश्च मित्र याचनकस्तथा ।
 क्षपिजीवी क्षीपदी च सङ्गर्भिन्दित एव च । शौर-
 भिको माहृषिक परपुर्वापतिस्तथा । प्रेतनिर्हारक-
 यैव वजनीया प्रयत्नत । एतान् विगर्हिताचारा
 नपाङ्क्तयान् द्विजाधमन् । द्विजातिप्रवरो विहातुमयत्न
 विवर्जयेत् । ब्राह्मणस्त्वनघीयानकृष्यान्निर्वि शान्त्यति ।
 तथै हव्य न दातव्य न हि भक्षन् भूयते । अथा-
 ष्कृत्प्रदाने यो दातुर्भवत्युद्धं फलोदय । दैवे हविषि
 पितेऽ वा त प्रवक्ष्याम्यशेषत । अमृतैर्यद्विजैर्भुक्त परि-
 वेत्तादिभिरुक्ता । अपाङ्क्तैर्यैर्यदव्यै च तद्दे रक्षांश्च
 भुञ्जते । दाराग्निहोत्रसयोग कुरुते योऽप्यजे स्थिते ।
 परिवेत्ता च विज्ञेय परिवित्तित्सु पूर्वज । परिवित्तित्
 परीवेत्ता यया च परिविद्यते । सर्वे ते नरक यान्ति
 दातृयाजकपञ्चमा । आतृष्टतस्य भादर्या योऽतृ-
 ष्ठेत कामत । धर्मेषां पि नियुक्तायां स प्रयो दिधि
 पूषति । परदारेषु जायेते द्वौ ह्यतो कुण्डगोचरौ ।
 पत्न्यो जीवति कुण्डः स्यात्कृते मर्सरि गोचर । तौ
 तु जातो परचेले प्राणिनौ प्रेत्य चेह च । दत्तानि
 हव्यकव्यानि नाशयेते प्रदायिनाम् । अपाङ्क्तान्
 वायत पाङ्क्तान् भुञ्जानाननुपपद्यति । तावतां न
 फल तल दाता प्राप्नोति वाञ्छितः । वीक्ष्यान्वो नवतेः,
 काण्य भटे, शिली यतस्तु तु । पापरोगी सङ्गव्य
 दातृगंयते फलम् । यावत सङ्गयेदन्तैर्ब्राह्मणान्

रूपायनकः । रायता न भवेद्वात फल द नय प्रौ-
 र्त्तिकम् । वेदविज्ञापि विप्रोऽस्य लोभात् कृत्वा प्रति-
 पद्यम् । विनाशं व्रजति क्षिप्रमामपात्रमिनाम् ।
 सोमयिक्रियणे विद्या भिषजे पूयशोणितम् । नष्ट
 देवलोके दत्तम् अप्रतिपद्यन्तु वाङ्मयौ । यन्तु वाणिज्यके
 दत्त नेह नासत् तद्भवेत् । भयभीतं कृतं हव्यं तथा
 पौनर्भवे द्विजे । इतरेषु त्वपाङ्गेषु यथोद्दिष्टेषु-
 साधुषु । नेदोऽस्य ह्यसमक्ताम्यं यदन्त्यन्नं मनी-
 पिण । अपाङ्गप्रोपहता पङ्क्तिं पाव्यते यैर्द्विजो-
 त्तमैः । तान्निषेधतः कात्स्न्येन द्विजाप्यन्तं पङ्क्ति-
 पावनान् । अपरां सर्वेषु वेदेषु सर्वप्रवचनेषु च ।
 श्रोत्रियान्प्रवृत्तान् विज्ञेया पङ्क्तिपावना । त्रिणा-
 चिकेत पञ्चाग्निस्त्रिषुपर्णं पङ्क्तवित् । ब्राह्मणदेवान्-
 सन्तानो व्येष्टसामग एव च । वेदार्थवित् प्रवक्ता च
 ब्रह्मचारी सहस्रद । शतायुश्चैव विज्ञेया ब्राह्मणा
 पङ्क्तिपावना । पूर्वैर्दुर्गपरेद्युर्वा आङ्कर्मण्युपस्थिते ।
 निमन्त्रयेत् त्रय्यरान् सन्ध्यापान् यथोदितान् । निम-
 न्त्रितो द्विजः पित्रे नियतात्मा भवेत् सदा । न च
 च्छन्दास्त्रयीयत यस्य आङ्गं तद्भवेत् । निमन्त्रितान्
 हि पितरं उपतिष्ठन्ति तान् द्विजान् । वायुवृक्षानु-
 गच्छन्ति तथासीनातुपासते । केतिनस्तु यथान्याय
 हव्यकव्ये द्विजोत्तम । कथञ्चिदप्यतिक्रामन् पापं शूक-
 रता व्रजेत् । आमन्त्रितस्तु य आङ्गे ह्यपल्या सह
 मोदते । दातव्यं तुष्कृतं किञ्चित्तत् सर्वे प्रतिपद्यते ।
 अक्रोधना शौचपरा संततं ब्रह्मचारिण । स्वस्त्यस्ता
 मञ्चाभागा पितरं पूजयेत् । यस्मादुत्पत्तिरेतेषां
 सर्वेषामप्यशेषतः । ये च यैरुपचर्यां शुनियमैस्तान्नि-
 कोवत । मनोहैरग्यगर्भस्य ये मरीच्यादयः सुता ।
 तेषांस्त्रीणां सर्वेषां पुत्रा पितृगणा कृता । विराट्-
 सुता सोमसद साध्यानां पितरं मृतान् । अग्निज्वा-
 लाय देवानां मारीच्या लोकपिथुता । दैत्यदानय-
 यक्षाणां गन्धर्वैरगरक्षसाम् । सुपर्णकिन्नराणाञ्च क्षता
 बहिर्प्रदोऽतिजा । सोमपा नाम विप्राणां जन्त्रियाणां
 हविर्भुज । वैश्वनामाज्यपा नाम गृहाणां तु कुका-
 सिनः । सोमपास्तु कवे पुत्रा हविर्भुजोऽद्विर सुतः ।
 पुनस्तस्याज्यपा पुत्रा यगिष्ठस्य सुकामिनः । अग्नि-
 दग्धानग्निदग्धान् काव्यान् बर्हिपदस्तथा । अग्निचा-
 काय सोमसं विप्राणां च निर्दिशेत् । य एते तु गथा

सख्या पितृणां परिकीर्त्तिता । तेषामपौत्रं विज्ञेय पु-
 त्रपौत्रमननकम् । अविभ्य पितरो जाता पितृभ्यो
 देवदानवा । देवेभ्यस्तु जगत् सर्वं चर स्थाण्यनुपूर्वग ।
 राजतैर्भाजनैरेषामथ वा राजतान्वितैः । यार्थापि अह्वया
 दत्तमज्ययायोपकल्पते । देवकाय्याद्विजातीनां पितृकार्यं
 विशिष्यते । दैव हि पितृकार्यस्य पूर्वमायायन
 सृष्टतन् । तेषामारक्षभूतन्तु मयं दैव नियोजयेत् ।
 रक्षासि हि विलुम्पन्ति आङ्गमारक्षवर्जितम् । दैवाद्वान्
 तदीहेत पितृाद्वान् न तद्भवेत् । पितृाद्वान् स्वीकृतान्
 क्षिप्रं नश्यति सान्वय । युधि देशं विविक्तञ्च गेम
 येनोपलभयेत् । दक्षिणाप्रश्नञ्चैव प्रयत्नेनोपपादयेत् ।
 अथकाशेषु चोत्तरेषु नदीतीरेषु चैव हि । विविक्तेषु च
 तृप्तिं दत्तेन पितरं सदा । आसनेषूपकृष्टेषु बर्हि-
 क्षत्सु वृथक् वृथक् । उपस्युष्टोदकान् सन्ध्यापानानु-
 पवेष्टयेत् । उपवेश्य तु तान् विप्राणां सन्ध्यापानानु-
 तान् । गन्धमात्यै सुरभिभिरर्चयेद्देवपूर्वकम् । तेषां
 दक्षमानोप सपत्न्यास्तनानपि । अग्नौ कुर्यादनुज्ञातो
 ब्राह्मणो ब्राह्मणै सह । अग्ने सोमयमाभ्याञ्च कृत्वा-
 य्यानमादित । हविर्दानेन विधियत् पश्चात् सन्ध्यायेत्
 पितृन् । अग्न्यभावे तु विप्रस्य पाण्यवेष्टोपपादयेत् ।
 यो ह्यग्निं स द्विजो विप्रैर्भन्तर्दग्धिभिरुच्यते । अक्रो-
 दान् सुप्रसादान् पदन्त्येतान् पुरातनान् । लोकस्याप्या-
 यने युक्तान् आङ्गदेवान् द्विजोत्तमान् । अपसव्यमग्नौ
 कृत्वा सर्वमाहुत् परिक्रमन् । अपसव्येन हक्तेन निर्ध-
 मेदुदकं भुवि । तैस्तु तस्माद्वि शेपात् पिण्डान् कृत्वा
 समाहित । औदकेनैव विधिना निर्धमेद्विष्णोऽस्य ।
 न्युय्य पिण्डास्ततस्तान् प्रयतो विधिपूर्वकम् । तेषु तर्भेषु
 तं हृत्तं निवृत्त्याप्तेपभागिनाम् । आचम्योदक् परा-
 ह्व्य त्रिरायस्य गनैरुदन् । पङ्क्तं हृत्तं स ममस्कुर्वात्
 पितृनेव च मन्त्रयित् । उदकं निनयेच्छेदं गनै पिण्डा-
 न्तिके पुन । अयजिष्वे तान् पिण्डान् यथा न्युपान्
 समाहित । पिण्डेभ्यस्तत्सिका मात्रा समादायानु-
 पूर्वग । तानेव विप्राणां सोनान् विधियत् पूर्वमाशयेत् ।
 त्रिथमाणे तु पितरि पूर्वेषामेव निर्धमेत् । विप्रयहापि
 त आङ्गे स्वकं पितरमाशयेत् । पिता यस्य तु वृत्त
 स्याज्जीवेहापि पितामहः । पितुः स नाम सकीर्त्य
 कीर्त्तयेत् प्रपितामहम् । पितामहोवा तच्छाङ्गं भुङ्जी
 तैत्यब्रवीन्ननु । कामं वा दमस्तुजातः स्वयमेव समा

चरेत् । तेषां दत्त्वा तु हस्तेषु सपत्नित्वं तिस्रोदकम् ।
तत्पिण्डाद्य प्रयच्छेत् स्वधैषामभित्तिं श्रुत्वा । पाणि-
भ्यान् पञ्चदश स्वयमक्षयं वर्द्धितम् । विमानिके पितृन्
ध्यायन् मनसैरुपनिक्षिपेत् । उभयोर्हस्तयोर्धत्तं यद-
क्षयमपीयते । तद्विप्लवमन्यसुराः सहसा दुष्टचेतसः ।
गुणाय स्तूपपाशाद्यान् पयो दधि दत्तं मधु । विष्य
सेत् प्रयत्नं सम्यक् भूषावेव समाहित । भक्ष्य भोज्यञ्च
विविधं भूतानि च फलानि च । हृद्यानि चैव मांसानि
पानानि ह्यरभीणि च । उपनीय तु तत् सर्वं मनसै
सुसमाहित । परिप्रेषयेत् प्रयतो गुणान् सर्वांन् प्रचो-
दयन् । नाक्षमापातयेज्जातु न कुत्रोद्घातत वदेत् ।
न पादेन स्तूपेदं न चैतदवच्छेदेत् । अक्षय्यमयति
प्रेतान् कोपोऽरान्मृत्युं युम । पादभर्गस्तु रक्षांसि
दुष्कृतीन्वधनम् । यद्वयद्वेचेत विप्रैर्भ्यस्तत्तद्वादनम्-
सर । ब्रह्मोद्याह कथाः कुर्वीत् पितृणामेतदीपसितम् ।
स्वाध्यायं प्रापयेत् पित्रे धर्मशास्त्राणि चैव हि ।
घ्राणानानीतिहासांश्च वराणानि खिलानि च । हृषं
येद्वाङ्मनास्तुष्टो भोजयेत् मनैः मनैः । असादेनास-
कृतैतान् गुणैश्च परिचोदयेत् । मृतस्यमपि दौहित्य
आवे यत्नेन भोजयेत् । कुतपश्चादने दद्यात् तिष्ठेच्च
विकिरेन्नहीम् । त्रीणि आवे दत्त्वाणि दौहित्य
कुतपस्तिष्ठः । त्रीणि चाल प्रयसन्ति यौचमक्रोधमत्स-
राम् । अक्षय्यं सर्वमस्य स्याद्भुञ्जीरस्ते च वाग्यता ।
न च द्विजातयो ब्रूयुर्दाता वृष्टाहविषुषाम् ।
यावद्वयं भवत्यक्षं यावदद्याति वागयतः । पित-
रक्षायददन्ति यावद्वोक्ता हविर्गुणा । यद्वेदित-
मिरा भुङ्क्ते यद्भुङ्क्ते दक्षिणास्तु । सोपागतकथं
यद्भुङ्क्ते तद्वै रक्षांसि भुञ्जते । चाण्डालश्च वराहश्च
कुङ्कुटश्च तथैव च । रजस्तृणाश्च मण्डपश्च नेत्रैश्च
अतो द्विजान् । होमे प्रदाने भोज्ये च यदेभिरभि-
धीक्षिते । दैवे कर्मणि पित्रे वा तद्गुणैश्च यथातथम् ।
प्रायेण शूकरो हनि प्रजयति न कुङ्कुट । आ तु ददित-
मिपातेन स्वधैषावरणैश्च । खड्को वा यदि वा काप्यो
दाहः प्रेषोऽपि वा भवेत् । होमातिरिक्तगालो वा
तस्यप्यनवेक्षत । ब्राह्मणं भिक्षुकं वापि भोजनार्थ-
रुपस्थितम् । ब्राह्मणैरभ्युपगतः यत्कृतं प्रतिपूजयेत् ।
हार्पवर्धिवमन्त्राद्य सन्धीयाद्याश्च वारिणा । सद्यस्त्वजे-
ज्जुक्तावतापततो विकिरन् भुवि । अक्षय्यमपीतानां

स्वागिनां कुन्त्योपिताम् । उच्छिष्टं भागधेयं स्याद्भेषु
विकिरय य । उच्छिष्टेण भूमिगतमजिह्मस्यायतस्य च ।
दासवर्गस्य तत् पित्रे भागधेयं प्रचक्षते । यासपिण्ड-
क्रियाकर्म्म द्विजाते स स्थितस्य तु । भद्रैव भोजये-
च्छास्त्रं पिण्डमेकन्तु निर्वपेत् । सहपिण्डक्रियायान्तु
कृतायामस्य धर्म्मतः । अथदेषादता कार्यं पिण्ड-
निर्वपणं कृते । आह भुञ्जता य उच्छिष्टं वृण्मय
प्रयच्छति । स ह्यो नरकं याति काकस्तृणपाक्ष्मिणः ।
आह भुङ्क्ष्वपीतस्य तद्वयोर्योऽधिगच्छति । तस्या प्रीये
तस्यास्य पितरभ्यश्च येरते । दृष्ट्वा स्मदितमिच्छेव तृप्ता-
नाचामयेततः । आचानां चातुजानीयादभि भो । रज्य-
तामिति । स्वधास्तित्वेन तं ब्रूयुर्ब्राह्मणक्षदनन्तरम् ।
स्वधाकारं परा ह्य्राभी सर्वेषु पितृकर्मसु । ततो भुङ्क्ष-
वता तेषामक्षयेण निवेदयेत् । यथा ब्रूयुषावा कुर्वा-
दनुजातस्ततो द्विजे । पित्रे स्मदितमिच्छेव रक्ष-
गोष्ठे तु सुष्ठुतम् । सम्पन्नमिच्छेव देवे देवे हविष-
मिच्छेव । अपराह्मणस्या दम्भं वास्तुसम्पादनं तिष्ठा ।
स्मदितमिच्छेव रक्षगोष्ठायाः आहर्म्मसु सम्पदः । दम्भं
पयित्वा पूर्वाह्णे हविष्याणि च सर्वं । पयित्वा यत्र
पूर्वाह्णे विज्ञेया हव्यसम्पदः । सुव्यवस्थितं यत्र सोमो
मांसं यज्ञानुपस्कृतम् । अक्षरवचनैश्च प्रकृत्या
हविष्यते । विद्वद्यः ब्राह्मणांस्तु नियतो वागु-
यतः शुचिः । दक्षिणां दिवसाकाङ्क्षु वाचेतिषान्
वृणान् पितृन् । दातारो नोऽभिवर्द्धन्तां वेदाः सन्ति-
रेव च । अहो च भो ना अयमद्वयं देवैश्च नोऽ-
स्ति । यत्र निर्वपणं कृत्वा पिण्डांस्तुक्षदनन्तरम् ।
मां विप्रसजमग्निं वा प्रायेदेषु वा क्षिपेत् । पिण्ड-
निर्वपणं केचित् प्रस्तादेव कुर्यात् । नयोभिः आदय-
न्त्ये प्रक्षिपन्त्यन्येऽप्यु वा । पतिव्रता धर्म्मपत्नी
पिण्डपूजनतत्परा । मध्यमन्तु ततः पिण्डमद्यात् सव्यं
सुतार्थिनी । आबुध्नान् सुतं ह्यते ज्योतिषासमन्वितम् ।
धनवान् प्रजायन् शान्तिश्च धार्म्मिकं तथा । प्रजास्य
हस्तावाचस्य शान्तिमाय प्रकल्पयेत् । शान्तिः सदा
दत्त्वा वाञ्छवानपि भोजयेत् । उच्छिष्टेण तु तत्तद्व-
यावद्विप्रां विवर्जिताः । ततो अहर्म्मसु कुर्वादिति
धर्म्मो व्यवस्थितः । हविर्वैश्वरराज्ञाव यज्ञान्मन्त्रा-
कल्पते । पितृभ्यो विविधहस्तं तत् प्रवक्ष्याम्येवमेतः ।
तिष्ठेमीहियमैकं तं ब्रूयुषः फलेन वा । दत्तेन भाव-

प्रीयन्ते विधिवत् पितरो ऋणाम् । द्वौ मासौ मत्स्य-
भासेन त्रीन्मासान् हारिष्येन तः । औरभ्येषाय चतुर
शाकुनेनाथ पञ्च वै । पण्मासान् व्यागभासेन पापितेन
च सप्त वै । अष्टात्रेण्यस्य भासेन दौरवेण नवैव तः ।
दश मासांस्तु तृष्यन्ति वराहमहिषामिषै । शशकूर्म-
योस्तु भासेन मासानेकादशैव तः । खतुसरन्तु गव्येन
पयसा पायसे न च । बावीणसस्य भासेन तृप्तिर्द्वा-
दशवार्षिकी । कालशाकं महाशल्का खड्गलोहा-
मिष मधु । आनन्त्यायैव कल्पने कृत्यस्त्रामि च सर्वश ।
यत्किञ्चिन्मधुना मित्रं मदद्यात्तु त्रयोदशीम् । तदय-
स्यमेव स्याद्वर्णसु च मघासु च । अपि न स कुले
आयाद्यो नो दद्यान्मघोदशीम् । पायस मधुसर्पिभ्यां
प्राकृष्टाये कुञ्जरस्य च । यद्वयद्दाति विधिवत् सस्यक्
अष्टावमन्तिः । तसत् पितृणां भवति परत्नान्त-
मलयम् । कण्णपक्षे दशम्यादौ पर्जन्यात्वा चतुर्दशीम् ।
आह्वे मशकाजिवयो ययैता न तथेतराः । सुषु कुर्वन्
दिनर्क्षेषु सव्यान् कामान् समञ्जुते । अयुषु तः पितृन्
सर्वान् प्रजां प्राप्नोति पुष्कलाम् । यथा चैवापर पक्षः
पूर्वपक्षाद्विषिष्यते । तथा आह्वस्य पूर्वार्द्धादपराह्वस्यो
विषिष्यते । प्राचीनाधीतिना सस्यपसस्यमतन्द्रिया ।
पितृणां निधनात् कार्यं विधिवद्भूमिपाणिना । रात्रौ
आह्वं न कुर्वीत राक्षसी कीर्त्तिता हि सा । सस्ययो-
रभवोश्चैव सव्यं नैवाचरोदिते । अनेन विधिना
आह्वं निरवद्वेष्टे निर्वपेत् । हेमन्तयोम्यर्णसु पाशु-
यस्त्रिभक्तम् । न पेतृयस्यो होमो लौकिकेऽग्नौ-
विधीयते । न द्यौर्न विना आह्वमाहितान्तेर्द-
जन्तः । अदेव तर्पयत्वग्निः पितृन् ज्ञात्वा द्विजो-
त्तमः । तेनैव जतुषामाप्नोति पितृव्यप्रतिवाकम् । वस्त्रं
वह्निं वै पितृन् वस्त्राश्चैव पितामहान् । प्रपिताम-
हं स्नादित्वा नृतिरेवा वनातमी । विषयामी भवेन्नित्यं
नित्यं वाचतमोजनः । विषयो भुक्तयेवन्तु यज्ञयेवं
तथाऽन्यतम् । एतदोऽभिहितं सर्वे विधानं पाशुवर्षि-
कम् । द्विजातिष्वन्यद्वृत्तीनां विधानं नूतनामिति
२६० । “अतर्पणादुभो भान्तमिवाद्यं शरीरं द्विजः ।
द्वितीयादुभो भान् जतदारो गृहे भवेत् । अत्रोद्देशेव
भूतानामन्तर्देशे वा पुनः । वा इतिष्ठां वमास्ताव
विमो जीवेदनायदि । जालानामन्तर्द्वयं सौ कर्त्त-
व्यमितिर्हते । अन्तेवेन शरीरस्य कृषीति भनवद्वयम् ।

अतास्तनाभ्याङ्गीवेनु ऋतेन प्रसूतेन वा । सत्यान्वता-
ख्यया यापि न श्रुत्या कटाचन । अतस्तुच्छशिशं
त्रेयमसूत स्यादयाचितम् । ऋतन्तु याचितं भैक्षं प्रसूत
कर्षणं सृष्टम् । सत्यान्वतन्तु बाणित्य तेन चैवापि
जीव्यते । सेवा श्रुतिराख्याता तस्मात्ता परिवर्जयेत् ।
कुम्भान्धान्यको वा स्यात् कुम्भीधान्यक एव वा । तत्रै-
हिङ्को यापि भवेद्वस्त्रमिष एव वा । चतुर्णांमपि
चैतेषां द्विजानां गृहमेधिनाम् । ज्यायान् पर परो
त्रयो धर्मतो लोकजित्तमः । पटुर्भैक्षो भयत्वेवा विभि-
रन्त्यं प्रवर्त्तते । हाभ्यामेकचतुर्थस्तु ब्रह्मचर्येण जीवति ।
वर्त्तयत्य शिखोच्छ्राभ्यामग्निहोत्रपरायण । इष्टी
पार्वायनानीया केवला निर्वपेत् सदा । न लोकवत्त
वर्त्तेत वृत्तिहेतो कथञ्चन । अजिज्ञामशठा युद्धं
जीवेद्ब्राह्मणजीविकाम् । सन्तोषं परमास्थाय उखाधीं
सयतो भवेत् । सन्तोषमूलं हि सुखं दुःखमूलं विप-
र्ययः । अतोऽन्यतमया हृष्ट्या जीवन्तु ज्ञातको
द्विजः । स्वर्गायुष्यवशस्यानि ज्ञातमीमानि धारयेत् ।
वेदोदितं स्वर्गं कर्त्तुं नित्यं कुर्यादतन्द्रित । तद्धि कुर्वन्
यथाशक्ति प्राप्नोति परमां गतिम् । नेहेतार्थान् प्रस-
ङ्गेन न विरुद्धेन कर्मणा । न विद्यामनेज्जेषु नाम्ना-
मपि यतस्ततः । इन्द्रियाण्येषु खर्चेषु न प्रसज्येत का-
मतः । अतिप्रसङ्गिचैतेषां मनसा संज्ञवर्त्तयेत् ।
सर्वान् परित्यजेदर्थान् स्वाध्यायस्य विरोधिन । यथा-
तथाध्यापयन्तु सा ह्यस्य जतस्तथा । ववचः कर्मसो-
ऽर्थस्य श्रुत्यामिजनस्य च । नेप्रदागुह्विषाद्व्यमाच-
रन् विचरेदिह । बुद्धिद्विकाराध्याय भव्यानि च हि-
तानि च । नित्यं यास्याण्यनेचेत निगमाश्चैव वैदि-
कान् । यथा यथा हि पुरुषः शास्त्रं समधिगच्छति ।
तथातथा विजानाति विज्ञानश्चास्य रोचते । अजिघृष
हेवयस्य भूतयज्ञस्य सर्वदा । नवद्वयं पितृव्यस्य वमा-
शक्ति न जापयेत् । एतानेके महायज्ञान् यज्ञशास्त्र-
विदो जनाः । समीहमानाः सततमिन्द्रियेभ्यः जुह्वति ।
वाच्येके जुह्वति प्राचं प्राचे वाचस्य सर्वदा । वाचि
प्राचे च पश्यन्तो यज्ञनिर्दिष्टमवाम् । ज्ञानेनैवापरे
विमा यजन्त्येतेर्भक्षैः सदा । ज्ञानमूलां ज्ञिवाग्नेषां
पश्यन्तो ज्ञानचक्षुषा । अग्निहोत्रस्य जुह्वयादायान्ते
युनिषोः सदा । द्यौर्न चाह्वमासान् पौर्वाभासेन चैव
हि । मय्यान्ते नवमस्येवा तत्तत्तन्ते द्विजोऽध्वरैः ।

पशुना त्वयमस्यादौ समाने सौमिकैर्मसै । नानिहा
नवगव्येष्वा पशुना चानिमान् द्विज । नवाक्षमया-
न्मंस वा दीर्घमायुर्जिजीविषु । नवेनानर्जिता ह्यस्य
पशुहव्येन चान्नय । प्राणानेवानुमिच्छन्ति नवाक्षा-
मिपगर्हिन । आसनाशनमय्याभिरङ्गिर्भूलफलेन वा ।
नास्य कचिद्वसेहेहे शक्तितोऽनर्जितोऽतिथिः । पाप-
यिह्नो विकर्मस्थान् वैदालयतिकान् गठान् । हेतुकान्
वक्रवर्तीन् वाहमालेणापि नार्जयेत् । वेदविद्यामत ध्या-
तान् श्रोत्रियान् गृह्णेधिन । पूजयेद्दृष्यकव्येन विप-
रोताश्च वर्जयेत् । शक्तितोऽपचमानेभ्यो दातव्य गृह्णे-
धिन । संविभागश्च भूतेभ्य कर्त्तव्योऽनुपरोधतः । इत्येव
ज्ञातक गृह्यस्यर्षा उक्ताः शेष ज्ञातकस्यैव वक्ष्यते ।
काशो० ख० १६ च० ग इत्यधर्मा उक्ता यथा

“न ह्येवम विना द्रव्यमर्धहोने कृत क्रिया ।
क्रियाहीने कृतो धर्मो धर्महीने कृत सुखम् । सुख
हि सर्वदा काङ्क्षत तच्च धर्मसमुद्भवम् । तस्याद्धर्मोऽल
कर्त्तव्यत्वात्तुर्वर्ण्येन यत्नतः । न्यायागतेन द्रव्येण क-
र्त्तव्य पारलौकिकम् । दानञ्च विविधा देय काले
पाले च भाषत । विधिहीनमन्याऽपाले यो ददाति
प्रतिपक्षम् । न केवलं हि तद्व्याति शेषमस्य च न यति ।
व्यसगर्थे जुटुस्वार्थे यद्व्यसार्थे च दीयते । तद्व्यस
भवेदस्य परस्य च न सयय । मातापितृविहीन
यो औज्जीपाणिपहादिभिः । सुस्कारयेच्चैर्यैस्तस्य
त्रेयस्त्वन्नकम् । अग्निहोत्रेण तच्छ्रेयो नाग्नि-
होमादिभिर्मसैः । यच्छ्रेय प्राप्यते ह्यर्थैर्हि कर्त्तव्यम्
प्रतिष्ठिते । पितृगेहे तु या कन्या रजः पश्येदसङ्गता ।
भ्रूणहा तत्पिता श्रेयो वृषली सापि कन्यका । यक्षां
परिणयेन्मोहात् स भवेद्वृषलीपति । तेन सम्भाषण-
न्याय्यमपाङ्गमेव सर्वदा । विप्रस्य दोषसुभयो क
न्यायाश्च वरस्य च । सम्बन्ध वाचयेत् पश्चादन्यथा दोष
भाक् पिता । स्त्रिय पक्षिणः सतत मैता इष्यन्ति
केनचित् । भासि भासि रजोह्लासां दुष्कृतान्यपक
र्षति । पूर्वं त्रिभिः सुरैर्भुक्ता सोमगन्धर्ववर्जिभिः ।
भुङ्क्ते मातृपया पश्चात्तादुष्यन्ति केनचित् । स्त्रीणां
ग्रीच ददौ सोम पाशकः सर्वमेध्यताम् । कल्याण
वाणोऽन्वर्त्तते मेध्या सदा स्त्रियः । कन्या भुङ्क्ते
रज कालेऽग्नि शयी मोमदर्शने । कामोद्भेदे च गन्धर्व-
स्तम्भानेव प्रदीयते । दण्डरोमा त्वपत्यही कुन्दही भून्

यौवना । पिरत्नप्राविष्टतरलास्ततस्त परिपक्वदेव ।
कन्यादानफलमप्युक्तसाह्यादनग्निकाम् । अन्यथा
न फल दातुं प्रतिपाद्ही पतेद्व । कन्यामभुक्ता
सोमाद्यैर्देदुदानफल लभेत् । दैवभुक्तां ददुहाता
न स्वर्गमधिगच्छति । शयनासनयानानि कुतप स्त्री-
रुख कुशम् । यक्षपामाण्य सर्वाणि न इष्यन्ति बुधा
क्षचित् । वत्स प्रह्वने मेध्यः, शकुनि फलपातने ।
मायोरितिप्रयोगेषु वा नृगपक्षणे शुचि । कजा-
श्वयोर्मुख मेध्य गायो मेध्याश्च पृष्ठत । पादतो वा
ह्यापानेध्या स्त्रियो मेध्यास्तु सर्वतः । वसात्कारोप
भुक्ता वा चौररक्षसगतापि वा । न त्याग्या दूषिता
नारी नास्यास्वागो विधीयते । अश्वेन ताव्यशुद्धि
स्याच्छुद्धि कर्त्तव्य भक्षना । समुद्रा रजसा नायां
सादिनी वेगत शुचिः । मनसापि हि या नेह चिन-
येत् उरूपान्तरम् । सोमया सह सौख्यानि भुङ्क्ते वा
तापि कीर्त्तिभाक् । पिता पितामहो भ्राता सकुल्यो
जननी तथा । कन्यामद पूर्वमाशे प्रकृतस्यः पर पर ।
अप्रयच्छन् सनाश्रान्ति भ्रूणहत्यामृतदतो । स्वय
त्वभावे दातृणां कन्या कुर्यात् स्वय वरम् । कृताधि-
कारां सन्निभां पितृसालोपकीर्त्तिनीम् । परिभूतामध
शय्यां पाशयेद्भूमिचारिणीम् । व्यभिचारादतो शुद्धिर्गर्भे
त्यागो विधीयते । गर्भमर्त्यवधादौ च सहस्यपि च
कलमने । शूद्रैश्च भाव्यां शूद्रस्य चा च स्वा च विगः कृते
ते च स्वा चैव राक्षस्य ताश्च स्वा चाप्यलम्बन । आरोप्य
शूद्रां शयने विमो गच्छेदधोगतिम् । उत्थाय उल
शूद्रायां प्राङ्मग्न्यादेव होयते । दैवपितृप्रातिषेयानि
तत्प्रधानानि यस्य तु । देवाद्यास्तानि नाश्रानि च च
स्वर्गश्च गच्छति । कामो यानि नेहर्गम शयन्त्यप्रति
पूजिता । कन्याभिर्निहितामीव मयेप्रदुस्तान्यरुश
यम् । तदभ्यर्च्याः सुवासिन्वो भूषणाच्छादनाग्ने ।
भूतिसामेनैरैर्हित्य सङ्कटेपुत्रसन्नेषु च । यत् नार्य
प्रसूतिता भूषणाच्छादनाग्ने । रत्नान् देवतास्तान् शु-
क्ल सफटाः क्रिया । यत्न त्वप्रति भर्ता स्त्री स्त्रिया
भर्ता च त्वप्रति । तत्त वेदसि कल्याण सम्पद्येत पदे
पदे । जपोऽस्तुतो कृतो होमः प्रभुतो भीतिको बलि ।
प्राशित पितृसदमिष्टं तं प्राङ्म दिजार्चनम् । पश्च-
यक्षानिमान् श्वान् प्राङ्मशो नापसीदनि । एतेषामुन
तुष्टानाम् पञ्चस्रनामयाम् । प्राङ्म कुशश्च पृच्छे-

हाङ्गजातमनामयम् । वैश्यां सुखं समागम्य च्छूद
 सन्तोषमेव च । जातमात्रं शिशुस्त्रायद्याधदौ समा
 स्मृताः । भक्ष्याभक्ष्ये नो दुष्येद्यावन्नैवोपनीयते ।
 शरणं पोष्यवर्गस्य दृष्टादृष्टफलोदयम् । प्रत्ययायोऽज्ञा-
 भरणे भर्त्तव्यस्तत् प्रयत्नतः । माता पिता गुरुः पत्नी स्व-
 पत्यानि समाश्रिताः । व्यागतोऽतिथिश्चाग्निं पोष्य-
 वर्गं अमी नवः । स जीवति पुमान् योऽत्र वृद्धमियो-
 पजीव्यते । जीवन्मृतोऽयं विज्ञेयः पुरुषः कोटर-
 भारिः । दीनानाथविशिष्टेभ्यो दातव्यं भूतिमिच्छ-
 ताः । अदत्तदाना जायन्ते परभाग्योपजीविनः । वि-
 भागशीलमयुक्तोदयावाच्यं क्षमारतः । देवतातिथिभ-
 क्तस्तु गृहस्थो धार्मिकः स्रुतः । गर्वरीमध्ययानौ द्वौ
 कृतगेषश्च यद्वयम् । तत्र स्वपक्षद्वयं च ब्राह्मणो
 नावसीदति । नवैतानि गृहस्थेन कार्यागम्यागते
 सदा । मध्यामयानि यत् सौम्यं वाक्यञ्चक्षुर्मनोमुखं ।
 अथ्युत्थानमिच्छायाति सन्नेहपूर्वभाषणम् । उपासन-
 मनुव्रज्या गृहस्थोन्नतिहेतवे । तथेष्टद्वययुक्तं नि-
 कार्याग्येतानि वै नवः । आसनं पादशौचञ्च यथाशक्ता-
 शनं क्षितिः । शय्यां दृष्टं जलाभ्यङ्गदीपा गार्हस्थ्यं च
 द्विदाः । तथा नव विकर्माणि त्याज्यानि गृहमेधिनः ।
 पैशुन्यं परदारारथं क्रोधं क्रोधान्ताम्रियम् । द्वेषो-
 दम्भाय माया च, स्वर्गमार्गार्गलानि हि । नवावश्यक-
 कर्माणि कार्याणि प्रतिवासरम् । स्नानं सन्ध्या जपो
 होमः स्वाध्यायो देवतार्चनम् । वैश्वदेवन्थातिथ्यं
 नयमं पितृतर्पणम् । नव गोप्यानि यान्यत्र सुते । तानि
 निशामय । जन्मार्थं सैद्युनं मन्त्रो गृहस्मिन् पञ्च-
 मम् । आयुर्धनपमानं स्त्री न प्रकाशयानि सर्वथा ।
 नवैतानि प्रकाशयानि रक्षः पापमकुत्सितम् । प्रायोप-
 न्यस्य श्रुतिं स्वाम्यं क्रयविक्रयौ । कन्यादानं गुणो-
 त्कर्षणं मान्यत्वं केनापि कुलचित् । पालयितव्यमितीषु
 दीनानाथोपकारिषु । मातापितृगुरुष्वेतत्तत्तत्तत् दत्त-
 भक्षयम् । निष्कलं नयकं दृष्टं चाटचारणतत्करे ।
 कुर्वेद्ये कृतमे धर्त्ते शठे मन्दे च वन्दिनि । व्यापर्वस्वपि
 न देयानि नव वस्तूनि सर्वदा । अन्ये सति स्वस्व दाराय
 शरणागतः । न्यासाधी कुलदक्षिणं निक्षेपं स्त्रीधनं
 समम् । यो ददाति स मूढात्मा प्रायश्चित्तं विंशत्युपति ।
 एतत्तत्तानां नयकं ज्ञात्वा श्रियमवाप्नुयात् । अन्यञ्च नयकं
 वञ्च्य सर्वेषां स्वर्गमार्गदम् । सत्यं शौचमहिंसा च

आनिर्जानं दया दमः । अस्तेयमिन्द्रियाक्रोचः सर्वेषां
 धर्मसाधनम् । अथ्यस्य नवतिष्ठैर्नां स्वर्गमार्गप्रदीप-
 काः । सतामभियन्ता पुण्यां गृहस्थो नावसीदति ।
 जिह्वा भार्या सुतो भ्राता भित्तदाससमाश्रिताः ।
 यस्मै ते विनयादप्राप्तं तस्य सर्वत्र गौरवम् । पानं दुर्जन-
 ससर्गं पत्या च विरहादनम् । स्वप्नोऽन्यगेहवासश्च
 नारीणां दूषणानि षट् । सर्वा वै धाम्यसुदृढं मङ्गलं
 यं प्रयच्छति । स हि वाङ्मूढिको नाम तस्याश्च नैव
 भक्षयेत् । अप्ये माङ्गलिकं दृष्ट्वा मध्ये तु दृष्टलोप-
 तिम् । अन्ते वाङ्मूढिकश्चैव निराशाः पितरोगताः ।
 मङ्गलोत्पद्यन्ते नारी या च स्वाह्वानिचारिणी । तं प्र-
 हृष्टा कामयते यः स माङ्गलिकः स्रुतः । स्वदृष्टं या-
 परित्यज्य परदृष्टे हृषयते । दृष्टलो स हि वि-
 क्षेया न च्छूदा दृष्टलो भवेत् । यावदुष्णं भवत्यन्नं
 यावन्मौनेन भुज्यते । तावदन्नं पितरो यावन्मोक्षा-
 हविष्युः । विद्याविनयसम्पन्ने श्रोत्रिये गृहभागते ।
 क्रीडन्त्योपधयः सर्वा यास्यामः परमाङ्गतिम् । अष्ट-
 शौचमताचारं विप्रं वेदविधर्जितम् । रोदित्यन्नं दीय-
 मानं किं मया दुष्कृतं कृतम् । यस्य कोष्ठगतश्चात्र
 वेदाभ्यासेन जीर्यति । स तारयति दातारं दमं पूर्वान्
 दशपरान् । न स्त्रीणां वपनं कार्यं न च गाः समनु-
 व्रजेत् । न च गालौ वसेद्गोष्ठे न कुप्याद्द्विदिकीं श्रुतिम् ।
 सर्वान् केशान् ससृज्य च्छेदयेदङ्गुलिद्वयम् । एवमेव तु
 नारीणां शिरसो क्षण्डनं भवेत् । राजा या राज-
 पुत्रो या ब्राह्मणो वा वज्रयुतः । अकारयित्वा वपनं
 प्रायश्चित्तं तु निदिशेत् । केशानां रक्षणार्थाय द्विगुणं
 व्रतमाचरेत् । द्विगुणां दक्षिणा देया ब्राह्मणे वेदपारगे ।
 यो गृहीत्वा विद्याङ्गानि गृहस्थ इव मन्यते । अन्नं
 तस्य न भोक्तव्यं दृष्टापाको हि स स्रुतः । दाराग्नि-
 होत्रदीक्षाञ्च कुरुते योऽप्यन्ते स्थिते । परीवेत्ता स
 विज्ञेयः परिवर्जितस्तु पूर्वजः । परिवेत्ति परीवेत्ता या
 चैव परिविद्यते । सर्वे ते नरकं यान्ति दाश्याजकप-
 क्षमाः । जीवे देशान्तरस्थे च भूके प्रव्रजिते जडे ।
 कुलो सर्वे च पतिते न दोषः परिवेदने । वेदाभ्यासे
 यावन्ति निरुद्धादर्थकारणात् । तावतीर्षं भूषणं च
 वेदविक्रयकृद्भवेत् । यस्तु प्रव्रजितो भूत्वा सेवते सैद्युनं
 पुनः । षट् वर्षसङ्ख्यां विशयां जायते क्षमः ।
 गृहान्नं गृहसम्पत्तं गृहेण च सहासनम् । गृहान्नं

तस्मै । अग्निं वाऽह्वारवेदेनमस्तु चैनं निमज्जयेत् ।
स्वर्गयेत् पुनरापानं शिराखेनञ्च वा पृथक् ।" अविष्क-
माचारयन्ते ६२२ पृथगौ दृश्यम् ।

स च घर्षो व्याससंहितायाम् २५० उक्तो यथा

"नित्यं नेमिस्तिक्रं काव्यमिति कर्म त्रिधा मतम् ।
त्रिविधं तच्च यज्यामि गृहस्यस्यावधार्यताम् । यामिन्याः
पश्चिमे यामे त्वत्तमिदो हरिः स्यात् । आलोकाय म-
ङ्गलद्रव्यं कर्मावश्यकमाचरेत् । कृतगौचो निषेव्याग्निं
दत्तान् प्रक्षाल्य वारिणा । स्नात्वापास्य द्विज सन्ध्यां
देवार्दीन् चैव तर्पयेत् । वेदवेदाङ्गगान्त्राणि इतिहासानि
चाभ्यसेत् । अध्यापयेत् सखिपुत्रान् सद्भिर्वाच द्विजो-
त्तम । अलक्ष्य प्रापयेत्तुल्यं क्षणमात्रं समापयेत् ।
समर्थो हि समर्थेन नाविज्ञातः कश्चिद्विदुः । शरित्स्व-
रसि वापीषु गतप्रसन्नवादिषु । स्नायीत यावदुदृत्य
पञ्च पितृभ्यां वारिणा । तीर्थभावेऽप्यशक्ता वा स्ना-
यासौच्यैः समाकृतैः । गृहाङ्गनगतस्नानं यावदस्वरपीठ-
नम् । स्नानमन्वैतैः कुर्यात् वावनैचापि मार्जयेत् ।
मन्त्रं मार्ज्यास्त्रिरावश्य सौरैश्चार्कं विभक्तयेत् । तिरुन्,
स्त्रिणा त्रय गायत्रीं ततः स्नाध्यायमारभेत् । अष्टाञ्च
यजुषां सामानमर्वाङ्गिरसामपि । इतिहासपुराणानां
वेदोपनिषदां द्विज । शक्ता सत्यक् पठेन्नित्यमत्यम-
व्यासमापनात् । स यज्ञदानतपसामखिलं फलमाप्नु-
यात् । तस्मादह्वरह्वैटं द्विजोऽधीयीत पाग्यतः ।
धर्मशास्त्रेतिहासादि सर्वेषां शक्तिं पठेत् । कृतस्ना-
ध्यायः प्रथम तर्पयेन्नाथ देवताः । जाम्बा च दक्षिण
दर्भैः प्रागप्यैः स्वयैस्त्रिभिः । एकैकाङ्गलिदानेन प्रज
तिस्त्रोपपीतकः । समलानुद्वयो ब्रह्मस्त्रधार उदह-
स्तस्यः । तिर्यग्दर्भैश्च वामापर्यैर्नैस्त्रिभिर्मिश्रितैः ।
अन्धोभिश्चरन्निर्गमैः कनिष्ठामूत्रनिर्गते । हाभ्यां हा
भ्यामङ्गलिभ्यां मनुष्यांस्तर्पयेत्ततः । दक्षिणामिच्छु
स्वजाम्बा च द्विगुणैः क्षुण्डैः । तिर्यग्लैश्च देगिन्या
मूत्रदर्भादिभिश्चतैः । दक्षिणांशोपपीत स्यात् क्रमे-
णाङ्गलिभिर्मिश्रितैः । सप्तर्षेर्हृदयपितृ स्नानं च पि-
तृभ्यः स्नानम् । मातृमातामहास्तद्वत्पीनेव हि त्रिभि-
स्त्रिभिः । मातामहानां वेदग्रन्थे गोलिखो दाहव-
र्जिताः । तानेकाङ्गलिदानेन तर्पयेत् पृथक् पृथक् ।
असंख्यवर्जिता ये प्रेतस्त्वारवर्जिताः । वस्त्रनिष्पीड-
नाङ्गोभिश्चोपासाद्यायनम्भवेत् । अतर्पितेषु पितृषु

यस्मिन् निष्पीडयेच्च य । निराशाः पितरस्तस्य भवन्ति
सुरभानुषाः । पयोदर्भस्त्रिधाकारगोत्रनामतिर्लभयेत् । सु-
दत्तं तत्पुत्रस्योपासकेनापि वृथा विना । अन्यचित्तेन
यदत्तं यदत्तं विधिवर्जितम् । अनासनस्थितेनापि त-
च्छलं दधिरायते । एव सन्निपिता कामैर्लोकांस्तर्प-
यन्ति च । ब्रह्मविष्णु शिवादित्यमित्यवर्णनाभिमः ।
पूजयेच्छित्तैर्मन्त्रैर्बेदमन्त्रोक्तदेवता । उपस्थाय रवे
कार्पां पूजयित्वा च देवता । ब्रह्माग्नीन्द्रोपधीजीव-
यिष्णु नामहृताङ्गसाम् । कृपा यजेति सत्ताय नम-
स्कारैः स्तनाभिमः । कृत्वा सुखं समानमभ्य स्नानमेव समा-
चरेत् । ततः प्रविश्य भवनमावसथ्ये कृतायने । पाक-
यज्ञां च तस्योविदध्यादुविधिवद्भिजः । अनाहितावस-
थ्याग्निरादावाहं हतपुत्रम् । याकवेन विधानेन जु-
हुयाह्नौ किकेऽनले । अस्त्राभिर्व्याहृतिभिश्च समस्ताभि-
कृतं परम् । बह्मिर्देवतस्येति मन्त्रवर्ज्ययाजकम् ।
प्राजापत्यं स्त्रिदशतं कृत्वा द्वादशाहुतीः । ओङ्कार
पूर्वः स्नाह्वानसाम्राजः स्त्रिदशविधानतः । भुवि दर्भान्
समानोर्ध्वं बहिर्गम्य समाचरेत् । विन्धेभ्यो देवेभ्य इति
सर्वभूतेभ्य एव च । भूतानां पतये चेति नमस्का-
रेण शास्त्रवित् । दद्यात्तद्विलम्बवाये पितृभ्यश्च स्त्रिधा
नमः । पातनिर्धेजनं वारि वायव्यां दिशि निःक्षि-
पेत् । उदृत्य षोडशपासनात्मकं हतोक्षितम् । इद-
मस्य मनुष्येभ्यो हन्तेऽप्युक्ता सत्सुखयेत् । गोत्रनाम-
स्त्रिधाकारैः पितृभ्यश्चापि शक्तिः । पद्व्योऽङ्गमन्त्रं
दद्यात् पितृयज्ञविधानतः । वेदादीनां पठेत् क्षिप्वि-
दस्य ब्रह्मसुखाप्तये । ततोऽप्यदक्षमादाय निर्गम्य भवना-
ह्वरि । काकेभ्यः श्वपचेभ्यश्च प्रक्षिपेदुपासमेव च ।
उपविश्य गृहहारि तिर्येद्यावन्मुहूर्त्तं कर्म । अग्रमन्त्रोऽ-
तिथिं त्रिपुष्टभां वयुहः प्रतीक्ष्य । आगतं दूरतं ग्रामं
भोक्तुं काममकिञ्चनम् । दद्यात् सप्तसुखभ्येत् सत्सुखं प्र-
श्रयाञ्च नै । पादवावनसम्मानाभ्यङ्गनादिभिरर्चितः ।
त्रिदिनं प्रापयेत्तद्वो यज्ञस्याभ्यधिकोऽतिथिः । काका-
गतोऽतिथिर्बेदवेदातो गृहागतः । हापेत्तौ पूजितौ
स्वर्गं गच्छतोऽप्यस्त्रपूजितौ । विशाखास्तकस्याभ्युदाया-
वसुह्वरविजः । अष्टौ भवन्ति घर्षेण प्रतिघर्षं गृहा-
गताः । गृहागताश्च सत्सुखं श्रोलियाञ्च यथाविधि ।
भक्त्योपकल्पवेदेकं महाभागं विवर्जयेत् । विवर्जये-
दसुखं सुतृप्तमोलियातिथीन् । पितृमातृसुखमन्वि-

यावन्तान् सप्तप्रागताम् । भोजयेद्दृष्टिभोग्या सत्
 कर्ता भिक्षुकोऽर्हात् । साहस्रमयश्चायं ददद्गच्छत्य-
 धोगतिम् । गर्भिण्यास्तृप्तये पुमान्द्वारादिपु ।
 सुभुजितेषु भुञ्जानो गृहस्थोऽप्राति किन्तिपम् । ना-
 द्यादगृह्ये च पारक्य कटाचटनिमन्त्रित । निमन्त्रि-
 तोऽपि निन्द्येन प्रत्याख्यानं द्विजोऽर्हति । गृहाभि-
 गन्तवार्धुपुत्रागदुष्टकूरतत्करा । क्रुद्धापविद्धवदोप-
 सधमन्मन्त्रीपिम् । ग्रीष्मपौर्णिमाद्विजोऽप्यसन्नायन
 च्युता । अन्नमासिकनिर्लेज्यपिगुणव्यसनान्विता ।
 षट्श्लोजितामायपरवादकृता नरा । अनीशा की-
 र्तिमनोऽपि राजदेशस्वहारका । गयम समसुसर्ग-
 हन्तकर्मादिद्विपिता । अश्वधामा पतिता भवत्तारा-
 दयथ ये । अमोघ्याद्या अरुदादो यस्य य आत् स
 तत्त्वम् । नापिताम्यमिन्द्रासीरिणो दासगोपकाः ।
 गृहाणामयमोपान्तं भुञ्जान नैव दुप्यति । धर्मेणा-
 न्योन्यमोघ्याद्या द्विजास्तु विदितान्यथाः । स्वस्तोपा-
 र्जितं मेध्यमाकरम्य समाश्रितम् । अश्वमीढमगोघात-
 मसृष्टं गृह्णायसि । अतुष्टमसृष्टमप्युपितमेव
 च । अश्वानवाद्यामदाद्यमाद्य मित्यं सुसंस्तुतम् । ह-
 शरापूपसथापयास गच्छुमीति च । नाश्रीयादवा-
 द्वाणोभांसमनियुक्तं कथञ्चन । क्रते आह्वे नियुक्तो
 वा अन्नम् पतति द्विजः । सृगयोपार्जितं भांसमभ्यर्च्य
 पितृदेवता । क्षत्रियो, होमगौर्यंस्तम् क्रोत्वा वेश्रोऽपि
 धर्मता । द्विजोऽग्रे ह्यमास हत्याम्यविधिना पशून् ।
 निरयेष्वन्यथा वासमाश्रोत्याचन्दतारकम् । सर्वां का-
 भान् समासाद्य फणमश्वमप्यस्य च । सुनिसाध्यमवा-
 श्रोत गृहस्थो भांसवर्जनात् । द्विजैर्भोग्यानि ग-
 व्यानि माहिषप्राणि पयांसि च । पन्थायुक्ते तदन्ता-
 करकमूलकमेव च । गृह्णान्वाहृष्टास्त्रजतुर्गर्भ-
 क्षानि च । अक्कासकुसुमादीनि द्विजोऽग्रे नन्दे च-
 रेत् । वाग्दूषितमपि प्रातमन्यपीडितकार्यपि । भूते-
 भ्योऽन्नमदना च तदन्नं दृष्टिपोदहेत् । हैमराजत-
 काख्ये पात्रे पालयन् सदा गृही । तदभावे साधुगन्ध-
 कोमद्रुभक्तान् च । पक्षापपक्षपलेषु गृहस्थोभोक्तु-
 मर्हति । अश्वध्यास ममस्कारैर्भुवि दद्याद्विलयम् ।
 भूपतये भुव पतये भूतानां पतये तथा । अथ प्राग्य-
 तत पथात् पक्षप्राणास्तितक्रमात् । स्नाहकारेण
 जुहुवास्तेषमद्यादुपयाद्यसम् । अमन्वचितोभुञ्जीत

याग्यतोऽन्नमकृत्ययम् । आ तन्नेरन्नमश्रीयादुप्य-
 पात्रसृष्टजेत् । अश्विष्टमसृष्टज्यं यासमेक भुवि
 क्षिमेत् । आचान साधुसङ्गेन सहित्यापठनेन च ।
 एतद्वक्तव्यमिदं गेपाहमतिवाक्येत् । सायं सन्ध्या-
 सुपासीत पुत्राग्निं भवत्ययुतः । आपोगानक्रिया-
 पूर्वमश्रीयादन्वह द्विजः । सायमप्यतिथिं पृच्छो ह्यो-
 नकालागतोऽनिगम् । अश्वया शक्तितोनित्यं श्रुतं ह-
 न्यादपूजित । नातिमम उपसृष्टं प्रक्षान्त्य चरणी
 युधि । अमत्यशुसगिरा शयीत शयने शुभे । शक्ति-
 मानुदिते काले स्नात सन्ध्यां न ह्यापयेत् । ब्राह्मे सु-
 ऋते चोत्थाय चिन्तयेद्विदमात्मन । शक्तिमान् मतिमान्
 मित्यं हस्तमेतत् समाचरेत् ।

हस्तपरागरे तु तत्कृत्य विस्तरतोविधानतयोक्तं विस्तर-
 भयान् मोक्षतम् ।

दिपसीयसृष्टमेदे गृहम्यकर्तव्यधर्मभेदमाह दृष्ट ।

‘प्रातरुत्थाय कर्तव्यं यद्विजयं दिने दिने । तत्
 सर्वं सप्रवक्ष्यामि द्विजानामुपकारकम् । उदयास्तमयं
 यापय विप्र क्षणिकोभवेत् । मित्यमैमित्तिकैर्द्विज-
 कृत्यैरान्यैरगर्हितै । यं स्वकर्म परित्यज्य यदन्यत्
 कुरुते द्विज । अश्वानाद्यादि वा मोहात् स तेन पतितो
 भवेत् । दिवसस्याद्यभागे तु कृत्यं तत्क्षोपदिश्यते । द्वि-
 तीये च तृतीये च चतुर्थे पञ्चमे तथा । षष्ठे च सप्तमे
 चैव अष्टमे च षष्ठ्युक् षष्ठ्युक् । विभागेष्वेषु यत्कर्म
 तत्प्रवक्ष्याम्येष्यत । उप काले तु संप्राप्ते शीघ्रं कृत्वा
 यथायथम् । ततः स्नानं प्रकुर्वीत दन्तधावनपूर्वकम् ।
 अत्यन्तमलिनं कायो नवच्छिद्ध्यसन्वितः । स्वत्येष
 दिवा रात्रौ प्रातः स्नानं विशेषमम् । क्षिद्यन्ति हि
 प्रसृप्तस्य दन्त्रियाणि क्षयन्ति च । अङ्गानि समतां
 यानि उत्तमान्यधमैः सह । नानास्वेदसमाकीर्णः शय-
 नाद्विहितः प्रभान् । अस्नात्वा नाचरेत् कर्म जपहो-
 मादि किञ्चन । प्रातरुत्थाय यो विप्र प्रातः स्नायी
 भवेत् सदा । समस्तजन्मलं पापं क्षिभिर्यैर्व्यपोहति ।
 उपसृष्टं यत् स्नानं सन्ध्यायासुदिते रथे । प्राजा-
 पत्येन तत्तुल्यं महापातकनाशनम् । प्रातः स्नानं प्रथ-
 मं कृत्वा हृष्टाहृष्टकरं हि तत् । सर्वमर्हति पूतात्मा प्रातः-
 स्नायी जपादिकम् । स्नानादनन्तरं तावदुपसृष्टं ह-
 र्यते । अनेन तु विधानेन आचानं शुचितानियम् ।
 प्रक्षास्य पादौ हस्तौ च त्रिं विदेदभ्यु मीक्षतम् ।

मंथ्याङ्गुलमेव हि। मन्थ्याङ्गुलतोस्तस्मै। संहृत्य ति-
ष्ठति पूर्वमाद्यमेवसुपस्युते। ततः पादौ समभ्युक्ष्य
अङ्गानि सुसुपस्युते। अङ्गुलेन प्रदेशिन्या प्राणं
पद्यादननरम्। अङ्गुलानामिकाभ्याश्च चक्षुःश्रोत्रे
पुन पुनः। कमिकाङ्गुल्या नाभिं हृदयञ्च तलेन वै।
सर्वाभिस्तु गिर पश्चाद्वाङ्गु चोपेण सस्युते। सन्वप्रा-
याश्च प्रभाते च मध्याह्ने च ततः पुनः। सन्वप्रा-
नोपासते यस्तु ब्राह्मणोहि विशेषतः। स जीवन्नेव
शूद्र स्यान्मृतं या चैव जायते। सन्वप्राह्नीनोऽयुधि-
र्भित्तमनर्हं सर्वकर्मसु। यदन्यत् कुरुते कर्म न तस्य
फलमश्रुते। सन्वप्राकर्मोपासने तु स्वयं होमोविधी-
यते। स्वयं होमे फलं यत्तु तदन्येन न जायते।
अथिक् पुत्रोपुत्तुर्वाता भागिनेयोऽथ विटपति।
एभिरेव कृतं यत्तु तदुत स्वयमेव हि। देवकार्यं
तत कृत्वा गुरुमङ्गलवीक्षणम्। देवकार्याणि पूर्वाह्णे
भतुप्राणाश्च मध्यमे। पितृणामपराह्णे च कार्याण्ये-
तानि यत्नतः। पौर्वाह्णिकन्तु यत् कर्म यदि तत् सा-
यमाचरेत्। न तस्य फलमाप्नोति बन्वप्रास्त्रीमेषुन यथा।
द्विसहस्राद्याभागे। तं सर्वमेतद्विधीयते। द्वितीये च तथा
भागे वेदाभ्यासोविधीयते। वेदाभ्यासो हि विप्राणा
परमं तप उच्यते। ब्रह्मयज्ञं स विधेयं दण्डकसहि-
तस्तु सः। वेदस्वीकरणं पूर्वं विचारोऽभ्यसनं जपः।
ततोदानञ्च शिष्येभ्यो वेदाभ्यासो हि प्रसूया। समित्-
शुष्मकादीनां च कामं सुसदाहृतं। ततोये चैव
भागे तु पोषप्रवर्गार्थसाधनम्। पिता माता गुरुर्भाष्यं
प्रजा दीनाः समान्विताः। अभ्यागतोऽतिथिदाम्यं पो-
षप्रवर्गं उदाहृतः। शान्तिर्वन्तुजनं शीघ्रस्तथाऽनाय स-
मान्वितः। अन्येऽप्यधनयुक्ताश्च पोषप्रवर्गं उदाहृतः।
भरणं पोषप्रवर्गस्य प्रगल्भं स्वर्गसाधनम्। नरकं पी-
ठने चास्य तस्मादुपलभ्य त भरेत्। सार्धभौतिकमन्त्राद्यं
कर्त्तव्यन्तु विशेषतः। शान्तिद्वयं प्रदातव्यमन्यथा नरकं
तजेत्। स जीवति य एवैकोवस्तुमिथोपजीव्यते। जी-
वन्तोऽनन्तराद्यान्ये य आत्मन्भरयो नरा। यदर्थं
जीव्यते कथितं कुतुम्भार्थं तथा परः। आत्मार्थेऽप्यो
न शक्नोति सोदरेषापि दुर्मितः। दीनानाथविशि-
ष्टेभ्योऽतस्य भूतिमिच्छता। अदत्तदाना जायन्ते
परमाप्त्योपजीविनः। यद्वाति विशिष्टेभ्यो यच्छुं कृति
दिने दिने। तस्तु वित्तमहं मय्ये शेषं कस्यापि र-

क्षतिः। चतुर्थे च तथा भागे स्नानार्थं मृदभाचरेत्।
तिनपुष्पकुशादीनि स्नानञ्चाकृत्वमे जने। नित्यं नै-
मित्तिकं कास्य विविधं स्नानमुच्यते। तेषां मध्ये
तु यच्चित्तं तत्पुनर्भिद्यते विधा। मलापहरणं प-
श्चान्मन्त्रवस्तु जले स्मृतम्। सन्ध्यास्नानसुभाभ्याश्च
स्नानभेदा प्रकीर्तिता। मार्जनं जलमध्यं तु प्राण्या-
यामोयतस्ततः। उपस्थानं ततः पश्चात् सवित्रप्राजप
उच्यते। सविता देवता यस्या सुखमर्गमस्तिधा स्थितः।
विश्वामित्रं अग्निम्बन्धो गायत्री सा विशिष्यते। पञ्चमे
च तथाभागे सविभागो यथाहृतः। पित्रदेवभनु-
ष्याणां कीटानाञ्चोपदिश्यते। देवैश्चैव सतुष्यैव त्रियं-
गुमिथोपजीव्यते। गृहस्य प्रत्यहं यस्मात्तस्माज्येष्ठा-
श्वमी गृही। त्वयाणामाश्रमाणां गृहस्थो योनिरु-
च्यते। तेनैव सीदमानेन सीदनीहेतरे त्वयः। मूल-
प्राणो भवेत् स्तब्धः स्तब्धाच्छाखा सपत्न्या। मूले-
नैव विनष्टेन सर्वमेतद्विद्विष्यति। तस्मात् सर्वप्रयत्नेन
रक्षितव्यो गृहान्श्वमी। रात्रौ चान्यैस्त्रिभिः प्रुच्यो
माननीयश्च सर्वदा। गृहस्थोऽपि क्रियायुक्तो न गृहेण
गृहान्श्वमी। न चैव पुत्रदारेण स्वकर्मपरिवर्जितः।
अस्नात्वा चाप्यस्नत्वा चाजम्भ्याऽदत्त्वा च मानवः।
देवादीनामृषी भूत्वा नरकं प्रतिपद्यते। एक एव हि
भुङ्क्तेऽक्षमपरोऽक्षेन भुङ्कते। न भुङ्कते स एवैको
यो भुङ्क्तेऽक्षं ससाक्षिकम्। विभागशीलो यो नित्यं
क्षमायुक्तोदयापरः। देवतातिथिभक्तश्च गृहस्थः स तु
घामिकः। दया क्षमा क्षमा श्रद्धा प्रज्ञा योगः क्षत-
क्षता। एते यस्य गुणाः सन्ति स गृही सुख्य उच्यते।
सविभागं ततः कृत्वा गृहस्थः शेषभुग्भवेत्। भुङ्क्ता
तु सुखमास्वाद्य तदर्थं परिणामवेत्। इतिहासपुरा-
णादौः पठञ्च सप्तमं भवेत्। अष्टमे लोकायां तु
बहिः सन्ध्या ततः पुनः। होमो भोजनकक्ष्यैव यज्ञा-
न्यदुगृहस्थकम्। कृत्वा चैव ततः परात् स्वाध्याय
किञ्चिदाचरेत्। प्रदोषपरिमौ यामी वेदाभ्यासेन तो
नरेत्। यामहयशयामो हि ब्रह्मभूयाय कल्पते।
नैमित्तिकानि कास्यानि निपतन्ति यथा यथा। तथा
तथैव कार्याणि न कालस्तु विधीयते। अथिष्टेव प्रयु-
ञ्जानो ह्यथिष्टेव तु जीयते। तस्मात् सर्वप्रयत्नेन
कर्त्तव्यं सुखमिच्छता। सर्वा मध्यमी यामी सुतरेव
हृषिय यत्। भुञ्जानश्च शयानश्च ब्राह्मणो भावसीदति।

यत्राद्वैतैश्चैव यत्नतः । जगन्नि तेन सर्वानि सा-
क्षात्सु पात्रितानि च । यावद्गोपालने पुण्य
सक्त पूर्वमनीषिभिः । उल्लोऽपि पात्रने तेषां फल
दशगुण भवेत् । जगदेतद्भूत सर्वमनङ्गिराचरम् ।
इयं ईश्वरता रक्ष्य पालनीयस्तु सर्वदा । धर्मोऽयं भू-
तले साक्षादनुज्ञाया जितकारिणा । त्रैलोक्यं धार-
णायाचमज्ञानाच्च प्रसूयते । अनादेयानि वासानि विध्व-
सति सहायत । ध्वसति भूतले दूरसञ्चारणद्वे न
पूजयेत् । उत्पादयन्ति शस्त्रानि मर्दयन्ति वज्रानि च ।
आनयन्ति दशोयस्त्र्यसुखोपा कोऽधिको भुवि । स्कन्धेन
दूराच्च वज्रनि भारं द्वाष्टादि किञ्चिन्न च उत्पादयन्ति ।
स्त्रीयेन जीवेन परस्व जीवं रक्षन्ति पुण्यनि विवर्ण-
यन्ति । पुण्यरास्तु गावो वसुधातसेमी विध्वज्यो-
पुष्पगर्भभारम् । भारः प्रथिव्या दशताडिताया एकस्य
चोष्णो ह्यपि साधुवाचः । एकेन दत्तेन हृषेण
येन दत्ता भवेत्तुर्ह्य शीरमेवा । माहेन्द्रीयं धरणी
समाना तस्माद्दशत् पूजितमस्ति नान्यत् । उत्पाद्य श-
स्त्रानि तृणश्वरानि तदेव भूय सकलं पशूनि । न
भारश्चक्षुः प्रवदन्ति किञ्चिदङ्गोदमाज्ञायति जीव-
जोक् । तृतीयेऽङ्गि चतुर्थे वा यदेवोच्चाऽङ्गोभवेत् ।
तदा नसा तु भेद्यया नैव प्रामदुर्वलस्य च । नासा-
वेधमकीलन्तु खादिरं वाच वैश्वपम् । हादमाङ्गु-
कङ्कार्यन्तज्ज्योतीश्च समानि वा । शाखा द्विजानां हृष-
गोहयानां तां शम्भुदिग्द्वारवतीं विदध्यात् । सौम्या
कजुर्द्वारवतीं सुभोमानेनां शमिञ्चन् धृतमात्मनश्च ।
गावो हयो वा हयहस्तिनो वा शम्भोऽपि सर्वे पशवो
द्विजेन्द्राः । यास्यां सखा दिङ्मुखसुसारादिङ्मुखशका-
सो खलु नव्यनीयाः । शाखाप्रवेगे हृषगोपशूनां राजापि
यत्नाजयकुञ्जराणाम् । होमश्च सप्ताह्निपि शास्त्रयुक्त
जुयौद्विधिषो द्विजपूजनश्च । साङ्गुलं समवेष्ट्यानि
यत्काष्ठं यत्प्रमाथतः । हृदीयायास्तयामान प्रतो-
दस्य युगस्य च । अवारिभक्त्याचाष्टावकुञ्जानि कुञ्ज-
स्ततः । अथार्द्धमकुञ्जैर्भक्ष्य हृदीयावेधतश्च य ।
भोक्तृयैव तु तस्याद्य षड्विंशतिसुधोपरि । वेधस्तथा
च कर्त्तव्यः प्रमाथेन षडङ्गुलः । अष्टाङ्गुलसुरस्य
वेधादूर्ध्वं प्रकल्पयेत् । पीवा दयाङ्गुला चोर्ध्वं हस्त-
याङ्गी ततः स्मृत । अङ्गुलैश्चाहमिस्तु स्याद्देधः स्यात्
प्रतिहारकः । तस्याधस्ताद्यज्ञवारि च वेधस्तदङ्गुलः ।

सर्वलक्ष्णे शुभं कार्यं स्तद्वेधस्त्र्यङ्गुलो भवेत् । पञ्चा-
ङ्गुलसुरस्यः शीरस्येति विभाजनम् । प्रधुत्व शिर-
सोधार्यं हस्ततलप्रमाणकम् । अङ्गुलानि तथा चाष्टौ
उरसः प्रधुता स्मृता । नव्याङ्गुलि प्रतीहारी षट्-
त्रिंशदङ्गुला भवेत् । सुतीक्ष्णलोहपाशस्य सुक्ताटा
भादिदारकत् । न शीरं शीरस्यस्य न विलपिचुमर्दयो ।
इत्यादीनां हि कुञ्ज्याणो न नन्दति चिन्म गृही । प्राञ्जला
सप्तहस्ता तु हृदीया विदुषां मता । तस्या वेधः सर्वपा-
याः कार्यो नववितस्तिभिः । सुञ्चाक्षयोर्न तत्तुल्यात्
कीर्तिज्ञौ तौ प्रकीर्तितौ । प्रमादतस्तु ताः कुर्वन् सशस्यो
नश्यते गृही । नीचोऽङ्गुलमानेन तज्ज्ञाक्षां प्रवदन्ति
हि । अतर्हस्त युग कार्यं स्तन्वस्थानेऽर्धचन्द्रवत् ।
मेघशङ्कुराः कदम्बस्य शाखाधन्यतमस्य च । सस्या वेध-
ङ्गुलिः काया दशाङ्गुलप्रमाणा । तन्माने च प्रवाही
च तदनरदगाङ्गुलम् । प्रतोदोविषमपान्निवैषम्यं चतु-
सर । तदप्ये तु प्रकर्त्तव्यं यथाकारं तु बोद्धवत् ।
हीनातिरिक्तं कर्त्तव्यं नैव किञ्चित्प्रमाणात् । कुञ्ज्या-
दमङ्गुला दैव्याददैव्यात् नरकं व्रजेत् । यथाभीष्ट यथा
शोभं बाह्वक्ष प्रमाथतः । भूमेश्च कर्षणावाह तज्ज्ञाः
सर्वं वदन्ति हि । योजनं तु हस्तस्याय प्रवक्ष्यामि यथा
तथा । त्रेधमस्तस्ययुक्ते पुण्येऽङ्गि तद्विधीयते । यत्र
दिने तु बुध्येत तत्र कार्यं विज्ञानता । यत्र कार्यं
हितं चापि पुण्यं वा मनसि शरेत् । तत्र विद्वान्
द्विजत्रेष्टः पुण्येऽङ्गि तदि कारयेत् । माहन्नाहं द्विज-
कृत्वा यथोक्तविधिना गृही । इत्यकाशानुसारेण कुर्वतो
धर्मतः कृषिम् । मोक्षिञ्चन् मङ्गलं प्रमथूपदीपै समर्चयेत् ।
इन्द्राय च तथाश्विभ्यां मङ्गलप्रथ यथा द्विजः । कुञ्ज्याङ्गुलि
कृति- विद्वान् उदकानाञ्जवाय च । तथा कुमार्यै
सीतायै अतुमन्त्रै तथा वक्षिम् । नमः साहेति मन्त्रे च
कामयक्षात्मन शुभम् । दक्षिणस्यातः पुण्यैः शमीपत्रै
क्षिपेत्तथा । संघस्य शीरपात्रापो ज्ञेया वा रजतेन
वा । प्रक्षिप्य मधुसर्पिभ्यां कुञ्ज्याञ्चैव प्रदक्षिणम् ।
अथोष्णो मण्डलं कुञ्ज्यात् कृत्वा शीरप्रवाहणम् ।
पुण्यं साङ्गुलकल्याणं कल्याणाय नमोऽस्ति । सीतायाः
स्यापनं कुञ्ज्यात् पाराशरस्त्रि शरेत् । सीतां युञ्जत
इत्याद्यै मन्त्रैः शीरं प्रवाहयेत् । दक्षिदूर्वातः पुण्यैः
शमीपत्रै च पुण्यदैः । सीतां पूज्य ततो भक्षोरत्नवस्त्रै-
र्विशालकैः । सप्त धान्यानि चादाय प्रोक्ष्य पुष्पांश्चो

भातिभूषणे । नापि परिवदे चक्षुः सर्वदा परियन्तिता ।
 अवधानेन सुभगे । निव्योत्थिततयैव च । भर्तारो वशमा
 मन्त्रं सुदृष्टुं सर्वैव च । निव्योत्थिततयैव कुन्ती वीरच
 सत्त्ववादिनीम् । स्वयं परिचराय्येतां पानाच्छादनभो-
 जनै । नैतामतिप्रये जातु वस्त्रभूषणभोजनै । नाह
 परिवदे वाच ता प्रथां प्रथिवीसमात् । अष्टावप्ये
 ब्राह्मणानां सङ्गच्छाणि क्व नित्यदा । भुञ्जते वस्त्रपा-
 लोपु सुधिशिरनिवेशने । अष्टाशीतिषङ्गच्छाणि स्वातका
 गङ्गनेधिन । त्रि यद्वासीक यज्ञैको यान् विभर्ति
 सुधिशिर । दद्यान्त्यानि सङ्गच्छाणि येषामस्य सुसङ्गतम् ।
 क्षुधते वस्त्रपात्रीभिर्यतोनामभूः परेतसाम् । तान् सयान-
 यकारेण ब्राह्मणान् ब्रह्मवादिना । यथाहं पूजयानि
 क्व पानाच्छादनभोजनै । यथा दासीषङ्गच्छाणि कौन्ते
 यश्च सङ्गात्मन । कस्त्येयूरधारिण्यो निव्योत्थितः
 सङ्गच्छताः । सङ्गाहमाख्याभरणाः सुवस्त्राश्चन्दनो
 क्षिता । मयीन् स्वेन च निव्योत्थितः सङ्गागीतविशा-
 रदा । तासां नाम च रूपञ्च भोजनाच्छादनानि च ।
 सर्वासांमेव वेदाहं कर्म चैव कृताकृतम् । यतं दासीष
 ङ्गच्छाणि कुन्तीपुत्रस्य धीमत । पालीङ्गसा दिवारात्-
 मतिथीन् भोजयन्त्युत । यतश्चसङ्गच्छाणि दश नामा-
 युतानि च । सुधिशिरस्यात्तुयात्तमिन्द्रप्रस्थनिवासिनः ।
 यतदासीसदा रात्रौ यन्मर्त्यैः पर्यपाद्यतु । येषां सङ्गा
 विधिश्चैव प्रदद्यामि यद्व्योमि च । अन्तःपुराणां च
 जेष्ठां वद्वानाश्चैव सर्वथा । आगोपाकाविपलेभ्यः सर्व
 नेद कृताकृतम् । सर्व रात्रि सङ्गद्यमायश्च व्यसेव च ।
 एकाहं वेद्वि कल्याणि । पाण्डुगतां वयस्त्रिणि । । मयि
 सर्वं सभासञ्च कुटुम्ब भरतर्षभा । उपासनारता
 सर्वे घटन्ति च परानने । । तमहं भारमासङ्गमप्रष्टव्य
 इरात्मभिः । सुखं सर्वं परित्यज्य रात्रिपूजां यदाभि
 रे । अष्टव्य प्रष्टव्यस्यैव निधिपूर्णमिदं दधिम् । एकाहं
 वेद्वि कोय वै पतीनां धर्मचारिणाम् । अनिशायां
 निशायाञ्च सङ्गायाः क्षुत्पिपासयोः । आराधयन्त्याः
 क्षौरव्यासुत्या रात्रिरहं मे । प्रथमं प्रतिबुध्यामि
 चरमं सविशामि च । नित्यकालमहं सत्ये । एतत् सव
 यम मम । एतच्छायास्यहं कर्तुं भर्तुं सवगम
 सङ्गत् । अष्टव्यस्यैव सभाचार नाहं कुर्यान्न का
 मये । तच्छुत्वा धर्मसङ्गितं व्याकृतं कथयता तदा ।
 वराच सत्या सङ्गम्य पाश्चातीं धर्मचारिणीम् । अमि-

पद्माहि पाश्चात्ति । याचसेनि । नमः मे । कामकार-
 धस्त्रीनां हि सोपहास प्रभाप्रितम् २३२२० ।

‘ह्रौपद्युवाच । इमन्तु ते मार्गमयेतयोः वक्ष्यामि चित्त-
 यङ्गनाय भर्तुः । अस्मिन् यथातत् सङ्गि । वर्तमाना
 भर्तारमाच्छेत्स्यसि कामिनोभ्य । नैतावद्य देवतमसि
 सत्ये । सर्वेषु चोक्तेषु सदेवकेषु । यथा पतिस्तस्य हि सर्व-
 कामा सम्भ्या प्रसादात् क्षुपितश्च हृन्मात् । तस्यादप्यं
 विविधाच भोगा यथासमान्युत्तमदर्शनानि । वक्ष्यामि
 मात्स्यानि तथैव गन्धा स्पर्शश्चोको विपुला च
 कीर्त्ति । सुखं सुखेनेह न जातु लभ्य दुःखेन साध्वी
 लभते सुखाणि । सा कथमारोपय सौकुट्टेन प्रेम्णा
 च नित्यं प्रतिकर्मणा च । तस्याऽऽसनेवाहभिरप्यमात्रो-
 दाक्षिण्ययोगैर्विशिष्टैश्च गन्धैः । आस्था प्रियोऽस्मीति
 यथा विदित्वा तामेव सङ्गिष्यति तद्विधत्सु । सुखा
 स्वर द्वारगतस्य भर्तुं प्रत्युत्थिता तिष्ठ गङ्गास्य मध्ये ।
 ब्रह्मा प्रविष्टं स्वरितासनेन पाद्येन चैनं प्रतिपूजयत् ।
 सप्रेषितायामय चैव दास्यात्तुयाव सर्वं सत्यमेव कायैम् ।
 जानातु कथं सत्य भावमेतं सर्वात्मना मां भजतीति
 सत्ये । । तत्सङ्गिधौ यत् कथयेत् पतिं को यद्यप्युक्त
 परिरक्षितव्यम् । काचित् सपत्नी तव वासदेव प्रका-
 दिनेनैव न भवेद्विराग । प्रियार्थं रक्षां हि तांश्च भर्तु-
 स्तान् भोजयेथा विविधैरुपायैः । ह्येपरैरप्यैरहितैश्च
 तस्य भिदास्य नित्यं कृच्छ्रकोद्यातैव । मदं प्रसादं पु-
 ष्पेषु हित्वा सव्यञ्च भाव प्रतिगच्छ मौनम् । प्रत्युत्थ-
 गाम्वावपि ते कुमारौ नोपासितव्यौ रक्षिते कदाचित् ।
 सङ्गाकुलीनाभिरपापिकाभिः स्त्रीभिः सतीभिस्तथ
 सख्यमस्तु । अष्टाव्य शौचकाय सङ्गायमाय चौराय
 दुष्टासपत्न्याय वक्ष्यामि । एतद्व्यगस्य भगदैवतस्य स्तव्यं
 तथा शत्रुनिवर्धयत् । सङ्गाहमाख्याभरणाङ्गरागा
 भर्तारमारोपय पुण्यगन्धा २३२२० ।

‘गृहिणी खविषी रक्षः सपत्नी प्रियमिमां सङ्गिते कलाविषी’
 रघुः “न गृहं गृहमिमां सङ्गिते गृहसङ्गिते” उक्तं
 अतिः “प्रायेण गृहिणीनेत्याः कन्यार्षेण कुटुम्बिनः”
 कुमा० “गुह्यं पूज्यं पुण्यं कुरु प्रियसङ्गिते सपत्नीजने
 भर्तुर्विप्रकृतापि रोपयतया वाच्यं प्रतीप गमः । भूविष्ट
 भव दक्षिणा प रक्षने भोगेज्जुर्लक्षिकेनी वान्त्येव गृहि-
 णीपदं युवतयो वामा कुलस्थाचयः” गङ्गा “ज्वालागताभ्यो
 ऽधिगृहं गृहिण्य” भाषा ।

वेदेन परं न बद्ध पतिमप्ययम् । न केनचिच्च विव-
देत्प्रसादाविवादिनी । न चार्थव्ययगीला स्यान्न धर्मार्थं
विरोधिनी । प्रसादोन्मादरोषेष्वावचनान्यतिनिन्द-
तम् । पैगुन्यहिसाविह्वेषमोहाहङ्कारधूर्त्तताम् ।
नास्तिक्यसाहसस्तेयदम्भान् साध्वी विवर्जयेत् । एवं
परिचरन्ती या पतिं परमदैवतम् । यशस्विनश्च यात्येव
परत्वं च सज्जोक्तताम् । योपितो नित्यकर्मोक्त नैमि-
त्तिकमथोच्यते । रजसो दर्शनादेया सर्वमेव परित्य-
जेत् । सर्वैरपीक्षिता शीघ्रं लज्जितात्तर्गहे वसेत् ।
एकाम्बरा कथा टीना स्नानालङ्कारवर्जिता । स्वपेङ्गु-
भावप्रमत्ता क्षपेदेयमह्वयम् । स्नायीत सा तिरा-
त्वान्ते सचेलाऽभ्युदिते रवौ । विलोक्य भर्तृवदन
युक्ता भवति धर्मतः । कृतयौचा पुन कर्म पूर्ववच्च समा-
चरेत् । द्विजस्त्रीणामय धर्मः प्रायोऽन्यासामपीष्यते ।
कृषिपण्यादिषु कृत्वे भवेयुक्ता प्रसाधिता । सङ्कीर्तनै-
धुरापै स्वायत्तस्तु पतिर्यथा । भवेत्तथा चरेयुर्वै मायाभि-
कामकैलिभिः । मृते भर्तृरि सङ्गच्छेत् भर्ता वा
पालयेदुन्नतम् । भा० व० "द्रौपदीसत्यभामासवादे" २१२ अ०
इति उक्तच्छेन तस्या पतिवशीकरणकर्मोक्तं यथा
"केन द्रौपदि । हस्तेन पाण्डुशानघतिष्ठसि ? । लोका-
पालोपमान् वीरान् यूयं परमसमतान् । कथञ्च
वगपास्तुभ्यं न कृपन्ति च ते शुभे । । तव यस्या हि
सनत पाण्डुया प्रियदर्शने । सुखमेच्छास्य ते सर्वे तत्त्व-
मेतच्छुभीहि मे । व्रतचर्यां तपोवास्ति स्नानमन्त्रौष-
धानि वा । विद्यावीर्यं मूलवीर्यं जपहोमागदास्तथा ।
समाद्याचक्ष पाश्चात् । यशस्य भगदैवतम् । येन कृप्ये ।
भवेन्नित्यं मम कृप्यो वशातुग ? । एवमुक्त्वा सत्यभामा
विरराम यशस्विनी । पतिप्रता मङ्गाभागा द्रौपदी
प्रत्युवाच ताम् । असत्स्त्रीणां समाचार सत्ये । माम-
नुष्ठच्छसि । असदार्चरिते मार्गे कथं स्यादनुकीर्तनम् ।
अनुग्रहः, सशयो वा नैतत्पथ्युपपद्यते । तथा श्रुपेता
बुद्ध्या त्वं कृष्णस्य सङ्गिणी प्रिया । यदैव भर्ता जानी-
यान्मन्त्रमूलपरां स्त्रियम् । उद्विजेत तदेवास्या सर्वा-
होश्मगतादिव । उद्विग्नस्य कुत यानिरयानस्य कुत
सुखम् । न जातं वशो भर्ता स्त्रिया स्नानन्त्रकर्मणा ।
अमिलप्रक्षिताद्यापि गदान् परमदारुणान् । मूलप्रवादे-
हिं विषं प्रयच्छन्ति जिघांसवः । जिह्वया यानि
पुरुषस्त्वचा वाप्युपसेवते । तत्तु चूर्णानि दत्तानि हन्यु-

क्षिप्रमसशयम् । जलोदरसमायुक्ताः स्त्रियः पक्षिता-
क्षया । अप्रसांस कृता स्त्रीभिर्जलान्धवधिराक्षया ।
पापात्तुगाभ्यु पापाक्षा पतीदृष्टजन्त्युत । न जात
विप्रिय भर्तुं स्त्रिया कार्यं कथञ्चन । वक्तव्यं हन्तु
या हन्ति पाण्डुषु मङ्गात्मसु । तां सदीं शृणु मे सत्या
सत्यभामे । यशस्विनि । अहङ्कार विहायाह कामक्रोधौ
च सर्वदा । सदारां पाण्डुयाक्षित्य प्रयतोपचाराभ्य-
हम् । प्रणयं प्रतिषङ्ग्य निधायात्मानमात्मनि ।
सुश्रूणुर्निरभीमाना पतीना वितरङ्गिणी । दुर्व्याकुला-
च्छङ्माना दुःस्थितादुदुरपेक्षिता । इरासिताहुर्ब्रंजि-
तादिक्लिताध्यासितादपि । स्वयं वैश्वानरसमान् सोम-
कल्याणहारयान् । सेवे चतुर्हणाः पाथीतुमधीर्यप्रता-
पिनः । देवो मनुष्यो गन्धर्वो युषा चापि खलङ्कृत ।
द्रव्ययानभिरूपो वा न मेऽन्यः पुरुषो मतः । नाभुक्त-
यति नास्माते नासविष्टे च भर्तृरि । न सविशामि
नाश्रामि सदा कर्मकरेणपि । सेनाहनाह्वा यामाह्वा
भर्तारं गृहमागतम् । प्रत्युत्थायाभिनन्दामि आसने-
नोद्वेगेन च । प्रमृष्टभाण्डा मृष्टास्त्रा काष्ठे भोजनदा-
यिनी । संयता शुभ्रधान्या च सुसमृद्धनिवेयना । अति-
रञ्जितसम्भाषा उ स्त्रियो नातुसेवती । अतुङ्गसवती
नित्यं भवाम्यनलया सदा । धनमं चापि हसितं द्वारि
स्थानमभीक्ष्ण्य । अवस्करे चिरं स्थान निष्कुटेषु च
वर्जये । अतिहासातिरोषौ च क्रोधस्थानञ्च वर्जये ।
निरताह सदा सत्ये । भर्तृणास्तपसेवने । सर्वथा भर्तु-
रहितं न मनेष्टं कथञ्चन । यदा प्रवसते भर्ता कुटु-
म्बाद्यैर्न केनचित् । सुमनोवर्षकपेता भवामि व्रतचा-
रिण्यो । यच्च भर्ता न पिबति यच्च भर्ता न सेवते ।
यच्च नाश्रति मे भर्ता सर्वान्नर्जयाम्यहम् । यथोपदेश
निरता वक्तव्यमाना वराङ्गने । खलङ्कृता सुप्रयता भर्तुः
प्रियहिते रता । ये च घर्मा कुटुम्बेषु श्वश्रू मे क-
थिता पुरा । भिक्षा वलि आश्रमिति स्वाचीपाकाश्च
पर्वसु । मान्यानां मानसत्कारा ये चान्ये विदिता
मम । तान् सर्वाननुवर्त्तमि दिशारात्मतन्त्रिता ।
विनयास्त्रियमाश्रापि सदा सर्वात्मना श्रिता । मृदून् सत
सत्यशीलान् सत्यधर्मानुपगच्छिनः । आशीषिधानिव क्रु-
द्धान् पतीन् परिचराम्यहम् । पत्याभ्यो हि मे घर्भो
मत स्त्रीणां सनातन । स देव सा गतिर्नान्या तस्य
का विप्रिय चरेत् । अहं पतीन्नातिगये नात्यश्रे

गृहीत लि० पृ०-कर्मणि क्त । १ स्त्रीकृते, २ ज्ञाते, ३ ज्ञाते
४ धृते च । “गृहीतपत्युद्गमनीयवेष्टा” कुमा० । “गृहीत
५ केषु चतुना धर्ममाचरेत्” नीतिशा० । “पत्नी गृही-
तप्रता” मेयी० भावे क्त । ५ पृ० पृ० ५० तत
तत्कृतमनेन दृष्ट्यादि० इति । गृहीतित् कृतपृ० लि०
स्त्रिया ङीप् ।

गृहीतगर्भा स्त्री गृहीतो गर्भो यया । गर्भवत्या तल्लक्ष-
णादि गर्भवतीशब्दे २५५५८० उक्तम् । [च हेमच०]

गृहीतदिक् लि० गृहीता दिक् येन । १ पलायिते २ तिरोहिते
गृह्णु लि० पृ०-क्त । पृ० गृहीतत् “इह भोजो यो गृह्णे दद्यात्-
सकामाय चरते कथय” इ० १०११७१

गृहेरुह ५० गृहे रोहति रुह-क अलृक् ७त० । गृहजात-
इत्ये स चाग्रशस यथाह मा० आह १२७४० “भिक्ष-
भाण्डस्य खड्गस्य कुक्कुट शुनक तथा । अग्रशस्तानि
सर्वाणि यच्च ह्यो गृहेरुहः”

गृहेनर्हिन् ५० गृहे एव नर्हिति न युद्धे नर्द-इति पाले-
खमितादिष० काप्रुवे रणभीरो गृहे व्यास्तान्यतिर ।

गृहेऽश ५० इत० । १ गृहस्वामिनि गृहेऽशरादयोऽप्यत्र
“अर्थस्तस्मिन् स्थाने गृहेऽशराभिहितेऽङ्गे वा” इत्यत्र०
५२४० २ राशिशरे च ।

गृहोत्तिका स्त्री गृहे वसते वस-चलने कुन् वा० सख्य०
जे० ग्रा गृहगोपिकायाम् हेमच० ।

गृह्य ५० पृ०-पदाक्षरीत्यादिना क्यप् । गृहासक्ते १ खगे
२ खगे च । पक्षरादिवस्त्रनेन परतन्नीकृतत्वात् तेषां
तथात्वम् । ३ शुद्धे मलद्वारे, न०० पृ० रिति ५ आयत्ते,
इक्षपचीये पक्ष्ये च लि० मेदि० । “गृह्यगृहावचने विप-
श्चित” किरा० “अगृह्यां वीतकामत्वाद्देवगृह्यामनि-
न्दिताम्” भट्टि । गृहे भय यत् ७ गृहभवे, वस्तुनि
लि० । पृ० गृहमिषितेऽग्नौ हतत्वकर्मणि च “उक्तानि
वैतानिकानि गृह्याणि वक्ष्याम” आश्व० गृ० १११ गृ-
हमिषितोऽग्नि गृह्य० । तत्र भवानि कर्माणि कृ-
ष्या गृह्याणीत्युच्यन्ते । गृह्यशब्दो भाषायां शाखायाश्च
वर्त्तते । यथा “सगृहो गृहमागत” इत्यत्र हि पूर्वे
गृह्यशब्दो भाषावचन उत्तरस्य शाखावचन येषां भा-
षावचनो गृह्यशब्दो भाषावचनो इमानि कर्माणि प्रवर्त्तन्ते तेषामयं
गृह्यशब्दो भाषावचनः । येषान्तु दायविभागकालेऽभिरु-
पद्यते तेषां शाखावचनः । “भाषाद्वैतानिकानि दायवि-
भागानि गृह्याणि” इति गौतमपुत्रः नारा० “तेऽस्य

गृह्याणि कर्माणि कुर्याद्वैतानिकानि च ।” वैश्वदेवस्य
सिद्धस्य गृह्येऽग्नौ विधिपूर्वकम् । अग्निहोत्र समादाय
गृह्याग्निपरिच्छदम् इति च मत्त । तदस्यस्य साध्यतया
अच् । १० वेदोदितकर्मप्रयोगापक्षे गोभिलस्मृत्यादौ
पच्यभेदे च । गृह्यामग्निमधिकृत्य च शास्त्रभेदेन गृह्या-
काराच गोभिलाश्रयायनकात्यायनादयोऽदिविख्याताः ।
११ नगरवाहस्यो पामे स्त्री टाप् मेदि० स्त्रार्थे क ।
गृह्यक्त तल्लेपाद्यै । सञ्ज्ञाया कन् । गृहासक्ते पञ्चि-
स्रगादौ अमरः ।

गृ विद्यापने चुरा० आत्म० सक० सेट् । गारयते अजीगरत् ।
गृ शब्दे क्रादि० पर० णादि० सक० सेट् । गृणाति अगारीत
जगार जगरत् । गीर्यते गोर्ष । गी ।

अतु+यसमिषयश्चर्माङ्गुलव्यापाररूपमोक्षाहने तद्योगे
पूर्वव्यापारणस्य कर्त्ता समदानसञ्ज्ञो भवति यथा अथर्व-
होत्रे अतुगृणाति होता प्रथमं यस्मिन् तमध्वर्यु
मोक्षसाहयतीत्यर्थः सि० कौ०

प्रति+अतुगृणातिवत् अर्थादि अस्यावपूर्वप्रयोगो नास्ति इति
“अवाटुपाः” पा० सूत्रे भाष्यकार आह अ

गृ निगरये त० पर० सक० सेट् । अस्य वा रस्य लत्वम्
गिरति गिरति अगारीत् अगाचीत् जगार (ज) ।

जगरत् । गीर्यते गोर्षः गीर्षः गिर गिरि
अव+गीर्षे कथने आत्म० अवगिरते नीचै कथयतीत्यर्थः ।
उद्+वमने । “रोमन्यः उद्गोर्षं चर्वणम्” सि० कौ० “अनु-
दुगीर्षं सारायुषम्” कुमा० ।

सम्+प्रतिज्ञायाम् आत्म० । अगिरते प्रतिजानीते इत्यर्थः ।
“वस्त्रनि देषांश्च निवर्त्तयिष्यन् राम ऋषः अगिरमाश्च
एव” भट्टिः ।

गेद् गतो आ० आत्म० सक० सेट् । गेदते अगेदिट् अदिस् ।
अजिगेदत । जिगेदे । उदिस् । गेदित्वा गेत्वा ।

गेन्दु(ण्डु)का ५० गच्छतीति गम-ङ् ग इन्दुरिव इवायै
कन् । कन्दुके वस्त्रनिमित्ते गोलाकारे क्रीडनके ।
पृषो० वा डत्वे गेयङ्कच तल्लार्थे । पृषो० गेन्दू (ण्डु)
कोऽपि दीर्घमध्य । तल्लार्थे जटाघरः ।

गेय लि० गै-कर्त्तरि नि० यत् । १ गायके “गेयो भाष्यक
शास्त्राम्” सि० कौ० कर्मणि यत् । २ गायके लि० “अरण्ये
गेयं साम” भावे यत् । ३ गीतो न० “गेये केन विनीत
वाम्” रघु । “वयं कतिपयैरेव पथितस्य सूरैरिव ।
अनन्ता वाङ्मयस्येह गेयस्येव विचिन्ता” भाषः

वदेन्न परमं न बलं प्रतिप्रियम् । न केनचित् विव-
देत्प्रजापतिवादिनी । न चार्थव्ययशीला स्यात् धर्मार्थं
विरोधिनी । प्रसादोन्मादरोषेष्वावचनान्यतिनिन्दि-
तम् । पैगुन्यहिसाविहोपमोहाहङ्कारधूर्तताम् ।
नास्तिक्यसाहसक्येयदम्भान् साध्वी विवर्जयेत् । एवं
परिचरन्ती या पतिं परमदैवतम् । यशस्मिन् यात्येव
परमं च सचोक्तताम् । योषितो नित्यकर्मोक्त नैमि-
त्तकमयोच्यते । रजसो दर्शनादेया सर्वमेव परित्य-
जेत् । सर्वैरपोक्षिता शीघ्रं लज्जितात्तर्क्ये वसेत् ।
एकात्मरा कथा दीना स्नानाह्वारवर्जिता । स्नेह-
भावप्रमत्ता क्षपेदेवमङ्गल्यम् । स्नाथीत सा तिरा-
त्वान्ते सचेलाऽभ्युदिते रगौ । विवोक्त्य भर्तृवदन
शुद्धा भवति धर्मत । कृतशौचा पुन कर्म पूर्ववच्च समा-
चरेत् । द्विजस्त्रीणामय धर्मं प्रायोऽन्यासामपोच्यते ।
क्षत्रिण्यदि पुं कृत्ये भवेयुक्ता प्रसाधिता । सङ्कीर्ण-
धुरापै स्नायत्तस्तु पतिर्यथा । भवेत्तथा चरेयुर्वै मायाभि-
कामकैजिभि । सृते भर्तारि सङ्गच्छेत् भर्ता वा
पात्रयेदुव्रतम् । भा० व० "द्रौपदी सत्यभामासवादे" २१२ अ०
इति उक्तञ्छेन तस्या पतिवशीकरणकर्मोक्तं यथा
"केन द्रौपदि । कृतेन पाण्डवानधितिष्ठसि ? । लोक-
पालोपमान् वीरान् यून् परमसमतान् । कथञ्च
वशगास्तुभ्य न कथयन्ति च ते शुभे । । तव यशसा हि
सन्त पाण्डवा प्रियदर्शने । । सख्येच्छाश्च ते सर्वे तत्त्व-
मेतद्धृवीहि मे । व्रतचर्यां तपोवास्ति स्नानमन्तौष-
धानि वा । विद्यावीर्यं मूलवीर्यं जपहोमागदास्तथा ।
ममाद्याचक्ष पाञ्चानि । यशस्य भगदैवतम् । येन कृण्वे ।
भवेन्नित्यं मम कथ्यो वशानुग ? । एवञ्च स्ना सत्यभामा
विराज यशस्विनी । पतिप्रता मङ्गाभागा द्रौपदी
प्रत्युवाच ताम् । असत्स्त्रीणां समाचार सत्ये । मान-
तुष्ट्यसि । असदाचरिते मार्गे कथं स्यादनुकीर्तनम् ।
अनुमन्त्र संशयो वा नैतत्पथ्युपपद्यते । तथा श्रुपेता
नुज्ञा त्वं कृण्वस्य महिषी प्रिया । यदैव भर्ता जानी-
यान्मन्त्रमूषपरां क्षियम् । उद्विजेत तदेवास्या सर्वा-
द्वेष्टागतादिव । उद्विजस्य कुत शान्तिरशान्तस्य कुत
सखम् । न ज्ञातुं वशगो भर्ता स्त्रिया स्नान्मन्त्रकर्मणा ।
अनिलप्रक्षिताद्यापि गदान् परमदारुणान् । मूलप्रवादे-
हि विषं प्रयच्छन्ति जिघांसव । जिह्वया यानि
पुरुषस्तथा वायुपशेवते । तल्लक्ष्मीनि दत्तानि हन्यु-

क्षिप्रमसशयम् । जलोदरसमायुक्ताः स्त्रिया पतिता-
स्तथा । अमुमास कृता स्त्रीभिर्जान्मवधिरा स्तथा ।
पापानुगाम् पापास्ता पतीदुपहृजन्त्युत । न ज्ञातुं
विप्रिय भर्तुं स्त्रिया कार्यं कथञ्चन । वत्तस्य हन्तु
या वृत्ति पाण्डवेण मङ्गात्मसु । तां सर्वां श्रेणु मे सत्या
सत्यभामे । यशस्विनि । अहङ्कार विज्ञायाहं कामक्रोधौ
च सर्वदा । सदरान् पाण्डवान्नित्यं प्रयतोपचाराभ्य-
हम् । प्रणयं प्रतिषङ्ग्य निधायान्मानमात्मनि ।
सम्पुर्णैरभोमाना पतीना चित्तरञ्जिनी । दुर्व्याहृता-
च्छ्रुमाना दुःस्थितादुदुरवेक्षिता । उरासिताहूर्मजि
तादिक्रिताध्यासितादपि । स्वयं वैश्वानरसमान् सोम
कल्याणहारयान् । सेवे चक्षुर्हण पापानुपवीर्यप्रता-
पिन । देवो मनुष्यो गन्धर्वो युवा चापि स्तब्धतु ।
द्वयवानभिरूपो वा न मेऽन्य पुरुषो मतः । नाभुक्त-
यति नास्तीति नासपिष्टे च भर्तारि । न सविशामि
नाश्रामि सदा कर्मकरेणपि । स्नेहाहनाहा यामाहा
भर्तार गृहमागतम् । प्रत्युस्यायामिनन्दामि आसने-
नोदकेन च । प्रमृष्टभाखा स्मृताका काले भोजनदा-
यिनी । सयता युग्मधान्या च सुसमृष्टनिवेयना । अति-
रञ्जितसम्भाषा दुःस्त्रियो नातुसेवती । अनुकूलवतो
नित्यं भवास्यननया सदा । अनर्म चापि हसितं द्वारि
स्थानमभीक्ष्ण्य । अथस्वरे चिरं स्थान निष्कुटेण च
वर्जये । अतिहासातिरोषो च क्रोधस्थानश्च वर्जये ।
निरताहं सदा सत्ये । भर्तृणास्तुपसेवने । सर्वथा भर्तु-
रहितं न मनेष्ट कथञ्चन । यदा प्रवसते भर्ता कुटु-
म्बार्थेन केनचित् । सुमनोवर्णकामेता भवामि व्रतचा-
रिणो । यच्च भर्ता न पिवति यच्च भर्ता न सेवते ।
यच्च नाश्राति मे भर्ता सर्वान्नर्जयाभ्यहम् । यथोपदेश
निरता वत्तमाना वराङ्गने । । स्तब्धता सुप्रयता भर्तुः
प्रियहिते रता । ये च धर्मा कुटुम्बेषु श्रुता मे क-
थिता पुरा । भिक्षा बलि आहंसिनि स्थाचीपाकाश्च
पर्वसु । मान्यानां मानसत्कारा ये चान्ये विद्विता
मम । तान् सर्वाननुवर्त्तामि दिशारात्मतन्त्रिता ।
विनयास्त्रियमाश्चापि सदा सर्वात्मना स्थिता । स्मृन् सत
सत्यशीलान् सत्यधर्मानुपात्तिन । आगोषिणानि श्रु-
जान् पतीन् परिचराम्यहम् । पत्याभ्यो हि मे धर्मो
मत स्त्रीणां सनातन । स देव सा गतिर्नान्या तस्य
का विप्रिय चरेत् । अहं पतीज्जातिशये नात्यन्त-

गेन मेवने भ्वा०घ्या०सक०सेट् । गेवते व्यगेविष्ट । अदिन् व्यजि
गेवत । जिगेवे । [जिगेवे अदिन् व्यजिगेवत् । गेष्वा ।
गेष्वा चान्येऽप्ये भ्वा० आत्म० सक० सेट् । गेवते व्यगेविष्ट ।
गेष्वा पु० गेव-वा० न । १पर्थेणि चन्वौ (गाटि) २अवयवभेदे
‘तस्यक् च साम च गेष्वा’ छा०उ० ‘तस्य अक् च साम
च गेष्वा’ प्रथिव्यादाङ्गलक्षणे पर्वणी भा० ‘तस्य यक्प
मस्य तद्रूप यौ गेष्वा तावस्य गेष्वा’ छा०उ०
गेष्वा, लि गै-एष्वा च । गायने सि०कौ०
गेह न० गो गगेगो गन्वयौ वा ईह् रप्सतो यत् । गृहे ।
‘जामयोयानि गेहानि’ ‘एतान्यापि सना गेहे भोष्क-
द्याने कदाचन’ मनुः । ‘त्यज्ज्ञा गेहं भटिति यदुना
मङ्गु कञ्ज जगाम’ पदाङ्क दू० ‘गेहदाहेऽन्त्ये’ सामवते
पुरोडाश ‘कात्या०श्रौ०२५।३।२६ । ‘यजमानस्य निवाश
गृहदाहेऽग्निगृहदाहे वा सामवन्नामान्निष्ठश्च पुरो-
डाश निवाश इत्यर्थः’ कर्क ।
स्वामिभेदादिना गेहाना नामभेदा हेतुचन्द्रेण
दर्शिता यथा
‘प्रसादो देवभूपाना हव्यं नु धनिना गृहम् । मठाव
सय्यावसथा स्त्र्यन्त्रालप्रतिवेश्मनि । पर्यागकोटजस्यै-
य विह्वरो जिनसद्गनि । गर्भागारे मयको वासौक
गयनाम्पदम् । भाग्यगार तु कोपः स्नाशन्त्याका शिरो
गृहम् । कुप्यशाका तु सन्धानो कायमानो तथौकसि ।
कोलीयन्तु हविर्गेहं प्राग्वथ प्राग् हविर्गृहात् ।
आयवथ गान्तिगृहमास्थानगृहमिन्द्रकम् । तैलिशा-
ला यन्मगृहमरिष्ट स्तिकागृहम् । रुद्रशाळा रसवती
प्रकस्थान सङ्गानसम् । हस्तिशाळा तु चतुर बाजि-
शाळा तु मन्दुरा । सन्दानिवी तु गोशाळा चित्त
शाळा तु जाह्नवी । कुम्भशाळा पाकपटो तनुशाळा
तु गर्त्तिका । नापितशाळा वपनी शिल्पा खरकटो
च सा । व्यावशन शिल्पिशाला सलशाळा प्रतिश्रय ।
आश्वस्तु र्निस्थानसुपन्नस्तनिकाश्रयः । प्रया पानीय-
शाळा स्नाहज्जा तु मटिरागृहम् । पक्ष्य श्वरायाधो
धोपक्राभीरपक्षिका । पगयशाळा निपद्याहो हृष्टा विपथि
रापथ । वेष्टाश्रय पुर् वेथो मण्डपस्तु जनाश्रय ।
ततोऽप्यर्थे इति । गेहं नु सप्त मस्य य । गेहवत् गृ-
हस्वामिनि स्त्रिया ङीप् । गेह गेहकृत्य साध्यतया-
ऽस्त्यया इति ङीप् । भाषांयाम् ‘महेहिन्त्या प्रिय
इति सञ्ज्ञे । चेतसा कातरेण’ मेघ० ।

गेहैस्तेडिन् लि० गेहे एष स्ते इते स्तेह-इति पाले० स० ।
भट्टासक्ते युक्तादावनासक्ते कापुरे । युक्तारोह्यादित्प
अस्य आद्युदात्तता ।
गेहैदाहिन् लि० गेहे दहति दह-इति पाले० स० । कापुरे
एष गेहेविजातन् गेह्याड गेहेमहिन् गेहेह
गेहेष्ट इत्येतेऽपि पाले० स० । कापुरे आद्युदात्तता च
गेहैयूर पु० गृहयव श्वर पाले समितादि स० । कापुरे
युक्तारोह्या० आद्युदात्तता [अमर ।
गेहोपवन न० गेहसमीपस्वपवनम् । गृहसन्निकोपवने
गेह्य लि० गेहे भय गेह्याय हित वा यत् । १गेहभवे २गेह
हिते च । ‘यस्मै धायुरदधा मयावाभक्त चिद्वसते
गेहम्’ ऋ० ३।२।७
गौ गाने भ्वा०पर०सक०ञ्जिट् । गायति । अगासीत् । जगौ
जगत् । गीयते गेय गान गीता गीत गीति । गा-
यक गायन गाथा गातृम् । गापयति जिगीषति ।
‘ययोऽपि तापत् प्रभवामि गातृम्’ नैष० ‘गेवे केन पि-
भीत याम्’ ? रघु । ‘तत्र अ गाथा गायन्ति साम्ना
परमवस्तुना’ भा०ष० १७८२ ‘गीतसो यदि गीतेन
नाश्रोति परम पदम्’ याज्ञ ‘जयोदारण बाह्योर्गाप
यासास किञ्चिरान्’ रघु ।
अनु+पश्वाद्गाने । अनुगायति ‘काचिदक्षितपद्मरागम्’
अभि+आभिस्तुत्येन समन्ताच्च गाने ‘राक्षधानीषु राक्षसं च
समासेत्यभ्यगायताम्’ रामा० आ०
अव+निन्दने अवगीतम् ।
उत+उच्चां गाने । उच्चास्तरामिच्छति किञ्चरायाम् कुमा०
‘उद्गीयमान वनदेशतामि’ रघु ।
उप+समीपगाने । ‘शिवप्रशिक्षैरुपगीयमानमवेहि तन्म-
खनमिन्द्रधाम’ मङ्गरदिग्विजय । आधिक्येन गाने
च ‘निवृत्ततैरुपगीयमानात्’ भाग [गनेत्यपि] मनु ।
नि+निश्चयेन गाने । ‘तथा च नृतयो बह्वीनिगीताया
परि+समन्ततो गाने । ‘तस्य कर्माण्युदाराणि परिगी-
तानि स्तरिभिः’ भाग १।१।७ ‘अभिभि परिगीतानि
हन्तोभिश्च पृथक् पृथक्’ गोता
प्र+प्रक्षर्णेन गाने । ‘यावत् कीर्तिर्भूतयस्य पृथक् लोके
प्रगीयते’ भा०उद्यो० १।८४
वि+निन्दने । ‘मृगया न विगीयते नृपै’ विगीयसे(केतक ।)
मन्त्रदेहदाहिना’ नैष० विविधगाने च । [गायक ।
वसु+वस्यगाने । ‘सङ्गीयमानसत्कीर्तिं सङ्गीभि हर-

अथम् । वाङ्मयेषु अथाभ्यर्थे अपुस्तकसम्पत्तयः ।
 शारदसुखे स्थाने कलत्रादि वपेक्ष्यो । अर्थात्-
 तासु कार्यासु तदन्तर्गतं हि ज्ञेयम् । वसन्त्योपकारादीन्
 मय्युक्तं चिन्तयेत् तद्विदः । वेदारेषु तथा आनीन् जलो-
 पान्तेषु चेतुःशतम् । इलाकशाकमूलानि कन्दानि च
 जलान्तिष्ठे । इतिनिम्नान्नानीदृशेषु च यवादिकान् ।
 तोषणां च मय्युक्तं चत्वारः सत्त्वान् सत्त्वकुलनवा । सम-
 स्तिष्ठेषु चोष्णानि भूमिजीवान् पिलानता । तिळा
 बह्विधाचोष्णं सतवीर्यमेव च । सुदम्बुतो जग-
 त्सर्वं वापयेत्कविद्वन्द्वः । हस्त्ये चरतः सर्वान् गो-
 दपादीन् सत्त्वज्जी । चिन्तयेत्सर्वमात्मानं स्वयमेव
 कविं ज्ञेयम् । प्रथमं कविदापिच्य द्वितीयं योनिपोष-
 षम् । तृतीयं पिच्यं, चतुर्थं चतुर्थं राजसेवनम् ।
 मन्त्रैर्विचिन्तयेत् यथा मनुदेवि मनीषिणः । तस्या
 वीरविदारं च किञ्च पापं क्षितेर्भवेत् । तृचैकच्छेदमात्रे च
 प्रोच्यते यथा चातुषः । अथ ह्युक्तं निर्वासादथ ह्युक्तं
 अनेकम् । यदथ कृत्यवधानं तथा सत्त्वविषयम् ।
 अथः कुलुटिकानाञ्च तदेव कविजीविनाम् । वध-
 कानाञ्च यत्पापं यत्पापं जगदोरपि । कदम्बाणाञ्च
 यत्पापं तत्पापं कपिजीविनाम् । वध्यानाञ्च गृह-
 स्थाना कविचतुष्पकीविनाम् । तदेनसौ विशुद्धार्थं प्राङ्
 सत्त्ववतीपतिः । द्वादशो नवमो वापि सप्तमः पञ्चमोऽपि
 वा । धान्यभागः प्रदातव्यो देहिनां चेलिषो भुवम् ।
 अथ ह्युक्तं तृतीयो च विधां वै चेलभुगुम्भेत् । एकैकाशाप-
 कर्षः स्यादायुधसप्तमो । यामेयस्य नृपस्यापि यन्त्रिभि
 कपिजीविभिः ॥ स च भागः प्रदातव्यो यतस्तौ कवि-
 भागिनौ । व्यूढौ च सर्वमात्राणां देयोऽयं स्यात्सत्त-
 र्जयः । एकैकाशापकर्षं यथा ह्ययमसप्तमो । ब्राह्मणस्तु
 कपि कुर्वन्माहवेदिभ्यामथवा । न किञ्चित्कस्यचिद्दद्यात्
 सर्वस्य प्रभुर्जनः । ब्रह्मा वै ब्राह्मणानां स्यात्प्रभुस्त्वष्ट-
 र्जदादितः । तद्वत्तथाय ब्राह्मणमस्तु जलियानपि ।
 पशुपास्याय गोमयस्यै चरुभ्याञ्च तथा विधे । द्विज-
 दास्याय पण्ड्याय पशूनां गृहसकल्ययत् । यत्किञ्चित्क-
 मती यत्त भुगेहाय गजादिकम् । स्वभावेनेह विप्राणां
 ब्रह्मा स्वयमकल्ययत् । ब्राह्मणश्चैव राजा च द्वाव-
 श्येती हतव्रतो । न तवोरनरं किञ्चित्पला घर्मे च रक्ष-
 नेत् । तस्मात् ब्राह्मणो दद्यात् कुर्वाणो घर्मेतः कविम् ।
 यामेयस्य नृपस्यापि किञ्चित्कतमसौ बलिम् । अथान्य

अथान्येषामि कपिचक्षुःशिकारम् । सगुहं कर्षकोवेन
 सर्गचोकसवाशुयात् । सर्वसत्त्वोपकाराय सर्वस्य कपि-
 जवर । कुर्यात् कपि प्रयत्नेन सर्वसत्त्वोपजीव्यकम् ।
 सर्वस्य स्थितिकारण्यात् देवपितृभिः पुनः । मनुष्याश्चान्तु
 पोष्याय कपि कुर्यात् कर्मीव च । यथासि चान्यसत्त्वानि
 चतुष्पापीडितान् द्विजान् । विमोच्य सर्वतापेभ्यः सर्ग-
 लोकमवाशुयात् । चतुर्दिक्षु खल्वे कुर्यात् प्राच्यामतिव-
 माहतिम् । सैकद्वारपिधानाञ्च पिदध्याञ्चैव सर्वतः ।
 खरोद्वाजोरक्षांस्तत्र विद्यतस्तु निवारयेत् । शूकरभृ-
 गाद्यादिकाकोलकपोतकान् । तिस्र्यं प्रोक्ष्य कुर्यात्
 दानीवाभ्युक्ष्यान्वुभिः । रक्षा च भक्षणा कुर्यात्जल-
 क्षाराभिरक्षयम् । तिस्र्यं सर्वदेवीनां पराशरस्यैव
 करन् । प्रेतभूतादिनामानि न पदेत् तदप्यतः । स्रुति-
 काष्टज्ञानं कर्त्तव्यं परिरक्षयम् । हरन्यरक्षित
 यथात् रक्षांश्च सर्वमेव हि । प्रथमं दिनपूर्वाह्णे नाप-
 राह्णे न सन्ध्ययो । घान्धोक्तान् वदा कुर्वाञ्जीतापूजन-
 पूर्वकम् । यजेत स्वर्गविधाभिः खरोद्वाजैश्चैव हि ।
 भक्त्या सर्वं प्रदत्तं हि तत्समस्तमिहाचयम् । अथयत्र
 दक्षिणैवा ब्रह्मणा निर्मिता एताः । भागधेवमयीं क्षत्वा
 तां स्तब्धन्वीह मालिकाम् । यतःकलादयो देवाः पितरः
 सोमपादयः । सनकादिमनुष्याश्च वे चान्ये दक्षिणायनः ।
 तातुर्दिक्षु च विप्रेभ्यो दद्यात् प्रथमं ह्युची । विवाहे
 अथयत्र च स क्रान्तौ यज्ञेषु च । श्रवे जाते व्यती-
 पाते दत्तं भवति चाचयम् । अन्येषामर्थिनां पयात्का
 रकाणां पुनः पुनः । दोनानामथवायानां कृष्टिनां
 कुशरीरिणाम् । क्रीवाभ्यधिरादीनां सर्वेषामपि
 दीयते । यथार्थां पतितमनाञ्च सुहृद्भूतानि तपयेत् ।
 चाथ ह्युक्तं पाकानां प्रोत्थाप्य चावचाददत् । ये
 केचिदागतास्तत्र पृच्छास्ते विधियद्विजाः । स्तोत्रं
 वीरिभिः सर्वे वरिभिर्गर्ह्यमेधिभिः । दत्त्वा त्वन्दतया
 वाचा क्रमेणाय विसर्जयेत् । तत् कृत्वा सगुहं गच्छे-
 त्कृत्वाभ्युदयं चरेत् । शरद्वे सन्तवसन्तवसाश्चैव । चाथ-
 साचरेत् । नास्तत्वास्तनद्वितीयाद्यं सदृशमनुते । कथा-
 सत्त्वाद्या घान्यानि अथयत्र समाप्य च । सर्वसत्त्वहिते
 बुद्धं दद्यात्तत्र सुखी भवेत् । कपेरन्तमोक्षार्थं न
 भवेत् कपितोऽन्यतः । न सुखं कपितोऽन्यतः यदि भर्मेण
 कर्षति । अथस्तत्र निरक्षयः कपितो नैव जायते ।
 अनातिथ्यश्च दुष्टस्य गोमतो न कदापन । निधनसत्त-

गैर लि० गिरौ भव चण् । १पर्वतभगे स्त्रिया डीप् । वा
च (विपलाङ्गना) २लाङ्गनीडच रत्नमा० (गेरिमाठि)
उपधातुभेदे न० गट्टार्थिच० ।

गैरकं वृत्त न० नीलकण्ठताजकोक्ते वर्षलग्नकालिक
यज्ञयोगभेदे तल्लुण्णाटि ततोक्तं यथा

“यस्याधिकार स्त्रियादि शुभोऽथाऽप्यशुभोऽपि वा ।
केनापि दृश्यमूर्तिश्च स श्रुत्याध्वग इत्यते । लम्बका
र्थे गंधारित्यगळे श्रुत्याध्वग शगौ । उच्च टिपट्श्रुत्या
स्तेत्यशानोऽस्ति केनचित् । यद्यन्यत् प्रविश्यै स्वभो-
क्षस्येत्यशालयान् । गैरक वृत्तमेतत् पदोनेनाशुभ
कृतम् । उदा० । निम्ने सुधमिति ग्रन्थे चि चलग्न
रवि क्रिये । अष्टाशै, रुखप० कुम्भे भौमोऽशै रवि-
भिल्लयो । इत्यशानोऽस्ति तलेन्दु कन्याया चरमेऽ-
शके । स्त्रियादिपटङ्गीनस्य नेत्यशानोऽस्ति केनचित् ।
स्त्रियादिभेदे गतिनाऽन्यत्स्वनेत्यशालयत् । गैरक वृत्त
मन्येन सहायाक्तामदायकम् । उद्यो० गैरक वृत्तमयत्
गैरायया पुंस्त्री गिरैर्गोत्रापत्यम् अन्धा० फळ् । गिरिगो-
त्रापत्ये ।

गैरिक न० गिरौ भवम् ठक् । (गेरिमाठि) उपधातुभेदे तद्गु-
णाटि भावप्र० चक्लं यथा । “गैरिकं रक्तधातुच गैरेयं
गिरिजं तथा । सुधर्मगैरिकं त्वन्यत् ततो रक्ततर
चि तत् । गैरिकहितय स्त्रियं मधुर त्वर हिमम् ।
चक्षुः दाहपित्ताक्षकफहृक्कायिषापङ्कम्” [राजनि०]
गैरिकाच्च पु० गैरिकमिश्राणि पुष्पमस्य । जलमधुके दृप्ते ।
गैरेय न० गिरौ भवम् ठक् । गिलाजतुनि अमर । (गेरि-
माटी) ह्याते उपधातुभेदे भावप्र० ।

गौ पु स्त्री गच्छत्यनेन गम-करणे डो । १स्वनामह्याते पशुभेदे
मपस्य शानसाधनत्वात् स्त्रीगव्याश्च दानद्वारा स्वर्गगति
साधनत्वाच्च तथात्वम् । गतिसाधनतया तस्य तथार्थत्व-
योगेन गौगिर्येऽपि योगकृतत्वम् । एतेन दर्शयता
“व्युत्पत्तिरभ्यव्य सुखार्थत्वे गौ येते इत्यत्रापि
बहुधा स्यात् “गमेडो” इति व्युत्पादितस्य गोशब्दस्य
शयनकावेऽपि प्रयोगात्” इति यदुक्तं तत् सामादिकमेव
गमेडोः । इत्युत्पादिप्रत्ययस्य कर्तृवाचकत्वानियमात्
“ताभ्यामन्यत्तोपादय पा० ह्यत्वे कषादीनां कषादा-
नसमदानभिचार्यनियमात् अत्र करणार्थकडोप्रत्ययेन
व्युत्पादितस्य गोशब्दस्य शयनकावेऽपि गतिसाधनस्य
रूपयोग्यवाचकत्वात् कथोपधायकत्वनियमे याना-

सनययमादनामपि गतिशयनादिविगमकाळे तच्छब्द-
वाच्यतानुपपत्ते । गम्यते ज्ञायते अनेन करणे, शीघ्रं
गच्छति कर्त्तरि वा डो । २रक्षौ किरणे तस्य शीघ्र
गमित्यात् चाक्षुषमानचेतत्वाच्च तथात्वम् स्त्रियादिकिरण
सपर्कं विना चाक्षुषमानाबन्धत्वात् रक्षेर्ज्ञानसाधनत्वात्
तथात्वम् । ३यज्ञे ४हीरके तस्यापि कठिनद्रव्येऽपि
गतिमत्त्वात् तथात्वम् । कर्मणि डो । ५स्वर्गे कर्मिभि
र्गम्यमानत्वात् तस्य तथात्वम् मेदि० । ६चन्द्र विद्म
कर्मिभिरुक्तलोकगमनात्तस्य तथात्वम् ७क्षुर्ये ऽगोमेधयज्ञे
भानुदीक्षितः । स्वर्यस्य शीघ्रगतिकत्वात् आर्चिरादि-
वधिव्याहृतया आतिथ्यादिकत्वात् तथात्वम् । “संयत्-
रादादित्यमादित्याश्चन्द्रमसम्” छा० उ० । आतिथ्यादिकशब्दे
६१। ७८४४५म् ८४४५५मनामौषधे राजनि० । तस्य गोना-
मकत्वात् तथात्वम् । करणे डो । १०नेत्रे स्त्री तस्य
चाक्षुषज्ञानसाधनत्वात् तथात्वम् । कर्त्तरि डो ।
११वाणे स्त्री तस्य शीघ्रगतिकत्वात् तथात्वम् । कर्मणि
डो । १२दिशि स्त्री दिशं पञ्चायनकाळे गम्यमान-
त्वात्तथात्वम् । १३वाचि स्त्री तस्यां ज्ञानचेतत्वात्
तथात्वम् । आधारेडो । १४भुवि स्त्री तस्याः गमना-
धारत्वात् तथात्वम् १५जले च स्त्रीव० केचित् तस्य
निष्प्रगतित्वात् १६पशुमात्रे अमर १७मातरि १८लो-
मनि भानुदीक्षितः । १९उषरायौ २०नवसंख्यायाम्
गोभूमेर्नवखण्डात्मकत्वात् आकाशे सदागतिसदृशत्वात्
नवत्वाद्वा तत्संख्यावाच्यात् तथात्वम् । २१पुच्छमभा-
यायां गविकातयन्दे-२१६६ ७८४५५म् । ज्ञानचेतत्वात्
२२इन्द्रिये गोचरः । पदान्तरित्तोषधर्जनस्य शमा० सुख
शीतयु० सहस्रयु० । अस्य उत्तरपदस्यत्वे तत्पुच्छे ऋचु
समा० पु वि परमगव स्त्रियां भित्त्वात् डीप् दुग्धगवी
गो प्ररीष मयट् । गोमय (गोवर) ह्याते पदार्थे न०
गौर्विद्यतेऽस्य मिनि गोमिन् । मत्तप् । गोमत् गोविमिणे
गोस्त्रामिनि च लि० स्त्रियां डीप् । गो स्थाने गोवत्
गोगोव गोस्थाने न० गोमांसयुष्मा भावप्र० चक्ला यथा
“गोमांसं तु गुरु स्निग्धं पित्तक्षेप्रविषहं नम् । हृत्
मातृहृत् नल्यमपय्य पीनमपशुत् । गौरिदं यत्
“पान्नोयि प्रत्यये” पा० कषादेशः । गव्य गोदुग्धादौ
भावप्र० तद्गुणाद्युक्तं यथा
“गव्यं दुग्धं विशेषेण मधुरं रसपाकयो । शीतलं
काष्ठहृत् स्निग्धं वातपित्ताक्षनाशनम् । दोषघातक-

मात्र । इतिहादौ यत् । गच्छ गोवितादौ भुवि पदान्ते ।

दक्षिणस्ये - सुभाषारवर्त्तिनि मज्जास्ये १२२५०५
वासस्ये च 'कायेन मज्जाता तात । गोशुले रावकेयवौ'
जातुभ्यां वर पाणिभ्यां । रक्तुभाष्ये । दक्षिणस्ये' भाग०

१०५५०। सोऽगिलभोऽस्य यद् तस्य बहवो ब्रूयन्ति यिना

दिक्त्रयेण तद्वाचिजनेषु धार्पे प्रयोगे कश्चित् एकार्थेऽपि
लुक् । “लोक विकृष्टसुपनेत्यति गोकुलम्” भा०
२।२।१२ “गोकुल गोकुलवाचिजनम्” श्रीधरः
गोकुलिक लि० गोनैतस्य कुल सध्याममत् । १।केकरे । गवि
पङ्क्त्यगव्या कुलिकः जडद्वय । २।पङ्क्त्यगव्युपेक्षके च
मेदि० ।

गोक्रत न० १२० । गोमये २गवा चरिते लि० ।
गोचोडक पु स्त्री गवि चोड द्वय कायति कै-क । सुश्रुतोक्ते
प्रसद्व्यगभेदे कपोतादिगणे “कुलिङ्गगोचोडकेत्या-
द्याङ्गा “प्रसदा” इत्युक्तं सुश्रुतेन ।

गोखु स्त्री गा भूमि खनयनया खन-ङा । नखे पाठा-
न्तरे क्रोडादिषु पाठात् स्वाङ्गत्वेऽप्युपधर्जने न ङीप्
गोखु(क्षुर) पु० गा पृथिव्या खु(क्षु)र द्वय । खनामप्याते
क्षुपभेदे । तत्पययिगुण्याद्युक्तं भावप्र० ।

“गोचुर क्षुरकोऽपि स्यात् त्रिकण्ट खाडुकण्टक । गो-
कण्टको गोचुरको वनगृङ्गाट इत्यपि । शूल कणाश्च
दृष्ट्वा च तथा स्याद्विजुगन्विता । गोचुरः शीतल
खाडर्वलकट्ट यस्तिथोधन । मधुरो दीपमो हृष्य पुष्टि-
दद्यात्प्ररोहः । प्रमेहश्वासकासार्य लक्ष्मणो गवात-
सुत्” ।

स च लघुपञ्चमूलान्तर्गतोदगमूलान्तर्गतश्च यथाह तत्रैव
‘शाकपर्वणीं शुश्रिपर्वणीं वाचोती कण्टकारिका । गोचुर
पञ्चमिथैते कनिष्ठ पञ्चमूलकम् । पञ्चमूल लघु खाड
मल्लिस्तानिकापकम् । नात्युष्ण दृढं पाहि च्वर
श्वासाश्रुतीमणुत्” “उभाभ्यां पञ्चमूलाभ्यां दृग्मूलसुदा
हृगम् । दृग्मूल लिट्पठश्च श्वासाश्रुतीमणुत् ।
तन्द्राशोथज्वरानाहपार्श्वपीडाऽश्चोर्हरेत्” ।

गोचुरि इकारान्तोऽपि तत्रार्थे गङ्दर० पृषो० साधु ।
गोगोयुग न० गमोहि त्वम् गो+हि त्वे गोयुगच् । गमोहि त्वे ।
गोगोष्ठ न० गो स्थानम् गो+स्थाने गोष्ठच् । गवा स्थाने ।
गोष्टि स्त्री गो+ष्टि जात्या समासे परनिपातः । सकृत्-
प्रकृतायां गवि सि० को० ।

गोचन्ति पु० गोजातो पन्थिः । १।करीपे । गोचन्तिर्दत्त ।
२।ग वस्थाने । ३।गोचन्तिरिव । गोजिह्वकोपधौ मेदि० ।
गोत्र लि० गां हलि ङन-ङ् इत० । गोहन्तिरि । तद्व्यत
मनुका दर्शित यथा

“उपपातकसंयुक्तो गन्तोमास यवान् पिबेत् । कृत-
वापोऽवेष्टो चर्मेया तं सङ्गत । अतुषकाऽमनीयाद

चारलपण मितम् । गोमूत्रेण चरेत् स्नान द्वौ मासौ
नियतेन्द्रिय । दिवातुगच्छेत्तागास्तु निष्ठसूर्जं रज
पिबेत् । शुश्रूभित्वा नमस्कृत्वा रात्रौ शीरासन वसेत् ।
तिष्ठन्तीष्वनुतिष्ठेत्तु व्रजन्तीष्वनुमजेत् । आसीनास्तु
तथासीनोनियतोऽधीतमत्सरः । आहाराभिशक्ता च
शौरव्याघ्रादिभिर्मयै । पतिनां पङ्क्तमन्नां वा सर्वेणाथै-
र्विमोचयेत् । उष्णं यर्षति शीते वा मारुते वाति वा
भयम् । न कुर्वीतः स्नानस्त्राण्य गोरकृत्वा तु शक्तिः ।
आत्मनो यदि बान्धवा गृहे क्षेपे स्थलेऽथवा । भक्ष
यन्तीं न कथयेत् पिबन्त चैव वतुषकम् । ऋणेन वि-
धिना यस्तु गोत्रो गामतुगच्छति । स गोहृत्वा कृत पाप
विनिर्माणैर्व्यपोहति । हृषभैकादशा गाश्च दद्यात् हृच-
रितव्रत । अविद्यमाने सर्वस्य वेदविद्वज्जोनिवेदयेत् ।
“गोत्रवत् विहितं कल्पे चान्द्रायणमथापि वा” प्रा० त०
अ० निः । गोहृत्वातेऽप्यै सम्पादने क । २।कतिदिनेदे
तस्यागमने हि मधुपर्कार्यं गोहृत्वन विहितम् ‘महेश
वा महाज वा ओलियाय प्रकल्पयेत्’ इति श्रुते
कलौ तु तद्विधेयः ‘मधुपर्कं पयोर्वध’ इत्यादिग्रन्थ-
राये कलिचर्चेषु तस्योक्ते ।

गोष्ठत न० गो पृथिव्या दृढमिव शस्य पोषकत्वान् । १।दृष्टि-
जने त्रिका० इत० २।गव्ये दृढे च

गोचन्दन न० गोशीर्षाख्यं चन्दनम् शा० त० । गोशीर्षाख्ये च-
न्दने ‘गोचन्दनामोक्तनिकामपुत्रभाक्षिकं मधु । सुधर्ष
मिति सयोगे मेय सौभाग्यमिच्छता’ इत्युक्तं

गोचर पु० गाय इन्द्रियाणि चरन्त्यस्मिन् नि० अच् । १।इन्द्रि-
यवेद्ये रूपरसादौ विषये । एकैकेन्द्रियविषयाश्च यन्ताद-
यस्तत्र ओलस्य यन्तो विषयः, एव त्वच स्वया, नेलस्य
रूपम्, जिह्वाया रसः, घ्राणस्य गन्धः । २।ज्ञानमात्र-
विषयेऽपि ‘सत्सत्सगजगोचरोदरी’ नेष० ‘अथाह-
मनसगोचरम्’ वेदा० सा० गोचरस्य ज्ञाननिर्दिष्टता
विषयता वा च स्वरूपसम्बन्धविशेषः । कर्त्तरि कच् ।
३।मन्त्ररे लि० गायचरन्त्यस्मिन् अच् । ४।गवा प्रचा-
रवनादौ, “उपारता पश्चिमरात्रिगोचरात्” किरा०
५।गन्तव्यदेशे “इन्द्रियाणि ज्ञयानाहुर्विषयास्तेषु गोचरान्”
कठोप० ६।देशमात्रे, “नानमस्ति समस्तस्य जन्तोर्विषय-
गोचरे” देपोमा० ७।गवा व्योमगतमता यज्ञाणा
चर भावे अच् । गतिभेदे च “गोचरे वा यिजन्ते-
वा ये यज्ञारिष्टक्षका” छन्दो० समिचित्तया-

इत्यस्य अथ । ज्योतिषोक्ते जम्बरादयवधिकेषु तत्तत् स्थानेषु दृष्टयौ दिग्गमनमिति सशुभाशुभानिर्णयणे । ज्योतिषोक्तं गोचरपुङ्गवशुद्धौ वामनेष दक्षिणनेषादिकं च सु० वि० प्रो० धा० चक्रम् यथा

‘सूर्यो रसान्ते खयुगेऽग्निमन्दे शिवाक्षयोर्भौमयमौ तमश्च । रसाङ्गयोर्बौमशरे गुणान्ते, चन्द्रोऽम्बराक्षौ गुणमन्दयोः (१) । आभाष्टमे चाद्यागरे रसान्ते भगहवे, घोह्रयरेऽम्बरागे । रसाङ्गयोगागविधौ खनागे आभ-
व्यवे, देवगुरु शराक्षौ (२) । इत्यन्ते नवाये द्विपुषे शिवाग्नौ, शुक्र कुनागे द्विमगेऽग्निरूपे । वेदाङ्गरे पञ्च निधौ गजोपो नन्देययोर्भानुरागे शिवाग्नौ (३) । क्रमाङ्गुभो पिङ्ग इति पक्षे स्यात्पिङ्गं घृतस्याल न नेषमाहुः । इतोऽपि खेटो घिषरीतनेषाङ्गुभो द्विगोषे शुभदः क्षितिः (४) । खलज्जरागेऽपि वेध-
माङ्गरथे पञ्चाधितराशित सः । हिमाद्रिविन्ध्या-
न्तर एव वेधो न सर्वदेशेऽस्ति काशपोक्तिः (५) । जम्बरे निधन पक्षे जनिमतो वात, क्षिति श्रीर्व्या चिला सौख्यकललदौ स्थितयः स्युर्भानवाश्च सुखम् । आभोपाय इति क्रमात्तदशुभध्वज्यं जप सूर्यगोदान शान्तिरघोपक्ष त्वशुभद भो वीक्ष्यमाहुः परे (६) । प्रापान् प्रापयुक्तं द्यूने प्रापाङ्गम् शुभोऽप्यसत् । शुभाये चाधिमित्तये शुभहृष्टोऽशुभोऽपि सत् (७) । चित्तावित, दी सङ्घटे चन्द्रे पक्षौ शुभाशुभौ । व्यासि चाशुभौ प्रोक्तौ सङ्घटेऽज्ज्वलं त्वदम् (८) । वज्र शुक्रोऽज्जं घृतका, प्रवाल भौमे, श्मौ गोमेदभाक्षौ घृभी-
जस । केतौ वैदूर्यं, गुरौ पुष्पकं प्रे पाणिः, प्राङ्मा-
णिक्यमर्कं त मध्ये (९) । माणिक्यसप्तपञ्चाफविष्टु माणिक्य नास्ति घृतकावलीकम् । गोमेदवैदूर्यकर्मकतः सूर-
व्राण्यथोपस्य सदे सुवर्णम् (१०) । धार्यं राजावर्तकं राक्षसोत्तरीयं शुक्रोत्तरीयं, घृता गुरोस्तु । लोहं मन्दस्तरभायोः प्रवाल ताराजम्बराक्षिराडित्तं स्यात् (११) । सूक्ष्मं चि० ।

‘अथ गोचरप्रकरणं व्याख्यायते तत्र जम्बरायित प्रोक्तानि विद्वत्स्थानस्थिते दानीन्तनपक्षयमेव शुभाशुभ-
निर्णयणं गोचर इत्युच्यते तत्र पञ्चाङ्गं गोचरकल शुभाशुभरूपसप्तपञ्चाङ्गिताह्वयेनेन्द्रवज्रवा चोपजातिका पूर्वाङ्गं चाह सूर्यो रसान्ते इत्यादी सर्वोद्देशो विभा-
वयैकवक्तव्योति समानारम्भ एव च नान्य । शिवाक्षमौ

रित्यादायितरेतरयोगद्वयः अम्बराक्ष्यादित्यादिषु तन्मन्त्र-
मागमशासनमिति तुलनाबोधेयः एव सर्वत्र व्याख्येयम् । अत्र चतुर्थ्यन्तोक्तेनान्य खलज्जरागेऽपि पञ्चमस्रोक्तस्य पदमन्त्राध्याहार्यम् । तत्र सूर्योऽपि जम्बरागे रसान्ते क्रमाङ्गुभो विद्वथ स्यात् । सूर्यः खलज्जरागे वका याद्यदि पठस्याने तदा शुभम् अतः जम्बरागेऽपि द्युस्थान-
स्थिताद्येदम्यं पञ्चा स्युः कदा विद्व शुभोऽप्यशुभफल-
दाता अत्र यन्नेचरस्य सूर्यश्रुतत्वं नन्वेधोभाक्षीकार्यं यतः पितामहकस्य घृतसम्बन्धिनं वेध माहुः घृतस्यापि पिङ्ग-
सम्बन्धिनं वेध माहुः । तथा खयुगे जम्बरागेऽपि सूर्यः शुभचतुर्थस्थानं स्यताद्येदम्यं पञ्चाः शनिवर्जिताश्च स्युः तदा विद्व इत्येव श्लोकस्य सत्यगम्याख्येयम् । तथा अम्ब-
मन्दे तृतीयमवमयो, शिवाक्षयोरेकादशपञ्चमयोः सूर्यः क्रमाङ्गुभो विद्वथ प्रेयः उक्तञ्च नारदेन “शुभोऽर्को जम्बराक्ष्यायदशपठस्तु विध्यते । जम्बरागे नवपञ्चाङ्गुध्व-
गैर्व्याक्षिभिः कदा” । अथ भौमेति । भौमयमौ तमो राक्षस्येति पञ्चाः खलज्जरायित रसाङ्गोऽम्बरा-
क्षानयो क्रमाङ्गुभा विद्वथेत्यर्थं परन्तु यन्ने सूर्य-
वेधो माक्षीस्तु क्तमेवेति । यदाह वक्षि “निषेधा-
दयवहितो धराघृतो रिष्यवर्मघृतस्यैः । दिनचर-
तनयोऽपि शुभो न विद्यते खेटैर्विनीयकरमिति” । “शनिवज्राङ्गुर्ध्व” इति वचनाद्वाहोरेत्येवमेव विचारः । राहोरेपक्षस्यत्वात्केतोरपि उक्तञ्च शार्ङ्गधरेण “रा-
क्षसैस्तफलं सर्वं मन्दवत्कथितं युधैः । वेधोऽपि सङ्घटे वे-
त्तोवामनेषकाद्यैव च ।” अथ चन्द्र इति जम्बरायितः अम्बराक्षौ दशचतुर्थयोः, गुणमन्दयोस्तृतीयमवमयोः (१) आभाष्टमे एकादशाष्टमयोः, आद्यागरे प्रथमपञ्चमयो, रसान्ते षष्ठ्यादयस्थानयोः ननद्वे सप्तमद्वितीययो स्थानयोश्चन्द्र क्रमात्शुद्धः विद्वथ प्रेय चन्द्रस्य भुधवेधो नास्ति । उक्तञ्च नारदेन “विध्यते जम्बरागेनेन्द्रुद्गनाद्या-
यारिचलिषु । खलज्जरायित्वाध्वमेवैर्विनीयकमस्तः शुभ” इति । अथ घ इति जम्बरायोः द्विगरे द्विपञ्चमो अम्बरागे चतुर्थतृतीययोः, रसाङ्गोऽम्बराक्षानयोः, आभ-
व्यवे एकादश्यादययो स्थानयोर्धौ शुभ क्रमाङ्गुभो वि-
द्वथ प्रेयः । परं तत्र चन्द्रवेधो नास्ति यदाह नारद “घ स्यात्पञ्चदश्यावेव जम्बरावेधे विध्यते । घृतम-
त्राद्याष्टमान्यवस्थितैरिन्द्रुज शुभ” इति अथ देवगुरु-

रिति जन्मराशित शराखी पञ्चमचतुर्थयो, (२) द्विन्द्वे
 द्वितीयद्वादशस्थानयो, नवाये नवमदशमयो, स्थानयोः
 द्विगुणे द्वितीयतृतीययो शिवाग्नौ एकादशतृतीययो ।
 देवगुरुद्वयस्य क्रमाच्छुभो विद्वत् प्रेयः उक्तश्च
 नारदेन “जन्मत स्थायगोभ्यद्रिजन्त्याष्टजलत्रिगै
 जन्मराशेर्गुरु अथो पक्षैर्द्वि न विध्यते” इति । अथ
 शुक्र इति जन्मराशे कुलागे प्रथमाष्टमयो, द्विगो
 द्विषष्टमयो, अग्निरूपे तृतीयप्रथमयो, वेदान्तरे
 चतुर्थदशमयो, पञ्चमिधौ पञ्चमनवमयो, गजेधौ अष्ट-
 मपञ्चमयो, नन्देश्वोर्नवमदशमयो, भातुरसे द्वाद-
 शममयो, शिवाग्नौ एकादशतृतीययो स्थानयो, (१)
 शुक्र क्रमाच्छुभो विद्वत् प्रेय यदाह नारद “जन्मरा-
 दासुताष्टाङ्गान्यायेष्विधौ न विध्यते । भार्गवो जल्युष-
 प्रायस्त्राह्णे शयारिपुत्रगैरिति” आसुतेत्वमिधवावाह
 बहुतेनान्प्राभिविधिरिति तेन प्रथमद्वितीयतृतीयचतुर्थ-
 पञ्चमानां पञ्चाशानित्यर्थः । इदमन्ताकृतं यो यो पक्षः
 रसन्प्रायसादी प्राक्पठितेषु स्थानेषु विद्यमान स स
 पक्ष शुभद शुभस्थानव्यतिरिक्ताश्चलस्थानेषु विद्यमानः
 स स पक्षोऽशुभफलदाता अतएवाह श्रीपतिः “सर्वे
 साभ्यन्तरेस्थिताश्च खरिपञ्चर्क कुलाग्नौ लिपट् ।
 प्राप्नोषाद्याश्चनन्यारिपु शशी साकारिणर्कं भृगुः ।
 प्रीधर्माक्षधनेषु वाक्पतिरिति स्थाष्टाङ्गस्यो बुधः
 अथो जन्मद्विगुणं गोचरविधौ विद्वो न चेत् स्याद्-
 पक्षैरिति” । अथादेवास्तुक्तस्थानेष्वशुभः स स पक्षः । अत्र
 पञ्चाशानां पिङ्गननिपिङ्ग स्थानफलानि विधिरत्वे । तत्र
 रवेः । “स्थान जन्मनि नाशयेद्दिनकर कुर्यात्, द्वितीये भय,
 इक्षिक्येऽश्रियमातनोति हिषिकेऽमानक्षयं यच्छति ।
 दैव्यं पञ्चमग करोति रिपुह्वा पठेऽर्घ्या सप्पमे
 भीकामष्टमगः करोति पर्यां कानिचय धर्मदग ।
 कर्मविज्जलनकस्तु कर्मः गोविन्दसाभजदयायः सस्थित ।
 ब्रह्मनाशजनितां महापदं यच्छति व्ययः गतो दिवाकर’
 चन्द्रसू-जन्मन्यस्यन्दयति हिमगु, विंशतनाथं द्वितीये दद्यात्
 द्रव्यं सहजशुभवेन कुलरोग चतुर्थे । कार्यं नाश
 तनयः सृष्टगोविन्दलाभ च पठे द्यूनेऽद्रव्य युवतिस
 हित कृत्युऽस्योऽपस्त्युम् । नृपमय कुरुते नवम
 शशी दशमधामगतस्तु महत् सुखम् । विविधमायः गत
 कुरुते धन व्ययः गतस्तु रुज धनसञ्चयम्”
 कुजसू-“प्रथमद्विगुणः क्षौणीकृतु’ करोत्यरिज भय’

क्षपयति धनं वित्तस्थाने तृतीयगतोऽर्घद’ । अरिभ-
 यमतः पातालेऽर्घ्यान् क्षिप्योति हि यक्ष्मो रिपुद्वन्द्व-
 गत, कुर्याद्वित्तं रुजं मदनस्थित’ । जन्मनितो नि-
 धनस्य गन्तुवाधा धराजो दिशति नवमसंस्थ’ कायपी-
 षामतीव । शुभमपि दशमस्यो लाभः गौ भूरिनाभं
 १२ व्ययभवनगतोऽर्घी व्याप्यनर्घादेनाशान्”

बुधसू-“बुध’ प्रथमगोभय दिशति वन्ममर्थे धनेऽ धनं
 रिपुभयान्वित सहजशुभचतुर्थेऽर्घद । अनिर्द्विगुणो
 भवेत्तनयः गौऽरिद्विगुण स्थानद- करोति मदनस्थितो-
 नष्टविधां शरीरव्याधाम् । अष्टमे शशिसुते धनद्विधर्म-
 दगस्तु महतीं तनुपीडाम् । कर्मः गतः सुखमयायः ग-
 तोऽर्घे द्वादशे भवति वित्तविनाशः ।

शुरोः-“मर्कं जन्मन्यार्थो जन्मयति धनस्थोऽर्घमस्तु तृतीये-
 ऽङ्गुलेश दिशति च चतुर्थेऽर्घविक्रयम् । सुख पुत्र-
 ५ स्थाने रुजमपि च कुर्यादरिद्विगुणे सुखद्यूनेऽ भूजं
 धननिचयनाथ च निधनेऽ । धर्मदगतो धनद्विगुण-
 स्थात्मीत्रिहरो दशमेऽनरपूज्यः । व्याप्यनर्घानि ददाति
 स चायेः द्वादशगतस्तुमानसरीशाम्”

भृगोः । “जन्मन्यतिष्ठयकरो भृगुजोऽर्घदोऽर्घे २ दुश्चिक्कां
 सुखकरोधनदचतुर्थे । स्थात्पुत्रदक्षनयः गौऽरिद्विगु-
 तोऽरिद्विगुणं योक्तपदो मदनगोमिधनेऽर्घदायी ।
 जन्मयति विविधाभ्यारिषि धर्मद ग सुखकरो दशमस्थि-
 तस्तु शुक्रः । धननिचयकरः स लाभः सस्थो व्ययः १२ भ-
 वनेऽपि धमागम करोति”

शनेः । “वित्तधर्मं रमाग्निं दिनकरतमो जन्मराशि
 प्रपन्नो वित्तक्षेत्र द्वितीये धनहरश्चकत वित्तलाभ त-
 वीये । पातालेऽर्घ्यं शत्रुद्विं सुतभवन्पुगतः पुत्रभट्टार्थ-
 नाथ महं स्थानेऽर्घ्याभं जन्मयति मदनो देवसंघातभा-
 किः । शरीरपीडां निधनेऽ च धर्मद धनक्षय कस्यिः
 दीर्घनस्य । उपानसः गौ वित्तमधर्मन्यो १२ शनिर्द-
 दातीत्यवद्विष्ट”

राहो केतोच-“राहुर्जन्मगतो भय च कलङ् सौभाग्य-
 मानक्षयं वित्तधर्मं महापुत्रं नृपभयं चार्थक्षय य-
 च्छति । सन्नाप कलङ् च वित्तधर्मिषि शीघ्र विनाश
 नृणां केतुस्तुफलमेव राशिषु वदेच्छन्ति गगादयः” ।
 एतच्छुभाशुभरूपापह्वा अक्षसन्निगतास्तथा
 राशिषु सन्निगता एष्वराशेः फलं ददति वक्षिषस्तु
 प्राग्वराशेरित्याह कसलासन. “अक्षसन्निगता.

खेटा' रागिनिगता यथा । एतद्वारागे' कथं दद्यु-
 र्बक्रो तद्विरोतगमिति" रागिपक्षे नक्षत्राण्युप-
 सक्तम् । वशिष्ठोऽपि "भवमान्मृतताधिष्णान-
 गताय गगनचराः । दद्युः परमवक्त्रं प्राग्भवकम्
 च वदितुं यत्" इति । अथार्थः अथ नक्षत्रं तस्य
 सन्त्य एकस्मात्सिंहापरत्वं सक्रमणं सन्तिरेवं रागि
 सन्त्य । तत् सन्त्ययानम् । "देवदत्तस्योऽष्टादो ना
 योऽष्टाः सन्त्ययानम् । यद्योः संक्रमणेऽङ्कादे
 प्रायोऽस्तेत्यतिनिन्दिताः" इति विशाखप्रकरणे वक्ष्यति
 यन्त्ययानम् । सक्रमणकाल एव सन्तिः कालः सन्त्येवं यदायाम्
 "पट्टिभिर्य पक्षभुक्तमन्त्रं" निष्ठादिना भाष्करेणोक्तत्वात् ।
 तदेतद्व्याप्तिः सक्रमणप्रकरणे सम्यक् निर्वृति
 तत एवावधार्यम् । तत् सन्त्ययानम् देवदत्तस्योऽष्टादो-
 न्तं यदिकोपसृज्यते नक्षत्रान्ते राग्यन्ते वा स्थिता
 जिगमिपित्तव्य नक्षत्रस्य रागोर्वा कम् प्रयच्छन्ति यत्कि-
 ण्यस्य पूर्वोक्तनक्षत्रोपसृज्यते नक्षत्रादौ राग्यादौ वा
 स्थिता भुक्तव्य नक्षत्रस्य रागोर्वा कम् ददति । तत् भो-
 माद्या यथा यत्कालाचारयोः प्राप्यायिकम् कियन्ति
 दिनादि प्रयच्छन्त्योऽङ्का वशिष्ठः "द्वयदिर्घं पञ्चदिनं
 त्रिपञ्चमतिचारवक्रयोर्दद्युः । भोमाद्याः पञ्चदिनं
 प्राप्यायिकम् च पञ्च मासांवेति" भोमाद्याः सप्तम्या
 यावता कालेन रागि जहति ततोऽन्येन न्यूनाधिक
 भावेन च चारः यदा चारसमये रागि जहति सोऽति
 चारः, यत्र प्रसिद्धमेव । अथ वामवेधं युक्तपक्षे चन्द्रवत्
 चोपजात्युत्तराहंभाह । इतोऽपि सप्तम्यरागे सक्ता-
 भादनित्यस्यान्वितोऽपि खेटो विपरोतवेधाय वाम
 वेधाच्छुभं शुभफलदाता । अयमर्थं येषु पञ्चदशमवती
 योकादयोऽप्युपस्थितं सूर्यं शुभफलदं ता तद्विज्ञान्यतो
 स्थानान्यशुभान्येव तत्तद्वाद्यस्यचतुर्थनवमपञ्चमाष्टोत्थाने
 स्थानेषु स्थितं सूर्यसंज्ञेयानित्यफलदः स्याद्यदा प्राक्
 पठितः क्रमेण पठादस्यानस्थितः शनिवर्जितैर्घैर्न
 विहं सदा दं विहं सदा शुभफलदोऽपि पठादस्याने
 शुभदो नैव स्यात् । अन्येषु स्थानेषु प्रथमद्वितीयसप्ता-
 दमेव स्थितः सूर्योऽनित्यफलद एव । एव चन्द्रपुष्यो
 यत्वेन विहं स्थानाशीनक्रमवेधवामवेधौ स्याताम् । भोमस्य
 तं श्रीगोच शुभाशीनराण्यशुभान्येव तत्तद्वाद्यस्यचतुर्थनवमपञ्चमाष्टो-
 दशस्थानस्थितभोमस्याशुभस्य क्रमेण पठेत्तदाद्यशीन-
 स्थानस्थैर्घैर्नैववेधेन शुभत्वमेव । अन्येषु स्थान-

स्थितेषु शुभेषु भोमः । एवं शनिराष्ट्रदेतयोध्येया
 सुरारण्येवेधेव । तत्तद्वाद्यस्यचतुर्थनवमपञ्चमाष्टो-
 दश । शुभस्य तं नवम्यानाम् शुभात्तद्व्यतिरिक्तानि
 त्रीणि पञ्चमपञ्चदशमस्थानान्यशुभानि तपामेव क्रमेण हा-
 दगद्वितीयचतुर्थस्थानस्यचतुर्जनितवामवेधेन शुभत्वमेव ।
 अन्येषां तृत्तरपठितत्वात् स्थानानां शुभत्वादेव न वाम-
 वेधविचारार्हत्वंमिति परिच्छिन्नोऽर्थं यदाह कथम्
 "अपि विहो यथाः कश्चिद्व्यतिरिक्तं शुभं फलम् । वामवे
 धविधानेन तस्यभोऽपि शुभप्रदः । अतस्तद्विधिवं भूय
 धिचार्यासु फलं वदेत्" इति । वशिष्ठोऽपि "वधसमन्वित
 यचराणां पट्टिगन्तुसुफलं विहं । अथत्यवेधवि-
 धाभाटिगं शुभाक्ते शुभप्रदाः सतमिति" अथत्यवेधो
 वामवेधः । द्विकोण इति । सिते शुक्रपक्षेऽङ्काचन्द्रो हि
 कोणे द्वितीयनवमपञ्चम्यानेषु स्थितः शुभदं अथवि
 क्रमेण पठादमचतुर्थस्थानस्थितैर्घैर्नैववेधेनैव विहं
 इत्यपि ध्येय एतत् च नारदेन "शुक्रपक्षे शुभदन्दो
 द्वितीयनवमपञ्चमे" । रिपुस्यचतुर्थस्थाने विहो हि
 गगनेचरैरिति" यदि विध्यते तदाऽशुभफलद एव (४)
 अथ द्विविधवेधे नतद्व्यतिरिक्तत्वात् सप्तम्यरागे ।
 इह द्विविधवेधविधान्ये नारदादयः । सप्तम्यरागे
 सक्ताभाद्विहं वेधं क्रान्तिकं वानिकं चान्तः । तदा
 चोभयभापि नारदेन जन्मत इत्युक्तम् । अथ कथमपदि-
 शतमुच्यते । स पुनर्द्विविधोऽपि वेधापक्षाधिकितराशितो-
 म्येयः यथा सूर्यो जन्मरागेः सक्ताभात् पठस्थितं शुभा
 च धर्मं स्वाक्रान्तराशितो हादयस्थानस्थितैः शनिवर्जितै-
 र्घैर्न विहं तथा सूर्यो जन्मराशिहादयस्थानोऽपि नेष्टः
 स सूर्यो स्वाक्रान्तराशितस्थितैः शनिवर्जितैर्घैर्न विहं
 स तदा शुभफलद इत्यर्थः । अथैतस्यैव द्विविधवेधस्य देय-
 विशेषविषयत्वमुच्यते । हिमाद्रिर्विन्ध्यमामानौ पर्येतौ प्रदे
 शविशेषावस्थित्या प्रसिद्धौ तयोर्नक्षत्रावर्तित्वेन देये स
 द्विविधोऽपि वेधोऽर्थः न सवेदेनेषु हिमाद्रिर्विन्ध्यमामानराव
 नहिर्भूतसन्देहेषु द्विविधोऽपि वेधोऽर्थो नास्तीति कथ-
 पक्षं घनेचक्रिर्चनम् । जन्मपक्षमादौ स्थानभेदे पक्ष-
 कलमाह जन्मार्थं इत्यादि । "यस्यजन्मतो राक्षस्यस्यते
 चन्द्रभास्करौ । तज्जातानां भवेत्पीडा ये नराः शान्तिव-
 र्जितः ।" भाग्ययोगे विशेषोऽपि "यस्य राज्यस्य नक्षत्रे
 स्वर्भाऽरुपरक्यते । राज्यमङ्गं चन्द्राय वरच चान्
 निर्दिशेदिति" राज्यस्य नक्षत्रे अभिषेकनक्षत्रे यदा

कदाचिद्वाङ्मन्यमाननक्षत्रपरागनक्षत्रेणैकमेव तदा-
य सन्दिग्धफलनिर्देशं यदा तु नक्षत्रभेदस्तदोपर-
लक्षमाननक्षत्रेऽप्येव फलनिर्देशं यव राशिभेदेऽपरलक्ष-
मानराशिभेदेऽप्येवम् । यतोऽप्यन्यते राहोर्दिग्देश-
कालावरणादिभेदात् पक्षपक्षमेव नास्ति । तदुक्तं
पिङ्गलगिरोमशौ “दिग्देशकालावरणादिभेदात् क्वा-
दिङ्कोराङ्गरिति नृवलि” । एतदुपपत्तिमोक्षरेण स्वप-
क्षैरेव निरूपिता पितृचरणैश्च तोडरामन्ते राहुचार-
विषयानि प्रपञ्चिता परन्तु राहुसाहित्यं विना पक्ष-
पक्षानयनस्य शरत्कालिमात्रित्यं सख्यनयनविशिष्टस्यासु-
करत्वादिति साहित्यविपक्षयेव राहोरपरकत्वस्य च्यते ।
अतएवोक्तं वराहणे “तस्मिन् काले सावित्र्यस्य
तेनोपचर्यते राहु । याव्योत्तरा शशितितिरिच्यते ह्युप-
चर्यते तेनेति” ५ । यद्यजन्मादिराशिफलस्य जनिभ-
त इति । पञ्चम्यास्तसिद्धं जन्मराशेरारभ्य द्वादशसु राशिषु
पक्षे सति क्रमादनुक्रमेण घातादिफलं भवति यथा
जन्मराशौ पक्षे सति घात शरीरपीडा, द्वितीय-
राशौ सति इच्छनाशः, तृतीयराशौ श्रीर्धन्यः, चतु-
र्थराशौ शरीरपीडा, पञ्चमराशौ चिन्ता पुलादीनां, षष्ठे
राशौ शौख्यं, सप्तमराशौ कलहदौष्ट्यं स्त्रीमरणं, अष्टम-
राशौ मृत्युर्भरणं, नवमराशौ माननाशः, दशमराशौ
सुखम्, एकादशराशौ कामः, द्वादशराशौ मृत्युः सा-
त्त्वत इति केचित् इत्यस्योत्तरपरे, इदं च फलं पञ्चमाशप-
र्यन्तमनुक्रमेण ध्येयं तदुत्तरं हि पक्षान्तरसम्भावनात्
यद्योक्तं देवघ्नमनोहरे “घातं हानिमयं त्रिधं जननिभा-
दुध्वं च चिन्तां क्रमात् शौख्यं दारपियोजनं च
क्रुते व्याधि च मानक्षयम् । सिद्धिं चाभिमपावमर्क-
शिनो बन्धनासमध्ये पक्ष इति” कश्चित् “स्थानान्तरं
यव शुभमध्यमाधमा” इत्युक्तम् । देवघ्नमनोहरे
“पाशात्तृतीयोऽष्टमश्चतुर्थस्तथायसस्य शुभदः स-
राशिः । नवांशधीसप्तमश्च विद्धि मुख्यो द्विष्टको
दशमास्तस्य” इति अत्र पाक्षे पाशराशितोगणभोक्ता
“त्रिषष्ट्दशायोगतः” नराणां शुभप्रदं स्वात्पक्षे
रवीशो । द्विषष्टमन्देऽप्येव मध्यमं स्वात्पक्षेऽष्टमिष्ट
मनयो वदन्तीति” अत्राप्यपेक्षायां स्वजन्मराशे-
रित्वाध्याहार्यमेव । अथाशुभस्वरूपकपक्षप्रतीकार-
बाह् तदशुभेति तत्र स्वर्गचन्द्रयोर्पक्षेण स्वर्ग-
वदशुभं दुष्टफलस्य भवत्ये मांशाय जप स्वर्गगो-

दानं जपो गायत्र्यादीनां मन्त्राणां स्वर्गं प्रसिद्धं गौ-
प्रसिद्धा भूमिर्वा उपलक्ष्यत्वादन्वेषां ह्ययादीनां यथा
शक्त्या दानं कार्यमिति शेषः उक्तं च देवघ्नमनोहरे
“सुवर्णनिर्मितं नागं सतिष्ठं ताश्चभाजनम् । सटक्षिण
सवस्तु च ओलियाय निवेदयेत् । सौवर्णं राजत
वापि विभ्वं कृत्वा स्वयं कृतं । भवेदपगतकृश
क्षिप्ते विप्राय कल्पयेत् । दानमन्त्रश्च । तमोभय ।
महाभीम । सोमसूर्यविभर्तन । । देवनाग । प्रदानेन
समं शान्तिप्रदो भव” । स्कन्दपुराणे मोटान भूमिदानं च
स्वर्गदानं विरोपत । पक्षे क्लेशनाशाय देवघ्न्याय
निवेदयेत्” । किंचाल देशविशेषं पात्रविशेषो
द्रव्यविशेषश्च नापेक्ष्य इत्याह व्यास “सर्वं गङ्गासम
तोयं सर्वं ब्रह्मसमा हिजा । सर्वभूमिं कुरुक्षेत्रं
पक्षे चन्द्रसूर्ययोरिति” । तत्र ज्ञानदानादिकं कश्चित्
काले कर्त्तव्यमित्याह “पक्षमाने भवेत् ज्ञानं पक्षे होमो
विधीयते । सुखमाने भवेद्दानं सक्ते ज्ञानं विधीयत” इति
तस्मिन् काले जपादिकमपि विधेयम् “स्वर्गचन्द्रपक्षे या-
वत्तावत् कुर्याज्जपादिकमिति” शिवरहस्योक्ते आदिपञ्चा-
सुरार्चनमपि अत्र जन्मनक्षत्रजन्मराशयोर्पक्षेऽप्यस्मान्नि-
माह यशितः “यस्यैव जन्मनक्षत्रे पक्षे ते यशितास्तौ
तस्य व्याधिभयं घोरं जन्मराशौ घनक्षयः । इत्यमन्त्रवि-
धानेन तस्य दोषापनुत्तये । उपरागज्ञानविधिं सम्यक् कृत्वा
समासत । मण्डलं चतुरस्रं तु गोमयेन विधिपयेत् ।
गृहस्थेऽथानदिग्भागे वर्णकैः समचकृते । स्थापयेत्क्षरः
कुम्भास्तत्र तान् सागरात्मकान् । समवेदात्मकान् कृत्वा
सर्वतीर्थात्मकान् शुभान् । पञ्चवीर्यराशुज्यसर्वाधिष
मन्वितान् । मृत्तिकाहेमरत्नेन दग्धगुग्गुलचन्दनैः ।
पञ्चगव्यामृतभ्राजिस्फटिकैः सर्वपावनैः” । इत्युपक्रमे
“तिलहोमं व्याहृतिमि सङ्क्षमष्टसयुतम् । एव कृत्वा
प्रयत्नेन ज्ञानकर्म्म समाचरेत् । आसनं नवमिर्मन्त्रैः
कुम्भान् रुक्मपुष्पकान् । एतानेव ततो मन्त्रान् वर्णयेन्मैव
संलिखेत् । कर्तुः शिरसि तं बहुधा वार्त्तिकैर्बद्धमन्त्रकैः ।
सुमन्त्रितैः कुम्भजलैः स्नाप्य भीराजयेत्ततः । दध्नाज्यमप्ये
विमेष्य गुग्गुमाख्याम्बरं शुचि । मृत्तिलमो दक्षिणं
दद्यान्मृष्टेभ्यश्च स्वयं कृतं । योऽसौ वज्रधरो देव व्याटि
त्याना प्रभुर्भत । सङ्क्षमयमचन्द्रपक्षपीडा व्यपोहत् ।
य कर्मसाक्षी भोक्तानां घर्भौ माहववाहन । यमश्चन्द्रो
परागस्य पक्षपीडा व्यपोहत् । रक्षोगवाधिष

वासात् प्रत्ययानकसंज्ञिभः । चन्द्रस्य यास्ये कायस्य
रक्षःपीडां व्यपोह्य ॥ नागपागधरो देवः सदा
मकरवाहनः । यद्व्योऽन्वुपतिपाद्पक्षपीडां व्यपो
ह्य ॥ प्राणरूपो हि भोक्तानां वायुः कण्ठमृग
प्रियः । वायुपुण्ड्रपरागस्य पीडनं मे व्यपोह्य ॥ योऽसौ
निधिमितिर्देव सङ्गमसूत्रगदाधरः । चन्द्रोपरागकसुपां
पीडां चापि व्यपोह्य ॥ योऽसाविन्दुधरो रुद्र पिनाकी
वृषवाहनः । चन्द्रोपरागपीडास्तु नागदेव सङ्गद तथा ।
७ त्रैलोक्ये यानि भूतानि चराणि स्वावराणि च ।
मङ्गलानि भयङ्कानि तानि पाप दहन्त मे । व्यामल्यो
ज्ञेयनोक्तास्तेत एव च मन्त्रकाः । अर्चयित्वा पितॄन्
देवान् गोपूजार्णाम्वराणि ॥ ८ ॥ अनेन विधिना यस्तु
पक्षज्ञान समाचरेत् । तदास्य पक्षपीडा ह्यादान
बन्धुधनस्य । परमां सिद्धिमाप्नोति पुनरा
वृत्तिदुर्लभम् । सूर्यपक्षेऽप्येवमेव सूर्यनाम्ना विधी-
यते । ॥ अत्र यद्यपि जम्बारागो धनघन इत्युक्तं
तत्र च टोपास्तत्वात् प्रतिभादानशान्तिप्रकर्षयता प्रतीयते
तथापि प्राग्विधिप्रतिष्ठान्तरं विद्वत्कलाभिधाना
देवास्य जम्बारागवर्ग पक्षे शान्तिविधेया । उभयाभि-
धानेन शान्तिप्रधानात् उक्तं च मत्स्यपुराणे “यस्य
रात्रिं समासाद्य भवेत्पक्षपक्षमन्त्र । तस्य शान्तिं प्रय-
च्छानि मन्त्रौषधिविधानतः” । इति धातो जम्बराजम्
जम्बारागव्यतिरिक्ते विद्वत् पक्षे शान्तिं विधेया
वचनाभावात् किन्तु साविमवरूप दानादिरूप विधेय-
मिति तात्पर्यार्थः । सूर्यपक्षेऽप्येवमेवेति योऽसौ यन्त्र-
धरो देव आदित्यानां प्रभुर्भूतः । सङ्गमयमः सूर्यप-
क्षपीडां व्यपोह्य ॥ इत्युक्तदिशा चन्द्रपदस्थाने सूर्य
पदं पूर्वमन्त्रलोकेषु प्रयोज्यमित्यर्थः । अथेदं पक्ष
स्यानविशेषेणारितजनकमित्युक्तं तत्र पक्षस्य न दृष्टव्य-
मित्याह नो बोध्यमिति उक्तं च “जम्बरागपरिष्कारद्वय-
मस्ये निराकरे । इत्योऽरितपदो राक्षसजन्मो निधनेऽपि
चेति जम्बरा जम्बराजम् निधन वधतारा वृषभी । अत्र
इह इति पदत्रयत्वात् दुष्टस्थानावस्थितो राक्ष इति
पु षोऽरितजनकः यदा तु मेघाद्यावरणेन दृष्टमध्यावस्थित्या
वा चक्षुःश्रोत्रोऽपि पु षो राक्षदर्शनाभावस्तदाऽरितं नास्ति
एव चान्यस्य यत्र कुलावस्थितस्य ष्टकाङ्गहर्गन्तुम
शक्नुवतो दृष्टादरादेः सर्षोऽरितं जम्बादि वा नास्ति
इति तेषामाशयः । अत्रेदं चिन्त्यते किमिदं पक्ष

इत्येव जम्बादिपरिष्कारपदकम् ? उत मेघाद्यावरणे
नादृष्टमपि ? कुतः सन्देहः ? उभयथा वचनोपलब्धेभवा
हि दृष्टव्यमिति “सूर्येणमेव वर्णाणां स्रुतक राक्षदर्शने ।
सचेलं तु भवेत् ज्ञान स्रुतकाद्य विवर्जयेदिति” । इति-
यन्त्रते “सूर्येणमेव वर्णाणां स्रुतक राक्षदर्शने । ज्ञात्वा
कर्माणि कुर्वीत श्रुतमस्य विवर्जयेदिति” । श्रुतं यत् श्रुत
पार्श्वे पादं इति निपातनात् यदापि तान्त्रिकं स्रुते “चौरादि-
भोरेनेति” मङ्गमायक्तोक्तं तथापि मङ्गलनिप्रयोगादस्य
किमपि ब्रूये शोदनादौ पात्रसामान्यादृतिः । विष्णु
“राक्षदर्शनदत्तं हि प्राज्ञमाचन्द्रतारकमिति” । याता-
तप “ज्ञान दानतप आश्रमन” राक्षदर्शने” इति
एवमादीनि वार्तादि दर्शनपदसङ्गितान्युपलब्धेन ज्ञान-
व्यापि शक्तिः “पक्षे संक्रमे वापि न जम्बादि वाच्यः ।
वृषजम्बराणि कुर्वीत्याहुः वभागी च जायते” इति विष्णु-
पुराणेऽपि “चन्द्रसूर्यपक्षे जम्बात् स्रुतमेव श्रुतमेव च ।
जम्बायौ भक्तुमाप्नोति जम्बा पाप न विन्दतीति”
एवमादीनि दर्शनपदानाङ्गानानि वार्तासुपलब्धेन ।
तत्र दर्शनपादिन आक्षः दर्शनपदानाङ्गानेषु वच-
सु पक्षस्य निमित्तत्वं प्रतिपाद्यते । “पक्षे संक्रमे
वापीति” निमित्तसङ्गम्य पक्षत्वात् । श्रुतमेव च पक्षस्य
ज्ञानदानादिकं प्रति निमित्तं भवति तज्ज्ञानावेषाणां
च राक्षदर्शनपदोपेतवचनाबोधनेन चाक्षुषज्ञानस्यैव
निमित्तत्वं यतश्चाक्षुष एव शान्तिं दर्शनस्यैव ज्योति-
शालीयज्ञाने तु वक्ष्यमाणमस्ति । एव इति मेघा-
जम्बरापक्षदिवसजातचन्द्रपक्षस्य रात्रिभवेण सूर्य-
पक्षेण न ज्ञानदानादावधिकारः तच्चादुपक्षस्य इहा
ज्ञानदानादिकं विधेयमित्यर्थं सम्प्रसक्तं भवति, नैतत्पक्ष-
द्वयदृष्टम यतो वचनेषु राक्षदर्शनपक्षपदयोः समा-
नार्थकता नास्ति कथम् “अदृष्टाः कायस्य भूतयो
भगवान्निताः । श्रीमन्मन्त्रोपापातास्ता पक्षार्थां गति-
हेतवः” इति सूर्यसिद्धान्ते चन्द्रादिपक्षपातानामदृष्ट-
तोका पातो राक्षसं पर्यायः । उक्तं तत्रैव “दक्षिणे
तरयोगेव पातो राक्षस इति” । विधिपक्षे च विधेयव-
न्द्रादोनामपक्षमादिति केयवाच्येषामुक्तम् “पक्षविषे तु
राक्षपातबोधनीयं विदुषेव तान्त्रिका” इति । अतो
राक्षदर्शनमेव तज्ज्ञानसमाधानम् । ननु पक्षे सूर्य-
चन्द्रयोऽन्वाहको राक्ष इत्यत एव अतएव “राक्षपक्षे
निपाकरे” इत्यादि पुराणोक्तिं वाचीकरोति चेत्

“भाषोभाषे” मन्त्रीष्वाया तत्तुल्येऽकसमेऽपि वा । प्रया-
जपाते पश्येत् । क्रियद्वागाधिकोमके” इत्युपक्रम्य “आदको
भास्करास्तेन्दुरधःस्थो घनवद्भवेत् । मूष्मायां मातृमण्ड-
लान्द्रो विशालस्य भवेदसाविति” । अतो मूष्मायाऽस्य
चन्द्रस्य आदको भवेदित्यर्थः इति स्वर्गविज्ञाने स्पष्ट-
एव आद्यआदकभाषोऽभिहितः पुराणेन सह विरोध-
परिहारस्तु “दिग्देशकावावरणादिभेदाच्च आदको राक्ष-
रिति नृपति । यन्मानिन केयकगोलविद्या सप्तविंशति
वेदपुराणवाक्यमिति” पूर्वपक्षं विधाय “राक्ष कृमानस्य
सग यथाह” यथाहगम्यादयतिनविस्वम् । तमोमय
ग्रन्थुवरप्रदानात् सर्वांगमानानपि रूढमेतदिति” भास्व-
राचार्यैरेवोक्तः “तस्मिन् काले साविध्यमस्य तेनोपचर्यते
राक्षरिति” वराहेश्वर उक्तम् तस्माद्राक्षदर्शनं त्वं माख्येव
भवन्मते दर्शनं चाक्षुषमेवोच्यते नान्यत् एव सति राक्षो
दर्शनं” राक्षदर्शनमिति तत्पुरुषोऽनुपपन्न । यदि त्वं
समीपस्थस्य दर्शनं यन्मन्त्रीकृतं तदर्थं क्रियते । तदापि
यस्य सख्यमेवानुपपन्न तस्य समीपे त्वं सत्तरामिति
वाचैरप्येतद्बुध्यते । तस्माद्दर्शनं यन्मोपरागो ल-
भ्यते राक्षदर्शनं” राक्षपरामागस्य राक्षदर्शने इति ।
अयमर्थः । राक्षसं पातः तस्य सख्यत्वेन दर्शनं सुपराग-
इति । न च राक्षरेव सख्ययोपरागपरस्वस्य दर्शनमिति
पूर्वपक्षाभिमतार्थसिद्धिरिति वाच्यं लक्षणा त्वर्धानरान्तरा
सम्भवे सति यक्तव्या । “सख्यत्वादर्शनं राक्षोऽपि चाख्यत्वं
दर्शने । पलायीका विनिर्देशा व्याधिदुर्भिक्षतस्करैरिति”
विष्णुधर्मोत्तरादिशब्देषु यदान्तरासिद्धिना राक्षदर्शने-
नोपरागो लभ्यते । इदं च राक्षोः पातनामकपक्ष-
इति हेतुर्धानरमसीत्यतो राक्षदर्शनपक्षण्यो समानार्थ-
कता भाषीत्येव सिद्धमिति । प्राशुक्तानां सर्ववचसा
पक्षे ज्ञानादिवैव वाक्यार्थं फलितो भवति । किञ्च प-
क्षे चाक्षुषमेव दर्शनं निमित्तं विवक्षितं चेत्तदा “नेसेतोद्य-
जसादिव भास याल कथञ्चन । नोपरक्तं न वारिख्य न
मध्यं न भोगतम्” इत्युक्तोपरक्तस्य दर्शननिषेधो नोप-
पद्येत नन्वय निषेधं स्वर्गोपरागदर्शनं एव न चन्द्रोप-
राग इति चेत् “नाशुषी राक्षतारकाम्” इत्यत्र राक्ष-
भालपक्षेऽपि चन्द्रोपरागद्वयविषयकोपसंहारस्य युक्त-
त्वात् अथुषे रजस्रलापतितादर्पकस्य त्वं दोष-
धिक्यसूचनाय यथा ज्ञाते कुलीनामां प्राज्ञानामा-
मन्त्रणे उक्ते अन्वेषां निर्वहतादेशं पुण्यगोचकं प्राज्ञाया

नामनामन्त्रणे सिद्धे पुनर्निषेधो दोषाधिक्यार्थमेव । “भा-
स्कराक्षो कनाक्षीरपरिवादादि वर्जयेदिति” अति-
वाक्यस्य त्वदादक्षगास्यादित्यदर्शनपरतया व्याख्यानस्य
युक्तत्वात् । केचित्तु दर्शनादर्शनविषयकयोर्विध्योस्तुल्य-
वस्तुत्वात्कदाहं ज्ञायादिति व्याचक्षुः तस्मिन्त्य “जन्म-
सप्ताष्टरिफाङ्केत्यदिना सामान्यतो निषिद्धलोपरक्त-
र्शनस्य पुनर्निषेधात् प्राशुक्तदिशा राक्षदर्शनपक्ष-
राक्षपरामागकत्वेन तस्य वस्तुभावात् तस्मादुपर-
क्तयोः स्वर्गचन्द्रमयोर्दक्ष कस्यापि दर्शननिषेधसत्त्वात्
पक्षे ज्ञानदानादुक्तेऽज्ञानं च उच्येति शास्त्रैक-
देशगणितपक्षेभ्यो बुद्ध्या तस्मिन् काले ज्ञानदानादि
विषयमिति सिद्धान्तः । अतएव मेवाद्याहतेऽप्युपरागे
ज्ञानादिकं विषयमेव ननु गणितपक्ष्याधीनसुपरागज्ञान-
मेव चेत् ज्ञानादिप्रयोजकं तदा राक्षो स्वर्गपक्षस्य
जायमानत्वात्तदापि ज्ञानादिकं स्यात् । सत्यमेवैतत्
वचनात्तथा न क्रियते । तदुक्तं निगमे “स्वर्गपक्षो
यदा राक्षो दिवा चन्द्रपक्षो यदि । तत्र ज्ञानं न कुर्वीत
दद्याद्दानं न च कश्चिदिति” । अतएव तादृशे पक्षे
दृष्टेऽपि दौष्ट्यं नास्तीत्यपि सूच्यते । न चैतदुभागे
प्रतिषेधादित्यधिकरणेन प्रविष्ट्यामग्निचेतस्यो नान्तरिक्षे
न दिवीत्युदाहृतवाक्यवस्तुत्वात्तुवाद इति वाच्यं विधि-
शेषत्वाभावात् यथा प्रविष्ट्यामग्निर्नचेतस्य इति न निषेध-
विधिरस्ति तत्र नान्तरिक्षे न दिवीति दृष्टान्तो निषेध-
विधेः शेषत्वात् स्वर्गपक्षो यदा राक्षोऽपि तदाव्यस्य
विधेः शेष इति । किञ्चैव नृपतस्तत्र मतेऽनर्थकमेव वाक्य-
स्याच्चैतद्युक्तम् अतएवाह जावालि “संक्रान्ते
पुण्यकालस्तु षोडशोभयत कसा” । चन्द्रस्योपरागे
त्वं यावद्दर्शनगोचर” इति । यत्तस्मात्समन्यत्वं दर्शन-
गोचरत्वात्तावान् कालः पुण्यकालो भवतीति वाक्यो
व्याचक्षुः तदुक्तं विष्णुधर्मपिण्ये “दिवा चन्द्रपक्षो राक्षो
स्वर्गपक्षे न पुण्यदम् । सन्निव्य पुण्यवत्त्वेव यावद्दर्शन-
गोचर” इति । अन्ये तु मेवाहते तदनाहते चोपरागे
गणितगतस्थितिघटिकाः पुण्यकाल इत्याहुः । दर्शने त्वे-
वविधे निषेधे भुजहत्तादुपरिस्थितत्वमेव विवक्षितं तदाह
वसिष्ठ ससिद्धान्ते “स्वर्गस्यादर्शनं राक्षिर्दिनं तद्दर्शना-
त्मकम् । भुजहत्तादुपरि च स्थितोऽर्को दर्शनं अतमिति”
अर्क इत्युपसंख्य चन्द्रादिपक्षसत्त्वात् । व्याकाशम-
देश समनाहू सङ्गन् इव यत्र भाति स प्रदेयो भुजपन्द-

वाच्य सतएव विष्णुधर्मोत्तरे 'अहोरात्रं न भोक्तव्यं
सूर्यचन्द्रपक्षौ यदा । नक्तिं वदन्तु भोक्तव्यं' ज्ञान
कृत्वा तत परमिति । 'यस्मान्ते भूय' 'यस्तगौ वास्तवन
तु रथीन्द्र' प्राप्तुनो यदि । तयो परेदुष्टये ज्ञात्वाभ्य-
चरेत्तर' इत्यनयोर्वाक्ययोर्दोषोदयशब्दौ भुजवत्तोप-
रि-
न्यतये पक्षकौ अथवा मेवाद्यावरणेन परदिवसेऽपि
दर्शनाभावे उपवास प्रसज्येत तथा यत्न स्मर्गकांते
पक्षेण वदन् ज्ञान विहित तज्जालरा मेवावरणात्
सूर्यचन्द्रयोर्दर्शनाभावे दिवसद्वयं त्वय वा व्यासतन्म्युप
वासप्रसङ्गः न च सर्वे शिष्टास्तथाऽऽचरन्ति । तथाहर्गा-
र्धनम्यमेव शान्तीयज्ञानपरतैव व्याख्या कर्तव्या । तस्या
च सत्यां पूर्वोक्तरीत्या च मेवावावृत्तेऽप्युपरागे तम
वदन् प्रशस्तकर्तृणा अन्वेन च गन्तुमशक्तुं यद्विज्ञात
रैव ज्ञानदानादिक विधेयमिति फलितोऽर्थः । अतएव
भागवते 'रविपक्षे कुरुक्षेत्रे ज्ञानाद्यर्थं निश्चिताना
पाण्डवीयलोकानां मध्ये हृतराष्ट्रोऽपि परिगणित इति
विशिष्टाचारोऽप्यस्ति । एव च सत्यरिजलनकत्वाभावेऽपि
पक्षेणदर्शननिषेधे किं पुनरिदलनकत्वे । तस्याप्यन्य
सप्ताहृत्यादिपद्य निम्नोत्पादुक्तपक्षेणोपेक्ष्य
प्रत्यक्षोपलब्धमानसिद्धमन्त्रपुराणादिशास्त्रेषु दर्शनपदा
भाषाः । अतएव सूत्रे परे इति पट्ट प्रयुक्तम् । शान्तिस्तु
दर्शनाभावेऽपि विधातुसंविता यतोऽरिदयोगानां स्वरूप
सतामेवारिदजनकत्वमस्ति अन्यथा पक्षेणोपेक्ष्यता
ताद्विस्तृचितारिदनिर्दिष्टहेतु शान्तिर्दर्शनाभावे न
विधीयेत इत्यलमितिप्रसक्तानुप्रसङ्गे न (६) । पी धा ।
अधिकमुपरागगच्छे १०८५ ए० वृत्तम् । "अथ चन्द्रबले
विशेषमनुष्टुभाङ्ग पापान् इति शुभोऽपि शुभफल-
दोऽपि चन्द्र पापान् पापयुग्मं द्यूने पापद्वयमध्ययती
पापयुग्मं पापयुग्मे सप्तमस्थाने वर्त्तमानचेत्
स्यात्तदा अथन् अशुभ एव यदात्यशुभोऽप्यशुभफलदातापि
चन्द्र शुभाग्नि सौम्यपक्षमपि सादृश्याऽभिहितस्य
नवाग्नि स्यात्तथा शुक्रा वृक्षसतिना वृष्टं च शुभफल
जदाता भवेत् यदाह राजमार्गं वृष्टं "पापपक्षेण ययुक्त
पापजातिलक्षित । पापद्वयमध्यगत शुभोऽप्यशुभद
शयो । अनिदलनस्योऽपि भवेच्छुभकर शयो । सौ-
म्यभागाभिहितान्ते शुक्रा यापि वीक्षित इति (७) । अथ
चन्द्रबलस्य विधापान्तरमनुष्टुभाङ्ग । सितेति सितादौ
शुक्रपक्षप्रतिपदे वसोचीने चन्द्रे सति सम्पूर्णं शुक्र-

पक्ष शुभ' व्यसितादौ कल्पपक्षप्रतिपदि वृष्टे चन्द्रे
सति सम्पूर्णं कल्पपक्षः शुभः व्यत्यासे च पूर्वोक्तादृष्टौ
हैपरीत्ये द्वावपि पक्षावनिष्टौ यदा शुक्रपक्षप्रतिपदि
चन्द्रोदये सदा सकलशुक्रपक्षोऽनिष्टः । यदा कल्प-
पक्षप्रतिपदि चन्द्र शुभश्चेत्तदा सम्पूर्णं कल्पपक्षोऽनिष्टः
इति उक्तं रत्नमासायां "पक्षपक्षान्तिगते हिमंयौ
शुभे शुभ' पक्षसुदाहरन्ति । सितेतरादायशुभे च पक्षा-
विन्दावनिष्टौ भयनोऽन्यथा तौ" कल्पयोऽपि शुक्रादीन्दु-
शुभो यस्य तत्पक्षस्तस्य शुभम । कल्पादीन्दौ त्वशुभदे
शुभमहर्गस्येऽन्यथेति इदमेतद्वयमज्ञानं चन्द्रबलं तं वदते
विवाह्यात्वायशुक्रकर्त्तव्ये तात्कालिचन्द्रवशाभावे पाङ्ग
नान्यथेत्यर्थः (८) । अथ अक्षाणां दीप्तपरिहारपूर्वक
तद्विषयमादनां नवरत्नसमुदायधारणं शास्त्रिन्याङ्गं वक्ष-
युक्ते इति । अत्रैका सुधर्मसुद्धिका कृत्वा तत्तद्व्यवधाने
यत्तत्साकारे भवता विभक्ते प्रागादिकसेष नवरत्नानि
वद निवेद्यानि तत्त प्रागिति पञ्चम्यनमस्य पञ्चमी चेय
स्यबलोमे अत प्रागादिद्वय इत्ययमर्थो जात तत्त
शुक्रमीतये पूर्वस्या दिशि यत्तु कहीरक निवेयम् । एव चन्द्र
मीत्यर्थं शुभमशुक्राफलमान्येयां, भौममीत्यर्थं प्रसार
दक्षिणस्याम् अगौ राक्षमीत्यर्थं गोमेद मैर्त्तव्याम् ।
आर्क्षी शनिमीतये शुभमनीन पश्चिमायाम् । केतुमीतये
वैदूर्यं वायव्याम् । शुक्रमीतये पुष्पक पुष्परामम् उत्तर-
स्याम् । बुधमीतये पाणि गारुडतम् ईशान्यां सूर्यमीतये
माणिक्य मध्यमकोटे इति (९) ।
अथ सति द्रव्यसामर्थ्ये नवरत्नसमुदायधारणस्य यत्त-
त्वात्तदुक्ते दानोपसति द्रव्यसामर्थ्ये यदुपपन्नत दौष्ट्य
तदुपपन्नधारणमिन्द्रसूयाङ्गं माणिक्येति । सूर्य-
मीत्यर्थं माणिक्यं धार्यम् । एव चन्द्रस्य शुक्राफलम् ।
भौमस्य मिद्रुमम् । बुधस्य गारुडतं गारुडं पाणिः ।
शुक्रो पुष्पक पुष्परामः । युक्तस्य वक्षुम् । यनेनीव
राक्षोगोमेद (वक्षु निया इति) काव्यजलभाषयाङ्ग
केतोर्वैदूर्यमित्येवमर्कतोऽकोदीनां पक्षाणां रत्नानि
वायापि स्युः । तत्त यदुपपन्नत दौष्ट्यं तत्त पक्षस्य
तत्त तद्वत्त धार्यमित्यर्थं यदाह कल्पः सूर्योदीनां
च च तत्त माणिक्यं भौक्तिकं तथा । सुविद्रुम मरुत
पुष्पराम च यत्तुम् । नीलगोमेदवैदूर्यं धार्यं सप्तवदक-
मात् । अथोपसति वृष्टे सुधर्मित्यपिमन्त्रोक्तेन सम्बन्धः (१०)
अथ मङ्गलपक्षधारणे यस्य सामर्थ्याभावस्यदर्शनस्य

गुह्यं लघु सति कश्चिन्मम ममादिति" पाल सति ल
मिति विशेषण कालानुपदस्य न लघुपदस्य तेन वध-
तारायां सति कश्चिन्मम ममादिति । उक्तं टीपिकायाम्
“प्रत्यरौ लघुपदस्याप्यन्तान्निजमपि । विपक्षारे
गुह्यं द्याधिपने तिमकासुमिति" अथ द्वितीयः परि-
हार उच्यते । तत्रादिमपर्यये प्रथमादृष्टौ विपक्षत्वं
रिक्तं त्वय ततोयापक्षमीसप्रत्यकारा मया अपि
सामान्यत पट्टिपटिकात्मिका अपि न शुभदाः स्युः
अथ द्वितीये पर्याये द्वितीयादृष्टौ विपक्षत्वरिक्तं त्वय
मादिमान्यततोयका यथा न शुभदाः विपक्षारायां
प्रथमविंशतिपटिकापञ्चाद्याः । इतरा यत्पारि-
ष्णुभा । प्रत्यरितारायां मध्यमा “पट्टिपटिकापञ्चा
द्याकादृष्टमयो विंशतिविंशतिपटिकाः शुभा । वध-
तारायामहिमा विंशतिपटिकापञ्चाद्या यत्पारि-
ष्णुभा इति मयोमा व्याकल्पते । जीर्णस्तथगटेन
नक्षत्रचतुर्धनमात्र । तथासति यादिमान्यततो-
यकावरणा क्रमेण निषिद्धा इतरे शुभा । अथ
ततोये पर्याये ततोयादृष्टौ विपक्षत्वरिक्तं त्वय
सर्वे पट्टिपटिकात्मका अपि शुभा” शोभनफलदा
युक्ताः । तथा च जगममोहने मुचरित्युक्ता पठित
“पर्याये प्रथमे वक्ष्याविपक्षत्वरिक्तं त्वय । द्वितीये लघुका
मक्ष्यादृष्टौये त्वयिषाः शुभा” द्वितीये पर्याये अथकामा-
ह सयव । “अद्यांशोविपदि त्वयः प्रत्यरौ चरमेऽशुभः ।
वध त्वयल्लघुतोयोऽथ शेषा” अशुभ शोभना इति ।
अत्राशो नक्षत्रचतुर्धन उच्यते । किमत्र प्रमाणमिति
चेत् उच्यते । “जन्ममर्त्याहममर्त्यं सङ्गतार्त्तं चोदयम् ।
अष्टादश साधुदाय लघुविश विनाशनम् । मानस
पञ्चविशर्त्त नाचरेच्छुमसेषु त्व” इति नारदोक्तं वैनाशिक-
काव्यलघुविशमस्य इत्यम् । तदपवादमाह व्यपन
“वैनाशिकाख्ये नक्षत्रे अष्टाशीत्यंशं विना । शेषाया
शुभदा येयाजन्मनीन्दुगतोयका” इति । अत्र वैनाशिक
प्रत्यरिचक्षन्तस्य चरमायस्थानिष्टता प्राप्ता साष्टाशीत्यं
शक्येनेत्यनेन व्याज्यते इत्यत एकल इष्ट साष्टाशीत्यं-
त्रापि निमित्तमुच्यते इति व्यायादत्रापि नैव व्याज्येति न
मनीनमतज्ञायाऽप्रमाणकत्वात् ११ । अथ चन्द्रायस्था-
वक्ष्यति तत्राप्यनोपायमनुष्ठानाह पट्टिपटिति । अत्र
चन्द्रस्य राशौ राशौ द्वादश अपस्याः सन्ति यदाह
नारदः “चन्द्रस्य द्वादशावस्था राशौ राशौ यथा-

क्रमात् । यातोद्वाहादिके कार्ये षष्ठा त्वयः फलप्रदा”
तत्रादिमीमांसस्य मतमान पट्टा शुभयानि वर्तमान
नक्षत्रभूतपट्टीयुक्तानि कार्याणि । तानि पुनर्युगैश्चतुर्भि-
राहतामि गरास्य ४५ इत् न पञ्चचत्वारिंशता भाज्यानि ।
यत्तद्व्यमागत गतावस्थाकाः शेष वर्तमानावस्था तत्र
लब्धाऽस्यापि द्वादशाधिपये द्वादशभिर्भागे प्रवासा-
द्यवस्था चन्द्रस्य गता स्युः । ता अवस्था नेपराये
पुनः प्रवासादिषु द्वादशभिर्भागे चन्द्रे नष्टादिषु
स्युः । एव नियुमादित्तराशिषु स्थादिषु द्वादश
स्याः क्रमेण भवन्तीत्यर्थः । यदाह नारदः “पट्टि-
चन्द्रमक्ष्य” तत्कालपट्टिकान्वितम् । नेटपट्टिषु ४५ नेटप-
मवस्था भातुः १२ भाजिता ।” इति । अतोपपत्ति एकैक-
स्मिन् राशौ द्वादशद्वादशावस्था सन्ति, सामान्यतो न-
क्षत्रभोग पट्टिपटिकात्मक इत्येवं सति राशिभोग-
पट्टिकाः पञ्चविंशदधिक्यत भवन्ति । तत्र त्रैरा-
शिक यद्येतामि १५ पट्टीभिर्द्वादशावस्था लब्धन्ते तदे-
ष्टपट्टीभिः किमिति तत्रैक कस्य युच्यतावे
विकारानामपि द्वादशानामयमहो १५ भाजको जाताः १५
अत्रानयोयुक्तामालकयोक्तिभिरप्युच्यते शुचकच-
त्वार ४ भाजक पञ्चचत्वारिंशत् ४५ तत्कालव-
टीयोगस्तु न्यायप्राप्त एव । तथा द्वादशभागोऽपि त-
दाधिक्यस्य निष्प्रयोजनत्वात् अत्रेदमवधार्यम् अत्रापि
नक्षत्राणां पट्टीयुक्ताधिकभावः सम्पन्नति तथापि
पट्टिपटिकात्मकेन व्यवहारः कार्यः । विद्यमानन-
क्षत्र भुक्तं न क्षभोग प्राप्ता पट्टिपटिकात्मक कृत्वा
तत्र योज्यम् । यथा यदि क्षभोगेन पट्टिपटिका लब्धन्ते
तदेष्टपट्टीभिः किमिति त्रैराशिकेनेष्टपट्टीनां पट्टि-
युक्ता नक्षत्रभोगो भाजक इति १४ । अथ द्वाद-
शवस्थानामानि सफलाण्युपलाभ्याह प्रवासना-
याविति । अष्टार्थमिदं पद्याम् । उक्तं चन्द्रस्येन
“प्रवासनया च अत्रा जया हास्या रतिर्छेदा । छप्ता
भुक्ता ज्वरा कस्या सुस्थितिर्नामसङ्गिभा” इति । छेदा ।
“पट्टिपट्टिदिभ्योऽङ्क” पाठ्यत्वं तदष्टम् १५ । अथ यदाह
वैनाशिकपरिहारायं शौचपञ्चलक्षणं दक्षिणाच माहृष-
विज्जीवितेनाह । राजाकुलमिति । राजा अष्टशासनः
इति केचित् वस्तुतस्तु क्षोभधीराहृष्यां राजाशब्देन
लज्जावती वद्यते । कुलं प्रविष्टम् । यदा “परि-
याग इति” काव्यकुलभाषायामाह । प्रियङ्गुः

राजः । वनो वृक्षः, सिद्धार्थो सर्वपा (शिरसा) इति
महाराष्ट्रः (सरिपा) इति कान्यकुब्जा । मिश्रे हरिश्चा-
द्वयं दारु देवदारुः शुद्ध्या शरपुष्ट्या । लोभं प्रसिद्धं
एतैरौषधैर्युक्तानि गङ्गादिजलानि तैः कस्या ज्ञान
दुष्टपक्षघ्नघ्नतादिद्वयस्य स्यात् । उक्तञ्च दीपि-
कायाम् “विज्ञार्थलोभरजनीद्वयसंज्ञघान्यं ज्ञान-
स्त्रकं सफलं च सपचा च मांसी । ज्ञानं कुरु यज्ञ-
गणप्रशमाय नित्यं सर्वं रविप्रभतयः सुसंख्यीभवन्ति ।”
दैवज्ञमनोहरैःपि “समिधह्वरजनीद्वयमांसी कुष्ठलाज-
सितसर्पपक्षघ्ने । पारिभिः सहस्रैः सहस्रोभैः
स्नानमसि निखिलपक्षघ्नीहामिति” पारिभिःसौधैः
रत्नमालायां तु प्रत्येकं पञ्चाशत्सौमसमेदुमानसक्तं यथा ।
रवे—“मन शिखिलासुरदारुजङ्गु मैर्योरयसीमधुपद्मकान्ति-
नैः । सताम्नस्यैर्विषमे स्थिते रवौ शुभापहं स्नान-
सदाकृतं बुधै” ।

चन्द्रस्य—“पञ्चगव्यगजदानविमिश्रैः शङ्खशुक्तिजुसदस्तु-
कैश्च । शीतरेणिकतपैकतहन् श्रानमेतदुदितं ऋष-
तीनाम्” ।

जुषस्य—“विल्ववल्गुनक्षत्राद्युष्यैर्हिङ्गकल्कफलिनीवकुलै-
श्च । श्रानमङ्गिरिह मासिद्युताभिर्भौमदौस्थ्यविनिवा-
रपमाह” ।

बुधस्य—“गोमयाक्षतफलैः ससरोजैः शीघ्रशुक्तिवल्गु-
हेमभिः । स्नानसक्तमिदमत्र सूक्ष्मतं बोधनाश्रुमविना-
शनं बुधै” ।

शुरो—“भास्वतीकुसुमशुक्लसर्पैः पञ्चवैद्य मदयन्तिकोद्भवैः ।
क्षिप्रमम्बु मधुकेन च स्फुटं वैकृतं शुरुजतं विनिर्जलि” ।

शुक्रस्य—“एकया च शिखया समन्वितैर्पारिभिः सफलमू-
लजङ्गुमैः । श्रानतो ऋषुसुतोपपादितं दुःखमेति विलय-
नं भवत्य” ।

शने—“असिततिलालङ्घनसोमवलाभिः शतशुभमाघनलाजयु-
ताभिः । रवितनये कथितं विषमस्थे इरितहृदाह्वयनं
सुनिश्चयैः” ।

राहुकेतोः—“लोभनभैतिरुपपन्नकठुल्लोहद्विदागजगणामिप-
वोमि । श्रानमार्चिभिर्ह जलति राहोः साजसूत्रमि-
दमेव च केतोः” । राहुकथितद्रव्यमजमूलसहितंकेत्यर्थं
स्यात् । अतएवोक्तं दीपिकायाम् “प्रयोज्यमौषधश्रानं
पक्षिमसुरार्चनम् । पञ्चाहुद्विषा होमो वा पञ्चापां
धीतिमिच्छता” तत्र पञ्चपूजाहोनौ वशिष्ठसंहितायां

महता पवन्नेनोक्तौ तौ तत एवावगन्तव्यौ इत्यलमति-
विकारेण । अथ रवेरिति । रविमारभ्य दक्षिणा उ-
च्यन्ते । तत्र सूर्यप्रीत्यर्थं धेतुर्गौः । चन्द्रप्रीत्यर्थं कम्बु
शङ्खः । कम्बु इति नष्ट सकलिकम्बु इत्युक्तम् “शङ्ख
स्यात्कम्बुरस्त्रियाम्” इत्यमरोक्तेः । मङ्गलप्रीत्यर्थमरुण
प्यारक्तो वृषः । बुधप्रीत्यर्थं कनकं सुवर्णम् । शुक्रप्रीत्यर्थं
पीताम्बरं तच्च यथाविभवं कापीधं कोषजं च । शुक्र-
प्रीत्यर्थं श्वेतो घोटकः । शनिप्रीत्यर्थमसिता श्यामवर्णा
गौः । राहुप्रीत्यर्थं महाऽसिर्वृक्षमौषधजङ्गम् । केतु-
प्रीत्यर्थमजः क्षामो दक्षिणेत्यर्थः । यदाह वसिष्ठः
“धेतुं शङ्खं रक्तवर्णं हेम पीताम्बरद्वयम् । श्वेताश्वं
कण्ठधेतुश्च कण्ठलोहमजं क्रमात् । स्वर्णेन वा समी-
क्य दातव्या दक्षिणा ततः” । आचार्याय जापकेभ्यो-
न्नाद्युपेभ्योऽथ शक्तितः” इति । अत्र प्रत्येकं दान-
मन्त्रास्त्रैर्वोक्ताः पञ्चभूयस्त्वभ्यासः लिख्यन्ते । “एवं
यः कुरुते सत्यं च ह्ययं नृपोत्तमः । सर्वान् कामा-
नवाप्नोति शुभस्यानफलं कमेत्” नृपोत्तम इत्युप-
लक्षणम् । तेन यः कश्चिदुपहस्योपि कुर्यात् तत्र स
विमवाहुरूपेण पक्षदानानि प्रोक्तानि कैचित् यथा ।
रने—“कौस्तुभवस्तु” शुद्धहेमताम्बाणिमृगगोघ्नमधुवर्ण-
वस्तुम् । सप्तगोदानमतिप्रचीतं इष्टाय सूर्याय
महूरिकाश्च” ।

चन्द्रस्य—“क्षतकलस सितवस्त्रं दक्षिणैश्चैव भौतिकसु-
वर्णैः । रजतञ्च सप्तदद्यात्सूर्यारिदोषशमनाय” ।

जुषस्य—“प्रवाहगोघ्नममहूरिकाश्च वृषश्च ताम्रः करवीर-
प्रपम् । चारुवस्त्रं शुद्धहेमताम्ब इष्टाय भौमाय
सचन्दनं हि” ।

बुधस्य—“नीलं वस्त्रं सप्तदानं बुधाय रत्नं पाषी दासिका
हेमवर्षि । कांस्यं दत्तः कुक्षरश्चाथ मेघो रौप्यं सर्वं
पुष्पलात्यादिकञ्च” ।

शुरो—“श्वश्च सुवर्णं शुक्रपीतवस्त्रं सपीतपात्रं लवणं
सप्रपम् । सशर्करं तद्रजनीप्रयुक्तं इष्टाय शान्त्यै शुरवे
प्रदेयम्” रजनी हरिश्चा ।

शुक्रस्य—“विल्ववस्त्रमपि दानवार्चिते इष्टो रुनिवरे परि-
गीतम् । तण्डुलं क्षतसुवर्णवस्त्रं वज्रकं परिमलो
धवलोऽम्ब” ।

शने—“नीलकं महिषं कण्ठं वस्त्रं कोहं सदक्षिणम् ।
दद्याच्च दक्षिणायुक्तं शनिदौष्ट्यामशान्तये” ।

राज्ञो-“राज्ञोर्दानं सुधैर्मणो गोमेदं बौद्धकस्यचो ।
 सुवर्णं नागव्यञ्जं सतिष्ठ तावभाजनम्”
 केतो-“केतो वैदूर्यममलं तैश्च मृगमदक्षया । जप्योति
 साय सञ्जुक्ता दद्यात् क्षेयापतत्तये” ।
 पण्यञ्च संहितामदीमे “भानुस्नाम्बूभदानादपहरति
 यथा वैशतं वासरोत्य” सोम श्रीषण्डदानादवनिष्क-
 तपरो भोजनान् पुण्यदानात् । सोम्यः शक्यः सन्तो हरि-
 हर ममनात् भार्गवः शुभ्रवस्त्रैश्चैवश्रुनात् प्रभाते दिन-
 कर्तनयो मङ्गलमत्या परौ चेति” । मङ्गला मङ्गलम् ।
 परौ राज्ञकेत १६। साय स्योदयो परा गन्धरायोः
 प्राक् कियद्दिदिने फलं दद्युरित्येतदुपजात्याह स्यो-
 रसौच्येति । स्योदयो परा गन्धरायोर्येर्जगमिपि
 तराये पुराणात् पूर्वमेवेतत्स्यकद्विषस्यटीमाद्यान् अल
 “काष्ठाध्वनोरत्यन्तस्योगे” इति याद्वितीया ततो नैल
 येण तावत् काष्ठ फलदा ह्युः तद्याया । स्यो गन्ध-
 राये प्राक् पण्यस्यान् पञ्च दिवसान् फलदः । एवमारो
 भौमोऽष्ट दिवसान् पूर्णं फलदः, बुधः सप्त दिवसान्,
 शुक्रोऽपि सप्त दिवसान्, विधुचन्द्रः अग्निगार्गीर्षटिकात्-
 यमेव प्राक् फलदः, राक्षसगन्धराये प्राक् त्रिमास
 फलद एव यनिः षण्मासान् । शुद्धिमासान् पूर्णं
 फलद इत्यर्थः । उक्तञ्च “सूर्यं पञ्चदिनं ययो लिप-
 टिक भौमोऽष्ट वै वासरान् सप्ताहानि भ्यु ससो-
 मतनयो, मासद्वयं वै शुक्रः । षण्मासान् पुरतोऽपि
 सूर्यतनयो राक्षस मासत्रय, केतुसैन ददाति भावि
 सकल गन्धराये फलमिति” । जगन्मोहने त्वेव
 उक्तम् “आदित्यादिपञ्चा दद्युर्जन्मे या गोचरेऽपि वा ।
 सप्तविंशति २७ भागोर्द्ध परराशिफलं खल्विति १७ ।
 अथ प्रसङ्गादावय्यकमङ्गलयाज्ञाकर्तव्येषु सत्त्वु ति-
 थ्यादिविषयकदुष्टयोगसङ्गावे तद्दोषनिवारणार्थं दान
 शास्त्रिन्याह । दुष्टे इति । दुष्टे व्यतीपातादिरूपे योगे
 सति हेम सुवर्णं यथायक्ति राजा दद्यात् । च पुन-
 र्यन्त्रे दुष्टे विहितान्यस्यानस्थिते शङ्ख दद्यात् ।
 तिथ्यङ्गे करणे भङ्गाख्ये दुष्टे धान्य दद्यात् । त्रिषु दुष्टे
 चतुर्थ्यादिरूपे तण्डुलान् दद्यात् । वारे दुष्टेऽनुपचयकूपे
 रत्न प्रवाससङ्गादि दद्यात् । मे राशौ दुष्टे क्रूरपञ्चा-
 धिष्ठितत्वादिदोषसङ्गते सति गां दद्यात् । नाद्यां
 षटिकायां दुर्भृक्षसांदिना इष्टायां सती हेम सुवर्णे
 दद्यात् च पुनस्ताराद्य इष्टाद्य विषयप्रत्यक्षिषङ्कसाद्य

सिन्धूत्यं स्वर्णं दद्यात् । पूर्वं इष्टताराद्य प्रत्येक
 विगिद्य दानसङ्गतिदानीं तदगत्तौ स्ववर्णमेव देयमिति
 पुनरुक्तिपरिहारः । उक्तञ्च टीपिकायाम् “योग्यं हेम,
 करण्यं च धान्यमिन्द्रोः गङ्गसु, तण्डुलमणी तिवि-
 यारयोच । तारावलाय लवणान्यथ गां च रागेर्दद्या-
 त्त्रिजाय कनकं शुचि गाटिकायामिति” १८ अथात्र
 गोचरप्रसङ्गात् स्योदयो परा रागज्जलरगता सन्तः
 कदा शुभाशुभफलदातारो भवन्ति तथा चान्द्र-
 मासाधिकरणकरविशेषरादौ सज्जननचलप्रवेगे सति
 फलविशेष च यस्मात्तिलकाद्यसेनाह राग्यादिगा-
 विति । रविक्रमो सूर्यमङ्गलो राग्यादिगौ राशि
 प्रथमदशममध्यस्थितौ सन्तौ फलदौ निखिलफल-
 दातारौ । अथविष्टागेव्योपदीप्य फलदौ । एव सिते-
 व्यौ शुक्रबृहस्पतौ मध्ये मध्यगतांशदशके निखिलफल-
 दातारावग्यत्वेपदीप्य । शशितुतो बुध सदा लिखदशेषु
 निखिलफलदाता । अङ्गमन्दौ चन्द्रशैश्वरी चरमदशके
 निखिलफलदातारावग्यत्वेपदीप्य । उक्तञ्च वशिष्ठेन
 “भवनादिगतौ फलदौ रविभौमौ मध्यगौ च शुक्रशुक्रौ ।
 अन्तर्गतौ शशिरविजौ सदैव फलदः शशाङ्कसत” ।
 वराहेणापि “दिनकरश्चरौ प्रवेयवाले शुक्रशुक्रौ
 भवनस्य मध्यगताः । रविस्ततश्चिन्तौ विनिर्गमस्यौ श-
 गितनय फलदस्तु सर्वकाळमिति” चरौ भौम ।
 अथेति । शशितु मासे सौम्यजनचलप्रवेगे स्योदि-
 वारायेत्यु स्यु तदा तस्मिन् मासेऽध्यादीनि फलानि वा-
 ष्यानि तद्याया । रविपारे जन्मनचलप्रवेगे सति तस्मिन्
 मासे अथवा भागोऽष्टममिति यावत्, फल तस्य पु सो
 भवेत् । एव चन्द्रपारे जन्मनचलप्रवेगे अथ मध्य तत्-
 प्राप्तिः स्यादित्यर्थः । एव भौगवारे वज्रभय भवेत् ।
 शुभवारं सन्मतिः । सती सतीचीना धर्मयुक्ता बुद्धिर्भवेत् ।
 शुभवारं वस्तुप्राप्तिर्भवेत् । भुगुपारे सौख्य भवेत् ।
 शनिवारं दुष्टप्राप्ति स्यादित्यर्थः । उक्तञ्च ज्योतिष-
 रत्नसमूहे नामनेन “अध्या भोजनसमिन्भी सुभतिता
 वस्तु सुख चासुख मासे मासि फलं भवेज्जनने
 स्योदिवारे स्थिते” इति अत्र “मासाक्षया च तिथ-
 यस्तुहिनाशुमानादिति” भास्कराचार्यवाक्यान्नाम्न शुक्ल-
 प्रतिपदादि दर्शान्तो मासो गृह्यत इति शिवम्” १९
 यो०घा० । अष्टवर्गशुभाशुभ एव गोचरशुभेर्गतिता
 तन्मानम् अष्टवर्गशब्दे ५२१ उ०उक्तम्

गोचर्मन् ७० इतः। गवा चर्मणि, गोचर्म च सन्धने
आसन्नतया विहितम् यथाह समयचारतन्त्रे २पटले
“गोपासनं तु वय्यार्थमाकृतौ व्याघ्रचर्म च। गान्तौ
मृगालिनं शस्तं मोक्षार्णं व्याघ्रचर्म च। गोचर्म
सन्धने देवि। मोक्षने वालिचर्म च”। “सप्तहस्तेन
दण्डेन त्रिशङ्खैर्निवर्त्तनम्। दण्डं तान्येव गोचर्म
ब्राह्मणेभ्यो ददाति य” इति २हृदयस्थानुक्ते “दण्ड-
हस्तेन वशेन दण्डयान् समन्ततः। पञ्च चाभ्यधिकान्
दद्यादेतद्गोचर्म चोच्यते” इति श्वशिरोगोक्ते च भूमान-
भेदे “अपि गोचर्मभावेण भूमिदानेन पूयते” भा०
आनु० ६२च०।

गोचर्मवसन पु० गोचर्म वसनमस्य। महादेवे ‘गो-
पालिगोपतिप्राप्तौ गोचर्मवसनो हरः’ भा०आनु०
१७च० शिवसङ्ख्यनामोक्ते

गोचारक त्रि० गां चारयति वासादौ चर-णिच्-
ण्वुच्। गोरक्षके (राखाळ)

गोचारिन् त्रि० गौरिव चरति चर-णिनि। तपस्त्रिभेदे
“गोचारिणोऽथाश्वजुहादन्तोलूखलिकास्तथा। मरोचि
पा फेनपाश्च तथैव मृगचारिण” भा०आनु० १४च०

गोची स्त्री गामश्चति अनुच-किप् ङीप् नलोपे व्यङ्गोप।
गवाचीशब्दार्थे। नत्वभेदे। गा शिवस्तुतिरूपा वाच
अश्चति अनुच-किप् ङीप्। २हिंसाशयपत्न्या शब्दार्थेच०

गोच्छाल पु० गा भूमिमाच्छादयति छद्-णिच्-अण् ण्यो०।
भूकदम्बे (चाकुलिया)। रत्नमाळा

गोज पु० “नृपायां नृपससर्गात् प्रमादादुगृह्णतक। सो-
ऽपि क्षत्रिय एव स्यादभिषेके च वर्जितः। अभिषेकं
विना चायं गोज इत्यभिधीयते। सर्वे च राजवत्तस्य
गम्यते पटवन्दनम्” इत्युच्यते। सङ्कीर्णजातिभेदे अस्य
राजशब्देन समासे राजदन्नादित्वात् पूर्वनिपात इत्ये-
वैक्यङ्गावयवः। “गोदुग्धप्रभव किं वा क्षागदुग्धसह-
जम्। भवेत् गोज लिदोपन्नं रोचनं बलवर्द्धनम्।
वर्जितवृद्धिर्गृह्य सदास्तृप्तिकरं सवु। अतीसारे-
ऽग्निमान्द्यो च क्षरे जीर्णं प्रशस्यते”। भावप्र० उक्तं
सङ्ख्यणके २गोक्षगदुग्धविकारभेदे न०। २गोजात
शब्दे त्रि०। गोत्रोमिकादृक् स्त्री राजनि०।

गोजः पु० गोपु मध्ये जरः जीर्णं। दृढवलीवङ्गे “नाद्रि-
यन् यथापूर्वं क्षीनाया इव गोजरम्” भाग० २१२०।
१४। “गोजरं दृढवलीवङ्गम्” श्रीधर

गोजल न० गवि जातं ललम्। गोमूले राजनि०।

गोजा त्रि० गवि पृथिव्या ब्रीह्यादिरूपेण जायते विट्-
धात्वस्। ब्रीह्यादिपु। ऋ० ४। ४। ५। उदा०। २गोबोमि-
कादृक् राजनि०। २सुरभ्या जाते च

गोजागरिक न० गवि स्वर्गे जागर। व्याघ्रमत्तताऽस्त्यस्य
ठन्। १मङ्गले मङ्गलस्य स्वर्गसावनाय सद्योद्यततया तथा-
त्वम्। गवि भूसौ जागरिक प्रहरीय ध्वस्वरूपकष्टक-
धारित्वात्। २कष्टकारदृक्। गोपु ब्रीह्यादिपु जागरो-
ऽस्त्यस्य ठन्। ३भक्ष्यकारके त्रि० शब्दार्थेच०

गोजात पु० गवि जातः। १गोमामकपुत्रस्यपत्नीजाते
२सुरगोजाते वृतादौ ३स्वर्गजाते त्रि० “श्रूयन्तु नोदिव्या
पार्थिवासो गोजाता उष्ट ये यज्ञियाश्च” ऋ० ७। २५। १५

गोजापणी स्त्री गोजा दुग्धफेन इव शुभ्रत्वात् पर्णमस्य
गौराङ्गीप्। दुग्धफेनादृक् राजनि०।

गोजित् पु० गा भूमिं जयति जि-क्षिप्। नृपे वनेन
पृथिवीजयित्वास्तस्य तथात्वम्। ऋ० १। १०। ६। १। ८। ५। १०

गोजिहा स्त्री गोजिह्वेव। (गोजिवा) क्षताभेदे। स्त्रार्थे
क। तत्त्वार्थे कमर। “गोजिह्वा गोजिका गोजी
दार्विका खरपर्णिनी। गोजिह्वा यातला शीता या-
हिणी कफपित्तहृत्। हृद्या प्रमेहकासास्रप्रणव्व-
रहरी लघुः। कोमला त्वरी तिक्ता स्वादुपाकरवा
क्षता” भावप्र० तदुगुणा उक्ता।

गोजि(जी) स्त्री गोजिह्वा पृथो०। गोजिह्वाक्ष्ये क्षताभेदे भावप्र०
या ङीप्। “गोजी च पिष्टा सङ्गं तालपत्रा” “समु-
द्रफेनयागोजीकाकौटुम्बिका” इति च सुश्रुत

गोजिरा स्त्री गौर्भूमिं तज्जगस्यादि जीर्णं नेऽनया नृ-क
इतः। शब्दादिजकारिकायाम् “गोजिरया रजभाष
पुरज्ज्या” ऋ० ८। ११०। १२ [इमासपुङ्गवे भरत

गोष्ठ पु० गोष्ठ+ण्यो०। (गोष्ठ) इति स्थाते नाम्नौ प्रह-
गोष्ठिश्च पु० गोर्भुर्भेर्द्धिश्च इव। शृगालजम्बु शब्दार्थेच०।
गोष्ठुम्वा स्त्री गा भूमिं त्वस्ति अर्हति त्वि-क ण्यो०। (गो-
ष्ठक)। गवादन्या (तरसुज) २शीर्षहन्ते पु० मेदि०।

स्त्रार्थे क। गोष्ठुम्बिका गवादन्याम् रजसाला
गोपी स्त्री गुण-चञ् नि० गुणं गं, यन्-व्यावपनेऽर्थे ङीप्।
धातुधारे (गुण) स्थाते १गणपतिपात्रे २क्षिप्रवस्त्रे,-
३शाण्ड्या, ४द्विभ्रुपातके सानभेदे, ५द्रोणीपरिमाणे
च। “गोपी त्वावपनं चेत्” ऋण्यपदा० पा० सू०

सि०कौ०। तस्य द्विभ्रुपातता भावप्र० उक्ता यथा

“श्रीगोविन्दाय नमः” इति श्रीकृष्णाय नमः । गोपी यः सा कृष्ण ।
 गोपीचतुष्टयं चारी कथंता सुखमुक्तिम् । यद्य-
 च्छ्रवणिका पश्यत्यधिकं च यः । यस्मान्न हिम-
 चक्षुः भार एक प्रकीर्णतः । तुना पञ्चगतं येन
 सर्वज्ञैः प्रियं निजय । मायट-राज्यान्वानि कृदय प्रभ्य
 मादत्तम् । रागिगोपी स्मारकेति यद्योत्तरचतुर्गुण-
 म् । पद्मि सप्रभिरा गोपीभिः क्रीतं तद्विद्यार्थं द्विगौ
 परिमाणान् उच्यते । “द्विगोर्गुणवचने” पा० तस्य लुकि
 चपञ्चजनस्त्रीप्रत्ययस्य लृक् । ततः “द्विगोमया” पा दत्
 पञ्चगोणि सप्रगोणि पञ्चगो-न टिक्रीतं पटाटी लि० ।
 ह्रस्वा गोपी हरच् णिचान् डोप् । गोपीतरी
 सुत्वगोण्याम् । [च १ तद्वति लि० चेदिनि ।

गी० गण्ड पु० गोरगण्ड ६ व । गोचजातिभेदे (गो०) ७८ इनाभो
 गोण्डाकरो स्त्री रागभेदे “गोण्डाकरीरागेण रूपकतावेन
 गीयते” गीतगो० ।

गीतम पु० गोभिलमोक्षक यस्य दृष्टेः । सुनिभेदे तस्मान्नि-
 रुक्ति भा० आनु० ६१ अ० यथा “गीतमोऽयं सतोऽधुमो-
 दसत्ते सप्त दृष्टान् । गोभिलमोक्षम ध्वजं जातमात्रस्य
 देवत । विद्धि मा गोतम ह्यस्ये यातुधानि । निबोध
 मे” इति । स च श्वेतवराहकल्पे ब्रह्मणो मासस्य पुत्र
 यथाह वायु० गथा० २४० “ब्रह्मा सञ्जतसभातो मानसा
 नृत्विजोऽष्टलम्” इत्युपक्रमे “सुकपाल गोतमश्च तथा
 वेदशिरोव्रतम्” । इति । स च गोतमवर्चक गोतमञ्जे
 दृश्यम् । गोतमस्यापत्यम् अद्वयम् । गोतम तद्व्यं
 प्रवरप्रवर्तके अर्थभेदे यद्ध्ये तस्य लुक् गोतमा । गो-
 तमगण्डेऽधिकं दृश्यते आर्षगण्डे ८२० पु० उटा० दृश्यम् ।
 गोतमवध्याचारिणो गोतोत्तमा दय तद्वेदास्त्रत्वेन
 दृश्यः । अतिशयेन गौ जडत्वात् तमप । २ जतिजडे
 पु स्त्री । “सुक्लये य शिवात्माय यास्त्रमचे सचतसाम् ।
 गोतम तमवेतय यथा वेत्य तद्यै स” नैष० आर्षाको-
 णि । तस्य चाम्बोजिकोऽवद्याकाशकत्वमक्षपादगण्डे
 ४३८० दृश्यम् तच्छब्दे एव तच्छास्त्रातिगदाद्य क्तम् ।
 तस्य ज्ञात गोतमगण्डाले गोरा० डोप् । गोतमी
 गदायां य गतानन्दमातरि श्यङ्कल्यायाम स्त्री
 गोतमान्वय पु० गोतमोऽन्वयो वगप्रवर्तको यस्य । गान्ध
 सुनौ मायादेवीयते ज्ञेयम् ।

गीतमस्तोम पु० गोतमेव दृष्ट स्तोम । १८ क्तभेदे “यद्य
 प्रातर्गोमस्य चतुस्वरस्तोमो भवति तस्य चतसृषु

वह्निष्यमानमटाव्यष्टाव्याजानि, हाटगसु माध्यन्दिनः
 पवमानः, षोडशसु पृथ्यानि, विशाखामर्चः पवमान,
 चतुर्विंशत्यामग्निस्तोम मास” गत० भा० १७१ । १११

तामगीमप्रजाकामयया कर्त्तव्ये एकाहसाध्ये ७ यज्ञभेदे
 च “गोसोमेन य दृष्टेत् दानकामा मे प्रजा स्यादिति”
 आश्व० श्रौ० ६।५।१४ तद्विधानं तत्त्वोक्तम् दृश्यम् ।

गीतमोपुत्र पु० इत० । गोतस्या अहल्यायाः पुत्रे गतानन्दे
 गीतसंज्ञ पु० प्रसक्त गीः “प्रसक्तस्य भैरव” पा० पूर्वनि० । प्र-
 सक्ते गवि स्त्रियामपि पुत्रमेव नियतमिदृश्यात् क्षमर ।
 गोपु मध्ये तच्छल इति गण्डक० व्युत्पत्तिकल्पेन यामा-
 दकमेव पाणिनीयशब्दे कर्मभारये तद्विधानात्

गीतीर्थं न० गवा कृत तीर्थम् । गो० “वलिर्निवेद्यो गो
 तार्थं रेपत्यै प्रयतात्मना” सुपु० २ तीर्थभेदे च । “तस्यां लि-
 तस्यो गमसोमभोच दृष्टोराचाम्ने रचितस्य वायोः । तीर्थं
 सुदासस्य गवा गृहस्य यच्छ्राद्धदेवस्य व आशिषेदे”
 भाग० १।१।२ । लिताटीनामेकादय तीर्थानि तत्तस्मात्ता
 प्रसिद्धानि” श्रीधरः

गीतीर्थक पु० “पाश्यांगतेन गृह्येण द्वेदो गोतीर्थको भवेत्”
 सुश्रुतोक्ते द्वेदभेदे “आधौ तत्र बह्विष्टिरे मिपला वै-
 यिजानता । अर्द्धाह्निकिह्येद कार्यौ साह्निकौऽपि
 वा । सर्वतोभद्रको वापि कार्यौ गोतीर्थकोऽपि च”
 सुश्रुते तत्प्रयोगे निमित्तसुक्तम् ।

गीत पु० गा भूमि लायते लैङ्ग पालने क । १ पर्वते तस्य
 विष्कम्भरूपेण दृष्टिव्या धारकत्वात् तयात्वम् गोत्वमित् ।
 गृयते गण्डरुतेऽनेन गूढं गण्डे करणे द्रुम् गूढपथो-
 त्पाटिना लो वा । २ आस्थायां नामनि तया गण्ड-
 मानत्वात्तस्यास्तयात्वम् गोत्वसङ्गमम् । ३ सन्भावनीयबोधे
 ४ मानने ५ जेले इवार्गे च मेदि । ७ जले केचन० ।
 ८ रुचे दृष्टव्यं गण्डच० । १० वित्ते घने विश्व ११ सुनि-
 भेऽद्यापत्यादिभ्यो न० । गोतकाराचाटौ सुप्रसिद्धा
 यथाह नि० सि० बौधायन

“निशामिलोजमटग्निर्भरहाजोऽय गोतम । अलिर्वसिष्ठ
 कश्यप इत्येते सप्त ऋषयः सप्तानादपीषामगच्छाटमाना
 यदपत्यं तद्गोत्वमिति” मनुस्मृ सप्तज्ञं यथा “जमदग्निर्भर-
 हाजो विश्वामित्रः लिगोतमा । वशिष्ठकाश्यपागच्छा
 सुप्रयो गोतकारिणः । एतर्षा यान्यपत्यानि तानि गौ-
 त्वाणि मन्वते” एतदुपलक्षणमन्ये भावयि दृष्टानात् । तद्
 च धर्मप्रदीपे गोत्वाणि स चतुर्विंशतिरित्याह तथा ४

द्वयमत्तं शाण्डिल्य कश्चपश्यै वात्यु सावर्णिकस्तथा ।
 भरद्वाजो गोत्रमय सौकाजीनस्तथापरः । कल्मषय-
 निवेग्यश्च कृष्णात्रेयवशिष्ठकौ । विश्वामित्रः कुशिकश्च
 कौशिकश्च तथापरः । दत्तकौशिकमौद्गल्यौ व्यासस्त्वान-
 पराग्रः । सौपायनस्तथाऽतिथः वासुकीरोहितस्तथा
 यैयाघ्रपद्याश्चैव आमदग्न्यस्तथापरः । चतुर्विंशति
 गोत्राणां कथिता पर्षपशिष्टे । 'सौकाजीनक-
 मौद्गल्यौ पराग्रदृष्टस्तौ । 'काश्यपो विष्णुकोशिकयौ
 कात्यायनात्रेयकाण्डका । कृष्णात्रेयः साङ्गितश्च कौ-
 शिल्यो गर्गसञ्जकः । आङ्गिरस इति ख्यातः चमा-
 दृकाण्यसंज्ञितः । मय्यजैर्निगृह्याख्या शाण्डिल्यो
 वत्सपश्च । सावर्ण्यलम्ब्यानयैयाघ्रपद्या दत्तकौशिकः ।
 शक्नि काण्डायनश्चैव वासुकिर्गीतमस्तथा । शुनक-
 सौपायनश्च शुनयो गोत्रकारिणः । एतेषां वात्यप-
 न्यानि तानि गोत्राणि मन्यते । सर्वे हि चत्वारिंश-
 दुगोत्रकाराः । 'अपत्यं पौत्रमभ्यति गोत्रम्' पा० १२८ उक्ते
 पौत्रमभ्यतौ अपत्यत्वेन विवक्षिते यत्र न तस्यायमाशयः-
 प्रवराध्यायप्रसिद्धं लोके गोत्रमिह तु तदप्रसिद्धस्यापि
 सप्तार्धमिदम् पौत्रादेरपत्यत्वाव्यभिचारादपत्यपदस्या-
 पत्यत्वेन विवक्षितमित्यर्थः तेन पौत्रादेस्तत्त्वेन विव-
 क्षायामेव गोत्रत्वम् । पौत्रापत्यशब्दयोः सप्तमन्वि-
 क्तया यदीयपौत्रादि तं प्रत्येव तस्य गोत्रत्वम् इति ।
 अथ प्रयोजनं तु 'एकोगोत्रे' पा० नियमार्थं तथाहि
 गोत्रे एक एवापत्यप्रत्ययः स्यात् । उपगोगोत्रापत्यम्
 उपनव । गार्ग्यः । नाडायनः । 'गोत्रे स्त्रीकोन-
 सख्यानां प्रत्ययानाम्परम्परा । यद्वा स्वयं न सख्येभ्यो
 ऽनिष्टोत्पत्तिः प्रसज्यते । अपत्यस्मिन्नुपेव स्यात्तत-
 प्राचामपीति च । मतभेदेन तद्वृत्त्यै स्तृत्वमेतत्तथोक्त-
 रम्' सि० कौ० अयमर्थः पितृरेवापत्यमिति पक्षे हि
 उपगोस्मृतीये वाक्ये औपगवादि स्यात् । चतुर्थे त्वजी-
 वच्छेदे स्तृत्ववशेन औपगवेः फलः । इत्यमित्रको-
 परम्पराया मूलाश्रयतमे गोत्रे एकोनशतस्यत्यया स्युः ।
 पितामहादीनामपीति मुख्यपक्षे तु तृतीये वाक्ये
 उपगोरथा इष्टे सिद्धेऽपि अश्वत्थानादिजपि स्यात् चतुर्थे
 फगिति ततः फगिजा परम्पराया शतस्य गोत्रेऽष्टन-
 शतिरनिष्टप्रत्यया स्युः । अतो नियमार्थमिदं स्तृत्वम् । इति
 गोत्रापत्ये अनेकप्रत्यया पा० विहिता विस्तरभयाज्ञोक्ता ।
 गोत्रान्तरे जातस्यापि दानादितो गोत्रान्तरत्वं सृजतिवि-

हितं यथा गोत्ररिक्षे जनयितुर्न भवेत् दन्त्रिम सुतः ।
 गोत्ररिक्षानुगं पिण्डोव्यपैति ददत स्तृषा' मनु ।
 अयमाशयः दानात् जनयितुं स्वत्वे निष्ठिते द्वादश-
 विधश्रुतान्तगतत्वेन दत्तदाकीर्णं पुत्रनिधित्वेन विधा-
 नात् विधानेन संस्कारादिना च पक्वीतं श्रुत्ये
 तद्गोत्रत्वम् । दत्तकन्यायान्तु यचनादेयं पितृगोत्रापहा-
 रेण पतिगोत्रप्राप्तिः तथा च उ० त० व्यपस्थापितं यथा

"तदानीं गोत्रापहारमाह लघुहारीतः । "रुगो-
 त्रादुभ्रश्यते नारी विवाहात् सप्तमे पदे । पतिगो-
 त्रेण कर्त्तव्या तस्या पिण्डोदकक्रिया" । पाणिप-
 हण्यादपि पितृगोत्रापहारमाह आहविषेके दृष्टस्यति ।
 "पाणिपहण्या मन्त्राः पितृगोत्रापहारकाः ।
 मत्तुर्गोत्रेण नारीणां देयं पिण्डोदकं ततः" । यन्तु
 सपिण्डनस्य गोत्रापहारित्वप्रतिपादकवचनम् । "स-
 स्थितायान्तु भार्याया सपिण्डीकरणान्तिकम् । पैतृक
 मजते गोत्रमूर्धन्तु पतिपैतृकम्" इति कात्यायनीयं
 तत् शास्त्रान्तरीयं शिष्टव्यवहाराभावात् । अतएव "अतु-
 मन्त्रतां गुरु गोत्रेणाभिषादयेत्" इति गोभिलोक्तं
 सप्तपदीगमनानन्तरं पत्युरभिषादनं तत् पतिगोत्रेण
 कर्त्तव्यमिति भट्टनारायणैरुक्तम् एतेन पितृगोत्रेणेति
 सरलमवदेवमभ्यासुक्तं हेयम् । आह गोत्रोच्छे-
 दविशेष आ० त० प्रचेता "गोत्रसम्बन्धानामानि पितृणां परि-
 कल्पयन्" । सामगाना आह्वादादकर्मभेदे तस्य विभक्तिविशे-
 यालतामाह तत्रैव गोभिल "गोत्रं स्वरान्" सर्वत्र
 गोत्रस्याप्यव्ययकर्मणि । गोत्रस्तु तर्पणे प्रोक्तं एयं कर्त्ता
 न सृजति" शास्त्रभेदेन प्रेततर्पणे तु विशेषः ब्रह्मणः
 उक्तः । "असृकसृकगोत्रस्तु प्रेतसृष्ट्यात्तदं जपन्" ।
 "भ्रात्या सन्नेलमाश्रयं सिद्धेयुदकं जले । गोत्रनामा-
 तुवादादि तर्पयामीति चोत्तरम्" छन्दोगविषयः गो-
 भिलवाक्यम् "विपक्षगोत्रं दयितनं लक्ष्मिता" किरा०
 "स्फुटमिन्द्रताड्य मयि गोत्रमिदा" माघ० । "गोत्रविस्त्र-
 लितमूचुरङ्गना" रघु । "अरसि स्मर । मेवलागुणैरुत
 गोत्रस्त्रुहितेपु बन्धनम्" कुमा० । "गोत्रमिदाऽप्यमर्षणं"
 रघु । गोत्रं करोति कृ-श्विनि । गोत्रकारिन् गोत्र-
 मवर्त्तकैः ऋषिभेदे । "सप्तैव गोत्रकारिणः" धौघा० ।
 तदन् गोत्रकर्त्तृ तत्रार्थे "तपस्विनो ब्रह्मविदो गोत्रकर्त्तार
 एव च" भा० आनु० ४ थ० । गा भूमि दृष्ट्या लायते त्रै-क ।
 १२ मेघे निरु० । गोत्रमिच्छन्ते दृश्यम् ।

गोत्रकीला स्त्री गोत्रः पर्वतः कील इव पिष्टभाकत्वात्
यस्या । शुधिव्या हेमच०

गोत्रज उ स्त्री गोत्रे समाने वशे जायते जन-ड । एक-
गोत्रोत्पत्ते "तत्सुते गोत्रजो वन्तु" याज्ञ० ।
यद्यपि गोत्रोत्पत्तिसाम्येऽस्य प्रवृत्तिस्तथापि व्यग्रौचपहृष्ये
"दशाहेन सपिण्डास्तु शुध्यन्ति प्रेतस्तत्के । तिरा-
लेण सकृत्स्यास्तु ध्यात्वा शुध्यन्ति गोत्रजा" व्यासवाक्ये
गोत्रजपदं पारिभाषिकं यथाह हकृन्तु "सपिण्डता
तु पुरुषे सप्तमे निविचरति । समानोदकभावस्तु निवर्त्ते-
ताचतुर्दश्यात् । जन्मनाम्नां हृतेरेके तन्पर गोत्रजा-
मताः" इति "गोत्रजा निवृत्तसमानोदकभावा शु०त०गु० ।
यस्तु गोत्रजपदस्य गोत्रोत्पत्तमालार्थकत्वेऽपि सामा-
न्यविशेषन्यायेन सपिण्डादेर्विशेषायां चास्तेऽस्तिद्वपर-
त्वम् अत एव "तत्सुते गोत्रजोवन्तु रिच्यन्त याज्ञ०पञ्चने
गोत्रजपदेन पितामहादेर्महर्षमिति तद्व्याख्याने च
मिना० "गोत्रजा सपिण्डाः पितामहादयः समान-
गोत्राः" इत्युक्तम् ।

गोत्रभाग पु० गोत्राणामेकगोत्रजातानां भागः । गोत्र-
जातानां परस्परविभागे "गोत्रसाधारण्यं त्वङ्गा
योऽन्यदेशः समाश्रितः । तद्व्यग्रस्यागतस्यांशं प्रदातव्यो
न संशयः । ततोऽयं पञ्चमस्यैव सप्तमोवापि यो भवेत् ।
जन्मनामपरिधाने सभेतांशं प्रभागतम् । य परम्भ-
रया कौला सामन्ता स्वाग्निं विदुः । तद्व्यग्रस्या
गतस्य दातव्या गोत्रजैर्भेदी । भुक्तिस्तैः पुत्रोऽपि सिध्ये
दपरेण न संशयः । अतिष्ठते सपिण्डत्वे सकृत्स्यानां
न सिध्यति । अस्माभिना तु यङ्गुक्तं गृह्योक्तपणा-
दिकम् । सङ्गृह्यन्तु सकृत्स्यास्य न तङ्गुगेन हीयते ।
विवाहान्नोलियैर्मुक्तं राक्षसात्यैस्तैश्च । सुदीर्घ-
णापि कालेन तेषां सिद्धयति तत्तु न" इत्युक्तिः गोत्र-
साधारण्य इत्यमिति शेषः विवाहो जायता

गोत्रभिदु पु० गोत्रं पर्वतं मेघं वा भिनत्ति भिद-किप् ।
इन्द्रे इन्द्रस्य इष्टार्थं मेघभेदनात् पर्वतपञ्चयातनाद्वा
तथात्वम् । "पुरन्दरो गोत्रभिदु वाहुरायत्" यजु०
२०।१८ गोत्रभिदु इष्टा त्रायन्ते गोत्रा मेघा ता
इष्टार्थं भिनत्ति गोत्रान् गिरौ न वा भिनत्ति" वेददी०
तस्य गिरिपञ्चभेदनकथा पौराणिकी अतुसन्वेया ।
यथा "ततोऽङ्गयो ज्ञातपक्षा विष्णोश्चैव तु मायया ।
प्रस्थिता चेद्भिर्न त्यक्त्वा यथापूर्वं निवेशिता । तत्स्थान-

मसुराणान्तु घातादिष्ट जकार्षवे । प्रतीक्षां पर्वता सर्वे
निमगच्छन्त्युद्यथा गजा । तत्रासुरेभ्यः यक्षस्यैवातिपत्त-
सुराद्ययम् । तच्छ्रुत्वासुरा सर्वं चक्रुः इदो गच्छसमम्
इत्युपक्रमे "धरण्यान्तु गिरौ न स्याय स्त्रेपु स्थानेषु गो-
पति । चिच्छेद पयिना पक्षान् सन्नेपां भुवि चारि-
णाम् । एक सपत्नी सैन्याक सुरैस्तुसमवे कृत"
अग्नि पु० । "पञ्चच्छेदोद्यतं यत्र शिलायपीय पर्वत"
इति तदसुरारेण रचौ वर्णितम् । गोत्रं नाम भिनत्ति ।
२ नामभेदेऽपि एकनामोच्चारणकाले अन्यनामोच्चारणे च ।
"तदयुक्तमङ्गं तव विद्यच्छ्रुता न कृत यदीक्षणसङ्गत-
यम् । प्रकटीकृता जगति वेम खलु स्फुटमिन्द्रताशु
मयि गोत्रभिदा" माघ । "गोत्रभिदा पर्वतभिदा नाम-
भेदिना च" मङ्गि ।

गोत्रसूत्रं पु० गोत्रभवेन गजजातो ह्यजः । धन्वन्तरे भावपः ।
गोत्रसूत्रस्तन न गोत्रे नामनि सूत्रस्तनम् । अन्तस्य नामपद-
णायया अन्यस्य नामपदण्यक्षणे रागहेतवे सूत्रस्तने ।
"जगाद गोत्रसूत्रमेव च कान्तम्" (नक्षत्रम्) नैषध । "गो-
त्रसूत्रमेव भ्रान्ति मानिनि । जानीहि केवला मेऽत्र ।
आस्थानतोऽपिशेषप्रतिपत्तिं पाश्चिमीय इव" चङ्कट ।
भावे क्त "गोत्रसूत्रस्तनमप्यत्र न० "उत गोत्रसूत्रस्तितेषु
धन्वनम्" कुमा० [व्याटिपोषणेन त्रै-क । २ भूमी अमर ।
गोत्रा स्त्री गर्वा समूहः । गोत्रसूत्रे गर्वा लायते श-
गोत्रादि पु "तिष्ठो गोत्रादीनि जवृक्षनाभीरूपयो" पा०
तिष्ठन्तात् परस्य अनुदासतामिति शब्दगच्छे
तद्व्यग्रस्य पा० ग० सूत्रे चक्रो यथा "गोत्रं ब्रुव प्रवचन
प्रवचन प्रकथन प्रत्यायन प्रपञ्च प्राय न्याय प्रवचन
विचक्षण अवपक्षण स्वाध्याय भूथिद वानाभ" ।

गोत्रं न० गोर्भावं त्व । गोत्रं प्रवृत्तिमिति शब्देतराहृती
सकलगोत्र्यक्तस्य जातिभेदे । तद्व्यग्रस्य तु शब्देतराहृत्तित्वे
सति सकलगोत्र्यक्तस्यैव । सदाह्वयत्वादिजाते
सकलगोत्र्यक्तस्यैव तद्व्यग्रस्य सत्यनम् विशेषण
गगनादेर्गोत्रराहृत्तित्वान् विशेष्यदनम् । इतिताह्वयञ्च
समवायेन व्याज्य तेन गोत्रराहृतादौ कालिकसम्बन्धेन
गोत्रस्य सत्येऽपि भावभाव न वा गोत्रराहृत्तित्वस्य गग-
नादेः कालिको सकलगोत्र्यक्तस्यैव तद्व्यग्रस्यैव ।
तस्यास्य जाते गोपट इतिनिमित्तस्यैव काव्यं प्र०
वाक्यपदीये "गौ रूपायैव न गोर्भायगौ गोत्राभि-
सम्बन्धात्तु गौ" यत्रो गोत्रसम्बन्धादेव गोर्भापट

वाच्यता अतो गोत्वस्य गोपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वम् । तदुच्यञ्जकञ्च गन्तकत्वत्वादिमन्त्ररूपव्याकारभेदः सस्या-
भविशेषस्यैव जातिव्यञ्जकत्वात् । तत्र गोपद गोत्वे
शक्तं व्यक्तेर्भानभनुमानात् तस्यवित्तिवेदात्याहेति
भीमासकामन्यन्ते अतुमानञ्च गामानयेत्यादौ गोत्वान-
यनमिति शाब्दबोधात् परम् गोत्वकर्मकाशनं गोकर्म-
कानयनं विनाऽनुपपन्नमिति व्यतिरेकव्याप्तिप्रज्ञाधीनम् ।
गोत्वविशिष्टे शक्तमिति तु नैयायिका व्यक्तिनात्वस्य
शक्यत्वे व्यक्तीनामानन्त्रात् व्यभिचारः । अतद्व्यावृ-
त्तिरूपोऽपोहो वा गोपदशक्य इति तु बौद्धा

गोद पु० गा नेत्रं टायति शोभयति दै-क । भक्तकल्पे
मस्तिष्के हेम० मस्तिष्कस्य नेत्रप्रकाशहेतुत्वात् तथात्वम् ।
गां ददाति दा-क । १ गोदानरि त्रि० । “अक्षदस्तु त्रिय
पुष्टं गोदोमन्त्रस्य पिटपम्” मनु० । गोदावर्था समीपस्ये
देशभेदे पु० ततः चतुरर्थ्याम् कण् । गोदं तद्देशादूरभ-
वादौ त्रि० जनपदे तु वरणा० तस्य लुप् । गोदो जन-
पद “विशेषणानामाज्ञाजातेः” पा० । लुवर्थस्य विशे-
षणानामपि तद्विज्ञवचने न तु जाते । गोदौ रस-
चीयौ” सि०कौ०

गोदन्त्र न० गोदं ज्ञायते त्रै-क । मस्तिष्करक्षके चक्राटादौ
गोदन्त न० गोदन्तं दवावयवोऽस्य इति० इरितावे राजनि०
गोदा स्त्री गा स्वर्गं ददाति घ्राणेन दा-क । गोदावरी-
नद्याम् हेम० । “नेटोऽथ गोदोररतस्य यावत्” सु०षि०

गोदान न० गायो केषालोमानि वा दीयन्ते खण्डरूपेण ।
आधारे ण्युट् । केषान्तास्ये द्विजातिं सत्कारभेदे केषान्
शब्दे २२५० पु० दृश्यम् । “अथास्य गोदानपिष्टेरनन्तरम्”
रघु० । तच्च “एवेन गोदानम्” आश्व० गृ० १।१८।१ । इत्या-
दिभूतत्वात् तेन निरूपितम् । “चूडोपनयनगोदानवि-
वाहाः” आश्व० गृ० । गवि प्रथिव्या दीयते निधीयते स्वाप
कावे दा-कर्म्मणि ण्युट् । २ दक्षिणकर्म्मसमीपस्ये शिर-
प्रदेशे । “अपरेण दक्षिणानिम् दक्षिणं गोदानमुन्दति”
कात्या० श्रौ० ५।२।१४ । “दक्षिण गोदानं पितायोन-
सोमामापः” कात्या० श्रौ० ७।२।१ । “अपङ्क्तिर्गवि प्रथिव्या
दीयते इति गोदानं शिरसोदक्षिणं प्रदेशं पितायै
कङ्कतादिना तत्स्थाने केषान् पिचटान् कृत्वा उन्दति
छेदयति अङ्गिरार्द्धं करोति दमासापः” इत्यादि मन्त्रेण
कर्म्म । इति० गो० सुरभ्या वृषस्य वा श्दाने । गोप्र-
शशापूर्वकं तद्दानप्रकारो हेमाद्रि० दा० उक्तो यथा

मविष्यत् पुराणे । ब्रह्मोवाच “आदित्यदुहिता गौर्हि
पृथीयं परिकीर्त्तिता । अथोऽर्थे सर्वलोकानामनुपपन्ना
ऋतुसिद्धये ।” ब्राह्मणाश्चैव गावश्च कुलमेकं द्विधा
कृतम् । एकत्र मन्त्राक्षिण्येन हविरेफालं तिष्ठति ।
गोभ्यो यज्ञा प्रवर्त्तन्ते गोभ्योदेवा समुत्थिता । गोभ्यो
वेदा समुद्गीर्णा सपञ्चङ्गपदक्रमा । ऋद्धामूलं गवां
नित्यं ब्रह्मविष्णु समाश्रितौ । ऋद्धाम्ने सर्वतीर्थानि
स्यावराणि चराणि च । शिरोमध्ये मन्त्रादेवः सर्व-
भूतमयः स्थितः । ललाटाय स्थिता देवी नासावशे
च पण्मुखः । कम्बलाश्रितरौ नागौ नासापुटमुपाश्रितौ ।
कर्णयोरश्विनौ देवौ चक्षुषो शशिभास्करौ । दन्तेषु
वायव सर्वे जिह्वाया वरुणः स्थितः । सरस्वती च
छङ्कारे यमयन्तौ च गण्डयो । सम्याह्वयं तथोष्ठाभ्या
प्रीयामिन्दु समाश्रित । रक्षांसि कक्षदेशे तु साध्या-
शोरसि संस्थिता । चतुष्पात् सकलो धर्मः स्वयं ज-
ङ्घासु संस्थितः । खुरमध्ये तु गन्धर्वः खुराप्तेषु च
यक्षगा । खुराणां यक्षिमायेषु गणाङ्गणस्य स्थिताः ।
रुद्राश्चैकादश पृष्ठे वसवः सर्वमन्त्रिण्यु । श्रोणीतटस्था
पितरः सोमोमातङ्गः समाश्रित । आदित्यरश्मयोवाले
पिण्डोभूता व्यपस्थिता । साक्षाद्ब्रह्मा च गोमूत्रे गो-
मये यमना स्थिता । क्षीरे सरस्वती देवी नर्मदा द-
क्षि संस्थिता । छताशमः स्वयं सर्पिर्ब्राह्मणानां गुरुः
परः । अष्टाविंशतिदेवानां कोळोरोमसु संस्थिता ।
उदरे पृथिवी ज्ञेया सशैलवनकानना । चत्वारः सा-
गरा पूर्णा गणाङ्गे तु पयोधरा । एतद्भिः कथितं
सर्वं यथा गोषु प्रतिष्ठितम् । जगद्देवगार्हपत्यं । स
देवास्तुमानवम् । स्कन्दपुराणे “तृणानि खादन्ति
वसन्तराख्ये पिबन्ति तोयान्यपरिपन्थाणि । दुष्कान्ति
वाहन्ति पुनन्ति पापं गवां रतैर्जीयन्ति जीयन्ते ।
तृणान् गावः शमयन्ति पापं दत्तास्तु गावाः क्षत्रियस्य-
यन्ति । सरस्वताश्चोपनयन्ति वित्तं गोभिर्न तृणं धन-
मस्ति किञ्चित् । शय्यं समश्नाति ददाति नित्यं पाप-
क्षतिं नित्यं वयस्कं च । स एव चायैः परिभुञ्जते च
गोभिर्न तृणं धनमस्ति किञ्चित् । तृणानि शुष्काणि
वने चरित्वा पीत्वापि तोयान्यन्यन्तं कथन्ति । यद्गो-
मयाद्याश्च पुनन्ति लोकान् गोभिर्न तृणं धनमस्ति कि-
ञ्चित् । हारीनः “बद्धजीराय यो गां ये ब्राह्मणाद्यो
पपाटयेत् । उत्तारयेत् कालान् सप्त यत्नं कृत्वापि च” ।

देवस्य "सुग्रीवा लक्ष्मणवती युवती वत्सल्युताम् ।
 बभूवुर्गवतीं ज्ञिग्धां घेनुं दद्याद्विचक्षणम्" । वेद-
 व्यास 'यथात्मविक्रय कृत्वा गां क्रीत्वा संप्रयच्छति ।
 आत्मविक्रयतुल्याकां यावतीं दृढकौशिकः" । तथा
 सप्तमेधवर्जयित्वा तु यो वै गां सम्यच्छति । यावती
 स्वर्गवेदगावः स तावत् फलमश्नुते" । तावदिति पूर्वोक्तं
 तावदुगोरोमसस्मिन् सप्तत्वर स्वर्गफलमित्यर्थः । "यो
 वै द्यूते धनं जिता क्रीत्वा गाः संप्रयच्छति । स
 दिव्यमयुतं यावत्तपोषां फलमश्नुते" । 'अन्तर्जाता,
 सुक्रयज्ञानसत्त्वा पणक्रीता निर्जितायौकजाश्च । क-
 ष्छोत्सृष्टा पोषणाभ्यागताश्च द्वात्रैतैर्गोविधेया प्र-
 यक्षाः" । अन्तर्जाता गर्भियस इति भारतपदप्रकाश-
 कार । सुक्रयसत्त्वा यथाभूत्सुक्रयप्राप्ताः ज्ञानसत्त्वा
 प्रतिपङ्कलत्वा पणक्रीता भूतिसत्त्वाः निर्जिता
 युद्धादिना, यौकजा स्तृङ्गजाता, कष्षोत्सृष्टा
 पोषणाभ्यागता अतिव्याध्याटिकच्छ्राद्धानां सत्त्व
 स्वामिना याच्यन्ता स्वयं च पोषणं दत्त्वा लब्धा ।
 "दृष्टा दुष्टा दुर्वला व्याधिता च न दातव्या या च
 मूल्यैरदत्तैः । कौशेयिभ्यं या फलैः सयुग्मकैः तस्या-
 वीर्याशफलाश्चापि लोकाः" । मूल्यैरदत्तैः स्वीकृतेति
 श्रेय । तथा । "न कृशा पापवत्त्वा वा बन्ध्या रोगा-
 न्विर्ता तथा । न व्यङ्ग्यामपरिजान्ता दद्याद्गर्वा ब्रा-
 ह्मणाय वै । योदद्यात्तापयुक्तायां जीर्णान्नेतुञ्च निष्क-
 लाम् । तपः संप्रविशेहाता द्विज कौशेयं योजयन्" ।
 ब्रह्मपुराणे "पीतोदकां जग्धतृणा दुग्धचोपां निरि-
 न्द्रियाम् । अन्तस्तमङ्गुलीनाञ्च स्तनवत्ता मङ्गागनाम् ।
 केशबाह्वपरीपास्थिकथ्यादा सन्निभौ खड्गाम् । प्रदधेत्
 धमसस्रक्षित्यं प्रणयितस्त्रिभुम् । न दद्याद्वाङ्मयेभ्यश्च
 रुदोप ह्यपमनया" । पीतोदकां जग्धतृणाभिनि,
 दृढत्वोपलक्षणपरम् । दुग्धचोपां, खड्गोपलक्षण-
 यिनीं, मङ्गागनाम् बद्धमन्त्रा, प्रदधेत् बाह्यावस्त्रैश्च
 या गर्भिणी । विश्रामिल "नैकशृङ्गाश्च निःशृङ्गां
 स्फुटिताक्षीं चनत्सुराम् । न दद्यात् तिलमभीष्टैश्च गां
 शुभामेव दापयेत्" । महाभारते "अक्षरीभोग्यां
 दत्त्वा ब्राह्मणेभ्यो प्रतापवान् । आहुं दानि दयैकञ्च
 वराद्गोभ्यपतद्विभुम् । दत्त्वा यतवहस्रान्तु गवां राजा
 प्रसिन्जित् । सवत्सानां मङ्गातेजा गतोऽलोकान्तुतमान्" ।
 तथा । "प्राज्ञादा यत्नं शौचस्थां, शया रत्नोत्पला-

स्तथा । वरादापसरसो यत्नं तत्तं गच्छन्ति गोमदा" ।
 गोमदो नरकश्चैति पयं पीत्वा मृदुलञ्जलम् । विमाने-
 नार्कवर्णेन दिवि राजन् । विराजते । तस्माद्देवेषां
 सुश्रेष्ठं शतशेखरयोपित । रमयन्ति विमानस्य दि-
 व्याभरणभूषिताः । वेणुनां वल्लकीनाञ्च नूपुराणाञ्च
 नि स्त्रिभुः । हासैश्च हरिणाक्षीणां चम्रं सन् पतिबु-
 ध्यते । यावन्ति रोमाणि भवन्ति चेन्मासावन्ति
 वर्षाणि महीयते स्म । स्वर्गाद्भूतश्चापि ततस्तु लोके
 कुले सत्सुपस्यति गोमता स" । विष्णुः "गोमदानेन
 स्वर्गमाप्नोति दशधेनुमदोगोकोकं यतमदश्च ब्रह्मलोकम्" ।
 आचार्य "होमार्थं मन्त्रिजालस्य योगान्दद्याद्वा-
 चित्ताम् । त्रिविधेषु पूर्वाणि तेन दत्ता न सयय" ।
 याज्ञवल्क्य "यथाकर्तुं शिष्टत्वा गां घेनुं वाऽधेनुमेव
 वा । अरोगासपरिकृष्टां दाता स्वर्गं महीयते" ।
 अङ्गिरा "गौरेकस्यैव दातव्या ओजियस्य विशेषतः ।
 सा हि तारयते पुत्रान् सप्त सप्त च सप्त च" । नन्दि-
 राय "अपाने सा तु गौर्दत्ता दाताद्वरक नयेत् ।
 कुशैकदिशत्या युक्तं पङ्कितारश्च तारयेत् । विधिया च
 यथा दत्ता पाले चेत्तु सदा लब्धा । तदा तारयते
 जलन् कुलानामदुते शते । पालाब्दाध्यात्मिका
 सुख्या सुदृढाश्चास्तिज्ञेयि । देवताश्च तत्ता सुख्या
 गोदानं ह्येतदुत्तमम्" । महाभारते "दक्षिणहाने
 धीदति चातिमानम् कव्यायं च होमहेतोः प्रसूत्याम् ।
 शुर्वर्णे च बाह्वद्वये वा घेनुन्द्यादेव कावो विशद" ।
 प्रसूत्यां होमयोगे । तथा "न बह्वर्थां प्रदातव्या न
 कीनाये न नास्तिके । गोक्षीये न च दातव्या तथा
 गो प्रवर्धनम्" । कीनायो ह्यवनाङ्कः । आल्लेव
 "हीदते बभूवुस्तथा ओजियायाऽऽहिताग्नेये । अतिवि-
 प्रियाय दानाय देया घेनुर्गुणान्विता । अङ्गुलीनाय
 मूर्च्छाय सुखाय पिशुनाय च । हृद्यकव्यभयेताय गौर्न
 देया कचक्षुम्" । अथ दानविधिः । विश्रामिल
 "प्राह्मण्यं गामयस्याय सवत्सानां सुपुजिताम् ।
 पुच्छदेशे तु दाता वै क्षातो ब्रह्मविभो भवेत् । उद्वह-
 ष्वस्तु विमं स्यात्पालस्यस्यचित्त । आच्छादयन् वरे
 कृत्वा कनकेन समन्वितम् । निक्षिप्य पुच्छं तस्मिन्
 हतदिग्धं प्रदद्यात् । सतिर्व विमपाचिन्तु प्रायश्चित्तं
 निघापयेत् । सतिश्च सकुम्भश्चापि स्तृङ्गीत्वा दानमा-
 चरेत् । अनेनैव तु मर्त्यं च पालयति चरति च ।

मेत् । यज्ञसाधनभूता या विश्वस्थाधप्रणाग्निनी । विश्व-
रूप परो देवः प्रीयतामनया गवा । अतुब्रज्य त्व तां
चेतु ब्राह्मणेन समन्विताम् । गोमतीन्तु ततो विद्यां
जपेत प्रयत शुचिः । उद्दिष्टाद्य वासुदेवं प्रीयतामिति
चानघ ।। पात्रं मनसि सञ्चिन्तय तोयमपुष्ट विनिजि-
मेत् । जलशायी ब्रह्मपिता पद्मनाभः सनातन । अनल-
भोगययन प्रीयता परमः पिता । गोमतीमाह यमः
“गावः सुरभयोनित्य गावोयुगयुगगन्धिकाः । गावः
प्रतिष्ठा भूतानां गावः स्वस्थयनं महत् । अन्नमेव परं
गावो देवानां हविरेक्षतम् । पावनं सर्वभूतानां र-
क्षन्ति च वहन्ति च । हविषा मन्त्रपूतेन तपयन्प्रम-
रान्दिवि । अग्नीषामन्निहोतृणां गावो होमप्रति-
ष्ठिका । सर्वैकमेव भूतानां गावः शरणस्तमम् ।
गावः पवित्र परम गावो मङ्गलस्तमम् । गावः सर्वस्य
बोक्ष्य गावोऽन्त्याः शुभावहा । नमोगोभ्यः श्रीम-
तीभ्यः शौरभेयोभ्यः एव च । नमो ब्रह्मसुताभ्यश्च प-
वित्राभ्यो नमो नमः । ब्राह्मण्यायैव गायत्र्यः कुक्षमेक
द्विधा कृतम् । एकल मन्त्रास्तिष्ठन्ति हविरेकल ति-
ष्ठति । अन्वापि गोमती, महाभारतोक्ता तिरुचेतु-
दाने दर्जिता । “ततस्त्वामयोर्विकल्पास्तुष्टानमिति । सर्व-
गोदानसाधारण मन्त्रमाह वशिष्ठः । “हतक्षीरप्रदा
गावो हतयोऽप्यो हतोऽङ्गवा । हतमदो हतावर्त्ताक्षा
मे सन्तु सदा गृहे । हतं मे हृदये नित्यं हतं नाभ्यां
प्रतिष्ठितम् । हतं मे सर्वतश्चैव हतं मे मनसि स्थितम् ।
गावोममापतो नित्यं गावः प्रुष्टतः एव च । गावोमे
सर्वतश्चैव गवां मध्ये वसाम्यहम्” । “दत्त्वा चस्य जपन्
सायं प्रातश्च पुनश्च सदा । यदङ्गा कुरुते पापं तस्मात्
च परिसृज्यते” । दक्षिणा चाल सुवर्णम् यदाह वशिष्ठ
“सुवर्णं दक्षिणामाहुर्गोप्रदाने महाफले । सुवर्णं
परमं ह्यायुर्दक्षिणार्थं न सद्यः । गोप्रदानं नारयते
सप्त पुत्रान् नराक्षया । सुवर्णं दक्षिणां दत्त्वा तावद्भि-
शुचस्तुष्यते । सुवर्णं परमं दानं सुवर्णं दक्षिणा परा ।
सुवर्णं पावनं प्राहुः परिमाणं परन्तथा” अलं सुव-
र्णशब्दस्य हिरण्यपण्यायत्वे यथाशक्तप्रवृत्तानम् । अप-
रे त्याक्तं सप्तद्वयैरित्युवर्णशब्दावगतपरिमाणार्थपरित्या-
गानुपपत्तेः सुवर्णशब्दस्य प्राङ्गारित्यादिक्रियाकर्मभूत-
तया द्वितीयान्तत्वेन लिङ्गविशेषनिर्धारणाच्च परिभा-
षार्थतैव न्यायोति । एवं च सत्यनियतानुष्ठानप्रसङ्ग-

मङ्गलं तथा परिमाणपरन्तयेत्येतदपि समञ्जसं च त्व” ।
वर्णभेदेन गोदानफलानि तत्रोक्तं यथा
“कृष्णाङ्गान्ददते यस्तु पट्टच्छन्ना स्वर्णहृताम् । वष्टा-
माकाकुला कृत्वा पुण्यैश्चैवाप्यहृताम् । विधिवच्च
द्विजातिभ्यो यमचोकं न पश्यति । आयुरारोग्यमै-
श्वर्यं दाता कामाश्च मानसान् । श्रेताङ्गान्ददते यस्तु
दिव्यरत्नैरहृताम् । वष्टामाकाकुलां कृत्वा पुण्यै-
श्चैवाप्यहृताम् । सुखे धूपं प्रदातव्यो हतेनास्त्रस्य प्र-
येत् । सुवर्णशृङ्गाभरणा तथा रौप्यसुरा शुभा । पट्ट-
च्छन्ना शुभा चैव दातव्या ध्यानयोगिने । यस्तु दद्याच्च
गां श्रेता तस्य पुण्यफलं शृणु । जन्मप्रभृति यत् पापं
मातृक पैतृक च यत् । कुलोद्धतस्य घृत्तस्य तत्क्षणा
देव नश्यति । गान्ददानीह इत्येव वाचा पूयेत सर्वशः ।
पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः । नरकस्थाः
प्रमुच्यन्ते सोमलोकं व्रजन्ति ते । गौरीं चैव प्रयच्छेत्तु
यस्तु गा वै नर शुचिः । अहोरात्रोपितश्चैव कृतशौ-
चो नर सदा । स्वर्णशृङ्गी रौप्यसुरां चक्तावाङ्गु-
भूषिताम् । वष्टामाकाकुला चैव गन्धर्वाश्चैव हृताम् ।
कृतपञ्चाक्षरेत् प्राप्नोति सुखे धूपं प्रदापयेत् । भक्ष्यभोक्ष्या-
क्षपानेन ब्राह्मणान् भोजयेत् पुमान् । गान्ददानीह
इत्येव वाचा पूयेत सर्वशः । मातृकं पैतृकं चैव यज्ञा-
न्यदुद्धृत्तं भवेत् । पापस्य तस्य तत् सर्वं दहत्यग्नि-
रिवेक्षनम् । वर्षकोटिसहस्रान्तु पुमान् स दिवि मोदते ।
दासीदासैरलङ्कारैस्सूयते सर्वजन्तुभिः । अरोगश्चैव
जायेत तेजस्वी च भवेन्नरः । गीर्वाणश्च गान्दद्याहो-
ग्धी शीतयुष्मान्विताम् । स्वर्णशृङ्गी रौप्यसुरां
चक्तावाङ्गुभूषिताम् । पट्टच्छन्ना शुभा सौम्यां वष्टा-
दामैरहृताम् । पञ्चरङ्गेण स्त्रलेण गलवेष्टनशोभि-
ताम् । रुद्रस्य प्रसूते देया विष्णोश्च ब्रह्मणश्च ह ।
गा ददानीह इत्येव वाचा पूयेत सर्वशः । पिता पिता-
महश्चैव तथैव प्रपितामहः । नरकस्थाः प्रमुच्यन्ते
नीला गां ददते त्वयः । वर्षकोटिसहस्राणि बोक्ते ति-
ष्ठति वारुणे । दक्षिणीरवहा नदो वर्त्तन्ते सर्वतः
सदा । हतशैवा प्रपद्यन्ते नवनीतस्य पर्वता । क्षत्रि-
भागी बह्वधनो दुर्भिक्षश्च न पश्यति” ।

सुवर्णवत्ससङ्किताया कपिष्ठादिकायागोदानविधि-
कालैव महाभारते ।

“समानवत्सां कपिष्ठां चेतुं दत्त्वा पयस्विनीम् ।

सुमतां वस्त्रसम्पत्तां ब्रह्मलोकं महीयते" । समान-
वत्तां समानवर्णयत्नाम् । "रोहिणीं तृणयत्नां च घेतु
दद्यात्पयस्विनीम् । सुमतां वस्त्रसंघीतां इन्द्रलोकं मही-
यते । समानवत्तां शबलां घेतु दत्त्वा पयस्विनीम् ।
सुमतां वस्त्रसंघीतां सोमलोकं महीयते" । शबला
कर्षुराम् । "समानवत्तां कृष्णान्तु घेतु दत्त्वा पयस्विनीम् ।
सुमता वस्त्रसंघीतामग्निलोकं महीयते । वातरक्षुधव-
णान्तु सवत्ता कामदोहनाम् । प्रदाय वस्त्रसंघीतां
वायुलोकं महीयते । समानवत्तां भूचान्तु घेतु दत्त्वा
पयस्विनीम् । सुमता वस्त्रसंघीतां यमलोकं महीयते ।
छायां हेमसंघीतां सवत्ता कामदोहनाम् । प्रदाय
वस्त्रसंघीतां वारुण लोकमश्नुते । छायां, गोः । काम-
दोहनां पानायासदोहनाम् । "हिरण्यवर्णां पिङ्गाक्षी
सवत्तां कामदोहनाम् । प्रदाय वस्त्रसंघीतां कौबेर
लोकमश्नुयात्" । पलाशसंघीतां सवत्तां कामदोह-
नाम् । प्रदाय वस्त्रसंघीतां पितृलोकं महीयते । सवत्तां
वीररीन्दत्ता सितकण्ठीमलङ्कृताम् । वैशदेवमसम्बाध
स्थानं श्रेष्ठं प्रपद्याते । सितकण्ठीं कण्णगच्छाम् । "समान-
वत्तां गौरीन्तु घेतुन्दत्त्वा पयस्विनीम् । सुमतां वस्त्रसं-
घीतां वस्त्रनां लोकमश्नुते । सुमता सुखदोहनाम् । "पाण्डु-
कन्धसंघीतां सवत्तां कामदोहनाम् । प्रदाय वस्त्रसंघीतां
साध्यानां लोकमश्नुते । यक्षोपपद्माक्षीचाक्षी सर्व-
रत्नसम्पत्ताम् । गन्धर्वाधरसां लोकान् दत्त्वा प्राप्नोति
मानव । गोप्रदानरतोयाति मित्वा जलदसञ्चयान् ।
विमानेनार्कवर्णेन दिवि राजन् । विराजते । तस्माद्-
वेद्याः सुचोपणं सहस्रं वरयोपिताः । रमयन्ति नर-
श्रेष्ठ गोप्रदानरतसरम् ।
देवतोद्देशेन गोदानविधिस्तत्तयं छिद्रपुराणे
"देवदक्षिणदिग्भागे घेतु कात्यां उदङ्मुखी ।
प्राङ्मुखं वत्सं कृत्वा ब्राह्मणं च उदङ्मुख-
म् । प्राङ्मुखो यजमानस्तु पूजयेद्ब्राह्मणं ततः ।
कोऽदादिति च मन्त्रेण गृह्णीयाद्ब्राह्मणं स्वयम्" ।
देवोऽलं महेश्वरः । "एवमिधानतो दत्त्वा याति
दाता मियाययम् । तत्तु मुक्ताक्षयान् भोगान्ते
ब्रह्मैति शान्तम्" । देवीपुराणे "भीष्मां वा यदि
वा श्वेतां पाटला कपिलामपि । सुदुर्गां वत्सलाञ्चैव
सुखदोहनां दुर्गाचुप" । "आदाय विधिवद्देवीं पूजये-
च्छुभपङ्कजैः । धूपन्तु यक्षगिर्यांसन्तु रक्षागुरुचन्दनम् ।

दत्त्वा तु मन्त्रपूर्वन्तु नैवेद्यासपकस्येत् । पायसं हत-
सयुक्तं क्षामयेत् तथा तु ताम् । द्विजाय शिवभक्त्या
सपत्न्याङ्गं निवेदयेत् । सहेमवस्त्रकांक्षां महापुण्यमवा-
प्नुयात् । यावत्सद्रोमसंस्थानं तापहेयां पुरं वसेत् ।
इहैव गतपापेऽसौ जायते नृपसत्तम ।" विष्णुधर्मो
"मान्वाता उवाच । ब्रह्मणः प्रीणनायां केशवस्य
शिवस्य च । यानि दानानि देयानि तान्याचक्ष्व द्विजो-
त्तम ।। येन चैव विधानेन दानं पुनः सुखावहम् ।
ऐहिकासन्निकाप्रसू करोति न विह्वलते । वसिष्ठ
उवाच । गोदानमादौ वत्साणि प्रत्यक्षक्रमयोगतः ।
"येन चैव विधानेन घेतु नाधिकविकारम् । पुण्ड्रिन्दिम-
थाषाढा स्नात्वाऽऽत्यर्थं पितृभ्याम् । जतोपवासं सम्प्राप्य
पञ्चगव्यं नरेवर ।। धृतक्षीराभिषेकं कृत्वा विष्णोः
शिवस्य च । तमभ्यर्च्य यथान्यासं प्रप्यादिभिरनुक-
मात् । उदङ्मुखीं प्राङ्मुखीं वा गृष्टिं कृत्वा पय-
स्विनीम्" । गृष्टिः सकलप्रसूतेत्यर्थः । "सुदुर्गां वस्त्रसंघीतां
सितयक्षोपवीतिनीम् । सर्वश्रेष्ठीं रौप्यसुरां सुवर्णा-
परिसंस्थितान् । शक्तितादक्षिणाशुक्तां ब्राह्मणाय
निवेदयेत् । गावो जनापतः सन्तु गावो मे सन्तु पुत्रतः ।
गावो मे हृदये सन्तु गावां मध्ये वसाम्बहम् । प्रदक्षिणं
ततः कृत्वा घेतुं द्विजवरम् तम् । इत्थं नः प्रतिपत्नीष्व
चेद्वर्द्धता भवता तव । स मे पापापनोदाय गोविन्दः
प्रीयतामिति" । वज्रपुराणे तु अयमविधौ मन्त्रः ।
"या घेतुः कायप्रपत्तासीदलेर्वा गोतमस्य च । साभि-
कामफला देवी इह लोके परलं चेति । एवमुक्त्यर्थं
तं विप्र गोविन्दं नमः । कल्पयेत् । अतुल्येन गच्छन्
पदान्धौ नराधिप ।। अनेन विधिना घेतु यो विभाव
प्रयच्छति । सर्वकामसम्पत्तां विष्णुलोकां च गच्छति ।
सप्तावरान् सप्तपरान्तात्मानश्चैव मानवः । सप्तजन्मकृतां
पापान्मोचयत्यवनीपते ।। पदेपदेऽश्वमेधस्य गोसपत्न्य
च मानव । फलमाप्नोति राजेन्द्र दत्तायैवङ्गौ हरिः ।
सर्वकामदुघा सख्यं सर्वकायेषु पार्थिव ।। सवत्सो पा
पहरा यावदिन्द्रासहर्षं । सर्वेषामेव पापानां कृता-
नामपिमानता । प्रायश्चित्तमिदं प्रोक्तमनुतापोपहृ-
तम् । सर्वेषामेव देवानामेकजन्मातुगं फलम् ।
हृष्टकक्षितिगौरीणां सप्तजन्मातुगं फलम् । ब्रा-
ह्मणे क्षत्रियवैश्ये शूद्रेऽप्येव मानवैः । लोकाः
कामदुघाः प्राप्ता दत्तैर्तद्विधिना नमः ।। गोबन्धोऽ-

चिक छगति नापरमस्ति किञ्चिद्दानम् पवित्रमिति
शास्त्रविदोवदन्ति । ता सम्पद सुरसदय समीह-
मानैर्देया सदैव विधिना द्विजपुङ्गवेभ्यः ।”

“अतः परन्तु गोदान कीर्त्तयिष्यामि तेऽनघ । । गायो-
ऽधिकास्तपस्त्रिभ्यो यथात् सर्वेभ्य एव च । तस्मान्महे-
श्वरो देवस्तपस्ताभि सङ्गास्थितः । प्रह्लादोको वस-
न्त्येता सोमेन सह भारत । । यान्ता मर्द्धार्य सिद्धा
प्रार्थयन्ति परां गतिम् । पयसा हविषा दग्धा शक्तता
चाय चर्मणा । अस्थिभिश्चोपकुर्वन्ति शृङ्गैर्बालैश्च
भारत । । नासा शीतातपो स्याता सदैताः कर्म कुर्वते ।
न वर्णविधय चापि दुःखसासा भयत्युत । ब्राह्मणै-
सञ्जिता यान्ति तस्मात् पारमर्कं पदम् । एक गोब्रा-
ह्मण्य तस्मात् प्रवदन्ति मनीषिण । रत्निदेवस्य
यज्ञे ता पशुत्वमोपकल्पिता । अतश्चर्मण्यती राजन् ।
गोचर्मभ्य प्रवर्त्तिता । पशुत्वाच्च विनिर्मुक्ता प्रदाना-
योपकल्पिता । ता इमा विप्रसखेभ्यो यो ददाति
महीपते । । निस्तरेदापदं कृष्णं विप्रमस्योऽपि पा-
र्थिव । । गवा सहस्रद प्रेत्य नरक न प्रपद्यते ।
सर्वत्र विजयश्चापि लभते मनुजाधिप । । अमृतं वै
गवा क्षीरमित्याह त्रिदशाधिप । तस्माद्ददाति यो
धेनुममृत स प्रयच्छति । अग्नीनामव्ययं ह्येनह्यैव
वेदविदो विदुः । तस्माद्ददाति यो धेनु स ह्यैवैवै सम्प्र-
यच्छति । स्वर्गो वा मुक्तिर्मानेप, हृषभ यो गवा पतिम् ।
विप्रे गुणयुते दद्यात् स वै स्वर्गे महीयते । प्राणा
वै प्राणिनामेते प्रोच्यन्ते भरतर्षभ । । तस्माद्ददाति यो
धेनु प्राणानेप प्रयच्छति । गाव शरण्या भूतानामिति
वेदविदो विदुः । तस्माद्ददाति यो धेनु शरण स
प्रयच्छति । न वधार्थं प्रदातव्या न कीमाशे न नास्तिके ।
गोलीधिने न दातव्या तथा गौर्भरनर्षभ । । ददत् स
तादृशाना वै नरो गां पापकर्मणां । अक्षय नरक
यातोत्येवमाहुर्मनीषिण । न कया नापवक्तां वा
बभ्या रोगान्वितां तथा । न व्यक्ता न परिश्रान्ता
दद्याद्वा ब्राह्मणाय च । दशगोसहस्रदे हि शक्रेण
सह मोदते । अक्षयान् लभते लोकेश्वर शतसहस्रद ॥
भा०शां० ६६ अ०

गोदारण न० गा भूमि दारयति इ-णिच्-ल्यु । । ला-
कुले अमर । २५५७७ हेमच० ।

गोदावरी गा स्वर्गं ददाति क्षान्तां दा-वणिप् ङीप्

रखान्तादेशः । स्वगामख्याते नदीभेदे वा च नदी
दक्षिणस्तु दण्डकारण्यसमीपस्था यथाह “सत्तल्य शर-
भक्तं स दण्डकारण्यमाश्रित । नदीं गोदावरीं रस्या-
माश्रित्य न्ययसत्तदा” भा०प०२७६ अ० । “ततो गोदा-
वरीं प्राप्य नित्यं सिद्धिनिपेयिताम् । गवामयमवाप्नोति
वासुकेर्लोकसुत्तमम् भा०प०८५ अ० । “गङ्गे । च यज्ञे ।
चैव गोदावरि । सरस्वति । । नर्मदे । सिन्धु । कावेरि ।
जलेऽपि नु सन्निधिं कुरु” । जले तीर्थावाहनमन्त्रः ।

गोदुग्ध न० इत० । गो क्षीरे । भावप्र० तदुगुणा उक्तास्तु
वाक्य गोयब्दे दर्शितम् । वर्षभेदेन गोर्दुग्धस्य गुणास्त-
त्तैव “क्षणाया गोर्भवं दुग्धं वातहारि गुणाधिकम् ।
पीताया हरते पित्तं तथा वातहर भवेत् । क्षेमलं
गुरु शुक्लाया रक्तायाश्चापि वातहृत् । बालवत्सविय-
त्ताना गवा दुग्धं त्रिदोषहृत् । वृष्कयिष्यास्त्रिदोषघ्नं
तर्पणं बलहृत् पयः । जाङ्गलानूपशैलेषु चरन्तीनां यथो-
त्तरम् । पयो गुरुतरं क्षेप्तो यथाहार प्रयत्नते ।
खल्यल्लभक्षणाज्जात क्षीरं गुरु कफप्रदम् । तप्तं यल्लं
परं हृद्यं स्वस्थानां गुणटायकम् । पलाशहणका-
पांसवीजज रोगिणो हितम् राजनि० ॥ “गवा अत्युषसि
क्षीरं गुरु विष्टम्भि दुर्लभम् । तस्मादभ्युदिते सूर्ये
याम यामार्त्तमेव वा । ससुत्तार्यं पयोपादा तत्-
पथं दीपनं कषु । विषतृसाबालवत्ताना पयो दोष-
क्षमीरितम् । यस्त यत्सैकवर्षायाघवलीक्षणायोरपि”
इत्यादा मासपक्षादा अर्द्धशृङ्गो च या भवेत् । तासां
गवा हितं क्षीरं श्रुतं वाऽश्रुतमेव वा । गवां सितानां
वातघ्नं क्षणाया पित्तनाशनम् । क्षेप्तुं रक्तयर्षाणां
क्षीन् हन्ति क’पलापय” राजनि० ।

गोदुग्धदा क्षी गोर्दुग्धं ददाति सम्पादयति दा-क ।
अधिकारणे राजनि० । तस्याभोजनाद्गोर्दुग्धद्वे-
क्षयास्तथात्वम् ।

गोदुह त्रि०गा टोमि दुह-क्रिप् इत० । गोदोहके(दोयाल)
“चिरं निदध्यौ दुहतं स गोदुह” भाष । गोमे च
“चेतोऽस्माकं गुणवदगुणं गोदुहा देहमेतत्” उद्भवदु-
ह-क । गोदुहोऽप्यल पु० ।

गोदोह पु० भावे घञ् । इत० । “गोदोहने ।” “हृदायतने
भूमौ गोदोहाय कोटिहोमाञ्च” इ०स० १६५० । कर्मणि
वञ् । “अकर्मकधातुभिर्योगे देश कालो भावो
गन्तव्योऽध्वा च कर्मवच्च इति वाच्यम् वात्ति अस्वार्थं

मासमासो गोदोहमासो इत्यादौ सर्वत्रार्थकधातुनां
व्याप्तिगमितव्याप्यपरतायां तात्पर्यपादकमिदं वार्तिकं
यथा- हरि

“कालभाषाध्वरेगानामन्भूतक्रियालरे । सर्वैरुत्तमै
योगे कर्मत्वपुण्यते । अतः कर्मभिर्गुणो धातुर्गो-
रुत्तमः । जग्य कर्मणि भावे च निमित्तत्वाय वक्ष्यते”

इति । अथाय भावः मासमासो गोदोहमासो र
सादौ धातोरैव सम्बन्धपूर्वकासमादौ व्यापनादिकरपक्ष
सम्बन्धे वा निवृत्तसंज्ञायां प्रापकमेतद्वार्तिकम् ।

तत्र धातोरप्याद्येन प्यायां प्रधानक्रियाया अकर्मण
त्वात् इहादिपु पाठाभावाच्च गोपकर्मणि सकारास-
म्बन्धेन भाव एव सकाराकोन मासमा-रुत इत्येव प्रयोग ।

द्वितीयार्थलक्षणादन्तु प्रधानक्रियाया अकर्मणतया
काकाराद्ये तत्कर्मत्वेन उपलक्ष्यतेऽत्र सकाराकोन मास
व्याप्यते गोदोह व्याप्यते इति प्रयोग इति विवेक । अत्र

लक्षणेऽपि भाषायां कृत्तोगे न तेभ्य ऋीति द्योतितमिति
मनोरमायां अस्मत् । १गोदुग्धे च “हो गोदोहोद्वर्ध
वतम्” अस्मत् । व्यापारे षञ् । १गोदहनकावे च

तत्कालय घृष्टाटमभागात्मकः यथाह आ०त० विष्णु
५० “ततो गोदोहमास वै काल तिष्ठेत् गृह्णाद्गो ।
वार्तिपिपह्यप्यापीय तद्वृत्” वा यथेन्द्रया” गोदोहन-

कावय घृष्टाटमभागात्मकः “आस्य च ततः कदात्
प्राज्ञो हारावमोहनम् । घृष्टाटमभागात्मको ह्य-
तिथिर्भवेत्” मार्क० ५० एक वाक्यत्वात्” आ० त० रघु० ।

गोदोहन न० भावे ल्युट् ६त० । १गोर्दोहने । व्यापारे ल्युट् ।
१गोदोहनकावे । “न ल्यप्तेऽद्यवस्यामपि गोदोहन क-
चित्” भाग० १॥६१७ । व्यापारे ल्युट् ङीप् । गोदो-

हनी गोदोहनाधारपात्रे गार्वायाम् स्त्री जटाघर ।
गोद्वय ५० इति हु-णच् ५त० । गोमूत्रे राजनि० ।
गोधन न० गर्वा घन समूहः । १गोसमूहे गौरैव घनमस्य ।

१गोद्वयधनवति लि० गौरैव घनम् । १गोद्वये घने न० ।
“यद्येव कि चिरेण स त्रजामः सङ्ग गोघनैः” हरिव०
६६थ० “गोधनेपु प्रतोषीपु वरहारघघेपु च । अक्षय-
स्कारदोषेपु पण्डिताक्षल भोभनाः” भा०वि० ४०थ०

घन-रने भावे अच् गोद्वयस्य रव रव रवोऽस्य ।
४ल्युटापराये ५० शब्दक० हरिव० सूत्र इत्यम् ।
गोधर ५० गां वृषिर्षीं विष्टम्भकतया धरात घर-अच् ।

महीधरे पर्वते शब्दार्थः ।

गोधर्ष ५० गोरिव धर्मः । भैद्यनेऽभिचारकृते गोमृते घर्षे
“गोधर्ष गोरभेयाञ्च सोऽधीत्य निषिद्धं पुनि (इह-
स्मृतिः) भा०पा० १०४थ० सतप्यगच्छे १०७५५० इत्यम् ।

गोधो कौटिल्ये कयडादेराजतिगणः नामधातु पर० अच्
घट् । ग.धावति अगोधावीगु ।

गोधो स्त्री गुप्यते वेष्ट्यते बाहुल्यना करणे षञ् । घट्टुर्गुणा
पातवारण्याय प्रकोष्ठे १वक्ष्यमाने कर्मणि । “वह-
गोधाङ्गुलिप्रधानं” भा० व० १७थ० “गोधाङ्गुलिमुला

गाक्षैर्भूतोमा रणाटकी” भाप । “तनयटचटागन्तो
गोधायातादभूत्तयोः” भा० द्रो० १३८थ० कर्त्तरि अच् ।
(गोसाप) इति व्याप्ते २धर्मभेदे स्त्री अस्मत् “शविर्धं

गदक गोधा यदगुर्धर्मयशासया । भक्ष्यान् पञ्चनखे-
रोतानमुद्रांनैकोदत” मनुना तन्नाम पञ्चनखेपु भक्ष-
तयाऽभिहितम् । तन्नामपाकशुचाटि भावप्र० उक्ता यथा

“गोधाक्षोप्यजलेर्भूयः क्षालितां कण्डय कृताम् ।
पिप्साञ्च तक्रतोयाभ्यां क्षालितां पूर्यक्षयिष्यताम् । तत्र-
देदु वेधवारान्धैः प्रसेको वा विधानतः । पिपाके मधुरा

गोधा वातप्रिस्रप्याप्ति । कणया कटुका मोक्षा
कफघ्नी बलवर्द्धिनी ।” हा त्र स्वस्वस्वजलभेदाद्दृष्टिवा ।
क्षार्णे क । अत्रैवाधे । गोधाया अपत्यम् वा दुक् ।

गोधेर पथे शुष्मा० दुक् । गोधेय चदीचा० मते आरब् ।
गोधार तदपथे ङ् स्त्री ठकि स्त्रीत्वे ङीप् इति भेट ।
गोधापटी स्त्री गोधाया रव सादौ सूत्रमस्या साद्वत्तात्

क्षालित्वाद्वा कुक्षपद्या० ङीपि पङ्गाव । (गोधाक्षिया)
कृताभेदे । क्षार्णे क । अत्रैवाधे रत्नमाका ।
गोधायास् लि० गां दधाति धा-वा० अद्यप् ६त० गोधारके

“गोधायाव वि घनवैरददः” अ० १०६६।७ ।
गोधावीणाका स्त्री गोधायाधर्मपा नवा वीणा सुखा
या कम् । सुखगोधाधर्मनद्वीपायाम् । “गोधावीणाका

काण्डवीणाव पत्योवाद्यन्युपगायन्ति” कात्या० ००त्रौ०
११।१।७
गोधास्तान् ५० गोधैव स्तन्वोऽस्य । विट् खदिरे । राजनि०

गोधि ५० गोनेल धीयते यच्चिन् व्यापारे इन् । १सचाटे
अस्मत् शुध-इन् । १गोधायां धर्मभेदे शब्दचि० गोधि-
क्षार्णे क, गोधेय क अत इत्य० वा । गोधिका (गोसाप)

गोधायास् अस्मत् ।
गोधिकापुल ५० इत्य० । गोधायावके शर्पात् गोधायासम्बन्धे
(सोना गोसाप) इति व्याप्ते २धर्मभेदे ङ् स्त्री शब्दार्थः ।

गोधिनी स्त्री गुध-णिनि । दृष्टतोभेदे राजनि० ।

गोधूम पु० गुध-बा० उ० । गोधूमे शब्दच० ।

गोधूम त्रि० गुध-ऊम । भागरङ्गे २ श्रीहमेदे च (गोष्ठम)

च मेतिनि तद्देटादि भावप्र० उक्तं यथा 'गोधूम' सम-
भोऽपि स्यात् त्रिविधं स च कीर्तितः । महागोधूम
इत्याख्यं पथाद्देगत् सलागत । मधुक्षी तु ततः कि-
द्दिदसा सा मध्यदेशजा । नि शूको दीर्घगोधूम क-
विचन्द्रोत्तमाभिध । गोधूमो मधुरः शीतो यातपित्त-
हरो गुरु । कफशूलप्रदो बल्यः सिन्धु सन्धानकत्-
सर । जीवको दृष्टयो यथोक्तो वीर्यस्त्रिरत्नकत् ।
कफप्रदं मवीको न च पुराणं पुराणययगोधूम
घोडनाङ्गलशूलभुगिति वाग्भटेन वसनो दृष्टोत्त-
मात् । १. मधुक्षी शीतला स्निग्धा पित्तघ्नी मधुरा बहु ।
शुक्रका दृष्टयो यथा तद्वचन्द्रोत्तमा स्मृता तस्य
कताशब्दे २१८१४० पाकविशेषो दृश्यः ।

गोधूमक पु० स्त्री गोधूम इव कं शिरोऽस्य । राजनिम्बत् सर्प-
भेदे अहिशब्दे ५८१ ४० सुश्रुतवाक्यं दृश्यम् ।

गोधूमचूर्णं इत० (मयदा) इति ख्याते पदार्थे "शुष्कगो-
धूमचूर्णेन किञ्चित् पुष्टं तु रोटिकाम्" भाव० प्र० । कता-
शब्दे दृश्यम् ।

गोधूमसम्भव न० सम्भवत्यायुः सम्+भू-धपादाने ध्वप्
गोधूम सम्भवोऽस्य । सौवीरे काञ्चिकभेदे राजनि० ।

गोधूमसार पु० इत० । (गोष्ठमेरपाको) इति ख्याते गोधूमस्य
सारगे तत्करणप्रकारः पाकराजेश्वरे "निस्तुपान्
गोधूमातृदृष्टये कण्डयित्वा सायङ्काले सत्तिक्कादिपात्रे
जले मग्नं कृत्वा परदिने प्रभातसमये उपरिस्थं जलं
क्रमेण दूरीकृत्याऽथ स्यं सारमातमे शुष्कं कृत्वा
पात्रान्तरे स्थापयेदिति" । [गोष्ठोमिकाया राजनि० ।

गोधूमौ स्त्री गों घूमयति घूम+णिच्-ध्वप् गौरा० ङीप् ।

गोधूमि स्त्री गर्वा सुरोत्थितो मूलिरत काये । गर्वा प्रसार-
देशान् भट्टागमनकाले गोपुरोद्भूतमूलियुक्ते समयभेदे
सर्प काको यथा "सन्ध्यातपारुणितपश्चिमदिग्दिग्भागे
श्लोभि स्फुरद्विरलतारकश्चित्रवेगे । रुद्धे गर्वा सुरपुटो-
द्भुतश्चैतैरलोभिर्गोधूमिरेव कथितो भट्टाजोन योगः" यो-
धा० घृतवाक्योक्त उपयमशब्दे १२७५।७६४० अथ
विद्वतिर्हृदा "तिथ्यादिषु निषिद्धेषु चन्द्रताराविशेषतः ।
अथ गोधूमियोगः वा स्त्रीकृत्य गमनं चरेत् । प्राच्या-
मूर्ध्ना प्रतीप्याश्च गोधूमिं वर्जयेत्पु । दक्षिणे चाभि-

जिज्ञैवसुत्तरे च निशं तथा" । ज्यो० त० बराह०

गोरजसु शब्दोऽप्यत्र उपयमशब्दे २५७५।७६४० उदा०

गोधूने स्त्री गोधूने जात्रा समासे परनिपातः । दुग्धवत्यां
सवत्सायां गवि

गोधेर त्रि० गुध-एरच् । गोमरि जणादिकोप

गोध पु० गा भूमि धरति धृ-भूलवि० क । महीधरे पर्वते
गोनन्दो स्त्री गवि जले नन्दति नन्द-घच् गौरा० ङीप् ।

धारसर्पक्षणि हारा० खन्दस्य शृणभेदे पु० "प्रियक-
स्यैव नन्दस्य गोनन्दस्य प्रतापवान्" भा० शल्य० ४६४०

गोनर्द पु० गवि जले नर्दति नर्द-घच् । धारस्यगे मेदि०
गवा जलेन नर्दति । शकैवत्तीक्ष्णको न० मेदि० । गवा
वाचा नर्दति घच् । श्देशभेदे पु० स च भूमिभागे
४०४० । ४४ अ० दक्षिणस्यासुक्तं "अथ दक्षिणेन जङ्घा"
इत्युपक्रमे "दृग्गोनर्दकोरुहाः" । सोऽभिलकोऽस्य
घच् । गोनर्दं तद्देशवासिनि वल्लभु अथो लुक् ।
तद्देशवासिषु व० व० । गोनर्दनीचशृङ्गान् वेदेहा-
नयनं स्मृति" ४०४० ६४० ।

"तद्वाजोऽपि घच् । गोनर्दं तद्देशे "काश्मीरराजो
गोनर्दोदरदाधिपतिर्नृप" काश्मीर राजो गोनर्दं
करुणाधिपतिस्तथा" हरि० ६१४० वल्लभु तस्य लुप् ।
गवि ह्ये नर्दति नर्द-घच् । ४५४० ६४० । "गोनर्दो
गोप्रभावस्य गोदृष्टेश्वरवाहन" भा० शा० २८६४० । दक्षलत
शिवस्तुतौ । गोनर्दं देशे भव "एव प्राचा देशे" या०
दृष्टसंज्ञत्वात् छ । गोनर्दीय तद्देशभवे त्रि० प्राचोऽन्यमते
घच् । गोनर्दं तत्त्वार्थे त्रि० ।

गोनर्दीय पु० गोनर्दं देशे भव एवाहितेन दृष्टसंज्ञत्वात् छ ।
पतञ्जलिमुनौ हेमच० । तस्य गोनर्ददेशोद्भवकथा दृष्टत्
कथायां दृष्ट्या सरकोपोहान्तेऽस्माभि दिदृशामस्तथा ।

गोन(ना)स पु० स्त्री गोरिय नासा अथवा नसादेशः । मण्डलि
सर्पभेदे (गोशुरासाय) अमर स्त्रिया जातित्वात् ङीप् ।
दीर्घमध्य इति हेमचन्द्रः । अहिशब्दे १८२४० सुश्रुतवाक्य
दृश्यम् । गोनसस्तुदाकरोऽस्यास्या घच् गौरा० ङीप् ।
श्लोपभेदे स्त्री । सुश्रुते तद्वचणादि तच्च १२६९ ४०
उक्तम् । दीर्घमध्यस्य श्वैकान्तमणौ हेमच० । [मिनि च
गोनाथ पु० इत० । १४५० राजनि० । २ भूमिनाये श्लोका-
गोनाय पु० गां मयति नी-घच् । गोमे शब्दार्थच०
"तदाया गोनायोऽन्नायः पुष्पनायः" इति आ० उप०
"गोनायः गोपाकः" भा० ।

गोनिष्यन्द् पु० गोर्निष्यन्ते निष्यन्द्-अच् ५ त० गोसूत्रे
राजनि० । तस्य गोतोनिष्यन्तमानत्वात्तथात्वम् ।

गोप पु० स्त्री गो भूमि वा पाति रक्षति पा-क । (गोयाका)

ज्ञातिभेदे स्त्रियां ङीप् । "व्याघ्राच्छाकनिकान्" गोपान्

मत् । "मणिवन्द्यां तन्तुवायात् गोपजातेषु सम्भवः"

पराशर "वृक्षसू गोपनापितौ" इत्युक्ते तस्य

सम्बद्धत्वम् २ पाभाषिकृते ३ भूरक्षके, च पु० ।

४ गोमाध्यमे च मेदि । गोरक्षकमाले च ।

"गोप क्षीरभृतोयस्तु स दुग्गाह्यतो वराम् । गोस्त्रा-

प्यतुमते भव्य सा स्त्रात्पाद्येभृते भृति" मत् । "मन्द-

गोपट्टे जाता यगोदा गर्भसम्भवा' देवी भा० । "गोप

वधूटी दुक्कवचौराय' भाषा० । "तद्गन तापसानित्य गो-

यास वनचारिण" भा० प० १२ ख० ।

गोपयति गुप-अच् । इरक्षके । "सर्वे देवाभुयनस्यास्य

गोपा" भा० आतु० १० ख० । कश्चि चिकम् गतुपपदे

गुप-अच् । भगोपादि तत्तदस्तु पालके । "दिव्यास्त

विष्महातेजा कर्णो वैकर्तमो वृष । सेनागोपस

स कथम्" भा० कर्णे ८ ख० । "पृथगोपे हकोदरे"

भा० आ० २० ख० । स्त्रियां धनन्तत्वात् ईप् । सुग्वयो०

गौरा ङीप् पा० । "शालि गोप्योजगुष्णान्" रघु ।

७ उपकारके त्रि० शब्दर० । गा जल पिबौ पा-क ।

८ बोले शब्दार्थचि० ।

गोपक त्रि० गोप वा स्वार्थे क गुप-अच् ७ । गोपे २ वक्तृपाभा-

ध्यक्ते । ररक्षके टाप स्त्रियां ङीप् । तत शिवा० अयत्वे

अच् । गोपिक गोपिकापत्ये पु० स्त्री ।

गोपकन्या स्त्री गोपस्य कन्येय प्रियतया । १ शारि

गोपघौ राजनि० । इत० । गोपजातिकन्याया च

"वृक्षसू गोपकन्याय राज्ञी सकास्य काकवित्" नाम

शब्दोदरेत्येव गोपकन्यास्तुदाऽज्जुयन्" हरिव० ७७ ख०

गोपककोटिका स्त्री गोपप्रियां कर्कटिका शाक० त० ।

(राखावशस) स्त्राते वृत्ते राजनि० ।

गोपघोष्टा स्त्री गोपप्रिया घोष्टा या० त । "वदरी-

सङ्घाकारो वृक्षः सूक्ष्मफलो भवेत् । षट्पञ्चमेव सा

घोष्टा गोपघोष्टेति कीर्चिता" शब्दर० उक्ते । वृत्ते ।

२ वृक्षिकोक्षी, रत्नभा० श्विकृत्तवृत्ते (वैची) राजनि० ।

गोपति पु० इत० । गवां पशूना पत्यौ । शिवे, वृत्ते (साङ्)

"रक्षसां वधमापन्न सिङ्गानामिव गोपतिम्" रामा० ।

भूमिपती १ श्वे ४ श्रीकण्ठे, किरणपती ५ छत्र्ये, क्षुत्तर्ग-

पती शक्ते, मेदिनि । ७ अग्रभनमौषधौ राजनि० ।

"गोपालिगोपतिपांसो गोचर्म्मवसनो हर" भा० आतु०

१० ख० शिवसङ्गनासोक्तौ । "उत्तरो गोपतिगोप्रा" विष्णु स०

"गवा पाशनात् गोपवेद्यधारणात् भौर्भङ्गीतस्या पाश-

नाहा गापति" भा० "विज्ञेन निहृत गोहे गो सवत्सेव

गोपतिम्" कि० ४।२१ गोस्त्रानि च हारा । "पुषा

अस्मि गोपतौ स्त्रात् वक्त्री" रघु० ८।११ "गोपतौ गवां

गयावस्मिन् यजमाने" वेदटी० छत्र्यस्य किरणपतित्वात्

तथात्वम् "मार्त्तण्डो गोपतिः श्रीमान् जनप्रथ प्रता-

पमान्" । आदित्यहृदयम् "तपसाराध्य वरद देव

गोपतिमीश्वरम्" भा० आ० १७२ ख० छत्र्यकन्यातपती

विवाहोक्तौ" वृत्तचरभेदे "गोपतिस्त्रातकेत्यत्र निहृतौ

शार्ङ्गधन्वना" हरिव० १६१ ख० ।

तस्य भावः त्व-गोपतित्व पत्यन्तत्वात् यत् । गोपस्य

गोपतिभावान्न न० "येनायेन कृता गावः कथमेव मङ्गा-

त्मना । स तेनायेन जगती गत्वा गोपत्यसेव्यति"

हरिव० १६५ ख० ।

गोपथ पु० अथर्ववेदीयब्राह्मणभेदे ।

गोप(ष)पद् न० गो पद् पदस्थानयोग्यस्थानम् । "गो-

प्यद सेवितारैवितप्रभाषेण पा० उक्ताये सृष्टत्वे ।

गयामसेविते वनादौ । १ गोसेविते गोगतिगोचरे स्थाने

२ गोपटमात्रप्रभाषे स्त्रोत्रे न० तद्विचार्ये न वृट् ।

४ गोचरत्वे ।

गोपटल पु० गोपद् गोचरणन्यासयोग्य स्थान तदाकार

वा स्त्राति आ-क । युवाकवृत्ते तस्य गोचरणन्यासयोग्य-

स्थानम्यत्वात् तदाकार धनकावृत्त्याहा तथात्वम् ।

गोपन न० गुप-गोपने रण्ये भावे क्युट् । १ अपङ्गवे कृतस्य

कर्मणोऽप्रकाशने २ रण्ये च "सैन्येन मङ्गता युक्त

भरद्वाजस्य गोपने" भा० भी० ५२ ख० । "शान्त्या मङ्गा-

धारणे गोपने च" भा० आतु० २६ ख० । पु० गुप-

दोप्री भावे क्युट् । १ दीप्री । गुप्य-ईर्ष्याङ्गत्वयो भावे

क्युट् । ४ ईर्ष्यायाम् ईर्ष्याङ्गत्वत्वे च । पु० गुप दीप्री भावे

क्युट् गोपना इदीप्री स्त्री ।

गोपनीय त्रि० गुप-गोपने रण्ये वा कर्मणि कनीवर ।

१ अग्रकाशे २ रक्षणीये च । "गोपनीयमिदं दुर्लभमिति मे

निश्चिता मतिः" भा० शान्ति० १३६ ख० । "गोपनीय

प्रयत्नेन न वाच्य यस्य कस्यचित्" तन्मवा०

गोपद(व)धू स्त्री इत० गोपस्य वधूरिव प्रियत्वात् ।

शरिरोपधौ भावम् २ गोपजातिस्त्रिया "गोपवधूटी
दुक्कचौराय" भाषा० । "प्रतिमगमन् किञ्च यस्य गोपवध्व"
भाग० । १८ । १८ । चान् सुकुट बधूशब्दस्य वर्ग्यवादिषमाह
सं ब्रह्माविविद्येति बन्धुजातोरूपव्ययेन निष्पन्नत्वादिति ।
वस्तुतः क्षप्रत्ययस्याकिञ्चाच्चलोपाभावप्रसङ्गः । किञ्च
"बहोवध्व" उच्यते । क्षप्रत्यये ध्वञ्चान्देशेन सिद्धत्वेन
अन्तप्रत्ययान्तमेव वक्ष्यामि ।

गोपभद्र न० गोमे भद्रमिव । शालुके शब्दर० गोमे भद्रा ।
२ काशीरीहलक्ष्मी राजनि० । सप्तम्या कन् । शगम्भारीहलक्ष्मी
रत्नमाज्ञा शालुकादीना गोपप्रियत्वात् तथात्वम् ।
गोपरम पु० गा जल पिबति प-क गोप रसोऽस्य ।
बोले शब्दरत्ना० ।

गोपराष्ट्र पु० ब० व० गोपप्रधाना राष्ट्रा शा० त० । भारतवर्षस्ये
व्याभोरप्रधाने जनपदभेदे । "अथ कर्तुं जनपदाक्षिपोष
गदतो मम" इत्युपक्रमे "अथशका पाशुराष्ट्राश्च गोपराष्ट्राः
करोतयः" भा० व्या० ६८० ।

गोपरिवर्था स्त्री इत० । गोसेवाया तत् प्रकारो हेमा० दा०
उक्तत्वादौ ब्रह्मपुराणे

"वन्दीयाश्च पञ्चाश्व गावः सेव्यास्तु नित्यम् ।
तथा । "गवाङ्गोष्ठे स्थितामान्तु य करोति प्रदक्षिणम् ।
प्रदक्षिणीकृत तेन जगत् सदसदात्मकम् ।" विष्णुः । "गावः
पवित्रा माङ्गल्या गवि लोकाः प्रतिष्ठिताः । गावो वितन्वते
यज्ञान् गावः सर्वावसूदना । गोमूत्र गोमय क्षीरं
क्षीर दधि च रोचना । पशुधमेतत्परम माङ्गल्य
सर्वदा गवाम् । इहोदकं गवां पुण्यं सर्वावविनि-
श्चदनम् । गवां कण्डूयनञ्चैव सर्वकल्मषनाशनम् ।
गवां आसप्रदानेन स्वर्गलोके भव्तीयते ।" ब्रह्मपुराणे
"सदा गावः प्रणम्यास्तु मन्त्रेणानेन पार्ष्वम् । । नमो
गोभ्य श्रीमतीभ्य सौरभेयीभ्य एव च । नमो ब्रह्म-
हृताभ्यश्च भूयो भूयो नमो नमः । मन्त्रस्य स्मरणदेव
गोदानफलमाप्नुयात्" । आदित्यपुराणे "लवणं च
यथायज्ञा गवां ये वै ददयुत । तेषां पुण्यकृता
लोका, गवां लोकं व्रजन्ति ते । योऽप्य भक्त्या किञ्चि-
दप्राप्य दद्याद्गोभ्यो नित्यं गोव्रती सत्यवादी । शालो
बुद्धो गोसहस्रस्य पुण्यं सत्सुरेणाप्नुयाद्भस्मशीलम्" ।
देवीपुराणे "गोपालको गवा गोष्ठे यस्तु धूमं न
कारयेत् । मज्जिकाजीम्वरके भक्षिकामि स भव्यते ।
स्वतःश्वान्तु गा यस्तु दमित्रा पिबते नर । वाहि-

ताऽस्याशिरं तिष्ठेत् जुषातो वै नराक्षमम्" । महाभारते
"गोकुलस्य तृपार्त्तस्य जलान्ते वसुधाधिप । । उत्पाद-
यति यो विप्रं तमाहुर्वंशवातकम् । कृत्वा गवाये
शरणं शीत-पात-क्षमं भवत् । आसप्रमन्तारयति कुल
भरतसत्तमम् ।" । ब्रह्मपुराणे "सदेवा गोवर्धहे ज्ञाता
परिपाल्या सदा स्वयम् । इ० शीलोऽपि हिज्जं पूष्यो
न तु शूद्रं सुसयत । अनाथानां गवां यज्ञात्कार्यस्तु
गिशिरे मठः । पुण्यार्थं यत्नं दीयन्ते तृण-नीये च्वनानि
च" । हारीत "द्वौ मासौ पात्रयेद्वत्सं तृतीये
द्विस्तन इहेत् । चतुर्थे लिखनञ्चैव यथान्यायं यथा
वत्सम्" । ब्रह्मपुराणे "व्याघ्राध्यामाश्चयुव्याश्च पौष्या
माघ्या च सर्वदा । न ऋद्धीयाद्गवा क्षीरं सर्वं
वत्साय निक्षिपेत् । न प्रणह्यान्वाहयेच्चैव न गां भारेण
पीडयेत् । युगादिषु युगान्तेषु पशुशीतिष्ठेषु च ।
दक्षिणोत्तरगे ऋतये तथा विपुवतोर्द्वये । सक्रान्तिषु
च सर्वांस्तु पशून् चन्द्रसूर्ययोः । पञ्चदश्याश्चतुर्दश्या
द्वादश्यामष्टमीषु च । उपचारो गवां कार्यो मासि
मासि यथाक्रमम् । लवणस्य तु चत्वारि पलान्यष्टौ
एतस्य च । परकीयस्य दुग्धस्य तथा देयानि षोडश ।
द्वात्रिंशत् शीतलस्यापि जलस्य च पलानि च । व्यादौ
विचार्य पयस्य परिमाणं बलं दधि । व्याकम्पिकन्तु
दातव्यं पुण्यार्थन्तु गवाङ्गिकम् । प्रभाते लवणं यत्नं
दीयते च ततो जलम् । ततस्तृणानि भोज्यञ्च पो-
षणं मासवर्जितम् । निशि दीपं सतन्त्रीकृता दिव्या
पौराणिकी कथा । एवं कृते महीं पूर्णं रत्नैर्दत्त्वा
भवेत् फलम् । गोप्रदानास्तु यत्पुण्यं गवा संरक्षणा-
ज्ज्ञेत् । मनुष्यैस्तृणतोयादौर्गवः पाश्या प्रयत्नतः ।
देया पूष्याश्च पोष्याश्च प्रतिपाश्याश्च सर्वदा" । तथा
"तृणोदकाद्येषु वनेषु मत्ता क्रीडन्तु गावः सहसा स-
पत्न्या । क्षीरं मद्यन्तु सुखं स्वपन्तु शीतातपव्याधि-
मयैर्विहृता । इमं मन्त्रं स शुद्धात्मा जपेन्नित्यं
समाहितः । गच्छन् तिष्ठन् जपन् जिघ्रन् भुञ्जन्
क्रीडन् ससृष्टजन् । महामयेषु सर्वेषु स्वेषु विषयेषु
च । मयाणकाले च तथा श्रोतव्यमभयप्रदम्" । तथा
"वासपाशादिकं देयं निशि दीपं सुभास्वर । इति-
हासपुराणानां व्याख्यानं गोपवीणमम् । अन्नमुद्यैयथा-
शक्त्या परिचर्या यथाक्रमम् । ताडनाक्रोधस्वेदाश्च
स्त्रेऽपि न कदाचन । तासां मूलद्वारीषे तु नोद्देग

क्रियते कथित । मोक्षभीयस गोपाटः शुष्कक्षारा-
दिभै सदा श्रीश्रेष्ठशक्तल मेघस्योने तप्त विकर्दमम् ।
वर्षासु चाय गिरिरे सुखोष्ण वातवर्जितम् । उच्छिष्ट
मूलविट्क्षेत्रमस्य जहास तलम् । रजस्रज्जा न
प्रवेय्या मान्यजातिर्न पुच्छी । न सुसुयेद्वत्सरीं न
क्रीडेद्गोचरस्यधौ । न गन्तव्यं त्वया मध्ये सापानम्
के सपादुके । इक्ष्वाकरपथमेष सवितामैः फदाचन ।
दक्षिणोत्तरगैः प्रह्वर्गनव्यस्य पदातिभिः । गावः लगा-
दराः पात्वा श्वया पितृमातृवत् । गिरिप्रपातसिंह-
वर्षीतातपमयादराः । महाकोलाहले घोरे दुर्दिने
देशविह्वले । गवां तृणानि देयानि शीतल च तथा
जलम् । विष्णुधर्मोत्तरे "पुष्कर उवाच गवां
हि पावनं रात्रा कर्त्तव्यं भृगुमन्दन । गावः पशित्वा
माकृष्ट्या गोपु लोकाः प्रतिजिता । गावो वितन्वते
यस्य गावो विश्वस्य भातरः । शल्यमूलं परं तासाम-
लक्ष्मीतापन परम् । तद्वि मेध्यं प्रयत्नेन तलं लक्ष्मी
प्रतिजिता । उद्दिगश्च न गन्तव्यं शल्यमूले विजानता ।
गवां मूलपुरीषे तु जीवनाय न सल्लजेत् । गोरज
परमं पुष्करमलक्ष्मीविज्ञनायनम् । गवां कण्डूयनश्वेष
सर्वकर्मवनाशनम् । गवां मृद्धोदकं राम । लाज्जशील-
वशस्त्रिभम् । गोमूलं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः
कुशोदकम् । पवित्रं परमं श्रेयं क्षाने पाने च भा-
गव । रक्षोघ्नमेतन्माकृष्ट्य कश्चिद् सप्तमाशनम् । रो-
चना च तथा घ्न्या रक्षोगदगदापका । यस्तु कस्य
सद्यसाय सद्यसायै निरीक्षते । तस्यालक्ष्मीः क्षयं
याति मूर्ध्नि न च किस्त्रियम् । गवां आसप्रदानेन
पुण्यं समुद्वहते । यापनीः शङ्खुयादुगास्तु सखं
धारयितुं शक्ते । धारयेत्तापनीर्मित्यं क्षुधाचौक्षान
धारयेत् । इच्छिता चेन्नेव यत्नं पशुनि हिजमन्दिरे ।
नरकं संमवाप्नोति तालं कार्या विचारणा । दत्त्वा पर-
मं पाच पुण्यं समुद्वहते । शिशिरं स्रज्जं
काशं पाच परमं तथा । दत्त्वा कर्मववाप्नोति सम-
सरगतानि वट । अयमन्नं नरो दत्त्वा नित्यमेव तथा
गवाम् । सप्ताष्टकेन स्रजते माकृष्टोक्तं समायुतम् ।
शायं प्रातर्भुञ्ज्यान्नाशनं वेदमिदं तम् । तथैकमशनं
दत्त्वा गवां नित्यमनन्तरं । द्वितीयं यः समन्नाति
तेन सवत्सराक्षर । गवां लोकमवाप्नोति यावन्मन्त्र-
द्वयः । शीतलाय गवां क्षाया शक्ते पुष्करसत्तम ।

गवां प्रपाणे पानीयं कृत्वा पुष्करसत्तम । वाक्चरं लोका
माप्नोति श्रीहृदयसुरक्षां गणैः । गवां पात्रप्रक्षालनां
यस्तु पित्रं समाचरेत् । ब्रह्महत्या कृता तेन घोरा
भयति भागव । परां तृप्तिं नवाप्नोति यत्नं तत्प्राभिका-
यत । गवां प्रचारभूमिन्तु वाहयित्वा हस्तादिना ।
नरकं महदाप्नोति यावद्दन्तायुतद्वय । सिङ्गमात्र-
धयत्तनां पदुलम्बां जले गताम् । गाघ्रद्वयं नरः स्वर्गे
कल्पभोगात्तुपाप्नुते । गवां खरपदानेन कृपणानभि-
लायते । शौभाग्यं महदाप्नोति क्षात्रपुत्रश्च द्विजा-
त्तम । शौभ्रधश्च तथा दत्त्वा विरोगस्त्रिजयायते ।
शौभ्रधं नवणं तोयमाहारश्च प्रयच्छति । ताबाह्वेदेव
क्षान्नाश्चरन्तीनां मिष्टो वने । यास्तुसुखं ह्रस्वो ह्रन्वा-
च्च पाकक्षालं किमिषी । गोमूत्रं नरो याति नरकाने-
कविशतिम् । तस्मात्सर्वप्रयत्नेन कार्यं तावान्तु पाच-
नम् । विक्रयाच्च गवां राम । नरकं प्रतिपद्यते । तावान्तु
क्षीरं मादेव नरः पापाच्च प्रसज्यते । तासां सख्यं न
धम्यं सर्वकर्मवनाशनम् । दानेन च तथा तासां कु-
ल्याभ्यपि सद्यदरेत् । उदकमाकृतिमादोमो नैव तलं
शक्ते भवेत् । भूमिदेवस्तथाऽपि यत्नं कृत्वा वसते च
गौः । गवां नि श्राववातेन परां शान्तिं शक्ते भवेत् ।
गोराजनं तत्परमं सर्वस्थानेषु क्षीर्यत । गवां सख्यं
समादानम् । कस्यचिद् दायते श्वाम् । गोमूलं गोमयं
क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् । यकृतालोपवासश्च
अपाकमपि शोधयेत् । पुष्करं च प्राकृष्टमाकृतिमिति काल-
पनं श्रुतम् । सर्वकामप्रदं राम । सर्वशुभविनाशनम् ।
कृत्वातिष्ठच्छुः प्रयथा दिवसानेकविशतिम् । निर्म-
लाक्षेण शीर्षेण भवन्ति पुष्करोत्तमा । मृदुहृद्यं
पिबेत्कूलं मृदुहृद्यं इति पिबेत् । मृदुहृद्यं पयः
शीला वायुमस्य परं त्वहम् । तत्प्राकृष्टमिदं प्रोक्तं
सर्वशुभविनाशनम् । शीतलं कृत्वा श्वैवैव कृत्वा-
क्षीतः प्रकीर्तितः । सर्वशुभविनाशाय निर्मितो
ब्रह्मणा क्षयम् । गोमूत्रेणाचरेत् क्षान्तिं इति कुर्वीत
गोरस्य । अत्यन्ताकृत्यतस्तु इति विदितं च स्मृतं ।
अभुक्तवत्यां माकृष्ट्यादपीताश्च नो पिबेत् । तासां
शैवालना कार्यं मयाचौचं सद्यदरेत् । आत्मानमपि
सन्तुष्टं गोव्रतं तत् प्रकीर्तितम् । सर्वपापप्रमथनं
माधिनैकेन भागव । इति गानेन पूज्येन गोकोशे इत्यु-
क्तं । क्षमीदमश्वा वा राम । यावद्दन्तायुतद्वय । नर-

माहात्मिर्गुणान्मन्त्रं प्रतिदिनं ययान् । मावेन तद-
याप्रोति यत्किञ्चिन्मन्त्रेच्छति । गोमतीञ्च तथा पिद्यां
माय प्रातस्तथा जमे । गोमोक्षमाप्रोति नरो गल
कायां विचारणा । उपर्युपरि सर्वेषां गवां लोकाः प्रकी-
र्त्तित । निवर्त्तन्ति यदा यत् गावस्ताकाशगा दिव्य ।
विमानेषु विचित्रेषु दृतेष्वप्युपराधायै । किङ्किणी-
क्षालचित्रेषु योषाण रचनादिम् । यदा कामफला
मय क्षीरपायसकटमा । जीतलामलपानीयाः सुप-
र्णसिक्तताक्षया । पुष्करिण्या शुभाक्षयै द्यूत्यकमलो-
त्पला । मानवी च तथा मिद्विज्ञा लोके भृगूत्तम ।
तन्तु लोकां नरा यानि गवा भक्त्या न सशय । गो-
मतीं कीर्त्तयिष्यामि सर्वपापप्रणाशिनीम् । तान्तु मे
मदतो विम । शृणुष्व सुसमाहितः । गावः सुरभयो
मिष्यं गावो गुणगुणगन्धिका । गावः प्रतिष्ठा भूतानां
गावः सन्त्ययन परम् । लक्ष्मिष्व पर गावो देवानां ह-
विस्तमम् । पापस्य सर्वदेवानां रक्षन्ति च यद्वति च ।
चरितः सन्त्ययनेन तपयन्तमनान् दिव्य । अष्टौषाम-
न्त्रिहोत्रेषु गावो गोमन्त्रियोजिता । सर्वपापेष्व भू-
तानां गावः शरणमुत्तमम् । गावः पवित्रं परम गावो
मङ्गलसप्तमम् । गावः सर्वस्य गोपान गावोपन्याः
सनातना । नमो गोभ्यः श्रीमतीभ्यः क्षीरमेयीभ्य एव
च । नमो मङ्गलताभ्यश्च पवित्राभ्यो नमो नम ।
भाद्रपदादेव गावश्च कुलमेकं द्विषा लतम् । एकल
भन्वाक्षिण्णि हविरेकल तिष्ठति । देवजाङ्गणगो-
शाधुषाङ्गीभिः सकल सगत् । धार्यते वै सदा तस्मात्
सर्वं पुण्यतमा भता । यत् तीर्थं सदा गावः पिबन्ति
तपिता जलम् । उत्तरलपुत्रा येन, स्थिता तत्र सर-
स्वती । गवां हि तीर्थं वसतीह गङ्गा श्रद्धिस्तपापां
रक्षति मङ्गला । लक्ष्मी करीषे प्रणमौ च धर्मक्षासां
प्रणाम स्तनस्य कुर्यात् । भविष्यपुराणे “मङ्गलोवाच
गामासु नमस्तु तां कुटीरासु प्रदक्षिणम् । प्रदक्षिणी
क्षता तेन समुद्रोपा गच्छन्तः । गवां लङ्कारयन्त्रेन
हृदिपातेन वसतः । पापं प्रपश्यते यस्मात्समात्यगोत्रं
अप्युच्यते ताः । कुतस्तस्य भवेत्पापं दृष्टं यत्स विभूति-
मम् । स्तनं शालवत्पाभिरर्जुनीभिरलङ्कृतम् । या-
वन्तीर्गानि मेदिन्यामावृणुं शरारि च । गवां शृङ्गो-
दध्नामवकां नार्हन्ति लोडयोम् । गवांसि न
चङ्गेन भजे तत्तं न दत्तेन । यावदाप्नोति तद्वन्

तावत् पुण्येन युज्यते । गवां कण्डूयन् धन्यं गोमदा-
नफलप्रदम् । हन्त्य गोशतदानस्य मयरोगादिपाल-
नम् । यणोदकाटिसंयुक्तं य प्रदद्यात्तपाङ्गिकम् । कपि-
लाशतदानस्य फलं विद्यास्य संशय । यश्चमते ! शिवे ।
पुण्ये । पवित्रे । सूर्यसम्पदे । । प्रतीच्छेद् मया दत्त
क्षीरमेधि । नमोऽस्तु ते । नङ्गना च किञ्चकनेन गावः
पात्या प्रयत्नतः । गावोदेयास्तथा रक्ष्या पृच्छा पा-
द्याय सर्वे । गां वै ये ताडयन्तीह सर्वलोकस्य मातरम् ।
ते यानि रीरप नाम नरक नाम सशय । ताडये-
द्यास्तु वै मोक्षाय यो वा कश्चिद्वराधनः । स गच्छेत्क्ष-
रक क्षीरं समोदकमिति श्रुतिः । आयानीं हन्तु-
कामां य क्षीरमेयीं विभावरीम् । क्षम मातरिति
मूयात् स याति परम पदम् । वराहपुराणे ‘यम-
उवाच गावः पवित्रं मङ्गला देवानामपि देवता ।
यक्षाः शुश्रूण्ते भक्त्या स पापेभ्यः प्रमुच्यते । याव-
च्छीव हत पाप तत्क्षणादेव नम्रति । लाङ्गूसेनो-
द्धृतं तोय मूर्ध्ना गृह्णाति यो नर । यस्तुष्टु क्षुप-
जातेभ्यः स पापेभ्यः प्रमुच्यते । प्रप्लवे यो गवां स्नायात्
रोहिण्यां मानयो भुवि । सर्वपापहतान् दोषान् दह-
त्यागु न सशय । धेनोक्षनाहिनिष्क्रान्तां धारा क्षीरस्य
यो नर । शिरसा प्रतिगृह्णीयात्स पापेभ्यः तमु-
च्यते । आधिक जपियन्द् १२०॥२८० दर्शिते उक्त-
परागरवाक्ये दृश्यम् ।

गोपवनं न गोपप्रधानं वनं शाक०त० । गोपमयिष्ठे
यने तत्र भवः विदा० अथम् । गोपवनं तत्र भवेत्त्रि०
“सकृच्छेपमहादेयमवादेयमकाङ्क्षेयमशौभ्रेयमवामरय्यम-
गोपवनम्” कात्या० १०।२।२। सोऽभिजगोऽस्य विदा०
अथम् । गोपवनं पित्रादिक्रमेण तत्र वासिजने तस्य
गोत्रापत्यम् अष्टाध्यायनल्ये विदा० अथम् । तद्गोत्रापत्यो
वृद्धो तस्य लुक् । गोपवना गोपवनस्य वृक्षपापलेषु ।
गोपवनादि वृक्षे गोत्रपत्यस्य मुग्धमिसे यन्द्-
गणे स च गण पा० ग० उक्तो यथा ।

गोपवनं द्विषु विन्दु भाजनं अन्नावतानं श्यामाकं श्या-
मकं यत्रापर्थं विदायानर्गणोऽयम् । गोपवनं द्विषु विन्दु
भोगकं भाजनं शमिकं अन्नावतानं यत्रापार्थं यत्रापार्थं
यत्रापार्थं यत्रापर्थं हरिणादिषु ।

हरितं किन्दाय दृष्टं अर्धलूथं अर्धलूथं दिव्यं दृष्टं
प्रतिबोध रथीतर रदन्तर । गर्दिहर निपादं दन्तर

गोपुटिक न० गो। शिवद्वय इडिक इटयुक्तं मल्लकम् ।
[मद्वयस्य सभने त्रिका० ।

गोपुर न० पुर-अपगमने क गवां पुरम्, गवा लघेन पुर्व्यते
प-अर्थे क वा । पुरद्वारे शत्रुद्वारे अमरः । तत्र
गवानपगमनात्पात्तम् । शकैवकीमुक्तके मेदि० तस्य
लघेन परात्तयात्पात्तम् "गुप्रवमचयमप्ये गोपुरैर्मन्दो-
पमैः" भा० पा० २०६० सो० । "गोपुराष्टाक्षकोपेत चतुर्द्वारं
पुराष्टदम्" भा० व० १७२५० । "पुरगोपुर प्रति ससैन्य
हागरम्" भाव । "पीडा पुरस्यै च गोपुरस्यै"
(गुनि) ह० स० ८६ अ० ।

गोपुरक पु० पुर-क इत० गोपुर+कार्ये क । गवां पुरके
त्रिका० २ गोपुरयद्वार्यै च गां भूमिं विपार्तिं पृ-क
सत्पायां कन् । शक्तद्वारकहणे राजनि० ।

गोपुरीय न० इत० । गोमये राजनि० ।

गोपेन्द्र पु० गोप इन्द्र इत० । गोपेन्द्रो ज्ञेयः । "गोमे-
न्द्रस्याहुते ज्येष्ठे मन्दगोपज्ञो ज्ञेयः" भा० भी० २१५० ।
इत० । गोपेन्द्रे मन्दे च गोमेन्द्रादयोऽप्यत्र ।

गोपेय पु० इत० । गोमेन्द्रो गोपेय परितः परे" छम्ब०
२ भावसुतो त्रिका० ।

गोपेय त्रि० गुप-कर्णेण तस्य या आयाभावः । प्रथमकाशे
२२५००० च "गोपेयमपदाद्यैव गोपेयस्यो यथा
सुखम्" भा० क० ६५ अ० । इट्पक्षे गोपितस्य
आयपक्षे गोपायितस्य तत्रार्थे त्रि० ।

गोप्ता पु० गुप-इत् । रक्षके । "तस्मै सभ्या सभायाय गोप्ते-
युप्रतमेन्द्रिया रक्षु । "तस्यार्थे सर्वभूतानां गोप्ता धर्म्य
मानजम्" । "मृच्यते मङ्गलत्याया गोप्ता गोप्ताक्षस्य च"
मनुः २४४००० च । श्विण्यो पु० "उचरो गोपतिर्गोप्ता" विष्णु
४० "मङ्गलभूतशालमात्र गोप्ता" भा० । "गोहितो गोपति
गोप्ता" विष्णु ४० । "स्नात्मानं स्वमायया गोपायति
मद्योति गोप्ता" भा० । स्त्रियां ङीप् । "गुह्याति-
गुह्यगोप्ती त्वम्" देवीजयसनापनमन्त्र । इट्पक्षे
गोपिष्ठ आयपक्षे गोपायिष्ठ तत्रार्थे त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

गोप्य त्रि० गुप-कर्णेण यत् । २२५००० २ गोपनीये
अप्रकाशनीये च । "काशुर्विस्त मङ्गलमिष्ट मन्त्रमेषुन
भेषजम् । तपोदानापमान च गव गोप्यानि यत्नतः"
काशोख० । १६४००० पु० मेदि० ।

गोप्यादित्य पु० प्रभाषनीयस्य गोपीस्यापितरविभूतिभेदे
तत्कथा खल० प्रभा० ख० यथा

"ततो गच्छेन्नाहारे वि । गोप्यादित्यमनुत्तमम् । मूने-
गाहामये भागे धनुर्भिस्त्रिगतान्तरे । वनातिवन्-
दैस्त्रिंशो दक्षिणान्नेयसंस्थितम् । धनुषां दमके देवि ।
संस्थित पापनाशनम् । तस्मिन्नुपति प्रवक्ष्यामि मङ्गा-
पापपुरा शुभम्" इत्युपक्रमे "अथ तत्र कृतान् क्षाया
प्रासादान् यादवैः पृथक् । ततो गोप्योऽपि ताः सर्वा
सङ्कक्षाणि च प्रोक्तम् । क्षणमात्राय भावेन स्थापयाद्वा
क्रिरे रविम् अपिभिन्नैरदाद्यैस्तु तथा क्षेत्रनिवासिभि
तन् प्रतिष्ठापयामासु प्रतिष्ठापिधमा रविम् । प्रति-
ष्ठिते ततः सूर्योदयानि भूरिम् । ततः क्षेत्रं निवा-
सिभ्यस्त्रीयं देवतेषु वै । ततस्ते अयस्य सर्वं समुदा
कृतमानसा । अक्रुन्त रवेस्तत्र गाम्यादित्येति
विश्रुतम्" ।

गोप्याधि पु० कर्म० । व्याधिभेदे व्याधिषष्ठे ७११ पु०
इत्यम् । "गोप्याधिभोगे नो हवि" याज्ञ० ।

गोप्रकाश पु० प्रयत्नो गो (जाति) "प्रशवावचनेय" पा०
नित्यसं परनि० । अथे गवि अमर । नियतलिङ्गत्वात्
होत्वमेव "प्रकाशसङ्गतज्ञौ" अमरकोक्ते । गन्तक०
उक्तोक्तिश्चिन्ता । यदपि तत्र गावु मध्ये प्रकाश
इत्युक्तं तदपि प्रामादिक "प्रशवावचनेयैति स्त्र्यस्य
कर्माधारयसमासनामिपयत्नात् ।

गोप्रचार पु० प्रचारत्वाच्चिन्त प्र-प्र-आधारे षञ् इत० ।
गोचारणस्थाने । "यामेच्छया गोचारो भूमिराजयमेन
वा" याज्ञ० "गवादीनां चारणाय क्रियामपि प्रभागी
कृष्ट कल्पनीयः" मिता । कन्दपु० प्रभा० खण्डकोक्ते
तोषभेदे । "गोप्रचारकथा पुण्या गोपीनां हारका
गम" इत्युक्ता तत्प्रतिपाद्योक्तौ ।

गोप्रतार पु० गवां प्रतारः प्रतरणस्थः समर्था इत० । रामस्य
वैकुण्ठगमनकाले तन्मुगामिनां पुरवासिनां गोप्रतर-
तन्वसामर्दयुत सरयूष्ये । तीर्थ भेदे । "गोप्रतार ततो
गच्छेत् सरय्याक्षीर्षसप्तमम् । यत्र रामो गतः स्वर्गं
सम्पद्यन्त्ययम् । देहं त्यक्त्वा महापराज । तस्य
तीर्थस्य तेजसा । रामस्य च प्रसादेन व्यवसायाच्च
भारत । तस्मिन्तीर्थे नर क्षात्वा गोप्रतारे नराधिप ।
सर्वपापविशुद्धात्मा स्वर्गलोके महीयते" भा० व० ८४ अ० ।
अदोरप्' पा० यप् । गोप्रतरोऽप्यत्र "महोप्रतरकलोऽभूत्
समर्दजाल मज्जताम् । अतस्तदास्त्रया तीर्थं पावनं भुवि
प्रपद्ये" रघु । अत्रापि दीर्घमध्यता इत्यप्ये ।

गया हृषोण प्रतारो गमनमस्य । श्रिये पु० । “गोमर्दो
गोप्रतारस्य गौहृष्टेश्वरदाह्न ” भा० श्रातु० २८६ अ० ।
शिवसहस्रनामोक्तौ । अ० ६३० । ३ गो प्रतारे पु० अतु-
पदम् उक्तं रघुशाक्यम् उदा० ।

गोप्रवेश इ० ६० । गोवेनादितो षट्प्रवेशे “गोप्रवेशसमयेऽ-
 पतोऽप्योयाति क्षणपशुरेव वा पुनरिति” इ० ६० ॥ १५५ ॥
 आधारे ह्युट् । अतृकाले । स च काल सूर्या
 क्षमयात् प्राक्काल तथा च यस्मिन् रघौ “सञ्चार-
 पतानि दिगन्तराणि कृत्वा दिगन्ते निक्षयाय गन्तुम् ।
 प्रचक्रमे पक्षरागागतास्त्रा प्रभा पतद्गच्छ सुनेय चेनु ।

गोफणा स्तो सुद्युगोक्ते मयवन्धनभेदे तत्र कोपदामेत्या
द्युपक्रमे “वितानगोफणा पञ्चाङ्गी चेति चतुर्दश
वन्धविशेषाक्तोपा नामभिराक्षतय” प्रादेश व्याख्यासा
सुश्रुतः “चिचकनसौष्टासवसिपु गोफणास्” ।
(निदध्यात्) एतन् ।

गोपाल प्र० ६ त० । गोकेने शतहोमनि च स च सीमा-
 त्तमाय भूमी निधेय यथाह मनु "अश्लमोऽस्योनि
 गोवासास्तुपान् भक्ष कपालिका । करीणमिदकाक्षार
 शर्कराः शतुकास्तथा । यानि चैव' प्रकाराणि काला-
 द्भूमिर्न भक्षयेत् । तानि सर्वाणि सीमायाः प्रकाशानि
 कारयेत्" । गोपाल इय मासोऽस्या "पाककृषेत्यादि"
 पा० क्षीय । प्योपधिभेदे स्त्री सि० फी० ।

गोभण्डोद पुंस्त्री भट्ट-भाषणे यां ईरन् गवि जज्ञे
भण्डोद । अक्षकुक्षुभण्णे तिका । स्त्रियां जाति-
त्वाद् णीप् । [सप्त्य चाम्बज" हरिय. ३३ पं. ।

गोभानु पु० त्वर्षसृष्ट्यपौत्रे "त्वर्षसोस्तु सुतो यज्ञिर्गोभात-
गोमित्स्व पु० अन्तोपपद्यकारके ऋषिभेदे ।

गोभूतः ३० नां भूमिं पिबति च-किम् इतः । पर्वते
 “मादेन गोभृष्टाक्षरेण कृत्वा चक्षुषि गोकर्णमरीचि
 कृत्वाः” चौरः । तेन निर्दलसम् सङ्गताः चयः । गोभूत
 पर्वतनिर्दलते हि । क्षिप्यं क्षीयः । [अल्लगोभूतः ।

गोम खेपने थद० कुरा० धम० सक० - सेट् । गोमयति ते
गोमयिका शो गोः स्त्रेयदयिका मयिका । (होम)
ख्याते मयिकाभदे मय्यर ।

गोमघ त्रिंशो मरति ददाति मङ्गि—पञ्च सन्दिग्धि नि नकोप।
इत्युक्तं इतः। गोदातरि। “कदा गोमघा कृम-
नामि गच्छा, च० ६।१५।१ “मरुतेर्दानादस्य रूपयुत्तर-
पदम्” भा० “इ गोमघा जारिते” ६।१५।४। “गोमघा

गोदात्रीभा० "अश्वासवा गोमघा वा ह्येषेभ ४२७ ७१॥
 गोमण्डल न० ६० । १गोममूत्रे रभूमण्डले । "मन्त्रं
 च तोयापदि दुस्तरायां गोमण्डलम्योद्गम्य चक र"
 भाष्य । शक्तिरणस्ये च ।

गोमत् त्रि० गौरवस्वस्य मतुप् । गोस्तामिन २ गोयुक्ते च
“इन्द्र । गोपद्मिजायाहि” यजु० ७६।४ “गाय सुतद्वपा
याच किरणा वा विद्यन्तेऽस्य गोमान् वेददी० स्त्रिया
ङीप् । सा च इन्द्रीभेदे स्त्री “गोमतीं धृतमाया च
गण्डकीञ्च महामटीम्” भा० मी० ८५० । स्कन्धप०
प्रभा० तन्नाडात्मन् “गोमत्युत्पत्तिकथनं तस्या स्त्राना-
टिल फलम् । चक्षनीर्थस्य माहात्म्यं गोमत्युदधि
सङ्गम” छद्वा० तद्धृण्डप्रतिपाद्ये । अत्र उट् ध
रुद्रम् इत्युक्ते “गङ्गा सरस्वती पुण्या यमुना च
“महानदी । गोदापरी गोमती च नदी तापी च नर्मदा”
इत्युपक्रमे “नद्या सहस्रसंयोगात् स ि पुण्या शुभा-
यका” प्रभा० खण्डोक्तं य सा समुद्रगा ज्ञ्या तु गोमती
काशीतोऽमितदूरे उत्तरस्या गङ्गासङ्गतौ यथाह” भा०
ष० ८४ व० यथा “गोमतीगङ्गायोश्चैव सङ्गमे कोक-
यिष्ठते । धनिष्टोमवाप्नोति कुलञ्चैव समुद्रेतु”
गोमतीक्षामफलं तत्रैव “रामतीर्णे नर क्षात्या गमत्यां
कुर्वन्न्दन । । अश्वमेधमवाप्नोति पुनाति च कुल नर ।
गतसाहसक तीर्थं तत्रैव भरतदर्भ । । तत्रोपस्पर्शनं
क्षया नियतो नियताग्रन । गोसहस्रफलं पुण्य
वाप्नोति भरतदर्भ । ” गौ गोपदमाधिक्येन विद्यतेऽस्यां
विद्यायां मतुप् ङीप् । ५ विद्याभेदे सा च गोदानगच्छे
२६६६६६ दर्शिता अन्या तिलघेतुगच्छे वध्यते “गोमत्या
विद्यया भेत तिष्ठानामभिमुखम् च” भा० व्यासु० ७८८
“पञ्चगव्येन गोधातो भासेनैकेन शुद्धति । गोमतीं च
लमेदिद्यां गुषा गोडे च स्वसेम्” आता० गोमत्या
भव पञ्चदा० व्यण् । गोमत तत्रभवे त्रि० द्विद्यां
ङीप् । गोमत्या अदूरभवो देश व्यण् । गोमत तनुसंज्ञ-
स्तदेशादौ त्रि० द्विद्यां ङीप् । बहुत्वे तस्य यस्या०
बुप् । गोमत्य । चक्रगोमण्डलस्य सर्वनामस्थाने तुम्
गोमान् गोमन्ताविन्यादि रूपम् । गोमानिपाचरति
गोमन्+क्तिप् गोमतीति तत क्तिप् गोमन् । ४ गोस्तामि-
त्यस्ये फलं सर्वनामस्थाने घातवान् न तुम् । गोमन्
गोमती इतोव । षट्ठित्तुप्राये गोमतीगच्छस्य “धेरिडि
वन्तुर्ह दय रिदरे” इत्यस्य “उच्चा संस्थाप्यन्त्यो”

अथ सठर वृद्धाङ्ग वृद्धाङ्ग वृद्ध पुनर्मुं पुन इति
ननान्द परस्त्री परसु च ।

गोपवस्त्री स्त्री गं पाति पा-क कर्म० । सुवर्णतायां
राजनि० । गोपामातताया (गोपामाता) । गच्छ० ।

गोपस् त्रि० गुप-असुनु आर्द्धधातुत्वाद्वाऽऽयाभावः । गोप्तिरि
२२ छति । "स जगत् भुवनस्य गोपास्य कापेय
मार्गि-यन्ति" छ० ८० 'ग पा रक्षिता' भाष्यम् । अथ
गोपाशब्दात्प्राकृत्यतया कस्यचिदङ्गि यामाङ्गी । गायत्र्य
कविवत्तपाधातुसिद्धगोपाशब्दस्य गोपालनफलार्थकत्वेन
तत्र भुवनस्योक्तिकस्योपनयनापत्तेः अथपक्षे गोपायस्य
गोप्तिरिति ।

गोपा स्त्री गं पाति पा-क टाप् । गोपामाततायाम्
गच्छ० । गं पाति पा-क्लिप् । गोरक्षके च ।
"गोपा विश्वापावत्" सुव० ।

गोपाध्यक्ष पु० इत० । गोरक्षकपत्नी "गोपाध्यक्षो भय
तलो रचनास्याय सत्वर" भा० वि ११ अ० ।

गोपानसी स्त्री० गवां किरणानां यान गोपय गोपान
तत् स्थिति सो-क गौरा० छीप् । कुक्षेपु खाद
नार्थं वक्षे । प्रककावे (कुटनी) २ प्रत्यमाधारे पटलाधारे
वगणहारे च अमर । "गोपानसीपु क्षणमास्थितामाम्"
भाष । ["गोपायकानां भुवनलयस्य" किरा० ।

गोपायक त्रि० गोपयति गुप-आय-एलुन् । रक्षके
गोपायन न० गुप-आय-भावे ल्युट् । गोपने "गोपायन
प्रकृते जगत सार्वभौमिकम्" हरिव० ४ अ० । कर्त्तरि
ल्युट् । २२ छके । "गोपानां वक्षुवाङ्मौलैर्गोपायनैर्वृतं"
भा० भी० ७ अ० ।

गोपायित त्रि० गुप-आय-कर्मणि क्त । रक्षित अमर ।
भाषे क्त । २ अतोतगोपने न० ।

गोपान् पु० गं भूवि पशुभेदे वा पात्यति पाति-अथ
उप० ४० । १ अमे गोरक्षके च । "क्षत्रियात् शूद्रकन्यायां
खसन्पक्षस्य य सत । स गोपाय इति सोयो भोव्योवि-
प्रैर्म वयस्य" पराशरोक्ते १३ स्त्रीर्णजातिभेदे । "आर्द्धिक
कृत्तमिष गोपाकोदासमापितौ । एत शूद्रेषु भोव्यास्त्रा
यचाक्षान् निभेदेयम्" मनुना तस्य भोज्यायतोक्ता ।
नन्दनन्दने ४ विष्णोरवतारभेदे तद्रूपस्य पद्मसु-पातान्
अ० "त्वामहं द्रुनिष्ठां चतुर्धा मनुस्तन ।"
श्रीकृष्ण प्रणि प्यासार्थेन भगवदङ्गि व्यासपात्रे यथा
"पश्याद्य दर्शयिष्यामि स्वल्प" वेदगोपितम् । ततोऽ

पशुपञ्च भूप । बालं बालान्मुद प्रभम् । गोपकन्याहत
गोप कचन गोपबालके । कदम्बमूलमासीन पीतपाश
समुत्पन्नम् । वन इन्द्रायन नाम नयपञ्चमण्डितम् ।
कोकिलध्वनिरारायनमोभवमनोहरम् । मदीमपत्र
कालिन्दीमिन्दीवरद्वयप्रभम् । गोवर्द्धन तथाऽप्यत्र
क्षण्यशमकरोद्धृतम् । महेन्द्रटपनायाय गोपबालसुखा-
पहम् । इहा विष्टुष्टो दाभय सर्वभूषणभूषणम् ।
गोपालममलासङ्गमदित वेणुनाटिनम् ।
तस्य ध्यानमन्त्रयन्त्रादिक तन्त्रसारे इयम् ।

गोपालक पु० गं पात्यति पाति-एलुन् इत० ।

गोरक्षके २ भूभिरक्षके च शशिनै त्रिकांगपाश+क्षार्व
क । उक्तार्थे ४ नन्दनन्दने ।

गोपालकाना स्त्री गोपालप्रधाना कथा । भारतवर्षे
प्राच्य देशभेदे "अत जहं जनपदाक्षिपोध गदतो वन"
इत्युपक्रमे "कक्षा गोपालकक्षाच जाङ्गला कुचवर्णा" ।
भा० भी० ८ अ० । तस्य राजनि अथ । गोपालकः
तत्तुमे वक्ष्यते तस्य लुक् । गोपालकक्षाक्षुमेव "ततो
गोपालकक्षांश्च सोत्तानपि कोसवान् । मङ्गानामधिप
स्यैव पार्श्वपांश्चाजयत् प्रभुः" (भीम) भा० व० २८ अ० ।
भीमपाक्षीयजकोक्ता ।

गोपालकर्कटी स्त्री । गोपालस्य गोरक्षकस्य मिया कर्कटी
राजनि० । क्षुद्रकर्कशाम् (राक्षाक्षम) ।

गोपालतापनीय न० गोपालस्नापनीयं सेव्या यत् । उप
निषद्भेदे उपनिषच्छब्दे १२२२ पु० इयम् । गोपान
तापनमयत्त न० ।

गोपालधानी त्रि० गोपाकोधीयतेऽत्र धा-धाधारे ल्युट्
छीप् इत० । गोठे । तस्य पूजायेन समाधि राजद
पूर्वमि० समाहारैकत्वं च गोपासधानीमुक्ताम् ।

गोपालव पु० गोपाल तद्वर्गं वाति वा-क उप० ४० । गो
पतिधर्मयुक्ते व्यायुधकीर्तिनि राजन्यभेदे । तस्य आङ्ग
यत्वे व्यायुधकीर्तिनेऽपि सार्धे न व्यम् । "कन्या
येति कि गोपालम्" (सु० कौ०) ।

गोपालि पु० गं हयम पात्यति पाति-इत् । शिवे
"गोपालिगोपतिर्नाम" भा० आसु० १७ अ० शिव
सङ्कलनामाङ्गो २ प्रवरभेदे प्रवरार्थात् ।

गोपालिका स्त्री गोपालकस्य पत्नी पासकानामात् न छी
टापि अत इत्यम् । १ आभीरपत्न्याम् २ गार्हपत्योच च न
ज्दार्थिनि० । गवां रक्षणात्तस्यास्मात्तस्य शक्योऽपि न

गोपानी स्त्री गोपालसंदादरोऽस्त्यत्र चच् गौरा० ङीप् ।
 १ गोपालकर्मक्षाम् राजनि० । गोपालस्य पत्नी ङीप् ।
 २ गोपपत्न्याम् । गां पालयति पालि-वष् ईप् सुगन्ध० ।
 ३ गोपालविलत्रा ४ कुमारानुचरे मातृभेदे च “अल्लजाता
 च गोपाली, दृष्टद्वालिका तथा” भा० श० ४७ अ० ।
 गोपाष्टमी स्त्री गोपप्रयाष्टमी । कार्तिकस्य शुक्लाष्टम्याम् ।
 ‘गुहाष्टमी कार्तिके तु स्रता गोपाष्टमी बुधैः । तद्दिने
 वासुदेवोऽभूत् गोपं पूर्वं स यत्सप । तत्र कृत्यान् गवां
 पूजा गोपास गोपदक्षिणम् । गवातुगमनं कार्यं सर्वान्
 कामानभीप्सता” जूनेपु० ।

गोपिका स्त्री गोपायति गुप-ण्युल् । १ गोपालयित्वा
 गोप्येव स्वार्थे क ह्रस्व । २ गोपपत्न्याम् । [त्रिका० ।
 गोपित्त न० गोः पित्तमिव । गोरोचरनाख्ये गन्धद्रव्यभेदे
 गोपिन् स्त्री गोपायति गुप-णिनि । १ रक्षितरि स्त्रियां ङीप्
 सा च २ यत्राभासतायाम् गच्छच० । अतिशयेन गोपी दृष्टन्
 टितोप० । गोपिष्ठ गोपृत्तमे त्रि० । “कामचारस्य वा
 कामायाय गोपिष्ठो गोपायादिति वा” शत० ब्रा०
 २।२।१२ “गोपिष्ठः गोपायित्तम्” भाष्यम् ।

गोपिन् त्रि० गुप-इलच् । गोप्तिर तत्सदृशार्थार्थं घञ् ।
 गोपयेय गुपिकनिर्दिष्टादौ त्रि० ।

गोपी स्त्री गोपजाति स्त्री जातौ ङीप् । १ गोपजातिस्त्रि-
 याम् । इन्द्रावनस्यगोप्यय नृतिदेवसुनिष्कन्यारूपा यथा
 पद्मपु० पाता० “गोप्यस्तु नृतयो ज्ञेया स्त्रधिका गोप-
 कन्यका । देवकन्याश्च राजेन्द्र । न मानुष्य कथ-
 न्नुत” । तत्र अष्टा राधाचन्द्रायलीविशाखालक्षितादयः ।
 मूलम् उल्लङ्घयन्मणौ दृश्यम् । “इत्येव दर्शयन्त्यस्ताश्चैव
 गोप्योपिचेतसः” भाग० १०।१।१२ । स्क० प्रभा० ख० तु
 चन्द्ररूपमण्य कलारूपता तासांमुक्ता यथा । “ततो गोप्यो
 भङ्गादेवि । आद्याया षोडश कृता । तासां नामानि
 ते वक्ष्ये तानि ह्येकममा शृणु । अम्बिनी चन्द्रिका
 कान्ता कूटा शाला भङ्गोदया । भीमणी नन्दनी शोका
 सपूर्ण विमलाऽक्षया । सुभदा शोभना पुण्या हस-
 ण्मा कलाः क्रमात् । हसण्मन लण्णः परमात्मा-
 जनाहं न । तस्यैता, यज्ञयो देवि । षोडशैव प्रकीर्तिता
 चन्द्र रूपी तत लण्णः कलारूपास्तु ता कृता सपूर्ण
 मण्डला तासां मालिनी षोडशो फला । प्रतिपत्तिपि
 माभ्य विहरत्याशु चन्द्रमा । षोडशैव कला यास्तु
 गोपीरूपा वरानने । एकैकयस्ता सभिन्ना सङ्घट्टेण

पृथक् पृथक्” । गोपायति गुप-वच् गौरा० ङीप् ।
 २ रक्षिकाया स्त्रियाम् “गीताभि गोप्या कलमे सृग
 म्रज” माघ । स्वार्थे क । गोपिका तत्पार्थे “सङ्गा-
 समाकोकयति ख गोपिका” माघ ।

गोपीगीता स्त्री भाग० १० स्क० उक्तायां गोपीभि कृत-
 लण्यस्तुतौ सा च “जयति तेऽधिक जन्मानाम मजे-
 त्वाद्येकत्रिंशत्तमाध्यायस्या ।

गोपीजनवल्ग्वभ पु० गोप्येव जनस्तस्य वल्ग्वभ० । श्रीकण्ठे
 “गोपीजनवल्ग्वभाय खाङ्गा” तन्मसारे तन्मन्त्र । गोपी-
 भक्त्यादयोऽप्यत्र “गोपीभक्तुर्विरहविधुरा काचिदिन्दो-
 वराची” पदाङ्कटतम् ।

गोपीत पु० स्त्री गौर्गौरोचनेव पीत । खड्गनभेदे । इ० स०
 ४५ अ० “पीतो गोपीत इति क्लेशकरः खड्गनोदहः”
 तस्य दर्शने क्लेशकारितोक्ता ।

गोपीथ न० पा-भावे थक्-“गोपीथेत्यादि” पा० नि० गोः
 सोमस्य पीथ । सोमपाने । “प्रति त्व चारुमध्वर
 गोपीथाय प्रक्षयसे” ऋ० १।१।६।१ । “गोपीथाय सोम-
 पामाय” भा० । गाव पिबन्तुस्मिन् आधारे थक् ।
 २ तीर्थे गोर्जलावतरणे सोपाने तीर्थस्य जलावतरण-
 सोपानत्वात्तथात्वम् । “गोपीथ तीर्थमाख्यातम्”
 उणादि इ० । गुप-भावे थक् नि० । २ रक्षणे पु०
 “गोपीथाय जगत्तद्वदेः कावे त्यस्याप्यु तातकः”
 भाग० ४।२।४० । “जगत्तद्वदेर्गोपीथाय रक्षणाय”
 श्रीधर । “अजातशत्रु, पृतना गोपीथाय सधुद्विप”
 भाग० १।१०।१६ । “गोपीथाय रक्षणाय” श्रीधर ।
 गोपीथाय हित यत् । गोपीथ्य तत्र कृते त्रि० “जज्ञिष
 इत्या गोपीथ्याय हि दधाय तत् पुरुरो यमोज”
 ऋ० १०।६५।१ ।

गोपुच्छ पु० गो पुच्छ इव पुच्छो यस्य । १ गोलाङ्गुलाख्ये-
 वानरे हेमच० “सर्ववानरगोपुच्छा यमृत्ताद्या भजन्ति वै”
 (य सुपीवम्) भा० प० २८।अ० । “गोपुच्छैर्हरिभिर्मर्कैर्न-
 कुलैर्नाभिभिर्धृतम्” (आयमम्) भाग० २।२।४२ ।
 “गोपुच्छगालाटकमर्कटाश्च” भाग० ८।२।१७ । गो-
 पुच्छाकारत्वात् २ हारभेदे ध्वजर । इत० । २ गं बाङ्गुले
 न० । “गोपुच्छस्ये वल्ग्वीकरोऽय वा दर्शनं भुज
 क्लृप्तम्” इ० स० ६५ अ० । तत शर्करा० स्वार्थे ञच् ।
 गोपुच्छ तत्पार्थे त्रि० ।

गोपुटा स्त्री गोरिय पुटमस्या । स्थूलेचायाम् राजनि० ।

पा० आर्षे पायोने या सुख । “सा सतेव महाबाल
पुङ्ग गोमतितीरजम्” भा० पि० २७ अ० । न त
सम्बन्धान् यन्त्रालरम् केपाक्षित्वा तथा कल्पन त नामा-
टिकम् । गौसदस्य अत्राणि मङ्गु डीप् (भागाङ्ग)
प्रातायां ५ भूमौ “भोजन यत् तत्रापि ग्रयम इह
मन्दिरे । मरुत् गोमतीतीरे” उद्धट ।

गोमतक्षिका स्त्री प्रगल्भा गौः (जाति) “प्रगल्भा
चनेषु” पा० नित्यसं पराणि० । प्रगल्भे गवि पु स्यपि
स्त्रीत्यमेव । “न गसायचनेषु” पा० सूत्रे यच्चमङ्गु
कटमात्रगजपरिप्राप्तं तेन ये यौगिका सप्तगोभना-
दयः ये च विशेषवचनाः शुचिसाध्यादयः ये च गौष
इत्तया सिद्धोपायवक इत्यादौ प्रगल्भा बोधयन्ति ते
सर्वे व्युत्पन्ने” मगो० । प्रगल्भाचमकटगङ्गाधारे
पठिता यथा “मत्तक्षिका मचर्चिका प्रकाण्ड इहत्तक्षिकौ ।
प्रगल्भाचकान्यमन्ययः शुभावहे विधि” । गोम-
चर्चिकाप्राप्त्यर्थे स्त्री ।

गोमत न० गवां मतम् । गव्यतौ गङ्गाधर्यः ।

गोमतस्य पु० गोवि स्युजोमतस्य । सुशुतोक्त नादेये
मत्स्यभेदे । “तत् नादेया रोहितपाठीनपाटका
राजोवर्त्म गोमत्स्यस्यमम्यगुञ्जारभूरपसङ्कटदृष्टा
प्रधतयः”

गोमथ लि० गां दुग्ध मधजि मय-व्यच् इत्० । गोडहे
गोपे । तत् दूरस्थौ कुमुदा० ठक् । गोमथिक
तस्मिन्नादौ लि० ।

गोमन्त पु० सप्तपर्वतविवरस्ये पर्वतभेदे । “तत्तुगता
गमिष्याम सहास्य विवर गिरिम् । गोमन्तमिति वि-
ख्यात नैकहृद्गविभूषितम्” इति ० ८६ अ० । तदर्थं नञ्
‘एव यय जराशब्दादभित कृतकिल्लिपा । सामर्थ्यं
यत्त सप्तन्वाद् गोमन्त सप्तपर्वता । त्रियोजनायत
सप्तविष्कन्ध योजनादधि । योजमानो यतहार वीर
विक्रमतीरपम्” भा० स १२ अ० ।

“तद्गच्छ कृष्ण । शैलेन्द्र गोमन्त त मगोत्तमम्”
तत्रैव । सरास्येन तत्त कृष्णयुक्तया तत्पर्वतदाहकया
च इति ० ८६ अ० ८७ अ० । “मयुरपूर्वां हिमयद्गोमन्त-
चिलकूटस्या” इ० स० १६ अ० ।

गोमन्त पु० पर्वतभेदे । “कौस्तुभे महाकौस्तो गिरीरत्न-
चयाकर । सम्युच्यते मङ्गराज । चासर्वग्येन
नित्यदा गोमन्तः पर्वतो राजन्” समङ्गानु सर्वभासक ।

यत् नित्य निवसति श्रीमान् कमललोचना” भा०
भी० १२ अ० ।

गोमय पुन० गो पुरीष गो+मयट् चङ्गोर्णि । (गोवर)
। गो पुरीषे तद्गुणादिगोमये ० ६८। १०८ अ० । “अत्रान्न
जीर्णदेहाया मज्ज्यायाय विगपत । रागाद्याया
प्रकृताया न गोमौमयमाहरेत्” गङ्गाधरचि० स्मृति ।
गोमयस्य अष्टाकारणम् ।

“गत ५५ सङ्ख्यायां तपस्तप्त सुदुष्करम् । गोमि पूर्व
विष्णुभिर्गच्छेन अष्टात्मिति । अक्षत्पुरीषज्ञानेन
जन पृथेक सर्वदा । गङ्गा च पवित्राये कृषीरन् देव
मानुषा । ताभ्यो वर ददौ ब्रह्मा तपसोऽन्ने चय
प्रभु । एव भवत्विति त्रिभुर्लोकांस्त्वारयतति च” । तत्त
सङ्ख्यायां वाचो यथा गोमयस्योसवादे “अथय
सामना काव्यौ तथासाभिर्धयस्त्विति । शङ्कान्ते निव-
स त्व पुण्यमेतद्भि न शुभे । श्रीरवाच । दिष्ट्या
प्रसादो युष्माभि कृतो नेऽस्तुपञ्चात्मकः । एव भवतु
भङ्ग य पूजितास्मि सुखप्रदा ।” इति भा० शा० टान-
धर्मे उक्तम् । “गोमय यक्षमा साक्षात् गोमत्त च
सरस्वती” काशीख० । “गोमयासु हचिको जायते”
शास्त्रकारप्रवाद “सुधाकरना गोमयगोसुखानि” साध ।
“शुचि देय विपिक्त च गोमयेनोपसेपयेत्” मनु ।
२०८ अ० लि० स्त्रिया ङीप् ।

गोमयच्छत म० गोमये तदधिरास्थाने छत्रमिव । ‘गमोन्ने
(जातिया) । लि० व्यत्याये ङीप् आये क । गोमय-
च्छतिकापि तत्रार्थे स्त्री चारा ।

गोमयप्रिय न० गोमय प्रियमस्य साधनत्वात् । भूषणे
यिनोन्ने रत्नमाला ।

गोमयोत्या स्त्री गोमयादुत्तिष्ठति उद्गु+स्था-क टाप् ।
(गुपरियापोका) कीटभेदे हेमच० ।

गोमयोद्भव लि गोमयादुद्भवति उद्गु+भू-घञ् । गोमयजाते
२०८ अ० वधे (सो टाल) इहे च पु गङ्गद० ।

गोमहिपटा स्त्री कुमारातुचरे मातृभेदे । “दृष्टुं साध-
ग्यान् राजन् । कुमारातुचराणिमान्” इत्युपक्रमे ‘स्योदा’
गोमहिपदा गोविपायो च भारत ।” भा० श० ४७ अ० ।

गोमांस न० इत् । गवां मांसं तद्गुणादि गोमये २६८। १०
उक्त “गोमांसमक्षये प्राजापत्य चरेत्” सुमन्तुः तत्रा
ज्ञानत, ज्ञानतस्तद्वक्ष्ये चान्द्रायण यथाह यातातप
“अगम्यागमने चैव मद्यगोमांसमक्षये । यद्वा चान्द्रा

यण कथ्यासदीं गत्वा सकृद्गाम्” विष्णुना तु
द्विजातीना तत्र पुनरुपनयनमुक्तं यथा “विह्वराह
यामककुटनरगोमासभक्षणे सर्वेष्वेव द्विजातीनां प्राय-
श्चित्तान्ते भूय सम्कारं कुर्यात् ।”

गोमाह स्त्री ६० । गर्भं मातरि सुरभी कश्यपपत्नीभेदे ।
“गोमातरं सुग्रीवाद्यास्तत्र सति शिवप्रिया ” काशीख-
२५० ।

गोमायु ५० स्त्री गां विहता वाचं मनोति मा-उच्छ ।
१७८गात्रे, यमर “यत्तु छु-रुते घनध्वनिं नहि गोमा-
युक्तानि केगरी” किरा० । “पांशुपर्वे दिवां दाहे गोमा-
युविहते तथा” मनु । तन्मूलादिभक्षणनिषेधमाह
मनुः “विह्वराह्नरोद्राश्वगोमायोः कपिकाकयो ।
भाश्र मूलशरीरानि द्विजान्द्रायण चरेत् ।”
तद्गतादिगुमायुभक्षण ६० ६० उक्तं यथा
“भूमि १८१गात्राः सहया क्रमेण विधेय एषां शिगिरे
मर्दाप्र । हृद्दतान्ते परतश्च टाटा पूर्णं खरोऽन्ये
कथिताः मदीप्ता । जोनायिकायाः खनु ककगन्त
पूर्णं स्वभावमभयं च तथा । येऽन्ये खरास्ते प्रकृते-
रमेताः सर्वे च दीप्ता इति सन्नादिष्टा । पूर्वोटीच्योः
मिषा यस्ता यान्ता सर्वत्र पजिता । धूमिताभिसुखी
इति खरदीप्ता दिमोशरान् । सर्वदिक्षुशुभा दीप्ता
विशेषेणाङ्गुलीभवा । उरे सेन्येऽपसव्या च कदा
खरोऽशुखी मिषा । याहोत्यनिभयं याप्ति टाटेति
मृगमोदका । विधिगु दुष्कृतमाचष्टे सध्वला देश-
नागिनी । नैव दास्यतामेके सज्जामाया प्रचलने ।
चर्काद्यनसवत्तया यक्षं जालासभायत । अथ्यप्रतिकृता
यस्या सोद्वस्त्रमृगसिनी । वारुण्यनुकृता सैव गृहते
समिते मृतिम् । अद्योभः अथ्य चेट पनमाप्ति प्रिया-
गम । जोमप्रधानभेटय वाहनाना च सम्पत्तम् । फलमा
सम्पदादेतत्पाद्य परतो वृत्तम् । याम्यायां तद्विपर्यस्त
फलं पटपङ्कमाहते । या रोमासु मत्तुप्राणां गङ्गान्त्र
च वालिनाम् । रावान्त्राव च कमवेता मिषा न शिव
प्रदा । भौम गता प्रतिरुते मरहिरदवालिनाम् । या
यिषा सा शिव मेग्ये परे पा सम्पद्यति । भेभे इति
मिषा भयहरी भो भो व्यापदमादिगेश्वर । मृतवन्त्र
निवेदनी फिकी कुडु चालाहता मिषा खरे । यान्ता
स्वपात् परण स्वनी टाटामदीर्घानिति वाग्यमाना ।
टे टे च पूर्ण परतश्च से से तदा सतृष्टिमभयं

इत तत् । उच्चैर्घोर वर्षासुद्धार्थं पूर्वं पद्यात क्रोगत्
क्रोष्टुक्यातुष्टम् । या सा सेम प्राह पित्तव्य चाप्ति
सयोगं वा प्रोपितेन प्रियेण । श्रुतादिफलं श्रुगच्छे
वक्ष्यमाणं तत्तुष्टफलनेतस्येत्यतिदिष्टम् । १८१गर्भभेदे
जटाधरः । “वक्षुभिः सह गन्धर्वैः प्रागाद्यत च
तन्मुह” इत्युपक्रमे “गोमायुः स्वर्गवर्चाश्च सोमवर्चाश्च
सम्पत्” हरिवं २६ अ० ।

गोमायुभञ्ज ५० गोमायु भक्षयति भक्ष-अथ्य उप० ६० ।
नीचजातिभेदे व्यर्कपुल्लेख्युपक्रमे “गोमायुभक्षयति
योक्काणाश्चसुखविकलाङ्गा” इ० ६० १६ अ० तस्य गति
विभागे उक्तिः ।

गोमिन् १३० गौरव्यस्य मिनि । १८१गोमिनि अमर स्त्रिया
ह्रीप् । “यदन्यगोषु ह्यमो वत्सानां जनयेच्छतम् ।
गोमिमामेव ते वत्सा मोषं खन्दितामार्पयन्” मनु ।
२७पासके २६८गात्रे ५० मेदि० । ६७३भिक्षुशिष्ये
५० त्रिका० । शाखागच्छे परे समासे बालादि० ।
“बालादयः शाखायाम्” पा० अथ्य उदात्तता ।

गोमीन ५० स्त्री गौरिव स्त्र्यो चीनः । गोमृष्ट्यास्ये
चीनभेदे “न दद्यात् तिलकमठं पशुर्हृद्गणमेव ।
गोमीनं चक्रयकृच्च यदालरावव तथा” मनुस्मृत्युक्तम् ।
गोसुख ५० गोर्ध्वस्त्रिय सुखस्य । १८१क्रे २५चमदे च
हेमच० । ३८१तद्विभक्ते “नङ्गगोमातल त्वम् तव पुत्रश्च
गोसुख” भा०फ०६६अ० । ४५४भेदे ५६८टिकाकारे नेपने
च न० मेदि० । पाटभेदे ५६८स्त्रिय यथा “आहारात्
गोसुखाय द्रिष्टिमाय “महास्त्रमात्” भा०य०४७अ० ।
४८८भाभर्गभेदे पणशाणकगोसुखा “भा० द्रो० ८०
अ० । “पणशाणकगोसुखा मर्कसैवायम्यज्यन्” गीता ।
लेपनञ्च तटाकारेण भिक्षौ नेपनम् सुखाङ्गनागोमय-
गोसुखानि” भाव । इतदाकारे सन्निभेदे (सुरङ्ग)
तन्त्रोक्ते जपमात्तारस्ययाय पटवत्तादिभिर्भित्ते स्वनाम
ख्याते उपदार्थं न० । तस्य लक्षणं सुखमानानं
उक्तं यथा ।

“चतुर्निशाङ्कुर्मितं पटवत्तादिसम्भवम् । निर्वर्णा
टाङ्कुलिनः प्रदीप्यां पट्टमाङ्गलम् । प्रोय
गोसुखयन्तश्च सर्वतन्त्रेषु गोपतम् । तन्मुखे स्थाप-
येनुमासं चोत्तममध्यगते करे, प्रसर्पद्विधना शुद्ध
वर्णमासाधिकं प्रिये । निधाय गोसुखे मासां गोप-
देकाटजारावत्” (गोसुख) ख्याते पनदीभेदे स्त्री गोसु-

आभि पुष्पैः यारदिकेखाया । विवाह मातः पुष्पेणा

गिरियज्ञ प्रवर्त्यताम् । पूज्यतां त्रिदशैः शक्रो गिरि-
रधामिरिच्छताम् । गोयज्ञं कारयिष्यामि बलादेव न
मयम् । एव श्रीकृष्णभोक्ते गोपशक्य यथा
“यन्मया अभिहितं वाक्यं गिरियज्ञं प्रति प्रभो ।
कस्तस्मै ह्युचितं शक्रो वेनामिव महोदधे । स्थित
गक्रमङ्गलात् । श्रीमान् गिरिमङ्गल्यम् । त्वत्प्रणी-
तोऽयं गोपानां गवां हेतोः प्रवर्त्यताम् । भाजमान्युप
कल्पान् पयसः पेशानि च । कुम्भाश्च यिनिनेश्वरानां
सुदृष्टानेषु शोभना । पुर्यान् पयसा नद्यो ब्रोग्यश्च
त्रिपुलायता । अथ भोध्यश्च येयश्च तत्सर्वं सपनीयताम् ।
भाजमानि च मासत् न्ययन्तामोदनस्य च । तिराज-
श्चैव सन्दोहं रुच्यं योपस्य यज्ञताम् । विगलन्ताश्च पशवो
भोक्ष्या ये महिषादयः । प्रत्यन्ताश्च यज्ञोऽयं सर्वगोपसु-
सदुज । श्वानन्दजनगो घोषो मङ्गान् सुदितगोक्तुज ।
द्वयप्रणादयोवैव दृषमाणाश्च गर्जिते । हम्भा-
रवैव यत्नानां गोपानां हर्षवर्द्धन । दधिस्तुदं शरा
वर्त्तं । प्रयत्नात्प्राप्तमाहृतं । मांसराशिप्रकृष्टाश्च
प्रकाशीदनपर्वत । स प्रावर्तत यज्ञं स गिरेर्गोमि
शमाकुलः । तद्वगोपगणाकीर्णो गोपनारीमनोहर ।
अथाधिष्ठितपर्यान्ते पर्याम्ने यज्ञसविधौ । यज्ञ
गिरेस्त्वौ सौम्ये चक्रुर्गोपा द्विजैः सह । यजमानो
तद्वन्तु तत्पयो दधि चोत्तमम् । मासश्च मायया कृष्णो
गिरिर्भूत्वा समश्रुते । तर्पिताद्यापि विप्रायत्रास्तुष्टा
सम्पूर्णभोजना । उत्तस्य प्रीतमनसः स्वस्ति वाच्य
यथासुखम् । मुक्ता चावष्टये कृष्णं पय पीत्वा च
काषित । सद्योऽस्मोति दिव्येन रूपेण प्रजहास वै । त
गोपा पर्वताकार दिव्यभगनुत्पन्नम् । गिरिर्मण्डिं
स्थितं दृष्ट्वा कृष्ण जम्बु प्रधानतः । भगवानपि तेनैव
रूपेणाप्लादितं प्रभु । सह ते प्रणतो गोपैर्विन्द-
त्क्षानमात्मना । तन्मूर्ध्विप्सिता गोपा देव गिरिवरे
स्थितम् । भगवत्स्वदये युक्ता दासा किं कर्म किं कुरा ।
स उवाच ततो गोपान् गिरिमभवया गिरा । अद्य प्रवर्तते
वाण्योऽहं गोपु यदास्ति यो दया । अहं व प्रथमो
देवः सर्वकामकरः शुभः । सम प्रभावाश्च गवामयुता-
न्युपभाष्यथ । शिवश्च यो भविष्यामि मङ्गलानां
कने कने । रक्षोऽहं सद्य युष्माभिर्यथा दिवि गतस्तथा ।
३ चेमे प्रविता गोपा नन्दगोपपुरोगमाः । एषां
प्रीतं प्रवक्ष्यामि गोपानां विपुलं धनम् । पर्याम्नुवन्तु

क्षिप्रं मा गायो वत्ससमाकुला । एव मम परा
प्रीतिर्भविष्यति न संशयः ” ७४ अ० ।

गोयान न० गवा कष्टं यानम् । गवाकष्टं याने (गगड)
“गोयानेनागतस्तुः पादाभ्यां शुभचिह्नितं ” सुश्रुत
गोयाने मैद्युननिषेधमाहं सद्य “मैद्युनन्तु समासेव्य
पु सि योषिति वा द्विज । गोयानेऽप्यसु दिवा चैव
सयासा स्नानमाचरेत्” ।

गोयूति स्त्री “गोयूतौ छन्दसि” पा० ध्वजपरिमाणे’ वार्त्ति-
छन्दोध्वपरिमाणभिधे न वान्नादेश । गोर्गतौ ।
गोरक्ष पु० गा रक्षति सेवनात् रक्ष-क्षण् उप० स०
(चाक्रलिया) । अताभेदे रनागरक्षे मे’द० । शक्रप्रभनामौ-
पद्यौ द्वेय० । शगोपालके त्रि० । भावे षञ् । ५ गो-
रक्षणे च । “क्षपिगोरक्षमास्याय जावेद्वेयस्य जीवि
काम्” सद्यः ।

गोरक्षक त्रि० गा रक्षति रक्ष-एणुल् इत० । (राष्ट्राक्त)
गोपालके ‘गोरक्षकान् वाण्यजकान् तथा कारुण्यो-
लवान् । प्रेष्यान् वाङ्मुचिकाश्चैव विप्रान् शूद्रवदा-
चरेत्” सद्यः ।

गोरक्षकर्कटी स्त्री कर्म० । सुदृक्कर्कश्याम् (राष्ट्रालकाकड)
भाषप्र० । [श्रमोद्गमे च जटा० ।

गोरक्षजम्बू स्त्री गोरक्षे गोमे जम्बूरिव । गोपलाफले
गोरक्षतण्डुलो स्त्री गोरक्षं तण्डुलो बीजं यस्या ।
(गोरक्षचाक्रलिया) शुभभेदे रत्नमाला ।

गोरक्षसुखी स्त्री गोरक्षो दुखी । कुम्भाकारदुम्बासूराजनि०
गोरक्षदुग्धा स्त्री गोरक्ष गोपोषक दुग्धं नियांसोऽस्या ।
मासवप्रसिद्धे क्षुपभेदे गोरक्षीक्षुपे राजनि० ।

गोरक्षी स्त्री० गा रक्षति रक्ष-प्रण् ईप् सुध० । मासव-
प्रसिद्धे क्षुपभेदे राजनि० । [मेदि० ।

गोरक्षु पु० स्त्री गवा वाचा रक्षु रिव । पलिभेदे जम्बूके
गोरक्ष पु० गयि रटति रट-यच् । दुग्धदिरे राजनि०
तस्य गो मोपण्याय रटनात् तथात्वम् ।

गोरण न० गुर-भावे ह्युट् । उत्तोजने उद्यमे अमर० ।

गोरथ पु० भगवद्देवस्ये पर्वतभेदे । “अतीत्य गङ्गां योषणश्च तदसौ
प्राङ्मुखास्तदा । कुयचोरक्षदा जम्बुमागधं सेल-
कथ्यता । ते यन्महोदधनाकीर्णमव्युत्पन्नं शुभदुर्गम् ।
गोरथं गिरिमासाद्य ददृशुर्मागधं (जरासन्धपुरम्)
पुरम्” । भा० स० १६ अ० ।

गोरस पु० इत० । शोर्ङ्गश्च शदत्रि शतके च द्वेय० । “व

आना सांसपरम मध्यानां गोरसोत्तरम् । तेनोनर
दरिद्राणां भोजन भरतर्षभ । भा० उ० २१२५ । "गाला
शाकीषु गोरसैः" भा० आ० ८५ अ० । गोरसाहुप
भुज्जान उपभोगाच्च भारत । भा० व० २२६ अ० ।
"अस्य प्रत्युपित भोक्तृ स्नेहात्त चिरस्थितम् ।
अस्नेहा अपि गोघ्नस्य गोरसविमृश्या" याज्ञ०
अस्नेहस्य चिरस्थितस्य तद्विकारस्य भोज्यतामाह ।
"हृदिना गोरसो धान्य पुन पात्तेन शुध्यति" स्मृति ।
४ वाक्यरसे च "कोरसा गोरस विना" उद्धट ।

गोरसज न० गोरसात् दध्ने जायते जन-ड ५ त० । तस्मै
राजनि० ।

गौराज पु० इत० टच समा० । अत्र ह्ये गज्जर० ।

गौराटिका गोरसि रटति रट+ण्वल् । आरिकापक्षिणि
राजनि० । अच् गौरा० डोप् । गौराटीत्यपि तत्रैव
हेमच० ।

गोरिका स्त्री गौराटिका प्रयो० । गारिकास्त्रगे राजनि० ।

गोरुत न० इत० । गवां शब्दे तद्गुणभाशुभफल गवेन्नितशब्दे
२५६७ प्र० उक्तम् । गोरुत तच्छब्द श्रुतिगोचर-
त्वेन अन्त्यस्य अच् । गोरवन्वययोग्ये शक्रोगद्वयात्मके
देशे हेमच० ।

गोरूप न० इत० । गो रूपे 'लुगोप गोरूपधरा
मिवोर्गिन्' रचु । गो रूपमिव रूपमस्य । ३ सहा-
देवे पु० । "गोरूपस्य महादेवो हस्त्याष्टशराजनि" ।
भा० आ० १४ अ० । [राजनि० ।

गोरोच न० गवा क्रियेन रोचते रोच-अच् । हृदिताले
गोरोचना स्त्री गोभ्यो जाता रोचना हरिद्रा । ख्याम-
ख्याते गन्धद्रव्ये भावप्र० ।

"गोरोचना जिह्वा तिका वश्या सङ्गमकान्तिदा ।
विषाजलक्ष्मोपकोन्मादगर्भसारजनास्त्रहृत्" भावप्र० ।
"गोरोचनापक्षविभक्तारण्या" "गोरोचनालेपमितान्
गोर" कृता । सा च यन्त्रलेखनद्रव्य "गोरोचनालक्ष्म-
कुङ्कुमं" तत्राशोके । [प्रभर ।

गोर्द न० गुर । अन्टाटितान् नि० । मन्त्रिणो मन्त्रकस्य हने
गोर्द पु० गुह-गच्छ ड प्र न । १ मन्त्रेणुर्दे मन्त्रमहत्वे
रत्नमा० । शकारान् जाते विश्व या गुर धरणी । ४ बोले
जटाधरः । गोल विभक्त्याऽप्य अच् । अगोमभूगो
जगतायके भाष्कराय गोनाभ्याशाख्ये । पत्ये च ।

१ तां च प्रक्षेप्य गोलममन्त्र वानाधरव प्र० ।

मध्याद्य दुसदां यदत्र गणित तस्योपपत्ति विना प्रौढि
प्रौढसमाप्त नैति गणको नि सशयो न खयस ।
भोज्य यथा सर्वरस विनाश राश्व यथा राजविष-
जित च । समा न भागीय सुवक्तृज्ञाना गोक्षान-
भिक्षो गणकस्तथात् । "गान् स्मृत ज्ञेयविशेष
एव प्राप्तेरत स्याद्गणितेन गम्य" सि० शि० उक्ते
इक्षेत्तमेदे ७ मण्डले न० सेदि० पञ्चोतिषोक्ते-
पक्षयोगभेदे पु । "पक्षगणानेकानिन् यदि
भवति पक्षां नियतनिसदा गोलोयोग, प्रलयप्रद-
मिन्द्रोऽपि नमते । भवेत्तोको रक्षः, परिहरति पुनश्च
जननी नृपाणा नाग स्यात् ज्वलति वसुधा शुष्कति
मटी" प्रत्यक्षोद्दी "सप्त पक्षा यदैकस्या गोलयोग-
स्तदा भवेत् । दुर्भिक्षा राश्वपोद्वा च तस्मिन् काले
वृषजय" मयूरचित्रकम् । "एकादिद्वयोपेतैश्चक्रान्
योगान् विहाय सख्यास्यान् । गोलयुक्तयुक्तैदार
पाशदामाख्यपीणा ध्युः । दुश्चितदरिद्रवायककवि-
कर दु गोल पशुपनिपुणानाम् । जन्म क्रमेण दु क्षिणः
परमाख्यै सर्व एतैः दीपिका ।

गोलोक्त पु० गुह-ण्वल् ड्य न । १ भणिके अलिङ्गरे (जाला)
२ युद्धे च हेमच० । ३ गन्धरसे रत्नमाला शक्याये (मटर)
ख्याते शब्दच० तस्य गोलाकृतित्वान् तथात्सम् । गोक्ष+
स्वार्थे क । ४ गोलगन्धार्थे ५ पिशुके च "तजसा गोक्षक-
सूर्यः पक्षजगियम्बु गोलका । प्रभावलोहि दृश्यन्ते
सूर्य रश्मिप्रदीपिता स्त० सि० । ६ गोलोके न० "यद्रूप
गोलक धाम तद्रूप नास्ति सामके" तन्त्रसा । ७ आरख-
गोलकस्य सकाराकृता कृष्णशब्दे २०८७ प्र उक्ता ।
७ दन्त्रियाविष्टानमेन न० । चक्षुर्गोलकम् ।

गोलस्य न० इत० । गो शुभाशुभसूचके चित्रभेदे ४०

स० तद्वृत्तयादुक्त यथा

"पराशर प्राह दृष्ट्वाय गोलक्षण यत् क्रियते
ततोऽथम् । यथा समास शुभलक्षणानां सवाप्तया
यागमतो ऽभिभाषे । साक्षाद्विचक्षाण्यो रूपक
नयनाच्च न शुभदा गाव । प्रचलक्षिपटदिपाणा
करदा खरसहगवर्णा । दशसप्तचतुर्दश प्रचल
सुखानना निनतपृष्ठा । सुखतपूनपीना स्वभक्ष्या
दागित्यराय । श्यामातिरोषकिङ्क ग्लभीरतिनतु
भिरतिङ्गिनी । अतिमङ्गला सगदेहा जिटा
हानाविनाशप्रयय । टपगोर्ध्वे च स्थितिश्च

दृष्ट्वा विगततक्रोडः । स्थूलसिगाचितगण्डस्त्रि-
स्थान, नेष्टते यत् । मार्जागत्र कपिल करटो
या न शुभदो द्विलस्येष्टः । कणोष्ठतालुजिह्व श्वसो
यूथस्य घातकर । स्थूलगण्डगण्डश्च सितोदरः
कणोष्ठारवण्य । गटजनातोऽपि त्वाज्यो यूथविना-
गावको दृष्टम् । श्यामकपुष्पचिताङ्गो भस्मारुणसन्निभो
विडालाक्ष । विमाणासपि न शुभ करोति दृष्टम्
परिगृहीत । ये चोद्धरन्ति पाटान् पट्टादिव योजिताः
कणोष्ठा । कातरन्धना होनाश्च शृङ्गको न भार-
सहा । मृदुसङ्गततालोवास्तसुस्फिजस्तास्वतालुजिह्वाश्च ।
तनुसुखोश्चयवणाः सुकृच्छय स्पष्टजङ्घाश्च । धातान्त्र
सङ्गतसुरा व्यूढोरस्का दृष्टवृत्तकुटयुक्ता । स्निग्ध
जङ्गतनुत्ययोमाणस्तास्वतनुशङ्का । तनुभूषणं ग्वानधयो
रत्नान्ध्रलोचना मञ्जोच्छासा । मिहस्तन्वास्तन्त्र
कम्बला युजिताः रुगता । वामावर्तेश्चैव दक्षिणपार्श्वे
च दक्षिणपार्श्वे । शुभदा भवन्तु नहुहो जङ्गामिधौ-
णकनिभामि । वैदूर्यसङ्क्रिक्ताबुद्बुदेक्षणा स्थूलनेत्र-
वर्माण । पार्श्वभिरस्फुटिताभि शक्ताः सर्वेऽपि भार-
यहा । प्राणोद्देशे श्वलो भार्जारस्य सितश्च
दक्षिणत । कमलोत्पलकाचाम सुवालधिवर्जितव्रत्य
जय । लम्बैर्दृष्ट्यैर्मोदरश्च सङ्क्रिक्ताङ्गकोड ।
जोयो भाराध्वसो जवेऽश्वतथ्यश्च शक्तफल । सित-
वर्णं पिङ्गान्तास्वपिपाणेश्वणो महावक्त्रा । चक्षो-
नाम शुभफलो यूथस्य विवर्धन प्रोक्त । भूषणं ग्वाल-
धिरात स्वदृष्ट्यो रक्तदृक् कुक्कुटो च । कल्पाप्य
स्वामिभारिचात् कुरुते पति लक्ष्म्या । यो या
सितैकचरणो यथेष्टवर्णश्च सोऽपि शक्तफल । मिथ-
फलोऽपि पाक्षो यदि नैकान्प्रशस्तोऽस्ति ॥ १५० ॥

गोलतिका स्त्री गव मूसौ तत्तयेव । वमचरपशुस्त्रीभदे
“रोहिण्य कण्डूणाची गोलतिका तेऽपसरसाम्” यजुः
०८।३७। “रोहिण्य ऋष्य, कुण्डूणाची वनचरी गोलतिका
कापि” वेददी० । [तदपत्ये पु० स्त्री ।

गोलन्द पु० ऋषिभेदे तस्यापत्य गगां यज् । गोलन्द
गोलयन्त्र न० वि० गि० उक्ते यन्त्रभेदे ।

“अपष्टत्तगरविचित्रं क्षितिजे धृत्वा कुजेन समक्ते ।
नाडीहृत्ते विन्दु कृत्वा धृत्वाय जलसमं क्षितिजम् ।
रविचित्रस्य छाया पतति कुमध्ये यथा तथा विष्टते ।
उदुगोले कुलविन्दोर्मध्ये नाड्यो द्युजाता, स्युः” ।

“यथोक्तविधिना खगोलान्भगोलं बद्ध्वा तत्र क्रान्तिवृत्ते
मेपादेरारम्भ रविभुक्त राशिभागाद्य दत्त्वा तदप्ये
तच्चिह्नं तदपष्टत्तगरविचित्रं सच्यते । भगोलं चाक्षयित्वा
रविचित्रं क्षितिजे धार्यम् । तथा धृते सति क्षितिज
प्राच्यं विषुवन्मण्डले यत्र लग्नं तत्र खटिङ्ग
विन्दु कार्यः । तत्र क्षितिजवृत्तं जलसमं यथा भवति
तथा गोलयन्त्र स्थिरं कृत्वा भगोलस्तथा चाल्यो यथा
रविचित्रस्य छाया भूगर्भे पतति । तथा कृते सति
विषुवद्वृत्ते क्षितिजविन्दोर्मध्ये यावत्सो घटिका
स्वावत्यस्तस्मिन् काष्ठे दिनगता भवेत् । अपष्टत्ते
मेपादेरारम्भं प्राक् क्षितिजवर्त्यन् यथाशिभागाद्य
तत्लग्नं हेतुम्” प्रमिताक्षः ।

गोलवण न० गवे देय परिमित लवणम् । यावद्गवे लवण
दीयते तावन्मते लवणे । “गाधलवणयोः” पा० प्रमाणे
गव्ये एतयो परत पूर्वं तत्पुरुषे प्रकृतिस्ररता ।

गोला स्त्री गा वड्भूमिम् आधारत्वेन क्षाति क्षा-क ।
गोदावरीनद्याम् । गां वाच क्षाति । २ सख्या, २ कुनस्याम् ।
गां दीप्तिं जल वा क्षाति । ४ पलाञ्जने, ५ मणिके,
६ मण्डले, ७ बालक्रीडनके ८ दुर्गायाश्च मेदि० ।

गोलाक्ष पु० ऋषिभेदे तस्य गोलापत्यम् अश्वा० फल् ।
गोलाध्यायण तद्गोलापत्ये पु० स्त्री ।

गोलाङ्गुल पु० स्त्री गोर्लाङ्गुलमिष लाङ्गुलमस्य । श्वानर-
भेदे तिका० सच कश्यपपत्न्या क्रोधाया कन्यायाश्चरि
नान्त्रां जात यथाह भा० शा० ६६५० “नव क्रोधवशा
नारी प्रलप्ते क्रोधसम्भवा । मृगी च मृगमन्दा च
हरी भद्रजना अपि” इत्युपक्रमे “हृष्याश्च हरयोऽपत्य
वानराश्च तरस्विनः । गोलाङ्गुलाश्च भद्रं ते हृष्या
पुत्रान् प्रचक्षते” । २ सख्यानरे राजनि० । तद्वनपशु
काशी ख० १५० । “गोलाङ्गुला रक्तस्रवा नीलाङ्गा
यूथनायका ।”

गोलाध्याय पु० गोलखट्वादिपतिपाटके भास्कराये अश्वभेदे ।
गोलाम पु० गां भूमि लासयति प्रकाशयति लस-णिच् अण्
उप० स० । शिलीन्ध्रे हारा० ।

गोलिह पु० गोभिर्लिहते लिह घञर्थः क । इतिहाया २ वगटा-
पाटौ (वण्टापाटलि) च जटा० । [यारुङ्] अमर ।
गोलीट पु० गोभिर्लिहते लिह-क्त । वण्टापाटौ (वण्टा-
गोलीक पु० वैकुण्ठोर्ज्ञे स्थानभेदे तत्स्थाननामादि तद्भावे
पु० उक्तं यथा

“मिराधारय वैकुण्ठो मङ्गाण्डाना परोवर । तत्पर-
यापि गोलोक पञ्चागतकोटियोजनात् । ऊर्ध्वे
मिराधययापि रत्नसारविनिर्मित । सप्तहार सप्त
सार परिखासप्तस्युत । सच्चिदाकारयुक्तय नद्या
विरजया युतः । वेदितो रत्नयैवेन यतश्चक्षुषेण
चक्षुषा । योजनायुतमानस्य यस्यैक शृङ्गसुज्ज्वलम् ।
गतकोटियोजनस्य शैलचिह्नत एव च । दैव्यं तस्य
गतगुण प्रस्ये च लज्जयोजनम् । योजनायुत
विस्तीर्णस्तैव रासमण्डल । धूम्ररत्ननिर्मायो
यस्य लज्जयोजनम् । पारिजातयनेनैव पुष्पितेन च
वेदित । कल्पवृक्षसङ्घेन पुष्पोद्यानयतेन च ।
नामाविधे पुष्पवृक्षैः पुष्पितेन च चक्षुषा । त्रिकोटि
रत्नाभरणैर्गोपीलक्षैश्च रत्नैः । रत्नप्रदीपयुक्तश्च
रत्नतल्लसन्वितः । नामाभोगसमयुक्तो मधुवापी-
यतेर्हत । पीयूषवापीयुक्तश्च कामभोगसमन्वित ।
गोलोकमण्डलसंख्यायं वर्णनं वा विशारद । न कोपि
वेद विद्वान् वा वेदविद्वान् मनेश्वर !” ।

गोलोमिका स्त्री गो लोमेय लोमास्य लोप् ततः
कार्यं के व्यपो वृत्तः । (पाशुरी) (गोघूषा) इति
च ख्यातायां प्रसूतिरख्याम् । २ क्रोटिकपुष्पायाश्च ।
राजनि० ।

गोलोमी स्त्री गोलोमेय लोम लोमसङ्घ दशादिकमस्या
लोप् । श्वेतद्वार्याम् । गोलोमेय जाता यण् लोप् ।
२ वचायाम् । गवा वाचा लोमयति अतुल्ययति
लोमन्+नामधातु-यच् गौरा० लोप् । ३ श्वेत्यायां
ऐमच० । २ गोलोमिकावृत्ते राजनि० ।

गोवतस पु० इत० । गवां वत्से तन्नामहादशीव्रतम् व्रत
गर्ह्ये इत्यम् । [(नेकडेवाव) राजनि० ।

गोवत्सादिन् पु० गोवत्समत्ति अट-णिङ् इत० । वृक
गावन्दनी स्त्री गवि भूमी वन्द्यते वन्द-कर्मणि ल्युट्
लोप् । १ प्रियङ्गो, अमरः २ पीतदण्डोलवे रत्नमात्रा ।

गोवर न० गोपु त्रियते व-वा० अ । गोष्ठान्तर्गोष्ठरज्जुसुगुह्य-
चूर्णितगोमयम् । गोवर तत्समाख्यात वरिष्ठ रस-
साधने भावप्र० लक्ते गुह्यगोमयचूर्णे (गेठा)

गोवर्द्धन न० वृध-णिच् भावे ल्युट् इत० । १ गवां वर्द्धने ।
करणे ल्युट् । २ गिरियज्ञभेदे तत्प्रकारो गेयमण्डले दृश्य
वृध-णिच्-कर्त्तरि ल्युट् इत० । ३ इन्द्रायनस्य पर्वत-
भेदे पु० तस्य पूजाकाशो हरिभक्तिविवासे इति० लक्ते

यथा “प्रातर्गोवर्द्धनं पूज्य द्यूतश्चैव समाचरेत् ।
भूषणीयास्तथा गावः पूज्याश्च दोहवाहनाः । श्री-
लक्ष्मणदासपर्योऽयं श्रीगोवर्द्धनभूषण । शुक्लप्रतिपदि प्रातः
कार्तिकेऽश्विर्गोवर्द्धनं वैष्णवे” । “प्रातर्गोवर्द्धनं पूज्य
रात्रौ जागरणं चरेत्” इति कश्चित् पाठः । तस्या-
त्तदिदं कर्म गोवर्द्धनप्राधान्येन गोप्रधान्येन च ख्यात-
मन्येकमेव ज्ञेयम् । तत्र दिननिर्णयमाह देवकः
“प्रतिपददर्शनयोगे क्रीडनैस्तु गवां मतम् । परविद्वान्तु
यं कुर्यात् शुभद्वाराधनस्य” । निर्णयान्ततस्ततः प्रा-
णान्तरवचनम् “या कृद्वा प्रतिपन्निभ्या तत्र गा
पूजयेच्चृप । पूजामात्रेण वर्द्धन्ते प्रजा गावो मही-
पते । ततः प्रातर्गोवर्द्धनं पूज्येति पूर्वाह्णतात्पर्यं के
द्वितीयासर्गस्तु सर्वथा निषिद्धं तद्वयथा “नन्दाया
दर्शने रक्षावक्षिदानदशाश्च च । भद्रायां गोकुलक्रीडा
देशनाशाय जायते” । प्राणसंज्ञस्यैव त्रयम् अविनश्यतो-
दयो द्वितीयासर्गोऽयं विपश्यते “गवां क्रीडां दिने
यत्र रात्रौ वक्ष्यते चन्द्रमा । सोमोराजा पशून् हन्ति
सुरभी पूजकांस्तथा” । तदुदयसम्भावनस्य निर्णयान्तते
निर्णीतं यथा “प्रतिपद्यापराह्णिकलिङ्गमूर्त्तय्याविभ्या
द्वितीयाया चन्द्रदर्शने सम्भाव्यते तदुक्तमग्नप्राधान्य-
विषये वृद्धगतातमेन” द्वितीया लिङ्गवृत्तौ चेत् प्रति-
पद्यापराह्णिको । अन्यप्राधान्यस्यैव श्रुत्यां परतः सोम-
दर्शनमिति । अपराह्णिकं पञ्चधा विभक्तस्याग्नयज्ञार्थभागः ।
ततश्च यत्र प्रतिपदि पराह्णिकलिङ्गमूर्त्तय्याविभ्यां द्वितीया
तत्र चन्द्रदर्शनसम्भावनमिति । अन्यथा तत्रैव प्रतिपत्तत्त
वृद्धीता तथैवोक्तः प्राणसंज्ञस्यैव “वर्द्धमानतथौ नन्दा
यदा चार्द्धलियामिका । द्वितीया वृद्धिगामित्यादुत्तरा
तत्र चोच्यते” । किञ्च । यदा पूर्णप्रतिपत् पुरतः निष्-
क्रामति तदाप्युत्तरैव कार्या यथोक्तं भविष्योत्तरे “यथा
हादगमिमसिर्मांशो वृद्धो मल्लिच्छुचः । तथैवाहोरात्र-
वृद्ध्या त्रिंशो मोक्षो मल्लिच्छुचः । यथा मल्लिच्छुचः पूर्वं
ख्याज्योपाहृत्य तत्र परः । त्याज्या त्रिंशस्तथा पूर्वा त्याज्या
चैव तथोत्तरेति” निर्णयान्ततस्ततः किन्तु वृद्धीत्यन्यायेन
पूर्वं मन्तुं शक्यते । तद्वदपि देवतादिवचनप्राधान्य-
मस्तीति । अथ गोवर्द्धनपूजाविधिः । तत्रैव पाक्षे
“मधुरायास्तथान्ततः कृत्वा गोवर्द्धनं गिरिम् । गोमदन
महास्यस्य तत्र पूज्यो गिरिर्दया । मधुरायां तथा
साक्षात् कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् । वैष्णव भागं संश्रय

भोदते हरिसिद्धिधौ"। पूजामन्त्र"। "गोवर्द्धन! घराधार।
गोकुलप्राणकारक।। विष्णु ब्राह्मणतोच्छ्रायो गया कोटि
प्रदो भव" गोपूजामन्त्र स्कान्दे तत्रैव "लक्ष्मी-
यां लोकापालना धेनुरूपेण संस्थिता। इत वदति
यत्तार्थं यमपात्र व्यपोहत्। अन्ततः सन्तु मे गावो
गावो मे सन्तु पृष्ठत। गावो मे पार्श्वे सन्तु गर्भं
मध्ये वसाम्यहम्"। अथ तत्र गोक्रीडा तत्रैव "क्रोधा-
पयेक्ष्वावयेक्ष गोमहिष्यादिक तत। हृषान् कर्णपयेक्षोपै-
रुक्तिप्रत्युक्तिवाटनात्"। याज्ञे च तत्रैव "महि-
षादेक्ष्वा भूपा क्रीडन वारणन्था"। तन्माहात्म्यस्य
तत्रैव "एष गोवर्द्धनो गावः पूजनीया विधानतः।
गोवर्द्धनमस्मोरस्य कृष्णसन्तोषकारक"। "गोवर्द्धनस्या-
कृतिरन्वकारि" भाष।

गोवर्द्धनधर पु० गोवर्द्धन' इन्द्रावनस्पर्वतभेद धरति
धर-अच् इत०। श्रीकृष्णे मन्दमन्दने तस्य तद्वारण-
कथा हरि० ७५ अ० यथा।

"गवां तत् कदन दृष्ट्वा दुर्हिनागमज महत्। गोपाश
संज्ञनिघ्नान् कृष्ण कोप समादधे। स चिन्तयित्वा
सरब्धो दृष्टोपायो सवेति च। आत्मानमात्मना वाक्यमिदं
मूचे प्रिययद। अथाहमिमसत्पाश सकाननवन
गिरिम्। अत्ययेयं गवा स्थान यक्षत्राणाय दुर्ह्वरम्।
अथ हृता मया शैल' पृथ्वीमृहनिवापरम्। त्रास्यन्ते
सर्वजा गावो मंहश्चक्षु भविष्यति। एष संज्ञितयित्वा त्व
कृष्ण सत्यपराक्रमः। बाहोर्वले दर्शयिष्यन् स भीमे त
महीधरम्। दुर्भ्यासत्पाटयामास कृष्णो गिरिरिवा-
परः। स हत सङ्गतो मेघैर्गिरि सव्येन पाणिना।
मृहभाषकृतकाल मृहकारेण वर्ध्निषा"। "इत गोव-
र्द्धन दृष्टा परित्वातश्च गोकुलम्। कृष्णस्य दर्शन
शक्रो रोचयामास विक्षित" हरि० ७६ अ०।

गोवर्द्धनधारिन् पु० गोवर्द्धन नग धारयति धारि-णिमि।
मन्दमन्दने श्रीकृष्णे। [बन्ध्याया गवि।

गोवशा स्त्री वशा बन्ध्या भौ जात्या समासे धरनि०।
गोवाट न० इत०। गोवासायां गोष्ठे "सार्गलहारगोवाट
मध्ये गोस्थानसङ्कुलम्" हरिव० ६१। "गोवाटेषु च ये
दृष्टा परितृप्तार्गलेषु च। सर्वे गोवाग्निषु गता
क्षयमक्षयवर्चस हरिव० ६५ अ०।

गोवास पु० वस आचारे षज्। इत०। गवा वासस्थाने
गोष्ठे "निवेशनमया जम्बुर्जराक्षत्रस्य धीमत।

गोवासमिव धीजन' सिद्धा हैमवता यथा" भा
स० २० अ०।

गोवामदासन पु० प्राच्ये देशभेदे तत्र भव "एङ् प्राचा
देशे" पा० एङाटोर्हसंज्ञत्वात् छ। गोवासदासनीय तत्र
भवे त्रि० तद्वाले पु० "गोवासदासनीयाना यशातीनाञ्च
भारत।। प्राच्याना वाटधानाना भोजानाश्चाभिमानि-
नाम्" भा० य० २३ अ०।

गोवासन पु० गा वासयति वस-णिच्-ल्यु इत०। गवा
वासयितरि ब्राह्मणभेदे। "गोवासना ब्राह्मणाश्च दास-
नीयाश्च सर्वत। प्रीत्यर्थं ते महाराज। धर्मराज्ञो
महात्मनः" भा० स० ५१ अ०।

गोविकर्त्त पु० गा विहन्ति वि+हन्त-ञ्ण उष० स०।
१ गोघातके २ कर्पके हालिके च। "रौद्रोयनमानस्या-
न्नावापगोविकर्त्तमृहेभ्यो गवेधुकाम्" कात्या० श्रौ०
१५।१।२। अत्र हतं गां भूमिं विहन्ति गोवि-
कर्त्त कर्पुक गोहिसको व्यावो वा। "अन्नावापस्य
मृहेभ्यो गोविकर्त्तस्य च गवेधुका सम्भूत्य" शत०
ब्रा० ५।१।१।१०। "गोविकर्त्त मृगयासहायभूतो गो-
हिसको व्याध" भा०।

गोविकर्त्तृ पु० त्रि० गां विहन्ति वि+हन्त-टच् इत०।
पाकाद्यर्थं गोघातके। "आराक्षिको गोविकर्त्ता स्रप-
कर्त्ता नियोधक। आसं युधिष्ठिरस्याहम्" भा० वि०
२ अ०। "नियोधकः बाहुयुद्धकारी।

गोवितत पु० गावो वितता अत्र। गोभूयिष्ठे अश्वमेधयज्ञे
"आजयामास तं कण्वो विधिवदभूरिदक्षिणम्।
श्रीमान् गोवितत' नाम वाजिमेघमवाप सः" भा०
आ० ७४ अ०। गोविनतोऽप्यत्र। "गोविनतेन यतामीक
शत० ब्रा० ११।५।४।१।६। "आदाय सङ्गा दशमास्यमश्वं
शतानीको गोविनतेन" शत० ब्रा० ११।५।४।२। "गोविनतो
नाम वक्ष्यमाणस्तोमयिषेयोऽश्वमेध" भा०। तत्स्रोमभेदा
"चतुर्विंश पवमाना, लिष्टदध्यावर्त चतुश्चत्वारिंश'
पवमाना एकविंशान्याज्यानि त्रिणवान्युक्थान्येक-
विंशानि पृष्ठानि षट्त्रिंश पवमानास्तयस्त्रिंशमभ्या-
यर्तमग्निटीमसामादेकविंशान्युक्थान्येकविंश पोडुशी
यश्चदशी रात्रिर्लिष्टस्तन्मि" ता० ब्रा० उक्ता।

गोविदापति पु० गा वेदवार्थी विदन्ति गोविद वेदज्ञास्तेषा
पति' अलुक्स०। परमेश्वरे "अमिह्व सुरामन्दो गो-
विन्दो गोविदापतिः" विष्णुस०।

गोविन्द पु० गा वेदमयीं वार्षीं गा भुव सेतु स्वर्गं वा वि-
न्दति "गवादिषु सन्नायाम्" पा० ग, ६३०। वि यो वराह-
रूपेण भुव वेदार्थं प्राप्ते इन्द्रेण स्वर्गस्य निवेदनात् मनुष्य-
रूपेण वेदस्योद्धारणात् गोभिर्बैटान्तवाक्ये विद्यते इति वा
नव्य तथात्वम् "गोभिरेव यतो वेद्यो गोविन्दं वसुधावृतं"
विष्णु संह० भाष्यप्रवृत्तवाक्यम् "नष्टा तु धरणीं
पर्वतमविन्दत् यत् शुद्धागताम्। गोविन्द इति तेनाह
वेदो गमिरभिद्युतं भा० गा० १४४७०। गौरेया भयतो
वाप्यो तावत् वेदयते भवान्। गोविन्दस्तु ततो देवस्य निमि-
क्यते भवान्।" तदुभाप्यप्रवृत्तहरिवंशवाक्यम्। "अहं
क्लिष्टो देवानां स्य गवामिन्दता गत। गोविन्द इति
लोकास्ता लोचन्नि भुव गावतम्" हरिव० ७६ अ०।
गोभिश्च गोविन्दोऽभिप्रेतकथा हरिव० ७६ अ० यथा
"ततः शक्रस्तु तान् गृह्य घटान् दिव्यपयोधरान्।
अभिप्रेकेण गोविन्दं योजयामास योगवित्। हवाभि-
पेक्षमानश्च गावस्तम् वृक्षयूथपे। काने प्रवृत्तयुक्तैः
सिपिचुः क्षणमव्ययम्।" अभिप्रेक्तं तु त गोभि-
शक्तो गोविन्दमव्ययम् इति च।

गोविन्दहादशी स्त्री गोविन्दप्रिया हादशी। फाल्गुन
शुक्लहादश्याम् तत्पक्षरूपविधानादि मङ्गलं पु० यथा
"फाल्गुनामस्य पक्षे तु पुनरुक्ते हादशी यदि। गोविन्द
हादशी नाम मङ्गापातकनाशिनी। तस्याद्यप्यत्र
विधिवद्भर सञ्जीवकल्पम्। मातृव्यतुल्यतां सिद्धिं
पुनराहं चतुर्भाषितम्।" "शामटंको हादशीति लोके
ख्यातेयमेव हि। यत्र शामटंकीपक्षा मृतमव्यां
विश्रयत"। तदुक्तं प्राप्ते पापनाशिनीमाहात्म्य
मङ्गले "फाल्गुने तु ऽग्नेदेव विशेष कथिता मय।
शामटंकाग्राम पुण्यं विष्णुलोकमटं मया"। प्रभास
पर्वते च देवीमदेव स्यादे "फाल्गुनस्य चित्ते
पक्षे एकादश्यामुपोषित। स्रज्वा नद्यां तडागे वा
वायं क्रूरे गृहेऽपि वा। यस्या गिरी वने तापि यत्र
सा प्राच्यते शिवा। क्षीरोदे मय्यमाने तु तटा ह्यत्र
समुत्थित। व्यामर्शोऽपि देव्यं न तत्र शामटंको
भूता। यिवा मङ्गली भूतो ह्यत्र दैव्यते सुमन्तपे।
देवैर्ह्यदिभिर्भैरवैर्लोको गेयश्च स्रज्वा। तत्र
गत्या हरिं पश्ये ह्यत्रैव वा शिवा। पञ्च पुण्यं
जनेरात्रौ कार्यं आगराच नरे। करक जलमगन्तु
वतस्य पातक्युतम्। हरिप्राप्य तु कर्त्तव्यं टीप

कार्ये विधानतः। एव जागरणं कार्यं कथाप्रवच-
नत्परं। मुख्यतो देहिना पापै कश्चिजे कायकम्पैः।
देहान्ते च नराः सर्वे पूज्यन्ते हरिमन्दिरे"।

गोविप् स्त्री इत०। गोमये यमराः।

गोविपाण म० इत०। गो गृह्णे (सिग्) "जनार्दक
मनायुष्य गोविपाणस्य मक्षयम्। दनाय परिमृज्यन्ते
रसश्च न च क्षयते" भा० गा० १४० अ०। "भैपाल वा
गोविपाणोद्भव मां घृणत। गोविपाण साधनतया
क्षय्यं दनु। गोविपाणिक गोविपाणिनिर्गते प्राद्यभेदे
पु०। "पटङ्गान् भर्त्तार्यैव क्रकचान् गोविपाणिकान्"
भा० गण्य० ४७ अ०।

गोविष्ठा स्त्री इत०। गोमये राजनि०।

गोवीथि स्त्री गगनस्य मक्षलभेदव्यवस्थे मार्गभेदे। "नाग-
गक्षैरावतहृत्तमगोक्षरहृत्तमगलदक्षनाख्याः। अक्षिन्वाद्याः
कैथिन्निभा क्रमाद्दीपय कथिता"। "पैतामहात्
क्षिभाक्षिषु गोवीथ्यामदित्य यौथ हं चापि भूधरे"
पु० ४० अ०।

गोवीर्य म० इत०। गवां वीर्ये "भृतावनिवितायां तु
दगम भागमाप्नुयु। लाभगोवीर्यं शस्यानां वधिग्
गोपक्षगोपका" नारद स०।

गोवृन्द म० इत०। गोसमूहे इना०।

गोवृन्दारक म० गोवृन्दारवधिय उपमितस्वभावे आम्नादे
राकतिगणत्वेन सिद्धेऽपि "वृन्दारकनामकुसुमे दक्ष
नामसु" पा० सामान्यप्रयोगेऽपि कस्य समवायं
पुनर्यङ्गमिति सि० की०। अत्रेति गवि।

गोवृष पु० गवि वर्धति रेत हृत्-क। अत्रेति हृत्ते। "वधिः
स्रज्वा दय प्रोता मय्येत दय गाहय" भा० व० १०००।
"गोवृष यन्मृक चापि यथेच्छं विनिर्गतेन" व्या० त०
भविष्यपु०। गोवृष श्रीवृषसु रत्नाकरः। "भगवान्
गोवृषध्वज" भा० आनु० ८४ अ०। "व्याख्यायां गोवृषवापि
मवां लोकाग्रजम् भा० आनु० १४ अ०।

"मृगायामय गाह्यं गोवृषान् गवामपि" हरिव० ७४ अ०
गोवृष इत्यत्र तो साहचर्यमाप्त्यर्थं कथं। सामान्यविशेष-
योक्तके गोवृषोऽहं व्याप्ते गोवृषोऽहं व्याप्त्यर्थं

गोव्याघ्र म० गोव्याघ्रस्य सदाविरोधित्वात् समाहा० इ०।
गोव्याघ्रमप्यत्र।

गोव्याधिन पु० गोव्याधिनके अविभेदे प्रवराध्याये पुन इत्यत्र
गोव्याधिन पु० इत०। गोव्याधिनके गोव्याधिनके गोव्याधिनके

क । २गोत्रातिस्थाने ३गोत्रे च पु० “न मूलं यथि कुर्वीत न भक्षानि न गोत्रजे” “नाधीयीत स्मशानान्ते चामान्ते गोत्रजेऽपि वा” । “कृतवाप्तनो निवसेद् चामान्ते गोत्रजेऽपि वा” मनु ।

गोत्रत म० गोहत्यानिमित्तं गोपु व्रतम् । १गोहत्यानिमित्तं गोपु व्रतभेदे तच्च व्रतं विष्णुः प्रोक्तं यथा ।

“मासमेक कृतवाप्तनो गपानुगमनं कुर्यात् चासीशा-
स्त्रासीत स्थितासु स्थित स्यात् अथसन्नाद्योद्धरेत् भये-
भ्यश्च रक्षेत् तासां शीतादितामसमहात्वा नात्मन कुर्यात्
गोमूत्रेण क्षायात् गौरसैश्च वर्त्तेत यतद् गोव्रत
गोव्रते कुर्यात्” पराशरस्तु सापवादं तत्र विशेषमाह
“गवां संरक्षणायां न दुष्प्रेक्षोद्धवन्वयो । तद्वधन्तु
न तं विद्यात् कामाकामकृततन्वा । अङ्गुष्ठमात्र-
व्युत्थोवा याजुमात्रं प्रमाणतः । आर्द्रं स्रु सपलाशश्च
दण्डस्त्यभिधीयते । दण्डादूर्ध्वं यदन्धेन मृहरेद्वा
भिपातयेत् । प्रायश्चित्तं चरेत् प्रोक्तं द्विगुणं गोव्र-
तश्चरेत् । रोधवन्धनयोक्ताणि घातनश्च चतुर्विधम् ।
एकपादश्चरेद्गोत्रे द्विपादं बन्धने चरेत् । योक्तापु
पादहीनं स्याच्चरेत् सर्वं निपातने । गोचारे च गृहे
वापि दुर्गेष्वपि समेष्वपि । नदीष्वपि समुद्रेषु खेति-
ऽप्यथ दरीमुखे । दग्धदेशे स्थिता गावस्तम्भनाशोच
उच्यते । योक्तादामकहोरेश्च घण्टाभरणभूषणैः ।
गृहे वापि वने वापि बद्धा स्याद्गोमृता यदि ।
तदेव बन्धनं विद्यात् कामाकामकृततन्वा तम् । गृहस्थे
शकटे पङ्क्तौ भारे वा पीडितेनारैः । गोपतिर्हन्तु-
माप्नोति योक्ता भवति तद्वधः । मत्तं प्रमत्तचमत्तच-
तनोवाप्यचेतन । कामाकामकृतक्रोधाद्दण्डं हन्यादथो-
पचैः । मृता वा गृता वापि तद्धि हेतुर्निपातने ।
कुर्वीत पतितोवापि दण्डेनाभिहितं स तु । उत्थि-
तस्तु यदा गच्छेत् पञ्च सप्त दशैश्च वा (पदानि) । पासं वा
यदि गृह्णीयात्तोयं वापि पिबेद् वटि । पूर्वव्याध्युप-
गृह्येत् प्रायश्चित्तं न विद्यते । पिण्डस्थे पादमेकन्तु
हो पादौ गर्भसन्ति । पाटान् व्रतमुद्दिष्टं हत्वा
गर्भसन्तनम् । पादेऽङ्गुरोमवपनं द्विपादे श्लक्ष्णोऽपि च ।
त्रिपादे तु शिखावर्जं सशिखन्तु निपातने । पादे वस्त्रयुग-
स्त्रे द्विपादे कांक्षमाजनम् । पादोने गोहप दद्यात्-
दधे गोहय गृहम् । निष्पन्नसर्वगावन्तु दृश्यते वा
चचेतनम् । अङ्गुष्ठमात्रसम्पन्ने द्विगुणं गोव्रतं चरेत् ।

पापाद्येनैव दण्डेन गावोमेनाभिधातिता । शृङ्गभङ्गे
चरेत् पादं हो पादौ तेन पातने । बाङ्गूले कच्छपा-
दन्तु हो पादावस्थिभङ्गने । त्रिपादश्चैव कर्णं तु चरेत्
सर्वं निपातने । शृङ्गभङ्गेऽस्थिभङ्गे च कटिभङ्गे तथैव
च । यदि जीवति घण्टासानुं प्रायश्चित्तं न विद्यते ।
व्रणभङ्गे च कर्तव्यं स्नेहाभ्यङ्गस्तु पाणिना । यथस-
न्नापहर्तव्योवावद्दधलोभवेत् । यावत्सम्पूर्णसर्वाङ्ग-
स्तावत्त पोषयेद्भार । गामेयं ब्राह्मणस्याग्ने नमस्कृत्य
विशर्जयेत् । यदासम्पूर्णसर्वाङ्गोहीनदेहोभवेत्तदा । गो-
घातकस्य तस्याङ्गं प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् । काष्ठलोष्टक-
प्रापाणैश्च शस्त्रेणोपहतो बलात् । व्यापादयति यो गान्तु
तस्य युद्धं विनिर्दिशेत् । चरेत् सान्तपनं काष्ठे, प्राजा-
पत्यन्तु लोष्टके । तमहच्छन्तु पापाग्ने शस्त्रे चैवाति-
कच्छकम् । पञ्च सान्तपने गावः प्राजापत्ये तथा त्रयः ।
तमहच्छन्ते भवन्त्यटावतिकच्छन्ते त्रयोदश । प्रमाणे पा-
ण्यन्तं दद्यात्तत्प्रतिरूपकम् । तस्यातुरूपं मूल्यं वा
दद्यादित्यत्रवीज्यम् । अन्यत्वाङ्गमलच्छन्त्या वाहने दाह-
ने तथा । सायं संयमनार्थन्तु न दुष्प्रेक्षोद्धवन्वयो ।
कृतिदाहेऽतिवाहे च नाशिकाभेदने तथा । नदीपर्व-
तसञ्चारे प्रायश्चित्तं विनिर्दिशेत् । कृतिदाहे चरेत्
पादं हो पादौ वाहने चरेत् । नाशिके पादहीनन्तु
चरेत् सर्वं निपातने । दहनाच्च विपद्येत अथो-
वापि यन्त्रित । उक्तं पराशरेणैव होकपादं यथा-
विधि । रोधवन्धनयोक्ताश्च भारं मृहरेण तथा ।
दुर्गप्रतरयोक्ताश्च निमित्तानि वधस्य पट् । बन्धपाश-
सुगुप्ताङ्गोच्चयते यदि गोपयः । भवने तस्य नाशस्य
पापे कच्छार्द्धमर्हति । न नारिकेलैर्न च शाण्डालैर्न-
चापि मोक्षैर्न च बद्धश्चक्षुषैः । एतैस्तु गावो निवन्ध-
नीयावद्धा तु तिष्ठेत् परगु गृहीत्वा । कुशैः काशैश्च
बभ्रुयाङ्गोपयु दक्षिणास्रसम् । पाशलम्नाग्निदग्धे तु
प्रायश्चित्तं न विद्यते । यदि तत्र भवेत् गृह्यं प्रायश्चित्तं
कथं भवेत् ? जपित्वा पाथनीं देवीं स्रच्यते तत्र किस्त्रि-
धात् । प्रेरयन्तु कूपवापीषु दक्षिणैरेषु पातयन्तु । गवाश-
नेषु विक्रीणस्ततः प्राप्नोति गोवधम् । चाराधितस्तु य
कश्चिन्निकृञ्चायदा भवेत् । अथवा हृदयं भिक्षुं भग्नोवा
कूपसङ्कटे । कूपादुत्क्रमणे चैव भग्नोवा पीयापादयोः ।
स एव स्त्रियते, तत्र त्रीन् पादास्तु समाचरेत् । कूपस्थाने
तटीवन्धे नदीवन्धे प्रपासु च । पानीयेषु विपद्भावा प्राय

यिच न विद्यते । कृपयाते तटीयाते दीर्घ्याते तथैव च ।
 अन्येषु धर्मेष्वानुपु प्रायश्चित्तं न विद्यते । वेदसंहार
 निषादेषु योनरं स्थातमिच्छति । स्वकायं गृह्णन्त्यातेषु
 प्रायश्चित्तं विनिर्दिष्टम् । निगि प्रत्यभिर्द्वेषु सर्वव्याप्त
 हृतेषु च । अग्निविद्युद्विषयानां प्रायश्चित्तं न विद्यते ।
 यामघाते गगोषेण वेदमन्वनिपातने । अतिवृष्टिचता
 नाञ्च प्रायश्चित्तं न विद्यते । अयामे प्रकृतानाञ्च ये
 दग्धा वेदसंकेषु च । दावानो यामघाते वा प्रायश्चित्तं न
 विद्यते । यन्निता गोयिकित्वाटं मूढगर्भविमोचने ।
 यत्ने कृते विपद्यते प्रायश्चित्तं न विद्यते । व्यापसानां
 बहूनाञ्च चन्वेन रोधनेऽपि वा । भिषग्भिष्योपचारे च
 प्रायश्चित्तं विनिर्दिष्टम् । गोहृषाणां विपक्षौ च यावन्
 मे शकाजनाः । न वारयन्ति तां तेषां सर्वेषां पातकं भवेत् ।
 एकोहृतोयैर्बहुभिः समक्षौ न ज्ञायते कस्य हृतोऽभिघाता-
 यः । दिव्यं न तेषां सुपथं हृन्ता निर्वर्तं भोयोऽपकचि-
 युक्तैः । एका चेद्वहुभिः कापि देवाहृतापादिता भवेत् ।
 पाद पादश्च हृन्तायाचरेयुको वृषश्च वृषम् । एतेषु वधिर
 हृन्ता व्याधिपक्ष लघोभवेत् । नाना भवति हृतेषु एव-
 मन्वेषणं भवेत् । भूतना चैवमेकेन सर्वशास्त्राणि ज्ञान-
 ता । प्रायश्चित्तन्तु तेनोक्तं गोपु चान्द्रायण चरेत् । केगानां
 रक्षणायां हिगुण गोत्रत चरेत् । हिगुणे दूतश्राद्धे
 दक्षिणा हिगुणा भवेत् । राजा वा राजपुत्रो वा साक्षा-
 णो वा बहुयुत । अक्षया वपन तस्य प्रायश्चित्तं विनि-
 र्दिष्टम् । यस्य न हिगुण दानं केचन परिरक्षत ।
 तन्पाप तस्य तिष्ठेत् वक्ता च नरकं गच्छेत् । यत्कि-
 ण्णं क्रियते पापं स्रजं केगेषु तिष्ठति । सर्वान् केगान्
 समुद्रस्य खेटेऽनुविह्वयम् । एव मारीकृमारोणां मि-
 रमासगहनं भूतन । न क्षिप्या केशवपनं न दूरे ज-
 यनासन्म् । । च गोहृतेऽपि न दृष्टा गायत्र्युज्जम् ।
 नानु सङ्गमं चैव हरण्येषु विगेषत । न स्त्रीयामाजिन
 वा मू, तमेव समाचरेत् । निरन्तरं क्षान्तिमित्युक्तं सुरा-
 णामर्जनं तथा । पञ्चमथ्ये वृत्तं तामाक्षय्यामायणा
 त्रिकम् । गृहेषु नियमं तिष्ठेत् च नियममाचरेत् । दृष्टं
 केगावपि क्षया प्रक्षान्तिमित्युक्तं । स याति नरकं घोर
 काकश्लमपुत्रयम् । पिच्छकोनरकाशफागर्भप्रलोके प्रजा
 यते । क्षीणोऽपि स्त्री च वृद्धी च स्रजं ज्ञानानि च नर ।
 प्रकाशयेत्पापं स्वधर्मं सततं चरेत् । स्त्रीबाल
 प्रेक्षितकैव विवर्जयेत् । अधिकं गोहृताय गच्छे

दशम् । गोहितं व्रतम् । गोसेवाद्ये इति गोमन्त्रे
 तन्परिचर्यामकरणे उदात्तमकारच तत्र दशम् ।

गोमन्त्रं न० ६० । गोमये अटा० । “एतद्विष्णुं वृषभको
 गोमन्त्रं त्रिकां कृशान् । पयोवत पादमरवाहोयहृ-
 समेव वा” मनुः ।

गोमन्त्रं त्रि० न० कर्त्तरि वा० यत् गोः गद्यां गीर्षां वक्षः ।
 गोमन्त्रं गोमन्त्रं “यामिर्गोमन्त्रं मावतम्” अ० पा० १० ।
 “गोमन्त्रं गाय” भा० ।

गोमान्(न्ता) स्त्री न० । गवां शाखा “विमाणं सेनेलादिना”
 वा स्त्रीयता । गवां शाखायां । तत्रजात एवादिनेन
 प्राचीं भवेत् हृषमपत्याश्च क, चन्दमते चक्ष, तस्य क्षाया-
 नगोशासेत्यादि प्रा० मुक्तं । गोमानं तत्र जाते त्रि० ।
 स्त्रीयपक्षे त्रि० न० मुक्तं । गोमातीय गोमाक वा तत्र-
 जाते त्रि० इति भेदः ।

गोशीर्षं पु० गो गोपमिव शीर्षं यस्य । १. अथमप्यर्जते तस्य
 गोशीर्षाकारं गृह्णन्तां तदात्मम् । २. आकरते गात्रस्य
 अक्षं । ३. चन्दनभेदे । गोशीर्षाद्युत्पत्तिश्च राणां वि०
 आ० ४।४० १६।४० १० । “तस्य देशमतिशयं महात्मन
 संस्थिति । सर्वरत्नयः श्रीमान् वभो मानपर्वतः ।
 गोशीर्षेकं पद्मकं च हरिरात्मन च चन्दनम् । दिव्यं
 सत्पद्यते तत्र तत्रैवाभिसमप्रभम्” । तद्वारे १६।४०
 भेदे च ‘अयोधुर्भेर्भिन्दिपानैर्गोशीर्षेभ्युत्पद्यते’ भा०
 द्रो० १०६ अ० । ६० । ४०।४० १० ।

गोशीर्षेकं पु० गो गोपमिव कायति कै-क । द्रोणी
 पुष्पीरक्षे रत्नमा० स्वार्थे क । ३. चन्दनभेदे गोशीर्ष-
 गच्छे उदा० ।

गोशृङ्गं पु० गो शृङ्गमिव शृङ्गमस्य । अपिभेदे “हिमवद्
 वनमध्यस्थो गोशृङ्गश्चापि स्रजम्” “गोशृङ्गस्य खेटेऽनु-
 दृष्टान्ते तद्यात्मम्” अ० पु० प्रभा० ४० । १६।४०
 देशस्ये पर्वतभेदे च । “तथैव सृष्टेर्वोऽपि प्रवर्षौ
 दक्षिणा द्वाभ्याम्” इत्युपक्रमे “निघाटभूमि गोशृङ्गं
 पर्वतप्रवरं तथा । तत्पर्वतव्यञ्जनीमात्रं” भा० ४०
 १०।४० । ६० । १०।४० १० । तद्वारोऽप्युक्तं
 अक्षं । ४०।४० १० । १०।४० १० ।

गोशृङ्गं पु० व्याघ्रपदगोलापत्ये अपिभेदे “तथैव स्रजं
 कामोजाबालो गोशृङ्गं वैद्याघ्रपद्यायोवाच” आ० ४० ।
 गोशृङ्गं पु० हि० १० । इतिरे० ६० परस्परम् “गवाग्रपक्ष्मीनि
 च” पा० “वयोश्चारितानि तथैव वाचूनि श्रु” वि०

कौ० । पक्षे नैकपदभावः न क्लीवता च । गवि अक्षे
च । पक्षे एकपदभावः अक्षे च । तत्रार्थे न० ।

गोष(स)खि पु० गौ० सखाऽस्य वेदे वा पत्वम् । गोसहायके
“सोता मे गोषखा स्यात्” अ० ८।१४।१। “यस्मिन्निन्द्र
सोष” पितृति गोसखावम्” अ० ५।१७।४। इतः अक्ष
समा० न पत्वम् । २गो सहाये

गोषह्गव न० गवा घट्कम् गो+घट्गवच् । गोपट्के
एव छागपङ्कयादयश्छागादिघट्के न० ।

गोषणि(सनि) लि० गां सनोति ददाति सन-दाने ण्
सवनादिषु पाठात् न नित्य पत्वम् किन्तु पूर्वपदात्
या पत्वम् । गोदातरि “यस्ते अश्वसनिर्भक्षोयोगोसनि-
क्षस्य” यजु० ८।१०। पक्षे पत्वम् । “गोषणि धियमश्व
वाजसासुत” अ० ६।५।१।०।

गोषद् लि० गवि वाचि सौदनि सद्-क्षिप् पूर्वपदात् पत्वम् ।
खल्लक्षणाक्ये । गोपदिति शब्दोऽस्त्यत्राध्यायेऽनुवाक्ये वा
गोपदा० वुन् । गोषत्क गोषच्छब्दयुक्ते अध्याये अनु-
वाक्ये च पु० । अक्ष । गोपद तत्रार्थे लि० ।

गोषदादि पु० अध्यायानुवाकयोः “गोषदादिभ्यो वुन्”
पा० भत्वर्थे वुन्प्रत्यय निमित्ते शब्दगणे । स च
गणः पा० ग० सू० उक्तो यथा गोपद् इत्येता मातरि च न
देवस्यत्वा देवीराय कस्यास्या खरेषा देवीधियं रक्षो-
हृण युञ्जान अञ्जन प्रभूत प्रहर्तुं कुशानु गोपद्” ।

गोषन् लि० गा सनोति सन-विच् इतः “सनोतेरन”
पा० भान्तस्य नित्यपत्वनिषेधेऽपि पूर्वपदात् वा पत्वम् ।
गोदातरि “शशामि गोषयो नपात्” अ० ४।१२।२२ ।

गोषा लि० गां सनोति सन-षिट् डा । सनोतेरन” पा०
पत्वम् । गोदातरि “गोषा इन्द्रोऽनृपामिध” सि० कौ०
उता श्रुति “इत्या षट्पन्नो महिमस्य शर्मन् दिविष्याम
प्राये” गोषतमाः” अ० ६।११।५। अत्र “घरूपेत्यादि”
पा० छ० गोपाशब्दस्य तमपि परे छुल्लः ।

गोषा(सा)ति स्त्री सो-भावे-क्तिन् कतिपयतीत्यादिना
मि०, सन-भावे क्तिन् डा वा इतः पत्वम् । गोषामे
२गोदाने च “गोषाता यस्य ते गिर” अ० ८।८४।७।
“गोषातौ गवां लाभे” भा० सप्तम्या डाच् एव सुत्तरत् ।
गवां सातिषामोऽस्य । श्लक्ष्णगौ लक्षपशुके लि०
“यत्र गोषाता क्षत्रिणेषु खादिषु” अ० १०।१८।१।
गोषातौ लक्षपशुके” भा० ।

गोषादी स्त्री गां सादयति सद्-षिच्-अण् उ० स०

पत्वं सौरा० ङीप् । पक्षिभेदे । “गोषादी देवानां
पत्नीभ्य” यजु० २४।२४।

गोषिषा स्त्रीं गोरिव सेष उर्वसेचोयस्या पूर्वपदात् पत्वम् ।
उर्वसेचोयस्यां स्त्रियाम् । “विश्वपटीं हृपदती गोषेधा
विषमासुत” अथ० १।१८।४। [जुगोष्टे ।

गोष्ट सघाते स्वा० खात्त० अक० सेट् । गोष्टे अगोष्टि ।
गोष्टोम पु० गोसक्त स्तोमोऽत्र । उक्थसस्ये प्रहसन्वा-

त्मके स्तोमभेदे । २तदुपलक्षिते एकाक्षराध्याये यागभेदे च
“स एतान् स्तोमानपश्यत् ज्योतिर्गौरायुर्गोमे वै लोका
एते” स्तोमा अयमेव ज्योतिरयमध्यमो गौरसा-
वुत्तमः प्रायुः” ता० ब्रा० ४।१।७।

“स पूर्वोक्तः प्रजापति एतान् स्तोमान् स्तोम-
शब्देन लिखदादिस्तोमवन्त्यङ्गानि लप्सन्ते । तानि
ज्योतिर्गौरायुरिति एतन्नामकान्यपश्यत् । तत्र ज्योति-
रग्निष्टोमसस्य, गौरायुश्चैते उक्थसस्ये ज्योतिष इयं
स्तोमकृप्तिः । लिखद्विष्यमान पञ्चदशान्याजानि
पञ्चदशो माध्यन्दिनः पञ्चमान सप्तदशानि षष्ठ्यानि सप्त-
दश आर्भवं एकविंशतिष्टोमसमेति । अथ गोष्टोमस्य,
पञ्चदशोर्विष्यमान लिखदान्यानि सप्तदशमाध्यन्दिनं
सवनमेकविंशं तृतीयसवनम् । अथायुष्टोमस्य लिख-
द्विष्यमान पञ्चदशान्याजानि सप्तदशमाध्यन्दिनं
सवनमेकविंशं तृतीयसवनमिति । एते उक्ता स्तोमा
इमे लोका वै भूरादिका खल, क कतमोलोक इति
बुभुक्षायामाह अयमेव लोकोज्योति, अयमध्यमो-
ऽन्तरिक्षलोको वै असादुत्तमस्तृतीय खलोक आयु,
स्तोमत्रयस्य लोकत्रयेण सह सखासाभ्याम् तच्छब्दता
एतै लिभि स्तोमै साधनैस्त्रीन् लोकान् प्राजनयदिति
शेष व्यथैतान् विधत्ते” भा० ।

“यदेते स्तोमा भवन्तीमानेव लोकान् प्राजनय-
न्त्येषु लोकेषु प्रतितिष्ठन्ति” ता० ब्रा० ८ । “यदेपोऽति-
रात्रो भवतीति वाक्ययदेतत्सर्वं व्याख्येयम् । अभि
ल्लपदहस्योत्तर त्र्यक्ष विधातुमाह” भा० “स एत
न्त्र्यक्ष पुन मायुङ्क्त तेन षड्हेन षट्कृतान् प्राज-
नयत्” ता० ब्रा० ८ । “स प्रजापतिरेत पूर्वोक्त त्र्यक्ष पुन
प्रयुक्तवान् । गौरायुर्ज्योतिरिति क्रमोऽन्तावगमनव्य । तथा
चापस्तम्ब “ज्योतिष्टोममग्निष्टोम रथन्तरसामानङ्गा-
सकथं हृत्सामानमायुषसकथं रथन्तरसामानं ज्योति-
ष्टोम इहत्सामानमिति । तेन प्रहहेन, षट् कृतान् यसन्ता-

नीन् प्राजमयत् सृष्टयाम् । अथार्थवादास्तु गुण्याय पृथ-
विर्हितेन तत्र तेन भगुण्य दमयत्तर तत्रैव विधत्ते”
भा० । “तदेव पठको भवति अत्रोव प्रजनयन्ति अत्रुष्टु
प्रति तत्रानि” त० श० १० ।

गोष्ठ न० गात्राणि तन्मूलं यज्ज्ये क पत्यम् । गवां स्थाने
अथर । “गोष्ठेयु गोष्ठोत्तममृज्जनासमानम्” माघ ।
गोष्ठी वज्जना कर्तृ तथान्तरात् । २ ग ठी तर्क्यो
आहमेदे न० “पितृन् स्मृतिमिमेव वाप्य गोष्ठे त
सुप्तम्” मनुः “गोष्ठे गोष्ठीयाद्दे “गोष्ठ्यां गुह्यं
मदसम्” इति विश्वामित्रेण द्वाटगविध्याद्गणभाया
गोष्ठ्याद्गण्य विधानम्” कुङ्कु० ।

गोष्ठपति पु० ६० । गो स्थानाध्यक्षे अथर ।

गोष्ठप्रभु पु० गोष्ठे आ अचतरेत्यादि अच् सम० । १ गोष्ठ्ये
युनि तत्तुल्ये परस्मिन्ने स्मृते स्मृत्या २ परस्मिन्ने च
लिका । प्रथममाने तु न णच् सम० । गं ठया इत्येव
गोष्ठ्यागार न० ६० । गोष्ठ्य सभाया वज्जनामव्याख्या
गरम् । वज्जनागारं गच्छे हारा० ।

गोष्ठाध्यक्ष पु० ६० । गं ठमो ।

गोष्ठान न० गो स्थाने नेदे पूर्वपदात् पत्यम् । १ गवां स्थाने
गेष्ठे । “वज्ज गच्छ गोष्ठानम्” यजु० १११ । लोके
तु गोस्थानमिमेव । “गोष्ठ गोस्थानकम्” अथर ।

गोष्ठः (पा)ष्टमो स्त्री “कार्तिके युक्पक्षे तु मृता गोष्ठा
(पा)ष्टमी बुधैः । तद्देने वासुदेवोऽभूत् गोष्ठा पर्वन्तु पतु-
स्य” इत्युक्तायामष्टम्याम् गोष्ठाष्टमीगच्छे इत्यत्रम् ।

गोष्ठि स्त्री गार्थो वाग्देवास्तत्तन्मूलं व्या-या० किं ६०
पत्यम् । १ गोष्ठीगच्छात् २ परस्परसमाप्ते च । “अः सत्य
मदमोक्षौ च चापल गोष्ठरेव च । स्तब्धता चाभमा
नित्य तयाऽतागत्यमेव च । तएते सप्त दोषाः स्यु
सदा विद्याधिनां मता” भा० उ० १५६३ स्ते ।

गोष्ठो स्त्री ग. गोऽनेकावार्त्तास्तलि यत्नं स्या-वज्ज्ये क ।
६० अस्याम्वेति पत्यम्” गौरा० ङीप । १ सभायां
परंपदि । “तत्र गोष्ठीषु रथ्यासु सिद्धप्रवृत्तितेषु च ।
भा० वि० ६ । २ परस्परसमाप्ते “गोष्ठीसुखमसुखमल
क्षितलि” हितो० । ३ प्रोच्यते च । “विप गोष्ठी
दरिद्रस्य” चाणक्य । ४ समूहे गोष्ठ्यच्छे लदा० ।
सभायाम् अथ पुस्तकम्पि । “सः सुखान् पर्वतकवि-
रोधान् गोष्ठान् हरीणां गिरिवेदमासा । भा० व०
१७७ अ० ।

गोष्ठोपति पु० ६० । वज्जपोष्यवर्गवान् लोके २ सभापती च ।

गोष्ठेष्ट्वेष्टिन् पु० गोष्ठे स्वेष्टे स्विष्ट-स्तेष्टे णिनि पाले
मनि नि० । गगन्मे । युक्तारोह्याः आद्युदात्तताम् ।
एव गोष्ठे गच्छ गोष्ठेष्टु गोष्ठेष्टित गोष्ठेष्टुर
गोष्ठेष्टित इत्येतेऽपि पाले सतिता नि० । सभाप्रगल्भे
सभाप्रगल्भे । पूर्ववत् आद्युदात्तताचेष्टम् ।

गोष्ठिगय पु० गोष्ठे गे स्थाने गेते गी-अच् अलुक् स० ।
गोष्ठिगार्थ गोष्ठमयनकारके । “पञ्चगव्यं पितृ गोष्ठो
मासमासीत कथतः । गोष्ठे गयो गोऽनुगाभी गोप्रदानेन
गुह्यति” याज्ञ० ।

गोष्ठ्या लि० गोष्ठे भव यत् । १ गोष्ठे भवे । २ वृद्धमेदे पु० ।

“ममोष्ठ्याय च गोष्ठ्याय च” यजु० १६१४३ ।

गोष्ठ्यट न० गो पदम्, गाव पद्यते यन्तिन् देगे वा

‘गोष्ठ्यट सेवितासेवितप्रमाच्ये’ पा० सेवितादौ पुट् ।

गो पदजाति १ गच्छे, २ गोपदमाच्ये च । ३ गोमि सेवि-

तदेगे ३ तददेविते ममादौ च । “वाङ्मया सागर

तीर्त्वां छद्मिन् गोष्ठ्यट लुप्” रामा० न० ६६४ । “भीष्म-

क्रोणः सुमि तीर्त्वां कर्णमाताम् (वृष्टानम्) सञ्चयम् ।

वा निमज्जस सगण गच्छमासाद्य गोष्ठ्यटम् भा० य

७५० । ५ प्रभासर्त्तुल्ये तीर्थमेदे । तदस्यानादि स्म० पु०

प्रभा० इय सरस्वती पुण्या सद्यैव हि विद्यते । पञ्चोता

प्रभासे तु दुष्प्राप्ता लिदगैरपि । तस्या यत्पञ्चम श्रुतो

व्यदुभवास्तदानीं च । तस्य मध्ये स्थित तीर्थं गोष्ठ्य-

देति च मिथुनम्” “पापिनी छद्मिद् तीर्थमाद्या वृद्ध

गया स ता । तदाकिन् गोष्ठ्यट नाम कठौ स्थात

धरातले । यदा क्षीरादमचनात् प्रसृता मोक्षमातर ।

तदा देवि ! समलासु ता गताक्षीर्त्तम बुधैः । पद

तत्र निमज्ज च मन्दिन्याश्च शिवातले । शिवां सुरा-

क्षितां वृद्धा लासुदेवाक्षितां तथा” इत्युपक्रमे देवान् प्रति

मन्दिनीवाक्यम् । “एत सम पद देवा । विष्वा-

सस्य विराजते । गगनाङ्गुलभूमिष्य चन्द्रविम्बिना

परम् । अद्य प्रभति भो देवा । स्नेहायै सचराचरे ।

गोष्ठ्यट नाम विख्यात लोके स्थाति गमिष्य ति” ।

गोस पु० गां जल स्थिति लो-क । १ गोष्ठे २ चक्षुकावे श्वि-

भाति मेदि० ।

गोसङ्क्षु पु० गा सचक्षे समु-चक्ष-अच् । गोमे । अथर ।

“गोसङ्क्षु आस कुक्षुङ्क्षुनाम्” । “नेनां गोसङ्क्षु आस

वै तस्मिन्पादेति गां विद्धु” इति च भा० वि० १०५० ।

गोसत्र पु० गोभि हत सत्वम् । गवामयनाख्ये सत्रभेदे
“गोयो वा एतत् सत्रगासत” ता० ब्रा० ४.१.१, गवामयन
शब्दे विवृति ।

गोसहस्र पु० गो सहस्र । गोतृत्वे गवये हेम० ।
२जात्यादिना गोतृत्वे लि० । गोसहस्रादयोऽपि तत्त्वार्थे ।

गोसनि पु० गा सनेति सन-इण् इत० पूर्वपटात् वा
पत्ये प्राप्ते सवना० न पत्यम् । गोटातरि गोपणिशब्दे
उटा० इत्यम् । “गोसनि वाचसुदेयम्” अथ० ३।०।१० ।

गोसम्प्रदाय लि० गा सम्प्रदाति सम्+प्र+दा-“आतोऽसु-
पसर्गे” पा० अनुपसर्गइत्युक्तेः न क किन्तु अण् ।
गोसप्रदातरि ।

गोसम्भवा स्त्री गोरिव सम्भयो लोभादिरूपाकारो यस्या ।
१भेतद्वर्षाया राजनि० । २गोजाते लि० ।

गोसर्ग पु० गाय सृजन्तेऽत्र काले सृज-आधारे षञ् ।
गवा वमगगाय मोचन काले सूर्येण किरणानां त्याग-
काले प्रातःकाले “गोसर्गे चार्द्धरात्रे च तथा मध्य-
न्दिनेषु च” सुश्रु० । [ख्याते गोधाख्ये जन्मौ ।

गोसर्प पु० गो रिव चतुर्वरणवत्त्वात् सर्प । (गोसाप)

गोसव पु० गो सूवते हिच्यतेऽत्र सू-हिवायाम् आधारे
षप् पूर्वपटात् या न पत्यम् । गोसत्वाख्ये यत्रभेदे
“अजिता गोसवेन पा” हेमा० टा० लिङ्गपु० । तत्कर्त्त-
व्यता च कात्या० श्रौ० २.१.१.२ सूत्रादौ उक्तं यथा
“अप्रमगोसवी” इह० “अप्रमगोसवश्च कृत्स्न भवत”
कर्क “पूर्वो राक्ष” इह० “पूर्व अप्रमसत्तको राक्ष”
कर्क “दक्षिणा अप्रमसहस्र द्वादश पा गतम्” इह०
“विकल्पेन अप्रमसत्तक अप्रभाषा सहस्र, द्वादशाधिक
गतं वा” (दक्षिणा) कर्क । “उक्त्यो गोसवोऽयुत
दक्षिण” इह० । गोसवसश्च कृत्स्नरूपस्यो भवति
अयुतदक्षिणश्च कर्क । “वंग्रयश्च इत्येके” उह०
मन्यन्ते । “सर्वेणामित्यपरे” उह० । सराजानो विगो
य पुरस्कृवीरन् स एतेन यजेत” इह० । “राक्ष सहिता
विग प्रजा सर्वे पुर्या यं पुरस्कृवीरन् सुदत्तत्वे-
नाह्नोर्गवीरन् स गोसवेन यजेत” । “आस्य-
णिष्ठोऽभिमिष्यते” इह० । “प्रतिदुराह्वनीयस्य दक्षि-
णतः” इह० । “स्थित आगान्तुकत्वादाने। आह्वनीयात्
दक्षिणस्यां स्थण्डिले उपविष्टो यजमान प्रतिदुराह-
वारीष्वेन इग्वेनाभिमिष्यते “सस्यपतिरित्येन ब्रूयु
“गोसवयाजिनं जना” कर्क । “वैश्वस्योम दक्षिणा-

लिङ्गो मस्तुस्योमोगणयस्यो आतृणा सखीना वा
१२सू०। वैश्वस्योमदक्षिणाया वानि लिङ्गानि तान्यत्वापि
भवन्ति कर्क । गा स्वर्गं सुनोति अच् प्रत्यम्
“दातु स्वर्गदातरि” “तिनोऽसि सोमदैवत्यो गोऽप्रा
देशनिर्मित” तिजटानमन्य ।

गोशशस् पु० गोवि जन्ते शशति शश-बा० व्यसच् ७त० ।
बोले रायसकुट ।

गोसहस्र न० गवा सहस्र दातव्यतया यत् । तृतापरु-
पाणिपोडशमहादानान्तर्गते पञ्चमे महादानभेदे “कथात
सप्तवज्यामि महादानानुकीर्तनम्” । “यत्तत् पोडशधा
प्रोक्तं वासुदेवेन भूतले” इति चोपक्रम्य “कल्पपाट
पदानश्च गोसहस्रं च पञ्चमम्” इत्युक्त्वा तद्दान प्रकार
हेमा० टा० मगुस्य पु० उक्तो यथा

“मत्स्यं सयाच । अथात सप्तवज्यामि महादानमनुत्तमम् ।

गोसहस्रप्रदानाख्य सर्वपापहर परम् । पुण्यं तिथि-
मथासाद्य युगमन्वन्तरादिकम् । पयोव्रतस्त्रिरात्र स्वादे-
करात्रसर्वापि वा । लोकेशायाह्नं कुर्यात् तृतापरुप-
दानवत् । पुण्याहवाचनं कुर्याद्भोजनं कार्यं सदैव च ।
अतिगम्भिरपसम्भारभूषणाच्छादनादिकम् । हृषं लक्षणं
स युक्तं वेदिमध्ये ऽधियासयेत् । गोसहस्राह्निष्कृष्य
गवा दशकमेव । पयोव्रतस्त्रिरात्रमिति दानदिनात्
पूर्वं त्रिरात्रं पयोव्रतं । स्वादित्यर्थं, अत्रादिशब्देन देश-
काल-द्विआह्न-शिवादिपूजा-गृह्णित्वग्वरण-सन्धुपर्क-
दान-कुण्डवेदिवितान-चक्रलेखनपताकादीनि मत्स्य-
पुराणोक्ततृतापरुपदाने विहितानि गृह्णान्ते । हृष लक्षणं
स युक्तं, हृषलक्षणादि, “उन्नतस्तम्भककुटम् उल्लवजायत
कम्बलम्” इत्यादीनि हृषोत्तर्गप्रकरणे मत्स्यपुराणोक्तान्येव
वेदितव्यानि, गोसहस्राह्निष्कृष्येति दगोत्तरगोसह-
स्रादिति वेदितव्यम्, अन्ते दशाधिकगोसहस्रविनिशेगदर्श-
नात् । यद्यपि गवा दशकमित्यत्र गोमात्रमतीति तथापि
उत्तरतः “अतिगम्भ्यो धेतुमेकैका दशकाह्निवेदयेदिति”
धेतुसंगठनात्, पुराणान्तरे “गोसहस्राह्निष्कृष्यं सप्तश
दशकं गवामिति” अथवाश्च धेतुदशकमेवाधियासनीयम् ।
इतरतः पुनर्नावश्यं धेतुरूपत्वादर । “गोसहस्रं बहि
कुर्याद्वस्त्रमाख्यविभूषितम् । सुवर्णशृङ्गाभरणं रौप्यपाट-
समन्वितम् । अतः प्रवेष्ट्य दशकं वस्त्रमाख्यैस्तु पूजयेत् ।
सुवर्ण-षण्डिकायुक्तं तान्दोह्निकान्वितम् । सुवर्णति-
लकोपेतं हेमपट्टैरलङ्कृतम् । कौशेयवस्त्रसंयुतं मात्यगम्ब-

समन्वितम् । हेमरत्नयुगैः गृह्यैषामरैषापि गोमितम् ।
पादुकोपानकृष्यलभाजम, सप्तसयुतम् । “दशवीर्षिके
गृहे, चरा, पञ्चपलाकाया” । पञ्चाग्न्युपममितोदोहनक
प्यन्यत्र तत्राभिधानात् ऋगित्कादौ शुक्लर्गण्टोऽयं षोडश-
मापपरिमितहिरण्यवचनं, संक्षुद्धोरतुपवर्णगन्तावगत
परिमाणपरित्यागानुपपत्तेः । पादुके काष्ठमथौ, चर्मैकं
उपानहायिनि भेदः । “गवा दशकमध्ये स्यात् काष्ठ-
नो नन्दिकेश्वर । कीशेयवक्षसंशोतो नामाभरणभूषितः ।
लवणद्रोणशिखरे-मान्येक्षुकसहयुतः । कृष्यात् पलगत-
दूर्ध्वं सर्वमेतद्गोपतः । शक्तिं फलसाहस्रवितय याव-
देव तः । गोयते वै दशाग्रेण सर्वमेतत् प्रकल्पयेत्” । लव-
णद्रोणशिखरे, लवणद्रोणोपरीत्यर्षः । नन्दिकेश्वरलक्षणं
ललितविजयात् “जडस्त्रिनेत्रो हिमज्ज सौम्याशोभ-
नन्दिकेश्वर । वामे तु नृवृक्षद्वये चाक्षमातासमन्वितः” इति
जडं इति, त्रययामातुषविष्ट इत्यर्थः । पलगतदूर्ध्वं पल-
सहस्रवितय यावदिति, सामरण्यनन्दिकेश्वरविषयमेतत्
ध्यानलयात् । गोयते वै दशाग्रेणेति गोयते देवे गामेका
मेकस्य एवम वेदिमध्ये ऽधिवसदेत् । पलगतदूर्ध्वं पलश-
तत्रय यावदिति सामरण्यनन्दिकेश्वररचनादिकं कृष्यादि-
त्यर्थः । “पुण्य काष्ठमयासाद्य गीतिमङ्गसनि सने । सर्वो-
पधुदकस्त्राजस्त्रापितो वेदिपुङ्गवे । इमसञ्चारयेन्नन्त्र
गृहीतकुसुमाञ्जलिः” । अत्रापि पूर्ववत् पूर्वोदुरपि-
वासन विधाय हितोयदिवसे प्राञ्जलमाचमामनरमनि
पुण्ड्रेषु अत्युपवेगनादिरूपांस्तुतिपथ्यं न कर्मणोप
गुरु समापयेत् । ततः पुण्यकाष्ठम् आत्मानुसूचनमनुसू-
चोदितलक्षणमासाद्य कुण्डसमीपस्थितकन्दशोकेन प्रा-
ञ्जलैः स्त्रापितं शुक्रमाग्रास्त्रधरो यजमानो वक्ष्यमाण
मन्त्रानुदीरयेत् । ‘मनो वो विश्वभूर्सिन्धो विश्वमाहव्य
यव च । जोकाधिवारिणीभ्यश्च रोहिणीभ्यो नमो
नमः । गवामङ्गेषु तिष्ठन्ति भुवमान्येकविंशतिः ।
ब्रह्मादेवकृपा देवा रोहिण्य पान्तु मातरः । गावो
मे स्युत सन्तु गावो मे सन्तु पृष्ठतः । गावश्चिरसि
मे नित्य गवा मध्ये यस्याम्यङ्गम् । यस्यात् त्वं ह्य-
रूपेण धर्म एव समः तनः । अष्टमूर्त्तेरधिष्ठानमत
याहि सनातनः । इत्यामन्त्र्य त्वं यो दद्यादुपुरवे
नन्दिकेश्वरम् । सर्वोपकरणीयेत गोयुगञ्च विषच्छपाः ।
अत्यन्तं चेतुमेकैकां ट्यकादिनिवेदेत् । गवां च यत-
मशैकैकं तद्वत् चाय विगतिम्” । दश पञ्चासवा दद्यादन्ते-

भ्यक्षतुजया” । दानवान्यमत्र दत्तापुत्रपदे दितव्यम्, एते
च गतमृष्टं पशुपथ्यं ना विकल्पा अतिविषया तदा-
मन्यं, ततदायमर्थं सिद्धो भवति गोदशकभक्षास-
नन्दिकेश्वरयुतं गायुगं गुरवे प्रतिपाद्य गेपायामरागाङ्क-
यामेकैकामशैकम् अतिजे दद्यात्, तथा गोसप्तमृ-
ध्यात् गतस्य गुरवे प्रदाय एकैकं गतमृतिगन्धो दद्यात्,
अथ वा गतं गुरवे पञ्चागतं पञ्चगतमृतिगन्धं, अथ
वा अत्यारिगतं गुरवे विगतिं विगतिमृतिगन्धं ।
विगतिः, वा गुरवे दश दशविंशम्, दश वा गुरवे
पञ्च पञ्चविंशम् दद्यात् येषां गाक्षतुजया अन्ते-
भ्योऽपि दद्यात् । दक्षणाक्षतुजया पूर्ववदेव दद्यात् अत्यु-
दक्षणाक्षतुजया दक्षिणेति पञ्चमात् यथार्थं तुवर्ष
वा । ततः पूर्ववदेव पुण्याहवाचनं देवतापूजनं विषयज्जादि
कृत्यात् । “नैका बल्लभ्यो दातव्या यतो दीपकरो भवेत् ।
बल्लभ्यैकस्य दातव्या श्रीमत्तारोग्यद्वये । पयोव्रत
प्रवर्तिष्ठे देकाङ्क गोसहस्रम्” । इदञ्च पयोव्रतावसानं,
यज्ञपूजेनम् “यगज्ञौ नक्तमिदमेत” इति वचनात् ।
“न्यायेन गृह्ययाहापि मृष्टादानीतुकीर्तनम् । तद्वि-
मृष्टाचारोऽस्याद्यदोषे हि पुनर्न श्रियम्” । न्यायवर्णनोप-
प्राप्ते “क्षदातो गोवधमविधिर्गोष्ठे उदकान्ते शुची
देगे प्रासुमिधुपसमाधाय अन्तावधाय जुहुयात्,
या गावस्त्रोनाद्या जुहुयात्, मृष्टादीनामृष्टादिकं
सौम्यं सहस्रं तस्या पयसि नपयित्वा गाव इति,
एवमुपय इत्येतेन जुहुयात् पयादन्ते स्त्रीर्षोदकपुं-
कनसमवस्थायाज्जिन्नागाद्येति दश गा स्त्रापयेत् तद-
मागोऽन्या सम्युज्य सहस्रम्, तथा स्त्रागोदकेनेम-
मिन्द्रं वर्यं पत्नियं न इति, राजागममिष्येमा
आप इति, मर्द्धभिर्योक्तमञ्जनाभ्यञ्जनातुषेण कृता
सहस्रतर्फी प्रथमासलक्ष्य गामो मासुपतिष्ठत प्रजापती
स्यवासादितं च पयसिसेत् प्रियमशनन्धवा द्विःप-
मञ्ज्र इति सहस्रतर्फीमासलक्ष्य जयेत् मया गावः पतिना
सप्तमिति मन्त्रेणानेनार्धं दत्त्वा सहस्रतर्फी उपवप
सगृह्य भूमिहा प्रतिमृष्टात्यति जयेत् सहस्रं, तस्या
पृष्ठतो ध्रुवतु सर्वां प्रदक्षिणीकृत्य नमस्कृत्य अक्षि
वाच्यं प्राञ्जयेभ्यो निवेद्य दश गा दक्षिणां कर्त्ते सहस्र-
तर्फी वस्तुशुभम् तदपि । सप्तलक्षावुगं पापं पृष्टवैः
सप्तमिः कृतम् । तत्पुण्यात् विधिवानेन नाशवेदोपदे-
तरः । सर्वेप्राणिश्च दानानां फलं यत् प्ररिकीर्तितम् ।

तदवाप्नोति विप्रेभ्यो गोसहस्रप्रदो नर । अश्वमेधं
 हपोत्सर्गं गोसहस्रमवन्त यः । दद्यान्मोक्षाय इत्याहुः
 पितरस्तर्पयन्ति हि । तस्मादनेन विधिना गोसहस्रं
 दानम् । प्रदद्यात् स विशुद्धात्मा याति तत् परम्
 पदमिति । मत्स्यपुराणे “अनेन विधिना यस्तु
 गोसहस्रप्रदो भवेत् । सर्वपापविनिर्मुक्तं सिद्धचारण-
 सेवितम् । विधानेनार्कगणेन किङ्किणीजालमाहिना ।
 सर्वेषां लोकपालानां लोके संपूज्यते सुरैः । प्रतिमन्त्र-
 जारं तिष्ठेद्वाजराजो भवेत् पुनः । अश्वमेधगतं कुर्या-
 त्क्षिप्रध्यानपरायणम् । वैष्णवं लोकमास्थाय ततो
 सज्येत वस्त्रमात्रम् । पितरसामिनन्दनं गोसहस्रप्रदं
 शुभम् । अपि स्यात्स कुलेऽप्याकं पुत्रोदौहित्य एव च ।
 गोसहस्रप्रदो भूत्वा नरकादुद्धारयति । यः यस्तत्कर्मकरो
 या स्यादपि ब्रह्मा तथैव च । सद्यःसागरादस्या-
 दस्मान् सन्तारयिष्यति । इति पठति य एतद्गो-सहस्र-
 प्रदानं सुरभुवनसुमेयात्स परेहापि पश्येत् । अश्वमेधं
 सुखं या वाच्यमानो निकामम् प्रदत्तकुरुपदेहं । साऽपि
 यातीन्द्रलोकम् ।
 अथ्यपुराणोक्तसहिधिसंज्ञैव ब्रह्मः । इति । २ गवा
 सहस्रे च । गोसहस्रं तद्दानफलं विद्यतेऽत्र अथ ।
 गौराः ङीप् । १ शोभवारयुगायाम् ४ मङ्गलवारयुगाया वा ।
 अमास्यायाम् स्त्री । जाङ्गलीक्षाने तस्यास्तथापुण्य-
 जनकत्वसंज्ञा ति० त० व्यासेन “अमायास्यां भवेद्गौरी
 यदि भूमिसुतस्य च । गोसहस्रफलं दद्यात् स्नानमात्रेण
 जाङ्गली । सिनीवान्नी कुङ्कुमापि यदि सोमदिने भवेत् ।
 गोसहस्रफलं दद्यात् स्नानं यन्मौनिना कृतम् ।
 गोसाद लि० गां सादयति सद-ण्चिच अथ् उप० स० ।
 गोचासके गोसारथौ “गौ सदसादिसारथिपु” पा०
 पूर्वपदप्रकृतिसर ।
 गोसादिन् लि० गां सादयति सद-ण्चिच-णिनि इति ।
 गोसारथौ । गोसादयत् पूर्वपदे प्रकृतिसर ।
 गोसारथि पु० इति । गोचासके सारथौ गोसादयत्
 पूर्वपदे प्रकृतिसर ।
 गोस्तन पु० गो० स्तन इव गुच्छो यस्य । १ चतुर्थदिकहारे
 अमरः । इति । २ गो स्तने च “करीरपनसास्थि गोस्तना-
 काराणि” “सुवृक्ष गोस्तनाकारं सर्वभूतगुणोद्भयम्” सुष्ठु ।
 गोस्तना(नी) स्त्री गो स्तन इव फलमस्याः स्नातृत्वात् या
 ङीप् । १ कपिलद्राक्षायां नगरं टाबल गो० स्तना इव स्तना

अस्याः ङीप् । २ कुमारानुचरमाहभेदे । “शृणु माष्टगण-
 राजन् । कुमारानुचरानिमान्” इत्युपक्रमे” प्रभावतो
 विशालाक्षी याजिता गोस्तनी तथा” भा० श० ४७ अ० ।
 गोस्तोम पु० गोनामक स्तोम पूर्वपदात् या पत्वाभावात् ।
 एकाहसाध्ये अग्निष्टोमाह्ने यज्ञभेदे । “गोस्तोमभूमि-
 स्तोमवतस्तत्संयामासु” व्याश्र० श्रौ० ६।१।२ । “गोस्तोमो
 भूमिस्तोमोपनस्तत्संय इति त्रयः एकाहा कर्त्तव्या
 नारा० इ० । गोष्टोमशब्दे विहितः ।
 गोस्थान न० इति । गोष्ठे अमर “मध्ये गम्यानसङ्कु-
 लम्” हरिव० ६।१४० । स्तार्थे च । तत्कार्थे ।
 गोस्वामिन् इति । गवा स्वामिनि । “तावत् मूयो वा गोस्वा-
 मिने दत्ता” कात्या० श्रौ० । १।५।६।१२ । “गोस्वाम्यसुसते
 भृत्य सः स्यात् पालेऽभृते भृति” मनु । “प्राजापत्य
 चरेत् कच्छु गोस्वामी व्रतस्तत्तमम्” पराशरः । गवा-
 मिन्द्रियाणां स्वामी । श्रुजितेन्द्रिये यतीनामप्राप्तिभेदे ।
 वेपदेवगोस्वामी रूपगोस्वामी ।
 गोह पु० गुह्यतेऽत्र गुह-घञ् वा० उत्त्वाभावः । गेहे
 “अद्रिमौशिलस्य गोहे” अ० ४, २१, ६ । “गुहा यदीनो-
 शिलस्य गोहे” ७ “विदद्गौरीस्य गवयस्य गोहे” ८
 “गोहे गृहे” भाष्यम् । तस्यादूरभवेदेशं सुगन्ता०
 अथ । गौह गेहादूरभवे ति० स्त्रियां ङीप् ।
 गोहत्या स्त्री इति । गोहनने । प्राणवियोगफलक
 व्यापारोहननम् यथाह वज्रिपु० “स्यात् प्राणवियोग-
 फलकव्यापारोहननं स्मृतम् । रागात् द्वेषात् प्रसा-
 दाद्वा स्तन परत एव वा” । हत्यायां ज्ञानाज्ञान
 कृतस्य च प्रा० त० न्यरूपि यथा
 “अथ ज्ञानकृतादिनिरूपणम् । तत्र गवधस्य बुद्धिपूर्व-
 कत्वं तदा भवति, यदि गां ज्ञात्वा एतां हन्तीति इच्छया
 हन्ति, तदा कामनाद्वारैव ज्ञानस्य प्रवृत्त्युत्पत्त्या, तद-
 भावे त्वबुद्धिपूर्वकत्वं । अतएव प्रवृत्त्युत्पत्त्या ज्ञानस्य काम-
 नाव्यभिचारभावादेव ‘हृच्छास्तु चतुरं कुर्वन्तु गोव-
 धे बुद्धिपूर्वके । अतस्तथा च इयं कार्यम्, इति विश्वामि-
 तवचने ज्ञानाज्ञानाभ्यां द्वैविध्यसंज्ञम् अन्यत्र कामाका-
 माभ्यामित्युक्तम् यथा ब्रह्मस्यति “कामाकामकृ-
 तत्वेयं महापापं द्विधा मतम् । पुरुषामेक्षया चैव
 निष्कृतिर्द्विविधा स्मृता” । इत्यस्य गवयादिभ्रमेण
 योगोपपत्त्या वधस्य न ज्ञानकृतत्वं गोत्वेनाज्ञानात् ।
 गोत्वेन गां जानन्न्यतोद्देशेन विज्ञानात्तादादिना यदि हन्ति

तदापि न ज्ञानकृतस्य तद्विषयकहननेच्छाकूपद्वाराभावात् । तत्र साक्षात् परस्परकृतव्यापारभेद मितः । उक्तो यथा “साक्षात्कारं निमित्तिनोश्च भेदको नैव दर्शितः” “पापाण्ये-
र्लघुर्ह्येवमपि गच्छेत्तान्येन वा बलात् । निपातयन्ति ये-
गास्तु कतञ्च कुर्युर्न तर्हि ते । तथैव बाहुल्यस्य सपार्थ-
योवादिभेदनेरिति” । एतदुक्तमस्ति । पापाण्यस्य
शुद्धादिभिर्भीमादिभेदानादिना वा ये गा निपातयन्ति ।
ते साक्षात्कारलोचनेन कतञ्च प्रायश्चित्तम् । ये तु व्यप-
हित रोधमन्वादिव्यापारयोगिनो निमित्तिन स्तेषां
न कतञ्चनतसम्बन्धः किन्तु तदवयवैरेव पादद्विपादा-
दिभिरिति तत्रारोधाधोना व्यपहितव्यापारस्यापिशे-
येऽपि वचनात् कश्चित्पाद कश्चिद्विपाद पादेन
कश्चिदिति युक्तम् ।

तस्या शोधक प्रायश्चित्तं क्षामिभेदाद्विषयं प्रा०तं उक्तं
यथा तत्र ब्राह्मणस्याधिकस्य गोर्ध्वे मानस प्रायश्चित्तं
तत्र गोव्रणज्जे दर्शितं तत्र सप्तदश धेनव तन्मूल्यं वा ।
क्षत्रियस्याधिकस्य गोर्ध्वे देवकीकृतं तत्र तत्तैवोक्तं यथा
“गोव्रं पण्मासान् तन्मन्त्रेणा परिहृतो गोपासाहरो
गोव्रतो यथागो गोभिरभिसञ्चरन् विमुच्यते” । गोपासा-
हरो गोपासाहर्चनं “कर्षण्य” इति साधु । पण्मास-
यावकमक्षयं द्वात्रिंशत्पत्यत्वं दक्षिणा च पिशेपानुप-
देशाद् यथागच्छि देवेति । एतज्ज्ञानादज्ञानात्तद्वै
स्त्रीशूद्रबालहृद्वा नामर्हम् । एकस्योभयपरत्वे पादः ।
वैजस्यस्वन्विनो गोवधे तु शातातपः “पञ्चगव्येन
गोधातो मासिकेन विशुध्यति । गोमतोस्तु जमेद्विद्या
गवा गोष्ठे च सपसेत्” । पञ्चगव्यमाह शातातपः
“गोशक्तं द्विगुणं, मूत्रं सार्पर्विद्याञ्चतुर्गुणम् । क्षीर-
मष्टगुणञ्चैव पञ्चगव्यं तथा दधि” तथाऽष्टगुणम् । यम
“आहृत्य प्रणवेनैव उत्थाप्य प्रणवेन च । प्रणवेन रुमा-
लोऽथ प्रणवेनैव तृपिबेत् । उत्थाप्य मित्रीकृतम् ।
“मन्त्रात्माने मितान्नराया पट्विंशत्तमं जपकोषादि
यत्किञ्चित् कच्छोक्तं सम्भवेत्तु चेत् । सर्वं व्याहृतिभि
कुर्यात् गायत्र्या प्रणवेन च” । गवा गोष्ठ इति अत्र
ण कृण्वन्तवत् नातकानिकमं सत्त्वावबोधाय । गोमतो
जपसहितमसपञ्चगव्यपानं प्राजपत्यपञ्चगव्यतुल्यम् । एत-
दज्ञानकृते ज्ञानकृते तु द्वैगुण्यम् । स्त्रीशूद्रबालहृद्वा
नामर्हम् । एकस्योभयधर्मपरत्वे पादः ।

शूद्रसम्बन्धिनो गोवधे तु विश्वामित्रः “कच्छास्तु चतुर

कुर्यात् गोवधे कुक्षिपूर्वके । अमत्या च द्वयं कार्यं तद्वै बाह
द्वयम् । स्त्रीशूद्रयोरेवमेतद्वधे चैव न शयः” । कच्छा-
न् प्राजापत्यानि । तच्चतुष्टयागस्तौ चतस्रोधेनव द्वादश
कापापण्या वा । एतज्ज्ञानकृते वाज्ञाने तद्वै स्त्रीशूद्रबाल-
हृद्वा नामर्हम् । एकस्योभयधर्मपरत्वे पादः । प्रा०तं रघु० ।
क्षामिजतविशेषस्तु प्रायश्चित्तविशेषात्तुष्टादुक्तम् ।

गर्भिण्यादौ तु विशेषमाह दृष्टव्यं “गर्भिणी कर्मिणी
दोग्धी होमधेनुस्तु सुव्रताम् । रोधादिना चातयित्वा
द्विगुणं गोव्रतसूत्रेत्” । गर्भिणीवधे तु विशेषमाह
दृष्टव्यम् “गवा निपतने चैव गर्भनाशोयटा भवेत् ।
एकेफलं चरेत् कच्छं यथापूर्वं तथा परम्” । कच्छं पदं
व्रतपरसु द्विगुणं गोव्रतमित्येकवाक्यत्वात् “पादवृत्-
पञ्चमाले तु द्वौ पादौ गालसन्निभे । पादोऽन्येन व्रतमाचरेत्
हत्वा गर्भमचेतनम् । अङ्गपत्यङ्गसम्पन्ने गर्भे चेत सम-
न्विते । द्विगुणं गोव्रतं कुर्यात् प्रायश्चित्तं (विशुद्धये) ।
मध्यमवचनं भवदेवेन व्याख्यातम् यथा “यदि चतुर्वाद्यभि-
चातेन गौकीर्यति गर्भमात्रपातो भवति तदोत्पन्नगर्भमात्र
पाते यथोक्तप्रायश्चित्तपादाचरणम् । गालावधेनोत्पत्तौ
प्रायश्चित्तपादद्वयं सकलगालसम्पत्तौ चैतस्याभावे प्र यपि-
त्तपादनम् । अथात्रैतन्मयुक्तगर्भपाते क्षतस्त्वमेव प्रायश्चि-
त्तमूनीयम्” । मितान्नरादान्तु गर्भिणीवधे यदा गर्भोऽपि
निहृतो भवति तदा प्रतिनिमित्तं नैमित्तिकसाधनं इति
न्यायादविशेषेण द्विगुणव्रतमात्रं पट्विंशत्तमं विशेषोक्तम् ।
“पादवृत्पञ्चमाले तु द्वौ पादौ दृष्टता गते । पादोऽन्येन
व्रतसुदृष्टं हत्वा गर्भमचेतनम् । अङ्गपत्यङ्गसम्पन्ने गर्भे
चेत समन्विते । द्विगुणं गाव्रतं कुर्याद्देवा गौःस्य
निष्कृतिः” । दोग्धीं बद्ध्वीराम् । दृष्टव्यं
“अतिदृष्टमतिहृष्टमतिबालाक्षं रोगिणीम् । हत्वा पूर्व-
विधानेन चरेद्वै व्रतं द्विजः” । पूर्वविधानेन मन्वाद्युक्त-
त्वेमासिकादिना अतिदृष्टा दृष्टव्यं देवमासमया अतिहृष्टा
जगत्वेन दोहनवाहनायोभ्या अतिबाला पूर्वपर्यन्तं
वाक्ता तदतिहृष्टा द्विधीया । तथा च दृष्टव्यं
“वर्षमात्रा तु वाक्ता स्यादतिबाला द्विर्वापिकी । क्षत-
परन्तु वा गौ स्यात्तत्पत्नी दल्लज्जमि” । अतएव वक्ष्यते
द्विपादस्तु द्विहायने” इति सर्वत्र । व्यापक्षणा
बद्धनासु बन्धने रोधनेऽपि वा । भिषग्विषयोपचारे च
द्विगुणं गोव्रतसूत्रेत् । एकप्रयत्ने निषज्ये बद्धना गवा
वधे प्रायश्चित्तगौरवसक्तं न तु तन्मता पापभेदाभावात्

एकप्रयत्नजन्यत्वेनैकमेव युक्ततरं पापमिति प्रायश्चित्तमपि
तथा । बहूनामित्येकाधिकपरम् । तद्विविधायामपि गो-
हयवधे प्रयत्नाभेदेऽपि विशेषवचनाभावात् प्रायश्चित्तद्वै-
गल्यं युक्तम् । अपिचद्वात् षट्पदाकादिना । क्रमकृते तु
प्रायश्चित्तावृत्तिः । यद्योपपातकानुष्ठितौ यमः “गोहवहि-
हितं कल्पयन्त्यायममपि वा । कथ्यासे तु तयोर्भूय-
सत युद्धिमयाप्रयत्नः” । तयोर्गौवधतद्व्योपपातकयोः ।
संपत्तापस्तम्बौ “एका चेद्वृद्धिः कापि देवाद्यापादिना
भवेत् । पाद पादश्च हत्यायाश्चरेयुक्ते पृथक् पृथक्” ।
हत्याया यत्तु यद्विहितं व्रतं तत् तस्यैव पाद प्रत्येकं
कुर्युः । एकेत्युपलक्षणम् अतोवृद्धिर्द्वयोर्बहूनाञ्च
हनने प्रतिपुरुष पादद्वयं तस्यैव कल्पनीयमिति
मिताक्षरा । वस्तुतस्तु एकाधिकानामेकैकपुरुषस्यैकप्रयत्न-
जन्यवधे “व्यापक्षानां बहूनामिति पूर्वोक्तवचनात् एकैक-
पुरुषस्य द्विपाद प्रायश्चित्तम् प्रयत्नभेदे तु गोहव-
दित्यनेन तन्त्रताया अभावात् प्रत्येकं प्रतिपुरुषं द्वि-
पादावृत्तिरिति । एतश्चाकामतोवधे द्रष्टव्यम् देवादिति
विशेषोपादानात् कामकृते तु बहूनामपि प्रत्येकं कल्प-
दोषसम्बन्धात् पूर्णप्रायश्चित्तं युक्तं सत्त्विकां फलमिव
प्रतिपुरुषं कल्पयित्वापारसमवायात् । “एकं व्रतं बहू-
नाञ्च यथोक्ताद्विगुणोदमः” इति प्रत्येकं दण्डद्वैगुण्य-
दर्शनाच्चेति मिताक्षरा । वस्तुतस्तु सर्वत्र पापे “स्थाप-
कामकृते यस्तु द्विगुणं बुद्धिपूर्वकं” इत्यङ्गिरोचनेनाद्या
नात् ज्ञाने द्वैगुण्यदर्शनादपि ज्ञाने द्विपादपयं युक्तं ।
सत्त्वे तु “सप्तदशावराद्धिकाभा सत्त्वपासीरक्षिति”
श्रवणात्तद्वेति । एकं व्रतमिति परवचनन्तु गोवधाति-
रिक्ताविषयम् गोवधे एका चेदित्युपदेशेन दण्डमपि
प्रायश्चित्तानि भवन्तीत्यतिदेशानवसरात् । तदवसरत्वे
प्रत्येकं पूर्णप्रायश्चित्तद्वैगुण्यं स्यात् न पूर्णप्रायश्चित्तमात्रम्
अतएव प्रायश्चित्तविवेके “एकं व्रतं बहूनामिति” अनु-
व्यवधे उक्तम् । बहूभिर्नित्युपादानात् ह्यास्यां हनने तु
प्रत्येकं सम्पूर्णप्रायश्चित्तम् ।

अथैकज्ञानादिगोवधप्रायश्चित्तम् दृष्टमचेता “एकवधे”
गवि हते कच्छपादो विधीयते । अत्रुत्तिपूर्वं पुंसः स्यात्
द्विपादस्तु द्विजायने । त्रिजायने त्रिपाद स्यात् प्राजा-
पत्यमत परम् । इदमपि प्रायश्चित्तव्यवधेन अद्विपूर्वका-
धमन्नुद्देलामिकवधविषयमिति प्रायश्चित्तविवेकः । तेन
यत् स्थाविकवधे यत् प्रायश्चित्तं तस्यैव तत्तत् पादादिकम्-

हनीयमतएवातिवाञ्छामित्यत्र तथैवोक्तम् । अत परं
चतुर्हायणे इत्यर्थः । बुद्धिपूर्वं एतदेव द्विगुणमित्यर्थः
प्रा० त० रघुः ।

अपाहननिमित्तगोवधप्रायश्चित्तम् प्रा० त० उक्तं यथा
परामरः “शीतानिलकृता चैव उद्ध्वनस्तदापि वा ।
गुण्यागाराद्युपेक्षायां प्राजापत्यं विनिर्दिशेत् । अपा-
हनात् प्रणश्येत्तु गौशरन्ती कथञ्चन । जलौघपस्तसे
मग्ना नागविद्युज्जतापि वा । श्वभे वा पतिताऽकक्षात्
श्रापदैर्वापि भक्षिता । प्राजापत्यं चरेत् कच्छ गो-
स्वामी व्रतसुत्तमम् । शशिश वपनं कार्यं तिसन्ध्यमव-
गाहनम् । ऋद्धौर्वापि खुरैर्युक्तं चाङ्गुलमवगादिभिः ।
आर्द्रमेव हि तज्जर्म परिधाय स गा व्रजेत् । तासां
मध्ये वसेद्भ्रातृ दिवा ताभिः समं व्रजेत् । ब्राह्मणस्य
विशेषेण तथा राजन्यवैश्ययोः । प्रायश्चित्ते ततश्चोर्ध्वं
कुर्वाद्ब्राह्मणभोजनम् । अननुष्ठितां गाञ्च दद्याद्विधाय
दक्षिणाम्” । अत्र गोस्वामीत्यभिधानात् उत्सृष्टवत्-
स्तरौघं स्वत्वाभावादपाहननिमित्तकतज्ज्वे तद्वत्सृष्टु-
र्दोषोनास्तीति प्रतीयते । तत्स्वत्वाभावेनान्यथा स
स्वाभ्यमानमौपादानिकस्वत्वं निराकरोति कल्पतरु-
तज्ज्वलपराणम् “अथ हस्ते ह्यधोत्तरो” दाता वक्रो-
क्तिमि पदै । ब्राह्मणानाह, यत् किञ्चित् भयोत्सृष्टन्तु
निर्जने । तत् कश्चिदन्योन भयेद्विभाज्यं यथाक्रमम् ।
न बाह्यं न च तत्क्षीरं पातव्यं केनचित् कश्चित्” ।
वक्रोक्तिमि काकूक्तिमि स्वाभ्यभावेनोत्सृष्टपशोः पाल-
ननियमाभावाद्वाद्यादिभक्षणे मोक्षत्वमप्याह याज्ञवल्क्य
“महोत्सोत्सृष्टपशवः स्तिकागन्तुकादयः । पाको-
शेषाञ्च ते मोक्ष्या देवराजपरिभूता” । महोत्सोऽनि-
र्वाय महावलीवर्ह । उत्सृष्टपशवः देवतोद्देशेन
पित्वादिनिष्कलोद्देशेन वा चक्राद्याद्विज्ञातपशवः । स्त-
तिका अग्नितदयाहाः । आगन्तुका यामानरादा-
गताः । आदिशब्दात् उशनसोक्ताश्च यथा “अदण्डा
हस्तिनोऽश्वाश्च प्रजापाहा हि ते स्तृता । अदण्डा
काण्यकुण्डाश्च ह्यमः स्ततलक्ष्यः” इत्युक्तं । अत्र
काण्यकुण्डशब्दाभ्यामत्यन्ताक्षमं उच्यते । इवज्जुतवत्तत्तत्
भागोत्सृष्टपशु एते सपाहा विप्रास्तः कश्चिन्वा
मोक्ष्या तथा च सतुः “अग्निर्दयाहा न स्तृता
हवान् देवपशून्वा । सपाहान् वा विपाहान् वा अ-
दण्डान् महारजनीन्” । एतद्विज्ञानं वेदाहं वाचोऽपि

तस्मिन् गोष्ठ्याः । अर्थात्तत्र पाषोदण्णनीयम् । देवराज-
परिभुता गजान्दिशवन्मात् शिवादिदर्शनाद्वा यन्मा-
यिताः यमयो यदि चेत्ते चरन्ति तदा न दोष इत्यर्थः ।
तत्र कालरक्षणम् तु भवतुः “दिवा यत्कृत्यता पाषे
रात्रौ स्नामिन् तद्गृहे । योगक्षेमोऽन्यथा चेत्तु पाषोद-
ण्णमायितम्” । “दिवा यमूनां पाषाण्णान्मायानां योग-
क्षेमविषये दोषे जाते पाषाणस्य गर्हणीयता । रात्रौ
यमः पाषाण्णपरितानां स्नामिनां दोषः । अन्यथा यदि
रात्रौ पाषाण्णं पाषाण्णगतता भवन्ति तदा दोषे उत्पद्ये
पाषाण एव गर्हणीयतां प्राप्नोति” इति कुल्लूकभट्टः ।
अतिशयगरे हृद्दङ्किराः “अनागतस्य चानेता आ-
गतस्य च रक्षकः । रात्रौ पाषाण्णं यदाभ्योऽस्ति तदा स्ना-
मी न दोषभाक्” । ननु दण्डमकरणोक्तमनुवचनं प्राय
चित्ते कथमिति चेत् । “दण्डवत् प्रायश्चित्तानि भव-
न्तीति” नृतेः तथा व्यवहारात् । एवञ्च “यत्प्रायश्चित्ते
युज्यं वैशुल्यं प्राज्ञकस्य च । तत्र स्नामी भवेद्दण्डो
हिंसायां द्विषतं दमः” इति मनुवचने “यत्तु चारये-
रक्षीयतात् यानमन्यथा गच्छति तत्र हिंसायामनु-
पहितचारपिनियोगात् स्नामी द्विषत दण्ड दायः
स्यादिति” कुल्लूकभट्टव्याख्यानदर्शनात् अयोध्यापाषाण-
धर्मपथे स्नामिन् दोषात्तस्यैव प्रायश्चित्तमुक्तम् । ‘यावत्
मस्य विनश्येत्तु चेत्तो तावत् फल सभेत् । पाषाणा-
द्योगो गोष्ठासी प्रोक्त दण्डमर्हति” याज्ञवल्क्यवचने
गयादिदोषेण यावत् मस्य विनश्यति तावदेव पाषा-
णम् प्राप्नोति पाषाणकायज्ञौ पाषाणकस्या स्नामी प्रोक्त
दण्डादिमर्हतीति दर्शनात् । गोवधप्रायश्चित्ते पाषाण-
व्याधमाने स्नामिन् इव दण्डात् प्रायश्चित्तं कारयि
तव्यं इत्यर्थः वा । एतेष्वपाषाणे स्वयं कर्त्तव्यम् ।
गणितव्यमनित्यत्वं नैमित्तिकेन अग्निसवपनेन “सदा
वडिगिन्नेन तु” इत्यस्य “गायत्र्या तु शिषां ब्रह्मा नैर्गत्या
प्रद्वारम्” । जुष्टिकान्तु ततोऽब्रह्मा तत्र कर्म समाच-
रेत्” इति ब्रह्मवराहोक्तस्य च नित्यस्य बाधेन
दोषाय फलधर्मेन सोमस्य बाधवत् गोदोहेन चमसस्य
बाधवत् । “अग्निर्ययन कार्यमाज्ञायात् ब्रह्मचारिणा ।
इति कात्यायनकृतकल्पोपरिगृह्येऽप्येवम् । यस्मिन्नेक
तिष्ठकत्वात् तद्वत्तपारस्करिणी एवुग्निरवसिति छ-
त्रेऽपि तत्पर्यायं तद्वाच्यतां हरिश्चमेषां परिचर्यतो-
भावेनोपशिरसं छण्डितशिरसमिति व्याख्यातम् । न च

“यत्तु मनुविद्यायाश्च दग्धनैरचितोऽस्ते” कुत्राः काया
विराजन्ते वटयः सामगा इव” इति विश्वपुराणी-
ये सामगा इति विशेषणान्नाम्येवं मनुविद्यायामिति
वाच्यं प्रागुक्तवचनात् सर्वथा अग्निसवपनप्राप्ते विध्य-
न्ताकल्पनापत्तेयः । नृपरागरोपीयस्यतु हरिश्चम-
वसेत्तत्वेनाप्युक्तं तयो सुपुत्रेत्तत्तु भवत्येव नाव-
कल्पेनेति शेषः । एवं प्राचीनादीतिव्यादिना “सदोषी-
तिना भाव्यम्” इत्यव्याधि वाच्य इति प्रसङ्गादुक्तम् । आ-
ज्ञास्य विधेयेति ब्राह्मणस्य गयानुमनं सूच्यम् । एते-
नापाषाणकृतगोष्ठे प्राजापत्य करणीयमिति अत्रैतिवर्त्त-
व्यतापि प्रजापत्यतुल्येति पण्डितसर्वज्ञे “कृतावुधः ।
इमं गोष्ठं दक्षिणा । ब्राह्मणभोजनं विधेयमिति यज्ञ-
पार्श्वं “गमोऽध्यादिभ्यो ब्राह्मणान् भोजयिष्य” ।
प्राजापत्यद्वयायज्ञौ धेनुद्वयं तदग्नौ घट् कानोपचाः ।
एवञ्च उपमस्य पञ्च कार्पाषाः नानुसलेन कार्पाषाः ।
नृपरागरोपमभूतिभिस्तु इतिवर्त्तव्यतायां विशेषो नास्ति ।
एतच्च नृपरागरोपमभूतिविषयम् नृपरागरोपमभूतिव्यापनात्
ब्राह्मणधेनु यत्किञ्चिद्विधिवत्कृतवत्तु नित्यम् नित्य-
वस्थापितेनापाषाणकृतगोष्ठे तदधिकस्यावृत्त्यात् परं न
सुखं लब्धव्यं युक्तस्तस्यामः । अतएव एतद्विषय-
एव अतिशयगरे हृद्दङ्किराः “चरन्ति तु ब्र-
पादी इति व्याप्तादिभक्तिः । ब्रह्मणाचरेत् स्नामी
रचिते नास्ति दूषणम्” । अतर्हं कामकृतवृत्तार्हं
नास्ति दूषणमिति यदि प्रमत्ता गौर्नगरवत् पाषाण-
तिष्ठस्य गर्भकान्नारादौ जियते तदा नेत्यर्थः अन्यथा
सत्येव पाषाणे सम्यक्पाषाणभावेन ब्रह्मादौ आतामोर्न-
रथे प्रायश्चित्तमाह विश्वु ‘मत्सकौषडकव्याघ्रपादादि-
नियतने । अश्वोद्धमनसर्पादौ चते पादोनमाचरेत् ।
व्यपाचने तु लच्छ स्यात् नृपरागरोपमभूति” । पादो-
र्न प्राजापत्यनेय उत्तरवचने लच्छवचनात् । तथा
“पादयामाग्रे देवोपस्ये स्नामिन्परचिते” । अत्राप्ये
अत्राप्येवमवस्थे लिङ्गाव्ययपर्यन्ते इति यावत् । एव-
ञ्च नृते वसुधे रचिते नृपरागरोपमभूतिव्यापनात्
प्राजापत्यपाद करणीयः । अत्र पादमात्रप्रायश्चित्तात्
मात्रव्यादिना नास्त्यहः । ततश्चात्राप्येवमवस्थवत्पाषाण-
मनित्यस्य कथञ्चन्यपापव्ययकाव इति प्रयोक्तव्यम्
व्यातिदेशिकी गोष्ठ्या बहुविधा यथा “वापिलुग्राच ।
विमहत्याश्च गोष्ठ्यां किं विधानातिदेशिकीम् । क

या इत्यामगम्या वा को वा सन्ध्याविहीनकः । एतेषा
जलस्य सर्वं यत् पेटयिदावर । । यम उवाच, गामाका
प्रकृत्यन्त पिबन्त यो निवारयेत् । याति गोविप्रद्योर्मध्ये
गोहत्यासु लभेत् स । दग्धगान्धादयन् मूढो यो विप्रो
वृषपाचकः । टिने दिने गवा हत्या लभते नात्र सगय ।
ददाति गोभ्य उच्छिष्ट भोजयेद्वृषपाचकम् । भोजये
द्वृषपाचकस्य स गोहत्या लभेद्भुवम् । एपलीपति
याजयेद्योऽनुष्ठेऽस्य तस्य यो नरः । गोहत्याग-
तक सोऽपि लभते नात्र सगय । पाट ददाति यज्ञो यो
गात्र पात्रेन ताडयेत् । गृह विग्रेहवौताड्त्रि स्नात्वा
गोवधमानमेत् । यो भुङ्क्ते स्निग्धपादेन गेते स्निग्धा-
दित्रये च । सूर्योदये च द्विर्भोजो स गोहत्या लभेत्
धुवम् । अजीरात्रस्य यो भुङ्क्ते योनिजोषी च ब्राह्मणः ।
यत्किञ्च सन्ध्याविहीनकः स गोहत्या लभेद्भुवम् । पितृ च
पर्वकाले च तिथिकाले च देवताः । न सेवतेऽतिथि
योहि स गोहत्या लभेद्भुवम् । स्वभर्तृणि च कथ्ये
या भेदभुङ्क्ति करोति या । कटूक्त्या ताडयेत् कान्तं
या गोहत्या लभेद्भुवम् । गोमार्गखननं कृत्वा
ददाति शयमेव च । तडागे च तद्वृष्टे वा स गोहत्या
लभेद्भुवम् । प्रायश्चित्त गोवधस्य य करोति व्यति-
क्रमः । पर्वानोभादघातान् स गोहत्या लभेद्भुवम् ।
राजके देवके यत्नात् गोस्तामी गां न पात्रयेत् । इ य
ददाति यो मूढो गोहत्या लभते धुवम् । प्राणिन
लङ्घयेत् यो हि देपाक्षामिनल जलम् । नैवेद्यं पुष्प-
मन्त्रस्य स गोहत्या लभेद्भुवम् । गन्धसाक्षीति यो वादी
मिथ्यापादो प्रतारकः । देवदेवी गुरुदेवी स गोहत्या
लभेद्भुवम् । देवताप्रतिमा ददा गुरु वा ग्राहणं
सति । । न सगृहपात्रमेत् यो हि स गोहत्या
लभेद्भुवम् । न ददात्याशिष कोपात् प्रणताय च यो
द्विजः । विद्यार्थिने च विद्यासु स गोहत्या लभेद्भुवम्
मन्त्र १६० पु० प्रकृतिकः, १७० । “उक्तमोपकरो-
विप्रो गोवधस्य यत् चरेत्” मा० त० उक्ते उक्तमोपे-
ऽपि धार्मिकः गोवधः ।

गोहन्त्रं लि० गां १ लि १ न-विष् ६ न० । गोहन्त्रं मेवस्य
लभेदेके २२८ पु० । “वा रे गोहा नृहा बधोव”
अ० ७।५६।१७। “गोहा गवां मेवस्यसंविधानं
भेदकः” भा० ।

गोहन्त्रं लि० गृह-व-वे लु अत्याभावात्कान्दः । स

वरके “समाने व्यञ्जन् तिरपदा गोहना” अ० १।३६।११

“गृह सपरणे मन्त्रादित्वात् लु” ऊटपाद्या गोह

पा० प्राप्स्य अत्यत्याभावात्कान्दः” भा० ।

गोहन्त्रं पु० भारतवर्षस्य पर्वतभेदे । भागवताक्तोकास्य
पर्वतस्य विष्णु पु० गोहन्त्रस्येति नाम । गोकास्यस्यन्दे
दग्धम् । [वृक्षे त्रिका० ।

गोहन्त्रितको स्त्री गो हन्त्रितकोप हितकारित्यात् । यिन्-
गोहन्त्रं न० हन्त्र-विशेषे किप् त नाति ला-क गोहन्त्रं ।
गोमये हारा० ।

गोहान्निया स्त्री गवा हावे विभेदे साधु वा० घ ।
(गोयान्निया) ख्याते जताभेदे “पीत गोयान्नियामूल
तिलदध्याच्छसयुतम् । निवृद्धमूलं कथितं प्रपञ्चयति
शङ्करः ।” इति गार्कडे १६० अ० ।

गोहितं पु० गवां हितं यस्मात् ५६० । [वित्ते, २० गोपालता-
यास्य । श्लोहितकारके लि० । ४ विष्णो पु०
“गोहितो गोपतिर्गोप्ता” विष्णु सङ्घ० । “गोभ्यो हितो
गोहितः, गोभूमेभारवतारणेष्वा गरीरमहश्च
जुर्वन् गोहितोवा” भाष्यम् । [मूले हेमच० ।

गोहिरं न० गृह-वा० २२२ च् टृणो० अत्यत्याभावात् । पाद-
गोहा लि० गृह-वा अत्र च् अत्यत्याभावात् नियमनात्
नोपपत् । [गृहे २ अप्रकाशे २ सपरणीये च ।

गौकक्ष्यं पु० स्त्री गौकक्ष्येर्गौलापत्यं गवां यज् । गौक-
क्ष्येर्गौलापत्ये । तस्य आत्मा कक्षा० अणु यलोप ।
गौकक्ष्यं तच्छात्रे गौकक्ष्यस्यापत्यं त्रिका० फिज् ।
गौकक्ष्यायनि तदपत्ये पु० स्त्री । क्षियां क्रौलादि०
पत्रज् । गौकक्ष्या गौकक्ष्यगोदक्षियाम् । वृद्धये “दज-
जोय” या० यजो लुक् । गौकक्ष्यान्गौलापत्ये पु० ।

गौगुलव लि० गुग्गुली भव० अणु । गुग्गुलुभवे धूपादौ
क्षियां गार्हृरया० छीन् ।

गौच्यं पु० गोच्या हिमाचयपत्न्या अयत्यम् “ठकि प्राप्ते
वा० यत् । हिमाचयपत्ने मैनाके शब्दार्थेचि० ।

गौज्जिकं पु० गुज्जा वृक्षानामभेदं तदुपहृणं शीलमस्य
ठक् । अर्धफारे त्रिका० ।

गौडं पु० “वृक्षेभ्यः सपारभ्य भुवनेष्वानाम् गिरे । । गौड-
देशं समाख्यातं सर्वविद्याविशारदः” स्कन्दपु० उक्ते
[देवे २ तद्देशस्ये जने व० व० । “सारवताः
कान्तकुला गौडमैयिकोत्कचा । पञ्च गौडा इति
स्याताविन्दुरूपोभरवादिनः” स्कन्दपु० २ तदुक्ते विष्णुप-

सपमा प्रीतो नियमेन नमेन च । अभवद् गौतमो नित्यं
पिता धर्म्मरतः सदा भा० ग० ३७० । पटुर्गोयां
स्त्री मेरि० "गौतमी कसभयदा यमोदानन्दार्द्धिनीम्"
करि० १७० । एतज्जसाभेदे स्त्री गज्जर० । तथोत्पि-
त्यण् ङीप् । १० गोटापनीनद्यां स्त्री गौरा० ङीप् । "गौत
मस्यावनागिनी" इति गातावरीक्षाममन्यनिद्राटपनागाय
तस्यास्तुमेपितत्पाद्वा तत्पात्यम् "ताप्तारूणा वलवती
पण्णिगा गौतमी त सा । गोटावरी च वेणा च" भा०
व्या० ६५० । ११ गौरोचनायास्तु स्त्री राजनि० । १२ गा-
व्यसुमित्रणीनविद्यायास्तु १३ गौतमप्रगोतायां योद्धग-
टाद्विद्यायास्तु स्त्री । "वधोत्य गौतमी विद्या ऋगाय
त्वमशत्रुयात् । पुराणान्तरे तद्विद्याध्ययनं ७६ ।

गौतमसम्प्रदायः स्त्री गौतमाय तदवनागाय सम्भवतीति
व्यञ् । गौतमगङ्गाया गोटावरीनद्याम् राजनि० ।
ब्रह्मपु० गौतम प्रति त्वत्स्वकथाकथम् । "इत्यु गौतमी
पुत्र ! यत्नं कापि समाधाय । सर्वेषां सर्वदा मुखा
क्षानान्मुक्तिं प्रदास्यति । कश्चित् काले पुण्यतम किञ्चि-
त्तीर्थं सुसङ्गमे । सर्वेषां सर्वदा तीर्थं गौतमी नाम स-
गय । इयं माहेन्दरी गङ्गा गौतमी वैष्णवीति च ।
ब्राह्मी गोटावरी नन्दा सुनन्दा कामटाविम्वी । ब्रह्म
तेज समाभोजा सर्वपापप्रणाशिनी" "एवमेवाऽपि ते
गोक्ता गङ्गाख्याना महात्मने । माहेन्दरी वैष्णवी च
शैव ब्राह्मी च पावनी । भागीरथो देवगदी हिमवत्प्र-
क्षराचरा । महेश्वरजटाभारेरेव द्वैविध्यमागतम् ।
विष्णोऽप्यदक्षणे गङ्गा गौतमी सा निगद्यते । उत्तरे
सापि विष्णोः भागीरथ्यभिधीयते"

गौत्तम पु० गच्छतीति ग गात्रघसायति उटु० तम-व्यञ्
स्वाधे० व्यञ् । स्वावरपिपभेदे केमच० । [सम्बन्धिनि ।
गौदन्तीत्य लि० गोदन्त्येदम् शुभ्रा० ङक् । गोदन्तचन्दन
गौदानिक लि० गोदान कर्म्मार्थं ब्रह्मचर्यस्य महा
नाम्नप्रादिभ्य षष्ठ्यर्थे उपसर्गस्थानम् वाति० ङक् ।
-गोदानाख्यब्रह्मचर्यं सम्बन्धिनि । गोदाने ङक् ङक् ।
२ गोदानोक्तो कर्म्मणि । "उपरि सपिघं कृत्वा गामघ्नं
ब्राह्मणेभ्यः प्रदाय गौदानिक कर्म्मः कुर्वीत" व्यास०
वट० १५६ । "ततो गोदानोक्तं कर्म्मं ह्यपि कुर्यात्"
नारा० इति । [गौधेरोऽप्यल गोधायन्दे इत्यसु ।

गौधार् पु० गोधाया अपत्यम् वारक् । गोधपुत्रे । गोधेय
गौधूम लि० गोधूमस्य विकारः विल्ला० व्यञ् । गोधम-

विकारे रोटिकादौ स्त्रियां ङीप् । "गौधूमं चण्डि
भवति" ग त० गृ० ५।२।१।६ । "उत्तुकीसुं समाधौ
गोधूमचपाय" कात्या० श्रौ० १३।१।२० । "गोधूमपटय-
यमानो भवतीत्यर्थ । [भवमद्योग्ये केमे ।

गौधुमीन म० गोधूमस्य भवनं जेजुम् गोधूम-उज् । गोधूम
गौधेरकापणि पु स्त्री गोधेरस्थापत्य वाकिभा० फिज्
डक्च । गौधेरापत्ये । पद्ये व्यत इज् न कुक् । गौधेरि
तटपत्ये पु स्त्री ।

गौनद् लि० गौनद्देगे भव प्राचोभिन्नमते एकादित्तेऽपि
इत्याभायात् न छ, किन्तु व्यञ् । गौनद्देगमने २ पात-
ञ्जनगुनौ पु०

गौपत्य म० गोपतेर्भाय पत्यन्तत्वात् यक् । गोपतिभावे
गोप्तामित्ये । "विश्वरूप्यज्ञां मा पित्र गोपत्येन" यजु०
२।२० । "रायस्त्रोप गोपत्यन्" ४।१८ ।

गौपवन पु० गोपवनगच्छे व्युत्पत्ति । अग्निभेदे स च मधु-
काण्डस्य षगस्त्रोष्ठनिभेदः "अथ वग पौतिमाप्राह
गौपवनात् गोपवन" वट० ४।६।१ ।

गौपिका पु० स्त्री गोपिकाया अपत्यम् ङकोवाचकं गिवा०
व्यञ् । गोपिकाऽपत्ये स्त्रियां ङीप् ।

गौपित्री लि० गोपिष्ठ+चतुरर्थ्यां सख्या० ङक् गोपिष्ठ
चतुरार्थे । [सहगे ।

गौपुच्छ लि० गोपुच्छनिव गभेरा इवाधे० व्यञ् । गोपुच्छ-
गौपुच्छिक लि० गोपुच्छेन क्रीतम् ङक् । गोपुच्छक्रीते ।

गोपुच्छेन तरति ङक् । गोपुच्छेन तारके च ।

गौतेय पु० स्त्री गुप्ता वैश्यजातस्त्री तस्या अपत्यम्
शुभ्रा० ङक् तद्वानिकाणोऽपवाद । गुप्ताया अपत्ये ।

गौभूत लि० गोभूता निर्हंस सङ्कला० व्यञ् । गोभूता निर्हंस
गौमत लि० गोमत्या भवः पलद्या० व्यञ् । गामतीनदीमने
मत्स्यादौ ।

गौमतायन पु० स्त्री गोमत्यां भवादि वा फज् । गोपती
भवादी । तत व्यरोहणा० चतुरर्थ्यां वुज् । गौम-
तायनक० तनूनिर्हंसादौ लि । [निर्हंसादौ ।

गौमथिक लि० गोमथेन निर्हंसादि कुष्ठदा० ङक् । गोमथ
गौमायन पु० स्त्री गोमिनो गोलापत्यम् व्यञ्वा० फज् टिसोप ।

गोस्त्रासिगोलापत्ये ।

गौर पु० शुद्ध-गतौ २ नि० इति गुर-वञ् मत्ताद्याश्च वा ।
१ चन्द्रे २ चेतस्ये मेदि० । ३ चयव्ये राजनि० । ४ पीत-
वर्णे ५ श्वेतवर्णे ६ व्यङ्ग्यवर्णे च पु० ७ तद्विभक्ते लि०

खेतोत्तरभायवासिपु श्वाङ्गणभेदेपु च । स्वार्थे क
तत्त्वार्थे । “अथ पूर्वस्याम्” इत्युपक्रमे “उदयगिरि
भद्रगौडकमोण्डोत्कलकाशमेकलाम्बदा” इ०स० १४५०
श्रुतिविभागे पूर्वस्थदेशोक्तौ । “अस्ति गौडविषये
कौशास्त्री नाम नगरी” हि० । “गौडोराष्ट्रमनु
त्तम निरूपमा तत्रापि राडा पुरी” प्रबोधच० “सर्व
सिद्धयुक्तं कनिष्ठे गोडगुर्जरे” सुष्ठ० चि० ।
गुडस्य विकार अण् । ४ गुडविकारे खण्डासपादौ लि०
“गुडस्य हस्मानद्यस्य पीत्वा गोड सुरासवम्” भा०
य० ४४४० । “मानास्वादसानाञ्च खाण्डवाना तथैव
च । भोजनानि सुपूषाणि गौडानि च सहस्रज”
रामा० बा० ५२ स्तो० । “गौडमस्त्रमनस्य या पानक
शुद्धं मूलम्” सुश्रुत । ५ मदिराभेदे स्त्र “गौडी
पैटी तथा भाष्यो विज्ञेया त्रिविधा सुरा । यथै-
वैका तथा सर्वा न पातव्या द्विजोत्तमै” मनु ।
“गौडी माषी सुरां पैटी पीत्वा विप्र समाचरेत् ।
तम्रजञ्च पराक च चान्द्रायणमनुक्रमत्” बृह-
स्पतिः । इकाव्यरीतिभेदे स्त्री “पटसघटना रीति
रङ्गस्यविशेषपत् । उपकञ्ची रसादीनां सा पुन
स्यात्पहर्विषा । वैदर्भी चाथ गौडी च पाञ्चाली चा-
टिका तथा” विभज्य “भोज प्रकायकैर्वैर्बन्ध आहम्बर
पुन । समासवद्धा गौडी” सा० द० तल्लक्षणसक्त
यथा “बहुलुजम्भतचण्डगदाभिघात-सर्पूषितोरु-
युगलस्य सुयोधनस्य । स्वानापनङ्गधनयोगितयोग्य
पाणिरुक्त सयिष्यति कर्षास्तप देवि । भीम” देखीच० ।
यथा च गौडजनप्रियत्वात् गौडी प्रयुज्यमानत्वाच्च
गौडीसर्गां जभते । गौड+ज् । गौडोया अत्रार्थे । “बहु
तरसमासयुक्तासङ्गाप्राणाचरा च गौडीया । रीति-
रतुमासवद्भिपरतन्नाऽस्माभवाक्या च” प्रुपोत्तम ।
७ रागियोभेदे स्त्री सगीतदा । प्रुयज्दे परे समासे अस्
“अरिष्टगौडपूर्वम्” पा० अनोदात्तता । गौडपुरम् ।
गौडपाद इ०माण्डुकोपनिषदि तदर्थकश्लोककारके वेदान्ति
पयिङ्गुतभेदे । ते च “वर्हि मस्यो विभुर्विशोद्धानः
प्रप्लव्तेजसा” इत्यादय “इहर्गमतिगम्भीरमका सास्य
विधारदम् । बुद्धा मदननामाय ममस्कुम्भो यथापलम्”
इत्याना यत श्लोकाः ।
गौडवास्तुक इ० “तदेव च दृश्यम् रक्तं चेत् गौडवा
स्तुकम्” इत्युक्तवचने वास्तुकभेदे । (विहीनोक्त) राजनि० ।

गौडिक लि० गुडे सातु गुडा० ठक् । १२५० । गौड गूडवि-
कार साधनतयाऽस्त्यस्य ठत् । २ गुडविकारसाध्ये भण्य
भेदे । “दृष्ट्वा गौडिका भण्य गुरवोऽनिसनामना”
“भधुमासोपद ग वा पिबेद्वायध गौडिकम्” इति च सुश्रु०
गौण लि० गुणमधिकृत्य प्रवृत्ता गौणी तत आगतः
अण् । १ सादृश्यलक्षणलक्ष्यसम्बन्धेपया गौण्या
लक्षण्याया प्रवृत्ते शब्दे “गौणशेचत्तशब्दात्”
शा० सू० । २ अण्स्थले च । “यद्वाऽऽगानिक्रियासक्त
कालस्याप्यनराक्षयत् । गौणकालत्वमिच्छन्ति केचित् प्राज्ञ
नक्तर्माणि” उद्गा० त ह्रिह्रपद्वति । “एवमागमिया-
गोय मुख्य कालादवस्तन । स्वकालादुत्तरो गौणः काव
र्वस्य कर्माणि” छन्दोग० । “तदा गौणमनस्य नामा
नन्तेति विस्तृतम्” भा० शा० १२२ अ० । “बह्वि पञ्च
नामानि कीर्त्तितानि भर्षिभिः । गौणानि तत्र
नामानि कर्माजानि च कानि चित्” १३३ अ० ।
स्त्रियां ङीप् । “गौण्यश्रुते” शा० सू० । (गौणी
उत्पत्ति) गुण सादृश्यमधिकृत्य प्रवृत्ता अण् ङीप् ।
१ सादृश्यसूक्तलक्षणाभेदे स्त्री । “सादृश्यात्तु मता गौण्य-
स्याय पोदशभेदिता” शा० द० । “सादृश्येतरसम्बन्धे-
ऽपि वृत्तेर्गौण्यत्वमिच्छन्ति । “कभिधेयानिनाभूतमतीति
कल्पोच्यते । लक्ष्यमात्रगुणैर्गौणाद् वृत्तेरिष्टा व
गौणता” काव्य प्र० ।
गुणाऽप्रधानमेव स्वार्थे प्रधा० अण् । ४ अथप्रधाने कर्मादौ ।
“गौणे कर्माणि दुष्टादेः प्रधाने नीलवर्णवृत्ताम्” व्या०
का० । गौणस्य भाव व्यञ् गौण्य म०, त्व गौण्यत् न०,
तल् गौण्यता स्त्री, अथप्रधानत्वे “नयाप्रादेः स्त्रीन्ने
गौण्येऽनीयसः” सुश्रु० । “वृत्तेरिष्टा व गौणता”
काव्यप्र० गौण्यत्वस्य प्रसिद्धवस्तुभेदस्यैव यथाह शा० भा०
“प्रसिद्धवस्तुभेदस्य गौण्यत्वस्यैव प्रसिद्धेः । यस्य हि
प्रसिद्धो वस्तुभेदः यथा केशरादिमानाजतिविशेषोऽप्यव
व्यतिरेकाभ्यां सिद्धयन्तप्रत्ययभाट्ट ह्रस्वोऽप्यः प्रसिद्धः ।
ततश्चान्य उपप० प्रादिकैः श्रौतैर्गौण्यादिभि सिद्धयुक्तैः
सम्पन्नः प्रसिद्धः तस्य उपप० सिद्धयन्तप्रत्ययौ गौणी
भवतः नाप्रसिद्धवस्तुभेदस्य” ।

गौणचान्द्र इ० । “चान्द्रोऽपि द्विविधः प्रोक्तो गौडमुक्त
प्रभेदत । गोणः कल्पवतिपदः पीर्बमास्यन्नेरितः”
शब्दर० उक्ते कल्पवदादिपीर्बस्याम् चान्द्रे प्रावे कल
अवस्था नि० चि० उक्ता यथा

गौराश्व पु० गौरोऽश्वोऽस्य । १८पभेदे । “अलकं कक्षसेन-
श्च गयो गौराश्व एव च” भा० स० ८ अ० । यमसभ्योक्तौ
२श्चेतवाहने श्वेताश्चे अर्जुने च ।

गौरास्य पंक्तौ गौरसाय यस्य । गौरस्ये लण्यदेहं
बानरभेदे राजनि० । स्त्रिया जातित्वेऽपि योपवत्वात् न
डोप् कित् टाप् ।

गौराहिक पु० स्त्री गौर शुभ्र अहि० कर्म० सञ्ज्ञाया कन् ।
सुश्रुतोक्ते निविषे सर्पभेदे “गौराहिकहृन्मय” इति
सुश्रु० अहिगच्छे दृशम् ।

गौरि पु० गौरस्यापत्यम् इज् । आह्निरसे ऋषिभेदे “गौ-
रेराह्निरस्य साम” इति ।

गौरिक त्रि० गौरवर्णोऽस्त्यस्य ठन् । १श्चेतवर्णयुक्ते २श्चेत-
वर्ण्ये पु० “यथाह गौरिकोन्मिश्रैः पादलेपे प्रशस्यते”
सुश्रुत ।

गौरिमत् त्रि० गौरीं मन्यते मन+क्तिप् इत्० ड्रापोरिति
सञ्ज्ञायां ह्रस्व । १गौरीनामयुक्ते गौरीतीर्थे तत्त्वत्वे
२नदीभेदे स्त्री शाङ्कर० डीन् । (भोगवत् गौरीमत्)
सञ्ज्ञायाम् तद्वर्ण्यलोक्ते सनायामेव डोन् अन्यत्र डोप् ।

गौरिन्त पु० गौरवर्णोऽस्त्यस्य वा० इलच् । १सिद्धार्थे श्वेत
वर्ण्ये २लौहचूर्णे च मेदि० ।

गौरिवीति पु० गौर्या वेदगात्रि वीति विर्येण गतिरस्य
“ड्रापोरिति” सञ्ज्ञायां ह्रस्व । शक्तिस्त्रिपुले ऋषिभेदे ।
“गौरवीति याज्ञिकं जलमिवाह” शत० ब्रा० १०।८।७।
“सोमसामा गौरवीतेरप्यर्चन” ऋ० ५।१०।११। गौरवीते
रेतस्त्रासकस्य मन्त्रद्रष्टुं भा० । गौरिवीतिना दृष्ट साम
कण् । गौरिवीत तद्दृष्टे सामभेदे “तृतीयसवमाहि
द्विष्णो विप्रविष्टयतीषु गौरिवीतेन” कात्या० श्रौ०
२५।१३। “गौरिवीत नाम सामभेदकोन स्तुवीरन्” कर्क ।

गौरिधक्थ पु० गौर्या इव सकिञ्च यस्य पञ्च समा० ह्रस्व
सुषामा० ऋत्वम् । गौरीद्वयसक्ययुक्ते ।

गौरी स्त्री गौर+गौरा० डोप् । १गौरवर्णाया स्त्रियाम्
“कपोलभिर्सीरिव चोन्नगौरीः” साधः । २हिमा-
लयसुतायां कालीनाम्ना मेनकाकन्यायां तस्यां प्राक्
कण्यवर्णत्वेन जातत्वेऽपि पद्यात् षीगाङ्गत्वात् तयात्
काङ्क्षिकापुराणवन्दे २०।५। ४५ अ० तन्मूल दृश्यम् । पुरा-
णान्तरे “योगान्निद्रावधेहा सा पुनर्जाता हिमालये ।
यङ्मेन्दु कुन्दवधसा ततो गौरीति सा कृताः” इत्युक्तम्
इति कल्याणरविप्रथम् । “अष्टवर्णा भवेद्गौरी नयवर्णा द्वा

रोहिणी” कृत्वा कृताया ३अष्टवर्णाया स्त्रियाम् ।
४हरिद्राया ५द्वारुहरिद्रायाम् ६गौरोचनाया ७यक्ष-
पत्याश्च । ८प्रियङ्गुवर्णे ९प्रियङ्गा १०नदीभेदे च मेदि०
“लेभे प्रसेनजिह्वायां गौरी नाम पतिव्रताम् ।
अभिगता त सा भर्त्रा नदी वै वाङ्मदाऽभवत्”
हरिश्च० १२ अ० ११उक्तायां कृत्यं वष्ट्यासेनजिह्वा-
यांयाम् तस्याएव वाङ्मदानदीरूपत्वोक्ते नदीविशेष
वाङ्मदानदीपर इति बोध्यम् । १२बुद्धशक्तिभेदे हेम० ।
१३मञ्जुषाया १४श्वेतदृष्याया १५मङ्गिकाया १६तुलस्या
१७सुवर्णकटल्यास १८आकाशगर्भास्याश्च राजनि० । सर्वा-
साञ्ज्ञायां शुभ्र पीतरक्तविशुद्धपद्मपुष्पादियुक्तत्वात्तथात्वम्
१९रागिणीभेदे सगीतदामो० । २०वाचि निवराट् ।
“गौरीर्निमाय सलिलानि तल्लव्येकपदी द्विपदी सा चतु-
ष्पदी । अष्टापदी नयपदी बभूवुषी सङ्गच्छाक्षरा परमे
व्योमन्” ऋ० १।१६।४०। “गौरी गेरुणशीला शब्दजङ्घा-
त्मिका च वाक् मिमाय । सिमति प्रतिष्ठार्थे धातु ।
प्रतिष्ठितानि घटादिद्रव्याणि तक्षती तत्तद्वाचकावेन
निष्पादयन्ती । एकपदी व्यव्याजतत्वेनैकप्रतिष्ठासक-
रूपावात्मना । द्विपदी सुपतिष्ठ भदेन पदद्वयवतो । चतु-
ष्पदी नामाख्यातोपसर्गनिपातभेदेन । अष्टापदी व्याम-
न्त्रितसङ्घितसङ्घर्षमङ्गिभिरष्टभेदेनाष्टापदी । नयपदी
नयसु पदेषु भयन्ती बभूवुषी पञ्चाङ्गविधाभिव्यक्तिसुमे-
युषी परमे व्योमन् उत्कृष्टे हृदयाकाशे मूलाधारे
सङ्गच्छाक्षरानेकाकारेण व्याघ्राऽनेकध्वनिप्रकारा भवतीत्य-
र्थे भा० । निरु० १।१४। व्याख्यानर दृश्यम् । गौरीरिति
सुलोपाभाय च्छान्दस “सोमो गौरी अर्धिञ्चत” ऋ० ६।१
१।२। गौरी गौर्याम् मध्यमाया वाचि भा० “सुपां
सुलुक्” पा० सप्तम्या लुक् । “ईदूतो च सप्तम्यर्थे”
पा० तस्य प्रगल्भसङ्गत्वात् न यथादेशः, भा० २।१दोमि-
मर्त्यां स्त्रिया निरु० । “गौरी रोचते ज्वलति कर्मणि ।
अथ पीतोवा गौरोवर्ण एतस्यादेव प्रशक्तो भवति तस्या
एषा भवति” “गौरीर्निमाय सलिलानि” शुति
सलिलस्य लङ्गमिच्छति । पार्वतीरूपा गौरी च
भाष्यशुक्लचतुर्थ्यां पूज्या यथाह ति० भविष्योत्त० पु०
भाष्यशुक्लमधिक्य “चतुर्थी परदा नाम तस्या गौरी सुपू-
जिता । सौभाग्यमद्वयं कुर्यात्”

गौरीकान्त पु० इत्० महादेवे गौरीनाथद्वयोऽयम् ।
गौरीशुक् पु० इत्० पार्वतीपतिरि हिमालये “गौरीशुरोर्ग-

राजनीतिशास्त्रप्रणेता यथाह" भा० शा० १८५० ।
"विशाखाण्य भगवान् काव्यस्यैव महातपा । सह
स्राव्यो महेन्द्रश्च तथा प्राचतसो मनु । भारद्वाजश्च
भगवास्तथा गौरशिरा रुनि । राजशास्त्रप्रणेतारो
मन्त्राण्या मन्त्रादिन "

गौरसर्पप ५० कर्म० । श्वेतसर्पमे (सितसरिपा) रत्नमात्रा ।
तद्गुणा भावप्र० उक्ता यथा 'गौरस्तु सर्पप प्राज्ञैः
सिद्धार्थे इति कथ्यते । सर्पपस्तु रसे पात्रे कटु स्निग्ध
सतिक्तक । तोक्ष्योष्ण कफघातघ्नो रक्तपित्ताग्निवर्धनः ।
रघोः हरोजयेत् कण्डू कुञ्जकोष्ठकमिषहान् । यथारक्त-
स्तथा गौर किन्तु गे' वेरोमन ' । स च क्षीमशोधकः
यथाह मनुः "श्रीमश्वैर शुपट्टाना लौमाणां गौरसर्पपै"
ब्रुव्यशुद्धौ । "सगौरसर्पपै क्षीरं" गौरसर्पप
कल्मेन साव्येन साधितस्य च" याज्ञ० राजसर्पपञ्च-
यमिते परिमाणे च । "क्षररेणशोऽदौ पित्रेया लिख्यैका
परिमायत । ता राजसर्पपास्तिस्रक्ते त्रयो गौर-
सर्पपः" मनु ।

गौरसुवर्षे ५० गौर श्वेत सुवर्णोऽस्य । चिल्लुट
प्रसिद्धे पल्लवाकभेदे "गौरसुवर्षे शिशिर कफपित्त-
ज्वरप्रणुत् । दाह्राक्षिभ्रान्तिरक्तचमङ्गल पथमेव
च" राजनि० तद्गुणा उक्ता ।

गौरा स्त्री गौर+गौरादिगणे वर्णवाचिनएव गौरशब्दस्य
प्रकृषात् विशुद्धार्थपरत्वे टाप् । विशुद्धायाम् स्त्रियाम्
द्विरूपकोप । तर्थापरतायामेव टावन्तता वर्णपरत्वे
ठ डोपिन्तोत्याकारे स्थितम् ।

गौराङ्ग ५ गौर श्वेत पीत वाङ्मयम् । विष्णो "श्वेतोरक्त-
स्तथा पीत इदानीं कृष्णता गत" भाग० स्क० तस्य
युगावतारे श्वेताङ्गत्वात् पीताङ्गत्वाच्च तथालम् । गौर
विशुद्धमङ्गलम् । विशुद्धकान्तियुक्ते मन्दमन्दने श्वी
कृष्णे च 'गौराङ्ग गौरदोभाङ्ग पठेत् क्षोत्रे कृता
ज्जालिः । नन्दगोपस्य चैव नमस्यानि गदाभजम्" ब्रह्म
यामलम् । "गौराङ्गो नाटमभीर खनाभास्तलावसः"
कण्वयामलम् । श्वयद्वीपस्य यचीपुत्रे इति वैष्ण० ।
ते हि तत् परतयैव यामलवाक्यद्वय व्याचक्षुः ४ गौर-
वर्षदेहेके त्रि स्त्रियां ङोप् । गौराङ्गताहेतोरौषघृत्तक
गह० पु० १८३ अ० यथा "ब्रह्माण्डनालक्षारस्तु
सगोमलस्य तत्त्वचः । जलपिष्टा हरिद्रा च सिद्धा
मन्दानलेन हि । माहिषेण उरोषेण वेदिता दप-

भध्वज ।। यस्या उद्गर्जनं कृत्यादङ्गगौरत्वसाधनम् ।
गौराजाली स्त्री कर्म० । श्वेतजीरके राजनि० ।

गौरादि ५० "पिटुगौरादिभ्यश्च" पा० उक्ते ङीप्निमित्ते
शब्दगणभेदे स च गणः पा० ग० छ० उक्तेयथा
"गौर सत्सु मनुष्ये शृङ्ग पिङ्गल इत्य गवय सुकय
धूप्य पुट लृण कृण श्रोण हरिण काजण पटर
उणक् आमनक कुवल् निवल् पदर कर्कर तर्कार शर्कार
पुष्कर शिखण्ड सङ्घ शष्कण्ड सनन्द सुम सृष
व्यजिन्द गडुन पापङ्गय आठक आनन्द आशस्य
सृपाट आपक्षिक शम्भुल स्तर्न गूर्प सूच यूष यूष
रूप मेथ पल्लक धातक सल्लक मालक मानत साल्लक
वेतस हृष अतस उभय भृङ्ग मङ्ग मट छेद पेक्ष मेद
श्वन् तक्षन् अमङ्गुह अनङ्ग्याह एषण (करणे) देह
देहल काकादन गगादन तेजन रजन कवण शौङ्गा
हमानि गौतम पारक अयस्यूष भौरिकि भौलिकि
भौलिङ्ग यान मेघ आलान्वि आलनि आलवि आलवि
केवाल व्यापक आरट मट टोट मोट भूनाट शतन
घोतन पातन पानठ आलरण अधिशरण अधिशार आप-
हायण प्रत्यवरोहिन् सेचन सुमङ्गल (सशायाम्)
अखलर सुन्दर मण्डल मन्दर मङ्गल पट पिण्ड प्रण्ड
उर्दं गुर्दं शम्भुद आर्दं सुद पाण्ड भाण्ड जोहाण्ड
कदर कन्दर कटल तरुण तलुग कल्माष इहृत् मङ्गल
खोम सौधर्म रोहिणी (नक्षत्रे) रेवती (नक्षत्रे)
विकल निष्कल पुष्कल कटी (ओषधिवचने) । पिप्प-
ल्यादयश्च । पिप्पली हरितकी कोशातकी यमी बरी
शरी भृषिरी कोट्टी मातामही पितामही आकतिगण" ।
गौरशब्दस्य तोषधभिन्नवर्णवाचित्वेऽपि प्रातिपदिक-
स्वरूपोत्सर्गतः कृष्णोत्पन्नोदात्ततया अन्त्यतो ङीप्-
त्यस्याप्रवृत्तेर्गणे पाठः ।

"उपादु ह्यजनिमगौरादयः" पा० उपात् परस्य ह्यज-
नादेरलोदात्तताया पयुःस्थे शब्दगणे स च गण पा०
ग० उक्ते यथा "गौर तैष तैल छेट छोट दिह्या
कण कन्या गृध्र कल्लपाद ।" उपमीर

गौरार्द्रक न० नित्यकर्म० । स्वावरविषभेदे हेमच०
गौरावस्कन्दिन् ५० युरोदि गौरव गुरपत्नीरूप बज्र
तदास्कन्दति आ + स्कन्द-णिनि भेदे प्रयो० वर्णविष
यय । अङ्गुल्याकारे शक्ते इन्द्रागच्छेत्पुष्कमे "गौर
वास्कन्दिच्छल्यायै जारेति" शत० वा० १।१।४।५

गौराश्व पु० गौराश्वोऽस्य । १८५भेदे । “अलर्कः कक्षसेन-
श्च गयो गौराश्व एव च” भा० सू० ८ अ० । यमसभ्योक्तौ
२श्वेतवाङ्मने श्वेतान्धे व्यर्जने च ।

गौरास्य पंक्ती गौरमास्य यस्य । गौरसुखे क्षणादेहे
बानरभेदे राजनि० । त्विया जातिव्यपि योपपत्त्यात् न
होप् क्तिन् टाप् ।

गौराहिक पु० स्त्री गौर शुभ चाङ्गि कर्म० सत्ताया कन् ।
सुश्रुतोक्ते निषिद्धे सर्पभेदे “गौराहिकदृष्टेय” इति
सुश्रु० आङ्गिगळे दृष्टम् ।

गौरि पु० गौरस्यापत्यम् इत् । आङ्गिरसे ऋषिभेदे “गौ-
रेराङ्गिरसस्य साम” इति ।

गौरिक त्रि० गौरवर्णोऽस्य ठन् । १श्वेतवर्णयुक्ते २श्वेत-
वर्णपे पु० “यथाह गौरिकोन्मिश्रं पादलेपं प्रशस्यते”
सुश्रुत ।

गौरिमत् त्रि० गौरीं मन्यते मन+क्तिप् इत्० ङ्रापोरिति
सत्ताया ह्रस्वः । १गौरीनामयुक्ते गौरीतीर्थे तत्त्वस्ये
२भदोभेदे स्त्री शाङ्कर-ङोन् । (भोगवत् गौरीमत्)
सत्तायास् तद्वर्णस्त्रोक्ते सत्तायामेव ङोन् अन्यत्र ङोप् ।

गौरिल पु० गौरवर्णोऽस्य बा० इच्छच् । १सिद्धार्थं श्वेत
वर्णपे २लौकिकार्थं च मेदि० ।

गौरिवीति पु० गौर्यां घेऽनाचि वीति० विशेषगनिरस्य
“ङ्रापोरिति” संज्ञायां ह्रस्वः । शक्तिमुनिपुत्रे ऋषिभेदे ।
“गौरवीति शाक्य क्षत्रमिवाह” शत० ब्रा० १०।८।१।७।
“सोमसामा गौरवीतेरवर्धनं” ऋ० ४।१०।११। गौरवीते
रेतन्नामकस्य मन्त्रद्रष्टुं सा० । गौरिवीतिना इष्ट साम
अण् । गौरिवीत तद्दृष्टे सामभेदे “तृतीयसुवनाञ्चि
द्विष्टो शिषिषिष्टवतोषु गौरिवीतेन” कात्या० श्रौ०
२५।१।६। “गौरिवीत नाम सामभेदज्ञेन सुवीरन्” कर्क ।

गौरिभक्त्य पु० गोर्था इय भक्तिश्च अस्स भक् समा० ह्रस्व
सुधामा० इत्यम् । गौरीह्रस्वसङ्घियुक्ते ।

गौरी स्त्री गौर+गौरा० ङोप् । १गौरवर्णाया स्त्रियाम्
“कपोवभिस्तीरिव बोधगौरी” भाव । २हिमा-
लयसुतायां कालीनाम्न्या मेनकाकन्याया तस्या प्राक्
कृष्णवर्णत्वेन जातत्वेऽपि पश्चात् पीताङ्गत्वात् तथात्वं
काविकापुराणशब्दे २०।५५०४५ अ० तन्मूल दृश्यम् । पुरा-
णान्तरे “योगज्जिदग्धदेहा सा पुनर्जाता हिमालये ।
शङ्खेन्दु कुन्दधवला ततो गौरीति सा पृथगाः” इत्युक्तम्
वृ० प्रस्थान्तरविषयम् । “अष्टवर्णा भवेद्गौरी नववर्णा त्व

रोहिणी” इत्युक्ताया ३अष्टवर्णाया स्त्रियाम् ।
४हरिद्राया ५दारुहरिद्राया ६गौरीचर्नाया ७शङ्ख-
पत्न्याश्च । प्रियङ्गुश्चे ८प्रथिव्या १०नदीभेदे च मेदि० ।
“लेभे प्रसेनजिह्वायां गौरीं नाम पतिव्रताम् ।
अभिगता त्व सा भर्त्रा नदी वै बाह्नुदाऽभवत्”
हरिश्च० १२ अ० । ११उक्ताया सूर्यवर्णप्रसेनजिह्वा-
यांयाम् तस्याएव बाह्नुदानदीरूपत्वोक्ते नदीविशेष
बाह्नुदानदीपर इति बोध्यम् । १२सुश्रुतिभेदे हेम० ।
१३सङ्ग्रहाया १४श्वेतवर्णाया १५सङ्ग्रहाया १६तुलस्या
१७सुवर्णकटल्यास १८आकाशमांस्याश्च राजनि० । सखा-
साखासां शुभ्र पीतरक्तविशुद्धपत्रपुष्पादियुक्तत्वात्तथात्वम्
१९रागिणीभेदे सगीतदामो० । २०वाचि निघण्टु ।
“गौरीर्मिमांशु सलिलानि तत्त्वत्वे कपदी द्विपदी सा चतु-
ष्पदी । अष्टापदी नवपदी बभ्रुषी सङ्ग्रहाक्षरा परमे
व्योमन्” ऋ० १।१६।४०। “गौरी गौरवर्णाया शङ्खद्वारा-
त्तिका च वाक् मिमांशु । मिमंशु प्रतिष्ठार्थं धातु ।
प्रतिष्ठितानि घटादिद्रव्याणि तत्त्वतो तत्तद्वाचकत्वेन
निष्पाटयन्ती । एकपदो व्यख्यातत्वेनैकप्रतिष्ठानैक-
रूपावात्मना । द्विपदी उपतिष्ठ भेदेन पदद्वयवतो । चतु-
ष्पदी नामाख्यातोपसर्गनिपातभेदेन । अष्टापदी व्याम-
न्वितसङ्घितवृत्त्यभिज्ञाभिरष्टभेदेनाष्टापदी । नवपदी
नवसु पदेषु भवन्ती बभ्रुषी पञ्चाङ्गविधाभिव्यक्तिसमे-
युगी परमे व्योमन् उत्कृष्टे हृदयाकाशे मूलाधारे
सङ्ग्रहाक्षरानेकाकारेण व्याप्राप्तेनैकध्वनिप्रकारा भवतीत्य-
र्थं ” भा० निरु० १।१।४। व्याख्यानर दृश्यम् । गौरीरिति
सुलोपाभावाच्चान्दस । “सोमो गौरी अधिष्ठित” ऋ० ६।१
। १२।३। गौरी गौर्याम् मध्यभावा वाचि” भा० “सुपां
सुसुक्” पा० सप्तम्या लुक् । “ईदूतो च सप्तम्यर्थे”
पा० तस्य प्रत्यक्षसङ्गत्वात् न यथादेशः, भा० २।दोमि-
मत्या स्त्रिया निरु० । “गौरी रोचते स्ववृत्तिकर्मण ।
अथ पीतोवा गौरोवर्णः एतस्मादेव प्रशस्तो भवति तस्या
एषा भवति” “गौरीर्मिमांशु सलिलानि” युति
सङ्घितत्वं उत्कृष्टवृत्ति । पार्वतीरूपा गौरी च
भावशुक्लवर्णया पूज्या यथाह ति० भविष्योत्त० पु०
भावशुक्लमधिकृत्य “चतुर्थीं वरदा नाम तस्यां गौरी सुपू-
जिता । सौभाग्यपदल कुर्यात्”

गौरीकान्त पु० इत्० महादेवे गौरीनायादयोऽयम् ।
गौरीगुरु पु० इत्० पार्वतीपितरि हिमालये “गौरीगुरोर्ग-

“मरमाविशेग” रपु “मन्त्रिमिदमद्य गौरीगुरो”
 किरा गौरीपिलादयोऽप्यत् ।
 गौरीज न० गौरीरजसो जायते जन-ड । १५५३ के राजनि०
 यच्चरुगळे २१। ४० दग्गम् । २० कार्तिकेये पु० ।
 गौरीतकम् न० गौरी निमित्त तमम् । “जवण मरिच
 मिश जीर नारङ्गज त्वचम । यनाचूर्णावित
 तत धूपेन रताङ्गुना । गौरीं पित्तित तम मने-
 दोपनिर्घर्णम्” गळार्चि० उक्ते तमभेदे
 १। गोपट्ट ५० गौरी यदृमिष स्वागम् । गिर्वलिङ्गस्ये
 गोय’ पञ्चाध्याने गिर्वलिङ्गगळे विष्णुतः
 गौरीपत्त पु० इतः कार्तिके गौरीतमय दयोऽप्यत् [राजनि०
 गौरीपुष्प पु० गौरी हरि । पीत पुष्पमय । प्रियदृष्ट
 गौरीमन्द पु० तन्वसारोहो गौरी मन्त्रभेदे तथोद्धारय
 “ह्रीं गौरि । रुद्रयिते । योगेश्वरि । सर्वम् (६) मट् ।
 द्विजान पोडगवर्णाय मन्त्र सङ्गिरुदोरित’
 गौरीनलित म० गौरी हरिद्वेष ललितम् पीतवर्णत्वात् ।
 हरिताये राजनि० ।
 गौरीशिखर न० गौरीक्षप म्यान गिष्वरम् । सनामख्याते
 पर्वतभेदगृह्यरूपे तीर्थभेदे “प्रलासु पञ्चात् प्रथित
 तदाख्यया जगाम गौरी गिष्वर गिष्वरिङ्गम्” कुमा०
 गारोसुत पु० इतः । १५६४ धौडाजतमये गळार्चि० ।
 २० कार्तिकेये च । [ठक् । गुरुपद्मोगामिनि ।
 गौस्तल्लिक पु० गुरुतल्ल गुरुपद्मी गच्छति परदारा०
 गौनञ्जुलिक लि० गौलञ्जु वेत्ति तदुपगुणधारीते वा
 “विद्याल्लञ्जुल्लालान्” वार्त्ति० ठक् । १। गौलञ्जुवेत्तिरि
 २ तदुपन्याधेतारि च ।
 गौलन्ध पु० स्त्री गौलन्धगोलापत्य गर्गा० यज् । गौलन्ध
 पिगोलापत्य स्त्रियां जातित्वात् ङीप् यचोप । गो-
 लन्धो तदपत्यस्त्रियाम् । गौलन्धया आत्मा कण्ठा० यण्
 यचोप । गौलन्धासम्बन्धे ।
 गौलाहायन पु० स्त्री गौलाह्वय गोलापत्यम् अन्ना० फल ।
 गोलाह्वये गोलापत्ये स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।
 गौल्लिक पु० गुह्ये साधु ठक् डल्ल च । सुक्कण्डले राजनि०
 गौलोमन लि० गौलोमेश शर्करा० यण् । गौलोमसद्वये
 स्त्रियां ङीप् ।
 गौल्मिक पु० गुल्मे रज्जुपार्यम्यानभेदे नियुक्तः ठक् ।
 गुल्मरूपपरलक्षणाध्याननियुक्ते यामिके शिनाभेदे
 “तथैव गुल्मे समेष्य शयानान् मध्यगौल्मिकान्”

“त्यक्ता हाराणि च दास्यान्तथा गुल्मानि गौल्मिका”
 भा० गा० दञ्च० [राजनि० ।
 गौल्लि न० गुह्य भाव यज् डल्ल । माधुर्मे मरुररे
 गौगतिक लि० गौगतमस्यान्ति “एकगोपमोत्” या० गत
 सङ्घाटियपकपुठ्ठ । गौगतस्याभिनि स्त्रियां ङीप् ।
 गौष्ठ लि० गाच्छा भय पयद्या० यण् । गोष्ठभवे स्त्रिया
 ङीप् । सार्धे यण् ङीप् गोठीस्य गोष्ठ्याम् । तच्च-
 न्द्रस्यै पयद्यादिषु पाठ इत्यन्ये ।
 गौष्ठोन न० पुं भूत गोष्ठ लज् । भूतपूर्वगोष्ठे । “तासु
 वाच स गोष्ठेने वने स्त्रीषु मभीपये” भट्टि
 गौसङ्गस्त्रिक लि० गौसङ्गमस्त्यस्य गौशतिकवत् ठक् ।
 गौसङ्गस्याभिनि ।
 गौल्लव्य पु० स्त्री गुह्यमोर्ध्वे गोलापत्यम् गर्गा० यज् ।
 गुह्यगोलापत्ये स्त्रियां ङीप् ङीप् । सार्धे च ।
 गौल्लव्यायनी ।
 गिष् स्त्री यद-किन्तु वेदे घडाटेग उपघातोपय तल्ल
 जगविधौ न स्यादित्यन्वम् । मध्यमे । “सग्विष मे”
 सि० कौ० धृता शुनि ।
 गना स्त्री गन-वा० ना डिक् । स्त्रीमात्रे “गनास्वा लनस्यसो
 ऽन्यत पयिङ्गो वयन्” ता० प्रा० १। ८। “गच्छति पुमा-
 स्यमा इति न्ना स्त्रिय” भा० “मेना न्ना इति स्त्रीचा
 स्त्रियस्यायतेरपत्यपयकर्मण । मेना मानयल्लेनाम् ।
 न्ना गच्छन्तेना” निरु० । २२२५ पठ्याम् । “वा न्ना
 यग्न इहायसे होलाम्” ऋ० १। २। १। न्ना देवपत्नी भा० ।
 न्ना अस्त्रस्य मरुप मय व । न्नायत् सपत्नीके । “अभि
 यत्त गच्छीहि गो न्नाको जेष्ट” ऋ० १। ५। २। “वद-
 वसोर” सयुक्तौ विहर्ग भा० । १५। ३। निव० ।
 “तव न्नाको मल्लमह सलात्यम्” ऋ० २। १। ५। न्ना
 स्त्रियाचक्षा सन्तीति मरुप । “अन्दावि वै न्ना
 इति शुने ४ वेदे च वेदस्य वाग्विशेषत्वात्तपालम् ।
 “नराशसो न्नास्त्रतिर्भौ अय्या” ऋ० २। २। १०। न्ना-
 स्त्रतिर्देवपत्नीनां पतिश्चन्दर्वां पतिर्ना” भा० “न्ना-
 स्त्रतिरित्यल्ल वा० छट् । सान्ना या यद्दान्तरम् अतएव
 निवर्ण्यो न्ना इति विशर्गान् पठितम् ।
 गमा स्त्री गम्यतेऽल्ल गन-वा० टा । प्रथिव्यां निव० ।
 ग्रथ कुटिरीकरणे आत्म० इदित् सङ्ग० छट् । यन्त्रे चप
 नृथिष्ट जपन्त्ये ।
 ग्रथन न० यन्त्र-वा० क्यु नचोप । (गौला) । यन्त्रे

‘दोषस्थिरत्वात् पयनाच्च’ उच्यते । “पयनञ्च विद-
र्भश्च सपुटोरोधनं तथा । योगः पञ्च इत्येते विन्यासा
भट्टश्च कर्मणि” । “मन्त्रेणान्तरितान् कृत्वा साध्य
वर्णान् यथाविधि । पयनं तद्विज्ञानीयात् प्रशस्त
शान्तिकर्मणि” इत्यन्तरितोक्ते “मन्त्रेणान्तरितसाध्य-
वर्णविन्यासभेदे च ।

अथित त्रि० पन्थ-सट्भे क्त नचोप० । सूत्रादिना क्त-
सट्भे माल्यादौ “पर्यायप्रथितास्तस्यस्यया”
प्रनो० । “यथास्य रत्नप्रथितोत्तरीयम्” कुसुमेर्प्रथिताम-
पार्थिवे” (स्त्रजम्) रघु । “तच्छुक्लकूटमद्यापि प्रथितं
सुहृदं सुने” भा० आ० १४० । “यन्मै कतिपयैरेव प्रथि-
तस्य स्वरैरिव” माघ । २क्रान्ते र्हिसिते च भेट० ।

अथिन् त्रि० पन्थ-वा० इति कश्च नचोप० । जल्पके । “न्यक्र-
तन् प्रथिनो मृगवाच” ऋ० ७।६।१ । “प्रथिनो जल्प-
कान्” मा० ।

अथत्त पु० पन्थ-भा० नह् । जल्पके । “यनाटु नीलमित्युक्त
पथं स्वयं उच्यते । कपटिकाभित केशा मूर्द्ध्नि
पथात् कपटिका” भट्टनारायणप्रतपाकम् “पथात्
पतिरवस्थाय शुभनमोऽङ्गुस्वर यनाटुपथमवगाति”
गोमिहन्तृहम् ।

अथ्य संदेभे वा चु० उभ० पक्षे क्त्वा० प० सक० सेट् । पन्थयति-
ते पथ्याति अजपन्थश्च अजपन्थीत् । पन्थयामास वभूव
चकार चक्रे । जपन्थ जपथत्त —जपन्थत्तु० । जपन्थिथ
जपथिथ इत्येके । अस्य कविकल्पद्रुमे पा० गणे च
परकपटिद्वये कैयादिकस्य पाठः । णिचि तु उभय-
पदिता । भारद्वाजीयास्तु पठन्ति “णिचिन्थिपन्थिन्-
आत्मनेपदाकर्मकाशामात्मनेपदेषूपसंख्यानम्” अन्य
पन्थोराष्ट्रभोयत्वात् णिजभाषणसे अरुणम् । पन्थति
पन्थम् । अन्यति मेखकान्देवदत्तः । पन्थते पन्थ० ।
अपन्थिष्ट । अन्यते । अपन्थिष्ट । इति भारद्वाजीय
भते आत्म० तेनोभयपदता । सि० कौ० पक्षे आ० द्वित्वमपि
तेन पन्थति इत्यादि कैयादिकयोस्तु अर्थनीते ।
पथनीते सि० कौ० । एतच्च कर्म कर्त्तरि न तु कर्त्तरि
इत्यन्ये

सङ् + उत्तोस्य पयने । “केशपथान् उदपथ्येतरान्”
आश्व० श्रौ० १।८।८ “सताप्रताम्बेदुपथितैः स केशै” रघु ।
“मास्थानि तस्योदुपथिताणि पट्टे” भा० व० १।१२ अ०
“कश्चापि पथितसुदुपथयन्ति सन्तः” भाग० ४।२२।२७।

अथ्य पु० पन्थ-सट्भे भावे घञ् । १गुम्फने । कर्मणि
घञ् । २शास्त्रे “अथ्यपन्थिरिह कश्चित् कश्चि-
दपि न्यासि प्रयत्नान्मया” नैप० । “अथ्यपन्थि तदा चित्त
सुनिर्गूढं कुतश्चकारे” भा० आ० १४० । २धने ४हा-
तिशवद्वर्षमितातुष्टप् छन्दस्को श्लोके हेम० ।

अथ्यकार स्त्री अथ्य करोति अथ्य उप० सं० । अथ्यकारके
(शाकल्यम्) “तस्माच्च भगवांस्तुष्टो अथ्यकारो भविष्यति”
भा० आ० २८४ अ० । छ-किप् इत्त० । अथ्यकट-
प्यत् । “अथ्यकल्लोकाविष्यातो भवितास्यकेरामर” भा०
आ० १४४० । “अथ्यारम्भे विज्ञविघाताय सञ्चिनेष्ट
देवता अथ्यकत् परान्मथति” काव्यप्र० । तच् । अथ्य-
कर्त्तृ ण्वुल् अथ्यकारक कर्त्तार्ये त्रि० त्रिचि स्त्रिया डोप् ।
अथ्यकुटी स्त्री अथ्यस्य कुटीव । सेष्यस्थाने त्रिका० ।
अथ्यन न० पन्थ-भावे ल्युट् । (गाथा) सट्भे गुम्फने
हेमच० । चु० पन्थ-युच् । अथ्यनाऽप्यल स्त्री ।

अथ्यसन्धि पु० इत्त० । अथ्यस्ये सन्धौ । तन्नामानि च
‘कतिचित् त्रिका० पठितानि । “सर्गो वर्गं परिच्छोदोदु-
वाताध्यायाङ्गसंयज्ञा । उच्छ्वास परिवर्त्तश्च पटल
काण्डसंस्थितान् । स्थान प्रकरणं पर्याङ्गिकस्य अथ्यस-
न्धय” । उपक्रमे गुत्सादीत्युक्ते अन्यदपि अथ्यसन्धि-
नाम भवतीति सूचितम् । तेन कुसुमाञ्जली स्वयं,
काव्यप्र० उच्छ्वासः । वेदे प्रपाठकब्राह्मणगुत्साकादयः ।

अथ्यि पु० पन्थ-सट्भे भावे करणादौ वा यथायथ सर्वधा-
तुभ्य, इन् निश्चरः, “अनिकृपप्रवृत्तयोऽद्यादिना इषां स्वरौ
भेदः । १ध्यादिपर्वणि (गाट) अमर । २काण्डसन्धौ
१भद्रसंज्ञायां ४हृतावचनं ५पिण्डाद्यौ राजनि० ।
इवन्वे ७रोगभेदे भेदि० । दमायापाशे “भिद्यते हृद-
यपन्थिन्मिहान्ते सर्वसंशया” तैत्ति० उप० । अथि-
कौटिल्ये भावे इन् । ःकौटिल्ये । कर्त्तरि इन् । १०पान्थ-
पर्यट्त्वे भेदि० । रोगभेद निदानादि सूच्यते दर्शितं यथा
“अथातो अन्थ्यपथ्यं दुर्गमगण्डुभान् मिदान व्याख्या-
स्थानः । वातादयो मासमस्त्वृक्षमृष्टा सन्दूष्य भेदश्च
कफासुविह्वम् । हृत्तोन्नतं विप्रधितन्तु शोफं कुर्वन्त्य-
तोपन्थिरिति प्रदिष्ट । आथ्यस्ये व्ययत्र एति तोट
प्रत्यस्यते कृत्यत एति भेदम् । कथ्योऽष्टद्वर्षस्तिरिवात-
तश्च भिन्नं सुवेज्ञानिलजोऽसृमच्छम् । दन्द्यते धूम्यति
चानिमात्रं प्राप्यये प्रव्वलतीव चापि । रक्तं सपी-
तोऽथ्यथ पापि पिताङ्गिन्नः सुवेदुष्यमतीव चाकम् । शीतो

पिनोऽस्मिन्लोकोतिरुगडुः पापापवत्तु नमोपपत्त ।
 विराभिरुद्विष कफप्रकोपाद्विष अमेष्कुलवन्तु प्रयम् ।
 गरीरुद्विषलवद्विषाणि विषोमोहानल्लोकोति
 कण्डु । मेद लोको गच्छति चातिभवे पिण्णकसपिः-
 प्रतिमत्त मेद । व्यायामजातेरपमस्य मैत्रौराक्षय
 यागुर्हि गिरामतामम् । अपीय सद्गोप्य विगोप्य यापि
 यनुधि करोत्युत्तमाशु वृत्तम् । यनुधि गिराजः स तु
 लक्ष्मणाभ्यो भवेद्यदि व्यायामजनयम् । यद्वत् स ए
 दायचलोमहर्षि भक्तोऽस्मिन्त्यापि विवर्त्तनीयम् ”
 ग्रन्थिक न० गृन्थिरित्+आयति-कै-क पन्थ+अस्यये
 ठन् या । पिप्पलीमूले २ग्रन्थिपर्णे ६गुग्गुली ४करीरे
 वये ५द्वैत्रे ६सहदेवाख्ये १गण्डे च पु० नेदि० ।
 ग्रन्थित लि० पधि-क । गुम्फते अमर ।
 ग्रन्थितला स्त्री ग्रन्थितवेऽस्या । मालाकन्दे राजनि० ।
 ग्रन्थितृवा स्त्री ग्रन्थिप्रधाना दृक्षा गा० त० । (गाढदृष्टि)
 दृक्षाभेदे राजनि० ।
 ग्रन्थिन् लि० पन्थलद्वयो वा ज्ञेयतयाऽस्यस्य । पन्थ-
 णिनि वा यनुधायवेत्तरि २यनुधयुक्ते तद्विपिण्डे
 ३यनुधमकर्त्तरि च । अस्मिन्ग्रन्थिन् अष्टा यनुधि-
 भ्यो धारिणोपरा मनु । “यन्धी भवति पण्डित”
 सर्वत्र स्त्रिया ङीप् । “सुप्त आपिर्हृदे चक्षुर्भे ग्रन्थि-
 चरगुः” इति । १८५।६। यनुधिनी यनुधवती सटर्भ-
 यती” भा । [राजनि० ।
 ग्रन्थिपत्र पु० यनुधिप्रधान पत्रमस्य । चोरकनाम गन्धद्रव्ये
 ग्रन्थिपर्णं न० पन्थो पण्ण्यस्य पन्थीनि यनुधयुतानि वा
 पण्ण्यस्य । (गाढिवासा) । गण्डभेदे अमर । “ग्रन्थि-
 पर्णे तिक्ततीक्ष्ण कटूष्ण टीपन क्षु । कफशतपिप-
 श्रासकरुद्वैगन्धमागनम्” भावम् । २चोरनामगन्धद्रव्ये
 राजनि० ३जलकासतायां स्त्री राजनि० ४गण्ड
 दृक्षायां स्त्री राजनि० गोरा ङीप् ।
 ग्रन्थिफल पु० पन्थि यन्थियुक्त फलमस्य । १कपित्थद्वये
 २मदगण्डे ३शाकदण्डद्वये च राजनि० ।
 ग्रन्थिबन्धन न० हत । (गाढवाधा) पुलकादौ । हतवन्-
 मार्थे बन्धनभेदे २जलगतयो गोरोचनायुतस्त्रवन्ने
 च । “गुहदुग्धतिक्तानद्यात् जलपनुधेय बन्धनम् ।
 गुग्गुलिन्धसिद्धार्थद्वैगोरोचनायुतम्” कलचि० ।
 ग्रन्थिब(व)हिन् पु० यनुधि बर्हिः बर्हिः-सृती यनुधि
 बर्हिः बर्हिः-बन्धे णिनि । यनुधि-द्वये यद्वर०

ग्रन्थिभेट पु० यनुधि वस्त्रादिपनुधि भिनत्ति भिट-अच्
 उप०ग० । (गाढकाटा) चौरभेट “यद्वन् यनुधिभेटस्य
 ज्ञेयेत् प्रयमे पदे । द्वितीये हस्तचरकी हतोये वध
 बर्हिः” मनु “उत्तुभेमकपनुधिभेटो फरमदगहोनको ।
 काटी द्वितीयापराधे चरपादैकद्वितीको” य०ग०
 ग्रन्थिभृत् लि० यनुधिरन्वय मत्तम् । १यनुधिपुत्रे (गाढ-
 युक्ते) स्त्रिया ङीप् “जगत्पथ यनुधिनती दधाना’
 कृमा० (हाडयोडा) २ग्रन्थिभृत्तरिद्वये पु०भावम्
 ग्रन्थिभृत्फल पु०गुग्गुधिमत् जनमस्य । नकुवद्वये (मान्दार)
 रति ख्याते द्वये राजनि० ।
 ग्रन्थिमूल न० गुग्गुधि शुष्कवत् मूल यस्य । १द्वन्द्वे
 राजनि० २मासादूर्वाया स्त्री टाप् राजनि० ।
 ग्रन्थिल लि० गुग्गुधिर्यस्येतस्य सिद्धा० अच् । गुग्गुधियुक्ते
 चेदि० २पिप्पलीमूले न०राजनि० ३याद्वैत्रे न०गण्ड०
 ४यिकद्वतद्वये (वदधि) ५करीरद्वये च अमर । ६तद्व-
 नीयगाढे ७हितावस्था ८पिण्डालौ ९चोरनामगन्धद्रव्ये
 १०यिकद्वतद्वये च राजनि० । भृन्मन्वाया ११माला-
 दूर्वाया १२गण्डदूर्वायाश्च स्त्री राजनि० । [लिषा०
 ग्रन्थिहर पु०गुग्गुधिं हरति हर-अच् । यमाये मन्त्रिचि
 ग्रन्थीक न० गुग्गुधिक+प्रयो० । पिप्पलीमूले द्वि०को०
 य(ग्ल)प् पु० यन्थ+प्रयो० द्विषारूपम् । कपये । “अथास्यै
 दुग्धेन मालाटुप(ग्ल)पकेन, वीमल व्यू हति” काश०
 ४०० ॥१४॥ य(ग्ल)प् सप्तक उच्यते” नारा० ।
 यत्त भक्षणे भा० आत्म० सक० सेट् । पक्षते अपविष्ट
 जपये । उदित् पक्षित्वा पक्ष्ता । पक्ष । “हिमा-
 शुभाशु पक्षते तत्कृदित्थ स्फुट फलम्” भा० “समहा-
 न्तमपि पास पक्षे लब्ध यद्वप्यया” भा० या० १७६
 ध । “य इमां पृथिवी कतृक्षां सच्चिन् पक्षते
 पुन” भा० २६ श्लो० । “राष्ट्रपक्षो मिगाकरे” भा०
 व० २६६० श्लो० । पास । पवनम् । किम् धातुत्वात्
 दीर्घ पत् पक्षौ पक्ष इति ।
 यत्त भक्षणे वा चुरा उभ०पक्षे भा०पर सक० सेट् । पास-
 यति-ते पक्षति अजिपक्षत् त व्यप-नी० । पक्षीत् ।
 पासयाम् बभूव आस चकार पक्षे । पक्षितः ।
 “न च प्रापितमन्येन पक्षेदधे कथञ्चन” मनु ।
 यत्तन न० पक्ष-भावे ऋण्ट् । १भक्षणे “पक्षमादजगर
 गरीरमाणहरो न विषात” श्रुत० । २राष्ट्रपक्षो चन्द्र-
 सूर्ययोरुपरान्ते च । उ०व० १ ध० उक्ते तत्र” भादि

शपासे च । उपरागयन्दे विहति । ४ अक्षरभेदे पु०
“इहा तदस्त्रमाह्वानं सेनानीर्षसमोऽसुरः” । “तम
प्रत्यक्षं जगताञ्जलय चक्र पपात असनस्य कण्ठे” ।
“हिवा तु कृत्वा असनस्य कण्ठं तद्रक्तधारावर्णधोरनाभि”
इति च मत्स्यपु० ।

असिष्ठ त्रि० अतिशयेन अस्मिता असिष्ठ+इहन् तृचोचोमे
इतोऽसिष्ठि । असिष्ठतमे “भोगमानलाटिद् असिष्ठ को
पक्षीरजोग” ४०॥१६१॥७। “असिष्ठ” असिष्ठतम ”भा०
असिष्ठा त्रि० अस्+इष्णुच् । १ असनशीले “अत्ता चराचर
अहणात्” शा० सू० न्यायात् २ परब्रह्मणि च । “भूत-
भर्तृ च तज्ज्ञेय असिष्णु प्रभविष्णु च” गीता ।
अस्त त्रि० अस्+कर्मणि क्त उदिक्त्वात् क्लोषेकत्वेन इहभावः ।
१ भक्षिते क्षुद्रवर्णपदे २ अस्पर्शोच्चरितयन्दे न० अमरः ।
अस्त त्रि० अस्+हच् व्याजे इहभाव । भक्षके । सिद्धिका-
मुपुवे राहुम् । “अस्तार चैव चन्द्रस्य सूर्यस्य च महा-
प्रभम्” हरिव० २२६ अ० ।

अस्तास्त पु० अस्त एवास्त । अस्तमेवे पाशोत्तरमस्त-
गते सूर्ये चन्द्रे च । उपरागयन्दे ११५ पु०
विहति ।

अस्तोदय पु० गृहस्य उदय । ग्रासोत्तरं रविचन्द्रयोर्-
दये “अस्तास्तादौ विशेषमाह गुरु “अस्तास्ते
त्रिदिन पूर्वं पश्चात्” अस्तोदये तथा । खण्डपासे च
त्रिदिन नि शेषे सप्त सप्त चेति” । कश्यपस्तु “अस्तोदये
परे दोषो अस्तास्तेऽर्षाक् शमीमयोः । द्यु निशा-
होत्तमयं तत् खण्डाखण्डव्यवस्थया” इत्याह ।

अस्य त्रि० गृह-कर्मणि भा० यत् । अदनीये “अस्यक्यं
असितं गृहं गृह प्ररिणमेव यत्” भा० उ० ११४० ।
अत्रय । पास्य तत्पार्थे त्रि० ।

अह हस्तव्यापारभेदे स्त्रीकारे ज्ञाने च क्रा० उभ० सक० षेत् ।
गृह्णाति गृह्णीते । गृह्णीयात् गृह्णीत । गृह्णातु गृह-
हास । अगृह्णात् अगृह्णीत । अगृहीत् अगृहीट इतो
दीर्घ । अगृहीष्टाम् । अगृहीष्ट । जगृह् जगृह्णतु
जगृह्विष । जगृह्विष । जगृह्वे जगृह्विषे । अगृहीता गृ-
ह्णात् अगृहीषीष्ट गृह्णीष्यति ते । गृहीतव्य गृह्णीयम्
गृह्णाम् पदासुरिपक्षेपु गृह्णाम् । अन्दिमि प्रतिगृह्णाम-
पिगृह्णाम् लोके तु प्रतिगृह्णाम् अपिगृह्णाम् । जलधरे-
च गृह्णः । अतिपि अच् गृह् । गृहीत गृहीतिः ।
गृह्णम् अच् गृह् । उदुपाह् गृही संगृह्णः सञ्चये

संगृह् । गृहीतम् । गृहीत्वा प्रतिगृह्णतु । ज्ञाने
“इषं तनौ सञ्चितं चरन् सनेर्जनोऽतिरिच स्वि-
कायास् । अगृहीतकामादरिणाशयेन” नैष० । “गृह्णाति
अच् सम्बन्धादाबोकोद्भूतरूपयोः” भाषा० । हस्तव्यापारे
“गृह्णाण गृह्ण” यद्दुर्ग एष ते” “तौ जगृह्णतु
पादान् राजा राज्ञी च भागवी” रघु । “दय गृह्णान्
गृह्णाति” श्रुतिः स्त्रीकारश्च क्षत्वापदनव्यापारः सेवनादिना
आयत्तीकरणञ्च तत्पार्थे “तल किञ्चित् गृह्णीयात्
प्राप्ये । कण्ठगतैरपि” प्रा० त० गङ्गामा० द्वितीये “गर-
ह्रौदं न गृह्णीयात् गृह्णीयात् भार्गवौषयोः” नीति
कर्मणि गृह्णते अगृह्णि अगृह्णिताम् अगृहीषाताम् ।
अगृह्णिष्यते अगृहीष्यते । णिच् गृह्णयति ते अजो-
गृह्णत । सन् जिह्वयति ते । यङ् अरोगृह्णते । अङ्-
लुक् अरो(रि)गृहीति अङ्गृहीति अरो(रि)गृह्णति
जगृह्णति गृह्ण” सि० कौ० जगृहीति जगृह्णति । ज्ञान-
सामान्यार्थत्वे णिचि प्रयोज्यस्य कर्मत्वं “ग्रिपत्र
वेद गृह्णयतीति । गृह्णमात्रार्थत्वेऽपि कर्मत्वम्
सम्भवो “अजोगृह्णत जनको अतुल्यत्वं” महि ।
“अयाचितारं न हि देवदेवमहि” सुता गृह्णयितुं
शशाकं” कुमा० सन्ध्यामते भक्षनीयत्वेन विवाहप्रत्येन
च बोधयामासेत्यर्थकत्वात् मातृपपत्तिः । अङ्गवो०
द्विकर्मकमध्ये षेठात् “अगृह्ण यज्वगोभोज्यम्” उदा०
भा० मते न द्विकर्मकतेति भेदः । वेदे हस्य भकार ।
“इमासगृह्णन् रसनास्तस्य” श्रुति । आर्षेऽपि कश्चित्
हस्य भः गृहीतयन्दे उदा० ।

अति+अतिक्रम्य वर्तने “अतिगृह्णाव्ययमक्षेपेवकर्तृरि
हतीयाया” पा० “अतिक्रम्य गृह्णीतिगृह् चारित्य-
तोऽतिगृह्णते चारित्र्येणाव्यानतिक्रम्य वर्तते इत्यर्थः”
सि० कौ० “तएतानतिगृह्णान् ददगुसानत्यगृह्णत”
यत० ब्रा० ४।५।४।२

अतु+आतुङ्गुल्यकरणे “वयस्यतुगृह्णीमोहिवा ज्ञत्वा अङ्-
घिनीम्” भा० वि० ६६६।१० ।

अतु+अतु+अन्वनादिना आतुङ्गुल्ये “अवस्य किरौट स केशान्
अतुगृह्णत च । उदतिवज्जरावन्” भा० सू० ८६६।१० ।

अप+अनतधारातोविच्छिद्य प्रथक्कृत्य गृह्णते “अपगृह्ण
पुनरिन्द्रवायू” कात्या० श्रौ० ६।६।१ “अपगृह्ण
अनतधारातोविच्छिद्य प्रथक्कृत्वा पुनस्तस्या एव
धाराया गृह्णाति” कर्क अपसारणे च “अथैक

जेय लितिपतिस्तदा" भा० आन० ६५० । विशेषेण
ज्ञाने "न विगृह्णाति वैषम्यम्" भाग० ३।२२।२।४ श्लो० ।
"अविग्रहा गतादिभ्या यथा यामाटिकर्मणि" हरि
विशेषणगृह अथयवीभाव । विगृहो देह । "रक्त-
प्रसाधितभुव क्षतविग्रहाश्च" वेणी पञ्चविधवृत्तिस्मृ-
टीकरणवचनभेदे "वृत्तार्थवियरण विगृह" सि० कौ०
"सप्तम्या विग्रहस्यया" शब्दश० प्र० ।

सम्+सञ्चये मानास्थानपठितस्य एकत समावेशार्थे सदर्भ-
भेदे "सग्रहेऽस्तसुपागते" वाक्यपदीयम् । सङ्कोचने
"सगृह्णती कौशिकसुत्तरीयम्" भा० व० १५६०२ श्लो०
एकत्रीकरणे "सगृहा तत्समैरङ्गैर्निर्गमे स्त्रियसुत्तमाम्"
८५५६ श्लो० सम्यक्गृहणे "द्यौपयानि च सर्वाणि
मूलानि च फलानि च । चतुर्विधाश्च वेद्यान् वै सगृह्णी-
याद्विषेयत" भा० शा० २६५४ श्लो० । सुटौ सपाह
सञ्चये द्रव्यसम्पद" सि० कौ०

हि आदाने वा चुरा० उभ० पक्षे भा० पर० सक० वेत् ।
ग्राहयति ते यदिति । अजियहत् त अपहोत् अ-
प्राचीत् ।

अह ५० गृह-अश् । १ नवस सूर्यादिषु । २ बालारिष्टकारेषु
स्कन्दप्रहादिषु भावे अप् । ३ अहगृहे, ४ निर्वन्धे, "अव-
श्यमव्यञ्जनयगृहगृहा" नैप० ५ आदाने गृहणे, ६ रूपो
द्यमे, ७ सप्तवन्धे, ८ चन्द्रसूर्ययोगार्थे च "तदा सप्ताव्यते
गृह इति ज्योतिषम् "एकरात्रं परित्यज्य कुर्यात्
पाणिपह गृहे" ज्योतिः सूर्यादयश्च
"सूर्यचन्द्रोमङ्गलश्च बुधशुक्राणि वृहस्पतिः । शुक्र शमैश्चरो
राहु केतुश्चेति नव गृहाः" । एषा गतिभेदाः स्वगति-
शब्दे २४।२५० दर्शिता । राहुकेतोर्यथा गृहत्वपी० धा०
व्यवस्थापित तच्च केतुशब्दे २२२४ प्र० उक्तम् । शा० ति०
१ पटले "लोकानद्वीन् खरान् धातून् सुनीन् द्वीपान् य-
ज्ञानयि । समिव सप्तसख्याता सप्त जिह्वा हविर्भुजः"
इत्यनेन गृहाणा यत् सप्तसप्त-तत् वराहमताभि-
प्रायेण । तच्च १२११५० उपरागशब्दे अस्मत्तासाद-
पिगेपादित्याद्युक्तम् । अन्यमताभिप्रायेण गृहाणा
नवस ६ पटले शा० ति० उक्तं यथा "नववर्गा सकृत्पक्षा
नवरत्ने वरा गृहा । अर्केन्दुरक्तगुरुशुक्रमन्दार्हि-
केतव । साधिका मौक्तिक चारु विद्रुम गारुड
पद्म । पुष्कराग लसद्वज्र नील गोमेदक शुभम् ।
वैदर्भ्यं नव रत्नाणि" ।

स्कन्दगृहादीनां नवानां जलपविभागं सुश्रुते उक्तोयथा
"अथातो नवगृहाकतिविज्ञानीयमध्याय व्याख्यास्यामः ॥
बालगृहाणां विज्ञानं साधनेच्छाप्स्यन्तरम् । उत्पत्ति का-
रणस्यैव सुश्रुतैकमना शृणु ॥ स्कन्दगृहस्तु प्रथम
स्कन्दापसारः एतच्च । शकुनीश्च रेवतीश्चैव पूतनाश्च
चान्द्रपूतनाश्च ॥ पूतना शीतनामा ७ च तथैव सुखमण्डि-
का ८ । नवमो नैगमेयश्च ९ यः पितृगृहसंज्ञितः ॥ धा-
लोमालो प्राक्प्रदिष्टापचारार्थैश्च भट्टानाङ्गलाचारङ्गी-
नान् । तस्मान् कृष्टास्तर्जितान् क्रन्दितान् वा पूजाहे
तोर्हि स्युनेते कुमारान् ॥ ऐश्वर्यास्थास्ते न शक्या विग्नो
देह इदं साधयेर्विशुद्धपा । व्याप्तं वाक्यं तत्समी-
क्षाभिधान्ये लिङ्गान्येषां यानि देहे भवन्ति ॥ गूढाक्षः
क्षतजसगन्धर्वः क्षनद्विद्वक्कासो हतचलितैकपद्मनेत्रः ।
उद्विग्नः सुललितचक्षुरत्यरोदी स्कन्दार्त्तो भवति च गा-
दसुष्टिश्च ॥ नि सङ्को भवति पुनर्भवेत्युसश्च सरस्य
करचरणैश्च नृत्यतोव । विष्णुमूले सृजति विमद्य नृश-
माणः फेनश्च प्रसृजति तत्सखाभिपन्नः २ ॥ स्रक्ताङ्गो
भयचकितो विहङ्गगन्धर्वः सप्तायिष्यपरिपोद्धितः सभ-
न्नात् । स्फोटैश्च प्रतततुः सदाहप्रार्त्तैर्जिह्वो भवति
शिशु क्षत शकुन्याश्च ॥ रक्तासो हरितमस्रोऽतिपा-
ण्डुदेहः श्यावो वा च्वरसुखपाकवेदनार्त्तः । रेवत्या
व्यथिततनुश्च कर्णनास सृङ्गाति भ्रुवमभिपोद्धितः कुमारः ४ ॥
स्रक्ताङ्गः स्रपिति सुखं दिवा न रात्रौ विहङ्गमिह सृजति
च काकतुल्यगन्धर्वः । कर्त्तारो हृषिततनूश्च कुमारः
सृष्ट्यालुर्भवति च पूतनागृहीतः ५ ॥ यो द्वेष्टि क्षनम-
तिसारकासहिक्काक्षदीर्घभिर्ज्वरसङ्किताभिरर्दमानः ।
दुर्वर्णः सततमधः शयोऽन्धगन्धर्वः नृयुर्वरमिपजोऽन्ध-
पूतनार्त्तमुहः ॥ उद्विग्नो भृगमतिवेपते प्रख्यात् सलीनः
स्रपिति च यस्य चान्द्रशूजः । विष्ठाङ्गो भृगमतिसा-
र्यते च यस्य जानीयाद्विषयिह शीतपूतनार्त्तमुहः ॥
स्नानाङ्गः सुखचिरपाणिपादवक्त्रो वक्त्रायो कलुषसरा-
हतोदरो यः । सोहृगो भवति च मूलतुल्यगन्धर्वः स,
जेय शिशुरय वक्त्रमण्डिकात् ८ ॥ यः फेनः समति
विमन्यते च मध्ये सोहृगः त्रिलपति चोद्गभीक्ष्णमायः ।
ज्वर्येत प्रततमथो वधासगन्धर्विश्च शङ्को भवति हि
नैगमेयसुष्टः ॥ मस्रवो यः क्षनद्वेष्टी सृजते चावि-
शन्मुहः । त बालः नखिगडलि गृहं सम्पूर्णजलपणः ॥
विपरीतमतं धाम्यं चिकित्से दचिरार्दितम् । गृहे पुरा-

शुद्धविषाभ्यञ्ज बाल शुचौ शुचि ॥ सर्वपापं प्रकरो-
त्तेषां तैलेदीपश्च कारयेत् । सदोसन्नित्तवापि
लुङ्गयादुधव्यापनम् ॥ सर्वगन्धोपधीनोऽङ्गैर्गन्धनाल्यै-
रभ्यङ्ग्यतम् । अग्नये हस्तिकाभ्यञ्ज स्नाह्वा स्नाहेति
सम्प्रदानम् ॥ नमः स्कन्दाय देवाय गृहाधिपतये नमः ।
शिरसा स्वाभिवन्देऽहं प्रतिगृह्णोऽहं मे बलिम् ॥ नि-
रुजो निर्विकारश्च शिशुर्गन्धो जायतां भुवम् ॥

सोत्पत्तिकमन्यप्रहमेदा भा० प० २२६ अ० चक्षा यथा

“यावत् षोडश वर्षाणि भवन्ति तदृणा प्रजाः ।
प्रबाधत भक्त्याणां तावद्वृषे प्रथमिवै । अहश्च व
प्रदास्यामि रौद्रमात्मानमव्ययम् । परमं तेन सहिता
स्य वत्सल्य पूजिताः । भाक्कण्डेय उवाच । तत
शरीरात् स्कन्दस्य पुरः पायकप्रभः । भोक्तुं प्रजा
स मत्तुर्नाम निष्पपात महाबल । अथ तत् सहसा
भूमौ विधत्तेऽयं लुघादित । स्कन्देन सोऽभ्यस्त-
घातो रौद्ररूपोऽभवद्गृह । स्कन्दापकारमित्याहुर्पह
न हिसप्तमा । विमता द महारौद्र कथ्यते यजु-
नीपह । पूतना राजर्षी प्राहृत विद्यात् पूतना-
पहम् । कटा दारुणरूपेण घोररूपा मिश्रचरी ।
पिशाची दारुणाकारा कथ्यते शीतपूतना । गर्मान्
सा मातृपोषान्तु हरते घोरदर्शना । अदिति रेततीं
प्राहृर्गृहस्त्यास्तु रेततः । सोऽपि बासान्नाहोरो
वाधते वै महापह । दैत्यानां या दितिर्माता तामा-
हृर्गृहस्त्यास्तु रेततः । अत्ययं शिशुसाधेन समकृष्टा
इरासदा । कुमारस्य कुमार्यश्च ये प्रोक्ताः स्कन्दस-
म्भवा । तेषां गर्भभुज सर्वे कौरव्य । सुमहापह ।
तासामेव त पत्नीनां पतयस्ते प्रकीर्तिता । अत्राय-
माना गृह्णन्ति बालकान् रौद्रकर्म्मिण । गवा माता
तु या माघैः कथ्यते सुरभिर्ह्यय । यजुमिसामया-
रुह्य सह भुङ्क्ते गिम्बुन् भुवि । सरमा नाम या माता
युगां देवी जनाधिप । सापि गर्मान् समादत्ते मानु-
षीणां सदेव हि । पादपानाञ्च या माता करञ्जनिधया
हि सा । वरदा सा हि कौस्त्य च नित्य भूतानु-
कम्पिनो । करञ्जे तां नमस्यन्ति तस्मात् पुञ्जार्चिनो
नरा । इमे तदादयान्ते वै पहा मांसमनुप्रियाः ।
द्विपक्षराज (१०) तिष्ठन्ति सतत स्तिकागृहे । कद्रु छ-
ज्जवपुर्माता नमिर्षीं प्रविशत्यय । भुङ्क्ते सा तत्र त
गमे सा त मागं प्रहृयते । गन्धर्वाणाञ्च सा माता

सा गम गृह्य गच्छति । ततो विहीनगर्भा सा मातृपो
भुवि दृश्यते । या जनित्री स्वप्नरवां गर्भमात्रे प्रगृह्य
सा । उपपिष्ट ततो गर्भं कथयन्ति नमोऽर्चि । सोऽह-
तस्रोदधेः कन्या धात्री स्कन्दस्य सा कृता । सोऽहिताय-
मिरित्येव कदम्बे सा हि पृच्छते । पुरःषु यथा
रुद्रस्तथायां प्रमदास्तपि । धायां माता कुमारस्य
प्रथक्कार्माभिज्यते । एवमेते कुमारानां मया प्रोक्ता
महापह । यावत् षोडश वर्षाणि क्षागिवास्ते मिवा
कृत । ये च माहगणा प्रोक्ता पुरःषाश्च ये पहाः ।
सर्वे स्कन्दपहा नाम ज्ञेया नित्य शरीरिभिः । तेषां
प्रथमं कार्यं ज्ञान भूपमथाङ्गनम् । बलिहर्षोप-
हारश्च स्कन्दस्येष्टा विधेयत । एवमभ्यर्चिताः सर्वे
प्रयच्छन्ति शुभं नृणां । आरुर्ध्वं च राजेन्द्र । बल-
पूजानमस्कृता । अर्जुनो षोडशाहर्षादुवे भवन्ति पहा
नृणां । तानहं सम्यग्ज्ञानं नमस्कृत्य भवेत्तरम् ।
य पश्यति नरो देवान् जागृह्वा श्रितोऽपि वा ।
उन्माद्यति स तु क्षिप्रं तन्तु देवगृहं विदुः । आधी-
नश्च ययानश्च य पश्यति नरं पितृन् । उन्माद्यति स
तु क्षिप्रं स ज्ञेयस्तु पितृगृहं । अवमन्यति नः
सिद्धान् क्रुद्धावापि यपन्ति यम् । उन्माद्यति स तु
क्षिप्रं ज्ञेयं विद्वगृहस्तु स । अपात्राति च वो
गन्धान्मसावापि प्रथमिधान् । उन्माद्यति स तु क्षिप्रं
स ज्ञेयो राक्षसपह । गन्धर्वावापि य विद्वान् श्रि-
यन्ति नरं भुवि । उन्माद्यति स तु क्षिप्रं पहां मान्दर्व
एव स । अधिरोहन्ति य नित्य पिशाचा इव
प्रति । उन्माद्यति स तु क्षिप्रं पहां पैशाच एव स ।
आविशन्ति च य यथा पुरःषा काष्ठपर्यवे । उन्मा-
द्यति स तु क्षिप्रं ज्ञेयो यक्षपहस्तु स । वयं दोषे
प्रहृयित चित्तं सञ्चरति देहिनाः । उन्माद्यति स तु
क्षिप्रं साधनं तस्य शास्त्रत । वैकुण्ठ्याञ्च मयाश्चैव वीराणां
चापि दर्शनात् । उन्माद्यति स तु क्षिप्रं शान्तं तस्य
तु साधनम् । कश्चिद् ऋषिद्विजानो वै भोक्तुं कामसावा-
ऽपर । अमिकामसावेयान्मदस्त्रेण निविधो पहाः ।
यावत् सप्तविंशति वर्षाणि भवन्ति ते पहा नृणां । कतः परं
देहिनास्तु पहास्तस्यो भवेच्छृण्वर । अमकोर्षेऽत्र
दानं शुचि नित्यमभ्यर्च्यतम् । आकिकं शुद्धचारं
वर्णयन्ति सदा गृहा । इत्येते पहादेवो बाह्वाणां
प्रकीर्तित । न नृपति पहा नृणाञ्चराण्येव भवेत्तरम्” ।

[illegible]

“ये तदो यथा यन्निहिता कतमे ते नियमेन यज्ञी
 गव्या इति तदाह । प्राणो वै यज्ञः प्राण इति
 प्राणमुच्यते । एक-प्राणायुषहित सोऽपानेनेति गन्धे
 नेत्येतदपानस चत्वाद्दानो गन्ध उच्यते । अपानो-
 यज्ञ इति गन्धम् प्राणेन सर्गोभोको जिघृक्षत ।
 तदेतमुच्यते अपानेन हि गन्धान् जिघृक्षत । यान्वै
 यज्ञो यथा सृष्ट्याऽप्रवर्गिष्ठस्रया चासन्नविध
 यास्तदया सन्नाऽऽहताऽस्योभक्ता दशधनेषु व्याहृतया
 गृहीतो लोकोऽवहृत तेन पाक् यज्ञः स नाम्नाति-
 पात्रेण गृहीतः स यमाख्यो यज्ञो न मन्ना वज्रव्येन
 विधेय इति पात्रेणा तत्रात्रेणेति देव्यं दादृषं । माम
 वतव्यायी हि पाक् । तेन व्यत्यर्थगार्त्तन प्रयुक्ता
 पाष्तेनैक-लोभता तेन तत्त्वयगव्या भेद तया

भोक्ष । अतो नास्त्राभिप्रेतेण गुणीता वागित्युक्तं
यत्तव्यासक न हि प्रवृत्ता समानैर्भुज्यते । समान-
मन्य द्रष्टे त्वत्पर्याना अतो यद्वाः स्वर्गपर्य्य-
न्नाय एव दृष्टावतिप्रहा इति" भा० ।

गृहसंज्ञानं प० गृहेषु कस्य न इव । र. दौ त्रिका० ।
 गृहकुसुम खण्ड प० गृहसंज्ञा । यच्च-यच्च कस्य गृहसंज्ञा ।
 कारोऽस्तत्रयश्च कस्य । नराणां सुरादयश्च कुप्य खण्डा-
 कारे कल्पयते । “इ. किनी गाकिमा भूतरेता येतान
 राखसा । गृहसंज्ञा खण्डाद्वा कानकगोविन्दगुहा ।
 सञ्च जगसायानि शिवतार्थजन क्षणां का ख-
 ३३७० । अथ यच्च इति निश्च पट मध्यमे

गृह्यगणित न० गृहाणां सङ्ख्यातीना गणित गणनं यत् ।
 तत्त्वस्वज्ञानिगणनगते तच्च मते क्कन्त्यभेदे “ज्योति
 शस्त्रमतेरुभेद्विषय क्कन्त्यताविष्ठतम्” इत्युप
 क्रान्ते “क्कन्त्ये” अत्र गणितेन या ग्रहग तन्त्रन्वाभिधानं
 त्वसी” ४० स० १४० । “गृह्यगणितज्योतिषासंहिताज्योति
 शस्य ध्येता । तच्च गृह्यगणना पौलिशतोसकथासिद्ध
 शीरपैतामत्रेषु पञ्चस्येतत् सिद्धान्ते” इत्येव तत्त्वै
 तद्भेदा लक्षा । तत्प्राप्त्यविषयाय गणकगच्छे दत्तत-
 दास्ये वक्तव्याया । शीरागम तपान्विषयाय सिग्गि-
 सकता यथा । सध्यमाधिकार कालमानस् भगोल य-
 ह्कटोकरणम् । गृह्यकथा प्रत्यञ्ज्युक्त विधिमासाद
 स्कुटोकरणम् । विग्राहिकार । पर्वसम्पन्न चन्द्र
 ग्राहणम् स्थयग्रहणम् गृह्यकथा गृह्योदयास-
 निश्चय । गृह्यज्ञान गृह्युति भग्युक्त पाताधि-
 कार । एषां च विरोधतत्त्वच्छेदोदाहृत्यतः च ।

ग्रहगाचर ३० इत० । गृहाणा जवार गित स्थानभेदेन
 शुभाशुभस्वरूपे गतिभेदे । गोचरगच्छे चक्षुर्मात्रोऽपि
 विशेषोऽत्र भिद्यते यथा इ० स० १०४ च० । तत्र ये ज्यो-
 कायस्त्वंदुकास्तदानामपि तत्र भङ्गोक्त इत्यम्
 “प्रायेण गोचरा व्यपह्नाऽऽतस्तानि फलानि यस्यासि ।
 नानावृत्तैस्तद्यो सुखचपनस्य चन्त्वादी । सागुडव्य-
 गिर श्रुत्वा न मदीया रीचतस्थया नैवम् । साध्वी
 तथा न पुनः प्रिया दद्यात्स्यात्तवनचपला ।
 स्वयं पट्विदगस्थितस्त्रिदशपटसप्राद्यगश्चन्द्रना लीनः सप्त-
 नयद्विचक्रभगता यस्मात्कञ्जौ पट्विगी । शीघ्र-
 पट्विचक्रदगादमगः सर्वेष्वुपान्ते शुभाः शुक्ल-
 रश्मिपट्टाश्च स्रजत गाद्विचक्रावस्तु ।

शुक्रे द्वितीयगृहे प्रसवाद्येवात्मनूपायव्यतिरिक्तदु-
हितं व्यपश्य । उच्यते कुलमरत्नविभूषितं कामं
वसन्तिनकद्युतमूलजाऽपि । आघातेनाग्रासदभूतिव
अगल्ययानु दैवशुभकृतौवे । भस्ते चतुर्थं च धृष्ट-
वनाजं चन्द्राज्जपतिमा च शक्तिम् । लभयति
शुक्रः पञ्चमस्य स्त्रीं शुक्रपरितोषं बन्धुजनानिम् ।
सुतधनसन्धिं मिलयन्त्यायान् अन्धं सततं चारि-
वसेषु । सद्यो भयः परित्यक्तो गमापदं स्त्रीदेवक
जनयति सप्तमोऽयुधम् । दातोऽपि भवनं
परिच्छदप्रदो लज्जोवनीसुपनयति स्त्रियं च यः ।
नयमेव धर्मवनितादुःखं न भयुजेऽर्थवन्निचयव
भवत् । दयमेऽवमानकहास्त्रियमात् प्रमिताक्षराप्यपि
यदनु लभते । उपान्तगो भनां सुतं सुहृद्भानुग
अद । भनाम्भरागमोऽन्त्यो स्थिरस्तु नास्वरागमः ।
अने — अयमे रविजे विषवाङ्महतं सज्जनविद्युतः क्षरन्ध-
वध । परदेगस्येवदृष्टान्तो विमुक्तार्थोऽतोऽपि
हीनसज्ज । चारुमादुद्वितीयगृहे दिग्भरतमये
ह्यसुख्यपवर्जिततनुविगतमदवध । अन्धशुभैः जनं व
सुख्यं तदपि एतन्मयस्त्वित्प वयपत्नयति न वध
न च चिरम् । सूर्यस्ये तवीशगृहे जनानि जभते
दासपरिच्छदाद्रमहिषाचक्ररुष्टरान् । सद्भाविमिति
शौख्यममत गदव्युपरम भोदरपि प्रयाज्यवि रिपय
वीरवनिते । अथ गृह सूर्यवेलेऽभ्युपेते सुहृदि-
सभायां दमिर्विद्युत् । भवत्यस्य सवेस चासाधुदृष्ट
भुजङ्गजयातातुकार च चित्तम् । सुतधनपरिहोचः
चतुस्ये प्रसुदलजयुक्तपाकपुत्रे । विनिहतप्रिपुत्रो-
गद्यते प्रियति च वनितायं श्रीउटीरम् । गच्छा-
भानं सभमे चापने च हीन स्त्रीपुत्रैः सूर्यजे दीन
चेष्टः । तद्वदमस्ये वैरहृद्गोवन्धैवेमोऽन्धु निदोहैवदेवी
क्रियाद्यः । अममामिर्देऽमेऽवयव विद्याकीर्त्तिं
परिहासिच सीरे । तैस्त्रय कामे परयोवार्त्तनामा
अन्त्ये मारोत्यपि मोकोर्मिमाकाम् । अपि काष्ठमपेक्ष
च पात्रं शुभं ददध्याह्न्यह्नुम् । न मधी वल्लं कं
ज्जवनं च विहज्यति मेधवितानः । रत्नैः पुण्येन
ज्येताथैः कनकडरवज्जङ्गमैर्दिवाकरभूषतो भक्त्या
पूज्याधिन्दुर्मेवा मितशुभमरतमपुटैः सितच मद्रुदैः ।
अन्धप्रत्ये सीरिः शौख्ये सधिरज्जततिवक्रकमुनेयुं ह
परिपीतयैः प्रीतैः पीडा न अङ्गद्व्यादि पतति वि-

यति यदि वा भुजङ्गमिज्जितम् । समयेदुगताज्ज-
भट्टिपि विदुषविप्रपूजया । गान्तिजपनियमदान-
दमै सुजनाभिभाषणवदन गमेक्षया । रविभीमौ पु
वर्द्धे सविहोरा कथयतोऽन्त्यगो रागे । सदसज्जव
भायां गोष्ठ्युपगोष्ठ्योयवासकम् । आदो यादव् शौख्य-
पसादपि तादयो भवति । उपगीतेर्मात्रायां गणवन्ध-
व्यस्ययोगी वा । आयांयामपि कुर्वते विनाशवन्तर्गुह
विममस्यः । गण इव नष्ट दृष्टय सर्वलभुना गतो
नयति । अशुभनिरीक्षितं शुभफलो वनिना वलवान्
अशुभफलपदं शुभदिविषयोपगत । अशुभशुभापि
स्वफलयोयजनः समताम् इदमपि गोनकं च सलु
नर्दटक च यथा । नीचेऽरिभेऽस्ते च रिद्धस्य स्त्रीं
दृष्टा यतपरिकीर्त्तितम् । पुरतोऽन्त्योय भागिन्याः
सवितासद्योमिरीचयम् । सूर्यसुतोऽर्कफलवमचन्द्र-
सुतश्चन्दत समनुयाति । यथास्तन्वकमार्थागीतिर्वैता-
कीयं च मागधो गाथादीम् । सीरोऽर्करक्षिरागात्
सर्वकारो सज्जद्विरधिकतरम् । पित दाचरति नृचै
मय्यजतां न तु तथायांयाम् । यादयेन गृह्येन्त्युक्त-
साद्वन्धैऽपि । मनोहृत्तिवमायोगाकार इव
वज्रास्य । पञ्चम सर्वपादेण सप्तम दिव्यदर्थयो । यद्वक्तो-
काक्षर तद्वक्तुतां याति दु स्थितैः । प्रकथापं सूर्यच
उत्तमाद्ये व्यस्थितः । च याति युक्तं लोके यदा
स्तुः सुस्थिता गृहा । मारव्याद्विषयैर्गृहेयु कर्मा-
न्विष्टवृत्तेऽनुचैः । विनिहन्ति तदेव कर्म तान् वैताकीय-
मिषाययाजतम् । शौख्यमवेक्ष्य यो गृह्य काष्ठे
प्रक्रमण करोति राजा । अणुनापि स शौचयेण दस-
स्योपचन्दसिक्कल याति पारम् । अथ पञ्चमोचरम्
अमर्थे राक्षसेषो फनासुतकीर्त्तनं पङ्कसप्तकाभि-
प्रायेषेति बोध्यम् । अथ विशेषः स्त्री-त-उक्तो यथा
“गोचरपीडोयापि रागिनिभि शुभगृहेष्टः ।
पीडां न करोति तथा पापैरेव विपद्याश्च । गोचराप-
वाद । “दिनकरवधिरौ प्रवेशकाष्ठे शुक्रभयुक्तौ अर-
नस्य मध्ययाती । रयिसुतमिनी विनिर्गमस्यौ शशि-
तनयः फलस्तु सर्वकामम् । राशिदिभासफलम् ।
“सप्तमोपचन्द्रास्यचन्द्र उर्वेय योमनः । शुक्रपञ्चे द्वि-
तीयस्तु पञ्चमोपचन्द्रोऽपि ददाताऽय तेवाम् । अस्त-
नैराणां व्ययहृदयमस्योऽपीददाताऽय तेवाम् । अस्त-
निधनमस्यैव सन्त्युपलभ्योऽपि प्रसुदशुभकृतं द्यात्

वामनेषेन शुद्धः । वामनेषेन दूतनज्ज्मोत एवमेति
बल्यमाणवचनाभ्यानेकार्थत्वाद्दे इत्यम् । “उपचयकर-
युक्त सव्यग शुद्ध चे शुभमभिरुपमाण सौम्यमध्य
स्थितोप । सप्तव'गष्टहयुक्त करकस्ये'प चेन्द्रजय
धनसुखदाता तत्तुमहर्षीत्यादा त' । सव्यग उष्णायण
चारी । उपचयकरस्य पचाइती वा चतपुगोक्तम् ।
“भानी यथा सप्तव'गत्तरेण पचाइहाणां यदि वा
शगाद् । शुभप्रदाना शुभद प्रयाणे यास्येन यातोम
शुभ शगाद् । योयस्य दशमगृहगः स तस्य पश्यो
भवति नियमेन । स्वर्णशुद्धमून लभोपगः कष्टकेपु यावन्
प्राप्त्यता । जन्मकालवशगाने तु कारकाः कर्मग सु
तेषां विरेणत । सितपचादो चन्द्रे शुभे शुभ पक्ष
मशुभमशुभे च । कण्ठो गोचरयु'दीन शुभ पक्षः
शुभोऽतोऽन्य' । भीमपराक्रमे । “दुक्ते पक्षे प्रतिपद चन्द्रे
शिवे शिव पक्षम् । कण्ठो प्रतिपदि ताराशुभो शुभ
विदु पक्षम्” । स'र'य'दाकृतैव
“मार्कण्डेय पुराणम् “द्रव्ये गंठेषु भृत्येषु सुकृतुषु
तनयेषु च । भार्याय च गृहे दुष्टेभ्य पुत्रपतां नृणांम् ।
प्यात्मन्यथास्त्वपुत्र्याना सर्वलैवातिपापिनाम् । न कुलापि
छापानां मराणां जायते भयम्” ।

ग्रहगति स्तो इतः । गृहाणा प्रत्यह भाशगमनभेदे । तत्
खगगति शब्दे २४१४ पु० पृष्ठम् तभेदात्तत् कारणा-
दिक च दशितम् । तत्त गृहाणां सायन'दशगतिमान
सि०नि० उक्त तत्त खगोलगद्दे २४११पृ० उक्तायप प
विशेषोऽलोच्यते । तत्त गृहाणा दिनमतिवाचन
सि०शि० उक्त यथा

“मङ्गोमितादङ्गणात् फलानि यानि तत्कदा । भवन्ति
अध्यमाः कमात्रमःचदा दुभुक्तयः । सवा म'तरु
वोजनैर्नम सदा सदा भवेत् । कलादिकसनावयाकृद्
द्रुता च सा सदा” सि०शि० ।

“अलोपपत्तिस्त्रैराशिकेन । पूर्व ग'तयो'जना'त्मका
पृहाणां दृष्टोक्ता । इदानीमवस्था । सा कलादि-
कृतनाकयात् । इदानीमवस्थाने कारणात्त'प्रमिता०
“कदा' सदा' अपि दि'पपदा प'क्र'सप्ताहितास्ता हते
कश्यो सधुनि सङ्गति व्यु'सङ्गत्यव लिप्ता । तस्यादेते
शयिलधुजा'दालभोमेवमन्दा मन्दाकाला इव शय-
न'प्रा'न्त यान्तः क्रमेण' सि०शि० ।

“यत सदा अपि कथासम्प'१६०० । लिप्ताभिरेवाहता

यतो सङ्गति एत सङ्गत्यो लिप्ता व्यु । मधुन चन्द्र ।
तस्या चन्द्राणा सदा'स्या जय । तस्यामेका कला
पञ्चदशभिर्दो'नैर्नय त । शने कला स'ी'स्या सा
मङ्गतो । तस्यामेका कला योजनानां पृष्ठ'म सङ्ग-
रेकसप्तयोनै ५६०६ भव'त । योजन चतु'शो'व ।
अगचन्द्रात् सकागादूर्ध्वो'ध्या पुत्रशुक्रादय क्रमेण
मन्द'काला मन्दगतय इव भा'न । मन्दाशालाक-
न्दा'वि छ'चतस्र भमिता० स्फुटग तमाह

“दनान्नरमष्टसगान्नर व्याद ग त स्फुटा तत्तमवा-
नाराध । कोटी फलानी स्रुकेन्द्रधु'कि'लिज्यो'दृता
ककि'न्दा'दकेन्द्रे । तथा युतोना प'र'न'पु'क्र'सा
त्का'नको केन्द्रप रस्फुटा स्यात् । समीप'तय्यन्तसमीप-
चासन विप्रोस्तु तत्का'नजयैव युज्यते । स्रुट'र'चासन-
माद्याया यत प्रतिपक्ष सा न समा सङ्गत्यतः' सि०शि०

अद्यतनश्रुतनस्फुटयोरौटयि'यो'र्दना'ज्यो'वी'न
कालिकयोर्ध' यदनर कन टिक सा स्फुटा गति ।
अद्यतनात् नक्षत्रे न्य'ने वक्रा ग तज्ज्ञेया । तत्तनयान-
राज इति । तस्य कासस्य मध्य'नया गद्या गृह'चा-
लियस युज्यत इति । इय'ति'न स्यूना गति । अथ
स्फुट्या तात्कालिकी क्यते । तत्तमय्य'ना चन्द्रग त ।
अन्ये'र्ण पृहाणां गृहगतिरेव केन्द्रगति । स्रु-
केन्द्रकोटिफलं कत्या तेन केन्द्रगतिपु'गा लिख्यदा
भाक्या सव्येन कर्क'प्रा'दकेन्द्रे प'ह'गतिपु'गा काया ।
स्रुगादौ तु र'हिता काया । एव तत्त वि'की मन्-
ध'स्फुटा स्यात् । तात्कालिकप्रा भुज्या चन्द्रस्य
विशिष्ट प्रयोजनम् तदाह । समोपतिय्यन्तसमीप
चासनमिति । यत्त लिख्यस्फुट्यात् कालाहते वा
नस्यो वा यदावसि'क्षि'य्यन्तसदा तात्कालिकप्रा गत्या
तिथिवाचन कर्तं युज्यते । तथा समीप'चासन च ।
यदा स्रुट'तर'लिख्यन्तो दूर'चासन या चन्द्रस्य तदा-
द्याया स्यूनाया कदा युज्यते न्यूजकासत्या ।
अतश्चन्द्रगतिर्नक्षत्रात् प्रतिपक्ष समा न भवति ।
अतस्तदर्थमय विशेषो'मि'हित । अथ गतिफ-
लवाचना । अद्यतनश्रुतनगृहयोरन्नर गति । अथ
एव गृहकनयोरन्नर गतिफल भवितुमर्हति । अथ
तत्तधनम् । अद्यतनश्रुतनकेन्द्रयोरन्नर केन्द्रम'तिः ।
भुज्याकारणे यज्ञोपययय तेन सा तुल्य मर'हि-
दके २२१भाष्या । तत्त तावत् स'स'प'नभोजनपक्ष-

करणायात्तुपात । यदि त्रिज्यातल्लया कोटिज्यायाद
भोग्यखण्ड शरद्विद्वत्तल्लयं लभ्यते तदेष्टया किमित्यत्र
कोटिज्यायां शरद्विद्वत्ता २२५ गुणस्त्रिज्या हर ।
फल तात्कालिक स्फुटभोग्यखण्ड तेन केन्द्रगतिगुण-
नीया शरद्विद्वत्ता भोज्या । अत्र शरद्विद्वत्तमित्योग्य-
कभालकयोस्तुल्यत्वाच्चागे कृते केन्द्रगते कोटिज्या
गुणस्त्रिज्या हर स्यात् । फलमद्यतनकेन्द्रोर्जयो-
रन्तरं भवति । तत्फलकरणाद्यं स्वपरिधिना गुण्यं
भागै १६० भोज्यम् । पूर्व्यं किल गुणक कोटिज्या
सा यावत् परिधिना गुण्यते भागै १६० स्त्रियते
तावत् कोटिफल जायत इत्युपपन्न कोटी फलघ्नी मृदु-
केन्द्रभुक्तिरित्यादि । एवमद्यतनस्वस्तनगृहफलयोरन्तर
तदुगते फल कर्कट्रादिकेन्द्रे अर्धफलस्थापचीयमान-
त्वात् द्वादौ घनफलस्थोपचीयमानत्वाद्भनम् । मक-
रादौ तु घनफलस्थोपचीयमानत्वान्ने पादाष्टफलस्थो-
पचीयमानत्वाद्भनमित्युपपन्नम्” प्रमिताः ।

गृहगन्ध ५० इतः । गृहयज्ञगन्धे वक्ष्यमाणे स्त्रियादुद्देशेन
देये रक्तचन्द्रनादौ ।

ग्रहचिन्तक ५० ग्रहान् शुभाशुभदायकतया चिन्तयति
चिन्ति-एवम् ६० । देवदे स्यात्सरिके । “वक्तव्यमिष्ट
जगतोऽशुभ वा शास्त्रोपदेशाद् ग्रहचिन्तकेन” इ० स०
२४० ।

ग्रहण न० गृह-भावे ल्युट् । १।कारे २।ज्ञाने । ३।आदरे
४।उपरागे चन्द्रसूर्ययो राक्षसा पक्षने करणे ल्युट् ।
५।करे मेदि० । ६।इन्द्रिये राजनि० । ७।शब्दे कटा० । तत्र
फलस्य ग्रहणसाधनत्वात् इन्द्रियाणाम् शब्दस्य च
ज्ञानसाधनत्वात् तथात्वम् । उपरागस्य यथा राक्षसतत्वं
तथा उपरागशब्दे १११।४० उक्तम् ।

“चक्षुषा दर्शनं राक्षसोत्तदुगृहणस्यते” सवत्सर
प्रदीपः । तत्तात्पर्यापि ज्ञानमाह “आदित्यकिरणैः पूत
पुनः पूतश्च वज्रिणा । जलं व्याध्याहर ज्ञायात्
ग्रहणेऽप्युपकारिणा” व्यासः । तत्र सर्वजलस्य गाङ्गा-
तुल्यतामाह व्यास “सर्वं भूमिसमं दानं सर्वं व्याससमा-
दिज्ञा । सर्वं गङ्गासमं तोयं ग्रहणे नात्र सम्यगः” ।
तत्र आङ्गसाधनप्रकृतामाह शाता० । “सर्वस्तेनापि
वर्षेण आङ्गं वै राक्षसदर्शने । अङ्गुष्ठाणस्तु तत् आङ्गं
यज्ञे गौरिव सीदति” । तत्तात्पर्येण आङ्गमाह मचेता
“आपद्यन्मौ त्रीर्थं च चन्द्रसूर्यग्रहे तथा । आस-

आङ्गं द्विजैः कार्यं शूरेण तु सदैव हि” । आस-
आङ्गेऽपि विशेषो योगिनीतन्त्रे “निरन्तरामआङ्गे
तु अन्नं न ज्ञालयेत् कश्चित् । दृष्टौ तु ज्ञालयेदन्नं
संक्रमे गृहणे च” । गृहणश्रद्धादिफले मलमासेऽपि
कार्यं यथाह कालमा० स्मृति “चन्द्रसूर्यग्रहे ज्ञान
आङ्गदानजपादिकम् । कार्याणि मलमासेऽपि नित्यं
नैमित्तिकं तथा” । तत्र दीक्षाया नैव कालादिशुद्धिप्रवेष्टा
“सत्तीर्थेऽर्कविधुषासे तन्तुदामनपर्ययो । मन्त्रदीक्षा प्रकु-
र्वाणो मासर्चादीन् न शोधयेत्” सारसगृह । तत्र वार-
भेदे गुणाधिक्यम् “चन्द्रग्रहचन्द्रवारे रवौ सूर्यग्रह-
स्तथा । चूडामणिरयं योगजनान्नफलं श्रुतम् । अन्य-
आहुयग्रहात् कोटिगुणमत्र फलं लभेत् गरु० ५० । अत्र
पुरश्चरणप्रकार “अथ वान्यप्रकारेण पुरश्चरणमिष्टम् ।
ग्रहणेऽर्कस्य चन्द्रोर्वा शुचि पूर्वसुपोषित । नद्या
समुद्रगामिण्या नाभिमात्रोदके स्थितः । यद्वा पुण्योदके
ज्जात्वा शुचि पूर्वसुपोषितः । ग्रहणादि विमोक्षान्नं
जमेन्मन्त्रं समाहितः । अन्नं दद्यान्न क्रमाद्विमादिकं
चरेत् । तदले मङ्गले पूजा कृत्याङ्गान्नतर्पणम् । ततो
मन्त्रप्रसिद्धार्थं गुरु संपूज्य तोषयेत् । एवञ्च मन्त्र-
सिद्धिं स्याद्देवता च प्रसीदति” । ति०त० पुरश्चरणच० ।
तत्र ज्ञानस्यावश्यकतामाह उद्देशसिद्धि “संक्रमे गृहणे
चैव न ज्ञायादुयस्तु गानव । संप्रजन्मसु कुत्रो स्याद्ऽख-
भागी च सर्वदा” अत्राशौचेऽपि साङ्गज्ञानमात्रं कार्यं
यथाह स्मृति । “स्मृतके स्मृतके चैव न दोषो राक्ष-
दर्शने । ज्ञानमात्रान्तु कर्त्तव्यं दानआङ्गविरजितम्” ।
अत्र ज्ञाताशौचं नास्ति यथोक्तम् “चन्द्रसूर्यग्रहे चैव
स्मृतानां पिण्डकर्मणि । महातीर्थे तु संप्राप्ते स्मृतदोषेन
विद्यते” भविष्य० ।

तत्र ज्ञाने “भार्यात्वसंपादकं ग्रहणं विवाहः” उद्भा०त०
रघु० “स्वतएव सता परार्थता ग्रहणानां हि यथा
यथार्थता” नैष० । आदाने “पाणिग्रहणिका मन्त्रा
नियत दारलक्षणम्” उ० त० स्मृतिः । “आचारधूम-
ग्रहणात् वभूय” रघु “स बाङ्गयतमुद्यम्य रुष्वाङ्ग
ग्रहणं रणे” हरिव० ४८० । अर्थवदुपग्रहणेनानर्थक्यम्
“अग्निमन्त्रग्रहणान्यर्थवता धानर्थकेन तदनविधिं
प्रयोजयन्ति” व्या० परिभाषा ।

ग्रहणक न० स्मृततेऽनेन ग्रह-करणे प्रष्टुं तत् सार्थं क ।
आङ्गके शास्त्रे । “हकरादोनामपि ग्रहणकशास्त्रवशात्

निर्गन्धश्च नास्ति स्थावुरनिश्चीति शशिकलावोराहण्ये
भौममयनय निधि राल्लौ पीयूषन्तो बहिन । प्रोक्तम्

अवेदा सर्वस्मिन् कावे निगि दिने च बली । अन्ये परे
रविगुरुसिता अङ्गि दिने बालक । क्रूरा पापा प्रा-
गुक्ताः बह्वतपसे, क्षणं चोऽपि क्रूरो बलवान् भवति
यवनेश्वरः 'मासे त गृहो प्रतिपत्प्रवृत्ते पूर्वे यमो-
मध्यमलो दशाहे । अथो द्वितीयेऽत्यन्तस्त्रुतीये सौम्यैरु
दृष्टो बलवान् सदैवेति' सितगता शुक्लपक्षे स्थिता सौ-
म्या बलिन । द्वयनेति द्वे अयने प्रमाण यस्य द्वयन
तत्तु वर्ष स्ववर्षे आत्मीयवर्षे, यो गृहो यत् वर्षेऽधि-
पति स तत् बलवान् स्वदिवसे आत्मीयवासरे स्वहो-
रायां कालचोरायाम् । तथा स्वमासे यस्मिन् मासे
योऽधिपति स तत् बली द्वयनदिवसचोराभासानां ये
अधिपतयस्तैर्गृहेः कालबलीमेतैरपलक्षणीयम् । ते
कालबलीमेता रत्यर्थं केचिद्वयनदिवसचोरामास-
पैरिति पठन्ति अन्ये च 'दशममहोरामासपैरिति पठन्ति
य एवमपरः पाठः एतेषु कालेषु सर्वे एव बलिनो भवन्ति
एतत् गृहाणां कालवीर्यम् । एतेषामन्यतमेन सयुक्त
कालबलसम्पन्नो भवति । यत्तुसुगुचराद्या इति आदयो
बर्षाः आद्या येनाम् ते शकाराद्य शमेश्वर सर्वेऽथो
बलहीन कुकाराद्य क्रजः भीम शमेश्वराद्वलवान् ।
कुकाराद्यो वृषः स भीमाद्वलवान् शुकाराद्यो गुरु म-
नुषाद्वली, शुकाराद्य शुक्रः स जीवाद्वली चकाराद्यशुद्धः
स शुक्राद्वली रकाराद्यो रवि स चन्द्राद्वलीति । एत-
द्गृहाणां नैवर्गिकवनम् । यथादेवानेन स्वस्वजातके
चक्रम् "मन्दारसोम्यवाक्पतिसितचन्द्राकां यथोत्तर
बलिनः । नैवर्गिकवनमेगद्वलसाये स्यादधिकविनीति ।
यदा यद्वाणा गृहयोर्वी बलसाय भवति तदा यदाधि-
क्यम् अधिकवीर्यवत्ता ज्ञेयेति । आत्माचार्येण चतु प्रका-
रस्य फलं नोक्तं तज्ज्ञान्यास्त्राङ्गिस्थिते तथा च साराव
स्यात् "तत्त्ववेन समेत परां विभूति खग प्रसाधयति ।
स्वतियुक्तोपवन पु सार्चिष्य बलपतित्व वा । स्वर्ण-
वेलेन च सङ्गिनः प्रसूदितधनधान्यसपदाक्रान्तम् । भित्त-
वर्चसंयुक्तो जनयति क्षीनोन्वित पुरुषम् । तेजस्विनमति
सुखिन सुखिरविभक्तं स्वपाशं चक्षधनम् । स्तनवांयक-
बलशुक्तं करोति पुरुष प्रसिद्धं च" । स्वस्वजातकेचोक्तम्
"बलवान्निस्वप ह्येव नरांयकेष्वीक्षित शुभेयपि । च
अहो स्त्रीक्षेत्रे पुरुषेऽप्योगाः गोपा इति तत् शुभ-
द्वन्नादिकं तावत् "शुभदर्शनबलसङ्गित पुरुष कुयार्हना-
न्वितं ज्ञातम् । सुभग प्रधानमस्त्रिच सुहृद्वेष्ट च सौख्य

च । पुंस्त्रीभवनबलेन च करोति जनपूजितं कलाकुप-
लम् । पुरुष पसञ्चित्त कस्य परलोकाभीतश्च" आशा-
बलसमयेतो नयति स्वदिश नभस्या पुरुषम् । न
न्या यस्त्रिभूषणवाङ्मनसौख्या न्यत क्रुद्धे । कचिद्राज्य
कचिन्पूजां कचिद्वृष्ट्य क चद्याग । ददा त विहृगचिन्न
चेष्टावीर्यं समन्वित । यत्किञ्चस्तु सहायीर्णाः शुभा राज्य-
मदा जगता । पापा व्यसमदा पु सार्चिषि च ह्य टनम् ।
स्वस्य शरीरसतागमसुखमाहवजनयवलेन विदधाति ।
शुभमद्वल विहृगेन्द्रो राज्य च विमर्जितारामि ।
रान्निदिवाबलपूर्वैर्गृहक्षत्ताभेन शौर्यपरिहृष्टा । बलि-
नयति शत्रुपक्ष भुङ्गति जङ्गी नभश्चरै पुरुष । द्विगुण
द्विगुण द्युर्गर्णा धपमास दशसहोरेगा । कुर्युर्द्विगुण
सौख्य स्वदगास धन च कीर्त्तय । पक्षवत्ताद्रूपमायं
वराश्वरहास्तसम्पद दद्याः । स्त्रीकमकभूमिमाभ कीर्त्तय
शशाङ्कवत्ताराम् । सकलजनभारभरिता निर्भलकर-
जालभासुरा सततम् । राज्य जग विदध्यु सौख्यसु
वनोरथातीतम् । अचारसौख्यशुभगौचपुता सुहृ
पाक्षेज स्वग कतविदो द्विजदेवभक्ता । सदृशमात्यजन-
भूषणप्रियास सौम्यगृहैर्बलयुते पुरुषा भवन्ति । सुख्याः
कुर्धर्भनिरता निजकार्यनिष्ठा पापान्विताः सकलहास
तमोऽभिभूता । क्रूराः शठा वधरता मलिना कतत्रा
पापगृहैर्बलयुते पिशुना क्रूरपा । पुराणिर्गु गृहेन्द्रे-
वीरा सगुणफाटक्षणे बलिनः । नि स्त्रेष्टा सुकटोरा
क्रूरा मुखाश्च जायन्ते । युयुतमवनस्थितेषु च सृष्ट
सगुणभीरव पुरुषा । जनकुसुमवस्त्रनिरता सौम्या
कलहै सुसयुक्ता इति एतत्सर्वं सुगमम् भट्टेत्पच ।
ताजकोक्तस्यगवत्त च पञ्चवर्गीयन्द्रे हादयहादयवर्गी-
यन्द्रे च वक्ष्यते । [होहंयन देवे शुद्धोदनादौ हव्ये ।

ग्रहवलि पु० चतुर्थ्यर्थे इत० । गृहयष्टे पञ्चमाथे ग-
ग्रहभक्ति स्त्री इत० । गृहाणा विभागरूपे देशपुरुषद्वयादि
भेदे सा च वृ०स० । इत्य० चक्रा यथा

रवे — "माट् नर्मदाधर्मोपोद्वक्त्रहृक्ताः कलिहृवाङ्गीका ।
शक्यवनमगधयपरागुज्योतिषचीनकाव्योक्ताः । मेघ
चकिराताटविका बहिरन्तःशैलजा पुलिन्दास । इवि
डानां प्रागर्थं दक्षिणशूलं च यत्तुनायाः । चम्पौद्वम्बर-
कौमारिचैदिमिव्याटवीकलिङ्गाय । पुण्ड्रा गोलाङ्गू ल-
चीपर्वतवर्धमानाय । इक्षुमसो त्वय तस्करपारतकान्ता-
रगोपवीजानाम् । तपसायकटुकतक्षकदहमविषस-

अथ 'सात्' सि० कौ० । अन्देन्द मेखरे त पक्षणे-
त्तल गाहकेति याठ ।

अह(पि)यी स्त्री ऋद्धाति रोगिणोदेहम् पक्ष-यानि वा
हौम् । १ पित्तवराख्ये कलाभेदे शतदानिते रोगभेदे
प्रवाहिकायां च तद्गोपस्थाननिदानाद्युक्तं सुश्रुते यथा
“इमं गृहणी जलोरग्निमिदं नृणां । अति-
सारे निहतेऽपि मन्दान्ने रक्षिताग्निः । भूयः सन्दू-
पितो वज्रिर्गृहणीमभिदूयते । तस्मात्कार्यं परी-
हारस्ततोवारं विरक्तयत् । यावच्च प्रक्षितस्य स्थादोपतः
प्राणतस्तथा । पयो पित्तवरा नाम या कला परिकी-
र्तिता । पक्षाभाशयमध्यस्था पक्षणी सा प्रकीर्तिता ।
गृहण्या वलमग्निर्हि स चापि गृहणीयत । तस्मा-
त्संभूयते वज्रो गृहणी सम्प्रदूयति । एकयः सर्वमयं प
टोपैरत्यर्थमूर्च्छते । सा इह वज्रोभुक्तमाममेव पित्त-
वृत्तिः । पक्ष या वरुण पूति सुहृत्संज्ञं सुहृद्भ्यम् । गृहणी
रोगमाहृतायुर्देहयो जना । तस्योत्पत्तौ विदाह्याद्य
सदमालस्यदृक्ताः । वल्लभयोऽरुचि काशः कण्ठशो-
न्मूलजनम् । अथ जाते भवेज्जन्तु मूलपादकर जग ।
पर्वरुकोऽस्यादृष्टदिग्भारोचकदाहवान् । उदगिरे-
च्छुक्तितक्ताम्लोहृष्टमामगन्धकम् । प्रसेकस्यवैरस्यतम-
कारचिपीडित । माताम्रमाधिके पायुहृत्साधोदरम-
लकैः । पित्तासदाहृष्टं कफाक्षिभिस्त्रिभुजैः ।
दोषवर्णनखैस्तद्विषममनयमानैः । कृत्वाण्डू टरगुल्मा
र्यं ह्रीहायडौ च भागव ।

“नानाविषप्रव्यधोरो जायते गृहणीयुतः” माता० तस्या
कर्मभेदविपाकतोक्ता । तस्या मकारोगत्वमदाद्यमन्दे उक्तम्
“इहस गृहणोरोगो नाटङ्गीत्या निवर्त्तते” वैद्य० ।

अहणीचर न० पक्षणीं हृति हृ-अच् । १ लवङ्गे अन्ध-
२ पक्षणीहारके औषधादौ त्रि० ।

अहदक्षिणा उ० पक्षाणां पक्षोद्गेन देया दक्षिणा । पक्षो-
द्गेन पक्षयश्च देयसेनादिदक्षिणायां गृहयप्रमन्दे
विहति ।

अहदान उ० इत । पक्षोद्गेन तदयमयान्ते दानम् । पक्षा-
यमनिवारणार्थं देवे इत्यभेदे गोचरमन्दे अहगोचर-
मन्दे अहपिप्रमन्दे च तद्विहतिः ।

अहदृष्टि स्त्री । इत० । गृहाणां स्वस्थानामेक्षया स्थान-
भेदेऽपि दर्शनभेदे सा च दृष्ट्यातके वृद्धीकायां चोक्ता यथा
“त्रिदशत्रिकोणचतुरस्रसप्तमन्यषोक्तयानि चरणाभि-

ह्वितः । रविकामरेखरुधिरा परे च ये क्रमयो
भवन्ति किञ्च वीक्षणोऽधिकाः” दृष्ट्याणाम् “यस्मिन् स्थाने
खेटो” स्थितास्तस्मात्त्रिदशादीनि स्थानानि चरणाभि-
ह्वितं पादद्वयपञ्चोक्तयानि खेटो यस्मिन् राशौ
व्यवस्थितः तस्माद्यस्मिन् त्रयोयः खेटो दशमगतश्च तौ
तृतीयदशमराशौ च पादेन चतुर्भागाद्वयपञ्चोक्त-
यानि एव त्रिकोणस्थौ नयपञ्चमस्थानगतावर्द्धिभ्यां,
चतुरस्रेऽष्टमचतुर्थे अष्टमचतुर्थस्थानस्थौ पादहीनद्वया
सप्तमगे खेटे परिपूर्णद्वया । चरणाभिह्वित इत्यन्ता-
भिह्वितो यीर्षुर्द्योतयति चरणाचरणद्वया पादपादद्व-
येत्यर्थः । यापत्पादद्वया पश्यन्ति तावत् फल प्रयच्छन्ति
तथा च स्वत्यजातके “दशमतृतीये नयमपञ्चमे चतुर्था-
ष्टमे कतल च । पश्यन्ति पादद्वया फलानि चैव प्रय-
च्छन्ति” । अर्थादेव खेटो चक्रस्थानानि पश्यन्तीति तथा च
सारावल्याम् “सद्यः पश्यति सदा खगाचरचह्वितः सर्वः ।
त्रिदशत्रिकोणचतुरस्रसप्तमगतान् फलं क्रमेणैव ।
पूर्णे पश्यति रविकसृतीयदशमे त्रिकोणमपि जीवः ।
चतुरस्रं भूमिगतः वितार्कबुधहिमकरा वल्लभ च” ।
तथा ययनेश्वर ”हौ पक्षिणो १११२१ वरमथ द्वितीय
सस्थानराशेः परिरुध्य राशिसु । श्रेणान् चम पश्यति
सपेक्षाभिष्टेयु चैवं विहताः दृगिष्टा । आभिज्ञमे दृष्टि-
फलं समस्त स्वपादहीन चतुरस्रवोच । त्रिकोणवोर्दृष्टि-
फलार्द्धमाहृष्टं विषयुषश्चै दशमे च पादम्” । रविजा-
मरेखरुधिरा इति । त्रिभुजागमसूचने चरणाभि-
ह्वित इत्यनुवर्त्तते एते रविकादयश्चरणाभिह्वितः
पादोपचयाहीनयोर्दशमे क्रमयोऽधिकफलप्रदा भवन्ति
रविलः सौरि स दर्शने पादफलप्रद, अमरेखो दृष्टि-
स्मृतिरर्द्धफलप्रद रुधिरोऽङ्गारक स पादहीनफलप्रदा ।
अपरेऽर्द्धचन्द्रबुधशुक्रास्तौ वीक्षण्ये समस्तफलप्रदा ।
एतस्यैवमिदं पक्षाणां दृष्टिफलम् । स्थानवशादेतेषां
यथास्त दृष्टिफलमहम् एवमेके व्याचक्षते । अथरे त
व्याहृतः स्थानफलमेतत् तेन त्रिदशादिस्थानगतान् पक्ष-
राशौन् पश्यन्तो रविकादयो दर्शनेऽधिकफलप्रदा
भवन्ति तद्यथा तृतीयदशमस्यां पक्षान् राशौन् वा
शनेश्वर पश्यन्त्येभ्यो पक्षेभ्योऽधिकफलप्रदा भवति
परिपूर्णं पश्यतीत्यर्थः । एव त्रिकोणस्थान् जीवः, चतु-
रस्रगान् भीमः, सप्तमस्थानं परे सूर्यचन्द्रबुधशुक्राः ।
एतच्च वज्रतराचायां वतम् । तथा च भवभाव

ग्रहनेमि पुंश्रवाणां प्रसक्त्याणां नेमिरिव । चन्द्रे भन्तवः
तस्य च प्रसक्त्याश्च स्थितये न नेमित्तुल्यत्वात् नद्यात्मम् ।
ग्रहपति पुं ६३० । । अर्थः । शक्रो ह्येव यमरा । । चन्द्रे
च । "तस्य स्थितिर्यते राक्षसं ज्योतिष्ठा प्रपततेति" ।
भा० या० । १६८ ख० ।

रगुराणाम् । भेदजगिभक्तयुग्मद्वयमिदं पृथक् पृथक्
विधौ राणां । आचारगणयमायुततोच्छ्रान्तं भास्करः
आसीत् ।

विधौ — “गिरिधरमिदं पुष्पं कोष्ठमगच्छन् पृथक् पृथक्
रा । । वसपासितं पुष्पं हस्ततोरा उदमन्तं यदीयाः ।
मधुरपुष्पसुमनसमिदं सपुष्पं मधुरपुष्पं भौक्तकाज्ञानाम् ।
मानियवोपधिगोभूमकोमपाकन्दविद्यानाम् । वित्तुम
गतरगरतिरुक्तयुक्तिचमनायभोष्ठयस्ताणाम् । उदाहृतं
मिनाचरकर्मकदशविदां चाधिपयम् ।”

कुलम् — “गोपस्य मर्दाया भीमरदायाच पविमार्हव्याः ।
निर्वेभ्या भेदवती विद्या गोदावरी भेषा । मन्दाकिनी
पयोनी मरानदी सिन्धु माकतीपारा । उदरपाण्डुरम
हेन्द्राद्विभक्तममयोवगायोहा । उर्वरविदेहानुम्राप्तम
अमासापुरकोष्ठयाः सम लिपिपाः । कलसकेरनदण्डव-
कानिपुरमेष्टसद्वृत्ताः । नासिपगोवर्धनगिराटविभ्या-
द्विपार्श्वगा देयाः । वे च पिबन्ति एतौर्वा नापी
वे चापि गोमतीसिञ्चसु । नागरत्नमिदं परतस्तता-
यनाजीविपुस्तवासीनाम् । पाटविकदुर्गं कर्षटवधकन्द-
यवापिज्ञानाम् । नरपतिरुमारकुलरदामिदं किमभि-
चातमपुमानाम् । एतत्कलकुसुमविद्मं सचमपुष्पमदाती-
च्छानाम् । योगममनामिदं निष्कधात्वाकरमाकामिभु-
चौराणाम् । यदोर्वैरवगापिनां च वसुधाकुतोर्वि-
यतिः” ।

पुष्पम् — “नौकित्यः सिन्धु नद्यः सरयूर्मतीरिका रवाङ्गा
च । गङ्गाकोशकाद्याः सविती देदेहकाभोजा ।
मधुरायाः पूर्वादे हिमवद्गोमल्लिचलद्वयस्या । यौराद्र
सिद्धजलमार्गं पश्यन्ति सपर्वताययिषः । उदयानयन्मगा-
न्वर्षेष्टेष्टमन्त्रामगन्धर्वकुपिदः आलेष्टयन्दगन्धित
प्रवाधकायुययिष्याः । चरपुष्पकुङ्कुलीवकशिपुव-
विशठस्तचकाभिचाररताः । दूतनपुष्पकट्यास्यभूत-
न्मोक्षलज्जयाः । पारसकनटनतं कवततैलक्ष्मे हवीगति-
कानि । मन्त्रचारिरवयनकुसुमवेधराचन्द्रपुलस्य” ।

शूरो — “विजयनदुर्गभागो नद्युरापवाहं मरतसौपीरा ।
कुम्भोदीप्तिविपागावरिष्ठतद्गूरुमठवाक्ताः । ज्ञेयं गो-
रवाभ्युपारागावटपानयौघेयाः । शारङ्गागुर्वायनमनु-
काशं धामराष्ट्राणम् । उच्यते शूरो हितभूषमन्त्रिषाङ्गुल्यपौ-
ट्टिकावकाः । काव्यव्ययौ चमत्विद्यादानधर्मयुगाः
शौरकङ्काभनयन्मर्देदमिदं मिचारणीतिद्या । मनु-

जिह्वीपकरस्य दन्तध्वजचामराद्यं च । नैवेद्यकनं
जीतगरकठरससैन्धवानि वल्लीभाम् । मधुररसमन्त्रि-
द्यानि चोरकयेति कोशम्” ।

भगो — “तद्योगिमासातं क. रतः पृष्ठगिरिगान्धारपुष्पवादन-
का । प्रत्यक्षमालयकैकद गार्गीमीमराः शिष्यः । वे च
पिबन्ति पितृकामिरावतीं चन्द्रमानसगति च । रघुज-
तामरकुलरुद्ररगमङ्गामाधुधनयुक्ताः । सुतमिदं पुष्पा-
नुलेपनमन्त्रिभूमिपुष्पाणु रङ्गमयाः । रतश्च नुव-
तितामोपकरस्य दन्तमधुरमजः । उदयानस्य विप-
कयस्य सुसौदायं सपुष्पमया । विददमानाश्चिन्तनवट-
लज्जिताश्चुकास्तवकाः । कैशेयपुष्पकमलौचितिकरो-
मपल्लवोचामि । जातोफवागुरवचापिपुष्पचन्दन च
भगो” ।

यने — “गमसाङ्गुलपुष्पकौराङ्गाभीरुपुष्पैरवकाः । मदा-
यसिन्द्रे मे सरस्वती पयिनी देय । कुम्भमिजाः प्रवाह
विद्या मेदयुग्मीमहीतका । अकवलिमनोचैवि-
कपिहीनस्योपटनस्य स्थाः । मन्त्रमगाङ्गुलपुष्पैर्वर्त-
विष्पुष्टवैधिरिका । मधुपुष्पकवर्तव्यतयवदपुष्पा-
यैरिहीना । कटुतिक्तारवादनमधुयोजितो भुक्तत-
स्करमहिम्न । मरकरमधुचकवाटमिदं विद्यावासाङ्गुलम्” ।

राज्ञो — “गिरिधरकन्दरदोविनिविष्टा कोष्ठकावयः
पुष्पाः । नोनायुधमन्त्रिषकाक्षावरा सचविष्पुष्पाङ्गाः ।
कुसुमापिपुष्पकतल्लवोरनि सन्ध्याचटानाच । चर
चरनिपुष्पविनीमरोपगमायवा मोचाः । उपहृतदाब्धि-
करावगनिद्रावकुलाच जलव” सवै । मर्षे च व-
न्यस्ता मायतिवाचार्कमयिष्यतोः” ।

केतो — “गिरिदुर्गं पञ्चवैतल्यचोषावगावमरुचोनाः । म-
मन्त्रधर्मिष्येष्टमन्त्रयपराक्रमोमेता । वरदारविवाह-
रताः वरन्मन्त्रकृता मदीक्षिताः । नूतनी-
मिदं विजिगीषवच केतो वमाप्सता” ।

“उदयसमये यः स्निग्धार्थमिदं प्रकतिस्त्रितो यदि च न
हृतो निर्वीतोत्कारलोपपुष्पमर्दे । सममनगतः कोव
प्राप्तं पुष्पमहवीक्षितः स भवति शिवकोशं वेदं मनुः
परिकीर्तित । अभिहितविपरीतकथनेः श्रवणमन्त्राति
तत्परिपङ्कः । उमरमयगदाद्वारा जना मरपतवच
भवन्ति दुःखिताः । यदि न रिद्धत मन्त्र मन्त्रा
अधुततत नियमादपाम्बुं च । भवति जगद्वच ना-
मन्त्रा मन्त्रमपूर्वपुराङ्गिभिरामु” ।

ग्रहभीतिजित् पुं गृहभीतिं जयति जि-किप् इत० ।

(चिह्नात्म) गन्धद्वये राज्ञः ।

ग्रहभीजन न० इत० । गृहाणां देवे वलिक्रमे गुहोदनादि
द्वये गृहयज्ञशब्दे विवृति ।

ग्रहमण्डल न० इत० । पञ्चमूले । पद्मोद्देशेन पूजा
मण्डलम् । तत्पूजार्थं व्यपपन्नाकारे रस्याभदे च ग्रह-
यज्ञशब्दे विवृति ।

ग्रहमेव न० गृहय देव्यतिचन्द्राधिकितराग्रियोर्मैवम् ।
विवाहे विचारण्ये दम्पतराग्रियपद्मोर्मैव । उप-
यमशब्दे विवृति ।

ग्रहयज्ञ पुं गृहाणां तदुद्देशेन यज्ञ । शान्तिपञ्चादर्थं
गृहोद्देशेन क्रियमाणे यज्ञभेदे तदारम्भकाद्यादिकम्
संज्ञा० त० उक्तं यथा

दीपिकायाम् 'गुभयहार्कवारेषु ऋद्धिप्रभुषु च ।

गुभराग्रिविचरन्ते युग शान्तिकर्षादिकम्' । ऋद्धगण

चित्रातुरावास्तव्य गृहारेवत्यः । विप्रगणोत्तमगुण पु

व्याहृता । भुवगणारोहिण्युत्तरालम् । 'गोचरे

वा विचरन्ते वा ये पद्मारदक्षका । पूजयेतान् प्रय-

त्नेन पूजिता स्युः शुभायहा' गोचरे सप्तम्येषया

अदा कदापि विचरन्ते जन्मजन्मे सप्तका न त रिपका

रका । तन दुष्टग्रहकृचनीयदोषोपशमनं कथम् ।

अतुष्टपराये 'उत्सृज्यानन्दनानयस्रोहाहादिमङ्गले ।

मातरं प्रथमं पूज्या पितरस्तदनन्तरम् । ततो माता-

महाद्याश्च विश्वेदेवास्तथैव च' । नान्दीछन्दे वारादि

दोषोनास्ति । 'नान्दीछन्दे पितृव्याहारे सक्रान्तां पञ्च-

षहो' । अथ ऋद्धगणार्थधारः 'आर्त्तं गूढं समा-

चरेदिति' वचनात् अथ आर्त्तत्वेन प्रतिनिधनाया

रम्भः कर्त्तव्य 'श्रोत कर्म स्वयं कृत्यादन्योऽपि

आर्त्तमात्रेण । अथकौ श्रोतमप्यन्यं कृत्यादाचारम

नतः' इति शातातपोवात् । अन्तत उपक्रमात् परत ।

तत्प्रकारं मत्स्य ५० ६० अ० उक्तो यथा

श्रीकान शान्तिकामावा पञ्चयन समारभेत् ।

छत्रायुषु पुष्टिकामो वा तथैवाभिचरन् पुनः । येन व-

ह्मन् । विधानेन तच्चे निगदत शृणु । सर्वगास्त्राण्य-

स्तुक्रम्य सन्निग्न पञ्चविस्तरं पञ्चशान्तिं प्रवक्ष्याम

अरण्यश्रुतिनोदिताम् । उपप्राङ्नि विप्रकथिते कृत्वा आ-

श्लेषवाचनम् । यथात् पञ्चादिदेवाश्च स्वायं होम

समारभेत् । गृहयज्ञस्त्रिधा मोक्षं पुराणश्रुतिकोविदैः ।

प्रथमोऽयुतहोमः स्यान्नक्षत्रहोमस्ततः परम् । तृतीय-
कोटिहोमस्तु सर्वकामफलप्रदः । अयुतेनाहोतृनाञ्च
नवगृहमन्त्रः श्रुतः । तस्य ताद्विधिं वक्ष्ये पुराणश्रुतं
भाषितम् ।

पञ्चवेदि — 'गर्तस्थोत्तरपूर्वेण वित्तित्तद्वयपिक्तृतान् । व-
प्रत्यक्षता वेदि वित्तित्तुष्टयसम्पत्ताम् । उस्यापनाय
देवानाञ्चतुरन्तासुदृष्टयाम् । अग्निप्रणयनं कृत्वा
तस्यामप्राकृते सुतान् । देवतानां ततः स्याम्य विग-
तिर्होदयाधिकाश्च । सूर्यः सोमस्तथा भीमो बुधजीव-
चित्तिकेताः । राहुः केतुरिति मोक्षा गृहा लोक
हितावहाः' ।

मण्डलेस्थानम् — 'मध्ये तु भास्करं विद्याल्लोहितं दक्ष-
ज्जेन त । उत्तरेण गुरु विद्यादुग्धं पूर्वेतरेषु त ।
पूर्वेण भाग्यं विद्यात सोम दक्षिणपूर्वके । पश्चिनेन
शनि विद्या द्वाह पश्चिमदक्षिणे । पश्चिमोत्तरत-केतुः'
स्यापयेच्छुक्लतण्डुले' ।

अग्निदेवता — 'भास्करस्य च विद्यादुग्धाश्च शनिस्तथा ।
अनन्दमङ्गारकस्यापि बुधस्य च तथा हरिम् । मङ्गला-
चक्षुः सुरोर्विद्यं चक्षुःकस्यापि शचीप तम् । अनैचरस्य
तु वनं राहोः कालं तथैव च । केतुर्न चित्तगुप्तं
सर्वेषामग्निदेवता' ।

प्रत्यग्निदेवता — 'अग्निरापः क्षितिर्विष्णु रिन्द्र ऐश्वरी च
देवताः । प्रज्जपतिश्च सर्पाश्च मङ्गला प्रत्यग्निदेवता' ।

पञ्चलोकपादाः — 'विनायकं तथा दुर्गां वायुमाकाशमेव
च । व्यावाहयेद्ग्राह्यतिमिस्तयैवाशुक्लमारौ' ।

पञ्चवर्ण — 'संस्मरेद्भक्तमादित्यमङ्गारकसमन्वितम् । सो-
मशुक्लो तथा श्वेतौ बुधजीवौ च पिङ्गलो (पोतौ) ।
मन्दराङ्ग तथा कृष्णौ धूम (चित्तम्) केतुगण विदुः' ।

गृहवर्णान् देवानि धारयिषि कथमानि च । गृह-
मोदोऽलं सुरभिरुपरिष्ठाहितामकम् । शोभनं स्यापते-
प्राप्तं फलप्रसन्नमन्वितम् ।

पञ्चवर्ण — गुहोदनं रवेर्देव्यात्सोमाय हतपायकम् ।
अङ्गारकाय सयाय बुधाय शारपष्टिकम् । दध्यादनञ्च
जीवाय, रुद्राय च हतौदनम् । शनैश्चराय कसरमाज-
मासञ्च राहवे । चिलीदाञ्च केतुभ्य रुचैर्भस्मैरपार्चयेत्' ।
'प्राशुत्तरेण तस्माच्च दध्यक्षत'यभूयितम् । पूतः स्रवस्तु
फलप्रदयुगाश्वितम् । प्रसूतसमायुक्तं प्रज्जपद्भक्तमन्वितम् ।
स्यापयेदत्रैव कृष्णं वरुणं तत्र निन्दसेन । गङ्गां

सरितः समीः सप्तशतं सप्तशि च । गजाश्वाद्यावन्
भीरुसङ्गमाद्दुर्गोत्तमान् । मृगमाणीय विभेन् । सौम्य
ध्वजलाभितम् । ज्ञानार्थं विन्यसेत्तल यजमानस्य धर्म
विम् । सर्वे सप्तशः सरितः सरा स च नटास्तथा ।
आयान्तु यजमानस्य दुरितक्षयकारका । यवमावाहये-
देतान्तरान् सुविचक्षणम् । । होम समारभेत् संप्रियेयप्रो-
दितिलाटिनाम् ।

पञ्चमम्—“अर्कं पलायस्व देवावपामागौऽथ प्रिपुषन् ।
सौदम्बरं शमो दूर्ध्वं कुशास्य सन्धिं क्रमात् ।”

यकैकस्याष्टकशतमष्टाविंशतिरेव वा । होतव्या मनु-
सार्थया दक्षा जैव समन्विता । प्रादेशमाला सगिह्याः
सवल्लुका सुपलायिनीः । वनिध कल्येत् पानं सर्वक-
र्मसु सर्वदो । देवानामपि सर्वेषां सुपांशु परमाद्यैव ।
स्वेन स्वेनैव मन्त्रेण होतव्या सर्वध पृथक् । हो-
तव्यं च हताश्रयं चरुभक्ष्यादिकं पुन । मन्त्रेणैवा-
हुतीर्हुत्वा हव्यं (अयुतम्) व्याहृतिभिरुत । उदङ्मखा
प्राङ्मुखा वा कुशुं प्रोक्ष्यपङ्कजाः । मन्त्रवन्तश्च सर्वे व्या-
चरन् प्रतिदेवतम् । हुत्वा च तान् चक्षुः सस्यक्ततो होम
समाचरेत् ।

अष्टादिभन्ता—“आ हव्येनेति हव्यं होम कायौ
द्विलम्भा । आवायस्वेति सोमाय मन्त्रेण लुङ्ग्यात्
पुनः । अग्निर्होमं दिवो मन्त्र इति भीमाय कीर्तयेत् ।
आग्ने । विवस्वदुषस इति सोमसुताय नै । उहस्यते ।
परिदीया रथेनेति गुराभत । शुक्लं अग्न्यादिति च
शुक्लापि निगद्यते । शनैश्चरावेति पुन शन्नो देवीति
होमयेत् । कथा नाश्ल आभुव इति राक्षोवदाहृत ।
वद सप्तसप्तं ज्ञ्यात् केतुनामपि शालये ।

अधिदेवतामन्त्रा—“आ वो राजोत रुद्रव्यं बनिहोमं समा
चरेत् । आपोहिष्ठ लुमायास्तु स्योनेति स्वाभिनक्षया ।
विष्णोरिदं विष्णु इति तभीयति स्यम्भुव । इन्द्र
मिहैवतातये इन्द्राय लुङ्ग्यात्तत । तथा उभय आय
गोरिति हव्यं प्रकीर्तित । काश्यं ब्रह्मजज्ञानमिति
मन्त्रं प्रशस्यते । चित्रगुप्तस्य चाज्ञातमिति मन्त्र
विदो विदुः ।

प्रोक्ष्यदेवतामन्त्र —“अग्निं दूतं हवीमह इति वज्रैका
हृतः । उदुत्तमं उरगमिन्पामन्त्रं प्रकीर्तयेत् । भूमे
शुचिभ्यन्नरितमिति यदु उच्यते । सङ्कल्लोमं पुरम् इति
विष्णोवदाहृत । इन्द्रा इन्द्रो मरुत्वत इति वज्रस्य

शस्यते । उद्यानपथे सुभने इति देव्याः समाचरेत् ।
प्रजापते पुनर्होमं प्रजापते इति लुङ्गः । मघोऽस्तु
सर्पेभ्य इति सर्पां होमं मन्त्र उच्यते । एष ब्रह्मा ब
अग्निज इति ब्रह्मययुटाहृत ।

कोकपालमन्त्रा—“विगायकस्य ज्ञानं न इति मन्त्रा बुधै-
रुत । जातवेदेने सुनवामेति दुर्गामन्त्र उच्यते । आ-
दिनपक्षस्य रेतस आकाशस्य उदाहृत । प्रा(क्रा)वा-
यिशुर्महोमास्तु वायोर्मन्त्रं प्रकीर्तित । एषो उषा
अप्योति अश्विनोर्मन्त्र उच्यते ।

पण्यास्तित्यं सूत्रं न दिव इत्यभिप्राययेत् । अथामिमेकम-
न्त्रं च पादावङ्गुलीतकै । पूर्णकुम्भेन तेनैव होमालो
प्राशुदङ्गुलीतम् । अथ्यङ्गावयवैर्गङ्गान् । हेमङ्गुदापभू-
पिते । यजमानस्य कर्तव्यं चक्षुर्भि क्षपनं द्विजैः ।

अभिषेकमन्त्र—“सुरास्वामिभिश्चक्षुः ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा ।
यासुदेवो जगन्नाथस्तथा सहस्रपांशुविभु । प्रदुन्वयानि-
रुद्रय भवन्तु विजयाय ते । आखण्डोऽग्निर्भगवान् वयो
वै निर्वर्ति क्षया । यदथ पयश्चैव घनाध्यक्षता
शिव । ब्रह्मणा सहितं श्रेयो दिक्पादास्वामस्तु ते ।
कीर्त्तिर्होमोर्हितिर्भेदा पुष्टिः त्रिधा क्रिया मति । बुद्धि-
संख्या वद शान्तिस्तुष्टि कान्तिश्च मातर । एतास्वाम-
भिश्चक्षुः धर्मं पश्य समागता । आदित्यवन्द्या भीमो
सुवर्जीवो वितोऽर्कज । गृहास्वामिभिश्चक्षुः एष्ट
केष्टश्च तर्पिता । देवदानगगन्त्रयो यक्षराक्षसपक्ष्मा ।
अथयोजुमयो गायो देवमातर एव च । देवपत्न्यो ब्रूमा
नागा देव्याश्चाप्सरसाङ्गणाः । अक्षराणि सर्वशस्त्राणि
राजानो वाङ्मनि च । क्षोपवाणि च रत्नाणि कानक्षा-
वयवाश्च ये । सरितः सागरा ग्रीवास्त्रीर्षाणि जलदा
मदा । एते त्वामभिपूजन्तु सर्वकामार्थसिद्धये ।

तत शुक्लाश्वरधरा शुक्लगन्धानुषेधम् । सर्वैर्गन्धै सर्वं
गन्धै क्षापितो द्विजसङ्घे । यजमानं सपत्नीक
अग्निजं सुसमाहितान् । दक्षिणाभि प्रयत्नेन पूजयेद्-
गतविश्वम् ।

यष्टदक्षिणा—“सूत्राय कपिला घेनुं गङ्गा दद्यात्तथेन्द्रे ।
रक्तं धुरन्धरं दद्याद्भीमाय च ककुब्धिनम् । सुधार्थं ज्ञात
रूपन्तु गुरवे पीतवामसी । श्वेताश्चन्द्रेयगुरवे लज्जाह्वा-
मर्कटनव । आश्वसं राक्षसे दद्यात् केतुभ्यश्चानुस-
नम् । सुपर्णं एषा कात्यां यजमानेन दक्षिणा ।
सर्वेषामय वा गायो दातव्या हेमभूजिता । सुवर्णमय वा

दद्यादुगुरुं तेन त्वयि । क्षमन्ते शैव दातव्याः सर्वा
सर्वत्र दक्षिणा ।

इत्यदानमन्त्रा । तत्र कपिलाया — “कपिले । सर्वभूतानां
पूजनीयासि रोजिष्ठो । । सर्वदेवमयी यस्मादतः शान्तिं
प्रयच्छ मे” ।

शङ्खस्य — “पुण्यस्य गङ्गा । पुण्यपाना मङ्गलागाश्च मङ्गलम् ।
विष्णुना विभूतर्चासि ततः शान्तिं प्रयच्छ मे ।

वृषस्य — “धर्मं त्वं वृष्णस्य जगदानन्दकारक । । अष्टमूर्त्ते-
रधिष्ठानमतः शान्तिं प्रयच्छ मे” ।

हेम्न — “हिरण्यगर्भगर्भस्तु हेम । पीजं विभावसो । अन-
न्तपुण्यफलदमतः शान्तिं प्रयच्छ मे” ।

पीतवस्त्रस्य — “पीतवस्त्रयुगं यस्मादासुदेवस्य वल्लभम् । प्रदा-
नात्तस्य मे विष्णो । ह्यतः शान्तिं प्रयच्छ मे” ।

चन्द्रस्य — “विष्णुस्तमश्चरमेण यस्मादन्तःसमाव । चन्द्रार्कवा-
हमो नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे” ।

मेमे — “यस्मात्पृथिवी सर्वा धेतुः केशवसहिभा । सर्व-
पापहरा नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे” ।

अयस्य — “यस्मादायसकर्मणि तवाधीनानि सर्वदा । चाङ्ग-
लाद्यायुषादीनि तस्माच्छान्तिं प्रयच्छ मे” ।

आगस्य — “यस्मात्पृथ्वी सर्वयज्ञानामङ्गत्वेन व्यथस्थितः । यामं
विभावसोर्नित्यमतः शान्तिं प्रयच्छ मे” ।

गो — गयामङ्गेषु तिष्ठन्ति भुवनानि चतुर्दश । यस्मात्तस्मा-
च्छिवे मे स्यादहं लोके परतः च” ।

शय्याया — “यस्मादश्विन्य शयनं केशवस्य च सर्वदा । शय्या
समाप्यन्त्यास्तु दत्ता जन्तानि जन्तानि” ।

रत्नानाम् — “यथा रत्नं पु सर्वेषु सर्वं देवा प्रतिष्ठिता । तथा
रत्नानि यच्छन्तु रत्नदानेन मे सुरा” ।

भूमे — “यथा भूमिदानस्य कक्षासार्हानि षोडशीम् ।
दानान्यन्यानि मे शान्तिर्भूतिदानाङ्गयत्विह” ।

“एवं सपूजयेद्भक्त्या चित्तशान्तेन यत्नितः । रत्नकाष्ठनव-
कोर्वैर्भूषमाकृत्युत्पेने । कनेन विधिना यस्तु पञ्चपूजां
समाचरेत् । सर्वांस्त्वं कामानवाप्नोति तत्रैव स्वर्गं सङ्गीयते ।
यस्तु पीडाकारो नित्यनल्पपित्तस्य वा पच । तत्र यत्नेन
सपूज्य भोगानप्यर्चयेद् युक्त । पश्चात्तावो नरेन्द्राश्च
ब्राह्मणाश्च विशेषतः । पूजिताः पूजयन्त्येते निर्दहन्त्य-
वसानिताः । यथा वाष्पप्रहराणां कवचं वारणं
भवेत् । राहृद्वयोपपातानां शान्तिर्भवति वारणम् ।
तस्मात्पृथिव्याहीनं कर्तव्यं भूतिमिच्छता । सपूज्यया

दक्षिणया यस्माद्देवोऽपि तपःप्रति । सदैवायुतहोमोऽयं
नवपञ्चमस्य स्थितः । विधाहोतृसंघयङ्गे प्रगिष्ठादित्यु
कर्मसु । निर्विघ्नार्थं सुनिश्चेष्ट । तथोद्देगाद्रुतेषु च ।
कथितोऽयुतहोमोऽयं लघुहोममतः श्रेष्ठः” ।

लघुहोम — “सर्वकामाप्तये यस्मात्तज्जहोम त्रिदशुधा । पितृणां
पूज्यं साक्षात्पूजितं सत्सिद्धिफलप्रदम् । अहं तारावत्तु दद्या
कृत्वा ब्राह्मणपात्रनम्” ।

मण्डप — “गृहस्थोत्तरपर्वेण मण्डपं कारयेद् बुध । रुद्राय-
तनभूमौ वा चतुरस्रसदृशस्यम् । दशहस्तमयाष्टौ
वा हस्तान् कुर्याद्विधानतः । प्राग्दक्षिणवना
भूमिं कारयेद् दक्षतो बुध । प्रागुत्तरं समा-
साद्य प्रदेशं मण्डपस्य तु । शोभनं कारयेत् कुण्डं
यथावत्तुल्यं नित्यम् । चतुरस्रं समन्तान् सयोनियन्त
समेष्ट्यलम् । चतुरस्रं कृत्वा चित्तं मेष्टुं तद्वत्तुल्यता ।
प्राग्दक्षिणवना कार्या सर्वतः समवस्थिता । शान्त्यर्थं
सर्वशोकानां नवपञ्चमस्य स्तुतः । मानहीनाधिकं
कुण्डमनेकभयदायकम् । यस्मात्तस्मात् सुसम्पूज्यं शान्ति-
कुण्डं विधीयते” ।

विस्तरभयात् षोडशहोमोक्तं तत्रैवाध्यायशेषे दृश्यम् ।

अथ याज्ञवल्क्येन ग्रहाणां मन्त्रान्तरमुक्तं यथा
“आ जघ्णेन, इमन्देवा, अग्निर्मूर्त्तिं दिव ककत् । उद्बु-
ध्यस्तेति च ऋचो यथासंख्यं प्रकीर्त्तिता । हृष्टमते
धृतिदयः सदैवाज्ञात्परिप्लुतः । यद्योदेवीशायानां, काण्डा-
न्ते तद्गृहवर्जिमास्तथा” ।

विधानपा० विष्णुधर्मोत्तरवाक्यादन्ये मन्त्रा उक्ता
हेमाद्रिशान्तिकाण्डे विधानमालादौ चापरे मन्त्रा उक्ता
एष विप्रतिपत्तौ शास्त्रिभेदादत्रस्थः । शास्त्रिभेदा-
न्तर्भेदाश्च मत्तुल्यतुलनादानादिपञ्चतो दृश्यम् । तत्पत्तौ
कानि च विवरणपत्रे वक्तव्यानि तानि च तत्र दृष्टानि ।
कचित् मत्तुल्यपुराणवाक्यान्तर्भेदस्तु शास्त्रिभेदात् व्य-
स्थाः ।

तत्र ग्रहयज्ञे यज्ञाणां पूजनाय स्फटिकादिमूर्त्तिवरणं
तदभावे पटे वेष्टनं तदभावे मण्डले वस्तुनाद्याकारले-
खनं वा कृत्या पूजादिकं कार्यं यथाच वाज० १७०

“सूर्यं सोमो महीश्वरः सोमपुत्रो वृहस्पतिः । शुक्र
शनिश्चरो राहुः कोतुश्चेति सप्तः स्तुताः” याज्ञ० । “एते
सूर्यादयो नयः सप्तः पूज्या इत्युक्तं किं कृतव्याह”
मिता० “तावकात् स्फटिकाद्रुक्तचन्दनात् सर्षपादुभौ ।

रजतादयः शीघ्रात्कालात् कार्यो यज्ञः क्रमात् ।
स्वर्णेषां पटे सेव्या गन्धैर्मण्डनैश्च वा" याज्ञः । "सुलो-
दीनां मूर्त्तयश्चाद्यादिभिर्यथाक्रमश्चाद्यादिक्रमे स्वर्णैः ।
पटे सेव्या मण्डनैश्च वा गन्धैरुक्तचन्दनादिभिर्यथावर्णं
सेव्या इत्यन्वयः । द्विभुजत्वादिविशेषस्तु मनुष्यपुत्रा-
ण्योक्तो द्रव्यः तद्यथा "पद्मासनः पद्मकरः पद्मगर्भः
समद्युतिः । सप्ताक्षरचण्डोऽपि द्विभुजः कालं घटा-
रविः । श्वेतः श्वेताम्बरधरो दमानः श्वेतभूषणः ।
गदापाणिर्द्विबाहुश्च कर्त्तृभ्यो वरदः गम्भीः । रक्त-
मास्याम्बरधरः शक्तिगुणगदाधरः । चतुर्भुजो जेप-
गम्भी वरदः व्याघ्रराघुनः । पीतमास्याम्बरधरः कर्त्ति-
कारसमद्युतिः । अष्टगुणगदापाणिः सिंहस्थो-
वरदो वृषः । देवदैत्यशुद्ध तद्वत् पीतश्वेतौ चतु-
र्भुजौ । दयितुमो वरदो कार्यो घातघ्नश्च
भण्डम् । इन्द्रपीनद्युतिः शूची वरदो मृगवाहनः ।
वायवाण्यामनधरः कर्त्तृभ्योऽर्द्धराजः सदा । कराक्ष-
यदनः अयुगचर्मगम्भी वरपदः । नीलः शिवात्मन्यप-
राक्षस्य मण्डितः । पूषा द्विबाहुः सर्वे गदिनो
विलतामना । गृध्रासनगता निम्न क्षेत्रवः क्षुब्धर-
ादा । सर्वे क्षिरीटिनाः कार्यो यज्ञः शोकहितायज्ञः ।
राक्षसेभ्योऽभिरता सर्वे मत्तमटोत्तरं घृतेति" ।

"यथावर्णं प्रदेयानि वाचां वि कुण्डमानि च ।
गन्धाय मलययैव धूपोदेयश्च गुग्गुलुः । कर्त्तव्या मन्त्र-
बन्धश्च परवः प्रतिदेवतम्" याज्ञः । "यथावर्णं यस्य यज्ञस्य
शोभन्त्येकदशैरिति वक्ष्यन्मनुष्याणि देयानि" मितः ।

मण्डनैश्च यज्ञवेद्यनाकारस्तु
"वर्त्तुषो भास्करः कार्योऽष्टर्द्धचन्द्रो निशाकरः । अङ्गा-
रक्षिकोणस्तु बुधयायालतिक्षया । पद्माक्षितः गुरुः
कार्यचतुःकोणस्तु भार्गवः । सप्तोक्षितः शनिः कार्यो
राक्षस्तु मकराक्षितः । चन्द्राक्षितस्तथा श्वेतः कार्यो
मण्डलपूजने" यान्तिदीपिकोक्तः ।

यज्ञध्यानं मन्त्रपुत्राण्योक्तमपि यज्ञयागतत्प्रीति
मण्डनैश्च मानभेदयोः लक्षणभूत्याद्यातृण्य ध्यानं प्रदर्शयते ।
भूर्यस्य "अतिथि काग्रप रक्तं कालिङ्गं द्वादशाङ्गुलम् ।
पद्मशृङ्गद्वयं पृथङ्गनं सप्ताक्षराक्षनम् । विवाधिदेवतं
सूर्यं यज्ञिप्रत्यधिदेवतम्" ।

गोमय "शास्त्रं वैष्णवमालेयं हस्तमालं शिताम्बरम् ।
श्वेतं द्विबाहुं वरदं दक्षिणं सगदेतरम् । दयाय

श्वेतपद्मस्यं विचिन्तोमाधिदेवतम् । अक्षमालधितैश्च
सुवर्णमालाङ्गमेव तथा" ।

मङ्गलस्य "आमन्त्र्य अतिथि रक्तं जेपमयं चतुर्भुजम् ।
प्यारक्षमास्तवसनं भारदालं चतुर्भुजम् । दक्षिणोर्ध्व-
क्रमाक्षिणवराभयगदाकरम् । पादित्याभिषेच देव तद्वरे
समाङ्गमेव । अन्दाधिदेवतं ध्यायेत् क्षितिप्रत्यधि-
देवतम्" ।

बुधस्य "वागध द्वादशनाभेयं वैष्णवं पीतं चतुर्भुजम् ।
मान.र्द्धमत्तचर्मगदावरदचन्द्रिणम् । सुवर्णं विचित्रं
शौभ्यं पीतवस्त्रं तथाङ्गमेव । नारायणाधिदेवश्च विष्णु-
प्रत्यधिदेवतम्" ।

शुक्रस्यतेः "द्विभुजाङ्गिरस पीतं श्वेतवस्त्रं मृगवाहम् ।
ध्याता पीताम्बरं शीघ्रं शुभस्य चतुर्भुजम् । रक्षो-
घातकवरदकरादण्डमाङ्गमेव । अङ्गाधिदेवः सुवर्णं
निम्नप्रत्यधिदेवतम्" ।

गुरुस्य "गुरुः शीघ्रकटं विभं भार्गवश्च नवाङ्गुलम् । पद्मस्य
माङ्गमेव सूर्योत्पलं श्वेतं चतुर्भुजम् । सदाक्षरकरा-
दण्डहस्तं शिताम्बरम् । अङ्गाधिदेवतं ध्यायेत् शचीम-
त्यधिदेवतम्" ।

शने "क्षीराङ्गं वाग्रप यज्ञं सूर्योत्पलं चतुर्भुजम् । रक्तं
लव्णाम्बरं मृगगतं शीरिं चतुर्भुजम् । तद्व्याघ्र-
वरदयुगचतुर्क्षितं समाङ्गमेव । यमाधिदेवतं प्रजामति-
प्रत्यधिदेवतम्" ।

राहो "राक्षः मलयजं यज्ञं पीठीनं द्वादशाङ्गुलम् । रक्तं
लव्णाम्बरं शिवात्मन ध्यात्वा तथाङ्गमेव । चतुर्बाहुं
अङ्गवरयुगचर्मकरनया । अङ्गाधिदेवः सूर्योत्पलं सर्व-
प्रत्यधिदेवतम्" ।

केतुनाम् "कौयहीयं केतुगणं क्षैमिनीयं मृगवाहम् । पूष-
मृगगतं मृगमाङ्गमेव हस्तगणम् । सूर्योत्पलं पूषासनं
वरदं गदिनं तथा । चित्रगुहाधिदेवश्च अङ्गप्रत्यधि-
देवतम्" ।

अथ अष्टस्य वाग्रप राहोर्मलयजस्यं क्षेत्रोः कौय-
हीमलयजस्यं पुत्राण्यन्तरात्तुषारेण वक्ष्यमाणलक्षणभूत्यादि-
बोधकवचनेन विरोधभिया विवक्ष्य आश्रयशीलः च
वापारभेदात् व्याख्यस्तं इति बोध्यम् । एव माङ्गनेऽपि
यिकस्य । मनुजतत्त्वज्ञानादिपद्मतो एतेषां मन्त्रेण
शिवदेवताज्ञानस्य दर्शितत्वात् ।
अधिदेवादीनां ध्यानसूक्तं विष्णुधर्मोत्तरे ।

विषयः "ब्रह्मज्ञो ह्यवच्छिन्नः प्रतिपन्नः त्रिचोचनः । कपाल-
न्यस्तकृष्णो चन्द्रमौलिः सदाशिवः" ।
उमादाः "अक्षय्यं च कमलं दर्पणं च कमण्डलुम् । उमा
विभक्तिं हस्तये प्रजिता त्रिदशैरपि" ।
रक्तस्य "कुमारः धनुस्तथा कार्यं शिखण्डकविभूषणः ।
रत्नरत्नाम्बरोदयो मयूरवरवाहनः । कुक्कुटश्च तथा
वष्टा तस्य दक्षिणहस्तयोः । पताका वैजयन्तप्राख्या
शक्तिः कार्या च वामयोः" ।
विष्णो "विष्णु कौमोदकीपद्मगङ्गाचक्रधरः क्रमात् ।
मदक्षिण दक्षिणाधःकरादारभ्य मित्यम्" ।
ब्रह्मणः "पद्मासनस्यो जटिको ब्रह्मा कार्यं चतुर्भुजः ।
अक्षमात्रां चतुर्विधं पुस्तकं च कमण्डलुम् । वाम-
क्षणाजिनं तस्य पात्रं हस्तस्यैव च" ।
शक्रस्य "चतुर्दशनाम्बरो वज्रो कुलियभृत्करः । शची-
पतिः प्रकर्ष्यो नामाभरणभूषितः" ।
वज्रस्य "दशसौख्यमः कार्यादण्डहस्तो विजागता । रक्त
हस्तं शीतहस्तं च मण्डपमहिषवाहनः" ।
कायस्य "कायः करावदग्नौ भीमाङ्गुलि विभीषणः । पाय-
हस्तोदण्डहस्तः कार्यां दक्षिकरोमवान्" ।
चित्तगुप्तस्य "अपीचत्रवेशः स्त्राकारः द्विभुजः सौम्यदर्शनः ।
दक्षिणे लेखनीं चित्तगुप्तो वामेऽस्य पलकम् । पिङ्गव-
ज्जम्बुकैर्यान् पीनाङ्गुलरोऽरुणः" । "पिङ्गाक्षितयो-
रुचः" इति वा पाठः ।
मन्त्रविदेवानां तन्त्रान्तेः "आगस्यः बाणस्तोऽग्निः सप्तार्चिः
शक्तिधारकः । चित्रितः अमरेणास्य करमस्य प्रकल्पयेत्" ।
अक्षस्य "आपः स्त्रीरूपधारिण्य श्वेता मकरवाहनाः ।
दधानाः पायकक्षसौ सक्ताभरणभूषिताः" ।
चित्तेः "शुक्लवर्णा मही कार्या दिव्याभरणभूषिताः । चतु-
र्भुजा सौम्यवपुर्वर्णा गुह्यशाम्भरा । रत्नपाल
वस्त्रपालः पालनौषधिसंयुतम् । पद्म करे च कर्त्तव्यं
भुवो वादयन्न्दनः । दिग्गजानां चतुर्णां वा कार्या
पुष्पगता तथा" । विष्णोरिन्द्रस्य च सत्त्वणस्तम् ।
शक्राः "वामे शक्राः करे कार्या सौम्यसन्तानमञ्जरी ।
वरदा मण्डिता कार्या द्विभुजा च तथा शची" ।
प्रजापतेः "यज्ञोपवीतो हस्तस्य एकवक्त्रचतुर्भुजः । अक्ष
चतुर्विधं विभक्तं कुण्डिकासु प्रजापतिः" । अक्षं
अक्षमात्रम् । कुण्डिकां कमण्डलुम् ।
अपीचाम् "अक्षमूलधराः सप्तौ कुण्डिकापञ्चभूषणाः ।

एकभोगाक्षिभोगा वा सर्वे कार्याश्च भीषणाः" ।

ब्रह्मलक्षणं प्रायुक्तम् ।

अथ विनायकादिपञ्चलोकपाललक्षणानि विष्णुधर्मोत्तरं
विनायकस्य "चतुर्भुजस्त्रिनेत्रश्च कर्त्तव्योऽत्र गजाननः ।
नागयज्ञोपवीतश्च शशाङ्कतशेखरः । दण्डं दक्षकटे
दद्याद् द्वितीये चाक्षसूत्रकम् । तृतीये परशु दद्या-
त्तृतीये मोटकं तथा" ।

दुर्गायाः "शक्तिं वाणं तथा शूलं खड्गं चक्रं च दक्षिणं ।
चन्द्रविम्बमघो वामे खेटुमर्ध्वं कपालकम् । शुक्रं टङ्क
च विभ्राणां सिंहाकूटोरुदिग्भुजा । एषा देवी सप्त-
हिदा दुर्गा दुर्गासिंहारिणी" ।

वायोः "धामद्वारिण्यष्टस्यो ध्वजधारी समीरणः । वरदा-
नकरो धूम्रवर्णः कार्या विजागता" ।

आकाशस्य "नीलोत्पलाभ गगनं तद्वर्णाभरणं च ।
चन्द्रार्कहस्तं कर्त्तव्यं द्विभुजः सौम्यवपुर्वर्णः" ।

अग्निभोः "पीतपद्मवर्णाभौ पद्मपत्रसमाभरौ । द्विभुजौ
देवमिपजौ कर्त्तव्यौ रूपसयुतौ । तयोरोपधय कार्या
दिव्या दक्षिणहस्तयोः । वामयोः पुस्तके कार्या दर्शनीया
स्तथाहिताः (खगा) । एकस्य दक्षिणे पात्रं वामे
चान्यस्य वादवः । नारीयुगं प्रकर्त्तव्यं चरुपचारदर्श-
नम्" ।

प्रह्लाणा वर्षागोलादिस्तुक्तकथ्यानां वागतत्त्वो-
क्तानि पूर्वदर्शितान्येव

विनायकादीनां मण्डले स्थापनस्यानन्तरं इष्टकस्य
विष्णुधर्मोत्तरं

"राहुमन्ददिनेशानास्तत्तरस्यां यथाक्रमम् । गणेश-
दुर्गां वायुश्च, राहुकेत्वोश्च दक्षिणे । आकाशमग्निनौ चेति
पञ्च तान् स्थापयेत् द्विजः" ।

धूपादौ विशेषः हेमाद्रौ स्त. पु० "रये कुन्दुरक धूप
शयिनस्तु हताक्षतम् । भौमे सर्जरस चैव अगुरुश्च बुधे
तथा । सिन्धुजं गुरवे दद्यात् शुक्रं विष्वागुरं कृतम् ।
शुक्लशुक्लमन्दचारे तु काष्ठा राहोश्च केतवे" । कुन्दुरक
शत्वकीनिर्यासं विष्वागुरं विलफलनिर्याससहितमगुरुं ।
गन्धभेदस्तत्रैव "दिवाकरकुजाभ्यां तु दापयेत्तत्तन्-
नम् । चन्द्रे गन्धं भागवे च चित्तपूर्णं प्रदापयेत् ।
कुङ्कुमेन च स युक्तं चन्दनं जीवसौम्ययोः । अगुरु
चापि कस्तूरी राहुकेत्वर्कजे च" ।

विधानमाकादौ अन्यविधा गन्धधूपाः पुष्पमेहाद्योक्तास्तौ

च विवरणपत्रे द्रष्टव्याः तत्र कीदृशं चतुर्धर्मगन्ध उक्तः
 च च “कस्तूरिकाया ह्री भागी चत्वार्यन्धमस्य द ।
 कुङ्कुमस्य त्रयस्यैव त्रिगन्धं चतुर्धर्मम्” इत्युक्तः । शुरो-
 दंशद्वयं पञ्चलोकं च च “लेमाद्रीं त्रयस्यैव”
 पञ्चभागकुण्डं द्विगुणो गुणश्च जात्यालय पञ्च मन्त्रस्य
 भागा । हरीतकी सर्जरस्य सर्वांशो भागैकमेकं त्रिष्व-
 शिलाजम् । घनस्य चत्वारि पुरस्य चैकोधूपोदशाद्-
 कपितो सनीन्द्रः” इत्यादि तत्र पङ्कथन्दे गाग्दा० ६५०
 उक्तानि द्रष्टव्यानि । “यथावे सितप्रभासि चन्दनं च
 विषेपनम् । यतेषां गुग्गुलुधूपो नैवेद्या एतपायसम्” ।
 गुग्गुलुधूपस्यैवमकारः—उभयतो हृत्तामिने गुग्गु-
 वेदिमध्यस्थे पूर्वपश्चिमाग्रायतनो दक्षिणोत्तराग्राय
 चतुर्धरेषाः कुर्यात् तथा करणे व्युत्पन्नदीर्घवि-
 स्ताराणि समान्तराणि नव खण्डानि सम्यग्दाने
 तत्र विवरणपत्रे पञ्चमायामासक सूर्यादीनां वक्तुं चा-
 द्याकारं कुर्यात् । स्वसंमण्डले च स्व स्व स्थापनम्
 स्वस्वनामैः धिदेवानां स्वस्वदक्षिणे प्रत्यभिदेवानां सूर्या-
 भिरुच्चतया सर्वेषां स्थापनम् विनावकादिसापनञ्च
 प्रायुक्तं स्थानेति विवेकः ।
 होमे समिद्धेदवचचारिक विधानपारि० चन्द्र०
 “प्रादेशमाला अर्कस्य समिधवर्कसम्भवाः । दधिमध्या
 अक्षयुक्ताः प्रतिदेवस्य होमयेत् । पाद्याग्रीयेव सोमाय ।
 खादितोर्होहताय च । आपामाग्रीर्बुधयेति आथ
 त्योश्च उहसते । अहीन्द्रोश्च शुक्राय मन्दाय च य
 मोमयीः । टीवीराष्ट्री कुशान् कोतोर्होममन्त्रास्त
 परम्” । समिधस्य चिन्तामणौ “समिधं सप्तथ
 वक्ष्ये संख्या तासां तथैव च । विगीर्षां विद्वान्नुखा
 यज्ञां सशुषिरां लघाः । अतिस्यूजातिदीर्घाश्च समिधः
 कार्यनामकाः । विगीर्षाऽऽयु चयकरी विद्वान्नुख
 नाशिनी । शुषिरा व्याधिलनगी लघा च रिपुवर्द्धनी ।
 टीवीं विदेशगमनी सूखा चात्तविनाशिनी । अजया
 सप्तमाऽसूखा साष्टी च सप्तवाशिनी । प्रादेशाधिका
 न्यूना समित् स्यात् सर्वैकमर्थम्” । अथार्कादीनां फल
 होमसंख्या च तत्रैव दर्शितं यथा “अर्को नाशयति
 व्याधं पनायः सर्वैकमर्थः । अदिरवार्धलाभाय च
 धामाग एदर्शनं । अथत्यः सर्वकामाय भागप्रायी-
 इन्द्ररक्षया । गभी शमयति पापं दृष्ट्याऽऽयुष्यविवर्द्धनी ।
 कुशान् धर्मावकासानां रक्षार्थं रक्षसा विदुः । अष्टो-

त्तरत्तु साहस्यं शतमष्टाधिकं तु या । कदापि शतिका
 या एकैक्यं तु होमयेत् । देवानामपि सर्वेषां गुणाय
 परमार्यवित् । अनेन चैवैव मन्त्रेण होतव्या मांसं
 पृथक् । होतव्यं च एतादृशं चरुमन्त्रादिकं पुनः ।
 मन्त्रैर्होमाङ्गतीर्ह्याहोमोव्याप्तमिहानं श्वसुतादिहोम
 प्रसमात् व्याप्तिभिरसुतादिहोम ।

गृहाणा जन्मभूत्यादिज्ञानावगृहकतामाह चन्द्र०
 “जन्मभूतौ जन्मभूतं यत्स्याने सुप्रानं च । योऽज्ञाना
 कुत गानि यज्ञाको नावमानिता” अतः गानि-
 कषि तेषां जन्मभूत्यादिज्ञानमपेक्षितं तत्र विशेषेण
 ध्याने दर्शितमपि मन्त्रार्थमिहोच्यते । तत्र रव्यादीनां
 जन्मभूत्यादयो यथा तत्रैव

जन्मभूतः—“उत्पन्नोऽर्कं पश्चिमे यमुनायाश्च चन्द्रमाः ।
 अङ्गारकस्तन्त्रां वै मगधेयु हिमांशुनः । सैन्धवे
 शुक्रांतः शुक्रो भोजकटे तथा । यनेचरश्च शौराङ्गे
 राक्षसैरके वरे । अनन्वद्यां तथा केतुरितेता यज्ञ-
 भूमयः । यस्य यस्य च यद्गोलं तत्तं वक्ष्याम्यत परम्” ।
 यज्ञगोलम्—“आदित्यः काश्यपे गोले आर्क्षे चन्द्रमा
 भवेत् । मारहाजो भवेद्भौमस्तथावेव सोमजः ।
 शक्रपुत्रोऽङ्गिरोगोलः शुक्रो वै भार्गवस्तथा । शनिः
 काश्यप एवायं राहुः पैठिनस्तथा । केतवो जैमि-
 नीयाश्च यज्ञाग्निस्तदनन्तरम्” ।

यज्ञवज्रि—“आदित्यं कपितो नाम पिङ्गलः सोम उच्यते ।
 भूमकेतस्तथा भीमे जाठरोऽग्निर्बुधे चतः । शुरो चैव
 शिखी नाम शुक्रे भयति हाटक । यनेचरे नडा-
 तेजा राहुकेतोर्होतायनः” इति । इत्यनेन होमकाले
 तत्तदग्निनाम कल्प्यं लुङ्ग्यात् ।

अथेनं यथैव न च द्विधा विप्राटिजानि रूपभेदात् तत्र
 रूपे तत्रैव “भास्वराङ्गारकौ रत्नौ शुक्रौ शुक्रभिर्यो-
 क्तौ । सोमपुत्रो शुक्रस्यैव ताम्रसो पीतको कृतो ।
 लघाः यनेचरस्तद्वत् राक्षसित्वाश्च केतवः” । विप्रादि-
 यथैव । “प्राज्ञाग्रीं शुक्रवागीरी अतियौ भौमभास्वरौ ।
 चन्द्रो वैश्रो बुधः, गृहामन्दोराहुश्च केतवः” ।
 स्थानं तत्रैव “मध्ये तु भास्वरं विद्याध्यायिनं पूर्वदक्षिणे ।
 दक्षिणे होतुं विद्याद् बुधं पूर्वोत्तरे द । उत्तरे
 तु शुक्रं विद्यात् पूर्वतो भार्गवं अग्निम् । अग्निमेव
 शनिं विद्याद्वाह्यं दक्षिणपश्चिमे । पश्चिमोत्तरतः केतुः
 स्यात्वा वै शुक्रतप्युच्यते” इति” ।

सुख स्कान्दं "गुफायां प्रादुर्मुखो च यो गुरुस्तौ तावदु-
सुखौ । प्रादुर्मुखं यनि सोम शेषा दक्षिणतोमुखौ ।"
एतत् प्रादुर्मुखौ ऊर्ध्वदृष्टौ, उदरदृष्टौ वामदृष्टौ, प्रादुर्-
मुखोऽधोदृष्टिः, दक्षिणतोमुखौ दक्षिणदृष्टय इति व्याख्ये-
यम् "आदित्याभिमुखौ सख्ये" इत्यनेन सख्येणा सूर्या-
भिमुखतोक्तं इति विधानपरिजातादयः । "वर्ण-

रूपगुणैर्युक्तान् व्याख्यायामहेत्युक्तं तामिति" स्कान्दो-
क्ते रावाहनसमवेऽपि वर्णभूम्यादिकीर्तनपूर्वकमावाहन
कार्यमेवमप्येऽपि होमकाले तथापरम्परामिति बोध्यम्
"चित्राक्ष च "अजाक्षीरेण ससिद्धा यशश्च तिष्ठतश्छु-
ब्धः । अजाकर्णस्य रक्तनेन रक्ताचित्राक्षसंज्ञना" दीपि-
कोक्तम् प्रयोगो महत्तत्त्वसादानादिपद्धतौ दृश्यः ।

सूर्यादियुक्ताणां जन्मभूम्यादिसूचकविवरणपत्रम् ।

जन्मभूमि	सूर्यादि	सूर्यादि	सूर्यादि	सूर्यादि	सूर्यादि	सूर्यादि	सूर्यादि	सूर्यादि	सूर्यादि
जन्मभूमि	सूर्यादि	सूर्यादि	सूर्यादि	सूर्यादि	सूर्यादि	सूर्यादि	सूर्यादि	सूर्यादि	सूर्यादि
गालस	कल्प	कल्प	कल्प	कल्प	कल्प	कल्प	कल्प	कल्प	कल्प
व्यभि	कपिल	कपिल	कपिल	कपिल	कपिल	कपिल	कपिल	कपिल	कपिल
विप्रादिपर्वः	क्षत्रिय	क्षत्रिय	क्षत्रिय	क्षत्रिय	क्षत्रिय	क्षत्रिय	क्षत्रिय	क्षत्रिय	क्षत्रिय
रूपान्तरवर्ण	रक्त	रक्त	रक्त	रक्त	रक्त	रक्त	रक्त	रक्त	रक्त
मण्डले स्थानम्	मध्यम्	पूर्वदक्षिण	दक्षिणः	पूर्वोत्तर	उत्तरः	पूर्वः	पश्चिमः	दक्षिणपश्चिमः	पश्चिमोत्तरः
सूच्यम् (सर्वे)	ऊर्ध्वदृष्टिः	अधोदृष्टिः	दक्षिणदृष्टिः	वामदृष्टिः	वामदृष्टिः	ऊर्ध्वदृष्टिः	अधोदृष्टिः	दक्षिणदृष्टिः	दक्षिणदृष्टिः
मण्डले आकार	वर्तुल	अष्टाशुभः	त्रिकोण	चाप	पद्मम्	चतुष्कोण	वर्ग	मकरः	अष्टाशुभः
समयतोराक्षस	४१व्या	८१व्या	४१व्या	२१व्या	४१व्या	११व्या	४१व्या	४१व्या	४१व्या
मण्डलेषु त-	१२५०	२४५०	१२५०	६५०	१२५०	६५०	१२५०	१२५०	१२५०
जानम्	वाहनम्	सामान्य	दशान्वय	मेव	विह	हृष्टी	हृष्ट	मृग	विह
सूर्यादिभूमि	ताम्रम्	स्फटिकम्	श्वेतचन्दनम्	सर्पम्	सर्पम्	रजतम्	सौहृम्	सोमम्	कांस्यम्
गन्धभेदा-	रक्तच-	श्वेतच-	रक्तच-	कुङ्कुमम्	कुङ्कुमम्	श्वेतच-	कस्तूरी	कस्तूरी	कस्तूरी
दिग्भा	न्दनम्	न्दनम्	न्दनम्			न्दनम्			
अतानन्दे	तत्	तत्	तत्	तत्	चतुःसमम्	तत्	सा	कुलाशुभ	सा
पुष्पभेदा	करपीरम्	कुसुमं	जम्बा	चम्पकम्	पद्मम्	जाति	मल्लिका	कुन्दम्	मल्लिका
पुष्पभेदाः	गुग्गुलु	हताक्त-	सर्जरसा-	पीताशुभ-	दशा-	साक्यवि-	पद्मकाष्ठम्	यक्षधूप	मधुमन्त्र-
		यक्षधूपः	क्षत्रिपञ्चकम्	सिद्धकम्	ङ्गम्	लागुह			गुडत्वचम्
अतानन्दे	कुन्दरकम्	हताशुभम्	सर्जरसः	पीताशुभ	सिन्धुजम्	विलागुह	गुग्गुलु	माक्ष्मा	काक्ष्मा
फलम्	द्राक्षा	हृष्ट	पूगम्	नागरजम्	जम्बीरम्	बीजपूरम्	जातिफलम्	नारिकेलम्	टाडिमम्
वस्त्रम्	रक्तम्	श्वेतम्	रक्तम्	पीतम्	पीतम्	श्वेतम्	कण्ठम्	कण्ठम्	चित्रम्
रत्नानि	मार्मिक्यम्	सुक्ता	मवाक्षम्	गारुडतम्	पुष्करागम्	ह्रीरकम्	नीलकम्	गोमेदकम्	वैदूर्यम्
वस्त्रभेदाः	जुडोदन	हताशुभम्	यागफम्	श्रीरयटिकम्	दध्योदन	हताशुभ	कसरम्	आजमार्मिक्यम्	चित्राक्षम्
वस्त्रभेदाः	वर्क	पलाश	खदिर	अपामार्गः	अश्वत्थ	उडुम्बर	शमी	दूर्वाक्षयम्	कुशलम्
दक्षिणा	कपिलावेनु	गह्व	रक्तदध	सर्पम्	पीतवस्त्रे	श्वेता	कण्ठाधेतु	सङ्गः	आग
जपमाला	६०००	१००००	७०००	१७०००	१६०००	२००००	१६०००	१८०००	७०००
अभिदेयता	शिव	उमा	स्कन्दः	नारायण	ब्रह्मा	यक्र	यम	काश	चित्रगुप्तः
मन्त्रविदेयता	अग्नि	जलम्	क्षितिः	विष्णुः	इन्द्रः	शची	प्रजापति	वर्ष	अज्ञा

वेदभेदे अक्षादीनां मन्त्रभेदा हेमाद्र्यायुक्ता प्रतीकतो दर्शयन्ते

अक्षादीनाम्	अश्वे दिन	अश्वे दिन	शामवे दिन	अश्वे दिन
रवे	आ लघ्नेन रजसा	आ लघ्नेन रजसा	छट् त्व जातवेदसम्	विषाहं ह बहमानम्
अन्द्रस्य	आयायस्य समेत्	इम देवा अयस्यस्य	सन्ने पर्यासि सद्यन्तु	अक्षं न बह्मनां
भौमस्य	अग्निर्भूतं दिव	अग्निर्भूतं दिव	अग्निर्भूतं दिव	तथा मन्यो ! अक्षम्
वधस्य	अग्ने ! विधस्यदृ	उदुष्यदृग्ने !	अग्ने ! विधस्य	यद्वाजानो विधस्यः
गुरो	उरुस्यते ! परिदीया	उरुस्यते ! अतयद्वयं	उरुस्यते ! परिदीय	उरुस्यति ! परिदाय
शुक्रस्य	शुक्र ते अयन्तु	अज्ञापरिच्युत	शुक्र ते अयन्तु	हिरण्यवर्षा शुचय
शने	समन्तरगिभि	मन्त्रदेधीरभीष्टवे	मन्त्रदेधीरभीष्टवे	अक्षमुदाहृतं शुचय
राज्ञो	कथा नक्षत्रः	काण्डात् काण्डात्	कथा नक्षत्र	दिव्य चित्तव्यवस्था
केतो	केतुं लघ्वन्नकेतवे	केतुं लघ्वन्नकेतवे	केतुं लघ्वन्नकेतवे	यको वृष्टं क्षणदिनुः
सूर्याधिदेवस्य	आ वीराजानम्	विधस्यकम्	आ वीराजानम्	आनोविदुः विद्याविन
अन्द्राधिदेवमाय	गौरीर्ममाय	श्रीय ते अक्षरीय	आपोहि वा	आपोहि वा
कुजाधिदेवस्कन्दस्य	कुमार माता	यदकन्द प्रथमम्	क्षोना पृथिवि !	अम्बिरिव मन्यो ! तिरितः
बुधाधिदेवविष्णो	इद विष्णुर्विचक्रमे	विष्णोरातरात्मनि	इद विष्णुर्विचक्रमे	प्र तद्विष्णुः क्षरते
जीवाधिदेवब्रह्मणः	त्वमितु सप्रथा	आ ब्रह्मा ब्राह्मण	त्वमितु सप्रथाः	ब्रह्म ब्रह्मणम्
शुक्राधिदेवेन्द्रस्य	इन्द्र यो विश्वतः	मन्त्रोपा इद !	इन्द्रमितु देवतातवे	इन्द्रेण प्रतरस्य
अन्यविदेवयमस्य	यमाय सोम सुसुत	यमाय त्वाङ्गिरस्यते	याय गौ पृथिवि !	य मदन प्रवतमावाह
राहुधिदेवकावस्य	ब्रह्म जज्ञानम्	कार्थिरसि सद्यस्य	ब्रह्म जज्ञानम्	रोहित कावो अमवत्
केत्याधिदेवचित्रगुप्तस्य	अथोयाज हि	चित्तावधी ! अस्ति	चित्तावधी ! अस्ति	आशात यद्वाजानम्
सूर्यप्रत्यधिदेवगन्	अग्नि दूत हृषीमहे	अग्नि दूत उरोदधे	अग्नि दूत हृषीमहे	अमावास्याम् अतः
अन्द्रप्रत्यधिदेवजलस्य	अपसु ते सोम	आपोहि वा	उदुक्षम वक्ष्य !	इक्षोदेधीरभीष्टवे
भौमप्रत्यधिदेवक्षिति	क्षोना पृथिवि !	क्षोना पृथिवि !	पृथिव्यन्तरिक्षम्	भूमे ! मातर्निर्वर्हि
बुधप्रत्यधिदेवहरे	अक्षसुग्रीर्षा पुरुषः	इद विष्णुर्विचक्रमे	अक्षसुग्रीर्षा पुरुष	इद विष्णुर्विचक्रमे
जीवप्रत्यधिदेवेन्द्रस्य	इन्द्रायेन्दो ! मरुत्वते	इन्द्र आसां नेता	इन्द्रायेन्दो !	इन्द्र ! जुष्टस्य प्रवक्ता
शुक्रप्रत्यधिदेवयव्या	जज्ञानपथे ! सुमने !	अदिधै राक्षसि	एकादशा तपसे	प्रेत पादौ प्रस्फुरतम्
अग्निप्रत्यधिदेवप्रजापते	प्रजापते ! न त्वदृ	प्रजापते ! न त्वदृ	प्रजापते ! न त्वदृ	नक्त ज्ञातायोषधे
राक्षसप्रत्यधिदेवसर्पाणां	आय गौ प्रक्षि	अनोऽस्तु सपेभ्य	तथेदिन्द्रा वक्ष्य	येरमक येरम !
केतुप्रत्यधिदेवमङ्गलस्य	मङ्गल जज्ञानम्	मङ्गल जज्ञानम्	एय मङ्गला य अत्यज	वे दिशामन्दैश्वर्य
विनायकस्य	आ तू न इन्द्र !	गन्धामां त्वा गन्धपतिम्	आ तू न इन्द्र !	मिलेच्छां ब्रह्मणम्
दुर्गाया	जातवेदसे श्यापाम	अग्ने ! अम्बिके !	इम क्षोममर्हते	पुतमाजित बह्मणम्
वायो	क्राव्याशिशुर्महीनाम्	वायो ! वे ते अक्षस्य	क्राव्या शिशुर्महीनाम्	अनारोह वायवे
आकाशस्य	आदितु मन्त्रस्य	इत एतापयान	आदितु मन्त्रस्य	आम्यत पथतो विदि
अश्विनोः	एषो उपा अश्विन्या	या वा कणा	एषो उपा अश्विन्या	स चेदया यो अश्विना
	यते च मन्त्रा अश्वेदस्य याहय	यते च मन्त्रा अश्वेदस्य	यते च मन्त्रा शाम-	यते च मन्त्रा अश्वेदे
	स्थानस्थानां विदुर्वाहित त्वना	येदे वाटस्थानस्थानां विदुः	वेदस्य याहयस्थानस्थाना-	याहयस्थानस्थानां विदुः
	तानादिपदतो ७५-७६ पक्षे	जज्ञानं त्वमादितानादि	अक्षिज्ञानुसारं त्वमादा-	क्राव्याशिशुर्महीनाम्
	स्वरूपतो दर्शितास्ततएवमेव	पदतो ७५-७६ पक्षे	मादि पदतो ७५-७६ पक्षे	दिवसतो ७५-७६ पक्षे
		स्वरूपतो दर्शिताः	तेषु स्वरूपतो दर्शिताः	पु स्वरूपतो दर्शिताः

विभजेदुक्तोभयलिङ्गमयो । द्वयोर्वैक्रान्तयैकस्मिन् भुक्ति-
योगेन भालयेत् । लब्धं निम्नादिकं बोध्यं गते, देय-
भविष्यति । विपर्ययाद्वक्रगत्वेरेकस्मिन् स्तु धनव्ययौ ।
सन्निप्रौ भवेता तौ यच्चौ भगवत्सहितौ । विपर-
गद्वद्वृत्त्यदिनादि फलनिष्पत्तेः' सु. भि. ॥
"युतिसम्बन्धिनोर्ध्वयोरभीष्टैकस्मिन्कृत्योरनन्तरं कृता-
प्रथमं स्वस्वगतिकलाभिर्गुणिता (कर्मभूता) द्वयोर्ध्वयोर-
सन्निभविज्ञेययोर्भागगणेशैर्ध्वक्राजोर्ध्वत्यर्थः । स्फुटनान्तर-
रेण गणको भवेत् । विशेषसाह । यत्किञ्चिदिति व्ययानन्तरं
द्वयोर्भीष्ट एकतरे र्वक्रिणि सति तदोर्गतियोगेन भवेत् ।
फल कनादि स्व स्व गते योगे सति यत्रयोर्भागगणयो-
र्बोध्यं, भविष्यति-एवमेव योगे सति तयोर्द्वेयं बोध्यम् ।
द्वयोर्वैक्रान्तयोः स्व स्व फल विपर्ययाद्वक्रवैपरित्यक्त-
कार्यम् । गते योगे बोध्यम् । एवमेव योगे हीनसिद्धयः ।
द्वयोर्भीष्ट एकतरे त्वंकाराद्वक्रिणि सति तदोर्ध्वयोर-
वैक्रान्तभागयोः स्वस्वकलात्मकफलान्हीनधनव्ययौ युतहीनो-
कार्यौ । तथाहि । गतयोगे भागगणगृहे स्वफल कृते,
यत्किञ्चि यत्र बोध्यम् । एतेषु योगे यत्रगृहे बोध्यम् ।
भागगणगृहे बोध्यमिति । एव कृते तौ युतिसम्बन्धिनौ
गृहौ भगवत्सत्तौ भगवत्सत्तौ राश्याधितितत्तौ सम्बन्धितौ
योस्तौ राश्याद्यात्मकौ समन्विता समकलौ स्त । निम्न-
पदस्य भगवत्सत्तौ पञ्चसत्तौ समौ स्त इत्यर्थः । अ-
तस्तत्कालज्ञानसाह विपर्ययति । अनीष्टकालि कार्यो-
युतिसम्बन्धिनोर्ध्वयोरनन्तरं कलात्मकं तदा समकलो-
पगुक्तफलज्ञानार्थं यथा गतगुणितमन्तरं गतियोगेन
गत्यनन्तरेण भक्तं तथेत्यर्थः । तेन चरेण भक्ता फल-
दिनादिकं गतेष्वयुतियगादभीष्टकालादातैष्वप्युच्यते ।
तत्समये तत्कालिकास्तौ तौ गृहौ समौ स्त इत्यर्थः । अतो-
यत्तिः । यदि गत्यनन्तरेण गतिकलात्मका गृहान्तरकलात्मि-
का ? इति फले गतयुतौ गृहयोः बोध्यं । एष्वयुतौ
बोध्यं । इत्यर्थे इत्ये गत्यनन्तरभक्तफले गतयुतौ गृहयो-
र्बोध्यं । एष्वयुतौ बोध्यं यत्रगृहयोस्ततोत्तरं न्यु-
नत्वात् । अर्धको यत्रो तदा द्वयोरनन्तरं एवैव गतियो-
गेनोपचितम् । अतो गतियोगेनुरेखागत फल गतयोगे
भागगणगृहे हीन, पूर्वं तस्य न्यूनत्वात् । यत्रगृहे यो-
ज्यम् पर्वं तस्याभिपत्त्यात् । एष्वयोगे भागगणगृहे
बोध्यम् उत्तरोत्तरमधिपत्त्यात् । यत्रगृहे बोध्यम्
तस्याग्रे न्यूनत्वात् । यदि गतियोगेन गत्यनन्तरेण वा

दिनेनैव सभ्ये तदन्तरकाणि किम् ? दसतुपातेन
गतेषु दिनाद्यवगमः ” रङ्गना०

अहयुद्धम् इति० । गृह्णायासपथुपरिस्थितायां किरण
संस्थादिना युद्धभेदे तद्धोदादकं स० वि० सक्तं यथा

“उल्लेख तारकासर्गाद्भेदे भेदः प्रकीर्त्यते । युद्धम्
युद्धिसर्गाद्व्यवसाये परस्परम् । यथादूनेऽपसव्याख्या
युद्धनेकोऽलं चेदपुः । समागमोऽयादधिके भवतचेदु
वर्त्तान्तिता” स० वि० ।

‘भीमादिपञ्चताराणां मध्ये द्वयोर्युतौ तारकासर्गा
हिव्येभ्यो स्वर्यमात्रादुल्लेखसञ्ज्ञं युद्धं यदन्ति युति
भेदस्त । इदं तद्द्वयोर्भीमासञ्ज्ञं युद्धं युद्धायास्तारान्तरे ।
भेदे मण्डलभेदे भेदो भेदसञ्ज्ञो युद्धायास्तारभेदो युद्धभेद-
तत्त्वज्ञे कथ्यते । अथ भेदो मानैक्यसङ्गहादूने द्वयो-
र्योस्तारान्तरे । अथ भास्कराचार्येण “मानैक्याधादु
दुर्गरापररेऽस्ये भवेद्भेदयोगः कार्यं सूर्यगृहपटविल
सम्बन्धात् सङ्गहादुम् । कस्योऽथ स संधांयुक्तदुर्गम्
इतो लब्धनादिर्मासङ्गैः किं तत्कांदिनं सन् गृहयुतिसंभवे
कस्मिन्नाफांश्च साध्यम् । प्राग्वत् तद्वत्त्वेन गृहयुति-
समयं सञ्ज्ञतं द्रष्टुं स्यात् । खेटौ तौ दृष्टियोग्यौ
गृहयुतिसंभवे कार्यमप्य तदैव । याव्योदकस्यदुर्गरवि-
परं भेदयोगे च वाणो ज्ञेयः सूर्याङ्गतिश्च यतः प्रो-
तयुः सा शरायाः । सन्दाक्रान्तोऽन्तरिक्षे तदाऽपि स्थित
स्यात् तदन्तरिक्षे मोक्षोऽपरान्तिश्च तदा पारिच्छेदोऽ-
वगम्य ” इति विवेकोऽभिहितः । भगवता तु सूक्ष्म
विश्वयोराकारे दूरतो विपक्षदर्शनासम्भवात्प्रथमप्रका-
रपेक्षानतिष्ठे यथेयम् । युगाधन्योऽस्य किरणयोगे सति
युद्धमदीक्ष्य किरणसङ्घटनसञ्ज्ञं युद्धं स्यात् । द्वयो-
र्योस्तारान्तरेऽस्यात् पीडकनात्मकेऽभागादूनेऽमधिके
सञ्ज्ञपसव्यसञ्ज्ञं युद्धं भवति । अथ विशेषमाह । एक
इति । अत्रापसव्ययुद्धं एकं । द्वयोरन्तरिक्षेऽणुरेणुविश्व
येन तदापसव्यं युद्धं व्यक्तं स्यादन्वयात्पसव्यं युद्धं
स्यात् । एषा चतुर्थी फलम् । “अपसव्ये भयं त्रु-
यात् सङ्गम रश्मिसङ्घट्टे । लेखनेऽमात्रपीडा व्याङ्ग्येदने
तद्भवत्ययम् ” इति भार्गवीयोरक्तं ज्ञेयम् । युद्धभेदा
सङ्ज्ञा समागममाह समागम इति । द्वयोर्भ्योन्तरा-
न्तरे पट्टिकात्मकैकभागात्प्रत्यधिकं सति समागमो योगो
भवति । अत्रापि विशेषमाह भवति इति । युतिविषयकौ
न हो वृत्तान्तिता भवेत्-‘स्थानादिवर्त्तमानं व्यर्थं

केनापि न स्यात् । प्रत्यक्षेऽवगम्य किन्तु स्वीकृत्योपा-
यस्य स्यात्” इति तद्विविक्तानुपपन्नात् सञ्ज्ञपसव्य-
तयान्तिता युद्धोऽस्य सविश्वी समावित्तयः । चेत् स-
ज्ज्ञा समागमस्योर्व्यक्तं स्यात् । अन्यथा तत्त्वज्ञः
समागमः । “हात्रपि मयूखयुद्धो विपक्षो विपक्षो समा-
गमे भवति । अत्रान्योऽस्य प्रीतिविपरीतायात्मकसञ्ज्ञौ ।
युद्धं समागमो वा यद्यप्युक्तं तद् न सञ्ज्ञेयम् । भवि-
भूयः तपि तथा फलमव्यक्तं विनिर्दिष्टम् ” इत्युक्ते ।
“भेदाङ्गेऽप्युत्तमार्था अपसव्यसञ्ज्ञापरः । ततो योगो भवे-
देवामेकांशकसमापनात् ” इति कार्यप्राप्तेयं सर्वं निरव-
द्याम् । अथ युद्धे पराजितस्य पक्षस्य सञ्ज्ञाभाह रङ्गना०
“अपसव्ये जितो युद्धे पिहितोऽन्तरदीप्तमान् । हृष्टो
विपक्षो विध्वंसो विजितो दक्षिणाश्रितः ” स० वि० ।
“द्वयोर्भ्यो यत्तदितरेण विध्वंसो हतः स विजित
पराजितो ज्ञेयः । इतस्तु सञ्ज्ञपसव्यं अपसव्यं इति ।
अपसव्ये युद्धे यो जितो जयसञ्ज्ञेयविजितः । एतेभ्यो-
ल्लेखादिवये सञ्ज्ञाफलं न पराजितस्य फलमिति सूचि-
तम् । पिहितं व्याख्यादिनोऽव्यक्तं इति यावत् । अन्तु-
रितरपक्षविश्ववादव्यक्तं । अदीप्तमान् प्रभारहितः ।
हृष्टोऽस्त्रिधं विषयं वचनेन स्वयमेव साभाविज्ञेन
रक्षित इत्यर्थः । दक्षिणाश्रित इतरगृहपेक्षया दक्षि-
णादिभिः स्थितः । “आमो वा व्यपगतरश्मिमान् रश्मि-
मण्डलो वा हृष्टो वा व्यपगतरश्मिमान् जयो वा ।
व्याक्रान्तो विनिर्मितः क्षतापसव्यो विपक्षो हत इति
सङ्गो गृहेण ” इति भार्गवीयोक्ते । अथ लोका-
न्तराग्नेन जयिनो गृहस्य सञ्ज्ञपसव्यं रङ्गना०
“एदकस्यो दीप्तमान् स्य मोक्षयोऽस्योऽपि नो वली” स०
वि० । “इतरगृहपेक्षयोत्तरदिक्षु दीप्तमान् प्रभायुक्त
स्युत् इतरपक्षविश्वमेक्षया प्रयुविश्वः । जयो जययुक्त
स्यात् । अथात्तरदिक्षु दक्षस्यत्वक्रमेण जयपराजयो
न स्यात् इत्याह यास्य इति । दक्षिणादिभिः यो गृहो
वली दीप्तमान् प्रयुविश्वो भवति स जयो । अपिच
उत्तरदिशासञ्ज्ञाधिकः । तथा च जयपराजयसञ्ज्ञयो
दिक्ष्वानमत्तपयुक्तमिति भावः । अथ युद्धे विशेषमाह
रङ्गना० “यावद्वाप्युद्धो दीप्तो भवतचेत् समागमः । सखौ
हात्रपि विध्वंसो भवेत्तु दक्षिणाग्रे ” स० वि० । “सखौ हौ
व्यासञ्ज्ञावेकभागात्तरगतान्तरितौ । अपिचज्ज्ञादुत्तम-
व्याक्रान्तौ । दीप्तो प्रभायुक्तौ चेत् क्षातां तदा वृत्तान्तिता-

विति समागमनक्षत्रैकदेशसङ्गाथात् समागमाख्य युद्धम् ।
 हार्थप यज्ञौ स्वस्त्यो स्रज्ज्विन्वौ दिध्वस्तौ हार्थपि
 पराजयनक्षत्राक्रान्ती स्याता तदा क्रमेण कूटयिगृह-
 सञ्ज्ञको युद्धभेदौ स्याताम् । अथोत्तर्गत शुक्रस्य जय-
 नक्षत्राक्रान्तत्वमस्तीति यदन् समागम ग्रथाङ्गेनेति प्राक्
 प्रतिज्ञातसमागमे उक्तप्रकारमतिदिशति 'रङ्ग' ।
 "उदक्स्थो दक्षिणस्थो वा भार्गव प्रायगो जयी । श-
 माङ्गेनैवमेतेषा कुर्यात् सयोगसाधनम्" सू०सि० ।
 "इतरगृहामेक्षयोदक्स्थो दक्षिणदिक्स्थो बोभयदिगीत्य
 र्थ । शुक्र प्रायग सत्त्वगतो जयलक्षणाक्रान्तत्वेन जयी ।
 कदाचिन् पराजयलक्षणाक्रान्ती भवतीति तात्पर्यार्थ ।
 एतेषा भौमादिपञ्चताराणां चन्द्रेण सङ्ग सयोगस धन-
 युतिसाधनमेवाप्तकरीत्या गणक कुर्यात् । अत्र विशेषा-
 र्थकम् । 'अथनत्या स्मृतेऽप्येवो विक्षप गीतगोयुतौ'
 इत्यर्थ क्वचित् पुस्तके दृश्यते न सर्वत्रेति विप्रत्यासदु-
 चेक्षितम् अधिकारस्याप्युक्तोक्त्यापत्तये । एतदुक्त-
 न्ययोगे नतिसंस्कारनिषेधस्य सिद्धस्तस्यायुक्तत्वमिति
 तदनुक्तौ स्वर्गगृहणोक्तरीत्या साधारण्येन सर्वत्र तं
 हिमेषोक्तेरर्धेऽर्धेति ध्येयम् । नन्वेषा गृहाणां
 दूरान्तरेण सदोर्ध्वधरान्तरसङ्गाथा परस्पर योगा
 सम्भवेन कथं युति सङ्गतेत्यत आह "रङ्ग" ।
 "भावाभावाय लोकानां कल्पनेय प्रदर्शिता । स्वमार्गगा-
 प्रायान्येते दूरसन्त्योन्यमाश्रिता" सू०सि० ।
 "एते यज्ञा स्वमार्गगा स्वस्वकक्षास्था अन्त्योन्यमाश्रिता
 यु तकावच्छर्द्धाधरान्तराभावेन सयुक्ता सन् प्रयाति
 गच्छन्ति इति दूर दूरान्तरेण दर्शनादिय गृहयुति-
 कल्पना कल्पनात्मिकाऽवास्तवा प्रदर्शिता प्रोक्तगृह्येन
 कथिता । नपश्यन्तु भावा किमर्थं चक्षुष्यत प्रयोजनमाह
 भावाभावायेति । लोकानां भूम्यमाश्रिता भाव-
 युभफलमभावोऽयुभफलं तयो युभाशुभफलादेशावाप्तु-
 भूनापि युतिरुक्तेति भावः" रङ्ग ।
 युद्धभेदास्त्रफचविशेषा समागमजयादिफलभेदाश्च ह०
 स० १७२२ उक्ता यथा

"युद्धं यथा यदा या भविष्यदादिश्रुते लिफामयै ।
 तद्विज्ञाने करणं सदा कृतं स्वयंविज्ञानात् । विद्यति
 चरतां सङ्गाथास्तप्युपयोगसामान्यमानाम् । अति-
 दूरादुदन्विष्ये समताभिर समयातानाम् । आसन्नक्र-
 मयोगाद्भेदोमेष्टाशुभदोषस्यै । युद्धं चतुः प्रकारं

परापराद्यैर्मुनिभिरुक्तम् । भेदे दृष्टिनामो ने-
 सृष्टा महाकुलाभा च । उल्लेखे यज्ञभय मन्त्रि-
 रोध- प्रियान्त्यम् । अगुविरोधे युद्धानि भूधता ग
 स्वरुक्कुदमर्ता । युद्धे चाप्यपसव्ये भवन्ति युद्धानि
 भूपानान् । रथिराक्रन्दो मध्ये पौर पर्वेऽपदे स्थितो
 यायी । पौरा बुधगुरुरविजा नित्य गीताशुराक्रन्द ।
 केतुकजराङ्गुका यायिन एते ह्वा यज्ञा हन्त्यु ।
 आक्रन्दयिषौरान् जयिनो जयदा स्वधर्मस्य । पारे
 पारेण हते पौरा पौरान् नृपान् विनिहन्ति । एत
 दायाक्रन्दो नागरयाधिगृहायै । दक्षिण
 दिक्स्थं पक्ष्मो वेपथुरप्राप्य सन्नद्धोऽणु । अधिगूढे
 विहृतो तिष्ठन्मो विवर्णश्च य स जितः । उक्त वि-
 परोतलक्षणसम्पन्नो जयगतो विनिर्दिष्ट । विपुल
 क्षिप्तो द्युतिमान् दक्षिणदिक्स्थोऽपि जययुक्त । हा-
 यपि मयूखप्रक्षौ त्रिषुलौ क्षिप्तौ समागमे भवत ।
 तत्त्वान्दोऽन्यप्रोतिर्विपरीतायात्मपक्षौ । युद्धं समागमो
 वा यद्यव्यक्तौ तु लक्ष्यं भवेत् । भुवि भूधतामपि
 तथा फलमव्यक्तं विनिर्देश्यम् ।

कुजजयस्य "गुरुरा जितेऽयनिष्ठते वाह्नोका यायिभोऽन्-
 वाचौय । शशजेन शूरसेना कलिङ्गसत्त्वाश्च पीड्यन्ते ।
 सैरेणारे विजिते जयन्ति पौरा प्रजाश्च सीदन्ति ।
 कोशागारश्चेच्छक्तियतापाश्च युक्तजिते" ।

बुधजयस्य 'भौमेन हते शशजे हस्तसरित्तापसाश्चक्रनरेन्द ।
 उत्तरदिक्स्था क्रतुदो ज्ञताय भन्नापनायानि । गुरुरा
 बुधे तु विजिते स्वेच्छगूढचौरार्थयुक्तपौरजनः । त्वं ग-
 र्त्तं पार्वतीया पीड्यन्ते कम्पते च महौ । रथजेन
 बुधे ध्वजे नाविकयोधाजसधनगर्भिण्य । अगुरुरा
 जितेऽग्निकोप सस्याम्बुदयादिधिध्व स" ।

जीवजयस्य "जीवे शुक्राभिहते कुलतगन्धवारकैकया सङ्ग ।
 सत्त्वा वत्सा वद्धा गाव सस्यानि नश्वरानि । भौमेन
 हते जीवे मध्यो देशो नरेन्द्रा गाव । नारेण चार्जु-
 नायनपसातिथौघेययिषिभिः । शशितनयेनापि जिते
 हृष्टस्तौ स्तेच्छमत्यशस्तभतः । उपधानि मध्यदेशश्च
 स क्षयं यज्ञं भक्तिफलम्" ।

शुक्रजयस्य "शुक्रे यज्ञानिहते दायो अष्टो विना ।
 हृदयाति । द्रष्टव्यविरोधं 'सन्नि च न दापयस्त-
 जति । केवलकनिङ्गन्ना वद्धा महाभाय मध्यग-
 रता । महर्षी जनिन पौडाः सप्तसिख शूरचे-

नाथ । कुलपिजिते भूततनये बलमुखमनो नरेन्द्र-
नृपम् । सौम्येन पार्वतीया खीरविनाशोऽत्यदृष्टिः ।
रविजेन सिते विजिते गवसुखाः यक्षजीविनः क्षत्रम् ।
जलजाय विपीयान्ते शामाम्य भक्तिफलमन्यत्” ।

प्रमिष्यस्य “वाचिते सितेन निरुतेऽवैश्वर्यैरिहियङ्गमनामिना
पीडा । विजितेन दृष्टवान्प्रोक्तुमिवास्वीकृतेशानाम् ।
सौम्येन पराभूते मन्दैरुत्तमैरिहियङ्गमनामाः । सना-
यने शुद्ध्या स्वीकृता मङ्गलकथकाश्च” ।

अथ विशेषोऽभिहितो कृतानां कुलप्रयोगोऽभिहिता-
नामाम् । फलं तु बाध्यं नृपभक्तितोऽन्यद् यथा तथा
ब्रूणि कृता स्वभक्तीः” ।

“भीक्ष्वन्तेऽस्मिन्नेव पराजिते वा जीवे भृगौ व्रत
विधौ धृतिर्कर्महोमः” छन्दो म० । उपवसन्यते तत्-
कायस्य वर्ज्यं तोक्तिर्यथा । अङ्गविषयकपदमिदं-
योऽप्यत्र, तत्र च अन्वयान्ते खेदे वचनमे विशेष न
तुल्यं दत्तुं ह० ध० १८ क० अथा

“भानां यथाहमवसरेषु यातो नृपाणां यदि वा य
याहुः । प्रदक्षिणं तच्छुभमसुराणां शान्तेन यातो न
यिष्य भयाद् । अन्धया यदि कुलात् प्रयात्तुद-
वापेतीवकथयामिनां जयः । क्षत्रियाः प्रसदिताः क्ष-
त्राविनो भूरिधाम्यसदिता वधुञ्जरा । उत्तरतः
सप्ततस्य भयाद्दः पौरजयाय सुभिष्यकरव । सस्य-
चयं कुर्वते जयहाद्दं कोयचय च नराधिपतीनाम् ।
हृत्कान्तेरुत्तरे भयाद्दो पौराक्षिकस्यपण्डितानाम् ।
अर्जुनस्य देवस्य च मध्यमस्य दृष्टिः सुभिष्य सुदिताः
प्रजाश्च । भार्गवस्य यदि यात्युदन् ययो कोययुक्तगल
पाणिदृष्टिः । वायिनां च विजयो घनुभ्रतां सस्य-
स्यदपि चोत्तमा तदा । रविजस्य भयो प्रदक्षिण
कयासिधुर्भूतां जयः । यक्षशास्त्रिकसिन्धुपञ्चवा
सुदवाप्रा जयमे समन्विताः । येवासुदग्गच्छति भय
काणां प्राप्तेपरिग्रहिर्निरुपद्रवश्च । तद्दृष्ट्यपरेतरभक्ति
देशान् पुष्पाति याव्येन निरुति तानि । शशिनं फल
सदृश्ये वदुपहस्योपदिष्ट भवति तदपस्ये सर्वमेव
मनीषम् । इति यमिसमन्ताः कोर्षिता भग्नकाणां
न खलु भवति दुर्हं शान्तिरुपहस्यैः” ।

अङ्गयुद्धं न० नृपयोर्द्वि यत्र तादृशं नम् । युद्धयुद्धा-
धिकारेण नखले उपपद्यते उदा० ।

यङ्गवर्मादिफलं न० १८० । । अर्जुनस्य सासिकपर्वमास-

फलभेदे । ७८० । २तद्विषयकाश्चै व तत्र ह० ध० १०
आध्यायात्मक यथा

रवे —“सर्वस्य भूरिधाम्यस्ययुता यमानि दैवाङ्गिभवापिपुटद्वि-
साहतानि । स्यन्दन्ति यैव च पथ प्रचुर क्षमन्त्यो ग-
भेषजानि न तथातिवचनान्यतानि । तीक्ष्णं तथैवदृष्टिज
शिशिरेऽपि कावे नात्यन्तं टा जनसुखोऽचलस्यदिवागा ।
नटप्रभर्जगण्यशोतकर मभय सोदन्ति तापसकुमानि
सगोकुमानि । इत्ययमपिपुटमद्यक्षमेरुपेता वाचासना-
सिंस्रस्यतिगयाधरन्ति । भ्रान्तो यथा सुधि यथागुचरेष
देशान् मध्वरे दिनकरस्य दिनेऽपि पादौ” ।

विधौ —“व्याप्तं नम प्रचलितान्चनस्यदिवागैश्यानाञ्जनानिगम
स्यविमि पयोदे । मां परयद्दिराक्षमानमनाभिरिह
रुक्तागलेन शुद्ध्या ध्वनितेन चागा । तोषानि यज्ञ-
कुमुदोत्पलान्यतोऽपि फलदुर्भाग्यपरमाम्यन्तिमादितानि ।
गावः प्रभूतपयसो नयनाभिरामा रामा रत्नैरवरत
रमयन्ति रामान् । मोक्षमयाभियवधान्यवरेषुशरा भू-
पास्यते नृपतिभिर्भगवत्कराणां । चित्पुष्टिता क्रतुवरे-
टिभिषुटनादा सप्तसरे शिशिरगोरभिसम्पृष्टे” ।

कुलस्य —“वातोऽतश्चरति वज्रितरिप्रचण्डो गुमान् ननानि
नगराणि च सन्दिधु । हाहेति दस्युगणपातकृता
रटन्ति नि स्वीकृता विपश्यते मुनि मर्त्यसङ्गा । अथ्य-
क्षता विद्यति सङ्गतमूर्तयोऽपि सुश्रुति न कचिदपः
प्रचुर पयोदाः । सौमि प्रजातमपि शोऽसुरैति ब्रह्मं
नियम्यमप्यविनयादपरे हरन्ति । भूपा न सम्यगभिषा-
सनसङ्गचिन्ताः पिनोत्यरुद्रप्रचुरता भुजगप्रकोपः ।
यथविधैरुपहृता भवति प्रजेय संवत्सरेऽप्यविद्यतस्य
विपद्यस्यसा” ।

बुधस्य —“मायेन्द्रासङ्गुहकाकरनागराणां गान्धर्वसेखगणि-
ताक्षविदां च दृष्टिः । प्रीतिपया सप्ततयोऽङ्गुतदर्थ
नानि दिशन्ति दृष्टिजननानि परस्परैभ्यः । शार्का
जगत्पितृणांविक्लवा त्रयो च सम्यक् चरत्यपि मनोरिव
दृष्टमीति । अथ्यक्षर क्षमिनिविदधियोऽत्र केचिद्
आन्धोऽक्षिणीय च पर पदनीहमाना । हास्यप्रवृत्त
कविवाङ्मय सुकानां युक्तिरसुलक्षपर्वतपाणिनां च ।
हादिं करोति स्मवाप्यङ्गनः खकेऽपदे मासेऽपि वा
प्रचुरतां मुनि शौपथीनाम्” ।

शुक्रो —“अनिन्द्यरितोऽध्वरे दुशामी विदधो यथ
सुभां ननांसि भिन्दन् । विचरन्त्यविष्य दिशोऽतमानां

ग्रहाय ५ ६० । ध्रुवक्षेत्रे । तस्य तयात्पञ्च पञ्चो-
नगच्छे ५० २४।६।२० दर्शितम् । पञ्चाशदादयोऽप्यत्र ।
ग्रहाधिकरणम् न० पञ्चम पात्रविशेषयोक्त्याविषया
याज्ञापकमधिकरणम् । ग्राह्यरूपे पञ्चाशदे अधिकरणभेदे
तत्र जी० २८० । पादे दर्शितं मध्येतस्मात् उक्तं तत्र
बोधिन्याश्रितं यथा
' कामयागे श्रूयते "टगादिभिश्च पञ्च संम.टी.ते
टगादिभिश्च पात्र पञ्च पञ्च" सोमरसादिभिश्च पात्र
विशेष तत्र एकस्यैव भाजनेन सप्त एकत्वाविषयायां सर्वं
भाजितं संशये "पशुना हृष्टं यजेत" इत्यादिषु एकपक्षमा
देकत्वविषयायां एकस्यैव भाजनेन न सर्वेषां तथा च
तत्र "एकस्य गुणमेकस्य श्रुतिप्रयोगादिति, प्राप्ते नूनम् ।
पञ्चाशदा यागोपकरणतया प्राप्ताभावेन भाजनेन
सम्भारोविधीयते तत्र पञ्चमिति द्वितीयया एकलोहे-
श्याप फलपत्रस्य बोधयते तथापि पञ्च प्रति भाजनेन
गुण "प्रतिप्रधानं गुणं व्यापकमीय" इति न्यायेन च
सर्वेषां भाजने प्राप्ते उद्देश्यगतमेकत्वमविदितं न च
पञ्चत्वजातिभाजनेन सम्भार्या इति तदात्रैक
भाजनेन सर्वे सम्भारता भवन्ति, जाते सर्वदत्तत्वा-
दित्येकत्वविषयायामपि सर्वभाजनेन विदितं वाच्यं
जातेरभूतत्वात् अपूर्वासाधनत्वाच्च तद्विज्ञानां द्रव्या-
न्मनससाधनतया समानात् तदुक्तम् "उद्देश्य
रूपेण जातिर्यद्द्रव्यं सञ्जाते तथा । तस्याङ्गमेव संज्ञायां
सर्वस्येति विनिश्चयः" । नचैकस्य भोद्देश्यगतम् अपि स
एकस्य सम्भारजातिभ्योभयं विधेयमिति वाच्यं "पञ्च
सर्वदत्तात् एवैकं कार्यं" इति वाक्यभेदापत्तेर एकत्वस्य
सर्वपक्षेण सिद्धत्वेन विषयमाश्रयात् सप्तमाभाधि-
करणकमन्तानिष्टपक्षमाजनेन सजातोयकर्मतासमानाधि-
करणान्याभ्याभावप्रतियोगितानवयवोदेकैकत्वविषयिण्ये
नेकत्व विधेयं तथा इति सर्वभाजनाविधि-
व्यापक एकत्वविषयिण्येकस्य भाजने विधीयते एकस्य
पञ्चत्वस्य सर्वेषु पक्षे त इति एकत्वविषयायामपि सर्व-
भाजनेन विदितं वाच्यं पराशरा तादृशैकत्वस्याभ्यासैकत्वात्
विशिष्टैकत्वविषयायाश्च उद्देश्यादिति उक्तं
विकाः । अत्रोद्देश्यस्य एकत्वविषयायामपि सर्व-
भाजनेन विदितं तथाहि एकत्वविषयायां प्रत्येकमेव भा-
जनेन न तु निश्चिततामेक भाजनेन तथापि साहित्ये
नञ्चपक्षे निर्दिश्यते । तस्मादेकपक्षमिहैवाह

प्रतिप्रधानं वापत्तिभ्यामात्रं प्रत्येकं सर्वेषां भाजनेन विदितं ।
एतच्च असमानाधिकरणकर्मताविशेषकभाजनेन वि-
तकर्मतासमानाधिकरणान्येभ्योभाजनेन विदितं तत्र
देकैकत्वविषयिण्येकस्य भाजनेन विदितं स्यात् । अत्र
विदितत्वमिदं तन्मन्त्रेण भाजनेन न सर्वेषां भाजनेन
प्राप्तकस्य असमानाधिकरणत्वेनादित्येकस्यैव स
भाजनाभाजनेन विदितत्वात् विदितत्वात् । न च
पञ्च तमादौति वाक्यात् इत्येव सर्वेषां भाजनेन न पञ्च
त्वेभाजितत्वेन पञ्चस्य भाजनेन विदितमिति वाच्यम्
उद्देश्यविषयेभेदेन भिन्नानामेव वाक्यानां तन्मन्त्रेणा
शारण्यात् प्रतिप्रधानं गुणविशेषायां सर्वभाजनेन-
मिदं वाक्यभेदकत्वनागोरव्यापानाधिकत्वात् इतरेषु
भाजनेन विदितत्वायां इति तन्मन्त्रेणादित्येकस्यैव
स्याने "न चैव वाक्यभेदे अन्त्यविषयेभेदेन विभिन्ना-
नामेव वाक्यानां सप्तप्रयोगात् पञ्च समानादिति
उक्तं तस्मात् त्रौषट्पाधिकरणम्" ।

ग्रहाधीग ५० ६० । सर्वे पञ्चाशदादयोऽप्यत्र ।

ग्रहामय ५० पञ्चमस्य भागः । पञ्चमेव कन्दपञ्चाया
वेवे राजनिम् ।

ग्रहावमर्हन् ५० पञ्चो चन्द्रस्यैव चन्द्रस्यैव चन्द्र-
स्यु । । राहो । चन्द्रस्यैवमर्हन्मिति तद्व्यापकत्वा
तस्य तथाप्यत्र । भावे स्युः ६० । २५५यो परस्पर
युक्ते च । "पञ्चापमर्हन्ने चैव पुण्यदानं समाचरेत्"
६० ५० ८८५० ।

ग्रहाशित् ५० पञ्च कन्दपञ्चदोषमयाति माययति अप-
थग-यति । पञ्चमागकृते मर्हन् ।

ग्रहास्त ५० पञ्च पञ्चदोषमाश्रयति नामाय आकारयति
प्राप्त-ग । भूतादुप हृष्टे राजनिम् । तस्य पञ्च
दोषमायनेऽङ्गु गतत्वात्तथाप्यम् ।

ग्रहीतृ लि० पञ्चोऽप्यस्य काया० दम् । निर्वन्धयुक्ते ।
निर्वन्धव कोपादुरागातिगयाश्च भवति तत्र "कोपमून
निर्वन्धयुक्ते । "न निशाऽप्यस्यैव विविधा प्रवृत्ता
पञ्चस्य मानिनी" मेत्र० । सुवरागाधीननिर्वन्धयुक्ते
"प्रसाधनपञ्चोत्तराभि रसादीनां व्यङ्ग्यत्वस्यैव" सा० द० ।
ग्रहीतृ लि० पञ्च-८८५० ददोर्ध्वः । पञ्चपक्षे २५५
पञ्चपक्षे च । । पञ्चपक्षे पञ्चोत्तरं यमे मञ्चेन्द्रि-
याधि च" मनु । 'पञ्चोत्तरा यदि नष्टं खादं कटु-
व्याधं कतोध्यय' मनुः ।

अथ ४० पक्ष इति पात्रभेदस्य स्वार्थे यत् । इति पात्र
रूपे यन्निष्ठे पात्रभेदे । 'आत्माकोऽसि युक्तो यद्यो
विचितस्ता' यजु० ४।२४। "पक्षेव यद्य युक्तपटमैन्द
वायवादिपक्षाणां पक्षपक्षम्" वेददी० ।

ग्राम ४० पक्ष-ण वेदे इत्यम । पात्रके । "आ तू न
दन् । सुमन चित्तां यामं सन्तभय" ऋ० ८।८।१।
"ग्राम पात्रकम्" भा० ।

ग्राम ४० पक्ष-मन् आदनादेश । "विषाद्य विप्रभृत्याश्च यत्
चैव यस्मिन् हि । स तु ग्राम इति प्रोक्तं गूढाणां वाच
एव वा इति" "तथा गूढजनप्राया सुसन्तुष्टकपी-
यन्ता । श्रेष्ठोपयोगममध्ये यस्मिन्पात्रमसिद्धिः" इति-
श्लोक्तजनने विप्रादीनां वासस्थाने, "धनु शत परि-
ष्ठाहोयामात् श्रेष्ठानर भवेत्" याज्ञ० । "ग्रामेष्वा
त्मविष्टेषु" रघु । "त्यजेदेक कुलस्थार्थे ग्रामस्थार्थे
कुल त्यजेत् । ग्राम जनपदस्थार्थे आत्मार्थे पृथिर्वी त्य
जेत्" हितोप० "यथा कुटुम्बिन सञ्चयेकीभूता
भवन्ति हि । तथा स्वराणां सन्दोहो ग्राम इत्यभिधी-
यते" इत्युक्ते स्वरसमभेदे, "पङ्कजगामो भवेदादौ
मध्यमग्रामस्य च । गान्धारग्राम इत्येतत् ग्रामतय-
सुदाहृतम्" "मन्द्रग्राहोऽथ जीमूत सुभद्रो ग्रामका-
स्त्रय । षड्जमध्यमगान्धारस्तथाणा जन्तुहेतयः"
मङ्गिनायधृतशब्दम् तेषाञ्च सप्तस्वरविशेषयोगात् एकवि-
ंशतिमूर्च्छनाहेतुत्वं यथोक्तं तत्रैव "क्रमान् स्वराणां
सप्तानामारोहश्चापरोहणम् । सा मूर्च्छनोच्यते ग्रामस्या
एता सप्त सप्त च" । "ग्रामतयेऽपि प्रत्येक सप्त सप्त म्
मूर्च्छनादत्यन्तविशतिमूर्च्छना भवन्तीति" मङ्गि० । अधिक
स्वगीतदाभोदरे वयम् । "स्फुटीभवद्ग्रामविशेषमूर्च्छनाम्"
भाष । किञ्चिच्छब्दपूर्वकस्य स्तन्यसंवाते च यथा गजग्राम
अर्थग्राम इत्यादि । "गजकारकरग्राम" कश्चिच्छब्दम् ।
"ग्रामपदे च "यस्याश्चाथ प्रतिश यस्य गायो यस्य
ग्रामा यस्य विश्व रघाव" ऋ० १।१२।७। "ग्रामलोऽल
ग्रामजनपटा" भा० । स्वार्थं क तेष्वर्थे "दीयन्ता
ग्रामका केचित्" भा० उद्यो० १४६६ श्लो० । स्वार्थे
टी तत स्वार्थे क ग्रामटिका स्वल्पग्रामे स्त्री "स्वर्ग
ग्रामटिकाविलुप्तपृष्ठोच्छ्रान्ति किमेभिर्भुजै" सा० द० ।
५।ग्रामवासि कर्षकादिजने ऽग्रामसदये सहते ग्रामस्थे-
त्यम् । ७।तत्सम्बन्धिनि पदग्राम्यमार्गे च ।

ग्रामकाम नि० ग्राम स्वकीयत्वेन कामयते कम-एण्ड

अथ ४० पक्ष० । आत्मसम्बन्धितया ग्रामस्य कासुते ।
"यवाग्वा ग्रामकाम" कात्या० श्रौ० ४।१५।२२। "उपहृत्यो
ग्रामकामस्य" २२।८।७। "दीर्घव्याधिग्रामकामप्रजाकाम-
पशुकामाना वा" २२।६।१७।

ग्रामकृत् पृ० स्त्री ७त० । ग्राम्ये कृत्पृ० भेदे "कृत्पृ०
अथ इमं चक्राङ्गं ग्रामकृत्पृ०" अत्राक विड्वराह
च लघुन ग्रामकृत्पृ० । पञ्चाशजु गृह्णन् चैव मन्त्रा-
जम्बु पतेत् द्विज" इति मन्त्रना तन्नासमक्षेप निधि-
कम् स्त्रिया जातित्वात् ङीप् ।

ग्रामकुमार नि० ग्रामेषु मध्ये कुमारः सुन्दर । ग्राम-
सुन्दरे । तस्य भाव मनोहाराः पुञ् । ग्रामकुमारक
तद्भावे न० ।

ग्रामकुलाल पु० ग्रामे कुलाल । ग्राम्ये कुलाल कुम्भकारे
"ग्राम शिल्पिनि" पा० अथ वा प्रकृतिस्वरता ग्राम
शब्दस्य आद्युदात्त । एव ग्रामनापितादिषु वा आद्यु
दात्तता । तत मनोहाराः भावे पुञ् । ग्रामकुलालक
तद्भावे न० । [हाराः स्त्रिया जातित्वात् ङीप् ।

ग्रामकूट पु० स्त्री ग्रामस्य कूट इव पञ्चनामप्रधानत्वात् । गृहे
ग्रामकोष्ठ पु० स्त्री ग्रामे कोष्ठ । ग्राम्यगृहे स्त्रिया जाति-
त्वात् ङीप् । "स दोग्ध्रीं घेनुस्तृणञ्च ग्रामकोष्ठौ दुधु-
जति" काशीख० २६५० । ग्रामगृहादयोऽप्यत्र पु० स्त्री ।
ग्रामगृह्य नि० पक्ष-वास्तव्यं कृत्पृ० ५त० । १।ग्रामवास्तव्य
स्त्रिया टाप् सा च २।ग्रामवास्तव्येनायाम् । [तथात्वम् ।
ग्रामरीय न० ग्रामे गेयम् । ग्रामभेदे तस्य ग्रामे गेयत्वात्
ग्रामगोष्ठ्य पु० ७त० । ग्राम्ये गोप्ते "ग्राम शिल्पिनि"
पा० वा अथ प्रकृतिस्वरत्वं ग्राम युक्तप्रारोहप्रा-
आद्युदात्तता ।

ग्रामघात पु० इत० । ग्रामस्य द्रव्यहरणेन हननप्राये व्या-
पारे । "ग्रामघाते हितामङ्गे पथि मोषाभिरुज्जने ।
यज्ञितोनाभिधायन्तो निर्वर्त्तन्ता उपरिच्छदा" मन् ।
"ग्रामघाते ग्रामलुण्ठने" जुह्व० । २।ग्रामघातजनहनने
च । "सृगोऽसृगद्विग्रामघातमाचरे" वृ० स० ३०५० ।
"एकस्थाने स्वन्दीप सप्ताहाद् ग्रामघातकृत्" ८६५० ।
ग्रामघातिन् पु० स्त्री ग्रामार्थे तत्स्यलोकमन्त्रार्थं हनि
यन्तु हन-एणि । ग्रामस्थमङ्गलोकपोषणार्थं पशु-
घातके । "ग्रामघाती च कौन्तेय । मासस्य परिविक्र-
यो" भा० शा० २४ अ० प्रायश्चित्तोद्योपाख्याने ।

ग्रामघोषिन् पु० ग्रामे लपके घोषोऽस्य इति । शक्रन्दने

रुद्धे । “सकन्दः गवदोष्टुषु मेव प्रवेदलङ्घना
ग्रामचोरो” अथ ५।२।६। दृष्ट्वा एवमेव यन्मात्र
त्वात्तस्य तयात्तम् ।

ग्रामचर्या स्त्री इतः । ग्राम्याम् स्त्रीसम्भोगे “सर्व्यो
वर्जयेद्ग्रामचर्याम्” आश्व०श्रीः १०।८।१। सतिघर्मोक्तौ
“ग्रामचर्या स्त्रीसम्भोग” नारा०४० ।

ग्रामज लि० ग्रामे जायते जन-र । ग्राम्ये ग्राम्यादौ ।
ग्रामजनिष्यादौ स्त्री कर्म० । ग्रामजिष्या धाम्यभेदे राजनि० ।
ग्रामजात लि० ग्रामे जायते जन-कर्त्तरि ण । ग्राम्ये
ग्राम्यादौ “न ग्रामजातान्यासौऽपि मूलानि च फलानि
च” मनुः शास्त्रस्यधर्मोक्तौ । “ग्रामजातानि फलानि
लक्ष्मणे जातान्यापि फलादौ नि न भक्षयेत्” कङ्कू ।

ग्रामजान् न । ग्रामसमूहे चक्रयज्जार्हे लिङ्ग० ।

ग्रामजित् लि० ग्राम सफल जयति विजयेष्वेव, जि-
किप् । स पातकस्य यस्तुनः विजयेष्विति । “मिथु-
त्यनो ग्रामजितो यथा नर” अ० ५।१४।८।

ग्रामणी लि० ग्राम समूह जयति प्रेरयति स्वस्वकार्येण
नी-किप् कृतम् । प्रधाने २ ग्रामाभ्यन्ते स्थापिते पु०
नेदि० । “ग्रामणीयोऽस्य” सरां सरामेव ” कौषीत०
ब्रा० । ग्रामं ग्रामधर्मं जयति । उभोगिके हेम०
ग्रामेण सैद्युगप्यपारेण मज्जति फलम् । वृद्धजनभो-
ग्यायां स्त्रियां ५ वेद्यायां इभोक्तिकाया च स्त्री हेमच० ।
उक्थिष्यो पु० “ग्रामणीग्रामणीः श्रीमान्” विष्णुस० ।
“भूतग्रामस्य जेतव्यात् ग्रामणी भा० । ग्रामस्य
रदम् तच्छात्रि० अण् । ग्रामण तत्सम्बन्धिनि लि० ।
ग्रामणीरिवाचरति कश्च ग्रामणीयते । ततः कर्त्तरि
अच् ग्रामणीय तत्सम्बन्धे लि० “सिन्धुज्जुहायिताये च
ग्रामणीयमहावृषा” भा० स० ३।४० ।

ग्रामणीय्य न० ग्रामस्य भावः त्व वेदे प्रयोगे । आधिपत्ये ।
“एवोऽल ज्ञयै धारणाय राजस्य वा ग्रामणीय्याय”
गत० ब्रा० ८।१।११ । [तन्निर्तरि ।

ग्रामतृण पु० इतः दृष्टमा० । वृद्धां साधारणे काष्ठ
ग्रामता स्त्री ग्रामाणा समूह तम् । ग्रामसमूहे “तस्या-
जेट पाश्वो ग्रामता वज्रपिठान्” ऐत० १।४४ ।

ग्रामधर्म पु० ग्रामे भवत्यण ग्रामो धर्मः । ग्राम्यधर्म
सैद्युने यन्दर्शयि० तस्य स्त्रीपुधर्मत्वात्तयात्तम् ।

ग्रामपात्र पु० स्नान, पात्रयति पालि-अण् उ० स० । ग्राम
रक्षणे । सैन्यभेदे २ ग्रामाभ्यन्ते च ।

ग्रामपत्र पु० ग्रामस्य ग्रामपत्रवृद्धजनस्य पुत्र इव भाव्य
त्वात् । वृद्धां भाव्यतया पुत्रवृत्त्ये । ततोमोक्षा-
भावे वृत्त् । ग्रामपत्रक तद्भावे न० ।

ग्रामप्रेष्य पु० इतः । वृद्धां प्रेष्ये । ततः मनोक्षा० भावे
वृत्त् । ग्रामप्रेष्यक तद्भावे न० ग्रामप्रेष्यक तद्भावेऽपि
तोक्षा यथा “वृषलोपति मिथुनोत्तमस्य ग्रामप्रेष्यो
यश्च भवेत् विकर्मा” भा०शा० ६।१५० । “प्रेष्यो ग्रामस्य
राक्षस कुलस्यो ग्रामपदमस्य” मनु ।

ग्रामभूत पु० ग्रामेण तत्सम्बन्धे न भूतः प्रेष्य । वृद्धजनभर-
णो० । स च ग्रामाभ्यन्ते यथाच पाता० “ग्रामाभ्यन्ते
यद् मोक्षा अपिणा तत्तयादिना । आदौ राजभक्तयो
द्वितीय क्रययिक्तयो । ततोयो वृद्धयान्त स्वात्
चतुर्थो ग्रामयाजक । पञ्चमस्तु भक्तयो ग्रामस्य
नगरस्य च । अनागतं तु य पूर्वा सादित्वा चैव पति
मात् । गोपाधीन द्विज सन्त्रा च प्रयोऽन्नाभ्यन्ते स्ततः ।

ग्राममट्शुक्रिका स्त्री ग्रामस्य प्रिया मट्शुक्रिका । ग्रामस्य
मट्शुक्रिय वा (सुहृदी) । मत्स्यभेदे २ ग्रामसुहृ च नेदि० ।
ग्रामसुख पु० ग्रामो ग्रामस्यजनो सुखमिवाह । इदं
लिङ्ग० तस्य ग्रामजननिष्ठायात्तत्सम्बन्धे कृतम् ।

ग्रामस्य पु० इतः । कुक्षुरे हारा० । कुक्षुरस्य ग्रामे बह-
तस्यत्वात्तयात्तम् स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

ग्रामयाजक पु० इतः । ग्रामस्य ग्रामपण्योना याजके बह-
लविभे । ग्रामभूतयज्जे इष्टम् । “पुरी चान्तके
पापे हतये ग्रामयाजके” भा० स० १६६५० । अथ
लोक्तौ ।

ग्रामयाजिन् पु० ग्रामात् ग्रामस्यनागवर्णात् याजकमि
यज-णिच्-णिनि । ग्रामयाजके । “नामोतिवते
यज्ञे ग्रामयाजिज्जते तथा” मठ अमोक्षाप्रोक्तौ ।

ग्राम(सि)वास पु० ७तः वा अट्कुक् । ग्रामे स्थितौ
ग्राम(सि)वासिन् लि० ग्रामे यदति यव-विधि वा
अलुक् । ग्रामे स्थायिनि स्थिया ङीप् ।

ग्रामसमूह पु० ग्रामे ग्रामधर्मे समूह । ग्रामधर्मरहिते
होत्रे । तत मनोक्षा० भावे वृत्त् । ग्रामसमूहक तद्भावे न०

ग्रामस्य लि० ग्रामे तिष्ठति स्था-क । ग्रामवासिनि
ग्रामहासक पु० ग्राम हासयति हस-णिच्-शुक् ।
भगिनीपतो गच्छन् ।

ग्रामाधान न० ग्रामस्य ग्रामयोपचार्यमाधीवते आ-धा-
त्वप् । दृग्दाधाम् ह्वायुध ।

ग्रामान्त न० इत० । ग्रामसमीपे उपस्थिते “नाधीयात-
श्रमश्रमान्ते ग्रामान्ते गोत्रजेऽपि वा” कृतवापनो नियसेत्
ग्रामान्ते गोत्रजेऽपि वा’ मनु । ग्रामान्ते भव० उच्च
त्वाच्च । ग्रामान्तीय ग्रामसमीपमेवेति० “पथि ज्ञेये
परिहृते ग्रामान्तीयेऽपि वा पुन०” मनु ।

ग्रामिक पु० ग्रामे तत्क्षणे नियुक्तं दण्डं । ग्रामरक्षणाय
नियुक्ते ग्रामाध्यक्षे “ग्रामे दोषान् सप्तपञ्चान् ग्राम-
मिकं जनकै स्वयम् । ग्रमेत् ग्रामदशेनाय दशेनो
विशतीश्विने” मनु । “ग्रामि राजप्रदेयानि प्रत्यह
ग्रामशक्तिम् । अक्षपानेन्यमादौनि ग्रामिकस्तान्यथा-
यात्” मनुना तद्वृत्तिरुक्ता । “ग्रामेयान् गुणदोषाय
ग्रामिकं प्रतिभाषयेत्” “ग्रामि ग्राम्याणि भोज्यानि
ग्रामिकस्तान्युपासीयात्” भा०शा० ८७७७ । तस्य भावः
पुरोहि० दण्डः । ग्रामिक्य तद्भावे न० ।

ग्रामिन् त्रि० ग्रामं स्नामित्वेन आधारत्वेन वाऽन्यस्य
इति । १ग्रामस्नामिनि २ग्रामवासिनि च । ३ग्राम्यधर्म
युक्ते मैथुनयुक्ते च । आसुरी नेटमशंगहाव्यवाये ग्रामि-
मिणा रति” भाग० ४।२६।१४। स्त्रिया ङीप् । सा च
४नीलीहृत्ते स्त्री जटा० ।

ग्रामीण पु० स्त्री ग्रामे भवः खञ् । १कुक्कुरे, २काके, मेदि
३ग्राम्यशूकरे च राजनि० । ४ग्रामोद्भवे त्रि० । “ग्रामी-
णस्य प्रथमतः पशुतो गययादिकम्” भाषा० । ग्रामीण-
यध्वस्तमलजिता जन” भाष । १नीलिकोपधौ, मेदि०
६पाण्डुराशौ च स्त्री राजनि० ।

ग्रामेय त्रि० ग्रामे भव वा० ङक् । १ग्रामभवे “ग्रामेयान्
गुणदोषाय” मनु । २वेश्याया स्त्री

ग्रामेयक त्रि० ग्रामे भव कक्षा० ङक् । ग्रामभवे ।
“ग्रामेयककुलानाञ्च समस्तं सोमं साक्षिण” मनु ।
अथ ग्रामयिकेति पाठ लिपिकरप्रमादात् ।

ग्रामेय पु० इत० । ग्रामपतौ ग्रामाध्यक्षे ग्रामेश्वरादयोऽप्यत्र ।
ग्राम्य त्रि० ग्राम-भवार्थे-वा यत् । १ग्रामभवे कपकादौ
“कल्लव्यमेव सुन्दरं । ग्राम्यजनो मिष्टमश्रति” इ०र० ।
२मूढे ३प्राकृते । ४मैथुने च “व्यवायो ग्राम्यधर्मश्च” अ-
मर । प्राकृते “ग्राम्यानपशुम् कपिष पपासत” भाष ।
मूढे “ग्राम्यभाषमपहातमिच्छवः” भाष । ५स्त्रीकारे
इतरवन्ते ७मण्डादियचने अस्तीति हासिकादिप्रसिद्ध-
वाक्ये च न० शब्दार्थेचि० । ङकाव्यदोषभेदे पु० । स
च शब्दगतोऽर्थगतश्च तत्र शब्दगत वा० द० ।

शब्ददोषविभागे “इ अथ त्रिविधास्तीक्ष्णचितार्थाप्रयु-
क्तता । ग्राम्योऽप्रतीतमन्दिग्धनेयार्थनिहतार्थता”
इत्यादिना शब्ददोषान् विभज्य “कटिस्ते हरते
मन” इत्युदाहृतम् “अपुष्टदुष्कमग्राम्यव्याहतास्ती-
क्ष्णकृता” इत्यादिनाऽर्थदोषान् विभज्य च “स्वपिहि
त्व समीपे मे स्वपिष्येवाधुना प्रिय !” इत्य-
र्थस्य ग्राम्यत्वमुदाहृतम् । “ग्राम्या मिथुनतृणास्त्री
वापाक्षिघटा निपासु मेपहृषौ च” स्त्री० उक्तेषु एतदा-
मिथुनादिराशिषु १०राशौ मेपहृषराशयोऽपु० ।
११पशुभेदे पु० स्त्री० । यथाह पैठोनिषि “ग्राम्यारण्याश्व-
तर्ह्य गौरविरजोऽश्वोऽश्वतरो गर्हभो मनुष्यश्चेति सप्त
ग्राम्या पश्य, माहिषानरक्षससरीसृपश्चपृषतमृगाश्चेति
स पारगया” । “अश्वतरोऽश्वोऽश्वतरोऽश्वमेद पुष्कर
प्रभतयो ग्राम्या इति सुश्रुतोक्ते १२पशुभेदे पु० स्त्री०
‘ग्राम्या वातहराः सर्वे हृष्टा कफपित्ता । मधुरा
रसपाकाभ्या दीपना वनवर्हना” सुश्रु० । १३श्लेष-
धमेदे स्त्री । “तिलमापत्रीहिथवा प्रियङ्गवो गोधू-
माश्चेति सप्त ग्राम्या श्लेषधय” तैत्ति० । श्लेषध शब्दे
१५६४ पृ० दृश्यम् ।

ग्राम्यकन्द पु० कर्म० । कन्दभेदे (ग्रामेर श्लोक) रत्नमा०
ग्राम्यककटी स्त्री कर्म० । कुष्माण्डे त्रिका० ।

ग्राम्यकर्म्मन् न० ग्राम्यस्य प्राकृतस्य हासिकादेः कर्म ।
मैथुने व्यवाये । “ग्राम्यकर्म्मण्येय विश्वस्तकाशावधि”
भाग० ५।१४।१।

ग्राम्यकुक्षुम न० कर्म० । कुक्षुमे त्रिका० ।

ग्राम्यधर्म पु० ग्राम्यस्य प्राकृतस्य हासिकादेः धर्म । व्यवाये
मैथुने अमर । “प्रमत्तो ग्राम्यधर्मेषु” भा०व० ४८ अ० ।
“प्रमत्तं ग्राम्यधर्मेषु” २८ अ० । स अस्त्वस्य इति
ग्राम्यधर्मिन् मैथुनरते त्रि० । “गृष्ठादायोगयथापि
वेश्यायां ग्राम्यधर्मिण” भा०शात० ४८ अ० । [दर्शिता ।

ग्राम्यपशु पु० कर्म० । पशुभेदेपु० च पश्यतः ग्राम्यशब्द
ग्राम्यमदगुरिका स्त्री कर्म० । मृद्वीमत्स्ये हारा० ।

ग्राम्यसृग पु० स्त्री कुक्कुरे जटा० स्त्रिया ङीप् ।

ग्राम्यवस्त्रभा स्त्री इत० । पाण्डुराशौ (पाण्डु) राजनि०
हासिकादिग्राम्यप्रियत्वात्तस्य तथात्वम् । ७देश्यायाञ्च
ग्राम्यवादिन् त्रि० ग्राम्य वदति शनि । ग्राम्यशब्दवादके
हासिकादौ । ‘य परस्तात् ग्राम्यवादी तस्य मृदादु
म्रीहीनाहरेत्” तैत्ति० ०।१।१।१।

ग्रास्यशूकर उक्ती कर्म० । विह्वराहे स्त्रियां टोप ।
ग्रास्या स्त्री यामे भवा यत् । इत्यस्या गन्तार्थे २नी
कीदृशे शनिष्ठायोश्च च राजनि० ।
ग्रास्यायणि उक्तीपात्यश्रापत्यम् तिका० किञ् । यास्यस्य
प्राज्ञतादेरपर्थे । स्त्रिया इदन्त्यात् या ङीप् ।
ग्रास्याश्च उ० कर्म० । गर्दने त्रिका० स्त्रियां जातिव्यञ्जक
अजा० टाप ।

ग्रावग्राम उ० यावन्मनियरन्वयपाप सुत्या गृह्णाति
यह-रूपं कथं भ उप०स० । यावस्तुति अतिगभेदे ।
“अग्निभिन्नो ग्रावग्राम उत यज्ञा सुविप्र” प्र० १।
१६२।१। ‘ग्रावग्राम ग्राण सुत्या गृह्णातीति
ग्रावस्तु’ भा० ।

ग्रावन् उ० गृह्णते गृह-उ गृ व्यावर्तति वन-समस्तो विष्
कर्म० । प्रहरे, २पर्वते, अमरः शमेवे विप्र ।
३टटे लि० गन्तर० । “श्रोता ग्रावणोविदुषो न
यज्ञम्” यजु० ६।२६। “मूर्द्धं ग्रावणां जलरा
निर्मेरौवा” माघ । “ग्रावसु सधुषेधविनिदधाति
ज्ञस्र वै सोमोविमोग्रापाप” अत० ब्रा० १।६।१।१।
ग्रावरोहक उ० ग्रावणि रोहति रुह-ण्यल् उत० । अत्र-
गन्धार्थे रत्नाभा० ।

ग्रावस्तुत् उ० ग्रावस्य जौति सु-किप् इत० । होतृ सहाय
अतिगभेदे अज्ञावाकगन्ते प्ल पृ० विहति । तच् ।
ग्रावस्तोतायत् । तस्येदम् च ग्रावस्तोत्रिय अण् ग्राव
ज्ञात् तत्सम्बन्धिनि लि० ग्रावस्तोत्राय क्तिम् क ।
ग्रावस्तोत्रोय तस्येति लि० “प्रज्ञाता ब्राह्मणाच्छ्रुति
ग्रावस्तोत्रोव” काला औ० २४।१।४५।

ग्रावक्षुत् उ० ग्राया अभिपयसाधन पापाणोक्षस्तेऽप्य ।
अभिपयसाधनपाणयुक्तक्षस्ते ग्रावस्तुति अतिगभेदे ।
“ग्रावक्षुत्सो अक्षरे” अ० १।१।५।०।

ग्रावयण उ० प्रवरभेदे हेमा० प्र० स० प्रपराध्याये वृत्तम्
ग्रास उ० गृह्णते गृह-कर्मणि घञ् । उदापरणयोग्यादादी
नन्वाभश्च “कुक्कुटावृत्तमायस-यावान् वा प्रविशेत्तुष्टम् ।
एत ग्रास विज्ञानोयात् शुद्धयर्थं काययोजनम्” पराशर ।
‘यावतो गृह्णते ग्रासान् इत्यकथ्येधमन्त्रविद् । तावतो
गृह्णते प्रेत्य तोवृगृह्णत्ययोऽङ्गान्” “यामादाहृत्य
वाञ्छीवाद्दौ यावान् वने यजन्” “ऐकैक पासमन्त्रो-
यात् त्वज्राणि लोपि पूर्ववत्” इति च मनु । “साय
द्वाविंशतिपांसा प्राद, बद्धयिति, सृता । अथा-

चित्ते चतुर्विंश परज्ञानमन कृतम्” पराशर ।
प्रायश्चित्ते ग्रासभोजनस्य परिसङ्क्राष्टपत्यसक्त प्रा० त०
“भोजनस्य रागप्राप्त्यान् मापामपको विप्रः ।
सचाहरह मन्त्रानुपासीत इत्येव रूप । नापि
तद्भक्षणस्यामापमृकत्वेन स्वायोगव्यवच्छेदमाहमृकको
नियम पर्थ । स च तत्तत्तिथौ तत्तद्ग्रासान् भुञ्जीत-
नेत्येव रूप । तथा च “स्यव्या क्रियमाणे च यज्ञावश्य
क्रिया कश्चित् । गोद्यत नियम सोऽस्य अतावमिगमो
यथा । तद्यत्ने च पितृवरणादावपि भोजन प्रसज्येत
रुपिद्यासभोजनयतादावपि उपवासमात्र एव सस्य-
द्येत तद्भक्षणसमकाननेयाम्यभक्षण्येऽपि न दीप स्यात् ।
तस्मादगत्या “युताद्यस्य परित्यागादयुतादस्य कल्याणम् ।
प्राप्तस्य वाचादिद्येव परित्यज्या विदोषिका” इत्युक्तं
स्वार्थज्ञानार्थान्तरकल्याणरागप्राप्त्याहृष्टोपलब्धिरपि य-
न्ययोगव्यवच्छेदपन्था परिसंख्यैव युक्ता, वा च
कति भोजने तत्तत्तिथौ तत्तद् ग्रासानेव भुञ्जीत नान्य-
दित्येव रूपा तत्प्राप्तदतिरिक्तभोजनाभावरणत्वेन उप-
वागेऽपि टोपाभावा । तदुक्तं भट्टपादै “अन्यार्थं
अयमाणा च यान्यार्थपतिपेतिता । परित्यज्या त वा
प्रेया यथा प्रोक्षितभोजनम्” । अन्यथा प्राजापत्य
जनेऽपि “त्वज्जमद्यादया, चतसिति” “यथाचित्तु
मध्याह्ने चतुर्विंशत् शुद्धये” इति ब्रह्मपराणोक्त्या-
याचित्तमानाभे ज्ञतभोपापतिः स्यात्” ॥
प्रहरे जादृच्छादकयो २स्ये । “दादकोभास्त्रास्ते-
न्दृष्ट स वनसद् भवेत् । भूक्षाया प्रादृष्टस्यन्दो विप्र-
न्यस्य भवन्मौ” इत्युपक्रम्य “यदुपाशमविक तस्मिन् सफन
मृन्ममयथा । योगदादधिके न स्वादिचये पाससमाग”
इति । “स्फुटनित्यवसाने तु मध्यपक्षमादिपेत्
स्वित्यर्धमाडिकाहीने ग्रासोमाचसु सयुन” अ० वि०
“सप्ततयत्रनाकावे त्वकारात् तत्पुण्यापरमासनिरास ।
मध्यपक्षस्य ग्रासोपचयसमाप्ति कथयेत् । मध्यपक्ष-
सम्बन्धेन मध्यसूर्यचन्द्रानीतमध्यतित्यन्ते तत्समय
इति कस्याचिद् भ्रमस्तदावर्णयामु स्फुटेति । स्थितार्ध
चटिकाभिदने तित्यन्ते ग्रास अर्ध । सयुते
स्थितार्धचटोभियुते तित्यन्ते कावे सोष । त्वकार
अर्धसोषस्थितार्धार्था अर्धसोषकाविति विषयव्य-
स्य दंक्त । अलोपपत्ति । तित्यन्तकावे जादृच्छादको
पूर्वापरान्तराभावाद्योने मण्डसम्पद्यौ वागान् अवधि

ततः पूर्वाग्रसकालयोर्न्यून एवतोऽत्र मध्यग्रहण-
कालः” रङ्गना० ।

ग्रासशब्द न० ग्रासे शब्दम् । ग्रासस्थिते सत्स्थादिकण्टक-
रूपे शब्दे इडारोपायं सृजते दर्शितोयथा

“ग्रासशब्दे तु कण्टावक्त्रे नि शब्दमनवरुद्धकाले छदि-
नामिकन्यात् स्नेहं सदा पानीयं वा पाययेत्” ।

ग्राह्य पु० गृह-जनचरे ण । (हंगोर) ख्याते जनचरभेदे
अमर “सन्निमज्जजगदिदं गमोरे कालसागरे । जरा-
मृत्युमहाग्राहे न कश्चिदवबुध्यते” भा० गा० ७८ अ० ।
“जग्राहाजगरो ग्राहोभुजयोर्भयोर्यन्त्रात्” भा० व०
१७८ अ० “कृष्णाद् ग्राहाद्विबुध्यते” मनु । भावे घञ् ।
ज्ञाने २ आग्राहे निर्वन्त्रे च । “मूढग्राहेणात्मनोयत्
पीडया क्रियते तपः” गीता । “मूढग्राहेण अविवेककृतेन
डराग्राहेण” श्रीधर । ४ आदाने हस्तव्यागारे ५ स्त्रीकारे
मलचरभिक्षेऽपि कर्त्तरि वेदे ण । ६ गृहीतरि त्रि०
“अध्वर्यु यजमानं वा ग्राहो विन्दति” शत० ब्रा०
१५।१।२५। कश्चि चित् कर्मणि उपपदे अण् । तत्तत्कर्म
ग्राहके “पाणिं ग्राह्यस्तु पृष्ठतः” अमर । “ऋक्ष
ग्राह्य ऋणं दातुः” याज्ञ० ।

ग्राहक पु० गृह-एतुल । १ ग्रेत्रपक्षिणि २ विपक्षे च ।
३ गृहीतरि त्रि० । गृह-णिच्-एतुल । ४ आपके
विक्षेन्द्रियादौ “ग्राहकैर्दृष्टे चोरो लोभ्रेणाथ पदेन
वा” याज्ञ० “यथास्त ग्राहकाग्रेषा गन्दादीनामि-
मानि तु । इन्द्रियाणि सदा देही धारयन्निव तथ्यते”
भा० वन० २।० अ० । ५ सितामरगाके राजनि० ।

ग्राहिन् पु० ग्रह-णिनि । १ कपित्थे गन्धच० । २ मलवन्ध-
कारके, (धारक) त्रि० वैद्यकम् । “कपायानुरस ग्राहि
स्निग्धं मेघावसावहम्” भावप० दाडिमफलशुषोक्तौ ।
३ ग्राहके “व्यालपाहो यथा व्यालान् मलादुद्धरते विहात्”
काश्या० । “मल्लग्राहि पाण्डित्यम्” उद्भट्ट । स्त्रिया
ङीप् । सा च ४ मातृश्रुतायाम् । “मा स भूग्राहिणी
भीरुः । “भट्टि ग्राहिणी मतिश्रुता” जयम० । ५ सुहृ-
दुराहभावां स्त्री राजनि० । ६ तावमूलाहणे (चोर)।
रत्नभावा तयोर्मलवन्धकारित्वात्तथात्वम् । [राजनि० ।

ग्राहिलस पु० ग्राहि मलवन्धक फल यस्य । कपित्थशब्दे ।
ग्राह्युक त्रि० गृह-बा० उपपञ् । गृहणशब्दे “उदावर्त्त
प्रज्ञा ग्राह्यकं स्यात्” तैत्ति० ६।४।१।१।

ग्राह्य-लि० ग्रह-एतुल । १ गृहीतव्येति, २ गृहणयोग्ये,

३ उपादेये, ४ स्त्रीत्वार्थे, ५ स्त्रेये च । “गस्त दिजातिभि
ग्राह्य भर्मा यलोपबुध्यते” मनु । “अस्मि स्तु किं
समर्हं ग्राह्यम् विविधमायुधम्” भा० द्रो० १।२ अ०
“अवाचिताहृत ग्राह्यमपि दुष्कृतकर्मणः” स्मृति
“पिपादप्यमृत ग्राह्यम्” मनु । “चक्षुर्ग्राह्य भव-
द्रूपम्” भाषा० । ६ गतिमध्यज्ञाने प्रकारोभूतधर्मे
यथा हृदोवज्रभावनानिति ज्ञानस्य प्रतिपद्य हृदो
वज्रमानितिज्ञानं तुल्य प्रकारोभूतो वज्रि ।

ग्रीवा स्त्री गिरन्वनया गृ-यनिप् नि० । कन्धरायास्
“ग्रीवाभङ्गाभिरामं कुक्षुरनुपतति स्वन्दने दत्तद्विह”
शकु० । तन्मानाटिफसक्तं सृजते यथा
“चतुरङ्गलानि मेहनपदानान्नरासाकस्य ललाटगोभो-
च्छ्रयश्च्यवनराणि । द्वादशाङ्गलानि भगवित्सारमेह-
ननामिहृदययोवास्तनान्नरसुखायाममणिपञ्चकोष्ठस्थी-
ल्लानि । चतुर्विंशतिवित्सारपरिणाहं सुखपीयम्”
सुशु० । “पीयागृससक्तयुगैस्तुरङ्गैः” भाष । “पाद-
योर्द्विद्विजायाश्च योवाया हृष्येणु च” मनु । “प्राग्-
पीयसत्तरजोम” व्यास० ग्ट० १।१।१। “इदमहं रवसा
योवा अपि लल्लामि” दलु० ५।२२। दग्योवाः कन्धु-
पीय इत्यादि । [तन्मोक्षायत्वे पु स्त्री स्त्रिया ङीप् ।

ग्रीवाक्ष पु० अग्निभेदे तस्य गोलापत्यं श्रिया० अण् । ग्रीवाक्ष
गोवाक्षण्टा स्त्री ७त० । ग्रीवाक्षितवत्पटाया त्रिका० ।
ग्रीवाविल न० इत० । ग्रीवान्गते गत्तभेदे त्रिका० ।
ग्रीविन् पु स्त्री० दीर्वा ग्रीवाऽस्यस्य बा० इति टिकोप ।
१ उड्डे जटाधर स्त्रिया ङीप् । २ दीर्घग्रीवायुक्ते त्रि० ।

ग्रीष्म पु० गृसते रसान् गृस-मनिन् । उड्डे च दनास
हयात्मके १ अतभेदे । “ग्रीष्मे तीव्रक्रोभाज्जनं हेमन्ते
तथाविध” कथञ्चित् । “विहर्तुमिच्छोर्वेनितास्यस्य
तस्यान्मसि ग्रीष्मवसे बभूव” रघु । “अनेन विधिना
आहं विरवदस्येह विवेदे । हेमन्तग्रीष्मवर्षां
पाञ्चवर्षिकमवहम्” “ग्रीष्मे पञ्चतमस्तु भा० वर्णस्य
नवकाशिक” मनु । स्वार्थे अण् । ग्रीष्म तत्प्राये तस्ये-
दण् । तत्त्वस्वन्निनि त्रि० “शुक्रस्य शुचिच भृशहृत्”
यजु० १।६। “ग्रीष्मो ग्रीष्मस्वन्धनो दातुं ऋतवधयौ”
वेददी० । अतोश्च यथा चान्द्रमासात्मकता तथर्तु-
गत्वे १४१७ इ० दर्शिता । होरस्य तु ज्योतिर्गण-
नामात्मोपयोगित्वेन ज्योतिषे व्यग्रह्यते तदपि तत्रैव
शब्दे दर्शितम् । सृजतोक्तपीयशुषादिकं अहण्यदे दर्शितम् ।

ग्लौसिङ्ग लि० ग्लौसिङ्गो वेट तत्प्रतिपादकग न्यमप्रीते वा
यसना० ठठा । १ ग्लौसिङ्गो वेत्तिरि २ तद्ग्लौसिङ्गो वेत्तिरि च
ग्लौपन न० ग्लौ-चिप् पुक् च्लस भावे ल्यट् । ग्लौनि
करये "तद्ग्लौसिङ्गो वेत्तिरि २ तद्ग्लौसिङ्गो वेत्तिरि च
कर्त्तरि ल्यु । ग्लौनिकारके लि० ।

ग्लौस भक्षणे भ्वा० आत्त० सक० सेट् । ग्लौसते ग्लौसिष्ट ।
जग्लदे । अदिस् ग्लौसित्वा ग्लौस्ता । ग्लौस ।

ग्लौस लि० ग्लौस-क्त क्लौवेत्कत्वात् नेट् । भक्षिते अमर
ग्लौस आदाने वा चुरा० उभ० पक्षे भ्वा० सक० वेट् । ग्लौस
यति ते ग्लौसति अजिग्लिङ्गत् त अलहीत् अघ्नाचीत् ।
चिचोऽभावे घाटा । घाट इत्यादि आदान च दूत-
क्रीडायां पण्यदानम् । "तदेवा ग्लौसमाना भुवो
जयपराजयौ भा० क ८७ अ० । "दुय्यौधनो ग्लौसते
पारुवेन" भा० प० ६५ अ० । "ग्लौने ! हन दिव्याभो-
ग्लौसमानो परस्परम्" भा० स० ५६ अ० । सञ्जित
आर्षम् आत्तनेपदम् । "दमाश्चेत् पूर्व फितयोऽग्लहीयत्"
भा० स० ६६ अ० ।

ग्लौस ४० ग्लौ-ग्लौ-वा अजिग्लिङ्गत् पा० कर्मणि लि० ।
देवनविषये पण्यरूपे ग्लौसो यस्तुनि (ऊङ्) (वाजि) श्वाते
पदाथे "व्यात्युत्तीनमिसरपण्यग्लौसदोव्यन्" भाष ।
"अजिग्लौसो सोऽभिभवेत् पर न" भा० स० ५८ अ० ।
"ग्लौसधनं ग्लौसत्वेकं ग्लौसो मे भरतर्षभ ।" ७४ अ०
समिकस्य दूतविषये ग्लौसिभागभेद याज्ञ० दर्शतो
यथा "ग्लौस शक्तिपद्वेस्तु समिक पञ्चकम् शतम् ।
ग्लौसीयात् भूतं कित्तिगदिनरात् दयक शतम्" ।

ग्लौन लि० ग्लौ-कर्त्तरि क्त । १ रोगादिना क्षीणदेहादौ
दीने अमर । भावे क्त । २ दैन्ये न०

ग्लौनि स्त्री ग्लौ-भावे नि । १ दौर्गन्धे २ स्वकायात्मतायाम्
हेम० । "स्वकर्मभ्यो निपत्तन्ते मनस ग्लौनिष्ठ्यति"
अतु० । "रत्यायासमनस्तापक्षुत्पिपासादिरुन्मया ।
ग्लौनिर्निष्प्राणता कम्पकाश्यात्तत्सङ्गतादिहत्" सा० ६०
छन्दे ३ व्यभिचारिण्यभेदे यथा

"किञ्चलमिष स्रग्धं ग्लौमाहिमलून हृदयकसुमयोषी
दास्यो दीर्घयोक्तः । ग्लौपयति परिपाण्डु घाममस्याः
शरीरं शरदित इव वर्षं केतकीपत्रगर्भम्" सा० ६० ।

ग्लौव ३० दक्षभक्तिपौरपत्ने द्वापुष्पायये अग्निभेदे ।
"क्ष्वातः नौम उद्गीथ क्षाह वक्रोदास्यो ग्लौपो वा
येमेव स्वाध्यायसङ्घटनान्" भा० उप० ।

ग्लौविन् लि० ग्लौ बा० विनि । अष्टुटे "पसादोपाय ग्लौवि-
नम्" यजु० १०।१७ । "ग्लौविनमष्टुटम्" वेददी० ।

ग्लौसु लि० ग्लौ-सु । ग्लौनियुक्ते अमर । "वसन्
मास्यवति ग्लौसूराभोजिषु रघुषु वत्" भट्टि० ।

ग्लौच चौथ्ये गतौ च भ्वा० पर० सक० सेट् । ग्लौचति
इति अग्लुचत् अग्लौचोत् । जुग्लोच अदिस् क्लौ वेट् ।
ग्लौचित्वा ग्लौक्ता क्लौ वेट्कत्वात् ग्लौक्त । "बहुनाम-
ग्लौचत् प्राणान्गुचीव रथे यश्च" भट्टि० ।

ग्लौचुक् पु० अग्निभेदे तस्य गोत्राप्रत्ययम् "प्राणान्गुचात् फिन्
वञ्चसम्" पा० फिन् । ग्लौचुकायनि तद्गोत्राप्रत्यये
पु स्त्री० स्त्रिया वा ङीप् । ग्लौचुक्यनिर्भक्ति सेव्योऽस्य
"गोत्राप्रत्ययाभ्यो वञ्चसम्" पा० पुञ् । ग्लौचुकायनक
तत्सेवके लि० ।

ग्लौच चौथ्ये गतौ च भ्वा० पर० सक० सेट् । ग्लौचति इति
अग्लुचत् अग्लुचोत् जुग्लुच । जुग्लुच(स्) ङः ।

अदिस् ग्लौचित्वा ग्लौक्ता । क्लौ वेट्कत्वात् ग्लौक्तः ।

ग्लौप दैन्ये अक० गतौ चात्ते च सक० भा० आ० सेट् ।
ग्लौपते अग्लौपिष्ट जिग्लुये अदिस् क्लौग्लौपत् त ।

ग्लौव सेवने भ्वा० आ० सक० सेट् । ग्लौवते अग्लौविष्टः
जिग्लुये अदिस् अजिग्लुयत् त ।

ग्लौष अन्वेषणे भ्वा० आ० सक० सेट् । ग्लौषते अग्लौषिष्टः
जिग्लुये । अदिस् । अजिग्लुयत् ।

ग्लौ क्लने कर्षणे च भ्वा० पर० अक० अनिट् । ग्लौवति
आग्लौसीत् । जग्लौ जग्लुय जग्लुय । ग्लौनिः
ग्लौत्तु । ग्लौनः । ग्लौयन् । चिचि ग्लौपयति ते
अजिग्लुयत् त । ग्लौनिश्चन्दे एटा० । "मनो ग्लौपयते
तीव्रम् विष ग्लौनेन सर्वश" भा० आनु० ४६८४ अ० ।

"ग्लौपयति यथा शशाङ्कस न तथा हि कुसुमती
दिवस" शङ्क० । "पतङ्गैर्मुपिताययम्" भट्टि०
"बालस्य रुक्मी" ग्लौपयन्तिन्दो" कुमा० । "यत्न
वैराग्य कोपश्च सङ्घटनजिग्लुप" भट्टि० ।

ग्लौ पु० "ग्लौचुकायौ" एणा० ग्लौ-ङी । १ चन्द्रे तस्य प्रतिमाश्च
क्षणापक्षे ङीयमानत्वाच्चालम् तच्चासमानके २ कर्पूरे च
अमरः । "सम्नेट कविर्ग्लौच रिपौ कृतौ ग्लौचम्नेट
सुराराध मदे च सञ्चे" ग्लौच० लि० । ३ हृदयनाभ्याश्च
"ग्लौभिर्ग्लौचान् हिरेभिः स्रवन्ती" यजु० २५।८ ।
"ग्लौयवि अत्यन्ति ग्लौवो हृदयनाभ" वेददी० ।

इति वाचस्पत्ये गकारादि शब्दार्थनिरूपणम् ।

घटकपरं पुं विष्णुमादित्यसंभ्ये नवरत्नानर्गते कविभेदे ।

‘धन्वन्तरि क्षरणकोऽमरसि ह्यङ्गुर्वेतासमद्वयटकरका-
चिदासा । ख्यातो वराहमिहिरो ज्योतिषसभायां
रत्नानि वै वररुचिर्भय विष्णुमस्तु’ ज्योतिषविदाभरणम् ।
तत्सुखतकाव्यञ्च नीतिसाराण्य तन्नाम्ना प्रसिद्धमस्ति ।
तञ्च “गिरौ कलापी गगने प्रयोदाः” इत्यादिक
“यथा करोतु नीतिज्ञो व्यसयायनितस्तत । कञ्च पुन-
स्तदेव स्यादु यद्विधेर्ममसि स्थितम्” इत्यन्तम् । इतः ।
१२-मनघटावयवभेदे (स्वारा) “तस्मै वहेयसुदर्कं घट-
कपरेण” नीतिसार “घटकपरतीक्ष्णाय” पञ्चतः ।

घटकार ति० घट करोति क-अण् उप० स० । कुम्भकारे
(कुमार) गिल्पिभेदे “घटकारपुरोहितावद्वा” इ० स०
१६३० । एतुक् । घटकारकोऽप्यत्र ।

घटकृत् लि० घट करोति क-लिप् । कुम्भकारके “विहृदमा-
त्यव्यभिञ्जमघटकृत्स्त्वान्यजास्तिस्फला” इ० स० १६०

घटग्रह ति० घट गृह्णाति कर्मण्युपपदेऽपि न षण् । अन्तु
“यन्निष्ठाङ्गुलाङ्गुगतोमरयष्टिघटघटीधनुष्यु यष्टेरुप
संस्थानम्” वाति० अनुद्यमने षच् । कुम्भग्राहके
उद्यमते तु षण् । घटग्रह तत्पार्थे लि०

घटज पुं घटात् जायते जन-ङ । कुम्भसम्भवे ष्यगस्ये
गुणौ । कुम्भयोनिगच्छे २११७ इ० इत्यम् । “किं वपू
क्तेन घटज । काशी प्रामाथ तेन वै” काशोप० ३०४० ।
घटजातादयोऽप्यत्र । [यच् सुख । कुट्टिन्या लिफा०]

घटदासो स्त्री घटयति नायकौ परस्परं योजयति घट-
घटन न० घटि-न्युट् । योजने समेनने “अघटमघटना पटीयमी
मावा” वेदा० । “तप्तेन तप्तमयसा घटनाय योग्यम्” विभा० ।

घटना स्त्री घुंघट-युच् । १५५५तकरणे, २०५५ने ४मेनने,
४करिणा समूहे च अमर । “वाच्यं स्रटनिजपराङ्ग
घटनामाशोक्य कालयिष्य” इ० स० ५१५० । “प्रियजन
घटनामाशु दुःखीकृतां च” इ० स० ५२४० ।

घटराज पुं घटेन योजनेन राजते राज-अच् । कुम्भे
हारा० कपालद्वययोजनात्तस्य जातत्वाच्चयात्यम् ।

घटपर्यसन न० इतः । प्रायश्चित्ते पराङ्मुखस्य पतितस्य
त्यागार्थं जीवतएव तस्य प्रेतकाव्याद्ये च प्रातिभि
क्रियमाणे दास्याः पादेन कुम्भस्य निरुदककरणे
ततहिधिः सनुना दर्शितो यथा

“पतितोदकं कार्यं सपिण्डैर्वाञ्छवैर्न हि । निन्दि-
कैश्चन सायाङ्गे प्रातृत्विगुहसन्निधौ । दासी घटमपां

पथं पथ्यस्येत् प्रेतवत् पदा । अहोरात्रसुपाशीरक्षणी च
वाञ्छवैः सह । निपत्तेरय तस्मात्तु सम्भाषणसङ्घासने ।
दायादस्य प्रदानञ्च यात्रा चैव हि कौकिकी । ज्येष्ठता च
निषत्तेत ज्येष्ठायाप्यस्य यद्वनम् । ज्येष्ठं प्राप्नुयाच्चाप्य
यथीयान् गुणतोऽपि । “पतितस्येति । महापातकिनो
जीवतएव प्रेतस्योदकक्रिया यत्प्रमाणरीया सपिण्डैः
समानोदकैश्च यामाह्वरित्वा प्रातृत्विगुहसन्निधाने
रिक्ताया नपस्यादौ तिथौ दिनान्ते कर्त्तव्या । टासीति ।
सपिण्डसमानोदकप्रयुक्ता दासी घटकर्ण्य घट प्रेतव-
दिति दक्षिणाभिमुखीभूय पादेन क्षिपेत् यथा स निरु-
दको भवति तदनु ते सपिण्डाः समानोदकैः सङ्घातो-
रात्रमशौचमाचरेयुः । निषत्तेरिति । तस्मात् पति-
तात् सपिण्डादीनां सम्भाषणमेकासमापनेन च तस्मै
रिक्चदानं सायतसरिकादौ निमन्त्रणादिद्वयो लोका-
व्यवहार एतानि निषर्त्तेरन् । ज्येष्ठतेति । ज्येष्ठस्य
यत् खलुत्वामादिक कार्यं तत्तस्य न कार्यं ज्येष्ठ-
नभ्य च तस्य विशोदारादिक घन न देयं यद्यपि
रिक्चप्रदानप्रतिषेधादेवाप्युत्तरप्रतिषेधं सिद्धं तथापि
यथीयसक्तगमाप्रार्थमन्यते तस्यैव ज्येष्ठस्य सम्बन्ध
धम सोदारांश्च तदनुजो गुणाधिको लभते” कुङ्कु० ।

विस्तरस्तु मिताल्लारायास्तोयथा

“यस्मिन्नेत्यादेतच्च चिकीर्षति तस्य किं कार्यमित्याह
“दासीकुम्भं बहिर्गृभ्नाज्जिमेरन् स्ववाञ्छया । पतितस्य
यहि कुर्वुः सर्वकार्येषु चैव तम्” या० । “जीवतएव
पतितस्य स्वप्नानयोवाञ्छयाः मातृपन्थाय ते सर्वे सन्निपत्य
टासीं प्रेष्या तया सपिण्डादिप्रेथितयाऽऽनीत कुम्भमपा-
मूर्णं ग्रामाद्वर्त्तिनिभयेयुः । एतच्चतुर्थ्यादिरिक्तातिथिष्वह
मञ्जुने भागे शुभदिंसन्निधौ कार्यम् “पतितस्योदकद्वयं
सपिण्डैर्वाञ्छवैः सह । निन्दिताश्चन सायाङ्गे प्रातृ-
त्विगुहसन्निधौ ति” मनुस्मरणात् । अथ या दास्येव
सपिण्डादिप्रयुक्ता निनयेत् यथाह मनु “दासी घट
मपाकमूर्णस्यस्येत् प्रेतवत्पदा । अहोरात्रसुपाशीरक्षणी च
वाञ्छवैः सहिति” । प्रेतवदिति दक्षिणासुपासस्यत्वयोः
मात्रार्थम् । तच्च निमयमसदपिण्डदानादिप्रेतक्रियो-
त्तरकाव्यं ब्रूव्यम् । ‘तस्य विद्याशुचयोनिष्यन्वाञ्च
सन्निपात्य सपौण्डुदकादीनि प्रेतकर्माणि कुर्युः पात्र-
ज्ञास्य विपरिपिण्डेयुदांस कर्मकरोवायचारात्यात्मना-
मीय दासी घटं पूरयित्वा दक्षिणासुखी मदा विपथे-

स्ते दत्तदत्तदत्तकङ्करोति नामग्राहान् सर्वे तावमेव न
माचोभाषीति नोक्तमिच्छा विद्यायुरवो योनिसम्बन्धात्
वीक्षेरन्नपठपश्य ग्राहकमिच्छेयुरिति "गौतमस्मृत्यात् ।
अथ च त्वागोयदि वन्तु भि प्रेयसापोऽपि प्रायश्चित्त
न करोति तत्र दृश्य "तस्य गुरोर्वाङ्मनां रात्र्य
समन्तोपायमभिव्याह्यानुभाष्य पुन पुनराचार सम-
स्तेति स ददो वमथमपस्थितमति स्थाततोऽस्य मात्र वि
पर्ययेति" मन्त्रकारणात् । ततस्त सन्तोदकव्यतित
सर्वकार्येषु सम्भाषणसहासमादिषु बहि क्रयुर्धनं
येदुः । तथा च मनु "निर्गते रक्षतस्तस्य सम्भाषण-
सहासने । दाय्याद्यास्य प्रदानस्य यात्रा चैव हि लौकिकी" ।
यदि स्नेहादिना सम्भाषणकरोति तदा प्रायश्चित्त
कार्यम् । "अत एव जनेन सह सम्भाष्य तिष्ठेदेकराल
जपन् सावित्रीपञ्चानपूजं चानपूजं तिरात्मिति" ।
घटनिगमनादयोऽप्यत्र ।

घटप्रक्षेप म० ३० । "ऊतप्रायश्चित्तेन महापुण्यललाय
ज्ञानोत्तर सपिण्डसमीपे पुण्यजनसंपूर्ण घटस्थापवर्जने
तद्विधि मितः दर्शितो यथा

"यदा तु वन्तु त्वागान्यथा वा जातवैराग्य प्रायश्चित्त
क्रियासदा कि कार्यमिच्छाह "चरितव्रत आयाते
निगयेरक्ष घटम् । जुगुप्सेरक्ष चाप्येव सवसेषु
सर्वश" वा० । "ऊतप्रायश्चित्ते वन्तु समीपस्मुरायाते
तत्सर्वापण्डाद्याकोन सङ्गता नवमस्तुप कृत घटसदृक्पूर्ण
मिथयेयु । एतच्च निगयन पुण्डाद्वादिज्ञानोत्तरबाध
स्वरूपम् । "प्रायश्चित्ते तु चरिते पुण्यक्रममपि नमम् ।
तेनैव सार्द्धं व्याख्येयु ज्ञाना पुण्यललायये" इति मनु
स्मृत्यात् । गौतमेन तु विधेयं चक्ष "वन्तु प्रायश्चित्ते-
न शुद्धोत्तमिच्छाये मानकुम्भमयस्ताम पुस्त्यतपाद्दा-
तूरयित्वा सवन्तीभ्यो वा त एवमप्युपस्थायैतुरपाक-
तत्वात्तन्मुक्तस्मृतिपठन कपेयु शाला द्योः शाला
पुष्टिनी शाल विवमन्तरिण योरोचनस्तमिह स्तुद्धा
भोज्ये तेवैकुर्मिः मावमामोभिस्तरामन्दीभिः कुक्ष्याखे-
द्यान् जुहुवाहिरण्यं दद्यात्ताद्याचार्याय यस्य तु
प्राचार्यविरुद्धायाचित स मृतः शुद्धे हेतवेव शान्त्युक्त
सर्वेषूपपातकैर्विहितं तत एव नृत्तप्रायश्चित्तनं नैव
क्रतुयेयुक्तया सर्वकार्येषु क्रवधिक्रयादिषु तेन सह
सम्यक्चरन्तु" । "प्रकृतएव चरितव्रतविधौ विशेषमाह
"वटेऽपवर्जिते ज्ञानिमथ्यस्यो यवस तपासु । प्रदद्यात् प्रथम

गोभिः सत्कृतस्य हि सत्क्रिया" या० मितं
अत्रेद बोध्यम् वटेऽपवर्जिते इत्यादि या० वचनस्य
प्रायश्चित्ते तु चरिते इत्यादि मनुपचमस्य च प्रकरणात्
घटमन्त्रेपस्य पतितविषयकत्वावधारणे "आधिरसा यवस-
भादाय गोभ्योदद्यात्" इति हारीतवचनस्य बोधास-
माप्तादानप्रतिपादकत्वेन तस्य सर्वं प्रायश्चित्तयेवमेवावधा-
रणेऽपि "यव हारीतयाज्ञवल्क्यवचनैववाक्यतया
वक्ष्यमाणमनुवचनद्वयमपि सामान्यप्रायश्चित्तोत्तरकर्त्त-
व्यतापर न तु प्रकरणादस्य प्रतिपादनात्परं तस्मा-
त्स्य प्रतिपादनात्परतया यत् शुक्लं मङ्गल्यस्थान तद्-
प्रदयेनमात्मन् एव घटापवर्जनमपि न पतितमात्रविष-
यम् यथाह मनुः "उपवासकस्य त तु क्रोधाद् दण-
रागतम् । प्रथम परिशुक्लेयु सान्य शौचैकशी-
ति किम् । सत्यसङ्गा तु विमेषु विकिरेतु यवस नवाम्" ।
इत्यनेन प्रा० त० यद् घटापवर्जनस्यापि सर्वमावचित-
येतया व्यवस्थापितम् तच्चिन्त्यम् दर्शितहारीतवाक्ये
"उपवासकमिच्छादिमनुवाक्ये च घटापवर्जनस्यातन्ते-
पतितविषये च प्रागुक्तमनुवाचनस्य वाक्ययोर्वटापवर्जन-
स्योक्ते उभयस्यैकविषयत्वाभावात् ततश्च सर्वप्रायश्चित्ते
सर्वस्य गोपासदानमात्रं प्रेरकस्य पतितप्रायश्चित्ते तु
घटापवर्जनस्य विषयेष्वप्यस्यैव सङ्गितगोपासदानमिति विषय
विवेकसमये मनुवाचनस्य वचनसङ्कोचस्यानुकूलत्वात्
किञ्च हारीतवचनस्य गोपासदानविषयकत्वेन अत्र-
ेऽपि याज्ञवल्क्यवाक्ये "वटेऽपवर्जिते इत्यनेन प्राप्तवतिक
विषयकघटापवर्जनमनूद्य गोपासदानविधावकत्वात्
न सामान्यपरत्वं यद्विधेयं घटापवर्जनं विहितं
तद्विधेऽपि गोपासदानाधिक्यविधानार्थं तस्य प्रवृत्तेः
घटापवर्जनं तु पतितविषयकं प्रकरणादवगम्यते ।
किञ्च पतितविषये दासीपदा घटमन्त्रेपूर्वकं निबद्धं
घटकरस्य घटपर्वसमयन्दे इत्यादिवाक्येन दर्शितम्
तदुत्तरमेव अनुयाजवस्त्व्याभ्यां घटापवर्जनं विहितमिति
अस्य तद्विषयकत्वौचित्यात् न तु तत्सङ्गात् इति ।
वस्तुतस्तु घटपर्वसमयन्दे दर्शितगौतमवाक्ये "एवमेव
शान्त्युक्तं सर्वेषूपपातकेषु इत्युक्तेः शान्त्युक्तप्रायश्चित्त
सर्वेषूपपातकं प्रायश्चित्तयेवमेवावधारणात् शान्त्युक्तप्राय-
श्चित्तं च पृथक्घटनिगमनपूर्वकत्वौचित्येन सर्वेषूपपातकप्राय-
श्चित्ते शान्त्युक्तप्रायश्चित्तार्थं घटनिगमनं कार्यमिति
सुधीभिर्मान्यमिति । घटापवर्जनं घटनिगमनादयोऽप्यत्र ।

'पल्लव' तत्तु कदाचि न व्याप्तास्य चलेदन्त्य म्भूमां

तदाद्य प्रथमं येषां तैरेवैर्वाङ्मयान्नप्रवृत्तिभिः वा-
 मेक्षपटीयन्त्रैर्मयूरनरवामरे । मयूराख्यं मयूरवयन्त्रं
 निरपेक्षं नरयन्त्रं शङ्खाख्यं क्वायायन्त्रं पुरोहितं
 वामरयन्त्रं मयूरवयन्त्रं निरपेक्षमेतं सद्यश्चरेणुगर्भैः स्रज-
 सङ्किता रेणवो धूमयो गर्भे मध्ये देवा तैः स्रजप्रोता
 पटिषत्पाका स्रजङ्किता मयूरोदरत्ना मुष्पाटु पटिका-
 लरेण म्ना यथ नि सरलोति क्रोडप्रसिद्धा तादृशैरेवैर्
 रित्यर्थः । यथा स्रजलाकारेण रेणवः सिकताया गर्भं
 घटरे यथैतादृशं यन्त्रं शालुकायन्त्रं प्रसिद्धम् । तेन
 सङ्कितामयूरादियन्त्रैर्मयूराद्युक्तयन्त्रैर्वाङ्मयान्नरेण चेति
 विद्वेदार्थः । चकारभोययन्त्रकषामाद्यैरित्यनेन सद्य-
 स्यार्थकः । कान्ति दिनगतादिकं मयूक् स्रजम् प्रसा-
 धयेत् । प्रकर्षेण स्रज्जाले नातिप्रसृत्येनेत्यर्थः । जाली
 यादियर्थः । मनु मयूरादिमयूरवयन्त्राणि कथं साध्या-
 नीत्यतस्तत्साधनप्रकारां वक्तुं प्रोक्तमात्रं मनीष्याङ्कं रचना-
 'पारदाराम्बु स्रजाणि शुभ्रवर्तमजमामि च । धीजानि
 पावसन्ते प्रयोगातोऽपि दुर्लभाः स्रजः' । 'तेषु मयूरादि-
 यन्त्रेषु स्रजवर्णमते प्रयोगाः प्रकर्षेण योज्याः । प्र-
 कर्षस्तु यावदभिमतसिद्धे । एते क इत्यत आह । पार-
 दाराम्बुस्रजाणीति । पारदयुक्ता चाराः । तथा च सि-
 द्धान्तशरोमणौ 'मयूराङ्गवयन्त्रे स्रजस्रजिद्वारा स्रज-
 मन्त्रा नेत्याम् । किञ्चिद्भक्ता योज्याः सुगिरस्रजार्थं प्रयुक्-
 तासाम् । रसपूर्णं तद्वत् द्वाधाराक्षयित स्रजश्च
 भवति । (१) इति । यन्त्रु जलस्रज प्रयोगः । स्रजाणि
 स्रजसाधनप्रयोगः । शब्द तावत् । तैजस्तानि
 तैजस्रजस्रज प्रयोगः । चकारात् तयो प्रयुक् प्रयो-
 गोऽपि । तथा च सिद्धान्तशरोमणौ 'सत्कीर्य जेमि(२)
 मयथा परितो मदनेन स्रजम् । तदुपरि तावदलाद्य
 जाला सुविरे रस स्रजे तावत् । यावद्भूषणपात्रे' कि-
 प्रजल नाभ्यतो याति । पिहितच्छिद्रं तदतश्च भ्र-
 मति स्वयं जलाकटम् । (३) ताव्वादियस्रजाऽङ्गु शङ्खवय-
 स्रजं पूर्णस्रजः । एकं कृष्णजालाङ्गिनीयमपि तयो-
 स्रजं च वक्तिः । युगपत्स्रजं चेत् क मनेन कुण्डलाङ्गि-
 यति । जेम्मां बह्ना पटिकाचक्रं जलजन्मवत् तथा
 धार्यम् । नवकप्रभुतल्लिखितं यथा तद्वदीमये ।
 भ्रमति ततस्तत् स्रजतः पूर्वघटीभिः स्रजाकटम् । चक्र-
 म्बुत स्रजद्वयं कुण्डले जाति प्रचारिकया इति । धीजानि
 तैरेवैर्वाङ्मयीनप्रयोगाः । पावसो वृषिप्रयोगार्थं युक्ताः ।

अविगच्छात् प्रयोगेषु सुगमतरा इत्यर्थः । दुर्लभा वाङ्मा-
 रयत्वेन मनुयैः कर्तव्यमप्य' इत्यर्थः । अन्यथा प्रतिपदं
 मयूरवयन्त्रं प्राप्नुयामहे इत्यस्यवद्विद्या सद्य-
 ज्ञाननिर्वाहकम् । फिरङ्गाख्यैः सद्यगभ्यक्षेति । कु-
 ष्कविद्यात्यादयः विचारानुदोग इति सञ्ज्ञेयः । सद्य-
 कषामाख्यं जलजन्मवाङ्क' रङ्गनं । 'तावत्पात्रमप्यङ्गु-
 मयसा कुण्डलेऽमलागमि । पटिर्भक्तजालोरात्वे स्फुटयन्त्रं
 कषामकम्' सू० 'यत् तावत्प्रति पालमप्यङ्गुमयोभागे
 सिद्धं यत् तात् । मन्त्रागमि निमज्ज जलं विद्यते
 यस्मिन् तादृशे कुण्डले वृक्षङ्गाङ्गे मयसा भारितं घटो-
 रात्वे नावत्तालोरात्वे पटि पटिदारमेव न मयूनाधिकं
 मयसाति आध्यात्मिकमार्गेण स्रजामनेन जलमयुक्तया
 निमज्ज भवति । तत् कषामकं कषामनेन कषामकं
 घटस्रजानां कषामयुक्तयावत्तात् घटाधस्ताधोकारं
 यन्त्रं घटीयन्त्रं स्फुटं स्रजम् तद्वत्तम् इति । 'युक्त्वा
 दिग्भिर्निर्दिष्टं पलेयैव' इत्यङ्गु, भोज्यं दिग्गुणायतायम् ।
 तदभावा पटिपले प्रपये पात्रं घटाधस्ताधो घटी ज्ञात् ।
 स्रजगुणायतायनिर्दिष्टा या केचन यथाका 'घटारङ्गु' वा
 स्यात् । विद्वं तथा प्राक्तनमज्ज पात्रं प्रपयेते नादिकया-
 स्त्रुभिस्तात्' इति ध्यक्तम् । भगवता तु स्रजप्रपन्नम् ।
 यथं यदुयन्त्रं दिवेव काचपानार्थं नाभ्यदेव्याङ्क'
 रङ्गनं 'नरयन्त्रं तथा साधु दिवा च विमले रतौ ।
 क्वायाससाधने प्रोक्तं क्वायाधनस्रजम्' सू० वि० ।
 रङ्गनाथं प्रतपि गि० वाक्यानि प्रभिः व्याख्यातानि यथा
 स्रजुदाधिन्त्यादि (१) पयिक्कीररङ्गिते मयूदाधमने भव-
 सिद्धे चक्रे चारा । किमिमिटा । समप्रमाणा स्रज-
 सुविरे स्रजतौल्याः स्रजान्तरा नेत्या योज्या । ताव-
 नद्याधस्तं वदेकत एव सर्वा किञ्चिद्भक्ता योज्या । ततस्त-
 सामाराध्यां सुविरेषु पारदस्रजा सेव्यो यथा सुविरेषुमेव
 पूर्णं भवति । ततो स्रजिताराप तद्वत्तमद्व्यारयाच-
 यदुद्वाधारास्य स्रजं भ्रमति । अत्र युक्तिः । वक्त्र-
 कभागे रसो स्रजामूलं प्रविशति । अन्यभागे स्रजार्थं
 प्रावति । तेनाकटं तत् स्रजं भ्रमतीति' प्रवि० ।
 स्रजुधीये'त्यादि (२) यन्त्रेण भ्रमवन्त्रे स्रजनादुत्कीर्णं
 द्रष्टुं कषाम सुविरेषु वेधो विचारश्च यथा भवति तत-
 सास्य सुविरेषुपरि तावत्तादिकं मन्त्रादिना स्रज-
 कार्यम् । तदपि चक्रं द्वाधाराक्षयितं क्वायादि
 नेत्यां तावदर्थं विद्वं सुविरे रससाधु सेव्यो वाप्य

हृदिरसाधोभागो रसेन सुद्रित । पुनरेकपार्श्वे जल
प्रक्षिपेत् । तेन जलेन ह्र्वोऽपि रसो गुरुत्वात् परत
सारयितुं न शक्यते । अतो सुद्रितच्छिद्रं तन्मूत्रं
जलेनाक्षिप्तं स्वयं भ्रमतीति” प्रमि० ।

ताम्बादिमयस्येत्यादि (१) “ताम्बादिधातुमयस्याङ्गु गुरुपस्य
यक्रोक्तं नलस्य जलपर्याप्तैकमप्य जलभागह्रस्व-
टप बहिरधोमुखं चैकहेनया यदि विमुच्यते त
भागजल सकलमपि नलेन बहिः क्षरति । तदाथ
क्षिद्रकमलस्य कमलिनीनलस्य जलभट्टभागह्रस्वे क्षिप्रस्य
जलपूर्णसुपिरस्यैकमप्य भागह्रस्वबहिरधोमुखं हुत
यदि भ्रियते तदा भागजल सकलमपि नलेन बहि-
र्याति । इदं कुक्कुटनाडोयन्त्रमिति शिल्पिना चर-
मेखलिना च प्रसिद्धम् । अनेन बह्वचमत्कारा सि-
द्धयन्ति । अथ चक्रनेत्र्या घटीर्वाङ्गा जलयन्त्रवत् ह्या-
धाराक्षस्यत तथा निवेशयेद्याया नलकप्रच्युतजल
तस्य घटोमुखे पतता । एव पूयघटीभिरालक्ष्य तद्-
भ्रमत् केन निवार्यते । अथ चक्रचुतस्योदकस्याध-
प्रणालिकया कुण्डलगपने कृते कुण्डे पुनर्जलप्रक्षेपनैर-
मेक्षम्” प्रमि० ।

विष्णु पु० अन्यथा तन्निर्माणप्रकार उक्तो यथा

“नाडिकात् प्रमाणेन कला दश च पञ्च च । उन्माने-
नाम्नस सा तु पञ्चान्यर्द्धतयोदश । हेमभापै कृतच्छिद्रा
चतुर्भिश्चतुरङ्गुलैः । मागधेन प्रमाणेन जलप्रस्थस्तु स-
सृजत ” दिष्णु० पु० ।

“अम्नस उन्मानेन उन्नीयतेऽनेनेत्युन्मानं पातम् ।
अङ्गेन योगे तयोदगं सार्द्धं द्वादशेत्यर्थः । उन्मानरूपेण
घटितानि सार्द्धं द्वादशपर्याणि सा नाडिका सार्द्धं द्वादश-
पलताम्बुनिर्मितपात्रेण सा नाडिका ज्ञातव्येत्यर्थः ।
किं प्रमाणं तत् पात्रं कार्यं तदाह । सार्द्धं द्वादशपलजले-
न हि मागधदेशप्रस्थं पूर्यते तत्प्रमाणं पात्रं कार्यम्
इत्यर्थात् सिद्धम् । ननु तथापि पात्रेण कथं नाडिका
ज्ञानं क्रियापरिच्छेद्यात्वात् कालस्येत्याशङ्क्य क्रियावि-
षये प्रस्थादि विधिनदि हेमेति । मापं पञ्चगुल्लं ।
हृन्तोभापैश्चतुर्भिश्चतुरङ्गुलेन शलाकाकूपेण रचितं
कृतच्छिद्रा । एतदुक्तं भवति । सार्द्धं द्वादशपलताम्बु-
मय मागधप्रस्थरचितमूर्तयत पात्रं चतुर्गोपचतु-
रङ्गुलहेमशलाकया कृताधच्छिद्रं जले स्थापितं तेन
क्षिद्रेण यावता कावेन पूर्यते तावान् कावो नाडिकेति ।

तथाच शुक्र “द्वादशाङ्गं पञ्चोन्मानं चतुर्भिश्चतुरङ्गुलैः ।
स्वर्णभापै कृतच्छिद्रं यावत् प्रस्थजलस्युतमिति” ।
श्रीधरेव्याख्या । इतः । कृत्रणो रचनायां ह्रस्वः ।
घटियन्त्रमप्यत्र “तत् ससारचक्रेऽस्मिन् भ्राम्यते घटि-
यन्त्रवत्” मार्क० पु० । वक्ष्यां कृपात् उद्धारणाय यन्त्रम् ।
२ कृपात् कुम्भोद्धारणार्थं यन्त्रभेदे । घटीयुक्तं यन्त्रं घ-
टीयन्त्रं तच्च घटीयुक्तजलोद्धारणयन्त्रं पश्चिमदेशे प्रसि-
द्धम् । (जलतोलार कल) । “कमलपत्रपुटघटितवटीयन्त्र-
काणि” काद० ।

घटोत्कच पु० भीमेन हिडिम्बायास्तत्पुत्रे राजसभेदे तदुत्-
पत्तिकथा भा० आ० हिडिम्बकथनं १५५ अ० यथा
“विभ्रती परमं रूपं रनयाभासं पाण्डवम् । रमयन्ती
तथा भीमं तत्र तत्र मनोजवा । प्रजये राजसो पुत्रं
भीमसेनाम्बुजावलम् । विरूपाक्षं महावक्त्रं शङ्ख-
विभीषणम् । भीमनादं हुताश्वीं तीक्ष्णं स्रष्टुं महा-
रवम् । महेश्वरं महावीर्यं महाबलं महाभुजम् ।
महाजवं महाकायं महामायमरिन्दमम् । दीर्घघोषं
महोरस्कं विकटोदङ्गपिण्डकम् । अमानुषं मातृज-
भीमवैद्यं महाबलम् । यं पिशाचानतीत्याम्बान् बभू-
वातीव राजसान् । बाहोऽपि यौवनं प्राप्नो मानुषेषु
विशाम्भते । । सर्वलोकेषु परं वीरं प्रकथयन्महद्वी ।
सद्यो हि गर्भान् राजस्यो लभन्ते प्रसवन्ति च । काम-
रूपधरायैव भवन्ति बहुरूपिका । प्रणम्य विक्र-
पादावगच्छात् स पितृकुटा । मातृस्य परमेष्वाससौ च
नामास्य चक्रत । घटो ह्यस्योत्कच इति माता त
प्रत्यभाषत । अत्रवीत्तेन नामास्य घटोत्कच इति स्मृत् ।
अनुरक्तं तानासीत् पाण्डवान् स घटोत्कच । तेषाञ्च
दयितो नित्यमात्मभूतो बभूव ह । सयाससमयो
जीर्ण इत्याभाष्य ततस्तु तान् । हिडिम्बा समयं कृत्वा
स्त्रा गतिं प्रत्यपद्यत । कृतकाल उपस्थायो पितृमिति
घटोत्कच । आमन्त्र्य रक्षसां श्रेष्ठं प्रतस्थे चोत्तरा
दियम् । स हि स्वप्नो मधयता शक्तिहेतोर्महात्मना ।
कर्णस्याप्रतिशीर्यस्य प्रतियोक्षां महारथ ” ।

स च द्रोणप० घटोत्कचवधप० इन्द्रदत्तशक्त्या क-
र्णेन निहतः । तत्कथा तत्र १८० अ० दृष्ट्या यथा
“ततोऽनुयन्तु क्रूरवः सर्व एव कर्णं दृष्ट्वा घोररूपाश्च
मायाम् । शक्त्या रक्षो जहि कर्णाद्य त्वं न भयन्त्येते
क्रूरवो धार्शराष्ट्रा । करिष्यत किञ्च नो भीमपार्थी

तपनमेनं जहि पापं निधीये । यो नः संयामाहोर
 कृपाहिरण्ये स नः पापान् धनवान् योषयेत । तस्या-
 देनं राक्षसं योररूपं जहि गङ्गा नै दत्तया पाशवेन ।
 मा कौरवाः कर्ष्य एवेन्द्रकल्या रात्रियुद्धे कर्ष्य । नेषु
 सयोधाः । स बध्ममानो रक्षसा ये निधीये ददा राज
 क्तास्त्वमान पक्षसु । मरुतं युत्वा निन्द कौरवाणां
 मत्त दम्भे गस्त्रिभोजाय कर्ष्यः । स वै मृदु सिद्धि
 दवास्त्वमधी नार्पययु मतिपात रणे तम् । गस्त्रि श्रेष्ठं
 वैजयन्तीमसतां समारदे तस्य यथ चिकीर्षन् । यासो
 राजन् । निहिता धर्मपुगान् यथायाजौ सगृहता फाल्गु-
 नस्य । या वै प्रादात् सतप्याय गम्भं गस्त्रि श्रेष्ठं
 कुण्डलाभ्या निनाय । तां वै गम्भं जेनिहानां प्रदीमां
 पाथैयुं क्तामन्त्रस्यैव रात्रिम् । खल्यो स्वसार स्ववि-
 तानिषोक्तं वैकर्तयः प्राहिषोद्वाशसाय । तासुत्तमां
 परकायावधुर्नो ददा सौतेष्यां दुर्धन्या व्यनलीम् । भीत
 रथो विमदुद्राश राजन् । कृत्यात्मानं विष्प्रतप्यप्रमापम् ।
 ददा गस्त्रि कर्ष्यवाहनरक्षां नेदुर्भूतान्धनरीजे नरेन्द्र ॥
 वधुर्वातास्तुषलायापि राजन् । धनिर्वाता चाधनिर्वा
 जगाम । सा नः माया मम जत्या ज्वलनी भिक्षा
 गाढ हृदय राक्षसस्य । कर्ष्यं जयौ दीप्यमाना निगायां
 नक्षत्राणामन्तराग्न्यापिशली । युता शिल्पिर्वाग्धैः
 गत्सूगैर्दिव्यैर्धौतो मातृपैराक्षरैः । नदसादान् विविवान्
 भैरवांश्च पाणानिर्वासाप्राजितं यक्षगङ्गा । ददृशान्य-
 जितमध्वर्युरूपं चकारासौ कर्ष्यं यत्तु जयाय । तस्मिन्
 कावे गस्त्रिनिर्भक्षमन्तां वधौ राजन् । येनमेवप्रकाश ।
 ततोऽनन्तरीयादपतद्गतासु स राक्षसेन्द्रो भुवि भिष-
 देहः । अथाकगिरास्तस्वगात्रो विजिह्वो पठोत्कथो
 मङ्गदास्याय हृषम् । स तद्रूप भैरव भीमकर्मा भीम
 कृता भैमसेभि पपात । हतोऽप्येव तथ शैल्यैकदेशम-
 पोथयत् न्वेन देहेन राजन् । [प्रभृतयोधयः ।
 घटोत्कचान्तक ३० ६० । कर्ष्यं लिखा । पठोत्कचारि-
 घटोदर ३० घट द्रव उदरमस्य । अक्षरभेदे । 'घटोदरो
 महापार्थः प्रथमं पिठरमभा' हरिवं २२२७० ।
 हिरण्यकगिपुसेनापक्षुक्तौ । स च यक्षसभ्य यपाह
 मां स० ६७० । घटोदर दस्यादि समानम् ।
 घट्ट जानने भा० व्यास० स० ६८ । घट्टते अघट्टित ।
 जघट्टे । घट्टित घट्टमम् ।
 घट्ट चावने पुरा० उभ० श० ६८ । घट्टयति-ते अक्ष-

घट्ट-त । घट्टित 'विघट्टितानां बरकट्टुवाचाम्'
 कुमा० । 'तदीयमातङ्गघट्टाविघट्टिते' 'मल्लमी चव-
 यकरोविघट्टितघट्टनाहः' भावः । परिकु रन्नीनविच-
 ट्टितोरवः' किरा० 'रणहिराघट्टनया नमस्ततः मातः' ।
 घट्ट ३० घट्टतेऽतः यज् । स्त्रानायावतरणस्थाने (घाट) २५-
 खकपङ्कणस्थाने (घाटि) 'घट्टादिदेये गुल्कोऽस्ती'
 यमरः । भावे यज् । श्चानने । यमर ।
 घट्टकुटीप्रभात म० पट्टस्या कुटी तत् प्रभातमिव । न्यायभेदे
 शुक्रदानमिया विषयेन रात्री पन्नायमानस्य चौर-
 मण्डिज घट्टस्यकुटीसमीपे प्रभाते यथा अभीष्टविद्य-
 भाव एव विषयेन प्राप्तमानस्य तद्गोपतादिस्यस्यो हि
 न्यायभेदकाथाभूताः 'तदिदं घट्टकुटीप्रभातहस्तान्नवदु-
 रति' । अग्रहणस्यगुल्काद्यम् ।
 घट्टगा स्त्री नदीभेदे । राजनि० ।
 घट्टजीविन् ३० घट्ट तरिकगुल्कस्थानं नद्यावतरणस्थाने देवं
 गुल्कं वा जीवति जीव-विनि । (पाटुनि) नौकातारके
 वषट्सहस्रजातिभेदे स च 'वैग्याधां रजकाकाता' वि-
 मादमहार्थवसेठः ।
 घट्टना स्त्री पु० घट्ट-युच् । श्चानने 'रणहिराघट्टनया
 नमस्ततः' भाव । २६तौ च ऐमच० । भा० घट्ट-
 लुट् । श्चानने न० । 'दृष्टिश्चानिगुत्कारुट्टव-
 नात्' भाव । 'कस्ययन्तो महाहस्तातुत्पादपङ्कजैः'
 हरिव० २७०७० । 'सप्तसपेदव दण्डघट्टनात्' रघु० ।
 घट्टित लि० घट्ट-कर्मणि क्त निमित्ते, २७चित्ते, चित्त-
 पटादेरञ्जनार्थम् अक्षरार्थं लिप्ते वधनादौ (कषप दिया
 घोट्टा) । अन्टार्थिच० ।
 घण्टा दीप्तौ तमा० उभ० अक्ष० सेट् । वधोति वधुते । कथा-
 णीत्-वधणीत् अक्षरणिट् जघाण जघणे । कदिव
 वणिता-घण्टा । क्लोवेत्कत्वात् निष्ठा त्वनिट् घण्ट ।
 घण्टा लि० वण-क्त उदितवेन नेट् । १०मी २२क्षमाभ्यसति
 व्यञ्जनभेदे ३० ।
 घण्टक ३० घण्ट+घञायां कन् । (घट्टकाण) घुपभेदे राजनि०
 घण्टकण्यं ३० घण्टोदीप्त कर्ष्यं द्रव पलमस्य । (घट्टकाण)
 घुपभेदे राजव० ।
 घण्टा स्त्री पु० घट्टि-शब्दकरणे लृच् । काव्यनिमित्ते वाद्य-
 भेदे । 'घण्टा वा परस्य वापि नामतः सन्निवेशयेत्'
 दुर्गाध्यानम् । तस्मिन्नायप्रकारवाङ्मात्रे क्त्वाद्
 मञ्जुनागदसवादे स्त्रानावैनक्तिवाकावे चट्टापाद

करोति यः । पुरतो वासुदेवस्य तस्य पुण्यफलं ऋषु ।
 सर्वकोटिसङ्ख्यायि सर्वकोटियतामि च । वसते देवलोके
 तु अप्सरोगणसेवितः । सर्वपापमयी घण्टा केयवस्य
 सदा प्रिया । वादनाद्भवते पुण्यं यच्चकोटिसङ्ख्यवम् ।
 वादिनमिनदैस्तुर्गतीतमङ्गलनिश्चयैः । यः स्थापयति
 योविन्द जीवन्मुक्तो भवेद्भिः सः । वादिनाणामभावे तु
 पूजाकाले हि सर्वदा । घण्टाशब्दो नरैः कार्यः सर्व-
 वाद्यमयी यतः । सर्वपापमयी घण्टा देवदेवस्य वल्लभा ।
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन घण्टानादन्तु कारयेत् । मन्त्रनिरस-
 खाणि मन्त्रनिरयतामि च । घण्टानादेन देवेशः प्रीतो
 भवति केयव । विष्णुधर्मोत्तरे श्रीभगवत्पञ्चादश-
 वादे “ऋषु दैत्येन्द्र ! वक्ष्यामि घण्टामाहात्म्य-
 उत्तमम् । मङ्गलम् । तत्त्वमो नास्ति मङ्गलो भुवन-
 त्वये । मम नामाङ्किता घण्टा पुरतो मम तिष्ठति ।
 अङ्किता वैष्णवमृते तस्य मा विद्धि दैत्यज । । वै-
 तेवाङ्किता घण्टा सुदर्शनयुता यदि । समाप्ये स्वाप-
 वेदुवस्तु देहे तस्य वसाम्यहम् । यस्तु वादयते घण्टां
 वैततेयेन चिञ्जिताम् । धूपे भीराजने स्नाने पूजाकाले
 विशेषेण । समाप्ये प्रत्यहं वत्स । प्रत्येकं लभते फलम् ।
 मन्त्रायुत गोऽयुतस्य चान्द्रायणशतोद्भवम् । विभिन्ना ह्य-
 कृता पूजा सफला जायते नृणां । घण्टानादेन त्र-
 षोऽहं प्रयच्छामि स्वकं पदम् । नागारिचिञ्जिता घण्टा
 रक्षाज्ञेन समन्विता । वादनात् कुरुते नागं जम्बवन्तु-
 भयस्य च । गरुडेनर्भङ्गता घण्टां वृद्धाहं प्रत्यहं
 वदा । प्रीतिं करोमि दैत्येन्द्र । लक्ष्मीं प्राप्य यथाऽघनः ।
 वृद्धाश्चत यथा देवाः प्रीतिं कुर्वन्त्यहर्निशम् । सुपर्णे
 च तथा प्रीतिं घण्टाशिखरमास्थिते । स्तुतरेण प्रकु-
 र्वन्ति घण्टानादं सुमङ्गलम् । मदीयार्चनकाले तु फलं
 कौशेन्द्रवत्तु । अन्यत्र च “घण्टादण्डस्य शिखरे
 सचक्रं स्थापयेत्तु यः । गरुडं वै प्रियं विष्णो स्थापितं
 भुवनत्रयम् । सचक्रघण्टानादन्तु कृत्यकाले शृणोति यः ।
 पापकोटियुतस्यापि नश्यन्ति यमकिङ्करा । सर्वे दोषाः
 प्रलीयन्ते घण्टानादे जते, हरे । दैवतानां सुनीन्द्राणां
 पितृणां सुखोभवेत् । अभावे वैततेयस्य चक्रस्यापि
 न सयय । घण्टानादेन भक्तानां प्रसादं कुरुते हरिः ।
 ऋते यस्य भवेन्नित्यं घण्टा नागारिसयुता । न सर्पाणां
 तलं मय नाग्निपितृसङ्ख्यवम् । यस्य घण्टा ऋते नास्ति
 नङ्गप पुरतो हरे । कथं भागवतं नाम गीयते तस्य

देहिम ” “वतो भगवत प्रीत्यै घण्टा श्रीमद-
 हान्मिता । स पाश्चा वैष्णवै र्यत्नाङ्गक्रेणोपरिस्थिता ।
 स्नाने शङ्खादिवाद्यान्तु नामसकीर्तनं हरे । गीतं
 नृत्यं पुराणादिपठनञ्च प्रयस्यते ” हरिभक्तिविनाशः ।
 सर्वदेवपूजने घृपदीपदानोत्तरं वामहस्तेन घण्टावा-
 दं तन्त्रसारे उक्तं यथा

“धूपभाजनमस्त्रेण (फट्) प्रोक्ष्याभ्यर्च्यं हृत्पातुमा
 (नम) । अस्त्रेण पूजिता घण्टा वादयन् गुग्गुलु
 दहेत् ” । श्यामादौ तु तन्त्रविशेषेण तन्त्रसारे उक्तं
 “तथा जयध्वनिमन्त्रमात्रं स्थाहेत्तुदीर्यं च । अ-
 भ्यर्च्यं वादयेद् घण्टामस्त्रेण धूपयेत्ततः ” गीतलोके
 “उत्तोल्य वृष्टिपर्यन्तं घण्टां वामदिशि स्थिताम् ।
 वादयन् वामहस्तेन दक्षहस्तेन चार्चयेत् ” । एवं
 भीराजनेऽपि । २घण्टापाटलिहस्ते शब्दः । ३चमि-
 बलायां ४नागबलायां च राजनिः । [हस्ते शब्दः ।

घण्टाका ५० वण्टेव कायति फलेन कै-क । घण्टापाटलि
 घण्टाकार्यं ५० शिवानुचरभेदे (वेंटु) ख्याति “घण्टाकार्यो-
 गणः श्रीमान् शिवस्यातीव वल्लभ ” शिवपु० । भीनसक्रा-
 न्तौ तस्य पूज्यतामाह कृत्यचिन्तामणौ “दैत्ये मासि
 च सपुण्यो घण्टाकार्यो घटात्मकः । आरोग्याय
 क्षुत्हीमूत्रे सक्रान्त्या तत्र कारयेत् ” । पूजासन् ।
 “घण्टाकार्यं । महावीर । सर्वव्याधिविनाशन । । वि-
 स्तोटकमये प्राप्ते रक्ष रक्ष महाबल । ” ति० न० ।
 २काशीस्थे सुदभेदे । “यस्य चित्तवण्टेयो घण्टाकार्य-
 स्त्वयं हृदं काशी २१५० ।

घण्टाताड ५० घण्टां कावचापकघण्टां ताडयति ताडि-
 क्षणं उप० स० । १कावचकघण्टावादके (घण्टापाटले)
 “मैत्रेयकन्तु वैदेहो माधुक सप्रसूयते । ननु प्रशस्यज
 स यो घण्टाताडोऽरुणोदये मङ्गले २सङ्कीर्णजातिभेदे च
 घण्टानादं ५० इत० । १घण्टाशब्दे । घण्टाया नाद इव
 । नादोऽस्य । २कुर्येरमन्त्रभेदे शब्दार्थचि० ।

घण्टापथ ५० घण्टानां घण्टादिवाद्यानां घण्टायुक्तह-
 स्त्वादीनां वा पन्था इत० कश्च समा० । महति १राज-
 पथे “द्वयध्वनिलरो राजमार्गो घण्टापथः स्मृतः ”
 कौटिल्यः ।

घण्टापाटलि ५० हन्यते हन-कर्मणि ट टस्य नेत्वम्
 नि० घस घट-गतौ घञ् पाटलं साति सा-ना०
 हि कर्म० । (घण्टा पाटलि) इत्यभेदे क्षमः ।

घण्टारवा स्त्री घण्टेवारौति आ+हृ-ञच् । (वनपथ)

हृन्मदे अमर यस्य फल पक्क सत् घण्टेवारौति

घण्टाली स्त्री घण्टा तच्छब्दमजति अल-घण् ङीप् ।

१।कोपातक्याम् । इत० । २।घण्टाञ्चै । राजनि० ।

घण्टावीज पु० घण्टेव बीजमस्य । अयपावहृत्ते । राजनि०

घण्टाशब्द पु० घण्टाया शब्दस्य शब्दोपस्य । १।कास्ते

हेमच० । इत० । २।तच्छब्दे

घण्टिका स्त्री मुद्रा घण्टा स्वस्यायै कन् । मुद्रघण्टाया

नक्षत्राकारत्वात् २।तालुसजिह्वायाश्च (आशजिप)

हेमच० ।

घण्टिनौबीज न० घण्टाऽक्षरस्या तदाकारफलत्वात् इनि

ङीप् घण्टिन्या घण्टायुक्ताया बीजम् । अयपावे

राजनि० ।

घण्ट पु० घटि-ठन् । १।गजघण्टायां २।प्रतापे च उष्णादिकीय

घण्टेक्षर पु० मङ्गलपत्रे त्रणदातरि देवभेदे "मङ्गलस्य

प्रिया मेधा तस्या घण्टे शरीरमङ्गलम् । त्रणदाता च

तेजस्वी विष्णुतुल्यो बभूव ह" ब्रह्मर्षे ।

घण्ट पु० घण-त्रा० ङ तस्य नेत्वम् । अमरे सन्धिप्रसारः ।

घतन त्रि० हन्ति हन-हन्तेर्घाद्यन्त्योर्घातत्वे" उष्णा०

युन् । भारके उल्लवभट्ट० तत्पार्थे घातनेति पाठोऽयुक्त

घन पु० हन-भूतीं षप् प्रमादेयम् । १।मेघे २।सुसुक्ते ३।समूहे

४।दास्ये ५।विस्तारे च ६।शौहस्रपदे मेदि० ७।शरीरे ढकमे

८।अश्वके राजनि० । "सगतिघातच घन प्रदष्ट" इति

१०।नीलावल्गुक्ते समाह्वयस्ये । ११।निविडे शब्दे

त्रि० अमर १२।हृदे त्रि० मेदि० । १३।पूर्णे १४।सम्पुटे

त्रि० शब्द० । १५।करतालाटिकांशपाद्यभेदे १६।अध्यस

शब्दे च न० अमर । १७।हौष्टे न० हेमच० । १८।तस्ये

न० राजनि० । तत्र मेघस्योत्पत्तिभेदादिक पुराणसर्वस्वे

ब्रह्माण्डपु० उक्तं यथा

"सूर्यं क्रिरणकायेन वायुयुक्तेन सर्वतः । जगतो

जलमादत्ते कल्पस्य हिजसक्तमा । आदिस्वभूत भूतेभ्य

लोभं सक्रमते अक्षम् । भासीभिर्वायुयुक्ताभिर्नोकाधारः

प्रवर्तते । यत् सोमाक्षरुते रुक्म तद्वन्ध्वेष्वपिष्ठते ।

मेघावाय्वभिघातेन विच्छजलि जल भुवि । एव प्रकरये-

नैव पतत चासक्तजनम् । न गगमुद्रकत्यासि गदेव

परिपर्तते । सञ्चारणार्थं भूतानां मायेषा विष्णुनिर्मिता ।

अपया मायया व्याप्त त्रैलोक्य सचराचरम् । विन्नेगो

लोकलहेव चहृष्टांशु प्रजापति । धाता कल्पस्य

लोकस्य प्रभविष्णुर्दिवाकर । सार्वभौतिकमन्मोय

सत् सोमो नभसोरस । एव भूत जगत् सर्वमेतत्स्य

प्रकीर्तितम् । सूर्यादुष्ण निक्षरति सोमाक्षीत प्रवर्तत ।

भीतोष्णवीर्धौ हावेतो युक्ता पानयतो जगत् । सोमा-

क्षतोद्भवा गङ्गा पवित्रा विमलोदका । भद्रासोमपुरो-

गाय मज्जानयो द्विजोत्तमा । । सर्वभूतगरीरेषु या-

स्त्रापोऽपस्तताभुवि । तेषु सन्दृष्टान्तेषु जङ्गमस्यायरेषु

च । पुर्यन्ते सर्वभूतेभ्यो निष्क्रामनीह सर्वथ । तेन चा-

वृक्षाणि जायन्ते स्थानमवभ्रमय कृतम् । तेजोऽर्कः सर्वभू-

तेभ्य आदत्ते रश्मिभिर्जलम् । सप्तद्राहायुसयोगाद्रश्मयः

प्रवहन्त्यप । ततस्त्वृत्तगते कावे पवित्रतो दिवाकर ।

नियच्छत्यपोमेघेभ्यः शुक्लतण्डुलैर्भस्तिभि । अमभ्रस्था

प्रपतन्त्यापो वायुना ससुटीरिताः । सर्वभूतहिमायां

रस्यभूता समनत । ततो वर्धते तण्मासान् सर्वभूत

विष्टये । वायव्य स्तनितश्चैव विद्युदग्निस्सुवृक्ष ।

मेघमाञ्च भिक्षुघातोर्भेदवत् व्यञ्जयन्त्युत । न भ्रष्टप्रति

यतचापस्तदभ्र कषयो विदुः । मेघानां पुनरुत्पत्तौ

त्रिविधा योनिश्च्यते । अग्निजा ब्रह्मजा चैव पञ्चजा च

पृथग्विधा । त्रिधा घना समाख्यातास्तेषां पञ्चाग्नि

सम्भवम् । आग्नेया स्रष्टृपञ्चजा मोक्षोक्तेषां घृणान् प्र-

वर्तनम् । शीतदुर्दिमयाता ये स्वरुणास्ते व्यथस्थिता ।

महिषाश्च वराहाश्च मत्तमातङ्गहृदिष्यः । भूत्या धरणि

अभ्येत्य रसनि विचरन्ति च । जीमूता नाम ते मेघा ये

तेभ्यो पीजसम्भवा । विद्युद्गुणविहीनाश्च जलधारा-

यनस्त्विवः । सका मेघा महाकाया आवाहस्य यथानुग ।

क्रोगमात्राञ्च वर्धन्ति क्रोधाद्वाटपि वा पुन । वर्धताप

नितम्बेषु वर्धन्ति गङ्गरेषु च । यमाकागर्भटाश्चैवामाका

गर्भधारिणः । ब्रह्मजाश्च ये मेघा ब्रह्मनिश्वाससम्भवा ।

ते ह विद्युद्गुणापेता जनयित्तुमिच्छन्ताः । तेषु

शब्दप्रणादेन भूनेऽस्वाहृद्वेद्भवे । वायुवाहाभिपिक्तेषु

वायुर्योयनमश्रुते । तेजियं प्राडडासक्ता भूतानां जीवि-

तोद्भवा । जीमूता नाम ते मेघा ये तेभ्यो लीजसम्भवा ।

द्वितीय प्रवृत्त वायु मेघास्ते तु समाधिताः । इतो योज-

नमात्राञ्च छाडाद्वाटपि वा च ते । हृदिधर्मोद्दिष्टा तेषः

धाराऽऽधार प्रकीर्तित । उन्मत्तावर्तका नाम ये मेघाः

पक्षसम्भवा । सयोगादायुनोच्छिन्ना सर्वेतामां मङ्गी-

जसाम् । कामगाना च क्रोकाणां सर्वेतां शिव-

विच्छताम् । सुम्भवा नाम ते मेघा उद्भूतो । इत-

वरा । पुष्करादक्षकाक्षेण कारणेनेह यज्जिता ।
नानावृत्तैश्चैव मङ्गाघोरस्वनाद्ये । कल्याणवृत्ते
कदार सप्तर्षिर्निर्यामका । वर्षन्ति ते युगानेषु
तृतीयाक्षे प्रकीर्तिता । अनेकरूपसस्यानां पूर-
यन्तो महीतलम् । वायुं परिवृष्टं ते स्युः श्रिता
कल्याणसावका । योऽण्डस्य च विभिन्नस्य प्राक्तनस्या-
भवत्तदा । यस्मात् क्रद्धा सप्तपञ्चसप्तर्षिणां स्वदम्भुष ।
तस्यैवाण्डरूपालाभि सर्वमेवा प्रवर्तिता । तेषामाया-
यन भूत सर्वेषामविशेषतः । तेषां श्रेष्ठस्तु पञ्चन्य
सत्त्वारश्चैव दिग्गजा । गजानां पर्यतानाञ्च तेषाना
भोगिणि सह । कुन्तमेकं पृथक् भूतं योनिस्त्वेकं जल
स्रुतम् । पञ्चन्यो दिग्गजाश्चैव हेमन्ते शीतसम्भवा ।
तुषारवृष्टिं वर्षन्ति हिमं सख्यविहङ्गये ।

वायुविशेषस्तस्यैव घनभेदो भा० शा० १३० अ० दर्शितो यथा
“प्रेरयत्यश्वसघातान् घूमन्तांशोऽस्रजाश्च य । प्रथम
प्रथमे मार्गे प्रपङ्को नाम योऽनिल । अम्बरे स्नेह-
मभ्येत्य तडिह्यन्त्योतमद्युति । आबहो नाम सभाति
द्वितीयं त्वसनोनदन् । उदय ज्योतिषा शश्वत् सोमाटीना
करोति य । अन्तर्देहेषु घोडान य यदन्ति समीपिण्य ।
यद्यत्तस्य सन्निभ्यो वायुधरियतं जलम् । उद्धृत्याटदते
चापो जीमतेभ्योऽम्बरेऽनिल । योऽङ्ग सयोज्य जीमू-
तान् पञ्चन्याय प्रयच्छति । उद्धहो नाम वहिष्ठ
स्तृतीयं स सदागति । समुत्सन्ना वज्रपा येन भीता
वृधगन्ता । वर्षनोद्धतारमाक्षो भयन्ति घनाघना ।
खड्गता येन चाविडा भयन्ति नदता नदा । रक्षणाधीय
सम्भूता मेघत्वमुपयति च । योऽसौ वहति भूताना
विमानानि विहायसा । चतुर्थं सयहो नाम वायु
स गिरिमर्द्दक । देव देवता रुग्णा रुक्नेष्वारुजता
नगान् । व युना सहिता मेघा स्ते भयन्ति वल्गाङ्का ।
दारुणोत्पातकृतारो नभस स्तनयिदुमान् । पशुन स
मङ्गावेगो विवक्तो नाम सारुत । यस्मिन् पारिद्रया
दिष्या वज्रन्तापोपिहायसा । पुण्यसुकाशगन्ताया
क्षोभ विरभ्य रत्नतः ।

समन्विघातयोत्यादेर्यनर्थः समसंख्यानां त्वयाणां घातः
यद्यप्यस्य समयोर्होषोर्धनेन वा रूपेण तत्कालस्य सनस्य
कास्ति तथापि समस्येन सदृशघातद्विषयत्वेन समस्य
शोभ्य यथा घनं १ । इत्याद्या ध्वशेषु ण्यने उवतात्
तेषां इत्याद्या गुणनेन । एवं त्वयाणां त्रिभिर्गुणने ऽनन

तेषां पुनस्त्रिभिर्गुणने २७ । एवं क्रमेण वारहयं सम-
समन्विघातरूपवर्गशुण्णानां घनरूपत्वं जायते तत्तत्काटीनां
दशपर्यन्तानां घनसंख्या । सुत्रोपाय प्रदर्शने यथा
१ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १०

१ । ८ । २७ । ६४ । १२५ । २१६ । ३४३ । ५१२ । ७२८ । १०००

अस्य प्रकारान्तर स्याद्योघनोन्यस्येत्यादि कीलापत्वा
द्वय विस्तरभयाज्ज्ञेयम् ।

“जटासुक्ता विपर्यय घनमाकुर्मनीपिण्य” इत्युक्ते
१८ वेदपाठभेदे अम्बरे दग्धे १४०८ । ११ । १२ । १३ । विद्यान
तत्र सान्द्रे प्रचण्डघनगर्जितप्रतिरुतातुकारी (रघु)
सुहृद् “वेणो” “जघनेन घनेन सा” “लौहोद्धनघनस्कन्धा”
भट्टि । लौहसुहरे “प्रतिजघान घनैरिव सुटिनि”
किरा० । नेघे “प्राहपमिव घनकेयनालासु” काद० ।
“रजनीतिमिरावशुःपुडते पुरमार्गे घनशब्दविह्वला”
कुभा० “असम्भृष्टघनरसा यतालोपरिदेयिता” उद्धट ।
घनशत्रुम् । सूक्ष्मी-काठिन्ये “द्वारं तमोघनप्रख्यम्” भट्टि ।
“तदसंघनो भूति” काठिन्यम् तेन भूतिमत्तम सप्तम्
जयम् । [त्रिका० ।

घनकफं ५० घनस्य नेघस्य कफ इव । नेघोपले करके ।
घनकालं ५० घनप्रधानं काल । वर्षर्षी गच्छेत् ।

घनगोलकं ५० घनेन सूक्ष्मं गोल इव कायति कै-र ।
सन्निवृत्त्यर्थं रजते हेमच० । [त्रि० ।

घनच्छदं ५० घना निविडाम्बदा यस्य । शिष्यौ । गज्जार्ण
घनजम्बाल ५० कर्म० । सान्द्रजम्बाले चुलुके (घनसंश्लेषात्)
त्रिका० । [दीपौ च शब्दर० ।

घनज्वाला स्त्री घनस्य ज्वालेषु । १३ ज्वालो । इत० । ३००-
घनताल ५० स्त्री० घनताया निविडतायाम् अस्त्वति पर्याप्नोति
अन-यच् । १ सारङ्गधने स्त्रिया जातित्वत् डीप्
कर्म० । २ याद्यादितानभेदे ।

घनतील ५० स्त्री० घन नेघ तोऽयति चर्द्धं नयति आह्वानेन
द्वज-उन्मिती अण् उप० स० । घातके स्यो नटारावेभ्य
हि मेघोत्थानमनुवीयते इति तस्य तथात्वम् । स्त्रिया
जातित्वत् डीप् ।

घनत्वच् ५० घना निविडा त्वच् यस्य । शिष्यौ शब्दार्धचि० ।
घनद्रुज ५० कर्म० । विकल्पकद्वये राजनि० ।

घननाभि ५० घनस्य नेघस्य नाभिरिव योनित्वात् । घूमे
शब्दर० भूयस्य नेघवोनित्वात् तथात्वम् नेघस्य घूमयो-
नित्वं च घनशब्दे २०८६४ दर्शितम् ।

व्याघ्रैः यस्य वनमूखं दृष्टते तस्याद्य स्थानं वनस्थानं स्यात् ।
 वनगोघनस्थानमित्यर्थः । यस्य द्वे स्थाने अथने तद्भूतिरिति
 रिक्तं तथा पुनः वनस्थानम् अथने द्वे भूति पुन पुन-
 रित्यर्थः । अन्तर्ग्राह्यवतः स्थानात्पुनः विधोऽथ तस्य वनस्य
 पदं पृथक्स्थं स्थाप्य तस्य पदस्य ज्ञाया लिङ्गप्रा तदाद्यम्
 अथवनस्थानं विभजेत् । फलं तु पर्याप्तमूलपङ्क्त्यां न्यसेत् ।
 तस्य फलस्य कर्तुम् अन्तर्ग्राहिणीं पङ्क्तिरूपतद्भूतिरिति
 परं कर्तुमिति निमित्तमित्यर्थः । लिङ्गोक्तं तत्पृथग्मादाद्यवनस्थानात्
 स्वजन् । तदाद्यात्वनस्थानात्फलवचनं त्यजेत् । एव पुनः
 तदाद्या अथस्य पङ्क्त्यात्मकपत्रस्य ज्ञाया लिङ्गप्रा
 तदाद्यं विभजेत् । फलं तु पङ्क्त्यां न्यसेत् । तत्फलमित्
 अन्तर्ग्राहिणीं लिङ्गोक्तं तत्पृथग्मात् त्यजेत् । तदाद्याद्य फलस्य
 वचनं त्यजेदिति । एवमेतत् या पङ्क्तिर्भवेत् तद् वनमूखं
 भवति । “अङ्गस्य वानागति” इत्युक्ते वानस्थिता-
 ऽङ्गान्तरस्य दक्षिणपक्षस्य आद्यत्वेति चेन्न प्रथमम् ।
 पुनरप्यन्यथा । “वनपदस्य ततोऽपि वदात् पक्षे । वद-

राजनि- तयोर्निषिद्धपक्षत्वात् तयात्वम् । इतिविद्यार्थं
क्षियाम् । 'अदीयसीदपि यन्मा' (वाचम्) मणिः ।

घनाक्षर पु० इत० । घनाक्षरानाकरः घनान् व्याकरोति
आक्षर-अक्षरा । घर्षाक्षरे मन्त्ररत्ना० ।

घनागम पु० आगम्यतेऽत आगम-आधारे यञ् । घनाना
मेघानामागम इत० । घर्षाक्षरे "घनागमे राजपदे
हि पिच्छिते" भेष० । भावे घञ् इत० । २मेघा-
गमने च ।

घनाघन पु० घन-यच् मि० । १५न्द्रे २५र्षुकमेघे मत्ते
घातके १गजे, अमर ४अन्योन्यमृते पु० । ५निरन्तर-
पातके ति० जेमच० । "ततोऽङ्गुन भिन्नकटेन
दन्तिना घनाघनेभानिभक्तवर्षा" भा० क० २८८० ।

घर्षुकमेघय भा० या० २१०० दर्शितो यथा "सद्य
क्षमाणा बहुधा येन नीता पृथक्चरा । ययमोक्ष
हताभ्यासो भवन्ति घनाघना" "असम्पन्नायुनाचिमे
यथा पृथो घनाघन" हरि० ८७ । ७काकभाष्या स्त्री

घनात्यय पु० घनाभामययोयत् । गतृकावे जेमच० ।

"वातिकाना घनात्यये" सुभ० । इत० । २घनातिक्रमे पु०
घनव्ययानोऽप्यात् । 'घनव्ययायेन गमस्तिमानिव' ननु।

घनामय पु० घनो हट् आमयो यञात् ५५० । खञ्जूर
उभे त्रिका० ।

घनामल पु० घनोऽमलः विगेषणम् । वाञ्छुकगाके त्रिका०

घनामय पु० इत० । आकाये जेमच० ।

घनोद्धि पु० घन उद्धिरत् । नरकभेदे जेमच० ।

घनोपल पु० इत० । करके (गिल) जेमच० ।

घन्य गतो भा० पर० सक० सेट् । घन्यति अघन्योत् । खघन्य
घर पु० इत्यते गन्यतेऽतिथिभि हन- "हल्लेरेन घय"
उणा० नटोपय । गट्टे दशपादोद्धति ।

घरट्ट पु० ह-सेके विच् घर्षे मेकमृते अट्ट-अतिमृते अण्
उप्र० च० । (याता) मधुमे घञ् मेकमृताम् "मतिहृष्ट-
पदे भरुणात्" भेष० । [मत्तुषमृते गन्तर० ।

घर्षट्ट पु० घ-विच् घरे सेकाय घटते चट अण् । (आङ्गारा)

घर्षर पु० घर्षेऽक्षरवत् राति २१-क । १०रट्टजादि-

ध्वनिभेदे । २तद्युक्ते ति० "कलहाक्ष घनान् यद्व्यतिता
दन्तनायुमृति पनेस्वर" भेष० । ३पर्वतहारे ४हारे
५उद्धे दनदभेदे च पु० मेदि० । ६ध्वनिनाते ७हासे
हनच० । घर्षरनदय कल्लदेयामगते विख्याते भिर्गतं
अङ्गादा इत्यतः अन्धानगतोऽनतिरूपरूपः । (पाप)

खोकरविह दधुहृष्टा स्त्री । "घर्षटा दधुहृष्टी
कादि" मन्त्रि० ५तनायम् । "अक्षरवत्ताः अक्षरघर्षटा-

रवै" भाष । घर्षरेति शब्दानुकरणम् तथा ध्वनि-
भेद । तादृशध्वनिभेदस्य घर्षरेति मन्त्रि० । ८वीणा
भेदे मेदि० । घर्षर+अक्षरघर्षे अण् । घर्षर नदकल्ल-
ताया १०गङ्गाया स्त्री वा गौरा० स्त्री । घर्षरख-
नायत् । "घृणाघनो घृणिनिभिर्घर्षरी घृकनादिनी ।
घृकणापिञ्जरतनुघर्षरा घर्षरखना" काशीख० २६०
गङ्गानामोक्तौ । खार्जे क मदभेदे पु० । "शोषे घर्षरं
जगत् रुचिदं सन्नामोपापहम् । पथ्य यङ्गिकरम
तथा ग वलद क्षीणाङ्गद्विप्रदम्" राजनि० ।

घर्षिका स्त्री घर्षोऽक्षरवत्ता ठन् । १५रट्टकाया
२नदीभेदे ३वादिभाष्ये ४अक्षरान्ये जेमच० । ५वादा
भेदे विश्व ।

घर्षरित न० घर्षरं करोति चिच्-भावे क्त । गुरुजानीय
ध्वनिभेदे । "निशम्यते घर्षरितं खल्लेद अयिष्णु माया-
मयगुरुस्य" भाग० ३।१।२५ ।

घर्षुर्घा स्त्री ए-विच् घुर-ध्वनौ क्ति तौ हन्ति हन-उ
नि० इत्य घ । (घुरघुरिया) कोटभेदे यमकोटे रत्नमा०

घर्षे गतो भा० पर० सक० सेट् । घर्षति अघर्षीत् । जघर्ष
घर्म पु० घरति आङ्गात् ए-सेके (घरणे) कर्त्तरि मक् नि०

गुण । १अङ्गनिघण्डे खेटे अमलवादिणि । घरत्यङ्ग-
मनेन करणे मक् । २थातमे ३थोद्धावे तयो अङ्गखेटे
काधमस्यत्तयात्तम । ४थातपयुक्ते दिपसे निच० । घर्मस्य

घातपादिव अरविचारसत्तादिभ्य मयति यथाङ्ग हा०-द०
"विकारा सत्त्वसम्भूता सात्विका परिकीर्त्तिता । सत्त्व

मात्रोद्भवास्ते भिन्ना अयत्तुभादतः । काम्य खेटोऽय
रोमाक्ष खरगङ्गोऽय वेपथु । वेपथुमय प्रलय शब्दो

सात्विका घृता" इति विमल्य "वपुर्जोद्भूतम खेटो
रतिघर्मा अनादिभिरिति" सकारण खेटोऽसत्तित

पयसे निच० । "पिष्टभिर्घर्मसङ्गि" अ० १०।१।२।
"धर्मसङ्गि यथासादिभि" भा० । वे० ए-दीप्तो मक् ।

वैदिकप्रयोगे इदोप्ते ति० घर्मस्य-सङ्गटे उदा० ।
७रमे "मघन सारण्य घर्म पात वसव" यजु०

२८।६ । "घर्म रसम्" वेदो० । दन्तादि निघण्डे उग्धे
पु० तत्त्व गो घरपात्तवापम् । "घर्माय दीप" यजु०

२८।७ । हे वत्स । धर्माय धर्माय दीप देहि पय वेवय
मा घर्म प्रासीत्यर्थे "वेदो० । "रङ्गकृदागमादाय"

वाल्मी० श्री० २६।११॥ "वन्दानम् घर्मपुन्यवर्षाया
पायवती रज्जु-वर्ष । "उपययत्यामासिद्धिति घर्मम्

काष्ठा० श्री० २६।६।१७। "चर्म" चर्मसंज्ञं तन्मन्त्रं
तमाज्यमुपयमन्त्यां चर्मुचि आचिञ्चति" कर्मः परीक्षाभ्यां
चर्मं हत्वाद्यं शुक्लपङ्कजस्थोपवर्त्य घोमस्य करोतीत्यर्थः।
अध्या० चर्मसंज्ञं घृतसंयमन्यामाचिञ्चति पूर्वं शुक्लपङ्कज-
नीतमघुना चर्मस्य क्षुचि नयतीत्यर्थः" यजु० १८।६।
वेददी० । तत्र निदाघकाले "मिःप्रासार्थाय शुक्लमाज-
गाम चर्मं प्रियादेशमिषोपदेष्टुम्" रघुः । अथपि
"यं वनम् अयानु चनचर्मविगजदुग्धगण्डमगहन" भाषः ।
चर्मचर्चिका स्त्री चर्मजता चर्चिकेय । (चाताचि) इति
ख्याते चर्मचर्चिकायाम् । "खेटवाहोमि दुयन्ति
प्रोवगोऽन्यैकाया । ततः खेद प्रचक्षते दौर्गन्ध्य
चर्मचर्चिका । राजिकाकृतिवन्तीत्या यतो चर्मवि-
चर्चिका" इति प्रयोगान्तरम् । चर्मविचर्चिकाप्यत्र ।
चर्मोदीधिति इ० चर्मोदीधितो वक्षः । खखे "यः स-
खोम इव चर्मोदीधितः" रघुः । चर्मद्युति चर्मभात
चर्मरश्मिप्रभतयोऽप्यत्र "चर्मद्युतेरिह दुःखः घटेन
घान्द्राम्" बिरा० । "वा चर्मभातोऽन्यथापि भीतस्यै"
भाषः । "लोकाबोध्यव्यहृतो चर्मरश्मि" भावः ।
चर्मदुह स्त्री चर्मं दुग्धं दोह्यं दुह-क्षिप् इ० ।
दुग्धदुहायां धेन्वाम् "चर्मं दुग्धमात्रे चादोक्षे च" काष्ठा०
श्री० २६।६।२। चर्मदुचाप्यत्र । "चर्मदुचावा दोहन
प्रदेये" तन्मन्त्रे कर्म ।
चर्मपावनम् चर्मनूपाय विवर्ति-धा-वनिम् । अथपापस्यै
पितृगणभेदे । "साहा पितृभ्य ऊर्ध्वं बहिर्भ्यो चर्म-
पावभ्यः" यजु० ३८।१५।
चर्मसट् इ० चर्मं यत्र सोदति सट्-क्षिप् । यत्रसादिदु
पिबन् । पूर्वः पितृमित्रचर्मसङ्गि" ऋ० १०।१५।८।१०।
"चर्मसङ्गं यत्रसादिमि" भा० ।
चर्मस्तुभ इ० चर्मं स्तुभति स्तुभ-क्षिप् । गायी ।
प्रचारेण चर्ममागाग्रस्य क्षयायम् । "चर्मस्तुभे (चार-
तत्) दिव आ प्रुठे लज्जते" ऋ० ५।१८।१॥
चर्मस्तरम् इ० जिह्वसि वै ह-क्षरणे दीप्तो मक्ष वि० ।
चर्मो दीप्यः स्तु-लज्जन् स्तरसोदेनाम् । दीप्यमानौ ।
"चर्मस्तरसोमयो अप्यमृत्" ऋट्० ४।५५।६ "चर्म
स्तरसोदीप्यन्नय" भा० ।
चर्मखेद इ० चर्मोदीप्य क्षरणं वा खेदो, चर्मं यत्र खेदो
गतिर्वाहः । दीप्यमाने क्षरणस्येदं जले श्येद्यं गलति च
"मृत्तुव्यसतिहं चेभिर्नराक्षेपैर्मेक्षेदेभिर्द्रुविषं आनट्"

॥ १०६७॥ ३। नमो देवि दीप्रागमने वंद्या चरदुर्गा
अथवा चर्मो यथाः त प्रति गन्तुमि” भा० ।
घग्नात्स पु० घर्मव्य अष्टाश्लोकान् । वर्णाकारे राजनि० ।
“घर्मानो तोयदीर्घाभि” हरिय० १७०अ० ।
घर्मात्सकामुखी स्त्री ७त० बलाकायाम् राजनि० । वर्णा-
कारे एव तथा कामयमानस्याम् तथात्वम् ।
घर्षण न० घृण-भाने ल्युट् । (घर्षा) व्यापारभेदे ।
घर्षणाल पु० घर्षण्यामति अक्ष+पर्याप्तौ क्वच् । शिजा-
प्रले (नोट) लिङा० । [लिङा० ।
घर्षणी स्त्री एत्यतेऽसौ कर्मणि ल्युट् ङीप् । हरिद्रायां
घल्ल न० घोळ+प्रणे० । तक्रे घोळे भञ्जच० ।
घघ(म) चरणे आ० आत्म० अक० वेट् इदिच् । चघ(च)ते
क्वचित्(चि)ट् । जघरे(से)
घस भक्षणे आ० पर० सक० ऋणिट् । चसति । खदिच्
क्वचस् । अघास जघत जघसिच जघस । वस-
भेदे गिव कोके, चांस ।
घसि पु० घस-भावे टल् । मक्षणे हेमच० ।
घसार सि० घस-झरच् । भक्षयशीले । “हराधरे चकर-
मितरेण” भट्टि । “चकरा नद्योपास प्राय इत्यनुष्ठुभ”
भा० क० ४० अ० । औषिकपुत्राचां नर्मद्वियाचां सुह-
गवीमांसभक्ष्यात् व्याधस्त्यादिबोनिमाप्तायां चप्तायां
मध्ये ऋगभेदे “शुभेन धमेष्वा तेन जाता जातिकरा
वृमाः । लासातृगपाद्या हविना रव्ये वासङ्गरे निरो ।
उक्तु खोनितविलस स्रब्धश्चो विबोधनः । पक्षितो
वक्रतोनादी नामतलोऽभवन्मृगाः” हरिय० २१अ० ।
घस्त्र पु० घस्यन्त्रकार घस-रक् । इदिचे झवर । रकिञ्जे
सि० मेदि० । इक्षुड्डु मे न लिङा० ।
घा स्त्री हन-बा० ड हल् घञ् । काष्ठ्यां श्रुते च मेदि० ।
घाट पु० चु० घट-क्वच् । मोषाया घडाङ्गणे अष्टौ (वाङ्)
गन्दर० । तनैवाये स्त्री टाय् कमार । “दीपास्तु
इटाफ्तय एव मन्या सपीछ घाटीं सुखा” इतीश्वरम्
सुष्ट० । १५ट्टे ३गपादिमचारस्याभेदे “घाटाः कि
वहूषोमातरभिदाः स्वर्गोन्नये” हरिय० १९अ० ।
घाटा कल्पस्थ व्यर्थ० क्वच् । घाटासुते सि० ।
घाटास्त पु० घाटा+धिष्ठा० चक्षणे क्वच् । सुश्लोके हा-
दिपातिरिक्षुधिरोगलक्षणभेदे “नानाद्वेषराक्षायो
घाटाकोपिमोमहात्म् । निपण पश्यते याधि विश्वि-
हादिपातिक” सुश्रुत० । घाटास्त नद्याद्यव्य-

अस्मान् गमोरतापुत्रात् तद्वदुत्तमानतलेन च
तथाप्यम् ।

घाटिका स्त्री घाटा घापे क । घाटाय.म् घट्टच० ।

घाटिका पु० घट्टया चरति ठक् । “राशं प्रबोधसमये
चण्डागिलासु घाटिका” इत्युक्त्वस्यै राशं प्रबो-
धनाय घण्टा वादयित्वा इत्युक्तिपाठके चण्डाघाटके
ति० घमर । अथ घाटिकद्वयपरटीकायां भग्न
चण्ड । चण्डा तदाकार इत्यमरस्य ठत । “पुनरे चारा-
तस्य तदाकारकमुपलक्षयाम्यम् “पुनरे घाटिकघोष-
कयवनवर्णिकृतिप्रमुमानि” । “उपताप यानि च घा-
टिका विभेदय मिताशाम् । ८००।०००। गणपचनेन
ध्वजहारिणि” मा० वि० । “गजपौरुषिके शिमे
घाटिके परिचारके” । दैवपैतयो अपालोक्तौ
तस्याभोज्याद्यतामाह यम “राजाय हरते तैज”
इत्युपक्रमे “वापसा तथाच” गौडव्य घाटिकस्य
तथैव च । इतरे दे तमोष्वाद्यालोपामस्य विपक्षयेत् ।
तच्छ्रद्वाद्यराज वा तप्तकृमयादि वा” । “घाटि-
कोद्विषयाचक” मा० वि० ।

घात पु० जन-घञ् । १ मारणे, २ मारणे, ३ पूरणे, गुणने
च । “चरेत् मतमकृताऽपि घातापेक्षेत् समागत”
दाप्र० । “यत्नि हिरदा भूमौ वल्लघातादिशाचना”
भा० ध्या० । १८८०० । “समदिधाताः ततिरुच्यतेऽय”
कीका० । हरणे घञ् । ४ वापे मेदि० । चण्डाङ्गकी-
कायां वखादिब्रह्मणां व्यानविग्रहेषु पूज्यब्रह्मणापामे
तदुपकारणेन तदुत्थाने तदाक्रमे । चण्डाङ्गपञ्चे दृश्यम् ।
जगतामेषुदा इतिधनाख्ये समप्रबोधगण्डविंशति-
तममन्त्रे च ।

घातक दि० घातयति कृन्-एतुम् । कृन्कृत्तिरि । “अनु-
मना विघ्नता निर्वृत्ता प्रवृत्तिर्योः । सक्ततां चोप-
रुक्तां च घातकहेति घातका” मनु । अत घातक-
स्यापि घातकत्वञ्च भित्तुरायां तु चतुप्रयोजका-
दीनां घातकत्व कर्मणि तदा

“कृत्स्नदं मायविशेषकं च पारे कृत । यद्वदामार-
हणमलङ्काराभरे वा कारणाभरतिरेव माय-
विशेषी भवति च म० ५५५ कृतशक्तिरि नान्तरा” ।

तथाप्यः प्रत्यक्षचक्षुःपुत्राङ्गप्रव जडादिदृक् च
व्यापते । अनुपाङ्गव्ययं पञ्चादमानकमित्युपपन्नम्
परेभक्त कल्याणारिचक्षुः इत्युद्दिष्टमानमुपक्रमकचक्षुः-

करोति च दृश्यते । अतएव अनुपाङ्गकस्य
चिन्तामनसम्बन्धो दर्शितः “अनुमानककार्याणां सर्व-
धाम् यस्तुधारिणाम् । यद्येकोवातदेवस्य सर्वे ते घातका-
कृता” इति । तथा प्रयोजकादीनामप्यसम्बन्धेन फल
सम्बन्ध उक्त “प्रयोजयिताऽनुमना कर्ता चेति स्वर्ग
मरकफलेषु कर्मसु योभूय व्यागमते तस्मिन् फलविशेष”
इति । तस्माद्वृत्तस्य प्रवर्तक प्रयोजक च च वि
प्रकार । व्यापययिताभ्यर्चयमान उपदेष्टेति । तस्मात्
पयिता नाम स्वयमुक्त सन्निवृत्त्यादिकं य प्रेष्टयति
मदीयममितल्लङ्घोति च दृश्यते । आभ्यर्चयमानस्तु य
स्वयमसमर्थ मारिणादिना कृच्छ्रं व्यापदेष्टेति समर्थ प्रद-
नयति सोऽभिधीयते । अमयोय स्वार्थनिष्ठप्रवेणय प्रयो-
क्तव्यम् । उपदेष्टा पुनः त्व गतुमित्य व्यापदेष्टेति
समोद्घाटनाद्युपदेष्टपुर सरकरयम् कथ्यते । तस्य च
प्रयोज्यगतेनैव फलमिति तेषाम्भेदः । अनुमना तु
प्रवृत्तस्य प्रवर्तक च च हिंसकारः कश्चिन् स्वार्थनिष्ठप्रवे
मनुजानाति कथितपरार्थमिति । मनुमनमनस्य कथं
हिंसाहेतुत्वं न तावत् प्राप्यविशेषेपाठनेन, तस्य
साक्ष्यं त्कर्तृ व्यापारकम्यत्वात् नापि प्रयोजकस्यैव साक्षात्
कर्तृ प्रवृत्तत्वादनङ्कारेण, प्रवृत्तस्य प्रवर्तकम्यत्वात् । न च
सोऽपि तस्या व्यवहितमिति प्रवृत्तमेवावगम्यते इति यदु-
नीयम् । गाढगत्यानुमनस्य हिंसाकृत्यहेतुत्वाद्वाप्य-
त्वात् । उच्यते यत् हिंसादिपारतन्त्र्यात् स्वयं मनसा
प्रवृत्तोऽपि प्रवृत्तिरिच्छेदादागाभितद्वहमयाद्वा विविधकम
यतो राजाद्यनुमतिमपेक्षते तत्तावद्विनिर्मुक्तः प्रवृत्तिसुबो-
द्धोऽयनी हिंसाफलमिति हेतुतां प्रतिपद्यते । तथा योऽपि
भक्त्युनेन ताडनधनापकारादिना पराङ्मु कोपयत सोऽ-
पि परवृत्तेर्भूतमनुत्पादनङ्कारेण हिंसाहेतुभेदयेव ।
अतएव विष्णुमोक्षस्य “आहुत्साहितोवापि धनैर्वीपि
विशोऽजत । यस्तद्विषय मलेन मापातमाक्रमं कृपातकम्” ।
तथा “जातिमितरत्नत्वं दृष्ट्वापेक्षार्थमेव च । दत्त
द्विषय मलेन मापातमाक्रमं कृपातकमिति । न च
जनेष्वयाकोपनादिषु कृत्स्नकृत्स्नप्रवृत्तान्तरा-
तेति यद्वनीयम् उपपन्नमाशेषितव्यम् देवतपरे-
प्यापि निमित्तेन दातव्यमवशेषमिति तेषामभिचार
इति नान्तरकथा । एतेषाञ्चातुष्याङ्गप्रवृत्तौऽप्यदीनां
प्रवृत्तिसम्बन्धमापेक्षया व्यापारयतपुरवृत्तयसा-
मेवदा च यदुत्तरवाच्यम् प्रावृत्तिरुत्तरवाच्यमिद-

ध्यम् “यो भूय आरभते तस्मिन् फलविशेष” इति
 वक्तव्यमन्त्याह्वानपादकस्य तावत् स्वयमेव हिंसाया प्रवृत्त
 त्वेन स्वतन्त्रकर्मत्वे सद्यपि साक्षात्प्राप्तविशेष
 फलकस्य रूपद्वारादिध्यापारयोगित्वाभावेन साक्षात्कर्त-
 व्यं यो हिंसारम्भकत्वाभावादत्यक्तत्वमत्यप्रायश्चित्त
 च, प्रयोजकस्य तु स्वतन्त्रकर्मप्रवृत्तिजनकत्वेन व्यव-
 हितत्वात्ततोऽत्यक्तत्व, प्रयोजकादौना मध्ये परार्थ
 प्रवृत्तेरुपदेष्टुमत्यक्तत्वम् । मनु प्रयोजकस्य हस्तस्या
 नीयत्वात् प्रयोज्यस्य न फलसम्बन्धो युक्तं यदि पर
 प्रयुक्तम् प्रवृत्तमानस्यापि फलसम्बन्धवत्त्वं व्यपतितः उग
 द्यनिर्गम्यतोनागणि मन्थेन प्रवृत्तमानाना स्वर्गादि
 फलप्राप्तिप्रवृत्तः । उक्तम् । “ग्राह्यफलमयोक्तरीति”
 न्यायेनाधिकारिकर्तृगतफलजनका देवगुणगणन न
 र्त्वाद्यादयः । न च व्यपतितः उगद्व्यनिर्गम्यतो देवगुण
 तडागादिरण्यादिस्वधिकारिणोऽत्यक्तत्वमित्यात् । अतः
 पुन परप्रयुक्तम् प्रवृत्तमानानामव्यहिंसायानधि-
 कारित्वाद्भवत्येव तद्व्यतिरिक्तमनिवृत्त्यो दोषः ।
 अतुमन्तुस्तु प्रयोजकादत्यक्तत्वमत्ययोजकस्यापारा-
 द्धिरित्वात्प्रवृत्तत्वात् अतुमन्तुस्तु, निमित्तकर्तुं पुनरा-
 क्रोश्यादे प्रवृत्तिहेतुभूतमन्युजनकत्वेन व्यवहितत्वा
 अरण्यानुगन्तव्य विना प्रवृत्तत्वात्प्रवृत्तत्वात् सकाशादत्य
 फलत्वम् । मनु यदि व्यवहितस्यापि कारणवन्तर्हि
 मातापित्रोरपि हन्तृपुरुषोत्तमादग्नारेण मन्तकर्मत्व
 प्रवृत्तः । अत्येते तर्हि पूर्वभावितमात्रेण कारणत्वम्
 अकारणस्यापि तथा भावित्वापत्तेः । यत् खलु व्यवह-
 रान्तिरक्तकार्यैस्त्यक्तुष्वप्यपारयोगि भवति तदि
 कारण, “यदि रथान्तराका सोम” स्वादेन्द्रशययापान्
 यज्ञान् गृह्णीयादिति” रथान्तरासप्ततय क्रतुरेन्द्राय-
 वापनाक रण, न हि तत्र सोमयाग स्वरूपेण कारण
 व्यभिचारात् । न च पित्रोस्तादृशकारणस्यैव
 योगित्वमिति गतिप्रसङ्गः । अनेमेव न्यायेन धर्माभि-
 सन्विता निर्मितकृत्याभ्यान् प्रसादपतितप्राज्ञायादि
 मरणे आनन्दविशेषाभावात् । न हि कुपोऽनेन स्वागित
 अतोऽहमात्मन्यं व्यापादयामोक्षेव कूपकनननिमित्त-
 व्यापादन यथाऽऽक्रोशादौ अतः कूपकस्यैव कारण-
 त्वमेव न पुनर्हिंसाहेतुत्वमिति मातापितृद्वयत्वेन ।
 तथा अतिव्यत्यय हिंसानिमित्तमायोगित्वे परोपकारार्थं
 तद्वत्तो वचनाद्विभावात् । अथाह अथर्त्त, “वन्धने गो

विक्रित्वाद्ये गूढगर्भविशेषे । यत्ने कृते विपक्षिते
 प्रायश्चित्त न विद्यते । औपम्ये खेहिंसाहान्ददुगो
 माह्व्यादिभु । शीयमाने विपक्षि स्थाप्य च प्राप्तेन विध्यते ।
 दाहच्छेद घराभ्यन्तरीयकर्मताम् । प्रायश्चित्तान्य
 सिद्धार्थं, प्रायश्चित्त न विद्यते” इति । एतच्च दान निदान
 निपुणमिषग्विषयम् । इतरत्नं ‘भिमन्विष्टा चरन् दायाः’
 एतत्त दोषो दर्शितः । यत्तु मनु निमित्तक्रोश्यादि
 कर्मकर्मतोऽपि नात्र गृहीतीत्यादादिनात्मान व्यापादयति
 तत्प्रापि न दोषः । “अकारणं तु यः कश्चित् द्विज प्राणान्
 परित्यजेत् । तस्मै न त्वं दोषः व्याप्यतु यस्मिन्कीर्त्तयति”
 अरण्यात् । तथा यत्प्राप्याक्रोश्यादिजनितमन्यु राक्षोभ
 तद्ग्राह्या मनुष्य मरणादानीं क्रोश्यादिद्विता धनना-
 कादिना वृत्तपितो यदि जनसमन्वयस्यै आपद्यति नात्मा-
 क्रोश्यादपराव इति तत्प्रापि वचनात्त दोषः । यथाह
 विष्णु “उद्दिष्टं कृपितो हृत्ता तोपितः आपयेत्तु न ।
 तस्मिन्मृते न दोषो ऽस्ति ह्योऽह्व्यापणे कृते” इति ।
 एतेषाम् प्रयोजक दोषा दोषगुरुत्वमुभापयदौषधनया
 प्रायश्चित्तविशेषे वक्ष्यामः” इति ।

प्रायः वि० तस्य पद्धतिवत्तुक्तं यथा

“प्रायश्चित्तयोगफलकव्यापारोपध तत्प्राप्यादत्यक्तत्वात्
 परम्परोदाशीन स्मृतिकारपरिगणित वधित्वम् अतो
 नेष्टुकारादित्यतिव्याप्ति तस्य पञ्चविध स्मृतिस्वरथा
 कर्त्ता प्रयोजकोऽतुमन्तु अत्युपाहको निमित्तो चेति
 यथा आपस्तम्ब “प्रयोजयिता अतुमन्ता कर्त्ता चेति
 सख्यैर्गर्जनरुज्जभोक्तारो योभूय आरभते तस्मिन्फले
 विशेषः” । अत्युपाहकाह याज्ञवल्क्यः “चरेद्भुजत
 नहत्यापि घातार्थश्चेत् समागतः” तथा मनुः “पञ्च-
 नासेकपायांषां सख्यैर्गर्ग शस्त्रधारिणाम् । यद्येको-
 घातफलस्य सख्यैर्गर्ग घातका मृताः । भविष्ये “यद्येक-
 वद्वधो विना मृत्ति विद्वज्जागृहम् । तदेवं निम्नृति वध्नि
 ऋष्युख्ये कर्मना गुहः । तेषां यस्य प्रहारेण स विप्रोनिध-
 न गतः । सरस्वतीप्रतिकृत सख्यैर्गर्ग पापगुह्ये” । अथ
 द्विविधः । एकोवध्यप्रतिरोधक कल्पः स्वल्पप्रवृत्ता ।
 निमित्तजनमाह विष्णुः “अन्यायेन गृहीतलो न्याय-
 मयंयते दयः । अत्युद्दिष्टं त्यजेत् प्रायश्चित्तमाह्व्या-
 तकम्” । अतः नरान्तरव्यापार व्यवधानेन वधनिष्यादकः
 कर्त्ता यः कर्त्तार कारयति स प्रयोजकः कोऽपि द्विविधः ।
 एकः स्वतोऽप्रवृत्तत्वे पदार्थे नेतृनादिना वधाद्यै प्रवृत्तः इति

अपरं स्वतः प्रवृत्तये सन्तोषाद्योपदेशादिना प्रोत्साहयति । अनुमतिस्तथा अनुमन्ता अनुमतिश्च द्विविधा । एका यद्विरोधाङ्गनं न सम्भवति तस्य विरोधिनोभया निरोधं कर्तव्यमिति युक्तिरनुमतिः । अपरा एनं प्रवृत्तये तद्विरोधेन शङ्कया प्रतिषेधः । अतएव आत्माया “स्व-
दृश्यं दीयमानं ननु यन्मो न विचारयेत् । अक्षयिभि-
र्योपदेशोपि दत्तं तेषां तदुक्तं “ननु नित्यं दत्तं अनुमति-
मिदं । तथा “प्रार्थयानोऽर्थिना दत्तं योक्तव्यं न
विचारितं । दामकावेऽपि हृत्पुत्रो नित्यं नोऽर्थोऽनु-
मोदितः ” । अत्रापि विरोधोऽनुमतिः । अतएव
“परवचनमप्रतिषिद्धमनुमतं सार्वभौमं न्यायिनः ।
अथैव पलायनादिरोधकोऽनुमतिः । उद्देश्ये सति
हन्तुर्मन्युत्पादको निमित्तो । तत्र प्रयोजकस्य कर्तृ-
प्रयुक्तिद्वारेण बध्नाकारणत्वं अनुमन्युश्च हन्तुर्निमित्तत्वेन
दृढतरप्रकारोत्पत्तिद्वारेण अनुपादकस्य पलायना-
सम्भवेन हनीयस्यैव कर्तृत्वं प्रचारय्युक्तमिति
द्वारेण कारणत्वं, निमित्ततो हन्तुर्मन्युत्पादकद्वारेण
इति प्रयोजकादीनां च अतएव व्यङ्गितकर्म-
कारणानाम् अथानरव्यापारप्रकारभेदाद्भेदः । अतः
पञ्चविधं बधित्वम् ॥

प्रयोजकमनुमतिः । दृष्टं द्रुपदस्य राज्ञेन दर्शितं यथा
“तस्माच्चेतमानरव्यापारव्यवधानेन वात्सर्ग्यमिच्छादक-
चेतसः कर्ता, कर्माकारण, दितारकचक्रप्रयोजकः या कर्तेति
संभाव्येन कर्तृत्वद्वारेण । यथा पटातिद्वारा प्राज्ञा-
हन्ति तत्र न पटाते । कारणत्वं हननकर्त्तृत्वात् कर्तृव्या-
पारव्याप्यत्वाभावात् न या तस्याव्यवधानकत्वं प्रमाणा-
भावात् खड्गस्य तु व्यवधानकत्वेऽपि न दोषः तस्य चेत-
नत्वाभावात् न या तस्य व्यवधानकत्वं हन्तृव्यापारे
हन्तुः साक्षादेव कारणत्वात् हेतुभावात्प्रतिषेधोत्तरे खड्ग-
व्यापारस्य सत्कारितत्वात् । अतएवाप्येन पटातिना च
राज्ञा सञ्चरतीति सत्यपि चेतमानरव्यापारे तस्य सङ्-
कारितत्वात् न तु व्यवधानकत्वं स्वव्यापारे राज्ञ-
सत्कारितत्वात् । गवश्च यजमानस्य स्वव्यापारे यागे
देवतोद्देशेन द्रव्यव्यापकत्वेन साक्षात्कारणत्वेनैव
प्रतिषेधादौ च तदङ्गे अतिगदिव्यापारः सतोऽपि
साधारणद्रव्यत्वात् सप्रदानाभेदं कर्तृत्वम् एकस्य
सदसम्भवात् यागव्यतिरिक्तकर्मणि प्रत्येकं सप्रदाना-
कर्मव्यवस्था । अथ वा “सर्गकामो बजेत” “सप्रदानावरा-

अतिक्रान्ताः सत्प्रदासीरिति” वेदे कामिनां कर्तृत्व-
पक्षेऽनुपपत्त्या अतिगदिव्यापारोक्तभावेन न व्य-
सायकः आग्नेवादिकरणत्वात्प्रयुक्तिरिति तत्रानुपपत्त्य-
विषयः । न चेत्तथा, कर्तृत्वे प्रमाणाभावात् तस्मात्
पूर्वोक्तकर्तृत्वस्यापानात्मानत्वादङ्गनं प्रवृत्तपदानिमेव को न
बध्नाकर्ता किंतु प्रयोजक एव । अनुपादकोऽपि न
कर्ता कर्तृत्वव्याप्यत्वात् सत्त्वं न विविधं उक्तं
एव । पाञ्चिकमरणात्तुमन्त्यात्तिनिर्गता, ननु तत्तद-
क्तम् एव प्रयोजकस्यानुमन्युत्पादकेऽनुमतिः सत्तत्त्वात्
द्वारा योनिमित्तपानु स निमित्तोऽनुमन्युत्पादकः प्रका-
रान्तरणस्य प्रयोजकात्तु अतो यथा कर्तृत्वं
विभक्ततामन्त्रेण यदिति निमित्तमपि तत्र साक्षात्पक्षो
रिपुकारस्यापि निमित्तत्वं, आत्मा निरस्तः । ननु
सत्यं मन्युत्पादने, न निमित्तमपि यथा बध्यस्य वा-
कमन्युत्पादकस्य, न हन्तुत्पादितकन्युः कश्चित् क-
मपि व्यापारयति, अथवापि मन्युत्पादे निमित्तत्वं यथा
मरणाभिसन्धानेन यत्ने विपक्षेऽनुमन्युत्पादकस्य कर्तृत्व-
सम्भवेति नरानरविषयभक्षणव्यापारव्यवधानात् अतः
साक्षात्पक्षो कर्तृत्वमनुमतिः ननु येषमनुमतिः निरस्तः स उक्तं
दिष्टदृष्टविषययोः वाच्यकमिदं निमित्तमादयः नि-
मित्तोति निमित्तविषयस्य नेत्रकारस्य बध्ना वा निमित्त-
भावे निमित्तं अभिव्याप्तदातृत्वमिति एव । अतः तस्माद्वा
रात्रिक मरणफलकं हितमिच्छेन क्रियमाणं न पाप-
हेतुरिति यदता अहितं मरणफलकमिति तदुक्तं क्रिय-
माणं पापहेतुरिति दर्शितं निमित्तमप्यपवादकत्वेनैव,
एतच्च यज्यते एव यत्नाभिसन्धानं नास्ति हेतुनारव्यवस्था-
पितं विषयसाक्षात् कश्चिन्मिच्छते तत्र न बधित्वम् एव
व्याप्रादिमरणार्थजतयन्त्रादावप्यस्य मरणे न बधित्वम्
एव कृपयातादावपि । मरणाभिसन्धाने तु तत्त्वार्थः । तथा
च कश्चित् सत्यस्याने प्रस्थाप्यते वनवती च मरणागच्छा
भवति तत्र प्रस्थापिगोयदि चिद्यते तत्र बधित्वं, पाञ्चिक
मरणाभिसन्धानात् अतएवेतरनिमित्तो विपक्षेऽनुमन्यु-
त्पादकस्य तथा च याज्ञिकस्य “लक्ष्मणस्य गुरुं कृत्यात्
निधेत महितो यतिः” । योऽयं “गुरुं प्रयुक्तं निधयेत
गुरुस्त्रीं लक्ष्मणं चरेत्” । उपकाराचरणेन यदनिधित्तो
निमित्तमप्यपवादमाह स्वयम् । “योऽपि ह्येवमाचार-
दददुगोयाच्छेषेषु च । प्रायिना प्रायश्चित्तं प्रायश्चित्त-
न विद्यते । यन्मते गोपिकित्वाया मूढगर्भविभोचने ।

यत्ने कृते विपश्चिन्नात् प्रायश्चित्तं न विद्यते। मूढगर्भो
ऽनभृतगर्भे । तथा “दाहकन्दे दशिराभेदप्रयत्नेऽप्युज्ज्व-
ताम् । द्विजानां गोहिताशेषे प्रायश्चित्तं न विद्यते” ।
याचपत्न्याः “क्रियमाद्योपकारे तु कृते विपे न पातकम् ।
विपश्चिन्ने गोहपाशास्तु मेघजालिन्क्रियास्तु च” । विपे
माताङ्गिरा “श्रौषधे तु न दोषोऽस्ति स्वेच्छया
पिबते यदि । अन्यथा दीयमाने तु प्रायश्चित्तं न स
शय” । मृत्युत्पादने निमित्तवधमाह उद्वृत्तातपः
“गोभूहिरण्यहरणे स्त्रीसम्बन्धकृतेऽपि च । यस्तु
द्विष्यत्यजेत् प्राणाक्षमाहुर्मन्त्रघातकम्” विष्णु
“अन्धत्वेन दृष्टीतलो व्यायमर्चयते तु य । यस्तुद्विष्य
त्यजेत् प्राणाक्षमाहुर्मन्त्रघातकम्” । तथा उद्वृत्त्यति
मात्रा पठितानि वचनानि “घातमित्तकसत्तार्यं सुहृत्-
जेत्तार्यमेव च । यस्तुद्विष्यत्यजेत् प्राणाक्षमाहुर्मन्त्र
घातकम् । गोभूहिरण्यहरणे स्त्रीणां जेत्तार्यस्य च ।
यस्तुद्विष्यत्यजेत् प्राणाक्षमाहुर्मन्त्रघातकम् । मुख्यं
पितृनातृयेमाह्वार्यमथ वा पुन । यस्तुद्विष्यत्यजेत् प्राणा
क्षमाहुर्मन्त्रघातकम्” षट्त्रिंशत्तन्त्रमिति कत्या पठितम्
“आक्रोशितश्रावितो वा घने वा परिपीडितः । यस्तुद्विष्य
त्यजेत् प्राणाक्षमाहुर्मन्त्रघातकम्” । अलोद्विष्टेति
सर्वत्र कीर्तनात् उद्देशमात्रे निमित्ततामात्रेण वधित
नास्ति, अथोद्विष्टाक्रोशयताङ्गनादीनां मन्त्रचारवा-
नासुपासत्वादेनेवामभावे प्रमादार्थं उच्छारोहणादिना
ने क्रियन्ते तत्र कीर्तनमात्रेण निमित्तवधोभास्ति
तथा च पठन्ति “असम्बन्धेन वा कश्चिद् द्विज प्राणान्
परित्यजेत् । तस्यैव तद्गते पापं न तु य परिकीर्तयेत्” ।
असम्बन्धेनेति वाक्छतादिसङ्ख्यापराधसम्बन्धाभावपरम् ।
यस्तु “असम्बन्धेन विना देव । शुक्लवादेन कोपित” ।
इति अविज्ञपुराणवचनं नार्थिकप्रायश्चित्तविधायकम् तत्
मात्रकृतेतरापराधसम्बन्धाभावपरं “शुक्लवादेन कोपित”
इत्यभिधानात् । यत्र यत्नाक्रोशनादौ पचासृजतेना-
पराधः तत्रापि न वधः । यथा उद्वृत्त्यति “आक्रुष्ट
स्तु यदाऽऽक्रोशं काङ्क्षितः प्रसिताद्यनु । इत्याततायिन-
श्चैव नापराधी भवेत्तरः” शास्त्रनिहितताङ्गनादौ कृते
अत्र शिष्टादिर्विद्यते तत्रापि वधो नास्ति यथा भविष्य
पुराणे “प्लः शिष्यस्य वा मातुः मासितर्षादिनमपि ।
न बाह्या तत्र दोषे च विद्यते देववत्तन !” । अथास्तीव
याङ्गनादौ भवत्येव यथा वदुः “प्लः विजयसा मातुः

दासी दासस्तु पञ्चन । मातापराधास्तायाः शूरकम्
वेणुत्वेन वा । अथक्षात् प्रहृत्यैव मोक्षमाप्ति कटाचन ।
अतोऽन्यथा तु प्रहृत्योरन्यथाप्रीति क्लिप्तम्” । एवञ्च
पिहितदण्डाचरणे शास्त्रीयकरपहणे क्रियमात्रे वदि
क्रियते तदापि मधोनाल्येव दण्डादिशास्त्रनिषिद्धिरो-
धाक्षिपेधामहते । सोमविक्रयणे तु रागादेव प्रहृति
सम्भवाच्च विरोधः । घाततायिबोधमाह उद्वृत्त्यति
“घाततायिबोधे कृत्वा क्लिप्ते प्राप्नुयात् कृत्वा । विना-
धिममथायान् घातयज्ञापरान्नुयात्” क्लिप्तभावाः प्राव-
चित्तनिषेधार्थं । अपराधाभागेऽप्युक्तनिषेधार्थं । वतः
“सर्वत एवाकान गोपाद्यौ इति श्रुतिमन्त्रविदम् वतः
पलायनान्निनापि घातारक्षणाभावे इदं बोद्धव्यम् ।
आत्मायन “घाततायिभवादान्तमपि वेदात्पारम्भम् ।
जिघांसन् जिघांसीयाद्भ ते न ब्रह्मजा भवेत्” । जिघांसी
अनु इयात् गच्छेदित्यर्थः । देवस्य “उद्वृत्त्यं शस्त्रनाशन
अथमयाततायिनम् । निहन्त भूषका न ह्यादहता
अथका भवेत्” । भूषो ब्राह्मणविशेषः दोषदर्शनं
नियमार्थम् । मनुविष्णु “गुरु या बाहवद्वी वा
ब्राह्मण या वस्त्रश्रुतम् । घाततायिननावान् इत्यादेव-
विचारयन्” । एवकारो निषेधार्थः “तथा घात-
तायिबोधे दोषोऽनुभवति कश्चन । प्रकाश वाऽप्रकाश
वा मनुकान्नुपकुर्वन्ति” उच्छादन्तुर्ननु हन्तवान्
अन्तु नागयति न पुनः पुत्रोऽस्ति इत्यन्ते वेति
इत्यनविधेरनुवादः । “घाततायिनमाह वधित”
“अग्निदोमरदकैव शस्त्रपाणिर्धनापह । श्वेदारा-
पहारी च वदेते घाततायिन” विष्णुकात्या-
यनी “उद्वृत्तादिपिण्डमिह यापोद्यतकर तथा ।
आयवन्धेन हन्तार विमुक्तश्चैव राजपु । भाव्यति-
क्रमिष्यश्चैव विद्यात् सप्ताततायिनः । यथोद्वृत्तहरा-
ऽन्यानाहुर्मन्त्रार्थहरकान्” । विषेयमाह कात्यायनः
“यनाधारितपूर्वविषयपराधे प्रवर्तते । प्रायश्च-
यकारे च प्रहृत्यघाततायिता” यनाधारितोऽन्यपक्षः ।
एतेन पूर्वघातपकारस्य कारकोद्यतस्य घाततायिता
तेन प्रत्यपकारिवधे दोष एव । ननु घाततायिनीति
गोब्राह्मणवोर्हनेन दोषमाह सुमन्तु “घाततायिबोधे न
दोषोऽन्यत्र गोब्राह्मणान् वदा इत्याह तदा भावविक
कुर्वीत्” । तथा भविष्ये “विचरानमपि मोक्षि न ह-
न्ताई कटाचन” इति वतः पूर्ववचनविरोधात् तत्रैव

स्थानाह कात्यायन “आततायिनोऽतुल्ये तपास्त्रा-
ध्यायजन्तः । बधस्तत्र नैव स्यात् पापे जीने बधो-
भ्यु” । जन्मपदेन जाति कुलस्योच्यते । तेन हन्तृमेवैव
तपोविद्याजातिकुलैस्तुल्यतोनाततायी बध्यएव । अतएव
भगवद्गुणगीतायामाह “पापमेवाश्रयेद्विद्वान् हन्तृताना-
ततायिन” इति एतान् भीष्मादीन् कथ्यन्तोऽतुल्यगुणा-
नित्यर्थः । अन्तर्भाताततायिनश्चाहने फलमप्याह उह-
स्यत “आततायिनस्तुल्य इतस्तथाप्यस्य युतम् ।
यो न हन्त्याहमप्राप्तं सोऽन्तमेधनस्य लभेत्” यद्यपि “गुरु
पञ्चसुत हन्त्यात्” इति श्रूयते तथापि गुरोः सकायात्
कुलविद्यातपोभिः शिष्यस्याऽप्युत्कर्षसम्भवात् एव बल-
श्रुतादिभिः । एवमधमवर्षसोऽसमवर्षो न बध्यः । पूर्वजता-
पराधमिषय या समन्तवचनम् । गौराततायि न बध्यः
“नखिनां शङ्किषां चैव दक्षिणमाततायिनाम् ।
हन्तृभानां तथान्येषां बधे हन्ता न दोषभाग”
इति कात्यायनपञ्चन गोव्यतिरिक्तशङ्किविषयम् विशेष-
भाह कात्यायन “उद्विष्टानान्तु पापानां हन्तुर्दोषो
न विद्यते । निवृत्तास्तु यदारम्भादुपहृण्य न बध-
यत” । तन्मोक्षे पापान्त्रयसाधकवो शुभाशुभघातके
राशिचक्रस्य साधकराशयेभ्यः साध्यराशेर्द्वाष्टयाष्टयः
संज्ञान्ति कोऽवस्थाने । चक्रगन्दे च राशिचक्रं
वध्यते तत्र विवृति “यश्चिद्वृत्तयस्तु पोषका द्वाद-
ष्टाष्टयस्तु घातकाः” एतच्च विष्णुविषयम् रामार्चन-
चन्द्रिकाधृतत्वात्” लक्षणानन्दः ।

घातन न० हन-हन्त्वर्थत्वात् स्तार्थे बिभ्र-भावे ल्युट् ।
भारके हने २वधार्थस्यलक्ष्यने घन्दार्थः । घात-
वति कर्त्तरि ल्युट् । भारके लि० हन्तरोच्चादिभे युनि
तु वतन इत्येव वतनगन्दे विवृतिः । गन्दकस्यैव
वतनेत्यत्र बिभ्रिकरप्रमादकतघातनगन्दर्थेनात् लि०
बो० वधतत्वेन घातनगन्दकत्वेन प्रामादिकमेव “ह-
न्तुर्बुद्ध्याद्वनयोर्धत्वत्वे” उक्ता ५।१२। वतनस्यैव
विह्वे दीर्घत्वे निमित्ताभावात् । चुरा० हन्तेषां वधप्रत्यय-
कल्पने वतनत्वविधानानर्थक्यप्रसङ्गात् । एव उचित
उक्ते “घातनो भारक” इति दीर्घवाटोऽपि प्रमादकतएव
घातनार ५० राशिभिरेवजातसाशुमल्लक्षके भारमेदे यथा
“नरके भीमो गोहरिस्त्रीषु भन्तृभद्रोद्गन्धर्वोऽजमे घव
कथे । सुहः कोदण्डाविभीनेषु, कुष्मे व्के जीवो
घातनारा न ब्रह्माः” गन्दार्थवि० ज्यो० बाण्यस ।

५० भाग ४

घातस्थान न० इत० । इतिशाने गन्दार्थचिन्तामणिः ।
घाति ५० हन-इण् । पश्चिन्त्यने सन्निप्रसारं चण्दिङितिः ।
घातिन् लि० हन-ताप्सोस्त्वार्थे णिनि । हननकरणयोके ।
स्त्रियां ङीप् ।

घातिपक्षिन् ५ स्त्री० कर्म० । स्थेभ्यस्ते हारा० स्त्रियां ङीप् ।
घातुक लि० हन-उकञ् । इति २३० रे च व्यसर ।
घात्य लि० हन-यत् । २३० रे २वधार्थे शुण्णीवे च ।
घार ५० ह-सेके घञ् । घेचने ।
घारि न० हन्तोविधेये । “र विधाय स निधाय भारि नाम
इत्येहि” । यथा “राम राम राम राम । घारमे-
तदेव नाम” । गन्दार्थं चि० ।

घातिक् लि० ५० इतेन निर्दिष्टः ठञ् । इतप्रचुरे बिह्वल्लवे
(चिथोक्) पक्षाभेदे हेमच० । इतप्रचुरे इत्यम् ।
“तृतीयस्य घातिक् ददाति स इहाह” बिह्वल्लयौ
बहुवीनयनि” पञ्चत० ।

घातैय लि० घृताया अपत्यम् द्यक्त्वात् ठक् । दीमाया
अपत्ये ततः वीधेया० स्तार्थे अञ् । तत्रार्थे स्त्रियां घा-
र्करणा० ङीप् । २तश्राने च तस्य च वीधेया० तत्रा-
जस्य क्षितां न लुक् । घातैवो । तत्र घातैवी इति
तत्र पाठान्तरम् ।

घास ५० घस-कर्मणि घञ् । गवादीनां भक्षेत् त्रचमेदे
अमरः । “घासस्य परमने दद्यात् संवत्सरं त्रय
भा० आत० इत्यम् । “घास दद्यात् परमने” प्रा० त
२मचन्द्रव्यासाले च “अन्त्यायेव तिष्ठते घासमन्त्रे” यजु०
१।१७५ । “घासं घमिद्रूपम्” वेददी० । “कर्त्तव्यं व्याधितं
क्षिप्तमपानीयमघासकम् । परित्रान् च गन्धश्च प्रहर्ष-
अनरेर्बन्धम्” भा० आ० १४४५० ।

घासकुन्द ५० घासार्थः कुन्दः । घासार्थकुन्दे तत्प्रचुरस्याने
ततः कुसुदा० चट्टार्या० ठक् । घासकुन्दश्च तत्प्रचुरि-
कट्टेयादौ लि० ।

घासि ५० घस वा०-इण् । आनी लि० कर्मणि इण् ।
२मध्वे तेषादौ लि० उक्तादतः यञ् प्रपौ यञ्
घासि लघान” छ० १।१२। १४। “घासिदनीयम्” भा० ।
घिया यङ्घ्ये आ० आ० घक० सेट् इदित् । घियते व्यतिष्ठ
लिधिये ।

घु ५० घु-ध्वनौ वा० ङु । १ध्वनौ ङाटावरः । अल ध्वनिः
वनवयोतस्य (घुघु) अलातस्य ध्वनिः । भैव० वाक्ये व्यक्तं

अनुवत् अघोषीत् । अनुघोषाम् बभूव आस चकार
चक्रे । अनुघोष णिजभावे घुषित-घृष्ट । घोष घो-
षणा । घ.घणम् । “इति स द्रुपदो राजा खयवरम-
घोषयत्” भा० आ० १८५ अ० । “सुहृदा प्रियमाख्यात
घोषयन्तु च ते जयम्” भा० पि० ३४ अ० । “जयमघोष-
यदस्य त्वं केवलम्” रघु । आदिष्कारणञ्च सर्वजनश्रुति-
योग्यशब्दकरणम् । (टेहरामेटा)
आ+सम्यक् घोषणे । “आघोषयन् भूमिपति समस्तम्”
भट्टि । सततक्रन्दने इत्यन्वे । [६० स० १८५ अ० ।
उद्+जर्ह्माविष्कारण । “उद्घुष्टजयगन्धिरादिताशा”
घु(ष्ट)षितं लि० घुप-क्तं वा इट् । गच्छिते इडभावे । घुष्ट
इत्यपि तञ्च उद्घुष्टेन प्रकटितामिषाये २ वाच्यादौ न० ।
घुष्टाच्च न० घुष्टं को भोक्तव्यं घुष्टं देयमन्नम् । कोभोक्ते-
त्यनुप्रासवादी दीयमानेऽन्ते तस्याभोक्तव्यतामाह मनु
“अवा चाक्षुषं घृष्टं घुष्टाक्षुषं विभेष्टं । गणाच्च
गणिकाश्च च विदुषा च जुगुप्सितम्” ।
घुष्टस्या न० घुषि(सि)-वा० अणक् प्रथो० नलोप० घुपे प्रत्य
सप्त । कङ्क्षुने त्रिका० । “घुष्टयैत्रि जलाशयोदरे”
इति नैषधम् ।
घुष्टणापिस्त्ररतन्तु स्त्री घुष्टणमिष घुष्टणेन वा आ
पिस्त्ररा तत्तरस्याः । गङ्गायां “घुष्टणापिस्त्ररतन्तुर्वरी
वर्षारत्नना” कापी० २८ अ० गङ्गानामोक्तौ
घूक्तं घूक्ती० घू इत्यव्ययं कायति कै-क । चङ्कते मेचके ।
हेमच० । क्षिदां जातित्वात् ङीप् ।
घूकनादिनी स्त्री घूक् इय नदति नद-णिनि ङीप् ।
गङ्गायाम् “वर्षरा घूकनादिनी” काशी० २८ अ० ।
गङ्गानामोक्तौ ।
घूकारि ङ् स्त्री० इत० । काके हेमच० । तस्या येचकवैरित्
कोकविहम् । क्षियां जातित्वात् वा ङीप् ।
घूकावाम ङ० इत् । याकोटहन्ते राजनि० । तस्य निवि-
हस्तुप्रयाद्यादुत्पन्नेन कोटरतत्त्वात् दिशभीरोक्तस्या-
न्वकारादतत्वेनायासस्थानत्याकषाणम् ।
घूर हिवायां सक० जीर्णतायाम् अक० दि० व्याह्र० ऐट् ।
ब्रूयति अमूर्ष्टि । लुघूरे ईदित् । घूर्ण० । ध्वनी
च “लुघूरेणातिज्वरम्” मट्टौ दोषमध्य पठित्वा
तस्य ध्वन्यर्पकतां भरत आह ।
घूर्ण० भ्रमणे अक० त० उभ० सेट् । घूर्णति ते । घाघू-
र्णीव घघूर्णित् । जुघूर्ण जुघूर्ण० । “गुहभारवमात्र-

नयबाध च जुघूर्ण च” रामा० कि० । “केचिदा-
सिधत स्रज्वा भयात् केचिद्वर्णयु” “अवर्णितं
क्षतौ स्त्रात् तावन्निवृत्तास्तनौ” इति च भट्टि ।
घूर्णितं घूर्णितवान् । “ततोऽर्थो घूर्णितवान् न-
रेन्द्र” भा० क० ८० अ० । “कादम्बरीमद्विघूर्णितलोचनस्य
युक्तं हि साहज्यभटन पतनं प्रथिव्याम्” उद्भट ।
“भो वृक्षा पर्वतस्था बलकुम्भयुता वायुना घूर्णे-
माना” महाना० वायुनेति ईतौ तृतीया सयकारपठे
गयन्तात् कर्मणि शानच् कर्त्तरि यतीयेति भेद । णिचि
घूर्णयति ते अजुघूर्णत् त । “नयमान्यदृष्टानि घूर्णयन्”
कुमा० । “घूर्णयन् मदिरासादमदपाटनितयुतो”
भाष । कर्मणि घूर्णयति अघूर्ण० । घूर्णयमानः ।
“वायुना घूर्णमाना” महाना० पाठान्तरम् ।
घूर्ण० घ० घूर्णयति अघ० । (तिमा) । शाकभेदे पीपुसन्दरके
शब्दच० । २ भ्रान्ते लि० । भावे घञ् । १ भ्रमणे ।
घूर्ण-णिच्-अच् । ४ घूर्णकारके रोगभेदे
घूर्णनं न० घूर्ण-भावे ल्युट् । १ भ्रमणे चक्राकारावत्ते ।
हेमच० । दुष् । घूर्णनायत् स्त्री “घूर्णनागात्पतन-
भ्रमणादयेनाटिकत्” सा० द० ।
घूर्णयमानं लि० घूर्णः भ्रान इवाचरति अघा० चूर्णं वा
काङ् कर्त्तरि शानच् । भ्रात्यमाणे । “इन्द्राद्यैरक्षिणाई-
साधनपरै सक्तयमानं सुक्तं पीतोक्तकमवाऽस्तुषासतवा
घूर्णयमानेक्षणम्” इति कलापधातव्याख्यासारः ।
घूर्ण० घ० घूर्ण-भावे इट् । भ्रमणे हेमच० ।
घूर्णितं लि० घूर्ण-णिच् कर्मणि क्त । १ भ्रमिति । कर्त्तरि
क्त । २ भ्रान्ते प्रचलायिते व्यसर । घूर्णयतो उदा० ।
घूर्णिका स्त्री शुक्राण्यर्धसन्त्यादेवयानीधस्त्रोभेदे । “गते
त नास्त्ये तस्मिन् देवयाद्यप्यनिन्दिता । उवाच शोक
सन्नागा घूर्णिकावागता उर । देवयाम्वाच । त्वरितं
पूर्विके । गच्छ शीघ्रमाचक्ष मे पितृ । नेदानीं सख-
वेष्टानि नगरं उपमर्षयः । वैशम्पायन उवाच । सा
तत्र त्वरित गन्वा घूर्णिकाऽदुरनन्दिताम् । उदा काव्य
मुपाचेद सभूमाविष्टचेतना” भा० का० ७२ अ० ।
घृ सेके भ्वा० पर० सक० ऋगिट् । चरति अघापीत् । लघार
घृ सेके आदने च घु० उभ० सक० ऐट् । चारयति ते अघी-
घरत् त । पारया वज्रघ्वाश्च चकार चक्रे । चरितः ।
आ+समन्तात्सेके आधारः । तत्क्रन्दे ३२५ इत्यम् ।
“प्रथोत् एषदास्त्राभिचारयोगा वीरच० ।

“सृष्टीवान् दक्षिणान्” भा० ।
 वृत्त उ न० च०-धैरे त्ता । अर्द्धचंद्र उग्रमने “सर्पिर्दिक्षी

ज्वरे च दहने मन्दे न साधैर्बल मयते” ।

छतप पु० व० वृत्तपात्र पिबन्ति-पा-क उप० व० ।
आज्यापात्रे पिबन्तिभेदे । “घृतपा सोमपा यथा
वैश्वानरमरीचिषा” भा० शा० १६६ अ० । “घृतपात्र
कर्त्तरि ति० ।

छतपट्टी स्त्री घृत पादे स्थित यस्या पात्रान् साङ्गत्या
होवि यज्ञाय । १६८ देयताभेदे । यतः शा० ६८
ब्राह्मणे १।८।१२६ । तद्विकृतिर्देयता यथा “मानवी
घृतपट्टीति मनुष्येऽजयत तस्य दाह मानवीति
घृतपट्टीति यदेवास्वी घृत पादे समतठत तस्मादाह
घृतपट्टीति” । तद्व्याख्यायोमोदुचाते “६८या मानवी-
मिहादेयता यजु मानवी घृतपट्टीमैत्रायण्योस्तेनाग्नि
च निगदपदानि व्याख्यायन्ते” भा० घृता दीप्ता पादा
यस्या प्राग्वत् पादुभावाद । २२२ स्तव्यामिहादेव्याश्च ।
“हविषोडा देवी घृतपट्टी जुषन्” ऋ० १।१।७।८।
६८तेष्वाग्निका देवो वरसतो घृतपट्टी दीप्तापट्टी-
येता” भा० । [राजनि० ।

छतपर्शक पु० घृतमिव खाड्य पर्शमस्य कप् । घृतकरष्णे
छतपीत मि० घृत पीत येन आहिता वा परिपात ।
घृतपात्रकर्त्तरि यच्चे पीतघृत इत्यपि तत्रार्थे ति० ।

छतपुर पु० घृतेन पूर्यते परि-कर्त्तरि कच् । पक्षाभेदे
तस्य पात्रचरुतेन पक्षात्पात्रात् तत्पात्रकर्त्तरादि शब्दार्थ
चि० । “मर्दिता समिता क्षीरमाक्षिकैरघृतादिभिः । अथ-
गाल्य घृतं पक्का घृतपुरोऽयच्छते । घृतपुरो घृच्छुं च
कफलद्रव्यमांसद । रक्षपित्तहरो हृद्य खाड्यः पित्तहरोऽ-
ग्निद । अपि च “क्षीरेण मर्दित चूर्णे गोधूमनां सुगा-
क्षितम् । पिस्तार्थं सर्पिषा पात्र्यं कटाक्षेऽयं सिता-
भितम् । घृतपुरोऽयच्छिष्टः कर्पूरमरिचान्वितः” ।
नारिकेलजस्तु “समिता मर्दिता क्षीरे नाविकैश्च सिता-
द्रुके । अथगाल्य हते पात्र्यो घृतपुरोऽपर स्मृतः” ।
दुग्धजोऽपि “पाकपिण्डोक्त क्षीरं मर्कराचूर्णमिन्नि-
तम् । हतपुरमिनिर्भाषं कारवेत् सत्यसर्पिणि” ।
याज्ञिकजोऽपि “सुषोषीपिष्ट दुग्धं कृत्वा कथितं वस्त्रग-
मितम् । अण्डजुक्तं घृते पक्वं घृतपुरो भवेदयम्” ।
कसेरजोऽपि “कसेरचूर्णे निःशिरस पाकपिण्डोक्त
मयः । निर्भाषं घृतपुराणां मर्कराचूर्णं भवेत्” ।
आम्बरज “पक्षात्पात्रं घृते तप्ते रक्षस्वमविच्छिन्नम् ।
शङ्खकर्करा योज्यो घृतपुरो यद्वाक्या । क्षीरमाद्य-
सकृप हि खण्ड्य चूर्णं तत स्मृतम् । प्रोक्षिते यो

विश्वेभ्योऽन्नं तदास्त्रावर्चसश्चित । घृतपुरो घृच्छुं च
हृद्य पितामहापह । हृद्यः प्राचमदीवस्य सुव-
श्वोऽग्निप्रदीपन । शङ्खाटकसुषोषाणावर्चसं खाड्यं घृत-
पुरम् । विचार्य वस्तुसयोगं तद्गुणानि चाहरेदिति” ।

छतपूर्यक पु० घृत पूर्यमस्य कप् । करजभेदश्च निधा०
घृतपूर्यकरजकोऽप्यत्र भायम० करजभेदे १६८ उप०
व्यञ्जम् ।

छतपृष्ठ पु० घृत दीप्ता पृष्ठमस्य । श्रौतहोमपत्तौ शिवज
उत्ते राजभेदे । श्रौतपृष्ठे २२४।४० निवृत्ति ।

छतप्रतीक पु० घृत प्रतीक सस्य यस्य । अन्नो । तस्य
उत्तरवेद्यामाध्याचारेऽपीहोपमात् तयात्मन् “घृतप्रतीको
घृतयोनिः” यजु० २५।१७।

छतप्रयस्य पु० घृत तत्सङ्घटित प्रयोऽस्य जस्य । यज्ञी “घृत-
प्रयाः सघमादे मधूनाम्” ऋ० १।४२।१। “घृतप्रयाः
घृतसङ्घटितानि प्रयांसि अथक्षणाधि हवीनि यस्य” भा० ।
छतप्रसस्य पु० प्र+सद-वा० त २त० । घृतेन प्रसवे यज्ञी ।
“घृतं प्रसतो यश्चर सुवेगः” ऋ० ५।१५।१।

घृतमण्ड पु० हत० । घृतघरे । गञ्जितघृतस्यास्य स्त्री
सारांशभेदे (अमादानांश) “ततः च घृतमण्डेन
हृद्योनेन्द्रिययोनिना” । “मुञ्चन्त घृतमण्डेन अदी-
मसुखिभिरनेन तेनेन वातवासने” सुश्रु० । सर्पिर्माणो-
ऽप्यत्र घृतमण्डे तदुपुष्पाः सुश्रुतोक्ता दर्शिता । घृत
मण्डोऽप्यस्याः कच् । १।१।१।१। स्त्री मण्ड-च० ।

छतमण्डलिका स्त्री घृतमण्ड तदाकारनिर्याव वाति
आ-क सस्यायां कन् अत एवम् । हृद्यदीवसे राजनि०
छतलेखनी स्त्री घृत लिख्यतेऽनया लिख-करचे स्फुट-
होप् । दाहमे घृतलेखनपात्रीभेदे ज्ञेयम् ।

घृतवेती स्त्री द्विव० । घृतसदृक हेतवेन कार्यत्वेन वा-
कास्याम् मद्यं मस्य च टीप् । व्याघ्रविष्योः
निच० । “व्यङ्ग्यः प्रथिवी” इति श्रुतेर्भूमेर्लक्षणेऽक-
त्वात् तद्यात्मन् दिवस सदृकहेतवात् तद्यात्मन् । २।१।१।
मुक्ते १६८तपददृक् च लि० क्षिप्यो होप् । “तैव प्रति-
निधिं कृत्वा घृतार्थं वासिको यदि । प्रकलेव तदा
ब्रूवात् होता घृतवतोविति” ति० त० ब्रह्मार्थः ।

घृतवर पु० घृत वरमस्य । घृतपुरे पक्षाभेदे ज्ञेयम् ।
तस्य घृतपुरात्पात्रात्पात्रम् ।

घृतस्थला स्त्री घृतसदृक स्वच्छतृप्तिसम्पन्नं यज्ञाः घृतं
दीप्ता स्तव्यं नितान्तस्यक यज्ञा वा । अण्डहोमे । अण्ड-

सरसा हि जलोद्भवत्वा भाग० ८।७।६। सप्तमन्यने उक्तं
यथा “ततश्चाप्सरसो जाना निष्ककृष्टं सुवासय”
तासां मध्ये अस्या प्रयत्नानि स्वस्वजन्तात् तथात्वम् ।
“घृतस्यैवा घृताची च विश्वाची चोर्वशी तथा”
हरिव० २२६ अ० ।

घृतस्यैव हि घृतं सृजति स्य ग-किन् । घृतस्यैव हि
किञ्चनत्वात् स्वादौ कृ । घृतस्यैव घृतस्यैव गभ्याभ्यादि
घृताची स्त्री घृतस्यैव कारणनयाऽस्त्विति अनुच-किप्
मलोपे द्विधा ङीप् पूर्वाणोदीर्घश्च । अप्सरोभेदे तस्या
अङ्गोजातत्वात् तथात्वम् । घृतस्यैवाप्यङ्गे द्वयम् ।
सा च पौरवरीद्राश्वपस्य परिपद्ये द्य पुत्रान् कन्याश्च
द्वयं सुपुत्रे यथा हरिव० ३।४० ।

‘रौद्राश्वस्य घृताच्या वै दशाप्सरसि स्तनयः । अच्येय
प्रथमस्तेषां लक्षणेयुक्तैश्च । कञ्चु- स्थण्डिलेयुश्च
सञ्जतेयुक्तैश्च । दशाण्येयुर्जनेयुश्च स्थण्डिलेयुश्च मङ्गा-
वत् । वननिर्लोपनेयुश्च पुत्रिकाश्च द्य स्त्रिय’ । इन्द्रा
गूढा च भद्रा च मलदा मलदा तथा । स्थण्डिलेयुश्च
राजेन्द्र । नलदा सरसाऽपि च । तथा गोचपला च
स्त्री रत्नकूटा च ता द्य’ ।

शरात्री निघ० तस्याः सोमरश्मिजादिर्गिरजलभूय-
स्त्वात् तथात्वम् । घृतमाज्यमश्नुति प्राप्नोति । श्व, त-
प्राप्तिरिति स्त्रियां ङीप् । “घृताच्यासि जुहूनां”
यजु० २।६। ४ उदकयुक्ते हि स्त्रियां ङीप् । ६ वङ्गि
सुर्थं घृताची” अ० ७।१६। ३ “घृताची उदकयुक्ता”
भा० । घृतं दीप्तं रूपमश्नुति । ५ दीप्तरूपमिति हि
स्त्रियां ङीप् पूर्ववत् सर्वम् । “स विश्वाचीरभिषष्टे
घृताची” अ० १।१। १६। २। “घृतापोदीप्तरूपमती” भा० ।

घृताचीर्गर्भसम्भवा स्त्री घृताच्या गर्भं इव सम्भवति समु-
भू-यश्च । स्वैवायाम् राजनि० । घृताच्या गर्भे
सम्भवोऽस्य । २ अनेयु-भृतौ पौरवे न्यभेदे पु० इतत्
कन्याया स्त्री घृताचीयङ्गे विवृति ।

घृतादि पु० घृतमादिर्यस्य “घृतादीनाञ्च” सान्त्वनाचार्य-
स्त्रोक्तं अन्तोदात्तानिमित्ते गङ्गणे स च आकृत-
मागणा” वि० कौ० ।

घृताञ्च पु० घृतमाज्यमश्नुतमीय यय । हृदि पुंलि वङ्गौ ।
“तपुर्नृणां घृताञ्चः पावक” ऋ० ७।१। १। २ घृतमोजि-
नि हि घृतेन मिश्रितमश्नुतम् । २ घृतमिश्रिते कञ्चो न० ।
घताचिंस् पु० घृतेनाचिंर्यस्य घृतं दीप्तमश्नुतम् वा ।

वङ्गौ । “घृताचिं गीतिमाद्यापि प्रजज्वाल दिधक्षया”
भा० आ० ५८ अ० ।

घृतावनि स्त्री घृतस्याविनिरिष । यूपकर्णे हेमच० ।

घृताहृद् हि घृतस्यैव वङ्गतेऽनया किप् दीर्घ इत० ।
उदकयुक्ते “घृतेन द्याग्राष्ट्रिणी अभिषृते” घृतत्रिया
घृतपृचा घृताहृद् ऋ० ६।००। ४। उदकयुक्ते द्याग्रा-
ष्ट्रिण्यामित्यर्थं औस्याने आच् ।

घृतासुति पु० घृतस्यैव उदकयुक्तमासुति आ+सु-किच्
उदकयुक्तयोर्मिवावृण्योः “ता (मित्रावरुणौ)
सन्नाजा घृतासुती यज्ञे यज्ञ उपस्रुता” अ० १।१। ६।
औस्याने आच् । घृतामासुतिरस्य यय । घृतामासुती इ-
न्द्राविष्णो । (इन्द्राविष्णु) “घृतासुती इविष्य दत्तमश्ने”
ऋ० ६।६। ६। अथ औस्याभ्यम् ।

घृताह्वन पु० घृतेनाह्वयतेऽस्मिन् आ+ह्व-आधारे स्तुट्
जहोतेरविचक्षितकर्मकत्वे नाकर्मकत्वात् घृतस्य कर-
णत्वमेव “तृतीया च होम्यन्दसि” पा० कर्मणि न
तृतीया किन्तु “कर्म करणयोस्तृतीया” पा० कर्मणि
तृतीया इत० । घृतेनाह्वनाधिकरणे यङ्गौ । “घृ-
ताह्वन । दीद्व मति प्र रिपतो दह । अग्ने । त्व
रक्षस्विन” अ० १।१। ५। घृताह्वन । अग्ने । भा० ।

घृतासुति स्त्री घृतेनासुतिः “तृतीया च होम्यन्दसि”
पा० कर्मणि तृतीया जुहोतेरविचक्षितकर्मकत्वे ना-
कर्मकत्वात् करणे तृतीया वा इत० । घृतेनासुतौ ।
“यदुयजुषि घृतासुतिभिः । यतुसामानि मध्वाङ्ग-
तिभि” आश्व० अ० १।१। २।

घृताह्व पु० घृतं तदग्न्याह्वयते स्वरूपे निग्राहेन आ+
ह्वे-क उप० स० । घृतस्यैव अग्न्याह्वयते सरलद्रुमे
त्रिधा० ।

घृतिन् हि घृतमाज्यस्यैव वा प्राग्व्येनास्यस्य इति ।
प्रयज्ञाज्यके प्रयज्ञज्यके च स्त्रियां ङीप् । “पय
स्त्रिणीं घृतमीमत्युदाराम्” (गङ्गा) भा० आनु० २६ अ० ।

घृतीयु पु० पौरवे रौद्राश्वपस्यभेदे जनेयुयङ्गे द्वयम् तत्
जनेयु-रित्यस्य घृतेयुरिति विष्णु पु० पाठ

घृतेस्त्री स्त्री घृते स्त्रोद्भवे इति मेते इल-यय अश्च
गौरा ङीप् । तैत्तिरीयब्राह्मणे (तैत्तिरीय) हेमच०

घृतोद् पु० घृतमिव स्राड् उदकस्य उदकस्याद् । कृग-
दीपावरके सप्तभेदे घृतोदध्यादयोऽप्यस्य ह्ययस्य
२।४२ पु० इत्यम् ।

धृतीदन पु० धृतेन मित्रः धोदन । “अभ्येण मित्रये”
पा० १०। अन्वयमित्रिते धोदने । “दध्योदन च जीपाय
युक्ताय च यतोदनम्” पञ्चमसिकथने स० त० ।

धृत्समट पु० गृहसमट+प्रपो०। अपिभेदे विष्णु पु० तथापठ ।
धृप् सघर्षे साहाय्य सक्तं पर० सेट् । घर्षोर्महम् (घषा)
व्यापारभेद समर्हो, या घर्षति यघर्षीत् लघर्ष । घर्षण
घर्ष । उदिम् घर्षत्या घृहा । स्त्री घेट् कृत्याम्
मिठा त्वन्ट् घृष्ट । घर्षित इति प्रयोगस्तु तारका०
इतजन् । “धातुज घृजते रेणु यायुवेगेन घर्षितम्”
(शैकराज) रामा० २।७८५० ।

घृष्ट लि० घृष्ट-कर्त्तृणि क्त । मर्दिते । कृतघर्षणे “घृष्ट
रसास्त्रन मायां क्षीरेण” सुश्रु० । “घोषद्या मनु मत्स्य
राजमघने घृष्ट न कि चन्दमम्” पञ्चतन्त्रम् । शृग्वभेदे
“घृष्टोमलयजोगन्ध सरज्य नमेरुणा । अगुरुप्रभृति
चापि यस्य पङ्क प्रदीयते । घृष्ट सघृष्टगन्धोऽय
द्वितीय परिकीर्तित” इति शब्दार्थचि० छत-
वाक्यम् ।

घृष्टि पु स्त्री घृष्ट-कर्त्तरि क्तिच् । श्रुकरे मेदि० स्त्रिया या
डीप् । (चापरथासु) २ चारासाम् लघरः । शृषरा-
जितायाम् स्त्री मेदि० । भावे क्तिन् घर्षणे (घषा)
व्यापारभेदे १ साहाय्य स्त्री मेदि० । क्तिञ्-त्वात्
न डीप् [कुल्लया] । रत्नमा० ।

घृष्टिला स्त्री घृष्टि जाति स्त्री-क । घृष्टपण्यम् । (चा
घृष्टि पु स्त्री घर्षति भूमि सुखेन घृष्ट-क्तिन् क्विच् घृष्टि लघी
त्यादि ल० नि० न लघोप । १ वराह १ घर्षणशीले लि० ।
“मदलि धीरा विदयेषु घृष्टय” अ० १।८५।१। “म व
गङ्गाय घृष्टये” १।१७।४। “घृष्टये गन्तु घर्षणयुक्ताय” भा० ।
“क्रीडन्ति क्रोडा विदयेषु घृष्टय” १।१६६।१। एष सर्वत्र
घृष्टिगन्धस्य इदन्त्येन प्रयोगदर्शनात् क्तिन्प्रत्ययान्तत्वेन
मिष्यन्त्यात् क्विप्पराङ् इति सि० कौ० । चक्ते च शब्दक०
नृ लृ गृ शब्दस्य गान्तत्वकस्यन प्रासादिकमेव । स्त्रियां
या डीप् ।

घेष्कुलिका स्त्री (घेष्कु) खाति कौञ्जादने रक्षे रत्नमाका ।
घोष् पु स्त्री पक्षिभेदे शब्दच० स्त्रियां डीप् ।

घोट(क) पु० घुट-लघ् एतुन् वा । लघ् । तस्य भुवि
नेष्टाकारेण घेष्टमाचयात्सु । स्त्रियां जातित्वात् डीप् ।
“घोटी क्षोषा विस्तारितत त्र हेष्टहीन हसन्ती”
सा० द० । तल्लक्षणादि अथशब्दे ४८८५० इत्यम् भा० ।

घोटकमुख पु० घोटकस्य मुखमिव मुखमस्य । किञ्चरभेदे
२ प्रवरपिभेदे च हेमा० प्र० प्रवराध्याये इत्यम् ।

घोटकारि पु० ६० । मङ्गिषे यन्तार्थे लि० । तस्य वचाऽ
श्वरे तथा उपयमयन्ते १२५० पु० उक्तम् स्त्रियां वा
डीप् । २ हयारिहृत् करपीरे च । हयारियन्ते इत्यम् ।
घोटिका स्त्री घुट्-एतुन् टापि अत एवम् । कर्कशाम्
राजनि० ।

घोषा स्त्री घुष्-लघ् । १ अश्वनासिकायां, २ नासाभावे
च लघर । “लघमिरोधस्तीनरोधपुरवरायमाधघोर
घोषेन” काद० । “गोर प्रलब्धोक्तु लघारघोण” भा०
या० १८८५० । अथ क्रोडादित्या साङ्गलेऽपि
न डीप् दीर्घघोषा स्त्री ।

घोषिन् पु स्त्री दीर्घा घोषाऽक्षत्रस्य घोषा० इति । श्रु-
रे लघर स्त्रियां डीप् ।

घोषटा स्त्री घुष्-भा ट तस्य नेत्वम् । बदरीभेदे (विशो-
काङ्गल) २ पूगश्च च मेदि० । [हेमच० ।

घोष(न)स पु० गोमस+प्रपो० । निरुसि गोमसे सघर्षेभेदे
घोर न० घुर-लघ् । विषे राजनि० २ भयानके लि० हेमच० ।

घोषागर्द उदा० । “शिवाघोरभवा पश्चात्” रघु० ।
“घोरेऽस्मिन् मृतस्यारे” मनु । “घोरताया महातौक्षीम्”
काशीध्यानम् । शिशने पु० “घोराय घोरकपाय घोर-
घोरतराय च” भा० शा० २८६५० शिवस्तोत्रे । “नमोव
पितरोघोरा” यजु० २।१२।१ ।

घोरक पु० न । देशभेदे । “काशीरक्ष कुमारच घोरका
हसकायना” भा० स० २।१५० ।

घोरघुष्य न० घोर घुष्पते घुष्-लघ् । कास्ये राजनि० ।
घोर घृष्ट यस्य घोरघुष्टमित्यपि तत्र पाठ । तत्रार्थे
राजनि० ।

घोरघोरतर पु० घोर+प्रकारे द्वित्वम् तत तरप् । शिशने
घोरशब्दे इत्यम् २ अत्यन्तघोरे लि० ।

घोरदर्शन पु स्त्री घोर इत्यतेऽसौ इय-कर्त्तृणि क्युट् ।
१ उल्लंके राजनि स्त्रियां जातित्वात् डीप् । २ भयानके
लि० । “वीक्षाक्षणे महाबाहुकान्धन क्षीरदर्शनम्” भा०
घो० १५० ।

घोरगासन पु स्त्री घोरं रासन शब्दोऽस्य । १ श्वासे शब्दर०
स्त्रियां जातित्वात् डीप् । २ घोरशब्दयुक्ते लि० ।

घोररामिन् पु स्त्री० घोर रक्षति रक्ष-णिनि । १ श्वासे
हेमच० । स्त्रियां डीप् । २ घोरशब्दचारिणि लि० ।

घोररूप पु० घोरघणं रूपमस्य । महादेवे । घोरगन्धे दृश्यम् ।
२७७५० लि० ।

घोरवाग्नि उक्ती० घोर वायते वाग-स्यु । । गृहाणे
शब्द-स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । २भयानकशब्द-
कारिणि तिर्यग्जातिमात्रे लि० ।

घोरवाग्नि उक्ती० घोर वायते वाग-स्युनि । । गृहाणे
हेमच० २भयानकशब्दकारिणि पक्षि ऋगादौ च
स्त्रिया ङीप् ।

घोरा स्त्री गुर-अच् । । टेपताङीलताया, राजनि० भयान-
काया स्त्रियां त्रिका० । "२करावदना घोरास्"
कालीध्यानम् । १२।१, ४साख्योक्तायां राजस्या मनो-
वृत्तौ गव्दार्यचि० व्योतिपोक्ते "रवाङुपमे संक्रमे भाष्क-
रस्य भवेहोरमास्त्रीयुक्ते" २।१। १।२।२।५। सख्य-
कनक्षले ५२पिबंक्रान्तिभेदे च । संक्रमशब्दे विवृतिः

घोल पु० पुढ-कर्मणि घञ् ङक्ष च । । तस्मै मचित-
दक्षि । "तनु सखे हभजस मचित घोलस्यते" सुशु० ।
"सगर भिजस घोलं यातपितर हर स्रतम् । मस्तुना
रहित गाल्य दधि शुभ्रतरे पटे । जीरसैववसमिथ
घोल चनतर स्रतम् । जीरसैववसयुक्त घोल यात
प्रणागनम् । अतीसारे च सन्देऽग्नी हित रुच्य
ममप्रदम्" शब्दार्थचि० वैद्यकम् । "हिङ्गुजीरयुत घोल
सैवमेव च सयुतम् । भवेदतीव वाततमशोऽतीसारहृत्
परम् । रुचिर्दुष्टिद यल्ल यस्मिन्नुलविनागनम् ।
मूलकच्छे त सगुहं पाण्डुरोगे सचिलकम् । भावप्र-
द्वयभेदयुतस्य तस्य गुणादिककृतम् ।

घोलज न० घोलात् जायते जन-ङ । घोलजाते एतादौ ।
घोलवटक पु० घोलमिथितो वटक० । वटकभेदे "पिटमी-
घोलपटको पिदाङ्गी पवनापह" मदनपात्रनि० ।

घोलि(ली) गुर-ङ्गु ङक्ष वा ङीप् । पत्रशाकभेदे राजनि०
घोष पु० घृण-आधारे घञ् । । आभीरपक्ष्यां तस्यां गोमि-
नादात् तत्तत्कालं कर्त्तरि ऋच् । २गोपाते शकास्ते न०
मेदि० ४मण्डके त्रिका० । भावे घञ् । ५ध्वनी हनेच-
शब्दे "सया यम सय + ङीप् विवर्गः शरण
च । एते रासातुप्रदाना अघोपाय विवृणते । कष्ट-
मण्ये य घोपाः स्यु" मिथोक्ते ७१लोकादयपान्त्रम-
यज्भेदे । अघोपवतायाम् स्त्री शब्दार्थचि० 'न च
हन्दावे कार्त्तौ गवां घोष कदाचन' हरिव० २२८।१।
इन्दे "दुमन घोषं विरयाय लप्सहे" इ० १।०।२४।४।

'तल भुक्ता पुन किञ्चिन् त्वय्यघोपै प्रहर्षित'"
मनु । गोमे "हैयङ्गवीनमादाय घोषह्वानुपस्थितान्"
रघु० । नृमा० दुञ् । घोषक आभीरपक्षीभवे लि० ।
घोषक पु० घोष+कार्ये क । घामार्पणमे घोषतकीलतायाम्
अमर । [श्वेतघोषातकीलताभेदे रत्नमा० ।

घोषकाकृति पु० घोषकस्य लताभेदव्याकृतिरिवाकृतिरस्य ।
घोषण न० घृण-भावे ल्युट् । । ध्वनौ णिङ्-भावे ल्युट् ।
उच्चैः शब्देन ज्ञापने श्रवणारभेदे (हंटरा मेटा) ।
'वीर्यपिक्रमशोर्थाणा घोषण संहृत भवेत्" रामा०
मुन्द० ५८५० । युच् । घोषणाऽप्यत्र स्त्री । "राजा
सर्वत्र पटङ्गशब्देन घोषणामाज्ञापयामास" पञ्चत० ।
"दिविजृम्भितकाकुत्स्यपौलस्त्यजयघोषण" रघु ।

घोषविज्ञ पु० स्त्री० घृण-णिच् वा० इलुच् । । नाक्षणे
२कोकिले । शब्दनि लि० शब्दरत्ना० ।

घोषवत् लि० घोष ध्वनि वर्षभेदोच्चारणे याङ्प्रत्ययलोपाऽ-
ख्यस्य मत्तम् मस्य वा० । घोषरूपनाम्नयत्तुक्ते गकाराटि-
पर्यभेदे । "सर्वे स्तरावलयनो घोषन कर्त्तव्या" छा०
उ० "तोषवदाद्यन्तरन्त्यमभिनिष्ठानान् ह्रस्वर चतुरचरं
वा" धात्र्य० गट० १।१५।१।६। "परमप्रमद्वितीयवर्णां लघ्वाण्य
हकारयज्जघोषन" शिष्टा घोषन । तटादौ यस्य
तत्तथोक्त अन्तर्मध्येऽन्त स्यायरलवायस्य तत् तथोक्तम् ।
अभिनिष्ठानो विवर्ग अन्ते यस्य तत् कचर स्तर । अ-
कारादयो ह्रादग स्तरा० शिष्ट व्यञ्जनम् अपरिमित
व्यञ्जन । चतुरचर वा । तल ह्रस्वरे भद्र देव भव ।
चतुरचरे भवनाय नागदेव रुद्रदत्त नारा० "आदौ घोष-
यदचर यरलवान् मध्ये पुन स्वापदेदन्ते दीर्घावसर्जनीय
रहित नाम प्रयत्नात् कृतम्" गर्ग । शास्त्रिभेदान्
ऽपि सर्गान्तरा व्यख्याया । २ध्वनियुक्ते च । "त्य यङ्
मत्तुचं घोष घोषवात्त वलाङ्क" भा० व्या० २५५० ।
स्त्रिया ङीप् । सा च शीषायां हेमच० ।

घोषा स्त्री घृणने ध्वनरैरिय कर्मणि घञ् । । शतऽप्यायां,
मधुरिकाया, (मीरि) नेटि० शकटगङ्गा, राजनि० ।
४कोशातक्यञ्च शब्दार्थचि० । [घोषानतायां रत्नमा०]
घोषातकी स्त्री कोषातकी+प्रथो० । कोषातकीलतायां श्वेत-
घोषादि ५० "घोषादिषु च" पा० परव्यतिष्ठेपु पूर्वपदस्या-
द्युदात्ततानिषित्तेषु प्रत्यभेदेषु च च गणः घोष षट्
यङ्मम रुद्र वटरो विह्वल विह्वल माया रथा याया
कूटमावृणो अदत्त तृप् मिथी मुनि प्रेषा ।

वीर ड० चोरभैरवपत्न्यम् अयम् । कथंगोतप्रवरे अपि भेदे । 'कथानामाङ्गिरसाजम द एवेत चोरस्य र्भके नृपतेऽवकाशमिदनाङ्गिरसवोरकापतेति' व्या० श्रु० १२।१॥

स्रस घ० चयने रता अस्मि पय-आगारे यज् प्रयो० । इतिमे निघ० । 'यो यस्मै नृ स उत वा द जयति' अ० १।२।७। इगावचमवकथ्य निद ६।१०। उक्त यथा न स इत्यर्थः न चयने अस्मिन् रता' इति । अचयने रदीप्ते द्वि० 'परि नृ समेनना रं ययो गागृ' अ० ७।१।८। यस्मै दीप्ते' भा० । इमान्चमविकथ्य निदक्ते नृ नृ सम इति चयनम् । प्रयो० चयन कोमे नृ स चयनम् । 'न च आताप न द्विषो उचान' अय० ७।१।२।

स्रस नृगवग पातुरिति केचिन् ।

घ्रा गन्धपदमे अक० घ्राणजनपदमे अक० भा० द० यनिट् । डिप्रति अघ्राण अघ्राणो अघ्राणम् अघ्राणम् । अघ्रो अघ्रिच अघ्राण । घ्राता घ्रेयान् घ्रायान् । कर्माणि भागे या घ्रायते अघ्रायि 'अघ्राय वात् गन्धाक्तः दगाव' भट्टि । 'माङ्गलिक जिघृति पटशुभे' भाग० १।२।६। नासिकया गन्धज्ञानमिह (घ्राता) पदम् । उपसर्गपूर्वकत्वात्तदपसर्गद्वयोच्चार्य शुभे पदम् । घ्रेय घ्रात-घ्राणम् घ्राति

घ्राण न० घ्रा-क० ल्युट् । नासिकेन्द्रिये । तस्य गन्धदेन भौतिकदिना इन्द्रियपदे ६।८०४० दर्शिता । 'इन्द्रिय घ्राणजनपदम्' भाषा० । तस्य पाठिपते प्रमाण नि० क० दर्शित दद्या

'घ्राणेन्द्रिय नासिप द्वादिषु मध्ये गन्धस्यैव व्यञ्जक-त्वात् क्राणगन्ध त्रिविधकृतत्वात् न च उच्यते न कोयद्व्यादिषु कलाद्विविधिरिति वाच्य परकीय-द्वयाद्यव्यवस्थया तद्व्यवस्थया न च अपरागन्ध-कृतजनैः भेदान्निति वाच्य तस्य सत्त्वरागन्ध-व्यञ्जकत्वं यदा परकीयेति न देय, वादूपभीतपुरभि भागस्य द्वावन्तगन्धान् न च घ्राणेन्द्रियव्यञ्जकत्वं गन्धनागन्धकृतत्वात् गन्ध व्यञ्जितार इति वाच्य इत्येव इति इति विशेषणम् । कर्माणि नृ वा तस्य न । अक्षरघ्राणे नि० घ्राणोऽप्यत । भावे ल्युट् । (घेका) श्रव्यापारे न० घ्राणेन नृकरो इति पद्यपतेन क्राणुटा' मनुः । गन्धावकाशात्तद्विधि ।

घ्राणज न० घ्राणे जायते करणव्यापारतविशेषया 'समर्था जनेर्दः' पा० अत-क० उत० । नासिकेन्द्रियजाते गन्धपदे 'घ्राणजाटिभेदेन गन्धस्य दद्विध मतम्' भाषा० । तत्र मयत्तं गन्धादेव्याह तत्रैव 'घ्राणस्य गोचरो गन्धो गन्धादिदिपि कृत' । 'घ्राण व्यातोभवेद्वाच्यो घ्राणव्योपकारक' इति च

घ्राणतर्पण न० घ्राणमिन्द्रिय तर्पयत । उगन्ध समर । घ्राणदुःखता स्तो घ्राणम् दृष्ट दगाति दा-क । वि० कर्माणि (नासि) भाषा० ।

घ्राणव्ययम् ड० घ्राणमिन्द्रिय नृ च योऽपि । घ्राणिकेय सैम्भे । 'घ्राणव्यय प्रतिष्ठाप कान्नावाचलव नृ' भा० व्याजु० ४३४ कुमारमीनिक्रीडो

घ्राति को घ्रायते अतया घ्रा-करणे क्ति । नासिकायां यद्वत् । भावे क्ति । श्रुषाणे (कोटा) व्यापारे स्त्री 'माङ्गल्यस्य रताः स्या ग्रातिरप्येवमयो' मनु ।

इति वाचस्पत्ये घकारादिशब्दायेंतिरूपणम् ।

७

घ्राण व्यञ्जकपदोद कर्मपदम् । गन्धोच्चारणस्थानं कण्ठनून नासिका च 'जिह्वाग्रे तु क मोक्ष' इति 'स्योऽन्त्याङ्गिका नर्ही' इति च शिखोक्ते तदुच्चारणे णाभ्यन्तरमन्त्र कण्ठनूने जिह्वाभ्यन्तरम् । वाटप्रद्वाराः कान्नादधोपास्त्राया । नाटकाद्योऽस्य दृष्टक्या-द्गुण्येषु व्ययता । तस्य तन्त्रे च अक्षरगदा योऽङ्गा रतायो उक्ता यथा 'इ गन्धो भैरवयवो विन्त-स दि' प्रिय । एकोऽङ्गोऽनन्तर यमरोदियवष्टुः । कान्तिः खेटाद्युपाधीरोद्दिजाता अस्मिन् विद्यते । कन्धाक्षिप नन्धो विज्ञेयो चात्ममायय । एतने-न्नो मन्धानन्दो दुर्धरवद्भा मति । निवचको गीठ-कङ्का कामेयो यमसांशुर्गो । कामपेनुन्ने तस्य ध्वेय अक्षर यथा । 'इकार परनेयानि । इकार-गुण्डलीस । सर्वदेवस्य वर्ष निगुण कोचकोपने । । दद्यमानस्य वर्ष इकार मन्धसाव्यहम्' 'इकार-

आपत्तुःसारपद्यसौ भिन्निधातुः” कामधेनौ भञ्जल
सर्वधातुषु वर्गपञ्चमवर्षस्य नकारजत्योऽन्ते छकारस्य
तत्र नकारजत्वम् तेन अङ्क-क्षिपि ऋन् इत्यादि
रूपम् । तस्य काव्यादौ प्रथमनिर्देशफलं यथा “क यः
गोचय लक्ष्मीं वितरति रियशो छत्रया च सुख उ”
उ० टी० इत्युक्तेरप्ययम् । [एकाक्षरकोप ।
छ पु० कु-ना० छ । विषये रिययस्सृष्ट्यां मेदि० श्मेरये
छ ध्वनौ भ्वा० धातु० छक० अतिट् । छत्रे अहपिष्ट ।
जुहुवे । सनि जुहुपते ।

इति वाचस्पत्ये छकारादिशब्दार्थनिरूपणम् ।

च

चकारः व्यञ्जनवर्णभेदः चयं स्यात् । अलोच्चारणस्थानं
तासु “इत्युच्चारणं तासु” सि० कौ० उक्तेः तलोच्चारणे-
व्याभ्यन्तरप्रयत्न तासु निष्ठामध्यस्थं श्वाविचारा-
धोपात्यमाणा वाह्यप्रयत्ना । माहफान्यासे वामबाह्वमूले-
ऽस्य स्थिता । अस्य वाचकशब्दा षष्ठीद्वारतन्त्रे उक्ता
यथा । “च एकाक्षरी इत्यो वाणी चालयति सुदर्शन ।
चर्मसुखदरां नौमो मङ्गिषाचारवक्ष्य । एकस्मिन्
च च कृष्णं च सुखं दीर्घं वाञ्छते । मानवास्तु
भावा चतुर्भूतिरुत्पत्तिः । दयितव्यं त्रिषेणं च चक्षी-
क्षणीयं चोचन । चन्दनं चन्द्रमा देवसेतनो
हृदिको बुध । देशी कोटिचक्रस्ताला कुमारी पूर्वफा-
ल्गुनी । अङ्गमेयता वायुर्गो दगो च हृदावणी ।
तस्य ध्येयरूपं यथा “चर्वं हृदु सुश्रोणि । चतुर्ग-
प्रदायकम् । छत्रं चोर्वहते देवि । सत्य परमक-
ण्डकोम् । सततं कुण्डलीयुक्तं पञ्चरात्रमयं सदा । पञ्च
प्राणमयं वर्षं पञ्चाभासकं सदा । त्रिशक्तिरहितं
वर्षं त्रिभिन्दिहितं प्रिये ।” कामधेनुतन्त्रस्य काव्य-
व्यादौ प्रयोगे उपदायकता उपपदे तन्मूलकम् ।
च अञ्च-चञ्च-ना ना० छ । पादपूर्वये रिययस्सृष्ट्यां मेदि० श्मेरये
छ ध्वनौ भ्वा० धातु० छक० अतिट् । छत्रे अहपिष्ट ।
जुहुवे । सनि जुहुपते ।

निरर्थकतैव । “निरर्थक चादि पादपूर्वकप्रयोजनम्”
चन्द्रालोकः । सचक्षुषे इत्यन्वाचये उदरेतरयोगे दसमा-
हारे च” अमर । “चार्थे इत्थं” पा० सि० कौ०
व्याख्यात यथा

“सचक्षुष्यान्वाचयेतरेतरयोगसमाहाराद्यर्थः । परस्पर
(१) निरर्थकस्याऽनेकस्य (२) एकस्मिन् (३) अन्यः
सचक्षुषः । अन्यतरस्यानुपपत्तिक (४) त्वेऽन्वाचय ।
मिचित्ताना (५) सन्त्य इतरेतरयोगः । समूह
(६) समाहारः । तल्लेखरं गुरुञ्च भजस्वेति सचक्षुषे
भिन्नामट गाङ्गानवेत्यन्वाचये च न समासोऽसामर्थ्यात्
(७) । अयच्छटिरो । सप्तापरिभाषम्” ।

व्याख्यात चैतद्भाभिः सरलायाम् ।

(१) “परस्परनिरर्थक्येति एकस्य क्रियाभ्योत्तरमप-
रस्याहच्छा तदन्वय इति न तयो परस्परकाङ्क्षा । (२)
अनेकस्येति तैनेकस्य सामेक्षत्वेऽपि न दोष उभयोक्त्या-
त्वाभावात् । सचक्षुषे चगच्छेन स्वसमभिव्याहृतपदा
र्थोत्तरसामेक्षत्वं योध्यते तदसमभिव्याहारे तु न । अत-
एवात्रैक एव चगच्छे प्रयुज्यते तेन यच्छब्दोत्तरं
चगच्छेनैव समभिव्याहृतक्रियादाश्रये इतरसामेक्षत्वं
न त्वन्यस्येति बोध्यम् । (३) एकस्मिन् एकवर्षावच्छिन्ने
इत्यर्थः अन्यस्य इत्येतस्य यत्नेत्यादिस्थाच यत्ने वसन्त्य-
स्तत्र सचक्षुष्यशब्दार्थ इति भावः । न त्वन्यस्यैव सचक्षुष्य
इति अस्मिन्तव्यम् । अन्यस्य विशेष्यतया विशेषणभावात् वा
तत्वाद्य चैतो गच्छति पचति चेद्यादौ क्रियासङ्घो-
षात्तम् ईदृशं गुरुञ्च भजस्वेत्यादौ इत्यवयवस्ये ।
(४) आनुपपत्तिरित्यवयवस्येत्यन्तरस्य प्राधान्यस्य तत्त्व-
मन्विक्रियायाः अवयवकर्तव्यत्वेन तथापि समभिव्या-
हृतक्रियादिगतामुत्पत्तिरित्यवयवस्येत्यन्वाचयकारार्थः ।
(५) मिचित्तानामिति परस्परामेक्षायास्तद्वृत्तावयवभेदक-
रूपरूपापत्तिव्यत्येः । अन्य इत्यस्यैववर्षावच्छिन्ने ना-
न्यदित्यर्थः । तेन नीवातो सयोगजनकव्यापारजन-
कव्यापारभावकतया द्विसर्गत्वेन अथा यामं नयतीत्यादौ
अजापामधोन्नयेरपि धातुपातक्रियादाश्रयेन तत्र
न चकारयोगो नाप समास तयोरेव समासोऽपरस्य
सयोगात्तु व्यापारेऽन्यथादेऽन्वाचयः भावात् । अत-
एव यत्तानेकवर्षप्रयोगः, यत्ने वसन्त्यस्य तल्लेखर-
योगकाटशङ्कय चार्थ इत्यर्थः । (६) अरङ्गताव-
यवभेदसमूहस्य गतीत्या मत्वेकावयवस्येति धर्म एव प्रह-

सिन्धिमिश्र समुहारे तु द्वितितितान्नेय समुहस्य
भानात् समुहस्यैव प्रवृत्तिमितिमिति विज्ञेयः । एषु
समयस्यैव समुहस्य बोधः । (७) अथामय्यादिति एका
धीर्भावाभावादिद्वयः । तथाहि ब्रह्मर्षिः षष्ठकपदानां
कर्माद्यन्तर्भावेनैव ह्यष्टकपदानां आद्यान्तर्भावेनैव
एकाधीभाव आशयक "समयः पदविधिरिति" पा०
परिभाषितायां चार्थे ह्यष्टकपदानां । मन्त्रतरेतराशये
परस्परनिरपेक्षाणां काशीभावात् समुहस्यैव येन समु
हस्याप्यथावेकाधीर्भावेऽन्तर्भावात् स्याताम् । तन्मन्त्रतरेत-
रद्वये समुहारे च साहित्यस्य समुहदेकाधीर्भावात्
दोक्तभावाच्च तथेति बोध्यम् । इत्यस्तु विज्ञेय इतरेतर
योगे साहित्यस्य विमर्षण इत्य विज्ञेय, समुहारे तु
साहित्यस्य प्रथम इत्य विज्ञेयमिति यथा चामयोर्बोध
वैकल्यात् तथाकटे दृग्गमम् । यच्चान्तरे चाल पुनरप्यक्रम
यथा "मूर्ध्निपि शोभते तावत् समुहार्थं पक्षवेष्टितः ।
तावच्च शोभते मूर्ध्नि यावत् किञ्चित् न भायते"
इति० । एतद्व्ययोगित्ये १० नियोगे च शब्दार्थवि०
गत तद्व्ययोगितासङ्कारस्य चेन द्योतनात्तस्य तदर्थकता
यथा "समुच्चलि सरोजानि सौरिणी वदमानि च"
इत्यादि० । एतद्दीपकान्तराद्योगकताऽपि १८८८०
इत्यादि० । "सतो च प्रयोगित् प्रवृत्तिश्च नियता" माच ।
चकारद्वयप्रयोगे कचिद्विषययोगितायां प्रवृत्तिवृत्त्य
प्राधान्यस्य चापबोधनम् यथा इतीरिता यत्परयेन
तेन चोष्णा च हृष्टा च यभाष्य भैमी" नै० । "कला च
या कान्तिमती कलाभक्तस्त्वमस्य लोकस्य च नेत्र कौस्तुभे"
कुमा० । सिद्धनुबन्ध चण् यद्यर्थे तस्य प्रयोगे निश्चयम् ।
च ३० नीयते मुक्तपक्ष किरणैः अङ्ग परधन वा चिनोति
वा चि-ड । १८८८० २८८८० १८८८० १८८८० १८८८०
च मेदि० । ६८८८० ७८८८० च लि० शब्दरत्ना० ।
चक्रा भानौ सी० पर० अक्ष० सेट् इति । चक्राति अचक्रात् ।
चचक्र ।
चक्रा प्रतिपाते तस्यैव च आ० आ० अक्ष० सेट् । चक्रते
अचक्रात् चचक्रे । मिते चक्रयति । प्रतिपात मयप्रेतकोऽ
नित्यकृत्वा गमनादिप्रतिरोधः । "व्यापानुसारचक्रिता
हृदिषीय यासि" कृष्णः । "पौचक्रयचक्रितेभ्यः" रघुः ।
उद्धृ-प्रतिपाते । "यं चक्रितामनुविचय चक्राति"
भाग० ६१७१८६ । उद्धृकलि व्यातिङ्गानि मयलि
चक्रास दीप्तो अष्टा० जघा० पर० अक्ष० सेट् । चक्राति

अचक्रासीत् । चक्रसाम्-अक्ष० आ० अक्ष० । अदिम् ।
अचक्रासीत् । "चक्राति च साहाय्यतया रन्तेषु जा-
यति" । "चक्रातां चक्राक्षस्यु" "गोकादभूयैरपि म-
यकासाञ्चकार भागेन्द्रयात्रामयै" भट्टि । "चक्रासत
यात् अमरुचक्राणां" माच ।

चक्रित न० चक्र-भावे क्त । १८८८० २८८८० च । "कुतो-
ऽपि दयितव्याये चक्रित मयसम्भूतः" सा० ८० उक्ते
इक्षोषां सावित्रकान्तराभेदे यथा "तस्यन्ती चक्राक्षरी-
विष्टितोऽपि मोक्षरतिगयमाप विभ्रमस्य । चक्रानि प्रच-
ममहो विनाऽपि चेतोर्भावाभि किञ्च सति कारये
तद्वत् "चक्रातिचक्राक्षरारिचक्रा" । "मय-
चक्रितमात्रे निजम्" माच । "म समममगा यथा
साहित्यदिष्ट चक्रिता" ८० ८० उक्ते १८८८० १८८८०
कर्त्तरि क्त । ८८८८० १८८८० १८८८० च लि० ।

चक्रोर पु० चक्र-तृती आ० रन् । स्वामय्याते-चक्रिभेदे
"कोक्रीतिचक्रोरधारणपटु सरारि । "इमां विमा-
चामवसे न चक्रुषी चिर चक्रोरस्य मयस्यस्युषी
नैव । "इतचक्रारानि । विनोक्तयेति" रघु । स्वायें
क तस्यैव अमर । "तन्मांसयुष्ठा राजनि० चक्रा यथा
"चाटक शीतल चयं द्रव्यं कापिज्जालामयम् । तद-
चक्रोरज मांस उग्रस्य वसुधैव कुटुम्बकम्" ।

चक्रा आर्त्तं कुरा० उभ० अक्ष० सेट् । चक्रयति ते अचक्रात् त ।
चक्रा पु० क्रियतेऽनेन ज-अक्ष० क नि० हितम् । १८८८०
पश्चिणि, (चक्रा) अमर २८८८०, (चाक्रा) १८८८०,
१८८८०, १८८८०, १८८८०, १८८८०, १८८८०, १८८८०,
"कचसे निजहेतुदृष्टज किञ्च चक्राक्षिकारितायुष्य"
नैवधम् । ८८८८० १८८८०, १८८८० १८८८०, १८८८० १८८८०,
मेदि० ११८८० ११८८०, लि० ११८८० ११८८०, ११८८० ११८८०
यन्ते तन्त्रोक्तपुस्तकाधारादिषु स्थितेषु षट्सु १८८८०
१८८८० १८८८० १८८८० १८८८० १८८८० १८८८० १८८८०
दित परदेवतयाः" तन्त्रम् । मन्त्रोक्तोपयोगेषु १८८८०
उमादिषु, १८८८० १८८८० १८८८० १८८८० १८८८० १८८८०
यथाहिञ्जोचना इति तन्त्रम् । ८८८८० ८८८८० ८८८८०
विद्येये च न० । अचक्राक्षस्य १८८८० १८८८० १८८८०
त्यात् द्विक्रियेऽपि चक्राभेदेनैवास्ति द्विप्रभेदनियमः ।
तस्य अक्षराभेदचक्राक्षस्य हेमाद्रौ परि० हचक्राक्षस्ये
"चक्राक्षस्ये षट्पदे जगद्विनि मति युक्त उवाच ।
वत्स यथाप्रवृत्तपदित्तमान निबोध ततोचामन्यमाधमभेदेन

चक्र त्रिविधं भवति । चन्द्रमहाभिरारैरुत्तम, षडारैः
मध्यम चतुर्भिरारैः सम्पन्नमवम भवति । तत्र श्लोकः ।
षडारुत्तम चक्रं षडार मध्यम भवेत् । लघुचक्रं चतुर्-
ारं स्यादिति चक्रं भवेत्त्रिंशत् । द्वादशपलसुत्तममेकादश-
पल मध्यम दशपलमवम चेति बालानाम् । अवालानाम्
पञ्चाशत्पलसुत्तमं चत्वारिंशत्पलं मध्यमं त्रिंशत्पलं
कनिष्ठमिति । तथाऽष्टाङ्गुलसुत्तमं सप्ताङ्गुलं मध्य-
ममवम षडङ्गुलं भवति बालानाम्, अवालानाम् षोड-
शाङ्गुलसुत्तमं चतुर्दशाङ्गुलं मध्यममवम द्वादशा-
ङ्गुलं भवति । तत्र श्लोकौ । द्वादशैकादशदशपलानि
क्रमशः शिरो । अवालस्य द्विरष्टौ स्युर्द्विंशत् षट्
शापि च । बालानां त्रिविधं चक्रमष्टसप्तपञ्चलम् ।
षोडशाङ्गुलमन्येषां द्विहीने मध्यमाधने । त्रिंशत् चतु-
र्दशाङ्गुलमाद्या द्विहीनं मध्यम कनिष्ठ चेति । तत्र
त्र्यङ्गुलां सैक्यायसमयो प्रथमा नेमिः । सार्द्धं द्व्यङ्गुलां
मध्यमा नेमिर्द्व्यङ्गुलां तृतीया नेमिः सार्द्धं मध्य-
मपरिमण्डलां नेमिर्भिर्विष्टताभिः स्यात् मणिरत्नालङ्कृता
स्थूलमूला या नेमिः सा चक्रे पूजिता भवति । तत्र
सैक्यां शिल्पिभिर्विचित्रमनेकादशसंस्थानमस्तिमनोहरं
चक्रं कर्तव्यमन्नत्र सुधारपन्थां शुद्धीर्तम् ।

पिण्डचक्रलक्षणन्तु हरिः ३३। “वाटगारन्तु पट्ट-
कोण वल्लवत्यसद्युतम् । चक्र स्याद्वाचिषायर्त्त, शङ्खश्च
श्रीकुरे भूत”

तन्मोक्तं भैरवीचक्रं च तत्त्वचक्रस्यैव प्रसिद्धम् तत्र च
निष्कामाणां अधिकारं रुद्रायामोक्ते चक्रपञ्चके तु
सकामानां यथाह चक्रं पञ्चविधं प्रोक्तं तन्मे
तु रुद्रायामेव । विविना पूजिते चक्रे सौख्यमोक्षफल
लभेत् । महाचक्रं राजचक्रं दिव्यचक्रं तथापरम् ।
वीरचक्रं चतुष्टयं पशुचक्रं पञ्चमम् । राजचक्रं
राज्यं स्थानं हाचक्रं तु भोजनम् । देवत्वं देवचक्रं
वीरचक्रं तु सिद्धिम् । पशुचक्रं तु दारिद्र्यशोक
इत्यादिप्रदम् । कपटेषु टक्षणाद्विने सर्वचक्रान्तु
निष्कनम् । सकामास्यै निष्कामाद्विविधाभुवि मानवाः ।
जुष्टाशया कामिनो ये तेषामस्मादधिकारिता । ब्रह्मज्ञानाय
तु प्रोक्तं भैरवीचक्रसप्तमम् । ब्रह्मज्ञानयुतानां तु तत्त्व
चक्रे अधिकारिताः । ” मङ्गलनिर्घण्टे च “ नात्माधिकार
सर्वेषां ब्रह्मज्ञानं साधकानां विना । परब्रह्मोपासकायै
ब्रह्मज्ञानं ब्रह्मतत्परम् । शब्दान्तराणां गान्ता सर्व-

भाषिहृते रता" । निर्विकारा निर्विकल्पा दयाशीलाह-
दव्रता । सत्यसङ्कल्पका ब्राह्मप्राप्तयथाधिकारिण ।
ब्रह्मभावेन तत्त्वज्ञा ये पश्यन्ति चराचरम् । तेषां तत्त्व-
विदा पुंसां तत्त्वचक्रोऽधिकारिता । सर्वब्रह्ममयो
भावचक्रोऽस्मिन् तत्त्वचक्रके । येषामनुपद्यते देवि । त-
स्य तत्त्वचक्रिणः । अत्र सर्वत्र चक्रारेण साधकैरुप-
वेशनात् चक्रत्वम् । चक्रावृणानञ्च श्वमारहस्यादौ दृश्य-
म् । योगोपयोगितया देहस्थमूलाधारादिचक्रनिरूपणाय
इडादिमाडीनिवेशनोक्तिपूर्विका चक्रभेदोक्तिः तन्त्रसारे
“गौतम उवाच । देवर्षे । योगयुक्तानां योगानुभवद-
र्शकः । सा ह्ययोगविशेषज्ञः । कर्माद्योगनिपेक्षकः । विना
योगं न सिध्यन्तु कुण्डलीचक्रस्य प्रभो । । मूलपदमे कु-
ण्डलिनी यायश्चिद्रात्रियता प्रभो । । तावत् किञ्चिन्न सिध्यति
मन्त्रयन्त्रार्चनादिकम् । जागर्ति यदि सा देवी ब्रह्मणि
पुण्यसञ्चये । तदा प्रसादमायान्ति मन्त्रयन्त्रार्चनादयः ।
शिवबहिर्हरेभ्योके पदैश्वर्यसमन्वितः । योगयोगाङ्गवेनुस-
क्तिमन्त्रसिद्धिरनुत्तमा । सिद्धे मन्त्रे परामर्शप्रति-
शास्त्रेषु निर्णयः । तस्मात् कार्यं परं योगं कथयस्व
सुनीधर । । सत्तात्मा येन विहरेत् स्वर्गे मर्त्ये रसातले ।
जीयन्मुक्तश्च देहान्ते निर्वर्णपदमाप्नुयात् । नारद
उवाच । कथयामि तव स्नेहाद्योगबोध्योऽसि गौतम । ।
ससारोत्तरणे युक्तिर्योगशब्देन कथ्यते । ऐक्य जीवा-
त्मनोराष्ट्रयोग योगविशारदा । तव स्नेहात् समाख्यासे
योगविप्लकरास्त्रिमे । कामक्रीडसोभसोऽहमदमा-
तुसर्गसज्जका । योगाङ्गैरेभिर्निर्जित्य योगिनोयो-
गमाप्नुयुः । यमनियमावासनप्राणायामौ ततः परम् ।
प्रत्याहार धारणास्थ ध्यान सार्द्धं समाधिना । यो-
गाङ्गान्याहरेतामि योगिना योगसाधने । “यसाद-
यस्तु । “सहिषा सत्यमस्तेय ब्रह्मचर्यं दयाऽऽर्जवम् ।
तप्ता धृतिर्भ्रिताहार शौचञ्चेति यमा दश । तप-
सन्नोपमास्तिक्य दान देवस्य पूजनम् । सिद्धान्तप्रवणञ्चैव
होर्मतिश्च जपेष्ठतम् । दृष्टैरे नियमा प्रोक्ता योगशास्त्र-
विशारदैः ” आसनानि प्रोक्तानि । “इडयाकर्षेद्वायु-
वाह्यं षोडशमात्रया । धारयेत् प्रति योगी चतुर्ध्या-
तु मात्रया । सुषुम्णा मध्यगं सत्यगृहाति शतमात्रया
शनैः । नाड्या पिङ्गलया चैव रेचयेद्योगवत्तमः ।
प्राणायाममिमस्माद्युर्ध्वयोगास्त्रविशारदा । भूवो भूय-
ः क्रमात्तस्य व्यत्यासेन क्रमाद्वरेत् । काताष्टचक्रमण्यै

सम्यग्ज्ञादश्च योऽयम् । जपध्यानादिभिर्भुक्तं सगर्भं त
विदुर्मुधाः । तदपेतं निगर्भसु प्राणायामस्परं विदुः ।
क्रमोदभ्यस्यतः पु सो देहज्जो दोहभोऽयम् । मध्यम कम्प-
सयुक्तो भूमिस्वागः परोमतः । उत्तमस्य शुष्णपामिर्ध्यावस्थी
लमममिष्यते । इन्द्रियाणां विचरतां विषयेषु निवर्त्तयन् ।
महादाहरण तेभ्यः प्रत्याहारोऽभिधीयते । ध्वङ्गुलुगुल्फ
जानूस्सीमभीलिङ्गनाभिपु । हृदयोपाकण्ठदेगे तु सन्धि-
कायां तथा मसि । भूमध्ये मसके सूक्ष्मे हृदयान्ते
यथाविधि । धारण प्राणमरुतो धारणेति निगद्यते ।
समाहितेन मनसा चैतन्यान्तरवर्त्तिना । आत्मन्यभीष्ट-
देशानां ध्यानं ध्यानमिच्छोच्यते । समस्तभावनां नित्य
लोभात्मपरमात्मने । समाधिसंज्ञेनय प्रोक्तमष्टा-
ङ्गचक्षणम् । इत्यादि कथितं विप्र । कामादिषट्कना-
शनम् । इदानीं कथयिष्ये ऽहं भक्तयोगमनुत्तमम् ।
विप्र शरीरमित्युक्तं पञ्चभूतात्मकं सुते । चन्द्रसूर्याग्नि
तेजोभिर्भूतैश्चैक्यरूपकम् । तिस्र कोशस्तदङ्गेन
शरीरे नाञ्जयेमता । ताद्यु सख्या द्वा प्रोक्तास्तासु ति
लोऽधोऽवस्थिता । प्रधाना मेरुदण्डेऽस्य सूर्याग्नि
चन्द्ररूपिणी । शक्तिरूपा सा च नाडी साक्षादभूत
पिपहा । दक्षिणे पिङ्गलास्या तु उरुषा सूर्यवि-
प्रहा । दाहिनीशुभमस्या विषाभा सुनिभि सृता ।
मेरुमध्यस्थिता या तु मूलस्या ब्रह्मविपहा । सर्वतेजो
मयो सा तु सुषुम्णा मण्डरूपिणी । तस्यामध्ये विचित्रास्या
अमृतक्षारविणी गुभा । सर्वदशमयो सा तु योगिनां हृदय-
ह्रमा । विषर्गाह्निदुष्यन्ते व्याप्य तिष्ठति तत्पतः । मूला-
धारे त्रिकोणाख्ये रक्षाक्षानक्रियात्मके । मध्ये स्वयम्भू
जिह्वन्तु कोटिभूयसमप्रभम् । तदूर्ध्वे कामधीजन्तु कर्ण-
मालीन्दुमाटकम् । तदूर्ध्वे शिखाकारा कुण्डली ब्रह्म-
विपहा । तद्वाक्ष्ये हेमयणीम शसवर्णं चतुर्दशम् । श्रुत
हेमसमप्रख्यं पद्म तत्र विभाषयेत् । तदूर्ध्वेऽग्निमसमप्रख्यं
पद्मदलं हीरकप्रभम् । बाहिलान्तपङ्कथेन युक्ताधिष्ठा-
नसप्तकम् । मूलमाधारपट्काना मूलाधार ततो विडुः ।
स्वयवदेन पर लिङ्गं साधिवान ततो विडुः । तदूर्ध्वे
नाभिदेगे तु मणिपूर महाप्रभम् । मेधाभ विद्युन्मभश्च
बहुतेजोमयनता । मणिबहिष्म तत् पद्म मणिपूर
तथोच्यते । र्दशमं च दैर्घ्येण हृदिफान्ताक्षरान्वितम् ।
घिषेनाधिततं पद्म विश्वीकैककारणम् । तदूर्ध्वेऽना-
कुलपद्मस्य द्वादित्यसप्तमम् । कादिगान्ताक्षरैर्क१२पदैश्च

समधिततम् । तस्याधो वाणजिह्वन्तु सूर्याशुतसमप्रभम् ।
मृद्वक्ष्मस्य शब्दोऽमाङ्गतत्वात् सच्यते । तेनाङ्गतात्त्वं
पद्म तन्मुनिभि परिकीर्तितम् । आनन्दसदनं तत्तु पुन-
पाधिततं परम् । तदूर्ध्वेन विद्युद्वाख्यं योऽयदक्ष
पद्मजम् । स्वरे योऽयमिर्भुक्तं धूमवर्णं महाप्रभम् ।
विद्युदि तनुते यस्यात्कीर्णस्य हृषकोकमात् । विद्युद्व
पद्ममाख्यातमाकाशस्य महाप्रभम् । आशाचक्रल-
दूर्ध्वे तु आत्मवाधिततं परम् । आशामकमयनान्तं गुरो-
राज्ञेति कीर्तितम् । द्विदश हृदयसुक्तं बोधनन्तु तदु-
र्ध्वत । एवञ्च शिवचक्राणि प्रोक्तानि तय सृजत ।।
सहस्राराख्यं विन्दुव्यानं तदूर्ध्वेभीरितम् । इत्येतत्
कथितं सख्यं योगमार्गमनुत्तमम् ।

दीर्घाणीयतन्त्रोक्तमन्त्राणां साधकस्य शुभाशुभदायकता
विचारोक्त्याणि तन्त्रसारे दर्शितानि यथा

“अनकुलं मन्त्रं गृह्णीयात्तथा च ‘स्वतारारागिकोगानमनु-
कूलान् भजेन्मनु’ । याराज्ञोतन्त्रे ‘ताराचक्रं राशि-
चक्रं नामचक्रं तथैव च । तत्र चैव सगुणो मन्त्रो मान्त्र
चक्रं विचारयेत्’ । इति तु प्रधानतया बोध्यम् ।
“अस्मिन्त्रं न गृह्णीयादकुचश्च तथैव च” । इत्या-
दिदर्शनात् ततश्च अक्षविचारस्यावश्यकत्वात् प्रधानं
तद्विषयते । तत्र सिद्धिधारयत् “सिद्धिहारराक्षाणां
प्रसादप्रणयस्य च । सपिण्डाक्षरमन्त्राणां सिद्धिदीप्तैव
शोधयेत् । सप्रसङ्गे स्त्रिया दन्ते मालामन्त्रे च त्र्यक्षरं
वैटिकेण च सम्बन्धे सिद्धादीप्तैव शोधयेत् । एकाक्षरस्य
मन्त्रस्य मालामन्त्रस्य पार्थक्यं ।। वैदिकस्य च मन्त्रस्य
सिद्धादीप्तैव शोधयेत्” । मालामन्त्रो यथा याराज्ञोतन्त्रे
“विश्ववर्षाधिका मन्त्रा मालामन्त्रा प्रकीर्त्तिताः । नव-
सकस्य मन्त्रस्य सिद्धादीप्तैव शोधयेत् । ह्रस्वस्यष्टाक्षर-
स्यापि तथा पञ्चाक्षरस्य च । एकद्वित्रयादित्रयोऽस्य सिद्धा-
दीप्तैव शोधयेत्” चांशुण्डातन्त्रे “काशी तारा महा-
विद्या योऽङ्गी भुवनेश्वरी । भैरवी विद्यमक्षा च विद्या
धूमवती तथा । माला सिद्धविद्या च मातङ्गी कथयामि
का । एता द्वा महाविद्या सिद्धा विद्या प्रकीर्त्तिता ।
नात्र सिद्धाद्विद्यासि मन्त्रादिविचारणा । कावादि
शोधनं नास्ति न चाभिलादिद्रुपणम् । सिद्धविद्या तथा
नात्र शुभविषयपरिचयः । नास्ति किञ्चिदङ्गादेभि । इत्य-
साध्यं कथञ्चन” । मालिनीविक्रमे “काशी तारा महा-
विद्या स्वरिता विद्यमक्षा । याम्बादिनी चाङ्गपूर्व

तथा मल्लङ्गिरा मता । कामाख्यावासिनी बाला मातङ्गी
शैलवासिनी । इत्याद्या सकला विद्या कलौ पूर्णफल-
प्रदा । सिद्धविद्यास्तथा नाल युगसेवापरिचयम् ।
तथा चैता महाविद्या कलितोपेन बाधिता ” इत्यादि
वचनादेव विचारो नास्ति । वस्तुतस्तु इदन्तु प्रशसापरम्
सर्वत्र विचारस्यावश्यकत्वम् । दुरदृष्ट्यात् कटाचिह्नैरि
भन्वत्य स्वप्नादौ माम्ना तत्तद्दोषस्य दृष्टत्वाटितं तु
साम्प्रदायिका । तत्रादौ

कलाकलचक्रम् तच्च तच्छब्दे २१२४५० दर्शितम् ।

राशिक्रमम् आगमकल्पद्रुमे “रेखाद्वयं पूर्वपरेश
कृत्यान्तन्मध्यतो यास्यकुबेरभेदात् । एकैकमीशाननिशा
चरे तु कृताशशयोर्विलिखिततोऽर्थात् । वेदान्तयज्ञि-
युगलचक्राक्षिपत्स्यान् पञ्चपुण्याशरपञ्चचक्रद्वयार्थान् ।
मेवादित प्रविलिखेत् सकलास्तु वर्णान् कन्यागतान्
प्रविलिखेदथ शादिवर्णान्” । सङ्केतान्तर शारदायाम्
“बाल गौर खुर शोण शमी शोभेति राशिषु ।
क्रमशोभेदिता वर्णा कन्याया शदय स्मृता” । अथा
इ ई मेघः । उ ल ष ह्य । ऋ ऌ न्युनम् ।
ए ऐ कर्कट । ओ औ सिंह । अ अ शप सङ्घ
जला कन्यया । कवर्गस्तुषा । चवर्गो वृश्चिक ।
टवर्गो धनु । तवर्गो मकर । पवर्गो कुम्भ । यवर्गो
मीनः । खराशीनामनुकूल मन्त्रं भजेत् “स्वतार-
राशिकोशानामनुकूलान् भजेन्मनः” इति वचनात् ।
“राशीनां शुभता ज्ञेया त्यजेच्छत्रु स्मृति व्ययम् । खरा-
शेर्मान्तराश्यान् गणनीय पिच्छलये” । यदा तु खरा-
शेरन्तानम् तदा साधकनामाक्षरसम्बन्धिन राशि
वृद्धीत्या गणयेत् । “साध्याद्याक्षरराश्यान् गणयेत्
साधकाक्षरादिति” रामार्चनचन्द्रिकाधृतवचनात् ।
नारायणीये च “अज्ञाते राशिनक्षत्रे नामाद्याक्षर
राशित” इति । रामार्चनचन्द्रिकायाम् “एकपञ्चनव-
बान्धवा श्रुता ह्ये च यट् च दशमास्तु सेवका । वज्रि-
रुद्रचनयस्तु पोषका द्वादशाष्टचतुरस्तु वातका” ।
चतुरस्तु वातका इति विष्णुविषय रामार्चनचन्द्रिका
धृतत्वात् । शक्रादौ तु षष्ठ वर्जनीयम् “षष्ठाष्टमहादशानि
वर्जनीयानि यज्जत” इति वचनात् । तन्त्रान्तरे “अन-
धन आतृबन्धु प्रलामितकलकम् । मरण धर्मक-
र्मायव्यया द्वादश राशय । जम्नोऽतिशो गजनकोधनदस्त
धमम्भवेत् । आता रक्षाकरो बन्धु रघ्वत् सुखदः सुत ।

शत्रुनाशाय, सम्पत्तौ कलत्रं भवति ध्रुवम् । मरण
मरणाधीय, धर्मोऽस्माय कल्यते अर्थि स्वल्पसिद्धि
स्यादायोऽतिशोघदस्तथा । लाभालाभौ व्यय कृत्यादेपा-
क्रमविचारणा । नामानुष्ठानेतेषां शुभाशुभफलं
दिशेत् । वैष्णवे तु शत्रुस्थाने बन्धुरिति पाठ । तथाच
तन्त्रराजे “तेन मन्त्रादर्थेन नाम्नायाद्याक्षरेण च ।
गणयेद्यदि षष्ठ वायव्यम द्वादशान्तु वा । रिपुर्मन्त्राद्य-
वर्णं स्यात्तेन तस्याहितं भवेत्” ।

अष्टवर्गचक्रम्—अष्टवर्गशब्दे १२० प्र० तथोक्तम् ।

नक्षत्रचक्रम्—भैरवीतन्त्रे “ऊर्ध्वा दश रेखा स्फुटार्थं ये
स्यान्तस्तुका । सप्तविंशतिकोशानि भेषु वर्णोक्तं स्वदथा ।
गणाक्षरनिर्णय । अथा अश्विनी देवगण । इ भरणी
मानुष । ईषज्जतिपा राक्षस । ऋष्टं लृष्टं रोहिणी
मानुष । ए ऋगगिरोदेव । ऐ आर्द्रा मानुष ।
ओ औ पुनर्वसू देव । क पुष्यदेव । खगजम्भेधा
राक्षस । घट मवा राक्षस । च पूर्वफल्गुमी मानुष ।
छज उत्तरफल्गुमी मानुष । झज हस्ता देव । टठ चि-
त्रा राक्षस । ड स्वाती देव । ढण विशाखा राक्षस ।
तथद अतुराधा देव । ध छेष्टा राक्षस । न पक्ष मृन्ता
राक्षस । व पूर्वाषाढा मानुष । भउत्तराषाढा मानुष ।
म अथवा देव । यर धनिष्ठा राक्षस । ज शतभिषा राक्षस ।
वश पूर्वभाद्रपदा मानुष । षष्ठ उत्तरभाद्रपदा मानुष ।
अ अ ज्येष्ठ रेवती देव । निवन्वे “प्राप जोभात् पटु
प्राद्य रुद्रस्याद्रिर्दृष्ट करम् । लोकतोपपटु प्रायः
खलौ योभेषु भेदिता । वर्णा क्रमात् खरान्त्यो तु रेवत्य-
शगतौ तदा । अन्यव्यङ्गनसंख्यायां पाद्या वर्णादि-
वर्णत” । तथा च पिङ्गलातन्त्रे “उत्तरार्द्धाक्षणा
पान्तु रेखा कृत्यान्तुद्वयोम् । दश रेखा पञ्चमापाः
कर्त्तव्या परवर्षिणि ॥ अश्विन्यादिक्रमेणैव विलिखेत्तारकाः
पुन । यक्ष्यमाणविधानेन तन्त्रध्ये वर्णकान् लिखेत् ।
अकारादिक्षकारान्तान् हिचन्द्रयज्ञिभेदकान् । भूमीन्द नेत्र-
चन्द्राय अक्षेणया खगौ प्रिये । । द्विभूनेत्रनेत्रयुग्मानि
चेन्दु नेत्राग्निचन्द्रकान् । मघादिषष्ठेष्टापथान् द्वितीय
नयतारकम् । वज्रिभूमीन्दुचन्द्राश्च यमेन्दु नेत्रवज्रिकान् ।
वेदेन भेदितान् वर्णान् रेवत्यन्ययुगे क्रमात् । पञ्चैक त्र्य-
व्यङ्गपावनिभुजकुयुगायुगभूयुगपञ्चादुर्गैकद्वित्र्यङ्गपा-
नक्षत्राशिशिशिभूत्रे कपक्षान्निवेदा । वर्णा क्रमात् ख-
रान्त्यो तु रेवत्य शगतायुभौ । तथा च निवन्वे “पूर्वोत्तरा-

तय यौवभरतयाष्टौ च रोहिणी । दमानि मानुषाणाञ्च
भक्तानि चि तनीविषयः । यदुपगतमिषामुलभित्वाष्टौ च
लक्षिकाः । चित्तमवाविश्यान्नु आरा राभयदेवता ।
अश्विनी रोहिणी पुष्यः स्वाती रजसुनकम् । यजुस्वाभा
रग गर प्रवृत्ता देवतारकाः । तवाच "सज्जानो परमा
गोतमेष्टमा भिक्षुजातिपु । रत्न मानुषयोभीमादेर
दानवदेवयोः । चाग्रवश्वविषयलोम प्रवृत्तिः साधका
वध । भित्त परममिषयु जगतादीनि पुम पुम ।
जगद्वर्तीयवश्वमवप्रमानि भक्ष्याणि वदन्ति । तवाच
"रक्षादमभद्राणि युगयुगमगाढाणि । दराणि न
भद्राणि' दम्भादि । अत्रक्षुत्तादेर भवत्त गन्धोयम् ।
चनधनागाने सनामापुपरममिषयुमत्तादेर भवत्त
गन्धोयमिति । प्रा. वृणते गन्धेयु साधकाद्याच
रात् सुधी ।

अथरक्षकम्—तस्य रक्षकगणने १८७० १२२म्
अथरक्षकम्—गोपालविषयम् अथरक्षकगणने १०७० ८२म्
अथरक्षकम्—कृत्विषयमिषयुगणने १२८७ ८२म्
अथरक्षकम्—तदययोगीश्वर अथरक्षक गणनामये ८२२म् ।
सरोदयवृत्तानि मरुतजगत्तयोक्तानि "मरुतकाणि
अथरक्षक भवमानि यवानि च" दम्भादिमा भद्रोम
क्रमे वदन्ति २० मरुतकाणि सर्गो भद्रागोनि
८३ चक्राणि च क्रमग मरुतानि । तस्य भद्रोपु
प्रथमाङ्के अथरक्षकानि (मरुतकाद्यादे)

१ मातापुत्रचक्रम्—"अशातः समवस्थापि मोक्षा ये नष्ट
यामवे । मातादिभेदगद्यानां स्वराणां योक्तुगोदयात् ।
मात्रकादां पुरा मोक्षा स्वराः योक्तुगवृत्तया । तेषां
हावलिभी त्वावर्गो रत्नारच नपु मका । दम गेण स्वरा
पाक्षाः स्यादेकैक द्विके द्विके । देवासास स्वरा स्यादा सुप्ताः
पञ्च सरोदये । साभासाम सुप्य दु स्य जीवित मरण
तथा । जय पराजयो वेति सपे त्रये स्वरादये । स्वरादि
मात्रकोक्षाणोमात्रायां जगत्तयम् । गन्नाग स्वराङ्गव
सर्व सौम्य सचराचरम् । स्वरावेत्ता हितत न देवप्रो
देवतागक अकारादिसरा पञ्च मङ्गाद्या पञ्च देवता ।
निष्ठक्याद्याः कथा पञ्च दम्भाद्या गतिपञ्चकम् ।
मायाद्या मन्त्रभेदाद्य घराद्या भूतपञ्चकम् । मन्दादि
विषयास्तौ च कामशाया हतीरिता । पिण्ड पद
तथा रूप दम्भातोत निरञ्जनम् । स्वरेदस्थितं ज्ञान
चावते शुद्ध वदा । अकारादिमदा पञ्च तेषामष्टौ-

भिदात्मन् । माता पथो पथी कीव रागिर्म विगृह
यागकम् । "गद्यमा भाते मेम वेमागवृत्ति गतिन ।
मानागवर्गे या माता मातापुत्र च द्वि सत" ।

२ पथेस्वरचक्रम्—"काटिदालान् पिण्डेद्वान् मराधोद-
मन्नात्मनात् । तय कपट्तिममेवैव पञ्च त्रिगुणकोटिके ।
मरुतामात्रिषोवर्गो गन्नाग मरात्तः मित । च मर
काय वर्णन मरुतार दकोचते । सरी गयी पथो ये
जयो च त परम्परम् । सरो यक्षवर्गे भिक्षुमरुता-
ध व्यतावपि । न मोक्षा ह अनोवर्गो मामादौ वनि
ते न द्वि । चेदुभयानि तवा गेया मङ्गलाभो यदा
क्रमम् । मरुति यदा मामानि मरुत ग्, वदन् ।
तदा यदादमव नाम याग मरुतिगार् । यदि
मान्नि भवेद्वै तयुक्तामरुतवृत्त । पाण्डुसमादिमा-
वर्ण दम्भाक्रम मङ्गयामवे ।

३ मरुतचक्रम्—"अमरोमेवमिषयानि ८ मदाद्वय
कृत्ता । उमरे च भुतभीनी एवरे न तुमाष्टौ ।
योमरे मृगगमो च रागीगास्तु पञ्चमरा । मराध
स्वावसेग भेदान् रागेदोष्टय मादक । भौमयुक्त
गवृत्ताङ्कविषयुक्तामरुतवृत्त । कीटि कीटिस्तया जायो
मेवादीनामधीवरा ।

४ जीवस्वरचक्रम्—"योक्तुपाद्योत्तामं स्यात्तादिगान्
मृत्तका । अतर्वर्गी दगो वर्गी मरुतादे मरुतिता ।
मान्नि पथो मरापाद्यामर्गो वर्गमरुता । विष्ट
ता पथुभिर्भगा गेप कीवस्वर विदु

५ राशिस्वरचक्रम्—"मरुतवृत्तारे च विषुवाद्या पङ्क
गका । विषुवर्गमलयस्यैवमिषयारे विष्टकृत्तौ । दम्भा-
यवे वकारे च हविषाद्यास्वर्गोयका । एकारे हविष-
सागा यट् चामे पट् मङ्गादिमा । अथ मरुतयोक्तुगवृत्तान्
कुषाभीनी तर्थास्वरे । एव राशिस्वरा मोक्षा नमामक-
क्रमोदिता

६ अथस्वरचक्रम्—"अकारे मरुतवृत्ताणि देवस्यादि क्रमेण
च । पञ्च पञ्च दकारादावेवैवस्वरोदये"

७ पिण्डस्वरचक्रम्—"मान्नि पथेस्वराग् स्यात्तय माता
स्वरात्तया । पिण्डे मरुते गेये पिण्डस्वरदकोचते"

८ योगस्वरचक्रम्—"मातादिसरगेदेन सरानुत्पाद्य
भामत । योगे मरुते गेये योगस्वर दकोचते"

९ द्वादशवर्गस्वरचक्रम्—"मोक्षा नैवर्गिकाद्यादी माता-
द्या नामजा स्वरा । एतेषामुदयान् वक्ष्ये द्वादशवर्गदे

- क्रमात् । प्रभावादिक्रमेणैव अकारादिस्वरानुसंधा । वर्षैर्हा-
टशभिर्मानमेकैकस्य स्वरोदये । उदयोद्वाद्वाद्दाना प्रत्येकं
द्वादशाब्दिक । अस्थानरोदयोवर्षमासमेक दिनद्वयम् ।
लोकाव्यमादिकाः ४३ प्रोक्ता अपट्विंशत्पञ्चानि च”
१० वार्षिकस्वरचक्रम्—प्रभावाद्वाद्मेकैकस्यदयस्वरानु-
संधा । द्वादशाब्दस्य वर्षैर्ना तदुभयैर्वापि स्वरं
११ ध्वन्यस्वरचक्रम्—“अस्वरोदक्षिणे स्वामी इस्वरश्चोत्तरा-
यणे । वर्षभुक्त्युत्थानेन भोगः पाण्मासिकस्वरं” ।
१२ अक्षरचक्रम्—“अकारादिस्वराः पञ्च यस्मादक्ष-
मोदया । एकैकस्मिन् स्वरे प्रोक्तोद्विषमितिदिनोदय ।
पञ्चदिनानि रदाश्च नाथो वद्विषदश्च पञ्चानि च ।
अनरोदयमान स्यादु ऋतुमान्नि स्वरोदये” इति
१३ मासस्वरचक्रम्—“नमस्तुभार्गवैशाखेचस्वरस्योदयोभवेत् ।
आश्विनप्रावणप्रायेषिकारो नायक ऋतु । उकार-
श्चैत्रपौषे स्यादेकारो ज्यैष्ठ्यकार्तिके । ओकार उदयं
याति माघफाल्गुनमासयो । द्वे दिने त्रयोदशोद्वा-
नाहृत्प्रायश्चित् पञ्चानि च । अनरोदयचक्रोऽ-
साविति मासस्वरोदये”
१४ पञ्चस्वरचक्रम्—“अस्वरः क्षणपक्षेण शुक्लपक्षेण इस्वर ।
पञ्चात्मिकान्तरा भुक्तिर्मासभुक्त्युत्थानेन”
१५ तिथिस्वरचक्रम्—“अकारादिक्रमानुसंधा नन्दादितिथि
पञ्चकम् । गन्दा भद्रा जया रिक्ता पूर्णा च कथिता
क्रमात् । दिनस्वरोदयोनित्य स्वस्वतिथ्यादि जायते ।
एकैकस्य स्वरस्य शुद्धिटी पञ्च पञ्चानि भै २७ । अस्थान-
नरोदय प्रोक्तोद्विषमितिदिनोदयः”
१६ घटीस्वरचक्रम्—“घटीस्वरो घटीपञ्च पञ्चानि सप्रति-
यति । एव घटीस्वरोयाति दिनस्वरघटीस्वर । अस्थान-
नरोदय प्रोक्तोद्विषमितिदिनोदयः”
१७ तिथिवारक्षादिस्वरचक्रम्—“द्वादशाब्दादिनाद्यान्ता
स्वस्थानाश्च स्वकालतः । उदयान्ते पुनश्च ते चैकादशधा
स्वरा । वर्षमासदिशानाडीपञ्चानि च यथाक्रमम् । काल-
मान यथा प्रोक्त पञ्चधातु स्वरोदये । द्वादशाब्दस्वरा-
दीनां भुक्त्युत्थानेन यत् । तद्वक्तुं च स्वभोगेन लब्ध
भेषादिक भवेत् । लब्धभुक्त्युत्थानेन यथा शेषैर्वादिता
स्वरा । अस्मिन् पट्टादिभक्ते च भुक्त्युत्थानेन स्वर ।
उदितस्य स्वरस्य सुवर्णमस्वरयगेन ता । पञ्च बाला-
दिकावस्थाः स्वस्वकालप्रमाणतः” ।
(यो यस्य काष्ठभोगो तस्य कालगतान्तरम् । पिहित

भुक्तिर्भक्तं लब्धाङ्गेन गतोदय । शेषस्वरोदयोऽप्येव
स्वस्य संख्याङ्गेन ततः । पञ्चावस्था स्वस्वपेण ज्ञेयं
तस्य यथावत्तम् । उदयास्तस्वरौ यत् नामाद्यक्षर-
जस्वरात् । तत् बालादयोऽवस्था भवन्त्येकादिसंख्यया ।
नामस्वरोदयोऽन्तरा कुमारस्य द्वितीयक । तत् तृतीयो-
युवा तृतीयो द्वितीयोऽन्तरा युवा पञ्चम) अन्यान्येऽधिक पाठ ।
आद्योऽन्तरा कुमारस्य युवा द्वितीयोऽन्तरा युवा । निजा-
वस्थास्वरूपेण फलदा नात्र सत्यम् । किञ्चित्कालमकरोऽन्तरा
कुमारस्त्वर्द्धलामद । सर्वसिद्धि युवा दत्ते द्वे द्वे ज्ञानि-
र्हते चय । यात्रायुद्धे विवादे च मष्टद्वे स्वान्विते ।
बालस्वरोभवेदुदयोविवाहादिशुभे शुभ । सर्वेषु शुभकार्येषु
यात्राकाले तथैव च । कुमारः कुरुते सिद्धि सप्तमे सर्व-
तोऽजयम् । शुभाशुभेषु कार्येषु मन्त्रयन्त्रादिप्राधाने ।
सर्वसिद्धि युवा दत्ते यात्रायुद्धे विषेयतः दाने देशार्जने
दीक्षागूढमन्त्रप्रकल्पने । द्विस्वरो भवेदुभयोरपि भद्रो
भय गमे । विवाहादिशुभ सर्वं सप्तमाद्याशुभ तथा । न
कर्त्तव्य नृभिः किञ्चित्काले नृत्यस्वरोदये । स्वरबाल
स्तथा द्वे कुमारस्वरूपस्वर । यथोत्तरबलाः सर्वे प्रा-
तव्या स्वरवेदिभिः । योयस्य पञ्चमे स्थाने स स्वरो नृत्य-
दायक । तृतीये तु भवेत् द्वि द्वि शेषामध्यफलप्रदा ।
नृत्यहीनस्वरे नास्ति जयोमान्नि स्वरान्तिके ।
समनास्ति भवेत् सप्तमं सर्वजयपराजयो । एकमात्रो
द्विमात्रश्च त्रिचतुःपञ्चमात्रका । यथोत्तरबला सर्वे
ज्ञातव्या स्वरभारगे । एकमात्र कथयन्त किञ्चित्
द्विमात्रक । कुस्तृतीयस्तु तृथ्य के, कौवर्ष्य पञ्चमा-
त्रक । आद्यो स्वर भवेत् सप्तमं द्वितीयोऽन्तरा फलप्रद ।
तृतीये तु फल पूर्ण तृथ्ये मन्त्रपरम्परा । श्लोक्तं नृत्य
स्वरे प्राप्ते धूम प्राप्ते स्वकीयके । तत्काले प्रारभेद्युद्ध
विजयो भवति भुक्तम् । तत्काले मातृकोऽप्याद्योदिते
वर्णस्वरस्तथा । पक्षे पञ्चस्वरोऽप्यो प्राप्ते जीयस्वरोदय ।
अतो राश्व शकोऽप्याद्य पण्मासे विष्णुप्रसन्नम् ।
अष्टे प्रिण्डस्वरोऽप्यो योगो द्वादशवार्षिके । सर्व-
काले यत्नी वर्णः सर्वव्यापी न सत्यम् । तस्मात्सर्व-
प्रयत्नेन वर्णं धीव्यं यथावत्तम् । यथा पट्ट हस्तिपदे
प्रविष्ट यथा हि नद्यः खलु सागरेषु । यथा हरेर्हृ-
गताय देवासाया स्तरा वर्णफलोदया स्युः । साधनं
मन्त्रयन्त्रस्य यात्रायोगश्च सर्वदा । अथोऽसुखानि
कार्याणि साक्षात्स्वरवे कुरु । वर्णस्वरवे सर्वं कर्त्तव्यं

च शुभाशुभम्, सिद्धिं सर्वकार्येषु युक्ताक्षे
विशेषतः । मारण मोहन क्षमविधेयोच्चाटन तथा
विवाद विमर्ह वात कुर्यात् पक्षसरोदये । खान
पानादिक सर्वं बस्त्राहारभूषणम् । विद्यारम्भ विवा-
हश्च कुर्याज्जीवसरोदये । प्रासादारामहर्ष्याणि देवता-
स्थापनार्चनम् । रात्राभिषेचन यात्रा प्रवेशो वीजवाप-
नम् । स्त्रीविवाहश्च दीक्षा च कर्त्तव्या रात्रिके स्तरे ।
शान्तिक पौष्टिक यात्रा प्रवेशो वीजवापनम् । स्त्रीविवाह-
स्तथा सेवा कर्त्तव्या भस्मरोदये । शत्रूणां देशभङ्गश्च
कोटयुद्ध च वेष्टनम् । सेनाध्यक्षस्तथा मन्त्री कर्त्तव्य
पिशङ्गकोदये । योगेन साधयेद्योग देहस्य ज्ञान-
सम्भवम् । व्यापव शाभव चैव शान्तयेच्च तृतीयकम् ।
तिथिवास्तव मन्त्राष्टकं पृथक् पृथक् प्रभाषितम् । यत्तदे-
कत्वं समेक्ष्य कुर्याद्वर्षसरोदये । सस्वरो वर्णतोयत्र
तत्तत्साध सधित कुरु । यस्य नामादिषु वर्षे तिथि
वारचन्द्रमण्डलम् । तद्दिनं वर्णयेत्तस्य जामिन्मृत्युकर
यत । अनेन स्वरयोगेन शत्रूणां मारणादिकम् । सन्त-
यन्प्रक्रियाहेम साधयेत्तद्दिने बुध । तत्र बालादयो-
ऽवस्थाभातुसंख्याभवन्ति हि । उदयान्ते क्रमेणैव
मन्त्रभुक्तिप्रमाणतः । घटिकास्थे दिने पक्षे मासि
कृत्ययने तथा । वर्षे द्वादशवर्षे च व्यवस्था जायते
स्वरे । भयानि घटोपक्ष सपादाङ्गं दिनद्वयम् । पञ्च
पञ्चाश च वर्षेकं भुज्यते क्रमात् । भुक्तस्वरप्रमाण
च पिशङ्गस्थ भोगभाषितम् । गतायस्था गताङ्गेन
शेषास्तत्कालजा मता । मूला १ च बाला २ शिशु ३
हासिका ४ च कुमारिका ५ यौवन ६ राज्यदा ७ च ।
होमा च मोघा ८ चरिता ९ प्रयासा १० मृता ११ च
नालस्वरजा व्यवस्था । स्वस्था १ शुभा २ मोहन ३ हर्ष ४
हर्ष ५ मंहोदया ६ शान्तिकरी ७ सदर्पा ८ मदा ९ समा १०
शान्तियुगोदया ११ च साङ्गस्थदा १२ द्वादशधा कुमारैः ।
उत्साह १ वैद्योपजया २/१/४ च बाला ५ साङ्गस्थ-
युक्ता ६ च सकाम ७ उष्टी ८ हस्ता ९ च सिद्धि १०
धनेश्वरी ११ च शान्ताभिषा १२ द्वादशधा युवास्थे ।
दैकस्य १ शोपा २ च तथा च मोघा ३ च्युतेन्द्रिया ४
इ स्थिता ५ रात्रि ६ निद्रा ७ शुद्धिप्रमत्ता ८ च तथा ९ च
विद्या १० जरा ११ मृता १२ द्वादश हज्जा च । विद्या १
च वन्दा २ रिपुघातकारी ३ शोका ४ मही ५ ज्वालन ६
कुशदा ७ च । मृषाद्विता ८ भेदकरी ९ च दाहा १०

मृत्यु ११ क्षया १२ द्वादश मृत्युजा मता । एव पट्टि-
रवस्था स्युरवस्थापक्षके सदा । तासु सर्वास्तु विशेष
स्वेनामसदृश फलम् । व्यवस्था फलम् ।

१८ तात्कालिकदिनस्वरचक्रम्—“तिथ्यादायुदय याति फला-
रादिर्घटीस्तर । बालस्वरादिक प्रश्ने फल तस्य
वदाम्यहम् । तिथिभुक्तघटीसंख्यां ज्ञाया पक्षमर्थे तत ।
अक्षवर्गि १२७ हृते शेषे स्वरस्तत्कालसम्भव । तिथि-
भुक्तघटी या स्याद्गुह्य ११ पट्टिभाजिता । शेषे तिथि-
स्वरात् प्रोक्तस्तत्कालजघटीस्तर । शेष द्वादश ११ इत
पट्टा भाजयेज्जान्तरुदयः । वर्षं तस्य फल वाच्य
शेषे तत्कालजस्तर । तिथिभुक्तघटीसंख्यां विग्रहा
नवखेन्दु ना १०८१ मृता घटीस्तर शेषे तत्र स्यादन्तरो-
दय । यद्यदिष्ट जत प्रश्न फल तस्य प्रजायते । यत्र
मोहश्रुते किञ्चित् तत्र पट्ट शुभाशुभम् । बाहोदये
यदा पृष्ठा साभार्थे स्वल्पमाभदा । रजार्थे चिररोगश्च गमे
जानिः क्षयो रणे । कुमारोदयेवात्रा साभोभवति पुष्क-
ल । रजानाभोजयी युद्धे यात्रा सर्वत्र सिद्धिदा । युषोदये
लभेद्भ्राज्य होशब्देद्य तत्क्षणात् । सपाने शत्रु हन्ता
च यात्रा च सफलामवेत् । ह्योदये न लाभः स्यात्
हो शिनां होशब्दं नम् । सपाने भङ्गमायाति यात्रायां
न निवर्तते । मृतोदये यदा दूत पृच्छति स्वप्रयोजनम् ।
तत् सर्वं मृत्युद प्रोय युद्धे मृत्युश्च भद्रम् । योज-
स्तराः प्रमास स्यु क्षियो युग्मस्तरात् विद् । स्वस्-
सरोदये जाते एसा स्त्रीणां बल भवेत् । नखिन स्यु सदा
तेभ्यो बली स्वस्य स्वरुदये । गर्भांघे ए स्तरे एत । कन्या
कन्यासरोदये । युग्मे युग्म, क्षयो महे मातृमृत्युश्च
सक्रमे । द्युनाडीस्तरयो ए सोः ए युग्म, स्त्रीयुग
क्षियो । तयोस्तु ए क्षियोः ए स्त्रीयुग्म गर्भे निनि-
र्द्दिशेत् । तिथिनाडीस्तरे सार्वे ए ए स्त्रीस्त्री प्रजायते ।
असाम्ये तिथिनाडीस्ते गर्भे सार्व न विद्यते” ।
“तत्तज्जन्मनि विशेष । जन्मार्थे जन्मपादकादर्थे योऽस्तरजस
र । तेनाक्षरेण विशेष क्षमाः प्राणिनामिक । अपक्ष
कामतोऽर्थं क्षपणयाऽजितेन्द्रिय । अक्षयवृद्धभापी च
जाते बालसरोदये । व्यवसायो कलाभिन्न स्त्रीरतः
सुभगः सदा । दीर्घायुर्विचङ्गी शूरः कुमारोदयसम्भवः ।
सर्ववक्ष्यसम्पूर्णैराज्ञा भवति धार्मिकः । सर्ववक्ष-
जयी युद्धे जातो युषोदये शुभः । स्त्रीजितो धार्मिकः
कानी विवेकी स्वरसाहसः । सत्ववादी सदाचारः

पुमान् ह्रस्वोदयोद्भवः । लोभो समत्वरः क्रूरो निःकारभोयि-
कलेन्द्रियः । सर्वकार्यालसो दुष्टोजन्म यस्य रततोदये
जातस्य शुभाशुभनिर्णयः । “ककारादिदकारान्ताः पञ्च
ह्रस्वा स्वरान्तथा । वलिनः सु सिते पन्ने शेषा
सर्वे सिते तरे । एकस्वरः पृथक् वर्णो यो धयो रूभयो र्यादि ।
तत्र पञ्चबलं स्यात् शुक्लकण्ठमिभेदतः । एकपञ्चाक्षरैरेक
स्वरश्चेद्यो धयो र्द्वयोः । शुक्लं गौरं परं कण्ठे शुद्धे जयति
निश्चितम् । यस्मिन्नेव स्वरे कण्ठो गौरो वा सुभटो वादि ।
स्वरासन्नाक्षरे ह्रस्वो दीर्घो दूराक्षरे जयो । प्रमाणनाम
वर्णैक्यं युद्धकारकयोर्यदि । तत्र युद्धे बलं देयं यायि-
स्थायिभिर्भेदतः । यो धयो सर्वभेदक्ये स्वरे यूनि कुमारके ।
यायी जयौ तथा स्यायी बालगृहान्निभस्वरे । व्याद्यास्त्रिये
रूयो वर्णा द्वौ द्वौ शेषकयोर्मतौ । एव तिथिर्न चोया
वर्णसंख्या तिथिस्वरे । वर्णतिथ्यादितिथ्याख्या जन्म-
हानिर्नृत्तिस्तथा । श्रीर्जन्म नीरुजा हानौ रतौ
रुत्यूर्न सशयः । यदुक्तं यामले तन्ने ज्ञातं गुरुप्रसादतः ।
स्वराद्दिनफलं वक्ष्ये पुंसां कर्मप्रकाशकम् । योगपिण्ड-
र्चा राश्याख्यान् जीवखेटाऽक्षरस्वरान् । उत्पाद्य नामत-
श्चाष्टौ भावान्नाम्नं स्थापयेत् क्रमात् । तस्याधः स्यात्त्रिखेटाष्टौ
द्वादशाव्दादिका लजान् । स्वभोगेन समायुक्तान् भोग-
श्चैकादशाशकः । यथोत्तरबला सर्वे तथा कालवलात्-
पुनः । कालोदयबलाश्चापि ज्ञातव्याः स्वरवेदिभिः । अकार-
रादिस्वराधः स्या सख्या वेदप्रमाणिका । विन्यस्य चक्र-
योगेण तेन विशेषकामता । योगात् द्वादशवर्णां स्युर्वस्या
पिण्डतोवदके । भस्वरादयने चोया राशिस्वराद्वस्व-
रे । जीवात् मासस्वरेऽवस्था पञ्चात्पञ्चस्वरे तथा । वर्णा-
द्दिनस्वरे चोया मासास्वरात्पञ्चटीस्वरे । द्वादशाव्दादिक
कालोयत्नाऽकारादिकस्वरे । स्थितस्तत्र शुभो न स्यात्
पञ्चावस्थाशुभोऽपि च । स्वरो दृढान्निभौ दुष्टौ बालपूर्व-
टल तथा । शेषं सार्द्धं हयं भव्यमिति ज्ञेयं शुभाशुभम् ।
बालदृढान्निमादुष्टा, शुभौ युवकुमारकौ । उत्पाद्यो
क्रमयोगेण योज्यं रतौ शुभाशुभौ । यो यत्र यस्मिन्ने कालो
द्वादशाव्दादिष्वभ्यः । अकारादिस्वरस्थाने योगादि
फलनिर्णयः । योगाद् द्वादशवर्णं च पिण्डाद्वर्णं च
सायनम् । भाट्टजीर्णतोमास पञ्चात् पञ्चोऽक्षरात्
दिनम् । योगादिस्वरयोगेण द्वादशाव्दादिकं क्रमात् ।
यावदुत्पाद्यते राशिस्तावत् ज्ञेयं शुभाशुभम् ।
(अङ्गयुक्ताधिकत्वेन तद्दिने तस्य तत्फलम् । द्वादश-

वार्धिकाद्या ये स्वान्तरोदयस्थिताः । ते शुभाशुभकत-
स्याप्यास्तशुभास्तन्यतः प्रयत्नः । वेदवेदाङ्गनेत्राणि
वेदसंख्या क्रमेण च । शुभाशुभस्वरूपस्य राशिगुणस्य
मधुरतः । एकस्मात्पतिते शेषे ज्ञेयं तद्दिनजं फलम् ।
विशत्या ताडिते शेषे चतुर्ष्वपि भाजिते । लब्ध्या
विशेषकास्तत्र शुभाशुभप्रकाशकाः । योगे स्वकर्म्म तः,
पिण्डे शरीराङ्गे सुहृज्जनात् । राशौ स्वशूलतो, जीवे
स्वपित्तदुः, यज्ञतो रिपो । वर्णे स्वस्वामिनो ज्ञेयो,
माताया स्त्रीजनान् फलम् । एव ज्ञात्वा वेदेद्दिवादिने
फलशुभाशुभम्) । अन्यान्तरेऽधिकपाठः

१८ दिक्चक्रम्—“पूर्वश्चिच्छरः स्वामी इस्वरो दक्षिणे
तथा । उत्तरः पश्चिमे ज्ञेयः ए सौम्ये मध्यं श्रीस्वरः ।
यस्या दिग्गुदयं याति स्वरस्तत्पञ्चमीं दिशम् ।
वर्जयेत् सर्वकार्येषु यात्राकाले विशेषतः । गच्छत
ष्टकस्याशु स्वरस्यास्त्रमिता दिशम् । हानिर्नृत्यं भय
रोगो जायते नात्र सशयः

२० देहजस्वरचक्रम्—“अथान्यत् सप्रशस्यानि शरीरस्य
स्वरोदयम् । हसचारस्वरूपेण येन ज्ञानं त्रिकाल-
जन्म । कुण्डलिनी महाशक्तिर्नाभिस्थाऽहिस्वर-
पिण्डो । ततोदगोर्द्धगा नासोदश चाधोगतास्ततः । द्वे
द्वे त्रिर्यगते नासौ चतुर्विंशतिरंख्यया । कुण्ड-
लिन्या महाशक्तौ मूलभागो भवत्यम् । ताम्यः स्रष्टा-
स्रष्टा नासः शरीरस्यातिपोथिका । सप्त शतानि
जायन्ते सप्तोत्तराणि सख्यया । प्रधाना दश मास्यस्तु
दशवायुप्रमाहिका । नामानि नाडिकानाञ्च वातानाञ्च
वदास्यहम् । इडा पिङ्गला सुषुम्णा गान्धारी
हस्तिजिह्विका । पूषा यशाऽलमुषा च कुटू शङ्खि-
निका तथा । प्राणोऽपान समानचोदानव्यानौ तथैव
च । नागं कूर्मं ककरं देवदत्तो धनञ्जयः । प्रकटो
वायुसञ्चारो लक्ष्यते देहमध्यगः । पिङ्गवेङ्गासुषुम्णा-
भिर्घ्राहीभिस्त्रिभिरुपै । (अष्टाङ्गुले षट्पञ्च-
रनिलचतुरङ्गुलः । दिवाकराङ्गुला पृथ्वी सखिल
पोडगाङ्गुलम् । नीलपर्णो भवेद्दूरक्षवर्णोऽतः ।
पीतवर्णस्तु माहेयः शुक्लवर्णस्तु वारुणः । चापाकारो
भवेद्वायुस्त्रिकोणो यज्ञिरुच्यते । चतुरस्रस्तु माहेयो
वर्त्तुलो वारुणः स्रुतः । कटुस्त्राङ्गुलं वायुकोष्ठा-
दोऽनलोभवेत् । कपायकस्तु माहेयो मधुरो वारुणो-
मतः) अधिकपाठः । “इदानीं स्थितचन्द्रः पिङ्गला

भानुवाङ्मि । शुभ्रमूषा गम्भीरेण गम्भीरं च स्व-
रूपक । इकारो निर्गमे प्रोक्तः सकारस्तु प्रवेशक ।
इकार गम्भीररूपेण सकार गच्छिष्यते । गच्छिष्य
स्थितचन्द्रो यामनाहोपराहक । दशमाहोपराहो तु
गम्भीररूपे दिवाकरः । एकैकस्य कलाः पञ्च क्रमेणै
षोदयन्ति ता । प्रथिव्यापकता तेजो वायुराकाशमेव च ।
मध्ये प्रथ्यो अथवाप अहो पञ्चति यामना । तिर्यग्वा-
युपराहक मभोवहति सक्रमे । यमाङ्गित मभ प्रोक्त
सर्वशास्त्रेषु भाषितम् । अर्था स्थाने स्थित वस्तु
प्रथिव्यासुत्तर गतम् । तेजसा पूर्ण वस्तु लाकागे
दक्षिण गतम् । त्रि गहिनाशभि प्रथ्यो सन्निव पक्ष
अव्यक्तम् । एकविगद्दिन तेजोवायु पञ्चदिन त्वत्तम् ।
पञ्चतन्त्रं तु व्योम्नि स्थित मन्त्रशास्त्रेषु सम्भगम् ।
द्रुगोक्तपर्वसख्याहोहिगुणोभस्यते त्रिभि । दयोक्त
द्वितय अष्ट ततोमे मरण भवेत् । सन्न त्रिधिसमा-
युक्त सनक्षत् त्रयाभितम् । पञ्चमित्तु चरद्भाग गेषाहो
तत्रपुण्यते । प्रथ्यापी चोत्तमो प्रोक्तो तेजसे सर्ववि-
द्भ्य । वायो च निष्कन चयमाकाशे मरण ध्रुवम् ।
प्रथ्यादोक्तैकतत्पस्यायैकैकघटिकोदय । अहोरात्रस्य
मध्ये स्थानेन हादगसदक्रमा । आदौ चन्द्र सिते पक्षे
भास्करस्तु सितेतर । प्रतिपदादिदिनाम्येव क्षीणि क्षीणि
लग्नादयो । चन्द्रोदये यदा सूर्यचन्द्र सूर्योदये यदा । अशुभ
हानिरुद्देशे शुभ सर्व निजोदये । मणाह चारयेद्रात्रौ
दिश वायौ दिशकरः । इत्यश्वासरतोमिल स योगो नात्र
समयः । यात्रादाने विषये च यस्मान्हादभूषणे । शुभ-
कर्मणि सन्धौ च प्रवेशे च शशी शुभ । विषये दूतयुद्धेषु
स्नामभोजनभेषुने । व्यवहारे भये भद्रो भानुवाङ्मि
प्रशस्यते । दूतयुद्धे जयौ चन्द्र समासर्व दिशकर । वह-
न्नाहोपदेनेव कृता यात्रागतिविहिता । प्रथ्योक्षे शुभे
तत्पे तेजो निष्कफकोदयम् । हानिष्यत्युक्तौ पु सासभयो
व्योममाहता । योद्धव्यकते मन्त्रे मूषे च प्रथमोजयौ ।
रिक्तसत्त्वे द्वितीयस्तु जयौ भवति नाप्या । युद्धकावे
यदा चन्द्र स्थायी जयति निश्चितम् । यदा सूर्य प्रवाहच
यायी च विजयी तदा । पार्थिवे सद्यत युद्ध सन्निर्भयति
वाहणे । विजयोवक्रितत्वेन वायी भद्रो नृतिस्तु खे ।
पूर्वनाडीगते एते चन्द्रमये तदपत । गन्धस्थाने कृते
शुशुब्धं यते नात्र समय । पूर्वोत्तरदिशोचन्द्र भानो
चचिनाम्ययोः । स्थितस्तु जयौ युद्धे स्थायी वायी

क्रमेण च । मामनाशुदये चन्द्र कर्त्तव्योपमवर्त्तय ।
 सूर्यपात्रे तथा सूर्यं पृष्ठदक्षिणयोजयौ । गद्येन वा
 प्रसङ्गे वा युवस्याभिप्रेतयेति वा । य सूर्येण प्रिये-
 चन्द्र म भवेनुपकरध्वज । जीवेन सृष्टांते जीवो जीवो
 जीवस्य दीयते । जीवस्यामगता जीवोवासा जीवान्ममगा-
 गा । रात्रिलियामधेमाया प्रपुत्रे कामिनीजन ।
 मन्मजीव प्रियेदाम्नु बालाजीवङ्गनरः । अष्टारं
 जपित्वा तु तस्मिन् क्षणे रते सति । तत्क्षणे दीयते
 चन्द्रोभोक्षमायाति कामिनी । शिव आनिङ्गते यन्त्रा
 प्रसङ्गे यत्क्षणेन तु । तत्क्षणे पायदेन्द्र कोक्षमायाति
 कामिनी । चन्द्रचारी विधु इति सूर्यो बार्ता वय
 मयेत् । सुप्रसूयायां भवेनुभोच एकोदेषक्षिपा म्रियत ।
 भुक्तमात्रे च मन्दारानो स्त्रोणां यद्गार्धरक्षिण ।
 गयन सूर्यपात्रेन कर्त्तव्य सगदा युधे । आने गोके
 विपात्रे च चरिते मूर्तिरेति च । स्वजनस्यापि
 बोधार्थे चन्द्रचारं प्रवाक्येत् । अहं वामावतो दूता-
 स्त्रयोपमपयोददे । पङ्के दमे तदाऽधस्तात सूर्य-
 वाङ्मनोमतः । पूर्णमाटीगतो दूतो यन् पृष्ठेन शुभा-
 शुभम् । तत् सर्वं सिद्धिद त्रयं ग्रन्थे ग्रन्थे न सद्यः ।
 पृथिव्याटिहितत्वेन टिममासाद्दके फलम् । भोमनसु
 तथा दुष्ट व्योमसाद्वतज्जिनि । श्वसप्रवेशकावे तु दूतो-
 वाञ्छति जलितम् । सधेत सिद्धिमायति निर्गमे नास्ति
 एन्दरम् । सूर्ये च विपमान् वर्षान् समवर्णान् निशा-
 करे । पाङ्क्त्यो भापते दूतस्तदा जामोऽन्यथा न हि ।
 गर्भप्रप्रे यदा दूत पूर्णं पुत्र प्रजायते । ग्रन्थे कन्या-
 युगे युक्त गर्भपातय सक्रमे । वारण भोक्षन क्षम्य
 पिहभोक्षन वगम् । प्रेरणाकार्येण क्षोभ भातनाशुदये
 कुह । शान्तिक पौष्टिक क्षेम दिव्योपधिरचायनम् । यो-
 गाभ्यासादिकर्माणि कर्त्तव्यानि निशाकरे । चन्द्र-
 सूर्यसाराभ्यास ये कुर्वन्ति सदा मरा । अतीतामा-
 गतदान तेषां हस्तगत सदा ।
 इति सरोदये सारचक्रनिर्णायक प्रथमाङ्कम् ।
 सर्वचक्रोपयोगि बालादिचक्र च्यो- त- दर्शित यथा
 “नटवर्णसु छवर्णसु त्यक्त्वा कोटेषु पञ्चसु । अकारादत्रा
 खरा लेख्या एकैकस्मिन् इदं द्विकम् । कादिहानान्
 लिखेद्वर्णान् खराधोऽन्यथोऽस्मितान् । तिर्यक्पङ्क्ति-
 क्रमेणैव पञ्चति यत्प्रकोषके । अकारादिकमात्रं न्यस्य
 मन्दादितिधपञ्चकम् । अर्धकुजौ विप्रभौच युध युक्त

[illegible]

एतिर्वांसा एतिथ्य ग्रीष्मः । वसन्ती मध्यारते च स्यात्
 भीमादिपञ्चके । सूर्ययुक्ता यदा ग्रीष्माक्षया चार्धे
 द्वितीये । समान् सूर्यायगे स्यात् सन्दा भानौ चतुर्थे ।
 यदा स्युः पञ्चमद्वये रतिगङ्गा मगाद्ये । नवमे
 दशमे भानौ जायते मङ्गला गति । द्वादशै-
 कादशे सूर्ये मन्त्रो ग्रीष्मता पुन । रविमिथ्यम
 कर्त्तिषाषे सस्यास्य कल्पते । न तु राश्वनर-
 म्भानौ द्वितीयादिनिरूपणम् । राश्वनेत मदा यक्षी
 ग्रीष्मगी चन्द्रभास्करौ । गतेरेकभावात्साहेन एति-
 त्वम मदा । क्रूरा यथा मङ्गाक्रूरा । सौम्या यथा
 मङ्गासुभा । स्युः सङ्गला स्वभावस्या सौम्या क्रूराप
 ग्रीष्मगाः । अक्षसन्निगताः चेदा रागिसन्निगता-
 काया । एकरागे फल द्युर्बलं तु विपरीतगम् ।
 एकरागं पण्ठादपि च फलदक्षलाकाया । एतत्तुलिकं
 त्रिकं विद्व विद्वै चपमदै क्रमान् । एकरागौ द्वे
 वेधे पण्ठादकागे यहे । चफटा पूर्वापादाया दक्षला
 भाद्र उक्ते । यक्षी गङ्गा स्यौ चैव जयौ यक्षी
 मरम्परम् । एकेन हि द्वयं विद्वं शुभाशुभपक्षयोः ।
 अवस्थादिगरहणे तं कवेधान् द्योर्बध । युग्मस्यो द्वे
 वेधे अमुन्मारविषर्गयोः । (अकारादि युग्मस्योत्तमवेध-
 यदमुन्मारविषर्गयोरेकवेधोद्भवमयवेधद्वयम्) । “कोट्य-
 धिष्णुयौर्मध्ये अन्त्यादिगते यहे । अकारादिचतुष्के
 य वेध पूर्णतिथौ तथा । एकादिक्रूरवेधेन प्रम पुनं
 मज्जायते । उहे य भय जानिष्यो धर्मस्यु क्रमेण च ।
 अन्ते भूमोऽसरे हानि खरे व्याधिर्मय तिथौ । रामो
 विद्वै मङ्गाविश्वं पशुविहोम धीयति । एकरागे भय
 युहे युग्मवेधे पुनस्तय । त्रिवेधे तु भवेद्भूतो मध्युर्ध्वे
 चतुर्वेत् ” । (एतिलये एटाहरणम् “भरणाकार-
 हणमं नन्दा भद्रा तुलाह तम् । विषादा हरिभ वि-
 ध्येदृषक आग्नेदधस्थित । एटाहरणान्तरम्
 “य युग्ममौमरं कलां य स्यातीष्टकारकम् । कर्त्तव्यं
 रोहिणीषुषोऽभिलिङ्गवेधं सरेर्षुत्वे कात्या इत्येवमः
 क्रूरासया सौम्या दुमददा । क्रूरयुक्ता पुन सौम्या-
 सोदा क्रूरपण्डदा । यद्वेधे मरणापेक्षया विप
 भूयते । रोगदीहावर रोरोराश्वनेत च विपरीतौ । चन्द्र
 विषयकं पुनं रतिरामद भायम् । युग्मवेधे एकेन
 एटा लोका हर्षोऽमुमददा । अक्षेत्तले यत् नमं पादोर्म
 त्रिवेधे यहे । यद्वं एकरागे मोक्षं दद द्वादशे

स्थिते । इदं च सौम्यं राधा वल्लभ्यामवशात् समम् ।
एतदेव फलं विद्धि सौम्यं क्रूरे विपरिप्रायात् । स्थान-
वेधसमायोगात् यत्संख्यं जायते वल्लभम् । तत्संख्यं
वेधवशात् फलं ज्ञेयं शुभाशुभम् । पञ्चा सौम्या-
स्तथा क्रूराः वक्रा शीघ्रोन्नमोचगा । स्थानं च वेध-
मित्येवं वल्लभ्या फलं वदेत् । यत्राप्ये फलं द्वि-
विधं खोन्नसंस्थिते । स्वभावज फलं शीघ्रे नीचस्थेऽर्ध-
फलोपह । तिथिराग्न्यं नक्षत्रं विद्ध क्रूरपक्षेण
यत् । सर्वेषु शुभकार्येषु वक्रार्थेऽपि प्रयत्नतः । न
नन्दति विवाहे च यात्रायां न निवर्तते । न रोगान्-
वृध्यते रोगो वेधवेलाहगोद्यम । रोगकाले भवेद्देधः
क्रूरपक्षेऽपि वल्लभम् । यत्रमत्यां भवेत्पुन्यं शीघ्रे चाप-
रुजान्वित । वेधस्थाने रणे भङ्गो दुर्गे खण्डः
(भङ्ग) प्रजायते । कविप्रवेशेन तत्र योधा-
यातव तत्र वै । (कविचौरयोद्धा) । “यत्नं पूर्वादि-
काशया ह्यवराध्यादिगो रवि । सा दिगस्तमिता
ज्ञेया गेयास्तिस्रः सदोदिता । रैगानस्था खराः
माचत्रां ज्ञेया ध्यानेयगा यने । भेदं तस्याय
वाकुल्यां, वायव्या सौम्यगा यताः । नक्षत्राणि
खरा वषां रागयस्तिस्रोद्वि । ते सर्वेऽस्तमिता
ज्ञेया यत्नं भातुस्तिस्रस्तिस्रः । नक्षत्रेऽस्तो रुजा,
वर्णे ज्ञानं, शोकं खरेऽस्तो । राशौ विज्ञं, क्षिप्तौ
भीतिः, पञ्चाक्षे भरणं भवेत् । यात्रा युद्धं विवादश्च
हारं प्रासादहर्षप्रयो । न कर्त्तव्यं शुभं चान्यदस्ता
शामिमुखं नरैः । अस्ताश्यायां स्थितं यत्नं नाम प्रथम-
भस्वरम् । स ध्यातः सर्वकार्येषु ज्ञेयो देवहृतो नर ।
अरौ कोटे तथा युद्धे चास्तुरङ्गे महामणे । त्यजेदस्त-
गतान् योद्धा यदोच्छेदितय रणे । नक्षत्रेऽप्युदिते पटि,
वैर्णे क्षामः, खरे सुखम् । राशौ जय, क्षिप्तौ तेज
पदाग्निः पञ्चकोदये । प्रत्यक्षां भवेद्द्विजं यत्नं क्रूर
खेचरैः । तद्दुष्टं, शोभनं सौम्यं, मित्रैर्मित्रफलं भवेत् ।
पक्षेन विद्धं यत्नं फलं ज्ञानसमावत । ज्ञातव्यं दे-
यिकेन्द्रेण भाषितं यत्नरादिकम् । (शीघ्रोदये सौम्यवि-
ज्जनवर्गे ज्ञेयेऽपि वा सौम्ययुते शुभं स्यात् । अतोऽन्यथा-
ने तदन्वयार्थं, मित्रं विमित्रैरधिक् वशाब्धः । केन्द्रोप-
गानवमपञ्चमगा च सौम्यः । केन्द्राद्यज्जगत्शुभास्तिप्रहाय-
सस्याः । सर्वार्थसाधनकराः परितुष्टतां क्षुरेमिर्बिध-
यगतैस्तु विपर्ययं स्यात् । ज्ञानाधिनाथोयदि केन्द्रग

स्यात् तस्मिन्नेतस्य च केन्द्रगदा । अथाप्येन्द्राख्यपञ्चाय
पापा अन्यत्र याता यदि तच्छुभं स्यात् । आद्योन्नम-
धिप कार्ये ज्ञेये कार्यार्थिपोयदि । ज्ञेयार्थं कार्यं प-
थापि ज्ञेये यदि ततोयकः । चतुर्थः कार्यार्थो ज्ञाता
यदि ज्ञानपकार्यार्थौ । कार्यं सिद्धिदा ज्ञेया भिन्नज्ञे-
दधिक फलम् । एवं इतिग्याल्लेयं फलं तद्वत्तुष्टवम् ।
पूर्वभासीस्थितो दूतोयत् शुभं स्यात् शुभाशुभम् । तत् सर्वं
सिद्धिमाप्नोति ज्ञेये अन्यं समोरणे । आदौ अन्यगतः
पृथक् पञ्चात् पूर्वां विधेदु यदि । तदा सर्वार्थसिद्धिः
स्यात् वामे वामे न सद्यः । आसन्नवैयकाले चेद्दूतो-
ज्ज्यति वाञ्छितम् । तस्यार्थसिद्धिमाप्नोति निर्गमे नास्ति
सुन्दरम् । ऊर्ध्ववामापतोदूतो ज्ञेयो वामपथस्थितः । पृथ-
दने तथाप्यस्तादृशवाहू मतोभतः । यात्रादानविवाहेषु
वस्त्रालङ्कारमण्ये । शुभे कर्मणि सन्धौ च प्रवेशे वाचनः
शुभः । कश्चिद्दूतशुद्धे शुभमोज्ज्वलमेव । अथहारे
भये भङ्गे दक्षिणाङ्गी प्रयत्यते । अन्यप्रवेशोक्त
मेतत् ज्ञेयं तं प्रथमम् । “क्रूरैरुभयतोविद्धा यस्या
क्षरतिपिखराः । राशिधिष्ण्यश्च पञ्चापि तस्य ज्ञेयं
संशय । मण्डलं नगरं पानोदुर्गं देवालयं पुरम् ।
क्रूरैरुभयतोवेधे विनश्यन्ति न सद्यः । क्षतिकार्या
तथा पुष्पे रेवत्याश्च पुनर्वसौ । वेधे सति क्रमाद्देवो-
वर्षेषु ब्राह्मणादिषु । पूर्वार्थे तथान्येयं ब्राह्मणानां
प्रकीर्त्तितम् । उत्तराश्विनय पुष्पं क्षिप्रार्थं विनिर्दि-
शेत् । पौष्णं सैलं मघा चैव प्राजापत्यं विग्रह्यते ।
आदित्यमश्विनीं हस्तं शूराक्षमभिलिखता । विधे-
रेमिर्हिजातीनां कारुकाणां च शेषके । तौल्यं भाण्डं
रसोधान्यं गजाश्वादिचतुष्टयम् । सर्वं महार्घतां
याति यावत् क्रूरोयमे स्थित । क्रूरवेधसमायोगे
यस्योपपन्नसम्भवः । तस्य ज्ञेयं सन्देहो रोगाहापि
रणेऽपि वा । सर्वमात् पञ्चमं विष्णुं ज्ञेयं विष्णु-
शुभाभिधम् । अन्यस्याप्येवं प्रोक्तं क्षिप्रपतवचद्वि-
शम् । केन्द्रराद्यं प्रोक्तं च वाद्यादेर्बिधिति । द्वि-
वतितमं कल्पयति विषयं यत्नम् । निर्घातव्यं चत-
र्विंशत्तत्वा अष्टादशपञ्चा । प्रस्थाने विज्ञेयः प्रोक्ता
सर्वकार्येषु सर्वदा । प्रवृत्तादत्र
। पञ्चासीचक्रं नवभासीचक्रोक्तं यथा “जन्मं कर्म
आधानं विनाशः साप्तदायिकम् । सांघातिकविदं विष्णुं
पटुं च धार्मिकीनम् । आविर्देवाभिषेकैश्च विष्णुं प्राणि

पते । वेधं ज्ञात्वा फलं नूहि सौम्यैः क्रूरैः शुभा-
शुभम् । जन्मभः जन्ममक्षयं दशमं कर्मसप्तकम् । एको-
नविंशमाधानं त्रयोविंशं विनाशकम् । अष्टादशञ्च नक्षत्रं
साधुदायिकसप्तकम् । साधातिकञ्च विज्ञेयं धिष्ण्य
घोहशमेव हि । षट्त्रिकञ्च राजजातेर्जातिनाम
स्वनामभम् । देशभः देशनामञ्च राज्यभः चाभिषेकभम् ।
मृत्युः स्याज्जन्मभे विज्ञेयं कर्मभे क्रोध एव च ।
आधानञ्च प्रवासः स्यात् विनाशे बन्धुविग्रहः । साधुदा-
यिकभे रिष्टं हानिं साधातिके तथा । जातिभे कुल-
नाशः स्यात् बन्धुमञ्चाभिषेकभे । देशञ्च देशभङ्गः स्यात्
क्रूरैरेव शुभैः शुभम् । उपपन्नसमायोगे मृत्युर्भवति
नान्यथा । भयं भङ्गश्च घातश्च मृत्युर्भङ्गयुता मृतिः ।
क्रूरैरेकादिपञ्चान्नैर्युधिः वेधे फलं भवेत् । तिथि-
धिष्ण्य स्वर राशिं वारश्चैव त्वं पञ्चमम् । यद्दिने
वेधयेच्चन्द्रक्षद्दिने स्यात् शुभाशुभम् । तिथ्यादिपञ्चके
विज्ञेयं चन्द्रयोगोयदा भवेत् । उक्तं फलं तदा वाच्यं
तद्दिने पञ्चमम् ।

अथापि सप्तचक्राणि यदुक्तं चादिनामले । एकाशीति
पदे चक्रे पञ्चभेदाश्चुभाशुभम् । देश कालक्षतः पण्य-
मिति त्रीण्यर्धनिर्णये । चिन्तनीयानि विज्ञानि सर्व-
कालं विचक्षणैः । देशोऽथ मण्डलं स्थानमिति देशस्त्रि-
भोचरते । वर्षमासदिनं चेति त्रिधा कालोऽपि कथ्यते ।
घातुर्मूलं च जीवश्च इति पण्यं त्रिधा मतम् । अथ त्रिकं
तयस्यास्य वक्ष्यामि खानिखेचरान् । देशेया राहु
मन्देऽप्यो मण्डलस्वाभिन् पुनः । केतुस्यैव सितं स्थान-
माथाचन्द्रारचन्द्रजा । वर्षेया राहुकेतवार्किं जीवा मासा
धिपाः पुनः । भौमार्कसितं ज्ञेयाचन्द्रः स्यात् दिवसाधिपः ।
घातृया सौरिपातारा, जीवेशाश्चेन्दुः सूर्यः । मूलेया
केतुशुक्रार्का इति पण्यधिपापहा । पु पहा राहुकेतवर्क
जीवभूमिमुता मता । स्त्रीपहो शुक्रशनिभौ सौरिसौ-
म्यौ नपुंसकौ । सितेन्दुः सितवर्णेशौ रक्तेशौ भौम-
भास्करौ । पीतेशौ शुक्रे लण्यनाथा केतुमतोऽर्कजा ।
पहोवक्रोऽयोर्यः स्यादुदये च वलाधिकः । देशादीनां
स एवैकः स्वामी खेटस्तदा मतः । खेटश्चे वक्रस्तु स्या-
दुदये च वलाधिकः । वक्रोदये खट्व्ये च पूर्णवीर्यो
पहो भवेत् । तदपष्टग्रे खेटे वलं त्रैरायिकात्
मतम् । उज्ज्वलस्थे वलं पूर्णं नीचायस्थे दलं वलम् ।
त्रैरायिकवशात्त्रेयमन्तरे त्वं वलं बुधैः । एव देश-

दिनाया ये पञ्चवेधे व्यवस्थिता । सङ्घटः शत्रुस-
न्धाश्चिन्तनीयाः प्रयत्नतः । स्वमित्समशतूणां विध्यन्
देशादिकं क्रमात् । शुभपहः शुभं दत्ते चतुस्त्रिंश-
कपादकैः । दुष्ट दुष्टपहः कुल्यादिकद्वित्रिचतस्र पदैः ।
विज्ञेयं पूर्णदशा पश्यन् तत्पादेन फलं पहा । अविज्ञे-
यं त्वन्यथा ज्ञेयं फलं दृष्टुमानतः । वर्णादिस्वरराशीनां
मेधाद्ये राशिसमखले । पञ्चदृष्टिपशात् सर्वं विज्ञेयं वर्णादिकं
मतम् । स्वरार्थं स्वचक्रोक्तस्तिथिवेधाच्च पीडयेत् ।
तिथिवर्णेषु यो राशिरुद्धृष्टः स्यात्तिथीक्षणात् । अशुभो
या शुभोवापि शुक्ले विध्यस्तिथि पहा । सर्वं
निजफलं दत्ते क्षण्ये पक्षे त्वं तद्वलम् । खेटकेकैकाशके
ज्ञेया पूर्णा दृष्टिः सदा बुधैः । दृष्टिहीने पुनर्वेधे न
स्यात् किञ्चित् शुभाशुभम् । इत्येवं दृष्टिभेदेन निर्दिष्टं
सकलं फलम् । वर्णादिपञ्चके विज्ञेयं पहा दत्ते शुभा-
शुभम् । सौम्यं पूर्णदशा पश्यन् विज्ञेयं वर्णादिपञ्च-
कम् । फलं विशेषका पञ्च क्रूरस्य चतुरोदियेत् ।
वर्णादिपञ्चके यावत् स्थानवेधे च तापती । दृष्टिस्तदनु-
मानेन वाच्यं विशेषका बुधैः । एवं विशेषका येऽत्र
सम्भवन्ति शुभाशुभा । अन्योन्यं शोधयेत्तेषां शेषात् ज्ञेयं
शुभाशुभम् । देशञ्च स प्रजापीडा नृपविप्रवक्ष्यता ।
यत्र दृष्टिस्तु तत्र स्याद् दुर्मिच्छमण्डले तथा । वर्त्तमानार्थं
विशेषा कल्प्या विशेषका इह । ते क्रमात् वर्त्तमा-
नार्थं देया पात्या शुभाशुभा । अकालेऽपि फलं
पुण्यं दृष्टाणां यत्र जायते । स्वजातिभांसमुक्तिश्च
दुर्मिच्छं तत्र रौरवम् । परचक्रागमोयत्र विग्रहश्च
स्वराज्यके । अतोर्विपर्ययो यत्र दुर्मिच्छं मण्डले
भवेत् । भूमिकम्पोरन पातोऽरुहदृष्टिश्च जायते । देशे
सर्वसुखोपेते वेधादेतद्वद्वेषु । दीपो यथा गृहस्था-
न्तस्तद्वद्वेषु सति सर्वतः । तथेदं सर्वतोभङ्गं चक्रं ज्ञान-
प्रकाशकम् ।

२ शतपदचक्रम्—“चक्रं शतपदं वक्ष्ये ऋतुर्वाशास्वरसम्भ-
वम् । नामादिवर्णतोत्रेवा चक्रराश्यांशकाक्षया । तिर्य-
गूर्ध्वगता रेखा रुद्रसख्यालिखेद्भवः । जायते कोष्ठ-
कानाञ्च शतैकः १०० नात्र रुद्रयः । न्यस्येद्वक्रह-
डादि रौद्रादिविदिशि क्रमात् । (अ वक्रहः ङा रेशान्यां
म ट प र ता हरिति चान्नेय्याम् । न य भ
ज खा नैर्ऋत्यां ग य द च लावायव्याम्) पञ्च पञ्च
क्रमेणैव पि शवर्णां नित्योजयेत् । पञ्चस्वरसमायोगे

एकैक पञ्चमा क्रूर । (अथर्षाद्यास्तयोर्धेयाः सन्वत्सर
युतस्तथा । सजातीयैकमास्याय पञ्चस्वरनिर्णय ।
अट्टल्लतोरयकारेण येन सस्य परिपङ्क) अथिक प्रा० ।
“कृत्वात् कुम्भदुस्थाने त्रीणि त्रीणद्वाराणि च । कुम्भद्वारो
भवेत् क्षमो रौद्रे त्रीशानगोचरे । पुष्पद्वारो भवेत् क्षमो
इतो चानेयसप्तके । भुवफद्वारो भवेत् क्षमो पूर्वाण्डे च
मैत्र्यते । दुष्पद्वारो भवेत् क्षमो वायव्ये भारुचतरे ।
एव क्षमश्चतुष्कश्च ज्ञातव्य स्वरवेदिभि । धिष्ण्यानि
कृत्वादीनि प्रत्येक चतुरण्यै । सानिजिन्यशका-
स्तत्र यतैक द्वादशाधिकम् । अथर्षाद्यस्तयोर्धेयाः क्रूरः
सौम्योऽपि वा पङ्क । ततस्त येनयेत् तिर्यक् पु सोनामा-
दिमाधरम् । सौम्यैर्विद्व शुभ ज्ञेयमशुभ पापस्वचरैः ।
मित्रैर्मित्रफल तत्र मित्रेण न शुभाशुभम् । यदुक्त
सर्वतोमद्रे पक्षोपपक्षवेधत । शुभाशुभफल सर्व तदि-
हापि विचिन्तयेत् । (पञ्च स्तरा अ ८ ८ ए कोकाराक्ष-
योगे धिष्ण्यानि मन्त्राणि । अत्र चतुर्भिर्वर्णैरेक नक्षत्र
यथा । अ ८ ८ ए १। को यतिषु । ४ । वेकोककि । ५ ।
कुम्भद्वार । ६ । केकोहृदि । ७ । कुहेहोठ । ८ ।
हिहुकेको । ९ । ममिस्ते । १० । मोटटिहु । ११ । टेदो-
यपि । १२ । पुष्पद्वार । १३ । मेपोररि । १४ । रुरे-
नोत । १५ । तित्ततेतो । १६ । मनिमुने । १७ । नोय
यियु । १८ । येयोभमि । १९ । भुवफद्वार । २० । मेभो-
जलि । २१ । जुमेजोय । (अभिजित्)० । स्थिषु-
खो । २२ । मनिमुने । २३ । गोमयिषु । २४ ।
मेयोददि । २५ । दुष्पद्वार । २६ । देदोयपि । २७ ।
अथेचोळ । २८ । निमुलेलो । २९ । अट्टल्लयुक्त ककार-
युक्तो न प्रोय । छुलेन दीर्घोष्ठेय । तावत्यकारेण
दन्त्यसकारोष्ठेय) ।

३४ अथक्रमम् — “अष्टाविधोर्ध्वं गा रेखा अष्टाविधतिर्त्यग
गा । अथचक्र भवत्येव अट्टल्ल पादिलामले । कृत्वादीनि
भान्यल पादाक्षरक्रमेण च । सानिजलि न्यसेत् सप्त-
गल्लविधतिस्त्वयथा । यो पङ्को यत्र अष्टायेत तत्रैव
न्यसेद्भुव । नेत्रयेत् सप्तस्व यथै शुभो वायव्योऽपि वा ।
आद्या येन चतुर्षो य चतुर्षो येन चादिभम् । द्वितीयेन
तृतीयं त्र्यं द्वितीयेन द्वितीयकम् । यस्त नामाक्षर
विहमयचक्रे पङ्केण त्र्यं । क्रूरै रिष्ट, यथैर्षादिनद्वारा
सौम्यैर्षु न सयथ । क्रूरौमयस्थिते वेधे अट्टल्लविष्णु
शुभाशुभे । शुभोभयगते वेधे अष्टाविधोऽष्टा च वत्स

नम् । वैधव्यस्य निवाहे त्र यात्राकाले सङ्ग्रामयम् ।
रोगे अट्टल्लरूपे भङ्ग क्रूरवेधे न सयथ । अट्टल्ल
सागरामद्वारो देशपामपुराणि च । क्रूरवेधे विमश्रुति
नात्र कार्या विचारणा । अट्टल्लर्षागो विद्वो भवेद्यात्रा-
परपङ्कै । तन्मान तद्भि वर्य सर्वदा शुभमर्थेपि ।

४ अट्टल्लयचक्रम् — आदौ चक्र समाधिष्य अट्टल्लयचक्रोभि-
तम् । अथिन्वादीनि सेख्यानि सप्तविधतिमानि च । अथि-
न्वाद्य मद्याद्यस्य मूलाद्यास्य क्रमेण च । उत्तरे पूर्वके याव्ये
चैतच्छल्लय मतम् । प्रतीचीमध्यरेखायासीशानान
इयाधिप । अथानेयान् नराधीयस्तनुमथ्ये च गजा-
धिप । अथार्ध्याद्या गजाध्यक्षोमराध्यक्षः क्रमेण च ।
एषां अट्टल्लविभागेण ज्ञातव्य इति शुभाशुभम् । अथर्षा
भूधताम्यत्र यत्र अत्रै व्यवस्थितम् । तत्क्रूरं तस्य भूपय
शुभाशुभफलपदम् । यत्र अत्रै स्थित सौरिर्भङ्गं तस्य
त्रिनिर्दिशेत् । अथर्षा चामरादीनां प्रत्येक च वदात्म-
इम् । चामर कलश धीषा अत्र दण्ड पतङ्ग इम् ।
आसन कीलक रज्जुर्ध्व भेदा प्रकीर्तिताः ।
चामरे १ चण्डता वायोर्गणादिषु जायते । दुर्भिक्ष
च भवेद्द्वोर प्रजापोडा न सयथ । कलसस्ये
२ भवेद्द्वयुद्ध रणे भङ्गो महङ्गयम् । ज्ञातपामादिक
सर्व जायते नात्र सयथ । धीषासस्ये ३ चार्कपुनै
पट्टराक्षी विमश्रुति । अलचिचो भवेद्गजा भयभीता
च मेदिनी । यदाक्षयनये सौरिर्भङ्गते ४ दण्डे ५ पत
ङ्गे ६ तदा तस्य भवेद्भङ्गस्तथापि न सयथ । आसनस्य
भवेद्वाय आसनस्ये ७ ग्रनेचरे । युपराजय कीले ८ यन्त्रन
रज्जुसस्थिते ९ । सौम्ययुक्तोऽतिचारस्य शमिचक्र-
मसो न इति । वक्रन क्रूरयुक्तस्य सर्वं क्रूर करोति
सः । शनिराक्षकजादित्यायदाजीवेन्दुसयुता । सप्त-
राधीमराक्षस्य निश्चित अत्रमङ्गदाः । क्रूरचक्रद्वं
चैव बुधचन्द्रेण सयुतम् । पूर्वाक्षत्रविनाशाय कथित
पूर्वस्वरिभि । एव पापचक्रम् च यदा अट्टल्ल
च युतम् । दक्षिणाधिपतेऽक्षत्रविनाशो भाषितो बुधै ।
एवमन्येषु राक्षसेषु यत्र यत्र च सप्तदश । सयथ
समायोगाक्षत्रमङ्ग विनिर्दिशेत् । यथा हृदकः सौरि
कथा सौम्यफलोयुद्ध । भौमसो युद्धराक्ष च रविचन्द्रो
वले समौ । यथा हानिकरा क्रूरक्षया सौम्या शुभपदा ।
क्रूरयुक्तो भवेत् क्रूरयन्त्र सौम्ययुता शुभः । सौम्य-
क्रूरा यदा अत्रै अष्टाविधतु च स्थिताः । अत्रमङ्गो भवे-

तस्य परचक्रागमेष च । नृपनामर्जुगोराह्णं कोटुर्वा यस्य
स्थित । अत्रभक्तोभवेत्तस्य विपदानेन भूपते ।
नृगयां साहस यातां दुष्टान्गजवाहनम् । विपदश्च
त्यजेद्वाजा अत्रस्थैः क्रूरखेचरैः । एव चास्या सदा
राजा करोति पृथगान्तिम् । यदुक्तं यामले तन्ने
तेन शान्तिर्भविष्यति इति

५ सिंहासनचक्रम्(५) — “अथातः स प्रवक्ष्यामि चक्रं सिंहासन
त्रयम् । येन विज्ञातमात्रेण क्रियते राज्यनिर्णयः । सप्त
विंशतिनक्षत्रैरेकैकन्तु नवात्मकम् । अश्विनीमघमूलाद्या
पञ्चमाङ्गोपभेदितम् । अश्विन्याद्युत्तरे भागे मघाद्या पूर्व-
त स्थितम् । मूलाद्या दक्षिणे भागे ज्ञातव्यं नृपतितयम् ।
इतरेषु च राज्येषु नृपनामर्जुतोयदेत् । शुभाशुभमिदम्
सर्वं यस्य यत् शनि स्थित । नाडिकापञ्चभेदेन एकैक-
स्याऽऽसनं भवेत् । आधारासासनं पट्टं सिंहं सिंहासनं
तथा । आधारदिफलं सर्वमेकैकस्य वदाम्यहम् । पृथक्पृथक्
यशान्तेय सौम्यैः क्रूरैः शुभाशुभम् । नृपस्याऽऽधारना-
मर्जुं यदा पट्टाभिपेक्षम् । पराधीनगतं राज्यं कुरुते
नात्र संशयः । आसनस्थेन ऋक्षेण नीतियुक्तो भवेच्चर ।
प्रधानपुरुषादेशो प्रजाशान्तिकरो भवेत् । पट्टं ऋक्षे यदा
राजा चोपविष्टो यदासने । पूर्वराजस्थिते स्तुत्यं चिरं
पालयते महीम् । सिंहरूपी भवेद्वाजा सिंहं नृपञ्चासने
स्थित । स पामस्य प्रियोनित्यमसाध्यो मन्त्रिण सदा ।
सिंहासनगते ऋक्षे तेजस्वी भीषणाकृतिः । जनचित्तो
महाक्रोधी प्रजापीडाकरोऽपि । तत्कालेन्दुगते
ऋक्षे क्रूरनिषेधनाडिके । शुभावस्थे शुभलग्ने सस्थाप्यो
नृप आसने । ईदृशे च समायोगे उपविष्टो यदासने ।
उच्छिद्य शत्रुसघातमेकच्छत्रं करोति सः । क्रूरपृथ-
गतनाद्यासुपविष्टो यदासने । बन्धनं भूमिनाशश्च तथा
नृत्यः प्रजायते । आधारदिफलं तत्र क्रूरैरेव शुभं
शुभम् । आधारऋक्षग सौरिरनाष्टिं करोति स ।
दुर्भिक्षं रौरव घोरं प्रजाहृत्य प्रजायते । आसनस्थो
यदा सौरियुद्धे भङ्गप्रदो भवेत् । अथ वा व्याधिपीडा च
घातदुःखं जायते । पट्टं ऋक्षे यदा सौरिः पट्टराशी
विमश्रति । प्रियो वायु कुमारो वा मन्त्रिणवर्गस्तयोऽपि
या । सिंहं सिंहासने वायुं ददि तिष्ठति स्वर्जः ।
तदा हृत्युर्ध्वं सन्देहो यदि शत्रुसमोऽपि । शत्रुं
राक्षसाद्यैवा यदा चन्द्रर्षय युता । यस्यासनगता एते
मदा तस्य क्षयकरा । क्रूरयुक्तोऽतिवक्त्रं क्रूरनाडीगतो-

ऽपि वा । आसने चन्द्रयोगेण कालरूपी शनैश्चर । एव
शुभफलं दद्याद्देवमन्त्री न संशयः । करोति विपुल-
राज्यं यस्यासनगतो गुरुः”

६ कूर्मचक्रम्(५) — “कूर्मचक्रं प्रवक्ष्यामि यदुक्तं कौशलागमे ।
येन विज्ञातमात्रेण ज्ञायते देशनिर्णयः । यस्य इदं
देशस्था देवास्तिति शकोटयः । स मेरुः पृथिवीमध्ये श्रू-
यते दृश्यते न ह । तादृशा पर्वताद्याः सागरा द्वीप
दिग्गजा । सर्वे तु विष्टताभूत्या साधता येन तं दृश्युः ।
दद्यात्वा सा वराहेण विष्टता सवराधरा । सुस्तापन-
नतोयस्य शोभते नृत्तिका यथा । ईदृशोऽपि महाकायो
वराहः शेषमस्तको । तस्य चूडामणेरुद्धं शीमते मशकोपम ।
एवंविधं स शोभोऽपि कुण्डलीभूय स्थित । कूर्मपृष्ठे
भागेन विसतन्तुरिवावभौ । वपुःस्तत्र शिरः पुच्छनखाङ्गु-
प्रभृतीनि च । मानेन तस्य कूर्मस्य कथयामि प्रयत्नतः ।
शङ्खो शतसङ्ख्याणि योजनानि वपुः स्थितम् । तदङ्गेन
भवेत् पुच्छं पुच्छाङ्गेन हस्तकृत्तिकम् । श्रीवाऽस्याऽयुतकोटीभि-
र्मस्तक सप्तकोटिभिः । नेत्रयोरन्तरं तस्य कोटिरैका प्रजा-
यते । मुखं कोटिद्वयं तस्य द्विगुणेन च पादयोः । अङ्गु-
लीना मखाद्ये तु योजनान्युतसं खर्या । एव कूर्मे
प्रमाणन्तु कथितं चादियामले । तस्योपरिस्थिता चेय सप्त
द्वीपयती मही । कूर्माकारं लिखेच्चक्रं सर्वावयवसंयुतम् ।
पूर्वभागे मुखं तस्य पुच्छं पश्चिममण्डले । पूर्वपरं लिख-
हेष वेधश्चोत्तरदक्षिणे । ईशानराक्षसे वेधं वेधमाग्रेऽथ
भारते । नाभिशीर्षे च हस्तपादकुक्षिपुच्छेषु स्थिते ।
तारावयाङ्किते क्षास्त्रिन् सौरिः यत्नेन चिन्तयेत् ।
अधिके मलिके तत्र पादाङ्गेषु भगवद्वलम् । अर्धविंशति
संस्था स्युस्तांश्च हन्ति शनि क्रमात् । अश्विन्याद्युत्तरे
भागे मघादा पूर्वतः स्थितम् । मूलं च दक्षिणे भागे
ज्ञातव्यं नृपतितयम् । व्यापकपञ्चराशिम्ये चन्द्रे
मन्दोविशेद्यदा । यदाहृदिष्णुप्रदाहं च तत्र दोषा
भवन्त्यसौ । अतिदृष्टिरनाष्टिर्मुषिका शलभा-शुका ।
खचक्रं परचक्रं सप्तैता इत्येव मृता । क्षत्तिका
रोहिणी सौम्य (५) कूर्मनामोक्तं त्रयम् । साकेता
मिथिला चम्पा कौशाख्यो कौशिकी तथा । अङ्गिच्छत्रं
गया विन्ध्यमन्त्रिणी च मेकला । कान्यकुब्जं प्रयागश्च
जघनदेशो विमश्रति । रौद्रस्मृत्तं पुच्छं कूर्मस्य च
शिरं स्थितम् । सगौडो हस्तिनान्वयः पञ्चराटश्च कामरूपः ।
वरेन्द्री च तथा श्रेया मगधश्च तथैव च । कूर्मिनी वने-

पातः स्वर्गात् सिद्धिः प्राप्तः । दैत्यव्याया गिरोवक्ता
 पञ्चारिच विधुनुत् । उच्छ केतु शिखी सर्पौ गुर शुक्रा
 बटोमतम् । उग्रापातो विषगर्भश्च धूम्रकाल पञ्चानक ।
 उक्षाधारगताराङ्ग सपेक्षेण सस्थितः । तस्य चक्रं
 प्रवज्जामि राङ्गकालामलाख्यम् । शलाकासप्तक चक्र
 भोगदौ कृत्तिकादिकम् । साभिजित् सर्वमालिख्य कृष्ण-
 वि गतितारका । यत्न ऋक्षस्थितोराङ्गवर्धनं तद्विनिर्दि-
 शेत् । सुखात् पञ्चदशे ऋक्षे पुच्छे तस्य व्यपस्थितम् ।
 एकोत्तरशतं स्थाताः जायन्ते तत्र केतवः । व्याघ्रवन्तो
 जगत्सर्वं सङ्कलकसमन्विताः । राङ्गभुक्तानि ऋक्षणि
 जीवपक्षे तयोदश । तयोदशापि भोग्यानि नृत्तपक्ष
 प्रकीर्तितः । मृतपक्षे सखलस्य गुद जीवाङ्गसमन्वितम् ।
 यवमङ्गद्वयं राक्षोघ्ननिर्व्यं खरवेदिभिः । जीवपक्षे क्षपा
 नाथे मृतपक्षे रपौ स्थिते । तस्मिन् काले शुभा यात्रा
 विपरीता उ जानिता । चन्द्रादित्यौ यदा युक्तौ जीवपक्ष
 व्यपस्थितौ । तत्र क्षेम जयो लाभो यात्राकाले न
 सशयः । मृतपक्षे यदा काले सस्थितौ चन्द्रभास्करौ ।
 तदा हानिभयं भङ्गोमृत्युयात्राफलं मृतम् । जीवप-
 क्षस्थिते चन्द्रे कार्यं स्यादमृतोपमम् । मृतपक्षे मृत
 शये यतश्चन्द्रवनात् वलम् । तत्राङ्गभेदेन फलभेद उक्तस्तत्
 राङ्गपञ्चविभागप्रश्नः— “अतः पञ्चभेदेन राङ्ग-
 चक्रं वदाम्यहम् । सुखं हृदयं गुह्यं पुच्छं मस्तक-
 भेज च । सुखेकं हृदये सप्त पञ्चदशानि तयोदशे । पञ्चैक
 गुह्यं तस्य षट् पुच्छे
 “सुखाद्यङ्गनामभेद सप्तमस्तके सुखाद्यङ्गस्य नामानि फल
 वास्य वदाम्यहम् । योत्तर क्रमेण चन्द्रार्कभ्रमणेन
 च । यत्न ऋक्षे स्थितो राङ्गस्तस्याभिधानमीरितम् ।
 गिञ्जित कर्त्तरी जिह्वा चन्द्राङ्ग वदन तथा । राङ्ग-
 धिष्णप्राप्त सप्त भुक्तधिष्णानि यानि च । तानि सम्पुट-
 मन्त्रानि कामाङ्ग हृदयन्तथा । हृदयाद्ये स्थिता-
 याच तारका रससख्यया । कामाङ्ग जठर जीव सम्पु-
 टोदरस चक्रम् । तत्परोयत्तु नक्षत्रमेक पञ्चदश सु-
 खात् । गुदसद्विगलित गुह्यं केतुचन्द्राङ्गकर्त्तरी ।
 गुदधिष्णप्राप्तोयानि विष्णुनि रसस ख्यया । पुच्छं
 ध्वर्याङ्गवज्राङ्गपुष्टिमल्लुलयेय च । शेषाणि सप्त भा-
 न्यत्र मध्यस्थान्यस्य पुच्छयो । कपाल मस्तक ग्रीवं
 वज्राङ्ग भोगिमण्डलम् । स्थिररूपी स्थितोभानुश्चरूपस
 चन्द्रमा । ज मेखैकैकशोऽङ्गानां योयपट्क तदान्यहम् ।

सुखादियोगपट्कम्—“राङ्गवक्त्रे स्थिते सूर्ये चन्द्रे हृदय-
 सस्थिते । यायिनो विजयस्तत्र स्थायिनो भङ्गं काङ्क्षे ।
 सुखाद्यसस्थिते सूर्ये चन्द्रे चोदरगे तथा । च्यत्र यायो
 जयेद्युक्ते हेतुया नात्र संशयः । भास्करे गिञ्जिताङ्गस्य
 चन्द्रे यज्ञाङ्गसस्थिते । स्थायी भङ्गमयाप्नोति यायो
 जयति सञ्जितः । राङ्गऋक्षस्थितो भानुश्चन्द्रे पुच्छाङ्ग
 सस्थिते । स्थायिनोविजयोयुक्ते यायिनो मल्लुमादिशेत् ।
 राङ्गजिह्वां गते सूर्ये चन्द्रे वज्राङ्गसस्थिते । वनायतो
 भवेत्तत्र सैन्ययोरुभयोरपि । राङ्गऋक्षस्थितोभानुश्चन्द्र-
 स्तत्रैव स स्थितः । न कश्चिज्जयमाप्नोति सैन्ययो-
 रुभयो जयः” ।

हृदयादियोगपट्कम् । “हृदयस्य दिशामाद्ये जठरस्ये
 निशाकरे । निर्दिष्ट स्थायिनोमृत्युर्थायी जयति
 निर्वाणः । हृदयस्यो यदा भानुः यथाहोऽगुदमाश्रितः ।
 हेतुया जयते यायी स्थायी च म्रियते रणे । कामाङ्गके
 दिशामाद्ये पुच्छपट्के निशाकरे । स्थायिनो विजयस्तत्र
 यायिनश्च पराजयः । सम्पुटस्यो यदादित्यो वज्राङ्गे
 चन्द्रमा स्थितः । यायी च भङ्गमायाति किञ्चित्स्थायी
 जयी रणे । कामाङ्ग याति चेत् भानुश्चन्द्रे राङ्गसस-
 स्थिते । सप्तामे विजयी यायी, स्थायिनो भङ्गमादिशेत् ।
 हृदयाङ्गे यदा युक्तौ चन्द्रादित्यौ व्यपस्थितौ । देशानपि
 जयेत् यायी किपुनर्मानव वलम्” ।

उदरादियोगपट्कम्—“उदरस्य दिशामाद्ये निशानाद्ये गुद-
 स्थिते । समयुद्ध भवेत्तत्र किञ्चित् यायी जयी रणे । स
 सम्पुटस्यो यदा भानुः पुच्छे भवति चन्द्रमा । यायिभङ्गो,
 जयः स्थायस्तत्र काले न सशयः । कामाङ्गस्य सङ्कटा-
 शुक्लस्यो निशाकरः । यातिकोभङ्गमायाति स्थाने यायी
 जयी रणे । भानुश्चन्द्रगेयत्त निशेगोराङ्गवज्राङ्ग । विवादी
 हीयते तत्र स्थायी जयति नान्यथा । स्वर्गानोदरे
 भानुर्हृदये तारकाधिपः । जनायासेन सप्तामे यायिनो
 जयमादिशेत् । उदराङ्गे यदा युक्तौ चन्द्रादित्यौ
 व्यपस्थितौ । तदा सन्निवर्त्त सन्देहः सैन्ययोरुभयोरपि” ।

गुदादियोगपट्कम्—“केतुधिष्णेन स्थिते सूर्ये चन्द्रे यज्ञाङ्ग
 सस्थिते । यायिभङ्गो, जयी स्थायी भाषितः वज्रायासले ।
 गुदे तीक्ष्णाशुमयुक्तो कपालस्ये निशाकरः । यायी च
 भज्यते तत्र स्थायी जयति नान्यथा । गुदऋक्षस्थित
 ध्वर्योराङ्गऋक्षस्थितः शशी । मङ्गाङ्गस्य भयेद् वोर
 किञ्चित्स्थायी जयी रणे । भानुश्चन्द्रगिञ्जिते काले यशश्च

सपटे यदि । यायिनो विजयस्तत्र स्थायिनो भङ्गमादि-
येत् । गुदमे वर्जते भानुर्ज्जठरे रोहिणीपतिः । दण्ड
यित्वा रिपो, सैन्य याताभ्यर्त्तति मिजालयम् । गुदे
दिनकरो यत् तत्रैव यायिनोकरः । समयुद्ध भवेत्तत्र
किञ्चिदागत्युक्तो जयी ।

वज्राङ्गयोगपट्टकम्—“सूर्याङ्गस्य सहस्राङ्गुर्ज्जिह्वायां
शीतगु स्थित । यायिनोपिजय विद्यात् स्थायिनश्च
पराजयम् । पुष्कलेतस्थितो भानु रुद्रलोके तु चन्द्रमा ।
यायिनो कृत्युरायति जयमाभौ च स्थायिनः । पुष्क-
पट्टके यदादिष्य कामाक्ष्ये चन्द्रमा स्थितः । यायी वि-
र्ज्यते तत्र गच्छत्योऽपि वैरिभिः । अगुमाखी स्थितोवज्रो
जठः स्य सुधाकरे । आदत्तेऽरिन्त्रिय सर्वां जित्वा यायी
गणाङ्गणे । भास्वः राक्षसस्थे वृणाङ्गे गुदमाश्रिते ।
समयुद्ध भवेत् तत्र किञ्चित् यायी जयी रणे ।
कृत्याचन्द्रमसौ यत् वज्राङ्गे यदि सस्थितौ । सैन्य-
योद्धमयोस्तत्र मध्ये भवति निश्चितम् ।

कृपानादियोगपट्टकम्—“रुद्राङ्गस्थे दिशमाथे राक्षसि-
ङ्गुग शशी । स्थायिनस्तु जयस्तत्र भङ्गो भवति यायिन ।
राक्षसोर्धस्थिते पिते शशाङ्गे वृष्टि सस्थिते ।
पिना युद्धेन गृह्णीयाद्यायी सर्वाभरिन्त्रियम् । कृपान
सस्थितः सूर्यः सम्पुटस्थो यदा शशी । ग यिना जीयते
तत्र स्थायिनो भङ्गमादिशेत् । मस्तके दिशमाथे
धिष्ण्यानाथे शुद्धिते । यायिनो विजयो युद्धे स्थायिनस्तु
पराजयः । राक्षसोर्धगतोभानुः पुष्कले तु निशाकरे ।
अन्योऽन्य विपक्षे चोर युद्ध भवति दारुणम् ।
दिनेभ्यो राक्षसप्राङ्गे चन्द्रस्तत्रैव सङ्गतः । पिनाग
कोमराक्षस्य यायिनो कृत्युमादिशेत् ।

राक्षसशङ्खविभागचक्रम्—“हृदयादीनि चाङ्गानि जिह्वाङ्गानि
क्रमेण च । दशसंख्यान्यह यष्टे राक्षसक्रतु मध्यतः ।
पुष्पितं फलितं चैव जिह्वाफल भटितं गुदम् । राजस
नामस कृद्धं कृत जिह्वा क्रमेण च । पुष्पिते त्रीणि
धिष्ण्यानि क्षेमशामकराणि च । शत्रुमङ्गो भवेद्युद्धे
यात्रा भासेन लाभदा । ततश्चत्वारि धिष्ण्यानि यष्टौ
केष फलन्ति च । गजशक्तिधन देशं यायी तु जयते
युधम् । अफलेषु मित्रिष्णुषु पशुसासैर्यथिभिः प्रति ।
सन्धि शिरां कृपा देशं स्थायी यच्छति निश्चितम् ।
फल प्राप्नोति यष्टेण भटितैश्च क्षितारकैः ।
हृदयशङ्खमिलादि देशकोषपरिपक्षे । गुदेकेन भय

जङ्घी पट्टिनी प्रियवादिनी । रूपयौवनसम्पत्ता
भासयुष्मेन जयते । विपक्षस्य भवेद्युद्धिर्गुद्धे भङ्ग
क्षयेवच । रोगपीडा भवेद्द्वयं राजसाख्यं क्षितारकैः ।
हृदयशङ्खमिलादि देशकोषपरिपक्षा । पट्टिमार्गे-
र्विनश्यन्ति यायिनस्तानमस्यमे । तानमाथे चतुष्टये तु
तारकाहृदयचक्रा । सर्वनायकरा प्रोक्ता भार्यकेन न
समयः । ततश्चीनि कृत्युभाभि राजकृत्युप्रदानि च ।
आर्गोवातश्च गुल्मश्च पक्षेकेष फलन्ति च । युद्धे मङ्गो-
मङ्गामीतिर्द्वयमात्रं फलन्त्यः । सद्यो कृत्यु जय-
यायी राक्षसङ्गे सुनिश्चितम् ।” इति दगाङ्गपत्रम् ।

“युद्धकाले यदा शीघ्रं यात्रायोगो न लभ्यते । उपाद्यते
तदा शीघ्रं तत्कालेन्दु दिवाकरौ । इदनाक्षौह्नाधिष्ण्यां
प्रतिभागान्नेषके । अद्विन्द्यादीन्दुमुक्तेन युतस्तत्काल-
चन्द्रमा । यथा चन्द्रस्तथा सूर्यः कर्त्तव्यश्चेष्टाक्षिक ।
अहोरात्रस्य मध्ये तौ मिश्रान्तौ धिष्ण्यामण्डले । स्तिर-
चक्रे पुरा प्रोक्तं चन्द्रादित्यफल मया । अरचक्रोऽथनेनैव
प्रकारेण फलम्भवेत् । सर्वेषु शुभकार्येषु यात्राकाले
विशेषतः । सर्वकाले शुभचन्द्रोपयोगे वृद्धि गुदोदरे ।
पुष्कपट्टके कृपालस्ये शशाङ्गे राक्षसङ्गे । मन्त्रन ज्ञानि
कृत्युश्च सर्वकार्येषु जायते । वृद्धि गुदोदरे चन्द्रं विवाहे
मन्दति द्वयम् । नैश्च वैषम्यविद्भेदौ युद्धे पुष्के तु
मस्तके । पुष्पिते फलिते युद्धे प्रशङ्काले शशो शुभ ।
अफले भटिते मध्ये कृत्यु शेषाङ्गो विधौ । जङ्घं तु
खेचर चक्रमद्योभूचरमुच्यते । समयो सन्धिघातेन
राक्षसकालस्य मतम्” ।

१० सूर्यकाशानक्षत्रचक्रम्—“जङ्घाङ्गस्थितं शूलापाणि
क्षत्रियं च सस्थिताः । हे हे नाट्यौ स्थिते कोष
शङ्खयुग्म तथैकया । मध्ये लिङ्गदण्डाभौ भानुभाद्यौ
भयमङ्गनम् । सामिजिज्ञ प्रदातव्यं सव्यमार्गेण सर्वदा
क्षत्राष्टके जयोलामः क्षत्रपट्टके तथा पुनः । शङ्खयुग्मे
रजामङ्गो मृत्यु शूलस्ये स्फुटम् । नाममल स्थित
यत्तं चैव तत्र शुभाशुभम् । अद्योगतैश्च गच्छत्येवमो-
मद्यमन्त्रम् । विवाहे विपक्षे युद्धे रोगार्कौ मघने तथा ।
सूर्यकाशानक्षत्रं चक्रं चातव्यं च प्रयत्नतः ।” (रोगे च
कुलनक्षत्रं दिन कृत्युस्तु युक्तं । प्रयागे क्षत्रिका चेष्टा
अन्यत्रार्कस्य दीयते) । कर्त्तव्यं क्षत्रिकपाठः

११ चन्द्रकाशानक्षत्रचक्रम्—“चन्द्रकाशानक्षत्रं चक्रं व्योमाकार
लिङ्गेदुग्धम् । चतुर्दिक्षु लिङ्गानि मध्ये मिश्रानि कार-

दे। पूर्वतिगूनमध्यस्य टिगुत्वादि चेपयेत् । मय्य
मार्गेण गतव्या यटानिगतिगारका । त्रिगुले च बह्विधे
मयो बह्विधिगुणयोः । त्रिगुले चरुवाहो च चक्रमध्ये
नर्धय च । नामवृत्तं स्थित यत् तत्तं योय गुभागुभम् ।
त्रिगुमे च भवेन्मयुर्भय्यगु बहिरटकम् । नाम
शेष जय मया चन्द्रगर्भं न सगय । यज्ज्भीय
प्रयत्नेन प्रयमादतिपञ्चकम् । फल हागिक चाल
कानरूप न सगय । आभालाभौ एष ड्डु च दय
यैव पराजय । चन्द्रकालानल चक्रं गाला सगय-
यज्जितम् ।

१२ चारकालानलचक्रम्—“गलाकासप्रक चक्रं लिखित्वा
चन्द्रभाति । त्रिपु त्रिपु च षष्ठेयु नय चरुवाटयो-
पहा । यदङ्गे नामनचले युद्धकारस्य जायते । फल
नय्य प्रयष्ट्यामि एकं कय यथाक्रमम् । भातुना गोकस
नाय गगाद्द सेमनाभद । भूयतो मय्यु माधने बुधे-
युद्धि प्रजायते । जीवे माभ , गुभ गुक्ते, सूर्यपुले
मङ्गल्यम् । राहुणा सातपातय वेतो म्दुल्यु सगय ।
याताजन्मगिराष्टेयु सयामे पिप्यहेऽपि वा । घोर
कानानलं चक्रं गाला कर्म समारभेत्” ।

१३ गूढनामानलचक्रम्—“सप्तेषोद्गम चक्रं चन्द्रभाटं
भमण्डलम् । लिखित्वा कल्पयेच्चक्रं पटङ्गं जयका-
दि भा । दिनर्चादुगगते चक्रे गठसम्पुटकर्तरी ।
दण्डं नयान् दङ्गाद्द सातय्य स्वरवेदिभ । यत्त वृत्ते
स्थितयन्त्रचलादी लीणि गूढकम् । सम्पुटे नय भान्य-
ल कर्तरी च ततस्त्रिभि । दण्डे धिष्णानि च लीणि
कपले विष्णुसगारम् । वस्तुक्ते लीणि धिष्णानि पटङ्ग
कोति निण्ये । यदङ्गे नामनचले युद्धकारस्य जायते ।
यथा गुभागुभ तस्य गूढक पानसे स्थितम् । गूढस्ये
विभ्रभो, युद्धे जयो भवति सम्पुटे । कर्तार्या मन्त्रत
युद्ध, दण्डे भङ्गो न सगय । जयानस्य भवेन्मयुर्पुले
तस्य मङ्गल्यम् । गूढनामानल चक्रं भापित जग-
लामये” ।

१४ गङ्गाधरनामानलचक्रम्—“हागार निषेद्धं मेपादि
हागान्तिनम् । जेसगुमस्य तलेव विष्णान रविचन्द्रयो ।
गिहाद्य मकरान्तं भाट्यज्जदराहृतम् । इम्पादिकर्क
पञ्चन चक्रकोले न सगय । चन्द्रकोलगतं सूर्यो चन्द्र
भावेव सस्थित । दायिभो विजयोदुष्टे स्पादिभो भङ्ग
मादिमेत् । सूर्यकोले गते चन्द्रे कर्ककोलेव सस्थित ।

यार्थो मङ्गमवाप्नोति स्याद्विभो पिजयो भवेत् ।
सूर्यो सूर्याङ्गस्युक्ते चन्द्रे चन्द्राङ्गस्युक्ते । तदा
कावे भवेदुसन्मयुद्धं तस्य विपर्यये । सूर्ये चेत गते
चन्द्रे चन्द्रचेतगते रवौ । मङ्गायुद्धं प्रयत्नेत सङ्गार
सैन्ययोर्हयो । याताया युद्धकाले च चक्रमेतदि-
लोकयेत् । यत्त विभेय । “एकेन क्रूरपेधेन विद्धो
भवति चन्द्रमा । स्वल्प युद्धं तदा कावे जायते नय
सगय । हाभ्या यापि विभिर्द्यापि पापार्थिद्धो यटा
गरी । तदा युद्ध मङ्गाघोर सैन्ययोर्भयोरपि ।
यक्ते एष्टे भवेदुसन्मयुद्धं सैवातिचारिभि । मध्यगन्दा
भवेन्मध्ये पापे सौम्यैस्तु तत् न हि । ऊर्ध्व-
दटो भवेदुद्धं मध्यदटो तु मध्यमे । अधोदटा-
वधकाश्च केकरे पार्श्वतो भवेत् । गमिराहुकुजादिव्या-
म्बेकरेव्यागता यटि । चन्द्रेण सयुताको च तटा पात
चतुष्टयम् । गमिना चन्द्रयुक्तेन जीयभेधगतन
च । तदा दृष्टमर्थेचून वर्धोपनमयोच्छ्रितम् । भौमे-
नान्मेभवेत् पातो राहुणा लौहपातकत् । भातु
ना चगड्वातय सख्यै सख्ये भवन्ति च । गुक्तेण
जसपातोऽपि पागुपात गगाहजे । गुरुणा चक्षुगा-
पात टिगुटाह केसना भवेत्” ।

१५ सप्तचक्रम्—“यद्विन्यादि लिखेत् चक्रं सप्तविगति
गारकम् । त्रिफोणं नयभिर्धे कर्तव्यसाध्यागाहानि ।
अदिभीरेपतीवेधो वेधयान्निच्येदयो । मयापोणे
मयाप्तेये यसेपामूलयोक्तया । एत सप्तचक्रं च
कार्यस्यगता पहा । भूपनामर्चषष्टे युद्ध भवति
नान्यथा । निर्वेधे सौम्यवेधे च युद्ध नास्ति न सगय ।
क्रूरवेधे भवेदुसन्मयुद्धं तत्तकाले घोरदर्शनम् । युद्धकास्ती
भवेदाला यस्य भ क्रूरपेधितम् । युद्धहेधो भवेत् सौम्ये
तथा वेधविजित । सौम्यक्रूरविभागेन मिश्रमित्य
क्रमेण च । वक्रातिपारगन्दा च युद्धं व्यत्यस्त नास्ति च” ।

१६ कुलाकुलचक्रम्(१)—“द्वितीया दशमो पन्थी कुलाकुल-
सदाहृतम् । विष्णो अकुला सदाः देपाय तिष्ठय
कुलाः । रविचन्द्रौ गुरुः सौरिचतारोऽप्यकुलामता ।
भौमगुह्यौ कुलास्थौ च बुधवारः कुलाकुलः । पार-
पाद्विभित्तिनूय कुलाकुलसदोरितम् । कुलानि
समधिष्णानि देवमात्यकुलानि च । तिस्रो पारे च
नचले अङ्गुले दायिभो जय । कुलास्थे स्यादिनीन
बन्धिवैव कुलाकुले” ।

१७ कुम्भचक्रम्(२)—“कुम्भाकारं चित्रेणैव तिर्यगेच्छाप्रभे-
दितम् । तस्य चोर्ध्वमधोरेख्यमेकैकान्तरम् क्रमात् ।
भातुभादा व्यसिक्तं रिक्तं पष्ठांशवितं क्रमात् । एव
राशिक्रमाद्धेयारिक्ता एस्मां इति क्रमात् २ । रिक्ते
रिक्ता भवद्यात्मा पृष्ठे यात्रा शुभावहा । इति यात्रा
फलं ज्ञेयं कुम्भचक्रद्वये स्थितम् ।

१८ प्रसारचक्रम्—“तयोदशोर्ध्वगारेखा दश रेखाश्च तिर्य-
गा । भवेयु कोरकाक्षत्तु सङ्ख्ययातोत्तरं गतम् ।
मेघाद्या राशयोरेख्यास्तिर्यक् प्रथमपङ्क्तिषु । मघा-
शराशययाधो मघा सर्ध्वराशिषु । कर्कशाक्षयया
रेख्य कोरके प्रथमाष्टके । द्वितीये सप्तमे चाद्या एव
टाद्यास्तिसप्तके । यशस्यार्धे चतुर्थे च धनार्धे पञ्चमे
तथा । मघादशमे ताद्याः श्रेष्ठे पाद्याः द्विकोठके । चतु-
रक्षरस्योगात् अश्विन्यादिक्रमेण च । ज्ञेया नवां-
शका वस्मां मेघादिराशिमण्डले । भोम शुक्र बुध
चन्द्र भातु सौम्य सितं कुजम् । शुक्र सौरि शनि
जीव विदध्यात् कोरकोपरि । कोठाक्षरगतो ज्ञेय
चन्द्रस्तत्कालसम्भव । तदधीन फलं सर्वं साभा-
साभजयादिकम् । दिनचतुष्टयगतामाष्टकः सप्तविंशति
ताडिताः । पट्टिमन्त्रे भवेद्वत्त तत्कालेन्दुगत स्फु-
टम् । इदमाष्टकोहताधिष्ठातृः पट्टिभागान्नोपके ।
अश्विन्यादीन्दुभुक्तेन युक्तस्तत्कालचन्द्रगाः । क्रूर
केलाक्षरे चन्द्रे न शुभं सर्वकर्मणि । शुभक्षेत्रे शुभ
चैव प्रसारे चन्द्रनिर्णय । नाडीफलौ यशो वगां
यशोर्ध्वफलोदयः । कुपक्षेण च सासिन फलौ च
तोऽयमोदयः । लम्बाक्षरे पिशाङ्गे च याने लम्बानि
सङ्गरे । यथाङ्गस्य फलं ज्ञेयं स्वरेखाक्षेपु निश्चितम् ।
अग्रेकर्मांशक गुण्य प्रुथयुक्तं ज्ञत पुन । अतः स्या-
नुनयाः (७,७,७ ७) । स्रष्टाः १२ सप्त७ रन्ध्र ६ गुणे
यव ५२ । सासा १२ गैला ७ दना १२ सत्ता १४ राशीना
च भुवारे । गुणा २ गैला ७ युगा ४ पञ्च दप्त
यद्वाङ्गो ७ युगा ४ । नागाद वागा ५ रमाद भूत ५
मघादर मघा दमे । मग्नय याः शक्रोदेपि । तस्य द्यामा
च यो पञ्च । तद्वगात् कालविज्ञानमुद्रितं गणक
चक्रया । स्रष्टोऽयं चणन्द्रे दिवाभ्यासे तथा बुधे ।
अतः पञ्च, शुक्रं सासा, शुक्रं पञ्च प्रकीर्तित । स्रष्टं
शुक्रं समा दत्त । स्रष्टं देवविधिं गतम् ।

१९ तन्त्रचक्रे दृष्टिचक्रम्—“प्रकारे द्वादशारे च षड्भाचर

क्रमेण च । नवांशराशिसांशे च चक्रं भवति तन्त्रचक्रम् ।
यत्र मेघादिराशिसंज्ञातकालेन्दुः प्रजायते । पञ्चदशविं-
शात् सस्य चैव तत्र शुभाशुभम् । त्रिदशे पञ्चमे घर्मे
चतुर्थाष्टमसप्तमे । पादद्वयत्रा निरीक्ष्यते प्रथमं त्रि-
तथा फलम् । ऊर्ध्वदृष्टौ च भौमाक्षौ केकरी बुधभार्ग-
वौ । समदृष्टौ च जीवेन्दुः शनिरात्र तथोत्तरी । ज्येष्ठी
दृष्टौ स्रग कन्या कर्कसीमत्तसाक्षया । आदितादिपक्षे-
ज्ञा भीच तत्र तस्य सप्तमम् । परमोक्षा दिशोः राणा
चट्टाविंशतिथोन्द्रिया ५५५ । सप्तविंशतिथोन्द्रिया विंश-
त्युर्ध्वदिना तर्थाशका । परमोक्षात् पर भीचमर्धचक्रं
प्रथमस्या । भीचस्यानात् क्रमेणोक्तोऽसावत्त कोर ।
उज्ज्वलीचाक्ष यत्पुर्वं धनस्थानं तदुच्यते । उज्ज्वलीच
समस्थाने चन्द्रं ज्ञात्वा फलं वदेत् । उज्ज्वल्यगस्थित
चन्द्रं भोमादिद्यौ प्रपश्यत । धनस्थाने च शुभं निन्द-
नीचस्य राक्षस्युर्ध्वौ । बुधशुक्रौ त्रिकोणे च चन्द्र
तत्कालसम्भवम् । खल्वत्तस्य न पञ्चानि ज्ञात्वा
नवा इव खेचराः । सौम्यदृष्टिस्थिते चन्द्रे सर्वं सौम्यं
प्रजायते । क्रूरदृष्टिगतं पुष्पां स्रष्टुर्ध्वनिर्महदयम् ।
यय शुभयुते चन्द्रे सर्वं सौम्यं प्रजायते । क्रूरं
क्रूरफलं तत्र विनैर्भिन्नं न च शय । रक्तं पीतं सितं
जम्बु चन्द्रे वर्षचतुष्टयम् । शान्त्यश्च प्रयत्नेन प्रशङ्का
सदा बुधे । रविर्भीम सितः सौम्योशुक्र सौरिः ३
श्री तम । यशोराश अश्विनादी पञ्चाक्षया विच-
क्षणे । ज्ञातां रविशुक्रौ रक्तौ पीतौ जीवशुभौ पञ्चौ ।
शनिशुक्रौ सितौ वष्पौ जम्बुत्त राक्षसन्दयोः । यद्वर्षं
वर्गचन्द्रस्तस्य स्वामी च यो पञ्च । तस्य वर्षेन
वर्षत्वं यथाङ्गस्य प्रजायते । रक्ते चन्द्रे भवेद्वयुज
लप्ते स्रष्टुर्ध्वं सययः । पीते शुभं विजानीयात्तमित
शुभतरं फलम् ।

२० तन्त्रचक्रम्—“द्वादशारं निषेचकं नाटिकैका त्रिधा
पुन । पञ्चमे पञ्चमे स्थाने तिर्यग्नेत्रं तथा पुन ।
छटाक्षरगतं चैव नाडीमन्त्रा प्रजायत । अक्षराग्न्य
चक्रस्य नाटिकापु पु विन्यस्त । क्रूरवेधाक्षरे चन्द्रो यदा
तत्कालसम्भव । तत्र तस्य फलं वदेत् विवाहादी
शुभाशुभम् । विवाहे क्रूरवेधेन वैधव्यं च विनीमता ।
यात्रायाश्च भवेद्विज्ञानं शुभं फलं वदेत् । तत्र
मघे ज्ञानिकर, यथा सौम्या शुभमदा । द्वादशारे
भवेद्वयं तस्य स्रष्टुर्ध्वं वयय । तत्कालेन्दुस्य सर्वं

यद्वक्तुं चाटिजानवे । गोपितं त्यक्त्यास्तेषु मया चाल
प्रकाशितम् । अङ्गुष्ठे ७३८० चक्रनामोद्देशे चर-
मितगुणम् । तस्मिन्मिति शब्दस्य एवमन्यस्याप्युक्तं
स्यात् दर्शितचक्रनामानुसारेण तत्र गुणता बोध्या

२. भूचरखेचरचक्रम्—अथ स्य भूचरं चक्रमर्हस्य
खेचर तथा । चरस्थिरावभागेन स्थायी यायी फल
कुम्भम् । मेघाटिहादगारे च वामभागेण भूचरम् ।
तस्योर्ध्वं खेचर चक्रं दक्षभागेण सर्वदा । ये प्रहाराहु
मार्गस्था भूचक्रे ते व्यभिचिता । सूर्यमार्गेण ये जम्ना
खेचरा खेचरस्थिता । भूचक्रे सस्थिते पापे खेचक्रे
सौम्यखेचरैः । स्थायियायिबलं ज्ञेयं कुम्भात् स्वर
विचक्षणैः । सौम्यासु भूचरे चक्रे क्रूरा खेचरगा यदि ।
स हारोजायते तत्र सैन्ययोरुभयोरपि । भूचरस्थायिह
यत्न इत्यन्ते च शुभाशुभा । यायी स हारमायाति-
स्थायी सार्धं जये जयी । खेचरे खेचरा सर्वे सौम्या
पापगतायदा । स्थायिनो बलस वक्तो थायी जयति
महत । भूचरे खेचरे सर्वे यदा मित्रा शुभाशुभा ।
तदा मित्रं फल वाच्यं स्थायिनो यायिनोऽपि वा ।

- २१ पथचक्रम्—“अश्विन्यादीनि विष्णुप्राणि पङ्क्तियुक्तप्रा
निखेदुष । नाडीनाञ्च त्वये वेध सर्पाकार पथास्त्रके ।
ज्वरवेधस्तिना नाडी तदधिष्णोऽन युते दिने । यात्रा
युक्तं न कर्तव्यं पथचक्रे त्विदम फलम्” ।

- २२ नाडीचक्रम्(१)—याद्रीदिक् त्रिखेत्तुकं रुगालञ्च
त्रिनाडिकम् । भुजङ्गसदृशकार मध्ये मूल प्रतिष्ठि-
तम् । यहिने चैकनाडीस्यान्तनामर्कभास्करा ।
तर्हि न वज्रोत्तम्य विवाहे विपक्षे रणे । एकनाडीगते
भीमे रविजोषसमन्विते । यदा चन्द्रेण स युक्ते तदा-
नौमी परिभुता । ऊर्ध्वनाडीगतो वायु मधुप्रनाड्या
समोभवेत् । अधोनाड्या भवेत्तुष्टि रेतदृष्टेस्तु लक्षणम्
विवाहाङ्गुलिनाडीचक्रम्—“अश्विन्यादि निरोक्षक
सर्पाकार त्रिनाडीकम् । तत्र वेधवशात् ज्ञेयं विवा
हादि शुभाशुभम् । आद्यानाडीगमत्तत्राग्निरौष्ठ पुनो-
न्ना ७।१०। हस्तोन्मूलनवारुण्य पूर्वभाद्रपदस्तथा । वास्य
सौम्यासु गुरुर्ध्वोनि । चित्रा मित् १७ जलाश्रयम् २० ।
अनिष्टा चोत्तरा भाद्रा मध्यनाडीव्यवस्थिता । कत्तिका
गोहिणी सार्धं ६ सप्तमातोषशाखकम् । उत्तरा श्रवण
दीप्य २७ पुष्यनाडीव्यवस्थिता । वेधनादृक्षमश्विन्यादि
१४ न द्वितीयम् । याच्यादि त्वर्यस्त्यं च कत्तिकादि

द्विक द्विकम् । एवं निरोक्ष्य बोद्धव्यं कन्यामन्त्रे शुभे
स्वरे । यत्नस्त्रीस्वामिनिषे देये पात्रे घृते षट्हे ।
एकनाडीस्वामिनिषे यदा स्युर्बरकन्ययोः । तदा
वेधं विजानीयाद्गुर्वादिषु तथैव च । प्रकटं यस्य
जन्मार्थं तस्य जन्मार्थतोवदेत् । प्रकटं जन्मं यस्य
तस्य नाभार्थतो वदेत् । द्वयोर्जन्मयोर्वेधो द्वयोर्नाम
र्थयोक्तया । जन्मनामर्थयोर्वेधो न कर्तव्यं कदाचन ।
एकनाडीस्थिता इष्टा भर्तुश्चैव ज्ञातुम् । तन्मा-
न्त्राडीव्यधोवीक्षेता विवाहे शुभमिच्छता । आद्यानाडी
व्यधे भर्ता मध्यनाडीव्यधे इयम् । पुष्यनाडीव्यधे कन्या
न्विते नाम सशय । सप्तमस्य व्यधे शीघ्रं दूरवेधे चि-
रेण तु । व्यधान्तरभमानेन वर्षे रिष्टं प्रजायते । एकस्य
जायते यत्र विवाहे परकन्ययोः । मूलवेधो भवेत्तत्र
महादुष्टफलप्रदः । एकनाड्युत्थिता यत्र गुरुर्ध्वं च
देयताः । तत्र द्वे च कृत्तुं क्रमेण फलमादिशेत् ।
प्रभापथ्याङ्गना मित् देशो पात्रः घृते षट्हे । एक
नाडीगता मध्या न मध्या वेधवर्जिता । क्रूर
प्रहगता नाड्यो यस्य जन्मार्थसम्भवाः । तस्य कृत्तुं
सन्देहो यात्रायुद्धे मय भवेत् । इत्यादि क्रूरव्यधो यस्य
चक्रे चैव त्रिनाडिके । जामिर्विज्ञं भयं ह्येकोजायते
वधवन्धनम् । एव सौम्यव्यधो यस्य जन्मधिष्णो प्रजायते ।
जयो लाभं सुखं तस्य जायते नाम सशय । शुभपाय-
यैर्विज्ञा यस्य जन्मार्थनाडिका । तस्य मित्रं फलं
वाच्यं नाडीचक्रे स्वरक्षके ” २ ।

“एतच्चक्रं समाक्षिप्य अश्विन्याद्य हि पङ्क्तिः ।
वेधो हादगनाडीभिः कर्तव्यं पद्मगातिः । आद्य-
गेन चतुर्थीयं चतुर्थीयेन चादिमम् । द्वितीयेन तृती-
यस्य तृतीयेन द्वितीयकम् । एवं चाप्यव्यधोवेधं जायते
वरकन्ययोः । तेषां कृत्तुं सन्देहं गोपागा कृत्य-
डं खदा । गुरुमन्त्राच देवाच स्वस्थाने च सुशोभना ।
अन्यांशकगतामध्या ज्ञातव्या स्वरवेदिभिः । एव जाना
ति यत्र चक्रराजं त्रिनाडिकम् । तस्य पापितसे
ज्ञानं सर्वदैव प्रतिष्ठितम् ” ३ ।

- २३ कालचक्रम्—“नवीकं गानि विष्णुप्राणि नव तिर्यग्ग
तानि च । अधोगतानि विष्णुप्राणि नव च न विनिर्दिशेत् ।
चतुर्धाडिततो वेधो मध्यकालयोजितः । सर्पाकारश्च
तच्चक्रं कालचक्रं प्रजायते । त्रीणि मध्यगतर्थाणि
तानि कालसुखानि च । कोणस्थिते च ये धिष्णो ते च

दंष्ट्रे ह्य मत्तम् । दिनर्षभादित कृत्वा नामर्षं यत्न
स्थितम् । छन्दद्वारागतो नृत्य शुभमन्यत्र स्थिते ।
चरिते मत्तदम्भे च विवाहे विपक्षे रणे । काल
दंष्ट्राङ्ग नाम दस्य तस्य मङ्गल्यम् ।

१४ सूर्यफणिकम्—“सूर्यफणिकमिदं पञ्चक्रियुक्तम्
क्रमेण च । तन्मन्त्रे तन्मन्त्रे चैव फणिकम् त्रिमा-
सिकम् । यत्न चक्षुः स्थितो भासुकादाट गणयद्द्वय ।
नार्त्तं च स्थित यत्न चैव तत्त शुभाशुभम् । कृत्या-
न्मयु च रोगसु नाद्योयैव गतो नृणां । यत्नयेत्
सर्वकार्येषु युद्धकाले विशेषतः । निर्वर्त्तकमध्यस्थ
यस्य नाम प्रजायते । सिद्धान्ति तस्य कार्याणि सप्तानि
विजयो भवेत् ।

१५ “चन्द्रफणिकम्—“सूर्यफणिके चक्षुः यद्वत्त च शु-
भाशुभम् । चन्द्रादौ तत्तफणिकं चैव सर्व फणिकम् ।”

१६ कविकम्—“हीमसेन्य सदा स्यादो यादो सैन्या
धिकः सदा । अथनस्य त्रयोपाय यद्येऽहं कविकम्परे ।
प्रयागे चात्प्रयागे वा निशेधे मृगयाकृते । शोकार्त्ति
व्यसनप्राप्ते हृतसैन्ये विनायके । अष्टमा कविकाल-
स्तु कथितो दुर्वचो नृपे । इत्य कर्षम् परान् युद्धे जयती-
ह न सशयः । अष्टम त्रिमासिकम् कविकम्परे लिखे-
द्द्वय । प्रवेशे निर्गमे भाति स्थानमिष्टादि विन्यसेत् ।
यत्न नामाङ्किते स्थाने शत्रु सैन्य व्यवस्थितम् । तत्त
चक्रम् समासेष्य सेनाध्यक्ष एवैकता । त्रयोवि त्रयोवि
प्रवेशे च रङ्गादौ विदिश कुमान् । निर्गमे सूर्यसूर्यौ
च पूर्वाग्वादिक्रमेण च । सौम्या क्रूरा पञ्चायत्न
प्रवेशे निर्गमे स्थिता । वक्त्रातिचारगाम्नात्त एता
कविरण कुरु । जीवपक्षस्थिते चन्द्रे अङ्गुलार्त्तं प्रवे-
शके । यान कविरणे प्रोक्त तात्वा प्रवेशनिर्गमौ ।
उदन्तेऽक्षरौ यस्य दन्त जन्मेन्दुसम्भव । तद्विने
ते भटा सर्वे यजनीया कथौ रणे । क्रूरौ शीघ्रौ भावे
शत्रुं यत्न तत्त विगच्छे । वक्ष्ये निर्गमे सौम्ये
तद्विनि निर्गम कुरु । प्रवेशश्च प्रवेश च निर्गमे
निर्गमे कुरु । भूवक्ष्ये पृष्ठत कृत्वा प्रोक्त कविरणे जय ।”

१७ खलचक्रम्—“चन्द्रक चतुर्दश खलचक्रं लिखे-
द्द्वय । मन्दाद्यास्त्रियोन्यथाः पूर्वाहारान्नेष च ।
पूर्वाग्वादिचक्रम् तत्त सप्त सप्त क्रमेण तत् । कृत्वादि
निखेत्तुध्ये खले भान्यपविशति । यमिचन्द्रौ कुज
सौम्यौ भासुशुक्रौ ब्रह्मसति । मध्ये बहिर्गमदेया

अपसव्य दिशा क्रमैः । यद्दिने यद्विनि शुकौ तिथि
धिष्ण्यदिनाधिषाः । प्रवेशः खलकद्वारे कर्षव्यक्तेन
सर्वदा । खलकाभ्यन्तरे कालः गमिष्ये व्यमङ्गलैः ।
बुधशुक्रेन्दुभिर्वाह्ये यादो स्यादो क्रमात्तयो । ख-
लके मध्यमक्षते यो पक्षो यत्न संस्थितः । तत्त स चाने
गते चन्द्रे काल वक्ष्ये शुभाशुभम् । सूर्यस्थाने-
स्थिते ग्रूरे सूर्ययुद्धसमाप्त्यते । भौमस्थाने महा-
क्रोधी बुधस्थाने मङ्गल्यम् । गुरुस्थाने स्थित
स्यात्तुर्भङ्गमायाति भार्गवे । गमिष्ये सज्जत युद्धं
राक्षस्ये मरण भुवम् । यत्तस्थाने भवेदुत्त शीघ्र
स्थाने च क्षाति । समचारगते स्यादो क्षोणेन्दु-
स्थे च मोहमम् । क्रूरपृष्ठ जयो युद्धे, सौम्यपृष्ठे
पराजय । क्रूरे च सप्तसे सूर्ययुद्धे सौम्य
पक्षे स्थिते । योयौ पृष्ठगा क्रूरा समयोर्भासु
कारका । सौम्या सन्धिपदा युद्धे मित्रा मित्रफलदा ।

१८ कोटचक्रम्—“कथात स प्रवक्ष्यामि कोटयुद्धस्य
निर्णयम् । अत्यारि कृते यत्न भूरिभैरवराभवम् ।
यस्यान्वयवजादेव राज्यं कर्त्तुं भूतले । विपक्षं
चतुर्भागायां सामान्यं शत्रुभिः सह । विपक्षं दुर्गम
चोर चक्रं भीरुभावाङ्गम् । कपिपीडितं शोभाय
रौद्राङ्गकमखिलतम् । प्रतोषी यत्न कालात्त परिष्ठा
कालकृषिणी । रणमण्डलताडोप ठिहुभीयन्तमखिलतम् ।
सप्तसप्तद्वारैः पायै जलखड्गैर्घृत शरैः । स पुर्ण सुभटे
ग्रूरिति दुर्गं समादिशेत् । दुर्गस्थो दुर्गमः
शत्रुसाधो येन विपक्षति । कोटचक्रं प्रवक्ष्यामि
विषाददधामतम् । प्रथमं सूर्यमय कोटं जलकोटं
द्वितीयकम् । तृतीयं यामकोटं चतुर्थं गिरिगङ्गकम् ।
पञ्चमं पर्वतारोहं षष्ठकोटं क्षामकम् । सप्तमं
यक्षभूमिस्तु विषमाख्यं तप्ताश्रमम् । अष्टमं वेदाश्रमं
अष्टाङ्गस्थं जलमोक्षपम् । यामदुर्गं शिखरामम्
प्रवेशो गङ्गारक्ष च । पर्वते स्थानभेदय भूवक्ष्ये क्षामरे-
रणे । चक्राख्ये कथियाश्व विपक्षे स्थानविधायिता ।
अतिदुर्गं काशकण्डुकान्तं च क्षामकम् । तात्वा-
पक्षं पटुभाङ्गं यक्षमेष्टं शम्भरम् । पाञ्चामाष्टक
त्रेयं दुर्गाष्टकक्रमेण च । यस्य वर्गस्य योमक्षत्र
स वर्गस्य भङ्गदः । अगच्छ क माक्षरैः च विदुः
ट शुभीकृत । तत्तर्प यत्तक्षुक्त यत्तजः यत्तज-
कृत । दुर्गवर्गस्य ये जलप्रा वक्ष्ये कक्षाजना नरा ।

तद्व्यासु रणे त्याज्या न कर्त्तव्या गडाधिपा स्वर्ग-
पद्मे स्थाने खण्डिर्भङ्गश्च जायते । अथर्गाद्यष्टक
ज्ञेय पूर्वाद्यष्टदिशा क्रमात् । कोटचक्रं लिखेच्छादौ
चतुरस्र त्रिनाडिकम् । कृत्तिकादीनि भान्यत्र साभि-
जिनि न्यसेद्बुध । बहिर् कोटे च मध्ये च मध्ये दुर्गे
बहिर्बहिः । प्रवेशो निर्गमस्तत्र ज्ञातश्च स्वरवेदि-
भिः । ईशात् प्रवेशधिष्ण्यानि मध्यात् प्राचीविनि
र्गम । बहिर्द्वादश भान्यत्र प्राकारे तारकाष्ट-
कम् । दुर्गमध्ये तथा चाष्टौ तन्मध्ये सप्ततय्यं कम् ।
कृत्तिका पुष्यवर्षश्च मघास्त्रातीविशाखकम् । अनुराधा-
भिजित् कर्णौ धनिष्ठाश्रियमाह्वयम् । ब्राह्मण पुनर्वसु
भान्य चित्रा खेष्टा तथोत्तरा । शतम रेवती चैव
प्राकारे तारकाष्टकम् । मृगशीर्षोत्तराश्रमूलमाषाढ-
पूर्वकम् । पूर्वोत्तरा तथा भाद्रा मध्ये तारकाष्टक तथा ।
प्राच्यां रौद्र यमे ऋक्ष पूर्वाषाढा च पश्चिमे । कौबेर्यां
सुत्तरा भाद्रा स्तोतृक्षमभ्युदयम् । कृत्तिकायां मघाद्याश्च
मैत्राद्या वासवादिष्टकम् । तीक्ष्ण तीक्ष्ण प्रवेशे च द्वाद-
शर्क्षाणि निर्गमे । कृत्तिकादिरयं न्यास सुबोधार्थं प्रद-
शित । दुर्गमादुपगमना चान्न यज्ञैर्वाच्यं तत फलम् ।
दुर्गेनामस्थितो वर्षोऽयद्दुर्गोच्चारित स्फुटम् । तदायादि
लिखेच्छक्रं क्रमात् स्वरविचक्षणैः । चतुरस्रं षष्ठं २ दीर्घं १
ति कोणं ४ वृत्तदीर्घकम् । अर्द्धचन्द्रं ६ तथा ज्ञेयं गोखन ७
धनुराकृतिः । चतुरस्रे यथान्यासे भूमिभागकर्मणश्च ।
प्रवेशे निर्गमे द्वास्ति तथा वृत्तादिसप्तके । दुर्गे भित्ति
विभागेन दातव्यं धिष्ण्यामण्डलम् । तत्र स्थे खेचरै र्बै
फल वाच्यं यथोदितम् । बाह्ये मध्ये पापि यत्स्था
क्रूरखेचरा । तत्र स्थाने कृतं यत्र हन्ति दुर्गं ससैन
कम् । बुधशुक्रेन्दुजोषाश्च सदा सौम्या पक्षा मता ।
शन्यर्कराक्षकेत्वारो मता क्रूरा बुधैरिमे । त्रिप्रकारो
यज्ञे चारो वक् शोध समोमत । उज्जनीचसमाप्ते च
त्रिधा चक्रे भ्रमन्ति च । ऊर्ध्वं चाध समान्तर्यगष्टि
भेटस्तद्विध । स्त्रके मित्ते समं शत्रौ चतुर्धा च
वृत्ते पङ्कः । सूर्यचक्रा उदीर्यन्ते शीघ्राश्चाक्षौ
द्वितीयगे । समान्तर्यगीयगे यानि मन्दगत्या चतुर्थगे ।
यक्रः स्यात् पञ्चमगेऽकं त्वतिवक्रोऽष्टममे । मघसे
दशमे भागौ जायते कुटिला गति । शीघ्रगाश्च भवन्तेऽत्रे
द्वादशैकादशे तथा । राक्षसक सदा ज्ञेयो रथीन्दू शीघ्र
गौ तथा । शीघ्रोऽतिचारगत्या च समश्च सप्तमन्दया ।

यक्रातिवक्रकौटिल्यगत्या वक्रपङ्कोमत । क्रूरोऽति-
क्रूरता याति सौम्योयात्यतिसौम्यताम् । वक्रचारे सप्त-
पक्षे शीघ्रे त्वक्रविपर्ययः । भेदो ह्योन्मत्त कन्या कर्क
मीनतृणाक्षया । रव्यादीनां क्रूमादुच्चं नीचं यत्तस्य सप्त
मम् । उज्जानीचाश्च यत्तुर्थं समस्थान तदुच्यते । उज्जस्थं
मध्यमं नीच वक् यत् व्यथस्थितम् । ऊर्ध्वहटी च
भौमाक्षौ केकरौ बुधभागेभौ । समहटी च लीलेन्दू
शनिराह त्वभोदशौ । सुहृदोक्तेन्दुभौमेज्या एव
शुक्रक्षमात्तजा । अन्योन्यं वैरिणोक्षते राहौ सर्वे च
शत्रवः । रुचेतस्थे वलं पूर्ण पाटोन मित्ते पङ्के ।
ऊर्ध्वं समष्टे ज्ञेयं पादं शत्रुगटस्थिते । क्रूरोगर्भे पुर-
हन्ति प्राकारे खण्डिकारक । बहिर् स्थो वेष्टके सैन्ये
वृत्त्युदो नात् संशय । क्रूरागर्भे, शुभा बाह्ये निश्चितने
पुरालका । सौम्या मध्ये बहिर् क्रूरा असाध्यं
दुर्गमुच्यते । क्रूरचतुष्टय मध्ये प्राकारे सौम्यखेचरा ।
भेटोभङ्गो भवेत्तत्र विना युद्धेन वृत्त्यते । प्राकारे
स्थिता क्रूरामध्ये सौम्यापङ्का यटि । दुर्गमङ्गे
सकृत्पक्षे मङ्गमायाति वेष्टक । मध्ये नाहोस्थिता
सौम्याः क्रूरा बहिरवस्थिता । सैन्यावत्तौर्बाह्य शत्रो-
र्विना युद्धेन जायते । प्राकारे पुरमध्ये च यदा
क्रूरा व्यवस्थिता । सौम्या बाह्ये तदा दुर्गमयत्ने-
नापि सिद्धिः । सौम्या मध्ये च कोटे च बाह्ये
पापपङ्के यटि । देवैर्ब्रह्मादिभिरुर्गं रणारम्भे न
वृत्त्यते । प्राकारबाह्यगा क्रूरा सौम्यामध्यगता यटि ।
युद्धे प्राकारखण्डिश्च पुरमङ्गो न जायते । सौम्या
बाह्ये तथा कोटे मध्ये क्रूरपङ्का स्थिता । स्वयं दुर्गं
प्रयच्छन्ति वेष्टकस्य गडाधिपा । बाह्याभ्यन्तरगा क्रूरा
प्राकारे शोभना पङ्का । रिपुपक्षं ज्ञयं याति विना-
युद्धेन निश्चितम् । प्राकारस्था पङ्का क्रूराद्विर्गम्ये
शुभा स्थिताः । समयुद्धं भवेत्तत्र खण्डि पातो दिने
दिने । सन्मानरगता यस्य पङ्का सौम्या शुभा-
न्विता । भवेयुक्तस्य कोटस्य न नाशस्तु कटाचन ।
यदि साक्षादहं (शत्रु) तत्र यत्प्रमानोरणेऽस्मिन्के ।
तथापि न भय विद्यादिति सत्यं च नाम्बधा ।
भौम्या क्रूरपङ्कायाष्टौ मध्ये प्राकारबाह्यगा ।
एकस्या यत्र कुर्वन्ति वृष्ट्याम तत्र दारुणम् ।
गजाश्चरयभूपालै सामन्तैर्मण्डलेचरै । तत्राध्यक्षभटा-
महं उभयो सैन्ययो ज्ञय । बाह्ये शत्रु प्रवेशे

नं बभोमिहैतैः । न भास्करकरोच्छिन्नं चैकरपरा-
जितैः । दुर्गसैन्य तथा तद्वै प्राकारे मधुप्रभागत ।
नीचस्थे घट्टे च सैन्यं प्रागत्य खरवेदिनि । कोट
कोटाधिपौ नीचौ निहन्तौ भीमभास्करौ । सद्यो
च घट्टं सर्वसङ्क्षयो निफलो च तौ । प्राकारवेष्टकान्
यन्मानुष्यो राक्षसूर्यजौ । प्राकारस्थौ द्वि-
सैन्यं नीचस्थौ नि फलो चतौ । समदृष्ट्वा गुह्यं
चन्द्रौ पश्यत सर्वत सदा । तिर्यक्स्थानं बुधशुक्रौ
फल्गौ मात्र म गय । कर्कटदृष्ट्यैः कुयाव-
डङ्गुनीयन्त्राक्रमम् । समे च साधयेत् खण्डिरन्वगत
मधोमुखे । दुर्गमध्यस्थिते सूर्ये जलगोप प्रजायते ।
चन्द्रे भङ्ग , कुजे दाहो, बुधे बुद्धिबलानरा । वाक्पतौ
दुर्गमध्यस्थे छिन्नि प्रचुर जलम् । चक्षुचित्तानरा रुक् ,
मन्युरोगी शनैश्चरे । दुर्गमध्ये स्थिते राक्षी भेदोभङ्गो
मङ्गल्यम् । केतौ मधुप्रगते तत्र विषदान गङ्गाधिपे ।
इत्युक्तं फल मध्ये यत्र बाह्यस्थितैर्पक्षैः । उपपन्न
समायोगादयत्र प्राक्सुगय । अकारादिभिराः पञ्च
पूर्वाद्यावाचस्तथे । मध्ये अन्यं सध्यमाविष्य यन्स्थाने
च अविष्टका । दुर्गमान्नः सरोयस्य बाहो वास्तमितो-
ऽपि वा । तद्दिने प्रारभेद्युद्धं दुर्गं सिद्धानि नान्यथा ।
यज्ञागेषविधानं च कर्त्तव्यं दुर्गरक्षणे । भङ्गने यत्र
राक्षाख्य युद्धं चादिस्थानेषु । शुक्रोबुधोशुभमन्दो
राक्षमन्दं हितोबुध । चन्द्रं सूर्यः शनि शीघ्रो
वैशाखात् कोटपातका ” ।

२६ गजचक्रम्—‘अद्यात् च प्रवृत्तानि चक्राणि भा-
 तानामचक्रम् । येन विघातमात्रेण यात्रायुगे जयोभनेत् ।
 यत्नाकारं लिखेन्न च मन्त्रविषयवस्युतम् । अष्टाविंशति
 भान्यान् देयानि स्मृतिमार्गत । सखे गुणव्याप
 नेत्येव कथं शीर्षाङ्गि पुच्छते । द्विक द्विकश्च दातव्य
 पृष्ठोदरे चक्षुश्च । विरदनाभमान्यादौ वदनाङ्गणेतुषे ।
 यत्न विष्णवे स्थित सौरिभ्य तत्त गुभाभुम् ।
 सखगुणव्यापनेत्येव च सौरिभ मस्तकोदरे । युक्ताकाले
 भनेदास्य जयस्तव्य न समद । पादे पृष्ठे च पुच्छे च कर्ण-
 कच्छे शरीरे । अत्युभङ्गो रये तस्य शैवावतवभोयदि ।
 यतेषां दुष्टभानाश्च यत्काले सञ्चित यानि । तत्काले
 पट्टवस्त्रश्च पर्जन्यीय प्रायजत । इष्टिव्या भूषण मेह-
 गर्भ्यां भूषण शशी । नराणां भूषण विद्या संन्यानां
 भूषण गज । शरतोन्मत्ताय गजस्तुल्यतावरा ।

तत्त्वस्यात् स्वर्गमायानि तन्मात् स्वर्गोपमागजा ।
नास्ति हस्तिमोयोद्धा नास्ति हस्तिमम. स्यात् ।
नास्ति हस्तिमोवन्मुद्रास्ति हस्तिमोरिष ।

६० अश्वचक्रम्—“अश्वकार लिखेच्चक्रमश्चक्षिणाटिता-
रका । पटमात् सृष्टगा देवा व्यष्टावितिसंख्यया ।
सुखाक्षिकर्णशीर्षेण पृष्ठाङ्गुली युग्मसंख्यया । पञ्च
पञ्चोदरे पृष्ठे सौरियत्वं फल तत् । सुखाष्ट्युदरगी-
र्षेण यदा सौरिय्यं यत्नयित । युद्धकाले तदा तस्य जयो
भवति मान्यथा । कर्णपृष्ठाङ्गुलीपृष्ठस्ये अश्वचक्रे ऽर्क-
नन्दने । विभ्रमं भङ्गं हानिश्च करोत्यश्चो मङ्गाङ्गवे ।
एतत्त्व्याने स्थित सौरियटा काले हयस्य च । पट-
म्बे गमे युद्धे पञ्चयेन हय पट । देशान्तर-
स्थितास्तस्य रिपवः सन्ति गङ्गिता । दूरङ्गायस्य
भूषस्य विचरन्ति मङ्गीतले । मेदिनी तस्य यस्याश्वा
रति पाक्ष्य विनियुतम् । सर्वा धियो न राजन्ते विना-
ऽश्वेन मङ्गीभुजाम् ।

११ रथचक्रम्—“यदादौ चक्र समालिख्य रथाकार सुयो-
भनम् । रथाप्ये त्रिविग्नानि रथचक्र त्रिदण्डकम् ।
भातुभ मध्यगूलाप्ये ततः स्वर्जगतानि च । त्रीणि त्री-
णि लिखेदेव सप्तविंशतिसंख्यया । मङ्गारधिकनक्षत्रं
यत् तत् गुभाशुभम् । अङ्गे सत्युर्जयचक्रे रथे
भन्ति सटण्डके ।

१२ व्यूहचक्रम्—“अष्टारं चक्रं लाकार व्यूहचक्रं त्रिना-
डिकम् । टण्डचतुष्टयं बाह्ये कर्त्तव्यं चतुर्द्विगम् ।
पञ्चटण्डापतोन्वय टिमभाट्यं भगण्डलम् । प्रवेशे निर्ग-
मे चैव त्रीणि त्रीणि पदक्षिणे । शशिस पाटक मध्ये
तद्बाह्ये भाटुष चक्रम् । तृतीय राडुष च च क्रेतु
टण्डचतुष्टये । चन्द्रार्धे विजयोनाम सूर्यार्धे मध्यम
फलम् । राडुषध्याएके विज्ञ सत्यु केतुचतुष्टये ।
एषुचक्र चतुष्टयाने यद्दिने यस्य नामभम् । तद्दिने
तत् फल तस्य सर्वकार्येषु सर्वदा ।

१३ कालचक्रम्—“कालाकार लिखेच्चक्रं तीक्ष्णदण्डसम-
न्वितम् । दिनभादि समारभ्य कर्त्तव्यं नवकलयम् ।
राजभ नयके यत् तत् वस्ये गुभाशुभम् । तीक्ष्णे स्यु-
र्जयोदण्डे रेणधियात्र सम रणम् ।

१४ खड्गचक्रम्—“खड्गचक्र समालिख्य नवमेद समन्वि-
तम् । योधधिष्ण्यात् समारभ्य त्रीणि त्रीणि लिखे-
द्बुधः । यत् पञ्च तथा हृदि पाक्षिकं वन्धधारिके ।

खड्गं तीक्ष्णं विजानीयान् नपाह्वानि विधानत ।
यवादी यत् वन्धान् जायन्ते क्रूरखेकरा । मृत्यु-
भङ्गो भवेदुद् सौख्यैर्नामो जयस्तथा । खड्गे
धाराद्वये तीक्ष्ण क्रूरैर्जयति सङ्करे । सौख्यैस्तथा
भवेद्भङ्गो मिथैर्मिथफलं मतम् ।

१५ क्षुरिकाचक्रम् । “यथा खड्ग तथा विद्याक्षुरिका
चक्रनिर्णयम् । क्रूरसौख्यविभागेन योधधिष्ण्याटि
विन्यसेत् ।

१६ चापचक्रम्—“चापचक्र समालिख्य गुणयाणसमन्वितम् ।
गगिनक्षत्रतोमानि त्रीणि त्रीणि समालिखेत् । त्रीणि-
याणस्य मूले तु मध्ये मूर्द्धि क्रमात्तथा । चापमूलस्य
मध्योर्ध्वे त्रीणि त्रीणि तथा पुन । गुण्ये तु त्रीणि
त्रीण्येव योधनक्षत्रत फलम् । गरमूले भवेन्मृत्युर्मध्ये
व्याधिः फले जय । गुणमध्ये भवेद् भङ्गचापमध्ये
धनक्षय । चापोर्ध्वे विजयोनेयो, गुणोर्ध्वे क्षामस यु-
त । चापाधो विपक्षो सत्युर्गुणाधोऽपि तथा फलम् ।
पापपङ्कयुते नेष्टं विप्रवेशेण तु नान्यथा । सौख्ययोगे
जयोनामचापचक्रे समादिशेत् । शुभपापसमायोगे
यनाधिक्ये बल स्फुटम् ।

१७ शनिचक्रम्—“शनिचक्र नराकार लिखित्वा सौरिभा-
टित । नामधिष्ण्या भवेद्यत् ज्ञेय तत् गुभाशुभम् ।
सुखैकन्दक्षदोस्तुर्य पटपादे तुर्यं यामके । हृदि पञ्च
तुर्य शीर्षे नेत्रगुह्ये द्विक द्विकम् । हान्यास्ये टण्डोर्नाम
भ्रमोऽरुद्धो यामटोरुजम् । हृदि श्रीर्मस्तके राज्य नेत्रे
सौख्यं सतिगुटे । जन्माष्टहादगे तुर्ये यदा विज्ञ-
कर शनि । तदा सौर्य यष्ट्यं चेत् हृत्तुर्गोर्ध्व नेत्रट-
क्षदो । तृतीयैकादगे पठ यदा सौख्यकर शनि ।
तदा विष्णुं शरीर चेत् वज्राष्ट्रिगुह्यवाभदो । यस्य
पीडाकर सौरिस्तस्य चक्रमिट स्फुटम् । जित्वा
क्षणार्धेन तैलमध्ये क्षिपेद्बुध । निक्षिप्य भूमिमध्यस्य
क्षणपुष्पं मपजयेत् । तदि याति न सन्देह पीडां
कृत्वा गमैश्चर ।

१८ सेवाचक्रम्—“सेवाचक्र शीरे सप्त पृष्ठे सप्त तथोदरे ।
पादयो सप्त अक्षाणि साभिजिन्त्य विन्यसेत् । स्वामि-
भाटुषजम् गुण्य, सत्यभात् स्वाभिभ तथा । निष्कव
पादपृष्ठस्ये फलट सत्ताकोदरे ।

१९ नरचक्रम्—“नरचक्रं समालिख्य अष्टावयवकं युतम् ।
देन विद्यातमात्रेण क्रियते घातनिर्णय । सुखैकं सत्ताके

लीणि कृत्ते पादे चतुष्टयः । इति पक्षे त्रिके कण्ठे
काभिजित् तत्र विन्यसेत् । कक्षा योषममादौ तु चतु-
मस्तकवामके । कृत्तपादोदरे कण्ठे दक्षकृत्तार्धप्र-
गण्यते । यत्नाह्मं भातुभौमाकिराहवोविष्णुसंस्थिताः ।
तत्र घात विजानीयात् चन्द्रयोगे विन्येत । पक्ष-
भुक्तिप्रमाणेन नवार्थकक्रमेण च । प्रहारोलायते तत्र
वक्त्रे हिगुणसंख्यया । निजमे चार्द्धघात च पादोन
मित्यभे पक्षे । उदासीने भवेत् सपे हिगुणं ग्रहपञ्चमे ।
एकोऽप्यनेकघात च करोति भूषणोक्तिः । भूषणे
च यदा खेटा स्थिताघात न कुर्वते । यत्न यत्न स्थिते
घातो यत्नयत्नस्थितेन हि । तत्फल कथयिष्यामि
ग्रहभूषणशास्त्रम् । क्रूराघातं न कुर्वन्ति घटदक्षिणा
रणे । सम्पुष्टाघातमात्रेण योधाह्मे घातकारका ।
दक्षिणाह्मे गता क्रूराः शीघ्रावामाह्मेसंस्थिताः । शिर-
स्त्रेदे सप्तपक्षे भट घातति सम्पुष्टम् । यत्न
वामाह्मेऽह्मे क्रूरा शीघ्रा यत्न च दक्षिणे । तत्न भङ्गे
रणे नून यदि शूरो महाभटः ।

४० विन्यसक्रमम्—“विन्यसके न्यसेदुभान् भातुभात् त्रीणि
मस्तके । सपे त्रीणि द्वय स्तन्वे एकैक वाह्मेकृतयो ।
पक्षकृत्तार्धप्रगण्यते पटलायकैकपादयो । विन्यस-
क्षर्यमस्तकात् जन्म तत्र चितयेत् । शीर्षस्थे कृत्तना
भय वक्त्रे सिटासभोजनम् । स्तन्वेऽवमी च, वाह्मेऽवमी
व्यामभटोमवेसरः पाणिभ्यां तत्करोनप्यमी हृदास्यायुच
नाभिमे । शुद्धे कानी, अमी, जामी, लोकाजीवी च
पादयो ” ।

४१ पक्षिकक्रमम्—“चक्षुमस्तककण्ठे च हृदुदराह्मे पक्षयो ।
त्रीणि त्रीणि क्रमेणैव शशिभाह्मेसंस्थिते । चक्षुस्ये
नाममे स्तम्भः, शीर्षे कण्ठोदरे हृदि । पिजय स्ते
मस्तमच च भङ्गट पादपक्षयो ” ।

४२ वर्गचक्रमम्—“अगह क माजोरस” सिद्ध ट शुभो-
द्यत । त सपे प व्याख्यय गज शयजालत । पक्ष
वापाह्मेदास्तु चन्द्राग्निनेत्रपक्षय । वर्गाह्मे क्रमशो-
त्रेया वैमतेयाद्यजालका । पूर्वदिक्क्रमशो चय वर्गो-
परिदिगहृत्तम् । नाभि मालाचरा पाह्मे वर्गाह्मेपेत
च ख्यथा । मस्तके स्यापयत्तल पिण्ड कृत्तार्धभोजन ।
शयस्थो भुजोभुजः सिद्ध १ पाठ ८७१राव
भौह । गजोपाह्मे क्रमेणैवमायाशरी भवति च ।
पाह्मेचरासभोजायो गज सिद्धोभुजोभुज । यथो-

सरपक्षाः सर्वे घातव्या सरवेदिभिः । प्रभौ बोधे
हरे देवे मित्तनारोषहृद्य च । वक्षिन्त्रावे सर्वेहामोन
साभोवक्षिन्त्रेति” ।

४३ व्यायचक्रमम्—“भुजोभुजोभुज सिद्ध वा शीरमेव क-
रोगजः । भुजोभुजोभुज क्रमेणैव व्यायचक्रदिशाह्मे ।
प्रतिपदाह्मेति त्रिभिर्भुजप्रमाणतः । अहो-
रात्रे तत्रः सर्वे यामभुजोभुज भवन्ति च । चन्द्रव्याने महा-
लाभ व्यायचक्रां मरण प्रुपम् । दक्षिणे विन्यसः
शीघ्र, नैर्ऋत्यां बन्धन स्तिता । वाह्मेऽवमी सर्ववामस्त
वायव्या व्यायचक्रकम् । उत्तरे घनघान्य च
त्वैयाम्यां नि फल मतम् । अतीत गोहृदिवाह्मे
वर्तमानं भुजोभुजमे । अमानत परं विद्यात् प्रुभ
कुक्कुट हृदिभिः । इमे भुजे समीपस्य, दूरस्य गजवि-
हयो । शाने खरे च वर्गस्थो निःफल भूषणह्मे ।
चन्द्राग्नेयो मूर्धनिना घातोह्मे विन्यसनेऽती । वाह-
य्यां पाह्मेचला च जीवचिन्तोत्तरे शिरे” । व्याय-
वर्गाह्मे चोयो दिगहृत्तमेव च । जोदये मृग्युद भवे
सर्वकार्येषु सर्वदा” ।

४४ विरिञ्चिकक्रमम्—“अघातः स प्रपट्यानि सय प्रत्यका-
रकम् । चक्र विरिञ्चिकस्थित यत्तूरैरपि दुर्गमम् ।
कृत्तिका चोत्तरा फालगुण्युत्तरावाढादितः । पक्षि-
युक्ता नृसिंहानि क्रमेण नवकलयम् । चोदोऽपि तिर्ज-
मस्तक कर्त्तव्यो नवकलये । क्रूरशौच्यैर्वाह्मे देव गज
शुभाशुभम् । जन्मसम्पदुविपत्तयेन प्रत्यारिः वाचको
वक्षः । मित्तातिमित्ताकारानव भेदा भवन्ति च ।
जन्मस्यस्य वेधेन मृत्युः क्रूरपक्षैर्भवेत् । जयो
नाम शुभेकत मित्रैर्निश्चकक मतम् । शौच्येय
शुभतारास्तत्ताराभावोपपत्तः । इष्टास्यो हृदवाधते
क्रूरे तत्ताह्मेपययः । जन्मस्ये स्थितः शीरः क्षेमावे-
राह्मेभुजो । मित्तातिमित्तागे सूर्ये जायते वधव्ययम् ।
जन्मस्ये जदा भवती क्षेमावे बुधभागेवी । मित्ताति
मित्तागे चन्द्रे जयवामसंस्थानि च । त्रिपक्षसप्ततासु गोत्रोह्मे
पक्षिर्वादा तदा । शिर रोगे कृत्तिकासु क्रूरविहृद
जायते” ।

४५ सप्तमवाकचक्रमम्—“नियगूर्ध्वं नतारोह्या सप्तम न्यसि-
हृत्तम् । कृत्तिकादीनि भातुभात् नाभिजित् क्रमेण च ।
भुक्त भोग्य तयाऽऽकान्ति विह पापपक्षे भम् । शुभा-
शुभेषु कार्येषु यत्ननीय प्रयत्नतः । यत्नाभिधान

नक्षत्रं विद्ध क्रूरपक्षेण च । देशग्राम पुरं सैन्यं नरो-
नारी विनश्यति । अष्टिकसप्तमशब्दे १०६१८० इत्यम् ।

३६ पञ्चगताचक्रम्—“तिर्यग्गता पञ्च द्वे द्वे रेखे च
कोणयो । ईशकोणाय रेखाया कृत्तिका विलिखेद्विष ।
विशालाकृत्तिकायैधो भरण्याश्चातुरावया । घनिष्ठा
सार्पयोगैधो मघाश्रयणयोक्तया । शुभाशुभैर्पैर्हैर्विद्ध
विवाहे परिवर्जयेत् । यदि विद्ध महादुष्टं क्रूरपक्षे-
महङ्गयम् । अष्टिकसप्तमशब्दे १२६१८० इत्यम् ।

३७ चन्द्रचक्रम्—वक्रेन्दुमहशं चक्रं त्रितिशूलसम-
न्वितम् । मध्ये द्वादश भान्यत्र षट् पृष्ठे नव शूलके ।
मध्ये शूलस्य मध्यस्थं शगम्बद्धमादित । सव्येन
रुगयते चक्रं यावद्वयोधस्य नामभस । इहमे सत्युर्भय
मध्ये, पृष्ठे भङ्गो महाहवे । चतुरङ्गो कवौ कोटे द्वये
युद्धे विधेयत ।

३८ भास्करचक्रम्—“रेखात्रयं त्रिशूलाय तिर्यग् रेखा-
पङ्क्तिवत् । एकैका कोणगास्तत्र मध्याधोमानुभादित ।
अधोक्ष्ये भवेन्मृत्युचक्षुर्भि कोणगै शुभम् । द्वादश
मध्ये संप्रोक्ता नवक्षौचैव दाहका ।

३९ प्रथममाटकाचक्रम्—“घोडशोर्द्धगता रेखाः पञ्च रेखाश्च
तिर्यगा । कोष्ठकाना भेदु पट्टिमात्राक्षरयोजना ।
पूर्णिमादिविलोमचान् विलिखेत् प्रतिपदादिकान् । तदधो
माटकालेख्या हजणान्यम्बरोज्जितान् । सगृह्य
नामवर्णाङ्कान् सात्वाभेदेन सवृतान् । सुनिभि(७)स्तु
हरेद्भागं पञ्चात् ज्ञेयं शुभाशुभम् । सात्वाधिके भवेत्ताभो
सात्वाहीने पराजय । माटकाया प्रभेदोऽयं तस्मात्
ज्ञेयं प्रयत्नत ।

४० द्वितीयमाटकाचक्रम्—“द्वादशोर्द्धगता रेखाः पञ्च
रेखाश्च तिर्यगाः । माटकाप्रक्षरे तत्र पञ्चान्यक्षर
वर्जितान् । कोष्ठकाधोलिखेदङ्कान् पञ्च युग्मं त्रिक
मयम् । षड्विंशमटक त्रीणि नवक्षैकं तथैव च । नाम
वर्णस्य या सख्या सात्वासख्या तथैव च । प्रिण्डिता
नवभिर्भक्ता जयोमात्वाधिके रणे ।

४१ तृतीयमाटकाचक्रम्—“भातुमार्त्तण्डोर्ध्वगतिर्यद्विरच-
दिगुगता । नवाङ्कास्तत्र स्थाप्याः पञ्चक्षरकक्षा-
दित । हजणोना हकारान्ता नवधा कोष्ठकमै ।
नामसात्वाक्षराङ्कैश्चप्रप्रयेऽधिके जयः” ।

“भूवाणादित्यदोर्ध्वगतिविधेदाश्रयितान् । वसुनन्दाल-
कान् लिख्य पञ्चकोज्जितमाटकां । पुद्गलवर्णसात्वाया

मङ्गयोगेऽष्टशेषके । सात्वाधिके जयो युद्धे सात्वाहीने
पराजयः” पाठान्तरम् ।

५२ विजयचक्रम्—“अथ सारतर वक्ष्ये लम्पटाचार्यभाषि-
तम् । जयपराजयौ येन नामोच्चारणत स्फुटम् ।
लम्पालम्बनप्रभेदेन चोपाधोपक्रमेण च । प्रवेशनिर्ग-
माभ्या च चक्रं जयपराजयम् ।”

५३ श्येनचक्रम्—“श्येनचक्रं समालिख्य पक्षिरूप
सुशोभनम् । चक्षुषो भातुभ क्त्वा अष्टाविंशतिर्भं लिखेत् ।
जृक्षेन चक्षुकोटिस्थं शीर्षे नेत्रे त्रिकं त्रिकम् ।
पादे पृष्ठे चतुष्कं च उदरे नव भानि च । नाम षड्भं
स्थितं यत् फलं तस्य वदाम्यहम् । चक्षुषो वधव-
न्वाय नामर्चं च यदा भवेत् । लाभं शीर्षोदरे नेत्रे-
ऽशुभं स्यात् पादपृष्ठयो ।”

५४ तोरणचक्रम्—“माहीचतुष्टयं चक्रं लिखित्वा तो-
रणाकृति । नृपभाद्रिणसेत् भानि प्रवेशे निर्गमे तथा ।
क्षत्रमूले स्थितान्यष्टौ विह्वारे तथाष्टकम् । सात्वाया-
मटक चैव स्वर्धर्षिष्णां तोरणे । निर्गमे चन्द्रमा
यत्र प्रवेशे यत्र भास्कर । तत्र काले शुभा यात्रा
विपरीता च हानिदा । चन्द्र प्रवेशपृष्ठस्यो नि-
र्गमस्थो दिवाकर । वधवन्वदा यात्रा प्रवेशे तत्र
शोभना । चन्द्रादित्यौ प्रवेशे कथं वा निर्गमे स्थितौ ।
मित्रं फलं भवेत्तत्र प्रवेशे वाऽयं निर्गमे । क्रूरपक्ष
युतचन्द्र प्रवेशे वाऽयं निर्गमे । तद्दिने भूभुजां चैव
निपिद्धा राजपट्टिका । शुभपक्षयुते चन्द्रेऽपि ह्वार-
भसं स्थिते । प्रवेशे पट्टवन्वस भूभुजा शोभनं कृत ।
क्षत्रे सौरिर्द्वयं हलिं सिद्धे स्वचक्रविषय । माला-
स्थिते वर राज्य तोरणे सर्वसिद्धिः ।

५५ अहिचक्रम्—“अहिचक्रं प्रयच्छामि यथा सर्वज्ञ
भाषितम् । इयं गत्यं तथा शूलं येन जानन्ति सा-
धका । निपिद्धि वस्तुमैकस्य सम्भ्रान्तो यत्र भूतले ।
तत्रचक्रमिदं स्थाप्य स्थानद्वारसुस्थितम् । जर्द्धरेखा-
ष्टकं लेख्यं तिर्यक् पञ्च तथैव च । अहिचक्रं भयस्येव
अष्टाविंशतिकोष्ठकम् । अहिजया च नक्षत्रे तत्-
काले यत्र चन्द्रमा । इयं गत्यं भवेत्तत्र चन्द्र
भास्करसंक्रमे । तत्र पोष्णाश्रियास्वर्धर्षि कृत्तिका मघ-
भाग्यकम् । उत्तराफालगुनी लेख्यं पूर्वपङ्क्त्या भसं-
चक्रम् । अहिर्बुध्नाजपादक्षे यतः त्रैलोक्यसर्पभम् ।
शुभं हस्त सवालेख्यं द्वितीयपङ्क्तिस्थितम् । विधिः

विष्णुं धर्मिण्यस्य सौम्य रौद्रं पुनर्युगम् । चित्रम्
च ततोऽयायां पङ्क्तौ वै विष्णुसप्तकम् । विश्वम्
तोयम् सूक्ष्मं क्लेशं चैतद्विगाहके । ज्ञातो पङ्क्त्या
चतुर्थ्या च ह्यप्यत्र प्रविशोकरेत् । एवं प्रजायते चक्रे
प्रचारः पङ्क्त्याकृतः । द्वारलक्ष्मि मयायाम्ये द्वारस्या
लक्षिका ततः । अद्विष्टादित्तिवृत्तस्य आर्द्रादिपङ्क्त
तथा । रेवती पूर्वभास्वन्दोः पूर्वभाटचतुष्टयम् । मेघाणि
भातुभास्वन्न प्रोक्ताणि सर्वस्यया । गगाद्वे चन्द्रे-
भे द्रव्यं गच्छ भवति सूर्यभे । उदयादिगतामाहूतो
भरणीपङ्क्त्याप्रयेपके । दिग्देन्दुभुक्तयुक्तोऽसौ भवेत्
तत्कालचन्द्रेण । पङ्क्त्याभिज्ञानि धिष्ण्यानि सप्तमे
शुक्लपेक्षतः । भुक्तपादकलायोक्त्या पञ्चा भाग ततो-
हरेरे । सप्तम्य त्रिगता भागो पङ्क्त्या युग्मिपूर्वका ।
अद्विष्टादीन्दुभुक्तानि भावि पटित्तानि च । अमुक्त
बाह्योद्युक्तं द्विजं मन्दैकं त्रिधा । दिनेन्दुभुक्तभा-
गादि जायते चेतकालिकाः । चन्द्रेण साधयेत्-
सूर्याद्विष्टस्य चेतकालिकम् । पपात् विहोक्तयेत् तो
च सप्तम्ये चाम्यमे स्थितौ । चन्द्रेण च यदाऽ-
कन्दू तदासि नियतं निधिः । भातुक्तये-
गमो ह्ये च तदा गन्ध न संशयः । सप्तमे
द्वितीय देयं नासि किञ्चिद्विषये । स्थितं न लभ्यते
द्रव्यं चन्द्रे क्षूरपङ्क्त्यामिते । उष्टे चन्द्रे भवेत्पुष्ट-
क्षीणे चन्द्रेऽस्यको निधिः । पङ्क्त्यादित्तानि सौर्यापि वि-
ष्टयो भवधा दुषे । नवरात्रकान्तुमानेन भूमान
तस्य कल्लये । कालमानेन तत्सख्या धातुमान
निरोक्षणेः । हैम तारं च ताव्यं च रत्न कालाय-
वं तपः । चन्द्रे नाग पिशाभीवाद् भास्वरादिपङ्क्तयेति ।
निश्वैर्मित्रं भवेद्द्रव्यं शून्यं इतिविमर्जिते ।
सर्वपङ्क्तये चन्द्रे निर्दिष्टोऽसौ महानिधिः । हैम
तारस्य ताव्यारं पाषाणं कृष्णसायकम् । सूर्यादिपङ्क्त-
ये चन्द्रे द्रव्यमाण्ड प्रजायते । भुक्ताराभ्य यमा
नेन भूमान कायिके करिः । नीचे निम्नं परे नीचे-
जलस्योऽसौ महानिधिः । कोशस्ये ऊर्ध्वं द्रव्यं न-
वांशकक्षये च । कोशद्वयं परित्यज्य केत्या के-
वाद्यः क्षमात् । प्रत्यक्षमाधियोयत् तस्य द्रव्य
विनिर्दिष्टे । परतोऽपि परे तन्ने भित्तिस्पर्श-
च क्रमे । चन्द्रेण भुक्तमानेन द्रव्यस्य प्यागिधीयते ।
अकाङ्क्षयुक्ता द्विजः पङ्क्तये तं वक्तव्यम् । अविधि

भवेत् द्रव्यं यत्र चन्द्रे पङ्क्त्यामितः । तद्विज्ञायको-
तोयो भास्वरादिपङ्क्त्याम् । पङ्क्त्यामितं चैव
क्षेत्रपालं च मातृकाम् । दीपगं भीषणं दृष्टं दक्ष नाग
विष्टः क्रमात् । पङ्क्तये होम प्रकर्त्तव्यो सुखे वायराको
वति । चेत्याये चुरामां मायकायां महावतिः ।
दीपेणे दीपिकापूजा भीषणे भीषणाचनम् । दृष्टे
च रुद्रियोजायोयके यथादिशान्त्य । माने नाग
पङ्क्त्या पूज्या गणमाद्येन सुयुता । चन्द्रोदरादित्तानि
सर्वकायेषु पूजयेत् । निर्वर्त्तनैकमष्टौ च सप्तमानो
यत्नं भूतये । तत्र चक्रं निखेहीमान् द्रव्यस्यस्य
निर्णयम् । एव कतविधाने तु अथाधो निधिरायते ।
निधिं प्राप्य नरा लोके चन्द्रेण न च यदा ।

१६ चन्द्रोदरादित्तचक्रम्—“वीजमेवोदयचन्द्रः सततं
दक्षिणोत्तरा । उत्तरोत्तरपेयु सप्त सप्तकमयो ।
विष्टवरं स्यात् सने चन्द्रे इतिच दक्षिणोत्तरे । इति
रोग भय गृहे सुमिष्टं तत्तरोत्तरे” ।

१७ जीवचक्रम्—“यार्थे राश्या चतुर्भिर्भगतिं कुरु करे
दक्षिणे श्रीचतुर्भिः पीडां पङ्क्तिं पदस्यैर्भित्तिरपि
च भवेद्दामहस्ते चतुर्भिः । कष्टे चैकेन भूतमदन
गरमितैर्भवि प्रीतिसाध स्यान्नेत्रस्यैर्भित्तिरपि
यमस्यस्य वाक्पतिचक्रमेतत्” ।

१८ चाङ्गलचक्रम्—“चाङ्गलं दक्षिणायूकं योज्यद्वयसम-
मितम् । दक्षिणायूकं विष्टेष्टानि दिग्देशकान्भादित ।
दक्षिणायूकं योज्यकामा द्विद्विष्टानि त्रिक त्रिकम् । योज्यो
पङ्क्त्यं सप्तगणना चक्रसादृष्टे । दण्डस्ये च गतां
हानियुगस्ये स्तामिनो भयम् । रुद्रोर्वाङ्गुलयोत्स्ये
क्षेत्रारम्भो दिनर्त्तने” । “त्रिक त्रिक त्रिक पञ्च त्रिक
पञ्च द्विक द्विकम् । अष्टमाणि शुभाणि शुचके चाङ्गल
संयुक्ते” क्षत्रिदक्षिक पाठः ।

१९ वीजोत्पत्तिचक्रम्—“सूर्यं भाद्रपदं स्यात् विष्टादित्तचक्रान्
नर क्रमात् । सुखे लीपि गले लीपि भावि हादय
चोदरे । उष्ट्रे सूर्यं वरि पञ्च दिनभाजं क्रमं वरेत् ।
यदने उष्ट्राक विद्याहस्तेऽप्यारकलाया । उदरे चान्ध
इष्टिय उष्ट्रे धान्यचयोमवेत् । इतिरोगभवं बाह्ये चक्रे
वीजोत्पत्तिचक्रम्” ।

२० उपचक्रम्—“उपचक्रं उपचारं सर्ववैद्यवर्धनम् ।
विष्टित्वा विष्टेष्टानि उपचारं पूर्वकम् । उष्ट्रादि-
कर्त्तव्योऽपि उष्ट्रेऽस्ये द्विक द्विकम् । लीपि उष्ट्रे द्विक

पुष्पो द्विर्विं। पादोदरे न्यसेत् । हस्तप्रवाहवीजोन्मिमार-
णादिदिनचक्रम् । यत्नास्ते सस्थितचन्द्रस्तस्य वक्ष्ये शुभा-
शुभम् । ज्ञान्यास्ये च सुखानि लोचनगते कर्णे च
भिष्ठाटनम्, शीर्षे स्नात् स्तितरत्नं चन्द्रकवुगे क्कन्ने स्थिते
गोभनम् । घृते राजभय च पुष्कलगते पादे भ्रम हृत्-
सुखमेव चन्द्रभक्त फल प्रकटित चक्रे वषास्त्रे नृणांम्' ।
६। सप्तमाङ्गीचक्रम्—“अथातः समपञ्चाभि यज्ञक
सप्तमाङ्कम् । येन विज्ञातमात्रेण दृष्टिं जानन्ति
साधका । कृत्तिकादि लिखेद्भानि साभिजिनि क्रमे-
ण च । सप्तमाङ्गीयधस्तत्न कर्त्तव्यं पञ्चमाहति ।
ताराचतुष्कवेधेन नाट्रेकैका प्रजायते । तासां ना-
मान्यहं वक्ष्ये तथा चैव फलानि च । कृत्तिका च
विशाखा च जैत्राण्य भरणी तथा । ऊर्ध्वस्या शनि
नाडी स्नात्पण्डनाट्रभिधा मता । रोहिणी स्नाति
ज्येष्ठानि द्वितीया नाडिका मता । आदित्यप्रभवा नाडी
वाङ्मनाडी तथैव च । सौम्यं चित्रा तथा मूलं पौष्ण्यं
च चतुर्थकम् । तृतीयाङ्गारका नाडी दहनाश्रया तथै-
व च । रोहं हस्त तथा पूर्वभाटमाङ्गोत्तरा तथा ।
चतुर्थी जीवनाडी स्नात् सौम्या नाडी प्रकीर्त्तिता ।
पुनर्वसुसराफालगुणुत्तरापाटतारका । पूर्वभाटश्च युक्ता-
श्रया पञ्चमी नीरनाडिका । पुष्यर्षं फालगुनी
पूर्वा साभिजिञ्जततारका । मघी नाडी च विज्ञेया
बुधश्रया जलनाडिका । अश्लेषर्षं मघा कर्णौ धनि-
ताभं तथैव च । अश्लेषाश्रया हि चन्द्रस्य सप्त नाट्र
प्रकीर्त्तिताः । मध्यमार्गे स्थिता सौम्या नाडी तस्याय
पृष्ठत । सौम्याय्यगत स्येय नाडिकानां त्रिक
त्रिकम् । क्रूरा याय्यगता नाट्रः सौम्याः सौम्यादि-
नान्निताः । मध्यनाडी च मध्यस्या पञ्चदशफल
प्रदा । एकनाडीगता द्वादशा पञ्चा क्रूराः शुभायदि ।
ततोनाडीफल वाच्यं शुभ वा यदिवाऽशुभम् । पञ्चाः-
कुर्व्युर्भावायानं गताश्चण्डाश्रयनाडिकाम् । वायुनाडीं
जतावायु दहन्त्यामपि दाहका । सौम्याङ्गीगता-
मध्या नीरस्या मेघवाहका । जलायां दृष्टिदा चन्द्र
नाडिकाऽन्यदृष्टदा । एकोऽप्येतत्फल दत्ते स्मनाडी
व स्थितो पङ्कः । भूस्त सर्वनाडीषु धत्ते नाडीभवं
फलम् । प्रादुर्काळे समायाने रौद्रकृत्नगते रवौ ।
नाडीवेधसमायोगे जलयोग वदाभ्यहम् । यत्न नाडी
स्थितचन्द्रफलस्याः खेचरा यदि । क्रूरसौम्यैर्वि-

मित्रैश्च तद्दिने दृष्टिस्तमा । एषमङ्गीयसंयोगो
जायते यदि खेचरैः । तत्न काळे महादृष्ट्याय
तस्यांयके शशी । केयलैः सौम्यपापैर्वा पङ्कैर्विद्वो यदा
शशी । तदा तत्तच्छपायोग इर्दिन तत् भवेद्भुवम् ।
यस्य पङ्कस्य नाडीस्यचन्द्रमासादपङ्के च । इष्टो
युक्ताः फलोत्पन्नो यदि क्षीणो जायते । पीयूषनाडी
गच्छन्नुत्तल खेटा शुभाशुभाः । लिखतः पञ्चपाणीय
दिनाभ्ये कतिपयकम् । एषं जलाश्रयनाडीस्ये चन्द्रे
मित्रपङ्कान्ति । दिनार्द्धं दिवस पञ्च दिनानि जायते
जलम् । नीरनाडीस्थिते चन्द्रे तत्तस्यैः पूर्ववद्-
पङ्कैः । याम दिनार्द्धं क लीणि दिनानि जायते जलम् ।
अमृतादित्ये यत् भवन्ति सर्वखेचरा । तत्त दृष्टि
क्रमानुज्ञेया धृत्यकैरसपासरान् । सौम्याङ्गीगता-
सर्वे दृष्टिदास्ते दिनतयम् । शेषनाट्रां महापात
दृष्टदृष्टिप्रदा पङ्काः । निर्जला जलदानाडी भवेद्योने
शुभाधिके । क्रूराधिकसमायोगे जलदा ऽयम्भु पाङ्किका ।
एकनाडीसमाङ्गी चन्द्रभोधरपोत्तौ । यदि तत्त
भवेज्जीवकादा वारिभयी नष्टी । यामप्रनाडीगता
क्रूरा अनादृष्टिप्रदाचका । शुभयुक्ता जलास्यास्या-
स्तेऽतिदृष्टिप्रदायका । बुधशुक्रौ यदैकल गुरुषा च
समन्वितौ । चन्द्रयोगे तदा काळे जायते दृष्टिस्तमा ।
जलयोगसमायाते यदा चन्द्रस्थितौ पङ्कौ । क्रूरै
हृत्टी युतौ पापि तदा मेघोऽत्यदृष्टि । उदयास्त
मिते मार्गे चक्रे युक्ते च संक्रमे । जलनाडीगता खेटा
महादृष्टिप्रदानताः” । “प्रादृषि भीतकरो मृगुपत्वात्
सप्तमराधिगतः शुभदृष्टः । सूर्यस्तान्नपञ्चमगोवा सप्त-
मगश्च जलाममनाय” । कश्चित् पाठान्तरम् ।

६२ स वत्सरचक्रम्—“चक्रं चांशुतर वक्ष्ये यदुक्तं कौ-
शलागमे । येन विज्ञायते सस्यगर्भे वर्षे शुभाशुभम् ।
द्वादशार लिखेत्तत्त तत्त मेघादिराशय । संख्याया
क्रमयोगेण धीमान्ना सस्यमार्गगा । तत्त चक्रे स-
माखेष्ट्य मेघादिराशिमार्गगाः । प्रभवाद्यवद्मेकैक
त्रिपञ्चप्रवर्त्तनैः । एकराशौ स्थितो यत्त वत्सरो-
वर्त्तमानक । तद्वागस्य फल वीक्ष्य यत्किञ्चित् वार्षिक
मतम् । चेत्ते या प्रतिपञ्चुक्ता तस्या काळे प्रवेद्यवेत् ।
एतद्विद्वोकवेत्तक कालज्ञानविनिश्चये । तत्त सप्त पङ्का
न्यस्य राशौ यो यत्त कस्थितः । वर्षे राशौ विचिन्त्रा-
स्ते रेखास्यामनता पङ्काः । उपचनेषु गता, क्रूरा सौम्या

निष्प्रान्त्यवर्जिताः । अहरेष्टाप्रदाशेया मित-
मध्यस्थिता यथा । सर्वे द्विज फल दत्ते स्तोत्रे निज
तथैव च । फलार्थं यत्नेनैह्यो भीचम्यो निष्कलो
यह । एव रेष्टाप्रदाशेन वर्षविशेषका मताः । आतव्या-
दिभिः केन्द्रेण वर्षे वर्षे प्रयत्नत । एव वर्षफल प्रोक्त चेत-
सादावावरात् । आपाङ्गे कार्किण्ड्येव जल धान्य
विचिन्तयेत् । मनु देये घुरे पामे फल मित्र प्रदश्यते ।
तथात् तत्कारण बाध्य येन जाननि सावका । दे
शादिरागिनाथस्य यो रेष्टादायको यह । मिहोदासीन
यत्नेन फल मित्र करोति च । मित्र द्विज फल
दत्ते सम साध्य करोति च । मनुः सर्वेहरोशेय
वर्षदा शान्तिचिन्तकैः । एव विचार्य कर्त्तव्या काम
विशेषकामुधे । तथा पानीयधान्यानां क्षणादे च
विचिन्तयेत् ।

६१ स्थानचक्रम्—“स्थानचक्रं प्रवक्ष्यामि यदुक्तं जम्बटा
गमे । येन विज्ञायते सत्यक् स्थाने स्थाने शुभाशुभम् ।
स्थानपौष्ठाप्रभावेण राश्यां पीडा प्रजायते । तस्मादपी
डिते स्थाने स्वातथ्य सर्वदा बुधैः । स्थाननामोल्लव
राशि जत्वादी हादशारके । रागिमगुल्लक म्यस्य वाम-
मार्गेण स स्थितम् । तत्र नव पक्षा स्यात्वाः पादचन्द्र
स्तराशिमे । तेषां विचोक्तं वीक्ष्य स्थानरागिमतायथा ।
ततोयैकादशे पाद द्विपाद व्योमवज्जुगे ॥१॥ त्रिकोणे ॥८॥
द्वित्रिंशद् नव्ये ॥१०॥ पूर्णं प्रग्नानि खेचराः । गन्धर्व
राक्षसेताराः पञ्च क्रूरा पक्षा मता । शेष चतुष्टयं
सौम्य मासेन्दुचापि पञ्चमः । एव पञ्च पक्षा क्रूरा
पञ्च सौम्यास्तथैव च । तेषां शुभाशुभम् दृष्टि ज्ञात्वा
स्थानबल वदेत् । एकैकपक्षज्ञा दृष्टि पूर्णपादचतुष्ट-
यम् । पञ्चमे खापकक्षेपां पादानां वि शतिर्भवेत् ।
तत्र विशेषकाशेया सौम्यक्रूरकोल्लवा । एव प्र-
साधयेदृष्टि युक्तं मान शुभाशुभम् । बह्वी स्तोकोमिता
शेषा जायते दृक्शुभाशुभा । ते च विशेषकास्तस्य
स्थानस्य बलनिर्णये । एवं देये घुरे पामे वल यत्र शुभा
धिकम् । तत्र स्थाने स्थितोराका इष्टारिष्टर्ष पीड्यते ।
स्थानबलप्रभावेण भवस्य बलोदय । तद्गुणैश्च जय
शान्ति यावत्स्थाने शुभे स्थित । एताभिः सर्वे चक्राणि
ज्ञात्वा युद्ध समारभेत् । जयेद्विज न सन्देहः । मन्त्र-
द्वयोऽपि भूभुजि । ऐतेषां त्रिषुपिष व्याकृत्येऽपि अथा-
नरचक्रस्य स्थाने देन चतुरशोतिष स्थापूरणम् ।

अङ्गुल्यङ्के ७१ पु० दर्शितानि “तथाचान्तरचक्रं च सूत्र-
चक्रं तथैव च । अथचक्रं वातचक्रञ्च चक्राङ्गेषु
चतुष्टयम् ” गगौक्षानि च अन्तरि चतुष्टयङ्गुल्योतिष-
मध्ये अन्तरादिकक्षाणि यानि तत्र चान्तरचक्रं ८० व०
८३४० चक्रं यथा

“रेन्द्रादि दिशि शान्तायां विरुचन् पश्चिमागमं वक्ति ।
शुक्राणि पूजाशामं मणिरत्नद्रव्यसम्पत्तिम् । तदनन्तर-
दिशि जनकागमो भवेदाच्छिन्नार्थसिद्धिश्च । आशुधन
पूगफलागमकृतीये भवेद्भोगे । क्षिप्रद्विजस्य सन्दर्शनं
अदर्थं तथाऽऽहितान्ने च । कोपेऽस्तुजीविभिरुपद-
र्शनं जनकलोकाभिः । याव्ये त्याद्ये नृपशुद्धयेन सि-
द्धिरभिमतस्याभिः । परतः स्त्रीधर्माभिः सप्रेयवत्तन्त्रि-
युक्ता । कोषाश्चतुर्थयुगले सन्निद्रं व्यस्य पुनश्चतस्रः । यदा
तदा फलमपि याज्ञायां प्राप्तुं याद्याता । याज्ञासिद्धिः
प्रथमदक्षिणेन शिष्टिभिरुपकुक्ष्याभिः । याज्ञाहिनीव-
भागे चारणवत्तु शुभं प्रीति । जर्घ्यं सिद्धिः कैवल्य-
सङ्गमो भीमतिष्ठिराद्याभिः । प्रजाजितदर्शनं तद्वर्षे च
पक्षाफलसम्पत्तिः । नैऋत्यां स्त्रीशामस्तुरगावहारदूतवे
षाभिः । परतोऽस्य चर्मतन्त्रिस्तदर्शनं चर्ममयसम्पत्तिः ।
यानरभिः शुभमण्यवलोकां नैऋते तीतोयाये । फलसुख-
दलवटितागमय कोषाश्चतुर्थाये । वायव्यामचर्मकात-
रत्नवेद्व्यं मणिमयमाभिः । परतोऽतः शपरव्याधचौर-
सङ्गं पिशितसम्पत्तिः । परतोऽपि दर्शनं यात्रोर्नभ्यां
चन्द्रनाशुप्राभिः । आशुधनसुखसम्पत्तिः । निवसानम-
योध्वं । वायव्ये फलकचामरौषिषाभिः सति का-
यस्य । कृष्णमयलाभोऽन्यस्मिन् वैतालिकटिण्डिभाण्डा-
नाम् । वायव्याद्यहतीये सिन्धेण समानमो धनमाभिः ।
वक्त्राश्याभिरतः परमिष्टशुक्लकम्ययोगय । दधितवत्त-
लाजानां सन्निद्रदर्शनं च विप्रस्य । अर्घ्याभिरन-
न्तरसुपगच्छति साधवाश्च । नैऋत्युदाससमानमः परे
शुक्लशुक्लकम्य । अतः परं चित्रकरस्य दर्शनं
यक्षसम्पत्तिः । शैत्यायां देवलोपसङ्गमो प्राण्यरत्न-
पशुसम्पत्तिः । प्राक् प्रथमे वक्त्राभिः समानमयापि व-
न्वत्या । रजकेन समायोगो जलजद्रव्यागमय परतो
ऽतः । इत्युपजीविसमाजयाज्ञाद्वनकसिद्धिश्च ।
ज्ञातिगत् प्रथमतः टिकचक्रं वास्तुवन्नेऽनुष्ठम् ।
अरनाभिस्यैरन्तः फलानि नवधा विस्तारानि । ना-
भिस्ये वन्नुपशुद्धसमागमस्तुष्टिकता मयति । प्रापन्न

पट्टशस्त्रागमस्त्ररे नृपतिसंयोग । ध्याग्नेये कौलिक-
तत्त्वपारिकर्माश्चर्यतसंयोग । लब्धिय तत्त्वतानां द्रव्या-
णामन्तर्लब्धयः । नेमीभाग बुद्ध्या नाभीभाग च दक्षिणे
योऽर । धार्मिकजनसंयोगस्तत्र भवेद्दर्शनलाभश्च ।
उल्लासोदककापालिकागमो नैर्घते ससुद्धिः । छपभस्य
चात्र लब्धिमार्गकुलत्याद्यामशन च । व्यपस्थां दिशि यो
ऽरस्तत्वावृत्तिं कपोलैर्मपत । सासुद्रद्रव्यसंसारकाचफल-
मद्यलब्धियः । भारवृत्तजम्भिषु कुसुन्दर्शनमपि च वायु-
दिक्स्थे । तिलककुसुमस्य लब्धिः सनागपुद्गागङ्गासु-
मस्य । कौवेर्यां दिशि शकुन शान्तायां वित्तलाभमा-
ख्याति । भागवतेन समागममाचष्टे पीतवस्त्रैश्च ।
रेशाने व्रतयुक्तवनितासन्दर्शनं ससुपयाति । लब्धिय
परिच्छेद्या कृष्णायोवस्त्रघण्टानाम् । याव्येऽष्टाशे प
श्चाद्विपट्विचित्राष्टमेपु मध्यफला । सौम्येन च द्वितीये
शेषेष्वातिशोभना यात्रा । व्यन्तरे तु नाभ्यां शुभफलदा
भवति षट्सु चारेषु । वायव्यानेर्घतयोरुभयो क्लेशा-
वहा यात्रा । शान्तासु दिक्षु फलमिदंस्तु दीपाम्बतो
ऽभिधास्यामि । ऐन्द्रा भय मरेन्द्रात् समागमश्चैव
शङ्कूणाम् । तदनन्तरदिशि नाभ्यं कनकस्य भयं सुवर्णका-
राणाम् । अर्थलब्धस्तृतीये कलह शस्त्रप्रकीर्षस्य ।
व्यन्मभय च चतुर्थे भयमान्नेये च भवति चौरैश्च ।
कोणादपि द्वितीये धनक्षयो नृपसुतपिनाशः । प्रम-
टागर्भविनाशस्तृतीयभागे भवेत्तुर्थे च । नैरेण्यकका-
रुक्रयो प्रभञ्ज शस्त्रकोपस्य । व्यथ पञ्चमे नृपभय
मारोहस्तदर्शनं च यत्कव्यम् । षष्ठे तु भयं ज्ञेयं गन्ध-
वाणं सडोम्बनाम् । धीवरशकुनिकानां सप्तमभागे
भयं भवति दीप्ते । भोजनविघात उत्तो निर्वर्त्यभय
च तत्परत । कलहो नैर्घतभागे रक्तस्त्रावो ऽथ शस्त्र-
कोपस्य । व्यपरादो चर्महत विमर्शति चर्मकारसुभयम् ।
तदनन्तरे परित्राट्प्रमणभयं तत्परे त्वनशनभयम् ।
दृष्टिभयं दारुण्य श्रुतस्त्राणां भयं परत । वायुय-
स्ते विनाश परे परे शस्त्रपुस्तवात्तानाम् । कोणे पुस्तक-
नाशः परे विपस्तेन वायुभयम् । परतो वित्तविनाशो
मित्रैश्च सङ्घं विषहृत्वं विज्ञेय । तस्यासन्नेऽश्वघो
भयमपि च पुरोघस्य प्रोक्तम् । गोहरणशस्त्रघाता
षुद्रं परे सार्धवातघननाशौ । आसन्ने च श्वभयं त्रात्य
द्विजदासगणिकानाम् । रेशानस्यासन्ने चित्ताम्बरचिह्न-
कङ्कभं प्रोक्तम् । रेशाने त्वन्मभयं दूषणमप्युत्तमस्त्री

णाम् । प्रोक्तस्यैवासन्ने ड'खोत्पत्ति स्त्रिया पिनाशश्च ।
भयमूध्वे रजकानां विज्ञेय काष्ठीकानां च । हस्त्या-
रोहभयं स्याद् द्विरदविनाशश्च मण्डलसमाप्तौ । व्यन्-
न्तरे तु दीप्ते पत्नीमरणं भ्रुव पूर्वे । शस्त्रानलप्रकोपा-
वाग्नेये वालिमरणशिल्लिभयम् । याव्ये धर्मविनाश
परे ऽग्न्यवस्कन्दचोक्तवधा । व्यपरे तु कर्मिणा भय-
मथ कोणे चानिले खरोद्वधः । व्यन्तरे मनुष्याणां
विच्छिन्नाविषभयं भवति । उदगर्धविपरीडा दिश्यै-
षान्या तु चित्तसन्नाप । व्यामोणमोपपीडा तत्र च
नान्या तथात्तवधः ।

२८३५ चक्रं ६० स० ६२ अ० यथा

“सीमागता वन्यवृगा रुधन् स्थिता व्रजन्तो ऽथ समा-
पतन्त । सम्प्रत्यतीतैष्यभयानि दीप्ता कुर्धन्ति शून्य
परितो भ्रमन्तः । ते ध्याम्यस्त्वेरुत्तवाश्रयानां भयाय
रोधाय भवन्ति वन्यै । हाभ्यामपि प्रत्यनुवाशितास्ते
यन्दिपृष्टायैव नृतो भवन्ति । वन्ये सत्वे हारसंस्थे
पुरस्य रोधो वाच सम्प्रविष्टे विनाशः । रुते नृत्यु ,
स्याद्भय संस्थिते च गेहं याते वन्येन सम्प्रदिष्टम् ।”

३ चक्रं ६० स० ८६ अ०

“नृतरंगकरिक्तुम्भपर्याणसखीरष्टक्षेपकासञ्च यच्छत्रं या-
समोलूखलानि ध्वज चामरं शाहल पुष्पितं वा प्रवेश
यदा श्वाभूतप्राप्तो याति यातुस्तदा कार्यसिद्धिर्भवेदाहर्कं
गोमये निष्टभोज्यागमं शुष्कसम्भूतये गोष्ठिकामोटकावा-
प्तिरेवाय वा । व्यथ विपतस्कराट्ठीकाष्टपत्राण्युष्कद्रुमा-
स्थिश्रयानानि मूलप्रावृत्त्यायवा यायिनो ऽप्येसरो
ऽनिष्टमाख्याति शय्याकुलात्ताटिभाण्डा- नान्याभि-
ज्ञानि वा मूलयन्त्रं कन्यकाटोपहृद् भुञ्जमानानि चेद्दुष्टता
तद्गृहिण्यास्तथा स्यादुपानृत्तफलं गोस्तु सम्भूतये वर्धज
सङ्कर । गमनसुखसुपानहं सम्प्रत्योपतिष्ठेत्तु ग
स्यात्तदा सिद्धये सासपण्यीने ऽर्थाप्तिराहर्कं चाप्य
शुभं सामन्त्रातेन शुष्केण चाप्यु नृदी न नृद
प्रशान्तोलूखलेनाभिघातो ऽथ पुत्र पिरोऽस्तपाटादि-
वक्त्रे भुवो ह्यागमो यत्तच्चौरादिभिर्यापट केचिदाद्य
सपस्त्रे शुभम् । प्रविशति तु नृह सपुष्करस्यद्वारे
प्रधानस्य तस्मिन् वधं नृहृन्नाशोर्णवस्त्रीवरत्राि वा वन्य-
न चोपगृह्योपतिष्ठेत्तदा स्यात्तदा वन्येन रोटि रादौ विधु-
न्वन् स्वकर्णांशुपर्याक्रमयापि विघ्नाय यातुर्विरोधे पिरोघ-
ज्ञया स्वाङ्गकण्डूयने स्वात् स्वपक्षौर्ध्वपाटं सदा दो

जगत् । सूर्योदये ऽर्काभिमुखो विरैति धामस्य मध्ये
यदि सारमेय । एको यदा वा षड्प समेताः शसन्ति
देवाधिपमन्यमायु । सूर्योन्मुख आ ऽनसद्विस्थितस्य
चोरामल्लासकरोऽचरेण । मध्याह्नकावे ऽनलसत्त्व-
शरी सशोणित स्यात्कलहो ऽपराह्णे । रुधन्दिनेशभि
सुखो ऽस्तकावे क्षीयचानां भयमायु भवेत् । प्रदोष-
कावेऽनिकटिहसुष्यस्तु भवेत् भयं सारततष्करोत्यम् ।
उदहन्तुत्तवापि निशाधकावे विमल्यथां योहरण च
शक्ति । निशावसाने शिवदिहसुष्य कल्याभिदूपावल-
तर्भपातान् । उच्चैः क्षरा स्युस्तृणकुटस्य प्रासादवेगो
त्तमसंस्थिता वा । वर्षासु दृष्टि कथयन्ति गोत्रामनत्र
वृत्त्यु दहन रुचय । माहृत्कावेऽवपदे ऽम्भो ऽवगाह्य
प्रत्याहृतै रेचकैद्याप्यभीष्टम् । आधुन्वलो वा पिवन्त
तोय दृष्टि कुर्वन्त्यन्तरे द्वाटगाहात् । हारे गिरो न्यय
वहि शरीर रोक्यते आ गृह्णीं निचोक्य । रोगप्रद
स्यादय मन्दिरानवर्हिषं शसति वन्यको तासु ।
कुब्जप्रतिरति वेगुगो यदा तत्र ज्ञानकभय भवेत्तदा ।
गोत्रसंस्कारि गोपहृ वदेद्वान्मृद्विषमपि धान्यभूमिषु ।
एकेनाज्जा सायणा दीनटिर्मन्दाहारो इ खलत्तद-
प्लव । गोभि सार्धं क्रोडमानः सुभिज्ज क्षेमरोग्य
आभिवने सुदं च । वाम जिघ्रेष्ठासु विज्ञानमाय
क्रीडि साक विषको दक्षिण चेत् । ऊरु वाम चेद्
यार्थापभोगाः सव्य जिघ्रेष्टिभित्तैर्दोष । पादौ
जिघ्रेद्यायिनश्चेद्याला प्राज्ञा घाति वाञ्छिता निधरस्य ।
स्थानस्थलोपायनौ चेद्विजिघ्रेत् क्षिप्र यानां सारमेय
करोति । उभयोरपि जिघ्रेतोऽह बाह्वोर्विघ्नेशे रि-
पुचोरसम्प्राप । अथ गोपायति मक्षनि स्त्रभक्षान् मां-
सास्थीनि च शीघ्रमन्त्रिकाम् । पामे भवित्वा च बहिः
शङ्कमाने भवन्ति चेदुसतपु विभाय । यियासतश्चाभि-
मुखो विरैति यदा तदा आ निरुणञ्जि यालाम् ।
उकारवर्धेन रुते ऽर्धसिद्धिरोकारवर्धेन च वामपात्रे ।
व्याघ्रेपशोकाररुतेन विद्यान् निषेधकसर्वरुतेच पश्चात् ।
अहंति चोच्चैः सङ्कर्मज्यैः दन्ति दण्डैरिव ताड्य
माना । श्वानो ऽभिधावन्ति च मण्डलेषु ते शून्यता
वृत्तुभयं च ज्ञयुः । प्रकाश्य दनान् यदि लेदि सुकिणी
तदाऽश्मन मिष्टमयनि तद्विद । यदानम चावलिचेष्ट
सुकिणी प्रहसमोक्षे ऽपि तदाश्चविभृजत् । धामस्य मध्ये
रदि वा पुरस्य भवन्ति वृक्षस्य सङ्कर्मज्यैः । ते क्रोश-

माख्यानि तदीश्वरस्य श्वारगदधस्यो वृक्षवर्द्धित्वान् ।
हृद्योपगे श्रोयति तोयपात स्यादित्दकीले दन्तिवक्ष्य
पीडा । वायोर्दं हे श्वभय वृक्षान् पीडा पुरस्यैव
च गोपुरस्या । भय च ग्यासु तदीश्वराणां याने भवन्तो
भयदाय पश्चात् । अथापसस्या जनसंक्षिपे भय भवन्
कथयन्त्यरीषाम् ।

४अनिसचक्रस्य अनिलशब्दे १६६४० दर्शितम् । व्यूह्याल
चक्राकार स च प्रोद्योनाभिमन्यु वधपर्वणि कृत ।
“चक्रव्यूहो महाराज । ह्वाचार्येणाभिकल्पितः” भा०
श्लो० २४४० । इत्यादिभोक्तः । यन्त्ररूपचक्राणि यन्त्रशब्दे
वक्ष्यन्ते । तत्र राट्टे “उपचक्र परचक्रम्” इति
कथने एतद्वक्ष्यते श्रुतपद दर्शितवाक्ये । इत्युक्ते
“भूरेणवो नभसि नक्षत्रयोदचक्रम्” भाषः । “दिक्-
चक्रमाक्रमति” वृक्षः । सुदर्शनाख्ये राट्टे च ।
“अविचारितचारुचक्रयोरुत्तरागाडुपगुडयोः विद्या”
भाष । “म चक्रमस्याक्रमताधिकस्वरम्” भाष ।
चक्रवाके । “तत्र तन्नि । कुचानेतौ नियतं चक्रव
र्तिनौ” उल्लट । कुम्भकारचक्रे चक्रवाके च । “कवरी
मिजहेतुदण्डज किञ्च चक्रभूमिकारितायुणः । इ तदु-
ल्लुचौ भयन् प्रभाकरचक्रभूमिमातनोति यत्” नेप० ।
राशिचक्रे “लि शतुल्लयो युगे भानां चक्र प्राक्षपविज
भते” छ० शि० । “रेवचक्रमोऽर्काधं प्रदिष्टम्” विम
शि० । २ मण्डलाकारे रेखायिनप्रासभेदे “चक्रो
सचक्रनिमचक्रकमयच्छलेन” “वितत्य यालामयचक्र
चङ्क्रमान्” नेप० । “शास्त्रपात्राणिशाचक्रम् गोमती-
चक्रम्” एकहारे चक्षुचक्र वनमात्राविभूमितम्” शास्त्र-
पात्रशब्दे वक्ष्यम् ।

चक्राक्ष ३० चक्रनिव कायति कै-क । तर्कभेदे । तद्वक्ष्य
ज्ञापेक्षणीयापेक्षितसापेक्षतानिबन्धन प्रसङ्गचक्रक
तर्क जगदीय । अपेक्षा च क्षत्री उत्पत्ती स्थिती च ।
अन्योन्याश्रयशब्दे दर्शिते आपादके अन्यपदमन्त्राव्योदा-
हरणम् । अपेक्षा चाल साक्षात्परस्परसाधारणी
याच्यता तर्क जगदीय । तत्र क्षत्री एतदुच्यतान यद्ये-
तदुच्यतान अन्यज्ञान अन्यज्ञान अन्य स्यात् तदा एतदुच्यत-
ज्ञानजनज्ञान अन्यज्ञानभिन्न स्यात् । उत्पत्ती षटोऽय
यद्येतदुच्यतान अन्यज्ञान अन्यः स्यात् तदा एतदुच्यतान अन्यज्ञान
भिन्न स्यात् । स्थिती षटोऽय यद्येतदुच्यतान स्थिति स्याद्
तथात्वेनोपलभ्येतेति । ११ कृषिभेदे ३० चक्रस्य गोला-

नलम् अश्व० फ० । चाक्रायण चक्रगोत्रापत्ये पु स्त्री
 “उद्यन्ति चाक्रायण” छ० उ० । कुरुजलकलितनगण
 भिन्नं शुभं गन्धकुसुमसंविचित्रवर्णम् । चक्रचक्र-
 पतिवरपरिगणितं षोडशकलमतिमुल्लसितमणितम् ।
 इत्युक्तलज्जये २० अन्धोभेदे चक्राकारे २१ ट्टु रोगे
 चक्रमर्दं । २४ मनस्यस्य चक्रगटाधरगच्छे घटा० ।
 गिरिनद्या० तत पर नदीनितस्वगजस्यनस्य वा णत्वम् ।
 चक्रकारक न० चक्र चक्राकाररेणो करोति छ-एतु
 इत० । १ नये गजार्थच० । तस्य नारोक्तचयो चक्रा-
 काररेखाकरणात् तथात्वम् २ व्याघ्रनखाख्ये गन्धर्व्ये
 अमर । [(चाक्रमिया) गच्छच० ।
 चक्रकुल्या स्त्री चक्रस्य तटाकारस्य कुल्ये । १ चित्रपण्यम्
 चक्रगज पु० चक्रे चक्राकारे दद्रुरोगे गजस्य मर्दकत्वात् ।
 चक्रमर्दं छेदे (टाटमर्दनछेदे) राजनि० ।
 चक्रगण्ड पु० चक्रमिव गण्डु । (गामपाक्षिण) ख्याते उप-
 घामभेदे ऐनच० ।
 चक्रगटाधर पु० “मनसात्पातः चक्रं बुद्धितत्त्वात्मिका
 गदाम । १ इत्यनु चोक्त्या चैव सुतचक्रगटाधर” विष्णु स०
 भाष्यधृत्वाकोक्तौ परमेश्वरे
 चक्रगुच्छ पु० चक्रमिव गुच्छोऽस्य । अथोक्तछेदे गच्छच० ।
 चक्रचर त्रि० चक्रेण सघनचरति चर-ट । सघोऽय चा-
 रिणि गजविष्टगादौ । “तथा नागा सुपर्णाश्च वि-
 द्वाश्चक्रचरास्तथा” भा० स० ८० १४ श्लो० ।
 चक्रचारिन् पु० चक्रेण चरति चरिणि । टप् । “विधिरैक
 चक्रचारिण किमु निर्मातृवति मानस्य रघुम्” नैष० ।
 चक्रजीवक पु० चक्रेण कर्ममाधनचक्रेण लोकोक्ति कोप-एतु
 इत० । सुम्भकारे ऐनच० ।
 चक्रतीर्थ न० चक्रेण घूर्णनेन स्नानेन हत तीर्थम् । प्रभाष
 घेतस्यैव नदी भेदे तत्कथा स्तु० प्रभा०
 “तस्य सीमा प्रवृत्तामि विष्णुचक्रस्य भासिनि । । पर्व-
 यन्त्रेण यापत् श्रीमामेक्षु पश्चिम । उत्तरे तु दिगा
 लाक्षी दक्षिणे उरिता पति” इत्युक्तं चक्रतीर्थं तर-
 स्नात्वा मोक्षप्राप्तौ जितेन्द्रिय । दृष्ट्या कार्त्तिके मासि
 दद्यात् १ भेदे काष्ठमम् । विष्णु सप्तम्य विधिना गच्छते
 सर्वपापकै । देव्याय चक्रतीय इत्य नाम तस्या
 प्रोक्तं एतच्च । । कुत्र तिष्ठति ततीर्थं दिग्भाजं दद्यात्
 मे । ईश्वर उवाच । इरा देवायै सुदेवत्वा देव्यान्
 जगद्गण । चक्रं प्रदायामास तत वै रत्नरञ्जितम् ।

अष्ट कोटीस्तु तीर्थानि तन्नामीय स्वयं हरि । तीर्थे
 प्रकल्पदामास शुद्धिं कृत्वा सुदर्शने । तीर्थस्य चक्र-
 नामापि चक्रतीर्थमिति श्रुतम् । अष्टायुतानि तीर्थ-
 नामाष्टौ कोशस्तथैव च । तत्र स्नानं महादेवि । चक्रतीर्थे
 न सगय । यस्तत्र कुरुते स्नानमेकचित्तो नरोत्तम ।
 सर्वतीर्थाभिप्रेक्ष्य स प्राप्नोत्यखिलं फलम् । तीर्थं
 नामष्टकोशस्तु निवसन्ति वरानने । । एकदृष्ट्या विशेषेण
 चन्द्रसूर्ययुग्मे तथा । तत्र स्नात्वा महादेवि । यस्त
 कोटिफलं लभेत् । तस्य कल्पेण नामानि गच्छन् तं
 कथयामाहम् । कोटितीर्थं पूर्वैकलो श्रीनिधान द्विती-
 यकः तृतीये यतधार च चक्रतीर्थं चतुर्थकः । एव ते
 फलनामानि अतीताम्य खलानि ते । कश्चिन्त्येवमन्यानि
 श्रौयानि विदुषे क्रमात् । तत्र यदीयते दानं तस्य
 सख्या न पिद्यते । अर्द्धकोशप्रमाणं विष्णुमेव प्रसी-
 र्चितम् । ब्रह्महत्यापराधं कालमेतत्तुं हि-न ।
 मासोपवासी तत्तुल्यमग्निहोत्रो पतिता । स्वर्गादी
 यज्ञयाजी च तपस्यान्द्रायणादिकम् । तिनोदकं च
 पितृणां श्राद्धं विधिपूर्वकम् । एकरात्रं तिरासं च
 लक्ष्मणान्नपनं तथा । मासोपवासी तन्मैव घ-
 गत्यकर्म्मकम् । दैत्यारिष्टे तन्मात्राद्यं यत्पि श्रुत्वा कुरुत
 नर । अन्यस्ते तत्र कोटिशुभं पुण्यं भूयात् सगय ।
 सुदर्शने यरे तीर्थे गोदानं तत्र दापयेत् । सत्यकृत्या-
 फलमेतत् सर्वपापविशुद्धये । चाण्डालान् दमस्तोत्रमि-
 तिर्यग्योनिगतस्तथा । तस्मिन् तीर्थे श्रुतं सत्यकृत्वा-
 च्युतं लोकमाप्नुयात् । इति सद्योपतं प्रोक्तं चक्रतीर्थं
 सुसङ्गम् । माहात्म्यं सर्वपापघ्नं सर्वकामफलप्रदम्” ।
 चक्रतीर्थं न० चक्रस्य तत्फलस्य तैलम् । चक्रमर्दफलं
 जाते तैले । “चक्रतीर्थेन चाभ्यज्य सक्कसूतेन चूर्णयेत्” ।
 “कृत्वा सक्केण नेत्रेण चक्रतीर्थेन तर्पयेत्” सुश्रुतः ।
 चक्रदृष्ट पु स्त्री चक्रमिव दृष्टस्य । चक्रे राजनि० ।
 चक्रदन्त न० चक्रपाणिना निर्माते वेद्यकशास्त्रभेदे
 चक्रदन्तो पु० चक्रमिव फलरूपदन्तोऽस्या । ८० १४
 राजनि० ।
 चक्रदन्तीवीज न० इत० । जयपात्रमीजे राजनि० ।
 चक्रदेव पु० द्यादेवे उपभेदे । “अष्टादश सूर्याणि भ्रातृणां
 सन्ति न कुवे । अष्टादश रत इवा एवैकस्वित्वा-
 वत् । चास्तेषु सप्त भ्रात्रा चक्रदेवस्य दास्यति । यत्तु
 रौहिणेयस्य” भा० स० १२२० । ज्योतिषि ।

चक्रहार उ० चक्रमिव हारमत् । पद्मं तमेदे । “ह्रींश्च शत
गङ्गाश्च चक्रहारश्च पर्यत ” भा० या० १२२७० ।

चक्रधनुस् उ० सुव्याज्जाते कपिवाख्ये चक्रिभेदे । “अतः
चक्रधनुर्नाम सुव्याज्जातोमहान्दधिः । विदुर्य कपिल देव
येनात्तां सगरात्मजाः” भा० उ० १०८७० ।

चक्रधर उ० चक्र मनस्तत्त्व सुदृशंस्त्यमस्त वा धरति-
ष्ट-श्च । १ चक्रधारिणि विष्णौ २ यामयाजिनि च
भेदि० । “प्रचक्रमे चक्रधरप्रभाय ” रघु । ३ चक्रास्त्र-
धारकमाते ऋषादौ “यजन्ते क्रतुभिर्देवास्तथा चक्र
धराभ्याम् ” भा० य० ८५७० ।

चक्रधर्मीन् उ० विद्याधरभेदे । “विद्याधराधिपत्यै चक्र
धर्मां सहातुजैः । उपाधरति तल्लस्य धनामाभीश्वर
प्रभुस् ” भा० स० १०७० ।

चक्रधारण न० चक्र धार्यतेऽनेन धारि-करणे ण्युट् ।
रथावयवभेदे अक्षनामौ शब्दार्थ० ।

चक्रधारा स्त्री इत० । चक्रधारे शब्दार्थ० ।

चक्रनख उ० चक्रमिव गच्छोऽप्यस्य अच् । व्याघ्रनखे गन्ध
द्रव्यभेदे राजनि० ।

चक्रन(ण)दी स्त्री चक्रप्रधाना विष्णुचक्राविर्भयस्थानं नदी
गिरिनद्या० या णत्वम् । गण्डकीनद्याम् । “यत्ना-
न्वमपदान्युभयतो नाभिर्हृगश्चक्रैश्चक्र(ण)नदी नाम
सरित्प्रमरा सर्वतः पवित्रो करोति” भाग० ५।७।११। “चक्रनदी
गण्डकी” श्रीधर ।

चक्रनाभि उ० इत० । चक्रस्य नाभौ । “यायत्यस्तु सिरा
काये सन्नाभलि गरीरिणास् । नाभ्यां सर्वा निवद्वाक्ता
प्रतन्वलि समन्ततः । नृभिर्मन्या प्राणिना प्राण्या प्रा-
णास्त्राभिर्व्युपाश्रिता । सिराभिराहता नाभियङ्गना-
भिरिवारकैः” सुश्रुत ।

चक्रनामन् उ० चक्रात् मन्त्रिकाचक्रात् नाम यस्य । १ प्राचिक
भातो ज्ञेयश्च०, तस्य मन्त्रिकापटलजातत्वात् तथात्वम्
२ चक्रनामनामके चक्रवाके च ।

चक्रनायक उ० चक्रं तदाकारं नयति नी-एच् इत० ।
व्याघ्रनखे गन्धद्रव्यभेदे राजनि० ।

चक्रपद्माट उ० चक्र चक्राकारो दद्रु रोगः पद्ममिव तत्राटति
प्रभवति अच् उत० । चक्रमहं हस्ते दद्रुर्ने गच्छर० ।

चक्रपट न० “चक्रपटमिह मननमयुक्तिम् ” ह०२० टी० उक्ते
तयोदयाक्षरपादे कन्दोभेदे । [इत०] आरग्वचे वैद्यकम् ।

चक्रपरिव्याध उ० चक्र दद्रु रोगः परिविध्यति परि+व्याध+अ

चक्रपर्णी स्त्री चक्रमिव पर्णमस्या ङीप् । शृङ्गिपरलोम् शब्द०

चक्रपाणि उ० चक्र पाण्यावस्य मङ्गरपाद्येत्वात् सप्तम्या
परनि० व्य० वङ् । पिप्पली । “निघ्नस्यमितान् समरे
चक्रपाणिश्चिराद्वरान्” भा० भी० ४८७० । “प्रायेण
निष्क्रामति चक्रपाणौ” साध ।

चक्रपाणिदत्त उ० चक्रदत्ताख्यवैद्यकपञ्चकारके विद्वद्भेदे ।

चक्रपाट उ० चक्र पाटइव यस्य । रथे अजयपात्र ।

चक्रपाल उ० चक्र पाठयति पालि+अच् । सेनापति
चक्ररक्षके योधभेदे । चक्ररक्षगच्छे इत्यम् ।

चक्रपुष्करिणी चक्रेण खननात् विष्णु ना कृता पुष्करिणी ।

काशीस्थे मणिकर्णिकास्थे पुष्करिणीभेदकृते तीर्थे तत्-
कथा काशीस्थ० २६७० यथा

“खमित्वा तत्तु चक्रेण रम्यां पुष्करिणीं हरिः । निजा-
ङ्गस्वेदसन्दोहचलितैस्त्रामपूरयत् । सभां सहस्रं पञ्चा-
शत् तपःपञ्चकार च । चक्रपुष्करिणीतीर्थे तत् स्यात्तु
समाकृतम् ” इत्युपक्रमे “तदीयचरणाभोजनकरन्दमधू-
वृक्षक । मञ्जेतोभ्रमरो भ्रान्ति विहायास्त्राशु निचलः ।
तदीयस्यास्य तपसो महोपचयदर्शनात् । यन्मया लो-
जितो मौलिरिहिवचमूयय । तदान्दोलमत कर्णात्
पपात मणिकर्णिका । मणिभिः खचित्ता रम्या ततोऽस्तु
मणिकर्णिका । चक्रपुष्करिणीतीर्थे पुरा ख्यातमिदं
गुह्यम् । त्वया चक्रेण खननात् शङ्खचक्रगदाधर । ।
सम कर्णात् पपातेय यदा च मणिकर्णिका । ततः प्रभृति
लोकेऽत्र ख्यातस्तु मणिकर्णिका” । “मणि स्त्रीधरे
गम्भी । मणियवणभूषणे । सम्प्राप्तान् अप जीम
वेदाध्ययनउत्तमम् । तर्पणं पिण्डदानञ्च देवतानाञ्च पूज-
नम् । गोमूतिवहिराख्यानि दीपास्त्राभूषणम् ।
कन्यादानं प्रयत्नेन सप्ततन्मूनेकम् । प्रतीगृहणं
द्वयोक्तुर्ने निद्रादिव्यापनं तथा । करोति यो चहा
प्राप्नोति तावद्यु जगत्परम् । विपत्तिं विपुलाङ्गापि
सम्पत्तिमतिमद्गु रास् । अक्षया सत्किरेकास्तु विपाकक्ष-
कर्मण्य । अन्यस्यापि गुह्यं कर्म यद्वत् अहया ऊतम् ।
विनाशकातभीगम । त्वत्प्राप्तोपभोगम् । नैऋतकाः
त्रियो ज्ञेयसाटस्तु जगदीश्वर । । भाटगोचरति नाख्याति
कृत्वा कान्तान्दरेऽपि यत् । तटिकाख्यमेवास्तु तथेय । त-
दनुपपन्नात् । तत्र प्रायाटास्योग । सर्वमन्त्रयमस्तु तत् ।
यदस्ति यद् भविष्यत्यद् भूतम् यदाशिव । । तन्नादेनञ्च
सर्वकात् स्तेनमख्यं गुणीदयम् । यथा यदादिप ।

स्वतो न किञ्चिदधिकं शिव । । तथाऽऽनन्दवनादस्मात्
किञ्चनान्तर्गतं कश्चित् । विना साख्येन योगेन विना
स्वात्मावलोकनम् । विना व्रततपोदानैः श्रेयोऽस्तु प्राप्य-
नामिह । [अस्त्रभेदे त्रिका० ।

चक्रफलं न० चक्रमिव फलमयं यच्च । चक्राकारायुक्ते
चक्रवन्तु पु० इत० । अर्थे हेमच० । चक्रवान्वादयोऽप्यत्र ।
चक्रभृग् पु० चक्रं विभक्तिं भृ-क्तिप् इत० । १ उद्दर्शनधरे
विष्णौ २ चक्रास्त्रधारिणि च

चक्रभेदिनी स्त्री चक्रौ चक्राकौ भिन्नं विनियोजयति
भिट-णिनि ङीप् । रात्रौ त्रिका० रात्रौ हि तयो-
र्वियोगास्तथाप्यम् ।

चक्रभोग पु० चक्रस्य राशिचक्रस्य भोगः । "यत्स्थानमारभ्य
चलतो यद् पुनस्तत्स्थानमायाति स चक्रभोगः परि-
वर्त्तं सप्त" इति सू० सि० टी० रङ्गनाथोक्ते पञ्चाश राशि
चक्रभोगे "तेषान्तु परिवर्त्तं न यौष्णान्ते भगणं स्मृतम्"
इति सू० सि० टीकायां दृश्यम् ।

चक्रभ्रम पु० चक्रमिव भ्रमति भ्रम-अच् । कुन्दाख्ये
शिक्षिनां यन्त्रभेदे शब्दार्थचि० । इन् चक्रभ्रमिरप्यत्र ।
भावे इन् । चक्रभ्रमणे चक्रपाकभ्रान्तौ च "किञ्च
चक्रभ्रमिकारिता शुण" नैप० ।

चक्रमण्डलिन् पु० स्त्री चक्रमिव मण्डलोऽख्यस्य इति ।
अजगरसर्पे हेम० स्त्रियां ङीप् । [भा० भौ० ४४० ।
चक्रमन्द पु० भागभेदे । "तथा नागौ चक्रमन्दातिपण्डौ"
चक्रमर्द पु० चक्रं चक्राकारं दद्गुरो गच्छति मृदु-अण्
उप० सं० (दादमर्दं) लुपभेदे राजनि० । एवम् । चक्र-
मर्दकोऽप्यत्र अमर । "चक्रमर्दोऽलघुः खादूरुणः
पित्तानिवाहः । हृद्यो हिमः कफश्लेष्मण्डद्गुरो क्रिमिन्
हरेत् । हन्त्युष्णं तत्फलं कुष्ठकण्डूदद्गुरो विपानिघ्नान् ।
शुक्लकायलमिडासनाशनं कटुकं स्मृतम्" भावम् ।

चक्रसुख पु० स्त्री चक्रमिव एतत् सुखमस्य । शूकरे हारा-
स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

चक्रसुद्धा स्त्री "हृत्तौ तु सस्रस्रौ क्त्वा सस्रस्रौ सुपसा-
रितौ । कनिष्ठाङ्गुलौ सस्रस्रौ सस्रस्रौ चक्रसुद्धा"
तन्त्रसारोक्ते देवपूजनाङ्गसङ्ग्रामभेदे ।

चक्रसुषल पु० चक्रं सुषलं साधनतया व्यत्यासि अच् ।
चक्रसुषलमिष्याद्ये युद्धभेदे "तत्र चक्रं हलस्यैव गदां
कौभोदकीनया । सौमन्दं सुषलस्यैव वैष्णव्यायुधानि
च । दर्शयिष्यन्ति सप्तमे मास्यन्ति च महीक्षिताम् ।

अधिरं कालयुक्तानां वपुर्भिः कालसन्निभैः । स चक्र-
सुषलो नाम सप्राम कण्ठ । मिश्रुता । देवतैरिह
निर्दिष्टः कालः स्यादेव संज्ञितः" हरि० ८६४० । चक्रेण
निर्दिष्टम् अण् । चाक्रं तन्निर्दिष्टे युद्धे "चाक्रं मौषल-
मिष्येव सप्तमे रणवित्तमा । कथायिष्यन्ति लोकोऽस्मिन्
ये धरिष्यन्ति धार्मिका" हरि० १०४० ।

चक्रयान न० चक्रयुक्तं यानम् । चक्रयुक्ते याने रथादौ ।
"असौ पुष्य(पु)रयस्रकयाण न समराय यत्" अमर ।

चक्ररक्ष पु० चक्रं रक्षति अण् उप० सं० । युद्धे सेनापति
चक्ररक्षके योद्धेभेदे । "माद्रेयौ चक्ररक्षौ तु फालगुनस्य
तदाऽकरोन्" भा० ध्या० १२८४० । "यसौ च चक्ररक्षौ ते
भवितारौ महाबलौ" भा० वि० ११४० । "चक्ररक्ष
शूरो वै मदिराक्षोऽतिविश्रुतः" ११४० । एवम् चक्र-
रक्षकोऽप्यत्र । [जातित्वात् ङीप् ।

चक्ररुद् पु० स्त्री चक्रमिव दृष्टोरदोऽस्य । शूकरे त्रिका० स्त्रिया
चक्ररुद्धया स्त्री चक्रे मण्डलाकारकुष्ठे लक्षणं प्रतीकार
साधनरूपं चिह्नमस्य । शुद्ध्याम् रत्नमा० ।

चक्रलताम् पु० चक्र-तृप्ती करणे रक् चक्रं तृप्तिवाधन
लताम् । दृष्टरसालहृत्ते राजनि० । [कुलाभेदे अमर ।
चक्रला स्त्री चक्रं दद्गुरो गच्छति ला-क । लघुटायाम्
चक्रलिप्ता स्त्री इत० । "राशिचक्रस्य कलाहमे भागभेदे
कलाय २१६०० भिता" । तथाहि द्वादशराश्यात्मकचक्रस्य
एकेकराशेस्त्रिंशत्तमकत्वात् २६० कथात्मक राशिचक्रम्
अंशस्य ६० कलाभितः तद्वृत्त्यः पट्टा शुष्मने २१६००
कलामवन्ति इति कलापय्यायिणिनां तावन्मितत्वम् ।

चक्रवृत्तिः चक्रमस्यस्य मत्तम् भव्यं व । १ चक्रास्त्रयुक्ते
स्त्रियां ङीप् । २ तैलिके च । "सुनाचक्रध्वजयता वेशे-
नैव च जीवताम्" मनु । "सुनापानं पशुभारणपूर्वकं
भासयिष्यजोषी । चक्रवान् वीजवधयिष्यजोषी तैलिक
ध्वजवान् मद्यनिकयजोषी शौण्डिकः" कुल्लूक । चक्रं
तदाकारोऽख्यस्य । चक्राकारसङ्गाकारयुक्ते ३ पर्वत-
भेदे पु० । "तत्रैव चक्रसदृशं चक्रवन्तं महाचलम् । सङ्घ-
चक्रुटं विपुलं भगवान् सन्त्यवेशयत्" हरि० २२५४० ।

चक्रवर्त्तिन् पु० चक्रं भूमण्डले, वर्त्तिन्, चक्रं सैन्यचक्र
वा सर्वं भूमौ वर्त्तयितुं शीलमस्य एत-एत-णिच्-या
णिनि । १ सस्रद्रपर्यन्तचित्तेरधीश्वरे, अमर २ यास्तू क-
शाके राजनि० । ३ जलपाया शब्दार्थचि० ५ जटामा-
स्याम् ४ अलङ्कके च स्त्री ङीप् राजनि० । ५ जनीनाम-

गन्धद्रव्ये स्त्री समर चक्र इव वर्तते । चक्रवाकस्तस्येति ।
“तव तान्त्र । कुचावेतौ नियत चक्रवर्तिनौ । आसमुद्र-
क्षितोऽपि भवान् यत्न करप्रदं चक्रतः । “यचक्र-
वर्तित्वमप्यधीर स्त्री कर्मणिः शक्रसमप्रभावः”
हरिवं० १५४७० । “हन्दैर्गजाना गिरिचक्रवर्ती” कुमा० ।
“अन्ध यस्तु पुरोवर्गे युक्तस्त्वपिद तव । पुत्रमेव गुणोपेत
चक्रवर्तिनमाप्नुहि” शकु० । “विद्याधरराज्यमिव चक्र-
वर्तिनरवाहोचितम्” काद० ।

चक्रवाकं पुंस्त्री० चक्रवर्त्तन उच्यते वच-परिभाषणे कर्मणि
घञ् न्यङका क्तवम् । स्वभाषण्यते स्वगे समर ।
“परस्परक्रान्ति चक्रवाकयोः इतोयिक्तौ मिथुने
रुपावती” कुमा० । स्त्रिया जातित्वात् ङीप् । “वच-
णाय चक्रवाकीम्” यजु० २४।२१ । “सरिदपरतटा-
नादागता चक्रवाकी” भाष । “दूरीभूते भवि सङ्घरे
चक्रवाकीमिवैकाम्” मेघ० ।

चक्रवाकवतो स्त्री चक्रवाकाः भन्ना सन्त्यत्र मत्प मस्य व
ङीप् खजिरा० सञ्जायामपि न दीर्घः । बङ्गलचक्र
वाकयुक्ते नदीभेदे ।

चक्रवाट पुं चक्रस्यैव वाटोऽत्र वट-वेष्टने घञ् । १।क्रिया
राष्ट्रे कर्मप्रारम्भे २पर्याये ३शिक्षातरी च वेदि० ।

चक्रवाह(न्त) पुं चक्रमिव वाहते वेष्टयति वाह-वाच् । वा ह्यस्य
स चक्रमिव वधते वक्तु वा०ण कस्य वा ङ । १।लोका-
लोकपर्यन्ते । २मण्डले न० समरः । लोकालोकपर्यन्तस्य
भूमण्डलवेष्टनाकारेण स्थितत्वात् तथात्वम् । ३मण्ड-
लाकारेण वर्त्तिनि समूहभावे च “किरीटहा-
राङ्गचक्रवाहैर्विभूषिताङ्गाः पृथुवाङ्मनो” भा० आ०
१८०७० । “एवं स जप्तो गोपीनां चक्रवाहैरवहृतः”
हरिवं० ७७७३ । वसुधातोर्वाहघातोर्वा कलःस्यादि-
त्वेन वय्यादिताभावात् अस्य शब्दस्य पर्यवस्यत्यस्य
प्रामादिकमेव ।

चक्रवात पुं चक्रमिव वातः । (चुक्षी) । अमिवायौ वात्या-
याम् । “दैत्योन्मात्रा तृपावर्तः कसभत्व प्रचोदितः ।
चक्रवातसकृपेण अहारासीनमर्भकम्” भाग० ७।१८३००
चक्रवृद्धि स्त्री चक्रमिव वृद्धिः । “वृद्धेरपि पुनर्वृद्धिचक्रवृद्धि-
रुदाहृता” इति भारदोक्ते वृद्धिभेदे । तद्वानादिप्रकार
मत्तना दर्शितो यथा “जातिर्वातुसरीं वृद्धि नचाहृतां
पुनर्हरेत् । चक्रवृद्धिः कावृद्धि कारिता कायिका च
या । अथ दातृमग्नोव कर्तुमिच्छेत् पुन निवासम् ।

स दत्त्वा निजितां वृद्धि करण परिवर्त्तयेत् । अदर्शयित्वा
तत्रैव वृद्धिगणं परिवर्त्तयेत् । यापतो सम्भवेदु वृद्धिसा-
वतीं दातृमर्हति । “ममैकस्मिन्नासि मासद्वये साधनवे
वा गते तस्य वृद्धि विगणय्य एकदा दातव्ये त्वेव विधि
नियमपूर्वकवृद्धिपङ्क्त्यनुसन्धः सवत्सरपर्यन्तं कृत्यात्
जातिक्रान्ते स वत्सरे वृद्धि गृह्णीयात् न च शास्त्रीक-
धर्म्यद्विकल्पितादधिकान् गृह्णीयात् । अथर्वतत्त्वोप-
भार्यो निषेधः । चक्रवृद्ध्यादिवत्तृतीयं वाशास्त्रीयं न
गृह्णीयात् । तस्यां स्वरूपमाह वृद्धसतिः “कायिका
कृत्यसमुक्ता जीवपाह्या च कायिका । वृद्धेर्द्विवृद्धि
कारिता ऋषिना कृता” । तत्र चक्रवृद्धिः स्वरूपेणैव
गर्हता । कावृद्धिस्तु द्विगुणाधिकपङ्क्त्येन । कायिका
जातिमाहदोहादिना । कारिता ऋषिकेन वा आपत्-
काव एव उत्तमार्थपीडया कृता । अतस्त्रोऽपि वृद्धिरथा
स्त्रीया न गृह्णीयात् । तथा च वृद्धसतिः “मागो
यद्विगुणाहृत् चक्रवृद्धिं गृह्णीते । पूर्वे च बोद्धं
पचात् वार्द्ध्यं तद्विगर्हितम्” । कात्यायनः “ऋषिर्ब्रह्म
कृता वृद्धिर्द्विकृता सत्यकृत्सिता । आपत्कावकृता निर्व-
दातव्या कारिता तथा । अन्यथा कारिता वृद्धिर्द्वि दातव्या
कथञ्चन” । अथ दातृमिति । अथमर्थो वनदानाभासार्थात्
यदि पुनर्वृद्ध्यादिक्रियां कर्तुमिच्छेत् स निजितां
चक्रमार्गेण सत्यतया आत्मसात् कृतां वृद्धिं दत्त्वा करण
लेख्य पुन कृत्यात् । अदर्शयित्वेति । यदि देवमन्त्रा
वृद्धिहरणमपि सम्यं दातुं न शक्नोति तदा तद्
गृह्णीत्येव तत्रैव पुनः क्रियमाणे लेख्यादौ वृद्धिहर-
णयादिपञ्चमारोपयेत् । यत्प्रमाणं चक्रवृद्धिघ्नं तदानीं
सम्भवति तद्दातुमर्हति” कुल्लू० ।

चक्रमस्तस्य चक्रं चक्रं चक्रवृद्ध्यादि तन्निमित्ता वृद्धिः ।
२शकटादिमाटककल्पभावे च । “चक्रवृद्धिं समाकृष्टो
देशकालव्यवस्थित । अतिक्रान्तं देशकालौ न तत्फलव-
न्वाप्नुयात्” मनुः । “चक्रवृद्धिमिति । चक्रवृद्धिगृह्णे-
नात्र चक्रवृद्ध्यादिमाटककल्पा वृद्धिरभिमता चक्र-
वृद्धिमानित उत्तमार्थो देशकालव्यवस्थितः । यदि वारा-
णसीपर्यन्तं खण्डादि शकटेन वृद्धिं तदा मनेव
ज्ञान दातव्यमिति नेतने देशव्यवस्थितिः । यदि मास
त्रयवृद्धिं तदा मनेयज्ञान दातव्यमिति कावव्यवस्थिति
एवमथ पुनर्देशकालौ नियमस्यो देवादपूरयन् चक्र-
दादितादिवृद्धं सामकल्पकं सचक्रं न प्राप्नोति” कुल्लू० ।

चक्रव्यूह ५० चक्राकारं व्यूह । चक्राकारे सेनासन्नि-
वेशभेदे चक्रव्यूहे दृश्यम् ।

चक्रशस्त्रा स्त्री चक्रमिव शस्त्रमत्र । श्वेतशुक्लायां राजनि०
चक्रश्रेणी स्त्री चक्राणां श्रेणिरत्र ढोव । अजशङ्खग्राम्
दृक्भेदे रत्नमाला तस्या फलानां चक्राकारशङ्खरूपतया
जातत्वा ज्ञेयात्वम् । [२चक्रवाके अमर ।

चक्रमुञ्च १० चक्रस्य सञ्चा सञ्चास्य । १वृद्धे चातभेदे हेमच०
चक्रसंवर ५० चक्रमिन्द्रियचक्रं सङ्गच्छति ऋच् । बुद्धभेदे
त्रिका० ।

चक्रसकथं त्रि० चक्रमिव सकथ्य अस्य षच् षच पिप्त्वेन
नित्यमन्योदात्ततां सकथञ्चाचक्रान्तात् पा० चक्रान्तप्रति-
षेधात् न विभाषयाऽन्योदात्तता । चक्रतुल्यसकथयुक्ते ।

चक्रसाङ्गय ५ स्त्री० चक्रेण समाना आङ्गा यस्य । चक्रवाके
“चकोरान् वामरान् हसान् सारसान् चक्रसाङ्गयान्” भा०
आहु० ५४४० । जातित्वेऽपि योषत्वत्वात् स्त्रिया टाप् ।

चक्रहस्त ४० चक्रं हस्तेऽस्य । १चक्रपाणौ विष्णौ २चक्रधा-
रिमात्रे त्रि० । [ऋग्राञ्च राजनि० ।

चक्रा स्त्री चक्र-हस्तौ रश् । १नागरसंज्ञायां, २चक्रट्ट-
चक्रांश ५० चक्रस्य राशिचक्रांश । राशिचक्रस्य १६०
षट्पुत्तरयत्नयात्मके भागे ।

चक्रा(की)ङ्गी स्त्री चक्राकारेणाकति अङ्गते या अक्ष-गतौ
अकिङ् गतौ अच् गौरा० ङीप् । तस्या शब्दरत्ना० ।

चक्राङ्ग ५० चक्रमिवाङ्गचक्रमिवाङ्ग यस्य । १हृसे । स्त्रिया
जातित्वात् ङीप् । चक्रमङ्गमस्य । २रथे अमरः । “इ
दमृच चक्राङ्गा षचः काक पिङ्गमाः” भा० कर्ण०
४१४० । हसकाकीये । १चक्रवाके “कलविद्धं शुव हृष
चक्राङ्गं यामशुकुटम्” मनु अभष्यभासोक्तौ । हसस्य
पृथगुपादानादस्य चक्रवाकार्यता । [वतायां रत्नमाला ।

चक्राङ्गी स्त्री चक्रमिवाङ्गमस्यस्या अच् । सुदर्शनायां
चक्राङ्गी स्त्री चक्रमिव चक्रं तन्मिकरमङ्गं वाऽस्या ङीप् ।

चक्रट्टोहिण्याम् मेदि० । २हंसां शब्दर० । १हि-
ज्जोचिक्तावा त्रिका० । ४मस्त्रिवायां १दृषपय्यां
च राजनि० । ६कर्कटशङ्खरां रत्नमा० ।

चक्राट ५० चक्रं चक्राकारमटति अट-अप् उप० स० ।
१विषयैवे २वृत्ते ३दीनारे परिमाणभेदे च मेदि० ।

चक्राधिवासिन् ५० चक्रं तन्मिकरमधिवासयति अधि+पाणि
णिनि । तन्मिकरसौरभयुक्ते नागरहृष्टे(नारेहृष्टनेषु)त्रिका० ।

चक्रायुध ५० चक्रनायुधमस्य । १विष्णौ “चक्रायुधेन चक्रेण

पिनतोऽमृतमोजसा । शिरश्चक्रम्” भा० आ० १८२४० ।

२ चक्राक्षधारिमात्रे चक्रप्रहरणादयोऽप्यत्र ।

चक्रावर्त्त ५० चक्रस्य वावर्त्त । घूर्णने हेमच० ।

चक्राक्ष ५० चक्रेति आङ्गा यस्य । १चक्रमर्दे राजनि० ।
२चक्रवाके च ।

चक्रि त्रि० क-कि द्वित्वम् । करणशीले “चक्रि विश्वानि
चक्रये” षट्० १।६।२। विश्वानीत्यत्र क्रियोगे षष्ठी
निषेधात् कर्मणि द्वितीया । [राजनि० ।

चक्रिका स्त्री चक्रं तदाकारोऽस्यस्या ठन् । जानुनि
चक्रिन् ५० चक्रमस्यस्य इनि । १विष्णौ २यामजातिके
३चक्रवाके ४सर्पे ५स्त्री० । ५कुलावे ६सूचके त्रि०
मेदि० । ७अजं ८पुंस्त्री पत्नैतिके शब्दर० । चक्रं राष्ट्रचक्र
स्वत्वेनास्यस्य इनि । ८चक्रवर्त्तिनि हेमच० । १०चक्र-
मर्दे तस्य तदाकारपञ्चत्वात् । ११तिलिगे १२व्याचनखे ५०
१३काके १४गर्दभे च पुंस्त्री० राजनि० । तयोश्चक्रवदु-
श्मणवत्त्वात्तथात्वम् । १५चक्रयुक्ते त्रि० सर्व्वे त्रिस्त्रयं
ङीप् । १६चक्रयुक्तरथाद्यादृढे त्रि० । “चक्रिणोदय-
भीष्यस्य” मनु । “चक्रिणः चक्रयुक्तरथाद्यादृढस्य”
कुल्लू० । “वैश्यायां शूद्रतयौराज्जातसक्री स चक्रते”
उशनसोक्ते १७सक्रीयांजातिभेदे पुंस्त्री० । “पद महे-
न्द्रास्यचार चक्रिण” माघ । विष्णोश्च मनस्तत्त्वा-
त्मकचक्रस्य लोकरक्षार्थं सुदर्शनचक्रस्य वा धारणात्
तथात्वम् । अतएव “अरौद्रं कुण्डली चक्री” “शङ्ख-
श्चन्द्रकी चक्री” विष्णुस० द्विधा प्रयोग अवय-
वार्थभेदाभ्यामिति बोध्यम् ।

चक्रीवत् ५ स्त्री० चक्रं तदङ्गमणमस्यस्य मत्तप् आसन्दी-
वदित्या० पा० नि० । १गर्दभे अमरः । “चक्रीवदङ्गवृह
धूचरुचो विसञ्जु” माघः । २राजभेदे ५० सि०कौ० ।
वैदिकप्रयोगे १चक्रयुक्तमात्रे च । “सदोहविर्धानानि
चक्रीवन्ति” कात्या० श्रौ० २४।२।१० । सदोहविर्धाना
नीमाणि चक्रीवन्ति २४।५।२६ । स्त्रिया सर्व्वत्र ङीप्
चक्रु त्रि० क-कृ द्वित्वम् । कर्त्तरि उज्ज्वलद० ।

चक्रे श्वरी स्त्री इत० । १जिमाना विद्याभेदे २राष्ट्रेश्वरे ५० ।
चक्रोपजीविन् त्रि० चक्रं तैलनिष्पीडनयन्त्रपजीवति उप
जीव-णिनि । तैलिके ।

चक्ष कथने त्यागे च अदा० आत्म०सक०सेट् । चष्टे । अस्थस्य
अस्थत त्यागे तु समचक्षिष्ट चक्षौ चक्ष्ये चक्ष्ये ।
भाष्यमते अकशासोर् अक्ष्यस्त । चक्षौ चक्ष्ये ।

सूर्यः । "निवातः के प्रचेतो द्वीत्यादि" गा० ति० उक्ते ।
नेत्रमि च । सूर्यश्चक्षुः" ताण्ड० ब्रा० । चक्षुषे
नेत्रम्" भा० ।

चक्षुष्या स्त्री चक्षुषे हिता यत् । शुभगायां स्त्रिया ऽकु-
लत्विकाया मेदि० । श्यजजङ्गाम् ४ यनकुलत्विकायाश्च
राजनि० ।

चक्षुराग १० चक्षुरोग रक्तता । नेत्रारुणताया चक्षुष-
तटाकर्षक राग अतुराग । नेत्राकर्षके अतुरागे "च-
क्षुराग कोकिलेपु (न परकललेपु)" काट० ।

चक्षुरोग ३० इत० । नेत्ररोगे नेत्राययविभाग सुशुतोक्त
अक्षिगण्डे ४५ प्रदर्शित । तत्र निदानादि सुशुते उक्तं
"उष्णभिमतस्य जलप्रवेशाद्ग्रेष्मणात् सप्रतिपर्ययाश्च ।
प्रसक्तसरोद्गमोक्तकोपकृते गाभिघातादतिमैद्युनाश्च । शु-
क्लारनालाञ्जकुलस्यमापनिषेयणाद्देगविनिष्पन्नाश्च । स्वे-
दाङ्गलोष्मनिषेयणाश्च छर्देर्विघाताद्दमनातियोगात् । वा-
य्वपहातूष्णमिरीक्षणाश्च नेत्रे विकारान् जनयन्ति
दोषा । यथाह्य तथा । पित्तात् कफाच्चैव त्रयोदश । र-
क्तात् पोदश विघेया सर्वजाः पञ्चविंशति । तथा बाह्यौ
धमर्हौ च रोगा षट्सप्ततिः स्रजता । हताधिमन्योऽ-
निमिषो दृष्टिर्गम्भीरिका च या । यश्च वातहत्य पत्न-
म ते सिध्यन्ति वातजा । याप्योऽथ तन्मय काच
साध्या स्युः सान्यमाहता । गुष्काक्षिपाकाधिमन्यस्यन्द-
भास्तपय्यया । असाध्योऽसुखजात्यो ये जलस्त्रावस्य
पैत्तिकः । परित्यायो च नीलस्य याप्य काचोऽथ त-
न्मय । अमिष्यन्दोऽधिमन्योऽस्त्राध्युपितं युक्तिका-
श्रया । दृष्टि पित्तविदग्धा च पोथक्यो लग्नस्य य ।
असाध्य कफजसाधो याप्य काचोऽथ तन्मय । अ-
मिष्यन्दोऽधिमन्यस्य यलासपथितस्य यत् । दृष्टि स्त्रो-
ष्मविदग्धा च पोथक्यो लग्नस्य य । क्रिमिपन्थि-
परिक्षिप्तवर्त गुल्फार्मपिष्टका । तेषोपनाह साध्यस्तु
कथिता त्रेप्पलेपु त । रक्तसावोऽजकालात् शोषि-
तामोऽवलम्बितम् । शुक्लं न साध्य काचस्य याप्य-
स्तस्य प्रकीर्तित । अन्यस्यन्दो ह्रिष्टवर्त हर्षोत्पन्नो
तथैव च । शिरालावज्जमाख्या च शिरालावस्य यत्
क्षतम् । परित्यापदण शुक्लं शोषिताम्याञ्जुनस्य
य । एते साध्या विकारेषु रक्तजेपु भयानि हि । पू-
यसाधो नाजुलान्द्रमचिणःकात्योऽसजी । असाध्या
सर्वेला याप्या काच कोपस्य पञ्चमस्य । वक्तावन्वो

यो व्याधि शिरसु पिष्टका च या । प्रकायैर्माधि-
माधामस्त्रावर्तमेतद्विन्नी च या । प्रयामस्यार्धुदस्य श्या-
वर्तमयवर्तनी । तथाशोषितं शुक्लार्म शर्करावर्त यश्च
वै । सगोफयाप्यगोफस्य पाको वद्वनवर्त च । अ-
क्षिप्तवर्त कम्भीका विसयवर्त च सिध्यति । सनिमित्तो
ऽनिमित्तस्य हावसाध्या त वाह्यजो । षट्सप्ततिविका-
राणामपि सयहफोर्तना । नव सन्वप्राश्रयाक्षेपु व-
र्तजास्त्रेकविंशति । शुक्लभागे दमैकस्य चत्वार क-
ष्णभागजा । सवर्माश्रयाः सप्तदश दृष्टिजा द्वादशैव तु ।
वाह्यजो द्वौ समाख्यातौ रोगौ परमदारुणौ । भूय
एतान् प्रवक्ष्यामि सङ्ग्रहारूपचिकित्सिते" ।

"अथात सन्निगत रोगविज्ञानीयमध्याय व्याख्यास्याम ।
पूयालसः । सोपनाह २ आया १।४।५।६ पर्वथिका-
लजी ७।८ । क्रिमिपन्थिः ९ विघेया रोगाः सन्नि-
गता नप । पक्वः शोफ सन्निज सन्निवेद्य सान्द्र
पूय पूति पूयालसः । स । पन्थिर्नालो दृष्टिस्त्रा-
वपाक कण्डूपायो नीरुजस्योपनाहः । गत्या
सन्नीनश्रुभार्गेण दोषा कुर्युः सावान् रग्यहीनान्
स्त्रिद्वान् । तान् वै सावान् नेत्रनाडीमथैके
तस्या लिङ्ग कीर्तयिष्ये चतुर्द्वौ । पाक सन्वो
सन्निवेद्यस्य पूय पूयाश्रमोऽनैकरूप प्रदिष्ट । श्वेत
सान्द्र पिच्छिल यः स्रवेक्ष्ये स्त्रेष्माश्रयो नीरुज स प्र-
दिष्ट । रक्ताश्रय २ शोषितोऽथ सरक्त कोष्ण माल्य
सन्निवेद्यातिसान्द्रम् । पीताभास नीलमुष्ण जलाभ
पित्तश्रय ४ सन्निवेत् सन्निमध्यात् । ताका तन्वी द्वा-
ज्जलोपपन्ना रक्ताज्जोया पर्वथी ७ वृत्तशोफा जाता सन्वो
क्षणशुक्ले ऽसजी ८ स्त्रातस्त्रिद्वेवारस्यापिता पूर्वलिङ्गैः ।
क्रिमिपन्थिर्गर्तन पक्ष्मस्य कण्डू कुर्युः क्रमय ९
सन्निजाताः । नानारूपा वक्ताश्रमस्य सन्वो चरन्तोऽ-
ननयमं दृपयन्ति । "अथातोवर्त गतरोगविज्ञानीयम-
ध्याय व्याख्यास्याम । शृङ्गदोषा सफट्या यथा
वर्तव्यपान्त्रया । शिरा व्याप्यावतिष्ठन्ते वर्तव्यधिक-
श्लिष्टता । विषद्वौ मासं रक्तस्य तदा वर्तव्यपान्त्र-
यान् । विकारान् जनयन्त्याः नामतकाक्षिबोधत ।
उत्तङ्गिन्दयः । कुम्भीका २ पोथक्यो ३ वक्ताश्रम ४ ।
तथाशोषितं ५ गुष्कार्म ६ स्त्रेष्माश्रमनामिका ७ । वद्वन-
वर्त ८ यथापि व्याधिवर्तव्यवन्वक ९ । ह्रिष्टवर्तव-
र्तौ १० श्याववर्तः ११ तथैव च । प्रक्षिप्तः १२ सपरि-

चक्षुरीक व स्त्री० चर-कफोवादि० देहन् नि० हिलम् ।
चक्षुरीकावली स्त्री० यमो रो विष्णाता चक्षुरीकावली नः
ह० र० टी० उक्तं तयोदयाचरापदके वर्षावृत्तभेदे ।

चञ्चल पु० चनुच-अचच् चञ्च गतिं ज्ञाति ला-क वा ।
 १।काष्ठके, २।यायो गन्धार्थ० । ३।चपले, ४।स्थिरे च लि०
 अमर । ५।विद्युति, ६।चञ्चलाञ्च स्त्री मेदि० । पि-
 प्लव्या गन्ध० । “चञ्चलचूडं चपलेर्वैतुसकुलैः कोष्ठि
 परम्” । (लणम्) छन्दोम० । “नागजिह्वेव चञ्चला”
 भा० क० ७७५० ।

चञ्चला स्त्री चनुच-अच् । नलनिर्मिते कटभेदे (चाच)
 मेदि० । चञ्चवेति द्यार्थं कन् “लुक् मत्तपे” इति तस्य
 लुप् । तृणमयपुरुषे लुपिप्लव्याचनत्वात् स्त्री
 चञ्च पु० चनुच-उन् । १।एरण्डवृक्षे मेदि० २।स्रो गन्ध० ।
 ३।रक्तैरण्डे ४।लुङ्गचञ्चु लोके राजनि० । ५।नाडीचक्राके ग-
 न्धार्थ० । (चञ्चुनाडी) ख्याते ६।पलशाकभेदे स्त्री
 भावप्र० । “चिञ्चुचञ्चु चिञ्चुकी च दीर्घपला सति-
 क्तिका । चञ्चु शीता सरा रुच्या स्वाद्वी दोषलयापहा ।
 धातुपुष्टिकरी मल्ल्या मेध्या पिच्छलिका स्रुता” । ७।पिच-
 णामोठे स्त्री वा ऊह । “खगचञ्चु पुटद्रोणीपूरणे तव क
 अम” चातका० । “करयन्त्रणदन्तुरालरे व्यालिखञ्चञ्चु
 पुटेन पल्लो” “लुङ्गे नमुक गङ्गु पण्डित पटुचञ्चु पुटकोटि-
 कुट्टने” इति च नैष० । स्त्रार्थं क । पञ्चिणामोठे स्त्री ।
 चञ्चुपत्र पु० चञ्चुरिव पत्रमस्य । चञ्चुशाके राजनि० ।
 चञ्चुमृत् पु० स्त्री० चञ्चु भिनत्ति भट-क्रिप् । पञ्चिचि त्रिका०
 चञ्चुमत् पुंस्त्री चञ्चुरस्यस्य मत्तप् । पञ्चिणि हारा०
 स्त्रिया ङीप् ।

चञ्चुर पु० चनुच-उरच् । १।पलशाकभेदे चञ्चुनामके शाके
 राजनि० । २।दो लि० “पुराणः पुण्यचञ्चुरः” भा०
 आ० ६०४७५० । “विज्ञाताखिलपाञ्चार्थो लौकिका-
 चारचञ्चुर” काशी० १०५० ।

च(चु)ञ्चुल पु० विश्वामित्रपुत्रभेदे । “विश्वामित्रस्य च सुता
 इत्युपक्रमे “उदम्बराह्मभिण्यातासारकायणच(चु)ञ्चु
 ला” हरि० २७५० । [शाकभेदे ।

चञ्चुशाक न० चञ्चुनामकं चञ्चुसदृशं वा शाकमस्य ।
 चञ्चुसूचि पु० स्त्री० चञ्चु सूचिरेव यस्य । कारण्डवपञ्चिणि
 स्त्रीत्वपक्षे वा ङीप् । वा कप् । अत्रैव ।

चट भेदे भ्वा० पर० सक० भेदः । चटति अचटीत्-अचटीत् ।
 चवाट । चटु चाटु ।

चुट भवे भेदे च चु०उभ० सक० भेदः । चाटयति ते अचीचटत् त
 उट्+भेदेने बवे उच्चासने स्थानान्तरायने च । “उच्चा-
 टनीय” करतालिकानाम्” नैष० । उच्चाटनम् ।

चटक पुंस्त्री० चटति भिनत्ति घान्यादिकम् चट-कुन् ।
 १।कलविद्धे (चटुइ) अमर जातित्वेऽपि स्त्रियामजादि-
 त्वात् टाप् न तु ङीप् । स्त्रार्थं क । चटककोऽप्यल ।
 स्त्रिया जातित्वेऽपि टापि क्षिपका० नित्य न अत
 इत्त्वम् । तन्मांसमुष्णादि भावप्र० उक्तं यथा
 “चटक” कलविद्धः स्यात् कुलिङ्ग कालकराटक । कु-
 लिङ्ग शीतल क्षिप्र स्याद् शुक्रकफपद । चञ्चि-
 पातहरो पामचटकस्यातिशुक्ल” । २।पिप्पली
 मूले न० अमरटीका । ३।श्यामाखने स्त्री राजनि० ।
 चटका+स्त्रार्थं क । अतो वेत्त्वम् चटकका चटकिका
 सि० कौ० । चटकस्य चटकाया वा अपत्यं पुमान् अच्
 ऐरक् । चाटकैर चटकापत्वे पुंसि । स्त्रियान्तु अणो
 लुक् । चटका चटकयो स्त्रापत्वे स्त्री ।

चटकामुख न० चटकाया मुखनिव मुखमस्य । अक्षभेदे
 “चुरमैचटकासुखे” भा० क० ४०५० । [हेमच० ।
 चटकाशिरम् पु० चटकाया शिर इव । पिप्पलीमूले ।
 चटचटाय चट-भेदेने अच् प्रकारे द्वित्वम् । चटचटम्
 चटचटेत्यव्यक्तं शब्दं वा करोति भ्रष्टा० च्वाये वा क्यङ्
 नामधातु आत्म० यक्० सेट् । चटचटायते अचट-
 चटायिष्ट । “छतमुक्तेन चाक्षेन भ्रष्ट चटचटायते”
 सुश्रु० । “चामरतिलसिद्धार्थकादेन् निरन्तर चट-
 चटायितान्” दण्ड० । क्रिप् यङ् लोपाङ्गोपौ । चट-
 चटा ताडयशब्दकरणे “ततश्चटचटायन्तः प्रादुरासीत्
 महारणे” । [हला० ।

चटिका स्त्री चट-वा० इक्न् । १।पिप्पलीमूले २।चटकाया
 चटिकाशिरम् न० चटिकाया शिर इव । पिप्पलीमूले
 अमर । “सखे” सान्ना अदनासु” इत्युक्ते पृथो०
 चटिकाशिरोऽप्यल भरत ।

चटु पु० चट-ङन् । १।प्रियवाक्ये, २।प्रतिगामासनभेदे, ३।उटर
 च मेदि० । प्रियवाक्ये न० संक्षि० । “आया निज-
 स्त्रीचटु लालसानाम्” भाव ।

चटुल लि० चट-उलच् । १।चञ्चले, चपले नैष० । २।वि-
 द्युति स्त्री जटाधर । “भेदेन किञ्चिच्चटु लालसाना”
 “आयस्मैक्षत जनश्चटुलापपादम्” चञ्चुपट्टचटु-
 लाहिपनाकयाऽन्ये” भाव । “लासतिमात्रचटुने
 अरत सुनैव” रघु० ।

चटूस्त्रील लि० चटौ उल्लोच । १।चाटुकारलोके २।चञ्चले
 त्रिका० ३।चन्द्रे उष्णादिको० चुचञ्चले हारा० ।

क्रि. १२ वर्ग १४ पातकृत १५ नु यत् । यत् १२ १६
निमिष १७ यापि गोपितार्ग १८ यत् यत् यत् ।
मनषो १९ विषमाभा २० च पक्षकोप २१ कायेय च ।
एकविंशतिरित्येते विभारः वर्गसंख्याः । नामभिन्ने
सद्युद्दिष्टा मद्युद्दिष्टान् मद्युद्दिष्टे । पिठकाभ्यन्तरस्यो
वात्ताधोवर्गसंख्या । पिठोयोत्पत्तिभोः नाम तद्गुणपिठ
कामिता । कुम्भीकपीठप्रतिमाः पिठका, पक्षकोप २१ ।
प्राप्तायने य भिन्ना या कुम्भीकपिठकान् ता २ ।
कण्डूपाशामिता गुणोत्पत्तिपक्षमा । पिठकाय द-
लाव्य पोषक २ इति मतिता । पिठकाभि मद्यु-
त्पत्तिभिर्नानाभिर्मद्युत्पत्तिभिः । पिठका य गरा स्यूमा
या प्रेया वर्गकर्ता ४ । स्यूमा गराय वर्गस्यूमा १०
वर्ग ५ कीर्त्यते । दोषोद्भूत र र कायो दारुणो वर्ग
संभव । व्याधिरेव समाख्यात युक्तार्ग ६ इति सति ।
दाहोदयतो गाम्या पिठका वर्गसंख्या । वृद्धी
मन्दरुजा स्यूमा प्रेया या ७ मद्युत्पत्तिमा ७ । वर्गोपचो
यते यस्य पिठकाभिः समानत । यद्यपि मद्युत्पत्ति
विद्याहृत्तवर्ग ८ तत् । कण्डूपाशामिताय वर्गोपचो
यो मर । न सम कण्डूपाशामिताय वर्गोपचो ८ स वर्ग ८ ।
वृद्धीस्येव ताव्य यद्यत् सममेव च । यद्यप्याय भवे-
द्रक्त क्रिष्टवर्ग १० तदादिगेत् । क्रिष्ट पुनः पितृयुक्त वि-
टोप्योपितं यदा । तदा क्रिष्टवर्गपापसंख्याते वर्गक-
र्तव्यम् । यद्यत् बाह्यतोऽन्यथा यदा न सवेदनम् ।
दाहकण्डूपरिकेदि ग्राहवर्ग ११ तन्मतम् । यद्यत्
बाह्यत न्यूनमन् क्रिष्ट सवर्गपि । कण्डू निक्षोदभू-
यिष्ठ क्रिष्टवर्ग १२ तदुच्यते । यस्य धौतानि धौतानि
सम्बन्धुन्ने पुन पुनः । वर्गान्तरपरिपक्वानि विद्यादक्रि-
ष्टवर्ग १४ तत् । विद्युत्तन्निमित्ते यत् यत् निमी
ह्यते । यतहातकृत १५ विद्यात् सद्युद्दिष्ट यदि पा-
दसम् । वर्गान्तरस्य विषम पितृयुक्तमवेदनम् । वि-
टोयमर्ग १६ पु स स रक्तमवस्थितम् । मिसेप्यो
विरा यायु मविष्टो वर्गसंख्या । वाद्येदतिवर्गानि
निमेष १७ स गदो मतः । विद्यादक्रिष्टा विषम १८ व-
र्गस्य मद्युत्पत्ति १९ । दाहकण्डू रजोपेताको २० यो-
चितसंख्या २१ । व्यापाकः कठिनः स्यूमा पितृयुक्तमवे-
दनम् । चक्रवर्गः पितृयुक्तः कोषमपायो सगण्य २२
च । गूणं यद्यत् वृद्धिः स्यूमा २३ समनितम् । विषम
नर्गस्य द्वय विषम २४ तन्मतम् । पक्षमायगता दोषा-

कीर्णापाणि गरायि च । निर्दन्तयनि पक्षमाभि
नेष्कुटहासि दूयते । उत्पाटिते पुन गानि पक्षमाभि-
योपजायते । वातातमानमहेथी पक्षकोप २१ स उच्यते ।
युक्तभागयोगमेवम् । यद्यत् गदो २० २४ सद्युत्पत्ति
दर्शिता तन्मतम् ततः गेयन्त यथा

“व्याप्यमैव्यभिष्टित ररं प्रपाय १५ । ग्राह्यः स्यूः पिगि-
तनिभास्य विन्दो ये युक्तिर्वा मितनयने स युक्तिरुच ६ ।
एको य गगदधिरूपेण सुविन्द युक्त्यो भवति तम
पितृयुक्त ७ पटनि । उत्तम सद्युत्पत्तिमो ८ पितृयुक्तो
विन्दुर्दे स भवति पितृयुक्त ८ सद्युत्पत्ति । जानाथ कठिन
सिरो मद्युत्पत्ति स रक्त सन्नाथ सद्युत्पत्ति ९ जानाथ सद्यु-
तत्तम् । युक्त्यो मितपिठका विद्यातता याता वि-
द्यादधितसमीपजा विद्यातता १० । व्याप्यो भवति
विद्यातत विने यो विन्दुर्वा स स विद्यो
व्याप्यवर्ग ११ ।”

हृन्मभागतरोगास्तु तलोका ४ हृन्मगतगदो २२ २४
दर्शिताः । सर्वगतरोगास्तु १५ तलोका यथा

“यथात सर्वगतरोगविद्यामीयमध्याय व्याप्यवर्ग ४ ।
व्याप्यवर्ग ४ चत्वार दहोपदिष्टास्तान् एवेह तयाधि
मन्या ४ । योफान्ति १० योफगुत १० य पाकाविद्येयनेते दग
सद्युत्पत्ति । कृताधिमन्यो ११ विद्युत्पत्ति १२ युक्त्याधि-
पाको १३ नुत एव पात १४ । दहोपदिष्टास्तान् १५
विद्याततास्तान् हृन्मविद्या १६ सर्वभागा । प्रादेव सर्व
नयनामयाको भवन्त्यभिद्यन्मिन्मिन्मन्या । तन्मादभि
पितृयुक्तदीर्घपापसंख्यावेदोयु कृताय धौतान् । नि-
क्षोदन सन्मनरोमरूपसंख्यावेदोयु पितृयुक्तविद्यातता ।
विद्युत्पत्तिभागा विद्यातता च वाताभिपक्षे मयने भवन्ति ११
दाहमपाको विद्याततामिनन्दा घूमायन वाद्यसंख्यायच ।
उपानुता धौतकनेमता च पितृयुक्तमवेदनम् भवन्ति १२
उपानुतामिनन्दा युक्त्याधिपाको कण्डूपदेही सिततानि
मैत्यम् । जायो छुक्त पितृयुक्त एव चापि कफाभिपक्षे
मयने भवन्ति १३ । व्याप्यवर्ग १४ कोहिननेमता च राज्ञ
समनादतिचोदिताय । पितृयुक्त विद्यातता च याति ताभि
रक्ताभिपक्षे मयने भवन्ति १५ । दहोपदिष्टास्तान् र-
वाप्यवर्ग १६ तावन्त्यसंख्या स्यूमयने तोहवे
दमाः । व्याप्यवर्ग १७ तावन्त्यसंख्या स्यूमयने तोहवे
दमाः । विद्याततास्तान् विद्यादधिमन्यं सद्युत्पत्ति । नेत-
त्यास्त १८ मयने गरायि यत् । सद्युत्पत्तिदर्शिता-

मांसवन्मन्त्राविलम् । कुञ्जमास्कोटनाध्वानवेपथुव्ययनेर्यु-
तम् । शिरसोऽङ्गं येन स्यादधिमन्य स भारतात् ॥
रक्तराजिचित स्नावि वज्रिनेवावदहते । यत्तत्पि-
ण्डोपम दाहि चारेणाक्तमिव क्षतम् । प्रपकोऽङ्ग-
वर्णान्तमस्तेदं पीतदर्शनम् । मूर्च्छां शिरोदाहृत पि-
त्तेनाप्यधिमन्य नम् । शोफवज्रातिमरुत्तं स्नावकण्डू-
मन्वितम् । शैत्यगौरवपैच्छिन्नद्रुपिकाहर्षणान्वितम् ।
रूप मयति दुःखेन पांशुपूर्णमियाविलम् । नासाध्या-
नशिरोऽहृतयुत स्नेहाधिमन्यतम् ॥ बन्धुजीवप्रतीकार्यं
ताव्यति स्पर्शनाक्षमम् । रक्तास्राव सनिस्कोद पश्य-
त्यग्निनिभा दिशः । रक्तमग्नारिष्टवज्र क्षणभागव
लक्ष्यते । यद्दीप्तं रक्तपर्यन्तं तद्रक्तेनाधिमन्यतम् ॥
‘हनप्रादृष्टि’ समप्राप्तात्मकोत्योऽधीमन्योऽष्टकसंभव प-
ञ्चरात्रात् । यद्गोत्राद्वा भारतोत्यो निह्नप्राप्तिव्या-
चारात्सैत्तिका सदाएव । कण्डूपदेहान्द्रुत पकोडु
भ्वरसद्विभ । दाहसहर्षताम्ययोफनिस्कोदगौरवैः ।
क्षुटो स्रुज सुवेदासुसुषणशीताभ्युपिच्छिन्नम् । संरम्भी
पच्यते यस्य नेत्रपाक स शोफजः ६ ॥ शोफहीनानि लि-
ङ्गानि नेत्रपाके त्वमोफजे १० ॥ यन्नासिराणां नृषां स्थितो
हृदि प्रतिक्षिपन् ॥ हताधिमन्य ११ ॥ जमयेतमसाध्यं विदु-
र्बुधाः । पञ्चदश्याक्षिभ्युपमान्नितस्तु यत्नानि स स्रवरति
मदुष्ट । पय्यावशं चापि रुज करोति त यातपर्याय-
ः १२ छदाहरति ॥ यत्तत्क्षिपित दारुणरुक्षवर्तं पिबोक्ते
यावज्जदर्थनं यत् । सुदारुण यत्प्रतिबोधने च शुष्का-
क्षिपाकोपहतं १३ तदक्षि ॥ यस्यावटूकर्णशिरोहृतस्यो
मन्यागतो वाप्यनिस्कोऽन्यतो वा । कुर्याद्भुजोऽतिभ्रुवि
क्षोभने वा तमन्यतोवातः १४ छदाहरति ॥ अक्ष्णेन भुक्तेन
विदाहिना वा सञ्छाद्यते सर्वत एव नेत्रम् । शोभा-
न्वितं क्षोहितकं समीक्षेत्तादृगज्ज्ञाध्युपितं १५ वदन्ति ॥
अवेदना वापि सवेदना या यस्याश्चिराज्यो हि भवति
तात्वा । सुष्ठुर्विरज्यन्ति च ता सप्तन्नाहप्राधि शिरो-
त्पातः १६ इति प्रदिष्ट ॥ महानुशिरोत्पातवप्रेक्षितस्तु जायेत
रोगस्तु शिरामहर्ष १७ । तात्वाक्षमस्त स्रवति प्रगाढ
तथा न शक्नोत्यभिधीयते ॥ अथातो दृष्टिगतारोग-
विज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥ मन्दरदन्तमात्रान्तु
पञ्चभूतप्रसादजाम् । अद्योतविस्फुलिङ्गाभा सिद्धां
तेजोभिरव्ययै ॥ आहतां पटलेनाश्लोर्वाद्येन विवरा-
क्षयम् । शीतसातप्रा नृणां दृष्टिमाहर्षयनचिन्तका ॥

रोगांस्तदाश्रयान् शीरान् पट् च पट् च प्रचक्षते ॥ पट-
लानुप्रविष्टस्य तिमिरस्य च लक्षणम् ॥ शिराभिरभिस-
म्भाय विगुणोऽभ्यन्तरे भ्रमम् । प्रथमे पटले दोषो यस्य
दृष्टौ व्यवस्थितः ॥ अव्यक्तानि च रूपाणि सर्वाण्येव
प्रपश्यति । दृष्टिर्भ्रमं विज्ञलति द्वितीयं पटलं गते ॥
सक्षिप्तान् लयकान् कैशान् जालकानि च पश्यति ।
मण्डलानि पताकाश्च मरीचीः कुण्डलानि च ॥ परि-
ज्वलं विविधान् वर्णमभ्य तमासि वा । दूरस्थान्यपि
रूपाणि मन्यते च समीपतः ॥ समीपस्थानि दूरे च
दृष्टेर्गोचरविश्वमात् । यत्तवानपि आत्यर्थं दृष्टोपाय न
मयति ॥ अर्द्धं पश्यति नाधस्तात्तृतीयं पटलं गते ।
सहान्यपि च रूपाणि क्षादितामीव वाससा ॥ कर्ण-
नासाक्षियुक्तानि निपरीतानि वीक्षते । यथादोषश्च
रज्येत दृष्टिर्दोषे बलीयसि ॥ अथ स्थिते समीपस्य दूर-
स्थोपरिस्थिते । पार्श्वस्थिते तथा दोषे पार्श्वस्थानि न
पश्यति ॥ समन्तत स्थिते दोषे सङ्कुलामीव प्रपश्यति ।
दृष्टिमध्यगते दोषे च एक मन्यते द्विधा ॥ द्विधास्थिते
त्रिधा पश्येद्द्विधा चानवस्थिते । तिमिराख्य स वै
दोषस्तथैव पटलज्ञः ॥ रुणञ्च सर्वतो दृष्टिं निह्ननाय
स लक्ष्यते । तस्मिन्नपि तमोभूते नातिरुद्धे महामदे ॥
चन्द्रादित्यौ सनक्षत्रावन्तरिक्षे च विद्युत । निर्मलानि
च तेजासि भ्राजिष्णूनि च पश्यति ॥ स एव निष्क-
नायस्तु नीलिकाकाचसंघितः । तत्र वातेन चाक्षि
क्षमनीयं स पश्यति ॥ व्याविलान्यरूपाभानि व्यापि-
क्षानि च मानव । पित्तेनादित्यखद्योतशक्रचापमण्ड-
लान् ॥ शिखिर्हविचित्राणि मोलकण्यानि पश्यति ।
गौरचामरगौराक्षि श्वेताभ्रप्रतिमानि च ॥ पश्येद-
क्ष्ण्णागल्यार्थं व्यभ्रं जैवाभ्रसङ्गवम् । सखिलप्राविता-
नीव परिजाद्यानि मानवः ॥ तथा रक्तेन रक्तानि
तमासि विविधानि च । कफेन पश्येद्रूपाणि क्षिप्तानि
च सितानि च । हस्तिशपावलण्यानि घूमधूक्षाणि
चेक्षते ॥ सक्षिपतेन चित्राणि विस्तृतामीव पश्यति ।
बहुवा वा द्विधा वापि सर्वाण्येव समन्तत । स्त्रीनाधि-
काङ्गान्यथ वा ज्येष्ठोऽपि च पश्यति ॥ पित्तं कुर्यान्-
परिह्वायि मूर्च्छितं रक्ततेजसा । पीता दिशस्तथो-
द्यन्तमादित्यमिव पश्यति ॥ विकीर्यमाणान् खद्योतै-
र्हृत्वास्तेजोभिरपि च । यस्यामि पट् विधैरागैर्बिह्वना-
शमत परम् ॥ रागोऽरुचो भारतज प्रदिष्टः पित्तान्

चण्ड कोमे भ्रा० ब्राह्म० अक्ष० सेट् इति । चण्डते अचण्डित् ।
चचण्डे । चण्ड चण्डो [चण्डत् त ।
चण्ड कोमे चुरा० उभ० अक्ष० सेट् इति । चण्डयति ते अच-
चण्ड शब्दे भ्रा० पर० अक्ष० सेट् । चणति अचाणीत्-अचणीत्
अचाण चेणत् ।

चण गतौ हिसे च भ्रा० पर० अक्ष० सेट् वा घटा० मि ।
चणति अचाणीत्-अचणीत् । अचाण चेणत् चण-
यति ते-चाणयति ते ।

चण दाने भ्रा० पर० अक्ष० सेट् घटा० । चणति अचणीत्-
अचाणीत् । चणयति । अचाण चेणत् । चणकः ।
चण् अक्ष० अच-किप् । चेदर्थे अक्ष पिप्त्वम् । सञ्ज्ञया-
दौ ढ अन्तबन्ध एव चण्ड इति अनोरमा

चण्ड पु० अच-अच् । अचके अक्षभेदे (कोष्ठा) राजनि० ।
अचक पु० अच-दाने कुन् । अक्षभेदे (इट्)(कोष्ठा) अक्षरः

अक्षभेदे च तस्य गोत्रापत्य गगा० यञ् चाणक्य । “अचकः
शीतकोरुष पिप्तरक्तकपापङ्कः । उषु कपायो विष्टम्भी
वातको अरनाशनः । सचाक्षारेण सञ्चुत्तैव अष्टय
तद्गुणः । आर्द्रं भटो बलकरो रोचनश्च प्रकीर्तितः ।
गुल्फभटोऽतिकृष्णः स्नाहातगुणप्रकोपनः । स्निग्धं पित्त-
कफं हन्यात् क्षुपः क्षोभकरोऽङ्गितः । आर्द्रोऽतिकोमलो
रुक्मः रक्तपित्तहरो ह्रिन् ।” हरिताम्रचणकरत्नमन्तु ।
“सुहरित हरिमन्यः शोदमिक्षो नखायै प्रथमहृदक-
विक्षो वेसवारेण चिह्न । सवर्णमरिचसङ्गात् तैलकिङ्कु-
प्रसिक्तः शिखरयति विमोक्षुजोडरं मन्दवङ्गम् । कोष्ठा
मिधायकफल परिदण्ड गृह तमे हते सुखवितकपितो-
पचाभ्याम् । सहाधितम् सुरमित शुचिरामटेन जिह्वा-
तले विद्यति नित्यमतिप्रकाशम्” शब्दार्थचि० धृतवेदाकम् ।

तस्य शाकमुष्णपाकादि तत्रैव दर्शितं यथा “रुच्य
अचकयाक स्नाद् दुर्जरं कफनातकत् । अक्ष विष्टम्भ
अनक पित्तहृन्मोघहृत् । सकृत् अचक शाकमस्त
तत्रैव साधितम् । सङ्किङ्कुचये तमे भर्जितं रामठा-
नितम् । आराध्यावसङ्काचयकमवाका सम्मर्दिता
परिचयैव्यवदहमेरैः । कृष्ण्विन्ता कटुकतैवयुतैः
सुपकोभटै सुहृङ्कुचयै परिदसपासाः ।”

अचकरोटिका स्त्री अचकचूर्णनिर्मिता रोटिका । “अ-
चक्या रोटिका दद्यात् क्षेपयिषासुतत् गृह । विष्ट-
क्षिणी न अचक्या” शब्दार्थचि० धृतवेदाकोष्ठे अच-
करोटिकाकूपे भस्मभेदे

अचकात्मज पु० इत० । अचक्ये वात्स्यायने सुगौ हेमच०
अचकात्मन् न० अचकजातमन्त्रम् । अचक्यारे तच्छाक
याकेन निष्पादिते आरभेदे “अचकात्मकमन्त्र” दीपनं
दानहर्षणम् । उबणात्तरसं रुच्यं शुचाजीर्णविवञ्च
तत्” भावप्र० । [शब्दार्थचि०]

अचकास्त्रवारि न० इत० । अक्षस्त्रचणकपत्रशिखिरजले
अचद्रुम पु० अचयणकद्वय द्रुप । सुद्रुगोक्षुरे राजनि० ।
अचपत्री स्त्री अचस्य अचकस्य पत्राभिव पत्रसस्याः ङीप् ।
रदन्तीहणे राजनि०

अचिका स्त्री अचति रव अच-दाने वा० कुन् अच इव
इवाचै कन् वा । गोडुगवायाम् तुषभेदे राजनि०

अचङ्ग न० अङि-कोमे अच् अच-दाने अच-अदने वा० ह
तस्य नेत्वम् । १।तीक्ष्णं शब्दर० । २।तिन्निहीतलो यमकि-
ङ्करे श्दैत्यभेदे च पु० मेदि० ।। “अचङ्गसङ्खौ मङ्गा-
सुरौ” देवीमा० । अक्षत्वनकोपने त्रि० अक्षर ५।तीक्ष्णता-
युक्ते त्रि० शब्दर० । “अथैकचेनोरपराधचण्डात्” रघु ।
“अचङ्गपाङ्कती श्रीमान्” भा० व्या० १।७७। बङ्गा
पाठात् स्त्रियां वा ङीप् । अणौ अचङ्गा । तस्य भाग
तच् अचङ्गता स्त्री त्व अचङ्गत्वं न० इत् नच् अचङ्गमन् ३
तीक्ष्णत्वे । “अस्मत्पिण्डितचण्डिमा” गीरच० । तत
यिवा० अपत्ये अच् अचङ्ग तदपत्ये पु० स्त्री स्त्रियां ङीप्
अचङ्गकौशिक पु० ऋट्प्रभेदे “अथ काशीवतः पुल गीत
मस्य मङ्गात्मन । शुन्नाय तपवि आनसुदारं अचङ्ग
कौशिकम्” भा० सं० १।५० । अचङ्ग कौशिको वण्यत्वेन
इत्यत्र अच् । अक्षनामख्याति नाटकभेदे न० ।

अचङ्गतुण्डक्षी पु० गरुडात्मजभेदे “सुवर्णचूडो नागाथो
दाक्ष्यचण्डतुण्डक” भा० उ० १।००। गरुडात्मजोक्तौ
अचङ्गनायिका स्त्री दुर्गायायिकाभेदे । एव अचङ्गवती च
रङ्गोपा अपि दुर्गायायिकाभेदे ।

अचङ्गबल पु० वानरभेदे “अथ अचङ्गबलाख्यं वज्रबाहुं
वानरम्” भा० व० २८६५ ।

अचङ्गभार्गव पु० अत्रवगवश्वे अचभेदे । “तल जोता वज्रबाह
ब्राह्मणचण्डभार्गव । अयमस्यान्वये ह्यातोविमो वेदविदां
वरः” भा० व्या० ५।१५० । सङ्घले होतायुक्तौ

अचङ्गमुण्डा स्त्री अचङ्गस्य अचङ्गस्य पात्राले नास्वस्याः अच् ।
आचण्डायां हेमच० । आचण्डायब्दे इत्यम् ।

अचङ्गमुण्डौ स्त्री स्यामभेदे “अचङ्गसङ्खौ मङ्गास्याने दण्डिनी
परमेवरी” तन्त्र० ।

चण्डरुद्रिका स्त्री चण्डोरुद्रोवेदात्वेनाख्यस्याः ठन् । विद्या-
भेदे शब्दरत्ना० ।

चण्डवृष्टिप्र(यात)ताप पु० "यदिह नयुगलं ततः सप्त
रेफाक्षदा चण्डवृष्टिप्र(यातो) पातोभवेद्दण्डक" छ०
२० उक्ते दण्डकभेदे ।

चण्डशक्ति पु० चण्डा शक्तिरस्य । वलिसैन्यस्यदेवभेदे ।

"शुश्रूषुचण्डशक्तिश्च कुशनेत्र शशिध्वज" हरि० २४ अ०

चण्डा स्त्री चडि-अच् चन-अच् वा ड तस्य नेच्च् वा टाप् ।

१ दुर्गानायिकाभेदे । अयचण्डा प्रचण्डा च चण्डोपा

चण्डनायिका । चण्डा चण्डवती चण्डनायिकायति

चण्डिका" देवीपु० । जिमाना १ शासनदेवताभेदे हेम० ।

१ शोरनामगन्धर्व्यो अमर १ शङ्खपुष्पीद्रुमे मेदि० ।

५ लिङ्गिनीलतायां इकपिकच्छाम् ७ आखुपगवां दन्ते-

तदूर्वाया च राजनि० । ६ मदीभेदे शब्दर० । एतासां च

ण्डवीर्यत्वात् तथात्वम् । १० कोपनायां स्त्रियां च स्त्री

चण्डाश पु० चण्डाकीवा अमरौ यस्य । सूर्ये अमर ।

चण्डदीप्तिचण्डभानुप्रभृतयोऽप्यत्र ।

चण्डात पु० चण्डवतति अत-अण् । करवीरे अमर ।

चण्डातकु पु० न० चण्डा कोपनामतति अत-अण् । वर-

स्त्रीणामर्जोरुपर्यन्ते वस्ते अमर अथ पु स्त्रमथ्येके

चण्डाल पु० चडि-आलच् । १ खनामख्याते जातिभेदे, शूद्रेण

ब्राह्मणप्राप्त्यादिने सङ्कीर्णवर्णे "शूद्रादायोगव" क्षत्ता

चण्डाक्षचाघमोमत" मनुना यैश्चक्षत्रविपाङ्गनासु

शूद्रान्जाताना क्रमेण आयोगवादिपक्षा कृता । ततः

जातित्वात् स्त्रियां ङीप् प्राप्ते शाङ्करवा० ङीम् खरे

भेदे । "चण्डालान्यस्त्रियो गत्वा भुङ्क्ता च प्रतिगृह्य च ।

यतत्पश्चात्तोविप्रः ज्ञानात् साम्यन्तु गच्छति" स्मृति ।

चण्डालस्य दण्डकस्य अमेयशब्दे २५४ पु० तदक्षमक्ष-

णस्य अमक्षशब्दे २७४ पु० तत्पक्षशस्य अमक्षशब्दे ५७०

पु० तद्वक्ष्यपक्षस्य च निषेध अयाह्यशब्दे ६७ पु०

उक्त । "अथ राज्ञां व्यतीतायां तस्यां राजा बभूव

ह । चण्डालिदर्शनो राम । सद्य एव दुराकृति । नील-

पोताम्बरवरो रत्नाम्बरजतोत्तर । सरव्यताम्बरोराक्ष

करालो हुरिपिङ्गल । अक्षचर्मनिवासी च लौहामर

णमपित," तस्य स्वरूपादिक रामा० उक्तम् । तत्क-

र्मादि मनुनोक्तं यथा "चण्डालश्चपचामान्तु बहि-

र्यामात् प्रतिश्रय । अपपात्राश्च कर्त्तव्या धनमेवा

शृङ्गर्हभम् । वासांसि ऋतवेलां भिक्षुभारुषु भोजनम् ।

काव्यायनमलङ्कार परित्रज्या च नित्यशः । न तै सम

यमन्विच्छेत् पुरुषो धर्ममाचरन् । व्यवहारो मिथस्तेषा

मिवाह सहै सह । अन्तमेवा पराधीनं देवं स्याद्विच

भाजने । राजौ न विचरेयुस्तं यामेषु नगरेषु च ।

दिवा चरेयु कार्याय चिह्निता राजशासने । अश्वान्वयं

शक्यं निहरेयुरिति स्थिति । मध्याह्नं हन्तु सततं

यथाशास्त्रं नृपाक्षया । मध्यवासांसि नृह्नीयुः शय्या-

याभरणानि च । २ क्रूरकर्मणि लि० । "कर्मचण्डा-

लयोगोत्थ सम पापक्षय कुरु" ग्रन्थसंज्ञितज्ञानमन्त्रम्

चण्डालकन्द पु० चण्डालप्रिय कन्द शाक० । कन्दभेदे राजनि

चण्डालवज्रकी स्त्री इत० । वीणाभेदे कण्डोले अमर ।

चण्डालिका स्त्री चण्डाल भक्तकलेन वादकलेनवाख्यस्या

ठन् । १ चण्डालवीणायां २ ओषधिभेदे च । चण्डमलति

अल-अण् । ३ उमायां स्त्री मेदि० ।

चण्डि स्त्री चडि-कोमे इन् । दुर्गाया भरतः

चण्डिकवण्टा पु० चण्डकीर्णस्त्रनोऽख्यस्या ठन् चण्डिका

तीक्ष्णस्त्रना वण्टा यस्य । शिवे । "नमश्चण्डिकवण्टाय

वण्टाय चण्टचण्टने" भा० शा० २८६ अ० शिवस्तुती

चण्डिका स्त्री चण्डी स्वार्थे क चडि कोमे अण् वा । ड-

गायाम् अमर ।

चण्डिल पु० चडि-कोमे इलच् चण्ड+अस्यर्थे इलच् या ।

१ नापिते २ वास्तुकशाके हेम० नापितस्य तीक्ष्णास्त्रव

त्वात् वास्तुकस्य तीक्ष्णवीर्यं वन्वाञ्च तथात्वम् । २ नदीभेदे

स्त्री उणादिको०

चण्डी स्त्री चण्ड-वङ्गा० वा ङीप् । १ दुर्गाया सप्तगती

व्याख्यायां सुप्रवत्यां त्व तन्नामनिरुक्तप्रदिशन् यथा

"प्रसादो निष्कलो यस्य कोपोऽपि च निरर्थक । न

त भर्तारमिच्छन्ति वण्ड पतिमिव स्त्रिय" इत्यादिना

महाभयजनकत्वेनैव कोपस्य साफल्योक्तोक्ताहय एव

कोमे चडिधातोर्छस्त्वन्त्या प्रवृत्तेस्तद्वादेव "नसस्ते

रुद्र मन्यव" इत्यादिना प्रथम मन्यव एव नमस्कार दर्श-

नात् "भीमास्मादात् नन्ते भीमोदेति सूर्य भीमास्माद-

ग्निचेन्द्रय नृत्युर्भाषति पञ्चम" इत्यादिस्तुत्या याव्यादि

भयजनककोपस्यापि परब्रह्मलिङ्गत्वमक्षतमेव अतएव मङ्ग-

जय यज्ञसुद्यतमिति श्रुतौ यज्ञपदेन ब्रह्मैवोच्यते नायुध

विशेषो भयजनकत्वलिङ्गादित्युक्तस्तरभीमासायाम् । "क-

म्पनादित्यधिकारश्च । तस्माच्छब्दात्प्रेयोगमक्षयो ङीष् च-

ण्डीति पदमिष्यति । तत्स्वरूपोक्त रत्नवपरीत्यायाम्

फलं देवि । शृणुष्व गदतो मम । एकाहन्तादिपाठानां
 दद्यात् कथयामि ते । सकल्पपूर्वं संपुष्टं न्यस्याङ्गेषु मनुन
 सक्तम् । पाठावृत्तिप्रदानाद्वि सिद्धिमाप्नोति मानवः ।
 उपसर्गस्य शान्त्यर्थं त्रिराहन्तं पठेत्तर । ग्रहोपशान्त्यै
 कर्त्तव्यं पञ्चाहन्तं वरानने । । महाभये सप्तपञ्चे सप्ता-
 हन्तं सप्तयेत् । नवाहन्तं भवेच्छान्तिर्वाजमेवफल
 लभेत् । राजवश्याय भूत्यै च द्वादशाहन्तं पठेत् ।
 अकौष्ठ्या काश्यपसिद्धिरङ्गानि च जायते । मन्वा-
 हन्तं रिपुर्वशं कृत्वा स्त्री यशप्रतामियात् । सौख्यं
 पञ्चदशाहन्तं श्रियमाप्नोति मानवः । कक्षाहन्तं उल-
 यौतधनधान्यागमं विदुः । राक्षां भीतिविमोक्षाय
 वैरक्षोऽष्टाहन्तं च । कुर्यात् सप्तदशाहन्तं तथाष्टादशक
 म्रिये । । महाप्रणविमोक्षाय त्रिंशाहन्तं पठेत्
 सुधी । पञ्चविंशत्यर्चनात् भवेद्भन्तविमोक्षणम् ।
 सङ्कटे समनुग्रहे दुश्चिकित्साभये तथा । जातिध्वंसे
 कुलोच्छेदे व्याघ्रो नाग आगते । वैरिहृदौ व्याघ्रहृदौ
 धननाशे तथा क्षये । तथैव क्षिप्रिभोत्पते तथा चैशति-
 पातके । कुर्याद् यत्नात् शताहन्तं तत सम्पदति
 शुभम् । श्रियोद्विंशं शताहन्ताङ्गस्यष्टद्विंशत्यपरे । मनसा
 चिन्तितं देवि । सिध्येदष्टोत्तराच्छतात् । शताश्वमेध-
 यानां फलमाप्नोति सुप्रते । । सहस्रायर्त्तनात् लक्ष्मी-
 राहणोति स्वयं स्थिरा । भुक्त्वा मनोरथान् कामान्
 नरोभोजनशान्तिं यात् । यथाश्वमेधं क्रतुराट् देवानाञ्च
 यथा हरिः । क्षमानामपि सर्वेषां तथा सप्तशतीस्तव ।
 अथ वा वक्तुनोक्तेन क्रमेण वरानने । । चण्डिका शता-
 हन्तपाठात् सर्वां सिद्धिं निश्चयः ” तिथितमस्यसूक्तादि
 “सकामैः सपुटो जायते निष्कामैः सपुटं विना । शत-
 मादौ शतस्थाने सपुटोऽयस्यद्विहृतः ” इत्याद्युक्ते कामना
 भेदेन नवार्थः (ऐं ह्रीं क्लीं चाद्युक्त्यायै विद्महे)
 मन्वादिभिरस्या सपुटता, अनया वा नवार्थस्य सपुटता
 कार्योति मतद्वयं तत्र सप्तशती सप्तशतीस्तोत्रेण नवा-
 र्थस्य सपुटताज्ञा यथाह डामरतन्त्रे “मार्कण्डेय
 शराणोक्तं नित्यं चण्डीस्तव पठन् । पुटितं मूलमन्त्रस्य
 जपेनाप्नोति वाञ्छितमिति ” । पुटितमिति पाठक्रिया-
 विशेषणम् । पुटितत्वं सपुटाकारता । तथा च साधोयथा
 मूलमन्त्रजपस्य सपुटाकारोभवति तथा पठनान्मूलजपस्य
 यद्वाञ्छितमफलमन्त्रसिध्यतीत्यर्थः । तदस्त्वधीयर्षादिन्यास-
 पूर्वकश्चरित्तयस्मदित्या मध्ये स्मरद्भक्तितत्त्वाद्युसारेण

सहस्रादिसख्याकं नवार्थं क्षपित्वा पुनश्चण्डीस्तव पूर्ववत्प-
 ठेत् । परत्वेतदन्ते पुनर्मूलमष्टोत्तरशतमात्रं क्षप्त्वाऽऽत्मनि-
 वेदनादिकं कुर्यात् । अथ च जपोऽङ्गभूतोम प्रधानसख्या-
 यास्ययुज्यते इति विशेषः । तदप्युक्तं तत्रैव चरित्तयस्य
 कृत्वादीचक्रा “एव सख्यं कृत्वादीचक्रात्वा पूर्वोक्त
 मार्गतः । सार्धं स्रति पठेच्चण्डीस्तव स्वपदाक्षरम् ।
 समाप्नोति महालक्ष्मीं ध्यात्वा कृत्वा पठेत्तु कम् । जपे-
 दष्टशतं मूलं देवतायै निवेदयेदित्यादि ” । केचित्तु मूल
 मन्त्रजपेन पुटितं चण्डीस्तव पठन्निति प्रथमं श्लोकं योज
 यन्तश्चरन्मार्गे पुनर्विधानं सख्यामात्रपरमिति मन्त्र-
 मानं, सप्तशतीस्तोत्रस्यैव मूलेन सपुटीकारोविधीयत-
 इत्यङ्गाङ्गीभाष्येयरीत्यभिच्छान्ति । तदप्युक्तं “मण्डपु
 तन्त्रेषु नवार्थः ” प्रकृत्य तत्प्रकरणे सप्तशतीपाठविधानेन
 नवार्थं जपस्य प्राकरुणिकत्वेनान्यङ्गत्वायोगात् । तत्र-
 विद्यमानाया अपि स्तोत्रे फलश्रुते प्रयाजफलश्रुते
 “वसन्तमेवर्त्तुनामवसन्ते” इत्याद्यादवाविषयितार्थं
 कृत्यात् । मरीचिकत्वे “रात्रिसूक्तं” जपेदादौ मध्ये
 चण्डीस्तवमठेत् । प्रान्ते तु जपनीयं वै देवीसूक्तमिति
 क्रमः । एव सपुटितं स्तोत्रं पूर्वोक्तफलदायकम् इत्य-
 नेन वैदिकसूक्तद्वयेन सपुटितताया सप्तशती विधा-
 नाच्च । सच स्तव मार्कण्डेयपुराणस्य तिसप्तत्यध्यायो-
 त्तरं पङ्कशो नित्यमाध्यायान्तमभिव्याप्तम् । “सापार्थि
 सूर्यतनयः ” इत्यारभ्य सावर्ण्यैर्भविता मत्तुरित्यन्तस्त्रयो-
 दशभिरध्यायैः परिच्छिन्नं श्लोकसमूहात्मको माला-
 मन्त्रत्वेन प्रसिद्धः । अस्य सप्तशतीत्वथपहारस्तु न
 श्लोकसंख्यया तेषां पटशतीतोऽपि न्यूनत्वात् । नापि
 कश्चादित्यरहस्यतययोर्भेदेन, सख्याधिक्यापत्तेः ।
 “लभेत् सप्तशतीं चण्डीं कृत्वा तु कश्चन पुरः ” इत्यनेन
 कश्चन सप्तशतं पृथङ्निर्द्देशः । तस्माज्जमे एक-
 मन्त्रात्मकस्यापि मालामन्त्रस्य होमाङ्गत्वेन सपुटार्थत्वेन
 च सप्तशतं विभजनात् शतरुद्रिश्येवैकानेकमन्त्रात्मक-
 त्वे विरोधाभावात्तथा व्ययहारोपपत्तिः । एतस्योत्तम-
 त्वन्तु तन्त्रान्तरे “यथाश्वमेधं क्रतुपु देवानाञ्च यथा
 हरिः । क्षमानामपि सर्वेषां स्तोत्राणां परशुराम-
 शापसङ्गा तद्विरचितानि कतिचिद्वर्णितानि “भीष्म-
 पर्वणि या १-११ सा प्रशक्ता कलौ युगे । विष्णोर्नाम

सहस्राब्धं महाभारतमध्यगम् । चण्ड्या सप्तमो
 स्तोत्रं तथा नामसङ्कलनम् । इत्यादिना । “भार्गवाख्येन
 रामेण शम्भान्यानि कारणात्” इत्यन्ते । यद्यपि तन्ना-
 न्तरेऽस्यापि स्तोत्रस्य शिवशाय कीर्तन चेति सिद्धिनिरोध-
 कावृत्तौ तथापि तत्रैव शायोद्धारोत्कीर्णयोः कर्मविशे-
 षयोस्तदङ्गत्वेन सकलरूपविधानास्तद्विरुद्धे सिद्धि-
 होक्ता तादात्म्यकल्पनो तावदर्थवादौ । तत्र शायोद्धारो-
 दयथा तयोदयमयमौ, द्वादशहस्तौ, एकादशहस्तौ,
 दशमचतुर्थौ, नवमपञ्चमौ, अष्टमपञ्चमौ, अष्टादशौ
 पठित्वा सप्तममध्याय हिः पठेदित्याकारक प्रयोगः ।
 उत्कीर्णनं यथा । आदौ मध्यमचरित्रं पठित्वा तत
 प्रथमचरित्रं ततस्तृतीयचरित्रं पठेदित्याकारकः । “अ-
 न्याद्यार्कहिरुद्रादिगण्यद्भुतैर्विभक्तैः । अष्टोऽथ इति
 सर्गाणां शायोद्धारो भगो क्रमः । उत्कीर्णने चरि-
 त्राणां मध्याद्यान्वयमिति क्रमः” । अष्टोत्तमस्य इपु
 पञ्चम इमोऽष्टमः । “ददाति प्रतिबद्धाति नाम्यथेया
 प्रसिद्धाति” इति विहितं दानप्रतिषेधनामकमहोत्की-
 र्णं तु कीर्तकाध्यायव्याख्याप्रसारे विषयदीकरिष्यते ।
 एव समादायस्य निर्दोषसुत्तमङ्कौ शीघ्रसिद्धिदमिद-
 मिति सिद्धम् । एतद्वाचनक्रमो वाराहोत्तमो
 “यावत्तु पूज्यतेऽध्यायस्तान्निर्यतेत्यतः । यदि प्रमा-
 टाध्याये विराजोभवति प्रिये । । पुनरध्यायमारभ्य-
 पठेत्तुं सुखं सुखं । अतुक्रमात्पठेदेव गिर कस्यादि-
 क त्यजेत् । न भानर्षं पठेत्सोऽत्र वाचिकन्तु प्रयस्यते ।
 कण्ठगत पाठाभावे तु पुस्तकोपरि वाचयेत्” । तद्विषये
 ऽपि तत्र विशेष “न स्वयं लिखितं स्तोत्रं नामाङ्गण
 लिपिपठेत् । न च स्वयं स्तोत्रं तथान्येन च यन्-
 ततम् । यतः कलौ प्रशस्यन्ति ऋषिभिर्भाषितं तु यत्” ।
 यत्तु “वाचारे स्थापयित्वा तु पुस्तकं वाचयेत्ततः । पुस्त-
 कस्यापनादेय भवेद्दर्शकं भुवमिति” । तस्य व्याख्यापि
 तत्रैव “पुस्तके वाचनं पुस्तकं सहस्रादधिकं यदि ।
 ततोऽन्यत्र तु भवेद्वाचनं पुस्तकं विना” । सहस्राब्धं न
 भन्त्यस्य कण्ठे पाठस्यैव पुस्तकं विनैव वाचनं, तदभावे
 आचारे पुस्तकस्यापनेनैव वाचनं सहस्राधिकं तु
 पाठस्यैव आचारस्यापितपुस्तकोपयोगेन वाचनमिति पच-
 नार्थः । प्रसक्तभोक्तृस्य सहस्रानुन्व नत्वात् “ततः कता-
 ज्जिह्वुटं स्तुवीत चरितैरिभिरिति” वैकलिकरूपस्य विधा-
 त्वात् कण्ठपाठाभावे पुस्तकस्याचारे स्थापनेनैव वाचनम् ।

कण्ठपाठीकत्वं पुस्तकं विनैव तु कताज्जिह्वुटं पठन-
 सुत्तममिति दृष्टव्यम् । अत्र सहस्रगन्धेन हाति श-
 व्स्तरात्मकस्यैकैकानुष्टुप्कल्पनेन तादृशास्तुष्टुपुण्ड-
 सहस्रं शोयमिति स्पष्टम् । शक्तिचक्रमतन्त्रराजे “हाति-
 यता स्तरैर्युक्त एकोपनुष्टो निगद्यते । अथ नदितः
 श्लोक स्तारानेव सङ्गृह्य” इत्यादिना । तेन गद्यात्मक
 भाषामन्त्रेणैव नियमस्य प्रसक्तो ज्ञेयः । स्तोत्रपूर्वो
 त्तरभागपाठाभावे नैकस्यादिवचनानि शक्तिचक्रमयव
 दृष्टव्यानि । “ऋषिपुण्ड्रोदेयतादि पठेत् स्तोत्रं समाहि-
 तः । अत्र स्तोत्रं न दृश्यते प्रथमव्यासमाचरेत्” । आचारे
 “सप्तशत्याचरिते तु प्रथमे पञ्चमूर्धनि । अन्तो गायत्रं
 सुदितं महाकावी तु देवता । वाग्मीज पावकस्तप-
 धर्मार्थे विनियोजनम् । मध्यमस्य चरित्रस्य सुनिर्विण्ण-
 रुदाहृतः । अष्टोत्तमो महावक्त्रो देवता बीज-
 चरित्रा । यायुस्तप्य भवेत्तत्र सोऽर्थे विनियोजनम् ।
 उत्तरस्य चरित्रस्य ऋषिः गङ्गा इति । लिट्पुण्ड्रो
 देवतास्य महापूर्वो चरित्रोत्ती । कामोमीज रविकल्प
 कामार्थे विनियोजनम् । सुते चरित्रकायै व्यक्तेन वस-
 स्तेन पञ्चमौ । वाग्मी चरित्रा सुते काम क्ता इति
 नवार्थप्रथम योजनयस्य ध्यानादिक नवार्थवत् । अस्य पुन-
 रारण्यरूपं मरीचिकत्वे ‘हृन्पाठनीं समारम्भ यावत्
 त्रय्यचतुर्दशीम् । इत्येकोत्तरमात्राय पूर्वसुदितानु तत् ।
 एव देवि । मया भोक्तुं पौरचरित्रिक क्रमः । तदने
 चरित्रं कुर्यात्प्रतिश्लोकेन पायसम् । रात्रिस्तु प्रति
 अत्र तथा देव्याश्च स्तुतकम् । कृतान्ते प्रत्येकश्लोक
 सादौ पूजादिकं कृते” इति । पूर्वाभ्यां पूर्वोक्ताभ्यां
 रात्रिस्तुतदेवीस्तुत्याभ्यां सपुटितम् । प्रतिश्लोकेनैव
 अन्तविभागोपलक्ष्यम् । कात्यायन्यादितश्लोक्तप्र-
 यतीविभागपदस्य चरित्रादिविधिं प्रति वाक्यशेषत्वेन
 तेनैव वेद्यपदार्थनिर्णयवाक्यभावात् “यद्य तु खेनेत्या-
 देः स्थानान्तरस्थस्यापि स्तोत्रादिविधिशेषत्वेन स्तोत्रा-
 रेण स्वर्गपदार्थनिर्णयस्य वैदिकसमतत्वात् । कोन
 सस्या तु स्तोत्रस्य निरादृष्टिरिति दृष्टा । रात्रि
 स्तुतदेवीस्तुते च अग्रे देवाकसर्वज्ञताया प्रविष्टे तमे-
 तन्नेन जपे कृत्वा प्रसक्तः संपुटाकारो निर्दिश्यते । तत्र
 तस्य पूर्वपरामर्शितत्वात् । तस्य श्लोकप्रचनान्तरार्थे
 तु हास्यापि स्तुत्याभ्यां निरादृष्टसप्तमोहोमोच-
 नेन पठकमातुषारेण होमः । “विनेत्रो जनहारी”

इति क्षत्रोरात्रिस्तुतम् । “नमो देव्यै महादेव्यै” इति
 क्षत्रो देवीस्तुतमिति कश्चित् । तत्र । प्रतिज्ञोक्तेन
 प्रतिज्ञाचमिति प्रतिनियतनिर्देशविरोधात् । ऋक्
 सूक्तादिशब्दानां वैदिकमन्त्रेष्वेव ऋद्रा मसिद्धे ।
 मत्स्यस्तुतमित्यादिकाचित्कतान्त्रिकव्यवहारस्य केवल
 यौगिकत्वेनोपपत्तेः । तेन ऋक्पदस्य श्लोके लक्षण-
 त्पुक्तिरपि साहचर्यात् । सप्तममोध्यानादिविधौ
 ऋद्रूपधनरपदयो प्रतिनियतनिर्देशवशादेव लक्षणा-
 व्यवस्थाया इव प्रकृते लक्षणाया एव शक्त्यवस्थादादौ-
 स्य कैस्तिकन्यायेनैव सिद्धे । यदि त्वेयमाद्योच्यते
 “विश्वेश्वरीदिकं सूक्तं ऋद्रं यदुक्तं पुरा । स्तुतये
 योगनिद्राया मम देव्या” इति । नहि पालकरी
 सूक्तं सर्वसिद्धिप्रदत्तम् । देव्या ययादिकं दिव्यं ऋद्रं
 देविः महापतिभिः । देवि । प्रसन्नार्तिहरे प्रसीदेत्यादिकं
 तथा । नारायणोस्तुतिर्नाम सूक्तं परमशोभनम् ।
 सप्तमप्रास्तुतये ऋद्रं ब्रह्माद्यै सकलै हरै । नमो
 देव्यादिकं सूक्तं सर्वकामफलप्रदमिति” विश्वकलितवेपथे
 पाञ्चरात्रचण्डीतन्त्रे व्यवहारदर्शनादेतेषां श्रोत्राणा-
 मपौरुषेयविद्वान्ताञ्च सूक्तार्चव्यवहारो युज्यत
 एवेति, तदा कात्यायनीतन्त्रमते विश्वेश्वरीमिति श्लो-
 कात् पूर्वं ब्रह्मोपाधेत्यस्य पाठाभावात्तदुत्तरमेव तत्पाठाञ्च
 त्वं साहचर्यार्थं श्रोत्रारम्भ तस्य च योगनिद्रा-
 त्मकरात्रिदेवतात्वान्मरीचितन्त्रे रात्रिसूक्तपदेन निर्देश
 इति समाधेयम् । परन्तु तत्तन्त्रमनुसरता विश्वेश्वरी-
 मिति श्लोकाङ्गोपदेशायां न ह्येतत् । श्रोत्रान्त्रि
 श्लोकस्य द्वेधा विभागोऽपि न कार्यः । देवीसूक्तोऽपि
 त्रैधा विभागोऽङ्गोमे न विधेयः प्रधानविधयेष्वङ्गा-
 विधानवन्वेन प्रतिज्ञाचमिति पदे लक्षणाकल्पने माना-
 भावादित्यपधेयम् । श्लोक्तन्त्रे “प्रत्येकावर्त्तनं देवि ।
 त्वन्मन्त्रेण समितम् । त्विराहत्या लभेत्कामान् पञ्चाहत्या
 रिपून् जयेत्” । काव्ये तु प्रयोगे विधेयः । कातप्रायनी
 तन्त्रे, “एकाहतादिपाठानां प्रत्येकं पठतां नृणां ।
 सप्तसप्तैः संपूज्य न्यस्याङ्गेषु मन्त्रं सक्तम् । पञ्चाङ्गि-
 प्रदानेन फलं प्राप्नोति मानवः” । अत्र च ब्राह्मणादिभेदेन
 व्यवस्थयोक्तः काविकापुराणे विधेयः दृष्टव्यः । तन्त्राङ्गा-
 नामपि तत्रैव, “ऊष्माह्वयमिषुदण्डं सदासाधनं
 मेव च । एते अक्षिसमा मोक्षास्तृप्तौ ज्ञानसमाः सदा” ।
 आगसमा. पञ्चविंशतिवर्षावधितममजका. “अका-

विकानां रुधिरैः पञ्चविंशतिवर्षावधितमम् । तन्मिमात्रोति
 परमां शार्दूलरुधिरैस्तपेति” तत्रैवोक्ते । यस्तुतस्तु
 “न हि स्था दिति” मिषेदस्य सकोचमन्त्रेणैव आगसमा-
 नहमिसमन्त्रे आगमलिङ्गाङ्ग्यैर्न कार्य एव । एव
 मद्यास्ये अपि न देये । “वर प्राणाः प्रगच्छन्तु ब्राह्मणो
 नाप्येतुस्तुरामिति” “ब्राह्मणो मदिरा दत्त्वा ब्राह्मण्या-
 देवहीयते” इति च दृष्टव्यमन्त्रवचनम् । अत-
 एव तत्प्रतिनिधिरपि, खानिकापुराणे अर्थत
 “अथ यः पिहितं यत्नं मदा तत्तं द्विज पुन । नारिकेल
 अलङ्कृत्य, तावत्तं चैवात्सृजेन्मधु” । कात्यायनी
 तन्त्रे “उपसर्गोपशान्त्यर्थं त्विराहति पठेत्तर ।
 पञ्चदोषोपशान्त्यर्थं पञ्चाहत्तं वारजने । । महाभये
 सप्तपदे सप्ताहत्तस्यदीरयेत्” इत्यादिना फलभेदेन
 सख्याभेदानेकातुस्तुपसहृतम् “अथ वा मन्त्रोक्तेन
 किमन्येन वारजने । । चण्ड्रा शताहत्तपाठात्सर्वं
 सिध्यति सिद्धय” इति । इतोऽप्यधिका सप्तसप्तसख्या-
 दयोऽत्र दृष्टव्याः । हरगौरीतन्त्रे “श्रीकाम पुत्रका
 मोवा सृष्टिमार्गक्रमेण तु । लभेत्कामादिभारभ्य शुभ-
 दैतप्रभावविधि । आदिभारभ्य प्रजपेत्तथाक्षेप समा-
 पयेत् । शान्त्यादिकामः सर्वं स्थितिमागेक्रमेण तु ।
 सावर्णिं सूर्यतनय सावर्णिर्भविता मनु । सङ्घटे चा-
 न्यभारभ्य पञ्चादादि समापयेत्” । इत्यादिकस्य काममा-
 भेदेन पाठवैचित्र्यस्य कतिपयश्लोकमात्रपाठेन तत्तत्-
 प्रयोगवैचित्र्यस्य च विस्तारो ह्यभिरादितन्त्रस्थोपन्यान्-
 देभ्य एवावगन्तव्यः । केरलास्तु एकैकस्मिन्दिवसे एकैकमेव
 चरितं पठेदिति दिनत्रयेणैकाहत्तरित्येकं पद्य ।
 “चन्द्राक्षि मूवेदकरेन्दुदक्षसङ्कृताकानध्यावान् । क्रमेण
 दिनभेदेन पठेदिति सप्तभिर्दिनैरेका हत्तरित्यन्य
 पद्य. इत्याहुः । अत्र द्वितीयमेव एकं पाठोऽप्यधि-
 प्रकारः । इति सप्ताहर्था सप्तहत्तं बहुवक्तव्यतया-
 यिनोऽनुतिष्ठति कश्चित्पयश्चयगवैरिहभपिण्डान्तरेण
 रैरङ्गाः नेत्रे शून्यं ज्ञेयं तथा हरे केवले कथिते”
 इति प्रसिद्धपरिभाषया पकारयकारककारा एकस्मिन्
 ठमरेफा हयो द्विंशब्दचतुर्, संकेतित इति । तत्रमूहत-
 त्वाच्च त एव जायन्ति । सन्त्यङ्गि तानि तन्त्रवचनानि
 सकदिनेनैकाहत्तसप्तपराणि । अत्रि हि तादृशोऽप्यस्य
 प्रयोगः कात्यायनीतन्त्रे मन्त्रविमलमान्त्रे” ह्येते स्वाहा-
 न्तिमा एते पूजायां तु नमोऽनिताः । तर्पणे तर्पया-

अध्यायः श्लोक श्लोकात्मा अर्द्धश्लोकात्मा लिपादु उपाधाद्वितः मन्त्रः

८	१८	१८	०	०	२	४१
१	२७॥	२७	१	०	४	१२
११	५०॥	५०	१	०	४	५५
१२	१८	२७	२	०	२	४१
१३	१७॥	१८	७	०	६	पुनरुक्त१२८
१४०	८	२५५	२२७	१२	६६	१४ पुनरुक्त२४४१

मन्त्रः १२ ५७८ ५२७ ३८ ६६ ५७ पुनरुक्तः ७००

अस्या रक्षस्युक्त भार्गवदेय पु० प्राधानिकादिरक्ष्ये
“राजोवाच । भगवन्मया तारा मे चण्डिकायास्त्वयोदिता ।
यतेषां प्रकर्तस्व क्लृप्ताम् । प्रधानं यन्तु मर्हसि । आराध्यं
यन्मया देव्या स्वरूप येन च द्विज । विधिना । ग्रहि
सकल यथावत् प्रणतस्य मे । अग्रिम् । इदं रक्षस्य परम
मनाख्येय प्रचक्षते । भक्तोऽसीति न मे किञ्चित्तवायाच्य
नराधिप । सर्वस्याद्या महालक्ष्मीस्त्रिगुणा परमेश्वरी ।
लज्जालक्ष्म्यस्वरूपा सा व्याप्य क्लृप्ता व्यवस्थिता । मातु-
लिङ्गद्वयं खेट पानपात्र च बिभ्रती । नाग लिङ्ग च
धोनिष्ठ बिभ्रती न्यय मूर्धनि । तप्तकाञ्चनवर्णाभा तप्त-
काञ्चनभूषणा । शून्य तदक्षिण स्नेन प्रयामास
तेजसा । शून्य तदक्षिण शोक श्लोक्य परमेश्वरी ।
बभार रूपमपरन्तमसा केपसेन हि । सा भिक्षाञ्जनस-
काया दध्नाचित्तवरागना । विशालघोषना नारी बभूव
तनुमध्या । खड्गपालशिरःखेटैरखड्ग तप्ततुङ्गा ।
कवचवहार शिरसा बिभ्राणा हि शिरःखण्डम् ।
ताम्रोवाच महालक्ष्मीस्त्रिगुणा परमेश्वरी । ददामि
तव नामानि यानि कर्माणि तानि ते । महासाया न
महाकाशी महामारी जुवा तया । निद्रा तपसा चैकवीरा
काक्षरालिङ्ग रत्नया । इमानि तव नामानि प्रतिपाद्यानि
कर्माणि । एभिः कर्माणि ते ज्ञात्वा योऽधीते सोऽऽप्नुते
सुखम् । तानित्युक्ता महालक्ष्मी स्वरूपमपरमृप ।
सत्याख्येनातिशब्देन गुणेनेन्दुप्रभन्दसौ । अलमसाङ्गु ग-
चरा घोषाशक्तधारिणी । सा बभूव वरा नारी नामा-
ख्ये च सा ददौ । महाविद्या महापाणी भारती वाक्
मरस्वती । आर्या ब्राह्मी महाघेतुर्वेदगर्भा सुरेश्वरी ।
अयोवाच महालक्ष्मीर्महाकाशीं सरस्वतीम् । युवा
जनयतान्देव्यो मिथुने स्नातकूपतः । इत्युक्ता ते महा-
लक्ष्मीं पश्यन् मिथुन खयम् । हिरण्यगर्भो रुचिरो

स्त्रीऽसौ कमलासनी । अङ्गान्विते विरिञ्चेति वा-
तरित्प्राङ् त वरम् । श्री पद्मे कमले लज्जोत्प्राङ्-
माता स्त्रियश्च ताम् । महाकाशी भारती च मिथुने
व्यजति च ह । एतयोरपि रूपाणि नामानि च वदा-
मि ते । भीमकण्ठ रत्नवाङ् श्वेताङ्ग चन्द्रेश्वरम् ।
जनयासास पुरुष महाकाशी चितां स्त्रियम् । स रुद्रः
गङ्गा र स्याणु कपर्दी च लिखोचनः । त्वयी विद्या
कामधेनु शास्त्रीभाषाचराम्बरा । सरस्वती स्त्रियङ्गौरी
लज्जा च पुरुष न्यय । जनयामास नामानि तयोरपि
वदामि ते । विष्णु लज्जा कृषीकेशो वासुदेवो जनार्दन ।
उमा गौरी सती चण्डी चन्द्री लम्बा शिवा । एवं
युवतय सततं पुरुषस्य प्रवेदिरे । अक्षुप्सन्तोऽनुपममन्त्रि-
नेतरेऽतद्विदो जनाः । अङ्गणे प्रददौ पत्नीं महालक्ष्मी-
न्यय त्वयीम् । रुद्राय गौरीं वरदां वासुदेवाय च
स्त्रियम् । सरया सह सम्भूय विरिञ्चोऽण्डमजीजनत् ।
विभेद भगवाच्च दृक्कद्वीयां सह वीर्यवान् । अचलमध्यो
प्रधानादि कार्यजातमभूत् । महाभूतात्मक सर्व
जगत्स्यावरजङ्गमम् । उपोप पादयामास त लज्जा सह
केयव । महालक्ष्मीरेपमजा राजद्रु । सर्वेश्वरी ।
निराकारा च साकारा सैव नामाभिधानभूत् । नामा-
नुरिर्निर्द्वयैषा नाम्ना नाम्येन केनचित् । १४४० ।
“अग्रिम्वाच । त्रिगुणा तामसी देवी क्षालिकी वा
लिधोदिता । सा यवी चण्डिका दुर्गा भद्रा
भगवतीयेति । योगनिद्रा हरेदृक्ता महाकाशी ततो-
गुण्या । मधुकैटभनाशार्थं यान्तुष्टाकान्मुञ्चयन् ।
दयमज्जा दयमुला दयपादाञ्जनप्रभा । विशालना राज-
माना लिङ्गलोकनमाख्य । खुरङ्गनदङ्गाङ्गा जीव
रूपापि भूमिप । रूपसौभाग्यशालीनां सा प्रतिष्ठा
महान्विताम् । खड्गमाक्षगटाम्बुजचक्राङ्गुमुण्डिच्छत् ।
परिघ काष्ठक शीर्षं निक्षोतद्रुचिरे हृषी । एषा
सा वैष्णवी माया महाकाशी इत्यया । आराधिता
वशीकृत्यांशुपूजाकर्तुं चराचरम् । सर्वदेवरीरेभ्यो बाऽऽ
विभूताऽसितप्रभा । त्रिगुणा सा महालक्ष्मीः शास्त्रा-
दिप्रमर्हिनी । श्वेताम्बा भीमभुजा सुशेतलमखण्ड-
प्रभा । रक्तमध्या रक्तपादा भीमजङ्घीरुचक्रदा । क्षिति
लज्जना क्षितिमाख्याम्बरविभूषणा । क्षितिमुत्पेता कालि
रूपसौभाग्यशालिनी । अष्टादशभुजा पूज्या सा सहस्र
भुजा सती । आशुभाग्यल वक्ष्यन्ते दक्षिणोत्तर-

क्रमात् । अलमाला च कमल वाणोऽसि' कुलिशद्वया ।
चक्र त्रिशूल परशु शङ्खोघण्टा च पाशक । शक्ति-
र्दण्डश्चर्मपापं पानपात्र कमण्डलु । अलङ्कृत भुजा
मेभिरायुधै कमलासभाम् । सर्वदेवमयीमीशा महा-
लक्ष्मीमिमां नृप । । पूजयेत्सर्वदेवाना स्वर्गोक्ताना प्रभु-
र्भवेत् । गौरीदेहात्सुहृता या सत्यैकयुवाश्रया ।
साक्षात्सरस्वती प्रोक्ता शुम्भासुरनिवर्हिणी । दधौ
चाष्टभुजा वाणसुषले शूलचक्रभट् । यङ्गं घण्टा छाङ्ग-
लञ्च कार्मुक वसुधाधिप । । एषा सपूजिता भक्त्या सर्व-
ज्ञत्वं प्रयच्छति । निशुम्भमघिनी देवी शुम्भासुरनिव-
र्हिणी । इत्युक्तामि स्तुत्याणि मुक्तोमानस पाथि-
व । स्तुत्याणि जगन्नाथ' । प्रथमार्चा निशामय । महा-
लक्ष्मीर्देवा पूज्या महाकाली सरस्वती । दक्षिणोत्तरयो
पूज्ये प्रष्टो मिथुनतयम् । विरिञ्चि' स्वरया मध्ये रु-
द्रोगौर्या च दक्षिणे । वामे लक्ष्म्या हृषीकेश इत्येवन्दे-
वतालयम् । अष्टादशभुजा मध्ये वामे चास्या दशमना ।
दक्षिणेऽष्टभुजा लक्ष्मीर्महती तां समर्चयेत् । अष्टादशभुजा
त्वैषा यदा पूज्या नराधिप । । दशमना चाष्टभुजा दक्षि-
णोत्तरयोस्तदा । कालस्तू च सपूज्यौ सर्वारिष्ट
प्रशान्ते । यदा चाष्टभुजा पूज्या शुम्भासुरनिवर्हिणी ।
नवास्याः शक्तयः पूज्यास्तदा रुद्रविनायकौ । नमो
देव्या इति स्तोत्रैर्महालक्ष्मीं समर्चयेत् । अथतार-
तम्यार्चाया स्तोत्रमन्त्रास्तदाश्रया । अष्टादशभुजा चैषा
पूज्या महिषमर्हिनी । महालक्ष्मीर्महाकाली महती च
सरस्वती । ईश्वरी प्रत्यपापाना सर्वलोकमहेश्वरी ।
महिषान्तकरी येन पूजितासौ जगत्प्रभुः । पूजयेज्ज-
गतां घातौ चण्डिकाभक्तवत्सलाम् । अघ्यादिभिरलङ्का-
रैर्गन्धपुष्पैस्तथोत्तमैः । घूपैर्दीपैः सनैवेद्यैः नानाभक्ष्य
ममन्वितैः । रुधिराक्तेन चक्षिमा मांसिन सुरया नृप । ।
सुरभिण्या स्नानीयेन चन्दनेन सुगन्धिना । सकूर्पूरैश्च
ताम्बूलैर्मङ्गिभावसमन्वितैः । वामभागेऽप्यतो देव्या
क्षिप्रशीर्षं महासुरम् । पूजयेन्महिषं येन गतं सा-
युज्यमीशया । दक्षिणे प्रत' सिङ्गमत्युय चर्मसीश्व-
रम् । तत कृताञ्जलिर्भूत्वा सुवीत चरितैस्त्रिभिः । एके-
न वा मध्यमेन नैकेनेतरयोरिह । चरितार्जुन न जमे-
ज्जमन् रुद्रमवाप्नुयात् । स्तोत्रमन्त्रैस्तुमीतेषा यदि वा
जगदम्बिका । प्रदक्षिणमस्कारं कृत्वा मूर्ध्नि क-
ताञ्जलिः । क्षमापयेज्जगद्वाली सङ्गुष्ठं हस्ततन्त्रित ।

प्रतिहोक्तञ्च जुहुयात्पायसं तिलसर्पिषा । जुहुयात्क्षोत्र
मन्त्रैर्वा चण्डिकायै शुभं हवि । नमोनमः पदैर्देवीं
पूजयेत् सुसमाहित । प्रयत' प्राञ्जलि प्रह्वः प्राणाना
रोम्य चात्मानि । सुषिरभावेदेवीं चण्डिकानन्मयो
भवेत् । एष यः पूजयेज्जगता मलय परमेश्वरीम् ।
भुक्ता भोगानुयथाकामं देवीसायुज्यमाप्नुयात् । योन
पूजयते नित्य चण्डिकां भक्तवत्सलाम् । भक्तीलयास्य
प्रत्यनि निर्दोष्टपरमेश्वरी । तस्मात्पूजय भूपाल ।
सर्वलोकमहेश्वरीम् । यथोक्तेन विधानेन चण्डिका
सुखमाप्स्यसि' ॥५७०॥

“अभिर्वाच । नन्दा ! भगवती नाम या मयिष्यति नन्द-
जा । सस्तुता पूजिता ध्याता वशीकृत्याञ्जलयम् ।
कनकोत्तमकान्ति सा सुकान्तिकमकाम्बरा । देवी क-
नकदामाढ्या कनकोत्तमभूषणा । कमलाद्गुणपाशा-
ञ्जलैरलङ्कृतचर्मभुजा । इन्द्रिया कमला लक्ष्मी सा-
ञ्जीरुपाम्बुजासना । । या रक्तदन्तिका नाम देवी प्रोक्ता
मयानवा । तस्या स्तुत्यं वक्ष्यामि शृणु सर्वभया-
पहम् । रक्ताम्बरा रक्तवर्णा रक्तसर्वाङ्गभूषणा ।
रक्तासुधा रक्तनेत्रा रक्तकेशाऽतिभीषणा । रक्ततीक्ष्ण
नखा रक्तदधना रक्त दद्रिका । पति नारीवासुररक्ता देवी
भक्तं भजेज्जनम् । यद्युधामनितम्बा सा सुमेधयुगल
क्षनी । दीर्घा लम्बावतिस्त्र्युक्षी तावतीव मनोहरौ ।
कर्कशावतिकान्तौ तौ सर्वाङ्गन्दपयोन्मित्री । भक्तान्
सम्पादयेद्देवी सर्वकामदुघौ क्षणौ । खड्गपात्र च सु-
सल चाङ्गलञ्च विभर्त्ति सा । आख्याता रक्तचासुहृदा
देवी योगेश्वरीतिसा । अनया व्याम्रमखिल जगत्स्था-
वरलङ्घनम् । इमां यः पूजयेज्जगता स व्याप्नोति च-
राचरम् । अधीते स इमं नित्यं रक्तदन्तीवपुस्तकम् ।
त सा परित्रदेवी पतिस्त्रियमिवाङ्गनाम् । शाकम्भरीश्
नीलवर्णा नीलोत्पलविभूषणा । गम्भीरनाभिस्त्रिवली
विभूषिततन्दुरी । सुकर्कशमोक्षुङ्गहृत्तपोनवनक्षत्री ।
सुप्तौ शिलीमुखैः पूर्णं कमलं कमलाश्रया । प्रप-
पल्लवमूर्त्तादिफलादिशाकसञ्चयान् । काम्यावननरसै-
र्दुक्ता क्षुत्तृणवृक्षानुरापहम् । कार्मुकञ्च स्फुरत्-
कान्तिविभर्त्ति परमेश्वरी । शाकम्भरी शताक्षी स्था-
तृसैव दुर्गा प्रकीर्तिता । शाकम्भरीं स्तुवन्ध्यावन जप-
नस्पूजयन्नमन् । अक्षय्यमश्नुते शीघ्रमक्षयानादि सर्व-
म् । भीमाऽपि नीलवर्णा सा दङ्गादशनमासुरा ।

हृषेयं येत्येष प्राग्वन् मन्त्रव्याख्यकः । सुता चरे
रिति श्लोकाष्टविरेवं सवादिता । श्लोकाः सप्तदशायमि
निश्चयेति अनुज्ञयम् । द्रुतोक्तिर्देवि । दैत्येति नव-
श्लोकाः ऋषेर्वच । इत्युक्ता सा तदेत्येक श्लोको
देवीवचस्ततः । सत्यसक्तमिति श्लोकचतुष्कमथ द्रुत
वाक् । अथविभेति चत्वारः श्लोकाः देव्यास्तोत्रवचः ।
एवमेतदिति हावित्येकोनत्रिंशदुत्तरम् । गत १२६ मन्त्रा
पञ्चमे पट्सप्तति ७६ श्लोकमण्डिते । अथपरित्या-
क्यतेति चतुःश्लोकी ऋषेर्वच । तेनान्नप्रति श्लोक
त्रय देवीवचस्ततः । दैत्येश्वरेणेत्येकोऽथ ऋषिरित्युक्त
इत्यमी । द्वादशेति सताः पठे चतुर्विंशतिमन्त्रकाः २४ ।
अथविवाक् मयाचम्या इत्याद्यास्त्याट्प्रतिशतिः २१ ।
अविस्त्रावित्युभावित्य सप्तमे सप्तविंशति २७ । अथविवाणी
चण्डे चेत्यारभ्यप्राभिलषान तत् । इत्यन्तः पञ्च पञ्चा-
शच्छ्लोकामन्त्रास्ततः परम् । मुखेन काशी जगद्धे
इत्यधेश्लोकमन्त्रकः । ततोऽस्यविति पट् श्लोकास्त्रि-
पटिष्वेत्यमष्टमे ६३ । राजा विचित्रमित्यादि श्लोक
द्वयमथो ऋषिः । चकार कोपमित्याद्या सप्तविंश
इदोरिताः । इत्येकचत्वारिंशत् ४१ स्थुर्नवमाध्यायमन्त्र-
काः । ऋषिर्नियुम्भ निहतमिति हावस्विका-
वचः । ऐकैवेति द्वय देवी ततः एकोऽहमित्यृषिः ।
ततः प्रवृत्ते युद्धमिति श्लोकास्त्रयोदश । तत्रापि सा नि-
राधारेत्यधेश्लोकात्मकोपमः । नियुद्धं च तदा दैत्य
इत्याद्या मनवोगमः । इत्येवं दशमेऽध्याये हावित्यं शन्
मनवोमता २० । ऋषेर्देव्याहते तत्वेत्याद्यास्त्रिंशच्चतु-
र्विंशतिः २४ । देवीवाग् वरदेत्येको देवी सर्वेति चैककः ।
देवी वैवस्वतेत्यष्टमथ गाकम्भरो मनु । अर्धश्लोका-
त्मकः पञ्चाशच्छ्लोकास्तत्रैव चेति षट् । एवमेकादशे
मन्त्राः पञ्चपञ्चाशदोरिता ५५ । देवीवागेभिरित्याद्या
श्लोकाः अष्टादशोदिताः । सर्वे समेतदित्यर्धं पञ्चाद्या
श्लोकका दयः । ऋषेर्वचमनित्युक्त्याद्या श्लोका-
स्ततश्चायः । नियुम्भे चेत्यधेमनुरेवं भगवतीति षट् ।
इत्येकचत्वारिंशत् ४१ द्वादशमाध्यायमन्त्रकाः । ऋषिरे
ततः इत्यधेश्लोको मन्त्रस्ततश्चायः । अथाभावा चे
त्याद्या साकण्डेय उवाच ३ । इति तस्येति पट् श्लोका-
देवी यदिति चैककः । मार्कण्डेय उवाचाय ततो वज्र
मनुद्वयम् । देव्युवाच ततः खल्वैरहोभिरिति पञ्चम-
ता । अर्धश्लोकात्मका मन्त्रा मार्कण्डेयवचस्ततः । इति

दत्त्वा तयोरेवं देव्यावरमिति द्वयम् । विदर्शकस्वित्त्या-
यादाहस्यं स्यात्तद्वयम् । इत्येवमेकोनत्रिंशत् २६ मनव-
स्युः तयोदशे । अत्रापरे नवार्धानि केचिदेकादशम्यधु
न तत् कात्यायनीतन्त्रजलितं किन्तु कल्पितम् । इत्यु-
त्तरचरित्येऽस्मिन्माध्यायत्रिषमाऽऽत्मनि । सम्भूय मन्त्र
संख्यैकचत्वारिंशत्तुःशतोऽऽति ४४१ । अर्धश्लोकात्मका मन्त्रा
सोऽष्टादश कीर्तिताः । त्रिपाट् मन्त्रास्तु षट्पटिर्द्वि-
श्लोकौ पुनरुक्तौ । श्लोकाः अष्टपञ्चाशत् त्रिषती सप्त-
विंशति ३२७ । राजैको देवदूतोक्ती द्वे द्वे देव्युक्तयो-
दश । मार्कण्डेयोक्तयस्त्रिंशत्पट्प्रिवाक्यानि षोडश ।
इत्युवाचाह्वितामन्त्रास्ततश्च यदिति ३४ स्थितिः । अथ-
सर्वे निक्षिप्तास्तदध्यायेषु तयोदशेषु । पञ्च शतानि
श्लोकाः अष्टसप्ततिशुनानि ७८ । तेष्वन्तरी श्लोकौ द्विपुणो
भयतस्त्रेधा हावित्यतिभागः । एकोनविंशतेषु द्वेधा ते
पञ्चषट्तिरितिक्ताः । ब्रह्मा भगवान्दूतोवैश्वो देवा
ऋषो ऋकण्डुस्ततः । देव्युवाचचैकैकद्विद्विचतु-
शरार्कत्रयमिताः । इति सप्ताधिकपञ्चाशदुवाच
पदाह्विता अमी अधिकाः । हावित्यतिशतमेवां
श्लोकैर्योगेन मन्त्रसप्तमती । इति विभजनसहित
प्रतिमन्त्रं कात्यायनीतन्त्रे । तस्मादेतत् प्रकृतिकम-
पूर्णमन्यन्तु यामस्तप्रवृत्तिः । एकमन्त्रविषयान्मन्त्रं पुनः
रुक्तोऽधेमन्त्रकः । उवाचाह्वितइत्येव मन्त्रं श्लोकोऽत्र
पञ्चधा । मन्त्रपिण्डे श्लोकपिण्डोऽध्यायपिण्ड इति
त्रिधा ।" उपवती

नागोजोभट्टकतविभागस्तन्त्याहयः विस्तरभवास्तोक्त उ-
भयोश्च युक्तायुक्तत्वंसुभयपन्वदर्शनेन सुधीभिर्निश्चिन्तयम् ।

तदयं सप्तमः ।

अध्यायः	श्लोकः	श्लोकात्मकाः	अर्धश्लोकात्मकाः	त्रिपाट्	उवाचाह्विता	मन्त्राः
१५०	१	७८	६६	२४	०	१४
२	६८	६८	०	०	३	६६
३	४१	४१	०	०	२	४४
४	२६	२५	२	०	५	३२
२५०२	१६५	१४४	२	०	६	१५५
५	७६	५४	०	६६	६	१२६
६	२०	२०	०	०	४	२४
७	२५	२५	०	०	३	२७
८	६११	६१	१	०	१	६३

विशासलोचना गारी हस्तपीनधनसमी । चन्द्रहास
च उमरु शर पातञ्ज विभ्रती । एकमीरा काव
रातिः सैवोक्ता कामदा स्तुता ॥ तेजोमण्डलदुर्धर्षा-
भामरीः चित्रकान्तिभृत् । चित्रधमरपाणि सा मङ्गा-
मारीति गीयते ॥ इत्येतामूर्त्तयो देव्या व्याख्याता वसु-
धाक्षिण । जगन्मातृवर्णिकाया कोत्तिता कामधेनव ।
ऋत रक्ष्य परम न वक्ष्य कथयितृष्यया । व्याख्यान
दिव्यमूर्त्तीनामधीष्ठापकृत स्वयम् । देव्याध्यान मया
मोक्तं शुद्धावशुद्धतरमहत् । तस्मात्सर्वप्रयत्नेन सर्वकाम
फलमदम् । ॥ ६५० ॥

शतचण्डीविधानं मन्त्रमहोदधौ ॥ ८ तरङ्गे मधार्थं
प्रयोगानन्तर प्रतिपादितं यथा

‘शतचण्डीविधानं प्रवक्ष्ये प्रीत्यै नृणां । नृपो-
पद्रव्यापद्ये दुर्भिक्षे भूमिकम्पने । धृतिवृष्टावना-
हृष्टौ परचक्रभये क्षये । सर्वे विप्रा विनश्यन्ति शत
चण्डीविधौ कृते । रोगाणां वैरिणा नागो धनपुत्र
चन्द्रद्वय । शङ्करस्य भवान्या वा प्रासादनिकटे शुभम् ।
मण्डपं द्वारवेद्याष्ट कुर्यात् सञ्जतोत्तरणम् । तत्र
कुण्डं प्रकुर्वीत प्रतीक्षां मध्यतोऽपि वा । ज्ञात्वा निवृ-
त्तिं कृत्वा ह्यनुयाह्यं वाङ्मनः । जितेन्द्रियान् सदा-
चारान् कुलीनान् सत्यवादिन । व्युत्पन्नचण्डिका
पाठरतां क्त्वाद्यावत् । मधुपर्कविधानेन यस्तस्य
र्षादिदानत । जपार्थभावनं भावां दद्यात्तैभ्योऽपि
भोजनम् । ते हविष्यान्मन्त्रान् मन्त्रार्थगतमामसा ।
भूमौ शयानां प्रत्येकं जपेयुश्चण्डिकास्तवम् । मार्कण्डेय
पुराणोक्तं दशकल्प सचेतस । मधार्थं चण्डिकामन्त्रं
जपेयुश्चाज्युतं पृथक् । यजमानं पूजयेत्तु कन्यानां
मयकं शुभम् । द्विषां दद्याद्वादान्ता कुमारीं परि-
पूजयेत् । नायिकाङ्गा न हीमाङ्गी कुञ्जनीञ्च त्रया
द्विताम् । अर्वां काणां केकराञ्च कुक्ष्यां रोमयुक्-
तम् । दासीजाता रोगयुक्ता दुष्टा कन्या न पूज-
येत् । विप्रां सर्वेऽसचिद्वैत्रं यशसे क्षत्रियोद्भवाम् ।
वैश्यजां धनसामाय प्रतापैश्च शूद्रजां यजेत् । द्विषां
सा कुमायुक्ता त्रिभूर्त्तिर्हयनलिका । चतुर्वेदा त्व
कल्याणी पञ्चवर्णा त्व रोहिणी । षड्भ्दा कालिका प्रोक्ता
चण्डिका सप्तहायनी । अष्टवर्णा शम्भवी स्यादुर्गा च
नवहायनी । सुमहा दशवर्णा ता मन्त्रे परिपूज-
येत् । एकाद्वाया मीनभागे रुद्रावदा त्व विवर्जिता ।

तासां मावाहने मन्त्र प्रोच्यते शङ्करोदित । मन्त्रा
चरमयो चण्डी मातृणा रूपप्रारिणीम् । नवदुर्गा-
त्मिकां साक्षात् कन्यामावाहयाम्यहम् । कुमारिकादि
कन्यानां पूजामन्त्रान् ब्रुवेऽनुना । जगत्पुच्छे । जग-
हन्त्रे । सर्वदेवस्वरूपिणि । पूजां गृह्णाण क्रौमारि ॥
जगन्मातर्ममोऽस्तु ते । त्रिपुरांश्च त्रिपुराधारा त्रिबर्गज्ञान
रूपिणीम् । त्रैलोक्यवन्दितां देवीं त्रिभूर्त्तिं पूज-
याम्यहम् । काकात्मिका कलानीता कारुण्यरूपा
शिवाम् । कल्याणजननी देवीं कल्याणीं पूजयाम्य-
हम् । धर्ममादिगुणाधारामकाराद्यधरात्मिकाम् ।
व्यमनायुक्तिकां लक्ष्मीं रोहिणीं पूजयाम्यहम् । काम-
चारं शुभा काना कालचक्ररूपिणीम् । कामदां
करुणोदारां कालिकां पूजयाम्यहम् । चण्डीवीरं च-
ण्डमाया चण्डिचण्डममञ्जिनीम् । पूजयामि मङ्गादेवीं
चण्डिकां चण्डिकां । सदानन्दकरीं शान्ता व-
र्द्धदेवनमस्कृताम् । सर्वभूतात्मिकां देवीं शम्भवीं पूज-
याम्यहम् । दुर्गेमे दुर्गारे कायै भवार्थविनाशिणीम् ।
पूजयामि सदा भक्त्या दुर्गां दुर्गां विनाशिणीम् ।
सुन्दरीं स्वर्णवर्णां सुखदीभाग्यदायिनीम् । ह-
भद्रजननीं देवीं हभद्रां पूजयाम्यहम् । एतैर्भक्तैः
पुराणोक्ता तां कन्यां प्रपूजयेत् । गन्धैः पुष्पैर्गन्ध
भोग्यैर्देवैश्चैरामरपौरि । वेदां विरचिते रज्ये सर्वतो
भद्रमण्डपे । घटं सस्याप्य विधिवत्तत्त्वावाहार्चनैश्चि-
वाम् । तदप्ये कन्यास्तथापि पूजयेद्भक्त्यापि ।
उपचारैस्तु विविधैः पूर्वोक्तावरणायपि । एव च द-
र्द्दिनं कृत्वा पञ्चमे होममाचरेत् । पायसान्नं कि-
मध्वक्त्रैर्होमारम्भाफलेरपि । वातशास्त्रैरिषुच्यै
नोरिकैश्चैः पुरैश्चैः । जातिफलैराक्षफलेरन्यैर्गु-
रवस्तुभिः । सप्तयन्त्रा दशाष्टत्या प्रणिगोकं कृतकरेत् ।
अयुतञ्च नवाणैर्न स्थापितेऽग्नौ विधानतः । कृत्वाऽऽ-
वरणदेयमा होमं तन्नाममन्त्रतः । कृत्वा पूर्वाह्णं
सम्यग्देवमग्निं विष्टुञ्च च । अग्निविष्टुञ्च यत्परं वि-
प्रोचः कलसोदकैः । निष्कं सुवर्णमयं वा प्रत्येकं द-
क्षिणां दिशेत् । भोजयेत्तु शतं विमानं भक्तभोग्यैः
पृथग्विधैः । तैभ्योऽपि दक्षिणान्तरा तद्वह्नीयादग्निप-
क्षत । एव कृते जगद्वश्य सर्वैर्नश्यन्त्युपद्रवा । रज्य
घनं यथा प्रतापिष्टमन्यं कृतेत स ।
चण्डिचण्डीविधानं तन्मैव ॥ ८ तरङ्गे

“एतद्दृश्यं कृत्याञ्चण्डीसाहसिकं विधिम् । विद्या-
मत सदाचारान् ब्राह्मणान् दृष्टुयाच्छतम् । प्रत्येकं
चण्डिकापाठान् विदधुस्ते दिवा१० मितान् । व्ययुत
प्रजपेयुस्ते प्रत्येकं च नवार्णकम् । पूर्वोक्ता कन्यका
पूज्या पूर्वमन्त्रैः शत शुभा । दगाहमेव सपाद्य-
होमं कृत्यं प्रयत्नतः । सप्तमत्याः शताष्टत्या प्रति-
श्लोकं विधानतः । लक्षसंख्यं नवार्णेन पूर्वोक्तैर्द्रव्यं
सञ्चये । होलभ्यो दक्षिणान्द्रस्या पूर्वोक्तान् भोजये
द्विजान् । सहस्रसमितान् साधून् देवाराधनतत्-
परान् । एव सहस्रसंख्याके कृते चण्डीविधौ शृणुम् ।
सिध्यत्यभीप्सितं सर्वं दुःखौघश्च विनश्यति । भारी-
दुर्मिच्छरोगाद्या नश्यन्ति व्यसनोञ्जया । नेम विधि न-
देदुष्टे खले चोरे गुरुदुष्टि । साधो जितेन्द्रिये दाने
यदेहिभिर्मम परम् । एव सा चण्डिका तदा यक्तुं
श्रोतुं च रक्षति” ।

चण्डीनवाक्षरविधानं तत्रैव १८तरङ्गे

“अथोमवाक्षरमन्त्रं यच्छे चण्डीप्रसक्तये । वाङ्माया
मटनो दीर्घलक्ष्मीस्तन्द्रा श्रुतीन्दुयुक् । डायै सदक्
जल कूर्मद्वय भिरष्टोमसयुतम् । (ए हो, ह्रीं चाष्ट-
शङ्कायै विज्ञे) नवाक्षरोऽस्य अक्षरयो ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा ।
छन्दोऽस्य कानि सन्निभिर्गाय त्रुप्पिण्णसुतुभ । देव्य प्रोक्ता
महापूर्वा काली लक्ष्मी सरस्वती । मन्दायाकम्बरी
भोमाः शक्तयोऽस्य मनो मृता । स्यात्तदन्तिकादुर्गा
भ्रामर्योधीलसञ्चय । अग्निवायुभगास्तत्त्वम्बल वेदत्रयो-
दितम् । सर्वाभीष्टप्रसिद्धये विनियोगउदाहृत ।
अग्निच्छन्दोदैवतानि पिरोसखहृदि न्यसेत् । शक्तिपीजानि
स्ननयोस्तत्त्वानि हृदये पुनः । एकैकैकं चैकैकं चतुर्भि-
र्गुणैश्च । समस्तेन च मन्त्रेण कृत्यादङ्गानि षट्
सुधी । ततएकादश न्यासान् कुर्वीतेष्टफलप्रदान् ।
प्रथमोभातृकान्यासः कार्यं पूर्वोक्तमार्गतः । कृतेन
येन देवस्य साहस्य याति मानव । अथ द्वितीयं कुर्वीत
न्यासं सारस्वताभिधम् । बीजत्रयन्तु मन्वादा तारादि
हृदयान्तिकम् । क्रमादङ्गुलिषु न्यसेत् कनिष्ठाद्याश्च
पञ्च । करयोर्मध्यतः पृष्ठे मणिवन्ने च कूर्परे । हृद-
यादिपङ्क्तौ विन्यसेत् जातिसयुतम् । अस्मिन् सारस्वते-
न्यासे कृते जाद्यं विनश्यति । ततस्तृतीयं कुर्वीत न्यास
भातृगणान्वितम् । मायावीजादिका ब्राह्मी पूर्वतः पाठ
का वदा । माहेश्वरी तषाम्नेत्यां कौमारी दक्षिणेऽवत ।

वैष्णवी पाठ नैर्ऋत्ये वाराही पश्चिमेऽवत । इन्द्राणी
वायुकाणे च चास्युता चोत्तरेऽवत । ऐशाने तु महा-
लक्ष्मीरुर्ध्वं व्योमेश्वरी तथा । सप्तदीपेश्वरी भूमौ रक्षे-
न्नागेश्वरी तथे । तृतीयेऽस्मिन् कृते न्यासे त्रैलोक्यविज-
यी भवेत् । न्यास चतुर्थे कुर्वीत नन्दजादिसमन्वितम् ।
नन्दजा पाठ पूर्वोक्ते कमलाङ्गु शर्पाङ्गता । खड्गपात्र-
करा पाठ दक्षिणे रक्तदन्तिका । पृष्ठे शाकम्भरी पाठ
पुष्पपल्लवसयुता । घनुर्वाणकरा दुर्गा वामे पाठ सदैव
भाम् । शिरःपात्रकरा भोमा मस्तकाक्षरणावधि ।
पादादि मस्तक यावदुभ्वाभरी चित्रकान्तिभट्ट । तृर्थं
न्यास नरः कुर्वन् जराशूलं व्यपोहति । अथ कुर्वीत
ब्रह्माद्यं न्यास पञ्चमस्तमम् । पादादिनाभिपर्यन्तं
ब्रह्मा पाठ सभातनम् । नाभेर्धियुद्धिपर्यन्तं पाठ नित्यं
जगद्गर्भं । पिशुङ्गे ब्रह्मरन्ध्रान् पाठ रुद्रस्त्रियोचन ।
हृष पाठ पदद्वयं वैनतेयः करद्वयम् । चक्षुषी-
द्वयं पाठ सर्वाङ्गाणि गजाननम् । परापरौ देहभा-
गौ पात्रानन्दमयोहरिः । कृतेऽस्मिन् पञ्चमे न्यासे
सर्वान् कामानवाप्नुयात् । षष्ठं न्यास ततः कृत्यान्नाहोरा-
त्रादिषु युतम् । मध्य पाठ महालक्ष्मीरष्टादशभुजा-
न्विता । अष्टं सरस्वती पाठ भुजैष्टाभिर्हर्जिता ।
अथ पाठ महाकाली दशबाहुसन्विता । सिहोद्वय
द्वय पाठ मम हृष्टोऽस्त्रियुग्मकम् । महिष दिव्यमारु-
ढोयमः पाठ पदद्वयम् । महेशचण्डिकायुक्तं सर्वा-
ङ्गाणि समावतु । षष्ठेऽस्मिन् विहिते न्यासे सदुगति
प्राप्नुयाक्षर । मूलाक्षरान्यासरूपं न्यासं कुर्वीत
सप्तमम् । ब्रह्मरन्ध्रे नेत्रयुगे श्रुत्योर्गायिकयोर्मुखे ।
पायो मूलमनोर्वर्णाक्षराद्याक्षरभसाऽन्वितान् । विन्यसेत्
सप्तमे न्यासे कृते रोगक्षयोभवेत् । पायुनो ब्रह्मर-
न्ध्रान् पुनस्तानेय विन्यसेत् । कृतेऽस्मिन्नष्टमे न्यासे
सर्वदुःखं विनश्यति । कुर्वीत नवमं न्यास मन्त्रव्याप्त
स्वरूपकम् । मस्तकाक्षरणं यन्मन्त्रव्याप्तस्तकावधि ।
पुरोदक्षे पृष्ठदेशे वामभागे ऽष्टशो न्यसेत् । मूलमन्त्रं कृते-
न्यासो नवमो देवतामिकत् । ततः कुर्वीत दशमं षडङ्ग-
न्यासस्तमम् । मूलमन्त्रं जातियुक्तं (दीर्घस्वरयुक्तम्) हृद-
यादिषु विन्यसेत् । कृतेऽस्मिन् दशमे न्यासे त्रैलोक्य
वशं भवेत् । दशम्यासोक्तफलदं कृत्यादिकादयं ततः ।
खड्गिनी शूलिनीत्यादि (१५०-६१-६५) पठित्वा श्लोकपञ्च-
कम् । आद्या (२) कृष्णतर बीजं ध्यात्वा सर्वाङ्गं न्यसेत् ।

निर्गम्यसि २ परि० शतचण्डोविधौ विशेष उक्तो यथा
रुद्रयामने शतचण्डोविधानञ्च प्रोच्यमानं शृणुष्व तत्
वर्णोपद्रव्यनाशार्थं शतचण्डैर्ह्ययमारमेत् । योद्धव्यसम्भ
सयुक्तं मरुतपं प्रह्वयोज्यसम् । यष्टोक्तोयुता वेदीं मध्ये
कुर्यान्निभागतः । पक्षेष्टकचित्ता रम्यामुच्छ्राये हृत्सव
म्भितम् । पञ्चवर्णरजोभिद्य कुर्यान्मण्डलकं शुभम् ।
पञ्चवर्णवितानञ्च किङ्किणीजालसंश्लितम् । व्याघ्रच्छेप
समं विमानं वररोह्यं चतुरतान् । येयान्या स्यापयेत्कुम्भ
पूर्वोक्तपिचिनाचरेत् । वारुण्याञ्च प्रकर्तव्यं कुण्ड
लक्षणसंश्लितम् । मूर्तिं देव्या प्रकुर्यात् सवर्णस्य यत्नेन
वै । तद्वर्णेन तद्वर्णेन तद्वर्णेन सञ्जानते । अष्टादशमुञ्जा
न्तेर्धौ कुर्याद्वाष्टकरामपि । पट्टकूटयुगच्छन्मन्तेर्धौ मध्ये
निधापयेत् । देवीं सपूज्य विधिवच्छ्रप्य कुर्युर्दश द्विजा ।
शतमादौ शतस्यान्ते जपेन्मन्त्रं नवार्णवम् । चण्डैर्ह्य
सप्तशतींमध्ये सप्तदोऽयसदाकृत । एक द्वे त्रिणि च-
त्वारि जपेद्दिनचतुष्टयम् । रूपाणि क्रमशश्चतस्रं पूज
मादिक्रमाचरेत् । पञ्चमे दिवसे प्रातर्हौमं कुर्याद्विषा-

नतः । शुद्धीभ्यामसन्दर्भान्निष्ठान् शुक्लान् यथानमि ।
चण्डीपाठस्य होमन्तु प्रतिज्ञोक्तं शायत । होम कु-
र्याद्वादिभ्यः समिदाञ्चकृन् क्रमात् । कृत्वा पूर्णा-
हतिन्द्यावविभेभ्यो दक्षिणां क्रमात् । कपिलाङ्गा
नीलमणि श्वेताश्च क्वचामरे । अभिप्रेकनत कुर्युर्धन-
मानस्य ऋत्विज । एवङ्कृतेऽमरेयान । सर्वसिद्धिः
प्रजायते । “सहस्रचण्डी विधिवच्छृणु विष्णो
महाभते ।। राज्यं च महीत्याते जनमारे महाभये ।
गजमारेऽश्वमारे च परचक्रभये तथा । इतः प्रादिवि-
विधे इ खे क्षययोगादिने भये । सहस्रचण्डिकापाठं
कुर्याद्वा कारयेत्तथा । जापकास्तु शतशोक्ता विषय-
स्तथ मण्डप । भोज्या सहस्र विप्रेन्द्रा गोशत दक्षिणा-
न्दिशेत् । गुरवे द्विगुणन्देय शय्यादाननघैव च । सप्त-
धाम्य च मूदानं श्वेताश्च च मनोहरम् । पञ्चनिष्क-
मिता मूर्तिः कर्तव्या वाऽर्धमानतः । अष्टादशभुजा देवी
सर्वाशुभविभूषिता । अवारिताश्च दातव्य सहस्र
पुत्रपुत्रहर्षभो ।। शत वा नियताङ्गार पय पानेन
वर्त्तयेत् । एव यक्षिण्डिकापाठ सहस्रं तु समाचरेत् ।
तस्य स्वात्कार्यसिद्धिस्तु नात्र कार्या विचारयेति । एत-
द्द्वयं यद्यपि महाविभवेषु नास्ति तथापि प्रचरद्रूप
त्वादुक्तमिति दिक् । पाराङ्गीतन्त्रे “सङ्कटे समस्तप्राप्ते
इयं किमप्युपायये तथा । जातिभ्यः श्रेष्ठोच्छेदेऽप्यायुषो
माय यागते । वैरिद्वौ व्याधिद्वौ घनमाशे तथा-
क्षये । तथैव त्रिविधोत्पत्ते तथा चैवातिपातके । कु-
र्याद्विष्णुः शतादृष्टिचिन्तः सम्पद्यते शुभम् । श्रेयोद्वि-
शतादृष्टाङ्गाञ्चद्विचिन्तः परा । सगता चिन्तितन्देयि ।
त्रिध्वेदोत्तराङ्गतात् । सहस्रावर्त्तनाङ्गोराष्टयोति
स्वयं स्थिरा । भुक्ता मनोरंथान् कामाक्षरो मोक्षमया-
श्रुयात् । चण्डिकाः शतादृष्टपाठास्तथाः सिध्यन्ति सिद्धयः ।
२ कात्या भैरवभेदे पु० । “असिताङ्गोरुचयण्ड अन्त-
क्रोधनस्तथा” तन्त्रशा० । श्रामायणरणाष्टमैरगोक्तौ ।
सप्तार्था कन् । चण्डिका सप्तवर्षायां कुमाय्यां पालैव
शन्दे सन्तमहोदधिपाकम् दृश्यम् । [राजनि० ।
चण्डीकुसुम पु० चण्डीप्रियं कुसुमं यस्य । रक्तकररीरहते ।
कुण्डलेश्वरीश पु० रुद्रगणभेदे ‘चण्डे (चण्डी)य’ पूषण देव
मगं मन्दोत्तरोऽप्यहोत्तः भाग० ४।५।१६। इतः । २ शिवे
पु० चण्डीश्वरोऽप्यत्र लिभुवनगुरोर्धाम चण्डोत्तरस्य भेदः
चण्ड पु० चण्डि-उन् । उन्दुरे मूढिके शब्दः ।

चण्डेश्वर पु० चण्ड ईश्वर । रक्ततनौ शिवमूर्तिभेदे
“चण्डेश्वर रक्ततनुं त्रिनेत्रम्” तन्त्रसारः ।

चण्डोग्रशुभपाणि पु० शिवमूर्तिभेदे । “चण्डोग्रशुभ
पाणेश मनुज सर्वाधिपति” तन्त्रसारः उक्तः ।
चतु याचने भा० उभ० द्वि० सेट् । चतति ते एदित् अच-
तीत् । अचतिष्ट । अचात् चेत । निरुक्तौ अय ग-
त्वर्थतयोक्तः । “युष्ठा चतनस्तुति नमोभि” ऋ० १०।
४६।२। “चतन चततिर्गतिकम्पा” निरु० भा० । अस्य
वैदिकेऽनित्यम् चत । “चतो इतश्चासुत” ऋ०
१०।१५।२। “दूरे चत्तायच्छनत्सङ्गहनम्” ऋ० ११।३२।
६। याचनस्य हिंसाया इतरेषां हिंसार्थत्वमपि ।
“त व इन्द्रं चतिनमस्य” ऋ० ६।१८।४। “चतिन नाश-
कमिति” भा० । या० इति ।

चतुःकूटा स्त्री श्रीविद्यामन्त्रभेदे तन्त्रसारे तत्स्वरूपं दृश्यम्
“चतुःकूटा महाविद्या शङ्करेण प्रपूजिता” तन्त्रशा० ।

चतुःपञ्च लि० चत्वार पञ्च वा वार्थे षड् षट् । चतुः-
संख्यके पञ्चसंख्यके वा । “अज्ञानतामियान्योन्यं चतुः
पञ्चावशेषिताः” भाग० १।१५।२१। वा रस्य पत्वे च-
तुष्पत्त्यप्यत्र ।

चतुःपञ्चाशत् लि० चत्वारिका पञ्चाशत् । (चौयाच)
१ चत्वारिकपञ्चाशत्संख्यायां २ तत्संख्यान्विते च “पशु
पुरोडाशोऽविविक्तश्चतुःपञ्चाशत्” शत० ब्रा० ६।२।३७।
ततः पूरणार्थे षट् । चतुःपञ्चाश तत्संख्यापूरणे लि०
स्त्रियां ङीप् । वा रस्य पत्वे चतुष्पत्त्यप्यत्र ।

चतुःपत्नी स्त्री चत्वारि चत्वारि पत्नीत्यस्याः । सुद्रपायाण-
भेदे राजनि० । वा रस्य पत्वे चतुष्पत्तीत्यप्यत्र ।

चतुःपर्णी स्त्री चत्वारि चत्वारि प्रतिपर्णं पर्णान्यस्याः ।
सुद्रास्त्रिकायाम् (आमरुत्) । राजनि० । वा रस्य पत्वे
चतुष्पत्तीत्यप्यत्र ।

चतुःपुण्ड्र पु० चत्वारि पुण्ड्राणीशस्य । भिण्डाहते
राजनि० । वा रस्य पत्वे चतुष्पुण्ड्र इत्यप्यत्र ।

चतुःफला स्त्री चतुर्धा विभक्तं फलमस्याः । नागवलायाम्
राजनि० । वा रस्य पत्वे चतुष्फलित्यप्यत्र ।

चतुःशाल न० चतसृणां शालानां समाहार । अन्वोच्चमि-
च्छयाज्ञाचतुष्टये “एकप्रामे चतुःशाले दुर्मिच्छे राष्ट्र
विज्ञवे । पतिना नीयमानायां पुर शुक्रो न दुष्यति
अयो० त० । वा रस्य विसर्गपत्वे चतुःशालेत्यप्यत्र ।
तुष्टे वा ङीप् चतुः(श)शालीत्यप्यत्र स्त्री ।

चतु पटि स्त्री चतुरधिका पटि । (चौपटि) । चतुरधिकपटि-
सख्याया २ तत्सख्यान्ति च । वा रस्य विसर्गपत्ते । तत
परणे डट् । चतु पट तत्सख्यापूरणे लि० स्त्रियां ङीप् ।
चतु पटिकला स्त्री चतु पटिमिता कला । उपविद्याभेदे
ताय कलायुद्धे श्रीधरधृतपात्रे दर्शिता । खिलशुक्र
नीतिशास्त्रे तु २४० अन्वयविधा उक्ता यथा
“पृथक् पृथक् तु विद्याना लक्षण समप्रामितम् ।
कलानां न पृथक् लक्षण नाम चास्तीह केवलम् । पृथक्
पृथक् क्रिया चाल कलाभेदस्तु जायते । यां या
कला समान्त्रिता, तन्नाम्ना जातिरुच्यते । हावभावादि
सयुक्त मर्शन १ च कला स्रता । अनेकपाद्यविक्रतो
ज्ञान तद्वादेन २ कला । वस्त्रालङ्कारसधाम १ स्त्रीयूनोष
कला मता । अनेकरूपानिर्भावकतिज्ञान ३ कला
स्रता । श्यासरणसयोगे पुष्पादिप्रचन ५ कला ।
दाताद्यनेकक्रीडाभिरञ्जन ६ तु कला कृता । अनेकासन
सधाने रतिज्ञान ७ कला कृता । कलासप्तकमेतद्वि
गान्धर्व सधदाहृतम् । मकरन्दसमादीना मयादीना
कति ८ कला । युद्धयज्ञप्रकृतौ ज्ञाने घिरा-
व्रणव्यधः ९ कला । हीनादिरससयोगे ज्ञादिसंपाचन
१० कला । दद्यादिप्रसवारोपपाचनादिकतिः ११ कला ।
पाषाणधात्वादिकु तिलसमस्य करण १२ कला । याव-
दिक्षुविकाराणा कतिज्ञान १३ कला कृता । धात्वो-
पधीना सयोगक्रियाज्ञान १४ कला कृता । घात-
साङ्ख्यं पार्थक्यकरण १५ तु कला कृता । सयोग
पूर्वविज्ञान १६ धात्वादीनां कला कृता । द्वारनिष्कासन
ज्ञान १७ कला सप्त तु तत् कृताम् । कलादयकमेतसु द्वा
युर्वेदागमेषु च । मन्त्रसन्धानविज्ञाप १८ पदादित्या-
घत कला । सन्ध्यापाताकादिभेदेर्ष्ययुद्ध १९ कला-
कृता । कपाःभिलक्षिते देवे यन्त्राद्यस्त्रनिपातनम्
२० । वाद्यसकेततोष्य हूरचमादि २१ कला कृता ।
गजाश्वरथयुग्रा तु युद्धसयोजन २२ कला । कला
यज्ञकमेतद्वि धर्तुर्वेदागमस्थितम् । विविधासनसुप्ता-
भिर्देवतातोषण २३ कला । वारयश्च गजाश्वादेर्गति-
शिक्षा २४ कला कृता । कृत्तिकाकाठपाषाणघात
भाग्हादिसत्क्रिया २५ । २६ । २७ । २८ । पृथक् कला
चतुष्क तु चिन्तोद्यने स्त्रि २९ कला । गङ्गागवापी-
प्रासादसमभूतिक्रिया ३० कला । यद्याद्यनेकयन्त्राणां
वायाद्यानां कति ३१ कला । हीनमभ्यादिवैयोग

वर्णादेरञ्जन ३२ कला । जलवायुग्निसयोगनिरो-
धादिक्रिया ३३ कला । भौकारथादियानानां कतिज्ञान
३४ कला कृता । स्त्रादिरञ्जुकरणे विज्ञान ३५ तु
कला कृता । अनेकतन्तुसयोगैः पटवन्ध ३६ कला
कृता । वेधादिसदसज्ञान ३७ रत्नानां तु कला कृता ।
स्त्रादीनां तु याथात्म्यविज्ञान ३८ च कला कृता ।
कतिमस्त्ररत्नादिक्रियाज्ञान ३९ कला कृता ।
स्त्राद्यलङ्कारकति ४० कला वेपादिसत्कति ४० ।
माह्व्यादिक्रियाज्ञान ४१ चर्मणा तु कला मता ।
पशुचर्मज्ञानिर्हारक्रियाज्ञान ४२ कला कृता ।
दुग्धदोहादिविज्ञान ४३ हतानां तु कला कृता ।
वीधने कञ्जुकादीना विज्ञान ४४ तु कला कृता ।
बाह्यादिमिश्र तरण ४५ कलासप्तं जले कृताम् ।
मार्जने गृहमाण्डादेर्विज्ञान ४६ तु कला मता । वस्त्र
सम्पार्जन ४७ चैव चुरकर्म्म ४८ कले ह्युभे । तिलमा-
सादिस्त्रे ज्ञानं कला निष्कासन ४९ मता । वीराद्या
कर्पणे ज्ञान ५० दद्याद्यादोरुणे ५१ कला । मनोऽ-
नुकूलसेवायाः कतिज्ञान ५२ कला मता । वेणुदण्डादि
पात्राणां कतिज्ञान ५३ कला मता । काचपात्रादि
करणविज्ञान ५४ तु कला मता । ससेचन ५५ सहृ-
ण ५६ जलानां तु कला कृता । जोहाभिशारयस्त्राक्ष-
कतिज्ञान ५७ कला मता । गजाश्वरथमोघाणां प-
ञ्चगानादिक्रिया ५८ कला । शिथोः सरलणे ज्ञान ५९
धारणे ६० क्रीडने ६१ तथा । सुयुक्तताडनज्ञान ६२
मपराधजने तथा । मानादेशीयवस्त्राणां सुसम्यग्
लेखनं ६३ कला । तान्त्रिकरत्नादिक्रियाविज्ञान ६४
तु कला कृता । आदाने आशुकारित्व प्रतिदाने-
चिरक्रिया । कलासु द्वौ शुभौ श्रेयो सखास्तौ मनी-
षिभि । चतु पटि कलाज्ञेता रुक्षेण निदर्शिताः ।
यां यां कलामान्त्रितोयक्षातां ज्ञयान् स एव हि” ।
“चतु पटिकलाविद्या ईश्वरीमीतिवर्द्धनम्” गायत्रीकव-
चम् । वा रस्य विसर्गपत्ते चतुस्पटिकलापत्तम्

चतु सप्तति स्त्री चतुरधिका सप्तति । (चौहसर) । चतुर-
धिकसप्ततिसख्यायां २ तत्सख्यान्ति च तत , पूरणे
डट् । चतु सप्त त तत्पूरणे लि० स्त्रियां ङीप् । वा
रस्य विसर्गपत्तम् ।

चतु सप्त न० चत्वारि समानि यत् । “उपह्वं जीरकं यथा
यमानौ च चतु सप्तम्” शैवकोशे खण्डादिचतुर्ध्यायकौ

क्षीपधभेदे, शब्दार्थचि० वैद्यके तद्व्युत्पा उक्ता यथा
“क्षयङ् जीरक पथ्या यमानी च चतु समम् । व्याम-
शूक्ष्मविवन्मन् याचन भेदि शोषतु” । “कस्तूरिकाया
हो भागो चत्वारश्चन्दनस्य तु । कुङ्कुमस्य त्रयश्चैव शशि-
नस्य चतु समम्” इत्युक्तेषु २ मिलितेषु तत्तत्परि-
भाष्यान्वितकस्तूरीचन्दनकुङ्कुमकर्पूरेषु च । वा रस्य
विसर्गसत्वे चतुश्चमस्य भयल ।

चतुर् लि० व० द० चत-उरन् । १ चतु संख्यायाम्, २ चतु-
संख्यान्विते च । “चत्वारोऽवयवस्तत्त्वजः स भगवान्
कर्मापदेष्टा हरि” वेणी० । स्त्रिया गौषे सुष्ये च
चतस्रादेशः । “तासामाद्याचतस्रस्तु निन्दितैकादशी
च या” सतु० । प्रियचतसा अतिचतसा । नजा सना
विना च समासे वञ्च० अच् समा० । अचतुरः सुच-
तुर० विचतुर । अव्ययीभावे टच् समा० उपचतुरम् ।
अथर्ववे तयप् चतुष्टय । चतु संख्यायां तदन्विते च लि०
स्त्रियां ङीप् “चरिताषां चतुष्टयो” कुमा० । “ततोऽपरे
सुच “रातुसम्” पा० सलीमे । चतुर् २ चतुर्वारे अव्य० ।
तस्माद्यै चतुस् इति शब्दकल्पन प्राभादिकम् । “चतुर-
वक्त कात्या० श्रौ० । “चतुर्नमो अष्टकृतो भवाय”
अथ० ११।२।६। “चतुरूपपूज्यते” तै० व० २।६।७।१।
चतुष्टयार्थे च “गुरुमैधुनधर्म्मं च काले काले च सम-
हम् । अग्रमादमनासस्यं चतु शिञ्जेत वायसात्” इति
चाणक्य ।

चतुर पु० चत-उरच् । १ वक्रगतौ २ हस्तियालायाश्च हेमच० ।
३ कार्यदत्ते ४ आलस्यहीने ५ निपुणे च लि० । ह्नायकभेदे
पु० तल्लक्षण रसमञ्जरीम् “वाक्चेष्टाव्यङ्ग्यसमागमचतुर ।
तेन वचनव्यङ्ग्यसमागमो यथा “तमोजटाये हरिदन्त-
राजे काले निशायास्तव निर्गताया । तटे नदीनां
निकटे वनानां वटेत प्रातोदरि । क सहाय” । चेष्टा
व्यङ्ग्यसमागमो यथा “कान्ते कनकजम्बोर” करे
कमपि कुर्वति । अपारनिखले भागौ विन्दुमिन्दु
सुखी ददौ” । तां गौक्ष लोलाचतुरामनङ्गः “तव प्रियं
यद्वतरावकोक्ति” कुमा० । “न पुनरैति नत चतुरं
वय” । “नृगया सङ्गृह्य चतुरेव कामिनी” रघु ।
चतुर+सर्घ० अच् । ६ चतुर्विंशति लि० ।

चतुरथा स्त्री वर्षष्टभेदे “ह्रिजवरकणां पिहरसवणां
भवति यदा सा किञ्च चतुरंशा” छन्दोष० ।

चतुरक्रम उ० “हुतद्वयं शुतद्वयं नयान् प्राप्नोति शुभमेव ।

हालिं शद्वरैर्युक्तं शृङ्गरे चतुरक्रम” इति सगी० दा०
उक्ते रूपकभेदे ।

चतुरङ्ग न० चत्वारि अङ्गानि यस्य । १ हस्त्यश्वरथपदातिरूपा-
ङ्गचतुष्टययुते सैन्ये । “प्रयातेऽभिचरव्याघ्र । मलेन म-
हताहत । कृमेन चतुरङ्गेण यत्नेन जितकासिना”
भा० व० २० अ० । रक्तहरितपीतश्यामलरूपाणि चत्वारि
बलरूपाणि क्रीडासाधनान्यङ्गान्यस्य । (चतुराङ्गो)
२ क्रीडाभेदे । तत्क्रीडाप्रकार ति० त० व्यासयुधिष्ठिरसंवादे
“युधिष्ठिर उवाच । अष्टकोष्ठप्राञ्च या क्रीडा ता मे
ब्रूहि तपोधन । । प्रकर्षेणैव मे नाथ । चतुराङ्गी यथा
भवेत् । व्यास उवाच । अष्टौ कोष्ठान् समानिष्य
प्रदक्षिणक्रमेण तु । अरुण पूर्वतः कृत्वा दक्षिणे हरितं
बलम् । पार्थ । पश्चिमत पोतस्तरे श्यामलं बलम् ।
राजोवासे गज कुर्व्यात् तस्मादश्च ततस्तस्मिन् । कुर्व्यात्
कौन्तेय । पुरतो युद्धे पश्चिचतुष्टयम् । कोणे नौका-
द्वितीयेऽश्वतृतीये च गजोवसेत् । तृतीये च वसेद्वाजा-
घटिका पुरत स्थिता । पञ्चकेन वटी राजा, चतुष्के-
णैव कुञ्जर । त्रिकेणैव चलत्यथ पार्थ ! नौका द्वयेन तु ।
कोष्ठमेकं विसङ्कृप्राय सर्वतोयाति भूपति । अप्यप्य
वटी याति बलं हन्यपकोष्णम् । यथेष्टं कुञ्जरोयाति
चतुर्दिक्षु बभ्रुपते । । त्रिव्यं क्त्वरङ्गमो याति सङ्क-
यित्वा त्रिकोष्ठकम् । कोणकोष्ठद्वयं सङ्कृप्राय प्रजेनैका युधि-
ष्ठिर । सिंहासनं चतुराङ्गी नृपाकटश्च पटपदम् । काक-
काष्ठं दृष्ट्वा नौकाकटप्रकारकम् । घाताघाते वटी
नौका बलं हन्ति युधिष्ठिर । । राजा गजोऽह्यस्यापि
व्यङ्ग्या घातम् निहन्ति च । व्यत्यन्तं स्वबल रक्षेत् क्षराज
बलमुत्तमम् । अस्त्रस्य रक्षया पार्थ ! हन्यन् बलमुत्त-
मम् । नौकायाश्चत्वारि पदानि अश्वस्याष्टौ पदानि इत्या-
धिक्यमश्वस्य । “मतङ्गजस्य नवैष राजा क्रीडति निर्भ-
रम् । तस्मात् सर्वबलं दत्त्वा रक्ष कौन्तेय ! कुञ्जरम् ।
सिंहासनं चतुराङ्गी यदवस्थानतो भवेत् । सर्वसैन्य-
गजेभ्योऽपि रक्षितव्योऽभ्युपपतिः । अन्यराजपदे गत्वा
यदा घातो युधिष्ठिर । तदा सिंहासनं तस्य भण्यते
नृपसत्तम । राजा च नृपति हत्वा कुर्व्यात् सिंहासनं
यदा । द्विगुणं वाञ्छेत् पण्यमन्यथैकगुणं भवेत्” ।
द्विगुणं पण्य दातव्यत्वेन प्रापयेत् । “मित्रसिंहासनं
पार्थ ! यदारोहति भूपतिः । तदा सिंहासनं नाम सर्वं
नयति तद्वत्सम् । यदा सिंहासनं कर्तुं राजा नष्ट-

यदान्वितः। तदा घातेऽपि हन्तव्यो बवेनापि सुरक्षितः ।
विद्यमाने ऋषे यय स्वकीये च ऋषयस्म । प्राप्नोति त्व
यदा तस्य चतुराजो तदा भवेत् । ऋषेयैव ऋषं हत्वा
चतुराजो वदा भवेत् । द्विष्टुषं वाहयेत् पण्यमन्यथै-
कगुणं भवेत् । स्वपदस्य यदा राजा राजानं हन्ति
पार्थिव ।। चतुरङ्गे तदा भूप । वाहयेत् चतुर्गुणम् ।
यदा सिंहासने कावे चतुराजो वसतिता । चतुराजो
भवत्यत्र त्व सिंहासन ऋष ।। अत्र दं वीजम् उभयथा
ऊयेऽपि परसिंहासनाधिकारात् परराजवत् शैव्यं
चिक्वनिष्कण्टकत्वदर्शनात् श्रीछायापि तथा कल्पते ।
“राजह्वय वदा हृको आत्मनोराप्तिं वसिति । परेष
वह्मत्तैको बवेनाप्यपह्वयते । राजह्वय यदा हृको
न खादन्यकदे परः। तदा राजा हि राजानं घातेऽपि त
हन्तिवति । ऋषाकरो यदा राजः श्रमिष्यति युधि-
ष्ठिर ।। घाताघाते पि हन्तव्यो राजा तत्र न रक्षक ।
कोषं राजपदं त्वक्का वटिकान् यदा वजेत् । वटी च
पटपदं नाम तदा कोषमत्र भवेत् । यदा तस्य भवेत्
पार्थिव । चतुराजो च पटपदम् । तदापि च चतुराजो
भवत्येव न वयय । पदाति पटपदे विह्वे राजा वा
हन्तिना तथा । पटपदं न भवेत्तस्य अवयवम् ऋषु
पार्थिव ।। वृषमे कोषके यत् स्याद्वटिका दग्धेन वै ।
तदाभ्योन्यश्च हन्तव्यं वृद्धाय दुर्बलं वसम् । त्रिवटीकस्य
कौन्तेय । वृक्षस्य वदा वनम् । पटपदं न भवत्येव इति
गोतमभाषितम् । नौकैका वटिका यस्य विद्यते खेचने
यदि । तादावटीति विख्याता पदं तस्य न दुष्यति ।।
मदं राजपदं कोषपदम् । “हृको रङ्गे वल माक्षि
क्काककाठं तदा भवेत् । वदन्ति राजस्य सर्वे तस्य शकौ
जयाजयौ । प्रोत्तिते पञ्चमे राशिं वदते वज्राक्ष वट-
पदे । अथौचं स्यात्तदा हन्ति चक्षित्वा प्राप्ति वलम् ।
द्विरावत्प्रागते तस्मात् हन्त्यात् परवत् जयौ । पार्थिव !
सिंहासने कावे काककाठं यदा भवेत् । सिंहासन
भवत्येव काककाठं न भवत्येति । उपरिष्ठाञ्च
वृक्षस्यान तस्योपरि चटपदे । नौकाचटपदं यत्र
क्रियते तस्य नौकया । नौकाचटपदं तस्य वृक्षकौ-
क्षेति भवत्येति । न कुर्वते कदा राजम् । गलस्यानिसर्गं
तत्रम् । यदि कुर्वति प्रथमं पापपक्षो भविष्यति ।
स्यानाभावे यदा पार्थिव ! हन्तिन हन्तिवत्तम् ।
कुरिष्यति तदा राजम् । इति गोतमभाषितम् । प्राप्ते

गजह्वे राजम् । हन्तव्योवाप्तोगजः” । इति चतु-
रङ्गीकृतम् ।

चतुरङ्गिन् लि० चत्वारि अङ्गानि हन्तव्यमपदातयः
भूम्ना सन्त्यस्य इति । बाल्ल्येन हन्तव्यादिनाङ्क
चतुष्टययुक्ते । “चातयन् वृष्टिर्वा चेमां वनेन चतुरङ्गि-
णा भा० पा० ६४० । क्षिर्वा वीप् । “प्रेश्विष्ये
तवाधाय वाङ्मनीं चतुरङ्गिणीम्” ७३० ।

चतुरङ्गुला श्री चतुर्गुणय प्रभाषमस्य वयं च अक्ष-
समागः । अथारगवत् (रोन्दाव) । अक्षरः । २५२२७-
मिति लि० । “व चतुरङ्गुलमेवोभयतोऽन्तरं उपरुक्ति”
यतः प्रा० १०१२११ । “वज्राक्ष वना दीर्घां प्रादे-
शाचतुरङ्गुलाः” पा० त० वन्दोप० ।

चतुरङ्ग न० चतुर्गुणवत्तवायां समाहारं पात्रां न
क्षीत्तम् । “अक्षरैतवत्तवायां हन्तव्योऽनित्यम् ।
चतुरङ्गं हि, पञ्चाक्षं वीजपूरुषं भवेत्” भाषम
उक्ते अक्षरैतवादिचतुरङ्गे ।

चतुरङ्गीति श्री चतुरङ्गिका अशीतिः । (वीराशी)
चतुरङ्गिकाशीतिसख्यायां शतसख्यानिते च । पूर्ये
उट् । चतुरङ्गीति तत्स ख्यापूर्ये लि० क्षिर्वा वीप् ।

चतुरङ्ग लि० चतुर्गुणय कोषा अक्ष लि० अक्ष । चतु-
ङ्गीये प्रा० तावद्व्यमध्यस्यैव निपातम् । दन्तमध्यमे
चतुरङ्गिरित्येव स्यात् । अक्ष दन्तमध्यमे मन्दकस्य
वीक्षं चित्तम् उमात्रहवेति” पा० १४११ । अ० ताव-
मध्यस्यैव पृथक्त्वात् “चतुरङ्गं लि० अक्ष वा वत्तुर्बं
त्राहं चन्द्रकम् । कर्त्तव्यपातुपूष्णं ब्राह्मणादिषु मण्ड-
लम्” वीष्ठा० । २२२२२२२२ । केतुमन्दे इत्यम् । २५२२-
नामतिरिक्ते लि० । “वभूव तस्याचतुरङ्गोमि” कुमा० ।
“चतुर्गुणयोऽस्य तत्रचतुरङ्गमन्व नामतिरिक्तम्” बह्वि० ।

चतुराजम् पु० चतुरं निष्ठम् आत्मा मनोऽस्य चत्वारो-
वृत्तादय आत्मानोऽस्य, चतुर्गुणमन्व आत्मानोऽस्य वा ।
प्रमेयरे विष्णो । “चतुराजो चतुर्गुणः” चतु-
राजो चतुर्गुणवत्तदेवैवमाह इति च विष्णु ४ ।
“रागवैवादिरेहितत्वाच्चतुर मनोऽस्येति मनोदुर्हि-
रहृहारचित्तं चतुष्टयमात्रां अक्षेति वा चतुराजम् ।
“त्रिङ्गा द्वादशः काककाठैवाक्षिककलवः । विभूतयो
हरेरेता जगतः कृष्टिहेतवः । विष्णुर्भवाद्भवः कावः
वर्षभूतापि च द्विजः ।। क्षित्तेर्निमित्तभूतस्य विष्णोरेव

विभूतयः । इहः काशान्कान्काद्याश्च समस्तार्थैव जननः ।
 'चतुर्थां प्रलययायैता जनार्दनविभूतयः' विष्णु पु० ।
 उभयविधव्युत्पत्त्या द्विधानामकत्वात् विष्णुश्च द्विरुक्तिः
 चतुरानन पु० चत्वारि आननान्यस्य । चतुर्मुखे वेदवि-
 श्वरः । "तस्या च चात्मोच्छिन्नकर्णिकायामवस्थितो
 लोकमपश्यमानः । परिक्रमन् व्योम्नि विदत्तनेत्रश्च-
 त्वारि लेभेऽतुर्दिशं सृष्टानि" भाग० १।८।८। उक्तेस्तस्य
 तथात्वम् । "इतरतापशतानि यद्येच्छया वितर तानि
 सहे चतुराननः ।" उद्धत

चतुरात्रम न० चतुर्णां आत्रमाणां समाहारः । "चत्वार-
 व्यात्रमा ब्रह्मचारिण्डहस्यवानप्रस्थपरिव्रजकाः" वसि-
 ष्ठोक्तेषु ब्रह्मचार्यादिषु । तेषां विशेषधर्मास्तत्तच्छब्दे
 दृष्ट्या । तेषां साधारणधर्मांस्तु नोक्ता यथा
 "चतुर्भिर्भिः चैवैतैर्मित्यनामभिर्मिहि जैः । दयलक्षणको-
 ष्मन्ः सेवितव्यः प्रयत्नतः । धृतिः क्षमा दमोऽस्तेयं
 शौचमिन्द्रियनिग्रहः । धीर्विद्या सत्यश्क्रोधो दयकं
 धर्मश्चक्षणम् । दयः सख्यश्चानि धर्मस्य ये विप्रः सम-
 ग्रीयते । क्षधीत्य आतुवर्त्तन्ते ते यानि परमाकृतिसु ।
 दयलक्षणकं धर्ममनुतिष्ठन् समाहितः । वेदान्
 विधिवच्छ्रुत्वा संयसेदन्त्योद्विज ।"
 तस्य भावः यज्, स्वाधे वा यज् । चतुरात्रस्य तद्वर्त्म
 चतुर्णां त्रयेषु च न० । "चतुरात्रस्य धर्माश्च वेदधर्माश्च
 पार्थिवः" भा० शा० ६५ अ० ।

चतुर्लक्षण न० चतुर्णां लक्षणानां समाहारः । पिप्पलीमूल
 सहिते शुण्ठीपिप्पलीमरिचरूपे त्रिकटौ । "लू-
 णश्च सकृन्नामूल कथित चतुर्लक्षणम् । व्योपश्येव शुणाः
 प्रोक्ता व्यधिकाश्चतुर्लक्षणे" भावप्र० ।

चतुर्गति स्त्री चतुर्णां वर्णाश्रमाणां यथोक्तकारिणां गतिः ।
 १ परमेष्ठरे । "चतुर्भूतिं चतुर्वाङ्मनसं चतुर्गतिं"
 विष्णुसं० । चतुर्भिर्गतिरस्य । २ कल्पे पु० स्त्री चैवच० ।
 चतुर्जातिक न० चतुर्णां जातकानां चरन्दराणां चरभीणा
 समाहारः । त्वमेवापल्लवनागकेशरेषु तदुपक्रम्य "एतच्च
 रोचनं रूपं तीक्ष्णं सुखगन्धकृतम् । लघु पित्ताग्नि-
 कटुवर्णं कफघातविप्रापकम्" भावप्र० । "लिकटु चतु-
 र्जातकजस्तुम्बु रुमिषं खादेत्" सुश्रुत ।

चतुर्थे(न)वति स्त्री चतुर्भिर्गतिभिः नवति पूर्वपदाद् वा
 चत्वम् । (चौरागच्छुः) । चतुर्गतिर्नवतिसंख्यायां
 ३ तत्त्वस्थे च । चतुर्थे(न)वत्यधिकानि त्रीणि यतानि

कात्या० श्रौ० १।६।८।२१। पूरेणे षट् । चतुर्थे(न)वत
 तत्संख्यापूरणे त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

चतुर्थे त्रि० चतुर्थां पूरणं षट् युक् च । चतुर्थसंख्या
 पूरणे स्त्रियां ङीप् सा च चन्द्रस्य २ चतुर्थकलाया-
 ष्ठासद्विह्वलाया तिथौ" चतुर्थ्यां दितचन्द्रो नेक्षितव्यः
 कदाचन" ति० त० पुरा० । श्रव्याकरणपरिभाषिते ङे
 भ्यामभ्यस्यरूपे विभक्तिभेदे "सम्प्रदाने चतुर्थी" पा०
 "धृतिर्होमे न प्रयुज्यते गोनामस्तु तथाष्ट" छन्दोगप० ।
 चतुर्थीमिति शेषः शुक्लज्यापचयोश्चतुर्थ्यां उभयदिनप्राप्तौ
 कस्या याज्ञता तद्विषयः कालमा० चतुर्थीप्र० यथा
 "यथ चतुर्थीं निर्यीयते । सा च युग्मशक्यात् पर-
 विज्ञा पृथ्या । न च शुक्लपक्षे तथात्वेऽपि क्षणपक्षे
 पूर्वैव स्यादिति गङ्गनीयम् युग्मशक्यस्य पक्षद्वयसाधा-
 रणत्वात् । "चतुर्दश्या च पूर्णिमेत्येतच्छुक्लपक्षविषयत्वे
 लिङ्गमिति चेत् तस्यैकस्य युग्मस्य शुक्लपक्षविषयत्वेऽपि
 "प्रतिपदाप्यभावात्" इत्यनेन पक्षद्वयसंश्लिष्टा युग्मेन
 साहचर्यादितरेषामपि पक्षद्वयसंश्लिष्ट किं न स्यात् ।
 एव तर्हि साहचर्ययोर्हयोरपि परस्परकक्षहादनिर्णय
 इति चेत् न कारणान्तरेण निश्चेतव्यत्वात् । तर्हि
 चतुर्दशीपूर्णिमायुग्मेनैकपक्षवर्त्ति तिथिद्वयान्नकत्वात् द्वि-
 तीयादियुग्मे सद्यं प्रतिपदाभावात्त्यायुग्मन्तु
 भिन्नपक्षद्वयवर्त्ति तिथिद्वयरूपत्वादिसङ्क्षणम् । अतः पू-
 र्णिमायुग्मसाहचर्येणैव निश्चयः इति चेन्नैवम्
 श्रुत्या साहचर्यस्य बाध्यमानत्वात् । द्वितीयादिष्वन्दो
 सस्यया दृष्ट्या पक्षद्वयवर्त्ति नक्षत्रादीन् ब्रूते । सोऽयं श्रुति
 लिङ्गादिषु षट्सु प्रथम प्रमाण साहचर्यन्तु सन्निधिः ।
 स च स्थानायान्तरभेदत्वात्प्रथम प्रमाणम् । तस्य प्रथमा-
 दत्यन्तदुर्बलं सोऽयमर्थः पूर्वमीमांसायां तृतीयाध्याये
 श्रुतिलिङ्गादिष्वन्ते महता प्रबन्धेन प्रपञ्चितं जै० छत्र-
 क्षीतत्वं "श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्यानसमाख्यानां समवाये
 प्रारदौर्बलप्रमर्शविप्रकर्षादिति" । इममेव च श्रुतिसङ्घि-
 ध्योर्विरोधसद्विषयोत्तरमीमांसायां शुषोपसंहारे विद्या-
 रिनम् । तथा हि ताण्डियास्त्रायां श्रूयते "योमि-
 न्ये तदन्नरसप्रोपसपासीतेति" । अस्यायमर्थः । पञ्चमक्षि-
 युक्तस्य सान्नं उद्गीयास्या भक्षि कश्चिदवयवः तन्वावयव-
 छद्वाता यागकाये गायति । गीयमानं तदुद्गीयं हवो-
 द्वाता ताण्डियास्त्रागतोपनिबद्धिहितैरनेकैर्वाचैरपासी-
 तेति ते च प्राचास्त्राण्डियास्त्रायांमेव विहिताः । उद्गी-

भेदे सति यदा परेद्युरेव मध्याह्नव्याप्तिस्तदा विनायक
चतुर्थी परा । इतरेषु तु पञ्चम्य भेदेषु जयायोगस्य
प्रगल्भत्वात् पूर्वोद्युरेव सा भवति । यदा तु पूर्व
द्युरेव मध्याह्नव्यापिनी तदा नागचतुर्थी पूर्वा । इतरेषु
तु पञ्चम्य भेदेषु पञ्चमीयोगस्य प्रगल्भत्वात् उत्तरा-
भवति । तत्प्राग्वक्ष्यञ्च पुनर्येदं वचनादवधीयते ।
चतुर्थीकं पुं चतुर्थीऽङ्ग भवोरोग कन् । “दिनत्रयमतिक्रम्य
य स्यात् सङ्घि चतुर्थीक” इति वैद्यकोक्ते विषमज्वरभेदे ।
चतुर्थीकालं पुं चतुर्थी काल भोजनकाल । “सुनिभि
हिरण्यं मोक्षं विप्राणा मत्तं पासिनां नित्यम् । अहनि
च तमस्त्रिन्याम्” छन्दोपरिशिष्टेन दिने भोजनद्वयस्य
विधानेन तृतीयभोजनकालोत्तरे सार्द्धदिनात्मके भोजन-
कावे । “चतुर्थीकालमयीयादक्षारण्यमितम्” मनुः ।
चतुर्थीभक्तं म० चतुर्थे चतुर्थीकाले भक्तं यत् । सार्द्धदि-
नात्मके भक्तकावे । “चतुर्थीभक्त्यपणं वेश्ये गूढे विधी-
यते” भा० व्यास० १०६५० ।
चतुर्थीभाजं पुं चतुर्थीमग धान्यादे भजते करूपेण भज-
ति । आपदि चतुर्थीभागरूपकरपाहिणि ज्ञेये । “चतु-
र्थीमाददामोऽपि क्षत्रियोभागमापदि । प्रजा रक्षन्
पर शक्त्या किल्विधात् प्रतिपद्यते” मनुः । “चतुर्थीभाजं
महाराज । भोजं दन्त्यस्यो नली” भा० स० १६५० ।
चतुर्थीश पुं कर्म । चतुर्थीभागेभ्यो “चतुर्थीशोऽपि भर्तृस्य
रक्षिता लभते फलम्” हरिवंशे १७०५० । चतुर्थीऽ-
शोऽस्य । चतुर्थीशस्यामिनि लि० । “सर्वपासिर्हि-
नो सखास्तद्वैर्वाङ्मोऽपरे । तृतीयनस्तृतीयभा-
ग्यदंशमात्रं पादिन” मनु दक्षिणार्थगोशतमिभा
गोक्तौ । तृतीयभागादयोऽप्यत्र । “द्यौरसे पुनरुपपन्नं तृती-
याग्रहारा सुता” कात्या० श्रौ० ।
चतुर्थीका स्त्री । पक्षपरिभाषे वैद्यकपरिभाषा तस्य चतु-
र्थीकालकालात्तयात्तम् ।
चतुर्थीकर्म पुं विनाशदानन्तरं चतुर्थ्यां तिथौ कर्तव्यं
कर्मभेदे । “यथाचतुर्थीकर्म” गोभिलः “विनाश
निष्पद्यन्तरे चतुर्थ्यां तिथौ मध्यमायं कर्म वृत्ति-
यते” स० त० रघुमन्दन ।
चतुर्दंष्ट्र पुं चतुर्दंष्ट्रा यस्य । स्कन्दस्य सैनिकभेदे । “चतुर्दंष्ट्रो
ऽजलिह्वय मेघनादं प्रयुज्यते” भा० श० ८६०५० स्कन्द
सैनिकोऽयम् । शक्तिचन्दभेदे । “चतुर्दंष्ट्रपदंष्ट्रो मेघनादो
जलस्य” हरिवंशे २८०५० शक्तिचन्दोऽयम् । ३ परमेष्ठरे च ।

“चतुर्दंष्ट्रयतुर्भुजं” विष्णु स० । “चतुर्दंष्ट्रा यस्य
चतुर्दंष्ट्रोऽसि हविष्यं चतुर्दंष्ट्रा ददा ददा ददा-
व्यते चतुर्दंष्ट्रा ददाव्यति यस्य “चतुर्दंष्ट्रा ददा
श्रीधरे” इत्यादिभ्यते” भा० ।

चतुर्दंष्ट्रं पुं चतुर्दंष्ट्रा ददा यस्य । ऐरावते इन्द्रगजे
हेमच० । “चतुर्दंष्ट्रगजास्तु यज्ञी कुलितश्चतुर्दंष्ट्र”
विष्णु ध० इन्द्रध्यानम् । चतुर्दंष्ट्रा ददा यस्य गजारे
संख्यापूर्वकत्वात् वयसि दत्तादेशः । चतुर्दंष्ट्रं चतुर्दंष्ट्रोप-
लक्षितयदोविगिष्टे गजार्थौ स्त्रियां ङीप् ।

चतुर्दंष्ट्रं पुं व० व० । चतुर्दंष्ट्रकादश । (चौदा) चतु-
रधिकदशसंख्यायां शतसंख्ये च । तत् पूरणे ङ् ।
चतुर्दंष्ट्रं तत्संख्यापूर्वके लि० स्त्रियां ङीप् । सा च
चन्द्रस्य चतुर्दंष्ट्रकादशां चतुर्दंष्ट्रिकादशां
तिथौ । “चतुर्दंष्ट्रकादशी चैव अमावास्या च पूर्णिमा”
ति० त० पु० ।

उभयपक्षयोस्तस्या उभयदिनसम्बन्धे कर्मभेदे कस्या पाद्वता
तत्तिथ्यं कालमां चतुर्दंष्ट्रश्रीक० यथा

“यथा चतुर्दंष्ट्री निर्णीयते । यथापि शुक्लपक्षमभेदेन

व्यवस्था भवति । तत्र शुक्लपक्षेण शुक्लचतुर्दंष्ट्री पर

विज्ञा स्यात् । तथा व्यासोऽपि “उत्था चतुर्दंष्ट्री याज्ञा

परविज्ञा सदा व्रते” इति । पूर्वविज्ञापतिमेव उत्तरमपि

विधिश्चेत्युभयमपि पृथगुक्ता पश्यते “यदा काया

तयोदया न त युक्ता चतुर्दंष्ट्री । मौर्ध्वाङ्गीयुता च

स्याच्चतुर्दंष्ट्रा च पूर्णिमेति” । गार्दरीशेऽपि “तृतीयै

कादशी पृथी युक्ता चतुर्दंष्ट्री । पूर्वविज्ञा न कर्त्तव्या

कर्त्तव्या परसमुत्तेति” । यत्तु भाट्टशुक्लचतुर्दंष्ट्रममन

व्रतमपि पृथगेतरेऽभिहितम् तत्र पूर्वविज्ञा परविज्ञा वा

मध्याह्नव्यापिनी याद्येति केचिदाहुः । अत्रिह

तत्र प्रमाणत्वेनोदाहरन्ति । “मध्याह्ने भोज्यवैश्यादा च

सुतीये सन्निष्टे । दृष्टं गोना सा स्त्रीया मनुश्च शत

वाचसाम् । चतुर्दंष्ट्रामर्चदन्तामात्रा देव शुद्धं पुण्य

मिति” । “यत्तु मध्याह्ने भोज्यवैश्यादामिहनेन मध्याह्न

कर्त्तव्यत्वं प्रतीयते । यत्तु साहज्यापिनी तिथिर्वाद्या ।

नतत्कारम् । यदा विनायकव्रते “मध्याह्ने पूजयेद्भूमेति

मध्याह्न कर्मकामयेन विहितं । नात्र तदा विधिरात्र ।

चतुर्दंष्ट्रं तु विष्णुमर्चसादगतत्वात् स्यात्तन्नेत्रेण कथञ्चि

दृष्टस्य प्रमाणकं किन्तु सति प्रमाणान्तरे तस्योपदेशः

भवति । नचात्र प्रमाणान्तरस्य ग्राह्यं । अतो

नध्याङ्गं कर्मकाण्डम् । तथा सति ज्यौदयिकी याज्ञोति
यन्त्रेण युग्मगात्राग्निश्चोदयव्यापिनी याज्ञा । सा च
नित्यन्तरवन्निर्गच्छतीति सुख्य कल्पः । द्विसृष्टत्वेन फल
एव सति शिष्टाचारोपगुह्यहीतो भवति । चैत्राव्यय
चतुर्दशी शुक्लपक्षे अपि रात्रियोगिनी याज्ञोति ।
तथा च बौधायनः “नधो, आश्वयमासस्य शुक्ला या तु
चतुर्दशी । सा रात्रिव्यापिनी याज्ञा परा प्रयोज्य
गामिनीति” । परा मासान्तर्वाप्तिनी शुक्लचतुर्दशी ।
अथा चतुर्दशी तु पूर्वविज्ञेय याज्ञा । तथा चापस्तम्ब
“क्षयान्तरेऽपि चैत्र क्षयपक्षे चतुर्दशी । पूर्वविज्ञा तु
यत्तव्या परविज्ञा न कस्यचिदिति” । अथरात्रव्यापित्वे
न शुक्लचतुर्दशीपि पूर्वविज्ञा याज्ञा तथा च स्कन्दपुराणे
“चतुर्दशी च कस्य व्या तयोदय्या युता विभो । ।
रुम भक्तसंज्ञावाही । भवेद्या चापराह्णिकी । दर्शविज्ञा-
न कस्य व्या रात्राविज्ञा कदाचनेति” । अथ मन्मथैरि-
नीचरोक्तिविद्वच्छिवचतुर्दशीविषयत्वं दृष्टव्यम् । तदेव
अतान्तरेण चतुर्दशी निर्णीता । अथ शिवरात्रिश्च
निर्णीयते । तत्रोदक्षिण्यते । किमथ शिवरात्रिशब्दः
रूढः ? किं वा यौगिक ? उत लाघणिकः ?
अथ वा योगरूढः ? इति । किन्नापत्प्राप्तम् । रूढइति ।
तिथिविशेषे शिवरात्रिशब्दस्य सत्त्वरूपेण स्मरणत्वात् ।
तथा च स्कन् नागरखण्डे “माघमासस्य शेषे या प्रथमा
जालघुनस्य च । क्षणे चतुर्दशी सा तु शिवरात्रिः
तन्नीर्त्ततेति” । कामिके “माघमासेऽसिते पक्षे विद्य-
ते वा चतुर्दशी । तद्वात्रि शिवरात्रिः स्वात्मधुशखशु-
भापहेति” । यद्यथैव शिवस्य रात्रिः शिवरात्रिरित्यप-
्यवार्थं प्रतीयते तथापि योगात् रूढेव लघुत्वाद्योगोऽत्र
न याज्ञा । प्राक्कृत्युद्धातुर्गणार्थिदशब्दे व्यवस्यते । अथ-
स्तु कर्णं इत्यवयवार्थप्रतीतावपि तद्यप्येव रूढा दृष्टवि-
शेषाचित्तस्वीकारात् । ननु काकटनपरीक्षासमानोऽयं
विचर । यद्यपि शिवरात्रिशब्दो रूढः । यदि वा
यौगिकः उभयथाप्यनुष्ठाने विशेषाभावात् । मैत्रम् ।
प्रत्येव महात्त्वेष । यौगिकत्वे शिवसम्बन्धितत्वात्
अथ यस्या रात्रावनुष्ठायते सा सर्वशिवरात्रिः स्यात् ।
साधमासादिपक्षे तदानीमुपलक्षणं भवेत् । रूढि
पक्षे तु माघमासदेविशेषणत्वात् तद्विजिह्वाया
एकस्याप्यतिथे शिवरात्रित्वम् । अतः कस्य व्ययव
विचारः । तत्ताहीनम्यायेन रूढिमेवास्मिन्निष्ठम् । तस्य

च न्यायस्य संपादकावेतौ लोकौ भवतः “अहीनस्य
द्वादशेति प्रकृतौ विद्यमानत्वात् । न हीन इति योगेन
प्रकृतौ तद्विकल्पप्रतापः । शीघ्रधीहेतुतो रुद्रेरहीने
विद्यताविदम् । उक्तप्रतापद्वादशत्वं साक्षात् प्रकृत-
कर्मणः” । अयमर्थः ज्योतिष्टोमे न्ययते “तिस्र-
एव साक्ष्योपसदोद्वादशाहीनस्य यत्तस्य समीपत्वायेति” ।
अत्रा सच वर्तत इति साक्ष्यम् । एकदिननिष्ठाद्यो ज्योति-
ष्टोमः । तस्य प्राचीनेषु लिपु दिनेष्वनुष्ठेयत्वात्तुष्टेया होमा
उपसच्छब्दाव्या । तास्मिन् उपसदो विद्याय पुनरहीन-
शब्दवाच्यस्य कर्मणो द्वादशोपसदो विधीयन्ते । तत्र
संशयः । किमिदं द्वादशोपसत्तु द्विरात्राद्यहीनप्रकृति-
भूते साक्ष्यगन्धवाचे प्रकृते ज्योतिष्टोमे निविशते ? आहो-
स्विदहीनशब्दवाचे विद्यतिरूपे द्विरात्रादावुत्कृष्टप्रते ?
इति । तदर्थमिदं लिख्यते । अहीनशब्दो यौगिको रूढो-
वेति । तत्र न हीन इति व्युत्पत्तेर्विषयः प्रतिभासा-
द्यौगिकप्रयत्नः । तदर्थं प्रकृतोपपन्नः । साक्ष्यप्रधानस्य
सर्वस्य साक्षात्वाचकशब्दैरेवोपरिष्ठत्वेन हीनत्वाभावादि-
कृतौ तु विशेषणं वाचकशब्दैरुपदिश्यते । इतरत्वं
भतिदेशात् प्राप्यते । अत उक्तिसङ्कोचात् विद्यतेहीन-
त्वम् । एवञ्च सत्यहीनशब्दस्य ज्योतिष्टोमे प्रवृत्तिसम्भवा-
त्प्रकरणात्पुनश्चात्र तत्रैव द्वादशत्वं निविशते । न च
पूर्ववाक्यविहितेन त्वत्वेन बाधः शङ्कनीयः वाक्ययो
समानत्वत्वेन त्रीद्वयवद्विकल्पोपपत्तेः । तस्माद्-
ज्योतिष्टोमस्य द्वादशत्वविधिरिति प्राप्ते ब्रूमः । विद्यति-
रूपे द्विरात्रादाविदं द्वादशत्वं विधीयते । कुत अ-
हीनशब्दस्य औत्तम्ययोगवाक्यत्वेन तत्रैव रूढत्वात् ।
रूढि यौगिकप्रवृत्तेस्तु योगाद्विधीयसी, योगे त्वव-
वाच्यं प्रथमतो निश्चित्य पश्चात्सुदायायां निश्चित्य इति
विलम्बः । न चात्र प्रकरणविरोधः शङ्कनीयः
द्वितीयसा वाक्येन प्रकरणस्य बाधितत्वात् । तस्मादिदं
द्वादशत्वं प्रकृतज्योतिष्टोमादुत्कृष्टप्र विद्यतिपु द्विरात्रा-
दिपु निवेशनीयमिति । अथ यथा रूढोहीनशब्द-
कथा शिवरात्रिशब्दोऽपि रूढ इति प्रथमं पक्षः । अ-
पर आह । यौगिकप्रयत्नः शिवरात्रिशब्दः । कुत
शिवसम्बन्धसुपजीव्य तच्छब्दस्य प्रवृत्तत्वात् । तथा च
स्कन्दपुराणे “माघस्य क्षयपक्षे वा तिथिर्न चतुर्दशी ।
शिवरात्रिस्तु सा ख्याता संपापनिपूदनी” । “नस्य रात्रि
समाख्याता शिवरात्रिः शिवप्रिया । तस्या सर्वेषु हि

यमन्तिस्तु तावद्विषादूर्ध्वजैर्भिनीयतस्तवकारादियुः सर्वास्तु
 सामशाखास्तु पठिता । तत्र यदिदन्ताष्टिमाश्लोकगुणा-
 नास्तुपासनं तत्किन्ताष्टिमाश्लोकगत एवोद्गीयविशेषे व्य-
 त्तिष्ठते किं वा सर्वशाखागत उद्गीयसामान्ये सञ्चरतीति
 संशयः । तत्र सन्निधिवशादुद्गीयविशेषेऽवतिष्ठत इति
 पूर्वं पक्षः । उद्गीयशब्दे मुख्यया ह्युद्गीयसामान्य
 भूते । न च सन्निधिना पञ्चमप्रमाणेन प्रथमप्रमाणस्य
 श्रुते सङ्कोचोयुक्तः । तस्मादुपासनसङ्कोचसामान्ये सचर-
 तीति राज्ञानम् । अनेन न्यायेन प्रकृतेऽपि साङ्ख्यार्थेन
 सन्निधिना द्वितीयादिश्रुतं सङ्कोचायोगाद्युगमादि
 शास्त्रं पक्षद्वयविषय इष्टव्यम् । यदि चतुर्थीपरिधि-
 मयोऽक्षपञ्चविधत्व न सम्भाव्यते तर्हि तत्रैकम्
 शुक्लपक्षविषयत्वमस्तु । तथा प्रतिपद्युष्मपि गत्यन्तरा-
 भावात्तत्तद्वयसम्बन्धविषयम् एव व्यवस्थितौ सत्यां युग्म-
 शास्त्रेण पक्षद्वयेऽपि चतुर्थीं परित्यज्यैव प्राप्नोति । ननु
 यच्चान्तरेण चतुर्थीहयस्य व्यवस्था प्रतीयते । तथा च
 मार्कण्डेयपुराणे “शुक्लपक्षे तिथिर्पाश्चा यस्यामभ्यु-
 दितोरविः । कृष्णपक्षे तिथिर्पाश्चा यस्यामभ्युदितोरवि-
 रिति” । अत्र च वक्तव्यं किमिदं शुक्लादिवाक्यं युग्मा-
 दिशास्त्रनियमद्वारा एकशक्यतया तिथीनां व्यवस्थाप-
 कस्तु स्यात्तन्नेष्ट्रम् । यदि नियमद्वारा तर्हि युग्मान्ती-
 त्त्वादयुग्मे पूर्वं तिथीगास्तत्परिवर्तमानां पृथक्त्वेन “शुक्ल-
 पक्षे तिथिर्पाश्चा यस्यामभ्युदितोरवि” इत्येतत्पूर्वा-
 र्द्धमप्येवोपि उत्तरार्द्धं न विरोधि । तथा तेज्येय युग्मेपु
 चरमतिथीनां पूर्वं विज्ञानं पृथक्त्वेन “कृष्णपक्षे तिथि-
 र्पाश्चा यस्यामभ्युदितोरविः” इत्युत्तरार्द्धमप्येवोपि ।
 पूर्वाङ्गं न विरोधि । तथा दर्शमतिपद्युग्मे कृष्ण-
 पक्षगतस्य दर्शस्योदये पृथक्त्य शुक्लपक्षगतायाः प्रतिपदो-
 ऽक्षमये पृथक्त्यं तथा सति तत्त्वोभयत्र विरोधः स्रुट-
 तरः । तस्मात् युग्मादिशास्त्रमनेन नियन्तुं शक्यम् ।
 नापि स्वातन्त्र्येण तिथीनां व्यवस्थापकम् तत्र
 युग्मादिशास्त्रविरोधस्यापरिहार्यत्वात् । अविरोधेन
 तु शुक्लादिवाक्यस्य दशम्यादिविषयत्वव्यतिपत्तमकरणे
 प्रसङ्गादुदाहृतम् । तस्माच्छुक्लकृष्णयोरपि पक्षयोर्युग्मा-
 दिशास्त्राङ्गार्थी परविज्ञाः स्यात् । उद्गीयविशेषेऽपि
 “एकादशी तथा यथी यमावाक्षा चतुर्थिका । उपोष्या
 परसंयुक्ता पराः पूर्वेण संयुता” इति । ननु परवि-
 क्षेपवासाः कश्चित् प्रतिपिध्यते । “द्वितीया पञ्चमी वेधा-

हृगमी च त्रयोदशी । चतुर्दशी चोपवासे ह्यनु पूर्वी
 चरे तिथी” इति । अयमर्थः । पञ्चमी वेधेन पूर्वाङ्गस्य-
 र्थीन्निधिसुत्तराङ्गं यथीं निधिसुपवासविषये ह्यनि व्यत-
 पञ्चमीविज्ञाया चतुर्थीचोपवास इति । नैपदोषः
 त्रतभेदेन व्यवस्थोपपत्तेः सन्निधि चतुर्थीन्निधदेवता
 विषयाणि वक्तव्यं त्रतानि । तत्र विष्णुधर्मोत्तरप्रोक्ते
 चतुर्दशीर्तुते मूर्तिचतुर्थीपेतो विष्णुर्देवता । स्कन्द-
 पुराणोक्ते अङ्गारकचतुर्थीर्तुते मौनी देवता कूर्म-
 पुराणोक्ते यमत्रते यमोदेवता । खीरपुराणादिप्रोक्तेषु
 द्वर्गगणपत्यादिप्रोक्तेषु विनायको देवता कूर्मपुराण-
 प्रोक्ते नगचतुर्थीर्तुते येषश्चक्रपादादयः सर्वादेवता-
 क्षत्रं विनायकनामव्यतिरिक्तानां भूते परेद्युपवासः
 प्राप्नोति तादृशे विषये पञ्चमीवेधमिषेधो व्यवस्थाप-
 नीयः । तथा पूर्वं विज्ञाप्यथा च तत्किञ्चैव विषये
 इष्टव्यम् । अतएव प्रसङ्गवैयर्थ्ये पूर्वाङ्गरविज्ञायां विधि-
 निषेधोऽस्म्येति “चतुर्थीसंयुता कार्या तृतीया, च
 चतुर्थिका । तृतीयया युता, नैव पञ्चम्या कारयेत्तद्वि-
 दिति” । तथा तत्रैव पूर्वं विज्ञा प्रशस्यते “चतुर्थी-
 संयुता या च वा तृतीया फलप्रदा । चतुर्थी तु तृतीया
 या महापुण्यफलप्रदेति” । तस्याश्च विनायकवृत्तिविष-
 यत्वं तत्रैव सूचितम् “कर्षण्या वृत्तिमिर्वक्षः । गणनाय
 सुतोषणीति” स्कन्दपुराणेऽपि “विनायकवृत्ते कार्या
 सर्वभासेषु पण्यसुख । । चतुर्थी तु जयायुक्ता गणनाय-
 सुतोषणीति” । विनायकवृत्तादुक्ताने चतुर्थीं मध्याह्न-
 व्यापित्य मुख्यं प्रयोजकम् । तदाह बृहस्पतिः “चतु-
 र्थी गणनायस्य मातृविज्ञा प्रशस्यते । मध्याह्नव्यापिनी
 चेत् स्यात्परतत्त्वेत्येवमिति” । (विनायकस्य माता उ-
 गौतमिधितृतीया तथा विज्ञा) यदा पूर्वोद्यमध्याह्नव्या-
 पिनी भवति तदा मुख्यप्रयोजकस्य विद्यमानत्वा-
 न्मातृविज्ञत्वमुपलब्धवाच्च वा याद्या तादृशे विषये परे
 द्युः सत्या अपि मध्याह्नव्यापित्यास्माद्वता । अत-
 एव प्रशस्यत इत्युक्तम् । परेद्युरेव यदा मध्याह्नव्या-
 पिनी तदा मातृविज्ञत्वमुपलब्धमपि प्रधानप्रयोजकत्वात्
 कारणेन परविज्ञैव याद्या । तथा च स्कन्दनरम्
 “मातृविज्ञा प्रशस्यता स्याच्चतुर्थी गणनायके । मध्याह्नेऽ-
 परतत्त्वे स्यान्मातृविज्ञा प्रशस्यते” इति । ननु बह्वेषु वचनेषु
 पूर्वविज्ञाया गणनायकत्वोपलब्धम् । अतः पूर्वं
 इत्यस्यैव मुख्यप्रयोजकता युक्ता । नैवम् । मध्याह्न

व्यापित्वैव' वैयर्थ्यं प्रसङ्गात् । अथैव हि तदा-
मध्याह्नव्यापित्वं प्रसङ्गाद्भवति । अतस्तद्विधानं व्यर्थं
व्यावर्त्याभावात् । अथोच्येत पक्षान्तरेऽप्यनेकवचन
विहितस्य पूर्वविद्धत्वस्य वैयर्थ्यं नटव्यम् । मध्याह्न
व्यापित्वेनैव तद्विधेयादिति तत्र यदा तिथिचय
यथाश्रयत मध्याह्नव्यापिनीति यदा चोभयत्र कृत-
स्त्वमध्याह्नव्यापित्वं तदेकदेशव्यापित्वं वा समानन्तत्वं
सर्वत्र मध्याह्नव्यापिना निर्णयाभावे सति पूर्वविद्धत्वेनैव
निर्णेतव्यत्वात् । एवं तर्हि सायकाशनिर्वकाशयो
निर्वकाशत्वकीय इति न्यायेन मध्याह्नव्यापित्वस्य नि-
र्वकाशतया प्राबल्यमित्येव वक्तव्यं ननु मुख्यतयेति
चेत् । मुख्यत्वापि सम्भवात् तिथिनिर्णये कर्म-
काशव्यापिग्राह्यस्य मुख्यत्वज्ञास्य प्रकरणस्य प्रारम्भे
दर्शितम् । कर्मकालस्य विनायकत्वतस्तस्य मध्याह्न ।
“प्रातःशुक्रतिथौ स्नात्वा मध्याह्ने पूजयेच्चुपेति” तत्काले
विधानात् । अतोमुख्यत्वादपि मध्याह्नव्यापित्वं प्रवृत्त-
मिति । ननु कल्याणश्चित्तु पूर्वविद्धत्वेन मध्याह्न
व्यापित्वबाध उपपद्यते । “जया च यदि सम्पूर्णा चतुर्थी
शुचते यदि । जया सैव हि कर्त्तव्या नागविद्धाच्च कारये
दिति” श्रवणात् । सैवम् । अस्य वचनस्य दिनद्वये मध्याह्न
स्वभावावविषयत्वेनाप्युपपत्तेः । तथाहि पूर्वदिने
विनायकव्रतप्रयोजके मध्याह्ने जया सम्पूर्णा, परेदु-
र्भुङ्गमत्तयस्यवशान्नामध्याह्नादर्शागेव चतुर्थी समाप्ता-
तदा दिनद्वये कर्मकाले प्राद्वृत्तिष्वेव चतुर्थी अभावा
द्विनायकव्रते किन्दिनसुपादेयमिति वीक्षायां पूर्वदिनं
विधातुं परदिनं प्रतिषेधति । अथोच्येत । “जया च
यदि सम्पूर्णा” इत्यनेन कर्मकाशरूपमध्याह्नसमाप्तिपर्य-
न्तत्वं विवक्षितम् किन्तु स्रमयपर्यन्तत्वमिति । एव
नर्त्त पूर्वविद्धत्वेन नास्ति वेदिकायां पूर्वदिने सम्पूर्णत्वे
सति वेध्याप्यचतुर्थी अनवकाशत्वात् । अथ मा भूत्पू-
र्वविद्धत्वं तथापि मध्याह्नव्यापिन्द्या जयायां विहि-
तायां परेदुर्मध्याह्नव्यापित्वं बाध्यत इति चेत् । सैवम् ।
न खलुत्तरदिनहेतवे मध्याह्नव्यापित्वं कारणतयोपपत्त्य-
स्यते किन्तु नागविद्धत्वम् । अतो नागविद्धत्वमिन्द्याया
वचनस्य तान्मयेन चतुर्थीरहितजयाविधाने । अन्यथा
चतुर्थीमिन्द्यायामपि तात्पर्यं प्रसज्येत । नच तमुक्तम् ।
नहि वरदाय कस्याहोरात्र्यस्य । वचनच्छाया तत्र
वैयर्थ्यकन्यायेनाभिलष्यते यदिदम्प्रयोगात् । यद्यपि

जया सम्पूर्णा तथापि नागविद्धा हेया । किञ्चित् जया
युक्तायाश्चतुर्थी सम्भवन्त्यामितिहि वचनव्यक्ति ।
मध्याह्नव्यापिपयिती भक्ति कुतस्तवेति चेत् । चतु-
र्थीरहितायां शुद्धततीयायान्वापि कुतो भक्तिरिति
समानं पर्यंत्ययोग । वचनवत्तादिलुत्तरमप्युक्तमपि ।
वचनयो परस्परकलहे पूर्वोक्ताभ्यां मुख्यत्वनिर्-
वकाशत्वाभ्यामध्याह्नवचनमेयातिप्रबलं सिद्धिविना-
यकव्रते तस्य प्रतिपदोक्तत्वादपि प्रबलत्वम् । जया-
वचनन्तु गौर्यादिव्रते चरितार्थम् । तच्च व्रतं भविष्यत्-
राणोऽभिहितम् “विनायकं समभ्यर्च्य चतुर्थीं यदुन-
न्दनम् । सर्वविघ्नविनिर्मुक्तं कार्यं सिद्धिमवाप्नुयात्”
इत्यभिधायानन्तरमिदं पद्यते “निद्रा रति शिवा
भद्रा कीर्त्ति मेधा सरस्वतीम् । प्रज्ञा तुष्टिं तथा-
कान्ति तत्त्वैवाङ्गि पूजयेत् । विद्याकामो विशेषेण
पूजयेच्च सरस्वतीमिति” । शिङ्गपुराणेऽपि “चतुर्थ्यान्तु
गणेशस्य गौर्याश्चैव विधानतः । पूजां कृत्वा लभेत्सिद्धिं
सौभाग्यञ्च नरः क्रमादिति” । नारदीयपुराणेऽपि
“माघशुक्लचतुर्थ्यान्तु गौरीभाराचयेद्बुधः । चतुर्थीं
वरदा नाम गौरीं तत्र सुपूजितेति” । अतो यथोक्तरीत्या
विनायकव्रते मध्याह्नव्यापित्वेनैव निर्णयः । गौरीव्रतं
तु जयावचनमन्वयम् । तत्र यदा दिनद्वयेऽप्येतद्वेपथ्ये
मध्याह्नकदेशव्यापिनी तदा पूर्वदिने तन्महत्त्वञ्चेति
तदेवोपादेयम् । उत्तरदिने तन्महत्त्वं किन्महत्त्वगुणेन
तदुपादेयम् ? किं वा सातृविद्धत्वगुणेन पूर्वसुपादेयमिति ?
सद्ये पूर्वमिति ब्रूमः । परस्य नागविद्धत्वदोषोपेतत्वात्
पूर्वस्य च तदभावात् । एतदेवाभिप्रेत्य स्कन्दपुराणे
पद्यते “ज्यैष्ठ्ये च वटमाश्रित्य तयान्नन्नयथेनगी ।
विनायकचतुर्थीं च कर्त्तव्यां सद्यो तिथिरिति । विना-
यकव्रतवद्वागव्रतेऽपि चतुर्थीं मध्याह्नव्यापिनीं प्राप्ता ।
नागव्रतञ्च कूर्मपुराणे दर्शितम् । “तिथौ युगाह्वयाद्या
सद्योपपन्नं यथाविधि । शङ्खपात्रादिनागाणां शेषस्य च
महाजनः । पूजा कार्या प्रप्यगन्धोराप्यायनं च ।
विपाणि तत्र नम्रानि नच तान् नम्रानि पद्मगा” इति ।
युगाह्वया चतुर्थी । मध्याह्नव्यापित्वञ्च देशकेनोक्तं
“युगमध्यन्दिने यत्र तत्रोपोपन्नं फणीश्वरान् । क्षीरेण-
प्याथ पद्मस्य पूजयेत्प्रयत्नो नरः । विपाणि तस्य नम्रानि
न तान् हिंसन्ति पद्मगा” इति विनायकचतुर्थीनामवचन-
र्थोक्तिरित्यन्विशेषः । एकमहत्त्वान्यायेन मध्याह्नव्यापिनीं प्रोता-

ज्ञेयुः सदा संक्रमते हरः । यानि कानि च निदानि
चराणि स्थावराणि च । तेषु संक्रमते देवि । तस्या रात्रौ
यतो हरः । शिवरात्रिस्तु प्रोक्ता तेन सा हरवद्भ
मेति । शिवरात्रौ "तत्प्रभृत्येव देवर्षे । माघकृष्णचतु-
र्दशी । शिवरात्रि समाख्याता प्रियेयन्निपरदिशः" इति
श्लो० अथनिखण्डे "माघमासशुनयोर्मध्ये अक्षिता या
चतुर्दशी । शिवरात्रिस्तु सा ख्याता सर्वपापनिघ्ननी" ।
तस्माच्छिवसम्बन्धिनी रात्रि शिवरात्रिरिति यौगि-
कोऽर्थः प्रोक्षणीन्यायेन ग्रहीतव्यः । तस्य च न्यायस्य
संवादकावेतौ श्लोकौ "संस्कारजातियोगेषु च जूते
प्रोक्षणीरिति । संस्कारं साधुभौमत्याज्यातिसुहेजनो-
क्तिः । अन्योन्याश्रयतो नाद्योन जाति कल्पयन्ति ।
यौगिकं क्लृप्तशक्तिचक्रं मिथ्याकरणे स्थिता" अयमर्थः ।
दर्शपूर्णमासाहृतया जूते "प्रोक्षणीरासादयतीति" ।
तत्र सशयः । किमयं प्रोक्षणीशब्दोऽभिमतत्वासाद
नाद्युदकसंस्कारं जूते ? किं वा ज्ञानायान्तरजाति
विशेषम् ? आहोस्ति प्रोक्षणे पालायाभिरिति यो-
गम् ? तत्र संस्कारं जूत इति तावत्प्रामाण्यतः ? साधु
भौमत्वात् । सर्वेषु हि संस्कारविधिवान्तर्यामिदिप्रदेशेषु
प्रोक्षणीशब्दः अयते । "प्रोक्षणीरासादयेद्वाहिरूप
सादयेति" प्रौढवाक्यप्रयोगः । "प्रोक्षणीरासादयतीति"
विधिवान्तर्यामि । यथमभिमतत्वादिषु कान्यथाप्युदाहरणो
यानि तस्मात्संस्कारं जूत इत्येकं पक्षः । जातिं जूत
इति पक्षान्तरम् । कोके हि जलक्रीडासु प्रोक्षणी
भिरुद्वेजिताः स इत्युदकजातौ प्रयोगो दृश्यते । तत्र न
तावत्संस्कारं जूत इत्याद्य पक्ष उपपद्यते । कुत ?
अन्योन्याश्रयत्वात् । नापि जातिं जूत इति द्वितीय
पक्षोयुक्तः उदकजातौ प्रोक्षणीशब्दशब्दे व्यंग्यहारे
पूर्वमकृतत्वेनात पर शब्दे कल्पनीयत्वप्रसङ्गात् ।
नच योऽपि शक्तिः जलनीया व्यकरणेभैव क्लृप्त्वात्
व्याकरणे हि सच्चैवमप्यस्मात्कारणे एतदुक्त्य
रेन शब्दो व्युत्पादितः । तथा सति प्रवर्धेणोपपत्तेरने
नेत योनेन सेचनगगनसुप्तकादिकं सर्वं प्रोक्षणीशब्द
व च सम्पद्यते । प्रजाते तु स्त्रीशब्दस्याप्यात्मनो
स्वेनसाधनत्वात् नक्षत्रस्य प्रोक्षणीशब्दस्य सोपपत्त्यन्त-
र्येन प्रोक्षणीरिति त्रितोऽप्युक्तत्वात् शब्दोन्मिष-
तः । जलक्रीडाभिरुदके कृते प्रावणसुप्तम् ।
देवगणप्रकरणं च योगस्य प्रावणसुप्तम् । अतः

परस्परविरोधः । सैनम् ज्ञानात्मिका हि कृदि
योगसंप्रवर्ततीति । नच प्रोक्षणीशब्दे कृदिर्नश्यते ।
उद्वेगव्यवहारेण जाताप्यव्युत्पादितत्वात् । अक्षीनशब्दोऽपि
द्विरात्रादिषु न दृष्टव्युत्पादित इति चेत् न । व्याकरणे
व्युत्पादितत्वात् । "अत्र खं कर्तौ" इत्यनेन वारुच्येन
वातिकेनाहनुशब्दात् खपुत्र्ययत्वात् तस्येवादेशः कृत्वा
कृतविधयतया व्युत्पादितो अक्षीनशब्दः । नन्वेव सति
षट्कटीप्रभातन्यायस्य प्रसज्येन यतोऽक्षीनशब्दे योग-
स्मरिहर्तुं कामेन भयता व्याकरणसुप्तजीव्य योगे पर्यव-
सानं कृतम् । नायन्दोषः । पूर्वपक्षिणोऽभिमतं समास
लक्षणे योगे पर्यवसानस्यानभिधानात् । नच नञ्स्य
मासोऽपि व्याकरणेषु व्युत्पादित इति गङ्गनीयम् ।
नञ्समासस्त्रीकारे सति "अथज्ञोवाप" इत्यादायिवा-
क्षीनशब्दस्याद्युदात्तत्वप्रसङ्गात् मध्योदात्तोऽत्र शब्द
ध्यान्नायते । तस्मात्सुप्तशब्दे योगसाध्योऽपि समासस्य
योगस्य पूर्वपक्षमिमत निराकृत्य यौतकृदि विद्वान्निना स
माश्रिता । तानेय कृदि प्रकटयितुं वरुचिना वासिक
कृतम् अतः सत्यपि प्रकृतिप्रत्ययविभागे यौगिकत्व न
गङ्गितं शक्यते । तथा गोत्वजातौ कृदस्यापि गो
शब्दस्यैवादिक्कलेषु "गमेडौ" इति प्रकृतिप्रत्ययविभा-
गङ्गत्वा गङ्गतीति गौरिति व्युत्पत्तिः प्रदर्शिता । तद-
दत्ताप्यवगन्तव्यम् । प्रोक्षणीशब्दे तु न कृदिप्रापनाय
किञ्चित्फलं स्वतन्त्रं विहितमस्ति । किन्नाहं
सर्वभाषासाधारणेभावयवाच्यव्युत्पादकेन कृदुत्पत्त्येन
व्युत्पादितत्वात् । यौगिक एवायं प्रोक्षणीशब्दः ।
तस्मात्प्रोक्षणीशब्दावच्छिन्नरात्रिशब्दो यौगिक इति
द्वितीय पक्षः । अन्ये तु पुनर्मन्यन्ते । लाक्षिकोऽयं
शिवरात्रिशब्दः । तिथिवाचकेन शब्देन तत्तिथौ
क्रियमाणस्य व्रतविशेषस्य लक्षणावत्त्वात् । अतएव
गानसङ्कितायास्तुतम् "शिवरात्रिव्रतकाव्यं सर्वपाप
प्रणशयम् । आघातुलनसुप्तप्राणां शक्तिर्वा
प्रदायकम् । अक्षीनाहृतयोधः युक्ता यत्र चर्दशी ।
तत्तिथौ च कुर्वीत शिवरात्रिमतं व्रतं । शिवरात्रि
व्रतद्वयं भूतान्निगतमङ्गागिनि । शिवरात्रिव्रतन्देवर्षे
यत्र शिवसन्निधौ । निर्दिष्टं कुरु मे देव । भक्तपात्र
महेन्द्रेति" । नागदीयसङ्कितायाम् "अक्षीनाहृतयो
यत्र साचक्रकृतुर्दशी । शिवरात्रिव्रतं तत्र कुर्या-
ज्जागरणं तद्येति" । गङ्गापुराणेऽपि "अक्षीनाहृतयो

वेधोपायपुराणे दर्शितं । “त्वयोदधस्तुने स्त्र्ये चतसृ-
ष्वेव नाडिषु । भूतविज्ञा तु या तत्र शिवरात्रिव्रतस्यरे-
दिति” । स्मृत्यन्तरेऽपि “प्रदोषव्याप्तिनी आहृता शिव-
रात्रिचतुर्दशी । रात्रौ जागरण यस्मात्तस्मात्ता सप्त-
मोपयेदिति” । कामिके “आदित्यास्तमये काले अस्ति-
चेष्टा चतुर्दशी । तद्वात्रिंशे शिवेरात्रिं श्यात्सम्भवे
दुत्तमोत्तमेति” । निशीथवेधो नारदीयसंहिताया
दर्शित । “अर्द्धरात्रयुता यत्र माघकृष्णचतुर्दशी ।
शिवरात्रिव्रतं तत्र सोऽश्वमेधफलं लभेदिति” । स्मृत्य-
न्तरेऽपि “भवेद्यत्र त्वयोदध्या भूतव्याप्ता मङ्गानिशा ।
शिवरात्रिव्रतं तत्र कुर्यात्जागरणं तथेति” । ईशान-
संहितायाम् “माघकृष्णचतुर्दशीमादिदेशो मङ्ग-
निशि । शिवलिङ्गतयोद्भूत कोटिस्त्र्यसम्पन्नम् ।
तत्कालव्याप्तिनी आहृता शिवरात्रिव्रते तिथिः । अर्द्ध-
रात्रादधोर्ध्वं युक्ता यत्र चतुर्दशी । तत्तिथयेव
कुर्वीत शिवरात्रिव्रतं व्रती । नाहं रात्रादधोर्ध्वं
युक्ता यत्र चतुर्दशी । नैव तत्र व्रतं कुर्यादयुरैश्वर्यं हानि
देति” । “व्याप्यार्द्धरात्रं यस्यातु लभ्यते या चतुर्दशी ।
तस्यामेव व्रतं कुर्यात्” मत्स्यपुराणार्द्धरात्रे । पूर्वोदु-
वौ परेद्युवौ मङ्गानिशि चतुर्दशी । व्याप्ता सा दृश्यते
यस्यान्तरां कुर्यात्प्रव्रतं च । चिह्नविभागे काले तु व्याप्ता
आहृता चतुर्दशी । तदूर्ध्वोपविता भूता सा कार्या
व्रतिभिः सदा । नमः प्रियकरे त्रेपुत्रा माघकृष्णचतुर्दशी ।
मङ्गानिशान्वितायान्तु तत्र कुर्यादित व्रतमिति” । एवं
स्ति पूर्वोदुरेव यत्र प्रदोषनिशीथोभयव्याप्तिभक्तं व्रत-
माचरणायम् । पूर्वोदुरेवोदध्याप्यौ स्कन्दपुराणे प-
ठ्यते । “त्वयोदधौ यदा देवि । दिनभुक्तिप्रमाणतः । जा-
ग्रते शिवरात्रिं श्यात्तिथिं पूर्व्यां चतुर्दशी । दिनभुक्तिरस्त-
मयः । परेद्युरेवोभयव्याप्यौ कामिके पठ्यते “निशादये
चतुर्दशी पूर्वा त्वाव्या परा शुभेति” । दिनहयेऽप्युभय-
व्याप्तिस्तु न सम्भाव्यते यामहयहरेरभावात् । दिन-
हयेऽप्युभयव्याप्तिभावोऽपि न सम्भाव्यते यामहयचयस्या
भावात् । एकैकस्मिन् दिन एकैकव्याप्तौ तु कथमिति चेत् ।
आ त्रेपुत्रं प्रसज्यते । पूर्वोदुर्निशीथव्याप्तिं परेद्यु-
प्रदोषव्याप्तिरिति । तत्रैकव्याप्तेर्दिनहये सम्भवेऽपि
जयायोगस्य प्रयत्नत्वाद्दृश्ययोगस्य निन्दितत्वाच्च पूर्वोदु-
रेवोपवासः । जयायोगप्राप्त्यर्थेनैकवचनैराहतत्वाद्दवग-
मते । तथा च स्कन्दपुराणे पठ्यते “कल्पादमी स्कन्द-

पथी शिवरात्रिचतुर्दशी । एतां पूर्वयुता कार्यास्ति-
थ्यन्ते पारणमभवेत्” । “जन्मादमी रोहिणी च शिव-
रात्रिस्तथैव च । पूर्वविज्ञैव कर्त्तव्या तिथिभान्ते च
पारणम्” । “आवृत्ती दूर्गभवती तथा दुर्गादमी च या ।
पूर्वविज्ञा तु कर्त्तव्या शिवरात्रिचतुर्दशमिति” । “जय-
नी शिवरात्रिश्च कार्यो भद्राजयान्ति” इति । नागर-
खण्डे “माघफाल्गुनयोर्मध्ये अस्मिता या चतु-
र्दशी । अन्तर्ज्ञेन समायुक्ता कर्त्तव्या सा सदा तिथि-
रिति” पञ्चपुराणे “अर्द्धरात्रात् पुरस्तात्संज्ञाययोगो
यदा भवेत् । पूर्वविज्ञैव कर्त्तव्या शिवरात्रि शिव-
प्रियैरिति” । ब्रह्मवैवर्ते “रुद्रव्रतेषु सर्वेषु कर्त्तव्या
संज्ञा तिथिः । अन्येषु व्रतकालेषु परायुक्तास्तपसे
देति” । दर्शयोगनिन्दा च स्कन्दपुराणे दर्शिता
“मङ्गतामपि पापानां दृष्टा है नि कति पुत्रा । न दृष्टा
कुर्वता पुत्रा कुह्युक्तां तिथिं शिवमिति” । अन्त्यान्
पि यानि कानिचिदुदर्शयोगनिन्दावचनानि तत्र तत्र
स्मर्यन्ते । तानि सर्वाण्यस्मिन्निषेधे योजनीयानि ।
यदा पूर्वोदुर्निशीथादूर्ध्वं पठ्यता चतुर्दशी, परेद्यु-
जयवशात्निशीथादधोरेव समाप्ता तदा पूर्वोदु-
प्रदोष-
निशीथव्याप्तिरुभयोरप्यसम्भवात्परेद्यु-
प्रदोषव्याप्ते-
रेकस्या सङ्गावाच्च परविज्ञैव ग्राह्या । एतदेवाभिप्रेत्य-
स्मर्यते “माघासिते भूतदिन कदाचिदुपैति योगं यदि
पञ्चदश्या । जयाप्रयुक्ता न तु जातु कुर्याच्छिवस्य-
रात्रिं प्रियकश्चिद्व्यस्येति” । यदा पूर्वोदु-
प्रदोषादूर्ध्वं
पठ्यता चतुर्दशी, परेद्यु-
जयवशात्प्रदोषादधोरेव समाप्ता
तदा परेद्युर्व्याप्तिद्वयाभावात्पूर्वोदुर्निशीथव्याप्ते स-
ङ्गावाच्चयायोगाच्च पूर्वोदुरेवोपवासः । अत्राय वि-
वेकः सम्पन्नः । दिनहये निशीथव्याप्तौ तदव्याप्तौ च
प्रदोषव्याप्तिर्नियामिका । तथा दिनहयेऽपि प्रदोषव्याप्तौ
तदव्याप्तौ च निशीथव्याप्तिर्नियामिका । एकैकस्मिन्
दिन एकैकव्याप्तौ जयायोगो नियामक इति । अथ
शिवरात्रिव्रतस्याहोरात्रसाध्यत्वेनाहंनि रात्रौ च सम्बन्धे
साधारण्ये स्ति अर्द्धवेधस्येष्ट प्रदोषनिशीथयोरेव
कृतः शास्त्राणां पक्षपात इति चेत् । रात्रेरत्र प्रधा-
नत्वादिति ब्रूमः । तत्प्रधान्येन चोपपत्तिः स्कन्द-
पुराणे पठ्यते “निशि धमन्ति भूतानि शक्त्यं शूलशब्द-
वतः । अतस्तस्या त्वयोदध्या सर्वां तत्पूजनमभवेदिति” ।
तस्यान्तयोदध्यामिति अष्टादशे सप्तम्यौ । तथा

भूभुव स्वर्ग इत्येति जनस्यैव तपस्तथा । सप्तम सत्यलोकस्तु
सप्त लोका इति पृथक् । सप्तलोकैस्तु पातालैर्भुवनानि
चतुर्दश । अथ ब्रह्माण्डमध्यस्थास्त्वारा लोकापालका ।
पिण्डमध्ये तु तानुं ज्ञात्वा सर्वसिद्धीश्वरोभवेत् । इन्द्रो-
ब्रह्मा विष्णुरीशस्त्वारास्तदेवता । भूनाधारे चतुर्पल्ले
गजाकूटो महानिति । सृष्टिकर्त्ता च तत्त्वेषु स्वाधिष्ठाने
महान् हरिः । अणिपूरे श्रुतपाणिरष्टसिद्धीश्वरो-
महान् । तालुद्वारे तालुमध्ये ललाटे चक्षुःकण्ठके ।
शृङ्गाटिकाकपाले च लम्बिकाब्रह्मरन्ध्रके । नयचक्र-
मूर्ध्चक्रं च त्रिकूटस्थेऽपि गति । ब्रह्माण्डानि वसन्ती
ति ज्ञातव्यानि प्रयत्नतः । सप्त द्वीपानि कथ्यन्ते ऽमुना-
तामि शृणु प्रिये । । जम्बुद्वीपन्तु मज्जाया शाकद्वीपन्तु
मध्यमे । शाल्मलद्वीप शिरोमध्ये मासमध्ये कुशस्तथा ।
त्वचि क्रौञ्चलोममध्ये गोमेदद्वीप ईरित । नखमध्ये
तथा श्वेत सप्तद्वीपा वसुन्धरा । जम्बु शाकस्तथा शा-
ल्मन् कुशक्रौञ्च गोमय । श्वेत सप्त ति यण्डानि
सप्तखण्डैर्बसुन्धरा । सप्तान्येतानि रूपाणि देहमध्ये
स्थितानि च । सप्तद्वीपा सप्त कथ्यन्ते पिण्डमध्ये
वसुस्थिता । लवणेषुसुरासर्पिर्दधिदुग्धजलानका ।
लवण खेदमध्ये तु इक्षुरक्ते मधु त्वचि । सर्पिर्मेदेवसा-
मध्ये दधिमौल ललाटके । वीर्यमध्ये ऽमृतोन्नय पादे
कूर्म स्थितो महान् । इदानीन्तु नवद्वारे नवखण्डा-
नि स्रष्टु । पायादौ भारत खण्ड काश्रीरं त्रिकष-
ण्डम् । द्विजखण्डमेकपाद खण्ड वज्रो समण्डलम् ।
कैवल्यगर्भगान्धार नवखण्डमिति स्थितम् । इदानीं
पर्वतादौ च कथ्यन्ते शृणु यत्नतः । मेरुदण्डे सुमेरुस्तु
पीठमध्ये हिमालय । वामस्कन्दे तथा दक्षे मलयोमन्द-
राचल । विन्ध्यस्तु दक्षिणे कर्णे ब्रामे मैनाक ईश्वरि । ।
ललाटे मध्यदेशे तु श्रीशैल परमेश्वरि । । तथा ब्रह्मकपा-
लस्य कैलाश पर्वतो महान् । सुमेरुर्हिमवान् विन्ध्योमलयो-
मन्दरस्तथा । श्रीशैल मैनाकश्चैति कैलाशोऽदौ च पर्वताः ।
अपरे पर्वता सर्वे अङ्गुलीमध्यवासिन । शरीरे नय-
नाडीस्या नर्मदा च महेश्वरि । । इडाया यमुना देवि ।
पिङ्गलाया सरस्वती । सुषुम्णायां वज्रेदुग्धगात्रान्याऽ-
न्यास्तु च नाडिषु । गङ्गासरस्वतीगोदानर्मदायमुना-
नया । कावेरी चन्द्रभागा च वितस्ता च इरावती ।
हिमप्रतिषेधस्तु मदीनदण्डिस्तथा । इतस्ततो देहमध्ये
ब्रह्माण्डे सप्तविंशतिः । योगाश्च राशयश्चैव यहाश्च तित-

यस्तथा । लङ्करीषु भीममणी वाहन स्थापन तथा ।
सर्वाङ्गेषु च देवेभिः । समग्रस्य सप्तखण्डम् । त्वयि स्मृ-
कोटयस्तु निवसन्ति च देवता । तथा पीठानि सर्वाणि
देहमध्ये स्थितानि च । हृदये व्योममध्ये तु अमरनाम्ना
स्तु वाम्बुकि । उदये वज्रोत्तममध्ये तु परे नागाश्च सन्ति ।
गन्धर्वकिन्नरा गुरा विष्णुधन्वाप्सरादयः । कनेकर्त्तव्यं
वर्णाश्च युक्ताश्च वसन्ति हि । अमरसिद्धये युक्ता पद्म-
शोभर्त्तव्यं हृदि । मेघस्य मण्डलं चैव मण्डुपे तथैव च ।
चन्द्रर्के नेत्रयोर्मध्ये जङ्घलोमसु साक्षिण । लङ्गु-
लमाटिकश्चापि विश्वरूपमरेत्ततः । समग्रदण्डान्मुक्त-
स्वर्गमेगच्छ सत्सुखम् । तदेतच्चिन्तया याति रागभोक्-
विषर्ज्यताम् ।

चतुर्दशविद्या स्त्री व० व० संज्ञात्वात् कर्म० । वेदादिषु
चतुर्दश विद्यास्तु । ताश्च “विद्याश्चतुर्दश प्रोक्ता ब्रह्मण-
स्तु यथास्थिति । पञ्चद्विंशतिनामेता धर्मशास्त्र-
पुराणकम् । भीमासातर्कमपि च एता विद्याश्चतुर्दश”
नन्दि पु० । “पुराणन्यायभीमासाधर्मशास्त्राङ्गमिश्रिता ।
वेदाः स्थानानि विद्याना धर्मस्य च चतुर्दश”
या० स्मृतौ विद्यास्थानत्वोक्तेस्तासां तथात्वम् ।
चतुर्दश शास्त्रं न० चतुर्दश अङ्गान्यस्य । “चिरञ्जये वात-
कमौल्ये वा त्रिदोषजे वा दशमूलमिन्द्र । किरात-
तिक्तादिगण मयोज्य शुद्धार्थिना या त्रिष्टता विभिन्न-
चक्रदत्तोक्ते पाचनभेदे ।

चतुर्दश न० चतुर्दश विद्याना समाहार असंज्ञात्वात्
द्विषु । चतुर्दश टिक्नु । दिक्शब्देन समासे चतुर्दश
इत्येव । सप्तान्ये तु कर्मधा० । प्राच्यादिषु चतुर्दश
दिक्षु व० व० । “शिवभिर्घोरैरराशमिश्चतुर्दशु समन्वि-
ताम्” काशीध्यानम् ।

चतुर्दश उ० न० (चण्डोल) इति (चन्दोल) इति ख्यात
“रात्रोयद् द्विपद यान विशेषाख्यमल विदुः । चतुर्भि-
रुद्यते यत्तु चतुर्दोलं तदुच्यते” उक्ते चतुर्भिर्वाच्ये
यानविशेषे । प्रसङ्गाच्चतुर्दोषादनेललक्षणभेदादिक भो-
देवोक्तं प्रदर्शयते । “चतुर्भिर्वाङ्मैर्दण्डैः पञ्चभि-
रुक्तैः सुसंस्थितैः । सम्यग्गोप्यैरुद्दिष्टं चतुर्दशैर्भु-
जैः समम् । तद्भेदा जयकल्याणवीरसिद्धा यथाक्रमम् ।
चतुर्भिर्धामा भूपाना चतुर्दोषाः प्रकाशिता । त्रिहस्त-
समितायामो द्विहस्तपरिणाहवान् । हस्तद्वयोन्नत-
प्रोक्तचतुर्दोषोजयाख्यया । चतुर्दशायतोयम्बु सार्धं हस्त-

सु विद्वतो । चतुर्होत्र समाख्यात कल्याणसायनमुद्रितम् । पञ्चहस्तायतोयस्तु त्रिहस्तपरिणाह्यान् । तावदेवो-
क्तोपेराचतुर्होत्रं चदाकृतः । आयागपरिणाहाभ्यां
चतुर्होत्रमितोहि य । चतुर्होत्रोद्भव सिद्धस्तद्वै-
मोज्ञत शुभ । सर्वोध्य द्विविधः प्रोक्तः सक्खदिद्यापि-
निश्चदि । आद्य समरवर्षासु पर केचित्त्यनात्यये ।
सर्वेषामेव काष्ठानां दण्डः स्थाप्यवारणः । चन्दने
मेव घटना सर्वेषामुपयुज्यते । सोमसं सर्वपक्षेषु
क्रमक सर्वाङ्गात्तु । कुम्भाय पद्माकोपय गिरिति
वधाक्रमम् । भौदेशाना महीन्द्राणा चतुर्दोष्टेषु
विन्यसेत् । वर्षाय चार्द्धचन्द्राय हस केकी शुक्रो-
मल । अथ सिंहस्य तस्याग्ने आदित्यादिदशो-
त्तरान् । मणिनियमस्तु दण्डवत् । “रक्त शुक्य
पीतस्य कृष्णस्त्रिधाधारूप । नील कपिल इत्युक्त
प्रताकावान्त सकृद्दृष्ट । चतुर्दोष्ट उपताक शुभयान
मिति स्मृत । कलास्तवकेदैर्गभिर्भूत स्थाप्राज्ञके-
शानाम् । चामरदण्डैर्दैर्गभिर्दिग्गजयिना चतुर्दोष्ट ।
चापपल्लय पुच्छेषु सर्वोपरि गरिन्यसेत् । यात्रा-
सिद्धिरय चात्रा चतुर्दोष्टो महीभुजात् । क्षमाश्च
दिरहितो निश्चदिस्तचतुर्दोष्टः” । मानं पूर्वमतम् ।
“स पुनर्द्विविध प्रोक्तः सप्पञ्चपाय निर्धूल । ध्वजान्
यद्वत् न्यस्त्यति यद्वर्गविजयैषिण । तेषा मानन्तु
चत्वारः स्वामिहसौकषस्थिता । कोपेषु पद्मादपेषु
हस्तद्वयमितौ ध्वजौ । सुवर्णे रजत युग्म त्रिविधानां
महीभुजात् । मणिचामरकुम्भाणां खड्गादीना
निनिश्चय । चतुर्दोष्टध्वजोराष्टा विजयो मत्तदण्वत् ।
निर्धूलो व चतुर्दोष्टे भागमन्यविध ऋणु । आया
गपरिणाहाभ्यां चतुर्होत्रमितोहि य । विजयोनानाम
विज्ञातचतुर्दोष्टोमहीभुजात् । विजयो मङ्गलो
मध्योवित्त्येकैकद्वित । त्रिविधानां महीन्द्राणां
आगत्यचदपञ्चतम् । अष्टाभिस्त्वते यस्तु अष्टदोष्ट
उच्यति तम् । सोपागहनयश्वास विशेषं शिल्पि
निर्मितम्” । भोजस्तु । “अष्टाभिर्वाह्नैर्दण्डैः पट्ट
भिस्तु दयमिष्टैः । क्षमीस्तु दयमिष्टैर्यमदोष्टं मही-
भुजात् । तद्वेदाजयकल्याणवीरसि हा यथाक्रमम् ।
चतुर्विधानां भूपागमदोष्टाः प्रकीर्णिता । सङ्गमि-
होक्तिर्नितायाम परिणाष्टे अष्टभुजाः । चतुर्होत्रतो
राष्ट्रामदोष्टं जय विद्ध । आयागपरिणाहाभ्यां

पञ्चहस्तमितोऽहं यः । कल्याणारयोऽष्टदोलीय चतु-
र्हस्तमितोऽहं यः । सप्तहस्तायत कायैः विस्तरं पञ्च-
हस्तकम् । पञ्चहस्तमितो वीरघाटदोली मङ्गीम-
लाम् । ध्यायामपरिणाहभ्यामष्टहस्तमितोऽहं यः ।
विहङ्गमाष्टदोलीय विष्टेय पञ्चभुजोऽहं यः । सर्वोऽयं
द्विविध प्रोक्त एषादिस्थापि निम्नदि । काठवस्तु
घटादीनां मणीनां चामरस्य च । चतुर्दोलीयद्वये
योनियमोऽन्योऽपि स्मरिभिः । पूर्ववक्षिन्मन्त्रेण भज
मानमिष्टोच्यते । दशध्वजालेषु च दौ स्वाभिहस्त
द्वयोऽहता । पञ्चादधे भजौ रात्रयहस्तमितो भवति ।
मण्यचामरपञ्चायां निर्ययो निष्पताकवत् । निम्नज
घाटदोलीय विविधैः च गद्यते । मण्यकुम्भघटादीनां
नियमो भवद्वयवत् ” । “एव ह्यदय मोक्षय विवर्ति दोला-
टिका कार्या । मान सार्धं द्विगुणित सार्धं त्रिगुणित
युक्तमेतेषाम् । विवर्तिदोलात् परतो भोजनमे सम्भवेद्या-
जम् ” । यान वस्तुन्योन्य वस्तुन्युक्तमेतत्सङ्गाद वै
व्याच ” । भविष्योत्तरेऽपि “यदुक्तं ह्येव यान तेन
मानेन योग्यम् । स्यान्म कुरुते दिव्यं च चिरं सुखम्
न्युते । स्वयोगयुक्तयामन्यो भोगमाप्नोति मानवम् ।
परयौगिक्त्वानस्य क्लेशमाप्नोति पुष्कलम् । योऽस्मादय-
थाऽज्ञानाद्यान् प्रकुरुतेऽन्यथा । तस्मैतानि विनश्यन्ति
आयुर्विदायशोधनम् । प्रधानं याममात्रितं नियमोऽयं
समाच्यत । नामघाने निर्ययोऽस्ति तस्मिन्नुक्तं सगोचरात् ” ।
चतुर्द्वारं न चत्वारि द्वाराण्यस्य । । चतुर्ध्वजे गृहभेदे ।
समाहारद्विगु । २चतुर्ध्वजैरेषु न० । “मण्डपं कार-
येत्तल चतुर्द्वारं समन्वितम् ” हेमाद्रौ तल्लादानाकारणे ।
चतुर्धा व्यव्यः चतुःप्रकारम् भाष्य । चतुःप्रकारे । “ततश्च येषं
प्रथमव्यं योऽध्वर्युः चतुर्धा नमः चामनयः ” भा० व्या०
१६२ वा० । “द्विधा विधाय चैकैकं चतुर्धा प्रथमं पुन ।
सस्ते तरङ्गितोयाशैलानात् पञ्च पञ्च ते ” मङ्गलदी
चतुर्वाहुषु पु० चत्वारोवाहव्योऽस्य । । विष्णोः “पीतवामाचतु-
र्वाहुः शङ्खचक्रगदाधरः ” भाग० ८।१७। २चतुर्भु-
जयुक्तमाले लि० । २चतुर्भुजोऽहं च न० ।
चतुर्भुजं न० चतुर्धा चत्वार्यं कामनोऽहं चत्वारि
श्रेयसा समाहारः । । चत्वार्यं कामनोऽहं चत्वारि
चत्वारि भद्राण्यस्य । २तद्युक्ते लि० । “च चत्वारि
सङ्ख्या । चतुर्भुजतरङ्गया ” भा० भा० द्रो० कलिका
न्याय० प० मोक्षगराजिने वस्तुन्युक्तं प्रवृत्तम् ।

चतुर्भाष ५० चतुर्षा भाष उन्पच्यपादानम् । विष्णो
परमेष्ठरे “चतुरात्मा चतुर्भाषस्तुयैऽद्विकेपात्”
विष्णुसं० । “धर्माधिकानमोक्षाख्य पुनर्पाच्यचतुष्टय भव-
त्तुगुण्यतेऽस्मादिति चतुर्भाष” भा० ।

चतुर्भुज ५० चत्वारो भुजा यस्य । विष्णो “चतुरात्मा
चतुर्भुजस्तुष्टयचतुर्भुजः” विष्णुसं० । “तद्वतारो
वासुदेवो नन्दनन्दने च “तैर्नैव रूपेण चतुर्भुजेन सह-
स्रबाहो । भव विद्मते” ।” गीता । “तमद्भुत बाह-
कमन्वजेक्षणं चतुर्भुज गङ्गागदाद्युधम्” भाग० । १।
६।६। २। १०० । १०० । “सक्तकेरीं चतुर्भु-
जां” श्यामाध्यायम् । “सदाश्रित्यव्याघ्रपुत्रा चतु-
र्भुजाः” (गिरिपालः) साधः । ४० चतुष्कोणे जेले न० ।
भुगक्ति भुज-क चतुर्षा धर्माधिकामागा भुज ।
५० धर्माधिकाममोक्षभाजने लि० ।

चतुर्मुख ५० चत्वारि मुखान्यस्य । चतुरानने वेधसि
चतुरानमयन्दे टग्यम् । “चतुर्वर्गफल ज्ञान काळा-
वध्याचतुर्मुखम् । चतुर्वर्गमयोलोकम्वत्त सर्वं चतु-
र्मुखात्” मतु । २० चतुर्द्वारे गट्टे न० । चतुर्षां
सुप्तानां समाहारः ङीप् । ३० चतुर्षु सुप्तेषु स्त्री ।
“चतुर्ष्वसमीरिता” कुमा० । “चतुर्भिर्मुष्टी समीरिता
वाक्ये उत्तरपदद्वय । समाहारे चतुर्ष्वो स्थात् ।
४० औपम्येदे ५० तद्वक्षण पैद्यके यथा
“रघुगन्धर्वकौहोत्रम सम स्मृतास्तु हेम न । सर्व-
खल्लतले क्षिप्रा कन्यारसविमर्हितम् । ररस्यपत्न्यै
रावेष्ट धाम्यराभी दिनत्रयम् । रस्याय तत उच्य
सर्वरोगेषु योजयेत् । एतद्विषयपरं तिफलाभधु
स युतम् । तदापाग्निरवर्जं जादेत् पक्षीपक्षिताश-
नम् । जयमेकादशविध काशं पट्टविहं तथा । कुट
मटाद्विध पागडु रोगान् प्रमेहकान् । शूज - १। ३३
दिक्काष्ठ मन्दानि चत्वारिपत्तकम् । पुणान् सर्वा
मायशतविधं विद्विषि तथा । अयग्नारपञ्चोन्मादान्
सर्वांगानि त्वगामदान् । इत्येव सेवित जलि उक्त
मिन्दायनियंता । पौष्टिक वस्त्रमायुष्य पुनर्मरुकार-
चम् । चतुर्भुजेण देवेन लब्धाययेण स्थापितम् ।
चतुर्भुजस्यैव तत्त्वाद्य चतुर्ष्वयम् ।

चतुर्भुक्ति ५० चतस्रो भुक्तयोऽस्य । परमेष्ठरे तस्य विराट्-
पञ्चाभावात्ततुदीयभुक्ति कथात् तदात्मम् । “चतुर्भुक्ति-
चतुर्भुक्त्युच्यते चतुर्भुक्तिः” विष्णुसं० । चतस्रो भुक्तय

विराट्पञ्चाभावात्ततुदीयत्मानोऽस्य” शाङ्करभाष्यम् ।
चतुर्भुक्त्यं न० चतुर्षां युगानां समाहारः पात्तादि० न ङीप्-
स्त्रीत्ये । सत्यत्वे ताद्वारकान्तिरूपेण चतुर्षु युगेषु
“तद्वहादगसहस्राणि चतुर्षु गद्यताहतम् । सूर्याद-
सहस्रया द्वितिसागरैर्युताहतै ४२२०००० । सन्त्रा-
सन्त्रागसहितं विज्ञेय तस्मिन् युगम्” स्म० सि० ।

चतुर्वक्त्र ५० चत्वारि वक्त्राण्यस्य । चतुरानने चतुर्वक्त्र-
दयोऽप्यस्य ।

चतुर्वर्ग ५० चत्वारोवर्गाः शाखा व्यवस्था यस्य । चतुर्वर्गभेदे ।
“एक वि चक्र चतुर्वर्गं चतुर्वर्गम्” स्म० ४। १६। १।
वया शाखा चतुर्षां चतुर्वर्गम्” भा० ।

चतुर्वर्ग ५० इत० । धर्माधिकाममोक्षसमुदाये “चतुर्वर्ग-
फल ज्ञान काळावध्याचतुर्वर्गम्” मतु ।

चतुर्वर्गचिन्तामणि ५० हेमाद्रिकते स्मृतिनिबन्धभेदे “य
पूर्वं चारुचिन्तामणिममितगुण मन्दराद्रि समुद्रम्
मिमथ्य प्रायशोऽय वितरति वज्रम प्रार्थनादर्धमेव ।
सम्पत्त्यालोच्य सर्वस्मृतिनिगमपुराणेतिहासांश्चुरागीन्
हेमाद्रि स्पर्शयैव प्रकटयति चतुर्वर्गचिन्तामणिं स ।
“सगुहानि चाग्निं व्रतदानतोषमोक्षाभिधानि क्रमशो
भवन्ति । यत्पञ्चम तत्परिग्रेपध्वजमखण्डितो यत्
विभाति धर्म” हेमाद्रि ग्र० सं० । “चतुरेण चतुर्वर्ग-
चिन्तामणिमणिज्जया । हेमाद्रिर्वैपदेवेन उक्ताफलम-
चीकरत्” उक्ताफलम् ।

चतुर्वर्ण ५० य० ध० चत्वारोवर्णाः सञ्ज्ञात्वात् न समा० द्वि०
कर्म्म० । ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रेषु चतुर्षु वर्णेषु ।
“चतुर्वर्णमयोलोकम्वत्तः सर्वं चतुर्मुखात्” मतु ।
स्वार्थे भावे वा व्यञ् चतुर्वर्णं चतुर्षु वर्णेषु तद्भावे च
न० । “चतुर्वर्णं मया प्रोक्तं युष्मकर्मविभागम्” गीता०

चतुर्वर्णादि ५० स्वार्थे व्यञ्ज्यत्ययनिमित्ते का० पार्त्तिक-
क्ते शब्दगणे । “चतुर्वर्णादीनां स्वाद्यै उपसंख्या-
नम्” का० वार्त्ति० । स च गण “चतुर्वर्णं चतुरात्म्य
पर्वविद्य त्रिजोक त्रिस्वर द्वादशमेवा जननं सच्चिदि
समीप उपमा एव तदर्थे इतिह मयिक” चतुर्वर्णादि ।

चतुर्विगति स्त्री चतुर्भिरधिका विधिति । (पवित्र)
चतुर्विगतिविधितिसंख्यायाः अतुर्विगते च । पूरणे दृष्टं ।
चतुर्विग म तत्त्वस्यापूरणे लि० क्षित्या ङीप् ।

चतुर्विगतिक लि० चतुर्विध्या विधिति र्यत्त कप् । चतु-
र्विधितिसंख्यायुक्ते । २० चतुर्विधे प्राकृतिके गण्ये ५०

“पञ्चमि पञ्चमिः ब्रह्मचतुर्भिर्दशमिस्तथा । एतच्चतु-
र्विंशतिकं गणं प्रधानिकं विदुः । मङ्गलभूतानि पञ्चम-
भूरागोऽग्निर्भस्त्रमः । तन्मात्राणि च तावन्ति गन्धा-
दीनि मतानि वै । दन्त्रियाणि दयं चोत्तं त्वगह-
यसमनासिकाः । याक्करो चरणौ चेट्टं पायुर्दशम
उच्यते । मनोबुद्धिरङ्गहारचित्तमित्यनरात्मकम् ।
चतुर्दशं सध्यते मनोवृत्त्या सद्यस्त्वप्या” भाग० १।१६।१४।
तादृशगणय “प्रकृतेर्मङ्गलान् मङ्गलोऽङ्गहारस्तथा गणय
पोहगकः । तस्मादपि पोहयकात् पञ्चम्य पञ्च भूतानि”
शा० का० उक्त ।

चतुर्विंशतिमूर्त्ति स्त्री कर्म० । विष्णोर्हस्तभेदेनचक्रादि
विन्यासभेदेन चतुर्विंशतिसंख्यके मूर्त्तिभेदे तन्मूर्त्ति
संख्येयं तद्भेदेन विष्णोर्नामभेदात् अग्निपु० उक्ता यथा
“चोत्तः १। केयव पद्मगङ्गाचक्रगदाधर । २। नारायण
गङ्गापद्मगदाचक्रो प्रदक्षिणम् । ततो गदी ३। माधवोऽ-
रिगङ्गापद्मी नमामि तम् । चक्रकौमोदकीपद्मगङ्गा
४। गोविन्दं कर्त्तुम् । मोक्षदः श्रीगदी पद्मी गङ्गा
विष्णु ५। चक्रगङ्गा । चक्रगङ्गाजगदिन ६। मधुसूदनमा-
नमे । भक्त्या त्रिविक्रमः ७। पद्मी गदी गङ्गा च चक्र-
पि । गङ्गाचक्रगदापद्मी यामन ८। पादं मां सदा ।
सन्निद श्रीधरः ९। पद्मी चक्रो गदी च गङ्गापि ।
दृष्टीकोशो १०। गदाचक्रो पद्मी गङ्गा च पादं न । वरद
पद्मनाभः ११। गङ्गाजगदिनगदाधर । दामोदर १२।
पद्मगङ्गाचक्रो नमामि तम् । रत्नेन्दुगदी गङ्गा-
चक्रो वासुदेवो १३। सङ्कर्षणो १४। गदी
गङ्गा पद्मी चक्रो च पादं नः । चक्रो गङ्गागदी
पादं प्रद्युम्नः १५। पद्मगङ्गा प्रभुः । अनिरुद्धः १६। चक्रगदी
गङ्गा पद्मी च पादं न । सुरेयोऽय्यं गङ्गापाद
श्रीगदी पुरुषोत्तम १७ । अधोजल १८। पद्मगदी चक्रो
गङ्गा च पादं न । देवो नृसिंहः १९। चक्राजगदा-
गङ्गा नमामि तम् । अच्युत २०। श्रीगदी पद्मी चक्रो
गङ्गा च पादं नः । बालरूपी गङ्गागदी चमेन्द्रः २१।
चक्रपद्मपि । जनार्दनः २२। पद्मचक्रो गङ्गाधारी
गदाधर । गङ्गा चक्रो च पद्मी च हरि २३। कौमो-
दकीधरः २४। गङ्गा गदी पद्मी चक्रो मे मुक्ति
सन्निद । आदिमूर्त्तिर्वासुदेवस्तथा सङ्कर्षणोऽभवत् ।
सङ्कर्षणाच्च प्रद्युम्नः प्रद्युम्नादनिरुद्धः । केयवादि
भेदेन एकैकस्य लिङ्गा क्रमात् । द्वादशाक्षरकं स्तोत्र

चतुर्विंशतिमूर्त्तिमत् । य पटेऽङ्गुल्यादापि निर्मल,
सर्गमाप्नुयात् ।

चतुर्विंशतिमूर्त्तीनां दशहस्तोद्गादिष्वक्षान्तासभेदेन

नामभेदविधिति ।

मूर्त्तिनाम	दक्षिणे	दक्षाय	यामोत्तं	वामाय
१। केयवस्य	१। पद्मम्	१। गङ्गा	१। चक्रम्	१। गदा
२। नारायणस्य	१। गङ्गा	१। पद्मम्	१। गदा	१। चक्रम्
३। माधवस्य	१। गदा	१। चक्रम्	१। गङ्गा	१। पद्मम्
४। गोविन्दस्य	१। चक्रम्	१। गदा	१। पद्मम्	१। गङ्गा
५। विष्णो	२। गदा	२। पद्मम्	२। गङ्गा	२। चक्रम्
६। मधुसूदनस्य	२। चक्रम्	२। गङ्गा	२। पद्मम्	२। गदा
७। त्रिविक्रमस्य	२। पद्मम्	२। गदा	२। गङ्गा	२। चक्रम्
८। यामनस्य	२। गङ्गा	२। चक्रम्	२। गदा	२। पद्मम्
९। श्रीधरस्य	२। पद्मम्	२। चक्रम्	२। गदा	२। गङ्गा
१०। हृषीकेशस्य	२। गदा	२। चक्रम्	२। पद्मम्	२। गङ्गा
११। पद्मनाभस्य	२। गङ्गा	२। पद्मम्	२। चक्रम्	२। गदा
१२। दामोदरस्य	२। पद्मम्	२। गदा	२। गङ्गा	२। चक्रम्
१३। वासुदेवस्य	२। गदा	२। गङ्गा	२। चक्रम्	२। पद्मम्
१४। सङ्कर्षणस्य	२। गदा	२। गङ्गा	२। पद्मम्	२। चक्रम्
१५। प्रद्युम्नस्य	२। चक्रम्	२। गङ्गा	२। गदा	२। पद्मम्
१६। अनिरुद्धस्य	२। चक्रम्	२। गदा	२। गङ्गा	२। पद्मम्
१७। पुरुषोत्तमस्य	२। चक्रम्	२। पद्मम्	२। गङ्गा	२। गदा
१८। अधोजलस्य	२। पद्मम्	२। गदा	२। चक्रम्	२। गङ्गा
१९। नृसिंहस्य	२। चक्रम्	२। पद्मम्	२। गदा	२। गङ्गा
२०। अच्युतस्य	२। गदा	२। पद्मम्	२। चक्रम्	२। गङ्गा
२१। चमेन्द्रस्य	२। गङ्गा	२। गदा	२। चक्रम्	२। पद्मम्
२२। जनार्दनस्य	२। पद्मम्	२। चक्रम्	२। गङ्गा	२। गदा
२३। हरे	२। गङ्गा	२। चक्रम्	२। पद्मम्	२। गदा
२४। कल्याणस्य	२। गङ्गा	२। गदा	२। पद्मम्	२। चक्रम्

हेमाद्रिः ख० सङ्ग्रहितपुस्तके १।४८० चतुर्विंशतिमूर्त्ती
ना ध्यानवाक्यान्तर्गतं यन्मुद्रितं तत्तं केयवमूर्त्तिं विहाय
तयोर्विंशतिमूर्त्तीनां ध्यानानि सन्ति तत्तं चरमे “विष्णु-
विभक्तिः यः” इत्यादि “कथोर्विभक्तिः यः” इत्यादि भक्ति-
सूचितम् विष्णोः पूर्वसंज्ञात्वात् कथंस्थानुक्तत्वात् ।
तथा वासुदेवादीनां तयोर्विंशतिमूर्त्तीनामेव मूर्त्ति-
शापकाः सार्द्धं कादयस्त्रयोः सन्ति केयवमूर्त्तिशापक-
सर्द्धं प्रथमं पतितम् । तच्च सङ्कर्षणः प्रसादशब्दात्
एव मूर्त्तिभेदसंख्येयमपि इति सूचीभिर्विन्दम् ।

चतुर्थः हस्तो चतुरस्रविन्यासभेदाश्चतुर्विंशतिखण्डका एव
भूतिभेदा भवन्ति । “स्थानान्तमेकादि चत्वारो घात
खण्डाविभेदा” लीला० उक्तदिशा १।२।१।४। २४खण्डा
इति तद्भूती उक्तम् ।

चतुर्विंशती स्त्री चतस्रः विद्या सप्तात्वात् कर्म० । १।२।३।४।
सामान्यविद्यासु विद्यासु । चतस्रोवेदरूपा विद्यास्य ।
२।३।४।५।६।७। ततः स्वार्थे चतुर्विंशतीं व्यञ्ज्य-
शतिका० उभयपदद्वयं । चतुर्विंशतीं चतुर्वेदाभिधे
चतुर्विंशति लि० चतस्रो विद्या अस्ति । चतुःप्रकारे “एव वीर्यमि-
हितो ब्रह्मोद्भास्यस्य चतुर्विधः” । “पारम्यस्य चतुर्वि-
धः” इति च सप्त । चतुर्विधशरीराणि (जरा-
युजाण्डजखण्डजोद्भिज्जाख्यानि) धृत्वा सङ्ग्राह्यं सहाय्यं ।
सङ्गतान्मानवोभूत्वा प्राणी चेतोऽन्तर्मात्रायां यत् शब्दार्थ-
वि० धृत्वाकथम् ।

चतुर्विंशति न० समाहारद्वयः । “मेधिकाचन्द्रभूरश्च कथा
लाजी यवागिका । यतश्चतुष्टयं युक्तं चतुर्विंशतिमिति
चतुर्त्वं” भावप्र० उक्ते वीजचतुष्टये । “तत्तुर्त्वं भक्षित
नित्यं निश्चिन्तितं पवनानयान् । अजीर्णं शूलमाघ्नानं
पार्श्वशूलं कटिष्वधाम्” भावप्र० तद्गुणा उक्ता ।

चतुर्वेदं पु० चत्वारो वेदाः प्रतिपादका अस्ति, चतुरो वेदान्
वेदं अर्पयति वा विद-अण् उप० सं० वा । १।२।३।४।
“चतुर्वेदश्चतुर्होतृश्चतुरात्मा सनातनः” हरिवं० २१८ख० ।
२।३।४।५।६।७। ततः स्वार्थे षष्ठ्यन् । चतुर्वेदसोभय
पदद्वयं । चतुर्वेदं तदर्थं पु० ।

चतुर्वेदविदः पु० चतुरो वेदान् वेत्ति विद-क्विप् इत० ।
१।२।३।४। “चतुरात्मा चतुर्भाष्यचतुर्वेदविदेकपादः” विष्णुसं० ।
चतुर्वेदाभिज्ञमात्रे च ।

चतुर्व्यूहं पु० चत्वारो व्यूहा अस्ति । १।२।३।४। “चतुर्व्यूह-
श्चतुर्गतिः” विष्णुसं० । “शरीरप्ररूपः, हृन्द्, प्ररूपो वेद
प्ररूपो महाप्ररूपः इति चतुर्व्यूहोपनिषद्भाष्ये चत्वारो व्यूहा
अस्ति चतुर्व्यूहः” भा० । “चतुरात्मा चतुर्व्यूहः”
विष्णुसं० । “हृत्प्रादिकार्याय चत्वारो व्यूहा विभागा
वाह्यदेवसङ्घर्षप्रदुष्काग्निरुद्धशस्त्रा भूतयो यस्य स” भाष्य-
म् । उभयविधव्युत्पत्तियोगात् द्विभागतया द्विभाप्रयोगः ।
तथा । “व्यूहान्मानवसङ्घर्षं वै वाह्यदेवादिभूतिभिः ।
हृत्प्रादीन् प्रकीरोत्येव विभूतात्मा जगद्भूतः” इति
विष्णुसं० । मार्कण्डेयपुराणे च “भूतकारणं वाह्य

देवास्त्रं व्यूहसङ्घर्षोक्तम् “द्वितीया प्रथिमी भूतं
शेषाख्या धारयत्यस्य । तानसी सा समाख्याता तिर्य-
ङ्को सप्तपात्रिता । तृतीया कर्म कुरुते प्रजापालन
तत्परा । सत्वोद्भिक्ता तु सा ज्ञेया धर्मसंस्थान
कारिणी । चतुर्थी जलमध्यस्था श्वेते पद्मगतल्लगा ।
राजस्यास्तद्व्युष्टः सर्गं सा करोति सदैव हि” ।
साङ्ख्ये २।३।४।५। तत्र हि ज्ञेयं ज्ञानं ज्ञेयहेतुं
ज्ञानोपाययेति चत्वारो व्यूहाः । प्रतिपाद्या सन्ति ।
तत्र त्रिविधं दुःखं ज्ञेयम् । तदन्तर्निहितिर्ज्ञानम् ।
प्रकृतिप्ररूपसंयोगद्वारा चाविनेको ज्ञेयहेतुः । विनेक-
स्यातिस्तु ज्ञानोपाय इति । शक्तिव्यापाराश्चैव न० ।
तत्र च रोग आरोग्य रोगनिदानं भैषज्यमिति चत्वा-
रो व्यूहा उक्ताः इति तस्य तथात्वम् ।

चतुर्हयिन(ण) लि० चत्वारो हायना अस्ति । चतुर्वैधोक्ते
जनी वयोवाचित्वे स्त्रिया ङीप् णत्वञ्च । वयोऽन्यत्र
न ङीप् णत्व वा । चतुर्हयिना शाखा ।

चतुर्होतृ पु० कर्म० । चतुर्वेदोक्तहोमचतुष्टयकारिषु होतृषु
“चतुर्होतार आग्नेयचातुर्मास्यानि नीविदः” अथ०
१।२।३।४।५। चतुर्होतृणां कर्म अण् । चतुर्होतृ तत्-
कृतकण्ठिणि । “चतुर्भुजचतुर्भुजश्चतुर्होतृमवर्तकः”
हरिवं० २७६ ख० ।

चतुर्होतृ पु० चत्वारि होतृणि होमा प्रोत्थर्था अस्ति ।
१।२।३।४।५। विष्णो परमेश्वरे । चतुर्वेदश्चतुर्होतृश्चतुरात्मा सनातनः
हरिवं० २१८ख० ।

चतुर्होतृक न० चत्वारि होतृणि यत्र कर्मणि कप् । च-
तुर्होतृविधायके चतुर्वेदे “तथा चतुर्होतृकविद्यया
च” भाग० ७।१।२८।

चतुर्ल लि० चत-उलच् । स्वापयितरि सविप्रसा० ।

चतुश्चक्रं न० चतुर्भाष्यसोक्ते दीक्षाङ्गे मन्त्रगुह्यशापके चक्रभेदे
यथा “चतुश्चक्रं मन्त्राणि ऋषि पार्वतीवक्त्रम् । वाम-
दक्षिणयोगेन रेखापञ्चकमाखिलेत् । पूर्वपश्चिमभेदेन पञ्च
रेखाः समाखिलेत् । चतुष्कोणे दक्षभागे चतुष्कोणे च
मन्त्रविद् । तदप्यस्य चतुष्कोणे तद्भाष्ये चतुर्गृहे ।
मन्त्रिखेत् क्रमशः चतुर्भुजस्य मन्त्रे । स्त्रियश्च
शीतलं जम्बुसिद्धिश्चापि ततः परम् । अकारश्च उकारश्च
खनोकारः ततः परम् । स्त्रियश्च मन्त्रे । अकारश्च उकारश्च
खनोकारः ततः परम् । तद्विज्ञानेनैव तद्विज्ञानेनैव तद्विज्ञानेनैव
ततः परम् । तद्विज्ञानेनैव तद्विज्ञानेनैव तद्विज्ञानेनैव ततः परम् ।

चतुष्पञ्चाशत् स्त्री चतुरधिका पञ्चाशत् । (चौपात्र) । चतु
रुत्तरपञ्चाशत्सख्यायां शतसंख्येय्ये च । ततः पूरणे
डट् । चतुष्पञ्चाशत्सख्यापूरणे लि० स्त्रिया ङीप् ।
चतुष्पञ्चो स्त्री चत्वारि चत्वारि पञ्चाशत्सख्या जातित्वात्
ङीप् । । सुनिषण्णे (सुसुनि) शकभेदे “चाङ्गेरी
बडय पलैश्चट्टं इति श्रुतः । शकभेदश्चान्ति देये
चतुष्पञ्चोति चोच्यते” शब्दार्थचि० । १. सुद्रुपाणां भेदिनि
च राजनि० ।

चतुष्पथ पु० चत्वारः पन्थानः । ब्रह्मचर्यादयः चत्वारः पन्थानां यथा
व्यञ्जनात् । । ब्राह्मणे व्यसने ब्राह्मणानां हि “एष
योगमिहितो धर्मो ब्राह्मणस्य चतुर्विधः” मनुना चातु-
रान्ध्रस्य चतुर्धात् तथान्वयम् । चतुर्था पन्था समाहार-
व्यञ्जः । २. चतुर्ष्वे (चौपाथा) पथि ।

चतुष्पथनिकेता स्त्री चतुष्पथे निकेतोऽस्या । कुमारातुचर-
मातृभेदे “चतुष्पथनिकेता च गोकर्षा महिषानना” भा०
श० ४७४० । कुमारातुचरमातृगणोक्तौ ।

चतुष्पथरता स्त्री ७त० । कुमारातुचरमातृभेदे । “चतु-
ष्पथरता चैव भूतितीर्थाऽन्यगोचरा” भा० श० ४७४० ।

चतुष्पथ पु० स्त्री चत्वारि पदानि चरणा व्यस्य । । चतुश्चरणे
गवादी जलो स्त्रिया जातित्वात् ङीप् । २. त्रिव्यङ्ग्ये
श्रुचतुश्चरणभेदे न० । चरणयन्त्रे १६६०. ४०. ४०. ४०. वाक्ये
इत्यम् । व्यस्य शब्दक० पु० स्त्रीः सौरागमविरुद्धा ।
“अगधतुराद्यान्याङ्गे” दृषामसिहाचतुश्चरणाः” ज्यो-
त० उक्तम् । २. शकवाद्याङ्गे चतुश्चरणाङ्गे भेदपरिचयः इति
४० । स्त्रीया ४० चरणभेदे न० हेमच० ।

चतुष्पथवेकत न० ६त० । ४० व० उक्ते चतुष्पथमनुप-
वदिविकारे यथा
“परयोनामभिगमनं भवति तिरपामसाधु धेनुनाम् ।
उक्ताचो वाच्योऽन्य पिबन्ति आ वा सुरभिपुलम् ।
मासलयेष विद्यायै तस्मिन् सशय परागमनम् ।
तत्प्रतिष्ठातायैतौ शोको गजेण निर्दिष्टौ । त्वागो
विवाहं दाम तत्तस्यायु शुभं भवेत् । तर्पयेद्वाङ्गाणां
शाल जपहोमांश्च कारयेत् । स्थाष्टीपाकेन धातार
पशुना च पुरोहित । प्राजापत्येन मन्त्रे च यजेद्भुक्त
दक्षिणम्” ४६४० ।

चतुष्पदी स्त्री चत्वारः पादा व्यस्य । चतुष्पदी सभा० वा
ङीप् पादः पञ्चाशत् । १. पञ्चे “मध्यं चतुष्पदी तत्र वृत्तं
जातिरिति द्विधा” छन्दोम० । २. प्राज्ञतमायादिप्रसिद्धे

(चौपाया) छन्दोभेदे शतचरण स्त्रीपथौ च व्यस्य-
विज्ञे चतुष्पादित्वेव ।

चतुष्पर्णी स्त्री चत्वारि चत्वारि पले पले पक्षान्यस्या
ङीप् । (सुसुनी) शकभेदे । राजनि० ।

चतुष्पाटी स्त्री चतुर्दश पाठयति पाठि-व्यञ्जः ७प० व० ।
मद्यां शब्दमात्रा

चतुष्पाठी स्त्री चतुर्धा वेदानां पाठोऽत्र गौरा० ङीप् ।
आत्राणामध्ययनमण्डपे (चौपाठी) मण्डपे ।

चतुष्पाणि पु० चत्वार पाणयोऽस्य । । विष्णौ हारां शत-
बाणयुक्तमात्रे लि० ।

चतुष्पाट् लि० चत्वार पादा व्यस्य चतुष्पथोप समा० ।
चतुश्चरणयुक्ते गवादी स्त्रिया ङीप् पादः पञ्चाशत् चतु-
ष्पदीत्येव । समासान्वयविधेरनित्यत्वात् चतुष्पथोपा-
भावे चतुष्पादोऽपि तत्रार्थे “भिन्नचतुष्पथाद्” विभक्तं
परिकीर्तितम्” छन्दोम० ।

चतुस्तन स्त्री चत्वार स्तना व्यस्य वा न ङीप् । सुरभी
गवि । “तस्यै स्तनातुचयति । ऊवसस्तन स्तनातुचयति
या चतुस्तना भवति चतुस्तना हि गौ” शत० ब्रा० ६ ।
५।२।१८।२। महिष्यादौ च पञ्चे ङीप् चतुस्तनीत्यपि ।
चतुस्त्रिंशत् स्त्री चतुरधिका लि शत । (चौतम्य) । चतुर-
धिकलिंशत्सख्यायां शतसंख्येय्ये च । पूरणे डट् ।
चतुस्त्रिंशत्सख्यापूरणे लि० स्त्रिया ङीप् ।

चतुस्त्रिंशत्ज्ञातक पु० बुद्धभेदे हेमच० ।

चतुस्सुतन पु० व० व० चतुर्धा धर्माधिकारमोक्षाणां सनः
दाता सन-दाने व्यञ्जः इत० चत्वार सनेतिशब्दा गर्भज्ञ
येमां वा । १. समकसमत्कुमारसमन्दसनाननेतिशब्दे
चतुर्षु ब्रह्मपुत्रेषु ऋषिषु तस्यां स्तनादित्वेन तथात्वम् ।
२. तद्वतारधारिणि चतुर्वर्गदातरि वा २. विष्णौ १०
“तत्र तपो विविधलोकसिद्धयया मे व्यादौ सनः-
स्तपसश्च चतुर्भोजनम्” भाग० १०।७।६ ।

चतुस्सुस्त्रि पु० चतस्रः सुस्त्रयः कोणादिषु पा व्यस्य । चतु-
र्दिगव्यञ्जने । “चतुस्सुस्त्रिर्नामिह तस्य” यजु० २८।२० ।

“चतुस्सुस्त्रिः कोणा दिषु पायस्य च” वेदटी० ।

“चतुस्सुस्त्रिरेव भूयो भवति” शत० ब्रा० ६।१।१।६ ।

चतुराजी स्त्री चतुर्धा राजा समाहार टच् समा० चतुरङ्ग
श्रीकायां श्रीकाभेदे चतुरङ्गशब्दे २८६१४० इत्यम् ।

चतुरात्र न० चतुर्ष्वे राजा समाहार चतुस्त्रिंशत् राजि-
भिर्निर्दिष्टः व्यञ्जः तस्य लुक् वा व्यञ्जः समा० “चतुरात्रापूर्व

राजमिति पा० क्रीडत्वम् । १ अथवा रात्रिषु शतवाधे
क्रतुभेदे च । “अत्ररात्रम्” कात्या० श्रौ० १६।१।१३। “यय
क्रतुर्भवतीति शेषः” अर्थः । अत्ररात्रादिवधिकम्” कात्या०
श्रौ० २१।१।३। “सहस्रमधिकं दक्षिण” अर्थः ।

चत्वर न० चत-चरच् । १ अथिहो होमार्थं ज्ञातव्यत
भूभागे २ अथवा चरत्तने (उठान) (चातास) इति च
ख्याते स्थाने अथवा “अथानां अथवास्तूनि कार्यं ना
तिक्वचत्वर” इति ११३ अ० । ३ नामान्नस्यानामां
वासस्थाने “अथि अथिचत्वर प्रतिवसति” अर्थः ।
“न चत्वरं निधि तिष्ठेत् निगूढ” भा० उ० २६ अ० ।
(चोतारा) ५ प्याते स्थाने “चत्वरान् राजमार्गां च
समानान्तराच्च न” इति ११६ अ० । ६ अथवा
रथानां सङ्केते अन्वार्थः । “अथवास्तू चत्वरं चत्वरं
रेषु च कौरव” भा० न० १५ अ० ।

चत्वरवासिनी स्त्री चत्वरं वस्तु शोचमस्या वस-स्थिति
डीप् । कुमारसुचरमाश्रमे । “अथवास्तू निधुटिका
रामा चत्वरवासिनी” भा० ४७ अ० ।

चत्वारिंशत् स्त्री चतस्रोदशतय परिमाणसंख्या । “पङ्क्ति-
विधितिनि अथवाचिन्” इत्यादि” पा० नि० (चत्वारिंश)
१ अथवा १४ तत्संख्ये च । ततः पूर्ये तमप् । अथा
रिक्ततम तत्संख्यापूर्ये लि० क्षियां डीप् ।

चत्वाल पु० चत-वालच् सप्तापूर्वकत्वेन द्वे रमित्वात् न
द्वि । चात्वाचे १ होलकुण्डे १२ भे च मेदि० ।

चट् याचने आ० द्विक० उभ० सेट् । चटति ते एदित् अच-
दीत् अचटिटात् । अचाट चेदत् चेट् ।

चट् आह्वाने दीप्तौ च आ० अक० प० सेट् इदित् । चन्दति
अचन्दीत् अचन्द अचन्दत् । चट् ।

चट्टिर इ० स्त्री चट्-चिरच् । १ अथिहो २ भुजो च क्षिया
जातितात् डीप् । १ अथिहो ३ कपूरे च पु० सक्षिप्रसा० ।

चन द्वि० आ० प० सक० सेट् । चनति अचनीत-अचा-
भीत् अचान चेतत् । मित् णिच् चनयति ते ।

चन यन्त्रे त० प० अक० सेट् । चनति अचा (च) नीत्
अचाच चेतत् । चिच् चानयति ।

चन अय० चन-यन्त्रे अच् । अथाकथ्ये “अथाकथ्ये त
चिन्” इत्यमर । अथवायाथकथयन्त्रेण नञः ससाच
इत्यन्ये “युवोरिदापचन म मिथ्यनि प्रत वा” अ० २।१३।
१२। “अनेत्ये तत्पदद्वयसंज्ञायाः । ऐक्यपदा सत्यापक
वाक्यदानिषु । १ नेत्ये “पूर्वीवन प्रथितयचरनि”

अ० ७ १२।१। “चनेति अथवातो नेत्ये” भा० ।
१ अथवा “अप्रयनेट्यतस्य प्रथोमा” अ० ७।८।६।
“अप्रयन सप्तोऽपि” भा० । “अथिहो एतां पितरवने-
श्वरे” अ० १०।५।६। पितरचन पित्रोर्मयि” यत्तु
सम्प्रथो “अथिहो ज्ञानाचिन्नी” विद्वत्प्राज्ञा विनः
चिन्नीप्रत्ययी निश्चितौ तच्चिन्त्यम् अथवाच्येन अथाकथ्य-
येन वा चनयन्त्रेण मतार्थत्वात् कदाचन अचचने-
त्यादौ कदापि कथनधीत्यर्थत्वात् न प्रत्ययान्तरकल्-
पम् । प्रायुक्तप्रयोगे किमोभानेऽपि प्रयोगदर्शनात् द्वि
इत्यन्ये प्रार्थिकत्वात् अथवाच्येन चनयन्त्रे परे पून सप्तः
आपापसे च । तन्त्रे चिन्नेन प्रत्ययस्याव्ययकत्वात्
तयोचित्याभावेनाव्ययत्वापत्ते स्वरसंज्ञकप्रातुपपत्ते च
चनस् प० चाय पूजादौ “चायतरणे सुखम्” उवा० अथन
चात् उट् । १ अथिहो उज्ज्व । “चनो वा अचचो
यहो” अ० १।२६।१०। “चनोदधिप्र पच्यते बोधम्”
निरुक्तप्रवृत्ति ।

चनसित न० च न यन्त्रे अच् चनः सित अचचाननक ।
नाङ्गणस्याप्रत्ययनामभेदे । “नाङ्गणनाङ्गाः चनीत
चनसितेव्यहता सङ् । समभाषाचो अथाचिहो
तीतरैरिति” कर्कटतमस्तुनाम् ।

“जागम्येतां रात्रि क्रीत राजनि द्वितीया च सुन्यायां
ततोया चनसित विचक्षणमिति” नामधेयान्ते पुं दर्शानि
चनसितेति आङ्गण, विचक्षणेति राजन्यवैश्यौ “विच-
क्षणचनसितवर्तौ वाचम्” कात्या० श्रौ० ७।१।७।
“विचक्षणयन्त्रवर्तौ चनसितयन्त्रवर्तौ च । । आङ्गणा-
दिनामधेयभूता वाचीं वदेत्” कर्क ।

चनस्य चनोऽजमिहति अथ नामधातु अच् अचादीं पर०
अक० सेट् । चनस्यति अचनस्यीत् । “उदभुजा चनस-
नम्” अ० १।२।१।

चनिष्ठ लि० चनोक्तस्य उपचारात् तद्वात् तत अतिप्रये इत्तु
विहङ्गात् टिलोप । अथवाच्ये “अच् नो अथ उच-
तिपनिष्ठा” अ० ७।१७।३। “चनिष्ठा अचनसना” भा० ।
चन्द उ० अदि अह्वाने अथवात् अच् । १ अथिहो अ
यन्त्रार्थः ।

चन्द(न्त्र)का पु० चन्द(न्त्र)रव कायति युधत्वात् के-क ।
(चादा) मङ्गलभेदे “चन्द(न्त्र)नोचचिन्त वक्ष्यन्मि-
त्रन्दस्यपि” राजयज्ञम् ।

चन्दन पु० न० अदि-अथवात् अच् । समानकृते वक्ष्यते

कजे हवविशेषे तज्जेदुष्पादिक भावपुं उक्तं यथा श्रीखण्ड चन्दनं न स्त्री भद्रश्रीस्तैलपणिक । गन्ध शारो मलयजस्तथा चन्द्रद्युतिश्च स । स्त्रादे तिलक कचे पीतं छेदे रक्तं तगौ सिनम् । पन्थिकोटरचंयुक्तं चन्दनं न्नं हसुच्यते । चन्दनं शीतलं कृत्वा तिलकाङ्गा-दनं लघु । अमयोवविषञ्चेष्टयापित्ताक्षदाहसुत् । अथ पीतचन्दनम् (कलम्वक) । “काशीयकान्तु काशीयं पीताम् हरिचन्दनम् । हरिमय कालसारं तथा कालातुसार्थम् । काशीयकं रक्तगुण विशेषा-द्वद्गुणायमम्” । अथ रक्तचन्दनम् “रक्तचन्दनं माख्यात रक्ताङ्गं क्षुद्रचन्दनम् । तिलपुष्पं रक्तसारं तत्प्रवालफलं स्मृतम् । रक्तं शीतं पुरु स्त्राड् छर्दिहृष्टा स्त्रपित्तहृत् । तिलं नेत्रहितं हृद्यं ज्वरघ्नविषापहम् । तल्ल पुंसि “सत्वधन्वसुखोऽपि दूष्यते क्षणसर्पयि-शुनेव चन्दनः” शक्तुः । स्त्रीने “विभा मलयमन्यल चन्दनं न विवर्जते” पञ्चतम् । “ततः कृतं झिका सख्यं दिव्यचन्दनभूतिताः” भा० सं० ५७७ । “चन्द्रचन्दन-रोलम्बरुतादुद्दीपनं मतम्” सा० द० तस्य शृङ्गारोद्दीप-कत्वमुक्तम् । २ रक्तचन्दने न० सेदि० श्वामरभेदे ५० हेम० । ४ शारिभोपधौ स्त्री राजनि० । (सप्तुखाक्षी) मगरीसमीपसे ५ नदीभेदे च स्त्री ।

चन्दनगिरि पु० चन्दनस्रोतपत्तिस्थान गिरि । मलयपर्वते चन्दनगोपी स्त्री चन्दनपत्रि गोपायति शुभ-क्षण । शारि-वामभेदे राजनि० ।

चन्दनधेनु स्त्री पतिपुत्रवत्या मृताया नाय्यां चहृशेन पुत्रदात-व्याया चन्दनाद्धितधेनौ । तद्विधिमाह रत्नाकरे देवस्य “जीवद्गर्भी त्वं या नारी पुत्रिणी चियते यदि । सवत्-सामद्धितां धेनुमाचाय्याय प्रदापयेत् । पतिपुत्रवती नारी चियते यापतस्तयो । ह्य गच्छोत् मृजेत् पुत्रः पिता यावच्च जीवति” । तथा कर्मोपदेष्टिन्यां ब्राह्मणधर्मसूत्रे च हस्तायुधहतानि वचनानि स्मृतिः “पतिपुत्रवती नारी चियते भर्तुरपत । चन्दनेनाद्धितां “धेनु तस्याः स्वर्गाय कल्पयेत्” । तथा जातुकर्म्यं धेनु चन्द-नमाश्रित्य यो दद्यान्मातृहेतवे । यदि पापवर्तुस्तु त्वा तथापि स्वर्गमाप्नुयात्” । तथा वशिष्ठ “न युक्तश्च ह्योत्सर्गः पिता यावत् त्वं जीवति । चन्दनेनाद्धिता धेनुमाचाय्याय प्रदापयेत्” । “चतुर्हंसो मपेदुत्पूो वध-हृत्पञ्चमः । वक्तुः शोभनं स्थूलं कर्तव्यो धेनु-

भौतिक” । विद्युत्स्य वक्तुस्यैव कर्तव्यं यूप” प्रशस्यते । अत्राने वारुणेनापि यूपं कुर्याद्विधानतः” । “तत्पत्नीरूप सम्पन्नः सुशीला च पयस्विनी । न्यायार्जिता गृहे जाता देया सा ओत्त्रियाय गौ” । नदीतीरे वने गोष्ठे देवतायतनेषु च । श्रीहृत्तेले गुणसत्त्वे राजद्वारे चतुष्पथे” । एषु वचनेषु ह्योत्सर्गनिषेधचन्दनधेनुत्सर्गविध्योर्गुपदुपसंहारादर्थानात् ह्योत्सर्गस्थाने प्रधानतया चन्दनधेनुत्सर्गः प्रतीयते अतोऽस्य ह्योत्सर्गकार्यकारित्वात् तत्फलहेतुत्वं लभ्यते । “एकोद्दिष्टं न कुर्यात् न्यायिणाञ्चैव सर्वदा । अहृत्ये-काद्वे प्रामे पार्षणं तु विधीयते” इति श्राद्धविवेकधृतो-श्रनोवचने त्रिदण्डसंज्ञासिनाम् एकोद्दिष्टनिषेधपार्षण विध्योर्गुपदुपसंहारात् एकोद्दिष्टस्थाने पार्षणमिव । यद्वा पतिपुत्रवतीरूपमेतयिषेयाधिकृतहृत्वं न चोत्सृजेदिति निषेधचन्दनधेनुत्सर्गविधिभ्यां प्रेतमात्राधिकृतसामान्यह्योत्सर्गविध्यवगतफलभावनाकरणो-भूतह्यपकर्मकत्यागमनूय तत्कर्मीभूतह्यपसपञ्चाय तत्स्थाने धेनुमात्रगुणविधिर्चायदादवगम्यते । ५ यथागे सामान्यविध्यवगताप प्रणयणीयाधिकरणचमसस्थाने “गो-दोहेनापः प्रणयेदिति” विशेषविधिना गोदोहशुण विधियत् । “नालाभेऽपि प्रनेगिनीम् । उपोष्य द्वादशीं तल्ल त्वयोदस्यान्तु पारणम्” इत्यत्र एकदशीरूपनिमित्तस्थाने द्वादशीमात्रगुणविधियञ्च । अन्यथा धेनुत्सर्गस्य प्रथमकर्मत्वे फलभावनातत्करणनियोज्यताना प्रथमकर्मत्वे गौरव स्यात् । चक्र-विधिनिषेधयोरुपसंहारवैयर्थ्यञ्च स्यात् । ततश्च कारणैक्यात् फलैक्यमिति । चन्दनधेनुत्सर्गेऽपि प्रेतत्व विद्युत्पूर्वकस्वर्गप्राप्तिः फलम् । एव कपिलोक्तमन्त्रस्य पापव्यपगमस्वर्गप्राप्तेनायाश्चपि तथैव तात्पर्यम् । तथा जातुकर्म्यधनस्य पापस्वर्गपदयोरपि तथैव तात्-पर्यं बोध्यम् । भतार्थानां विधिशेषिणामेव जैमिन्युक्त प्रामाण्येन प्रकृते विद्धे विधिशेषित्वे ज्ञातवात् “पापि-ठमपि शुद्धेन शुद्धं पापकल्याणि वेति” कात्यायनवचनस्य पापपदस्य प्रेतत्व एव तात्पर्यदर्शनाच्च । अत्र यद्यपि पतिपुत्रवतीत्यत्र पतिपुत्रवत्त्वस्य विशेषप्रीभूतकर्मत्वमपि भरणानन्यत्वेन न विशेषणत्वं किन्तु फलस्यत्वमेव ततश्च काकयन्नो देवदत्तस्य गृह्णा इतिवत् कादाचित्कतद्वत्ता-गादायापि पतिपुत्रवतीति प्रयोग उपपद्यते । तथापि

“क्षयतक्षयोः” भर्तु रपत ” इत्याभ्या मरणकालिकी पति
 पुत्रसत्ताऽवगम्यते गवां गोष्ठे इतिवत् । अथ वा
 पराङ्मन्येन धेनुत्सर्गकालिकीति । अथ “अपुष्पिता
 मृता काचित् तस्याधेनु विगर्हिता” इति अपुष्पवचने
 अपुष्पितायाः पुत्रकर्म कधेनुत्सर्गनिषेधस्याप्रसक्त
 तथा सपत्नीपुत्रकर्म कधेनुत्सर्गनिषेधप्राप्तौ तद्धृष्ट्या
 पतिपुत्रवतीत्यस्य सपत्नीपुत्रवतीपरत्वम् अथवा
 वाच्यम् । तदेकवाक्यतया पुत्रिणीत्यादावपि तथात्वं
 निति वाच्यम् । अपुष्पतेति कपिलाब्धस्य प्रसक्ति
 पूर्वकत्वात् पतिपुत्रवद्विद्वत् रजस्वाया धेनुत्सर्ग
 निषेधार्हत्वात् गत्वां सत्तां कृष्णाया वीजाभावात् ।
 मतिशोगिवत् अथ समागमावयोरपि अन्तर्नाभावविरो-
 धित्वमते तु अलातपुष्पस्त्रीपरत्वं वा भवतु तथात्वेऽपि
 “तस्या धेनुर्विगर्हितेति” अप्रसक्तार्थापि अपुष्पिता
 धेनुदामनिन्दा स्तुतिपरा । यथा हरेस्त्याने “मौष्ण
 येषेण किलनेन प्रतिपद्यथ योनिभि” इत्यप्रसक्तानि निन्दा
 एकादश्यादिपौर्णमास्यनमस्सुके देवत्वनपादयोगविधि
 स्तुतिपरा यथा वा वेदगाने “यो गिरा गिरेति नूयान्
 स आत्मानमपि गिरेत्” इत्यप्रसक्तनिन्दा “येर ज्ञाना
 अवगिरेदिति विधे स्तुतिपरा । अतएव उक्त शा-
 षरभाष्ये “न हि निन्दा निन्द्य निन्दितु प्रवर्त्तते
 अपि तर्हीतरत् सोऽनुमिति” । स्तुतौ हि अप्रसिद्ध
 गुणदोषारोपो न दोषाय । प्रजात काव्यस्यैव कर्त्ति-
 क्मादिद्वयोत्सर्गस्य स्थाने धेनुदान विधीयते इति
 वाच्यम् । तन्मालपरत्वे माताभावात् । प्रत्युत
 स्त्रियत इति वर्त्तमानार्थकविमक्ता वर्त्तमानसमीप्ये-
 नाचिरपमीतोपस्थितेऽ । ये तु “वह्नीनामेकपत्नीना
 सेका चतु पुत्रिणी भवेत् । सर्वास्तान्न पुत्रेण प्राह
 पुत्रवतीमहुरिति” मनुना पुत्रवतीत्याभिधानादेव पति-
 पुत्रवतीत्यत्र सपत्नीपुत्रवती प्रतीयते इति ज्ञुवते
 तेऽतीव भ्रान्ताः । पुत्रवतीतिपदव्याप्यण्डतया सत्तुपा
 प्रतिपटभ्यान्वये तटस्थत्वापत्तेः । मनु इमत्तुल्यवयो
 वर्षोऽष्टम साहस्रिण्या द्विजाः । इधोत्सर्गे तथा
 पुत्रा स्त्रीणां स्त्रीणोर्विधियते” इति मविप्रसवा-
 दाद्धेनुदानमिदं पतिपुत्रवत्या इधोत्सर्गे दक्षिणादा
 नस्य विशेषरूपम्, न तु प्रधानकर्मान्तरं गौरवात् ।
 स च दक्षिणाया अङ्गत्वेन कलासङ्गतिः । “यस्य पत्न्य-
 सयी जुहूर्भवति न स पापशोक दृष्टोतीति” मनुप्र

पक्षेरिति चेत् न इधोत्सर्गदक्षिणातचन्दकाङ्क्षित
 धेनुदानस्य प्रकरणान्तरान्वायेन प्रकरणान्तरन्यायतः
 प्रधानत्वसिद्धेः इधोत्सर्गस्यानीयत्वे मानुषस्य मान
 सिद्धाधारात् । धेनुदानयुगलद्वयोत्सर्गनिषेधाना-
 मसङ्गते अपुष्पपञ्चरात्रे चन्दनधेनुदानस्यापीति
 कर्त्तव्यतायां इपक्षपदक्षिणादाप्रविधानाच्च । यथा
 कपिल उवाच “अत पर प्रवक्ष्यामि धेनुदाममनु-
 त्तमम् । पतिपुत्रवती नारी स्त्रियते भर्तु रपत- ।
 चन्दनेनाङ्कितां धेनुमाचार्याय निवेदयेत्” । तथा-
 “जीवन्मृतौ तु या नारी पुत्रिणी स्त्रियते यदि । सवत्स-
 रमङ्कितां धेनुमाचार्याय निवेदयेत् । साध्वी पतिप्रता नारी
 स्त्रियते यापतक्षयोः । इप नैवोत्सर्जेत् पुत्र पितर
 यायत् त जीवति । न्ययपुत्रा च या गारो संन्दृष्टा तु
 या भवेत् । तस्या धेनुर्न दातव्या इधोत्सर्गे विधीयते ।
 “अपुष्पिता मृता काचित् तस्या धेनुर्विगर्हिता । दद्याद्देव-
 सुतो अथैवः कनिष्ठो इपसत्तुज्जेत् । इयोः सोऽरयोरेको
 भवेत् अथैवः प्रधानत । तयाणां द्वौ सुतौ अथैवौ चतु-
 र्णाञ्च तयः सृता । पञ्चानां सोऽराणाञ्च त्रयोऽथैव
 प्रकीर्त्तिताः । अथैवैव तु कर्त्तव्यं धेनुदान विधा-
 रत । हेमश्चङ्गीसुरे कृष्णे सुशोभा वस्त्रसयुताम् ।
 कांस्योदरीं ताञ्चयुता घण्टाञ्चासरभूषिताम् । प्रजाव
 भाविकां दद्यात् कर्णयोऽरुभयोरपि । चन्दनेनाङ्कितां
 धेनुमाचार्याय निवेदयेत् । गवां शोकमवाप्नोति
 दिवि देवैश्च मोदते । चन्दनेनाङ्कितां धेनु दत्त्वा-
 राक्षसे चरालयम् । तावत्तिष्ठति स्वर्गेति यावदाहृत
 सप्रयम् । मधोत्सर्गे इपस्यात्र वत्सुतस्यैवितथ्य
 त्र । इधोत्सर्गं विधानेन कर्त्तव्यं सर्वकर्म च । मान
 लोकेति मन्त्रेण दक्षे इधोऽप्यसीति च । धेनोव
 सत्सिद्धये तु त्रिगुणद्वयं समाविष्टेत् । मामभागे विशेषे
 ऽय दक्षे चन्द्र समाविष्टेत् । तथान्वद्वयैर्द्विहानापा-
 र्थ्यस्तु विधानविद् । ततो वै सविष्टेष्टकं पञ्चानुक्त
 प्रमाणकम् । शूद्र पञ्चकुल कार्यं दक्षे वासे यथाविधि ।
 पुराणाभिप्रेक्षी धेनु युगलानोत्तराष्टयः । मल्लादि
 श्रमेणैव प्रतिमन्त्रैः प्रपूजयेत्” ।
 “यवविशिष्टां तां धेनु दत्त्वा तर्पणमारभेत् । पुष्पं
 गङ्गीत्या पित्रादीन् वर्षोत्सर्गविधानतः । ऐशान्यं
 आसयेत् किञ्चित् व्याचार्याय च दक्षिणाम् । उग्रमङ्ग
 ततो दद्यादाचार्याय शुचान्वितम् । पूजयेद् माङ्गान्वायै

वस्तुभाष्यादिभिस्तत् । आश्रयपात्रं वस्तुयुग्मं सूर्यं च विशेषतः । आश्रयाय प्रदानव्यं ब्रह्मणे कमकनया । आगतान् पूजयेद्भक्त्या यथाशक्ति विधानतः । दीनान्ते-
कपणादींश्च यथाशक्ति परिपोषयेत् । पुस्तकान्तरे पाठाधिक्यं यथा

“एकादशाहं देतायां यन्मासे चाविदुःकं तथा । त्रिपञ्चे मासिके यापि दद्याद् गं चन्द्रमाह्विताम्” तथा ब्राह्म-
पुराणम् “अथने विष्णवेऽष्टम्यां युगाद्यापूर्वमासु च । दर्शे मन्वन्तरे श्वेत्तुं दद्यात् संपूजिताम्” । ननु “आद्यान्नाहं त्रिपञ्चे न” इत्यादिना आद्यान्नाहं कर्त्तव्यमित्यहोत्सवर्गं कालस्य परपरकाशो गौणः । न वा सर्वे सुखाः का-
नाःस्युः । तत्र नाद्यः त्रिपञ्चादौ शिष्टाचारविरोधात् । तापि द्वितीय त्रिपञ्चादौ नित्यत्वबोधकाभावात् । वस्तुत आद्यान्नाहं ह्यहोत्सवर्गस्य नित्यत्वं त्रिपञ्चादौ काव्यत्वम् । आद्यान्नाहं पदम् अथौचान्द्वितीयदिनपरम् “अथौ-
चान्ताम् द्वितीयेऽह्नोत्यादौ कवाकषत्वात् । अथ च आद्यान्नाहस्य विज्ञपतितत्वेन एकादशादौ क्रियमाणत्वे ह्यहोत्सवर्गमपि न कुर्यात् । आद्यान्नाहदिने ह्यहोत्सवर्गा-
करणे त्रिपञ्चाद्यान्यतस्तकाशेऽपि ह्यहोत्सवर्गस्यावश्यमेतत्त्व-
प्रतीकारफलेन तस्य पुनः- सवत्सरसाध्यसकलतत्त्व-
नित्यत्वं कल्प्यम् । एवं चेन्नुदाहरणम् । अतएव पूर्वं ह्यहोत्सवरे सकलासपातेऽपि प्रागुक्तमेव कार्यं एव इति तयोभाजयुः । एककर्त्तृकानेकहोत्सवर्गोऽपि शिष्टा-
शारादेकदिनेऽपि । तथा हि अग्नौकगमनफलश्रुते काव्यत्वेन “यो भूय चारभते तस्मिन् मले विशेष” इति न्यायादविरोधः । ननु नैमित्तिकत्वात् कथमावृत्तिः “सकलं कृते कथं शस्त्रार्थे” इति न्यायात् न चैकत्र क्रियाद्वयमिति यचनात् । अत्रायं विशेषः काव्य-
नैमित्तिक फलविशेषार्थं भूय कार्यं, नैमित्तिकफलं तु तत्रैव । किञ्च । स्रक्तात्यादिनिमित्तकस्याहमपि पुनः पुनः स्यात् । नैत्रं तत्र पिष्टतन्निष्पन्नप्रधानफलस्य ह्यहोत्सवेन अरितार्थत्वात् । अलोक्तानि सर्वाण्येतानि यचनानि त्वयि शधिकरणन्यायमूत्रानि तथा हि ति-
स्रगधिकरणे त्वयि कृष्णत्वादिदेवताभाननधिकार इति यागतात्तरे उक्तम् । तत्र हेतवः तिरचां विधि-
दानं करणविरहात् तत्राज्ञेयाणाम् अन्वयविरमूका-
नामनेकवचनव्योहारविरहात् साङ्गयागासामर्थ्ये-
तेषां च वागागुधिकारकादृशं “स्वपितुः प्रतृकत्येपु-

अधिकारो न विद्यते” इति छन्दोगपरिशिष्टे अग्नि-
व्यात्ताद्यान्तर्गताहुक्ता “जीवत्पितृकस्य तानन्याथेतर”
इति कात्यायनधत्वे च जीवत्पितृकस्य पितृतर्पण-
निषेधात् ह्यहोत्सवर्गं तदङ्गभूततत्पुष्पजलतोदक-
तर्पणविरहात् साङ्गकरणासामर्थ्ये ह्यहोत्सवर्गोऽनवि-
कारः । अतएव द्वैतनिषेधेऽपि स्त्रिया कर-
णीभूतवृत्तवाधेन यागवद् ह्यहोत्सवर्गस्य बाध उक्तो वाच-
स्पतिमिश्रेण । हेतुदानाङ्गतर्पणे तु प्रधानाधिकार-
श्रुते जीवत्पितृकाधिकृतविशेषविधानाच्चाधिकार एवा-
भ्युदयिकत्राद्वयत्वं जन्ममास्युपनयनाङ्गसंश्लेषनवच्च-
अयन्तु सामान्यशास्त्रोपजीवित्वेन निषेधः पर्युदास-
एव । स यदि पतिपुत्रवतीमिच्छाया ह्यहोत्सवर्गं कुर्यात् इत्ये-
वमात्रज्ञदा पूर्वभागवैयर्थ्यं स्यात् । यदि पतिपुत्रवत्या जीवत्पितृकपुत्रमिच्छो ह्यहोत्सवर्गं कुर्यादिति विधि-
रूपस्तथापि पतिपुत्रवत्यास्तदुभयरहिततायाश्च जीवत्-
पितृकपौत्रादिना ह्यहोत्सवर्गः स्यात् । स चायुक्तएव-
प्रायुक्तवचनन्यायविरोधात् । तस्मात् ससुदायवचनसा-
र्थक्याय पतिपुत्रवतीमिच्छाया ह्यहोत्सवर्गं कुर्यात् । तथा जीवत्पितृकमिच्छो ह्यहोत्सवर्गं कुर्यात् इति वचनन्याय-
संवादाद्वाक्यद्वयमेव सिद्धमिति प्रमाणवद्भौतवस्य स-
र्वैरङ्गीकृतत्वात् दर्शपौर्णमासयोः षट्प्राधान्यापूर्व-
मत् । अथ योक्तदेवतादिवचने “अथेनेव तु कर्त्तव्यं”
हेतुदानं विधानतः इत्यन्यथापि सादिसकलवचनपर्यालोच-
नया कनिष्ठपुत्रवतीमिच्छापतिपुत्रवतीतरजमस्य क्वापिपति-
प्रसूतकनिष्ठपुत्रमिच्छाजीवत्पितृकाद्वयो जनो ह्यहोत्सवर्गं कुर्यात् इति सामान्यत एव ह्यहोत्सवर्गविधिः । तथा पतिपुत्रवत्या अथेष्टपुत्रस्य चन्द्रमाह्वितहेतुसर्वस्वजे इति विधिश्च सिद्धमिति । ततश्च पतिपुत्रवत्या कनिष्ठपुत्रस्य-
एव तदन्यद्व्यतिरिक्तमेव वा ह्यहोत्सवर्गं कार्यं । कनिष्ठ-
पुत्राभावे तु न केनापि । एव पत्यादिना न चन्द्रमहेतु-
दानमिति । प्रतिप्रसूतकमिष्ठान्यजीवत्पितृकस्य न क-
स्यापि ह्यहोत्सवर्गः कार्यं इत्यपि च पर्यवसितम् । वस्तु-
तस्तु पतिपुत्रवत्या ह्यहोत्सवर्गनिषेधे तत्पुत्रस्य जीवत्पितृ-
कत्वेनानधिकार एव हेतुः न तु स्त्रियाः पतिपुत्र-
पुत्रस्य वा नृत्तपुत्रेत्यादिप्रायुक्तकामिलवचने-
प्रतिपत्तये कनिष्ठपुत्रस्य च ह्यहोत्सवर्गावगते व-
पुत्रस्य पितुः सत्य एवानधिकारोक्त्या तन्मरणे ह्यहोत्स-
वर्गावगमात् । न वा तदुभयस्य विहितम् उक्त-

न्यायावगतस्य तत्पुत्रस्य जीवत्पितृकत्वहेतोरेव तादृश
निषेधप्राप्तेः । पतिपुत्रसन्त्वयोर्निषेधहेतुत्वकल्पना
नौचित्यात् तयोर्वाचनिकहेतुत्वे तु अदृष्टकल्पनाया
अनायत्वात् । सिद्धजीवत्पितृकनिषेधप्रपञ्चतया
पतिपुत्रवत्या निषेधोपपत्तौ अधिकनिषेधकल्पने
गौरवाच्च । यस्तु जीवत्पितृकवर्णोत्तरनिषेधे पति-
पुत्रवत्या प्रथमपक्षं हारं सोऽपि तस्या पुत्रानधिकार-
मात्रप्रयुक्तसिद्धहपोत्वर्गभावमागित्वात्तुवाद पूर्व-
वाक्यावगतचेतुदानस्य हपोत्वसर्गस्थानीयत्वज्ञापनार्थं
यथेति प्रागपि निरूपितम् । ततश्चोक्तवचने तिर्य-
गधिकरणन्यायप्राप्तं जीवत्पितृकस्य हपोत्वसर्गकृ-
त्वाभावमन्यद्वा सप्तिकाया हपोत्वसर्गस्थाने चन्दना-
द्विषतधेनुत्वसर्ग एव विधीयते । एतेन हपोत्वसर्गकर्त्रि
कपिहप्रतिपक्षरूपसप्तिकाहपोत्वसर्गकतिमत्कनिष्ठपुत्राभ्य
जीवत्पितृकैतरत्वविशेषण सप्तिकाया हपोत्व-
सर्गस्थाने ज्येष्ठपुत्रस्यैव चन्दनाद्विषतधेनुत्वसर्गमात्रेण
लभ्यते । अतोजीवत्पितृकेण कास्यहपोत्वसर्गं पतिते
प्रव्रजिते वा पितरि जीवति पितामहादिहपोत्वसर्गस्य
न कार्यं । एव सप्तिकाया अपि पुत्रस्य कर्माया-
व्यत्वे व्यस्ये वा यस्या कन्यादिना वा हपोत्वसर्गं
कार्यं एवेति स्थितम् । इदन्तु रत्नाकरहृत्वायुधा
चार्यचूडामण्डित्याभूषणशुभङ्करमहादेवमहाचार्यप्रभृ
तीनामपि सम्मतं तेषां प्रथक् प्रथक् पक्षतिरपि
प्रविज्ञास्ति । कश्चिद्देशे आसंमहाचार्यस्यापि वसूक्त
पक्षतिष्ठंश्चेति । अत एवात्र विशेषादर्शनामनाचारो-
ऽनाचार एव । अत्र भविष्योक्तप्रकारस्तु वैकल्पिकएव
“स्रतिशास्त्रे पित्रोऽपि हि आकाङ्क्षापूर्णे सतीति” जैमि-
न्युक्ते । तत्तत्पूजाहोमाद्युक्तेषु नियममन्त्रोक्ते ।
कपिलकृष्णेन हपोत्वसर्गधर्मातिदेशेन विशेषोक्त-
निरासाच्च नव्यमाचक्षतेतत्तम् । रघुनन्दनमते तु चन्द-
नधेनोः कास्यत्वमात्रत्वात् हपोत्वसर्गं विज्ञाय केवलचन्द-
नचेतुदानं न शास्त्रसिद्ध कास्येन नित्यमाघायोगात् सति
सामर्थ्ये उभयकर्तृत्वार्थं हपोत्वसर्गनिन्दा चन्दनघेतु
दानस्तुतिपरा । रघुनन्दनकृततत्त्वज्ञानसच्येऽपि तस्य
कास्यस्यैव विधानार्थत्वम् इति सास्त्रदायिका
चन्दनपुष्प नचन्दनमिव पुष्पस्य पुष्पस्य । अत्रैव राजनि-
चन्दनमय त्रिं चन्दनात्मक मयट । चन्दनहृत्वाभिर्निर्मिते प-
थं हृदादौ “य सर्वं शीघ्रं पर्यङ्को निर्मितं स फल-

दाता” इत्युपक्रमे “चन्दनमयोरिष्टो धर्मश्चोदीर्घ
जीवितकृत्” इ० व० ७८८० तन्मयपर्यङ्कस्य फलकृतम् ।
चन्दनशारिवा स्त्री चन्दनद्वयं पुष्पस्य शारिवा । शारिवा
भेदे राजनि० । [६८० । २४८चन्दनशारे च ।
चन्दनसारं पु० चन्दनस्यैव शारोऽस्य । १४८शारे राजनि०
चन्दनाचलं पु० चन्दनस्याकरोऽचल । अत्रयाचले राजनि०
चन्दनाद्रिमभृतयोऽप्यत्र ।

चन्दनाद्रि पु० “चन्दनश्च तथोशीरं कर्पूरं रोगक्षयकृत् ।
एवाकर्पूरगोक्ष्णः सप्तैते चन्दनादयः” इति वैद्यकोक्ते
पित्तोपशमने इत्यसम्भवे ।

चन्दनाद्य न० “चन्दनाद्यं नख पाथं यद्विषयेयपद्मकम् ।
भस्मिष्ठा सरलं दारुं शबोलापूतकेशरम् । पत्रं तैलं
सुरा माषी कक्कोळं वनिताम्बुदम् । हरिद्रं शारिरे
तिक्ता लवङ्गायुक्तं पुष्पम् । तपोष्णनिकटुभिस्तैलं वसु
चतुर्धम् । साधारणसमं सिद्धं यङ्गं मङ्गवर्णं
कृत् । अपसारज्वरोन्मादलयाऽऽरम्भीविनाशनम् ।
आयुःप्रतिकरं चैव वशीकरणसुतमम्” चन्द्रदत्तोक्ते
तैलभेदे ।

चन्दनीया स्त्री चन्दनतेऽनया वा० करणे कनीयर् । गोरो-
चनयाम् राजनि० । [पु० नेदि० ।

चन्दिर उ स्त्री० चदि-किरच् । १ गजे स्त्रियां कीर्च् । २ चन्द्रे
चन्द्र पु० चदि-आङ्गादे चिच्-रक् । ज्योत्स्ने जलमने न
वृद्धाकारे (चार्द) स्याति पदार्थे । तन्मन्त्रलक्षणमादि
इन्दुशब्दे ६५१।५६ पु० वक्तम् । स च यङ्गभेदः तदधि
ठाङ्गदेवादि यङ्गप्रशब्दे २७१७ पु० दर्शितम् । अधि
कमिन्दुशब्दे ६१० प्रष्टादौ इत्यम् । तस्योत्पत्ति
अलिजयन्दे १११ पु० वक्तम् । तत्र यादि हरिवर्णे भाग
वते च इत्यम् । चन्द्रस्य दिग्बलवर्णादिशानाय सर्वपहा-
या दिग्बलवर्णाद्युच्यते तत्र ज्यो० त०

“रक्तश्यामोभास्फुरोर्गौरवन्दुनां तु शङ्कोरकगौरवकी
ज । दूर्वाश्यामोशोयुर्गौरगात्रः श्यामं शुक्रोभा
स्फुरिः क्षण्यदेहः” । “सूर्यं शुक्रं श्यामं वै वि-
क्रेयं शनिः शशी । शीघ्रस्तिदशमन्त्री च प्राचरादि
दिग्धीनराः” । “प्राचरां शीघ्रसुराचार्थीं श्यामं
भास्करभूमिजौ । प्रत्यक् शीघ्रदीचरान्तं चितेन्दु
दिग्बलान्वितौ” । “श्रीमार्कजीवाः पुष्टा क्रोधी शोभ
जभातजौ । क्षत्राश्वी मार्गवचन्द्रौ द्वौ तत्पतिना
तथोच्यते” । “चन्द्रार्कजीवाश्चितौ शुक्रार्कौ शुक्रात्मक

सत्वरजस्तमांशः । “कटुलवणतिक्तमिश्रितमसुरास्त्रौ च
कपाथकोऽर्कतः” । “ब्राह्मणे शुक्रवागीशौ क्षत्रिये भीम
भास्करौ । चन्द्रो वैश्ये बुधः शूद्रे पतिर्मन्दोऽन्यजे
जने” । “अग्रे दाधिपतिर्जीवोयजुर्देदाधिप सितः” ।
सामवेदाधिपोभीमः शशिकोऽथर्ववेदराट्” । “मधु-
पिङ्गलहक्चतुरश्रतनुः पित्तप्रकृतिः सविताल्पकच ।
तनुदन्ततुर्बहुवातकफप्राप्तशशी मृदुवाक् शुभहक् ।
भूमिजस्तद्वर्णमूर्तिरुदारः पैत्तिकः सुचपलः क्षयमध्यः ।
श्लेष्माक् सततहास्यरुचिर्धः पित्तमारुतकफप्रकृतिश्च ।
दृष्टस्तु पिङ्गलमूर्ध्जेष्वेषोदहस्यतिः श्रेष्ठमतिः कफा-
त्मकः । भृगुः सुखी कान्तवपुः सुलोचनः कफानिला-
त्माऽसितवक्त्रमूर्ध्जः । मन्दोऽलसः कपिलहक् क्षयदीर्घ-
गात्रः स्युजोऽङ्घ्रिजः परुषलोमकण्ठोऽमिलाला” ।
“मित्राणि सूर्याश्चभौमलोक्या सूर्येन्दुजौ सूर्य-
शशाङ्कजीवाः । आदित्यशुक्रौ रविचन्द्रभौमा नुधार्कजौ
चन्द्रजार्गावौ च । “सितासितौ चन्द्रमयो न कश्चित्
बुधः शशी सौम्यचितौ रवीन्दू । रवीन्दुभौमा रवित-
स्त्वमित्रा मित्राविशेषस्तु समः प्रदिष्टः । बुधः कुजेन्द्रा-
स्तु जिदर्कपुत्रा, शुक्रार्कजौ, भीमसुरेन्द्रमन्दा । शनिः,
कुजेन्द्रौ सुरराजमन्त्री रव्यादिनोऽमी समसंज्ञिताः स्तु” ।
तस्मात्फलदादिकम् ६००० उक्तम् तच्च इन्दुशब्दे ६१॥१२
७०० इत्यम् “अर्द्धाद्रुमः शशी पापः” समयास्ततम् ।
अद्रिजातसोमस्य चन्द्रलोकमाप्तिप्रकथा काशीष० १४०० ।
“पिता सोमस्य भो विप्र ! जज्ञेऽतिर्भगवान्दधिः । ब्रह्म-
ण्योमानसात् पूर्वं प्रजासर्गे विधित्सत । अतुत्तरं
नाम तपो येन तप्तं हि तत् पुरा । त्रीणि वर्षसहस्राणि
दिव्यानीति हि नौ श्रुतम् । जर्हमाचक्रमे तस्य रेतः
सोमत्वभीषिव । नेत्राभ्यां तच्च सुप्ताव दशधा द्योतयत्-
दिशः । त गर्भविधिना हृष्टा दश देव्यो दधुस्ततः । समेत्य
धारयामाहर्हन् ताः समशक्तुवन् । यदा न धारणे
शक्तास्तस्य गर्भस्य ता दिशः । ततस्त्राभिः सज्जं सोमोनि-
ष्पपात वसुन्वराम् । पतितः सोममालोक्य ब्रह्मा लोक-
पितामहः । रथमारोपयामास लोकानां हितकाम्यया ।
स तेन रथस्रष्ट्रेण सागरान्तां वसुन्वराम् । हि सप्रकृत्यो
द्गृहिण्यकाराये प्रदक्षिणम् । तस्य यत् श्रावितलो ज
ष्टिधीमन्वपदात । तेनौपध्य ससङ्गता याभिः सन्वार्यते
जगत् । स लब्धतेजा भगवान् ब्रह्मणा यजितः स्वयम् ।
तपस्ते मे महामाग ! पद्मानां दपतीर्दिशः । अविच्छिन्न

समासाद्य ज्ञेयं परमपावनम् । संस्थाय चिह्नमस्तु
चन्द्रेशाख्यं स्तनामतः । वीजोपधीना तोयाना राजाऽ
भृशः द्विजन्मनाम् । प्रसादाद्देवदेवस्य विश्वेशस्य पिना-
किनः । तत्र कुण्डं विधायैकमन्त्रतोदमिति स्तनम् । यस्या-
न्वपानस्नानाभ्यां नरोऽज्ञानात् प्रमुच्यते । तृप्तेन देव-
देवेन स्तमौलौ योद्धतः सदा । आदाय तत्कलामेका
जगत्सङ्गीवभीं पराम् । पञ्चाङ्गेषु शशोऽपि मासान्ते
क्षयमाय च । आष्यायतेऽसौ कलया पुनरेव नया शशी ।
स तत् प्राप्य महद्वाज्यं सोमः सोमवता वरः । राजसूय
समाजह्ने सहस्रशतदक्षिणम् । दक्षिणामदत् सोम
स्त्रिलोकानिति नौ श्रुतम् । तेभ्यो ब्रह्मर्षिस्तुभ्यः सद-
खेभ्यश्च भोद्विज ! । हिरण्यगर्भे ब्रह्मातिर्भृगुर्यत्स्वित्वोऽ-
भवन् । सदखोऽभूद्भरिस्तत्र बद्धभिर्मुनिमर्हितः । तं
सिनी च कुतूहलं द्युतिं पुष्टिं गभा वसु । कीर्तिर्धृतिश्च
लक्ष्मीश्च नव देव्यः सिधेविरे । अमया सहितं रुद्रं
सन्ध्याध्वरकर्मणा । प्राप सोमदतिं ख्यातिं दत्तां
सोमेन शम्भुना । तत्रैव तप्तशान् सोमस्तपः परमदुष्क-
रम् । तत्रैव राजसूयश्च चक्रे चन्द्रेश्वरापतः । तत्रैव
ब्राह्मणे प्रीतैरित्युक्तोऽसौ कलानिधिः । सोमोऽस्माकं
ब्राह्मणानां राजा त्रैलोक्यदक्षिणः । तत्रैव देवदेवस्य
विजोचनपदङ्गतः । शम्भुना प्रीतमनसा त्रैलोक्यज्ज्ञा-
दहेतवे । त्वं ममापि परा मूर्तिरित्युक्तस्तपोवलात् ।
जगत्तपोदयं प्राप्य भविष्यति सुखोदयम् । त्वत्पीयूष
मयेर्हसौ स्मृष्टमेतश्चराचरम् । भाततापपरीतञ्च परां
ग्नानि विहास्यति” ।

“इति दत्त्वा वरान् शम्भुस्तस्मै चन्द्रमसे द्विजः ।
व्यन्तर्हितो महेशानस्तस्मिन् येन्नेश्वरे पुरे । तदारभ्य च
लोकेऽस्मिन् द्विजराजाऽभिषेकमभवत्” । तस्य मासमध्ये
दक्षयापात् क्षयहृदी पादौ स्वर्गखण्डे उक्ते यथा
“अश्विन्याद्यास्तु दक्षस्य उपयेमे सुता यिषु । रोहिण्या
मेव सततं ब्रह्मप्रेमा रराम ह । दृष्ट्वा तदितरास्तां
तप्ता पितरमब्रुवन् । अस्माकं कामदक्षातः जामाता
तव रोहिणीम् । रमयन्तेव सततं तेन तप्ता वयं पितः ।
तत् श्रुत्वा चाप्ययं दक्षः सोममाह भजस्व भो ।
प्रेमणा समेन सर्वार्थं त्वं दुहितृर्मम मामदः । जगत्ते न
दद्योनेव सोमः सप्रेम रोहिणीम् । तत्रैव रमयामास श्रुत्वा
दक्षश्च कोप ह । शयाप तेन भविताऽपक्षीणोऽस्मद्वचो-
तिगः । यस्याणां च परिपक्षो भव त्वं क्षीणरेतकः ।

अथ चययिते तस्मिन् स्यात्ता' संहिता स्थितः ।
 पितरं गरुणं प्राप्ता चोयते न पतिः पितः । न वयं
 तेन यत्तांश्चे विना सुखमिराजता । उपाच दक्ष
 स्ता' स्यां गागे मे नान्यथा भवेत् । भासमध्ये पक्ष-
 नेक वर्जता स क्रमेण वै । चयं क्रमेण भ्रात्रोऽप्यपक्षमेकं
 व्यवस्थया । एव गापं परस्मै च मे तस्य व्यवस्थया ।
 नयैव राजते व्योम्नि चययिषी दधहिषु । उद्योति-
 पोक्ततत्कारणन्तु दन्तु गन्दे ६१२ ए० दर्शितम् ।
 २थाप्रादजनकद्रव्यमात्रे लिङ्गः । १कर्पूरे ४स्यो ५जले
 ६काम्पिले ७० मेदि० । ७द्वीपभेदे यन्त्रमा० । ८'सर्गवर्षे
 तन्त्रसंकेत चदि-दीप्ती रत्न । ९कमभीये लि० १०मयूर
 पिच्छे मेचके सेमच० । ११गोणपक्षाफले व्यादि ।
 अन्त्यपदलोपे १२चन्द्रगुप्ते ष्टमे च । "मूरपक्ष संकेत
 चन्द्रमधूर्यमण्डलमिदानीम्" सारा० । "चन्द्र" गता
 पद्मगुणाश्च भुक्ते" कुमा० । "बधूजनचन्द्रमध्वकारः"
 भाषः । "चन्द्रचन्द्रमरोलम्बस्तदुद्दीपन मतम्" सा०
 ट० तस्य शृङ्गाररसोद्दीपकत्वमुक्तम् । अन्ते "चन्द्ररथ
 "होता मनुश्च शृङ्गवन्मनुश्चरथ" प्र० १११४११२११२हीरके।
 चन्द्राभिषातृके १४चन्द्रगिरोनक्षत्रे १५एणाङ्के च ।
 चन्द्रक ए० चन्द्र इव कायति कै-क । मयूरपुच्छस्ये चन्द्रा
 कारे । पदार्थे धार । २नखे गन्ध० ३मत्स्यभेदे
 (चादा) राजनि० । "चन्द्रकस्तनभिष्यन्दी मधुरो बलव-
 र्धनः" राजनि० तद्गुणोक्ता । स्वार्थे क । ४चन्द्रगन्धार्थ
 जले पतितस्ते हांगस्य चन्द्राकारे ५मण्डले च "या चन्द्रकै
 मंदजलस्य महानदीनाम्" भाष । ६सितमरिचे न०
 राजनि० । ७शिपुभीजे न० शब्दार्थच० चन्द्रकोजानो
 ऽस्य तारका० इत्य० । चन्द्रकित जातचन्द्रके लि० ।
 चन्द्रकाला स्त्री इत० । चन्द्रमण्डलस्य पोटगमागैकभागे
 तासां भासानि कदाचन्दे १७८४७० दर्शिताणि तिथिभेदे
 स्त्रीणां देहागभेदे स्थितानां तासां नामभेदाच्च काम
 शास्त्रे उक्ता यथा
 "उपा यथा सुमनसा रतिः प्राप्तिस्तथा छति । ऋद्धि'
 सौम्या मरीचिच तथा चैवांशुमासिनी । अङ्गिरा
 शयिनी चेति ज्ञाया सम्पूय मण्डली । तद्विचैवास्त ।
 चेति कला सोमस्य पोटुय" ।
 चन्द्रकवत् ५ स्त्री चन्द्रकोऽस्यस्य सप्तम् मस्य व । मयूरे
 'प्राड्गुवत् सपदि चन्द्रकवान् क्रुमायात्" भाष ।
 स्त्रियां ङीप् ।

चन्द्रकाटुकि ए० प्रवरभेदे हेमा० प्र० ख० सूत्र इत्यम् ।
 चन्द्रकान्त ए० चन्द्रः कानोऽभीष्टो यथ । स्वनामस्वाते
 १मन्त्रभेदे तद्गुणे हि तस्य जलसावात् तत्कालतम् ।
 २कैरे, ३श्रीखण्डचन्दने च न० । ४रात्री, ५खोतुच्चायं,
 स्त्री मेदि० ६चन्द्रोपाया, चन्द्रपत्न्याश्च स्त्री हेमच० ।
 "चन्द्रकानोद्भव" वारि पितृज विमलं स्रुतम्" उद्य० ।
 "वाय गगाद्भक्तिरया इतचन्द्रकाला" । "इहा तस्यानख
 यपरित चन्द्रकालातुसारि" अमर० । "चन्द्रकाला-
 भिधा रौ तो विराम खराटी" इ० र० टी० उक्ते
 मस्यदगाक्षरपादके ७चन्द्रोभेदे स्त्री । "चन्द्रकालाज
 चन्द्रकेतराजधान्यां स्त्री चन्द्रकेतुगन्दे इत्यम् ।
 चन्द्रकान्ति न० चन्द्रस्य कान्तिरस्य गुणत्वात् । १रजते
 रूपे, ६१० । तद्गुणादि भावप्र० उक्तं यथा
 "विश्वरस्य नवायय निर्विमिषैर्विबोचनैः । वि-
 रीचयामास शिव क्रोधेन परिपूरित । अन्धकार-
 कायमपतत्तस्यैकमाहिलोचनम् । ततोऽहम् वनमव-
 दैवानर इव ज्वलन् । द्वितीयादपतत्तेजोऽद्विन्दुस्तु
 वायकात् । तस्याद्रजस्तप्तसंस्तुतं च कोजमेव ।
 अलिमस्रु भवेत्तच्च वज्रादिरस्योमतः । रूप्यन्तु
 रजत तारश्चन्द्रकानि सितप्रभम् । शुक्लित्वं चड-
 श्वेत दाष्टे छेदे घनत्वम् । यथांटा चन्द्रवत् सख्य
 रूप्य नवगुण गुणम् । कठिन क्लिप्तं हृच रक्त पीत
 दल लघु । टाहृच्छेदवर्गेण हृष्यं दुष्टं प्रकीर्ति-
 तम् । रूप्य गीत कपायान्द्र स्नादु पाकरस सरम् ।
 वयसः स्थापनं क्षिप्र चेष्टनं वातपित्तजित् । प्रमे-
 हादिकरोगांश्च नाशयत्यचिराद्भुवम् । तार शरी
 रस्य करोति ताप विह वन बल यच्छति रुक्मनाथम् ।
 वीर्यं मल हनि तनोश्च पुष्टि महाराजान् शोषयति
 क्षयदम्" । चन्द्रस्य २दीप्तौ [स्त्रियां ङीप् ।
 चन्द्रकिन् ए० स्त्री चन्द्रकोऽस्यस्य इति । मयूरे लिङ्गः
 चन्द्रकुण्ड ए० इत० । कामरूपस्ये चन्द्रकते कुण्डभेदे
 चन्द्रकुण्डगन्दे इत्यम् ।
 चन्द्रकुण्ड ए० कामरूपस्ये पर्वतभेदे तत्कथा कालिका० ८१४०
 "पूर्व वायुगिरे शैलचन्द्रकुण्ड इति उच्यते । त्रिकोण-
 स्थास्यसङ्कायस्तद्वर्गे चन्द्रमण्डलम् । द्वितीयावर्गाश्च
 दान्तु विविन्दुभ्यामलङ्कृतम् । चन्द्रबीजमिति प्रोक्तं
 तेन चन्द्र प्रपूजयेत् । अद्यापि प्रतिद्वयं द्व पर्वतं तं
 मियापति । मुदक्षिणीकरोत्वेव दृशमीरभिक्षिभिः

सुत । तस्यैव पूर्वभागे तु सोमकुण्डाङ्गयं सरः ।
तत्र स्नात्वा च पीत्वा च नरः कैवल्यमश्नुते । स्वर्गा-
दभ्यतश्चन्द्रः कामाख्यासेवने यदा । तदा तद्रश्मिसंघात
नि स्तुतास्तोयराशयः । तैस्तोयैर्वापयः कुण्डलमक-
रोदिन्द्रचन्द्रयोः । मध्ये शुण्ठतमस्थाने स्वयं ब्रह्मा
शिलोपरि । चन्द्ररश्मिसमूहूतः । चन्द्रकुण्डलमहोदधेः ।
सुधास्रवणः । साक्षात् । त्वं चन्द्रः कलुष हरः । इत्यनेन
तु भन्तेण सुज्ञातश्च चन्द्रपाथसि । चन्द्रकुण्डं समारुह्य
पूजयेदुपयुक्तं न नरः । अविच्छिन्ना सन्ततिस्तु सुकान्ता
तस्य जायते । परत्र चन्द्रभवनं भित्त्वा याति परं
पदम् । तीरे तु चन्द्रकुण्डस्य नन्दनो नाम वै गिरिः ।
तस्मिन् वसति शक्रस्तु कामाख्यासेवने रतः । न्यस्तुभाष
समासाद्य सर्वदेवेश्वरो हरिः । सिद्धिं विदेश्यामीं
घततं वर्तते नरः । चन्द्रकुण्डस्य तु गिरेर्नन्दनस्य तथा-
गिरेः । प्रतिदर्शं तथा चन्द्रः प्रदक्षिणयति त्रिधा ।
चन्द्रकुण्डजले स्नात्वा समारुह्याथ नन्दनम् । आराध्य
शक्रं लोकेशं महाफलमवाप्नुयात् ।

चन्द्रकूपः पुं चन्द्रकृत कूपः । काशीस्थे कूपभेदे । “चन्द्र-
कूपजले स्नात्वा जपाहं नियमं व्रती” काशीकं १०८० ।
चन्द्रकोतु पुं भारतप्रसिद्धे शैववास्तुचरे सैन्यभेदे “शूलझय
चन्द्रकोतुं महाभयं सुवर्षसम् । स्वर्गभासस्य पञ्चैतान्
हत्वा विद्याधौ सौबलम्” भा० प्रो० ४८८० । २ लक्ष्मणात्मज-
भेदे । तस्य देशभेदे राज्याभिषेककथा रामा० उ० १०२४०
“इमौ कुमारौ सौमित्रौ । तव धर्मविशारदौ । अङ्गद-
चन्द्रकोतुश्च राज्यार्थे हृदयिकौ । इमौ राज्योऽभि-
षेक्षामि देशं साधु विधीयताम् । रमणीयोद्यमवाधो-
रमेता यत्नं वन्विनौ । न राज्ञा यत्नं पीडा स्यात्तत्र-
भाषा विनाशनम् । स देशो हृदयता सौम्य नापराध्या-
महे यथा । तथोक्तवति रामे तु भरतं प्रत्युवाच ह ।
अयं कारुण्यो देशो रमणीयो निरामयः । निवेश्यतां
तत्र शरमङ्गदस्य महात्मनः । चन्द्रकोतो सुचरि-
चन्द्रकान्तं निरामयम् । तद्वाक्यं भरतेनोक्तं प्रतिज-
प्ताहं राघवः । तच्च कृत्वा वगे देशमङ्गदस्य न्यवेशयत् ।
अङ्गदीयाः पुत्री रम्याङ्गदस्य निवेशिता । रमणीया
सुगुप्ता च रामेणाक्षिप्तकर्माणां । चन्द्रकोतोश्च मङ्गस्य
मङ्गभूम्यां निवेशिता । चन्द्रकान्तेति विख्याता दिव्या
सर्गशरी यथा । ततो रामः परां गीतिं लक्ष्मणो भर-
तश्च । यदुर्वृत्ते इरावर्षाभ्यभिषेकश्च चक्रिरे ।

अभिविच्य कुमारौ द्वौ प्रस्थाप्य सुसमाहितौ । अङ्गदं
पश्चिमां भूमिं चन्द्रकोतुमुदङ्मुखम् । अङ्गदश्चापि सौमि-
त्रिर्लक्ष्मणोत्तजगाम ह । चन्द्रकोतोस्तु भरतः पार्श्वं
आहो वभूव ह । [समावास्यायां सेदि० ।

चन्द्रक्षयः पुं क्षीयतेऽस्मिन् क्षि-आधारे अच् । इत० ।

चन्द्रगिरिः पुं चन्द्रकुण्डस्थे पर्वतभेदे

चन्द्रगुप्तः पुं सौर्यवंशे राजभेदे तद्राज्याभिषेककथा
हृदयकथायां विस्तारतो दृष्ट्या । “नव नन्दान् द्विज
कश्चित् प्रपन्नास्तुष्टिरिष्यति । तेषामभावे जगतीं सौर्यां
भोक्ष्यन्ति वै कलौ । सपथ चन्द्रगुप्तं वै द्विजो राज्योऽभि-
षेक्षति” भाग० १२।१।७। श्लो० । “द्विजः कश्चित्
चाणक्य” श्रीधरः “ततोऽपि द्विसहस्रेषु दशाधिकशत-
तये । भविष्य नन्दराज्यस्य चाणक्योऽयान् हनिष्यतीति”
स्कन्दपुराणे कथाकथात्वात् तत्प्रायेण ।

चन्द्रगृहं न० इत० । कर्कराशौ । चन्द्रसन्दिराटयोऽप्यत्र

चन्द्रगोलं पुं चन्द्रस्य गोलः । गोलाकारे चन्द्रमण्डले

चन्द्रगोलस्थः पुं व० व० । चन्द्रगोले तिष्ठन्ति स्था-क ।

चन्द्रलोकस्थेषु स्वर्गभोजिषु पितृलोकेषु त्रिका० ।

“विष्णुर्भागे पितरो वसन्ति” स्क० सि० उक्ते स्तेषां तथात्वम् ।

चन्द्रगोलिका स्त्री चन्द्रगोलः साधनत्वेनाख्यस्य ठन् ।

ज्योत्स्नाया हेम० ।

चन्द्रचक्षुः पुं चन्द्र इव चक्षुः । (खलिसा) शमस्यभेदे
जटा० । (चादा) शमस्ये स्त्री शब्दः ।

चन्द्रचारः पुं चन्द्रस्य चार गतिभेदः । चन्द्रमण्डलस्य

राशिविशेषे गतौ तत्फलम् इन्द्रियन्दे ६१।१०० चक्रम्

चन्द्रचूडं पुं चन्द्र चूडायाम् यस्य । चन्द्रेश्वरे शिवे ।

चन्द्रजः पुं चन्द्राज्जायते जन-ठ । वृषे चन्द्रजातादयोऽ-

प्यत्र । इन्द्रजशब्दे ६१४५० दृश्यम् । “रौद्रादीनि

मन्त्रानान्युपाश्रित्य चन्द्रके प्रजापीडा” इ० व० ७।१।

चन्द्रतापनः पुं दानवभेदे । “श्वेतशीर्षश्चन्द्रहस्तश्चन्द्रहः

चन्द्रतापनः” हरिवं० २४०४० दानवोक्तौ

चन्द्रदारः पुं व० व० इत० । अश्विन्यादिषु दक्षकन्यासु

चन्द्रकललेषु शतज्ञानमन्त्रलेषु च ।

चन्द्रदेवः पुं भारतप्रसिद्धे क्रुद्धस्ये नृपभेदे “प्रत्युद्यु-

स्त्रिगर्तांसम् (चर्जुं नम्) इत्युपक्रमे” “सत्यसेनचन्द्रदेवो-

मित्रदेवः सुदृष्टयः” “शूलझयश्च विशल्या चन्द्रदेवः

तथादिमि” इति च भा० क० २७४० ।

चन्द्रद्युतिः पुं चन्द्रस्य द्युतिरिव द्युतिरस्य । चन्द्रने

यद्यत्रैवावकाशं सञ्जे ते त्रिदिवीकम् । तदा सीता
अल चन्द्रस्नानयोगाच्च सान्द्रतम् । भूत्वा निपतितं
तांस्मिन् दृष्ट्वोहितसञ्चके । तद्विष्टम् तदा तोयम्
तस्मिन् सरसि निर्मलम् । तद्दर्शं स्वयं ब्रह्मा विष्टम्
आधु तज्जलम् । तद्दर्शनं ब्रह्मा तस्मादुत्थिता कन्यको-
त्तमा । चन्द्रभागेति तन्नाम विविचकं स्वयं ततः ।
भार्यायै सागरस्तान् जपाच्च ब्रह्मसम्भते । तत्तैवा-
चिन्तितं तोयं गदापेण निशायति । निर्मलं पश्चिमे
पात्रे गिरिं तत्तु प्रवाहते । तत्सांस्तरजलं सिञ्चा-
दृष्ट्वोहितसञ्चकम् । कासारं सागर जातं चन्द्र-
भागा नदी त्व सा । सागरोऽपि तदा भार्यां चन्द्र-
भागा मङ्गलनदीम् । तेन तोयप्रवाहेण निनाय भवनं
स्वकम् । एवं तस्मिन् सप्तपञ्चा चन्द्रभागाङ्गया नदी ।
चन्द्रभागे मङ्गलैवे युष्मैर्गङ्गासमा सदा ।

चन्द्रभूति न० चन्द्रखेव भूति कानिरस्य । रजते राजनि०
तस्य चन्द्रखलकानिमज्जात् तथत्वम् । [हेमच० ।
चन्द्रमणि पु० चन्द्रप्रियोमणि शक० त० । चन्द्रकानिमणौ
चन्द्रमण्डल न० इत० । गोशकारे विन्वे चन्द्रस्य तन्ना-
नादि इन्दुशब्दे ६१२ पृ० इत्यम् ।

चन्द्रमङ्गौ स्त्री चन्द्र इव मङ्गौ । अष्टापद्यां शब्दचि० ।
चन्द्रमसं पु० चन्द्रमाह्लाद निगीते मि-असुन् मादेशः चन्द्र
कर्पूरं माति सलयात् मा-असुन् वा । १चन्द्रे २कर्पूरे
च अमरः । “सितासितौ चन्द्रमसोम कश्चित्” उद्यो०त० ।
“राक्षसं हस्ती भूत्वा चन्द्रमसं गृह्णाति” इति । “क्रूर-
पहः प्रकोटचन्द्रमसं पूर्णमण्डलमिदंभीम्” छद्मारा० ।
तस्येदमित्यण् चान्द्रमस तत्सम्बन्धिनि “तिथिचान्द्रमसं
दिनम्” छ० चि० । स्त्रियां ङीप् । “पद्माश्रिता
चान्द्रमसीनमिष्याम्” कुमा० ।

चन्द्रमा स्त्री चन्द्रेण सीयते मा-अज्यै क । नदीभेदे ।
“कौशिकी सिन्धुपा शोण दाह्यदामय चन्द्रमायु” भा०
भी० ६४० भारतवर्ष नदीकथने ।

चन्द्रमौलि पु० चन्द्रो मौलावय । मङ्गलदेवे इन्दुमौलि
शब्दे ६१६ पृ० इत्यम् । “चन्द्रमौलि सदाशिव”
विष्णुधर्मो० ।

चन्द्ररसा स्त्री चन्द्र इवाह्लादको रसोऽस्या । भारतवर्षस्य
नदीभेदे । “चन्द्ररसा ताक्षपस्त्रीत्यादि” भाग० ५।१८।१८
मधुसूक्तौ “तत्तच्चन्द्ररसा ताक्षपस्यादय” भाग० ४।२।११ ।

चन्द्ररेखा स्त्री इत० । चन्द्रस्य मण्डलस्य चक्रेण भेदे

१अप्सरोभेदे च “चन्द्र रेखा तिष्ठोत्तमा” काशीख० ८८४० ।
२वाङ्मयचोचतायाम् राजनि० । ३चन्द्र शेषरसहजायां
चन्द्रशेखरशब्दे इत्यम् । “नसरयुगलैश्चन्द्र रेखर्तु-
चोके” छ० २० टी० उक्ते ५चन्द्रोभेदे च

चन्द्ररेणु पु० चन्द्र आह्लादकोरेणुरत्न । काव्यचौरे त्रिका० ।
चन्द्रला स्त्री कर्णाटदेशस्थानि । देवीभेदे २तत्स्थाने च शब्दार्थचि०
चन्द्रलेखा स्त्री चन्द्र तत्कानि लिखति लिख-अण्
उप० स० । (हाङ्गच्) ख्याते । लताभेदे राजनि० । इत० ।
२चन्द्र रेखायाम् । “कौमोयो चेदुभवेतां सप्ताष्टकैश्चन्द्र-
लेखा” इन्दोम० उक्ते पञ्चदशाक्षरपादके १चन्द्रोभेदे च ।
चन्द्रलोहका चन्द्र इव शुभ्रं लोहकं घातइत्यम् । रजत-
घातौ राजनि० ।

चन्द्रवय पु० इत० । चन्द्रस्य सन्नामादिपरम्पराया स च
हरिव २५ अध्यायादौ उक्त । तत्र भव यत् । चन्द्र वयम्
तद् शोङ्गवे त्रि० । [हादशाक्षरपादके इन्दोभेदे ।

चन्द्रवत्तेन न० चन्द्रवर्त्म निदगदन्ति वनभसै छ० २० उक्ते
चन्द्रवल्ली स्त्री इत० । सोमलतायाम् भरत ।

चन्द्रवल्ली स्त्री चन्द्र इव वल्ली सुधातुल्यमधुस्रावित्वात् ।
१माघवीर्यतायाम् राजनि० । २सोमलताया च ।

चन्द्रविन्दु पु० चन्द्र अर्धचन्द्रयुक्तोविन्दु । अर्धचन्द्रा-
कारोपरिगतविन्दु रूपसंज्ञितशब्दे वक्ष्यं भेदे ।

चन्द्रविहङ्गम पुंस्त्री चन्द्र इव अर्धचन्द्रे शुभ्रं विहङ्गम ।
(शङ्खचिह्न)शङ्खिनि खगे त्रिका० । स्त्रियां जातित्वात् ङीप्
चन्द्रव्रत न० चन्द्रस्य चन्द्रलोकमाग्नये व्रतम् नियम । चा-
न्द्रायणसंज्ञको व्रते । चान्द्रायणशब्दे इत्यम् ।

चन्द्रशाला स्त्री चन्द्र शालेयाधारो यस्या । १अ्योऽह्ला-
याम् त्रिका० । चन्द्र इव शाला उज्ज्वलितत्वात् ।
२प्रासादोपरिस्थे गृहे (चिखेर) हारा० । “पियङ्गत
शृङ्गकचन्द्रशालाः” रघु । “गृहाराजः षोडशकस्त्रि-
चन्द्रशाला भवेद्वलभी” “वल्कलचिरचन्द्रशाला पङ्क्ति
पञ्चभीमव” छ० स० ५६४० । तत स्त्राधै क । चन्द्र-
शालिका १गृहस्था त्रिका० ।

चन्द्रशिला स्त्री चन्द्रप्रिया शिला शक० मध्यपद० ४० । चन्द्र-
कान्ते प्रसरभेदे । “मङ्गलादिता चन्द्रशिलेव त्वर्णम्” मङ्गु ।

चन्द्रशु(सु)र पु० चन्द्रे तज्जोऽस्मिन्ने रोगे शु(सु)र इव ।
चादस्वर (हालौ) इति च ख्याते दृष्ट्यभेदे तद्गुण-
न० भावम् । “चन्द्रशु(सु)र” इति हिक्कावात-
ज्ञेयमिष्टारिण्याम् । तद्गुणा उक्ता ।

भावप्र० चन्द्रनगदे इत्यम् इत० । २ चन्द्रस्य प्रकाशे स्त्री
चन्द्रनाभ ५० चन्द्रोनाभौ यस्य सप्तयाम् अच् । भारत-
प्रसिद्धे दानवभेदे । “सूर्यनाभश्च विक्रान्तचन्द्रनाभश्च
भारतः ।” हरिव० १२४ अ० दानवोक्तौ ।

चन्द्रनामन् ५० चन्द्रस्य नामान्येव नामान्यस्य । कर्पूरे
शब्दार्थचि० । चन्द्रस्य चन्द्रनामनादयोऽप्यत्र
चन्द्रपाद ५० इत० । चन्द्रकिरणे । “नियमितपरिच्छेदा
तस्मिन् चन्द्रपादे” कुमा० । चन्द्रचरणादयोऽप्यत्र ।

चन्द्रपुत्र ५० इत० । बुधे चन्द्रनन्दादयोऽप्यत्र ।
चन्द्रपुत्रा स्त्री चन्द्र इव श्वेत इत्यमस्या । श्वेतकण्टका-
याम् राजनि० ।

चन्द्रप्रभ ५० चन्द्रस्य प्रभेव प्रभाऽस्य । जैनभेदे हेम० ।

“कनिरिपुदहनव्योमिफिकासरदारुचव्यभूनिस्त्वम् । माग-
धिम्ल सप्त सप्तदिवसामाधिकश्चैव । वर्षषष्टार
निशायुगकुलम्बु रुगलकरणातिविष । वर्षा श-
कान्वे व समाभि कुर्वाणं पलायकश्चाश्रमतोषिदध्यात् ।
नियतलशुद्धस्य पुरस्य धीमान् पलहयं कौशरजस्तथैव ।
सिताचतुष्कं पलमत्र वयानि कुम्भकुम्भालिखन्वि
शुक्तम् । चन्द्रप्रभेय शुटिका प्रयोद्या चाशोषि नियत-
तयते पदेव । भगन्दर पाण्डुरकामलाश्च निर्मल
वक्त्रे कुर्वते च दीप्तिम् । हन्यामयान् पितृकफानि-
चोत्थान् मावीगते समर्गतमग्रे च । पम्पुर्बुदे विद्व-
धिराजयन्मृगोर्मेहे भगवत्येव प्रवसे च योद्धा । शुक्-
लये चापुर्निमूलकच्छे शुक्लप्रवाहेऽप्युदरामये च ।
भक्तस्य पूर्वं सतत प्रयोद्धा तक्रान्तपान त्वय मस्तु
पानम् । आचोरसो जाङ्गलजो रसो वा पयोऽथ वा
शीतलघान्तपानम् । वनेन नागस्तुरगोजवेन दृष्ट्वा
सुपर्यं श्रवणे वराह । बलीयस्मितनिर्मुक्तो दृष्टोऽपि
तदुपायते । न पागभोजे परिहार्य भक्ति न शीत-
यातातपमैद्युनेषु । शम्भु समध्वर्य कृतप्रसादेनाप्रा
पदौ चन्द्रमस प्रासादादिनि” सुखबोधोक्ते शुटिका-
भेदे स्त्री चक्रदत्तोक्ते २ वृत्तिभेदे स्त्री तत्पुत्रकारो यथा
“लिफवाकुलुं टाण्डलककासीसमयसोरज । भीषोत्सव
मिहङ्गानि केनश्च सरितां पतेः । एतेन पयसा पिदा
भावयेत्ताच्चभाजने । सप्तरात्र स्थित भूय पिदा चोरेण
यस्येत् । यथा दृष्टिमदा वृत्तिरन्वष्टाभिन्नचक्षुषः ।
चन्द्रनक्षत्रिकापुगपलायतद्वयोचितैः । जलपिष्टे म्लिय
वृत्तिरेणतिमिरापहा । निशाद्वयाभयानां वीजुवतृष्णा-

विचिन्विता । सर्वनेत्रामयान् हन्यादेतत् शीगतमङ्गनम् ।
व्योषोत्पलाभयाकुलताच्छे वृत्तिः कृता हरेत् ॥ चन्द्र-
पटलं काच तिमिराच्छादितम् । तूष्णपत्र तिमि-
रावक्रसैन्यवाचनम विद्या । क्लेदोपदेहकयुद्धी वृत्ति
शक्ता कफापहा । एकयुष्मा मागधिका द्वियुष्मा च
हरीतकी । सन्धिकापिष्टा वृत्तिरिय नयनसुखाश्च-
तिमिरपटलकाचाहरी । अङ्गन श्वेतमरिच पिप्पली
मधुयष्टिका । विभीतकस्य मध्यन्तु शङ्खनाभिर्जन विद्या ।
एतानि सप्तभागानि अजाचीरेण पेययेत् । कायायुक्ता
कृतां वृत्तिं नेत्रेषु च प्रयोजयेत् । चन्द्र पटल काचं
तिमिर रक्तराजिकासु । अधिमासं मलश्चैव यच्च रात्रौ
न पश्यति । वृत्तिं चन्द्रप्रभा नाम जाताम्भूतपि
शोषयेत् ॥”

चन्द्रवाला स्त्री चन्द्रस्य कर्पूरस्य वासेन दृष्ट्यगन्वितात् ।

१ स्त्री खैलायाम् राजनि० । अन्तःस्थवमध्य दन्तमे ।

२ व्योमभेदे इत० । ३ व्योतक्यायां ४ चन्द्रपत्न्याम् ।

चन्द्रभस्मन् ५० चन्द्र इव शुभ्रं भस्म । कर्पूरे शब्दार्थचि०

चन्द्रभाग ५० चन्द्रस्य भागोऽस्य । १ पर्वतभेदे तत्र जातायां

२ नद्या स्त्री । तयो कथा कालि० पु० २०।२२ अ० यथा

“कथय ऊचु । “चन्द्रभाग कथं विन्दुज-

लोत्पन्ना महागिरी । कीदृक्करकाहिमेन्द्र । इह-

क्षोभितसंश्रमम् । कथं स पर्वतत्रये चन्द्रभाग-

ज्ञयोऽभवत् । चन्द्रभागान्नया कक्षाक्षदी जाता

दयोदका । एतन्न व्योमभाषानां जायते कौतुक

महत् । माहात्म्य चन्द्रभागयाः कासारस्य गिरे-

स्तदा । मार्कण्डेय उवाच । नूयतां चन्द्रभागस्य

उत्पत्तिर्हि ज सत्तमा ।। युष्माभिश्चन्द्रभागस्य महात्म्य

नाम कारयम् । हिमवदुगिरिर्ध्वस्तयतयोजगनि

क्षृत । योजगनिंगतोऽन्धाय कुन्देन्द्रध्वजो गिरि ।

तस्मिन् गिरी उरा वेद्याचन्द्र शुद्ध सुधानिधिम् ।

विमज्ज कलयाभास देवार्धं च मितामह ।

पितृर्षश्च तथा तस्य तिथिद्विचिदात्मकम् । कलयाभास

जगता हृताय कमलासनः । विमलश्चन्द्रो मा ब्रह्मा

तस्मिन् पर्वतसप्तमे । अतो देवाश्चन्द्रभाग नाम्ना

चक्रुः उरा गिरिम्” कालि० पु० २०।२२ अ० ।

“मार्कण्डेय उवाच । “यत्र देवस्य भूता शान्ति तस्य

महागिरे । तत्र जाता देवमदी शीतास्त्रा वचनादिभिः॥

ज्ञापयित्वा यदा चन्द्र शीतातोर्जैर्भोहरे । चन्द्र

पद्मं क्षयाक्यात् सख्ये ते त्रिदिवीकसः । तदा सीता
अल चन्द्रज्ञानयोगाच्च सान्द्रतम् । भूत्वा निपतितं
तस्मिन् दृष्टलोहितसचके । तद्विद्वत् तदा तोयम्
तस्मिन् सरसि निर्मलम् । तद्दर्शं स्वयं ब्रह्मा विद्वत्
चापु नज्जलम् । तद्दर्शनं ज्ञानात्तत्पादुत्थिता जन्यको-
त्तमा । चन्द्रभागेति तस्मात् विचित्रं स्वयं ततः ।
भार्यायै सागरस्तानु जपाह ब्रह्मसन्तते । तस्मै वा-
धितं तोये गदापेण निशापतिः । निर्भिद्य पश्चिमे
पात्रे गिरिं तनु प्रवाहते । तत्सान्द्रतज्जलं भिषवा
दृष्टलोहितसचकम् । कासार सागर जात चन्द्र-
भागा नदी त्व सा । सागरोऽपि तदा भार्या चन्द्र-
भागां महानदीम् । तेन तोयप्रवाहेण निनाय भवनं
सकम् । एवं तस्मिन् सद्युपस्था चन्द्रभागाङ्गया नदी ।
चन्द्रभागे महाशैले युष्मैर्गङ्गासमा सदा ।

चन्द्रभूति न० चन्द्रशेव भूति कानिरस्य । रजते राजनि०
तस्य चन्द्रवल्गुकानिमप्यात् तयत्वम् । [हेमच० ।
चन्द्रमणि पु० चन्द्रप्रियमणि शाक० त० । चन्द्रकान्तमणौ
चन्द्रमण्डल न० इत० । गोदाकारे विन्वे चन्द्रस्य तन्ना-
नादि इन्दुशब्दे ६१२ पु० इत्यम् ।

चन्द्रमल्लौ स्त्री चन्द्र इव मल्लौ । अष्टापद्या शब्दचि० ।
चन्द्रमसं पु० चन्द्रमाह्लाद भिमीति मि-असुनु मादेशः चन्द्र
कर्पूरं सानि तलयात मा-असुनु वा । १चन्द्रे २कर्पूरे
च अमरः । “सितासितौ चन्द्रमसौ कश्चित्” व्यो० त० ।
“राजैर्हस्ती भूत्वा चन्द्रमसं गृह्णाति” श्रुति । “क्रूर-
पहः सकैतवमसं पुण्यमण्डलमिदानीम्” छत्रारा ।
तस्मैदमित्यण् चान्द्रमस तत्सम्बन्धिनि “तिथिचान्द्रमस
दिनम्” छ० वि० । स्त्रियां ङीप् । “पद्माश्रिता
चान्द्रमसीममिष्याम्” कुमा० ।

चन्द्रमा स्त्री चन्द्रेण सीयते मा-वजर्थे क । नदीभेदे ।
“कौशिकी मित्रपा शोण दाहदाभय चन्द्रमासु” भा०
भो० ६ अ० भारतवर्ष नदीकथने ।

चन्द्रमौलि पु० चन्द्रो मौलावय । महादेवे इन्दुमौलि
शब्दे ६१६ पु० इत्यम् । “चन्द्रमौलि” सदाशिवः
विष्णुचर्मो० ।

चन्द्ररसा स्त्री चन्द्र रसाह्लादको रसोऽस्या । भारतवर्षस्य
नदीभेदे । “चन्द्ररसा ताक्षपस्त्रीत्यादि” भाग० ५।१८।१८
नद्युक्तौ तत्तच्चन्द्ररसा ताक्षपण्यादयः ” भाग० ८।२।११ ।

चन्द्ररेखा स्त्री इत० । चन्द्रस्य मण्डलस्य चक्रेषामेदे

२अप्सरोभेदे च “चन्द्र रेखा तिबोत्तमा” काशीख० ८ अ० ।
३शकुचोत्तयायास् राजनि० । ४चन्द्रशेखरसङ्गजायां
चन्द्रशेखरशब्दे इत्यम् । “नसरयुगलैश्चन्द्र रेखर्तु-
लोकै” छ० २० टी० उक्ते ५छन्दोगेदे च

चन्द्ररेणु पु० चन्द्र आह्लादकोरेणुरय । काव्यचौरे त्रिका० ।
चन्द्रला स्त्री कर्णाटदेशस्थानि । देवीभेदे २तत्स्थाने च शब्दार्थचि०
चन्द्रलेखा स्त्री चन्द्र तत्कानि लिखति लिख-अण्
उप० स० । (हाकुच्) ख्याते । रजताभेदे राजनि० । इत० ।
२चन्द्ररेखायाम् । “सौमोयो चेद्रुभेता सप्ताष्टकैश्चन्द्र-
लेखा” छन्दोम० उक्ते पञ्चदशाक्षरपादके छन्दोभेदे च ।
चन्द्रलोहक चन्द्र इव शुभ्रं लोहक घातद्रव्यम् । रजत-
घातौ राजनि० ।

चन्द्रवयं पु० इत० । चन्द्रस्य सन्तानादिप्ररम्भरायां स च
हरिच २५ अध्यायादौ उक्त । तत्र भव यत् । चन्द्रवयं
तत्र शोभने त्रि० । [हादशाक्षरपादके छन्दोभेदे ।

चन्द्रवर्त्तन् न० चन्द्रवर्त्तं निदगदन्ति वनभस्ये छ० २० उक्ते
चन्द्रवल्ली स्त्री इत० । सोमलतायाम् भरत ।

चन्द्रवल्ली स्त्री चन्द्र इव वल्ली सुधातुल्यमधुस्रावित्वात् ।
१साधवीलतायाम् राजनि० । २सोमलतायां च ।

चन्द्रविन्दु पु० चन्द्र अर्द्धचन्द्रयुक्तोविन्दु । अर्द्धचन्द्रा-
कारोपरिगतविन्दु रूपसन्निवेशरूपे वर्णभेदे ।

चन्द्रविहङ्गम पुंस्त्री चन्द्र इव अर्द्धाङ्गे शुभ्र विहङ्गम ।
(शङ्खचिह्न)शङ्खनि खगे त्रिका० । स्त्रियां जातित्वात् ङीप्
चन्द्रव्रत न० चन्द्रस्य चन्द्रलोकप्राप्ते व्रतम् नियम । चा-
न्द्रायणसंज्ञके व्रते । चान्द्रायणशब्दे इत्यम् ।

चन्द्रशाला स्त्री चन्द्र शालेयाधारो यस्या । १ज्योत्स्ना-
याम् त्रिका० । चन्द्र इव शाला उज्ज्वलितत्वात् ।
२प्रासादोपरिस्थे गृहे (चिखेर) हारा० । “वियङ्गत
शुष्कचन्द्रशालाः” रघु । “गृहाराजः षोडशक्षि-
चन्द्रशाला भवेद्वलमी” “मल्लचचिरचन्द्रशाला षड्भिः
पञ्चमीमस” छ० स० ५६ अ० । तत स्वार्थे क । चन्द्र-
शालिका १षट्म्या त्रिका० ।

चन्द्रशिला स्त्री चन्द्रप्रिया शिला शाक० मध्यपद० क० । चन्द्र-
कान्ते प्रसरभेदे । “महादिता चन्द्रशिलेव त्वर्णम्” भट्टि ।
चन्द्रशु(स्त्र)र पु० चन्द्रे तत्कोशेऽधिके रोगे शु(स्त्र)र इव ।
चादस्त्र (हालौ) इति च ख्याते छत्रभेदे तत्संज्ञके
न० भाग० । “चन्द्रशु(स्त्र)र” इति हिकावात-
ज्ञेयमिदं वारिणाम् । तदुपुषा उक्ताः

चन्द्रगोखुर पु० चन्द्र चन्द्रकला गेखरेऽयम् । १महादेवे
 इन्द्रुष्टच्छन्दे ८१५ पृ० दृग्गम् । “रहस्युपास्यत
 चन्द्रगेखर” कुमा० । चन्द्रवृक्ष गेखरोऽयम् । २मर्थत
 भेदे । १पौष्पवृक्षे करवीरपुराणीये चन्द्रभेदे
 कामिका पु० ४६ अ० तत्कथा यथा
 “तत उवाचिन भूपं प्रसन्नो हृषभध्वज । प्रहृष्टफलं
 हस्तो हस्त्येदं तमुवाच ह । ईदृश उवाच । इदं फल
 प्रहृष्ट फलमय चपते । त्रिधा । भोजयैता व्यजाया
 स्त प्रहृष्ट सुखमाप्तम् । तत प्रहृष्टे भवत एतासु
 चतुष्टये ॥ आवासानि च गर्भास्तु भार्याको युग-
 पभूय ।। कावे प्राप्ते च युगपत् प्रसन्नो योपितां तव ।
 भविष्यति चन्द्रोऽयम् । तदेव त्वं करिष्यसि । एकस्या
 चठरे गीर्धे भार्यायाको भविष्यति । अपरस्यास्य
 कुक्षौ मध्यभागे भविष्यति । अथोमाभ्यास्तु यो भाग
 सोऽपरस्यां भविष्यति । ततः खण्डल्यं भूप । यथास्याम
 प्रथक् प्रथक् । योजयिष्यसि पश्चात्ते पुन एको भवि-
 ष्यति । तस्य गीर्धे चन्द्रोऽयम् सहा समविष्यति ।
 तेनैव नाम्ना या ख्याति गमिष्यति च भूपते ।।” इत्यु-
 पक्रमे “इत्युक्ता स महादेवकासां गर्भान् स्वय तदा ।
 सक्तुं जाग्रमीतोयमात्मन गिरसो न्यधात् । ततः फले
 स्वय देव प्रविशेय हृषभध्वजः । तत्तुल्यात् तत्फलं भूत
 त्रिभाग स्वयमेव ह । पौष्पवृक्षफलमादाय सदितः
 सह भार्याया । त्रयसो मन्दिर दृष्टोद्यतुषां वप-
 ध्वजम् । तत सप्तचिते कावे प्राप्ते तामिस्तु भवितम् ।
 तत् फलं चन्द्रगार्हपत्यं गर्भायाथाहिता गुभा । सम्पूर्णं
 गर्भकाले तु गर्भेभ्य समजायत । खण्डल्यं प्रथक्
 राजा यथा मर्गेण भाषितम् । तस्य खण्डल्यं पौष्पो
 यथास्याम नियोज्य च । एक पिण्डं चकारासु तत्र
 पुत्रो व्यजायत । तस्य गीर्धे तदा राजन् चन्द्रेन्दुकला
 गुभा । विरराज यथा स्वप्ना शरत्काले कला विधो ।
 त सर्वलक्षणोपेत गीर्धेस्तु समासिकम् । विह-
 यीम पिशाचार्थं दीर्घायतमुज तदा । इहा पौष्पो
 ऽय भार्याभक्तिस्तुभि सह संसृष्टम् । केमे दरिद्र
 सत्कोप प्राप्येव विपुल तत । तस्य भ्रमाकरोज्ञा
 माप्नोति स्त्री श्रोत्रिणै । चन्द्रगेखर इत्येव कान्त्या
 चन्द्रो वा सप्त । सप्तैव स महाभागः प्रत्यह चात्य
 रोच । कलामिरिव तेजस्वी शरदीव निशाकरः ।
 इहं निष्कामस्त्वानां गर्भे जातो यतोऽहम् । पुतस्तत्र

स्वकामाऽ भूत् प्रथितो लोकदेवयो” इत्युपक्रमे
 “सर्वां चिति यमे चक्रोऽमात्यैः स चन्द्रगेखर ।
 सार्वभौमो नृपोभूत्वा राजभि परिप्रेषित । क्षणै
 रिय देवेन्द्रो विजहार त्रिया युतः । एव पौष्पवृक्षो
 भूत्वा तत्रैव प्राप्य निर्द्वैतम् । ज्ञानवर्त्तायै रम्ये
 करवीरान्तये श्रे । इगहमीनदीतीरे राजा भूत्वा सुमोद
 ह” । “जमविशतिवर्णादिन्द्रः सिद्धिचन्द्रगेखरः । कश्चित-
 केन्द्रुके तावे भवेत् गृह्णारपीरयो” रगो० दा० चक्र
 ४मुपक्रमेदे । ५ चन्द्रदेवगल्पमहापीठे इत्युक्तये भैरवभेदे
 “चन्द्रे दक्षबाहुर्भैरवचन्द्रगेखर । व्यक्तव्या भगवतो
 भगवो तत्र देवता” । “विशेषतः कश्चिद्युगे वसामि
 चन्द्रगेखरे” तन्त्रचूडामणि । [श्री गच्छ० ।

चन्द्रसम्भव पु० चन्द्रः सममोऽयम् । पुत्रे । २ सुदृष्टायाम्
 चन्द्रसेन पु० चन्द्रा आकादिका सेनाऽयम् । भारतप्रसिद्धे
 सप्तद्वेसेनपुत्रे राजभेदे “सप्तद्वेसेनपुत्रं चन्द्रसेनं प्रता-
 पमान्” भा० व्या० १८६ अ० । “जयाम स (द्रोणि)
 दृष्टुञ्च चन्द्रसेनञ्च मानिन्म” भा० द्रो० १९६ अ० ।
 “सप्तद्वेसेनं निर्विजितं चन्द्रसेनञ्च पार्थिवम्” भा० स०
 २८ अ० । भीमप्राचीविजये ।

चन्द्रहनु पु० चन्द्र इतवान् हन-क्रिप् । दानवभेदे राक्षो
 “एकाक्षचन्द्रो ह राक्षो र्दहारो मृदुलफलः” हरिव०
 ४२ अ० । श्वेतगीर्धे चन्द्र इतयन्द्रो ह चन्द्रतापनः ४४ अ० ।
 चन्द्रहनु पु० चन्द्र इव इतरस्य । दानवभेदे चन्द्र हनु गन्दे
 उदा० ।

चन्द्रहन्तु पु० चन्द्र हन्ति हन-तृच् इत० । अक्षरभेदे
 भारतयुद्धकाले स एव युगकष्टपरूपेण प्रादुर्भूत । यथाह
 म्य० व्या० समा० ६७ अ० । “चन्द्रहन्तेति यक्षोर्ण
 कीर्त्तित प्रवरोऽक्षर । युगकोनाम राजार्थः स बभूव
 जराधिप” “चन्द्रहन्ता क्रोधहन्ता क्रोधवर्ज एव च”
 हरिव० ४२ अ० । दामयकधने

चन्द्रहास पु० चन्द्रस्यैव हास प्रभाऽयम्, चन्द्र हसति
 क्षितत्वात् हस-षण् या । १ खड्गे २ रावणखड्गे च
 सेदि० । १ त्रैलोक्ये म० राजनि० । ४ गुह्यार्थे श्री राजनि० ।
 चन्द्रा श्री चदि-आकादे रक् । १ एकायां २ विताने चन्द्रा-
 तमे च शब्दरत्ना० १ गुह्यार्थे शब्दार्थे च०

चन्द्राशु पु० चन्द्रस्यांशुरिवाहुदशोऽशुरस्य । १ विष्णो पर-
 मेन्द्रे “अहः स्यात्परोमन्त्रचन्द्रांशुर्भक्तव्युतिः”
 विष्णु स० । “स शरतापतिर्मांशुतापतापितभेतां च

न्यांशुरियाह्लादकत्वात्” भा० । इत० । २चन्द्रस्य कि
रथे च ।

चन्द्रातप उ० चन्द्रस्य आतो गमनं ततः पाति पा-क ।
(चादीया) । विताने चन्द्रस्य आतप इव किरण ।
“ज्योत्स्नायाम् हेम० । “चन्द्रातपमिव रसताम्रमे-
तम्” काद० । [तनयादयोऽप्यत्र ।

चन्द्रात्मज उ० इत० । सुषे इनुडजशब्दे दृश्यम् । चन्द्र-
चन्द्रानन उ० चन्द्र इवाननमस्य । कार्तिकेये “वसोवस्तन
जो रौद्र शिवचन्द्राननस्तथा” भा० व० २११ अ० ।
कार्तिकेयगामोक्तौ । २चन्द्र तत्त्ववदने त्रि० ।

चन्द्रार्क उ० इत० । चन्द्रस्य कलाकूपे भागे तत्त्वभागार्क
परत्वे अर्कचन्द्र इत्येव स्यात् । “भुजासक्तेन शुशुभे
गजदलेन केशवः । चन्द्रार्कं विम्वससक्तो यथैकशिखरो-
गिरि” हरिव० ८७७० । “सोऽह्यस्रम्बुजाखीहृन्-
चन्द्रार्कं पूडे । प्रभवति च महाधोरपायावतसे ।”
श्यामाश्रव० ।

चन्द्रालोक उ० पीयूषवर्षकविक्रते अलङ्कारप्रबन्धभेदे ।
“चन्द्रालोकमसं खय विवृतते पीयूषवर्ष कथि” इति
इति तदारम्भपद्यम् ।

चन्द्रावली स्त्री चन्द्रावनस्य गोपीभेदे । “राधाचन्द्रावली-
सख्या भोक्ता नित्यं प्रिया प्रजे । कृष्णवर्जित्यसौन्दर्यं
वैदग्ध्यप्रादिगुणान्नया” उल्लङ्घनमणिः । [राजनि० ।

चन्द्रास्यदा स्त्री चन्द्र आस्यदं यस्याः । कर्कटशृङ्गग्राम् ।
चन्द्रिका स्त्री चन्द्रोऽस्यस्याः आश्रयत्वेन ठन् चदि-दीप्तौ
रक् ततः सार्धं क वा । १ज्योत्स्नायाम् अमरः । २स्य-
लैलायां (चादी) । ३तत्त्वभेदे ४चन्द्रभागानद्याश्च शब्दर० ।
५कर्णस्त्रोटाजलायां ६मल्लिकायां । ७श्वेतकण्टकार्यां
८मेथिकायां ९स्युल्लैलायां राजनि० । १०चन्द्रसूत्रे भावप्र० ।
“मेघसक्तविशदा च चन्द्रिकाम्” रघु० । “भवचन्द्रिका-
कुसुमकीर्णतम” माघ । “न कस्य ज्ञाते चिरभ्रम
चन्द्रिका” सा० द० । चन्द्रि चन्द्रयुक्तं कं शिरोऽस्य
११गिरे उ० । “चन्द्रिकातुप्रभावेन कृता दत्तकचन्द्रिका”
१२ज्योत्स्नाया इव आह्लादिकायां स्त्रियां स्त्री स्मृति-
चन्द्रिका अलङ्कारचन्द्रिक्य इत्यादि ।

चन्द्रिकाद्राघ उ० चन्द्रिकया द्रव्येनिष्यन्द्वा यस्य । चन्द्र-
कान्तमथौ राजनि० ।

चन्द्रिकापायिन् उ० स्त्री चन्द्रिका पिबति पा-यिनि । च-
कोरपक्षिणि शब्दार्थचि० स्त्रियां ङीप् ।

चन्द्रिकाम्बुज न० चन्द्रिकेव शुभ्रमम्बुजम् । दितोत्पत्ते
राजनि० ।

चन्द्रिन् त्रि० चन्द्रोऽस्यस्य इति । १चन्द्रयुक्ते “चन्द्रि-
कानुप्रभावेण कृता दत्तकचन्द्रिका” २सुषर्षयुक्ते च
“चन्द्रो यजति मचेता” यजु० २०।१७ । “चन्द्रो”
सुषर्षमय” वेददीप । [श्वास्तू के च मेदि० ।

चन्द्रित उ० चन्द्र+भा० अस्त्यर्थे क्तच् । १गिरे । २नापिते
चन्द्रो स्त्री चदि-रक् गौरा० ङीप् । वाङ्मयाम् राजनि० ।
चन्द्रेश्वर पु० चन्द्रसेविते काशीस्थे शिवमूर्तिभेदे चन्द्रशब्दे
दृश्यम् । चन्द्रेशोऽप्यत्र लिङ्गपरत्वे न०

चन्द्रेष्टा स्त्री चन्द्र इत्योयस्याः निष्ठायाः वा परनिपातः ।
उत्पत्तिन्याम् राजनि० ।

चन्द्रोदकुण्ड उ० चन्द्रोदकस्य कुण्ड वा उदादेशः कर्म० ।
काशीस्थे कुण्डरूपे तीर्थभेदे “तथा चन्द्रोदकुण्डे च
आवाप्तं भवति पूर्वाजा” काशीस्थ० १४ अ० ।

चन्द्रोदय उ० चन्द्रोदयः । विषो० प्राथमिकदर्शनयोन्म-
स्थानेषु १प्रकाशे दिनेषु तिथिखण्डभेदस्थित्या तन्निरूपणं
हरिमक्तिविलासे १६ वि० यथा

“प्रतिपद्यापराह्निकविषुवच्छूर्त्तव्यापिनी द्वितीयायां चन्द्र-
दर्शनं सम्भाव्यते । तदङ्गमग्नप्राधानविषये दृक्-
शतातमेन । “द्वितीया त्रिचङ्गत्वां चेत् प्रतिपद्यापरा-
ह्निकी । अग्नप्राधान चतुर्दश्यां परत्वं सोमदर्शनादिति
अपराह्निक्य पञ्चम्या विमलस्याङ्गचतुर्थीभागः । ततश्च
यत्र प्रतिपदि अपराह्णे त्रिचूर्त्तव्यापिनी द्वितीया तत्र
चन्द्रदर्शनसम्भावनमिति”

सुखबोधोक्ते २सौषधभेदे तत्पाकप्रकारो यथा सुखबोधे
“पक्ष्मः शृङ्खलार्णवः रसेन्दुः पलायकं घोहश्च गन्धकस्य ।
शोणैः सुकापांसभैः प्रसूनैः सर्वैः विमलार्णव कुमारि-
काङ्गिः । तत्काचकुम्भे निहितं सुगादेः शृङ्खलार्णवैः
क्षद्विषसतयश्च । पचेत् क्रमागतौ सिकताण्डयन्ने न
तोरोजः पल्लवरागरस्यम् । निगदस्य चैतस्य पक्ष्म पलानि
चत्वारि कर्पूररजस्तयैव । जादीफलं सोषणमिन्दु-
गुप्य कस्तूरिकाया इह शाण एकः । चन्द्रोदयोऽयं
कथितस्तु माघो भुक्तोऽहिर्वल्लीदलपञ्चवर्ती । मदन-
दानां प्रमदाश्रमार्गं गवांश्चिकित्सं ज्वलयत्यकायके ।
इतं घनीभूतमतीव दुग्धं शृङ्खलैः भांसानि सप्तसकानि ।
माषाक्षपिष्टानि भवन्ति पथ्यान्धानन्दद्वयान्यपराणि
आत् । मृगीपक्षितग्रासनक्षत्रभृता वयःसम्भगः समस्तः

चिन्म अदने आ० प० वक्तुं सिट् । चमति आचामति । वि-
चमति । आचमीत् चचाम चेमतः । उद्दिच् चमित्ता
चात्वा । आचान्तः । आचमयस् आचमनीयम् । "आ-
चान्तः पुनराचमेत्" स्मृतिः । "मनाग् मग्नोऽपि
जाचामसि" प्रयोगश्च० । "चचाम सद्य साक्षीकम्"

भट्टि । णिचि चामयति । “इमां किमाचामयसे न चक्षुर्ग” नैप० ।

चम भवे खादि० वैदिक० प० सक० सेट् । चमोति उदिग्नमिवा चान्त्वा । कश्चिद्व्यद्रुमे “कुक्षिचां गच्छ गत्या चम् नृचम् जम् निष्ठ भम” इति वाक्ये “परोऽनुबन्धपूर्वपाश्च” इति तत्त्वोक्ते सव्येपासुदित्वे तेन शब्दकल्यद्रुमे खादिगणीयस्य उदिग्नानुक्तिं प्रामादिकी चमत्कार पु० चमदित्यव्यक्त क्रियते क-भावे पञ् । लोकोत्तीतशतु दृष्ट्या चित्तस्य आनन्दप्रेतौ प्रकाशे विद्यते, “लोकोत्तरचमत्कारप्रापदश्च प्रमादभि” । “चमत्कारश्च चित्तविस्ताररूपो विषयापरपर्याय” सा० द० । “रसे सारचमत्कार” सर्वत्राप्यनुभूयते तद्भूतधर्मदत्तवाक्यम् । “चमत्कारश्च लोकोत्तीतार्थाकलनेन किमेतदितिज्ञानधाराजननेन चित्तवृत्ते दीर्घविस्तारः । दृष्टहेतुभ्योऽनुबन्धावितत्वज्ञानेन हेतुनिरातुसन्धानाय मनसो-व्यापारभेद एव चित्तविस्तार इत्यन्ये । सुखविशेष एव चमत्कार इत्यपरे । चमत्कारत्वञ्च आह्लादगतो जातिविशेष यथाह रसगङ्गाधरे “रमणीयार्थप्रतिपादक शब्द काव्य रमणीयता च लोकोत्तराह्लादजनकज्ञान-गोचरता लोकोत्तरत्वञ्च आह्लादगतचमत्कारत्वापरपर्यायोऽनुभवसाक्षिको जातिविशेष” इति । “इत्य च चमत्कारजनकभावनाविषयार्थप्रतिपादक शब्दत्वं यत्प्रतिपाद्यार्थविषयकभावनात्वं चमत्कार जनकतावच्छेदक तत्त्वं, स्वविशिष्टजनकतावच्छेदकार्थं प्रतिपादकतासम्बन्धे चमत्कारत्ववत्त्वमेव वा काव्यतन्त्रिणिति फलितम्” इति च । कतरि स्थण् । २४पामार्गे त्रिका० ।

चमर पु० स्त्री चम-अरच् । मर्हिपाकृतौ स्तम्भभेदे, यस्य पुच्छेन चामराख्ये व्यजन भवति, स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । “कुर्वन्ति वाचस्यजनेश्चमर्य” “वाचप्रियत्वं शिथिलचमर्य” कुमा० । “स्फुरति चातुयन चमरीचय” भाष । २दैत्यभेदे पु० । २चमरबाणजाते चामरे न० ।

चमरपुच्छ पु० स्त्री चमरस्य पुच्छमिव पुच्छमस्य । (केरुके) विशेष्ये १पशुभेदे । राजनि० । इत० । २चामरे न०

चमरिका पु० चमरमिव केशरोऽस्यस्य ठन् । कोविदारवृक्षे रक्तकाञ्चुमारो वृक्षे चमरः

चमरी स्त्री चमरजातिस्त्री ङीप् चमरमिवाकारोऽस्यस्या अच् गौरा० ङीप् वा । १चमरजातिस्त्रियां चमरशब्दे उदा० । २भञ्ज्यां सेदि० ।

चमस पुंन० अर्द्धचोदि० चमत्यसिन् चम-असच् ।

पलाशादिकावजाते यच्चियपात्रभेदे तल्लक्षणभेदादिक यत्रपात्रे चक्रे यथा

“चमसाना तु यच्छामि दण्डा सुयत्तरङ्गला । तत्रङ्ग-लस्तु भवेत्क्षन्वो विस्तारसत्तरङ्गल । विकृतमयाः श्लक्ष्णमार्गविज्ञाचमसा स्मृताः । अन्येभ्यो वापि वा कार्यास्तोपां दण्डेषु लक्षणम् । होतुर्मण्डले एव खा-द्वृक्षणसत्तरङ्गक । वक्रातृणा च तत्रास्ति स्याद्याजमान-ष्टु स्मृत । प्रशासुरयतए स्याद्वृत्ततो ब्रह्मण सिन । पोतरूपे विद्यास्त्री स्यान्नेष्टुः स्याद्विष्टहीतक । व्यच्छा-याकस्य राज्ञाय आम्नीधस्य मयूखक । इत्येते चमसाः प्रोक्ता ऋत्विजा यक्षकर्मणि । पलाशादा पटादा-न्यद्व्यादा चमसा स्मृता ” कात्या० श्रौ० १।१।२६ । सूत्रभाष्ये कर्क “स च चमससत्तरङ्गो द्वादशाङ्गुल दीर्घसत्तरङ्गुलघातः सट्त्वन्व भवति परिशिष्टात् सूत्रकारप्रस्थानात् । चमसवत्तु वेणेति कुवस्य चतुर-रत्रता विधातं चमसवदित्येव चमसस्य शिक्षा चतुर-रत्रतामाह” कात्या० श्रौ० २।१।१ । “चमसवद्विधेयात्” शारी० सू० । “अर्धमार्गविज्ञाचमस” इति तद्भाष्यप्रवृत्तयति । स्त्रीत्यमपि सेदि० । २सोमपात्रपात्रभेदे च । कर्मणि अच् । १पपटे पिटकभेदे ४लङ्ङुके च पु० “चूर्णं यच्छुष्कमापाया चमसी साऽभिधीयते” भाष्य० चक्रे (घूमसी) ख्याते ५मापचूर्णे च स्त्री गौरा० ङीप् ।

चमसिन् पु० चमस+असप्रथे इति । चमसयुक्ते स्त्रिया ङीप्

तत नडा० अथत्ये फक् । चामसायन तदपत्ये पु स्त्री०

चमसोद्भेद पु० भारतप्रसिद्धे प्रभासान्निकस्ये तीर्थभेदे ।

“ततस्तु चमसोद्भेदमप्युतस्तगमद्वयो । चमसोद्भेद इ-त्येव य जना कथयन्त्युत” भा० श्रुत्या १६५० । “एव वै चमसोद्भेदो यत्रादृश्या सरस्वती । यत्रैनामभ्यर्तनं सव्यां पुण्याः सप्तद्रवा ” भा० व० १२०५० । चमसोदम-मयत न० “आम्यनान् सरितश्चैव सरावि च मराविप । चमसोद्भेदनं विनास्तत्रापि कथयन्त्युत” ८८५० ।

“स्नात्वा तु चमसोद्भेदे अग्निहोमफलं लभेत्” ८२५० ।

चमीकर पु० कतस्तरामिधे स्वर्णस्रोतस्त्रिस्थाने शब्दार्थचि०

यद्योगात् स्वर्णं चाभीकरमिच्छुष्यते ।

चमू स्त्री चम-अ । सेनाभाते (गजा ७२८, रथा ७२८

अथवा २१८०, पदामय ३६४५), एतत्संख्याभेदान्त्रिते

सैन्यभेदे च अमरः । “अश्वौहिणीयब्दे ४६४० इत्यम् ।

“रथाङ्गेनोभयमभिभूता वागशीनां चम्पाम्” मेघ० ।
 व्याधारे ज। १चमसे स्त्री “इप्सा मधुचम्पदा” भा० ।
 १४। ४। “चम्पद” चमसादिपात्रेषु चमस्त्रिता भा० ।
 ४पापप्रचिद्यो हि० व० निघ०
 चम्पुचर पु० चम्पु चरति चर-ट। २धैनिक्के गजार्थचि० ।
 चम्पुनाथ पु० इत० । शंखाध्वजे “युवतिचम्पुनाथमोघ
 वस्त्राणाम्” ए० व० १६च० । चम्पुपद्यादयोऽप्यत्र ।
 चम्पूक पुंस्त्री चम-चर्जूरान् ऊरु प्रयो० अत्र जलम् । गृग
 भेटे । “चक्रागत चारुचम्पुचर्मणा” मागः । “इट
 म्पुग न चम्पुदग” प्रसन्नरा० ।
 चम्पुचर पु० चम्पु टैलमेव चरति च-ट् । मद्वादेने
 ‘चम्पुचर चुरेण्य व्योषारि गङ्गरोम’ मा० व्यासु०
 ६। ४० गिपनामोक्षी । [पुष्पाटौ न० ।
 चम्प पु० तु० चपि-चप् । १ओविदारहणे गजपासा २तगु-
 चम्पक ए० चपि-चुम् । (चौपा) मस्त्रिपुष्पप्रधाने
 १हृषभेदे अमरः । “चम्पक कटुकक्षिप्त कषायो मधु
 रोरिम । विषलमिहः क्षण्डकफपाता गृध्रपित्तघ्न”
 भावप्र०तदुगुणा उक्ता । २तगुप्यादौ न० “व्यामोक्त्यस्य
 म्यककोरकावनी” मेघ० । “उज्ज्विपुष्पचमचम्पकपिप्प-
 भासा” भाषा । ३चमकफमेकभागभेदे (चौपी) र्याते
 पटार्थे (चौपाकला) प्रसिद्धे ४कदलीभेदे ५०तत्कवे न०
 राजनि० । “चम्पक वातविघ्नज्ञ गुरु वीर्यकर तथा ।
 अतिशित रसे पाके मधुर कषित युधैः” भावप्र०तदुगुणा
 उक्ता । ६साठप्यमतसिद्धे सिद्धिभेदे “न्यायेन स्य
 परीक्षितमयं तापघ्न अहपते यावदुगुरुगिष्यमम्ल
 चारिभि सङ्ग न सपाद्यते अत एव दृढं गुरुगिष्य
 समम्लचारिण्या सपादकाना प्राप्ति एवमाति सा
 सिद्धिचतुर्थी चम्पकच्यते इति” सांख्यशास्त्रम् ।
 चम्पकचतुर्दशी स्त्री ज्यैष्ठ्यगुरुचतुर्दश्याम् ज्यैष्ठ्यासि
 इत्युपक्रमे “चतुर्दश्यां च गङ्गाया चम्पकै पूजयेत् गि-
 वम् । अयुक्तैर्वा सङ्गैर्वा शतैर्वा परमेष्ठिरि । । पायसञ्च
 बलि दद्यात् ततो नक्त चरेद्भुजो । वृणस्तेऽर्के विशेषेण
 न भूयो जायते धुवि । तिमिच्छन्नेत्यस्यैव सङ्गम्
 कुड्याद्विधि । अथपि चरान् हन्ति कस्या शोकापि
 यागि च । चम्पकचतुर्दशी प्याता पूजयेद्वा सदायिवम् ।
 दयलान्नक्त पापमर्जनादेव मय्यति” मय्यस्य ४५५०
 चम्पकमासा स्त्री चम्पकपुष्पमिमिता मासा इत० । १चम्पक
 पुष्पमासायाम् । २चम्पकपुष्पाकारे स्त्रीणां कण्डाभरण-

भेदे । (चापकवि) गजार्थे । “भौ चमयुक्ती चम्पक
 नासा” ए० र० उक्ते टगाचरपादके ३वर्षहजमेदे चम्पक
 माधेयत् “चम्पगतीयम्” इत्यपि पाठ ।

चम्पजराभा स्त्री चम्पकोपदा रम्भा गा० त० । (चौपा-
 कला) कदलीभेदे राजनि० ।

चम्पकारण्य न० चम्पकप्रधानमरणम् । भारतवृक्षे
 तीर्थभेदे “ततो गच्छेत् राजेन्द्र । चम्पकारण्योत्तमम् ।
 ततोऽप्य रजमोमेर्वा म मङ्गलम् अनेत्” भा० व०
 ८४च० । [उच । पनसे (काटाज) गजार्थचि०

चम्पजालु पु० चम्पकेन पनसावयवभेदेन अथति अथ-
 चम्पकावती पु० चम्पक+चम्पदे मत्पु मय्य व स्यायां
 दीर्घ । चम्पापुर्वा कर्षराजधान्याम् (भागवतपुर)
 प्यात पुरीभेदे गज्जरा० ।

चम्पकुन्द पु० चम्पदपु कुन्दमे कुदि-अच् । (चौदण्डा)
 मत्पुभेदे राजनि० । [इत० । पनसे त्रिधा० ।

चम्पकोप पु० चम्पकैरुपगते अत्र पच-चज्ये व्याधारे च
 चम्पा स्त्री चम्प-चप् । कर्षपुर्वागङ्गादेशस्य । पुरीभेदे ।
 (चौपाड) प्याते तच्चट्प्ये २नदीभेदे ३पनसावयवभेदे
 (चौपि) गजार्थचि० [गज्जे ७८४० इगम् ।

चम्पाधिप पु० इत० । कर्षे तस्य तद्वाक्चक्या अङ्गाधिप-
 चम्पापुरी स्त्री चम्पानामिका पुरी । अङ्गदेशस्य कर्षराज
 धान्याम् । चम्पानगदादयोऽप्यत्र ।

चम्पानु पु० चम्पया अथति अयन-उच । पनसे गज्जरा० ।
 चम्पावती स्त्री चम्पा अङ्गदेशस्य नदीभेदे कस्यस्या मत्पु
 मय्य वः । चम्पापुर्वा गज्जरा० ।

चम्पु स्त्री चपि-च । “गद्यपद्यमयी दासी चम्पूरित्यभि
 धीयते” इत्युक्ते काव्यभेदे उक्ता० ।

चम्पेश पु० इत० । कर्षे त्रिधा० । [वाकिपु व० व०

चम्पौपलक्षित पु० इत० । १चक्रदेये हेमच० २तद्देग-
 चख गतौ व्या०पर०सक०सेट् । चम्पति अचम्पौत् । अचम्प
 चस्त्रिप् लि० चम्पु चमसेपु इत्यति गङ्गति इच-क्षिप् वेदे
 नि० वल र । चमस्ये । “तस्य चविषोऽस्त्रो न” ऋ०
 १। ४। ११। “चम्पु चमसेपु इय वर्तमानाः” भा० प्रयो०
 दीर्घः चचोप इत्यप्यत्रार्थे । “चम्पौपो न चरद
 पाञ्चजन्या” ऋ० १। १०। १२।

चय गती भा० सा० सक० सेट् । चयते अचयित चेवे ।

चय पु० चि-भावकम्पादौ अच् । १चम्पे । २वर्षे ३भाकार
 मूलमन्त्रे । यदपरि पात्रारो निरूप्यते प्राकारमूलमन्त्र

भेदिकेति यावत् । तथा चार्थशास्त्रम् । “खातमुद्धृत
मृदा वप्रं कारयेद् तस्योपरि प्राकारमिति” । पगार
इति गौडभाषा । ४परिच्छोद्धृतमृत्तूपे । तल-
समूहे “स्फुरति चानुवन चमरीचय” । “निक्ष
शेषु नक्षत्रमविनाशनाशयै” “चयस्त्रिषामित्यवधा
सितं पुर” इति च माध । वप्रं “चयाङ्गाक्षकयोमिना”
भा० व० १६० अ० । ५ अग्न्यादेश्यने संस्कारभेदे । “यज्ञांश्च
सचयामकान्” हरिवं ४१ अ० । ६ पुष्पादे समाहरणे
उपीठे भेदि० । चये कुशल आकर्षणं कन् । चयक
चयनकुशले त्रि० ।

अयन न० चि-भावे ल्युट् । १ पुष्पादेः समाहरणे अग्न्यादे
संस्कारभेदे च । चयनप्रकार कातीयादौ दृश्यः “स
यथा कामयेत तथा कुर्व्यादिति अचयनस्य तथाचयन-
स्येति” शत० ब्रा० ८।१।२।११। चोयतेऽनेन करणे ल्युट् ।
संस्कारसाधने श्युपादौ च । “येन भागीरथी गङ्गा
चयने काञ्चनेचिता” भा० द्रो० ५।१ अ० ।

अर गतौ आ० वर० सक० सेट् । अरति अचारीत् ।
अचार चेतुः । “दिवा अरेयु काव्यार्थं चित्रिताराज
शासने” मनुः । “चेरत्त खरदूपणौ” भट्टि, “हंस तनौ
सन्निहितं चरन्तम्” नैष० । अर चार० चरणम्
चरित चरितम् । अरन् चचूर्यते “ततश्च चूर्यसाणा-
सौ” भट्टि । यदलुकि वचुरीति चचूर्ति ।

अति+अतिक्रम्य गमने “अतिचेरुवक्रतात्वा युयुषुष पर-
स्परम्” भाग० १।१०।१४। “अयोगतश्चात्यचरत् योगं
दिधि निशङ्कर” हरिवं २१६ अ० । “पुला पितृनत्य-
चरद्वायश्चात्यचरन् पतीन्” भा० शा० ८३८ उ० ।

अतिचारशब्दोक्तोऽर्थे अतिचारशब्दे ६८४ उ० दृश्यम् ।

वि+अति व्यतिक्रमे “त्वामहं न व्यतिचरे मनसाऽपि कदा-
चन” रामा० ल० १०१ । [१।६।१।८]

अधि+आधिक्येन चरणे । “वास्तुपरिष्ठादधिकरसि” शत०
अनु+अनुगमने पद्याङ्गमने सङ्ग्रहकरणे । अनुचर ।

अप+अपकारे अनिष्टसम्पादने । “टोयस्तेषामपचरेत् त
माचचीत वै द्विजः” भा० शा० ८५८ उ० । “पितृदेवर्षि
भृत्याश्च न चापचरिता गया” मार्क० पु० ।

अभि+आभिमुख्येन चरणे अतिक्रमे अभिचारे च “प्रति
वा नाभिचरति मनोवाग्देहसंयता” मनुः । “यथैवाहं
नाभिचरे कदाचित्” भा० वि० ४५७ अ० । अनिष्ट
सम्पादने “स्थेनेनाभिचरन् यजेत” अति । अभिचारश्च

‘मारणोच्चाटनादीनि पट्कम्पाणि “प्रति तम्भि-
चर योऽज्ञानं द्वेष्टि” अथ० २।१।१२। अभिचारशब्दे
दृश्यम् ।

पि+अभि+विशेषेण अतिक्रमे । यस्य यथात्वमुचितं तस्य
तदतिक्रमे । “उन्मत्ताणां व्यभिचरतीव सप्रसप्तो” किरा० ।
“व्यभिचचार न तापकरोऽनघः” नैष० । हेतोः साध्या-
भाववद्भूतित्वं, साध्यस्य च हेतुसमानाधिकरणाभाव
प्रतियोगित्वं व्यभिचारः । “न तावद्व्यभिचरितत्वं
तद्धि न साध्याभाववद्भूतित्वम्” अनुमानचिन्ता० । स्त्री-
णाञ्च प्रतिमतिक्रम अग्न्यपु सि गमनं व्यभिचारः ।

अव+समन्तात् चरणे । “कपाय अवचरितम्” । “कफ-
यातञ्चरं हन्याच्छीघ्रं कालेऽवचारितम्” “प्रमार्जनं
प्रावनञ्च वीक्ष्य वीक्ष्यावचारयेत्” “दूष्णं पुनर्षवाञ्चैव
छेपे साध्यावचारयेत्” इति च सुश्रु० ।

आ+अनुष्ठाने । “प्रस्थितायां प्रतिष्ठेया स्थितायां स्थिति-
माचरे” रघु० । “यद्यदाचरति श्रेष्ठ” गीता । प्रति-
पात्यत्वादिना सहशीकरणे च “समाप्ते षोडशे वर्षे
पुनः भित्तवदाचरेत्” चाण० ।

अधि+आ+आधिक्येनाचरणे “गथासनेऽध्याचरिते श्रेयसा
न समाविशेत्” मनु ।

अनु+आ+अनुगमने तल्लक्षणावस्थाने “कोतु तत्कर्मा रा-
जपेनैभिरन्वाचरेत् पुमान्” भाग० ४।५।७।

अनु+उद्+आ सत्यगाचरणे । “बालानपि च मार्गस्थान्
शान्त्वेन समुदाचरेत्” भा० शा० ११४ अ० ।

उप+आ+उपासने । “उपाचरति तत्तस्य धनानामीश्वरम्
प्रभुम्” भा० स० १० अ० ।

अनु+आ+सत्यगाचारे । “त्वया पापानि क्षोराणि समा-
चीर्ष्यामि पाण्डुपु” भा० क० ११ अ० । उपघातइत्यम् ।

“उच्छिष्टाघ्ननिषेकश्च दूरादेव समाचरेत्” मनु ।

उद्+उल्लङ्घ्य गतौ सक० आत्म० । धर्माश्चरते “धर्मा-
श्चलङ्घ्य गच्छतीति” सि० कौ० । उपरिष्ठाङ्गतो अक०

प० । वाप्य उच्चरति “उपरिष्ठाङ्गच्छति” सि० कौ० ।

“सोदासनीचञ्चरन्तीं यथैव” भा० व० १।१६ क० । “क्षीशा-
हन्दैरुदचरत्” भट्टि “दिव्यसूयं ध्वनिरुदचरत् व्यञ्जु-
वानोदिगन्तान्” रघु० । कण्ठतात्वाद्यभिघातेन उत्था-

दने “सकतञ्चरितः शब्द सकदर्थं गमयतीति न्याय ।

‘अन्यदा जगति राम इत्ययं शब्द उच्चरित एव साध-
गात्” रघु० ।

किं उदु+विशेषेण उच्यते । 'यथाग्नेः सुद्राविष्कु निद्रा
 व्युत्सरति' गत० भा० ४।१।।२३।
 समु+उदु+सम्यगुच्यते । 'समुत्सरन्त्यस्मादापः' निरु० ६।।।
 उप+उपासने 'गिरिगणपचचार प्रत्यह सा सुकेगी' कुमा०।
 अन्यथास्तस्य वस्तुभोग्यथात्ममतिपादनरूपे गन्तादि
 व्यापारभेदे उपचारस्य लक्षणा अत्र वा । 'यथा लोके
 स्वर्गकृष्ण योषेपु यत्तमाभी जयपराजयो रात्रि उप-
 चर्येते' सा० ८० । 'तेनोपचर्यते रात्रि' । 'याम्यो
 जरा गिरिगतिगणितेऽप्युपचर्यते तेन' इ० स० ५।।१।।
 दुम्+दुष्टाचरणे । 'कामवक्तव्यहृदया भर्तार इषरनि या'
 रामा० आर० २।२५।
 निम्+निर्गमने 'इतयेतय निवेकृष्टा सर्वे युद्धमुख'
 हरिव० २२५० । 'यतोदतोनिसरति मनसश्चममन्वि
 रम्' गीता ।
 परि+परितोगमने 'कक्षा ग्नेनाक्षया गृध्रा भीधे परि-
 चरति च' रामा० ल० १६।।।। परिचरिते च 'गात्र-
 सहाभैर्यैश्च नमस्यमयमैक्षया । गच्छ सर्वेषु कातेषु
 दिति परिचचार ह' रामा० का० ४६ अ० १।।
 'आत्र क्षिप्वा कुठारेण निम्ब परिचरेत्तु य' रा०
 अयो० ३१।१४ । परिचर्या परिचारक ।
 प्र+प्रकाशने गतौ । 'गाप' प्राचीयत तत पुनरुपचचार
 ह' भा० आ० २२५०। प्रकर्षेण चरणे च । 'यै कर्मणि
 प्रचरितै गुण्यन्ते हिजातय' मनु । प्रचार ।
 समु+प्र+सम्यग् प्रकाशके । 'व्यय प्रभति चैवैह सोके सम-
 चरिप्रति' भा० आनु० ८६५० ।
 वि+विशेषेण गतो 'विचरति सङ्कीर्णाना यात्राये विजि-
 गोयव' रामा० आर० २१।७ । 'ततोद्गोषिमेहारीयः
 मार्यस्य विचरिप्रति' भा० वि० ५८५० । 'रात्रौ न
 विचरेयुक्ते आनेषु नगरेषु च' 'इन्द्रियाणां विच-
 रता विषयेष्वपहारिषु' मनु । दि+तु० चर
 पथीभोजनया निष्ये । 'यायति सर्वकार्याणां तदा-
 त्वस्य विचारयेत्' मनु । 'मित्रास्मिन् विचारयेत्'
 भा० पा० १८२६ । 'विचारहृत्चारदगव्यवर्तत'
 'भविता न विचारचार चेत्' नैप० ।
 समु+सम्यग्गतौ 'मै' वाताः प्रतायन्ते न मेघाः सञ्चरन्ति
 च' हरिव० १०७५८ । 'यामेसस' सञ्चरतां घना-
 नासु' कुमा० 'सञ्चारो रतिमन्दिवावधि' रतिमञ्जरी
 करणविभक्तिसङ्कारे आत्म० । 'रथेन सञ्चरते' सि०

कौ० । 'पञ्चरात्रं सञ्चरमाण एव' नैप० ।
 चर सगये अथगये च चुरा० उभ० मृ० मृ० । चारयति ते
 अथोचरत् त विचारयति विचारणा विचारितः
 चर उ० चर-कृष् । अपरराद्रष्टानां ज्ञानार्थं राजनियोगेन
 इतवातो भ्रमणकर्त्तरि चारे । प्रविधौ, अपरः । उप
 ईके, राजनि० । श्रोत्रिभोऽपु श्मेवकर्त्तृत्वसामकर-
 रागिषु इत्यातिपुनर्वाप्यव्यादितिकरूपे नक्षत्रभेदे
 ५भीमशारे इत्यमृतभेदे । उपने अमवस्थिते ति० भेदि० ।
 एतन्नमने पुष्टी गन्ता० । चरन्त्यव्यादिकरुक्तं
 युक्तिरूपतरो 'विश्वामित्र तेजोभिर्महामित्र वेगत ।
 राजा चरेत्तं गन्तुं सर्वं प्राप्नुयाद्भोक्तृभूतं । तर्कोद्भूतश्च
 अतिमान् स्त्रीयभावप्रकाशक । क्लेशायाससङ्को दत्त
 सर्वज्ञ भयवर्जितः । सुभक्तो राजसु तया कार्याणां
 प्रतिपत्तिमान् । गृधोनिधन्याज्ञारेण परराष्ट्रं विच-
 रण्य । काशको मन्त्रकुशलान् सावत्सरचिक्त्तुसकान् ।
 तथान्यापि युद्धीत समर्थांश्च युद्धवेतसः । अक्रुद्वांश्च
 तदाऽऽशुभान् हृष्टान् तथ्यभाषिण । पापशुद्धिं
 क्षापसादीन् परराष्ट्रे नियोजयेत् । स्वदेशपरदेश
 शान् सुभीमान् सुविचक्षणान् । वाचां हृदयैश्च बहुवै
 चराणां विनियोजयेत् । नैकस्य वञ्चने राजा चारस्य
 प्रत्यय पश्येत् । इयो सपादमात्राय यदुद्युक्तं कार्यं भार-
 भेत् । तस्माद्वाजा प्रयुद्धीत चरान् वृद्धस्तान् बहून् ।
 भीरेतोवामना कुलाक्षद्विधा धै च कारव । भिक्षुस्य
 चारणा दास्यो माताकार्यः कक्षाविद । धन पुरगता
 दातां निर्दरेयुरन्विताम् । प्रकाशप्रकाशश्च चरस्य
 द्विविधो मत । कर्मकागोऽयसहितः प्रकाशो दूतसंज्ञक ।
 'शत्रुमजाभ्यहस्त विघ्नात्तं कुशवाच ये । ते शुद्धचारा
 कर्त्तव्या यथार्थं भूतभोक्ताः' शुद्धचिन्तनीत्या० ।
 'चरस्त्रिरह्मतातकनामधेयानेपादयोऽनी क्रमशः क्षिप्वा सु'
 लो० न० । 'वातादित्यहरिश्च चरण्य' लो० त०
 १५।१२।२०।२१।२४ सख्यकमलानि चराणि । 'शेनेन
 सङ्कोटयकाक्षिकास्ते देशान्तरेण स्वपुरोदये सु । देश-
 न्तरं प्राप्तपरं' तथान्यद्वा याम्योसर तञ्चरसंज्ञकम्
 सि० सि० 'यस्य देशान्तरकर्मणा सङ्कायानौदयिका पक्षा
 जाताको देशान्तरकर्मणा स्वपुरोदयिकाः सुः । तच्च
 देशान्तरं द्विविधम् । एकं पूर्वपरमम्यदुयाभ्योसरम् ।
 तञ्चरसंज्ञकम्' प्रसि० लो० याम्योसरादौ देशान्तरे ।
 चरानयनकारादि लू० वि० न० नारायणां दर्शितं नमः

“अथ दिनरात्रिप्राधान्यं चरानयनं विवक्षु प्रथमं तदुपबुद्धं स्पष्टक्रान्तिमाह” २० ना०

“विशेषाद्यक्रमेण क्रान्तिर्विधेयसंयुता । दिग्भेदे विद्युता स्पष्टा भास्वरस्य यथाऽऽगता” सू०

“अथ पक्षस्य स्पष्टक्रान्तिरभीष्टा तस्य ग्रहस्यायमाशयः स तस्य भुजज्जात परमापक्रमज्येष्ठादिना क्रान्तिरयनागर्भ-
स्मृतपक्षगोष्ठिका ज्ञेया । तस्य विधेयोऽपि पूर्वोक्तप्रकारेण
पातोन्नगोलदिको ज्ञेयः । गोलस्तु मेधादिष्टकसुत्तर-
स्तुभादिष्टकं दक्षिणः । अथ शरक्रान्त्योरेकदिकत्वेन
क्रान्तिः कलाद्या कनात्मकविज्ञेयेषु युता तयोर्दिगन्त्यस्य
क्रान्तिर्विज्ञेयेण विद्युतान्नरिता गेष्टिका स्पष्टा क्रान्ति
स्यात् । ननु सूर्यस्य विज्ञेयभावात् कथं स्पष्टा क्रान्ति
ज्ञेयेत्यत आह भास्वरस्येति । सूर्यस्य यथागता
यथागता क्रान्तिरेव स्पष्टा क्रान्तिः । अत्रोपपत्तिः ।
विषुवदृत्तादुपपक्षमन्त्रेन्द्रपर्यन्तं यावत्सुत्तरं वान्तर
स्पष्टक्रान्तिरिति तयोरेकदिकत्वे तद्योगतत्त्वमन्तरं, भिन्न
दिकत्वे तदनन्तरमितमन्तरमिति । अत्र गरस्य क्रान्ति
संस्कारयोग्यावस्थादिका क्रिया लोकप्रमभयात् स्वल्पा
नरत्वाज्ञेयमेक्षिता भगवता कृपावता । अन्यथा गरस्य
प्रवाभिसुखत्वे भगवदुक्तमायनवृत्तार्थं कथमव्याहृतं स्या-
दित्यक्षम् । अथ दिनरात्रिमानज्ञानार्थमहोरात्रास्तु
साधयति” २० ना० ।

“अहोदयप्राणहता सप्ताष्टकोद्धृता गतिः । चक्रासधो
लब्धयुता साहोरात्रासवः श्रुता” सू० ।

“अथ येऽयमाशयः स्मृतराशेर्वक्ष्यमाणमिराहोदयासव-
ज्ञेयुषिता निजस्तुटगतिः कलाद्यष्टादशयतभक्ता फलेन
यतासक्रास्य पष्टिष्टिकानामसवः पट्शतयुतेकविंशति-
महत्त्वमिता स्वस्वपक्षहोरात्रासवः कालतत्त्वज्ञेयः
कथिता । अत्रोपपत्तिः । अहं पूर्वागत्या कस्मिन्
प्रसङ्गे गतिभोगकालेन भचक्रपरिवर्तननरसुदेत्यतो
भचक्रपरिवर्तकाहं पष्टिष्टिकासुमितो अहंगतिकलास-
वज्ञास्वात्मककालेनाधिको अहं होरात्रासवः स्वात्मक नाक्षत्र-
प्रमाणेन भवति । तत्रैकरात्रिकताभिर्यदि अहं सवज्ञ-
राश्यादयमाश्रयाद गतिकलाभिः क इत्यनुपातेन गत्यस्य
इत्युपपन्नं अहोदयेत्यादि । अनेनैव लीकेन पक्षाया-
होदयान्तरकर्मापीत्युक्तं भगवता । तथाहि । अतु-
पातानीतमध्यपक्षायां नियताहोरात्रमानान्तरकाले
अहोरात्रं विद्धि रविमध्यगतास्त्रणां प्रतिराशौ भिन्न-

स्वेषाध्यमस्तुर्वाहोरात्रमानस्य नियतत्वाभावात्तत्त्वे-
रात्रिकावगतपक्षा अनियतमध्याह्नाहोरात्रकालान्तरार्थः

रात्रौ यत्सवकारेण भवन्ति तदेवोदयान्तरं तत्त्वाधनं
भगवता स्मृत्यान्तरत्वाद्गुपेक्षितम् । कथमन्यथा गति
कलाज्ञेया सवत्सुपेक्ष्य गतिकलानामसवो भगवदुक्ताः
सवत्सुत्तरे उदयान्तरस्य गतिकलासुभेदोत्पत्त्यात्
अथ चरोपयुक्ता क्रान्तिज्या दुज्यां चाह” २० ना० ।

“क्रान्तेः क्रमोत्क्रमजेत्र हे कत्या तत्तत्क्रमज्यया ।
हीना त्रिज्या दिनव्यासद्वयं तद्विज्योत्तरम्” सू० ।

“स्पष्टक्रान्तेः क्रमोत्क्रमजेत्र क्रमजेत्रोत्क्रमजेत्र हे अपि
प्रसाध्य तत्र तन्मध्ये क्रान्त्युत्क्रमजत्रया त्रिजया हीना
दिनव्यासद्वयं होरात्रासवस्य व्यासार्धं दुजेत्रावर्धं । त-
द्दिनव्यासार्धं दक्षिणोत्तरं दक्षिणगोलं उत्तरगोले च
व्यात् क्रान्तेर्गोलद्वयेऽपि सत्त्वात् । अपरा क्रान्ति-
जेत्र । अत्रोपपत्तिः । क्रान्त्यं शार्गं क्रमजत्रा क्रान्ति-
जत्रा भुजो विषुवदृत्तादुत्तरागत्या होरात्रासवस्य भय-
गोले तदुभयतज्जत्रासार्धं दुजत्रा कोटिस्त्रिजत्रा कर्ण
इति गोले प्रत्यक्षम् । त्रिजत्राश्च उन्मथ्यते व्यासोत्तरद्वये
च प्रत्यक्षम् । तत्र भुजकर्णयोर्वर्गान्तरपट कोटिरिति
क्रान्तिज्याशर्गोनास्त्रिज्याशर्गान्तरं दुज्या । तथापि
भुजोत्क्रमजत्रया हीना त्रिजया कोटिक्रमजत्रया स्यादिति
वृत्ते प्रसङ्गदर्शनात् क्रान्त्युत्क्रमजत्रयोना त्रिजया दुजत्रा
व्यादिति लाघवेन वर्गमूलनिरासोक्तं भगवता क्रान्ते
गित्यादि । अथ चरानयनपूर्वकदिनरात्रिमानसाधनं
होक्तमेवाह” २० ना० ।

“क्रान्तिजत्रा विषुवदृत्ताय त्रिजत्रा द्वादशोद्धृता ।
त्रिजत्रायुष्याहोरात्रार्धकर्णोऽत्रा चरजासवः ।

तत्कार्त्तकसदृशक्रान्तौ घनहानी पृथक्स्थिते । स्वाहो-
रात्रचतुर्भागे दिनरात्रिद्वये स्मृते ।

यावत्क्रान्तौ विपर्वस्ते द्विगुणे तु दिनजने । विशेषयुक्तो-
नितया क्रान्त्या भानामपि स्मृते” सू० ।

“क्रान्तिजत्रा विषुवदृत्तीयमध्याह्ने द्वादशोद्धृता त्रिज्या-
यथा पुण्या द्वादशभक्ता फलं त्रिजत्रा स्यात् । सा त्रि-
जत्रया युषिताहोरात्रार्धकर्णोऽत्राहोरात्रचतुर्भागेन
व्यासद्वयेन दुजत्रया भक्ता फलं चरजा जत्रा चरजेत्र
त्यर्थः । अस्याचरजत्राया भ्रमरसदचरासवो भवन्ति
साहोरात्रचतुर्भागे स्वस्य चरसम्बन्धिनी अत्रस्य प्रागुक्ता
होरात्रासवसो वा चतुर्थीये पृथक्स्थिते स्थानद्वयस्य च-

भारतगुरु, नमोऽस्तु तस्मै, अथ यथा श्रुतेन चरुणा स्वाध्यासं पूरय न भवति तथा अपयित्वा यासा दिनेनाजेऽभिमन्त्र्य दक्षिणत उदास्य दक्षिणाम्नेः पूर्वमार्गे चापदक्षिणपक्षरत आनीय ध्वजं कृत्वा तत्र स्नात्वा समिधं आधायोपविश्य प्राङ्मुखो मेघपणेन चरुं लुहोति' कर्कः ।

शास्त्रान्तरे चरुपाकप्रकारो भवदेवपदव्याप्तेः नैव । "यवमयश्चरुर्भवति" श्रुतिः । "श्यामकगान्धुकमैवारयवमय" ते सः "चरुं देवानामन्नमोदनो हि चरु" शत० ब्रा० ४।४।२।१ । "ये पृथ्वी चरुं तुल्यं लि प्रपि-टानामेव कर्ष्वं लि यथा दन्तकायैवम्" १।७।४।७ । "यद्यप्यन्नकं पृथा पेटमत्तं सदा चरुम् । अग्नीन्द्रे-श्वरसाधमात्रांस्तप्यन्तु नोऽन्नं विधीयते" ऋग्वेदो० । "हे-मपात्रगतं दोर्म्याम् अन्नदधानं मयश्चरुम्" "स तेजो देवेष्व पत्न्यो विभजे चरुवसितम्" "चरोरुदोर्द्विभा-गाभ्यां तामयोजयतासुभे" इति च रघु ।

चरुचेतिन् चरुश्चेतिन्वाक्यस्य इति । सहादेवे । "चरु-चेत्तो मिक्षोमिनी" भा श० २८६५० श्रवणामोक्तौ चरुव्रण पु० चरोर्व्रण इव । चित्तापदे (चित्ताद्विपटा) त्रिका० ।

चरुस्थाली स्त्री इत० । चरुपाकार्द्यस्यात्मां 'तिर्यग्गूर्धं समिन्नात्मा दृढा नातिहृच्छन्मुखी । ऋण्मथौडम्बरी यापि चरुस्थाली प्रशस्तते' कम्ममदीमे तन्नक्षत्रसुक्तम् । चरुं अध्ययने चुरा० उभ० सक० सेट् । चरुयति ते अचच-र्त्तु-त् । चर्चितः चरुः ।

चर्च उक्तौ भवति च तु० पर० सक० सेट् । चर्चति अचर्चति । उक्तित्वं विचारार्थपरिभाषणम् ।

चर्चरी स्त्री चर्च-वा० चरन् गौरा० डीप् । गोतिभेदे । शब्दजुकेयो श्कराध्वनौ च । "चर्चरी गोतिभेदे च केशमित्करशब्दयो' इह । इहपक्षीहाया सुभूति । एकार्मटिकामा सादरचने इतीर्यतिके ७३मन्त्रसमय श्रोत्रायाम् उचर्मयाम् । श्रावणपक्षके शब्दार्थचि० । १०मन्त्रसमये । यथा हारयुक्तसुवर्णकङ्कणपाणिशङ्ख विराजिता पादमूर्धपरचङ्कटा सुपयोऽरहयभूयिता । गो भिन्ना वल्लेन पिङ्गलपद्मगाधिपचर्चिता चर्चरी तक्षणीव चेतसि चाकशीति सुषङ्कता" "अनन्तरे चर्चरी" "जहृह । सृहृह एह कोवमद आणत्तयो, अत्ररच धारा वाराकनदिवाचहयो । ए । मज्झि पुरिदि भमनो

जहृ पिथ पेक्खिहिमि, तवेव ज जु करोहिमि, तं तु सङ्गोहिमि" "अनन्तरे चर्चरी 'गन्धमादन्-मङ्गलर-गोदहिं वप्पन्नेहि परङ्क अट्टरेहिम् । पररिक्-पवणुवेवहिमि-पवण-विचरु सुखत्तिमि-विचिहमपारेहिं णञ्चर कप्पमरु' इति च मित्रलोच० ।

स्वार्थे क खट इत्यम् । चर्चरिकायत्नाये चर्चरीक पु० चर्च-ईकल् फर्करी० नि० । महाकाव्यभरे श्लेषमिव्यासे श्याके च सेदि० ।

चर्चस् पु० चर्च-असुत् । निधिभेदे त्रिका० निधिचर्च इत्यम् पञ्चा स्त्री चर्च-अप् । इडग्रायाम् । चु० चर्च-मावे अट् ।

विचारणाया श्चिन्तायाः श्चार्चिक्ये चन्दनादिना देहवेपने च सेदि० । स्वार्थे क । चर्चिका तन्त्रवेपु चर्च-वेत्ति तत्पर पत्न्य वाऽपीते उक्त्वा० उक् । चार्चिक विचारणाभिज्ञे तत्परयन्त्राध्योतरि च नि०

चर्चि स्त्री चर्च-मावे इत् । विचारणायाम् "हे चर्चविति-विच्येते एकया गौरतिरिक्ताः एकयावृत्तम्" ते० ब्रा० १।२।२।२ ।

चर्चिक्य न० चार्चिक्य प्रभो० लुक् । चार्चिक्ये चैन० चर्चितं त्रि चर्च-कर्माणि क्त । चन्दनादिना जतवेपे देहादौ । "पयोधराचन्दनपङ्कचर्चिताः" कदम्ब । 'भुज चन्दनचर्चितम्' भा० सं० २१७१ श्लो० । भावे श्र २तथावेपने न० ।

चर्च्य लि० चृत-कर्माणि यत् । चर्चनीये । चर्चट पु० सी० चृप-दीप्ती अट् । चर्चरे श्चिडि श्चिडे ४पपटे च सेदि० । एभाहृपङ्कचर्चिताः चर्चिताम् स्त्री च-ल्लार्थचि० । इपिटकभेदे श्चिन्ता स्त्री गौरा० डीप् । त्रिका० । वि० । चर्च ।

चर्च गतो मन्त्रणे च भ्वा० वर० डक् सेट् । चर्चति अच-चर्चट पु० चर-किप् भट-अच् कर्मा० । इडग्री क-कट्या हला० गौरा० डीप् श्चर्चकीडायां श्रावण-वाक्ये ४चर्चिवाङ्ग हेम० ।

चर्च्य न० चर्च्य शब्दवृत्तया अक्षरान् अच् टिलोपः । चर्च-निर्मिते ऋक्त्रये (ठाच) भरतः । चर्चकया(सा) स्त्री चर्च-कण(श)ति क्त-कच् । पश्चिम वेदप्रचिहने गन्धर्व्यभेदे (चामरकया) श्रमवाञ्छताया चर्चकियायल भरतः

चर्चकादि लि० चर्च-तन्त्रिनिर्त पादुकादि करोति क्त-चच उभ० व० । पादुकादिशब्दे "चाव्याख्या तीव-

चर्मरत्नो श्री चर्मनृ+मरुप्रर्वे मरुप् मरु व संघाया
 आहन्दीर्गदमादिना मि० । नदीभेदे । वा च रत्नि
 देवस्य मन्त्रोपकृत्यनगोराणिचर्मत उत्पन्ना यथाह
 “महानदी चर्मरायेरुद्धोदारु स्रष्टे जत । ततश्च
 भेषत्तीक्ष्णं विष्ण्वाता सा महानदी” भा० या० १८५० ।
 “रत्निदेवस्य यज्ञे ताः पद्मत्वे गोपकृत्यताः । अतश्चर्म-
 रत्नं राजनृ । भोचर्मसः प्रवर्त्तितं” भा० स्रु० ६६५० ।

“त्वगिन्द्रियन्तु वायवीय यथाह देहव्यापि त्वगिन्द्रियम्”
भाषा० । तस्य तथात्वं सि० सु० समर्थितं यथा “शरीर
व्यापकं स्पर्शप्राप्तकमिन्द्रियं तच्च वायवीय रूपादिषु
मध्ये स्पर्शस्यैव व्यञ्जकत्वात् अक्षुब्धसखिलशैत्यद्रव्यक
व्यजनवातवत्” । मनसा त्वग्द्योगो ज्ञानसामान्ये कारण
यथाह तत्रैव “त्वग्द्योगो मनसा ज्ञानकारणम्”
“त्वद्भ्रमस्योगो ज्ञानसामान्ये कारणमित्यर्थं किं तत्र
प्रमाणं सुषुप्तिक्ाले त्वच्च त्वज्ज्ञा प्रतीतति पक्षेमानेन
मनसा ज्ञानाजननमिति । ननु सुषुप्तिक्ाले किं ज्ञानं
न विध्यति अतुल्यरूप कारणरूप वा । नाद्य अतुल्य-
सामान्यभावात्तथाहि चाक्षुषादिप्रत्यक्षे अक्षुरादिना
सह न सयोगस्य हेतुत्वात् तदभावादेव न चाक्षुषादि-
प्रत्यक्षं, ज्ञानादेरभावादेव न मानसप्रत्यक्षं, ज्ञानाद्यभावे
च नात्मनोऽपि प्रत्यक्षमिति । व्याप्तिज्ञानाभावात् नातु-
मिति, सादृश्यज्ञानाभावात् नोपमिति, पदज्ञानाभावात्
न शब्दबोध, इत्यतुल्यसामान्यभावात् नातुल्यत्वम् ।
उदुबोधकभावाच्च न कारणम् । नैवं सुषुप्तिप्राक्काशोत्-
पत्तेष्वादिष्वक्तेष्वस्तुत्वेनात्मनश्च प्रत्यक्षप्रसङ्गात् तदतो
न्द्रियत्वे मानाभावात् । प्रमाणे निर्विकल्पकेन जीवत

इत्यत्रापि प्रमाणाभावात् । अथ ज्ञानमात्रे तदन्तः
संयोगस्य यदि कारणत्वं तदा रासनचाक्षुषादिप्रत्यक्ष-
कावे स्यात्तन्मन्त्रस्य स्यात् विषयेन्द्रियसंयोगस्य
विषयत्वसंयोगस्य च तदा सत्त्वात् परस्परप्रतिबन्धः
देकमपि वा न स्यादिति । अत्र केचित् पूर्वोक्तयुक्त्या
तदन्तःसंयोगस्य हेतुत्वे सिद्धे चाक्षुषादिबालपया
स्यार्थनादिप्रतिबन्धकत्वमनुभवानुरोधेन कल्प्यते इति ।
अन्ते तु सुषुप्तप्रतिरोधेन चर्ममनःसंयोगस्य ज्ञान
हेतुत्वं कल्प्यं चाक्षुषादिप्रत्यक्षकावे त्वचि मन
बलयोगाभावात् स्यात्तन्मन्त्रस्यमिति वदन्ति । चर्म-
चोर्भेद इति ह रक्षस्यम् । त्वचश्च वसुविधा यथाह सुश्रुत
“तस्य स्थलेष्वेकमवस्य युक्तयोश्चित्तस्याभिप्रेत्यमानस्य
क्षीरस्थे चान्तानिका सप्त त्वचो भवन्ति । तासां प्रथमा
ऽवभाविनी नाम या चर्मवर्णानवभासयति पञ्चविधाश्च
जायां प्रकाशयति सा त्रीहरेटादयमागप्रमाणा सिध्नुपद्मा
कण्टकाधिष्ठाना, द्वितीया लोहिता नाम भोडयभाग
प्रमाणा तिष्ठकासकन्यक्यक्याधिष्ठाना, तृतीया श्वेता
नाम द्वादशभागप्रमाणा चर्मद्विजालगङ्गो मयकाधिष्ठाना,
चतुर्थी ताम्रा नामाष्टभागप्रमाणा विविधकिलासकुटाधि-
ष्ठाना, पञ्चमी वेदिनी नाम त्रीहृदयभागप्रमाणा
कुठविषपर्वणिष्ठाना, षष्ठी रोहिणी नाम त्रीहृदयभावा
मन्त्रपञ्चयुद्धोपद गलगण्डाधिष्ठाना, सप्तमी मधुसूता
नाम त्रीहृदयप्रमाणा भगन्दरविहृदयैः अधिष्ठाना” यदे
तत्प्रमाणं निर्दिष्टं तस्मात्सर्वेष्ववकाशेषु न लडातुल्य-
काङ्क्षादिषु । यतो वक्ष्यातुदरेषु त्रीहृदयेष्वकाङ्क्षा
दरप्रमाणमवकाशं विधेदिति” ।

कृत्वाविति तु क्लिप्ततरौ यथा

“शरीरावरकं चर्मं चर्मं इत्यभिधीयते । तत्पुन-
र्हिविधं काष्ठचर्मं सचमभेदतः । शरीरावरकत्वञ्च
चतुता इदता तथा । दुर्भेद्यतेति कथितचर्मेषां पुन-
श्चपङ्कः । सितोरक्तस्यया पीतं कण्ठ इत्यभियन्तः ।
ब्रह्मादिकातिभेदेन चर्मं या चर्मं निर्ययः । चित्तवर्चसु
चर्मं चर्मद्वैतोपपद्यते” इति भोजदेव ।

चर्मनालिका स्त्री चर्मनिर्मिता नासिकेव । कणादां
तालकां (कोष्ठां) शब्दार्थेन ।

चर्मपट्टिका स्त्री चर्मनिर्मिता पट्टिका । (नामाटी) चर्म-
नवपट्टिकायां शब्दार्थेन । [नवपट्टायां जटाः ।

चर्मपत्रा स्त्री चर्मं पत्रं पत्रोऽस्याः । (चालिका) कलि-

चर्मपाटुका स्त्री चर्ममयी पाटुका । चर्मकतपाटुकाः ।

“ततो ब्रह्मचारी अनेन मन्त्रेण चर्मपाटुके पादयोर्निर्द-
ध्यात्” भवदेवः । [मयपात्रभेदे (कुपा) भेदि ।

चर्मपुट(क) पु० चर्ममय पुटमल वा कपः । इतिवशने चर्म-
चर्मप्रभेदिका स्त्री चर्मं प्रभिनसि प्र+भिद-लुच् टादि
अत इत्त्वम् इत० । चर्मवेधनेऽस्त्रभेदे क्वचरः

चर्मप्रसेविका स्त्री चर्मणा प्रसेव्यते प्र+विष-वा० कर्मादि-
पुन टादि अत इत्त्वम् । भस्त्रावासां कानिचर्मोप-
नाथे चर्ममये यन्त्रभेदे क्वचरः ।

चर्ममण्डल पु० व० व० । हेमभेदे “अपरान्ता परान्ताश्च
पञ्चवाचर्ममण्डलाः” भा० भी० ८७० । देयोक्तौ ।

चर्ममय त्रि० चर्मयोर्विकार मयट् । चर्मनिर्मिते बाजादौ
स्त्रियां ङीप् । “होपिचर्मावनवैव व्याघ्रचर्मनयेराव”
भा० भी० ८६३० । “यथा काष्ठमयो वृक्षो यथा
चर्ममयो खग” मनु ।

चर्ममुण्डा स्त्री चाण्डण्डा+उभो० । दुर्गायां हेमच० ।

चर्मसुत्रा स्त्री “यामहृत् तया तिर्यक् कृत्वा चैव प्रहाय”
च । व्याकुक्षिगाङ्गुली कुञ्जात् चर्मसुत्रेऽवरीता
तन्मस्यारोहो देवपुत्राङ्गु च्छाभेदे ।

चर्मोन्ना त्रि० चर्ममये कवचादौ मनति अथस्थिति क्ता-च ।
चर्ममयकवचादौ कृताभ्यासे । “कृत्वा चर्मोन्ना कानिचो-
न्ना” ऋ० ८/१५/२८ । “वाधोभ्यचर्मम्” यजु० १५
१५ । पुनश्चने देवभेदोद्देनाम्यपुनश्चनेदोक्तौ ।

चर्मोद्यष्टि स्त्री चर्ममयी यष्टिरिव । अष्टादेस्ताडनं
(कोट) । शब्दार्थेन ।

चर्मोद्गा स्त्री चर्मणे रङ्गोऽस्याः । आवर्तकीकृतायां
विभाण्ड्याम् राजनि० । १२५भेदे पु० च चदेयः पु०
चर्मविभागे १४७० पविमोत्तरदिशि चक्रे । “दिशि पवि
मोत्तरस्याम्” इत्युपक्रमे “पुनश्चामवर्तकचर्मोद्गास्याः” ।

चर्मोदी स्त्री चर्म-राति रा-क गौरां ङीप् । स्वावर-
विधानगते फलविधे कृताभेदे । “कुष्ठहृतीरेषुकाकरम्
कर्मोत्तरेषु कृष्टयोः कर्मोदीत्युपक्रमे फलविधा” उड ।

चर्मोत् पु० चर्म-राति रा-वा० कृ । चर्मकारे निका० ।

चर्मोत् त्रि० चर्मन्+कृत्वात् मत्तम् मल्ल व कवचात्मा
न नि० । १ चर्मोत्तुक्ते स्त्रियां ङीप् । “होहृचर्मवती
चापि कान्ति कुष्ठमटिका” भा० व० १५७० ।

२ छत्रकाजलभेदे पु० । “गजोगवाचो हवमचर्मनामार्जवः
युक् । नक्षेत्रे वचस्यस्या निवेदुर्नक्षेत्रो नवात्” इत्युप-

चर्व भक्षणे दनैश्चूर्णने (चिवान) वा चुरा० उभ० पक्षे भ्रा०
पर० सक० सेट् । चर्वयति ते चर्वति अचचर्वन् त
अचर्वीत् चर्वया बभूव आस चक्रो चर्वत् । चर्वण चर्वणा
चर्वित । रसास्वादव्यापारे चर्वणशब्दे दृश्यम् ।
चर्व्येण न० चर्वे-भावे ल्युट् । दनैश्चूर्णने (चिवान) रसा-
स्वादव्यापारभेदे च सा० द० । युच् चर्वयायत् स्त्री ।
‘प्रमाणं चर्वणैवात्र स्वाभिदो विदुषा मतम्’ चर्वणाऽऽ-
स्वादनम् । तत्र “स्वाद काव्यार्थसम्भेदादात्मनन्दसुखम् ।
‘निष्पत्त्या चर्वणस्यास्य निष्पत्तिरुपचारतः’ “यदापि
रमाभिन्नतया चर्वणस्यापि न कार्यत्व तथापि तस्य का-
दाचित्कतया उपचरितेन कार्यत्वेन कार्यत्वमुपपद्यते”
इति च सा० द० ।
चर्व्या स्त्री चर्व-खड् । चर्वणे २तत्प्रकारे र्वार्थणि० ।
चर्वित लि० चर्व-कर्मणि क्त । १५ चर्वते दनैश्चूर्णयिते
श्चास्वादिते च ।
चर्वितपात्र न० इत् । चर्वितस्य ताम्बूलान्देक्षग्रामार्थम्
पात्रम् (पिकदानी) ख्याते पतदुपचरे । ‘ताम्बूल दर्पण
पानपात्रं चर्वितपात्रकम्’ मद्रूप० पा० ख० ।
चर्व्य लि० चर्व-कर्मणि गण्य यत् वा । दनैश्चूर्णनीये भक्ष्यभेदे
आहारशब्दे दृष्टं प्र० भावप्रकाशक्यम् यथा ‘भोज्य
भक्ष्य तथा चर्व्यं शुद्धं विद्यात् यथोत्तरम् । चर्व्यं च
चिपिटकचणकादि’ । “घट्कोटि ब्राह्मणान्श्च भोजया-
मास नित्यम् । अल्पपेयवेल्लक्षणांतिव्रतिभिर्दिने दिने”
म० वै० पु० ।
चर्वणि पु० लप-अनि ‘आदेश च’ उणा० । मनुष्ये निध० ।
“यएकचर्वणीना वस्त्रनाम्” षट् ॥७६॥ अर्थमर्थो
माहका पत्नी तयोश्चर्वणाय सुता । यत्नं वै मानुषी जाति
ब्रह्मणा चोपकल्पिता” भाग० ६।६।२१ श्लोक, तद्व्या-
ख्याया चर्वणाय कृताकृतज्ञानवत्” श्रीधर । चिचर्वणि
विश्वचर्वणीत्यादिना मिचगृही चर्वते पश्यतकमेस्त्र-
कृत्वेन तथार्थत्वम् । अस्यायमभिप्राय “कमेरादेश च”
उणा० २।१०॥ खले उज्ज्वलदत्तेन “आदेश ध इति
वदित्वा धर्वणि इत्यकीत्युदाहृतम् । अतदपेक्षितं निष्प-
त्तिर्निघट्टो मोक्षचर्षधातोरेव । शि० का० तु “आदेश च
इति पाठात् लपधातोरेव तच्छब्दनिष्पत्तिरिति भेदः ।
तयोर्ब्रह्मदुक्तये सुधीभिर्भाव्ये । कटिका गन्तव्यात् नित्या
वा टीप् । २५ दृष्टा स्त्री चर्वणीनामदण्डादुक्तो
वृजन् भाग० १०।२२ । वाचस्पत्ये चर्वणीना पु चर्वणीना

रजसपरत्वं युक्तम् । मनुष्यजातिपरत्वे क्षिप्तं वा
कीर्त् । “रदुक्ता चर्मोष्णता” भा० ८।८।१५। चर्मोष्णी-
हताऽसुरहनमदारेण मनुष्यजातिधारकवज्जुष” भा०
चल गती भा० पर० सक० सेट् । चरति अचासीत् । चचात् ।
चेरत् । चलन् चरित् छत्रादि० चाच पचा० चरः ।
‘अप्येन निरुते चेद्ये चचात् च वचस्वर’ भा० सा०
४४० । “अक्षत्वेन पादेन तिष्ठत्वेन बुद्धिमान्”
चाच० । “तिष्ठमानमपि चरितं न यजोति” यजुत० ।
आये आत् । “न भर्माश्चते बुद्धिर्भरामस्य धीमत”
भा० स० ७८८० । चिचि । चरति चाचयति । “चाच
जन् वचुना चेना सतेन चतरङ्गिणा” भा० सा० ६४०
कल्पने अक्ष० मिश्र । चरयति ते । अचीचत् “चलयन्
भङ्गश्चक्षमाचकान्” रघु “ता प्राविशत् कपिआम-
कश्चनचलयन् यन्” भट्टि । “युना मनचलयति प्रथमं
नमस्मान्” भा० स० गत्यर्थस्य न मिश्रम् “मिश्रये” इति
कश्चित्पुत्रे कर्मार्थेण तस्य मिश्रोक्ते “आचाचयेयुः
येनास्ते क्रुद्राभिन्दुर्धनीतये” हरिव० ५४० ।
पर्वतामाश्च शिखराण्याचाचयति वेगवान्” भा० शा०
१५४० ।

उट्+ऊर्ध्वगमने घृत्क्रम्य गती “उर्ध्वोच्चितपटपटम्” रघुः
उत्थाय गती च । “उच्चितः प्रयाताम्” रघु ।

वि+विशेषेण चलने । “अचासीदन्मर्षा पति” भट्टि ।
चल विरासे त् ० प० अ० सेट् । चरति अचासीत् चचात् ।
चल भूतौ योग्ये च० सक० उभ० सेट् । चाचयति ते
अचीचत् ।

चल ति० चल वा पचा० अच् । १तरये, चक्षुषे, शक्य-
युक्ते अमर । १परमेष्ठरे ड० । “भूताशीरचलचल”
विष्णु स० । “न सत्प्राज्ञ कामार्थात् न च ज्ञानादि-
कात् युष्मात् । चलनं विद्यते यथादचल कीर्त्तितो-
ऽच्युत” छन्दे । वायुक्षपेच चलतीति चल” भा० ।
कर्मार्थकचरतेः स्त्राये चिचि भावे अच् । ४कल्पने
नेदि० । “लिङ्गेषु कश्चित्कल्पः । चलनं च रजसः कार्यं
यथाह सा० का० “सत्तु मन्त्रायकमिष्टपटम्भक
चलञ्च रज ” ।

‘सततमयी अक्षमन्त्रितया अक्षकार्यं प्रवृत्तिं प्रवृत्तौ
दनी रजसोपचर्यते अक्षवादात् प्रवृत्त्या अक्षार्थे’ ते
कृत्वाहं प्रयत्नं कार्यते । तदिदंरुद्रपटम्भकम्
इति । कक्षादिभ्यस्तु चलचरति । तदनेन रजसः

प्रवृत्त्यर्थेन दर्शितम् । रजस्य चक्षुः परितस्त्रैगुण्यं
चाक्षवद्गुणस्याऽऽवृत्तता च तन्मवा तन्म तन्म प्रवृत्ति-
प्रतिबन्धेन कश्चिदेव प्रवृत्तते” । भा० त० बी० ।
“भौमजो धो चक्षुषमिदंरुद्रितं पुनैर्हंमिभिः क्षरे”
ह० र० उक्ते अष्टादशाक्षरमादये ५वर्षेष्टमेदे १०
“हृत्तपूनवृत्तकापचक्षे” रघु । “यवाभ्यवा प्रच-
क्षता नरवोऽपि यवा रच” भा० ७।१।२१। न चक्षु
मेव चल चक्षुष्यने “प्रायचक्षं गौरवमानितेभु” कुमा०
चलकितु ड० कर्म० । नेदमेदे स च “अक्षरक्षां चलनेत
मिषया वास्यापयाकुक्षोक्षितया । गच्छेत् यवा ययोदक
तथा तथा दैर्घ्यावाति” ह० स० १।१० । उक्तः
चलचक्षु ड० स्त्री चक्षा चक्षुरक्ष । अक्षोरक्षणे हेम० ।
चलत्पूर्व्यमा स्त्री चलनी पूर्व्यमा तदुपचक्षित चक्ष
रच । (चादा) चन्द्रकर्मोने त्रिका० ।

चलदक्ष ड० स्त्री चलनि अङ्गान्यस्य । (चेह्वा) नक्षत्रमेदे
राजनि० । वा कप् । चलदक्षक तत्पार्थे जटा० ।

चलदल ड० चलानि चक्षुषानि दक्षान्यस्य । अक्षयदक्षे
अमर । चलपलादयोऽप्यस्य । “अक्षेन (स्त्रीविज्ञ-
मेदेन) केनापि विवेकमव्या गनेऽप्युते किं ? चलपल-
पलम् । न चेद्विशेषादितरक्षदेव्यस्यस्यास्तु कर्मस्य
कृतोभयेन” नैष० । तस्य कर्मबुद्धपलता वर्जिता ।

चलन न० चल-भावे ल्युट् । १कर्म २गतौ च । कर्तरि ल्यु ।
१कर्मबुद्धे त्रि० नेदि० । ४हरिषे ड० स्त्री जटा० जाति
त्वात् क्षियां ङीप् । करषे ल्युट् । ५चरषे हेमच० ।

चलनस्य न० चलन+उच्चायां कन् । चरुडातके हेमच० ।

चलनी स्त्री चलत्तल चल-आचारे ल्युट् ङीप् । १गज-
वन्धन्यां वायाम् २वर्षयाश्च (वाधरा) मक्षमेदे
हेमच० ।

चलसक्रान्ति स्त्री कर्म० । अयनायचलनभेदात् तत्त-
द्वादिविशेषाये रव्यादे प्रभासञ्जपञ्चारे अक्षन सक्रान्ति-
यन्दे १२८५० विवृतिः । [रव्यमेदे च रजभा० ।

चला स्त्री चल-अच् । १क्षत्रार्थं नेदि० २विज्ञके गन्-
चलाचल ति० चल-अच् नि० । १चक्षुषे अमर २काके
ड० स्त्री राजनि० क्षियां जातित्वात् ङीप् । “चलाचलै-
रुत्तपदमाहता क्षुरे” भावः । “जनिनोऽस्य स्त्रियं
विहान् चक्षुषीमिव चलाचलाम्” किरा० ।

चलातक्षु ड० चक्षुष्य चलनक्षान्तोभयनकात् । वाभावने
भेदे राजनि० ।

सहित नि० चर-कर्त्तरि त्त । १कर्मिणे अवर । २गत
“सहितदुर्वचपक्षपरिपह ” “सहितः इरः पतिसमे-
तमात्मजम्” भाव । २प्राप्ते १प्राप्ते च नि० । भावे क ।
३चमने ५गती च न० ।

चलु पु० चर-ठग । मरुद्दे चेनच० । [मेदि० ।
चलुज पु० चरुना मीनते कृत् । १प्रकृती २भाष्यभेदे च
चलेषु पु० चलो अक्षयमात्र १पुर्वस्व । अक्षयमात्रवाचके
मन्धातुक्ते । अत्र “उदराभेदे चेमे” पा० २पु
यन्ते परे चेमे पूर्वपूर्वपदस्थानोदात्तताविधानात्
पूर्वपदमनोदात्तम् ।

चवर्ग पु० च+प्रातिपदिकोक्तः वर्गप्रत्यय इत० वा । तासु-
स्थानोद्धरितांगी स्यवर्गानां वर्गे (च छ ज झ ञ)
वर्गेषु । ततः “वर्गोच्चाहः” पा० ३ । चवर्गवि तद्वर्ग-
मने नि० ।

चवर्ग पु० चर्च-वा० अक्षप् पूर्वो० । राजमाघे कलायभेदे
मन्थार्थेचि० । [डीप् । तत्पार्थे मन्थर०

चवि स्त्री चर्च-इन् पूर्वो० । चव्ये (चर) मन्थर० । वा
चविका स्त्री चवि+स्तार्थे क । चव्ये अथ क्रीवत्वमाह
इहः “कट्या चविका चवी रोचनी दीपनी मता ।
जलद्रुक्कायकायगुह्योमविर्हिनी” राजनि० ।
“मेदिनी कफनायिनी” इत्यधिकं राजवद्वेभेनोक्तम् ।

चव्य न० चर्च-कर्त्तरि चरत् पूर्वो० । १चविकायाम् तस्य
क्रीवत्वमाह भरत० । स्तार्थे क चव्यिका तत्पार्थे
राजनि० । वा च २वचाया मेदि० । [राजनि० ।

चव्यजा स्त्री चव्यनिव आवते जन-ड । गजपिप्पल्याम्
चव्यफल न० चव्यनिव फलति फल-अच् । गजपिप्पल्याम्
राजनि० ।

चव्यादि न० “चव्यं त्रिकटुकं पाठा शीरं कुसुम्बुक्षि
च । त्रधानी पिप्पलीमूलसमे च पिङ्गुवैद्ये । चिलक
विष्वमभयां पिप्पा सर्पिर्विपाचयेत् । शकहातातुशौ-
भ्यार्थं जाते दग्नि चतुर्थये । प्रवाहिकां गुदम्यं मूल-
काञ्च परिलवम् । गुदपङ्कजचक्रञ्च हतमेतद्गुपो-
हति” अक्रदशोक्ते इतमेदे ।

चव्य भवे आ० उभ० सक० सेट् । अवति ते अचवीत्
अचवीत् अचविट् दप्ताय चेषत्तः चेमे ।

चव्य वये आ० प० सक० सेट् । अवति अच-(वा)वीत् ।
अवक पु० न० चव-वरये कुनु कर्त्तव्यार्थे । १मद्यपानमाले
अवरः । तत्तच्चवादिक् वृत्तिवत्ततरावृत्तम् यथा

“यत् पानपात्रं भयाना तज्ज्येयं चयकं युधे । कानक
राजतं चैव स्फाटिक काचमेव च । वृत्तं खराटदिकं
च चतुर्थीं प्रथिवीभुजाम् । इत्यन्यसम्मतं तेषां निर्वच्य
पाठसम्मतं । खमटिसम्मतं रत्नैश्चतुर्वर्चं सम-
न्वितम् । पार्श्विक वाय काठ वा चर्वेवास्यपयुष्यते ।
काठज धातुज ग्रैवं काङ्कवादिमहीभुजाम् । यट-
न्यनीयपानादिपालं पृथ्वीभुजा भवेत् । यव तन्नाम
नियम इति भोजस्य सम्मतं” “आपन० परिहृतं चव-
कान्” भाष । कर्मणि कुनु । १मद्युनि, १मद्यभेदे
च न० मेदि० [च वि० की० ।

चपति पु० चय-भक्षे यधे वा भावे चति । १भक्षे २यधे
चपाल पु० न० चय-आवच् अर्द्धार्थादि । यूपकटके यज्ञिय-
पशुपन्नार्थे यूपमध्येदेवे वक्षयाकारे काठमये लोह-
मये वा पदार्थे अवर । तत्तच्चवादिक्कृत का० त्री०
६॥१२८ । छत्रादौ

“अप्याश्वायकं पृथमात्मनटात्रि मध्यधंष्टहीतम्” २८छ०
“यूप परिवासनान्नरं यद्वशिष्टं पृथक्कृतमयम् ततश्चा-
र्त्तं कर्त्तव्यम् प्रसारिताङ्गुलिं प्राञ्चिरामन्विन्नान् यूपक
इत्युच्यते अपावमिति संज्ञा सं अयकारार्थं “या अपावे-
शयात्” इत्यादौ । अटान्त्रि अटकोयम् तदपि तस्येनाट-
कोचं कुर्वात् तस्यैव । उत्तुखसवन्धये सङ्गचितम्” कर्क० ।
“अर्द्धमये प्रतिष्ठति” २८छ० “तस्यायं यूपस्यामे अर्द्धं
प्रतिष्ठति अतएवोर्द्धप्रतिष्ठाविधानाश्चास्य तथा

वेद्यः कार्यः । प्रतिष्ठतितीति वचनाच्च सुद्रापो यूप
अवाहं च ससुभिरमिति गम्यत इति हरिसामिन
तथा चाहापस्तम्भः “सूक्तोऽतद्वत्परम् अटान्त्रिरनु
पूर्वोऽप्यतोऽप्यीयान् प्रसारिताद्विरिति” कर्क०

“इन्द्रकुल त्र्यङ्गुलं वा तद्गातिक्रान् यूपस्य” २० छ०
“यूपस्य यूपायस्य इन्द्रकुल त्र्यङ्गुलं वा अपाव तद्गाति-
क्रान् अपानश्चिद्रापवेधादतिक्रान् भवति अतिक्रान्त्योऽपि
निःसृत भवति तथा अपावलोहं प्रवच्यं कर्त्तव्यम्
यथा अवाहो यूपपादयो इन्द्रकुले त्र्यङ्गुले वा तिष्ठ
तीत्यर्थः” कर्क० “भूषणसुवितान्गुलीयकम्” भाष ।

चवृ कल्के (प्रतारणे) भा० पर० सक० सेट् । चवृति
अचहीत् । चवाह चैहृत् ।

चवृ कल्के (प्रतारणे) अट० चुरा० उभ० सक० सेट् ।
चवृति-ते अचवहृत् त । चवृया, वभूव आस-चकार
चक्रे ।

चाङ्गेरीद्युत न० चक्रदत्तोक्ते चाङ्गेरीयुक्ते दत्तभेदे तत्-
पाकविधिर्यथा “नागर पिप्पलीभूतं चित्तक इतिवि-
ध्यते । चन्द्रा पिप्पली धान्यं चित्तं पाठा मृगानि ।
चाङ्गेरीवररु रपि चक्रदेतेर्विपाचितम् । चन्द्रं
येन दत्ता च तद्भुत कफघातहृत् । कर्माणि यश्च-
कीदोष भूतकण्ड प्रणाहिकाम् । दृढधांशानिवापाक
इत्येतद् व्योहति” चक्रदत्तः

चाट ३० पु० अट-भेदे अथ । आदौ विद्यासमयाद्य
वशात् धनापहर्त्तरि चोरे “चाटचाणूदावेनु दत्तं
भवति निष्कलम्” इति० । “चाटतस्करदुर्द्धमहा-
साहसिकादिभिः । मोक्षमाणा प्रकारचातु चावस्यैव
विशेषतः” शास्त्र० । “चाटाः प्रसारकाः विद्यायां वे
परधनमपहरन्ति” मिताक्षरा

चाटपुट ३० “युद्धं तु तत्रैव भवेत्चाटपुटानिधम्” बङ्गी-
तदानोदरोक्ते नाचभेदे ।

चाटु ३० न० अट-सुब् । प्रियवाक्ये श्रित्याप्रियवाक्ये
(कोशाक्षरेरुक्ता) च । “कुर्वन् चाटुबहुधाचि जम्बुक-
जवा निरा” हरिवं० २० । “नो चाटुप्रवचं कृतं न
च द्रव्यं हारोऽनिके योचितं” शा० द० । सार्धं च ।
आलेख्ये “विश्वज्जाटुकमतानि रतानरेषु” शा० द०

चाटुकार नि० चाटुं करोति । हेत्वादी प्राप्तस्य टक्षाप-
वादेन “न मन्दोक्तेतादिनां” पा० अच् । सतत चाटु-
वाक्यकर्त्तरि । “चाटुकारमपि प्राञ्चनानां रोषादपास्य
वा” शा० द० ।

चाटपट ३० अत० । मण्डे (भाङ्) हारा० ।

चाटु(ट्)लीलोल नि० चाटुमु लोकाः (छन्दोम । (कोशा-
क्षरे) चाटुकारे हारा० ।

चाटुवटु ३० अत० । विदूषके कोडावहृत्तरै मण्डे ।

चाटूक्ति स्त्री इत० । प्रियकथने । चाटुवाक्यसोक्तिर्यत् ।
२ शेषवायाम् हारा० । [क्कात्ते ।

चाणक पुस्त्री चाणक्यस्य काल० अच् यक्षोपः । चाण-
चाणकीन न० चाणक्य मयनं चेतं अच् । चाणकोत्पत्ति
योम्यक्षेते ।

चाणक्य ३० अणकस्य छनेर्गोत्रापत्यम् गंगा० अच् । १ वात्-
खायने चन्द्रगुप्तमित्रवि कौटिल्ये “नम मन्दा भविष्यन्ति
आणक्योयानु हनिष्यन्ति” मिश्र ३० । चन्द्रगुप्तमन्दे दृश्यम्
वहि मन्दवयोवृद्धातेन मौर्यं चन्द्रगुप्त राज्ञेऽ-
भिषिक्तवान् । वृत्तं कथार्या तद्विहतिः । चाणक्येन
प्रोक्तम् अण् । तत्कृतपत्न्ये शनीतिग्राह्यभेदे च ।
“चाणक्य सारसपङ्क्तम्” चाणक्यम् । चाणक+सार्यं
अण् । २ चाणक्यमन्देये ।

चाणक्यमूलक न० अणक एव चाणक्यम् तद्वि जूलमस्य ।
(चाणक्यमूली) स्त्रीते मूलकभेदे । मन्दावैचि०

चाणू(नूर) ३० कथाक्षरे मञ्जुश्यामिष्ठेऽसुरभेदे । “नागं
जुषयामीष चाणू(नूरं) उटिकं तया” हरिव० ३२ अ० ।

“वराहस विजोरस मती दानवसप्तमी । मञ्जो रङ्ग-
गतो तत्र जातो चाणू(नूर) उटिकौ” हरिव ३५ अ० ।
अस्य दन्त्यनकामध्यतेति ज्ञेयम् ।

चाणू(नूर)सुदन ३० चाणू(नूर) सुदवति सुदि-स्यु ।
वासुदेने कल्पे तद्वचकया हरिव० ८० अ० ।

“तत क्रोधाभिताम्यात् कसं परमकोपन” चाणू(नूर)-
रमादिमद्वयुक्ते कल्पस्य सुमहावहम् । इत्युपक्रमे “दोभ्यां-
मानस्य कल्पस्तु चाणू(नूर) पूर्वजीविनम् । प्राहरन्नु-
टिका मूर्द्धि वक्षसाहृत्य आतुना नि हृते वायु-
हृदिरे तस्य नेत्रे खम्बने । तापनीये यथा वष्टे
कक्षोपरि विक्षम्भिते । पपात स तुरङ्गस्य मध्ये नि-
हृतमोचनः । चाणू(नूर)ो विगतप्राणो जीवितान्ते
महीतये” । चाणू(नूर)सुदनादयोऽप्यस्य ।

चाण्ड ३ स्त्री चण्डस्यापत्यं शिवा० अच् । १ चण्डस्यापत्ये ।

चण्डस्य भावो युवा० अच् । २ चण्डतायाम् न० ।

चाण्डाल ३ स्त्री चण्डाल एव स्वार्थे अण् । चण्डाल
शब्दायै अमरः । स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

चाण्डालिका ३ स्त्री चाण्डालस्यापत्यम् इज् “व्यासवद-
निषादचाण्डालेयादि” पा० अकङ् । चण्डालापात्ये ।

चाण्डालिका स्त्री चण्डालेन निर्दिता ठक् । वीथामेदे
अमरः । चण्डालेन कृता कृता० अण् । २ चण्डालजन-
यस्तुभाले नि०

चाण्डालिकाश्रम न० भारतप्रसिद्धे तीर्थभेदे “कोकासुखे
विनाशाय गत्वा चाण्डालिकाश्रमे” भा० शास्त्र० २५ अ० ।

चाण्डाली स्त्री चाण्डालाभाति आ+चा-फ गौरा० ङीप् ।
विहिनीसतायां राजनि० जानी ङीप् । २ चाण्डाल-
जजाति स्त्रियाश्च ।

चातक ३ स्त्री अत-याचने कर्त्तरि ण्युक् । सारङ्गे स्वभाष
ख्याते खगभेदे स्त्रिया जातित्वात् ङीप् । अयञ् पक्षां
तत्राक्षरेषु छन्दते पठित । “तत्राक्ष्या विकिराचेत्युक्ता
“नधुराः कपायो दीपशमनाद्येति” सामान्यतस्तद्गु-
णाजलोक्ताः । “स्यगयन्त्यमू शमितचातकार्त्तस्वरा ”
साध । “किं चातकं फलमपेक्ष्य सर्वजपाताम्” उद्भट ।

चातकानन्दन ३० चातकमानन्दयति आ+नन्द-णिच्-ल्यु ।
१ पयैकाये राजनि० । २ मेने । उटिजसपानस्य चातक
प्रतत्वेन जेघस्य तयात्वम् ।

चातकाष्टक न० काव्यभेदे काव्यसप्तमे दृश्यम् ।

चातन न० अत-चिच्-ल्युट् । १ अर्धेने २ पीडने च ।

चातुर १० चतुर एव स्त्रायें ऋच् । १ चतुरे २ निवर्तन्ति । २ नेत्रगोचरे भेदि० । चतुर्भिर्वक्षते यैवकोऽब् । “च-
तुरकयुक्ते २ यकटे न० वि० ङी०

चातुरध न० चतुर्भिर्वर्चैर्निष्पाद्यते ऋच् । १ श्रीकृष्णभेदे
२ उपघामभेदे (गात्रवाचिष्य) ३० भेदि० ।

चातुरर्थिक ३० चतुर्षु अर्थेषु विहितः ठक् । “तद-
स्मिन्नस्तीति देवे तस्मान्नि” ०३।२।६७। “तेन मिह तम्”
६८ । “तस्य निवासः” ६९ । “कदूरमवच” ७० पा०
छन्दःचतुर्भोज्येषु विहिते प्रत्ययभेदे । “जनपदे लुप्”
पा० । जनपदे वाच्ये चातुरर्थिकस्य लुप् स्यात्”
वि० ङी० ।

चातुराश्रमिक लि० चतुर्षु आश्रमेषु विहित ठक् ।
ब्रह्मचर्याश्रमविहिते धर्मे । “चातुर्भ्यः यथावत्”
चातुराश्रमिकान् परम् । तानङ्क सप्तवर्षानि ब्राह्मणान्
कोकभावनान्” मा० शा० १५७० ।

चातुराश्रम्य न० चतार आश्रमाः संज्ञात्वात् कर्क० तत
ब्राह्मणा० स्त्रायें ऋच् । ब्रह्मचारिण्डहसवानप्रस-
मिषुक्कूपेषु आश्रमेषु “चातुर्भ्यः चातुर्होम चातु-
राश्रम्यमेव च मा० शा० ४६७० ।

चातुरिक ३० चातुरीं वेत्ति ठक् । बारषी लडाहर ।
चातुरी स्त्री चतुरस्य भावः ऋच् । विष्णात् ङीष्त्वोपो ।
चतुरताया “तद्वटचातुरीदरी” नैष०

चातुर्जातिक न० चतुर्जातकण एव स्त्रायें ऋच् । शुक्लमेका
नागकेसररूपे गन्धचतुष्टये राजनि० ।

चातुर्हंश न० चतुर्हंशां इत्यन्ते यैवकोऽब् । १ रक्ष-
वि० ङी० । चतुर्हंशां भवः सन्निवेशः ऋच् । २ चतु-
र्हंशोभवे लि०

चातुर्हंशिक ३० चतुर्हंश्याम् अन्ध्यायेऽपीति ठक् । चतु-
र्हंश्यामध्यंतरि । “यिप्र हन्ति चतुर्हंशो” भट्टना
तस्या अन्ध्यायतोक्तोक्त्यात्मम् ।

चातुर्भद्र न० चतुर्भद्रमेव स्त्रायें ऋच् । नागरातिविषा-
सकाशुद्धीकृत्ये द्रव्यचतुष्टये राजनि० ।

चातु(र्थे)र्थिक ३० चतुर्थे चतुर्थेऽङ्गि भवः ठक् हुम् वा ।
चतुर्थचतुर्थदिनजाते व्यरभेदे “चातुर्थ(र्थे)कोज्योत्प्रेतो
हन्त्ये चैव ज्वरासतः । जम्बूफलं हरिद्रा च चर्च-
क्षीव च ककुब्जम् । चर्चज्वराणां भूयोऽव हर-
चातुर्थ(र्थे)कक च” नाटके १८७७० ।

चातुर्वर्ष्य न० चत्वारो वर्षा एव चतुर्वर्षा० स्त्रायें ऋच् ।

ब्राह्मणादिषु चतुर्षु वर्षेषु “चातुर्वर्ष्य” नवा कृष्टं
सुचकर्मविधानम् नीता ।

चातुर्भद्रावलेख ३० चतुर्भिर्भद्रैर्निर्दिष्टः ऋच् कर्क० ।
“कृत्वा योन्मरं” इत्यादी तस्या च भद्रमा ऋच् ।
कावचावच्छादकं नैवो वेद्यः कफान्नक्तम् “चतुर्भ-
द्रावलेखे अवलेखभेदे ।

चातुर्भौतिक लि० चतुर्भिः पृथिव्यप्रेतजोवायुनिर्दिष्टः
ठक् अतुय० द्विपदद्वि । चतुर्भिर्भूतैर्निष्पादिते देहादौ
नैवाविकादिमते आकाशकारणकल्पाभावात् चातुर्भ-
वते आकाशस्याभावात् भौतिकानां चतुर्भूतारब्धता ।
वेदान्तादिमते देहस्य पाञ्चभौतिकत्वमित्थं भेदः । यद्यपि
ननु चतुर्देहस्य पार्थिवत्वं नैवायिचैरङ्गीकृतं तथापि
अन्यभूतानां तन्मोपपन्नकल्पात् चातुर्भौतिकत्वम् इति
विवेकः ।

चातुर्भद्राराजिक ३० चत्वारो महाराजिकाः काकार
त्वेनाकारस्य प्रज्ञा० ऋच् । परमेष्ठिने “महाराजिक
चातुर्भद्राराजिक” मा० शा० २४०० अ० नारदस्तत्रविष्णु-
स्तुतो । महाराजिकानां च चतुर्षु सप्तमचदेवतात्वात्
तस्य तदात्मकत्वेन तत्त्वात्मम् ।

चातुर्भास लि० चतुर्षु भासेषु भवः अस्वप्नायाम् ऋच् ।
चतुर्षु भासेषु भवे । २ इतो १ शीर्षभासां च स्त्री ङीप् ।
संज्ञावान् यस्ते एतः । चातुर्भास इत्येव तत्त्वार्थे इयम्

चातुर्भासिक लि० चतुर्भासानां ध्याय ब्रह्मचर्यमङ्क ठक् ।
चतुर्भासव्यापकब्रह्मचर्यवृत्ते ऋच् ऋचि । यस्ते ठ
“चतुर्भासान् व्योयते” वात्ति० चत् । चातुर्भास इत्येव ।

चातुर्भास्य लि० चतुर्षु भासेषु भवोयसः “चतुर्भासान्
व्यावते” वात्ति० चत् । चतुर्भासव्याधे यस्मिन् इ ।

चातुर्भासे च चत्वारि प्रज्ञांश्च वेददेवस्य चतुर्भासश्चाक-
मेपसुभासीरीयस्यानि । तत्कर्तव्यप्रवोनाद का० त्रौ०
५ अध्यायादौ इयम् । तदारब्धकावच कावचुमीपूर्व-
मोक्षर प्रतिपदि तन्मोक्षः । २ वार्त्तिकचातुर्भासकर्मण्ये ज्ञते च
यथाह वराह३० “आनादपुण्ड्रहादस्यां पूर्वभास्यामभापि
वा । चातुर्भासप्रतारब्धं पुण्ड्रं चर्चवचक्रमे । अभावे
ठ द्वाकांऽपि मन्त्रेण नियमं ज्ञती । वात्ति०श्च पुण्ड्र-
हादस्यां विविधत् तत् समापयेत् । चतुर्भासि हि त्रीर्ष-
चातुर्भासं ज्ञतं नरः । वात्ति०स्यां पुण्ड्रचर्चं ठ
हादस्यां तन्मन्त्राययेत्” । नाटके “चतुर्भासि चातुर्भा-
सान् देवलोत्पापनापि । नचचतुर्भासविज्ञानं नरो ह ।

विश्रज्जनात् । तेषां वर्जनादेव सुन्दराङ्गं प्रजायते ।
 कटुतैरुपरिहानात् मनुष्यं प्रजायते । लभते सन्ति
 दोषं स्वाधीपाकमभयम् । कटा सन्ति सदा-
 योषी कपुमांसस्य वर्जनात् । तिराधिनीरुगोजम्बी
 विष्णुभक्तश्च जायते । एकान्तोपवासेन विष्णु
 जीवन्मृत्युयावत् । धारणाक्षयबोन्नाम्न गङ्गास्नाने दिने
 दिने । ताम्बूलवर्जनाद्गोमूत्रं वृक्षशृङ्गं जायते । दूत
 त्यागात् सुखावस्थं सर्वस्मिन्प्रवृत्तं । फलत्या-
 नेन कतिमान् वृक्षपुत्रश्च जायते । नमोनागायणायेति
 नन्दाङ्गनाम फलम् । पादाभिवन्दनाद्विष्णोर्लभेदुगो-
 दानज फलम् । एषाटिङ्गैः पार्थ । तृटिमावाति के-
 भव । “स्वामैव यतिमधिराजं काठकन्दहृत्सम् । एकरात्र
 वसेत् यामे भगवे पञ्चरात्रकम् । वशीभ्योऽनन्तं वप्रांश्च
 गावाश्च चतुरो वसेत्” । एतदगस्त्यविषयम् । “कृत्वा
 पार्थिकाभ्यां मासाभ्यां नैकव्यानवाप्नोति” इति गङ्गोक्तम् ।
 “चातुर्मास्यगते या (द्वितीया) तृ ति० न० अनध्यायोक्तौ
 चातुर्मास्यद्वितीया स्त्री “आषाढे फाल्गुनोर्जये या
 द्वितीया विधुञ्जये । चातुर्मास्यद्वितीयायाः प्रयत्नं
 मङ्गलम्” इति स्मृत्युक्ते आषाढादिद्वितीयाचतुर्थे
 चातुर्थ्ये न० चतुर्थ्ये भावः यज्ज । चतुर्मासा दक्षतायाम्
 “चातुर्थ्यं सुव्रतमनोभयया गतेषु” सा० द० “समोगच्छेत्
 चातुर्थ्यं दृष्ट्वास्मन्मोहं” भा० सा० १६०५ ।
 चातुर्वर्ण्यं न० चत्वारो ब्राह्मणवर्णयोग्यौ एव स्वार्थे यज्ज ।
 ब्राह्मणादिषु चतुर्षु वर्णेषु “चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टमिति”
 गीता । भावे-यज्ज । २ चतुर्वर्ण्यधर्मः । वर्णभेदेन धर्म-
 भेदा गङ्गेन निर्दिता वया ।
 “चातुर्वर्ण्यं कृताचार्यं शत्रुं गालमथाकरोत् । यजनं
 याजनं दानं तथैवाध्यापनक्रियाम् । प्रतिपद्वृद्धाध्ययनं
 विप्रः कर्माणि कारयेत् । दानमध्ययनञ्चैव यजनञ्च
 वयाविधि । अत्रियस्य तु वैश्यस्य कर्मेदं परिभाषितम् ।
 अत्रियस्य विशेषेण प्रजानां परिपालनम् । क्षत्रिणोरु-
 वाणिज्यं वैश्यस्य परिकीर्तितम् । शूद्रस्य हिज
 शुश्रूषा सर्वशिल्पाणि चाप्यथ । क्षमा सत्यं दम
 शौचं सर्व्वं क्षामविशेषतः । ब्राह्मणं अत्रियो वैश्य
 शूद्रयोर्वर्णा द्विजातयः । तेषां जन्म द्वितीयन्तु
 पित्रेयं मौञ्जचन्दनम् । आचार्यस्तु पिता प्रोक्त
 चाविस्त्री जननी तथा । ब्रह्मचर्यविशाखैव मौञ्जी-
 नन्दनजन्मनि । विद्या शूद्रसमासावद्विज्ञेयास्तु विच

रणै । यावत्ते दे न आयन्ते द्विजातो वा स्तु तत्परम्” ।
 “ब्राह्मणं अत्रियो वैश्य” शूद्रचेति वर्णाश्रयः ।
 तेषामाद्याद्विजातयः । तेषां विप्रैश्चाद्याः ब्रह्मचर्यानां
 मन्त्रवत् क्रियासूक्तम् । तेषां च वर्णा, ब्राह्मणस्याध्यापनं
 अत्रियस्य भक्त्यनिरता वैश्यस्य वपुःपासनं शूद्रस्य
 द्विजातिशुश्रूषा । द्विजानां वज्रनाभ्यवने । अथैतेषां
 वृत्तयः ब्राह्मणस्य याजनप्रतिपद्वै, अत्रियस्य अति-
 त्वाय, क्षत्रिणोरुवाणिज्यकृषीदयोनिरुपवसानि वैश्यस्य,
 शूद्रस्य सर्वशिल्पानि । आपदानन्तरा उक्तिः” विष्णुः ८० ।

चातुर्होत्रिकं ३० “वत्तर्होत्रप्रतिपादकपण्यस्य व्याख्यानं
 सदस्यात् ठम् । चतुर्होत्रप्रतिपादकपण्यव्याख्याने ।
 चतुर्होत्रेषां कर्मं ध्वज । चातुर्होत्रं चतुर्थं होतृणां
 फलम् । चतुर्होत्रयुक्ते उदा० ।

चातुष्टयं ३० चतुष्टयं कलापसूत्रमिति चेन्न अचीते वा व्यर्थ ।
 “स्वभावात् कोपघातः” पा० लोपघातः प्रत्ययस्य लुको-
 विभक्त्या च व्यस्य च कोपघाताभावात् न युक्तम् । चतुष्टय
 इत्यभिधे

चातुष्प्राग्यं न० चतुर्भिर्ध्वजैर्ब्रह्मादिभिर्ध्वजैः प्राग्यम्
 ततः स्वार्थे ऽण् । चतुर्ध्वजैर्विजा मोहनपर्याप्तौ
 कोदने । “चातुष्प्राग्यमोदनं पचन्ति” शत० ब्रा० ११।१।१।१।
 “दृग्गोष्ठां मासानां जानोर्दक्षिणाग्निपक्व चातुष्प्राग्यं
 ब्राह्मणान् भोजयेत्” का० श्री० १।१।१० ।

चातुः न० चाय-करणे ण् । अग्निमन्त्रनयन्त्रावयवभेदे ।
 अग्न्युच्चारण्युक्ते ६३ श्रुते इत्यम् । तत्र च श्रुते चतु-
 र्भिति पाठः प्राचीनसृष्टितत्त्वपाठादुच्चारणे प्रमादात्
 सृष्टितः सर्व्वतः चातुर्भित्येव पाठः साधुः का० श्री०
 १।१।१६ सूत्रभाष्ये तत्संस्कारादिकम् कर्त्तव्यम् ।

“अथो पुरस्तात् प्रत्यङ्मुखे स्थिते भग्न्यनं कुर्यात् । तत्र
 च प्रथमसमधरारणिसंस्कारस्यां निधाय उत्तरारण्या
 ईशानदिग्भागादष्टाङ्गुलदीर्घं द्वाङ्गुलविपुलं प्रमन्य
 लिप्त्वा तस्य मूलं चात्रचुम्बे मनेष्य अथराटरण्या मूला-
 दष्टाङ्गुलं त्यक्त्वा अयात्र हादष्टाङ्गुलं त्यक्त्वा तदनुरागे
 अङ्गुलचतुष्टयपरिमिते परारण्यत्रने मन्थ्याम कृत्वा
 चात्रचुम्बे प्रमन्यस्यामं तत्र निधाय चात्राय
 कीलकायकोपयुक्तं दृग्गोष्ठां मासानां निधाय वज्रं चार-
 यित्वा चात्रं नेत्रेण हृदिस्थं निर्व्वेद्यित्वा तथा
 मन्थनं कुर्यात् यथा जातोऽग्निं प्राच्या पतति तत्र यज-
 मानः प्राकृष्टयो यन्त्रधारणं करोति पदौ चात्र

चान्द्रो स्त्री चन्द्रस्येयम् वाण् । १ चन्द्रपत्न्यां २ चन्द्रोत्पन्ना
याश्च । तत्तुल्यगुणत्वात् ३ चन्द्रकण्टकायां राक्षसि ।
४ चन्द्रसम्बन्धिन्या स्त्रिया चान्द्रस्य उदा ।

चाप ३० चपस्य वशभेदस्य विकारः व्यण् । १ धनुषि, व्यसर
मेणवधिके २ नवमे रागौ च "दृष्टगुल्भादने चापे-
रसिचमार्गुधै स्यवे" भक्त । "ध चापस्य
सृज्य विद्वज्जलम्" रघु । "कस्यायसितचापः
पञ्चगङ्गां लक्ष्मण" भा० वि० ४२५० । ३ दन्तक्षत्राङ्गे
"दक्षीकृत चक्रसगनि चापम् कोदण्डजयस्य यलु
तूर्यगोचम्" वि० शि० । जत्राभेदेन चापभेदा
नयन च छोला० दर्शितः तत्र वाक्पु जेत्यष्टे २४०४
दर्शितम् । [शब्दार्थं चि० ।

चापपट ३ चापचापावयववद-पटः पलमस्य । पियासलक्षणे
चापपल न० चपलस्य भाव कर्म या व्यण् । कविमृद-
कारिताक्ष्ये प्रयोजन विनाऽपि पाण्ड्यादेशात्पलस्ये वा
१ चपलकर्मणि चपलस्य उदा० "मातृस्य ह्येव
रागादेशापल त्वनवस्थिति" सा० २८३५ लक्षणे नव
स्थाने च । व्यञ् । चापल्यमप्यल ।

चापिन् ३० चामोऽस्य इति । १ धनुर्धारिणि योधभेदे ।
२ शिबे ३० । "त गढी त गरी ज्ञापी खड्गाङ्गी कर्मरौ
तथा" भा० शा० २८६५ । दक्षकृतशिवस्तुतौ ३ धनूरागौ
च । "चापी नरोऽवज्जनी मकरोऽवगायः" जग्री० त०
काफट्टि ३० स्त्री चक्रपैरपत्यम् इज् । चक्रपैरपत्ये
स्त्रियां ङीप् । यूनि-तौलला० फक् तस्य न लुक् ।
चाफट्टायि यूनि तदपत्ये स्त्रियां ङीप् ।

चामर ३० चमर्या विकार तदुपलक्षितत्वात् ।
चमरोऽप्युक्ततत्पत्रजने चमरः । चामरलक्षणादिकमुक्त
युक्तिकृततरो यथा
"अथ चामरोद्देश । "हस्तद्वयोक्त शुक्रः सुवर्ण
कलमपि । "हीरेषाङ्गुतो राक्षसं मयमानस्य
मद । बलेषामरदेव्यां च आयासत् प्रकाशितम् । भव्यो
भद्रोजय शीलः सुख शिष्टचक्र स्थिरः । विनश्ये
कैवल्यद्वारा दिनेषाट्टिदिनां भुगाम् । सौवर्णं राजत
युक्तं लैदेयानां महोभुगाम् । योजयेदिति मिश्रित्य य
लक्ष्मणकर्मणि । स्यलज जाङ्गलोराजा कान्धो जलज
वहेत् । हीरेषु पद्मरागस्य वैदूर्यं शीलएव च ।
मणिष्वेकिषु योज्यो जङ्गलादीनां यथाक्रमम् । शुक्रो
रत्नोऽथ पीतच नाभापथो यथाक्रमम् । चामरो राज-

केशस्य न सामान्यस्य भूपते । न मयमानतो नृभं
चामर गुणमावहेत्" । अथ चामरपरीक्षा । "स्यलज
लज्जल चेति चामर द्विविध विदु । मेरौ किमालये
विन्दे कैलासे मलये तथा । उदयेऽक्षगिरी चैव
गन्धमादनपथ्यते । एषमेतेषु श्रेष्ठे यथमर्थो भव-
न्ति हि । तासां चालस्य जायेत चामरेत्यभिधा भुवि ।
आमोता कनकाद्रिजा हिमगिरे शुभ्रा मना विन्ध्य-
जाः कैलासादसिता सिता मलयजाः शुक्राक्षया
पिङ्गलाः । आरक्ता उदयोद्गवाचमरजा आनीलशुक्र-
स्त्रिय लक्ष्णा केचन गन्धमादनमया पाशुलिप-
यामरा । अन्येषु प्रायग लक्ष्यायामराः सम्भवन्ति-
हि । मङ्गलक्षियपिट् शुक्रजातय क्षायद्विधा ।
अमर्यं मर्यं तोडूना यथापूर्वं गुणायत्ता । दीर्घ-
माता सुकचव क्षिप्रमातापि कोमलाः । विरहा
क्षतुपर्वण्यमर्यो मङ्गलातय । विना सङ्कार
सम्यासां चामर विमल भवेत् । दीर्घमाता सुगुरव
क्षत्रियास्तु भय घना । विज्ञेया स्त्रुपर्वण्यमर्यो
वैद्यजातय । सङ्कारे चाप्यसङ्कारे न लभत लजे-
दिदम् । सर्वेवाला सुलभव कोमलाङ्गा भय घना ।
अमर्यं क्षतुपर्वण्यो विज्ञेयाः नृजातय । सङ्कारे-
षापि मलिनमासां चामरमिष्यते । दीर्घता लघुता चैव
लक्ष्यता घनता तथा । गुणायत्तार इत्येते चामराणां
प्रकीर्तिता । घनता गुरुता चैव वैषम्यं मणिना-
कृता । दोषायत्तार इत्येते चामराणां प्रकीर्तिता ।
दीर्घे दीर्घायुराप्नोति लघौ भीतिविनाशनम् । सङ्खे-
स्याङ्गनकीर्तिभ्यां घने स्त्रु स्थिरसम्पदः । सर्वे सर्वे
युद्धिष्ठ गुरुयुद्धमयमद । विरहे रोगयोक्ताभ्या मणि-
ने मल्यमादिशेत्" । इति स्यलजम् । अथ लज्जलम् ।
"अपथेक्षुसुरासर्पिर्दधितोयप्रयोऽम्बिषु । यथोत्तर गुण-
यकाचमर्यः सप्त सप्त । पुष्कानि तासां क्षतानि
लन्तुभिर्मकरादिभि । कदाचिदुपपन्नान्ते तस्मै उल्ल-
याक्षिभिः । लवणास्त्रिषुसङ्गुत पीत शुक्र तथा लघु ।
वज्री क्षिप्रव मावहेत् किञ्चित् चटपटायते । इत्यु
विन्ध्यज्जल तास्य चामरं विमल लघु । मङ्गला मयका-
चैव तस्मिन् व्यजति चामरे । सुरास्त्रिजात लघुव
कर्षूर उल्लक्ष्यम् । तद्वन्मेव मादयानि कपि दृष्टा मत-
कुला । सर्पि विन्ध्यमव क्षिप्रं जेतोपीत चन लघु ।
वायुरोगा मयाम्यन्ति तस्य योजनवायुना । लज-

सिन्धुद्वयं पाण्डु टीर्षं मधु घनं मज्जत् । अथ वातेन
नयेत्तु हृणामूर्च्छामदोभ्रम । नारिष्टं न भयं तस्य
यद्येदं चामरं मृष्टे । क्षीरोदसम्भाष श्वेतं टीर्षं
रुघु घनं मज्जत् । अथ चामरवातस्य विज्ञेयो गुण
विस्तर । भाव्येन तपसा लभ्यो देवानामपि जायते ।
स्रियतेऽभ्यन्तरे सिन्धोर्नामैः सम्पत्तिबोधिपैः । एषां
पर्ववदुज्यं जातिटोपगुणादिकम् । स्थलजे जलजे
श्वेन भाव्यमेतद्विज्ञेयम् । स्थलजं सुषुप्तद्वय
हि दाहे मिषमिषायते । जलजं यज्ञिदुर्द्वय
महान् धूमसिद्धिरेत् । चामराणां सद्यदिष्टमित्येवं
लक्षणद्वयम् । एवं विस्तरं यो घत्ते स राजा सुख
मयते । जलजं चामरं राजा यो घत्ते जाङ्गलेश्वरः ।
ब्रह्माचिरात् कुल वीर्यं लक्ष्मीरायुश्च मयति ।
अनूपाक्षीवरो राजा यो वहेत् स्थलजं तथा । तस्यै
तानि विनयप्रति लक्ष्मीरायु यंगो वलम् । नालं वर्ग-
द्वये तेषां विधेयं शिल्पिना क्रमात् । संस्कारो वास्तुका-
यन्त्रे मन्त्ररक्षित्वादिभिः । तदुपलब्धिकायात् कति-
चित्तं विपद्यते ।

“सचामारे देवमसेविषाताम्” कुमा० । “यच्छलसुख
लितचामरचारुमयम्” भाष० । “शशिप्रभं क्लृप्तमुभे
च चामरे” रघु । अथ स्त्रीत्वमपि या छीप् । तत्रार्थे
भरतः ।

चामरयाह लि० चामरं मृष्टाति यद्-अण् उप० सं० ।
चामरेण बीजनकक्षरि स्त्रियां टाप् सप्तमोघनते णच्
छीप् इति भेदः । ततः रेवत्यां अण्ये ठक् ।
चामरयाहिक तदप्ये प्रस्त्री । णिनि चामरयाहिन्
तत्रार्थे लि० स्त्रियां छीप् ।

चामरपुष्प(क) प्र० चामरमिव पुष्पमस्य । १ क्रमुके, २ काशे,
३ केतके ४ ध्यान्ते च मेदि० एषां चामरतल्लगुच्छस्य
त्वात् तथात्वम् । वा कप् । तत्रार्थे जटा० ।

चामरिन् प्र० स्त्री चामरमिव केशरोऽप्यस्य इति । १ घोटके
जटाप० । २ चामरयुक्तभावे लि० स्त्रियां छीप् ।

चामोकर न० चमीकरे स्यात्करभेदे भवम् अण् । १ सखे
० धूलूरे च चामरः । “जगतीरिह स्फुरितचार
चामोकरा” भाष० । तस्य विचारः अण् । २ सखे मते
लि० “सयत्तचामीकरादिहोषीक” कुमा० । अथोत्-
पत्तादिकं कनकशब्दे १६४४ प्र० उक्तम् ।

चामुष्का को० यस्मात्पण्ड च सण्डश्च मृहीत्या लक्षपागता ।

चासुण्डेति ततोबोके ख्याता देवी भविष्यति” देवीसा०
निरुक्तनामके देवीभेदे । २ परब्रह्मणः समष्टिरुपशक्ति-
भेदे ३ ब्रह्मविद्यायाश्च गुणवती । तत्र (ऐं ह्रीं क्लीं
चासुण्डायै विष्णवे) इति चण्डिकानवर्णनार्थं निश्चये
उक्तं यथा ।

“निर्धूतमिष्टिलध्वान्ते । नित्यचक्रे । परात्परे । । अखण्ड
ब्रह्मविद्यायै चित्सदानन्दरूपिणि । अतुल्यद्वन्द्वे नित्यं
वयं त्वा हृदयाम्बुजे । इत्यं विज्ञापयत्येषा या कल्याणी
नवाक्षरी । अस्या मङ्गलशेषोऽपि गवित्वं केन शक्यते ।
बहूना जन्मनामन्ते प्राप्यते भाग्यगौरवात् । एनमर्थं
गुरोर्लब्ध्वा तस्मै दत्त्वा च दक्षिणाम् । आशियञ्च परां
लब्ध्वा सन्तसिद्धिमवाप्नुयादित्यादि” । अत्र प्रथमश्लोके
संबुद्धित्वं ततश्चतुर्थ्यन्तत एव संबुद्धित्वमिति सप्तभिः
पदे क्रमेण मन्त्रे सप्तधा परिच्छेदः । पदानां तत्तद्वि-
भक्तप्रलता तत्तदर्थोऽपि कथितं तदुत्तरपद्याङ्गे भाकाङ्कित
पदानामध्याहार उक्तः । इतरत्सप्तम् । सच्चिदानन्दा
त्मकपरब्रह्मधर्मत्वादुदेवशक्तेरपि त्रिरूपत्वम् । तत्र
चिद्रूपा महाभरतसतो माग्वोजेन न (ऐं) सम्बोध्यते । ज्ञाने-
नैवाज्ञाननाशात् निर्धूतमिष्टिलध्वान्तपदेन तद्विवरणम्
युक्तमेव । गित्यत्वं त्रिकालाबाध्यत्वम् । अतएव
सकृत् कल्पितवियदादिप्रपञ्चनिरासाधिष्ठानत्वम् । एतेन
सङ्क्रान्तकलङ्कीरूपस्य हृल्लेख्या (ह्रीं) सम्बोधनमिति
व्याख्यातम् । परं लक्ष्मिः स्वर्गोत्तमवर्णवेद्य ध्यानन्द एव
तस्यैव पुरुषार्थत्वात् । “आत्मन कामाय सर्वं प्रिय
भवतीति” श्रुत्या तदितरेषामपि तदर्थत्वं नामन्दस्यैव सर्वं
शेषितया परत्वात् । स च मातृपानन्दमारभ्योत्तरोत्तरं
शतगुणाधिक्येन श्रुतौ बहुशो वर्धितः । “तेषु परमाणि
शायी स एको ब्रह्मण्य ध्यानन्द” इति परमावधित्वे नाम्ना
तएव परात्पर “स्वात्मानन्दसर्वोभूतमध्यात्मनन्दमस्मि”
इति प्रमाणं च तेन ध्यानन्दमघनमहाकाशीरूपस्य
कामबीजेन (ह्रीं) सम्बोधनमुक्तम् । चासुण्डाशब्दो हि
भोक्तारणीभूतनिर्विकल्पकशक्तिविशेषपरः तादर्थ्ये
ब्रह्मर्षी चमूं सेना वियदादिधूमरूपपण्डाति चण्डयो
रैक्याल्लानि व्यादत्ते स्वात्मसाक्षात्कारेण नाशयतीति श्रु-
त्यन्ते । प्रपोदरादित्यात्मवैराघ्यं इत्याहुः । “मया
तपालोपहृतौ चण्डसण्डौ महाभरतौ” इति पद्ये
द्विवचनयोः स्मारणेन तूत्तमूलभेदेनाशान्दयपरत्वम्
“ब्रह्माण्डे” च सण्डश्च मृहीत्या लक्षपागता ।

दिनें पञ्चमिति तत्तु मन्दिनें चान्द्रमासं तत्तु चक्रमन्दि-
नमित्यम् । मनुष्योदयेन सूर्योदयेन च वा भवति मने
तदुत्पत्तौ । त्रयस्त्रिंश एते चान्द्र दिन मणोमन वाच ।
अर्धेति । भास्वन्नुपारात् सूर्योपस्थानोत्पत्तौ काल
तदुत्पत्तौ । इदमन्दिनमस्तु सूर्योदयेन । एव
चान्द्रदिनं येनमिषये । एतदुक्तं भवति अर्धचन्द्र
लोमाशान्द्रदिनमन्ते । पुनर्योऽपि वाचकवाक्ये अर्धचक्रमेव
चान्द्रो मासः वा एव चान्द्रदिनामेव । अतस्त्रिंशतिर्मासं
कमलागत्या तद्वेदेन विनिति । हावृषमन्दिने चान्द्र
दिनम् । "दमीः सूर्योदयस्तु मन्दिनामन्त्यासुरोदयिषया
च वा त्रिंशतिमासकालात् त्रिंशच्चान्द्रदिनमन्दिनि । अथ
चान्द्रमासवाचः" एवमन्ति वाचकवाक्ये चान्द्र
मन्दिनमासका । मणोमनवाचवाचं त्रिंशच्चान्द्र
मन्दिने सूर्योदये ।

[illegible][illegible]

“चान्द्रायचम्” रघु० । १चन्द्राननमसौ पु० हेमच० ।
१चन्द्रसम्बन्धिनो ति० क्षिया डीप् “गुरुकावप्रानुगां
निश्चत् चान्द्रोन्नमिनम० त्रिवम्” माघ । सा च पूजते-
कस्तकायां राजनि० । इत्यार्हो न० राजनि० ।
७चन्द्रोन्नमनचले न० तस्य तद्देवताकल्पज्ञानेपायन्दे
१८७ पु० उक्तम् [राजनि० ।

चान्द्रा न० चान्द्रमार्हकमिव कायति कै-क । शुक्लप्राप्तम्
चान्द्रपुर पु० । पूर्वदेशस्य देशभेदे । तद्देवतासिधु व० व० ।
च च देशः “अथ पूर्वस्याम्” इत्युपक्रमे “चान्द्रपुरा
पूर्वकस्यां” इ० स० १४७० कूर्मविभागे उक्त ।

चन्द्रभागा स्त्री चान्द्रो भागोऽयोऽस्याम् । चन्द्रभागा-
नद्याम् चन्द्रभागायन्दे दृश्यम् ।

चान्द्रमस ति० चन्द्रमसदम् अण् । १चन्द्रसम्बन्धिन
दिनमासादौ । “तिथिचान्द्रमस दिनम्” ति० त०
सूर्यसिद्धान्तोपपादयने पठितम् । २चन्द्रशिरोनक्षत्रे
न० तस्य तद्देवताकल्पस्यायम् । १चन्द्रसम्बन्धिनो ति०
क्षिया डीप् “अथोदया चान्द्रमसीव लेखा” । “पद्मा-
मिता चान्द्रमसीमभिख्याम्” कुमा० । “सुरद्विपचान्द्र
मसी सुधेव” रघु ।

चान्द्रमसायनि पु० चन्द्रमसोऽपत्यम् तिका० फिज् ।
दुधपथे इवा० । पृथो० । चान्द्रमसायनोऽपत्यम् ।

चान्द्रमास पु० कर्म० । चन्द्रसम्बन्धिनो चान्द्रमसदे दण्डम्
चान्द्रव्रतिक पु० चान्द्रवत्तु चान्द्रायण वा व्रतमध्यस्य
उत्तु । १चन्द्रवत्तुव्रताचारिणि नृपे । “परिपूय यथा-
चन्द्रं दद्याद्भूयानि मानवा । तथा प्रकृतये यस्मिन्
व चान्द्रव्रतिको नृप” मनुः । २चान्द्रायणव्रता-
चारिणि च

चान्द्रायण न० चन्द्रायणविधायनमतम् पूर्वपदान् भक्षाया
णत्वम् । सप्ताया दीर्घे सार्धेऽण् वा । व्रतभेदे तद्देवता
दिक मित्ता० उक्ता यथा । “तिथिदृष्ट्या चरेत्पिण्डान् शुद्धो
मिष्यण्डसमितान् । एकैकं स्नासयेत् कण्ठे । पिण्डं चान्द्रा
यणचरन्” या० । “चान्द्रायणाख्यं कर्म कृत्वा युराण्ड
परिमितान् पिण्डान् शुद्धे व्याप्यमाणपक्षे तिलि
वहुला चरेद्भुजयेत् यथा प्रतिपत्प्रवृत्तिषु तिथिषु
चन्द्रकलामेकैकयोर्द्विरर्द्धमासे । तद्विपिण्डान् प्रति-
पद्योको द्वितीयादां द्वाविधेवमेकैकयोर्वर्ज्यन् भक्ष
वेदं यावत्पौर्णमासी ततः पञ्चदश्यां पञ्चदश्यां यासान्
भुञ्जाततः कण्ठपक्षे प्रतिपदि, चतुर्दश द्वितीयाया

तयोदयेत्येवमेकैकयो यासान् ह्यस्यन्नश्रीवाद्या-
वश्चर्दशी । ततश्चतुर्दश्यामेकं पाशं यस्मिन्नुक्तयेऽ
यादुपयसेत् । तथा च वशिष्ठ । “एकैकं वर्जयेत्पिण्डं
शुक्लकण्ठे च स्नासयेत् । इन्दुस्ये न भुञ्जीत यत्र चान्द्रा-
यणो विधिरिति” । चन्द्रस्यायनविधायन चरण यस्मिन्
कर्मणि स्नासद्विध्या तद्चान्द्रायणम सप्तायान्दोर्ध्व
(णत्वञ्च) इदञ्च यवत्पुन्ययोरणीयो मध्ये स्थयीय
इति यपमध्यमिति कथ्यते । यतदेव व्रत यदा कण्ठ
पक्षप्रतिपदि प्रक्रम्य पूर्वोक्तक्रमेणातुणीयते तदा
पिपीलिकामध्यमिव ह्रस्वित्त्वयतीति पिपीलिकातनु
मध्यमिति कथ्यते तथाहि । पूर्वोक्तक्रमेण कण्ठप्रति
पदि चतुर्दश यासान्भुञ्जैकैकपाशपक्षेन चतुर्दशी
यावद्भुञ्जीत ततश्चतुर्दश्यामेकं पाशं यस्मिन्मासाया
यासुष्य शुक्लप्रतिपद्योक्तमेव पाशस्याश्रीयास्तत एकैकोप-
चयभोजनेन पक्षपक्षे निर्वर्त्यमाने पौर्णमास्यामष्टदश-
पाशा सम्पदान् इति शुक्रैव पिपीलिकामध्यता ।
तथाच वशिष्ठ । “मासस्य कण्ठपक्षादौ पाशान्दद्यात्त-
र्दश । पाशापचयभोजी सन् पक्षपक्षे समापयेत् । तदैव
शुक्लपक्षादौ पाशंभुञ्जीत चापरम् । पाशोपचय
भोजी सन् पक्षपक्षे समापयेदिति” यदा त्वेकस्मिन् पक्षे
तिथिद्विह्रस्ववगात् योऽप्यु दिनानि भवन्ति चतुर्दश
वा तदा यासानामपि द्विह्रस्वौ वेदितव्यौ “तिथि
दृष्ट्या पिण्डाश्चरेदिति नियमात् । गौतमेन त्वत्विधेया
दर्शित “अथातश्चान्द्रायणस्तोत्रोपधि । कृत्वा
दपम व्रतचरेत् । श्रामूतास्मोर्ध्वमासीसुपयसेत् । क्षाया
यस्व” (च० १।१।१६।) ‘सन्नेययासि (१७) नवोत्तम”
(च० १०।८।१६।) इति चैताद्विधेयमाव्यहोरो
हविषसातुमन्त्रणमुपस्थानञ्चन्द्रमस । “यद्देवादेवहेड
जम्” इति चतुर्दश्यामेकं शुक्लयात् । देवव्रतस्येति
चालो समिद्धिलिखति । यो भूभुवः स्वः महः जन
तपः सत्यं यशः श्रीं ऊर्कं इष्टं ध्यो ज तेज
सुरप धर्मं शिवं इत्येतैर्पासातुमन्त्रणम् । प्र-
तिमन्त्र मनसा नमः स्वाहेति वा सप्तान् यतैरेव पाशा
मनुभुञ्जीत पाशप्रमाणमास्याविकारेण चतुर्दश्यामेकं
यावत्कपयोद्विह्रस्वपक्षोदक्षानि हवीर्पुनस्ततोत्तरपक्ष-
स्यानि पौर्णमास्यां पक्षदश यासान् भुञ्जैकैकपाशयेना-
परपक्षमश्रीयात् । अमायास्यायामुद्योतैर्कोपक्षेन पूर्व-
पक्षं विपरीतमेकैकाम् एव चान्द्रायणो मासः । इति । अत्र

चान्द्री स्त्री चन्द्रस्येयम् अण् । १चन्द्रपत्न्यां २च्योतृष्ठा-
याश्च । तत्सुत्यशुभत्वात् ३श्वेतकण्टकायाश्च राजनि० ।
४चन्द्रसन्निवन्त्या स्त्रियां चान्द्रशब्दे उदा० ।

चाप पु० चपस्य वशभेदस्य विकारः अण् । १घनुषि, चामरः
मेधावधिकेन मनसो राशौ च "दृष्टगुलमावृते चापे-
रसिचमोयुधे स्थले" इति । "घ चापस्य
दृष्ट्य विद्वज्जलम्" इति । "कल्यायमसितचाप
पञ्चमादृशसङ्घ" भा० वि० ४२२० । २दृष्टकलादे
"दक्षिणत चक्रसंज्ञि चापम् कोदण्डशङ्ख खलु
तूर्यगोलम्" वि० शि० । ज्ञाभेदेन चापभेदा
नयन च लोकाः दर्शितः तस्य वाक्यं ज्ञेयशब्दे २४०४
दर्शितम् । [यन्तार्थे चि० ।

चापपट पु० चापसाधनवयवपटः पल्लवः । पियावृद्धे
चापल न० चपलस्य भाव कर्म या अण् । अविच्छे-
कारिताकूपे प्रयोजन विनाऽपि पाण्यादेशालमरूपे वा
१चपलकर्मणि चपलशब्दे उदा० "मातृस्य ह्येष
रागादेशापस्य त्वनवस्थिति" सा०द० २८३८०० नव
स्थाने च । ध्वञ् । चापल्यमप्यल ।

चापिन् पु० चापोऽख्यस्य इति । १घट्टकारिणि योधभेदे ।
२शिवे पु० । "स गदो त्व शरी ज्ञापी खड्गाङ्गी कर्मरौ
तथा" भा०गा० २८६०० । दक्षकतशिवस्तुतौ श्वनूरागौ
च । "चापी गरोऽख्यजनी भकरोऽग्न्याय" ज्ञा०त०
काफट्टि पु०को चफट्टैरपत्यम् इण् । चफट्टैरपत्ये
स्त्रियां ङीप् । स्नि-तौल्ला० भक् तस्य भ लुक् ।
चाफट्टायनि युनि तदपत्ये स्त्रियां ङीप् ।

चामर पु० न० चमर्या विकार तत्पुष्पनिर्मितत्वात् ।
चमरौपुष्पकृतवज्रजने चामरः । चामरसङ्घादिकसङ्घा
उत्तिष्ठत्यसरो यथा
"अथ चामरोद्देशः । "हृत्तद्वयोद्धत शुक्रः सुवर्ण
बलिमपित । ह्रीरेषावृद्धतो राशौ भव्यमानसुख-
प्रद । वलेशामरदेव्यांश्च आयातस्य प्रकाशितम् । मयो
भद्रोलयः शीतः सुख विद्वज्जलः स्थिरः । वित्तव्ये
कैकसङ्घा दिनेषादिदिशा भुवाम् । सौवर्ण राजत
युष्म त्वेदमात्रा महीभुजाम् । योजयेदिति निश्चित्य व
लिकम्पकर्मणि । स्वसज्ज जाङ्गलोराजा चानूपो जलज
वहेत् । ह्रीरेष पद्मरागस्य वैदूर्य गोलपव च ।
मणिवर्णिषु योक्तव्यो ब्रह्मादीनां यथाक्रमम् । शुक्रो
रक्तोऽथ पीतश्च मानावयो यथाक्रमम् । चामरो राज-

केशस्य न सामान्यस्य भूषते । न भव्यमानतो मूर्ध्ने
चामरं युष्माकवेत्" । अथ चामरपरीक्षा । "स्वसज्ज
जलज चेति चामरं द्विविधं विदुः । मेरौ हिमावये
विश्वे कैलासे मलये तथा । उदयेऽस्मिन्नीरे चैव
गन्धमादनपर्वते । एवमेतेषु श्रेष्ठेषु यावन्मर्थो भव-
ति हि । तासां बालस्य जायेत चामरेत्यभिधा भूषि ।
आपीताः कनकाद्रिजा हिमगिरे शुभ्रा मन्त्रा विश्व-
जाः कैलासादसिता सिता मलयजा शुक्राक्षया
पिङ्गलाः । आरक्ता उदयोद्गवाचमरजा चानीलशुक्र
त्वप कृष्णा केचन गन्धमादनमया पाण्डुत्वप-
चामरा । अन्येषु प्रायग कृष्णाचामराः सम्भवन्ति
हि । ब्रह्मक्षत्रियविट् शूद्रजातयश्चायत्तविधा ।
चमर्यं पर्वतोद्भूता यथापूर्वं गुणवद्वा । दीर्घ-
बासा सुलघव क्षिप्रबाङ्गाद्यापि कोमलाः । विरला
स्तनुपर्वणचमर्यो ब्रह्मजातयः । विना सञ्चार
सयासां चामरं विफलं भवेत् । दीर्घबासा सुगुण
क्षत्रियास्तु श्रेष्ठ घना । पिश्या स्तुलपर्वणचमर्यो
वैश्वजातयः । सञ्चारे चायसञ्चारे न स्वभाव व्यजे
दिदम् । सर्वबासा सुलघव कोमलाङ्गा श्रेष्ठ घना ।
चमर्यस्तनुपर्वणो विप्रेया शूद्रजातयः । सञ्चारे-
द्यापि क्षत्रिमसासां चामरसिद्ध्ये । दीर्घता सुघुता चैव
स्वच्छता घनता तथा । गुणवत्त्वात् इत्येते चामराण्य
प्रकीर्तिता । अर्जता सुघुता चैव वैवर्ण्यं सन्निभा
कृता । दोषासत्त्वात् इत्येते चामराणां प्रकीर्तिता ।
दीर्घं दोषायुराप्नोति लघुं भीतिविनाशनम् । स्वच्छे-
स्याङ्गमकीर्तिभ्यां चने सु स्थिरसम्पदः । सुर्वे सुर्वे
युद्धिः सुर्वे सुर्वे मयप्रदः । विरले रोगयोक्तव्या मणि-
ने मृत्युमादिशेत्" । इति स्वसज्जम् । अथ जलजम् ।
"अप्येषु सुरासिर्दिशितोयपयोऽख्यपु । यथोत्तरं पुष्प-
वहाचमर्यः सप्त सप्त । पुष्पानि तासां कृत्वा
जन्तुभिर्नकरादिभिः । कदाचिदुपलभ्यन्ते तत्तीरे पुष्प
शाखिभिः । अथवाविविधं पीतं शुक्रं तथा लघु ।
यज्ञौ क्षिप्रं बाणवत् किञ्चित् पटपटायते । इषु
विन्दुमिव तावत् चामरं विफलं लघु । सर्वका मयका
शेषं तस्मिन् व्यजति चामरे । सुराविविजातं लघु
कर्वूरं पुष्पकर्मणम् । तद्वन्मेव मायानि अपि हवा यत-
कृता । सर्पि विन्दुमिव क्षिप्रं ज्ञेतापीतं घनं लघु ।
मायुरोगा प्रयास्यन्ति तस्य बीजमवायुना । जल-

सिद्धं पाण्डु दीर्घं लघु घनं महत् । अस्य वातेन
नयेत्तु तृष्णाभूक्तमदोभ्रम । नारिष्टं न भयं तस्य
यस्य दं चामरं गृहे । श्रीरोदसम्भव श्वेतं दीर्घं
लघु घनं महत् । अस्य चामरवातस्य विज्ञेयो गुण
विस्तर । नास्तेन तपसा लब्धो देवानामपि जायते ।
श्रुयतेऽभ्यन्तरे सिन्धोर्नामैः सम्पत्तिर्लोकपैः । यथा
पूर्वपदुष्येयं जातिदोषगुणादिकम् । स्थलजे जलजे
जैव भाव्यमेतद्विशेषणम् । स्थलजं सुखदहृ
हि दाहे निषमिपायते । जलजं यद्भिदहृ
महान्तं घूमसङ्गरेत् । चामराणां समुदितमित्येवं
लक्षणद्वयम् । एव विष्टम् यो घत्ते स राजा सुख
मश्नुते । जलजं चामरं राजा यो घत्ते जाङ्गलेभ्यः ।
तस्याश्चिरात् कुल वीर्यं लक्ष्मीरायुषं नश्यति ।
अमृपाक्षीश्वरो राजा यो वहेत् स्थलजं तथा । तस्ये
तानि विनश्यन्ति लक्ष्मीरायु यंशो वलम् । नाहं वर्ग-
द्वये तेषां विधेयं शिल्पिना क्रमात् । संस्कारो वालुका-
यन्त्रे मस्तरसलिकादिभिः । तदुष्णसलिकायावत् कलि-
मत्वं विपद्यते” ।

“सचामारे देवमसेविजाताम्” कुमा० । “अच्छलसुख
चितचामरचारुमन्त्रम्” माघः । “शशिप्रभं ललसुभे
च चामरं” रघुः । अस्य स्त्रीत्वमपि या ङोप् । तत्रार्थे
भरतः ।

चामरपाण्डु लि० चामरं गृह्णाति पङ्क-अण् उप० सं० ।
चामरेण वीजनकर्मणि स्त्रियां टाप् सुप्रबोधघते षण्
ङीप् इति भेदः । ततः रेवत्या० अण्यत्वे ठक् ।
चामरपाण्डु तदपत्ये षु ङी । णिनि चामरपाण्डु
तत्रार्थे लि० स्त्रियां ङीप् ।

चामरपुष्प(क) षु० चामरमिव पुष्पमस्य । १कसुके, २काशे,
३केतके ४आम्ने च भेदि० यथा चामरतल्यपुष्कव
त्वात् तथात्वम् । वा कप् । तत्रार्थे जटा० ।

चामरिन् षु ङी चामरमिव केयरोऽस्यस्य इति । १घोटके
जटाध० । २चामरयुक्तमाले लि० स्त्रियां ङीप् ।

चामीकर न० चमीकरे सार्पाकरभेदे भवम् अण् । १सर्पे
२घूलूरे च अमरः । “जगतीरिह स्फुरितचारु
चामीकराः” माघः । तस्य विकार अण् । ३सर्पमये
लि० “सयन्दचामीकरकिङ्किणीक” कुमा० । अस्योष्-
णत्वादिभ्यं कनकयन्दे १६४४ षु० उक्तम् ।

चामुण्डा स्त्री “असाक्षण्ड च सण्डश्च षड्हीत्वा लघुपागता ।

चाक्षण्डेति ततोचोके ख्याता देवी भविष्यति” देवीसा०
निरुक्तनामके देवीभेदे । २परब्रह्मणः समष्टिरूपशक्ति-
भेदे श्रद्धाविद्यायाश्च गुणवती । तत्र (ऐं ह्रीं क्लीं
चाक्षुण्डायै विद्महे) इति अष्टिकानमनार्थाद्यनिश्चये
उक्तं यथा ।

“निर्धूतनिश्चिन्नध्वान्ते । नित्यसुक्ते । परात्परे । । अक्षण्ड
ब्रह्मविद्यायै चित्तदानन्दरूपिणि । । अक्षण्डाहं नित्यं
वयं त्वा हृदयान्मुजे । इत्यं विज्ञापयत्येषा या कल्याणी
नवाक्षरी । अस्या महिमलेशोऽपि गदितुं केन शक्यते ।
यस्मैना जन्मनामन्ते प्राप्यते भाग्यगौरवात् । एवमर्थ
गुरोर्लब्ध्वा तस्मै दत्त्वा च दक्षिणाम् । आशिवञ्च परां
लब्ध्वा मन्त्रसिद्धिमवाप्नुयादित्यादि” । अत्र प्रथमश्लोके
संयुक्तित्वं ततश्चतुर्थ्यन्ततः पुनः संयुक्तित्वमिति सप्तभिः
पदेः क्रमेण मन्त्रे सप्तधा परिच्छेदः । पदानां तत्तद्वि-
भक्त्यन्तता तत्तदर्थस्येति कथितं तदुत्तरपदार्थेनाकाङ्क्षित
पदानामभ्याहार उक्तः । इतरत्स्यष्टम् । सच्चिदानन्दा
त्मकपरब्रह्मधर्मत्वादुद्देशकत्वरपि त्रिरूपत्वम् । तत्र
चिद्रूपा महाशरस्वती वाग्वीजेन (ऐं) सम्बोध्यते । ज्ञाने-
नैवाज्ञानमाया निर्धूतनिश्चिन्नध्वान्तपदेन तद्विवरणम्
युक्तमेव । गित्यत्वं त्रिकावाधाध्यत्वम् । अतएव
सुक्तत्वं कलितवियदादिप्रपञ्चनिरासाधिगानत्वम् । एतेन
सद्रूपात्मकसङ्गीरूपस्य हृल्लेखया (ह्रीं) सम्बोधनमिति
व्याख्यातम् । पर उक्तृष्टः सर्वानुभवसर्वेद्य ज्ञानन्द एव
तस्यैव पुरुषार्थत्वात् । “आत्मन कामाय सर्वं प्रियं
भवतीति” श्रुत्या तदितरेषामपि तदर्थत्वे ज्ञानन्दस्यैव सर्वं
प्रेषितया परत्वात् । स च मातृपानन्दसारभ्योत्तरोत्तर
शतगुणाधिक्येन श्रुतौ महामोघार्थितं “तेषु परमाति
प्रायी स एको ब्रह्मण ज्ञानन्द” इति परमावधित्वेनास्मा
त्प्रप परात्परः “स्वात्मानन्दलवीभूतब्रह्माद्यानन्दसन्निधि”
इति पुराण च तेन ज्ञानन्दप्रधानमहाकालीसरूपस्य
कामवीजेन (ह्रीं) सम्बोधनसुक्तम् । चाक्षण्डाशब्दो हि
लोचकारणीभूतनिर्विकल्पकवृत्तिविशेषपरः तादर्थ्ये
लक्ष्यो यस्मै सेना वियदादिसमूहरूपाण्डाति लक्ष्यो
रैक्यास्माति आदक्षे स्वात्मसाक्षात्कारेण नाशयतीति व्यु-
त्पत्तेः । प्रपोदरादिस्वात्मवैशेष्यं इत्याह । “मया
तमालोपकृतौ चण्डलचण्डौ महाशरी” इति पद्ये
द्विवचनयोः स्मारणेन तूचभूतभेदेनाज्ञानहयपरत्वम्
“असाक्षण्ड” च सण्डश्च षड्हीत्वा लघुपागता ।

चासुण्डेति ततो लोके ख्याता देवी भविष्यतीति”
पदोऽपि तल्लभ्याविद्यापरताऽवहेया इति रह-
स्यम् । विश्वे इति । वितु च, इ, इति पदत्रयात्मक
बीजक्रमेणोक्ताभाविद्युत्तदानन्दानां वाचक सन्धुन
व्यस्य स्त्री ई इत्यस्य सुखे इ इति हे व्यामन्दमय-
ब्रह्ममहिम्नि इत्यर्थः । चित्पद ज्ञानपरमसिद्धमेव
चकारोऽपि नष्टक सन् सत्यपर इति योज्यम् अतुस-
न्दभ्राह्मण्यदिः श्रेयः । इत्यञ्च महासरस्वत्यादिरूपेण
चिदादिरूपे । चण्डिके त्वास्व ज्ञाविद्याप्राप्तार्थं यय
सर्वदा ध्यायेम इतिमन्त्रार्थं फलितः । तस्याय सङ्ग्रहः
“महासरस्वति चिते । महालक्ष्मि । सदात्मिके । ।
महाकालज्ञानन्दरूपे । तत्त्वज्ञानप्रसिद्धये । अतुसन्दभ्राहे
चण्डि । मयन्तां हृदयाम्बुजे” इति । यद्यपि श्रीम
त्येव बीजमहालक्ष्म्या प्रसिद्धम् । न हृक्षींखा (हृत्) ।
तथापि हकारगकारयोर्हृक्षयर्थत्वेन धात्वात्ता-
नीव भेदः । अतएव “त्रोस ते कच्छीस ते पत्न्याविति”
श्रुतौ शास्त्रान्तरे श्रीपदस्थाने ह्रीपदपाठः । एव काम-
बीज एव चकारस्य स्थाने रेफयोजनेन काशीबी-
जता रलयोशान्त्यस्त्वेनैकाद्यात्यन्त भेदः । तन्त्रान्तरेपु
त काशीसरस्वत्योर्बीजभेदमभिप्रेत्य बीजयोर्वैपरी-
त्यव्यवहारोऽपि दृश्यत इति द्रष्टव्यम् । अथ चाये
प्राचीनैर्वर्णितत्राय एव सम्यक्परिष्कृत्योक्तः । यस्तु-
तस्तु लक्षणविरोधस्य ह्यन्वयत्वेन प्रयोदरादिपाठकस्य
नया च समाधानस्याविषादादयोऽपि प्रकारः सुवचः ।
चस्र अदने इति घातोः सस्र चास्ररटीय पदार्थ
स च ब्रह्मातिरिक्तः सर्वोऽपि “क्षत्ता चराचरपङ्कथात्”
इत्यधिकरणे तथा निर्णयात् तद्व्यापयति उच्छ्वापयति
न विपयोक्तुते ब्रह्मभावविपविषीति यावत् । अथवा
चकार एकाक्षरनिघण्टु, रीत्या चन्द्रवाचक आच्छाद
प्रकाशगुणयोगादिह ज्ञानपर व्यामन्दपरो वा सन्
ब्रह्मैव शक्तिः । तत् व्यामन्ताम्बुण्डयतीति चासुण्डा
सुण्डन नामाधारामेधया न्यूनसत्ताकवस्तुनिरास शिर-
श्चक्ष्मापेक्षया न्यूनसत्तापतामेव केयानां वपने प्रयोगात् ।
गौडपादीयभाष्ये तु शरीरराहित्यलक्षणम् सुण्डन
सुण्डकोपनिषदि प्रोक्तं लक्षणा । आमासु ज्ञाना सुखानां
वा सुण्डनिव गीर्धनिव स्थिता सर्वोत्तमा चरनटत्तिरूपा
ब्रह्मनिद्येति यावत् । अथ चण्डिकाखण्डेवतापरएव चासु
खण्डाग्रन्दः । अत एव मन्त्रान्ते वज्रिजाया योज-

नेन होमे चासुण्डाया इदमिच्छेव त्यागो विधि-
ग्रन्थस्य मन्त्रत्वे इत्यधिकरणस्यायसिद्धौ युक्त्यति । चतुर्थी
वलाञ्छ नम ग्रन्थस्यैवाध्याहारः । बीजत्रयमप्यव्यय
रूपं चतुर्थ्यन्तमेव व्यतिदेयतामययाचकमभेदोतकं
तद्विशेषणम् विश्वे इत्यप्यखण्डमव्यय खरादेरा-
कतिगणत्वात् । मन्त्रस्य पटखण्डयो न्यासप्रकरणेऽस्य
युगलस्य विभजनं विनैव न्यासविधानात् । भगवानिनी
मित्यामन्त्रादिषु वक्ष्यु तस्य प्रयोगक्षमेन तत्रोक्तार्थं
रीत्या निर्वर्णाभावात् ततश्च हे अस्व वस्त्रनकरणीभूता-
मिमा रज्जु अन्धविचर्जनादिना बोधयेति । स्त्री
सम्बोध्यकसोक्षप्रार्थनारूपो विगिष्टस्तदर्थः । यद्यपि
दक्षिणामूर्तिसंहिताया भगवानिनीमन्त्रस्य देवतागण-
नायसरे “अमोवा चैव विश्वाश्च तथेयीं क्षिप्रदेवतामिति”
पाठाद्विज्ञानाभिका काचिद्देवतैवेत्यालोच्यते तदपि परि
करावच्छारेण सामिप्राय चासुण्डाविशेषणम् ।

चाम्भिल्ला स्त्री चपि-भावे अहं चम्यैव चास्या ततः
अख्यर्थे इत्यच् । चम्मागद्याम् त्रिका० ।

चाम्भेय न० चम्मायां नद्या जम्बुनद्या भव ठक् । १।खर्णे
१।सुसूरे च अमर । १।चम्मेके ४।नागकेशरे च पु०क्षिप्रसूके
न० स्त्रायै क तत्रायै राजनि० । तत्र खर्णे मणिसा-
णिक्यचाम्भेयडकुलेभास्त्रगोपनम्” काशी० ख० १४७० ।
५।चम्माया भवे त्रि० । ६।विश्वामित्रात्मजभेदे पु०
“अवासिनीचिकर्यै चाम्भे योज्जयनी तथा” भा० आ०
४७० । विश्वामित्रात्मजोक्तौ ।

चाय निशाने (चासुण्डाने) पूजने च सक० उभ० वेत् ।
चायति ते आचायीत् आचासीत् आचायिष्ट आचाल
अदित् । अचचायत् त । “त यम्बतीया प्रपदाच
चायिरे” माघ० । “अनाद्यमन महत परं प्रुव नि-
चाय त स्तव्यं सुखात् प्रसृज्यते” कठोप० । यदि चेक्षी-
यते । चायचिमाव । अपचिति अपचित ।

चाय त्रि०चयस्य विकारः तावा०अण् । चयनये स्त्रिया ङीप् ।
चायनीय त्रि० चाय-कर्म्मणि कनीयर् । पूजनीये “उव-
क्षस्त्रिमा मरास्रम्यम्” इत्यस्यास्य चित्रग्रन्थनिर्दिष्टौ
चित्र चायनीय महनीयमिति” निरुक्तकार ११६ ।

चायमान पु० चयमानस्य राक्षोऽपत्यम् शिवा० अण् ।
१।चयमानव्यापत्ये । “अभ्यावर्ती चायमानो ददाति”
ख० ६।२दा० “चायमानचयमानस्य रूपस्य उलः”
भा० । आद-शानच् । २।पूजयति १।पश्यति च त्रि०

चायु त्रि० चाय-उष्ण । पूजके । “यच्चेद् यत्त चायय”

अ० ३।२४।४। “चाययः पूजका” भा० ।

चार पु० चरण्ण खण् । प्रणिधौ युगचरे “चारैश्चा-
नेकसंस्थाने प्रोक्तसाद्य यशमानयेत्” “तस्करप्रतिपेधार्थं
चारैश्चायनुचारयेत्” उपगच्छासदृशैव चारान् सम्य-

विधाय च”-इति च मत्त । २प्रियालक्षणे (पिया

साल) मेदि० ३कारागारे हेम० चर-भावे घञ्

४गती गोप्रचार पङ्कचार “चारोदया प्रगल्भा

अवयवमघादित्वमलङ्कारेषु” ह० स० ६५० “भगवार्थे

मानरितो वृत्तान्ति कथं नियतचार” ५५० । कार्यभेदे

दूततियोगादिकं कालिकापु० ८५५० चक्रं यथा ।

“कृपिदुर्गेश्च बाणिष्यं खल्लाना करसाधनम् । आदानं

सैन्यकरयोर्वन्धन गजवाजिनो । अन्यप्रसूखा-

माश्च भोजन सततं जने । प्रजानां चारसेतूनां

वन्धन चेति चाटमम् । एतद्व्याप्तं यन्त्रेषु चारान्

सम्यक् प्रयोजयेत् । कार्याकार्यविभागाय चाट

वर्गाधिकारिणाम् । अष्टौ चारान् निशुञ्जीयादट

वर्गेषु पार्थिव” । दशस्त्रेषु युञ्जीत क्रमग ऋणु तानि

मे । स्वामी सचिवराष्ट्राणि मित्र कोपो बल तथा ।

दुर्गन्तु सप्रम ज्ञेय राज्याङ्गं गुरुमाप्रितम् । दुर्गयुक्तं

एवमेव चार नामानि योजयेत् । तस्मादिमानि

गेषाणि यच्च चारपदानि तु । शुद्धान्तेष्वेव पुत्रेषु चक्र

पुपादौ महामये । गल्लूदासीनयोश्चैव बलान्वयिनि-

त्यये । आदौ दशस्र चैतेषु चारान् राजा प्रयोजयेत् ।

न यत् प्रकाश जानीयात् तत्तु चारैर्निरूपयेत् । नि-

रूप्य तत्प्रतीकारमयम् छिद्रतश्चरेत् । यथानियोग-

मेतेषा यो यो यत्नान्यथा चरेत् । ज्ञात्वा तत्र ऋप-

चारैर्देवद्विष्टा नियोजयेत् । चारांस्तु सन्निधा साङ्गं

रक्षेत् सस्थितो ऋप । प्रदोषसमये शुद्धेक्षदानी

मेव साधयेत् । स्वपुत्रे चाय शुद्धान्ते ये तु चारा महि

नसे । निशुक्ताभान् मध्यरात्रे शुद्धेत् यथापि

सन्निधि । एतान् चारान् स्वयं पश्येत् ऋपतिर्भन्निधा

विना । अन्याश्च सन्निधा साङ्गं निरूप्य पृष्टिष्वेत्

फलम् । नेकवेशपरधारो नेको मोक्षसाहचर्यजित ।

सस्तुतो नहि सर्वत्र नातिदोषो न पापिनः । सतत न

दिवाचारी न रोगो नायबुद्धिमान् । न विचित्रिभयै

हर्षिणो न भाव्यापुलकजित । कार्यचारो ऋपतिना

शुद्धतत्त्वविनिर्णये । अनेकवेशपङ्कचम भाव्यापु-

तैर्युतम् । बह्वेश्वचोभिन्नं पराभिप्रायवेदकम् । इव

भक्तं प्रवृत्तं चारं शक्तमसाध्वसम् । अधितिष्ठेत्

स्वयं राजा क्षपिमात्मसमैक्षया । बणिक्पदे च

दुर्गादौ तेषु शक्तान्नियोजयेत् । अन्तपुरे पितृस्तुल्यान्

धीरान् दृष्टान् नियोजयेत् । पण्डितान् पण्डितान् तथा

दृष्टान् स्त्रियो या वृद्धितत्पर । शुद्धान्द्वारं युञ्जी-

यात् स्त्रियो बुद्धिमनीषिणी” । चरेण चरणेन मिह-

त्तम् खण् । ५कृत्स्नविधे-न० हेमच० ।

चारक त्रि० चारयति चर-णिच्-णुञ् । गवादीनां

तथादिषु गमयितरि । प्रशुपातके मेदि० चार-स्वाधे

क । २३३३ ३गती च । ४प्रियालक्षणे राजनि० ।

५कारागारे । हेम० । “निगलितचरणा चारके निरो-

द्ध्या” दशकु० ।

चारकीण त्रि० चरकाय हितम् खञ् । चरकहिते ।

चारचक्षुस् पु० चारचक्षुरस्य । ऋषे । “यस्मात् पश्यान्ति

दूरस्थाः सर्वानर्थान्नराधिया । चारेण तस्यादुष्यन्ते

राजानश्चारचक्षुः, रामा० २ । ३७ । “प्रकाशाद्याप-

काशाश्च चारचक्षुर्नहीपति” मत्त “गात्र पश्यान्ति

गन्धेन वेदैः पश्यान्ति च द्विजा । चारैः पश्यान्ति

राजानश्चक्षुर्ध्यांसितरे जना” नीतिसा० । “स्वपर-

मण्डलकार्यावलोकने चाराश्चक्षुषि क्षितिपाक्षाना-

मिति” नीतिवाक्यामृतम् ।

चारटिका स्त्री चर-णिच्-शकादि० ऋट् सञ्ज्ञाया कन्

अतइत्त्वम् । नलीनामगन्धद्रव्ये राजनि० ।

चारटी स्त्री चर-णिच्-शकादि० ऋट् गौरा० ङीष् ।

१पञ्चचारिणीयके अमर । २भूस्वालक्या राजनि० ।

चारण पु० चारयति कीर्त्तिं चर-णिच्-ल्यु । कीर्त्तिमञ्चार-

के मटे अमरः । “चाटचारणदामेषु दत्त मयाति निष्क-

लम्” ऋति । “गन्धर्वाणां ततो लोक परत शत-

योजनात् । देवाना गायनास्ते च चारणा स्तुति

पाठका” पद्य० पु० ख० ख० । [राजपथे हेम० ।

चारपथ पु० चारार्थं बहुजनगम्यार्थः ग्रन्थाः अथ समा० ।

चारभट पु० चारे बुद्धिसञ्चारे भट । धीरे हेम० ।

चारमिक त्रि० चरममधीते वसना० ठक् । ग्रन्थसमाप्तिप-

र्यनाध्यायिनि । [यज्ञे वाद्यौ त्रिका० ।

चारवायु पु० चारेण रवैर्दग्गतिभेदेन क्षतोवायुः । निदा-

चारायण पु० स्त्री चरस्य गोलापत्यम् नडा० फक् । चर-

गोलापत्ये । तेषां छात्रः अण् “दृष्टाच्छा” मा० ३ ।

चारायणीय तत्त्वान्ते । चारायणेभ्य आगतं बुद्ध् ।
चारायणस्य तत् आगते लि० ।
चारिणी स्त्री चर-णिनि ङीप् । कर्णोष्ठे राजनि० ।
चारित्र्यं न० चर-“चरुते” ण्य० णिन् चरित्रमेव
स्त्रार्थे ण्य० । चरित्रे शस्त्रभावे हेम० । शकुलक्रमा
गताचारे शब्दाद्यर्थे । “चारित्र्यं येन भो लोके दृष्टित
दृष्टितात्मना” हरिव० १७० । इतिनिङ्गीष्टे स्त्री
शब्दरत्ना० ध्रुवचलनचपप्रभेदे पु० “मन्वतो मन्व
त्वन्तो देवानजनयत् सुताम्” इत्युपक्रमे “मनुष्य चाकृ-
तिश्चैव चारित्र्यं ब्रह्मपक्षगम्” हरिव० २०४ ख० ।
चारित्र्यं न० चरित्रमेव स्त्रार्थे ण्य० । चरित्रशब्दार्थे ।
चारिन् लि० चर-णिनि । चक्षुराचारिणि गलरि “सङ्गमाय
निधि गूढचारिणम्” रघु० “प्राणापानौ समौ ज्ञाना ना-
साध्यनरचारिणौ” गीता श्रिया ङीप् खरचारिणी ।
चारी स्त्री चारो गतिभेदेऽस्त्यस्या अच् गौरा० ङीप् ।
गतिभेदयुक्तव्यक्रोडावां सङ्गी० दा० तद्देदलव्यादि-
कसुक्तं यथा
“न हि चारीं विना नृत्ये नृत्यस्त्राङ्गं प्रवर्तते । शृङ्गा
रादिरसानान्तु भावोद्दीपनकारिकाम् । बाधुर्धौर्ध्वं ना
नृत्ये चारी चारुगतिभेता” । अन्ये तु “एकपादप्रचारो य
स्य चारी न निगद्यते । पादयोधारणं यच्च सा चारी-
ति निगद्यते । कल्पानां सभायोगः खण्डकः परिकी-
र्तितः । त्रिभिः खण्डैश्चतुर्भिर्ध्वनिष्वप्यसप्तद्वयम् ।
सप्तमया मूर्धुरविद्या तिर्यङ्मुखी सरसा च । कातरा
च कुपीरा च विविधा रचयत्किंच । पार्थिवैश्च
तथा तत्सदृशिनो गजपुत्रिका ! परावृत्ततया चारु-
ताङ्कितायर्हं मण्डना । सप्तमीकुम्भिका जगन्ना-
सिका चारुचिकिका । तक्षोद्भूता सञ्चरिता स्फुरिका
पि तथैव च । अङ्गिजङ्गा सङ्कटिता स्यादयैव महासरा ।
समुद्रसिता तिर्यङ्मुखं कुक्षिता चारुकुक्षिका । यद्विचरति
भौमचार्य इत्याख्याता मनीषिभिः” । अन्ये तु । “सप्त
पादस्थिता विद्या शकटस्त्राङ्गिकापि च । विद्याया
ताङ्किताऽऽ बद्धा एकैका क्रीडिता तथा । अन्वृत्ता ल-
म्बिता च जनिता अन्विता तथा । अन्वितामन्व सप्त
तन्मो सप्तोत्सारितवृद्धिता । अन्विता च विज्ञेया
द्यार्थः प्रोक्त्य भूमिनाः । इति भूमिचारी । आकाश
चारी यथा “चारीचाकाशना नृत्ये विज्ञेया तन्मोरी
तथा । अङ्गिताङ्कित भ्रमरी प्ररुद्धेया च कचिका ।

अपक्षेया अङ्गावर्त्ता विद्या च हरिणभृता “अज-
ह्वान्द्रोहिता च अङ्गुलङ्गुलिका तथा । विद्युत्क्रान्ता
भ्रमरिका दण्डपाशैति प्रोक्त्य” । अन्ये तु । “विद्याना-
तिक्रान्ताऽपक्रान्ता च पार्थिवानिका । अर्द्धाङ्गुली-
पादोद्भूता मूर्धुरपादिका । भुजङ्गनासिका विद्याऽऽविहा
ताका च कचिका । विद्युत्क्रान्ता भ्रमरिका दण्डपादा
तथैव च । आकाशच रिका एता प्रोक्त्यैव निरूपिताः” ।
एताव्येय भूमिचारीव्यनरभेदोऽस्ति । “तिर्यङ्चारी
अर्द्धचारी अथचारी ति ता अङ्गीवाः । तैसाभ्यन्ते न
गालेय लब्धाहारो जितमन । कान्धे वा विचिदये वा
प्रथम ता प्रयोजयेत् । कल्याहार तथाश्च भुजा वं
न समाचरेत् । नृत्ये पादस्य विद्यासचारी सेवाभिधीयते ।
शृङ्गारादिरसानान्तु भवेदीपनकारिणम् । बाधुर्ध्वं मूढवा
नृत्ये कृद्रागलज्याभिताः । निवृत्ताऽऽ विज्ञेया चारी
सञ्चरतो भवेत्” स० दानो० ।

चारु पु० चरति चित्ते-ण्य० । इहकसतो २५मोकरे लि०
मेदि० “चक्रायत चारुचपूरवर्त्ता” “अर्द्धप्रचारन
सुराधिपचापचार” भाषा । सुचरचनत्वेन क्षियां वा
ङीप् चार्थो चार । शकुने न० शब्दाद्यर्थे ।
इक्ष्वाण्योत्तमवभेदे पु० “चारुगम्यन्ते इत्युम् ।

चारुका पु० चारु-सञ्चार्यं कन् । शरवीजकमे कुङ्कुमाभेदे
भावप्र० तदुप्या उक्ता यथा “चारुच शरवीज
स्यात् कथ्यन्ते तदुप्या अथ । चारुको मधुरो हृषो
रक्तपित्तकफापङ्कः । शीतलो सद्युःश्रवणं कषाभो पात
कोपन” । [याम् राजनि० ।

चारुकीश्वरा स्त्री चारुच्यै केयराभ्यस्याः । नागरनसा
चारुगमे पु० श्रीकृष्णक रक्षिणीगमजाते तनयभेदे यथा
“तस्याम् (रक्षिणीयाम्) उत्पादवानाथ पुत्रान् दय न
हारवान् । चारुकेण सुदेण्ड्य प्रयुज्जन्तु मङ्गावकम् ।
सुमेय चारुगमश्च चारुवाङ्मयं वीर्यवान् । चारुकिन्ते
सुचारुश्च मङ्गावकनयैव च । चारुश्च इक्षिन्ते अथ
सुतो चारुवती तथा” हरिव० ११८ ख० । चारुगमा-
द्वयोऽप्यलोक्ताः तदुप्यभेदे ।

चारुचित्रं पु० इतराङ्गुलभेदे “चित्रोपचिन्तो चित्राचचार
चित्रः शरासना” सा० भा० ११७ ख० ।

चारुधारा स्त्री चारु चारुतां चारुवति धाति-अच्
चार्थो धाराऽस्या वा । इन्द्रवत्या यन्त्राम् लिङा० ।
चारुतेज नि० चारु मनोहर, नेत्रवत् । इन्द्रोक्ते

२४रिणे पुंस्त्री त्रिका० । २५पुंसरोमेदे स्त्री 'चार-
मेला' इताचो च नेमका शुक्तिकास्थली काशीय० । २६च०
चारुपर्णी स्त्री० चारुणि पर्णाम्यस्या' डीप् । (गन्धमादाल)
प्रसारिण्याम् राजनि० ।
चारुपुट पु० चारु-पुटमत् । तालभेदे संगीतदा० ।
चारुफला स्त्री चारु फलमस्या । द्राक्षायाम् राजनि० ।
चारुयधस पु० श्रीकृष्णपुलभेदे 'त्यया द्वादश वर्षाणि ततो
भूतेन शुष्यता । प्याराध्य पशुभर्तार रुक्मिण्यां जनिता -
सुताः । चारुदेव्यः सुचारुस्य चारुवेशी यशोपर' ।
चारुचवा चारुचवाः प्रदुग्धम् । गन्धुरेव च । यथा ते
जनिताः पुत्रा रुक्मिण्यां चारुविष्मता भा० अतु०
१४५१ । चारुमर्मशब्दात्तुक्ताः ध्वनोक्ताश्च चारुचवस्
इत्याहयोऽपि तत्पुलभेदे ।
चारुलोचन लि० चारु लोचनमस्या । १४५२नेत्रयुक्ते
२४रिणे पुंस्त्री० स्त्रियां जातित्वात् डीप् शब्दार्थचि० ।
चारुवक्त्र लि० चारु वक्त्रमस्या । १४५३ २कुमारात्तुचरभेदे
पु० 'श्वेतवक्त्रा' सुवक्त्रश्च चारुवक्त्रश्च पाखुरः' भा० अ०
१४५४ । कुमारात्तुचरोक्ती
चारुवर्षमन् स्त्री चारु चारुतां वर्षयति वध-पिच्-ल्यु ।
१४५५ 'राजनि० । २मनोहरतावर्षकमात्रे लि० ।
चारुव्रता स्त्री चारु व्रतमस्या । १४५६ उपवासिन्त्यां स्त्रियां
त्रिका० २तादृशव्रतयुक्ते पुरुषे पु० ।
चारुगिन्ता स्त्री नित्यकर्म० । १४५७ नित्यमात्रे त्रिका० । क
र्मधा० । २मनोहरगिन्तामाले स्त्री 'कुल्लहाश्चार्-
णिलोपनेशम्' भट्टिः ।
चारुशीर्ष लि० चारु शीर्षमस्या । १४५८ ममके २५४४
आलम्ब्यायने पु० । 'चारुशीर्षस्तु त प्राङ् मज्जस्य
दक्षितः सखा । आलम्ब्यायन इत्येव विभुतः कस्या-
त्मक' भा० अतु० १८५० । स च आलम्ब्यैरपत्यम् ।
चारुहासिन् लि० चारु हसति हस-पिनि । १४५९ मनोहर
रासिनि स्त्रियां डीप् । सा च 'अयुग्मया चारुहा-
सिनी' इ० र० उक्ते २५४५श्रीयभेदे छन्दः ।
चार्मिक्य म० चर्म-धात्वर्थे एतुस् चर्मिकेन स्त्रायं प्रज्ज ।
चन्दनादिना गाललेपने अमरः । [नेहते रये ।
१४६० पु० चर्मणा परिततो रये अण् । चर्मणा सर्वतो
चार्मिक्य म० चर्मणां समूहः अण् । चर्मसमुदाये ।
चार्मिक्य नि० चर्मणा निर्दिष्टः ठक् । चर्मनिर्मिते
माण्डादौ । 'चर्मचार्मिक्यभाष्ये' मनु । ततः

पुरोहिता० भावे यक् । चार्मिक्य तद्भावे न० ।
चार्मिकायपि पुंस्त्री चर्मिणोऽपत्यम् वाकिना० फिज् कुक्
नचोपश्च । चर्मिणो (ढाळी) नामकयोधस्यापत्ये ।
चार्मिण न० चर्मिणा समूहः अण् । चर्मिणां समूहे ।
चार्वाक पु० चारु लोकासम्मतोपाकोपाक्य यस्य पु० ।
वृहस्पतिमित्रे लोकायते नास्तिकभेदे तन्मतसिद्ध
यदार्थादि सर्वदं स० दर्शितं यथा ।
"अथ कथं परमेश्वरस्य मिश्रयेयसंप्रदत्तमभिधीयते वृह-
स्पतिमतानुसारिणा नास्तिकशिरोमणिना चार्वाकेण
द्वुरोत्सारितत्वात् । उरुश्चेद हि चार्वाकस्य चेष्टितम् ।
प्रायेण सर्वप्राणिभक्तावत् 'यावज्जीवं सुखं जीवेन्नास्ति
मृत्योरगोचर' । भक्षोभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुत"
इति लोकागाथासुचरन्ताना नीतिकाशशास्त्रानुसारेण-
यकामावेव पुरुषार्थं मन्यमाना पारलौकिकसमर्थमप्यु-
पानाचारार्थकमतमनुवर्त्तमाना एवानुमयन्ते । अत एव
तस्य चार्वाकमतस्य लोकायतान्त्वर्थमपर नामधेयम् ।
तत्र प्रथिव्यादीनि भूतानि चत्वारि तत्त्वानि तेभ्य एव
देहाकारपरिणतेभ्यः किरणादिभ्यो मदशक्तियत् चैतन्यमुप
जायते, तेषु विनष्टेषु सत्यं स्वयं विनश्यति । "तदिह
विज्ञानघन एतैर्भ्यो भूतेभ्य ससृज्याय तान्येवानुविन-
श्यति न प्रेत्य सञ्जातीति" । तत्र चैतन्यविशिष्टदेह
एवात्मा देहातिरिक्त आत्मानि प्रमाण्याभावात् प्रत्यक्षैक-
प्रमाणवादितया अतुमानादेरनङ्गीकारेण प्रमाण्याभा-
वात् । अङ्गनास्तिकनादिजन्यं सुखमेव पुरुषार्थः । न
चास्य दुःखसमिञ्जतया पुरुषार्थत्वमेव नास्तीति मन्यन्स्य
अवर्जनीयतया तास्य दुःखस्य परिहारेण सुखमालभ्यैव
भोक्तव्यत्वात् । तद्यथा मत्स्यार्थी सशकृकान् सकण्टकान्
मत्स्यान्तुपादत्ते च यापदादेयं तापदादाय नियतंते ।
यथा वा धान्याधीं उपसाक्षानि धान्यान्याहरति
यापदादेयं तापदादाय नियतंते । तस्माद्दुःखमयासातु-
कृतेदेहीयं सुखं तज्जुसचितम् । न हि मृगा-
सन्तीति शत्रयो भोध्यन्ते । न हि भिक्षुका सन्तीति
स्याख्यो नाधिश्चीयन्ते । यदि कश्चिद् भीरुर्देहं सुखं
लभेत् तर्हि स पशुवनूखो भवेत् । तदुक्तम् "त्याज्य
सुखं विषयसङ्गमज्जस्य इति दुःखोपश्रुतिमिच्छाविचार-
यैषा । श्रीहीम् अज्ञासति सिद्धोत्तमतस्तु लाङ्गान् को
नाम भोक्तुमकथोपहितान् इतिताथी" । ननु पारलौकिक
सुखानामेव वस्तुविषयमरीरायासवाधे अस्मिन्लोकादौ

विद्याहस्ता कथं प्रवर्तिष्यन्ते इति चेत् तदपि न
प्रमाणकोटिं प्रवेष्टुमीष्टं अन्ततव्याघातपुनरुक्तदोषदूषित
तथा वैदिकमन्त्रैरेव घूर्तवकै परस्पर कर्मकाण्डप्रामा
ण्यवादिभिर्दानकाण्डस्य, ज्ञानकाण्डप्रामाण्यवादिभिर्य
कर्मकाण्डस्य प्रतिक्षिप्तत्वेन त्वया घूर्तप्रमाणमात्र
त्वेन अस्मिन्कोलादेकीयिकामात्रप्रयोजनत्वात् तथा चा-
भायक 'अग्निहोत्रं त्रयो वेदास्त्रिदशसु भक्ष्यगुण्डनम् ।
बुद्धिपौरुषहीनानां जीविकेति वृक्षसतिः' ॥ अत एव
वृष्टकादिजन्य दुःखमेव नरक लोकसिद्धौ राजा
परमेश्वर देहोच्छेदो मेव । देहात्मवादे च ज्ञोऽहं
हृत्कोऽहंमित्यादिशासनाधिकरणलोपपत्तिः । मम शरीर
मिति व्यपहारो राज्ञो शिर इत्यादिबदौपचारिक ।
तदेतत् सर्वं सम्यग्भिः । 'यत्नं चत्वारि भूतानि भूमि
वार्थमलमिवा । चतुर्थः खलु भूतेभ्यस्तन्यसुप
जायते । क्षिणोऽभ्य समेतेभ्यो द्रव्येभ्यो नदयस्त्रिणम् ॥
अहं स्यात् ज्ञोऽस्मीति सामानाधिकरण्यतः । देहः
स्वीक्यादियोगात् स एवात्मा न चापर ॥ मम देहोऽयं
मित्युक्तिः सम्भवेदौपचारिकीति ॥ स्वादेतत् स्वादेव मनो
रथा यदनुमानादेः प्रामाण्यं न स्यात् अस्ति च प्रा
माण्यं कथमन्यथा धर्मोपलम्भानन्तरं भूमिजं प्रेक्ष्यता
प्रवृत्तिरूपपदेत । नद्यास्तीरे फलानि सन्तीति वचन
अवगमनानन्तरं फलाधिनां नदीतीरे प्रवृत्तिरिति । तदे
तन्मनोराज्यविजृम्भणम् । व्याप्तिपक्षधर्मात्मायानि हि
किङ्क गमकमध्यगतमनुमानप्रामाण्यवादिभिः व्याप्ति
चोभयविधोपाधिविधुरः सम्बन्धः स च सप्तया चक्षुरादि
वज्राङ्गभावं भजते किन्तु ज्ञाततया । क यत्तु ज्ञानोपायो
भवेत् । न तावत् प्रत्यक्षं तत्तु न ह्यमान्तरं याऽभिमतम् ।
न प्रथमः तस्य सम्प्रयुक्तविषयज्ञानजनकत्वेन भवति
(यसंभाने) प्रसरसम्भवेऽपि भूतभविष्यतोक्तद्वयसम्भवेन
सर्वोपसंहारवत्त्वा व्याप्तेर्दुर्ज्ञानत्वात् । न च व्याप्तिज्ञा
सामान्यगोचरमिति मलव्यं अन्तरोरविनाभावभावाय
प्रसङ्गात् । नापि चरम अन्त करणस्य बहिर्दिन्द्रिय
तन्मत्वेन बाह्येऽर्थे स्वातन्त्र्ये च प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । तदुक्तम्
'चक्षुराद्युक्तविषयं परतन्त्रं बहिर्जनः इति । नाप्यनुमानं
व्याप्तिज्ञानोपायः तत्तु तत्त्वाज्ज्वलमिति धनवत्त्वादीव्यत्र
प्रसङ्गात् । नापि यद्वैकल्यपायः कात्यादमतास्तुष्टारेका
नुमानव्यापनभावात् अन्तर्भावे वा दृढव्यवहाररूपसि
द्धावमतिशापेक्षतया प्रागुक्तदृष्टकलङ्कावत्त्वात् घृष्टघ-

मध्वजयोरविनाभावोऽस्तीति वचनमात्रे कन्यादिदृ
विश्वासाभावात् । अतुष्टादिविनाभावस्य प्रसङ्गाद्या
नरदर्शनेनाथान्नरातुमित्यभावे व्याप्तिमानकथाया
कथाशेषत्वप्रसङ्गात् । उपमानादिकन्त दूरापायं तेषां
संज्ञासिद्धसम्बन्धादिशेषकत्वेनानौपाधिकसम्बन्धबोधकत्वा
सम्भवात्, किञ्च उपाध्यभावेऽपि इतरगम उपाधीनां
प्रत्यक्षत्वमित्यभावात्तत्वेन प्रत्यक्षाणामभावात् प्रत्यक्षत्वेऽपि
अप्रत्यक्षाणामभावात्प्रत्यक्षतया अतुमानादपेक्षायास्तु
दूषणानतिवृत्ते । अथ च साधनाव्यापकत्वे सति साध्य-
समव्याप्तिरिति तत्त्वस्य कचोक्तस्य व्युत्पत्तिः । तदुक्तम् "अव्या
प्रसाधनो यः साध्यसमव्याप्तिरुच्यते स उपाधिरिति"
शब्देऽमित्यत्वे साध्ये सकलकृत घटत्वमव्याप्यता च
व्यावर्तयितुमुपासाध्यत्वं क्रमतो विशेषणानि शीघ्रं ।
तस्यादिदमनवदां समानमेत्यादिशोक्तमाचार्यैर्ब्रूतेति ।
तत्तु विध्यध्यवसायपूर्वकत्वाच्चिपेक्षाध्यवसायस्योपाधिज्ञाने
जाते तदभावाविशिष्टसम्बन्धरूप व्याप्तिज्ञान व्याप्तिज्ञाना-
धीनं चोपाधिज्ञानमिति परस्परान्वयवज्रपुद्गारदोषोपसं
वेपायते ; तस्यादिविनाभावस्य दुर्बोधतया मानुमानाद्यव
कायः । घृष्टादिज्ञानानन्तरमन्यादिज्ञाने प्रवृत्तिः
प्रत्यक्षमुक्ततया आन्या वा युज्यते । क्वचित् कलपति
सम्भस्तु मन्त्रिमन्त्रोपधाटवत् यावत्तत्त्वम् । यतस्तत्त्वध्य-
मवृत्तादिकमपि नास्ति । नन्ववृत्तानिष्टो जगद्भित्तुमात्र
धिक स्यादिति चेत् न तद्वद् स्वभावादेव तदुपपत्तेः ।
तदुक्तम् "अग्निहोत्रो जलं शीतं शीतसर्पसंज्ञानिक ।
केनेदं चिह्नितं तस्मात् स्वभावात्तद्व्यव्यतिरिति" । तदे
तत् सर्वं वृक्षस्यतिनायुक्तम् । 'न खगो नापवर्गा वा
नैवात्मा पारलौकिक । नैव वर्णाश्रमादीनां क्रियाश्च
फलदायिका । अग्निहोत्रं त्रयो वेदास्त्रिदशसु भक्ष-
गुण्डनम् । बुद्धिपौरुषहीनानां जीविका भातमिहमिता ।
यद्युच्यते वृक्षतः खगं ज्योतिष्टोमे ममिष्यति । क्षपिता
यजमानेन तत्तु कथायुक्तस्यते । वृत्तानामपि जननां
प्राज्ञं चेत्प्रकारणम् । गच्छतामिह जन्तूनां ध्वं
पाथेयकल्पनम् । सर्वमिवायं यदा तस्मिन् गच्छेत्तुक्तं
दानतः । प्रासादव्योपारिष्यानामस्य कथायुक्तं दीयते ।
यावज्जीवेत् सस्य जीवेद्वैद्य कृता इति पितृत् । भवोभूतस्य
देहस्य पुनरागमम कृत । यदि गच्छेत् परं लोकं देहा-
देव विनिर्गतः । कथायुक्तो न जायति ? वक्ष्यते कथं
मातुल । ततश्च जीवोपायो प्राज्ञैर्ब्रूतेति ।

मृतानां प्रेतकाव्यादि न तन्वादिह्यते कश्चित् । तयो
वेदस्य कर्त्तारो भण्डुर्भूतनिपाचराः । कर्मरौतर्करीत्यादि
पण्डितानां रचः कृतम् । अथस्यास्य हि शिञ्जतु
पक्षीपात्रं प्रकीर्तितम् । भण्डुस्तद्वत् परस्मै पाह्य
जातं प्रकीर्तितम् । साधारणं खादनं तद्विषयाचरसमी
रितमिति । तस्माद्भण्डुर्ग्राप्यिषामनुपहृत्य 'शास्त्रीकम्
तमाश्रयणीयमिति रमणीयम्' । नैधे च तन्मतं
भङ्ग्या बर्हिषं यथा

"यादोन्मज्जनवद्वयप्रफलेऽपि शुनिसत्त्वता । ना भ्रष्टा
तत्र धीद्विष्टः । कामाध्या यत् किञ्चिज्ज्ञत । कैनापि सो-
प्रिसत्त्वेन जात सत्त्वेन हेतुना । यद्देहमर्भमेदास्य जगदे
जगदस्थिरम् । अन्निहोत्र तवीतन्त्र लिदण्डं भण-
गुच्छनम् । प्रज्ञाप्रौढमिषासनां जीवो जल्यति
जीविनाः । शुद्धिर्वशद्वयोपक्षौ पिलोः पिलोर्वदेक्य ।
तटनलज्जसादुदोपाददोषा जातिरस्ति का । साभिनीवर्ग-
समर्पेन क सञ्ज्ञानपातक । नाभ्राति स्वाति हा
भोहात् कामबानमिदं जगत् । ईश्वरा रक्षतो मारी-
धिक् कुलस्मितिदास्मिहान् । आराध्याविषयेऽपि तथा
नरवरस्यत । परदारनिवृत्तिर्वा सोऽय स्रयमनाहत ।
अहल्याकोलिबोधेन दम्भो दम्भोविपाणिना । गुह्यतस्म-
नतौ पापकलमनां म्यजत हिता । । येषां व पत्युरत्यु-
च्चैर्गुह्यदारपदे भङ्गः । पापापापा, सुद पुण्यात्,
पराधीः स्फुरिति श्रुति । वैपरीत्यं प्रुव साक्षात्तदा-
ख्यात बबावधे । सन्देहेऽप्यन्यदेहाभेर्विबध्यं दृष्टिन
यदि । त्वजत भोजित्या । धर्मं हि सादृश्यासययात् ।
यस्मिन्नेदिविदां सन्दर्भं स व्यासोऽपि खजल्य य ।
रामाया खातकामायाः प्रयस्ता हृद्यधारणा । सुकते
य कथं ब्रह्मा सुरते च कथं न सा ? । तत्कर्म प्ररय.
कुर्व्याद्योगान्ते सुखमेधते । ब्रह्मात् कुरुत पापानि सन्तु
तान्यक्तानि न । सव्यान् ब्रह्मकृतानर्थानस्तान् नमुर
ब्रवीत् । आगमार्थेऽपि नाऽस्ति अस्तीर्थिका । विचिकि-
त्सितवः । त तसाचरतामन्द स्रष्टन्द यं यमिष्यथ ।
श्रुतिस्मृत्यर्थप्रोवेष्टु के कस्य न ह्यधिष्याम् । व्याख्या
बुद्धिब्रह्मपेक्षा सा भोमेष्टा सुखोन्मुखी । यस्मिन्सतीति
धीर्देहे तद्वाचे य किमेनसा । कापि किलत् फल न
स्यादात्मोति परसाक्षिके । मृतः अरति कर्माणि मृते
कर्मफलमेव । अन्त्यमुक्तं मृते तद्विरिष्यत्वं धूर्त्तवार्त्तया ।
एवं सन्दिग्धयोस्तावत् मावि तत्रोदजन्तानि । हेतुमाहुः

समन्तादीनसाङ्गानम्यया पिटा । जनेन ज्ञानतासीति
कार्यं नाय स्वमित्यसौ । त्याज्यते पाद्यते चान्यदहो
श्रुत्याऽतिधूर्त्तया । एकस्य विश्वपापेन तामेऽनन्ते निम-
ज्जतः । क श्रीतस्यात्मनो भीरो । भर स्यादु ईरितेन
ते । किन्ते हन्ताहृतात् पुण्यात् तन्मात्रे हि फलव्यट ।
न्यास्य तन्मूर्ध्निन्यस्य न्यासमेवाश्रमो यदि । दृष्टानीय
दृष्टावादान् विधूयय यधूरत् । तवाधि सादृशस्यैव का
चिर जनवधना । हारुध्वं कामदेवाज्ञा यद्वाद्यैरय-
च्छ्रिताम् । वेदोऽपि देवकीयाज्ञा तत्ताज्ञा काधिका-
र्हृषा । प्रज्ञापमपि वेदस्य भागं मन्त्रध्वमेव ज्ञेत् ।
किंभाष्येन दृष्टाज्ञ विधीनपि तथेच्छय । श्रुतिं
चद्वत्य विधिज्ञा । प्रक्षिप्तं ब्रूथ च स्वयम् । भीमावा
मांसलप्रज्ञा । सां यूपद्विपटायिनीम् । को हि वेद-
हृष्टश्रिन् या लोक इत्याह या श्रुति । सस्याभाष्यादस्य
लोक लोक प्रत्येक वा कथम् । धर्माधर्मी मनुज्य-
क्षयव्यार्जनवर्जनी । व्याजान्मण्डलदण्डार्थी अदधायि
सधा बुधै । व्यासस्यैव निरा तस्मिन् ब्रह्मवहा स्य
तान्त्रिका । मत्स्यस्याप्युपदेश्यान् व कोमत्स्यानपि
भाषताम् । पण्डितः पाण्डुवाग्न स आसत्तापटु कवि ।
निमिन्द तेपु निन्दत्सु स्तुयत्सु स्तुतवाञ्च किम् ? ।
न आत किञ्च देव्यां स व्यास कामात् समासजत् ।
दासीरतसदासीद्यन्मात्रा तत्ताप्यदेशि किम् ? । देवैर्हि ज्ञे
ज्ज्ञता पन्थाः पन्था देव्यां तदादतो । गां वतै कि न
तैर्यज्ञ ततोऽप्यात्माऽधरोहत । साधु सातकता सक्ता
ज्ञानस्नानैर्नखोन्मुखैः । सारङ्गलोचनासारां दिव प्रेत्यापि
लिप्सुमि । उमयो प्रकृति कामे सज्जेदिति स्रमेतम् ।
अपवर्गे तृतीयेति भण्यत पाणिनेरपि । विश्वस्य परि
यापाय जना अनितमच्छना । विषयायापतः पश्चादु-
गतरोरभविष्यन् । कं यम क्रियतां प्राज्ञाः । प्रीयाप्रीती
परिभ्रमः । भक्षीभूतस्य भूतस्य पुनरागमनं भ्रम । एन-
सानेन तिर्यक् स्वादित्यादि वा विभीषिका । राजिहो-
ऽपि हि राजेव सौ सुखी सुखहेतुमि । हताचेहिवि
दोष्यन्ति देव्या देव्यारिणा रणे । तन्नापि तेन बुद्ध्यानां
हता अपि तथैव ते । खञ्ज वध्न च ससारे सक्ता त ब्रह्म
केवलम् । रति स्रोष्ठिसिद्धिस्तु त्विर्वेदगी वेदमादिनाम् ।
सक्तये वः शिखात्वाय शास्त्रमूचे सचेतसाम् । मोतर्भ
तमवेतैव यथा वित्य तथैव स । दारा हरिहरादीनां
तन्मग्नमनसो भ्यम् । कि न सक्ता पुनः सन्ति कारा

भारे मनोभुव । देवदेदक्षि सर्वैः । इत्युक्तं भागवत-
वाक् । तत्किं वाग्व्यवभासात् । कृतादयति नार्थिन ।
भविषी भावयन् इह च स्वकर्मजस्योदर । व्याटकारण
वैरी नः कारणादपरे परे । तत्कौमतिरथा साव्यादव्यो-
न्यस्य व्यतिष्ठताम् । मामामार्थं भूतानां ह्यात् कैषां
मनुतिपक्षवत् । अक्रोधं शिष्यन्यन्यान् क्रोधना ये
तपोधमाः । निर्जनको घनायैव धातुपादोपदेशिनः ।
किं पित दस्य तृदेयमदातरि हरिमिया । दत्ता घं
घन मुग्धो बन्धनं लब्धवान् यति । दोग्धा क्रोग्धा
च सर्वोऽयं धनिमयेतसा जनः । विदुष्य लोमसगो
भमेकदा यदुदासते । तेन्यायुष्यमसैन्यमभक्ष्यं कृति-
यक्षुवा । आकाशमस्यतानन्दकन्दनीकन्दमेककम्
० इत्येवमस्ये राक्षसमेदे चार्वाकवधपर्वण्डे विवर्तितः
चार्वाकवधपर्वण्डे ० मा० शान्तिपर्वान्तर्गते अथान्तर-
पर्वमेदे तत्पक्षकथा च तत्र १८०० यथा ।
‘गिरिध्वं च स्थिते दलं ततो विप्रजने पुनः । राजान
ब्राह्मणचक्षुषा चार्वाको राक्षसोऽस्रमयीत् । तत्र इत्येवम
सखो मितुल्येण संहतः । सख शिखी सिद्धपुत्री च
हृदो विगतवाधसः । हत सर्वैकाया विमैरायी-
वाटविजलुभिः । परसहस्रै राजेन्द्र ! तथोनियमस-
न्विते । स इहः पापमार्गसु’ पाण्डवानां महात्म-
नाम् । अनामन्मयै तान् विमोक्षयामास जङ्गीरतिम् ।
चार्वाक उवाच । इमे माहर्हि आसुधर्वे समारोप
वचोमयि । विप्रमवल कृन्वति प्रातिघातिनमस्तु
वे । किं तेन क्षात्रि कौन्तेय । हस्तेन प्रातिघातकम् ।
घातविना युद्धं चैव हत ज्यो न जीवितम् । इति ते
वै द्विलां श्रुत्वा तस्य हृदस्य रजसः । विदुषुः कुपु-
यैव तस्य वाक्पदप्रविताः । ततश्च ब्राह्मणा सर्वे च
च राजा बुधितः । प्रीतिता परमोदितस्तस्मात्
यासन् विद्याभ्यते । । बुधितिर उवाच । प्रदीप्य
भवन्तो ये प्रपन्नकामिवाचत । प्रत्यासक्तवचनिर्भ
न मां विद्वर्तुनहं । वैश्यायन् उवाच । इतो
राजान् । ब्राह्मणास्तु सर्वेव विद्याभ्यते । । अशुभं तह-
चोऽप्यार्थं श्रीरक्षु तव पार्थिव । । अशुभं न ज्ञात्वा
जतस्तु शान्तचक्षुः । ब्राह्मणा मेदिनिवक्ष्योनिर्विभक्तौ
जता । ब्राह्मणा जन्तु । एव इत्येवमस्य चार्वाको
नाम राक्षस । परिकालकल्पेण हितं तस्य चिकी-
र्षति । न च नूच समीक्षन् व्योस ते मयपीडयम् ।

उपतिष्ठत इत्याम्य भवन् आहमिः कङ्क । वैश्यायन्
उवाच । ततश्च ब्राह्मणा सर्वे छद्मैः प्रोचन्
र्षिता । निर्भयं यन् युष्यो निजगुः पापराक्षसम् ।
उदितपुत्रके शान्तिपर्वणि एतत्पक्षे इत्युक्ते विन्तु
भा० आदिपर्वणि उपक्रमविधाध्याये क्षीपर्वान्त-
पर्वोक्तौ “चार्वाकस्य वधः पर्वं रचयौ यक्षुपिच ।
आभिधेचनिक पर्वं चमराजस्य धीमत । प्रविभागो
व्याटपाह पर्वोक्तं तदनन्तरम् । शान्तिपर्वं त्रयोय
राक्षसमां गुयासन्म् । इत्यनेन व्याटविमोक्षपर्व-
कस्य क्षीपर्वान्तं ततोऽनन्तरम् । तत्र पर्वं छद्मैः कस्य
शान्तिपर्वणि ८४ अध्यायपर्वम् । अतस्तत्राध्याये
क्षीपर्वे तत्पुत्रीवते अन्वया प्रतिष्ठापितोऽयं कस्य
च क्षीपर्वणि सम्प्रविष्टिरव्याटपाह आदिनोपक्रम
विधाध्याये प्रतिष्ठाता प्रतिष्ठातायं शान्तिपर्वणि १८
अध्याया उदितपुत्रके च क्षीपर्वणि १० अध्यायाय
इत्युक्ते उदितपुत्रके शान्तिपर्वणि च ८४ अध्याये व्याट-
विभागो इत्युक्ते इत्यध्यायादिकथं तथापि शान्तिपर्वणि
११८ अध्यायान्तमेव वक्ष्यमानेन प्रतिष्ठातत्वात् उदितप
पक्षे च ११० अध्यायानां दर्शनात् अध्यायाधिक्यस्य
विपिकरममादस्तपक्षेव क्षीपर्वणि सम्प्रविष्टिरव्याट
पक्षस्य विपिकरममादस्तपक्षस्यैव पक्षुः प्रकट्यात् ।
यस्तुतस्तु उपक्रमविधाध्याये चार्वाकस्य वधः पर्वं इत्यतः
पूर्वमेव “शान्तिपर्वं यत मोक्षम् इत्यादि पद्यं मूल
पक्षे स्थितम् । विपिकरममादात् उत्तरम् उदितपिन्वे
च कस्ययितुस्यैव पक्षस्य शान्तिपर्वान्तर्गतेऽपि न
विरोधः । अध्यायस्य नाधिक्यस्य तु विपिकरपुत्रादस्त
कस्यमेव व्याट । अतएव उपक्रमविधायां क्षीपर्व-
प्रतिष्ठादिविषयकमे “तोयवर्षाणि चारव्ये राक्षसद्व
दानिने । गढोत्पन्नस्य चास्मान् वधंस्तु प्रथमाक्रम”
इत्यनेन क्षीपर्वेव ज्ञानीतिः सङ्गच्छते ।

आव्याघाट (त) ५० वाद आहमि यात-इन्द्र-दारावा
जगोऽयं अमस्तु च ट उद्यायाम्, चारो वा” शान्ति-
पर्वे वा टासादेयः । सुन्दराचार्यके चर्गमेदे
आव्याघाट ५० नञ् परत अतोदासतामिति वा नः
कृत्वाये यद्वग्ये च नञ् “चाव, हापु यौर्वाह एव
कृत्वाये यद्वग्य (चक्षुः) वक्ष्यमानं वक्ष्यमानं तद्वग्य
(वक्ष्यमानं जीवनाय रोचमानं धीमतामां) वक्ष्यमानम् ।
विचार (वक्ष्ये) व्यक्षयको । व्याटपति व्याटपति ।

(राजाकोशहति)" । "कलोमिषु चाम्पटिय" पा०
अथाह ।

पार्थीवीं स्त्रीं चारु+गुणवचनत्वात् स्त्रियां ङीप् । १ चारुत्वं
उत्पत्त्यां स्त्रियां ङीप् । २ स्त्रीयां ङीप् । ३ ङीप् । ४ ङीप् । ५ ङीप् ।
च नैदि० । १ स्त्रीयां ङीप् । २ ङीप् । ३ ङीप् । ४ ङीप् । ५ ङीप् ।

પાલ ૬૦ ચલ-ચ । કટિ'ય । પટલે સ્વનામધ્વાતિ મદ્યાષ્ટા-
 ટને જણાવો ત્રિકાળનાને યજ્ઞ । ૧૪૪ને ૬૦ ચલ-ચિત્
 માને ચત્ । ૧૪૪ને ૬૦ । [મળે ૬૦ ત્રિકાં ।

चालक नि० चक+एवुत् । स्थानान्तरणके २५५ गडई न-
 चालन न० चक-एवुत्-नामे एवुत् । स्थानान्तरणके
 २५५मे च । योमणं बानरकाको परंतक च चालनम्
 ना०सी०पय० । करये एवुत् २५५५५ न० । "एवुत्
 मयोपेत" चालनं तितक। एत" इति कथं प्रदीप ।

प्राप्तनी की चङ्च-विष्करणे स्युट् । तस्यु चारेः सुश्र-
यापसारणार्थे वंशशृङ्गादिनिष्ठिते पात्रभेदे तिसृषी
(बाहुनी) समर ।

चाप इ हो च-मद्ये सार्धे पिब-श्च । १भीतराह-
यने चर- शिवां जातिषाम् उच्यते । “केचनमह-
र्षीणां प्रमादनाथेन कविद्वितीयं भाष्यम् ।” कादम् ।

"अथोक्तं विशेषतः भट्टम्" इति चेत् । हेमचन्द्रो
मणिपीठः अक्षिपद्यापराजितः । अथैव चाप्य

नामानि चाप ददातु यः पठेत् । अथ सिद्धिमपसक्य
 निवृत्तं वराङ्गमे ।" इति पठन्ति । "भाजरिनकुक्षी
 हत्ता चाप मयङ्कमेव च । श्वगोषोष्णकाकांश्च शु-

इह ब्रह्मात्मतत्त्वं चरेत्" इत्युक्तं तद्वृत्तेः अहं ब्रह्मात्मतत्त्वं वा-
त्मावा तस्य पर्यदिगादिभेदेन स्थित्या शुभाशुभम् छंशं
दृश्यं भक्तं यथा । "बाधमलकप्रयुगाहचष्टाहप्रयुगा

“उड्ड” । “इत्या नृशुद्धापी च सरट पापदोऽप्यत” ।
 “अत्र प्रथमे भागे पापवस्तुचक्रकुटाः” ॥ तस्य कित-
 व्बिम्बो युवराजमयश्चक्र तत्त्वैव ३१५० । यथा

"अथादशैरिक्कणोपवसाककङ्कः केतुस्तिर्भेदद्वयानि
 भव्यं पृथक् । चापेयं चापि युवराजभव्यं वदन्ति
 गेमुनो विद्योत्तमभव्यं निपतन् कुलोति" । "अथवाङ्

आरजोऽब्रवीत्कथं विप्रः सपत्न्यापहारीतः । मन्त्रपथी-
 रक्षिष्वब्रवीत् कपारावतधीरैः ॥ ४८८ ॥
 स पुं सप्त-विंशत्याम् विष्-याष्ट द्यौः । इक्षुमभेदे

२ चात्रशते ४ स्त्री मेदि. शिखा कातिपातु दोष् ।
 चि शार्कश्रेणादमे विभागपूर्वकादाने च उभ० द्विक० का०

अग्निः । चिनोति चिहुते । चिनोह चित्तु । अक्षेधीत्
 अक्षेष्ट । चिन्नाय चिन्नाय चिन्ने चिन्ने । कर्मणि चियते
 अक्षायि । चित्रीयति ते चित्रीयति ते । चयनीयम् चेत-
 न्यम् चेतम् । चिन्त्यन् चिन्त्यान् । चित् चितिः ।
 चायः चायः चयनम् । अग्निचित् चित्वा आधित्य
 णिषि चाययति आययति । { स्वादिङ्

सि चयने विभागपूर्वकादाने श्वां उभयं धनित् । चयति तं
 सि चयने विभागपूर्वकादाने वां सुं उभयं पक्षे श्वां द्विक-
 धनित् वा प्रदादि । चाययति चोपयति चययति इत्येके

कचोचयत् त कचोचयत् । “इहियाचरुचिप्रहिभिचिचि-
आमिति” भाष्योक्तेरस द्विकर्मकत्वम् “अचैपुर्वा-
नरोत्तमाः” भट्टि । “चिचोचयन्तोचरपावतातक”

अहिः “यन्नरीषे नाम्निषे तस्य” इति । “राजह्व ।
तव सर्वं मुखता वीर्यते न च न चापवीर्यते” काव्यम् ।
अभि-आभिर्लोकनं चरने । “यस्य तपस्ते तपदेवाध्यक्षीय

सैतस्मिन्मध्यपीयत" शत० ब्रा० ३०।४।

३३७८ । कर्मकर्तृनि प्रयोगः ।
 धाम+अध स्थित्वा चयने । "प्रज्ञान्यशाचिनोद्भृष्टान्" सुग्रहः ।
 धाम+अध स्थित्वा चयने । "प्रज्ञान्यशाचिनोद्भृष्टान्" सुग्रहः ।

२६।७८ “व्यापिक्याते च भूयोऽपि राघवो मेव पद्मगे”

मनु-या आन्वाचये आन्वाचयशब्दे दृष्टम्

સમૃદ્ધિ-સમાધારે “યદા તુ વાસણ રાશિ સમામધ્ય
 સમાચિત.” શાં સં. ૨૧૦૪ । [મઠિ ।
 “અહ અર્થઘટનને ઇત્યોશ્યાદાને” ઇતિચિત્તિરે સુખપાલં પમાનિ”

सप्त+सह+सहस्रये समाहृते सक० एकप्रादोयस्त्रिगुणम-
प्रादौ “अपि पदार्थसमाख्यमर्हात्प्राप्तसहस्रये” सुगुण०
“अपि पदार्थसमाख्यमर्हात्प्राप्तसहस्रये” सुगुण०

उप-इहौ चकः पद्मे सकः । यानि चमे कषाबान्युप-
चिन्तानि नेहवः । वै.सं.११।०।२। “अथ जीवितमत्ते-

७।१४। "स्वर्गमे निश्चिता दाम्, अन्धकारं कोप

मनुष्यस्य निदिष्टं संस्य । आटादन्ते रुक्षां ग्रामे
प्रयतेन चिकित्सकः । भेषजानां विधानेन ततः कदा
चिकित्सितम् । चिकित्सितमित्यत्र भावे क्त ।
“विचारानामनुगम्यो न लिखीयात् कटाक्षम् । न हि
सर्वविचारानां भाषतोऽसि प्रुषा स्पिति” ।
न लिखीयात् न लप्येत । प्रुषा नियता । “नासि रोगो
विना देहेत्येवात्र कश्चिन्निरुक्तः । अतस्तस्मिन् दोषाणां
निर्णयार्थाधिगुणाचरेत् । येन कुर्वन्त्येवाध्यानां चिकित्सा
ते भिद्यन्ते । अतो यैश्चैत्र्यं कार्यं साध्यासाध्यं
परीक्षयेत्” । रोगज्ञानोपाया अप्ये वदन्ते । “गीत गीत
प्रतीवारण्ये तृणनिवारणम् । कृषा कृष्यात् क्रिया
प्राप्ता क्रियाकाल न ह्यप्येत् । अप्राप्ते वा क्रियाकाले
प्राप्ते वा न क्रिया कृता । क्रिया होनातिरिक्ता च सा-
ध्येष्येति न सिद्ध्यति” । अयमर्थः । काले चिकित्साप्यपरे
अप्राप्तेऽनागते । या क्रिया चिकित्सा । यया प्वरे
शीर्षतामप्राप्ते न ह्यप्येव कर्मायदानक्रिया न सिद्ध्यति ।
या च क्रिया चिकित्सापरे प्राप्ते न कृता अप्येत्
पद्यात् कृता । यया दाहे कर्माध्याने पद्याधीतदातु-
षेपनादिक्रिया । तथा जीनातिरिक्ता च क्रिया सा-
ध्येष्येति न सिद्ध्यति । अतिरिक्ता जीनां च क्रिया
पञ्चयज्ञात् । “विकारेऽस्ते मङ्गलं कर्म क्रिया चपी
मदीयसि । इयमेतदकोमल्य कोमल्यं युक्तकर्मणा ।
क्रियायास्तु गुणसाधने क्रियामन्यां प्रयोजयेत् । पूर्वस्यां
यान्वेगायां न क्रियासद्विरोधितः” । भिद्यन्त्याभिस्तु
क्रियाभिः लाङ्घ्यमपि न दोषाय । यतयाह “क्रिया-
भिस्तुष्टद्वयमिह क्रियासद्विरोधितः । ताभिस्तु भिद्य-
न्त्याभिः लाङ्घ्यं भव इत्यति” । यतएवोक्तम् “मनुष्यं
वायुकायान् दो मलं निशीलन तथा । अयमेकोऽप्येवमपि
प्राक् प्रयोक्तुं त्रिदोषजं” । एतद्वति शेषः । “नचैकान्तेन
निर्दिष्टे मास्ये निविशते बुधः । रायमप्यत्र भिद्यता
कर्मदीयं चिकित्सता” । यतयाह “उत्पद्यते च वाय-
व्या दोषकायवस्यति । यय वायव्यकार्यं स्तात्
प्राक् कार्यं विवर्जितम्” । विवर्जितं कर्म चर्मा
भरतीत्यर्थः । यय चिकित्सायां कटमाह । “कचि-
दन्ते कचिन्मौलौ कचिद्दन्तः कचिद्वरः । कचिद्व्यासः
कचिद्वेति चिकित्सा नासि नि-पद्या । आनुबोदो
द्विर्वा कुर्वि कुर्वीता चिकित्सा च ये । अनानुबोदि-
रद्विवा विरोधात् सवन्ति हि । नैव इति चोमेन

चिकित्सा इत्यविवक्षितम् । दन्ताणां वसुमतां निष्प-
त्तान्ते हस्तये । चिकित्सितं गरीरं यो न निष्प-
त्तानि दुर्मति । न यत्करोति कृतं न तद्विषय-
मुते । न येनो मनुजं ह्येनो न मनुष्या निरामया ।
ततः कर्तुं वैद्यानां सुविज्ञा एव वक्तव्यः” । यय
चिकित्सायां अह्नामि । “रोगो दूरो भिद्यन्तीर्मायु-
र्ह्यं सुविज्ञः । एतौपयं चिकित्सायां इत्यह्नामि
बुधा जगु” । ततः रोगिण्यो लक्ष्यमाह । “रोगो
यस्यासि रोगो न च चिकित्स्यस्तु यादयः । यादय-
याचिकित्स्योऽपि वक्ष्यमाणो निश्चयताम्” । ततः चिकि-
त्स्य । “निजप्रकृतिवर्णाया युक्तं सारो न चक्षुषा । चि-
कित्स्यो भिद्यन् रोगो वैद्यभक्तो जितेन्द्रिय” । सत्यं
अयमाभ्युदयक्रियादिष्विह कृतान्तरं तेन युक्तः । चक्षुषा
चक्षुषवर्णितेन । ततोऽप्येवापीन्द्रिये चिकित्स्य
रोगानुमोचयितव्यः । अयमर्थः “आयुषान् सत्यान्
साधो नृपयान् मित्रयानपि । चिकित्स्यो भिद्यन्
रोगो वैद्यवाक्यकदाचित्” । आनुबोदोऽस्तीति मतं
यस्य व्यासिकः । अयाचिकित्स्य “चक्षुः साह-
सिको भीरुः कृतज्ञो ध्यय एव च । शोकाकुलो मृ-
धुश्च विहीनः करणैव यः । वैरो देवादिदृष्टश्च अह्ना-
हीनश्च शक्तिः । भिद्यन्मविषयाः सुनिषिक्तव्या भिद्य-
मिषा । एतात्तुपाचरन्त्येवो बहून् दोषानमात्रुदात्”
अह्नात्तुलनं मोघयोगः । कृतज्ञो वैद्यकतोपकारयो-
पकः । ध्ययो व्याकुलः । विहीनः करणैव यः नि
जेन्द्रियक्रियैव । वैरो न चिकित्स्यः कटाचि-
द्रोगोद्वेके अपथादभवात् । वैद्यविषयो वैद्यभूषः ।
तदा च सुकृतः । “य न चिद्यति वैद्यस्तु यदे दत्तं न
पूज्यते” । यद्विदो वैद्यविद्यावरकृतः । भिद्यन्ता-
मविषयाः वैद्यपुत्राविद्यादिनः । भिद्यन्तिषाः
वैद्यस्येवा यते कोपकम्पा न चिकित्स्यः । यय
दूतम् कटपम् । “दक्षिणवर्णानेतुं दाति दूतः स
कथ्यते । स च दातुं सचिन्तादातम् भिद्यते ।
दूता एजातदो अद्विष्टा पदो निर्मसाधरा । सुवि
भोऽप्रहसाधरा शुभ्रवर्णैर्द्विष्टा । गजाननः
सुपेदाय सतीवदिह नृपता । भिद्यन्ता ययै प्राप्ता
रोगिण्यः सुकृतैव । दत्तादयः रोगिण्यमानजालः ।
“दत्तां प्रापयन्तव्यं या नातो जीवन्तिना” । यय
दूतम् दाताया दत्तविरवारः । ‘वैद्यकृतान्ते दूतम्’

गच्छतो रोगिणः कते । न शुभ सोम्ययुज्ज्वल प्रदीपस्तु
 लुप्तवाक् । प्रदीपोऽग्निः । दूतो रोगो च रिक्तहस्तो
 वेदा न पश्येत् । तथा च 'रिक्तहस्तो न पश्येत्तु
 राजानं भिषजं गुरुमिति' । अथ वेदास्तु चक्षुषश्च ।
 'चिकित्सां कुर्वते वस्तु स चिकित्सक उच्यते । स च
 वाङ्मन्त्रोचोऽन्यथाऽपि निगद्यते । तन्वाग्निगत
 गान्धारो हटकर्मो न्ययद्वृत्तौ । सगुह्यताः शुचि
 गुरु वयोऽप्यस्मरभेजः । प्रत्युत्पन्नमतिर्भीमान् ध्वज
 शायो म्रियन्वद् । सत्यवर्मापरो न च वेदा रूढं प्रय
 ज्यते' । हटकर्मो हटा परेष कता चिकित्सा येन स
 सत्यद्वृत्तौ सत्य चिकित्सकगणः । सगुह्यताः शक्ति
 भद्रताः । अथ निषिद्धो वेदाः । 'कुचेन कर्मगणायो
 पाभीष' स्वयमागत । पश्य वद्या न पश्यते ध्वज-
 रिसमा यदि । कर्तव्यं अप्रियवादी क्षमः साभि-
 धान । पाभीष व्यङ्ग्याराधतुर । अथ वेदास्तु
 कर्मोऽह । 'व्याधेक्षत्परिचयान वेदनायाव निपद्यः ।
 एतद्वेदास्तु वेदास्तु न वेदा प्रभुरायुष' । अथायमर्थं
 व्याधेः सत्यकपरिचयो व्याध्यानिर्करणं वेदास्तु कर्म
 नद वेदा आयुषः प्रभुरित्यर्थः । अपरे त्वेव 'आच-
 क्षते व्याधेक्षत्परिचय परिचयो वेदनाया ध्यानिकरण ।
 एतदेव वेदास्तु वेदास्तु किन्तु वेदा आयुषः प्रभु' आगन्तु
 न्ययगतपरिचयः । तथा च सद्यते ध्वजलरिः
 'एकोत्तर न्ययगतमयर्थं प्रचक्षते । तन्मैव काव-
 संयुक्तं येषाम्नागन्तव न्ययताः' । सत्यमर्थं सत्यमर्थः
 अथर्वतत्त्वप्रत्येनायर्थतुल्या न्ययुमेकोत्तर तत्तं प्रचक्ष-
 ते । तन्मैको न्ययु कावसंयुक्त । काव आयुषो
 ऽन्ते मरीरिषामयर्थं सङ्गता । सर्वरुपायैर्निवारयितु-
 मयथा । स नङ्गादीनायुषोऽन्ते सङ्गति । यत आह
 लिङ्गपुराणे चार्त्तिकेय प्रति महादेव 'महायु
 यंसते काव कुल उल । रसायनमिति' । तेन
 कावेन सङ्गता । सङ्गाराय नियुक्त सोऽवयव भावी
 येन यत न्ययवः आगन्तव आगन्तुकपक्षेऽन्यजान
 कार्य कारणयोऽपेक्षोपचारात् । आगन्तवो हेतवः यथा
 'विषमवयवमजोऽप्यन्यमोजनस्य दुर्द्वयजनकपानम् ।
 तथाऽतिवृत्तवैरिष्यायुषमवहितमममातङ्गादिभिर्दुर्बलम् ।
 दृष्ट्वाऽप्येन लोकात्मनस्तु वृत्त्यापातोऽप्यस्य वाङ्मन्याम्
 नङ्गातरङ्गिणीतरयमेकाकिनो राज्ञो दुर्गे मार्गे गमनम्
 इत्यादि । आगन्तुहेतवो न्ययवो दुर्बलिका भावि

भावनवयवत्वादायुषि चक्षुषि चारजनि । यथा
 तेनवर्त्तिर्वाङ्मनु विद्यमानेषु वाक्का दीप वाय-
 यति । तथा च 'यथा चक्षुषि तेनादी दीप निर्वोप-
 मेनान् । एतन्वायुष्यङ्गीनेऽपि हिन्दन्नामनुक्तवः' ।
 किन्तु आगन्तुनिमित्तानि निवारयितुं न्ययवो । यत
 आह सद्यते ध्वजलरिः 'दोषागन्तुनिमित्तं
 रसमन्त्रविचारदो । रक्षेता न्ययति निम्न यन्नाहैद्य
 परहितो' । वेदान्निमित्तो न्ययति निम्न यन्नाहैद्य
 कुत दोषागन्तुनिमित्तं दोषा निम्नविचारदोषा
 दृष्टिना वातपित्तकफरोगोत्पादका । आगन्तव निम्नवि
 विचारो न्ययति रक्षेता न्ययति निम्नविचारदोषा
 येषान्निमित्तः यतन्ययुध्यः । वेदापुरोहितो न्ययति
 यत निवारयितुं यन्ता । यतनो रसमन्त्रवि-
 चारदो प्रथम वेदेन दिनचर्यारात्रिचर्याऽर्चनोक्ताः
 रविचाराभ्यं वातपित्तकफरोगान्नाम्न न्ययनेन
 रक्षति ततो रसमन्त्राद्वैद्यैर्न्यययतिनिमित्तं
 चारविचारदृष्टिनादोषजनितान् विचारान्नाम्न न्ययनेन
 पश्यति । मन्त्रो च सद्युद्दिष्टानेन न्ययुहेतुभ्यो
 निम्नविचारदोषो न्ययति निवारयति । तत आगन्तु
 न्ययवो निवारयितुं यथा न्ययवयव्यानि । अथा-
 न्ययवयव । 'मिषगादौ परोक्षेन रक्षय्यायु प्रयत्नत ।
 तत आयुषि विक्षीणे चिकित्सा सफला भवेत्' । ना च
 लिप्ता 'आसुरी नातुयो देवी चिकित्सा सा जिघा वता ।
 छत (पारद) प्रधाना देवी स्नात् सेदमेटात्मिका ऽऽहरी ।
 नातुयो पदरसा स्रोत्रा अपहोमादिसमृजता । वक्षो
 चाल्यसे कोले नातुयो तत् पूजिता' वेदाकम् ।

चिकित्सितं लि० कित-स्वाये सन् कर्मणि क्त । कतरोग
 प्रतीकारे । भावे क्त । चिकित्सायां म० अमर ।
 'सूताचार्यप्रसारय्यमन्त्रानां चिकित्सितम्' मतुन
 अमन्त्रानां चिकित्सितमिति । चिकित्सा जाताऽन्त्र
 तारका० इतच् । रसातचिकित्से लि० । इन्द्रविभेद उ०
 तस्यापत्य गगां यज् । चैकित्स्वित्य तदपत्ये उन्वी
 स्त्रियां ङीप् यमोपच चैकित्स्वित् ।

चिकित्स्य लि० कित-स्वाये सन् कर्मणि यत् । प्रतीकारो
 चिकित्सागच्छे उदा० । 'अतिवृत्त परस्मै चिकि
 त्व्य' या० । भेज्जे स चिकित्स्य स्नात् य सङ्गा
 नेष गच्छति' भा० या० १४८ । 'अन्तोऽचिकि-
 क्षारोगाया भर्त्तव्याको विरयथा' या० ।

चिकित्ति नि० निमता नासिका इमम् "पिटचिकचि च" वार्ति०

इमम् प्रकृते च चित्रादेयः । निमतासिके (छादा)

चिकित्ति पु० चि-वा० इण्ड च कु च । पङ्के चेम् ।

चिकीर्षक ति० क-धन-चकुत् । कर्तुं मिच्छी अल एव लो-

लिप्तात् "चित्ति" पा० मल्लयात् पूर्वोदात्तता ।

अल 'न पदान्तद्विवचनवरेदयोपसरेत्यादि' पा० ।

करोते' वनन्त्यात् श्लुत् अतोऽप स च लितोति खरे
कर्त्तव्ये न खानिवत् । इति मनोरमोक्ते खरे कर्त्तव्ये
अतोपस्य न खानिवत् ।

चिकीर्ष्य ति० कर्तुं मेयम् क-सम् कर्त्तव्य यत् । कर्तुं-

मेये अल यतस्तत्त्वात् "तित्तरितम्" पा० स्वरितस्वरः

चिकुर पु० चि इत्यव्यक्तं शब्द कुरति कुर-क । १। केये,

अमरः "चिकुरप्रकरा जयन्ति ते" मेय० इष्टभेदे,

१। परते, २। हरीरूपे च । ५। चपले, तरले, ६। चपले

च ति० मेदिनी । चपलम् दोषमभिव्यक्त्य वच

वचनादिकारी । अल सर्प सर्पभेद समस्पाता

यथाह" पा० ८० १०२४० "ऐरावतकुले जात

सुसंयोगात् नागराट् । आर्यकक्ष मत् । पौत्रो

टोहिलो वासमस्य च । एतस्य हि पिता नागचिकुरो

नाम भातते । । नचिराह्नतेयेन पञ्चत्वसुपादित ।

ततो ऽयमीत् प्रीतमना सातनिर्नारट वच । एष मे

रुचितसात । आमाता भुजगोत्तम । क्रियतामल यलो

हि प्रीतिमानश्चरानेन वै । अथै नागाय वै नात प्रिया

हुहितर तुने ।" । कषार्थकात् अस्मात् सम्प्राप्ते पञ्च

पाय हस प्रत्यया । चिकुरपञ्च चिकुरपाय चि-

कुरजस्य केयसमृते पु० । चिकुर+जतो णिच् कर्म्मणि क्त ।

चिकुरित चञ्चलीकते ति० । "आरक्तचिकुरितेक्षणां"

काट० ।

चिकुर पु० चिकुर+प्रपो० । केये शब्दभेदप्रकाश ।

चिक्र पोठने चु० उभ० सक० सेट् । चिक्रयति ते अचि

चिक्रत् त । [व्योम् । (कुं लो) तिका०

चिक्र पु० चिक्र इत्यव्यक्तेन शब्देन कायति कै-क । कु लुन्द

चिक्रण पु० चिक्र-किप् चिक्र न कणति कण-गट्टे अच ।

१। गुवाकडणे । २। तत्पदे न० राजनि० । ३। मरुते स्त्रिगणे

(चिक्रण) ति० शब्दमा० ४। चिक्रणपुष्पवत्याम् उत्तमायां

गवि स्त्री । अमरः "कठिनचिक्रण द्रव्य

पिच्छिनो मृदु दाह्य" भा० पा० १८४४० । गौरा०

स्त्री । एगडणे हरीतक्या० तत्पदे च स्त्री राजनि० ।

अल कम्बाने तत्पदे ह्रीवता चिह्वा० आद्युदात्तता

च चिक्रणकल्पम् ।

चिक्रस पु० चिक्र-अच । यवचूर्णे हेमच० ।

चिक्रा स्त्री चिक्र-अच । १। एगडणे राजनि० । २। तत्पदेऽपि स्त्री

चिक्रिर पु० चिक्र-वा इण्ड । मूषिकभेदे । उत्तुरगर्दे

१। ८८८० इत्यम् । "लावन पुत्रक कण्ठोच्चिरचिक्रि-

कथा" सुसुत० ।

चिक्रिद् ति० क्रिद-यङ् कुक् फच् नि० । अतिशयक्रोदयुक्ते ।

चिक्रिट पु० चिक्रिड+प्रपो० । मत्स्यभेदे हारा० । "चिक्रिट-

स्तु गुरुपांही मधुरो मत्स्यवर्गः । मेद पित्तान्ध

नाशी हृष्टप्रोरोचनकृतया । कफशतकरो ज्ञेय"

राजयङ्ग० । अस्यायै स्त्री । (चुर्वाचिक्रिडो) कुङ्क-

चिक्रिट "चिक्रिटो मधुरा हृद्या कफघातविनाशिनी

गुणी स्नेहकरी ज्ञेया" राजय० ।

चिक्रिड पु० चिमित्यव्यक्तेन गत्यते भव्यते गत भवो-

कर्म्मणि वज्रयै सञ्जायाम् क लक्ष ८ । (चिक्रिडो)

मत्स्यभेदे शब्दमात्रा

चिच्छिण्ड पु० चि-वा० इण्ड च कुक् च । फलप्रधाने हर्षे

भावप्र० । "चिच्छिण्डो वातपित्तज्ञ पथ्यो हलहचिपद ।

शोमिणोऽतिहितो ज्ञेय पटोकात् किञ्चिद्वनक" तद्गुणा

उक्ता ।

चिच्छिटिड पु० जीयते चि-कर्म्मणि क्तिप् चिदति

तत्त चिटिं प्रेषण गच्छति शन-उ प्रपो० सुम् । कीट-

भेदे कीटगट्टे २०५८८० सुसुतवामर्श इत्यम् ।

चिच्छक्ति चिदेव शक्ति । चैतन्ये सञ्जेष्यारोरकम्

"चिच्छक्ति परमेश्वरस्य विमला चैतन्यमेवोच्यते" ।

"चिच्छक्तिरसि परमात्मनि तेन सोऽपि व्यक्तो जगत्सु

विततोभवकल्पकता । कोऽन्यस्त्वया विरहितः प्रम

यत्यस्यिन् कर्तुं विदुर्मुनि सञ्चित स्वयत्तया"

देवीभागवतम् । "भायास्तदस्य चिच्छक्त्या चैतन्य

स्थितमात्मनि" भाग० १। ७। २४।

चिच्छायापत्ति स्त्री चिति इन्द्रादे, बुद्धादौ वा चिते

छाया प्रतिबिम्ब तस्या अपत्ति । साध्यमाने । चितौ

बुद्धादे प्रतिबिम्बप्राप्ते वेदान्तमाने बुद्धादौ चित

प्रतिबिम्बप्राप्ते च । प्रत्युत्पत्तिविम्बस्वीकारस्य सोप-

पत्तिक "अलकरणस्य तदुज्ज्वलितत्वात्प्रोहवदधि-

हातत्वम्" शा० सू० भाष्ये समर्थितकाम् वाक्यं । ६५।

६६८० उक्तम् तत शेषन्तु "मनु प्रतिबिम्बहेतुतया

सयोगविशेषावश्यकत्वे प्रतिविम्बकल्पना व्याप्य प्रतिविम्ब-
कार्यस्यार्थज्ञानादे संयोगविशेषादेव सम्भवादिति । ये-
म् । बुद्धौ चैतन्यप्रतिविम्बस्यैतन्यदर्शनायै फलप्राप्ते दृश्ये
रुपप्रतिविम्बवत् । अन्यथा कर्मकाले पिरोधेन न्यस्य सा-
क्षात् स्वदर्शनानुपपत्ते । अथमेव च चित्प्रतिविम्बो बुद्धौ
चिच्छायापक्षिरिति चैतन्याध्यास इति चिदावेश इति
चोच्यते । यद्य चैतन्ये बुद्धे प्रतिविम्ब स चाहं
विषये सच्च बुद्धेर्भावेनियते । अर्थाकारमयैवार्थ
रक्षणस्य बुद्धेरन्यात् स्वये दृष्टत्वेन ता दिना सरोगवि-
शेषभावेनार्थभानस्य पुरुषेऽन्यभौचिन्प्रात् अर्थाकार-
मयैवार्थरक्षणगन्तारत्वाच्चेति । स चार्थाकार पुरुषे
परिणामो न सम्भवतीतप्रात् प्रतिविम्बरूप एव पर्यव-
स्यतीति दिक् । स चायमन्येऽन्यप्रतिविम्बो योगभावे
व्यासदेवे सिद्धान्ति । 'चित्तिगोचरपरिणामिन्प्रति-
सक्तमा च परिणामिन्प्रत्ये प्रतिप्रकान्तेय तद्वृत्तिमनु-
पतति तस्याप्यप्रतिप्रकान्तेयपदद्वयत्वाया बुद्धिदत्तेरनु-
कारिभावेनतया बुद्धिदत्तप्रतिप्रकान्तेय इति ज्ञानवृत्तिरित्या-
ख्यायत' इत्यादिना ।

अन्यकरणस्यैकत्वेऽपि वृत्तिभेदाद्भेदे सां प्र० भावे
समर्थितस्तदावस्थान् अन्तरपदभेदे १६५७ उक्तम्
चिच्छिन्न प्र० । देवभेदे २१६५पि प्र० प० । मेसकैस्त्रैपुरे-
चैव चिच्छिन्नेव समन्ति " भा०भी० ८८५ ।

चिच्छा स्त्री चिन्तितव्यक्त गन् चिन्तीति चि-ड । इति
निडोदृष्टं अमरः । तत्फलं यण् इतिक्त्वा
नुपि व्यक्तियचनत्वात् स्त्री । धाये क । २७३५या
चिच्छिन्नायत्त गौरा० डीप् । चिच्छिन्नायत्त केचित्
चिच्छिन्न प्र० चिन्तितव्यक्तगन्नेन चिच्छिन्ति चि-ड-पादे ।
चिच्छिन्नद्वये भावप्र० । चिच्छिन्नद्वयत्वे चिच्छिन्न इति
पाठ गुणास्तु चिच्छिन्नद्वयोक्ताः

चिच्छाटक प्र० चिच्छेवाटति अट-एप् । (चैचको) दृष्ट-
भेदे रत्नमा० । चिच्छाटक इत्यपि पाठ तत्पार्थे प्र०
चिच्छास्त नचिच्छेवास्तम् । अन्तर्गाके । (आमरुष) राजनि०
चिच्छासार प्र० चिच्छाया इव सारोऽस्य । अन्तर्गाके (आ-
मरुष) राजनि० । [चिच्छे-चेट-चेटी ।

चिट प्रेपछे भा० पर० सक० सेट् । चेटति अचेटीत् ।
चिट प्रेपछे च०उभ० सक० सेट् । चेटयति ते अचीचिटत् त
चिटौ स्त्री चिट-क गौरा० डीप् । चट्टाक्षवेगधारिण्या
योगिन्याम् तन्मन्त्रप्रयोगः तन्त्रसारे उक्तो यथा । "तार

चिटिद्वयं भूयाश्चाण्डालि च ततः परम् । सङ्गदाद्य ततो
भूयाद्वक्तु मे तत परम् । वगधानय ठ-इत् चिटि-
मन्त्र उदाहृत (थो चिटि । चिटि । सङ्गदाद्यञ्जलि
अष्टक मे वगधानाय स्वाहा) सप्रभिरिदमेभूपात्
वगयेद्विभवा जनः । विधि साङ्ग । "विचिच्छ तान-
पत्ते त साध्यान्नाधिगर्भितम् । नि चिच्छ खोरव-
मिच्छे जवे तत्काययेद्विधि । वग्धो भवति साधो-
ऽस्य नात्त कार्या विचारणा । तावत्पत्ते निचिच्छेन
भट्टकासीन्द्रे छनेत् । वग्धाय सर्वजनूनां प्रयोगा
ऽयमुदाहृत ।

चित् ज्ञाने भा०पर० सक० सेट् । चेतति अचेतीत् ।
चित्तेत ईदित् चित्तः । "य इन्द्र । सोमपातमोच
मविष्ट चेतति" अ० ८।१।१। "एत तेचेतिदु सखे"
भट्टिः । "ज्ञताभीदस्य कर्त्ता चेतने दम्यतर्त्तुचाम्" अ०
६।४।३। अ० वेदे पटव्यत्यय । चेत च तम चित् ।
"क्रमरहितमचेतनूनीरजोकारितस्याम्" भट्टिः ।

चित् ज्ञाने च० आत्म०सक०सेट् । चेतयति ते अचीचितत् न
चेतना चेतित । "पूर्व चेतयते अन्तुरिन्द्रिर्विषयान्
पृथक्" भा० शा० ६८६ । "चिच्छु समोऽसि जागर्ति
चेतयामि न चेतये" भा० अर्गा० २५० । "राक्षसचेत-
यन्ति न" भट्टि । अक्ष अटलपमपि । तव्य चित-
यतीत्यादिरूपम् "इन्द्र न यज्ञेयितवन् आवाय" अ०
१।१।१।२

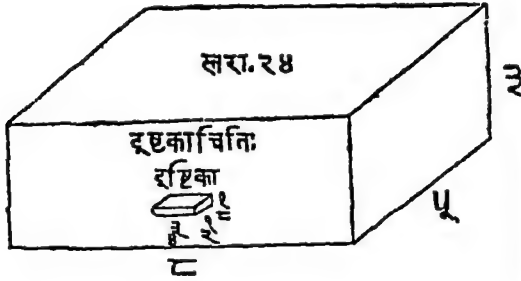
चित् अ०तो च० उभ० सक० सेट् ईदित् । चिनयति ते
अचिचिन्नत् त चिन्नित चिन्नम् चिन्नचिन्ना ।
"यदाह जैवधादन्य मनसापि न चिन्तये" भा० प०
६१५० । "तस्मादस्य वध राजा मनसापि न चिन्तये"
अतु ।

चित् स्त्री चित्त-सम्पदा० भावे क्तिप् । ज्ञाने चेतनानाम्
अमर । २५०५ । "सञ्ज्ञिदानन्दपियङ्गम्" वे वा०
१चित्तवृत्तिभेदे । "चिदसि मगावि धीराव" यजु० ३।१।६
"अचेतनदेहादिसंघातस्य चेतनस्य उपादयको बाह्य
स्तुव भिन्निकल्पस्य सामान्यज्ञान जनयन्ती इतिचित्तं
तदेवात्त चिदित्युच्यते" भट्टो० । अविशेषस्तु रचनाते
चेतने स्तुत्यव प्रकाशमाने ज्ञानात् "निर्विकल्पकं सर्वभा-
सक ज्ञान तत्त्वमात्मवत् चिदिति" आत्मसातार
"चिद्विज्ञासीति चिच्छालनिद चिच्छाक्षेव च । चिन्न
चिद्वृत्तेति च बोकाचिदिति भावयेत्" वेदान्तपू० चिच्छ

चिदुपव. “चिन्मयस्याहितीयस्य निष्कलस्यागरीरिण ।
उपासकानां चित्तप्रयं ब्रह्मणो रूपकल्पना । “तस्मिन्-
विहृष्ये स्फारे समस्ता वस्तुदृष्टय । इमास्ता प्रतिवि-
म्बन्ति सरसीष चन्द्रमा” योगशास्त्रं
चिन्मोति चि-कर्त्तरि किम् । ५. चयनककर्त्तरि त्रि-
व्यनिषित् । कर्म्मणि किम् । ६. व्यन्मो । ७. व्यसाकल्ये व्य-
वसर । कश्चित् कथञ्चित् जातचित् । व्यवसाकल्यकरणे
च व्य- चित्कार, “नहि करिषि इष्टे चित्कारेण
तमनुमिमतेऽनुमातार” वाचस्पतिमित्र । सुगन्धोष्णे
विभक्तपुलात् किमः चित्तवो प्रत्ययौ विहितौ इति-
भेद । तस्मिन् चयनशब्दे तद्वैतुक्त जातचित्
इत्यादिप्रयोगाविहितं तस्य किमः प्रकृतिकत्वाभावात् ।
चित् त्रि- चि-कर्म्म क्त । शब्दे चेदि० शतचयने “अव-
चित्तवनिषुष्या वेदिसम्पार्गदृष्टा” कुमा० । शस्यते ४ चव्या-
दिते च “तदप्येष्ट कर्म्मचितो लोकः क्षीयते एवमस्य
स्यचित्तं क्षीयते” इति । ५. शवदाहाधारचुक्षीभेदे
क्षी व्यसर । “प्रणिपाताञ्जलियाचितां चिताम्” कुमा०
“यद् वामोर । चिताधिरौच्यम्” रघुः “तया न यठिता
चण्ड्री मया नापि चिकित्सितम् । व्यकृष्णाद्यगरोपान्ते
कथं धूमायते चिता” हास्यार्थं । “चित्तान्नेरुह-
जाण्डम्” भा० व० ११४४० । “सगोत्रजैर्हृत्कीत्या त
चितामारोप्यते शव । अधोस्यो दक्षिणादिकृचरणस्तु
प्रमानिति । उत्तमदेहा नारी तं सपिण्डुरपि वस्तु
भिः । चाण्डालान्नेरमेध्यान्ने सूनिकान्ने च कर्हि
चित् । पतितान्ने चित्तान्ने च न शिष्टैर्हृण स्यतम्”
शु०त० । अधिक चितिशब्दे दृष्टम् । मन्त्रसाधनाङ्गचिता
लक्षणं तन्त्रकारे उक्तं यथा “असंस्कृता चिता पाद्या
न तं संस्कारसंस्कृता । चाण्डालादिषु संप्राप्ता केवल
श्रीमद्विहिता । चितासाधनप्रकारं वीरतन्त्रे
“अष्टम्याश्च चतुर्हृत्पां पञ्चयोद्धमयोरपि । कृष्णपक्षे
विशेषेण साधयेद्दीर्घसाधनम् । तत्साङ्गं प्रहरे यात्रे गते
च सुरसुन्दरि । शव वापि चिता वापि नीत्या गत्वा
यथासुखम् । साधयेत् अहित मन्त्री मन्त्रध्यानपरा-
यण । भयं नैव तं कर्त्तव्यं हास्यलज्ज विवर्जयेत् ।
अवर्हि श न वीक्षते मन्त्रमेव समभ्यसेत्” । तत्र पूजा
द्रव्यम् “सामिधाम्” गुड द्रागं सुरापावसपिष्टम् ।
नागाफसङ्गं नैवेद्यं स्रक्कल्योक्तसाधितम् । चितास्यान
समाभीय सुहृदि मय्युपासिभिः । समानगुणसम्भ-

वै साधयेत् वीतभीः स्वयम्” । [त्रिका० ।
चिताचूडकं न० चितैव चूडकं चूनकम् लक्ष्यं । चिताया
चिति स्त्री चि+आधारे क्तिन् । १. चितायाम् तत्कर
अदेशादि का० श्री० ७५।७।१५। ५. चोक्तो यथा
“वितानं साधयित्वा समे वज्रसहस्रेऽनुराग्नौ चितं
चिन्मोति” १५४० वितानसाधनमग्नीनां यथादेशस्यः पन
कृत्वा समे तथ्यवज्रसे देशेऽनुराग्नौ काष्ठे चितं चिन्मो-
ति” कर्क “पूर्वतरम् उद्धृत्य क्षीरिणीं पुरुषाङ्गती
१६४० “पुरुषव्याङ्गान् यासामोष्धीनाम् ताड्यन्” दे०
“क्षीरयुक्तां पुरुषाङ्गतीं पुरुषमाग्नीं पुनिङ्ग-
भिक्षया अर्चयित्वा” कर्क । “विशाखाशराङ्गगन्धाष्टानि
पगर्वाध्यण्डाथ” १७४० “उद्धृत्य चितं तं विशारय
दूर्वां शरीरस्य प्रक्षिपणीं मापयणीं अध्यण्डा दण्ड
पिका” दे० “अश्वगन्धा आसन्ति प्रक्षिपणीं लक्ष्मणेन
परे अध्यण्डा च ब्रह्ममाण्डू कोति निगमे” कर्क । चिति-
यञ्च” कात्या० श्री० २१।१२। “देशो भवति तद्गुणयुक्त
इत्यर्थः । स चितिवत् नृत्यस्य दाहार्थं यादृशं काष्ठं-
चितिविहितं तादृशे देशे” कर्क । भावे क्तिन् । २. समृद्धे
चेदि० । अग्न्यादेः शचयने संस्कारभेदे । अग्नि-
चयनप्रकारं शत० ब्रा० ७।१।१।१। “गार्हपत्यं चैवत्र
पञ्चाशयाद्या व्युद्धृतिं अवस्थितिं क्षीतदं गार्ह-
पत्यं चिन्मोति इत्यादिके” पितृरेषोक्त । चीय-
तेऽस्याम् आधारे क्तिन् अग्निचयनाधारे ४८८काभेदे
तासां पञ्चानां संस्कारा शत० ब्रा० ८।१।१।१।
“प्राणभूतं सुषुप्तं प्राणा वै प्राणभूतं प्राणा-
नेवैतदुपपद्यति ता प्रथमायां चितामुपपद्यति” एषोऽ-
न्येयं प्रथमा चितिं पुस्तान्तत् प्राणानुपादधति तस्या-
दिमे पुरस्तात् प्राणा इत्यादिके उक्ता इति । “प्रथमो-
त्तमयोः पादमात्रीरतिरिक्ता” कात्या० श्री० १७।७।२६
“प्रथमोत्तमयोश्चित्योरतिरिक्ता वा पादमात्री भवति
नातोऽतिरिक्ता चेति” कर्कः प्रथमापञ्चम्यो अतिरिक्ता या
महत्त्व इष्टकास्ता पादमात्रीरुपपद्यति” संव्या० । ५. कृ
आख्येष्टकादीनां समूहविशेषे । इष्टकामानेन चितिमान-
सानोपयोगिव्यवहारं चितिवत्प्रवहारः । स च नीला०
दर्शितो यदा चितौ करणस्य साङ्गं दृष्टम् । “उच्छ्रुतेषु
गुणितं चितं किल क्षेप्तसम्भवफलं यन भवेत् । इष्टिका-
पनश्रुते घने चितेरिष्टिकापरिमितं च स्रज्जते । इष्टि-
कोच्छ्रुयते अते, व्युः साराय दण्डा चितेरपि ।

उदाहरणम् । अष्टादशकुल दैर्घ्यं विस्तारो द्वाद-
याकुलम् । उच्छ्रितिकुलं वा यावन्मिष्टिकास्त्राचिन्तौ
मिष्ट । यद्विस्तृतिः पञ्चकराष्टकुल दैर्घ्यं च यस्यां
मिष्टिकोच्छ्रितिक । तस्यां चित्तो किं फलमिष्टिकानां
सङ्ख्या च का नूचि कति करारः । व्यासः ।

दृष्टिकायाः घनहस्तामस/६४चित्ते चोत्पन्नम् ४० ।
उच्छ्रित्येण गुणितं चित्तेर्घनफलम् १२० । कन्वा दृष्टिका
सङ्ख्या २५६० । सरसङ्ख्या २४ । एवं पाषाणचयेऽपि ।
“चित्तेः कपि” पा० कपि परे दीर्घः एकचित्तोक्तः “पञ्च-
चित्तिकोऽग्नि” इत्यादौ हस्त्येन दीर्घः । काय-दीर्घो
क्लिप्तं चिन्मात्रः । इत्येतस्य स्वयंप्रकाशे चिच्छब्दार्थे स्त्री
“आश्रयत्वविषयत्वभागिनी निर्विशेषचित्तिरेव केवला”
“सखे पगारी” । उदुगायाम् । “चित्तचित्तम्यभा-
गाद्वा चेतना वा चित्ति स्मृता । मङ्गलं व्याप्य स्वित्ता
सर्वां न मङ्गला वा प्रकृतिर्माता” देवीभानु० ४५५० ।
चित्तिका स्त्री० चित्तिरेव कायति कै-क । १कटिहस्त्येन
याम् हारा० । चित्ति+स्त्रार्थे क । २चित्तिमद्भार्थे चित्ता+
स्त्रार्थे क अतः इत्यम् । ३चित्तायाम् ।

चित्त्वक्ष ५० मि० चिदित्यक्ष्यक्तशब्दं कथयति कथ-कथ ।
चित्त्वक्षकारके । क्लोपकन्यशब्दे परे तत्पुत्रमे चिह्न
यादि० आद्युदात्तता । चित्त्वक्षकन्यम् ।

चि(ची)त्कार ५० चित्+क-भावे चञ् प्रथो० वा
दीर्घः । चिदित्यक्ष्यक्तशब्दकरणे । “म हि करिणि
हटे चि(ची)त्कारेण तमस्तुमिहतेऽनुमातार” वाचस्पति
मिश्र । “य विवोदति चित्कारात् ताङ्गितो गर्हो
यथा” हितो० ।

चित्त न० चित्ती-शाने का० करणे क्त । १शानःकरणभेदे
“मनोबुद्धिरहङ्कारचित्त करणमानारम् । संशयोभिसंयोग-
वै कारणं विषया इति” वेदान्त० । तस्य च कारणम्
अनुसन्धानात्मकं हस्तिभेद । चिच्छब्दे इत्यम् । २शानःकरण-

भावे अमर “योगचित्तवृत्तिनिरोध” पात० सु ।
“जनस्य चित्तेन नृप यथात्मना” नैप० । “चन्द्रचतुर्षु
यद्दराच्युते क्रमाद्विचित्रितेन मनोबुद्धिरहङ्कारचित्ता-
मिधानरिन्द्रियचतुष्केण क्रमात् सशयनिययाहङ्का-
र्यचैत्र्यां चरानेतान् स्थूलविषयाननुभवतः” वे० सा०
उक्ते । अस्याधिगता अच्युत । कर्म्मणि कर्त्तरि वा
क्त । १ज्ञाते ४ज्ञातरि च । चित्तं च सास्त्वमते त्रिगुण-
प्रकृतिकार्यम् । तदेतद्योगसूत्रभाष्यादौ दर्शितम् ।
“योगचित्तवृत्तिनिरोधः” पात० १११॥६०

“चित्तं हि प्रत्यक्षमवच्छिन्नस्थितिशिखत्वात् त्रिगुणम् ।
प्रत्यक्षरूपं हि चित्तं सच्चिन्म । रजस्तमोभ्यां सङ्कटम्
ऐश्वर्यं विषयप्रियं भवति । तदेव तमसा तु विज्ञानधर्मा-
ज्ञानावैराग्यान्मैत्र्ययौगं भवति । तदेव प्रकीर्णमोहावरण-
धर्माः तः प्रद्योतमानमनुविष्टं रजोनाशया धर्माज्ञानवैरा-
ग्यमैत्र्ययौगं भवति तदेव रजोवैशेष्यभावेन स्वरूपमति
३ सत्यपुरुषात्मताख्यातिमात्रं धर्म्ममेषध्यानोपग-
मवति । तत्परं प्रसङ्गानामित्याचक्षते ध्यायिनः । चि-
त्तिशक्तिरपरिणासिन्मयमतिरसङ्गभा दर्शितविषया शुद्धा
चानन्ता च सत्यगुणात्मिका चेत्यम् । अतो विपरीता
विवेकख्यातिरित्यतस्तस्यां विरक्तं चित्तमात्रमपि ख्याति
तिरुच्यते । तदवस्थं चित्तं संस्कारोपगं भवति ।
य मिश्रैः सभाधि, न तन्म किञ्चित् सङ्गहातव्यस्य-
अज्ञातः द्विविधः स योगचित्तवृत्तिनिरोधः” इति भा० ।
“कुतः पुनरेकस्य चित्तादिभूतिसम्बन्धः किमर्थं चैव
सस्य चित्तस्य वृत्तयोनिरुद्धव्या इत्याशङ्क्य प्रथमं ताव-
दपस्यासम्बन्धहेतुसम्बन्धस्यति । चित्तं हीति । प्रत्या
शीलत्वात् सत्यगुणम् । प्रवृत्तिशीलत्वात्प्रलोच्यम् स्थि-
तिशीलत्वात् तमोगुणम् । प्रत्याशङ्क्यस्यस्यस्यार्थं ते-
नान्येऽपि सात्त्विकाः प्रधादवावप्रतीतयादयः स्रष्टव्ये ।
प्रवृत्त्या च परितापशोकादयो राजसाः । स्थितिः प्रवृ-
त्तिविरोधी तमोवृत्तिधर्म्मः स्थितिपदस्याद् गौरवावरण-
दैर्घ्यादयः उपलब्धव्ये । वृत्तदुक्तं भवति एकमपि चित्तं
त्रिगुणनिर्मिततया गुणानाञ्च वैषम्येण परस्परनिर्भेदं
वैचित्र्याद्विचित्रपरिणामं सदनेकावस्थस्यपद्यत इति ।
चित्ताद्या एव चित्तस्य भूय यथासम्भवसमानरावस्था-
भेदवत्प्रत्या दर्शयति । प्रत्याक्षरूपं हीति चित्तस्यैव
परिणतं सत्यं चित्तस्य, तदेव प्रत्याक्षरूपतया सत्यव-
द्यान्यं चित्तस्य दर्शितम् । तत्र चित्तं सत्त्वात् किञ्चिदने

रजस्तमसौ यदा मिथोऽप्येकं भवतः तदैश्वर्यं च विष-
याश्च शब्दादयस्तान्येव प्रियाणि यस्य तत्तथोक्तं सत्त्वमा-
घान्यात् अतु चित्तं तन्मे प्रणिधितुं सति तत्त्वस्य तम-
सा पिङ्गित्वादिष्णमादिकमेव तत्त्वमभिमन्यमानं तत्प्र-
णिधितुं सति प्रणिधत्ते च क्षणम् अथ रजसा क्षिप्तमा-
यम् । तन्नाम्नस्य स्थिति तत् प्रियमात्रं भवति । श-
ब्दादिषु पुनरस्य सरसवाही प्रेमा निरुद्ध एव । तद-
मेव पिङ्गलं चित्तसंज्ञं चित्तं दर्शयन् मूढमपि सूच-
यति तदेव तमसि । यदा हि तमो रजो विजित्य
प्रकृतं तदा चित्तसत्त्वावरकतमं सत्त्वसारण्येऽशक्त-
त्वात् रजस्तमस्यगितं चित्तमधर्माद्युपगच्छति । अज्ञानञ्च
विपर्ययज्ञानमभावप्रत्ययात्मन्वत्तु निद्राज्ञानसंज्ञम् ।
ततश्च मूढावस्थापि सूचितेति । अनेश्वर्यं सर्वज्ञे-
ष्वाप्तमिति । अधर्मादिष्व्याप्तं चित्तं भवतीत्यर्थः ।
यदा तु तदेव चित्तसत्त्वमाविर्भूतसत्त्वमपगततमं पटञ्च स-
रजस्तम भवति तदा धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्याण्युपगच्छती-
त्याह प्रक्षीणेत्यादि । मोहसामसदेव चावरणं प्रकृते-
ण क्षीणं यस्य तत्तथोक्तम् । अतएव सुषुप्तौ विशेषावि-
शेषलिङ्गमात्राऽलिङ्गपुरुषेण प्रदोतमानं तथापि न ध-
र्माद्यैश्वर्याय च कल्पते प्रवृत्तप्रभावादित्यत आह । अ-
तुविज्ञं रजोमात्रया रजस प्रवर्तकत्वादिति धर्मादि-
रित्यर्थः । तदनेन संप्रज्ञातसमाधिसम्पन्नयोर्मधुभूमिक-
प्रज्ञाव्योतिषोर्ध्याधमयोर्योगिनोचित्तसत्त्वं सगृहीतम्
संप्रत्यतिशान्तभावनीयस्य ध्यायिनस्तथैव चित्तस्याव-
स्थाभाह तदेव चित्तं रजोवैशान्तरादपेतम् अतएव
स्वरूपप्रतिष्ठमभ्यासवैराग्यपुटपाकप्रवन्विधूतरजस्तमोम-
यस्य हि बुद्धिसत्त्वतपनीयस्य स्वरूपप्रतिष्ठस्य विषयेन्द्रियपू-
त्याहृतस्यानपसिताधिकारतया च कार्यकारिणो विवेक-
ख्याति परं कार्यमवशिष्यत इत्याह सत्यपुरुषा-
त्यताख्यातिमात्रं चित्तं धर्ममेव ध्यानापय भवति ।
धर्ममेव च वक्ष्यते । अत्रैव योगिकमपुंसिद्धिमाह
तदिति । सत्यपुरुषात्यताख्यातिमात्रं चित्तं धर्ममे-
व परं प्रसंख्यानमिति आचक्षते ध्यायिन । चित्त-
शामास्याधिकरणं च धर्मधर्मिणोरभेदविवक्षया द्रष्ट-
व्यम् । विवेकख्यातेर्हान्तेतं चित्तिशक्तेरुपादानहेतुं
निरोधसमाधिमवतारयितुं चित्तिशक्ते साधुतामसाधुता-
श्च विवेकख्यातेर्दर्शयति चित्तिशक्तिरिति प्रादि । सुषुप्त-
संज्ञोहात्मकसुषुप्तिः । सुषुप्तोहावपि विवेकिन इ -

स्वाकुरुतः । अतो ड स्वप्नेयौ तथाचातिमुन्दरमयन्-
वत् इमोति । तेन तदपि हेयमेव विवेकिनः । सेयमवि-
शुद्धिरन्त्य चित्तिशक्तौ प्रवृत्ते न क इत्युक्तं शुद्धा
चातन्ता चेति । नतु सुषुप्तसंज्ञोहात्मकसुषुप्तादीन् इय
चेतयमाना तदाकारापन्ना अथ विशुद्धा तदाकारपरिष्फ-
टपरिवर्जने च कुर्वती कथमनन्तेतत्र त उक्तं दर्श-
तविषयेति । दर्शितो विषय शब्दादिर्यस्यै सा तथोक्ता ।
भवेदेतदेव यदि बुद्धिव्यवस्थितिशक्तिर्विषयाकारताभापद्येत ।
किन्तु बुद्धिरेव विषयाकारेण परिणता सती अतदाका-
रायै चित्तिशक्त्यै विषयमादर्शयति तत पुरुषश्चेतयत
इत्युच्यते । नतु विषयाकारा बुद्धिमानाहृदाया
चित्तिशक्तेः कथं विषयवेदनं विषयारोहे वा कथं न
तदाकारापत्तिरिति अतः उक्तम् अप्रतिशक्तमेति ।
प्रतिशक्तम सञ्चारः स चित्तेनास्तीत्यर्थः । स एव कु-
तोऽस्यां नास्तीत्यत उक्तम् अपरिणामिनीति । न
चित्तिस्त्रिविधोऽपि धर्माधर्माध्यात्मलक्षण परि-
णामोऽस्ति येन त्रितयरूपेण परिणता सती बुद्धिसंयो-
गेन परिणमेत । चित्तिशक्तेरसक्रान्ताया अपि विषय-
सवेदनसुषुप्तादियुज्यते । तत्सिद्धं चित्तिशक्ति शोभनेति,
विवेकख्यातिस्तु बुद्धिसत्त्वात्मिका अशोभनेत्युक्तम् । अत-
स्त्रितिशक्तेर्विपरीतेति । यदा च विवेकख्यातिरपि
हेया तदा कैव कथा वृत्त्यन्तराणां दोषवृद्धमानामिति
भावः । ततस्तद्देतोर्निरोधसमाधेरवतारो युज्यते इत्याह
अतस्तस्यामिति । ज्ञानप्रसादमात्रेण हि परेण वैरा-
ग्येण विवेकख्यातिमपि निरूपणीत्यर्थः । अथ निरु-
द्धाऽशेषवृत्ति चित्तं कौटुम्भमित्यत आह तदस्यस्मि-
त्प्रादि । स निरोध अवस्था यस्य तत्तथोक्तम् ।
निरोधस्य स्वरूपमाह स निर्वीज इति । क्लेशसहित
कर्माश्रयो ज्ञातप्रायुर्भोगोभोज तस्माद्विगतं निर्वीज
अस्यैव योगिकनप्रसिद्धानन्वर्थसंज्ञामादर्शयति । न
तत्वेति । उपसंहरति । द्विविध एव योग्यचित्तवृत्ति-
निरोध इति विवरणम् ।

“तदवस्थे चेतसि विषयाभावात् बुद्धिबोधात्मा पुरुषः ।

किंस्वभावः ? इति-भा”

“तदा द्रष्टृ स्वरूपेऽवस्थानम्” २५० ।

“स्वरूपप्रतिष्ठा तदानीं चित्तिशक्त्यर्थया कैवल्ये व्युत्थान-
चित्ते तु सति तथापि भवन्ती न तथा” भा० ।

“संप्रत्युत्तरं समवतारयु सोदयति । तदवस्थे चेतसीति

किमाक्षेपे तत्तदाकारपरिणतबुद्धिविधाया तयं पुरुष
सदातुभूयते न तु बुद्धिवोधरहितोऽतोऽस्य पुरुषस्य
बुद्धिवोधस्वभाव इतिहिरि मकारम् । न च संस्कारयोरे
चेतसि सोऽस्ति, न च स्वभावमपहाय भावो र्नास्त्यम-
र्हति इति भाव । स्यादेतत् संस्कारयोर्भावापि बुद्धि
कस्यात् पुरुषो न बुध्यते ? इत्यत आह विषयाभावा-
दिति । न बुद्धिमात्रं पुरुषस्य विषयोऽपि तु पुरुषार्थवती
बुद्धिः । विवेकस्यातिविषयभोगो च पुरुषार्थो नौ च
निवृत्तानस्यायां न स इति सिद्धौ विषयाभाव इत्यर्थः ।
सूत्रेण परिहरति "तदा इह स्वप्नेऽप्यस्यामम्" इ० ।
"स्वरूप इत्यारोपितम् शान्तघोरमृदुस्वरूप निवर्त्तयति
पुरुषस्य हि चैतन्य स्वरूपमनोपाधिकम् न तु बुद्धिवोधः
शान्तादिरूप शोपाधिको हि स स्फटिकस्यैव स्वभावत
स्वस्वभावस्य जपाकुसुमसंस्कारानोपाधिरुपमा न चो-
पाधिनिरुत्तानुपहितनिवृत्तिरतिप्रसङ्गादिति भावः ।
स्वरूपस्य चामेदेऽपि भेदं विकल्पप्र अधिकरणभाव उक्त
इति । अयमेवार्थोभावात्प्रकृता गीत्यते । स्वरूपमिति
हेति । तदानीं निरोधायस्यायां न व्युत्थानावस्थाया-
मिति भावः । स्यादेतत् व्युत्थानावस्थायामप्रतिष्ठिता,
स्वरूपे चितिशक्ति, निरोधायस्यायां प्रतिष्ठित्यो परि-
णामिनी स्यात् व्युत्थाने वा स्वरूपमितिष्ठाने सति व्युत्थान
निरोधयोरविशेष इत्यत आह व्युत्थानचित्तो त्विति
न साह्यं कृत्स्नमित्या चितिशक्ति स्वरूपात् व्यवर्ते । तेन
यथा निरोधे तथैव व्युत्थानेऽपि । न खलु शुक्तिकायाः
प्रमाणविषय्यज्ञानगोचरत्वेऽपि स्वरूपोदयव्यथौ भवत
प्रतिपत्ता त्वतथाभूतमपि तथात्वेनाभिमन्यते । निरो-
धसमाप्तिमपेक्ष्य सख्यज्ञातोऽपि व्युत्थानमेवेति विवरणम् ।
"कथलर्हि दर्शितविषयत्वात्"—भा०
"इत्तिस्वरूपमितरत्न" इ०
"व्युत्थाने याः चित्तवृत्तयः तद्विशिष्टवृत्तिः पुरुषः । तथा
च स्वरूप "एकमेव दर्शनम्" "स्थानिरेव दर्शनमिति"
"चित्तम् अयस्कान्तमणिकल्पं सच्चिदानन्दोपकारि हृद्य-
त्वेन स भवति पुरुषस्य स्वामिनः । तस्माच्चित्तवृत्तिबोधे
पुरुषस्यानादिसम्बन्धोहेतुः" भा०प्र० ।
"स्वरूपान्तरमवतारयितुं शक्नोति कथलर्हि इति । यदि
भवति न तथा केन तर्हि प्रकारेण प्रकाशत
इत्यर्थः । हेतुपदमध्याहृत्य स्वरूपं यदिति । दर्शित
विषयत्वात् । इत्तिस्वरूपमितरत्न । इतरत्न व्युत्थाने

याचित्तवृत्तयः शान्तघोरमृदुस्वरूप एव विशिष्टा अभिधा-
वृत्तयो यस्या पुरुषस्य स तयोक्तः स्वरूपमितरत्नं सगन्त
एकपथ्यायः । एतदुक्तं भवति जपाकुसुमसंस्कारयोरिव
बुद्धिपुरुषयो सच्चिदानन्दभेदपक्षे बुद्धिहृत्तो पुरुषे सभा-
रोय शान्तोऽस्ति दुःखितोऽस्ति मृदोऽस्मीति अध्यवस्थाति ।
यथा भक्तिने दर्पणतले प्रतिविम्बितं चन्द्रमन्दिनाभारोय
शोचत्यात्मन भक्तिनोऽस्मीति । यद्यपि पुरुषसमाप्तोऽपि
शब्दादिविज्ञानवत् बुद्धिहृत्तिः यद्यपि च प्राज्ञतत्वेना-
चिद्रूपतयातुभाव्युक्त्यापि बुद्धेः पुरुषत्वमापादयन्
पुरुषवृत्तिरिवातुभव इवावभासते । तथाचायमविषय्योऽ-
प्यात्मा विषय्यययानिवाऽभोज्ञापि भोज्ञेव विवेकस्याति-
रहितोऽपि तत्सहित इवाविवेकस्यातेः प्रकाशते । एतच्च
चित्तेरप्रतिस्फुरमायास्तदाकारापत्तौ स्वबुद्धिसंवेदन-
मितप्रत्यक्षं सत्पुरुषयोरतुलनासङ्कीर्णयोः प्रत्ययाविशे-
षभोग इतप्रत्यक्षं चोपपादयिष्यते । एतच्च सतान्तेऽपि
सिद्धमितप्राह तथा चेति । पञ्चगिष्ठाचार्यस्य सूत्रम्
"एकमेव दर्शनमिति" । ननु अयमेक दर्शनं यावता बुद्धेः
शब्दादिविषया विवेकविषया च वृत्तिः प्राकृततया उक्तत्वे
नातुभाष्या, दर्शनं ततोऽन्यत् पुरुषस्य, चैतन्यमनुभवौ
दर्शनमितप्रत्यक्षं आह "स्थानिरेव दर्शनमिति" उदयव्यव-
हर्त्तुर्नौ वृत्तिः स्थितिः शौकिकीमिति तत्रैतदुक्तमे-
वेति एकमेव चैतन्यन्तु पुरुषस्य स्वभावो न स्थितिः । तत्तु न
शोकप्रत्यक्षगोचरोऽपि त्यागमातुमानगोचर इत्यर्थः । तद-
नेन व्युत्थानावस्थायां मूलकारणमविद्या दर्शयता तदे-
तत्कथयोगो भोगहेतुः स्वस्वामिभावोऽपि स्फुरति इति
तत्तुपपादयिष्याह । चित्तं स भवति । पुरुषस्य स्वामिनः
इति सम्बन्धः । ननु चित्तजनितसुखकार भजनानो हि
चेतनश्चित्तस्योचिता न चास्य तत्त्वनिर्तोपकारसम्भव-
स्तदसम्बन्धादतुपकार्यत्वात् तत्त्वयोगतदुपकारभागत्वे
परिणामप्रसङ्गादित्यत आह अयस्कान्तमणिकल्पं
सच्चिदानन्दोपकारि इत्यत्येनेति । न पुरुषस्युक्तं चि-
त्तमपि तत्सच्चिहितं सच्चिद्विषय पुरुषस्य न देयत
काष्ठतो वा तदस्ययोगात् किन्तु योग्यताव्यवस्थोऽस्ति च
पुरुषस्य भोक्तृशक्त्यचित्तस्य भोग्यशक्तिः । तदुक्तम् इत्य-
त्येनेति । शब्दाद्याकारपरिणतस्य भोग्यत्वेनेत्यर्थः ।
भोगस्य यद्यपि शब्दाद्याकारवृत्तिचित्तस्य धर्मसंघापि
चित्तचैतन्ययोरभेदसमारोपाह, चित्ताक्यात् पुरुषस्ये-
त्युक्तम् । तस्माच्चित्तस्ययोगेऽपि तत्त्वनिर्तोपकारभागत्वा

पुनरपस्थापरिष्ठापिता चेति सिद्धम् । ननु स्वस्वामिसम्बन्धो
भोगहेतुरविद्यानिमित्तोऽविद्या तु किञ्चिन्मिता न खलु
निर्निमित्त कार्यं मत्तयते । यथाह “स्वप्नादिवदवि-
द्याया मष्टतिः, फल्य किंकृता” इति गङ्गासप्तसंहार-
व्याजेनोद्भरति । तस्मात् चित्तवृत्तिबोधे गान्धर्पोद्भवा-
कारचित्तवृत्तपुण्यभोगे अनाद्यविद्यानिमित्तत्वादनादि-
सयोग हेतु अविदप्रायासनयोश्च सन्नानो बीजाह्वर-
सन्नानवदनादिरिति भावः” विवरणम् ।

अन्तःकरणग्रहे १६५८ अधिकृतान् ।

कैवल्यपादे च ज्ञानत्रेययोर्भेदव्यवस्थापनेन तद्विशेष
उक्तो यथा “कुतश्चेतदन्यायम्” भा०

"यस्तु साम्ये चित्तभेदात्तयोर्विभक्तः पन्थाः" सू० ।

“यद्विचिन्तावलम्ब्यगीभूतमेक वस्तु साधारणं तत् सन्तु
नैकचित्तपरिकल्पितं’ नाप्यनैकचित्तपरिकल्प्य किन्तु
स्वप्रतिष्ठितं कथं ? वस्तुसाध्ये चित्तभेदात्, धर्माभिेक्षं चि-
त्तस्य वस्तुसाध्येऽपि सुखज्ञानं भवति, अधर्माभिेक्षं ततएव
दुःखज्ञानम्, अपिदाद्येभ्यो ततएव मूढज्ञानं धर्म्यगदर्थज्ञा-
नेभ्यो ततएव माध्यस्थ्यज्ञानमिति । कस्य तच्चित्तेन परिकल्पि-
तं ? मत्तान्यचित्तपरिकल्पितेनार्थेनान्यस्य चित्तोपरागो-
युक्तं तस्माद्वस्तुज्ञानयोर्प्राप्त्यपहणभेदभिन्नयोर्विभक्त-
पन्थां मानयोः सङ्ख्यारगन्धोऽप्यस्तीति साङ्ख्यप्रमथे पुनर्वस्तु-
त्रिगुणं च नञ् गुणवृत्तमिति धर्मादिनिमित्तामेवचित्तै-
रभिसयद्भूते निमित्तात्तद्वस्तु च प्रत्ययस्योत्पद्यमानस्य
तेन तेनात्मना हेतुर्भवति । केचिदाङ्गान्सङ्गभूदेवार्थो-
भोग्यत्वात् सृष्ट्यादियदिति तत्र तया द्वारा साधारणत्व
धावमानाः पूर्वोक्तरेषु चक्षुषे वस्तुस्वरूपमेवापह्नवते” भा-
तदेवसत्त्वमूलां भाष्यकद्विज्ञानातिरिक्तस्यापने युक्तिवृत्ता
सौतीर्णं युक्तिमयतारयति कुतश्चैतदिति । वस्तुसाध्ये इति
यस्मान्वात्मे यस्यैकत्वं तत्ततोऽन्यत्वं भिद्यते यथा चैतस्य
ज्ञानमेकं भिन्नेभ्यो देवदत्तविष्णुसिद्धनैत्रप्रत्ययेभ्यो भि-
द्यते ज्ञाननानात्वेऽपि चार्थो न भिद्यते इति भवति
यिज्ञानेभ्योऽन्यं व्यभेदार्थस्य ज्ञानभेदेऽपि प्रमातृणां
परस्परप्रतिषेधनानादनधीयते । अस्मि हि रक्तहिमसूद-
मध्यस्थानामेककृतां योषिति प्रतीयमानाया प्रतिषेधनान
या सदा पश्यते सैव मयापीति । तस्माद्वस्तुसाध्ये चित्त-
भेदात् ज्ञानभेदात्तयोरप्यज्ञानयोर्विभक्तः पन्था स्रष्टुपभेदो-
पायः स्रष्टुज्ञानं कालाया कालस्य संपत्तीनां दुःखज्ञान
मागविन्दतो विपाद । आदेतत् यत्नैकस्य चित्तेन परि-

कल्पितः कामिनीलक्षणोऽर्थः तैनेवान्येनामपि चित्तसुप-
रव्यते इति साधारणसुपपदप्रते इत्यत आह नचान्येति
तथा सत्येकस्मिन्नीलज्ञानवति सर्व्वेयं नीलज्ञानवन्
स्युरिति नन्यर्धवादिनामप्येकोऽर्थः कथं सुखादिभेदाङ्गिज्ञ-
विज्ञानहेतुर्न ह्यविलक्षणत्वात् कारणात् कार्यभेदोयुक्त
इत्यत आह साङ्ख्यपक्ष इति एकस्यैव वाङ्मयस्य
वस्तुनस्त्वेतुगुण्यपरिणामस्य तैश्चसुपपन्नम् ।

एवमपि सर्वप्रामाण्येण सुखदुःखमोहात्मक विज्ञानं
व्यादित्यत आह धर्मादिनिमित्तामेव रज सहित
सत्त्वं धर्मापेक्ष सुखज्ञान जनयति । एवमधर्मापेक्ष
रजो दुःख, तमस्तु तथाभूतं मूढज्ञानम् । सत्यमेव तु
विगतजरजस्त विद्यामेक्ष माध्यस्थ्यज्ञानमिति ते च धर्मा
दयो न सर्वे सर्वत्र पुरुषे सन्ति । किन्तु कश्चित् कश्चिदिति
अवस्थुपपन्ना व्यवस्थेति । अथ केचिदाहुः प्रवाङ्मुकां ज्ञा-
नसहभूरेवार्थो भोग्यत्वात् सुखादिवदिति एतदुक्तं
भवति भवत्यर्थे ज्ञानात् व्यतिरिक्तं तथाप्यसौ गडत्वात्
न ज्ञानमन्तरेण शक्यं प्रतिपत्तुं ज्ञानेन तु मासनीय -
तथाच ज्ञानसमयप्राप्तिं नान्यदा प्रमाणाभावादिति
तदेतन्मतं तावत् दूषयति भाष्यकारः तत्र तथा हारेति
यस्तु खलु सर्वचित्तसाधारणमनेकक्षयपरम्भरोद्धामानं
परिणामात्मकमनुभूयते लौकिकपरीक्षकै तज्ज्ञेद्विज्ञानेन
सह भवेत् नूनमेवविषमेव चेददृशस्योपरि कोऽयमनु-
रोध येन सोऽपि नापक्वयेत्यर्थः" वि० ।

“नचैकचित्ततन्त्रं वस्तुप्रदप्रमाणकं तदा किं स्यात्” सु०।

“एकचित्ततन्त्रं” चेद्वस्तु स्यात्तदा चित्ते व्यये निरुद्धे वा स्वरूपमेव तेनापरावृत्तमन्यस्याविषयीभूतगप्रमाणकमगृहीतस्वभावक केनचित्तदानं किं तत्प्रान् ? सन्ध्यमानं वा इमञ्चित्तेन कृतं चत्यद्योतये चास्यानुपस्थिताभागास्ते चास्य न स्युरेय नास्ति श्रुतमित्युत्तरमपि न गृह्येत तस्मात् कृतन्तोऽर्थ सर्वपुरुषसाधारण स्वतन्त्राणि च चित्ताणि मतिपुरुष प्रवर्त्तन्ते तयो सन्ध्यादुपलब्धि पुरुषस्य भोग इति” भा० ।

“ना या भूदिदमगस्यापक्रुधोऽज्ञानमहमूयास्तर्धं तत्ताप्याह
नचैकं किं स्यात् यदि घटस्याहिं चित्तं तद् यदा पटञ्जल्य-
व्यपतया न घटे वर्तते यद्वा या पिवेकविषयमासीत् तदेव च
निरोध समापद्यते तदा घटज्ञानस्य या पिवेकज्ञानभेदमात्र
जीवनसत्तामात्र एव स्यादित्याह एकचित्तेति किं
तत् स्यात् न स्यादित्यर्थः । सदध्यमानञ्च चित्तेन तद्

वस्तु विवेको वा चटो वा कृत उत्पद्यते नियतकारणान्य
व्यतिरेकानुविधाविभागानि हि कार्याणि न स्वका-
रणमतिपर्य्य कारणात्तराङ्गवित्तमोयते, मा भूदकारणत्वे
तेषां कादाचित्कत्वव्याघात न च तज्ज्ञानकारणत्वमेव
तत्कारणत्वमिति युक्तम् । आयाभोदकस्य उपावृत्ति-
तमोदकस्य गोपयुज्यमानस्य रसवीर्यविपाकादिषाम्य
प्रसङ्गात् तस्मात् साधुक्तं सम्बध्यमानं वा पुनश्चित्तेनेति ।
अपि च योयोऽर्थांगभागः स सर्वोऽध्यपरभागव्याप्त
ज्ञानाधीने सङ्गाने त्वज्ञाननुभूयमानत्वान्नाध्यपरभागौ न
स्त इति व्यापकाभावादार्थांगभागोऽपि न स्यात् इत्यर्थाभा-
वात् कृतो ज्ञानसङ्गभूरर्थ इत्याह । ये चास्तेति अत-
पस्थिता अज्ञाता, उपसङ्हरति तस्मादिति सुगम
शेषम्” विवरणम् ।

“तदुपरागमेक्षित्याश्चित्तस्य वस्तु ज्ञाताज्ञातम्” सू० ।

“अयस्कान्तमणिक्लृप्ता विषया । अयं सधर्मकं चित्त-
ममिसम्बध्योपरञ्जयन्ति येन च विषयेणोपरक्तं चित्तं
स विषयो ज्ञातस्ततोऽन्यं पुनरज्ञातो वस्तुनो ज्ञाताज्ञातस्य-
रूपत्वात् परिणामि चित्तम्” भा० ।

“व्यादेतत् अर्थश्चेत् स्वतन्त्रं स च जडस्वभाव इति न
कदाचित् प्रकाशेत् प्रकाशने वा जडत्वमप्यस्यापगत
मिति भावोऽप्यपगच्छेत् न जातु स्वभावमपङ्गाय भावो-
र्त्तिरुमहति न चेन्द्रियाद्याधेयो जडस्वभावस्यार्थस्य
धर्मं प्रकाश इति साम्प्रतम् अर्थधर्मत्वे नीचत्वादिवत्
सर्वपुरुषसाधारण इत्येक शास्त्रार्थस्त इति सर्वेय
विद्वांसः प्रसङ्गेरेतु न जातु कश्चिदिति । न चातीता-
नागतयोः धर्मं प्रत्युत्पद्युक्तं तस्मात् स्वतन्त्रोऽर्थोप-
लब्धविषय इति भूयोऽप्यभावेतदित्यत आह
तदुपरागेति । जडस्वभावोऽप्यर्थे इन्द्रियमण्डिकया
चित्तसुपरञ्जयति तदेवभूतं चित्तदप्युपसक्तान्प्रतिवि-
म्बा चित्तिशक्तिचित्तमर्थोपरक्तं चेतयमानाद्येनसुभवति
नत्वर्थे किञ्चित् प्राकट्यादिकमाधत्ते नाप्यसंबन्धा चित्तेन,
तत् प्रतिविम्बसङ्गान्ते रक्तत्वादिति । यद्यपि च सर्वगतत्वा
क्षितस्य चेन्द्रियस्य चाहङ्कारिकस्य विषये नास्ति सम्बन्ध
तथापि यत् शरीरे इतिमक्षितं तेन सङ्ग सम्बन्धो विष-
याणामित्ययस्कान्तमणिक्लृप्त इत्युक्तम् अयःसधर्मकं
चित्तमिति । इन्द्रियमण्डिकयाभिसमध्योपरञ्जयन्ति
अतएव चित्तं परिणामीत्याह वस्तुन इति” वि० ।

“यस्य तु तदेव चित्तं विषयस्तस्य सदाऽपरिणामित्वात्” भा० ।

“सदा ज्ञाताश्चित्तवृत्तयस्तत्प्रभो पुरुषस्यापरिणा-
मित्वात्” सू० ।

“यदि चित्तवत् प्रभुरपि पुरुष परिचमेत् ततस्तद्विषया
चित्तवृत्तयः शब्दादिविषयवत् ज्ञाताज्ञाता स्तुः सदा
ज्ञातवन्तु मनसक्तत्प्रभोः पुरुषस्यापरिणामित्वमनुभा-
पयति” भा० ।

“तदेव” चित्तव्यतिरेकेत्याद्यैमपस्यास्य तेभ्य परिचति-
सम्बन्धेभ्यो व्यतिरिक्तमात्मानमादर्शयितुं तद्वैधर्म्यमपरि-
णामित्वमस्य यत्तु पुरयित्वा सत्त्वं पठति “यस्य तु तदेव
चित्तं विषयस्तस्य सदाऽपरिणामित्वात्” । चित्तमूढवि-
क्षिप्तैकाग्रतायस्थितं चित्तमग्निरोगात् सर्वदा पुरुषेणा
तुभूयते इतिमत् तत् कस्य हेतोः ? यतः पुरुषोऽपरि-
णामी परिणामित्वे चित्तवत् पुरुषोऽपि ज्ञाताज्ञात-
विषयो भवेत् । ज्ञातविषय एव त्वं तस्मादपरिणामी
ततश्च परिणामिभ्योऽतिरिच्यते इति सदेतदाह
यदि चित्तवदिति । सदा ज्ञातवत् तु मनसः सङ्गति-
कस्य तस्य य प्रभु स्वामी भोक्तेति यावत् तस्य प्रभोः
पुरुषस्यापरिणामित्वमनुभापयति तथाचापरिणामिकस्य
परिणामिनश्चित्तात् पुरुषस्य भेद इति भावः” वि० ।

“स्यादायङ्गाचित्तमेव स्वाभासं विषयाभासश्च वैयर्थिकत्वात्
चित्तात्मयादिनास्तु भविष्यत्त्वमिव” भा० ।

“न तत्स्वाभासं दृग्गत्वात्” सु० ।

“यद्येतराणीन्द्रियाणि शब्दादयश्च दृग्गत्वात् स्वाभावानि
तथा मनोऽपि प्रबोतव्यम् । न चान्तरत्वं दृष्टान्तं त-
ज्ज्ञानिरात्वरूपसमकाय प्रकाशयति । प्रकाशत्वात् प्रका-
शप्रकाशकसंयोगे इष्टं न च स्वरूपनालोऽस्ति संयोगः
किञ्च स्वाभासं चित्तमित्यप्यप्राप्तये कस्यचिदिति श-
ब्दार्थः । तदुपरागं स्वात्मप्रतिबिम्बाकाशमित्यप्रतिबिम्बार्थः
स्वरुद्रिप्रचारप्रतिसंवेदनात् सत्त्वानां प्रवृत्तिर्दृश्यते ।
क्रुद्धोऽहम्भोतोऽहमस्य मे रागोऽस्य मे क्रोध इत्येतेषु
स्वरुद्वेदपक्षे न युक्तमिति” भा० ।

“आत्म वैनाशिकसत्त्वापयति स्यादायङ्गेति अयमर्थः स्यादेत-
देव यदि चित्तमात्मनो विषय स्यात् अपि तु स्वप्रकाशने
तत् विषयाभासं पूर्वचित्तं प्रतीत्य सङ्गतं तत्प्रभुः
पुरुषस्य सदा ज्ञानविषयत्वं कृतस्तरां माऽपरि-
णामतया परिणामिनश्चित्ताद्भेद इति भवे-
देतदेव यदि स्ववदेन चित्तं स्वात्मनेतदिति
तत्र परिणामितया नीचादिवदनुभवव्याप्यम् । यथाहमत्र-

[illegible][illegible]

चित्तज्ञ त्रि० चित्त चित्तवृत्तिं जागति प्रा-क । व्याशया-
भिन्ने । “कलाकौशलसम्पादो भक्तिचित्तप्रतापता”
सा० द० [श्रुत्यन्ते दोषे ।

चित्तदोष इ० इत० । चित्तस्य विषयासङ्गस्यासामर्थ्यरूपे
चित्तनटो स्त्री चित्तवृत्तिरूपा नटो । मुख्यपापरूपोभय
त्रोतोपाहिण्याम् चित्तवृत्तौ तत्र “विवेकनिष्ठा
कैवल्य प्राग्भागा पुण्यवहिनी । ध्यायिवेकनिष्ठा ससार-
प्राग्भागा पापवहिनी” इति भेट ।

चित्तपरिकल्पं न० इत० । पातञ्जलोक्ते चित्तप्रसाद
नाख्ये सैलप्रादिभावनाभेदे चित्तप्रसादनशब्दे दृश्यम्
चित्तप्रसन्नता स्त्री इत० । हर्षे हेतु० ।

चित्तप्रसादन न० चित्तस्य प्रसादन प्रसन्नताकरणम् । पात-
ञ्जलोक्ते चित्तप्रसन्नतासम्पादके सैलप्रादिभावनाजन्ये
चित्तसंस्कारभेदे सैलप्रादिभावनाया च तथात्वं पात०
छत्रभाष्यादायुक्तं यथा
“यस्य चित्तस्यायस्थितत्वेदं शास्त्रेण परिकल्पं निर्दि-
यते, तत्कथं ?— भा०

“सैलीकरण्यासुदितोमेधायां सुखदुःखपुण्यापुण्यविषयाया
भावनातश्चित्तप्रसादनम्” सू० ।

“तत्र चर्माप्राण्यु सुखसम्भोगापक्षेपु सैली भावयेत्
उ स्थितेपु कल्याणम्, पुण्यात्मकेषु सुदिताम् । अपुण्य-
शीलेषुपेक्षाम्—एवमस्य भावयत । सुखोपसर्गोपजायते—
ततश्चित्तं प्रसीदति प्रसन्नमेकाग्रं स्थितिपदं लभते” भा०

“अपरिकल्पितममसोऽस्त्रयादिमतः समाधिसङ्गस्यसम्पत्-
तत्वादात् चित्तप्रसादनोपायान्छ्रयादिविरोधिनः प्रतिपा-
दयितुमुपक्रमते यस्य चित्तस्यायस्थितत्वेदमिति ।
सैलीकरण्यादि प्रसादनानाम् । सुखितेषु सैली सौ-
हार्द भावयत ईष्यां कालुष्यं निवर्त्तते चित्तस्य । दुः-
स्थितेषु च कल्याणमात्मगीव पराश्रितं दुःखप्रहायेच्छां
भावयत परापकारचिकीर्षां कालुष्यं चेतसो निवर्त्तते ।
दुःखशीलेषु प्राण्यु सुदितां हर्षं भावयत अक्षयाका-
लुष्यं चेतसो निवर्त्तते । अपुण्याशीलेषु चोपेक्षा मा-
ध्यस्थ्यं भावयतोऽसुखं कालुष्यं चेतसो निवर्त्तते । ततश्चास्य
राजसतामसवर्षनिवृत्तौ सात्विकः शुद्धोपसर्गोपजायते ।
सत्त्वोत्कर्षसम्पन्नं सम्भवति । इति निरोधपक्षे तस्य
प्रसादस्याभावाच्चित्तं प्रसीदति प्रसन्नं वक्ष्यमाणेभ्य
उपायेभ्यः एकाग्रं स्थितिपदं लभते । असत्त्वां पुनर्मैत्र्या
दिभावनायां न ते उपायाः स्थित्यै कल्याणे” विव० ।

करणे व्युट् ङीप् । चित्तप्रसादनी नैतद्विभाव-
नायाम् । “तत् प्रविणु चित्तप्रसादनीयतको सैलप्रादि
भावना” शीरव० । [द्योऽप्यल ।

चित्तभू इ० चित्ते भवति भू-क्षिप ७त० । कामे चित्तमवा-
चित्तभूमि स्त्री चित्तस्य भूमिरवस्था । पातञ्जलप्रसिद्धे
विगज्यावस्थाभेदे तदुभययस्य नामाविधाः तत्र चित्तमन्त्रे
दर्शिता चित्तमन्त्रविधिप्रकाशनाः चतस्र उक्ता ।
मधुमत्योतिष्ठती विद्याया फलम्परा च समाधिभूय-
स्यान्यासावचित्तविधिपञ्चे वतश्चन्द्रे च इत्या ।
साधनपादे च सूत्रभाष्यप्रादौ सप्तम्या व्याप्तुक्ता यथा
“सप्तधा प्रान्तभूमिं प्रज्ञा” सू० ।

“तस्येति । प्रत्युदितस्थिताः प्रत्याख्याय सप्तमेति व-
शुद्धप्रावरणमलापगमाच्चित्तस्य प्रत्ययान्तरास्तत्पादे सति
सप्तप्रकारेण प्रज्ञा विवेकिनो भवति । यद् यथा परिश्रम-
हेय, भाष्य पुन परिश्रयमसि स्त्रीया हेयहेतवो न पुन-
रेतेषु चेतव्यमसि, साक्षात्कृत निरोधसमाधिना ज्ञानम् ।
भावितो विवेकस्यातिरूपोद्गमोपायइत्येवा चतुर्थी
कार्याविवक्तिं प्रज्ञायाः । चित्तमिच्छित्तु प्रथी चरिता-
धिकारा मुद्रियुषा गिरिशिखरकूटच्युतादय पावापो-
निरवस्थाना स्वकारणे प्रलयामिच्छताः सङ्गं तेनास्य
गच्छन्ति । न चैवा विलीनाया पुनरुत्पत्त्यादः प्रयो-
जनाभावादिति एतस्याभवस्थाया गुणसम्बन्धातीतस्य
रूपमात्रव्योतिरमस्य कैवल्ये प्रवृत्त इत्येतां सप्तविधा
प्रान्तभूमिप्रज्ञासप्तपञ्चन्यु प्रवृत्तः कुण्डलस्थास्थायते मति
प्रसवेऽपि चित्तस्य सप्त ज्ञयस्य इत्येव भवति गुणातीतत्वा-
दिति सिद्धा भवति विवेकस्यातिरूपोपाय इति” भा० ।

“विवेकस्यातिनिष्ठायाः स्वरूपमाह सूत्रेण तस्येति ।
व्याचष्टे तस्येति प्रत्युदितस्थितातेवैतं भागव्यातेवौगि
नः प्रत्याख्यायः परामर्शः अशुद्धिरेवावरणं चित्तसलस्य
तदेव यत् तस्यापगमात् चित्तस्य प्रत्ययान्तरास्तत्पादे तान-
शराजसस्युत्थानप्रत्ययान्तत्वादे निर्विज्ञविवेकस्यातिनि-
ष्ठाभाष्यस्य सप्तप्रकारेण प्रज्ञा विवेकिनो भवति विवक्षे-
दाय प्रज्ञाभेद । प्रवृत्तौऽन्तो याचां सूचीनासप्तस्यानां तास्य-
योक्ता यतः पर नास्ति सप्तमं प्रान्ता भूमय यस्या
प्रज्ञाया विवेकस्यातेः सा तयोक्ता सा एव सप्त प्रकारा
प्रज्ञासूचीरुदाहरति तद्वयमेति । तत्र इदमपुन्यं
निष्ठायाद्यं चतस्रु भूमिषु प्रथमासुदाहरति परिश्रम-
हेय यावत् किञ्च पाञ्चानिक तत्त्वस्य चरित्रावकापस-

३. तत्परिज्ञा-

पुनः किञ्चिदपरिज्ञेय-

माह क्षीणा इति । प्रानतामाह
तीयामाह साक्षात्कृत प्रत्यक्षेण
प्रज्ञातावस्थायामेव निरोधसमाधि
रस्यात् पर निश्चेत्यव्यमसीति शेषः ।
तो निष्पादितः विवेकस्यातिरूपोहा-
र भावनीयमस्ति इति शेषः । एषा
प्रति, समाप्तिकाव्यं तस्या प्रयत्ननिष्पा-
त् पाठः कार्यविवेकितिरिति कार्यान्-
या इत्यर्थः । प्रयत्ननिष्पाद्याद्यज्ञा-
यत्नसाध्या चित्तविवेकितिरिति चित्त
इति । प्रथमाभाह अरिताधिकारा
पार्येण्यं । द्वितीयाभाह गुण्याइति
वामिति । तृतीयाभाह एतस्या-
तस्यामवस्थायां जीवन्नेव पुरुषः
येति चरमदेहत्वादित्याह एतमिति ।
रुमाह प्रतिपुष्टये प्रधानलयेऽपि
ह इत्येव भवति गुण्यातीतत्वादिति
तमेव भूमि ज्ञेयम् । २ चित्तविवेकिते
ग्राह्यतोपेक्षाकूपै सत्कारैः सञ्ज्ञते
योगाशास्त्रे प्रविष्टम् ।

। प्रातः स्रवभाषत्राद्युक्तोपु योगा
यादिषु नपद्यु । ते च यथा
प्रमादादस्य विरतिभ्रान्तिदर्शनाऽलक्ष-
त्वादि चित्तविवेकितेऽन्तरायाः १० ।
१ ये चित्तस्य विवेकितः के पुनस्तो ?
भवन्ति नयान्तरायाश्चित्तविवेका
एतेषामभावे न भवन्ति पूर्वोक्ताश्चित्त-
विवेककरणवैभक्त्यम् । स्वानम् अकर्म-
समय उभयकोटिस्त्वृत्तिज्ञानं स्या-
दिति । प्रमादः समाधिसाधनागम-
कायस्य चित्तस्य च गुरुत्वात्प्रवृत्तिः ।
विषयसंप्रयोगात्मा गङ्गा । भ्रान्ति-
म् । अलक्ष्यभूमिकत्वं समाधिभूमेर-
त्यतत्वं—प्रागल्भ्यायां भूमौ चित्तस्या
विवेकिते हि इति तदवस्थितत्वादिति
नव योगसहा योगप्रतिपक्षा योगा-

न्तराया इत्यभिधीयन्ते” महर्षिबेदव्यास भाष्यम् ।
“वृत्ति-अथ के इति । सामान्योत्तर-ये इति । विशेष-
मसंख्ये वृत्ति-के इति । उत्तर-व्याधीत्यादिस्त्वम् ।
अन्तरायाः नव, एताश्चित्तवृत्तयोयोगान्तरायाः = योग-
विरोधिनश्चित्तस्य विवेकितः । चित्त खल्वसौ व्याध्याद-
योयोगाद्विचिपन्ति क्षपनयन्तीति विवेका । योगप्रति-
पक्षत्वे हेतुमाह,—सहैत इति । सशयभ्रान्तिदर्शने
तावद्वृत्तितया वृत्तिनिरोधप्रतिपक्षौ, येऽपि न वृत्त-
योव्याधिप्रवृत्तयस्तेऽपि वृत्तिसाहचर्यात्तत्प्रतिपक्षा
इत्यर्थः । पदार्थान् व्याचष्टे,—व्याधिरिति । धात-
वोवातपित्तज्ञेयान् शरीरधारणात्, अशितपीता-
हारपरिणामविशेषोरसः क्रूरपाणीन्द्रियाणि तेषां
वैभक्त्यं नानाधिकभावः । अकर्मण्यता कर्मान-
र्हता । सशय उभयकोटिस्त्वृत्तिज्ञानं सत्यप्यत-
द्वृत्तिप्रवृत्तयेन संशयविषयांशयोरभेदे उभयकोटि-
स्त्वृत्तिसंशयस्यान्तरविशेषविषयत्वात् भेदेनोपन्यासः ।
अभावमकरणं तत्प्राप्तयत्न इति यावत् । कायस्य गुरुत्वं
कमादिना, चित्तस्य गुरुत्वं तमसा । गर्भं तुण्या । अधु-
मत्यादयः समाधिभूमयः अलक्ष्यभूमयः हि तावदेव सुस्थित-
मव्यस्य समाधिभूमेः स्यात्तत्तत्तस्या अपि भूमेरपाय-
स्यात् । यस्यात् समाधिप्रवृत्तिलभ्ये तदवस्थितं स्थान-
आप्तत्वं प्रयतितव्यमिति” विवरणम् ।

चित्तविद्वुः ३० चित्तमात्मत्वेन वेत्ति विद-किण् । बौद्धभेदे ।
आशयामिच्छे सि० [उन्मादरोगे हेमच०]

चित्तविभ्रम ३० चित्तस्य विभ्रमोऽनपस्थाय यथा १० ।

चित्तविभ्रम ३० चित्तस्य विभ्रमो विशेषेण भ्रमणमनवस्थान
यथा १० । उन्मादरोगे अमर । “अहोचिद-
विकारोऽयं स्याद्वा मे चित्तविभ्रम” भा० स्वर्गा० २००

चित्तल ३० चित्तं जाति मगोहरत्वात् वा-क । मृगभेदे ।

“अशिततिलोद्भवतैलपिप्लवत्तु नवविहङ्गरसा-
द्यम् । त्रिकटुकयुक्तनिशाङ्गकमिन्न वज्रगुणचित्तस्य
मांसममर्षम् । रसे पाके च मधुर रक्तपित्तविना-
शनम्” यद्वार्धचि० घृतपाकम् ।

चित्तवृत्ति स्त्री इत० । चित्तस्य विषयाकारपरिणामभेदे
“योगविहङ्गतिनिरोध” पा० । तद्वेदाद्यः पञ्चधा
क्षिष्टाष्टे ११४४४ उक्ता ।

चित्तसमुत्पत्ति स्त्री सम्+उट् नम-क्तिन् इत० । चित्तस्य
सम्यगुत्पत्ते तद्वेतो २ गच्छे अमर ।

कारिगुणवृत्तिविरोधाम् इत्युच्यते, हेय तत्प्राप्ता-
तम् । प्रानता दग्धनि भास्य पुनः किञ्चिदपरिहेय-
मिति । द्वितीयाभास्य लोका इति । प्रानताभास्य
न पुनरिति । तृतीयाभास्य साक्षात्कृतं प्रत्यक्षेण
तिष्ठति यथा संप्रदातावस्थायामेव निरोधसमाधि
प्राप्त्यै न पुनरुक्त्यात् परं निरोधव्यमस्तीति शेषः ।
तृतीयभास्य भावितो निष्प्रादितः विवेकवृत्तिरुद्योक्त्या-
लोपायः, नास्याः पर भावनीयमस्ति इति शेषः । एषा
चतुर्थी साक्षात्कृतं, समाधिकार्यतया प्रत्यक्षनिष्प्रा-
प्त्या दर्शिता । कश्चित् पाठः कार्यविच्छिन्नरिति कार्यान्त-
रेण विच्छिन्नं प्रयाया इत्यर्थः । प्रत्यक्षनिष्प्राप्त्या
तदनिष्प्रादनीयमप्रत्यक्षसाक्षात् चित्तविच्छिन्नाभास्य चित्त
विच्छिन्नं तयो इति । प्रथमाभास्य चरिताधिकारा
बुद्धिमत्तमोगापवर्गकार्येण । द्वितीयाभास्य गुणादिति
प्रानताभास्य न चेति । तृतीयाभास्य एतस्या-
भवस्यादासिति एतस्यामवस्थायां जीवन्नेव पुरुषः
ऊच्यते इत्युच्यते चरमदेहत्वादित्याह एतमिति ।
अगोप्यकारिकं सक्तमाह प्रतियोग्ये प्रधानत्वमेव
चित्तस्य सक्तं ऊच्यते इत्येव भवति गुणातीतत्वादिति
विवरणम् । अत्रैव भूति चेत्तम् । चित्तमवस्थेन
तत्त्वैव वैधीकृत्यापठितोपेक्षास्यैव चकारः संज्ञते
समाधिभावः इति योगशास्त्रे प्रसिद्धम् ।

चित्तविच्छेपः ३० इति । पाठः सप्तभाष्येऽप्युक्तं योना
नारायणभूतेषु व्याख्यादिषु नष्टः । ते च यथा
“व्याधिप्राप्त्यसमयप्रसादादुत्पत्तिरितिभ्रान्तिदर्शनाऽलक्ष-
भूतिवृत्त्याऽनवस्थितत्वानि चित्तविच्छेपासौऽन्तराया” इति ।
अतः केऽन्तराया ? ये पितृषु विच्छेपकाः के पुनस्तौ ?
विद्यन्तेति ? मयनि नयःनारायाचित्तविच्छेपा
रुहेते चित्तवृत्तिभिः, एतेषामभावे न मयनि पृथोक्तचित्त-
वृत्तयः । व्याधिर्भाष्यरुक्तरुक्त्वैक्यम् । स्थानम् अकर्म-
स्थिता चित्तस्य । समयः उभयकोटिस्त्वृत्तिज्ञानं स्वा-
दिदेव, भवैव इत्यादि । प्रसादाः समाधिस्थापनानाम-
भावम् । व्याधयः—कादस्य चित्तस्य च गुरुत्वादिति ।
अविरतिः—चित्तस्य विषयसंप्रयोगात्ता गह्वरं । भ्रान्ति-
दर्शने विच्छेदप्रदानम् । अलक्षभूतिवृत्त्या समाधिभूमेर-
काभा । अनवस्थितत्वं—द्वान्दुष्टादां भूमी चित्तस्य
प्रतिष्ठा । समाधिभूतिवृत्त्या इति तदवस्थितं कादिति
इति चित्तविच्छेपाः नव योक्तव्या योगप्रतिष्ठा योग

नाराया इत्यभिधीयन्ते” मङ्गलपदेव्याह मायम् ।
“वृत्ति—अप के इति । सामान्योत्तर—ये इति । विवे-
कसंज्ञे वृत्ति—के इति । उत्तर—व्याधीत्यादिसूत्रम् ।
अनाराया नयः, एतादृशचित्तयोगान्नाराया = योग-
विरोधनचित्तस्य विच्छेपका । चित्त चत्वमी व्याध्याद-
योगयोगाद्विच्छिन्नं चपनयन्तीति विच्छेपा” योगप्रति-
पक्षत्वे हेतुमाह,—सङ्गते इति । समयभ्रान्तिदर्शने
तावद्वृत्तितया वृत्तिनिरोधप्रतिपक्षौ, येऽपि न वृत्त-
योव्याधिप्रवृत्तयस्तौ इति वृत्तिसाहचर्यात्तत्त्वप्रतिष्ठा
इत्यर्थः । पदार्थान् व्याचष्टे,—व्याधिरिति । धान-
योगात्तत्त्वज्ञेयान् शरीरधारणाय, अविनाशिता-
हारपरिणामविशेषोत्तरं करणानीन्द्रियाणि तेषां
वैषम्यं ज्ञानाधिकभावः । अकर्मस्थिता कर्मान-
र्हता । समयः उभयकोटिस्त्वृत्तिज्ञानं सत्यव्यत-
द्रूपप्रतिष्ठत्वेन संग्रहविषयांस्योरभेदे उभयकोटि-
स्त्वृत्तिगोचराऽवान्तरविशेषविषयत्वात्तदभेदोपस्थास ।
अभावमकरणं तत्त्वप्रत्यय इति यावत् । कायस्य गुरुत्वं
कर्मादिना, चित्तस्य गुरुत्वं तमसा । गर्भं तुल्या । मधु-
मत्वाद्य समाधिभूमेयं लक्ष्यभूमेर्यदि तावत्तैव सुस्थित-
मव्यस्य समाधिभूमेऽप्युत्तमत्वात्ता अपि भूमेरपाय
स्यात् । यस्यात् समाधिप्रतिष्ठाम् तदवस्थितं स्थान-
व्याप्तत्वं प्रयतितव्यमिति” विवरणम् ।

चित्तविच्छेपः ३० चित्तमात्मत्वेन वेत्ति विद-चित् । योक्तभेदे ।
आशयमिच्छेति । [उन्मादरोगे ज्ञेयम्]

चित्तविच्छेपः ३० चित्तस्य विच्छेपऽनवस्थितत्वात् यस्यात् ३० ।

चित्तविच्छेपः ३० चित्तस्य विच्छेपः विच्छेपेण भ्रमणमनवस्थितम्
यस्यात् ३० । उन्मादरोगे अमरः । “अज्ञोचित्त-
विचारोऽर्थं व्याह्रा मे चित्तविच्छेप” भा० समा० ३०

चित्तस्य ३० चित्तं चाति मनोरुत्पत्त्यात् ता-क । तदभेदे ।

“असिततिलोद्भूतैर्विपक्वा” स्वयमुक्तं मङ्गलपुरा-
णम् । त्रिकटुकयुक्तनिगार्हकमिन्नं वज्रमुपपिण्ड-
मात्मनवम् । रसे पाके च मधुरं रक्तचित्तविना-
शनम्” इत्यादि । तदवस्थितम् ।

चित्तवृत्तिः ३० चित्तस्य विषयाकारपरिणामभेदे
“योगादिहानिनिरोधः” पा० । तद्वेदाय पञ्चधा
विद्याभेदे ११३३५ उक्ता ।

चित्तसमुच्चयः ३० चित्तस्य सम-चित्तं इति । चित्त-
समुच्चयभेदे तद्वेदो ३० चित्तः ।

चित्तज्ञ लि० चित्त चित्तवृत्तिं ज्ञाति ज्ञा-क । व्याख्या-
भिन्ने । “कलाकौशलसम्बन्धो भक्तिचित्तसत्ता कृता”

सा० द० [न्यूनस्ये दोषे ।

चित्तदोष पु० इत० । चित्तस्य विषयापहृणासामर्थ्यरूपे
चित्तनटी स्त्री चित्तवृत्तिरूपा नदी । पुण्यपापकूपोभय
ज्ञोतोवाङ्मन्याम् चित्तवृत्तौ तत्र “विवेकनिष्ठा
कैवल्य प्राग्भारा पुण्यवङ्मनी । अविवेकनिष्ठा ससार-
प्राग्भारा पापवाङ्मनी” इति भेद ।

चित्तपरिकर्मन् न० इत० । पातञ्जलकोशे चित्तप्रसाद
नाख्ये सैलप्रादिभावनाभेदे चित्तप्रसादनशब्दे दृग्मसु
चित्तप्रसन्नता स्त्री इत० । इयं चेत्त० ।

चित्तप्रसादन न० चित्तस्य प्रसादन प्रसन्नताकरणम् । पात-
ञ्जलकोशे चित्तप्रसन्नताशब्दादके सैलप्रादिभावनाजन्ये
चित्तस्य स्मारभेदे सैलप्रादिभावनायां च तथात्वं पात०
कृतभाष्यादायुक्तं यथा
“यस्य चित्तस्यावस्थितत्वे तदाक्षेपे परिकर्मं निहि
यते, तत्कथं ?— भा०

“सैलीकरूपसदितोपेक्षायां सुखदुःखपुण्यापुण्यविषयाणां
भावनातश्चित्तप्रसादनम्” इत० ।

“तत्र सर्वं प्राणिषु सुखसमोपापक्षेपु सैली भावयेत्
उचित्तपु कल्याणम्, पुण्यतात्त्विकेण सुदिताम् । अपुण्य-
शीलेषूपेक्षाम्—एवमस्य भावयत गुणोपार्जनं उपजायते—
ततश्चित्तं प्रसीदति प्रसन्नमेकाय स्थितिपदं लभते” भा०

“अपरिकर्मनिमग्नसोऽस्त्रयादिभ्यः समाधितदुपायसम्पत्त्य-
तत्त्वादात्तु चित्तप्रसादोपायान्स्त्रयादिविरोधिनः प्रतिपा
दयितुमुपक्रमते यस्य चित्तस्यावस्थितत्वे दमिति ।
सैलीकरूपेत्यादि प्रसादनानाम् । उचित्तपु सैली सौ-
हार्दं भावयत ईश्वरीकालुष्य निवर्त्तते चित्तस्य । इति-
स्थितेयु च कल्याणतात्त्विकीय परित्यज्य दुःखप्रहाण्येषां
भावयत परापकारचिकीर्षीकालुष्य चेतसोनिवर्त्तते ।
पुण्याशीलेषु प्राणिषु सुदितां हर्षं भावयतः अस्त्रयाका-
लुष्य चेतसो निवर्त्तते । अपुण्यशीलेषु चोपेक्षा सा-
ध्यस्त्रया भावयतोऽसर्गकालुष्य चेतसोनिवर्त्तते । ततश्चास्य
राजसतामसधर्मेनिवृत्तौ सार्वत्रिक गुणोपार्जनं उपजायते ।
सत्योत्कर्षसम्पन्नं सम्भवति । इति निरोधपक्षे तस्य
प्रसादस्याभावाच्चित्तं प्रसीदति प्रसन्नञ्च मज्जमायेभ्य
उपायेभ्य एकाय स्थितिपदं लभते । अस्तथा पुनर्मेत्या-
दिभावनायां न ते उपायाः स्थित्यै कल्याणे” विव० ।

करणे व्युत् ऊीप् । चित्तप्रसादनी सैलप्रादिभाव-
नायाम् । “तत् प्रचित्तु चित्तप्रसादनीयतको सैलप्रादि
भावना” गी० व० । [दयोऽप्यत्र ।

चित्तभृ पु० चित्ते भवति भू-किप ७त० । ज्ञाने चित्तमवा-
चित्तभूमि स्त्री चित्तस्य भूमिरवस्था । पातञ्जलप्रसिद्धे
चित्तव्यापक्याभेदे तद्वृत्तयश्च नामाविद्या तत्र चित्तमन्ते
दर्शिता चित्तमन्तविचित्रैकापता चतस्रः उक्ता ।
मनुमत ज्योतिष्यती विद्योक्ता फलश्रुता च समाधिभूमय-
स्यान्वासावस्थितिक्षेपमन्ते तत्तत्कथं च इत्याद्याः ।
साधनपाठे च कृतभाष्यादाय सप्तम्या यामुक्ता यथा
“सप्तमा प्रान्तभूमिः मणा” इत० ।

“तस्येति । प्रत्युदितस्थानेः प्रत्याभ्यास संप्रपेति क-
मुद्रापरणमसापगमाच्चित्तस्य प्रत्ययान्तरास्तत्त्वादे सति
सप्तप्रकारेण प्रज्ञा विवेकिनो भवति । तद्वृत्तं यथा परिश्रम
हेय, नास्य पुनः परिश्रयमस्ति क्षीया हेयहेतवो न पुन-
रेतेषु ज्ञेयव्यमस्ति, साक्षात्कृत निरोधसमाधिना ज्ञानम् ।
भावितो विवेकस्यातिरूपोद्गमोपायस्त्वेषां चतुष्टयी
कार्याविवक्षिता प्रज्ञाया । चित्तमिच्छित्तस्य त्रयी चरिता-
धिकारा बुद्धियुगा निरिच्छित्तकृत्युतादय आवायो-
निरवस्थाना स्फकारणे प्रकयाभिमुञ्जा बहु तेनार-
गच्छन्ति । न चैषा विधीमाना पुनरुच्युत्पादः प्रयो-
जनाभावादिति एतस्यापवस्थायाम् पुण्यसम्पत्त्यातीतस्य
रूपमात्रज्योतिरमल केयरी प्ररूप इत्येतां सप्तविधा
प्रान्तभूमिप्रज्ञासमस्तपुण्यं सुखं, गुणसद्व्याख्यायते परि-
पुण्येऽपि चित्तस्य सक्तं गुणस इत्येव भवति गुणातीतत्वा-
दिति सिद्धा भवति विवेकस्यातिरूपोद्गमोपाय इति” भा० ।

“विवेकस्यातिरूपोद्गमोपाय स्वरूपमाह शब्देण तत्त्वोद्गमि ।
व्यापठे तस्येति प्रत्युदितस्थानेऽर्पेण भागस्थानेऽर्पेण
नः प्रत्याभ्यास परामर्श अमुद्रिरेषापरण चित्तस्य तस्य
तदेव मल तस्यापगमात् चित्तस्य प्रत्ययान्तरास्तत्त्वादे ताम-
सराजसव्युत्थानप्रत्ययास्तत्त्वादे निर्विश्वविनेकस्यातिरि-
गमापक्षस्य सप्तप्रकारेण प्रज्ञा विवेकिनो भवति विषयमे-
दात् प्रज्ञाभेद । प्रज्ञादोऽन्तो यासां भूमीनामवस्थाना तासां-
योक्ता यत पर नास्ति सपक्षः प्रान्ता भूमय यस्या
प्रज्ञाया विवेकस्याति या तयोक्ता ता एव सप्त प्रकारा
प्रज्ञाभूमीरुदाहरति तद्वृत्तयेति । तत्र सुखपुण्य
निष्ठाद्याश्च तत्त्वेषु भूमिषु प्रयमासदाहरति परिश्रान्त
हेय यावत् किञ्च प्रागानिक तत्त्वत्वं” परिश्रान्तपक्षः

स्कारैरुपलक्षितविरोधात् दुःखमेवेति, हेयं तत्परिज्ञा-
तम् । प्रानता दर्शयति नास्य पुन किञ्चिदपरिज्ञेय-
मस्ति । द्वितीयाभाह् चोपा दिति । प्रानताभाह्
न पुनरिति । तृतीयाभाह् साक्षात्कृतं प्रत्यक्षेण
निश्चितं यथा संप्रज्ञातावस्थायामेव निरोधसमाधि
प्राप्यं ज्ञानं पुनरस्यात् पर निश्चेतव्यमस्तीति शेषः ।
चतुर्थीभाह् भाषितो निष्पादितः विवेकश्चातिरूपोपा-
नोपायः, नास्या पर भावनीयमस्ति इति शेषः । एषा
अतएव कार्याविच्छिन्ना, समाप्तिकार्यतया प्रयत्ननिष्पा-
द्या दर्शिता । कश्चित् पाठः कार्यविच्छिन्निरिति कार्यान्-
तरेण विच्छिन्ना प्रज्ञाया इत्यर्थः । प्रयत्ननिष्पाद्याद्युक्ता
तद्वनिष्पादनीयमप्रयत्नसाध्या चित्तविच्छिन्नाह चित्त-
विच्छिन्नस्तु तयो इति । प्रथमाभाह् चरिताधिकारा
दुद्धिमतमोगापर्यवर्त्येष्टम् । द्वितीयाभाह् गुण्यादिति
प्रानताभाह् न चेयानिति । तृतीयाभाह् एतस्या-
भवस्यावाधिति एतस्याभवस्यायां जीवन्नेव प्रथमः
कृत्योद्योग इत्युच्यते चरमदेहत्वादित्याह एतमिति ।
अनौपचारिकं सक्तमाह् प्रतिप्रत्यवे प्रयत्नलयेऽपि
चित्तस्य सक्तं कृत्यं इत्येव भवति गुण्यातीतत्वादिति
विवरणम् । चित्तमेव भूमिः क्षेत्रम् । रचितरूपक्षेत्रे
तस्मिन् भौमीकस्यासदितोपेक्षाकृपे । सत्कारे संकृते
समाधिबोधः इति योगशास्त्रे प्रसिद्धम् ।

चित्तविच्छेपः प्र० इतः । पाठः सक्तभाषायाद्युक्तेषु योगा-
नारायभूतेषु व्याध्यादिषु नपद्यु । ते च यथा
“व्याधिरूपानुसंग्यप्रमादादस्य विरतिश्चान्तिर्दर्शनाऽलक्ष-
भूमिकत्वाऽनवस्थितत्वानि चित्तविच्छेपास्तेऽनाराया” इति ।
अथ केऽनारायाः ? ये चित्तस्य विच्छेपका के पुनस्तौ ?
किञ्चनोवेति ? भवन्ति नयानारायाचित्तविच्छेपा
सहैते चित्तवृत्तिभिः, एतेषामभावे न भवन्ति पूर्वोक्ताचित्त-
वृत्तयः । व्याधिघातारम्भकरणैश्चैव । स्यान्मसु अकर्म-
ण्यता चित्तस्य । समयः उभयकोटिस्त्वृत्तिज्ञानं स्या-
दिदमेव, नैवं स्यादिति । प्रमादः समाधिसाधनागम-
भावनम् । व्यासः—कायस्य चित्तस्य च गुरुत्वादप्रवृत्तिः ।
अविरतिः—चित्तस्य विषयसंप्रयोगात्मा गर्हः । चान्तिर्-
ज्ञानं विषयव्यञ्जानम् । अलक्षभूमिकत्वं समाधिभूमेर-
ज्ञानम् । अन्वयस्थितत्वं—प्रागुक्तव्यायां भूमौ चित्तस्य
प्रतिष्ठा । समाधिप्रतिबन्धे हि सति तदवस्थितं स्यादिति
एते चित्तविच्छेपाः नव योगमहा योगप्रतिपक्षा योगा-

नाराया इत्यभिधीयन्ते” महर्षिवेदव्यास भाष्यम् ।
“वृत्ति-व्यप के इति । सामान्योत्तर-ये इति । विशेष-
मसंख्ये वृत्ति-के इति । उत्तर-व्याधीत्यादिसूत्रम् ।
अनाराया नय, एताश्चित्तवृत्तयोयोगानाराया = योग-
विरोधनचित्तस्य विच्छेपकाः । चित्तं सत्त्वमी व्याध्याद-
योयोगाद्विच्छिपन्ति अपनयन्तीति विच्छेपाः । योगप्रति-
पक्षात्वे हेतुभाह्,—सहैत इति । संशयश्चान्तिदर्शने
तावद्वृत्तितया वृत्तिनिरोधप्रतिपक्षौ, येऽपि न वृत्त-
योव्याधिप्रभृतयस्तेऽपि वृत्तिसाहचर्यात्तत्प्रतिपक्षा
इत्यर्थः । पदार्थान् व्याचष्टे,—व्याधिरिति । धात-
धोवातपित्तज्ञेयान् शरीरधारणात्, अघितपीता-
हारपरिणामविशेषोरस क्रूरणामीन्द्रियाणि तेषां
वैषम्यं न्यूनाधिकभावः । अकर्मण्यता कर्मान-
र्हता । समयः उभयकोटिस्त्वृत्तिज्ञानं सत्त्वयत-
द्रूपप्रतिबन्धेन संशयविषयांसयोरभेदे उभयकोटि-
स्त्वृत्तिसंख्याऽवान्तरविशेषविषयत्वात् भेदेभोपन्यासः ।
अभावमकरणं तत्प्राप्तयत्न इति यावत् । कायस्य गुरुत्वं
कर्मादिना, चित्तस्य गुरुत्वं तमसा । गर्भं तृष्णा । मधु-
मत्यादयः समाधिभूमेयः उच्छ्रम्भेयं हि तावतैव सुस्थित-
मव्यस्य समाधिभूमेः स्यात्तत्तत्तस्या अपि भूमेरपायः
स्यात् । यस्मात् समाधिपुत्तिलक्ष्मे तदवस्थितं स्यात्त-
स्यासत्त्वं प्रयतितव्यमिति” विवरणम् ।

चित्तविदुः प्र० चित्तमात्रत्वेन चेति विदुः—विदुः । बौद्धभेदे ।
आशयाभिज्ञे स्मिन् [उन्मादरोगे हेमच०]

चित्तविभ्रमः प्र० चित्तस्य विभ्रमोऽनवस्थायः यथाह् ५० ।

चित्तविभ्रमः प्र० चित्तस्य विभ्रमो विशेषेण भ्रमणमनवस्थान
यथाह् ५० । उन्मादरोगे अमरः । “अहोचिच्छ-
विकारोऽयं स्याद्वा मे चित्तविभ्रम” भा० स्वर्गां २००

चित्तलु प्र० चित्तं लाति मनोहरताह् ला-क । स्वरभेदे ।
“असितसिद्धोद्भवतैलविपक्वा लवणयुता नवहिङ्गुरसा-
द्यम् । त्रिकटुकयुक्तनिशाङ्कमिन्द्र बद्धगुणचित्तल
मांसमनर्घम् । रसे पाके च सधुर रक्तपित्तविना-
शनम्” शब्दार्थचि० चतपाक्यम् ।

चित्तवृत्ति स्त्री इतः । चित्तस्य विषयाकारपरिणामभेदे
“योगविद्वद्विनिरोध” पा० । तद्वेदाद्यं पञ्चधा
कुटायद्वे ११४४४० उक्ता ।

चित्तसमुत्पत्ति स्त्री समुत्पत्ति नम-कित् इतः । चित्तस्य
सम्यगुत्पत्तये तद्वेतो रगव्ये अमरः ।

चित्तहारिन् त्रिभुवनं हरति च-दिनि । मनोहरे स्त्रियां
छीप् भव्य । चित्तहारं शब्दः । चित्तहारकं तत्त्वार्थं
तात्पर्यं च । चित्तहार मनोहरणयोरे त्रिं स्त्रियां
छीप् । [एकविपये स्त्रियचित्तायाम् अमरः ।

चित्ताभोगः ३० सव्यं भोग आभोग एकविपयता इतः ।

चित्ति स्त्री चित्त-प्राने भावे क्तिन् । १ प्रशायाम् "उड् त्वा

विश्वे देवा धाम् । भवन्तु चित्तिभिः" यजुः १२१ ।

२ चित्तने च "चित्तिं क्षुप्तोमि मनसा मृतेन" १७७८ ।

"चित्तिं चित्तगम्" वेददी० । एकस्मिन् "सा चित्ति-

भिर्निष्कारः इति अष्टमधिव्यत्य "चित्तिभिः कर्मभिः"

निष्-उक्तम् कर्तरि क्तिच् । ३ प्रापयितरि ५ प्रापके च

त्रिं "चित्तिरपां दधे विनायु" अ० ११७१५ ।

"चित्तिचेतयिता माययिता या" भा० । भावे क्तिन् ।

६ स्थायी स्त्री । "चित्ति दण्डस्य सुभगमणे" षट् २ ।

२११६ चित्तिं स्थातिम् भा० । [हेमच० ।

चित्तीचति स्त्री इतः । चित्तव्योचतो तद्धेतवात् शब्दं

चित्पति ३० इतः । चित्तः प्रानस्य पतिः । मनोभिर्मानिनि

जीवे । अथ "न मया क्तिदिस्वादि" पा० न पूर्वपद

प्रकृतिस्वरः । "चित्पतिर्मां पुनात" यजुः ३१८ ।

चित्ति न० चि-क्यप् । चित्तायां यवदाहृत्स्याम् त्रिका-

स्तोत् तत्त्वार्थं अमरः । शचयमीये त्रिं । भावे क्यप् ।

शचयने स्त्री

चित्रं चित्रिके-लेखे चक्षुते च अद० चु० उम० एक० सेट् ।

चित्रयति ते चित्रिष्यत् न । चित्रितः चित्रः ।

चित्र न० चित्र-भावे क्यप् चि-ङ्गन् वा । इतिशब्दे ।

२ आलेखे २ चक्षुते ३ कर्षूरयर्थे ५ तद्युक्ते त्रिं भेदि० ।

६ आकाशे उक्तभेदे हेम० । दयभेदे ३ "हकोदराय

चित्राय" यमतर्पणमन्त्रः । ८ परण्डह्ये १० धाशोकह्ये

११ चित्रकह्ये राजनि० । १२ चित्रगुप्ते चित्रगुप्तमन्त्रे ४ यत्रम्

१३ यन्त्रावधारभेदे न० अथङ्कारयन्त्रे १८०४० ४ यत्रम् ।

"चित्रवज्रमीरित प्रकाशिकामदहयम्" ह० २० उक्ते

१५ पोखरावरपादके कन्दोभेदे । "निर्गन्धितोष्णल

क्षुद्रपक्काणां "चित्रं चकार पदमर्षं प्रकाशितेन"

"चित्रचित्रवज्रवृक्षमिभिः" इति च भाष ।

चित्रक न० चित्रविष कायति कै-क चित्-स्त्राये क वा ।

इतिशब्दे भेदि० चित्रेण कायति कै-क । शब्दाश्च शब्दाध-

भेदे (चित्रावाच) । उक्ती चेषच० स्त्रियां जातित्वात्

छीप् । (चित्रात्) स्थाते ३ औपधिमभेदे ३० "चित्रकः कटुकः

पाके यज्जिह्वं पाषाणे भव्यः । कक्षीयो पाङ्गुलीकर्मो-

धार्यः क्षमिकासत्त्वः । पातश्चेष्टाहरो पाङ्गो वातार्थः-

अंशपित्तहृत् । विचित्रं चैत्रकं याक काशमर्द्धि-

नर्द्धितम् । तन्मतेषु धपाङ्गोके भाषितं तत्त्वममृतम्"

भावप० तद्गुणादि । चित्र-कुन् । ५ चित्रकरो त्रिं

६ चरे ७ मृगान्तके मन्त्रार्थचि० ऽर्द्धरेण्डह्ये ३० अमरः ।

चित्रकाण्ड ३० चित्रं कथोऽस्य । १ पारावते २ तद्भेदे वनकपोते

च (युष्म) । कटाधरः । स्त्रियां जातित्वात् छीप् ।

चित्रकगुटिका स्त्री चक्रदन्तोक्ते गुटिकाभेदे यथा

"चित्रकं पिप्पलीमूलं द्वौ चारौ खण्डाणि च । व्योम-

हृत्स्वनजमोदाय च व्यञ्जकं चूर्णयेत् । गुटिका

मातुलुक्य दाडिमाखरसेन वा । कृत्वा विपाचये

द्वयामं दीपयत्यागु चाननम् । सौवर्चलं सैन्धवम् विट-

कौह्निदमेव च । सास्रह्ये समं मधु खण्डान्धल्यो-

जयेत्" ।

चित्रकघृत न० "चित्रककाण्डकशुद्ध्यां यज्जिह्वं यमं

चवि । शुल्मयोकोदरुङ्गीकाङ्गुषार्थेन दीपनं परम्"

इति चक्रदन्तोक्ते घृतभेदे ।

चित्रकतैल न० "चित्रकं चित्रकं दीप्यं निदिग्धिकाकरञ्ज-

मीलनवर्णाणि । गोमूलयुक्तं चित्रं तैलं नामार्थयो

विहितम्" चक्रदन्तोक्ते तैलभेदे

चित्रकम्बल ३० कर्म० । कम्बलभेदे । (गात्रिषा)

चित्रकर त्रिं चित्रं लेख्यभेदम् आचर्य वा करोति ता-

न्धोऽस्यादौ ट । लेख्यादौ १ चित्रपित्तहरे । विश-

कर्म्मणः श्रद्धानर्मजाते पर्वसङ्करभेदे १८ कृतातीये

उंक्ती अमरः ।

चित्रकर्मन् त्रिं चित्रं कर्मास्य । चित्रकरे शब्दाचर्य

कारके च इतिनिश्चये ३० यन्त्रच० । इतः । चित्र-

वेष्टक्रियाश्च शिल्पे न० ।

चित्रकचरीतकी स्त्री चित्रकपका चरीतकी । चक्रदन्तोक्ते

कौपभेदे "चित्रकक्षानकयाच शुद्ध्या द्यमूलकम् ।

यतं यत रस दत्त्वा पथ्याचूर्णादिकं शुद्धात् । यतं पथेत्

धनीमते यत्त द्वादशतं चिपेत् । व्योमनिजातयोः चारदा

मलाश्च सपरेऽहनि । प्रस्पर्शं मधुनोदत्त्वा यथाम्बुयादत-

न्जितः । हृदयेऽग्नेः क्षयं काशं पीनचं दुस्तरं क्रिमीन् ।

शुल्मोदावर्त इगोनवासाः हनि रसायनम्" ।

चित्रकाय ३० चित्रः कायोऽस्य । १ व्याजे हेमच० (चित्रा-

वाच) शब्दाभेदे राजनि० ।

चित्रकार लि० चित्रं करोति क-कप् । १ चित्रक-
र्माकारके । “सपतेरपि गान्धिकां चित्रकारोऽव्ययमा-
यत” पराशरोक्तो २४वीर्णजातिभेदे पु० पृ० ।

चित्रकुण्डल पु० धृतराष्ट्रप्रभेदे । “चित्रवाणचित्रवर्मा
सुवर्मा दुर्ध्विचोचन” अयोवाल्मीकिवाल्मीकि
चित्रकुण्डल भा० व्या० ११० अ० चित्रवाण, चित्रवर्मान्
चित्रमण्डन चित्राङ्ग तत्प्रभेदे । तत्राध्याये दृश्यम् ।

चित्रकूट पु० चित्रं कूट इत्युत्पत्त्यै । पर्वतभेदे च च पर्वतः
प्रयागक्षेत्रमिकटस्थभरद्वाजाश्रमात् अर्द्धतृतीययोजना-
द्विषणतस्तिष्ठति यथा रामा० अयोध्याकाण्डे ८२ अ०
भरतं प्रति भरद्वाजाश्रमम् “भरतार्द्धतृतीयेषु योजनेष्व-
क्षणे वने । चित्रकूटो गिरिश्चाल रस्यनिर्भरकाननः ।
उत्तर पार्श्वभासाद्य तस्य मन्दाकिनी नदी । उप्रितहृ-
षसंक्षुब्धा रस्युपस्थितकामना । अमनरं तत्सुरितचित्रकूटं
च पर्वतम् । तयोः पर्वकूटौ तात । तत्र तौ वसतोऽमुष-
म्” । “दर्शं चित्रकूटस्य” सराम सहचर्यमाणम् ।
तापसानामलङ्कार प्रारयन्तं घटुर्जरम् भा० व० २७६ अ० ।
“ततो गिरिपरश्वे च चित्रकूटे विशास्यते” ८५ अ० ।
“मधुराया पूर्वाध्वं हिमवद्गोमन्चित्रकूटस्थाः” ८०
अ० १६ अ० । “चित्रकूटवनस्य कथिता स्वर्गतिरुच्यते”
“वस ककुप्तानि चित्रकूट” इति च २ पु० ।

चित्रकूट लि० चित्रं करोति क-कप् । १ चित्रलेखकारके
२ आचार्यकारके च । १ चित्रकरे पु० पृ० ४८ । ४ तिनिगृह्ये
पु० अमरः । तस्य भाष० २५ । चित्रकूप चित्रकारित्वे
अङ्गुतावे च हेमच० ।

चित्रकैतु पु० १ गरुडप्रभेदे । “सुसप्तचित्रकैतुश्च चित्रवर्ह-
सथाऽनलः” भा० उद्यो० ८८ अ० । गरुडप्रभोक्तौ ।
२ चक्षुषप्रभेदे “अक्षुद्रचित्रकैतुश्च चक्षुषस्यात्मजौ स-
तौ” भाग० ८१११० । वसिष्ठस्य ज्ञायां जाते २ प्रल
भेदे “ज्ज्ञायां जज्ञिरे इमा वसिष्ठस्य परन्तप । । चित्र-
कैतुप्रधानास्तौ सप्त सप्तर्षयोऽनलाः । चित्रकैतुः सरो-
चिश्च विरजा मित्र एव च । त्वत्पुत्रो वसुधन्वानोऽनुमानु
यत्तत्रादयोऽपरे” भाग० ८१११२१ । “देवभागस्य
कथायां चित्रकैतुश्चक्षुषौ” भाग० १११२८१ । अन्ते ४ य-
द्वय्यो देवभागप्रभेदे । १ शूरसेनप्रभेदे “आसीद्वाजा
शार्ङ्गभौम शूरसेनेषु वै नृप । । चित्रकैतुरिति
स्यातोयस्यासीत् कामपुङ्गवही” भाग० ६११८१ । तस्मै च
प्रलयाकृतप्राय नारद तत्रवृत्तानार्थं पाण्डेयमन्त्रादिक-

सुपदिष्टवान् तत्कथा तत परेऽध्यायस्येदृश्या । इचित्र-
पताके लि० । [स्वाते कीटभेदे २ चक्षुषां गच्छ० ।
चित्रकोण पु० चित्रकोणोऽस्य । १ अङ्गनिकायाम् (अङ्गनी)
चित्रगन्ध न० चित्रो गन्धोऽस्य । १ कुरिताले राजनि० ।
२ आचार्यगन्धयुक्ते लि० ।

चित्रगत लि० चित्रे गतः । १ ऐश्वर्यलिखिते चित्रार्पिते “शुशु-
भाते रणेऽतोऽपि पटे चित्रगते रथ” भा० भी० ४४ अ० ।

चित्रगुप्त पु० वसभेदे “चित्रगुप्ताय वै भव” यमवर्ण-
भवः । कायस्थशब्दे १८१२ पु० तदुक्त्यादिकं दृश्यम् ।
यमनिपुणस्यैव तस्य यातनाधिकारित्वं शा० सू० भा०
व्यवस्थापितं यथा

“ननु विद्वन्मिदं यमायता यानमां पापकर्माणोऽसु
भवन्तीति, यावता तेषु रौरवादिषु अन्ये चित्रगुप्तादयो
नानाविधातारः आर्यन्ते इति, नेत्याह” भा० । “तन्नापि
च तद्व्यापारादविरोधः” शा० सू० । “तैष्वपि वसन्त नर-
केषु तस्यैव यमस्याविधातृत्वव्यापाराम्यपगमाद-
विरोधः । यमप्रयुक्ता एव हि ते चित्रगुप्तादयोऽवि-
धातारः आर्यन्ते” ।

तस्य च चयमन्यां पापिनां प्रबोधनकारः पुराणसप्तम्ये
विषयमोक्षे चोक्तो यथा

“निर्मलं यति चात्थर्थं यमस्तान् पापकर्माणि” । चित्र-
गुप्तश्च भगवान् धर्मयाक्यैः प्रबोधयेत् । भो भो दुष्क-
तकर्माणः । परद्रव्यापहारिणः । । गर्विता रूप-
वीर्यैः परदारविमर्शकाः । । यत् स्वयं क्रियते
कर्म तत् स्वयं भुञ्जते पुनः । तत् किमात्मप्रता-
पार्थं भवद्भिर्दुष्कृतं कृतम् । इदानीं किं प्रत-
प्यध्वं पीडयमानाः स्वकर्मभिः । भुञ्जध्व स्वानि
कर्माणि नात्र दोषोऽस्ति कस्यचित् । एते ते दृष्टिमी-
पाताः संप्राप्ता मत्समोपता । स्वकीयैः कर्ममोक्षैरे
दुष्प्राप्ता बलदपिताः । भो भो नृपा । इराचारा ।
प्रजाविध्वंसकारिणः । । अत्यकालस्य राज्यस्य कृते किं
दुष्कृतं कृतम् ? । राज्यलोभेन मोक्षेन बलादन्वायत
प्रजाः । विध्वंसिताः फलं तस्य भुञ्जध्वमनुमा नृपा । ।
क तद्वाज्रं कस्यचिद् यदर्थमनुमं कृतम् । तत्सर्वं सुपरि-
त्यज्य यूयमेकाकिनः स्थिताः । पश्यामि सप्त सप्त
येन त्वद्विप्लवताः प्रजाः । यमदूतैस्तस्यामाना अधुना
कीदृशं भवेत्” । यस्य यमलेखकत्वकथा स्क० पु० प्रभा० यथा
“यमस्तु स्तुतकस्य चित्रस्य विषयमात्मनः । तथा तद-

सङ्क्षारः कावेन सङ्गता विभुः । अत्रवीहृत् । भद्र
ते वरं वरय सङ्गता ।। सोऽत्रवीहृत् ने ततो भगवां
स्त्रीकषदीधिते ।। मौदल सर्वकार्येषु सायतां सन्ति
अथा । तत् तथेति प्रतिपात स्रव्येण परपरिणि ।। तत
सर्वज्ञतां प्राप्तिस्रोमिलकुसोद्भवः । त आत्मा धर्म-
राजस्तु बुद्ध्या परमया युत । चिन्त्यामास मेधावी
लेखकोऽय भवेद्यदि । जाता मे सर्वसिद्धिर्निर्हतिष परा
भवेत् । एव चिन्त्यातस्तस्य धर्मराजस्य भासिनि ।।
अग्नितीर्थे गतचिन्ताः स्नागार्य लवणामासि । स तत्र
प्रविशन्नेव नीतस्तु यमकिङ्करे । सगरीरो महादेवि ।
यमादेगपरायणैः । स चित्रगुणमामाम् विवचार्ति
लेखक । चित्रादिव्येति नामास्य ततो जोके परानने ।।
सप्तम्यां नियताहारीयस्त पूजयते नर । सप्त जन्मानि
दारिद्र्य न उ खं तस्य जायते” ।

चित्रघण्टा स्त्री चित्रा घण्टाऽस्या । कापीस्ये देवीभेदे
“विन्ने । विन्ने । विन्नेमुजे । नमोऽस्तु ते श्रीचित्र-
घण्टे । विकटे सुदर्शके ।” कायी० ५७० ।

चित्रघण्टेयो स्त्री कायीस्ये देवीभेदे । “इयञ्च चित्रघण्टे-
यी घण्टाकर्णस्तय हृद” कायी० २१७० ।

चित्रचाप पु० हतराष्ट्रस्यभेदे “अयोबाहुर्महाबाहुचित्रचा-
पयुक्तावी” भा० आ० ६७५० ।

चित्रजल्प पु० उच्चलमण्युक्ते वाक्यभेदे तद्वत्तत्त्वभेदादिक
ततोक्त यथा

“म्रेण्य सुहृदा जोके गूढरोषाभिजृम्भित । भूरि-
भावमयोजलो यस्तोमोवृक्यतान्वितः । चित्र-
जलो दशाङ्गोऽय पूजस्तः परिजलितम् । निजलो
अलसजलावजलोऽभिजलपितम् । आजल्पः प्रति
जल्पस्य जलजल्पेति कीर्तिता । एव अमरगीता-
स्तोदयने प्रकटीकृत । असंख्यमानवैचित्र्यमय
कतिहृदयरः । अपि चित्रजलपोऽय मनाक् तद-
पि कथ्यते । तत्र जलजल्पः ।। अख्येष्टांमदयुजा यो
ऽवधीरणस्रया । प्रेयसा क्रौञ्चोद्धारः पूजजल्पः स त
कीर्तयते । यथा मधुप । कितवन्मो ! सा अयु-
हिः सपत्न्याः । कुचविलुक्षितमाकाङ्क्षु न प्रसृजिभिर्नः ।
वहस मधुपतिस्तन्माभिनीनां प्रसाद यद्वदधि विहस्य
वस्य दूतस्त्वमोहकः ।। अथ परिजलपितम् २ ।
प्रभोनिर्देयतायाग्राचापसायुषवादनात् । अविष
स्रवताव्यक्तिर्भङ्गा स्नात् परिजलपितम् २ । ८५।

सजद्वरसुधां स्त्री भोकिनीं पाययित्वा सुमनस एव
सद्यो दुःखप्रलेशान् भगवत् । परिचरति कथं तत् पाद
पद्मं तु पद्मा अपि वत कृतचेता क्षुत्तनस्रोतजल्पैः २ ।
अथ विजलजल्पः १ । “अल्लयाऽ अयया गूढमानसज्ञानरा-
जया । अथ द्विपि कटाक्षोक्तिर्विलज्जपो विदुषां मत १ ।
यथा किमिह बल्ल पट्टपुत्रे । गाववि त्वं गदुना
मधिपतिमष्टहाशामपतो नः पुराणम् । विजयस्य-
सखीनां गीयतां तत्प्रसङ्गं अथितकुचरजसे कल्प
वन्नीहनिटाः । १ । अथोजलजल्प ४ । हरेः कुङ्क-
कतास्थान गर्जगर्भितयेव्यं । सास्त्रवत् तदा-
क्षेपो धीरैरुल्लस्यदंते ४ । यथा दिवि भुवि च
रवावां काः क्षिप्रकाहुरापा अपटश्चिरहासश्च नि-
जृम्भस्य या क्षुः । चरणरजवपासो यस्तु मूर्तिर्वयं
का अपि च लपस्यपये क्षुत्तनस्रोतजल्पः । ४ । अथ
जलजल्पः ५ । सोऽनुष्ठया गहनया कथाभासेपस्रया ।
तस्माज्जतयताद्युक्तिं जलजल्पः कथितो मुचैः ५ । यथा
विद्वज्ज शिरवि पाद वेष्टप्रक्ष्पादुकारैरुत्तमविद्वज्ज को-
ऽभ्येत्य दौर्त्यं च कुन्दात् । अजत इह विद्वत्पाप-
मत्यन्तलोका व्यञ्जनदक्षतचेताः किन्तु सन्त्ययमकिन् ५ ।
अथ अवजलजल्प ६ । हरेः काठिकानित्यधोक्ष-
दाक्षप्रयोग्यता । यत्र सेव्यं भियेवोक्ता सो
ऽवजलजल्पं वतां मत ६ । यथा अमृदुविषं चपोक्त
विषप्रये लुब्धयमां क्षियमजतमिदृषां स्त्रीजितः काक-
यानाम् । बलिमपि बलिमत्ता नेष्टयन्नाक्षय्यदक्ष
मवितसख्यैर्द्व्यजसत्कथार्य ६ । अथाभिजलपितम् ७
भङ्गात्वागोचित तस्य अगानामपि खेदनात् । यत्र
सातुयय मोक्त तज्जनेदभिजलपितम् । यथा यद-
क्षुचित्तवीणा कर्षपीयूषविभुट् सज्जददविभूतद्वज
धर्मा विमटाः । सपदि भट्टकुटुम्ब दीमस्रद्वज्य
धीरा बहव इव विहङ्गा भिक्षुचक्षी चरन्ति । ७ ।
अथ आजलजल्पः ८ । जेष्ठात् तस्मात्तिदलस्य निर्वेदा-
द्याल कीर्तितम् । भङ्गात्तस्यजलजल्पः स आजल-
जल्पोदिरित । यथा ययमृतमिव जिह्वां वगाहृतं
जलधामाः जलिकरतमिवाग्नाः जलधामो हरि-
स्तः । दृग्गुरस्रदेतस्त्रयस्त्रयीतीव्रस्वरजजलपमनिन् ।
अव्यतानमव्यवस्री । ८ । अथ प्रतिजलजल्प ९ ।
द्व्यजलद्वयभागेऽकिन् प्राप्तिर्नाहेतुद्वयतम् । दूतधर्मा-
नमेवोक्त यत्र स प्रतिजलजल्पः । प्रियवच । ९०-

इत्येतत् कथितं देवि ! यथा चित्रपथा नदी । प्रभास
 चेतुषासाद्य सखिता पापनाशिनी” ।
 चित्रपदा स्त्री चित्रं पदं स्नाधिवानस्याम यस्याः । गोघा-
 ततायां शब्दमा० अष्टाक्षरपादके २५न्दोभेदे च । त-
 ल्लक्षण “चित्रपदा यदि भौ गौ” छन्दोम० । आचर्य्य
 पदं शब्दभेदोऽतः । चित्रपदयुक्ते याक्यादौ ति० ।
 “मत्तु चित्रपदं दृष्ट्वा याचयेनी तथा वच” भा० २०
 ११५० । “सप्त यदा भगवताः परतो गुरुन्तगतो लघु-
 कोजितदेश । चित्रपदेति तदा युधि विक्रमतो धृम-
 वैरिधराभिपक्षेय । सा कथिताधिकमङ्गल । पितृ-
 त्वागवरेण दयामिनिवेश । गौर्दृक्लोष्णवत् । धारय
 चेतसि हे यगवन् । मरेश ।” छत्तरत्नोक्ते २५न्दोभेदे च
 चित्रपथ्यां स्त्री चित्राणि पथ्याम्यस्या । (चाकलिया) रसाते
 छत्रिपथ्यांम् अमरः । २५लपिपुण्यां १२शोषधम्प्रा च
 राजनि० । ४मक्षिणायां रत्नमाला । स्यात् क । चित्र-
 पथि का चित्रपथ्यांभेदे रत्नमाला ।
 चित्रपादा स्त्री चित्रा पादौ यस्या । गारिकायां हारा० ।
 चित्रपिच्छक उ स्त्री चित्रं पिच्छमस्य । मयूरे राज-
 नि० स्त्रिया ङीप् ।
 चित्रपुङ्ख उ० चित्र पुङ्खोऽस्य । शरभेदे राजनि० ।
 चित्रपुष्पो स्त्री चित्राणि पुष्पाण्यस्याः ङीप् । अम्बु-
 वतायाम् राजनि० । [वक्षो स्त्रियां ङीप् ।
 चित्रपृष्ठ उ स्त्री चित्र पृष्ठमस्य । कलविद्वपक्षिणि । हारा-
 चित्रफल उ० चित्र फल फलकमिवाकरोऽस्यस्य च् ।
 (चित्तक) मयूखे राजनि० । स्यात् क । चित्रफलक
 गङ्गायें ।
 चित्रफला स्त्री चित्र फल यस्याः अजा० टाप् । १चि-
 भक्षां २५गोर्गौ १३लिङ्गिन्यां ४महेन्द्रवारण्याम्
 ५यात्तायां ६कण्ठकायांश्च राजनि० । एतासां चित्र-
 फलत्वात्तथासम् ।
 चित्रवर्ह उ स्त्री चित्रा वर्हा यस्य । मयूरे स्त्रियां जाति-
 त्वात् ङीप् । “काकेनेर्माचित्रवर्हान् यादृ० चान् क्रोडु-
 केन च । क्रीषीष्व पाण्डवान् राजन् । ना मञ्जी
 शोकपागरे” भा० ४०६५० । २गच्छात्मजभेदे । “सु-
 खचित्रकेतुश्च चित्रवर्हसायाऽनघ” भा० ४० १००५० ।
 गच्छात्मजोक्तौ । [६७५० । तत्पुत्रोक्तौ ।
 चित्रवाङ्मु उ० छतराङ्गुलभेदे । चित्रवाङ्चित्रवक्त्रां च्वा०
 चित्रभान उ० चित्राभामवो यस्य । १अजौ २५ल्ये,

१चित्रकवले, ४अर्धकवले च चेदिनिः । ५भैरवे शब्द-
 रत्ना० । तत्तामौ “पुष्पैः शिरोभिद्य च्च चित्रभात
 प्रपेटिरे” भा० आ० ५१५० सर्पसत्ते । “किञ्चिदे
 भानवाः सर्वे दहान्ते चित्रभातुना” भा० आ० २२६५० ।
 ६अश्विनीकुमारयो हि० व० । तयोश्चित्रभातुच्छर्वा-
 ज्ञातत्वात् तच्चात्मम् “मपूर्वगापूर्वजौ चित्रभानू” भा०
 आ० ६०५० अश्विनोःस्तुतो । प्रमवादिपटिचर्षु
 ०भोद्धये वपे “चयका सुदमापाच अन्वज्ज हिदक
 प्रिये ।। मङ्गाधे जायते सर्व चित्रभानौ वरानने ।”
 “अथ चतुर्थस्य (हौतागस्य) युगस्य पुंस् यश्चित्रभातु
 कथयन्ति वपेम्” इ० ४० ८५० ।

चित्रभेषजा स्त्री चित्रमाचर्य्य भेषज यस्या ५५० । काको-
 दुम्बरिकायाम् राजनि० ।

चित्रमण्डन उ स्त्री चित्रं मण्डनमस्य । मण्डनानि सर्प-
 भेदे स्रुतः आह्वयन्ते ५८१४० इत्यम् ।

चित्रमृग उ० चित्रमखोऽमृगः । पृषते मृगभेदे शब्दार्थ-
 चिन्ता० । “मृगसाधनकागमांश्चिन्तयतेन च सप्त वै”
 मनुष्याः “पृषतचित्रमृगः” जुह्व० ।

चित्रमेखल उ स्त्री चित्रा मेखलास्य । मयूरे लिङ्गा० ।

चित्रयोधिन् ति० चित्र युध्यति युध-चिनि । १आचर्ष
 युद्धकारके स्त्रियां ङीप् । “यदा क्रोषोविनिधानस्यना-
 गांन् निदर्ययन् अमरे चित्रयोधी” भा० आ० १५० ।
 “मिरुपाक्षच दैतेयचित्रयोधी महाधुरा” भा० आ०
 ६७५० । २अज्जुने तद्गामनामके १अज्जुगद्वये इ०
 राजनि० ।

चित्ररथ उ० चित्रोरथोऽस्य । १स्रुत्ये २गन्धर्वभेदे च चेदि० ।

य च गन्धर्व कण्ठपात् सुनिवासां दक्षकन्यायां वभूव
 यथाह “भोभोपसंगौ चेत्युपक्रमे “भोमचित्ररथचैव
 विख्यात सर्वविद्गौ” इत्युपक्रमे “इत्येते देवगन्धर्वा
 मौनेया परिकीर्षिताः” भा० आ० ६५५० । इत्युक्तम्
 य च अङ्गारपथनामा अज्जुनेन च तस्य दम्बर-
 त्वात् दम्बरधनामा वभूव यथाह भा० आ० १०५० ।
 “गन्धर्व उपाच, “जितोऽह पूर्वकं नाम सञ्जान्यङ्गार-
 पथताम् । न च ज्ञाप्ये वसेमाङ्ग नास्त्राद्य जग-
 द्दि । साध्विम सञ्जवर्गङ्गाभोयोऽह दिव्याक्षवारिणम् ।
 गान्धर्व्यां नाययेष्मानि सयोजयितुमज्जुन ।। अस्त्रा-
 ग्निना विचित्रोऽय दग्धोने रथ उत्तम । सोऽह चित्र
 रथो भूत्वा नास्त्रा दम्बरयोऽभवम्” ।

“गन्धर्वाणां चित्ररथः” गीता । “सागराणां नदीनाञ्च
मेवानां वर्धितस्य च । गन्धर्वाणामधिपतिश्चक्रे चित्र-
रथं विभुः” हरिवं० ४४० । तस्य गन्धर्वाधिपत्य
सुष्ठुम् । नदीभेदे स्त्री रघुपत्नी । सुष्ठु ४० चैत्ररथिभन्दे
दृश्यम् । चित्ररथमधिकृत्य कृतो पन्थाः खण् । चैत्ररथ
भारतव्याप्तिसर्गान्तर्गतोऽवान्तरपर्ययः । तस्य पूर्व व्यादि-
पर्ययः १६५ अथधि १८२ साध्यायपर्यन्तम् ।

चित्ररश्मि त्रि० चित्रारश्मयोऽस्य । शमावर्णरश्मि-
युक्ते शम्भुरथभेदे ४ हरिवं० २०४४० “अग्निश्चतु-
र्हपिष्ठीतिः रात्रिर्वा मितमेव च । अथरथर
हृदिश्च सङ्घट्टयश्च महाभुजम् । विरजश्चैव शुक्रश्च विद्या-
यद्यपिभावश्च । अश्वमत्तश्चित्ररश्मिश्च तथा निष्कृषितं
नयम् । नक्षत्राकृतिसौव चारित्रं गङ्गापद्मम् । उह-
तश्च उहङ्गुपं तथैव परतामनम् । मरुतती तथा यज्ञे
एत मे मरुतां गणम्” ।

चित्ररेफ पु० शाकदीपाधिपत्य प्रयत्नतश्च मेघातिष्ठे । १३३भेदे
तयामके तल्लये श्वर्षभेदे च । शाकदीपोपक्रमे “तस्यापि
प्रयत्नत एवाधिपतिः नास्ति मेघातिष्ठिः । सोऽपि विम-
ल्य एव वर्षाधि पुल्लनामाहितेयु स्नातलानु एरोलप-
मनोजव पवमान पुष्पानीक चित्ररेफ मङ्गरुप विद्याधार
सञ्चानु निधाय्याधिपतीनु स्वयं भगवत्पुत्रमन्त्रावेगितमति-
क्षापोवक प्रविशे” भाग० ५।१२।१८।

चित्ररथ पु० चित्रमायय्यं आति सा-क । १कर्मरथ्ये
२तद्वति त्रि०गन्धर्वाणां । श्वोरक्षीष्टे स्त्री राजनि० ।

चित्ररथता स्त्री० मित्यकर्म० । मञ्जिषायां राजनि० ।

चित्रलेखनी स्त्री चित्रं लिख्यतेऽनया लिख ल्युट् करणे
लीप् । (तुली) कृष्णाम् । उज्ज्वलद० ।

चित्रलेखा स्त्री चित्रं लेखयति लिख-ल्यप् उ० ४० । शमाया-
हारमन्त्रिणः कुमायण्डस्य कन्यायाम् श्वप्सरोभेदे च ।
तस्याय चित्रलेखनदक्षता हरिवं० १७६५० वर्णितं यथा
“अथायावच्च न श्रुत्वा रामा वाक्प्रमिदं पुन । उवाच
रुदतोच्चैव कुमायण्डतमया सखी । कुमाय ते विद्या-
पात्रि । सर्वं वा सन्निविष्टे । अथरा चित्रलेखा
नै त्विमं विद्यायतां सखि । यस्याः सर्वं मयेनं मे त्वै
लोकं विदितं सदा । एवमुक्त्वा तदेवोपा हर्षेणगत-
विभवा । तामपरसमागाम्य चित्रलेखां सर्वां प्रियाम् ।
कताञ्चलिपुटा दीना अथा वचनमब्रवीत् । परमं मृदु
मे वाक्च कन्यां मञ्जानि धरिणि । मर्तारं यदि

नेऽद्य त्वं मानयिष्यसि मत्प्रियम् । कान् पद्मपङ्कजासु
मत्प्रातःकृद्विहसम् । त्वय्याम्यहं प्रियान् प्राणास्तत
कमललोचने । चित्रलेखाऽन्नवीहाक्यमूर्तां हृषीकेशी
जनैः । नैवोऽर्थः शक्यतेऽस्याभिर्घेनु भाविनि । सुत्र-
ते । न कुलेन न यथेन न शीलेन न रूपत । न देव-
नर विज्ञातः सर्वं चोरो मया सखि । किन्तु गन्धं
यथा फलं दुर्जिपुल्लं मया सखि । प्राप्नुष्व ऋणु मे
वाक्यं यथाकाममवाप्तसि । देवदानवयक्षाणां
गन्धर्वोरगरक्षसाम् । ये विमिष्टाः प्रभावेण रूपे-
णाभिजनेन च । यथाप्रज्ञानतः सख्यानालिपिष्या-
म्यहं सखि । सत्पुण्यलोके मे चापि प्रपरा लोकाः -
ना । सप्तरात्रेण ते मीर । दर्शयिष्यामि तानहम् ।
ततो विज्ञाय मृदुस्सं मर्तारं प्रतिपश्यसि । सा चित्र-
लेखया प्रोक्ता अथा हितचिकीर्षया । प्रियतामेव
मित्राह चित्रलेखां सर्वां प्रियाम् । ततः कुमलहस्ताया-
द्यायासेष्यं समन्ततः । इत्युक्त्वा सप्तरात्रेण कृत्वा
लेख्यगतास्तु तान् । चित्रपट्टगतान् सुखानामनया-
मास शोभना । ततः प्रसीर्य पट्टं सा चित्रलेखा
स्वयंलतम् । अथायै दर्शयामास सखीनाञ्च विमेषतः ।
“ततस्तु देखा रूपेण चित्रलेखा परापसरा तन्नाध्यायाटो ।
भाग० १०।६२४० । कुमायण्डकन्याया चित्रलेखयैव तथा
चित्रं लिखितमित्युक्तं यथा “वाणस्य मन्त्री कु-
म्भाण्डलिखलेखा च तत्सुता । सख्यष्टकम् सखीमूपा
कौटिल्यलसन्विता” इत्युपक्रमे । “चित्रलेखोवाच
व्यसन तैःपकर्णमि द्विलोकां यदि भाव्यते । तमानेष्टे
नर यस्ते मनोहृतां तमादिग । इत्युक्त्वा देवगन्धर्व-
सिद्धचारणपद्मगान् । दैत्यविद्याधरान् यक्षान् शूर-
मानसङ्गन्धुभिम् । अलिपुर्त रामलक्ष्मी च मद्युध
वीर्यं लज्जिता । अनिरुद्धं पिलिखितं वीर्यं प्राङ् वा-
दुत्तुलीहिता । सोऽस्मावसाविति प्राह कयमाना मही-
पते । चित्रलेखा तमाश्रय शौर्यं कृष्णस्य योगिनी ।
ययौ विज्ञायसा राजन् ! हारकां लण्पाहिताम्”
“मन्दाक्रान्ता नपरलघुयुता चित्रलेखा” इन्द्रीम-
उक्ते श्वलादयाधरयादौ “रुद्राश्चैव ननतमनसैः कीर्ति-
ता चित्रलेखयम्” इ० २०टी० उक्ते च इन्द्रीभेदे । “सख-
का मलगा तु दिक्सारैर्भवति चित्रलेखा” इ० २०टी० उक्ते
इन्द्रीभेदे । इमलाकृन्नाभेदे । “यस्मैऽस्यन्ति लगति
कृगद्वयां हारद्वयं यदावीदास्तथेदं मज्जुवतिष्ठमा मेघसा

वा व्यधायि । नैतादृक् चेत् कथमुदचिमुतामलरेणाप्यु-
तस्य प्रीत तस्यां नयनयुगमभूत् चित्रलेखाङ्गतायाम्”
उज्ज्वलमणि कर्म० । ७ चित्राया रेखायाम् स्त्री
रसयोरैक्यात् इत० । ७ चित्रस्य लेखने पु० । “जपा-
गिरिह्वसमागमनिध, चित्रलेखादर्थितविचित्रकसमुपना-
कारम् । (राजकुलम्) काट० । [जटाधर ।
चित्रलोचना स्त्री चित्र लोचनमस्या । शारिकास्ये
चित्रवदाल पु० चित्रपटु था समन्तात् व्यसति था+व्यस-
व्यप् । पाठीनमतस्य (बोयाडल) जटाधर ।
चित्रवर्मान् पु० १ धतराष्ट्रपुत्रभेदे “चित्रवाहचित्रवर्मान्” भा०
था० ६७४० । चित्र वर्मास्य । २ चित्रकपयुक्ते त्रि० ।
चित्रवस्त्रिक पु० वस्त्रोप कायति कै-रु पुणो० चुल्ल कर्म० ।
पाठीनमतस्य हेमच० ।
चित्रवल्ली स्त्री चित्र वल्ली इति । १ मृगेश्वरी २ मृगेश्वरीरुपयाञ्च
राजनि० कर्म० । २ चित्राया वतायाम् ।
चित्रवल्गा स्त्री चित्र वल्ग इति । भारताप्रसिद्धे
नदीभेदे “करीपिणी चित्रवल्गा चित्रसेनाञ्च निम्नगाम्”
भा०भी० ८५० । नामान्तरात्तौ “मृगिभूल्या तथा मेध्या
नदी चित्रवल्गा तथा” भा० व्यास० १६५४० तीर्थोक्तौ ।
चित्रवाण पु० १ धतराष्ट्रपुत्रभेदे “चित्रवाणचित्रवर्मा सुवर्मा
दुर्विभोचनः” भा० था० ११०४० । २ चित्रवर्गयुक्ते त्रि०
चित्रवाहन पु० मणिपूरेन्द्रे मागभेदे । “मणिपूरेन्द्रे
राजन् । समस्त चित्रवाहनम्” भा० था० २१५४० ।
चित्रवेद्य पु० चित्रमापयेय वीर्यमस्य । रत्नैरण्डे । राजनि० ।
चित्रवेगिक पु० चित्रवेगोऽव्यस्य ठन् । मागभेदे “वराहको
वीरपञ्चः सुचित्रचित्रवेगिकः” भा० था० ५७४० ।
नागोक्तौ ।
चित्रवाला स्त्री चित्रलेखननिष्णाणाय शाला । चित्रलेखन-
निष्णाणायाम् शालायाम्, जालिण्याम् हेम० ।
चित्रविखण्डित पु० चित्रविखण्डितोऽङ्गिरसो जायते
अन ड । इहसतौ अमर । चित्रविखण्डितप्रसूतादयो-
ऽप्यत्र ।
चित्रविखण्डित पु० चित्र विखण्डित व्यस्यस्य इति । “मरी-
चिरङ्गिरा अत्रि पुण्ड्रः पुण्ड्रः क्रतु । वसिष्ठेति
सप्तैते प्रयाचित्रविखण्डितः” इत्युक्तेषु सप्तसु सप्तसु
अमर । “ये हि ते अमर-स्थिता सप्त चित्रविखण्डि-
न । तेषु कसमिभिर्भूता यत्प्रोक्तं चाक्षरकथनम्” ।
“मरीचिराङ्गिरसौ पुण्ड्रः पुण्ड्रः क्रतुः । मयिच

महातेजासो हि चित्रविखण्डिन । सप्त प्रकृतयो
स्त्रोतास्तथा स्त्रायम्भयो ऽप्यत्र । एताभिर्घोष्यते
लोकास्तथा शास्त्र विनिवृत्तम्” भा० था० ११७४० ।
चित्राशिरस् पु० चित्र शिरोऽस्य । १ मन्वर्षभेदे “महाश्रुति
चित्राशिरा अर्षायुरमवसाया” हरिव० २६१४० मन्वर्ष-
भेदोक्तौ । २ मन्वर्षुरीनविभे सत्वभेदे सृष्ट० “चित्राशिर
धराङ्गुहिं यतदाकारिभेदकारिकासप्तसप्तस्य वि
मर्षिता भूतपूरीपविषा” सृष्ट० ।
चित्रशीर्षक पु० चित्र शीर्षक कप् । कीटभेदे सृष्ट० ।
कीटयन्त्रे २०५८४० इत्यम् ।
चित्रसर्प पु० नित्यकर्म० । मालुघानसर्पे यन्त्र० ।
चित्रसेन पु० धतराष्ट्रपुत्रभेदे “तेषां धतराष्ट्रस्य पुत्राणां चत्वारः
प्रधाना वभूवु । इत्येधिनो दुःशासनोऽप्यस्य-
चित्रसेनयेति” भा० था० ८५४० । २ मन्वर्षभेदे । चि-
त्रसेनय यीतोष्णसाया चित्ररथोऽपि च । एते चाम्बे
च मन्वर्षा घनेश्वरसुपासते” भा० च० १०४० । ततश्च
खेचरा सर्वे चित्रसेने न्यवेदयत् । मन्वर्षराजस्यान्
सर्वांगवर्षी कौरवान् प्रति” भा० व० २४०४० ।
धर्मुनेन तत्परानयकया तत्तैव इत्यम् । “मृगुहोमन्वर्ष-
राजान् चित्रसेनमरिन्दमम् । निविन्दे तरसा सख्ये
सेना प्राप्य सुदर्जयाम्” भा० वि० ४८४० । चित्रगुप्त-
दक्षितयान्तर्गते मन्वर्षलोकाविषेच्यो मन्वर्षपादकचित्र
भेदे कायस्ययन्त्रे १८११४० इत्यम् । २ नदीभेदे स्त्री
चित्रवहायन्त्रे इत्यम् ।
चित्रहस्ता पु० चित्र धारय्योऽहस्य हस्तक्रिया बल । मङ्ग
युक्ताङ्गहस्तक्रियाभेदे “चित्रहस्तादिक कला कथावत्
च चक्रत्” भा० च० १२४० । भीमजरावन्मयोर्भक्त
युद्धवर्जने ।
चित्रा स्त्री चित्र-व्यप् । १ मूत्रिकपण्यां २ गोडुम्बायां ३ सु-
झायां ४ दन्तिकायां ५ भायायां ६ चर्पनेने ७ नदीभेदे च
मेदि० । चित्रगुप्तस्य मगिन्यां वा च नदी भूला चित्र
पथा नदी जाता सैव चित्रा नदी । चित्रपथायन्त्रे इत्यम्
८ अथसरोभेदे हेमच० । १० प्रजाङ्गनाभेदे उज्ज्वलमणि ।
“परमप्रोष्ठमथो लु कलिता सविशाखिका । खचित्रा च-
म्यकसता लुक्कविम्बेन्दुर्लोचिका । रत्नैरेवो हरेषी । जलद्वी
सर्वसुपाः त्रिया” “चित्रानाम यन्त्रेन्दोऽपि मृगुहो-
माकृतो यौ” इ० टी० ७४० पञ्चदशायुधपादके
वर्षाहतभेदे । राशिचक्रकर्म १२४४०भेदे । वा च

राजिचक्रस्य १७११० अर्थात् १८६४० पर्यन्तं १११००
 यथाद्यात्मिका तन्मध्यरूपादिकम् अक्षेपागच्छे
 ४८७५० अक्षम् । “ह्रिन्निर्गन्तव्योर्गोणि चित्ताचन्द्र-
 मनोरिय” रम् । चित्तानामके चन्द्रकलये १२८५-
 कन्याभेदे च । १४४०गेवारी १५३०थेतद्वर्षायां १६मस्ति-
 ज्ञाया राजनि० । चित्ताया जाता क्षण “चित्तारोहिणी
 कल्मिकारोहिणीभ्यः स्त्रियास्तयसंख्यागम्” वाचि०
 जातार्थाणो लुङ् । १७३५जातायां स्त्रिया स्त्रीभिर्देव
 न नक्षत्रैश्च । इत्येष ।

चिन्ताचल त्रिं चित्तमचल यत्न पञ्च सप्ता । चित्तनेत्रयुग्मे
स्त्रियां चित्त्वात् ङीप् । सा च शार्ङ्गिकाद्यो त्रिषां
शुभ्रराष्ट्रपुलमेदे सु० “चित्तोपचिन्तौ चित्ताद्यकारचि-
त्ताङ्गुटश्च ह” भा० घ्या० ६७३० ।

चित्राक्षुप उ० नित्यक० पृषो० द्रोणप्रमत्ताम् शब्दार्थं चि० ।
चित्राक्ष उ० । एतराप्रथमभेदे । "यद्योवाङ्मर्मज्ञावाङ्मयिवाङ्म
चित्रकण्डूक" मा० ११७७० नत्वप्रत्योक्तौ । ० चित्राक्षयुक्त-
भावे चि० । शरत्तचित्रकं शरपभेदे शचितके (चित्ते)
राजनि० । चित्रमङ्ग यस्यात् । हृदरिताये उपश्लि-
षाया दक्षिकूले च न० राजनि० ।

चित्राङ्गद उ० गान्धनो सत्त्ववत्या जाते पुत्रभेदे । “भीष्म”
 स्मृतं पितुः प्रियचिकीर्षया सत्त्ववर्ती मातरस्तृताङ्गवत्
 यामाङ्गगन्धकाळीमिति तस्या पूर्वं कामीनो गर्भं
 पराशराद् द्विपायनोऽभवत् । तस्यामेव शान्धनोरन्यौ
 द्वौ पुत्रौ बभूवतु । विचित्रवीर्यश्चित्राङ्गदश्च तयो
 रग्रामयौवन एव चित्राङ्गदो गन्धर्वेण हतः विचित्र-
 वीर्यस्तु राजासीत्” भा० प्या० ६५५० ।

नक्षत्रादजिह्वयुग्मादितयानर्गते अधोक्षिकविचारके
 भ्रतुभेदे च । कायस्थभेदे जिह्वाहृतसप्तकस्य "कवे-
 र्देय सङ्ख्याणि नागलोकेद्यरोपय । ततस्त्रिलोकनाथ
 न्दगिन्द्रतुल्योभविष्यति" इति प्रति त माह्वषयापसृक्ता ।

“गत ध्यानन्दमनसा गतचित्ताकृदक्षलम्” इत्युक्तम्
 आचार निखेयतन्त्रे । ४ गन्धर्वभेदे । हरिवं १०८ अ०
 वृद्धम् । ५ आसुरभेदे स्त्री । “अथस्वप्ना दत्ताची च चित्ता
 चित्ताकृदा हवि” भा० आनु० १६० । मणिपूरेक्षरचि-
 त्तवाहनस्य कन्यायाम् ३ चतुर्नक्षत्रभेदे च स्त्री
 “अभिगम्य मङ्गात्राक्षरभ्यगच्छमङ्गीपतिम् । मणिपूरेक्षरं
 राजन् । घर्मज्ञं चित्तवाहनम् । तस्य चित्ताकृदा नाम
 दुहित्वा चारुदर्यना । ता ददर्यं पुरे तस्मिन् विच

गन्तीं यदृच्छया । तदा च ता वरारोहं चकमे वैव-
 माहिनीम्" भा० छा० ११५ अ० "विवाहदा वरा-
 रोहानपराध्यति किञ्चन" भा० आन० ८१ अ०

चित्राङ्गद स्र स्त्री चित्राङ्गद स्रते सू-क्रिप् इत० । सञ्च-
वत्सा शान्तनुमृपकलभेदे गजनि० ।

चित्राटोड पु० जिमां नक्षत्रपटति चिबं वा अटात छट-
वा० ईरप् । १५८२ २४एटाकणें शिवाहपरभेदे
२४जिजागरकाहितभावे च भेदि० ।

चित्रादित्य इ० चित्रस्य चित्रगुणस्य आदित्यः तत्प्रजित-
त्वात् । प्रभासतीयेत्ये चित्रगुणस्यापिते आदित्यमूर्त्तिभेदे
चित्रपद्यागन्धे दृश्यम् ।

विवाच न० नित्यकर्मा० । चित्तेने 'दध्योदम हविर्भूयं
 मासं चित्ताक्षमेव च' याज्ञ० तल्लक्षणन्तु
 "असाक्षीरेण संविद्धा यवाच शिखराण्युषा० । अजा-
 कर्णस्य रक्तेन रक्षाचिदाक्षयक्षिता०" दीपिकोक्तम् ।

चिन्नापूप ५० नित्यकर्म । । पिष्टकभेदे त्रिका० ।

चित्रामघा स्त्री० कप्रसि निघण्टु । [राजनि० ।

चिन्तायस न० कर्मा० अच्युत्तमा० । तीक्ष्णसौहे (इत्यात) ।

चित्रायुध नि० चित्राण्ययधाम्यस्य । ॥ आख्यायुधयुक्ते
 * धतराष्ट्रभूमेदे य० "चित्रायुधो निष्कूतो च पाथो
 हन्दारकनाथा' भा० पृ० ११७३० । "कायैश्चित्रा-
 नराश्चित्रा चित्रायुधमुदावहन्" भा० टी० २३५ ।
 कर्म० । आख्यायुधे न० चित्रायुधसुरचितम्" भा० स०
 १६५० । [चितश्चिखितपुत्तलिकादौ ।

चिन्नारम्भ पु० आरभ्यते आ+रभ् कर्मणि षञ् ७त० ।

चित्रार्पितारम्भं त्रि० चित्रेऽर्पितं चारम्भोऽस्य । चित्र-
लिखिते “तच्छासनात् काननमेव सर्वं चित्रार्पितारम्भमि-
वावतस्ये” कुमा० ।

चित्रावसु पु० चित्राणि विविधानि चन्द्राकिंक्षाणि वसन्ति
यथा वस स-पु० दीर्घ । रात्रौ “रात्रिर्धे चित्रावसु
या चित्राणि सन्दृष्ट्वा वसतीति” यत्० ब्रा० २।१।४।२।
“चित्राणि यङ्मनश्चतुर्दशी” भा० । “चित्रावसो ।
स्वस्ति ते पारमवीय” यज० १।१८।

चित्त्रिजं पु० चैत्रिक+ष्टपो० । चैत्रमासे शब्दरत्नः । चिता
स्वार्थे क । चिताशब्दे स्त्री ।

चित्तिन् त्रि० चित्-चित् चित्+घञ्ङर्थे इति या ।
 व्याख्येयकारणे शब्दतयुक्ते च । स्त्रिया ङीप् । “अभि
 चिदुवाचि त्वसजिरा चित्तिणीया” ऋ० ४।१२।२।

“चित्प्रियोपु चित्तुर्धर्मयुक्तायु” भा० । श्मायिकामेदे स्त्री रतिमञ्जरो । “भवति रतिरक्षणा नातिदीर्घा न खड्गा तिलगुणम घुनाद्या स्निग्धदेहोत्पलाधी । कठिनमनसुघाट्या सुन्दरी सा सुग्रीवायकलगुण-विचित्रा चित्रिणी चित्रवर्णा । पद्मिनी चित्रिणी चैव शङ्खिनी हस्तिनी तथा । शयो मृगो ह्योऽन्यथ स्त्रीषु घोर्जातिलक्षणम् । शयने पद्मिनी सदा चित्रिणी रमते स्वयम् । हयमे शङ्खिनी सदा हस्तिनी रयते हयम् । पद्मिनी पद्मगन्वा च भीमगन्वा च चित्रिणी । शङ्खिनी कारगन्वा च मन्दगन्वा च हस्तिनी” । चित्रे श पु० इत० । १ चन्द्रे यन्त्रे च । २ चित्रेश्वरस्य चित्रे न० । चित्रेश्वर न० प्रभासद्योतस्य चित्रगुणस्यापि शिवविष्णुभेदे यथा “ततो गच्छेन्नाहारे वि । चित्रेश्वरमनुगमम् । घटया सप्तमे तस्य स्थितमान्नेयदक्षिणे । चित्र मङ्गाप्रभाय हि सर्वपातकनाशनम् । तत्र चित्रेश्वरं पूज्य नरकारं न भवेन्नयम् । यत्नदस्मिन्तं पापं चित्रोमार्जयति मित्रे ! तस्मात् सर्वप्रयत्नेन चित्रेशं पूजयेत् सदा । तस्मात् पापं युतोवापि नरक नैव पश्यति” । चित्रोक्ति स्त्री चित्रा धारण्यकरी उक्तिः । आकाश-बाण्यो त्रिका० । १ चित्रकथने च । चित्रोपला स्त्री इत० । चित्र उपलोयस्याम् । १ नदीभेदे । “चित्रोपला चित्रपथां मञ्जुषाम् मञ्जुवाचिनीम्” भा० स्त्रीप० ६४० । नदीकथने । इयं चित्रोत्पलेति पुरु-जोत्तमतस्य उक्ता । “नदी तत्र मङ्गापुण्या विष्णु-पादविनिर्गता । चित्रोत्पलेति विख्याता सर्वपापहरा युता” “चित्रोत्पला मङ्गागदी” रघुमन्दन । चित्रौदन पु० नित्यकर्म । केतुवचिरूपे चित्राचे चित्रा-जगद्धे कक्षणसक्तम् । “चित्रौदनस्य केतुभ्यः सर्वमर्घ्यैः समर्पयेत्” सङ्गा० त० । चित्रत्र त्रि० चित्र-कर्मणि यत् । पूज्ये “हव्यं वा घृतोदिवि चित्रं रयम्” ऋ० ५।६।१७ । “चित्रं पूज्यम्” भा० । चिद् ध्वज० । चिद्+घृ० । १ असाकस्ये चिच्छब्दार्थे । तस्य असाकस्यार्थस्येऽपि “यय निपाता उच्चावर्त्ते ज्ञेयं नियतन्तु पमार्थेऽपि” निरुक्तोक्ते ध्वज्याना मनेकान्तराद् वा २ उपमायाम् । “दधि चिदित्युप-मात्” निरु० । १ निन्दायाम् “जुगुप्सादिद्वारेदिति जुञ्जिते” निरु० । “चनचिद्विगोलादितद्विगोलादि

तेषु गते” पा० पट्टस परेषु तिष्ठन् नातुदात्तम् । हेय० पचति चित्” सि० कौ० “चिद्वत् च चिदुत्तरम्” पा० । “अविद्यमानपूर्वं चिदुत्तरं यत् किञ्चित् तदुत्तरं तिष्ठन् नातुदात्तम्” । “विमलपूजं उत्तरवृत्तमान किमोरूपं कि दत्तम्” सि० कौ० ।

चिदाकाश पु० न० । चिद् आकाशमिव निर्लेपत्वात् सत्त्वाधारत्वाच्च । आकाशपद्मिनेषु शुद्धे मङ्गलि । चिदात्मन् पु० चित् चैतन्यमात्मा स्वरूपमस्य । चैतन्य स्वरूपे परात्मनि प्रत्यगात्मनि परब्रह्मे । “यत्तद्रूप भगवतोऽक्षररूपस्य चिदात्मना” भाग० १।१।१५। श्लोक चिदाभास पु० चित् आभास प्रतिविम्ब । बुद्ध्यात्म प्रतिविम्बे जीवे “बुद्धिचिदाभासाविति वेदात्मकाः । चित्तदोषयद्धे दृश्यम् । [१३३५। श्लोक चिद्रूप पु० चिदेव रूपमस्य । श्रुत्यात्मनि, श्रुतं चिन्मति च । चिन्तान न० चित्-माने स्फुट् । अतुष्ट्याने “परब्रह्मोच्चि-ध्यानं मनसाऽनित्यचिन्तनम्” मनुः । युच् । चिन्-नोयत् स्त्री ।

चिन्ता स्त्री चित्-माने य । १ यतुष्ट्याने वा० द० उक्ते २ व्यभिचारिण्यभेदे च तत् “सृष्टिचपक्षतागानिचिन्ता वितर्का” व्यभिचारिणो विमल्य “ध्यान चिन्ता कृतानामोः गुण्यतावास्तव्यम्” शा० द० उक्ते तम् । “चिन्ता च्वरो मनुष्याणां यस्यावागतयो च्वर” चाणक्यम् । “चिन्तामपरिनेयाश्च प्रसवान्ता-सपायिता” गोता । “सर्वाक्रियात्मचिन्ता च वातिक गुणलक्षणम्” मनु । १ दर्शनसमोभवावगतेदे रचनम् । चिन्तामणि पु० चिन्तायां सर्वकामदोषविः शा० त० । चिन्तितार्थप्रदे मणिभेदे । “चिन्तामणीतुदारां च चि-न्तिते सर्वकामदान्” हरिवं० १५२५ । “शामर्थ्यवस्था-दितवाञ्छितार्थचिन्तामणिः स्वाद्य कश्च हनुमान्” भट्टि । २ सर्वकामदे परमेश्वरे च “आङ्गारोन्मर्षश्च भोगा-चैवातुयङ्गिणात् । ददाति ध्यावतां चित्तम् सर्वकामदो-हरिः” इत्युक्तेऽस्य तथात्वम् । ३ मन्त्रविशेषे “बृहज-स्यानगो नौको भाग्यस्य च हृत्सतिः । चिन्तामणिब्र-ह्मोऽयं यासः सकलपूरकः” उक्ते उक्ते इयान्तादोगभेदे ५ बुद्धवेदे त्रिका० । ६ अर्थमयी “यथा चिन्तामणि स्फु-टा लौह काष्ठनतां प्रजेत्” । यद्गोत० च० कपिलसङ्ग्रा-हम्भूते तदीयचिन्तामणिहारकमण्डैतनायके उगच्छे-भेदे तत्कथा “गच्छ हन्ता मङ्गावीर्यं चिन्तामणिस्त्वना-

ऽङ्कत चिन्तामणिरिति एवात तत्र नाम भविष्यति ।
यस्य चिन्तामणि नाय । तमेव स्त्रीकृत प्रभो ।।
“चिन्ता कपिलेनासौ प्रार्थितोऽमिजिताऽपि च । मणि-
चिन्तामणिमृता युगुमे च विनायक । चिन्तामणि-
रिति ख्यातिस्ततोऽपि परमा दधौ । कपिलस्य गृहे
जातः कपिलाख्यामतो ययौ” स्क० पु० गणपतिकृत्ये
चिन्तामणिविनायक पु० काशीस्थे गणपतिमूर्तिभेदे
“चतुर्धारेण्ये काश्या भक्तियज्ञविनायका । इष्टव्या कृष्ट
चेतोभि सप्तमष्टौ विनायका” इत्युपक्रमे “चेरस्या
हस्तिदिग्भागे चिन्तामणिविनायकः । भक्तचिन्तामणि
साक्षात् चिन्तायसमर्पक” काशी० ५० अ० ।

चिन्तावेशमन् न० इत० । यन्त्रणाष्टके ।
चिन्ति पु० चिति-इत् । देशभेदे तस्य सुराष्ट्रेण सङ्ग इत्ये
कार्त्तिकौजपा० पूर्वपदप्रकृतिसरः चिन्तिसुराङ्गा ।
चिन्तिहो स्त्री तिलिहो+ष्टो० । तिलिहोहो द्विको० ।
चिन्तित त्रि० चिति-कर्मणि क्त । चिन्ताकर्म्मणि “सख्या
द्वय सप्तपयास्तसि चिन्तितानि” किरा० । कर्त्तरि क्त ।
चिन्तायुक्ते शतसामिकायः स्त्रिया स्त्री । भावे क्त ।
चिन्तायाम् न० ।

चिन्तित स्त्री० चिति-क्रिन् बा० इट् णिन्लोपश्च । चिन्तायाम्
यद्भरता० । [त्रिका० ।

चिन्तिया स्त्री० चिन्ता+स्त्ये प्रा० घ । चिन्ताया
चिन्त्य त्रि० चिति-कर्मणि यत् । चिन्तयो “केषु केषु च
भावेपु चिन्त्योऽसि भगवन् । मया” गीता । “यय हि
सर्वधर्माणा धर्म्मचिन्त्यतमोमत” भा० ग्यातु० ४४ अ० ।

चिन्त्यद्योत पु० चिन्त्य+यन् द्योतते द्युत-यच् । देवभेदे ।
“गया देवानामुपपा सोमपाय लोकाः सुयामास्तुविता
ब्रह्मकाया । आभासुरा गन्धपा हस्तिपाय वाचा विरु-
द्धा मनोविचक्षा । गुहाय निर्माणरताय देवा
स्मर्यायना दर्शपा आण्यपाय । चिन्त्यद्योता ये च देवेपु
सख्याय चाप्यन्यादेयतायाजभीष्ट ।। सपर्यगन्धर्विषया
चदानवा यक्षाक्षपा चारणपद्मगाय” भा० ग्यातु० १८ अ० ।

चिपिट पु० चि-पिटच् क्तिञ् । (चिरा) एवाते पृथुके
हेमच० । तत्करणमकारादि भावप्र० उक्त यथा
“शाचय सतुषा चाङ्गी भृष्टा चक्षुःश्रुतिताकत । कुट्टि-
ताचिपिटाः मोक्षासौ कृताः पृथुका अपि । शाययो
धनवाबाद्याचिपिटा पुष्टिर्वैना” । सख्य मल्लामन्त्रस्य
यथाः दिः सिद्धमन्त्र पृथुक् पुत्र देवविशेषके । नाय-

नसक्त विप्राया भोजने च निवेदने । अथभ्य तत्
यतीनाञ्च विप्रवाग्रज्जचारिणाम्” ब्रह्मसू० पु० । “नासि-
काया नते इन्च् पिटच् चिकचि च” पा० वार्त्ति०
पिटच् प्रकृतेश्च । अनतनासिकाया (खाट्) शतइति
त्रि० (चेपटा) अख्याते पटार्थे “करतचपीहनचिपिटी
कृतप्रवणपुटेन काद० । “उन्नतो मासलोऽङ्गुष्ठो यर्जु-
लोऽतुल्यभोगट । यक्रोहस्य चिपिट सुखसौ-
भाग्यमञ्जक । चिपिटीभिर्भवेद्वासी” इति काशी० ५०
३७ । प्रान्ते अङ्गुल्यानपीडनेन एतेन स्यात्कुलतायाम् ।
“अस्ति द्विचन्द्रमतिरस्ति जनस्य तत्र भ्रान्ते इगन्त-
चिपिटीकरणदिरादि” नैप० । “दृगन्तचिपिटीक-
रण नेत्रानाकुलीकरणम्” मल्लि० । अङ्गुल्या चि नेत्र-
प्रान्तिपीडने एकपदार्थस्य द्विधा भान लोकप्रचिद्वन् ।
इत्युपस्थाभिनीदये स्त्री राजनिग पृषो० चिपिटोऽपि
पृथुके हेमच० । स्त्रार्थे क । चिपिटक पृथुके अमरः ।
चिपिटनासिक पु० चिपिटा नासिका यत् । इदेभेदे
स च देश “उन्नतः कैलास” इत्युपक्रमे “केशधरचि-
पिट नासिकदासिरकमाटधाना” ह० स० १४० अ० कूर्मवि-
भागे उन्नतस्यासक्तः । सोऽभिजनोऽस्य अथ तद्वाजायो
यः प्रकृत्ये लुक् । शतदेशवासिभु शतस्यमेषु च व० व० ।

चिपुट पु० चिपिट+पृषो० । पृथुके रुद्रः ।

चिप्य पु० “नक्षत्रासमधिष्ठाय वात पितृ च देहिनाम् ।
करोति द्वाहपाकौ च तं व्याधिं चिप्यमाटियेत्”
भाव० उक्ते नखरोगभेदे । (आङ्गुल षाडा)

चि(क्षि)प्यिका पु० रात्रिचरजन्तुभेदे “सोमाशिकापिङ्गल
चि(क्षि)प्यिकाख्यौ वल्गुल्लुल्लूकौ यशकस्य रात्रौ” ह०
स० ८८ अ० । “सर्वे स्वकालोत्क्रमचारिण सुप्तेऽस्मा
नाशाय नृपन्नादा वा” तस्य दिवाचारेऽनिरुपक्रमम्
“नानाविधानि विद्वतानि हि चि(क्षि)प्यिकायास्तथा
शुभ कुलकुल न शुभास्तु येषां” ह० स० ८८ अ० ।

चिप्य पु० स्वशतोक्ते क्षमिभेदे क्षमिशब्दे दृश्यम् ।

चिमि पु० चि-मा० मिक् । शुकस्यने यद्भरता० । २५६
कहने (पाटशाक) शब्दमाला । स्त्रार्थे क तत्रार्थे ।

चिर न० चि-रक् । १टीयकाले । २तद्वर्तिनि पदार्थे त्रि० ।
लघाटौ (इ) त्रिकले गये शब्दार्थचि० “दीर्घस्त्रो चिर
क्रिय” अमरः । चिरस्त्रीयो चिरकारी चिरकालादि ।

चिरकारिन् त्रि० चिरेण करोति क-णिनि । १चिरेण कथं
कर्त्तरि दीर्घस्त्रे । शौतमस्य पुनभेदे पु० ।

"चिरकारी चक्राग्रतो गीतमनामयत् दतः । चिरेण
मर्मकायाणि विमृश्यान् गपयते । चिरं यत्सिन्ध-
वर्धचिरं जायत चिरं मयत् । चिर काव्योभिवन्धि
चिरकारी तपोयते" भा० गा० २६७५० । तस्य
चिरकारितामनं तत्प्राध्याये पणितम् । रामो ज,
चिराकारः क्रियाऽकारण एव वा । चिरकारिचोऽयत्
ततोऽष्टा०

चिरकाल इ० कर्म० । दीर्घकाले । [क्रियाकारके अमर ।
चिरक्रिय ति० चिरा क्रिया यस्य । दीर्घकाले विमृश्येन
चिरजात ति० चिर दीर्घकालं जातः । दीर्घकालजाते ।

चन्द्राग्रगन्ते ८४१८० उक्ते भा० प० पादोऽष्टा०
चिरजीवक इ० चिरं जीवति जीव-एतुम् । जीवकृते ।
जटाधरः । चिरजीवयुते ति०

चिरजीविका स्त्री कर्म० । दीर्घकालवती "दृष्टोऽपि
विमं चिरजीविकाश्च कठं च०

चिरजीविन् ति० चिरं जीवति जीव-एति । दीर्घकाल-
जीवनयुक्ते चिन्मो १२काले च पु० मेदि० ४जीवकृते
५भास्वविहृते पु० राजनि० । ६भार्कयुक्ते "अब्रह्मा
ब्रह्मविहो ज्ञतुमां च विभीषण । ऊषः पररातमच
वमते चिरजीविम" ति० त० उक्तं पु० ७भास्वत्मादिपु
'चिरजीवो यथा तं भोः' ति० त० । मार्कण्डेयपुला-
मन्त्र । यथा राघोवभूयैव दृश्य चिरजीविमः" (दगर-
यस्य) रामा० पायो० १११६। श्लोक । [दार्ढ्यं ।

चिरजीविन् इ० चिर जीवति जीव-एति । चिरजीविम
चिरजटो स्त्री चिरेण यदति पितृकृत् मल्लेहम्
यट-यच् दृष्टो० । १जीवनवत्यां पितृकृत्ताया
श्रियाम् । अमर २युपस्था च्छ । [गन्दरत्ना० ।

चिरतिक्ता इ० चिरतिक्तो रसो यत् । (चिराता) मूत्रिभ्यो
चिरत्ति ति० चिरे यत् चिर-तल । चिरन्ते उरातने जटा० ।

चिरन्तन ति० चिरम्+मभार्थे युच् दृच् च । उरातने
अमरः । "सहस्रदन्ते समिमाधने समिचिरन्तन-
सावदमिन्मयीविगत्" माप । स्त्रियां ङीप् ।

चिरपाकिन् इ० चिरेण प्राकोऽस्त्यस्य डर्ज्ज् रत्मात् इति ।
कपिले राजनि० ।

चिरपुष्प इ० चिराणि पुष्पाण्यस्य । यजुल८८ राजनि० ।

चिरम् अर्थ० चि-भा० दृक् । यजुल८८ राजनि० । "चिरं
चक्रोरस्य भवन्तु कस्यस्यी" नैष० । "नत प्रजाना चिर-
मात्मना धृताम्" । "विपचभावे चिरमस्य तस्मै च"

रपु" । यय क्रियाविशेषत्वात् चिरगन्तात् द्वितीयेत्यदि
भाष्यमर्हति । चिरन्तन । चिरजीविन इत्याद्येवात्र उदा०
चिरमेकिन् ५० चिरेण मेहति निह-एति । दीर्घ-
कावेन प्रसावकारिणि गर्हमे हेमच० ।

चिरगम्य ५५० चिर भवति भव-यच् । चिमे तिक्ता० ।
तस्य दीर्घान्तरावस्याम् ।

चिररात्र म० चिरा रात्रि योगविभागान् यच् कर्मा० ।
दीर्घकाले "चिररात्रोपिता खेच ब्राह्मण्य निवे गते"
भा० या० १६८५० । "चिररात्रोपित कर्म तद्भगान्
कर्ममर्ति" भा० च० ६१४० ।

चिररात्राय यज्य० चिररात्रमयते यद-यच् उद० ४० ।
दीर्घकाले । "इविन्दु चिररात्राय तन्नामन्ताय कर्तते"
मनुः "मयते दुष्टप्रजेष्ये चिररात्राय औचितम्"
भा० प० १११५० ।

चिरलोका इ० चिर । चिरकावल्यादी लोकोवेनाम् ।
माम्रपितृकोष्ठे पितृपु "स एव पितृपु चिरकोष्ठ
लोकानामानन्द" तैत्ति० उ० । "चिरकावल्यादी लो
को वेना पितृपु चिरलोका मितरः" भा० ।

चिरवित्त इ० चिर विनति वित्त-भेदने य । करकावे
अमर । "चिरवित्तयुत पुण्यं यथाकुर्वन्तुम् ।
भा० ग० ११५० । [अमर । कावे क कर्माये

चिरस्तृता स्त्री चिर स्तृता । यजुल८८मयवत्यां गवादी ।

चिरस्य ति० चिर तिष्ठति स्या-क । चिरस्यायिनि २भा-
यके पु० तिक्ता० । स्त्रा-एति । चिरस्यायिन् दीर्घ-
कावस्यायिनि ति० स्त्रियां ङीप् ।

चिरस्य यज्य० चिरमयते यद-यच् यक् । दीर्घकावे ।
अमर । "चिरस्य दृष्टेयं कृतोचितेय" जुभा० ।

चिराटिका स्त्री चिरमति यट-एतुच् कापि यतइत्यम् ।
येतपुनर्थवाया रत्नमा० । चटिकावतायाश्च (पाताडी)
वेदाकम् । "गोमृगपुङ्गव उरातनस्य यहायश्चानि
चिराटिकाया" वेदाकम् ।

चिरात् अर्थ० चिरमति यत-किप् । दीर्घकावे,
"चिराद्दरौ समागतम्" रामा० ४।२७।१७ । "तदा
चिरात्पुङ्गवास्तेन कृयकावो निवसतः" हिनो० ।

२गदके पु० तिक्ता० । चिरतिक्ते (चिराता) यन्दर० ।

चिराय अर्थ० चिरमयते यद-यच् । चिरकावे दीर्घकावे ।
"चिराय यदि ते वीर्य । चिरमपि न ड क्षित"
भा० या० २६७५० । "चिराव नाम्नः प्रथमाभिधेय-

ताम् । “अभीष्टमासाद्य चिराय काम” भाव ।
 चिरायुस् प्र० चिरमायुर्न्यस्य । देवे । चिरजीविनि त्रि०
 त्रिका० “सद्यदोर्द्धा च वीर्यवनं चिरायुषं च पुत्रं
 जनयति” सुश्रुत । [अचिरायोत् । वेदिकोऽयम् ।
 चिरि हिमे आदि० पर० सक० सेट् । चिरियोति
 चिरि प्र० चि-भा० रिक् । शुक्लस्ये त्रिका० । स्वार्थे क ।
 तत्तार्थे हेमच० ।
 चिरिण्टी स्त्री चिरण्टी+प्रपो० । स्वामिन्यां पितृगृह-
 स्थायां वन्यायाम् अमरे रिमध्यपाठान्तरम् ।
 चिरिविल्व प्र० चिरविल्व+प्रपो० । अरविल्वकृष्णे भावम् ।
 चिरु न० चीयते चि-भा० रुक् । बाह्यसन्धौ शब्दच० ।
 चिरे अय्य० चिरमेति इ-विच् । दीर्घकाले । “चिराय
 चिरराताय चिरस्याद्याचिरार्धका” अमरटीकायाम्
 धाद्यशब्देन चिरे चिरेण चिरात् इति ष्टल्लान्ते
 भातजदोषितः ।
 चिरेण अय्य० चिर+ वा० एमप् । दीर्घकाले “निद्रा चि-
 रेण नयनाभिमुखी वभूव” रघुः । “चिरेण मितं यमो-
 यात् चिरेण च क्षतं त्वजेत् । चिरेण च क्षतं मितं
 चिरं धारणमर्हति” भा० गा० २६७ अ० । [हेम० ।
 चिर्मटी स्त्री चिरेण भटति भट-अच् गौ० ङीप् प्रपो० । कर्कश्याम्
 चिर्मिट प्र० चिर्मटी+प्रपो० । कर्कटीभेदे गोरक्षकर्कटग्राम्
 (गोसख) राजनि० । फले न० “चिर्मिटं मधुरं कृत्त
 शुक्र पिच्छकफापहम् । अत्युष्णं पाहि विष्टभि पक्व
 तृणश्च पिच्छम्” भावप्र० तत्फलचण्डोक्तिः । [चिचेल ।
 चिल वासे धाम्नादेने तु० पर० अक० सेट् । चिलति अचेलीत् ।
 चिल(मि)मीलिका स्त्री चिर मिलति नीलति वा एलुत् ।
 रज्यलः । कण्टीभेदे श्वद्योते श्वियुति च मेदि० ।
 चिलिचिम प्र० चिल-इन् चिलि वास चिनोति चि-मक् ।
 (वेलेगुडगुडिया) मत्स्यभेदे अमरः । अय्य प्रपो०
 चिलिचोम चिलीचिम चिलीचिम पिनीचोम चे-
 लिचोम चेचिम चिलिम चिलीचोम इति ष्पान्तरा-
 पि । (चेन्न) एषाते मत्स्ये भरत ।
 चिलमीनक प्र० चिल-क कर्म० सघ्रायां कनु । (चेन्नो)
 मत्स्ये भरत । [अचिलोत् । चिचिल ।
 चिल्ल यैथिलो भावकृतौ च आ० पर० अक० सेट् । चिल्लति
 चिल्ल प्र० चिल्ल-अच् । एषभेदे (पिच) अमरः । लिङ्+
 प्रपो० । श्लिष्टे लि० मेदि० ।
 चिल्लक पुं स्त्री चिल्ल इव कायति शब्दायते कै-क । लिङ्-

कायां शब्दरत्ना० चिल्ल+स्वार्थे क चिल्लयन्त्यर्थे प्र० ।
 “खरोट्टमहिषा व्याघ्रा । विह्रा खमरचिल्लका” भा०
 द्रो० अ० ।
 चिल्लभञ्जा स्त्री इत० । चट्टविलासिन्यां शब्दच० ।
 चिल्लाभ प्र० चिल्ल इव प्रसङ्गहारित्वादाभाति आ+भा-क ।
 यन्त्रिभेदके चोरे त्रिका० ।
 चिल्लि प्र० चिल्ल-इन् । भूषण्ये शब्दार्थचि० । स्वार्थे क
 तत्तार्थे । “सल्लिखचरकेतनशरासनानतं चिल्लिकाल-
 ताम्” काद०
 चिल्ली स्त्री चिल्ल-भा० ई । सुहृपास्तुकशाले राजनि० ।
 “तण्डुलीयकोपोदकाश्चवलाचिल्लीपालङ्गावास्तू कप्रभ-
 यीनि । खट भूत पुरीमाणि सञ्चारमधुराणि च । मन्द
 वातकफाम्याह रक्तपित्तहराणि च । कटुर्विपाके क्षमिहा
 नेवाग्निबलवर्धनः । सञ्चारः सर्वदोषघ्नो वास्तू को
 रोचकः सरः । चिल्ली वास्तू कवत् यथा पाकङ्गा
 तण्डुलीयवत्” सुश्रु० । शक्तिशिकायां शब्दरः । स्वार्थे
 क । चिल्लिकायत्न ।
 चिवि स्त्री चीव-इण् प्रपो० । चिवुक्ते जटाधरः ।
 चिविठ प्र० चिपिट+प्रपो० । चिपिटे त्रिका० ।
 चिविल्लिका स्त्री रक्तदलायां सुहृक्षुपभेदे राजनि० ।
 चिवु(क) न० चीव-संवरणे च प्रपो० सुसः । ओषधोभा-
 ने अमरः । “वस्ति ताल्दरं शीर्षं चिवुक्ते मल-
 गुणिके” याज्ञ० । स्वार्थे क तत्तार्थे । श्वचक्रान्-
 द्ये प्र० राजनि० ।
 चिख्रा अय्य० इषुविशब्दविशेषात्तुपरणे । “चिख्रा कपोति
 समनावगम्य” अ० ६।७।५। चिख्रेति शब्दास्तु-
 रणे इषुषूक्ष्ममाणेष्विषुचिख्रयागब्दं करोति” भा० ।
 चिखण्णि लि० चिक्कण्+प्रपो० । चिक्कणे “आदिचिक्कणादी-
 नाम्” भा० अय्य ङीवकन्यशब्दे परे धाद्युदात्तता ।
 चिक्कण्णकन्यम् सि० कौ० ।
 चिह्णादि प्र० ङीवकन्यशब्दे परे धाद्युदात्ततामिति
 शब्दगण्ये स च गण्य या० ग० छत्रे उक्तो यथा
 “चिह्ण मल्ल मङ्ग मर यैतल प्रटक् वैडालिकर्णक
 वैडालिकर्ण ककुट चिक्कण चिक्कण चिह्णादिः ।
 चिहुर प्र० चिहुर+प्रपो० । चिहुरे शब्दार्थचिन्तामणिः ।
 चिह्ण सङ्घणे अ० चु० उभ० सक० सेट् । चिह्नयति ते अचि-
 चिह्नत् त । सौलोऽयमिति दत्ता ।
 चिह्ण न० चिह्ण-अच्, चह-न सपधाया इत्यम् वा ।

नेटि० । टपात्ताया न० वि० । एषीसके न० रट-
 मामा तन्मोक्षे १० तद्दे गवागिजनामाचारभेदे ००,
 टपो० अथ गत्यगपि यदन्ति । १। चीनकपूर्व राजनि ।
 चीनकपूर्व ५० चीनोपपद कर्पर । कर्परभेदे राजनि० ।
 चीनज न० चीने तद्देगे जायते जन-४ । १। चीनचौं
 राजनि० । २ चीनजातमात्रे लि०
 चीनपिट्ट न० चीनस्य शीशकस्य पिट्टं पूर्णं हन-
 (चीनेर सिन्दुर) । सिन्दूरभेदे रोमच० । चीन रिट
 मित्र । २ शीशके राजनि० ।
 चीनवज्र न० चीनमय वज्रम् । शीशके राजनि० ।
 चीनाशुक न० कर्म्म० । चीनाख्ये पट्टयस्त्रभेदे 'चीनाशु-
 ककेतुसाकम्' कुमा० । 'चीनाशुकमित्र पीनकामज
 घनाया कुलीनाया' उद्धट ।
 चीनाक ५० चीन तदाकार म कति धत्त-धत्त । (चीनिया)
 कर्परभेदे । 'चीनाकस्य कर्पर ककलयकर स्फुट ।
 कुलकमिविषफूरक्षया तिस्रस्य ध' भाष्य० ।
 चीनाकर्कटी स्त्री चीनमिव खाड कर्कटी टपो० टीष ।
 १। राजकर्कशा चित्रशूटमसिद्धकर्कटीभेदे राजनि० ।
 चीम प्रशमायां भ्या० धातो० सक० सेट् । चीमते व्यचीभिट ।
 चिचीभे धादिट् व्यचिचीभत् त ।
 चीर न० चि-क्रन् दीर्घच । १। वस्तुपण्डे नेटि० । (हानि)
 'चीराणि कि पयि न सनि दिशन्ति भिक्षासु' शा-
 निग० । २। वृक्षत्वचि सुभूति । ३। गोस्त्रने ४। वस्तुभेदे
 ५। रेखा लक्षणभेदे नेटि० । ६। वस्तुमात्रे ७। चूडायाम् एषीसके
 हेमच० । ८। मियनभेदे १०। वस्तुत्वे च शब्दार्थचि० 'त कटा-
 चिह्नं तपस्यन्तमाह चोरलजाधरम्' भा० व० १८०७० ।
 'चेरुचीरपरिपङ्का' कुमा० । [साठे क । चीरवज्रादे
 चीरक न० चीर+सञ्ज्ञायाम् कन् । विकारवेक्षणने पिश्वः ।
 चीरपत्रिका स्त्री चीरमिव पत्रमस्या कप् स्यात् इत्यम् ।
 चक्षुषाके राजनि० ।
 चीरपर्ण ५० चीरमिव पर्णमस्य । शास्त्रहृत्ते राजनि० ।
 चीरनिवसन ५० चीर निवसन वक्ष्ण यत् । 'देशान्या-
 मित्युपक्रमे 'पौरवचीरनिवेशनत्रिनेल्लसुझाद्रिगज्ज्या' ।
 इ० स० १४ उक्ते १ देशभेदे २ तद्दे गवागिजु शतज्जुपेसु व० व ।
 ३। चीरधारिणि लि० [सर्पला] सुसुत ।
 चीरलि ५० । पक्षिभेदे 'धारयेदपि जिह्वाय चण्चीरलि
 जोरि स्त्री चि-वा० क्रि दीर्घच । १। नेलायुके शब्दरत्ना० ।
 २। भिक्षुकार्या ३। कटिकायां शब्दार्थचि०

चोरिका स्त्री चोरीति कायति कै-क । भिक्षिकाया
हेमच० ।

चोरिणी स्त्री वैवस्वतमनोसपस्यास्वानसभीपत्ये वटरीक्षेभ्यो
नटीभेदे । 'ऊर्ध्वबाहुर्निगालाया वदयां स (वैवस्वत)
नराधिप' । इत्युपक्रमे 'तं कदाचित् तपस्यन्मार्द्रचोर
जटाधरम् । चोरिणीतीरमागम्य मत्स्यो वचनमब्रवीत्'
मी० व० । ८००० । [पालङ्क्यशाके भावप्र० ।

चोरितच्छटा स्त्री चोरपदाचरितं रुदो दल यस्या ।
चोरीवाक पु० चोरीतिशब्दोवाक याचकोऽस्य । कीटभेदे
"चोरिवाकस्तु सपथं यत्नाका गृह्णतिर्दधि" मनुना
सवणहरणकर्मविपाके तद्योगिह्ना "शिशो वद्ध
था मनु चोरो सवणहारक" याज्ञ० ऐक्यावगाह
अथ चोरीसमानार्थकताऽवसेया ।

चोरुक स्त्री चोति-रौति-इयद्धे वा० क । भिक्षिकायां
शब्दार्थचि० । सा साहज्येनाख्यस्य अच् । १फल-
प्रधानवृक्षभेदे न० ।

चोर्षं त्रि० चर नक् पृथो० अत इत्थम् । १कते श्योचिने,
१धम्यादिने "चोर्षं व्रतानपि सदा कतमसहितामिमान्"
याज्ञ० । ४विदारिते च । [स्वष्टे च भेदि० ।

चोर्षपर्षं त्रि० चोर्षं विदारितं पर्षमस्य । १सलूरष्टे २नि-
चोक्षिका स्त्री चोति शब्द जाति जा-क टापि अत इत्थम्
चोरिका+रस्य लोवा । भिक्षिकायां शब्दरत्ना० ।

चोर्षक पु० चोटीति शब्द लक्षति लक्ष-अच् पृथो० । भिक्षि-
काया शब्दर० ।

चोव पक्ष्ये मृगतौ च भ्या० उभ० सक० सेट् । चोवति ते
अचोयीत् अचोविट् । चिचोव चिचोये अदिष् । अचि-
चोयत् त ।

चोय टीप्पौ चुरा० उभ० सक० सेट् । चोयति ते अचोचियत् त
चोवर न० चि-वरच् मि० टीप्पौ चोव-अच् वा । भिक्षु
भावरणे उज्ज्वलद० "कौपिनाच्छादनं यापत्तावदिच्छे
चोवरम्" भा० व्या० १।५० । "म्रेतपोवरवसा स्वमो-
पया" रघु । "पुष्कभाण्डचोवराण्यिह" पा० चोव-
रादर्शने परिधाने च" वात्सि० चोवराणि अजयति
परिधत्ते वा स चोवरवते भिक्षु सि० कौ० । [त्रिका० ।

चोवग्निं पु० चोवरमलाह्न इति । भिक्षुके पुद्भिभिक्षुके
चुक्र पीडने च० उभ० सक० सेट् । चुक्रयति ते अचुचुक्रत् त ।
चुक्रार पु० चुक्र-भावे-अच् चुक्रं पीडनमाराति सम्ब-
दशब्दि आ+रा-क । चिह्नादे त्रिका० ।

चुक्र न० चक्र-रक् अत उत्पन्न । १अस्तरसे २ कस्तुरिते
पु० विभ्यः २शाकभेदे, (चुक्रापान्द्र) २शुक्लभेदे च
शब्दार्थचि० । "चुक्रमल्लच्छुष्णं दीपन पाचन
परम् । शूलशूलमपिबन्धामवातक्षेपहरम् परम् ।
यनिहृणाखवैरस्यहृत् पीडायाङ्गमान्द्रहृत् भावप्र० ।
५काञ्चिकभेदे । इरसास्ते ७सन्धानविशेषे शब्दार्थचि०
"यन्मस्तादि शुचौ भाण्डे सगुड चोदकाञ्चिकम् ।
धान्यराशौ निरातस्यं शुक्ल चुक्र तदुच्यते । द्विगुण
शुद्धमध्वारनालमस्तुक्रमादिह" वैद्यकपरिभाषा । तत
हृदा भावे इमनिच् । चुक्रिनन् अस्तत्वे पु० । स्तार्थे
क सत्राया वा कन् । चुक्रक तत्रार्थे । (चुक्रपालङ्)
शाके न० ।

चुक्रफल न० चुक्र फलति फल-अच् । हृद्यास्ते राजनि० ।
चुक्रवास्तुक्र न० चुक्र वास्तुकर्मिय । (चुक्रपालङ्) शाकभेदे
राजनि० । [राजनि० ।

चुक्रवेधक न० चुक्रमिप विधति विध-एवुल । काञ्चिकभेदे
चुक्रा स्त्री चक्र-रक् अत उत्पन्न । १चाङ्गेय्याम् (आमरुल)
भेदि० । २तिनिद्या शब्दर० । स्तार्थे क चुक्रिका । अस्त
लोणिकायास् (आमरुल) अमर ।

चुक्रास्त न० चुक्रमिशान्तम् । १हृद्यास्ते (चुक्रापान्द्र)
२शाके ३अस्तलोणिकाया (आमरुल) स्त्री राजनि० ।

चुक्रो स्त्री चुक्र+गौरा० डीप् । चाङ्गेय्याम् "चुक्रो लम्ब-
तरा स्वाद्वी वातघ्नी कफपित्तहृत् । रुच्या लघुतरा
पाके घ्नान्नाकेनातिरोचनी" भावप्र० ।

चुक्रा स्त्री चय वधे वा० स पृथो० । १हिंसाया च्छा-
शोलमस्य छत्रा० ण । चोक्ष हिंसाशीले त्रि० ।
"गिलाफीर्यं स्वयं शम्भ नोलाञ्जनसमोदकम् । लतापि-
तानसंछन्नं चौक्ष(गुह)गुहमित्यभिधीयते । अश्लाटिमिरद-
ङ् यत् चु(गुह)क्षेति च परे जगु । तत्त्वसदक चौ
(गुहम्)क्षं सुनिभिःसमुदाहृतम्" भावप्र० उक्ते
जलाधारभेदे । सुशुतेन तज्जलस्य चौक्षसप्तोक्ता अर्था-
क्षसलिसलानित येनिम्" इति सुशुते निदानम्याने
चोक्षेति पाठास्तु निषिकरप्रमादकत भावप्र० यक्ष्णु
पुस्तकेषु चौक्षमिति पाठ युक्तएव त्रिकाण्डे च्छुष्टा-
शब्दस्य उपयुक्तमलागयार्थकत्वात् तल्लज्जलस्यैव चौक्ष-
संश्लेषित्यात्

चुचु(चु)क पु० न० चुचु इत्यव्ययपञ्च कायति पीयमानं
कै-क । १कुचस्यापे अमर तल्ल चुचुकमिति । दीर्घे

तारादीप्रेऽङ्गे तिकोषोऽङ्गे वा क्षीरं यत् स्यात्सी
 स्थितमप्यङ्गे । सीम्ने भेऽङ्गे शोभने दृष्टतारा गणा
 त्रया क्षीरयात्रादिकम् (४) । अतएव च गिकाया
 क्षुभोक्षीकादि नाचरेत् । अतएव च न चयै
 केविष्णोर्गोऽपि नेत्यते" (५) । छद्मं चित्तापि
 "चूडा वर्णदिति । ततोयाद्वर्णदिति ल्यबोमे पञ्चमी ।
 तेन गर्भाधानकासाज्जगत्कालाद्वा तृतीये विषये वर्णं
 पञ्चमे छद्मे वा चूडाकरणं प्रभवति ततः सच्युभोदकं
 भवतीत्यर्थः । यदाह वसिष्ठ "तृतीये पञ्चमेऽब्दे वा
 अजुनाचारतोऽङ्कितम् । क्षीरं शिशूनां यत्नेन स्व
 ग्दृष्टोक्तविधानतः । याधानगोलगतो वा गममायुर्देऽपि
 कारयेत्" । अजुनाचारत इत्यनेन शेषां कुले वाच्येन
 चूडाकरणं तत्र छद्मं विचारः । येनासुभमीत्या सचेत्यत
 इति पञ्चकोषासुभयनसहस्रं न विदित्वा स च्युभोदकं
 च विचारातुम्भेऽपि । अतएवोक्तं याज्ञवल्क्येन "चूडा
 कायो यथाजुसमिति" । अतएव प्रथमवर्षे चक्रम् ।
 "चूडाकर्त्तुं द्विजातीनां सर्वेषामेव धर्मतः । प्रथमेऽब्दे
 तृतीये वा कर्त्तव्यं शुतचोदनाय" एवं वज्रकाशोक्तौ
 यथागृह्यं व्यवस्था इत्यस्याः । अतएव विषेयकाशुतुक्तौ
 तं समवसत्वात्तयोर्विषयः । विषेयमाह गुरुः "तृती-
 येऽब्दे शिशोर्गर्भाज्जगत्तो वा विषेयतः । पञ्चमे सप्तमे
 यापि क्षिप्राः इ" सोऽयमा सममिति । अतएव अष्टादशी
 अर्का द्वादशी रिक्ताः प्रसिद्धाः आद्या प्रतिपद्य पञ्च
 प्रसिद्धा पर्याप्ति अष्टमीचतुर्दशीपूर्णिमावासावक्रा
 न्तयः । एतैरङ्के रङ्गितेऽङ्गनि । अत्र तत्पुरुषमात्रे
 "राजाङ्कः सखिभ्यश्चरति" पा० टप् "न सङ्गित" इति
 टिकोप । अष्टम्यादिति यीक्यत्वा शेषासु तिपि चूडा
 स्यादित्यर्थः । यदाह गुरु "द्वादशीं चाष्टमीं रिक्तां पञ्चीं
 प्रतिपदनया । हित्या शेषासु तिपि च क्षीरकर्म
 शुभायङ्कम्" कथम् ? "पञ्चपर्वतिपि रिक्तां त्वक्त्यान्वटिवसे
 शुभमिति" । अतएवाह वसिष्ठ "पञ्चमी सप्तमी चैव
 दयम्भेकादयो तथा । त्रयोदशी तृतीया च क्षीरकर्म
 शुभायङ्कम्" इति । अकारादुद्दितीयाऽपि । गुरु सप्तमी
 त्रयोदशीर्गर्भपङ्कत्यात्वा तयोर्वङ्कम् यदाह गुरु
 "विद्यारम्भोऽत्रादेशः क्षीरक्षीर विषेयतः । गुरुपञ्चे न
 कर्त्तव्यं यदीच्छेद्दुर्दोषीवितमिति" चेत् उच्यते वैदिक
 सुखनक्षत्रमिच्छते तद्विषयको विधिः । अथैदिक
 सुखन चक्षुर्वा यत् क्षीरस्यते क्षुरस्य कर्म क्षीरमिति

नामान्यव्युत्पत्तिरतस्माद्विषयको विषेय इति नय
 मूम । अन्ये देशाचारतो व्यवस्थाप्राप्तकृत्युक्त
 विरोधाभावात् । विचिन्तेति । चैत्ररङ्गिते चत्तरा-
 यणे चूडा स्यात् । शुभाशुभप्रकरणमिङ्कितो जन्म-
 मासविषेधोऽस्मापि ध्येयः । तदाह राजमासं गुरु
 "चत्तरपत्तं नि सवितरि चूडाकरणं जगुर्बुधा सप्तमा ।
 चैत्रं हित्या पापपङ्कटिवस जन्ममासम्" । तथा
 चैन्द्रगुक्तं कृत्वा नां वारे मन्त्रायथोच्येति सौम्यपङ्कटिवारे
 सौम्यपङ्कटाणां सन्ने कर्त्तव्यमनुवदक्यातुप्रभुर्भा-
 नाभ्यन्तमे जन्ने तेजसेन च नयामे चूडा स्यात् । "चन्द्र-
 पङ्कट्युक्ताणां वारसन्नांगकेषु चेति" काश्यपोक्तः ।
 विषेयमाह परागुरः "वितेन्द्रसौम्यवारेषु क्षीरं पञ्च-
 हमे इति । इन्द्रवारः सिते पञ्चे वारा शेषा न गो-
 भवाः" । प्रयोगपरिज्ञाते पापवाराणामव्यवहार
 पठित "पापपङ्कटाणां वारेऽपि विमाणां तु शुभो-
 रविः । क्षत्रियाणां तु भूस्तुर्विन्द्रवार्याणां शनि शुभः ।'
 इति । तथा अक्षभनिधनतमो न जन्म रायिच सख
 मे स्वमे स्वाध्या निधनमष्टमलम्" तत्र विद्यते वक्तव्यं
 तमो सखलज्जगत्तमराशिभ्यामष्टमलम् रङ्गिते सखे
 चूडा स्यादित्यर्थः । तथा नैष्येष्टमस्थाने शुद्धि
 युक्ते शुद्धिः शुक्लमतिरिक्तसर्वपङ्कटाङ्कित्य तद्युक्ते
 सति चूडा स्यात् । अतएव कथ्यमेव "नैष्ये शुद्धि
 सयुक्ते जग्नराशौ न नैष्ये" इति । परागुर "अष्ट-
 मस्या पङ्का सर्वे नेष्टाः शुक्लविवर्जिता । शुक्लं नि-
 धने क्षीरे सर्वेषपङ्करः शिशोरिति" । शाक्रोपेतैरिति ।
 शाक्रोपेतैर्युक्तैर्विषैर्नैरुत्तराधारङ्कितैर्बुधरक्षु
 निर्विदग्भिमर्शैर्बुधरक्षिते कावे चूडा स्यात् । यदाह
 वसिष्ठ "अदितिहितये मौष्णहितये प्रवच्यते । हकार
 त्रितये शाक्रे चैन्द्रे क्षीरमीरितम्" । काश्यपोऽपि
 "दाक्षेऽदितिप्रत्येन्द्रभेषु हकारत्रयेऽपि च । विष्णुत्रये च
 मौष्णक्षे क्षीरकर्म शुभायङ्कमिति" अविविक्तनक्षत्रेषु
 जन्मक्षतमयसखिभ्याङ्क कथ्यमः "नवाक्षपायने क्षीरे
 व्रतवज्ज्येऽभिषेचने । शुभदक्षजन्मक्षतमयसख
 कर्मक्षीरिति" भारद्वाज्याख्यामयसखान्नेऽभिहितानि
 अत्र केचित् जन्मक्षतपदनाराधर प्रेयमिच्छा
 तथाचोक्तं सङ्गेन "हितैक जन्मक्षतं तारे जन्म
 सति शुभदे । उद्वाहे क्षीरमने ज्ञानावाभसोऽने
 कुरे कार्ये" इति । तत्र अवैदिकक्षुरनिधयत्वात् "जन्म

चै कर्मनक्षत्रे” इति शुक्लचनमपि तद्विषयमेव वैदिक
क्षुरपरश्चैतत्कक्षपादिवाक्यमिति समञ्जसम् । अथ
लग्नवक्षसाह । आयेति । एकादशपञ्चमस्तृतीयस्यानस्थिते
पापयज्ञैर्बोधयित्वा काले चूडा स्यात् । “अथान्त्यारिणे
चन्द्रे पापेरायारिस्थिते” इति काशपोक्तेः । (१)
क्षीयेति । तथा क्षीयचन्द्र । कुजो मङ्गल सौरि
शनिः भास्कर इत्येते केन्द्रस्थैः क्रमेण यथासङ्ग
शुक्रः शरणा, शक्रवृत्ति शक्रानुवृत्ति, पङ्कता खल्लता
क्षरः प्रसिद्धः एतानि फलानि स्युर्भवेयुः । बुधजीव
भागवेस्तु केन्द्रस्थैः शुभद्वय्याण्यकारि फल चूडाकर्तुः
स्यात् तदुक्तं रत्नमालायां “क्षौरक्षेत्रे सुखलविधिना
चौलमाह्वये नीन्द्रा केन्द्र यातेषु रुद्रगुणैस्तु इत्ये
ज्वर” स्यात् । शक्राद्याशो धरणिमये पङ्कता चार्द्ध-
पुत्रे शीतज्योतिष्यपचिततमौ निश्चित नायमेति । केन्द्र-
व्यतिरिक्तस्यानफलमपि तत्रैव “घनघ्ययति कोणगैरसङ्ग-
हैर्नृतावपि । क्षुरक्रिया न शोभना शुभेस्तु उष्टिकारि-
णीति” इति त्वं युक्त एव शक्तो नान्ये शुभयज्ञा
प्रायुक्तपराशरवाक्यसंसारत्वात् । क्षुरक्रिया चौलम्
इष्टतारयेति च पुनरिष्टतारया गोचरप्रकरणोक्त्या
शुभफलदतारया चूडा स्यात् । उक्तञ्च राजमार्चण्डेन
“रविशुद्धौ गृहकरणे रविशुद्धौ द्रवोद्वाहौ ।
क्षौरनाराशुद्धौ शेषेण्ड्राश्रित कर्मेति” । ज्योतिर्नि-
बन्धे “विवाहे सपिता, शक्तोद्भूतबन्धे वृहस्पतिः ।
क्षौरे ताराविशुद्धिश्च, शेषे चन्द्रवस्त्रलमिति” ।
चौलप्रयोजनमाह वसिष्ठ “सर्वेषामेव वशीनां
चूडाकर्तव्यमिति । केयमूल पिता ज्येष्ठः, केयाप
ज्येष्ठः तथा । चौलेनैवायुषोद्विज्यौलेनैवायुषः क्षयः ।
तस्माच्चौलं प्रयत्नेन कारयेद्बुद्धिमाधुर”
व्यवहारनिबन्धे चौलारम्भे विशेषमाह श्रीपतिः
“केयवमानर्चपुरं पाटलिपुत्रम्पुरीमहिष्मताम् । इति
मदितिञ्च अरतां क्षौरविधौ भवति कल्याणमिति” ।
अतुलौचिकम् “चन्द्रशुद्धिर्नृत्तं नास्ति तारायाश्च
विशेषतः । अक्षौरभेऽपि कर्तव्यं मारेण बुधशोभयो”
इति तस्मान्मध्यक्षौरविषयम् (२) । पीयूषधारा
अथ सगर्भायां स्तनातरि सत्तां शिशोश्चौलार्चङ्गाह
मनुष्यमाह । पञ्चेति चौलाधिकारिणः शिशो-
मार्तुर्गर्भे पञ्चमासिभ्योऽधिके सति चौलं न सत् शुभ
फलदातृ नैव स्यात् । अतः पञ्चमासिभ्यः पूर्वञ्चौलङ्कृतं

सञ्चुभफलमित्यर्थं तदुक्तं गृह्यपरिशिष्टे “चूडा-
कर्म न कर्तव्यं यस्य मातास्ति गर्भिणी । करोति
यदि सन्दात्ता तदा गर्भस्य नाशमम् । पितृशक्ति
वदन्त्येके चक्षुरवदोत्तरे स्फुटम्” इति । वसिष्ठ “पुत्र
चूडाकर्तुं माता गर्भिणी यदि वा भवेत् । विपद्यते
शुक्लैष दम्पती शिशुरवदत । गर्भे मातुः कुमारस्य
न कुर्व्याच्चौलकर्म च । पञ्चमासादध कुर्व्यादतज्जर्ज
न कारयेत्” इति । अस्यापवादमाह । पञ्चेति पञ्चवर्षाधि-
कस्योक्त्युक्तपञ्चमवर्षस्य शिशोर्मातरि गर्भिण्यामपि सत्या
पञ्चमासादध जर्ज” विहितकाले चौलमिष्टव्याण्यकारि
भवेत् । अतो बालो यावत्पञ्चवर्षो न भवति तावत्
र्यन्तं निषेध इत्यर्थः । तदाह नारद “स्त्रोर्मा-
तरि गर्भिण्या चूडाकर्म न कारयेत् । पञ्चमासात्
प्रागधोर्जं गर्भिण्यामपि कारयेत्” । यदा तृपनयनेन
सह चौलञ्चिकीर्षितं तदा विशेषमाह ज्योतिर्नारद
“सङ्कोपनीत्या कुर्व्याश्चेत्तदा दोषो न विद्यते” इति ।
अतः त्वं पञ्चवर्षाणां स्यूनाधिकभावो नापेक्षित
सर्वापवादकत्वादस्य । एवं पार्थक्येन भौक्ष्यपि स-
गर्भायां सस्कार्यमातरि सत्यां न भवति । तदुक्तम्
“स्त्रोर्मातरि गर्भिण्या भौक्ष्योचूडे न कारयेत् । गते
तु पञ्चमे मासे गर्भादीनां नृतिर्भवेत् (३) ।
अथ चौले तारावलभावयत्नकमित्युक्तं तत्तु इष्टाया
ताराया सत्यामपयाद शास्त्रायाह तारादोष्टे इति ।
ताराणां दृष्टत्वं गोचरप्रकरणेऽभिहितं तत्तत एवाव
धार्यम् । तस्मात्तारादोष्टे सत्यपि क्षौरचौलं सञ्चो-
भन स्यात् । कस्मिन् सति ? अतो चन्द्रे त्रिकोणने
नवपञ्चमस्यानस्थिते, अथ योजने द्वयराविस्थे । अथ वा
सौम्यानां बुधशुक्रशुक्राणां पर्वे पङ्कते अथ वा स्वस्थैश्च
पङ्कते सति । उक्तञ्च ज्योतिषाग्ने “सौम्यशुद्धि-
जवर्गे चन्द्रे तृह्णे त्रिकोणने वापि । क्षौरादिकोप
करणे तारादोषो न दोषाय” । आदिष्वन्देन याता ।
“विपत्तारे शुद्धं दद्यात्” इत्यादयोऽपि तारादौष्ट्यापवादाः
प्रायुक्तानि स्यान्लोका । अथ शुभतारायाङ्गुष्ठाह
सौम्ये भे विहिते नक्षत्रे सति अतो शोभने चन्द्रे गो-
चरोक्ताष्टस्यानस्थे सति दृष्टताराऽसमीचीनतारापि चेत्
स्यात्तदा क्षौरयात्रादि मङ्गलकृत्येषु सत्याऽतिप्रयत्ना
निश्चिजदोषापवादिका स्यादित्यर्थः । तदप्युक्तं ज्योति-
षाग्ने “अथान्त्यारिणे रिक्ता चन्द्रवाटवक्षसाया ।

व्ययमिति भरत प्रथोः। २दक्षिणदेशभेदे २तद्देशवासिषु
 “गुहा प्रसिन्दा गवरायुचुका मद्रुः सः” भा०
 शा० २०७४०। [(सुषुणि) त्रिका०।
 चुचू पु० चु० चु० वा० उ पयो०। सुनिपस्यते शाकभेदे
 चुचु पा पु० १देशभेदे २तद्देशवासिषु व० व०। अन्वकासच
 रास्यै चुचुपा रेणुपासथा” भा० उ० १२८४०।
 च चुका पु० चुचुक+प्रपो०। कुचाये “चुचुको वा कुचला
 यमिति रत्नकोशात् स स्तम्।
 चु (चू) चू पु० शाकभेदे। “चुचू प्रतिका तरुणीजीमनी
 विस्तीर्णिकापन्दीमन्नातकच्छगडानी स वृक्षाटनीफल्ली-
 शाखमहीयेषु यनस्यतिप्रसवशयकनु दारकोपिदार
 भ्यतानि। कपायखाडुतिक्लानि रत्नपित्तहराणि च।
 कफघ्नान्दन्ति कुच्यु सयाहीणि लघूनि च। लघु
 पाके च लघुघ्नः पिच्छलोमणिना हित। कपाय मघरो
 याही चु (चू) चू कोषा त्रिदोषहा। “मतीमोवास्तुक
 चुचू (चू) चिन्तीमूलकपोतिका। मराहू कपरी जीमनी
 शाकयगे प्रयस्यते” सुख०। “चुचू (चू) भ्यताना
 कोषासव” सुखते तस्यानुपासकम्।
 चुचु क्लाने मन्थने पीडने घ्रादिसन्धाने च भा० पर० सक०
 चुच्यति चुच्यीत् इदित् चुचु।
 चुचु पु० १कुचुन्द्यां हारा०। “चुचुमह्य वेदेह
 वन्दिस्त्रियोर्वाङ्मणेन जातो वौषायेनाक्तो २चङ्गी-
 र्णजातिभेदे। “मेदान् चुचु मङ्गनाभारणप्रयुक्ति-
 मम्” मनुना तद्वृत्तिरक्ता। [तत्रार्थे हारा०।
 चुचु री (ली) स्त्री तिन्निहीगीजयूते त्रिका०। वा रथ्य ल
 चुचुल पु० गोमप्रवर्तके विश्वामित्रपुत्रभेदे “बौद्धस्वराक्ष-
 प्यातास्तारकायचुचुला” हरिव० २७४०।
 चुट अस्तीमाने भा० पर० सक० सेट्। चोटति अचोटीत्
 चुचोट। [एटोत् १३५६।
 चुट अस्तीमाने भा० पर० सक० सेट् इदित्। चुटति अचु
 चुट छेदने चुरा० उभ० सक० सेट् इदित्। चुटयति ते
 अचुचुटत् त।
 चुट छेदने वा चु० उभ० पक्षे टटा० कटा० पर सक०
 सेट्। चोटयति ते अचूचुटत् त पक्षे चुटति अचुटोत्
 चुचोट।
 चुट अस्तीमाने चुरा० उभ० सक० सेट्। चुटयति ते अचु-
 चुटत् त। [अचुचुटत् त।
 चुड छेदने चुरा० उभ० सक० सेट् इदित्। चुडयति-ते

चुड अस्तीमाने भा० पर० सक० सेट् इदित्। चुडति
 अचुडोत्।
 चुड्ड (ड्ड) छतो हाने च भा० पर० सक० सेट्। चुड्डति
 अचुड्डोत्। क्षिपि दोषघ्न्य चुड्ड क्षोषघ्न्य चुड्ड
 चुण छेदने ह० क० पर० सक० सेट्। चुणति अचुणीत्
 चुचोष।
 चुण्डा स्त्री चुडि अच्। कूपे त्रिका०। गौरा० क्षोप०।
 उपकूपस्यजलाशये। तत्र मय अच्। कौण्ड
 तत्रयजने सुसुत। चुचायन्ते इत्यम्।
 चुत क्षरणे भा० प० सक० सेट्। चोतति इरित् अचुतत्
 अचोतीत् चुचोत [चन्द्रका०।
 चुत पु० चोतति शोणितमस्मात् वा० घञर्थे क। युद्धारे
 चुट्ट नोदने चु० उ० सक० सेट्। चोदयति ते अचूचुट्ट त
 चोदित चोदना। “विद्यो योनः प्रचोदयात्” “चोद-
 नाक्षप्रयोऽर्थोघ्नः” जैमि०।
 चुट्टी स्त्री चुट्ट-वा० की। कुट्टियां हेमच०।
 चुप मन्दगतौ भा० पर० सक० सेट्। चोपति अचोपीत्।
 चुचोप। “किं स्मित् सप्रष्टं न निपति किं स्मिन्ना-
 यस्त चोपति” भा० व० १२२४०। अष्टावक्रं प्रति प्रच।
 चुपनीक्षा स्त्री चुप वा० उभ० तत स्तार्थे ईकच्। अग्नि-
 चयनार्थे इष्टकाभेदे “इष्टका चुपनीक्षा” तैत्ति०
 ४।४।५।१।
 चुप्य त्रि० चुप-क्यप्। १शमैर्गन्तरि भोजप्रवर्तके
 २छप्रभेदे पु० तस्य गोलाप्यत्यम् अन्ना० फज्। चोप्या
 न तद्गोलाप्ये पु स्त्री०।
 चुम्ब चुम्बने सखसयोगभेदे वा चु० उभ० पक्षे स्वा० पर०
 सक० सेट् इदित्। चुम्बयति ते चुम्बति अचुचुम्ब त
 अचुम्बीत् चुचुम्ब। “चुम्बोऽपरा चुम्बति” सा० २०
 “मियासुख किं पुरुषचुम्ब” कुमा०। “दग्धच्छद एष
 चुम्बयितुम्” दण्डकृपा०।
 चुचुका चिचुक+प्रपो० चुचि उक्कट् प्रथो० गङ्गोपो वा।
 चिचुकार्थे “बौद्धस्वर मैवावरणदण्डभासुदक्ष चुचुक
 पु वा” आपस्तम्बस्मृतम्।
 चुचु पु० चुचु नि०। सुखे वल्गुवदत्त।
 चुसुरि पु० छग्वेदप्रसिद्धे अक्षरभेदे “चुमी चुसुरी वा च
 स्त्रियम्” अ० ६।२०।११। “घृनिष चुसुरिबोत्तकाम
 कावसुरी” भा०।
 चुम्ब पु० चुचि-माने गज् अच् वा। १चुम्बने माने च।

तत्सर्वं भाग्येक्षारा पटपञ्च नवमी तथा । अन्नाख्य-
ह्रस्वमी तारा न शुभा भापि निन्दितेति । (४) पो० धा०
'अथ चौष्टादिकृत्ये कालविशेषनिषेधमाह अथ
अथा इति । अथ स्त्रीधर्मं च यस्या अस्तीति ऋतु-
मती तस्यास्तथा स्तिकाया जातापत्त्याया' सूत्रो-
पुनस्त्रोपपन्नकालात्कन्याया वा चौष्टोपनयनविधाया-
द्युक्तवक्ष्यमाणकृत्य नाचरेत् न कारयेत् । उक्तं
च प्रचेतसा "यस्य मातृश्रितिक कृत्यन्त्य माता रज-
स्वला । वैषम्य जायते ततः श्रमायौ पाणिपीडने" ।
पाणिपीडने वैषम्यमन्यत्र कृत्यु रित्यर्था । स्तिकाया
अपि कर्मानर्हकाश्च उक्तोपिपु सुतौ । "स्तनिकाभ्यां
नतीं विशतिरात्रेण कर्माणि कारयेत् मासेन स्त्री-
जननीमिति" ।

अतएव स्तिकाया उक्तकाचपर्यन्तं कर्मानर्हत्वात्तदपत्य-
स्यापि सफलकृत्ये निषेधः । अथेति अथेष्टापत्त्याद्या-
गर्भस्य पुत्रस्य कन्याया वा व्रतवन्धविधायादि शुभकृत्य
अथेष्टमासे न भवति उक्तञ्च रत्नमासायासु "आद्यागर्भ-
इहितं सुतस्य वा अथेष्टमासि न च जातु सफलमिति"
कैचिदिति । मार्गेऽपि मार्गशीर्षमासेऽपि कैचिदाचार्यै-
राद्यागर्भसुतकन्ययोर्मङ्गलकृत्य नेप्यते तदाह वात्स्याः
"मार्गे मासि तथा अथेष्टे विवाह चौलमेव च । अथेष्टपुत्र
इहितोच न कुर्वीत व्रत तथा" । मरहाजोऽपि "मार्ग-
शीर्षे तथा अथेष्टे कौर परिणय व्रतम् । आद्यापुत्र-
इहितोच यत्नतः परित्यजेत्" । अन्नादेव प्रायकात्
द्वितीयादिगर्भपुत्रइहितोर्जौ च मार्गशीर्षे च ग मङ्ग-
लकृत्यानां निषेधः किं तु निधिरिति प्रतिमाति"
पो० धा० ।

चूडामणि इ० चूडास्तिमणि शि० त० । शिरःखरे
अपर । "चूडामणीकृतविष्णुवन्दनीकृतवाचकि" वि०
सु० । "चूडामणिमिन्दुदृष्टपादपीठ महीक्षिताम्" रघु ।
चूडार्या मणिरियासु । शकाकमाचिकाफले मेदि ।
श्मश्रुणविशेषे कथा गावहे । "सूर्ययज्ञः सूर्यवारे
शोभे शोभयज्ञस्तथा । चूडामणिरय योगस्तत्रानन्त फल
भवतम् । अन्यथाद् यज्ञ्यात् कोटिगुणमल फलं भवेत्"

चूडास्त न० चूडायामपेन्द्रम् । उवाच राजनि० ।

चूडार त्रि० चूडास्तमिति अ-अण् । चूडागते ततः । प्रगद्या०
चरार्या अण् । चौडार्यं तन्निर्वादादौ त्रि० ।

चूडारक्त त्रि० चूडास्तमिति अ-अण्, चूडा+भा०

धारक वा । चूडायुक्ते श्वपिभेदे पु० तस्य गोत्रापत्यम्
इत् । चौडारकि तद्गोत्रापत्ये पुत्री । मङ्गले तु इत्
अइत् च इजो मुक् । चूडारकाः तद्गोत्रापत्ये पु० व० ।

चूडारत्न न० चूडाया रत्नम् । चूडामणी हेमच० ।

चूडाल त्रि० चूडा अख्यस्य प्राणिस्यात्वात् च । चूडायुक्ते
"चूडाहाः कर्णिकाहाश्च मङ्गाश्च पिठरोदरा" भा०
सी० ७४० । शमस्तके न० यन्दरत्ना० । श्वप्रादात्
स्त्री अमर श्वेतयुक्तायां शमगरसत्तायां च राजनि० ।

चूडावत् त्रि० चूडा अख्यर्थे पक्षे मला० मलम् भव्य व० ।
चूडामिश्रे पक्षे इति । चूडिन् तद्गोत्रे पुरोहिता-
दिगणे चूडिक इति निर्हेयात् पक्षे ठनपि । चूडिक
उक्तार्थे । ततः पुरोहिता० भावादौ यक् । चौडिक्य
चूडाविधिले न० । [चूर्णत् त ।

चूर्ण सङ्कोचे कुरा० उभ० सक० सेट् । चूर्णयति ते अचु-
चूर्त इ० चूर्ण-क्त चोतति रसम् चुत-अच् वा प्रयो० ।
आच्ये अमर "नचचूर्तप्रयोगमिष्यति" "चूताङ्गु-
राखादकयायकण्ठ" । "चूर्णचरमघुङ्कान्मलचूता-
ङ्गुराहाः कुमारः । चूर्ण-क्त प्रयो० । श्वदहारे न० ।
आच्ये क । चूर्तक आच्ये श्रुपके च ।

चूर् द्रासे दिवा० आत्म० सक० सेट् । चूर्णते अचूर्ति ।
चूर्णरे ईदित् चूर्णः । [इत्तम् ।

चूर्ण इ० चूर्ण-उण् । जनिभेदे सुष्ठु जनिमब्दे २।८४४
चूर्ण्ये मेघे चु० उभ० सक० सेट् । चूर्णयति ते अचु-
चूर्णत् त । चूर्ण्यं चूर्णितं

चूर्ण्यं न० चूर्ण्य-कर्मणि अच् । प्रेमणकाते कोदे (नयदा)
प्रभृतौ राजनि० "आद्यादृष्टयुच्यं चूर्ण्यं चूर्णादृष्टयु
पयः" वैदा० । तद्वत्तत्तुक्त भाष्यम् "आद्यनयुक्ता
तदुद्भूतं सुपिष्टं मङ्गलाक्षितम् । तत् स्याच्चूर्ण्यं रजः
चोदस्तन्माला कर्पसम्भिता । चूर्ण्यं शुद्धं समो देय अर्करा-
दिगुणा मता । चूर्ण्यं तु मज्जितं रिङ्गु देवं गो-
वृक्षेदमङ्गवेव । विज्ञेचूर्ण्यं द्वैः सर्वैर्हताद्यैर्दिगुषो-
म्भितैः । विज्ञेचूर्ण्यं चरेव चूर्ण्यमाशोडितं द्वै ।
चूर्ण्यं वलेदृष्टिका कलकानामनुपानकम् । पितृपात
कफातङ्गे लिखेकपञ्चाङ्गदेदिति" (शमीर) शब्दाते ।
चोदे "अद्यन्ते चूर्ण्ये चूर्ण्यमिति शब्दः" रघु ।
श्वषी तन्मूत्रोपकरणे चूडारे (चूर्ण) मेदि० । "चूर्ण-
मानीयतां त्वयं पूर्यचन्द्रनिमानने । पञ्चानि चूर्ण्यवर्णानि
वीदन्त्याकर्ण्योचने" उद्गा० । भावे अच् श्वपेक्षे इ०

चूर्णिका न० चूर्ण+कार्ये क। १चूर्णने २चूर्णशब्दाद्ये
शब्दाभेदे न० तल्लचणादिकं छन्दोऽङ्गं यथा “अपादः
पदसन्नामोगद्य तत्तु त्रिधा मतम्। चूर्णकोत्कशि-
कामाहसगन्धिभेदतः” “अकठोराक्षरं स्वल्पसमासं
चूर्णकं विदुः। तत्तु वैदर्भीरीतिस्थं गद्य हृद्यतरम्
भवेत्” ३सङ्गौ (आत) ५० त्रिका०।

चूर्णकार ति० चूर्णं करोति छ-अण् उप० स०। मेपण-
कारके। (चूर्ण) इति पदार्थनिष्पादके (भूनारी) इति
ख्याते २सङ्गीर्णजातिभेदे उखी०। सच नटकन्याया
पुण्यकाज्जात इत्याह परागरः।

चूर्णकुन्तल ५० चुर्ग्यते इति चूर्णं कर्म०। शिरस्ये
क्षुब्धकेये अलके अमरः। [ख्याते कर्करे हारा०।

चूर्णखण्ड न० चूर्णस्य तदर्थं खण्डम्। (काकरपूटिह)
चूर्णपारद ५० चूर्णं पारदस्य एकदेशिषः। पारदहेतुभूते
चूर्णरूपे हिङ्गुले राजनि०। [शाके राजनि०।

चूर्णशाकाङ्ग ५० चूर्णं इव शाकं अङ्गी यस्य। गौरस्यर्ण-
चूर्णादि न० अम्राणिपत्रानात् परस्परस्य आद्युदात्ततानि
मित्ते शब्दगणे स च पा० ग० छ० उक्तो यथा
“चूर्णं करिव करिष शाकिन शाकट द्राक्षा तल्ल कुन्दम
दलप चमषी चक्कन चौल। “चूर्णादीनामम्राणि-
पत्रा” पा०। छद्मचूर्णम्।

चूर्णि(णीं) स्त्री अघेपविदुषां तर्कं चूर्णयति चूर्ण-इन्।
पतञ्जलिहते महाभाष्ये “चूर्णिभायुरियाभटा” व्या०
का०। २कपर्दकयते सि० की० ३कार्पापणे पुराण
परिमितकपर्दके “अशीत्युत्तरपरिमितपेत्तुयत देय तदशतौ
चत्वारि शतपुराणोत्तरचूर्णिगतपञ्चकम्” मा० वि०।
भावे इन्। ४चूर्णने स्त्री वा ङीप्।

चूर्णिदासी स्त्री चूर्णी चूर्णने नियुक्ता दासी या० त०।
मेपणनियुक्तायां दास्यां शब्दार्थचि०।

चूर्णिका स्त्री चूर्णचूर्णनमस्यस्या ङन्। सक्नुपु शब्दार्थचि०
चूर्णिकात् ५० चूर्णिं महाभाष्ये करोति छ-क्रिप्।
महाभाष्यकारके पतञ्जलिहते। [वि० की०।

चूर्णिन् त्रि० चूर्णं स्रष्टु इति। चूर्णस्रष्टे अप्रपादौ
चूर्ति स्त्री चर-भावे क्तिन् अत उत्पद्यम्। चरणे

चूल ५० चुल-क प्रयो० दीर्घ। केये अमरः। “उल्ले-
याच चूलिनः” लिङ्गपु०। “शिखिन चूलिनश्चैव
तमज्जललमूषणम्” हरिवं० ४५ अ०। “गृहीतचूलको
विमोक्षे न रत्नकादिना” मत्स्यसू०।

चूला स्त्री चूला+इत्य च। गृहोपरिगृहे चन्द्रशालाया
(पिसेवर) शब्दार्थचि० २चूलायाश्च। तस्या इदम् अण्।

चौल चूलासम्बन्धिनि संस्कारभेदे चूलाशब्दे इत्यम्।

चूलिका न० छतभ्रष्टसमितायाम् (लुचि) शब्दार्थचि०।

चूलिका स्त्री चुल सप्तश्वे एलु लु प्रयो० दीर्घः। १हस्ति-
कर्णमूले, २नाटकाङ्गभेदे च “अर्थोपक्षपकाः पञ्च वि-
उल्लङ्घनवेगकौ। चूलिकाद्वापतारोऽथ स्यादङ्ग-
छत्रमित्यपि” वा० द०। अर्थोपक्षपेप नाटका
ज्ञानि विमज्ज “अन्तर्जनिनासस्यैः स्त्रचनार्थस्य
चूलिका” इति ललितम्। यथा वीरचरिते चतुर्षाङ्ग-
स्यादौ “भो भो वैमानिकाः प्रवर्तन्ता रङ्गमङ्गलानी-
त्यादि” रामेण परशुरामोजित इति नेपथ्ये पात्रैः
ललितम्। “अगुलताजालजटिलचूलिकानाम्” काद०।

चूप पाने (चोपा) आ० पर० सक० सेट्। चूपति। अचू-
पीष्ट। चुचूप। चूप्रम्

चूषा स्त्री चूप्यते पीयते पृथमासेनाऽवशप्रतां नीयते चूप-
चञ्चये क। १हस्तिमध्यपञ्चनरज्वाम् कलायाम् अमर
भावे अल्ल। २चूपणे स्त्री

चूप्य त्रि० चूप-कर्मणि शब्दत्। जिह्वीषाभ्यां, सङ्गेभेदेन
मेये आहारशब्दे चर्च्य शब्दे च इत्यम्। “माग्निर्भक्ष-
भोध्यवेद्यमेयचूपाभ्यवहार्याणाम्” मा० श० १६१ अ०।

चृत हिसे पन्थने च तदा० सक० सेट्। चृतति अचर्तौत्
चचर्त्। चर्त्तिष्यति चर्त्स्यति।

चृत(प) संदीपने वा चु० उभ० पक्षे आ० पर० सक० सेट्।
चर्त्त(र्त्)यति ते। अचौचृत(प)वृ-त अचचर्त्त(र्त्)वृ त।
पक्षे चर्त्त(र्त्)ति अचर्त्तौ(र्त्)वृ।

चेकित त्रि० कित-यङ् लुकि अच्। १अतिशयवासज्ञानाभ्या
युक्ते। २अपिभेदे उ तस्य गोत्रापत्यं गमा० यञ्।
चैकित्य तद्गोत्रापत्ये ङस्त्री०।

चेकितान त्रि० कित-यङ् लुकि ताच्छीत्ये चानय्।
१अत्यन्तज्ञानयुक्ते २महादेवे ५० “रुद्रमीशानन्दमं
लिङ्गं यन्मु कपर्दिनम्। चेकितान पर योनि
तिष्ठतो गच्छतश्च ह” मा० ब्र० २०१ अ०। ३नृपभेदे।
“हृदयुक्तचेकितान काशीराजस्य वीर्यवान्” गीता।

चेट(ड) ५० चिट-परमैष्ये अच् वा इत्य ङः। १दासे
हेमच० स्त्रियाम् उभयलङ् ङीप्। २दास्याम्। एलु लु
चेटक १दासे अमरः। उपपतिमायके २सन्वाग-
दधे रसम०। स्त्रियां चेटि(डि)का। “शङ्करस्य

ऊचु द्विजातवोदेशानेप च्छेत्तुति सययम् । यच्छा दाम
यति श्रेष्ठ सर्वभूतहितप्रिय । कथं स्त्रियया त्र्या-
देश वाक्यं मङ्गलं वसु । एव ते संविदः कृत्वा विमुधा
अवयस्यथा । अपृच्छन् सहसाभ्येत्य वसु राजान
मनिकात् । भो राजन् । केन यदव्यमजेनाहोसिदौ-
वधे । एत न सययं हिन्दि प्रमाणं नो भवान्मत ।
स तान् कृताञ्जलिभूत्वा परिपमच्छ वै वसु । कस्य वैको-
मत कामोभूतं सत्यं द्विजोत्तमाः । । ऋतय ऊचुः ।
धाम्यैयदव्यमित्येव यतोऽकारं नराधिप । । देवानाम्नु
ययुः यतो यतो राजन् ! यदस्य न । भीष्म उवाच ।
देवानाम्नु मतं ज्ञात्वा वसुना यजसंभयात् । आगेना-
जेन यदव्यमेवसुक्तं वक्षसदा । कुपितास्ते ततः सर्वे
सुमयं सुखं वक्षसः । ऊचुर्वसुं विमानस्य देवपक्षार्थं
यादिनम् । सरपक्षो यक्षीतस्ते यस्मात्तस्माद्दिवः पत ।
अथ प्रभृति ते राज्ञाकाशे विहृता गतिः । अथ-
च्छापाभिघातेन मङ्गीं निष्ठां प्रवेक्ष्यसि । ततस्तस्मि-
न्मङ्गतेऽथ राजोपरिचरसदा । अथो वै सम्भवायु-
भूमेर्विवरगो यत् । अतस्तेन न विजङ्गी तदा
नारायणाग्रया । देवास्तु संहिताः सर्वे वसो याप
विमोक्षये । त्रिनयाभासरस्यपाः कृतं हि यत्पस्य तत् ।
आगेनाकृतं ते राश्या यापः प्राप्नो मङ्गलना । अथ
प्रतिप्रिय कायै संहितैर्नै दिवौकसाम् । इति सुव्रा
अथस्यायु गत्वा निचयमीश्वरा । ऊचु सङ्कटमग्नौ
राजोपरिचरसदा । मङ्गलदेवमङ्गलं सरासर
ग्रहंरि । काम स तव दृष्टाला कुर्व्यान्नापयि-
मोक्षयम् । मानना तु द्विजातीनां कर्तव्या वै मङ्ग-
लनाम् । अथय तपसा तेषां कथितस्य यदोत्तम । ।
यतस्तु सङ्कटा भ्रष्ट आकाशान्मदिनीतलम् । एकज-
सुपक्षं दृष्ट्य दग्धो वै यत्पस्यतम् । । यापस्य यापदोषेय
कालमायिष्यसेऽनघ । । भूमेर्विवरगो भूत्वा तावत्प
कालमाप्यसि । यत्पेदु सुकृतं विमैर्ष्योर्द्वारां समा-
हितैः । प्राप्यसेऽसदुध्यानाम्ना च त्वां ग्लानि
रक्षयत् । न कुत्सिष्यसे राजेन्द्र । भूमेर्नृद्वे भवि-
ष्यत । वसोर्द्वाराभिधीतत्वात्तेलसाम्पायितेन च । स
देशोऽनृद्वरात् प्रीतो ब्रह्मबोधं हि नेयति ।

चेबी(वी) की रानिचीमेदे हवा० ।

चेय जि० चि०-बर्माचि अ० । चेत्तये चयनीये अस्माभिराङ्क
वस्कारवस्कारं वङ्गी च “अग्निचैयो वस्त्रभिवादि

यज्ञे” मा०शा०१२११० । श्रेष्ठं मोक्षे । इत्यचेष्ट
अङ्गुशयेय प्रपम् । [भग वसुतये” ऋ० पा०११०।
चेष्ट पु० चि०-वा० २ । चयनशीले “तु श्रेष्ठि चरेने विदा
चेष्ट लीले अक०गनौ सङ्क०भा०प०वेष्ट । चेष्टति अचैबी
चिचैष्ट अदिष्ट अचिचैष्ट त ।

चेष्ट न० चिचैष्ट आकादने कर्माचि चम् । । वङ्गी । चेष्ट-बी
क्षे अच । शेषमे न० अमरः । “चेष्टचर्माविपाक-
श्च तिरालं स्यादभोजनम्” बहुधा तस्य हरचे
तिरालोपवासोविहितं “मा प्रातिचेष्टं मुनि वक्ष्यति
भू” भट्टिः प्रातिचेष्टमित्यत्र “कुर्वितानि कुर्वन्ने”
पा० समसे परनिपातः । “चेष्टचेष्टकृतं वाचं”
मङ्गीवाम्” पा० निन्दायां चेष्टादीनाम् आमुदात्तता ।
प्रत्ययेचमिचैष्टवाङ्मयेन प्रत्यक्षं निम्ना गच्छते चि०की०
“वक्ष्यचेष्टवक्ष्येत्वादि पा० चेष्टादीनि कृत्तविभे
कुर्वन्वाचोनि” चि० की० तेन परेण उक्तस्य सुख
यथादिष्टु टित्त्वरस्यसाम्यात् कीप् “त्राक्ष्यचिचैबी”
चि० की० । “चेष्टे क्रोमे” या० अक्षिन् उपपदे क्रोमे-
र्चासु चैष्टक्रोपम् ।

चेष्टगङ्गा की चेष्टमिव गङ्गा । गोकर्णसमीपस्थे नदीभेदे ।
“गोकर्णसोपरिष्ठाणु अक्षिताः स मङ्गापुरः । ययात
चेष्टगङ्गायाः पृथिविने सङ्ग कम्पादा” हरिव० १८८० ।
“गङ्गा सरस्वती चैव चेष्टगङ्गा च निम्नगा” १९६०
चेष्टानं पु०चेष्ट-वा० आनङ् । अथप्रधाने कृताभेदे (चेष्टन)
रत्नमा० ।

चेष्टाल पु० चेष्टमिवाकृति कक्ष-अक्ष । कृतावयवे निष्ठा०
चे(चै)लाशक पु० चेष्ट तत्कृत्यकामप्राति अथ-स्तुष्ट ।
प्रेतभेदे । “चे(चै)लाशकस्तु भवति नृष्टो मर्त्यात्
सकायं च्युतः” नटः । “चेष्टः कीटभेदकृत्तवः प्रेतो
भवति” गोविन्दराज । “चेष्टव्यन्त्रिणी ब्रूवा चैव
कक्षगण्यम्” इति कृष्णकर्मभट्टः ।

चेष्टिका की चेष्ट-स्तुष्ट । पञ्चमवने (चेष्टिर आपङ्क) “देव
कण्ठस्य वनिता पीतवाटीपरिष्ठादा । रत्नचैष्टिकस्य
रुद्रा यातकृत्तमिभिरापी” वङ्गपु० ।

चेष्टुक पु० चेष्ट-उक्ष । नृक्षमिच्युभिः निष्ठा० ।

चेष्ट चकने गतो च आ० पर० वङ्ग० वेष्ट । चेष्टति कचे-
क्षीष्ट चिचैष्टु ऋदिष्ट अचिचैष्टु त ।

चेष्ट ईदवां आ० आ० वङ्ग० वेष्ट । चेष्टते कचेष्टिष्ट ।
चिचैष्ट । अचचैष्टुत्त कचिचैष्टुत्त । चेष्टितः चेष्टा चेष्ट

मान । 'गङ्गायां हि न शक्नोमि दृष्ट्वा चेष्टितं
'निरम्' मत्स्यपु० । 'अतस्त्वं तान् योषु मचिचेष्टश्च
राचवी' भट्टिः । 'इष्टचेष्टितमसिधु' रघु । 'आलो येते
चेष्टतेऽवतिष्ठति परिचावति' भाग० ५।२६। 'यदा
स देवो जागर्ति तदेद चेष्टते जगत्' मनु ।
'चेष्टनस्यार्थेऽनिलम्' मनुः । 'तद्वेव विहितं यन्म
तथा चेष्टयिष्ये' भा० शा० ११५० ।

चैष्ट क्ति० चेष्ट-एतुच् । १ चेष्टान्विते । २ रतिवत्त्वभेदे पु० ।
'पादमेकं हृदि न्यस्य इतरेण्येव चेष्टयेत् । कान्तक्रोडे
स्थिता मारी वक्षोऽय चेष्टकोमत' अरदोपिका ।

चेष्टा स्त्री चेष्ट-एतुच् । 'आत्मजन्या भवेदिच्छा इच्छाजन्या भ-
वेत् कतिः । कतिजन्या भवेच्चेष्टा चेष्टाजन्या भवेत्क्रिया'
इत्युक्ते कतिजन्ये क्रियासाधने कायिके व्यापारे ।
'चेष्टावदन्यावयवित्वं शरीरत्वम्' सि० सु० । 'बाह्यैर्वि-
भावयेत्किं भवितुमर्हति नृपाम् । स्वरवर्णैश्चिन्ताकारै-
श्चक्षुषा चेष्टितेन च । आकारैरिच्छितैर्गत्या चेष्टया
भाषितेन च । नेत्रवक्त्रविकारैश्च दृष्टान्तेऽन्तर्गतं मन'
मनु 'चेष्टा हृत्तास्फालनादि' कुल्लू० । 'चेष्टाभोजन
वायोचे नेत्रादिप्रतिभेदेन' याज्ञ० । 'वायोस्तु स्पर्शम
चेष्टां ध्यूहम रोषमेव च' याज्ञवल्क्येन तस्य यायुकार्य-
त्वमुक्तम् ।

चैष्टानाथ पु० चेष्टायानाथोऽत्र । प्रलयकाले राजनि० ।

चेष्टावत् न० ज्योतिषोक्ते पञ्चाषां वक्षभेदे तच्च दृष्ट्वा-
उक्तं यथा

'उदगयने रविशीतमयूखौ वक्रसमागमगाः परियेणा ।
विपुलकरा युधि चोत्तरसंस्थाचेष्टितवीर्ययुताः परि-
कल्पताः' इ० जा० ।

'अमुना चेष्टावत् दोषकेनाह उदगयने इति मकरादि
राशिषट्कसुत्तरमयमं कर्कटादिषट्कं दक्षिणमयम-
मिति । उदगयने उत्तरायणे रविशीतनयूखौ सूर्य-
चन्द्रसौ बलिनौ भवत । परियेणाः भौमबुधशुक्र-
सितसौरा वक्रगाः विपरीतगतयो बलिनौ भवन्ति तथा
समागमगाश्चन्द्रेण सङ्गिताः बलिन एव चन्द्रेण
सयोगोपहाणां समागमस्यन्द्वयाच्च रविणा सङ्गातमयो
भौमादीनां परस्परं युजम् । उक्तस्याचार्यं विष्णु चन्द्रेण
'द्विचकरेणाक्षमय समागमः शीतरश्मिसङ्गितानाम् ।
कुसुतादीनां युजम् निगद्यतेऽप्योप्ययुक्तानामिति' विष्णु
मकरादिति विष्णुः । अत्र येषां ते विपुलकरा,

विशीर्षरश्मयो बलिनौ भवन्ति शीघ्रकेन्द्रे द्वितीय-
तृतीयपदस्थे पङ्क्त्य विपुलकरत्वं प्रायः सम्भवति
यक्रासन्नत्वात् युधि सप्तमे चोत्तरसंस्था बलिन
एव । कुसुतादीनां युजमित्युक्तम् तत्र य उत्तरदिग्भागे
संस्थितो जयी स च बलवान् उत्तरसंस्थत्वमप्युपलब्ध-
पार्थम् । यश्चेज्जयी स एव बलवान् । तत्रैतच्छ्रय
लक्षणम् 'दक्षिणदिक्स्थः पङ्क्तोऽप्यधुरामाप्त सच्चिद-
तत्तु । अक्षिणोऽविक्रतोनिःप्रभो विवर्णश्च यः स जित' ।
उक्तविपरीतलक्षणसम्पन्नो जयगतो यिनिर्द्विष्ट ।
विपुल स्निग्धोऽयुतिमान् दक्षिणदिक्स्थोऽपि जययुक्त'
इति एतच्छ्रुतस्य प्रायः सम्भवति यथास्तु लिङ्गाचार्यः
'सर्वे जयिन उदकस्था दक्षिणदिक्स्थो जयी शुक्र' इति
एतच्चेष्टावत्तम् । एवामन्यतमेन सयुक्तचेष्टावत्तस्युक्तो
भवति' भट्टोत्पलः ।

चैष्टित लि० चेष्ट-कर्त्तरि क्त । १ चेष्टायुक्ते । भावे क्त
२ गतौ श्वादिख्यायारे च न० भेदि० चेष्टाशब्दे उदा० ।

चैकित्य पुंस्त्री चैकित्यस्य गोत्रापत्यम् । गगौ० यङ् ।
चैकित्येर्गोत्रापत्ये तस्य आत्तः कणा० खण् यञोय ।
चैकित्य तच्चात्त्रे ।

चैकित्सित्य पुंस्त्री चिकित्सित्येर्पत्यम् गगौ० यङ् ।
चिकित्सित्येर्पत्ये ततः कणा० आत्त्रे कण् । चैकित्-
वित । तच्चात्त्रे । [स्त्रियां कण्णत्वात् ङीप् ।

चैकीर्षित लि० चिकीर्षित एव प्रज्ञा० खण् । चिकीर्षिते
चैटयत लि० चेट इव यतते यत-खच् ततः स्त्रार्थे खण् ।
चैटयत्ययत्तशीले तस्यापत्यं लिङ्गा० फिज् । चैटय
तायनि तदपत्ये पुंस्त्री । स्त्रियां क्रोड्गा० णृङ् ।
चैटयत्या । चैटयतानां विषयः भौरिक्या० विषयः ।
चैटयतविषय तद्विषये न० ।

चैतन्य न० चेतन एव, चेतनस्य भावो वा ध्वज् । वेदा-
निमिते चित्संख्येऽपरमात्मनि न्यायादिमते श्वात्मधर्मे
चेतनायात् । 'चैतन्यमात्मनोविद्याच्च विभेति कुतश्चन'
श्रुति वेदानिमिते राज्ञो शिर इतिवद् धर्मेदे पठौ,
अन्यमते भेदे । 'शरीरस्य न चैतन्यं कृतेषु व्यभिचारत'
भाषा० १ प्रकृतौ भेदि० । 'प्रकृतश्च दृष्टानाहुपरोधात्'
शा० सू० चैतन्यस्य जगत्प्रकृतित्वाऽङ्गीकारेण तथा-
त्वम् । 'चैतन्य परमात्मानं प्रधानस्यापि ज्ञेयते ।
ज्ञानक्रिये जगत्कृत्यैर्दृश्यते चेतनाशब्दे' वेदा-
नका० । चेतन एव स्त्रार्थे णृज् । श्मश्रुगर्भमाते

सहाया विटचेटविट्टपकाद्या खु । ‘उत्तमा पीठ
महाद्या’ मध्यौ विटविट्टपकौ तथा । शकारचेटाद्या
अधमा परिकीर्त्तिता” सा० २० । “ताम्बूलाक्त दश-
नमसकत् दशयन्तीह चेटी” सा० २० ।

चेत अख्य०चित-विच । यद्यर्थे २पक्षानरे, अमर ३अध-
न्देहेऽपि सन्दिग्धतया कथने च शब्दार्थचि० । “सत्यं
चेत् सुखाक्षयमेव पितरोदेवाश्च चेत् योगिनी प्रीता
चेत् परदेवता च यदि चेत् वेदाः प्रमाणं हि चेत् ।
शास्त्रीयं यदि दग्धं भवति चेदाद्यामोघास्ति चेत्
धातन्त्रा अपि कौलिकाश्च यदि चेत् स्त्रान्ते जय
सर्वदा” तन्त्रम् । ‘चेत्कण्ठके पणपरि दृष्टं यद्वा समस्तं’
गी० ० वा० । अचिक (चेद्) शब्दे दृश्यम्

चेतको स्त्री चेतयति चन्नीलयति बुद्धिबलेन्द्रियाणि
चित्त-णिच्-णुल् गौरा० ङीप् । १हरीतक्याम्
अमर । तस्या उत्पत्तिभेदादिक भावप्र० उक्तं यथा
“पपात विन्दुमैदित्या शक्य पितृतोऽमृतम् । ततो दि-
व्या सद्यस्त्रा सप्तजातिर्हरीतकी । हरीतक्यमथा
पथ्या कायस्था पूतनाऽमृता । ज्ञेयवत्यथवा चापि
चेतकी त्रयसो शिवा । वयस्था विजया चापि जीवन्ती
रोहिणीति च । विजया रोहिणी चैव पूतना चामृताऽ
भवा । जीवन्ती चेति पथ्याया विज्ञेया सप्त जातय ।
कदाचुक्ता विजया वृत्ता सा रोहिणी शक्यता । २२
तमास्त्रिमती सुहृदा कथिता मांसलाऽमृताऽ । पञ्चरेखाऽ
मया प्रोक्ता जीवन्ती सर्ववर्षिणीह । निरेखा चेतकी
चेदा सप्तानामिषाकृतिः । विजया सर्वरोगेषु रो-
हिणी त्रयरोहिणी । प्रलेपे पूतना योष्या योषणा-
देऽमृता हिता । अक्षिरोगेऽमया शक्ता जीवन्ती
इत्येवम् । चेतकी चेतकी यस्या यथायोग प्रयो-
ज्यम् । चेतकी हिविषा प्रोक्ता चेता कृष्णा च वर्ष-
तः । चेतुश्च दत्ता गुह्या, कृष्णा त्रैलोक्या शक्यता ।
चैतन्यमत्रैव वाचिद् गन्धेन भेदेत् । काचित्
चैतन्यमत्रैव चेतुर्भेदेति । चेतकी माद-
कचतुर्भेदेति च । मिथ्यात्वे तत्त्वव्यादेव
चैतन्यम् । चेतकी दृष्टा कृष्णा यावत्ति-
तत्त्वम् । चेतकी दृष्टेः प्रभावात्तान्त्र सयय ।
चैतन्यम् । चेतकी दृष्टेः प्रभावात्तान्त्र सयय ।
चैतन्यम् । चेतकी दृष्टेः प्रभावात्तान्त्र सयय ।
चैतन्यम् । चेतकी दृष्टेः प्रभावात्तान्त्र सयय ।

सर्वरोगेषु शक्यते । हरीतकी पञ्चरेखा चवपा त् ११
परम् । रुचोष्णा दीपनी मेध्या स्नादपाका रसाय ।
चक्षुष्या कषुरायुष्या हृषणी चातुर्लोमिनी । आचका
सामेहार्श-कुष्ठयोयोटरक्षणी । वैद्यार्थपङ्कशीरोगवि-
बन्धविषमज्वरान् । शुष्माध्मानक्षपाश्चर्दिहिकाकण्डू-
हृदामयान् । कामका मूलमानाङ्गं श्लेष्मान् यक्ष-
था । अक्षरार्त्तं मूलजङ्घ्वा मूलापातञ्च नाशने । साड-
तिक्तकणायत्वात्पित्तकृत्कण्डू तृ सः । कटुतिक्तकणाय-
त्वाट्मत्वाद्वातकृत्कण्डू । पित्तकण्डूकामलाद्वातकण्डू कथ-
शिव । प्रमावाहोपहन्तु त्व सिद्धं यत्तत् प्रकाशते ।
हेतुभि शिष्टप्रसोषार्थं न पूर्वं क्रियतेऽमुना । कर्मात्यन्त-
शुचौ साय दृष्टमात्रमभेदतः । यतस्ततो नेति चिन्त्य
धाम्नीलकुचयोर्धया । पथ्याया मन्त्रानि साडः स्नाया-
मन्त्रो व्यवस्थित । इतौ तिक्तस्त्वचि कटुरस्त्रनिहरो
रसः । मया स्निग्धा यमाहसा शुभौ शिवा च ज्ञान्महि ।
निमज्जेतु सा प्रशस्या च कथितातिशुषप्रदा । नवादि
शुषयुक्तत्वं तथैकल हिकर्षता । हरीतक्याः जले यत्न
इय तच्छ्रेष्ठमुच्यते । चविता वक्ष्यत्यग्निं मेधिता मन्त्र
शोचिनी । स्त्रिणा संपादित्वी पथ्या चटा प्रोक्ता नि-
दोषतु । चन्नीलिकी बुद्धिबलेन्द्रियाणां निर्मलिकी
पित्तकफानिषाणाम् । विष्वक्मिनी मूलशक्त्यनुभवान्
हरीतकी स्यात् सह भोजनेन । अक्षपानकतान्
दोषान् वातपित्तकफोद्भवान् । हरीतकी हरत्याय
भुक्तस्य परियोजिता । जलयेन कफ हन्ति पित्तं हन्ति
सर्पकंरा । घृतेन वातजान् रोगान् सर्वरोगान् गुहा-
न्विता । सिन्धूत्यशर्करागुणहीकणामनुशुचैः क्रमात् ।
वर्षादिष्वभया प्राश्या रसायनशुषैपिष्या । अक्ष्वातिस्त्रिषो
बलवर्जितस्य कृष्ण कथो लङ्घनकर्तितय । पित्तादिषो
गर्भवतो च नारो विषक्करकस्तमया न खादेत् । तस्याः
फलम् अणु हरीतक्या० तस्य सुप् कुपि अक्षिपचन-
त्वम् । २तत्फलं चेति स्त्री । १ज्ञातिशुष्ये राजनि० ।

चेतन पु० चित-ल्यु । १धाम्नि जीवे २परमेष्ठरे ज्ञेयम् ।
२महत्तरे राजनि० । ३प्राणिभाले अमरः । ४प्राणवृत्ते
नि०नेदि० । “उन्मादथापरिच्छेदयेतननाचेतनेषु” च सा०
२० । “चेतनं पुष्कर कोशैः सुधाध्मातैः समन्तत”
हरिव० ६७३ । तस्य भाव व्यञ्ज चैतन्यम् । त-
चेतनत्वम् । तस्य चेतनता स्त्री चेतनायाम् “शरीरस्य
न चैतन्यम्” भाषा । “चैतन्यमात्मनोविद्यात्” इति ।

चेतनको पु० चेतनं करोति छ ड गौ० डी० । हरीतक्याम्
राजनि० ।

चेतना स्त्री पु० चित-युच् । बुद्धौ २ज्ञाने ३चेतन्ये चिति
स्वरूपज्ञानव्यञ्जिकाया प्रमाणासाधारणकारणिकाया
४चित्तवृत्तौ “चेतनानामधिष्ठान मनोदेहश्च सेन्द्रिय० ।
केशलोमनखापान्मसूत्रव्ययुषैर्विना” शब्दार्थचि० धृत-
याक्ये केशादिव्यतिरिक्तस्यैव देहस्य चेतनाव्यञ्जकत्व-
सक्तम् । गर्भस्थस्य सप्ते भासि चेतन्ययोग यथाह
याज्ञ० “मनश्चेतन्युक्तोऽसौ नाडीस्त्रायुसिरायुत ।
सप्ते, चाष्टमे चैव त्वद्ध्मासप्ततिमानपि” अथौ
पूर्वोक्तो गर्भ सप्ते भासि मनसा चेतनया च युक्तः”
मिता० । “निमेषश्चेतना यत्न आदान पाश्वभौतिकम्”
याज्ञ० “पठस्तु चेतना घातुर्मन इत्यभिधीयते”
भा० व० २०६ अ० । [जनि० । २४ये ति० ।

चेतनीया स्त्री चेतनायै हिता छ । १अद्विनामौपधे रा-
चेतस् न० चित-करणे अद्यन् । १चित्ते अमर “चेतो
नल कामयते मदीयम्” “चेतो जन्मशरप्रसूतमधुभि-
र्व्यामिश्रतामाश्रयत्” नैप० “गच्छति पुर शरीर भावति
पयादसस्थित चेत” शकु० । २चित्तवृत्तौ निष० ।
चित्तवृत्ते सार्वभूते भौ रूपेयबोधकरणत्वात् तथात्वम् ।
३कर्त्तरि अद्यन् । ३ज्ञातरि ति० भावेऽद्यन् । ४चेतन्ये
५प्रज्ञायाम् न० ।

चेतिष्ठ ति० अतिशयेन चेतयित्वा इदम् दृष्टोद्योमे तज्जि-
मित्तकेतो निवृत्ति णिचोपस्य । अतिशयचेतयितरि
“क्रत्या चेतितो विशास्यपभुत्” अ० १।६५।५। “चे-
तितोऽतिशयेन चेतयित्वा” भा० । “वसुचेतिष्ठो वसुधा-
तमश्च” यजु० २७।१५।

चेतो ऽशु पु० चेतसश्चेतन्यस्याशुरिव जीवे रवेरिव चिदात्म-
कस्य पुरुषस्य चेतोरूपा जलाकैसमा प्राप्तैजस
विश्वभेदेन देवतियर्गादिदेहभेदेषु विभाव्यमाना इति
वेदान्तप्रकरणोक्तेस्तस्य तथात्वम्

चेतो जन्मन् पु० चेतसि जन्मास्य । मनोभवे कन्दर्पे “चेतो
जन्मशरप्रसूतमधुभिर्व्यामिश्रतामाश्रयत्” नैप० । चेतो-
भवादयोऽप्यत्र ।

चेतोमत् ति० चेतस्+अस्यर्थे सत्पु० दा० न सस्य वः ।
१चेतोयुक्ते २चेतन्ययुक्ते । “चेतोमन्ति च सामानि
धत्तुर्वेदश्च भारत ।” भा० व० ।

चेतोमुखा पु० चेतोमुख द्वार यस्य । चेतन्यदीप्तेऽज्ञानवृत्ति

प्रधाने प्राप्ते” “आमन्दभुक् चेतोमुखः प्राज्ञः” इति
श्रुति । चेतसो मुखत्वञ्च चेतःकाण्डाज्ञानवृत्ति-
मुखत्वात् ।

चेत् ति० चित-अन्तर्भूतगण्ये ताच्छीत्ये तन् वेदे नि०
इडभाव । ज्ञापयितरि । “स चेत्ता देवता पदम्” अ०
१।२२।५। “चेत्ता ज्ञापयिता” भा० प्रक्रिया उक्तत्वे
चेत्य ति० चित-कर्मणि ण्यत् । ज्ञेये । “त ताता चरणे
चेत्य” ऋ० ६।१।५। “चेत्येन हृदय चेतं चेतश्च
प्राविशद् यदा” भाग० १।२६।५ अ० ।

चेदि पु० देशभेदे सोऽभिजनोऽस्य अथ तद्राजाणश्च वृद्धत्वे
लुक् । २तद्देशवासिषु शतश्रुपेषु च व० व० । “चेदि-
भृशककृपाश्च भोजा मिन्दु कृच्छिन्दका” भा० भी०
६ अ० जनपदोक्तौ । स च देशः शुक्तिमतीमदीतीरस्य
उपरिचरशब्दे १२२० अ० । दृश्यम् । चेदि+स्वार्थे क ।
चेदिदेशे अ० स० १४ अ० कूर्मविभागे अथ पूर्वस्या-
मित्युपक्रमे “शौलिकविदर्भवत्सान्नु चेदिकाशोर्द्ध-
कगृहाश्च” ।

चेदिपति पु० इत० । १उपरिचरनामके वसुभेदे उपरि-
चरशब्दे १११६ अ० दृश्यम् । २दमचोपसृते शिशुपाले
च । “एव तेषु निवृत्तेषु क्षत्रियेषु समन्ततः । चेदो-
नामधिपोऽधावत् बलवानन्तकोपम । दमचोपसृतो धीर
शिशुपालो महीपति” भा० आ० १८७ अ० । चेदि-
पादयोऽप्यत्र “वसुपूर्णा च वसुधा वस चेदिषु चेदिप ।”
भा० व० १०६ अ० ।

चेदिराज पु० चेदिषु राजते राज-किप । चेदिपतौ
१उपरिचरवसौ शिशुपाले च त्रिका० । “सा चेदि
यदसावेको जेतव्यश्चेदिराजित” माघ ।

चेदिराज पु० चेदोना राजा टच् समा० । उपरिचरराज्ये
वसौ । तस्य भूमिपतिरगतिकथादि भा० शा० ११६ अ० ।
“अजेन यद्व्यमिति प्राहृष्टे वा द्विजोत्तमान् । स च
आगोऽप्यजोऽप्येयो नाम्य पशुरिति स्थितिः । अथय
अचु । वीजैर्यज्ञेषु यद्व्यमिति वै वैदिकी श्रुति ।
अजसंज्ञाभि वीजानि आग नो हन्तुर्मह्य । नैव धर्म
सता देवा । यत्न मध्येन वै पशु । इदं कृतयुगं अथ कथं
वध्येत वै पशु । भोष्म उवाच । तेषां सवदतामेव-
मृषीणाम् विवृषैः सह । मार्गागतो नृपन्नेष्टस्तं
देव प्राप्नवान् वसुः । अन्तरीक्षचर श्रीमान् समप्रबल-
वाहन । तं ददा सहसा यान् वसुं ते त्वन्तरीक्षगम् ।

हितायापे बलिं हरेत्" इति । "यदि धन्वन्तरि
शैल्यो भवति तदा प्रज्ञापयन्नि ज्ञानरा पुरोहिता-
यापे बलिं हरेत् पुरोहिताय नम इति ततो धन्वन्तरये
नम इति । धन्वन्तरौ विदेशस्य त्वय विशेषः धन्वन्तरेश
पुरोहितस्य चैक पिण्डः द्वितीयो द्रुतस्य" । ना० ८० ।
चैत्रविहारः ५० चैत्रस्य विहारोऽत्र । जिनन्दे हेम ।
चैत्र न० चि-द्रण चित्रमेव स्तार्थे अण् ण । १देवकुले
(देवत) १८ते मेदि० शुभ्रभिक्तुके पु० ४वर्षाचरभेदे पु०
लिका० कुलपर्वतशब्दे ११२१८० दर्शिते विष्णु पु० वाक्ये
"गोमेदस्यैव चन्द्रस्येत्यत्र चैत्र इति पाठान्तरदर्शनात्
लिकाण्योक्ति समझसा । चित्रायां भव अण् । बुधस्य
कलभभेदचित्रायागर्भभेदे १५५५५भेदे पु० मङ्गल्ये पा०
५० । चित्रानक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी अण् ङीप् चैत्री
साक्षिन् मासे पुनरण् । चित्रानक्षत्रयुक्तपौर्णमासी
युक्ते तदुपलक्षिते वा ६५५५ मासि वार्हस्पत्ये ७वर्षभेदे
तथाभावे अर्द्धमासे कीनस्वरविके ८औरचैत्रे च
कार्तिकशब्दे १८४८५० इत्यम् । चित्रायां भव अण् ।
१०चित्रानक्षत्रजाते त्रि० क्षियान्तु तस्याणो जुक् ।
चित्रा चित्राजातायां स्त्रियां स्त्री चित्राशब्दे इत्यम् ।
स्तार्थे क तत्त्वार्थे शब्दत्वात् । "फाल्गुर्न पाथ चैत्रं वा
भास प्रति यथावत्सम्" मनुः । "मीनादिस्थो रविर्येषा-
भारत्माः प्रथमक्षणे । भवेत् तेऽवदे चान्द्रमासाश्चैत्राद्या
द्वादशः स्मृता" व्यासः "चैत्रे मदीन्द्रादिनी" उद्गा०त० ।
चैत्ररथ न० चित्ररथेन गन्तव्येण निर्दिष्टम् अण् । १कुवेर-
सोद्याने अमरः । "वभौ वरुणुजनाकोर्यं वनं चैत्ररथं
यथा" हरिव० १२४४० । "एकोययौ चैत्ररथप्रदेशान्"
रघुः २८भिभेदे पु० "आविशितमभिष्यन्" तथा चैत्ररथं
सुनिम्" भा० आ० ६४५० । चैत्ररथे शशविन्दोरपत्यम्
स्त्री अण् ङीप् । ११शशविन्दोःसुतायां स्त्री "मान्वात-
युर्वनाम्बस्य लिखोकीविजयी सुतः । तस्य चैत्ररथी भार्या
शशविन्दोःसुताऽभवत्" हरिव० १२४५० । चित्ररथ गन्त-
व्यजित्वा हतोपत्यः अण् । १२भारतपर्वान्तर्गतेऽवानर-
पर्वभेदे न० चित्ररथशब्दे इत्यम् । "तथा चैत्ररथं
देव्याः पाञ्चाश्याश्च स्वयमरम्" भा० आ० १०५० अथा
नरपर्वोक्तौ ।

चैत्ररथि ८० चित्ररथस्य उपद्रुप्रलसापत्यम् अण् । उपद्रुप्रल
चित्ररथसापत्ये शशविन्दोः रूपे "तत प्रसूतिमिच्छन्
वै उपद्रुःकोऽप्यप्रलसजम् । जगते चित्ररथस्यस्य पुत्रः

कर्मभिरन्वितः । आसीत् चैत्ररथिर्वीरौ यज्वा विष्णु
दक्षिणः । शशविन्दुः पर द्रुत राजर्षीणां समन्वितः"
हरिव० १७५० ।

चैत्ररथ्य न० चैत्ररथमेव स्तार्थे अण् । चैत्ररथवने "मानमे
चैत्ररथ्ये च स रेमे रामया रत" भाग० ११११२८५० ।
चैत्रमख पु० चैत्रे कर्माख्यो मख इव मङ्गोत्सवः । चैत्रमासे
मदनत्रयोदश्यादिकर्त्तव्ये वसन्तोत्सवे हेमच० ।

चैत्रायण पु० स्त्री चित्रस्य गोत्रापत्यम् नडा०फक् । १चित्रस्य
गोत्रापत्ये । चित्रे च निर्दिष्टादि पञ्चा० फक् । २चित्र-
निर्दिष्टादौ त्रि० ।

चैत्रायस्त्री स्त्री चैत्रे आसति सत्यक् चित्ररत्न ङीप् ।
चैत्रपौर्णमास्यां लिका० । "चैत्रावस्थाः परे ऽपि यां
ति० त० । "चैत्रावस्थी मदनत्रयोदशीत्यपरे तस्यामेव
मदनपूजाविधानात्तस्यास्तथात्वम् ।

चैत्रिक पु० चित्रानक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी साक्षिन् मासे
पक्षे ठक् । चैत्रमासे अमरः ।

चैत्रिन् पु० चैत्री पिद्यतेऽस्मिन् प्रीक्षा० इति । चैत्रमासे
राजनि० । तत्र चैत्रिरित्यपि तत्र वा० इज् ।

चैत्री स्त्री चित्रानक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी अण् ङीप् ।
चित्रानक्षत्रयुक्तायां पौर्णमास्या सा हि चैत्रमासे एव
भवति योग्यत्वात् कार्तिकशब्दे १८४८५० इत्यम् ।
"चैत्र्यां हि पौर्णमास्यां तु तव दीक्षा भविष्यति" भा०
आश्व० ७२५० । "चैत्र्या वा मार्गशीर्ष्या वा सेना-
योगः प्रशस्यते" भा० शा० १००५० ।

चैद्रिक पु त्रि० चेदिदेशे भवः काश्चा० ठञ् जिट् वा
इदिङ् । चेदिदेशवने स्त्रियां तु ठञ् ङीप् जिठि-टाप् ।

चैद्य पु० चेदीनां जनपदानां राजा अण् । १शिवपुराणे ।
"क्रुद्धस्य चैद्यं प्रति" "त्वया विप्रकृतचैद्य" भावः ।

चैन्तित पु स्त्री चिन्तितायाः तत्त्वामिकायाः स्त्रिया अपत्यम्
"अव्यङ्ग्याभ्यो नदीभान्तुभीभ्यस्तत्त्वामिकाभ्य" पा० अण् ।
चिन्तितामामिकायाः स्त्रिया अपत्ये । चिन्तायुक्तायाः
स्त्रिया अपत्ये तु ठक् । चैन्तित इत्येव ।

चैल त्रि० चैलस्येदम् अण् १वस्त्रसम्पन्ननि स्तार्थे अण् ।
२चैले वस्त्रे चै(चै)लायकशब्दे इत्यम् । "चैलकम्ब-
वेष्टानि विचित्राणि महानि च" भा० आ० १२८५० ।
"प्रदीप्तमिव चैलान् कक्षां देशं न बलप्रजेत्" भा० श०
२८८५० ।

चैलकि पु० चैलकशर्भरपत्यम् इज् । जीवजनामर्षी "तद-

“जोगाय जीवस्यैवकि” यतः ॥ ११॥ ११८ । चोद
कर्मिण्य “चोदक उन्नाट शास्त्रिह्यायन” इति यतः
या० १०१३॥ १०१ । शास्त्रिह्यायनोत्ते उक्त ।

चोदघाव त्रि० चैवं वक्ष घावति माटिं घाव-वृत्ति
व्याप्त् उच० ८० । वक्षवाक्ये रजके (घोषा) “चैव
घावघराजोपिचोदपतिवेक्षणाम्” वाच्यं तदप्रभोजन
निमित्तम् ।

चोदुक्ति ३० गोत्रपवरधेदे हेमा० प्रवरा० ।

चोद ३० । स्वभापचिह्नयुचिषु यनप्रदेशेयु । “स्वभापेयु
चोदेषु मदीतीरेषु चैव हि” मनुष्या० कुल्ल० ।
तत्र मय यत् । चोदय तत्रमने उदके “अक्षौष्यसहित
आनितयोनिसु” सुवृत । “युचौ दक्षे च चोद स्यात्”
त्रिका० उक्ते २८६ । “अद्वावलो द्यामन्तयोक्षाचोद
जमप्रिया” भा० अतः १४४० ।

चोच न० चु-वा० च । १४४० च ० चर्माणि धरणि ।
प्रगल्भ चोचमस्यास्ति व्या० । २४४० पु० अमर
४४० चोचि शब्दाय० । स्वायें क । तत्रायें “दद्यान्नाम
पिप्यतीमूलतयुजोयकवराङ्गचोचकैत्यादि” उच० ।

चोड ३० चुच-सुचक्राये अच् लस्य ड० । १४४० च ० चैदि० । चोडयन्ते वक्ष्यम् ।

चोडी स्त्री चुड-अच् गौरा० डीय् लस्य ड० । शाखा हेमच० ।

चोद ३० चोदयति चुट-अच् । अन्नादेः प्रेरके । कथादौ ।
“अथमे चोद एषां पि सक्त्यानि नरो यस्तु” ऋ० ४। ६१ ।
१। “चोद प्रेरिका कथा अरापकावविशेषो वा”
० प्रेरकमाले त्रि० “चोद कुशित्तव्यात् जातमेवित”
ऋ० ११। ४१। ०। “चोद प्रेरक” भा० ।

चोदक ३० च० द-णुल् । १ प्रवर्तके विधिवान्ते “वर्त-
मानोपदेशाच्चोदनाशब्दात्सुख्यार्थभावात्तत्रैवेति यचनास्ति-
टेशात् कर्मचोदक” कात्या० श्री० १। १०॥ “अग्नी-
दग्नीनित्यादि कर्मचोदक कर्मविधायक विधिवान्तामि-
त्यर्थं न त्रु मन्त्र । कुत वर्तमानोपदेशात् एवमादयो
वक्ष्यमानमर्थमनुष्ठेयत्वेन यत उपदिशन्ति अग्निपिङ्गरण
कर्त्तव्यं अरण्यं च कर्त्तव्यमित्येवमुपदिशते किं च
चोदनाशब्दात् अपि च एषु प्रक्षेपे चोदनाशब्दो
विधिवान्तामि विधी हि चोद कर्त्तव्येति । चोद चैति”
पा० । चोदो मध्यमपुरुषवचनानि चैतानि विङ्कर
स्य णीङ् आसादयेत्यादीनि तस्मादपि कर्मचोदका एते”
कर्म० १ प्रेरकमाले त्रि०

चोदन न० चुद-भावे लुट् । १ प्रवर्तने चोदनाशब्दार्थे ।
“प्रथमेऽव्हे ततोने वा कर्त्तव्यं कृतिचोदनात्” मनुः ।
२ प्रेरकमाले च “कार्यकारणशब्दे हे मन्त्रास्तोत्रचोद-
नात्” भा० अतः १४० । कर्त्तरि ल्यु । १ चोदते ति० ।
“अपिपय चोदना वा निमाना” यजु० २६। ०।
“चोदना चोदनामि कर्त्तापि” वेददी० ।

चोदना स्त्री चु० चुद युच् । - “चोदना चोपदेशश्च वि-
विधैर्कार्यवाचिन” इति मन्त्रोक्ते प्रवर्तनाभावात् “चोद
नालक्षणेऽर्थो धर्मः” इति श्रीमद्भास्करम् । २ प्रेरकमाले,
१ प्रवर्तनायाश्च । चोदतेऽनया करणे वा० युच् ४ प्रवर्तित्वेनौ
च “ज्ञान प्रेयं परिज्ञाना निमित्ता कर्म चोदना” गीता ।
“ज्ञानमिदसाधनमिति बोध, प्रेयमिदसाधन कर्म ।
परिज्ञाना एतज्ज्ञानान्वयः, कर्म चोदना कर्म चोदते
प्रवर्त्ततेऽनया चोदना ज्ञानादित्यतः प्रवर्त्तित्वेतिरित्यर्थ”
श्रीधर । ५ अज्ञातार्थज्ञापने शब्दमाले-“चोदनाप्रवर्त्ति
मेदाश्च” “या हि चोदना धर्मस्य लक्षणं वा स्वविषये
नियुक्तानैव पुरुषमवबोधयति ब्रह्मचोदना तु पुरुषमव-
बोधयत्येव केवलम्, अवबोधस्य चोदनाजन्यत्वात् न
पुरुषोऽवबोधे नियुज्यते यथाऽक्षराक्षरकर्मणां बोधे
तद्वत्” या० सू० शाङ्करभाष्यम् । “अज्ञातज्ञापकः शब्द
चोदना तस्याः प्रवर्त्तित्वेतिरित्यतः तद्वैलक्षण्यत्वात् विज्ञाप्य
मेद इत्यर्थः । संयङ्गवाक्यं निवृत्त्येति वा कीति लक्ष्य
प्रमाणं “अर्थानुबोधमेत” इत्यादि वाक्यं हि स्वविषये
धर्मे यागादिके स्वर्गभावनाकृते फलहेतुयागादि
गोचरनियोगे वा कृतसाधने यागादौ वा, पुरुष प्र-
वर्त्तयद्भावबोधयति “अङ्गमात्रा ब्रह्म” इत्यादि वाक्य
तु पुरुष बोधयतमप्युक्तं ब्रह्म बोधयत्येव न प्रवर्त्तयति
विषयाभावात् नन्ववबोध एव विषयोऽस्तु तत्राह
न पुरुष इति ब्रह्मचोदनया पुरुषोऽवबोधे न प्रवर्त्तयते
इत्यतः हेतु पूर्ववाक्येनाह अवबोधस्येति । स्वजन्य
ज्ञाने स्वयं प्रमाणं न प्रवर्त्तयितुं तद्वैलक्षण्यत्वात् यद्येति
आनादेव बोधस्य जातत्वात् ज्ञाते च तस्मिन् विध्य-
योगात् न वाक्यार्थज्ञाने पुरुषप्रवर्त्ति । तथाच
प्रवर्त्तकमानमेवो धर्मः, उदासीनमानमेव ब्रह्मेति”
रत्नप्रभा । जोगास्तिभास्करेणापि “चेदप्रतिपाद्यप्रबो
जमवर्त्तये धर्मः” इति धर्मलक्षणस्य ब्रह्म “चोदनालक्षणे
ऽर्थो धर्म” जै० सूत्रस्य चोदनापदस्य वेदमालपरत्वं
हररीकतम् । तद्वत्तत्वे चार्थपदस्य इत्यभाषपरत्वेन

विज्ञे रक्षाभाषात् ब्रह्मण विज्ञत्वेन इत्यभाषणा-
भावात् वेदप्रतिपाद्यत्वेऽपि नातिव्याप्तिरिति बोध्यम् ।
प्रबोदनाविषये यागादिप्रयत्ने च । “एक वा स योग
रूपबोदनाऽस्याऽविशेषात्” जै० सू० । “कस्यैक्यप्रति-
पादका संयोगरूपबोदनासंज्ञारूपाः पदार्थांशेषा-
नविशेषादेक्यम् । “तत्र बोदना प्रवर्तकं” शब्द बोदिता-
प्रयत्नो वा” रत्नप्रभा । [४। कन्दुके त्रिका० ।

चोदनागुह्यं पु० चोदनया नोदनया गृह्यते गुर-क रस्य
चोदय न० चुद-ग्यत् । १ प्रश्ने २ पूर्वपक्षे च अमरः ताभ्यां हि
उत्तरादमाय प्रवर्तनात् तयोक्तयात्वम् । “चोदय वा
परिहारो वा क्रियतां द्वैतभावया । अद्वैतभावया चोदयं
नास्ति नापि तदुत्तरम्” वेदनाका० । २ आक्षेपे च
“वपञ्जनं प्रति न चोदयद” भाष० । “चोदय चोद-
नीयम् कथमित्याक्षेप्यम्” मल्लि० “सत्यं ध्यानं समाधानं
चोदय वैराग्यमेव च” भा० उ० ३२४० । ३ अङ्गुते
५ प्रेरणाहेति त्रि० । “नित्योत्थिता गुरुकर्मसंचोदया” भा०
अनु० १०२४० ।

चोपन न० चुप-ल्युट् । १ मन्दगमने, २ तृण्यीमगमे, ३ भौने च ।
चोर पु० चुर-अच् । १ क्ते यत्कर्त्तरि परब्रह्मापहारके शब्दरे० ।
२ गन्धद्रव्यभेदे, हेमच० ३ कृष्णयवाश्च हृङ्ङचन्द्र । ब्राह्मणा०
कर्म्मणि ध्वञ् । चौर्यं तत्कर्म्मणि परब्रह्मापहारणे ।
“सा च द्रव्यवशा कृतक्षयं घनं द्यूतेन चौर्येण वा
चौर्यं द्यूतपरिपक्षोऽपि भवतो नष्टस्य काऽस्या गतिः”
उद्भटः । चोरस्य भावः मनोघातवृत्तिः । चौरिका चोर-
भावे स्त्री । ३ कविभेदे पु० कविरमरः कविरमर कवी
चोरमयूरकौ” उद्भट । तत्कृतपण्यस्य चोरपञ्चायिका” ।
तत्र चौर्यपदार्थो निश्चीयं प्रदर्श्यते । परमात्मस्वरूपद्रव्य
हरणमेव चौर्यं तेन साधारणघनमापहारे न चौर्यम् ।
द्वयाह दायमाणे “य एव हि परस्तेदमिति विशेषं
जानामः परस्ते स्तवहेतुमन्तरेणैव स्तवमारोपयति स
स्तेन इति लोकाभिज्ञोऽर्थं न जालेदं परकीयम् इदं
वा भवेति विवेक्षुः” यस्मिन्नि द्रव्यस्याविभक्तत्वात् ।
यथा यदेव हि लभेदमिति विशेषं जानामः परस्वत्वा-
पत्तये स्थायी लभति, परस्व विशेषेणोदं भवेति स्तव
प्रत्येति तत्रैव दानमिच्छति । न च साधारणघने
तथा सम्भवतीति साधारणघनमदेयसक्तं तथा स्तेव-
भक्तिं नैतन्मम घनं परस्तेदमिति जानत एव भवतीति न
साधारणघनमापहारे स्तेवमिच्छति” । “परब्रह्म-

हरणं स्तेयमिति परब्रह्मात् आत्मीयत्वव्यवच्छेदेनैव-
परकीयत्वस्यावगमात् साधारणासाधारणयोश्चासाधा-
रणस्यैव श्रीमप्रतीतेः । चोरचौर्यभेदसंक्षेपदण्ड-
भेदादिकं च गीरमित्योदये दर्शितं यथा ।

“मनुः स्यात्साहसं स्वययवसुं प्रसभद्धम् यत् कृतम् ।
निरन्वयम्भवेत् स्तेयं कृत्वापञ्चयते च वदिति” कस्या
यमर्थः । अन्ययवद्रव्यरक्षकराजाद्याध्यक्षादसमक्ष मला-
वष्टम्भेन यत्परघनापहरणादिकं क्रियते तत् साह-
सम् । स्तेयं पुनर्निरन्वयं स्वाभ्याद्यवसमं यद्व्ययित्वा
परघनाद्यपहरणं तदुच्यते । यच्च राजाद्याध्यक्षादि
समक्षमपहृत्य न भवेद् कृतमिति भयाच्चिदूयते तदपि
स्तेयमिति । अतएव नारदः “उपायैर्विभिन्नेषां
हसयित्वाऽपकर्षणम् । सुप्रमत्तप्रमत्तेभ्यः स्तेयमाहुर्म
नीमिष” इति ॥ एषामित्ये तत् सुहृदिनिर्देशान्नान्याह
स एव “स्वङ्गायुहासनखड्गास्थिदारुचर्मरथादि यत् ।
शमीघान्धं कृताक्षश्च क्रुद्धं द्रव्यसुदाहृतम् । वास दौघे-
यवर्जं च गोवर्जं पशवस्तथा । हिरण्यवर्जं सोहृत्
मध्यं व्रीहियवादि च । हिरण्यरत्नकौपेयस्त्रीपुङ्गवो
गजवाजिनः । देवब्राह्मणराक्षाश्च विभेद्यद्रव्यसत्तम-
मिति” । मलात्कारकृतमपहरणं साहसान्तर्गतं स्ते-
यमित्याह स एव “तस्यैव भेदः स्तेयः स्याद्विशेष-
ज्ञातं तदुच्यते । आधिः साहसमाक्रमस्य स्तेयमाधिष्णवे-
न त्वं” इति । तस्यैव साहसस्यैव । आधिः पीडा
घनापहरणादिद्वारा आक्रमस्य प्रसङ्ग परस्य क्रियमाण
क्षेपः साहसरूपं स्तेयम् । अनेन क्रियमाण आधि
क्षेपश्चेत्यमित्यर्थः । तत्क्षरज्ञानोपायमाह वाचवत्कथः
“पाहकैर्हृत्ते चोरो लोभेणाथ पदेन वा ।
पूर्वकर्मोपराधी च तथा चागुह्यवाचकः । अन्येऽपि
गह्वरा आद्या जातिनामादिनिष्कृष्टैः । द्यूतस्त्रीपान
सक्ताश्च शुष्कभिद्युस्तुखरा । परद्रव्यभ्रष्टाणाश्च
पृच्छका गूढचारिणः । निराया व्ययवन्तश्च विनष्ट-
द्रव्यविक्रया” इति । पाहकैराजपुरुषैर्होमत्वेणापहृत
भाजनादिना, अगुह्यवाचकं समश्चातस्यानवासी ।
जातिनिष्कृतो नाहं शूद्रत्वेवरूप । नामनिष्कृतो
नाहं क्षित्य इत्येव रूपः । आदिपहृणात् स्तेय-
घानकुलाद्यपसायेन च लक्षिता पाहृता । द्यूत-
पण्याङ्गनामद्वयपामादिष्वतिप्रसक्ताः तथा कृतोऽपि
त्यमिति चोरसाहिभिः । इतो यदि शुष्कसुखोभिद्युस्तु

वा भवति । वस्तुवचनात् सिद्धलगादीनां यद्वचम् ।
तथा ये निष्कारणद्वयस्य द्वयं किं वाच्यं नृहमित्येव
पृच्छन्ति ये चाकारणेनात्मानङ्गुदयित्वा चरन्ति । ये
चायाभावेऽपि वस्तुव्ययकारिणः । ये च विनष्टद्रव्याणां
क्षीर्यवस्त्रमिष्टभालगादीनामनिष्ठातस्त्रामिकाणां विक्र-
यकारिणः, ते सर्वेऽपि चौर्यसम्भावनायां याच्यन्ते
इत्यर्थः । एवमिष्टमिष्टयुक्तान् पुरुषान् नृहोतीते चौरा
भवन्ति नवेति सम्यक् परीक्षेत न तावन्नालेष निमित्त-
यात् । अचौरस्यापि सिद्धवस्त्ववसम्भवात् । अतएव
नारदः “अन्यद्वस्त्रात्मरिश्चरसकामादुत्थितम्भूति ।
चोरेण वा परिच्छिन्नं शोपणं यत्नात् परीक्षयेत् ।
असत्या सत्यसङ्गायां सत्यायासत्यसंज्ञमा । इत्यने
विषया भाषास्मादुक्तं परीक्षणमिति” । अतएव
नैविध्यमाह च एव “तदपि त्रिविधं ज्ञेयं द्रव्यापेक्ष-
समीपिभिः । जुष्टमध्योत्तमानां तु द्रव्याणामपकर्ष-
णादिति” । चौरस्य नैविध्यमाह दृक्कसतिः “प्रका-
शाप्रकाशाच्च तस्करा द्विविधा स्मृताः । प्रज्ञासाध-
र्यमायामि प्रसिद्धास्ते सङ्कल्पेति” । प्रकाशतस्करा-
नाह च एव । “नैगमा वैद्यकितवाः सम्योक्तोचकव-
क्षका । दैवोत्पादविदो मद्रा शिल्पिणा प्रतिकूपका ।
अक्रियाकारिणश्चैव अध्यासाः कूटसाक्षिणः” । प्रकाश-
तस्करा स्ते ते तथा कूटकजीविनः” इति प्रतिकूपका
प्रतिकूपकरा । अतएव नारदः “प्रकाशवक्षकास्तान् कूट-
मान्तुहान्निता । उत्कोचका शोपिका वक्षकाः परयो-
धित । प्रतिकूपकराश्चैव मङ्गलादेश्वरतयः । इत्येवमादयो
ज्ञेयाः प्रकाशतस्करा भव्योति” । नैगमादिध्यानेन ये
परद्रव्यापहारकास्ते नैगमाद्याः । अप्रकाशतस्करस्वरूप-
भेदानाह व्यासः “साधनाकान्तिता रामौ विश्वरत्न-
विभाविताः । अविज्ञातनिवासाश्च ज्ञेयाः प्रच्छन्नत-
स्कराः । उत्क्षेपकः सन्निभेना पान्थस्तुष्टपन्निभेदकः ।
क्षीपुङ्गवे पृथुक्षेत्रौ चोरो नवविधः स्मृतः” इति ।
रामाविति माविकम् चरणादौ दिवापि सम्भवात् ।
उत्क्षेपकः सनिमानवधानतां निश्चितं तत्पक्षीपस्य
धनस्तुक्तं याचकः । सन्निभेता नृहयोः सन्नी-
लित्वा तत्तत्प्रसिद्धेता । पान्थस्तु कान्दारादौ प-
क्षिणान्धनमत्तपहारकाः । पन्निभेदकः परिचा-
नीवादिपक्षितं धनं यद्वीक्ष्यं तदुत्पन्निभोचक इति ।
प्रकाशतस्कराणां दण्डमाह च एव “क्षीपुक्षौ वक्ष-

यन्तीह मङ्गलादेश्वरतयः । दृक्कसतिं दृक्कना चर्च-
मनायास्तार्यक्षिद्विग्नः । नैगमाद्या भूरिघना दण्ड्या
दोषानुरूपतः । यथा तेन निपत्तं नो तिष्ठन्ति सङ्क-
तयेति” । दोषानुरूपतो दण्ड्या मत्तं धनातुरूपत
इत्यभिप्रायः । केपाक्षित् प्रकाशतस्कराणां दण्डमा-
ह दृक्कसति “प्रच्छाद्य दोषं व्याभिन्नं पुनः सं-
कल्पं विप्रययी । पण्यं तद्विगुणं दाप्यो वणिग् दण्ड-
च तत्त्वमम् । अज्ञातौपधिमन्त्रस्तु यच्च व्याधेरतत्त्ववित् ।
रोगिभ्योऽर्घं समादत्ते स दण्ड्यचोरवक्षिणक् । कूटाण-
देविनं जुष्टा राजकस्यहराच ये ! गणका यक्षका-
श्चैव दण्ड्यास्ते कितवा स्मृताः । अन्ध्यायवादिन
सम्भासयेनोक्तोचकोविनः । विश्वस्तवक्षकाश्चैव निर्माणा
सर्वेप्य ते । ज्योतिर्ज्ञानलघोत्पातमविदित्वा तु ये
नृपाम् । आशयन्त्यर्थकोभेन विनेयास्ते प्रयत्नतः ।
दण्ड्याजिनादिभिर्युक्तमात्मानं दर्शयन्ति ये । कृसन्ति
दृक्कना नृप्यां वक्ष्यास्ते राजपुरुषे । अत्यमल्यस्य
सकृत्यं नयन्ति वस्तुमल्यताम् । क्षीमावकान् वक्ष-
यन्ति दण्ड्यास्तेऽर्थानुसारतः । हेमरत्नप्रभावाद्यान्
कलिमान् कुर्वन्ते तु ये । क्रैतव्यं प्रदायास्ते राश-
तद्विगुणं दमम् । सध्यास्य वक्ष्यन्त्येकं स्त्रेहकोभा-
दिना यदा । साक्षिणश्चान्यथा नृयुदायास्ते द्विगुण-
न्दममिति” । राजकस्य करविशेषः । मत्तरपि “सर्व-
कष्टरूपापिष्टं हेमकारन्तु पार्थिवः । प्रयत्नं मान-
मन्दाये छेदयेत्तुवयः सुरैरिति” । विष्णुरपि “यूते
च कूटाक्षदेविनां करच्छेदः” इति । अप्रकाशतस्कराणां
दण्डमाह सएव “उत्क्षेपकस्य सन्दं शम्भोतयो
राजपुरुषे” । सटयोऽनं करं तथा च याज्ञवल्क्य-
“उत्क्षेपकपन्निभेदौ करसन्दं यहीनकौ । काथौ
द्वितीयापराधे करपादैकहीनकाविति” । अकूटतर्ज-
न्योर्पन्निभोचने साधकतमत्वेनात्तं सन्दं यमत्वेन
तयोर्पक्ष्यम् । प्रथमापराधे तौ क्रमेण याचि-
सन्दं शमाववन्तौ कर्त्तव्यौ, द्वितीयापराधे सभावथेकपा-
क्षिपादाभावादेतौ कर्त्तव्यावित्तर्यः । सन्निभेक्षकां दण्ड-
माह मत्तः “सन्निभित्वा तु ये चौर्यं रामौ कुर्वन्ति
वक्षरा । तेषां शिल्पा कपो हस्तौ मीक्षन्त्ये विनेव-
वेदिति” । तानिति शेषः । दृक्कसतिरपि “सन्निभेदकतो
ज्ञात्वा नृक्षमाप्राहवेत् प्रभुरिति” । आयाहवेत् आरो-
पवेदित्वर्थः । पान्थसुपि दण्डमाह च एव “तथा

चौरोपकारिण इत्याह यास्यवक्तु "भक्तापकाश-
ग्न्युत्कलनोपकरणव्यान । दत्त्वा चौरस्य वा हन्तु
जानतो तम उत्तम" इति । भक्तस्य अशनम् । अथकाशो-
निवासस्थानम् । अग्निचौरस्य शीतापनोदनाद्यर्थ ।
उत्कलनप्रितस्य । मन्त्र चौर्यमकारोपदेश, उपकरण
चौर्यसाधनम् । व्यय अपहाराद्यन्देशान्तरकृत पा-
थेयम् । एतानि चौरस्य हन्तुर्वा दुष्टत्वं जानन्नपि य
प्रयच्छति तस्योत्तमसाहसोदण्ड इत्यर्थ । कात्यायनोऽपि
"चौराणां भक्तदाये श्लुक्तावाग्न्युत्कदायिन । दातारश्चैव
भाषणानां प्रतिपादयिष्य एव च । समदण्डा कृता
ह्येते ये च प्रच्छादयन्ति तानिति" । चौरोपेक्षाकारिणं
गत्वाह नारद "शक्ताश्च य उपेक्षन्ते तेऽपि तद्दोषमा-
गिन । उत्क्रोशतास्तुमानान्द्रुष्टुयमाणे ध्रुवे तथा ।
श्रुत्वा ये नामिधावन्ति तेऽपि तद्दोषमागिन"
इति । द्रव्यभेदेन चौर्यं प्रायश्चित्तं प्रायश्चित्तशब्दे
दृश्यम् । तत्कर्म विपाकय कर्मविपाकशब्दे १७४० पृ०
दृश्यम् ।

चारक पु० चोर स्वनामस्थानतद्वत्त्व कायति कै-क ।
पश्चिम्यर्णव्ये रत्नमासा । स च "शैलेयकमासीतगरकुठ-
रससैन्धवानि वल्लीजम् । मधुररसमधूच्छिष्टानि चोरक-
च ति जीवस्य" इ० स० १६५० जीवभक्तौ उक्तं
चोरघात उ चोर हन्ति हन-अण् । राश्या हस्तिभेदे
शब्दार्थः ।

चारपुष्पो स्त्री चोर इव पुष्पमस्या रालिविकाशित्वात् ।
शङ्खिन्याम् । स्त्रायै क अत इत्वम् । चोरपुष्पिका
प्यत्र अण् । [वासायाम्] शब्दार्थः ।
चौरस्त्राय पु० चोरस्य गन्धद्रव्यभेदस्य स्त्रायुरिव । काक-
चोर। स्त्री चोर्गन्धस्य रालिविकाशित्वेन पुष्पमक्यस्या अर्थः
अण् । शङ्खपुष्पिकायाम् शब्दार्थः ।

चौ(चौ)रिका स्त्री चोरस्य भाषा मनोशोऽनु वा ।
चौर्ये रायसकुट ।

चान्त उ चुल वक्तव्याये कर्मणि घञ् । स्त्रीणां कस्यु के
श्चामपदीने वक्ते शङ्खसके । (चोला) इति ख्याते उ हां
वक्त्रभेदे । "द्रविडवृत्तयोर्मध्ये चोळदेश प्रकीर्तित । खल-
कथोच ते मोक्षारुद्धे दोऽमान्तरो मनेत्" इत्युक्ते उदेशे
"कथरे जनपदा दक्षिणेन" इत्युपक्रमे "कौडुककात्या
चोलाः कौडुपा साहचानकाः" भा० भी ६५० ।
जनपदोक्तौ । सच देश कपुना (ताक्षोर) इति ख्यात ।

स च इ० स० १४५० कर्मविभागे दक्षिणस्यासक्तो यथा
खल दक्षिणेन" इत्युपक्रमे "कथाटनहाटविचित्रकूट-
नासिककोकगिरिचोलाः" । तस्य राजाऽयम्, चोऽभिजयोऽ
स्य या अण् । चोळ तद्गुप्ते तद्देशवासिनि च । वक्षते
तस्य लुक् । चोला पुनर्देशवासिभ्यु इतद्गुप्तेषु च न व० ।
तद्गुप्ताय खलिया अपि चोळतामात्रा काव्योक्त्यन्ते
१६०६ पृ० दृश्यम् । ७ चीनदेशस्य कृतभेदे शब्दार्थः ।
चोलक पु० चोळ इव कायति कै-क । १ वाच्यवारे वचने
श्चलकत्वे च शब्दः ।

चोलकिन् पु० चोलकमिवास्त्रस्य इति । शरीरे (वायेर-
को छ) । शनागरक्रे भेदि० शक्तिपुर्णवर्षे चारा० ।

चौरगणेश पु० कर्म० । कर्त्तव्यवृत्तां जापिनां अपकृष्ट
। हारके तन्मोक्षे गणेशभेदे ।

चोलण्डुक पु० चोळस्याण्डुक इव शक० । शिरोवेष्टे त्रिका०
चोलन न० चोळद्वाराचरति क्तिप् तत कर्त्तरि ल्यु ।

शनागरक्रे शरीरे शक्तिपुर्णवर्षे च शब्दार्थः ।

चोली स० चुल-वल् गौरा० डोप् । स्त्रीणां शङ्खुवास्ते
आमपदीने वक्ते (चोला) इति ख्याते उ हां श्वक्त्रभेदे
च शब्दार्थः । [शब्दार्थः] ।

चोलोण्डुक पु० चोळस्यण्डुक इव । शिरोवेष्टे त्रिकोणे
चोप पु० चीयते चः स चासावयोदाहृतेति । पाश्चत्येवाग्नि-
नेव जनिते सन्नापभेदे । "हृच्छूचपीडनयुतं पवनेन,
पिप्तासृङ् दाहचोपवक्तुश्च सक्रमवेकम्" "चोव पाश्च-
त्यिताग्निनेव सन्नाप" भावप्र० ।

चोय न० चूप-यत्तु प्रयो० शुष् । चूय्ये चूपय्यीये । "पथा-
भ्युत्त चतुर्विधम्" गीताभ्याख्यायां "प्राचिनिर्भुक्ते" भक्त
भोक्त्य वेद्य चूप्य चेत चतुर्विधमस्य पथानि । तत्र,
शङ्खदन्तैरवखण्ड्यावखण्ड्य मध्यते अपुपादि तद्वत्त्वं,
यत्तु केवलं जिह्वायां विद्योद्य निगीर्यते पायसादि
तद्वत्त्वम् । यत्किञ्चायां नि निष्य, रसासादेन
निगीर्यते इवीभूतं शुकादि तद्वत्त्वम् । यत्तु दृष्टान्ति-
धीय रस निगीर्यावशिष्टं तद्वत्त्वते इत्युदर्यादि तत्रू-
पप्रमिति चतुर्विधस्य भेदः चोघर । अत्र कश्चित्पुष्पके
चूपप्रमित्यत्र चोपप्रमितिपाठदर्शनात् चोपप्रयत्तवत्त्वा-
ना जेपाक्षित् प्राणादिकी अनापवाक्ये प्रयो० वक्ष-
नाया अशुक्तत्वात् । किन्तु "भोजनीयानि येनानि
मज्जाणि विविधानि च । वेद्यान्वधृतकल्याणि चो-
प्राणि च तथाऽङ्गुन" भा० आ० १७५० । अतार-

त्वात् प्रभो० कल्पना युक्तैव । एवं "मध्यम भोक्त्वैव मेयम्
चोप्य लेह्य तथैव च" हरिव० १४५ अ० ।
चोस्त ३० । ह्योत्तमे शब्दार्थाच्च० । २ सिन्धुवारे (चौदाव)
हृद्ये च त्रिका० ।
चौड(न) न० चूडा प्रयोजनमस्य चूडा० ष वा डस्य ल ।
चूडाकर्म्मणि चूडाशब्दे २६५७ प० इत्यम् "गर्भ-
होमैर्जातकर्म्मचौडमौलौगिचन्वन्" मनु० । चूडेव
स्वाये अण् । चूडायाम् "लेलिहामैमेहानामै कत-
चौडमसिद्धम्" भा० व० १७ अ० ।
चौडि उक्ती चूडायाम् इदम् बाह्वा० इज् । चूडासम्ब-
न्धिनि स्त्रियां वा० डीप् ।
चौडग(रुद्र) न० जलभेदे चूडाशब्दे पृ० २६५५ इत्यम् ।
चौदायनि ३० गोत्रप्रवर्णके प्रवराध्यायप्रसिद्धे ऋषिभेदे
चौपयत ३० चूप-अच् चोप सन् यतते यत-अच् ततः
स्वार्थे अण् । ऋषिभेदे तस्यापत्यम् त्रिका० फिज् ।
चौपयतायनि तदपत्ये स्त्रियां तु क्रीडा० पप्रङ् । चौ-
पयत्वा । चौपयतानां विषयः भौरि० विघल् । चौपयत
विघ तद्विषये म० । गोत्रापत्ये अश्वा० फक् चौपयतायन
तद्गोत्रापत्ये पु स्त्री
चौपैया स्त्री मातादत्तभेदे तद्वचनं यथा "चौपैयादत्तं त्रि-
गन्मात्रं फणिपतिपिङ्गलभणितं क्रुद्र सप्तद्वारङ्गममति
हृदयङ्गम मन्ने गुरुपुत्रीतम् । यदि दशवह्वरविमिच्छ-
न्दे विद्धि क्रियते यतिरभिरामम् सपदि स्तवसमये
वृषतिः कवये वितरति ससदि कामम्" ।
चौर ३० चुरा शीलमस्य चूडा० ष० चोरयव अण् वा ।
प्रच्छन्नपरद्रव्याहारके अमर । "सुपर्ण चौर कौनख्य
चुरापः शत्रावदन्तताम्" मनु० । २ कविभेदे कवी चौर
भयूरकौ" उद्भट तत्कृतपन्थचौरपाञ्चांगिका ।
चौरपुष्पौषधि स्त्री चौरपुष्पिकानामौषधौ भेदि० ।
चौरिकाक ३० काकभेदे "लवण चौरयित्वा तु चौरिकाकः
प्रजायते" भा० चतु० १११ अ० ।
चौलि(डि) ३० चौल्लापत्यम् इज् । प्रवराध्यायप्रसिद्धे
ऋषिभेदे ।
चौलुक्य पु स्त्री चूलुकस्य गोत्रापत्यं गर्गा० यज् । चूलु
कर्पिगोत्रापत्ये तस्य छात्र कल्पा० अण् यद्योप ।
चौलुक चौलुक्यच्छात्रे ।
च्यवन ३० च्यु-ल्यु । भार्गवे ऋषिभेदे तस्य नामनिवृत्तिः
भा० व्या० ६ अ० दर्शिता यथा ।

"भृशो सुदयिता भार्या पुत्रोभोत्यभिविभृता । तस्यां
समभवद्गर्भो भृगुवीर्यसमुद्भव । अस्मिन् गर्भेऽथ
सम्भूते पुत्रोभाया भृगुहृत्वात् । समये समशीलिन्या
धर्मपत्न्यां यशस्विन । अभिप्रेकाय निष्कान्ते भृगौ
धर्मभृतां वरे । आश्रम तस्य रक्षोऽथ पुत्रोभाऽध्याज-
नाम ह । त प्रविश्याश्रम इहा भृगोभार्यामनि-
न्दिताम् । हृच्छयेन समाविष्टो विचेता समपद्यन्" ।
५ अ० इत्युपक्रमे "यन्नेरथ वच श्रुत्वा तद्रथः प्रज-
हार ताम् । ब्रह्मन् । यराहृक्षेण मनोमारुतर हृषा ।
ततः स गर्भो निवसन् कुक्षौ भृगुकुलोद्भवः । रोषान्
मातृशुभ्रतः कुक्षेऽप्यवनक्षेपे सोऽभवत् । त इहा
मातृरुदराश्रुतमादित्यवर्चसम् । तद्रथो मखासाङ्गत
पपात परिसृज्य ताम् । सा तमादाय सुश्रोषी सवार
भृगुमन्दनम् । अयमर्गं भार्गव पुत्रं पुत्रोभा इत्यमर्चिता"
इत्य० । २ चरणयुक्ते त्रि० "यस्तु न व्यपते नित्यं यश-
सा वर्षसा श्रिया । अन्विनिश्चयनो नाम" भा० व० २१८
अ० । भावे ल्युट् । ३ चरणे न० इच्छप्रवन् ।
च्यवनप्राश ३० च्यवनेन प्राशते प्रतक्यः कर्मणि षज् ।
चक्रदत्तोक्ते च्यवभेदे यथा
"विस्त्राग्निमन्यशोनाककाश्रम्यः पाटची बचा । पण्य-
सतस्र पिप्पल्याः श्वदृष्टा हृत्तीहयम् । श्वङ्गी ता-
मलकी द्राक्षा जीवन्ती पुष्करा गुरु । अमया साकृता
अद्विजोऽकर्मभकौ शरी । सुप्तं पुनर्वा मेदा च्छन्मै-
लोत्सवचन्दने । विदारी हयमूलाणि काकोली काक
नासिका । यथां पलोन्मितान् भागान् शतान्यामल-
कस्य च । पञ्च दद्यात् तदैक्यं जलद्रोणे विपाचयेत् ।
ज्ञात्वा गतरसान्येतान्मौपघान्यथ त रसम् । तन्नाम-
लकसुहृत्वि निषकुलं तैलसर्पिणे । पञ्चदादयके भृष्टा
दत्त्वा चार्द्धं तुलां भिषक् । मनुष्यसिद्धिकायाः पूताया
लेह्यत् साधु साधयेत् । षट्पल मधुनचात् सिद्धयति
प्रदाययेत् । अतुल्यं तु गाभ्याः पिप्पल्या द्विपलनया ।
पलमेकं निदध्यात् त्रिलोपापलकेयरात् । इत्ययं च्यवन-
प्राश परसक्तो रसायनः । काशश्वासहरचैव विशेषे-
णोपदिष्यते । क्षीयसतानां ब्रह्मर्षी बाह्यानाम्नाह्वय-
नम् । स्वरस्यसुरोरोग हृद्गेन वातशोषितम् ।
पिपासां मूलशूलस्वान् दोषांश्चैवापकर्षति । कस्य मार्गं
प्रमुञ्जीत चोपदम्याश्च भोजनम् । कस्य प्रबोनात्प्रवम
सुहृदोऽभूत् पुनर्दुःख । मेधां अतिं ज्ञानिजनान्यत्

भावप्र० वृत्ते ऽदोषवद्वादी "कावक्षभाषोऽयमाहारादि-
वशात् पुन । अयादीन् यानि वृत्तौऽपि दोषा कावे
विशेषतः । अयकोपशमाः पञ्चाङ्गे वचनस्य लिङ्ग,
अध्याङ्गे षीष्टस्य, अपराङ्गे प्रावृष, प्रदोषे वार्थिकम्
शरद्वर्गं राले प्रत्युपसि हेननसुपलक्षयेत् । एवमङ्गो-
रात्रक्षपि वयौनिव शीतोष्णवर्षादोषोपचयप्रकोपोपशमान्
जानीयादिति । सुश्रुतः । अयकोपशमा दोषा विहाराहारा-
वेवमे । समानैर्यान्त्यकावेऽपि निपरीते विपर्ययम् ।
समाने स्यात् । अयादिशेष्मैरिति यावत् । विपर्ययं
कावेऽपि वैपरीत्य बोध्यम् । अयकलक्षणाह
सुश्रुतः । अस्यानस्यथ दोषस्य वृद्धिः स्वाच्छात्र
कोवता । येतावभासता वज्रमन्दता चाङ्गगीरवम् ।
प्यावस्यव्यवेतोऽह इवच अयकलक्षम् । सङ्ख्योपकृता
दोषा सन्नने मोक्षरा गतिम् । ते त्वत्तरास गतिम्
भवति वच्यपत्तरा " ।

२६७२ पु० चोरगणेशशब्दपरिशिष्टम् ।

चोरगणेशमन्त्रादिकसूक्तं गणेशविमर्षायां “चक्षुर्हय
तथा कर्णद्वय नासाष्टद्वयम् । सुख नाभि बिम्ब
मूल शुद्धम्यान तथैव च । मनोहार भ्रुवोर्मध्ये
दगैश्च द्वारसज्जिता । अङ्गुश प्रथमं वीजं हृदये
दगधा जपेत् । प्रजपान्ते ततो मात । कथाट नि क्षि-
मेत्तत । कर्णयोश्च तथा कूर्चं कार्की नासाष्टे तत ।
सुखे स्त्रीं द्विषिषं वीज नाभौ यात्रीं ततो जपेत् ।
इहौ वीज लिङ्गमूलेऽथ शुदे परिकीर्तितम् । घोफारश्च
भ्रुवोर्मध्ये मनास्थाने तथैव च । एतदेकादशं वीज
प्रतिहारे कपाटयत् । चोरगणेशमन्त्र जप्त्वा कर्म
मात्र न कर्तव्यम् । यदि कुर्यात्तदादोष उक्तो वर्ण-
यिनासतन्त्रे । “गणेश उवाच । अष्टनाहं प्रवक्ष्यामि
चोरमन्त्रमतं शृणु । चोरमन्त्रपरिज्ञानं विना हे
ब्राह्मणेश्वरि । । पुराण प्रपठेद्वयस्तु स एव मूर्तिमान्
कञ्चि । परजगन्नि पापिष्ठ स भवेच्चौरकुक्कुर । शिव
पूजा विष्णु पूजा शक्तिपूजा तथैव च । सर्वपूजासु यत्तेजो
हरते गणप सत्यम् । पञ्चाशद्वन्द्वदेवानां ज्योतीर्षि
मनिपुङ्गवा । । प्रतिहारपथे गत्वा प्रतिपद्मेषु जम्भते ।
हरन्ति जपतेजोऽसि प्रतिपद्मेषु सस्थिता । जपपूजा
सु यत्तेजस्तत्र चौरौ गणाविपः । तस्माच्चौरप्ररोधार्थं
चौरमन्त्र जपेद्वयम् । ततस्तु पूजयेद्भीमान् यस्य या
इष्टदेवता । तत फलसवाप्नोति ब्रह्मादित्दिपौकश ।
चौरमन्त्रं महामन्त्रं पञ्चाशद्वन्द्वगणतोषणम् । चौर-
मन्त्रं विना भद्रं । शान्तिस्त्वयम् कृत । कर्णद्वयं
तथा चक्षुर्हय नासा सुख तत । नाभिस्थाने बिम्ब-
मूले शुद्धम्यान तथैव च । मनोहार भ्रुवोर्मध्ये दगैश्च
द्वारभीरितम् । प्रतिहारे मन्त्रेण चौरास्त्रं त्रास्यते-
श्वरि । । चौरमन्त्रश्चाहं भद्रं । प्रतिहारे कपाटयत् ।
रक्षस्व ते प्रवक्ष्यामि पञ्चाशद्वन्द्वगणतोषणम् । अङ्गुश
प्रथमं वीजं प्रथमे दगधा जपेत् । प्रजप्य सुभगे
मात । कपाटं नि क्षिमेत्तत । अन्यथा अङ्गुशैर्वीजै
कपाटं भेदिरे गणा । चन्द्रिकान्तर्गतानित्यं शङ्कर
परसुन्दरम् । चन्द्रिकासु समासीनं शिञ्जनीं अणिमा
शुष । चन्द्रविन्हात्मिका नित्या गणेशपरिपूजिता । स्त्री
स्त्री वीजद्वयमिति विन्यसेन्नयनद्वये । कर्णयोश्च तथा
स्त्री स्त्रीं ऊँ ऊँ नासाद्वये तथा । सुखे स्त्रीं द्विषिषं

वीज नाभौ स्त्रीं सुभगेश्वरि । । इहौ वीज लिङ्गमूले
शुदे परिकीर्तितम् । ऊह्वारश्च भ्रुवोर्मध्ये मन-
स्थाने तथैव च । एतदेकादशहारे चौरमन्त्राणि
विन्यसेत् । दगधा चौरमन्त्रश्च एकधा वापि वीजकम् ।
अनेनैव जपेनापि प्रतिहारे कपाटकम् । जपकाशोऽपि
तथैव । “शृणु चापि तवक्ष्यामि मन्त्रस्य जपनिर्णयम् ।
प्रातः प्राते च गय्याया सुतस्त्राय स्वदेहके । पूर्वयन्ता-
तकान्यास विन्यसेन्नाटकास्थये । तथा एकादशहारे
चौरमन्त्राणि विन्यसेत् । दगधा चौरमन्त्रश्च एकधा
वापि सजमेत् । चौरमन्त्रजपाम् तृष्टिर्गणेशस्य तदा
भवेत् । यस्य नाभिकारोऽपि चौरमन्त्रजपात् गतिः । ।
सर्वमन्त्रजपान्तेन सर्वम् तत् सत्तुपम्यितम् । तत्तेजो
हरणे शक्तिगणेशस्य न चैव हि । चोरगणेशोऽप्यत्र ।
अथस्तु शब्द उक्तपृष्ठे चारकशब्दात् पर बोध्यं तत्र च
कर छिद्रेत्यत्र करणच्छिद्रेति शुद्धम् करणं च नेत्रादि ।
छिद्रं द्वारानाधरणम् ।

छ

छकारो व्यञ्जनवर्णभेद स्वर्गसप्तस्तोत्रारणस्थान
तालु धाभ्यन्तरप्रयत्न लिङ्गामध्येन तालुस्थम् । वाह्य-
प्रयत्ना विचारश्चासाञ्चोपा महाप्राणश्च । मातृका-
न्यासेऽस्य वामकूर्परे न्यास । तन्वसते यस्य वाचक-
शब्दा । “छन्दोन्म सुपसृणा च पशु पशुपति-
र्हति । निर्मल तरल यद्भिर्भूतमात्रा विज्ञासिभी ।
एकनेत्रश्च हृषली द्विशिरा वामकूर्पर । गोकर्णौ जा-
ह्नवी राम काममाता सदाशिव । माता त्रिशार
पायुर्विजित स्थितिशब्दक ” यथोक्तिमानम् । “मातृका
यथोक्तिमायास्तस्या ध्यानसूक्तं वर्णोद्धारतन्त्रे
“ध्यानमस्या प्रवक्ष्यामि द्विभुजां ह त्रिचोचमां ।
पीताम्बरधरा नित्य वरदां भक्तवत्सलां । एव
ध्यात्वा छकारन्तु तन्मन्त्रं दगधा जपेत् । काव्येऽस्य
प्रथमनिर्देशफल ६० रं टी० उक्तं यथा “क खोगो
पञ्च सक्षीं वितरति विषयोऽस्तथा चः सुख छं प्रीति
जोमित्तवाममित्यादि” ।

छ पु० । छकारवर्णं । को-वज्रवं भावे क । शब्देने स्त्री

कर्माणि वज्रये क । शनिर्मासे लि० मेदि० । ४८६ न०
गवदार्यचि० । छट-वा० भावे ड । ५८८ ने ।
छग ५ स्त्री छं रोमभिः स्त्रादन गच्छति गम-ड । अले छागे
छेमच० । स्त्रिया जातित्वात् ङीप् ।
छगणा पुन० । छाया वज्रेऽस्त्रादाय गण्यते गच्छ-कर्माणि
अच् । करीये छेमच० ।

छगल पु स्त्री खो-कचच् शुक् हलश्च । १ छागे स्त्रिया जा
तित्वात् ङीप् । २ गीलपक्षे न० । ३ छत्रदारकछे पु०
छेमच० । ४ छगलप्रधानदेये पु० सोऽभिजनोऽस्य तच्छ-
शिला० अच् । ५ तद्दे शवासिनि लि० । ६ छनिपक्षोभेदे
स्त्री छागनी ७ ऋट्पिभेदे पु० । ततो वाङ्मा० अपत्ये
ङ् । छागन्ति तदपत्ये पु स्त्री । आत्ये तु अण् ।
छागन्त्या आत्ये छागलापत्ये । नङ्गिच्छे छागल्या अपत्ये
च ङक् । छागलेय ऋपिभेदे सच स्मृतिकर्मा ।

छगलका पु स्त्री छगल+सार्ये क । छागे अमर ।
छगलण्ड पु० दक्षिणदेये समुद्रसन्निधौ मचण्डादेव्या स्थाने
गन्तार्थचि० ।

छगलाङ्गि(न्तो) स्त्री छगलस्य गान्तम् अङ्गि मूलं वा यस्याः
अदन्तात् गौरा० ङीप् । १ छट्टदारकौषधे अमर २ छट्टे
शन्दर० । सार्ये क । आत्मार्ये ।

छगलिनु पु० ऋपिभेदे । स च कलाप्यन्ते वासी । हरिदु-
ग्धगली तन्मुच्यते सत्त्वार कलाप्यन्ते वासिनः
मनो० तत् कलाप्यन्ते वासित्वात् अणि प्राप्ते विशेषवि-
धिना तेन प्रोक्तमधीयते इत्यर्थे ङितुक् । छागलेयिनु
तदुक्ताव्येतेषु व० व० ।

छच्छिका स्त्री “छच्छिका सरङ्गीनं सादृश्या मचुरवा-
रिका । छच्छिका गीतका लघु मिस्रमसङ्गादरी ।
वाततुल्य कफजत् स त दीपनी बवणान्विता” इत्युक्ते
तत्तमेदे । भावप्र० । सरङ्गीनं दधीति शेष ।

छटा स्त्री खो-छटन् किञ् । १ दीप्तौ, २ परम्परायाश्च गन्ता-
र्थादि० “यस्यासंख्यहारिधिवारिवीचिच्छटोक्कं चच्छकु-
कुलाकुलेन” “शटच्छटानिमुषनेन विधत्ता” साध ।
“छच्छन्दोच्छलटक्कक्कुहरच्छातेतराम्बुच्छटा” का
व्यप्र० । “कोरेन्द्रीवरदामछन्द्रेवपुच्छयाः कटाक्ष-
च्छटा” वा० २० ।

छटाफल पु० छेय परम्परान्वित फल वल् । शुवाङ्गे । लिता० ।
छटाभा स्त्री छटया दीप्त्या भाति भा०-क । विद्युति
हारा० ।

छत्त पु० छट्-णिच् छट्-सुप् अर्थे च० । छत्ताकारपत्रे
(छात्रारिया) । छुपभेदे रत्नमाषा । १ छातपत्रे न० ।
मेदि० । २ छत्तिच्छत्तायां (छत्ता) इत्ये स्त्री । ३ भूखे
राजनि० । तत्र छातपत्रगद्दे ६१६४ उच्छवारच
गद्दे १२८० छट्टे च विवृति । “रघाश्च हस्तिन छत्त”
मन धान्य पश्यन् स्त्रिव । “अथ्यङ्गमङ्गमङ्गाच्छा
रूपानच्छत्रधारणम्” मनु० । गगिप्रभ छत्तमुभे च
चामरे” रघु । ५ छातरण्यमात्रे च । छत्तं पुरो वैशु
चप्राश्चादन गील यस्मिन् छत्ता० च । आत्तं शिष्ये ।
छत्तका पु० पक्षमिव कायति कै क । (राष्ट्राकुलेखाडा)
१ छत्ते, २ मनुष्यरङ्गे पक्षिणि च रत्नमाषा । सार्ये क
३ छत्ते न० । ४ रघारच्छत्तमेदे गन्तार्थचि० ।

छत्तगुच्छ पु० छत्तमिव गुच्छोऽस्य । गुग्गुलुस्य राजनि० ।
छत्तध(ध्वा)र पु० छत्तं धरति धारयति वा खेच् अण् वा ।
छायाकरणाय नियुक्ते टासभेदे तत्र अपत्यस्य “अणि
नियुक्ते” पा० पूर्वपदमाद्युदात्तम् ।

छत्तपत्र पु० छत्तमिव पत्रमस्य । १ स्त्रपत्रे, रत्नमाषा
२ भूर्लपत्रछे च लिता० ।

छत्तपुष्प(क)पु० छत्तमिव पुष्पमस्य वा कप् । तिलकछे
गन्तार्थचि० । [छातन्नेत्र च मेदि० ।

छत्तभङ्ग यु० छत्तस्य भङ्गो यत् । १ छपनाये २ वैद्यके ३ य
छत्ता स्त्री छट्-लण् टाप । (भोरि)छत्ते मेदि० २ छत्तिच्छत्ते
(छत्तपा) ३ कस्तुरि रौ (धमिया) ४ शिषीच्छे च मेदि० ।
५ मङ्गिछायां राजनि० ।

छत्ताक न छत्ता अतिच्छन्नेव कायति कै-क । १ शिषीच्छे
“छत्ताक विष्वरारुहेति” मनु । “पञ्चाङ्गु विष्-
वराडश्च छत्ताक पासकुङ्कुटम्” याज्ञ० । २ जाह
मर्कुरकछे पु० राजनि० गौरा० ङीप् । ३ राज्यादां स्त्री
अमर ।

छत्तान्तिच्छत्त पु० छत्तमतिक्रम्य छत्तमावरणमत्राप्य
अच् । छत्ताकारे लघोङ्गवे सुगन्धिद्रव्यभेदे शब्दरत्ना० ।
छत्तादि पु० “छत्तादिभ्योण” पा० गीशाषे च प्रत्ययनि
मिते पा० ग० झ० उक्ते गणभेदे स च गणो यथा
छत्तं शिष्या प्ररोह स्या बुभुक्षा पुरा तितिष्या उप-
स्थानं त्रवि कर्मन् विधवा तपस् सत्यं अक्षतं विशिष्या
विशिका भक्षा उदस्थानं पुरोडासं विद्यां बुधा मन्त्रं
आत्तं भोर इत्यादि राजनि० ।
छत्तावान्य न० छत्ता धान्यमिव । कस्तुरि रौ इत्यादि

छत्तिका स्त्री छत्रं तदाकारं पुष्प याऽक्षय्ये ८३ ।

शिलीमुखे खेदजे शाकभेदे चारा तस्या उत्पत्ति-
स्थानादिकं भावप्र० उक्तं यथा

“उक्तं सखेदजं शाकं भूमिच्छत्रं शिलीमुखम् । क्षिति
भोमयकाष्ठेषु दृष्ट्वाटिप, तदुद्भवेत् । सर्वं सखेदजा
शाकादोपलब्धं पिच्छलाद्यते । गुरवश्चर्द्धातीसारज्वर-
श्चेष्टामयप्रदाः । श्वेतशुभ्रस्यलीकाष्ठं शोभयसम्भवा ।
नातिदोषकरास्तु शेपास्तोभ्योविगर्हिता” । ० छत्र-
विशिष्टे त्रि० ततः पुरोहिता० भावे यक् । छान्निक्य
छत्रयुक्तत्वे न०

छत्तिन् त्रि० छत्रमक्षय्य । १। आतपत्युक्ते । “छत्तिषो
गच्छन्ति” सा० द० । “यर्षातमे च छत्री दण्डी राज्ञ
टमेषु च” भावप्र० “मौञ्जी यज्ञोपवीती च छत्री
दण्डाजिनी तथा” (यामन) हरिष० २६२ अ० ।
२। नापिते पु० शब्दरत्ना० [वि० कौ०

छत्वर पु० छद-ज्वरच् नि० दस्य तः । १। गृहे २। कुञ्जे च
छदं सद्यतौ छद० चु० उभ० सक० सेट् । छदयति ते अविच्छदत् त
छदं संद्यतौ वा चु० पक्षे भ्वा० उभ० सक० सेट् । छद-
यति ते छदति ते अविच्छदत् त अच्चाटोत्-अच्छदोत्
अच्छदिष्ट । अर्जने वस्त्राधाने जीयने चायं मित् ।
छदयति ते इति भेदः । छत्र-छादित् । वे छत्रं छद ।
“अग्निमन्त्रच्छाटयसि” अथ० ६, १। १४. “अन्नं छाद
येदाज्जने” कात्या० श्रौ० ४, ६, १, “छादयसिषुजाणेन”
भा० ध्या० १२८२ अ० । उपसर्गपूर्वकस्य तत्तदुपसर्ग-
द्योत्यार्थयुक्तसवरणे “आच्छाद्य चार्क्षयित्वा च” मनु० ।
छदं सद्यतौ चु० उभ० सक० सेट् इदित् पाणि० । छन्द-
यति ते अविच्छन्दत् त । छन्द ।

छद पु० छद-पु सि सञ्ज्ञाया घ० सुख । १। दृष्ट्वाटिपक्षे
२। खगपक्षे अमर १। प० न्यप० प० ४। तमाजहक्षे च भेदि०
“कृतां विन्दुसरोरत्नैर्मयेन स्फाटिकच्छदाम्” (मल्लिनीम्)
भा० स० ४६ अ० । “नित्यपुष्पमल्लालय पादपा, हरि-
तच्छदा” भा० य० ८६ अ०

छदन् न० छद-ल्युट् । १। पत्ने, २। पक्षे भेदिनि (तेजपात)
१। खर्चे राजनि० । भावे ल्युट् । ४। पद्धाने न० । “विम-
लस्फाटिकाभाभि पाण्डुरच्छदानि” हरिष० २१६ अ० ।
“विमलस्फाटिकाभाभि प्राण्डुरच्छदनैर्द्विजै” भा० य०
१५८ अ० ।

छदपत्र पु० कदाचि० पत्रमस्य । मूर्त्तपत्रे रत्नमाका ।

छदि स्त्री छद कि । छदिपि पटवे (चाप) अमर “छदि-
स्त्रियाम्” पा० उक्तेरिदन्ताय ।

छदिस् न० छद-इषि । पटवे सान्नं स्त्रीषं रायसुहुट ।

“इन्द्रस्य छदिरसि” यजु० ४, २८, २ गृहे निघण्टु

छद्गतापस पु० छद्गना छलेन तापसः । लोकप्रतार-
णार्थं तापसताख्यापनाय तापससिद्धिप्रधारिणि तत्कर्मा-
ननुष्ठायिनि वैदालयुक्तिके शब्दार्थचि०

छद्गन् न० छाद्यते स्वरूपमनेन छदं मनित् । १। कपटे २। छले ।
१। स्वरूपाच्छादने भेदि० । “जगाद यदनच्छद्गपद्मपर्यन्त
पातिना” माघ । “छद्गना चरितं च तत्” मनु
“शर्कासं यवनासैव अजयच्छद्गपूर्वकम्” भा० स० २६ अ०

छद्गिका स्त्री छद्ग अक्षय्यस्या व्रीह्या० इति सञ्ज्ञाया कन् ।
गुह्यस्या राजनि० ।

छद्गिन् त्रि० छद्ग अक्षय्ये व्रीह्या० इति । छद्गयुक्ते “नाल्ल-
णच्छद्गिने देवलोके गन्ता परा गतिम्” भा० य० २६६ अ० ।
“वृद्धकच्छद्गिनं नमस्” ७७ अ० । स्त्रिया छीप् ।

छन्द पु० छदि-संवरणे धातोर्नेकार्थत्वात् इह इच्छायाम्
अच् । १। अभिलाषे, २। श्रुतायाम्, “सच्छन्दोऽच्छदकच्छ
कुहरच्छातेतराज्जुच्छटा” काव्यप्र० । ३। विषभेदे च अमरः
४। विषे शब्दच० । ५। इह सि त्रि० अमरटीका । “छन्दा-
नुष्ठतिष्ठ साधा सुहृदोविमनीकृता” माघ । “वर-
दामात् पितु कामं छन्दस्त्युरसि प्रभो ।” भा० शा०
५७ अ० ।

छन्दक त्रि० छन्दयति सङ्गोति रक्षति छदि-ल्युच् ।
१। रक्षणे २। वासदेवे पु० । “वासुदेव । सयं छन्दक । हरि-
हय । हरिमेध । मङ्गायज्ञ” । भा० शा० १४० अ० । तारद-
क्षतनारायणस्तने ।

छन्दःपक्ष पु० छन्दासि भेदविहितकर्माणि पक्षानीय यस्य ।
मायामये सञ्ज्ञारे । “छन्दासि यस्य पक्षानि यस्तं भेदं स
भेदयित्” गीता छन्दासि छादनात् तत्त्ववस्तुमावरणात्
सञ्ज्ञारवन्मनादीनि कर्माणि ऋग्यजुःसामवेदविहितानि
पक्षानीय यस्य यथा दृक्षस्य छादनार्थानि रक्षणाथानि च
पक्षानि एव धर्माधर्मापार्जनेन कर्माभि रञ्जार
दृष्टोरप्यते इति तस्य तथात्वम् ।

छन्दश्चिति स्त्री ६०० छन्दसा समूहे । तत्र छन्दोभेदे
एकादिगुरुज्ञानाय करणसूत्रं लीला० उक्तं यथा
“छन्दश्चित्यादौ करणसूत्रं लोकोक्तम् “एकाद्योकोत्त-
राव्यङ्गा व्यङ्गा माव्या क्रमस्थिते । परं पूर्वेण सङ्ग-

३१।७। “छन्द पादौ तु वेदस्य हस्तोक्त लोप्य पठ्यते
ज्योतिषामयन चक्षुर्निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते । शिष्टा प्राणं
तु वेदस्य मुख व्याकरण स्मृतम् । तस्मात् साङ्गमधीत्यै-
व यद्व्युत्थोक्ते महीयते” इति ।

छन्दोगस्य वेदोपयोगिता ऋग्वेदभाष्ये दर्शिता यथा
छन्दोगस्योऽप्युपयुज्यते छन्दोविशेषाणां तत्र तत्र विहितं
तस्यात् । “तस्मात् यत्र चतुरङ्गराणि छन्दांसि प्रातरनु-
वाकेऽनूच्यन्ते” इति स्नाह्नातम् । गायत्र्या ऋग्वेदगुण-
पठनीयत्वं लिखितं वज्रगतीत्येतानि सप्त छन्दांसि ।
चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री । ततोऽपि चतुर्भिरक्षरैरधि-
कांशविगण्यक्षरोष्णिक । एवमुत्तरोत्तराधिकां अनुष्टु-
पादयोऽपगन्त्याः । तथान्यत्रापि श्रूयते । “गायत्री-
भिर्वाङ्मनस्य दध्यात्, लिट्पृथ्वीराजम्यस्य, जगतीभि-
र्वैश्वस्येति” । तत्र मगणयगणादिषां गायत्र्याऽपि
विवेकश्छन्दोगस्यमन्त्रेण न सुविज्ञेयः । किञ्च “यो
ह वा अपिदिताप्येयश्छन्दोदैवतप्राज्ञाणेन मन्त्रेण यज-
यति वाऽध्यापयति वा स्थाणुं” यच्छेति । गच्छे वा
पत्यते । प्र या भीयते पायीयान् भवति तस्मादेतानि
मन्त्रे मन्त्रे विद्यादिति” श्रूयते । तस्मान्नायदेदनाय
छन्दोगस्य उपयुज्यते ।

इष्टामभेदे “छन्दांसि क्षत्रिरे तस्मात् यजुर्नास्मादजायत”
इति छन्दोगः ।

छन्दोऽधीते “श्रोत्रियश्छन्दोऽधीते” पा० ऋण् वा श्रो-
त्रियसादेशः । श्रोत्रिय छन्दोऽध्येतारि पक्षे कण्मात्रम् ।
छान्दस तत्रार्थे “श्रोत्रियश्छान्दसो समौ” ऋणर ।
छन्दसा इच्छया निर्मितम् यत् । छन्दस्य इच्छया नि-
र्मिते लि० । छन्दसो व्याख्यामो पत्य’ यत् ऋण् वा ।
छन्दस्य छान्दस वेदव्याख्यानपत्ये । तत्र गायत्र्यादौ
छन्दसि “सप्त छन्दांसि क्रतुमेकं तन्पनि” भा० व०
१३४७० । “गायत्री छन्दसामहम्” गीता । “छन्दो-
भिरच्छादयन् यदेभिरच्छादयन् तच्छान्दसा छन्दस्त्वम्”
पा० उ० । वेदे “छन्दसि बहुवचनम्” पा० । “युक्तश्छ-
न्दोऽधीयते” मनु “हिरण्यगर्भो भगवान् यएव छन्दसा
सुत” हरिव० २३६७० । “वासीष्महीचितामाय
॥ यपश्छन्दसामिव” रघु । इच्छायाम् छन्दसः ।
छन्दस इदम् ऋण् । छान्दस वेदसम्बन्धिनिति०
अर्थे छन्दसि समार्थसमविषयभेदादिनाय सीता-
यञ्च एषा

“समादिष्टज्ञानाय करणस्य” शार्ङ्गिणी । पादा
क्षरमितगच्छे गुणवर्गफलज्ञे द्विगुणे ॥ समहत्ताना
सङ्ख्या तद्गोप्यमर्थवर्गस्य । स्वस्वपदोनौ स्वातन्त्र्यमना-
नाञ्च विप्रमाणां । उदाहरणम् । समानामर्हत्तुल्याना
विप्रमाणां प्रथक् पृथक् । हत्ताना यद मे सङ्ख्यामनुष्टुप्-
छन्दसि द्रुतम् ॥ न्याय । उत्तरगुण । २ । गच्छ ।
८ । सध्या समहत्तानां सङ्ख्या । २५६ । तथाई-
समानाम् । २५२८० । विप्रमाणाञ्च । ४२८४८०१७६० ।
“अङ्गुलीयस्य चावारस्तुल्यसङ्ख्यलक्षिता । तच्छन्द-
शास्त्रतत्त्वज्ञा समहत्त प्रचक्षते ॥ प्रथमाङ्गुलीसमीपस्य
तृतीयस्यरपोभवेत् । द्वितीयस्तुर्यबहुत्वं तदई समचक्षते ॥
यस्य पादचतुष्टयस्यैव लक्षं भिन्न परस्परम् । तदाङ्ग-
विषम हत्त छन्द शास्त्रविशारदा” ॥

छन्दस्तुम् ३० छन्दसा पक्षेण स्तुभ्राति स्वर्यम् स्तुभ-किप् ।
गरुडापजेऽरूपे तस्य तत्कथा “पितामह उवाच ।
एष लोकविनाशाय रविरुद्यन्तुद्यत । पश्यन्नेष हि
लोकान् स भस्मराशोकरिष्यति । तस्य प्रतिविधानञ्च
विहितं पूर्वमेव हि । कश्यपस्य तुतोधीमानरूपेणभि-
विद्यत । महाकायो महातेजा स स्थासति शूरोरवे ।
करिष्यति च सारथ्यं तेजसाश्च हरिष्यत । लोकानां
स्तुति चैव स्थाप्योपाञ्च दिवौकसाम् । प्रमतिरुपाच ।
ततः पितामहाद्यस्य सर्वं चक्रं तदाऽरुण । उदितयैव
सवितायरूपेण समाहृतः” भा० आ० २४७० ।

छन्दु लि० छदि-उण् । उपच्छन्दयितरि । “तथा छन्दुर्भवति
इत्यतः” ऋ० १८५४, ४ । “छन्दु रूपच्छन्दयिता” भा० ।
छन्दोग ३० छन्द सामवेद गावति गै-क । “सामवेदस्ये
“यत्नेन भोजयेत् आग्ने बह्वृच वेदपारगम् । शास्त्रान-
गमथाध्वर्यु छन्दोगन्तु समाप्तिरुक्तम्” मनुः । “छन्दो-
गैर्विषिधैः प्रथक्” गीता । छन्दोगपरिधिष्टम् ।

छन्दोदेव ३० प्राज्ञाण्यां मापितेन जाते मतङ्गनामके चण्डा-
सभेदे तपस्यया इन्द्रदानपरेण छन्दोदेवनामतां प्राप्ते
स्त्रीणां पृथगे देवभेदे तत्कथा भा० आ० २०७० ।
“प्राज्ञाण्यां तपसेन त्व मत्तायां मापितेन ह । आत-
स्त्वमसि चण्डालो ब्राह्मण्य तेन तेऽमयत्” २७७०१८-
यक्रमे तेन निर्विद्य तपचरन् तमति इन्द्रस्य परदानादि
“नूनं देव न यथ्य हि शौक्येणातिवर्त्तितम् । तदप्ये-
यत्प्रशानेव न सभे विप्रतां विभो । दयं गतेऽहं धर्मं प्र ।
दातमर्हसि मे परम् । यदि तेऽहमनुपाद्य किञ्चिद्वा

सुकृत मम । वैद्यस्यायन उवाच । इत्येवेति तदा प्राह
ततस्तु बलवत्तया । चोदितस्तु महेन्द्रेण मतङ्गं प्राप्नोति
बोद्धव्यम् । यथा कामपिहारी स्थां कामरूपी विहङ्गमः ।
मङ्गलान्नाविरोधेन पूजाञ्च प्राप्नुयात्तुम् । यथा ममा-
जया कीर्तिर्भवेत्तथापि पुरन्दरः । । कर्तुं महेशि तद्देव ।
शिरसा त्वा मया दधे । यत्न उवाच । छन्दोदेव इति
ख्यातः स्त्रीणां पूज्यो भविष्यसि । कीर्तिं च तेऽस्तुता
वत् । लिपु लोकेषु यास्यति । एवं तस्मै वर दत्त्वा
वासवोऽन्तरधीयत । प्राणान्मयज्ञा मन्त्रोऽपि समान
स्थानमनमम्” भा०यतु० २६५० ।

छन्दोभाषा स्त्री छन्दसा भाषा । छन्दसा कथने ततोभवे
तद्व्याख्याने पश्येऽर्थे अग्नयनादि० अथ । छन्दोभाषा
तत्रभवे तद्व्याख्याने अन्ये च । उपाङ्गशास्त्रभेदे
“उपाङ्गानि ऋण्य प्रभो ।” इत्युपक्रमे “प्रतिपदमनुपद
छन्दोभाषासमन्वितम् । भीमाशान्नायतकाय उपाङ्ग
परिकीर्तितम्” हेमा० दा० ख० देवीपु० ।

छन्दोम पु० त्रिसूत्र्ये अङ्गीने यागभेदे “तत्राङ्गं पञ्च गणैर्द
छन्दोमानवसुपराक्षाः” कात्या० श्रौ० २१/२।२। तत्राङ्ग-
स्त्रिसूत्र्या पञ्च अङ्गीनाः “द्वितीये लिङ्गतोऽतिरात्रा सर्वे
राज्यकामस्य” ६।१। सू० । “लिङ्गतलिङ्गवृत्तोभयुक्ताः
अतिरात्रा (सर्वे गर्गादयः) पञ्च राज्यकामस्य क्रतवो
भवन्ति” कसः ।

छन्दोमदशाह पु० दशाहषाधौ यागभेदे “छन्दोमदशाह
पशुकामस्य” कात्या० श्रौ० । २१/५।२८। छन्दोमदशाह
इति सप्त स पशुकामस्य भवति” कर्कः । तत्राङ्गान्याह ।
“ष्टदायवत्तत्पराञ्छन्दोमा” २६५० । “चतुर्थे दश-
रात्रे षट्प्रावसन्वाद्दृष्टं द्वादशाहिकायत्पराञ्छन्दोमा
भवन्ति तत्र पूर्वं दृष्टव्यत्पराष्टका पञ्चाङ्गाः ततस्तत्परा-
ञ्छन्दोमा ततोदशमोविश्वजिदतिरात्र” श० व्या० ।

छन्दोमान म० इत० । छन्दसां भाने ततो भवे व्याख्याने-
च ऋणयनादि० अथ । छन्दोमान तत्र भवे तद्व्या-
ख्याने च ।

छन्दोविविति स्त्री इत० । छन्दसां गायत्र्यादीनां षड-
दावे । छन्दसां विषयितयिचयोल्ल । छन्दःषास्ते
च । “छन्दोविवितिरिषे पठ्योवेदप्रवृत्ते” तत
अग्नयना० भवे व्याख्याने चार्थे अथ । छन्दोविविति
तत्रभवे तद्व्याख्याने च ।

छन्द लि० पु० छन्द-स्त लि० । व्याख्यादिते । निज्युने

शरहसि म० “छन्दोविवि अतरेषु यज्ञ” काच० । पञ्चे-
कादित तत्रार्थे लि० ।

छप गतौ वा चुरा० उभ० पञ्चे भा० पर० सक० सेट् इति ।

छमयति ते छमति अथच्छमयत् त अथच्छमीत् । अथच्छ ।

छम भवणे भा० पर० सक० सेट् । छमति अथच्छमीत् ।

उदित् छमित्वा-छान्त्वा छान् । छमयत् । [दिक्च ।

छमयत् पु० छम-अथच्छ । मातापितृविहीने (कोऽह) उवा

छद्दं वमने चुरा० उभ० सक० सेट् । छद्दयति ते अथच्छद्दत्

त । छद्दितः । छद्दि ।

छद्दं न० छद्द-भाने अथ । वमने हेम० । छीयत्वमभिधानात् ।

छद्दं न न० छद्द-भाने ल्युट् । वमने । हेमच० । “छद्दं

दध्युदयिज्ञानाय वा तद्व्युत्पन्नान्मुना” इत्यु० । कर्त्तरि

ल्यु । २।वमनकर्त्तरि लि० । ३।अथच्छमयराक्षसे पु० । हेतो

षिच्-ल्यु । छमित्वाछन्दे पु० हेमच० । ५।मदनद्वये भावप० ।

छद्दिपिनिका स्त्री छद्दं वमनमायति आषि-ल्यु कार्थे च

अत इत्यम् । कर्कस्याम् राजनि० ।

छद्दि स्त्री छद्दयति छद्द-हेतौ णिच्-ल्यु । वमनरोने

तन्निश्चितिदिनादि च ल्युते छल्ल यथा ।

“अथातश्छद्दिप्रतिषेधमध्याय व्याख्यास्यामः । अति

द्वैरतिस्त्रिगैरद्वैतैर्वयैरपि । अत्राले चातिनालैश्च त०

या ऽचालैश्च भोजनैः । अत्राले चयावयोहो गाद्वीणा

त्कृमिदोषत । नाय्याश्चापसत्त्वायास्तथाऽतिष्ठुतमन्नत ।

वेधस्यैर्हैलमिद्यान्मैर्द्रुतस्युक्तेष्विषो वधात् । आदव-

ज्ञानम नेगैरह्ययज्ञमङ्गनैः । निरुच्यते छद्दिरिति

क्षेपो वज्ञां प्रभावित । दोषाददीरयत् इहाहदागो

व्यामशङ्कत । अत्र भागश्चरति अत्र विरुद्धाहारवेदिनाम् ।

हृत्वाधोहारादौ च प्रसक्तो वयश्चरत । इहोऽन्न-

पाने च अन्न वशीर्गः पूर्ववत्तुम् । प्रच्छद्दं वैद फेनि-

वत्तनस्यं मृत्वाह्निं तोऽभ्यर्हितपात्रं द्रुत । आल च-

घोष वज्रमः कषाय जीर्णं ऽग्निर्क काऽनिवृत्ता वनिष्ठ ।

योऽन्न अत्र वा कटुतिक्तपक्वाः पीतं चरत्त इति

वमेहा । सदाहोमज्ज्वरपक्वायोवमज्ज्वरान्निता विगनि-

मितजा वा । यो हृदरोमा मधुरं मधूतं युक्तं चिन्

वान्द्रूपफलविहम् । अमलकचन्दौरवधदयुक्तोवमेहो

वा कफकोपजा स्यात् । चर्माचि रूपाचि भवन्ति

यस्यां वा सर्वं दोषप्रभवा मता इ । भीमस्तवा दौर्द-

काऽऽमन्ना च याऽऽमन्नातोया क्षमिजा च वा हि । वा-

पञ्चमी ताव विमावनेत्तु दोषोऽन्नेवेवैव वयोऽन्नादौ ।

आमाशयोक्तुं शमयाय सर्वांस्तथाहितं चक्षुर्नमेव तासु । शूलहृक्काशबहुला कृमिजा च विशेषतः । कृमि-
हृद्भोगस्तुल्येन लक्षणेन च लक्षिता । क्षीणसोपद्रवैर्युक्तां
सासृक्पूर्वा सतन्द्रिकाम् । ऊर्दि प्रसक्ता कुगलो मार-
भेत चिकित्सितम् । वनीषु बल्लदोपासु ऊर्दने हित-
सुचरते । विरेचन वा कुर्वीत यथादोषोच्छ्रयं भिषक् ।
ससर्गांश्चातुपूर्वेण यथास्त भेषजाय तान् । लघूनि
परिशुष्काणि सान्प्रान्त्यन्तानि वाऽऽचरेत् । यथास्तस्य
कपायाणि च्वरत्नानि प्रयोजयेत् ।

‘कास श्वासो च्वरो हिक्का तृष्णा वैचित्तमेव च ।
हृद्भोगस्तमकचैव क्षेयाच्छुद्धे रूपद्रवाः’ इति माधवकरः ।
वा डीप् । तत्रार्थे ‘आमाशयोक्तुं शमया हि सर्वांस्तथा-
होमता चक्षुर्नमेव तस्यात्’ सुवृत ।

ऊर्दिका स्त्री ऊर्द-णिच् ण्युल् । १ उक्तासिकाया, २ विष्णु-
क्रान्तायाश्च । धात्वर्थे ण्युल् । ३ वमने । राजनि० ।
साधे क प्रयोगे । ऊर्दिकापथम् । [च शब्दच० ।
ऊर्दिकारिषु स्त्री पु० इत० । १ शुद्धे लायाम् । २ ऊर्दिनाशो
ऊर्दिषु पु० ऊर्दि० हनि-हन्-टक् । १ निम्बभेदे । २ ऊर्दिना
शके त्रि० रत्नमाला स्त्रिया डीप् ।

ऊर्दिम् स्त्री ऊर्द-भावे इति । १ वमने, २ कर्त्तरि इति ।
२ वमिरोगे इषद्वारे च । ऊर्द-कर्मणि इति । ४ गृहे
निष० । ‘यात ऊर्दिष्या उत न. परसा’ ऋ० ८।१।१ ।
‘ऊर्दिरिति षट्श्रम तस्य पाठकाः’ भा० । ‘अग्निदा-
भिपातु मन्त्रा स्त्रिया ऊर्दिषा’ यजु० १२।१८ । ‘ऊर्दिषा
गृहेण’ वेददी० । ऊर्द-दोषौ इति । ४ तेजसि ‘बायु-
दाभिपात मन्त्रा स्त्रिया ऊर्दिषा’ यजु० १४।१२ ।
‘ऊर्दिषा तेजोविशेषेण’ वेददी० ।

छल न० छल-ञच् । १ स्वरूपाच्छादने शब्दाज्ज्ञे शयार्थगूहने
४ कुट्टयुद्धादिना तन्मार्गदायाश्चने १ याये ह्कापञ्चे
व्यायमतविज्ञे कार्यान्तरेण प्रयुक्तस्य वाद्युक्तशब्दस्यार्थान्तर
कल्पनया प्रतिपादिना दत्ते ७ दूषणभेदे तल्लक्षणभेदा-
दिकं गौ० सू० इती दर्शितम् । यथा ‘विधानोऽर्थ-
विकल्पोपपत्त्या छलम् । १ । तत् त्रिविधं वाक्छल सा-
मान्यच्छल उपचारच्छलश्चेति । २ । अविशेषाभिहितेऽर्थे
वस्तुरभासादर्थान्तरञ्जना वाक्छलम् । ३ । सम्प्र-
पतो ऽर्थस्मात्तिलानाम्ययोमादसम्भारार्थकत्वेना सामान्य
छलम् । ४ । धर्मविकल्पादिर्दोऽर्थसम्भावप्रतिषेध
उपचारच्छलम् । ५ । वाक्छलमेवोपचारच्छलं तद्वि-

शेषात् । ६ । न तदर्थान्तरभावात् । ७ । अविशे-
षे वा किञ्चित्साध्यादेकच्छलप्रसङ्गः । ८ । गौ० सू०
‘क्रमप्राप्तं छलं लक्षयति । अर्थस्य वाद्यभिमतस्य यो
विकल्पो विरुद्धः कल्पो अर्थान्तरकल्पनेति यावत् तदुप-
पत्त्या युक्तिविशेषेण यो यच्चनस्य वाद्युक्तस्य विधातो
दूषणं तच्छलमित्यर्थः यस्तु तात्पर्याविषयार्थकत्वेन
दूषणाभिधानमिति फलितं तात्पर्याविषयस्य विशेष्ये
विशेषणे संसर्गे वा यथा नेपाळादागतोऽयं नयकस्त्वलव-
त्वादित्यत्र नवसङ्ख्यापरत्वकल्पनयाऽसिद्धाभिधानं, प्रमेय
धर्मत्वादित्यत्र पुण्यार्थकल्पनया भागासिद्धाभिधानम्
वज्रिमान् धूमादित्यत्र धूमाययने व्यभिचारविधानम् । ८०
लक्षितं छलं विभजते । २ । तत्र वाक्छलं लक्षयति ।
यत्र शक्यार्थद्वये सम्भवति एकार्थनिर्णायकविशेषाभावा-
दभिमतेतशक्यार्थकत्वेन दूषणाभिधानं तदाक्छलं, लक्ष-
णन्तु यत्तत्रा एकार्थशब्दबोधतात्पर्यं कश्चिदस्य शक्या-
र्थान्तरतात्पर्यं कल्पकल्पनया दूषणाभिधानं यथा नेपाळा-
दागतोऽयं नयकस्त्वलवत्वादित्युक्ते कुतोऽस्य नवसङ्ख्याका-
कम्बला इति एवं गौर्विषापीत्युक्ते कुतोऽगजस्य शृङ्ग-
श्चेतोऽधायतीति श्वेतरूपवदभिप्रायेणोक्ते श्वेतो न धाव-
तीत्यभिधानमित्यादिकच्छलम् । ३ इ० । सामान्यच्छलं
लक्षयति । सामान्यविशिष्टसम्भवदर्शान्निभायेणोक्तस्य
अतिसामान्ययोगादसम्भवदर्शकत्वकल्पनया दूषणाभिधानं
सामान्यच्छलम् । यथा ब्राह्मणोऽयं विद्याचरणसम्पन्न-
इत्युक्ते ब्राह्मणत्वेन विद्याचरणसम्पन्नं साधयतीति
कल्पयित्वा परो यदति कुतो ब्राह्मणत्वेन विद्याचरण-
सम्पन्नास्ये व्यभिचारात् ॥ ४ इ० । उपचारच्छलं लक्ष-
यति । धर्मशब्दार्थेन विकल्पो विविधः कल्पः शक्ति-
लक्षणाग्रतरूपज्ञया शक्तिलक्षणयोरेकतरङ्गता प्रयुक्ते
शब्दे तदपरङ्गता य प्रतिषेधः स उपचारच्छलं यथा
मन्त्राः क्रोशन्ति वीर्यो घट इत्यादौ मन्त्रस्या एव क्रोशन्ति
न तु मन्त्राः एव घटस्य कथं नीलरूपाभेदः । एवम् अर्थं
नित्यं इति यत्तत्रा प्रयुक्ते अस्तकसादत्तयस्य कथं नित्यं
इति प्रतिषेधोऽप्युपचारच्छलम् वाद्यभिमेतार्थस्यादूषणेन
छलस्यासदुत्तरत्वम् । न च श्लिष्टशब्दार्थिकप्रयोगादा-
दिन्यथापराधः स्यादिति वाच्यं तत्तदर्थबोधकतया
प्रसिद्धस्य शब्दस्य प्रयोगे वादिनोऽनपराधात् अन्यथा
पर्वतोवज्रिमानित्युक्ते पर्वतोऽयं कथमवज्रिमानित्यादि-
दूषणेन तुषानाद्युच्छेदः स्यात् ॥ ५ इ० । प्रसङ्गाच्छलं

परीक्षित पूर्वपक्षयति । गन्धर्व्याथानरकलगाऽविशेषा-
द्वाक्यमनेषोपचारचक्षुर्न स्यादिति हित्यमेव न तु त्वत्
मिति गङ्गार्थे ॥ ६ ८० ॥ समाधत्ते । उपचारचक्षुर्न
वाक्यज्ञाभेदो न, तयोरथानरभावात् भिद्यतात् भिद्य
तया प्रमाणसिद्धावादिति कथितार्थ । पूर्वोक्तभेदकधर्मेण
भेदसमावेशे यत्किञ्चिन्नेषाभेदे सामान्यधर्मेणाभेदस्य
सर्वत्र सम्प्रसादभाग कृत्वापि न स्यादिति । ७ ८० ।
विषये वाचकमभिप्रेत्याह यत्किञ्चिद्वर्णनविशेषे कि-
ञ्चिद्व्याख्यायकत्वादिरूपाश्चक्षुर्न स्यात् तत् तद-
भिमत हित्यमपीति भावः ॥ ८ छतिः

“व्याक्षिप्तमेतद्व्यवस्थेयं कथमेव” भाष । “धर्मेण
व्यवहारेण कथमेव चरितेन च । प्रयुक्तं साधयेदर्थं पक्ष
सेन वसेन च” मन् । “मुच्यते कथमेव यम्” भट्टि
“वाध्याकरोपेव रजःकथमेव” रघुः । “एतन् निरस्य
भूतेन व्यवहारोपेव पः” टाण् । “भूते तत्त्वार्थं
सम्बद्ध प्रमादाभिहितं कथम्” भारटोक्ते प्रमादा
भिहिते च एतद्व्याख्यारिणि लि० । स्वार्थे क । तत्त्वार्थे
“व्याख्यायां (मनुकैटभाष्याम्) कथयते विश्व रजसा तमसा
तथा । रजस्तमोमयावासां यतोना दु यत्तत्त्वपौ । एतत्त्वौ
धर्मांगीकृतानां दुष्करो सर्वदेहिनाम्” हरिव० २०३० ।
१० नाटकप्रभेदेऽप्येवमेव न० “धीव्यामेको भवेद्दत्त”
रघुपक्षमे “व्याख्यायोदगाङ्गानि निर्दिगन्ति मनी
मिष । उद्युक्त्यावकाशमगितेत्यादिना विभक्त्य सा० ८०
कथितं यथा “प्रियाभेरप्रियैर्वाक्ये विबोध्य एतन्मा
कथम् “यथा वेष्णां भीमाङ्गुली” “कर्ता द्यूत-
चक्रानां जलमयशरणोद्दीपनः सोऽभिमानी
राजा दु गान्धादेर्युक्तरजयतस्याङ्गराजस्य मितम् ।
कथाकेशोत्तरीयव्यपनयनपटु पाण्डवा यस्य दासाः
कास्ते ? दुर्योधनोऽसौ कथयत न रुपा द्रुपुमभ्या
गतौ स्त” ।

छलि नामधातु छल+कृतौ णिच् रुक० सेट् । छलयति
“छलयति मित्रमप्ये अद्भुत वामन” गीतगो० “द्यूत
छलयतामपि” गीता ।

छलन न० छल+कृतौ णिच्-भावे ल्युट् । १ प्रत रणे
‘यथापर दयायोग न च स्वात् छलन इव’ भा०
भी० १५० । युच् । २ वसुनाया स्त्री गङ्गार्थेचि० ।
“छलना कथम्” सा० ८० ।

छलिक न० नाटकभेदे व्यञ्जकारणच् १६२८० उक्ते दया

काव्यभेदे इत्यम् । “देवि । शक्तिं दयाया कृतं चतुस्र
दीम् छलिक इत्युच्यते मुदाहरति” मानविका० ।

छलित क्लृप्त+नामधा० कर्मणि क्त । १ मतारिणे “कथितराज
माटकम् । भावे क्त । २ मतारणे न० ।

छली स्त्री कट-किप् ता सति वा-क गौरा-कीप् । १ म्
कमे (काम) गङ्गारक्षा० २ मतारणम् ३ छलनी च ।
मेडि० सा-हा० कि । छलिरपि तत्त्वार्थे ।

छवि (पी) स्त्री सति असार छिनत्ति तमो वा सो-वि-
किञ्च वा कीप् । १ गोभायां २ खाली च असारः ।
“व्यापारगुरु रघुपक्षमि” रघु । “व्यापारगुरुभूतसुच-
च्छीनाम् कृत्वा” ।

छप मधे भा० उभ० सक० सेट् । छपति ते व्यञ्ज्या (क)गीत
व्यञ्जयिष्य । व्यञ्ज्याप व्यञ्जये । [लि० ।

छा ३० खो-किप् । १ पारदे एकाक्षरको० २ छेदनकर्त्तरि
छाग उं स्त्री खो-गन् स्वगमन्यते पशुभेदे अमरः । जाति-
त्यात् स्त्रियां कीप् । २ परोक्षार्थे न गङ्गार्थेचि० ।
छाग्या इगधम् खल् । २ छाग्या इगधे न० कामव्ये-
मप्य । ३ छागसम्बन्धिनि लि० स्त्रियां कीप् । छागस्य
कथनादिक उ० सं० दर्शितं यथा

“छागशुभाशुभनक्षत्रमभिधासे नवदशाष्टदन्तासे ।

धन्या स्याथा वेश्मनि धन्याख्या समदन्ता ये ।

दक्षिणपात्रे मण्डलमसित शुक्लश शुभफल भवति ।

अथनिभक्त्यालोहितवर्णानां ये तमपि शुभदम् ।

सनवदयध्वस्ते य कण्ठेऽजाना भविः स विप्रैः ।

एकमपि शुभफललङ्घन्यतया हितिमथये वे ।

सयत्ता सर्वे शुभदा सर्वसिताः सर्वलक्षदेहाश्च ।

अर्धासिता सितार्धा धन्या कपिषापेक्षयाश्च ।

विचरति मूयस्याप्ये प्रथम चाप्नोऽवगाहते योऽवः ।

स शुभ सितसूक्ष्मं वा मूर्धनि वा टिकिका यत् ।

स प्रवतकगृधिरा वा तिसृषिपिभय तावद्वक् यत् ।

कण्ठचरण सितो वा कण्ठो वा जेतचरणो च ।

य कण्ठागृह जेतो मध्ये कण्ठेव भवति यद्देन ।

यो या चरति सयत्त मन्द च स भोभनकाय ।

प्रवृत्त्ययिरोरुपादो यो वा प्राक्पाण्डुरोऽपरे भीरु ।

स भवति शुभलक्षागः लोकचापल्यमर्गैः ।

कृटिलस्यैव जटिलो वासमकाया । ते चत्वारः त्रिषु पुनः

नालक्ष्मीके पसन्ति ते । यथाप्रयुक्ता खरतलगादाः

प्रदोषउच्छाः कुनखा विवर्षा । निहतकर्षा द्विपलकाश्च

भवन्ति ये चाशिततलुजिह्वा । वर्षे प्रशस्तैर्मणिभिश्च
युक्ता सुखेय ये तावद्विचोचनाश्च । ते पूजिता
वेष्टसु मानयाना मौल्यानि कुर्वन्ति यश्च श्रिय च" ।
बलौ तस्य शुभाशुभत्वं युक्तिकृत्यतरौ दर्शितं यथा ।
“तेषां शुभाय निर्दिष्टं पशुश्रुत्यै बलौ । ये ह्येषा
शुचयस्कागा पशयोऽन्ये तथैव च । देवजातिभिस्तु-
स्तुत्यान्ते सर्पाणोपसिद्धये । ये पीता हरिता वापि
नरजातेरुदीरिता । ये शुक्लाश्च मृगानो वा रजो
जातेः शुभप्रदा । यो मोहादथ बाह्यानां हृत्तमन्ये
प्रयच्छति । यद्यप्य फल तस्य नान्यत् किञ्चित् फल
भवेदिति" । तन्मासगुणा भावप्र० उक्ता यथा
“छागलो वर्करस्यागो वस्तोऽज छेलक स्तुभ । अजा
छागो स्तुभा चापि छेलिका च गलस्तनी । छागमासं
लघु क्षिप्रं स्नादुपाक विदोषस्तु । नातिशीतमदाहि
स्यात् स्नादु पीनसनाशनम् । परं वलकर रुच्यं दृश्यं
वीर्यवर्धनम् । अजाया अमस्तताया भास पीनस-
नाशनम् । युक्तकासेरुचौ शोषे हितमग्नेश्च दीपनम् ।
अजासुतस्य बालस्य मांसं लघुतरं स्मृतम् । हृद्यं
चरहरं श्रेष्ठं सुखदं मलदं भृशम् । मांसं निष्क्रुपि
ताण्डलस्य (पाणि) छागस्य कफलद्भुक् । श्लोत शुल्लिकं
मल्यं मांसदं यातपित्तस्तु । दृश्यं यातलं रुच्यं तथा
व्याधितस्य च । रुद्धं जलं विकारज्ञं छागसुखं रुचि-
प्रदम् । तदुदग्धादिगुणास्तलोक्ता यथा “छाग कपाय
मधुरं शीतं पाहि पयो लघु । रक्तपित्तातिहारज्ञं
क्षयकासज्वरापहम् । अजानां लघुकायत्वान्नामाह्वय
निषेधणात् । नात्यम्बुपानाद् व्यावागात् सर्वव्याधि
हरं पयः । आज दधुत्तमं पाहि लघु दोष
क्षयापहम् । शयते आसकासार्थं क्षयकासेषु दीप-
नम् । तदु एतगुणा एतगद्वे २७६८ प्र० दृष्ट्या ।
तन्मूलगुणा “गोजाविमहिपीणा त स्त्रीणा मूल
प्रयस्यते । खरोद्रेभनराश्वानां पुंसां मूलं हितं
स्मृतम् । “अनादेये पशुस्यागः” ति० त० “मातृस-
हारिणकौरभ्रभगाकुनस्त्यागलापमे” याज्ञ० । “पण्मा-
सांस्यागमासेन” भनुः “अनादेये यत्र स एव पशुशब्द-
वाच्य यथाह कात्या० श्रौ० ६।१।२० “छाग मन्त्रान्नानात्”
स्व० । “अजं पशुपपाकरोति हेता वष्टद्विगौ छाग-
सोत्यादिषु मन्त्रेषु छागस्यान्नामात् तवा “अग्नीषोमाभ्या
छागस्य यपायै मेदसोऽनुभूतीति” यदि च छागो याग-

साधनं भवति तदा ध्ययं मन्त्रः सगतार्थो भवति
नान्यथा । पुन कोटगम् । “पञ्चदम्” स्व० । “पञ्चदो
जातदन्त इति निगमेपूक्तम्” । “अव्यङ्गम्” स्व० ।
विगतमङ्गं चतुर्कर्णादिकं यस्यासौ व्यङ्गं अनूनाङ्गम्
शास्त्रान्तरात्” कर्क “यावद्यं श्वेतमालभेत श्वेतौ छाग
श्यालभ्य “छागो वा मन्त्रवर्णात्” जै० सू० तथा निर्णयात् ।
छागस्य पु० छाया छादनेन गच्छते गण-कर्मणि घञ् ।
छगण+स्वार्थे अण्-वा । करीपान्नौ त्रिका० ।
छागभोजिन् पु० छाग भुङ्क्ते भुज-णिनि । शुकै राज-
नि० । २ छागमासमचको ति० स्त्रियां ङीप् ।
छागमय न० छाग+मयट् । स्कन्दस्य पठे यक्ते “यद्य छागमय
यक्ते स्कन्दस्यैवेति विद्धि तत् । पट्गरोभ्यन्तर राजन् ।
नित्यं मातृगणार्चितम् । “पश्यात् प्रवर तस्य शीर्षाणा-
मिच्छ शब्दप्रते । शक्तिं येनास्तेजद्विद्यान् भद्रशास्त्र
इति अह” भा० व० २२७ अ०
छागमुख पु० छागस्य मुखमिव मुखस्य । शकुमारानु-
चरभेदे २ कुमारे कान्तिविद्ये च तस्य पठशिरसस्थागत-
स्थाकारत्वात् तथात्वम् “कुमारास्ते विद्याखञ्ज पितृत्वे
समकल्पयन् । स भूत्वा भगवान् संख्ये रत्नस्यागसुख-
स्तदा” भा० व० २०७ अ० ।
छागमित्र पु० छागस्य मित्रम् । देशभेदे तत्र मय कात्या०
ठक् जिङ् वा इदिङ् । छागमित्रकं तद्वै ति० स्त्रिया
ङि ङीप् जिठि टाप् ।
छागरथ पु० छागोरथोऽस्य । छागवाहने वज्रौ हेमच०
छागल पु० स्त्री छगल एव प्रज्ञा० अण् । छागो पशुभेदे ।
छगलस्यापि गौत्रापत्यम् अण् । २ ध्यात्रे ये ऋषिभेदे आ-
लेयभिन्ने तु छागलिरित्येव छगलयद्वे दृश्यम् । स्वार्थे
क । तत्त्वार्थे संज्ञाया कन् । “श्वेतं सुपाकं समदीर्घहंसं
मिश्रकलं छागलकं यदिति । गवे द्विकण्ठं किल तस्य
पृष्ठे कण्ठं सुपथगो रुचिदोषवृद्धं” राजनि० उक्ते
उभयभेदे
छागलाद्यष्टत न० चक्रदत्तोक्ते छागमासपके एतभेदे यथा
“छागमासस्तुला गृह्य सावयेज्जलपाश्वरि । पाद-
शेषेण तेनैव द्रवपस्य विपाचयेत् । ऋद्धिदृष्टी च भेदे
हे जीवकपंभकौ तथा । काफोली क्षीरकाकोली-
पृथक् कलकै पलोन्सितै । सम्यक् विज्ञे त्वयतायं
शीते तस्मिन् प्रदापयेत् । वर्कराया पचान्यदौ पशुना
कुड्बं क्षिमेत् । पलं पलं पिबेत् प्रातर्द्विप्राय हनि

इच्छाम् । अतश्च यत् कायश्च यार्थं नृत्तमरोचकम् ।
 अरक्षयस्वरीतो न्नास हन्यात् सुदाश्चम् ।
 "तोयद्रोच्यहिते मांसं छागस्य पचयत यज्ञा । लक्ष-
 यदायं शुक्रत तस्मिन् विपचेद् दत प्रस्यम् । कम्पेन
 जीवनीयानां कुङ्कुमेन तु मांसवर्जितम् । विज्ञानिन्
 निहन्त्यात् तन्नामपि रसकयोजितं पीतम् । न्नास
 काशानुपौ यच्छासं यार्थं हृद्गुणां धोरात् । अक्षय्यपाय-
 गोपं यमयति चैवापरं किञ्चित् । छागमलद्रवमूत्रयोरे
 टंभा च साधितं सर्पिः । सकार यत्सहृद कास-
 न्नासोपशान्तये परमम् । भेषजस्वरत्नावस्थां विमेषो यया
 "आल चर्मं विनिर्गुणं त्वक्कृच्छ्रमश्वादिभ्यम् । पक्ष्मणी
 हयश्चैव लज्जोपे विपाचयेत् । तेन पादावशेषेण एत
 प्रस्यं विपाचयेत् । जीवनीयैः सद्यस्त्राक्ते चोरश्चैव
 गतावरी । छागसाद्यमिदं नाम्ना सर्ववातविकारहृत् ।
 अटितं कर्णशूत्रे च बाधितं मूत्रमिनुमिने । अठगद
 पक्ष्मणी चक्षुः स्तम्भसङ्कुलयो । अयतानेऽयतन्त्रे च
 सर्पिरेतत् प्रशस्यते । उपगृह्य तृषां पञ्चमूत्रहन्नालमां-
 सयो । नि काय्य सञ्चिदशेषे क्राये पादावशेषिते ।
 "छागमांसतृषां स्तब्ध दग्मस्त्या पच यतम् । अथ
 गन्धपचयतं पाद्यालकयत तथा । एतावन् पचेत्तो
 यैवतुभांगमशेषिते । पीरं क्षेप्यम दद्यात् गता
 मय्यां रसं तथा । तापमात्रे दृढे चैव यन्मृद्वग्निना
 पचेत् । अस्थीपचय कम्पस्य प्रत्येकं शुक्तिवर्णितम् ।
 जीवनी मधुक द्राक्षा काकोल्या नीमस्तम्बम् । सुका
 सचन्दन राक्षा पथिनीहय गारिबे । मेदे द्वे च
 तथा कुष्ठ जीवकर्मकौ गटौ । दाह्यं प्रियङ्गु त्रिफला
 नत ताचीयपद्मकौ । एखाप्लव वरी नागजातीकुष्ठम
 भान्यकम् । मज्जिषा दाह्यं दारु रेणुकं शैल-
 गालुकम् । विडङ्ग जीरकश्चैव येषयित्वा विनि-
 ल्पिमेत् । मस्तपुते च शीते च शर्कराप्रस्यसयुतम् ।
 निघापयेत् स्निग्धभास्वले चाह्ने या भाजने शुभे । अस्थौ-
 चस्य सिकस्य यद्गुणं यीर्यं नतः परम् । देवदेवं नमस्कृत्य
 सपूज्य गणनायकम् । विधेत् पाणितय तस्य व्याधि
 वीक्ष्यानुपागतः । सर्ववातविकारेण अयकारे विमेषतः ।
 उन्नादे पचयति च आध्याने चोदयिष्ये । कर्णरोगे
 शिरोरोगे बाधित्यं चापतन्त्रके । भूतोन्नादे च स्तम्भसां
 शोहारे चाक्षिपातजे । पार्थशूत्रे च हृत्क्षुले वाद्याया-
 नाहिर्हिते तथा । वातकण्ठकहृद्गमूलकक्षौ सपक्वसे ।

कोटुशीर्षं तथा पञ्चमे कुञ्जे चाध्यानमिनुमिने ।
 अयतानेऽनरायाने रक्षयिते तथोर्गुने । आनाह्ने-
 र्गोर्विकारेण चातुर्गुणवरेऽपि च । इतुपक्षे तथा
 गोपे कोणे चैवापवाञ्छके । टनापतानके भग्ने दाहे
 चाक्षेपके तथा । जीर्णधरे विधे कुष्ठे मेकलक्ष्णे
 मदायये । आद्याशानेऽग्निमान्त्रे च यातरक्षमदेण च ।
 एकाङ्गरेणिये चैव तथा सर्वाङ्गरोगिणे । इका
 कस्ये शिर कस्ये जिह्वाकस्ये जङ्घे भग्ने । ओषेन्द्रि-
 मत्पुष्के गुक्कनि सरथे तथा । स्त्रीणां नागाक्षपाते च
 पटले चाक्षिप्यन्ते । एकाङ्गम्यन्ते चैव सर्वाङ्गम्यन्ते
 तथा । नागाटिजनिते पाते स्त्रीणामाग्निहृत्के ।
 आभिचारिकदोषे च धनमलापसम्भवे । ये वातप्रमथा
 रोगा ये च पित्तसमुद्भवा । शिरोमध्यगता दे च
 जङ्घाशान्द्रोहस्थिता । मान्यह्नाभिमतश्च प्रियुषश्च
 विशुष्कति । प्रक्षीयत्रमसांस्य न कर्मावमनस्य ।
 एतेनानेन सिध्यन्ति यजुर्गतिरिवाधुरान् । निहन्ति
 सकलान् रोगान् एत परमदुर्लभम् । रक्षायनं वडि
 वलपदश्च सप्त प्रकपं विदधाति रूपम् । दन्ता-
 पथेन्द्रे च सभामतेजा दीर्घायुष इत्येत करोति ।
 स्त्रीणां यत गच्छति वातिरेकं न याति दृष्टिं वरस
 सभाह्वः । अयुतिषो इत्येत करोति यतायुष
 कामसम्पन्नं वडिभम् । महत् एतं नाम तु छागवाद्य
 विनिर्मितं यागमिच्छदन्तम् । यिष शुभ रोगमवाप
 हृत्सु चकार हारोतगुनिर्विशिष्टः । शृङ्गावर्हण
 पाके इमांसं तल दाययेत् । मयूरी जम्बुकी छागी
 वीर्यं ह्रीमा न्प्रभाषत । भाषितं काशिराजेन छाग-
 मेव नपु सकम् । [काव्यप्र० ।

छागवाद्यन उ० छागोवाह्नमस्य । वडौ मिता । [च्छटा
 छात ति० लो०-त । [छिन्ने शूद्रवैद्ये अमरः । "छातेतराभु-
 छात्र उ० छत्रं पुरीतं गुण्यवरणं श्रीकृष्णस्य शृङ्गा० च ।
 [अन्नेवासिनि यिद्ये शमभेदे न "वरटाः कपिषाः
 पीताः प्रायोहिमवतोवने । कुर्वन्ति क्षत्राकारं तु
 तल्लं छात्रं मधु क्षतम् । छात्रं कपिषपीतं खात्
 पिच्छित्तं शीतलं शुभं । खादुपाकं क्षमिन्नं च रक्त-
 मित्तप्रसेहजित् । अमल्यन्मोहविहृतं तपश्च शुभा-
 चिकम्" भाष्य० । [अल्पमे मन्त्रे यिष्ये हारा० ।
 छात्रगण्ड उ० छात्रो गण्ड इव । पदास्य पादभागेवर्तित
 छात्रद्वयेन न० छात्रं मधुभेद इव इत्येते इव-सर्वादि

ल्युट् । १ मधुतुल्यास्वादे हैयङ्गवीने शब्दच० । इत०
२ शिष्यस्य दर्शने च ।

छात्रस्य संका प्र० छात्रो व्यसक मयू० परनि० । मन्दिशिप्रे
छात्रि स्तो पु० छद-क्तिन् । छादने । कर्तरि क्तिच् । २ छादके
अस्य शास्त्राशब्दे परे “छात्रादयः शास्त्रायाम्” पा० ।
आद्युदात्तता । छात्रिशास्त्रा “यदापि शास्त्रान्
भक्त्युरूपे नपुंसकलिङ्गोभयति तदापि तत्पुरुषे शास्त्रायां
नपुंसके” पा० इत्येतस्मान् पूर्वविप्रतिषेधेनायमेव स्वर
छात्रिशास्त्रम्” सि० की०

छात्रादि प्र० “छात्रादयः शास्त्रायाम्” पा० शास्त्रान्
तत्पुरुषे आद्युदात्तत्वानिमित्ते शब्दगणे स च गण
छात्रि मेलि भाण्डि व्याडि व्याखण्डि व्याटि गोमि”
छात्रिशास्त्रा छात्रिशास्त्रम् ।

छाद् न० छादयति पु० छद-छच् । पठसे (छात्) चात् ।
इतिख्याति पदार्थे जटाधरः ।

छादन प्र० पु० छद-ल्यु । १ नीलाश्वानहले । भावे ल्युट् ।
२ छादने । “छादनार्थं प्रकीर्णं कटैश्च नृपसङ्गतै”
हरि० ६६७ । करणे ल्युट् । २ पत्ने न० राजनि० ।
“छादने यक्रदारणि” अमरनिर्देशात् कर्तरि ल्यु ।
३ छादके लि० । “कणाभृता छादनमेकमोक्षसाम्” भाष ।

छादित लि० छद-क्त “वादान्त्यादिना पक्षे णिचो-
भाव । व्याख्यादिते छदे । [टक् । टणे ।

छादिषेय न० छदये हितम् “छदिरूपे धिबवेटक्” पा० ।
छादिक लि० छदना चरति व्यञ्जयति ठक् । १ कापटिके
कपटव्यवहारिणि “धर्मध्वजो सदा लुब्धच्छादिको
लोकदम्भक” मनु ।

छान्दस प्र० छदिभेदे

छान्दस प्र० छन्दोऽधीते तेषां वा पक्षे अण् । वेदाध्येतरि
१ त्रोलिये अमरः । छन्दसो व्याख्यानो ज्ञान्यः तत्तत्तयो
वा अण् । २ वेदव्याख्याने ज्ञान्ये ३ वेदभवे च लि० । तस्यो-
दम् अण् । ४ वेदसम्बन्धिनि लि० स्त्रियां सर्वत्र ङीप् ।
“छान्दसीभिस्सदारामि श्रुतिभिः (अर्थे) सचलद्भुत
(वराह)” हरिव० २२३७ । छान्दसः प्रयोगः ।
ततो मनोघ्रा० भावे युञ् । छान्दसिका छान्दसभावे स्त्री ।

छान्दोग्य न० छन्दोगानां धर्मं व्याख्याय समूहो वा
“चरन्त्यो धर्मयत् पा० छन्दोगोक्त्यभ्योज्य” पा० अत्र ।
छन्दोगानामान्त्रायमेदे उपनिषद्भूमे । उपनिषद्व्यादे
१२४३४० इत्यस्य । तेषां २ धर्मो २ समूहो च ।

छान्दोमिक लि० छन्दोमस्येदम् ठक् । यज्ञभेदसम्बन्धिनि

१ छक्ते २ अहनि च “छान्दोमिक सूक्तम्” निरु० ७।२१।

“अहनी छान्दोमिके” २२।६।२२ कात्या० श्रौ० कर्क

छाया स्त्री ङी-ण । १ आतपाभावे २ प्रतिबिम्बे ३ दृश्यं पत्नी-
भेदे संज्ञाप्रतिज्ञतौ ४ कालौ च अमरः ५ पादने
६ चल्कोचे ७ पङ्क्तौ भेदि । ८ कात्यायन्या गन्द्रत्ना० ।
९ तमसि हेमच० । तत्र अनातमे “छायामिमे शान्त-
गता निषेव्य” कुमा० । “छायामच्छास्त्रच्छति सलि-
च्छस्य” भाषः “छायेव तस्यालगतिस्य पश्चात्” जैप० ।
“सं रागादुपरि वितन्वतोत्तरीयम् । कालेन प्रतिपद-
वारितातपाया । स अत्रादमरपिच्छासिनीसमूहाच्छा-
वः सोदधिकतरा तदा परस्मा” भाष ।

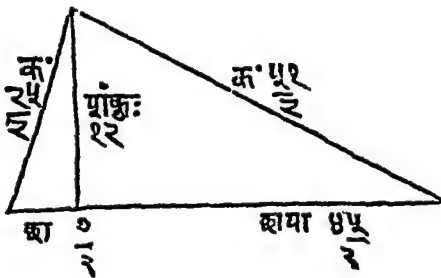
“गुहा प्रविष्टौ छलतस्य लोके छायातपो ब्रह्म
पिदो वदन्ति” श्रुति संज्ञाप्रतिज्ञातिच्छायाकथा हरि-
य० ८७० । “स वै विपश्चत पूर्व” अमरदेवः प्रज्ञापति ।
यमस्य यस्तना चैव यमजौ संयमवत । श्यामवर्णं च
तद्रूपं सप्ता ददा विपश्चतः । अह्नोर्लोके तु छायां
सवर्णां निर्ममे तत । मायामयी तु सा सप्ता तस्या-
च्छायासंस्थिता । प्राज्ञलि प्रपन्ता भूत्वा छाया सप्ता
नरेन्दर । । उवाच किं मया कार्यं कथयस्व शुचि-
किते । । स्थिताऽपि तप निर्देशे शाधि सां वरदधिनि । ।
सप्तोवाच अहं यास्यामि भद्रान्ते स्वमेव भवनं पितृ ।
त्येह भवने महत् वरतस्य निर्विकारया ।

इमौ च बालकौ महत् कन्या चैव सुमध्यमा । सभा-
व्यासो न चाख्येयमिदं भगवते क्वचित् । छायोवाच ।
आ कचपह्नादेवि । आ शापान्त्रैव कर्हिचित् । व्याख्या-
स्यामि सत त्वभ्य गच्छ देवि । यथासुखम् । वैशम्पायन
उवाच । समदिश्य सवर्णान्तु तथेत्युक्ता तथा च सा ।
त्वष्टु समीपमगगद्गुह्यीकितेव तपस्विनी । पितृ समीपगा
सा तु पिता निर्भक्षिता तदा । भक्तुं समीप गच्छेति
नियुक्ता च पुन पुन । अगच्छद्गुह्यं भूत्वाऽऽच्छाद्य रूप
सनिन्दिता । कुर्वन्त्योत्तरान् गत्वा तृणान्यप चकार ह ।
द्वितीयायान्तु सप्तमया सप्तयमिति चिन्तयन् । आदि-
त्यो जनयासाच सुलेमात्मसमं तदा । पूर्वजस्य मनो-
क्तात सदयोऽयमिति प्रभु । सत्तरेवमयक्षाक्षा छावर्ण
इति चोच्यते । द्वितीयोयः सृतस्तस्या च विज्ञेयः यज्ञै-
चरः । सतत पार्थिवी तात । सप्तमः प्रलस्य वै तदा ।
अकाराभ्यधिक छेष्ट न तथा पूर्वजेषु वै । अनुसत्याद्य

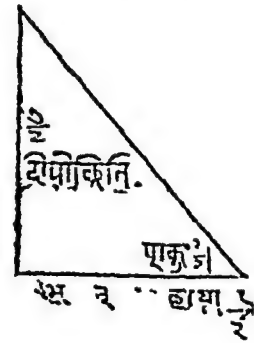
सक्तसु यमस्तस्या न यममे । तां च रोषाञ्च बाह्याञ्च
भाविमोऽर्थस्य गौरवात् । यदा सन्नर्जयामास छायां
यैवस्ततो यमः । त गगाप ततः श्रोषाम् सावर्ण्यजननो
ज्वरः । चरणाः पततामेव तमेति भट्टदुष्टिता ।

छाया च तमोऽपद्रव्यान्तरमिति भीमासक्ताः ।
तेन "तप दूरमपि गच्छन्ती हृदय न जहासि मे । टिषा
यसान्ध्यायेव पुरोभूयं यममपतेः" शकु० । छाया
गतिरुक्ता सद्रूपते" भैयायिकास्तु तेल सामान्या
भाव एव तमस्यायादिकमङ्गीकृतम् । तत्त गत्यादिक-
भीमचारिकम् "आल च तेल सामान्याभावप्रयोजकस्य
छायासम्बन्धित्वम् यथा दृश्यस्यातपसम्बन्धितरोधात्
छायासम्बन्धित्वं तथा च दृश्यप्रयुक्तातपाभावः" इति बोध
"छाया बाहुल्ये" पा० । छायात्नस्यप्रवृत्तौ मय सक
स्तात् पूर्वपदार्थबाहुल्ये" दृष्ट्वा छाया दृष्टुच्छादयम्
सि० कौ० । कस्य बाहुल्यमित्यनेकायां छायायानिनि
तभूतावरकद्रव्याणामेव बाहुल्यमर्थाक्षिप्तं तच्च यथी
तत्प्रवृत्ते पूर्वपदार्थगतमित्याशयेन पूर्वपदार्थस्युक्तम् ।
"दृष्टुच्छायादिभ्यः" इत्याल व्याहृद्पद्रेष "सि० कौ० ।
"आवरकद्रव्यस्यैकत्वे त "विभागा देनाधराख्यायेत्यादि"
पा० या स्त्रीवत्तम् कृदाछाया कृदाच्छादयम् ।

व्यातपाभावाच्च तेल सामान्यप्रमासङ्काराभाव तेन प्रदीप
प्रभावरकपदार्थस्य प्रभानिरोधसम्बन्धित्वात् यद्दृष्ट्वाया
नरप्राया इत्यादि । दीपादिच्छायाभानप्राप्तौ व्यव-
हार जायाव्यवहारः तत्त करणस्य सोपा० उक्तं यथा ।
"यय छायाव्यवहारे करणस्यल्ल एतम् । छायायो
कस्य योरन्तरे ये तयोर्गैर्विज्ञेयमङ्कारसाक्षीण्य । सैक
सध्ये मदप्रन्त कस्यान्तर भानरेणोनयुक्त द्रव्येन प्रमे ।
उदाहरणम् । मन्दचन्द्रैर्मित छायायोरन्तर कस्य यो-
रन्तरं विग्रहस्य ययोः । ते प्रमे वक्ति योयुक्तिमान्
नेत्यसौ व्यक्तमप्यक्तयुक्त हि मन्थेऽक्षिप्तम् । न्यासः

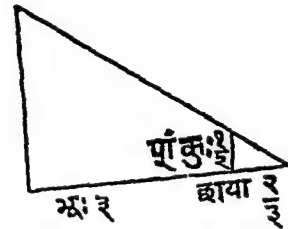

छायात्नर' । १८ । कस्यान्तरम् । १९ । यययोर्गैर्ग
नरेण । १८९ । भक्ता रसाद्राव १९७६ । मन्थ १ । सैक
स्याल्य । ४ । मृत्तम् । २ । यनेन कस्यान्तर । १९ । युवित
। २६ । द्विष्य । २६ । भानरेण । १८ । जनयुत । ०।
४९ । तटङ्गे सध्ये छाये ७/२१४५/० तत्तस्योर्गैर्गपट-
मिवादिना जानौ कस्य १५/२१५१/० । छायात्नरे
करणस्यल्ल एतार्द्धम् । यद्दु प्रदीपतनयद्दु तनान्तर
प्रमायाया भवेद्विनरदीपमिच्छोच्चमङ्क ।
उदाहरणम् । यद्दु प्रदीपान्तरभूस्त्रिहस्ता दीपोक्तिः
साङ्केकरस्यया चेत् । यद्दोसटा काङ्कु मन्थितस्य तत्त
प्रभा व्यात्किवती वदाद्यु । न्यास

यद्दुः १/२ प्रदीपयद्दु तनान्तर १ यययोर्गैर्ग १/२
विनरदीपमिच्छोच्चमेन । १ । भक्तोस्यमनि पायाङ्कुचानि
। १० । यय दीपोक्तिः स्यान्तयनाय करणस्यल्ल एतार्द्धम् ।
छायाहते त नरदीपतनान्तरमे यद्दो भवेद्वरयुते यद्दु
दीपकोच्चम् ।

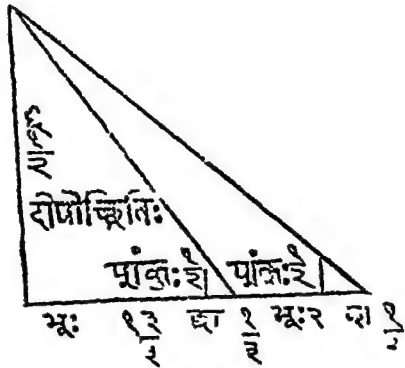
उदाहरणम् । प्रदीपयद्दु नरभूस्त्रिहस्ता छायाङ्कुः
कोडशभिः प्रभा चेत् । दीपोक्तिः स्यात्किवती वदाद्यु
प्रदीपयद्दु नरस्यतां मे । न्यास

यद्दुः १२ । छायाङ्कुचानि । १६ । यद्दु प्रदीपान्तर

हस्ता' । १ । लब्धं दीपकौश्र हस्ता' ११/४ । प्रदीप
शङ्कुनरभूमानयनाय करणसूत्रं वृत्ताहम् । विगङ्गु
दीपोच्छ्रयसङ्गुणा भा शङ्कुता दीपनरान्नर स्यात् ।
उदाहरणम् । पूर्वोक्तैव दीपोच्छ्राय' ११/४ शङ्कु
द्रुष्टानि । १२ । छाया । १७ । लब्धं शङ्कुप्रदीपा
नरहस्ता' । ३ ।

छायाप्रदीपान्नरदीपौश्रानयनाय करणसूत्रं साङ्ग-
हस्तम् । छायापयोरन्नरसङ्गुणा भा छायापमाणान्नर
हस्तवेह् । भूशङ्कुघात प्रभया विभक्त प्रजायते
दीपशिखौश्रानेयम् । तैरागिकेनैव यदेतद्वत् व्याप्त
स्वभेदेहृत्तिरेव विश्वम् । उदाहरणम् । शङ्कोर्भाक्-
मिताकुनस्य सुमते । वृष्टा किंवाटाकुला छायापभि-
सृष्टे करद्वयमिति न्यक्तस्य देगे पुन' । तस्यैवार्कमिता-
ङ्कुला यदि तदा छाया प्रदीपान्नर दीपौश्रस्य कियद्दद
व्यपहृति छायाभिषा वेत्ति चेत् । न्यासः

स्य छायापयोरन्नरमङ्कुलात्मकं । ५२ । छाये च । ८ ।
१२ । अनयोराद्या । ८ । इयमनेन । ५२ । शुणितता
। ४१६ । छायाप्रमाणान्नरेण । ४ । भक्ता लब्धं भू-
मानम् । १०४ । इदं प्रथमच्छायापदीयतलयोरन्नरमित्यर्थः ।
एवं द्वितीयच्छायापमान । १५६ । भूशङ्कुघात प्रभया
विभक्तइति जातसुभयतोऽपि दीपौश्र' सममेव हस्ता'
६/१२ एवमित्यत्र छायाव्यगृहारे तैरागिककल्पनयाऽऽ-
नयनं यन्ति तदथा । प्रथमच्छायातोद्वितीयच्छाया ।
। १२ । यावताचिता तावता छायापयवेन यदि छाया-
पान्नरतुल्या भूहस्तयेत तद' एवयथा किमिति एवं पृथक्
पृथक् छायाप्रदीपतलान्नरप्रमाणं सध्यते । ततोद्वितीय
तैरागिक यदि छायातुल्ये भुजे शङ्कु कोटिस्तदा भूतुल्ये
भुजे किमिति लब्ध दीपकौश्रान्नरप्रमाणं तस्यनेव ।
यन मङ्गुश्रिगादिकमखिन तैरागिककल्पनयैव विश्वम् ।

"भवेत्तैव (नेषविस्मृजितैव) छाया तदुगगयुता स्याद्-
द्वादशान्ते यदा" इत्युक्ते जनविश्वत्तरपादके ।
छन्दोभेदे च ।

शङ्कु छाया हि दिग्देशकालज्ञानोपायः यथोक्तं त्रिप्रश्ना-
धिकारे सूर्यसिद्धान्तरङ्गनाथाभ्याम् । तत्र च त्रयाणां
दिग्देशकालानां प्रश्ना त्रिप्रश्ना' तेषामधिकार इति
त्रिप्रश्नशब्दार्थः । तत्रादौ दिग्ज्ञानमाह ।

"यिनातलेऽन्वुसशुद्धे वज्रलेपेऽपिवा समे । तत्र शङ्कु-
ङ्कुलैरिष्टैः समं मण्डलमालिखेत् । तन्मध्ये स्थापये-
च्छङ्कु कल्पनाद्वादशाङ्गुलम् । तच्छायाप' सृष्टेद्वय-
वृत्ते पूर्वापरार्धयो । तत्र विन्दु विषाद्योभौ वृत्ते
पूर्वापरामिधौ । तन्मध्ये तिमिना रेखा कर्त्तव्या दक्षि-
णोत्तरा । यास्योत्तरादिशोर्मध्ये तिमिना पूर्वपश्चिमा ।
दिङ्मध्यमत्वा ससाध्या विदिशस्तद्वदेव हि" । सू० सि०
"तत्र दिक्साधनोपक्रमे प्रथममन्वुसशुद्धे जलवत्समो-
क्षते शिलाप्रदेशे । अपि वायु वा तदभावेऽन्यत्र वज्रलेपे
चत्तरादौ वृष्टनादिना समस्थाने कृते शङ्कुङ्कुलैः
शङ्कु स्थाङ्कुलविभागमानमष्टहीतैरभीष्टसङ्ख्याङ्कुलैर्व्यासा-
र्धरूपैवृत्तमपक्रमालिखेत् । सर्वतः केन्द्रादुत्तपरिधिरेखा
तुल्या यथा स्यात् तथेत्यर्थः । ततस्तन्मध्ये तस्य वृत्तस्य
केन्द्ररूपमध्ये कल्पनया द्वादशसङ्ख्याङ्कुलानि तुल्यानि
यस्मिन् द्वादशविभागाङ्कितमित्यर्थः । शङ्कु' समतल-
मस्तकपरिधिकाष्ठदण्डं स्थापयेत् । तत्र पूर्वापरार्धयो-
र्दिनस्य प्रथमद्वितीयभागयोस्तच्छायाप' स्थापितशङ्को
स्थायान्नरदेशो मण्डलपरिधौ यस्मिन् विभागे सृष्टेत् ।
दिनस्य प्रथमविभागेऽनुक्षण छायासुसाङ्कुते यत्र प्रवि-
शति, दिनस्यापरार्धे छायातुल्यचण्डकेर्धते यत्र निर्ग-
च्छतीत्यर्थः । तत्र निर्गमनप्रवेशस्थानयोर्द्वौ द्वौ विन्दु
पूर्वापरसङ्गौ क्रमेण वृत्ते परिधिरेखाया कृत्वा
तन्मध्ये पूर्वापरविश्वन्नरमध्ये तिमिना मन्त्रेण रेखा
कार्या वा दक्षिणोत्तररेखा भवति । मन्त्रस्तु विश्व-
न्नरालसूत्रमितेन व्यासार्धेन विन्दुद्वयकेन्द्रकल्पनेन वृत्त-
द्वय निम्नाद्य वृत्तद्वयसंयोगाभ्यां वृत्तद्वयपरिधिप्रमाणा-
भ्यामन्तर्गत मन्त्राकार स्थानं भवति । तत्रैकः संयोगो
सुखं पाद्योत्तभागसम्भार्लेनेन, अन्तरसंयोगस्तु पुष्क-
मितरवृत्तभागद्वयसम्भार्लेनेन । सुखपुष्पाङ्गुलौ रेखा
दक्षिणोत्तररेखा । तत्र पूर्वविन्दो' सूर्य' रेखाप' द-
क्षिणा दिक् । पश्चिमविन्दो' सूर्य' रेखाप' उत्तरा दिक् ।

पन्ननरं पूर्ववत्त मत्तत्रय सम्मालेनीय । गद्गुरपि
 तत्त्वस्यानास्तिप्राप्य इति केवला दक्षिणोत्तररेखा स्थितेति
 तात्पर्यम् । दक्षिणोत्तरदिग्मोर्ध्वस्थाने तिभिन्ना दक्षि
 णोत्तररेखाभिन्नेन व्यासार्धेन दक्षिणोत्तरस्यानाभ्यां
 पूर्ववत् प्रत्येक द्वय विधाय पूर्ववत् विज्ञेय मत्त्वनेत्यर्थः ।
 पूर्वपश्चिमा रेखा कार्यः । तत्र पूर्वविन्दोरासन्न रेखाप
 पूर्वा, पश्चिमविन्दोरासन्न रेखाप पश्चिमेति मत्तत्रयसमा
 खेनेन केवला पूर्वापररेखापि सिद्धा । अथ रेखासयो
 गस्यानाद्दिक्साधनोपक्रमोक्त पूर्वदत्तर्षिच्येव तद्वत्तप
 रित्वौ यत्र रेखा लम्बा तत्र दिगिति तद्वत्तमध्यस्थ दिक्
 चतुष्टय द्वये सिद्धम् । तद्वत् यथा दक्षिणोत्तराभ्यां
 पूर्वापरा स्तिष्ठिता तत्प्रकारेणेत्यर्थः । परकारोऽस्य
 प्रकारनिरासार्थः । हि नियमेन । 'यिदिश कोण
 दिशो दिशां पूर्वादिनिर्दिष्टा ये मध्यमत्वा
 यध्यवहितदिग्द्वयान्तरोत्पन्ना सप्तवक्त्रे सप्तधा
 सम्यक्प्रकारेण बाध्या । रेखाद्वयसंयोगस्यत्वे न
 श्रेया । बाधोपपत्तिः । क्षितिजपूर्वापरद्वयसंयोगो
 पूर्वापरविभागस्योर्ध्वोत्तरदिशे तत्र पूर्वापरविभाग
 प्राग्न सूर्योदयास्ताभ्यां तत्र क्षितिजे पूर्वापरद्वय
 कुल कर्ममिति ज्ञानं तु विपुलवृत्तज्ञानिद्वयसंयमा
 तस्यसूर्योदयास्तासंयमज्ञानेन विपुलवृत्तस्य पूर्वापर
 क्षितिजद्वयसंयमात्तयो सम्बद्धत्वात् । अथान्यस्मिन् दिने
 सूर्योदयास्तासंयमान्तरेण याव्योत्तरे भवत इति
 सूर्योदयास्तास्यानाभ्यामप्याग्नान्तरेणोत्तरयाव्ये पूर्वापर
 स्थान भवतीति क्षितिजस्य मत्त्वस्याद्द्वयस्याश्च तद्ज्ञानेन
 पूर्वापरज्ञानमयसमतत्वात्सूर्येण सामीप्यदेशे तज्ज्ञा
 नाद्यमधीष्टमस्यत्वे क्षितिजात्तुफार द्वय कृतम् । तत्रापि
 सूर्योदयास्तसंयमज्ञानेन स्थलज्ञानस्य दुःशकत्वात् जायार्थं
 यद्गुः स्थाप्य । तथापि सूर्योदये जायानन्त्याद्गुत्तरित्वौ
 तदप्यस्यार्थमावः । परन्तु यथा यथा क्षयं कर्तुं
 भवति तथा तथा जायाप्राप्त्याद्यान् जाया द्वयपरित्वौ
 यदा प्रविशति तत्स्थानात् तात्काजिह्वो मध्यमाश्रयभुजो
 व्यक्तोर्ध्वव्याकारेण देयस्यद्वयसंयमा यत्र परिधिप्रदेशे
 जगति तत्र यद्गुस्थानस्य पश्चिमा । जायापस्य पूर्वा
 परस्यत्वाद्गुज्ञानरेण याव्योत्तरपतनात् सूर्योपरदिशि
 जायापतनात् । एव दिनापराधं सूर्यो यथा यथाप
 स्रवति तथा तथा जायावहः यद्गुजायाद्वयपरित्वौ
 यत्र यदा निर्गच्छति तात्काजिह्वो मध्यमाश्रयभुजो व्यक्तो

इति चकारेण तत्त्वान्ने देयचक्रमुक्त्वा यत् परिधि-
प्रदेशे गतिं तत् गच्छन्त्यानां पूर्वा । तत्पूर्व पूर्वापर-
स्वरूपम् । इदं यद्वैरोपपन्नकालेन ज्ञानं तथा ज्ञायोप-
पन्नकालेनैव प्रदेशस्य पूर्वापरस्वरूपज्ञानम् । तथा हि ।
यत् ज्ञायोप विगतिं तत्परापरं, ज्ञायोप यतो निर्गमकति-
तत् पूर्वा । तत्रापि प्रवेशनिर्गमयोरैककालावस्थानो-
द्यत्काक्षिक प्रवेशसात्कारे ज्ञायोपः पश्चिमतत् तत् वस्तु-
भूत तत्कारे निर्गमनस्य पूर्वत्वावस्थानः । एव निर्गम-
कारे निर्गमस्यानस्य पूर्वतः वस्तुभूत तत्कारे प्रवेशस्य
पश्चिन्त्वावस्थानः । एककाक्षिकविज्ञानस्यैवैककालेन
विज्ञानं चाख्यं तात्काक्षिकभुजयोरनन्तरेण तत् पूर्वविज्ञानं
भुजान्तराङ्गमैरयनदिशि जात्यम् । पश्चिमविज्ञानं वा
व्यसायनदिशि जात्यम् । तत्पूर्व स्वरूपमव्ययस्य पूर्वा-
परस्वरूपम् । एतन्मध्ये स्थापितगच्छोपस्थितप्रवेशनिर्गम-
विज्ञानाभ्यां यद्योक्तरीत्या भुजदानेन सिद्धपूर्वापरस्वरूपेणा-
भिज्ञत्वात् । तदुक्तं सिद्धान्तशिरोमणौ “तत्काशा-
पमजोपयोस्तु पिवराङ्गकर्षणित्या इमां सम्बन्धा-
मिताङ्गमैरयनदिशि स्फुटां चाक्षिता” इति ।
तदेतद्भवता सोकात्तत्त्वस्या सत्यानन्तरत्वादेकतरविन्दु-
चालनं नोक्तं सुषाणे किञ्चित्स्थितत्वादेव निर्गमप्रवेश-
विन्दु पूर्वापरभिन्नाङ्गौ । उपज्ञाभीष्टस्यान प्रवेश-
निर्गमस्वरूपमध्ये यथा भवति तथानेन प्रकारेण वस्तुव-
केन्द्रयद्वा स्थापनादिनाङ्गीकृत्ये पूर्वापरदिशे चाख्ये
इति । तन्मध्ये दक्षिणोत्तररेखाविन्दुद्वयोत्पन्नकथ-
मत्तररेखैवेति । याम्योत्तरमध्ये पूर्वापरा रेखा तद्दि-
ग्मध्यमत्तररेखैवेति याम्योत्तरदिशोरित्यादि सम्प्रयुक्तम् ।
ननु पूर्वापरविन्दुभ्यां मत्त्रेण या दक्षिणोत्तररेखा तद-
प्याभ्यां मत्त्रेण रेखा पूर्वापरविन्दुसमृद्धैवेति पूर्वं
तथा एव विन्नरत्वेन सिद्धत्वात् पुनः साधनं व्यर्थ-
वन्त्या दक्षिणोत्तररेखायां कथं वस्तुत्वात्पत्तेरिति चेत्
सत्यम् । दक्षिणोत्तररेखायुद्धर्षमेव पूर्वापरविन्दुसमृ-
द्धरेखायां पुन साधनमिति चेत् । यस्तु तस्य दक्षि-
णोत्तरपूर्वापरस्वरूपस्यातत्त्वाभावीत्यानात् केन्द्रात् प्रा-
गुक्तवत्तस्य वस्तुमात्रोपयोगित्वेनावश्यकत्वात् तस्य च
पूर्वापरविन्नरत्वावस्थित्यावस्थित्यादिविन्नररेखा भूषा-
पयोर्धर्मेति वा तत् इत्येव पूर्वापररेखा भवति ।
तस्या विन्दुपर्यवश्यं वस्तुवत् कदाचित् स्थापनं प्रथम-
मेव पररेखाविज्ञानं विन्नरविज्ञानस्यैवैककालावस्थान-
न

रेखाया विनिराधिकत्वेन तदुत्पन्नमत्परेखाया अन्त्या
सुतरामधिकत्वेन पुनः पूर्वापररेखायाचनं युक्ततरमिति
तत्त्वम् । एवमेवाव्यवहितदिग्द्वयान्तरोत्पन्नसमस्तस्यै-
यत्तर्हि स्रष्टैर्दत्ते कोणद्वय । तदिदमभीष्टस्यान-
केन्द्रकमण्डले दिग्द्वयं सिद्धम् ॥ अथ दिक्स्त्रलसम्पात-
रूपाभीष्टस्यानात् तात्कालिकच्छायापस्यानमाह" र० ना०
"चतुरत्र बहिः कुर्यात् स्रष्टैर्भ्याद्विनिर्गते । भुज-
स्त्रलाकृतेस्तत्र दत्तैरिदमभा स्रुता" सू० सि० ।

'मध्यादभीष्टस्यानादिपेक्षा सम्पातरूपाद्विनिर्गतेनि'-
स्रुतैरिदमिदं स्रष्टैः । बहिर्दिक्स्त्रलसम्पातकेन्द्रस्ताद-
हिः । अनेनैव उत्तरकरण पूर्वमनुक्तं द्योतितम् । अन्यथा
बहिरित्यस्यानुपपत्तेः । पूर्वदत्तचपद्वये तु दिपेक्षा-
सम्पातस्य मध्यत्वात्तुपपत्तेः । चतुरत्र कोणरेखाधिक-
सूत्रकर्णद्वयस्य समचतुर्भुजं कुर्यात् । यथा च तद्-
र्थनम् । तत्र चतुरत्रे भुजभूलाकृतेर्द्वयमात्रभुजमित-
स्त्रलस्याकृतेर्निर्गमप्रवेयकाधिकैर्दत्ते पूर्वापरसूत्रतदर्धव्या-
मद्वितीयमानैस्तत्र दत्ते यस्मिन् प्रदेशे भुजाय तत्प्रदेशे
इदमभा निर्गमप्रवेयान्यतरकालिकच्छायापस्रुतम् । प्रती-
तिस्तु दिक्सूत्रसम्पातस्यशङ्कना चेया । अत्रोपपत्तिः ।
वक्ष्यमाणभुजस्य छायापपूर्वापरसूत्रान्तरत्वेन प्रतिपादि-
तत्वादिएच्छायापस्रुतदिया ज्ञात सम्यक् । चतुरत्र
करण वक्ष्यमाणापसाधकप्राच्यपररेखातुकाररेखाया
इत्थान्ताद्वह्निर्वा ऋजुत्वसिद्धयर्थमिति । अथ पूर्वा-
पररेखायाः स्रष्टैर्भ्यान्तरमाह" र० ना० ।

"प्राक्पश्चिमाश्रिता रेखा प्रोच्यते सममण्डलम् । अत्र
मण्डलं च विषुवन्मण्डलं परिकीर्त्यते" सू० सि० ।

"प्राक्पश्चिमाश्रिता पूर्वपश्चिमसम्बद्धा शाश्विता रेखा
सममण्डलमुच्यते । सैव रेखोन्मण्डलं विषुवन्मण्डलम् । चः
सममण्डले । समयसंज्ञकं कथ्यते । अत्रोपपत्तिः ।
क्षितिजपूर्वापरदत्तसंयोगो पूर्वापरे तत्सूत्रं पूर्वापर-
सूत्रमिति । पूर्वापरदत्तस्य भूमाध्वंशरातुकारिदत्तत्वेना-
दर्शनाद्रेखाकारतयैव दर्शनात् पूर्वापरदत्तमपि तत्-
सूत्रम् । पूर्वापरदत्तस्य सममण्डलत्वेनाभिधानात्
तद्रेखासममण्डलसंज्ञोक्ता । अथ अनिरक्षदेशक्षितिज-
इत्थोन्मण्डलाख्यस्य तत्संयोगयोः संलग्नत्वात् तन्मध्य-
मत्वेन पूर्वापरसूत्रस्यापि सत्त्वात् पूर्वापरसूत्रसंज्ञ-
स्य संज्ञकम् । एतेनान्यदेशक्षितिजसंज्ञया स्वदेश-
क्षितिजसंज्ञया सुतरां सिद्धेति पूर्वापरसूत्रस्य क्षिति-

जवृत्तसंज्ञा द्योतिता । पूर्वापरस्यानयोः क्षितिजवृत्तस्य
संलग्नत्वाद्द्विष्विखितवृत्तस्य क्षितिजातुकारित्वात् । एवं
निरक्षदेशपूर्वापरदत्तं विषुवन्मण्डलाख्यं पूर्वापरस्यानयोः
संलग्नमिति तन्मध्यमत्वेनापि पूर्वापरसूत्रस्य सिद्धत्वात्
पूर्वापरसूत्रं विषुवन्मण्डलसंज्ञा क्रान्तिदत्तस्य द्वयवृत्तस्य
च सत्त्वात् कादाचित्कत्वेन पूर्वापरस्यानसंलग्नत्वात्
तत्संज्ञा नोक्तेति ध्येयम् अथापाद्यानमाह" र० ना० ।

"रेखा प्राच्यपरा साध्या विषुवद्भाषणा तथा । इद-
च्छायाविषुवतोर्मध्यमपादभिधीयते" सू० सि० ।

"तस्मिन् चतुरत्रे पूर्वापररेखातः उत्तरभागे विषुवद्भाष-
णाऽक्षभाषप्रदेशस्याक्षभाषान्तरित्यर्थः । प्राच्यपरा रेखा
पूर्वापररेखातुकारा रेखा तथा सर्वतस्तुत्यान्तरेण यथे-
ष्टच्छायापरेखाभुजान्तरेण तथाक्षमान्तरेण फाया ।
अनन्तरमितच्छायाविषुवतोरेष्टच्छायापरेखाक्षभाषरेखयो-
रित्यर्थः । मध्यं चतुरत्रेऽङ्गुष्ठाक्षमनन्तरात् सर्वतस्तु-
त्यम् । अपा कर्णदत्तापोच्यते । अत्रोपपत्तिः । भुजस्य
कर्णदत्तापा पक्षभाषकारेणाप्येष्टत्वाद्दक्षिणगोले पक्ष-
भाषिकोत्तरभुजसंज्ञात्वेन पक्षभोगो भुजोऽप्येति, प्राच्यप-
रसूत्रादुत्तरभागेऽक्षभाषरेखा भुजमध्ये भवतीति द्वयो-
रेखयोरन्तरमपा पक्षभोगभुजरूपा । एवमुत्तरगोले
उत्तरभुजस्य पक्षभाषत्वाद्भुजोनपक्षभाषेति पक्षभाषरेखा
प्राच्यपरसूत्रादुत्तरभागस्या भुजरेखातोऽप्यपान्तरेणोत्त-
रदिशीति द्वयो रेखयोरन्तरं भुजोनपक्षभाषं कर्ण-
दत्तापा । एवं दक्षिणभुजस्य पक्षभोगापात्तात् पक्षभा-
षतो भुजोऽप्येति प्राच्यपरसूत्राद्भाषपक्षभाषरेखयो-
क्रमेण याम्योत्तरत्वात् तयोरन्तरात् पक्षभाषभुजैक्यरूप-
मपा, पक्षभाषा शङ्कुतत्वात्तु कल्पत्वात् सदोत्तरस्य छाया
सम्बन्धादुत्पन्नं गोले शङ्कुतत्वात् दक्षिणत्वादुपपाप-
रदिशि छायासङ्गराजः । अतएव प्राच्यपरसूत्राद्दक्षिण-
भागे दक्षिणभुजवशादक्षभाषरेखाकल्पने अत्रातुपपत्त्या
सम्यगुत्तरभागे पूर्वापरसूत्रादिति विषुवद्भाषागोलेष्वप्यप्य-
तम्" अथ प्रसङ्गाज्ज्ञातच्छायातः कर्णदत्तं तच्छुद्धिं
माह" र० ना० ।

"शङ्कुच्छायाकतियुतेर्भूषं कर्णदत्तं नमंतः । प्रोक्तं
शङ्कु कति भूषं छाया शङ्कुर्विपर्ययात्" सू० सि०

"हादप्यङ्गुलशङ्कुच्छायायोर्वर्गयोगात् पदं छायाकर्णः
छाया । अथास्य गृह्णित्वा छायायाचनमाह । अ-
स्येति । छायाकर्णस्य वर्गात् शङ्कुवर्गं चतुस्तत्परिह-

दक्षिणं गतं विमोध्य भूखं क्षाया । प्रकारान्तरेण छा
याकर्णशुद्धिमाह । गच्छति । विपरीत्याच्छायासाधनमेष
रीत्याच्छायाकर्णवर्गाच्छायावर्गं विमोध्य भूखमित्यर्थः ।
गच्छद्वादिगाङ्गुलमिति स्यात् । अत्रोपपत्तिः । द्वादशा-
ङ्गुलगच्छद्वादिरेवमा भुजस्तत्त्वज्ञोर्योगोपपत्तिः कर्ण इत्यत्र
कर्णे कर्णे इत्याद्याद्यत्वेनाद्युक्तरीत्योपपत्तिम् । ननु दिक्-
साधनोत्तरमिदमभावाकर्णसाधनं भगवता सर्वज्ञेन
किमर्थस्तत्तमप्येवमादीनां स्तनन्तत्योक्तत्वात् । न च वि-
ना गणितत्रयमभावाच्चानार्थमिदं युक्तस्तत्तमिति वाच्यम् ।
यद्यप्यभावात् भुजज्ञानस्याप्योपजीव्यत्वेन तस्याश्च भुजोपजीव्य-
त्वेनान्योन्याश्रयात् गणितज्ञानापाया' पुन साध-
नस्य व्यर्थत्वाच्च । न च भुजमूलाङ्गुलैर्दत्तैरित्यनेनेष्ट्या-
याय ज्ञानमिति न, किन्त्वेतदुक्त्या दिक्कूलसम्पातस्थस्य
क्षेत्रोत्पत्तिपरिधौ क्षायायज्ञानात् तत्पूर्वपरशूनान्तरे भु-
जसङ्गमादिना गणितं भुजोऽपि ज्ञात इति नान्योन्या-
श्रय इति वाच्यम् । तथापि भगवतः सर्वज्ञस्य निष्प्र-
योजनमनोक्तेरनुचितत्वात् । विना प्रयोजनं मन्दोक्तोरप्य
भावाच्च । न हि द्विसाधनेऽप्यामुलादिकमावश्यक
येन तदुक्तियुक्ता । किञ्च कर्णसाधनस्य गणितोक्त्या
वक्ष्यमाणकर्णसाधनतत्त्वत्वेनात्र कथनमनुचितम् । न
हि द्विसाधनार्थं "भाकर्णमित्यादिनादिनि" सिद्धान्त-
गिरीमङ्गुलिद्वयं क्षायाकर्णं उपयुक्तो येन तदुक्ति-
युक्ते चतुरश्रमय्यादिश्लोकचतुष्टयमन्येन मन्दबुद्धिना
क्षिप्रं न भगवतोक्तमिति चेन्नैवम् । भुजसाधनोप-
जीव्यापाया यतदुक्तप्रकारेण सिद्धौ दिव्य सत्यक सिद्धा
इति दिक्साधनमुद्भूतप्रयमपासाधनम् । प्रकारान्तरेणापि
वक्ष्यमाणमित्येवमपि साधनं त्रिज्वा लभ्यते तत्रानया-
गतया केत्यनुपातेन साधितकर्णसंघादेन मुद्भूतप्रयमार्थं
कर्णसाधनं चोक्तम् । अनयापया कर्णसंघादा त्रिज्वा-
वृत्तीयापया क इति फलस्य त्रिज्वातल्लक्षणमन्यनार्थं या
कर्णसाधनमिति केचित् । परस्मैसु मण्डुचे क्षायाप-
वेगनिर्गमस्यानस्थितपूर्वापरविन्दुौ प्रत्येकं रेखेति
रेखाद्वयं सर्वस्मैल्यानार कायं तेनानरेणायततो
विन्दुयात्यन्तो पूर्वापरविन्दू तद्वेद्यानध्यक्षमण्यं पूर्वा-
पररेखेति । ततोभयविन्दु रेखयोरनन्तरात्तु नभानं
स्वल्पत्याद्वययितमयक्यमतः प्रत्येकरेखे प्राच्यपररेखे
प्रक्षेप्य तस्याध्यन्तेन्द्रात् पूर्ववत् प्रत्येकमिति दृष्टव्यं
कुर्यात् । तत्र स्वल्पद्वे स्वसाम्यापररेखासूत्रा

कार्या ताभ्यां स्वस्वकालिकौ भुञ्जी स्वस्वद्वन्द्वे देयौ तदपे
क्षयापरेष्वे स्वस्वद्वन्द्वे कार्ये स्वस्वमाध्यपरसूत्रात् स्वस्व
द्वन्द्वे उत्तरभागेऽस्य भाङ्गुलान्तरेण रेखे कार्ये तत
स्वस्वद्वन्द्वे स्वस्वतद्देखयोरन्तर स्वस्वद्वन्द्वे उभयकालिककर्म-
द्वन्वाप्रे षष्ठत्वेन गणयितुं शक्ये तदनन्तर पूर्वविन्दुद्वौ-
भ्योत्तरमन्तर कर्षद्वन्वापासाधनकथनेनातीत भुजान्तरस्य
विन्दुद्वन्द्वरत्वात् तस्य चापान्तरत्वेन फलितत्वात् । विपु-
र्वाद्दिने गोलभेदे तु भुजान्तरमप्यायोग इति विन्दुद्वौ-
भ्योत्तरमप्यायोग इति । तेनोक्तरीत्या विन्दुषास्वसम्बन्ध
पूर्वापरसूत्रं सूक्तमिदं यथेन भगवतापा निरूपिता
तस्या शुद्धार्थं कर्णोऽपि साधित इति तत्त्वम् । २० नाभ
अत परं “लि यत्कालो युगे भागामित्यादिः” पञ्च । य च
अयनगन्दे ११६।११७ पृ० दर्शित । सोऽज्ञातुष्वन्येयः ।

“स्फुटं दङ्गुल्यतां गच्छेद्यने विपुवद्वये । प्राक्
चक्र चक्षितं ह्रीने छायाकांत् करपागते । श्वत्तरायैर-
यादृत्य पथाच्छेपैस्तयाचिके” सू.सि० ।

“अथने दक्षिणोत्तरायणसम्बन्धौ विपुलद्वये भोजसम्बन्धौ चक्षित चक्र हस्तस्यतां दृष्टिगोचरतां स्फुटमनायास गच्छेत् । तत्र प्रत्यक्षतस्मान्निमित्तमन्तर दृश्यत इत्यर्थः । तथा च सञ्ज्ञादिज्ञाने रेवतीयोगतारासञ्ज्ञावधि मेघस्त-
ज्ञादौ कर्मभकारादौर्विधुपायनप्रवृत्तेरिदानीं तन्मन्त्र, तत्सूक्ष्मरूपे प्रत्यक्षे इति क्रान्तिवृत्त चक्षितमन्यथा तदु-
पपन्नैरिति भावः । ननु पूर्वतोऽपरत्वं वा चक्षितमिति
कथं ज्ञेयमित्यत आह । प्रागिति । ज्ञायाकांशुद्यद्दिने
सूर्यस्यायनदिकप्रारवर्तनसमुदये प्रान्त्यपङ्क्तसूक्ष्मस्य वा त-
स्मिन् दिनेऽन्यस्मिन् दिने वा मध्याह्नस्यायातो पञ्चमा-
णप्रकारेण सूर्यः साध्यस्तस्मादित्यर्थः । करणागते प्रायु-
हप्रकारेणागीत सप्त सूर्यस्तस्मिन्निमित्त्यर्थः । न्यूने
वर्तः । अन्तरांशे सूर्ययोरेन्नरांशेयक्र क्रान्तिवृत्तं
प्राक् पूर्वस्मिन् चक्षितमिति ज्ञेयम् । अथ यद्यधिके
वर्ति ज्ञेयं सूर्ययोरेन्नरांशेयक्रमादस्य परिदृश्य पद्यात्
पश्चिमाभिमुख्य तथा चक्षितमिति ज्ञेयम् । अतोपप-
त्तिः । ज्ञायातो पञ्चमाणप्रकारेण सूर्यो वर्तमानस्त-
स्यातादृष्टितागतस्य रेवतीयोगतारासञ्ज्ञाद्यपश्चितोऽत-
स्मादयोरेन्नरमन्यनीयात्तत्र क्रान्तिवृत्तस्य पूर्वचक्षने गणि-
तागताकांशज्ञायाकांशोऽधिको वर्तति । पश्चिमचक्षने तु
न्यूनो भवतीति सन्त्युपपन्नम् । अथ चराद्युपजी-
व्यां पञ्चमासाह” २० भा० ।

एव विप्रवृत्तो ह्याया स्वदेशे या दिगार्धजा । “दर्शितो
सरस्वत्याया सा तत्र विप्रवृत्तभा” सू० सि० ।

“स्वाभीष्टदेशे एवं विप्रयत्नी चञ्चितविप्रयद्दिनसम्बन्धा
रेवत्यासन्नस्याप्युपचारादिप्रबन्धस्या तद्व्यापत्तकमेवमिति।
दिनार्धला माध्याह्निकी या यन्मिता द्वादशानुलङ्घनो-
पक्राया दक्षिणोत्तररेखाया निरजोत्तरदक्षिणदेशक-
मेणोत्तरस्या दक्षिणस्या प्रभाया दक्षिणोत्तररेखास्यत्वं
विना मध्याह्नसम्भावत् सा तन्मिता तत्र तस्मिन्नभीष्टदेशे
विप्रवत्प्रभाऽक्षभा भवति। एतेन द्वादशानुलङ्घ-
कोटि प्रथमा भुजक्षतल्लव्योर्योगपरं कर्ण इत्यक्षकर्ण
कर्ण इत्यक्षलव्यं वक्ष्यमाणोपयुक्तं प्रदर्शितम्। तदा
सूर्यस्य विप्रयद्दिनस्यत्यादिप्रवत्प्रमेति सञ्ज्ञोक्ता। अथ
सम्बन्धयोरानयनमाह” २०।०।

“शङ्खुञ्ज्यायुक्ते त्रिच्ये विपुवत्कर्णभाजिते । स्रम्बा-
क्ष्ये तयोद्यामे स्रम्बाक्षौ दक्षिणौ सदा” सू. शि० ।
“त्रिच्ये द्विस्थानस्थे शङ्खुञ्ज्यायुक्ते एकत्र द्वादशगुणिता-
परत्र प्रागुक्तया विपुवत्प्रभया गुणिता विपुवत्कर्णभाजि-
तोभयत्राक्ष्येन स्रम्बा फले क्रमेण स्रम्बव्याक्ष्ये तयो-
ज्यं योर्वचुषो क्रमेण स्रम्बाक्षौ सदोभयगोले दक्षिणदिक्स्थौ
भवतः । अतोपपत्तिः । याव्योत्तररुद्धे निरक्षस्वदेश-
पूर्वापररुद्धचयोर्यदनरं तदक्ष । याव्योत्तररुद्धे दक्षि-
णक्षितिजप्रदेशाद्विषयद्वयं यदनरं तदक्षम् । उभा-
वूर्ध्वगोले स्रम्बापररुद्धाद्विषयौ तज्ज्ये क्षक्षस्रम्बव्ये
भूजकोटी त्रिच्यार्कणं दक्षक्षेत्रादक्षकर्णकर्णे द्वादशप-
ञ्चमे कोटिभुजौ तदा त्रिच्यार्कणं कावित्यनुपाताभ्यां
स्रम्बाक्ष्ये तद्वचुषो स्रम्बाक्षौकावित्युपपन्नम् । अथ स-
ध्याङ्गस्रम्बायोत्तमानयनं लोकास्थानाङ्कं २० मा०

“मध्यच्छाया भुजस्तेन शुषिता त्रिभगीर्विका । स्वक-
णां प्रा घटुर्लिप्ता मतास्ता दक्षिणे भुजे । उत्तरा-
शोकरे थास्वास्ताः । स्वयंकान्तिचिम्बिका । दिग्भेदे
निमित्रताः सास्ये विज्ञितासाचचिम्बिका ” सं. वि. ।

“समीपदिने माध्याह्निकी छाया भुजसञ्ज्ञा ज्ञेया ।
तेन भुजेन लिप्ता युष्मिता मध्याह्नकायाकरणेन भक्ता
फलस्य घट्ट कला भता नतसञ्ज्ञाया नतकला दक्षिणे
भुजे मध्याह्नकायारूपभुजे प्राच्यपरस्तत्रमध्याह्निकादि-
क्ष्ये सति, उत्तरदिक्षा उत्तरे भुजे दक्षिणा । यो
विषयव्यपस्यार्थक । ता नतकला स्वर्यक्रान्तिकला
प्रागुक्ताः । दिग्भेदे स्वदिगोर्भिन्नत्वे मिथिताः सयुक्ताः ।

साय्नेऽभिन्नदिक्षौ विक्षिप्ता अन्तरिताः । चो विपट-
व्यवस्थार्थकः । अक्षकला भवन्ति । अमानावश्यक-
भुजसञ्ज्ञया भगवतोपपत्तिरुक्ता । तथाहि । द्वाद-
शाङ्गुल्यङ्गुलीकोटौ मध्याङ्गच्छायाकर्णे वा मध्याच्छाया-
भुजसंज्ञा खखक्षिकान्मध्याङ्गकाचे स्वर्यस्य यास्योत्तरदृष्टे
यदन्तरेण नतत्वं ता नतकलास्तज्जग्रा नतायच्छा मध्या-
ङ्गोनतंशच्छारूपशङ्खौ त्रिज्याकर्णे वा भुज इति मध्या-
ङ्गच्छायाकर्णे कर्णे मध्याङ्गच्छाया भुजसंज्ञा त्रिज्याक-
र्णे को भुज इत्यनुपातेन नतच्छा तद्वृत्तस्य कलात्मक-
त्वाज्जतकलास्ता यद्वसम्बद्धा इति च्छायादिन्विपरीत-
दिक्ताः । अथ क्रान्त्यंशाक्षाशयोरेकदिक्षौ योगेन नतां-
शा इति दक्षिणा नतकला दक्षिणक्रान्तिकलाभिर्हीना
अक्षांशा भवन्ति । क्रान्त्यंशाक्षाशयोर्भिन्नदिक्षौऽन्तरेण
नताया यदि दक्षिणास्तदा क्रान्त्युनाक्षांशस्य नतत्वा-
दुत्तरक्रान्तियुता अक्षांशा । यदि तत्तत्तरास्तदाक्षोभ-
क्रान्तेर्नतत्वाज्जतोभोत्तरक्रान्तिरक्ष इति सम्यगुपपन्नम् ।
अथाक्षात् पलमानयनमाह ॥ २० ना० ।

“ताभ्योऽक्षय्या च तद्वर्गं प्रोचक्ष्य त्विच्छाकते पदम् ।
सम्बज्जप्रार्क्ष्यगुणाक्षय्या विप्रबद्धा य सन्ध्या” छ. सि०

“ताभ्योऽक्षकलाभ्योऽक्षजप्रा भवति । चः सप्तद्वये ।
 यक्षक्यावर्गं त्रिज्यावर्गात् त्र्यङ्गुला शेषान्मूलं सम्बध्या
 क्षनन्तरसप्तज्या द्वादशगुण्या सम्बध्या सम्बध्या गुणनस्य
 भजनसम्बन्धाङ्गुलेत्यर्थसिद्धम् । अक्षभा स्यात् । च
 त्रयोपपत्तिः । यक्षकलाया यक्षज्या तस्याऽक्षजप्राकर्षे
 भुजत्वात् मङ्गोर्नात् त्रिज्यावर्गान्मूलं सम्बध्या कोटिः ।
 तयाक्षज्या भुजस्तदा द्वादशकोटौ को भुज इत्यनुपातेन
 विषयच्छायेति । अथाक्षज्ञाने नतभागेभ्यः क्रान्तिद्वारा
 सूर्यसाधनं सार्धस्रोकाभ्यामाह” २० भा० ।

“स्वाचार्यनितभागाना दिक्साय्येऽन्तरमन्वया । दिग्-
भेदेऽपक्रम शेषस्तस्य ज्या लिख्यया कृता । पर-
भापक्रमज्यायां चाप' सेवादिगो रविः । कर्कादौ प्रो-
ज्ज्या चक्राभां तु हलादौ मार्घसयुतात् । अग्रादौ प्रो-
ज्ज्याभगणान्मध्याह्नेऽर्कः एक दोभवेत्” सं. सि. ।

“सदेयाभाषेदनीयमध्याह्नस्य नतायवोर्भागात्ता बहु-
त्वाद्बहुपचनम् । एकदिक्तेऽन्नरनन्यदिक्तेऽप्यथा योगः
कार्यः । शेष उक्तसंस्कारसिद्धोऽङ्गः क्रान्ति स्थात् ।
तस्याप्रक्रमस्य ज्या त्रिष्वया गुण्या परमक्रान्तिष्वया
प्रागुक्ताया भक्ता प्रक्षय घनुर्भागादिकं मेपादिगो मेपादि-

राशितितयान्तर्गतोऽर्थः स्यात् । कर्कादित्येऽर्थे चक्रा-
धत्तं प्रदर्शयित्वा आगतार्कं तद्वत्त्वा शेष मध्याह्नकाद्ये स्फु-
टोऽर्थः स्यात् । तथादित्येऽर्थे प्रह्वभुतादागतार्कत्वं
स्फुटोऽर्थो ज्ञेयः । आगतोऽर्थः पङ्क्त्युतः स्फुटोऽर्थः
स्यादित्यर्थः । मकरादित्येऽर्थे हादशराशिभ्यः आगतार्कं
तद्वत्त्वा शेषमयमाशसंस्कृतः स्फुटोऽर्थः स्यात् । करणाग
तत्तमार्थं व्यञ्जयमाशसंस्कृत इत्यर्थसिद्धम् । पूर्वं तन्
संस्कृतपङ्क्त्यात् क्रान्तिं साध्येत्यर्थोक्तोः । अतोप-
पत्तिः । एकदिशि क्रान्त्यवयोगादत्र दक्षिणमतोऽश्विन-
क्रान्तिर्दक्षिणा । भिन्नदिशि क्रान्त्युपाधो मतः दक्षि-
णमनेमाधो हीन क्रान्तिरुत्तरा । व्यशोनक्रान्तिर्न तं
तत्तरमतोऽश्वयुत क्रान्तिरुत्तरा । यस्या च्छा क्रान्तिरर्कज्या ।
यदि परमक्रान्तिज्या त्रिव्यामुज स्यात् तदन्वया
केतोऽष्टा सायनार्कमुजज्या तद्वत् सायनार्कमुज । मुज-
स्य चतुर्थं पदेषु तत्प्राप्त्या प्रथमपदे मेणादित्ये सूर्य-
स्यैव भुजत्वाद्भुज एव सूर्यः । कर्कादित्ये द्वितीयपदे
पङ्क्ताद्व्यव्यासं भुजत्वाद्भुजोऽपङ्क्तमर्कः । एव ततो-
यपदे तृतीयादित्ये पङ्क्तेन हीनार्कस्य भुजत्वात् पङ्क्त्युतो
भुजोऽर्थः । चतुर्थपदे मकरादित्ये सूर्योऽनभगणस्य
भुजत्वात् सूर्योऽनभगणोऽर्थः इति सर्वं वैपरीत्यात् सुगम-
तरम् । अथागतस्फुटसूर्यस्य करणागतस्फुटतत्प्राप्त्यन्त-
मागतस्फुटसूर्यान्मध्यमस्य करणागतमध्याह्नार्कतत्प्राप्त्येन
विशेषं वक्तुं लोकार्धेनाह २० ना० ।
“तन्मान्दमवहद्वाम फल मध्यो दिवाकरः” सू० वि० ।
“तस्यादागतस्फुटसूर्यान्मान्द फल मन्दफलमवहदनेक
वारं वाम व्यस्य संस्कृत स्फुटसूर्याऽङ्गणानीतः
स्फुटसूर्यः स्यात् । अयमर्थः । स्फुटसूर्यं मध्यम प्र-
कल्प्य पूर्वमन्दोश्चात् मायुक्तोऽस्या मन्दफल घनस्यमा-
नीय स्फुटसूर्ये अर्धं घन कार्यं मध्यमसूर्यः । अथा-
दपि मन्दफल सप्तसूर्ये व्यस्य संस्कृत मध्यमोऽष्टादपि
मन्दफल सप्त व्यस्य मध्यमार्क इति यावदविशेषज्ञा
वदसकत्वात् साध्योऽर्थो मध्योऽङ्गणानीतो भवतीति । त-
था च मध्यमार्कत्वं स्फुटार्कसाधनमेकवारं मन्दफल-
संस्कार स्फुटार्कान्मध्यमार्कसाधने त्वमेकवारं मन्दफल-
व्यस्यसंस्कार इति विशेषोऽभिहितः । अतोपपत्तिः ।
मध्यमसूर्यादागीतमन्दफलेन संस्कृतो मध्यः स्फुटोऽर्थो
भवति । अथ वा तेनैव मन्दफलेन व्यस्य संस्कृतो मध्यो
भवति । अत्र स्फुटार्कान्मध्यमार्कसाधने मध्यमप्रानासम्भवात्

तदागीतमन्दफलप्रानमसंस्कृतः स्फुटसूर्यं मध्यमं प्र-
कल्प्यानीतमन्दफलेनाभिमतसंस्कृतं स्फुटोऽर्थोऽर्थः
संस्कृतो मध्यमार्कः । अथादपि मन्दफलमभिमतस्य-
अथपि पूर्वार्कत्वं सूर्यमिति यावदपिमेव मध्यमार्कसाधितं
मन्दफलं भवतीति निरवयवं सर्वसंस्कृतम् । अथ मध्याह्ने
छायाकर्कवोरानयन विषयः प्रथम तात्कालिकमतांशज्ञान
कथयन्नाह लकोटिल्ले काये रत्याह २० ना० ।

“साक्षात्पङ्क्त्युतिर्दिक्साधोऽन्तरमनया । शेष नतां-
गाः सूर्यस्य तद्भाक्कुलगा च कोटिला” सू० वि० ।

“दिक्साधो एकटिल्ले सदृशाणांमध्याह्नकादिकसूर्यं क्रान्-
त्युपयोगी” । अन्यथा अत उक्तादेकटिल्लावरीत्ये
भिन्नदिक्ते इत्यर्थः अर्धमक्रान्त्युपयोगीरन्तरं कार्यं
येन संस्कारोत्पन्नं सूर्यस्य मध्याह्ने नतांशाकेन
नतांशानां भुजरूपाणां ज्या कोटिला तद्वत् भवति
शुद्धाः कोटिल्लत उत्पन्ना ज्या । च सप्तपदे । साध्या ।
अतोपपत्तिः । याव्योत्तरवर्ते सूर्यस्य मध्याह्ने कस्यचि-
कादनन्तरं नतांशा विषुवदुत्तरपक्षे नमन्तांशाः । विषु-
वदुत्तरपक्षे योरन्तर क्रान्त्यंशः । अतो दक्षिणक्रान्तौ
क्रान्त्यवयोगो नतांशा उत्तरक्रान्तौ क्रान्त्युपाधोऽश्विन-
क्रान्तिर्वा दक्षिणोत्तरनतांशाकेन ज्या इगुल्ला भुजस-
त्कोटिल्लगा महागङ्गाः कोटिल्लिल्लगा कर्क इति
छायाचेलने तदंशानां भुजत्वात् । अथ छायाकर्कवो-
रानयनमाह । २० ना० ।

“शङ्कुमानाङ्कु साधको भुजत्रिको यन्नाक्रमः । कोटि-
ज्या विभज्यान्ने छायाकर्कवोऽर्धे” सू० वि० ।

“भुजत्रिको नतांशज्यात्रिको इत्यर्थः । शङ्को प्रमा-
णाङ्कुलानि हादश तैर्गुणिते काये । उभयत्र कोटि-
ज्या नतांशोनवत्यंशानां अर्धेत्यर्थः । अङ्का लब्धे-
हे यथाक्रमं भुजज्यात्रिकज्यास्वानीयकवक्त्रमेव मध्याह्ने
छायातत्कर्णो भवतः । अतोपपत्तिः । हादशाङ्कुलशङ्कोः
कोटिरिष्टज्याभुजकर्कवोऽर्धोऽङ्गणपदं कर्क इति ज्ञात्वा
कर्णं कर्णं इति छायाचेलने । महागङ्गुकोटी इगुल्ला-
त्रिकज्या भुजकर्णो तदा हादशाङ्कुलशङ्कुकोटी कादित्य-
तुपातेन मध्याह्नकाद्ये छायातत्कर्णो भवतः । हादश-
वोक्षात्कादिकत्वादित्युपपन्नम्” २० ना० ।

अथ भुजसाधन विषयः प्रथममया कर्षाये आनयति ।

“क्रान्तिज्या विषुवत्कर्णयुक्ता महाजीवया । अर्धंया
सोऽकर्षणी मध्यकर्णोऽर्धता लब्धा” सू० वि० ।

सूर्यकानिष्ठा अक्षकर्णगुणिता यद्गुजीव्या यद्गुर्हादया-
ङ्गुलसङ्ख्या वा तत्वेत्यर्थः । हादयभिरिति फलितम् ।
भक्ता फलं सूर्यस्याया । उपलब्ध्यादुपलब्ध्यापि । इय-
मया स्वाभिमतकालिकच्छायाकर्णेन गुणिता मध्य-
कर्णोद्भूता कर्णस्य व्यासस्य मध्यमर्धमिति मध्यकर्णोव्या-
सादौ' लिङ्गा तत्वेत्यर्थः । भक्ता फलं स्वका स्वकर्णस्या-
स्यात् । अत्रोपपत्तिः । कानिष्ठोऽग्रगण्ये कोटिरप्य-
क्षितिके कर्णः कुत्वा भुज इत्यक्षेत्रे हादयकोटाप्य-
कर्णः कर्णसदा कानिष्ठकोटी क कर्ण इत्युत्पाते-
नाप्य । लिङ्गादग्रे इयं कर्णद्वारे केत्युत्पातेन कर्ण-
द्वारात्तुपपन्नम् । अथ भुजामयनं श्लोकाभ्यामाह
२० ना० ।

"विषुवद्भायुताकाया यास्ये स्वादन्तरो भुजः । विपु-
मस्यो विगोध्योदगगोले स्याद् भास्वरत्तरः । विपर्यया-
ङ्गुलो यास्यो भवेत् प्राच्यपरान्तरे । माध्याह्निको भुजो
नित्यं छाया माध्याह्निकी भूता" सू० सि० ।

"अक्षाया सूर्यश्रीभौतिककर्णाया यास्ये दक्षिण-
गोले विषुवद्भायुताकायाय युक्तोत्तरदिक्को भुजः स्या-
त् । उत्तरगोले विषुवत्पक्षे पक्षभाया कर्णायां विगोध्य-
न्यूनीकृत्य ग्रेणुत्तरदिक्को भुजः स्यात् । ननु कर्णाया
पक्षभाया यदा न युज्यति तदा कथं भुजः साध्य इत्यत-
श्चाह । विपर्ययादिति । अथर्मा कर्णायां विगोध्य-
ग्रेण दक्षिणो भुजः स्यात् । ननु भुजस्य यास्यत्तत्त-
रत्वं वा कक्षादित्यत आह प्राच्यपरान्तर इति ।
पूर्वापरसूत्रादनन्तरपक्षे यास्ये उत्तरो वा भुजः स्या-
दित्यर्थः । ननु तथापि द्वितीयापक्षे रक्तसूत्रादनन्तरप-
क्षेः पूर्वापरसूत्रात् कक्षान्तरं भुज इत्यागच्छाया
अन्तरं मध्याह्निकायास्तदुपकथनस्येनाह माध्याह्निक-
इति मध्याह्निकाक्षिको भुजः सदा माध्याह्निकी मध्याह्न-
काक्षिकी जायोक्ता । नया च छायापं प्राच्यपरसूत्रा-
व्याम्बुत्तरं वा यदनन्तरं स भुज इति व्यक्ती-
कृतम् । अत्रोपपत्तिः । यद्गु मूल प्राच्यपरसूत्रा-
ङ्गुलाम्बुत्तरं वा यदनन्तरं स यास्योत्तरो भुजो
पपन्नः । यद्गुसु पक्षादवस्थसूत्रं क्षितिजसम-
सूत्रावधि तत्रायं भुजः यद्गुतलापयोः सस्का-
रकः । यद्गुतलं तु साक्षीरात्रहस्तस्थितोदयाक्ष-
सूत्राङ्गुलं यदनन्तरं तदक्षिणम् । अप्या तु
पूर्वापरसूत्रादुदयाक्षसूत्रावध्यान्तरसत्तरदक्षिणगोलाक्रमेणो-

त्तरदक्षिणा । तत्र पक्षापरदिशि यद्गुभान्तरेऽप्या-
ङ्गुलमिति यद्गुतलसत्तरमप्यपि व्यक्तदिकेति
तत्संस्कारो भुजो गोले मल्लः । स मङ्गाग्रद्वोरिति
यदि मङ्गाग्रद्वोरय तदा हादयाङ्गुलमङ्गोः क इत्युत्पातेन
भुजः पूर्वापरसूत्राव्यायावधिः । तत्र यद्गुतलापे
हादयाङ्गुलमङ्गो साधिते तत्संस्कारेण भुजः स एव ।
तत्राप्यप्या पूर्वं साधिता यद्गुतलं तु हादयाङ्गुलमङ्गोः
पक्षभा मङ्गाग्रद्वोः कोटिः यद्गुतल भुजो हृतिः कर्ण-
इत्यक्षेत्रे हादयकोटी पक्षभा भुजसदा मङ्गाग्रद्वोकोटी
को भुज इत्युत्पातेन यद्गुतलसामीप्य मङ्गाग्रद्वोरिय-
हादयाङ्गुलमङ्गो किमिदमुत्पातेन गुणहरयोस्तुत्यात्वा-
न्नायेन पक्षभाया एवावशिष्टत्वात् । सा तत्तरा दक्षिण-
गोलेऽप्याया उत्तरत्यादेकदिक्तेन पक्षभापयोयोगे उत्तरो
भुजः । उत्तरगोलेऽप्याया दक्षिणत्येन मिश्रदिक्तात्
पक्षभापयोरन्तर भुजस्तल पक्षभायाः ग्रेणुत्तरो भुजो-
ऽप्याया ग्रेण दक्षिणो भुजः । मध्याह्ने छायाया
भुजस्यपत्नान्माध्याह्निकाक्षिको भुजो मध्याह्निकायेति सर्व-
युक्तम् । अथ यास्योत्तरदक्षिणस्य छायाकर्णसंज्ञा पूर्वापर-
दक्षिणस्य छायाकर्णं गकारद्वयेनाह २० ना० ।

"सम्बन्धजीवे विषुवत्पक्षायाहादयसङ्कुणे । कानिष्ठप्राप्ते
तु तौ कर्णेन सममण्डलगे रवौ" सू० सि० ।

"सम्बन्धप्राप्तनेत्र क्रमेणसम्बन्धाहादयभ्या गुणिते उभयत्र
कानिष्ठप्राप्ते गन्ते लकारात् फले, सममण्डलस्यैकं तौ
उभयोर्मध्यपक्षायासम्बन्धी कर्णेन भवत उभयत्र छायाकर्णः
स्यात् । अत्रोपपत्तिः । सम्बन्धकोपरि पूर्वापरानुका-
रेण यद्गुतं तत्सममण्डलसंज्ञकम् । तत्रस्यस्य छाया-
कर्णानयनम् । पक्षभाभुजेऽक्षकर्णः कर्णसदा कानि-
ष्ठप्राप्ते क कर्ण इति समग्रद्वौ कानिष्ठप्राप्ते समग्रद्वौ
कुलप्रोक्तत्वात् क्रमेण कर्णकोटित्वात् । अथाप्यद्गु-
मानाङ्गुलाम्बुको इत्यादिना लिङ्गा हादयगुणितानेन
भक्ता तल ।

"छेद सप्त च परिवर्त्य हरस्य ग्रेणः कार्योऽत्र भाग-
हरणे गुणानाविधिय" इत्युक्तेः । पक्षभापि गुण्या
कानिष्ठप्राप्तकर्णाभ्या भक्ता । तत्र लिङ्गा हादयगुणि-
ता अक्षकर्णभक्ता सम्बन्धेन सिद्धावो सम्बन्ध्या पक्षभागुणि-
ता कानिष्ठप्राप्तभक्ता फल सममण्डलस्य छायाकर्णः । अथात्रैव
पक्षभाभुजे हादयकोटिरक्षिणप्राप्ते का कोटिरिति सम्ब-
न्ध्यापहणे पक्षभावोस्तुत्यान्नामादक्षत्रा हादयशुका

क्रान्तिज्ज्ञा भक्ता ध्यायाकर्ष्यः समसहस्रगतः । क्रान्ति
 ज्ञायाः सदायं कर्षः शिरोरूपं हि सर्वदा समसहस्रगतो
 पद इति समसहस्रगतपदस्यैव कर्षः भाष्यो भाष्यदेति
 सूत्रमार्थं समसहस्रगते रथापि सत्तत् ।

ननु यथाधिष्ठाहोरात्रपूर्वापरहोराभ्यामादात्मव्यवृत्त
सममङ्गुलीभिः प्रत्यक्षसिद्ध्या साधनार्थं समष्टतत्वाभावे
ऽपि व्यावर्क्यं जायते । सममष्टमग्रे रवादिशुक्लित्तु
व्याधिष्ठाहोरात्रहमपरा न तस्यदा न साध्योऽन्यथा
चक्ष्यते न प्रकारेणातिप्रसङ्गायमे । न हि प्रहारे
तद्वापरात्कं विरोधेन धर्तव्यं येन नातिप्रसङ्गः । परन्तु
यदा सममष्टमग्रेऽर्थाभावे अत्रान्या यथाधिष्ठितद्वारात्
होराभाससम्पन्नदा गोमे सममङ्गुरेदमर्णात् तत्र कथं
गत्याधनमनिदारितमिदत्त सममष्टमग्रे रवादिताम
पूर्वोक्त एवार्थं इत्यभिप्रायं सममष्टमकथनं यमप्रका-
रानुरक्तमच्छेदमाह" १० ना० ।

“सौम्याद्योगा यदा कान्तिः स्यात्तदा” मुद्ररञ्जन ।
विप्रश्वायदाभ्यसाः कथौ मध्यापयोद्धतः” मु० वि०

[illegible]

मध्यकर्मणा विज्ञातो मध्यापयोद्धन इत्यत्रम् ।
 भावप्रस्थाने तु मध्यकर्मपञ्चभाषात इति दक्षिणगोत्रे
 पदादर्थाय साधितः । अत्रगोत्रेऽपि क्रान्तिरथा
 धिका इदा सममगत्रुपदेशाकर्मसाय साधित सम-
 मगत्रुसाधकसाधनाम् । अद्यक्रान्ति तद्वत्त्वान्
 साधितः । अद्यविद्ध गोत्रे गन्तिसाध्य नामाभावा
 दिव्युपपन्नं गोत्रेत्यादि । भावरासाद्यैस्तु 'वातैश्च
 सममगत्रु प्रविशति चत्वेऽपि चात् पञ्चान् दृष्टो
 अत्रगोत्र एव न विद्यतु साध्या तदैवाय भा । अत्रा-
 त्रेऽपि सममगत्रुमगत्रुभिरेव साद्युक्तपुनरेव न साध्या
 पदापुसातविषये नैव कश्चिदुच्यते' अग्रेनेन तत्रापि
 साधितः । अद्य चाभिमतकर्मणं अथवाकर्म भूतार्थं
 कर्मवत्ताया साध्योति कर्मार्थं कर्मप्राप्तकर्मकारेण
 पत्ररपि मध्यकर्म इति प्रागुक्तम् इत्युच्यते
 चार्थं द. वा. ।

“सम्राजिज्जासिजोशाश्री उज्जय्याप्राप्ता भौदिका ।
सोएकपुंरता भक्ता सिजय्याप्राप्तादिक्का” म० वि०

“आभिगतकानिष्कानिजग्रा तिलग्रा गुप्ता सख-
जग्रा भक्ता कमभवा जग्राद्या । सखजग्राकोटी त्रि-
जग्रा कर्ण कानिजग्राकोटी क कर्ण इत्यपेक्षुपपत्ति ।
उत्तरार्धे पुनश्च व्याख्यातमाहम् । यदि तू यौक्तिक-
वृत्तानामयमशोके गद्गु जीयेत्यस्य गद्गु कोटिद्वयत्वात्
पूर्वसाधितमतांगभुजकोटिजग्रादेवदेवे मध्यकर्ण इत्यस्य च
तात्कालिकमध्याङ्गस्यायाया कर्णसदा न पुनश्चक्षम् ।
परन्त्यर्थापेक्षस्य तात्कालिकमध्याङ्गकानिष्कवर्णपर्याय
सूक्तस्य च आभीष्टकालिकवर्णपर्यादेर् बोध्य ।
एतदुपपत्तिस्तु हादयकोटावसकर्णः कर्णभटा कानि-
जग्राकोटी फः कर्ण इति सूक्तानिकाया । तिलग्राहसो-
दय तदा तात्कालिकमध्याङ्गकालिकवर्णस्याकर्ण्येन मता-
ंगकोटिजग्राभङ्गादङ्गलिजग्राधातात्मकेन केति हादय-
लिजग्रायातयोगुण्यहरत्वे न तस्ययोगीयादसकृत्पुञ्चित-
कानिजग्रा तात्कालिकमध्याङ्गनताङ्गकोटिजग्रा मन्वेति
तात्कालिकमध्याङ्गस्यायाकर्ण्येनेयं कर्णाया तदा साभीष्ट-
कालिकवर्णस्यायाकर्ण्येन केति सूक्तानिकी कर्णापेक्षु-
पपत्ता । सूर्याधिस्ताहोरात्रवृत्तयाम्योत्तरवृत्तोर्ध्व-
स्मात्तात्कालिकमध्याङ्ग परात्पतातार्थं बोध्यम् । अथ
कोणवर्णयाकर्ण्यसाधनार्थं कोणयद्गुग्नेज्जो-
यद्गुक्नेनाह” २० भा० ।

यद्वाहोरात्रहते याव्योक्तोहोरात्रहसम्पत्ता-
दुभयत् नतघनरस्थाने तत्तुल्य नतकास्य सम्पूर्ण-
जग्रा । तन्मध्यादूर्ध्वं सूर्यं यत्कथं नतोत्क्रमजग्रा । तथा
हीमान्ता यद्वाहोरात्रहते उदयास्तपूर्य-
नस्तुजुषुत् त्रिजग्रास्तुद्विषात्मा । तत्तुल्या याव्योत-
रोर्ध्वं व्यासमूतान्तर्गता सा युजग्राप्रमाणसाधितेष्टकृतिः ।
युजग्रायुषा त्रिजग्राप्रमाणा फल जेद । यदि तस्मात्त्रि-
जग्राकर्णं सम्बजग्रा फोटिकदेष्टकृतिर्कर्णं का फोटिरि-
त्यनुपातेनेष्टकृत् । अस्माद्गुजग्रा छाया तत्कर्णं
चक्ररीत्या चित्रणीत्युक्तमपपन्नम् । अथ श्लोकतुल्येय
छायाकर्णोभ्या नतकावानयनमाह” २० ना० ।
“अभीष्टछायायाम्यज्ञा त्रिजग्रा तत्कर्णमाजिता । इग-
जग्रा तद्दर्शनशुद्धात् त्रिजग्रावर्गात् यत् पदम् । यद्गु-
यतिप्रकीर्णान् सलम्बजग्राविभाजित । जेदः स त्रि-
जग्रायाम्यज्ञः साहोरात्रार्द्धभाजित । उन्नतजग्रा
तथा हीना खान्जग्रा येपस्य कर्मुक्तम् । उत्क्रमजग्रा-
भिरेव स्य प्राक्पचार्यनतासव” । सू० सि०
‘अभीष्टकालिकछायाया गुणिता त्रिजग्रा गृहीतच्छा-
यायाम्छायाकर्णेन भक्ता फल इगजग्रा गुजग्राया वर्गेय
हीनात् त्रिजग्रावर्गाद्यत्तुल्यमिति सूचम् । अकारोयस-
दोर्नित्यध्वन्वात् तच्छब्दपर । अभीष्टशब्दः । स
इष्टशब्दो स्त्रियया गुणित स्वदेशीयलम्बजग्रा मक्त
फल जेद । स जेदस्त्रिजग्राया गुणितो युजग्राया
भक्त सप्ततकालस्य जग्रा विवक्षणा । यद्गुह्यतकालो
न भवति । तयामीतयोन्नतजग्रा हीना खान्जग्रा
सद्युजग्रासम्बजग्रायुषावगतान्जग्रा । अथयेषयो
क्रमजग्राभि “सुनयोरन्वयमलाः” इत्याद्युक्तोत्क्रमजग्रा-
पिण्डैर्धनु । अथयेषस्य त्रिजग्राधिकत्वे त्रि यदधिक
तस्य क्रमजग्रापिण्डैर्धनुचतुःपञ्चायद्युक्तस्यक्रममवर्धवति ।
एष प्रकारेण सिद्धाङ्का दिनस्य पूर्वार्धपरार्धयोर्नतका-
साधनो भवति । अतोपपत्तिः । पूर्वोक्तव्यासात्
सुगमा । तत्र जेदस्त्रिजग्रापरिणत इहान्जग्रा तस्या
जग्रात्साधनम् । अथयुदयास्तपूर्यसाहोरात्रहसम्पत्ता-
स्तत्त्वताभावादित्युन्नतजग्राकारेण सलम्बान्तरत्वेन दर्शना
दुन्नतजग्रात्तुल्यम् । अत एव मास्कराचार्यैः “इहान्ज-
कमूत्रकालभौर्षीतुल्या प्रकल्प” इत्याद्युक्तम् । तद्गुह्य-
मूनसप्ततकालसाधनम् तथा होनेत्यादिभागस्य व्य-
त्पापतेरिति दिक्” २० ना० ।

“इति लिपिप्रविचार” सू० सि० ।

“दिग्देयकाक्षानां प्रतिपादनमिदं परिपूर्तिमाप्तिमर्थम् ।
तत्र दिशां साधनं विज्ञातक इत्यादि नियतः तन्मन्त्रेण
समकोचनाव्योक्तस्यद्वयं साधनाभ्यां दिननगताभ्यानि-
यतानि । यद्वाहोरात्रादिशाधनं देवनिर्गुणं निव
तम् । अथाचरादिशाधनमनियतम् । साधनाधन
तद्वाहोरात्रादिशाधनं च कालमिदं पचमिति विवेक”
२० ना० ।

एष गङ्गाछायाया देशभेदेन सूक्ष्मे कालत्राघने स्थिते
यस्यमात्रेणायापादेन साधनाय सूर्यश्च किञ्चिदेषविषय
श्लेषवधेयम् आयाकर्णादिकं प्रकृत्यदलोक्तम् । तत्तदर्थं
अतस्तद् विविधं नोक्तम् । [अथचरे देवच०]

छायाकर त्रि० छायां करोति अन्ते च ह-ट इत० ।
छायाङ्क ३० छाया सूर्यप्रतिबिम्ब साहोऽस्य । अन्ते
देवच० । तस्य सूर्यश्च किञ्चिदप्रतिबिम्बेनेव प्रकाश इत्यु-
क्तं ६११५० इ० च० उक्तदिशा दर्शित “छाया
सुगाङ्क छायाभेदादयोऽपि अन्ते ।

छायातनय ३० इत० । यन्नेचरे इत० । छायाङ्के तस्य
तत् प्रकथा इत्या । छायास्ततादयोऽप्यल । “सूर्यप्रल
अहावाङ्क छायागर्भसंस्तम्भम्” यन्निप्रकाशकम् ।

छायातक ३० छायाप्रधानकार मा० त० । ‘पूर्वाङ्के च
यराङ्के च तत्तं यस्य न तद्वति । अत्यन्तशीतता ज्ञावा
स छायातरुच्यते” इत्युक्ते छायाप्रधाने इत्ये ।
“स्निग्धछायातरुवु वसति रामनिर्वाणमेव” शेष ।
छायाहयोऽप्यल स च ननेरुच्ये प्रदर्शयि० ।

छायापथ छायायुक्त मन्त्रा । साधनाभ्यां ज्योतिषप्रकाश-
वर्तिनि दक्षिणोत्तरायते तिरस्त्रीने साधनाभ्यामभेदे ।
“छायापथेनेव वरसुप्रवक्तु” २५० ।

छायापाद ३० छायावाः यद्गुच्छावाया पाद इव ।
हादयाङ्क सूर्योच्छावापादभावे । साधनेने भङ्गाङ्के तत्-
संस्थानेदे तेन च दिननामप्रधान चाह” ज्यो० त०
“अर्काङ्क सा त् सूर्यपथा काठी इत्युक्तमर्थम् । यद्गु-
ह्यता भवेत्तस्य तच्छावां परिकल्पयेत् । अन्त्याङ्कहीने
रादित्ययुक्ते छायाङ्क उर्ध्वरेव । अष्टपरितदिनादङ्क
लब्ध दृष्टादिकं भवेत् । पूर्वोक्तसाधनातीत यरा-
ङ्क छायाययवक्तुम् । ग्रन्थे करानगचोदयोदया ।।
११।८।१०।११। क्रमोत्क्रमः । साधनादिषु साधने
ज्ञावा साधनाङ्कौ भवता । अथवाज्ञावासाधने ज्यु

भ्रमेणादितो, दुःखैः । सख्योक्तान्यदिने भागहारे दृष्टी
त्ररे तथा । प्रकारान्तरन्तु, “पञ्चावधिरामयुग्मे क
शून्यैकयुग्मशङ्कय । चतुःपञ्चर्गवो ५.४.२.२.१.०.१०
२.२.४.५.६. भावात् छायापादा दिनार्द्धके । अथना
प्रजमासान्ते विप्रादण्णनक्रमात् । दिने दिने भाग-
हारो मध्यच्छायापदे मतः । अङ्गुः पट्टयको व्यङ्गि-
रङ्गुलेर्व्यङ्गुलिस्त्रया । सङ्गुन द्विगत हीम मध्य-
यादैच पञ्चगुणैः । छायापादैश्च प्रधोने पट्टयुतैर्हि-
गुणैर्हरेत् । प्राज्ञमादिपदार्थं तु खळा दण्डा गतैर्यत्र ।
प्राक् पश्चिमदिनाङ्गान्तु शेयात् पट्टिगुणात्पञ्चम् । इदञ्च
देशभेदविषयं खूलं च सङ्गुन्तु ख० सि० चत्त तच्च
छायागन्दे दृश्यम् ।

छायापुरुष उ० छायाया दृश्यः पुरुषः पुरुषाकृति । आकाशे
दृष्टव्ये निजच्छायातरुमे पुरुषाकृतियुक्ते पदार्थे ।
तद्दर्शनोपायमाह योगप्रदीपिकायाम् पट्टवे
शिय उवाच । निरम्बं गगनं देवि । यदा भवति निर्म-
लम् । तदा छायासखो भूत्वा निश्चल प्रयतो धिया ।
स्वच्छायाकल्पमाशोक्तं स्वपुरुषकर्मणैव वै । समुख
गगनं पश्येन्निरमेपक्षयैकधी । शुद्धस्फटिकसङ्काश
पुरुषस्तत्र दृश्यते । न दृश्यते यदा तत्र पुनस्तद्वत् परी-
क्षयेत् । नङ्गमा दर्शनेनैव साक्षात्कारो भवेत् भ्रुवम् ।
कस्यचित् भाग्यतो दृष्टेया यदि विम्बोऽस्तिगोचरः । मय
त्येव न सन्देहो गुरुविश्वासत शिषे । । गुरु सस्यक्
पूजयित्वा पश्येच्छाया समाहित । तथा पणमासप-
र्यन्तं नृत्युक्तस्य न विद्यते । शिरोहीन यदा पश्येत्
पणमासाभ्यन्तरे स्मृतिः । यदा पादौ न दृश्येते भाव्या-
हानिर्न सशय । न दृश्येते यदा पाण्यो भ्रातृहानिर्न
सशय । एतज् ज्ञात्वा सुधी सस्यक् गङ्गातीरं समा-
श्रयेत् । योनाभ्यासेन सतत प्राणायामेन संस्कृतः ।
यथा वा सत्समीपस्यो जलं नृत्युक्तं जपेत् । योद्ध
भुक्तो हविष्याथो यतभाग्यतमानसः । नृत्युक्तयेच
सन्देहो अन्यथा नृत्युक्तं स्मृतिः । यदा तु मस्तिन पश्येत्
चरपीडा भवेत्तदा । रस्य शान्तिं प्रकुर्वीति शिष्यसेवा
समाहितः । रक्तवर्णं यदा पश्येदस्यर्थं भवति भ्रुवम् ।
मध्यच्छिद्रं यदा पश्येत् प्रलुप्यतो भवेत्तदा । एवं
सन्दर्शनं हेवि । ज्ञानवान् भवति भ्रुवम् । नारदाय
परा मोक्षं भया प्रपन्नदर्शनम् । तत्पूषादानुसहा-
योगी भूत्वा लोकांश्चरत्यसौ । स्वच्छायादर्शनं देवि ।

कलौ पुरुषलक्षणम् । दीर्घायुः समयाप्नोति ज्ञानश्चापि
सुनिर्भलम् ।

छायायन्त्र न० छायाया कालज्ञानसाधक यन्त्रम् । काल-
ज्ञानसाधकेषु शङ्खुयष्टिचक्रप्रभृतियु यन्त्रभेदे । “शङ्खु-
यष्टिचक्रयुक्तैश्छायायन्त्रैरनेकधा । गुरुपदेशाद्विज्ञेय
कालज्ञानमतन्द्रितैः” सू० सि० ।

छायामान उ० छायाया स्वरूपप्रतिबिम्बेन मीयते मा-कर्मणि
स्युट् । चन्द्रे हेमच० इत० । २ छायाया प्रमाणे न० ।
छायाभिच न० छायाया निम्नविष । आतपले शब्दरत्न० ।
छायागुणधर उ० छायाकूपं नृग धरति दृ-व्यम् । चन्द्रे-
त्रिका० । छायागुणधरादयोऽप्यत्र ।

छायाविप्रतिपत्ति स्त्री छायाणां देहकान्तीना तत्प्रभतीना
विप्रतिपत्तिर्विरुद्धा प्रातपत्ति । सुश्रुतोक्ते नृणा म-
रणसूचके देहकान्त्यादीनः सम्यग्भावे यथाह सुश्रुत ।
“अथातश्छायाविप्रतिपत्तिमध्यायं व्याख्यास्याम । श्लाघा
लोहितिका नीला पीतिका वापि मानवम् । अभि-
वृषति यं छाया स पराधुरसशयम् । स्त्रीद्वयो न-
श्रतो यस्य तेजः स्रोतः स्मृतिः प्रभा । अकस्माद्य मज्जन्ते
नो स पराधुरसशयम् । यस्याधुरौष्ठ पतितं चिप-
सोर्धं तथोत्तर । उभौ वा जाम्बवाभासौ दुर्लभं
तस्य जीयितम् । आरक्ता दशना यस्य श्लाघा वा सुः
पतन्ति च । खञ्जनप्रतिमा वापि त गतायुषमादि-
येत् । कृष्णा छायावलिप्ता वा जिह्वा शूना च यस्य
वै । कर्मणा वा भवेद्यस्य सोऽचिराद्विजहात्यस्युत् ।
कुटिला स्फुटिता वापि शुक्ला वा यस्य नासिका ।
अपस्फूर्जति मग्ना वा न स जीवति मानवः । सङ्क्षिप्ते
विषमे सख्ये रक्ते श्रुते च लोचने । श्लाघा वा प्र-
सृते यस्य स गतायुर्नरो भ्रुवम् । केशा शीघ्रान्तिनो
यस्य सङ्क्षिप्ते पिनते भ्रुवौ । लुलुनि चाक्षिप्यक्षाणि
सोऽचिरादाति नृत्यवे । नाहुरत्यक्षनास्यस्य न धा-
रयति य शिरः । एकाग्रवर्त्मिर्दृष्ट्वा सदा प्राणान्
जहाति सः । बलवान् दुर्बलो वापि पम्नोऽहोऽपि
गच्छति । अस्याप्यमानो बहुदक्षः धीरः परिवर्जयेत्
उज्जानं सर्वदा येते पादौ विकृते च यः । विप्र-
सारणशीलो वा न स जीवति मानवः । शीतपादकरो-
च्छासम्बिज्जन्तश्च यो भवेत् । काकोच्छासश्च यो स-
त्यं धीरः परिवर्जयेत् । निद्रा न विद्यते यस्य यो
वा जागर्ति सर्वदा । सुषोढा वक्तुं कामस्तु मत्स्यायेव ।

स ज्ञानता । उत्तरोष्ठश्च यो विद्याद्वाराद्य करोति
यः । प्रेतैर्वा भापते सार्द्धं प्रेतैरूपं तमादिमेत् ।
खेभ्यः शरीरमूमेभ्यो यस्य रक्तं प्रवर्तते । पुरुषस्या
विषार्तस्य सदो जहृत्वात् जीवितम् । यातामीशा
तु हृदये यस्योर्ध्वममुयायिनी । रक्षाविविधेपकरी स
पराशरसमयम् । अनन्योपद्रवकृत शोफ पादसप्त
त्यक्त । पुरुष इति भारीन्तु सप्तको गुह्यको द्वयम् ।
धतिभारो ज्वरो हिक्का कर्दि मूलाण्डमेदता । श्वा
सिनः कासिनो यापि यस्य त परिवर्जयेत् । खेदो
टाक्षय वलपानु हिक्का श्वासय सामयम् । वलवन्
मपि प्राणैर्वियुज्जन्ति न समय । श्वाया जिह्वा भवे
त्यस्य चाक्षि निमज्जति । सुप्तश्च जायते प्रति
यस्य त परिवर्जयेत् । वल्लभापथ्ये तेऽश्रूणां स्विद्यतश्चर-
णावुभौ । चक्षुषाकलता याति यमराष्ट्रं गमिष्यतः ।
यतिमात्रं लघूनि स्युर्गर्भाणि शुक्राणि च । यस्या-
कफात्स विज्ञेयो गन्ता वैवस्वतालयम् । पक्ष्ममत्स्य-
वसातैलघतगन्धाय ये मरा । मृदगन्धाय ते बालि
गन्तारक्षे यमानयम् । यका कलाटमायानि यक्षि
नाश्रानि वायसा । येषां वापि रतिर्नास्ति यातारक्षे
यमानयम् । ज्वरातिभारशोफा स्युर्हृन्मन्योन्वाय
सादिन । प्रक्षोणवल्गमायस्य नाशौ शक्यधिकित्सितम् ।
श्रीणस्य यस्य क्षुत्तृण्ये हृदौर्मिष्टैर्हृत्तैस्तथा । न शस्यतो
ऽङ्गपानेन तस्य मृत्पुरुषस्थित । प्रवाहिका शिरः-
शूलं कोष्ठशूलञ्च दाहयम् । पिपासा यक्षहानिश्च
तस्य मृत्पुरुषस्थित । विषमेष्टोपचारेण कर्मभिश्च
पुराकृतैः । अनित्यत्वाच्च जनूनां जीवितं मिथन
वृजेत् । प्रेतभूतपिशाचाश्च रक्षासि विविधानि च ।
भरणाभिमुखं नित्यमुपसर्पन्ति मानवसः । तानि भेषज-
पीड्याणि प्रतिप्लान्ति जिघांसया । तस्मान्मोघा क्रियाः
सर्वा भयन्त्येव गतायुपम् ।

ह्याल-पु न० छा० वा०, अलक्ष-अर्द्धांशं । वल्कले ।

ह्यालिक्य पु० अलिके रूपकमेदे भयः व्यञ्ज् । गानमेदे । तच्च
गान देवलोके स्थित वासुदेवेन तत्र आनीय भरलोके
प्रचारित यथाह हरिव० १८८ अ० ।

“आलिक्यगानं वल्क भविष्यन् यद्वेयगान्वर्षसदाहरति ।

अथाह वीणास्य भारदस्तु वल्कपाशरागादिसमाधि-
काम् । हृत्तोपकन्तु सयमेव जल्प्य सुवगवोप नरपप्रियार्थम् ।
वदद्वाद्यापपरां च वाद्यान् नरापराक्षा जल्पे

प्रतीताः । आचारितान्ते च ततः प्रतीता रम्भोद्विता
स्वाभिनयय तल्लप्ता । तयाभिनीते वरग त्वयत्प्रा
ततोप रामय जनार्दनय । व्योर्ध्वगे चार विद्याननेत्रा
प्रेमा च राजस्य मित्रकेयो । तिकोणमा चायय
मेगका च एतासद्याऽन्याश्च हरिप्रियार्थम् । जगु-
ज्यैवाभिनयश्च चक्रुर्दिष्टे च कामैर्नशोऽनुकृते ।
ता यासुदेशोऽप्यतुरक्तचित्तं सन्त्यगोनाभिनयैरुदारैः ।
नरेन्द्रसूत्रो । परितोपितेन ताम्बुलयोगेन वरापशरोभि ।
तटागतभिर्नराकृतास्तु जल्पे पश्या माममदाक्षयैव ।
फलाणि गन्धोत्तमवलि वीराभ्यालिक्यगान्वर्षमथा
कृतम् । जल्पे चया च त्रिदिपाक्षुदेव । अतुपद्मार्थं
भुवि मानुषाणाम् । स्थितश्च रस्य हरितेजस्यैव प्रदी-
जयामास स रौप्यप्रेयः । आलिक्यगान्वर्षसुदारवुद्धि
कोनैव ताम्बुलमयं प्रयुज्जम् । प्रयोजितं पञ्चमिरिन्द्र-
तस्यैवालिक्यमिष्टं वतत नराणाम् । शुभावहं
हस्तिकरं प्रगल्भं मङ्गलमेवाथ तथा यथयम् । पुण्यंश्च
पुष्टभ्युदयावहश्च नारायणस्योऽष्टदरकीर्ति । जया-
वह धर्मधुरावहश्च दुःखप्रणाय परिकीर्त्यमानम् ।
करोति पापश्च तथा विह्वलि शृणुन् सुरावासगतो
नरेन्द्र । आलिक्यगान्वर्षसुदारकीर्तिर्मेने सिद्धैक
दिवसं वल्कलम् । अतुर्धुर्गानां मृदवेतोऽयं ततः
प्रवृत्ता सुकुमारजाति । गान्वर्षजातिश्च तथा प-
राणि दीपादाया दीपयतामि राजन् । विवेद
जल्पय सनारदश्च प्रद्युम्नश्चैवैवमैवस्यैव । विज्ञात
मेतद्धि पर यथावद्वैशमालाणि जनेस्तु कोके ।
जानन्ति आलिक्यगुणोदयानां तोयं नदीनामय वा
सुसह्रे । ज्ञातुं हि शक्यं हिमवान् गिरिर्वा पश्याय-
तो वा गुणतोऽयं वापि । यद्य न आलिक्यगुणो
तपोमिक्षाने विद्यानान्यथ मूर्खमासु । पक्ष्मपाशरागेण च
तल कार्यं तस्यैकदेशावयवेन राजन् । शेषाभिधान
सुकुमारजाति मित्रा सुदु खेन मरा प्रवानि । आलि-
क्यगान्वर्षगुणोदयेण ये देवगान्वर्षमहविषयाः । मित्रां
प्रयान्तीत्यवगच्छ सुहृदा आलिक्यगमेव मधुसूदनेन ।
भैवोत्तमानां नरेव । दत्तं लोकस्य चातुपह्कास्यैव ।

हि ह्यी को-वा० कि । नह्यै-म् एकाक्षरकोष ।

ह्यिकनी ह्यी हिक् दल्लभ्यक्त नासिकायन्द जनति वल्का-
यते कन-अक्ष गौरा० णीप् । (नाक्षिकनी) ह्यमेदे
“चिकनी कटुका इत्या तीक्ष्णोष्णा वक्रिपित्तकम् । नाव-

रक्तहरी कुण्डलनिवातकफामहा' भावमं तदुपयोक्तिः ।
 छिक्कर ५० छिक् इत्यव्यक्तं शब्दं करोति क-ट । ६०
 स० ८६५० उक्ते छिक्कारे स्तम्भभेदे "कुक्कुटोभपिरीचप्रच
 गिभिकुल्लज्जिक्काराः" "स्त्रीसन्ना भावमपककपित्रीकर्ण-
 छिक्कारा" "छिक्कर" कटपूरी च पिरीची चाङ्गि
 दक्षिणा । [गन्दरत्ना० ।
 छिक्का स्त्री छिक् इत्यव्यक्तं शब्दं करोति क-ड । क्षुते ।
 छिक्कार ५० छिगित्यव्यक्तं शब्दं करोति क-व्यण् । स्तम्भभेदे ।
 "छिक्कारो स्तम्भजातिः ककवाकः कुक्कुटः प्रोक्तः" ६०
 स० ८६५० ।
 छिक्किक्का स्त्री छिक्का क्षुतं साध्यत्वेनास्तस्या वा० ठन् ।
 छिक्किया (नाकछिक्कनी) भावमं । स्वात तत्पार्थे ।
 छित्ति लि० छा-क्त वा इत् । छित्ते व्यमरः इहभाषण्ये
 छित्ति स्त्री छिद-क्षिन् । छेदने कर्त्तरि क्तिच् । २करप्रत्यये
 यन्त्र० ।
 छित्त्वर लि० छिद-वरप् ६० दस्य तः । १वैरिणि, २भूत्ते
 ३छेदके च उपादिको । पित्तात् स्त्रियं ङीप् ।
 छिद् द्वैधीकरणे रुधा० उभ० सक० अणिट् । क्षिप्ति क्षिने
 इरित् । अक्षिदत्, अक्षेत्तीत् अक्षिन् । "न क्षिन्द्या-
 सखलोमानि" "न क्षिन्द्यात् कारजैर्नखम्" मनु
 "अक्षिन्द्युत्तमाङ्गानि" भा० स० १२।६१५० । भिदा-
 दित्वात् षड् छिदा । "कर्मस्य पश्यतेर्भाष कर्मस्याय
 भिदादयः" इत्युक्ते ततः कर्मकर्त्तरि प्रत्ययः छिद्यते
 कट सयमेव । छिदुरः सयंछिद्र ।
 अय+अपठाय छेदने "एतस्यै वा एपापच्छिद्यै वैव पुनर्भवमपि"
 शत० प्रा० ५।१।४।६ । [४२० पृ० दृश्यम् ।
 अय+विभागभेदे । स च दैगिकः कालिकय अयच्छेदयन्ते
 वि+अय+आवर्त्तने निरासने व्यञ्ज्येदः ।
 आ+आलभ्य हरणे । (काङ्क्षित्यलभ्योया) अयहरणे "आ-
 क्षिन्द्युरितरास च" नारद । "मिपतामाक्षिज्जसि
 न" कुमा० । सयकच्छेदे च । "आच्छेत्स्याम्यहमेतस्य
 वल्लभमपि चाह्वे" भा० स० १६६५० ।
 उहृ+अमूहभाषणे । "किं वा रिपूँक्षव युक्तः सयसच्छिन्नति"
 रघु "उच्छेत्तु प्रभवति यज्ञ वृत्तमपि" शकु० ।
 परि+इवक्तया विभागे । परिच्छेदः । "यशःपरिच्छेत्सुनि-
 वक्त्याहम्" रघुः । "परिच्छिन्नप्रभावविर्जितं मया न च
 विष्णुना" कुमा० ।
 वि+ विभागे भेदे च "विच्छिद्य तौ शरीरौ" हरिवं०

८५१० श्लो० । "यदर्थे विच्छिन्न भवति कतसन्मानमिव
 तत्" शकु० । [छिद्र "रामा० सु० १७।१० ।
 छिद् लि० छिद-क्षिप् । छेदमकर्त्तरि । "रामस्य हृदय-
 छिद्रक न० छिद-क्षुन् । यज्ञे उपादिको ।
 छिद्रा स्त्री छिद्र-भावे भिदा० षड् । छेदने ।
 छिद्रि स्त्री छिद्र-इन् क्तिच् । १परमौ २यज्ञे उच्चवत् । ३छेत्तरि
 लि० । [४करवाचे च भेदि० ५असौ उच्चवत् ।
 छिद्रिर ५० छिद-किरच् । १गुठारे २पावके, ३रज्जुभेदे,
 छिदुर लि० छिद-कुरच् । १पैरिणि, २भूत्ते ३छेदके, ४छेद-
 नद्रव्ये च भेदि० । कर्मकर्त्तरि कुरच् । ५स्वयच्छिन्ने
 लि० । "समस्यते न छिद्रुरोऽपि हार" रघुः ।
 छिद्र भेदने षट् चुरा० उभ० सन० सेट् । छिद्रयति ते
 अचिच्छिद्रत् त । छिद्रित छिद्रम् ।
 छिद्र न० छिद्र-रक् छिद्र-अच् वा । १द्रव्ये, २गते, ३अथ
 कामे ४व्योतिषोक्ते लग्नतोऽष्टमस्थाने । "छिद्राख्यमष्टम
 स्थानम्" ज्यो० त० । "छिद्रं नियारयेत् सर्वं श्वशुर-
 सखातुगम्" मनु । "छिद्रेष्वनयां मङ्गलीभवति" शकु०
 "नास्य छिद्रं परोविद्यात् विद्याच्छिद्रं परस्य त्व" मनु ।
 देहे छिद्रसंख्यामाह याज्ञ० भित्ताक्षरयो
 "रोम्णा कोटप्रस्तु पञ्चाशत्तत्तत् कोटप्र एव च । सप्त-
 षष्टिस्तथा सत्ताः साङ्गा खेटायनैः सह । वायवीयै-
 र्विगण्यन्ते विभक्ता परमाणवः" याज्ञ० । "पूर्वोदित-
 सिराकेयादिसंहिताया रोम्णाश्चरमाणवः स्रष्टुश्च
 तररूपा भागा खेटसप्तशतपरि सह सप्त पञ्चा-
 शत्कोटप्र तथा सप्तोत्तरपष्टिस्तथा साङ्गा पञ्चाशत्स्रष्टु-
 संहिताः वायवीयैर्विभक्ताः पयनपरमाणुभिः पृथक्
 कृता विगण्यन्ते" मिता० । एता स्रष्टुश्चिद्रसंख्या
 स्रष्टुश्चिद्रसंख्या तु नव स्रष्टुनेत्रवर्णना साहयपायूपस्य
 स्थानभेदात् तत्संख्या तस्यत्वेन ५नव संख्याया च
 छिद्रकर्णं लि० छिद्रयुक्तः कर्णोऽस्य । दुर्लक्षणरूपच्छिद्रयुक्त
 कर्णयिगिष्टे छिद्रकर्णशब्दे दृश्यम् ।
 छिद्रदर्शिनं लि० छिद्रं पश्यति दृश्य-णिनि । १रन्मूत्रान्वे-
 पिणि रिपौ । कण्डूरीकशब्दे १६११ ४० दर्शिते
 योगश्च वाभ्रव्यपुत्रे २विप्रभेदे च "छिद्रदर्शो सुनेत्रश्च
 तथा बाभ्रव्यपुत्रयोः । जातौ श्रोत्रियदायादौ वेद
 वेदाङ्गपारगौ" हरिवं० २१५० । [राजनि०
 छिद्रवेदेही स्त्री छिद्रप्रधाना वेदेही । गजपिप्पल्याम्
 छिद्रान्तरं ५० छिद्रमन्त्रमध्ये यस्य । नडे । राजनि० ।

कुरा स्त्री कुर-क । सौधलेपनद्रव्ये सुधाया चूर्णे (कवि
चुन) हारा ।

कुरिका स्त्री कुर-देहे क स्तार्थे क टापि धत इत्वम्
कुर-भा० कुरु वा । अमामप्याते व्यस्तभेदे ।

कुरिकापत्नी स्त्री कुरिकेव पत्नमस्याः स्त्रीप् । श्वेतावता
याम् राजनि ।

कुरित लि० कुर-क्त । कश्चित् जटाघर । श्लिप्ते शक्तिसे
च लि० "परस्मिन् कुरितामलच्छवी" माय ।

कुरी स्त्री कुर-क गौरा० ङोप् । कुरिकायाम् अक्षिषेभौ
भरतः ।

कुरिका स्त्री कुरिका+प्रयो० । कुरिकायै श्वन्वत्राया गवि
"गोमु माक्ष्ण्यंस्यासु कुरिकायाय भेदे" कुरिकाया
वन्वत्राया गोपीक्याये मासाभेदे" कुङ्कु०

कुरी स्त्री कुरी-प्रयो० । कुरिकायां हेम० ।

कृद् चन्दीपने मा चु० उभ० पचे भ्वा० पर० सक० सेट् ।
कृदयति ते कृदति अचिच्छृद्-त कचच्छर्दत् त
कचक्षदीत् ।

कृद् देवने दीपौ च कच० समने सक० कृधा० उभ० सेट् ।
कृचति कृन्ते इति । अचच्छृद् अचक्षदीत् । अच-
क्षिष्ट कृदयति-कृत्सति उदित् कृदित्वा कृत्वा कृक्ष
कृप याचने द्विक० गच्छे कच० वा कुरा० उभ० पचे भ्वा०
पर० सेट् । कृपयति ते कृपति । अचिच्छृद्-त कच
कचक्षदीत् । अचक्षदीत् ।

कृक पु० कुर-वा० कृकन् । शृङ्गायुक्ते मृगपक्ष्यादौ नागरे
विदग्धे लि० मेदि० । विदग्धप्रिये गच्छाङ्गहाररूपे
श्चतुर्भासभेदे अतुभासगच्छे १७८५० टप्पम् । ४मत्तायां
क्षिप्यां स्त्री गच्छार्थि । [दृग्प्रम्

कृकापञ्चति स्त्री अचक्षिष्टहारभेदे । अचक्षारगच्छे पु० १६८
कृद'भेदे कृद' चु० उभ० सक० सेट् । कृदयति ते अचि-
च्छर्दत् त ।

कृद् पु० कृद्-भावे कृत् अच् वा । शब्देने "अभि-
प्राग्भेदपाताकां क्रियते नन्दनहृमा" कुमा० ।
कर्त्तरि कच् । शब्देने, भासके "कृद् गुण गुण कृद्-
भिति" क्रीडावती । कर्माणि कृत् । शब्देने, लि०
"वलाङ्ककृद् विभक्तारागम्" कुमा० । "विचक्षिष्य-
कृदपान्ययकः" मेघ । कण्ठाप्यस्य य विहितत्वेन
क्षिप्यां गौरा० ङोप् । गतोनिवमर्हति ठञ् । कृदिक
निवच्छेदाहं नेतसादौ ।

कृदन न० कृद्-भावे कृत् । शिवाकरणे "कृपाददतो-
भक्ते कृदेने कर्पाभासयो" याच० । कर्णे कृत् । शब्देने
नसाधने "तद्गं यक्ष यक्षविदां न यक्ष कृदेनं फृतम्"
भा० स० ५४७० । कर्त्तरि कच् । शब्देने लि०

कृदनीय पु० कृदनाय जलकानुप्यभेदनाव कृत-क । शकत
कृच्छे राजनि० । कृद्-कर्माणि धनीयर् । शब्देने लि०

कृदादि पु० मित्यमर्हतोऽर्थे उन्मत्तयनिमित्ते शब्दगणे
स च गणः "कृद भेद द्रोह द्रोह कर्त्त कर्प तोष
समयोग विमयोग प्रयोग विमकर्प प्रेषण समश्च विमश्च
विकर्प प्रकर्प (विराग विरङ्ग च)" पा० ग० सू० । कृदिक
कृदि पु० कृद्-इन् । शब्देने उच्च० । शब्देने लि० ।
शब्देने कौ पु० धरणि । [हेमच० ।

कृदित लि० कृदे जातोऽस्य तारका० इतच् । शिवाकरणे
कृदा लि० कृत् योग्य कर्माणि योग्यार्थे एव । भेत्तु
योग्ये "ग्रीष्मे कृद्यमतोऽहं त्वाम्" भट्टि ।

कृदाक्षिरोगप्रतिषेधोपायाः सुश्रुतोक्ता यथा "अयान-
च्छेद्यरोगप्रतिषेध व्याख्यास्याम । क्षिग्धं कुक्ष्यतो कृच
क्षपविषय यत्नतः । संरोपयेन् नयन भिषक्पूर्णेत्सु
लावणे । ततः संरोपित तृणं सुखिजं परिपङ्क्तिम् ।
अर्धं यत्न वकीजात तत्रैतल्लगयेद्विपक् । अपाङ्ग मे
समाप्य यद्विगेन समाहितः । सुशुद्धाङ्गुलं मे
धापी सुधीक्षणे पा पुन । नक्षोत्पापयता क्षिप
कार्यं मभ्युन्नत त तत् । यक्षपानभ्यासाश्च परकीया-
हयेद्भृद्म् । ततः प्रविधिनीभूत त्रिभिरेव विचक्षितम् ।
उल्लिखन्मण्डलापेण तीक्ष्णेन परिशोधयेत् । विचक्र
कृतपापि कृष्णच्छुद्धाङ्ग मण्डनात् । नीत्वा कनीन
कोपानं क्षिप्याद्याविभक्तम् । पतुर्भागस्थिते मासे
नास्ति व्यापत्तिर्हति । कनीनकवधादसं नाडी चाप्यु-
पजायते । हीनच्छेदात्सु मर्हं हिं ग्रीष्मेवाधिगच्छति ।
अर्धं यत्नान्नवद्व्यापि तदप्युन्मार्थं क्षिप्यतम् । क्षि-
न्द्राहमेण यक्षेण वत्तं युक्तान्मात्रितम् । प्रविषा-
रणमच्छोस्तु ततः कार्यममनरम् । यवनाक्षय्य चूर्णेन
त्रिकटोऽङ्ग वणस्प च । सेदयित्वा ततः पचाद्भोज्यात्
कुण्ठो भिषक् । देयं नृपकाक्षय्ये खेह दत्त्वा यथा-
हितम् । द्रव्यं सुविधानं तस्य कुर्यादित-परम् ।
शृङ्गाङ्गुला करच्छेद दत्त्वा शोधनमाचरेत् । करच्छ-
योजामकमधुकैः प्रापित पय । हितमाचरोतकं
शुद्धे हिराङ्ग शोध्ययुतम् । मणुकोत्पद्यिष्यत्कृद्वा

कञ्चकैय मूर्त्तिम् । प्रलेपः स्रुतः शीतः क्षीरपिष्ट
प्रयुज्यते । लेप्याङ्गनैरपहरेदर्शयेय भवेदादि । अर्म्भ
चाख्यन्दभिनिभक्षीर रक्तमयापि वा । घूसरन्तु यज्ञापि
गुक्रवत्तदुपाचरेत् । चर्म्माभ्यङ्ग्यं यत्तु स्नायुभासवना
हतम् । छेदाभेय तदर्म्भं व्यातुल्यमण्डलगच्छ यत् । विशुद्ध
वर्णमज्जिष्ट क्रियासक्षिगतकृतम् । द्विजेऽर्म्भं पि भवे-
त्यस्यव्यासवमत्तपद्रवम् । सिराजाषे सिरायास्तु कठि-
नासाय बुद्धिमान् । उल्लिखेन्मण्डलापेण वडिगे
भावलम्बिता । सिरासु पिडका जाता या न सिध्यन्ति
भेषजैः । अर्म्भमन्त्रमण्डलापेण तासां छेदनमिष्यते ।
रोगयोग्यैतयो कार्यमर्म्भोक्तं प्रतिधारणम् । विधि-
यापि यथादोष लेखनद्रव्यसमृत्तः । मन्त्रो सखेद्य
शस्त्रेण परमणीकां विचक्षण । उत्तरे च त्रिभागे च
वडिगेनावलम्बिताम् । लिप्यात्ततोऽर्द्धमपे स्यादशुभाडी
ह्यतोऽन्यथा । प्रतिधारणमन्त्रापि सैन्धवक्षौद्रमिष्यते ।
लेखनीयानि चूर्णानि व्याधिशेषस्य भेषजम् । शङ्ख
सस्रमेनश्च मण्डूक्षीश्च सस्रजाम् । स्फटिकं कुर-
विन्दश्च प्रवालाङ्गलकन्या । वैदूर्योपलकं सक्तामय-
जाचरजांसि च । समभागानि समिष्य सार्द्धं शोतो-
ऽङ्गनेन च । चूर्णाङ्गल कारयित्वा भाजने मेघ
म्हङ्गले । सस्याप्योभयतः काष्ठमङ्गलेत्यतः पुष ।
अर्म्भापि पिडकां हन्यात्सिराजाषानि तेन वै ।
अर्म्भस्तथा यज्ञं नाम्ना गुल्फाशौऽर्द्धेनेय च । अभ्यन्तर
वर्त्मयथा विधानं तेषु वक्ष्यते । मन्त्रोपखेद्य निर्मुञ्ज
चूर्णोत्क्षिप्य प्रयत्नतः । मण्डलापेण तीक्ष्णेन मूले
लिप्याङ्गमग्नयः । ततः सैन्धवकाशीसकण्याभि प्रति-
धारयेत् । स्थिते च वडिरे वर्त्म दहेत्सस्यक्षलाकया ।
क्षारेषावजिखेक्षापि व्याधिशेषो भवेदादि । तीक्ष्णैरुम-
यतो भागैस्ततो दोषमक्षिपेत् । वितरेच्च यथादोष
ममिष्यन्द्रक्रियाविधिम् । शङ्खकर्म्मण्युपरते भासश्च
स्यात्सु यन्त्रितम् ।

छेमण्ड पु० छेमण्ड+पुणो० अत एवम् । भाटपितृहीने

बाह्वके (बाँड) उल्लसदन ।

छेलाफ पु० स्त्री को-कर्म्मणि वा० डेलकन् । १०० १०००

स्त्री टाप् । भावम० जागमन्दे दृश्यम् ।

छेलु पु० स्त्री-वा० डेलु । सोमराज्याम् शङ्खच०

छेदि क लि० छेद निघमर्हेति ठञ् । निघमर्हेटाहं नेतसे पु०

वि० कौ० ।

छे० छेदने दि० पर० सक० अणिट् । अति यच्छात्-यच्छा-
सीत् । चच्छो । अत - अति । [देखोया] ।

छेडिका स्त्री छुट-एवम् । तर्ज्ज्यङ्गुवध्नौ (वध्नी-

छेडिन् पु० छुट-णिनि । कैवर्त्तं लिता० ।

छेदण न० कुर-भावे छुट् । परित्रागे लिता० ।

छेलाफ पु० कुर-वा अङ्गुष्ठ रस्य च । भाटपुङ्गे (टावा-
सेवु) शब्दरत्ना० ।

छेदारा स्त्री दीपान्तरकूर्जुरिकायाम् । “यद्यपि गोक्ष-
माकारा परद्वीपादिहागता । जायते पश्चिमे देशे वा
लोहारैति कीर्त्यते” भावप्र० अर्जुनशब्दे २४६८४०
तदुष्णा दृश्या ।

छु गतो भा० आत्म० सक० अणिट् । अति यच्छ्रोष्ट
शेषदि अक्षि(चु)च्छ्रवम् त । अे सनि चु(चि)
च्छ्रावयिषति ते ।

इति वाचस्पत्ये छकारादिगद्यार्थनिरूपणम् ।

ज

जकारो व्यञ्जनवर्णमेत स्पर्शसप्तस्योच्चारणस्थानं
तान्, आभ्यन्तरप्रयत्नं जिह्वाग्रभागेन तालुस्पर्शं
याहाप्रयत्नाय घोषप्रसारनादां अल्पप्राणश्च । मातृ
कान्दाभेदस्य वाममण्डिवन्धे न्यासः । तन्त्रोक्ता अथ
पाचकशब्दा यथा “जघत्तराननः श्ली ङोगी च
विजया स्थिरा । मन्देवो जयो जेता धानकी
सुमुखी विभुः । लम्बोदरी मृति शाय्या सुप्रभा
कर्तृकाधरा । टीरवाहकचिह्नं चो नदी तेजा सरज-
विप । जयनो वेगितो वाममण्डिवन्धपटाग्रक । हुना
रुतेश्वरो वेशी चानोदी मदगिह्वर ” धर्मोद्धारतन्त्रम् ।
अथ ध्येयरूपं यथा “जकार परमेशानि । या स्वयं
मध्यकुण्डली । शरत्पद्मतीकाश सदा त्रिगुणसमु-
त्तम् । पञ्चदेवस्य वर्षं पञ्चप्राणमय सदा । त्रिशक्ति
सहितं वर्षं त्रिनिन्दसहितं प्रिये ।” कामधेनुतन्त्रम् ।
काव्येऽस्य प्रथमविध्याधमस एतत् २० टी० वक्तं
“जोषित्वाभमित्यादि” ।

ज पु० जि-जन-जु-ग ७ । १।सत्युच्चारणे १जनानि १पितरि
१जनार्हने लि० मेदि० १।यिपे १भुक्ता ७तेजसि ८पिशाचे
च । गच्छात्ता० १देवे एकाक्षरान्तेष “जो गुरुमध्यगत ”
इत्युक्ते गुरुस्यो प्राणयोर्गुह्ययुक्ते छन्दः शास्त्रप्रसिद्धे
(१५) त्रिवर्णे १० गणे तस्य काव्यप्रथमविन्यासे । “भुजगो-
रुज ज इत्युक्ते रोग फलम् सर्पोऽस्य देव १।जाति लि०
“प्राष्ट शरत्कालदिवा जे” पा० अलुक् स० । प्राष्टपिज
गरदिज कालेन टिण्जि । “विभाषा वर्षक्षरगरे-
त्यादि” पा० । वर्षेज वर्षेज इत्यादि । “तत्पुरुष कति
बल्लभम्” पा० । मनसिज मनोज सरसिज सरोजमि-
त्यादि । जरायुज अगहज खेटज ठङ्गिजः ।
१२वेगते ११जेतरि लि गच्छात्ता० । [क्षपणे न०मेदि०।
जकुट पु० ज जात कुटति कुट-क । १मन्वाचले २वाक्ता-
जघं भय सक्तं हासि अक० जघा० खपादि० २० सेट् ।
स्वपाटिश्च रुद्रान्तर्गणस्तेन भन्नादे सार्वधातुकस्य ङट् ।
जक्षिति जक्षित अश्वस्तस्य तेन जक्षति ।
अजक्षीत् “उतेव स्त्रीभि सह भोदमानो जघदुते
वापि मयानि पश्यन्” शत०त्रा० १४।७।१।१४। “अश्वत्थां
कश्चिद्भाति जघत्वा सह जजति” भाग० ४।२५।५७।

“हविर्जक्षिति नि शङ्कोमखेपु मघवामघो” जक्षिभो-
ऽनपराधेऽपि” भट्टि । अस्यान्त्यादितां केचित्
मन्यन्ते । “यच्छतामिति येऽप्युक्तास्ते वै यथास्तु
यच्छतात्” विष्णुपु० यच्छनामनिर्दत्तौ तथादर्शनात् ।

जक्ष दाने स्वा० इदित् स्वा० सक० सेट् । इदित्करणसामर्थ्यात्
अनुपपन्नस्यापि तुम् । जक्षते अजक्षिष्ट । मित् । अजक्षि
अजात्तु (जा) जक्षम् । इदित्करणत्वात् जक्षते ।

जजण न० जच-भावे खट् । भक्षणे हेमच० ।

जगज्जुस् पु० जगतां चक्षुरिव प्रकाशकत्वात् । सुख्ये हेमच०
जजादि पु० “जच जाट दरिद्रा च चकाक्षिः शाकिरेव
च । दीधी वेनी च विज्ञेयो जजादि पञ्चकोगण ”
इत्युक्ते अथ्यस्तस्ये वातपञ्चके “नाभ्यस्ताच्छत ” पा०
जजत् जापत् इत्यादि ।

जगत् पु० गम-किप् नि० द्वित्वम् लृक् च । १।वायौ २जङ्गमे लि०
मेदि० । १विश्वे न० समर । ४लोके सचराचरे प्रपञ्च-
भूते भोगोपयोगिपरिकरसहिते मायामये संसारचक्रे
यथोक्तभभियुक्ते “म निरूपयितुं शक्या विस्तृत
भासते च या । सा सायेतीन्द्रजालादौ लोका समति-
मेदिरे । स्पष्टं यथा जगच्चेदमशक्यं तद्विरूपचम् ।
मायामय जगत् भाति वीक्षतापचपातम् ” “जगद्योनि
रयोनिस्त्वं जगदन्तो निरन्तरम् । जगदादिरनादिस्त्वं जग
दीयो निरीश्वर ” कुमा० । “जगत पितरौ वन्दे पार्थ-
तीपरमेश्वरौ” रघु० । “यदा स देवो जागर्ति तदेदं
चेदते जगत्” मनु । लोके “जगत्पथ्यां प्रसङ्गमुभासुना”
“युगान्तकालप्रतिसङ्घातात्मनोजगन्ति यस्यां सविताशमा-
सत” भाय । जङ्गमे “जगता तस्य पथ” सन्ध्यामन्त्र ।
क्षिप्रत्वात् जगत् जगतौ इत्यादिरूपम् “पृथक्पृथक्-
गच्छत्वञ्च” पा० निपातनपक्षे जगन् जगन्तौ इत्या-
दिरूपमिति केचिदाहुस्तस्मिन्त्यम् तस्य शब्दलक्षणत्वेऽपि
“माभ्यस्ताच्छतरिति” पा० निषेधात् न तुम् । शब्द-
लक्षणत्वप्रयोजनं तु त्थिर्वा डीप् जगती [हेमच० ।

जगत्कर्त्तृ पु० इत० । १।श्वरे तदभेदात् २चक्षुर्वाद्यादौ
जगच्छब्दं पु० जगतो अन्तोऽस्य वेदे नि० पु वङ्गावः । जग
त्वा छन्दसा सुख्ये । “सरोऽसि गयोऽमि जग-
च्छन्दा” ता० वृ० १।५।१५ ।

जगत्पति पु० इत० । १परमेश्वरे तदभेदात् २हरिहरादौ
“यदा च तस्याधिगमे जगत्पते ” कुमा० जगदीया-
दयोऽप्यत्र । जगदीयो निरीश्वरः” कुमा०

जगत्प्राण ५० जगत् प्राणित्वात् प्रत्यक्ष-व्यपादाने षञ्
६०। बायो अण् "जगत्प्राण । प्राणानमहरसि
किले व्यसितम्" भा० ६० ।

जगत्साक्षिन् ५० ६०। १६२रे १६३ये च हेमच० ।
जगत्मेतु ५० जगतः सेतुरिव सर्वमयाटाकारकत्वात् ।
परमेश्वरे जगतां सत्तारण्येत्तत्वादसभेदकरत्वाच्च
यथायमादीनां, "एष सेतुर्विधरणो लोकानामसभेदाय"
श्रुतेस्तस्य तथात्वम् । अन्तुक् समा० । जगतः सेतुरप्यत्र
"श्रीपद्मं जगत सेतु" विष्णुसु० ।

जगती स्त्री गम-क्लिप् "प्रपन्नहृज्जगच्छादवत्" भा० गह
सुद्धत्वात् ङीप् । १भुवने । २पृथिव्या "आर्य्यमदृमते
भूमेयमत्वात् गतिसत्त्वेन तथात्वम् । अन्यमते जगदा-
धारत्वात् तस्याभावात्तन्मिति भेद । १६३दगाधरपादके
छन्दोभेदे छन्द गच्छे ह्यस्य । ४जस्युत्तेले हेमच० । ततो-
मवादी उत्सा० अञ् । जगत जगतीमवादी । स्त्रियां
टाप् । छन्द गच्छे उदा० ।

जगद्व्या स्त्री ६०। दुर्गायां व्याये क । जगद्विष्का-
य्य । "वृष्टिस्वितिविभागाणां विधात्री जगद्विष्का"
देवीगीता । जगद्वालीगच्छे उदा०

जगटाटि ५० ६०। १परमेश्वरे । २तदभेदास्तुरानमादौ
"जगदादिरनादिस्त्व" कमा०

जगटाटिज ५० ६०। १हरण्यगर्भरूपेण जगतामादौ जायते
जग-ट । परमेश्वरे । "आजिष्णुर्भोजन भोक्ता सहि-
ष्णुर्जगटाटिज" विष्णुसु० ।

जगटाधार ५० ६०। १बायो गच्छे च० । २जगदाश्रये काले
च "कामोहि जगदाधार" ति० त० । जगदाश्रया
दयोऽप्यत्र "जग्यानां जगक कामो जगतामाश्रयोमत
भाषा० ।

जगदायु(युम्) ५० जगतामायु साधनत्वात् यायु प्रयो-
ग समोप । पायी । "यह केसरिणः अले यायुना
जगतायुना" भा० १००५० । "यायुना द्विपदी अष्ट
कण्ठो जगतायुना" भा० ग्रा० २४०५० ।

जगदृगुक् ५० ६० । १परमेश्वरे । "सर्वि पृथ्वीपानधि गुरु
कासेनामज्जेताम्" पात० छ० तस्य सर्वगुरुत्वरूपस्य
तदभेदात् २विवादी "यद्यते शुभय चरं नाकदित्या जग
दृगुम्" (शिवसु) इमा० । "मेने पराष्ट्रं पाञ्चान गुरु-
नेन जगदृगो रूप । ३जगतागुपदेष्टि नारदादौ ।
"नारदसु जगतागुपदेष्टि विष्णुनाय गगन विषमहृते"

नैद० जगदृगो गुरु पञ्चमीत० । ४जगदृगो गुरुद्वये च ।
जगदृगो स्त्री जगतस्य मध्ये गोरी । मनसादेव्यां गच्छेत् ।
जगदृगो ५० जगतोदीपरप प्रकाशकत्वात् । परमेश्वरे "तस्या
भासा सर्वविद् विभाति" नृति तदभेदात् २विवादी
"जगदृगो जगदृगो जगति जगतीगतिम्" भा० द्रो०
२०२ गिवस्तव ।

जगदृधाट ५० ६० । १परमेश्वरे । दुर्गां नृतिभेदे स्त्री
ङीप् । तस्या पूजाकालव्यवस्था ।
निगमकल्पसारे सामधारपते पठ्ये च दुर्गातस्यो
"श्रीशिव उवाच । प्रसीद जगतां मातृज्जगद्विधारका-
रिणि । । यतएव महेष्टानि । तवाहं गरपागत ।
तया यत् कथित पूर्व तत्सर्वेष्ट श्रुत मया । जग
द्वाली महादुर्गा चतुर्वर्गकषपदा । तस्याः पूजाविधि
दिन कालस्तत्र प्रकाशितम् । तदेव कथयेशानि ।
ये त्वमिच्छानि साधनम् । श्रीदेव्युवाच । कथयानि
महेष्टानि । साधनानामधारय । तस्याः पूजाविधि-
दिन समय भावभेदत । कार्तिके शुक्लपक्षे च या
दुर्गां नवमी तिथि । सा प्रमसा महादेव । महादुर्गा-
प्रपूजने । मातृय सात्विकी पूजा मध्याह्ने रात्रौ
मता । सायाह्ने तामसी पूजा त्रिविधा परिकीर्तिता ।
जपयज्ञादिभिर्देव । इति त्रैकालिकी मता । अथान्यत्
समयव्याप्ति गृहण्य परमेश्वर । । सप्तादि नवस्थानं
पूजाकाल इतिरित । त्रिदिने त्रिविधा पूजा दृगव्याच्च
निर्गुण्येत् । पूजा परेऽङ्गि देवेन । १त्रायत्त निवर्जनम् ।
वेधिताया प्रकारेण तत्र पूजा प्रकीर्तिता । शिव
उवाच त्रिचव्याख्यापनी सा तु यदि व्यासवर्मा शिवि ।
त्रिकाते त्रिविधा पूजा कथं देव्या अगम्यति । । कथयस्व
महेष्टानि । इति मे समयोद्धृष्टि । श्रीदेव्युवाच । सा मात
व्यापिनी यत्न वासरे नवमी तिथि । त्रिचव्य पूजये
तत्र वासरे जगद्विष्काम् । सङ्कर्षव्यापिनी च।पि
तत्र पाता महेष्टान् । एककाले त्रिधा पूजा साधनानेव
कारयेत्" ।

तत्पूजायां दृगव्यां वसिष्ठानिचयः तन्नामरे "श्री
पार्थिव उवाच । दृगव्यां वसिष्ठान्तरु निविष्ट जगदो-
न्म । । कट त्रिकाच पूजा वा वसिष्ठे परमेश्वर । ।
शिव उवाच "नवमी तिथिमात्रेण यत्न पूजाविधि
भवेत् । निविष्ट वसिष्ठान्तरु दृगव्यां तत्र छन्दरि । ।
नवमी दिनमात्रेण पूजाविधिरिहोदित । दृगव्यां

त्रिदामन्तु निप्रक्ष नात्र पार्वति” । ज्ञानाभ्युत्तारे
 मूढे प्रकारसङ्का “सङ्कर्तव्यापिनी चापि प्रातश्चमनी
 तिथि । तद्दिने पूजन कार्यं त्रिसन्ध्य वरवर्णनि । ।
 त्रिकाल पूजयेत्तत्र नैककाले कदाचन” । कात्यायनीतन्त्रे
 उपटले । “कुम्भराशिगते चन्द्रे नवम्या कार्त्तिक-
 कथ्य च । उपत्यङ्गौदितो भ्रातुर्दुर्गामाराध्य यत्र
 भवन् । पुत्रारोग्यं वक्ष्ये मेभे लोकसाक्षात्त्वमेव च ।
 नां तिथि प्राप्य सत्तुल्य शक्तिर्भौमदिने यदि । प्रपूज-
 येन्महादुर्गां धर्माकार्थसौख्यदाम्” । शक्तिसङ्घ-
 मतन्त्रे “कार्तिकेयस्य हिते पक्षे नवम्या जगदीश्वरीम् ।
 त्रिकालमेककाल वा वर्षे वर्षे प्रपूजयेत् । ऋणभर्या प्रतिमा
 शक्त्या जगद्वाती विधानतः । पूजयित्वा परदिने प्रतिमा
 ता विसृज्येत् । पुत्रपौत्रधनैश्वर्यं सयुताऽस्य भवेत् पुरी” ।
 तन्त्रान्तरे । “कुम्भारे युगाद्यायां जगस्यान्तु जगत्प्रसूः ।
 मातृभूता महेश्वरी तत्र तां परिपूजयेत्” तन्त्रान्तरे । “त्रि-
 काल पूजयेद्दुर्गां मूलेनैकाक्षरेण च (द्वौ) । नामारत्नविधा-
 नेन भीतवाद्यपुर सरम् । कार्तिकेयस्य सिते पक्षे नवम्याश्च
 विशेषतः । कृत्वा च साधकश्चेष्टो जमेष्ट्राज्यमकण्टकम्” ।
 योगिनीतन्त्रे “कार्तिकेऽमक्षपक्षे तु नवम्याश्च विगे-
 यत । उद्बुद्धान्तु जगद्वातीं पूजयेद्दीपमालया” आगम
 तत्त्वसारे “कार्तिकेऽमक्षपक्षे तु नवम्याः भौमवासरे ।
 आदिर्भूता जगद्वाती युगादौ दैत्यनाशिनी” । उत्तरकामा-
 ख्यातन्त्रे “कार्तिके शुक्लपक्षे तु त्रयोयाया प्रथमेऽ-
 ष्टमि । त्रिसन्ध्य पूजयेद्देवीं दुर्गां सम्पत्प्रदहमे” ।
 कुञ्जिकातन्त्रे “कार्तिके शुक्लपक्षे तु नवम्या जगद-
 श्विकाम् । दुर्गां प्रपूजयेद्भक्त्या धर्माकार्थसिद्धये ।
 दुर्गाकल्पे विद्योत्पत्तौ “कार्तिके शुक्लपक्षेऽङ्गि भौम
 वारे जगत्प्रसूः । सर्वदेवहितायैव इष्टं तत्तमनाय च ।
 आविरासीत् जगत्प्रान्त्यै युगादौ परमेश्वरी” । व्रतकाल-
 विवेकप्रवचनम् “कार्तिकेऽमक्षपक्षस्य त्रयोयाया नवमेऽ-
 ष्टमि । पूजयेत्तां जगद्वातीं सिङ्गष्टे निवेदधीम्” । स्मृति ।
 “युगाद्या वर्षद्विच सप्तमी पार्वतीप्रिया । रवेरुदयभी-
 क्षन्ते न तत्र तिथियुग्मता” । कथ्यतत्त्वार्णवे “कार्तिके
 ऽमक्षपक्षे तु युगाद्या नवमी पुराता । पूर्वाङ्गसमये तत्र
 पूजाविधिरिहोदितः” । कृत्यतत्त्वार्णवे भविष्यपुराणम्
 “कार्तिके शुक्लपक्षे तु युगाद्या नवमी पुराता । पूर्वाङ्ग-
 समये काष्ठालिका परदिने यदि । तत्र पूजादिर्न कुर्यात्
 पिण्डनिर्घण्णादिते” । स्मृतिशागरे “कार्तिकेय युगा

द्यायाष्टद्विकामोऽर्चयेद्दुर्गाम्” । ततश्च उक्तवचनेषु
 तत्तिथेर्युगादित्येन कीर्तनात् तत्पूजायाश्च युगाद्यादिन-
 कर्तव्यत्वेन विधानात् पूर्वापरदिनयोस्तस्या सम्बन्धे
 परदिन एव कर्तव्यता न तु युग्मगाक्षेण अष्टमी
 विज्ञाया पाद्याता युगाद्या वर्षद्विचैत्यादि वचनात्
 यत् “आवर्णी दीर्गनवमी द्वौ चैव कृताशिनौ ।
 पूर्वविद्वैव कर्त्तव्येत्यादि” वचनं तत् एतद्विच-
 नवमीकर्त्तव्यदुर्गाव्रतपरम् तच्च व्रत व्रतशब्दे वक्ष्यमाण
 दृश्यम् । जगद्वातीविद्योत्पत्तिमाह कात्यायनीतन्त्रे
 ७६४० । “पार्वत्युवाच । भगवन् । प्राणनाथेय । सर्वं
 तत्त्वविधारद । । श्रुता कात्यायनीविद्यासत्तुत्पत्तिस्त्रि-
 लोचन । । महादुर्गाजगद्वातीविद्योत्पत्तिर्भवेदुद्यत ।
 तत् सर्वं ब्रूहि भगवन् । कृपया परमेश्वर । । इति देवी
 प्रश्ने “श्रीशिव उवाच । शृणु पार्वति । वक्ष्यामि
 रहस्य परमाङ्गु तम् । यत् श्रुत्वा सभते देवि । शौ-
 भाग्यसुखसत्तमम् । पुरा पुरन्दरसखा । शैशरत्नाभि-
 भागिनी । प्राह । किमीश्वरोऽख्यमानतिरिच्य पुरा-
 निति । अथ दुर्गा जगन्माता नित्या चैतन्यरूपिणी ।
 एतेषा धर्मसिद्धान्तिन्द्रादीनां नियन्त्रणम् । करिष्या-
 भीति निश्चिन्त्य ज्योतीरूप दधावक्षम् । तेषामाविर
 भूद्दुर्गा जगद्वाती जगन्मयी । कोटिच्छ्रयप्रतीकायं
 चन्द्रकोटिसुमप्रभाम् । ज्वलन्त पर्वतमिव सर्वलोक
 भयङ्करम् । तद्दृष्ट्वा पुरा सर्वे भयमाधुर्महौजस ।
 किमंतश्च विनिश्चेत्त शक्त्यास्ते ह्यभवन् पुराः । वायु
 माहृ सभाह्वय किमेतत् परमाङ्गु तम् । विजानीहि मरु-
 होर मातरिभ्यः । दिशा पते । । ततो यायुर्दुर्गा तत्र गत
 स्तेजोऽनिक तत । तमनिकसुपायात् प्राह तेजो
 मयी तम । वक्ष्यन् । कल्पमायातो धीर्यं किञ्चास्ति
 वा त्वयि । आदात्त गच्छते सर्वं पृथिवीतलसम्भवम् ।
 इति प्रत्युक्त्यान् वायु क्षण तत्रैव तिष्ठति । आदत्तस्तेन
 तृणमिति निदधौ वायवे तृणम् । वायु सर्वप्रयत्नेन
 नादात्तं तत्त्वमोऽभवत् । ततो देवा प्राहुरग्निं भीता
 र्चाङ्गमानसाः । अग्ने । एतद्विजानीहि किमेतत् कर्म
 आहू तम् । इत्युक्तो देवताहन्दैरग्निरुजोऽनिक तत ।
 अमरो ज्ञातवेदा वा तेजोयागित्युवाच तम् । स प्रोक्तवा-
 नग्निरग्निं सर्वदाहकयस्तिक । दहैतत् तृणमलम्
 मिति तस्मै तृणं ददौ । अग्नि सर्वप्रयत्नेन दग्धुं नैत्र-
 तत्त्वमोऽभवत् । ततो निवृत्ते वज्रिभूत्वा सोऽपत-

प्राप्ति । एकत्वस्या घृता सर्वे मन्त्रयामासुक्तमम् ।
इत्येवेदरी नून कोप्यामोनेदरायम् । इति निश्चि-
हृदियस्तुष्टु परमेदरीम् । प्राङ्हे भगव्या सर्वे त-
मीया नेदरा यम् । ईश्वरत्वाभिमानेन यदस्माकं सु-
ष्कृतम् । जन्तुमर्हसि तम् सपे क्षपया जगदम्बिके । त-
रूपं सुगोप्य यन्मङ्गल्य सर्वमङ्गलम् । तदुष्टु व-
मिष्कामो देहि दर्शनसुक्तमम् । इत्युक्तां सुबुद्धीनामा
विराडीष्विषाम्बरे । तेजस्यनाङ्गिते तस्मिन् चमत्कारि
कषेवरे । न्नेन्द्रेपरि सुम्भेरा सपलङ्कारभूषिता ।
चतुर्भुजा मङ्गदेयो रत्नाम्वरचरा शुभा । वात्सर्क
सहस्री नेत्रे नागयज्ञोपधातिनी । द्विनेत्रा कोटिचन्द्रा-
भा देवर्षिगणवेशिता । दगयामास देवानामेव रूप
जगन्मयी । ततस्ता तदुष्टुदेवा जगद्वाली महेदरीम् ।
वर् प्रापु घुरगण्यायेष्ट त्रिदशाक्षये । तत्रैवानाङ्गिता
देवी महादुर्गा जगन्मयी । इत्यमेव कथा प्रायश
केनोपनिषदि स्थिता तद्वाक्यसु इन्द्रयन्त्रे ६४२ प्र-
दर्शितम् । इयास्तु विशेष तत्र इन्द्रादिप्रबोधमाय
प्राङ्भूतया मङ्गल्यकृता हैमवत्या मङ्गल्यकृतामेव
इन्द्रादीनामसुरजयशक्तिरक्ता यत्र तं शक्तियक्षि-
नोरभेदेन जगद्वालीरूपेणार्भिर्भूताया देव्या माहा-
त्म्योक्तिरिति ।

जगद्वाली पु० जगतां बलमक्षत् । वायौ त्रिका० । तस्यैव
ध्यानरूपसङ्गतिभेदात् सर्वव्यवसायकृताहेतुत्वस्य मङ्गला
कान्दोद्ये उक्तत्वात् तस्य तथात्वम् यथा “सद्योयान्यस्या
नि धीर्यपत्ति कर्माणि यथार्थेनैवमनालोः हरण
दृश्य प्रतुप आयमनमप्राणजनपान्तानि करोत्येतस्य
हेतोर्व्यामसेवोद्गीयसुपाधीत” । बलस्य च सर्वक्रिया
हेतुत्व कान्दोद्ये भूमविद्यायासुक्तं यथा “बल वाव वि-
द्यानाङ्गूयोऽपि ह यत विज्ञानयतामेको बलवानाकम्ब-
यते स वदा बली भवत्यथोत्थाता भवत्युत्तिवन् परिच-
रिता भवति परिचरद्गुपसत्ता भवत्युपवीदम्बुता भवति
ओता भवति मन्ता भवति बोद्धा भवति कर्ता भवति
विज्ञाता भवति बलेन ते प्रविशती तिष्ठति बलेनान्तरिक्ष
बलेन दौर्धलेन पर्वता बलेन देवमनुष्या यलेन पश्यन्-
वयासि च तृणवनस्रतय आपदान्याकोटपतङ्गपिपी-
लिक बलेन लोकसिद्धिं बलसुपासुतेति” । सर्वक्रियाणां
वायुकार्यत्वं च सुष्ठुते दर्शितं यथा “वायव्या सूर्यः
सूर्येन्द्रिय सर्वचेष्टादयः सर्वयरीरखन्दम लघुता च”

तेन सर्वचेष्टानां वायुकार्यत्वोक्त्या बलस्य च तत्र हेतु-
त्वोक्त्या च वायोरेव बलहेतुत्वमवसीयते ।

जगद्योनि स्त्री जगता योनिरित्युपपत्तिस्थानत्वात् । परमे-
श्वरे तस्य जन्मादिहेतुत्वात् तथात्वम् । श्रिये श्रियिणौ
अचलसुखे तं तदभेदोपचारात् “जगद्योनिरयोनि-
स्तम्” कुमा० ब्रह्मजने । “जगद्योनि जगद्दीप जयिन”
जगतोगतिम् भा० भी० २० अ० शिवसूत्रे । “नारायण
जगद्योनि प्रसारं प्ररूपं भूयम्” हरिव० १०७ अ० ।
विष्णुसूत्रे । प्रविष्ट्या गन्धर्व० तस्याः भूतचतुष्टयो-
पत्तिस्थानत्वात् तथात्वम् ।

जगद्वाली स्त्री जगन्नि वदति धारयति वद-यच् । सर्व-
धराया मेदित्वाम् त्रिका० ।

जगद्दिनाथ पु० जगतोऽखिलकर्मवतो विनायोऽस्य ।
कल्याणे प्रलयकाले । प्रलये च सर्वक्रियाशून्यत्व
यथाह भक्तः । “यदा क्षपिति शान्तात्मा तदा सर्वं निमी-
लति । तस्मिन् क्षपिति तं स्वस्ते कर्मात्मानं यतीरिचः ।
सकर्मस्योनिवर्तने मनसं भ्रान्तिरुच्छति । युगपत्तु
प्रसीयन्ते यदा तस्मिन् महाकाणि । तदाव सर्वभूतात्मा
सुखं क्षपिति निर्द्वितः । ततोऽयम् स भान्तिव्य विर-
तिवति सेन्द्रिय । न च स ज्ञाते कर्म तदो-
क्तामति कूर्तित” ।

जगत्पुत्रो पु० जगता मम्यते नम-वा० कर्माणि तु वा
पु० पो० तनोप । जन्तो वैश्वानरे २७ ब्रौ च मेदि० विश्वे
जगत्पु रिति पाठस्तत्रार्थे । तत्र जन्तोऽेतन्नेन जग-
ता मम्यमानत्वात् यज्ञेस्तु सर्वैर्मम्यमानत्वात् तथात्वम्

जगन्नाथ पु० इत० । परमेश्वरे “एष सर्वेश्वर” इत्यादिश्रुतेस्तस्य
सर्वेश्वरत्वात् तथात्वम् । तदभेदात् श्रियिणौ । सूर्यः सूर्यः ।
एतदोद्यत्तमेदे न० तत्त्वज्ञस्य तन्नामताकारणं स्तुन्दु०
चतुर्बलस्य यथा “एतत्त्वज्ञवर चास्य वपुर्भूतं
महात्मन । स्वयन् वपुष्मान् यत्नास्ते स्वगान्ता स्थापितं
हि तत्” । तत्स्थानसोमातीर्णभेदादि प्रबोधोत्तमतत्वे
उक्तं यथा

ब्रह्मपराये “प्रविष्ट्या भारतं सर्वं कर्मभूमिरुदाहृता ।
न खल्वन्यत्र मर्त्यानां भूमौ कर्म विधीयते । तस्मात्ते
भारते सर्वे दक्षिणोदधिवस्थित । ओष्ठदेश इति
ख्यातं स्वर्गलोकाप्रदायक । अष्टाङ्गुली तीरे वा-
हिरजमण्डलम्” । तीर्थकाण्डकथ्यतरी वागपराचम्
“उपोष्य रजनीमेकां विरलां न नदीं नदी । आसा

वैरजसे तीर्थे दत्त्वा पिण्डं पितृक्षया । दर्शनार्थं
ययौ धीमानजित पुरुषोत्तमम् । तद्वा पुण्डरीकाक्षम-
क्षर परमं शुभं । उपोष्य स तिलान् दत्त्वा महेन्द्र ।
दक्षिण ययौ । उपोष्य स्थित्वा । तथा “आदौ यद्वाह
प्रवते चिन्मोः पारे अपूरुषम् । तदात्मसङ्कुतो ।
तेन याहि परं स्वयम्” तैत्तिरीयानि । अस्य व्याख्या
संख्यायनभाष्ये “आदौ विप्रकृष्टे देशे वर्तमान यद्वाह
दाहस्य पुरुषोभमाख्यदेवतागरीरं प्रवते जलस्योपरि
वर्तते अपूरुषं निम्नोदरहितस्यैव अपूरुषं तत् आत्म-
मस्य इदं नो । हे । होतः, तेन दाहस्येन देवेन उपास्य-
मानेन परं स्वयं वैष्णवं लोकं गच्छेत्त्यर्थः । अथर्ववेदेऽपि
“आदौ यद्वाह प्रवते चिन्मोर्मध्ये अपूरुषम् । तदा
जमस्य इदं नो तेन याहि नः स्वयम्” । अथापि
तथाऽयं मध्ये नीरे । पुराणम् “इन्द्रो जगत् ।
प्रसन्नो भक्त्या निष्कामकर्मभिः । उत्सृज्य निजं
कोटीस्तु यत्प्रसायतनं जगत् । भङ्गेऽप्येतस्य रावेन्द्र ।
स्याम न त्यज्यते मया” । ब्रह्मपुराणे “विरले विरजा
नाम ब्रह्मणा समन्तिष्ठता । तस्या सन्दर्भेन मयं
पुनात्यासप्तमं कुलम् । ज्ञात्वा हृदा तु ता देवीं भक्त्याऽऽ-
पूज्य प्रणम्य च । नर स्वयमनुजित्य मम लोकं स
गच्छति । आलो वैतरणी नाम सर्वपापहरा नदी ।
तस्या ज्ञात्वा नरान्मृतः । सर्वपापैः प्रमुच्यते” । वैतरणी
मन्त्रिण्य महाभारते “यायातभागं त्रिभोभानेभ्यो
भागसत्तमम् । देशं सद्भ्यस्यामासुर्भयाद्गृह्य शान्त
मीम् । इमां गापां ससृज्य मम लोकं स गच्छति ।
देवायनं तस्य पत्न्याः गच्छस्यैव विराजते” । ब्रह्मपुराणे
“आदौ स्वयम्भूजालैः प्रोक्ष्योपि हरिः स्वयम् ।
तदा प्रणम्य तं भक्त्या नरोविष्णुपुरं व्रजेत्” । तथा
“विरजायां मम जेले पिण्डदानं करोति यः । स
करोत्यक्षयां तृप्तिं पितृणां मातृ सगय । मम जेले
छनित्रेण । विरले दे कसेपरम् । परित्यज्यन्ति पुरुषास्ते
भोक्षं प्राप्नुवन्ति वै । नदी तत्र महापुण्या विन्ध्य
पादविनिर्गता । चित्रोत्पलेति विख्याता सर्वपाप
हरा शुभा” । चित्रोत्पला महाभारते । तथा “सत्यं
सत्यं पुनः सत्यं जेले तत् परमं महत् । पुरुषाख्यं
सतद्दृष्ट्वा सागराण्य सक्तम्” । ब्रह्मविद्यां सक्त-
प्लवा गर्भवासी भ विद्यते” । पुरुषोत्तमजेलदर्शनसागर-
मरणत्रयविद्यासप्तमं प्रत्येकं गर्भवासाजनकत्वम् ।

कूर्मपुराणे “तीर्थं नारायणस्यास्य ज्ञात्वा तु पुरुषो-
त्तमम् । अत्र नारायणं श्रीमानास्ते परमपूरुष ।
पूजयित्वा परं विष्णुं तत्र ज्ञात्वा द्विलोत्तमाः । । ब्राह्म-
णान् भोजयित्वा तु विष्णुलोकमवाप्नुयात्” । आर-
कस्तरी पापपुराणे “धृतपापं तथा तीर्थं सुभद्रा-
दक्षिणक्षया । गोकर्णो गजकर्णश्च तथा च पुरुषोत्तम ।
एतेषु पितृतीर्थेषु आह्वयमानान्यमश्नुते” । ब्रह्मपुराणे
“चक्रं हृदा हरेर्दृष्ट्वा प्रासादोपरिस्थितम् । सह-
सा मुच्यते पापात् सर्वथादिति मे मतिः” । तथा
“मार्कण्डेयस्तु दे गत्वा ज्ञात्वा चोटङ्गमुखं शुचि ।
निमज्जे ज्ञीयं वाराहं मम मन्त्रमुदीरयन्” । “मार्क-
ण्डेयस्तु दे गत्वा ज्ञात्वा हृदा तु गङ्गां । दगानामथ
मेघानां फलं प्राप्नोति मानवः । पापैः सर्वैर्विनिर्मुक्तः
शिवलोकं स गच्छति । तत्र भुक्त्वा वरान् भोगान्
यावदाहृतसंपन्नम् । इह लोकं समासाद्य ततो
भोजयामाप्नुयात् । कल्पेष्टु ततो गत्वा कृत्वा तं त्रि-
प्रदक्षिणम् । पूजयेत् परया भक्त्या मन्त्रेणानेन त
वटम्” । “भक्त्या प्रदक्षिणं कृत्वा महाकल्पवटं
नरः । सङ्घसा मुच्यते पापात् जीर्णैश्च हवीरग ।
ज्वाया तस्य समासाद्य कल्पेष्टुस्य भो द्विजाः । ।
ब्रह्मज्ञत्या नरो दद्यात् पापेभ्योऽपि का कथा । हृदा
छायाङ्गसम्भूतं ब्रह्मतेजोमयं वटम् । न्ययोधाकृतिनं
विष्णुं प्रणिपत्य च भो द्विजाः । । राजसूयाश्वमेधाभ्यां
फलं प्राप्नोति चाधिकम् । तथा स्वयमनुजित्य विष्णु-
लोकं स गच्छति । वैतरेय मन्त्रस्य छण्डस्य पुरतः
स्थितम् । सर्वपापविनिर्मुक्तस्ततोविष्णुपुरं व्रजेत् ।
हृदा वटं वैतरेयं य पश्येत् पुरुषोत्तमम् । सद्रूपेण
सुभद्राञ्च स याति परमां गतिम् । मविश्यायतनं विष्णो
ज्ञात्वा तं त्रि प्रदक्षिणम् । सद्रूपेण स्वमन्त्रेण भक्त्याऽऽ-
पूज्य प्रसादयेत्” । “एष प्रसाद्य चाननमजेयं त्रि-
दशाक्षितम् । कैलाशशिखराकारं चन्द्रात् कान्ततराजम् ।
नीलवस्त्रधरं देवं फणाविक्रममस्रकम् । महावज्रं हस्तधरं
कुण्डलैकविभूषणम् । रौहिणेयं नरो भक्त्या लभेतामि-
मत फलम् । सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोकं स ग-
च्छति । व्याहृतसङ्घं यादत् मुक्ता तत्र सुखं नरः ।
पुण्यक्षयादिजागृत्य प्रपरे योगिनां कुले । ब्राह्मणप्रव-
रोभूत्वा सर्वं साक्षात्पारगः । ज्ञानं तत्र समासाद्य
शक्तिं प्राप्नोति दुर्लभाम् । एवमभ्यर्च्य हृदि तत्र

आगमोक्तं च ननु च नैदोक्तं च यद्वरम् । अदीक्षितप
वा देवान् मूलमन्त्रेण चाञ्जयेत् । तथा सर्वपापविनि
र्होक्तं योयमगति । कुर्वन्कथि यद्युक्तं विवक्षोक्तं च
गच्छति । 'पश्येद्देव विष्णुपात्रं देवीं च गारदां विधाम् ।
गणपतये कर्त्तिकेयं गणेशं हृदयं तथा । कस्तूरं मधु
सावित्रीं विवक्षोक्तं च गच्छति । एतन्मया सुनिर्दिष्टम् ।
जेत प्रोक्तं सुदुर्लभम् । कौशार्कलोदधेक्षीर भक्तिभक्ति
फलप्रदम् । स्नातृवै सागरे दत्त्वा सुखीयार्थं प्रपद्य
व । नरोपा यदि या नारी सर्वकामफल लभेत् । तत
सुखीयं च गच्छेत् पुष्पमादाय याग्यत । प्रविशत् पूज-
यन्नातं सुखीयं चि प्रदत्तं चम् । दद्यान्नामयमेधामा
फल प्राप्नोति मानव " इत्युक्तं चम् ।
"तथा चातुर्दिनं देव्या विद्वा मन्त्रवेदिकाया । सर्वसि
द्धिमाप्नुयात्ति देवेयं न तथान्यत । अष्टौ तत्परम
क्षेत्रं विष्णुत दग्योजने । तीर्थराजस्य चिन्तापुस्तित
यासुकाचितम् । नीलाचलेन भङ्गता मध्यमेन विराजि
तम् । एक स्तनमिव प्रवृत्ताः सुदृरात् परिभाषितम् ।
ब्रह्माण प्रति विष्णुपात्रम् । "सागरलोत्तरे तीरे महा
नद्यास्तु दक्षिणे । स प्रदेयं दृष्टव्या कि सर्वतीर्थ
फलप्रदम् । एकाक्षकामनादु यावद् दक्षिणोदितोत्तीरम् ।
पदात् पदात् चैतम मन्त्रेण परिकीर्त्तितम् । सिद्धु
तीरे च यो ब्रह्मन् राजते नीलपर्वतः । प्रविष्टां गो-
पितं स्थान नव चापि सुदुर्लभम् । सुगन्धराया दुर्गेय
माययाकृदित मम । सर्वसङ्गपरिपुष्टं जलं तिष्ठति
देह्यन् । सुखा खयेन नाकालं क्षेत्रं मे प्रवक्ष्ये मम् ।
भोलादेरन्तरभुवि कल्पलयाधममृतम् । वाक्येन दिशि-
यत् कण्ड रोहिण्य नाम विद्युतम् । ततोरे निवसन्तो
र्वा पश्यन्परमं वलुपा । तदम्भवा क्षीपपापा मम सा-
युज्यमायुयु । इतेषु तीर्थेषु च यज्ञदानयो पुण्य
यदुक्तं विमलात्मनां हि । अङ्गनिवासाङ्गभते च सर्व
निमेषवासात् खलु आनन्दमधिकम् " "जैमिनिस्वाच ।
उदकार्णः समगल्य जलविद्यायसोमस । कारणोदक
सपूर्णं तस्मिन्कण्डे निमज्जितः । विवोक्त भाष्य
नीलरत्नकान्ति लपानिधिम् । काकदेहं ससुखं सुज
गुठमानं सुष्ठु क्षितौ । यक्षपद्मगदापाणिजस्य यात्रे
व्यवस्थितम् । यम प्रति चण्डी पात्रम् । "पद्मलोयमिदं
क्षेत्रं सप्तशालवर्षं स्थितम् । निक्षेप्य तीर्थराजस्य तट
भूमी सुविश्वम् । सुपर्यवाकुकादीर्षं नीलपर्वतम् ।

शोभितम् । योऽसौ विश्वेश्वरो देव साक्षात्पारायणस्य
च । संयस्य विषययाम सङ्गृह्यतस्थित । उपा-
सितं जगत्पात्रं चतुःपञ्चम प्रभु । यमेश्वर इतिव्या
तो यमसंयमभागमः । य इहा पूजयित्वा तु कोटि
शिद्धफलं लभेत् । सीमा प्रतीचि क्षेत्रस्य गङ्गाकारस्य
मूर्धनि । गङ्गाये नीलकण्ठ स्थादेतत् क्षेत्रं सुदुर्लभम् ।
परम पावन क्षेत्रं साक्षात्पारायणस्य वै । यक्षलोत्तर-
भागस्तु सप्तशोदकसङ्गुत । यत्तत्पर्वतात् सप्तशोऽत्र
तीर्थराजस्यमागत । यथाऽयं भगवान् सुक्तिप्रदोददि
पथ गत । तथेदं मरणात् जेतुं विष्णुस्त्रानाहिक्रि
दम् । विष्णवेदं ब्रह्मण्यं पूर्वं रुद्र मोधान् पञ्चमम् ।
तस्मिन्तो दुर्धनं ब्रह्मन् । ब्रह्माण्डं परिवर्त्तने । तस्मिन्तो
यदा ब्रह्म कपालं परिगृह्णन् । कपालोचनं तीर्थं
हितीयावत्तं स्थितम् । तस्य दक्षिणपार्श्वे तु मरुत
भयभोजनम् । यतीयावत्तं सीमायां गङ्गा मे विम-
लायाम् । जानीहि धर्मराज । त्वं मुक्तिमुक्तिफल
प्रदम् । नाभिदेहे स्थितं क्षेत्रं त्वं त्वं कण्ड वटो विभुः ।
कपालोचनं यावद्दक्षीणं प्रतिष्ठितम् । मध्य गङ्गा-
स्य जानीयात् सुगुप्तं चक्रपाणिना । तौ इहा प्रपन्ने-
दु यस्तु भोगान् शोऽज्जति यात्रात् । विष्णुराजस्य
चिन्तात् यापनमम वदस्य वै । कोटपश्चिमतुल्यायां
मरणात् सुक्तिं मत् । अन्तर्देशीयं पुण्या वाञ्छते
दिग्गौरिपि । अत्रस्थितान् हि पश्यन्ति सर्वे यस्माज्ज
धारिण । कामाख्या क्षेत्रपात्रं विमला चानरा स्थि-
ता । साक्षाद्ब्रह्म खड्गोऽसौ अक्षिणो दक्षिणे विभो ।
अन्तर्देश्या रक्षणार्थं ब्रह्मयोऽसौ प्रकल्पिता । उपेय
तपसा पूर्वमङ्ग सर्वेण भाविता । पञ्चार्थं सा मया सुज्ञा
नोरी तस्याय भाविनी । सर्वसौन्दर्यवसतिर्षुपोमे
विनिर्गता । तदा इहा मया भग्ने पञ्च मे प्रिय कृत् ।
अन्तर्देशीं रक्ष मम परितस्तु स्वर्गसिद्धिम् । साऽत्र तिष्ठति
सत्प्रतीक्षां कृत्वा दिक्षु स्थिता । ब्रह्मणा वटसूत्रे तु
पश्चिमे विमला तथा । यक्षस्य पूर्वभागे तु स्थिता-सर्व
मङ्गला । अङ्गोयमी तथा चम्पा कुबेरदिशि स्थिता ।
काकराक्षिर्दक्षिणस्या पूर्वं स्थान्तु मरीचिका । काकरा-
क्ष्याक्षणा पश्चात् चण्डकृपा व्यपस्थिता । रुद्राक्षणा
बाह्या भेद इहा ब्रह्मोऽपि यद्वर । आनन्दमल्लया
भिन्ना उपास्ये परमेश्वरम् । कपालोचनं नाम
क्षेत्रपात्रं जनेश्वरम् । मार्कण्डेय तथेयान विश्वेश

नीलकण्ठकम् । वटमूले वटेश्वरं निद्वान्यसौ महेशित ।
यानि दृष्टा तथा स्मृता पूजयित्वा विमुच्यते” ।

तत्रैवेद्यास्य चण्डालादिस्पर्शे स्थानभेदे भोक्ष्यता ।
कैचिदपि निवन्मृमि तत्रैवेद्यास्य चण्डालादिना
स्पर्शे भोक्ष्यताया अमुक्ते तन्मूलीभूतत्रचनानाम
मूलकत्वं निवन्मृमिरुत्पत्त्यात् समूलकत्वे तत्तुल्य-
मध्ये एव भक्ष्यता तथाहि “प्रविशन्तस्तु तत्तुल्य-
सर्वं मृषिष्यु मूर्त्तय । यत्राप्यपि चित्तमूर्त्ता
यत्र जगदेन । चण्डालेनापि संस्पृष्टं याद्य तत्रा-
क्षमपजै” ब्रह्मवैवर्तपुराण्यचनस्य समूलकत्वे तत्-
त्र त्रपवेद्यमात्रेण सर्वेषाम् विष्णु मूर्त्तित्वनिर्देशेन तत्तुल्य-
स्यैकान्यजादिस्पर्शे न दुष्टत्वं मान्यत्वौ । “विष्णुनाम्य-
गर्भं तद्धि निर्मास्य पतितादय । स्मृयन्ति चेच्च दुष्टं हि
यथा विष्णु मूर्त्तयेप ते” इति अनुक्तश्चण्डालोद्यवाक्यस्य समू-
लत्वे विष्णुनाम्यगतमिति विशेषणात् तत्रैव तस्य स्पर्शो-
पराहित्यं नेतरत्वं । यत्तु “चिरस्थमपि सपुष्क नीत
वाऽदूरदेशतः” । यथा तयोपयुक्तं तु सर्वेषामपानोद्गमम्
तत्रत्यवाक्यान्तरम् तत्र नीतं पाऽदूरदेशत इत्यकार
प्रत्यये बोध्यं वा एवार्थे अदूरत एव निकटे स्थितमेव
नीतं केनापि दुष्टमिति व्याख्येयम् पूर्वोक्तवचनद्वयैक
वाक्यत्वात् । वैष्णवास्तु तत्र मन्यन्ते । ते हि सर्वत्र तटस्थ
व्योपयोगं कुर्वन्ति । ब्रह्मदेशोयामा आकर्त्ता तु अन्य
स्थानगतस्य पापमत्तेऽपि न भक्षणाचरणम् । “शाल्पायो
हरेर्मूर्तिर्जगन्नाथस्य भारत । कलेर्दशमहत्तान्ते त्यक्त्वा
यायात् हरेः पदम्” ब्रह्मवै ५० । “कलेर्दश सहस्राणि
विष्णु स्तिष्ठति मेदिनीम् । तदई जाङ्गलीतोय तदई
प्रास्य देशता” इति च पठन्ति । “विमला तत्र देव स्यात्
जगन्नाथस्तु भैरव” इति तन्त्रोक्ते तत्तुल्यस्यै पीठरत्नके
भैरवभेदे ५० । भाविनीविलासरासगङ्गाधरादिपुन्यकारके
शिवहोत्रे । “जगन्नाथस्याय सुरधुनि सङ्गारसमय”
तत्कृतगङ्गा लहरी

जगन्निवास ५० इतः । परमेश्वरे तटभेदात् शिवस्यौ च
“जगन्निवासी वरुणेश्वरानि” भाष । ईश्वरस्य प्रसवे
सर्वभूताधारत्वात् तथात्वम् ।

जगन्मङ्गल न० जगता मङ्गलं यस्यात् । कालीकथनभेदे
“श्रीजगन्मङ्गलं नाम कवचं पूज्यं चित्तम्” भैरवीतः ।

जगन्मोहिनी स्त्री जगनि मोहयति मुह-णिच्-णिनि
इतः । महासायाया शतदमिमान्मया दुर्गाया च ।

जगर ५० जागर्ति युक्ते जनेन जाग्र-अच् प्रथो० ।
कथंचे हेम० ।

जगल ५० जग-ल गल-अच् कर्माधा० । श्वराकल्के
(सेषोया) क्षमर शमदनहत्ते शमित्तये श्रुते लि०
मेदि० कथंचे न० हेम० । गोमये भ० रत्नमाषा । तत्र
श्वराकल्कगुणा भावप्र० उक्ता यथा “याज्ञुषोऽजगल-
पक्ता रुचहट्कं योमहृत्” ।

जगध लि० अद-कर्माधि क्त । भुक्ते क्षमर मावे क्त ।
शभोजने न० । [“गहिताश्चाद्योर्जगिष” स्मृतिः ।

जगिष स्त्री अद-क्तिन् । भोजने, शङ्खभोजने च क्षमर ।

जगिम् ५० गज- किन् हित्वम् । वायौ तस्य सततगतित्वात्
तथात्वम् । शग्लरिति० स्त्रिया वा ङीप् ।

जगुरि लि० गृ-निगच्छे किन् हित् वेदे उपवम् ।
उद्गुम्भे । “दूरे ह्यध्वा जगुरि पराचै” ऋ० १० ।

१०८॥ शङ्खभे च “दमाश्चमविलस्य जगुरि जङ्ग-
स्यते” १॥२५ । निरुक्ते उक्ते सवात्सम्

जघन न० वक्रं हन्ति हन-यङ् अच् प्रथो० । स्त्रीषां
श्रापिपुरोभागे, श्रोत्रयो च । “श्रोत्रांशुकमिव पीन-
क्षतजघनायाः कुलीनायाः” उद्भट । “जघनेन
घनेन वा” भट्टि । “गङ्गायमनयोर्मध्ये पृथि-
व्या जघनं स्मृतम् । प्रयागं जघनस्थानम्” भा०
व० ८५ अ० । [शकुन्दरयोः हला० ।

जघनकूपका ५० हि० व० जघनस्य कूप इव कायनं कै-क ।

जघनचपला स्त्री “प्राकृतिपाटितमई” प्रथमे प्रथमेतरे तु
चपलाया । अष्टमाश्वेत उक्ता विशुद्धशीर्षिजघनच-
पला” इ० २० उक्ते माताहत्तभेदे ।

जघनेफला स्त्री जघने इव मध्यभागे फलमस्या अलुक्त्वं ।
काकोडुम्बरिकायाम् क्षमर ।

जघन्य लि० जघनमिव शास्त्रा० यत् जघने भव दिगा० यत
वा । श्वरमे शङ्किते “धर्मार्थकामा सममेव सेव्या-
योश्चेत्प्रकृत्तं स जनोजघन्य” शल्यचण्डिका नरे श्रुत्यो
५ गूढे च शब्दः । “जघन्यं सेवमानान्तु सयता
वाचयेदुष्टे । उत्तमां सेवमानस्तु जघन्योऽवधमर्हति” ननु
यमोदि० अकर्मधारये तत्पुरुषे अत्रात् उत्तरपट
स्याद्युदात्तता । इराजानुचरभेदे तद्वत्तयादि इ० व० इ० टय०
उक्तं यथा “पञ्चापरे वापनको जघन्याः” इत्यादिना ।
विभक्त्यं “मालव्यसेवी तु जघन्यमासा खण्डे न्दुत्तयत्रयः
सुगन्धि । शकैष्वार पिशुन कवियः कथञ्चि

स्युः कुराङ्गुलीक । क्रूरो घनो स्युः समिति प्रतीतस्तथा
जङ्गवि स्यात् परिहासशील, चरोऽङ्गुलं हस्तेष्वि-
शक्तिपागपरद्वयाच्च जङ्गन्यामा । “जङ्गम्यगुण-
वृत्तस्या व्यो गच्छन्ति तामसा ” गीता ।

जङ्गज पु० जङ्ग्यो चरने जायते जङ्ग-ङ । १२५६, १६६७
लि० मेदि० । “ततोविष्णु रजङ्ग्यो जङ्गज ” हरिव०
६५० । “जङ्गजजङ्गकश्च नृतसेनेति य स्तुत ” भा०
व्या० १५० जङ्गमप्रभवादयोऽप्यत्र । “जिह्वायाः प्राप्नु-
याच्छेद जङ्गमप्रभयो हि स ” मनु ।

जङ्गम्यभ न० कर्म० । “आर्द्रास्तेषां तथा स्वातिर्जङ्गा च
भरणी तथा । शततारा जङ्गमानि तारास्तु कथितानि
वै” ज्यो उक्तं पु पट्ट नक्षत्रेषु ।

जङ्गि पु० जन-किन् द्वित्वम् । जननसाधनास्तादौ ।

जङ्गु लि० जन-कु द्वित्वम् । घातके उष्ण० ।

जङ्गि लि० प्रा-किन् द्वित्वम् । प्राणकर्त्तरि “भ्राजन्त्यभि-
विक्त जङ्गि ” अ० १। १६२ १५।

जङ्गम लि० गम-यङ्-श्च । सततगतियुते । “शरीरिणा
स्यावरजङ्गमानाम्” कुमा० “गुह्यं स्यावरजङ्गमे” मनु

जङ्गमकुटो ली जङ्गमा कुटीर । कुन्ने त्रिका० ।

जङ्गमगुल्फ पु० कर्म० । रक्तके पदातिस्मूहे “एव विघातु पो-
देयान् गुल्फे स्यावरजङ्गमैः । तस्करप्रतिपेधाद्यं चारै-
चायतुचारदेत्” मनुः ।

जङ्गमविष न० सुस्तोत्रो विषमेदे तत्स्थानादि तत्रोक्तं यथा
“अथाऽतो जङ्गमविषविज्ञानीयमध्याय व्याख्यास्याम ।
जङ्गमस्य विषयोक्तान्वाधिरागानि पोष्य । सभासेन
मया यानि विस्तरकोपे यज्यते । तत्र दृष्टिनि श्वास
दृष्टानजङ्गमपरीपशुक्रलाचार्त्तुसुखसन्दर्शविश्वितगुदा-
न्यपि स्यूकशयानीति । तत्र दृष्टिनि श्वासविषास्तु
दिव्याः सर्पा । भीमास्तु दृष्टाविषा । साजौरश्वा-
नरमण्डूकपाकमत्स्यगोधागम्वृकप्रचलाक (सौम्यकीटभेद)
गृहगोधिका कृकलासचतुष्पादकीटाकाद्यान्ये दृष्टान-
सविषा । विषिटपिस्तृकपाययासिकसर्पपवासिक
नोटकश्च कीटकौण्डिल्यका यक्षमुल्लविषा । मृषिका
शुक्रविषा । सूताश्च धालासूतपरीपसुखसन्दर्शनखशुक्रा
र्त्तविषा । दृष्टिकविषम्भरराजीयमत्स्योश्चिद्विष्टा
समुद्रदृष्टिकायासविषा (अथ पुष्पाययनिकगणक)
(ऊल) इति । जिलगिर सरावकुर्दितदाहकारिभेदक-
भारिकासुखासुखसन्दर्शविश्वितसूतपरीपविषा । सचि

काकणभजलायुका सुखसन्दर्शविषाः । विषद्वतास्थिसर्पक
युक्तवरटोमत्स्यास्थिकेत्यास्थिविषाणि । गङ्गालीसगुलरक्त-
राजीवरक्तमत्स्यश्च विषविषा । स्रग्मत्स्योश्चिद्विष्ट-
यरटागतपरीपशुक्रलाचार्त्तुसुखसन्दर्शविषा ।
कीटसर्पदेहा गतासुख श्वविषा शेषास्तनुक्ता सुखस-
न्दर्शविषेणैव गणयितव्या । राशोऽरिदेगे रिपयक्ष-
णाश्वुमागोद्वेषमत्स्यमान् विषेण । समुद्रयन्त्रेभिरिति
मदुष्टान् विघ्नाय सिद्धैरभिगोचयेत् । इष्ट जल पिच्छ-
लसुपगन्धि केनाम्ना राजिभिराहतम् । मयङ्कम
तुल्य चिद्यते विहङ्गा मत्ताश्च सानुपचरा भ्रमन्ति ।
मत्तान्ति ये चात्र नराश्वमागास्ते हर्षिभोऽप्यवरदाहयो
फान् । गच्छन्ति तेषामपङ्कज दोषान् इष्ट जल शोध-
यितुं यतते” ।

जङ्गल न० गल-यङ्-श्च पु० । १५६, २२६सि यङ्-
र्थाच्च । १५६सि स्त्री मेदि० ४भिर्वादिदेशे यङ्-० ।

जङ्गल पु० गम-यङ् लुक् वा० ङ जङ्ग कृटिनगतित्
व्यसति वारयति व्यस-व्यप् । जलगतिवारयार्थे सेतो
(जाङ्गल) जटाधर ।

जङ्गिड पु० राक्षसादिभयविधारके सचिमे । “सचि विष्क-
न्वदृषण जङ्गिड विष्टमो मयम्” “मयं नोविशुभेवज
जङ्गिड पातु ह्य” “देवेर्दत्तेन सचिना जङ्गिडेन-
मयोभुषा” अथ० २। ४। १। २। ४।

जङ्गल न० गम-यङ् लुक् वा० ङल । विषे त्रिका० ।

जङ्गा स्त्री जङ्ग्यते कृटिल गच्छति गच्छेकस्य हने
कीटिल्ये यङ लुक् षच् पु० । गुणफज्जानोरनराधे
अवयवे अमर । “पाङ्गुयो सन्धाने शुल्फ”
“जङ्गुयो सन्धाने जातु नाम” उश्व० । “चत्वार्य-
रत्निकाभ्यां जङ्गुयोस्तावदेव च” याज्ञ० ।

जङ्गाकर लि० जङ्गा तत्प्राध्यगति करोति ज-“दिवावि-
भेत्तादिना” पाट० । जङ्गाकरिके भाषके जङ्गाकर-
स्त्राये क । तत्रार्थे

जङ्गाकरिक लि० कृ-अप् कर विशेषः इत० तत्र व्यस्यते
ठन् । जङ्गाकाशनेनालीविमि धावधे (घातके) अमर ।
जङ्गात्राया न० दायतेऽनेन तै-करणे स्युद्-इत० । जङ्गा-
सन्नाहे त्रिका० ।

जङ्गाप्रवृत्त लि० जङ्गा तद्वति प्रवृत्तास्य निशान्तत्वात्
परानि जङ्गागतिभ्यस्ये मन्दगतिके । तत अक्षयूता०
निर्दन्त्ये ङल । जङ्गाप्रवृत्तिक तद्विदंति लि० ।

जङ्गामृत्त त्रि० जङ्गा मृत्ताऽस्य । मृत्तजङ्गाव्यापारे ।
 तत अक्षयूनां निर्वृत्तेऽर्थे ठञ् । जाङ्गामृत्तक
 तद्विर्वृत्ते त्रि० । [स्तथा ष्टु] भा० स० ४७० ।
 जङ्गावन्त् पु० ऋभिभेदे । “जङ्गावन्त् रैभ्यश्च कोपवेग
 जङ्गारथ पु० जङ्गा रथ इव यस्य । ऋभिभेदे । तस्य
 गोत्रापत्यम् इञ् । जाङ्गारथि तद्गोत्रापत्ये बहुत्ये
 त्र यस्का० गोत्रापत्यस्य लुक् । जङ्गारथास्तद्गोत्रापत्ये पु
 जङ्गारि पु० विश्वामित्रभेदे । “मार्गमर्षिर्हरण्याक्षो जङ्गारि
 शंभवायणि ” भा० आनु० ४७० । विश्वामित्रपुत्रोक्तौ ।
 जङ्गाल त्रि० जङ्गा वेगवती अक्षयस्य लच् । धावके जङ्गाजो
 विनि । “हरिणैश्चक्ररुद्धैः प्रपतन्त्यङ्गु शम्बरा । रा
 जीवश्च, तथा सुखी जङ्गाला परिकीर्त्तिता” भावप्र०
 लक्ष्मणे ऋगेषु पु० स्त्री । “जङ्गाला प्रायश्च सर्वे पितृक्षे-
 ष्वहरा मृता । किञ्चिद्वातकराद्यापि लघवो बल-
 वर्धना भावप्र० तन्मासगुणोक्तिः ।
 जङ्गाशूल न० जङ्गाया शूलमिव । जङ्गाया व्यथाकारके
 शूलरोगभेदे । “जङ्गाशूलचरुसम्भ” सम्राज्ये प
 नाशयेत्” गरुडपु० ।
 जङ्गि न त्रि० अतिशयवेगवती जङ्गास्तप्रत्य पिच्छा० इजच् ।
 वेगश्चाङ्गायिषिष्ठे धावके । [जजाल जेजल
 जज युङ्गे भा० पर० थक् सेट् । जजति अजाजीत्-ऊजजीत्
 जज युङ्गे भा० प० थक् सेट् इदित् । जजति अजज्जीव
 जजल “पृथुज्यो अस्त्रयैव जजती” ऋ० ११।६।७ ।
 कर्मणि अजजते
 जज्भ शब्दकरणे भा० थक् सेट् निरु० । जज्भति
 अजज्भोत् “भक्तो जज्भतीरिव” ऋ० ५।५।६ ।
 “जज्भतीः शब्दकारण्य “जज्भतीरापो भवन्ति
 शब्दकारिण्य” निरु० ६।१६ ।
 जज्जि त्रि० ज्ञा-जन-वा किन् द्वित्व । ज्ञातरि २ जाते च ।
 जज्ज त्रि० जजि-यच् । १ योद्धरि भावे घञ् । २ योघने ।
 छञ्छादि० घञन्तत्वेन अन्तोदात्तता ।
 जज्जग त्रि० जन-घङ् लुक्-यच् । प्रपो० पुन १ पुमर्जन्भवति
 ततोऽभूतगङ्गावे वि भूतोऽनुप्रयोगः प्रपो० शत्वदी जज्जणा
 भूतगङ्गावे “जिह्वाभिरङ्गनक्षत्रदर्शिता जज्जणामधनु”
 ऋ० ८।४।८ । २ च्वलति निरु० ।
 जज्जपूक त्रि० जप+यङ्-जक । अतिशय जपशीले ।
 जज्जभ्यमान त्रि० जभ-यङ्-शानच् । गालविनासेन
 विदारितस्यैव पूर्वमीमांसा ।

जट सहतौ भा० पर० थक् सेट् । जटति अजाटीत्-
 अजटीत् । जजाट जटतः जटा ।
 जटा स्त्री जट-कच् जन-उणा० टन् अन्यसोपस्य । १ केश-
 विकारे अन्योन्यसङ्गनकेशे २ शक्तिन शशिखाया ३ शठा-
 यास्व कमर । ५ मूले ६ शाखाया मेदि० । ७ कपिकच्छम्
 राजनि० । जटामास्या हरुजटाया १० शताध्याय
 रत्नमाला० ११ वेदपाठवेदे ऋग्वेदगङ्गे १४११११० प्र० ६४५म्
 जटाचोर पु० जटासहित चीर वसनमस्य । शिवे त्रिका० ।
 जटाजूट पु० जटाना जूटोच्च । जटासमूहे । (भुंति)
 “जटाजूट समायुक्तामङ्गेन्दुस्तशेखराम्” दुर्गाध्यानम्
 “शम्भोजटाजूटतटादिवाप” भाषाः ।
 जटाज्वाल पु० जटेव ज्वालास्य । प्रदीपे जारा० ।
 जटाटङ्क पु० जटा टङ्क इवास्य । शिवे महादेवे त्रिका० ।
 जटाटोर पु० जटामतति अट-ऐरन् । महादेवे त्रिका० ।
 जटाधर पु० इत० । शिवे १ महादेवे शङ्कर० । २ बुद्धभेदे
 त्रिका० । ३ दक्षिणान्ये देशभेदे च च देश “जौह्वही-
 पजटाधर कावेर्योरिष्यमकश्च” ६० स० १४७० दक्षिणस्या
 सक्त ४ कोपकारभेदे च ५ जटाधारके त्रि० ।
 जटामासो स्त्री जटा मन्यते मन-स दीर्घश्च । स्वनामख्याते
 गन्धद्रव्यभेदे । “जटामासी भूतजटा जटिका च तप-
 स्विनी । मासी त्रिक्ता कपाया च मेध्या कान्तिवत्प्रदा ।
 स्वाही हिमा त्रिदोषाक्षदाहवीर्यपञ्चतत्त्व” भाषा० ।
 जटायु (स्) पु० जटा याति या-ङ् जटा-ऊणां
 युच् या जट-सहतौ अच् जट सहतमायुरस्य
 या । १ स्वनामख्याते पक्षभेदे, २ गुग्गुली च मेदि०
 “ह्रीं पुनरौ यिनतयास्तु गरुडोऽरुण एव च ।
 तस्मात् जातोऽहमरुणात् संपातितश्च समायज । जटायुरिति
 मा विद्धि श्येनोऽनुमन्दिनम् । सोऽहं राम । सहायस्तु
 भविष्यामि यदीच्छसि । सीत च तात रक्षिष्ये त्वयि याते
 सकच्छणे “जटायुष त्व प्रतिपुष्य रावणो मया परित्य
 ज्य च सन्नतोऽभवत् । पितृर्हि शुश्राव सखित्वमाश्रयान्
 जटायुषा सकथित पुन पुन ” रामा० आर० १४७०
 “सखा दशरथस्यासीत् जटायुररुणात्मज । गृध्रराजो
 महावीर सम्पार्थिवश्च सोऽहम् । स दर्शय तदा सीता
 रावणाङ्गता स्नुषाम् । सक्रोधोऽभ्यद्रवत् पक्षी रावण
 राक्षसेश्वरम् । अद्यैनमवधीदुष्टघ्नो रुद्र सृष्टव्य मैत्रि
 जोम् । ध्रियमाणे मयि कथं हरिष्यसि निशाचर ।
 न हि मे कोऽप्ये जीवन् यदि नोत्सृजसे वधूम्

ମାନ୍ନା ଜଳସମ୍ପଦ ପ୍ରଦ: ଉପାଦେୟ । ମନ୍ଦୁହା ୨୫୫

श्वेदपङ्कथासमर्थे “यन्मयी क्लीवपतितौ जालान्वयविरौ
तथा । उन्मत्तजडमूकाश्च ये च केचिद्विरिन्द्रिया ” मत्.
“वेदापङ्कथासमर्थौ जड ” इति दायभाग ४ हिमपक्षे
हिमेन मन्दक्रिये पूम्ने ह्यप्रपक्षे च मेदि । ७ जले न० रा-
यमुकुट । ८ सीसके न० राजनि० । ९ चेतनमिच्छे अज्ञानादि
समूहे वेदान् । तन्मते हि पदार्थोद्दिष्टा जडोऽजडश्च
तत्र जडोऽज्ञानतत्कार्यस्य । अजडश्चेतनः इति
मेदः । “अज्ञानादिसकलजडसमूहोऽयस्तु” वेदान्तसा०
“वेदासक्ते किं वा जननि । यद्युज्जैर्जडमिय” काशीसूत्र
“मापृष्ट कस्यचिद् ब्रूयात् न चान्यायेन पृच्छतः ।
जानन्नपि हि मेधावी जडवत् लोक व्याचरेत्”
मत् । तस्य भावः यज्ज ज्ञात्वा न० तत् जडता स्त्री त्व
जडत्व न० इमनिच् जडिमन् पु० जडभावे । [जलायुधः
जडक्रियु लि० जडस्य हिमक्रियेव क्रियास्य । चिरक्रिये ।
जडता स्त्री जड+भावे तत् । अपाटने शीतकत्वे “उदह
होमाश्च वृजति जडतामकूमस्त्रिभु” सा० द० “भुज-
कता जडतामवहाजन ” रघुः । “अप्रतिपत्तिर्जडता
स्यादितानिदर्थेनश्रुतिभिः । अनिमिषनयनमिरी-
चचक्षुषीभावादयजत्त” सा० ८० उक्ते व्यभिचारितुण-
भेदे । यज्ज ज्ञात्वा त्व जडत्व तत्कार्ये न० ।

जडभरत पु० जडोन्मत्त इव भरतः । आङ्गिरसप्रवरसुते योगि-
भेदे स हि पूर्वतरजन्मनि भरतनामा नृपतिरासीत् स च
वानप्रस्थाश्रमे हरिणशिशुपालनेन तत्क्षणे हवशात्
कृत्युकावे तमनुभरन् मृगत्यमात्वा कर्मक्षयात् तद्देह
त्यक्त्वा पुनः आङ्गिरसप्रवरस्य पुत्रतामासाद्य स्नेहदोषेण
पुनर्क्रियैर्ग्योनिप्राप्तिरुद्धया ज्ञानवानपि जडत्वमिव
व्यङ्ग्यत्वासीत् । तत्कथा च भाग० ५५ स्थिता
दिडमात्रमत्र प्रदर्शयते ।

“अथ कस्यचिद्विजयवस्थाङ्गिरःप्रवरस्य शमदमतप-
साध्यायाध्ययनसागसलोपतितिक्षाप्रत्यविद्यामसूयात्म-
ज्ञानानन्दयुक्तसात्मसद्व्यश्रुतश्रीवाचाररूपौदार्यगुणा नय
श्रीदार्थी अङ्गजा नभूषु । मिथुनश्च यवीयस्यां
भार्यायाम् । यस्तु तत्र उभासं परमभागवत राजर्षि-
प्रपरभरतमुत्तमगुणशरीरम् चरमशरीरेण विप्रत्वं
गतमाहुः । तत्रापि स्वजन्मसङ्काशं मगमत कर्म-
बन्धविध्वं सन्मयचक्रारण्यं यविवरयचरणारविन्द्युगल
मनसा विद्वदभक्तं प्रतीशतमाशङ्कमानो भगवदनु-
पक्षेणानुभूततपपूर्वजन्मविराजमानमृत्तजडान्वयविर-

स्वरूपेण दर्शयामास लोकस्य । तस्यापि हि वा व्यात्म
जस्य स विप्रः पुत्रक्षेत्रातुनक्षमना आसमावर्तनात्
संस्कारान् यथोपदेशं विदधान उपनीतस्य च पुन
श्रीचाचमनादीन् कर्मनियमाननभिप्रेतानपि सम-
गिष्यत् । अतुष्टिने हि भाव्यं पितृ पुत्रेणेति ।
स चापि तदुह पितृसन्निधावेवासमीचीनमिव आ-
करोति । कन्दास्यध्यापयिष्यन् स ह व्याहृतिभि
सप्रणवशिरस्त्रिपदां सावित्रीं पौष्पासन्निकान्नासान-
धीयानमप्यसमवेतरूपं प्राहयामास । एवं स्वतनुज
व्यात्मन्यनुरागावेयितचित्तः श्रीचाध्ययनव्रतनियम-
गुर्वनलशुश्रूषणाद्यौपकुर्पाणकर्मण्यनभियुक्तान्यपि स्व-
यमनुष्टिने भाव्यमित्यसदायह पुत्रमनुयास्य स्वयं
तावदनधिगतमनोरथं कावेनाग्रमत्तेन स्वयं पृष्ट एव
प्रसन्नपसङ्कतः । अथ यवीयसी हिजवनी स्वगर्भजातं
मिथुनं सपत्न्या उपन्यस्य स्वयमतुसंस्थया पतिशोक-
मगात् । पितर्यु परते भ्रातर एनमतत्प्रभावविद्वत्तयां
विद्यायामेव पर्यवसितमतयोः परविद्यायां जडमति-
रिति आतुरतुयासमनिर्वन्वाध्रुत्सन् ।

स च प्राकृतैर्हि पदपशुभिरुन्मत्तजडवधिरुन्मत्तव्यभिचार्य-
माणो यदा तदनुकूपाणि प्रमापते कर्माणि च कार्य-
माणः परेच्छया करोति । विष्टितो चेतनतोवा याचनया
यदृच्छया वीपसादितमत्स्यं बद्धमिष्टं कदम्बं वाभ्यवहरति
परं नेन्द्रियमीतिनिमित्तम् । नित्यमिष्टतन्निमित्तं
स्वसिद्धिपिशुङ्गातुमवानन्दस्वात्मलाभाधिगमं सुखदं स्व-
योद्दिष्टमिष्टतयोरसम्भावितदेहाभिमानं । शीतोष्ण
वातवर्धेणु हृष्यवापाहताङ्गं पीनसङ्गनाङ्गं स्व-
यिच्छसवेयनातुमहं नामञ्जनरजसा महामणिदिवान-
भिव्यक्तप्रज्ञवर्धं शुपटारुतकटिरुपवीतेनोरुमपिणा-
द्विजातिरिति ब्रह्मबन्धुरिति सद्गदाऽतज्जज्जनायमतो
विचचार । यदा तु परत आहारद्वन्द्वं चेतनतर्ह-
सानं स्वध्यातृमिरपि केदारकर्माणि निरूपितस्तदपि
करोति । किन्तु न समं पिपम नूनमधिकमिति वेद ।
कथपिण्याकफलीकरणकुलमापस्याहीश्रीपादीनप्यन्त-
वदभ्यवहरति । अथ कदाचिद् कथिहृषलपतिर्भृ-
क्षास्यै उपपशुमात्मतापत्वेकामः । तस्य हि दैवपि-
सुक्तस्य पशोः पदवीनदनुचरा परिघाषतो निमिष नि-
शीथसमये तमसा पाहतायामनविगतपशव आकम्बिकेन
विधिना केदारान् वीरासनेन मृगवराहादिव्यं धरन्-

मायमहिम्न प्रवरस्तमयम् । अथ तदनमनवद-
लक्षयसवन्धु भर्तृकर्मनिष्पत्ति मन्वन्मानावहा रय-
नया चण्डिकादृष्टपनिन्दुर्देव विरचितयद्गा ।
अथ पण्यस खविधिनाभिपिच्यार्हतेन वाससाध्या-
भूषणास्तुवेयस्रुताम्बुदादितिकदादिभिरुपस्कृत भुक्तवन्
धूपदोपमाख्यलामकिसलयार्हुरफचोपहारोपेतया वैम-
सस्यया मङ्गता गीतस्तुतिरुदङ्गपण्यचोपेण च
पुरुषपशु मङ्गकाख्या पुरत उपवेशयामास । अथ ह्य-
लराजयति पुरुषपशोरसृगासवेन देवी मङ्गकाची यक्ष-
भाणस्तदभिमन्त्रितमसिमतिकराचनिशितसुपाददे । इति
तेषां ह्यलामा राजस्रम प्रकृतीना धनमदरजस्त-
सिक्तमनसा भगवत्सजावीरकुञ्ज कदयीक्षितोत्पयेन खैरं
विहरता हिंसाविहाराणा कर्मातिदाहण यद्
ब्रह्मभूतस्य साक्षाद्ब्रह्मर्षिस्तस्य निर्वैरस्य सर्वभूतघ-
हृद स्नानायमननुमतमासमन तदुपसभ्य ब्रह्मतेजसा-
ऽतिदुर्निपेष्टेण दन्दस्नानेन वपुषा सङ्घोषाट सैव
देवी मङ्गकाची । अथममर्षेरोषावेशरभसविरुचि-
तभङ्गुटिबिडपङ्कटिबट्टाङ्गुणेषणाटोपातिमयानकयदना
हन्तुकाभैवेद मङ्गाङ्गासमसितसरस्म्येण विरुञ्जन्ती
तत उत्पद्य पापीयसां दुष्टानां तेनैवादिना विरुक्कण-
श्रीणां गलात् स्रजन्मसृगासवमन्तुषा सङ्घ गयेन नि-
पीयातिपामसद्विरुद्धोच्चैररा स्वपार्पदे सङ्घ जगौ
नमसं च विरुद्धार च शिर कन्दुफलोदया । एवमेव
खलु मङ्गदमिचारातिक्रमः कार्त्तुर्ज्ञानात्मने फलति ।
न वा एतद्विष्णुदत्त ! सङ्घदहृत यदसंख्य खगिरिस्थदे
आपतितेऽपि विरुक्तदेहाद्यात्मभावसुवदहृदयपन्थीना सर्व-
सत्त्वसृष्टात्मनां निपैराणा साक्षाद्भगवताऽनिनिषाऽरि-
यरासुचेनाप्रमत्तो न तैस्मैर्भविरेगिरिस्थमाणाणां तत्पदमूख-
मज्जतविस्मयस्तपस्त्वानां भागवतपरमहंसानाम् । ८७०
“अथ सिन्धुसौवीरपतेरङ्गणस्य जलतद्वत्सत्याकटे
तत्कुलपतिना शिथिकावाङ्मुखाभ्योपण्यसमे देवैर्नोप-
सादित स हिजवरउपसभ्य । एष पीषानसङ्गमनाङ्गो-
गोखरवहुरं षोडुसलमिति पूर्वविष्टिङ्गीते सङ्घ
नङ्गीत प्रसममनटङ्गीतवाङ् शिथिका स मङ्गानुभाव ।
यदा हि हिजवरस्थे पुमात्वावलोकाहृतेर्न समाहिता
पुत्रपगतिरुदा विषमगतां खगिरिस्थ रङ्गण उपसाय
पुरुषानधिवहत आङ् । हे षोढारः साध्वतिक्रा-
मत किमिति विषमसृष्टते आनमिति ? । अथ त ईश्वर-

यच सोपासमसृपाकस्य उपायाकुरीयाच्छ्रित
मनसस्त पितापयां ब्रह्म । न वय नरदेव । प्रपन्ना
मथविजयमासुपथा साध्वेव वक्षाम । अथमस्तुनैव नि-
युक्तोऽपि न हृतं व्रजति नानेन सङ्घ षोडु सङ्घ वयं पारया-
मइति । सांघर्गिकोदोष एव नूनमेकस्यापि सर्वेभ्य
ससर्गिणां भविष्यमर्हतीति निश्चित्य निश्चय्य कृपणवचो
राजा रङ्गण उपसितहृदोऽपि निश्चयेण यदादृत
ईश्वरस्थितमन्यु रविस्त्रहसृष्टतेजस जातवेदसमिव रजसा
हतमतितराङ् अङ्गो कष्ट आतय्यं क्रुद्धपरिचान्नो दीर्घ-
मध्वानमेक खड्गवान् सुशिर नातिपीषानसङ्गमनाङ्गो
रजसा चोपङ्गुभो भवान् सखे । भो वा परपते सवर्द्धन
इति ब्रह्मविप्रलब्धोऽवविद्याया विहितव्यगुणकर्मायमे
स्वचरमकसेवरेऽवस्तुनि सस्थानविशेषे अहं ममेत्यनध्या-
रोपितमिथ्याप्रत्ययो ब्रह्मभूतस्य पूर्णं गिनिका पुण्ड-
वाङ् । अथ पुन खगिरिकाया विषमगतायां प्र
कुपित उवाच रङ्गणः । किमिदमरे त्व जीवन्मृतोमं
कदयीक्षित भर्तृभासमनसिचरसि । प्रमत्तस्य च ते
करोमि चिकित्सां दण्डपाणिर्विव जनताया यथा
प्रकृति स्नां भजिष्यसीति । एष ब्रह्मब्रह्मनिमाषमाष
नरदेवाभिमान रजसा तमसासुविज्ञेन भदेन तिरस्कृता
शेषभगवत्प्रियमिक्तेत पण्डितवानिग स भगवान्
ब्राह्मणो ब्रह्मभूतः सर्वभूतसृष्टात्मा योगेश्वरचर्यायां
नातिव्युत्पन्नमतिं आदमान इव विगतस्य इदमाङ् ।
श्रीब्राह्मण उवाच । त्वयोदित व्यक्तमविप्रलब्ध भर्तृ
स मे स्यादुद्यदि धीरा भाव । गन्तव्यंदि स्यादङ्गिगमसा
धीरेति राशौ न निदा प्रवादः । श्लोथ्य कार्ये
व्याघ्रययाघयस्य क्षुत्तुभय कलिस्त्रिजरा च । निद्रा-
रतिर्मन्यु रङ्ग मदं सुचो देहेन जातस्य हि नेन खलि ।
जीवन्मृतस्य नियमेन राजन्नाग्रन्तवद् यक्षितस्य
हृदम् । खसात्मभावो भ्रुवदंसा यत्न तद्गुं अतेऽसौ-
विचिक्त्ययोग । विनेपमुद्धेर्विवर मनाक् च पश्यामि
यस्य व्यवहारतोऽन्यत् । क ईश्वरस्तत्र किमोचितव्य
मथापि राजन् । करवाम बिल्ले । उन्नतमचजङ्गवत्
स्वचया गतस्य मे धीर ! चिकित्सेति । अर्थं कियान्
भपता शिञ्जतेन क्षात्रप्रमत्तस्य च पिष्टये । श्रीगुरु
उवाच । एतावदनुवादपरिभाषया प्रत्युत्थीर्य स
सुनिचर उपयमशील उपरतानाम्प्रनिमित्त उपमोगेन
कस्तारिष्य व्यपनयन् राजयानमपि तस्यैवोवाङ् । स

चापि पाण्डुरेय । सिन्धुसौवीरपतिस्तत्त्वज्ञिज्ञासाया
सम्यक्त्वज्ञाधिष्ठागधिकारस्तद्भूयपन्थिविमोचन द्विज-
वच आनुत्य वल्लयोगपन्थसम्मत त्वरयाऽप्युच्य
शिरसा तत्पादभूजस्यस्ततः क्षमापयन् विगतन्दपदेय
अथ उपाच । कस्त निगूढचरसि द्विजाना विमर्षि-
स्तत् कतपोऽवधूत । कस्यासि कुतल्य दृष्टापि कस्यात्
क्षेमाय नष्टेदधि नोत गूढ । नाहं विशङ्गे सुरराजवज्रा
न त्र्यलभूलाञ्ज यमस्य दण्डात् । नाम्यकंसोभानिलवि-
त्तपास्ताच्छङ्गे श्वेद ब्रह्मकुलायमानात् । तदु ब्रूयसङ्गो
जडवद्विगूर्वावज्ञानवीर्योविचरस्यपार । यचासि योग
यथितामि साधो । न न क्षमन्ते मनसापि भेतुम् ।
अहश्च योगेश्वरमात्मतत्त्वविदा मुनीना प्रयरं गुरुवै ।
प्रष्टु प्रष्टव किमिहाराय यत्तात्ताद्विदं ज्ञानकलावतीर्थम् ।
स वै मयान् लोकेमिरोक्ष्यार्थमव्यक्तचित्तोविचरत्यपि
स्वित् । योगेश्वराणा गतिमन्दुबुद्धि कथ विवचनीत
अहानुबद्ध १००० ।

तत तेन रङ्गगणपटपाय योगसुक्ता भारव्या-
साने सुक्ती वभूवेति कथा तदुत्तराध्यायादौ स्थिता ।

जडा स्त्री जड करोति जड+णिच्-अच्-टाप् । १गूक
चिन्ताम् अमर २भूयामलक्याम् रत्नमा ।

जडिमन् पु० जडस्य भावः इडा+इमनिच् । जाद्ये । “जनिता
जडिम व्याकुल व्याहरन्ती” “इष्टानिष्टापरिज्ञानं
यत्त प्रभेजनुत्तरम् । दर्शनश्रवणभावो जडिमा योऽ-
भिधीयते” इत्युज्ज्वलमण्डुक्ते व्यवस्थाभेदे ।

जतविल्ल लि० जडना निर्दोषादि काया० इल । जतुद्रव्य
निर्दोषादौ १कलकद्रव्ये २वज्रे ३द्वीपने द्रव्यभेदे ।

जतु न० जन-ड तोऽन्नादेशः । १कलकते, २काचायाश्च ।
स्वाथे क । तत्प्राथे भेदि० । “शयं तैल हतश्चैव जतु-
दाहनि चैव हि” भा० व्या० १४४० । “अपानप्रपिच
यापं श्लिष्यते जतुकाष्ठयत्” भा० ग्रा० १००० । २चर्म-
चटिकायां स्त्री “सन्निध्यो जतु” यजु० २४।२५ ।
“जतु पलाख्या पक्षिणीः” भेदि० । तस्य विकार
“तपुजतुनो सुक्च” पा० अण् सुक् च । जातुष तदि-
कारे (कड चुडि) प्रभृतौ आभरणे ।

जतुक न० जड इव कायति कै-क । १हिङ्गौ भेदि० ।
२जनोनाम गन्धद्रव्ये स्त्री भरत । ३चर्मचटिकाया स्त्री
(चापचिका) शब्दरत्ना० । ४पपेट्या पाण्डवेशासिङ्ग-
लतायां स्त्रीभाष्य० “पपेटो रङ्गना क्षणा जतुका जननी

जननी । जतुकस्याग्निर्गन्धसंस्पर्शा जतुका चक्रवर्त्तिनी । पपेटो
तुवरा तिका शिशिरा वर्णकल्लुषु । विपत्रणहरी
कण्डूकफपित्तान् कुष्ठतुत् भाष्य० तदुगुणोक्ति ।

जतुकारी स्त्री जतुकवत् संज्ञेयमृच्छति घट+अण् उप० स०
गौरा० ङीप् । जतुकाक्षतायां राजनि० ।

जतुकात् स्त्री जतुवत्संज्ञेयं करोति क-क्तिप् इत० । जतु-
काक्षतायाम् अमर० ।

जतुकण्या स्त्री जत्विष कण्या । जतुकाक्षतायाम् भाष्य० ।

जतुनी स्त्री० जतु संज्ञेयेण तद्रूप नयति स्वस्त्रिष्टद्रव्यम्
नी-क्तिप् इत० । चर्मचटिकायां तिका० तस्य सङ्घेपात्
द्रव्यस्य जतुवद्रूपापत्तिर्लौकसिद्धा ।

जतुपुत्रक पु० जतुनिर्मितं पुत्र इया (पुत्तली) । पाशकयु-
टियां तस्य जतुनिर्मितत्वेन तथात्वम् । काष्ठादि
रचितस्य त्व उपचारात् तन्नामता ।

जतुमणि पु० “समस्तस्यममल मण्डलं कफरक्तजम् ।
सङ्गं लब्धं चैकेपा लब्धो जतुमणिश्च स” इति भाष्य-
करोक्ते रोगभेदे ।

जतुमुख पु० जतुनेव सन्निष्टं स्यमस्य शा० त० । व्रीहिभेदे
“क्षणाव्रीहिशालासुखजतुसुखनन्दोसुखनाराचक त्वरित-
कङ्कटान्तकपारावतकपाटलप्रभृतयो व्रीहय” सुशु० ।

जतुरस पु० इत० । अक्षकके राजनि० ।

जतू स्त्री जतु चर्मचटिका प्राणिजातित्वेऽपि वेदे नि०
कड् । पक्षिभेदक्षियाम् “कडो जतु” सुपीलका ते
त्वय इतरजनानाम्” यजु० २४।२६ । जतु सुपीलका
यतौ पक्षिविशेषौ” वेददी० ।

जतूकर्ण पु० अविभेदे । तस्य गोत्रापत्यम् गर्गा० यज् ।
जातूकर्णं तद्गोत्रापत्ये तस्य द्वात्र कणा० न्यञ्च-
लोपश्च । जातूकर्णं तच्छाले । जातूकर्णस्य उपसृक्तिका
यथाह हेमा० दा० अङ्गिरा “जात्राविर्नाचिकेयस्य स्क-
न्दोद्योगाक्षिकशयौ । व्यास समतुल्यमारय गतपुर्ज-
नकस्तथा । व्यास कालायनश्चैव जातूकर्णं कपि-
ञ्जल । वीघायनः कणादय विश्वामित्रश्चैव च । उप-
सृत्तिस्ततएतान् प्रवदन्ति मनीषिणः” । जातूकर्णं इत्यत्र
जातूकर्णं इति पाठं लिपिकरप्रभादात् तच्छास्त्रस्य उप-
सृत्ति कर्त्तृत्वमभिप्रेत्य वा तथा पाठ इत्यन्ये ।

जतूका स्त्री जन-उलूका० नि० । १चर्मचटिकाया अमर ।
२जनोनामगन्धद्रव्ये शब्दर० ।

जतु न० जन-ड तोऽन्नादेशः । १कलकते, २काचायाश्च ।

दयासि स्यात् अन्नेकैक तथा हनु" याध० वक्षोऽस-
यो धन्विः जन्तुः" मितः "अहं जन्तुगतान् करोति
च विधेयत" सुष्ठु० "जन्तुदेभ्ये भग वीरो व्यशशीदृष्टये
तदा" भा० व० १७४० । स्तार्थे-क तन्नाथे यन्टरत्ना० ।

जत्वश्मकं न० जन्तुरूपमाश्रयकम् । शिष्टाजन्तुनि राजनिः ।

जन जनने जुहो० पर० अक० सेट् घटा० । अजनि ।

अजनीत् अजानीत् घटा० । जनयति जनितः

वि-अति परस्परजनने आत्म० । अतिजनने । सार्वधातु-

कश्चोरिट् अतिजन्ति अतिजन्ति

जन जनने हि० आ० अक० सेट् जायते अजनि अजनिट् ।

जजान जजस्तु ईदित् । जात । घटा० । जनयति ।

उभयोरपि उपसर्गात् परयोस्तदुपसर्गद्वयोत्पार्थयुक्त-
जनने तत् ।

अति-अतिक्रम्य जनने अक० ।

अधि-आधिमयेन जनने । आधिमयेन जनने च "तेजस
एव तदाध्यापोजायते । "प्राज्ञाध्यापोजायमानोऽपि पृथि-
व्यामधिजायते" मनु ।

अनु- पचाज्जनने अक० । "प्रविकायां कतायां च यदि
प्रज्ञोऽनुजायते" मनु । पचादुत्पत्त्या सादृश्यं करणे
अक० । "असौ कुमारस्तमतोऽनुजातस्त्वितिपद्योव
पति जायत" रघु० ।

सम्+अनु+सम्यगनुजनने अक० "पितृन् समनुजायते
नरा मातरमङ्गनाः" रामा० अयो० १५।२६।

अभि+अभिषष्टीकृत्य जनने अक० "मन्वि सम्पदं देवीमभि-
जातस्य भारत ।" "अज्ञानश्चाभिजातस्य पार्थ । सम्पदं
माहुरीम्" गीता । सम्यगनुजनने अभिषष्टयेन
जनने अक० "पृथ्वीनां त्रीमतां गेहे योगश्चोऽभि-
जायते" "काभात् क्रोघोऽभिजायते" गीता ।

प्रति+प्रतिरूपजनने अक० । "प्रजापतिश्चरति गर्भे त्वमेव
प्रतिजायसे" प्रश्नो० ।

पि+विशेषेण जनने विशदजनने विकारे च "मतिना
रक्षिता तस्मात् पुन देवी व्यजायत" रामा० आदि०
७०४० । गर्भभोजने अक० "यूनां सप्ता प्रथमं विजघत्तः"
अ० ८।६८।५ । "पशुंश्चिदनु गर्भे हृत्वातुप विश्व
विजायते" शत० ब्रा० ७।४।१।१ । "काममाविज-
नितोः सम्पन्नः" तै० अ० २।५।१।२ "तस्मात् व्यजायत"
रामा० वा० १।७० । "यसौ पुन व्यजायत" वा २।७।८।

जन पु० जन-अक० । १।कोके "जनस्तुषाराज्जनपर्वताविन"

भावः भङ्गकोकादूर्ध्वलोके श्वसुरभेदे च जनाहन ।
तल्लोकप्राप्तिरुक्तकथन भूमेरुज्ज्वलीकृत "इत्य कथां
कथयतोर्भगवद्भणयो म्रिये ।। अथाहं न विमानं तज्जन-
लोकं निनाय तान् । निवसन्त्यमलायत्मानसा ब्रह्मण
सुता । सगन्धनाद्या योगीन्द्रा सर्वे तेह्युर्ध्वरेतस । अन्ये
तु योगिणो ये वै ह्यस्तस्य ह्युच्चारिण्य । सर्वह्य
विनिर्मुक्तास्ते वसन्त्यत्र निर्मला । भङ्गकोकं चितेरुर्ध्व-
मेककोटिप्रमाणतः । कोटिद्वये तु सख्यातो जगो भूतो-
कतो जगैः" काशी० ख० ।

जनक पु० जन-णिच्-ण्वल् । १।पितरि अथर "गृध्रेषु-
जनकस्त्रिभि" यु० त० । २।उत्पादके त्रि० "जन्यानां
जनकः काको जगतामाश्रयोमत" भाषा० "उपपत्ति-
कारके श्वपिभेदे जन्तुर्कार्यशब्दे इत्यम् निमित्तवशाते
-४ विदेहजन्मभेदे । इत्याकुवयनिमित्तविद्योरोप्योम्य
भाषात् विदेहताप्राप्तौ श्विष्यस्य देहप्राप्तिरुक्ता रामा०
उत्त० ५६ अ० । निमेषोक्तोत्पत्तिकथोक्ता यथा
"इहा विदेह राजानमृषय सर्व एव ते । तस्य ते याजया-
मास्यं प्रदीक्षां मनोपिष्यः । तस्य देहं नरेन्द्रं पृथु रक्षन्ति
अ द्विजोत्तमाः । गन्धर्वास्तैश्च वसुधैश्च पौरुषैश्च वन-
मिता । ततो यज्ञे समाप्ते तु मृगुक्ष्मदेवमवसीत् ।
आनयिष्यामि ते चेतस्त्वुद्योऽसि तव पार्थिव ।। सुमीताश्च
सुरा सर्वे निमेषे तत्तदाऽनुवन् । वर वरय राजर्षेः क ते
चेतोनिष्कृष्यताम् । एवमुक्त्वा सुरैः सर्वैर्निमेषे तत्तदाऽम-
वीत् । नेत्रेषु सर्वभूतानां वसेद्य सुरसत्तमा ।। वावमि-
त्त्वेव विमुधानिमेष्टे तत्तदानुवन् । नेत्रेषु सर्वभूतानां
वायुभूतयत्तिपृथिवि । तत्तुक्ते निमेषिपृथिवि चक्षुषि
पृथिवीपते ।। वायुभूतेन चरता विद्यामार्थं सुष्ठुःकृतः ।
एवमुक्त्वा तु विमुधा सर्वे जगत्स्यं प्रागतम् । अथयो-
ऽपि भङ्गात्मनो निमेषे ह्युच्चारन् । अरश्चिन्तय
निश्चित्य मथनश्चक्रुरोजसा । सन्तुष्टोर्भैरवात्मनाः पुन-
रेतोर्निमेषेऽदा । अरण्यां मथ्यमानायां प्रादुर्भूतो
भङ्गातपाः । मथनान्निधिरित्वाहुर्जगताज्जनकोऽभवत् ।
यथाहिदेहास्तु भूतोर्भैरवस्तु तत इत । एव विदेह-
राजस्य जनकः पूर्वकोऽभवत् । निधिमौलं भङ्गातेजा
कोभावं भैरवकोऽभवत् । इति सर्वमेषोक्तं मया क-
थितं समवकारण्यन्तु सौम्य । नृपशङ्करं शापजं द्विजस्य
द्विजयापात्रं यदह्नुत नृपस्य ।

५।यन्मरुतसुरभेदे । "सुनस्कन्तोऽतिसेवश्च शनको जग-

कस्तत" हरिवं १६१४० । "तद्वैतज्जनको वेदेको
याज्ञवल्क्यं प्रपच्छ" शत० ब्रा० ११।१। १।२। "सह-
स्रमेतस्या वाचि दशो जनको जनक इति वै जना
घावन्तीति" १४।५।१।१।

जनकतनया स्त्री जनकस्य तनयेव तत्प्राप्तत्वात् । रामकवले
जनकयज्ञे वेद्यां हलाकर्षणजाताया सीताया सा हि
सद्युगे वृहस्पतिस्तुतकुशध्वजकन्या वेदवती नामासीत्
तेताया सीताजातत्वात् सीतानामा वभूय रामा० उत्त०
१७४० तत्कथा यथा ।

"कुशध्वजो नाम पिता ब्रह्मर्षिरभितप्रभ । वृह-
स्पतिस्तुतः श्रीमान् बुद्ध्या तस्यो वृहस्पते । तस्याहं
कुर्वतो नित्यं वेदाभ्यासं महात्मन । सम्भूता वाङ्-
मयो कन्या नाम्ना वेदवती षट्ता । ततो देवा स
गन्धर्वायक्षराक्षसपक्षगाः । ते चापि गत्वा पितरं
वरण्य रोचयन्ति मे । न च मां स पिता तेभ्यो दत्त-
वान् राक्षसेश्वर । । कारणं तद्वद्विष्मि निशमय महा-
भुज । पितृस्तु मम जामाता यिष्णुः किञ्च सुरेश्वर ।
अभिनेतस्त्रिलोकेशस्तस्मान्नान्यस्य मे पिता । दाढ-
निष्कति तस्यै तु तच्छ्रुत्वा बलदर्पित । शम्भुर्नाम
ततो राजा दैत्यानां कुपितोऽभवत् । तेन रात्रौ शयानो
मे पिता पापेन हिंसितः । ततो मे जननी दीना तच्छ-
रीरं पितृमम । परिष्वज्य महाभागा प्रविष्टा हृष्य-
याह्वनम् । ततो मनोरथं सख्यं पितृर्नारायण प्रति ।
करोमीति तमेवाहं हृदयेन ससहृद्वे । इति प्रतिष्ठा-
भारुद्धं चरामि विपुलं तप । एतत्ते सर्वमाख्यात
मया राक्षसपुङ्गव । । नारायणो मम प्रतिभं त्वन्य
शुभोत्तमात् । आश्रये नियमं घोरं नारायणपरी-
प्सया । विज्ञातस्तु हि मे राजन् । गच्छ पौलस्त्य-
मन्दन ॥ जानामि तपसा सर्वं त्वैश्वर्ये यद्वि वर्तते ।"
ततस्तं कामयमानेन रावणेन सा धर्मिता तस्मै शप
दत्वा भमार तत्कथा

"एवमुक्तया तत्त वेदवत्या मिशाचर । मूर्धजेषु तदा
कन्यां कराम्येण परावृणत् । ततो वेदवती क्रुद्धा
केशान् हस्तेन शास्त्रिनत् । असिर्भूत्वा करस्तस्याः
केशास्त्रिज्वांस्तदाऽकरोत् । सा ज्वलन्तीव रोमेण दह-
न्तीव मिशाचरम् । उपाचानि समाधाय सरणाय
गतत्परा । धर्मितायास्तथाऽनार्यः न मे जीवितमिष्यते ।
रक्षस्तस्मात् प्रवेष्ट्यामि मश्वतक्षे कृताशनम् । यस्मात्तु

धर्मिता चाह त्वया पापात्मना वने । तस्मात्तव धर्मार्थं
हि ससत्त्वस्यास्यैव पुनः । न हि शक्यं स्त्रिया हन्तुं
पुरुषं पापनिश्चय । । शपे त्वयि मयोत्सृष्टे तपसश्च
व्ययो भवेत् । यदि त्वज्जि मया किञ्चित्कृतं दत्तं कृत
तथा । तस्मात् त्वयोनिजा साध्वी भवेयं धर्मिण्याः सुता ।
एवमुक्त्वा प्रविष्टा सा ज्वलितं जातवेदसम् । पपात
च दिवो दिव्या पुष्पवृष्टिः समन्ततः । सैषा जनकरा-
जस्य प्रसूता तनया प्रभो । । तव भार्या महाबाहो ।
यिष्णुस्तु हि सनातनः । पूर्वं क्रोधवृत्तः शत्रुर्ययासी
निहृत्स्तथा । उपाश्रयित्वा शैलामस्तव वीर्यममातुपम् ।
एवमेवा महाभागा मत्स्ये प्रत्युत्सृष्टे पुनः । जेले हृष-
यक्षोत्सृष्टवेद्यामग्निशिखोपमा । एषा वेदवती नाम
पूर्वमासीत् कृते युगे । तैतायुगमनुप्राप्य धर्मार्थं
तस्य रक्षसः । उत्पन्ना सैषलकुले जनकस्य महा-
त्मनः" । कालिकापु० १७४० तस्याः वृथिव्या उत्पत्ति-
रुक्ता । कल्पभेदादविरोधः । जनकालजाजनकतनया-
दयोऽप्यत्र ।

जनकराजकूप पु० तीर्थभेदे ।

जनकसप्तरात्रं पु० सप्तभि रात्रिभिः साध्यं अथ तस्य लुक
अथ समा० जनकेन वृष्टं सप्तरात्रं । जनकवृष्टे सप्त-
रात्रसाध्ये यागभेदे । "जनकसप्तरात्रवृष्टिकाम अभि-
शुभं चतुरहो विश्वजिन्महाव्रतं ज्योतिष्टोमः" आश्व०
श्रौ० १।१।१४। "जनकसप्तरात्रस्याहं कृत्स्निरुच्यते ।
अभिशुभं चतुरहो विश्वजिन्महाव्रतं ज्योतिष्टोम इति"
नारा० "जनक सप्तरात्रं चतुर्थ्यो विश्वजिन्महाव्रतम्" ।
कात्या० श्रौ० २।१।५।८ "चतुर्थ्यं पार्ष्टिकेभ्य परो विश्व-
जिन्महाव्रतं च" ।

जनकारिन् पु० जनैः कीर्यते कु-वा० कर्मणि णिनि ।
असक्तको राजनि० । [शिवलिङ्गरूपे तीर्थभेदे शिवपु० ।
जनकेश्वर पु० जनकेन स्थापित ईश्वरः । जनकस्थापिते
जनकस्य पु० स्त्री जनेभ्योगच्छति वहिः गम-अच् सस् च ।
चण्डाले स्त्रिया जातित्वात् ङीप् । "अवघोत् । जन-
कस्य इवैष यदि हतहृदो वृषकृत् । अयमशुचिषपुरहति
प्रतिमाननान्तु नितरां नृपोचिताम्" भाष० ।

जनचक्षुस् न० जनस्य चक्षुरिव । शौरचक्षुर्बुधप्रकाशके स्त्र्यर्थे
"सहस्राभ्युदिते स्त्र्यर्थे जनचक्षुषि निष्कले" हरिवं०
१४२ । लोकश्चक्षु प्रथमयोऽप्यत्र । "लोकचक्षुर्दिवाकरः"
आदित्यहृदयम् ।

चापि कुलिन्दोपन्यासास्तथा । पानाययो दशः पाश्वी
रोमाण' कुशविन्द' । कच्छा गोपालकच्छाश्च जाङ्ग
ला कुर्यर्णना । किराता वल्करा' सिद्धा वैदेहास्ताच-
लिप्लका' । ओढा षष्ठ्या' सधैरिन्वा पार्श्वतीयाश्च
मारिप । । अथापरे जनपदा दक्षिणा भरतर्षभ । । प्र-
विद्धा केरला' प्राच्या भूपिका वनवासिका । कर्णा
टका माहिषका विकल्पा भूपकास्तथा । भिक्षिका
कुन्तलाश्चैव सौहृदा नलकानना । कोकुटकास्तथा
भोला' कोङ्कणा मालवा नरा । समङ्गा कनकाश्चैव
कुङ्कुराङ्गारमारिपा' । ध्वनित्युत्सवसकेतास्त्रिगता' ।
शाल्वसेनय । व्यूटका' कोरकाः प्रोषा समवेगवशास्तथा ।
तथैव विन्ध्यपुलिका पुलिन्दा वलुकलै सह । मालवा
वल्लवाश्चैव तथैवापरवर्त्तका । कुलिन्दा कालदाश्चैव
दण्डका करटास्तथा । भूपकास्तनवालाश्च सनीमा
वटखड्गया । अलिदायाः शिवाटाश्च स्तनपाः
सुनयास्तथा । अथिका विदर्भाः काकास्तङ्गना' परत-
ङ्गना । उत्तराश्वपरे' षष्ठ्या जना भरतसप्तम । ।
ययनाश्च सकाप्त्रोला दारुणा षष्ठ्या जनातयः । सलह-
हा कुलत्याश्च षष्ठा' पारसिकैः सह । तथैव रस
थासीनास्तथा च दशमालिका' । अत्रियोपनिवेशश्च
वैशम्पैरकुलानि च । अङ्गाभीराश्च दरदा कश्मीराः
पशुभि सह । खाशीकाश्चान्तराश्च पञ्चमा गिरि-
गङ्गारा । आलेयो' सगरहालास्तथैव स्तनपोषका ।
द्रोषकाश्च कलिङ्गाश्च किरातानाश्च जातय । तोमरा
हृन्वमानाश्च तथैव करभङ्गका । एते चान्ये जन
पदा प्राच्योदीच्यास्तथैव च' ।

४०४० १४४० कूर्मविभागे ऽ तेषां मध्ये केपाक्षिव
दिग्भेदेन स्थितिर्दर्शिता ते च कूर्मविभागश्च ४०
उक्ता देशानां सीमादि तत्काले उक्तं वक्ष्यमाणश्च
केचिद्धेदास्तु ४० मध्यादिदेशभेदेन उक्ता यथा
'तदमे कुम्पाक्षाला शालाश्चैव सजाङ्गला । अर-
सेना सङ्क्रारा बोधका सपटञ्चराः । सत्प्रा किराता
कुल्याश्च कुन्तयः कुनिकोयशा । आवन्ताश्च कलिङ्गाश्च
कोलाश्चैवान्तरै सह । मध्यदेशा जनपदा' प्रायश
परिकीर्त्तिता' । वाङ्मूला याटवामाश्च आभीरा काल-
तोयका । परन्वाश्चैव शूद्राश्च पञ्चगवाक्षखण्डिका ।
गान्धारा यवनाश्चैव सिन्धुसौवीरमङ्गका' । शका द्रुक्षाः
पुलिन्दाश्च पारदा हारमूर्त्तिका । रामठा, कण्डकाराश्च

केकयादेशमालिका' । अत्रियोपनिवेशश्च वैशम्पैर-
कुलानि च । आलेयोऽथ भरहाजः ब्रह्मला' सदमेरकाः ।
लम्बकास्तनपानाश्च सैनिकाः सह साङ्गलै । एते देशा
उदीच्यास्तु प्राच्यान्देशान्निबोधत । अङ्गावङ्गामदुगुरका
अन्तर्गिरिबहिर्गिरा । ततः मवङ्गा मातङ्गा मलया
मलवर्त्तका । सुव्योत्तरा मविजया भार्गवाङ्गैय-
मालवा । प्राग्ज्योतिषाश्च पुण्ड्राश्च विदेहास्ताच-
लिप्लका । शाल्मगामघमोमर्द्दा प्राच्या जनपदा स्मृताः ।
तथाऽपरे जनपदा दक्षिणापथवासिन' । पाण्ड्याश्च
केरलाश्चैव चोला' कुल्यास्तथैव च । सेतुकास्तथ्या-
श्चैव कुपथाचारवासिका । नवराट्टा माहिषका
कलिङ्गाश्चैव सर्वशः । कावेराश्च सधैर्भीकैराट्टव्या शव-
रास्तथा । पुलिङ्गाविन्ध्यभूपीका वैदर्भा दण्डकै सह ।
कुलीयाश्च शिरालाश्च रूपसास्तामसै सह । तथा तैत्ति
रकाश्चैव सर्वे कारस्तारास्तथा । नासिकाद्याश्च ये
चान्ये ये चैवान्तरनर्मदाः । भातुकच्छा समाहेयाः
सह शारस्तवैस्तथा । काञ्चीयाश्च चुराङ्गाश्च आनर्त्तिका-
र्तुदैः सह । इत्येते अपरान्ताश्च ऋणु ये विन्ध्यवासिन' ।
मालवाश्च कुङ्कपाश्च नेकलायोत्कलैः सह । उत्तमाशा'
दशाणांश्च भोला किस्तिन्विकै सह । तोमलाः कोश-
लाश्चैव तैपुरा वैदिकास्तथा । दसरास्तुन्वुराश्चैव
पटुमाक्षिपधै सह । अनूपास्तुगिङ्गैराश्च धीतिहोला
अवन्तयः । एते जनपदाः श्वाता विन्ध्यप्रष्ठनिवा-
सिनः । अतो देशान् मवङ्गानि पर्यन्ताश्च विषय ये ।
निर्दोरा हंसवर्णाश्च कुपथा अपथाः खया । कुश-
मावरणाश्चैव चर्णादर्भाः समुद्रका । त्रिगर्ता मण्ड-
लाश्चैव किरातायामरैः सह' । शक्तिवङ्गमतन्त्रे
देशभेदसोपाद्युक्त यथा "देशव्यवस्था देवेशि । कथ्यते
ऋणु तत्परा । वैदनाश्च समारम्भ भुवनेशान्तर्गं शिवे ।।
तावदङ्गाभिघो देशो यात्रायां नहि दुष्यति । रत्नाकर
समारम्भ मङ्गपुलानग शिवे । वङ्गदेशो मया प्रोक्त
सर्वसिद्धिप्रदर्शक । जगन्नाथात् पूर्वभागात् कृष्णा-
तीरान्तर्गं शिवे ।। कलिङ्गदेशः संप्रोक्तोवाममार्गप-
रायण । कलिङ्गदेशमारम्भ पञ्चाष्टवोजनं शिवे ।।
दक्षिणार्धं सहेयानि । कलिङ्गः परितोर्त्तित । सुत्रा-
ङ्गणं समारम्भ यापहेयो जगद्गर्भ । तावत् केरल-
देशः स्यात् तन्मध्ये सिद्धकेरल' । रामेश्वरात् व्यङ्गटेयात्
हंसकेरलमासक । अन्तर्गम्यसमारम्भ यावत्प्रादप्यथं

परे । तावत् सर्वशमाया दृष्टिः परिकीर्तितः । शारदाभारतस्य कुरुमाहितानकम् । तावत्काशीर देश स्यात् पञ्चाग्न्युपलक्षणः । काशेर श्वेत-गिरि त्रैलोक्यं नीलपर्वतम् । कामरूपमिधो देशो गणेश गिरिर्भूतः । त्रिपञ्चक समारभ्य मध्ये चोष्णयिमी शिवे । माळांतीर्थं रागेन्द्र । कोलापुरमिवाशिमी । तावद्देशो महाराष्ट्र कर्णाटस्याभिगोचरः । जगन्ना-याद्वर्द्धभागादर्थं श्रीभ्रमरान्तिकात् । तावदम्नाभिधो देश सौराष्ट्रं शृणु सादरम् । कोट्टपात् पश्चिम तीर्थं सप्तप्रान्तगोचरम् । सिङ्गलाटान्तको देशः । द्रव्ययोजन देगतः । सौराष्ट्रदेशो देवेशः । तस्यां गुच्छं राभिधः । श्रीशैलन्त समारभ्य चोपेशान्मध्यभागतः । तैल्ल-देशो देवेशः । ध्यामाध्ययनतत्परः । रात्रिका समारभ्य मलयारुण्य शिवे । मलयारुण्यदेशो मन्त्रसिद्धि प्रवर्तकः । रामनाथ समारभ्य श्रीरङ्गान् किशोरि । कर्णाटदेशो देवेशः । साव्याल्यभोगदायकः । तावत्पणी समारभ्य शैलार्द्रमिषोक्तः । ध्वनीशक्तो देश काशिका तत्र तिष्ठति । भद्रकाशो महापूर्वं रामदुर्गात् पश्चिमे । श्रीविदर्भाभिधो देशो वैदर्भी तत्र तिष्ठति । गुच्छं रात् पूर्वभागे दृष्टारकातो हि दक्षिणे । मरुदेशो महेशानि । छत्रोत्पत्तिपरायणः । श्रीकोट्टपादधोभागे तापीत पश्चिमे परे । आभीरदेशो देवेशः । विन्ध्य-शैले व्यस्थितः । ध्वनीतः पूर्वभागे गोदावर्यान्तयो-चरे । भाववाह्यो महादेशो । धनधान्यपरायणः । द्रविडतैल्लमध्ये चोपदेश प्रकीर्तितः । ध्व-कर्णात् ते मोक्षान्तरोपोषान्तरो भवेत् । कुरुक्षेत्रात् पश्चिमे दृष्टं तथा चोत्तरभागतः । इन्द्रप्रस्थानुमहेशानि । द्रव्ययोजनकक्ष्ये । पाञ्चास्रदेशो देवेशः । सौन्दर्यं गर्व-भूतिः । पाञ्चास्रदेशमारभ्य चोष्णाद्विषयपूर्वतः । काम्बोजदेशो देवेशः । बालिराजिपरायणः । वैदर्भ-देशाद्वर्द्धं इन्द्रप्रस्थात् दक्षिणे । मरुदेशात् पूर्वभागे वैराट् परिकीर्तितः । काम्बोजाद्वर्द्धभागे दृष्टं इन्द्र प्रस्थात् पश्चिमे । पाञ्चास्रदेशो महेशानि । महान्तरत् कारकः । गणेशकीर्तीरमारभ्य चम्पारण्यन्तक शिवे । विदर्भः समस्थाता तैरनुभाभिधः स दृष्टः । काम्बोज देशमारभ्य महाचोष्णात् पूर्वके । वाङ्मोक्षदेशो-देवेशः । चोत्पत्तिपरायणः । तम्रकुण्ड समारभ्य रामचोलांतक शिवे । किरातदेशो देवेशः । विन्ध्यशैलेऽव

तिष्ठति । करतोयां समारभ्य हिङ्गलाटान्तकः शिवे । सप्ततानदेशो देवेशः । महाचोष्णपरायणः । हिङ्गु-पीठ समारभ्य महेशान् महेश्वरि । सुरशान्तिमिधो देशो चोष्णमार्गपरायणः । तन्मध्ये चोत्तरे देशः । रैराक-परिकीर्तितः । काशीरन्तु समारभ्य कामरूपपात् पश्चिमे । भोटान्तदेशो देवेशः । मानदेशात् दक्षिणे । मानेश्या ह्यपूर्वं चोपदेशः प्रकीर्तितः । कैलासीर समारभ्य सरयू परितः परे । आभरणानु महेशानि । महाभीमा-भिधो भवेत् । जटेश्वरं समारभ्य योगेश्वर महेश्वरि । नेपासदेशो देवेशः । शिवहृष्टं शृणु मित्रे । गणेश्वर समा-रभ्य महेदध्यन्तक शिवे । शिवहृष्टमिधो देशः पर्वत-तिष्ठति मित्रे । वज्रदेश समारभ्य सुवनेशान्तक शिवे । गौडदेश समारभ्य सर्वविद्याविशारदः । गोकर्ण-यात् पूर्वभागे व्याघ्रान्तो चोत्तरे । तैरनुभात् पश्चिमे दृष्टं महापुण्यात् सर्वतः । महाकोयलदेशात् सर्वतः परायणः । व्याघ्रेश्वर समारभ्य तम्रकुण्डान्तक शिवे । मगधाख्यो महादेशो यात्रायां न हि दुष्यति । दक्षोत्तर क्रमेणैव क्रमात् कीचटभागधौ । चरपाहि समारभ्य मद्रकुण्डान्तकः शिवे । तावत् कीचटदेशः स्वातन्त्र्य-गधो भवेत् । जगन्नाथप्रान्तदेशोत्तमः परिकीर्तितः । कामगिरि समारभ्य द्वारकान् महेश्वरि । श्रीकुल-नामिधो देशो ह्यशृणु महेश्वरि । कामनिर्देश-भागे मरुदेशात्तयोत्तरे । मरुदेशः समारभ्य मुरासन्त रमणि च । अथाप्यङ्गं समारभ्य कोटिदेशस्य मध्ये । सप्तप्रान्तदेशो हि कोट्टपात् परिकीर्तितः । मद्र-कुण्डात् कामरूपपात् मध्यभागे दृष्टं कैलासः । मानेश्या भागे दृष्टं विन्ध्यरात् पश्चिमत शिवे । शौरसेनाभिधो-देशः सूर्यपथप्रकाशकः । जजिनापुरमारभ्य कुरुक्षेत्रा-त् दक्षिणे । पाञ्चास्रपूर्वभागे दृष्टं मरुदेश प्रकीर्तितः । मरुदेशात् पूर्वभागे कामाद्वर्द्धं दक्षिणे शिवे । सिङ्गलाख्यो महादेशः सर्वदेशोत्तमोत्तमः । शिवहृष्टात् पूर्वभागे कामरूपपात्तयोत्तरे । इन्द्रिन्ददेशो देवेशः । नरनारायणः परः । गणेश्वरात् पूर्वभागे सप्तप्रान्तदेशो शिवे । चम्ब-देश समारभ्य छत्रे शृणु सादरम् । इन्द्रिन्ददेशो भागे कच्छात् पश्चिमे शिवे । मरुदेशः समारभ्य मरुक्षेत्रात्कारकः । वैराट्पाञ्चास्रयोर्मध्ये पूर्वदक्ष-क्रमेण दृष्टः । मरुदेश समारभ्य मारुह तत्र तिष्ठति । मरुदेशात् पूर्वभागे गणेश्वर पश्चिमे शिवे ।

कोशीरदेशो देवेशि । सर्वदेशावभाषम । स्वपत्नीत
पश्चिमे तु वैदर्भाहृष्योत्तरे । जाटदेश समाख्यातो
पर्वर शृणु पार्थिव । । मायापुर समारभ्य समग्रकु-
न्तयोत्तरे । पर्वराख्यो मज्जादेश सैन्धव शृणु सादरम् ।
जङ्गामदेशमारभ्य मकान्नं परमेश्वरि । । सैन्धवाख्यो
मज्जादेशः पर्वते तिष्ठति म्रिये । । एते पट् पञ्चागव्येया
मया प्रोक्ता महेश्वरि । एतस्मिन् ऽपि देशे देशभेदा
ह्यनेक्यः । कोटिश्च सन्निवेशि । एते सख्या प्रकी-
र्त्तिता । रङ्गस्यातिरङ्गस्य गोमयं पशुसङ्घटे । इति
मन्त्रेण प्रोक्तं किमन्यत् ओतुमिच्छसि ।

तत्र भव' उत्तमां व्यज् । जनप्रदादागतं व्यज् तस्येदम्
व्यज् । जानपदं तत्र भवे सत आगते तत्सन्वत्स्नि-
च । "भीवारपाकादिकडङ्गुरीयैराष्ट्रपुत्रे जानपदेनैकसित् ।
"देयं चौरहृतं इव राजाजानपदाय तं वाच-
स्त्रिया तु ह्यसौ जानपदेत्यादि पा० ङीप् । ह्यस्यैव
ङीपो नियमात् अन्यत्र जानपदा ध्वजन्त्य ङीपि जान-
पदी तत्रभवस्त्रियां पिप्वात् व्याधुदाभता । "त्यजेदेक
कुलस्यार्थं धामस्यार्थं कुलं त्यजेत् । यामं जनपदस्यार्थं
आत्मार्थं पृथिवीं त्यजेत्" भीतिहार ।

जनपटिन् त्रि० जनपदाः सन्त्यस्य स्वस्वमेव प्रमि । जनपद
स्वामिनि । "जनपदिना जगपदेन समानशब्दानाम्"
पा० "जनपदिनां जनपदस्वामिनाम्" सि० कौ० ।
स्त्रिया ङीप् । [ताया ज्ञेयच० ।

जनप्रवादः ४० कनेषु प्रवादः ७तः । जनापवादे वचनीय
जनप्रियः ४० इतः । १ शोभाङ्गनद्वये २ वन्याके च राजनि० ।
३ लोकप्रियमात्रे त्रि० ।

जनभक्षः ४० जनानां भक्षः भज-वा० कर्म्मणि स । २यज-
मानानां कामदानेन भजनीये । "सत्पासाङ्को जनमस्यो
जनं सङ्ग" षष्ठः २।२।१।२ २जनानां भक्षणे च ।

जनमेजयः ४० जनमेजयति एज-णिच्-खच् । १ परोक्षितो
नृपतेः पुत्रो २ कुरुनाभभूपुत्रभेदे च । "ततः सयरणात्पौरी
तपती सुपुत्रे कुरुम् । राज्ञश्चेत मजा सर्वा धर्म्मश्च
इति यन्त्रिरे । तस्य नाम्नाऽभिविख्यातं पृथिव्यां कुरु-
जाङ्गलम् । कुरुक्षेत्रं स तपसा पुण्यं चक्रे महातपा ।
अविहितमभिव्यक्तं तथा चैत्ररथं सुनिम् । जनमेजय
श्च विख्यातः पुत्रोपास्यात्तुश्रवम । पञ्चैतान् वाङ्मिनी
पुत्रान् व्यजायत मनस्विनी । जनमेजयस्य तनया
मुपि ख्याता महाबलाः" मा० भा० ६४५० । २ पुरुषपुत्रो

च "पुरोः पुत्रो महावीर्यो राजासीज्जनमेजयः" हरिव०
३।५० । तत्र परोक्षितः पुत्रो जनमेजयः सयसन्ने भारत
श्रुतवान् तत्कथा भा० ध्या० १०५० ।

"मन्त्रिणाञ्च यच्च श्रुत्वा स राजा जनमेजय । पर्यत-
यत दुःखार्त्तं प्रत्यभिपत्तुं करं करे । निश्वाससुखम-
सङ्गृहीतं राजीवलोचनम् । सुमोचान्मूष्णि च तटा
नेत्राभ्यां प्ररुदन्नृप । दुर्धरं पाप्मणस्तुष्टयं कुरुष्टा
चापो यथाविधि । सङ्घर्त्तमिव च ध्यात्वा निश्चित्य
मनसा नृप । असर्णीं मन्त्रिणं सर्वानिदं वचनमब्रवीत् ।
जनमेजय उवाच । श्रुत्वैतद्भवता पाक्यं पितृभे संवर्गं
प्रति । निश्चितेयं मम सतिर्त्वा च ता मे भिबोधत ।
अमन्तरञ्च मन्येऽहं तत्तत्कायं दुरात्मने । प्रतिकर्म्मव्यभि-
त्येवं येन मे हिंसितं पिता । ऋतेर्हि शृङ्गिणोपाक्यं
छत्वा दग्ध्वा च पार्थिवम् । इयं दुरात्मता तस्य काश्यपं
यो न्यवर्णयत् । यद्यागच्छेत् स वै विप्रो नष्ट जीवेत्
पिता मम । परिहीयेत किं तस्य यदि जीवेत् स पार्थिवम् ।
काश्यपस्य प्रसादेन मन्त्रिणां विनयेन च । स तु वारि-
तयान्नोष्टात् काश्यपं द्विजसत्तमम् । सङ्क्षिप्तवयिषु
प्राप्तं राजानमपराजितम् । महानतिप्रकोपं ह्येष तत्त-
कस्य दुरात्मनः । द्विजस्य योऽददद्दुःखं सौ नृपं जीव-
येदिति । उतङ्कस्य प्रियं क्षुमात्मनश्च महत् प्रियम् ।
भवताञ्चैव सर्वेषां गच्छाम्यपचितिं पितुम् ।

"सौतिरुवाच । एषश्च ततः श्रीमान्निमिश्रानुमो-
दितः । आरुरोहं प्रतिष्ठाप्य सर्पसत्त्वय पार्थिव ।
ब्रह्मन् । भरतशार्दूलो राजा पारोक्षितस्तदा । शूरोहित-
मथाह्वयं छत्विजो यमुघाधिप । अश्ववीक्षाकयस्मत्त-
कार्यं सम्पत्करं वच । यो मे हिंसितवर्त्ततात तत्तकः
स दुरात्मवान् । प्रतिकुर्यां तथा तस्य तद्भवानो ब्रुवन्तु मे ।
अपि तत्कर्म्म विदितं भयता येन पद्मगम् । तत्तकं स
प्रदोषेऽग्नौ प्रक्षिपेयं सवान्धवम् । यथा तेन पिता मया
पूर्वं दग्धो विपाम्निना । तथाहमपि तं पापं दग्धु-
मिच्छामि पद्मगम् । ऋत्विजं ऋषु । क्षत्रिजं राज-
न्यञ्च त्वं त्वदर्थं देवनिर्भितम् । सर्पसत्त्वमिति ख्यातं
पुराणे परिपद्यते । व्याहृतां तस्य सत्त्वस्य त्वक्षान्योऽस्ति
नराधिप । । इति पौराणिका प्राञ्जुरध्यायः चास्ति
स ऋतः । सौतिरुवाच । एषश्च स राजाविष्मन्ने-
दग्धं हि तत्तकम् । कुतायनस्ये दीप्ते प्रविष्टमिति
सत्तमः । ततोऽब्रवीन्मन्त्रविदक्षान्नाकां प्राञ्जुरध्यायः ।

‘‘शुभा ते सर्वसत्ताय दीक्षितं जनमेजयम् । अध्या-
गच्छद्विषिद्वान् कथाहंपायनक्षदा ।’ इत्युपक्रमे ‘‘इदं
मया द्वाद्विजश्रेष्ठं पर्युपेक्ष्य कृतमिति । जनमेजय
उवाच । क्रुद्धा पाण्डुबानाश्च भवान् प्रत्यक्षदीप्तिवान् ।
तेन चरितमिच्छामि कथ्यमानं त्वया द्विज । कथं सम-
भवेद्देवोपासकैरुत्तमैर्युष्मान् । तव युद्धं कथं हत-
भूतानकरणं भवत् । पितामहानां सर्वेषां देवोपासित-
मेतयाम् । कार्त्तुर्धनैतन्मनाश्च यथाहतं द्विजोत्तम ।।
सौतिरुवाच । तस्य तद्वचनं शुभा कथाहंपायनक्षदा ।
जगात् शिष्यमासीम सैशम्यायनमनिते । व्यास उवाच ।
क्रुद्धा पाण्डुबानाश्च यथा भेदोऽभ्यवसूरा । तदप्य-
सर्वमाचक्षु यन्मत्तं श्रुतवानपि । गुरोर्वचनमात्राय स-
त् त्विपर्यमेक्षदा । व्यासश्चले गतः सर्वमितिहासं पुरा-
तनम् । राक्षे तच्छे सदस्येभ्यः पार्थिवेभ्यश्च सर्वेभ्यः ।
भेदं सर्वविनाशश्च क्रुद्धपाण्डुयोक्षदा ।’ ६० अ०
‘‘सैशम्यायन उवाच । गुरवे प्रादुर्गमस्कृत्य भगोमुद्धि-
नमाश्रमि । समूह्य च द्विजान् सर्वांस्तथाऽन्यान्
विदुषो जनान् । मध्येर्विश्रुतस्यैव सर्वलोकेषु धीम-
तः । प्रवक्ष्यामि मत्तं कृत्वा व्यासस्यास्य महत्तमम् ।
श्रोत्रं पात्रश्च राजन् प्राप्येमां भारतीं कथाम् ।
गुरोर्वक्त्रपरिपन्थो ममः प्रोत्सोऽहतीय मे । येषु राजन् !
यथा भेदं क्रुद्धपाण्डुवोरमूतम् । राज्याघे हृततस्मू-
तो वनवासस्तथैव च ।’ ६१ अ० ।
‘‘स कदाचित्पुनश्च यथा गतः पारीक्षितो जनमेजयः क-
श्चिद्विदुः स्वविषये व्यासमभ्यस्यत्’ भा० आ० १२० ।
‘‘परीक्षितस्तु दायदो धार्मिकोऽनमेजयः । जनमेजयस्य
नायदाक्षय एव भवितुया । श्रुतसोपसेनो च भीम-
सेनश्च नामतः ।’ ‘‘हाहस्यो तव वयोऽस्मिन् हावेव च परी-
क्षितो । भीमसेनाक्षयो राजन् हो चापि जनमेजयो ।’
‘‘कृत्स्नश्च द्वितीयस्य भीमसेनोऽभवत् सुतः ।’ ‘‘अभि-
मन्योः परीक्षितु पिता तव जनेश्वर ।’ भा० आ० १२२ अ० ।
उपसङ्गयन् उपक्रमे ‘‘जनमेजयो महाराज । उपसङ्गयतो-
ऽभवत् । जनमेजयस्य राज्यमैर्नृपायालोऽभवत् सुतः’
‘‘इति ११ अ० ।

ज्ञानयति को जग-विष्-ना० आने क्षति नेदे नि० वि०
 ओपासावः । उद्ग्राहने "जगत्स्यै त्वा संक्षोभि"
 ' त्रय० । ११२१।

अनयित्त पु० जन-विष्-दृष्ट् । १पितरि २दत्तपादके नि०
१नातरि स्त्री औष् ।

लनरय प्र० ६१० । जोषापवादे । “परीषादस्यो भवति
वित्तोपायसि सक्ततां तयाप्युच्चैः शोको हरति महि-
मान जनरये” उद्धृत ।

जनराज ४० जनेपु राजते राव-सिध् ७४। जनाधिपे
 "जनराजसि रचोहा" यजुः १।२४। जनराजादयो-
 ष्यन्त । [मित्रे मि ।

जनप्रसन्नं पृ० ६३० । श्रोतरोहितद्वये राजनि० श्रोत-
जनपाद पृ० ७३० । भोकापपादे । “यूत च जनपादद्व-
परीषादं तयान्वतम्” जतु । तत्त सापु कथा० ठक् ।
जानपादिक जनपादसाधो लि० । अमुक्त्वा । जने
पादोऽप्यत्र तत् साध्वर्थे कथादि० ठक् । जानेपादिक
तत्साधो लि० ।

जनश्रुति मि.जने श्रुतं विख्यात । शोचविद्यते शरानभेदे
 पुनस्यापत्तम् इत् । जानश्रुति तदपत्ते पौत्रायणे जान-
 श्रुतिर्ह पौत्रायण यज्ञदेयो ब्रह्मदायो यासं जा.च. ।
 जनश्रुति स्त्री जनेभ्य न्युयते श्रु-क्षिन् । सत्यासत्य-
 साधारणलोकमहिमायां विद्वन्त्यासु यमरः ।

जनस्त्री हिंसा । जनयत् जन-विश्व-व्यस्तम् । सर्वभूत-
जनयित्रोऽद्यावाप्यध्वो । 'पापु जनसो उभे यत्'
अ. २।२।४।२ जनसो हि न । "जनस्यः सत्यनिवादिनो
जनाः" भाग. २।१।२५ ।

जनस्थानम् १ दण्डकारण्ये अट्टाश्वः । शतमत्स्यानभेदे
तत्र स्थानं पूर्वम् इच्छाकुराजपुत्रदण्डस्य राजधानी
आसीत् दण्डेन च युद्धाचार्यकन्या बलात्कारेणा
क्रान्त्याघपिता तेन कुपितेन वशिष्ठेन यज्ञोदहृ-
त्कृत्या रामा० उक्तं यथा “सम्राज्ये राजाशौ
सम्यक्तवसवाङ्मनः । पापकर्म समाचरो बधं प्राप्-
स्यति दुर्भतिः । सर्वसत्त्वानि यानीह जङ्गमानि स्मि-
न्धि च । सर्वेषां पर्युपदेशे क्षयः क्षिप्रं भविष्यति ।
दण्डस्य विषयो यावत् नावत् च वनमान्नमम् । पर्युभूत
मिवाकस्मात् सम्राज्मातु भविष्यति । इच्छा क्रोधव-
न्ममसादान्नमनिवासिनम् । जन जनपदस्थाने स्वीयता-
मित्यवोचत । सम्राज्ञात् मल्लसाद्भूतः स चापि ब्रह्म-
तेजसा । तस्य दण्डस्य विषयोविजयैवैव सत्त्वं ।
तपस्विनः स्थिता यत्र तच्छान्स्थानमुच्यते ” प्रायः चापि
जनस्थानं अट्टादिश्वस्यविषयम् ” अन्ती जनस्थानमपीदं

विज्ञम् रघु' । 'जनस्थाने शिरस्त्रिंश राक्षसस्य
दुरात्मनः' । भा० श० ४०४० 'खरेणासीन् महद्देवं
जनस्थाननिवासिना' भा० आ० २७६ य० । 'जनानां
स्थाने च 'जनस्थाने धान्' कनकवर्गं तृणाश्रितधिया'
सा० ४० ।

जना स्त्री जन-बा० कृत् । उत्पत्तौ । [नीते ।

जनातिग त्रि जनमतीत्य गच्छति अति+गम-ठ । लोका-
जनाधिनाय पु० इत० । लोकाधिने राजनि० । 'जनाधि-
नाथो न ययौ दिव्यमात्रम्' भाषा जनाधिपादयोऽप्यत्र
जनाम्त पु० इत० । 'जनसमीपे रज्जिमय्यादायाश्च । (लोका)
ख्याते शरीराभेदादित्ये देयभेदे घनञ्जयः ।

जनान्तिक म० 'निपताककरेणान्यानपवार्यानिरा कथा ।
कन्धोन्यामन्त्रयं यत् क्षाज्जनान्ने तज्जनान्तिकम्'
सा० ४० उक्ते 'धर्मकायकथने नाटकेऽस्य भूरि-
प्रयोगः' । इत० । 'जनसमीपे च ।

जनार्हम् पु० जनैर्हर्तते याच्यते पुरुषार्थलाभाय अर्ह-
याचने कर्मणि क्युट् । जन जननार्हति हिनसि
ताडयति जनान् समुद्रवासिनोऽसुरभेदान् अर्हति
वा कर्त्तरि क्यु । 'शृण्वौ परमेष्ठरे 'सर्वं सर्व-
विद्वानुर्विज्जुसो जनार्हम्' विष्णु स० 'जनपोडके
त्रि० 'जनान्वनायोद्यमि जनार्हम्' चये जगत्कीनपिं
वदन् शिवम्' मेघ० गयातीर्थस्थे शृण्वन्मूर्तिभेदे तज्जसो
जीवत्पुरुषेण क्षपिण्डस्य दानविधिः वासु पु० गया-
नाह्नात्त्रे यथा

'जनार्हो भस्मकृते तस्य हस्ते त्रि पिण्डद' । व्यात्मनो-
ऽप्यथ बान्धवा सख्येनापि तिलैर्विना । जीवता दक्षि
मित्रं सर्वे-ते विष्णु लोका । यस्तु पिण्डो मया दत्त
स्तत्र हस्ते जनार्हम् । भासुहिष्य त्वया देवा तस्मिन् पिण्डे
मृते प्रभो । एष पिण्डो मया दत्तस्तत्र हस्ते जनार्हम् ।
जनकाले गते भस्म त्वया देवो गयागिरे । जनार्हम् ।
नमस्तुभ्यं नमस्ते पिण्डोक्षद । पिण्डमात्रे नमस्तुभ्यं
नमस्ते पिण्डपिणे । गयाया पिण्डरूपेण स्वयमेव
जनार्हम् । त्वां दृष्ट्वा पुण्डरीकाक्षं मुच्यते च ऋष-
तयाव' । श्यामपाभेदे श्यामपाभयन्दे दृश्यम् ।
तज्जम्ना भोजनकाले हरे अरणीयता 'भोजने च जना-
र्हम्' इत्युक्ते । 'धारतिमाधाय जनार्हम्' भाषा
जनार्हने पु० जनान्नाति अन्न-भोजने क्यु । 'इके राजनि०
२ भोक्तृभोजिनि त्रि० भावे क्युट् इत० 'लोकासन्धये न०

जनान्त्रय पु० जनानां लोकानामान्त्रयः । मण्डपे अमरः ।

जनासाह् पु० जनान् सहते सह-णिच् पूर्वदीर्घः । लोक-
सहिष्णौ 'क्षत्रं जनासाहिन्द्र । तज्जम्' ऋ० १५४१११
'सहे साह' पा० धा० पत्वम् ।

जनि(नी) स्त्री जन-भावे इन् वा डीप् । उत्पत्तौ 'जनिः
कर्तुः प्रकृति' पा० २ अमृतप्रादुर्भावे । जायते स्वयं नर्भो
वाऽस्याम्, आधारे इ । शनार्थम् । शनातरि ४ छु पाया च
अमर ५ जायायाम् । जायते आरोग्यमनया । ६ क्षोपधि-
भेदे ७ जलकायाश्च शब्दरत्ना० । 'जननीमममन्त्रव्ये
रायस्रुत' । 'उदीर्यं सुखे कपटाज्जर्भो जन' नैष० ।

जनिका स्त्री जनि(नी)+कार्थे क । 'जनिशब्दार्थे । जन-
यति जन-णिच्-ण्वल् कापि अत इत्थम् । उत्पत्तादि-
काया स्त्रिया स्त्री ।

जनित त्रि० जन-णिच्-क्त । उत्पत्तादिने 'सेनाचरीभगदि
भामनदामधारिवासेन यस्य जनिता कुरभीरुण्यनी'
मेघ० । 'जातिजनजनितनामपदाम्' भाषा ।

जनित पु० जन-जनभूतगर्थे तृच् । श्रितरि शब्दरत्ना० ।
२ मातरि स्त्री डीप् शब्दच० ।

जनित्व पु० जन-णिच्-इत्वन् । श्रितरि २ मातरि स्त्री
उज्जल० । जन-मविध्यति इत्वन् । 'जनित्वमाये' 'अदिति
जातमदितिर्जनित्वम्' यजु० २५।२५ 'जनित्वं जनिष्य-
माणम्' वेददी० ।

जनित्वम् म० जन-भावे वा० इत्वन् । जनने । 'जनित्वमाय
भीमहे' ऋ० ८।२।४२ । 'जनित्वमाय जननाय' भा० ।

जनिनीलिका स्त्री जन्मा नीलिका । 'महाभीरीष्टे राजनिः
जनिमत् त्रि० जनिर्जन्माक्यस्य मत्प । जन्मवृक्ते स्त्रियां
डीप् वेदे मस्य व' । जायावृक्ते 'अस्यदक्षमेनायिज्ज-
नितश्चकर्थे' ऋ० १।११२ जनियतो जायायाम्' भा० ।

जनिमन् पु० जन-भावे मनिन् । जन्मनि उज्ज्व० ।

जनिषत्र त्रि० जन-बा० भविष्यति-स्य । जनिष्य-
वाये 'कृतएव जनिषत्रास्तु कृपावात्परायण' भा०
शा० १८८४० । 'जातो वापि जनिषत्रो वा' रामा०
आर० ६६।१४।

जनेष्ट पु० इत० । 'सहृदश्चे राजनिः २ जलकाया शब्दि-
नामीमघौ ४ हरिश्चावां ५ जातीऽप्यष्टो स्त्री राजनिः
इजनामिमते त्रि० ।

जनोदाहरण म० जनैर्दास्यते उद्+धा+ह-कर्मणि
क्युट् । मघसि घनञ्जयः ।

जन्तो जि० जनानवति यव-किप् जठि दडि । जमरसके ।
जन्तु पु० जन-तन् । जननप्रोक्ते प्राणिनि यमरः अविद्या-
दोषाद् देहात्माभिमानिनि २जीवे । “एतेपामेव जन्तूना
भाय्यात्सुप्रयानि ताः” मनुः । “ज्ञानमस्ति समस्तस्य
जन्तोर्विषयगोचरे” देवीमा० “स्वेदजा कस्य प्रोक्ता
जन्तवश्च यथाक्रमम्” भा० व्यास० ११२६छो० । सोमकस्य
नृपस्य भाष्येति जायमाने प्रसभेदे “सुधिरिदासीन्
नृपतिः सोमको नाम प्राश्निकः” इत्युपक्रमे “कदाचित्तस्य
दृढस्य घटपानस्य यत्नतः । जन्तुर्गमं घृतसाक्षिन् स्त्रीगते
समजायत” इत्युक्ता “तस्य राज एकपुत्रस्य पुत्रियार-
णाश्च सोमसेन वक्ष्यी जन्तुपयाया हवने कृते जन्तुपूर्वक
प्रवृत्तयः स्त्रीगते तस्याद्यायत प्रत्युक्तम् भा० पं० १२७।
२२८५० । जन्तुपास्याने दृश्यम् । ४मनुष्ये य य०”
निघण्टु ।

जन्तुक पु० जन्तु+कार्थे क । जन्तुशब्दार्थे जन्तुशब्दस्य
गोलापत्यम् इज् । जन्तुकि तद्गोलापत्ये उपपादकत्वे
तस्य इजो लुक् इत्थं पठ्यते च । जन्तुक २तद्गोलापत्ये पु
य य० ।

जन्तुकम्बु पु० जन्तुकम्ब कम्बु । कनिष्ठहस्ते राजनि० ।
जन्तुका स्त्री जन्तुभिः कायति प्रकाशते कै-क । १। लाक्षायां,
तस्याहि कोटि प्रकाश । २। गभीरिष्ठुनि च राजनि० ।
जन्तुपु पु० जन्तु लघोन् हलि हन-क । १। जीवपूरे ।
राजनि० २। प्राणिघातके जि० । ३। विद्वद्धे, ४। विद्वद्धि च न० ।
यज्जमा० ५। विद्वद्धे स्त्री ङीप् राजनि० । [राजनि० ।
जन्तुनाशन य० जन्तु नशयति मश-णिच्-ल्यु । विद्वद्धि
जन्तुपाटप पु० जन्तुपक्ष्मण पाटप । कोषाब्जस्य राजनि० ।
जन्तुफल पु० जन्तव कषेऽस्य । उट्ठम्बरे यमर । [क्षितौ ।
जन्तुमती स्त्री जन्तवः सन्त्यस्यां याज्जल्येन भद्रम् ङीप् ।
जन्तुमारो स्त्री जन्तून् लघोन् मारयति मृ-णिच्-ल्यु ।
उप-गौ-ङीप् । निम्बुके (निमकी) । राजनि० । [क्षिता० ।
जन्तुका स्त्री जन्तून् कोटान् क्षाति क्षा-क । काशहृषे
जन्तुहन्त्री स्त्री जन्तून् हलि हन-तृच् ङीप् । १। विद्वद्धे
राजनि० २। जन्तुनाशके जि० ।

जन्तु जि० जन-कृत्यार्थे तन् । जनितव्ये “यज्ज्वात यज्ज
जन्तवम्” ऋ० ८। ८। ६। “जन्तवम् जनितव्यम्” भा०

जम्भ य० जन-भा० मनु । जम्भानि भरत ।

जम्भकील य० जम्भ नः कील इव रौप्यकलात् । विष्णो जिक्ता
जम्भतिथि पु स्त्री जम्भानक्षत्रि । जम्भानक्षत्रि तिथिजना

तीयतिथौ स्त्रीत्वे वा ङीप् तत्र कलायां गोष्ठ्यान्ते
यैव कर्तव्यता । तद्विधानादि जि० त० दर्शित यथा

“तत्र पत्रमासे न कर्तव्य चान्द्रमासीवत्त्वेन साव-
काशत्वात् । नच तस्य सौरमासीयत्वं तयात्वे तस्यासि
तगिधे कदाचिदप्राप्ते तद्वर्गे तत्कृत्यकोपापने नचेष्टा
पनि प्रतिपद्यत्सरन्निघ्नानात् यथा मङ्गपुराण मंगेश
“वैश्वंश जम्भदिग्मे स्त्रातेमङ्गलपाणिभिः । शुभदेवान्-
विप्राय पूजनीया प्रयत्नतः । स्तनक्षत्रं पितरौ तथा
देव प्रजापति । प्रतिपद्यत्सरन्निघ्नं कर्तव्यं च मङ्गोत्-
सवः” । स्त्रातैश्चालक्ष्मातैः तथाच तस्मिन्निघ्नं
“तिलोद्भिर् तिलस्त्रायो तिलहोमो तिलप्रदः । तिलभुक्
तिलपापी च पट्टितलो नावसीदति ।” प्रजापतिर्ब्रह्मा ।
मङ्गलपाणिभिः अग्निमेतार्थसिद्धिर्भङ्गश्च तद्वैततया
गोरोचनादिकमपि मङ्गल तेन शुभगुणादिपाणिभि-
रित्यर्थः । तथाच जम्भचिन्तामणौ “गुहद्वयमतिमानद्या-
ज्जन्तव्यन्येय वन्दनम् । शुभगुणं निम्बसिद्धार्थं दृष्टांगो-
नोचनानुगम् । सपूज्य भातुपिज्ञेयौ मङ्गर्धि मार्धवेदिदमा
चिरंजीवी यथा त्वं भो मविष्मिनि तथा सुते ।। रूपवान्
विश्वार्थेय प्रियायुक्त्यै सर्वदा । मार्करुद्धेय । मङ्गमाग ।
सम्पत्कल्पानुजीवन ।। आयुरिष्टार्थसिद्धिर्दमस्माकं वरदो-
मय” । स्तनक्षत्रमिति स्तनक्षत्रं अश्विन्याद्यनर्गमजन्तुका-
लीननक्षत्रं नामकरणे तथादर्शनात् वक्ष्यमाणमङ्गलपुत्र-
योक्तृप्रणवादिनमोऽन्तेन नान्यैष पूजाविधायाश्च तद-
ज्ञाने स्तनक्षत्राय नम इत्युक्तेष्वम् । पूजायामर्घ्या
नन्तर पाद्यामाह मत्स्यपुराणम् “यद्यं पाद्यादिबन्तल
नमुपकं प्रयोक्तव्येत् । पाद्यानन्तरमर्घ्यमाह नरसिंह-
पुराणम् । ‘पाद्यं चैव तृतीयया चतुर्थार्घ्यं प्रदा-
पयेत् ।’ तृतीयया पुरुषसूक्तोक्ततृतीयया ऋचा सम-
क्रमदर्शनादिष्वाविकल्पः इति श्रौतम् । श्रीपतिव्यव-
हारनिर्याये ‘नवाम्बरघरो भूत्वा पूजयेच्च चिरायुषम् ।’
तथा ‘हिमाल जटिल सौम्य सुष्ठु चिरजीविनम् ।
मार्करुद्धेय नरो फल्गुना पूजयेच्च प्रयत्नतया, ततो दीर्घां
शुभ व्यास राम द्रौणि क्षप वक्षिम् । प्रह्लादश्च हनुमन्
विभीषणसथाश्चयेत् ।’ रासोऽस्य परपुत्रासः चिरजीवि-
काङ्क्षय्यात् द्रौणिरश्वत्थामा । तथा ‘स्तनक्षत्रं जम्भ तिथि
प्राप्य सम्पूजयेच्चर । मणीसु दक्षिमणेन वर्षे वर्षे पुन-
पुन ।’ एकैका देवतां रात्रि । सप्तद्विष्टय यथाविधि । चत-
र्थ्यन्ते न घर्षेत् । नाम्ना च प्रणवादिना । होमद्रव्यमयैकै

शतवत्सन्तु होमयेत्" इति विष्णुधर्मोत्तरदर्शनात् । एष
होमे स्वाहानता च मन्त्रस्य "स्वाहावधाने जुहुयात्
ध्यायन् यै मन्त्रदेयताम्" इति स्मृते । अथक्तौ ह देशीपु-
राणम् "होममहादिपूजायां शतमष्टोत्तरं भवेत् ।
अष्टाविंशतिरष्टौ वा यथाशक्ति विधीयते" । स्कान्दे
"अथ हवनं नक्षत्रेशानां मैत्रुनाध्वानमेव च । आभिमप
कनकं हिषां वर्षद्वयौ विवर्जयेत्" । अध्वानम् अध्वगमन
कलहृमिवत् सङ्गरमिति कश्चित् पाठं रुद्धं युक्तम् ।
वर्षद्वयौ जन्मदिने । दृष्टमनु "स्मृते जन्मनि सकान्तौ
आक्षेपे जन्मदिने तथा । अथ सूर्यस्पर्शने चैव न स्नाया-
द्व्युपशरिणा" । जन्मनि पुनजन्मनि । ज्योतिषे "स्नात्वा
जन्मदिने क्तिय परिहरन् प्राप्नोत्यभोष्टा त्रियम् भव-
स्नानोचयतो द्विजाय ददतोऽप्यायुश्चिरं वर्धते । सक्तून्
खादति यस्तु तस्य रिपयोनाथं प्रयानि भ्रुव मुहुक्ते
यस्तु निरामिषं स हि भवेत् जन्मान्तरे परिहृत" । दीपि
कायाम् "जन्मर्चयुक्ता यदि जन्ममासे यस्य भुवं जन्म-
तिथिर्भवेत् । भवन्ति तदनुसरन्तेव यावन्मैरज्यसम्मान-
सुखानि तस्य । कृतान्तकुलजयोर्वारे यस्य जन्मदिनं
भवेत् । अष्टाद्ययोगसंप्राप्तौ विघ्नस्तस्य पदे पदे" । कृता-
न्तकुलजयो यनिभूतयो । "तस्य सर्वोपधिज्ञानं यज्ञ-
विप्रसुरार्चनम् । यज्ञासुरादिस्य होमोवा यज्ञाणां भौति-
मिच्छता । सौरारयोर्दिने सुक्ता देयान्ते ह काञ्चनम् ।
धरा सांसी यथा कुष्ठं शैलेयं रजनीहयम् । यदोचम्प-
कसुप्तञ्च सौर्षपधिगणः स्मृत" ॥ सौरारयो यनि-
भौमयो । रजनीहयं हरिद्रादारुहरिद्रे । एषां पत्नादी-
नामपि यज्ञम् । कषायावयवयज्ञमहाङ्क मत्स्यपुराणम्
"एषां पत्नाणि साराणि सूक्ष्माणि कुसुमानि च । एवमा-
दीनि चान्यानि कषायाख्योगणः स्मृताः" । तत्र क्रमः ।
तिलोहर्तनं तिलयुक्तजलेन स्नानं नववस्त्रपरिधानं
शुभगुलुनिम्बश्वेतसर्षपदूर्वागोरोचनात्मकजन्मयम्यि दक्षि-
णपाणौ यज्ञीयात् । शुद्धदेवाग्निविप्रा पूजनीयाः
स्नानजलमपि पूजनीयम् । अत्र च "हस्तास्तातो अवध्या
अक्लोवे ऋगग्निरोनपु सि स्यात् । पु सि पुनर्वसुपुल्लौ मूलं
शुक्ली क्षिप्रः मेषाः" इत्यनेन लिङ्गनिर्णयः । अनुमन-
ज्वालादीनां गोपमहाङ्क विष्णुधर्मोत्तरे "गोपयेज्ज-
नुमनज्वालां धनधारं षष्ठे मलम् । प्रभोरप्यमानञ्च
तस्य दुश्चरितञ्च यत्" । धनधारं धनश्चेव सर्वं लिङ्गम् ।
पिचदौ प्रकापति सूर्यो गणपतिर्किङ्करे यच्च पूज-

नीयः । 'सतिष' शुद्धयुक्तमङ्गल्यर्चनमित पयः । मार्क-
ण्डेयवरं चक्षुः पिमाभ्यायुष्यहेतवे" इति शुद्धितुङ्ग-
मानमन्त्रः । तत प्रार्थनामन्त्रौ । 'चिरजोषी यथा
त्वं भो भविष्यामि तथा सुते । । रूपवान् वित्तवाच्यं
त्रिया युक्तश्च सर्वदा । मार्कण्डेय । महाभाग । सप्रकल्पान्
जोषम । । आयुरितार्थविद्वज्ज्येनश्चाक वरदोभव" । ततो-
व्यासपरशुरामाश्वत्थामक्षपवलिप्रह्लादहनुमद्दिगीवणाः प्र-
जनीयाः । यद्यपि । "तौ कोशे यानि भूतानि स्याव-
राणि चराणि च । मृच्छविष्णुशिवे साक्षे रक्षी कुर्वन्तु
तानि मे" । इति मत्स्यपुराणीयं पठेत् । पितृमातृ-
पादपङ्कजक्रमस्तु विष्णुपुराणादुच्येयः यथा "क्षणोऽपि
वसुदेवस्य पादौ जग्राह सत्वरः । देवक्याश्च महा
बाह्वेव देवसहायवान्" । यश्च "सङ्कलन्तु पितृ-
माता गौरनेपातिरिच्यते" इति मनुवचने सङ्कलं पितृ-
मपेक्ष्य यज्ञौरवसुक्तं तत्प्रोक्तायुक्तार्थम् । अतएव भव
"स्मृते भर्त्तरि पुत्रस्तु वाच्यो मातृररचिता" । वाच्यो-
मर्हणीयः । अत्र वैदिकेतरमन्त्रपाठे शूद्रादेरप्यधिकार
"वेदमन्त्रवर्जम् शूद्रस्य" इति स्कन्दोगाङ्गिकाचारचिन्तामणि-
धृतस्तौ वेदेति विशेषणात् । एवञ्च पुराणमधिकृत्य "अथो
तव्यं न चाथ्येन याज्ञाणं सतिव्यं विना । श्रोतव्यमिह
शूद्रेण नाध्येतव्यं कदाचन" इति भविष्यपुराणवचन
पुराणमन्त्रेतरपरम् । पञ्चयज्ञज्ञानआक्षेपे पौराणिक-
मन्त्रोऽपि निषिद्धः । शूद्रमधिकृत्य "नमस्कारेण मन्त्रेण
पञ्चयज्ञाच्च ज्ञापयेत्" इति याज्ञवल्क्येन "ब्रह्मण्यविधा-
नेव मन्त्रवत् स्नानमिप्युते । सुप्यीनेव हि शूद्रस्य स नम-
स्कारकं मतम्" इति योगियाज्ञवल्क्येन आह्वनधिकृत्य
"अयमेव विधिः प्रोक्तः शूद्राणां मन्त्रवर्जितः" । अमन्त्रस्य
तु शूद्रस्य विप्रो मन्त्रेण षट्छते" इति वराहपुराणेन
च नमस्कारेणेति सुप्यीमिति मन्त्रवर्जित इति चाभि-
धानादेतत्परं वैदिकपरञ्च शूद्राधिकारे गौतमवचन
"अनुमतोऽस्य नमस्कारो मन्त्रः" इति । अनुपनीतस्यापि
शूद्रसमत्वेन आह्वानिरिक्तवेदपाठविधेयमाह मनु
"नाभिव्याहारेष्टुङ्ग खड्गनिनयनादते । शूद्रेण हि
समस्तावत् यावद्देदे न जायते" । स्त्रीषामपि वैदिक-
मन्त्रविधेयमाह ऋषिहतापनीयम् "सावित्री
प्रणव यजुर्लक्ष्मी स्त्रीशूद्रयोर्नैव स्तुति सावित्री प्रणव
यजुर्लक्ष्मी स्त्री शूद्रोयदि जानीयात् ऋतोऽयोगच्छति"
इति नैवन्तीतिपर्यन्तं परापरमाधेयस्य विधेयम् ।

[illegible]

कदाप्यसौ, वर्द्धमानस्य चन्द्रस्य वर्द्धमानत्वेन गृह्यमक्षयम् ।
 काममाश्रयोऽप्येवम् । भोजराज "योगनुममसि सुर-
 कर्मयाज्ञां कथंश्च वेधं कुर्वते च भोजराज । नूनं च योगं"
 धनप्रदमाय प्राप्नोति कूटोपयन्त्रकानि । आत दिन
 दूषयते वसिष्ठयातौ च भर्तृव्यमोदशास्त्रम् । अनुमा-
 र्द्धमाश्च किञ्च भागुरिच चूडे विवाहे सुरकर्मवेधे" ।
 एतद्विषयमेतस्य राजमार्तंश्चे "उक्ताणि प्रतिपद्धानि
 पुन सन्मावितानि च । सापेक्षनिरपेक्षाश्च भुति
 वाक्यानि कोपिदै" । सापेक्षनिरपेक्षाश्च समर्था-
 समर्थविषयकाणि । सुरेति सुरिकर्म । राजमार्तंश्चे
 "श्रेयकाव्ये" पितृश्राद्धे रवेरयपरिचये सुरिकर्म
 न कुर्वीत जन्ममासेऽथ जन्मभे" । एवञ्च वैकुंठे इति
 चूडाकरणे पञ्चिकदोषाय । नाय्यास्तु जन्ममासे विवाह-
 माह श्रीपतिव्यवहारावसमुच्चये "स्नान दाह तपो
 विद्या सर्वमङ्गल्यवर्द्धनम् । उद्वाहश्च कुमारीकां
 जन्ममासे प्रशस्यते" । एव "जन्मोदये जन्मश्च ताराकाष्ठ
 मासेऽथ वा जन्मनि जन्मभे वा । त्रेतेन विमो न-
 वस्तुनोऽपि विद्याविशेषैः प्रथितः पृथिव्याम्" इति व्यास
 वचनेन जन्ममासे उपनयनविधानात्तदङ्गशिक्षणवर्धनेऽपि
 न दोषः । उदये जन्मे च राशीनवस्तुनोऽपि सत्य
 विदोऽपि । अथ जन्ममासेऽथ्याकाव्ये सौरादरो याज्ञा-
 दिवाहचर्याऽपि व्यवहारोऽपि तथा । प्रतिमासे जन्म
 मङ्गलकृत्याह विष्णुपर्षोत्तरम् 'जन्ममङ्गले सोमे
 शिर स्नानेन यत्नत । पूजा सोमस्य कर्त्तव्या नक्ष-
 त्रस्य तथात्मन । श्राद्धं कुर्व्यात् प्रसन्नेन वज्रिमाङ्गण
 पूजने । वाहनामुधरत्वाच्च पूजनीयं प्रयत्नत ।
 सुराचामर्चनं च कार्यं वेद्यमस्य विशेषतः" ।

जम्बूद्वीपः पुनः जम्बूद्वीपं ददाति दा-क । पितरि यन्मृच्छते ॥

जन्मदिन न० जन्मनोदिनम् । जन्मदिनसे तत्र तिथिरूप
जन्मतिथियन्ते पदा० ।

जन्मन् नञ्जन्-भावे जन्मन् । इत्यपौ शब्दाद्यस्यस्यञ्चे,
 शतर्भावसतोद्योगिद्वाराणिःशरये शब्दाद्याद्युक्ते अपूर्व
 देह्यस्यै, अपूर्वदेहादिभिरात्मन स्यञ्चे ज्योति-
 धोक्त एजन्मस्यत्वे, तदयधिवै इदयमे अजन्मसि च
 स्यत्वे । तत् सत्यस्यायां अनुसमकारस्तु तमेवञ्चे २१४८
 पु० उक्तप्रायोगि स्य विधेय कश्चित् प्रदर्शयते ।

“कृतौ यिकाया भवति योगिः कमलपुत्र सदा । गमायव
कृतः शुद्ध भूते रत्नवर्मन्तम् । अभ्यन्त कावे रुद्ररा

योनिरिवति योषिताम् । सृष्ट शुक्रमतो योनौ
 नैति गर्भाय' यने । ऋतावपि तु योनिश्चेद्वातपित-
 कफाहता । भवेत्तदा यिकायत्' नैव तस्यां प्रजयते ।
 ऋतुवासे यदा शुक्रं निर्दोषं योनिसंस्थितम् । तदा
 तदायुगा सृष्टं स्त्रीरक्तेनैकता व्रजेत् । निवेकं
 मग्नव स्त्रोषा वीजं प्राप रजस्य । युक्तमालोऽपि
 नरकात् स्वर्गाद्वापि प्रपद्यते । विसर्गकाले शुक्रस्य
 जीव कारणवहत । धृत्वा प्रविशते योनि कर्मभिः
 स्वैर्नियोजितः । तच्छुक्ररक्तमेकस्मैकाहात् पल्लवं
 भवेत् । पञ्चरात्रेण कलवं बुध्नुदाकारतां व्रजेत् ।
 बुध्नुटं सप्तरात्रेण मासमेपी भवेत्ततः । द्विषप्ताहा-
 द्भवेत् मेपी रक्तमासाधिता दृढा । वीजस्य बाहुराः
 मेघ पञ्चविंशतिरात्रतः । भवन्ति मासकालेण
 पञ्चधा जायते पुन । षोषा शिरस्य कण्ठश्च घृथंश्च
 कथोदरम् । पाणिपादं तथा पात्रं कटिभालं
 तथैव च । मासद्वयेन सर्वाणि क्रमशः सम्भवन्ति हि ।
 त्रिभिर्मासे प्रजायन्ते सर्वाङ्गाङ्गुरसन्धय । मासैश्च-
 त्तरिभिरष्टम् । प्रजायन्ते यथाक्रमम् । स्वैर्यं चतुर्थे
 चाङ्गानां पञ्चमे योषितोद्धय । षष्ठे वल्लस्य वर्षस्य मन्त्र-
 लोम्बाश्च सम्भवः । दन्तपङ्क्तिस्तथा शुद्ध जायन्ते च नखाः
 पुन । कर्णयोश्च भवेच्छृङ्गं षण्मासाभ्यन्तरेण च ।
 पायुर्भेदश्चपस्यश्च नाभिश्चैवोपजायते । सन्धयो ये च
 नालेषु जायन्ते नाभि सप्तमे । मनसु चेतनायुक्ता
 नाभोष्ठाशुशिरास्ततः । सप्तमे चाष्टमे चैव त्वङ्मांस
 स्मृतिमानपि । अङ्गप्रत्यङ्गसम्पूर्णः शिरः केयसम-
 न्वितः । विमक्तावयव सष्ट पुनमासाष्टमेन च ।
 नवमे दशमे नाभि प्रवले स्मृतिमावृतैः । नि-
 सार्थते वाण्डव अनुष्णिक्रेण सञ्चरः । मनसश्च
 क्षुल्लत्वेन यदा गर्भस्त्विति भवेत् । तदा विकृतिरूपेण
 पापात्मा हि प्रजायते । पुटद्वय समासाद्य यदा
 वङ्गनि मावृत । तदा प्रसृते पापिष्ठान् वण्डान्
 कर्म्मवङ्गिष्कृतान् । मातरकोत्तरा नारी पितुः शुक्रो-
 त्तरो नरः । उभयोर्वैजसामान्ये जायते वै नपु-
 ल्वकम् । विषमायां तिस्रो विप्र ज्ञयाद् वीजम्
 कन्यकाम् । समायां पुरुषं नूनं केचिदाह-
 मनीषिणः । वामाङ्गेन भवेत्पारी दक्षिणेन पुमान्
 भवेत् । रक्षाधिक्ये मातृरूपं शुक्राधिक्ये तु पैतृकम् ।
 शुक्रयोषितसंघाते वायुना च द्विधा ज्ञते । यमौ

स्थावां त्रिधा चेति ऋतुर्वा वङ्गधापि वा । ततो
 हीनाधिक्यङ्गुलजवामनकादयः । जायन्ते सर्प-
 कुण्डलाण्डा विकृतान्याश्च योग्यः । "गर्भात् कोटिगुणं
 दुःखं योनियन्त्रनिपीडने । संसृष्टां तस्य जठरा-
 ष्णायमानस्य देहिन । जायमानः पुरीषाश्चुम्बन्
 शुक्राविज्ञानम् । प्राजापत्येन धातेन पीयमानास्त्रि-
 मन्वनः । अधोमुखो वै क्रियते प्रपले स्मृतिमावृतैः ।
 क्लेशात् सिष्कान्तिमायाति जठरानुमातरातर । ततस्तं
 वैष्णवी माया समास्त्रात्स्मृति मोहिनी । तया विमोहिता-
 त्मासौ ज्ञानभ्रममवाप्नुयात् । सृष्टमालस्य घोरश्च ज्वरः
 सप्तपजायते । तेन ज्वरेण महता महाभोजं प्रजा-
 यते । कण्ठकैरिव श्लिङ्गाङ्गं क्रकचैरिव दारित ।
 पूतिम्रणाक्षिपतितो घरेण्य क्रिमिको यथा । तद्वु-
 भुक्षापरीताङ्गं क्वचित्तिष्ठति वा रटन् । विष्णुमन्त्रमन्त्र-
 णाद्यश्च गतज्ञानः समाचरेत् । कण्डूवनेऽपि चाशक्तं
 परित्यजेत्स्थानीश्वरः । ज्ञानपानादिकाहारमवाप्नोति
 परेच्छया । अशुचौ संस्तरे सृच्छाकोटदंशादिमिक्षया ।
 भक्ष्यमाणोऽपि भैषा समर्थो विनिवारणे । केन यन्त्रेण
 यद्वोऽहं कारणं किमकारणम् । किं कार्यं किमकार्यं
 वा किं वाच्यं किञ्च नोच्यते । कोऽधर्मः कथं वै धर्मः
 कश्चिद् वा धर्मेति कथम् । किं कर्तव्यमकर्तव्यं किं
 वा किं शुण्दोषवत् । समूहस्य स्मृतिभ्रंशः शीघ्रं संजा-
 यते पुन । मतिः संजायते तृषं जनोक्तानैव जन्मनि ।
 रक्तो मूत्रश्च सोकोयमकार्ये सख्यवर्तते । देही देह
 परित्यज्य नेन्द्रस्थानमपीच्छति । तस्मात् कीटोऽपि
 जन्तुमा सुमूढो जायते न्यम् । न चात्मानं विजानाति
 न परमं च देवतम् । न गृह्णोति परं न्येयं सति चक्षुषि
 नेक्षते । बुद्धौ सत्त्वां न जानाति बोध्यमानो मुचैरपि ।
 ससारे क्रियते तेन रागलोभमहाह्वगं वृक्षबोध ।
 जन्म च "जायतेऽस्ति वर्द्धते विपरिणमते क्षपणीयते
 नश्यति" यास्कोक्तेषु षट्सु भावविकारेषु आद्यो भाव-
 विकारः । "जातस्य हि भ्रुवो मृत्वुर्भ्रुवं जन्म मृतस्य
 च" गीता । "जन्मसम्प्राद्विपसृत्वेन प्रवृत्ति साधको बध ।
 मित परममिदं विराट्कथा पुनः पुनः" ज्यो० त० ।
 "यार्कं दद्यात् त्रिजन्मनि" । "जन्मस्यै निधनेऽपि च"
 ज्यो० त० । कर्त्तरि भविन् । जने निरु० । आधारे
 भविन् । एजन्मसन्ने ! जन्मराशौ च "जन्मनीयं
 विचिन्तयान्" "जन्मनीयितयुक् युमै" गी० त० ।

जन्मप ५० जन्म जन्मसन् पाति पा-क । १ जन्मसन्पतौ
२ जन्मराशिपतौ च जन्मपत्यादयोऽप्यत्र । “जन्मप क्रूरि
तोऽयुमे” भी० ता० ।

जन्मभ न० ६३० । १ जन्मनक्षत्रे २ जन्मसन्ने ३ जन्मराशौ च
४ जन्मनक्षत्रादिसजातीये नक्षत्रादौ जन्मसादयोऽप्यत्र ।
“जन्मार्त्तं निघनेऽपि च” छ्यो० त० ।

जन्मभूमि स्त्री ६३० । जन्मस्थाने । “जन्मभूमिं य
स्वर्गादपि गरीयसी” उद्भट ।

“यद्भीया वय नून तया यादवमन्दन ।। अथ वा
प्राणिनश्चात । रमन्ते जन्मभूमिषु” हरिव० १०२ अ० ।

जन्ममास उ० ६३० । १ जन्माधारमासे २ तत्सजातीये मासे च
“न जन्ममासे न च सैत्रपौषे सौर विषाहो न च कर्क-
षे च” छ्यो० त० “जन्मार्त्तं जन्ममासे वा तारायामथ जन्मनि ।
जन्मसन्ने भवेद्दृष्टा धमाट्ठा जन्मभोदये” चण्डेश्वर ।
जन्ममासश्च यस्मिन् चान्द्रे मासे अनुष स मास इत्येके
जन्मतिथिभारभ्य त्रिंशत्तिथ्यात्मको मासो जन्ममास
इति पञ्चान्नर यथाह स० चि० व्याख्याया यो० धा०
“जन्मर्त्तमासतिथयो व्यतिपातभ्रमवैष्टम्भिकादिनूदिनानि
तिथिचयश्चै” । न्यूनाधिमासकुलिकमहाराष्ट्रपातविक्रम-
वक्राटिकात्रयमेव वर्क्यम्” स० चि० । जन्मर्त्तमास
तिथिप्रवृत्तय पदार्थाः सर्वेषु कर्मसु वर्क्या इति द्वितीय
श्लोकेनाम्य तान् पदार्थाणां जन्मर्त्तेति यस्मिन्नक्षत्रे
जन्म भवेत् तज्जन्मर्त्तं यस्मिन् मासे जन्म भवेत् स
जन्ममास यस्यां तिथौ जन्म भवेत् सा जन्मतिथि
एते वर्क्या यदाह वशिष्ठः “स्वजन्ममासर्त्ततिथिष्वेष्ट
वैनाशकाद्युच्चगणेषु भेषु । नोद्वाह्यात्माभ्युदया-
भिन्नामी नैवाद्यगर्भद्वितय कदाचित्” । अर्थं च जन्म
नक्षत्रमासतिथिनिघेध आद्यगर्भस्यैव यदाह नारद
“जन्ममासे न जन्मर्त्तं न जन्मदिवसेऽपि वा । आद्य-
गर्भसंज्ञस्यापि कुर्वितुं न कारयह” इति अनेनाद्यगर्भ
व्यतिरिक्तकन्यायाकाशपरस्य जन्मर्त्तमासतिथियु शुभ
फलसंज्ञा भवति अतएवाह व्यवन “जन्मर्त्तं
जन्ममासे वा तारायामथ जन्मनि । जन्मसन्ने भवेद्दृष्टा
उत्पाट्ठा पतिवृद्धमा” । अथ जन्ममाससंज्ञा जन्मभो-
दने दृष्टगर्भः “आरभ्य जन्मदिवस यावन्नि राहिन
भवेत् । स जन्ममासो विज्ञेयो गृहित सर्वकर्मसु” इति
व्याख्यापि विशेषस्तत्रैव “जाग दिन दूषयते वशिष्ठ
पक्षेव गर्गश्चिदिन तद्याति । तज्जन्मपक्षं किञ्च भाग-

रिच व्रते विवाहे गमने सुरे चेति” । वस्तुतस्तु वकि-
चान्द्रमासे चैत्रादौ जन्माभूत् स चान्द्रमासो जन्म
मासतया त्याज्य इति युक्तसत्यव्यापः “इन्द्राग्नी यम
ह्येते मासादि स प्रकर्त्तित । जन्मीषीषी स्थितौ
मध्ये समाप्तौ पितृशोककापिति” हारीतवचनात् “उप
वासवतोद्वाहा यात्रा सौरोपमायनम् । तिथिवर्णादि-
निश्चित चान्द्रमानेन च्छद्यते” इति कश्यपेस्तेषु । अथ
चान्द्रमासस्यैव चैत्रादौ निघेध इति स्थितम् ।

जन्ममासस्य जन्मतिथिस्थले चान्द्रपरमा सौरादि
निघेधे सौरपरतेति स० त० रघु० । “विवाहादौ ऋतः
सौर” इति तद्गृह्यवचनात् । ध्याचारभेदात् देशभेदाच्च
व्यवस्था । उपयमशब्दे १२४४ पृ० आधिक इत्यम् ।

जन्मराशि उ० ६३० । जन्मफालिहराशिसजातीये राशौ ।

जन्मवर्त्मन् न० ६३० । योगी त्रिका० । “योगे शरीरम्”

शा० छ० तस्या शरीरोत्पत्तिस्थानमवकीर्तनात् तथात्वम् ।

जन्मशय्या स्त्री जन्मनिमित्त शय्या । प्रसयार्थशय्यायाम् ।

“स दर्शयन्महात्मान शरतस्त्रगत प्रभो ।। जन्मशय्यागत
वीर कार्तिकेयमिव प्रभुम्” भा० भी० १२५ अ० ।

जन्मान्तर न० अन्यत् जन्म मय० स० । भवान्तरे परलोके ।

तत गङ्गा० भवार्थे छ । जन्मान्तरीय परजन्मभवे त्रि०

“जन्मान्तरीयतत्पापवत सङ्कल्पेनोद्धार” शु० त० रघु०

जन्माष्टमी स्त्री जन्मस्य जन्माधारोऽष्टमी । जन्मजन्माष्टम्याम्

जन्माष्टमी शब्दे २२२० पृ० विवृति । हरिभक्तिविधास-
मते ह तत्सत्यव्रतकालव्यवस्था यथा

“जन्माष्टमी पूर्वविद्धा न कर्त्तव्या कदाचन । पक्षत्रेवे

त विम्रेन्द्र । सप्तम्या चाष्टमीं त्यजेत् । सुराया विन्दुना

स्रुट गङ्गां कलशं यथा । विना च्छेष कर्त्तव्या

नवमी सयुताष्टमी । सप्तम्यापि न कर्त्तव्या सप्तमी

सयुताष्टमी । तस्मात् सर्वप्रयत्नेन त्याज्यमेवाशुभ मुचैः ।

त्रेधे पुण्यक्षय याति तम सूर्योदये यथा । यच्च वज्रि-

पराणादौ प्रोक्त विद्वाष्टमीव्रतम् । अथैषणपर तच्च

कृत पा देवमायया” । [जीवे अक्षर ।

जन्मिन् त्रि० जन्माक्षयस्य श्रोत्रादि० इति । प्राणिनि

जन्मोजय उ० जननेजय+प्रयो० । अनुनेजयशब्दे हारा० ।

जन्य त्रि० जन्म “मध्यमेत्यादि” पा० कर्त्तरि ण् । जायमाने ।

जन-स्थि-कर्मणि ण् । २८त्याद्ये “जन्मानां जन-

काश” भाषा० । कर्त्तरि ण् । ३३जनके च सेदि० जर्गो

वधू वहति नयति वा ण् । ३३नमोडाप्तातिभिन्नभक्त्य

स्त्रिंशे पु त्रिंशेदि० ५५३, ६५३, ७५३ च न०
मेदि० “तत्र जप्य रघोर्वीरं पार्वतीयजनैरभूत्” रघु
८६३ पु० शब्दवि० । भावे यत् । ६५३ न० ।
१० मातृवयस्याथा स्त्री मेदि० । जनाय हि त यत् ।
११ जनार्जने लि० । “सुताय जप्य निष्कृजन् जनार्जन्”
भाग० १।६।२ जप्यशब्दात् उत्तरा० चरुर्था० छ ।
जप्योय तस्मिन्ने लि० । “याहीति जप्यामवद् कुमारी”
रघु० । १२ प्रीतो स्त्री हेम० । जनस्य जल्य० जन+जल्ये
३र्थे यत् । १३ जनस्य जल्ये पु० ।

जप्य पु० जन-युच् घा०-न अनादेश । १ घातरि २ यङ्गो
३ प्राणिनि च मेदि० । भावे युच् । जनने पु० “यन्मताया-
द्वितीयोऽय जप्युर्हि मम सर्वथा” हरिवं० १२५ घ० ।

जप उच्चारणे वाचि च भ्वा० पर० सङ्ग० सेट् । जपति
जलापीत्-यजपीत् । जजाप जपत् । जप्ता । “एत-
दक्षरमेतां च जपन् व्याहृतिपूर्विकाम्” मनु० । “तत-
स प्रपञ्चा सव्याहृतिका गायत्री जपेत्” गोमि० । “जपेत्
सप्तशती मध्ये” अष्टाङ्गसूत्रे इत्यम् ।

अभि+आभिमुख्येन जपे “सकार रक्षां कौशल्या मन्त्रैरभि-
जजाप च” रामा० अयो० २५।२० । अस्य कथने च
उप+भेदने । (काण्डफुल्लजि देवोय) “सकार गुह्यराजस्तु
गने कर्णसुपाजपत्” भा० वि० २२।६ “उपजयातु-
जपेत्” मनु “उपजाप+कृतस्तेन” भाष ।

जप लि० जप-कर्त्तरि अच् । जपकारके । “कर्णे जपे
राहितराज्वलोभा” म० ४ । ततस्तु “जिगते काले जपते
जपतामपि” भा० आनु० १८ अ० । काण्डफुल्लजि १८६०४
इत्यम् । भावे अच् । २ मन्त्रादेराक्षौ चण्डोषवदे दर्शित
सप्तशत्याः १ पाठे च । तत्प्रकारो यथा तन्त्रसा० “मनः
सङ्कल्प विषयान्मन्त्रार्थगतमानस” । न श्रुतं न विद-
म्य जपेनुमौक्तिकपङ्क्तिवत् । जपः श्वादेशरा-
हृत्तिर्मानसोपांगुवाचिकै । घिया यदक्षरत्रयी
पर्यन्तरपदातिशाम् । उच्चरेदर्थवद्दृष्ट्या मानस
स जप इत्यत । लिङ्गोऽपि चाख्येत् किञ्चिद्देवता,
गतमानसः । किञ्चिच्छ्रवणयोग्य स्यादुपांगुः स
जपः श्रुतः । मन्त्रसुशारवेहावा वाचिक स जप
श्रुतः । तर्जनीपाद्विहितं स्यादुपांगु दर्शयिष्ये ।
जिह्वाजपः श्रुतगुण सादृशो मानस श्रुत । जिह्वा-
जप च विज्ञेय केवलम् जिह्वायुषैः । तत्र
वर्णानि “विज्ञेयमोर्ध्वगर्भवादिभ्यः कर्म करोति च ।

जपार्चनादिकं धर्ममपवित्रं भवेत् प्रिये । । मलिनाम्बर-
केशादिस्तुतदौर्गन्धं सयुत । यो जपेत्तं दृष्ट्वाय
देवता शुभिसंस्थिता । आलस्यं जृम्भणं निद्रां क्षुब्ध
मिथीवनं मयम् । नीचाङ्गुल्यर्जनं कोप जपकाले विष-
जयेत्” । देवताभेदे करमाखाविशेषमनियमो यथा

“तर्जनीमध्यमानामा कनिष्ठा चेति ताः क्रमात् ।
तिस्रोऽङ्गुल्यक्षिपर्वणो मध्यमा चैकपर्विणा । पर्वद्वय
मध्यमाया मेरुत्वेनोपकल्पयेत् । अनामामध्यमारभ्य
कनिष्ठादित एव च । तर्जनीमूलपर्यन्तं दश पर्वसु
सजपेत् । अनामामूलमारभ्य कनिष्ठादित एव च ।
तर्जनीमध्यपर्यन्तमष्टपर्वसु सजपेत्” । एतद्वचनन्तु
अष्टोत्तरयतादिविषयम् । शक्तिविषये पुनः । “अना-
मिकाश्रय पर्व कनिष्ठादित्विपर्विका । मध्यमा-
याश्च त्रितय तर्जनीमूलपर्यणि । तर्जनीयमे तथा
मध्ये यो जपेत् स त्रय पापकृत् । अनामामूलमारभ्य
मादक्षिण्यक्रमेण च । मध्यादिमूलपर्यन्तमष्टपर्वसु
सजपेत्” । त्रीणिपद्याविषये त्रय । “अनामामध्यमयोश्च
मूलापञ्च द्वयं द्वयम् । कनिष्ठायाश्च तर्जनीयश्चय पर्व
सुरेश्वरि । । अनामामध्यमयोश्च मेरु स्यात् द्वितय
शुभम् । प्रदक्षिण्यक्रमाद्देवि । जपेत् त्रिपुरसुन्दरीम् ।
कनिष्ठामूलमारभ्य मादक्षिण्यक्रमेण च । तर्जनीमूल
पर्यन्तमष्टपर्वसु सजपेत् । इदमपि अष्टोत्तरयतादि-
विषयम् । “अङ्गुलीर्न विमुञ्च्योत किञ्चिदाङ्गुलिं तथे ।
अङ्गुलीमा वियोगाच्च छिद्रे च क्षवते जप । अङ्गु-
ल्यग्रे च यज्जप यज्जप मेरुलङ्घने । पर्वसन्निधु
यज्जप तत्सर्वं निष्कर्म भवेत् । गणनाविधिसङ्गुत्र
योजनेत्तज्जप यतः । गृह्णन्ति राक्षसास्तेन गणयेत्
सर्वथा बुधः । हृदये हृत्तमारोप्य तिर्यक् कृत्वा
कराङ्गुलीः । आच्छाद्य वाससा हस्तौ दक्षिणेन वदा
जपेत्” । जपसंख्यासाधने दृष्टभेदनिर्दिष्टो यथा ।
“नाक्षतैर्हृत्तपयैर्वा न घान्यैर्वा च शुष्यकै । न चन्दनैर्हृत्ति-
कया जपसंख्याश्च कारयेत्” । तत्र विहितद्रव्याणि
“वाक्चा कुपीदसिन्दूरं गोमयश्च करीषकम् । एभिर्नि-
र्भाय वटिका जपसंख्यान्तु कारयेत्” । वर्षमाना
जपविषयो यथा । “सविन्दु वर्षसंज्ञार्थं पञ्चान्मन्त्र
जपेद्दश । अकारादिश्चकारान् विन्दु युक्तं विभाव्य
च । वर्षमात्रा समाख्याता अष्टसोमविशोमत ।
पञ्चाशत्तिपिभिर्भाषा विहिता सर्वकर्मसु । अका-

रादिककाराणां वचनाया प्रचीर्णिता । शार्ङ्गं मेघ-
च्छं तत्तु चक्षुर्मेघनिवसतम् । । अनया सर्ववन्त्राणां
जपः सर्वसङ्घिदः । जपफलञ्च “जपनिष्ठो द्विज
त्रेहोऽसिखयज्जपः” चमेत् । सर्वेषामेव ज्ञानां
जायतेऽसौ महाफलः । अयेन देवता मित्वा शून्य-
माना प्रचीदति । प्रसङ्गा विषयान् भोगान् दद्यात्सङ्गिञ्च
शान्तोऽसौ । यत्तु यत्तुः पिशाचाश्च यद्वाः सर्पाश्च
भीषणा । जपन् भीषसर्पान् भयभीता समन्त ।
यावन्तः कर्मेवशां श्रुः प्रदिशन्ति तपसि च । सर्वे
ते जपयज्जप फलां जाह्नवि मोहयाम् । माहात्म्यं
वाचित्वैतत् जपयज्जप कीर्तितम् । तस्मात्कृत
‘गुह्योपायः साहसो मानसः स्मृतः’ तन्महा ।
‘नोऽर्थपञ्च संकुप्योत्तरः कुप्योदतन्मिह । समाहितमना
स्त्री मनसा वापि चिन्तयेत् । विधियन्ता जपयज्जो
विचिष्टो दशभिर्गुणैः । सर्पांश्च स्थाप्यगुणः साहसो
मानसः स्मृतः । विना दमैस्तु यत्तुमान वञ्च दान विभो-
दकम् । अश्वत्थामानु वज्रपञ्च सर्वे तदफलं स्मृतम् ।
छत्ताफलसैर्विक्रुमेव वज्रसैः स्फटिजेन वा । गणना सर्वथा
काष्ठां सख्यनष्टु चिपर्वणि । हिरण्यरत्नमणिभिर्गङ्गा
यतगुणं भवेत् । सहस्रगुणमिन्द्रासैः पद्मासैरयुत
भवेत् । निवृत वापि वज्रासैर्भद्रासैस्तु न संशयः ।
पुलक्योपकल्पस्य परितस्या न विद्यते । दशभिर्जेन-
ज्जित यतेन च पुराकृतम् । निवृत तु सहस्रेण गायत्र्या
हन्ति दुष्कृतम् । प्राष्टस्यो यत्तु वाचा सहस्रं
यतमेव वा” श्रौतम् ।

जपाकुसुमचैतन्यादिकप्रयोगनाशयुक्तं तत्र चैतन्यचैतन्यं यथा
 ज्ञानिकातन्त्रे पञ्चसप्ततये । “त्रोपास्युवाच । भगवन् !
 सर्वदेवेभ्यः । लोकानां हितकारक । अष्टवर्षं प्रदं देव । चैतन्यं
 मे प्रकाशय । गह्वर उवाच । शृणु देवि । प्रवक्ष्यामि
 चैतन्यं परमाद्भुतम् । रश्मि परमं पुण्यं शोभनीयं
 त्वया पुन । चिच्छब्दाद्व्यञ्जितं देवि । परिचयामस्य मे च ।
 सर्वभाव सत्तासत्त निर्मलं विमलालम्बम् । पञ्चभूतम्
 तथा भिन्ना मयस्कृष्टं सनातनम् । नास्ति त्मुक्तनामुक्तं
 चैतन्यं परिशीलितम् । अथ बालप्रकारेण श्रूयतां
 यद्गोचरे । विना येन न विद्येतु कपपूजादिकिञ्चन ।
 अनाहतस्य मध्ये तु स्थितं सर्वसत्तमम् । सुदुर्भावा-
 न्नास्ति ना देवि । अक्षदेवाहुर्विनिर्गतम् । चैतन्यं बहुधा नि-
 योजितं योगरूपकम् । अक्षकारे सर्वरूपं परिचयाम

क्रमेण सः । सर्वज्ञानध्वसने तु नादविन्दुव्यवस्थितम् ।
एव सर्वज्ञत्वेदेर्धौ चैतन्यस्य पुन पुन । मन्त्राक्षरादि
चिच्छक्तौ पयितानि भवेन्नरि । तानि सर्वज्ञत्वेदेहि ।
सहस्रारदले तथा । चैतन्यमन्त्ररूपा च चैतन्यानन्द
दायिनी । चैतन्यनाटयस्ति चैतन्यवर्षाक्षपद्मम् । सर्व-
पूरे सदा चिन्मन्त्राणां प्राचक्षपद्मम् । अथवा मन्त्राकारेण
श्रूयता वरवर्षिणि । कामवीजं (ह्रीं) रमावीजं (त्रीं)
शक्तिवीजं (ह्रीं) सुरेश्वरि । एतानि पूर्वसङ्ख्यं मातृका
तदमन्त्रम् । प्रुटितं मूलमन्त्रञ्च यतमष्टोत्तरं भवेत् ।
कोटिकोटिशुण्ड्यैव सप्तमे नाम समम् । अथवा मन्त्र
प्रकारेण चैतन्यं शृणु पार्वति । देव विघ्नातनाशे
परमं पश्यति ध्रुवम् । सङ्ख्यं मन्त्रमन्त्रध्वसने चिन्मन्त्र-
मूलमन्त्रम् । अष्टोत्तरयतं जगत् मूलविद्यासङ्ख्यैकम् ।
गुरु सर्वज्ञवेत्तल शिवरूप सनातनम् । शक्तिश्च चिन्मे-
त्तल ब्रह्मरूपा सनातनीम् । एव सर्वज्ञमेदयस्य
जपेहा सुरसन्धिः । मासाध्य तस्य कोटिः किञ्चुक्ति
र्देहि । करे स्थिता । तथा प्रथमपटले “मन्त्रार्थं मन्त्र
चैतन्यं योगिच्छां न वेत्ति यः । न विज्ञप्तिं वरारोहे ।
कस्यकोटिशतैरपि । यतकोटिजमेनापि तस्य विद्या
न विज्ञप्तीति । सुरसतीतन्त्रे “अथयानि महा
मन्त्र मन्त्रार्थञ्च भवेन्नरि । देव विघ्नातनाशे
सर्वविघ्नीश्वरो भवेत् । केवल मातृगुह्या च मन्त्रार्थं
प्राणवज्रम् । केवल ज्ञानयोगेन जीवन्मूर्तो भवेद्-
ध्रुवम् । काशी तारा महाविद्या मोक्षयो भवनेश्वरी ।
नैरयो हृदयमला च विद्या स्थावती प्रिये । वगवा
चैव मातङ्गी कमला च प्रकीर्तिता । ब्रह्मविष्णुभक्तौ
शायैषत्वेर्देवममकता । भोगटा कोष्ठादा देवी कोटि
ब्रह्माण्डगोपिता । अष्टापरहृदयनाशे जीवन्मुक्तस्य
साधकाः । वरदातन्त्रे षष्ठपटले “त्रिव रवाच । मन्त्रार्थं
अथवा मन्त्र शृणुष्व परमेश्वरि । विना देव न वि-
ध्योन्तु साधनैः कोटिभिः शिवे । आदौ महाद्वीजस्य
मन्त्रार्थं शृणु पार्वति । त्रिवरात्री हकारस्तु औकारः
स्वात् सदायिवः । मूलं दुःखहरणं स्वात् तन्मात्रेण
त्रिव यजेत् । ह्रीं । हं दुर्गावाचकं देवि । अकारवाचि
रक्षणे । विघ्नाता नादरूपा । सर्वार्थो विन्दुवर्षकः ।
तन्मात्रमेव योगेन दुर्गाभाराधयेत् शिवे । हूं । “अ
वासी ब्रह्म र मोक्ष महाकारार्थकश्च ह । विघ्नाता-
र्जकोनादो विन्दुर्दुःखहरावर्णः । तेनैव सावित्रा

देवीं पूजयेत्, 'अशान्ते । क्रौंम् ।' इति शिववाची
 स्यात् रेफ प्रकतिरुच्यते । मङ्गलार्थं ईशानो नादो
 विश्वप्रसन्नः भूतः । इति मङ्गलार्थकोविन्दुर्भुवना तेन
 पूजयेत् क्रौंम् । मङ्गलार्थार्थकः यः स्याद्विनाशो
 रेफ उच्यते । ईशानोऽपरो नादो विन्दुर्द्वयं सङ्करा
 र्थकः । उच्यते देव्या वीजमेतत्तेन देवीं प्रपूजयेत् ।
 श्री । सरस्वत्यै रेशन्दो विन्दुर्द्वयं सङ्करार्थकः ।
 सरस्वतीवीजमेतत्तेन वार्ध्यां प्रपूजयेत् । ऐं । क काम
 देव उद्दिष्टोऽप्यथवा लण्य उच्यते । लङ्कारं लुटिवाची
 सुखदुःखप्रदं यम् । कामवीजार्थं उक्तं तव स्नेहान्
 महेश्वरि । ह्रीं । इति शिवः कथितो देवि । जैर्भव इति उ-
 च्यते । परार्थो नादमब्दस्तु विन्दुर्द्वयं सङ्करार्थकः ।
 वर्मवीजमयोऽस्य कथितस्तव यत्नतः । ह्रौं । गणेशार्थं
 गउक्तं विन्दुर्द्वयं सङ्करार्थकः । गवीजार्थस्तु कथितस्तव
 स्नेहान् महेश्वरि । गं । ग गणेशो व्यापकायौ सकारस्तो
 ज औपतः । इति सङ्करार्थकोविन्दुर्गणेशं तेन पूजयेत् ।
 लौं । लो लक्ष्मीं तन्मयं उच्यते । लङ्कारं सौं । इति स-
 ङ्करार्थको विन्दुर्द्वयं सङ्करार्थं तेन पूजयेत् । लौं । ना-
 मादिगणैः सर्वेषां नामउक्तं स्वयम्भवा । तेनैवार्थान्तु-
 जानीयादर्शनमभ्यस्तु चिन्तयेत् । यथायथं विभक्त्यन्तं
 मन्त्रार्थं चिन्तयेत्किमे । तत्सहर्षादियोगेन संक्षेपात्
 कथितं त्वम् । दुर्गोत्तरायाचीकारकार्यस्तकारकः ।
 सङ्करार्थोऽपि उक्तोऽस्य मङ्गलार्थार्थकः ई । विश्वमातार्थ-
 कोनादो विन्दुर्द्वयं सङ्करार्थकः । वध्वीजार्थं उक्तो-
 ऽस्य तव स्नेहान् महेश्वरि । वीं । यत्न विन्दुद्वयं
 मन्त्रे एक इति सङ्करार्थकम् । अन्यत् सुखप्रदं देवि ।
 ज्ञात्वा ज्ञार्थं विचिन्तयेत् । यत्न विन्दुद्वयं मन्त्रे अन्यत्
 पञ्चार्थकं मतम् । साक्षात्कारार्थका देवी परार्था वा प्रकी-
 र्तिता । मङ्गलार्था वषट्प्रोक्ता हरिप्रियार्थका निरा ।
 सुरार्था कृष्णवर्णीये विभिन्नी वीजं विनिर्दिशेत् । य-
 वीजं वायुवाचि स्यात् कमैन्द्र परिकीर्तितम् । अने-
 काक्षरबीजे च सप्तवीजं मन्त्रात्मकम् । एवं ज्ञात्वा
 महेशानि । मन्त्रार्थं परिचिन्तयेत् । एकवीजद्वयं यत्न
 प्रथमार्थं प्रकृतयेत् । वीजार्थं वा महेशानि ज्ञात्वा
 मन्त्रं जपेद्विवा । इति ते कथितो देवि मन्त्रार्थं
 परमेश्वरि । ईवीजैर्नैव इति मूलमन्त्रं जपेदुद्यदि ।
 तदेव मन्त्रमेतत् भवत्येव पुनिर्दिष्टम् । सरस्वतीतन्त्रे
 प्रथमपदं 'ईश्वर उवाच । मन्त्रार्थं परमेशानि ।

साधनानावधारय । मूलाधारे मूलविद्यां भावयेदित-
 देवताम् । शुद्धस्फटिकसङ्काशां भावयेत् परमेश्वरीम् ।
 भावयेदक्षरत्रयेणीमिदं विद्यां समातनीम् । सङ्कर्तर्हि
 विभाव्यतां पञ्चाङ्गानपरो भवेत् । ध्यानं कृत्वा महे-
 शानि । मूलाधारे तव परम् । ततो जीवो महेशानि ।
 मनसा कमलेक्षणे । साधितान ततो गत्वा भावयेदित-
 देवताम् । यन्मूलाधारे सङ्काशां जवासिन्दूरसन्निभाम् ।
 विभाव्य अक्षरत्रयेणीं पद्ममध्यगतां पराम् । ततो जीव-
 प्रसन्नात्मा पक्षिणा सह सुन्दरि । मणिपूरं ततो गत्वा
 भावयेदितदेवताम् । विभाव्य अक्षरत्रयेणीं पद्ममध्यगतां
 पराम् । शुद्धस्फटिकसङ्काशां शिरःपद्मोपरिस्थिताम् ।
 ततो जीवो महेशानि । पक्षिणा सह पार्वति । हृत्पद्मं
 प्रययौ श्रीम् नीरजायतनोचने । इति विद्या महेशानि ।
 भावयेत् कमलोपरि । विभाव्य अक्षरत्रयेणीं मङ्गलमरुत-
 प्रभाम् । ततो जीवो वरारोहे । विपुलं प्रययौ प्रिये ।
 तत्पद्मगङ्गानं गत्वा पक्षिणा सह पार्वति । इति विद्या
 महेशानि । आश्रये परिचिन्तयेत् । पक्षिणा सह देवेशि
 अञ्जनाक्षि । सुचिन्तिते । इति विद्यां महेशानि । साक्षा-
 द्ब्रह्मस्वरूपिणीम् । विभाव्य अक्षरत्रयेणीं हरिद्वर्णां
 परामने । आश्राचक्रे महेशानि । पट्चक्रे ध्यानमा-
 चरेत् । पट्चक्रे परमेशानि । ध्यानं कृत्वा सुचिन्तिते ।
 ध्यानेन परमेशानि । यद्गुणं सप्तपञ्चतम् । तदेव पर-
 मेशानि । मन्त्रार्थं विद्धि पार्वति' अथ कृष्णार्थादि ।
 सरस्वतीतन्त्रे तृतीयपटले "तारायां कुङ्कुमा-
 देवि । मङ्गलीनसरस्वती । पञ्चाक्षरीं कालिकायै
 कुङ्कुमा परिकीर्तिता । कालीकृष्णं वध्माया फटकारान्ता
 महेश्वरि । पञ्चिदासास्तु महेशानि । कुङ्कुमाष्टालगे
 भवेत् । वज्रवैरोचनीये च मन्त्रे यमं च पूजयेत् । सप्तत-
 म्पदायां प्रथमं भैरव्यां कुङ्कुमा भवेत् । श्रीमद्भिपु-
 रुषद्वयां कुङ्कुमा द्वादशाक्षरी । वाग्मय प्रथमं वीजं
 कामवीजमननरम् । लब्धायोज ततः पञ्चाक्षरीं त्रिपुरेति
 ततः परम् । भगवतीति ततः पञ्चादशे ठहबह्वरेत् ।
 अथ कामवीजं कुङ्कुमा परिकीर्तिता । प्राश-
 वीजं मन्त्रोच मङ्गुलोये मङ्गलम् । एकाक्षीं भवनेश्वर्यां
 विष्णोः स्यादष्टवर्णकम् । नमो नारायणायैति प्रथ-
 माष्टाक्ष कुङ्कुमा । मातङ्गाः प्रथमं वीजं बाबा ध्मा-
 यतीं प्रति । बाबायाश्च वध्वीजं सङ्काशां निजवीजकम् ।
 सरस्वत्या वाग्मयं अष्टादशं कर्मकम् । अथरेपाक्ष

देवानां कर्ममात्रं प्रकीर्तितम् । इत्यनेन कथिता देवि ।
 सद्योपायं कुर्वन्तु मां । अथवा कुर्वन्तु मां
 योजयेदधमं प्रिये । पञ्चत्वमायं कथते विद्विज्जानिस्तु
 जायते । तथा अपादिकं सर्वं निम्नं नाम सद्यः ।
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन धारयेन्मूर्ध्नि कुर्वन्तु मां । तथा
 “विप्राणां प्रथमः श्रेष्ठः क्षत्रियाणां तथैव च । वैश्यानां
 श्रेष्ठः पट्टकारो भार्या गृहस्थः कथ्यते । अजन्ता
 कृदि देवेति । यो वै मन्त्रं सचक्षरेत् । सर्वेषामेव मन्त्राणां
 अधिकारो तस्य हि । महासेतुं देवेति । सुन्दर्या
 मुपनेक्षरी । काशिकायां सतीत्यत्र तारायां कूर्ध्व-
 चीकम् । अथवा तान् मधुवीजं महासेतुं रानने ।
 आदौ कृत्वा महासेतुं जपेन्मन्त्रमन्यवी । घने
 घनेष्वस्त्योऽसौ वाग्ययापीक्षरोपम । युद्धे कृतान्
 सहस्रो गारोक्षां मदन्तपम । अपकाशो भवेत्तस्य सर्वं काशो
 न सद्यः । अथ वज्र्यानि निर्वाणं श्रुत्वावहितानने ।
 प्रथमं पूर्वैस्तुभ्यं मातृकायां सचक्षरेत् । ततो मूलं
 मथेयानि । ततो वाग्भुवस्तुभ्यं । मातृकास्तु सप्तकास्तु
 पुनः प्रथमस्तुभ्यं । एवं पुष्टितमस्तु प्रजपेन्-
 मथिपूरके । एवं निर्वाणमीयानि । यो न जानाति
 पापर । अथकोटिस्तुभ्यं तस्य विद्विज्जानि जायते” ।
 अथ सत्यमोघनम् । पञ्चमपटके “ईश्वर उवाच । अप-
 रैकं प्रवक्ष्यामि सत्यमोघनस्तमम् । यस्तु कृत्वा महादेवि ।
 जपमुक्तां दद्यात् भवेत् । अथुद्विज्जुया देवि । योजयेत्-
 स तु पापहन् । तस्मात्सर्वप्रयत्नेन जिज्ञासोघनमाचरेत् ।
 महासिद्धिस्तुभ्यं सत्यमोघनं पुनः । श्रीमीलं प्रथमो
 अङ्गीकारः श्रीः प्रथमकाया । इमं पञ्चमं मन्त्रं
 सुन्दर्यां दद्यात् जपेत् । शृणु सुन्दरि । श्यामायां सत्य
 मोघनस्तमम् । निजवीजमयं देवि । प्रथममित्यं पुनः ।
 काममयं वज्रिबिन्दुरतिचन्द्रयुतं पुत्रम् । एषा भवा-
 क्षरी विद्या सत्यमोघनकारिणी । तारायां शृणु-
 चार्धम् । अपूर्वसत्यमोघनम् । जीवन् मध्यमं सत्यां
 भुवनेषु गतः प्रिये । । तत्राक्षरीयं महाविद्यां विप्रेया-
 ष्वतपत्तिनी । दुर्गायाः शृणु चार्धम् । सत्यमोघन-
 स्तमम् । इन्द्राक्षरस्तुभ्यं विन्दुस्तुभ्यं तया । अपरैकं
 प्रवक्ष्यामि महासत्यमोघनम् । वाग्भुव भुवनेषु
 वाग्भीजं हरयन्ति । । मातृकायाः मोघनं देवि । अङ्गु-
 र्वाग्भुवमन्त्रा । योजयामासु भवेत्तस्य विप्रेयं तत्राक्षरी-
 यम् । अथवा सत्यमोघनं देवि । श्रीमीलं कर्मदानम् ।

दुर्गायाः मोघनं माता वाग्भीजपुडिता भवेत् । दुर्गे-
 आकां पुनश्चायां पागपीजम् पुनश्च वाक् । प्रथमं
 दान्तस्तुभ्यं वाग्भीजं विन्दुस्तुभ्यं । पुनः प्रथमस्तुभ्यं
 घनदास्यमोघनम् । एव मन्त्रं मथेयानि । भूमा-
 वत्तामवेदपि । प्रथमो विन्दुस्तुभ्यं देवि । पञ्चालमोघने
 शिक्तः । वेदादिगमनं वज्रिभक्तुस्तुभ्यं चन्द्रस्तु ।
 त्रयस्त्रय परमेयानि । विप्रोऽथ सत्यमोघनम् । कन्यायां
 प्रथमं देवि । वाक्कादीनां प्रकीर्तितम् । श्रीकाशं गृह-
 स्थं हि सत्यमोघनमीरितम् । सत्यमोघनमात्रेण जिज्ञा-
 ष्वतमयो भवेत् । अथवा सत्यमोघना जिज्ञा भवति
 सर्वदा । मथ्येद्विपिता जिज्ञा विद्यावाक्येन दृष्टिता ।
 कथयेद्विपिता जिज्ञा तत्कथं प्रजपेन्मन्त्रम् । तत्कथन-
 मनाचर्यं न जपेत् पापरः कश्चित् । येषां कथयेन्मन्त्रं
 सर्वस्यावयवेन वा । अथवा प्रजपेन्मन्त्रं कोऽपि यद्
 भाविति । । सर्वं तस्य दद्यात् देवि । मन्त्रविद्विज्जानि जायते ।
 अने मरकताक्षी च भवेत् सोऽपि न चान्द्रया । देवो यदि
 जपेन् मन्त्रं अजन्ता सत्यमोघनम् । तपनं तस्य देवेति ।
 किं पुनश्चार्धं वाचिनाम् । पञ्चपटके “ईश्वर उवाच ।
 अथ वज्र्यानि देवेति । प्राणयोगं श्रुत्वा मे । विना प्राणं
 यथा देवः सर्वकर्मसु न क्षमः । विना प्राणं तथा मन्त्रं
 पुरस्कार्यैव तैरपि । प्राणयोगं पुष्टितोमन्त्रं सप्तधा जपत
 पुनः । सप्तधा जायते देवि । सर्वं ज्ञानं विधिः सततः ।
 तथैव दीपनीं वक्ष्ये सर्वमन्त्रोऽयं भाविति । । अथकारे
 श्रेष्ठे यद्वक्ष्ये किञ्चित् प्रतिभासते । दीपनीरहितो मन्त्रं
 सत्यं परिकीर्तितं । वेदादिपुष्टितं मन्त्रं सप्तार्धं
 जपेत्पुनः । दीपनीयं सप्तधा सत्यं सर्वं परमेष्ठि ।
 वेदादिपुष्टितं कृत्वा प्रयत्नेन सुरेश्वरि । । दद्यात् प्रज-
 पेन्मन्त्रं सततकथयस्तुभ्यं । अथोच्यते अपक्षान् मन्त्रं
 च परमं ज्ञतम् । यं कृत्वा विद्विज्जानामधिपो जायते
 मरः । नतितुं वां दिनामादौ नमो मन्त्राक्षिकां भवेत् ।
 ततोऽपि मन्त्रचैतन्मन्त्रं मन्त्रार्थमावना ततः । सुदधान
 यिरःपद्मे हृदीष्टध्यानमाचरेत् । कुर्वन्तु ततः
 श्रेष्ठं महासेतुमन्त्रम् । निर्वाणं ततो देवि । मोनि-
 सत्ताविभाषना । अथवा सप्तधा प्राचावानं जिज्ञासोघनं
 मेव च । प्राणयोगं दीपनीम् काशीचमकमेव च ।
 अथवा वाग्भुवोऽपि इतो श्रेष्ठं जपेत् पुनः । श्रेष्ठमोघनं
 मन्त्रं प्राचायामिति मन्त्रम् । पञ्चपटके । “कुर्वन्तु
 मूर्ध्नि सत्यमोघनं कृदि श्रेष्ठं विचिन्तयेत् । महासेतुं विप्रो

अ कण्ठेऽग समुदरेत् । मणिपरे तु निर्वाण महाकण्ठ
लिनीमध । स्वाधिताने कामीज राकिणीमूर्ध्नि संस्थि-
तम् । विचिन्त्य विविधदृषि । मूलाधारान्तिके शिखे । ।
विशुद्धान् अहे वि । विसमन्ततमीयसीम् । वेदिभ्याम्
हि जीवान् मूलमन्त्रावन्तं मुहुः ।

जपन न० जप-भावे ल्युट् । जपे । “सवप्राप्त एव वेदान्ते
यजते जपन प्रति” भा० शा० १०१६ अ० ।

जपमाला स्त्री० जपस्य जपार्था माला । जपसाधने मालायां
तद्विधानादि अक्षमालागङ्गे ४१ पृ० उक्तप्रायमधिकमत्र
प्रदर्शिते ।

नित्यातन्त्रे मयमपठते “ईश्वर उवाच । अक्ष-
माला समान्त्रित्य मातृशार्ङ्गवर्णरूपिणीम् । अथ सुज्ञा-
फलमयी भोगभोक्षप्रदायिनी । राजपशुशकरी सर्व-
सिद्धिदा माला सशयः । यथा सुज्ञाफलमयी तथा भक्तिक
निर्मिता । रुद्राक्षमाला गिरिजे।मोक्षदा च समृद्धिदा ।
प्रयासघटिता माला यशदा फलसाधिनी । माणिक्य-
रञ्जिता माला साक्षाज्यफलदायिनी । पुलजीवक-
माला तु विद्यालक्ष्मीप्रदायिनी । पद्मबीजाक्षमाला
तु महालक्ष्मीप्रदायिनी । रक्तचन्दनबीजाक्षमाला-
यशफलप्रदा । सुगन्धमालातन्त्रे द्वितीयपटले
“स्फाटिकैर्भोजन भः स्यात् रुद्राक्षैर्गन्धपुलदा । जीव-
पुलैश्च धनदा पापाशैर्भोगभोक्षदा । शुद्धस्फटिक
माला तु मङ्गासम्पत्प्रदा प्रिये । । प्रसंगानधूसुरैर्मांसा
एका भूमावतीविभौ” । तथा । “मणिरत्नप्रपातैश्च
हेमराजतसम्भवा । माला कार्या कुशयन्त्रा सर्वभोग
फलप्रदा” । समायाचारतन्त्रे द्वितीयपटले “पूर्वा-
न्नायादि सर्वेषां मानां गृह्णु यथाक्रमम् । जप्त्वा ये-
नायु मभते फल देवैश्च दुर्लभम् । अक्षमाला प्रथमतो
मातृकार्णवर्णरूपिणी । अथ सुज्ञामयी माता रतिमोक्ष
फलदा । सर्वसिद्धिकरी माला सर्वराजवशङ्करी । प्र-
यासमालाशुभार्थं सर्वकार्यफलप्रदा । माणिक्यरञ्जिता
माला साक्षाज्यफलदायिनी । पद्माक्षरञ्जिता माला
यशोमोक्षप्रदा सदा । सुवर्णरञ्जिता माला सर्वकाम
फलप्रदा । रक्तचन्दनमाला च भोगदा मोक्षदा
भवेत् । रुद्राक्षरञ्जिता माला सर्वकामफलप्रदा । सर्व
मासां प्रपूज्याश्च चन्दनेन विरोपिताम् । समाश्रित्य
जपेन्नित्यं यथोक्तफलमाप्नुयात् । एता मालाश्च सुभगे ।
येषु पूजिताः” सुगन्धमालातन्त्रे “देव्याश्च

अक्षमाला तु कथिता यत्रतो न प्रकाशिता । अक्षमा-
लेति किं नाम फल वा किं वदस्व मे । ईश्वर उवाच
अक्षमाला तु देवेशि । काव्यभेदादनेकधा । भवति गृह्णु
तत् प्राप्ते । विश्वराडुच्यते मया । अक्षलोमविन्नोमेन
कृपया वर्णमालया । आदित्यान्तादिद्यान्तक्रमेण परमे-
श्वरि । । लकारं मेरुपञ्च लङ्गयेत् कदाचन । मेरु-
लङ्घनटोपस्तु तत्रैव “मेरुङ्गोना च या माला मेरु-
लङ्घा च या भवेत् । अशुद्धप्रतिपाशा च सा माला नि-
ष्फला भवेत् । चित्रिणी विसतन्त्राभा वृक्षनाड्योगतान्तरा ।
तथा सयथिता माला सर्वकामफलप्रदा । अष्टोत्तरशत
जप्त्वा आदिक्रीव समाचरेत् । अष्टलृच्छ्रयं यत्तु तद्वि
क्रीव प्रचक्षते । प्रगाणामटभिर्गापि काव्यभेदात् क्रमेण
तु अक्षचटतपयशा अष्टो यगो प्रकीर्त्तिता” । मालया-
जपप्रियेपस्तु निज्यातन्त्रे “अक्षमाला प्रपूज्याश्च चन्द-
नेन सुजपने । । समाश्रित्य जपेद्द्विहान् अक्षमालात्मन-
न्यधी । योपित सकला वश्या सप्तहीपस्य पार्वति । ।
ततो ऽहतीयलक्षं प्रजपेद्दीरवन्तिने । । पाताल
रत्ननागेन्द्रकन्या वश्या भवन्ति हि । ततो लक्षत्रय
मष्टे । प्रजपेत् साधकोत्तम । देवाङ्गना भवन्त्येव
यश्यास्तस्य मष्टेश्वरि । । महापातककोटीश्च नाश-
येत् कमलेक्षणे । अभिमानेन सौभाग्य सौख्य सौ-
न्दर्यमाप्नुयात् । चतुर्लक्षं पूजयाश्च महायोगीश्वरो
भवेत् । पञ्चलक्षजपाद्वि । कुबेरपदवीं व्रजेत् । षड्लक्षं
तु प्रजप्याश्च देवपूज्यो भवेत्तु । अणिमाद्याद्विद्वाभा
नायको नात्र सशयः । राजानोयशशास्त्रस्य योपितश्च
विशेषतः । नवलक्षं महादेवि । योजयेत् साधकोत्तम ।
रुद्रमूर्तिः स्वयं साक्षात् कर्ता हर्ता न सशय” । समया-
चारतन्त्रे “उत्तराम्नाये या माला भूय गृह्णु यदामिने ।
अथ वर्णमयी माला सर्वोत्कृष्टा च सा मता । मङ्गायक्ष-
मयी माला वाञ्छितार्थफलप्रदा । उदुम्बरफलमयाश्च
क्षुद्रास्याश्च कृता मता” । योगिनीतन्त्रे पूर्वखण्डे
द्वितीय पटले “ईश्वर उवाच । वर्णमाला शुभा प्रोक्ता
सर्वमन्त्रप्रदीपनी । तस्याः प्रतिनिधिर्देवि । महाशङ्ख
मयी शुभा । महायक्ष करे यस्य तस्य सिद्धिद्वारत ।
तदभावे वीरवन्द्ये । स्फाटिकी सर्वसिद्धिदा” । जग्निभेदेन
फलभेदेनाह सुगन्धमालातन्त्रे “त्रि यतैर्यथैकदा पञ्च-
विंशैस्तु मोक्षदा । चतुर्हं यमयी मोक्षदायिनी भोगवर्धिनी ।
दशपञ्चाशिका माला मारुतोश्चाटने स्थिता । सप्तने मोक्षने

बधेऽ रोधने चक्षुने तनो । पादुकादिद्विष्टे च शतसंख्या
प्रकीर्तिता । अष्टोत्तरशतं कुर्यादथवा सर्वकामदम् ।
योगिनीतन्त्रे “मन्त्रसंख्या सङ्गादेवि । साक्षायाः कथ
यामि ते । पञ्चविंशतिभिर्गोत्रेण इष्टेऽ तं सप्तविंशतिः ।
त्रिंशद्विंशतिभिः स्यात् पञ्चाशत्तन्त्रसिद्धये । अष्टोत्तरशते
सर्वसिद्धिरेव सचेन्नरि । । एतत्साधारणं मोक्षं विशेषं
काशिनं वदे । शिवतवाच । दलमासा जपे कार्यं
गते धार्यां नृणां शुभा । दशनैर्यादि कर्त्तव्या सख्यादलस्य
ते मिये । । सर्वसिद्धिप्रदा मासा राजदलेन मेरुणा ।
अन्यत्रापि सचेद्यानि । मेरुत्वेनैवमादियेत् । नित्यं जपं
करे कुर्यान्न काव्यमवरोधनात् । काव्यमपि करे कुर्यात्-
न्यासाभावे प्रियवदे । । अलापुल्या जप कुर्यात् अद्भुतं
कृत्स्निभिर्जपेत् । अद्भुतेन विना कर्म कृतं तद्विष्णु
मयेत् । उत्पत्तितन्त्रे प्रथमपटले “नित्यं नैमित्तिकं काव्यं
करे कुर्याद्विषयः । करमासा सङ्गादेवि । सर्वदोषविव-
र्जिता । द्विषभिर्वादिदोषोऽपि करे नास्ति कदाचन ।
अक्षयस्तु करोदेवि । मासा भवति तादृशी । पत्न्यः सा
कुण्डलीयस्तिः पञ्चाशद्वर्णरूपिणी । अतएव सचेद्यानि ।
करमासा सङ्गादेषा । योगिनीतन्त्रे “तथातथागो
पयनं भावार्तां तत्र रोधनम् । पूजा विधाय भक्त्या तु
शुचिः पूर्वसुपोषितः । विजने पथयेन्मौनी स्वयं
मासाञ्च साधकः । जतनित्यक्रियं शुद्धं शुद्धैरेषु
च मन्त्रविद् । यथाकालं यथाकाममसागत्याभीय-
यत्नतः । अन्योऽन्यसमस्तूपाणि नातिस्मृत्कथयानि
च । जीटादिभिरदुष्टानि न लीर्णानि भवन्ति
च । गव्यैस्तु पञ्चमिक्षानि प्रक्षाल्य च पृथक् पृथक् ।
पृथ्वीदेवेन्द्रपुण्डरीकीभिर्निर्मितं पत्न्यवर्जितम् । त्रिगुणं
त्रिगुणोक्तं पञ्चस्रजमपि वा । शुक्लं रक्तं तथा कृष्णं
शान्तिवशाभिचारके । स्रजं संपातवेदिहान् तत्प्र-
क्षाल्य च पूजयेत् । साक्षात्कैसादाय स्रजे संपातयेत्
सुधीः । भुक्ते सुकान्तं संयोज्य पुष्पे पुष्पान्तु योजयेत् ।
मोपुष्पसदृशीं वाक्साधं वा सर्पाक्षतसंवेत् । तत्सखा-
तीदमेकाक्षं मेरुत्वेनापतोन्मयेत् । एकैकमासमध्ये तु
ब्रह्मपत्न्यं प्रकल्पयेत् । उत्पत्तितन्त्रे अष्टपटले
“क्रमोत्क्रममासाहृत्या पञ्चाशद्वर्णमासया । योजयः स
तु वचोऽप्यस्यः परिकीर्तिताः । अक्षरादि संधारान्ता
वर्णमासा प्रदीर्घिताः । अधिकं जपयन्ते दृश्यम् ।
तदुपपन्नप्रकारादि तन्त्रवारे दर्शितं यथा

समस्तप्रकारेण “कापीवसम्भूतं” स्रजं धर्म्मं भावार्तां
भोजदम् । तत्र विदेन्द्रकन्याभिर्निर्मितं तु शोभनम् ।
शुक्लं रक्तं तथा कृष्णं पञ्चस्रजमपि वा । शान्ति-
पञ्चाभिचारेषु भोजनार्थं जपेत् च । शुक्लं रक्तं
तथा पीतं कृष्णं वस्त्रेषु च क्रमात् । सर्वेवाप्येव संधारिता
रक्तं सर्वेद्विषयप्रदम् । त्रिगुणं त्रिगुणोक्तं पथयेत्
शिल्पगायतः । एकैक मासकावर्णं सतारं प्रकल्पन्-
सुधी । मन्त्रिमादाय स्रजेऽप्यं पथयेन्मध्यमा
गत । ब्रह्मपत्न्यं विधायेत्यं मेरुत्वं पत्न्यसंयुतम् ।
पथयित्वा इरोमासां तत्स्रजं समाचरेत् । कदाचि-
चिन्तते भूलविद्यायां पथयेत् तथा च एकगीराबले
“मासका वर्णतो पत्न्यं विद्यायां वाच कारयेत्” । सुव-
र्णादिगुणैर्वापि पथयेत् साधकोत्तम । ब्रह्मपत्न्यं
ततो दद्यात् मागपाशमपि वा । सर्वेभ्यो वसन्तीया-
न्यासां ध्यानपरायण । सर्वेभ्यो ततोमेव स्रजं हयं
समन्वितम् । पथयेत्तारयोगेन वसन्तीयां साधको-
त्तम । एव विद्यायां देवेभिः । प्रतिहास्य समाचरेत् ।
गीतगीये “स्रजे स्रजन्तु संयोज्य पुष्पे पुष्पान्तु योज-
येत् । गोपुष्पसदृशीं वाक्साधं यथा सर्पाक्षतः शुभा” ।
स्रजपुष्पनियमस्तु स्रजन्दमाहेन्द्रे “ब्रह्मस्रजोत्तमं
प्रोक्तं स्रजं पुष्पञ्च निम्नतमम् । वसन्तीयां स्रज्यां
सर्विन्दुहितयं स्रजम् । सर्विन्दु कस्य स्रज्यां वदे
नृक्षस्रजिति स्थितम् । एव प्राप्ता स्रजं पुष्पं कृदा-
क्षाम्भोरुहासयोः । तत्स्रजातीयमेकाक्षं मेरुत्वं ना
पतोन्मयेत् । एकैक मन्त्रिमादाय ब्रह्मपत्न्यं प्रकल्प-
येत् । एकैकमासकावर्णान् पथनादौ तु स्रजयेत्” ।
पत्न्यनियमस्तु स्रजन्दमाहेन्द्रे “त्रिदशपत्न्येनै-
केन तथाज्ञेन विधीयते” । अथ वा “नवभिस्तनुमिवाय
रक्षु जलोपवीतवत् । साङ्गद्वयावर्त्तेन पत्न्यं कुर्यात्-
द्याया इदम्” । इत्येताभ्यामिच्छाविकल्पः । तथा “हादं यां
वैष्णवी मासा कर्त्तव्या बोधवास्त” । स्रजं विष्णु-
मन्त्रेण दिवाभागे प्रयत्नतः । यस्मिन्नामपि कर्त्तव्या रात्रि-
न्यक्ता यथाविधि । अष्टस्रजं नवस्रजं चतुर्दशस्रजं च
च । तदोद्गमगान्तायां कुर्याच्चिन्तायं सुरेश्वरि । शुभे वारं
शुभे वारे शुभे च शुभे तिथौ । प्रतिघातं कारयेन्मन्त्री
स्वयं वा शुच्यापि वा । इव निम्नतः मासां वै रोधने-
न्युनिष्ठतमः । काशिकाहाराचे ब्रह्मपत्न्यं युतं कुर्यात्
इति वीजं यथास्थितम् । अथ वा पत्न्यवहितं इदं-

रज्जु समन्विताम् । अथत्यपवनः पद्माकारन्तु कल्प-
येत् । तनुमध्ये स्थापयेत्तुमानां मादृकां मूलसुशरन् ।
आलयेत् पञ्चगव्यैस्तु सद्योजातेन सञ्जले । इत्यादि ।
मासासंस्कारस्य नित्यतामाह रुद्रयामले “अपति-
ठितमासाभिर्मन्त्र अपति यो नरः । सर्वं तद्वि-
फलं पिश्यात् क्रुद्धा भवति देवता” । अथान्दमात्रे-
श्वरे “मध्यमायां न्यसेत् मासां ज्येष्ठेनावसत्तेयत सुधीः ।
भुक्तिस्तुतिप्रदा सेयं किञ्चाथ साधकाक्रमात् । काम-
नाभेदे अङ्गुलीनिगमो यथा “तर्ज्जन्यङ्गुठयोगेन
शङ्खणां नाशने जपेत् । अङ्गुठमध्यमायोगात् मन्त्र
सिद्धिः सुनिश्चिता । अङ्गुठानामिकायोगाच्छलो-
च्चाटनं मतम् । ज्येष्ठानिकायोगेन शङ्खणां शासनं
मतम्” । “वैशम्पायनसंहितायाम् अङ्गुठमध्यमानाञ्च
गण्येय मध्यमागतः । तर्ज्जन्या न मृगदेनां सुक्ति-
दो गणनक्रमः । जीर्णे छले पुनः छलं प्रययित्वा
शत जपेत् । प्रसादात् पतिता हस्तात् शतमष्टोत्तरं
जपेत् । जपेद्विष्वक्पञ्चमे आलयित्वाऽष्टमास्तिकाम्” ।
विष्णोऽष्टोत्तरशतजपः कार्यं करभट्टस्त्रियोस्तु-
ल्यत्वात्” तनुसधार ।

जपपञ्च पुं जपण्य यञ् । जपण्ये यञ्चे तङ्गेदादिकं हारी-
तेनीक यथा “विविधो जपयञ् स्यात्तस्य तपस्य निबोधत ।
वाचिकस्य उपांशुस्य मानसस्य त्रिधाकतिः । त्रयाणां-
भापि यज्ञानां श्रेष्ठः स्यादुत्तरोत्तरः । यदुच्चमीचोच्चरितै
शब्दैः स्वरपदाक्षरैः । मन्त्रसुशारयन् वाचा जप
यञ्च स वाचिकः । शमैरुशारयन् मन्त्रं किञ्चिदोष्ठौ
प्रचालयेत् । किञ्चित् श्रवणयोग्यं स्यात् स उपांशु
जपं वदतः । धिया पदाक्षरश्रेण्या अवर्णमपदा
क्षरम् । मन्त्रार्थचिन्तनाभ्यान्तु तदुक्तं मानसं वदतम् ।
अथैव देवतां नित्यं श्रूयमाना प्रसीदति । प्रसङ्गे
विषयान् भोगान् प्राप्नुवन्ति समीपिणः । राक्षसाश्च
पिशाचाश्च भङ्गासपांसु भीषणाः । अपिताक्षोपसर्पन्ति
दूरादेव प्रयान्ति ते । रुद्रश्चाद्यादि विज्ञाय जपेन्मन्त्र
मतन्त्रितः” । “विधियज्ञाव्ययस्यो विधियो दय-
भिर्गुणैः । उपांशुः स्यात् वतपुणः साङ्को मानस
वदतः” । “त्रै मातृवत्तादात्म्ये विधिवत्प्रसन्नमिताः ।
सर्वे ते जपयञ्च कक्षां मार्हन्ति मोक्षमीम्” मनु
“जपयञ्चप्रसिद्धार्थं विद्यासाध्यात्मिको जपेत्” वाङ्म-
“यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि” गीता ।

जपस्थानं न० ६० । नानातन्त्रोक्ते जपसाधनस्थानभेदे ।

तामि च नानातन्त्रोक्तानि प्रदर्शयन्ते ।

“शारदायां द्वितीयपत्रे “पुण्यक्षेत्रं नदीतीरं गुहा
पर्वतमक्षरम् । तीर्थप्रदेशा हिमूनां सङ्गम पावनं
शरः । उद्यानानि विविक्तानि विलम्बूष तटं गिरे ।
देवाद्यायतनं कूलं ससदृशं निज गृहम् । साधनेषु प्रय-
क्षन्ते स्थानान्येतानि मन्त्रिणाम् । नदीतीरं पुण्यनदीतीरं
सामान्यनदीतीरस्य निषिद्धत्वात् । विविक्तानि विज-
नानि । राघवभट्टकृतम् “प्रसङ्गसुखविषयस्थाने हृषभादि-
वर्जिते । अथत्यपिल्लवसवीषधुष्मान्तराहते । गवां
गोष्ठेऽथत्यमूले पुण्यक्षेत्रेषु शस्यते” । गोष्ठे इत्यनेनैव गो-
स्थाने लब्धे गयामिति यदुक्तं तत्तात्कालिकगोष्ठसम्बन्ध-
स्थापनाय तेन गोष्ठमीमे जपादिकम् प्रयत्नमतएव गवां
समीप इत्युक्तम् । वायवीयसंहितायाम् “सूर्य-
स्थापे गुरोरिन्दोदीपस्य च जलस्य च । विमाणाश्च
गवाश्चैव सन्निधौ शस्यते जपः । अथ वा प्रजपेत्तत्र
यत्र चित्तं प्रसीदति” । सुखमावातन्त्रे तृतीयपटले च
“नदीतीरे विलम्बूषे ब्रह्मज्ञाने शून्यवेद्मनि । एकलिङ्गे
वर्षते वा देवागारे चतुष्पथे । शयस्योपरिचुण्डे वा जले
वाऽऽकण्ठपुरिते । सपामभूमी योनौ वा स्थाने वा विजने
वने । यत्र कुलं स्थले रम्यं यत्र वा स्थानमनोचय” इह-
क्षीकतन्त्रे द्वितीयपटले “एकलिङ्गे ब्रह्मज्ञाने वा शून्या-
गारे चतुष्पथे । हृद्यं वा साधयेद्देवीं सर्वभीष्टप्रदा
यिनीम्” “पञ्चक्रोशान्तरे यत्र न लिङ्गान्तरभी-
ष्यते । तदेकलिङ्गमाख्यातं तत्र सिद्धिरनुत्तमा” इति
श्यामारहस्यहृतेनैकलिङ्गं ज्ञातव्यम् । तथा “ठक्कटे
पर्वते वापि निजने या चतुष्पथे । देवागारे देवशून्ये
विलम्बूषे नदीतटे । खण्डे निजनेऽरण्ये तथा चाश्वत्य-
सन्निधौ” इत्यपि श्यामारहस्ये । नित्यातन्त्रे प्रथमपटले
च “एकलिङ्गे ब्रह्मज्ञाने वा शून्यागारे नदीतटे पाताक-
भवने वापि गिरौ वा दीर्घिकातटे । यन्त्रिलेले भङ्गा-
पीठे विलम्बूषे शिवालये । धात्रीहृदयनलेऽथत्यमूले चैव
तरोक्षले” । पाताकभवने भूमिमध्ये । समवाचार-
तन्त्रे द्वितीयपटलेऽपि “जपस्थानानि देवेशि । सिद्धपी-
ठानि यानि च । सिद्धपीठे च शून्यायां खड्गा यस्या
विशेषतः । चतुष्पथे सिद्धलिङ्गे शुद्धदेवावने तथा ।
बटाश्वत्यविलम्बूषे रन्ध्रावा विपिने तथा । नदीतीरे
शिवागारे पुष्पापर्वतमक्षरे । जपस्थानानि देवेशि ।

कथितामि भगवान्महा । । अमुं देवि । विनोदं यथा
 राक्षसावृत्तये । । यथाशक्ते प्रसंगे वा तादा भैरव
 माचरेत् । ततो अवाप्तिव देवि । कदा च समं
 कृतम् । कदा वा मन्त्रं दासी भक्तिमान् सुप्रमाचरेत् ।
 म मात्रेति क्व मः विवाप्तिवदवर्तिनः । पुनरप्य
 रक्षोह्वायतने अगदं पठेत् "गात्र अग्न्यपह्नेव विपद्य
 दमानने । । निजासु गदाशक्तं तूष्णेन तदैव च ।
 पठंत्यु मन्त्रोत्तर तदैव दोर्गिकागदम् । अग्न्यपह्नेव
 पठंत्युतये तथा । धात्रीवृत्तये देवि । तदैव वदन्म
 च । यत्तु प्रथम भद्रं । एतं तत्र वदामहे । । क्रो
 दपुष्प चापेक्षितं । दष्टि भाग्येन कथ्यते । अस्मादिह
 महाय उपकायं पद्मं यथा "एकविंशत्यु राक्षसभृ
 मोहो गता । " इति तत्र यथा मोहो गतमुच्य
 म । आरामे च तदाहमे वदन्मुत्तम । । अमुता
 यंतं वदन् मन्त्रं अग्न्यपह्नेव च । क्रोदं च यत्तु
 दम्न विवर्धयन्ती तस्य विवर्धयन्ती कृदाकतन्त्रे
 उच्यते । " इति प्रथमं । अमुतां चारामेन विव
 र्धयति पतितम् । । दक्षिणं दाधममात्रेण सर्वविघ्नोदरो
 भवत् । मादाशतो यधरती कान्ति गोत्रवहादिभिः ।
 त्रिदश्या च तदाघोठ तथा धामदार उच्यते । एता
 मासीमहाघोठ घोठ मन्त्रमभ्यस्य । रात्रिनिर्मला
 घोठ तथा गोदावरी मिदं । नेवात्र सर्वं पठन्त
 महाकर्त्तुं तदा मिदं । यदाहोरात्र कृत्वा विद्वान्
 मनोरमम् । यद्यपि कृत्वादिनां यदाहोरात्र तपोवन्म
 यन्त्रं महाघोठं यद्विद्यामर्त्तमात्मना । त्रिवर्षी
 च महाघोठं भद्रापागदद्वयम् । आरिहोरात्र विद्वान्
 एतद्दोषात्तु भवेत् । । कम्पा विमला चैव तथा
 माहोरात्रो वरी । वाराही विद्वान् रैव यादुमती मो
 धाकिनी । गोवर्द्धन विद्वान्निगिदं कामदय कवी
 शुभे । यदाहोरात्रायुषीया भाषय प्रवेद्वि । ।
 कोरपात्रं यैवनाय कामीयादात्मनोदने । । कामदय
 महाघोठं सर्वकामफलदम् । कवी गोवर्धनी देवि ।
 कामदये उच्यते "कृत्वा" कृत्वा त्रिवर्षी कामाख्याश्च
 योगेन कृत्वा तदैव "कामाख्यावक्त्रमादाय उप
 पूजा समाचरेत् । पूर्वकाम भवेदेवि । इत्युक्तं न
 वृत्तयः" तन्नुल्लङ्घनयो महाघोठाभ्युक्तानि यथा ।
 "इदं वदाम । माता । पराचरे । देवि । सर्वकाममयी
 त्रि । । कथ्यां मे सर्वघोठं यन्निर्गदवेदताः" इत्यु

[illegible]

हामाया दक्षाङ्गुष्ठपटो मम । नकुलीश कालीपीठे
 दक्षपादाङ्गुली मम । करतोयां समारम्भ यावद्द्विकर
 यासिनी । शतयोजनविस्तार द्विकोण सर्वसिद्धिदम् ।
 देवा भरणमिच्छन्ति किं पुनर्मानवादय । भुवनेशो
 सिद्धिदं किरीटस्था २१ किरीटन । देवता विमना-
 नाम्नी सर्वतो भैरवस्तथा । २२ वाराणस्या विगलाली
 देवता कालभैरवः । मणिकर्णोति विख्याता कुण्ड-
 लम्ब मम श्रुते । २३ काल्यात्रमे च पृष्ठ मेऽनिसेषो
 भैरवस्तथा । सर्वाणि देवता तत्र, २४ कुक्षोत्तरे च
 गुल्फतः । स्थाणुनाम्नी च सावित्री ध्वजमायस्तु
 भैरवः । २५ मणिवन्त्रे च गायत्री सर्वानन्दस्तु भैरवः ।
 २६ श्रीगौले च मम योश महालक्ष्मोस्तु देवता । भैरवः
 शम्भुरानन्दो देवे देवे व्यवस्थित । २७ काञ्चीदेवे च
 कद्धानो भैरवो रुद्रनामकः । देवता देवगर्भाख्या
 नितम्बः २८ कालमाधवे । भैरवस्थापिताङ्गुय देवी काली
 सविद्धिदा । दक्षा दक्षा नमस्कृत्य मन्त्रसिद्धिमवाप्नु-
 यान् । २९ गोष्पाख्ये मध्वेनस्तु नर्मदाख्या नित-
 म्यके । ३० रामगिरी तथा भासा विषाणी चण्ड-
 भैरवः । ३१ छन्दावने केगलालसुमानाम्नी च देवता ।
 भूतेशो भैरवस्तत्र सर्वसिद्धिप्रदायक । संहाराख्य ऊर्ध्व-
 दन्ते देवी नारायणी ३२ गुह्यो । धर्मोदने महारुद्रो
 वाराणसी ३३ पशुसामरे । ३४ करतोयातटे तत्र यामे
 'वामनभैरव । अपर्णा देवता तत्र मल्लिकापाकरोद्भव ।
 ३५ श्रीपर्यन्ते दक्षगुल्फ तत्र श्रीशुन्दरी परा । सर्वसिद्धी-
 श्वरी चर्खां पुनन्दाऽऽनन्दभैरव । ३६ कपालिनी भीम-
 रूपेण वामगुल्फविभागके । भैरवश्च महादेव सर्वानन्द-
 शुभप्रद । चदरश्च ३७ मभासे मे चन्द्रभागा यशस्विनी ।
 वक्रतुण्डो भैरवश्चोर्ध्वे भैरवपर्वते । ३८ ध्वजव्याघ्र
 महादेवी सत्यकर्णस्तु भैरव । ३९ चित्रके भ्रामरी देवी
 किङ्कभाण्यजले स्थले । भैरव सर्वसिद्धीगन्तव्य सिद्धि-
 रत्नसभा । ४० गण्डो गोदावरीतीरे विश्वेशो विश्वमा-
 तङ्का । दण्डपाणिभैरवस्तु ४१ यामे गण्डे तु राक्षिणी ।
 भैरवो वसुधामास्तु तत्र सिद्धिर्न सगय । ४२ रत्नावल्या
 दक्षमन्यो कुमारो भैरव म्रिय । ४३ निविटानां
 महादेवी वामपक्ष्ये महोदरः । ४४ नमाराद्यां
 नमोपातो योगेशो भैरवस्तथा । तत्र सा कानिका देवी
 सर्वसिद्धिप्रदायिका । ४५ कालीपट्टे शृङ्गणत
 लोधीशो भैरवस्तथा । देवता खड्गगोदया नामभोग

प्रदायिनी । ४६ यक्रेश्वरे मन पातो यक्रनाथस्तु
 भैरव । नदी पापहरा तत्र देवी मङ्गिमर्दिनी ।
 ४७ यशोरे पाणिपद्मश्च देवता यशोरेश्वरी । चण्डश्च
 भैरवस्तत्र यत्र सिद्धिमवाप्नुयात् । ४८ चण्डिकासौ चोष्पातो
 देवी सा मुहुरा स्मृता । विश्वेशो भैरवस्तत्र चर्खांभीष्ट-
 प्रदायकः । हारपातो ४९ नन्दारे भैरवो नन्दि-
 केश्वरः । नन्दिनी सा महादेवो तत्र सिद्धिर्न सगय ।
 ५० लङ्कायां गुर्परश्चैव भैरवो राजपेश्वर । इन्द्राक्षी
 देवता तत्र इन्द्रेशोपासिता पुरा । ५१ शिरःटदेगमध्ये
 तु पादाङ्गुलिनिपातनम् । भैरवश्चान्ताप्यश्च देवी
 तन्नाम्बिका स्मृता । एतास्ता कथिता पुत्र । पीठना-
 थासिदेवता । सेलाधीय विना देव । प्रलयेऽन्यदप्यतान् ।
 भैरवैर्हि यते यत्ने जपपूजाटिसाधनम् । अद्यात्वा भैरव
 पीठं पीठयन्तिश्च गङ्गर । । प्रायनाथ । न निध्येतु
 कलकोटिजपादिभि । न देव परमिष्येऽन्ते निन्दकाय
 दुरात्मने । शठाय क्रूरकाव्योय दत्त्वा नृजु सदापु यात् ।
 दद्यात् शान्ताय शिष्याय मन्त्री मन्त्रार्थविद्यते । महा-
 शीघ्रतन्त्रे पञ्चमपटले पीठाङ्गेन महादेवि । तत्र सिद्धि-
 रत्नसभा । पीठागा परत पीठ कामरूप महाफलम् ।
 तत्र या क्रियते पूजा सप्तदापि सद्यश्चरि । । विज्ञाय
 सर्वपीठानि तस्य देहे सदास्यतम् । तत्र प्यतगुण प्रोक्त
 कामाख्यायोगिमण्डलम् । तेषां जपः सद्यश्चरि ।
 यत्तु किं शक्यते मया । तत्र कोटिगुणैः सार्द्धं माया
 वसति तारिणी । यत् पीठ मङ्गला गुप्तं यत्तु सर्व-
 सखायकम् । यतो देशाय वेदाय धनयथैव भायजा ।
 सर्वेऽप्याविर्भवन्ते तेन गुप्तं सदा कुरु । द्विविधश्चैव
 यत् पीठ गोप्यं तन्महेश्वरि । । गुप्तादुगुप्तं महापुण्य
 दुराप साधकाधमै । व्यक्तं सर्वत्र देवैः । लब्धं तु कुल-
 सुन्दरि । । पीठमसद्भावेति पीठानि गृह्यु भैरवि । ।
 गृह्यु तानि महाप्राप्ते । श्रेष्ठस्यानानि यानि च ।
 सिद्धिप्रदानि साधुना महाद्वि मेदितानि च । शुक्लरश्मि
 गयाक्षेपम् अक्षयाख्यवटकाया । वराहपर्वतस्यैव
 तीर्थक्षामरद्वयकम् । नर्मदा यत्रना पिङ्गी गङ्गाद्वार
 तथा प्रिये । । गङ्गाक्षामरद्वयश्च कयावर्त्तय विष्णुकम् ।
 श्रीभीमपर्वतस्यैव कलम्बकुलदे तथा । अगुल्लश्च
 केदारः सर्वप्रियमहापवनम् । उचिता च पुनन्दा च
 शारङ्गरी नरप्रियम् । कण्ठमीय महापूजा तपकुनिका-
 यमपर ॥ पुनाराप्यममाक्षौ च तथा भग्न करमती ।

[illegible][illegible]

वाशिष्ठे त्वमन्वन्ती । हरिते हरिणाभी च जज्ञावर्त्ते
 ब्रजेश्वरी । गावन्ती चैव सावित्री कुशावर्त्ते कुशप्रिया ।
 हृदयेश्वरी महातीर्थे परहृदयेश्वरी । पिण्डारकवने
 धन्या सुरसा सुखदायिनी । मारावन्ती वैष्णवी च
 गङ्गाद्वारे विद्युत्प्रदा । श्रीविद्या वदरीतीर्थे रामतीर्थे
 महाप्रति । जयन्ती च जयन्ते त्व विजयन्तेऽपराजिता ।
 विजया च महाशुद्धिः शारदायाश्च शारदा । सुभद्रे
 भद्रदा भव्या भद्रकालेश्वरी तथा । महाभद्रा महाकाली
 हृदयतीर्थे गवीश्वरी । वेददा वेदमाता च विदेहे वेद-
 मन्त्रिणी । शुक्लायाश्च महाविद्या महामाया महोदया ।
 चण्डिका च त्रिपदे चैव छागलिङ्गे चलिप्रिया । मातु-
 र्देवे जगन्माता करवीरपुरे सती । मलिनीरङ्गिणी रामा
 परमा परमेश्वरी । सप्तगोदावरे तीर्थे देवर्षिरखिलेश्वरी ।
 अयोध्यायां भवानी च जयदा जयमङ्गला । साधवी
 मधुरायाश्च देवकी यादवेश्वरी । हन्दागोपेश्वरी राधा-
 रावहन्दायने रमा । कात्यायनी महामाया भद्रकाली
 कलावती । चन्द्रमासा महायोगी महायोगिन्यधीश्वरी
 ब्रजेश्वरी यमोदेति ब्रजे श्रीगोकुलेश्वरी । काञ्चना कनक-
 काञ्ची स्यादवन्तप्रामनिपावनी । विद्या विद्यापुरे चैव
 विमला भीमपर्वते । रामेश्वरी सेतुबन्धे विमला पुरुषो-
 त्तमे । विरजा यागप्रयाश्च भद्रेऽपि भद्रकर्षिका ।
 तमोचिप्ते तमोप्ती च साहा सागरसङ्गमे । कुलश्रीर्षं श-
 षड्विंश भाववी भावप्रिया । मङ्गले ! मङ्गले कोटे राडे
 मङ्गलचण्डिका । ज्वालासखी शिवापीठे मन्दरे भुवने-
 श्वरी । काशीघटे शुद्धकाली किरीटे च महेश्वरी ।
 किरीटेश्वरी महादेवी लिङ्गाख्ये लिङ्गाधिनी । साक्षी-
 सर्वज्ञ भक्तानामभक्तानां कुतोऽपि न । अधान्यत् सम्प्र-
 वक्ष्यामि सिद्धस्थानानि सुन्दरि । । सर्वपापविनाशार्थं
 सर्वसिद्धिप्रदं नम्याम् । निर्मितानि शिवेनेह सिद्ध-
 स्थानानि यानि च । श्रुत्वा मनसि भव्यानि प्रकाशप्रा-
 न्यधिकारिणु । अमरेशमहापीठे ज्ञानसुन्दरसञ्चक ।
 तत्र दुर्गाद्वयं नाम चण्डिका च महेश्वरी । प्रभासे
 सोमनाथोऽसौ देवी च पुष्करेश्वरी । देवदेवाधिपः
 यन्मुनैर्मिषे च महेश्वरः । तत्र प्रज्ञा च देवी च
 शिवानी लिङ्गाधारिणी । पुष्करे च राजगन्धिः सुर-
 ऋता महेश्वरी । श्रीपर्वते त्रिया नाम शङ्करस्त्रिपुरा-
 न्तकः । मायावी शङ्करी तत्र महामासखिणार्थदा ।
 जम्बेश्वरे महास्थाने शङ्करी च त्रिगुणिनी । त्रिशूची

शङ्करस्तत्र सर्वपापविमोचकः । व्याघ्रातकोश्वरे सृष्ट्या-
 सृष्ट्याख्या परमेश्वरी । गणधेने मङ्गलाख्या शिवोयः
 प्रपितामहः । कुशलेने शिवः स्यात्तुः शिवा स्यात्तुत्रिया
 परा । इष्टनामे स्वयम्भुश्च देवी स्वायम्भुवा मता ।
 उग्रः कनखले प्रोक्तः शिवोऽग्रे शिववक्त्रभा । विमलेश्वरे
 विश्वशम्भु विश्वाविश्वप्रिया सदा । अट्टहासे महानन्दो
 महानन्दा महेश्वरी । महान्तको महेश्वरश्च पार्वती च
 महान्तका । भीमेश्वरो भीमपीठे शिवा भीमेश्वरी तथा ।
 वक्त्रपादे मनो नाम भवानी भुवनेश्वरी । अट्टिकूटे
 महायोगा रुद्राणी परमेश्वरी । अविच्छिन्ने महादेवो
 विशाखाची शिवा परा । महाभावे हरौ रुद्रो महा-
 भागा शिवा तथा । महाबलश्च गोकर्णे शिवभद्रा च
 चण्डिका । भद्रकर्णे महादेवो भद्रा च कर्षिका तथा ।
 सुपर्णाख्ये सहस्राक्ष्य उत्पला परमेश्वरी । स्यात्तुत्रिया
 शिवस्या श्रीः खरस्या श्रीधरा शिवा । कमलाक्षये महा-
 स्थाने कमलाख्यो महेश्वरः । कमलाक्षी महेश्वरी ।
 सकलार्थप्रदायिनी । छागला तु कपर्दी च प्रसभा च
 महेश्वरी । अर्द्धरेतामहारण्ये सन्मृगाख्या परमेश्वरी ।
 साकोटास्या महाकोटे शिवा च सखलकेश्वरी । मातु-
 लेश्वरपीठे च करवीरार्च्येश्वरा । श्रीमहाप्राप्तपुरे
 साक्षाद्भरनामा समापति । शिवः समापतिर्नाम यत्र
 नृत्यति शङ्करः । व्याघ्रानन्दमङ्गानादपूर्वामन्दमहा-
 र्णवम् । नृत्यन्त यत्र देवेश देवेशो परिपश्यति । यत्र
 चाशु महादेवो भक्तानां वरदो भवेत् । नृत्यन्त यत्र
 सर्वेशं वीक्ष्य लोको विमुच्यते । पुण्यस्थानेषु सर्वेषु स्थान-
 नेतदुत्तमम् । यद्ययत्कर्माणि सर्वाणि अक्षयाणि
 भवन्ति वै । तस्मिन् महोत्तमे स्थाने शिवगङ्गाख्यम-
 द्भुतम् । तच्छागमस्ति तक्षीरे दक्षिणे नृत्यतीश्वर ।
 तच्छागेऽस्मिन् वसन् ज्ञात्वा समानार्थं समीक्ष्य तु । अष्टो-
 त्तरसहस्रं तु जपेच्छुद्धौ सदान्वित । यानि ते कथिता-
 न्यत्र सदा तिष्ठन्ति देवता । भवन्ति सिद्धगन्धर्वाः
 सिद्धयः सर्वसिद्धिदाः । अत्र दत्तं दत्तं जपन् ज्ञान-
 मक्षयपुण्यदम् । यद् यद् प्रकीर्तितं नाम भैरव
 परिपूज्य च । प्रणवादिहृदकेन जमतेऽमोहसप्तमम् ।
 भोजयेद् ब्राह्मणान् योग्यं चक्षय फलमश्नुते । इह
 जानासुखं भुञ्ज्या हरगौरीपुरं ब्रजे । शोकदुःख-
 विनाशोऽयं कल्याणनिधिरीश्वरः । निर्ममे सर्वस्यस्यै
 पुण्यमेतांश्च भूतले । आकाशे पुण्यशुद्धागमनेकपुण्यम् ।

साधने । आत्मिकानां भवेद्वा निवासः साधनं प्रति । तस्माद् यत्नेन कर्तव्यमत्र साधनसुप्तमे । इदानीं शृणु चार्थं हि । पीठं सर्वोच्चमन्दरम् । अक्षगालामयं पीठं ब्रूहि मे परमेश्वरि । यत् सिद्धयन्ति कार्याणि स्थितिष्ठे शङ्करस्य च । विष्णोरगाधबोधस्य तत्प्रियाया महेश्वरि । अयेपाशैश्च देवामा युष्मत्पदनिवासि नाम् । प्रसादो हि भवत्याशु तत्र प्रीतिरतुल्यमा ।

जपा स्त्री जप-अष्टाष्ट । जवाहते हेमच० । तत्पुष्पे-ऽपि स्त्री । 'श्लोद्धुष्य जपा चायं त्रिसन्ध्या साऽरुणा-सिता । जपा सप्ताह्निषी केन्द्रा त्रिसन्ध्या कफशत-जित्' भावप्र० तद्गुणोक्ति । 'सान्ध्या तेजः प्रति-भजपापुष्पारक्तं दधान' मेघ० ।

जप्य त्रि० जप-कर्माणि यत् । जपमीये अथमपराधादौ । 'कथयान्तु वृक्षाणां जेदने जयमृगगतम्' मनु । भावे यत् । २जमे । 'जयमेव तं सविद्धरेव जाह्नवो नाम सशयः' मनु ।

जप्ये श्वरं पु० चित्रस्थानभेदे । 'जप्येन्द्रे महास्थाने शङ्करी च त्रिभुविभी । त्रिभुवी शङ्करस्तत्र सर्वपापविमो-चक' तन्त्रशास्त्रम् । जपस्थानगच्छे ह्यष्टम् ।

जवाह न० जवमात् (जरमाण)-रोहिणु+प्रभो० । जवमानरो-हिणिजरमाणरोहिणि च । 'प्रभो रोहणे रूप आरूपित जवाह' अ० ३, १, ७ । 'जवाह जवमानरोहि जर-माणरोहि वा' भा० । 'जवाह जवमानरोहि जरमाण-रोहि' निरु० । ६, १७ ।

जवाला स्त्री सत्यकामस्यैः सातरि । जवालायां भव अण् । जावाल सत्यकामाख्ये ऋषौ तत्कथा यथा

'सत्यकामोऽहं जावालो जवालां सातरामान्न-याशुक्ते अश्वत्थं भवति । विवस्वत्यामि हि गोत्रोऽग्न-हमस्मीति । सा जैनसुवाच नाहमेतद्देहं तात । यज्ञोऽग्न-स्त्वमसि बह्वहं चरन्ती परिवारिणी यौवने त्वामसमे-वाहमेतन्न वेदं यज्ञोऽग्नस्त्वमसि जवाला त्वं मामाहमस्मि स सत्यकाम एव जावालो ब्रवीषा इति । स हं हारिद्रु-मत गौतममेत्येवाच अश्वत्थं भगवति वत्स्याम्युपेया भगवन्ममिति । तं ह्येवाच किं गोत्रोऽनुसोऽन्यासीति स ह्येवाच नाहमेतद्देहं भो यज्ञोऽग्नोऽहं सातर-वा सां प्रत्यब्रवीद्वह्वहं चरन्ती परिवारिणी यौवने त्वामसमे-वाहमेतन्न वेदं यज्ञोऽग्नस्त्वमसि जवाला त्वं मामाहमस्मि सत्यकामो नाम त्वमसीति -सोऽहं सत्य-

कामो जवालोऽस्मि भो इति । तं ह्येवाच नैतदन्ना-शुष्यो विषक्तुमर्हति समिधं सोम्याहरोपता नेत्ये न सत्यादगा' इति ।

जम मैद्युने आ० पर० सक० सेट् । जमति अजमोत् । जजम् जजमत्तुः जजमत् । जमित । मैद्युनश्च मैद्युनेन चर्षणम् । ता इमा जमित पापा उपक्रामन्ति मां प्रभो । भाग० १, २, १७ । 'जमित मैद्युनेन चर्षयितुम्' श्रीवरः । जम मैद्युने आ० पर० अक० सेट् इदित् । जमति घातनामनेकार्थत्वात् मन्त्रेऽपि 'शान्त्य जन्मिपदि' अ० १, ०, ८, १४ । 'जन्मिपत् मन्त्रयत्' भा० ।

जम जृम्भे चुरा० उभ० सक० इदित् । जमयति ते अज-जन्मत् त । 'जमयतममिनो रायत सुको' अ० १, १, ८, २, ३ 'हृत्त हृत्तय जमया' अथ० १, ८, ७, ८ । [जमे ।

जम जृम्भे घा० भ्वा० आत्म० सेट् । जमते अजन्मिद जजम्भे जम मत्ते आ० पर० पर० सक० सेट् । जमति अजमोत् उदित् जमिवा जाम्बा । अयश्च घातु नेगमे २, १, ४ गत्यर्थ-त्वेन । १, १, ७ जमदिति अजन्मत्त्वेन चोक्त । जमि-शब्दनिरुक्तौ च १, ६ जमतेषां साङ्गतिकमार्गो निर्ग-मनपाया भवति । जमदग्निशब्दनिरुक्तौ च १, २, ४ । 'जम-दग्नेय प्रजमितान्नयो वा प्रज्वलितान्नयो वा' इत्युक्तम् ।

जमज त्रि० द्वि० भ० यमज+प्रभो० । यमजातयो द्विरूपको । जमदग्निः २ जमन् प्रज्वलितोऽग्निरिव । मृगयंश्चो ऋषि-भेदे । तन्निरुक्ति जमघातौ दर्शिता । भा० आ० ८, १, ७, ८

अन्या निरुक्तिर्दर्शिता यथा 'आजमद्यजजानेऽहं जीजाहीहं जिजायिषि । जमदग्निरिति स्वात-मतो मा विद्धि गोमने ।' तदुत्पत्तिकथा 'सौरि-सत्या सप्तमवदृहं भित्वा महायथा । महातेजा महावीर्यो बाल एव युयैर्युत । अचीकृत्तस्य पुत्रस्तु जमदग्निस्ततोऽभवत् । जमदग्नेस्तु चत्वार आसन् पुत्रा महात्मनः । रामस्तेषां अग्रम्योऽमृदजघम्यैर्युयैर्युत' भा० आ० ६, ६ अ० अक्षोत्पत्तिकथा अचोक्त्यन्ते १, ४, ४ अ० दर्शिता । स च एतन्मन्त्रेण समर्पितमध्यगः यथा हरिव० ७ अ० 'गौतमश्च भरद्वाजो विश्वामित्र-स्तथैव च । तथैव पुत्रो भगवाऽभोक्तुः महात्मनः । समन्तो जमदग्निश्च अययः साक्षरं दिवि । साध्या इशाच विष्टे च वसवो महत्तदाया' ।

अयश्च गोत्रकारकं तद्वदिति गोत्रशब्दे ७, ७, ६, ७ इत्या । जमदग्नेरपत्यं गमां यञ् । जमदग्ने तद-

पत्ये पुंस्त्री । वज्रत्वे अस्त्रियाम् यञो लुक् । जन-
द्वयं तदपत्ये पु स्त्रियां ठ म लुक् । अभिदन्त्य स्त्रिय ।
जमन नञ्जन-भावे ल्युट् । भक्षणे अमरकोषे “जेमनं लेप
आहार” इत्यत्र जमनमिति पाठान्तरम् ।

जम्भती पु० द्वि० व० । जाया च पतिश्च द्व०जायाया जम् ।
दम्भत्योः स्त्रीपुरुषयोः खनरः । पक्षे जायापती
नत्वार्थे ।

जम्बाल पु० जम्ब-वज्ज जम्बमात्राति आदत्ते आ+सा-क ।
 १ पङ्के, अमर० । २ शैवाले, मेदि० । ३ केतव्यां यन्त्रय० ।
 “जम्बूवज्जलविम्बवज्जलजलजम्बालवज्जालवत्” छन्दः ।
 “जम्बू मौलिजम्बालजटीकस्य प्रुवो ययौ” काशो०ख० ।
 १३ ख० ।

जम्बालिनी क्षी जम्बाल+अस्यर्थे इति । नद्याम् हेमच० ।
जम्बीर पु० जम्-गम्भीरा० नि० ईरन्तु वृक्षः च । (जम्भीर
नेषु) ख्याते वृक्षभेदे । “जम्बीरसुष्णं सुर्वच्च” पात-
ञ्जेष्टविबन्धनुत् । शूलकासकफकोशच्छर्दिहृष्णामदोप-
जिह्व । आस्यवैरस्यहृत्प्रीडायङ्गिमान्द्रक्ष्मणीन् हरेत् ।
स्वल्पजम्बीरिका तद्वत्प्लाच्छर्दिनिवारिणी” भावप्र० ।
अमरवृक्षे इक्षर्जके, शसितार्जके, राजनि०पृषो० वृक्षः
जम्बिर तत्पार्थे पु० शब्दर० ।

जम्बु (म्बू) स्त्री जम्ब-शब्देन कू नि० बुक्क पृषो० वा लुक् ।
(जाम) इहमे श्वर तत्तु हस्तान्ते । "तस्या जम्बो फल-
रसो नदीभूय पयसते" विक्रमादित्यः । परिणत-
जम्बू फलोपभोगकृष्टा० किरा० । दीर्घान्ते । तस्या
जम्बू० फलरसो नदी भूत्वा जलाधिप" भा०भी०७ख०
१जम्बुनामके द्वीपे च जम्बुद्वीपशब्दे दृश्यम् । जम्बूः
फलम् अथ पक्षे खम् । जाम्बव तत्फलं न० । तस्या या
लुक लुप वा लुपि व्यक्तियचनत्वात् । जम्बु न० जम्बू स्त्री ।
जम्बुका पु० जम्बु इव कायति कै-क । (गोवायजाम) इति
ख्याते । इहमे । २नीचे त्रि० शब्दोनाके राजनि० । स्वार्ये
क । ३जम्बुशब्दार्थे । ४शब्दाले पु स्त्री० । "गदमा कङ्का
वला श्वेनावायसा जम्बुकासपा" भा० द्रो० ६७ ख० ।
क्षिर्या जातित्वात् ङीप् । "मत्स्यमासपरिभ्रष्टा
कि जम्बुकि । निरीक्ष्ये" उद्भटः । ५कुमारानुचरभेदे ।
"शृणु नामानि चाप्येषा येन्ये स्तुन्दस्य सैनिका"
इत्युपक्रमे "सञ्चारक कोकनदो गदप्रपल्लव जम्बुक०"
भा० श० ४६ ख० । दीर्घमध्ये ङमि तदनुचरे तत्तैवाध्याये
पक्षे च जम्बुकः शाकवृक्षश्च कपलश्च ।

जम्बुकेश्वर पु. तीर्थभेदे शिवपु. ।

जम्बु (जम्बू) खण्ड इ. जम्बु द्वीपे "मेरोस्तु पश्चिमे पादं" केव-
माद्यो मधीपते । । जम्बू खण्डे च तत्रैव मङ्गलजनपदो
न्यय ।" भा० गी० ७ म० ।

जम्बु(म्बू)खण्डविनिर्माणं न जम्बुखण्डस्य विनिर्माणं
निरूपय यत् । भा० भीष्मपर्वान्तर्गते अथान्तरपर्वभेदे ।
'जम्बूखण्डविनिर्माणं पर्वोक्तं तदनन्तरम्' भा० छा०
१३० अथान्तरपर्वोक्तौ ।

जम्बु(म्बू)द्वीप पुनं जम्बु(म्बू)द्वययुक्तो द्वीपः मूनेः
 सप्तद्वीपान्तर्गते द्वीपभेदे । तत्समीपान्विभागादि विष्णुपुं
 उक्तं यथा ।

“जम्बु भूचाक्ष्यौ द्वीपौ शाल्मलिश्चापरो द्विजः । क्रुशः
क्रौञ्चस्तथायाकः पुष्करश्चैव सप्तमः । एते द्वीपा सप्त-
द्वैस्तु सप्त सप्तभिराहतता । लवणेषु सुरासिर्दक्षि-
द्वग्धजलैः समम् । जम्बुद्वीपः समस्तानामेतेषां मध्यस्थि-
त्यतः । तस्यापि मेरुर्मन्त्रेयः । मध्ये कमलपर्वतः । चतुर-
शीतिसाहस्रो योजनैरस्य षोडशयुः । प्रविष्टो द्वाय-
स्तादुद्वालि यन्मूर्ध्नि विस्तृतः । मूले षोडशसाहस्रो
विस्तारस्तस्य भूभृतः । भूपद्मास्यायै सोऽसौ कर्णिका-
संस्थितिः स्थितः । हिमयान् हेमकूटस्य निपक्षस्तस्य
दक्षिणे । नीलश्चेतश्च शङ्खी च उत्तरे वर्षपर्वताः ।
लवणप्रसाधौ द्वौ मध्यौ द्वायज्जीनास्तथा परे । सहस्र-
द्वितयोष्मद्यास्तावद्विस्तारिण्यश्च ते । नाभिश्च प्रथमं वर्षं
ततः किपुरुषं पृथतम् । हरिपर्वं तथैवाप्यष्टमेरोर्दक्षि-
णतो द्विजः । रमणश्चोत्तरं वर्षं तथैवाष्ट हरिण्यम् ।
उत्तराः कुरयश्चैव यथा वै भारतं तथा । नवसाहस्रमेकै-
कमेतेषां द्विजसत्तमः । द्वाहृतस्तस्य तनुमध्ये सौवर्ण्यो
मेरुश्चिह्नितः । मेरोर्यस्यर्द्धिस्तत्र नवसाहस्रविस्तारः ।
द्वाहृतं महाभागः । चत्वार उपपर्वताः । विष्कम्भा र-
क्षिता मेरोर्योजनायुतस्तस्मिन्नुत्ता । पूर्वेण मन्दरो
नाम तद्विषये गन्धमादनः । विपुलः पश्चिमे भागे सुपार्श्व-
योत्तरे स्मृतः । कदम्बकोपु जम्बुश्च पिप्पलो वट एव
च । एकादशयतायासा पादपा गिरिकेतवः । जम्बु-
द्वीपस्य सा जम्बु नानहेतुर्न ह्रासने । महागजप्रसाद्याभि
जम्बुपक्षस्या फलानि वै । पतन्ति भूभृतः पृष्ठे शीर्थ-
माणानि चरन्ति । रसेन तेषां प्रख्याता तत्र जम्बुनदीति
वै । हरिश्च प्रपञ्चते धा च पीयते तद्विषादिभिः ।
न खेदो न च दौर्गन्धः न जरा नेन्द्रियहानः । तत्त-

अधिकलाभाः शुक्तिमत्पादसम्पदा । शतद्रुचन्द्र-
भागाद्या हिमवत्पादनि स्मृता । आसा न्युपनदद्यथ
अन्यस्यास्तु सङ्कलन । पश्चिमे कुक्षपञ्चालमध्यदेशाद्
योजना । पूर्वदेशादिकथं कामरूपनिवासिनः । शोडश-
कलिङ्गममथा टाक्षिणान्याथ सर्वशः । तथापरान्ता
शौराष्ट्राः शूद्रभीरुस्तथाकुंदा । भारुका मानवायैव
धारिपात्रनिवासिनः । शौपीरा सैन्धवाङ्गणाः गङ्गाः
शालववासिनः । मद्राभारगंक्षाम्बहाः । पारशीकादय-
स्तथा । आसा पिबनः सलिलं वसन्ति सरितां सदा ।
अत्वारि भारते वर्षे युगान्यत्र महासने । । सतं मेता
ह्यपरश्च कलियान्यत्र न कश्चित् । तपस्तप्यन्ति सुमयो
जुहते चात्र यज्जिनः । दानानि चात्र दीयन्ते पर-
शोकार्थमादरात् । पुरुषैर्यज्ञपुरुषो जम्बूद्वीपे सदेव्यते ।
तत्रापि भारतं श्रेष्ठं जम्बूद्वीपे महासने । । यतो हि
कर्माभूरेषा ततोऽन्या भोगमूमयः । अत्र जनुमसह-
स्राणां सङ्कलनैरपि सत्तम । । कदाचिज्जन्ते जन्तु-
स्मांतुष्यं पुण्यसञ्चयात् । गायन्ति देवाः किल गीतकानि
धन्यास्तु ये भारतभूमिभागे । स्वर्गापवर्गास्तद्देहभूते
भवन्ति भूयः पुरुषा सुरत्वात् । कर्माण्यसकलिततत्
फलानि सचक्षुः विष्णुः परमात्मरूपे । अवाप्य तां
कर्माभूमीमन्ते तस्मिन् यं वे त्वमहा प्रयानि । आनीम
नेतत् क वय विधीने स्वर्गपदे कर्माणि देहवन्धम् ।
प्राप्स्यामो धन्याः खलु ते मनुष्यावे भारते नेन्द्रियविम-
हीषा । मयवर्धन्तु सैतेय । जम्बूद्वीपमिदं मया ।
लक्षयोजनविस्तारं सन्नेपात् कथितं तव । जम्बूद्वीप
समाहृतं लक्षयोजनविस्तृत । सैतेय ! बलयाकार
स्वितः आरोदधिर्बहिः ।

भाग ५ । १६ अ० तद्वर्धनमन्त्रोक्तम् यथा

“यो या अय द्वीपः कुवलयकमलाभ्यन्तरकोपोनियुत
योजनविशालः समवर्तुषो यथा पुष्करपत्रम् ॥ ६ ॥
अक्षिप्तं वषाणि नवयोजनसङ्ख्यायामानि अष्टभि-
र्मेयौदारिगिरिभिः सुनिभक्तानि ॥ ७ ॥ “एषा मध्ये द्वा-
हतं भामाभ्यन्तरवर्षं यज्ञ नभ्यामवस्थितः सर्वत
शैवर्षं कुलगिरिराजो मेरुद्वीपायामसङ्काङ्गः कथि-
काभूतः कुवलयकमलस्य भूर्जनि द्वाविंशत्सङ्कल
योजनविततो मूले शोण्यसाङ्कल तावतान्तरभूर्ज्यां
प्रविष्टः ॥ ८ ॥ उत्तरोत्तरेखेलाहत नील श्वेतं शङ्कु-
गानिति तयोरेवमङ्कितरश्मयकुङ्कुणा मर्यादागिरयः

प्रागायता उभयतः आरोदावधयो द्विषाङ्कसप्तय
एकैक्यः पूर्वक्षात् पूर्वक्षादुत्तरेण दशांशधिकांशेन दैर्घ्यं
एव भवन्ति ॥ ९ ॥ एव दक्षिणेखेलाहतं निमघो हेमकुटो
हिमालय इति प्रागायता यथा नीलादयः । अयु-
तयोजनोत्सेधा हरिर्षकिंपुरुषभारताना यथा
सङ्कलम् ॥ १० ॥ तथैखेलाहतमपरेण पूर्वेषु च मात्स्यपदं
गन्धमादनावानोक्तनिमघायतो द्विषाङ्कः प्रपद्यतः
केतुमात्रमङ्गाश्रयो सीमानं विदधाते ॥ ११ ॥ मन्दरो
मेरुमन्दरः सुपार्श्वः कुसुद इत्युत्तयोजनविस्तारोऽस्माद्वा-
मेरोचद्विंशमपष्टमगिरय उपलब्धः ॥ १२ ॥ अत्रैतेषु
चतुर्जम्बूकदम्बमयोधासत्वारः पादप्रवराः पर्यंतकेतव
इवाधिसङ्कलनोऽस्माद्वासावद्विषविततयः शतयोजन-
परिणाहाः ॥ १३ ॥ सुदासत्वारः पयोमञ्जिमुखसङ्कलनाः ।
यदुपस्थर्शिन उपदेवगणा योगैश्वर्याणि स्त्राभाविकानि
भरतर्षभ ! धारयन्ति । देवोद्यामानि च भवन्ति अत्वारि
नन्दनं चैतरेयं वैभ्राजकं सर्वतोभद्रमिति ॥ १४ ॥ येधमर-
परिदृष्टाः सङ्कलनाल्लक्षणाभयपतय उपदेवगणैरुप-
गीयमानमहिमानः किल विहरन्ति ॥ १५ ॥ मन्दरोत्सङ्क-
एकादशयोजनोऽनुकुन्देवचूतगिरयो गिरिशिखरसूचानि
फलान्यन्तकल्याण पतन्ति ॥ १६ ॥ तेषां विशेष्यं माणा-
नामतिमधुरसुरभिमुगन्धिवहचारुणरसोदेनारुणोदा नाम
नदी मन्दरगिरिशिखराक्षिपतनी पूर्वैखेलाहतसुपञ्चाव-
यति ॥ १७ ॥ यदुपजोषणाङ्गान्याः अशुचरीषा पुण्यजननधू-
नामवयवस्पर्शमुगन्धवातो दशयोजन समन्तादनुवाययति ॥
१८ ॥ एव जम्बूफलानामस्तु निपातविशेषानामनस्थिपा-
याणां निमकायनिमानं रसेन नदी जम्बू नाम नदी मेरुम-
न्दरशिखरादयुतयोजनादवनिर्गते निपतनी दक्षिणेनात्मानं
यावदिहाहतसुपस्थन्दति ॥ १९ ॥ तावदुभयोरपि रोघसो या
श्रुतिका तद्वर्षेनानुविध्यमाना च यावर्कसयोगविपाकेन
सदामरलोकाभरणं जम्बू नदं नाम सुवर्णं भवति ॥ २० ॥
अदृष्टं वाव विमुखादयः सङ्कलनमिर्षाङ्ककटकटिप्पल
कुण्डलाद्याभरणरूपेण खलु धारयन्ति ॥ २१ ॥ यस्तु महा-
कदम्बः सुपार्श्वपार्श्वनिर्द्वयस्य कोटरेभ्यो विनि स्मृताः
पञ्चायामपरिणाहाः पञ्च मधुधाराः सुपार्श्वशिखरात्
पतन्त्योऽपरेणात्मानमिलाहतमनुमोदयन्ति । यास्तु पयुञ्ज-
नागा सुखभिर्व्यासितोवायुः समन्तान्मृतयोजनमनु-
वाययति ॥ २२ ॥ एवं कुसुदनिर्द्वयोः शतवक्त्रो नाम वट-
स्तस्य श्रुन्वेभ्यो नीलोनाः पयोदधिमधुघृतगूडासा

दास्यरघवासाभरणादयः सर्वे एव कामदुषा मताः
कुसुदायासु पतनक्षगुरुरेवेकाद्वतसुपयोजयन्ति । यातप
जुषापासां न कदापिदपि प्रजानां यनीपञ्चितहम-
खेददौगन्धजराभयापमृत्तुगीतोप्यवैवर्ग्योपसर्गादयस्ता
पविशेया भवन्ति । यापञ्जीय स्रष्ट निरतिशयमेव
कुरङ्गकुरङ्गसुभवेकद्विजुटगिखरपतङ्गरूपकनिमग्निति
यास फणिलयद्वैद्व्यं आरुभिहस्यमनागकुञ्जरभीरदादयो
गिरयो मेरो कणिकाया इय केशरभूतामूनदेने
परित उपलृप्ता ॥ २२ ॥ जठर देवकूटो मेरु पूर्वे
प्यादादग्योऽनसङ्गसुदगायतो द्विस्रष्टपृष्ठान्नी
भवति । एवमपरेष पयनपारिपालो दक्षिणेन कैलास
करवीरो प्रागायतो । पामुत्तगत त्रिष्टम्भकरोऽप्यहा-
भिरेभि परिरम्भुताऽग्निरप्य परित्यक्तासि काष्ठन-
गिरि । मेरोमूर्ध्वनि मगयत क्षात्रयोनेर्मध्यत उपलृप्ता
पुरीमयुतयोजनसाङ्गर्षी समचतुरणा गानकीर्णी यदन्ति
॥ २४ ॥ तामस्तुपरितो लोकपालाममराणा यथादिग
यथारूप तुरीयमानेन पुरोऽष्टावपलृप्ता ॥ २५ ॥ इत्यं

“तत्र चतुर्धा विभज्यमाना चतुर्भिर्नाममियस्तदिग-
मभिस्यन्दती नदनदीपतिमेवाभिनिविशति । सीता-
ऽचक्रमन्दाय द्रुमं द्रेति ॥७॥ सीता तु ब्रह्मसदमाय वैश
राजमाटिगिखरभ्योऽघोष प्रसवन्ती गन्धमादनमूर्ध्व
पतित्यान्तरेण भद्राश्च वर्षे प्राच्या दिग् चारसुष्टमभि
प्रविशति ॥८॥ एष मात्ययश्चक्षुरास्त्रिप्यनली तत उप
रतवेगा केतुमालमभि वक्षु प्रतीच्या दिग् सरिस्पति
प्रविशति ॥९॥ भद्रा चोन्नतो मेरुधिरसो निपतिता
गिरिगिराहिरिगिखरमतिहाय शृङ्गयत शृङ्गादव
स्यन्दमाना उत्तरास्तु कुङ्कुमभित उदीच्या दिग् खवणा
यं प्रविशति ॥१०॥ तथैवाचक्रमन्दा दक्षिणेन ब्रह्मसद
माह्वह्मि गिरिकुटानि अतिक्रम्य जेमकुटङ्गिमकुटान्यति
रभसतरङ्गणा सुठनी भारतमभि वर्षे दक्षिणस्यां दिग्
खपणजक्षभिप्रविशति ॥११॥ अग्न्ये च नदानद्याच
वर्षे वर्षे सन्ति वक्षुशोमेष्वादिगिरिद्विहतर शतयः ।
“अत्रापि न रतमेव वर्षे कर्मक्षेत्रम् ॥१२॥ अग्न्याग्न्यष्ट
वर्षाणि स्वर्गिणां पुण्ययेषोपभोगस्यानामि भौमसर्गपदानि
व्यपदिशन्ति” ॥ १३ ॥ १७७०

“भारतेऽप्यस्मिन्वर्षे सरिष्वाहा सन्ति वक्षुः ॥ १६ ॥
मखयो वक्षुसमस्योन्मैनाकक्षिजुट क्षमः कूटक कोकः
वक्षो देवगिरिकुटवक्षु श्रीशैखो वेङ्कटो महेन्द्रोवारि-

घातोर्विन्ध्यं गङ्गिमान्मग्निरि पारिपालोऽघो-
चिलजुटो गोवर्धनोरेवतः कज्जभोनीकोगोकागुच रन्ध्रकोचः
कामगिरिरिति आग्न्ये च शतवक्षुः शैखोर्वा नित्य
प्रभयानटागदाय सन्त्यक्ष्माताः ॥१७॥ एतासानभोभारत्न-
प्रजा नामभिरेव पुननीनामाज्ञान चोपलृप्ता ॥ १८॥ चन्द्र
यगा ताप्यपथी पयटोदा जतपावा वैहायवी कावेरी-
वेद्या पयस्विनी मर्करावताऽङ्गभद्रा जणवेद्या भीमगी
गोदावरी निर्विन्ध्या पयोणी तामोरेवा सरकावर्द्धदा
चर्मरत्नती अन्व योषव नदी मङ्गानदी वेदका ति कवि-
जुण्या लिधामा कौशिकी मन्दाकिनी वचना वरसती
इषवती गोमती सरयूरोचवती खपवती खपना यतद्रु-
चन्द्रभागा मरुदृधा नितसा अविज्जोविचंति मङ्गा-
नद्या ॥१८॥ अस्मिन्नेव वर्षे पुत्रपुत्रैर्व्यज्जनामि पुत्रको-
हितलक्षणार्णेन स्वारज्येन कर्मणा दिव्यबाहुवभारकम-
तयोमङ्गल आत्मन आसुपव्येण सर्वास्तैव सर्वेषां विधी
यन्ते । यथावर्षविधानमपवर्ग्य भवति ॥१९॥ १८७०

“जम्बुद्वीपस्य च राजसुप द्वीपान्तौ शोके उप-
श्रन्ति । सगराजजायाश्चान्येषां इमां वक्षीं परितो
निरगन्धिरूपवसितान् । नद्याश्च स्वर्गमस्रवन्पुङ्क
प्यावर्त्तनी रमणको मन्दहरिण पाञ्चजन्यविह
खोचद्वेति ॥२०॥ अत्रत्य जनपदाश्च जनपदगच्छे उक्ता ।
भा० भी० ८ ७० । जम्बुद्वीपस्य नदीभेदा उक्ता यथा ।

“आर्यां स्वेच्छाच कौरव्य । तैर्मिनां पुत्रा विभो ! ।
नदीं विभन्ति विपुलां गङ्गां विन्धु वरसतीम् । गोदा-
वरीं नर्मदाश्च माण्डवी च मङ्गानदीम् । यतद्रु चन्द्रभागाश्च
यस्यनाश्च मङ्गानदीम् । इषवतीं विषाखाश्च विषायां खूब-
वालुकास् । नदीं वेत्तवतीश्चैव जणवेद्याश्च निज्जनाम् ।
इरावतीं वितस्ताश्च पयोणीं देविकां पयि । वेदकतीं
वेदवतीं लिदितामिन्दुमावतीम् । करीबिनीं चिल-
वक्षीं चिलवेगाश्च निज्जनाम् । गोमतीं घृतपापाश्च
गण्डकीश्च मङ्गानदीम् । कौशिकीं निजितां कर्मा
निजितां खोक्तारिणीम् । सरयूश्च रक्षसा च शतजुषीं
तथैव च । चर्मरत्नती चन्द्रभागां वृत्तिशोभां दिप तथा ।
शरावतीं पयोणीश्च परां भीमरवीपयि । कावेरीं
जुनकाश्चापि वेष्ठां यक्षवजापयि । नीलारं नदि
ताश्चापि सुप्रयोगां जनापयि । ययितां जल्लवां विन्धु
राजनीं वरनालिनीम् । पुष्पांमिराणां वीराश्च भीमा-
कोचवतीं तथा । पञ्चाशिनीं यापहरां महेन्द्रां घाट-

जायतीम् । करोविष्णोमसिक्तीश्च कुशचीरां महामदीम् ।
मकरीं प्रवरा मेनां हेमा हतवतीं तथा । पुरावती-
मनुष्याश्च शैव्या तापीश्च भारत । । सदानोरामह्याश्च
कुशघातां महानदीम् । सदाकान्तां शिवाश्चैव तथा
धीरवतीमपि । पास्तुं सुवास्तु गौरीश्च कम्पनां सहि-
रण्यतीम् । वरा वीरहाराश्चापि पद्मनीश्च महानदीम् ।
रथचित्रां ख्योतिरपा विश्वामित्रा कपिञ्जलाम् । उपेन्द्रा
बहुलाश्चैव कुशोरां मधुमाहिनीम् । यिनदीं पिञ्जला
मेणां लङ्केश्वेणां महानदीम् । विदिशा कण्वेषणाश्च
ताक्षाश्च कपिलामपि । येलु सुवामा वेदाश्च हरिदश्च
महोपमाम् । शीमाश्च पिञ्जलाश्चैव भारद्वाजीश्च निम्न
गाम् । कौशिकीं निम्नगा शोणा बाहुदामथ चन्द्राम् ।
दुर्गामन्त्रशिलाश्चैव ब्रह्मबोध्या दृष्टवतीम् । यवक्षामथ
रोहीश्च तथा जाम्बूनदीमपि । मनसा तमसां दार्शीं
वसाश्च वरुणामसीम् । नागां धृतिमतीश्चैव पूर्णयाश्च
महानदीम् । तामरीं ह्यमाश्वैव ब्रह्ममेध्या दृष्ट-
वतीम् । एतासान्याश्च बहुधा महानद्यो जनाधिप । ।
सदानिरामया कण्ठां मन्दगां मन्दवाहिनीम् । ब्रह्मा-
णीश्च महामौरीं दुर्गामपि च भारत । । चित्तोपला
चित्ररथां मञ्जुटा वाहिनीं तथा । मन्दाकिनीं वैत-
रणीं कोशा चापि महानदीम् । युक्तिमतीं सलिलकाश्च
पुष्परेणूत्यक्षामसीम् । लोहित्या करतोयाश्च तथैव
हृषकाङ्गयाम् । कुमारीमृषिकुल्याश्च मारिषाश्च सर-
स्वतीम् । मन्दाकिनीन्तु पुण्याश्च सर्वसङ्गाश्च भारत । ।
विश्वस्य मातरः सर्वा सर्वाश्चैव महाफला । तथा
नद्यास्तप्रकाशाः शतशोऽथ सहस्रशः । इत्येता सरितो
राजन् । समारुह्यता यथाकृति । अन्या काचित् नद्या
कालिकापुराणोक्तास्तच्छब्दे २०११४० दर्शिताः । जम्बु-
द्वीपस्या जनपदाश्च भा०भी०७३० उक्ता जनपदशब्दे
३०१२४० दर्शिता । क्रूमा विभागशब्दे च तत्स्थानोक्तम् ।
२जम्बु(म्बू)द्वीपाकारमनिवेशयुक्ते दातव्यद्रव्यभेदे तद्विधा-
नादि हेमा० दा० ख० ब्रह्माण्डपु०

“इष्टु देवि । महामहान जम्बु(म्बू)द्वीपाङ्गयन्तु तत् ।
यथाह भगवानद्य मय्ययोनिर्यनादेन । पुण्येऽङ्गि
पुण्यमन्त्रे पुण्यकाले तु सर्वतः । विषुवत्पथनादौ च
पश्ये चन्द्रसूर्ययोः । व्यतीपातेऽथ वा कुर्व्याज्जन्मर्चे
वा विशेषतः । अष्टम्या पञ्चदश्या वा नित्यं वा दानमा-
चरेत् । पुण्यदेशेषु सर्वेषु नदीदेशाद्यदिषु । दानं नृहे

वा दातव्यं श्रद्धा वा यत्न जायते । विप्रन्तु येदविद्वांस
गुरुं सम्पूज्य यत्नतः । भूषेपनादि यत्कार्यं सर्वं
विप्रेण कारयेत् । विष्णवेत्येवमभि गोमयेन सवारिषा ।
तत्र विंशतिहस्तान्तु सेपयेत्यभिषण्डलम् । लवणेनोदधि
तत्र परितः परिकल्पयेत् । प्रादेशमात्रं विस्तारादष्ट-
द्रोणेन पार्ष्वति । । तत्राक्षताक्षिर्विकिरेत् श्वेतपुष्पैः
समन्ततः । तन्मध्ये कारयेन्मूर्धं घान्यभारतयेण वै ।
मेरुर्मेहाम्रीहिमयस्तु मध्ये सुवर्णकल्पद्रुमसयुतः स्यात् ।
पूर्वेण सक्ताफलवज्रयुक्तो यास्येन गोमेदकपुष्परामैः ।
पश्चाच्च गार्वत्मतनीलरत्नैः सौम्येन वैदूर्यसरोजरामैः ।
श्रीखण्डखण्डैरभित प्रयाञ्जलतान्वित युक्तिशिलातल-
स्यात् । गुह्याम्बराण्यम्बुधरावली स्यात् पूर्वेण योतानि
च दक्षिणे तु । यासां पश्चादथ कर्बुराणि रत्नानि
चैवोत्तरतो घनाली । ब्रह्मा तु मध्ये कमलासनस्थश्चतु-
र्मुखः काञ्चननिर्मिताङ्गः । चतुर्भुजश्चात्र निवेशनीयो
दधत् चतुर्चाल कमण्डलुश्च । तथाचक्षुः जपमालाश्च
कण्ठाजिनं चोपवीत च विभूतः । गङ्गा चतुर्धा पतिता
निघ्राय चतुर्दिश चोदकपूर्णरूपा । रौप्यान्महेन्द्र-
प्रभृतीन्धाटौ संस्थाप्य लोकाधिपतीन् क्रमेण । नाना-
द्विजौघानि च राजतानि मृगाश्च सर्वत्र निवेशनीया ।
पूर्वेण मन्दरगिरिर्यवतण्डुलाभ्याम् गुह्याम्बरेण परितः
परिवेष्टितान् । उत्तरेण काञ्चनमयेन हृषेण तद्वद्वीथेण
दक्षिणपश्चिद्युतो विधेयः । यास्येन गन्धमदोऽल मि-
रिस्तु कार्यो हस्तैश्च जम्बुतरुणा च हिरण्यमयेन ।
हैमेन यक्षपतिना च विराजमानः पीताम्बरेण परितः
परिवेष्टितश्च । पश्चात्तिलाचलमथोपरि कर्बुराभम् वास
सपिम्पलहिरण्यमयहस्तयुक्तम् । आकारयेद्विपुलमल-
सुगन्धपुष्पम् रौप्येण शक्तिघटितेन विराजमानम् ।
संस्थाप्य तं विपुलशैलमथोत्तरेण शैले सप्तार्धमपि माघ
मयं सुवस्त्रम् । न्ययोधदक्षमपि हेममय सवेतुम्
रौप्यैश्च शक्तिघटितैश्च शुभ विधाय । मेरोश्च पुष्पाभरणश्च
कार्यम् हतोदकं मन्त्रवर्णश्च दिक्षु । क्षीराब्धदम्ना
मधुना सरासि प्रागादि तेषां च यथाक्रमेण । हेमा-
दिक्कटनिषधौ क्रमशश्च यास्ये सौम्ये च नीलसितशङ्कु-
युतौ क्रमेण । प्रादेशमात्रं परिनिःकृताक्षे प्रागायता
स्तु परि वस्त्रयुताश्च सर्वे । मन्त्रे कलत्र वसनश्चदपर्वतानाम्
भारेण धान्यपरिमाणस्यन्ति सन्तः । शक्ताश्च रौप्य-
क्षतपञ्चयुताश्च सर्वे सौगन्धपुष्पफलवस्त्रयुगा विधेया ।

प्लानीकनिपद्यायाभौ मात्स्यहन्वमादभौ । तेषां मध्य-
गतो मेरुको च धान्यविनिमित्त । निपद्य पारिपालय
मन्यादापर्वताभिर्भौ । मेरो पक्ष्मभागेन यथा तौ गन्ध
मादभौ । गन्धमादनगैरुसौ पूर्वपद्याद्याभिधौ ।
श्वेततण्डुलनिर्भाषौ दक्षिणोत्तरतः स्थितौ । चितान्न -
मस्ययाः सधै दक्षिणे भक्तभादय । यदुक्तुःश्रुतयस्यैव
उत्तरे परिकीर्तिताः । तांश्वीन् केसरगैलाय ज्ञाया
धान्यमयान् शुभान् । मन्त्रैरानेष्टु गैलेन्द्र मेरुमन्याय
वेष्टयेत् । दक्षिण भारत वर्षे तत् किडरुपसदृशम् ।
हरिवर्षे तत् प्रोक्तं मेरोर्दक्षिणतश्चत । इलाहृत एत
मेरोचतुर्थं रूपम् तथा । रस्य हरिणभय तस्मात्
कुर्यायेति चोत्तराः । भद्रान्न केतुमाक्षय पूर्वपक्षितः
स्थितौ । प्रोक्तानि नव वर्षाणि जम्बुद्वीपे तु नामत ।
हिमाद्रिमध्ये देवेय त्रियस्र दिग्निवेशयेत् । प्रसादाभि-
शुक्लानेते काक्षनेन विनिमित्तौ । यक्ष चक्र गदा-
पाणि पीतवाक्त्रसमप्युतम् । किरोट-कैयूर-भर श्रीव-
त्साद्वितवक्ष्यम् । पद्माक्षने समाशौर्ना पद्मकृष्णं सुषो-
चनम् । प्रसन्नवदनां देवीं तस्य दक्षिणतोऽप्येव । कै-
लासमध्यतो मास्य त्वां चैव विनिवेशयेत् । मां च गङ्गा
रनामान त्वां च गौरीं वरामने । । यनुमुंज उपस्थस्र
जटिल चन्द्रशीविवम् । अट्टाङ्गयूथ वरदाभय कृष्णस्र
मां व्यसेत् । मनुकुङ्कुगता त्वां च दम्पत्येन्द्रीवरान्निताम् ।
भद्राक्षने भगवन् जयद्वयस्र हरिम् । श्रीवर्ष
स्त्रापयेद्देवं भारते कुम्भैरुपिचम् । वाराह केतुमाक्षे
वै मन्त्रं कुक्षु चोत्तरे । श्रीवर्षाणि वा रौम्यान् स्त्राप-
नेत्तु यथाक्रमम् । एव जम्बुद्वीपे श्रीमं कृत्वा चैव
वयाविधि । सर्वपाद्यासन स्नानं वद्यावत् स्त्रापन
क्रमात् । ब्रह्मादयस्तथा देवाः शैलः कल्पाकुमाक्षया ।
स्वनाममन्त्रे पूजायां नमस्कृतान्दीपितैः । गन्ध-
पुष्प नमस्कृत-धूप दीप-फलैश्च यथा । ब्रह्मोपहरणाद्यैश्च
पुञ्जयित्वा प्रयत्नतः । भद्राक्षवर्षे श्रीमन्तु सर्पिणा च
कृमाचरेत् । स्वनाममन्त्रे हौतव्यं स्नाकाकारव्यायुतै ।
दयोत्तरगतं कृत्वा ब्रह्मणे नेरने तथा । इतरेणाश्च
कुर्येभान्मोत्तरपताङ्गवीः । स्नानार्थं यजमानस्य उत्तरतः
कक्षमक्षयेत् । आङ्गुकोदरपुर्णं तु सङ्गर्भं वक्ष्येष्टितम् ।
यन्वा सुमनस्रस्य कृयापान्निनिवेशयेत् । बाध नैवो
विधास्यन्ति ताद्यात्म्याङ्गुनेष्टतः । गङ्गाद्याः हरित
१. यः ससुद्राश्च वराणि च । क्रायान्तु यजमानस्य

इतिवच्यकारका । इत्यावाह्य ततस्तस्य कर्तव्यं विमलो-
दकम् । पथ्यर्ष्यं गन्धपुष्पाद्यैः स्त्रापयेत् प्रीतिपूर्वकम् ।
स्त्रापयेत् प्राङ्मुखं तत्र तातारं कलशोदकै । अग्नौर्ष्यं च-
देवीभिः पात्रमाभीभित्ते च । दानकावे च वस्त्राग्ने
दाता गारी नरोऽयथा । स्त्रापितो शुद्ध्या तेन वार्द्धं
दान समाचरेत् । त्रि प्रदक्षिणमाह्व्य गङ्गीतस्तुवा-
ञ्जलि । प्रत्येक पर्वतान् सवर्तान् प्रविश्यात्तपराधरम् ।
मध्यम गुरवे दद्यादितं मन्त्रसदीरयेत् । कथ्यते वा
प्रदातव्यं तस्यानुष्ठानमाय च । यथा च भूरादिसमस्त-
लोकास्तस्य स्थिता भूधरराज । नित्यम् । यमी घरा
थपुरा लोकाया ब्रह्मादयो देवगणाश्च नित्यम् । तत्-
सम्पदावाद्दृश्ययेतैः पापैर्षिस्तस्तु यथा भवेयम् । श्वे-
त्तया पर्वतराज ! मष्ट कुक्ष प्रभो ! देवरीय वार्द्धम् ।
इतीदृशं प्रददेत्तु मेवं वस्त्राङ्गन राजतवस्तुवत् ।
प्रत्येकमेक द्विजपुङ्गवानाम् प्रासादि दद्यादितान्
क्रमेण । घराघराणामन्तर्याम्यै तत्रा हत मन्दै-
र्यैश्च । सत्य । तथा च मां रक्ष च सर्वतस्तु तव प्रसा-
दाद्विरला यथाहम् । गन्वाहिमादन इतीरितभूधरेन्द्र ।
नेदोदितस्य गरुडाय मनोऽस्तु तभ्यम् । तवचक्षदान-
कृतपापघ्नमक्षदीप ज्ञायाविशेषर रक्ष च मानवजम् ।
देवास्तयाय विपुलाय मनोऽञ्जनाय कृष्णव वेदपुत्राय
मनोऽप्युताय । युष्मत्प्रदानमिहताश्चिन्तापापराशि
हरेन सार्द्धं ममराचक्ष । पादि मां तम् । वन्दे सुपार्श्व-
धरराक्षसमप्रमेयमेतुस्र देवसुरभि प्रब्रह्मोऽङ्गि
मित्यम् । तद्दानमक्रियुतवत्क्रिययाहमदा त्वामेव
यामि शरणाग्र्यमवेदि मां तम् । श्रीवत्सवक्ष्य मनादि
मज समस्तलोकाधिप सकलकारचनप्युतम् । नारायण
शरत्तमेभि घराधरेन्द्रै वार्द्धं त्रिना हिमवतः स्थिति-
मादिमीडे । देवाय देवमक्षपूजितपादपुष्पञ्ज्वाल भक्त-
जनपु चविनायनाय । कैलासस्यैवनिष्ठदाय भगव
मित्यम् । गौरीमियाव वरदाय नमः त्रिपाद । चक्रो
त्वनादिभिधन शरत्तमत नाम् भद्राक्षनामनि नतो
हरिणप्युतोऽसौ । आको मनाधनवपु सनकादि-
योगिपूगैरभिष्टु तपरातनकीर्तिपुङ्गवः । मध्ये वक्ष्यार्थव-
हिमाचक्षयोनिष्ठं कुमांजलि शरत्तमेभि भगवत्तव ।
पारावर मयितमल वदा दद्याति वक्ष्य ममानि उत्तर-
पूजितमप्रमेयम् । वाराहकृपिचमनमनमन्त्रैस्तु लो-
कस्तद्विचमनेकशिरोमिपादम् । वन्दे वक्ष्येष्टितमेव

नवारकीभिः यक्षेभ्येभिः शरणां हरणीयितारम् ।
 द्वेपक्षयोत्तरकुक्ष्यपि नित्यसाक्षो मत्स्यं सुरेन्द्रगणपूजि-
 तपादपद्म । रक्षय्येयजगता पतिरभ्युतोऽसी ससार-
 दुःखचर्चितं शरणागतं माम् । उक्तैः समात्ममधनायन
 दागमन्त्रं प्रत्येकं मेकं द्विजपुङ्गवामाम् । भुक्त्वा शुभानि
 मनसि स्थितिं याति वासो गच्छेद्भयं न निवर्तयतो ह
 मर्त्तुः । गुरवे दक्षिणां दद्यात् सुवर्णं चैव वाससी ।
 यागोपकरणं सर्वं गुरवे विनिवेदयेत् । इत्याह भगवान्
 प्रीतं मार्कण्डेयः परमेश्वरः । अहमप्यत्रुवं सर्वं युष्माकं
 सुनिश्चयमा ।।

जम्बू नदी स्त्री जम्बू फलरसजाता नदी ।। जम्बू फलरसजाते
 नदीभेदे जम्बू द्वीपगन्धे २०४९ पु० विहति । २३३३ कोकात्
 प्रवर्त्तमानासु सप्तसु नदीषु मध्ये नदीभेदे च “अस्त्रलो-
 कादपक्रान्ता सप्तमा प्रतिपद्यते । वल्लोकसाराः नक्षित्रीः
 यावन्ती च सरस्वतीश्च । जम्बू नदीश्च चोताप । च गङ्गाश्च
 सिन्धुश्च सप्तमी” भा० भौ० ६५० ।

जम्बूभार्गं न० पुष्करस्थे तीर्थभेदे पुष्करोपक्रमे “प्रद-
 क्षिप्तसपादय जम्बूभार्गं समाविशेत् । जम्बूभार्गं
 समाविश्या देवर्षिपितृसंयुतम् । अश्वमेधमवाप्नोति
 ब्रह्मकामसमन्वितः । ततोऽथ राज्ञीः पञ्च पूतामा
 जायते नरः । न दुर्नेतिमवाप्नोति सिद्धिं प्राप्नोति
 भीष्मनाम् । जम्बूभार्गोऽप्युपादय गच्छेत्तच्छुद्धिश्चामयम्”
 भा० व० ८२५० । “जम्बूभार्गं त्रिभिर्मासैः संयतं
 सुवसाहितः” भा० भा० २१५० । “जम्बूभार्गं गमिष्यामि
 जम्बूभार्गं वसाम्भुम् । एवं सङ्कल्पमानोऽपि ब्रह्मलोके
 भविष्यते” हरिवं १४१५० ।

जम्बूत ३० जम्बू तक्षकपक्षं जाति शा-व । जम्बूतये
 श्वेतवर्णः च मेदि० । “जम्बूजम्बूतक्षकाश्च बहु-
 बन्धवभूतम्” हरिवं ८७५० । श्वरकन्यापञ्चयोः
 परिहासवचने न० भौकवच्छ ।

जम्बूसमाक्षिका स्त्री ६० । श्वरकन्यापञ्चयोः परि-
 हासवचनमूले । “आसीमिर्बर्त्तित्वा च देवर्षिः
 कन्यमब्रवीत् । अनिरुद्धस्य भीष्मास्त्रो विवाहः क्रियतां
 विभो । जम्बूसमाक्षिकां ह्यु प्रहा हि नम जायते ।
 ततः मङ्गलिताः सर्वे नारदस्य वचःप्रवाहः” हरिवं
 १८८५० । “जम्बूसमाक्षिका कन्यावरजोष्ठश्चन्द्रिका”
 हारायक्षुत्तार्कतमा उवाच० व्यासनामा २३३५० च ।
 जम्बू (सु)वनज न० जम्बूवन इव जायते जम्-व ५०० ।

श्वेतजवापुष्पे । “पारिमर्द पाटला च बहुलं गिरि-
 शाखिनी । तिष्ठकं जम्बूवनज पीतकं तगरत्नपि ।
 एतानि हि प्रयत्नानि कुक्षुमान्यस्युतार्क्षणे” वासन पु०
 जम्बूतृज पु० कर्म० । जम्बू नामके (जामगाळ) वृक्षे च च
 वृक्षसुद्रभेदेन द्विविधः यथाह भाव० प्र०

“फलेन्द्रा कथिता मन्दी राजजम्बूर्महाफला । तथा
 सुरभिपला च महाजम्बूरपि कृता । राजजम्बूफलं
 खादु विष्टमि शुद्ध रोचनम् । सुद्रजम्बू सूक्ष्मपला
 नादेयी जलजम्बुफा । जम्बूः संपाहिणी कृष्या
 कफपित्ताक्षदाहजित्” ।

जम्भ पु० जम्भ-अच्-तुम् । दैत्यभेदे । करणे घञ् । २८०
 कर्मणि घञ् । १३३३३ । भावे घञ् । ४३३३३ मेदि० ।
 कर्मणि घञ् । ५३३३३ । करणे घञ् । तृप्ते ६३३३३ च
 हेमच० । जम्भदैत्यश्च महिषासुरपिता । स च इन्द्रात्
 पराजयमासाद्य महादेवं प्रसाद्य त्रैलोक्यविजयिपुत्ररूप-
 वरप्राप्तौ मृष्टे गमनात् प्रागेव नारदोपदेयात् इन्द्रेण
 युवायास्ततः ज्ञानच्छेदेन सरोऽवगाहकाद्ये महिषी
 दद्या तस्या गर्भसाधाय इन्द्रेण युवं जतवान् तेन
 निपातितश्च तत्कथा मार्क० पु० ३३३३३ । काश्चिकापु०
 ६३३३३ तस्य रम्भेतिनामेति भेदः । अम्योऽपि तन्नामाऽसुरो
 विष्णुनाहतो यथोक्त भा० व० १०२३३३ । “असुरश्च
 सृष्टेः साक्षी जम्भ इत्यभिहितः । अश्विन्द्रकरकूरस्त्वयैव
 विनिपातितः” हरिः प्रति देवानामुक्तिः । उवाच-
 आसुरभेदे “पर्वणः पतनो जम्भः श्वरः क्रोधवशो
 हरिः । प्रवृजयारुणयैव प्रसस्यैवमादयः । ततो-
 ऽभियतता तेषामदृश्याना इरात्मनाम् । अन्तर्हीनवधं
 तज्जघयकार स विभीषणः” भा० व० २८३३३३ । ८३३३३
 सि० कौ० । तत्र मन्त्रे “इति ते कः । निष्कं ब्राह्मणा
 जम्भसाधकाः” भा० च० ६३३३३३ । दन्ते “दन्तं जम्भसुतं पिबः”
 भा० ८३३३३३ । “जम्भसुतं दन्तैरभिपुतम्” भा० सुजम्भा-
 हरितजम्भा । जम्भ-जम्भायां भावे घञ् । ८३३३३-
 याश्च । “जम्भा सुहरितवर्णोमेभ्यः” पा० बहुव्रीहौ
 अनिच् समा० । सुजम्भा हरितजम्भा तच्च जम्भा भक्ष्य
 यस्य तच्च जम्भा सोमजम्भा । सार्वे क । जम्भक तत्पार्थे
 जम्भ-घञ् । जम्भक भक्षके जि० । [जम्भिभावत् ।
 जम्भका स्त्री जम्भेय सार्वे क । जम्भायां राजनि० । पक्षे
 जम्भग पु० जम्भाय भक्ष्याय गच्छति जम्भ-व । राजभेदे ।
 देवा यक्षाद्या नामा गन्धर्वाप्यसुराः । क्रताः

वर्षां सुपुष्पां तरुणे जम्भगाः खगाः" तर्पणमन्त्रः ।
जम्भद्विप् ५० जम्भमरु हेटि द्विप-क्रिप् । इन्द्रे हेमच० ।
जम्भेदिन् ५० जम्भमरु भित्ति भिद-पिनि इत० ।
इन्द्रे अमर जम्भरिपुप्रभृतयोऽप्यत्र । मार्क० ४० तन्मूल
द्वयम् ।

जम्भर ५० जम्भ भक्षयन्ति राति ददाति रा-क । जम्भीरे
यन्द० । वा रस्य मः । जम्भ १ तत्पार्थे २ युज्जभेदे च
मेदि० । शराक्षीभदे स्त्री । "सप्तश्लोत्तरे तीरे जम्भला
नाम राक्षसी । तस्या करणमात्रेण विग्रह्या गर्भिणी
भवेत्" ज्यो० त० ।

जम्भा स्त्री जम्भि-जम्भाया भावे च । जम्भाया राजनि० ।
जम्भारि ५० जम्भस्य भक्ष्यस्य अचरभेदस्य वा अरिः । १ पद्मौ
२ वज्रं च विश्व ३ इन्द्रे च । "जम्भारिदम्भोद्यः" नैष०
जम्भिन् ५० जम्भ-पिनि तुम् । जम्भीरे यन्द० तत्पार्थे
न० हेमच० । २ जम्भापुत्रो लि० । [२ भक्षके भरत ।
जम्भीर ५० जम्भ-गम्भीरा० ईरन् तुम् च । जम्भीरे अमरः
जम्भ ५० जम्भ एव स्त्रीयं यत् जम्भ-कर्माणि यद्यत् वा
दन्ते । "यक्षद्वयपूर्णमासयोर्विद्याकादिना प्रजा क्षदनका
जायन्ते यक्षादासा जायन्ते यक्षादासा प्रभियान्ते
यक्षादासा सतिष्ठन्ते यक्षादासा पुनरुत्तमे वयासि सर्व
एव प्रभियान्ते यक्षादधर एकाप्ये जायन्ते ऽधोत्तरे यक्षा-
दधीयास यथाधरे प्रथीयास उत्तरे यक्षाद्वा प्रा वधीयसी
यक्षात् समा एव जम्भ्रा "यत० भा० ११॥४॥११॥ "द्विभ्यां
मजिष्णून् जम्भ्रा जम्भारान्" यजु० ११॥७८॥ "दन्ता जम्भ्राः
जम्भार्वर्तिमान्निता जम्भ्राः" २ वेददीपोक्तये च ।

जय ५० जि-भावे अच् । परामेक्षया उत्कर्षभावे (जित
हृद्योया) २ वयोकरणे इन्द्रियजयः । "मौमं सदासञ्जयः
स्वैर्यं प्राणजय यन्ते" भाग० २२८६ । २ यत्पराब्जस्यो-
त्करणे ४ सयामादिकये । "सप्त विज्ञानमा धम्भ्रां दायो
जाम क्रयो जय । विभाग समयोगश्च समप्रतिपद् एव
च" मनुना तस्य धर्म्यस्तत्वेत्यल्लक्षणं तच्च क्षत्रियस्यैव
"क्षत्री अक्षय्यक्रयसंविभागपरिपहाविगमेषु ब्राह्मणस्या-
धिक्यं क्षत्रियस्य विजितं निर्दिष्टं वैश्यामूयोरिति"
गीतमन्त्रोः । "जयो रज्ज्वरिचाम्" रघु । "समदः च
सुखे क्षत्वा क्षमाक्षौ जयाम्भौ" नीता । जि-चर्चरि
अच् । १ परमेष्ठरे ५० तस्य सर्वभूतजित्वात् तत्वात्
"नवो जयः सत्यस्यो दायार्हः सात्वता पतिः" विष्णुच० ।
इक्षवन्ते इन्द्रपुत्रे अचरजवाचस्य तयात्वम् ७ बुधिरिदे

क्रोधजयात् युद्धतन्त्रामकत्वाद्वा तस्य तयात्वम् । विराट्-
नगरे छद्मवेगेन स्यायिम युधिष्ठिरस्य यथा युद्ध तन्त्राम
तथास्तु "जयोजयन्तो विजयो जयतुरेभो जयद्वय । इति
युद्धानि नामानि तेषां चक्रौ युधिष्ठिरः" भा० वि० पृ० ६० ।
८ कश्चिन्मन्त्रद्वये रोगजयात्तस्य तयात्वम् । ९ दानवभेदे "जयो
निकुम्भ क्षपयय दानवो ररक्षुरेते दयदानवाधिपम्"
हरिव० २४२ अ० । १० विश्वामित्रसुतभेदे । "सधुष्कन्दा
जययैव देवलय तथाष्टक । कश्चप्यो हारितयैव विश्व
मित्रस्य ते सुता" २७ अ० । ११ सोमवश्ये सृज्ययत्पुत्र-
भेदे "ऐश्वर्या वभूवुजो सप्त देवपुत्रोपमाः । दिविजाता
महात्मान आयुधीमानमावसुः" इत्युपक्रमे "आयोः
पुत्रास्तथा पञ्च सर्वे वीरा महारथाः । स्वर्भातुतन-
यायाश्च प्रभाया क्षत्रिरे ज्यप । । मरुतप प्रथम यद्ये
छत्रधम्भ्रां तत परम् । रम्भो रजितनेमाश्च त्रिपु लोकेषु
विद्युतः" इति आयुपुत्रभेदादुक्ता । "अनेनच सुतो राजा प्रति
क्षत्रो मत्ताययाः । प्रतिक्षत्रसुतस्यापि सृज्यो नाम
विद्युतः । सृज्यस्य जय पुत्रो विजयस्य आत्मज"
हरिव० २८ अ० । ऐश्वर्ययोगमर्जनात् १२ सुतभेदे । "ऐश्वर्य
चोर्वयोगभास्व यज्ञासन्नात्मजा ज्यप । । आयुः सुतायु
सव्यायू रघो ह विजयो जय" भाग० ६॥११॥ ।
दयमे ब्रह्मसावर्णिमन्त्रे १३ इक्षवभेदे "दयसो ब्रह्मसाव-
र्णिरुपस्रोक्तसुतो महान् । तसुसुता भूरिसेनाद्या इवि
भ्रतृमत्सुता द्विजा । इविभ्रान् सुक्षतः सखो जयो मूर्ति-
कादा द्विजाः" भाग० ८॥११॥ । १४ जनकवश्ये संधिवे
ज्यभेदे । "जम्भना जनकः सोऽभूत् वेदेहस्तु विदेहजः ।
मिथिलो मथनाज्जातो मिथिला वेन निर्मिता" इत्युप
क्रमे "सुतसुतो जयस्यकाद्विजयोऽप्युद्धत सुतः"
भाग० ८॥११॥ । सोमवश्ये १५ सृज्यसुते १६ सृष्टृति
ज्यसुते च । "जुषात् प्रतिक्षत्रसृज्यात् सृज्यसुतसुतो
जय । ततः सुत क्षत्रस्यापि ज्यो ह्यर्थश्चान् यज्यः ।
सृष्टदेवसुतोऽहीनो जयसुसिगस्तु तत्सुतः । सृष्टृति
क्षस्य च जयः क्षत्रधम्भ्रां महारथः" भाग० ८॥१७॥ ।
क्षत्र जयस्य द्विधा कीर्तनात् तद्वये द्वौ जयौ १७ रम्भा
क्षत्रयो विजयनन्दनज्यभेदे हेम० । १८ विष्णुदौवारिक-
भेदे । जयविजयो हि विष्णुद्वारपौ भगवद्विजया
वैकुण्ठगतान् गन्तान् चणकादीन् भगवदभ्यन्तरे गन्-
नाय निवार्य नेत्रेण ताडयन्ती तैरभिग्रही हरि-
पक्षाद्याश्चरभानेन जाता अक्षया भाग० ११॥६ अ० ।

“मानसात्मकता युक्तपूर्वकाः सनकादयः । चेद्विहा-
यसा लोकान् लोकेषु विगतस्तृहाः । त एकदा भगवतो
वैकुण्ठस्थानमात्मनः । ययुर्वैकुण्ठनिजस्य सर्वलोकमस्मत्तम्
इत्युपक्रमे ।

“तस्मिन्मूर्तित्वं सुनयः पटसज्जयानाः कक्षाः समान-
वयसाश्च सप्तमायाम् । देवावचक्षत स्तुतीतगदौ
पराङ्मुखैर्युक्कण्ठकरोटविटकुवेगौ । मत्तहिरेफ
वनमानिक्रया नियतो विन्यस्तया सितपल्लवयवाञ्छ
मध्ये । यज्ञं भुया कुटिलया स्फुटनिर्गमाभ्या रक्तो-
क्षयेन च मनापमस दधानौ । हायैतयोर्निविधियु-
र्मितोरपृष्टा प्रथं यथा पुरटवज्जकपाटिकायाः । सर्वत्र
तेऽपिषमया सुनयः स्तष्ट्या ये संसरन्त्यविहता
निगताभिषङ्गाः । तान् धीव्य पातवसनायतुर क्रमा-
रान् दृष्टान् दगाईवदसो विदितात्मतत्त्वान् । वेलेष
चास्ववलयतामदर्हणात्तौ तेजो विहस्य भगवत्प्रति
भूचयीसौ । ताभ्या मिषत्स्वनिमिषेषु निषिध्यमाना
स्पर्शन्तमा अपि हरे प्रतिहारपाभ्याम् । ऊचु-
स्तुष्टमदित्तमहं रूपत्कामानुजेन रुद्रसा त
उपश्रुताम् । श्रीसुनय ऊचुः । कोपारहैय भगवत्-
परिचर्यं योसैकाग्रसंस्था निषसता विमलसभाय ।
तस्मिन् प्रशान्तपुरे गतविषये वा कोवात्मवत्कुह-
कयो परिगृहणीय । महान्तरं भगवतीह समस्तकुक्षा-
वात्मानमात्मनि नभो नभसोऽधोरा । पश्यन्ति यत्र
युषयो सुरनिहिनो किं व्युत्पादितं ह्युदरभेदि मयं
यतोऽस्य । यदा मनुष्यपरमस्य यिक्तुष्टमत्तुं कर्तुं
प्रकटमिह धीमहि मन्दधीभ्याम् । लोकाहितो व्रजत
मन्तरभावदृष्टा पापीयसस्तय इमे रिपवोऽस्य यत्र ।
तेषामितीरितसुभाषयार्थं घोरं तं ब्रह्मदण्डमनि-
वारणमस्तुते । सद्यो हरेरनुचरावुर् विभ्यतस्तत्-
चादपहायततामनिकातरेषु । भूयादधोनि भगवद्भि-
रकारि दण्डो यो नो हरेत सुरहेतनमप्यशेषम् ।
माधोऽनुतापकनया भगवत्सुतिप्रो मोहो भवेदिह
त नो व्रजतोरबोध । एक तटैव भगवानरविन्द-
नामः स्वामा विबुध्य सदत्क्रममायं हृद्य । तस्मिन्
यवौ परमहंसकहासुनीनामन्वेपणीयचरणौ चलयन्
शङ्क्यौः । ततः कुमरैः भगवन्तं दृष्ट्वा कतां तत्-
स्तुतिपवयर्हकम् ।

“इति तद्गुणतां तेषां श्रुतीनां योगवर्षिषाम् । प्रति-

नन्द्य जगादेदं वैकुण्ठनिजयो विभुः । श्रीभगवानुवाच ।
एतौ हौ पार्श्वदौ मद्य जयो विजय एव च । कदर्थी-
जय मां यद्वो वक्तृक्रातामतिक्रमम् । यस्त्वेतयोर्धृतो
दण्डो भवद्भिर्मानुष्यैः । स एवातुमतोऽस्माभिर्भयो ।
देवहेतनात् । ततः कथाशेषो यथा

“श्रीभगवानुवाच । एतौ सुरेतरगतिः प्रतिपद्य सदा
सरम्भसम्भृतसमाध्यस्तवद्वयोगौ । भूयः सकाशसुपवा-
स्यत व्यासु योयः शपो मयैव निमित्तकद्वैत विप्राः । ।
श्रीवृद्धोवाच । अथ ते सुनयोदृष्टा नयमानन्द-
भाजनम् । वैकुण्ठं तदधिष्ठ नं विकुण्ठञ्च स्वयं
प्रभम् । भगवन् परिक्रम्य प्रणिपत्यानुमान्य च ।
प्रतिजग्मुः प्रसूतिताः शसन्तो वैष्णवीं त्रियम् । भग-
वाननुगावाह यात मा भैमस्तुताम् । ब्रह्मतेज सम-
र्थोऽपि हन्तु नेच्छे मतन्तु मे । मयि सरम्भयोगेन
मिस्तीर्य ब्रह्महेतनम् । प्रत्येक्यन्तं निष्कामं मे काठेना-
स्तीयसा पुनः । इत्येवादिभिरु मगशान् विमान
अणिभूषणम् । सर्वातिशयग लक्ष्म्या जुष्टं स्वस्तिष्ण-
माविशत् । तौ तु गीर्वाणपृष्ठभागे दुस्तराद्विरतोक्त ।
कृतप्रियौ ब्रह्मशापादभूता विगतकथौ । तदा विकुण्ठ-
धिषणात्तयोर्निषतमानयो । हाहाकारो महान् लो-
हिमानायेषु पुनः । तावैव ह्युना प्राप्नौ पार्श्व-
प्रपरी हरे । दितेर्जठरनिर्वट काशरूप तेजः सल्ल-
षम् । तयोरहुरयोरद्य तेजसा यमयोर्हि व ।
आक्षिप्तं तेज एतर्हि भगवत्सहृदित्ववर्तः ।

भाग० १।१२ अ०-१६ अ० । जयति ससारमनेन । जि-
करणे व्यच् । १८ भारतादौ पत्यभेदे । “ब्रह्मचारिकाण्डे
भविष्यपुराणम् “अष्टादश पुराणानि रामस्य चरितं तथा ।
विष्णुधर्मादिशास्त्राणि शिवधर्माश्च भारतः । काष्ठा-
स्व पञ्चमो वेदो यन्महाभारतं स्मृतम् । सौराष्ट्र
धर्मा राजेन्द्र ! मानवोक्ता महीपते ! । जयेति नाम
एतेषां प्रयदन्ति मनोपिषः” इति “नारायणं नम-
स्कृत्य नरक्षैव नरोत्तमम् । देवीं सरस्वतीं चैव ततो
जयसदीरयेत्” सर्वपुराणारम्भे पाद्यश्लोकः । २० दक्षिणहारे
ष्टके मन्दार्थे १० । पटिवर्धमध्ये अष्टाविंशतितमे ११ पत्रसरे ।
तत्फलं यथा “अस्तिवाच तथा वैद्याः शूद्राश्च मदनार्त्तकाः ।
पीडितास्तो वरारोहे । जये सर्वं न संशयः” श्लो० १० ।
जये कुयस आकर्षा० कन् । जयक जयकुण्डले हि० ।
२२ कुमारसुचरनागभेदे । “प्रददावन्निपुणस्य महापादि-

बदायुधो । जयं महाजयस्यैव भागो जयलभसूत्रवे”
भा० भा० १६५० । २१ द्रुपदराजपुत्रभेदे “जयान सुरय
नाम द्रुपदस्य पुत्र विभुः । पुनः शत्रुघ्नस्य नाम सुरय
स्यास्य रणे । रचानीक जयानीक जयस्यात्र निजनि
वान्” भा० द्रो० १५६ अ० । २४ अर्जुने “यदि मोक्षित
जयः पिता मे भरतस्य । अस्मिन्नेव रणोद्देशे योषयिष्ये
कथेवम” भा० व्या० ८० अ० । भातर प्रति वञ्चुया
हृनोति । “इत्युक्त्वा सोऽन्वतीव पुत्र मन्त्रिपरपति जय”
८१ अ० । २५ धृतराष्ट्रपुत्रभेदे । “दुर्योधनप्रभृतयो युयुत्सु
करणस्तथा । ततो दुःशासनस्यैव दुःशङ्घस्यैव भारत ।।
हर्षपणो विकर्णश्च चिह्नस्येवोपि दशति । जय सत्यमत
स्यैव पुरुमित्रश्च भारत ।। वैशम्पायनो युयुत्सुश्च यका-
य महाख्याः” भा० व्या० ६२ अ० ।

जयकोलाहल उ० जयस्य कोलाहलो व्यभिन् । १ पाशक
क्रोडाभेदे २८ अ० । ६० । २ जयध्वनौ ।

जयटक्का स्त्री जयस्य चिका टक्का । वाद्यभेदे ।

जयतीर्थ न० तीर्थभेदे शिवपु० ।

जयतसेन पु० विराटनगरे कृष्णवेशिनि नकुसे पाण्डवे । जय-
यन्दे दृश्यम् । जयन्ती सेनाऽस्य । २ विक्रान्तसैन्यकी ऋषे ।
२ भागधन्वपभेदे । “मगधेषु जयतसेनस्योपमासीत् स
पार्थिव । अष्टाना प्रवरस्योपमा कालेयाना महासुरा”
भा० व्या० ६७ अ० । ४ पुरुषस्यैव सार्वभौमाख्यपुत्रे ।
“अकुर्यात् खलु कृतवीर्यं दुहितरस्यपदेमे भातु-
मतीं नाम तस्यामस्य अन्ते सार्वभौम । सार्वभौम खलु
जित्वा अह्वार कैकेयीं सुनन्दा नाम तास्यपदेमे तस्या-
मस्य अन्ते जयतसेनो नाम । जयतसेन खलु वैदेही
स्यपदेमे सुनन्ता नाम तस्यामस्य अन्ते यशोधरम्” भा०
व्या० ८५ अ० । ५ सोमवश्ये अहीनपुत्रे च । जय-
यन्दे मूल दृश्यम् ।

जयदत्त पु० दन्त्रपुत्रे जयन्ते हेमच० ।

जयदुगा स्त्री दुर्गामूर्तिभेदे तन्मूर्तिमण्डप तन्त्रसारे “काला
आभा कटाक्षैरतिरक्तमयदां मौलिकबन्दुरेखां शङ्ख
चक्र कपाण त्रिशूलमपि (त्रिशूलस्य) करैश्च दहन्ती ति-
नेताम् । सिंहस्तम्बाधिकुङ्कां त्रिभुवनमखिलं तेजसा पूर-
जनीं ध्यायेद् दुर्गां अयास्यां त्रिदशपरिहतां सेवितां
सिद्धिकामे” । अस्या मन्त्रप्रयोगादिक तत्त्वैव दृश्यम् ।

जयदेव पु० गीतगोविन्दकाव्यकारके केन्दुविस्लसामपाणिनि
कविभेदे “भाव स्फुरारसारस्तमयजयदेवस्य विष्णु-

यचासि” गीतगो०

[यन्दे दृश्यम् ।

जयद्वल पु० विराटावासे कृष्णवेशिनि पाण्डवे अहरेने अव-
जयद्वल पु० १ पौरवे दृष्टान्तस्यो ऋषस्य यशोदेव्या जाते पुत्र-
भेदे । तदुत्पत्तिकथा “दृष्टान्तस्यो ऋषस्य राजा नाम्ना
दृष्टान्तनाः । तस्य पत्नी द्रव्यवासीहृतेयस्यते पुत्रे ।
यशोदेवी च सत्या च ताभ्यां वशस्तु भिद्यते । अव-
द्रवस्तु राजेन्द्र । यशोदेव्यां व्यजायत” हरिव० २१ अ० ।
शिवुदेगाधिपद्वलस्यते २ राजभेदे । स च धृतराष्ट्रकन्या
डु गलास्यपदेमे । स च सौवीरदेगाधिप “अवद्रवो नाम
यदि ऋतको सौवीरराज सुभनो स एव” भा० भा० २६४
य च द्रौपदीं कृत्वा पलायमानो बिलित्वा भीमेन षट्हीतो
युधिष्ठिरास्य सत्य । ततो निर्वेदमासाद्य तपसा
तोपितात् रुद्रतो वर सेमे तत्कथा यथा

“जयद्रथस्तु सप्रैष्य आतराष्ट्रतायुधौ । प्राधा-
वत्तु र्थमय्ययो जीवितेषु सुदुःखितः । त भीमस्येनो
धायन्मवतीर्य रथाद्वही । अभिद्रुत्वा निजपाद
कोशपक्षे क्षमर्षण । ससदास्य च त भीमो निमिषेव
महीतवे । शिरो षट्हीत्वा राजान ताडयामास
सैव ह । पुन सञ्जीवसानस्य तस्योत्पत्तिमिच्छत ।
पदा भूर्द्धि महाबाहु प्राहरद्विषपिष्यतः । तस्य आह
ददौ भीमो जह्ने चैनमरत्निना । च कोकमनम्राजा
महारवरपोडितः । सरोर्ध भीमस्यैव ता वारयामास
फाल्गुन । दुःशङ्गाया कते राजा वसदाहेति
कौरव । भीम सवाच । नाय पापवनाचारो मतो
जीवितमर्हति । कथायास्तदनर्थायां परिच्छेदा मरा-
धम । किन्तु यत्र मया कर्तुं यद्वाजा सतत दधी ।
तस्य वासिण्या युवरा सदैवामान् प्रमाधवे । एव-
रुक्ता सटास्तस्य पञ्च चक्रे हकोदर । अर्धचन्द्रेव
वापेन किञ्चिदुपतप्तादा । विकल्पित्वा राजानं
तत प्राह हकोदर । जीवितस्यैव मूल । जेत मे
गदत ऋषु । दासोऽस्मीति त्वा वाच्य सवत्स च
सभासु च । एव ते जीवित दद्यासेव युधिष्ठितो
विधि । एवमस्ति तं राजा कथ्यमाणो अवद्रवम् ।
प्रोवाच पुत्रव्यास भीमनाह्वयोभिषम् । तत एवं
विचेष्टन् वक्ता पापौ हकोदर । रचकारोपवा-
साव विषय पर्यायुक्चितम् । ततस्त रचकाराव
भीम पापांस्तुगतादा । अर्धचन्द्रावमनमन्त्रवन्त्रव-
युधिष्ठिरम् । दयवामाव भीमस्तु तद्वत् अवद्रवम् ।

त राजा प्राङ्महद् दृष्टव्यतामिति चाब्रवीत् । राजा-
नञ्जात्रवीक्षीमो द्रौपद्याः कथ्यतामिति । दासमात्रं
नतो ह्येष पाण्डूना पापचेतनः । तस्यैव ततो
कृतेषो भ्राता सन्त्यय यय । सुहृन्ममघमाचार
प्रभाष्य यदि ते वयम् । द्रौपदी चाब्रवीक्षीममभिषीक्ष्य
बुधितिरम् । दासाऽयं सुच्यता राजसूत्या पञ्चषट्
कृतः । स सुतोऽभ्यन्तं राजानमभिषाद्य बुधितिरम् ।
वयन्दे विद्वतो राजस्ताव दृष्टा स्त्रीक्षदा । तस्यैव
हृषी राजा धर्मश्रुतो बुधितिरः । तथा जयद्रथ
दृष्टा गृहीत सव्यसाचिना । धृष्टासो गच्छ सुतोऽपि
सैव कापी पुन पुन । स्त्रीकामश्च धिगस्तु त्या
क्षुद् द्रुष्टव्यतामिति । एतन्निष्ठं हि क कृत्यान्त्यन्तं
पुत्रपापम् । गतसत्त्वमिव ज्ञात्वा कर्त्तारमगुमस्य तम् ।
समेष्ट्य भरतश्चैव कृपाञ्जलिं नराधिपः । धर्मे ते
वर्धता बुद्धिर्मा चाधर्मे मन कथाः । साश्च सरथ
पादात स्तस्ति गच्छ जयद्रथ । पञ्चकृत्स्तु धनोऽस्तु पूर्णो
किञ्चिद्वाङ्मयः । जगाम राजा दुःखात्तौ गङ्गा-
द्वाराय भारत । स देव शरणं गत्वा विष्णुपाञ्चसमा-
पत्तिम् । तपश्चचार विपुल तस्य प्रीतो हृष्यन् ।
बलि स्तय प्रत्यगृह्णात् प्रीयमाणस्त्रिलोचनः । वर-
ञ्चाक्षो ददौ देव स जपाह च तच्छृणु । जयद्रथ
चमाच । समस्तान् सरथान् पञ्च जयेय बुधि पाण्डु-
मान् । इति राजाब्रवीद्देव नेति देवस्तपत्रयीत् ।
सहेश्वर उवाच । अजय्याशयवध्याथ वारपिबधि
तान् बुधि । अतोऽर्जुन सहाबाहू नर नाम सुरे-
श्वरम् । यदर्थो तप्ततपस नारायणसहायकम् ।
अजित सर्वलोकानां देवैरपि दुरासदम् । मया दत्त
पापुपतम् दिव्यमप्रतिम शरम् । अवाप लोकपाणेभ्यो
वज्रादीन् स महाशरान् ” ।

“प्रधान शस्त्रविदुषां तेन कृष्णेन रक्ष्यते । सहाय
पुण्डरीकाक्षः श्रीमानसुसज्जितः । समानखन्धने
बाणभाष्याय परवीरहा । न शक्यते तेन जेतुं
क्षिप्रैरपि द्रुपदः । क पुनर्मातुषो भावो रणे पार्थ
विजेष्यते । तमेक वज्रयिता त्व सर्वे योधितिरं
वज्रम् । चतुरः, पाण्डवानां च । दिनैश्च जेष्यसे
रिपून् । स च भारतयुद्धकाले द्रौप्यरचितचक्रव्यूहद्वारे
स्त्रिणांशुर्नन्दे बुधितिरादीन् चतुरो भ्रातृन् जिगाय ।
अभिषन्धुञ्च अधान । तद्वधकृपितेनाङ्गुनेन च

सूर्यास्तमयात् प्रागेव त्वां हन्ता तथा त्वामहत्वा क्षयं
वा मर्त्तेति प्रतिज्ञाय स निहत तन्निश्चयः अन्त्य
तपस्तप्तत्पितृर्हसोऽलक्षित शरपरस्परया पातित
तेन च तस्य शिरसो भूमौ पातनेन स्वशिरः शतधा
भूतं तत्कथा यथा भा० द्रो० १४४ क० ।

“एतन्निष्ठेव काले त्वं द्रुत गच्छति भास्करे । अत्र-
वीत् पाण्डव राजस्वरमाणो जनार्दनः । एष मध्ये
कृत पङ्क्तिः पार्थ । वीरैर्महारथैः । जीवितेपु-
र्मेहावाहो । भीतस्तिष्ठति सैन्यम् । एतानिर्जित्य रणे
पङ्क्त्यान् पुरुषपथम् । न शक्यः सैन्यो हन्तुं यतो
निर्व्याजमर्जुन । योगमत्र विधास्यामि सूर्यास्तारण
प्रति । अस्त गत इति व्यक्तं प्रेक्ष्यत्येकः स सिन्धु-
राट् । हर्षेण जीविताकाङ्क्षी विनाशार्थं तव प्रभो ।
न गोपूयति दुराचारः स व्यात्मानं कथञ्चन । तत्र
क्षिप्रे प्रहर्ष्य त्वयास्य क्रूरसत्तम । व्यमेक्षा नैव
कर्त्तव्या गतोऽस्तिमिति भास्कर । एवमस्तिवि बीभत्सुः
केशवं प्रत्यभाषत । ततोऽस्तुजन्तमः कृष्ण सूर्यास्त
वरणं प्रति । योगी योगेन सयुक्तो योगिनामीश्वरो
हृरि । सृष्टे तमसि कृष्णेन गतोऽस्तिमिति भास्कर ।
त्वदीया जहृपुर्बोधार्थं पार्थनायाचराधिप । ते प्रहृष्टा
रणे राजन्नापश्यन् सैनिका रविसु । उच्चाप्य वज्राणि
तदा स च राजा जयद्रथ । धीक्षमाणे ततस्तस्मिन्
सिन्धुराजे दिवाकरम् । पुनरेषाब्रवीत् कृष्णो धनञ्जय-
मिदं वच । पश्य सिन्धुपति वीर प्रेक्षमाण दिवा-
करम् । भय विपुलस्तत्सृज्य त्वत्तो भरतसत्तम । अथ
कालो महाबाहो ! वधायास्य दुरात्मन । इत्येव
केशवेनोक्तं पाण्डुपुत्र प्रतापमान् । न्यबधीत्तावकं
सैन्यं शरैरकाग्निसन्निभैः ” ।

“एव तान् व्याकुलीकृत्य त्वदीयान् स महारथान् ।
उज्जहार शरं चोर पाण्डुवोऽनलवस्त्रिभम् । इन्द्रा-
शनिममप्रस्य दिव्यमन्त्राभिमन्त्रितम् । सर्वभारसह
शस्त्रद्वन्द्वनाट्याश्चितं महत् । वज्रेणास्त्रेण सयोज्य
विधियम् क्रूरनन्दम् । समादधन्वाहवाङ्गाण्ड्रीवे
क्षिप्रमर्जुन । तस्मिन् सन्वीयमाने त्वं शरे उच्चन-
तेजसि । अन्तरीक्षे महानादो भूतानामवधृपः ।
अब्रवीच्च पुनस्तत्र त्वरमाणो जनार्दनः । धनञ्जय !
शिरश्चिन्वि सैन्यवस्य दुरात्मन । अस्तं महाशिर-
त्रेणं वियासति दिवाकरः । द्रष्टुं चैतन् कार्यं मे

जयपुत्रकं पु० पुत्र इव पुत्रकः जयसूचकं पुत्रकः । पाशक
भेदे यद्भर० ।

जयप्रिय पु० विराट्पञ्चमभाटभेदे । “गखानीकः सुतानीको
भीरुमहः सुदर्शन । सुतध्वजो वखानीको जयानीको
जयप्रिय । विजयो लब्धलब्धाय जयायो रयवाहन ।
चन्द्रोदयः कामरूपो विराट्भातर गुभाः” भा० श्लो
१५८ अ० । २. कुमारात्पञ्चमभाटभेदे स्त्री “चन्द्रा-
स्त्रिका मिन्दुटिका मामा चत्वरवासिनी । सुमहामा
स्त्रिभक्तो बुद्धिबामा जयप्रिया” भा० श्लो० ४७ अ० ।
जयमङ्गल पु० जयेन मङ्गलमश्नात् । १. राजवाद्ये हस्तिभेदे
यद्भरता० “सर्वविं प्रतिवर्षादिषु कथितो जयमङ्गल ।
यद्भरणीरयोरेव तावे चाचष्टे च सः” सङ्गीतदा०
उक्ते २. ध्रुवकभेदे च ।

जयमङ्गलराम पु० जयेन रोगजयेन मङ्गल यस्मात् तादृशो
रस । वैद्यकोक्ते सर्वस्वरनागके औषधभेदे । “हिङ्गूल-
सम्भव स्त्रुत गन्धक टङ्गुण तथा । ताव वङ्ग माक्षिकश्च
सैन्धव मरिच तथा । सम सर्वं समाहृत्य द्विगुण स्पर्ध
भक्तकम् । तदर्धं कान्तौहृष्टं रूपमग्रापि तत्समम् ।
एतत् सर्वं विचूण्णाय भावयेत् कनकद्रुपै । शेफाली-
दलजैत्र्यापि दृगमूलरसेन च । किराततिक्तकृपायैस्त्रिवार
भावयेत् सुधी । भावयित्वा तु तत्काय्यां गुञ्जाद्वयमिता
यटी । अतृपान प्रयोक्तव्यं जीरकं मधुसयुतम् । जीर्णं
ज्वर मङ्गाघोरं चिरकाशसहस्रवम् । ज्वरमष्टविधं हन्ति
साध्यासाध्यमथापि वा । प्रथमदोषांश्च विविधान् समस्तान्
विषमज्वरान् । १. मेदोगत २. मांसगतमस्त्रिंशज्जाऽगत
तथा । ३. पित्तगत मङ्गाघोरं हृद्यज्जिह्वश्च विशेषतः ।
७. नानादोषोद्भवश्चैव ज्वरं द्युक्तगतं तथा । निश्चित
ज्वरनामानं हन्ति श्रीशिवशास्त्रमात् । जयमङ्गलनामाय
रस श्रीशिवनिर्मित । यक्षपुष्टिकरश्चैव सुहृदोग्निय
र्ज्ज्वरं भैषज्यरत्नावली । अत्र द्विगुण स्पर्धमक्षकमित्यत्र
सर्वेषां समस्तानां यन्मानं ततो द्विगुण स्पर्धमिति सूक्ष्म
कल्प । प्रत्येकापेक्षया द्विगुणमिति कनिष्ठ कल्प ।

जयरात पु० कलिङ्गराजसुतभेदे । कलिङ्गसुतयुद्धोपक्रमे
“जयरातरयस्याय सुष्ठु विहृ इगनदत् । जयरात
मयाक्षिपानदत् सद्येन पाणिना” भा० श्लो० १५५ अ० ।

जयवाराहतीर्थ न० तीर्थभेदे शिवपु० ।

जयवाहिनी स्त्री जयस्य जयनस्य वाहिनी । १. यस्याम्
२. द्वाण्याम् हेमच० । “चारुभारा नकेन्द्रापी चेन्द्रापी

जयवादिनीति” पाठान्तरम् । कश्च० । २. जय युद्धहेम
स्त्री यद्वायंवि० ।

जययद् पु० जयसूचकः यद् यावत् न० । १. जयध्वजौ ।
“उद्गुष्टगैकजययद्भिरापितायाम्” इह० १० अ० ।

जयसिंह पु० जयपुराधीश्वरे जयसिंहकल्पद्रुमाख्यकृतिनि
बन्धकारके जयभेदे ।

जयसेन पु० जययुक्ता सेनाऽस्य । १. भागधे जयभेदे “वृता-
युधय काचिद्वी जयसेनय भागध” भा० अ० ४० अ० ।
आयुधपवग्रे २. अहीनसुते जयभेदे । “सहदेवसुतो-
ऽहीनो जयसेनस्तु तत्सुत” भाग० ८।१।७।१० ।

जयस्तम्भा पु० जयसूचक स्तम्भ । देशान्तरजयानन्तर स
कीर्ति स्थापनाय राजा स्नाने जयसूचके स्तम्भे । “मि
जुटमेव ततोऽर्जुनस्य स्तम्भं चकार स” “निश्चयान जय
स्तम्भान् गङ्गाकोतोऽन्तरेण स” रघुः ।

जयस्वामिन् पु० कात्यायनकल्पसूत्रव्याख्यातभेदे । “तत्र
गिर कथौ चामाहृतौ तद्वृत्तिरिक्तं सर्वं शरीरमा
च्छादनीयमिति जयस्वामिन्” कात्या० ब्रौ० १।१।६।२
सूत्रभाष्ये कर्क० ।

जया स्त्री जि-जय ॥ जयनीहृष्टे अमरः । रोगजयात् तस्या-
स्तथात्वम् । २. दुर्गासहचरीभेदे । जयनिवास्ये इत्यम् ।
“नन्दा भद्रा जया रिक्ता पूर्णा च प्रतिपत्कृताम्”
ज्यो० उक्ते समयपक्षीयहृतोयाटभोजयोदशीरूपे इतिवि
भेदे ३. हरीतक्यां भेदि० । १. विजयायां (भाङ्ग) ३. नीच-
द्वयायाम् । ७. अग्निमन्त्रहृष्टे राजनि० । ८. यताका
भेदे युक्तिकल्पतर् । “जयं कल्याणवचनं आकारो
दातृवाचक । जय इदाति सा निव्य सा जया परि-
कीर्तिता” ब्रह्मवै० उक्तमिह युक्त्यायां ९. दुर्गायाम् । “जया
तु विजया चैव स्यामे च जयदा । यथापि विजय
देहि मरदा त्वञ्च साध्यतम्” भा० वि० ३. अ० ३. दुर्गास्तुतिः ।
सा च गौर्यादिषु षोडशसु भागेषु अन्यतमा । यथाह
महापरिशिष्टम् “गौरी यस्यां यत्री मेधा वाविनी
विजया जया । देवसेना सभा साहा मातरो लोक
मातरः । यानि वृष्टिर्द्विस्तुष्टिराहरेवतवा सह ।
आदौ विनायकः पुण्ड्रो ह्यम्” च जयदेवता” ।

जयादित्य पु० आकरव्यपन्धकारके विहङ्गेदे ।

जयानीक पु० १. हुपदश्लभेदे जययन्त्रे इत्यम् । २. विराट्भाट-
भेदे जयप्रिययन्त्रे इत्यम् ।

जयावती स्त्री जय-अक्षयौ मत्स्यं यत् सः यस्यां दीर्घः

हीप् । कुमारानुचरमातृभेदे । “जयावती माल-
तिका भुवरत्ना भयङ्करा” भा० य० ४७ अ० । कुमा-
रानुचरमातृगणोक्तौ ।

जग्रावहा स्त्री जय रोगजयमावहति आ+वृह-अच् ।
भद्रदलीष्टके राजनि० । [राजनि० ।

जयाश्रया स्त्री जयनाश्रयति आ+श्रि-अच् । जरहीतृणे
जयाश्रय य० विराट्भ्रातरि जयप्रियशब्दे दृशप्रम ।

जयाह्वा स्त्री जयव्याह्वा व्याह्वा यस्या । भद्रदलीष्टके राजनि०

जयिन् त्रि० जि-गीमार्गे इनि । जयशीले । “उद्यता

जयिनि कामिनीमुने तेन साहसमनुष्ठित पुन” काव्यप्र०

“जगति जयिमन्ते ते भावा नवेन्दुललाटय” भा० ट० ।

“पौरस्यानेवमाक्रमन् तासान् जगपदान् जयो”

रघु स्त्रिया हीप् ।

जयिष्ठा त्रि० जि-वा० इष्णुच् । जयशीले । “आरुग्णाश्च

यथा वीरा दुर्गायाराजयिष्णव” भा० द्रौ० ३३ अ० ।

जयुस् त्रि० जि-उसि । जयशीले । “यि जयुषा रथ्या

यातमद्रिम्” ऋ० ६।६०।७ “यि जयुषा ययथु सान्द्रे”

१।१७।१६ “जयुषा जयशीलेन” भा० ।

जय्य त्रि० जेतु शक्य जि-यत् “क्रयजयौ” तदर्थे पा० नि० ।

जेतु शक्ये अमर । “सोऽय मनुष्यलोक एतेष्वैव

जयोनान्येन कर्मणा” शत० ब्रा० १४।४३।२४ ।

जर पु० जृ-भावे षप् । जरयाया वयोहानौ “हादयार

नहि तच्छराय वर्षन्ति चक्रम्” ऋ० १।१६४।११ २ विना

शने च । “क्षित जराय जुरतामदाय्या” ऋ० २।३४।१० ।

“जराय विनाशमाय” भा० ।

जरठ त्रि० जृ-वा० षठ । जरकशे कठिने २ पाण्डु नृपे पु०

मेदि० । श्लीषे त्रि० षेम० ४ जरयाया विश्व । “नीरञ्जान्तु

भासिषन्तु जरठच्छेदानलपन्थय” भा० ट० । “अयमिति

जरठाः प्रकामयुष्मी” भाष । ५ परिणते च । “जरठक-

मसकन्दच्छेदगौरैर्मयूखै” भाष ।

जरही स्त्री जृ-वा अड गौरा० हीप् । गर्भोत्पिकायां

तृणभेदे राजनि० । “जरही मधुरा यीता सारिका

रुचिकारिणी । दाहरक्तदोषहृत् सा यम्युना दुग्धदा-

यिनी” राजनि० ।

जरण त्रि० जृ-ल्यु । श्लीषे २ शीरके शृण्वशीरके ४ शीव-

र्चवये च पु० शब्दर० । शृङ्गानि शृङ्गौपयौ न० ।

७ काचमर्दे पु० राजनि० । ८ कण्ठशीरके स्त्री राजनि० ।

“मर्द् जीवन्तो जरणासशीमहि” ऋ० १०।३७।६ ।

६ जरया स्त्री “विप्रस्य जरणास्येयुष” १०।३६।८ “प्रात-

जरेये जरणेव कापया” १०।४०।३ । स्तुत्यर्थक-जरते-

युच् । १० स्तुतौ “वक्त्रा जरणा अनाकृत” ऋ० १।१४।१७ ।

“जरणा स्तुतिः” भा० ।

जरणद्रुम पु० निलक० । अश्वकर्णदृष्टे ।

जरणि त्रि० जृ-थनि । स्तोतरि । “सन्नि ऋषो जरणिमा

कष्टया” ऋ० १०।१०।१२ “जरणिमा स्तोतृणा पूरयित्वा”

जरण्या स्त्री जरणमर्हति “अन्यावस्था अन्दसि च” पा० यत् ।

जरायाम् । “युष वन्दन निर्वृत्तं जरणय्या” ऋ० १।१।६

७ । “जरणय्या जरया” भा० तत्र उक्तैव व्युत्पत्ति-

दर्शिता । जरणयेति शब्दकल्पनं ग्रामादिकमेव ।

जरण्यु त्रि० जरण स्तुतिमिच्छति क्यच्-उन् । आत्मनः जय-

नेच्छौ “सरत्सरण्यु कारवे जरण्यु” ऋ० १०।६।१

२२ जरण्यु स्तुतिमिच्छन्” भा० ।

जरत त्रि० जृ-थतृ । श्लीषे २ शृङ्गे जरद्वैयायिक जरन्ती-

मासकं जरद्वया । स्त्रिया हीप् जरतो अर्द्धं जरती ।

जरत्कार्य पु० ऋषिभेदे “अग्निहृत्य जरतं कर्णमावाप्ति” ऋ०

१०।८०।३ “जरतं कर्णं जरत्कर्णनामानन्दयिम्” भा० ।

जरत्कारु पु० श्रुतिभेदे तत्पत्न्या २ मनसादेव्यामासीकमातरि

च । तत्कथा “सौतिरुवाच । एतत्पत्न्या जरत्कारुर्धृशं

शोकपरायण” । उवाच तान् पितृन् इ खाद्याप्सवन्दि-

गध्या गिरा । जरत्कारुरुवाच । मम पूर्वं भवन्तो वै

पितर सपितामहा । तद्व्रतं यन्मया कार्यं भवतां

प्रियकास्यया । अयमेव जरत्कारु किलिषी भवतां

सुत । ते दण्ड धारयत मे दुष्कृतेरकृतात्मनः ।

पितर ऊचु । पुत्र । दिक्ष्यामि सप्राप्त इमं देश यदृच्छया ।

किमर्थं त्वया ब्रह्मन् । न जगो दारस्यह । जरत्-

कारुरुवाच । ममाय पितरो ! नित्यं हृदयं परि-

यन्ते । ऊर्द्ध्वं रीता शरीरं वै प्रापयेयमस्तु मे ।

न दारान् वै करिष्येऽहमिति मे भावित मनः ।

एव ददातु भयत शकुनानिव उच्यत । मया निव-

र्त्तिता बुद्धिर्ब्रह्मचर्यात् पितामहा । । करिष्ये व

प्रिय, काम निर्वेच्छेऽहमसंगयम् । वनाश्रितं यदाहं

अन्यासुपलप्स्ये कदाचन । भविष्यति च या काचित्

मैत्रवत् स्वयच्छयता । प्रतीपहीता तामास्मि न भरे

यश्च यामहन् । एवंविधमहं कुर्या निर्वेश प्राप्नुया

यदि । अन्यथा न करिष्येऽहं सत्यमेतत् पितामहा । ।

तत्र चोत्स्यते अन्तर्भवता तारणाय नै । याज्ञता साव्य-

जयद्रथवधं प्रति । इन्द्रजित् । सैन्धवस्य पिता जगति
विश्रुतः । स कावेनेह मङ्गता सैन्धव प्राप्नोतान्
सुतम् । जयद्रथमभिलषन् । तस्मैवाय तदा नमः । अन्त
र्जिता पुत्रा वाणी मेघदुन्दभिनखिना । तस्मात्तजो मनु-
ष्येन्द्र । कुशमीलदमाटिमि । युष्मैर्विद्यति विभो । सहयो
वश्योर्हयोः । क्षत्रियप्रपरो लोके नित्यं गूराभिस्तृ-
णत । शत्रुभिर्बुध्यमानस्य सपामे त्यस्य धन्यः ।
शिरस्त्रे तुल्यति सङ्क्रुद्ध शत्रुरानक्षितो भुवि । तच्छ्रुत्वा
सिन्धुराजस्य ध्यात्वा चिरमरिन्दम् । ज्ञातीन् सञ्जीव-
वाचेन प्रत्यक्षे ज्ञाभिनेदित । सपामे युध्यमानस्य
यक्षतो मङ्गते ध्रुम् । धरण्या मम पुत्रस्य पातयिष्यति
य शिरः । तस्यापि यतथा मूर्ध्नि फलिष्यति न सशयः ।
एवमुक्त्वा ततो राज्ये स्थापयित्वा जयद्रथम् । इन्द्रजितो
वन यातस्तपयोप समासितः । स तप्यते च तेजस्वी
तपो घोर दुरासदम् । समन्तपट्टकादभ्रादुर्गङ्गानरको-
तनः । तस्माज्जयद्रथस्य त्व शिरस्त्रिक्त्वा मङ्गावधे ।
दिव्यो नास्तेष्व रिपुहन् । घोरेणाङ्गु तर्कभया । सकुण्डल
विष्णुपते प्रभञ्जनस्तुतज्ज । अश्वघ्ने पातयाद्याशु
इन्द्रजितस्य भारतः । अथ त्वमस्य मूर्ध्नि पातयिष्यसि
भूतये । तथापि यतथा मूर्ध्नि फलिष्यति न सशयः ।
यथा चेद न जानीयात् स राजा तपसि स्थितः । तथा
क्रूर क्रूरत्रेह । दिव्यमस्त्रमुपाश्रितः । म ह्यसाध्यमकार्यं
वा विद्यते तव किञ्चन । समक्षेऽपि लोकेऽपि त्रिषु दास-
वमन्दम् । एतच्छ्रुत्वा तु वचनं सुक्लृणी परिसन्निहन् ।
इन्द्राग्निमसमस्य दिव्यमन्त्राभिधन्वितम् । सर्वभारसहं
मङ्गद्वन्माल्याश्रितं शरम् । विषसक्ताकुं नस्तूर्णं
सैन्धवस्य वधे धृतम् । ततो घनञ्जयः घोषं शरं त
भास्करत्विजम् । अज्जिह्वीर्षुं शिरः कायात् सैन्धवस्य
मङ्गात्मनः । स पार्श्वभुजमिच्छन् शरं श्येन इवागुगः ।
क्षित्वा शिरः सिन्धुपतेरुत्पपात विहायसि । तस्मिन्
सिन्धुराजस्य शरैर्हृष्टमवाहयत् । दुर्हृदामप्रहर्षाय
सङ्क्रुद्धं हर्षणाय च । शरैः कदम्बकीलस्य कावे तस्मिन्
पाण्डवः । योषवापास तांचैव पाण्डवः पश्यन्
रघुम् । ततः सप्तहृदाश्च तस्मापस्यान भारतः । सम-
न्तपट्टकादुवाह्य शिरो वद्वद्भरतः । एतस्मिन्नेव कावे
तु इन्द्रजितो मङ्गीपतिः । सन्वरासमाक्षो तेजस्वी सन्ध्या
तव मारिचः । उपानीयस्य तस्यान कृष्णस्य सकुण्डल
वम् । सिन्धुराजस्य मूर्ध्नि सङ्क्रुद्धे वमपातयत् ।

तस्योत्सङ्गे निपतितम् शिरस्तश्चासङ्क्रुद्धम् । इन्द्र-
जितस्य अपतेरलक्षितमरिन्दम् । ततोभीतस्त तस्यान
इन्द्रजितस्य भारतः । उत्तिष्ठतस्तान् सङ्क्रुष्ट शिरोऽनन्त
भरातवम् । ततस्तस्य मरेन्द्रस्य पुत्रमूर्ध्नि भूतवम् ।
गते तस्यापि यतथा मूर्ध्नि गच्छदरिन्दम् । ततः सौं
सैन्यानि विष्णु कम्पु रक्तमम् । वासुदेव वदीमङ्ग
मशयसमुर्गहारयम् । ततो विनिकृते राजन् । सिन्धु-
राजे किरीटिना । तमस्तदुवाहयेन सङ्क्रुष्ट भरत-
येन । पयाज्ज्ञात मङ्गीपातः । तव पुत्रं सङ्क्रुष्टो
वासुदेवप्रयुक्तेय मायेति नमस्तनम् । ।”

“जयद्रथवधे राजन् । दुर्धनघनञ्जयौ । शक्तिारं
मिरीक्षते भौवा वाक्का वधुरि” इति ।

जयद्रथवधे ५० जयद्रथस्य वधमधिकृत्य कृतो पद्य अथ तस्य
व्याख्यायिकायां लुपि व्यक्तियचनत्वात् पुस्तकम् । भारत-
द्रे गपर्वानगते अवान्तरपर्वभेदे तस्य द्रोणपर्वसि ८५ अध्या-
यासि १५१ अध्यायपर्यन्तम् “जयद्रथवधः पर्वः पटो-
कचवधस्ततः” भा० आ० १५० अध्यायपर्यन्तम् ।

जयद्रथविमोक्षणं ५० जयद्रथस्य विमोक्षणमधिकृत्य कृतो
पद्य अथ तस्य व्याख्यायिकायां लुपि व्यक्तियचनत्वात्
क्रीयता । भारतवधपर्वानगते अवान्तरपर्वभेदे तस्य पर्व
वधपर्वसि १०७ अध्यायात्मकम् । “द्रौपदीकृतं तस्य
जयद्रथविमोक्षणम्” भा० आ० १५० अध्यायपर्यन्तम् ।

जयधर्म्यं ५० कुरुसेनाभीभेदे । “कमलाक्षः पराकायी जव-
धर्मा रुदर्शनः । एते त्वामनुयासन्ति पत्नीनामनुतामि
षट्” भा० द्रो० १५४ सू० ।

जयध्वज ५० कार्त्तवीर्याञ्जुमस्य तनये आवान्तरे अपभेदे
“मूरसेनश्च मूरश्च छण्डोक्तं तस्य एव च । जयध्वजश्च
नाम्नाधीदावन्त्यो अपतितमङ्गान् । कार्त्तवीर्याञ्जु तनया
वीर्यवन्तो मङ्गाववा । जयध्वजस्य पुत्रस्तु तावज्जुहो
मङ्गाववा” हरिवं २४ सू० ।

जयन ५० जि-करणे क्लृप्तः । इवादिशब्दादे “द्वरजिहो
जयनयुजश्च वाजिन” भाष्ये । भावे क्लृप्तः । २४वे मेदि० ।
जयनी ५० इन्द्रकन्यायाम् त्रिकां ।

जयन्त ५० जि-क । इन्द्रपुत्रे अमरः २५वे २४व्दे च
त्रिकां । विराटावासे कृष्णवेदिनि ४भीमे तस्य तवागुहा-
नामता जययन्ते इत्या । विष्णौ “जयन्तः सर्व-
विज्जितो” विष्णुसं० । इन्द्रभेदे “जयद्रथादङ्गिर्भुजो
विष्णुपाशोऽयं रैवतः । हरश्च मङ्गलपञ्च त्रयस्य च

सुरेश्वर । सावित्रं जयन्तं मिनाकी चापराजितं”
भा० शा० २०८ अ० । रुद्रोक्तौ “अजैकपादहिर्बुध्नो
विष्णुपाणश्च रेवत । हरश्च वक्रतुण्डश्च त्र्यम्बकश्च सुरे-
श्वर । इहा एकादश मोक्षा जयन्तश्चापराजित”
विष्णुध० “यथा जयन्तेन शचीपुरन्दरौ” “त्रिविष्ट-
पश्चैव पति जयन्त” इति च रघु । ७ ताळभेदे “यादि-
ताले जयन्तं स्यात् शङ्काररससयुत । इन्द्रसंख्या
चरपदं व्यायुर्द्विकर पर” सङ्गीतदासोदरः ।

जयन्ती स्त्री जि-भ गोरा० डीप् । १ दुर्गाशक्तिभेदे
“जयन्ती मङ्गला काली मङ्गलाक्षी कपालिनी । दुर्गा
शिवो कृपा धात्री स्वहा स्वहा नमोऽस्तुते” कालियु० ।
२ जयन्तमगिन्या शक्रपुत्रां शपताकाया च मेदि० ।
३ खनामख्याते हस्तभेदे सा च नवपत्निकालगतः “कटकी
दाहिनी धान्यं हरिद्रा मानक कचु । विलोऽशोको
जयन्ती च विष्णोया नव पत्निका” दुर्गाशोपकृत्युक्ते । तद-
धिष्ठात्री देवता च कार्तिकी भूत तत्रैव दृश्यम् ।
“जयन्ती भद्रगन्धाढ्या तिक्ता चैव कटूष्णका । क्षमि-
भूतामजित् रघाता कथशोषणक्षता । कृष्णा रसा-
यनी तत्र सैव सर्वत्र पूज्यते” राजनि० । “तच्छाक विष-
दोषस्तं चतुष्वधं सधुरं हिंसम्” राजव० “जय पुण्यस्र
कुरुते जयन्तीकिति तां विदुः । रोहिणीसहिता
कृष्णा भावे च श्रावणेऽष्टमी । अर्द्धरात्रादधोर्द्धं कल-
यापि यदा भवेत् । जयन्ती नाम सा प्रोक्ता सर्वपाप-
प्रणाशिनी” ति० त० स्कान्दोक्ते ५ श्रावणकृष्णाष्टमी
रोहिणीयोगे कृष्णाष्टमीयन्दे २२२१ पृ० विवृति । “अभि-
जिज्ञास मन्त्रं जयन्ती नाम शर्वरी । सुहृत्पौत्रिजयो
नाम यत्र जातो जगद्गर्भे” हरिव० ६० अ० “यत्र
स्त्रोक्षगतसङ्को जगन्नादेकादशे स्थित । जयन्तो नाम
योगोऽयं शत्रुपक्षविनाशक” ज्योतिषोक्ते ६ व्याख्यायोग-
विशेषे पु० “प्रभायनीके तमसै जयन्ती” माघ । स्वार्थे क ।
जयन्तिका तत्रार्थे सञ्ज्ञाया कन् । हरिद्रायां राजनि० ।
दुर्गावस्त्रीभेदे च । तद्वेदाद्यं काशो० ४७ अ० दर्शिता यथा ।
“यथा जया च विजया यथा चैव जयन्तिका । शुभा-
नन्दा सुनन्दा च कौस्तुभो च यथोर्भिजा । यथा
चम्पकमाळा च यथा मलयवासिनी । कर्पूरवतिका
यद्वदस्रगंधारा यथा शुभा । अशोका च विषोका च
यथा कमलगन्धिनी । यथा च मन्दनि शशा यथा
शृङ्गमदोत्तमा । यथा च कोकिलाशापा यथा मयूर-

भाविणी । गन्धपद्मनिधिर्यद्वदस्रगंधा यथा च सा ।
हगङ्गलेहितज्ञा च यथा क्षतमनोरथा । पानचित्तहारा
यद्वत्तया स्वेया सुलक्षणा” ।

जयपत्रं न० जयसूचक पत्रम् । राज्ञा दत्ते जयसूचके
पत्ररूपे राजकीयलेख्यभेदे । राजलेख्यं पत्रं च चतुर्विधं
यथाह वशिष्ठ “राज्ञः स्वहस्तसंयुक्तं सप्तद्राचिह्नितं
तथा । राजकीयं धृतं लेख्यं सर्वे ज्ञेयेषु साक्षिभूतम् ।
शासनं प्रथमं ज्ञेयं जयपत्रं तथाऽपरम् । आज्ञाप्रख्या-
पनापत्रं राजकीयं चतुर्विधम्” । जयपत्रलक्षणभेदादिकं
वीरमि० दर्शितं तत्राह व्यास

“व्यवहारान् स्वयं दद्यात् श्रुत्वा वा प्राङ्निषाकत ।
जयपत्रं नतो दद्यात् परिज्ञानाय पार्थिव । जङ्गम-
स्थावरं येन प्रमाणेनात्मसात्कृतम् । भागाभिशाप-
सन्दिग्धे यः सम्यग्विजयी भवेत् । तस्मै राज्ञा प्रदा-
तव्यं जयपत्रं सुनिश्चितम् । पूर्वोत्तरक्रियापादं तत्-
प्रमाणपरीक्षणम् । निगदभूतिपात्रस्य यथासंख्यं वि-
निश्चितम् । एतत्सर्वं समासेन जयपत्रं ऽभिधेयमेदिति” ।
प्रमाणस्य पृथग्पक्षणात् क्रियापादेन प्रत्याकक्षितमत्र
व्युत्पद्यते । परिज्ञानाय प्राङ्निषाकस्य बोधनाय । भागेऽ-
भिशापे वा सन्दिग्धे । विषादपदमलोपलक्षणम् ।
तेन विषादविषयो यो यत्र विषादे स तत्र लेखनीयः ।
जयपत्रं राजसुद्राहितं कार्यमित्याह दृश्यमिषं
“यथोपन्यस्तसाध्यायं संयुक्तं सोत्तरक्रियम् । सावधा-
रणकक्षैव जयपत्रं कथ्यते । प्राङ्निषाकादिहस्ताङ्कं
सहितं राजसुद्रया” । अत्र च राज्ञः सभ्यामाद्यं स्वह-
स्तोऽप्यमेक्षितं इत्याह कात्यायन “सिद्धेभार्थेन
सद्योक्त्यो वादी सत्कारपूर्वकम् । लेख्यं स्वहस्तसंयुक्तं
तस्मै दद्यात् पाथिव । सभासदस्य ये तत्र स्मृतिशास्त्र-
विदः स्थिताः । यथा लेख्यविधौ तत्र स्वहस्तसुन्दरदुरेव
ते” । कचित्पञ्चात्काराख्योऽपि जयपत्रभेद उक्तस्तैव
“कनेन विधिना लेख्यं पञ्चात्कारं विदुर्बुधा । निरस्ता
तु क्रिया यत्र प्रमाणेनैव वादिना । पञ्चात्कारो भवेत्तत्र
न सर्वत्र विधीयते । अन्यथाद्यादिहीनेभ्य इतरेषां
प्रदीयते । हस्तासुषादसिद्धलक्ष्णं साज्जयपत्रकमिति ।”

जयपालं पु० जयं पालयति पालि-कष्य उप० सं० । १ विधौ
२ विष्णौ ३ भूपात्रे च शब्दच० (जमालगाटा) ४ खनाम-
ख्याते हस्तभेदे । “जयपालं कटुं प्राक्ते उष्णस्यैव विदे
चम । क्षमिज्ञेक्षामजठरामयद्द्वयं दीपमोमत” राजनि०

याश्चैव तिष्ठन्तु पितरो मम। स्मृत उवाच। एष
सङ्गाः सः सः पितृ-सुचारः प्रथिवीं स्मि। न च यः
समते भाव्यां हृदोऽयमिति शौनकः।। यदा नियं-
दमापन्नः पितृभिर्योदितक्षया। तद्वरण्यः स गत्वो-
न्मैशुः श्लोभः स्मृदुःखितः। स त्वरण्यगतः प्राप्तः पितृणां
हितक्षाम्यया। उवाच कन्या याचामि तिस्रोवाच
शमैरिमा। यानि भूतानि सन्नीहः स्थावरार्थाश्च चराणि
च। धनार्हितानि वा यानि तानि गृह्णन्तु मे वच-।
उपे तपसि वर्तन्तः पितर्योदयन्ति माम्। निर्दिश-
स्तेति दुःखात्ताः सन्तानस्य चिकीर्षया। निर्दिशया-
खिला भूमिः कन्याभैश्च चराणि भो। दरिद्रो
दुःखशीलश्च पितृभिः सन्निवृत्तः। यय कन्यास्त
भूतस्य ये मयेह प्रकीर्त्तिता। ते मे कन्यां प्रयच्छन्तु
चरतः सर्वतो दिशम्। मम कन्या सनास्त्री या भै-
वशोद्यता भवेत्। भरेयश्चैव या नाह ता मे कन्या
प्रयच्छत। ततस्तो पञ्चगा ये वै जरत्कारौ समा-
हिता। तामादाय प्रहर्तुने पाशुके प्रत्यवेदयन्।
तेषां श्रुत्वा स नागेन्द्रा कन्यां समलङ्घुताम्। प्रह-
र्यारण्यमगमत् समीपं तत्र पञ्चगम्। भा० आ० ४६ अ०
इतः परमास्तीकशब्दे ८६२ अ० दृश्यम्। “यो जरत्का-
रणा जातो जरत्कारौ महायया” तत्रैव। [शब्दर०।
जरत्कारमिवा स्त्री इत०। मनसादेव्यामास्तीकमातरि
जरतिन् जु-यतश्च जरतः ततः अस्त्यर्थे इति। जरायुक्ते
ततः शुभ्रा-धपत्ये टक्। जारतिनेयं तदपत्ये पु स्त्री०।
जरह्व पु० कर्म० टक् समा०। १४३४ अ० अमरः जरन्
गौरिव टक् समा०। २४३४ अ० विभे “अज्ञातकुलशीलस्य वासो
देयो न कस्यचित्। मात्तारस्य हि दोषेण हतो हृदो
जरह्वः” हितो०। जरन् क्षीयमाणो गौर्धर्मद्वयः।
शास्त्रप्रतिपादिते क्षीयमाणे धर्मरूपद्वये। “नैतस्येह
यथास्माकं शशष्वाश्च जरह्वः। अलसः क्षुत्परो
मूर्खश्चैव पीवान् युगं सह” भा० आ० ११ अ०।
“शास्त्रं तत्प्रतिपादितं जरन् क्षीयमाणो धर्मः”
नीलक०। व्याकाशस्ये धर्मोपभेदे स्त्री ङीप्। “नाग
गजैरावतद्वधमगोजरदुग्धवद्गजानदहमास्या” इत्युपक्रमे
“जरह्वया त्रयणात् लिभः ऋगाख्या लिभश्च नैलाद्याम्”
ह० स० ६४०।

जरद्विष् त्रि० जरतो हृद्वान् वेवेष्ट विष-क इत०।
जरत् विषं जलं यस्माद्वा। १जीर्णयुष्कद्वयव्यापके

१जीर्णोदकके वङ्गौ। “त्यामन्ने अतियः पूर्वम् शुभ्रान्वा-
स्तरसः जरद्विष्” ४०५। २ “जरद्विष् जरतां हृद्वान्
विषं व्यापकं जीर्णोदकं वा” भा०। [त्रिका०।
जरन्तः पु स्त्री जु-भक्। मङ्गिणे स्त्रियां ङीप्। २४३४ त्रि०
जरमानः पु० अपिभेदे ततो गगौ गोत्रे यञ्। जारमा-
तद्गोत्रापत्ये पु स्त्री स्त्रियां ङीप् यलोपः। जारमानी।
जरसान पु० जु-असानच्। उपर्ये चक्वत् इत०।
जरा स्त्री जु-अङ् गुणः। १यः कृतज्ञयभाषाद्यवस्था
विशेषे “हृत्पुत्रानि युवान् गणयन्ती जीवनेषु लक्ष्य-
न्यतुरागम्। आगता वतः जरये हिमामो सेव्यतां
सुरतरङ्गिणी” उल्लट “मदेकशला जगती जराह्वरा” नैप०
१जराहेतौ “या हृदमनसा नित्यं स्थानमानविषलया।
भर्तुं प्रीतिं करोति नित्यं सा भाव्यां ह्रीतरा जरा” १जरा-
धिपातृदेवताभेदे। सा तु कालकन्या। यथा “कालकन्या
जरा साक्षात् लोकस्था नाभिमन्दति। स्वसारं जगदे-
ष्टव्यं क्षयाय जगतामिह” मागवतम्। जराति-
क्रमोपायाश्च दर्शिता यथा “क्षत्यं रोगाः सुताश्चैव
जरा तस्य च कन्यका। जरा च आहमि सर्वा शब्द-
मति भूतलम्। एते क्षीययत्नेसारं न गच्छन्ति च साक्ष-
तम्। पचायन्ते च तं दृष्ट्वा वैवतेयमिषोरगा। चक्षुर्जलस्य
व्यायामं पादाघातौलसेवमम्। कथं तैश्च मूर्ध्नि तैश्च
जरायाश्चिन्विनाशनम्। वयन्ते भ्रमणं वञ्चिषे-
ऽस्त्रं करोति यः। बालाश्च सेवते काले जरा तं
नोपगच्छति। स्वातन्त्र्यतोदकज्ञायी सेवते चन्दन-
द्रवम्। नोपयाति जरा तस्य निदाघेऽनिलसेवि-
नम्। प्राहङ्गुणोदकज्ञायी घनतोयं न सेवते। सम-
ये च समाह्वरी जरा तं नोपगच्छति। शरद्विह
न गच्छति भ्रमणं तत्र दर्शयेत्। स्वातन्त्र्यायै समा-
ह्वरी जरा तं नोपतिष्ठते। स्वातन्त्र्यायै च जेभन्ते
काले वञ्चि निपेयते। भुङ्क्ते नवाग्रस्यणश्च जरा तं
नोपगच्छति। शिचिरेऽयुक्ताश्च च नवोप्यास्यणं सेवते।
य एवेष्टोदकज्ञायी जरा तं नोपगच्छति। सद्योमांस-
नवाग्रस्य बालक्षीं क्षीरभोजनम्। इतश्च सेवते योहि
जरा तं नोपगच्छति। भुङ्क्ते सद्यः क्षुत्काष्ठे
तृण्याया पीयते जलम्। नित्यं भुङ्क्ते च तावत्
जरा तं नोपगच्छति। दधि शैत्यजीनश्च भवतीत तथा-
युभम्। नित्यं भुङ्क्ते संयमी यो जरा तं नैव गच्छति।
युष्कमांसं स्त्रियो हृद्वा वासाकंक्षरणं दधि। तं सेवन्

ति गृह्णता भ्रातृनि' सङ्ग । राज्ञो ये दधि
पुत्रलीङ्ग रजस्रनाम् । तस्यैति जरा हृष्टा
• सङ्ग सुन्दरि । इति ब्रह्मवैश्वदेवसंस्कृतम् । ४राक्षसी
राक्षस्यगण्डे वनम् । ५चीरिणीवृक्षे शब्द-
बुद्धौ निरु० "जराबोध । तद्विविद्धि" अ० १।१७।१०
वृक्षे निरुक्ते ४।६।१ । "जरा स्तुतिर्जरते'
मेष " इत्यमरः ।

दौ प्रत्यये परे ह्रस्वे गौणे च वा जराया जरस् ।
जरे जरया जरसा । न ह्यस्या अपरं चम जरसा
पति "निरु० १।१८ "हृता ऋक् "हृत्त्व जरसा
"ऋगैर्गौर्जरसोपदिष्टम्" रघु गौणे "गीत-
तरसं परं शुचि " किरा० निर्जरसम् निर्जरम् ।
ति च वस्त्राणि धारयन्ति गतकृपा" भा० अशु०
। अश्वयीभावसमाप्ते निवृत्तम् अच जरस् च भा०
। अभायः अजरसम् । सङ्ग जरया सजरसम् ।
। दमेदे । "जरानामनिषादाना प्रभुः सर्वधनुस्तताम्"
० १६२ अ० । जरेति नाम येषां तेषां निषादानाम्
। तत्र स्तुतौ "तासां जरां प्रसृज्येति" । अ०
८ "अस्त्रावदा तमा गिरा जरायै प्रक्षयसतिम्" ।
११ । [जराहारा] जैम० ।
ज० १२० । जीर्णे २जरपक्षे शब्द० "जननी
। १२० । जरासन्धे न्ये शब्द० ।

पु० जरया स्तुत्या बुध्यति बुध-अच् । स्तुत्याबोधमा
। "जराबोध तद्विद्विषये विप्र यस्त्रियाय" अ०
१५ । "जरया स्तुत्या बोधमानान्ते" भा० तत्र
तोषेत्त्वस्यान्धवि भवः क । जराबोधीय जराबोध्य
चि गीयमाने सामभेदे "अग्नेः शुद्ध्या ह्रियेत चेति
तोषीयमग्निरोमसाम काव्यम्" ताण्ड्य० ४।२।१५।
पु० जरातो भीरु ५त० । १कामदेवे हेमच० ।
जीर्णययि ह्रियमाणत्वात् तथात्वम् । २जरातो
तोषे लि० ।

। पु० जराया राजस्या व्यपत्य तया पात्यत्वात्
प्रि । जरासन्धे मागधे न्ये शब्द० ।

• जरानेति इ-जुष् । १गर्भवरणचर्मणि २गर्भा
"जरायुषा सधे अस्ते कण्ठे च कफवेष्टिते ।
। मार्गं निरोधाय न गर्भस्य मरोदिति" सुश्रु० । "या
। र्मां हति स्रज्जा जरायुः सा निगद्यते" देवीभाग० ।
शायो यक्षिणि च मेदि० । ४अग्निजराहृत्ते राजनि० ।

५कुमारानुचरमातृभेदे । "पञ्चालिका मत्कुण्डिका
जरायुर्जर्जरानमा" भा० श० ४७ अ० ।

जरायुज लि० जरायौ जायते जन-ङ ७त० । जरायु-
मध्यजाते मनुष्यादौ अमर । जरायुजभेदाच्च मनुगा
दर्शिता यथा "पशवश्च ऋगाश्चैव व्याघ्राश्चोभयतो
दतः । रक्षासि च पिशाचाश्च मनुष्याश्च जरायुजा"
"पशव गवाद्या ऋगा हरिणाद्या व्याघ्रा सिंहाद्या"
। कुल्लू० "लीणि स्थानानि भूतानां चतुर्थं नोपपद्यते ।
स्थलमापस्तथाकाशे जन्म चापि चतुर्विधम् । अश्वत्थो-
द्विजस्रस्तेदजरायुजमथापि वा । चतुर्धा जन्म इत्ये-
तद्भूतयामस्य लक्षणम्" इत्युपक्रमे "हिपादवक्ष्य-
दानि तिर्यग्गतियुतानि च । जरायुजानि भूतानि" भा०
आनु० ४२ अ० । सन्धेमेयोक्ता । "या तु चर्माकति सूक्ष्मा
जरायुः सा निगद्यते । शुक्रयोषितयोर्योगस्तस्मिन्
सजायते यत । तत्र गर्भो भवेदास्मात्तेन प्रोक्तो जरा-
युजः" इति देवीभाग० ।

जरासन्ध पु० जरया राजस्या सन्धा' देहयोजनमस्य ।
हृद्ग्रन्थभूषणते मागधे न्ये तस्योत्पत्तिकथा यथा ।
"राजा हृद्ग्रन्थो नाम भगवाक्षिपतिर्वर्ची" इत्युपक्रमे ।
"नाससाद न्यपन्नेष्ठ पुल्लुङ्गविवर्द्धनम् । अथ
काक्षीयतः पुल्लुङ्गौतमस्य मङ्गात्मनः । शुश्राव तपसि
आनसुदार चण्डकौशिकम् । यद्वक्ष्ययागत तन्तु हृद्ग्र-
भूलसुपाश्रितम् । पत्नीभ्या सहितो राजा स च रत्नै-
रतोषयत् । तमम्रवीक्ष्यत्यष्टति सत्यपाटपिषत्तमः । परि-
तप्तोऽपि राजेन्द्र । वर वरय सुमत । ततः सभार्य-
प्रणतस्तसुपाश्च हृद्ग्रन्थः । पुल्लुङ्गनैराश्याद्वाप्यसदि-
ग्धया गिरा । राजोवाच । भगवन्नाक्ष्यस्तुष्टुज्य
प्रस्थितोऽहं तपोवनम् । किं वरेणात्यभाग्यस्य किं
राज्येनापजस्य मे । कण्ठपयाच । यतत् श्रुत्वा
सुनिध्यामभगमत् क्षुभितेन्द्रिय । तस्यैव चामुह्यस्य
ह्यायार्या ससुपाविशत् । तस्योपविष्टस्य हनेरुत्सङ्गे
निपपात ह । अयाममशुकादष्टमेकमात्रफलं किल ।
तत् प्रष्टव्यं सुनिश्चेणे हृद्ग्रन्थमिमन्त्र च । राज्ञो
ददावप्रतिमं पुल्लुङ्गप्रतिकारणम् । उवाच च
महाप्राज्ञः राजान महासुनि । गच्छ राजन् ।
कृतार्थोऽसि निवर्त्तस्व मराधिप । एतत् श्रुत्वा मुने-
र्वाक्य मिरसा प्रणिपत्य च । हने पादौ महाप्राज्ञ-
स न्यपः स्वगृहं गत । यथा समयमाज्ञाय तदा स

ततस्तमजित लेह जरासन्ध इकोदर । सरभ बलिना
 ओठो जग्राह कुबन्धन । भीमसेनस्तत कण्ठमुवाच
 यदुनन्दनम् । बुद्धिमास्थाय जिघृक्षां जरासन्धमधेयसया ।
 नाय पापो मया कण्ठ । युक्तं स्यादुपरोधतम् । प्राणेन
 यदुग्राहूँ । यद्वक्तव्यं वामसा । एवमुक्तस्तत कण्ठ
 प्रत्युवाच इकोदरम् । त्वयन् पुत्रपथ्याम् । जरासन्ध
 मधेयसया । यत्ते देव पर सत्त्वं यत्ते मातरिन्धन ।
 बल भीम । जग्राहमे दर्शयामि तदद्य वै । एवमुक्तस्तदा
 भीमो जरासन्धमरिन्दम । उत्क्षिप्य भ्रामयामास
 बलबल महाबल । भ्रामयित्वा शतशुण जातुभ्यां
 भरतर्षभ । । वभञ्ज पुष्ट सन्धिप निधिय विनमाद च ।
 करे गृहीत्वा चरण द्वेधा चक्रे महाबल । तस्य
 निधियस्यापास्य पाण्डवस्य च गर्जतः । अमवत्तु सुलो
 नाद सर्वपाणिमयङ्करः । पितृसुमांगथा सर्वे स्त्रीणां
 गर्भाश्च सुसुषु । भीमसेनस्य नादेन जरासन्धस्य चैव ह ।
 किं तु स्याद्विमग्नान् भिन्न किं तु स्निहीयते मही ।
 इति वै सागथा जङ्गुभीमसेनस्य निःसनात् । ततो राक्षः
 कुलद्वारि प्रसूतमिव त न्यपम् । रात्रौ गतासुसुख्य
 निश्चक्रमुरारिन्दमा । जरासन्धराध कण्ठो योजयित्वा
 पताकिनम् । चारोय स्वातरो चैन मोक्षयामास बान्ध
 यान् ।”

जति लि० जरा जाताऽस्य तारका इतच् । जातजरे
 इह मन्दपात्तियिक्कल्ले २५ छिपोभेदे तत्कथा

“तच्छ्रुत्वा मन्दपात्मस्तु वचस्तेषां दिवौकसाम् । क
 नु शोभनमप्य स्याद्विजय चेत्तच्चिन्तयत् । स चिन्तयन्
 गच्छत् सुवक्त्रमसयान् यगान् । गार्ङ्गिकां गार्ङ्गीको
 भूत्वा जतिता सनुपेयवान् । तस्या पुत्रानजयस्युत्तरो
 ब्रह्मवादिन । तानपास्य स तल्लैव जगाम सपितां
 प्रति । वायान् हुतानगृहगतान् स ह माता मुनिर्धने ।
 दक्षान् गते महाभागे क्षपिता प्रति भारत । । अपत्य
 चैकस्युक्ता जतिता यद्विचिन्तयत् ” तेन त्वक्ताग
 सन्याख्यान्धीनगृहगतान् । न जहौ पुत्रशोकात्
 जतिता स्यात्तमे हुतान् भा० आ० १२६ अ० ।

जति लि० जू-तृप् । “सोतरि निघण्टु ” इमा ब्रह्माणि
 जतिता वो अर्धे” भा० ११६५।१८ “सभीष्टं च सखी
 नामविता जतिताम्” भा० १२। २जीर्णे च स्त्रियां ङीप् ।

जतिरिति ३०। जतितायां जाते मन्दपास्ये जहेऽपुले जति-
 तारौ कुल छेतत् जहेऽपुलेन प्रतिष्ठितम् भा० आ० २६ ।

जतिन् लि० जरासन्धस्य इति । इह जरायुक्ते द्वेषः
 स्त्रियां ङीप् ।

जतिमन् ३० जू-नावे इमनिच् । जरायां मू ‘नी’ न इय
 जतिमा भिनाति” भा० १०७।१० । “सक्तमिनेत् जति-
 माण जगत्याम्” १११।६।२५ ।

जकृथ ३० जू-जघन् । भांसे लिताः । २२रपीये च । ग-
 बा० जघन् घृणे० । २५रूपभाषिणि । “जकृथ कृथाश्च
 राये प्ररन्निम्” भा० ७।६६ । “जकृथ पश्यभाषि
 जरणीय वा रक्षोगणम्” भा० इगाकृचमभिज्ञान निरु०
 ६।१७ । उक्त “जकृथ गकृथ गृथान्ते” । “विद्या अम्ने ।
 उपद्वारातीर्थे भिन्नपोभिरदहो जकृथम्” भा० ७।१७

“येमिर्जैलपोभिरदहो पश्ययन्कारिण राक्षसम्” भा०
 जर्च(छी) उक्तौ ङ० प० सक० सेट् । जर्च (ह)ति कज
 र्च(ही)व । जजर्च(ळ) । [जजर्च जजर्च ।

जर्ज उक्तौ भर्जने च ङ० प० सक० सेट् । जर्जति कजर्ज
 जर्जर ३० जर्ज-बा० थर । गौखले २५कृष्यजे २जीर्णे लि०
 सेट् । “जर्जर चास्य विषय कुर्वन्ति प्रतिरूपकैः” भा०

शा० ५६५० । “सु जर्जर दधिभिर्भृष्टद्विष स्थान
 मपि हैमम्” इ० ८८०।१२५५ते च “क्षत्वा पु वत् पात
 सज्जैर्धृष्ट्यो मूर्द्धि पात्वा जर्जरा निर्मरौषा” भा० ।

जर्जरानना स्त्री कुमारावचरणात्भेदे । “प्रयुक्ता ननु-
 लिका मधुकम्भा तथैव च । पञ्चाक्षिका ननुकुक्षिका
 जरायुर्जर्जरानना” भा० श० ४७ अ० ।

जर्जरित लि० जर्जर करोति जर्ज+विच-कर्मणि क्त ।
 १जीर्णिते २५कलीकते । “कण्ठो जर्जरिताङ्गस्य कुञ्ज
 रस्यात्तचेतस” हरि० ८६ अ० । “जराजर्जरितं
 पतिम्” भा० व० १२२ अ० । [२४राहरे च सेट् ।

जर्जरोक्त लि० जर्ज-ईक फर्मरौका० लि० । १५कृषिद्रष्ट
 जर्ज उक्तौ भर्जने च ङ० पर० सक० सेट् । जर्जति
 कजर्जति जजर्ज । [द्वेषः

जर्ज ३० जू-मन् । १५न्द्रे २४थे च सेट् । २जीर्णे लि०
 जर्जित्क जू-बा० तिक । भाषीकदेगे । शोभितलोऽस्य अच्
 वङ्गु जगदे लुप् । २तद्देयवासिपु ङ० ङ० । “जर्जिता
 नाम बाहोनाक्षेपा इत सनिन्दितम्” भा० व० ४४४० ।

जर्जित ३० जू-विच् निञ्जक० । १५रगलतिवे “जर्जितः
 कथ्यते सङ्गरत्नप्रमवक्षिणः” यद्वार्थचि० । “जर्जितं
 कुंहीति” मत० ब्रा० ६।१।१२ । “जर्जिता वरद-
 तिवाः” भा० “जर्जितमिन्द्रान् गनेतुवाचकून् चला

नृपसत्तम' । द्वाभ्यामेकं फलं प्रादात् पत्नीभ्यां भरत-
 र्जितम् ।। ते तदाश्च' द्विधा कृत्वा भक्त्याभासतु शुभे ।
 भावित्वादपि चार्थस्य सत्यवाक्यतया सुने । तयो-
 समभवद्भर्तुः फलप्राप्तयसम्भव । ते च दृष्ट्वा स नृपति-
 परां सुदमयाप ह । अथ काले महाप्राज्ञ ! यथा
 समयमागते । प्राजायेतामुभे राजन् ! शरीरशकले
 तदा एकाक्षिगण्डचरणे अर्द्धीदरसुखस्त्रिके । दृष्ट्वा
 शरीरशकले प्रवेपल्लुचभे भृशम् । उद्दिग्ने सहस्रमन्त्र
 ते भगिन्यो तदाऽवले । सजीवे प्राणिशकले तत्त्वजाते
 सुदुःखिते । तयोर्धौत्वौ सुसंवीते ते कृत्वा गर्भसंज्ञने ।
 निर्गम्यान्'पुरद्वारात् ससुतसुख्याभिलम्बतु । ते
 चतुष्पथिनि क्षिप्ते जरा नामाय राक्षसी । कथाह
 भक्तजव्याध ! सांसोषितभोजना । कर्तुं काया सुख-
 वहे शकले सा तु राक्षसी । संयोजयामास तदा
 विधानबलनोदिता । ते समानीतमात्रे तु शकले शुभ-
 र्जितम् ।। एकमूर्तिधरो वीर कुमार' समपद्यत ।
 तत' सा राक्षसी राजन् ! विषयोत्फुल्लोचना ।
 न यथाक ससुहोदु' वज्रसारभयं शिशुम् । बालका-
 न्तत्वं सृष्टि' कृत्वा चासौ निघाय स । प्राक्प्रदति-
 बंरब्ध सतोय इय तोयदः । तेन शब्देन सम्प्रान्तः
 सहस्रान्'पुरे जन । निर्जगाम नरव्याध ! राक्षा सह
 यरन्त्य ।। ते चावले परिच्छाने पय'पूर्णपयोधरे ।
 निराशे पुल्लभाभाय सहस्रेवाध्यगच्छताम् । ते तु दृष्ट्वा
 तथाभूते राजानमुत्पन्नतिम् । तच्च बाल प्रवर्त्तिन
 चिन्तयामास राक्षसी । नाहोनि विषमे'राक्षो वसन्ती
 पुल्लवृद्धि' । बालं पुल्लमि, हन्तु घातिकास्य महा
 तनः । सा तं बालसुपादाय मेघवेखेव भास्करम् ।
 कृत्वा च मातुष रूपसुवाच वसुधाविपम् । राक्षस्यु-
 वाच । दृष्ट्वा । सुतस्ते'ज्यं मया, दत्त', प्रदद्याताम् ।
 तव पत्नीद्वये जातो द्विजातिपरयासमात् । बालीजन
 परित्यक्तो मयाय परिरक्षित । कण्ठ उवाच । ततस्ते
 भरतश्रेष्ठ ! काशिराजसुते शुभे । तं बालमभिपद्याय
 प्रसन्नैरभ्यक्षितताम् । ततः स राजा संकृष्ट' सर्वं तदुप-
 चय च । अष्टश्लोभगर्भाभां राक्षसीं तामराक्षसीम् ।
 राजोवाच । कालं कमलगर्भाभे ! मम पुत्रप्रदायिनी ।
 काम्यया द्रुहि कल्याणि ! देवता प्रतिभासि मे ।

राक्षस्युवाच । जरा नामास्मि भद्रन्ते राक्षसी
 कामरूपिणी । तव त्रेक्ष्मणि राजेन्द्र ! पूजिता न्यस्य

सुखम् । नृहे नृहे सत्तुष्याणा नित्यं तिष्ठामि
 राक्षसी । नृहेदेवीति नाम्ना वै पुत्रा सृष्टा स्वय-
 म्भवा । दानवानां विनाशाय स्थापिता, दिव्यरूपिणी ।
 यो मा भक्त्या लिखेत् कुद्ये सपुत्रां यौवनाम्विताम् ।
 नृहे तत्र भवेद्दृष्टिरन्यथा जयमाप्नुयात् । त्वद्गृहे तिष्ठ-
 माना तु पुजिताह सदा विभो ।। लिखिता चैव
 कुद्ये, पुत्रैवेक्ष्मिभिराहता । गन्धपुष्पैस्तथा घूपैर्भक्ष्य-
 भोज्यै सुपूजिता । साहं प्रत्युपकारार्थं चिन्तया
 म्यनिश तप । तत्रैवे'पुत्रशकले दृष्टव्यस्मि घातिका ।।
 सन्नेपते मया देवात् कुमारः समपद्यत । तव भा-
 ग्दान्महाराज । हेतुमात्रमह त्विह । मेरु वा खा-
 दितु शक्ता कि पुनस्तव बालकम् । नृहे सम्भूजनात्
 तृष्ट्वा मया प्रत्यर्पितस्तव । कण्ठ उवाच । एवमुक्त्वा
 तु सा राजंस्त्वैवान्तरधीयत । स सन्दृष्ट्वा कुमारं
 त प्रविशे नृहे नृप । तस्य बालस्य यत् कल्प
 तत्कार नृपसदा । आश्रापयच्च राक्षसा' मगधेषु
 महोत्सव । तस्य नामाकरोच्चैव पितामहसमः पिता ।
 जराया सन्नितो यस्मात्परासन्तो भवत्ययम् । सोऽवर्द्ध
 महातेजा' मगधाधिपते, सुत' । प्रमाणबलसम्पन्नो
 कृताकृतिरिवान्तः । मातापितोर्नन्दिकर, शुक्लपक्षे यथा
 शशी' भा० सं० १७।१८ अ० ।

जरासन्धबध पु० जरासन्धस्य वधमधिकृत्य कृतो ग्रन्थ
 अष्टाध्यायिकायां तस्य अपि व्यङ्ग्यवचनत्वात् पुंस्त्वम् ।
 भारतसभापर्वान्तर्गते अश्वत्थामपर्वभेदे तस्य पर्व समापर्वणि
 १८ अध्यायवधि १७ अध्यायपर्यन्तम् । 'जरासन्धवध'
 पर्व तथा दिग्विजयस्तन " भा० आ० १ अ०

जरासन्धजित् पु० जरासन्ध जितवान् जि-क्षिप् इत० ।
 भीमे पाण्डवे तत्पञ्चकथा भा० सं० २३ अ०

"कार्तिकस्य तु मासस्य प्रवृत्त प्रथमेऽहनि । अना-
 हार दिवारात्रमविश्रान्तमवर्त्तत । तदुत्तं तु त्रयोदश्या
 समयेत महात्मनो । चतुर्दश्या निशायास्तु निवृत्तो
 मागधः कृमात् । त राजान तथा क्लान्त दृष्ट्वा राजन् !
 जनार्दन । उवाच भीमकर्माण भीमं सन्वोदयच्चिद्व ।
 क्लान्तः शत्रुर्न कौन्तेय । जस्यः पोड्यिह रणे । पीछ-
 मानो हि कात्स्त्रे'न जह्याप्सीवितमात्मन' । तस्मात्तेनैव
 कौन्तेय । पीछनीयोजनाधिप' । सममेतेन बुध्यस्व वा-
 क्तव्यं भरतर्जित ! । एवमुक्त्वा स कण्ठेन पाण्डव पर-
 धीरहा । जरासन्धस्य तद्रूपं ज्ञात्वा चक्रो मति वने ।

कीरमेके" कात्या० श्रौ० १८।१।।। कर्त्तव्यं तदर्थकृतया
 व्याख्यातम् ।
 जलं पु० जल-“जनेषु रथ” उणा० ४।४६ ख० त रथाना
 देय । १। योनौ तस्या देहस्य जायमानस्यात् तयात्वम् ।
 २। इति च उणादिकेषां अत्र गजकल्पद्रुमे जनेति
 अकारान्तगजकल्पन नामादिकमेव । अथिप्रसारे च निषि-
 करप्रमादगतमेवाकारान्तत्वम् । [अजलीत् । जलत् ।
 जलं भर्त्तुं ने चक्रौ रथस्य च भ्रा० पर० स६० मेट् । जलं ति
 जर्भरि लि० जल-गात्रविभागे अरि, भट-यङनुक् ८० प्रथो-
 मय्य ज । १। गात्रविनामकर्त्तरि २। भर्त्तरि च । स्थिर्वा
 या ङीप् । “खण्डेव जर्भरो तर्भरो त” अ० १।१।०६।
 ६। भाष्ये तदेव व्युत्पादितम् निरु० परि० १।१५ “इमा-
 न्त्वमधिष्ठत्य” द्विविधा कृषि जर्भरि भर्त्ता च कृत्वा च
 तयाद्रिनी चापि भर्त्ता जर्भरो भर्त्तारो” । १। इमा
 न्त्वमधिष्ठत्य चाश्वैरुपकृतम् “तयोवेदस्य कर्त्तारो
 भण्डवृक्षनिगाचराः जर्भरोवर्त्तारोत्यादि पण्डितानां
 यवः पशवश्च” उरु० चार्वाकदर्शने । स्थिर्वा या ङीप् ।
 जर्हि ल प्र० जन्ति न+प्रथो० । जर्त्तुं च प्यारण्यतिरे राजनि०
 जल व्याख्यादादने चुरा० उभ० स६० मेट् । जाहयति ते
 यजो जलत् त ।
 जलं तोक्षणीभवेन जीवोपयोगिक्रियाया च अक० भ्रा० पर० मेट् ।
 जलति अजामीलु जलाज जेनत् । ज्वलादि जलः जाह ।
 जलं लि० जल-अच् उल्ल खोवा । १। जडे । २२८के,
 २। सुविरे गजद्वयं, ज्योतिषोक्ते अन्नावधिके ४। चतुर्थस्थाने,
 ५। पृथ्वीपाङ्गान्तरे च न० गन्धार्थि० । जलस्य पशुभूतान
 गतभूतभेदं तन्नेद्युषादिकं सुयुक्तं अम्बुशब्दे ३२६१०
 प्रष्टे दर्शितम् वनशब्दे २७८६ प्रष्टे च तस्य विवृतिः ।
 “अपा यैत्य तथा क्रुदो द्रवस्य ज्ञेयस्येति । जिह्वा
 मिषप्रन्दन्वापि भौमानां अपय तथा । चतुर्थमापो
 विज्ञेयं जिह्वाध्यातव्यं पचयते । अधिभूत रसाक्षत सोम
 कक्षाधिदैवतम्” भा० व्याश्र० अ० । “तदङ्गानि प्रप्रन्दन्जलेन
 जोचने” “जलाभिलाषी जलमाददाताम्” रघु० । “न
 तज्जलं यत्तु सुचारुपङ्कजम्” भट्टि ।
 “नृपताय रोगिण्येऽपि जलं देयं तथा च “पानीय
 प्राण्यना प्राण सदायकं हि जीवमसु । तस्मात् सर्वो-
 न्यस्यासु न क्रियते वारि वार्यते । अन्नेनापि विना जन्तुः
 प्राणान् धारयते विरज् । तोयाभावे पिपासार्त्तं
 अवात् प्रार्थयिष्यते । नृपतो मोक्षमायाति मोक्षात्

प्राणान् विमुञ्चति । तस्माज्जलमवगच्छेदं दातव्यं
 भेदजैः सममिति राजवङ्गम । “मादेन घटस्यदाय
 भाजने परमेष्ठिनम् । नञ्जम् म'दराश्रय भागद्वय
 श्रया समम्” इति कर्मभोचनं तस्य दातव्यत्वात्
 यथा । “अन्ने दत्ते नरेणैव प्राणा दत्ता भवन्त्युत ।
 प्राणदत्ताश्च परमं न तानमिच्छेदं पिबते । अन्ने चापि
 प्रभवति पानीयात् कश्चनम् । । भीरुजानेन हि विना
 न किञ्चित् समवर्त्तते । अन्नेपि च मृदाराणां भीरु
 धय जलैर्द्वया । यत प्राणभर्ता प्राणा समवर्त्ति
 विनाम्यते । । तस्मात् पानी दानाद् न परं विद्यते
 कश्चित् । तस्य दद्यात्सरो नित्यं यन्नेष्टुं निपातन ।
 धन्यं यमस्यमायुष्यं जलदानमिच्छेत्पुनरे । गन्तव्य-
 धि कीनेय । सदा तिष्ठति तोयत । सर्वकामानवाप्नोति
 कीर्तिं सुखे च गात्रतोम् । प्रेक्ष्य चानन्यमप्राप्तिं पावे-
 भ्यश्च प्रययते । तोयदो मत्तज्ज्यात् । स्वर्गे गत्वा
 महाद्युते । । अथयान् समवाप्नोति लोकानित्यमधीनु
 मत्तं भा० गा० टा० अ० देमाद्री टा० चण्डे विवेको
 एव “पानीयं प्राणिनं प्राणा पानीयं धावनं महत् ।
 पानीयस्य प्रदानेन हर्षिर्भवति गात्रतो” जलदानमन्त्र
 जलपर्वण्यज्ञानाय यर्थाधिपराज्ञादानयनं तत्फलञ्च
 कश्चिदप्ये दर्शितं यथा

“हृदिमूला हृदि सर्वा हृदिमूलस्य जीवनम् ।
 तस्मादादौ प्रयत्नेन हृदिज्ञानं समाचरेत् । ततो वर्यस्य
 राजानं मन्त्रिणं मेघमेव च । आरुह्य सत्त्वित्वापि
 हृदिज्ञानाय शोधयेत् । शार्कं त्रिगुणितं कृत्वा द्वियुतं
 सुनिना (७) हरेत् । मागशितो ज्योत्सोयो ज्योत्सोनी
 चतुर्थकः ।” अथ ज्योत्सोदिकम् । “चित्तवाङ्मे नृपे
 हृदिहृदिस्था मिथापतौ । हृदिमेन्द्रा सदा भौमे चन्द्रो
 हृदिस्तथा । शूरो च शोभना हृदिभोगे हृदिस्तथा ।
 प्रथिवी धूम्रसम्पूया हृदिहृदिना शनौ ज्ये । वसिष्ठ
 सवस्तरे चैव अर्को राजा भविष्यति । शस्त्रहानिर्मेतत्त
 नित्यं रोगप जायते । यक्षिण्यदे विधुराजा यक्षपुत्रो
 च मेदिनी । भैरव्यस्य हृदिहृदि सुमिच्छं क्षितिमण्डले ।
 यक्षिण्यदे कुजो राजा यक्षगुन्या च मेदिनी । भैरव्य
 विनिहन्ति हृदि क्षितिमण्डले । यत्नाद्दे चन्द्रो
 राजा सर्वश्रेष्ठः च भूभिवत् । धर्मो क्षितिर्गम्ये
 हृदिहृदि सुमत्तम् । यत्नाद्दे च गुरुराजा सर्वा रक्ष-
 यती मही । ज्योत्सो वर्येन नित्यं धनधान्यादिकं

फलम् । राजा दैन्यगुहं कृत्यात् सर्वशस्त्रं धरातलम् ।
 सदाभो वातहृदस्य रोगोपद्रव एव च । मन्दा हृदिः
 सदा वातो राजा संशतसरे शनिः । शाकस्य काल
 त्रिगुणोक्तस्य द्विवाणवपुष्विषमन्विषम् । राजा च
 मन्त्रो च जलाधिपश्च शस्याधिपः स्थान्नु निभाजितेन ।
 (शाकस्य कालं त्रिगुणोक्तस्य पक्षेण युक्तं सुनिना
 हरेत् । सूर्योदि वर्षावपतिश्च शेषो मन्त्रो चतुर्थो भवति
 प्रसिद्धः ।) पाठान्तरम् । 'यथा हृदिफलं प्रोक्तं वत्-
 हरे पक्षभूपतो । तथा हृदिफलं सूर्यं विशैर्वत्सर-
 मन्विषि ।' अथ मेवावयनम् । "शाकं वज्रिसमायुक्तं
 मेहेन भागसाहरेत् । शेषं मेघं विजानीयादावर्त्तादि
 यथाक्रमम् । आवर्त्तश्चैव सवर्त्तः पुष्करो द्रोण एव
 च । चत्वारो जलदा प्रोक्ता आवर्त्ताद्या मनोपिभिः ।
 शकदेवेन चावर्त्तं सवर्त्तं सर्वतो जलम् । पुष्करे दुष्करं
 वारि द्रोणे वज्रजला मही ।" अथ जलाङ्क-
 निर्णयः । "शतयोजनविस्तीर्णं त्रिंशद्वयोजनसंस्कृ-
 तम् । आङ्कस्य भवेन्मानं सुनिभिः परिकीर्त्तितम् ।
 युष्माज्जगोमीनगते शशाङ्के रविर्यदा कर्कटकं प्रयाति ।
 शताङ्कं कं हरिकाम्मुकेऽङ्गं वदन्ति कन्यासृगयोरशी-
 तम् । कुक्षोरकुम्भाक्षितुषामभिधाने जलाङ्कं पञ्चवर्त्तं
 वदन्ति । अनेन मानेन तु वत्सरस्य निरूप्य भीरं क्षपि-
 कर्म्म कार्यम् ।" एतत्सर्वं विंशत्या हरणीयम् ।
 सप्तद्वे दस भागाश्च पञ्चभागानपि पर्वते । पृथिव्यां
 चत्वारोभागान् सदा वर्षति वासवः ।" अथ पौष्पादि-
 मासीयहृदिचक्षणम् । "साङ्गं दिनद्वयं मानं कृत्वा
 पौष्पादिना बुध । गणयेन्मासिर्फी हृदिमहृदिः वानिल-
 क्रमात् । सौम्यवारुणयोर्हृदिहृदिः पूर्व्यास्ययोः ।
 निष्पाति हृदिहृदिः स्यात् सङ्कुले सङ्कुल जलम् । एकैक
 पञ्चदण्डेन मासस्य दिवसो मतः । पूर्वाङ्गे वासरो हृदि-
 रक्षराङ्गे च नैशिकी । दत्त्वा दण्डे पताकान्तु वात-
 स्यानुक्रमेण च । विज्ञेया मासिकी हृदिहृदि वात
 दिवाविशम् । धूम्रीभरेय शयलीकृतमन्त्ररीच विद्यु-
 ष्मटाच्छुरितपारुणदिग्निभागम् । पौष्मे यदा भवति
 मासि सिते च पक्षे तोयेन तत्र सकला लपते धरित्री ।
 शौचे मासि यदा हृदिः कुम्भटिष्ठा यदा भवेत् । तदादौ
 सप्तमे मासि तां तिथिं ज्ञाव्यते मही । अथ माघादिफलम् ।
 माघस्य सितसप्तम्या हृदिष्ठा मेघदर्शनम् । तदा संवत्सरो
 धन्य सर्वशस्त्रफलप्रदः । सप्तम्यां स्वातियोगे यदि पतति

जलं माघपक्षेऽन्वकारे वायुष्वां चण्डयेगं सज्जमजलधरो
 गच्छितो वासरो वा । विद्युन्माताकुल वा यदि भवति
 नभो नष्टचन्द्रार्कतारं तावद्वर्षन्ति मेघा लतधरणिषु
 यावदाकार्तिकान्तम् । माघे वज्रसप्तम्यां तथैव फाल्गु-
 नस्य च । चैत्र शुक्लशतीयायां वैशाखे प्रथमेऽङ्गनि ।
 एतासु चण्डवातो वा तद्धिदृष्टिरथापि वा । तदा स्यात्
 शोभना प्राष्टर् भवेत् शम्भवी क्षिति । मनुर्मकरकुम्भेषु
 यदा वर्षति वासवः । तदादि सप्तमे मासि वारिपूर्णा
 भवेन्मही ।"

अथ चैत्रजलक्षणम् । प्रतिपदि भद्रमासे भाद्रपदः
 सितायां यदि भवति तदा स्याद्विजला हृदिहृदि ।
 अविरलपृष्ठधारासान्द्रहृदिप्रयाहैर्धरणिषु तलमपेयं ज्ञाव्यते
 सोमवारे । अथ नितनयवारे मासि हृदिर्न शस्य कवि-
 गुरुभ्युजानां वासरे शस्यपूर्तिः । जलनिधिरपि शोधं
 याति वारेण शौरेर्भवति खलु धरित्री धूलिजालैरदृश्या ।
 चैत्राद्यभागे चित्वायां भवेद्वैज्ञानिका क्षितिः । शेषे-
 ऽपि चैव चार्थ्यं ज्ञा मध्ये वज्रवर्षिणी ।

अथ वैशाखजलक्षणम् । प्रवाहयुक्तनद्यान्तु दण्डं
 न्यस्य जले निधि । वैशाखशुक्लप्रतिपदिथौ हृदिं निरु-
 पयेत् । व्योः सिद्धिरिति मन्त्रेण मन्त्रयित्वा शतद्वयम् ।
 व्युत्थित्वा तु त दण्डमङ्गुलस्ये जले क्षिपेत् । प्रातरु-
 त्थाय सहसा तदङ्गुलं निरुपयेत् । सम चैवाधिकं नूनं
 भविष्यज्जलकाङ्क्षया । गतवत्सरवद्धारि वन्या चैव समे
 भवेत् । ह्रीने ह्रीनं भवेद्धारि भवेद्वन्या च तावशी ।
 अङ्गाधिक्ये च द्विगुणा हृदिर्वन्या च जायते । इदं
 पराशरेणोक्तं भविष्यहृदिचक्षणम् । सूर्योदये विपुवतो
 जगतां विपत्तिर्मध्य गते दिनकरे वज्रशस्त्रहानिः । जल
 गते दिनकरे तु तदङ्गं गङ्गामेग्यं भोगमवलु खलु चार्द्र-
 रात्रौ । तदा संवत्सरो धन्यो वज्रशस्त्रफलप्रदः ।

अथ ज्येष्ठजलक्षणम् । ज्येष्ठादौ च सिते पक्षे आर्द्रादौ
 दशमपञ्चमे । सज्जला निर्जला यानि निर्जला सज्जला
 हव । रेखाश्रय सप्तल्लिख्य ताभिस्ताश्च विवर्जयेत् ।
 त्रिशङ्कं सर्वकोषेषु पर्वत तत्र दापयेत् । ईशानादि
 दक्षिणाङ्गान् सचिखेटनलादितः । येन येनाजसक्तानि
 स्त्रेण प्राष्टफलं भवेत् । अतिहृदिः सप्तद्वे स्यादना-
 हृदिस्तु पर्वते । कक्षयोश्चित्ता हृदि सुहृदि शैल
 सन्निधौ । (सतान्तरे । रेखाद्वयं फलसङ्गिष्य ताङ्गित वेद-
 सन्निधौ । ईशानदक्षिणे षडङ्गं लिखेटनलादितः । येन

जलकपीत ५० जलजातः कपीत । जलपारावते राजनि ।
जलकरक ५० जलस करक दवाधार । । गारिके, २ मे
च । जलस करक २५ । १५५० च मेदि ।

जलकल्ल ५० जलेन कल्ल २५ । जल्यसे हारा ।
जलकाक ५० जले जल २५ जल्यत्वा । (पातकीटी)
पक्षिभेदे । राजनि । क्षियां जातित्वा टीप् ।

जलकाह ५० जले काहति काह-जल्य २५० च ।
। १५५० क्षियां क्षियां जातित्वा टीप् । २ जलामि-
वापिणि जि । पा । क्षियां टाम् चरुचो ० पण् ईप् ।

जलकाह्नि ५० जले काहति काह-पिणि । १५५० क्षियां
हारा । २ जलामिवापिणि जि । क्षियां टीप् ।
जलकान्ता ५० जलमेव कान्तारो दुर्गमपत्तौ यस्य । यक्षे
हेम च । [भिषायेके जि ।

जलकामुक ५० ६० । १५५० क्षियां क्षियां राजनि । । जल-
जलकिराट ५० जले किराट २५ । पाहे (काहोर) ।
हारा । क्षियां जातित्वा टीप् ।

जलकुकुट ५० जले कुकुट २५ । (गाह्विच) पक्षिभेदे
हारा । "१५५० क्षियां क्षियां जातित्वा टीप् ।
भा ० ५० १०८ च । "कादम्बैपमवाकेप गुरैर्जलकुकुटे ।
१५८ च । क्षियां जातित्वा टीप् ।

जलकुकुभ ५० जले कुकुभ २५ । कोयटिचने (कोडा
पाख) हेम । क्षियां जातित्वा टीप् । [यज्जार्थिच ।
जलकुन्तल ५० जलस कुन्तल केय २५ । जलदेये यैषासे ।
जलकुलक ५० जले कुल २५ जायति चै-क । यकारे
यज्जार्थिच । [मेदि ।

जलकूपी ५० जलेन कूपी । १५५० क्षियां क्षियां राजनि च
जलकूर्म ५० जले कूर्म २५ । यिगुमारे जि ।
क्षियां जातित्वा टीप् ।

जलकौश ५० जलस कौश २५ । यैषासे हारा ।
जलकौतु ५० "जलकौतरपि पचात् क्षिण यिषया परेष
चोत्तया" १०८० । ११ च । चक्रे केदभेदे ।

जलक्रिया ५० जलवाध्या क्रिया । पित्रादीना तर्पणे
"काचिन्द्रा यिषिवत् क्षात्वा क्षतप्रणजलक्रियाः"
भा ० ६१११११११ "क्षत्वा यज्यां जलक्रिया" भा ० त ।

जलक्रीडा ५० जलक्रीडा २५ । नद्यादी सखिनिः परस्परं जल-
क्रीडामवाप्नुम । "सखिताः स्वातरं सर्वे जल-
क्रीडामवाप्नुम" । "ततः सखिता सर्वे जलक्रीडा-
मवाप्नुम" भा ० १२८० च ।

जलखग ५० क्षी ६० । जलचरविज्ञे क्षियां जातित्वा
टीप् । "सुदिनी विद्याविनीनां जलचरविज्ञे
रज्येष्टु" १०८० च ।

जलगर्भ ५० जलसूचको गर्भ । १०८० च । जले नेत्रनि-
जलसूचके निमित्तभेदे गर्भभेदे १५५० १५५० ।

जलगुल्ल ५० जलस गुल्ल २५ । जलवाते (गुरो)
२५० १५५० जलचरत्वे च (पातर जल) मेदि ।

जलह ५० जल गच्छति गम-ह नि । गुम् । यकारे चो
विभेदे राजनि । [यत ।

जलहम ५० जल गमयति क्षयात् नाभि-वा-च । यकारे
जलचत्वर ५० जलेन चत्वर । (पातरजल) जलचर-
युक्ते देये मेदि ।

जलचर जि । जले चरति चर-टक् ७० । पाहादि च
जल्यु । "क्षयात् नाभि-वा-च" चैत्रे जलचराः सौ"
चाचनम् । "वाय्वेन भीजजलचरानाम्वा दक्षिण
दक्ष" १०८० च । "नोदमजलचरचरविज्ञेयदेव
वपरा" १५० च ।

जलचारिन् ५० जले चरति चर-दिनि ७० । १५५०
२ जलचरानामे जि । क्षियां टीप् । "चरति च योश्च
समनात् जलचारिणि" भा ० १५८० च ।

जलज ५० जले जायते जल-ज । १५५० २५० च मेदि ।
२ जलभेदे राजनि । १५५० ५० क्षी १५५० ।

१५५० जलह ५० (जलवेत) क्षयात् नाभि-
च ५० राजनि । १५५० क्षी १५५० । १५५० क्षी १५५० ।

१५५० क्षी १५५० । १५५० क्षी १५५० । १५५० क्षी १५५० ।
१५५० क्षी १५५० । १५५० क्षी १५५० । १५५० क्षी १५५० ।

१५५० क्षी १५५० । १५५० क्षी १५५० । १५५० क्षी १५५० ।
१५५० क्षी १५५० । १५५० क्षी १५५० । १५५० क्षी १५५० ।

१५५० क्षी १५५० । १५५० क्षी १५५० । १५५० क्षी १५५० ।
१५५० क्षी १५५० । १५५० क्षी १५५० । १५५० क्षी १५५० ।

१५५० क्षी १५५० । १५५० क्षी १५५० । १५५० क्षी १५५० ।
१५५० क्षी १५५० । १५५० क्षी १५५० । १५५० क्षी १५५० ।

जलजन्तुका स्त्री जलजन्तु+सञ्ज्ञाया कन् । जलौकायां
भरत ।

जलजम्बु न० जले जम्बु यस्य । पद्मे हेमच० । “निबयः
श्रिय सततमेतदिति प्रथित यदेव जलजम्बुतया” भाष्य ।
जलजम्बुका स्त्री जलजाता जम्बुका । क्षुद्रजम्बुवाग् शब्दचि०
जलजाजीव पु० जलं जलजन्तुस्यवधविक्रयादिक्रमाजी-
यति आ+जीव-अच् । जलचरघातके (जेले) शब्द-
चि० । [हारा०]

जलजिह्व पु० जला जह्वा खादे अक्षमयीं जिह्वाऽस्य । नक्रे
जलजीविन् पु० जलेन तज्जातमत्स्यादिना जीवति जीव-
णिनि । (जेले) मत्स्योपजीविनि । “छलजालैर्यथा
मत्स्यान् वलन्ति जलजीविनः” भा० शा० १०१५० ।

जलहिम्ब पु० जले हिम्ब इव । शब्दके । (गामक) हारा०
जलतण्डुलीय पु० जलजातसण्डुलीयः । कश्चटे शकभेदे
शब्दार्थचि० ।

जलतापिन् पु० जलतां स्नेदरूपेण जलजमयतामाप्नोति
पाककाले आप+णिनि । (रुक्मिण) मत्स्यभेदे शब्दर० ।
आर्थे क । जलतापिक तत्पार्थे । सञ्ज्ञाया कन् । काक-
माचीइत्येव शब्दर० । [(रुक्मिण) मत्स्यभेदे शब्दर० ।
जलतान्न पु० जलतायै अन्नमिति मय्याप्नोति अन्न-अच् ।
जलतिक्तिका स्त्री खल तिक्षा कन् तिक्तिका जल-
प्रधाना तिक्तिका । शङ्खकोष्ठे राजनि० ।

जलत्रा स्त्री जलात् लायते त्रै-क । इत्यत्रे २जङ्गमकृट्प्राश्च
हारा० ।

जलत्रास पु० जलात् तर्ह्यगात् त्रासः, सोऽस्य वा । दङ्गिणा
दंशनोत्तरं जलं दृढा १लासि २तद्युक्ते त्रि० । “येन
चापि भवेद्दृष्टस्य चेदास्त नरः । बह्व्य प्रति
कुर्वीण क्रियाहीनो विनश्यति । दङ्गिणा येन दृष्टं
तद्रूपं यदि पश्यति । अपृष्टं वा यदि वाऽऽदये रिष्टं
तस्य विनिर्दिश्येत् । तस्यत्यक्काटोऽभीक्ष्णं श्रुत्वा
दृष्टापि वा जलम् । जलत्रासस्तु विद्यात् रिष्टं तदपि
कीर्तितम् । अदृष्टो वा जलत्रासी न कथञ्चन सिध्यति ।
प्रसप्तोऽथोत्थितो यापि खल्लोऽखल्लो न सिध्यति” सुश्रु०

जलदं पु० जलं ददाति दा-क । १मेघे, २कर्पूरे च ३जल-
दातरि त्रि० भेदि० । “अमतिचिरोज्झितस्य जलदे-
न चिरस्थितवक्त्रबुद्बुदस्य पयसोऽनुलतिसु” । “प्रौढ-
ध्वानं दिनमिह जलदाः” भाष्य “सन्देह, मे तदह-
जलद । ओषधि त्रोलपेयम्” मेघ० ।

74 वाच - IV

जलदकाल पु० इत० । वर्षाकाले “जलदकालमवधत्तं
दिशाम्” भाष्य ।

जलदक्षय पु० जनदानं क्षयोऽस्य । १शरत्काले “सर्वाणि
तनुतां यानि जलानि जलदक्षये” हरिव० ७१५० ।
कलदहूर पु० जल दहूर इव । जलरूपे दहूरवाद्यभेदे
(तालिदिया जलवाजान) “अथादयस्तां जनदहूरान्
वाद्यानुरूपं जगुरेव हृष्टा” हरिव० १४८५० ।

जलदागम पु० जलदाना मेघानामागमो यत् । वर्षाकाले ।
जलदाशन पु० जलदेरप्यने अश-भोजने कर्मणि ल्युट् ।
शाकहले शब्दच० । तत्पलाणा मेघैर्भोजनस्य लोका-
प्रसङ्गस्य तथात्वम् ।

जलदुर्ग न० जलवेष्टित दुर्गम् । दुर्गभेदे । दुर्गशब्दे विवृतिः ।
जलदेव पु० जलं देव अधिष्ठात्रीदेवता अस्य । १पर्वपादान-
स्य तस्य जलदैवतत्वम् अन्ते पाशब्दे ४६७ पु० दृश्यम् ।
“मूलेऽन्वमरूकपतिर्जलदेवे काशिपोसरणमेति” इ० ११५०
केतुपद्माकालनखलभेदे फलोक्तौ । “इष्टानन्दकलतो धीरो
हृदयौर्हृदय जलदेवे” इ० स० १०१ ख० वैवाहिकनखल-
फलोक्तौ । ७त० । २जलस्थिते देवे च । जल-
देवताप्यत्र “अन्वीयमानो जलदेवताभिर्निषेव्यमाणो जल
जेय सत्यैः” हरिव० २४१ ख० ।

जलद्राक्षा स्त्री जले द्राक्षेव । शास्त्रिणीयांके शब्दार्थचि० ।
जलद्रोणो स्त्री जलस्य जलमेवमार्थं द्रोणीव । मौकाया
जलमेवमपात्रे शब्दार्थचि० ।

जलद्वीप पु० जलप्रधानो द्वीपः । द्वीपभेदे ।

“गिरिभिर्यं च गन्धने लुपनेन लुपेन च । यत्नवन्तो
जलद्वीपं सम्राज्योपशोभितम् । सुवर्णरूप्यकद्वीपं सुवर्ण-
करमखिलम् । जलद्वीपमतिक्रम्य शिशिरो नाभं पर्वत ।
दिवं स्रूयति ऋद्धेण देवदानवसहित । एतेषा गिरि-
दुर्गेषु प्रपातेषु वनेषु च । मार्गध्वं संहितां सर्वे राम-
पत्नीं यशस्विनीम्” रामा० कि० ४० ख० । कचिन्
पुस्तके यवद्वीप इति पाठः ।

जलधर पु० जल धरति धृ-अच् । १मेघे २क्षुत्तके च अक्षर
१सत्तरे हेमच० । ४तिनिशब्दे राजनि० । तस्य रस-
रूपजलाधिक्यात्तथात्वम् ४जलधारकमात्रे त्रि० । “मभो
जलधरेहीनं साक्षारकं दयाशुमान्” भा० ख० १२४५०
“अथम्यक्षि १ जलधर । महाकालमासाद्य काले” मेघ० ।

जलधरमाला न० इत० । १मेघपङ्क्तौ हृदिगायत्रपादके
२कन्दोभेदे च । “अध्वप्राभिर्जलधरमासा स्त्री कौ” इ०

येनासक्तानिस्तेन प्रादुर्लभं वदेत् । अग्न्यादौ सद्य-
द्रेपु नक्षत्रस्य हयं हयम् । कक्षपर्वततोरेण एकैः प'र-
कीर्तितम् । ”) “जलास्वातिविशाखासु ज्येष्ठे मासि
निरम्भता । तास्तेष्वत्रावणे मा स य'द वर्धति, वर्धति । ”

अथ व्याघ्रादलक्षणम् । “व्याघ्रादां पौर्णमास्या सुरपति-
ककुभं वाति वान, सुहृदि, गज्यध्व स प्रजुष्याद्दृष्टमदि'य
गति, मन्ददृष्टिमेव । मैत्र्या गज्यहान, वैरुप
दिगि जल, वायुना वायुकोप, कोवेर्या गज्यपणां
प्रथयति नियत मेदिनी, गज्यमीमे । व्याघ्रादस्य सिते
पक्षे नवम्या यदि वर्धति । पक्षेभ्येव तदा देवस्तादाहृष्टौ
कृतौ जलम् । शुक्रापादीनवम्यासुदयगिरितटीनिर्मलान्
प्रयाते स्त्रीय काल विघने श्वरतरकिरण्यो मगजला
कारणव्यम् । जीमूतैर्वेदितोऽसौ यदि भवति रविगन्ध-
मानेऽस्तमौ तापय पयन्नेमेव प्रणदति जलदो यावदकां
तुलाया । ”

अथ आरण्यालक्षणम् । “रोहिण्यं आरणे मासि
यदि वर्धति वासवः । तदा हृदिर्भवेत्तावद्यावद्वो
ल्लिते हरि । कर्कटे रौहिणीपक्षे यदि हृदिर्न
जायते । तदा पराशर प्राङ्क्वाहा लोक्य का
गतिः । आरणे मासि रोहिण्यां न भवेद्वर्धय यदि ।
विफलारम्भसङ्कीर्णस्तदा शु कपित्तय । ”

अथ भाद्रपदलक्षणम् । विंशे च भौमगारे च पर्वकलशुनि
सृष्टयके । अतीपाते च नन्दायां तुलायां वर्धयेद्भव । ”
अथ सद्य'हृदिज्ञानम् । जलहृत्तो जलस्यो वा निकटे
ऽथ जलस्य वा । ददा पृथ्वति हृदये हृदिः सजायते
ऽचिरात् । अकस्मादक्षमादाय उच्छिद्यति पिपौलिका ।
भेक गज्जायतेऽकस्मात्तदा हृदिर्भवेद्भुवम् । विहाला
नकुला सर्पा ये चान्ये वा विवेचया । घातनि शरभा
मगा सद्यो हृदिर्भवेद्भुवम् । कुर्वन्ति बालका मार्गे
सूलीभि सेवन्तम् । मयूराद्यैव गजानि सद्यो हृदिः
प्रजायते । अवातवातहृदानां गजानां कृष्याया यदि ।
हृत्पादादोऽक्षय्यादे सद्यो वर्धयलक्षणम् । पणयोः शोषणं
रोह्रे अशानाम्बुचारिणाम् । किङ्कीरवस्त्राकाशे
सद्यो हृदि प्रजायते । ”

अथ अक्षयसुरे हृदिक्षणम् । “अक्षयसुरादे
हृदिर्भुवा हृदि शनैश्चरे । वारिपुर्णं मङ्गीं कृत्वा
बभ्राव सञ्चरते शुभ । पञ्चाषासुदये चाको तथा वक्रा-
तिचारयो, । प्रायो वर्धन्ति जलदा जपायासुदयेऽपि

च । चित्रामध्यगते जीवे भिक्षुभास्त्रनिव जनेत् ।
तत स्नानीं समासाद्य मज्जाम्भे नृ विस्तृति । प्रायेको-
पक्षितान्कोषान् स्वातिरेकाऽप्यपोहति । अवणे जनिं
यर्थं रेवत्यासु विस्तृति । ”

अथ अनाहृदिक्षणम् । “श्वे च मैत्र्या हृत्तो स्ये शक्ने
चरन् कजः । सद्यः करोत्यनाहृदि कतिकासु मवाह च ।
ऊहापृष्ठगतो भातुर्भातुपृष्ठगत कज । कृष्यं च वृद्धो
भौम समुद्रमपि शोषयेत् । सद्यो निजलवेद'ह चित्रा-
मध्यगते भृगु । अङ्गारको यदा विद्ये तद आरमनी
मङ्गी । स एव रविष्वा युक्त समुद्रमपि शोषयेत् । ”

अथो० त० कनिहृदिगेप उक्तो यथा

“भुजबलभीमे'मजनि य'द कजः पतङ्कमार्गे चट एव
भिद्यतलो जल ददाति । अथ भवति टिवाकरायतने
प्रलयघनानपि शोषयत्यवश्यम् । यावन्काशे गच्छसुचरति
घटुरयो मन्त्राय भीमकन्ये तावद्दुर्भिक्षीका भवति च
भरण क्षुत्पिपासादिबोरम् । उद्यो' निजलस्य गज्जा श्व-
शिरपटलेन तयन्ते पिशाचा यामाः भूत्या भवेदुर्न-
पतिरहिता ह्यस्ति कङ्कावभावा । वक्र करोति रविजो
शरणीसुतो वा मूलार्धहृत्तमघरेवतिमेषु । जलोप
मङ्गपतनादि च सेनिकाना सर्वज्ञ कोकमरय जलघोद-
देय । यदा च सौरिः सुरराजमन्त्रिणा समेल तिष्ठे
क्षिप्रदक्षमण्डले । तदाङ्गवक्रान्तकोमेषु जिमानयेन
कुरुते वल्लभाराम् । तिष्ठेतां यावदेकै वाक्यस्तवनिर्वा ।
प्रदे तावत् कुप्लोगस्यमासु प्रजानां जवमादिगेत् । “चारज्य
शुक्रपतिपत्तिथि मार्गात् चैवक गर्भनोहारैर्जहदैरिति
प्रादुर्परीक्षणम् । यक्षजल गतवति विद्यो जायते तल
गर्भं पयादकासवतियतके । “चाङ्गि तल प्रसूति । ”
गर्भशब्दे च २५९। अम्बु गर्भोद्भूतसङ्कितोक्तो द्युतिः ।
वर्धयल्लक्ष्मिभित्तानि ह० २६० अ० जलानि यथा
“ज्यैष्ठां समतीताया पूर्वाषाढादिवज्जहटेन । पुन-
मयुम वा वाच्यं हरिमास चान्द्रसप्तम्यैः । हृत्-
विशास कुण्डकमधिक्याम्बुपमाचनिदैव । पञ्चाशत्त-
वातकमनेन मितुयाज्जल पतितम् । जेन धरिनीहृत्
जनिता वा विन्द्वस्तृणायेषु । हटेन तेन गण
परिमास्य वारिष प्रथमम् । क्षिप्रदक्षमिहट' एव
योजनमयल्लक्ष वदन्त्ये । गर्भवयिष्ठपराशरसतमेतदा
शास्त्र परम् । तेषु च भेद्यमिहट भूजकोमेव वर्धति
प्रायः । यदि नाया(२०)दिगु हट सर्वेषु तदा जलाहृदि ।

हृत्तायः० सोम्यः चित्रापीणः० ७ धर्महासु पोदुग द्रोणा ।
शतभिषगैन्दः० स्नातिषु चत्वार लनिकासु दश । अथये
मवानुवाधभरणीमूलेषु दश चतुर्थीका । फलगुन्या पञ्च
कृति २५० नवसौ विगतैर्द्रोणा । ऐन्द्रात्मन्त्वेः० वैश्वेः०
च विगति सार्पटभे दश त्रयधिका । २५ अङ्गिर्भार्य-
सूयः० गजालपलेषु पञ्चकृति २५ । पञ्चदशालेः० पुष्ये च
कीर्तिता वाजिभ टय द्वौ च । रौद्रेः० ऽष्टादश कथिता
द्रोणा निरुपद्रवेलेषु । रविरविश्वतकेतुपीडिते भे कृति-
तनयत्वि'वधाङ्गु ताकृते च । भवति हि न शिव न चापि
हृदि' शुभसङ्गिते निरुपद्रवे शिव च ।"

"वर्षाप्रश्ने जलवर्षणनिर्णय तत्रैव २८ अ० यथा
"वर्षाप्रश्ने स'ल्ललनलय' राशिमाश्रित चन्द्रो जलन'
यातो भवति यदि वा केन्द्रग शुक्रपक्षे । सौम्यैर्दृष्ट
प्रचुरमन्त्र पापारोऽल्लमन्त्रा' माष्टकावे द्दज'ति न
चिरात्तुल्यङ्गागोऽप । आर्द्र इव्य' सृष्टति यदि वा
वारि तत्सल्लजक' वा तोयासङ्गो भवति यद्विवा तोय
कार्योन्मुखो वा । मघा, वाक्य सल्ललमचिरादक्षि निः-
संशयेन पृच्छाकाले सल्ललमिति वा श्रूयते यत्न गच्छः" ।

अथ स'गृह'निमि'सू'वदयशिरसस्थो दुर्निरीक्षो
ऽ'तदीया द्रुतकनकनिकाशः क्षिप्रवैद्य'रा'ः । तद-
क्षति कश्च'त'स्तोयकाले विषस्नानु प्रतपति याद कोक्षे
खं गतोऽतोव तीक्ष्णम् । विरससदृकं गोनेत्राभ विरहित-
महा दिशो लवणमिहति काकाण्डाभं यदा च भवेन्नभः ।
वर्षननिगम पोषूयन्ते भगः स्यलगाभिनो रक्षनमस-
क्षन्त्यङ्कानां जलागमहेतव' । माजौरा मध्यमवनि'
नखैर्लिखन्तो क्षोहानां मलमिचयः सविज्ञगन्ध ।
रय्याया शिशुनिषिताश्च सेतवन्वा । सम्राप्तं लल्लमचिरा-
द्विनेदयन्ति । गिरदोऽल्लमपञ्चसविभा यदि वा वाप्य-
निरुद्धकन्दराः । अकवाकु वल्लोचनोपमाः परिवेषा'
शशिनय हृदिटा' । विनोपघातेन पिपीलिकानामण्डो-
पसकान्तिरहिष्यवाय । हुमाधिरोरुश्च धनङ्गमाना
हृष्टेर्निमिक्तानि गर्वा झुत च । तस्मिन्निरोपगता
लकनासा गगनतलस्थितइतिपाताः । यदि च भवा
रविपील्यमूर्ध्व' नियतति वारि तदा नचिरेण ।
नेच्छन्ति विभिर्गम गृह्णातुन्ति अपयान् सुरानपि ।
पथव पथवश्च कुक्कुरा यदि वाक्च' पततीति निर्दिग्मे ।
यदा स्थिता गृहपटलेषु कुक्कुरा भवन्ति वा यदि वितत
दिशोमुखा । दिवा तद्धिद्यदि च पिनाकिदिग्भवा

तदा जला भवति समातिवारिणा । शुक्रकपोतविश्वो
जनसङ्ग्रहो मधु नभश्च यदा हिमदी'धति । प्रतिययी
च यदा दिवि राजते पतति वारि तदा नचिराद्वि ।
क्ष'मत निश विद्युतो दिवा, र'धरनिभा यदि दयल्वत्
स्थिता । पवन परतश्च शीतलो यदि सलिलस्य तदा-
भमा भवेत् । वल्लीना गगनतलोन्मुखा प्रवाहा' स्ना-
यन्ते यदि जलपाशु'भर्षि'हृक् । सेवने यदि च
सरीसृपास्तृणाप्याग्रासङ्गो भवति तदा जलस्य पात ।
मयूरशुकचाध'चातकसमानवर्णा यदा, जपाकुसुमपङ्कज-
द्युतिस्तपश्च सन्ध्याचमा । जलोर्मिनगनक्रकच्छपराङ्-
मीनोपमाः प्रभूतपटसञ्चया न तु चिरेण यच्छल्यप' ।
पर्यन्तेषु सुभाशगाङ्गवचना मध्ये ऽल्लना'ल्लितिवः क्षिप्रवा
नैकपुटा क्षरल्ललकणा सोपानविच्छेदिन । माहेन्द्री-
प्रभवा प्रथान्दपरतः प्राक् चाम्बुपाशोद्भवा ये ते वारि-
सचल्यजन्ति नचिरादभ्यः प्रभूत भुवि । शक्रचाप-
परिघप्रतिच्छुर्यं रोहितोऽथ तडित' परिवेषाः । उद्ग-
माससमये यदि भागोरादयेत् प्रचुरमन्त्रु तदाशु ।
यदि तित्तिरिपल्लमिभ' गगन' हृदिताः प्रघटन्ति च
पञ्चगणा । उदयास्तमये सविस्तर्दुनिशं विच्छजन्ति
ममा नचिरेण जलम् । यदाभोचिरिणा सङ्घसगोर-
क्षभ्रकरा इवोच्छ्रुता । भूसम च रयते यदास्वद-
क्षन्महङ्गवति हृष्टिलक्षणम् । प्राहपि शीतकरो मधु-
पुत्रात् समसराग्निगतः शुभहृष्ट' । सूर्यसूताक्षवपञ्चमगो
वा सममगश्च जलागमनाय । प्रायो यद्वापासुदयाक्ष-
काले समागमे सल्ललसंक्रमे च । पञ्चलये तीक्ष्ण-
करायनान्ते हृष्टिर्गतेऽकै' नियमेन चार्द्राम् । समागमे
पतति जलं जगुक्रयोर्ध्वजीवयोर्ध्वसितयोश्च सङ्क्रमे ।
यमारयो' पवनङ्गताम्रज भयं न हृष्टयोरसङ्गितयोश्च
सङ्क्रमे' । अयतः पृष्ठतो वापि यद्वा सूर्यावलम्बिन ।
यदा तदा प्रकुर्वन्ति मङ्गीमेकार्णयामिभ"

जलो केदाराज्जलसोचनकाल वक्तो यथा नैश्चार्थ'
हि धान्याना जल भाद्रे विमोचयेत् । मूलभाजान्तु
सस्याथ कारयेज्जलपील्यम् । भाद्रे च जलसम्पूर्णं
धान्य विविधवापकै । प्रपीडित जवापानां न घृते
फलसुत्तमम्" । जपिपराशर । [हारा०]
जलकण्टका ५० जले कण्टक इव । ऽष्टकाटके शकुन्तीरे च
जलकपि ५० जले कपिरिव । शिशुभारे जलजन्तुभेदे
(सोचक) हारा० ।

२० "या मङ्गलानां कश्चिदुरितोत्पन्नानां तापच्छेदे जलधर-
भाला नद्याः । भव्याकारा दिनकरपुष्पीकूले केचिन्नोला
हरिततुरव्यात् सा व" छन्दोग ।

जलधारे पु० जलं धारयति धारि-अण् उप० सं० । शाकदीपस्थे
गिरिभेदे । शाकदीपोपक्रमे "तथैव पर्वता राजन् । सम्राज
मणिभूयिता । रत्नाकरास्तथा मद्यक्षेपां नामानि मे
ऽष्टु । अतीव गुणयुग्ं सर्वं तत्तु पुण्यं जनाधिप ।
देवर्षिगन्धर्वयुतं प्रथमो मेरुस्थिते । प्रागायतो मङ्ग-
राज ! जनयो नाम पर्वतः । यतो मेवा प्रवर्त्तन्ते
प्रभवन्ति च सर्वे । ततः पूर्वेण कौरव्य । जलधरो
मङ्गागिरि । यत्तु नित्यमुपगन्ने वासवः परम जलम्"
भा० भी ११४० । २ जलधारे के लि० ६० । २ जलधरान्तौ स्त्री ।

जलधि पु० जलं धीयतेऽस्य धा-आधारे कि उप० सं० ।
अस्त्री सप्तद्वे "आयेव या स्वर्गं लघेज्छेदु" आत्मा-
नमेव जलधेः प्रतिचिन्विताङ्ग" भाव । "एकद्वयतसङ्घ-
आयुतनलप्रयुक्तोदयः क्रमशः अर्धदमज्जं खर्वनिखर्व-
मङ्गागङ्गाङ्गवस्त्रात् । जलधियान्य भव्य परार्द्ध-
मिति दशयुष्मांतराः सखा" लीलापल्लुके २ संख्याभेदे ।
३ अतु मल्लार्था च ।

जलधिगा स्त्री जलधि गच्छति गम-ङ । नदीनां हेमच-
सर्वासां नदीनां साक्षात् परस्परया ससङ्गमालिनात्तवा-
त्वम् अतएवोक्तं "सर्वा नद्याः ससङ्गा" इति साक्षात्
ससङ्गमिन्यां २ गङ्गादिनद्याश्च । ससङ्गादयोऽप्यत्र ।

जलधिज पु० जलधौ जायते जग-ङ । १ अन्द्रे । २ अक्षरां
स्त्री लि० । ३ ससङ्गजातनाले लि० ।

जलधेनु स्त्री दानार्थकलितया जलादिनिर्मिताया धेनूनां वा
च नामाविधा तद्विधि हेमा० दा० उक्तो यथा

"जलधेनु प्रपञ्चानि प्रीयते दत्तया यथा । देवदेवो
हृषीकेश सर्वग सर्वभावन । जलकुम्भ नरव्याघ्र ।
सुवर्णज न्वितम् । रत्नगर्भमण्येषु पात्यधौन्ये
समन्वितम् । पितृपक्षयुगच्छत्तु द्रुक्षीपक्षयभितम् ।
कुहमाशुट गोरोवालकामलकैर्युतम् । प्रियकृपल-
सहितं धृतास्त्रोपवीतितम् । सख्यल सोपानक च
दर्शितम् । अतर्हि सहत भूम । तिलपाल-
सुतं" इति । व्यापित दधिपाले च दत्तसौद्रवता सुखे ।
उपो नत ममभार्यं वासुदेवं जलेश्वरम् । पुष्पधूपोपहा-
रेस्तु यथागिन्माहत । सङ्कल्प जलधेनुं जलम्
जलम् । अथ च । "जलधेनुकल्पं हव्यं शुभम् जलमयं बुध ।

यसं सपुण्य गोविन्द जलधेनुं सवत्सिकाम । सितवस्त्र-
धर शालो वीतरागो विमलम्बर । दद्यात् हिजाय
राजेन्द्र । प्रीत्यर्थं जनशायिन । जनशायी जगद्योनि
प्रीयतां भव केशव । इति चोच्चार्य भवाय । विप्राय
प्रतिपाद्य ताम् । अपकाङ्क्षागिना न्येयमहोरात्रमन-
परम्" । जलकुम्भमिन्यां द्, कम्भोऽस्य कमसः । सुवर्ण-
रजतयोरनियतपरिमाणतया यथाशक्ति विधानं यच्च
रत्नानि धान्यानि च परिभाणयासुक्तानि न्यत्र यद्यपि
शामान्योपदेशं तथापि तत्त्वान्यादिनरेषु तथात्व-
मिति न्यायादितरधेनुवद्विषयस्योत्पत्तिरिति चेदित्यत्र ततश्च
सुवर्णस्य ऋक्षास्तित्वं रजतस्य खुराकृतत्वं, तिल-
पालाणां ताक्षपालमयत्वं, दधिपालस्य कांक्षपालमयत्वं,
चातुसन्धेय तथा धान्यानि पात्रद्वये कुहादीनि त्राण
देहे, प्रियकृपलं नृपणं, यन्पोषीति गिरिस्थाने स्थाप-
येत् । वस्तोऽपि चतुर्थीशेन धेनुवन् कार्यं । कश्चित्तु
"पूजयेद्भक्तक तद्वत् जलं दत्तमयं बुध" इति पाठात् चतु-
जलधेनुं किं करोम्यस्येति, दानवाक्यन्तु पूर्ववत् दक्षिणा
आत्र यथाशक्ति सुवर्णमिति । "अनेन विधिना दत्त्वा
जलधेनुं नराधिप । । सर्वान् कामानवाप्नोति मे दिव्या
ये च मातुषाः । शरीरारोग्यमावाधोपयमः सावका-
मिक । अर्था भवति दत्तार्था जलधेनुं न समयः" ।
इति विष्णुधर्मोक्ते जलधेनुदानविधिः ।

"मातुषवाच । जलधेनुं प्रपञ्चानि प्रीयते दत्तया यथा ।
देवदेवो नयूयः सर्वग सर्वभावनः" । जलकुम्भ
समानोऽप्यादि विष्णुधर्मस्तुत्यर्थं, विशेषस्तु "ततः स-
पुण्य आदित्यं जलधेनुं सवत्सिकाम् । दद्याद्दिप्राय देवार्थे
प्रीत्यर्थं मिहिरस्य त । आदित्यं स जगद्योनिः प्रीयतां
मिहिर सदा । इति चोच्चार्य तां गान्धु विप्राय प्रति
पादयेत् । अनेन विधिना यस्तु जलधेनुं मङ्गासने ! ।
सर्वान् कामानवाप्नोति याच ध्यायति कामवः । सर्वपाप
विनिम्मुक्तं पितरं सपितामहम् । प्रपितामहं यथा-
पूर्वपुत्रपाणां चतुष्टयम् । आत्मानं समुत पोतं
तद्वत्सलसुतं यम् । तारयेत् स समीन्द्रे जलधेनुं प्रदी-
नम् । यच्च गृह्णाति विधिं तस्यैव विधां कुले ।
चतुर्हं तथा चैव दत्तं चातुषोदतः । दीयमाना
प्रपञ्चानि जलधेनुं च ये नरा । तेऽप्यशेषाविभुक्ताः
प्रयाति परमां गतिम्" । इति आदित्यपुराणोक्तो
जलधेनुदानविधिः । तोयधेनुदत्तम् ।

“यगस्य उवाच । तोयधेनुं शृणु वत्स । यथा
देवी मयीदति । कृष्ण तोयसुसंपन्नं रव्यवक्ष्ययुगा-
नितम् । समस्तबीजसंयुक्तं दूर्वापल्लवशोमितम् ।
समस्तबीजानि, सर्वधान्यानि । “दूर्वाक्षतदक्षिगङ्गाकृता-
मलकचन्दनैः । माल्यच्छत्रसमायुक्तं तिलपात्रैश्च
संयुतम् । दक्षिणीरहतं पात्रं विधानेनोपकल्पयेत् ।
पत्तकं कल्पयेत्तस्यास्तत्तुरीयमयं बुधः । देवीमस्यैव
विधिवत् सोपवाचोऽप्य भक्तवान् । देवीभक्ते प्रदद्यात् स-
यान् कामानवाप्नुयात् । जने ऽरिस्तदनि । देवि । देवानां
भयनाग्निनि ! वेदमातर्वरे । दुर्गे ! सर्वगे ! सुभगे !
नमः । अनेन वत्स ! मन्त्रेण वन्दानाम्नाभिमन्त्रयेत् ।
देवी मे प्रीयतां नित्यं यद्योदितफला शिवा” इति
देवीपुराणोक्तो तोयधेनुदानविधिः ।

जलनकुल पु० जले नकुल इव । उद्रे (वाङ्मिया) (उद्दि-
ष्टा) ख्याते जलजन्तुभेदे त्रिका० ।

जलनिधि पु० निधोयतेऽस्मिन् नि+धा+आघारे कि उप०
स० । ससद्रे अमरः । “तत्रासौ भगवान् देव स्वपन्
जलनिधौ तदा” भा० व० २०।१५० । २५४ सख्यायाम्
“वारे ऽभीतकरं त्रिधौ जलनिधिं३ मेऽग्निश्च२ योगे
ह्वयम्” सत्त्वत्यक्तकाली “जलनिधिरयनायाः स्नानितां
याति भूमेः” इ० सं० १२५० ।

जलनिर्गम पु० जनानां निर्गमः । मद्यादेर्जनधमणे, अथ स्थि-
तस्य ऽजलस्योर्ध्वगतौ, जलनिःसरणे च अमरभरतौ ।
जलनीली स्त्री जल नीलयति नील+कल्करोति णिच्-अण्
उप०स० गौरा ङीप् । शैवाले अमरः स्वार्थे क । अल-
नीलिकाप्यत्र ।

जलन्ध्र पु० जल धमनि घ्रा-अण् । दानवभेदे “अष्टदंष्ट्र-
अष्टदंष्ट्रे मेघनादी जलन्ध्रमः” हरिव० २४० अ० ।
सत्त्वभावायां लघ्वाक्याते ऽकन्याभेदे स्त्री “जन्निरे सत्त्व-
भावायां भानुर्भौमरथं जुष । रोहितो दीप्तिमांश्चैव
ताम्रजाक्षो जलान्तकः । भानुर्भीमिरिका चैव तान्मपसा
जलन्ध्रमा । चतस्रो जन्निरे तेषां स्वसारो गरुडध्व-
जात्” हरिव० ६२ अ० ।

जलन्धर पु० जल धरति वा०ख सुम् । १।अभिभेदे तस्य गोत्रा-
पत्य महा०फक् । जलन्धरायण तद्गोत्रापत्ये पुंस्त्री ।
२।असुरभेदे तस्योत्पत्तिकथा पाद्मोत्तरखण्डे इत्या ।
३।योगाङ्गे बन्धभेदे तल्लक्षणादिकं काशीख० ४। अ०
उक्तं यथा “ब्रह्मा न च विराजान्नसद्योगाभि न भोजनम् ।

एव जलन्धरो बन्धः कण्ठे दुःखीयनाशनः । जलन्धरे
क्षते बन्धे कण्ठसङ्कोचलक्षणे । न पीयूष पतत्यग्नौ न च
वायुः प्रघावति” “महासृङ्गं नभोसृङ्गासृङ्गीयान
जलन्धरम् । मलबन्धश्च च यो वेति स योगी योग-
सिद्धिभाक्” तत्त्वैवाध्याये ।

जलपत्तिन् पु० जलस्थित पक्षी । जलचरखगे ।

जलपति पु० इत० । १।वरुणे । हेमच० । तस्य जलपतित्व-
कथा काशीख० । २। अ० यथा

“ततस्त तमयं पृष्ट्वा पितरं प्रणिपत्य च । जगाम
तर्षं तपसे श्रीमहाराणसीं पुरीम् । तत्र तप्त्वा तपो
घोरं लिङ्गं संस्थाप्य शाम्भवम् । पञ्च वर्षसहस्राणि
स्थितः पापाशनिश्चलः । आचिरासीन्महादेयस्तुष्ट-
स्तु तपसा ततः । उवाच काङ्क्षे ! ब्रूहि क ददामि
वरोत्तमम् । काङ्क्षं भिरुवाच । यदि नाथ । प्रसन्नोऽसि
भक्तानामनुकम्पनः । । सर्वसामाधिपत्यं मे देहापां याद-
सामपि । इति श्रुत्वा महेयानं सर्वचिन्तितः प्रभुः ।
अभ्यविष्णुत् ततस्तस्य वारुणे परमे पदे । रत्नानामखि-
लातामखन्दानां सरितामपि । सरसां पल्लवानाञ्च
बाण्यम्बुस्रोतसां पुनः । जलाशयानां सर्वेषां प्रतीच्याश्चैव
वै दिशः । अधीश्वरः पाशपाणिर्भव सर्वभरप्रियः”
१।सृष्टं जल पतिरस्य । २।पूर्वावादानक्षत्रे च जलनाथा-
दयोऽप्यत्र ।

जलपथ पु० जलमेव पन्थाः अथ सम० । १।जलमार्गे “या-
दोनाथाः शिवजलपथा कर्मणे मौचराणाम्” रघुः ।
इत० । २।प्रयात्यां जलनिर्गममार्गे च ।

जलपारावत पुंस्त्री जले पारावत इव । जलकपोते
(पानकौटि) पक्षिभेदे राजनि० । स्त्रियां ङीप् ।

जलपित्त न० जलस्य पित्तमिव । १।अपित्ते अग्नौ शब्दः
तस्य जलहेतुत्वात् तथात्वम् ।

जलपिप्पली स्त्री जलजाता पिप्पली । (जलपिप्पली)
पिप्पलीभेदे । “जलपिप्पल्यभिहिता शारदी शुक्लादनी ।
मत्स्यादनी मत्स्यगन्वा लाङ्गुलीत्यपि कीर्तिता । अल-
पिप्पलिका हृद्या चतुष्पा शुक्ला लघुः । सपाङ्गिणी
हिमा रूपा रक्तदाहप्रणापहा । कटुपाका रसा
रूपा कपाया वज्रवर्जिनी” भावप्र० ।

जलपुष्प न० जलजात पुष्पम् । कमलादौ ।

जलपूर पु० इत० । जलसमूहे । “वन्दामनिपिने परिसर-
परिगतयसनाजलपूरे विहरति” गीत० ।

जलपृष्ठजा स्त्री जलस्य पृष्ठे उपरि जायते जन-४ ७०।
येवावे शब्द-८। [जलदाने तर्पणे ।

जलप्रदानं न० प्रेतान्त्रिय जलस्य प्रदानम् । प्रेतादुद्देशेन
जलप्रदानिकं न० जलप्रदानं युद्धतानां प्रेतानामुद्देशेन
जलप्रदानं प्रतिपाद्यतयाऽप्यस्य ठन् । भारतस्त्रीपक्षा-
न्तर्गते पञ्चाननरपर्यायं तस्य स्त्रीपर्यायं प्रथमाश्रयि १५
अध्यायपर्यायं "जलप्रदानिकं पर्यं स्त्रीविद्यापक्षत
परम्" भा० आ० २५० ।

जलप्रपा स्त्री जलस्य जलदामार्थं प्रपा । जलदामार्थं याचा-
याम् (जलस्य) । "यात्रोद्वाहजलप्रपागिशुभस्कारमत-
श्चाट्का" छ०चि० टी० छतवाक्यम् ।

जलप्रान्त पु० इत० । जलसमीपस्थाने । [अमरः ।
जलप्रायं न० जलं प्रायं यत् । जलपृष्ठे देहे जलपदे
जलप्रिय पु० स्त्री इत० । चानकस्यो गन्धर० । मत्स्ये शब्द-
स्त्रियां जातित्वेऽपि योषधत्वात् टाप् । जलप्रियमात्रे
त्रि० । [जन्मभेदे । स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

जलप्लव पु० स्त्री जले प्लवते प्लु-जप् । (चण्डिका) जल
जलफलं न० जलजातं फलम् । शृङ्गाटके भाष्यम् ।

"शृङ्गाटकं जलफलं त्रिकोणमक्षमिष्यति । शृङ्गाटकं
हिमं खादं गुरुं दृढं कषायकम् । पाहिषुकाभिश्च
क्षेप्यत पिप्पलादङ्गुलम्" ।

जलबन्ध पु० जलं बध्नाति बन्ध-एषुच् । जलजोतोनिरोध
के दारुणिनामये । मेतौ शब्दर० । भावे बन्ध् इत० ।
२जलस्य बन्ध च । [विना तस्य जीवनाभावेन तथात्वम् ।

जलबन्धु पु० जलं बन्धुर्यस्य । मत्स्ये शब्दर० जल
जलमानक पु० जलं बाधं दधं यस्य रूपं । विन्ध्यपर्वते
हेम० । जलस्य मानिकेव । विद्याति स्त्री हेम० ।

जलविष्य पु० इत० । जलस्य बुद्धये सध्यावकाशयुक्ते
शिपिनसयोगेन जलान्कारे तोयागभेदे भेदि० । "जम्बू-
वल्गलापिवल्गलजलवल्गलवल्गलावल्गलम्" उद्भट ।

जलवि(वि)ष्य पु० जलप्रधानो बिल्वद्वय । शृङ्गाटके । बिल-
भेदने क । २जनपत्तरे(चातरजल) १खलजलदेशे हारा० ।

जलबुद्बुद न० इत० । जलविष्ये । "मानुष्ये कटली
सम्भवि सारे सारमार्गणम् । यः करोति स वै मूढो
जलबुद्बुदश्च" शब्दार्थचि० छतवाक्यम् ।

जलब्राह्मी स्त्री जले ब्राह्मीव । हिलमोर्ष्या त्रिका० ।

जलभू पु० भवत्यस्मात् भू-कषादाने किप् इत० । १मेघे
२तक्षामनामके कर्पूरे च जलं भूभूतपत्तिस्थानमस्य ।

१कञ्जटे शब्द-८। इत० । ३जलाधारभूमौ स्त्री ।

जलभृत् पु० जलं विभर्ति भृ-किप् इत० । १मेघे २तक्षाम-
नामके कर्पूरे च ३तोयधारकमात्रे घटादौ त्रि० ।

जलगणिका स्त्री जलजाता मणिका । तोयजलमौ त्रिका०
जलमण्डुका न० जलं मण्डुकाभिव । मण्डूक्याद्यात्म्ये
करत उनेन तद्दुध्निकारके जलदुन्दरे "जम्बुजलानि
जलमण्डुकवाद्यायल्लु" भाषः । "जलमेव पाणिनो
त्यापितमपरेण ताडितं मण्डुकवत् ध्वनतीति शोक-
प्रसिद्धम्" मल्लि० । [मत्स्यरङ्गविज्ञाने हारा० ।

जलमङ्ग पु० जले मङ्गुगिव निरन्तरमञ्जोन्मज्जनकारित्वात् ।

जलमधूक पु० जलसन्निजलजातो मधूक । जलानिक-
जातं मधूकभेदे मधूकके भाष्यम् ।

"मधुको शुक्लपुष्पः स्यात् मधुप्लवो मधुस्रव । वानप्रस्थो
मधुनीसो जलजोऽयं मधूलकः ।" मधूकपुष्पं मधुरं शीतलं
गुरुं हृष्यम् । फलं शीतं गुरुं खादं शुक्लं वातपित्त-
तवं । अह्वयं हनि तस्यास्वादोद्वाहचतस्रयात्" ।

जलमय त्रि० जलात्मकं जल+मयट् । १जलात्मके चन्द्रादौ
"सलिलमये शशिन रवेर्दीधितयः" छ०च० तस्य तथात्व
युक्तम् । २तल्लोकस्थे कर्मिषामभये देहे च । स्त्रियां
ङीप् । "उभे एव जले योदुमभयोर्दीप्तिमाहितम् ।
या या शम्भोजदीया वा मूर्तिर्जलमयी सन्" कुमा-
रशम्भोः स्त्रियाद्यष्टमूर्तिकत्वेन तन्मूर्तेर्जलमयत्वम् ।
जलमयं ब्रह्मजीवाधारत्वं च मनुजोक्तं यथा "अप एव
ससर्गादौ ताडं धीजमपाह्वयत्" ।

जलममि पु० जलं अस्थितं तोयं मस्याति स्त्रिणिति
छन्दोगतया भिन्नति मस-इन् इत० । १मेघे हारा० ।
२तक्षामनामके कर्पूरे च ।

जलमार्ग पु० जलस्य तडाहस्य मार्गः । १प्रपात्याम् (पयणाभा)
हेम० । जलमेव मार्गः । २जलस्य मार्गे च (जलपथ) ।

जलमार्जार पु० स्त्री जलनृपते त्रिका० स्त्रियां जातित्वात् ङीप्
जलमातृका स्त्री जलस्थिता मातृका । जलस्थिते मातृका-
भेदे तद्भेदा मम विधानपा० उक्ता यथा "मत्स्यो मूर्ध्नी
पराङ्गी च दह्दुरी मकरी तथा । अतुका जन्तुका चैव
सप्तैता जलमातृका" ।

जलमूच पु० जलानि सृजति सृज-किप् । १मेघे अमर
तक्षामनामके २कर्पूरे च । "महाभूटा इव जलसृजन्वा
इया यत्नं जायते" मेघ० । ३जलमोचनकर्त्तरि त्रि० "मात्र-
भूदा जलमोचोऽप्यस्य श्रिकाया ४०१८ ।

जलमूर्तिः पु० जल मूर्तिरस्य । शिवे । अष्टमूर्तिशब्दे
५२० पु० दृश्यम् ।

जलमूर्तिका पु० जलस्य मूर्तिः घनीभायो यत्न कम् । कर-
कायाम् उष्णवातसंयोगजाते घनीभूते जले शब्दच० ।
तस्य च तथात्वम् करकशब्दे १६८७ पु० दृश्यम् ।

जलमोद न० जलेन जलयोगेन मोदयति सेविन सुद-विष-
क्षण् उप० स० । उग्ररे (वेणारमूत्र) राजनि० ।

जलयन्त्र न० जलानामुत्प्रेषणार्थं यन्त्रम् । (फोहारा)
ख्याते १ धारायन्त्रे २ क्षूपादितस्रोयोत्थापकयन्त्रभेदे
“पिबिप्रगात्रा जलयन्त्रहस्ता” हरिव० १४८ अ० ।
जलेन तदाकर्षणेन यन्त्र घटीयन्त्रम् । शकलशापके
घटीयन्त्रभेदे घटीयन्त्रशब्दे २७८१ दृश्यम् । स्त्रावे क ।
तत्कार्थं “हस्तप्रसृक्ते जलयन्त्रकैश्च प्रकृष्टरूपाः सिपिषु-
क्षदामीम्” हरिव० १४८ अ० ।

जलयन्त्रगृह न० जलयन्त्र तन्माध्य इव स्थितम् गृहम् ।
अस्य पात्रे जलयुक्ते जलमध्ये निर्मितगृहे (जल-
टुङ्गि) जलयन्त्रमन्दिरादयोऽप्यत्र हाराः १६८० (फोहा-
रावर) २ जलयन्त्रयुक्ते गृहे ।

जलशाला स्त्री जलस्य तदाहरणार्थं शाला । शुभकर्मसम्प्रा-
प्तये जलशालायाः शालायाः । तद्विधानादिकमाह
वि०पा० वशिष्ठ “ग्रामिक पौष्टिक वापि जलशालां विना
बुधः । कुरुते यदि वा मोहात् कर्म तस्य च निष्फलम् ।
तद्वागादिप्रतिपाद्य देवतायतनादिषु । जलशालाभेदो-
द्देशेऽयुतशालाभेदे तथैव च । अतोत्सर्गमहादाने
यज्ञे वा वितते शुभे” । अतोत्सर्गे अतोद्यापने
इत्यर्थः । “जलशालां पुरा कृत्वा अत्र कर्म समाचरेत् ।
अथातः समस्तजलं जलशालाविधिं शुभम् । यज्ञ-
शालाप्रतिष्ठायाः अतिविशेषाच्चैव सह । यजमान
सपत्नीकः सुहृदन्वुजनेर्युत । अन्वाहृदो गच्छाहृदो
वस्त्राहृदोऽभूषित । गृहीत्वोपस्कारं सर्वं गन्ध-
पुष्पाक्षतादिकम् । जलाशयनतो गच्छेद्भीतवादिभिर-
स्त्रिभिर्युगैश्च च हृदं गच्छेद्भर्तुं वायुं सुसुहृदम् ।
सुवासिन्योऽप्यतः कार्याः सर्वास्तद्भारभूषिता । हैमरा-
जतताम्बान् वा कृष्णभयान् कलशाब्जभान् । गृहीत्वा
गन्धपुष्पाद्योर्चितान् सुहृदान् नवान् । जलाशयं समा-
साद्य तीरे गोमयलेपिते । चतुरश्रीकृते जले तत्र
स्त्रिभिर्युगैश्च । यथैव तत्पुण्यैर्वापि पद्ममण्डपं विधे-
दित्यादि” । विस्तरस्तत्र दृश्यः ।

जलयान न० जले यायते गम्यतेऽनेन या-करणे ल्युट्
७त० । जलेगमनसाधने नौकादौ । “व्यसनार्थं वमथ्येति
जलयानैर्यथार्थं वमं” भाग० १११८१६ ।

जलरङ्ग पुंस्त्री जले रङ्ग इव । वक्त्रादिषु हेमच० स्त्रिया
जातित्वात् ङीप् ।

जलरङ्ग, पु० जले रङ्गुरिव । दास्य हस्तेन हारा० ।

जलरञ्ज पुंस्त्री जले रजति रन्ज-अच् । वक्त्रादिषु हेमच०
स्त्रिया जातित्वात् ङीप् ।

जलर(र)ण्ड पु० जलस्य र(र)ण्ड इव । जलावर्त्ते २तोय-
रेणौ २भुजङ्गमे पुंस्त्री हेमच० स्त्रिया जातित्वात् ङीप्
उकारयुक्तमध्य भेदि० ।

जलरस पु० जलप्रधानो रसोऽस्य जलजातो वा रस ।
जलवणे हाराः जलवणस्य जलविशेषपाकेन जातत्वात् तथा-
त्वम् । अतएव तस्य जलमध्ये निक्षेपे स्तम्भजितलक्ष्मणं
भवतीति लोकवेदयोः प्रसिद्धम् । १६८० २तोयस्य रसे च ।

जलराक्षसी स्त्री जलस्थिता राक्षसी । सिंहिकाभाभ्रातां
आया गृहीत्वाऽऽकर्षय्या जलवणाम्भसि स्थितायां राक्ष-
स्याम् “शतयोजनविस्तीर्णं निहत्वा जलराक्षसीम्” भा०
व० २८१ अ० । सा हि हनूमता यथा हता तथा रामा०
सु० १ अ० उक्तम् ।

“शुभमानन्तु तद्वा सिंहिका नाम राक्षसी । अनन्ता
चिन्तयामास प्रहृष्टा कामरूपिणी । अद्य दीर्घस्य कालस्य
भविष्याम्यहमाश्रिता । इदं मन मङ्गासत्वं चिरस्य वश-
भागतम् । इति सचिन्त्य मनसा आश्रयामस्य समाधि-
पत् । आश्रयायां गृहस्थायायां चिन्तयामास वानरः ।
समाधिप्रोऽपि सहसा गच्छन्तपराक्रमः । प्रतिशोभेन
वातेन भङ्गाभौरिव सागरे । तिर्यग्ूर्ध्वमधश्चैव धीम-
मायस्तदा कपिः । ददर्श स मङ्गासत्त्वस्थितं जलवण-
म्भसि । तद्गृष्ट्वा चिन्तयामास साहतिर्विश्रुतामनम् ।
कपिराक्षायथाख्यातं सत्यमङ्गु तदर्शनम् । आश्रयापाहि
मङ्गावीर्यं तदिदं जलं सधयः । स तां बुद्ध्यार्धतत्त्वेन
सिंहिकां मतिमान् कपि । व्यवर्धत मङ्गाकायः प्राहवीम
वसाहक । तस्य सा कायसुहृदस्य सुमानं मङ्गाकये ।
वृत्तं प्रसारयामास पातालात्परसन्निभम् । घनराक्षीव
गर्जन्ती वानर समदिद्रुवत । स ददर्श ततस्तस्या विव्रत
सुमङ्गुलम् । कायपालस्य मेघावी मर्माणि च मङ्गा-
कपिः । स तस्या विव्रते वृत्ते वज्रसङ्घनमः कपि । सचिन्त्य
सुहृदस्मान् निपपात मङ्गाकपिः । आश्रये तस्याभिमञ्ज

नन्दद्वय सिद्धचारणा । यद्यमान यथा चन्द्र पूर्ण
पर्यणि राक्षसा । ततस्तस्या नक्षत्रीक्षेत्रमग्न्युत्कृत्य
यानर । उत्पत्ताय वेगेन मन सस्यातविक्रमः ।

जलराशि पु० इत० । जलसमूहे जनाना राशिरत्न ।
२४सह्रं च "क्षमातल बलजलराशिरानये" माघ ।

जलरुह् न० जले रोहति रुह-क्रिप् ७त० । पद्मे हेमच० ।

क । जलरुहमयत्त हेमच० । "जल तच्छु शुभे जल पुष्पै
जलरुहेक्षया" भा० धा० १२८४० । २तोयरोहिमाले त्रि०

जलरूप इ स्त्री जलस्य रूपमिव रूपमस्य शुभत्वात् । मकरे
त्रि० स्त्रिया जातित्वात् ङीप् । इत० । २तोयस्य रूपे न० ।

जलनता स्त्री जलस्य स्तरेव घनतिमत्त्वात् । तरल्लेखाया
हारा० । [म्रमभेदे] हारा० ।

जलवरण्ट पु० जलप्रधानो वरण्ट । (पानिवहन) यलन-
जलवल्गल पु० जलानां वल्गल इव । कुम्भिकायाम् ।

(पाना) हारा० ।

जलवस्त्रो स्त्री जलजाता वस्त्रो । श्लेष्माटकवतायां राजनि०
जलवायु न० जल वायुनिव । पाणितान्ने वायुसंश्लि-
युक्ते जले "क्षमाकायगङ्गाजलवायुतज्ज्ञाः" हरिव०

२४८४० ।

जलवानीर पु० जलजातो वानीरः । अम्बु वेतसे शब्दार्थाच्च०
जलवायस इ स्त्री जले वायस इव क्षणात्वात् । (पानि-
कौडी) मङ्गुलगे । स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

जलवास न० जलेन वासते सुरभीक्रियते वाधि-कर्मणि
अच् । १उचीरे राजनि० । तस्य जलसेचनेन शीर-
भोत्पादातयात्वात् । ७त० । २तोये वासे । "ह चिन्तया-
वास सुनिष्कलवासि कदाचन" भा० धा० २६२ अ० ।

जल वासयति सुरभीकरोति वाधि अच् ७प० स० ।
२विष्णु कन्दे राजनि० ।

जलवाह पु० जल वहति वह-अण् अप० स० । १पारिवाहे
मेघे हेमच० तज्जामनायके २कर्पूरे च "वाहजलधिलज
वाहपथम्" किरा० । २जलवाहकमाले त्रि० "जलवा
हालवा मेघाः वायवजनविल्लव" भा० स० ७३० ।

जलविज्ञा इ स्त्री जले विज्ञा इव । (उद्दिष्टा) जल-
भक्त्ये हारा० । स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

जलविन्दुजा स्त्री जलविन्दुभ्यो जासते जन-ङ । यावगा-
जीयर्कभाभेदे राजनि० । २तोयविन्दुजानामाले त्रि० ।

जलविपुव(त) न० जलप्रधान विपुव(त) । राशिक्रमस्ये
सुवाराशिक्रमे स्थानभेदे "मचक्रनाभौ विपुवद्वितव

समस्तस्रगम्" स० वि० "मचक्रनाभौ मगोवस्य भुव-
द्वयाभ्यां तुभ्यान्तरेण मध्यभागे विपुवद्वितव विपुवद्व

इव समस्तस्रग परस्पर व्यासस्तज्जालनित भुवमभ्ये
विपुवद्वत्तस्यामात् तद्वृत्ते क्रान्तिवृत्तभागौ यौ जलौ

नो क्रमेण पूर्वापरौ विपुवतुषज्यौ मेघतुषाक्षौ
चेत्यर्थ "रङ्ग" । २विपुवन्तु समाख्यात तुषाभ्येवमयो

क्षमा' ज्यो० ज्यो० २तल रने सक्रमे च । चक्रा
नित्य चलस्थिरभेदाभ्यां द्विविधा अयनचक्रान्तिचक्रे

२२६ दर्शिता । अत्रविपुवचक्रान्तिचक्रतः स्थानविधेने
चनक्षत्रपाते तत्फलज्ञानार्थं अत्रविपुवचक्र ज्यो० उक्तं

यथा । "प्रहसूद्धि", वदने पञ्च, चत्वारि, द्वादशे, तथा ।
त्रितय करणादिषु" पयोविपुवमक्रमात्" नित्य त्रितय-

मिति करणादिषु द्वादश इति २७ नक्षत्राणि स्वाभावि
तल स्थानभेदे फलज्ञोक्त "मान वैर वल्लुचक्ष्णम भोजं

तार्त्त जलविपुवेय्" ज्यो० । पयोविपुयादयोऽप्यत्र ।

जलवृष्टिक पु० जले वृष्टिक इव । (चिह्नार्थ) मत्स्ये त्रिका० ।
जलवेतस पु० जलजानो वेतस । अम्बु वेतसे वेतसभेदे राजनि०

जलवेत्तत न० विलग्नस्य भावः अण् इत० । दुर्निमित्तस्य जले
नद्यादीनां जलविकारभेदे तत्फलवादिचक्रत इ० इ०

३६४० यथा ।

"क्षपसर्वथ नदीनां नगराद्विरेक न्यस्यतं कुहते ।
शोषवायोप्याथानम्येवा वा सुदादीनाम् । खेहाहृद्-

नांश्चयहा सङ्गु सङ्गुनाः प्रतीपनावापि । परचक्र-
स्यागमनं सदाः कथयन्ति प्रचमासात् । ज्वालापूव-

क्षाद्या इदितोत्क्रुटानि चैव ज्ञापनाम् । गीतप्रजलि-
तानि च जनमरकाय प्रदितानि । तोयोत्पत्तिरवाते

गम्भिरविपर्यये च तोयानाम् । सज्जिवायविक्रान्तौ
वा महङ्गय तल यान्तिरियम् । खल्लिविकारे कुर्वाण

पूजा वरचस्य वारुणैर्मन्त्रैः । तैरेव च जपकोष यम-
मेधं पापस्ययाति" । [त्रिका० ।

जलव्याध पु० जल विध्यति व्याध-अच् । बह्वलोटमत्स्ये
जलव्याध पु० जलस्यो व्याधौ क्लेशः (डोक्का) १वर्षभेदे, जलर ।

स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । क्रूरकर्मणि २जनौ च ।
जलशय पु० जले श्येते शी-अच् ७त० । विष्णौ हेमच०

सप्तम्या वा अलुकि । जलेष्वोऽप्यत्र ।
जलशयन पु० जल शयनमस्य । विष्णौ हवा० ।

जलशायिन् पु० जले वसतश्च येते शी-चिनि । नारा-
यणे । "एवार्थवेऽहिशयने योगनिद्रासुपातव । साक्षी

यथेयमभजत् कल्याणे भगवान् प्रभुं देवीनां ।
 जलशुक्ति स्त्री जलस्य शुक्तिरिव । शुभ्रं के समर ।
 जलशूक न० जलस्य शूकमयमिव । शैबले हेमच० । “घोर-
 शुक्लाजलशूकमधुरवगे प्रतिवाप तैल वा पाचयित्वा
 जलशुभ्रं निदध्यात्” सुश्रुत ।
 जलशूकर पु० जलस्य शूकर इव । कुम्भीरे हेमच० ।
 जलसम्भ पु० धृतराष्ट्रभेदे । “विभिन्नतिर्विकर्णय जलसम्भ
 सुलोचनः” भा०शा०६७० । तत्प्रसोक्तौ ।
 जलसमुद्र पु० जलमय समुद्रः । जवणादिषु समुद्र समुद्रेषु
 शेषसमुद्रे “जवणजलधिरादौ दुग्धसिन्धुश्च तस्मात्” इत्यु-
 पक्रमे द्रष्टो हतस्येश्वरस्य तस्मात् मध्यस्य च स्वाव
 जलस्य चान्त्य” सि० शि० । [सरोभेदे ।
 जलसरस न० निजसं सरस्-संज्ञायाम् अष् सम० ।
 जनसर्पिणी स्त्री जले सर्पति स्वरूप-णिनि । जलौकायाम्
 (जोक) हेमच० ।
 जलसूचि स्त्री जलस्या सूचिरिव । १ कङ्कालोटमत्से
 २ खट्वाटके ३ शिशुमारो ४ जलौकाया च भेदि ५ काके
 ६ स्त्री हेमच० ।
 जलस्तम्भ न० जलं स्तम्भतेऽनेन स्तम्भ-करणे ल्युट् । १ जल-
 स्तम्भसाधने मन्त्रादौ । भावे ल्युट् । जलस्य स्तम्भने च
 जलस्तम्भनविद्या च युर्व्योमनविदिता तथा द्वैपायनब्रह्म-
 णश्च संज्ञाय स सुजाप तत्कथा भा०शा०१०अ० । “एवमुक्त्वा
 महा राज । याविष्णुस्त महासुदम् । अस्तम्भयत तोयञ्च
 भायया मनुजाधिप” इत्यादिका ।
 जलस्था स्त्री जले तत्समीमे तिष्ठति स्था-क । १ गण्डदूवीया
 राजनि २ जलस्थितमात्रे ति० । [त्रिका० ।
 जलज न० जलेन जन्यते-कन-बा० ड ३ त० । जलजजयन्वष्टहे
 जलचरण न० ६ त० । तोयस्य स्थानान्तरनयने “लघुगुरुकनि-
 यमगतमिह फण्यतिमतमगतमतिघुघ्रमिगदपदम् दश-
 वधुमयनैर्यतिरिह यदि भवति हि रसिकजनकृदय-
 विहितमदम् । वधुविमलचतुष्कसगणकृतगुण्यिगण-
 चरणविरामाहितसगणम् कश्चिदपि गुरुवहित भवति
 कश्चिद्विहित छन्दः सुन्दरि ! जलचरणम्” इत्युक्तलक्षणे
 २ माताहचभेदे । [भेदे । हेमच० ।
 जलहस्तिन् पु० जले हस्ती ७ त० । जलस्ये हस्तिरूपे जन्तु-
 जलहार ति० जल हरति हृ-अण् उप० स० । जलहारके
 जलवाहके (भारि) प्रवृत्तौ स्त्रिया टाप् पा०सुखवो०पञ्
 ईप् । “शिरसा धृतकुम्भाभिर्बह्वैरपसनाम्यैः । यद्यना

तीरमार्गेण जलहारीभिरावृतम्” हरिवं० ६१ अ० ।
 चाल पा०गौरा० डीप् ।
 जलहारिन् ति० जल हरति हृ-णिनि । जलवाहके ।
 स्त्रिया डीप् । “याभिरिद शरीरमाराम इव जल-
 हारिणोभि केदार इव च कुल्याभिरुपस्थितेऽनुवृत्ता-
 ते च” सुश्रुत । [फेने च । त्रिका० ।
 जलहास पु० जलानां हास इव शुभ्रत्वात् । [फेने, २ समुद्र-
 जलहीम पु० जले क्षिप्त होमः ७ त० । जले लोभ्ये वैश्व-
 देवादिहोमभेदे तद्विधिः स०त० दर्शितो यथा “लौकिके
 वैदिके चैव ह्यतोच्छिष्ट जले क्षितौ । वैश्वदेवस्य कर्तव्य
 पञ्चसूनापसुक्षये” ।
 जलहृद् पु० जलप्रचुरो हृद् श० त० । जलवज्जले हृदे
 जलहृदस्येदं तत्र भयो वा शिवा० अण् । जलहृद
 तत्सम्बन्धिनि तत्र भवे च ति० स्त्रिया डीप् ।
 जलाका स्त्री जले आकायति प्रकायते आ+कै-क । जलौ-
 कायां शब्दः ।
 जलाकाश पु० जलप्रतिविम्बित जलावच्छिन्नो वा आकाशः
 शा० त० । जलप्रतिविम्बिते २ जलावच्छिन्ने वा आकाशे
 “जलावच्छिन्नस्ते नीर यत्, तत्र प्रतिविम्बित” । साध-
 नक्षत्रआकाशो जलाकाश उदीर्यते” शब्दार्थचि० ।
 नीरुपस्थाकाशस्य प्रतिविम्बासम्भवेन साधनक्षत्रेति विवे-
 चयम् । एतच्च प्रतिविम्बवादे नीरस्य प्रतिविम्बासस्य-
 वसमिमेत्य विवरणाच्चाथै रवच्छिन्नवादोऽङ्गीकृत । तस्मात्
 जलावच्छिन्नआकाश एव जलाकाश इति भेदः । अव-
 च्छिन्नवादग्रन्थे ३२० पु० दृश्यम् ।
 जलाक्षी स्त्री जलमच्छोति व्याप्नोति कारयतया अक्ष-अण
 गौरा० डीप् । जलपिप्पल्या शब्दः ।
 जलाक्षु पु० जले आक्षुरिव । जलनकुले त्रिका० ।
 जलाक्षल न० जलमक्षति अक्ष-बा० अक्षच् ६ त० । १ शैबले
 जलस्याक्षलमिव । २ स्वतो यारिनिर्गमे (स्वतो निर्गच्छा-
 रिणि) भेदि० ।
 जलाक्षलि पु० जलपूर्णोऽक्षलि । १ जलपूर्णोऽक्षलौ अक्षलि-
 पूर्णवारिणि उपचारात् २ तद्गानरूपायां पितृणां तर्पण-
 क्रियायाम् । “कुपलभासाद्य कुतो जलाक्षलि” शाण० ।
 जलाटन पु० स्त्री जले अटति अट-ल्यु । १ कङ्कयादिषु स्त्रिया
 जातित्वात् डीप् । २ जलौकाया स्त्री भेदि० तत्र गौरा०
 डीप् । [हारा० स्त्रियां जातित्वात् डीप् ।
 जलापटक पु० स्त्री जले अटति अट-अण् उप० स० । नक्रराजे

जलाण्डकं न० जले षण्ड इव कायति कै-क । प्रोताधाने

शुद्धे मत्स्याण्डसघाते जले षण्डरिव कायति कै क ।

जलाण्डक इति पाठान्तरम् तत्पार्थे हेमच० ।

जलात्मकं त्रि० जलमेवात्माऽस्य कप् । जलमये । २ जलौकाया

स्त्री शब्दरत्ना० कापि अत इत्त्वम् । [नामपगमे च ।

जलात्ययः ३० जलस्यात्ययो यत् । शरत्काले इत० । २ जला-

जलाधारः ३० इत० । जलानामाधारे तडागादौ अमर ।

“आकाशमेकं हि यथा घटादिषु पृथक् भवेत् । तथा-

तैकोऽप्यनेकस्तु जलाधारेष्विवायुमानु” याज्ञ० ।

जलाधिदैवतः ३० इत० । १ वरुणे ऋषाभ्युप सिपिकर

प्रमादकृतपाठदर्शनात् ३ स्तोत्रे प्रमादिकी शरवद्विज्ञ

इत्यतस्तत्पुत्रयो पा० तत्पुत्रयो परसिद्धस्यैव विधानेन

३ स्त्रीत्वस्यैवौचित्यात् । जलमधिदैवतमस्य । २ पूर्वाभादा-

नस्यैव न० ।

जलाधिपः ३० इत० । १ वरुणे । “नायकोदयत स्यात् विम

चित्तेर्जलाधिप” हरिव० २५२ अ० । जलाधीयादयोऽप्यत्र ।

वत्सरभेदे २ जलपतौ रव्यादिपदे च जलशब्दे अपि-

परामरवाक्यम् इत्यम् वत्सरभेदेन जलाधिपतिभेदानयन

तत्फलञ्च ज्यो० त० उक्तं यथा “जीवार्कश्चमन्दारकाव्य

चन्द्रमस क्रमात् । राजा मन्त्री जलाधीय शस्यपोऽद्रि

७ ऋतात् शकात्” । समूहतयकाङ्क्षे एकशेषे जीवो राजा

अर्को मन्त्रीभूधो जलाधिप शनि शस्याधिप । द्वावशेषे

रव्यादि । त्रयशेषे बुधादि । चत्वारशेषे मन्दादि ।

पञ्चावशेषे भौमादि । षड्दशशेषे काव्यादि । सप्तावशेषे

चन्द्रादि । भालान्यायेन पुन जीवादीना प्रहणम् ।

जलान्तकः ३० जलमेवान्ते भूमण्डलस्य सीमा यत् कप् ।

सप्तसमुद्रान्तर्गते स्यादुदके सद्ये तदुत्तर द्वीपालरा-

भावेन तस्य भूमण्डलस्यान्तेसीमात्वम् । “अवधेस्तुसुरा

वर्षिर्दधिदुग्धजलान्तकाः” लिङ्गा० । वासुदेवस्य सप्त-

भामायां पत्न्यां जाते २ पुत्रभेदे “जज्ञिरे सप्तभामाया-

नित्युपक्रमे “रोहिता दीप्तिमाश्चैव नाश्वजाणो जला-

न्तकाः” हरिव० । ६१ अ० ।

जलाम्बिका स्त्री जलस्याम्बिकेव । रूपे हारा० ।

जलायुका स्त्री जलमायुरस्याः कप् इपो० । जलौकायां

(जलक) शब्दरत्ना० तन्नेदलव्याधिकं सृजते उक्तं यथा ।

“अथ जलायुका वक्ष्यन्ते । जलमासामायुरिति

जलायुका जलमासामौक इति जलौकस्य । १ हादय

तासां सविषा, षट्, तावत् एव निर्विषा । तत्र सविषा

कृष्णा कर्बुरा अलग्ना इन्द्रायुधा सासृद्रिका गोचन्द्रा

चेति । तासृद्रिकान्पूर्ववर्षां प्रयुशिरा कृष्णा । वर्षा-

मत्स्यपदायता क्षिप्रतत्कालः कर्बुरा । रोमशा भङ्गा-

पार्श्वं कृष्णस्यैवगर्हा । इन्द्रायुधवदूर्वाजिभिर्लिखिता

इन्द्रायुधा । ईपदचितपोनिका विचित्रपुष्पाकृतिविज्ञा

सासृद्रिका । गोचरणवद्वेभाने द्विधाभूताकृतिरकु-

सुखी गोचन्दनेति । तामिर्दष्टे पुरुषे दग्ने अययुरति-

मात्रं कण्डूर्भूष्यौ ज्वरोदाहृष्टादौर्दं दं दनमिति

लिङ्गानि भवन्ति । तत्र भङ्गागद पानाद्येपनस्य

कर्मादिपुण्योक्त्य । इन्द्रायुधादष्टमसाध्विख्येता

सविषाः सचिकित्सिता व्याख्याता । अथ निर्विषा ।

कपिला पिङ्गला शङ्खुसुखी भूषिका पुण्डरीकसुखी

सावरिका चेति । तत्र मन शिखारङ्गिताभ्यामिष

पार्श्वार्थां प्रष्टे क्षिप्रमुद्भवार्थां कपिला । किञ्चिद्भङ्गा

हृत्तकाया पिङ्गाऽऽशुगा च पिङ्गला । यक्षद्वर्षां शीघ्र-

पायिनी दीर्घतीक्ष्णसुखी शङ्खुसुखी । भूषिकाजानि

वर्षाऽभिष्टगन्वा च भूषिका । सुद्वर्षा पुण्डरीकसुख-

वर्णा पुण्डरीकसुखी । क्षिप्रया पद्मपत्रवर्षाऽष्टादश-

कुलप्रभाषा सावरिका सा च पद्मर्षे इत्येतां अविषा

व्याख्याताः । तासां यवनपाण्डुरसङ्घातनादीनि

क्षेत्राणि । तेषु भङ्गायरीरा वचनस्य शीघ्रपायिनी

भङ्गायना निर्विषास्य विशेषेण भवन्ति । तत्र सविष-

मत्स्यकोटदह्नु रमूलपुटीयकोयजाता कलुषेणमृगं च

सविषा । पद्मोत्पलमखिलकुसुमसौगन्धिककुसुमस्यपुण्ड

रीकसैवालकोयजाता विमलेष्वम्भु च निर्विषा ।

भवति चात्र । जलेषु विचरन्त्येताः सन्निधेयुः सुग-

न्विषु । न च सङ्कीर्णचारिण्यो न च पङ्केयया

सुखा । तासां प्रपङ्क्यमाईचर्मण्यैर्वा प्रयोगैर्दं क्ली

यात् । अथैनां नवे मङ्गलि चटे सरसकागोदकपङ्कमावाय

निदध्यात् मङ्गलार्थे वासासुपङ्करोक्तेष्वल वङ्गुरोदकां च

कन्दार्कसूक्ष्मिण्य गयार्थं दण्ण मौदकानि च पलायि ।

मृगजालप्रतङ्गाश्चान्यज्जल मङ्गल च दद्यात् सप्तरात्राश्च-

प्ररात्राश्च घटमन्य सक्रामयेत् । भवति चात्र । स्यूल

मध्याः परिक्षिप्ता प्रयुषा मन्दचेष्टिता । अप्या

हिण्योऽस्यपायिष्य सविषास्य न पुजिता । अथ जलौ

कोऽवशेषकसाध्यव्याधितसुखमेव श्वेदस्य वा पिबेत् । आस्य

तमपकाय वङ्गोमयदूर्ध्वैर्यदावज्ज' स्यात् । षट्कृताश्च

ता सर्पपरजनीकल्लोदकमद्विधगाली सविषसरक-

मध्ये सुहृत्तन्मिता विगतकृमा ज्ञात्वा ताभीरोगं
प्राहयेत् । सुहृत्तन्मितापिपुत्रोतावच्छन्ना कृत्वा सुखमपा-
वण्युयादगृह्यते 'क्षीरमिन्दु' वा दद्याच्छस्त्रपदानि वा
कुर्वीत यद्येवमपि न गृह्णीयात्तदानीं प्राहयेत् ।
यदा च निविशतेऽश्वसुरपदानमं हत्योद्यम्य च स्तम्भ
तदा जानीयाद्गृह्णीतीति गृह्णीतं चार्द्रवस्त्रावच्छन्ना
धारेत्येवमेव । दये तोदकण्डू प्राडुर्भावेजानीयाच्छुद्ध-
मियमादत्त इति शुद्धमाददानामपनयेत् । अथ गोपित-
गन्धेन न सुखेन सुखमस्या सैन्धवचूर्णेनापकिरेत् । अथ
पतितां तण्डुलकण्डनप्रदिग्गतां तैललवणाभ्यक्त-
सुखी वामहस्ताङ्गुष्ठाङ्गुलीभ्या गृहीतपुष्कां दक्षिणह-
स्ताङ्गुष्ठाङ्गुलिभ्या गनैरनुलोममनुमाजयेदासुखाहामयेसा-
वदावत्सव्यान्मलिङ्गानीति । सम्यग् वान्ना सचिलसर-
कन्यस्ता भोक्तुं कामा सती चरेत् । या सीदति न चेदते
सा दुर्धाना ता पुन सम्यग्वामयेत् । दुर्धानाया व्याधि-
रसाध्य इन्द्रमदो नाम भवति । अथ सुशान्तां पूर्ववत्स-
दध्यात् गोपितस्य च योगायोगानवेक्ष्य जलौकोद्वयान्म-
धुमावधृयेच्छीताभिराङ्गुल्य परिपेचयेद्वज्रीत या व्रण
कषायमधुरास्त्रिगुणीतैश्च प्रदेहे प्रदिसादिति । भवति
चाल । जलौक्यि यद्विष जाती पोषण सावचारणम् ।
जलौकसाश्च यो वेत्ति तत्साध्यान् स जयेद्दानम् ।
जलौकं पुं जलप्रतिविम्बितोऽङ्ग । जलप्रतिविम्बितस्य
"प्रलतिस्थोऽपि पुरुषो भाव्यते प्राकृतैर्गुणै । अवि-
रादकत्वात् निरुणत्वात् जलौकपत्" भाग० १११ ।
जलौकं पुं जलमयः अर्थः । अन्ये स्नादूटके सधृष्टे ।
जलौकं स्त्री जलेमात्रं । चार्द्रतालहन्ते "धुविल ताल-
हन्तं स्नात् तद्वद्वेषेणश्च तत् । जलेमात्रं जलौकं व्यात्"
वैज० १ जलौकं यस्ते न० हारा० १ जलेमात्रं च त्रि० ।
"उप्रासारं क्षपयत् भवान् व्योमगङ्गाजलौकं" मेघ० ।
जलालु पुं जलजान् आलु मा०त० । (पाणिया आलु)
आलुकमेदे राजनि० । [आलुके राजनि० ।
जलालुक ग० जलस्यालुरिव कायति कै-क । पद्मकन्दे
जलालुका स्त्री जले अमति गच्छति जल-गत्यादौ वा०
चक । जलौकायां मन्दर० । [जलौकायां भरत ।
जलालुका स्त्री जले आलोच्यते आ+लोक-कर्मणि घञ् ।
जलावसं पुं आ+वस-णिच्-भावे आच् इत० । जलव्य-
सतो भ्रमये जलाधर ।
जलाशय पुं जले तत्त्वधीये यागते आ+शी-यच् । उग्रिरे

अमर० १ नामज्जके गन्धद्रव्यमेदे राजनि० । आ+शी-
आधारे आच् इत० । १ सधृष्टे हेमच० । ४ जलाधारे
तडागादौ "कुशेयैरत्र जलाशयोपता" माघ ।
"न वासोमिः सहाजस्र नाविज्ञाने जलाशये" "तेनैव
सार्द्धं प्राप्येयुः स्नात्वा पुण्यजलाशये" मनुः । तज्जेदादि
जलाशयोत्सर्गगन्दे दृश्यम् । जलमाशय आधारे यस्य ।
५ यद्वक्त्राटके राजनि० । ६ गुण्डालीहृत्ते स्त्री राजनि० ।
जलाशयोत्सर्गं पुं इत० । जूपादेर्जलाशयस्य प्रतिष्ठाकृते
पत्तने जलाशयोत्सर्गतत्वे तस्य भेदलक्षणादिकसक्तं यथा
"अथ जलाशया । ते च स्वननसाध्याचत्वार ।
जूपापापीपुष्करिणीतडागकृपा । तथाच सत्सुपुरा-
णम् । "एवमेव पुराणेषु तडागविधिरुच्यते । जूपा-
वापीतडागेषु तथा पुष्करिणीषु च" । जूपाद्वार-
कोगर्त्तविशेषः वज्रसोपानकोऽयं वापीति द्वैतनिर्णयः ।
वस्तुतो वापीलक्षणं वक्ष्यते । पुष्करिणीतडागावाह
वशिष्ठसंहितायाम् "चतुर्विधाकुलोहसोपानस्तद्वत्तर ।
यतधन्वनरश्चैव तावत् पुष्करिणी मता । यतपुष्प-
गुणः प्रोक्तस्तडाग इति निश्चयः" । चतुर्विधस्तद्वत्
चतुर्वत्तरचतुर्गुणहसोयस्तद्वत् । तथाच विष्णुधर्मो-
त्तरे प्रथमकाण्डम् "हादयाकुलिकं यद्वत्तद्वत्त
यत फलतः । तद्वत्तद्वत्त घत्तु प्रोक्तं क्रोशोघत्तु-
सहस्रकः" । कापिष्ठे "चतुर्विधाकुलोहसोपानस्तद्वत्त
करैर्धत्तु" । ययोहसोपाने स्नातवत्तद्वत्तु विधितहस्ता-
न्यूनताया चतुर्धत्तु यतहस्तान्यूनान्तरत्वेन पुष्करिणी ।
चतुर्विधु पञ्चचत्वारिगहस्तान्यूनतायां सहस्रहस्तय-
हस्तान्यूनान्तरत्वेन तडाग । यतसु जलाधारपर
नहत्परितटपरम् । मध्यवर्द्धमानधृतोयगिष्ठ "यतेन
घत्तुर्भिः पुष्करिणी तिभिः यतैर्दीर्घिका । चतुर्वि-
हृत्तिगः पञ्चभिस्तडागः । द्रोण्याङ्गगुणा वापी" इति
संहितायामन्तरपदयुतेरत्रापि तथापगम्यते । तेन
चतुर्विधु पञ्चभिः यतहस्तान्यूनतायां हादगयतहस्तान्तरा
न्यूनतयेऽदीर्घिका । चतुर्विधु चत्वारि यतहस्तान्यून-
तायां षोडशयतहस्तान्तरान्यूनतये द्रोण । चतुर्विधु
त्रि यदधिकयतहस्तान्यूनतायां षोडशयतहस्तान्तरा-
न्यूनतयेन वापी । करोऽत्र क्रोशेष्टु पञ्चममध्य-
माकुल्यपरपर्यन्तं तदाच कल्पतरुताकरयो "मध्या-
कुलिङ्गपरयोर्ध्वं प्रामाणिकं कर" । तत्करस-
कल्पमाहादिकपुराणम् "सिद्धमन्तरा ने च तीर्थ-

शौचरताच ये । तद्भाग्यप्रकर्षादौद्युत्तं ते तद्वा-
भयात् । सेतुजलधारणहेतुर्वचः । तोययोश्च घट्ट-
कपरिष्कारः तेन सेतुजलधरिष्कारतद्भाग्यदीना
कारणे मध्येक तद्भयमोचन फलम् । विष्णुः “अथ जू-
षासुक्षुप्तप्रक्षेपानीये इत्कृताई विनश्यतीति” ।
तत्प्रवृत्ते जूषादुत्थिते । विष्णुधर्मोत्तरे “तद्भाग्यप्रकर्षा
रक्षाया कल्याणदायिनः । अक्षोपायकृतातरास्ते मरा
ध्वगंगाधिनः” । तोय विना सङ्कुचितप्राचिदेये त
अन्दिपुरायम् “योवापीमचया जूष देये तोयविप-
लिते । आनयेत् स दिव याति विन्दीविन्दौ भत
धनाः” । ततश्च वायादिखनने प्रत्येकजलविन्दुसम
सख्यगतपदार्थस्त्रिष्वङ्गप्राप्तिः फलम् । एतत्सङ्कुप्ता-
मन्तर वास्तुयागसङ्कुल्य कार्यः । विष्णुः “जूपाराय
तद्वागेयु देवतायतनेषु च । पुन सम्कारकर्त्ता त समते
भौतिक फलम्” । सस्कारविधौ त “अकले अलक्ष्म-
पाद्य” इति वक्ष्यमाणमवगात् जलसूक्ष्मदेशखनन एव-
मतिहा नष्ट पद्मोद्धारणम् । मत्स्यपुराणे “प्रासा
दभयनादीना पिण्ये विस्तारदद । कुर्वीत् केन विधा-
नेन कथं वास्तुददाहृतः” इत्युपक्रम्य वायादीनाम-
ध्यभिधानात् आदिपदात् जूपारयेणैवम् । “प्रासादोऽथे
यनेषु स्यात् जूपवापीषु यस्मिन्” इत्यभिधानात्, तेन वाया-
दिकरणेऽपि वास्तुयाग । सङ्कापिलयसुराले “जसा-
धारयद्धार्यसु यजेहास्तुम् पिण्येयत । अज्ञादिति-
यर्थ्यन्ताः मञ्जुश्रव्यसमुता । सर्वेभ्यं कुचवाक् भू
अन्यका परिकीर्त्तिता । असपूष्य हि तान् सर्वान्
प्रासादादीन् कारयेत् । अनिष्पत्तिर्विनाय स्यादुभयो
धर्मधर्मिणो” । अज्ञादितिपर्यन्ता इति कल्पानाम् ।
देशीपुराणोक्तेगादिकलोप्यमिच्छते । धर्मधर्मिणोस्तडा-
गादितत्कर्त्तृ । तद्दिने तदकरणे उत्सवर्गदिनेऽपि
वायादौ तत्करणम् । “प्रासादभयमोद्यामप्रारम्भपरि-
वर्त्तने । प्रवेशप्रवेशे च सर्वदोषायतुक्तये । इति वाक्
यशमन कृत्वा स्तलेषु नेष्टेय । वास्तुयागमकुम्भाप-
वाहारी भविष्यति । इति मत्स्यपुराणवचने प्रवेश
प्रवेशे वास्तुयागप्राप्तेः पूर्वोक्तप्रवचनेन प्रासादवर्त्तति
देशादत्रापि प्रासादप्रतिष्ठापम् वायादिप्रतिष्ठादिवे वास्तु-
यागकरणम् । तद्वाग्वाको दोषिकायास्तो यथा “उवा-
नैकरोत्तराश्विरुपमप्लाव्यमिलेन्दुमै प्रक्षेपेणै युमयोग
वारतिथिषु क्रूरैष्यवीथेषु च । उदेन्दौ जलरागिने

दशमगे शुके शुभाशोदये प्रारम्भः सविताययस्य शुभदो
कोवेन्दुप्रलोदये” । उवातराधाहकोत्तराजयाजिनी
गतमिषारोहिणीपूर्वाषाढामास्यविरोभिः । भातुस्ते
“चन्द्रादित्यवत् सन्ना सन्न शुभनिरीक्षितम् । सन्तो-
ष्यायादि कर्त्तव्यमन्यत्र परिवर्त्तयेत् । सविनीरोहिणी-
मूलसुत्तराजयमैन्दवम् । स्नाती हस्तातराभा च म्हा
रम्भे प्रयस्यते । वज्रव्याघातगूढे च व्यतीपातानि
गृह्योः । विष्णुसूक्तवन्दपरिवर्त्तयेत् योगेषु कारयेत् ।
आदित्यभौमवर्त्तयेत् सर्वे वारा शुभावहाः । प्रासादे
ऽथेवनेषु स्यात् जूपवापीषु चैव हि” । तद्दुर्गकलम् ।
“सर्वेषाम् प्रवक्ष्यामि जलदायकम् ऋषु । मुक्तिरि-
यत्नादिदानेन विष्णुः प्रीत्याति विश्वम्” । अथाय-
करणार्थं भूमिदाने फलमाह विनयुः “जलायदायं
यो दद्यात् शक्यं लोकमाप्नुयात्” । भूमिनिमित्तं येन ।
कावसाह मत्स्यपुराणे “ऋषु राक्षसः । प्रवक्ष्यामि
तद्वागादिषु को विधिः । कैमे वा फाकुने वापि क्वडे
वा वाचने तथा । माये वा सर्वदेवानां प्रतिष्ठा शुभदा
भवेत् । प्रायः पक्व शुभ शुक्रमतीते चोत्तरायणे ।
पुण्येऽङ्गि विप्रकथिते कृत्वा प्राज्ञववाचनम्” । अतीते
प्रवृत्ते तथा च प्रतिष्ठावस्तुने “माये च फाकुने चैव
चैवैवाययोरापि । क्वेडापाङ्कयोर्वापि प्रवृत्ते चो-
रायणे” । पुण्येऽङ्गि अष्टमचन्द्रादिन्युते प्राज्ञववाचनं
पुण्यकृत्वाऽपि विवाचनम् । “पञ्चमी च द्वितीया च
तृतीया सप्तमी तथा । दशमी पौर्णमासी च तथा
क्वेडा जयोदयी । षष्ठ प्रतिष्ठा विधिवत् कृता शुभफला
भवेत्” । भातुस्ते “प्रासादे हे तथा मूलसुत्तराजयमेव
च । क्वेडाश्ववरोहिण्यस्य पूर्वमाद्रपदा तथा । हस्ता-
श्विनी रेवती च पुष्योष्यगिरिकृता । अतुराभा तथा
स्नाती प्रतिष्ठादिषु यथ्यते । बुधो हस्तसतिः शुक्रस्य
यते शुभावहाः । एतच्चिरीक्षितं सन्म मूलस्य प्र-
स्यते । म्हातरायस्य सन्ना म्हापुलां विधाय च ।
निमित्तं स्रवत् प्राप्ता वर्जयित्वा तथाऽशुभम् । शुभयोगे
शुभे सन्ने क्रूरपक्षविपर्यिते । सन्ने सन्ने च कुर्वीत
प्रतिष्ठादिकृततमम् । अयने विपुने तद्दुर्गकलम्
तथा । “छरायां स्थापन कार्यं विधिद्वयेन कर्त्तव्यम्” ।
भविष्ये “प्रतिपक्ष द्वितीया च तृतीया पञ्चमी तथा ।
दशमी जयोदयी चैव पौर्णमासी च कीर्त्तिता । बोभो
हस्तसतिचैव शुक्रचैव तथा बुधः । एते कौस्तुभः”

भोक्ता प्रतिष्ठायागकर्तव्यम् । प्रतिष्ठाधिकारे व्यवहार
समुच्चय "कृष्णपक्षे च पञ्चम्यामष्टम्यामपि ग्रह्यते" ।
दीपिकायां "पुष्याश्विनशक्रभगदेवतवासवेषु सौम्यानिशेष-
मघरोहिणिमूलहस्तम् । पौष्णानुराधहरिभेषु पुन-
र्वसौ च कार्याभिषेकतच्छूपरचप्रतिष्ठा" । वसवी चनिष्ठा
रेग आर्द्रा । "आर्द्रायाश्चैव सौभाग्यमिति" प्रतिष्ठासमु-
च्चयात् । वापीदानादीनां पूर्त्तत्वात् स्त्रीमूढाधिकारे
जातकर्म "वापीकूपतडागादिदेवतायतनेषु च ।
अक्षप्रदानमाराभा पूर्त्त इत्यभिधीयते । अग्निहोत्र
मप सत्य वेदानामनुपासनम् । आतिथ्यं वैश्वदेवस्य इष्ट
मित्यभिधीयते । अहोपरामे यद्वाहानं पूर्त्तमित्यभिधी-
यते । इष्टापूर्त्तं द्विजातीनां धर्मं सामान्यं लब्धते ।
अधिकारी भवेच्छूद्र पूर्त्तधर्मे न वेदिके । वेदिके
वेदाध्ययनसाधोऽग्निहोत्रादविति रत्नाकरः । एव
स्त्रीणामपि पूर्त्ताधिकारः । यथा मारीत्यनुवृत्तौ दृष्ट-
मिति । "पितृव्यगुह्यदौहित्यान् भर्तुः स्त्रीयमाह-
वान् । पूजयेत् कथ्यपूर्त्ताभ्यां दृष्टानायातिथीन् स्त्रिया" ।
इतेन जलाशयोत्सर्गादौ गोरयतारणात्तुमन्त्रययोर्यज-
मानकनृकोमन्त्रपाठः । तन्नामन्त्रकतया स्त्रीगूढयोरन-
धिकारेण तद्वति त्यागेऽप्यनधिकार विशेषोपदेशविर-
क्तमिति हेतुनिर्णयोक्तं निरुक्तम् । मन्त्रपाठस्तु ब्राह्मण-
द्वारा "अमन्त्रस्य तु मूढस्य पिणोमन्त्रेण नृहते" ।
इति वराहपुराणात् । अमन्त्रस्येति परिभाषया स्त्री
आमन्त्र्यधिकारः । अस्य पूर्त्तत्वाद् द्विजब्रह्मण्यादौ
कर्त्तव्यम् । यथा गोमित्र "द्विजं पूर्त्तेषु शुम्भानाथ
मेतु मद्रक्षिणसुपचारं यवक्षिणार्थं इति" । हयग्रीवं
पञ्चरात्रे "वापीकूपतडागानां पश्चिमे यागमण्डपम् ।
कुशाद्यायाकमेवैष कन्धर्षं मध्यमेक्षमम् । कन्धर्षं दश-
हस्तान्तु क्रमेण सप्त तथा नद्यः द्विपट्टकं कारयेद्वाप्या
पुष्करिण्या चतुर्थेयः । हिरण्यं कुर्वाणं तडागमण्डप-
युग्मम् । कन्धर्षद्वयोर्वापम् । सङ्कल्पविधिस्तु भविष्ये
"गृहीत्वौचुम्भं पालं वारिपणं सङ्कल्पय । दर्भत्रय-
वायगूकं फलद्वयमिति स्मृतम् । जलाशयारामकूपे
सङ्कल्पे पूर्वदिशः प्रथमः साधारण्ये । चोत्तरास्य रेगान्या
तच्छतं क्षिपेत् । मत्स्यपुराणे "प्रागुदकस्य पने
देगे तडागस्य समीपतः । चतुर्धर्षां शुभं वेदीं चतु-
रणा चतुर्धर्षोम्" । कारयेदिति शेषः । तथा "नर्वतः
अमर्षोः स्युः पत्ताकाध्वजस्तुता" । समर्षो वक्ष्यमाण-

शोकपात्रवर्णा । "अथत्येडुस्वरज्जलवटयाश्चाहतानि च ।
मण्डपस्य प्रतिदिशं द्वाराण्येतानि कारयेत्" । तथा "कुस-
शोचसमापन्नं स्थापकं स्थापितोत्तमम्" । स्थापकं आ-
चार्य इति रत्नाकरः । तथा "शौचार्थं कुर्ममकरौ
राजतौ मत्स्यद्वयौ । तावौ कुलोत्तमस्य कथायस्य
विशुभारकः । एवमासाद्य तान् सर्वानादौ चैव विशा-
स्यते । । शुक्लमास्याम्बरधरं शुक्लमन्त्रानुवेपनम् । सर्व-
प्रभुदक्षान्नापितोवेदपुङ्गवै । यजमानः सपत्नीक
उत्तमौत्तमस्य । पश्चिमं द्वारमाश्रित्य प्रविशेद्-
यागमण्डपम् । ततोमङ्गलशब्देन भेरीणाञ्च स्त्रनेन च ।
रजसा मण्डलं कुर्यात् पञ्चवर्षेण तत्पवित्रम् । घोडुवार
भवेत्तु पद्मगर्भं चतुर्धर्षम् । चतुरस्रान्तु परितोदत्तं मध्ये
शुष्कोत्तरम् । वेद्याचोपरि तत्कृत्वा पङ्कजोत्तमोत्तमम् ।
विश्वसेनान्तः सर्वान् प्रतिदिशं विचक्षणः । अभादीन्
स्थापयेन्मध्ये वारुणं मन्त्रमाश्रितम् । अभादीन् ।
कूर्मादीन् । "ब्रह्माण्डस्य विषयं विष्णु तत्त्वैः स्थापये-
द्बुधः । विनायकान्तु विष्णुस्य कमलासम्बिकानाथा" ।
पूजयेदिति शेषः । मत्स्यपुराणम् "नवपङ्कजं कृत्वा
तत्रः कर्म समारभेत् । अन्यथा फलदं पुंसां न काम्यं
प्राप्नोति कश्चित्" । ततः कर्म्मशेषकालेयं दृश्यम् ।
"जलाशयोत्सर्गस्य सर्वभूतोद्देश्यकत्वेन प्रकटचेतनोद्दे-
श्यकत्वेन प्रकटचेतनोद्देश्यकत्वात्तत्वेन ततश्च कीटादे-
र्भवेदमिति स्त्रीकारयोर्मन्त्रेण वेदमेयोद्देश्यगतस्वात्मजनक-
त्वात्तत्वादस्य यागत्वम् । अतएव जलाशयोत्सर्ग-
सुपक्रमस्य मत्स्यपुराणेऽपि "प्राप्नोति तदुयागवत्त्वेन भूय" ।
इति यागत्वेनाभिहितं ततश्च तत्कालं स्त्रस्यद्वारीकरणेन
नद्यादिवत् साधारणीकृतम् अतएव "मामास्य सर्वभूतोद्दे-
श्याया दत्तमिदं जलम् । रमन्तु सर्वभूतानि स्नानपानाद-
गाहने" इति मन्त्रलिङ्गेनोपादानं विना कस्यापि
स्त्रस्यमिति । ततश्चान्ययागवदुत्तरप्रतिपक्षे रमन्तुत्वात्
साधारण्यजनस्य परित्यक्तत्वात् गोतमोक्तेन दातुं
स्त्रामित्वमनुतेयं मानस्यापि तथात्वेन स्त्रामित्वात्तत्र स्नाना-
दावटोपः । तथाच गोतमः 'स्त्रामी अक्षयप्रयमविभाग-
परित्यक्तमिदमेतु ब्राह्मणस्यात्तच्छ्रद्धं क्षत्रियस्य
विक्षितं निर्विष्टं वैश्यगूढयो" इति परित्यक्तोऽन्य-
पूर्वस्य जलवत्त्वकादौ स्त्रीकार इति मित्याहारा' ।
जलाश्रयः ३० जलमाश्रयोऽस्य । दक्षगुणद्वारे राजनि-
२५साकायां शूचीद्वये स्त्री द्वारा

जलाय न० जायते जल-ज ज जायोऽभिज्ञायो यत् । १७७
 निव० सन्ध्याभ्यामधीन्यामिषयत्वात् तस्य तच्चात्त्वम् । अ-
 ध्यये अर्थ० अन्ध० । २३ तत्वेतो लि० । "यो अक्षि भेषजो जलायः"
 अ० २।११।७ "जलाय सर्वेषां सुखकरः" भा० "गतिनेध
 पति इह जलायभेषजम्" अ० ३६।३ । १७ जले निघ० ।
 जलापाह् लि० जल सङ्घते सङ्घ-चित्-पूर्वपददीर्घं सुषामादि-
 भत्वम् । जलघोटर । सुषामादिगच्छे अमन्ततयैव पाठा
 दन्त्यत्वं न भत्वम् । जलावाही । झादो अक्षि त्व "घाह्
 वः" शाब्दरूपत्वे पत्वम् जलापाट् जलापाड्भ्यामित्यादि ।
 जलाष्टीला स्त्री जलेनामीला । पुष्करिण्याम् हारा० ।
 जलासुका स्त्री जलमेवाशयोऽस्या कप् । जलौकायाम् अमरः
 जलाद्वय पु० जले आद्वयः योभमानतया कीर्तनमय ।
 उत्पत्ते राजनि० । [भरत ।
 जलिका स्त्री जलसङ्घस्य स्थानत्वे नाक्यस्याः टन् । जलौकायां
 जलुका स्त्री जल-उक । जलौकायां यन्द० ।
 जलूका स्त्री जलमोको यस्या प्रयो० । जलौकायाम् हेमच०
 "न जलूकादिवत् सक्रमणमिहोपदिश्यते" तैत्ति० भा० ।
 जलेचर पु० स्त्री जले चरति चर-ट वा कलुक् च० । हवादी
 क्षिवां टिप्त्वा डोप् । "यस्योऽहमक्षि भद्र ते
 नाक्षि पक्षी जलेचरः" भा० व० २।१५० । स तमा-
 दय कौन्तेयो पिस्सुरत्न जलेचरम्" भा० आ० २।५०
 जलेजया स्त्री जलमेति इ-किप् जलेति गेते श्री-अच् ।
 जलोपेतस्थानरोहिणि हस्तिगुल्फाद्वये यन्द० ।
 जलेज न० जले जायते जल-ज वा कलुक् च० । मारिज
 १५७ । "जलासीनि जलेजाणि दुग्धन्यदयित जलम्"
 भट्टि । २ जले जातमात्रे लि० ।
 जलेजात न० ७त० । १५७ यन्द० । २ मारिजातमात्रे लि० ।
 जलेन्द्र पु० ६त० । १५७ जे २ मङ्गादेवे अन्धकाख्ये १ पूर्वयत्ते
 मेदि० ।
 जलेन्धन पु० जलान्येवेन्धनानि यस्य । १ वाहवान्ते बाहुवा-
 न्धयन्दे इत्यम् । २ श्रीरविद्युदादिनेष्विष यन्दार्थिच० ।
 जलेभ पु० स्त्री जलजात इभः । जलक्षिनि क्षिवां जाति-
 त्वात् डोप् । "मस्तुरक्षिनिजलेभलिङ्गाग" इ० १।२५०
 जलेयु पु० पूर्वयत्ते रौद्राक्षपक्षाम्भरोजाते पुनर्भेदे "रौद्रा
 न्तस्य महेष्वावा दयापुर्वाक्षि क्षमः" इत्युपक्रमे "स्वर्णि
 लेयुर्नेत्रुष जलेयुष मङ्गावयाः" भा० आ० ६३ अ० ।
 जलेरुहा स्त्री जले रोहति-रुह-क-कलुक् च० । १ इदु-
 भिमोद्वे राजनि० । २ जलेरोहिणि मङ्गादी लि० ।

जलेलाक्षी कुमारातुचरमाभेदे "जुलाक्षिनी जलेला न
 मङ्गावेगाय कङ्कवा" भा० व० ३७ अ० ।
 जलेवाह पु० जले तोयाम्भनरे बाहो गतिरस्य । (हुपरि)
 य्हाते जलमज्जलेन तत्त्वपदावौ गोचरे इत्यभेदे ।
 "जलेवाहानवाह्य वङ्ग जल न्ययोजयत् । ते जला
 परम यत्नमायुरामरुचं न तत्" पाद्मे पा० अ० ।
 जलेग पु० ६त० । १५७ जे २ मङ्गादेवे "कोल गति तेऽक्षि
 देवतात्मनो दिवस कक्षौ रसम जलेयम्" भा० व० ८७।२०
 विराहक्योक्तौ "पातयामास सेनावां जलेयस्य व
 दानवः" हरिव २५२ अ० । जलेवरादयोऽप्यत्र । "भीमो-
 ज्जवां प्रति गच्छे च जलेन्द्रे च" मेघ० । "वमजुनेरजवे-
 चरवज्जिण्याम्" रघु । २५७ भेदे जलाधिपे रव्यादी च ।
 जलेग्रय पु० जले गेते श्री-अच् कलुक् च० । १ विष्णौ
 "सप्तशमोपगीत त्वां सप्तार्चमजलेयम्" रघुः । तस्य
 तच्चात् जलगायित्रन्दे इत्यम् । २ जलस्यायिनामे लि०
 "यस्य ह हितयन्द्रेन सुशोऽप्यनर्जलेयव" भा० आ०
 २६ अ० । १ मत्स्ये पुं स्त्री लि० । गोपधत्वात् क्षिवां
 टाप् ।
 जलो(ली)का स्त्री जलमोकोऽस्य प्रयो० । (जेक) जलस्य
 खरीखूपभेदे भरतोऽसि द्विधा प्रपाठ ।
 जलोक्तास पु० अक्षान्धुः कथन्तेमि उडु+उह-वञ् । १ मङ्ग-
 जलस्य निर्गममाणे २ परीवाहे अमरः । भावे वञ् ६त० ।
 ३ खनिजजलस्य सर्वतोवहने च । (अयवार्धि) ।
 जलोदर न० जलप्रधानसुदर यस्मात् पु० । उदरान्वरोधभेदे ।
 "यः स्त्रे हृषीतोऽप्युत्तवाविनो वा बालो विविक्तोऽप्यत्र
 वा निरुद्धः । पिबेज्जलं शीतजलायु तस्य शीतोर्षि
 इत्यनि हि तद्वृत्तिः । स्त्रे हृषीतोऽप्युत्तवाविनो वा बालो
 दकोदरम् पूर्ववदभ्यर्थेति । स्त्रिण्व भङ्गत्वात् परित्यजना
 भिषजातत पूर्वनिवाङ्मुना च । यथा इतिः सुभक्ति
 कथ्यते च यन्दायते चापि दकोदरत्वम् । जलनैरोदरं
 सर्वं प्रायः लङ्कृतम् भत्वम् । बहिमस्तजलात्तान्धुयत्न
 बाध्य नवोत्थितम्" भाष्यवचरक्षिदिदनाद्यारम् ।
 जलोदतगति स्त्री "रत्नेर्जलजला जलोदतगति" इ० २७ अ०
 हादयाचरपादके इत्यभेदे । जलेन उद्यता गतिरस्य ।
 २ जलेनोदतगतिके लि० "वदीवहवतो विबोध्य विवद
 कश्चिन्तनया जलोदतगति" अन्धो० ।
 जलोद्भव लि० जले उद्भवोऽस्य । जलजाते २ युष्ठाबाधुमे
 १ उद्भवाङ्गीभेदे स्त्री राजनि० जलसङ्घस्यत्वात् युष्ठाबाधुमे

अथ । १। हिमालयस्य देशभेदे । “ततो हिमवत पात्रं
समभ्येत्य जलोद्भवम् । सर्वमल्पेन कालेन देशं चक्रे
वर्गं बली” भा० स० २८७० । २। जलजाते त्रि० “गण्ड
कीन्तु समासाद्य सर्वतोर्ध्वजलोद्भवाम्” भा० य० ८४७० ।
३। जलपुत्राणां राजनि० ।

जलोद्भूत त्रि० अत्रे उद्भूत । १। जलभवे २। जलभेदे स्त्री राजनि०
जलोदगा स्त्री जले उदगोप दीर्घत्वात् विपयत्वाच्च प्रथो० ।
जलोकायां शारदन्दरी ।

जलौकस् स्त्री व० व० जलमोको वसतिराशाम् । (जोक)
ख्याताया रक्तपायाम् अमरः । अथ बह्वचनत्वं
प्रायिकम् । “जलोदगा जलौका तु जलोका च जलौ-
कसीति” संसारवर्तौक्ते । “अभिहितो जलौकः”
इति सुश्रुतौक्तेय । १। जलस्थानके जन्तुभावे त्रि० “जलौ-
कसां च सत्त्वानां बभूव प्रियदर्शनाः” भा० अतु० १०७० ।
जलौकस उ स्त्री जलमोकाः स्थानमव्यस्ता-—अथ । जलौ-
कायां राशस्तुतः ।

जल्य वाग्विशेषे उक्तौ च भ्या० पर० सक० सेट् । जल्यति अजल्यीत् ।
जल्यस तत् कथाभेदे “अयि जल्यति कल्पनाधिनाद्ये रघु-
नाथे भृत्यां तदव्ययैव” इति अतुमानशिरामणि । कथा-
भावे “यनागम प्रजानाञ्च प्रमादादिव जल्यतः” भा० स० २१
अ० “इसते जल्यते वैरी एकपात्रे च भुञ्जते” हरिव० २०७०
अथ आर्यत्वात् पदव्यत्ययः, भुञ्जते इत्यत्र गणव्यत्ययश्च ।
अतु० कथमोत्तरकथने पश्चात् कथने तुल्यरूपकथने च “जल्य-
न्यामनुजल्यति” भाग० ४। २५। ५८ । [आर० १७० ।
अभि० आभिस्तुल्येन कथने “अन्योन्यमभिजल्यन्त” रामा०
प्रति० प्रत्युत्तरकथने प्रतिरूपकथने च । “न चैवोक्ता नवा
ऽतुक्ता हीनत पश्चात् गिर । भारत । प्रतिजल्यन्ति सदा
तूत्तमप्रकथा” भा० स० ७०७० ।

वि० अति० अन्योन्यकथने शब्दकर्मकत्वात् व्यतिहारे न तद्ध् ।
व्यतिजल्यति” सि० कौ० ।

जल्य प्र० जल्य-भावे घञ् । १। कथने । “इति प्रिया यत्तु-
विचित्रजल्यः” भाग० १। ७। १८ । अपर्येऽस्य क्रीव-
तापि । “तूष्णीमिव न ते जल्यमिदं कार्यं कथञ्चन”
भा० आ० १२८७० । “कैकेयीं सन्निहत जल्य नेदार्थी
प्रतिभाति मे” रामा० अयो० ६०७० । उभयत्र जल्यप्रति
पाठस्तु बलवत् । परमतनिराकरणपूर्वकस्वमतस्थापनरूपे
विजिगीषो २। कथाभेदे च । नञ्प्रत्ययं गौतमोक्तं यथा

“यथोक्तोपपन्नश्च जल्यति निपङ्गुस्त्वानसाधनोपादधो

जल्य” गौत० सू० । व्याख्यातश्चैतत् विश्वनाथेन ।

“यथोक्तेषु यदुपपन्नं तेनोपपन्नं इत्यर्थः । मध्यपद-
लोपी समास । तथा च प्रमाणतर्कसाधनोपादान्त्र
पक्षप्रतिपक्षपरिपङ्गु इत्यस्य योग्यतया परासर्गं अन्यथा
जल्यस्य वादविशेषत्वापत्तिः प्रमाणतर्काभ्यां तद्वृत्तेषु
ज्ञाताभ्यां न तु ज्ञानेऽनाहार्यत्वं विवक्षितम् आरो-
पितप्रमाणभावेनाभासेऽपि जल्यनिर्वाहात् । यद्यपि
छलादिभिर्रूपालम्बं एव न तु साधनं तथापि साधनस्य
परकीयानुमानस्योपादान्त्रो यत्नेत्यर्थाच्च दोषः । परपक्षद्रूपे
सति स्वपक्षसिद्धिरित्यतः साधने तदुपयोग इत्यन्ये । उभय
पक्षस्थापनावस्येन च विशेषणीयमतो वितण्डायान्नाति-
त्वाभि “स प्रतिपक्षस्थापनाङ्गीन” इत्युत्तररत्नात् प्रकृते
उभयपक्षस्थापनावस्यदेव च पञ्चावयवनियमोऽपि लभ्यत
इति वदन्ति । अत्र च छलादिभि र्भेदरूपालम्बो न विशे-
षेण व्याप्तिरपि तु तद्योग्यतयैव, योग्यतावच्छेदकान्तु
वादभिन्नकथात्वमेव तत्र चोक्तवादावच्छिन्नभेदस्तत्तद्वा-
दभेदो वा विशेषणमिति छलेत्यादिना विजिगीषुकथात्वं
बोध्यते विजिगीषुर्हि छलादिकं करोति तथाचोभय-
पक्षस्थापनापत्तौ विजिगीषुकथा जल्य इत्यर्थः इत्यपि
वदन्ति । अत्र चार्थं क्रमः वादिना स्वपक्षसाधनं प्रयुज्य नायं
हेत्वाभासस्तत्त्वज्ञानायोगादिति सामान्यतो न्यायसिद्धि
इत्यादि विशेषतो वा । प्रतिवादिना स्वस्याज्ञानादिनिरासार्थं
परोक्तसम्भवादेव ज्ञाने अव्यमानप्राप्तापानमात्रकाला-
न्तरनिरर्थकानामलम्बे उक्तप्राप्तापानां प्रतिज्ञाज्ञानप्रति-
ज्ञानरप्रतिज्ञाविरोधप्रतिज्ञासन्ध्यामहेत्यन्तराविज्ञानार्थवि-
ज्ञेयमतानुष्ठान्यूनधिकपुनरुक्तनिरनुयोच्यानुयोगापसि-
द्धानामलम्बे पर्यनुयोक्त्यपेक्षणस्य मध्यमोद्भाष्यत्वा
देवानुपन्यासाङ्गतया यथासम्भवहेत्वाभासेन परोक्त
द्रूपयित्वा स्वपक्ष उपन्यसनीयः । ततो वादिना यतीय-
कक्षात्रितेन परोक्तमनूद्य स्वपक्षद्रूपसद्वृत्त्यानुष्ठानाक्षो-
व्यमानप्राप्ताहेत्वाभासातिरिक्तोक्तप्राप्तापानलम्बे हेत्वा-
भासेन यथासम्भव प्रतिपक्षवादिन स्थापना द्रूपणीया ।
अन्यथा क्रमविपर्ययेऽप्राप्तकालं चानपसरे द्रूपणीयेन च
निरनुयोच्यानुयोग यथा त्वस्यसि चेत् प्रतिज्ञाज्ञानि-
विशेषयसि चेद्देत्यन्तरमित्यादिप्रतिज्ञाज्ञानादिपक्षे त्वाभा-
सानुष्ठानप्राप्ताविशेषेऽपि अर्थदोषत्वेनाप्रमाणत्वात्पर-
मसन्धानमिति” । उक्त्यादि-अस्थानोदात्तता ।

जल्पन् त्रि० जल्य-नन्त्या० लृट् । १। कथने । भावे लृट् ।

२कथने न० । अतिमिषमङ्गलनखे दाशुनिपातजलमा-
द्यानि ॥ ६० ॥ सं० ८६ ॥ अ० ।

जलपाक त्रि० जल-पाक । १वाचासे बद्धजलधितवादिनि
अमर । २कथकमाले च स्त्रियां पित्वात् ङीप् । “जल-
योमि महासीन स्त्रीमि प्रजविना तया” भट्टि ।
जलित त्रि० जल-कर्म्मणि क्त । १कथिते अमर भावे क्त ।
२कथने न० ।

जलुङ्ग पु० दह-वा० ङ पु० । १यनौ । “न पापलो मनामहे
भावायसौ न जलुङ्गः” अ० ८।५।१।१ । “न जलुङ्गः
अमनय” भा० ।

जव पु० सौ० जु-भावे क्त्वा । १वेगे । “जवेन पीठाददति-
द्व्युतः” “जवेन फण्टे सभयाः प्रवेदिरे” भाषः ।
“जवेऽपि मानेऽपि च पौरुषाधिकम्” जैष० । कर्त्तरि
क्त्वा । २तद्वति त्रि० अमर ।

जवन न० जु-भावे क्त्वा । १वेगे अमरः । “त मन्वे मेघप्रप्लव
जवने सद्यः क्वयम्” भा० नि० ८५ अ० । कर्त्तरि क्तु । २जव-
युक्ते त्रि० “आरुह्य जवनामयान् नियन्तुष्यचक्रमे”
हरिव० १।७ अ० । ततः टा० भावे इमनिच् । ३जवनिमन्
जवे पु० । ४वेगयुक्ते देशभेदे पारस्यदेशे च हेमच० । सो-
ऽभिजगोऽस्य अण् । ५जावन तद्देशवासिनि त्रि० बद्धत्वे
अणो लुक् । ६तद्देशवासिण न० न० । ७स्त्रीकारोन्तो
ऽवोढकमाले च पु स्त्री राजनि० । ८हृत्वे ज्ञातिभेदे यव-
नजाती पु स्त्री स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । “जवनी नव-
नीत कोमलाङ्गी शयनीये यदि गीयते कथञ्चित्”
उद्भट । ९पुनन्दनमतेऽयं ताडव्यादिः । जवनदेशमव-
त्वादस्य तथात्वम् ।

जवनाल न० जवनायावति पथ्याप्रोति अल-अल् । (जगार)
प्रकथने । “जवनाच कृत खाडु यीत मायुकरं मतम् ।
कफपित्तविनाशे स्थात्” राजवल्लभः ।

जवनिका स्त्री सौ० जु-कारणे क्त्वा घञायां कन् । (कानाव)
(चिक) प्रष्टतौ व्यपघायकवस्त्रादौ अमरः । “रेजु
जवनिकाद्ये च घञा इय खे नगा” हरिव० ८६ अ० ।
“यतां जवनिकानिकामसुखिनाम्” भाषः ।

जवनी स्त्री जु-कारणे क्त्वा ङीप् । (कानाव) । जवनिका-
याम् २शोषविभेदे च हेमच । ३जवनजातिस्त्रियाश्च ।

जवसु पु० सौ० जु-अधुन । १वेगे । “आ खेनख जवसा”
अ० १।८।१ । “जवसा वेगेन” भा० ।

जवसु न० सौ० जु-कर्म्मणि क्त्वा । घञे मङ्गलानां ।

जवा स्त्री सौ० जु-अधु । १धनामख्याते वृक्षे अमरः । “जवा
कटू प्येन्द्रकुपुनायकत्वं निपजां मता । विष्काङ्गि कट्टे-
निका सूर्य्यभाराधने हिता” राजव० । पाटला० पुष्पे-
ऽपि स्त्री” यदणो गच्छन्नाता जवापुष्पसमम” हरिव०
२२७ अ० । “जवाकुसुमसङ्गाय काश्यपेय महायु-
तिम्” सूर्य्यनतिमन्त्रः । “पारिजातवनेचैव जवाशोक-
यमैकाया भा० व० २२० अ० ।

जवादि न० जवादि भोरस स्निग्धभोपत् पिङ्ग सुगन्धिदम् ।
५तपे बद्धलामोद राक्षा योग्यश्च तन्मतम्” इत्युक्तवचने
स्वयम्भवाते लक्ष्मिने गन्धद्रव्यभेदे राजनि० ।

जवाधिक पु० जवेनाधिक । १अधिकजवयुक्ते ऽन्वे अमरः ।
२अधिकवेगयुक्ते त्रि० ।

जविन् त्रि० जव+अध्वये इनि । १वेगयुक्ते हेमच० “वम-
कावभियु स्निग्धमानीवाग्यो जवी नर” याज्ञ० । स्त्रियां
ङीप् । “जववसो जविनीमिनिद्वचन्” अ० २।१५।६ ।

जविन पु० जव-वा० इनन् । कोकहृत्वे राजनि० ।

जवीयस् त्रि० अतिप्रवेग जवयान् ईयसुन् वतोर्लुक् । अति-
शयितवेगयुक्ते “अनेजदेक मनसो जवीवो नैनहेषा आ-
ब्रुधन् मार्यत्” यजु० ४०।४ । स्त्रियां ङीप् । २वन् जवि-
योऽप्यल । “अतस्य जवमन्वे मनसा जविता” अ० ४।२।१ ।

जव वधे आ० उभ० सक० सेट् । जयति ते अजासीत् अज-
पीत् अजपिष्ट । अजाय जेष्ठ जेपे ।

जस मोक्षणे दिवा० पर० सक० सेट् । जस्यति इरित् अज
सत् अजासीत् अजसीत् अजाय जेष्ठ अजजम् ।

उदित् जसित्वा जसत्वा । जसा । [ति अजोजसत् ३ ।
जस वधे अमादरे च चुरा० उभ० सक० सेट् । आसयति
उद्गु+ह्रस्वे । एतद्योगे कर्म्मणि घञे । “मिजोअरो-
ज्जासमिदं जगद्गुह्यम्” भाष । “हन्ता नावस्य
वेदेहि ! मन्योहज्जासयात्मन” भट्टिः ।

जस गतौ निघण्टु आ० पर० सक० सेट् । जसति अजा-
(अ)सीत् । अजिज्ञातने उपपद्ये च मङ्गलः । अहरि ।
जस रजये चु० उभ० सक० सेट् इदिद् । ज सवति ते अज
ज सत् त ।

जसु पु० जव-उन् । आधुने “यदा ववस्य पीयतो बद्धम्”
अ० १०।६।६ । “जसुमायुधम्” भा० ।

जसुदि पु० जव-उरिन् । १वन् उज्ज्वलदसः २अधिते त्रि० “वि
या जानाति जसुदिम्” अ० १।६।१० । “जसुदि अधितम्”
“असिद्धाजगत्सर्वोपधवकर्मा वा” भा० १।७।७ अ० ।

जखन् लि० जस-उपपद्ये वनिम् । उपपद्यकर्त्तरि “मा
 खनेने हपम ।” अ० ६।४०।११। “जखने उपपद्यिणे” भा० ।
 जहृक् लि० हा-कुन् द्वित्वम् । १। बाणे २। त्वागिनि च उक्त्वञ् ।
 ३। काले लि० ४। निम्नोक्ते सन्निभञ् ० तस्य त्याज्यात्वात्
 तथात्वम् । ५। गालसङ्कोचन्या स्त्री । “इतरजगाय जहका
 वैष्णवी” यजु० २४।१६। “जहका गालसङ्कोचनी” वेददी० ।
 जहृत्स्वार्था स्त्री जहृत् स्वार्थीयाम् । १। लक्षणाभेदे, यथा
 आयुर्धृतम् आयुर्धृतमित्यत्र आयुःसाधनस्य बोधनात्
 स्वार्थस्यायुषस्यागात् तथात्वम् । “जहृत्स्वार्थाजहृत्स्वार्थे
 द्वे वृत्तौ ते पुनस्तिघा” हरिका० वैयाकरणभूषणे तु
 जहति पदानि स्वार्थं यस्यामिति विपश्चो दर्शितम् ।
 जहृदजहृलक्षणा स्त्री जहृञ् जहृञ् स्वार्थी या तादृशी
 लक्षणा । वाच्यार्थैकदेश्यागेनैकदेश्यवृत्तौ लक्षणायां
 यथा सोऽय देवदत्त इत्यत्र तत्कासैतत्काचरूपार्थत्यागेन
 केनचदेवदत्तमात्रार्थबोधनात् वाच्यार्थैकदेश्यवृत्तिता ।
 एवं “तत्त्वमसि श्वेतकेशो !” आ० उ० वाक्ये विरुद्धं सर्वत्र-
 त्वात्सत्यार्थत्यागेन चैतन्यमात्रबोधनात् तथात्वम् ।
 जहृलक्षणा स्त्री जहृत् स्वार्थीयाम् उत्तरपदकोपे कर्मा० ।
 जहृत्स्वार्थां लक्षणायां । यथा आयुर्धृतम् । लक्ष-
 णाभेदेदाहरणादिक वेदान्तपरिभाषायां दर्शितं यथा
 “प्रकारान्तरेण लक्षणा लिङा जहृलक्षणा अजहृ-
 लक्षणा जहृदजहृलक्षणा चेति तत्र शक्यार्थमनन्तर्भाव्य
 ज्ञानार्थान्तरस्य प्रतीतिश्च जहृलक्षणा यथा विष भुक्ते-
 त्वत्त स्वार्थं विहाय शत्रुगृहे भोजननिवृत्तिर्लक्ष्यते ।
 तत्र शक्यार्थमनन्तर्भाव्यैव अर्थान्तरप्रतीति तत्राजहृल-
 क्षणा यथा शत्रुः पठ इति अत्र हि शत्रुशब्दः स्वार्थं
 शत्रुपुष्पमन्तर्भाव्यैव तद्वति द्रव्ये लक्षणाया वर्त्तते ।
 जल हि विशिष्टवाचकः शब्दः एकदेशे विहाय एकदेशे
 वर्त्तते तत्र जहृदजहृलक्षणा यथा सोऽय देवदत्त इति
 अत्र हि पदद्वयवाच्ययोर्विशिष्टयोरैकानुपपत्त्या पद-
 द्वयस्य विशेष्यमात्रपरत्वं यथा वा तत्त्वमसीत्यादौ तत्-
 पदवाच्यसर्वत्रत्यादिविशिष्टस्य त्वपदवाच्येनान्तर-
 विशिष्टैक्यायोगात् ऐक्यविज्ञेयं स्वरूपे लक्षणेति
 साध्यादयिकाः । ययन्तु मूत्र सोऽय देवदत्त तत्त्वमसी-
 त्यादौ विशिष्टवाचकानां पदानामेकदेशपरत्वेऽपि न
 लक्षणा शत्रुपुष्पस्थितविशिष्टयोरभेदान्मयातुपपत्तावपि
 विशेषतो शत्रुपुष्पस्थितयोरैकान्यबोधाविरोधात् यथा
 चटोऽग्नित्व इत्यत्र घटपदवाच्यैकदेश्यवृत्तत्वात्तत्वायो-

भ्यत्वेऽपि योग्यघटव्यक्त्या सहानित्यत्वान्वयः । यत्र पदा-
 र्थैकदेशस्य विशेषणतयैवोपस्थितित्वत्वं च स्नातन्त्रेऽप्योप-
 स्थितये लक्षणाभ्युपगम यथा नित्यो घट इत्यत्र घट-
 पदादुपघटत्वस्य शक्त्या स्नातन्त्रेणातुपस्थित्या तादृशोप-
 स्थित्यर्थं घटपदस्य घटत्वे लक्षणा एवमेव ब्रह्मसंख्यादि-
 वाक्येऽपि न लक्षणा शक्त्या स्नातन्त्रेऽप्योपस्थितयोक्तत्वं-
 पदार्थयोरभेदान्वये बाधकाभावात् । अन्यथा तेहे घट
 घटे रूपं घटमानय इत्यादौ घटत्वोद्देशत्वादेरभिमतता-
 न्वयबोधायोग्यतया तत्रापि घटादिपदानां विशेष्यमात्र-
 परत्वे लक्षणा च स्यात् । तस्मात्तत्त्वमस्यादिववाक्येषु
 आचार्याणां लक्षणोक्तिरभ्युपगमवादेन बोध्या । जहृ-
 दजहृलक्षणादाहरणन्तु कावेभ्यो दधि रक्ष्यतामित्या-
 दिकमेव । तत्र शक्यकाकत्वपरित्यागेनाशक्यदध्युपघात-
 कत्वपुरस्कारेण कावे काकशब्दप्रवृत्तेः ।

जहृ स्त्री जहृति हा-वा०श् । सङ्कृतिकायां (सुष्टिरी)
 शब्दच० । [हेमच० ।

जहृानक ३० हा-शोचार्थे शानच् सत्रायां कन् । प्रत्यये
 जहृजोड् अथ्वा जहृ जोड् इत्युच्यते यस्या क्रियायाम्
 मयूर० च० । त्यागजोड्दार्थनियोगक्रियायाम् ।
 जहृस्तम् अथ्वा जहृ स्तम् इत्युच्यते यस्यां क्रियायाम्
 मयूर० च० । त्यागस्तम्ननियोगक्रियायाम् ।

जहृ ३० हा+उन् नि० द्वित्वम् । १। अथत्ये “जतातुषङ् आ-
 सनययनाटनज्ञानायनादिषु सङ्गं सङ्गजङ्गना” भाग०
 ५।८।११। “सङ्गजङ्गना सङ्गापत्त्येन” श्रीधरः । २। अथत्ये
 पुन्यवतोऽपत्ये राजभेदे “जहृ सत्यवतोऽपत्यं पुन्यव-
 त्वावृत्तौ जहृः” भाग० ८।२२।१ ।

जहृ ३० मरतवृत्त्ये आजबीडन्तपुत्रे ष्टपमेदे । “भरतस्या-
 न्वये चैवाजमीडो नाम पार्थिवः । तस्य पुत्रो सहा-
 नासीज्जहृ नाम नरेन्दरः । इहिवत्तुप्राप्ता गङ्गा यस्तु
 महात्मनः” भा० अतु० ४४० । गङ्गायास्तद्दुहितृत्वकथा
 रामा० आदि० ४६ अ० ।

“यतो भगीरथो राजा ततो गङ्गा यश्चिन्ती ।
 जगाम सरितां चैव सर्वपापप्रणाशिनी । यतो हि
 यजमानस्य जङ्गोरङ्गुतकर्माण । गङ्गा संज्ञायामाह
 यज्ञवाटं महात्मनः । तस्यावसेपनं ज्ञात्वा क्रुद्धो जहृ च
 राघवः । अपिबन्तु जलं सर्वं गङ्गाया परमाङ्ग तम् ।
 ततो देवाः सगन्धर्वा अथयय सुविजिताः । पूजयन्ति
 महात्मानं जहृं पुरुषवचनम् । गङ्गा चापि नमन्ति स

इहिरस्ते मर्यादाः । तगस्तुतो मर्यादतेगाः श्रोता
 ध्यामरुजगु ममु । तस्माज्जगुता गङ्गा मोच्यते
 जाग्रतीति च । जाग्रोरपत्यमप्युदीप् । जाग्रती गङ्गा
 याम् । “जाग्रतीतीरसम्पत्ता मृत् सूक्ष्मा विभक्ति यः”
 भा० त० । जाग्रोरप्य अयं वेदे प्रथो । सुप्ताकार
 विपर्ययो । जाग्रती जाग्रुमप्यन्विता प्रजायाम् ।
 “या जाग्रती सुमनसो मर्यादा” भा० ॥११६॥१८ ।
 “जाग्रती जाग्रोर्महर्षेः सत्यन्विता प्रजाभागाविभक्तो च
 “सगुक्ता सगुक्ता गाधुर्जन्तुनीरायणो मर्याद विभुसः ।
 “जनानु सधारादप्युति अयमयतीति जाग्रुः जाग्रात्
 विदुषः अमर्यादयति परं पदमिति भा० भा० तद्वर्ग-
 पतिर्दधिता प्रथो साधु ।

जाग्रुकन्या श्री इतः ॥ गङ्गायास । “जाग्रोः कन्यां सगरतम
 यमर्गधोपानपदं क्रिम्” मेघः “जननिधिमहत्तम जाग्रु-
 कन्यावतीर्षा” रघुः । जाग्रुतनयादयोऽप्यम ।

जाग्रुसप्तमी श्री वैशाखपुलकप्रसङ्गम् । “वैशाखपुलकप्रसङ्गं
 जाग्रुता सुनिगा हरा । क्रोधात् पीता पुनश्चक्रा कर्ष-
 रज्जुगु दक्षिणात् । तस्यां समर्पदेहेर्षी गङ्गा भुवनमेच-
 चाम् । क्षात्वा सत्यं विधानेन च धन्यं पुनती नरः ।
 तस्यां सनर्पयेत् देवान् पितॄन् मर्यादं यथाविधि । साक्षात्
 पश्यति ते गङ्गाक्षतकं गतपातकम्” मर्यादः ।

जाग्रान् न० हा-मनिन् प्रथो । द्वितान्यकोपी । उदके निप-
 पदकन्यास तुल्य जाग्रति पाठान्तरम् ।

जा श्री जन-वा० ॥ भातरि २ देवपत्न्याम् एकाक्षरको० ।
 ४ जनकर्त्तरि लि० गङ्गादौ उपपदे जन-विट् टा ।
 गोजा गविजाते लि० ।

जागत लि० जागती अन्तोऽस्य अण् । जागती अन्तरे
 मन्त्रादौ । जागत्या भव चतुसां अण् । २ जागती अन्तरे
 भवे सामभेदे न० । ३ जागत्यां प्रथिमां भवे च लि० ।

जागर पु० जागट्-भावे घञ् गुण । निद्राघने (जागा)
 अमरः “तयोदपसमाकीर्णां जागरेण घट्टं खिता” भा०
 क० ८६ था० । “रात्रिजागरपरो द्वितीयः” रघुः ।
 “अनः करणस्य सगुह्यदस्तुप्रकाशात्करो २ हतिभेदे ।

जागरक लि० जागट्-चतुर्लु गुण । निद्राघने ।

जागरण न० जागट्-भावे लृट् । निद्राघने ।

जागरित न० जागट्-भावे क्त्वा गुणः । जागरचे निद्राघने
 “इन्द्रियैरवग्राने स्वप्नदर्शनहेतुकां चये च जागरित
 जागन्तु क्षोधाध्वनः करणेन्द्रियवचिष्यतदिन्द्रिय

विषयाननुमेयां च्छान्तां व्यवहारिकान् वशीनन्-
 भवति यत्प्रवृत्त्यां तन् जागरितमिच्छत्यने वेत्तव्यमम्
 जागरितस्यान पु० जागरित आनमय । वेदानिमतविद्
 वैद्यानरे आत्मानि । तन्मयद्वयान् सव्यवहारमपिदि
 तद्वाद्ये च गतिम् ।

“जागरितस्यानो बहिःपक्ष सप्राज्ञ एकीनविगति
 यत् च्छान्तां व्यवहारः प्रथमं पाठः” सुगुह्यकोपः ।

“जागरित स्यान्नमरोति जागरितस्यानः । बहिः
 आत्मन्यनर्तिष्ठे विषये प्रज्ञा यत् स बहिःपक्ष
 बहिर्विषयेषु प्रज्ञाविद्यात्मनाऽवभासत इत्यर्थः । तथा
 सप्राज्ञस्यान “तन् च वैतन्त्र्यात्मनो वैद्यानरस्य सूत्रं
 सुनेपाचतुर्विंशद्वयं माच” प्रथमकांतामन्दे को वल्लभो
 बहिरपि यदि प्रथिमे पदादे” अन्विष्टोक्तकलनायेनाने-
 नान्निष्ठं चतरेनाह्वयनीयं चत इत्यर्थं सप्राज्ञानि यत्
 च सप्राज्ञ । तथैकीनविगतिर्ज्ञान्यक बुद्धीन्द्रियादि
 च दग वायव्य प्राचादयः पञ्च मनो बुद्धिरङ्गारविक्त
 मिति एषानीय एषानि तान्मयबहिःकाराचीत्यर्थः । स
 एव विगितो वैद्यानरो ययोक्तोदौरे गङ्गादीन् च्छान्तां
 विषयान् भुङ्क्ते इति च्छान्ताम् । विषेया नराचार
 नेरुपानयनाद्विद्यानरः । यद्वा विषयको मर्यादति विद्या-
 नर विद्यानर एव वैद्यानर । सर्वविद्यात्मन्यात्वात् स
 प्रथमं पाठः” भा० ।

जागरितान् पु० जागरितस्यान तत् विषेयः । जागरित
 मध्ये तत् विषेये “सप्राज्ञ जागरितान्त्वोभौ देनात-
 यद्वति” कटोपः । “सप्राज्ञ स्वप्नश्च सप्राज्ञेयमि
 त्यर्थः । तथा जागरितान् जागरितमध्य जागरितवि
 शेष्य चोभौ सप्राज्ञागरितान्त्वौ देनात्मनातुपस्थिति
 शोकाः” भा० ।

जागरित लि० जागट्-शोकार्थं तृच् । जागरणशीले अमरः ।
 जागरित् लि० जागट्-शोकार्थं लिनि गुण । जागरणशीले
 जेमच० क्षियां टीप् ।

जागरक लि० जागट्-जक् । जागरणशीले अमरः “सपतो
 जागरकस्य याचार्यं वेदं ब्रह्म” रघु । २ सकर्त्तव्ये
 चावधाने अमरत्ते च “वर्णाश्रमावेत्यजागरक” रघु ।

जागर्त्ति श्री जागु-भावे क्त्वा गुणः । जागरचे रायसः ।

जागर्त्त्या श्री जागु-भावे क्त्वा गुणः । जागरचे । च । आन
 रायस श्री अमरः ।

जागुट् पु० देयभेदे शोभिजकोऽक्ष अण् । २ तद्देयवाचिनि लि०

“जागुङ्गान् रामठान् ज्ञान् स्त्रीराज्यान् तद्वृत्तान्”
भा० । व० व० । तत्र भव व्यप् । इतद्देशभवे लि० ।
४कुङ्कुमे न० । “यवनि जागुङ्गान् माभितावाम्” भाष ।
जागृ निद्राभावे व्यदा० पर० व्यक्त० भेद० ज्ञा० । जागर्ति
जाग्रति अजागरीन् । जागराम्-वभूव आस चकार
जजागर । अथ अपि दृष्टिः तद्विज्ञे जिते णिति
च गुण विन्भिन्ने सर्वत्र आर्द्धावाक्ये गुण । जागर्थेति
अजागरि जागरयति कर्मणि अजागरि अजागारि इति
भेद० “कुसुमस्य सु जागरयति” उद्भूतः । जागरक ।
जागृति “जागर्ति लोको ज्वभति प्रदीप ” उद्भूतः ।
इन्द्रियादिना बोधे प्रबोधे च । “या निशा सर्वे
भूताना तस्यां जागर्ति संयमी । यस्या जाग्रति भूतानि
सा निशा पश्यतो मुने ” गीता । “पञ्चगव्यगुण्येषु चा-
जागरीन्” मल्लि० ।

जागृति पु० जागृ-किन् न गुण । १८ये उज्ज्वल० तस्य
स्वकायेऽप्यमत्वात् तयात्वम् । २४मनो हेम० १जाग
रण्योषे लि० “समानमज्मन् पर्येति जागृति”
ताण्ड्य० ब्रा० ११७।६ । “जागृतिः जागृक ” भा०
“विभीदको जागृतिर्महामच्छान्” अ० १०।१४० । “जनस्य
गोपा अजनिष्ट जागृतिरग्निः” अ० ५।१।१ ।

जाग्रत् लि० जागृ-शब्द । १जागरणकर्त्तरि २भावधाने
अप्रमत्ते ३प्रकाशमाने च । “जाग्रत्कलङ्कैरप्यथ स हस्त-
यते च यः सुपनसासक्तासिनी मानसे” चन्द्राक्षोकः ।
स्त्रियां ङीप् । जीवामां ओलादिभि ४शब्दादिविषय
ज्ञानावस्थामेदे सा च लिङ्गा “भनितिर्जागरे जाग्रद-
भवाः सप्तोऽथ भूता । पानादिजन्या सर्पिं स्यादेव
जागरणं लिङ्गा” शब्दार्थवि० धृतपाक्यम् । “एव स जाग्रत्-
स्वप्नाभ्यामिदं सर्वं चराचरम्” मनुः । “जाग्रत्स्वप्न
सङ्कल्प पापः” अ० १०।१६४।५ । “जाग्रत्स्वप्नावस्थयो-
ः सम्बन्धी पाप ” भा० । “जाग्रत् स्वप्नसुषुप्तिघामरहित
प्राज्ञः प्रबोधोदय ” प्रबो० । [रायचक्रवर्त ।

जाग्रिया स्त्री जागृ-भावे पक्षे श् रिट्-देश । जागरणे
जाघनी स्त्री जघनस्य समीपं शैपिकोऽण ङीप् । १जरौ
लिङ्गा-जघनस्याङ्गे जघनैकदेशे भव व्यप् ङीप् । २पुष्क-
काण्डे “क्षय जाग्रत्या पत्नीः संयोजयन्ति जघनार्द्धं
जाघनी जघनार्द्धादौ योपायै प्रजा प्रजायन्ते” यत० ब्रा०
१।८५।६ । “जाघनी बालदण्डः” भा० । “वनिजु जाघनि
शायति” कात्या० श्रौ० ६।७।१० तत्र जाघनी-

शब्दस्य मतभेदेन कर्केण नानार्थतोक्ता यथा “जाघनी
जघनप्रदेशे भवा पुष्कदण्ड इत्यर्थं जाघनी पयो पुष्क-
मिति हरिस्त्रामिना । जाघनी बालदण्ड इति माधवा-
चार्या । “जाघनी येन मयस्कानपनयतीति धूर्तस्त्रामिन ।
जाघनी बालधिरुच्यते इति ज्ञानदीपिकाकार । क्षुधार्त
शान्तु मध्यगादिभ्यामत्रः श्रजाघनीम् । चण्डालश्चक्षादा-
दाय धर्माधर्मविचक्षण ” (मनु) इत्यत्र श्रजाघनीम् श्र-
पुष्कमिति ऋगिचन्द्रिकाकारो व्याख्यातवान् । जाघनी
पयो पुष्कमित्यधिकरणमात्रायाम् तृतीयेऽप्याये । जाघनी
चैकदेशत्वादित्यधिकरणे जाघनी कटी इति पितृभूतिहरि-
हरौ तदयुक्तम् कटिशब्दस्य ओष्णिपयोर्यत्वात् ओष्णोश्च
प्रायुक्तत्वादिति अतः पुष्ककाण्डमेव जाघनीशब्देनोच्यते
इति । विश्वामित्रस्य जाघनीहरणकथा प्रसङ्गाद्भ्युच्यते ।

“पश्चात्ततोऽयं भगवान् मङ्गलैरभिकेतन । क्षुधा
परिगतो धीमान् समन्तात् पर्यधावत । त्यक्त्वा दरांश्च
सुखांश्च कक्षांश्चित् जागससदि । मध्यामह्नसमो भूत्वा निर-
ग्निरभिकेतन ” इत्युपक्रमे “स ददर्श शर्मांसस्य कृतन्त्रीं
विततां मुनिः । चण्डालस्य गृहे राजन् ! सदा शस्त्रं
हृतस्य वै । स विनयामास तदा सैन्यं कार्यमितो
मया । न ह्रीदानीमपायो मे विद्यते प्राणधारणे ।
आपत्सु विहितं सैन्यं विशिष्टञ्च महीयस । विशेष
प्राणरक्षार्थं कर्तव्यमिति निश्चयः । ह्रीनादादेयमादौ
स्यात् समानात्तदन्तरम् । अथमने वाददीति विशिष्टादिभि
धामिकात् । सोऽहमन्यावसानाय हराम्येनं प्रतिप-
हान् । न सैन्यदोषं पश्यामि हरिष्यामि श्रजाघनीम् ।
इति निश्चित्य तां हर्तुं सुगमनस्य चण्डालेन सह
सवादो यथा विश्वामित्रस्तु मातङ्गसुवाच परिसन्वयन् ।
क्षुधितोऽहं गनप्राणो हरिष्यामि श्रजाघनीम् । क्षुधित
कक्षुप यातो नास्ति ह्रीरग्नार्थिनः । क्षुधं मा दूषय-
त्यहं हरिष्यामि श्रजाघनीम् । अयसीदन्ति मे प्राणाः
श्रुतिर्मे नश्यति क्षुधा । दुर्बलो मत्सस्य मध्यामह्नस्य
विश्रज्जितः । सोऽधर्मं बुध्यमानोऽपि हरिष्यामि श्र-
जाघनीम् । अटन् मैत्रं न विन्दामि यदा युष्माक-
मात्रये । तदा बुद्धिं कृता/पापे हरिष्यामि श्रजाघ-
नीम्” भा० शा० १४।५० । कथाशेषस्तत्र दृश्यः

जाङ्गल पु० जङ्गले भव जङ्गलप्रायो वा व्यप् । १वमप्राये
२जङ्गलस्यपशुमासे तत्रत्ये ३उदके च शब्दार्थवि० ।
“असोदकस्थो यस्तु प्रवात प्रचुरागम । स चोद्यो

यदङ्गप्रलोकन्यै शुभम् । समनुपपत्तता यस्मिन् भागे
तस्य सन्नुवा पञ्चा भवति नियमात्तस्यापाम्नि शुभेष्वयु
भेषु वा । अथल्लटशुभः पठे देहे तनेर्भसमाश्रिते ति
लकमसल्लट्टट सौम्यैर्युतय स लल्लवान्” ६५० अष्ट
यगफलसङ्ग तल्लट्टवर्गशब्दे ५२०४० दर्शितम् । नाभसा
दियोगास्तल्लट्टे वल्लन्ते ।

तल्लोमविमोर्दिष्टाध्यायो यथा

“सन्नातुपल्लकल्लमे शुभपतिप्राप्ते ऽथ वाऽऽलोकिते
चन्द्राहा यदि सम्पदक्षि हिमयोस्ते योऽन्ययासम्भव ।
पाथेनोदयगे रवौ रविस्ततो सीमस्तितोदारहा
मुलस्यानगतस्य पुल्लमरण पुल्लोऽन्यैर्यच्छति । उध-
पहै सिनचल्लरसस्थितैर्मध्यस्थिते भृगुतमयेऽथयो-
पथे । सौम्यपहैरसहितसमिरीक्षिते जायावधोदहन
निपातपाथजः । सन्नाद्वयारिगतयो शशितम्वरप्रजोः
पथ्या सहैकमयमस्य यदन्ति जन्म । दूनस्थयोर्नव-
मपसुमसस्ययोर्ना युक्कार्कयोर्विकलदारुणानि जातम् ।
कोणोदये भृगुतमयेऽस्तसकसज्जौ बन्ध्यापतिर्यदि न सुत
र्क्षमिष्टयुक्तम् । पापपहैर्यथमदल्लनरागिसस्यैः क्षोणे
शशिन्यसुतकल्लजन्मवीक्ष्ये । क्षसितकुलयोर्गोर्ऽस्तस्ये
सिते तदनेक्षिते परयुवतिगसौ चेत् सेन्द्रक्षिया सह
पु सल । भृगुजयशिनोरस्तोऽभाय्यौ नरोरविस्ततोऽपि वा
परिचलतमून्वज्जोर्दौ शुभे प्रमदापतो । वयच्छेत्ता
खलदल्लखगैश्चन्द्रैश्चैव्यपापैः शिल्ली लत्रये शशिसुतयुते
केन्द्रसंस्थाक्षिण्डे । दास्यां जातोदितसुतयुते रिपुफगे
शौरभागे नीचेऽर्क्षोर्नदगतयोर्दौटयो धूर्यजेन । पापा
ऽऽलोकितयोः सितामनिकयोरस्तस्ययोर्वाध्यच्छेन्द्रे कर्कट
हस्त्रिकायकगते पापैर्युते युल्लरक् । त्रिलीरिपुधनस्ययो-
रयुमयोश्चन्द्रोदयेऽस्तो रवौ चन्द्रे खेऽवनिलेऽष्टगे च वि
कलो यष्टाकलोनेशिशः । क्षन्तःशशिन्यशुभयोर्दौगगे पतङ्गे
स्त्रासचयल्लिङ्गविह्वल्लुभभाजः । योफीपरस्तरष्टहाय-
गयोर्दवीक्षोः क्षेत्तेऽथवा युगपदेकगयोः क्षयो वा । चन्द्रे
ऽश्विभध्यल्लपक्षिर्क्षन्नाल्लभागे कुठो समन्दरुधरे तदनेक्षिते
या । यातेक्षिकोचमक्षिकर्किडपैर्क्षेने च कुठो च पापसहित
तेरवलोहितैर्षा । निचनारिधनव्ययक्षिना रविचन्द्रारयसा
यथा तदा । बलवदुपहृदोपकारयैर्भुल्लानां जनयन्त्य-
नेल्लताम् । नवमावतुतीययोयुता न च सौम्यैरयुमा
निरीक्षिताः । निचनारिधनोपघातदा रदवैकल्यकराच
सप्तमे । उदवत्यु कुपे सराक्षगे सविधापोऽयुमयोक्षिको-

क्षयोः । तमसोपल्लवमयल्ले रवावदयस्ये नवलोपवर्जितः ।
संस्तुष्टः पवनेन सन्दग्गयुते द्युने विक्षन्ने हरी सोन्नादा
ऽपनिजे स्थितेऽस्तमवने जीवे विक्षन्नाश्रिते । तल्लतुल्ल्य
सुतोदयेऽवनिसुते धर्मात्तल्लट्टुगे जाते वा सल्लहसरिज्ज
तनये क्षोणे व्यये शीतगो । राग्य शपोल्लहरशीतकराम
रेक्ष्यैर्भीषाधिपाशकगतैररिमायगैर्षा । एभ्योऽस्तमध्य-
वल्लभि क्रमयः पल्लताक्षेया स्त्रभ्यु पगमक्रयगर्भदासाः॥
विस्ततदयनः पापैर्दौट्टपाजल्लयोदये यल्लतिरयुमक्षेले
लने ह्ये ल्लपभेऽपि वा । नवमसुतगे पापैर्दौट्टे रवावदह
क्षणो दिनकरसुतेऽनेकव्याधि कुले विकल पुमान् ।
व्ययसुतधनधर्मगैरसौम्यैर्भयमसमाननिबन्धन यिकल्लप्रम् ।
मुल्लगनिगल्लपायल्लट्टुदहायैर्भयवदसौम्यनिरोक्षितैश्च तदहम् ।
परुषवचनोऽपकारार्क्षः क्षयी च निपापतो सरवितनये
वक्राक्षोक गते परिवेधगे । रनियसकुलैः सौम्यादौर्नभ
स्यल्लभाश्रितैर्दौतकमल्लजः पूर्वोद्विष्टैर्वैराधममध्यमाः ।”
चान्द्रयोगास्तु ११५० सङ्गा यथा ।

“सधमसमपरिष्ठान्धर्मेन्द्रादिसस्ये शशिनि विमल-
विमलानधीनैरुष्णानि । क्षाङ्गि निशि च चन्द्रे स्त्राधि-
मिर्लायके वा सरुगुरुक्षितहटे विस्तवान् स्त्रात् सुली च ।
सौम्यैः क्षारारिनिधनेल्लधियोग इन्द्रोक्षाक्ष समपक्षिव
क्षितिपाजल्लान्ना सम्पल्लसौख्यविमवा हृतशल्लवच दीर्घावुतो
विगतरोगभवार्थ जाता । हित्वाकै सुनफाऽनफा दुर्बुधरा
क्षान्त्योभयस्यैर्पहै शोतांशोः कवितोऽन्यथा तु बल्लभिः
केल्लद्रुभोऽन्यैस्तसौ । केन्द्रे शीतकरेऽथवा पङ्कजते के-
द्रुभो नेष्यते कोक्षिन् केन्द्रनवांशकेषु च यदन्युक्तिः
प्रसिद्धा न तु । लि श्लुसकथाः सुनफाऽनफास्त्रा विल्ल-
वन्दौरुधुरे प्रभेदा । रक्षाविक्षलैः क्रमयोऽभिनीव गीते
निर्वाक्षः पुनरन्यगीति । क्षयमधिमतविस्तः पार्श्वव-
क्षाल्लनो वा भवति हि सुनफायाञ्जीवनक्षानिर्वाच ।
प्रभुरगदयरोरः शीतवान् क्षातकीर्तिर्विचल्लुल्लवेभो
निर्दितक्षानफायाम् । उत्पल्लभोगल्लुल्लभुनवाङ्गनाड्य
क्षमागान्तिनो दुर्बुधुराप्रभवः सुल्लल्लः । केन्द्रमे ल्लविन-
दुक्षितनीचनिःस्त्राः प्रेक्षाः क्षात्राक्ष ल्लवतेरपि दव-
जाताः । उल्लक्षयोर्धनसाक्षवान् लक्ष्मीजः सौम्यः
पटुः सुवचनो निपुण कलाक्ष । जीवोर्धनधर्मल्लभुम्
ल्लपपुल्लितच क्षापी भृगुर्ल्लधनो विषयोपभोक्ता । परवि-
भवपरिष्ठदोपभोक्ता रवितनयो बल्लकायैर्ल्लक्षेयः । क्षय-
मल्लद्रुयोऽङ्गि इत्यनूतिर्नेक्षिततल्लच शुभोऽन्यमाक्षल्लम् ।

जन्मादतीव वसुमान् वसुमांश्चशास्त्रात्सौम्यपदैरुपचयोप-
नतै समस्तैः। ह्यभ्यां समोऽत्यवसुमाय तद्वनतायामन्ये-
षसत्स्वपि फलेष्विदसत्कटेन” ।

हिमहादियोगास्तु ११ अ० उक्ता यथा

“त्रिमासुर्जनयत्युपेगसहितो यन्नाश्रुकार नरं
भौमेनावरतं बुधेन निपुण धीकीर्त्तिसौख्यान्वितम् ।
क्रूर वाक्पतिनाभ्यकार्यमिरत शुक्लेण रङ्गायुधैर्लब्धस्वम्
रविजेन घातकयत्न भाण्डकारेण वा । कूटस्वप्नास्य
कुम्भपण्यमग्निं भातु सवक्र शशी सप्त प्रकृतवाक्य
मर्धनिपुण सौभाग्यकीर्त्यान्वितम् । विक्रान्तं कलसुख्य-
मस्थिरमतिं विच्छेदरं साङ्गिरा वस्त्राणां ससितं
क्रयादिभुगलं सार्कं पुनर्भूतम् । सूनादिस्त्रेहकूटै-
र्व्यवहरति वणिग्भास्योद्धा ससौम्ये पुयेध्यक्ष स-
खीने भवति नरपतिं प्राप्नोति हिजो वा । गोघो
मल्लोऽय दक्ष परयुपतिरतोद्युतकत् सासुरेज्ये दुःखात्तो
ऽसतप्रसन्नः सद्यित्तनये भूमिजे निन्दितश्च । सौम्ये
रङ्ग वरो वृक्षसितयुते गीतप्रियो नृत्यविहारी भूगणप-
सितेन स्तुना मायापदल्लङ्घक । सहितो धनदारवान्
नक्त्युणः शुक्लेण युक्ते गुरौ । ज्ञेय इत्युक्तरोऽसितेन
पटज्झातोऽसृकारोऽपि वा । असितसितसमागमेऽत्य
चक्षुर्बुधनिसमाश्रयप्रद्वद्धवित् । भवति च त्रिपिपुस्त-
मिलवेत्ता कथितफले परतो विकल्पभीयाः” ।

अथ नक्षत्रभेदे जन्मफलम् दृष्टव्यातके १६ अ० ।

“प्रियभूषण स्वरूपः सुभगो दक्षोऽश्विनीपु सतिमांश्च ।
कृतनिधय सत्यवाग् दक्ष सुखितश्च भरणीपु । बह-
भुक्परदाररतस्तेजसी कृत्तिकासु विख्यातः । रोहिण्यो
सद्यशुचि प्रियवद स्थिरमति स्वरूपश्च । चपलशरीरो
भीरु पटुत्तुसाहो धनी स्तुगे भोगी । शठगर्वितं कृत-
ज्ञो हिंस्र पापश्च रौद्रज्ये ६ । दान्तः सुखी सुधीशो दु-
र्भेधो रोगभाक् पिपासुश्च । अल्पेन च सन्तुष्टः पुनर्वसौ
जायते मनुज । शान्तात्मा सुभगः पण्डितो धनी
धर्मसंयुतः पुष्टः । शठसर्वमक्ष पापः कृतघ्नघूर्त्तश्च
भौजकृष्टः । बह्विध्यधनोभोगी पितृसुभक्तो मज्जोद्यम
पितृ १० । प्रियवाग् दाता दुतिमानटमो नृपसेवको
भास्वः ११ । सुभगो विद्याप्रवर्धनो भोगी सुखभाग् द्वितीय-
काक्ष्युत्सवः । उत्साही धृष्टः पानपोऽवधी तस्मिन्
हन्ते । चित्ताम्बरमात्यधरः सुलोचनाङ्गश्च भवति
चितावान् । दानो वणिक् कपासु प्रियवाग धनीन्वितः

स्वातैः । ईर्ष्युर्लुब्धो दुतिमान् वचनपटुः कलहक-
क्षिणास्त्रासु । आढ्यो विदेशवासी क्षुधासुरटमोऽसुरा-
धासु । ज्येष्ठासु न वज्रभित् सन्तुष्टो धर्मकृत् प्रचुर-
कोपः । मूले मानी धनवान् सुखी महिम्नः स्थिरो
भोगी । इष्टामन्दकललो मानी दृढः सौहृदश्च जलदेवः २० ।
वैश्वे २१ विनीतधार्मिकवज्रभित् । कृतज्ञसुभगश्च । श्रीमान्
अवधे श्रुतवानुदारो धनीन्वितः प्ल्यात । दाताऽऽढ्य
शूरः गीतप्रियो धनिष्ठासु धनलुब्धः । स्फुटवाग् व्यसनी
रिपुहा साहसिक शतभिषजि दुर्मांसः । भाद्रपदासु-
हिम्नः स्त्रीजितधनी पटुरदाता च । वक्ता सुखी प्रजा-
वान् जितशत्रुधार्मिको द्वितीयासु । सम्पूर्णः सु
भग शूर शुचिरथयान् पौष्णे २७ ।

जन्मराशिफलम् तत्त्वैव १७ अ० ।

“दत्ताताम्रदृगुष्णशाकलधुम्बुक् क्षिप्रप्रसादोऽटन काशी
दुर्बलजानुरस्थिरवन शूरोऽङ्गमायकम् । सेवाज्ञ कुनखी
नृणाङ्कितशिरोमानी सद्योत्थापज शक्त्या पाण्यतले-
ऽङ्कितोऽतिचपलकोये च भीरु क्रिये १ । कान्तः खेल-
गतिः पृथ्व्यटन पृष्ठास्पात्रोऽङ्कितस्यागी क्षीयसह
प्रभु ककुदवान् कन्याप्रजः ज्येष्ठा २ । ईर्ष्यन्सुधनात्मनो
विरहित सौभाग्यशुक्लं क्षमी दीप्ताग्निं प्रमदाप्रियं
स्थिरचङ्क्रमन्ध्यान्धसौख्ये गपि २ । स्त्रीलोकं सुरतो-
पचारकुशलस्तान्नेक्षणः शास्त्रविद्वूत कुञ्चितमूर्ध्नि
पटुमतिर्ज्ञास्येद्वितदूतवित् । चावृष्टं प्रियवाक् प्रभक्षण-
रुचिर्गीर्तिप्रियो नृत्यवित् क्षीयैवैति रति ससुद्धतमस
सन्द्रे ततीयर्ज्ये ३ । व्यावक्रुतग ससुद्धतकटि स्त्रीनि-
जितं सत्सुहृदैश्च प्रचुराशयः क्षयधनैः सयुज्यते
चन्द्रवत् । कुल पीनगल समेति च वयः सान्ना दृष्टवत्
सल्लोयोद्यानरतः स्वप्रेक्ष्यसहिते जातः शशाङ्के नर ।
तीक्ष्णः स्थूलजनुर्विधाजयदम पिङ्गेक्ष्णोऽल्पात्मज
स्त्रीहेपी प्रियमांसकामननगः कुप्यत्यकार्यं चिरम् ।
क्षुत्तृणोदरदनमानसरुजासपीडितस्यागवान् विक्रान्तः
स्थिरधी सुगर्वितमना मातृर्विधेयोऽर्कमे ५ । मीढामन्यर-
चारवीक्षणगतिः अस्तासबाहुः सुखी लज्ज सत्यरतः
कलासु निपुणः शास्त्रार्थविद्वार्मिकः । मेधावी सुरतप्रिय
परगृहैर्जितैश्च सयुज्यते कन्याया ६ परदेशगः प्रियवक्ता
कन्याप्रजोऽल्पात्मजः । देवब्राह्मणसाधुपूजनरतः प्राज्ञः
शुचिः स्त्रीजितः मांशुसुखतनासिकः क्षयक्षत्रालो-
ऽटमोऽर्थान्वितः । ‘हीनाङ्गः’ क्रयविक्रयेषु कुशलो देवहि-

जाङ्गलो देगो बङ्गधान्यादिद्युतः" कुल्लः धृतवाक्योक्त
अथ ३८ देगभेदे पु० भावप्र० अन्यथा तल्लक्षणसक्त यथा
"आकाशगुप्त उच्च सत्यपानोयपादप । शमी-
करीरविल्वार्कपीलुकर्कन्तुसङ्कुल । हरिणैष्यं यत्प्रपत
गोकर्णसङ्कुल । सुखादुफलवान् देगो वातलो
जाङ्गल स्यात् ।"

"बहुदकनगोऽनूप कफमारुतरोगवान् । जाङ्गलो-
ऽस्याङ्गभाक्षी च पिच्छासङ्गमारुतोत्तरः" तदुद्देश्यगुणा-
क्षलोक्ता जाङ्गलानां पशूनां विषेय तन्मांस
गुणाश्च तल्लोक्ता यथा "हरिणैष्यं कुरङ्गयं
प्रपतन्त्यङ्गुश्वरा । राजीवोऽपि च सुगङ्गी चेत्याद्याः
जाङ्गलसप्तका । हरिणश्चासुवर्णं स्यादेष कण्यः
प्रकीर्तितः । कुरङ्ग ईष्यत्वाच्च स्यादेष्टव्यालनिर्भ-
रान् । अथो नीलाङ्गको लोके सारोह्य इति की-
र्तितः । प्रपतन्त्यङ्गुविन्दु स्याद् हरिणात् किञ्चिद-
त्यक्तः । अङ्गुर्बहुपिपाशोऽयं श्वरो गन्धो महान् ।
राजीवस्तु स्वर्गो स्यो राजिमि परितोहतः । यो स्व-
भङ्गहीनः स्यात् स सुखीति निगद्यते । जाङ्गला
प्रायशः सर्वे पिच्छेष्टाङ्गुरा स्युता । किञ्चिद्वातकराद्यापि
अथगो बलवर्द्धनाः" । "तल्लेभे कुरुपाश्वाशाः शास्त्रा
भाट्टेयजाङ्गलाः" भा० शी० ८८० । ५ कपिञ्जलस्यो
पु० स्त्री भेदि० स्त्रिया जातित्वात् ङीप् ।

जाङ्गलपदिक लि० जाङ्गलस्य पन्थाः अथ सभा० । तेना
हृतं तेन गच्छति वा ठक् । १ जाङ्गलपथेनाहृते २ तेन
गन्तरि च ।

जाङ्गल न० गम-यङ् लुक् पा० कुल्ल प्रथो दीर्घः । १ विषे
तस्य कुटिलगतित्वात् तथात् २ जातिनीफले गन्धरत्ना०
जाङ्गलि पु० गम-यङ् लुक् वा० ङुलि । १ विषयैद्यो गन्धरत्ना०
"परोक्षित समन्नीयात् जाङ्गलिभिर्भिन्नगृहत्" वैद्यकम् ।
जाङ्गुलिका पु० जाङ्गुली विषविद्या तामधीते वेद वा तया
दीव्यति वा ठक् । विषयैद्यो अमर । [हेमच० ।

जाङ्गुली स्त्री जाङ्गुल्य विषलेयम् अथ । विषविद्यायाम्
जाङ्गि लि० जाङ्गुयां भव तस्या इदं वा वाङ्मादेराकति
गणत्वात् इक् । १ जाङ्गुभवे २ तत्सम्बन्धिनि च ।

जाङ्गिक लि० जाङ्गाभ्यां जीवति वेतना० ठक् । १ प्रायश्चे
(भाष्योक्ते) २ चक्षुः प्रक्षी० १ श्नीकारीहसे पु० राजनि० ।

जाजलि पु० अग्निभेदे तस्य तपस्वरूपक्यादिक भा० शा० २६२ अथ
इत्यम् "वने वनचर कश्चिज्जाजलिनां वै द्विजः"

इत्यादि । स च प्रवरप्रवर्तकः हेमा० ब्र० इत्यम् ।

जाजिन् लि० जाज-योधे-ताप्तीत्ये चिनि । जोधमीवे ।

"जजौजाजाजिजिज्जाजौ" भावः ।

जाभा(ट)ति पु० ज(फ)ट-सधाते षक् । त चाति हा-
मा ङि । इत्यभेदे अमर ।

जाटालिका स्त्री कुमारादुत्तरमादधे "जाटालिका कान-
चरो दीर्घजिह्वा मसुक्तटा" भा० शा० ३७ अ० ।

जाटासुरि पु० जटासुरस्यापत्यम् इक् । जटासुरापत्ये "जाटा
सुरिभैमसेनि नानागच्छैरमाकिरत्" भा० शी० १७१ अ० ।

जाटिलिक पु० स्त्री जटिलिकाया अपत्यं मिवा० षक् ।
जटिलिकाया अपत्ये स्त्रियां ङीप् ।

जाठर पु० जठरे भवः अथ । जठरस्थिते १ वज्री "जठरो
भगवानग्निरीश्वरोऽमृत्यु पायकः" सुश्रु० । २ कुमारादु-
त्तरभेदे "विद्युताक्षो धनुर्वज्रो जाठरो वास्तव्यनः" भा०
श० ३६ अ० । तस्येदमथ । ३ जठरसम्बन्धिनि लि० स्त्रियां
ङीप् । "नानाशन स्यात्तु नृपाशनः स्यादसुवपुः शम्भु
भिरागत स्यात् । बालार्थमाहारमिहाददीत तथाद्य
स्याज्जठरो हारदुग्धिः" भा० शा० २७० अ० ।

जाठर्थ्य लि० जठरे भवः वा० अत्र । जठरभवे रोगादौ
"एतच्चवायसमेतेन जाठर्थ्यं न भवति यच्चोऽम्बिरावा
यते" सुश्रु० ।

जाडार पु० स्त्री जडश्यापत्यम् वा आरक् । जडश्यापत्ये ।

जाड्य न० जड्य मायः ण्यङ् । १ जड्यतायां २ शीर्षे च हेमच० ।

"साधस्यचमनभाद्यौ जाड्यं जड्याधितादिकत्" भा० द० ।

"इदं जाड्यादि मीठमिदमत्यङ्गुतवचः" हरिव० १०८ अ० ।

जाड्यारि पु० इत० । जम्बीरे राजनि० ।

जात लि० जन-कर्त्तरि क्त । १ उत्पन्ने २ सम्बन्धे च जाने क्त ।

३ जनानि ५ सप्तम्ये च भेदि० तल्ले उत्पन्ने "तस्माद् कुमार

जात इत वैवाप्ये प्रतिषेध्यन्ति जन वातपातयन्ति"

शत० ब्रा० १४४ । १४ "सुवीजं चैव सुजेने जातं वपयते

यथा" सुश्रु० सप्तम्ये "नि शेषविश्रान्तिकोयजातम्" रघु ।

"चतुर्विधस्य जयरीरजातम्" वेदान्तः । "वर्षेण वन-

जातानामाददीताद्यत्रमपज" मनु ।

जातक लि० जात-कालार्थे क । १ उत्पन्ने "वभौ तौ नाङ्गौ

भागं जारजातककामजौ" मनु । जातं जन्म उदयिजन

कतो पन्थ अथ सञ्चार्यं कन् । २ होरातन्त्रे । तत्र

नानाज्योतिर्विज्ञानां गानि च रचितं तल्ले इत्यजातककाले

अतिप्राभाषिकत्वात् तस्मात्प्रतिपाद्यनिश्चया पन्थज्ञा

२५५० पराङ्मनिहारेणोक्ता प्रदर्शयन्ते । “राशिप्रभेदो
पङ्क्त्योनिभेदो विद्योनिजन्माथ निपेक्षकालः । जन्माथ
सद्योपरत्थ तथायुर्दशाविपाकोऽष्टकवर्गसप्त । कर्माजीवो
राजयोगा खयोगाश्चान्द्रा योगाद्विपङ्गाद्याश्च योगा ।
महव्याधो राशिशीलानि दृष्टिभारस्तप्तादान्नयोऽय
प्रवीर्य । नेष्टायोना जातक कामिनीना निर्वाण स्वात्त-
दृजन्मद्विकाण । अथाध्याया विधिति पञ्चयुक्ता जन्म-
न्येतद्यात्मिक चाभिधास्ते” ।

“राशिप्रभेद प्रथमेऽध्याये । ग्रहयोगिभेद द्वितीये ।
विद्योमिजन्म तृतीये । निपेक्षकालश्चतुर्थे । जन्मविधिः
पञ्चमे । सद्योमरणं षष्ठे । आयुर्विभाग सप्तमे । दशा-
विभागोऽष्टमे । व्यष्टकवर्गो नवमे । कर्माजोको दशमे ।
राजयोगा एकादशे । खयोगा (नाभसयोगा) द्वादशे ।
चान्द्रयोगा* सुनकाद्याचन्द्रयोगास्त्रयोदशे द्विषष्टिपञ्च-
योगाश्चतुर्दशे । प्रव्रज्यायोगा पञ्चदशे । राशिग्रीलम्
षोडशे । दृष्टिफलं सप्तदशे । भावफलमष्टादशे । आश्रय
एकोनविंशतितमे । प्रकीर्णफलम् विंशतितमे । अग्निष्ट
योगा एकविंशे । कामिनीनां (स्त्रीणां) ज्ञातकं द्वाविंशे ।
निर्याण (मरण) तत्तिरूपण त्रयोविंशे । नष्टज्ञातक
चतुर्विंशे । द्रुक्पाणस्तूरुपादि पञ्चविंशे । एव पञ्चयुक्ताध्या-
यानां विगतिर्जन्म, ज्ञातके कथिता एतच्छातके उक्ताः॥
जन्मफल पञ्चमे उक्तं यथा

‘पितृजात’ परोक्षसु लब्धमिन्द्रावपश्यति । विदेशस्थसु
चरमे मध्याह्ने दिवाकरे । उदयस्थेऽपि वा मन्दे
कुजे वाक्ता ७ समागते । स्थिते बाले सपानाद्ये यथाह
सुतशुक्रयोः । यथाहो पापलब्धे वा दृष्टिकेऽथ लिङ्गभागे ।
शुभे स्यादस्थिते जात सर्पकाहेऽपि वा । चतुष्पद-
गते भागौ शेषैर्विंशसम्पत्तौ । द्वितस्तुस्यैव यमलो भवत
कोशवेदितौ । छ गविहृदपैर्लब्धे तत्स्थे सौरेऽथवा
कुजे । राश्यंशसदृशं गाम जायते बालवेदित ।
न लब्धमिन्द्रुषु सुदन्तिरीक्षते न वा यथाह रविष्या
समागतम् । सपापकोऽर्क्षेण बुबोऽथवा यशो परेण जात
प्रयदन्ति निचयात् । क्रूरर्ष गतायशोभनौ स्रष्ट्याद्वयून
न बालजस्यतौ । वङ्गसु पिता विदेशग स्ते वा राशिव-
शादवो पथि । पूर्णं यशसि खराशिने सौम्ये लम्बगते
शुभे सुखेऽ । लब्धे लसजेऽस्तनेऽपि वा चन्द्रे पोतगता
प्रसङ्गते । त्वाप्योदयसाध्यग यशो संपूर्ण समनेष्ठतेऽथ
वा । मेरुराश्वान्मुक्तामनाः स्यात् सति च न संययः ।

उद्योतुपयोर्व्यस्यति गुप्तां पपनिरीक्षते यमे । क्षिप्त-
कर्त्तव्यते विज्ञानगे श्वरे शीतकरेक्षितेऽपटे । मन्द-
ऽज्ञगते विज्ञानगे बुधस्यैन्दुनिरीक्षिते क्रमात् । क्रोडा-
भवने क्षुराक्षये शोषरभूमिषु च प्रसूयते । श्वत्सुग-
मेक्ष्य कुजः प्रज्ञशाने रम्ये क्षितेन्दू शुक्ररग्निहोत्रे ।
रविर्नरेन्द्रावरगोकुलेषु शिल्पाक्षये च प्रसवं करोति ।
राश्वंशसमानगोचरे मार्गे जन्मघरे स्थिरे षष्ठे । स्वर्णांश-
गते स्वमन्दिरे बलयोगात् फलमशक्यं यो । धाराकं-
जयोष्मिकोणगे चन्द्रेऽस्ते च विस्तृज्यतेऽम्बया । दृष्टे-
ऽमरराजमन्त्रिणा दीर्घायुः सुष्ठभाक् च स कृतः । पाप्मे-
क्षिते त्वह्निगावुदये कुजेऽस्ते त्यक्तो विगद्यति कुजार्क-
जयोक्षयाये सौम्येऽपि पश्यति तर्थाविधनस्तमेति
सौम्ये तरेषु परहस्तगतोऽध्यानायुः । प्रहस्तादृष्टेषु
तद्वज्राक्षराद्यादिषु भीचगैः शुभैः । यदि नैकगतौ तु
योक्षितौ जग्नेन्दू विजने प्रसूयते । मन्दर्षां शे शशिन-
िषुके मन्ददृष्टेऽज्ञगे वा तद्युक्तौ वा तमसि शयने
नीचसंस्थैः भूमी । यद्वाश्वंशं व्रजति हरिज गर्भमोक्षस्तु
तद्वत्पापैश्चन्द्रात् श्वरसुखगतैः क्षेमशार्ङ्गजनन्या ।
क्षे ह शशाङ्गादृष्टाश्च यतिर्दीर्घोऽर्कयुक्तश्च शशाङ्गराद्य ।
हार च तद्वास्तुनि केन्द्रसंस्थैः श्वैः यैर्विधनस्तमैर्वा ।
जीर्णं सुखतमर्कजे क्षितिष्ठिते दग्धं नव शीतगौ काषाद्य
न हठं रवौ शशिष्ठिते तक्षैकशिल्प्युद्भवम् । रम्य चित्रयुतं
नवं च भृगुजे जीवे दृष्टे मन्दिरं श्वस्यैव यथोपदेश-
रचना सामन्तपूर्वा वदेत् । मेघकुलीरतुलाक्षिष्ठैः प्राशु-
त्तगतौ शुद्धसौम्यदृष्टेः । पश्चिमतश्च दृष्टेः निवासो दक्षिण-
भागकरो षष्ठसिंही । प्राच्यादिगृहक्रियादयो द्वौ द्वौ
कोष्णगताहिमूर्त्तयः । श्रव्यास्त्रिपि वास्तुवददेह त्प्राच्ये षट्
स्त्रिनवान्यसंस्थितैः । चन्द्रकम्पान्तरगतैर्वा स्युः प-
क्षतिका । बहिरन्त्यश्चक्राङ्गैः दृष्टादृष्टेः श्रव्या परे ।
जगन्तवाशपक्षयुतस्य सादीर्ययुतपक्षयुतस्य तद्वर्गः । चन्द्र-
समेतनवाशपक्षयुतस्य कादिविज्ञानविभक्तभगवान् । क
दृक् श्रोत्रनसा कपोलजङ्घना यक्षश्च होरादयस्ते कष्टा
सकमाक्षुपाश्वहृदय क्रोडाणि नाभिस्ततः । वक्षः शिश्न-
युदे ततश्च दृष्टपावूह ततो जातुनी । जङ्घाङ्गौ ह्युभयत्र
वासस्तदिदं श्लेषभागेऽस्ति । तस्मिन् पापयुते व्रणं
युभयुते दृष्टे च लक्ष्म्यादियेत् स्वर्णां शे स्थिरसंयुते च व-
हज स्यादन्यथाऽऽगन्तुक । मन्देऽज्ञानिलजोऽस्मिन्मन्त्र-
विषयो मौसे बुधे भूयः स्वर्गे काष्ठचतुष्टये हिमगौ

नामा सकृन्मन्त्रानामपकारकद्विरपितव्यस्तु ते समने७।
 पृथुलमयनवशाद्वत्तजस्तुतेजातुर्जनकगुरुवियुक्तः ग्रीमे
 व्याधितश्च । नरपतिस्तुतपूज्य पिङ्गल क्रूरचेतो भय
 कुक्षियुग्माङ्गुलपपापोऽस्मिन्नात ८। व्यादीर्घास्मिरो-
 धर पिङ्गलतत्रागो कविर्दीर्घमान् यक्षा स्फुरदन्वोऽध-
 रनश्च कर्माद्यतः शिल्पवित् । कुलाय पुनस्त्री सनांसल
 भुज प्रागल्भ्यवान् धर्मविद्वन्बुद्धिर् न वलात् समेति
 च वयं सान्नेकसाध्योऽऽश्च ९। नित्यं ज्ञातयति स्वदा-
 रतनयान् धर्मध्वजोऽध जगत् सल्ल दामकटिगृहीतवचन
 सौभाग्ययुक्तोऽलक्ष । शीतालुर्भुजोऽटनश्च मकरे १०
 सत्वाधिकः काव्यद्वन्द्वो गम्यजराङ्गमासु निरत संयुक्त
 लज्जोऽश्च ११। करभगलक्षिरालुः शरलोभश्च दीर्घतनु
 पृथुचरणोरुपृष्ठजघनास्यकटीजठर । परपतितायंपापनि-
 रतः क्षयवृद्धियुत प्रियकुसुमानुलेपमसृङ्गत् पटजोऽऽश्च
 सङ्गः । परजनघनभोक्ता दारवायोऽदुरक्त समरुचिर
 शरीरस्तुङ्गमासो दृढलक्ष । क्षमिभवति सपत्नान् स्त्रीज-
 तयावृष्टिर्दुर्तिनिधिममोगो पण्डितचान्दरायो १२।
 वलवति रायो तदधिपतो च स्ववचयुत स्वादि त
 किमायुः । कथितकथानामनिकबदाता शयिपदतोम्ये
 तनुपरिचिन्ताः ।

स्वयार्दपकस्त्रिराशिकम् तत्रैव १८४ लक्षं यथा
 "प्रथितयष्टुरोऽटनोऽल्लपविच क्रियतेऽत्यायुधध्विह
 क्लामे । गविश्च वस्तुगन्धपगलजीधो वनिताहिङ् कुय-
 लश्च गेयवाद्ये । विद्याल्लोतिवित्तवान् मित्रुभगेश्च भानै
 कुबीरेऽस्थिते तोच्छोऽल्ल परकार्यलक्ष्मणपरः क्लेशैश्च
 चतुल्लते । सिङ्गस्थे ५ वनशैल्योक्तुकरनिर्वाणितोऽल्लः
 पुमान्, कन्यास्थे ६ सिपिसेल्लकाव्यगणितज्ञानान्वित स्त्री
 वयः । जातलोहिति ७ गोण्डिकोऽल्लनिरतो ह्यैरग्यको
 नाचलत् क्रूरः साङ्गिको विपार्जितधन यक्षान्नगोऽ-
 ष्टिदस्थिते । सत्पूज्यो घनगान् धनुर् रगतेऽतोच्छो निम
 क्कादको नीचोऽल्ल कुयणिङ्गले १०ऽल्लपधनवाङ्मूखोऽल्ल
 भाव्ये रतः । नीचो पटे ११ तनयभाव्यपरिष्कृतोऽल्ललो-
 योत्पपत्यविभवो वनिताहृतोम्ये १२। सु० नक्षत्रभागतनु-
 प्रतिसे विभागे लक्ष्म्यादिद्येकुङ्किनरभिदिनेयुङ्गले । नरपति
 सत्पूज्योऽटनचसूयणिङ्गप्रगाः क्षतलक्ष्मोरभूरिविधाय
 कुलः सल्लहे १८। सुवतिजितान् सङ्गश्च विजमान् पर-
 दाररतान् कुङ्कल्लवेभभीरुपक्षान् सितभे २७ जनयेत् ।
 नीभे ३५ऽल्लकल्लनवान् विषङ्गत् जतयो गान्धर्वयुक्तयश्चः

क्षययोऽमयोऽर्थी । चान्देऽर्चवान् सविजवान् वनर्जित
 लः प्राप्य भूमितनये विकलः क्षलश्च । निस्त्रल्लेयश्चको
 यमान् रचरः सिङ्गेऽल्लपदारात्मजो जने ११ऽल्लैक-
 रिपुर्नरेन्द्रश्चिवः स्यातोऽभयोऽल्लपत्तलः । इ ज्ञातो
 विधनोऽटनोऽल्लतरतस्त्रील्लश्च कुम्भ ११ स्थिते भीमे
 भूरिघनात्मजो मृग १० गते भूपोऽयथा तल्लमः । ४० ।
 द्यूतर्षपानरतनाक्षिकचौरनि स्त्राः कुक्षीकृष्टद-
 सत्यरता कुल्ले १८। आचार्यभूरिस्तदारवमार्ग
 नेष्टाः शोक्ते २। ७३दाल्लयुक्तुर्भक्तितत्त्व शौन्धे । विव-
 ल्यनः शास्त्रकलाविदग्धः प्रिय वदः सौख्यरतस्तुतीश
 ललाक्षितश्च स्वजनस्य शत्रु गथाङ्गे दीतकरश्च ३कुल्ले ।
 स्त्रीहोम्यो विधनस्तुष्टात्मजोऽटनोऽल्लः स्त्रीलोभः सुपरि
 भयोऽर्कपराशिते से । त्यागो चः प्रचुरयुक् सखी सना-
 वान् युक्तिघो विगतभयश्च पठरायो ६। परचर्मदस
 शिल्पबुद्धिश्चवान् विटिकरो मुधेऽर्चल्ले १०॥११॥
 सत्पूज्यतपस्विताम्रमाक्यो नवने ११। २५न्ये जितसेवकोन्य
 शिल्पः" सु० । सेनामीर्कविपदारतनयो दाता
 सुभल्यः क्षमी तेजोदारगुणान्वित सुरगुरो स्यातः
 पुमान् कौलभे १८। कल्याण सत्पूज्योऽर्थमिलतनवस्वामी
 प्रियः शोक्ते २। ७। नीचे १। ६भूरिपटिच्छदात्मजसृङ्ग-
 साचिव्ययुक्तः सुखी । चान्दे ४ रत्नल्लसदारविभवः
 प्रज्ञासुखैरन्वित सिङ्गे व्याद् वचनायकः सुरगुरो प्रोक्तश्च
 यङ्गन्धमे । सल्ले ९। २ भाव्यल्लिको नरेन्द्रश्चिवः
 सेनापतिर्वा घनो कुम्भे ११ कर्कटयत् फलानि मकरे १०
 नीचोऽल्लपवितोऽल्लुखी १८। परदुर्वतिरतसदयेगदहृत् त
 विभवः कुल्लपांसनः कुल्ले १८। स्ववचनतिघ्नो नरेन्द्र
 पूज्य स्वजनविभुः प्रथितोऽमयः सिते स्त्रे २। ७ । अप
 लयकरोऽर्थवान् कक्षाविस्त्रियुने १ पठगते ६। ५तिनीच
 कर्मा । रविजर् १०॥११ गतेऽभरारिपूज्ये सुभगः
 स्त्रीविजितो रतः कुलावाम् । द्विभायोऽर्थी भीरु
 प्रवचनदयोक्तश्च यमिभे ४ हरी योषाप्रार्थ प्रवरदुवति-
 र्भन्दतनयः । सुधै पूज्य सल्लसुरगदशक्ति
 दानवगुरो भक्ते १२ पिङ्गमाटनो नृपजनिपूजोऽति
 सुभग । ४० । सुखोऽटनः कपटयान् विषङ्गदामेऽलो
 कीटे ८ स वन्दवधभाक् चपकोऽल्लश्च । निर्द्विषाच-
 तनय सल्लसितश्च सेल्ले रक्षापतिर्भवति सल्लपतिश्च नीभे
 ६। वल्लस्त्रीलोभवस्तुविभवो भूरिभायो दृढस्त्रेऽल्लतः
 स्त्रीभे ७ गणपुरवचपामपूज्योऽर्चवा । ४। कर्कटको

ऽविकलदशमी मातृहीनोऽस्ततोऽपि विहेऽनार्यो विह
 खनयो विहिलम् सूर्यप्रले । खनाः प्रख्यितो नरेन्द्र-
 बने सत्पुत्रजायाधनो जीवच्छेत् ॥ १२ ॥ गतेऽर्कजे पुरवत्
 पामाप्ननेताऽय वा । अन्यस्त्रीधनदंष्ट्र पुरवत्पामा
 पणीर्मन्दहृत्स्वले ॥ १॥ मलिनस्थिराधेविभवो भोक्ता
 च जात पुमान् । य० । यिधिरकरसमानभीक्ष्णाना
 सदृशफल प्रयदन्ति लग्नजातम् । फलमधिकमिदं यदल
 तसङ्गवनभमायगुणैर्विचिन्ननोयम्” ।

लग्नतदशयोर्दृष्टिफलम् । १८० तल्लैवोक्त यथा
 “चन्द्रो भूपधौ न्योपमगुणी स्तेनोऽधनयाः । जगे नि ख
 स्तेन न्यमान्यभूपधिनः प्रेष्य कुजाद्यैर्गविरे । न्यस्थे
 ऽयोव्यवहारिपाथैश्चुषाभीक्ष्णनुवायो धनी खर्चो योद्ध-
 कविभूमिपतयोऽयोजीविहृष्टो गिणी । ज्योतिर्मास्मरे-
 न्द्रमापितन्यपक्षे या बुधाद्यैर्हरोत्तहङ्ग पचमपनेपुण्युता ।
 षष्ठे इ शुभैस्त्याज्य । जूकोऽभूपसुवर्णकारवाणज येधे-
 क्षिते नैकतो, कोटेऽयुष्मपिता नतय रजकोऽव्यक्तोऽधनो
 भूपति । क्षात्युर्ध्वजनान्नयत्तरगेऽ पापैः सदम्भ
 शठसायुर्ध्वनरेन्द्रपण्डितधनी द्रव्योत्तमूपो न्द्रगे । ० ।
 भूपो भूपसोऽन्यदारनिरतः शेषैश्च कुम्भस्थिते । हास्यो
 न्यपतिर्बुधश्च क्षणगे । २ पापश्च पापेक्षिते । होरेयर्च
 दक्षात्रिते शुभकरोदृष्ट गयो तद्वत्तस्य ये तत्पतिभि सु
 हृद्गनगैर्दीवीक्षित गत्यते । यत् प्रोक्तं प्रतिराशिबीक्ष्य-
 फल तद्वाद्दशमे स्मृत सूर्याद्यैरवलोकितेऽपि शशिनि
 ज्ञेय नवाशेषत । आरक्षको वधरुचिः कुशलो नि-
 बुद्धे भूपोऽर्थपान् कलहकृत् क्षितिकांशस्ये । भूखोऽ-
 न्यदारनिरतः सुकवि क्षितांशे सत्काव्यकृत् सुखपरोऽ-
 न्यकलत्रगय । बोधे हि रङ्गचरचोरकवीन्द्रमन्त्रो गेयश्च
 शिबूपनिपुण शशिनि स्थितेऽये । स्वांशेऽल्पगालधनसुख
 तपस्सिद्धय स्त्रीपीडकनिरतश्च निरोद्धमाये ।
 सक्रोधो नरपतिसंसतो निधीश्च सिद्धांशे प्रभुरस्ततोऽति
 हिंस्रकर्म । जीवांशे प्रथितवलो रणोपदेष्टा हास्यश्च
 रुचिर्विकामहृद्गशीलः । अल्पपाप्यो दुःखितः सत्यपि
 स्ते भानासक्तः कर्मिण्य स्तेऽस्तुरक्तः । दुष्टस्त्रीष्टः कार्पण्यश्च
 किंभागे चन्द्रे मानौ तद्विद्वद्वादिष्टे । यगोत्तमसपरगेय
 शुभ यदुक्तं तत्पुष्टमध्यक्षुताशुभसुत्क्रमेण । वीर्या-
 निनोऽशकपतिर्निरुणद्धि पूर्वं राशीक्षयश्च फलमश-
 क्त ददाति” ।

जन्मादिहादशमावस्थसूर्यादिपङ्क्तम् तल्लैव २० अ० उक्त यथा

“गुरस्तश्चो विकलनयनो निर्दयोऽर्कं तत्स्ये मेधे
 ससक्तिभिरनयन हिंसास्ये निशान्त् । नीचेऽन्यो-
 ऽस्त शशिष्टहृष्टगते सुदुर्बुदाश्च पतङ्गे भूरिद्रव्यो न्यप-
 हृतधनोवक्त्ररोगी द्वितीये २ । मतिविक्रमवान् तृतीय-
 शेऽर्के विपुलपीडितमानसस्तथैऽ । अस्ततो धनवर्जि-
 तस्त्रिकोष्णे वसवाञ्जलुजितश्च शत्रुऽस्याते । स्त्री-
 भिर्गत परिभव मद्गेऽ पतङ्गे खलपातलोनिधनगेऽ
 विकलेक्षणश्च । धर्मेऽ सुखार्थसुखभाक् सुतगौर्यभाक् स्त्रो-
 जाभे । १ प्रभूतधनवान् पतितस्तु रिप्फे । ० । स्त्रो मृकोन्म-
 त्तज्जान्महीनधिरप्रेप्ता शशाङ्कोदये । खर्चाजोऽङ्गते
 धनो वृद्धस्तु सच्च कुटुम्बी धने २ । हिंस्रो भ्रातृश्रुते
 सुखे । सतमयेऽ तत्प्रोक्तभावात्स्वितो नैकारिष्ट इकावर्ज-
 मदनस्त्रीष्णोऽलसवारिगे । ईशुर्जीवमदो मदेऽ वृद्ध
 मतिव्याध्यर्दितहाष्टमेऽ सौभाग्यात्मजामित्रवन्धु धनभाक्
 धर्मस्थिते शीतगो । निष्पत्तिं ससुपति धर्मधनधीशौख्यै-
 र्युत कर्मगे । ० ख्यातो भावगुणान्ति भव । १ गते क्षुद्रो-
 ऽङ्गहीनो व्यये । २ । च० । “लग्ने । कुजे क्षततनुर्धनगे २
 कदम्बोर्ध्वमेऽर्धपान् खरकरपतिमोऽन्यस्य । ० । विद्वान्
 धनी प्रखलपण्डितमन्त्रशत्रुर्धर्मविश्रुतगुणः परतो-
 ऽर्कज्ज्ये । सु० । विद्वान् सुवाक्य क्षपणः सुखी च
 धीमानशत्रु पितृतोऽधिकश्च । नीचक्षपलो सधन
 सखाम खलश्च जीवे क्रमगो विलम्बात् । द० आरनिपुण-
 सुखितश्च विलम्बे प्रियकलहोऽस्त० गते सुरतेऽपु ।
 तनयऽ गते सुखितो न्यगुप्तो शुक्लदतोऽन्यदृष्टे द्रमिणी
 स्यात् । शु० । अष्टदार्थी रोगी मदनशयोऽन्यत्वमलिन-
 शिशुले पीडार्तः सपितृगतलग्नेऽन्यसवाक् । शु८॥ १२-
 स्त्रा० । ११ चौक्षि० स्त्रे न्यपतिसहयो ग्रामपुरपः सुविहांसा-
 र्वङ्कोदिनकरसमोऽन्यत्र फथित । य० । सुहृदरिपरकीयत्-
 र्वत्तङ्गस्थिताना फलमस्तु परिचिन्त्य लग्नदेहादिभावे ।
 सद्यपचयविपरी सौम्यपापेयु सत्यः कथयति विपरीत
 रिप्फषाष्टमेयु । उच्चलिकोषस्तुहृत्स्वली नीचदृष्टा-
 कर्मगे शुभं सपुण्यपादोनदक्षपादात्स्वनि फलम्” ।
 व्याख्ययक्तं तल्लैव २१ अ० उक्तं यथा ।

“कुलसमञ्जसस्यवन्धुपूज्या धनसुखिभोगिन्द्रपा
 क्षमैकहृष्टा । परतिभवसुहृत्स्ववन्धुपूज्या गणपवलेय
 न्यपाय मित्रमेयु । जनयति न्यपनेकोऽन्यङ्गो मित्रदृष्ट
 प्रचुरधनसमेत मित्रयोगाश्च विद्वम् । विधनविशुद्धमूढ
 व्याधितो बन्धतमो वधद्विरतसमेतः शत्रुनीचवनेयु । न

फल्गुसन् शुभसाङ्ग सद्यो न भागभेदाद् यवना यदन्ति ।
 कस्यामभेदो न तथास्ति राशेरतिप्रसङ्गस्त्विति विष्णुगुप्त ।
 यातेष्वसत्समभेदेषु दिनेगहोराख्यातो मङ्गोद्यम
 वलार्थयुतोऽतितेजा । चान्द्रीं शुभेषु युजि भाटवकालि-
 सोख्यसौभाग्यधीमत्तरवाक्ययुत प्रजात । तास्तेष्व हो-
 रास्तपरस्तेषु ज्ञेया नराः पूर्वशुभेषु मध्या । व्यञ्जसाहोरा
 भवनस्त्वितेषु मन्त्रा भवन्त्युक्तयुषैर्विहीनाः । कस्याण
 रूपशुभमात्मसङ्गदृढकाये चन्द्रोऽन्यगतदधिनाथशुभ क
 रोति । व्यालोद्यतायुषश्चतुष्टयण्युक्तो तीक्ष्णोऽति-
 किञ्चल्युक्तपरतोऽतमय । ज्ञानो भोक्ता पश्चिन्ताटो
 अरेन्द्रः क्षीवः शूरो विट्किहासद्वि । पापो हिंस्रोऽ-
 भीष्ट वर्गोत्तमाग्रेष्वेतामीमाराशिवद्वाद्भागै । जायान्वितो
 बलविभूषणसमयुक्तो ज्योतिषाङ्गसयुतय कुजे स्वभागे ।
 रोगी मृत्युव्ययतिर्धनमोऽन्यदारी दुःखी परिच्छेदयुतो
 मलिनोऽर्कपुत्र । स्वामे शुभौ धनयश्च सुखद्विदुक्ताको ज्ञास्य
 पुष्यनिरुद्यमभोगयनः । मेघाकृष्णकपटकाव्यवियाद-
 गिल्लपश्यान्वायेसाङ्गसयुता शगिजेऽतिमान्या । स्ते त्रि-
 शांशे वृद्धतुल्यारोग्यभावायार्कप, शुक्रे तीक्ष्णः सुच-
 क्षितवश्च सुप्रकीर्णोऽन्द्रियश्च । अरुक्ष्यौ विषमवधकौ सङ्ग-
 खाथौ सुप्रिष्टौ चार्कपेष्टौ राविगमियुतेष्वारपूर्वशङ्केषु
 प्रकीर्णफल तमैव २१२५० उक्त यथा

“सर्वं तत्कर्ममन्त्रिकोपगमा कण्टकेषु यावन्त्या
 ज्ञिता । सर्व एव तेऽन्योन्यकारका कर्मगस्तु तेना विशेषे
 प्रत । कर्कटोदयगते यथोक्तुमे स्त्रोक्षणाः कुजयमार्कप-
 रय । कारका निगदिता परस्परं जग्नगम्य सकृदोऽम्ब
 राब्धुगः । स्वत्रिकोपोक्ष्णो देष्टव्योऽन्य यदि कर्मग ।
 सुहृत्तदुष्णसम्पन्न कारकचापि स मृत । शुभ वर्गो-
 त्तमे जग्न वेगिस्थाने च सङ्गपदे । अश्विन्येषु च केन्द्रेषु
 कारकाख्यपदेषु च । मध्ये वयसः सुखप्रदाः केन्द्रस्था
 शुभलक्षणगणा । शुभोभयकोदयर्णगास्त्वन्तेऽन्ताप्रथमेषु
 पाकदाः । दिनकररश्मिरौ प्रवेशकास्ते शुभशुभौ भव
 नश्च मध्ययातो । रविस्तुतश्चिमी विनिर्गमस्थौ शशितनयः
 फलदस्तु सवकासम्” ।

स्त्रीजन्मनि विशेषस्तमैवोक्त २१४० यथा

“यद्यत्फल नरभवेऽक्षमङ्गनामानसहदेव पतिषु वा
 चक्रेण विधेयम् । तासां तु महानरच निघनेऽवपुस्तु
 जन्तेन्दुगे सुमनताऽस्तमवे पतिश्च । युष्मेव चमनशशिनी
 प्रकतिस्त्विता स्त्री यस्त्रीऽमूचमनुता शुभदृढवीच । जोज-

स्वयोद्य पुष्पाकृतिगील्युक्ता पापा च पापयुतशील
 तयोर्गुण्योना । कन्यैव दुष्टा मज्जतीह दाम्य साध्वी सभा
 या कुचरितयुक्ता । भूम्यात्मजाऽऽर्ज्ये क्रमशोऽङ्गकेषु
 वक्रार्किलीवेन्दुजभार्गवायासु । दुष्टा पुनर्भूः सगुणा
 कलाप्रा ख्याता गुणैपाधुरपुजितज्ञै । व्यात् कापटी
 क्षीवसमा सती च बोधेशाङ्गुणाद्या प्रविशीर्षनामा ।
 स्वच्छन्दा पतिघातिनी वृद्धगुणा शिल्पिन्यसाध्वीन्दुभे-
 ऽनाचारा कुलटाकभेध नृपवध पुष्टेदितारागम्यगा ।
 जने(६॥२)नैकगुणान्परत्यतिगुणा विधानयुक्ता सती ।
 दासी भीचरताकिमे(१०॥११)पतिरना दुष्टप्रजा स्त्रायकै ।
 शशिलग्नसमायुक्तै फल त्रि शायकैरिदम् । बलावल-
 दिकल्पेन तयोक्त विचिन्तयेत् । हृत्संस्थावित
 शितौ परस्परान्ते शौक्ये वा यदि चटराशिसम्प्राशेय ।
 स्त्रीभिः स्त्री मदनविपानम प्रदीप्त सगालि नयति
 नराकृतिस्त्विताभिः । गम्ये कापुष्पोऽम्बेऽक्षमनने
 सौम्यपङ्कजीक्षिते क्षीवोऽस्ते बुधमन्दयोचरन्ते निज
 प्रवासान्वित । उत्कृष्टा रमिणा कुजेन विधवा वास्तेऽ
 क्षरागिस्थिते कन्यैवाशुमवीक्षितेऽर्कतनये दूने जरां
 गच्छति । आग्नेयैर्विधपाऽक्षराशिक्षितैर्भिन्नेः पुनर्भू-
 र्भवेत् क्रूरे हीनचवेऽस्ते स्वपतिना सौम्ये स्थिते
 प्रोक्षिता । अन्योन्यागमयो सितावनिजयोरन्यप्रसङ्गा
 क्षणा दूने वा यदि शीतरश्मिसहितौ मर्कुक्षदातृघया ।
 शौरारण्ये सगने सेन्दुयुक्ते माता साहं वन्द्यकी पाप-
 दृष्टे । कौजेऽक्षायै सौरिणा व्याधियोगिवास्त्रीक्षी
 वलभा सङ्गपङ्गने । दृष्टो मूर्खे चर्यजर्जेऽङ्गके वा
 स्त्रीक्षीव व्यात् क्रोधनशायनेषु । शौक्ये कान्तोऽतीव
 सौभाग्ययुक्तो विद्वान् भर्ता नैपुण्ययश्च बोधे । मदनवश
 गतो मृदुश्च चान्द्रे त्रिदशशुभौ शुभवान् जितेन्द्रियश्च ।
 अतिमृदुरतिकर्मज्ञश्च सौम्ये भवति गृहेऽक्षमयस्थितेऽङ्गके
 या । ईशान्विता सुखपरा शशिशुक्रसन्ने प्रेम्णैः क
 लाह निपुणा सुखिता गुणाढ्या । शुक्रघयोस्तु रश्मिरा
 सुभगा कलाप्रा त्रिजग्ननेकवृक्षीक्ष्यगुणा शुभेषु ।
 क्रूरेऽष्टमे विधवता निघनेऽरेऽये यस्य स्थितो वयवि
 तस्य समे प्रदिष्टा । सत्सर्गेषु मरण स्वयमेव तस्या
 कन्याविनोदरिषु चास्तुतस्तमिन्दो । सौरे मध्यवसे
 वलेन रश्मितैः शीतांशुशुक्रन्दुजैः शेषैर्विधमन्त्रितै
 दुर्बिन्धौ यद्योजगम्यदुःखः । जीवारास्तु जिदैर्ननेषु
 वकिषु प्राणस्त्वन्मरायो समे विस्मिता भुवि नैकयाज

निपुणा स्त्री ब्रह्मवादिन्यपि । पापेऽपि नवमगतपहस्य
तस्या मत्रव्या युवतिरूपैयसययेन । उद्वाहे वरणविधौ
प्रदानकाले चिन्तायामपि सकल विधेयमेतत् । जातक-
पद्धत्यादौ विस्तरो दृश्य । १ सुन्दरे त्रि० चतुर्जातकम् ।

जातकचक्रम् ज्यो० अक्षौ जातस्य शुभाशुभसूचके चक्रभेदे
तच्च चक्रं ज्यो० त० चक्रं यथा

“युद्धजयायने यस्मिन् ज्ये स्थितोभातुस्तदादित्रीणि
सक्तके । सुखे त्रीणि तथा द्वे मे स्तन्वयोर्भुजयोश्च ।
द्वे हस्तयोः पञ्च हृदि नाभावेक तथा गुदे । तथा जात-
युगे द्वे द्वे पादयोर्लक्ष्मिः न्यसेत् । चरणेभ्यो यो जात
सोऽक्षपायुर्भवति प्रिये । । जातुर्भोग्यशक्तौ शुद्धो-
स्यात् पारदारिक । नागौ स्वल्पघनो देवि । हृदये
स्थान्महावनः । पाण्योर्जातो भवेच्चौरो भुजयोर्दुःख
भाजनम् । स्तन्वयोर्भोग्यमोगी च सुखे धर्मरतो घनी ।
भूर्द्धि राजा भवेद्देवि । वालाभा जन्मतावदेत् । स्वरो-
दये । “सुखे शीघ्रे शत ययं नवति स्तन्वयोर्द्वयो । पञ्चा-
शीतिहृदि प्रोक्ता हस्तयोः सप्तति क्रमात् । बाह्वो
षट्षष्टिर्षाणि शुद्धो षट्षष्टिका क्रमात् । पञ्चाशत्
जङ्घयोः पादे निर्वनश्चास्त्वजीवनः ।

जातकस्यैव न० जाते कर्म । प्रत्यक्षान्तिमिति पितृकर्तव्ये
प्रत्यक्षकारभेदे । तच्च आशु० ग्ट० १११५१ दर्शितं यथा ।

“कुमार जातं पुराऽन्यैरात्मनात् सर्पिर्भुनी
हिरण्यनिकार्थं हिरण्येन प्राशयेत् “प्र ते ददामि सधुनी
इतस्य वेद सवित्रा प्रकृत मन्त्रेणम् । ध्यायमानं
शुभो देवताभिः शत जीव शरदो लोके अस्मि
क्षिति” । सू० । “इदं जातकर्म । कुमारपहण कुमारो-
निष्ठत्यर्थम् । ननु कुमाया अपि भवत्येव जातकर्म ।
कृत । वक्ष्यति “आहतैव कुमाया” इति, उच्यते । प्रवा-
सादागतस्य विहित कर्माहता भवति न जातकर्म
अमन्तरत्वात् । एवमेके अन्ये परमराहतैव कुमाया
इत्येतदुभयार्थमिति वदन्ति । तेन कुमाया अपि
जातकर्म भवति । मनुष्यायुक्तम् “अमन्तिका
तु कार्येय स्त्रीणासाहदशेषतः” इति । तर्हि
कुमारपहणं किमर्थम् ? अधिकारार्थम् । “अपने वधे
ब्राह्मणसुपनयेदित्युपनयनं कुमारस्यैव यथा स्यात्
न कुमाया इति । ननु ब्राह्मणमिति पुच्छिनिर्देश-
देव न भविष्यति । न जातिनिर्देशे लिङ्गमवि-
धितम् । यथा ब्राह्मणो न हन्य इति ब्राह्मणप्रति

न हन्यते एवमत्रापि स्त्रियाः प्रसज्यते तद्विद्वत्यर्थं
कुमारपहणमिति । जातपहणमधिकारार्थम् । “गो-
दानं पोद्गं यधे” इति जन्मतः प्रभृतिपोद्गोयथा स्यात्
उपनयनप्रभृति सा भूदिति । पुरा पूर्वमित्यर्थः अन्य-
पहणमनधिकृतान्धनात् प्राक् कर्म कर्तव्यमित्येव-
मर्थम् । सर्पिर्भुनी हिरण्येन निकाशयति । ते हिरण्य-
सहृष्टे हिरण्येन प्राशयेत् सातुरूपस्य आसीन “प्र ते
ददामोति” मन्त्रेण नारा० ह० ।

“कर्णयोरुपनिधाय मेधाजननं जपति । “मेधान्ते
देव सविता मेधा देवी सरस्वती । मेधान्ते अश्विनौ
देवावाधत्ता पुष्करस्तजौ । सू० “अस्य कर्णयोः हिरण्यं
निधाय मेधाजननं जपति मेधान्त इति । उपपहण
तस्य सुखसमीपे धामनोसुखं निधाय जपार्थं मेधा
जननमित्यस्य मन्त्रस्याख्या सक्तान्त । पर्यायेणोप-
निधानमित्येके । अन्ये मन्त्रावृत्तिमिच्छन्ति” नारा०
“गार्भे ह्रीं सैजांतकर्म चोद्भौद्धीनिवन्तने । प्राह-
नाभिवर्द्धनात् पुष्टौ जातकर्म विधीयते” मनु ।
“नाभिवर्द्धनात् नाभिसम्बन्धात् नाडीच्छेदनात् । वैज-
वापि “जन्मनोऽनन्तरं कार्यं जातकर्म यथाविधि ।
देशादतीतं कालश्चेत् अतीते सुतके भवेत्” । एवञ्च,
“वृद्धभुवचरक्षिप्रमेघेपाहृदयेऽपि वा । शुरौ शुक्रोऽथ वा
केन्द्रे जातकर्म च नाम च” इति ज्योतिःशास्त्रोक्ते
देवात् कालोत्कर्षे वेदितव्यम् । अतुत्कर्षेऽपि नक्षत्रादि-
नियमो न, नैमित्तिकस्य निमित्तान्तरभाविष्येन निरव-
काशत्वात् ज्यो० त० ।

जातमात्रं त्रि० जात एव । सद्योजाते । “जातमात्रं न यं
शत्रु रोग च प्रथमं नयेत्” पञ्चत० ।

जातरूपं न० जातं प्रथमं जात+प्रायस्त्रये रूपम् ।
१ स्वर्णे २ धूसूरुह्ये पु० अमरः । ३ वृत्पद्मरूपे त्रि० ।
“न जातरूपश्च जातरूपता” नैय० । “कमण्डलुमुपा-
दाय जातरूपमयान् शुभान्” भा० स० ४७ अ० ।

जातविद्या स्त्री जाते निष्पन्ने होमादौ विद्या विद्यते-
ऽनया विद्या प्रायश्चित्तप्रापिका वाक् । होमादि
निष्पत्त्यनन्तरं प्रायश्चित्तबोधके वाक्यभेदे “ब्रह्मा त्वो
वदति जातविद्याम्” ऋ० १०।७।१२ । “जाते जाते
कर्तव्ये प्रायश्चित्तादौ विद्या वेदितव्यं वाचं वदति
ब्रह्मा हि सर्वं वेदितं योग्यो भवति सज्जु” भा० ।

जातवेदस् पु० जातं सद्योजातं विन्दति प्राप्नोति । -

जाते अस्तु । १५औं अक्षर तस्य तथात्वं
 ५० १११२० लक्षं "जन्मन् जन्मन् निश्चितो जातवेदा"
 "जन्मन् जन्मन् सर्वेषु मनुष्येषु निश्चितो जातवेदा"
 भा० । जातमात्रस्य क ठरान्तस्य कौत्तस्य तथात्वं ।
 २जातानां वेत्ति च "आदाश्च जातवेद" ५० ११४४१॥
 हे जातवेद जातानां वेदित" भा० निश्चिते ७११६।
 तस्य वक्ष्यमा व्युत्पत्तिर्दिशता यथा

"जातवेदाः कथाम्जातानि वेद जातानि वै न विदुर्जाते
 जाते विद्यत इति वा जातवो वा जातधनो जातविद्यो
 वा जातमृषाणो यस्माज्जातं पशून्विन्दतेति तज्जात
 वेदस्यो जातवेदस्त्विति ब्राह्मणम् । तस्मात् सर्वाङ्गान् पश-
 नोऽन्वसन्मसर्पन्तीति च" १जातपशू ४जातधने ५छन्दो
 च "उदु त्व जातवेदस्य देव वचनि केतव" ५०
 १५११ । "जातवेदसः जातानां प्राणिनां वेदितार
 जातपशू जातधनं वा" भा० "पशून् पशून्पशून् तपनो
 जातवेदसाम्" "विदुद्युते वाचवजातवेदसाम्" साध ।
 जातवेदस इदं च देवताऽस्य वा अयम् । जातवेदस तत्
 सम्बन्धिनि नि० । "म नूनं जातवेदसमश्रुम्" नि० ७३१०
 इति च । तद्देवताके सामभेदे मन्त्रे तृचे च तत्रैव
 निश्चिते "तदेकमेव जातवेदस गायत्रं तृच दशतयोषु
 विद्यते यत्तु किञ्चिदाम्नेयं तज्जातवेदसां स्थाने युज्यते"
 इत्युपक्रमे "उत्तरे ऋषीतिषी जातवेदसो उच्यते" भा० ।

जातायनं ऽस्त्री जातस्य गोत्रापत्यम् अश्वः फल् । जातस्य
 गोत्रापत्ये स्त्रियास्तु जाताया अपत्यम् ढक् । जातेय
 जाताया अपत्ये ऽस्त्री ।

जाति स्त्री जन-क्तिन् । १जननि, २समुपगतैकाकारबुद्धि-
 जननसमर्थे, ३वयवव्याङ्ग्ये सल्लङ्घ्येयव्याङ्ग्ये च १धर्मभेदे,
 ४आकरषोक्ते पौत्राद्यपत्यात्मके ऽगोत्रे, ५वेदशास्त्राभेदे
 च । न्यायोक्ते साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां व्याप्तिनिरमेणाभ्यां
 वादिवाक्येषु दृष्टव्यदानरूपे वाक्ये, ७पङ्क्त्यादिषु सप्तस
 चरेषु, ८सप्तकारभेदे, ९सप्तप्रासु, शब्दाद्यर्थि० ।
 आभारक्या, १०जातिफले, ११सात्वत्या, (चामेकी)
 इत्यप्रधानपक्षे च वेदि० १२काष्मिणे विश्व ।

तत्र व्याकरषोक्ते जातिवचनं यथा

"आकृतिप्रकृषा जातिर्विज्ञानाच्च न सर्वभाक् । सलदा
 स्थानमभिप्राशो मोक्षश्च चरयैः सह" भा० । अस्वार्थः ।
 आकृत्यते व्यञ्जनेऽनवेति आकृतिः सस्थानम् । सल्लते
 इति प्रकृषा ज्ञानम् । आकृत्या प्रकृषा यस्या

वा आकृतिप्रकृषा । जातिराकृतिप्रकृषा इत्यत्र
 व्यङ्ग्येत्यर्थः । तेन मनुष्यगोश्वपशूनादीनां प्रकृषा
 प्रथक्स्थानमैव्यं स्तमानत्वात् मनुष्यावगोत्रस्यमत्प्रकृषा
 दिर्जाति । एवं ब्राह्मणवर्णवैश्यसूत्राणां प्रकृषा
 सस्थानाभावात् ब्राह्मणत्वादेर्जातित्वं न स्यादिति
 कक्षयान्तरसाह चिह्नानाञ्च न सर्वभाति । वा
 सर्वाणि चिह्नानि न भजते वा च जातिरित्यर्थः ।
 स्त्रीषु सयोरपत्यनामिष्यत् प्रपदोरयाः । जातिभेदा
 प्रमाणाख्या "इत्यमरसिद्धेन जातिभेदानां स्त्रीषु सयोदेवेति
 नियमेन ब्राह्मणादीनां सर्वविज्ञानाभावाज्जाति
 त्वम् । किन्तु व्यप्रातृकस्य जनस्य च स इत्यतोऽपि
 तस्य सस्थानेन च सत्य व्यङ्गितं न शक्यते इति च सत्य
 स्थापि जातित्वं न स्यादिति पूर्ववक्ष्यस्य दोषः । एवं
 देवदत्तादिवशाब्दस्यापि सर्वविज्ञानाभावाज्जाति
 त्वापत्तिरिति द्वितीयवक्ष्यस्य दोषः इति दोषज्ञ-
 मपाकर्तुं द्वयोर्वक्ष्ययोर्विशेषणमाह सलदास्थान
 निष्पद्येति । सलदेकवारमाख्यातेन उपदेयेन निश्च
 येन प्राज्ञा प्रकीर्तं शक्या इत्यर्थः । तेन ईश्वरो
 च सल्लुपदेये च स इत्यवतस्तस्य सस्थानेन च सत्य व्यङ्गितं
 शक्यत एवेति पूर्ववक्ष्यस्य न दोषः । एवं देवदत्तादि
 वंशाब्दस्यैकस्मिन्पदेगेऽपि अन्वयान् ज्ञानाभावात्
 जातित्वं न स्यादिति परवक्ष्यस्यापि न दोषः । तार्क्यः
 प्रकृषा गागी स्त्री गार्ग्यं कृत्वमिति सर्वविज्ञानाभावात्
 सस्थानव्यङ्ग्यत्वाभावाच्च गार्ग्यादीनां जातित्वानुपपत्ती
 तृतीयवक्ष्यमाह । गोत्रस्येति । प्रत्ययौलभ्यतिर-
 मयन्त्र गोत्रमिति पूर्वोक्तार्थपरिभाषित मोक्षनिश्च
 यते गागी वात्सीत्यादि । सल्लवक्ष्यमाह चरयैः
 सहेति चरयश्च जातिरित्यर्थः । चरयश्च भेदेकदेव
 वाची कठादिरूप स च अध्ययनक्रियासम्बन्धेन प्रहर-
 त्वात् क्रियावाचक एव न तु जातिवाचक । तेनास्य
 जातिसप्तार्थं चरयै सहेत्युक्तम् । गार्ग्यादीनां
 यन्त्रेति स्त्रीषु विज्ञेऽपि जातिसप्तार्थमन्तु सप्तार्थम्
 तथा गार्गी भार्या यस्यासौ गार्गीभार्या इत्यादौ
 'जातेचेति' उपपन्नविशेषः । गार्गी चासौ भार्या
 चेति गार्ग्यभार्या इत्यादौ "उ वत् कर्मधारयेति"
 पुनः पुनदुभावः" "प्रादुर्भावविनाशार्थां चतस्र्य युग
 पदं युषे । व्यसर्वचिह्नां वक्ष्येतां तां जातिं कथये
 विदुः" इति मङ्गमाये सल्लयान्तरसंज्ञम् ।

इदमात्मन्यर्थकगजानां जातिमन्त्रेण व्याकरणे व्य-
वृत्ते उदा० दृश्यते चोपरिष्टात् ।

अनुगतधर्मरूपजातेर्मूर्ध्नि रूपम् । हरिणोक्तां यथा
“सम्बन्धभेदात् सचैव भिद्यमाना गणादिषु । जातिरित्यु-
च्यते तस्यां धर्मे गज्या व्यवस्थिताः । सा प्राटिपटिकांश्च
चात्पर्यं प्रचक्षते । सा नित्या सा महानात्मा तामा-
ह्वरतलादयः” इति । प्रतिपादिता च तेनैव अनेक
व्यक्तीनामनित्यतया जातेरैकरूप्यात् स्फोटोत्पत्ति-
वाच्यता यथा “अनेकरूप्यभिरव्यङ्ग्या जाति स्फोट
इति चक्षता । कैविल्यव्यक्त्य एवास्या ध्वनित्वेन प्रक-
ल्पिता” इति । अत्र च जातिस्फोटयोः सामाना-
धिक्यरस्यभिहेमात् वाच्यवाचकयोरभेद इति बोध्यम् ।
नैवेदिकमतसिद्धेषु षट्सु भावेषु मध्ये अनुगतबुद्धिन्या-
मरूपमभेदरूपभाषणटाघसामान्यमक्षयभेदादिक कथा
सु० हतो दर्शितं यथा

“सामान्य विशेष इति बुद्धयेक्षम्” । सु०

“पदार्थत्रयोहं मल्लस्यामनरमिदानीमुद्दिष्टस्य सामा-
न्यपदार्थस्य लक्षणमाह सामान्यं द्विविध परम्परस्य
परं सत्ता अपरं सत्ताव्याप्य इत्यत्रादि तत्र सामान्यस्य
तद्विशेषस्य च लक्षणं बुद्धिरेव । अनुगतबुद्धिं सामा-
न्यस्य, व्यावृत्तबुद्धिर्विशेषस्य इतिना द्वयमवच्छिद्य
परामर्शयते तेन बुद्धयेक्षमिति नपुंसकनिर्देशः ।
इतिकारस्तु विशेषान्वयमाह परन्तु “नपुंसकमपुंसके-
नैकवचनान्वतरन्मा” पा० इत्यनेनैकवचनान्वये नपुंसकता
चेत्याह । बुद्धिरपेक्षाः किञ्च लक्षणं वा यस्य तद्बुद्धि-
येषु तत्र नित्यमनेकरूप्यमिति सामान्यं नित्याने सति
स्वाम्यशब्दोन्माभावसमानाधिक्यरूपं वा परमपि सामान्य
मपरमपि तथा । परन्तु सामान्यं विशेषसंज्ञामपि जगते
तथा इत्यमिदं इत्यमिदमित्यनुगतप्रत्यये सत्येव नायं
गुणो भेदं कर्मेति विशेषप्रत्ययः । तथा च इत्यत्रादीनां
सामान्यानामेव विशेषत्वम् । ननु विधिरूप सामान्यं
नास्त्वेष अनुगतमतेरतद्व्यावृत्तविशेषपक्षोः भवति हि
गौरयमिति प्रतीतेरगोव्यावृत्तोऽवमिति विषय जाति
प्रादिनाऽपि गोत्वादिविधिरप्यत्र तद्विषयत्वाभ्युप-
गमात् नहि वैविध्यमतद्व्यावृत्तरेण, तत्रादिपटप्रवृत्ति-
निमित्तमप्यगोव्यावृत्तादिरिव । किञ्च भोजं कुलं
वर्त्तते न तापहृन्दि गोतद्विधेः पुनं तस्याभावात्
नास्त्वसि, विरोधात् यत् योदिष्ट इत्युच्यते तत्र गुण

व्याप्य गेत्व वर्त्तते न तापत्तत्वासीत् देशस्यापि तस्य
गोत्वापत्ते नापि गेत्वमपि तदानीमेवेत्यत्र नित्यत्वा
भ्युपगमात् नाप्यन्तत आगत निष्क्रियत्वाभ्युपगमात्
नच एकस्यैव नित्यस्य नामाव्यक्तवृत्तित्वं कालोक्त्यैकदेश-
विकल्पानुपपन्नं । नहि कालमेकमेव वर्त्तते
इत्यत्र तद्विधिरप्यत्रादयमप्रसङ्गात् । नाप्येकदेशेन
जातेरेकदेश्याभावात् । तदुक्तं “न याति नच तत्रा-
सीच्चोत्पन्नं नचाभवत् । जहाति पूर्वं नाधारमहो-
व्यसनसन्नति” इति । सामान्यमस्ति तच्च स्वान-
मात्रव्यङ्ग्यं गत्वपट्यदिशत् न तु गुणकर्मगतमपीति
सगोलकलङ्घ । अत्रोच्यते सामान्यं नित्यं व्यापकञ्च
व्यापकत्वमपि स्वरूपतः सर्वदेशसम्बन्धित्य न देशानां
गोव्यवहारपत्ति समवायेन तद्व्यवहारस्याभ्युपगमात्
कावे रूपदिमत्वेऽपि कालो रूपयानित्यप्रतीतिव्यवहा-
रपत् नच कालो नास्त्वेष पञ्चस्वरूपसत्ताभेदमात्रमित्य-
भ्युपगमादिति वाच्यं कालस्य साधयित्यमाणात्वात् ।
तथाच यत् पिण्ड उच्यते तत्त्वमेव गेत्वं तेन सम्ब-
ध्यते जात सम्बन्धयेत्येक काल इत्यभ्युपगमात् । एतेन
कीटग्राहये वर्त्तते इत्यत्र यत् प्रतीयते इत्युत्तरम्, कुलं
प्रतीयते इत्यत्र यत् वर्त्तते इत्युत्तरम् । गत्वइते पूर्वं
च पिण्ड कीटग्राहीदयत्वा नासीदियेवेत्युत्तरम् । एतच्च
“न याति नच तत्रासीत् इत्यादिक परिदेवनमात्रम्,
अतद्व्यावृत्तिरेव गोत्वमित्यत्र गौरयमिति विधिरप्य-
प्रत्यय एव बाधकः । ननुनुभवोऽपि व्याख्यायते तदुक्तं
“विधिरप्यप्रत्ययोऽन्योऽयं व्यतिरेकासमर्थकः” इति न हि
गौरयमिति प्रत्ययेऽगोव्यावृत्तिरपि भावते । कात्स्न्यैकदेश-
विकल्पसदासमेतं यदेकस्य सामान्यस्य फलत्वात् भेदेक
देशो वा कालज्ञाता स्थानेकाग्र्येता । सा चैकस्याद्योपपत्त्या
गौरयमित्यनुभव एवावशिष्टो न यस्तुव्यवस्थापनस्य
इत्युत्तरं यज्यते । सामान्यमात्रव्यङ्ग्यं
सामान्यमाचक्षते तदयदानुगतमपीतिचाक्षिकं तदा किम-
पराह गुणकर्मगतं सामान्यं, भवति हि रूपरसाद्यनु-
गतयो सा च जातिव्यवस्थापिकैव बाधकाभावात् रूपरा-
दिजातिषु न तद्व्यावृत्तभेदो बाधकः आकाशत्वादित्यु-
त्तरस्य इत्युक्तोनामनेकत्वात् नापि बुद्धिरप्यत्रादयत्वात्
चटपकसत्तादिवहा इत्यत्र बाधकं तद्व्यावृत्तानतिरिक्त-
व्यक्तत्वात् गुणत्वादेव नान्यव्यक्तत्वात् नीलत्वाद्ये-
षदा यद्विधिरप्यत्रादयः सत्तरेव न सत्तरं भूतानुभव-

त्वत्, परस्परत्वात्सामानाधिकरण्ये सति जाति-
रेण सामानाधिकरण्याभावात् मायनवस्था रूपत्वादित-
सामान्यान्तरागम्युपगमात् नापि रूपज्ञानविशेषत्ववत्
यदि विशेषा इव्याप्तिरसति सति जातिमत्त्वं स्युः गुणा
कर्माणि वा स्युः विभुवृत्तित्वे सति यदि जातिमत्त्वं
स्युर्गुणाः स्युरिति यथा विशेषपदार्थस्वरूपज्ञानिकाया
प्रकृतेःभावात् नापि समवायत्ववत्सम्बन्ध समवाये
समवायाभ्युपगमेऽनवस्थानमयात्तत्वात्, प्रकृते तु समवाय
स्यैव सम्बन्धस्याभ्युपगमात् । यद्यपि समवायत्वजाति-
वाचकैवाभ्युपगमेदएव तथापि यन्मते उत्त्वादविनाशयोक्ता
नञ्च समवायात्प्रकृते इत्येवम् । अभावत्वादित्याभ्युप-
गमे वा वाचकमेतत्, (अच्छेदेदस्तुल्य सङ्करोऽपानव-
स्थिति । रूपज्ञानिरसम्बन्धो जातिवाचकस्यपह) ।
विवादपदमनुगतबुद्धिः अनुगतमिति सहाध्या अवाधि-
तानुगतमतितात् दामकृत्तमबुद्धित्व इति जातौ मान-
मिति इति कारासिद्धित्वम् । उप० इति ।

“भावोऽनुष्ठेरेव हेतुत्वात् सामान्यमेव” । सू०

“सामान्य विशेष इति द्विविध्यं तदुपपादयन्नाह ।
भावः सत्ता अतुष्ठेरेव हेतु न तु व्याहृतेरपि हेतु
तथा च विशेषसत्ता समते” । उप० इति

“इत्यत्र गुणत्व कर्मत्वञ्च सामान्यानि विशेष-
माह” । सू०

“केना सामान्यानां विशेषसत्तेत्येवायमाह । चकार
प्रतिबोधादीनि इत्युक्तजातौ रूपत्वादीनि गुणगतजातौः
उत्पत्त्येवत्वादीनि कर्मगतजातौ ससंज्ञिनोति । इत्यत्र-
मित्यादावसमास परस्पर व्याप्यव्यापकभावमावसूचनार्थम्
सामान्यानि विशेषाश्चेत्यत्रासमास सामान्यत्वे सत्येव
विशेषस्य यथा ज्ञायेत तदर्थम्, अन्यथा सामान्यविशेषा
इति पठोपमासम्भसः स्यात् तथाच सामान्यत्वे सति
विशेषत्व न प्रतीयते । ननु इत्याकारानुगतमतिवा-
चिक न इत्यत्र, प्रतिबोधादौ कथञ्चित्, तत्त्वत्वेऽपि
वायाकाशादौ तदवस्थात् नच गुणत्वावच्छिन्नकार्यं सम-
वायिकारणतावच्छेदकतया तत्त्वज्ञि नित्यामित्यवस्थितया
गुणत्वस्य कार्यतानवच्छेदकत्वात् गुणत्वार्थमपि पर्य-
वस्योग्य तादवस्थ्यात्, नैव संयोगत्वावच्छिन्नकार्यं सम-
वायिकारणतावच्छेदकतया इत्यत्र सिद्धे वा हि न प्र-
तीत्याद्यप्येवम् नूनवृत्तित्वात् नापि सत्तावच्छेद-
विकृतितात् अवश्यं तदवच्छेदकेन भवितव्यम्, अन्य-

याकृततापत्ते तत्र परमाभ्युपगम्युक्तसमवायि-
कारणवतया इत्युक्तेषु त्र्युक्तसमवायिकारणवतया
विभुवृत्तयस्य सर्वमूर्तसंयोगितयैव सिद्धेः नञ्चि
इन्द्रियमन संयोगाधारतया वायौ तृत्वादिनोदनाद्य-
तया प्रत्यक्षद्वये प्रत्यक्षतयैव संयोगाभ्युपगमस्यावश्य-
कत्वात् अस्तु संयोगो नास्त्येव येन संयोगत्वस्यापि
कार्याकार्यवृत्तितया कार्यतावच्छेदकता न स्यात् एव
विभागसमवायिकारणतावच्छेदकतयाऽपि इत्यत्र सिद्धेः
सुप्रतिपदत्वात् । गुणत्वन्तु संयोगविभागसमवायिकार-
णसमवायिकारणत्वान्न्ये सामान्यवति, यत्कारणत्व
तदवच्छेदकतयैव सिद्धमित्युक्तत्वात् कर्मत्वमपि प्रत्यक्ष
द्वये च नतीति-प्रत्ययसाक्षिकम्, अन्यत्र तु संयोग
विभागात्तमेव संयोगविभागोभयासमवायिकारणताव-
च्छेदकतयाऽपि कर्मत्वसिद्धेरप्युक्तत्वात् । उप० इतिः
१३ ब्रह्मणादियर्थे वर्थरूपजातिश्च द्विविधा शुद्धा सद्धीर्वा
च तत्र शुद्धाजातय ब्राह्मणादय । सद्धीर्वाजातय
सद्धीर्विशिष्टादय नामा तदेतत् समुदा १००० उक्त यथा

“ब्राह्मणाः क्षत्रियो वैश्यस्तथो वर्या द्विजातयः ।

चतुर्थ एवजातिस्तु शूद्रो नास्ति तु पञ्चमः । सर्ववर्णेषु
तस्यास्य प्रतीकचतयोनिसु । आनुलोम्येन सद्धीर्वा
जात्या ज्ञेयास्त एव ते । स्त्रीष्वनन्तरजातास्तु द्विजै-
रत्यादितान् चतान् । सदयानेव तानाह्वयतुदोषविग-
र्हितान् । अनन्तरासु जाताना विधिरैव समातनः ।
इत्येकान्तरासु जाताना धम्मर्त्तं विद्यादिम विधिम् ।
ब्राह्मणाद्वैश्यकन्यायासम्बन्धो नाम जायते । निषाद-
गृहकन्याया य पारश्व उच्यते । क्षत्रियाश्च गृहकन्यायां
क्रूरारविहारावान् । क्षत्रगृहवर्जकन्तु रूपो नाम
प्रजायते । विप्रस्य त्रिपु वर्येषु अपतेर्वर्णयोर्हयो ।
वैश्यस्य वर्ये चैकस्मिन् पठेतेऽपसदा कृतता । क्षत्रिया
द्विप्रकन्याया कृतो भवति जातिरतः । वैश्यान्नामवैदेहौ
राजविप्रान्नामसौ । शूद्रादयो गव सत्ता चाखडा
चाधमो नृप्याम् । वैश्या राजन्यविप्रासु जायन्ते वर्यं
सद्धीः । एकान्ते त्वानुलोम्यादन्वगोपौ यथा कृतौ ।
क्षत्रवैदेहकौ तद्वत्मातिषोम्येऽपि जन्मनि । इमा वैश-
नन्तरजातः क्रमेणोक्ता द्विजन्मनाम् । ताननन्तरजात-
मातृदोषात् प्रचक्षते । ब्राह्मणाद्वैश्यकन्यायाभाहतो नाम
जायते । आभीरोऽन्ववैश्यकन्यायाभोगव्यान्तु विप्रव ।
अयोगवस्य सत्ता च चाखडाचाधमो नृप्याम् । प्रति

कोऽन्येन जायन्ते शूद्रादपसदास्त्रयः । वैश्यान्मागधवैदेहौ
क्षत्रियात्सूत एव ह । प्रतीपमेते जायन्ते परेऽप्यपसदा-
स्त्रयः । जातो निषादाच्छूद्रायां जात्या भवति पुङ्गवः ।
शूद्राज्जातो निषाद्यान्तु स वै कुक्कुटकः स्मृतः । क्षत्रु-
जातस्तथोपाया श्रपाक इति कीर्त्यते । वैदेहकेन
त्वम्बट्प्रासत्यस्यो वेणु चचरते । द्विजातयः सवर्णास्तु
जनयन्त्यवतांस्तु यान् । तान् सावित्रीपरिभ्रष्टान् ब्राह्म्या
इति विनिर्दिशेत् । ब्राह्म्यास्तु जायते विमात् पापात्मा
भूर्जकण्टकः । व्यादन्यवाटभामौ च पुष्पध शैखण्ड
च । भल्लो मल्लश्च राजन्याद्ब्राह्म्याक्षिष्ठाविवेच्य च ।
नटश्च करणश्चैव खसो द्रविष्टश्च । वैश्यास्तु जायते
ब्राह्म्यात् सुधम्याचार्य एव च । कार्ष्णश्च विषण्णा च
शैल सात्यतश्च । व्यभिचारेण वणामासवेद्यावेदनेन
च । स्वकर्मणास्तु त्यागेन जायन्ते वर्षसङ्कराः । सङ्की-
र्णयोनयो ये तु प्रतिहोमानुषोमजाः । अन्योन्यव्यति-
पक्षाश्च तान् प्रपञ्चान्यशेषतः । सूतोवैदेहकश्चैव चण्डा
क्षश्च नराधमः । मागध क्षत्रुजातिश्च तथाऽयोगवश्च
च । एते षट् सप्तशान् वर्णान् जनयन्ति स्वयोनिषु ।
मातृजात्यां प्रसूयन्ते पुरवराश्च योनिषु । यथा त्रयाणां
वर्णानां द्वयोरात्माश्च जायते । धामन्य्यात् स्वयोन्यान्तु
तथा बाह्येष्वपि क्रमात् । ते चापि बाह्यान् सुवह-
स्ततोऽप्यधिकदूषितान् । परस्परस्य दारेषु जनयन्ति
विगर्हितान् । यथैव शूद्रो ब्राह्मणस्या बाह्यं जन्तुं
प्रसूयते । तथा बाह्यतरं बाह्यचातुर्वर्ण्यं प्रसूयते ।
प्रतिकूलं वर्त्तमाना बाह्या बाह्यतरान् पुनः । हीमा
हीमात् प्रसूयन्ते वर्णान् पञ्चदशैव तु । प्रसाधनोप-
चारश्चमदाश्च दासजीवनम् । सैरिन्नु वागुराहन्ति स्रुते
दस्युरयोगवे । मेलेयकन्तु वैदेहो माधुक सञ्जयते ।
मृन् प्रशंसत्यजस्र मे घण्टाताड्योऽरुणोदये । निषादो
भार्गव स्रुते दाश मौफर्माजीविनम् । कैवर्त्तमिति य
माङ्गरायावर्त्तमिवास्मि । भूतवस्त्रभट्टद्वारीन् गहि-
ताज्ञाधनाश्च । मयन्यायोगवीक्षते जातिहीना
प्रयत्नः । कारावरोनिषादास्तु चर्मकारः प्रसूयते ।
वैदेहकादम्बु मेदो बहिर्पामप्रतिश्रयो । चण्डालात्
पाण्डुसोपाकस्तृक्षारव्यवहारवान् । आहिण्डकोनिषा-
देन वैदेह्यामेव जायते । चण्डालेन तु सोपाको मूक-
व्यवहन्तिवान् । हुक्कां जायते पापः सदा सज्जन-
जर्जिताः । भिषादस्त्री तु चण्डालात् पुत्रमन्यावसा-

यिमम् । श्मशानगोचरं स्रुते बाह्यानामपि गर्हितम् ।
सङ्करे जातयस्त्रेता पितृमाहप्रदर्शिताः । प्रच्छन्ना
वा प्रकाशा वा वेदितव्या स्वकर्मभिः । सजातिजानन्-
रजा यद् सता द्विजवर्गिणः । शूद्राणान्तु सधर्माश्च
सर्वेऽपध्वंसजा स्मृताः । तपोवीजप्रभावेस्तु ते गच्छन्ति
युगे युगे । उत्कर्षश्चापकर्षश्च भनुष्वेष्टिह जन्मन ।
शनकेस्तु क्रियाजोपादिमा क्षत्रियजातयः । ह्यसत्य
गता लोके ब्राह्मणादर्शनेन च । पौण्ड्रकाशौद्रद्रविष्टा
काम्बोजा जवना गका । पारदा पङ्गवाश्चोना किराता
दरदाः खसा । सुखबाहुरपज्जाना या लोके जातयो
बहिः । श्लेष्मवाचश्चायं वाचः सर्वे ते दस्यव स्मृताः ।
ये द्विजानामपसदाये चापध्वंसजा स्मृताः । ते निन्दि-
तैर्वर्त्तयेयुर्द्विजानामेव कर्मभिः । सूतानामश्वसारथ्यमम्ब-
ष्ठानां चिकित्सितम् । वैदेहकानां स्त्रोकार्यं मागधाना
वणिक्पथः । मत्स्यजातो निषादानां तटिस्तोयोगवस्य
च । मेदास्तु चक्षुभट्टगुनामारग्यपशुहिनम् । क्षत्रु-
पुङ्गवसानान्तु विलौकोवधवस्त्रनम् । धिग्वणाना चर्म-
कार्यं वेणाना माण्डवादनम् । चैत्यदुमप्रशानेषु शैवे-
प्रपवनेषु च । वसिष्ठुरेते विघाता वर्त्तयन् स्वकर्मभिः ।
चण्डालश्चमचानान्तु बहिर्पामात् प्रतिश्रयः । अपपात्माश्च
कर्तव्या धनमेवा श्वर्गदम् । यासांसि भृतचेकानि
भिन्नभाण्डेषु भोजनम् । कार्पायश्चमलद्वारः परि-
ब्रज्या च नित्यम् । न ते समयमन्विच्छेत् पुरुषो धर्म-
माचरन् । व्यवहारो मिथसेषां विवाहः सद्यै सह ।
व्यज्रमेषां पराधीन देय स्याद्विघ्नभाजने । रात्रौ न
विचरेयुस्तो यामेषु नगरेषु च । दिवा चरेयुः कार्पायं
चिह्निता राजशासनैः । अमान्यव श्वश्चैव निर्हरेयुरिति
स्थितिः । बध्याश्च हन्युः सततं यथाशास्त्रं नृपाक्षया ।
बध्यासांसि गृह्णीयुः शय्याश्चाभरणानि च । वर्णापेत-
मविघ्नात नर कलुषयोनिजम् । आर्यं रूपमिदमाचार्यं
कर्मभिः स्वैर्विभावयेत् । अनार्यता निहुरता क्रूरता
निष्क्रियात्मता । पुरुष व्यञ्जयन्तीह लोके कलुषयो-
निजम् । पितृन् वा मजते शील मातृवर्गमयमेव वा ।
न कथञ्चन दुर्व्योमिः प्रकृति स्था नियच्छति । कुले
सुखेऽपि जातस्य यस्य स्याद्व्योनिस्सहृत् । सञ्जयत्वेव
तच्छील नरोऽत्यमपि वा बद्ध । यत्न त्वेते परिध्वसा
जायन्ते वर्णदूषकाः । रात्रिकैः सह तद्गात्रं क्षिप्रमेव
विनश्यति । ब्राह्मणार्थं गवार्थं वा देहत्यागोऽनुपपन्नः ।

स्त्रीबालाभ्युपपत्तौ न ब्राह्मणां सिद्धिकारणम् ।
 यद्विद्या सत्यमस्तौ य शौचमिन्द्रियनिग्रहः । एत सामा-
 सिक धर्म चातुर्वर्ण्येऽग्रधीनमतः । गूढाया ब्राह्मणा-
 ज्ञात श्रेयसा चेत् प्रजायते । अश्रेयान् श्रेयसी
 जाति गच्छन्त्यासमपादयुगात् । गूढोब्राह्मण्यतामेति
 ब्राह्मण्येति गूढताम् । क्षत्रियाज्जातमेवन्तु पिद्याहैग्या
 सदेव च । अनायासां ससम्प्रदायब्राह्मणात् यदृच्छया ।
 ब्राह्मण्यप्रामाण्यमायांत्तु श्रेयस्तु क्वेति चेन्नैव । जातो
 नायांमनायांयासायांदायांभवेदुगुणै । जातोऽथना-
 योदायांयाममायार्थ इति निवृत्त । तानुभावययस्का
 यांमिति धर्मोव्यवस्थित । वैगुण्याज्जन्मः पूर्वसुतर
 प्रतिबोधतः । सुशीलश्चैव सुश्रेष्ठे जातं सम्पद्यते
 यथा । तदायांज्जात आयायां सर्वं सत्कारमर्हति ।
 वीजमेके प्रशस्तं चैवमन्ये मनीषिण । वीजश्रेष्ठे
 बलैवान्ये तन्नेयन्तु व्यगस्थिति । अश्रेष्ठे वीजसुसुष्ट
 मन्त्रैव विनश्यति । अवीलकमपि श्रेष्ठं केवलं स्पष्टिहल
 भवेत् । यस्माद्दीनप्रभावेण तिर्यग्गजा षष्ठयोऽभवन् ।
 पूजिताश्च प्रशस्तश्च तस्माद्दीन प्रगस्यते । अनाया-
 सार्थकस्याप्यनायासं चानार्थकस्मिणम् । सम्प्रदाया-
 ऽग्रवीक्षाता न समो नासमाविति ।"

जातिभेदा दृढहारीतिगान्धुक्ता यथा

"ब्राह्मणा क्षत्रिया वैश्या गूढा वर्णा यथाक्रमम् ।
 आद्यास्तयो द्विजा प्रोक्तास्तोषा वै मन्त्रसंक्रिया ।
 स्वर्णंश्च स्वर्णासु आयत्ने हि सजातयः । तेषां
 सङ्करयोगाच्च प्रतिबोधातुबोधमा । विप्रान् मूर्खान्-
 सक्तस्तु क्षत्रियास्वामजायत । वैश्यायान्तु तथास्वबो-
 धिपादः गूढा तथा । राजन्यादुवैश्यागूढोस्तु माहि
 व्योसो न तौ सृजते । गूढा वैश्यात् तं करणस्त्रिवै-
 तेऽनुबोधमा । विप्रायां क्षत्रियात् सून वैश्याद्
 वैदेहकस्तथा । चण्डालस्तु तथा गूढात्सर्वकर्मसु
 गर्हित । मागधः क्षत्रियाया वै वैश्यात्, क्षत्र-
 गूढत । गूढादयोगश्च वैश्या जनयामास वे सुतम् ।
 रचकार करणान्तु माहिष्येष प्रजायते । अस्तन्त-
 तयो ज्ञेया प्रतिबोधातुबोधमा । प्रतिबोधासु वै
 जाता गर्हिता सर्वकर्मसु ।

उशन साङ्ग्यक्ता यथा

"स्यतः परं मवक्ष्यामि जातिवृत्तिविधानकम् ।
 अनुबोधविधानञ्च प्रतिबोधमपि तथा । सान्तरासक-

स्युक्तं सर्वं सक्षिप्य चोच्यते । नृणां ब्राह्मणकन्यायां
 विवाहेषु सम्भवयात् । जात उत्तोऽस्य निर्दिष्ट प्रति
 बोधमिति निर्दिष्ट । वेदान्तकृत्या चेत् धर्मास्वाम-
 बोधः । अतस्माद्गम्यतायां सृतो वैशुक उच्यते ।
 नृपायामेव तस्यैव जातो ययर्मकारक । ब्राह्मण्यं
 क्षत्रियाश्चैवप्रांरूपकारः प्रजायते । इतश्च गूढहस्त
 द्विजत्वं प्रतिपद्यते । यामाना ये च वोदारक्षोपाश्च
 परिचारकाः । गूढहस्तस्तु जीवन्ति न क्षात्र धर्मे
 भावरेत् । ब्राह्मण्यं वैश्वसर्गाज्जातोमागव उच्यते ।
 पन्दिता ब्राह्मण्यमाशु क्षत्रियाणां विशेषतः । प्रशसा-
 दितो जीवेद्द्वैतप्रमेयकरस्तथा । ब्राह्मण्यं गूढसर्गा-
 ज्जातयापह्लास उच्यते । वीसमाभरणं तस्य कान्याय
 समपायि या । वर्ध्नीं कण्ठे समावध्य भ्रजरी कञ्चतोऽपि
 या । मङ्गापकर्षणं पामे पूर्वाह्ने परिगृह्णितम् ।
 नापरारह्ने प्रविष्टोऽपि बहिर्पामाश्च नैवति । पिण्डोभूता
 भवन्त्यस्य भो चेदु बध्ना विशेषतः । चाण्डालाहैग्य
 कन्यायां जातं नृपश्च उच्यते । नृपसमसुखं तेषां
 श्राम एव तद्वत्तम् । नृपाया वैश्वसर्गादायोगव
 इति स्मृतः । तन्तुशया भवन्त्येव यद्युक्तोपजीविनः ।
 प्रोक्षिका केषदस्यैव जीवणं यत्ननिर्मिते । अयोगवेन
 विप्रायां जातास्तोषोपजीविनः । तस्यैव नृपकन्यायां
 जातं क्षत्रिक उच्यते । क्षत्रिकस्य नृपायान्तु जातः
 अद्वन्धका स्मृतः । निषेजयेयुर्वस्तासि अस्मद्गूढाश्च
 भवन्त्यतः । नृपायां वैश्वसर्गायान्तु उच्यन्ते परिकी-
 र्तिताः । परुषतिर्भवेत्तस्य हन्युस्तान् दुष्टसत्त्वान् ।
 नृपाया गूढसर्गाज्जात उच्यते । सुरादिति
 समारह्य मधुमिक्रयकर्मणा । कृतकानां सुराणाञ्च विज्ञेता
 पाचको भवेत् । उच्यताहैग्यकन्यायां जातो रजक
 उच्यते । नृपायां गूढतर्षीयान्तोऽरजक उच्यते ।
 वैश्वस्यां रजकाज्जातो नर्गको गायको भवेत् । वैश्वस्यां
 गूढसर्गाज्जातो वैदेहक स्मृतः । अजानां राजन
 ज्ञयप्रांक्षादिपीथा मनामपि । दक्षिणीराज्यतक्राणां
 विक्रयाज्जीवनं भवेत् । वैदेहकास्तु विप्रायां जाताश्च-
 क्षोपजीविनः । नृपायामेव तस्यैव क्षत्रिकः पाचकः
 सृजत । वैश्वस्यां गूढतर्षीयज्जातचक्रां च उच्यते ।
 तैजपिष्टकक्षीवी तु श्वणं माययन् पुनः । विविना
 ब्राह्मणं प्राप्य नृपायान्तु समन्तकम् । जातं सुवर्णं
 दत्तुक्तः सातुबोधद्विज सृजत । अथ वर्णक्रियां ज्ञे-

‘स्त्रियनैमित्तिकी क्रियाम् । यत्र ग्य हस्तिनं वा बाहुयेहा नृपाक्षया । सैन्यापत्यस्य भेषजस्य कुर्याच्छीवेत्तु हस्तिम् । नृपाया विप्रतस्यौर्यात् सजातो यो भिषक् स्मृतः । अभिपिक्तनृपस्याप्यपरिपाख्ये स वैद्यकम् । ध्यायुर्वेदमथाष्टाङ्गं तन्त्रोक्तं धर्ममाचरेत् । ज्योतिषं गणितं वापि कायिकी हस्तिमाचरेत् । नृपायां विभिना विप्राज्जातो नृप इति स्मृतः । नृपायां नृपससर्गात् प्रमादाद् गृहजातकः । सोऽपि क्षत्रिय एव स्यादभिषेकः च वर्जितः । अभिषेके विना प्राप्तो गोज इत्यभिधानकम् । सर्वन्तु राजवत्तस्य गृह्यते पदपन्दनम् । पुनर्भूकरणे राज्ञा नृपकाष्ठेन एव च । वैश्यायां विभिना विप्राज्जातो ह्यम्बट उच्यते । कृष्याजीवो भवेत्तस्य तथैवाग्नेय हस्तिकः । क्षत्रिणी जीविका वापि क्षत्रवत् । गृह्यन्ती विनः । वैश्यायां विप्रतस्यौर्यात् कुम्भकारः स उच्यते । कुशाक्षहत्या जीवेत्तु नापिता वा भयन्यतः । स्तुतके प्रेतके वापि दीक्षाकावेऽथ वापनम् । नाभेरुर्ध्वं पपन तस्माच्चापित उच्यते । कायस्य इति जीवेत्तु विचरेत् स्तुतस्तः । काकाक्षौल्यं यमात् क्रौर्यं स्वपतेरथ क्षलनम् । ध्याद्याचराणि संगृह्य कायस्य इति कीर्तितः । गृहाया विभिना विप्राज्जातः पारशवोमतः । भद्रकादीन् सभाम्बिल जीवेशु पूजका स्मृताः । शिवाद्यागमविद्यादौक्षयामगृह्यहस्तिभिः । तस्या वै चौरिका हत्या निषादो जात उच्यते । वने दुष्टमृगान् हत्वा जीवनं साधविक्रयम् । नृपाज्जातोऽथ वैश्यायां गृहाया विभिना स्तुतः । वैश्याहत्या तु जीवेत्तु क्षात्रधमे न चाचरेत् । तस्यां तस्यैव चौर्येण भणिकारः प्रजायते । मण्डीना रचना कुयत्रानुसक्तानां वेधनक्रियाम् । प्रपाजानाञ्च स्त्रित्वं शास्त्रानां वलयक्रियाम् । गृहाया विप्रससर्गाज्जातः उच्य इति स्मृतः । नृपस्य दण्डधारः शाहण्ड दण्डेऽपु सञ्चरेत् । तस्यैव चौरसहत्या जातः शुण्डिक उच्यते । जातिदुष्टान् सभारोष्य शुण्डाकर्मणि योजयेत् । गृहाया वैश्याससर्गाद्विभिना स्त्रचकः स्मृतः । स्त्रचकाद्विप्रकन्यायां जातस्तुतः उच्यते । शिल्पकर्माणि चान्यानि प्रासादस्तुतः तथा । नृपायामेव तस्यैव जातो यो भवत्यवन्धकः । गृहाया वैश्याससर्गात् कटकार इति स्मृतः । यशिशपापान्तेताया केचित् पारशवाक्षया । वैखानसेन केचित् केचिद्भागवतेन च । नेदशास्त्रावन्मास्ते भविष्यन्ति कचौ युगे । कटकारास्ततः

पश्चादारायणगणा स्मृताः । शाखा वैखानसेनोक्ता तन्मार्गविधिक्रियाः । भिषेकाद्या ब्रह्मशानान्ताः क्रियाः पूजाङ्गस्त्रचिकाः । पञ्चरात्रेण वा प्राप्तः प्रोक्तः धर्मः सभाचरेत् । गृहादेव तु गृहाया जातः गृह इति स्तुतः । द्विजशुभ्रपणपरः पाकयज्ञपरान्वितः । सच्छूद्रः त विजानीयादसच्छूद्रस्ततोऽन्यथा । चौर्यात् काकवचो ज्ञेयशास्त्रानां तृणवाहकः । एतत् सत्तेपतः प्रोक्तः जातिहस्तिविभागः । जात्यन्तराणि दृश्यन्ते सकल्यादित एव तु । पशवरोक्तादासादिजातयस्तत्तच्छब्दे दृश्या अन्या अपि जातयो ब्रह्मवै प्र० ख० १०७० दर्शिता यथा

‘बभूवर्ब्रह्मणो यज्ञादन्या ब्राह्मणजातयः । ब्रह्मणो ब्राह्मदेशाश्च जाताः क्षत्रियजातयः । ऊरुदेशाश्च वैश्याश्च पादतः शूद्रजातयः । तासां सङ्हरजातेन बभूवर्ब्रह्मसङ्हरा । गोपनापितलोचाश्च तथा मोदकमूलवौ । ताम्बूलिपर्णकारौ च तथा बण्णिकजातयः । इत्येवमाद्या विप्रेन्द्रः । सच्छूद्राः परिकीर्त्तिताः । शूद्राविशेषस्तु करणोऽम्बटो वैश्याद्विजन्मनो । विश्वकर्मा च शूद्रायां वीर्याधान चकार सः । ततो बभूवः पुत्राश्च नवैते शिल्पकारिणः । मात्ताकारः कर्मकारः शङ्खकारः कुविन्दकः । कुम्भकारः कसकारः पण्डिते शिल्पिनां वराः । सूत्रधारश्चित्रकरः स्तर्णकारस्तथैव च । पतितास्ते ब्रह्मशापादयाज्या वर्णसङ्हरा । स्तर्णकारः स्तर्णचौर्यात् ब्राह्मणानां द्विजोत्तमः । बभूवः सद्यः पतितो ब्रह्मशापेन कर्मणा । सूत्रधारो द्विजातीनां शापेन पतितो भुवि । शीघ्रश्च यत्तकाष्ठश्च न ददौ तेन हेतुना । व्यतिक्रमेण चित्वाणा सद्यश्चित्करस्तथा । पतितो ब्रह्मशापेन ब्राह्मणाणाञ्च कोपतः । कश्चिद् बण्णिकविशेषश्च ससर्गात् स्तर्णकारिणः । स्तर्णचौर्यादिदोषेण पतितो ब्रह्मशापतः । कुलटायाश्च गृहायां चित्रकारस्य वीर्यतः । बभूवः शिल्पिकाकारः पतितो जारदोषतः । शिल्पिकाकारवीर्यात् कुम्भकारस्य योषितिः । बभूवः कोटिकः सद्यः पतितो गृहकारकः । कुम्भकारस्य वीर्येण सद्यः कोटिकयोषितिः । बभूवः तैलकारश्च कुटिलः पतितो भुवि । सद्यः क्षत्रियवीर्येण राजशूलस्य योषितिः । बभूवः तीवरश्चैव पतितो जारदोषतः । तीवरस्य तु वीर्येण तैलकारस्य योषितिः । बभूवः पतितो दस्युर्ध्वेण परिकीर्त्तितः । छेदस्तीवरकन्यायां जनयामास भण्णरान् । भल्लं भल्लं माठरश्च भङ्गं कोकश्च कन्दरम् । ब्राह्मण्या शूद्रवीर्येण पतितो

जातदोषतः । सद्यो बभूव चाण्डालः सन्त्यादधमो
ऽयुषिः । तीवरेणैव चाण्डाल्याः समकारो बभूव च ।
समकार्यास्तु चाण्डालात् माधुच्छदी बभूव च । माधु
च्छेद्या तीवरेण कोच्य परिकीर्तितः । कोचस्तियान्तु
केवसात् काण्डहारः परिकीर्तितः । सदाचाण्डालमन्त्र्यायां
केटवीर्येण गौमकः । बभूवस्तु द्वौ पत्नौ चट्टिक
गौमिको तथा । क्रमेण चट्टिकमन्त्र्यायां सदाचाण्डाल-
वीर्यतः । बभूव पञ्च पुत्राश्च भ्रष्टा वनचराश्च ते ।
केटाक्षीवरकन्त्र्यायां गङ्गातीरे च गौमकः । बभूव सद्यो
यो नाको गङ्गापुत्र प्रकीर्तितः । गङ्गापुत्रस्य कन्त्र्यायां
वीर्येण वेगधारिणः । बभूव वेगधारी च पत्नी युष्मदी
प्रकीर्तितः । वेगधारिणस्य कन्त्र्यायां सद्यः शुगण्डो वभूव च ।
शुगण्डोयामिति वेग्यास्तु योग्यकृत्य प्रकीर्तितः । सदा
करणकन्त्र्यायां राजपत्नी बभूव च । राजपत्न्यास्तु कर
चादागतेति प्रकीर्तितः । राजपत्न्येण वेग्यायां कै-
र्त्तं परिकीर्तितः । कनौ तीवरेणमगौरीगन्ध प्रकीर्तितः ।
तीव्र्यां तीवरात् पत्नी बभूव रजसः स्मृतः । रजस्यां
तीवराक्षपि कोदाली च बभूव च । नापिताहोषकन्त्र्यायां
सर्वस्वी तस्य योषिति । क्षात्राद्वभूव व्याधय वनयान्
मृगहिंसकः । तीवरात् शुगण्डकन्त्र्यायां यमयुः सप्त-
पुत्रकाः । ते कनौ चट्टिकस्यगौट्यभूदुर्दयः सदा ।
ग्राह्यगान्धर्विणीयेण चतुः प्रथमगान्धर्वे । कुण्डितयो-
दरे जात कुन्दरक्षोम कीर्तितः । तन्मगोच विप्रतुल्य
पतितो हस्तदोषतः । सदा कोटिकस्यगौट्यभो जगती-
तसे । चक्षुर्वीर्येण वेग्यायास्ततोः प्रथमगान्धर्वे । जात
पत्नी महाद्वयुर्वज्रवधं चतुर्धरः । चकार यागतीतस्तु
क्षत्रियो वारितस्तया । तेन जात्या स पुत्रश्च यागतीतः
प्रकीर्तितः । क्षत्रवीर्येण गङ्गायास्तदोषेण वापत ।
बलपत्न्यो दुरन्ताश्च बभूवस्तु जातयः । क्षत्रिककणां
क्रूरा निर्धया रणदुर्जया । शौचाचारविहीनाश्च
दुर्जया धर्मशक्तिताः । चक्षुश्चात् कुण्डिकन्त्र्यायां
शराक परिकीर्तितः । वर्णसङ्करादपेण बभूवश्च गठ
जातयः । तासां नाभाणि सख्याश्च को वा बभूव द्विजः ।
क्षमः । वेदोऽश्विनीकुमारेण जातश्च विप्रयोषिति ।
वेदवीर्येण गङ्गायां बभूवर्षाक्षो जगताः । ते च चास्य
गुणस्याश्च मन्त्रीयधिपरायणाः । तेभ्यश्च जाताः गङ्गायां
ते व्यासपाहिणो भुवि ।

योऽयमपदार्थमर्थो जातिरूपपदार्थमेव गौ०सू०उक्तो यथा

“साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थान जातिः” इति विवक्षितं तत्
विप्रगच्छेत् । “क्रममाप्तां जातिं लक्षयति । साधर्म्यवै-
धर्म्याभ्यामिति साधारण्योनिर्देशको न व्याप्तिरित्येवाभ्यां
साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थान दूषणाभिधानं जातिरित्यर्थः
यदाप्युभयाभ्यां प्रत्यवस्थानस्य प्रत्येकप्रत्यवस्थानेऽप्याप्तिरेव-
प्रत्यवस्थानस्य लक्षयत्ये परप्रत्यवस्थानेऽप्याप्तिरित्येत-
दप्रत्यवस्थानं निवृत्तं सर्वत्र जात्यावभावात्तथापि व्याप्ति
निवृत्तेजतया दूषणाभिधानमित्येव वाच्यं तेन च सन्द-
र्भेण दूषणासमस्तस्य सव्यापानकत्वं वा दर्शितं तथा च
क्षमादिभिस्तदूषणासमस्तस्य सव्यापानकस्य वा
जातिरिति सूचितं साधर्म्यसमादिभिरुपपन्नान्तरात्
तदर्थेऽपि सति ।

तद्गोटापत्तिरिति गतिस्तो च गौतमेन दर्शिता यथा

“साधर्म्यवैधर्म्योक्तयोर्वचनवर्गापत्त्यां विकल्पसाध्यमात्रं
माप्तिमसङ्गवतिदष्टानान्त्यसिचयप्रकरणेऽप्येवार्थवत्त्ववि-
शेषोपपत्त्युपपत्त्यनुपपत्त्यभिलाषितकार्यसमा” इति
“तत्र च विशेषनस्यार्थं जातिं विभजते” इति ।

अत्र च साधर्म्यवैधर्म्या कार्यान्नामं इत्येते तस्मादन्त-
र्गतं साधर्म्यसमादयत्तुर्वि गतिर्जातय इत्येते अत्र च
जातिविशेषात्तत्तु समागन्तं मन्यन्ते भाष्यवाचिष्ठादौ
समागन्तः अयिमस्यलेपु त् समागन्तौ निर्विवाद एव
तत्र जातिगन्तव्यं स्वीकृत्य यदापि मान्यकथापि
प्रतिषेधो विशेष्यरति भाष्यादयः । यन्तु तद्विच्छादिति
स्त्वस्यविकल्पस्यैव विशेष्यस्य विविध कल्प प्रकारो
विकल्पः तथा चेते साधर्म्यसमादयो जातिविकल्पा एव-
अयिमस्यलेपि । इत्यस्य जातिविशेषात्तु साधर्म्यवैधर्म्य-
योनिर्ज्ञानं समीकरणार्थं प्रयोग समरति गार्हिक
यदापि मैतायना समीकरणं तथापि समीकरणोद्देश्य-
त्वनस्यत्रैव अथ वा साधर्म्यमेव सम यत्र च साधर्म्यस्य
एकत्वं व्याप्तेराधिक्येऽपि साधर्म्यं सममेवेति भावः” इति
“साधर्म्यवैधर्म्योभ्यामवधारणे तद्वर्णविषययोपपत्तेः
साधर्म्यवैधर्म्यसमी” ॥ ३०८८ ॥

“साधर्म्यवैधर्म्यसमी लक्षयति । उपसहारे साधर्म्यो-
पसहारे वादिना कते तद्वर्णस्य साधर्म्यरूपधर्मस्य यो
विषययो व्यतिरेकस्तस्य साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां केवसाभ्यां
व्याप्तिरित्येवाभ्यां यदुपपादनं ततो हेतो साधर्म्यवै-
धर्म्यसमावृत्त्येते तदयमर्थः वादिना कल्पनेन व्यतिरेकेण
वा साधर्म्यं वाधिते प्रतिपादिनः साधर्म्यं वाधितं तदर्थे न

नदभाषापादन साधर्म्यमना। वैधर्म्यप्रमादप्रवृत्तेरुना
नदभाषापादन वैधर्म्यमना। तत्र साधर्म्यमना यथा
शब्दोऽनित्यः कृतकत्वादुच्यते व्यतिरेकेण वा व्योम
पदित्युपपद्यते नैतदेव यद्यनित्यघटमाधर्म्याच्चित्वाकाश
वैधर्म्याद्वाऽनित्यं स्याच्चित्वाकाशसाधर्म्यादमूर्त्तत्वाच्चित्त्य
स्याद्विगेषो वा वक्तव्यः वैधर्म्यमना यथा शब्दोऽनित्यः
कृतकत्वादुच्यते आकाशपदेति स्यापनायाम् अनित्यघट-
वैधर्म्यादमूर्त्तत्वाच्चित्त्यः स्य द्विविगेषो वा वक्तव्य इति अत्र
साधर्म्यत्वमात्रं वैधर्म्यत्वमात्रं वा गमकतौपर्ययमित्य
भिमानात् सत्प्रतिपन्नदेशनाभासे चेमे ध्यनैकान्तिकदेश-
नाभासे इति यात्तिके त्वनैकान्तिकपदं योगात्सम्प्रति
प्रत्यक्षेणैकान्तः साध्यमाधकत्वाभावात् इति ।

“गोत्याहोसिद्धिस्तु नत्सिद्धिः” छ० ।

“अथयोरसदुत्तरये जीवमात्र । गोत्यात् गोसिद्धिर्गोव्य-
वहार इति सम्प्रदाय वयन्तु गोत्वाद्भवेतरासमवेतत्वं
सति गोसमवेताद्याह्लादित, एतेन व्याप्तिपक्षधर्मस्यै
दर्जिते गोर्गोत्यस्य तादात्म्येन गोरेष वा सिद्धिर्यथा
तथैव क्षतकृत्पादपि व्याप्तिपक्षधर्मतासङ्कितादनित्यत्वं
सिद्धिरित्यु व्याप्तिपक्षधर्मतानङ्कितात् साधर्म्यमात्रात्, तथा
सति व्यूढपक्षसाधर्म्यात्समेयत्वादितस्तद्वचनमप्यदूषक
स्यादित्यर्थं विशेष” इति ।

“साध्यवृत्तान्तयोर्धर्मो विकल्पादुभयसाध्यत्वाच्चेत्कर्तव्यकर्म-
वर्तव्यार्थविकल्पसाध्यसमा” २।४।५।६।७।८ सू०

“क्रमवापि जातिपट्टक निरूपयति । उत्कर्षेण सम
उत्कर्षसमस्यमपकर्षसमोऽपि व गतार्थगत्य साध्येति भाव-
प्रधानो निर्देशः यत्न्येत्यादिना समो वर्ण्यसमाद ५।६
७।८। ९। विद्यमानधर्मादपि उत्कर्षे विद्यमानधर्मापचयो-
ऽपकर्षे वर्ण्यस्य वर्णनीयत्वं तच्च सन्द्भसमाधकत्वादि
तदभावाऽप्यर्थस्य विकल्पोऽपि विध्य साध्यत्व” पक्षावयव
साधनीयत्वं साध्यवृत्तान्तयोधर्मविकल्पादिति पक्षाना
पक्षानपीकम् उभयसाध्यापादिति पक्षः । तदयमर्थः
साध्यतेऽमेति साध्य” पक्षः तथा च साध्यवृत्तान्तयोऽरि-
त्वात् पक्षावृत्तान्तयोऽपि किञ्चित्पक्षः धर्मविकल्पो
धर्मस्य वैकल्यं तच्च कश्चित्पक्षः किञ्चिदस्य प्रकृते
साध्यसाधनान्तररूपस्य धर्मस्य विकल्पात्पक्षयोऽ-
विद्यमानधर्मादपि च उत्कर्षसम व्याप्तिमपुनरप्यस्य
वृत्तवृत्तान्तान्तररूपस्य साध्यसाधनान्तरेणाविद्यमान
धर्मस्यैव च उत्कर्षसम इति कथितार्थः । यदा यन्ते-

इति च स्तनकत्वादिति स्थापनावाम् अनित्यत्वं स्तनकत्वं
घटे रूपसङ्घर्षरतमतं शब्दोऽपि रूपवान् स्यात् तथा
च विवक्षितविपरीतसाधनाद्द्विगोपपन्नो हेतुसङ्गदेवना-
भासा चेयम् । एव श्रावणशब्दसाधन्यात् स्तनकत्वाद्द्वोऽपि
श्रावण स्यादपिशेषात् । यस्तुतस्तु घटे श्रावणत्वापादनेऽ-
र्थान्नरमतं चक्षुषक्षणे दृष्टानपद साध्यपदञ्च न देयम् ।
अपकर्षसमायान्तु धर्मविकल्प धर्मस्य सङ्घर्षरितधर्मस्य
विकल्पोऽसम्भवः तत अपकर्ष साध्यसाधनान्यतरस्याभाप-
प्रसङ्गः तथा च पक्षदृष्टानान्यतरस्मिन् व्याप्तिमपुरस्कृत्य
सङ्घर्षरितधर्माभावेन हेतुसाध्यान्यतराभापप्रसङ्गमप-
कर्षसम ४ यथा शब्दोऽनित्य स्तनकत्वादित्यत्र यदा-
नित्यसङ्घर्षरितघटधर्मात् स्तनकत्वादित्य शब्दक्षटा
स्तनकत्वादनित्यसङ्घर्षरितघटधर्मरूपवत्त्वव्याप्यत्वा शब्दे
स्तनकत्वस्यानित्यत्वस्य च व्यावृत्तिः स्यात् । आद्ये निवृद्धिदे-
शना द्वितीये वाधदेशना, एव शब्दे स्तनकत्वसङ्घर्षरित-
श्रावणत्वस्य संयोगादावनित्यस्तनकत्वसङ्घर्षरितगुणत्वस्य
च व्यावृत्त्या घटेऽनित्यत्व स्तनकत्वञ्च व्यापतेः तति दृष्टान्ते
साध्यसाधनवैकल्यादेवनाभासाऽपीयम् । यन् यान्तिके
शब्दोनीरूप इति घटोऽपि भीरूप स्यादित्यपकर्ष इति
तदसत् घटे भीरूपत्व पादनव्यावृत्तिरत्यात् व्याचार्य-
स्वरयौऽप्येव यन् यैवस्यसमाया श्रवणान्नभौव स्यादिति
तच्च उपधेयसङ्करेऽप्युपाधेरसङ्करात् वर्णप्रसमायान्तु
साध्य सिद्धभाषयान् सन्दिग्धसाध्यकादिर्वा तस्य धर्म
सन्दिग्धसाध्यकादिर्वाहेतुत्वस्य विकल्पात्सत्त्वात् दृष्टान्ते
वर्णप्रत्वस्य सन्दिग्धसाध्यकत्वस्यापादनं वर्णप्रसम ५ तद-
यमर्थं पक्षदृष्टिहेतुर्हि गमक पक्षस्य सन्दिग्धसाध्यक-
क्षया च सन्दिग्धसाध्यकदृष्टिहेतुत्वस्या दृष्टान्तेऽपि स्वी-
कार्यं तथा च दृष्टान्तस्यापि सन्दिग्धसाध्यकत्वात् सप-
क्षदृष्टित्वानियथादसाधारणो हेतुसङ्गदेवनाभासा चेयम् ।
हेतु सन्दिग्धसाध्यकदृष्टिर्यदि न दृष्टान्ते तदा गमक-
हेत्वभावात् साधनविकल्पो दृष्टान्त स्यादिति भावः ।
अवर्णप्रसमायान्तु दृष्टान्ते सिद्धसाध्यके यो धर्मो हेतु-
कस्य सत्त्वात् पक्षे शब्दादावसन्दिग्धसाध्यकत्वापादन-
मवर्णप्रसमाद् दृष्टान्ते हेतोर्यादयत् तादृशो हेतुरेव
गमक इत्यभिमानेन एवमापादनं दृष्टान्ते यो हेतु
सिद्धसाध्यकदृष्टिः स चेन्न पक्षे तदा गमकहेत्वभावात्
सङ्घर्षादिर्वा स्यादतस्तदर्थो हेतुरप्यत्र पक्षतः भवते
स्वीकार्यः तथा च सन्दिग्धसाध्यकत्वसङ्घर्षरितसाधनाभावात्

दात्रयाधिष्ठि। अधिष्ठितेनभाभास चेयम् । विकल्पसमा
यान्तु यत्ने इहाने च योधर्मसाध्य विकल्पोविच्छेद
कर्मो व्यभिचारितम् उपपन्नस्य चैतत् सन्दर्भितधर्म
स्यापि बोध्य व्यभिचारोऽपि हेतोर्धर्मात्तर प्रति
धर्मात्तरस्य साध्य प्रति धर्मात्तरस्य धर्मात्तरं प्रति वा
तथा च कल्पविच्छेदस्य कल्पितव्यभिचारदर्शनेन धर्मत्वादि
योगात् प्रकृतहेताः प्रकृतसाध्य प्रति व्यभिचारापादन
विकल्पसमा ७ यथा यन्त्रोऽनित्य कृतकारादित्यत् कृतक
त्वस्य शुक्लत्वव्यभिचारदर्शनादुक्तत्वजातिमत्त्वव्यभिचार-
दर्शनादिमत्त्वस्य सूर्यत्वव्यभिचारदर्शनाद्वर्मात्तविधेयात्
कृतकत्वमव्यभिक्तस्य व्यभिचारेतिधर्मैकान्तिकदेवभाभासा
चेयम् । पक्षद्वयान्तादेः प्रकृतसाध्यगुणतापादनं च साध्य
समाप्तं तस्यावसागय ए नृपयोगसाध्यस्यैवानुमतिविषयत्व
तथा च पक्षोत्तरनुमितिविषयतात् साध्योत्तराद्योगसा-
ध्यत्वम् अतः साध्यसमा । तथा हि पक्षोत्तरं गुरुं गिरुते
यत्तत् प्रयोगसाध्यताभावाद्वास्तुमिति विषयत्व पक्षसिद्धये
पक्षोत्तरतानादात्रयाधिष्ठितादयस्कादेवभाभासा चेयम् ।
इत्यर्थस्तु उपपन्नसाध्यतात् नभय पक्षद्वयान्तो तदुक्तं
हेत्यादि । तत्तु ध्यात् तदधोमानुमिति विषयत्व साध्योपेय
पक्षोत्तरपीति तुभ्यतापादनमिति सिद्धापरिक्तभाषमते
सिद्धस्याप्यनुमतिविषयतात् साध्यसमत्व हेतोः च सा-
ध्यत्वे हेतुमान्द्वयान्तोऽपि साध्य इत्याशयः ।
“किञ्चित्साध्यान्तुपक्षकारसिद्धे वैधर्म्यान्मतिपेयः” इति ।
“यतामानसदुत्तरत्वे धीजमाह किञ्चित्साध्यान्तु
साध्यत्वविषयत् व्यभिक्ततात् उपपन्नकारसिद्धे साध्य
सिद्धेः वैधर्म्यान्मतिपेयतात् व्यभिक्तिरपेक्षात् साधयं
साध्यात् भवता कृत प्रतिपेधो न सम्भवतीत्यर्थ । अन्यथा
प्रमेयत्वरूपसाधकसाध्यान्तु तदुत्तरमवयवस्यैव सादिति
भाव । तथा चाय कस्य अभिक्तत्वव्याप्यात् कृतकत्वात्
शब्देऽनित्यत्वमुपसंहराणे ननु कृतकत्व रूपव्यापि व्याप्य
त्वेन तत्ते रूपमव्यापादनाय शब्दे, एव अभिक्तत्व न
रूपव्याप्य येन रूपाभावादनिनित्यताभाव शब्दे स्यात् एवं
नर्णसंज्ञेऽपि किञ्चित्साध्यान्तु व्याप्यतापक्षेदकाय
किञ्चाहेतोः साध्यसिद्धिः तादृशहेतुमत्त्वस्य इहान्तता
प्रमेयक न तु यत्ने यावद्व्येष्ट्यापेक्षास्यो हेतुसाधवद-
विच्छेदेतमवयवम् अन्यथा तस्याऽपि दूषणीये इहानी
कर्तव्यः कोऽपि न स्यात् एवमवयवस्यैव व्याप्यताप-
क्षेदकार्वाक्यस्य इहान्तत्वस्य यत्ने कृतसाध्यसिद्धिर्न

य इहान्तवृत्तिवाचकसाध्यान्तु यत्ने कृतम् । यत्
विकल्पसमोऽपि प्रकृतसाध्यव्याप्यात् प्रकृतहेतोः साध्य-
सिद्धिसाधैधर्म्यात् यत्किञ्चिदुत्तरमिचारात् कृतः प्रतिपेधो
न सम्भवति अत्रि यत्किञ्चिदुत्तरमिचारात् प्रकृतहेतोः
प्रकृतसाध्यावयवत्वमतिप्रसङ्गात् । यत् साध्यसमोऽपि
व्याप्याहेतोः सिद्धे यत् साध्यसिद्धिर्न तु पक्षद्वयान्ता
द्वयोप्यनेन साध्यत्वे तथा सति क्वचित्पि साध्यसिद्धिर्न
स्यात् तदोपपन्नमपि विधायिते” इति ।

“साध्यातिरेकात् इहान्तोपपत्ते” इति ।
“यत्किञ्चिदुत्तरसाध्यमवाय समान्यत्वमव्याह इहान्तो-
पपत्तिर्द्वयान्तोपपत्ति साध्यति तात् इहान्तो हि
साध्यमति” इत्यनेन तावत्तैव इहान्तत्वमप्युक्तं अतमेवो
धर्म पक्षद्वयान्तोऽपि यत्नेः पक्षोत्तरस्य साध्यसमत्व
मतेन प्रसङ्ग इहान्तो इहान्तः एव । तस्याद्विधा
नित्यत पक्षत्वोक्ततात्तत् च साध्यतातिरेकात् साध-
नात् पक्ष इत्युक्तं न तु पक्षोऽपि साध्यतेऽतिप्रसङ्गा-
दिति भागः” इति ।

“साध्य साध्यनाय सा हेतोः प्रमाणाद्विधितयाद-
मात्रा कथावकत्वात् प्रामाण्यमिति” इति ।

“प्रमाणात् प्रामाण्यमिति अत्र” इति । हेतोरिति
साधकत्वमिति मेव वा प्रपञ्चं तद्वचनात् प्रामाण्यवि-
धितया तत्तु हेतोरपि प्रामाण्यविधेयत् किदस्य साधक
त्वमिति दोषमाह अत्रमात्रा इति अत्रमात्र साधकत्वे
ऽतिप्रसङ्गात् साधकत्वसाधन कारकतावकसाधारण्यम्
एवञ्च कारकत्व पक्षवृत्त्य साधन कार्यसाध्यत्वस्येव
साध्येन सम्बद्ध सत्तावक चेत्तदा सत्यापेक्षा कार्य-
कारणभाव सत्त्वस्वत्वस्य प्रागेव सातत्वात् साध्य-
तावकभावः प्रामाण्येन जन्यजनकभाव प्रामाण्येन सवचो-
दकयोदियामेदादित्याशय इत्यन्ये । तथा च प्रामा-
ण्यविधेयादनिष्टापादनेन प्रत्यक्षस्यान प्रामाण्यमाह । यदि
चामात्र सिद्ध साध्यसिद्धि जनयति साध्याभावसिद्धिमेव
किल न न जनयेत् अत्रमात्रताविधेयात् तथा चामात्रा
साधकत्वादिनिष्टापादनमामात्रसमाप्तं प्रतिश्रुतवर्तदेशना
भावे चेत्ते” इति ।

“यदादिनियमितदर्शनात् पीडने अभिचारादपतिवेध” इति ।

“अनयोऽप्युत्तरत्वे धीजमाह । दण्डादन्तो यदादि-
नियमितदर्शनात् सर्वबोधकप्रत्यक्षसिद्धतादभिचारात् स्ने-
नादित प्रतीडने च अभिचारात् तदुक्तः प्रतिपेधः

सम्प्रति न हि कारण दण्डादि प्रागेव घटादिना
सम्बद्धमपि तु घटादिना, येनादिरप्युद्देश्यतया योडां
जनयति अन्यथा लोकेदमित्यकारणभाषोक्ते
तदुक्तो हेतुरस्यसाधक स्यादिति" इति ।

"दृष्टान्तस्य कारणानपदेशात् प्रत्यक्षस्यानाश्रयं प्रतिदृष्टान्तेन
प्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तसमी" १११२ सू० ।

"क्रमप्राप्ते प्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तसमे जातिं लक्षयति ।
दृष्टान्तस्य कारणं प्रमाणं तदपदेशोऽनभिधानम् अभि-
धानं चानतिप्रयोजनकं तथा च दृष्टान्तस्य साध्यकत्वे
प्रमाणाभावात् प्रत्यक्षस्यानवयव यद्यपीदं सदुत्तरमेव
तथापि दृष्टान्ते प्रमाणं वाच्यं तत्रापि प्रमाणाभारमिन्न
नवस्याया प्रत्यक्षस्याने तात्पर्यं तदुक्तमाचार्ये "नय-
स्याभासप्रसङ्गं प्रसङ्गसमं" इति एतन्मते हेतोर्हेतुत्व-
रमित्यस्याऽपि प्रसङ्गसमा एव । पूर्वमते तु हेतुत्व-
स्यादिकं यद्यप्यभासप्रतिगणेष्वनभिधूतमिति विशेषः । अन-
वस्थादेशाभावात् चेयम् । प्रतिदृष्टान्तसमं गत्येतव्यं
प्रतिदृष्टान्तेन प्रत्यक्षस्यानाश्रयं प्रतिदृष्टान्तसमं १२ एतच्च
साधधारणं तेन प्रतिदृष्टान्तमात्रवलेन प्रत्यक्षस्यानवयव-
तेन साध्यस्यसमाव्युत्थानं यदि घटदृष्टान्तवलेनानित्य-
शब्दं गटाकाशदृष्टान्तस्येति नित्यं एव स्यात् नित्यं किं न
स्यादिति या । पूर्वोक्तोपादानोय हेतुरनङ्ग-
दृष्टान्तमात्रवलादेव साध्यमिदं नित्यमिमानं साधप्रति-
रोधान्यतरदेशमाभावात् चेयम्" इति ।

"प्रदीपादात्मप्रसङ्गं गृह्यति यत्तद्विनिर्दिष्टं" सू० ।

"प्रसङ्गसमे प्रयुत्तरमाह । दृष्टान्तो हि निदर्शनस्यान-
वयवेन साध्यमिदं यद्यप्येवमेवमेव न तु दृष्टान्तदृष्टान्ताग्रव-
स्थितपरस्परं लोकाभिज्ञा युक्तिभिज्ञा वा । अन्यथा घटा-
दिप्रसङ्गाय प्रदीप इव प्रदीपप्रत्ययार्थमनवस्थितप्रदीप-
परस्परं प्रसङ्गे तदीयसाधकमपि व्याचक्ष्येते" इति ।
"प्रतिदृष्टान्तस्यैव नानेतरदृष्टान्तं" सू० ।

"प्रतिदृष्टान्तसमे प्रयुत्तरमाह । यदायुत्तरक्रम-
प्रतिदृष्टान्तस्यैव किमर्थमुपादीयते मदीयहेतोर्भाषार्थं
सत्प्रतिपक्षितार्थं वा नाहं यत प्रतिदृष्टान्तस्य हेतुमे-
वार्थसाधकत्वे मदीयो दृष्टान्तो नाहेतुः साधककथा-
चाक्षर्यवत्साधकं साधकं न वा द्वितीयोऽपि यत प्रति-
दृष्टान्तस्य साधकत्वत्वे लक्ष्यमाने नाहेतुर्दृष्टान्त-
मदीयो दृष्टान्तस्तु सहेतुत्वात्साधकत्वत्वं यस्तुतो हेतु-
विना दृष्टान्तमात्रेण न कल्प्यते प्रत्यक्षभावना तदभावा-

व्याप्यवत्साधनाभावात् हेतुपादाने तु सदुत्तरत्वमेवेति
भाव इति" इति ।

"प्रागुत्पत्ते कारणभावादनुत्पत्तिरसमं" १३ सू० ।

"क्रमप्राप्ते प्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तसमे लक्षयति । प्रागुत्पत्तेरिति साध-
नाश्रयेति शेषं कारणभावात् हेतुभावात् तथा च
साधनाश्रयहेतुदृष्टान्तानामनुत्पत्तेः प्राक् हेतुभाव इत्य-
नुत्पत्त्या प्रत्यक्षस्यानवयवत्वमिति १२ यथा घटोरूपवान्
मन्वात् पटवदित्युक्ते घटोत्पत्तिर्गन्धात्पत्तेरपि पूर्व हेतु-
भावादिति घटे च गन्धत्वत्ते पूर्व हेतुभावेन
दृष्टान्तासिद्धि एव आद्यक्षणे रूपाभावाद्वाच्यं अन-
त्यक्त्या प्रत्यक्षस्यानवयव तत्रापि सत्त्वात् उत्पत्तेः पूर्व-
हेतुभावेन प्रत्यक्षस्यानवयव लक्षणस्यात् जातित्वे
सतीति च विशेषणीय तेनोत्पत्तिकालावधिर्घटो
गन्धवानित्यत्र वाच्येन प्रत्यक्षस्याने जातिव्याप्तिः अविज्ञा-
दिदेशमाभावात् चेयम्" इति ।

"तथाभावादनुत्पत्तस्य कारणोपपत्तेर्न कारणप्रतिषेधः" सू०

"थालोत्तरमाह । उत्पत्तस्य तथाभावात् घटाद्यात्म-
कत्वात् तत्र कारणस्य हेतोर्नपत्तेः सत्त्वात् कथं कार-
णप्रतिषेधः । अयमाशयः मत्ते हेतुभावात्साधकं नवतत्त्वत्वे
हेतुभाव सम्प्रति अविकरणाभावात् न हि हेतुभा-
यमात्रासिद्धि तदीयहेतोरपि लक्षितभावसत्त्वात् एतेन
दृष्टान्तासिद्धिरित्याता यदा कटाचक्षेत्तस्यैव नैव दृष्टा-
न्तस्योपपत्ते एव हेतुभावात् यदा कटाचित्तत्वे सत्त्वादेव
हेतुभावात् न तु सार्वत्रिकी तदमेवेति" इति ।

"सामान्यदृष्टान्तयोरेन्द्रियकत्वे समाने नित्यानित्यसा-
धकत्वात् समवयवम्" १४ सू० ।

"क्रमप्राप्ते समवयवम् लक्षयति । नित्यानित्यसाधक्या-
दिति समयकारणोपलक्षणं तेन समानत्वमनवयवतादि-
यत्किञ्चित्समयकारणवत्त्वात् समयेन प्रत्यक्षस्यानवयव-
सम १४ अधिकतुल्यदृष्टान्तपरं तथा हि यन्देशान्तर-
कार्यत्वाद्दृष्टव्यत्वे सामान्ये गोत्वादी दृष्टान्ते घटे
ऐन्द्रियकत्वं तुल्यं यथा कार्यत्वादिप्रमाणानि नित्यत्वं
निर्णीयते तथा ऐन्द्रियकत्वात् समयकारणादनित्यत्वं
चन्द्रिद्यताम् एव गन्धत्वादिप्रमाणानि नित्यत्वं निर्णीयते
तथा च हेतुभावेऽप्युपलक्षणवत्साधकत्वात् साध्यस्येव
सत्प्रतिपक्षदेशमाभावेयम्" इति ।

"साधक्यां समये न समयो वैधर्म्यादुभयत्र वा समयो-
ऽन्यत्वं समवयवसङ्गो नित्यानित्यपुण्यमात्रं सामान्यसा-

प्रतिषेधा" गौतमसूत्रस्य पञ्चमाध्याये व्याप्तिरूपसूत्रम् ।
 "अलोत्तरम् । साध्यासाध्याय्येदं गतं संगतं व्याप्या
 मानेऽपि न संशयो वैधर्म्याद्वैधर्म्येदं गतम् यदि च
 कार्यं तत्पदं वगैरेदं न संशयस्तदाऽस्त्यन्तसंशयप्रसङ्गः
 संशयानुच्छेदप्रसङ्गः न च तदाऽभ्युपगन्तुं गम्यमि-
 त्याह नित्यत्वेति समास्य सामान्यसंदर्भस्य नित्य-
 त्वान्भ्युपगमात् नित्यसंगत्यन्तकत्वान्भ्युपगमात्तथा
 सति स्वदीयहेतुरपि न परपक्षप्रतिषेधक इति
 भावः । सामान्यं गोत्यादिभिरत्यन्तान्भ्युपगमात् नित्य-
 त्वान्भ्युपगमप्रसङ्गात् तत्रापि साधारणधर्मप्रमेयत्वा-
 दिना संगत एव स्यादिति केचन" इति ।

"उभयसाध्यां प्रक्रियाविद्धे प्रकरणसमः १५" सू० ।

"क्रमप्राप्तं प्रकरणसमं लक्षयति । उभयसाध्यां
 प्रक्रमेण क्रिया अन्वयवत्तत्वाद्गतिरेकसङ्गत्वाद्वा प्र-
 क्रिया तत्त्वाधन विपरीतसाधनमिति फलितार्थं तत्त्व-
 स्तस्य पूर्वमेव सिद्धे तथाचाधिक्यमन्तरोपितप्रमाणा-
 न्तरेण बाधेन प्रत्यक्षान् प्रकरणसमं १५ यथा गच्छो-
 ऽनित्यं जनकत्वादित्युक्ते मैतदेव व्यावृत्त्येन नित्यस्य
 साधकेन बाधात् बाधदेशनाभावात् चेयम्" इति ।

"प्रतिपक्षात् प्रकरणविद्धेः प्रतिषेधात्तुपपत्तिः प्रतिपक्षो-
 पपत्तेः" सू० ।

"अलोत्तरमाह । प्रतिपक्षाद्विपरीतसाध्यसाधक-
 त्वेनाभिमतान्वावृत्त्यादितः प्रकरणसिद्धिद्वारा मदीय-
 साध्यस्य यः प्रतिषेधः त्वया क्रियते तस्यानुपपत्तिः
 कुत प्रतिपक्षोपपत्तेः तत्त्वज्ञापेक्षया प्रतिपक्षस्य मदीय-
 पक्षस्योपपत्तेः साधनात् । अयमाशय आशयत्वेन पूर्व-
 नित्यत्वस्य साधनादो बाध उच्यते स नोपपद्यते पूर्व-
 साधितस्य बलवत्त्वाभावात् कदाचित्कृतकत्वेनानित्य-
 त्वस्यापि पूर्वं साधनादिति तत्त्वज्ञप्रतिषेधोऽपि
 स्यात्" इति ।

"तैकाल्याविद्धे हेतोरहेतुसमः १६" सू० ।

"क्रमप्राप्तं हेतुसमं लक्षयति । तैकाल्यं कार्यं
 काकतत्प्रापकत्वात् तेन हेतोरविद्धेः हेतुत्वाविद्धेः ।
 अयमर्थः दण्डादिकं घटादेर्न पूर्वपक्षितया कारण-
 तदानीं घटादेरभावात् कस्य कारणं स्यात् अतएव
 न घटाद्युत्तरकावर्तितयाऽपि नया ज्ञानकावर्तित-
 तया तत्त्वकावर्तितो ह्येतदविशेषोविशेषादिनि-
 गमनापत्तेः तथा च बाधवत्त्वस्य हेतुनाहेतुतया

प्रत्यक्षान्मनरेतुसमः १६ कारणत्वात्तदनुनेन प्रति-
 हेतोरपि दण्डनाद्य तदस्यैव प्रतिपक्षतर्कदेशनाभावा-
 चेयम्" इति ।

"न हेतुत साध्यविद्धे तैकाल्याविद्धिः" सू० ।

"अलोत्तरमाह । तैकाल्याविद्धिस्तैकाल्येन व्या-
 प्तिरुक्ता सा न, कुतः हेतुतः साध्यविद्धे त्वयाऽप-
 र्युपगमात्" इति ।

"प्रतिषेधात्तुपपत्तेः प्रतिषेधस्याप्रतिषेधः" सू० ।

"पूर्ववर्तितामात्रेणैव हेतुतासम्भवात् अन्वया तदी-
 यहेतोरपि साध्य न सिध्येदित्याह हेतुफलभाव-
 स्य हेतुने प्रतिषेधस्यानुपपत्तेः प्रतिषेधस्य पराधीन-
 हेतौर्न प्रतिषेध इत्यर्थः" इति ।

"अर्थापत्तित प्रतिपक्षसिद्धेरर्थापत्तिसमः १७" सू० ।

"क्रमप्राप्तमर्थापत्तिरपि लक्षयति । अर्थापत्तिरर्था-
 पत्त्याभावः तथा अर्थापत्त्याभावेन प्रतिपक्षसाधनात्
 प्रत्यक्षान्मनरेतुसमः १७ । अयमाशय अर्थापत्तिरपि
 उक्तं भानुक्तमाशयति यथा गच्छोऽनित्यं इत्युक्तेऽर्थो
 दापाद्यतेऽन्यत् नित्यं तथा च दण्डानाविद्धि विरोधस्य
 जनकत्वादित्युक्तेऽन्यत्तदापक्षम् अन्यथाहेतोर्बाध-
 सत्यनुपपत्तेः वा अनुमानादनित्यं इत्युक्ते प्रत्यक्षादित्य-
 इति च बाध विशेषविधेः नोपपत्तेः फलकत्वमित्य-
 भिन्नान् सर्वदेशनाभावात् चेयम्" इति ।

"कृतकत्वाद्यर्थापत्तेः पक्षान्तरपक्षान्तरकृतत्वादनैकानि-
 कत्वाद्यर्थापत्तेः" सू० ।

"अलोत्तरम् । विरुद्धेन कृतकत्वं यत्कश्चिदेवा-
 दापाद्यते उक्तोपपादकं वा आद्ये तत्त्वज्ञानान्तरा-
 द्यतां त्वयानुक्तत्वात् अन्ये अस्या अर्थापत्तेरनैकानि-
 कत्वम् ऐकानिकत्वम् एकपक्षसाधकत्वं बलं तत्रा-
 न किं अनित्यं इत्यस्योपपादकं नित्यत्वमिति न किं
 विशेषविधिभावं येषविशेषफलकम्, अपि तु सति तात्पर्य-
 कचित् न किं नोबोधत इत्युक्ते सर्वमन्वदनीयमिति
 कथितप्रतिपद्यते" इति ।

"एकधर्मोपपत्तेरविशेषे सर्वविशेषप्रसङ्गात् बहुधावो-
 पपत्तेरविशेषसमः" १८ सू० ।

"अविशेषसमं लक्षयति । एकस्य धर्मस्य जनकत्वादे-
 रन्वये घटे नोपपत्तेः सत्त्वात् यदि घटोऽन्यद्विपरीत-
 त्वेनाविशेषः अन्वयते तदा सर्वेषामविशेषप्रसङ्गः, कुतः
 सर्वानुपपत्तेः तदा अन्वयस्यैव भावनाभिः सत्त्वमे-

यत्वाद्यस्तेषामुपपत्तेः सत्त्वात् तथा च सर्वेषामभेदे पक्षाद्यविभागः सर्वेषामेकजातीयत्वेऽपान्नरजात्युच्छेदः सर्वेषामनित्यत्वे जात्यादिविचयइत्यादि तथा च सन्धा-
तवृत्तिर्धर्मेषां विधेयतापादनमप्यवश्यमेति १८ फलितम्
अत्र चाविशेषसम इति, लक्ष्यनिर्देशः सङ्गावोपपत्ते
सर्वाविशेषपक्षरूपादिति लक्षणं येष व्युत्पादकम् । प्रति-
कूलतर्कदेशनाभासा चेयम्” इति ।

“कचिद्विषयप्रत्ययपत्ते कचिद्विषयपत्ते प्रतिषेधाभावः” सू०
“अलोत्तरमाह । तद्वर्गस्य हेतोर्धर्मोव्याप्राद-
क्षस्य कचित् कृतकत्वाद् उपपत्ते सत्त्वात् कचित्-
सत्त्वाद् उपपत्तेः अभावात् तदुक्तस्य प्रतिषेधस्या-
भावोऽसम्भव इत्यर्थः” इति ।

“उभयकारणोपपत्तेरुपपत्तिसमः” १९ सू० ।

“उपपत्तिसमं लक्षयति । उभय पक्षप्रतिपक्षौ तयो-
कारणस्य प्रमाणस्य उपपत्ते सत्त्वात् तथा च व्याप्ति-
मपुरस्कृत्य यत्किञ्चिन्नैष परपक्षदृष्टान्तेन स्वपक्षसा-
धनेन प्रत्यवस्थानम् उपपत्तिसमः” १९ यथा शब्दोऽनित्य
कृतकत्वादित्युक्ते यथा त्वत्त्वोऽनित्यत्वे प्रमाणमस्ति
तथा सत्यजोऽपि सप्रमाणक त्वत्त्वमप्यन्यतरत्वात्
तथाच बाध प्रतिरोधो वा । तद्देशनाभासा चेयम्” इ० ।
“उपपत्तिकारणान्यतुष्टानादप्रतिषेध” सू० ।

अलोत्तरमाह । अयं तदुक्तप्रतिषेधो न सम्भवति
कृतः सत्यत्वे उपपत्तिकारणस्य सत्यस्य साधकप्रमाणस्य
त्वयाऽभ्यनुष्ठानात् त्वया हि सत्पक्षस्य दृष्टान्तीकरणेन
सप्रमाणकत्वमनुज्ञातमतः कथं तत्प्रतिषेधः शक्यते
कर्तुम् अतुष्टातस्यापि प्रतिषेधे स्वपक्ष एव किं न
प्रतिषिध्यते” इति ।

“निर्दिष्टकारणाभावेऽप्युपलब्धादपलब्धिसमः” २० सू० ।

“उपलब्धिसमं लक्षयति । वादिना निर्दिष्टस्य
कारणस्य साधनस्याभावेऽपि साध्यस्योपलब्धात् प्रत्यव-
स्थानमनुपलब्धिसमः” २० इत्यर्थः । तथा हि पर्वतो वज्रिमान्
धूमादित्यादिकं वज्रप्रधारणार्थमुच्यते न च तत्त्वम्भवति
धूमं पिना आलोकादितोऽपि वज्रसिद्धेः तथा च न
तस्य साधकत्वमिति प्रतिकूलतर्कं न वा धूमावज्रिमाने-
वेत्यपधारण इत्यत्रादेरपि धूमेन साधनात् न वा पर्वत
एव वज्रिमानेवेत्यादिकम् अवधारयितुं शक्यते महा-
नशारेरपि वज्रिमतत्वादन्यथा दृष्टान्तासिद्धिं स्यात् ययं
वज्रिभूतपर्वतस्यापि सत्त्वाद्वाच्य इत्यादि तद्देशना

भासा चेयम्” अस्य विश्वनाथविरचिता इति ।

“कारणान्तरादपि तद्वर्गोपपत्तेरप्रतिषेधः” सू० ।

“अलोत्तरमाह । कारणान्तरात् साधनान्तरादालो-
कादितोऽपि तस्य धर्मस्य साध्यस्योपलब्धेस्तदुक्तं प्रति-
षेधो न सम्भवति । अयमप्यर्थः न हि ययमपधारणार्थं
वज्रिमान् धूमादित्यादिकं प्रयुञ्ज्महे अपि तु सन्दि-
ग्धस्य वज्रेः सिद्धयर्थम् अन्यथा तदुक्तमसाधकतासाधन-
मपि न स्यादसाधकतासाधकान्तरस्यापि सत्त्वात्” इति ।
“तदनुपलब्धेरनुपलब्ध्यादभावसिद्धौ तद्विपरीतोपपत्तेर-
नुपलब्धिसमः” २१ सू० ।

“अनुपलब्धिसमं लक्षयति । यद्यपि चेयं द्वितीया-
ध्याये दर्शिता दूषिता च तथाप्यनुपलब्धिसमा २१ जातिरेव-
मिति तत्प्राप्तोत्तरं क्रमप्राप्तोऽभिधीयते तत्राय क्रम
नैयायिकैस्तावच्छब्दा नित्यत्वमेव साध्यते यदि शब्दो
नित्यः स्यादुच्चारणात् प्राक् कुतो नोपलब्धते न हि घटा-
द्यावरणकुक्षादिवच्छब्दस्यावरणमस्ति तदनुपलब्धेरिति
तत्रैव जातिवादी प्रतयति तते यद्यावरणानुपलब्धे
रावणाभावः सिध्यति तदा आवरणानुपलब्धेरप्यनुपल-
ब्धादवरणानुपलब्धेरप्यभावः सिध्येत् तथाचावरणानु-
पलब्धिप्रमाणक आवरणभावो न स्यादपि त्वावरणोप-
पत्तिरेव स्यादिति शब्दनित्यत्वे नोक्तं बाधकं युक्तं
नन्वनुपलब्धेरनुपलब्ध्यान्तरामपेक्षणात् कथमेवमिति चेत्
इत्यम् अनुपलब्धेरनुपलब्ध्यान्तरामपेक्षणे स्वयमेव
स्वप्नानुपलब्धिरूपेति वाच्यं तथा च तद्वैवानुपल-
ब्ध्यानुपलब्धत्वसम्भवात्तदभावासिद्धेः स्वात्मन्यनुपलब्धिरूप-
त्वाभावेऽनुपलब्धत्वमेव न स्यात् अनुपलब्धेरनुपलब्ध्यान्त-
रामपेक्षणेऽनवस्था सत्यैव इत्यत्रैव रूपेण प्रत्यवस्था
नमनुपलब्धिसमः” २१ इत्यर्थः प्रतिकूलतर्कदेशनाभासा
चेयम्” इति ।

“अनुपलब्ध्यात्मकत्वादनुपलब्धेरपेक्षः” सू० ।

“अलोत्तरमाह । अनुपलब्धिः स्वात्मन्यनुपलब्धिरिति
कोऽर्थः स्वयमनुपलब्धिरूपेति चेन्नैवत्येव स्वविपर्यय-
नुपलब्धिरिति चेन्नेदं प्रसक्तं अनुपलब्धेरनुपलब्ध्यात्म-
कत्वात् उपलब्ध्याभावात्मकत्वात् अभावस्य च निर्दिष्टयक-
त्वात् स्वात्मन्यनुपलब्धित्वाभावेऽनुपलब्धित्वमेव कथमस्या
इति चेत् कुतो विरोधः नहि घटः स्वविपर्ययो न भव-
तीति नायं घटः स्वविपर्ययो न भवतीति । नायं घटः
आवरणाभावः कथमनुपलब्धिविपर्यय इति चेत् क एव-

इति वाच्यं सर्वकालमित्यस्य यावत्सम्पत्तिमित्यर्थात् अतः
त्वत्कृतः प्रतिषेधो न सम्भवति मतान्तरे तु अनित्ये-
ऽनित्यत्वोपपन्ने हेतोरुक्तपाय प्रतिषेधः कृतः स च
सम्भवतीत्यर्थः' इति ।

"प्रयत्नकार्यानेकत्वात् कार्यसमः २४" सू० ।

"कार्यसमः अश्वयति । प्रयत्नकार्यस्य प्रयत्नसम्पा-
दशीयस्थानेकत्वात् अनेकविधत्वात् । अश्वमर्थः शब्दो-
ऽनित्यः प्रयत्नानन्तरीयकत्वादित्युक्ते प्रयत्नानन्तरीय-
कत्वं प्रयत्नकार्ये घटादौ प्रयत्नानन्तरोपलभ्यमाने
क्रीडाकादायपि दृष्टान्तत्वं द्वितीयं न तज्जन्यत्वसाधकं
आद्ये तु अश्विद्वं तथा च सामान्यत उक्ते हेतोरनभि-
तविशिष्टनिराकरणेन प्रत्यवस्थान कार्यसमा २४ अश्विद्वं देश-
नाभासा चेत्यम् । अथ वा प्रयत्नकार्याणां प्रयत्नकर्तृत्वानां
कर्तृव्यप्ययत्नानामिति यावत् तादृशानां अनेकविधत्वात्
युक्तान्यस्य घ्राघातकसुत्तर कार्यसमा तथा चास्या
आकृतिगणत्वात् सूत्रानुपदर्शितानामपि परिग्रहः यथा
त्वत्पक्षे किञ्चिद्गुणं भवित्यतीति शङ्काऽपि शङ्का समा
कार्यकारणभावस्योपकारनियतत्वे ऽनवस्थेत्यनुपकारसमा
इत्यादि" इति ।

"कार्यान्त्यत्वे प्रयत्नाहेतुत्वमनुपलब्धिकारणोपपत्तेः" सू० ।

"अतोत्तरम् । शब्दस्य कार्यान्त्यत्वेऽकार्यत्वे प्रय-
त्नस्य वक्तृप्रयत्नस्य अहेतुत्वम् अकारणत्वम् इदञ्च तदा
स्यात् यद्यनुपलब्धिकारणभावरण्यादिकसुपपद्यते न
च तज्जन्तेऽस्त्यर्थः । आकृतिगणपक्षे तु कार्याणां
जातीनामन्यत्वे नानापिधत्वे इदमुत्तरं प्रयत्नस्य त्वदीय-
दूषणप्रयत्नस्य अहेतुत्वं असाधकत्वाभावः उपपद्यते
कारणस्य प्रमाणस्य निर्दोषवाक्यस्य या उपपत्तिः
निर्दोषवाक्याधीनोपपत्त्यादौ तदभावात् तदाक्यस्य स्वा-
घातकत्वादित्यर्थः" इति ।

१४ अभावे जातिवैरम् जातिसुन्दरम् । जातिश्च प्रकार
विशेषतया वा शब्दशक्तिज्ञानविषयः । तत् प्राभाकरमते
आकृतिव्यङ्ग्याया एव जातित्वं न गुणत्वादीनां नैयायिक-
मते तु अतृणतैकबुद्धिनिग्रहकत्वात् नित्यत्वे सति अनेक-
समनेतत्वरूपबलयोगाच्च गुणत्वादीनामपि जातित्वम-
श्वेयः । "समानप्रसवात्मिका जाति गोः स्रवभाष्योक्त-
येवोक्ते च । जातिशक्तिपादशब्दे च तद्भाष्ये उच्यते ।
अतएव "इत्यादित्युक्तस्तु सत्ता परतयोच्यते ।
परभिन्ना न या जातिः सैवापरतयोच्यते । इत्या-

दिकजातिस्तु परापरतयोच्यते" भाषायास्तुम् । अन्तो-
भेदश्च । "पद्यं चतुष्पदी ज्ञेयं वृत्तं जातिरिति द्विधा ।
वृत्तमपरसंख्यातं जातिर्भाषाज्ञाता भवेत्" अन्तोप-
र्युक्तेः भाषाज्ञातं अन्तः । "इयमच्युतवीचाठग्रा वदु-
वृत्ता जातिशक्तिनी" अन्तोभः । इत्यजातिशेषजातिविक्षेप
जातिप्रभृतयश्च प्राचीनानामिति कर्मसंज्ञासिद्धौ लीलाव-
त्तादौ इत्येकस्मिन् प्रकरणे उच्यते । "सङ्केतो वृत्तते जातौ
गुणद्वयक्रियासु च" भाष्ये । "असम्पादयत कश्चिदर्थं
जातिक्रियासु च" भाष्ये । ब्राह्मणादिजातौ "जातग्रा
काममध्योऽसि चरन् त्विदमुच्यते" वेचीरुः । "ब्राह्मणस्य
ब्राह्मणयोर्ब्राह्मणमात्रं संबन्धे । प्रायश्चित्तस्य चैकत्वं
जातिशक्तिवत् सत्यते" प्रा० तः । अत्रानि "आचार्य-
स्य या जाति विधिवद् वेदपारगः । उत्पादयति
सावितरा सा नितरा साऽजराऽमराः" मनुः ।
आचार्यवृत्ते "वृद्धमर्मणिषूत्रायः काठवल्कलवास-
साम् । अजातौ जातिकरणे विद्वेद्याद्युच्यते" इति
याज्ञः । १५ जातिपाचकशब्दे च "घोटाद्युपलोकक-
तिपयस्येति हेतुवशानेह हस्तयथोपपत्तौ त्रितयाध्यापकधृत्तौ
जातिः" "कृत्यस्यस्यास्ता अजात्या" "जात्यास्यामेक-
स्मिन् वस्तुवचनमन्यतरस्यात्" (ब्राह्मणः पृथ्वा ब्राह्मणः
पृथ्वः) "जातेरस्त्रीविषयादयोपपत्ता" इति च या० ।

जातिकोश(प्र) ३० न० जातेः जातोपलब्धस्य कोशविषयः ।
(जायफल) जातोपलब्धे भावप्र० "जातोपलब्धं जानिकोशः
भालतीफलमित्यपि । जातिफलं रणे तिल्लं तीक्ष्णोष्णं
रोचनं लघु । कटुक दीपकं पाहि सख्यं श्लेष्मानिहा-
पहम् । निहन्ति सुखवैरस्यमदौ दुर्गन्धप्रकाशता ।
कमिकासवमिश्रासमोषपीवङ्गुलः" भावप्र० । हेतुपक्षे
अथ मूर्खान् जातौ दीर्घमध्यं पठितः ।

जाति(ती)कोषी स्रो जाति जातिफलं कुशाति कुप-नि-
कर्णे-अण् उप० स० गौरा० ङीप् । जातोपलब्धे राजनि० ।
जातिधर्मः ३० इत० । ब्राह्मणादीनां धर्मभेदे । ३ च
भा० या० ६० अ० दर्शितो यथा

"ब्राह्मणस्य तु यो धर्मजनने वज्राभि जेवचम् ।
इममेव महाराज । धर्मसाकं पुरातनम् । स्वाध्यायाभ्य-
सनश्चैव तत्तत् कर्म समाप्यते । तच्चेद्विद्वत्प्रागज्ज्ञानं
स्वस्वकर्मणि । अकुर्वीत विद्वत्प्रागं यानं प्रज्ञानतर्पि-
तम् । कुर्वीतापत्यसन्नामसो दद्याद्यजेत च । कर्मिणश्च
हि भोक्तव्यं धनं वद्विरित्येते । परनिष्ठितकार्यस्तु

साध्यावेनेन ब्राह्मण । कुर्यादभ्यस वा कुर्यान्नैतो
ब्राह्मण उच्यते । अन्वियस्यापि यो धर्मज्ञाने वक्ष्यामि
भारत ! । दद्याद्ब्राह्मणं याचेत यजेत न च याजयेत् ।
नाध्यापयेदधीयीत प्रजाय परिपालयेत् । निव्योद्युक्तो
दस्युवधे रणे कुर्यात् पराक्रमम् । ये तु क्रतुभिरिजानाः
श्रुतवन्तश्च भूमिपाः । न एवाहवजेतारक्ष एषां लोक-
जितमा । अविज्ञतेन देहेन समराद्यो निवर्जते ।
अज्ञितो नास्य तत् कर्म प्रयसन्ति इराविद् । एव हि
अज्ञवन्तूनां मार्गमाहुः प्रधानतः । नास्य ज्ञातमं
किञ्चिदभ्यहस्युनिवर्हणात् । दानमध्ययनं यज्ञो राश्यां
शेष विधीयते । तस्माद्ब्राह्मण विगेषेण योऽहं धर्म-
धीपृषता । अथ धर्मध्ववस्याय प्रजाः सध्यां महीपतिः ।
धर्मैव सर्वकल्याणि समन्तानि कारयेत् । परिनिष्ठित-
कार्यैस्तु नृपतिः परिपालनात् । कुर्यादभ्यस वा
कुर्यादैन्द्रो राजन्व उच्यते । वैश्यापि हि यो धर्म-
ज्ञाने वक्ष्यामि शाश्वतम् । दानमध्ययनं यज्ञः शौचेन
धनसमृद्धयः । पितृवत् पात्रवेद्विज्ञो युक्तः सध्यां पशू-
निह । धर्मं तद्वेदम्यत् कर्म यत् च समाचरेत् ।
रक्षया च हि तेषां नै मरुत् सुखमवाप्नुयात् । प्रजा-
पतिर्हि वैश्याय रक्षतः परित्ददौ पशून् । ब्राह्मणाय च
राशे च सध्यां परित्ददौ प्रजाः । तस्य वृत्तिः प्रवक्ष्यामि
यज्ञ तस्योपजीवनम् । पश्यामेकां पिदेहेतु यताञ्च मिथुन
हरेत् । उवाच सप्तम भाग तस्माद्भुङ्क्ते कलाःकुरे ।
शस्यानि सर्ववीजानामेषा सांवत्सरी नृपति । न च
वैश्यास्य कामः स्याच्च रणेयं पशूनि । वैश्यां चेन्जाति
नाम्येन रक्षितव्या कथञ्चन । शूद्रस्यापि हि यो धर्म-
ज्ञाने वक्ष्यामि भारत ! । प्रजापतिर्हि वश्यानां दासं
शूद्रमकलयत् । तस्माच्छूद्रस्य वश्यानां परिचर्या विधी-
यते । तेषां शूद्रपण्याञ्च मरुत् सुखमवाप्नुयात् ।
शूद्र एतान् परिचरेन्नो नृप वश्यान्तुपूर्वम् । सस्ययाश्च न
जुषीत जातः शूद्रः कथञ्चन । पापीवान् हि धर्मं बध्ना
वधे कुर्याद्दरीयश्च । राश्या वा समस्तघातः काम
जुषीत धार्मिक । ननु वृत्तिः प्रवक्ष्यामि यज्ञ तस्योप-
जीवनम् । अथप्रपरस्वीयो हि वश्यानां शूद्र उच्यते ।
कल वेदनकोपीरक्षपानहृज्जगानि च । यातयापानि
देवानि शूद्राय परिचारिके । अधामश्रीणि विधीर्वाणि
वक्तव्यं हिजातिभिः । शूद्रावैव प्रदेयानि तस्य धर्मधन
हि यत् । ननु किञ्चिद्द्विजातीनां शूद्रः पशून्पुत्राभ्येव ।

कल्प्यां तस्य तु तेनाहुर्दृष्टिं धर्मविदो जना । देवः
पिण्डोऽनपत्याय भर्त्स्यो हृषइमेवौ । शूद्रेण तु न
जातव्यो भर्त्सा कस्याश्चिदापदि । अतिरेकेण भर्त्स्यो
भर्त्सा इव्यपरिहये । न हि स्वमस्ति शूद्रस्य भर्त्साकार्य-
धनो हि सः । उक्तस्तथायां वश्यानां यज्ञस्य च
भारत ! । स्नाहकारवष्टकारौ मन्त्र शूद्रे न पिद्यते ।
तस्माच्छूद्रः पाकयज्ञैर्यजेताव्रतवात् स्वयम् । पूर्वपाल-
मवीमाहुः पाकयज्ञस्य दक्षिणाम् । शूद्रः पञ्चवधो नाम
सङ्कल्पायां यत ददौ । देन्द्राभ्येन विधानेन दक्षिणा-
मिति नः श्रुतम् । यथा हि सर्ववश्यानां यज्ञस्यैव
भारत ! । अथ सर्वेषु यज्ञेषु अर्वायसो विधीयते ।
देवत हि मरुच्छूद्रा पयिन् यजताश्च यत् । देवत हि
पर विमा स्तेन स्तेन परस्परम् । अथलक्षिह सन्ते
तेषां कामैः समाहितैः । सङ्कलना ब्राह्मणैरेव त्रिषु
वर्णेषु कृतयः । देवानामपि ये देवा यद्भुतमुक्तं परं
हितम् । तस्मादर्थैः सर्वयज्ञा संखण्डाने न काव्यदा ।
अथयत्सुसामपितृपुण्ड्रो गित्य स्नाहैववद्विजः ।

सङ्कीर्णजातिधर्मास्तु सम्पाद्युक्तो जातिग्रन्थे 'दर्शितः'

'सम्पाद्युक्तो जातिधर्मां कुलधर्माश्च शाश्वताः' गीता ।

जाति(ती)पक्षो को जाते (तथा) जातीफलस्य पक्षो गौरा-

धीव । (जायसी) स्थाते गन्धद्रव्यभेदे 'जातीफलस्य तत्क-

प्रोक्ता जाति(ती) पक्षो भिन्नम् वरै । जाति(ती) पक्षो

उच्यः स्नाहुः कटूणां रसिपर्वकम् । कफकायविनाश-

द्वष्ट्याजनिविषापङ्का' भावम् ।

जाति(ती)फल न० जातिः(ती) तन्नामकं फल, इत० वा ।

(जायफल) गन्धद्रव्यभेदे हेमच० ।

जातिवाधक लि० इत० । जातिवाधके प्राचीननैयायिकोक्ते

व्यक्तेरभेदादौ च च जातिग्रन्थे दर्शितः ।

जातिब्राह्मण ५० जात्या जन्मना ब्राह्मण । तपःसाध्याय-

रहिते ब्राह्मणे । 'तपः श्रुतञ्च योनिश्च तप ब्राह्मण्यका-

रचम् । तपःश्रुताभ्यां यो हीनो जातिब्राह्मण एव सः'

यज्जार्थेचि० धृतमाक्यम् ।

जातिश्च य न० पापभेदे । तत्सङ्कल्पपादविधौ भक्तगोक्ते

प्रा० वि० व्यवस्थापिते च वचना ।

'तल भक्तः "ब्राह्मणस्य रज" ज्ञाता प्रातिरक्षेयमद्यो ।

जेह्यप्रश्नं भैरुन उ हि जातिश्च शकर कृतम् ।' जातिश्च -

शकर चर्मा ज्ञानान्तमभिज्जवा । चरेत् शालपत्र कच्छ

पूजापात्रमभिज्जवा । रजः ज्ञाता पीडाङ्गुराचम् । अत्रेक

उशनादि जैष्ठ्ये मिले कटिबल पुंसि मैद्युनं पुरुषे प्रास्य धर्मकरणम् । अत्र काशत खानपनं तत्र धेनुद्वयम् । अत्रामता प्राजापत्य तत्र धेनुरेका । एतस्माभ्यां बोद्धव्यम् । इह जलमेतन्म विशेषमाह मनु “अथगुर्यं चरेत् कच्छमतिकच्छ निपातने । कच्छातिकच्छं कुर्यात् विप्रुखोत्पाद्य शोचिन्म” । तथा याज्ञवल्क्य “विप्रुखोद्यमे कच्छमतिकच्छ निपातने । कच्छातिकच्छोऽस्तृकपाते काव्योऽभ्यन्तरशोचिन्ते” । अत्र दण्डशब्दं शस्त्रमपि लक्षयति । अतिकच्छे धेनुतय कच्छातिकच्छे धेनुपञ्चकम् । यत्र ‘कच्छातिकच्छं कुर्यात् चान्द्रायणमथाचरेत् । दण्डं सखास्य गा दट्टादङ्गच्छेदो यदा भवेत्’ । अत्र द्विजाङ्गच्छेदं प्रतद्वयस्य गोदानानाञ्च सप्तम्यः । विशेषमाह बृहस्पतिः, “काष्ठादिमा ताडयित्वा त्यग्भेदे कच्छमाचरेत् । अस्थिभेदेऽतिहास्यन्तु पराक चाङ्गकृत्तने” ।

जातिमात्रं न० जातिरेव जाति+एवाचै मात्वच् । स्वाध्यायादिहीने जन्ममाले “जातिमालेण किं कश्चिन्न्यते पूज्यते कश्चित्” इति० । “जातिमालोपजीवी वा कामस्यात् माङ्गल्यन्वयः” । “अमतामाममन्वाया जातिमालोपजीविनाम् । मैत्रां प्रतिपद्यो देवो न शिक्षा तारयेच्छिवाम्” मनु ।

जातिमात्रा जातिविशेषप्रापके अन्यभेदे ।

जातिवैरं न० जात्या स्वभावेन वैरम् । स्वभाववैरे यथा अहि-नकुलयोः उपयमशब्दे योनिशूद्रप्रकरणे १२५०४७३३म् । जातिशक्तिवादं पु० जातौ शक्त्येवाह । शब्दानां जातौ शक्तिसमर्थके कथंभेदे स च पाद शब्दशक्तिप्र० पूर्वपक्षविषया दर्शिता यथा

“मनु गामानयेत्यादौ गोत्यादिकर्मताकत्वेनैवानयनादेरन्वयधीर्गोत्यादिशक्तत्वेन पदज्ञानस्य गोत्याद्यन्वयबुद्धिप्रत्येव हेतुत्वात् सुवर्धकर्मत्वादां स्वाययष्टित्वसम्बन्धेनैव प्रकल्पार्थस्य गोत्यादेः साक्षाद्भावत्वात् गवादिकर्मताकत्वेन बोधस्तत्तरकाक्षमालोपात् कर्मत्व गोहृत्ति गोत्यनिष्ठकर्मतात्वात्, आनयनं गोहृत्तिकर्मताक गोत्यहृत्तिकर्मताकत्वादित्याद्यनुमानसाध्यायात् । न च वस्तुगत्या यज्ञोत्पन्नशक्त्य तज्ज्ञानस्य हेतुत्वे गोपद जातिशक्त्यन्वयविषयत्वादपि शुद्धगोत्वस्यान्वयबोधोपपत्ति गोत्वत्वावच्छिन्नशक्त्यप्रकारकज्ञानत्वेन तथात्वे च लाघवाद्गोत्वावच्छिन्नशक्त्यप्रकारकज्ञानत्वेनैव हेतुत्व गोत्वत्वाद्यप्रवेशादितिवाच्यं गोपद गोत्वशक्त्यन्वयकारकज्ञानत्वेन हेतुताया शुद्धत्वेव गोत्वस्य

विषयतासम्बन्धेन शक्त्यर्थे विशेषणत्वेन गोत्वत्वादिप्रवेशगौरवस्यायोगात् । न हि समवायान्वयसम्बन्धेन जाते प्रकारतायां धर्मावच्छिन्नत्वनियमो भानाभावात् अयं गौरित्यादिव्यवसायोत्तरमिम गोत्वेन जानामीत्याकारे तस्य ज्ञाततानिद्वैकानुमानेऽनुव्यवसाये वा व्यभिचाराच्च भाग-तुल्यस्थित्या गोत्वत्वादेस्तत्त्वोपनयायोगात् । एतेन जाते-निर्वच्यप्रकारत्वस्य समवायसंसर्गावच्छिन्नत्वनियमात् केवलस्य गोत्वादे शक्त्यर्थे विषयतया सुवर्धकर्मत्वाथे च गरम्भरया प्रकारत्वायोग इत्यपि प्रत्युक्तम्, उक्तस्यैव एव व्यभिचारात् । न चैव काकोगौ पद गौरित्यादि-प्रत्ययोऽपि प्रमा स्यात् कालिकादिष्वन्वयेन गोत्वादिभित्तत्प्रकारकत्वादिति वाच्यं कालिकादिष्वन्वयेन गोत्वादेः प्रामाण्यस्य गोत्वत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारतागर्भत्वेन तादृशमते प्रमात्वायोगात् अन्यथा घटत्वादजाते सस्यानसमयेतत्त्वमते संयोगो घट इत्यादिप्रतीते समवायेन प्रमात्वस्य दुर्धरतापत्ते शब्दस्त्वेव प्रत्यक्षस्यापि काकोगौरित्यादि-बोधस्य नियमतोगवाद्युपेक्षाग्राहित्वेनैवाप्रमात्वसम्भवाच्चेति भट्टमतानुवर्तिनः ।”

जातिशक्तिवादिप्रभाकरमतं च तत्रैवोक्तं यथा

“प्रभाकरास्तु गोत्वशक्तत्वेन ज्ञातं पदं तादृश्येण गोशब्दत्वावच्छिन्नं प्रत्येव हेतुतोगोत्वशक्तिप्रज्ञानं गोत्वेन गवयादे न या द्रव्यत्वादिना गोरन्वयधियोऽति मसङ्गं । नचैवं जातेरिव व्यक्तेरपि शक्यत्वमावश्यकं न हि गवादिपदस्य शक्यत्व जन्मत्वमपि तु जन्मशब्द-धीविषयत्व तच्च गोत्वस्यैव गोरन्वयविशिष्टमिति वाच्यं गवादिपदधर्मिकस्वशक्तताज्ञानत्वावच्छिन्नशब्दधीजनक-तावच्छेदकत्वेन गोत्वादेरेव गवादिपदगव्यत्वात् गोत्वशक्त-तापेक्षया गोशक्त्यस्य शुभ्रतया तज्ज्ञानत्वस्य गोशब्द-पुति जनकतानवच्छेदकत्वात् । अतएवान्वयबुद्धेरान्त-स्वात्मत्वाद्यवगाहित्वेऽपि न तेषां पदगव्यत्वम् । अस्तु वा गोत्वादिशक्तत्वेन ज्ञातं पदं गोत्वादिशब्दत्वावच्छिन्नं प्रत्येव हेतुविशेष्यतया तादृशशब्दं प्रति समवायेन गोत्वस्य नियामकत्वकल्पनाच्च नातिमसङ्गं गोत्वादिना गवादेरिव गवादेर्गोत्वादिनान्वयबोधत्वावच्छिन्नं प्रत्यपि विनिगमका-भावेन गोत्वादिशक्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वमपेक्ष्य गोत्वशब्द-त्वावच्छिन्नं प्रत्येव गोत्वस्य तच्छक्त्यज्ञानस्य च द्वयो-कारणतायामेव लाघवात्, वस्तुतोगोत्वशब्दं प्रति गोत्व-शक्तिज्ञानमेव हेतुर्न तु गोत्वमपि जातिव्यक्तोऽस्त्यु-

विनिवेदात्प्रत्ययमात्रेण गोव्यक्तीनान्निर्दिष्टत्वसिद्धे प्रमाण
विरुद्धादेव गोत्वादिना गवयादिविषयत्वस्य तत्रासिद्धेय ।
यद्यपि जातेर्विषयत्व तत्त्वमवायिव्यक्तिविषयतानिरूपित-
मिति न व्याप्तिर्गोत्वाद्यालोचने काष्ठो गोत्ववानित्यादिबोधे
च व्यभिचारात् नापि जातेरिदं पक्षिद्वयप्रकारतायास्तथा-
त्वनियम गौरयमित्यादिज्ञानस्य प्रत्यक्षे गोत्वेनेव ज्ञाना-
मीत्याकारे तथात्वात् तथाप्यन्यबोधस्य निरपेक्षिद्वयगोत्वा-
दिप्रकारत्वं गवादिविशेषतानिरूपितमेवेति व्याप्तिप्रस्ता
द्वयविशेषताकल्प्य विना युक्तस्य गोत्वादेरन्यबोधेनाप्यर्ग-
नात् युक्त्या गोत्वेन गवयादिबोधस्यामीकत्वात् । अत-
एव गवाद्यगो गोत्वादिप्रकारकोबोधः समवायेनेव सम्बन्धा-
न्तरेणापि तत्प्रकारक व्याप्तिस्तथाज्ञानस्य तदीयसम्ब-
न्धमान प्रत्युदासीनत्वादित्यपि प्रत्युक्त गात्रमते युक्त-
गत्वप्रकारताया गोविशेष्यताकल्प्यैव समवायावच्छिन्न-
त्वस्यापि व्याप्तिरूपेण सिद्धावपि सम्बन्धान्तरावच्छिन्नत्वस्य
प्रमाणविरुद्धेणासिद्धे । एतच्च गोत्वादिगतिज्ञानत्वेन
जनकताया विषयतयावच्छिन्नकृतागोत्वादिरेव गवादिपद-
स्यार्थं गवाद्गो तद्व्युत्पन्नारस्तु तादृगावच्छिन्नकर्मवत्प्रत्यु-
क्तोपपत्तिः । नचैव गव्यादिधातोरेव गव्यादौ शक्तिर्न
स्यादुक्तित्वादिगतिज्ञानादेव तादृग्येव गव्यादेर्गव्यादि-
धातुतोबोधसम्भवादिति धात्रं युक्त्या गतित्वादे-
संस्थानाव्यङ्ग्यत्वेन जातित्वासम्भवात् उत्तरस्योगाद्यव-
च्छिन्नक्रियात्वाद्युपाधिरूपे च तत्र स्वरूपतः शक्तिप्रका-
शयोगात् सख्यस्य निरपेक्षिद्वयप्रकारताभावात् निरुक्त-
क्रियात्वतावच्छिन्नगतिज्ञानत्वेन हेतुतामयेव ननुतया
तादृगक्रियातावच्छिन्नगतिज्ञानत्वमेव तदात्वौचित्य-
स्यात् युक्त्यादिप्रयोज्यस्य पतनत्वादेरप्यगह्यते पक्षादि-
धातुगन्तव्यं गतत्वेऽपि क्षान्ताभावाच्च । पक्षादिपदानामपि
ले मवज्ञातूनादिपर्यावर्तिते पशुत्वादिभावे न शक्तिप्रका-
शचित्पक्षोत्तर तन्मात्रस्यैवानुभवेन तदात्रयस्यालामात्
जोमादीनां स्वाश्रयत्वस्यपि सिद्धेदात्मस्य नोमवज्ञातूनां
रेव इत्याद्यानुभवे व्यभिचारादिनिपातः ।

नैयायिकास्तु तदेतन्मतं पूर्वपक्षविधेया व्यक्तीनामीना के-
सारां गव्यादिप्रकारता निराकृत्य जातिविशिष्टस्यैव शक्यत्व
व्यवस्थापितं यथा गो भूमे तद्भाष्ये च ।
तदर्थं व्यक्तीनामिति जातिविशिष्टावप्युपचारात् सशय ।” छ
“यदिनामानवृत्ति सति स्थिति अपिनामानेन वचं भाषासु
व्यप्राकृतिकानिपु गौरिति प्रयुज्यते तत्र न प्रायते

किमन्यतम पदार्थ एत सर्व इति । गव्यस्य प्रयोगस्य
मर्यादुपदायावधारणस्य न स्यात् भाष्यम् ।

“यागव्यस्य ह्यत्यागपरिचयस्य ह्यव्यावृत्तुपचयवर्त्तमाना-
त्तवन्वानां व्यक्तीनामुपचाराद्व्यक्ति” छ०

“व्यक्ति पदार्थः कस्मात् यागव्यप्रभृतीनां व्यक्तीनामुपचा-
रादुपचार प्रयोग । या गौस्तिष्ठति या गौर्निमग्न्येति
नेटं वाक्यं जातेरभिधायकभेदात् इत्याभिधानकम्,
गर्भं समूह इत्यभेदात् इत्याभिधानं न जातेरभेदात्, वै-
द्याय ना ददातीति इत्यस्य त्यागो न जातेरभेदात्
प्रतिक्रमातुक्रमातुपपत्तेय । परिग्रहः स्वत्वमभिसम्बन्ध,
कौण्डिन्यस्य गो ब्राह्मणस्य गौरिति इत्याभिधाने इत्य-
भेदात् सम्बन्धभेद इति उपपन्नमभिधानं त जातिरिति,
सङ्ख्या दश गावो विगर्तगाव इति भिन्नं इत्य सङ्ख्यायते
न जातिरभेदादिति, दृष्टि कारणवतो इत्याद्यावयवोप-
चय व्यवर्त्तत गौरिति निरवयवा न जातिरिति, यते-
नापचयो व्याख्यात । वर्यं युक्ता गौ कपिषा गौरिति
इत्यस्य युक्तादियोगो न सामान्यस्य, समासः गोहित
गोसुखमिति इत्यस्य सुखादियोगो न जातेरिति । अनुबन्ध
सङ्ख्यप्रजननसन्नामो गौर्गौ जनयतीति तदुत्पत्तिधर्मत्वाद्-
इत्ये युक्तं न जातौ विपर्ययादिति । इत्य व्यक्तिरिति हि
नायांनरम् अस्य प्रतिषेधः” भा० “न तदनवस्थानात्” छ०

“न व्यक्ति पदार्थः । कस्मादनवस्थानात् यागव्यप्रभृ-
तिभिर्यो विशेष्यते स गोशब्दर्थो या गौस्तिष्ठति या
गौर्निमग्न्येति न इत्यात्मनविशिष्टं जात्या विनाऽभिधी-
यते, किन्तु जातिविशिष्ट, तस्माच्च व्यक्ति पदार्थः
एव समूहादिषु दृष्टव्यम् । यदि न व्यक्ति पदार्थः कथं
तर्हि व्यक्तीनामुपचार इति । विनिष्ठादतन्नामैव तदुप-
चारो दृश्यते अतः” भा० ।

“सङ्ख्यप्रत्ययानतादर्थ्यं उत्तमानधारकस्यामीययोगसाध-
नाधिपत्येभ्यो ब्राह्मणमश्वकटराजसक्तुचन्दनगङ्गाशट-
काद्युपलब्धतद्भावेऽपि तदुपचार” छ०

“यतद्भावेऽपि तदुपचार इत्येतच्छब्दस्य तेन शब्देनाभि-
धानमिति, सङ्ख्यप्रत्ययत्वात् यदिकां भोजयेति यदिकावृ-
त्तिरितो ब्राह्मणोऽभिधीयते इति, त्यागात् सङ्ख्याः क्रिय-
नीति मङ्गल्या इत्यादि व्यभिधीयन्ते, तादर्थ्यात् कटाद्येषु
वीर्येषु व्यङ्ग्यानेषु कटङ्करोतीति, इत्यात् वनो राजा
कुबेरो राजेति तद्वदर्थत इति, भाषात् व्यावृत्तेन मितः
सक्तव व्यावृत्तव इति धारणात् तद्वया एत चन्दन

तत्राचन्दनमिति, सामीप्यात् गङ्गायां गावश्चरन्तीति
सन्निकटोद्देशोऽभिधीयते योनात् हन्येन रागेण युक्त
शाटक कण इत्यभिधीयते, बाधनात् अक्षं प्राणा इति ।
आविपन्यात् अयं पुरुष कल अयं गोत्वमिति तत्राय
बहुचरणादोगाहा जातिगन्तो व्यक्तौ प्रयुज्यत इति
यदि गौरित्यस्य पदस्य न व्यक्तरथोऽस्तु तर्हि ।" भा०

"आकृतिसदृशत्वात् सत्यव्यवस्थानसिद्धे" छ०

"आकृति पदार्थ कस्यात् तदपेक्षत्वात् सत्यव्यवस्थान-
सिद्धे । सत्यावयवानां तदवयवानाञ्च नियतोव्यूह
आकृति तस्या गृह्यमाणायाम् सत्यव्यवस्थान सिध्यति
अयं गौरयमश्च इति नागृह्यमाणायाम्, यस्य प्रवृत्त्यात्
सत्यव्यवस्थान सिध्यति न गन्तोऽभिधातुमर्हेति सोऽ-
प्यर्थ इति नैतदुपपद्यते तस्य जात्या योगस्तदत्र जाति
विशिष्टमभिधीयते गौरिति । मत्तावयवव्यूहस्य जात्या
योगः, कस्य तर्हि नियतावयवव्यूहस्य इत्यस्य, तस्याच्चा
कृति पदार्थ । अस्तु तर्हि जाति पदार्थ" भा०

"व्यक्ताकृतियुक्तोऽयमवयवानामपेक्षणादीनां सङ्गयके
जाति" छ०

"जाति पदार्थः, कस्यात् व्यक्ताकृतियुक्तोऽपि सङ्गयके
प्रोक्षणादीनामवयवादि । गा प्रोक्षय गामानय गा
देहीति नैतानि सङ्गयके प्रयुज्यन्ते कस्यात् जातेरभा-
वात् । अस्ति हि तत्र व्यक्तरस्याकृति यदभावात्
तत्तावयवस्य स पदार्थ इति ।" भा०

"नाकृतियुक्तप्रेक्षत्वाच्चात्यभिब्यक्तौ" छ०

"जातेरभिव्यक्तिराकृतियुक्तौ अपेक्षते नागृह्यमाणायाम्
माकृतौ व्यक्तौ जातिमात्रं युद्धं गृह्यते तस्याच्च जाति
पदार्थः इति । न वै पदार्थेन न भवितुं शक्यम् क
चालिदानो पदार्थ इति" भा०

"व्यक्ताकृतिजागयस्तु पदार्थ" छ०

"तुगन्तो विशेषणार्थे । किं विशिष्यं प्रधानाङ्गभाव
स्यानियमेन पदार्थत्वमिति । यदा हि भेदविपक्षा वि-
भक्तयः तदा व्यक्तिः प्रधानमङ्गान्तु जात्याकृतौ । यदा तु
भेदोऽविशिष्टत एवामान्यगतिजडा जाति प्रधानमङ्गान्तु
व्यक्ताकृतौ स्वीकृते तदेतद्व्यवस्थान प्रयोगेष्वाकृतौ प्रधा-
नभाव उत्प्रेक्षितव्य । कथं एवमप्यनेन नानाव्यवस्था-
कृतिजातय इति कक्षप्रभेदात् तत्र तावत्" भा०

"व्यक्तिषु विशेषणार्थो भूति" छ०

"अन्वय इति व्यक्तित्वस्य व्याप्येति न सर्वं इत्यं

व्यक्तिः । यो गुणविशेषाणां स्वर्गानामां गुरुत्वमन्वय-
द्वयत्वसंस्काराणामव्यापिनः परिमाणस्याप्ययो यथासम्भव
तदुद्भवम्, भूति भूतितापयवत्वादि" भा०

"आकृतिसंज्ञातिनिर्दिष्टा" छ०

"यथा जातिर्जातिनिर्दिष्टानि च प्रख्यायन्ते तामाकृतिं
विद्यात् । सा च नाना सत्त्वानां तदवयवानाञ्च नियत
व्यूहादिति नियतावयवव्यूहा बहुसंख्या - जाति
निर्दिष्टा शिरसा पादेन न गानतुमित्यन्ति । एते तु
सत्यावयवानां व्यूहे सति गोत्व प्रख्यायत इति । अना-
कृतियुक्तिकाया जातौ सत्त्वस्य रजतमित्येवमादि-
कृतिर्निर्यते जहाति पदार्थत्वमिति" भा०

"समानप्रवृत्तिका जाति" छ०

"या समाना बुद्धिं पुरुषे भिन्नेष्वधिकरणेषु - या बहु-
नीतरेतरतो न व्यावर्त्तन्ते योऽर्थोऽनेकत्र पुरुषानुवृत्ति-
निमित्तं तत् सामान्यम् । यच्च केवादिभिर्द्वैतव्यङ्गेन
करोति तत् सामान्यविशेषो जातिरिति" भा०

शब्दशक्तिपूकागिकायामपि तदेतन्मतं समर्थितं यथा

"जात्यवच्छिन्नसङ्केतवती नैमित्तिकी मता । जातिमात्रे
हि सङ्केतादङ्गोभौ सङ्केतम्" "यन्नाम जात्य-
वच्छिन्नसङ्केतयत् सा नैमित्तिकी सप्ता यथा गेचैला-
सा हि गोत्वसैलत्वादिजात्यवच्छिन्नेषु गवादिभूमि-
धत्ते न तु गोत्वादजातिमात्रं गोपदं गोत्वे सङ्केतित-
मित्याकारकपहाङ्गामानयेत्यादौ गोत्वादिना गवादेरन्व-
यानुपपत्ते एकगत्त्वप्रवृत्त्यान्यानुभावकत्वे इति प्रसङ्गात्"

तत पर प्राक्दर्शितं भट्टमतं पदार्थं दूषितं यथा

"विनाप्यक्षेपं गामानयेत्यादिनोगवादिभूमिताकृतेनानय-
नादेरन्वयबोधस्यानुभविक्तत्वात् गौर्गच्छतीत्यादौ युद्धं
गोत्वे गतिमत्त्वाद्यन्वयस्यानुभवेनाप्यनेनात् गोत्वत्वादा-
नुपस्थित्या च गोत्व गच्छतीत्यादनुभयस्यानप्येव
स्वायत्यवच्छिन्नसङ्केतवती गतिमत्त्वादिहेतुना गवादी
साक्षात्सङ्केतवती गतिमत्त्वादाक्षेपस्य अभिचारादिदोषेण
दुःशक्यत्वाच्च । एतेन कर्मत्वादौ गोत्वादे स्वायत्य
वच्छिन्नसङ्केतवतीनाम्यबोधोत्तरं कर्मत्वस्य गोत्ववृत्तित्व
गोत्ववृत्तित्व विनानुपपत्तिमित्यनुपपत्तिबोधकतेन गामि
त्यादिवाक्येनैव कर्मत्वं गभीयमित्यादिनादिनोगवादि-
व्यक्तेर्बोध इति श्रीहरमतमन्यनादेय विद्योदिराध्या-
यादित्यापार्थक्यत्वाभ्यामवच्छिन्नबोधस्यासीकत्वेन गन्ता-
नुपपत्तिभ्यां सम्भूय तद्यादिबोधानिबोधेभ्यः प्रवृत्ति-

योगम् । यस्तु गौळ्यायते गौर्भक्षति सर्वत्र गोत्वादि
जातिगन्तैवेव गवादिपदेन लक्षणाया गोत्वादिगिगिष्टा
व्यक्तिर्बोध्यते व्यक्त्यां बहुल्येनात्यसम्भवेन च तत्र
अक्षरेक्षणात् तात्पर्यानुपपत्तेरपि लक्षणाया बोध
त्वात् यदाहर्भण्डनाच्चाया "जातेरक्षित्यनाक्षित्ये न
हि कश्चिद्विद्यति । नित्यत्वाच्चक्षणीयाया व्यक्तेर्न हि
विशेष्ये" इति तदपि दृष्ट्यै व्यक्तिविनाशतायां गोत्वादि
जातौ गवादिपदस्य मुख्यप्रयोगाभावेन तन्मात्रस्यागम्यत्वे
तन्नति गवादौ लक्षणाया वक्तुमशक्यत्वात् गवयसम्बन्ध-
स्यैव लक्षणात्वात् । न च गोरस्यो भक्षिप इत्यादौ
पशुस्यर्धेऽवधित्वे प्रतियोगित्वे वा स्वावच्छेदात्मकसम्बन्धे
शुद्धस्य गोत्वादेरन्वयात्तत्तावधिष्यत् एव जातौ मुख्य-
प्रयोग तत्र पशुस्य स्वाधेऽवधित्वादौ स्वनिष्ठगोत्वा-
वच्छेदात्मकसंश्लेषे प्रकल्प्यस्य गवादेरन्वयबोधकत्वात्
अन्वया गोमोत्वयोर्भक्तिशक्तिभ्यां गोपदेन बोधने हर्त्त-
व्ययोगपद्यापत्तेः यस्तुत शुद्धस्य गोत्वादेः भान्दधी
प्रकारताया समवायावच्छिन्नतनियमात्तस्यावधित्वादौ
स्वावच्छेदात्तादिसम्बन्धेनान्वयोदुर्घटः एव द्रव्यं घट
इत्यादिप्रतीते समवायेन प्रभात्यातुरोद्घातत्वजातेर्नाभा-
त्योपगमादिति' ।

तत पर प्राशुपदार्थित प्रामाकरमतसुत्याय दूषित यथा
 "गान्धर्मेर्नादिद्यक्त्वगगाहित्वमयमङ्कारणप्रयोध्य"
 जन्मधीषिपयतायास्तत्प्रयोध्यत्वमियमादन्त्या पञ्चार्थिक
 साध्याभगाहितादेरपि परामर्शादिप्रयोध्यता न ह्यहनु
 भित्त्वादि सामान्य प्रत्येव ज्ञानत्वाद्गना हेतुत्वस्य साधवे-
 नौचित्यात् पञ्चतादिसङ्कतपरामर्शादुत्तरज्ञानस्य तत्
 प्रकायस्यैव या पक्षे साध्याभगाहित्वमियमादेवानुभित्त्वादे
 प्रतिगियतपण्याद्यभगाहित्वसिद्धे । किञ्च गोत्वगक्यत्व
 न गोत्वसमर्थत्व यस्य धोरन्मयधीहेतुरप्रसिद्धत्वात् नापि
 तद्गोचरसमिधानामक पदार्थान्तर तत् सामाभापात् न
 वा गोत्वानुभवजनकत्व यटादिपदस्यापि गोत्वगक्यत्वाप
 नेत्तस्यापि गवादिपदाकाङ्क्षादिषाचिन्त्ये न गोत्वानुभव
 जनकत्वात् न च गोत्वानुभवसामान्य प्रति हेतुत्वन्त्या
 गवादिपदेश्यसत्त्वात् नापि गोत्वानुभवजनकत्वप्रकारक
 नित्यसङ्केतवत्त्वं तादृशसङ्केतवत्त्वमात्रं वा गोत्वगक्यत्व
 भिति साम्प्रत, गोपद गोत्वेन गवानुभवस्य जनकतया
 न सङ्केतितमिथ्यादिपदेषु तस्य प्रह्लादगोत्वेन गो-
 रन्मयधीपसङ्ख्यात् किन्तु गोत्वेन गवानुभवस्य जनकतया

सङ्कतितत्त्वं तथा, तथा च यद्वर्णिकृतप्रज्ञानत्वेन
गोत्वप्रकारकस्याद् प्रति हेतुतायां गोत्वत्वेन तद्विषयस्य
गोरपि विषयविधयायाम्भेदेकत्वादवगमं गोत्वादिविशेषो
नशादिगोत्वादप्यवधार्य ” ।

जातिशब्द उ० जातिवाचक शब्द । प्रकारविधया विशेष्य-
विधया वा जातिवाचक्ये शब्दे कृशकृणादिशब्दादौ ।
“चिन्नैर्यत्कृतं भवेद्भक्त्यो जातिशब्दोऽपि वाचकः” हेमच० ।
जातिशस्य न० ६१० । (जायकक) स्रग्वन्मद्रूपभेदे शब्दार्थवि०
जातिसङ्घ उ० मात्थोर्विचक्षयोः सङ्घः । परस्परविचक्षयोः
(परस्परभावममानाधिकारत्वयोः) । आत्मीरेकत्व समावे-
ष च आलिङ्ग्यदे जातिवाचकतया वैशेषिकसूत्रोपपत्तौ
प्रदर्शित । २५०००००० विभिन्नजातिशब्दाभ्यां सातापि शब्दाभ्यां
सङ्घोऽर्थवर्णं च दत्ता भङ्गाविवक्षाभ्यादि ।

जातिसार न० ६३० । (आयकष) स्वाते पदार्थे राजनिग।
जातिस्फोट शुभ्याकरणमतशिष्टे स्फोटभेदे नैवाकरभूषण-
सारे हि यथा स्फोट पदस्फोटः वाक्यस्फोटः कथमपह
पदभाष्यस्फोटौ प्रति वृत्तिस्फोटौ पञ्च वर्षपदभाष्य-
देन जातिस्फोटोक्त्यय इत्यष्टौ स्फोटा ज्ञाता । तत्र
जातिस्फोटत्रय क्रमेण हरिश्वा दर्शितं यथा

“गन्धत्व एव गन्तव्ये जातेर्वावयवीकृतात् । श्वी-
पाधिको वा भेदोऽस्तु वर्षाणां तारमन्दवत्” इत्य
भावः । वर्षांश्चावदायस्याः उक्तरीत्या च शब्दस्य
गकार इति यद् योऽय गकार इतः शब्दस्य हकार
इत्यपि स्यात् स्फोटस्यैकत्वात् गकारोऽयं न हकार
इत्यनपेक्षेयः । किञ्च स्फोटे गत्वादाभ्युपेयं न वा
प्राये तदेव गकारोऽस्तु वर्षाणित्वावादिभिरतिरिक्त-
गत्वानङ्गीकारात् । तथा जातिरिक्तस्फोटकत्वेन एव
गौरवम् । अन्ये गकारादिप्रतीतिविरोधः । वायु-
संयोगद्वत्तं ध्वनिद्वत्तं वा वैआल्लभारोप्य तथा प्रत्यय
इति चेच्च प्रतीतिर्विना बाधकं अक्षत्वाध्वन्यात् अस्तु
वा वायुसंयोग एव गकारोऽपि तस्यानीन्द्रियत्वं दोष
इति चेद्धर्मसमुपपत्तेरिति कत स्फोटेन । तस्मात्प्रत्यये
वर्षाः । परन्तु न वाचका गौरवात् । आल्लभधिक-
रन्ध्यानेन जातिरेव वाच्यत्ववद्वाचकत्वस्यापि दुस्तत्वात् ।
इदं हरिपदमित्यनुगतप्रतीत्या इत्युपसंहितित्वावच्छेदेन
हरिपदज्ञानत्वेन हेतुत्वानन्दवच्छेदकतया च जाति
विशेषस्यायस्यकत्वं प्रत्यात् । न च वर्षांस्तुभ्यं न प्रतीत्यव-
च्छेदकत्वयोर्निर्वाहः घटघटत्वादेरपि सद्योनिर्वाहः

मृदा आकारादिभिश्चान्यथासिद्धापत्ते । तस्मात्सा जातिरेव वाचिका तादात्म्येनावच्छेदिका चेति । ननु शरीरस्य इत्यादौ जात्योः सत्त्वादर्थभेदघोषो न स्यादित्यत आह औपाधिको वेति । वा त्वर्थे उपाधिरातुपूर्वीं सैव जातिविशेषाभिव्यञ्जकेति भेदः कारणीभूतज्ञानस्येति नातिप्रसङ्ग इति भावः । उपाधिप्रयुक्तज्ञानवैलक्षण्ये दृष्टान्तमाह वर्यानामिति । ननु जाते प्रत्येक वर्णेष्वपि सत्त्वात् प्रत्येकादर्शबोध स्यादित्यत आह । “अनेकव्यक्तप्रभिव्यङ्ग्या जाति स्फोट इति मृता । कैश्चिद्व्यक्तय एवास्या ध्वनिस्वेन प्रकल्पिता ।” अनेकाभिर्वर्णव्यक्तिभिरभिव्यङ्ग्यैव जाति स्फोट इति श्रुता योगार्थतया बोधिकेति यावत् । एतेन स्फोटस्य निश्चयत्वात्तर्थावधारणपत्तिरित्यपास्तम् । अयं भाव यद्यपि वर्णस्फोटपक्षे कथितदोषोऽस्ति तथापि पदशक्त्यपक्षयोर्न, तत्र तस्या व्यापकवृत्तित्वस्य धर्मिणाहकमानसिद्धत्वादिति । कैश्चिद्व्यक्तयोर्ध्वनय एव ध्वनिवर्णयोर्भेदाभावादित्यभ्युपेयन्ते इति शेषार्थः । उक्तं हि काव्यप्रकाशे “बुधवैद्याकरणे प्रधानीभूतस्फोटरूपव्यङ्ग्यव्यञ्जकशब्दस्य ध्वनिरिति व्यवहार इति” इति ।

ननु का सा जातिस्त्वाह । “सत्यान्तर्लौ तु यो भागो प्रतिभाय व्यवस्थितौ । सत्यं यत्तत्र सा जातिरसत्या व्यक्तयोपमा ।” प्रतिभायम् प्रतिपदार्थम् । सत्यांशो जातिः असत्या व्यक्तयः । तत्तद्व्यक्तिविशिष्टं ब्रह्मैव आतिरिति भावः । उक्तञ्च कैयटेन “असत्योपाध्ययच्छिन्नं ब्रह्मतत्त्वं द्रव्यशब्दवाचप्रमित्यर्थ इति” । “ब्रह्मतत्त्वमेव शब्दस्वरूपतया भातीति” च । कथं तर्हि ब्रह्मदर्शने-च-गोत्वादिजातिरेव सत्त्वादित्यस्य, आत्मवैदस्यमिति स्तुतिवचनादिति कैयटः सङ्गच्छताम् अविद्या आविष्टिको धर्मविशेषोवेति पक्षान्तरमादायेति द्रष्टव्यम् ।

जातिस्मर पु० जाति अर्थ्यतेऽत्र ज्ञानादिना कृ-आधारे वा० अर्प् । १।तीर्थभेदे “ततो देवस्तुष्टेऽरण्ये कृष्णवेगाजलोद्भवे । जातिस्मरस्तुदे स्नात्वा भवेज्जातिस्मरो नरः” भा० ४०८५४० । जातिं पूर्वजन्मदृष्टान्तं स्मरति कृ-अर्च् । २।पूर्वजन्मदृष्टान्तस्मरके लि० । तत् स्मरणश्चेत्तत्कर्म च समुक्तं ज्ञया “वेदाभ्यासेन सततं यौचेन तपसैव च । अहोहेण च भूतानां जाति स्मरति पौर्विकीम्” । “शुभेन कर्मणा तेन जाना जातिस्मरा मृगा । त्रासानुत्पादय सविमनारम्भे काञ्चनरे गिरौ” हरिव २। अ० ।

जाती स्त्री जन-क्तिच् वा ङोप् । मातृत्वा पुष्पप्रधानदृष्टे अमर । पुष्पेऽपि स्त्री “पुष्पे जातीमभ्यतय” खल्लिङ्गा ” इत्यमरोक्ते । “जातिजाती च सुमना मासती राज-प्रतिका । चेतिका हृद्यगन्वा च सा पीता स्वर्णजा-तिका । जातीयुग च तिम्रोष्णं त्वरं क्षुद्रं दोषक्षित् । शिरोक्षिप्तखट्वन्नाति विपकुष्ठानिजाक्षजित्” भावप्र० । “तत् कुम्भल नेत्ररोगप्रणविस्फोटकुष्ठहृत्” राजनि० ।

जातीय लि० जातौ भव ख । जातिभवे । अथ किञ्चिदु-पदादेश प्रयोग सजातीय विजातीय द्रव्यजातीय । जातु अव्य० जै-जये जन-या वा० क्तुन् । १।कदाचिदित्यर्थे अमर । “मनस्तु य नो ज्ञमति जातु यातु मनोरथ कण्ठपथ कथं स” नैप० । “न जातु वैनायकमेकमु-द्धृतम्” भाव । “न जातु काम कामानासुपभोगेन शस्यति” मनु २२३।भावनाया २१।हर्षायाश्च शब्दर० । गर्हार्थकेन जातुशब्देन योगे अन्यलकारवाधेन सर्वत्र लट् । “जातु निन्दसि गोविन्दमपि निन्दसि शङ्करम्” सुग० । “जातु तत्रभगान् दृष्टव याजयति” ।

जातुक न० जातु गर्हितं क जलमस्यात् । हिङ्गुनि शब्दच० जातुधान न० जातु गर्हितं धानमभिधानमस्य । यातुधाने राज्ञे अमरटीकाया रमामाथ ।

जातुष लि० जलनो विकारः अण् सुक् च । जलनिर्मिते । “यदाऽत्रौप जातुपाद्वेक्षणस्तान्” भा० आ० १२ अ० । जातु पु० जन-ङ जानु त्वंति हिमस्ति त्वं-किप् पूर्वपद-दीर्घ । वज्रे । “स आतूभर्मा अह्वान ” अ० १।१०२।२ । “जातु इत्यश्वनिमाचक्षते” भा० । व्युत्पत्तिस्तथैवेति ।

जातूकर्ण पु० अर्पभेदे । स च अटायि शतितमे द्वापरयुगे जात यथोक्त हरिव० ४२७० “नवमे द्वापरे विष्णो-रटायिंशे दुराऽभवत् । वेदव्यासस्तथा जज्ञे जातूकर्णं पुरःसरः” स च उपसृक्तिकर्ता यथोक्त हेमा० दा० ख० अङ्गिरसा “आवाक्षिर्नाचिकेतस्य स्कन्दो लौगाक्षि कश्चपी । व्यास समवृक्षमारय यतयुर्जनकस्तथा । व्यास कात्यायनश्चैव जातूकर्णं कपिञ्जल । दौघायन कथादश विश्वामित्रस्तथैव च । उपसृतय इत्येता प्रवदन्ति समीपिणः” । ततो गगा० अथत्ये यज् । जातूकर्णं तदपत्ये पुंस्त्री । स्त्रिया ङोप् यङोपो । जातूकर्णी ।

जातूष्ठिर लि० जातु कदाचित् स्थिरः वेदे वा० पत्यं पुपो दीर्घश्च । सर्वदास्थिरे । “जातूष्ठिरस्य प्रथमः सहस्रतः”

अ० २।१।१। "जातुगिरस्य सर्वदास्तिरस्य" भा० ।

जातेष्टि स्त्री जाते पुत्रजनने इष्टि । पुत्रजननोत्तर शुति-
विहिते वैश्वानराख्ये इष्टिभेदे ।

जातेष्टिन्याय ५० जैमिनिपदगिते पित्रकृतेष्टा पुत्रगत-
फलसूचके एकस्य कान्यत्यनैमित्तिकत्वसूचके न्यायभेदे
स च न्यायो जै० प्रथमस्य चतुर्थे पाटे यथा ।

काव्येष्टिकाख्ये च्युते । "वैश्वानर हाटशकपाल
निर्वपेत् पुत्रे जाते यदष्टाकपालो भवति गायत्र्यैवेन
ब्रह्मपञ्चमेन पुनरिति यद्यपकपालस्तिहतेवांशो को
दधाति यद्दशकपालो विराजैवाश्विचक्राद्या यदेकादशपाक-
स्तिष्टुभैवाश्विचन्द्रियामादधाति यद्द्वादशकपालो जगत्स्यै-
वाश्विन् पशून् दधाति यस्मिन् जाते एतामिष्टि निर्व-
पति स एव पुत्रो वसवान् तेजस्वी चन्द्राद इन्द्रियावी
पशुमान् भवतीति" । आष्टादिस्थस्यासामान्यात् पुरो-
डायादीना गायत्र्यादिरूपताकल्पना कृता हाटशकपालेषु
या सख्या तस्यामष्टादिसंख्यानामन्तर्भावात् संख्यां निमि-
त्तौकल्यान्निष्ठोत्पादिरूपत्वस्य अष्टाकपालादियद्वा कर्म-
नामधेयानीत्येकः पक्षः ।

अयमनुपपन्न तथा हि हाटशकपालादिगृहदान सख्यापरा
किन्तु पुरोडाशगृह्यपरा हाटशकपालेषु सङ्कृत इति व्युत्पत्तेः
यवमष्टाकपालादियद्वादयोऽपि तथा सति नामधेयस्य
निमित्तत्वं नास्तीति चेत् पुरोडाशगृह्यरूपगुणो विधीयता
न च हाटशकपाल निर्वपेदित्युत्पत्तिविधिगिहहाटशपुरो-
डाशविरुद्धत्वादष्टाकपालादेरनवकाय इति वाच्यं ब्रह्म
वर्चसादिविशेषफलाय तद्विधीनामुपपत्तेरित्यपर पक्षः ।

अयमपि पक्षोऽनुपपन्नः अनेकगुणविधौ वाक्य-
भेदापत्ते न च भिक्षान्येव वाक्यानि, हाटशकपालं
निर्वपेदिति विहितयागस्य यस्मिन् जाते एतामित्युप-
सङ्गारेण एकवाक्यत्वापगमात् हाटशकपाल इतीदं नाम-
धेयमिष्टिरणी अष्टाकपालादिभिरन्यै च्युत इति
सिद्धान्तः पक्षः । अत्र च पुत्रजननिस्य, पुत्रस्य पुत्रत्वा-
दिफलकामना चेति सव्यतिताधिकारः काव्यनैमित्तिक
त्वात् अतः केवचपुत्रजननस्य निमित्तमित्यवतः केवचपुत्र
पुत्रत्वादिकामनावतो वा नाधिकार इति सुधीभिर्विभाव
नीयम् तत्त्वतो० ।

अनेन न्यायेन अन्यकृतकर्मणा अन्यस्य फलसाधनता-
ऽपि सूचितया यथा पुत्रकृतप्राज्ञेन पित्रः स्वर्गादि फल
जन्यते एव पित्रकृतेष्टा पुत्रगतपुत्रत्वादिफलसिद्धिः ।

अतएव हेमाद्रिणा प्राज्ञफलं व्ययमेव न्याय इत्युक्त-
तथाज्ञेन पितृरूपकारकात्वे दृष्टान्तयोक्तः ।

जातोच्च ५० जात प्राप्नोत्यापस्य चचा टप्समा० युयुष्ये
इह जातस्य प्राप्नोतीवर्हभावस्य प्राप्नोत्यापस्यत्वमिति यावत्
जात्य त्रि० जातो भव यत् । कुचीने, २२० ठे, १११० च मेष्टि०
४ सुन्दरे जटाधर "किं वा जात्या स्त्रामिषो ह्येयानि"
माध । "जात्यस्तेनाभिजातेन गूर शौर्ययता क्रयः"
रघु । "सर्ववर्षेषु तस्यास्य पत्नीव्यस्यतयोनिषु । आनु-
बोध्यैव समूता जात्या जातास्त एव ते" मनु ।

जात्यन्ध त्रि० जातो जन्मन्येमात्स्यः । जन्मान्धे "अनशौ
होषपतितौ जात्यन्धवधिरौ तथा । अन्धस्तज्जन्मकाष्ठ
ये च केचिद्विरिन्ध्या" मनु ।

जात्यासन न० "अथ जात्यासन वक्ष्ये येन जातिभूतो भवेत् ।
हृत्पाङ्क्तिरुगम भूमी च गमनागमन तत" इहोवाच-
लोक्ते आसनभेदे ।

जात्युत्तर न० जात्या व्याप्तिविधुरसाधर्म्यवैधर्म्यादिना
उत्तरम् । न्यायोक्ते अथउत्तरे तच्च चतुर्विंशतिविध
जातिशब्दे दर्शितम् ।

जान ५० जन-भावे घञ् वेदे इहः । १।५।१। "जो वेद जान
मेयाम्" १।११।१ । "जानस्त्यत्तिम्" भा० । जनस्ये-
दमण् । २ जनसम्बन्धनि त्रि० । "महते जाम-
राज्यायेन्द्रस्येन्द्रियाय" यजु० ६।४० । स्त्रिया ङीप् ।

जानक त्रि० जनकस्य पितृ तज्जामन्त्रपश्येद वा अण् । विष्ट-
सम्बन्धनि २ जनकव्यसम्बन्धनि च स्त्रिया ङीप् ।
सा च शरामपत्न्या सीतायाम् "समोच जानन्नपि जानकीं
न य" माघ ।

जानकि ५० जनकस्यापत्यम् इज् । भारतप्रसिद्धे ऋषभेदे ।

"विनाशनस्तु चन्द्रस्य य आख्यातो मङ्गाधरः । जानकि
नाम विख्यातः सोऽमवन्ततुजाधिपः" भा० पृ० ६७५० ।

"जानकिश्च सुशम्भो च सविमान् पोतिमत्स्यक" भा० पृ० १२५ ।

जानन्ति ५० अग्नयेदिभिर्कार्पण्ये ऋषिभेदे । "जानन्ति
वाङ्मिगाग्यं गौतमयाकल्याणव्यवसायव्यवसायैः" १।४।४० ।
इत्युपक्रमे "ते सर्वे त्वपन्विति" आश्व० ऋ० १।४।४० ।

जानपद ५० जानेन उत्पत्त्या पश्यते पद-अण् । १।५०
लोकाभावे "कृतप्रपञ्च मेधावी बुधो जानपद शुचि"
भा० शा० ८१५० । जानपद एव स्वायं अण् । २।१०० च
मेदि० । जानपदादागतः जनपदे भवो वा अण् ।
अनपदादागते शहरादौ "स यथा मङ्गराजो जान-

पटान् गृहीत्वा स्त्री जनपदे यथाकाम परिचरते" शत०
ब्रा० १४।१।२० । ४देशभवे च "देय चौरकृत द्रव्य
राज्ञा जनपदाय तु" याज्ञ० । ५४तौ स्त्री ङीप्
जनपदी अन्त्य ङीप् । स्वरे भेदः । नियमपक्षे टाप्
इति भेदः । वरणा० वङ्गत्वे अणो लुक् । जनपदा ।
जानश्रुतेय पु० जनश्रुतेः षड्वेदपत्यम् "इत्यनिज" पा०
ठक् । जनश्रुतेरपत्ये औपनिषादके राजर्षिभेदे "औपनिषदैव
जानश्रुतेयेन प्रत्यवरोढम्" शत०ब्रा० ५।५।१।१५ ।

जानावन पु० स्त्री जनस्य तन्नामकर्षे गौतापत्यम् अश्वा०फल् ।
जननामकर्षे गौतापत्ये ।

जानु न० जन-अणु । ऊरुजङ्घयोर्मध्यभागे (क्षाटु) स्त्रायै
क अत्रैवाथे अमर । "निगृह्य पारीसुभयेन जानुनो"
भाष । "ऊरु चरत्नीं जानुनीं विशोमेऽङ्गानि सर्वत"
यजु० २७८ "जानुर्गच्छे चतुरङ्गुले च" इ०स०५८७०

जानुकारक पु० रविपार्श्वभेदे शब्दार्थचि० ।

जानुजङ्घ पु० ऋषभेदे । "अनरण्यो नरपतिर्जानुजङ्घस्यैव
च" भा० अतु० १६५ अ० ।

जानुप्रवृत्तिक न० जानुना प्रवृत्तं प्रहारस्त्रेण निर्धत्तम्
अजन्तता० ठक् । जानुप्रहारनिर्धत्ते मल्लयुद्धभेदे ।

जानुविजानु न० अङ्गयुद्धप्रकारभेदे तत्प्रकाराय ह्यति शत
हरिव० २१६ दर्शिता यथा
तत्र तावसिना युद्धं चक्रवर्तुर्दनालसौ । भानुद-
भानुमाविद्धं प्रविद्धं वङ्गनि दृतम् । धाकर विकर
भिन्न निम्नर्याटभमानुपम् । सङ्कुचित कुलचित सव्य
जातुयजानु च । धाञ्चित चित्तक क्षिप्त कुट्टय जपय
हतम् । सर्ववाङ्मविनिबोद्धं सव्येतरमथोत्तरम् । त्रि-
वाङ्गुलुवाङ्गं च मय्योत्तममुदासि च । प्रवृत्तं प्रथितं
क्षैव यौषिकं प्रथितं तथा । इति प्रकारान् ह्यति शब्द-
क्रद्धं सङ्गयोधिनो" ।

जानुहित त्रि० जनै हितं परिकल्पितम् प्रथो० । जनपरि-
कल्पिते । "एतद्धि वा अथ जानुहितं प्रज्ञातमयस्य
यज्ञवपयम्" शत० ब्रा० २।६।२।७ । 'जानुहितं जनैः
परिकल्पितम्' भा० । [एव च "हरिव २६ अ० ।
जान्य पु० ऋषभेदे । गार्ग्यं प्रवृत्तयैवापे जान्यो यामन
जाप पु० जप-घञ् । जमे मनोज्ञारणे कर्म गणपदे अण् ।
मन्त्रजापादय मन्त्रादिजपकर्तारि त्रि० । धराणि ।
जापन न० । चु० जप-भावे ल्युट् । निरसने शनिवर्त्तने च
जावाल पु० जनावाया अपत्यम् अण् । सत्यकामे ऋषिभेदे

जवानशब्दे उदा० । तेन दृष्टं साम अण् । श्यामवेदीये
उपनिषद्भेदे च उपनिषद्भवे १२२२ पु० दृश्यम् । एत-
स्मिन् परे कर्मधारये महच्छब्दस्य प्रकृतिस्वर' मङ्गला-
वाल । महच्छब्दान्नादात्त' । तदीयस्वर एव न समासस्वर ।
जावान्ति पु० जवालस्यापत्यम् इज् । ऋषिभेदे स च उप-
सृत्तिकर्ता । जातृकण्ठगन्धे प्रमाणं दृश्यम् ।

जामदग्न्य पु० जमदग्नेरपत्यम् गर्गा० यज् । जमदग्ने
षड्वेदपत्ये परशुरामादौ । "तेजोभिर्गतपीर्यत्वात् जाम-
दग्न्यो जङ्गीकृत" रामा० बा० ७७।१२ । कणा०
ततोऽण् यलोप । जामदग्नं तच्छात्रे ।

जामदग्नेय पु० जमदग्नेरपत्यं प्रत्ययविधौ तदन्तप्रकरण्य
प्रतिषेधेऽपि क्षार्पत्वात् "अग्निकलिभ्याम्" पा० ठक् ।
परशुरामे "भार्गव जामदग्नेय राजा राजविमद्वेगम्
रामा० बा० ७८ अ० । [दृश्यम् ।

जामल ग० व्यागमशास्त्रभेदे । तस्य वर्ग्यादित्यमपि रुद्रजामले
जामा स्त्री जम-यदने बा० अण् स्त्रीत्वम् । इङितरि ।
"अन्त्य जामया सार्द्धं पूजानां पुत्र ईहते । इङिता-
न्त्य जातेन पुत्रेणापि विशिष्यते" भा० अतु० ४५ अ० ।
"जामया कन्यया सार्द्धं पुत्रं पितॄं धनमीहते"
इत्यर्थं नीलक० ।

जामात पु० जाया माति मिमोति मिमोति वा नियामा
इङितरपत्तौ, अमर । "स्यार्थवत्ते", स्वामिनि च नेटि०
उणाटिपु निपातनसिद्धत्वेन लणन्त्याभावात् सर्वनाम-
स्थाने परे न इङि । जामातरौ जामातर' इत्यादिः
"प्रत्यक्सस्त्रियजामातयान्यश्चुरमातृता" याज्ञ० ।
"पिप्पु जामातर मन्ये" ।

जामि(मी) स्त्री जम इन् मि० इङि । १भगिन्या २कुल-
स्त्रिया, अमर ३इङितरि, ४क्षुपाया, ५सङ्घितसपि-
ण्डस्त्रियाम्, शब्दार्थचि०, "जामयो यानि मेहानि
शपन्त्यप्रतिपजिता" "शोचन्ति जामयो यत् विनश्यन्त्याश्च
नतृकुलम् । शोचन्ति तु न यत्नैता वर्द्धते तद्धि सर्वदेति"
मनु । "अहमतिस्वर्द्धनीयसङ्घितसपिण्डस्त्रियो
जामय इति" कुक्कू० वा ङीप् । तत्पार्थे शब्दर० ।
"मातृपितृभ्यां जामोमिभ्यां पुत्रेण भार्यया ।
इङित्वा दासवर्गेण विवादं न समाचरेत्" भा० शा०
२४१७० । स्त्री व० य० । इउदके ७अङ्गुलौ निधण्टु ।
जा(या)मित्र न० "ज(य)मित्रं सप्तमं स्थानम्" ज्योतिष-
परिभाषिते लग्नात् सप्तमे स्थाने । "तियौ च जा(या)

मित्रगुणान्वितायाम्" कुमा० उपचारात् तिष्ठेत्तादृशित्वम्
जा(या)मित्रवेष पापाय सप्तमस्यामस्यचन्द्रमे योगभेदे ।
उपयमशब्दे दृश्यम् । "सूक्तिकोणमित्रमन्दिरगोऽथ
पूर्णं मित्रर्षीस्योऽह्नोऽथ तदोक्षितो वा जा(या)
मित्रवेषमिहतामपहृत्य दोषान् दोषाकरः शुभमनेकविध
विधत्ते" ज्यो० त० ।

जामिवत् ५० उदके निघण्टु० जामोत्तम पाठान्तरम् ।
जामेय त्रि०शाखा भगिन्या व्यपत्यम् टक् । भागिनेये ह्येन० ।
जाम्बव न० जम्बू । फलं व्यय तस्य वा भ नुप् । जम्बूः
फले जाम्बवेन निर्दत्तम् शरीरहृणा० युज् । जाम्बवक
तस्मिन्निष्ठे त्रि० ।

जाम्बवत् ५० रामायणप्रसिद्धे अक्षराजभेदे । तस्यापत्य
स्त्री व्यय ङीप् । रत्नद्विहितरि श्रीलक्ष्मणपत्नीभेदे "वासुदे-
वस्तु निर्जितं जाम्बवन् मङ्गावनम् । सेमे जाम्बवतीं
कन्यामृत्तराजस्य समताम्" हरिवं० १६ अ० "जाम्बव-
स्त्रीनसहितं चारुसङ्गापममयीम्" भट्टि ।
"अक्षराजस्य पुत्रोऽस्य मङ्गावनः सुदुर्जयः" । पिता
मङ्गावनपति जाम्बवानिति दुर्जयः" रामा० । जाम्बव
तदाकारोऽस्य सत्तु मय्य य दृपो० यद्योपः ङीप् ।
रामागमन्या स्त्री राजनि० । (भागमन्याम् राजनि०)
जाम्बवी स्त्री जाम्बव तदाकारोऽस्य व्यय ङीप् ।
जाम्बवीष्ठ न० जाम्बवमिव चाद्योऽस्य । सुश्रुतोक्ते ब्रह्मादि
दृष्टोपकरणभेदे "अथेभानि दृष्टोपकरणानि
तदाया विष्यन्त्याजगलदुर्गोदन्तरयमकाजाम्बवीष्ठेतर
कोष्ठा, शीघ्रगुह्येष्टाच । तत्र विष्यन्त्याजगलदु
गोदन्तरयमकाकास्तगतामाम् । जाम्बवीष्ठेतरकोष्ठानि
मासगतानाम् । जम्बूष्ठमप्यत्र "जम्बूष्ठेनाग्निवर्णेन
तप्तया वा शलाकया" "जम्बूष्ठेनाग्निवर्णेन पश्चा-
च्छेद्य दृष्टेष्टमिपक्" सुश्रु० ।

जाम्बीर(ल) न० जम्बीरस्य फल व्यय वेदे रस्य वा लः ।
जम्बीरफले तदाकारे रजानुमध्यभागे च । "जाम्बीरे
नारत्यम्" यजु० २५।१ । "जाम्बीर जम्बीरतरो, फल
रजयोर्भेदः । तदाकारेण रजानुमध्यभागे जाम्बीर
कोनारत्यदेव प्रीणाभीति" वेदो० ।

जाम्बूवत् ५० जाम्बवत्+दृपो० । अक्षराजे द्विरूपको० ।
जाम्बू नद न० जम्बू नद्यां भवम् व्यय । श्रुत्यै तद्वामनामके
शकुनकाङ्गवे वृक्षुरे च राजनि० ।
जम्बू नद्या तदुपपत्तिकया जम्बू द्वीपभेदे २०४५ पृ०

भाग० ५ दृश्यम् । "दक्षिणेन त्रिभीक्ष्ण निघण्टु
स्त्रीक्षरेण द । सुदर्शनी नाम मङ्गाव जम्बूष्ठल मगा-
तनः । सर्वकामफलः पुण्य विद्वत्पारमर्षितः । तस्य
नाम्ना मगाख्यातो जम्बू द्वीप मगातनः । योजनाना
सङ्ख्यं गतश्च भरतर्षभ ।" उत्तरेषो ह्यक्षराजस्तु दिव-
स्पृक् मनुजेश्वरः । अरलीर्णा सङ्ख्यं गतानि द्वा
पञ्च य । परिषाङ्गस्तु ह्यक्षस्य फलानां रसभेदिनाम् ।
यतमानानि ताव्युध्यां कुर्वन्ति विपुलं स्वम् । सुस्नि च
रयं राजन् । तस्मिन्जतमग्निम् । तस्या जम्बूः
फलरसो नटी भूया जगाधिप । मेरु प्रदक्षिणं कृत्वा
सम्बयात्युत्तरान् शुक्लन् । तत्र तेषां मनः शान्तिर्न
विपासा जगाधिप । तस्मिन् फलरसे पीते न जरा बाधते
च तान् । तत्र जाम्बू नद नाम कनक देवभूषणम् भा०
भी० ७ अ० । "दक्षिणरहितमटी विकचयारिजाम्बू नदे
विनीदितदिनकृमा कतरुचय जाम्बू नदे" भाष "वदिद
निर्गतं तस्यास्तप्तजाम्बू नदमम् । काष्ठेन घर्षणं प्राप्तं
क्षिरगममवच्छेदा" रामा० वा० १८ अ० ।

जाम्बू नदेश्वरी स्त्री श्वेतीभेदे रतदीयस्थाने च श्वेतीर्षि०
जायका न० जयति गम्भानार जि-एषुल् । पीतवर्णे सु-
गन्धिकावृक्षे गम्बूष्ठभेदे धमर ।

जाया स्त्री जायतेऽस्या लनेर्यक् व्यात्यश्च । पत्न्या विधिनो-
दायाम् धमर । "पतिर्भाष्यां सप्रविश्या गर्भो भूत्वेह
जायते । जायायास्तद्धि जायात्य यदस्या जायते पुनः"
ननु "पति शुक्ररूपेण भाष्या सप्रविश्या गर्भतामापद्य
तस्या भाष्यायां पुनरूपेण जायते । तथा च श्रुति
"आत्मा वै पुनराभासीति । जायायास्तदेव जायात्य
यतोऽस्या पति पुनर्जायते । तथाच बहुच ब्राह्मणम्,
"पतिर्जाया प्रविशति गर्भो भूत्वेह सातरम् । तस्यां
पुनर्नरो भूया दशमे मासि जायते । तस्याया
भयति यदस्या जायते पुनः । ततश्चाशौ रक्षणीयेति
दर्थं नाम निर्वचनम्" कुल्लू० । "अथ प्रजानामधिपः
प्रभाते जायाप्रतिपत्तिरुत्तमगम्भामास्याम्" रघु । "क सङ्घे
पिरहविधुरां त्वय्युपेक्षेत् जायास्" मेघः । शब्दोक्ति
योक्ते लब्धनावधिकसप्तमस्थाने । तत्र स्थाने जायायाः
शुभाशुभचिन्तनीयत्वात् तथात्वम् । बङ्गमी० जायागन्धस्य
निघ् । युवती जायास्य युवकाणिः "युवकानिर्धुमाणिः"
भट्टि । पतिशब्देन ह्यने तस्याः जम्बू दन वा भवति ।
जम्बवी दम्बती वा पक्ष जायापती ।

जायाघ्न पुं जायां हन्ति "अक्षणे जायापचोदक" पा० तक्ष-
रति हन्-टक् । जायाहन्तृ कृष्णकक्षययुक्ते भर्त्तरि ।
"अमनुष्मकम्" के च पा० टक् । २ तिलकाक्षके सि० कौ० ।
तस्य जायाहन्तृ कक्षकत्वात् तयत्त्वम् । एव, अक्षेति शोक्ते
श्लोकभेदे च "यावत् स पक्षेऽनन्दमसदनगाजायकीना
विराम" इत्युक्तयोगस्य जायानाशकक्षकत्वात् तयत्त्वम् ।
जायाजीव पुं जायया तक्षत्तमवृत्त्या जीवति-अच् । नटे
अपर । [नटे २ यकक्षणे च भेदि० ।

जायामजीविन् पुं जायया अनुजीवति अनु+जीव-णिनि ।
जायिन् त्रि० जै-णिनि । जययुक्ते "अमल जन्म तस्याह
मन्ये दुर्जातजायिम" भा० अ० १५ अ० "जायौतिनाम्ना
प्रवक्तो हासित्यल्लारामित । सध्विपातेन तात्वेन शृङ्गा-
रेऽभीष्टो रसे" सङ्गीतदा० उक्ते २ प्रयुक्तभेदे पुं । तत्र
जायौति पाठ नरम् । गीतार्थे तु इति जयौत्येव ।

जायु पुं जायति रोगान् जि-उण् । औपमे सम्रा जय-
गोत्रे दि० । "महाकर्मिणो जायशोरणे" ॥ ११६॥ २ ।
"वनेषु जायुर्मतेषु" छ० ॥ ६७॥

जाये(या)न्य पुं जि-बा० ए (या) न्यण् । जयगीये "यो
हरिमा जायान्योऽहमभेदो विश्वक" अथ० १६ ।
तैत्तिरीये तु जायेन्य इति पाठ ।

जार पुं जीर्यत्येन कृ-करणे षञ् । उपपत्तौ अपर ।
"शूद्रो यदर्थार्थे जारो न योऽमनुमन्यते" यजु० २११ ।
"जार चौरत्वं भिषदन् दास्य पञ्चगत इमम्" याच० ।
भा० कर्त्तरि षञ् । २ जारके च । "सुसार जारो
अथ्येति पश्चात्" अ० १०१२ । "जारोजरयिता" भा०

जारज पुं स्त्री जारज उपपत्तेर्जायते जन-उ । अनियुक्ताया
स्त्रिंश उपपत्तिजाते (वेज्या) पुत्रे २ तथाभूतकन्याया
स्त्री "अमृते जारज" कुण्ड मृते भर्त्तरि गोष्ठक
अपर । जन-क्त ५ त० । जारजातादयोऽप्यत्र । "अनि-
युक्तास्तत्रैव पुलिग्याम्रश्च देवरात् । उभौ तौ नाहृतौ
भागं जारजातकामकौ" अनु ।

जारजयोग पुं जारजस्य सूचको योगः । ज्योतिषोक्ते
योगभेदे । "न जन्ममिन्दुश्च शुक्रमिरीक्यते न वा यथाह
रपिणा समायुतम् । सपापकोऽर्क्षेण युतोऽथवा ययो
परेण जात प्रवदति मिथयात् । भग्नपादार्क्षेऽयोगात्
द्वितीया द्वादशे यदि । सप्तमो चार्क्षमन्दारे जायते
जारजो भूतम्" । अथोऽपि योग दृष्टजातकोक्त
जायकयर्दे १०८५ पु० दृश्य ।

जारण पुं जारयति कृ-णि-ल्यु । जारके । इत्यभेदे ।
जायतेऽनेन कृ-णिच् करणे ल्युट् । २ जारणसाधने
इत्यभेदे । कर्त्तरि ल्यु । ३ जारके स्त्री ङीप् राजनि० ।
भावे-ल्युट् । ४ जीर्णतासम्पादने न० ।

जारतिनेय पुं स्त्री जारत्या अपत्यम् टक् कल्याण्योऽनङ् ।
जारत्या अपत्ये । जारतिनोऽपत्य युष्मा० टक् । २ जारति
नोऽपत्ये च । [योयके ।

जारभर पुं जार विभर्ति पोषयति षट्-पषा० अच् । जार-
जारित त्रि० कृ-णिच्-क्त । १ पोषिते २ भारिते धात्वादी ।
जारौ स्त्री कृ-णिच्-अच् गौरा० ङीप् । (जाली) ख्याते
औपमभेदे भेदि० ।

जारु पुं कृ-उण् । जारायौ । "जीजानीतराणि चेत-
राणि चारुज्जानि च जारुजानि च खेदजानि च
चोद्विज्जानि" ऐत० उ० । "जारुजानि जारायुजानि
मनुष्यादीनि" भाष्यम् । २ जारके त्रि० ।

जारुवि पुं जारुजार्को इत्यभेदे वीर्यतेऽस्मिन् धा-आधारे
कि उप० ष० । सुमेरो कर्षिकाकेषरभूते पर्यतभेदे । "कुरङ्ग
कुरर कुतम वैकङ्क त्रिकुट शिखर पतङ्ग रुचक निपध-
यितपास कपिल शङ्ख वैदूर्य जारुधि हृषर्म नाग-
कानङ्कर नीरदादयो गिराः मेरोः कर्षिकाया इव
केसरभूता मूलदेशे परित उपकुम्भा" भाग० ५॥ ६॥ २० ।

जारुशी स्त्री जरुषेण अक्षरपिरोक्षेण निर्दिता अणु ङीप् ।
नगरीभेदे "जारुष्यामाकृति प्रायः शिशुपालोजनै सह"
भा० अ० २२ अ० । "जारुष्या नगर्याम्" नीलक० । "जारुष्या-
माकृति प्रायः शिशुपालस्य निर्जित" हरिष० १६ अ० ।

जारुष्य त्रि० जरुष्य मार्गं स्त्री वा तदर्थेति जण् । १ मार्ग-
दानपुष्टे २ स्त्रीत्वाच्चै च "दशान्वमेधानाजहते जारुष्यान्
स निरर्गलान्" भा० अ० १६ अ० । "जारुष्यान् त्रिगुणदक्षिणा
नित्यर्जुनमित्र" तत्त्वित्यं जवभ्यामथर्क्षत्वादिस्त्रिं
अयमि जरुष्य कर्षमिति शाब्दिकाः तथा च मार्गमयान्
मार्गादिदानप्रधानान् उपानित्यर्थ । जरुष्योऽक्षरविशेषः
इति वेदभाष्यम् । अत्र जरते स्तुत्यर्थस्य शब्दसारुष्यादर्थो
विरोधाच्च जरुष्य स्त्रीत्वस्य इति जारुष्यान् स्त्रीत्वा
हर्षानित्यर्थः नीलक० । जारुष्यमर्षकत्वन नामा-
दिकमेव ।

जाल पुं न० जल-घाते ण्वला० ष, पु० जल-सवरणे कर्त्तरि
अच् वा । १ यथालाभिमिते खगोलख्याते पदार्थे अपर
"अभ्याययुच तं देय निविता जालकपि । जाल ते

योऽयमासुर्नि गेपेख जनाधिप । भा० अमु० ५००० ।
१ गवाक्षे १५ मूत्रे च अस्फुटफलादौ ३ पारके (जालि) ।
१६ मूत्रे मेदि० गवाक्षो गवाक्षच्छेद तत्र "गवाक्षजाले
रभितियतन्य" भट्टि सभूते "नीङ्गारजालमलिनः पुन-
रुक्तश्च न्द्राः" "करजालमस्तसमयोऽपि यताम्" भाषः
'गवाक्षभोषजालपतितां रविभाष' किरा० ६६ न्द्रजावे
हेम० ७० न्द्रजावे पु० मेदिनि ।

जालुक ५० जालमग कायति कै-फ । गवाक्षे हेमच० ।
खार्चै क । जालयन्त्रार्थे । "सविका मयकान् केगान्
जालकाति पयति" सुश्रु० १५ पारके पु० स्त्री स्त्रिया
डीप् गङ्गादर्थि० । ३ जालतले मेघलोचि च ।

जालका ५० छ-एलु ६० । जालस्य मन्त्रिदादिनात
नाय जावाकारस्य कारके-मकटे (माकडसा) हेमच०
शाखेन छलमस्य १६ कर्तिरिति० । शाखेन कतपदार्थस्य
खरुगण्ड दकलेन जालतलेकरणास्य तथ त्वम् ।

जालकि पु० निगते पयानगते यायुषकीविभेदे । "याङ्क
स्त्रिगते पयान् कौण्डोपरपदाङ्कि । मोटु फिङ्गल-
मानिय तन्मृगप्रोऽय जालकि" । सि० कौ० तत खार्चै
क । जालकीय तदर्थ । बह्वु लुक् । जालकय इत्येय ।

जालकिनी जालमिष क प्रति कै-क जालक देहकोम-
तदवस्थाः दनि डीप् । मेदि० लिङ्गा २ मेघे ५० ।
जालकोट ५० जावे पतिताः जीटोऽस्य । मकटे जूतायां
(माकडसा) तदीदजावे मयकदोनां पतनास्य तया-
त्वम् । जालकीटे भन पनद्या० अथ । रतङ्गने लि० ।

जालकीय ५० जावे जालके खोर तत्र साधु यत् । खोर
मिषे प्रपुनेटे । स्थायर्-पोरकने "कुष्ठद्वी कुष्टी
जालकीयाति त्रिणि खोरमिषि' सुश्रुत ।

जालगर्भ ५० पु० नुदोगनेटे । सुश्रुतागमभूते २१०० ४० इत्यम् ।
जालगोपाका जालमिष गंघो यत् कम्पुल । दधिभ ।
ज्वनभाण्ड लिङ्गा० ।

जालमय ५० दैत्यभेदे 'परा जालमय दैत्य' समाधि परि-
कल्पय । पा० ६० ४० दैत्यतचक फडा इरोऽहरम् ।
तत्र चक मया खय नेत्रपद्माधेनाम् विभो ।
सुश्रुतेनाय दैत्य चक दैत्यचक यमईनम्" काशी० २१५
प्रुप रति 'प्योदकि । २१ मगदंशे पु० तदैयय तेन
कतपद तथ त्वम् । योऽभिजोऽस्य अथ । पितादिपर
अ-वा २१ दैत्यगविनि । बह्वु तथ जुम् १६५५ भेदे पु०
तत्र भ० गलापये कम् । जालमारायण तत्रोला-

यत् ५ स्त्री० । जालमारायण विषयो देशः राजस्थान
मुञ् । जालमारायणक तस्य परिपोषिते देशे पु० ।

जालपाट ५० जालमिष पाटोऽस्य इत्यादि० नान्यकोप ।
१६ मे । "जालपाटमुजौ तौ त पाटयोचकचको"
(मरनारायण) भा० भा० २१४५ अ० । "प्रसदान्
जालपाटोच कोयलमजिन्तिरान्" मनुः "जाक-
पाटान् खल्लरीटान्पाताख खगद्विजान्" याज्ञ० तन्मा
समस्य निप्रद्वान् । स्त्रियां कुम्पपद्या० अन्यसोमे
कीप् पाद पञ्च । जालपटी कृष्णाम्बरपादिगणे जान-
पदीत्यत्र जालपदोति पाठान्ते जालपद्या अदूरमयो देशः
वरणा० अथ । जालपद तस्या अदूरमवदेये लि० पु०-
अन्य कोप । जालपाटु इति लिङ्गा० ।

जालप्राप्ता स्त्री जालस्य प्रायो बाहुल्य यस्याम् । कोट
मयाद्वरणिगर्भा (सालोया) हेमच० ।

जालमालि पु० आयुषकीविभेदे । तत खार्चै क । तदर्थे
जालकयवटे इत्यम् ।

जालवर्धुरक पु० जालाकारो वर्धुरकः । (कांटागवाक्ष) ।
इत्यभेदे । "जालवर्धुरको कुक्षो पातरोगकफापङ्क ।
पित्ताङ्ककरसोष्ण कपायय प्रक्षीर्तित' राजनि० ।

जालमरस ५० मित्त्वक अथ समान् । सरोवरभेदे ।

जालकृद लि० जलप्रवृत्ति छुद तत्र भ । तस्मै वा मिवा०
अथ । जल-कुत्तदभवे रतल्लमिषि च स्त्रिया डीप् ।

जालासि पु० जालमिषासि पञ्च समान् । गवाक्षे "हेमखाखा-
जनिगण्डू नेनागुण्डनिना" भाग० ५११६ ।

जालाप न० मेघजभेदे 'जालापेका मपिजुत जालापेकोपवि-
हृत । जालापस्य मेघज तेन नो मृदु जीवत' अथ०
६५७१२ ।

जालिका पु० जालेन चरति यथा० इत् । जालेन जीवति
वेतना० इत्यथा । जालिकीवनि जालेन चरति वा
१६ वक्ते लिङ्गा० ३ मकटे हेमच० । ५ जालकीवनि
यायुरिके मृगवन्धनाय जालपातिनि मृगयुभेदे अथर ।
एनि स्त्रिया जीप् इति भेद । मलमस्य इत् ।
इजालोपजीविन य मजालिनि च ि० हेमच० ।

जालिका स्त्री जाल-प्रकल्पे इत् । १६ मकटे स्त्रीयां
सुखावरणकले शिरिचारे १६ मकटीकायां ३ विषयायां
योधनामस्तम्भताद्वरणाया (सालोया) च मेदि० ।
(जालि) ५ पारया प्रुदार्थि० ।

जालिनी स्त्री जाल-प्रकल्पे इति । जालपाटायां हेमच०

१. कोशतकोटले राजाणि। योगतया रत्नमा। ३२मेह-
रोनिषा विदुःकमेदे सुपुं। "तत्र यमासेदोभ्यामपपन्न
गरीरस्य त्रिगर्दीयेयानुगतधानो मचेष्टिषो दस पिच्छका
आयने। तद्यथा गरायिका सर्पयिका कच्छयिका
आलिनी विमता पुलिषी मस्तरिका अलजी विदारिका
विद्राधिका चेति। गरायनात्ता तटूपा निचनमध्या गरा-
यिका। गौरसपेसस्याना त-प्रमाणा च सर्पयोः।
बदाहा कूनेवस्याना प्रेया कच्छपकाश्चुधै। जालिनी
तीमदाहा तु सर्पजानसमाहता। मसती पीडका
नीमा पिच्छका विमताश्च कृता। मज्ज्यत्वाचिता प्रेया
पिच्छका चा तु पुलिषी। मस्तरिसमस्याना प्रेया सा
तु मस्तरिका। रक्ता सित्ता स्फोटयतो दारुणा त्वनजोद
भवेत्। विदारीकन्दपट्टता वटिमा च विदारिका।
विद्राधेर्बलवैर्धुक्ता प्रेया विद्राधिका। ३३. सुधै चतुस्र।
जाली स्त्री जायमत्तया अच गोरादोय। ३४. तृक्ष्णा
(भद्रा) अमर पटोसे राजनः (जालि) श्वारके च।
जाली त्रि-पुञ्जक-बाण। ३५. पामरे-भूरे श्वसनीयकारिण
च मेदं "अथ य पुञ्जक जगति जलम।" भाष "अथ
पिच स्यात् जालम। कृत्वा जे यदि वधत। न तथा
माधते कृत्य यथा बाधति बाधने" चक्षुः। "जनान्
योऽभिगवाय्यान् कर्मणा हि स वै पुमान्। मत्वेव-
जाली कपाधीं वृत्तिमे पतुर्धुय" भा० गी० १२२०.
कार्ये क। तत्रार्थे "वित्तमन्नागुरुद्वेभी जालमक सुवि-
गर्हित" भा० प्रो० १८६. ४०।
जाय पु० जल-गण। गिमे "मृषो जनचरो जाल्ये
इकज केतिकमः कलिः" भा० गी० २८६. २०. गिबस्तुनौ।
जायन्त न० जयन्त भाष दृष्टा या अय्। वेगे।
पक्षे दमनिच् जर्जि-मृ ५०, तत् जयमता स्त्री, त
जयन्त न० तत्रार्थे। [दिवादे।
जायन्ति ति जप+एतरर्थ्या कर्त्तुं क्ति। आयुक्त
जायक न० जायक+प्रयोः। ज.पके कासीयनामगन्धर्व्ये
अमरटीकायां सवारदन्दी।
जायमद पुंस्त्री पलिभेदे। "अलिङ्ग जायकमदा मद्रा
शेनाः पतस्त्रिण" अथ० ११। ८१।
जायति पु० जायते जल-इ+ज याः डृङ्गु- इति- देदे
भि०। जायति "वदन् जायति वा" वृ० ११। ८१।
"जाः इत्यत्र जायति जायतस्" भा०।
जायत्य न० जाया च दण्ड जायापनी तयोर्भाष कमे वा

अय् पु०। जाय पयोः। ३६. मेहि "म जायत्य सुडमना"
अ० ५. २८. २ "जायत्य जायापत्यो कर्म" भा० १२३। ३।
जाली पु० दृष्ट-एण् पु०। (चोक्ष) इति एवाते। ३७. मे,
२. माच्छादे, ३. खट्वायां ४. काश्चिदकाया मेदि०। १५. विसेयये
जन्तुभेदे राजनि० "आहकाश्चिदयमत्र जन्तोर्धामां
कीर्तनं शुभम्" दृष्टन् २५. ४०।
जाली पु० राजभेदे "परिपिटं जाल्यं विवृतः" अ०
११। १६०। "जाल्य कश्चित् राजा" भा०।
जाली स्त्री जल+अय् डोय्। "जानुदारा पुरादायां जल्य-
सपोय कं पत। तस्य कन्यास्यदया च जायती तेन
कीर्तिता" दल्युक्तनिर्घनाया गद्यायाम्। जल्युगन्दे
१०८। ४०. दृष्टम् "अथै सावि चित्तुतदने युक्तपक्षे
दगम्या हस्ते मैनाद्विरगमदयं जायती मल्लकोकम्"
ति० त० गङ्गा तस्या तिथिपयमे स्नानफलं यथा
"सामान्य दयसंज्ञानसदृश्य ऋण चन्दरि!!। पुण्यं
दयगुणस्यैव पीठनसामनः परम्। ततस्ति श्रद्धगुणं
पुण्यं रयिसक्रमणे टिने। एमायाश्चापि तत्तुल्यं
द्विगुण दक्षिणायने। ततो दयगुण पुण्य मराणास्त्रो-
त्तरायणे। चातुर्मासी पीषेसायाममल्लं पुण्यमेव
च। अथयायाश्च तत्तुल्यमेतद्वेदेनिरूपितम्। अथस्य
पुण्यफलकमेतेषु ज्ञानदानकम्। साम न्यदिशसंज्ञानात्
दानात् गतगुणं भवेत्। मन्त्ररायां देदेति। युगा-
द्याया तथैव च। साधस्य सितसप्रत्तां भीष्माट्यां तथैव
च। ततोऽपि द्विगुण पुण्य मन्दाश भयदुर्लभे। दय-
हरादयस्याश्च युगाद्यादिभ्यः फलम्। नन्दासमस्य
पाहत्या मज्ज्युपये चतुर्गुणम्। ततश्चतुर्गुण पुण्य
द्विगुणतुल्यके सति।। उपपन्न कोटिगुणस्यैव सामान्य-
ज्ञानतो हि यत्। चन्द्रोपरागसमये स्यात् दयगुणं
ततः। पुण्येऽप्येतेदे कावे ततः गतगुण फलम्।
सर्वेवामेव सदृश वैष्णवार्थं विपर्यय" इति प्रकृते-
प्रसिद्धम्। "अमरयत्ता जलविष जल्यो" भाषः।
जि लो अमिमने भा० पर० सङ्गं अनिट्। जयनि जल्येपीत्
जिगाय जिगयत् जिगयिष जिग्रेय। जेता जीयात्
जेयति। जायन्ति-ने अजीजयत। जिगीयत।
जेता सदी जित जद। "अथ दतिवजो रामोऽप्यय
महावजः। राजा जयति सुपीदो राजपचातुष जितः"
रामा० बङ्गातः प्रथोम। "अथ दतिवजो रामोऽप्यय
महावजः तस्य तत्" मत्तु। "इत्येवमो द्योति। तदप्ये-

वीन्"भा० ६१५० । "जिगाय तस्य जगारं च रागः
 वापेनौकिका" भट्टः "गर्जतामनरां दृष्टं श्रीभाग्येन
 जिगाय वा" कमा० । "जीयात् पश्यतगवेषधतपविः
 श्रीरोपदेवकर्तिः" सुधरे० "अस्य दधनुष्याने तिवन्ती ।
 जयत जयन्ति । "जयति जयति देव" भाटकेषु
 बल्लव्याने ककुकागुःक्रः । "नगरधरचिरा निर्मित
 मादधतो भारती कर्जयति" काव्य० । जयय सर्वेभ्य
 उत्कृष्टेन व्यापेक्षयाय नृकपेक्षोभयान् तस्य नमस्कार
 अङ्गकता यथात्र क व्यः । "जयत्यर्थेन च नमस्कार
 व्यास्यते इति तामसि प्रणत इति" । अभिमत-
 पूर्वक्य इषे अय द्रुक् । द्रुक् च पञ्चदश्व् रुधि प्रणि
 विष्णु गासु जिगम्य सुधासु । कर्मयुक्त आदान्प्रतनया
 स्वादाह्वनवक्रासु" ल्युक्ते । शत जयति देवदत्तस्य । च०
 कौ० "इन्द्र राज जापयत" यजु० ६।१। "य द त्वध्वयं
 व्याजि जापयेयु" आश्व० ६।८ । "इमासु प्र यो कन्-
 द्वामेकासु स व्यजीजयत्" भा० ६०५० । स च "यथा
 व्यजीजयन् इति प ट एगभाव आये । "ग त जिगीयत
 भाटो कृद्वानेऽफासिकासु" साग० २।१०।३५ । "यगा-
 कृताटादगता जिगीयता" नैय० । जेगीयते । कर्मणि
 यजोयत यजाय । "भागजोयत दृष्या ततो मङ्गी" रघु ।
 यति+य+तयमेव जये "वराहिय सुगजा अत्यजैषीत्"
 अथ० १४।२।७४ । [चैर्यं तस्य गच्छत " भट्ट
 वि+य+त परस्परजये आत्म० । "व्य तजिग्ये रुध्रोऽपि न
 अवि+य+धिमयेन जये" उपप्लायधिमोयाका" भट्टः ।
 अनु+यनरूपजये पचाज्ये च । "कौयस्योऽन्यजयत्
 मङ्गीम्" भा० या० १।२४ क० ।
 अभि+या भस्यत्य जये । "ते यान्द्रममेव जोकमभि-
 जयन्ति" प्रश्नो पु० । अधिमये च "वेदस्तुतिमिरास्या-
 नेरदौ" धि+कमोय+त" भा० या० ८४६५ ।
 अय+यधरोक्त्य जये । "गरविध्वस्य तांयोरानवजित्य च
 तदनम्" भा० या० ७७६ । "अवजित्य सुयम्राण्य घन
 आदाय सर्वेभ्यः" भा० ३।२१५० ।
 परा+पराक्रमप्रवृत्तजये आत्म० । पराजयते । "अ परा
 अवधानोऽधारुक्षया पवनान्नजम्" भट्टः । "पराजतेनाप
 जतो हरस्य" कुमा० । ग्लामी अक० तल "पराजेरखेदु"
 भा० सत्तार्थव्यापादानता । "वध्ययनात् पराजयते
 न्यायनीत्यर्थे वि० कौ० । "तां पराजयमानां या भीते
 रक्ष्या दगाननाम्" भट्टः ।

प्रति+प्रतिरूपजये । "रक्षाविक भावया प्रत्यजैषीत्"
 भा० द्रा० १२५० श्लो० । "यत् प्रतिजिगीयन्नास्य ताव
 समभिद्रुता" ४१७६ श्लो० ।
 वि+यमेपेय जये आत्म० विजयते । "वेम देवान् वतुषां
 पार्थो विजयते स्रग्" भा० वि० ११४५ श्लो० । "जगादाहि-
 र्जिगेपीषाः । "दैव्य कुल विजय" भट्टः ।
 जि ति० ज्यो+या+कि । १। यद्यगिरे २। यिथाचे पु० एकाक्षरभो०
 निजन् पु० सृष्टिनिबन्धकारके विद्वद्भे ।
 जिगज्, पु० गम-कृत, सन्धु । प्राणवायो उक्तवद० ।
 जिगति पु० गृ-वा+ति द्वित्व । आकादके । "जिगति-
 भिन्द्रो अपजगुराण" अ० ५।६८।४ । "जिगति गरम
 आकादयन्तम्" भा० ।
 जिगीया स्त्री जि-सन् भावे च । १। जीकायां २। प्रवर्णे,
 ३। यमे च भेदि० । "वेवसन्त जगीयसा" रघु । "यजा-
 कृताटादगता जिगीयता" नैय० ।
 जिघ्रज्, पु० जिघांसु+घृयो० । जिघांसौ । "यो नः वतुष
 वत या जिघ्रज्" अ० २।१०।६ । "जिघ्रज्जिघांसु" भा०
 जिघ्रा स्त्री अनुमिक्षा अद-सन् ववादेय भावे च ।
 १। भोजनेच्छायां २। भुषायां हेमच० । [अथर ।
 जिघ्रास्, लि० अनुमिक्षा अद-सन्-ववादेये च । सुभिते
 जिघ्रासु लि० हन-सन्-च । हननेच्छा "प्रयान्नेष्ट इरिच
 जिघांसु" भा० २।१०। पु० हेमच० ।
 जिघ्रजा स्त्री यङ-सन् भावे च । यङवेच्छायां "यदुरवि
 प्रियकण्ठजिघ्रसा" रघु ।
 जिघ्र लि० प्रा-कर्त्तरि य जिघ्रदेशः । प्राचकर्त्तरि "जातो
 निश्वसितेऽप्यस्यति मनोजिघ्रः सपत्नीजना" वा० ६०
 "अ जिघ्रैः पुष्पगन्धानां पतङ्गैर्लपिता वयम्" भट्टः ।
 जिघ्रिनी स्त्री जिगि-गतौ चिनि (किङ्की) वतायां भावम०
 "किङ्किनी सप्तरोष्या च कषाया दोगिगोचिनी । कदुका
 वषट्कदुदोगवातातीसारकृत् पटु" भावम० [अथर ।
 जिघ्रो स्त्री जिगि-गतौ अच् गौरा० स्त्री । नञिशावात्
 जिघ्रासा स्त्री शा-भावे च । १। आदाविक्षायां २। तदर्थविचारे च ।
 "अवातो भक्त जिघ्रासा" जी० पू० । "अवातो नञ्जिघ्रासा"
 या० पू० । उभयत्र विचारार्थकताकरे इत्यां "इह-
 त्वयाभिघातात् जिघ्रासा तद्विघातके हेतो" वा० वा० ।
 जिघ्रासु लि० आदाविक्षायां शा-सन्-च । १। आदाविक्षा
 २। सुसुप्ता च "अदाविघा भक्तो जायु-आर्षो जिघ्रासर-
 योर्भी घातो च भरतर्षभ" जी० वा ।

जिज्ञासि नः अस्मिन् जिज्ञासा राजदं परनिं सालोपम् ।
अस्थिजिज्ञासायाम् ।

जित् त्रिं जि-किप् । जेतारि । “भारजित् लोकजि-
ज्विन ”अमरः “स्वर्जिता यजेत” “विश्वजिता यजेत”
श्रुति । “यजेत वाश्वमेधेन स्वर्जिता गोपवेन वा” मनु
जित त्रिंजि-कर्मणि क्त । १पराजिते २पराभते । भावे
क्त । ३जये न० । तदस्यास्ति अच् । ४अर्हदुपासकभेदे
५० हेमच० ।

जितकाशि पु० जित अभ्यासपटुतया हठीकृत काशि
मुष्टियेन । हट्टसुष्टौ योषभेदे नीलकण्ठः ।

जितकाशिन् त्रिं जितेन जयेन काशते प्रकाशते काश-
णिनि । १जिताहवे, जयिनि हेमच० । “अनिरुद्धो
रणे बाणो जितकाशी महाबलै” हरिय० १७७ अ० ।

जितक्रोध त्रिं जित् क्रोधो येन । १क्रोधमूल्ये २विष्णु
पु० । “मनोहरो जितक्रोधो यीरवाहर्विदारण ” विष्णु म०
“वेदमय्यांदा स्थापयन् अक्षरान् हन्ति न तु कोपवशात्”
भाव्योक्ते तस्यासुरहृन्नाय न कोप किन्तु वेदमय्यां
दारक्षार्थ एवेति न तस्य कोपशालितेति बोध्यम् ।
जितमन्यु रभ्युभयत् । “अनन्तरूपोऽमन्योर्जितमन्यु-
र्भयापह” विष्णुस० ।

जितनेमि पु० जिता नेगिरत् । आश्वत्थदण्डे हेमच०
जितलोक त्रिं जित आयत्तीकृत कर्माद्विद्वारा लोक
स्वर्गादियेन । दृष्टापूर्वादिकर्माणि आयत्तीकृतस्वर्गा
दिलोके भार्गविके “स एक पितृणा जितलोकानामा-
नन्द अथ ये शत पितृणा जितलोकानामानन्द शत
ब्रा० १८१७ ११२१ । “पितृणां दक्षिणमार्गास्तुयायिनाम्
आश्वपिण्डपितृयज्ञादिकर्माणि पितृतोषणद्वारा जितो
लोको यैस्ते यद्वा जिता लोका येषामिति जितलोका ”
भा० । २अभिभूतलोके त्रिं ।

जितवत् त्रिं जि+क्तवत् । १कृतजये स्त्रियां ङीप् सा च
उशीनरवृषस्य २कन्यायाम् । “कृत्ति मे मानुषे लोके
नरदेशात्मना सखी । नाम्ना जितवती नाम रूपयौवन-
शालिनी । उशीनरस्य राजर्षे सत्यसन्धस्य भीमत ।
इहिता कथिता लोके मानुषे रूपसम्पदा” भा० आ० ८८८ अ०

जितव्रत त्रिं जितभायत्तीकृत व्रत येन । १आयत्तीकृतव्रते
ग्रथुवेष्टे २हविर्होतृव्रतभेदे पु० “हविर्होताहविर्होती
विद्वराहृत णट् सुगान् । बर्हिपदं गयं शुद्धा कण्य सत्य
जितव्रतम्” भाग० ४।२१।८ ।

जितव्रत पु० जितः व्रतुर्येन । १पराजिततरिपुके रिपुजय-
कर्त्तरि । २अर्हता पितृभेदे पु० हेमच० ।

जिताक्षर त्रिं जितानि आयत्तीकृतानि अक्षराणि शीघ्रं
तद्वाचनपाठवादि येन । हट्टिमात्रेण अक्षरवाचनशक्ति-
युक्ते ।

जितात्मन् त्रिं जितो वयोक्त आत्मा इन्द्रिय मनो वा येन ।
१जितेन्द्रिये । २आज्ञाभागाह्ं देवभेदे पु० कीर्त्तिमच्छब्दे
२०६।१८० दृश्यम् ।

जितामित्र त्रिं जित अमित्रो येन । १शत्रुपराजयकर्त्तरि
२जितकामादिरिपुके च । ३विष्णौ पु० यञ्ङरत्ना० “अजो
महाहर् स्वामाव्यो जितामित्र प्रमोदन” विष्णु म०
“जिता अमित्रा आभ्यन्तरा रागादयो बाह्या राव-
णादयश्च येनासौ जितामित्र ” भा० ।

जितारि पु० जिता अरयो आभ्यन्तरा रागादयो बाह्याश्च
रिपयो येन । १कुङ्के त्रिका० २हृत्ताहर्त्तुपतिरि हेमच०
३जितशत्रौ शत्रुजयकारिणि ४कामादिरिपुजयकर्त्तरि
च त्रिं ५अविश्वितो नृपस्य पुत्रभेदे पु० “अविश्वित
परिचक्षुः शत्रुलाञ्छय धीर्यवान् । आदिराजो विराजय
शाल्मलिश्च महाबल । उच्चैः श्रया भङ्गकारो जितारिश्च-
रम मृतः” भा० आ० ८४ आ० ।

जिताष्टमी स्त्री आश्विनकृष्णाष्टम्या जीमूतवाहनपूजाद्याहू-
ताया जीमूताष्टम्या तत्र कर्त्तव्यसक्त चमत्कारचि०
भविष्योत्तरे “इषेमाश्वसिते पक्षे अष्टमी या तिथिर्भवेत् ।
पुत्रसौभाग्यदा स्त्रीणां तस्यां सा जीवपुत्रिका ।
शालियाह्नराजस्य पुत्रो जीमूतवाहन । तस्या पूज्यः
स नारोभि पुत्रसौभाग्यलिप्सया । प्रदोषसमये
स्त्रीभि पूज्यो जीमूतवाहन । पुष्करिणी विधायाय
प्राङ्मुखे चतुरस्रिकाम्” । विष्णु धर्मोत्तरे “पूर्वेद्युर
पर्येषां प्रदोषे यत्र चाष्टमी । तत्र पूज्यः सदा
स्त्रीभि राजा जीमूतवाहन” । तथा च यद्दिने
प्रदोषव्यापिनी अष्टमी तत्रैव व्रतम् । उभयदिने चेत्
परदिने त्रिसन्ध्यव्यापित्वात् । उभयदिने प्रदोषाव्याप्तौ
उदयगामिन्यां तदुक्तं निर्णयान्तसन्धी “लक्ष्मी
व्रत चाभ्युदिते शशाङ्के यत्राष्टमी आश्विनकृष्णपक्षे ।
तत्रोदय वै कुरुते दिनेन । तदा भवेज्जीवितपुत्रिका
सा” इति अस्यानष्टम्या स्त्रीभिर्भोक्तव्यम् “आश्विन-
शश्विताष्टम्यां या स्त्रियोऽन्नं हि भुङ्गते । मृतवद्-
सा नवेद्युजा वैधव्यञ्च भवेदुमुवम्” वचनात् ।

जिताहव पु० जित शत्रुराहवे येन । जितकाशिमि हेम० ।
जितेन्द्रिय त्रि० जितानि यथोक्तानीन्द्रियाणि येन ।

यथेष्टमिन्द्रियपुनराप्रतिरोधिनि १ यथोक्तेन्द्रिये "श्रुत्या
स्पर्शश्चाय इहा च भुक्ता भ्रात्या च यो नरः । न हृष्यति
ग्लायति वा स विभो यो जितेन्द्रियः" मनुस्मृतौ चर्पविपाद
ग्रन्थे २ शान्ते जने । इन्द्रियजपय शौचकार्यं ध्यात
दर्शनयोग्यस्य च हेतु । यथोक्त पात० छ० भा०

"सत्त्वगुणैर्मनस्यैकापत्रेन्द्रियजयात्मदर्शनयोग्यत्वानि
च" पात० छ० । "भयनीति वाक्यशेषे शुभे सत्त्वगुणैस्त
सौमनस्यं" तत रेकामय तत इन्द्रियजयस्तथात्मदर्शन-
योग्यस्य बुद्धिस्तस्य भवतीति । यतश्चैवस्यैवोदधि-
गम्यत इति" भा० । २ कामदृष्टिद्वये पु० शब्दार्थचि० ।

जितु(स)म मिथुनराशौ "क्रियतावुरि जितु(स)म कुबेर
सेय-पायेय-यूकफौर्षाख्या । तौक्षिकयाकोकेरो हृद्रोग-

चान्त्यम चेत्यम्" ज्यो० त० मेघाटिसप्तोक्तौ । धतिगमेन

जित् जित्तम २ धातिगमयजययुक्ते त्रि० । [काठमयपदार्थभेदे
जित्या स्त्री जि-कषप् । इहह्वे कटभूमिसमोकरणादं
जित्वन् त्रि० जि-कनिप् । जयशोषे । तत कर्णा० चतुरथां
फिज । जैत्यभायमि जित्वनोऽदूरदेशादौ ।

जित्वर त्रि० जि-करप् । जयशोषे "सुराध्वरे धम्मरजित्वरेण"
"गच्छाणुप्रायसत जित्वराणि" मट्टि "करदीक्षतभूपाद्यो
भ्रातृभिर्जित्वरैर्हिपासु" भाष० । करप टिक्टाण
जित्वाटि पा० छत्रे पाठात् स्त्रिया ङीप् । स्रग्द० मते
स्वरप् पिप्वात् ईप् इति भेदः । सा च २ काशीपूर्या
त्रिका० १ ।

जिन पु० जि-नक् । १ बुद्धे धम्मर २ यजुंस्मामबौद्धभेदे ३ विष्णौ
च हेमच० । ४ अतिदृढे उषा० । ५ जित्वरे त्रि० भेदि० ।
तस्येष्टमण्यु । जैन जिनसम्बन्धिनि त्रि० "हस्तिना पीडा-
भानोऽपि न गच्छेत्सौमनन्दिरम्" । तदोयमते च तस्य
अर्हच्छब्दे २८० पु० दर्शितम् ।

जिनसङ्गन् न० इत । जिनमृष्टे चैत्ये विहारे हेमच० ।
जिनेन्द्र पु० जिनानामिन्द्रः जिन इन्द्र इव वा । १ बुद्धे हसा०
२ व्याकरणकारके विहङ्गेदे च । स्वार्थे ण्यप् । तत्त्वार्थे
"पाणिन्यधरजनेन्द्रा जयन्यरादिशाब्दिकाः" कवि-
कल्पद्रुम ।

जिनेश्वर पु० इत० । बुद्धे हेमच० ।

जिम भवे स्वा० पर० सक० सेट् । जेपति अजेपीत् । उदिस्
जे मत्वा जान्वा जितः । "जेमन सेप आहारः" धम्मरः ।

जिरि चिंसायां स्वा० पर० सक० सेट् । जिरिपोति अजिरा
यीव । धय वैदकः ।

जिज्ञिष्क पु० दक्षिणस्थे देशभेदे, सोऽभिजनोऽस्य ण्यप् ।
तस्य राज्ञा वा ण्यप् । जैज्ञिक पित्रादिक्रमेष तद्देश-
वासिनि तच्चूमे च वक्ष्यु तस्य लुक् । तद्देशवासिषु
तच्चूमेपु च व० व० । "जिज्ञिष्काः कुन्त्याद्यैव शौक्य
दानमकानना" भा० सं० ८४० ।

जिव ग्रीष्ममे स्वा० पर० सक० सेट् इदिस् । जिवति अजि-
म्यीत् जिजिग्य इदिस्त्वात् ओपधासोप जिज्यते ।
"भूमि पर्वणस्या जिवन्ति दिग् जिवन्त्यग्नयः" ऋ० १ ।
१६४।१ । "इन्द्रेण जिवितो मथिरागमन्" अथ०
८।१।७ । "रश्मिरसि जयस्य जय जिव सपितृ-
प्रसूती" ताण्ड्य० भा० १।८ । "अर्षा रेतांसि जिवन्ति"
ऋ० ८।४४।१६ । "यदा त्व प्रप्ये" जिवसि" १।१।४
१४ । दृक्चै च ण्यक० । वेदे ण्यप् इति च आत्म० "स
जिवति जठरेषु प्रजघोरन्" ऋ० १।२।१ । "जिवति
वर्द्धते" भा० । वेदे मध्यस्थैव प्रयोगात् पञ्चकस्यद्भु मे
अन्यस्यवानस्यवे तस्य निवेशमात् जिवतीति प्रयोग-
दर्पनाच्च षोष्त्वभ्रान्त्या मत्कृतमण्डकोममहानिचौ
जिवतीति औष्मन्ततया रूपप्रदर्शनं प्रामादिकमेव ।
कथिकल्पद्रुमे अन्न स्वानलमध्य पाठात् धिपिवातोर्विव
न मध्यत्वस्योचितत्वात् ।

जिधाजिव पु० स्त्री जीवस्त्रीव-प्रथो० । जकोरखगे मन्दर-
जातिस्त्वात् स्त्रियां ङीप् ।

जिघ्रि पु० जु-रिक् रस्यव । १ समये २ खगे च सि० कौ० ।

जिघ्र सेके स्वा० पर० सक० सेट् । जेपति अजेपीत् ।

उदिस् जेपित्वा जिघ्रा । जिघ्र ।

जिघ्रु पु० जिघ्र-गञ् । १ विष्णौ हेमच० २ इन्द्रे ३ अज्जुने
च ३ जेतारि त्रि० भेदि० । तत्त्वार्थे जयशोषे च ।
"यस्मिन्नाहुतोपरिगङ्ग समयल्लद्युतिजिघ्रु जिघ्रुरश्मि
वारणम्" "भूमिजय परलोकजिघ्रुव" भाषा "युह
दुरापो दुर्बर्षो दम्भ पाकशासनिः । तेन देव-
मनुष्येषु जिघ्रुषामाऽसि विवृतः" भा० वि० ४४४० ।
इन्द्रे "जयस जिघ्रुषासिम् । जयतामिन्द्रभेदिनौ" अथ०
१।१।८ । विष्णौ "विष्णुर्विक्रमयाद्भुते जयनात्
जिघ्रुष्यते" भा० सं० ६६० । जिघ्रुषामनिश्चयी ।

जिह्व त्रि० ङा-भन् सन्तत् आसोपय । १ कुटिले २ मन्दे ३ तग-
रहणे न भेदि० । "संज्ञितजिह्वोचितैः" अथ० ४ ।

“जिह्वं त्वज्युर्निर्वाभमगक्तोऽन्येन कारयेत्” याज्ञ० ।
 “सृष्टदर्ममाहितमजिह्वाधियाम्” साय० ४कपटे न० । “तदाशु
 कर्तुं त्वयि जिह्वाद्यते” किरा० “जिह्वं कपटम्”
 मन्त्रि० । ५पिहिते त्वि० “जिह्वारमपोषुत” क० ८।४।५।
 “जिह्वारं पिहितहारम्” भा० । ६ध्वस्ताद्वर्त्तमाने
 च । “उच्चावृत्त चक्रवर्त्तजिह्वारम्” क० १।११।६।११।
 “जिह्वामधस्ताद्वर्त्तमानम्” भा० । ७ध्वमसञ्चे च । “विधि-
 समयनियोगाद्दीप्तिरसहारजिह्वम्” किरा० “जिह्वाम-
 प्रसञ्चम्” मन्त्रि० ।

जिह्वग पु स्त्री जिह्वं कुटिल मन्द वा गच्छति गम-उ ।
 १ध्वे स्त्रिया जातित्वात् ङीप् । २मन्दगे त्वि० सेदि०
 स्त्रियां टाप् । “व्रत चक्रे विनाशाय जिह्वगाना
 व्रतव्रतः” “व दृष्टा जिह्वगान् सर्वास्त्रीमकोपसमन्वित”
 भा० व्या० ६ क० । [शब्दर० स्त्रिया जातित्वात् ङीप् ।
 जिह्वमेहन पु स्त्री जिह्व मन्द मेहति मिह-ल्यु । भेके
 जिह्वशब्द पु जिह्व कुटिल शब्दमस्मात् । खदिरहृषे जटा०
 जिह्वाशिन् त्वि० जिह्वं मन्दमन्नाति कश्च-ण्णिनि । मन्द-
 भोजिनि ततः व्यपलो गुञ्जा० ङक् । जैह्वाशिनेय तद-
 पलो प० स्त्री ।

जिह्वल त्वि० ह्वल-व्यच् वा० सन्वञ्ज जिह्व जिह्वाव्यापार
 जाति ला-क वा । भोजनलोपे । “आइ क्त्वा पर-
 आइ भुञ्जते ये च जिह्वना । पतन्ति नरके चोरे लुप्त-
 पिण्डोदकक्रिया” आ० न० ।

जिह्वा स्त्री खेटग्रनया लिङ्-स्त्रादे व “शेषयङ्जिह्वेत्यादिना”
 नि० । १रसास्वादकरणे इन्द्रियभेदे २तद्विधाने गोलके
 (जिह्व) ख्याते पदार्थे च । तदिन्द्रियस्य जलीयत्व
 सि० सु० संसृष्टितं यथा रसन जलीय गन्वाद्याव्य-
 झकत्वे सति रसव्यञ्जकत्वात् सक्तुरसव्यञ्जकोदकयत्
 रसनसञ्चिकर्त्रे व्यभिचारधारणाय द्रव्यत्वे सतीति विवे-
 षणीयम् । नस्याधिष्ठाद्वेयता च प्रचेता “दिश्याताकप्रचे-
 ऽश्वीत्यादि” शा० ति० उक्ते । अग्नेर्जिह्वाय सप्त तद्वा-
 मानि “काकी कराली च मनोजवा च सुलोहिता या
 च सुचूचवर्णा । स्फुलिङ्गिनी विश्वरूपी च देवी लोलाय
 नामा इति सप्त जिह्वा” सृण्डकोप० । “तस्या कफादि
 दोषात् लक्षणादिक भाव० प्र० दर्शित यथा “शाकपत्रप्रभा
 रूपा स्फुटिता रसमाऽनिलात् । रक्ता श्यामा भवेत्
 पित्ताक्षिप्राद्वर्णं धवला कफात् । परिदग्धा खरस्पर्शा कृष्णा
 दोषत्वयेऽधिके । सैव दोषद्वयाधिक्ये दोषद्वितयलक्षणा”

व्यस्य ज्ञीयत्वं भरत आह क्त्वा । जिह्वल । इन्द्रिय
 परत्वे तथात्वमिति त्व युक्तम् । श्वाक्ये निघण्टुः
 जिह्वाजप पु० जिह्वया जपः । “जिह्वाजप स विज्ञेयो
 केवल जिह्वया बुधै” तन्त्रसारोक्ते जपभेदे । “उच्चैर्जपा-
 द्विशिष्ट स्यादुपाशुदयभिर्युधैः । जिह्वाजप शतगुण
 साहस्रो मानस स्मृत” तन्त्रसा० तत्फललक्षम् ।
 जिह्वानिर्लेखन न० जिह्वा निर्लिख्यतेऽनेन निर-+लिख-
 करणे ल्युट् । (जिह्व व्याचक्षान) द्रव्यभेदे तल्लक्षण यथा
 “जिह्वानिर्लेखनं हैम राजत तावज तथा ।
 पाटित स्मृद तत्काष्ठ स्मृदपत्रमय तथा । तत्काष्ठ
 दन्तधावनयोग्यकाष्ठम् । दशाङ्गुल स्मृद जिह्वं तेन
 जिह्वा लिखेत् सुखम् । तल्लिङ्गामलवैरस्यदौर्गन्ध
 जडताहरम्” भाव० प्र० ।

जिह्वाप पु स्त्री जिह्वया पिपति पा-क । १कुरे २व्याघ्रे
 श्विङ्गले ३मल्लुके च शब्दरत्नावली पचित्रकव्याप्ते
 विश्व । स्त्रिया जातित्वात् सर्वल ङीप् ।

जिह्वामल इत० । जिह्वास्थितमले कुलुके त्विका० ।

जिह्वामूल न० इत० । जिह्वाया मूले । तत्र भव ह ।
 जिह्वामुलीय व्ययोगवाहानर्गतवर्णभेदे । “जिह्वामूले-
 यस्य जिह्वामूलम्” सि० कौ० । स च कस्यो परयो
 विसर्गस्थाने जात । कर्णे च “जिह्वामूले तु कु प्रोक्त”
 शिखाया कर्णस्य जिह्वामूलस्थानत्वोक्तेस्तथात्वम् ।

जिह्वारद पु स्त्री० जिह्वा रद इय यस्य । पचिषि हारा०
 तस्य जिह्वाया एव दन्तकार्यकारित्वात्तथात्वम् । स्त्रियां
 जातित्वात् ङीप् ।

जिह्वारोग पु० स्रक् रोगान्तर्गतजिह्वागत रोगभेदे । तल्लक्ष-
 णादि भावप्र० उक्त यथा ।

“यातल पित्तजसापि कफजोऽलाससञ्चक । उपजि-
 ह्विका च गदा जिह्वाया पञ्च कीर्तिता । तत्र यावजस्य
 लक्षणमाह । जिह्वाऽनिर्लेख स्फुटिता प्रसृप्ता भवेच्च शाक
 च्छदनप्रकाशा । स्फुटिता मनान्विदीर्णा । प्रसृप्ता रसा-
 नभिज्ञतया सुप्ते व । शाकच्छदनप्रकाशा शाको मरुमूनि-
 जातो ह्रस्व तद्वत् कण्टकाचिता । पित्तजमाह ।
 पित्तात् सदाहैरुपचीयते च दीर्घं सरक्तैरपि कण्टकैश्च ।
 कफजमाह । कफेन शुभ्रं वज्रलाचिता च साधोच्छ्रयै
 शाकमलिकण्टकामै । वज्रला स्फूला । साधोच्छ्रयै
 मांसजकण्टकै । अलासमाह । जिह्वास्थले य श्वयु-
 प्रगाढ सोऽलाससञ्च कफरक्तमूर्ति । जिह्वा सरक्त

कामयति प्रहृष्टो भूते च जिह्वा भवति पाकम् ।
 प्रगाढ प्रकर्षेण गाढो दाहण । कफरक्तमूर्तिः
 कफरक्ताभ्यां मूर्तिर्यस्य स कफरक्तज इत्यर्थः । जिह्वा
 क्षाम्नेन वायुरत्य बोद्धव्य । भृश पाकेनेति पित्तस्य चत-
 स्त्रिदोषजोऽयम् । कषाध्यत्वज्ञास्य । उपजिह्विका-
 माह । जिह्वापररूपः त्र्ययुक्त जिह्वासस्य जात
 कफरक्तयोनि । प्रसेककण्डूपरिदाहयुक्त प्रकथ्यतेऽस्या-
 दुपजिह्विकेति । जिह्वापररूप जिह्वाप्राप्तति भावप्र० ।
 "पक्षाक्षरस्याक्षैव जिह्वारोगः प्रजायते" शातात० ।
 जिह्वाग्रस्य पु० जिह्वायाः शब्दमिताव्यस्य अक्ष० । अदिरहणे
 राजनि० ।
 जिह्वावत् पु० यजुर्वेदीयव्यानगतविभेदे । "अथ वयं
 इत्युपक्रमे । "जिह्वावतो बाध्योगाजिह्वायां बाध्योगः"
 यन० भा० १४।१।११। २ जिह्वायुक्ते ति० स्त्रियां ङीप् ।
 जिह्वास्ताद पु० जिह्वाया खाद । लेहने (चाटा) हेमच० ।
 जीति स्त्री जि-क्तिन् वेदे दीर्घ । अये "अजीतयेऽहृतये
 परस्य खलये" अ० ८।२६।४ । "अजीतये अजयाय"
 भा० । लोके तु क्या-क्तिन् सम्प्रसारणे "अच" इति
 पा० सम्प्रसारणस्य दीर्घ । २ छात्रो स्त्री ।
 जीन ति० ज्या-क्त सम्प्रसा० दीर्घ । जीर्णे अमर "जीन-
 कार्मुकवस्त्रादीन् प्रथक् दद्यात् विशुद्धये" मनुः ।
 जीमूत पु० जयति नम, जीयतेऽनिधेन वा । जि-क्त ।
 "जेष्ठे चोदात्तः दीर्घश्च" । जीवमव्योदकस्य भूत
 वन्वो यस्येति वा जीवज जल भूत बह्वनेन ।
 मूर्च्छं वन्वने कर्मणि क्त प्रयोदरादित्वात् साधु ।
 ज्ञान जीर्ण ज्या-सं किप्, जिया वयोङ्गान्ता
 भूतो बह्व इति वा जीवज छल्लति या प्रयो० ।
 १ पर्वते २ मेघे ३ सुखायां ४ देयताकुष्ठश्च अमरः ५ इन्द्रे
 ६ भूतिकरे ७ घोषकस्तथायां च हेम० । मेघे "यथा जीमूत
 शब्देन स्त्रीणां त्रासोऽभिजायते" दुन्दुभिप्रजामन्त्र ।
 "जीमूतैरपिहितसातुरिन्द्रकील" किरा० । "जीमूतव्येव
 भवति प्रतीकम्" अ० ६।७३।१ । "प्रतिचरणविहङ्गरेफा
 शूरणीर्षव्यालजीमूतबीनाकरोद्दामशङ्खादय" ह० र०
 चक्रे द्दण्डकभेदे तथा च एकादशभोरगवै रचितो
 जीमूतास्यो दण्डक । सार्धे क । जीमूतक तेजर्वेद्यु ।
 जीमूतकूट पु० जीमूतो मेघ कूटस्य । पर्वते हारा० ।
 जीमूतकेतु पु० विद्याधरपत्नी राजभेदे जीमूतवाहन
 पतिरि । नागानन्दे इत्यम् ।

जीमूतमूल पु० जीमूतस्य मूलकस्य मूलमिव मूलस्य । यथा
 शब्दरत्ना० ।

जीमूतवाहन पु० जीमूतो मेघो वाहनमस्य । मेघवाहने
 १ इन्द्रे शालिवाहनपुत्रे २ नृपभेदे जितादमीयन्द्रे
 इत्यम् । जीमूतकेतोः विद्याधरस्य ३ पुत्रे च तत्कथा
 नागानन्दे इत्या ।

जीमूतवाहिन् पु० जीमूत मेघसदृश्यवहति अर्ह
 गच्छति वह-णिनि । घूमे हेमच० । मेघानां घूमादेवा
 विभावात् तस्य तथात्वम् ।

जीर पु० ज्या-रक् सम्प्रदीर्घ । जीरके, २ खड्गे, ३ यथै च ।
 मेदि० जीरी रक् च" उणा० सौ० जु-रप्रत्यय ईचान्ता
 देशः । ४ अथर्ववे ५ सिमे च उज्ज्वल० जीरदात् । "एत नः
 सुद्योता जीराश्च" अ० १।१४।१२ । "जीराश्च क्षिप्राश्च"
 भा० । सद्यार्थं कम् । (जीर) ख्याते एदार्थे मेदिनि ।
 मदनपासविषयटो तस्य क्षीयता तज्ज्ञेदा गुणा
 चोक्ता यथा "जीरक दीर्घक शुक्रमजाजीरक-
 जीरकम् । जीरक जरण कण्य वर्षकाक्षी सुभस्विकम् ।
 कालिका वायिका कुष्ठिकारवी चोपकुक्षिका । पृथ्वीका
 सुखवी पृथ्वी स्य सजायुपकाक्षिका । जीरकहितय
 छक कटूष्ण दीपन लघु । सप्ताङ्ग पिपल मेघ्य
 गर्भाययिशुद्धिकम् । चक्षुष्य पवनाभानशुल्लभश्चर्दि-
 मलासजिक्" मदनपासः ।

जीरण पु जीरक+प्रयो० । जीरके राजनि० ।

जीरदानु पु० जीर क्षिप अवशील वा ददाति दा-तु । अथ
 योजदाने, २ क्षिप्रदातरि च "विद्यामेघ हजम जीरदा
 तम्" अ० १।१६।१५ "जीरदातुं जपशीलदानम्"
 भा० । "जीरदानूरेतो दध्यव्योषधीषु गर्भम्" १।८१।१
 "जीरदातु क्षिप्रदान" भा० ।

जीरि पु जीर्णति जु-या० रिक् । १ मत्तपु २ रत्नलि जीरयो
 वमानि" अ० ४।१।१६ जीर्णनि इति जीरयो मत्तपुः ।
 भा० जु-यन्मभूतगवर्षे रिक् । २ जारके ३ अग्निभावे
 च ति० । "पूजोरय सिचते सप्रक् प्रथक्" अ० २।१०।१
 "जीरयो जरयितार" भा० ।

जीर्ण ति० जु-क्त । १ जरायुक्ते २ रतातने च अमर "वावांश्च
 जीर्णानि यथा विष्टाय" गोता । "जीर्णमस्य दशहोयान्
 शल्यस्य मृदुसागतम्" वाचस्पत्य । ३ गैत्रके न० राजनि० ।
 ४ उटरागिना कतपाके ति० । "अजीर्णं भोजनं वारि जीर्णं
 वारि नक्षप्रदम्" वैद्यकम् ।

द्रव्यभेदे जीर्णतासाधनद्रव्यभेदा जीर्णसंज्ञायां सक्ता यथा
 “नारीकेलफलेषु तण्डुलमथ चीरं रसाले हित जम्बीरो-
 त्तरसो हते ससृचित सर्पिस्तु मोषाफले । गोघ्नेषु च
 ककंटी हिततमा मासात्यये काञ्जिक नारङ्गे शुड-
 भक्षणाश्च कथित पिण्डारके कोद्रुम् । पिष्टान्ते सलिल
 पियानफलजे पथ्या सिता माषजे खण्डं चीरभवे तु
 तक्रसृचित कोष्णाब्जु कोलम्बजे । मत्स्ये चूतफलं च
 जीर्णशमनं मध्वम्बु पानात्यये तैल पौष्कारजे कटुप्रशमन
 शेषास्तु बुद्ध्या जयेत् । मनसि कदल कदले च हत घृत-
 पाकपिष्ठावपि जम्बूरसः । तदुपद्रवशान्तिकरं लघुण
 लघुणेषु च तण्डुलवारि यरम् । नारिकेलफलतालवीजयो
 पाचनं य इह तण्डुलं विदुः । ते वदन्ति सुनयोऽथ
 तण्डुलान् चीरवारि परिपाचयत्यपि । टाडिमास-
 लकृतास्तित्नुकीवीजपूरनवलीफलान्यपि । वाक्त्रेण
 च फलेन पाचयेत् पाकमेति वक्त्रं स्वमन्त । मधुक-
 भासुरन्टपादनानां पक्वशुक्लं रफपित्तकानाम् । पाकाय
 मेयं पिचुमर्देशेन हतेऽपि तक्रं प्रयदन्ति पथ्यम् । गो-
 घ्नममाषहरिन्मन्थतोनसृष्टपाको भवेदिति च मातु
 लपत्रकेण । खञ्जूरिका विसृज्येरुसितासु शक्त
 शृङ्गाटके मधुफलेष्वपि भद्रसृष्टम् । पिशितपनसयो
 स्यादात्मवीजेन पाकः कथमसिद्धिपयोपित्तोरयो
 सैम्बवेन । चिपिटपरिणति स्यात् पिप्पलीदीपिकाभ्या
 मयहरति तृषाम्भो वेदलानामजीर्णम् । कर्पूरपूगीफलं
 नागवल्लीकाशीरजातोफलजातिकोयम् । कस्तूरिका
 सिद्धकनारिकेलजलं पचत्यासु ससृष्टमेन । श्यामाक
 नीवारकुलत्पलपिनिष्पावकङ्गू दधिमलकस्तु । चिन्वा-
 कुलत्पौ तिलतैलयोगात् कटादनादस्य निहन्यथाश्चम् ।
 कथेरुशृङ्गाटमृणालसृष्टी खञ्जूरसृष्टा अपि
 नागरेण । पलाशमष्मासु तथाईजो वा रसो निहन्या-
 द्रसमिच्छुजातम् । अस्तेन केनाप्यथ व्योषणेन कोष्णा-
 ब्जुना वा हतमेति पाकम् । तिचादितैलान्यपि का-
 ङ्जिकेन चूर्णैश्च मज्जापनसामकयौ । किमत्र चित्त
 बद्धनाममत्स्यभोजी सुखी स्यात् परिपीय शक्तम् । इत्य-
 ङ्गुत केयलवङ्गिपकमासेन मत्स्यं परिपाकमेति ।
 कपोतपारावतनीलकण्ठकपिञ्जलाणां पिशितानि जम्बू ।
 कागस्य भूष परिमेयसृष्टं सुखी भवेत्ता वडयो न
 भतम् । व्योषै रवाणां सुरभीयवस्तुमर्पेन
 कोष्णेन विपाकमेति । शङ्खस्य चूर्णेन हयारिगारी-

पयोदधिचीररूपैति पाकम् । घटो वेसवारावृद्धेन
 फेनी शमं पर्यटं शिशुवीजेन याति । कषामूलतो
 लङ्घुका प्रपकादोषपाको भवेच्छुलीमण्डयोश्च ।
 श्राविहोभागण्डकाश्चित्तैलाद् यावत् क्षारात् कोल
 जूनादयोऽपि । जीर्णान्येव पायसो सुद्वयपात् सासु-
 द्रादप्यारनालं सुखाय । तप्तं तप्तं हेम वा तारमग्नौ
 तोये क्षिप्तं सप्तलत्वस्तदम् । पीत्वावशं दीर्घेण्यो-
 पपक्षमग्नौ जीर्णं शीघ्रमेव जहाति । पार्श्वीका
 केसककारवेल्ली वार्त्ताकुशशाङ्कुरमूलकानाम् । उपोद
 फालासुपटोलकानां सिद्धार्थको मेघवरस्य पक्ता ।
 शुण्ठीसतीनस्य च नागरज्ज्वीरयो कोद्रुके
 निहन्ता । जरामिरागे रक्चन्दनास्यासम्येति शोधं
 वक्तुं न भूतम् । पटोलवंशाङ्कुरकारवेल्लीफलान्य
 लाभूनि वङ्गनि जम्बू । क्षारोदकं ब्रह्मतरोर्निपीय
 भोक्तुं पुनर्वाञ्छति तावदेव । विपच्यते शूरणको गुह्येन
 तथालुकं तण्डुलनोयपानात् । जम्बीरमीरेण निशा-
 रघोनं सुस्तेन त्वर्णं परिपाकमेति । चञ्चूकसिद्धार्थक
 वास्तुकानां गावत्त्रिसारकथितेन पाकः । शाकानि
 सर्वाण्युपयानि पाकं क्षारेण सद्यस्ति लानलजेन ।
 आचान्तकोद्रुस्वरपिप्पलीनां फलानि च लक्ष्मणादि-
 कानाम् । सु, शमनं पर्युपितोदकेन पिशालमज्जा च
 कदम्बकेन । स्त्रीहाजीर्णं रोगिणा सुद्वयं ज्वाला
 सुखो हन्ति वैरेचकानाम् । माषो भूयान्निम्बमेन
 पाकश्चिन्वा सुसृष्ट्यन्ता चूर्णयोगात् । उष्णेन शीत
 शिशिरेण चोष्णमन्थेन च क्षारमयो गुणाय । स्त्रीरेन
 तीक्ष्णं वमनातियोगे सिता हिता स्यादिति काशिराजः ।
 ताम्बूलमध्यस्थितचूर्णकेन सदृष्टे यस्य सुखं नरस्य ।
 तैलेन वा केवलकाङ्जिकेन । सुखाय गण्डूधमसौ विद-
 ध्यात् । शीतोदकं नखजरोगहारि नारीपयसाङ्गन-
 रुनिवनाशि । एलोदकं घूमगटे प्रशस्तं धात्रीप्रलेपो-
 ऽतिपिरेचनेषु । मृगस्य मासं श्रमजे तुक्कलं मवातसृष्टि
 सुरतावसाने । क्षीरोपेणा सैन्धवसाधितं तु छागाण्ड-
 सुक्तं सुरतातिरेके । श्रवणपूरणजे तिलतैलतः श्रवण-
 पूरणमेव सुखं विदुः । कवलेषु गदेवथ कारयेत्
 कवलमाद्रं कजद्रवजं पुनः ।

जीर्णकं त्रि० जीर्णप्रकारं सूत्रा० कन् । जीर्णप्रकारे ।
 जीर्णज्वर ५० कर्मधा० । हादयाश्चाधिककालोत्पन्ने ज्वरे
 तल्लक्षणादिकं भावप्रका० उक्तं यथा ।

“यो द्वादशभ्यो द्विषेभ्यः ऊर्ध्वं दोषतयेभ्यो द्वि-
 गुणेभ्य ऊर्ध्वम् । नृणां तनौ तिष्ठति सन्द्देवो मिथग-
 भिरुक्तो चर यप जीर्णम्” । जीर्णोच्चरस्यैव विशेष
 वातवलासकमाह । नित्य सन्द्देवो रूक्षः शून्यं कृच्छ्रेण
 विध्यति । सत्त्वाङ्गं ज्ञेयभूयिष्ठो नरो वातवलासको ।
 वातवलासको नर रूढगणवेत् । शून्यं गोघो । ज्ञेयभूयिष्ठो
 वज्रक्षेत्रकः । जीर्णोच्चरी नर कुर्यादोपवास कदाचन ।
 लङ्घनात् स भवेत् जीर्णो चरस्तु स्याद्दली यत ।
 पुराणेऽपि चरं दोषं यद्यप्यर्थे पुनस्तथा । लङ्घयेत्
 तत्र तत्पचात् पूर्वमेवाचरेत् क्रियासूत्रं तथा पूर्ववत् ।
 जीर्णोदार पु० नित्यक० । उद्गदारफले (विधारा) राजनि०
 जीर्णोपत् पु० जीर्ण पत्रमस्य । पट्टिकाकोष्ठे शब्दार्थः ।
 १जीर्णपत्रयुक्ते लि० । वज्रं कप् कापि व्यत रत्यम् ।
 जीर्णपत्रिका २व शपत्नीतुणे स्त्री राजनि० ।
 जीर्णपत्र पु० जीर्णानि पत्रांस्तस्य । १कटस्ते । २पुरातनपत्र-
 युक्ते लि० । कर्म० । ३पुरातनपत्रे म० । ४पुरातन
 तावूले च । “पर्णमूले मवेहप्रापि पत्रांये पापसम्यक् ।
 जीर्णपत्रं हरेदायुः सिरा बुद्धिग्राहिनी”, वैद्यकम् ।
 जीर्णफल्ली स्त्री नित्यक० । उद्गदारके दले (विधारा) राजनि० ।
 जीर्णपुष्प पु० जीर्णं पुष्प मूलमस्य । पट्टिकाकोष्ठे राजनि०
 तद्विषयं कायति कै-क । जीर्णपुष्पक । (केवोटा सगा)
 प्याते सुस्तकभेदे । [राजनि० ।
 जीर्णवज्र न जीर्ण पुरातन वज्र हीरकसिक् । वैक्रान्तमणौ
 जीर्णवज्र न कर्म० । पुरातनवज्रे पट्टरे कसर ।
 जीर्णो स्त्री जू-क्त । स्थूलकीरके राजनि० ।
 जीर्णोऽस्त्रिस्तिका स्त्री । जलिसस्तिकाभेदे ।

“यद्य वज्रे तु जीर्णोऽस्त्रिस्तिकाकरण प्रिये ।।

गिलाजतस्यले श्रुत्यादु दीर्घं गर्भं मनोहरम् । नि
 चिरेत तत्र नानास्थिसङ्घस्य द्विचतुष्टयम् । सर्जिचार
 मङ्गाकारं कृत्वा चरन्वपानि च । गन्धकोष्णजल
 ज्ञेयं नानामूलाणि तत्र च । एव कृत्वा सासपट्क दद्यात्
 पापाण्यस्तिकासम् । कङ्कास्थ्यूर्ध्वं तदूर्ध्वं न्तु श्रुत्यादौ-
 टकां शुभासम् । लिषणां व्यायते सर्वजैकीभूतं दधत्
 समम् । ततो निष्कास्य तस्यूर्ध्वं कृत्वा पात्राणि निर्म-
 नेत् । प्रयत्नं भोजनं तत्र कृत्वा यदेदं द्रव्यम् । मङ्गा
 विषस्य सयोगात् तस्य भङ्गः प्रजायते । दूषीविषादि-
 सयोगात् पात्रे स्फोटो भवति हि । तत्र क्षिप्तं बुद्ध-
 निष्ठं पात्रं जल्पं पलायते । एव साक्षा तत्र दद्यात्

कदाचिद्विषाटिकमिति राषणम्” शब्दार्थचिन्ताकर्षः ।

जीर्णो स्त्री जू-क्तम् । जीर्णतायात् । अमर ।

जीर्णोद्धार पु० जीर्णस्य पूर्वप्रतिष्ठापितलिङ्गादेरुद्धारः ।

१पूर्वप्रतिष्ठापितलिङ्गादे भग्नतादौ स्तस्यानादुद्धारो
 तद्विधानम् अग्निपु० ६७ अ० ७३ अथा ।

“भगवान् उवाच । जीर्णोद्धारमिति वक्ष्ये भूषितां
 क्षपयेद् गुरुः । अथवा पितृसेद् गेहे व्यतिजीर्णं परि-
 त्तयेत् । व्यङ्गा भग्नं च यैसादृशा न्यसेदन्वा च पूर्व-
 वत् । सङ्घारविधिना तत्र तत्त्वान् सङ्कल्प देयिकः ।
 सङ्घं नरसिन्हेन कृत्वा तासङ्घरेद् गुरु । दारवीं दङ्घये-
 द्द्वौ शैलजां प्रक्षिपेज्जले । घातजां रज्ज्वां वापि क्षणादे
 वा जलेऽम्बुघौ । यानसारोप जीर्णोद्धारं कृत्वा वक्ष्या-
 दिना नयेत् । वादिनैः प्रक्षिपेद्येगुरवे दक्षिणां देदेत् ।
 यत्प्रमाणा च यदुद्गृह्या तन्मानां स्थापयेत् पुन । जू-
 यापीतङ्गागादेर्जीर्णोद्धारो मङ्गाफलम्” नि० लि० विषये यथा

“यद्य जीर्णोद्धारं स च लिङ्गादौ दग्धं भग्ने चरिते
 वा कार्यं । अथ चानादिसिद्धप्रतिष्ठितलिङ्गादौ मङ्गा-
 दिदुष्टेऽपि न कार्यं । तत्र तु मङ्गाभिषेकं कुर्यादिति
 लिपिलभ । कर्त्ताऽस्तकदेवस्य जीर्णोद्धारं करिष्ये इत्युक्त्वा
 उष्णग्राहं पाचयित्वा आचार्यं नित्यजलं हत्वा लिङ्गे
 यो व्यापकेऽथरहदयाय नमः शो” व्यापकेऽथरगिरसे
 स्थाप्येत्येव पट्टकं कृत्वाऽधोरमन्य शतं जप्त्वाऽग्निं
 प्रतिष्ठाप्याधोरेण घृतसर्षपैः सङ्घं कृत्वा इन्द्रादिभ्यो
 नाम्ना नक्षत्रं दत्त्वा जीर्णदेव प्रथमेन सपुण्यं ब्रह्मादि-
 मण्डलदेवतानां होमं पूर्वोक्तं कृत्वा देव प्रार्थयेत् ।
 “जीर्णभग्नमिदं चैव सर्वदोषावहं नृणां । अस्मोद्धारो
 कृते शान्तिः शास्त्रेऽस्मिन् कथिता तया । जीर्णोद्धार-
 विधानञ्च नृपराङ्महितावहम् । तद्वर्त्तयतां देव । प्रह-
 रानि तवाश्रयेति” । ततः क्षीराक्षमधुदुर्वाभिः समिञ्जिवा-
 दौत्तरसङ्घं यत वा देवमन्त्रेण कृत्वाऽङ्गानां दशथेन
 लिङ्गपालमार्थं सङ्घं यत वा पायसेन कृत्वा लिङ्गं
 प्रार्थयेत् । “लिङ्गं स्य समान्य येनेदं समन्निविष्टम् ।
 यायास्तं समितं स्थानं सन्त्यक्यैव शिवाश्रया । अत्र
 स्थाने च या विद्या सर्वविद्यैश्वर्ययुता । शिवेन सह
 सतिष्ठेति” मन्त्रितजलेनाभिषिञ्च्य विषर्जयेत् । ततोऽङ्गं
 मन्त्रितेन अग्निनेत्रं कृत्वा लिङ्गमानोदं मयादौ वाप-
 देवेन लिङ्गं प्रथमेन मूर्तिं क्षिपेत् । दासजन्तु मनुष्या-
 ऽश्वकाधोरेण दहेत् । जेवरत्नादिसदृशं दग्धं चरितं

वा पुनस्तत्रैव व्यापयेत् । ततः शान्त्यै अत्रारेण तिनै
महन् चित्ता प्रार्थयेत् । “भगवान् भूतभव्ये । लोक-
नाथ । जगत्पते । । जीर्णलिङ्गसमुद्धारं जनसावाप्तया
मया । अग्निना टाकज दग्धं क्षिप्तं गैनादिकं जने ।
प्रायश्चित्ताय देवं । अधोराक्ष्येण तर्पितम् । ज्ञान-
तोऽचानतो यःपि यथोक्तं न कृतं यदि । तत्सर्वं
पर्युक्तवास्तु त्वापमात्राद्वापरेति” । ततो यजमानः
प्रार्थयेत् । “गोविन्दगिह्मन्तानामाचार्यस्य च यस्त्वन ।
शान्तिर्भवतु त्रेणे । अविष्टं जायतामस्म” । कूर्तौ
तु गियेप । “इन्द्रप्रकाशं निर्दिष्टं देहं निर्माप-
यत्वमी । याम कर्तुं सत्यं । तावत्तु चासकं गच्छे ।
यस्य केशं सविष्टं मूर्तिं वै तथ पूर्णवत् । यावत्
कारणं भक्तं कुरु तव्यं च वाञ्छितमिति” । ततो नवा
मूर्तिं क्षिप्तं वा जलोत्पिपिना व्यापयेत् ।
भग्नमग्निदरादेः चक्रादि च तत्र त्रिपुण्ड्रमोतरे तृतीय-
काण्डे उक्तो यथा “अथ तान्त्रिकं विषयं देववेश्म विप्रो
यतिः । तस्य सीदति तद्वाच्यं देववेश्म यथा तथा ।
क्षत्वा जीर्णं च कृत्वा तया देववेश्मसि । द्विगुण
फलमाप्नोति नात्र कार्या विचारणा” । विष्णुरक्ष्णे
“पतितस्य च यः कर्ता पतमानस्य रक्षिता । विष्णोरा-
यतनस्यैव स नरो विष्णुलोकभाक्” अग्निपुराणे
“पतितं पतमानं तु तदा रक्ष्युः पतितं नरः । समुद्रं च
करेभ्यः द्विगुणं फलमाप्नुयात्” देवीपुराणे “सूना-
क्षतगुणं पुण्यं पाप्मसाक्षीर्णकारकं । तस्मात् सर्व-
प्रयत्नेन जीर्णोद्योदरमाचरेत्” । हयग्रीवपुराणे
“वापीशूषतानानां सुरधाम्ना तथानन । । प्रतिमाना
समानाश्च कर्तव्या यो नरो भुवि । पुण्यं जनगुणं
तस्य भवेन्नृनानं सशयः । प्रतिमायां विधिं कार्य-
क्षया मन्त्रादिभिः । तस्य श्रीहयग्रीवोक्तेरनुसारेण
वेत्तव्यं । देवानामप्रतिमां च श्रद्धाया तत्क्षिप्यनेन किम् ।
श्रीमूर्तिव्यापने । सगर्वां वा विज्ञेयतः । देवदत्त
देवतायाः प्रतिमं विधत्ता सदा । सम्पाद्य सज्जा
मानु समुद्रावोऽस्य पक्षेणा” हरिभक्ति००० विलासः ।
जीर्वि पु० ज्ञ-किन् । कृतादे उक्त्वानदत्त ।
जीव प्राणने अष्टारणे स्वा० उक्तं प० मेष्ट । जीवति अजीवीव
जिजीव । कटिं अजीवीव न जीवति जीवनम् जीव
जीविका । “सद्यः पनराष्ट्रं यदि जीवति पश्यति”
हितो “यात परमपि जीवेज्जीवितनाथो भवेत्तथा”

सा० द० “ज्योर् जीवति” इति उ० । गत जीवन्तु शरदः
॥ १८॥ । प्राणधारणं प्राणधारणयोगोपपन्नं
धारणमपि “नक्षत्रैश्च जीवति” मग । करणे सक० ।
“जीवेद्देहस्य जीवि तस्मिन्” । जीवेन अर्थान्तरं । २८ ।
अति+अतिक्रम्य जीवने सक० । “अथ जीवितमग्नौ देवो”
अनु+पश्यान्जीवने अतुल्यजीवने च सक० । “जीवन्त्यानु-
जीवन्तु पूजा” सर्वं शुद्धिदर । ” सा० उ० ४५०५
श्लो० “या ना त्रियससृजाम गुरा उता रूदिदिरे गद्य
तामनुजीवाम” भा० श्लो० ४११ श्लो० ।
आ+मज्जिक्कणे उपभोगे च सक० । “अजोदनं नो जडा
दण्डो दण्डाद्वापि मोदयम्” याज्ञ० । “आजीवन्तु-
भुञ्जान” भित्ति । “यथाजीवन्ति पुरुष रश्मिमानि
संस्तुय” भा० उ० १२८ ।
उद्+उच्छ्वासेन सक० । “उद्जीवन्तु मभिवाभूयान्तामिष्यत
मायतम्” इति ।
प्रति+उद्+प्रतिरूपोजीवने ।
उप+आश्रित्य वर्तने सक० । “पूर्वपक्षे पुला पितर-
मुपजीवन्ति उत्तरपक्षे पुलान् पिता” भा० ब्रा० १२।०
२१ । “शेषास्तमुपजीवेयुर्धैव पितर तथा” पतु ।
उपजीवी उपजीव्य ।
जीव पु० जीव-कर्त्तरि क । प्राणिनि जीवन्तीदृशे इव-
स्तौ च सेति० । ४ कर्त्ते ५ चेतने लिता० । भावे घञ् ।
इत्यनुवारणे अमर करणे घञ् । उद्+आजीविकारा
सेटि० । अनुद्याटिकीटपर्यन्ते समाधिमात्रे एकार्थकारण
सङ्घति । अनेकान्वादिना जीवास्तिकायभग्नं तत्रै
भापिते १० पटाद्यभेदे । विविधशरीरैः अनादिनिवृत्तं
वदभेदात् । अत्रानादिभिर्दोऽङ्गैर्जीवास्तिकायम् ।
व्यपेतमोहादिवन्धो युक्त । मोहाद्याहतस्तु ५१ इति ।
११ उपाधिपटिदे वाह्यमन प्राणकरणमासासुतदि
ब्रह्मणि । आत्मिकाकाशवत्शरीरान्तरावस्थिते
१० चेतये । दर्पणस्य समप्रतिबिम्बदद् बुद्धिस्थे १२ चेतन्य-
प्रतिबिम्बे ॥ १४ साभाषाद्वारे चित्तप्रतिबिम्बे । प्राणा-
दिकलापस्य १५ धारणितरि “प्राणान् चेतन्यरूपेण धार-
यन् जीव उच्यते” इत्यभियुक्तोक्ते १६ लिङ्गदेहे । “एव
पञ्चविधं त्रिदं त्रिदं मोहं विद्वत्तम् । एव चेत-
नया युक्तो जीव इत्यभिधीयते” इति श्रीभागवतस्य ।
पञ्चविधं पञ्चतन्मात्रात्मकम् । त्रिदं त्रिगुणम् । मोहं
विकारात्मना विद्वत्तन्मात्रात्मिकात्मिकात्मने इत्युक्तं

परलोकागामी व्यपहारिको जीव उच्यते । “वाचापयत
भागस्य शतधा कलितस्य च । भागो जीव स विधेय
स चानन्त्याय कल्पते” इति । “वाचापयतयोगाग
कलितस्य सङ्कल्पा । तस्यापि शतयोगागो जीव
सङ्कल्प उदाहृत” इति । “जीवो नाम देहादिव्यतिरि-
क्तत्वाच्चो त्वम्मादायौ योग्य विज्ञानमय योग्य सचरति
योग्य रुचारी ननु देहादिजीव तस्य दृग्गुण इष्ट-
त्वात्तुल्यमपि । “अस्ति देवि । परं ब्रह्मसङ्ख्ये निष्कल
शिव । सर्वज्ञः सर्वकर्ता च सर्वेशो निमज्जोऽव्यय ।
स्य चोत्तरमादायो निर्विकार परात्परः । निरुप-
शब्दिदानन्दसदृशा जीवसत्तया । अमादाविद्योपहिता
यथाम्ना विष्णुलिङ्गका । देवाद्युपाधिसम्भवाच्चो
कर्म्मभिरनादिभिः । सुखदुःखमद्रे पुण्यपापरूपेभ्य-
न्मिताः । तत्तज्ज्ञातियुतं देहमायुर्भोगश्च कर्मजम् ।
भगिजन्म पुनर्याने तेषामप्यपर पुन । सुखं लिङ्ग
शरीर तदाभोवाद्दलय मित्रे । ‘कृत्वाणं । १७विष्णौ,
‘जीवो विनयिता साधो सङ्गन्दोऽमितविक्रम”
विष्णु । सङ्ग । तत्तद्दृश्यते

“जीव सप्तवह्निपञ्चमगत” “जीवाकिंभानुज्येष्ठानां
मेवाणि स्युरजादय” इति । १८पुनरुक्तं च । तस्य
जीवाविषाहकत्वात् तयात्मन् अष्टे प्रायस्ते ४८८ पुं
दृग्गुणम् । चटस्रस्त आकाशे नीयमाने यथा घटे । घटो
नीयेत नाकाश तद्वत् जीवो नभोपम । “आर्हतमतसिद्ध-
जीवभेदाच्चार्हस्त्वत्ते ३८४ पुं दृग्गुण । स च जीवो
विभुरिति साङ्ख्यैवायिकैरेविकृपातङ्गस्येदानीन ।
अणुपरिमाण इति रामानुजादय । मध्यपरिमाण
इति माध्यमिका । आत्मनश्च ६७२ पुं दृग्गुणम् “हन्ता-
हमिमांसाच्चो देवता अनेन जीवेनात्मनानुपविश्य नाम-
रूपे व्याकरवाणि” आ० ८० । “भावनारूपस्य
संस्कारो जीववृत्ती तिमौ गुणौ” भाषा० जीव-क
१८जीवनयुक्तो हि । “कर्त्तव्यो लाङ्गुलैः पुत्रो ज्ञानि भूमि-
गयान् बभूव । जीवानन्याश्च सुबह्वं जलं किं प्रतिभाति
ते । भान्यगीजानि याम्याच्छ्रींश्चादीनि द्विजोत्तम । ।
सर्वार्थेतानि जीवानि तल किं प्रतिभाति ते । अध्या-
त्मस्य पन्थ्यापि ज्ञानि वै भक्षयन्ति च । दृष्टांसाधौ-
पधीयापि धिन्द्वि पुरुषा द्विज । । जीवाश्च बहुवो
ब्रह्मन् । उच्येत् च फलेषु च । उदके बहुवर्चापि तल किं
प्रतिभाति ते । सत्यं, सत्त्वानि जीवन्ति बहुधा द्विज-

सत्तम । । प्राणिनोऽप्योऽप्यभवाच्च तल किं प्रतिभाति
ते । चक्रवर्त्तमाणा जीवाश्च घराणीसन्ति तात् बभूव ।
पङ्कजा ज्ञानि नरा विप्र । तल किं प्रतिभाति ते । उप-
विष्टा शयानाश्च ज्ञानि जीवाननेकयः । ज्ञानविज्ञानयन्त्र
तल किं प्रतिभाति ते । जीवैर्षस्मिन् सर्वमाकाश
पृथिवी तथा । अविज्ञानाच्च हिंसन्ति तल किं प्रतिभाति
ते । अहिंसति यदुक्तं हि पुरुषैर्विज्ञातैः पुरा । के न
हिंसन्ति । जीवान् वै लोकोऽस्मिन् हिंसन्ति । “भा०
व० २०७४०१ अल जीवस्य हिंसा देहविधोऽन्यम् ।

जीवक पुं जीवयति जीव+णिच्+एवञ् । १ अष्टवर्गानर्गते
१ जीवधमेदे “जीवकर्ममकौ प्रेयो हिमाद्रिशिखरोद्भवौ ।
रघोनकन्दर्पकन्दौ नि शारौ सुष्मापलकौ । जीवक
कूर्वकाकार ऋषभो दृष्टद्वयवत्” तदभावे विदारी-
मूल प्रतिनिधितया देयमिति । “जीवकर्ममकौ यत्नौ
शीतो गुरुकर्ममदौ । मधुरो पितृदाहार्थं कार्य-
पातक्षयापह्नौ” भाष्य० २पीतसावदृष्टे ३क्षपणके
च पुं । जीव-एवञ् । ४प्राणधारके हि० नेदि । ५रेवके
६दृष्टप्राणीविनि हि० ७अहिंसापण्डके पुं नेदि ।

जीवकाद्यतैल न० चक्रदण्डे तैलभेदे । तत् तैल द्विविध
उपदृष्टद्वेदात् यदाह तैलैव “जीवकर्ममकौ द्राक्षा
चिता यद्यी बजोत्पलैः । तैल नस्य प्रय पक्व पातपित्त-
शिरोगदे” । लघु । “जीवकर्ममकौ द्राक्षा सपूक सपूक
मला । नीलोत्पल चन्दनश्च विदारी शर्करा तथा । तैल
प्रस्य पचेदेभि ग्रनैः पयसि पङ्कगुणैः । जातुल्य त
मस्य तल्लाङ्गुलैश्च रसेन त । सिद्धमेतद्भवेत्तस्य तैलम-
होवशेषकम् । बाधिर्यं कर्णशूलञ्च निभिर गलशूलि-
काम् । वातिक पैणिकञ्चैव गोपेदोग नियच्छति ।
दन्तचाल गिर शूलमर्हि तस्मात्कर्पति” उच्यते । चक्रद० ।
जीवघन पुं जीव एव घनो मूर्तिरस्य । हिरण्यगर्भे
तस्य सर्वजीवसमष्टिरूपत्वात् तथात् यथाह पुत्रोपभा०
लोम् गच्छे २१६० पुं तद्वान्यम् दृश्यम् । “स एतस्मा
स्त्रीवचनात् परात् परम्” ।

जीवजीव पुं स्त्री जीवस्त्रीव+पुनो० । चक्रोदण्डे गच्छ-
स्त्रियां जातित्वात् ङीप् । स्त्राये क । तत्रार्थे । “कृता
रक्षाणि वासावि जायते जीवजीवकः” मनु ।

जीवस्त्रीव पुं स्त्री जीव जीवयति विपनायकत्वात् जीव-वा-
चश्च । चक्रोदण्डे च यमरः स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।
“जीवस्त्रीविकृष्टावाप्यनुगच्छन्ति मण्डिताम्” भा० ८०

जीवत्तोका स्त्री जीवत् तोकुं यस्याः । जीवत्पुत्रिकाया
स्त्रिया । (जेष्ठां तु पोयाती) हेमच० ।

जीवत्यति स्त्री जीवन् पतिर्यस्या सपूर्वत्वात् वा न डोपो ।
सधयाया स्त्रियाम् । हेमच० ।

जीवत्पितृक पु० जीवन् पिता यस्य कप् । विद्यमान-
पितृके जने । “अमाप्तान गयायाङ् दक्षिणासुखभो-
जनम् । न जीवत्यित् कृत्यात् कृते तु पितृहा भवेत्”
ति० न० । तत्र जीवत्पितृकस्य आङ्गविशेषेऽधिकार-
निर्णयसिद्धौ व्यवस्थापितो यथा ।

“जीवत्पितृकस्य सामनेरेव हविश्चाङ्गेऽधिकार न तु
निरग्ने ” न जीवत्यित् कृत्यात् अङ्गमग्निमृते द्विज ।
येभ्य एव पिता दद्यात्तेभ्य कर्त्तव्यं साग्निक । पितामहे-
ऽप्येवमेव कृत्याञ्जीवति साग्निक । साग्निकोऽपि न
कृत्याञ्जीवति प्रपितामहे ’ इति चन्द्रिकाया समूलो-
क्त्याहुः प्रयोगपारिजातेऽप्यनाहिताग्निर्न कृत्यादि-
तोद व्याख्यातम् तत्र “अग्निर्नकोऽपि कर्त्तव्यं जन्मादौ
हविकर्त्तव्य । येभ्य एव पिता दद्यात्तानेवोद्दिश्य तर्प-
येदिति” हारीतोक्ते सौमन्वन्तु हविश्चाङ्गमिहो-
परमित्युक्तं मदनरत्ने । आङ्गपद पिण्डपितृयज्ञपरमिति
पृथ्वीचन्द्रोदय । निर्णयान्ते तु हारीतोक्त्याऽग्निको
नाहिताग्निरभिमेत पूर्ववचने तु साग्निक औताग्नि
आर्त्ताग्निश्चोच्यते । तेनोभयाग्निहीनस्य नेत्युक्तं तत्र
पूर्वोक्त्या गतिसम्भवेनाग्निपदस्य आर्त्ताग्निपरत्वे मा-
नाभावात् वक्ष्यमाणानित्यानित्यसंयोगविरोधात् “पितरो
जनकस्येव यावदुन्नतमनाहितम् । समाहितव्रतं पश्चात्
स्नानं यजेत पितामहानिति, पृथ्वीचन्द्रोदये यमवचो
विरोधाच्च । अपराकेऽपि समावर्त्तने ब्रह्मचारी स्वयमेव
नान्दीआङ्गं कृत्यादित्याहुः अतः पूर्वमेव साधु योपदे-
योऽप्येवमाह । यत् सत जीवत्यितृकस्य पुत्रनामकर्त्तादौ
न हविश्चाङ्गम् हारीतोक्ते जन्मादायित्या’दशब्देन तत्-
प्राप्तावपि “उद्वाहे पुत्रजनने पुत्रोद्वाहा सौमिके मये ।
तीर्थे ब्राह्मण आयाते मेहेते जीवन् पितृरिति” मैत्र-
परिशिष्टे उद्वाह एव तस्योपसंहारात् एव यत् तत्
संस्कारादिपदं तदप्युद्वाहादिपरमेवेति तत्र उद्वाहपदस्य
स्वविवाहपरत्वस्यापि सम्भवात् पुत्रविवाहपरत्वे माना-
भावात् “नामकर्त्तव्यं बालानां चङ्गाकर्त्तादङ्गे तथा”
इत्यादिभिर्निष्पन्नाङ्गस्य चौलादङ्गत्वावगतौ नित्यानित्य-
संयोगविरोधाच्च अतो जन्मादायिति सर्वसंस्कारस्यह ।

तथा च कात्यायनः “स्वपितृभ्यः पिता दद्यात् सुतसंस्कार-
कमेव । पिण्डानोद्वाहनात्तेषां तस्याभावे तु तत्क्रमात्” ।
सुतानां चौलादिसंस्कारेषु पिता स्वपितृभ्यः पिण्डान्
आङ्गम् । “पिण्डदेऽग्निरयं पामिति” देशनात् चौलादना-
द्विवाहपर्यन्तं दद्यात् विवाहश्च प्रथमः “नान्दीआङ्गं
पिता कृत्यादाद्ये पाणिग्रहे बुध । अतः अङ्गं” प्रकुर्वीत
स्वयमेव तु नान्दिकमिति” इत्युक्ते तस्य पितृरभावे तत्क्र-
मात् “संस्कृतास्तु संस्कार्या भ्याम्भिः पूर्वसंस्कृतैरिति”
य कर्त्तृक्रमेण तेन क्रमेण ज्येष्ठभ्रातादिर्दद्यादिति
चन्द्रिकादयः । हेमाद्रिस्तु तस्य पितृरभावे यः पितृव्य
मातुलादि संस्कृत्यात् स तत्क्रमात् संस्कार्यपितृ-
क्रमादद्यान्नतः स्वपितृभ्य इति व्याचक्ष्यौ । समावर्त्तनस्यापि
विवाहप्राचीनसुतसंस्कारत्वात्पितृव्यं नान्दीआङ्गं कृत्यात्
तदभावे ज्येष्ठभ्रातादि तदभावे स्वयमेव कृत्यात् ।
उपनयनेन कर्त्ताधिकारस्य जातत्वात् एवमाद्यविवाहे-
ऽपीति पृथ्वीचन्द्रोदयचन्द्रिकादयः । मदनरत्नेऽप्येवम् ।
यदा तु पितरि सन्यक्ते प्रोपिते पतिते वा धर्म्मार्थं तत्पुत्र-
मन्य संस्कृत्यात्तदा संस्कार्यपितृ पितृादिभ्यो दद्यात्
“पितरो जनकस्येव यावदुन्नतमनाहितम् । समाहित-
व्रतः पश्चात्स्नानं यजेत पितामहानिति” पृथ्वीचन्द्रोदये
यमोक्ते जीवत्यितृकस्य विशेषणाच्च कात्यायनः “हव्यौ
तीर्थे च सन्यक्ते ताते च पतिते सति । येभ्य एव पिता
दद्यात्तेभ्यो दद्यात्स्वयं सुत” इति । तीर्थे इव प्राय-
श्चिनाङ्गआङ्गेऽपि तस्याधिकारः ।

“पितरि जीवति य आङ्गं कृत्यात् स येषां पिता-
कृत्यात्तेषां कृत्यात् । पितरि पितामहे च जीवति येषां
पितामहं कृत्यात् तेषां कृत्यात् त्रिषु जीवत्यु नैव कृत्यात्”
विष्णु० स० “जीवत्पितृकोऽपि” कात्या० श्रौ० सू०
पिण्डपितृयज्ञेऽधिक्रियते च । “जीवान्निर्हितेऽपि” कर्कसू०
“जीवपितृकस्य जीवेन पितादिना अन्तर्हितेऽपि व्यवहि-
तेऽपि पितामहादे पिण्डदानं भवति सोमादाविव “येभ्य
एव पिता दद्यात्तेभ्यो दद्यात्तथा सुत” इति कर्कसूते ।
“जीवपितृकस्य होमान्नमनारम्भो वा” सू० ।
“जीवपितृकस्य यजमानस्य होमान्नमेव पिण्डपितृयज्ञ-
स्य कर्म भवति अथवाऽनारम्भ एव पिण्डपितृयज्ञस्य
वायब्दं पूर्वपक्षनिरासार्थं । अत्रानारम्भपक्ष एव युक्तः
यतः पिण्डदानं प्रधानम् । तदभावे होमस्याङ्गभूतस्या-
नुष्ठानं न घटते । एव जीवान्निर्हितोऽपीति पक्षं दूय-

दित्वा जीवत्पितृकस्य 'होमान्मित्रलोपपत्तिमाह' कर्म।
 "न व्यवेते जातृकस्यो न जीवन्ममति ददातीति" छ० ।
 "जीवत्पितृकस्य होमान्ममत्तं कुर्वत यतो जातृकस्य
 आचार्यो न व्यवेते जीवता पित्रा व्यवहिते पितामहादौ
 पित्रदानं न भवतोत्साहं कुतो न भवतीत्यल चेत् "न
 जीवन्ममति ददातीति" शास्त्रान्तरे श्रवणात् अतः प्रधाने
 पित्रदाने जीवत्पितृकस्य मित्रिके आचार्य एव घटते
 न होमान्तः । आगतस्य "यदि जीवत्पिता न दद्यादा
 क्रोधात् कत्वा विरभेदिति" मानवे च "यदि दद्याद्येभ्य
 एव पिता दद्यात्तेभ्यो दद्यादिति" शास्त्रे "पिताश्रितौ
 चेदाङ्गितानीं स्याता मेभ्यः पिता तेभ्यः पुत्रो दद्यात्
 पिता मेत आत् पितामहो जीवेत् पित्रे पित्रे
 निधाय पितामहापुत्रस्या दद्यात् दद्यादिति" कर्म
 जीवपुत्रोऽप्यल । समादावपिधेरनित्यत्वात् न कम् ।
 जीवपि दद्यात् तत्रार्थः ।

जीवः पु० जीव-अन । १३३० प्राये १३३० १३३० च
 १३३० प्राये १३३० १३३० १३३० १३३० १३३०
 जीवः पु० जीव जीव ददाति यति वा दा-दो-वा क ।
 १३३० १३३० १३३० १३३० १३३० १३३० १३३० १३३०
 १३३० १३३० १३३० १३३० १३३० १३३० १३३० १३३०

जीवः पु० जीव ददाति १३३० १३३० १३३० १३३० १३३०
 १३३० १३३० १३३० १३३० १३३० १३३० १३३० १३३०

जीवः पु० जीव ददाति १३३० १३३० १३३० १३३० १३३०
 १३३० १३३० १३३० १३३० १३३० १३३० १३३० १३३०
 १३३० १३३० १३३० १३३० १३३० १३३० १३३० १३३०
 १३३० १३३० १३३० १३३० १३३० १३३० १३३० १३३०

जीवः पु० जीव ददाति १३३० १३३० १३३० १३३० १३३०
 १३३० १३३० १३३० १३३० १३३० १३३० १३३० १३३०
 १३३० १३३० १३३० १३३० १३३० १३३० १३३० १३३०

जीवः पु० जीव ददाति १३३० १३३० १३३० १३३० १३३०
 १३३० १३३० १३३० १३३० १३३० १३३० १३३० १३३०

प्राये "वर्षा कौस्य । शीतमाना योऽपि स कर्तुः
 वृष्टीपति स प्रायो भवति" "प्रोक्षकः कौस्य । पृथक्
 पृथक् प्राये मायोः कामयपि प्रायो भवति, न
 पिबतो विच्छेत्तुते" इति शा० ३० । १३३० १३३० १३३०
 "सर्वोऽर्थो जीवः माता" १३३० १३३० १३३० १३३०
 १३३० १३३० १३३० १३३० १३३० १३३० १३३० १३३०
 १३३० १३३० १३३० १३३० १३३० १३३० १३३० १३३०
 १३३० १३३० १३३० १३३० १३३० १३३० १३३० १३३०
 १३३० १३३० १३३० १३३० १३३० १३३० १३३० १३३०

जीवः पु० जीव ददाति १३३० १३३० १३३० १३३० १३३०
 १३३० १३३० १३३० १३३० १३३० १३३० १३३० १३३०

जीवः पु० जीव ददाति १३३० १३३० १३३० १३३० १३३०
 १३३० १३३० १३३० १३३० १३३० १३३० १३३० १३३०

जीवः पु० जीव ददाति १३३० १३३० १३३० १३३० १३३०
 १३३० १३३० १३३० १३३० १३३० १३३० १३३० १३३०

जीवः पु० जीव ददाति १३३० १३३० १३३० १३३० १३३०
 १३३० १३३० १३३० १३३० १३३० १३३० १३३० १३३०

जीवः पु० जीव ददाति १३३० १३३० १३३० १३३० १३३०
 १३३० १३३० १३३० १३३० १३३० १३३० १३३० १३३०

जीवः पु० जीव ददाति १३३० १३३० १३३० १३३० १३३०
 १३३० १३३० १३३० १३३० १३३० १३३० १३३० १३३०

जीवः पु० जीव ददाति १३३० १३३० १३३० १३३० १३३०
 १३३० १३३० १३३० १३३० १३३० १३३० १३३० १३३०

जीवः पु० जीव ददाति १३३० १३३० १३३० १३३० १३३०
 १३३० १३३० १३३० १३३० १३३० १३३० १३३० १३३०

जीवः पु० जीव ददाति १३३० १३३० १३३० १३३० १३३०
 १३३० १३३० १३३० १३३० १३३० १३३० १३३० १३३०

जीवः पु० जीव ददाति १३३० १३३० १३३० १३३० १३३०
 १३३० १३३० १३३० १३३० १३३० १३३० १३३० १३३०

राजनि०। इयूयां यद्ध०। संज्ञायां कन् । जीवनिका
हरितक्याम् राजनि० ।

जीवनीय न० जीव-वा० करणे अनीयर् । १अले हेनच० ।
२जीवनीयस्त्री स्त्री अमर । कर्मणि वनीयर् । ३उपजीव्ये
त्वि० । भावे अनीयर् । वर्त्तनीये । ४विद्याशिल्पमित्रादिम-
नुष्याख्यायाम् । “एभिर्दशभिरापदि जीवनीयम्” कुल्लूक० ।
जीवनोद्यमण पु० औपचमेदे “अष्टवर्ग्य पणिं न्यौ जीवनी
मधुक तथा । जीवनीयगण मोक्तो जीवनन्तु पुनस्तथा”
वैद्यकम् । [राजनि०]

जीवन्ती स्त्री जीव नयति नी-हृच् ङीप् । सै'हृत्त्याम् ।
जीवनीयध न० जीवनस्य श्रियमाणप्राणस्य रक्षणार्थमौ-
पचम् । जीवातौ श्रियमाणस्य प्राणरक्षके औपचमे अमरः ।
जीवन्त पु० जीव-कर्त्तरि भ । १प्राणे, २आयुर्विशिष्टे त्वि० ।
जीव-णिच्-भ । ३औपचमे च उणा० ।

जीवन्तिका स्त्री जीव-जीव-णिच्-या भ-सञ्ज्ञायां कन् ।
१यन्दायां हृत्तेपरिजाततत्ताया २शुद्ध्यां ३जीवाख्यशके
मेदि० ४जीवन्त्यां इहरीतक्या च राजनि० ।

जीवन्ती स्त्री जीव-भ गौरा० ङीप् । (जीवद्) ख्याते
(जियाता) ख्याते । १हृत्ते । “जीवन्ती शीतला खाड
जिम्वा टोपत्रयापहा । रसायना बलकरी चक्षुष्या
प्राङ्गिणी च । जीवन्त्याः कोमल पत्र स्निग्धं तक्र
सुमर्षितम् । हिङ्गुना वयुते तैले तक्र क्षिप्त्वा मधे-
हृत्ते” भाषप्र० । “कशरेणाथ जीवन्त्या हृत्तयेण च
सईश” भा० स० ४४० । (चोडी) ख्याते गुर्जरदेश-
मदिष्टे २सताभेदे ३शय्या ४शुद्धचूत्रा ५यन्दाया इडोद्या
७हरितक्याम् राजनि० । सा च “हरितकी जीवन्ती
स्वर्णवर्णिनी” इत्युक्तलक्षणा ।

जीवन्त्याद्यधृत न० चक्रदत्तोक्ते पक्षगतभेदे “जीवन्ती मधुकं
द्राक्षां फलाणि फुटजस्य च । गठीं पुष्करमूलञ्च व्याघ्रीं
गोक्षुरकं वसाम् । नीलोत्पलं वामलकीं त्रायमाणं दुरा-
कभाम् । पिप्पलीञ्च सनं पिप्पा हत वैद्यो विपाचयेत् ।
यतद्व्याधिसमूहस्य रोगे शस्यसंस्थितम् । रूपनेकादश-
विधं सर्पिरप्यत्र व्योहृति” ।

जीवन्मुक्त त्रि० जीवमेव मुक्त जीवत्येवात्मज्ञानेन बन्धरहिते
“जीवन्मुक्तो नाम स्वस्वरूपाखण्डमज्ञानेन तदज्ञान
बाधनद्वारा स्वस्वरूपाखण्डमज्ञानि साक्षात्कृते अज्ञान
कार्यसंश्लिष्टकर्मसंशयविषयंयादीनामपि माधितत्वादिष्व-
बन्धरहितो मज्जमिष्ठ” इति वेदान्तवा० । ननु जीवन्मुक्तो

व्यवहरति न वा । आद्ये तस्य ब्रह्मज्ञ विवक्ष्यता, द्वितीये
देहस्यानुपयोगात् सद्यः पातप्रसङ्ग इत्यत आह ।
“अयन्तु व्युत्थानसमये सांसरोऽपि तन्मूलपुरीषादिभाजनेन
शरीरेण आन्ध्रमान्द्रपटुत्वादिभाजनेनेन्द्रियप्रामेय
अवगत्यापि पाषाणकमोहादिभाजनेन चान्न करणेन
पूर्वपूर्ववासनया क्रियमाणानि कर्माणि भुज्यमानानि
ज्ञानाविरुद्धान्यारब्धकृतानि च पश्यन्नापि बाधितत्वात्
परमार्थतो न पश्यतीति” वे० सा० । दृष्टान्तोक्तमर्थं स्पष्ट-
यति । “यथेन्द्रजालमिति ज्ञानवान् तदिदमिन्द्रजालं
पश्यन्नापि परमार्थमिदमिति” न पश्यति । उक्तञ्च “सुप्त-
वज्जालमिति यो न पश्यति इयन्तु पश्यन्नापि चाद्वयत्वतः ।
तथा च कुर्वन्नापि निष्क्रियश्च य स आत्मविद्वान् इतीह
निश्चयः” इति वेदान्तवा० । “वेदविद्याकृतं ज्ञानं देशिकस्य
सुखात् स्वयम् । गृहीत्वाष्टोत्तरगत ये पठन्ति द्विजो-
त्तमाः । प्रारब्धकर्मपर्यन्तं जीवन्मुक्ता भवन्ति ते”
तन्त्रम् । अष्टोत्तरगतमुपनिषदाम् । १कौलिके च “धन्या-
माहेस्वराः स्वार्थप्रत्यभिज्ञानमाश्रित । सपरिज्ञानमा-
त्रेण जीवन्मुक्ता भवन्ति हि । महाभक्तप्रभावेण
कुलाचारप्रभायतः । खेच्छाचारानिर्विकल्पा जीवन्मुक्ता-
हि कौलिका” तन्त्रशास्त्रम् “योऽन्तर्ब्रह्मैवमवदन्त्यस्त्र, स
जीवन्मुक्तः उच्यते” कुलार्थवे ।

वेदान्तपरिभाषाया विशेष उक्तो यथा ।

“निर्गुणब्रह्मसात्कारवतस्तु न लोकान्तरगमनं” न तस्य
प्राणा उत्क्रासन्तीति श्रुते किन्तु यावत्प्रारब्धकर्मस्य
सुखदुःखे व्यनुभूय पश्चादपहृज्यते । ननु “जीवन्ते चास्य
कर्माणि तस्मिन् वष्टे परावरे” इत्यादिश्रुत्या “ज्ञानाग्नि
सर्वकर्माणि भस्मसात् कुरुतेऽर्जुनेत्यादि” श्रुत्या च
ज्ञानस्य सकलकर्मस्य हेतुत्वनिश्चये सति प्रारब्धकर्मावस्था
नमनुपपन्नमिति चेन्न तस्य “तावदेव चिरं यावत् विमो-
हस्येऽथ सम्पत्त्यो कैवल्येनेत्यादि” श्रुत्या “नामुक्तं जीवन्ते
कर्मफलकोटिशतैरपीत्यादि” श्रुत्या च उत्पादितकार्यक-
कर्मव्यतिरिक्तानां संश्लिष्टकर्मणामेव ज्ञानविनाशप्रत्याव-
गमात् । संश्लिष्टं द्विविधं सुखत दुष्कृतम् । तथाच
श्रुतिः “तस्य प्रत्यादायसपयनि सुहृदः सधुक्त्या द्विपन
पापकृत्यामिति” । ननु ब्रह्मज्ञानान्मूलाज्ञाननिवृत्तौ तत्-
कार्यं प्रारब्धकर्माणोऽपि निवृत्ते कथं ज्ञानिना देह-
धारणसम्पद्यत इति चेन्न अपतियज्ञज्ञानस्यैवाज्ञाननिप-
र्तकतया प्रारब्धकर्मा रूपप्रतिबन्धकद्वयात्मज्ञाननिवृत्ते-

या० ब्र० आध्ययोर जाततत्त्वज्ञानानामपि यावत्
 प्रारब्धकर्मसमाप्तिश्चावहेद्वादिष्वन्वः समर्पितो यथा
 “यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकायाम्” १।१।१२ ब्र० ।
 “विदुषो वर्चभागदेहपातागन्तर देहान्तरस्तत्पद्यते न
 वेति चिन्त्यते । ननु विद्याया साधनभूतायाः सम्पत्तौ
 कैवल्यनिर्दिष्टाः स्थाव्र वेति नेय चिन्तोपपद्यते । न हि
 पाकसाधनसम्पत्तामोदनो भवेत् न वेति चिन्ता सम्भ-
 वति, नापि मुद्गालकृत्ये न वेति चिन्त्यते । उपपन्ना
 स्थिरं चिन्ता, ब्रह्मविदामपि केपाक्षित् इतिहासपुराण-
 चोद्देहान्तरोत्पत्तिर्दृश्यमात् । तथा क्षापान्तरतन्मागम
 वेदाचारः पुराणार्थिर्द्विषु नियोगात् कलिहापरयो
 रन्वो लक्ष्यैपायन भव्यभूवेति स्मरण, वसिष्ठ
 ब्रह्मणो भावश्च पुत्रः सच्चिभिगापादपगतपुर्षदेहः पुन-
 र्ब्रह्मदेहाय मिलावरुणाभ्या सम्बभूवेति । शङ्खादीना-
 मपि ब्रह्मण एव भागवताना पुत्राणां वरुणे यथै पुन-
 र्त्पत्तिं अर्हते । वनवृक्षमारोऽपि ब्रह्मण एव भागवः
 पुत्र स्वयं वृक्षाय वरप्रदानात् छन्दस्वेन प्रादुर्बभूव ।
 एवमेव दशवारदश्वतोनामपि भूयधी देहान्तरो-
 त्पत्तिकथा तेन तेन निमित्तेन भवति स्मृतौ श्रुतावपि
 वस्तुतयादया प्रायेणोपलक्ष्यते । ते च केचित् पतिते

पूर्वदेहे देहान्तरमादत्ते कौचित्तु स्थित एव तस्मिन् योमै
श्रयंश्चादत्तेकदेहागमन्यायेन, सर्वे चैते समविगतसकल-
वेदया अर्थान्ते । तदेधां देहान्तरोल्लिखितार्थमात्रं प्राप्तं
अज्ञविद्यायाः पाक्षिक मोक्षहेतुत्वमहेतुत्व धैर्यत
उत्तरमुच्यते । न, तेषामपान्तरमःप्रवृत्तीनां वेदप्रव
त्तनादिषु शोक्तस्थितिहेतुत्वव्यधिकारेषु नियुक्ताणां स्ववि-
कारतन्त्रत्वात् स्थिते । यथासौ भगवान् सर्वमा सङ्-
क्षयगुणपर्यन्तं जगतोऽधिकारं चरित्वा तदवसाने छद्या
भ्रमयवर्जितं कैवल्यमनुभवति, “यद्य तत्तत्तत्तं छदेत्य
मैवोदेता माधमेतैकक एव मध्ये स्थाता” इति श्रुतेः ।
यथा च वर्त्तमाना अज्ञाविदः प्रारब्धभोगक्षये कैवल्यमनु-
भवति “तस्य तावदेव चिरं यावत् न विमोक्षोऽयं सम्प-
दुक्षे” इति श्रुतेः । एवमपान्तरतःप्रवृत्तयोऽपीश्वरा
परमेश्वरेण तेषु तत्त्वव्यधिकारेषु नियुक्ताः सन्ताः सत्त्वमि
सम्पदगर्भने कैवल्यहेतावक्षीयकर्मणां आवदधिकारम-
वतिष्ठन्ते तदवसाने चापहृद्व्यन इत्यविरुद्धम् । सत्त्व-
प्रवृत्तमेव हि तेषाधिकारप्रवृत्तद्वानात्र कर्मागयमतिवाह-
यन्तः स्थातन्त्येषु षट्कादिषु षड्कालान्तरमन्यमन्य देह
संस्तरन्तः स्थाधिकारनिर्वर्तनवादापरिचितश्चतुर्थ एव
देहेन्द्रियप्रकृतिवशित्वात् निष्कामं देहान् युगपत्प्रक्रमेण
वाधितवन्ति । न चैते जातिश्वरा इत्युच्यन्ते, तएव ते,
इति श्रुतिप्रसिद्धे । यथा “सुखमा अज्ञावादिनी जन-
केन विवदित्वाकामा व्युदस्य स्वं देहं कामक देहमाविश्य
व्युदस्य तेन पचास क्षमाविषेण” इति अर्थते । यदि ह्युप-
युक्ते सत्त्वप्रवृत्तौ कर्माणि कर्मान्तरं देहान्तरारम्भकार-
णभावविषये ततोऽन्यदप्यदग्धवीजं कर्मान्तरं तद्वदेव
प्रसज्येतेति अज्ञाविद्याया पाक्षिकं मोक्षहेतुत्वमहेतुत्व
वा यज्ञोत्तरं न स्थियमायङ्का युक्ता ज्ञानात् कर्मावीज-
दाहस्य श्रुतिश्रुतिप्रसिद्धत्वात् । तथा च श्रुतिः—
“मिदत्ते हृदयपन्निग्न्यद्वान्ते सर्वसमया । शोयन्ते
चास्य कर्माणि तस्मिन् वृत्ते परावरे” इति “श्रुति-
वन्मै सर्वपन्नीनां विप्रवीजं । इति चैवमाद्या । श्रुति-
रपि “यथैषां वि समिद्धोऽग्निर्मैकासात् क्रुतेऽजुम ।
ज्ञानाग्निं सर्वकर्माणि भक्षसात् क्रुते तथा” । इति—
“वीजान्यन्युपदग्धानां न रोहन्ति यथा पुनः । ज्ञान-
दग्धैश्च क्लेशैर्गता सम्पद्यते पुनः” इति—चैव-
माद्या । न चाविद्यादिक्लेशेदाहे सति क्लेशवीजस्य
कर्माविषयैकदेयादाह एकदेयप्ररोहस्यैव उपपद्यते, न

स्मिन्मन्त्रस्य शान्तिवीजस्यैकदेशमरोहो दृश्यते । प्रवृत्त-
फलस्य तु कर्माशयस्य सुक्तेयोरिव वेगज्यात् निवृत्तिः
“तस्य तावदेव चिरम्” इति शरीरपातक्षेपकरणात् ।
तस्मादुपपन्ना यावदधिकारमाधिकारिकाणामवस्थिति, न
च ज्ञानफलस्थानैकानिकता । तथा च श्रुतिरविशेषेणैव
सर्वेषां ज्ञानान्तेषु दर्शयति ‘तद्यो देवानां प्रत्यबुध्यत स
एव तदभवत्तत्तत्तत्तत् तथा मनुष्याणाम्’ इति । ज्ञाना-
न्तरेषु चैश्वर्यादिफलैवावस्थाः स्फूर्तदृश्यं ते पश्चादैश्वर्यं
क्षयदर्शनेन निर्विस्था परमात्मज्ञाने परिनिष्ठाय कैवल्यं
ययुरित्युपपद्यते । ‘ब्रह्मणा सह ते सर्वे सप्तामे प्रति-
सञ्चरे । परस्थान्ते कृतात्मान प्रविशन्ति पर पदम्”
इति स्मरणम् । प्रत्यक्षफलत्वाच्च ज्ञानस्य फलविरहा-
शङ्कास्तुपपत्तिः । कर्मफले हि स्वर्गादायत्तुभवनारुढे
स्यादपि कदाचिदाशङ्का भवेद्वा न वेति, अतुभवाच्छ्रुतं
ज्ञानफलं “यत्पश्चादपरोक्षादुपपन्नं” इति श्रुते, “तत्त्वमसि”
इति च सिद्धवदुपदेशात् । न हि “तत्त्वमसि” इत्यस्य
वाक्यस्यार्थः तत्त्वं सत्यो भविष्यसि इत्येवं शक्यं परि-
च्छेदम् । “तत्त्वैतत् पश्यन् अविर्भावदेवः प्रतिपेदेऽहं
महुरभवच्छ्रुत्यैव” इति सत्यगदर्शनकाशमेव तत्फलं
सर्वोत्तमं दर्शयति । तस्मादैकान्तिकी विदुषः कैवल्य-
चिद्धिं भा० । ४११ पादे च ।

“तदधिगम उत्तरपूर्वाधयोरक्षेपविनाशौ तदुपपदे-
शात्” ११३० ।

‘गतस्तृतीयशेष’, अथेदानीं ब्रह्मविद्याफलं प्रति चिन्ता
प्रजायते, ब्रह्माधिगमे सति तद्विपरीतफलं दुरितं क्षीयते
न वा क्षीयत इति शङ्क्यः । किं तावत् प्राप्तं फलार्थ-
त्वात् कर्मण फलमदत्त्वा न सम्भाव्यते क्षयः । फल-
दायिनी ह्यस्य शक्ति श्रुत्या समधिगता । यदि तद-
न्तरेणैव फलोपभोगस्तुपपद्येत श्रुति कदर्थिता स्यात् ।
स्मरन्ति च ‘म हि कर्माणि क्षीयन्ते’ [म०भा०] इति ।
नन्वेव सति प्रायश्चित्तोपदेशोऽनर्थकः प्राप्नोति । नैव
दोषः, प्रायश्चित्तानां नैमित्तिकलोपपत्तेर्दृष्टादृष्टप्रा-
दिष्व । अपि च प्रायश्चित्तानां दोषसंयोगेन विधानात्
भवेदपि दोषस्तुपपत्त्यर्थता, नत्वेव ब्रह्मविद्याया विधान-
मिति । नन्वन्युपगम्यमाने ब्रह्मविद कर्मक्षये तत्फल-
स्वावयवमोक्तव्यत्वादनिरासः स्यात् । नेत्युच्यते देश-
कारणमित्यादिष्वेव मोक्षः कर्मफलवदुभयव्यति । तस्मात्
न ब्रह्मविद्याधिगमे दुरितनिवृत्तिरित्येव प्राप्तं ब्रूम

तदधिगमे ब्रह्माधिगमे सत्युत्तरपूर्वाधयोरक्षेपविनाशौ
भवत, उत्तरस्याक्षेपः, पूर्वस्य विनाशः । कस्मात्, तदु-
पपदेशात् तथा हि ब्रह्मविद्यामक्रियाया सम्भाव्य-
मानसम्बन्धस्यागामिनो दुरितस्थानभिसम्बन्धं विदुषो
व्यपदिशति “यथा पुष्करपद्माय आपो न स्निध्यन् एव-
मेवपिदि पाप कर्म न स्निध्यते” इति । तथा विनाशमपि
पूर्वोपचितस्य दुरितस्य व्यपदिशति “तद्योषीकात्तुल्यमग्नौ
प्रोत प्रदूयेतैव” इत्यस्य सर्वे पाप्मानाः प्रदूयन्ते” इति ।
अयमपर कर्मक्षयव्यपदेशो भवति । “भिद्यते हृदय-
चिन्त्यन्मिच्छत्यन्ते सर्वसंशया । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि
तस्मिन् दृष्टे परावरे” इति । यदुक्तमनुपपन्नफलस्य
कर्मण क्षयकल्पनायां शास्त्रकदर्थेन स्यादिति । नैव
दोषः, न हि यत्र कर्मणः फलदायिनी शक्तिमवकाशी-
महे, पिद्यत एव सा, सा तु विद्यादिना कारणान्तरेण
प्रतिबध्यत इति वदाम । शक्तिमदभावमाले च शास्त्र
व्याप्नुयते न प्रतिबन्धाप्रतिबन्धयोरपि । न हि कर्म
क्षीयत इत्येतदपि स्मरणमौत्सर्गिकं न हि भोगावृते
कर्म क्षीयते तदर्थत्वादिति, इत्यत एव प्रायश्चित्तादिना
दुरितस्य क्षयः “सर्वे पाप्मानां तरति” “तरति ब्रह्महत्यां
योऽन्वमेधेन यजते” । य उपैवमेव वेदं इत्यादि श्रुति-
स्मृतिभ्यः । यत्तु नैमित्तिकानि प्रायश्चित्तानि भवि-
ष्यन्ति इति । तदसत्, दोषसंयोगेन चोद्यमानानामेवां
दोषनिष्कृतिफलसम्भवे फलान्तरकल्पनास्तुपपत्तेः । यत्-
पुनरेतदुक्तं न प्रायश्चित्तवहोपक्षयोद्देशेन विद्याविधान-
मस्तीति अत्र ब्रूमः । सद्युपास्य तावद्विद्यासु विद्यत
एव विधान, तासु च वाक्यशेषे ऐश्वर्यप्राप्तिं पापनि-
वृत्तिश्च विद्यावत उच्यते, तयोश्चाविषयाकारण मस्ती-
त्यत पाप्मप्रह्वाणपूर्वकैश्वर्यं प्राप्तिस्तार्ता फलमिति नि-
क्षीयते । निरुपायान्तु विद्यायां यद्यपि विधानं नास्ति
तथाप्यकलात्मत्वबोधात् कर्मप्रदाहृषिभिः । अक्षेप इति
आगामिषु कर्मसु कर्तृत्वमेव न प्रतिपद्यते ब्रह्मविदित
दर्शयति । अतिशक्तानेषु तु यद्यपि मिथ्याज्ञानात् कर्तृत्व
प्रतिपेदे इव तथापि विद्याज्ञानमर्थ्यात् मिथ्याज्ञाननिवृत्ते-
रान्यपि मक्षीयन्त इत्याह विनाश इति । पूर्वप्रसिद्ध-
कर्तृत्वभोक्तृत्वस्वरूपविपरीतं हि निष्पत्तिं कारुण्यकर्तृ-
त्वाभोक्तृत्वस्वरूपं ब्रह्माहमस्मि नेतः पूर्वमपि कर्ता
भोक्ता याऽहमासं नेदानीं नापि भविष्यति कावे इति
ब्रह्मविदवगच्छति । एवमेव च मोक्ष उपपद्यते, अन्यथा

हृत्प्रादिकाप्रवृत्तानां कर्मणां ज्ञयाभावे भोज्याभावाः
स्यात् । न च देवकालनिमित्तायेको मोक्षः कर्मफलदत्त
भविष्यतीति, अविद्याप्रवृत्त्यां परोक्षत्वानुपपत्तेर
ज्ञानफलस्य । तस्मात् मज्झाधिगमे इदित्यय इति
स्थितम् । भा०

“इतरस्याप्येवमसंज्ञेयं पाते तु” ४१॥१४ छ०

“पूर्वकसिद्धिकरणे न्यक्षेत्तोरप्य व्याभाविकस्याप्येव
विनाशो ज्ञाननिमित्तो भावस्यपदेनासिद्धिमितो, धर्मस्य
पुन भावोत्पत्त्यां शास्त्रीयेण ज्ञानेनाविरोध इत्या
महत् तद्विराट्कल्याण्य पूर्वधिकरणस्यायातितेयः क्रियते ।
इतरस्यापि प्रत्यक्ष फले एवमवबटसंज्ञेयो विनाशश्च
ज्ञानवतो भवतः । कुत, तस्यापि स्वप्नप्रेतत्वेन
ज्ञानफलमिति नित्यमप्रसङ्गात् । “उभे उक्षेप्य एतेन
तरति” इत्यादिश्रुतिषु दुष्कृतत्वं च कृतव्यापि मत्पाय-
स्यपदेनात् अकालात्मबोधनिमित्तस्य च कर्मस्यस्य कृतत-
द्वक्तृत्वयोस्तुत्यात् “सोयन्ते चास्य कर्माणि” इति
आविशेषस्तुतेः । यत्नापि केवल एव पाप्मयदः पयते
तत्तापि तेनैव पुण्यमप्याकलितमिति दृष्टव्यं, ज्ञानावेक्षया
निरुद्धफलत्वात् । अस्ति च श्रुतेः पुनरेव पाप्मयदः
‘नैनं वेदमहोरात्रे तरतः’ इत्यत्र स च दुष्कृतेन कृतत-
मयत्तुक्रम्य “सर्वं पाप्मानोऽतो निवर्तन” इत्यविशेषेणैव
प्रकृतेषु पाप्मयदयोगात् । पाते त्विति । तद्वन्दोऽ-
वधारणार्थः । एव धर्माधर्मयोर्बन्धेत्तोर्विद्यासाम-
न्योद्वेगपरिणामसिद्धेरवग्रन्थाविनी विदुषः शरीरपाते
सक्तिरित्यवधारयति । भा०

“अमारब्धकार्यं एव तु पूर्वं तदग्रे ।” ४१॥१५ छ०

“पूर्वयोरधिकरणयोश्चानिमित्तं कृततद्वक्तृत्वयोर्विना-
शोऽवधारितः, स किमविशेषेणारब्धकार्योदोरमारब्ध
कार्यं यीच भवत्युत विगेषेणारब्धकार्यं योरेवेति विचा-
र्यते । तत्र “उभे उक्षेप्य एतेन तरति” इत्येवमादि-
श्रुतिष्वविशेषव्याप्यादविशेषेणैव ज्ञेय इत्येव” भागे
प्रस्ताव्य अमारब्धकार्यं एव त्विति । अप्रवृत्ते फले एव
पूर्वं जन्मान्तरस्थिते अविद्यपि च जन्मनि प्राक् ज्ञानो
त्पत्तेः सञ्चित कृततद्वक्तृत्वे ज्ञानाधिगमात् सोयते नत्या-
रब्धकार्ये चाविशेषकत्वे यावन्मातृ मज्झाज्ञानातन
जन्म निर्मितम् । कुत एतत्, “तस्य तावदेव चिरं यावन्न
विमोक्षे” इति शरीरपाताधिकरण्यात् ज्ञेयभागे,
इतरथा हि ज्ञानादयेवकर्मसंज्ञेय इति स्थितिहेत्वभावात्

ज्ञानप्राप्तमन्तरमेव ज्ञेयमभ्युपगतं तत्र शरीरपातप्रतीक्षा
नाचकीर्त । ननु वस्तुवैधेयव्ययमकालात्मबोधः कर्माणि
क्षपयन् कथं कालचिह्नं क्षपयेत् कालचिह्नोपेक्षेत, न
हि समानेऽग्निवोज्ज्वल्यके केपाहिहील्यगतिः सोयते
केपाहिह्नं सोयते इति प्रवयमद्वीकृतमिति । उच्यते,
न तावद्व्याप्यारब्धकार्यं कर्माणि ज्ञानोत्पत्तिरूप-
मयते, आश्रिते च तस्मिन् कृतान्तरकृतवत् प्रवृत्तेनैव
ऽन्तरावे प्रतिबन्धावन्तरागति र्वेगस्यप्रतिपादनम्,
अकालात्मबोधोऽपि हि निव्याज्ञानावधेन कर्माव्यु-
त्थितमिति, आश्रितमपि निव्याज्ञानं द्विचन्द्रादिज्ञानवत्
संस्कारवशात् कश्चित् कालमनुवर्तत एव । अपि च
मेवात्र विवदितस्य ज्ञानपिद कश्चित् काल शरीर प्रियते
न प्रियत इति । कथं चेन्न सत्त्वद्वयप्रमथ ज्ञानवेदन
देहधारणस्यापरेण प्रतिक्षेपे, यत्नेन । श्रुतिश्रुतिषु
च स्थितप्रवृत्तयश्चिद्वेयेनैतदेव निश्चयते । तस्माद्व्या-
रब्धकार्यं योरेव कृततद्वक्तृत्वयोर्विद्यासामन्योत्
जय इति निर्णयः । भा०

“भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा सम्पद्यते” ४१॥१६ छ०

“अमारब्धकार्यो यो उपग्रुपापयोर्विद्यासामन्योत् जयं
उक्त, इतरे त्वारब्धकार्ये उपग्रुपापे चपभोगेन क्षप-
यित्वा नष्टं सम्पद्यते “तस्य तावदेव चिरं यावन्न वि-
मोक्षे” जयं सम्पद्यते” इति “जज्ञैव वनु जज्ञावेति”
इति चेन्मादिश्रुतिभ्यः । ननु सत्यपि सत्यगर्दने उवा
प्राग्देहपाताद्देहमर्गं द्विचन्द्रार्दयन्मात्रेनातुद्वेनेन प-
श्चादप्युत्पत्तेः । न, निमित्ताभावात् । उपभोगेनैवपच
हि तस्मात्तुष्टिनिमित्तं, न च तावन्मलं किञ्चिदस्ति ।
नन्वपरः कर्मावयोऽभिनवशुभमोन्मारप्यते । न, तस्य
दग्धधीजत्वात् । निव्याज्ञानावधेयं हि कर्मान्तर देह-
पाते उपभोगान्तरमारभते, तत्र निव्याज्ञानं सत्यग-
ज्ञानेन दग्धमित्यतः साध्वेत्तदारब्धकार्यं चरे विदुष
कैवल्यमवग्रन्थावीति । ४१॥ भा०

“यसु सञ्चितं कर्मान्तरं तत्र निमित्तं फलस्य दग्धमू-
त्वात् । अविद्यादयो हि ज्ञेयाः कर्मफलतुल्यस्य च
सूक्ष्मम् । तदुक्तं योगशास्त्रे “ज्ञेयमूलः कर्मावयवः इति
सूत्रे तद्विपाकः” इति तत्र मूलं ज्ञानानिना दग्धमिति कुत
पुन सधारः तस्माद्देहपाते कैवल्यमिति सिद्धम्” आ० ग०
सांख्यकारिकायां तत्पक्षोत्पत्त्यामलपिमेवो उक्तो यथा
“अस्यग्न्यानाधिगमाद्दर्शोदीनामकारचमाम् । तिष्ठति

संस्कारवशाच्चक्रभ्रमिवदृतररीर' ।" साङ्गकारिका ।
 "तत्त्वसाक्षात्कारोदयादेवानादिरव्यनित्यविपाककाशोऽपि
 कर्मागमप्रचयोदभवतीजभावतया न जात्याद्युपभोग-
 यक्षणाय फलाय कल्पते । क्लेशसंवितायसिक्ताया हि
 बुद्धिभूमौ कर्मवीजान्यद्गुरुं प्रचवते तत्त्वज्ञाननिदाघनि-
 पीतसकलक्लेशसंवितायामुपराया कृतं कर्मवीजाना-
 मङ्गुरप्रसव । तदिदमुक्तं धर्मादीनामकारणप्राप्तापिति
 व्यकारणत्वप्राप्तावित्यर्थः । उत्पन्नतत्त्वज्ञानेऽपि च
 संस्कारवशात्तिष्ठति । यद्योपरतेऽपि कुलानव्यापारे चक्र
 मेगाख्यसंस्कारवशाद्भवतिष्ठति । कालपरिपाकवशा-
 न्मूर्तरते संस्कारे निष्क्रिय भवति । शरीरस्थितौ च
 प्रारब्धपरिपाकौ धर्माधर्मौ संस्कारौ । तथाच
 श्रूयते "भोगेन त्यतरे क्षपयित्वाथ सम्पद्यत" इति
 "तावदेवाय चिर यावच्च विमोक्षेऽथ सम्पत्स्ते" इति ।
 प्रक्षीयमाणाविद्याविषयस्य संस्कारसङ्घातस्य सामर्थ्यात्
 तदशरीरस्थितिर्न तत्त्वकौ ।

सांख्ये भाष्येऽप्युक्तं यथा

"बाधितानुष्ठान्या मध्यविवेकतोऽप्युपभोगः" छ० । "सकृत्
 सम्प्रज्ञानयोगेनात्मसाक्षात्कारोत्तर मध्यविवेकावस्थो मध्य-
 मविवेकेऽपि सति पुरुषे बाधितामामपि दुःखादीना
 प्रारब्धवशात् प्रतिविम्बरूपेण पुरुषेऽनुष्ठान्या भोगे मय-
 तीत्यर्थः । विवेकनिष्पत्तिश्चापुनरुक्त्यामादसम्प्रज्ञातादेव
 भवतीत्यतस्तस्या सत्यां न भोगोऽस्तीति प्रतिपादयितुं
 मध्यविवेकत इत्युक्तम् । मन्दविवेकस्तु साक्षात्कारात्
 पूर्वं अवयवमननध्यानमात्ररूप इति विभागः" भा० ।

जीवनुष्ठान्तं छ० ।

"जीवनुष्ठान्तोऽपि मध्यविवेकावस्थ एव भवतीत्यर्थः ।

जीवनुष्ठान्तो प्रमादमाह" भा० ।

"उपदेश्योपदेष्टृत्वात् तत्सिद्धि" छ० ।

"शास्त्रेषु विवेकविषये पुरुषविषयभावश्रवणाज्जीवनुष्ठान्त-
 सिद्धिरित्यर्थः । जीवनुष्ठान्तोऽप्युपदेष्टृत्वसम्भवादिति" भा० ।

"श्रुतिश्च" छ० ।

"श्रुतिश्च जीवनुष्ठान्तोऽस्ति "दीक्षयैव नरो सुचेष्ट
 तिष्ठेनुष्ठान्तोऽपि विपश्चे । कुलासचक्रमध्यस्थो विच्छि-
 द्नोऽपि भ्रमेद्वट" । "ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीत्यादि" इति ।
 नारदीयस्मृतिरपि "पूर्वाभ्यासवशात् काये" न
 लोको न च वैदिक । अपुण्यपाप सर्वात्मा जीव-
 न्मुक्तं च उच्यते" । इति । ननु अवयवमननध्या-
 न-

युपदेष्टृत्वं स्यात् तत्ताह" बाह्यप्रवचनभाष्यम् ।

"इतरथान्तरपरम्परा" छ० ।

"इतरथा मन्दविवेकस्याप्युपदेष्टृत्वेऽन्वपरम्परापत्तिरि-
 त्यर्थः । सामर्थ्येणात्मतत्त्वमसात्वा चेदुपदिशेत् कस्मि-
 न्चिदग्रे स्वप्नमेव शिष्यमपि भ्रान्तीकुर्यात् सोऽप्यन्यं सो-
 ऽप्यन्यमित्येवमन्वपरम्परेति । ननु ज्ञानेन कर्मक्षये सति
 कथं जीवनं स्यात् तत्ताह" भा०

"चक्रभ्रमवदृतररीरः" छ०

"कुलालकर्मनिष्ठतावपि पूर्वकर्मवेगात् स्वयमेव यथा कियत्-
 कालं चक्रं भ्रमति । एव ज्ञानोत्तर कर्मातुल्यतावपि पार-
 ध्वकर्मवेगेन चेष्टमान शरीरं धृत्वा जीवन्मुक्तसिद्धतीत्यर्थः ।
 ननु ज्ञानहेतुसम्प्रज्ञातयोगेन भोगादिवासनाक्षये कथं
 शरीरधारणम् । न च योगस्य संस्काराभिभावकत्वे किं
 मानमिति वाच्यम् । "व्युत्थाननिरोधसंस्कारयोरभिभव-
 प्रादुर्भावी निरोधपरिणाम" इति योगसूत्रतत्त्वसिद्धे ।
 चिरकालीनस्य विषयान्तरावेशस्य विषयान्तरसंस्काराभि-
 भावकतया लोकेऽप्यनुभवाच्चेति तत्ताह" भा०

"संस्कारवेगसत्त्वसिद्धि" छ०

"शरीरधारणहेतवे ये विषयसंस्कारास्तं वामव्यापशेषात्
 तस्य शरीरधारणस्य सिद्धिरित्यर्थः । अत्र चाविद्या-
 संस्कारावेषस्य सत्ता नामेक्ष्यते अविद्याया जन्मादि-
 रूपकर्मविपाकारम्भमात्रे हेतुत्वात् । योगभाष्ये ध्यासै-
 क्षया व्याख्यातत्वात् । "वीतरागजन्मादर्शनादिति"
 न्यायाच्च । न तु प्रारब्धफलकर्मभोगोऽपीति । यत्र च
 नियमेनाविद्यामेक्ष्यते स प्रयासविशेषरूपो भोगो भूटे
 ज्ञेयस्ति जीवन्मुक्तानां तु भोगाभास एवेति प्रागुक्तम् ।
 यत् तु कश्चिदविद्यासंस्कारावेषोऽपि जीवन्मुक्तस्य तिष्ठ-
 तीत्याह तन्न धर्माधर्मोत्पत्तिप्रसङ्गात् । अन्वपरम्प-
 राप्रसङ्गात् । अविद्यासंस्कारावेषसत्ताकल्पने प्रयोजना-
 भावाच्च । एतच्च ब्रह्मभीमांसामाद्ये प्रपञ्चितमिति" भा० ।

जीवन्मुक्ति स्त्री जीवतो सक्तिः । जीवतो मन्वनिष्ठत्वात्
 जीवतः पुरुषस्य कर्तृत्वभोक्तृत्वनिष्ठमनुष्ठान्तं च विवेक-
 क्लेशादिरूपस्य निष्ठत्वात् । तस्या वपायास्तु अवयवमनन-
 योगाभ्यासादय तन्मोक्तृकुलाचाराश्च । "जीव-
 न्मुक्तायुपायस्तु कुलमार्गो हि नापरः" इति तन्मोक्तृः ।
 जीवन्मुक्त स्त्री जीवन्मृतः मृततत्त्वः । जीवता कर्तृत्व-
 कार्यस्याकारणात् मृतसममेवात्मन्यतः स हि जीवन्मृ-
 तश्चेति तदभिधोषनाद्यन्तरेण आत्मनः पोषणेन नित्यका-

यादृश्यात् स्तनसमग्न्यस्तथाह दृष्टा "जीवन्तो स्तन-
काद्यान्ते य आत्मन्मरयो नराः" ।

जीवपति स्त्री जीवः जीवन् पतिरस्याः सपूर्वत्वात् वा न
न हीनो जीवन्मृगायां सधवायां "स्त्रीचैतदास्याय
समेत सौमग्न्यय मला जीवपतिर्योगोपपन्नम्" भाग-
६।१।२० वा सप् जीवपतिकार्योऽप्यत्र ।

जीवपत्नी स्त्री जीव जीवन् पतिर्यस्याः सपूर्वत्वात् न हीन-
च । जीवपतिकार्या सधवायाम् "म्राक्ष्मणाय प्रजायाः
जीवपत्न्याः जीवमजाया प्यगारे एतां राति मयेत्" ।
"वाच विन्दुजैस् जीवपत्नीं प्रजां विन्देयेति" आश्व-
ष्ट ॥७।१।२१ । "तमेतमवेक्षितमग्नौ धीरमूर्जस्यः
जीवपत्नीति म्राक्ष्मण्यो मृगस्यादिभिर्वाग्भिरुपाधीरन्"
सन्तः गोभिजः ।

जीवपत्नप्रचायिका न जीवस्य जीवपत्नस्य पत्न्यापि
प्रचीयन्तेऽस्याम् "नित्यं क्रीडाजीविकयोः" पा० ४० ।
क्रीडायां प्र-चि-भावे ण्वुष् । उदीचां क्रीडाभेदे ।
"जीवपत्नप्रचायिका उदीचां क्रीडा" वि० कौ० । प्राचां
क्रीडायां तु पा० सप्ते माचामिति विशेषणत्वात् न पूर्व
पदस्याप्युदात्तता किन्तु तत्पुत्र्ये प्रकृतिसारः ।

जीवपुत्र पुंजीवः जीवकः पुत्र इव हृषिकेतसात् । (जिह्वापोतो)
ऽद्वयभेदे । जीव जीवन् पुत्रो यस्याः । २ जीवपुत्रायां
क्षियां "वा जीवपुत्रा सुमगा भयममरवर्चसो" हरिव-
१६८० । जीवपुत्रादयोऽप्यत्र । "काकवन्मृगा य या नारी
स्तनवत्सुषा च या मयेत् । पक्ष्मपत्न्या जीवपुत्रा वा
भवेद्यात् सययः" काशीक्षय । "स्तनपूजा जीवपुत्रा घने-
नारी" भाग० ६।१।२१ । स्तनपूजायुक्ते पुं "कश्चित् पुत्रा
जीवपुत्रा सुसस्यक्" भाग० ८० २६ ।

जीवपुत्रक पुं जीवयतीति जीव-क जीवः पुत्र इव हृषि-
केतसात् इवार्थे कन् । (जिह्वापोतो) द्रव्यभेदे । यज्ज-
जीवपुष्या स्त्री जीवयतीति जीव-पिप्-स्य-जीव जीवक
पुष्ये यस्याः । द्रव्यजीवनीद्रव्ये राजनि० । जीव जन्तुः
पुष्यनिव । २ जन्तुद्रव्ये न० । "वासाक मयिरे तावन्
निगिता श्रक्षमापयः । श्रक्ष्मा जीवपुष्पापि
पिचिन्मन्तु नगेधिव" रामा० सु० ४१४० ।

जीवप्रिया स्त्री जीव प्रीणाति प्री-क इत० । १ हरीतक्याम् ।
राजनि० । इत० । २ जीवप्रक्षमे त्रि० ।

जीवभद्र स्त्री जीवार्था भद्र यस्याः ५४० । जीवन्तीवतायां
राजनि० । इत० । जीवभुजने न० ।

जीवमन्दिर न० इत० । शरीरे राजनि० तस्य जीवभोगा-
यतनत्वाच्चयात् जीवमन्दादयोऽप्यत्र ।

जीवमादका स्त्री इत० । कुमारी प्रगदा मन्दा विमला मङ्गला
वशा । पद्मा चेति च विख्याता सन्नेता जीवमादकाः
विधानपारिजातोक्ते कुमायादौ मादकासम्भवे ।

जीवयाज पुं जीवः पशुभिर्याजः याजनम् अज-विज्-
भावे अज् । पशुभिर्याजने । "जीवयाज यजते होम-
पादिव" ऋ० १।१।११ । अथ भाष्ये "याजयतेर्जन्तुं येर-
निटीति पिभोपस्याच परकिञ्चित्ति स्नानिवद्वापात्
चजो कुचिष्णुत्तोरिति कुत्वाभाव इति" अङ्क तत्
प्रामादिक याजयतेर्हन्तत्वाभावात् चजोऽप्रचक्षतेः "एर-
पा० इवर्णनादयः एव प्रचक्षते च ।

जीवयोनि स्त्री जीवा जीवमयती योनिः । समीपजनी
"तिर्यङ्मत्तप्यविषुषादिषु जीवयोनिषु" भाग० १।१।२०

जीवरक्त न० जीवोत्पादक रक्तम् याज० न० । स्त्रीचाभासं ने
योषिते तस्य गर्भोत्पादकत्वेन तत्सस्त्रीजीवोत्पादकत्वं
यथाह सुश्रुतः "यार्चये योषितं ताम्नेवमनोवोषी-
यत्वाद् गर्भस्य पाशुभ्योऽपि जीवरक्तमाहाराचायाः
विस्तता इवता रागः स्यन्दनं स्रवता तथा । भूत्वादीनां
पुष्याद्योते द्रव्यलो चाल योषिते" ।

जीवला स्त्री जीव जीवम जाति स्रवता च-क । वै-
जीवतायां राजनि० ।

जीवलीक पुं जीवार्ता कोक भोगवाचनम् । १ वषादे
"माता पिता पुत्रजनं स्त्रजो मनेति भावोपने जनति
कथ्य मनेत् प्रतिष्ठा । एको यतो जजति कर्म इत्युक्तो-
ऽयं विद्यामद्वयवदयः ससु जीवलीक । शब्दं
वाय वासवश्च समेताः प्रात प्रातस्तेन तेन प्रयानि ।
तज्ज्ञान्योऽप्य तज्ज्ञं द्रव्यं विज्ञात्वात् तज्ज्ञप्रातस्ते
प्रातययेति" । "ममैवांशो जीवलीके जीवमृतः समतन"
गीता । "जीवलीके वषारोपभोगार्थम्" नीधरः । कर्म० ।
२ जीवरूपे जने च "महापुत्र इति हि वीरमेव तदा
वीरोजीवति जीवलीके" भा० व० १३४० । "आलोकावर्णादिव
जीवलीका" रघु ।

जीववल्ली स्त्री जीवयतीति जीव-विप्-स्य-कर्म० । जीव-
काकोस्याम् राजनि० ।

जीववृत्ति स्त्री जीव एव वृत्तिः । पाशुपात्ये हेमच० ।
तत्त जीवरक्षादिना वैद्यादेर्वातिरिति तस्य तत्वात्तम् ।
जीवे वृत्तिः स्तिरिच्छ । २ जीवनिजे वृषादी नि०

“जीवइती त्विमी गुणौ” भाषापरिच्छेदकारिका ।
 जीवशाक ५० कर्म० । मातृपदेगप्रसिद्धे शाकभेदे । “जीव
 शाकं सुमसुरं हृष्टं यस्मिन्निधक । दीपनं पाचनो
 बल्यो हृद्यं पितामहकारक” राजनि० ।
 जीवशुक्ला स्त्री जीवतीति जीवा जीवन्त्रेव शुक्ला चीर
 काकोल्याम् राजनि० । अन्यस्य पक्षतायामेयं शुक्लत्वमस्या
 पुनर्जीवन्त्या एव तथात्वमिति तद्वामता । [राजनि० ।
 जीवश्रेष्ठा स्त्री जीवाय जीवनाय श्रेष्ठा । षड्विनामौपधौ
 जीवमंज्ञं पुंजीव इति सञ्ज्ञाऽस्य । कामद्विहृच्छे राजनि०
 जीवसाधनं न० जीवस्य जीवनस्य साधनम् । धान्ये राजनि०
 जीवसू स्त्री जीव जीवन् स्रुते स्रु-किप् । जीवतृप्ति-
 कार्या स्त्रिया चेमच० । “जीवसूयोत्सर्गभेदे । वल्लभौ ह्य
 समन्विता” भा० ध्या० १८६ ध० ।

जीवस्थान न० इत० । मर्षणि हला० ।

जीवहीन ५० “पटञ्जरो जीवहीन” विश्वसारतन्त्रोक्ते
 पटञ्जरे मन्त्रे कुमारशब्दे २१०६ प्र० दृश्यम् ।

जीवा स्त्री जीव-यच् जीवयतेरच् वा टाप् जत्रा-किप्
 सप्रसारणे दीर्घं सा व्यस्यस्य व । १ प्रत्यये गुणे जत्रायां
 २ जीवन्तिकायामौपधौ, ३ वचाया, ४ शिञ्जिते, ५ भूषो
 ६ जीवयोयाय च जेटि० जीव-भावे च टाप् । ७ जीवमे
 जटा० । धनुराकारजेलस्य हस्तस्योभयरेखाहस्तसलन्ने
 जेलभेदे तन्नामानयनादिक लीला० दर्शितं तच्च जेलशब्दे
 २४०१ प्र० दर्शितम् । अष्टस्पष्टगत्याद्युपयोगिनी
 राशिस्फुल्लेष जीवा तु क्रमज्याशब्दे २३०२ प्र० उक्ता
 अधि० ज्याशब्दे वक्ष्यते ज्योतुपरिप्रकारं सि० शि०
 चक्रो वया

“इष्टाङ्गस्यसद्वेन हतं कार्यं दिगङ्गं भलयाङ्कितं
 च । ज्यासंख्ययाप्रा नवतेर्लेश ये तदायुजीवा धतुरेत-
 देव । द्विलप्रादिनिष्ठं तदमन्तराणां चामे तु दत्त्वेभयतो
 दिगङ्गं तु । त्रये तदपहयपद्वरज्जोरर्धं व्यकार्धं निषि
 क्षानि चैवम् । अथान्यथा वा गणितेन यच्च नि ज्यार्धानि
 तान्येव परिस्फुटानि । त्रिज्याकृतिदौर्ध्वं यवर्गं हीना
 मूलं तदोयं खलु कोटिजीवा । दो कोटिजीवारहिते
 त्रिभज्ये तत्क्षेपके कोटिभुजोरक्रमज्ये । ज्याचापमध्ये
 खलु योऽयं यावत् सैवोत्क्रमज्या सुधियात्वं वेद्या ।
 त्रिज्यार्धं रात्रिज्या तत्काटिज्या च पट्टिभागानाम् ।
 त्रिज्यावर्गार्धपदं शरवेदाश्रयज्या भवति । त्रिज्याकृतीपु-
 भातात् त्रिज्याकृतिवर्गपञ्चमस्तत् । भूजोनाददृष्टान्मूलं

पट्टिज्यदशज्या । गजहयगजेपु ५८७८ निह्नी त्रिभ-
 जीवा वा ऽयुतेन १००००० प्रभक्ता । पट्टिज्यदशजीवा तत्-
 कोटिज्याकृतेऽप्युष्णाम् । त्रिज्याकृतीपुभातान्मूलं त्रिज्यो
 नितं चतुर्भक्तम् । अष्टादशभागानां जीवा स्पष्टा भव-
 त्वेवम् । क्रमेत्क्रमज्याकृतिर्योगमृदाहृत् तदर्धाशक-
 शिञ्जिमी स्यात् । त्रिज्योत्क्रमज्यानिहृतेर्दशस्य मूलं
 तदर्धाशकशिञ्जिमी वा । तस्या पुनस्तद्विभागकानां
 कोटेश कोटिज्यदशस्य चैवम् । अन्यज्यासाधनमुक्तमेव
 पूर्व० प्रवक्ष्ये ऽथ दिगिष्टमस्मात् । त्रिज्याभुजज्याकृति-
 हीनयुक्ते त्रिज्याकृती तद्वच्यो पदे स्त । भुजोनयुक्तं
 त्रिभज्यपण्योक्त्यै कोटि भुजज्यां परिकल्प्य चैवम् ।
 यद्दोर्जयोरन्तरमिष्टयोर्यत्कोटिज्योत्तमत्तत्तत्तयोर्योगमूलम् ।
 दलीलव स्याद्भुजयोर्विदोर्गज्यपण्य जीवैवमनेकधा वा ।
 दो कोटिजीवाविषरस्य यगौ दलीलतलस्य पदेन तुल्यता ।
 स्यात् कोटिबाह्वोर्विषरार्धजीवा वक्ष्ये ऽथ मूलपहृण्य
 विनापि । दोर्ज्याकृतिव्यासद्वन्द्वार्धभक्ता स्रज्जिनीव्यौ-
 विषरेण तुल्यता । दो कोटिभागान्तरशिञ्जिनी स्याच्छात्रा-
 र्धानि वा कानिचिदेवमत । खगोऽङ्गे पुष्यहणे (६५६६)
 धर्जिता भुजशिञ्जिनी । कोटिज्या दशभि चतुष्टया
 त्रिषष्ठेपु (५७३) विभाजिता । तदैक्यमपजीवा स्यादन्तर
 पूर्वशिञ्जिनी । प्रथमज्या भवेदेव पट्टिरन्यास्ततस्ततः ।
 व्यासार्धेऽष्टगुणाच्छात्रिस्तुल्ये सुनैवतिष्ठका । कोटि-
 जीवा शताभ्यस्ता गोदक्षतिथि (१५२६) भाजिता । दोर्ज्या
 स्वाऽङ्गुलवेदाश (४६७) हीना तदोर्गसमिता । तदपज्या
 तयोद्यापि विषर पूर्वशिञ्जिनी । तत्पदद्वया २२५ नगां-
 शोना एवमत्वादाशिञ्जिनी । ज्यापरस्परयैव वा
 चसुविशतिनौर्विका । चापयोरिष्टयोर्दोर्ज्यं मिथ-
 कोटिज्याकृते । त्रिज्याभक्ते तयोरेक्यं स्यात्त्रापैक्यस्य
 दोर्ध्वका । चापान्तरस्य जीवा स्यात् तयोरन्तरसमिता ।
 अन्यज्यासाधने सम्यगियं ज्याभावनादिता । समास-
 भावना चैका तथान्यानन्तरभावना । व्याख्याचाप-
 भागानां प्रतिभागज्याकाविधि । या ज्यानुपाततं सेट-
 व्यासार्धे रटिष्यत्येते । व्यासार्धे कोटिजीवाभावेय
 कार्या ततो नष्ट । भावना सुखादप्रज्या इष्टे व्यास-
 दले स्फुटा । स्पृष्ट ज्यानयनं पाद्यामिह तद्वो-
 दितं मया । उक्ता सक्षेपतः पूर्वं ज्योत्पत्ति
 सुगमा च सा । शपिमेपाधुना तत्र विषेयाहृष्टयो
 ज्यत ” । तत्र तावदाचार्याचार्य पदनीमित्यादि श्लोकपञ्चय

एवमम् । अथ गणितेन व्याख्यानार्थं सूक्ष्मभूतज्याचतु
ष्कसिद्धप्रकारमेषाञ्च । तत्प्रकारो हि बीजगणित
क्रियया । त्रिज्याधर्मं राशिष्वेत्यादि । त्रिज्याधर्म
१७१६ तस्या त्रिज्यदशाना ज्या भवति । तस्या
कोटिज्या पट्टिभागानाम् । त्रिज्याधर्मार्धपट्ट पञ्च
अष्टाविंशदशाना ज्या भवति । अथ त्रिज्याधर्मोत्
पञ्चगुणान् त्रिज्याकृतिवर्गपञ्चपातस्य भूतेन ङीमा
८८८ चतुर्णां पट्ट त्रिज्यदशाना ज्या । अथ वा गज
हृदयगजेण ९८८८ भिन्नो त्रिज्याऽयुतेन १०००० भक्ता पट्ट-
त्रिज्यदशाना ज्या स्यात् । इति गणितलाघवम् । तत्
कोटिज्याङ्गसिद्धयष्टादशाना ज्या । तथा त्रिज्याधर्मस्य
पञ्चगुणस्य मूल त्रिज्याङ्गोत्तमं चतुर्धनं सदृष्टादशभागाना
ज्या भवति । तत्कोटिज्याङ्गोत्तमं द्विषमतिभागानाम् ।
अतोऽन्यथा साधनमाह । क्रमेत्क्रमज्येत्यादि । कोटि-
ज्योना त्रिज्याभुजज्योतक्रमज्या स्यात् । भुजज्योना
त्रिज्याकोटुत्क्रमज्या स्यात् । भुजक्रमज्योत्क्रमज्य
योश्च वर्गयोगपदद्वयं भुजाशामभक्ष्य ज्या स्यात् ।
अथवा त्रिज्योत्क्रमज्यापातद्वयस्य मूल तदर्धागक-
शिखिनी स्यादिति क्रियालाघवम् । एवमस्तस्यज्याया
अपि कोटिज्या वा तत्कोटिभागानाम् । तत एवरेव-
मन्यास्तदर्धागकज्याः साध्या । कोटिचैवमन्या ।
तद्यथा । यत् चतुर्विंशतित्जार्धस्तत् त्रिज्यार्धमष्टम
ज्यार्धम् । तत्कोटिज्या तु षोडशम । शरवेदांशज्या
द्वादशम् । अथाष्टमात् तदर्धागकारेण चतुर्थम् । ४ ।
तत्कोटिज्या विंशम् । २० । एव चतुर्थोत्तमं द्वितीय २
द्वाविंश च । २२ । द्वितीयादाद्यः । त्रयोविंश च २३ ।
विंशतितमादशम १० चतुर्दश च १४ । दशमात् पञ्चमम्
५ एकविंश च १६ । द्वाविंशदेकादश ११ त्रयोदश
च १२ । चतुर्दशात् सप्तमं ७ सप्तदश च १७ । अथ
द्वादशात् षष्ठं ६ सप्तादश च १८ । षष्ठात् तृतीय ३
त्रैकविंश च २१ । अष्टादशात् षष्ठं ६ पञ्चदश च १५ ।
त्रिज्या चतुर्विंशति । एव क्रियं पूर्वैरन्यज्यापातन-
सक्तम् । इदानीं विनायस्सूक्ष्मज्यायामिष्टप्रकारेणाह ।
त्रिज्याभुजज्याङ्गोत्थादि । त्रिज्याभुजज्यापातेन
त्रिज्याकृतिरेकज्योनाम्यत्र युता । इति चाधिते । तयोर्मूले
आद्य भुजोनद्याङ्गशानां दशस्य ज्या । द्वितीय भुजा
अष्टाङ्गशाना दशस्य । एवमतोऽन्यथा । तद्यथा ।
अष्टमात् षोडश १६ ज्याधर्मम् । षोडशाच्चतुर्थं ४ विंश

च २० । चतुर्थोद्दशम् १० । चतुर्दश च १४ । एवं
सर्वोत्थपि । प्रकारान्तरमाह । यद्देर्ज्योत्तमरमित्यादि ।
एतदेर्ज्योत्तमरं कोटिज्यायां यत् तयोर्वर्गमूलस्य
दश भुजयोरन्तरार्धस्य ज्या भवति । एवमन्ययोर-
न्याः । यथैका क्रियं चतुर्थी ४ । अन्याद्वितीय ८
दशज्या । ताभ्यां द्वितीया सिध्यति । द्वितीयाचतुर्थीया
प्रथमेत्यादि । तथा त्रयोकोटिज्योत्तमरवद्वयस्य मूल
दो कोटिभागानन्तरार्धस्य ज्या स्यात् । तथाद्वितीय ८
दशज्या । षोडशी १६ कोटिज्या । ताभ्यां चतुर्थी ४
स्यादित्यादि । अथ मूलस्य षष्ठस्य विंशति दो-
टिभागानन्तरज्यामयनमाह । दोज्याङ्गकृतिरेत्यादि । दो
ज्यावर्गकृतिज्यार्धेन भक्तम् । तस्य त्रिज्यायाश्च विंश
दो कोट्यन्तरस्य ज्या स्यात् । कानिचिदेवमत्र ज्याधर्माणि
साध्यानि । तद्यथा । यत् क्रियं त्रिज्यज्यार्धेन तत्
त्रिज्यार्धं दशमम् । १० । तत्कोटिज्या विंशतितमम् ।
शरवेदांशज्या पञ्चदशम् । पट्टत्रिज्यज्या द्वादशम् ।
तत्कोटिज्याद्वादशं ज्याधर्मम् । अष्टादशभागाना ज्या
षष्ठम् । ६ । तत्कोटिज्या चतुर्विंशति । क्रमेत्-
क्रमज्याकृतियोगमूलादित्यादिना पूर्वोक्तप्रकारेण दशमात्
पञ्चमम् । तत्कोटिज्या पञ्चविंशम् । एव द्वादशात् षष्ठं
चतुर्विंश च । षष्ठात् तृतीय सप्तविंश च । अष्टा
दशात् षष्ठस्यैकविंश च । एतान्येवानेन प्रकारेण सिध्यन्ति
नान्यानि । एत उक्तं कानिचिदेवमत्रेति । यद्देर्ज्यो-
त्तमरमित्यादिप्रकारेण । अतोऽन्य पञ्चममेका दोज्या ।
मयमन्या । साध्या यद्देर्ज्योत्तमरमित्यादिना प्रका-
रेण भुजयोरन्तरार्धस्य ज्योत्तमयते । तस्य द्वितीय ज्याधर्मम् ।
तत्कोटिज्याद्वादशम् । अथवा क्रमेत्क्रमज्या कृति-
योगमूलादित्यादिप्रकारेणाद्य चतुर्दश च । एवमन्या
चतुर्दश सिध्यन्ति । अथ ज्याभावना । सा च द्वेधा ।
एका समासभावना । अन्यान्तरभावना । तदर्थमाह ।
स्रगोक्षेदुपभुज्येनेत्यादि । यत् क्रियं पञ्चविंशति
२४२८ तस्या त्रिज्या नवतिष्ठ ज्याधर्मा तत् ताय-
दुच्यते । तत् मूलभूतज्यायां मध्ये काचनेटा भुजज्या
तत्कोटिज्या च पृथक् स्वाध्या । भुजज्या स्वमयपट्टि-
रस ६५६६ विभागेन रजिता कार्या । कोटिज्या तु
दशगुणा त्रिषप्तपञ्चभिर्भाज्या । तयोरेक्य तदपज्या ।
अन्तर पर्वज्या स्यात् । यथा त्रिज्यार्धं त्रिषप्तस्यैका
२० ज्याधर्मम् । तत समासभावनैकत्रिषप्तस्यैकम् ।

तन्नाह्वातिशयसंख्यमित्यादि । अन्तरभावनया त्येकोन-
त्रिंशमष्टाविंशमित्यादि । पूर्वं दोर्जत्रां कोटिजत्रा
त्रिजत्रा च प्रकल्प्य प्रथमं सप्तमस्य पटि ६० व्यात् ।
अथ यदि सैव त्रिजत्रा चतुर्विंशतिजत्राभ्यां तदर्थमाह ।
कोटिजीवाद्यताभ्यस्तोत्रादि । अत्रापि त्रिजत्रार्धमष्टम
जत्रार्धं सांभुजजत्रा । षोडश कोटिजत्रा सा को-
टिजत्रा शतगुणा गोदस्रतिथि(१५२८) भाजिता । या तु
दोर्जत्रा सा तु निजेन सप्ताह्ववेदांगेन ८६० ह्रीना काव्या ।
अदि तयोरैक्यं क्रियते तदा नयमं जत्रार्धं भवति ।
यदन्तरं तदा सप्तमं स्यात् । एव समासभावनया
नवमाह्वयं दशमादेकादशमित्यादि । तथा अन्तरभावनया
सप्तमात् षष्ठं घटात् पञ्चममित्यादि । एवं प्रथम सप्तमो
न तत्पदस्र २२५ मित भवति । अथवा पूर्णं • दोर्जत्रां
त्रिजत्रा च कोटिजत्रा प्रकल्प्य साध्यते तथापि तदेव । तत
समासभावनया द्वितीयादीन्यखिलानि भवन्ति । अथ वा
त्रिजत्रा दोर्जत्रा प्रकल्प्य पूर्णं कोटिजत्रा च प्रकल्प्य
साध्यते तदा त्रयोविंशत्युद्यते तस्यादन्तरभावनया द्वाविं-
शत् २२ । ततोऽप्येकविंशत् २१ । एवमखिलान्यपि
निष्पद्यन्ते । अथ भावनामाह । चापयोरिष्टयोरित्यादि ।
इष्टयोरापयोर्ये दोर्जत्रे ते कर्णभूमौ स्याथे । तयोरध-
स्तात् कोटिजत्रे च । तत प्रथमकोटिजत्रा द्वितीयदो-
र्जत्रया गुण्या । ततो द्वितीयकोटिजत्रा प्रथमदोर्जत्रया
गुण्या । हे अपि त्रिजत्रयाभाजेत्र । फलयोः समास-
चापैक्यभुजत्रस्य जत्रा भवति । अन्तरं चापान्तरस्य जत्रा
भवति । इयं सिद्धजत्रातोऽन्यज्यासाधने भावना ।
तद्यथा । तल्लभावनया प्रथमज्याधेस्य प्रथमजत्रार्धेन
सह समासभावनया द्वितीय, द्वितीयस्य द्वितीयेनैव चतुर्थ-
मित्यादि । अथातुल्यभावनया द्वितीयद्वितीययोः समा-
सभावनया पञ्चमस्र । अन्तरभावनया प्रथमं व्यादित्यादि ।
अष्टमव्यासाधे जत्राज्ञानार्धमाह । व्याजत्राचापभागा-
नामित्यादि । यावद्भिरगैरेका जत्रा सध्यते ते व्याजत्र-
जत्राचापांशाः । प्रतिभागजत्राकाविधिरिति । त्रिसप्त
पञ्चभि ५०१ भक्त्यादिना प्रायुक्तप्रकारेणैकभागस्य
जत्रासानीकं तद्भावनतोऽभागाद्वयस्यैव तेषां भागानां
जत्रा साध्या साभीष्टत्रिजत्रया हृता वलनलाविविभुमि
३४१८ भक्ता प्रथमजत्रा स्यात् । तस्यास्तयैव सह भाव-
नया द्वितीयाद्या सिध्यन्ति” प्रतिताथरा ।

जीवातु ५० जीवयति जीव-विच-कर्त्तरि आत्, जीवत्य

नेम जीव-करणे या आत् । १ अथ २ जीवनोपधे १ स्त
सजीवनोपधे च भावे आत् । ३ जीवने । सेदि० “रे स्त ।
दक्षिण । स्तस्य शिशोर्द्विजस्य जीवातवे विश्वज यूह-
समौ लपाणम्” उत्तरच० । “व्यात्तया पुनर्जीवातवे न
मर्त्तवे” ताण्ड्य० मा० १५१८ । जीवित्वमिति भाव्योक्ते
तवेप्रत्ययान्तमित्यन्ये तथा च जीव-तुमर्थे तवे वा-
दीर्घ । न मर्त्तवे इति साहचर्यात् जीवित्वमित्यर्थकता
तच्च तवेप्रत्ययान्ततयैव सिध्यतीति बोध्यम् ।

जीवातुमत् ५० जीवातु+मत् । आयुष्कामेष्टौ देयता-
भेदे “आयुष्कामेष्टौ जीवातुमत्तौ” व्या० श्रौ० २११०
२ । “जीवातुमत्तौ सव्योप्युपस्था” २१११ ।

जीवात्मन् ५० जीवति जीव-वच् कर्त्तरि । प्राणसञ्चार-
युक्ते आत्मनि प्राणिनि । “सयोगो योग इत्युक्तो
जीवात्मपरात्मनो” योगशा० । “जीवात्मन् । पश्य भट्ट
ते मातरं पितरञ्च ते” भाग० ६१६ । २ ।

जीवादान न० ६त० । “अयोगसूत्रभयोराध्यामपरिकर्त्तिका
परिस्तादा” प्रवाहिका हृदयोपसरणप्रपञ्चोऽभियोगो
जीवादानमिति नय व्यापदो वैद्यनिमित्ता भवन्तीति”
सुश्रुतोक्ते वैद्यनिमित्ते व्यापद्वेदे तच्च वसनपिरेचनव्या-
पद्वेदं यथोक्तं तत्रैव

“व्याधौ वसनपिरेचनव्यापद्विक्रितित्वाख्यास्याम ।

वैद्यान्तरनिमित्तं वसनं च पञ्चदशधा व्यापद्यते तत्र यम-
नस्याधोगतिकृद्दं विरेचनस्येति पृथक् । सामान्यवृत्तयोः
सावशेषोपपत्त्यं जीवोपपत्त्यं ह्रीनाधिदोषापहृतत्वं
यातशूलनयोगातियोगौ जीवादानमाध्यामपरिकर्त्तिका
परिस्तावः प्रवाहिकाहृदयोपसरणं विनन्द” इति ।

जीवाधार ५० ६त० । हृदये हेमच० । “हृदयं तस्याहृद-
यम्” छा० उ० जीवस्य हृदयाधारत्वोक्तेस्तथात्वम् ।

जीवान्तका ५० जीवमन्त्रयति अन्नि-नामवा० एव ल् । जीवमार्गं
प्राणिनायके शाश्वतिके अमर २ प्राणिनायकमात्रे त्रि० ।

जीवार्धपिण्डक ५० सूर्यसि० परिभाषिते चक्रस्वरामिकानां
१८०० शतानामष्टमे मासे २२५ यथाह स्रं पि० “राशि-
लिप्ताष्टमो भाग प्रथम ज्यार्धं सुचरते” तत्तद्विभक्तौ लब्धो
नमिश्चित तदु द्वितीयकम् । आद्येनैव क्रमात् पिण्डान्
भक्त्वा लब्धो नमस्युता । अण्डका सुचरति शज्ज्यार्ध-
पिण्डा क्रमादमी” । “एकराशिकलानामष्टादशशता-
नामष्टमोऽशस्तप्याश्विमतः २५ प्रथममाद्य ज्यार्धं सञ्च-
र्षजीवार्धपिण्डकः कथ्यते तदभिधे” रङ्ग० । अत्र

चक्राङ्गस्य धनुराकृतिताम् ततोभयपार्श्वस्थैरवामभ्य-
सरत्प्रेसायाः कथं कृत्वात् तद्वार्द्ध्येयं नापन्नं न ह्य
कार्यं रूपेण तदीयाङ्गस्य पिण्डसङ्गा कृतंति पाञ्चज ।
अत्रार्द्धपिण्डोऽप्यस्य । [राज०/५० ।

जीवान्वा स्त्री जीवनात्माति चान्ना-न । सै कल्या मनादां
जीवास्तिकाय उ० चार्द्धमत्तविद्धे जीवपदायै चार्द्धकन्दे
दृश्यम् । जीवशब्दे चोक्तमात्र ।

जीविका स्त्री जीव-य कृत् कृत इत्यम् । जीवनोप-ये
आजीवने । २जीवलीङ्गे मेदि० ।

जीवित म०जीव-भावे क्त । जीवने मायधारणे "जीवित
नाथो भवेत्तदाः" शा० द० "नाभिमन्दते मरण नाभि-
मन्दते जीवितम्" जीवितात्मयमापसो योऽस्यमति यत्
कृत " मत्तु । कर्त्तरि क्त । २जीवमयुक्ते लि० । माट्
मत्या सत्यमव्याल जीविताधोति कृष्णिता" रघु ।

जीवितकाल उ० क्त । आयुषि मायधारणसमये एवम् ।

जीवितज्ञा स्त्री जीवितस्य जीवमस्य ज्ञा-ज्ञान यस्या ।
भाद्याम् । राजनि० तस्यावस्थने हि नरेस्य जीवमज्ञानात्
तद्यत्नम् ।

जीवितंय उ० क्त० । १मायनाले यमे २चन्द्रे ३चर्ये च
गन्दरत्ना । ४जीवातो हेमच० ५जीविनेन्द्रे लि० मेदि० ।
"रामपद्मचरयेण ताडिता दुःसहेन हृदये गियाचरी ।
गन्धर्वदुःधिरचन्द्रेनोक्षिता जीवितेगवस त जगाम
वा" रघु । चन्द्रचर्ययाच देहमध्यस्थेष्ठापिङ्गवा
नाक्यो म्यथा मायवधारणहेतुत्वात् तथात्वम् ।
"दृष्टार्थं सहेरुद्धः पिङ्गवायां दिगकर" शा०
ति० २५ पठते उच्यम् । दृष्टागन्द्रे ६२०ष्ट० दृश्यम्
दृष्टागन्द्रेऽगुक्तत्वात् मसदात् दृष्टापिङ्गवयोः खलु
पादिकमलोच्यत "इडा पात्रे तवार्धे सुपुष्पा
पिङ्गवापरे" शा० ति० "या वासवपुष्पसङ्गा ना
रुच्यति सुपुष्पया । दक्षिणं गुणकमाश्रित्य धनुर्वेत्ता
हृदिताम्रता । पाभासजलनरगा दक्षिणानासिकाभि
यात्" । तथा दक्षिणसपक्वया भासवोर्ध्वनरञ्जना"पदा
र्यादर्गपुत्रशक्यम् । तन्वातरऽपि "सुपुष्पाकृतितापोद्धा
सुवक् दक्षिणमाश्रिता । हृदगा दक्षभागस्य जलमुच्यमसा-
श्रिता । दक्षिणानासिकाकारा प्राप्नोत गिद्विज्ञातजे । ।
यामसुपुष्पसङ्गा तयाता स्रज्ज्वाशिकाभिति" अथयो
खलुपुष्पं योगार्थवे "इडा च गच्छज्जन्दाभा
तस्या सध्ये व्यस्थिता । पिङ्गवाऽवितरङ्गाभा दक्षिणं

पार्श्वमाश्रितेति" "यनेन पिङ्गवेडायोः प्रमेण स्रज्ज्वा-
चन्दमयो स्थितिरुक्ता भवति" पदादीर्ग ।

जीविन् लि० जीव-गमि । १मायधारणे प्राणिमात्रे
०जीवनोपायद्वये च । जीविनां टाकयो राम
कम्पभोग युगायुध , भक्तो वेत्तास भिद्यन्ति हरि
भक्तिरसायनात् 'म०वे०गणे०स०' तस्य कावेम जायन्ते
मानवा दीर्घजीविनः ' १'न परमने टाताम्यने द्वे च
जीविनः "मत्तु । "पद्याम् पुत्रा-कपिजीविनद" भूतानां
मायन येडा प्राणिनां बुद्धिजीविनः" मनु स्त्रियां
स्त्री "पुत्रायुषजीविनो निरततद्वानिरोक्तय । बन्ध-
दीया प्रजासस्य" रघु ।

जीवेति स्त्री जीवोद्देशिका इति । इहृम्यतिष्ठने मन्त्रार्द्धि०
जीवोत्पत्तिवाट उ० जीवश्च बहुपेयामिधयोत्यनिवाद ।
पाञ्चरात्रवैष्णवमिश्रानो जीव्यापोद्धवधाघने पादे तत्र हि
"मद्भापो दाउदेपाख्याज्जीवः बहुपेयामिध । जायत च
ममजसात प्रद्युम्नास्यं तत्र शा । अङ्गद्वारोऽनिरुद्धा-
रुच्यतारो दिशरुद्धका । वातुदेगाराधनादौकौयते २व्य-
मोक्षमिति" । तदेतन्मत आ०छ०भा० निरालत यथा
"दत्तक्यरुद्धवात्" छ० ।

"दीपमप्रकतिरभिधाता केवमनितिकारणम् ईश्वरोऽभि-
मतक्षेपां पक्ष प्रत्याख्यान, वेवा पुन प्रकतिवाभिधाता
चोभयान्तक कारणधीश्वरोऽनितिकलोपां पक्ष प्रत्याख्या-
यते । ननु त्वनिहमाचययेनायेवरूप एवेश्वर प्राक् नि-
र्धारित प्रकतिवाभिधाता चेति श्रुत्यनुसारिणी च
स्मृति प्रमाणमिति स्थिति, तत् कस्य हेतोरिव पक्ष
प्रत्यापिवाञ्छित इति । उच्यते । यद्यप्येवजानीयको-
ऽयं सुनामत्वास्तुनिसवाद्गोचरो भवत्यस्ति त्वमानर्
विषय दन्त्यानमिति, धातुधतप्रत्याख्यानायारम्भ । तत्र
भागवता मन्थने भगवानेवैको वातुदेय निरञ्जन
ज्ञानस्वरूप परमायतन्त्र, स चतुर्थाऽऽत्मान प्रविभज्य
प्रतिष्ठिता वातुदेय्यूरुवेण सङ्कर्षण्यूरुदेय प्रद्यु-
म्नय्यूरुवेण आनन्दय्यूरुदेयेण च वातुदेवो नाम
परमात्माभ्यते, एवर्षणे नाम जीव, प्रद्युम्नो नाम
मन, अन्विद्धो नामाङ्गद्वार, तेषां वातुदेवः परा
प्रकृति इतरे सङ्कर्षणादय कार्य, तस्मिन्मन्त्रे ३य
यन्ममभिगमतोपादानेज्जास्वाध्याययोगैर्वैभगविदा जीव
हो मो भगवन्नेव प्रतिपद्यत इति । तत्र यथापरुच्यते
योऽसौ कारायथाः पराऽव्यज्ञात् प्रविष्ट परमात्मा

लज्जभरणगट्टौ दर्शयति । जातकर्मद्विविधानमपि
 देहप्रादुर्भावेक्ष्येय इष्टव्यम्, अभावास्त्रीप्रादुर्भावस्य ।
 जीवस्य परमात्मन उत्पत्तिरिच्छादोभानिशक्ति
 नास्ति वेद्येतदुत्तरेण सूत्रेण यम्यति । देहाश्रयो ताप-
 स्कोशस्य म्यूलाश्रुत्पत्तिमज्जयी न क इत्येतदनेन
 सूत्रेणाशेष्यते भा० ।

‘‘नात्माऽप्युत्तमिच्छत्यास ताभ्यः’’ छ० ।

“अन्त्यात्मा जीवाण्य गरीरेन्द्रियपञ्चराध्यक्ष कर्मफल-
मन्त्रव्यो, स किं व्यामादिदेशेनोत्पद्यते ब्रह्मण आहो
स्विद्वज्रपक्षदेशे नोत्पद्यते इति श्रुतिप्रतिपत्तये विषय
काशुचित्प्रतिपत्तिरन्वयिस्सु, किंवाटिनिर्दिशैर्जीवात्मन, पर
व्यात् ब्रह्मण उत्पत्तिरान्नायते काशुचित्प्रतिपत्तिस्तस्यै
परस्य ब्रह्मण कार्यप्रवेगेन जीवभावो विज्ञायते न
चोत्पत्तिरान्नायत इति । तत्र प्राज्ञ नायद्व्यपद्यते
जीव इति, कृत प्रतिपत्तानुपरोधात् । (एकस्मिन्
गिटिने सर्वमिदं गिटिनम्) इतीय प्रतिपत्ता सर्वस्य वस्तु-
जातस्य ब्रह्मप्रभवस्ये सति नोपपद्येत, तत्त्वान्नरत्ये
तं जीवस्य प्रतिपत्तये उपपद्येत । न चाविज्ञा परमा-
त्मैव जीव इति गद्यते विज्ञातु, लक्षणभेदात् । व्यपह-
नतापसत्त्वादिधर्मको हि परमात्मा, तद्विपरीतो हि
जीव, विभागाच्चास्य विकारात्मसिद्धिः । यायान् हि
प्याकाशादि प्रविभक्तं सर्वं विकार, तस्य चाकाशादे-
रूपसि समप्रगता जीवात्मापि उपस्थाप्यप्रकर्मां सुप्र-
नुत्पन्नाम् प्रतिगरीर विभक्त इति तस्यापि प्रपञ्चोत्-
पत्त्यस्यरे उत्पत्तिरभिप्रेत्युपसर्जति भा ।

अपि च “यथान्ने शुद्धा विस्फुल्लिङ्गा व्यञ्जन्ये-
जनेयाणादात्मनः सर्वे प्राणाः” इति प्राणादेर्भाष्य-
जातस्य सृष्टिं गृह्य सर्वे एते आत्मानो व्यञ्जनीति
भोक्तृणांमात्मना प्रथक् सृष्टिं शक्तिः । “यथा
गुदेन्द्रात् पात्रात् विस्फुल्लिङ्गाः सहस्रा प्रभवन्ति
स्रक्ष्णान्तथाज्ञाद्विविधा सोम्य । भाषा प्रजायन्ते तत्र
‘ऐगपियन्’” इति च जीशात्मनाहमित्तमन्त्रायुक्तेति
सङ्ख्यवचनात् । जीशात्मानो हि परमात्मना स्रक्ष्णा
भवन्ति चैतन्ययोगात् । न च कश्चिदव्यवसन्त्यत्र श्रुत-
वारयितुमर्हेति, श्रुत्यन्तरगतस्यापि ऋषिरुच्ययाधिकस्या
स्य सर्वत्रोपसृष्टत्वात् । प्रवेशश्रुतिरप्येव सति
रिक्तारभाषापत्त्यैव व्याख्यातव्या “तदात्मानं स्रक्ष्य-
मन्” इत्यादिषु वृत्तादुत्पद्यते जीव इत्येव प्राप्ते

ब्रूम', नात्मा जीव उत्पद्यत इति कक्षादश्वते,
न ह्यस्योत्पत्तिप्रकरणे अथवाप्रति भूयस्त्वं प्रदेनेदु ।
ननु किंचिदथवाप्रमन्यत् इति न वारयतोऽप्युक्तं, सत्यं
सुक्तं उत्पत्तिरेव त्वस्य न सम्भवतीति यदाम । कक्षात्
नित्यत्वाच्च ताव्य । अगच्छादजत्वादिव्यथ । नित्यत्वं
श्रुतिभ्योऽपिगम्यते, तथाजल्पमविकारित्वमविकृत-
स्यैव ब्रह्मणो जीवात्मनावस्थानं ब्रह्मात्मता चेति । न
चैवमुपस्योत्पत्तिरूपपद्यते, ता का श्रुतय "न जीवो
नित्यत" "स वा एव महात्मन" "आत्माऽजरोऽमृतोऽमयो
ब्रह्म" "न आयते च्यते वा विपश्चित्" "अजो नित्य
शाश्वतोऽयं पुराण" "तत् सृष्टा तदेवानुप्राविमत्"
"अनेन जीवेनात्मनाहंप्रविष्टा वासरूपे व्याकरवाणि
"स एव इह प्रपित आनखायेभ्य" "तत्त्वमसि" "अहं
ब्रह्मासि" "अवमात्मा ब्रह्म सर्वानुभू" इत्येवमाद्या
नित्यत्वादिन्यः सत्यो जीवस्योत्पत्तिं प्रतिबध्नाति ।
ननु प्रविभक्तत्वादिकारो विकारत्वाच्चेत्पद्यते इत्युक्तं
आलोच्यते, वाच्य प्रविभागः स्वतोऽस्ति, "एको देवः
सर्वभूतेषु गू सर्वेश्वरी सर्वभूतान्तरात्मा" इति श्रुते,
बुद्ध्यानुपाधिनिमित्तं त्वस्य प्रविभागप्रतमानमाकाशस्यैव
घटादिस्वस्वनिमित्तम् । तथा च शास्त्रम् "स वा
अवमात्मा ब्रह्म विद्यानमयो मनोमय प्राणमयदधु
भयः ओजमय" इत्येवमादि ब्रह्मण एवाविकृतस्य
स्वतोऽस्यैकानेकबुद्धादिमयत्वं दर्शयति । तन्मयत्वस्यास्य
तद्विभक्तस्वरूपानभिभक्तत्वात् तदुपरक्तस्वरूपस्य स्वीमयो
लान्म इत्यादिबुद्धदृष्टत्वा । यदपि किंचिदस्योत्पत्ति-
प्रत्ययवयव तदप्यत एवोपाधिस्वस्वत्वाच्चेत्यस्य, उपाध्नु-
ह्यतौ चास्योत्पत्तिस्तत्प्रभये च प्रत्यय इति । तथा
च दर्शयति "तन्मात्रमन एतेभ्यो भूतेभ्यः सद्यस्याय
ताम्येवानुदिमयति न प्रेत्य सञ्जाति" इति । तद्यो
पाधिप्रत्यय एवाय नात्मप्रत्यय इत्येतदपि, अनेन "मा
भगवाकोऽहमापीपदस्य वा अहमिषम विज्ञानासि न
मेत्य सञ्जाति" इति प्रत्यपूर्वक प्रतिपादयति, "न वा अरे
अहं अश्विस्वविनाशो वा अरेऽयमात्मानुच्छित्तिसर्वा ना-
त्माससर्गस्त्वस्य भवति" इति । प्रतिज्ञातुपरोधोऽप्यविक-
तस्यैव ब्रह्मणो जीवभावाभ्युपगमात् । जलधमनोऽप्यन-
योऽरूपाधिनिमित्त एव । अत उक्तं गिमेवायैव ब्रूहीति
च प्रकृतस्यैव विज्ञानमयस्यात्मन सर्वैक सारधर्मप्रत्याख्या-
नेन परमात्मभावप्रतिपादनात् । यक्षासन्नैतत्पद्यते प्रवि-

जीयते वेति" शारीरकसूत्रभाष्ये गङ्गाचार्य ।
जीवोपाधि ३० इतः । १ स्वप्रसुप्तजाग्रदवस्थासु । तयो
हि जीवोपाधयः । तत्र सुप्तौ बुद्ध्यादिरुक्ता-
वान्निमित्तमनान्नालसुपाधि । स्वप्ने जाग्रदवस्थानामयं
निद्राशरीरसुपाधि । जाग्रदवस्थया सूक्ष्मशरीरस्य
सुप्त स्थूलशरीरसुपाधिरिति तत्तदुपाध्यपनक्षितगुण-
प्रसादेरप्युपाधित्वम् । "कायैर्वाधिरय जीव कारणो
पाधिरौश्वर" इत्युक्ते व्यञ्जानस्य शब्दविशेषात्तमेदे च
तस्यास्तु समष्ट्यज्ञानकार्यत्वात् तदभिप्रायेणैव "मायो-
पाधिरय जीवोच्चविद्योपाधिरौश्वर" इत्यादौ सायावि-
द्ययोरभेदेऽपि भेदनिर्देशः ।

जीवोर्णा स्त्री इतः । जीवतो मेपादेरोमणि "पवित्रम
स्मिन् करोति शुक्ल जीवोर्णांताम्" कात्या० श्रौ० ६।
२।१६ । "जीवन्तोपरोमनिष्मिन्नस्तत्त्वनिष्मिन्नम्" कर्क ।
जीव्या स्त्री जीवाय हिता यत् । १ इतीतक्याम् जीवन्त्या
१ गौश्वरद्वयस्यास्य राजनिः ४ जीवोपाधये त्रिं जीवो-
पाय त्व भगवान् सम किञ्चित् करोतु स" हरिश्च०
२६३२० ।

जु रक्षसि भ्वा पर० अक० अनिट् । जगति । व्यजौपीत् ।
जुजाव । जय जवन । णिचि जाययति ते व्यजौ-
जयत् त ततः सा० अजजाययति । अस्य परस्मैपदित्व
गतिकर्मत्वञ्च णिचिगुणस्य "जयति जयति" इत्युप-
क्रमे इत्येते गतिकभाषण इत्युक्ते । वेदे गणव्यत्यास
"इति ये विश्वे मरुतो जुनन्ति" ऋ० ५।१८।१ । "यो
न पातमपा जुनाम" १८६५ । अयं भावः ऋ०
भाष्ये कौत्स इति सत्यः । टीर्णानोऽपि । "वातो न
जुत स्तनर्याङ्ग रभे" ऋ० ४।१।१२ ।

जु गतौ सौ० आ० मक० अनिट् । जवते । गजोष्ट ।
जुजुवे । "दक्षि जनसा जवते तद्वाचा यदति" तैत्ति०
सं६।१।१०२ ।

जुग त्यागे भ्वा पर० सक० सेट् इति । जुङ्गति । अजुङ्गीत्
जुङ्ग । कर्मणि इटित्वात् जुङ्गते ।

जुगुप्सान न० गुप-निन्द यां स्वार्थे सन्-भावे ल्यट् ।
१ निन्दने अमरः । कर्त्तरि युच् । २ निन्दागीषे
ति० ।

जुगुप्सा स्त्री गुप-निन्दायां स्वार्थे सन्-भावे ल्यट् ।
निन्दायाम् स्त्र । सा च योभस्वरस्य स्त्राविभाव
शान्तरस्यभिचारिभाष्य । ययोक्त सा० द० "व्यवि-

रुद्धा विरुद्धा वा यं तिरोधातुमक्षमा" । व्याख्यादाङ्कुर-
कन्दोऽसौ भावः स्वाधीति सन्ततः । रतिर्ज्ञासञ्च
शोकश्च क्रोधोत्साहौ भय तथा । जुगुप्सा विग्रयचेल-
मद्यौ मोक्षा शमोऽपि च" रसभेदे व्याविभाज्यभेदादुक्ता
"टोपेक्षणादिभिर्गर्हा जुगुप्सा निषयोद्धरा" ता जल-
यित्वा "शृङ्गारपीरयोर्ज्ञासोरो क्रोधस्तथा सतः ।
यान्ते जुगुप्सा कथिता व्यभिचारितया पुनः"
देहजुगुप्सा च गोचकार्यं यथोक्तं पात० सू० भा०
"गौचात् स्वाङ्गजुगुप्सा परेरससर्ग" सू० "साङ्गे
जुगुप्साया गौचमारभमाणं कायावद्यदभी कायानभि-
ध्वङ्गो भवति किञ्च परैरससर्गं कायस्वभावापलोको
स्वमपि कायजिह्वासुष्ठं ज्ञानादिभिराज्ञानयन्त्रपि काय-
शुद्धिमप्यगन् कथं परकायैरत्यन्तमेवाप्रयतै सञ्चरते"
भा० । देहे जुगुप्साया वैराग्यं भवति । तस्य निन्द-
नीयत्वे हेतुः पिबेच्छूनामण्यावुक्तो यथा "मज्जास्थिमेद-
पनरक्तचर्मत्वगाङ्गधेधौतुभिरभिरन्यितम् । पदोरुवच्चो
भुजपृष्ठमस्तकैरङ्गैरुपाङ्गैरुपयुक्तमेतत्" । याज्ञवल्क्येन
तु देहस्थितिपवर्ण्य "इत्येतदस्थिरं यथा यस्य
मोक्षाय कल्पसो" इत्युक्ते व्याख्यातं च मितम् ।

"इतीदृशमस्थित्वा प्रायश्चित्तवधमेतदनुचितं निधानं वर्णास्थि-
रिति यस्य बुद्धिरसौ क्षती परिहृता मोक्षाय समर्थो
भवति वैराग्यस्य नित्यानित्यविनेकदेशे जीवोपायत्वात्
अस्थिमूलपुरीपादिमाचुर्यज्ञानस्य वैराग्यहेतुत्वात् अतः
एव व्यास "सर्वाण्युचिनिधानस्य क्षतमस्य विनाशिनः ।
शरीरकस्यापि क्षते सूक्ष्मा पापानि कुर्वते । यदिति नामस्य
कायस्य यदन्तस्तद्विर्भवेत् । दण्डमादाय लोकोऽयं
शुभः काकाश्च पारवेदिति" । तपादीदृशकृत्स्नशरीर-
स्थान्त्यनिकविनिवृत्त्यर्थमात्मोपासने प्रयतितव्यम् ।

जुगुतेणि त्रि० गृ-खुतौ यङ्नुक्ति क्तिपि वेदे नि० पन-
सभक्तौ इन्-णत्वम् इतः । स्त्रीगुणा सभक्तारि । "मन्त्र-
जिज्ञा जुगुतेणां ऋ० १।१४०।८ । [तत्त्वार्थे ३।१।१।१०।
जुङ्ग ३० जुगि-यच् । इन्द्रारकटजे क्षयर । एव, ल् । जुङ्ग
जुङ्गा स्त्री जुगि-यच् । इन्द्रारकटजे रमानाय ।
जुट्क न० दट्-सङ्गतौ यच् सनाया कन् प्रयो० । जटाया
यञ्जर० । [व्याते णिभाभेदे यञ्जर० ।

जुटिका स्त्री जट-सङ्गतौ वा० क्नु प्रयो० । (भुट्टी)
जुड प्रेरणे चु० उभ० सक० सेट् । जोडयति ते अजुङ्गत् । त ।
जुड बन्धे (जोडादेशोया) । धृदा० कुटा० पर० सेट् । जुड ५

यजुहो जुहो । यजि जुह । [यजि जोह ।
जुह गतो म० पर० सक० सेट् । जुहति यजोहोत् । जुहाट ।
जुत दोमो भ्या० चाम० यक० सेट् । जोतते यजोतिट ।
जुजुते । जडिन् यजुजोतत् ।

जुन गतो म० पर० सक० सेट् । जुनति यजोनीत् । जुजोन ।
जुम्बक पु० वक्षे "युधिषी त्वा जुम्बकाय स्वाहा" यजु०
२५।६। "जुम्बकाय वक्षाय" वे०दी० "प्रत्येव तिष्ठति
जुम्बकाय स्वाहेत्यवष्टय उक्तमासाहति जुहोति वक्षयो
यै जुम्बकाः" गत० मा० १२।१।६।५।

जुर्ध पु० वक्षे भ्या० पर० सक० सेट् । जुर्धति यजुर्धीत् । जूर्त
जूर्ति । जिमि जू ।

जुन मेदथे च० उभ० सक० सेट् । जोनयति ते यजुजुहत् न
जुवसति भि० सो० पु० या० आ० क्विप् । वे०यति । "या नः
सोम सवो ह्यो व परा" यजु० ६।६५।१८ ।

जुप तमो यजु० तमो सक० ग० चु० उभ० सेट् भ्या० पर० सेट् ।
जोयति न जोयत यजुजुपत् न यजोभोत् ।

जुप ह्ये यजु० मेदाया सक० ता० आ० सेट् । जुपते
यजोपिह जुपे जुपमाणाः । ईदित् । जुप । जोग
यजमानो न । जुप । "यौनयोऽजुपत युव विरज-
नन्तु" भट्टि "यत्न देवो यजुपन विधे" च०
४।१। "इन्द्र । जुपन् मरु" यजु० १।१।१। "यज्ञा
मेकाम्-यजोद्येको जुपमाणोऽनुमेते" वे०तामरोप० ।
"यमैरुजुपता सतामनाम्" भा० य० १०।५६३ सो० ।
'सत्य जुपाणाय भवय मेहिताम्' भाग० ८।५।१० ।
'परजुहनाच्चित्रमान' नोविति । यामे गणय
त्वमात कटाद्वयम् । "येना नायद्वानादि चरिजुपनि"
भा० य० १०।७६। यार्धत्वात् पठ्यत्यय । "मारिजातगुणान्
मन्त्रां जुपनि यति नारट । । येशानं मानुषाणा च न
विशेषो भविष्यति" हरिव० ७०।७० । सेटि जोजिपन्
"युपेयसक्तानि जोजिपत्ति" यजु० २।१५।१। "जुगे
मीतिसेधनयो सेधडागम । विकरण विष् । इडा
गमश्च" भा० । माद्य पमगेर्वकस्य पादियोत्यतत्तर्द्धयुक्ते
सेधनायो ।

जुष्कक पु० जु०-कृत् नत रुपाया कृत् । यूपे गज्ज्व० ।
जुष्ट न० जुष-कर्मणि क्त । इडिक्छे । २ सेधिते लि० मेदि०
"परजुहनयाच्चित्रमान" नोविति । "युपयो महामङ्ग
समूहजुष्टः" भट्टि । [सेवने म० ।

जुपत्र लि० युष-कर्मणि क्यप् । १ सेव्ये माने क्यप् । २ यवय

जुहुराण पु० । छन्द-धनु-यानश्च सवो मुक् ब्रह्मोदय ।
। चन्द्रे पु० उक्त्वम० । २ कौटिल्यकारिणि लि० । "युयो-
ध्यमजुहुराणमेन" इ व० । "जुहुराण कृटिन्-
कारिणम्" भाष्यम् ।

जुहुवान पु० छ-कर्मणि कानच् । १ यानी २ इच्छे च । स-
शिमसारे कटिनकृदये इत्यन्ति रमध्ययैव तदर्शता
इच्छेन्नाद्रूपसिद्धेनादर्थगीचिवात् यानसत्त्व विधिकर
प्रमादात् जुहुवाम इत्यपमाठ जुहुराण इत्येव पाठ
समुचित ।

जुह्व स्त्री जुहोत्यनया छ-क्विप् नि० द्वित् दीर्घ । यक्षिणे
युगाय्ये पातभेदे वा च पमापठिता "पातायी जुह्व"
फात्या० स्त्री० १।१।१४ । "जुहोत्यनया जुह्व चकृ
वा च पागायी पमापठकाकारनिमित्ता" कर्क । "यस्य
पर्यमयो जुह्वति न स पाप श्लोक इत्येति" सुति ।
"पर्यमयो पमापठकाकारनिमित्ता" । एषा चामारध्यायी-
ताऽपि प्रकृत्यर्था दयोक्त ता० उ० मा० ।

'यनारध्यायीतानां प्रकृतिगावित्यमिति न्यायेन
कृत्यङ्त्वानुगमात् । स च पादसन्तोषाध्याये पठपाठस्य
प्रयमाधिकरणे पर्यमकायुक्त्याभिहित । "प्रकृतो
विहता वा सापुत्र्य एते दधौ" । प्रकृतेरेव वा
तुल्याद्वचनादुच्यते । जुह्वान्ति पर्यमविधि
प्रकृतिमात्र । च "केनोपमयाज्ञे विहता विविनाल
किम्", जनारभ्य यूनते वस्य पर्यमयो जुह्वति न स
पापश्लोक इत्येति । तत्राप्यभिहितकृत्यङ्त्वमन्व-
यस्य जुह्वान्ति तदेत पर्यमो वाक्येन विधीयते ।
या जुह्व सा पर्यमयीत दावयग प्रकृतिविकृत्योक्त्य-
नेव प्रवर्तते उभयताययभूताया जुह्व सत्वात् ।
तस्मात् प्रकृतिविकृत्यान्मथोरय विधिरिति भागे.
मूम किमय विधिज्ञाने चोदकात् पूर्वविधिते
प्रसादा । नाद्य आपयनाया जुह्व चोदकमन
रेणासम्भवात् । द्वितीयं तु पर्यममपि जुह्व सङ्घेय
चोदकानातिदिश्यते, तत्त पुनर्विधिवैयर्थ्यादय विधि
प्रकृतिमात्र । जुहोत्यर्था द्विधि-पाधारे क्विप् ।
२ मागदेये प्रठ्ठुषतयेव कोनकरणात् तस्यास्मात्त्वम् ।
जुहुरा(वा)ण पु० जुह्व र(व)णति र(वण-वण् । १ यक्षिणी
२ यानी । ३ चन्द्रे विश । [वा । यानी गम्भ० ।
जुह्वत् पु० जुह्वपात् 'होको' द्वेयतयाव्यस्य मत्तम् वा० मय
जुहोति स्त्री पु०-धात्वर्थनिर्दिष्टे गति । कोनभेदे "यजति

जुहोतीनां कोविशेषः” कात्या० श्रौ० १।२।५। इति
मन्त्रे यजतिब्रह्मणसङ्गा “उपविष्टहोमाः स्वाहा-
कारप्रदाना जुहोतय” १।२।७ इति ब्रह्मिणम् । “उपवि-
ष्टेन कर्त्ता होमो येषु त उपविष्टहोमाः स्वाहाकारेण
प्रदान येषु ते स्वाहाकारप्रदाना य उपविष्टहोमा
स्वाहाकारप्रदानाश्च ते जुहोतय” इत्युच्यते” कर्क-
सतोऽस्य पुंस्त्वमेव स्त्रीत्वोक्तिः प्रामादिकी । “अरन्ति
सर्वा वैदिक्यो जुहोतियजति क्रियाः” मनु० ।

जुह्वास्य पुं जुहूरास्यमिवास्व । होमीयपञ्चौ । “हव्यवाहो
जुह्वास्व” ऋ० १।१।२६ । [जुत ।

जु गतौ सौत्व० सक० प० सेट् । जवति अजावीत् जुजाय ।
जु स्त्री सौ-जू-गतौ यथायथं कर्त्तुं भावादौ क्तिप् । १।६।३। काकाशे
२ सरस्वत्या २ पिशाच्या च ४ जयने शब्दरत्ना० ५ जययुक्ते
त्रि० विश्वः । इत्तरागमने ७ गमने च स्त्री सेदि० ।

जूट् पुं-जट्-सहृत् सौ-जु-पु० । जटासहृत् सौ-जु-पु० । जटा-
याम् शब्दार्थश्च । “जटाजूटसमायुक्तामङ्गेन्दुजतयेष्वा-
राम्” दुर्गाध्यानम् । “भूतेशस्य भुजङ्गपङ्क्तिवलयसङ्घ-
नङ्गजटाजटाः” भालतीमा० । स्वार्थे क तत्त्वार्थे ।

जूत त्रि० सौ-जू-क्त । १ गते २ आक्षेपे च । “रथो हं वा
मृतजात्यभिजुत” ऋ० १।५।८ । “अभिजुतः स्तोतृ-
भिराक्षे” भा० १२३ च “युषं श्वेत मेदव इन्द्रजुतम्”
ऋ० १।१।८ । “इन्द्रजुत इन्द्रेण जूत दत्तम्” भा० ।

जूति स्त्री जु-रंङि भवे क्तिन् सतिहेतोर्वादिना नि० ।
१ वेगे अमर । “उत आस्य पलयन्ति जना जूति क्षष्टि-
प्रो अभिमनूतिभागा” ऋ० ४।२।८ । “मनो जूतिर्जुप्रता
माध्यम्य” यजु० २।१६ । “जूतिः जयतेर्गतिकर्मणः”
वेददी० । अत्र नमो ज्योतिः इति याठ प्रामादिक ।
मेघा वृष्टिर्हृतिर्मतिर्मनीषा जूतिः सृतिः” ऐ० उ०
“जूतिश्च तस्यो रुजादिदृष्टित्वाभाव” २ भाष्योक्ताऽर्थे च ।

जूतिका स्त्री जूत्या कार्याय कै-क । कर्पूरभेदे राजनि० ।
जूर मयोहामौ अक० मघे सक० दिवा० आत्मा० सेट् । जूर्यते
अजूरिष्ट । ईदित् । जूर्य । कोपे च “इच्छाविभङ्गा-
कुलमानसत्वात् अक्षे नखेऽथ चिर जुजुरे” भट्टि ।

जूर्य पुं जूर-क्ता । (उलुखलु) तृणभेदे रत्नमालाया
जूर्यस्तेति तत्पण्याये निहंशात् तस्य तथात्वम् । जूर्येति
आख्या यस्य जूर्या ल्योऽप्यल ।

जूर्याक्षय पुं जूर्यग्राहयते काण्डेन यजते आ+ङ्ङे-वा०
य । देवधान्ये (६ प्राग) ऐमच० ।

जूर्य स्त्री जूर-रोगे नि० जट् जूर-वेगे वा नि० । १ स्त्रीरोगे
२ वेगे । ३ आदित्ये ४ देहे ५ ब्रह्मणि च संक्षि० उणा० । जूर
कोपे नि० । इक्षोभे निघण्टु० निरुक्ते ६।४।१ । “अस्थानि-
रुक्तेरन्या दर्शिता” जूर्यर्जयतेर्वा द्रवतेर्वा दुनोतेर्वा” तल
पु० । तेन ७ वेगयुते द्रवयुते एतापके च । “क्षिप्ता
जूर्यर्न वक्षति” ऋ० १।१२।८ । “जूर्यर्गवती सेना” भा० ।
१० स्तुतिकुशले च । “ऋष्यां जूर्यर्होत्र ऋष्याम्”
ऋ० १।१२।१० । “जूर्यः स्तुतिकुशल” भा० ।

जूति स्त्री जूर-भावे क्तिन् जट् । जूरे ।

जूर्य त्रि० जूर-कर्त्तरि बा० ण्वत् । १ जीर्णे “रण्यः पुरीष
जूर्य” ऋ० ६।२।७ । “जूर्य जीर्णः” भा० २४३ च ।
जूर्य वघे स्वा० उम० सक० सेट् । जूर्यति ते अजूर्योत् अजूर्यिष्ट
जुजूर्ये । जूर्य ।

जूर्य पुं न० यूप+पु० । सङ्गादिभावे भरत ।

जूर्यण न० जूर-ल्यु । वृक्षभेदे (घाटफुल) शब्दच० ।

जू न्यकारे स्वा० पर० सक० अनिट् । जरति अजानीत् ।
जजार ।

जृभ जृम्भे (हाइतोला) गात्रशैथिल्ये च स्वा० आत्म० अक०
सेट् ईदित् । जृम्भते अजृम्भिष्ट । जजृम्भे । “आत्मान-
भावाय मधुर्जृम्भे” शुभा० जृम्भा जृम्भ । जृम्भितः ।
“जृम्भते सङ्घरासीना वाचा गर्भभारावसा” सा० द० ।

जृभ जृम्भणे स्वा० आ० अक० सेट् । जृभते अजृम्भिष्ट
जजृम्भे । ईदित् । जृब्ज ।

जृम्भ पुं न० जृम्भि-भावे वज् अङ् चर्चा (हाइतोला) गात्रशैथि-
ल्यापादके २ सख्यविकाशकारके च व्यापारभेदे । भावे अ ।
तत्त्वार्थे स्त्री । जृम्भा च अत्रगर्भादिजनितजाड्याकायप्रौ
यथाह सा० द० “आलस्यश्चमगर्भादौर्जाय” जृम्भासितादि
कृत्” तत्कारकवायुश्च देवदत्त । “विष्टृम्भणे देवदत्तः
युवस्तटिकसञ्चिभा” पदार्थ दर्शने दोगार्फण । “चुतोत्पत-
नजृम्भाय जीयोक्षिष्टः कुपिध्वजि । गुरोरपि च कर्त्तव्य-
मन्यथा ब्रह्महा भवेत्” तिथित० । ३ दिनाये ४ विस्तारे
च पुं शब्दच० । “पीत्स्वक श्वासमात्र पुनस्यजति
वेगवान् । आलस्यनिद्रायुः स जृम्भ इति कथ्यते”
“जृम्भात्यर्थं समीरयात् । जृम्भाभेगे उद्यतश्चे शोभने
शयने नरम् । श्वापयेत् तेन नियमात् जृम्भावेग प्रया-
स्यति । दृष्टाक्षेपजय जात फुटैरेक भवेगात् । भोज-
नात् स्वादुभोज्यना तथा तान् प्रयच्छात्” वैद्यनम् ।

जृम्भक त्रि० जृम्भ-ण्वत् । १ जृम्भण्यते २ रुपयत्ये

“पृथतोऽनुययौ यान् वरद हृषमध्वजम् । जृम्भकैर्येन
रक्षोभिः क्षत्रिभिः समलक्ष्ये । दात्यमोक्षो महा-
यक्षो दक्षिण पक्षमाश्रित” भा० प० २१० अ० ।
जुम्भयति जृम्भि-पुं० । शक्याश्रयनितनये षतद्विधिते
अक्षभेदे च “क्षयाश्रयनयकपाण्यस्यापि विक्षाभित्तेषु
राभाय दत्तानि तत्तुल्या राभा० वा० २८ अ० ।

“संहारान् व्याजहारान् प्रतिमान् सुमतः शुचिः ।
सम्भवं सत्यकीर्तिं हृष्ट रमणमेव च । प्रतिहारतर-
नाम पराङ्मुखमवाहयम् । सत्सावल्यापिनी चैव हृद-
माधुनामकौ । दयाश्रयतपस्वी च दययोर्विशतोदरौ ।
पद्मान्धौ महाभाभौ हुन्दुमाधुनामकौ । जप्रेतिप-
यत्तुनसुवै बैराह्यतिथ्यावभौ । योगन्वरविनिह्री च
दैवप्रमथनो तथा । शुचिबाहुर्नृणां हृदिर्नृणां विरुच-
जया । शर्चिषाक्षी इतिमाक्षी इतिमानु रचिरक्षया ।
पितृन्, कौमनसुचैव निवृत्तमकरान्भौ । करवीर रति-
क्षौव धनधात्री च राघव । कानक्ष्यं कामरुचिं मोह-
कावरणं तथा । जुम्भ्यं सर्वगाध च पद्मामवरणौ
तथा । क्षयाश्रयनमानु राय । साक्षरान् काज्जहपिष्य ।
प्रतीक्ष्य मन भङ्गो धातुभूतोऽस्मि शायव ।। नाटमि-
नित्वेव काज्जहः प्रकृष्टेभान्तरालता । दिव्यमाक्षर-
देहाच्च भूर्तिभक्त सुखप्रदाः । केचिदङ्गारवदथा
केचिद्भोपमाक्षरा । अन्धकारवदथा केचित् मङ्गा-
क्षचिदुदाक्षरा । रामं प्राञ्जलयो भूताऽमुषन् मधुर-
भाविष्य । इमे च नरगार्हृक्ष । शान्ति किङ्कराणाम ते ।
तत्त्वतामिति तानाङ्ग अथेष्ट रघुनन्दन । मनसा
कार्यकारेणैव साहाय्य मे करिष्यम । अथ ते रासना
कल्प्य कत्वा चापि प्रदक्षिणम् । एषमस्मिति काज्जहस्य
तज्जा जम्भुयंयागतम् २८ अ० । स्वार्यं च अत रत्नम् ।
अनुभाष्यं स्त्री(हारतोषा)या च इन्द्रवसयोर्भुङ्गे इन्द्रे
इत्यपक्षे देवैः स्मृता ततः प्रथति लोकप्राप्तवायुसस्या
अथाङ्ग मा० च० ८ अ० “ततो जवाङ्ग देवेन्द्र इतो वीर-
यतक्रतुम् । अथाहन्तास्त्रिपदं वक्रो यक्ष कोपयमन्वित ।
यतो हतोय यक्ष तं सम्भ्रान्तिदिग्दरा । अक्षयको
महाशक्त्याजृम्भिका इत्यभयिनीन् । विजृम्भमाणस्य ततो
उत्तस्याभ्याददाहन्तात् । स्यान्वक्रान्तिमिद्विष्य निष्-
क्रान्तो बभूवायन । ततः प्रथति चोदस्य जृम्भिका-
माचक्षतिता” ।

जृम्भण च० जृम्भि-भावे पुं० । (हारतोषा) गालगैदि-

ल्यापादके षष्ठ्यविकारकारके च व्यापारभेदे । “सुहृ-
र्धृज्जृम्भयतत्पराणि-“अक्षान्यमङ्ग- प्रमदाजनस्य
करोति कावखरयोर्वृक्षानि” अक्षय० “जगद्विहङ्गो
तां जृम्भयास्या तद्ध प्रभो” भाग० २।२।४२ । जृम्भि-
विभु-लु । शृम्भणकारिणि शृम्भकास्ते च “जृम्भयं
नाम सोऽयस्य अपाङ्ग प्रवोचम । हरं च जृम्भया-
साय क्षिप्रकारी महाबल” हरिव० १८३ अ० । “जृम्भण
यातनस्यैव त्वाङ्गस्यापि सुदारणम्” २१४ अ० ।

जृम्भिणी स्त्री जृम्भि-णिनि । एकापण्यां शब्दच० ।
जृम्भित लि० जृम्भि-क्त ।। केचित् २ प्रकृते च भाने क्त । शृम्भानां
इक्षुदने ज्ञेयच० स्त्रीणां प्रकरणभेदे न० भेदि० ।
जृ करारा दिवा० पर० अक० सेट् जीर्णति हरिस् ।
अजरत् अजारीत् । जीर्णः । भित् । जरा । घटादि० ।
जयति । “या न जीर्णति जीर्णत” नीतिमा० जीर्णते
रदम् । जरन् । अजार । जरीना जीर्णः । “जरि-
तुया वता मुव कृतये” धामदेव्ययामनमः ।
जृ करारां वा चुरा० उभ० पक्षे क्वादि० प्रादि० अक० सेट् ।
घटा० । जरति ते अजीजरत् त । जृप्सति । हरिस्
अजरत्-अजारीत् ।

जैल लि० जि-हृच् । जयभीषे । “जैता नृभिः इन्द्रः
पुत्रम्” क० ।। ७८ । १ । “जैतार लोकाधारां स-
द्यैरभितोहरन्” रघुः । क्षिरां डीप् । शिष्यौ
हु० । “अनयो विजयो जैता” विष्णुस० । जयन्ति-
येते सर्वभूतानि” इति जैता भा० ।

जैतव्य लि० जि-कर्मणि तव्य । जये “जयो यः शक्यते जैतं
जैयो जैतव्यमात्रके” अमरः ।

जैल्व लि० जि-वनिष् भेदे नि० दीर्घस्यापि वृक् । जैतव्ये ।
“अस्यामात्रे जयत् जैत्वानि” क० ।। ७७ । २६ । “जैत्वानि
जैतव्यानि” भा० ।

जैन्ताक न० के. दसेयनाई गृहभेदे (मायराजयोयार घर)
तद्विभिर्निर्मितकारोऽभिहितचरके यथा

“अथ जैन्ताक चिकोर्गुमि परीक्षेत । तत्र पूर्वसं

दिशुत्तरस्या वा शुभंति प्रत्यये भूमिभागे द्रव्यक्षिप्ते
सुवर्णक्षिप्ते वा परीगणपुदरिगादीनां जन्मायाना-
मन्वतपक्ष कृपे दक्षिणे त्रिदशे वा पृथ्वीपे घटसिमागत
भूमिभागे गङ्गादौ वा अरलोत्तमक्षयोदकात् माहृष्य
घटहृष्य वाभिमन्वतीपं कुट्टागार कारयेत् । तन्मूले
घटसारत परपरतो मोक्ष्य समन्तात् सुहृन्

कम्पयन्मनेकवातायासु । अथ कूटागारस्थानं सम-
न्ततो भित्तिमरद्वीक्षितारोक्षेणं पिण्डिका कारयेत्
कपाटवर्जम् । मध्ये चास्य कूटागारस्य चतुष्पिण्डुमात्र
पुरुषप्रमाणं कृण्वन् कन्दुसंस्थानं बहुसूक्ष्मपिण्डम-
ङ्गारकोष्ठकस्तम्भं सपिधानं कारयेत् । तच्च खादिरा-
शामाश्रकणादीनां वा काष्ठानां पूरयित्वा प्रदीपयेत् । स
यदा जानीयात् साधुदग्धानि काष्ठानि गतभूतानि धव-
तप्रज्ञं केवलमग्निगता तदग्निगृहं स्वेद्योग्येन चोपस्था-
युक्तमिति तत्तैर्न पुरुषं यातुहराभ्यक्तगात्रं वस्त्रावच्छिन्नं
प्रवेशयेत् प्रवेशयन् नमस्तुषिष्यात् । सौम्यः प्रविश कलत्रा-
ध्यायारोग्याय चेति । प्रविश्य चैना पिण्डिकामविरुद्धा
पाशोपरपाशोभ्यां यथासुखं शयीथा न च त्वया स्वेदम-
च्छोपरीतेनापि सता पिण्डिकेया विमोक्तव्या आ प्राणो-
च्छ्वासात् । भ्रष्टमाने ह्यतः पिण्डिकावकाशात् द्वारं
मनविगच्छन् स्वेदमच्छोपरीततया सद्यः प्राणान् जह्या
तस्मात् पिण्डिकामेनं न फलसुमं सुखेभा । स यदा
जानीयात् विगतामिष्यन्दात्मागं सत्यकम्पुतस्वेद-
मिच्छ सर्वस्रोतोविशुक्तं सुसुप्तसपगतविवन्मलमृष्टमि-
त्रेदमागौरवमिति । ततश्चा पिण्डिकामनुसरन् द्वारं
प्रपद्येथा । निष्क्रम्य च न सहसा चक्षुषो परिपाल-
नार्थं शीतोदकसुपशृण्वेथा । उपगतसन्नामकृपसु सङ्ग-
तोत् सुखोष्णेन वारिणा यथान्यास्य परिमृक्तोऽग्नीया ”
अथ स्वेदार्थकता गन्धकल्लुमे उक्ता चित्वा “भूगृहेषु
न जेनाके कृष्णगर्भगृहेषु च । पिण्डिकाकारतमेवध्यक्तं
खिद्यति ना सुखम्” इति आधाररूपगृहादिषाह-
न्यात् गृहभेदस्य योपगमात् । उपसंहारे च इति
जेनाकस्वेद इति कीर्त्तनं सप्तमीतत्पुरुषपरम् । इति
जेनाक स्वेद इति प्रविशर्गपाठोऽभाकरः ।

जेन्य त्रि० जि-जन+णिच्-वा भा० डेय्य । जयशीले “अग्नि-
यज्ञेषु जेन्यो न विशुपति” ऋ० ११२८७ । “जेन्यः जय-
शील” भा० । शक्त्याद्यो च “जनिट हि जेन्यो धर्मो
अज्ञाम्” ऋ० ५११५ । “जेन्य उत्पाद्य” भा० श्रुतव्ये
च “इन्द्रं पयो दृषयः जेन्यवद्” ऋ० ७१७८१ । “जेन्यं
वसु धनं यदोः । नेदे पूर्वपददीर्घः । “जेन्यायसु जेतव्य-
धनौ” भा० । “गतं देवेभिर्जैन्यायसु” ऋ० ८१२८७ ।

जैमिन् त्रि० जि-मनिन् । जयशीले “उदस्यजेव जैमिना मदेह”
ऋ० १०११६६ । “जेना जयशीलो औस्याने पञ्च
आन्दसो दीर्घमात्रः । लोके ह जेना जैमागौ इत्येव ।

जेतर्भावः इमनिच् तृणो लोपः । श्रुतमग्निं जये च
श्रुतयसामर्थ्ये पु० । “जेना च महिमा च नै” यजु० १८१४ ।

जैमिन् न० जिम-भावे ल्युट् । भक्षणे धमरः ।

जैय त्रि० जि-कर्मणि यत् । जेतव्यभावे धमरः ।

“देवैरजेया निर्जिताचारुनेन । तदा नायसे विजयाय
सञ्जय ।” भा० आ० १४० । “विगृह्य शत्रून् कौन्तेय !
जेयः क्षितिपतिस्तदा” भा० आ० ६४० ।

जैय गतो भ्वा० आत्म० सक० सेट् । जेयते व्यजेपिट् । अदित्
व्यजिजेपिट् त । “वपा तोकस्य तमयस्य जेये” ऋ०
१११०११ ।

जैह यजे भ्वा० आत्म० धक० सेट् । जेहते व्यजेहिट् ।
अदित् व्यजिजेहत् त । “पातवृद्धयो जेहमानम्”
ऋ० १११०१५ । “जेहमानं प्रयतमानम्” भा० । निरुक्ते
अस्य गतिकर्मतोक्ता “दहमानपवेर्जेहमानस्य” ऋ०
१०११६ । कश्चित् व्यासप्रार्थनादि “सुगेभिरदेभुमिर्जेह-
मानं पतन्नि” ऋ० १११६१६ । “जेहमानं यज्ञदेशं व्याप्नु-
वत्” भा० । गत्यर्थकधातो माप्प्रार्थकत्वात् माप्प्रार्थतापि ।
“ये ताहपुर्देयता जेहनाना” ऋ० १०११६ । “जेह-
मानाः प्राप्ताः” भा० । [अदित् जानः ।

जै जये भ्वा० पर० धक० धनिट् । जयति । अजासीत् ।
जैगीषव्य पु० जिगीषोरपत्यं गर्मां यज् । योगिदिदं सुनि-
भेदे तत्कथा भा० श० ५१ अध्याये शा० परमिष च २१५
अ० ४४४ । “यसितो देवचक्षुष्य जैगीषव्यस्य तत्त्ववित्” भा०
शा० ११ अ० । स्त्रियां लोहिता० नित्यं ऋ प्रिप्त्वात्
होप् । जैगीषव्यायपी ।

जैत्र त्रि० जैतैव जेह+गृह्णादि० णप् । जयशीले धमरः ।
शरदे पु० श्रुतपदे न० राजनि० । “रणाय
जैत्रः प्रदिशन्निव अराम्” किरा० । “शरीरिणा जैत्रशरेण
यत्” भावः । “देवदूतमुजाचक्ष्वी जैत्रमध्यास्त राघव”
रघु । ततश्चरार्यां कर्णां फल् । जैत्रायपि जैत्रादूर-
देशादौ त्रि० ।

जैत्ररथ त्रि० जैत्रो रथोऽस्य । जयशीले हला० ।

जैत्री स्त्री जैत्रोव जेह+क्षार्थे ण्यप् होप् । जयनीयस्ते ।
शब्दरः । [दुपासके च ।

जैम पु० जिम एव, जिमोदेवतास्य या अण् । श्रुतिं २५४-
जैपाल पु० जयपाल+प्रभो० । जयपालहते द्विरूपकोपः
जैमिनि पु० सनिभेदे स च सामनेदे वेदव्यासशिष्य यथाह-
भाग० ११६६ । “साम्ना जैमिनये प्राह तस्मा कन्दो-

गद्विंशताम्” स च धर्ममीमांसां प्रणीतवान् । तच्च शास्त्रं द्वादशाध्यायात्मकम् । तत्प्रतिपाद्यविषयाश्चाधि-
करणमाकाशायां साधयाचार्येण सङ्गृहीता यथा

“धर्मो द्वादशसङ्ख्या व्युत्पाद्यस्तत्र सङ्ख्यै” । प्रमा-
णभेदेष्वप्युक्तिक्रमसङ्ख्याः । अधिकारोऽतिदेश्य
सामान्येन विरोधतः । करोऽभावश्च तन्त्रं च प्रसङ्ग-
सोदिताः क्रमात्” । “सङ्ख्यान्वध्याया । द्वाद-
शानां सङ्ख्यानानां समाहारो द्वादशसङ्ख्यो । तादृशस्य
द्वादशाध्यायोपेतस्य शास्त्रस्य धर्मो विषयः । प्रमाणा-
दयः प्रसङ्गान्ता द्वादश पदार्थां क्रमाद्द्वादशानामध्या-
यानां विषयाः । तत्र प्रथमेऽध्याये विध्यर्थपादादिरूप धर्मे
प्रमाणं निरूपितम् । द्वितीये यागदानादिकर्मभेदः ।
तृतीये प्रयाजादीनां दर्शपूर्णमासाद्यर्थत्वेन तच्छेषत्वम् ।
चतुर्थे गोदोहनस्य पुरुषार्थत्वप्रयुक्तानुष्ठानम् । न तु
कृत्यर्थत्वप्रयुक्तत्वेनमादयः । पञ्चमे क्रमनियतिवि-
धेयत्वादयः । षष्ठे कर्तृरधिकारो मात्वादेरित्वादयः ।
सप्तमे समामितरश्च नेनेत्यादिप्रत्यक्षयचनेनाम्निहोत्रा-
दिनाम्नानुमितवचनेन च सामान्यतोऽतिदेशः । अष्टमे
कौट्यं चर्चं निर्वपेदित्यत्र निर्वपणक्षितेन देवतानिर्देश-
एकदेवतात्वमौपशद्व्यक्तमित्यादिरुक्तं गान्धेयपुरोडाये-
तिकर्त्तव्यत्वेन नान्यस्येत्येवमादिर्विरोधतोऽतिदेशः । नवमे
प्रकृतावगनेन जुष्टं निर्वपामीति पठिते मन्त्रे विहृतौ कौट्यं-
चरायाम्निपदपरित्यागेन सूर्यं पदमक्षेपेण च सूर्याय त्वा
जुष्टं निर्वपामीत्येवमादौ । दशमे कृष्णेषु चोदकमात्रं
स्यावशातस्तथैव विदुषीकरणासङ्ख्येयं चोप इत्येवमादिर्मात्रं ।
एकादये प्रह्वनानामेयादीनां प्रधानानां सङ्कटवृत्तेन
प्रयाजाद्यङ्गोपकार इत्यादि तन्त्रम् । द्वादये प्रधानस्य
पशोरुपकारायावृत्तेन प्रयाजाद्यङ्गं पशुपुरोडाये-
ऽप्युपकार इत्यादि सङ्गः । यादानामसाधारण विषय-
दर्शनंति” “विध्यर्थवादस्तयोक्तमिति चतुर्थिवम् ।
प्रथमाध्यायने पादेऽन्तर्भागीरितम्” “प्रथमे पादे
विधिर्नृप मानमीरितम् । द्वितीयेऽर्चवादरूपम् । अर्थ-
वादो मन्त्रस्याप्युपलक्षणम् । तृतीये स्मृतिरूपम् ।
चतुर्थे चर्चिस्त्रिणादिना-
मरूपम्” “उभोहात कर्मभेदान् तस्यापवादगो, ।
प्रयोगभेद इत्येते द्वितीयाध्यायपादगाः” ।

‘द्वितीयाध्यायस्य प्रथमे पादे आख्यातमेव पूर्वबोधक-
सर्वज्ञान इत्यादिक कर्मभेदविनोपयुक्त उभोहातो

वर्णितः । द्वितीये धातुभेदप्रत्ययान्तादिभिः कर्मभेदः ।
तृतीये रथन्तरादीनां कर्मभेदप्रमाणपदादः । चतुर्थे
नित्यकाव्ययोः प्रयोगयोर्भेदः” । “श्रुतिर्विदुः” च
वाक्यादि विरोधप्रतिपत्तयः । अनारभ्योक्तवद्गर्भस्त्वाव्ययोः
अपवादगा” । “तृतीयाध्यायस्य प्रथमे पादे शेषत्व-
बोधकानां श्रुतिविज्ञादीनां मध्ये श्रुतिर्विचारिता ।
द्वितीये लिङ्गम् । तृतीये वाक्यप्रकरणादि । चतुर्थे
निर्वोतोपयोतादिव्यर्थपादत्वविधित्वादिनिर्णयहेतु श्रुत्यादेः
परस्परविरोधसदृशत्वात् । पञ्चमे प्रतिपत्तिकर्त्तव्यं ।
षष्ठेऽनारभ्याधीनानि । सप्तमे वस्तुप्रधानोपकारकप्रया-
जादीनि । अष्टमे याजमानानि” । “प्रधानस्य प्रयोक्तृ-
त्वमप्रधानप्रयोक्तृता । फलचिन्ता जघन्याकृषिनीत्येते
चतुर्थगा” । चतुर्थ्याध्यायस्य प्रथमे पादे प्रधानमूलाभि-
क्षा अध्यायमन्त्रस्य प्रयोजिकेत्यादिप्रधानप्रयोक्तृत्व विचा-
रितम् । द्वितीये त्वप्रधान वस्त्रापाकर्त्तं शास्त्रात्ते
प्रयोजकमित्यादिप्रधानप्रयोक्तृत्वम् । तृतीये जुहुपर्षम-
यीत्यादेरपापश्लोकवचनादिकलभावाभावचिन्ता । चतुर्थे
राजसूयगतलघन्याङ्गास्तूनादिविन्ता” । “श्रुत्या-
दिभिः क्रमस्तस्य विशेषो दृष्टव्यधर्मे । स्यादेवैवता चेति
पञ्चमाध्यायपादगा” । “पञ्चमाध्यायस्य प्रथमे पादे
श्रुत्यर्थपाठादिभिः क्रमो निरूपितः । द्वितीये गालमेय
गतेषु सप्तदशसु पशुल्लेकैकधर्मसमापनमित्यादि क्रम-
विशेषः । तृतीये पञ्चप्रयाजादीनामावर्त्तनेनैकैकस्य-
मित्यादिदृष्टिः । अदाभ्यपङ्क्तिश्चिन्त्योर्नाष्टतिरित्यादि
दृष्टव्यभावः । चतुर्थे क्रमनिवामकानां श्रुत्यर्थपाठा-
दीनां प्रसङ्गवैलम्बात् । “अधिकारी तस्य धर्मो प्रति-
निध्यर्थोपपत्तेः । टीक्षा सप्त देयपञ्चो षष्ठे पादेऽध्वरी-
स्थिताः” । षष्ठाध्यायस्य प्रथमे पादे कर्त्ताधिकारः
कर्त्तरश्चान्वादेनार्ति विज्ञा अस्ति योगिश्च स च
यस्या सङ्केत्येवमादिनाधिकारी निरूपितः । द्वितीये
सत्ताधिकारिणां प्रत्येकं तत्तत् फलम् । दर्शपूर्ण-
मासयोः कर्मैकत्रयम् । कान्यकर्म समापनीयमित्येव
मादयोऽन्तिकारिधर्मा उक्ताः । तृतीये द्रव्यस्य प्रति-
निधिरक्तः । देवादीनामन्यादीनामधिकारिणश्च स
मात्मीत्यादिना निरूपणम् । चतुर्थे पदार्थोपवन वि-
चारितम् । अपतन्त्रे सत्यावग्रेन यजेत । इडा-
द्यैवनामे सति मेगस्य पात्राभित्यादिरूपम् । पञ्चमे
काकापराधेन चन्द्रोदये सङ्ख्युदयेऽपि प्रायश्चित्तम् ।

अथ इत्यादिकं पिकल्यापवादत्वेनेत्युभयं चिन्तितम् । तदेव हादशाध्यायगतेषु पटिसंख्यकेषु पाठेषु प्रतिपाद्या व्यथीः सट्टहीताः । ननु यथोक्तेभ्य पाठाद्येभ्योऽप्येवार्था बह्वक्षत्तत्पाठेषु विचार्यन्ते तेषां कथं तत्तत्-पादान्तर्भाव इत्याशङ्क्यः । “उपोहतामवादाभ्या प्रसङ्गात्प्रसङ्गतः । तत्तत्पादगतत्वेन विचारान्तरसम्भवेत्” “यथोक्तपादगतिपाद्यादन्येऽर्थेऽपि यथोचित कश्चिदुपोहता कश्चिदपवाद कश्चित् प्रसङ्गपतितः कश्चिदुत्प्रसङ्गपतित इत्येव पादान्तर्भाव उच्येयः” । जैमिनिश्च भारतान्तर चकार तस्य जैमिनिभारतेति सञ्ज्ञा तन्नामस्वरूपे च वज्रपातमयवारण यथा “जैमिनिश्च सप्तमस्य वैशम्पायन एव च । पुत्रस्यः पुत्रस्यैव पञ्चैते वज्रवारकाः” शब्दकल्पद्रुमधृतपुराणवाक्यात् “सुने कल्याणमिषस्य जैमिनेवापि कीर्तनात् । विद्युदग्निभय नास्ति पठिते च गृह्योदरे” इत्युक्तेरपि तत्कीर्तनस्य विद्युदग्निभयनिवारकता । तत इदमर्थे च । जैमिनीय जैमिनिप्रणीतयाज्ञादौ । “जैमिनीये च वैवासे विद्वद्धार्यो न कश्चन” सायणप्रवचनभाष्यधृतपराशरोपपुं । “जैमिनीयन्यायभाषा श्लोकैः सट्टह्यते स्फुटम्” भाष्यम् । जैव त्रि० जीवस्येदम् अण् । १।यात्मसम्बन्धिनि २६६स्यतिथि-सम्बन्धिनि १तत्त्वज्ञेने धनूराशौ भीमराशौ तदधिदेवताके ४५धनस्यत्वे । ५तदीये पति च “तताद्रिचन्द्रा जीवस्य त्रिखण्डाश्च भृगोस्तथा” इत्यु० सि० । जैवन्तायन पुं स्त्री जीवन्तस्य गोत्रापत्य वा फञ् । जीवन्तः गोत्रापत्ये । स च यजुर्वेदप्रचारकवशान्नगते । यथाह “जैमिन्यायनाञ्च रैभ्याञ्च रैभ्यः” शत० ब्रा० १४।७।१।२६ पञ्चे इत्यु० । जैवन्ति तत्रार्थे स्त्रियां ङोप् । जैवन्तायनि त्रि० जीवन्तास्याद्वारदेशादि कणां चत्वरयां फिञ् । जीवन्तस्याद्वारदेशादौ । जैवलि पुं जीवन्तस्य रात्रोऽपत्यम् इञ् । जीवन्तस्यपापत्ये प्रवाहणे “त ह प्रवाहणो जैवलिवाचानवहै किल ते शाखावत् । वाम” छा० उ० । जैवाढक पुं जीवयत्यनेन शोक जीवति वा थाह-कन्-इतिच । १चन्द्रे २कपूर्ने अमर । २पुत्रे सन्निप्रसा० । ३चौपचे हेम० ५दोषायुक्ते त्रि० मेदि० । “जैवा-तक । ननु न्यूयते पतिरस्या । सिधिकाया प्रहारापमा-सौत्” इत्युक्तं । [जीवस्याद्वारदेशादौ । जैवि त्रि० जीवस्याद्वारदेशादि सप्तकृपां चत्वरयां अि ।

जैवेय पु स्त्री जीवस्य गुरोरपत्य गुभ्या० ङक् । जीवस्या-पत्ये कचनानके सुभौ । जीवाया मौर्ध्वा इदम् स्त्री-त्वात् ङक् । २चदासम्बन्धिनि त्रि० । जैह्याशिनेय पु० जिह्यागिनीऽपत्य गुभ्या० ङक् दाहिङ्गा-नि० टिलोपः । जिह्यागिनीऽपत्ये । जैह्यात्र न० जिह्याय भावः यत्र । कौटिल्ये । “जैह्यात्र सैद्युन पु सि जातिभ्य मकर कृतम्” मनु । “मिषि-भक्ष्य जैह्यात्रकर्मच यचोऽन्यतम् । रजस्रवाद्यथासादः सरापानसमानि त्व” याज्ञ० । जीह्व न० जुह्वते वर्धते जुगि-वर्जने कर्मणि कप् प्रथो० । काशोयके गन्धद्रव्यभेदे हारा० । जीह्वक न० जुगि-स्य लृट् प्रथो० । स्युरुचन्दने अमरः । जीह्वट पु० जुगि-स्य लृट् प्रथो० । गर्भिण्या अमिषावे दोहदे (घाद) हारा० । जीटिङ्ग पु० जट- इन् जीटि गच्छति वा० ङ चिञ् । १महादेवे २महाव्रतनि च त्रिका० । [वि० की० । जीह्व पु० जुह्व-वन्नेने चञ् । वन्नेने । अङ्गिजोह्वं जीवन्ताला स्त्री जु-विच् तस्यान्तावाति कान्-का-ङ् । देव-धान्ये हेमच० । जीप पु० जुप-गाने चञ् । १मीतौ २सेवने च “को वां जीप उभयो” अ० १।१२।१ । २सुखे न० शब्दर० । जीपण न० क्षुधी-मीतिसेवनयो भावे ल्युट् । १मीतौ २सेवने च । स्त्रार्थे णिच्-भावे युच् । तत्रार्थे स्त्री “उत्तरे निगमाः यथेह जीपणा नृते” कात्या०श्रौ० ५।१।२।६ । जीपस् अथ० जुप-वा-चयु । १तृण्योमिल्यै “इति जीप-वसित द्विप” भाष । २सुखे च अमर । जीपा स्त्री जीपयति जुप-णिच्-स्यच् । १योषिति शब्दर० “चन्द्रेण जुघातो सप्रययानयाऽय व्युत्पादितः” उक्त्वलदधः । [२योषिति च । जीपिका स्त्री जु-स सञ्ज्ञायां कन् । १जात्रिकायां शब्दर० । जीपित् स्त्री जुप “हृत्वरहितु(पि)युविभ्यः” उणा० इति । स्त्रीभावे शब्दर० । हृत्वनत्वात् वा टाप् । जीपिता-ऽपि तत्रार्थे शब्दर० । जीष्ट त्रि० जुप-यच् वेदे वा० इङ्मासः । सेवके । “उमेनस्य जीष्टार” अ० ४।४।१।६ । “जीष्टारः सेवका” भा० । शोके तु जीपितु इत्येव । जीमर न० जुमरेण निर्दस अण् । १जुमरमन्दिते यथि प्रभाराख्ये व्याकरणे २तदभ्येतिरि त्रि० ।

जौल्लायन प्र० जुल्लयापत्यम् इज् तल इजनत्वात् यूनि फज् ।
जुनस्य यून्यपत्ये । तत ऐयुकायां विप्रयार्थं भक्तु ।
जौल्लायनभक्त तदीयविषये त्रि० ।

जौहव त्रि० जुल्लामवदाने योग्यम् जुह्व-अण् । जुह्वपदार्थे-
ऽवदानयोग्येषु हृदयादिषु “हृदय जिह्वा क्रोष्ठ सव्य-
सकृषिपूर्वमडक पात्रे यक्षदुक्षौ शुद्धमध्य दक्षिणा
त्रोषिरिति जौहवामि” कात्या० त्रि० ३।७।६। “जुल्लाम-
वदानयोग्यानि प्रधानयागसाधनानि” कर्क ।

ज्ञ ३० ज्ञा-क । शुभपदे “युगे सूर्यशुक्राणां सचसृक्कर-
दार्पणः” सू० सि० २ पण्डिते “क्रियासु बाह्यान्तरमध्य-
मासु सम्यक् प्रयुक्तासु न कल्पते ज्ञ” प्रश्नो० ३३ ब्रह्मणि
३ मङ्गलपदे च धरणि । सुपि उगपदे तत्तत्पदार्थज्ञा-
वरि त्रि० । “आदेश देशकालज्ञः” रघुः । “विधिज्ञो
विधिमाध्याय” ११ ति० ग० । स्वार्थे ष । सक ज्ञातरि त्रि०
स्त्रियां वा अत इत्यस्मिन् सका ज्ञिका ।

ज्ञप कारणे, आसोके, निशाने, तोषणे स्तुतौ च चुरा०
उभ० सक० सेट् घटा० । ज्ञपयति ते अजिज्ञपत्-त ।
ज्ञाक्म इत्यनेनैवेष्टिहो ज्ञपपाठस्य रादिर्भयपदीति
भते फलवत्कर्त्तरि परस्मैपदार्थः इति धातुप्रदीपः ।
वस्तुतस्तु ज्ञप्तिपदमनेनैव निष्पादितम् । तेन अनिर्दि-
ष्टार्थतया ज्ञप्तिरिह ज्ञानम् । अतएव प्रश्नो० ३ त्रीप्से
इत्यत्र अस्मैव समन्तस्य निष्पादितेन त्रीप्सशब्देन ज्ञात-
मिच्छा प्रतिपाद्यते । एव ज्ञानपथ्याये “प्रतिपलज्ज्ञप्तिष्वेत
ना इत्यमरः” इति दुर्गादासः । ज्ञप ज्ञाने च इति
पाणिनिः । अधिकं ज्ञाघातौ वक्ष्यते ।

ज्ञपित त्रि० ज्ञप-ज्ञाने क्त नि० वा इट् । ज्ञाते अमरः ।
इड्भावे । ज्ञप्तोऽप्यत्र ।

ज्ञप्ति स्त्री ज्ञप-भावे क्तिन् । शुद्धौ अमरः २ भारणे
१ तोषणे ४ तीक्ष्णकरणे ५ स्तुतौ च ।

ज्ञा बोधे क्त्वा० पर० सक० अनिट् । जानाति अज्ञासीत् ।
जज्ञौ । ज्ञाता ज्ञान ज्ञानिः ज्ञात जज्ञियान् ।

अनु+अनुमतौ अनुमतिय स्वयंप्रवृत्तस्य निषेधमाभावेन
स्वामिमत्तत्त्वज्ञापनेन प्रवर्त्तनम् । “त देवाश्चो अनुजाबन्तु
कालम्” तैत्ति० ब्रा० । “अनुप्रवेशे यद्दीर हत-
वास्त समाप्रियम् । सर्वं तदनुजानामि” भा० शा० २।१५०
अप+निङ्गने आत्म० । आत्मानमपजानानं शशमालोऽनय-
द्दिनम्” भट्टि ।

अभि+अन्यग्नाने “भक्त्या मामभिजानाति यावानु यश्चास्मि

तत्पतः” गीता । “अभिज्ञान्छेदपातानाम्” कुमा० अभिज्ञा
च आद्यज्ञानम् अतुभवात्मकम् ।

प्रति+अभि+पूर्वदृष्टस्य वस्तुनः चक्षुरादिसन्निकर्षणे पूर्वस-
ंस्कारोत्पन्ने प्रतिभिन्ने ज्ञानभेदे यथा सोऽयं देवदत्तः
इत्यादि ज्ञानम् । “तं त्वं प्रत्यभिजानीहि स्वप्ने यं
दृष्टव्यमसि” हरिपं० १७६ अ० ।

अस्मि+अभि+प्रत्यभिज्ञाने “इन्द्रसेनां सह आत्मा समभिज्ञाय
बाहुकः” मा० व० ७५ अ० ।

अव+अनादरे हीनत्वेन ज्ञाने च । “अवजानासि मा यस्मात्
ततश्च न भविष्यति” रघु । “अदेशकाले यद्दानमपालभ्ये च
दीयते । असत्कृतमवज्ञातं तन्नामसमुदाहृतम्” गीता ।
“वक्ष्यन्ति देशांश्च विर्त्तयिष्यन् रामं शृणु” शरिरभाष्य
एव । तयावजज्ञे” भट्टि ।

ज्ञा+अन्यग्नाने नियोगे च “न हि मनसा ध्यायतः
कश्चनानानाति” शत० ब्रा० ४।६।७।९ । “नियोगश्च
निरुद्धस्य आत्मादेः प्रवर्त्तनम् । स्वार्थे णिच तन्नाथे ।
“आज्ञापय ज्ञातविशेषः । इवास्” कुमा० । ज्ञा-मोरेणे
चौरादिकल्लेद रूपमित्यर्थे ।

उप+आद्यज्ञाने उप तज्जानीत यथा वयमिहान्यसामेति”
शत० ब्रा० ६।२।३।७ । “उपज्ञा ज्ञानमाद्यं स्यात्” अमरः ।
निस्+निर्+निश्चयात्मके ज्ञाने । “विदुर्ह विदुष्य दृष्टिमनु-
प्रविशति सान्निधीयते तां न मिर्जानि” ऐत० ब्रा० ।
परि+परितो ज्ञाने “इन्द्रो दक्षं परिजानादहीनम्” ऋ० १०।
१२८।६ । “अनुबन्ध परिज्ञाय देशकाक्षौ च तत्पतः” मनु ।

प्र+प्रकटज्ञाने । “यथा घर्षमघर्षश्च कार्यज्ञाकार्यमेव च ।
अयथावत् प्रजानाति” “तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता” गीता ।

प्रति+प्रतिज्ञाया साध्यत्वेन पञ्चनिर्देशे आत्मकर्त्तव्य-
त्वेन कथनभेदे च आत्म० । “साध्यनिर्देश प्रतिज्ञा”
गीत० अ० । साध्यवत्त्वेन पञ्चनिर्देशः प्रतिष्ठेति ब्रह्मार्थः ।
“प्रतिज्ञे वध चापि सर्वज्ञस्य भारतः” भा० व० १।१७
अ० । “प्रतिज्ञाय वनवासमिम शुरो” रामा० २।१०८
अ० । “तस्मै निशाचरैश्चर्यं प्रतिज्ञे रूढोत्तमः” रघुः ।
“कश्चिन्न पाने द्यूते वा ऋद्धाह ममदाह च । प्रति-
जानन्नि पूर्वांस्ते व्ययं व्यसनजं तव” मा० व० ५५० ।
आर्त्तत्वात् पर० ।

वि+विशेषण ज्ञाने “ज्योतिर्ह शीत तमसो विजानन्” ऋ०
अ० १।२८।७ । “आत्मानं चेद्विजानीयादयमज्योतिः प्रदुषः”
शत० ब्रा० १।७।२।१६ । “कथमेतद् विजानीया त-

मादौ मोक्षमिति' गीता । गित्यग्राह्यविषयके ज्ञाने
च 'मोक्षे मोक्षानमन्यन् विज्ञान गित्यग्राह्ययो' धर्मः ।
ज्ञानमात्रे क्षणिकविज्ञानमिति बोद्धा ।

सम्+सम्भृ ज्ञाने कृत्वायां चेतन्ये च व्यात्म० । सजानानान्
परिहरन् रावणानुचरान् बहून्' भट्टि । "रविस्तु
सन्नापयते लोकान् रश्मिभिरुल्लस्यै' भा० प्रा० १२७६७ ।
प्रतिष्ठापयाम् व्यात्म० । "सजानीय क्षमीया" च सुध-
बोधम् । [अजिज्ञपत् त ।

ज्ञा जपधालये चुरा० उभ० सक० सेट् घटा० । जपयति ते
ज्ञा मेरये चुरा० उभ० सक० सेट् । जपयति ते अजिज्ञपत् त ।
धस्यैव हृष्टम् आश्रययतीत्यादि । "आज्ञापय ज्ञात-
विशेष । उचाम्" कुमा० ।

ज्ञात लि० ज्ञा-कर्म्मणि क्त । विदिते "ज्ञातत्त्वोऽपि
"खल्वेक सन्दिग्धे कार्यवस्तुनि" भाष । "ज्ञाता-
ज्ञाता कुले मम" पायुष० । भावे क्त । २ ज्ञाने न० । यावा०
ज्ञार्थे कन् । ज्ञातक विदितार्थे । [अर्हं ज्ञे दे हेम० ।

ज्ञातनन्दन पु० ज्ञातेन ज्ञानेन मन्दति नन्द-लु ३त० ।
ज्ञातल लि० ज्ञात ज्ञान ज्ञाति ज्ञा-क । ज्ञानयुक्ते तस्या-
पत्यं शुभ्रा० यतल्लेख्य ज्ञातयेति पाठान्तरान् टक् ।
ज्ञातयेय तदपत्ये उ स्त्री० । [लक्ष्णे धर्मर ।

ज्ञातसिद्धान्त पु० ज्ञात सिद्धान्त तत्त्वार्थो देन । सिद्धा-
ज्ञाति पु० ज्ञानाति सिद्धिं कुक्षिति या सत्तायां क्तिच् ।
ज्ञा-कर्त्तरि करणे या क्तिच् । १ पितरि २ पितृवश्ये सपि-
तृषु सप्तम्यसमानोऽट्कसगोलषड्भे एकगोलोत्पन्ने पितृ
व्यादौ धर्मर । "ज्ञातिभेदो न न कार्यं याची त्व मम
नारद ।" हरिव० १२८४० । ज्ञातिष्व अर्थाविधे "सप्तमपुत्र
पथ्यर्था सपितृषु । ततस्त्रिपुरपथ्यर्था सगुण्य । तत
चतुर्षु पथ्यर्था सभागोदृक् । जन्मनामपुतिपथ्यर्था तमपि
समाभोदकः । तत पर सगोलज । ज्ञातिहोत्रे दोषो
यथा "यानि कानि च पाषाणि त्रिगुण्यत्वादिक्ताणि
च । ज्ञातिहोत्रस्य पापस्य कर्ता माहर्नि योद्धयीम् ।
"मर्कट्यादिपितृज्ञातिष्वनुरूपे" । "ज्ञातिष्वेष्ट
सर्वकामानामिति आहृद कदा" इति च याज्ञ० । "ज्ञा-
तिभ्यो इपिच दत्त्वा कयायै चैव शक्तिम्" मनुः । ततः
परस्य उल्लङ्घन्य सगोत्रे नादुदासता ।

ज्ञात लि० ज्ञा-तृत् । १ ज्ञानमीये २ वेत्तरि च ज्ञातमीयः
अण् । ज्ञात ज्ञातृत्वे न० "सविज्ञ जे ज्ञात" च जे
बकु० ८७ । "ज्ञात विज्ञानवाच्यम्" वेददी० ।

ज्ञातेय न० ज्ञातेर्भाष० कर्म या टक् । १ ज्ञातिष्वेष्ट २ ज्ञातिष्वेष्ट
च । "ज्ञातेय कुल वीमले । भदाज्ञायस्त रात्रम्" भट्टि
ज्ञान पु० विषयान् ज्ञानाति च ज्ञानिति व्यन कर्म्म० ।
१ जीवे । भावे लृट् । २ जीवे न० । १ विगेषेण ज्ञाना-
न्येन चावबोधे । वेदान्तिमते उपदार्थिजादिकायां सनी-
ष्ठौ, तच्च ज्ञान ज्ञानाविधे यथा ज्ञान द्विधा वस्तुमात्र-
द्योतक निर्दिष्टत्वं । सविश्लेषतु सत्ताद्विद्योतकत्वा-
द्वेष्टत्वा । सकलसम्भ्रान्तिन्युत्तिष्टाद्विद्यनिश्चया ।
अज्ञोऽनध्ययसायय तथा न्येऽनुमया अपि । इत्यादिभेदे-
नानेकविधा भवन्तीत्यर्थे । १ एवमगोत्रे । ज्ञायमते
ई बुद्धिमात्रे "बुद्धिस्तु द्विविधा मता । यत्तुभूति कृति-
चैव" भाषा० तच्च प्रकारान्तरेण द्विविध यथा "अप्रमा
च प्रमा चेति ज्ञात द्विविधमुच्यते, तच्छून्ये तत्र
तियां स्यादप्रमा सा निरूपिता । तत्प्रपञ्चो विपर्यासः
सगोत्रोऽपि प्रकीर्तितः । आदौ देह आत्मबुद्धि
गङ्गादौ पीयतामिति । अनेत्रिवयुक्ता सा सगोत्रोऽपि
प्रदर्शयते । किं स्निग्धरो या स्नायुर्वेत्तादिबुद्धिस्तु सगोत्र ।
तटभावाऽप्रकारा धीमत्तुप्रकारा तु निश्चयः । १ सगोत्रो
भवेद्या धीरेऽप्यभावभावयो । पाषाण्यदिष्टवर्णं ज्ञान
सगोत्रकारणम् । दोषोऽप्रमायाजनक प्रमायास्तु शुचो
भवेत् । पितृरुत्पादित्यो दोषो ज्ञानाविधौ मता ।
प्रत्यक्षे त विगेषेण विशेषणमता कर्मम् । सत्त्विको
गुणस्तु व्याप्य तदुपगतौ गुण । पक्षे साध्यविशिष्टे च
प्रगणर्गो गुणो भवेत् । शब्दे साध्यव्युत्तिस्तु भवेदुपगतौ
गुण । आद्यसोत्रे बोध्यतावासात्तत्त्वव्याप्यता प्रमा ।
गुण स्याद्, अमगिच्छन्तु ज्ञानमलोच्यते प्रमा । कथं वा
तत्प्रकार यत्तज्ज्ञान तद्वद्विषयकम् । ज्ञान यद्विनिर्दि-
ष्टाख्य गदभीन्द्रियमिष्यते । तत् प्रमा साऽप्रमा नापि
ज्ञान यद्विनिर्दिष्टकम् । प्रकारत्वादिभ्यश्च हि सत्त्वान्ता
गमादि तत् इति भाषा० । ७ बुद्धिस्तु निरोद्धत्वे योगे
"दकल बुद्धिमगदोरिन्द्रियाणां च सर्वशः । आत्मनो व्याधि-
नस्तात । ज्ञानभेददत्तत्वात्" इति भा० शा० भोक्षवर्ण । पर-
त्वं बुद्धिमात्रेणावस्थानम् बुद्धिस्तु निरोद्ध इति यावत् ।
पदेवताध्वानादौ ऽविशेषविज्ञाने तात्त्राणाद्योपदेशलो पर
मात्रविषये साक्षात्कोक्षमते १० आत्मनिचये तत्त्वज्ञाने
वेदान्तिमते ११ जीवेन्द्रजगद्वेदप्रमाविज्ञानभूते निर-
प्रमायागे सत्त्वदानन्दप्राप्तितीये परमार्थवत्त्वे,
चेतन्ये । करण्ये लृट् । १२ आत्मानात्मवर्णपदार्था-

बोधने विवेकसामर्थ्ये । ११५ चन्द्रब्रह्मलुपासने ।
 ब्रह्मोपासनम् ब्रह्मैवाह सप्त शान्तं सच्चिदानन्दलक्षणं ।
 नाहं देहोद्यमद्रूपो ज्ञानमित्युच्यते बुधै । निर्विकारो
 निराकारो निरवस्थोऽहमव्ययः । नाहं देह इत्यादि ।
 निरामयो निराभासो निर्विकल्पोऽहमागतः । नाहं-
 मित्यादि । निर्गुणो निष्क्रियो नित्यो नित्यसक्तोऽहम-
 स्थितः । नाहमित्यादि । निर्भक्तो निश्चलोऽनन्तः शुद्धोऽहं
 भगवतोऽमरः । नाहमित्यादि । वेदान्तशास्त्रोक्तं बोध्यम् ।
 ११६ यन्मयुक्तिभ्यामात्मनियये । ‘अमानित्वमदम्भित्वमहिंसा
 चान्तिराजवम् । आचार्योपासनं शौचं स्थैर्यमात्म-
 विनिष्पत्तिः । इन्द्रियाद्येषु वैराग्यमनहङ्कार एव च ।
 जन्ममृत्युजराव्याधिरुपशान्तोपासुदर्शनम् । ‘असक्तिर-
 गतिविवेक उल्लासोऽद्वैतादिषु । नित्यञ्च सप्तचित्तत्वमि-
 दानिष्टोपपत्तिषु । नयि ज्ञानन्ययोगेन भक्तिरव्यभि-
 चारिणी । विविक्तदेशकेयित्वभरतिर्जनसंसदि । अध्या-
 त्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् । एतज्ज्ञानमिति
 प्रोक्तमज्ञानयदतोऽन्यथा’ इति गीतोक्तार्थेषु ११७ ज्ञानसा-
 धनेषु । तच्च सात्त्विकादिभेदात् त्रिविधम् । यथा ‘सर्व-
 भूतेषु देवैक भावसम्बन्धमीक्षते । अविभक्तं विभक्तं तु तज्-
 ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम्’ । (सात्त्विकं सर्वसंसारोच्छिन्नि-
 कारणम्) । ‘शुद्धत्वेन ह्ययज्ज्ञानं नानाग्रामान्
 शुद्धनिष्ठान् । वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राज-
 सम् । यत्तु हतुल्लभदेकस्मिन् कार्ये सक्तमष्टेत-
 कम् । अतश्चार्थवदसञ्च तत् तानसंसदाहृतम्’ ।
 (राजसं तामसञ्च संसारकारणम्) । आत्मन-
 ऋणसमननाभ्यां परिनिष्पन्ने प्रमाणजन्यचेतोऽहंमि-
 व्यक्तसञ्चिद्रूपे ११८ परमात्मज्ञानसाधनशास्त्रादात्मतत्त्वज्ञान-
 ममेवात्मसाक्षात्कारे ‘लोकायासनया जन्तोः शास्त्र-
 वासनयापि च । देहवासनया ज्ञानं यथावच्चैव जायते ।
 ज्ञानसत्यदाते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः’ । ‘गथादर्थत-
 लप्रस्थे मयात्मात्मनस्तमि’ इति ब्रह्मसंज्ञात्काररूप-
 ज्ञानहेतुरेकम् । ११९ साधुवेदतदर्थपियेष्वबोधे । महाया-
 क्यजन्याखण्डाकारायाः १८० ब्रह्महेतोः १८१ सारूपस्युरणे ।
 साध्यमते गुणप्रकृपायन्ताख्यातिरूपे २०० अध्वर्याये ।
 ज्ञायतेऽनेन । ज्ञा-करणे ल्युट् । २१ वेदे २२ यास्मादौ च ।
 तत्र प्रत्यक्षज्ञानोत्पत्तिप्रकारो मतभेदेन विरूढ्यते । तत्र
 नैयायिकैः ‘आत्मा मनसा युज्यते मन इन्द्रियेण इन्द्रिय-
 विमर्शेण तस्मादध्यक्षम्’ इत्येकं दिशा प्रत्यक्षं जायते ।

ध्याप्तिज्ञानपरामर्शोत्तरमनुमितिर्जायते । धृतिज्ञानसङ्ग्रह
तपदज्ञानजन्यपदार्थोपस्थितौ गार्ह्यबोधो जायते । गद्यदौ
गोसादृश्यज्ञानेन गोसदृशो गवय इत्यदिना ध्यातिटि-
व।क्याचस्य स्रुतौ गवयो गवयवाच्य इत्यादि रीत्या उप-
मितिर्ज्ञान जायते इत्यङ्गीकृतम् । केचित् बौद्धेष्टा
बाह्याभ्यासाभावेन बुद्धेरेव तत्तदार्थाकारतयावभास इत्यङ्गी-
चक्रुः यथोक्त सर्वदः सः ।

‘वाङ्मयाद्यं नोपपद्यत एव विकल्पात्तुपपत्तेः ।
अर्थोपपत्त्याद्वा भावादुत्पत्तौ भवति अतुल्यत्वे वा, न
पूर्वं उत्पन्नस्य स्थित्यभावात् नान्यत्र अतुल्यत्वात्तुपपत्त्या ।
अथ मन्वेष्टा अतीत एवार्थो नात्र वाङ्मयात् तद्व्यवस्थया दत्तं
तदपि बाधभाविता यत्तु मानतावभासविरोधात् इन्द्रिया-
देरपि वाङ्मयप्रसङ्गात् । वाङ्मयाद्वा वि परमागुरु-
र्दर्थं अवयविच्छेदो वा । न चरमं वस्तुत्वे कते गणिकत्वं
दिना नञ्जगत्कारणात् । न प्रथमं अतीन्द्रियत्वात् पक्षेन
युगपद्वोगस्य बाधकत्वात् । यथोक्तम् ‘पक्षेन युगप-
द्वोगात् परमाणोः षष्ठं शता । तेषामप्येकदेशे त्वे पिच्छ-
स्यादनुमानक’ इति । तस्मात् स्वव्यतिरिक्तत्वात्परिहृतात्त-
दात्मिका बुद्धिः स्वयमेव स्यात्स्वरूपकागिनिका प्रकाशयन्ति
सिद्धम् । तदुक्तम् ‘मात्रोऽनुभाव्यो बुद्धिर्वाचि तस्या
नानुभवोऽपरः’ । वाङ्मयाद्वाक्यैर्धुर्मात्रं स्वयं सैव प्रका-
शते’ इति । वाङ्मयाद्वाक्योरभेदश्चातुसात्तव्यः यद्देव्यते
वेन वेदनेन, तत्ततो न भिद्यते यथा ज्ञानेनात्मा, वेदान्ते
तैत्तिरीयादयः । भेदे हि सत्यभुना अनेनार्थस्य सत्त्व-
न्वित्य न स्यात् तादात्म्यं त्रिभुवनेतोरभावात् तदुत्पत्ते-
रनिश्चयकत्वात् यथापि वाङ्मयाद्वाक्यव्यतितीर्णां प्रथमम-
भाः, स एकस्मिन् अन्द्रमसि द्वितीयभास इव भवम् । अथा-
प्यतिरिक्तविच्छिन्नप्रवाहा भेदशसनैव निमित्तम् । यथोक्तम्
‘सर्वोपलब्धं नदगात्भेदो नीलतद्विधो । भेदश्च कान्तिवि-
जानैर्दृश्ये तन्मादिवाद्य’ इति । ‘यथिभागोऽपि बुद्धिर्वात्मा
विपर्यासिः दर्शः’ । वाङ्मयाद्वाक्यस्य विच्छिन्नभेदशानिव-
लक्ष्यते’ न च रसगोप्यं विषयाकाटिषमानमागामोद-
कोपार्जितमोदकानां स्वादिति वेदितव्यं यस्तुतो वेद्यवेद-
काकारविषुगया अपि बुद्धेर्व्यपहर्तृपरिणानानुरोधेन
विभिन्नवाङ्मयाद्वाक्यकाररूपवशतया तस्मिन्निदुष-
तात्त्वात् केभेन्द्रनाडीज्ञानाभेदशदनाद्युपलब्धवशात् न सामर्थ्या-
द्व्युपस्थोपपत्तेः पर्यनुयोगायोपपत्तः । यथोक्तम् ‘कवेद्य-
वेदकाकारा यथा भ्रान्तैर्निरीक्ष्यते । विभक्तलक्षणवाङ्मया-

याङ्कारविभ्रवा । तथा कृतव्ययस्यैव केशादिज्ञानमे-
वम् । यदा तदा न सञ्चोद्या याङ्प्रयाङ्कनक्षणेति ।
तथादुर्बुद्धिरेवागादिवासमायमादनेकाकारावभासत इति
सिद्धम् ।”

तदेतन्मतं बौद्धविशेषैर्निराकृतं तदपि तल्लेखेन यथा ।
“अन्ये तु अन्यन्ते यथोक्तं याङ्प्र वस्तुजातं नास्तीति
तदयुक्तं प्रमाणाभावात् । न च सङ्घोपसम्प्रतियम
प्रमाणमिति वक्तव्यं वेदावेदकयोरभेदसाक्षकत्वोपाभि-
मतस्य तस्याप्रयोजकत्वेन सन्दिग्धविषयव्यावृत्तिरुक्तत्वात् ।
ननु भेदे सङ्घोपसम्प्रतियमात्मकं साधनं न स्यादिति चेन्न
ज्ञानम्यान्तर्गतं न भेदेन प्रतिभासमानतया एकदेश-
स्यैककालत्वमक्षणसहत्वनियमासम्भवाच्च नीलाद्याभ्य-
ज्ञानाकारत्वे अङ्गमिति प्रतिभासं स्यात् नत्विति
प्रतिपत्तिं प्रत्ययादध्यतिरेकात् । अचोष्यते चानस्वरूपो
ऽपि नीलाकारो भ्रात्या बहिर्बद्धेन प्रतिभासत इति न
च तदाङ्गस्यैव इति । यथाक्तम् “परिच्छेदान्तराद्योऽय-
मागो बहिर्बद्धिः स्थितः । ज्ञानस्याभेदिनो भेदप्रतिभासो
ऽयं पञ्च” इति “यत्तन्मते यत्तत्त्वं तद्विषयवद्भासत” इति
च । तदयुक्तं याङ्प्रार्थमात्रे तदुत्पत्तिरङ्गिततया बहि-
र्बद्धित्युपमानोक्तेरुक्ते न हि वस्तुमित्रो घञ्यापुत्रपद-
वभासत इति प्रोक्तान्तावचीनः । भेदप्रतिभासस्य भ्रा-
न्तत्वे अभेदप्रतिभासस्य प्रामाण्यं, तत्प्रामाण्ये च भेद-
प्रतिभासस्य भ्रान्तत्वमिति परस्परान्तराप्रसङ्गाच्च । अविशवा-
टाक्षीलतादिकमेव सविदागा याज्ञमेवोपाददते जगत्पु-
नर्त्वेऽवान्तरमिति व्यवस्थादर्शनाच्च । एवञ्चायमभेदवाचको
हेतुर्गौमयपायवीर्यायव्याभासता भजेत् अतो बहि-
र्बद्धिति वृत्ता वाह्यं याज्ञमेवेति भावनीयमिति भव-
टोय एव वाचो भवन्न प्रहरेत् ।”

“ननु ज्ञानाभिज्ञकालस्यार्थस्य बाह्यत्वमनुपपन्नमिति चेत्
ननुपपन्नम् इन्द्रियसंनिवृत्तस्य विषयस्योत्पाद्यो ज्ञाने
स्वाकारसम्पर्कतया समर्पितेन चाकारेण तस्यार्थस्याह-
मेयतोपपत्तेर्यथा एव पर्यायव्ययोगपरिहारौ समुपादि-
यताम् “मिथकालं कथं याङ्प्रमिति चेत् याङ्प्रतां
विदुः । हेतुत्वमेव च व्यक्तेर्ज्ञानाकारार्थव्यवसमिति” ।
तथा च यथा पुष्ट्या भोजनमनुभवीयते यथा च भाषया
देशः, यथा वा सम्प्रमेण कोङ्क, तथा ज्ञानाकारेण ज्ञेय-
मनुमेयम् । तदुक्तम् “अङ्गेन घटयत्येता न हि सञ्ज्ञा
वैरूप्यताम् । तस्मात् प्रमेयाधिगते प्रमाणं नियरूप-

तेति” । न हि विवक्षितैव तद्भेदेना युक्ता तस्या सर्व-
त्राविशेषात् तान्त्वा साध्यमाविशत् सङ्गपयित्वा घटये-
दिति च । तथाच बाङ्प्रार्थसङ्ज्ञाने प्रयोगे ये यस्मिन्
सत्यपि कादाचित्का ते सर्वे तदतिरिक्तवापेक्षा यथा
अविवक्षति, अस्तिगमिपति मयि यच्चगमनप्रतिभासा
विवक्षुजिगमिषुपुरुषान्तरसन्तानसामेक्षा तथा च विवा-
दाध्यासिता प्रवृत्तिप्रत्यया सत्यप्यावयवित्ताने कदाचि-
देव नीलाद्युल्लेखना इति । तन्नामयविज्ञानं नामाङ्गमा-
स्यदं विज्ञानं नीलाद्याल्लेखि च प्रवृत्तिविज्ञानम् । यथो-
क्तम् “तत् स्यादालयविज्ञानं यदुभवेदङ्गमास्यदम् । तत्
स्यात् प्रवृत्तिविज्ञानं यद्विभाटिकसंज्ञावेदिति” । तस्मादा-
लयविज्ञानसन्तानातिरिक्तं कादाचित्कं प्रवृत्तिविज्ञानमे-
तयोङ्गोऽयं याङ्प्र एव न वाङ्मयपरिपाकप्रत्यय-
कादाचित्कत्वात् कटाक्षित्वाद् इति वेदितव्यम् ।”

वेदान्तमते । “बुद्धिर्बहिर्बद्धिचिदाभासौ द्वावेतौ व्यापृतौ
घटम् । गत्वाज्ञानं धिया नश्येदाभासानु घटं स्फुरेत्”
इत्युक्तरीत्या प्रत्यक्षस्यैव इन्द्रियादिप्रणाख्या भ्रान्तं करण-
विषयदशगत्या तदाकारेण परिणामरूपपदस्यैव सत्या विष-
यगतज्ञानमात्रे एतन् करणरूपव्यवच्छिन्नसैतन्येन विषय-
स्फुरणरूपं धौरूपेयज्ञानं ज्ञायते । वृत्तिरूपज्ञानानु भवो
धर्म इति भेदः । यथोक्तं वेदा० प० १ परिच्छेदे

“यथा तस्मात्तद्वत् छिन्नासिद्धिं कृत्वात्मना केदारानु
प्रविश्य तद्देव चतुष्कोणाद्याकारं भवति तथा तैजस-
मन्तं करणमपि चक्षुरादिद्वारा घटादिविषयाकारेण परि-
णमते । स एव परिणामो वृत्तिरित्युच्यते । अनुमिलादि-
स्यैव त्वं ध्वनं करणस्य न वज्रादिदेगमनं वज्रादेवबु-
दाद्यसंनिवृत्तौ तथा चायं घट इत्यादिप्रत्यक्षस्यैव घटा-
देक्षदाकारवृत्तेः बहिरेकत्वं देगे समवस्थानात् तदुभया-
वच्छिन्नं सैतन्यमेकमेव विभाजकयोरयन्तं करणवृत्तिघटा-
दिदिप्रययोरैकदेशस्थितत्वेन भेदालगत्वात् ।”

प्रत्यक्षेऽनन्तरं करणवृत्तेः फलभेदज्ञानेऽपि दर्शितो यथा

“सा चान्न करणवृत्तिरावरणविभक्तौ च भवति ।
तथाहि अविश्वोपहितसैतन्यस्य जीवत्वपक्षे घटाद्यधि-
ष्ठानसैतन्यस्य जीवरूपतया जीवस्य सर्वदा घटादिभान-
प्रसङ्गौ घटाद्यवच्छिन्नसैतन्यावरणज्ञानं भूताविद्यापर-
तन्त्रमवस्थापदशाब्दमयं पगनव्यम् । एवं सति न सर्वदा
घटादेर्भासप्रसङ्गं ध्यातव्यं सैतन्यसम्बन्धस्यैव भासप्रयो-
जकत्वात् । तस्य आवरणस्य वृत्तान्तत्वे कदाचिदपि

चटभान न स्यादिति तद्वद्भेदं वक्तव्यं तद्वद्भजनकं न
चैतन्यमात्रं तद्भासकस्य तदनिवर्तकत्वात् नापि हत्तप्र-
हितचैतन्यं परोक्षस्थलेऽपि तद्विद्वन्प्रापत्तेरिति परोक्ष-
व्यावृत्तवृत्तिविशेषस्य बहुपहितचैतन्यस्य वा धारण-
भङ्गकल्पनिवृत्त्यापराधमिवाप्याहृतिरुच्यते । सम्बन्धार्था-
हृत्तिरित्यपरं मतम् । तत्राविद्योपाधिकोऽपि परि-
च्छिन्नं स च घटादिप्रदेशे विद्यमानोऽपि घटाद्याकारा-
परोक्षहृत्तिपरिच्छेदशया न घटादिकमयभासयति घटा-
दिना सम सम्बन्धाभावात् तत्तदाकारहृत्तिदशया तु
भासयति तदा सम्बन्धसत्त्वात् । ननु अविद्योपाधिकस्य
जीवस्यापरिच्छिन्नस्य स्वतएव समस्तवस्तुसम्बद्धस्य हृत्ति-
विरुद्धशया सम्बन्धाभावाभिधानमसङ्गतम् असङ्गतत्वं
दृष्ट्वा सम्बन्धाभावाभिधाने च हत्तप्रनन्तरमपि सम्बन्धो
न स्यादिति चेत् उच्यते न हि हृत्तिविरुद्धशया
जीवस्य घटादिना सह सम्बन्धसामान्यं निषेधाम-
किल्लिङ्गं घटादिभानप्रयोजकं सम्बन्धविशेषम् । स च
सम्बन्धविशेषो विषयस्य जीवचैतन्यस्य च व्यङ्ग्यव्यञ्जकता-
लक्षणे कादाचित्तकत्तदाकारहृत्तिनिबन्धन । तथा हि
तैजसमन्तरं एव स्वच्छद्रव्यत्वात् स्वतएव जीवचैतन्याभि-
व्यञ्जनसमर्थं, घटादिकन्तु न तथा अस्वच्छद्रव्यत्वात् ।
आकारहृत्तिसंयोगदशयान्तु हत्तप्रभूतजाद्यधर्मकतया
हत्तप्रत्यादिचैतन्याभिव्यञ्जनयोग्यताश्रयतया च हत्तप्र-
दशानन्तरं चैतन्यमभिव्यजति । तदुक्तं विशरणे “घन-
करणं हि स्वस्तिन्नैव स्वसर्गिण्यपि घटादौ चैतन्या-
भिव्यक्तियोग्यतामापादयतीति” । दृष्ट्वास्वच्छद्रव्यस्यापि
स्वच्छद्रव्यसम्बन्धदशया प्रतिविम्बपादित्यं यथा कुण्डादे-
र्जलादिसंयोगदशया सुष्यादिप्रतिविम्बपादित्यं । घटा-
देरभिव्यञ्जकत्वञ्च तत्प्रतिविम्बपादित्वं चैतन्यस्याभिव्यञ्ज-
कत्वञ्च तत्र प्रतिविम्बत्वमपि । एवविधाभिव्यञ्जकत्वसिद्धि-
र्यमेतदुत्तरेपरोक्षस्थले वह्निर्निर्गममाग्नीकार । परोक्ष-
स्थले तु वज्रादेर्हृत्तिसंयोगाभावेन चैतन्याभिव्यञ्जक-
तया नापरोक्षत्वम् ।”

साध्यादिनते व्यर्थाकारेण परिणताया बुद्धिहृत्तेर्येतेन
प्रतिविम्बमात्रं विषयप्रकाशरूपं ज्ञानम् । तत्र पौरुषेय-
योगे हृत्ति करण, हृत्तिरूपज्ञाने च इन्द्रियादिकरणमिति
भेदः । यथोक्तं सा०त०सू० भाष्ययोः ।

“द्वयोरेकतरस्य वाच्यवस्तुत्वात् परिच्छिन्नं प्रमा तत्सा-
धकतमं यत् तत् त्रिविधं प्रमाणम् ।” सू० “अवस्तुत्वात्

प्रमातर्यमाहृत्योऽनधिगत इति यावत् । एवमृतस्यार्थस्य
यस्तुन परिच्छिन्नितरवधारणं प्रमा सा च द्वयोर्बुद्धिपुरु-
षयोरुभयोरेव धर्मो भवतु । किं वैकतरमात्रस्योभयधैव
तस्याः प्रमाया यत् साधकतमं फलायोगव्यवच्छिन्नं कारण-
तत्प्रमाणं तच्च त्रिविधं यद्व्यमाणरूपेणेत्यर्थः । हृत्तिव्या-
वर्तनायानधिगतेति । अमव्यावर्तनाय वक्ष्यति । सगय-
व्यावर्तनाय त्ववधारणमिति । कस्य यदि प्रमा रूपं फल-
पुरुषनिष्ठमात्रमुच्यते तदा बुद्धिहृत्तिरेव प्रमाणम् । यदि
च बुद्धिनिष्ठमात्रमुच्यते तदा तत्तेन्द्रियसन्निकर्षादिव
प्रमाणम् । पुरुषस्तु प्रमासाध्यो न प्रमातेति । यदि च
पौरुषेयमोक्षो बुद्धिहृत्तिस्योभयमपि प्रमोच्यते तदा तत्त-
त्तुभयमेव प्रमाभेदेन प्रमाणं भवति । चक्षुरादिषु तु
प्रमात्रव्यवहारं परस्परयैव सर्वेति भावः । पातञ्जल-
भाष्ये तु व्यासदेवे पुरुषनिष्ठो यो धर्ममेत्युक्तं, पुरुषा-
र्थमेव करणानां प्रवृत्त्या फलस्य पुरुषनिष्ठताया एवो-
च्यते । व्यतोऽत्रापि स एव सत्त्वं सिद्धान्तः । न च
पुरुषयोधस्वरूपस्य मित्यतया कथं फलत्वमिति याच्यम्
केवलस्य मित्यत्वेऽप्यर्थोपरागस्यैव फलत्वादिति ।
अत्रेयं प्रक्रिया । इन्द्रियप्रणालिकयार्थसिद्धिर्येषां लिङ्ग-
ज्ञानादिना यादौ बुद्धेरर्थाकारा हृत्तिर्जायते तत्र चेन्द्रि-
यसन्निकर्षजा प्रत्यक्षा हृत्तिरिन्द्रियविशेषबुद्ध्याश्रिता नय-
नादिगतपिनादिदोषैः पिताद्याकारहृत्त्युदयादिति विशेषः ।
सा च हृत्तिरर्थोपरक्ता प्रतिविम्बरूपेण पुरुषाहृत्य सती
भासते पुरुषस्यापरिणामितया बुद्धिषु स्वतोऽर्थाकारत्वा-
सम्भवात् । अर्थाकारताया एव चार्थद्रव्यत्वात् अन्यस्य
दुर्वचत्वादिति । तदेतद्व्यति “कुसुमवच्च मणिः” जपा
स्फटिकयोरिव नोपरागं किन्त्वभिमान इति । योगसूत्र-
च “हृत्तिसाक्ष्यमितरत्वेति” । हृत्तिरपि । “तस्मिन्निर्दोषे
स्कारे समस्ता यस्तुल्येय । इमां प्रतिविम्बानि
सरसीव तद्वद्भुजा” इति । योगभाष्यञ्च “बुद्धेः प्रति-
सवेदो पुरुषः” इति प्रतिध्वनियत् प्रतिवेदः सवेदन-
प्रतिविम्बसत्त्वाश्रय इत्यर्थः । एतेन पुरुषाणां कूट-
स्थविभुचिद्रूपेऽपि न सपेदा सर्वभासनप्रसङ्ग-
असङ्गतस्य स्वतोऽर्थाकारत्वाभावात् । अर्थाकारता-
पिना च संयोगमात्रेणार्थद्रव्यस्यातीन्द्रियादिम्यले
बुद्धावदृष्ट्यादिति । पुरुषे च स्वस्यबुद्धिहृत्तीनामेव
प्रतिविम्बादेषसामर्थ्यमिति फलवत्तात् कल्पते । यथा
रूपवतामेव जलादिषु प्रतिविम्बनसामर्थ्यं नेतरत्येति ।

यमाने दृष्टप्रकारकदृष्टान्तरप्रत्यक्षेऽपि पुरुषो न दृष्टोऽपि
 मुख्यविशेषतया भासते अपि तु चक्षुःपुत्रं दृष्ट
 प्रदितं पुरुषं पुरुषप्रदितं दृष्टो भासते इति वक्ष्यते ।
 न च तथापि योगजघनोपनिविष्टज्ञानं प्रति विशेषण-
 ज्ञानस्याहेतुत्वमेव सामान्यज्ञानं विनाऽपि जायमाने सामा-
 न्यप्रकारकसामान्यान्वयसुखविशेषप्रकृत्यस्य अभिचारः ।
 योगजविशेषज्ञानं प्रति विशेषणज्ञानस्य हेतुत्वमेवऽपि
 योगजधर्मस्य सामान्यतन्त्रमेव सम्यगविषयकनिर्विकल्पक
 जनयित्वा जनिते सामान्यप्रकारकसामान्यान्वयसुखवि-
 शेषप्रकृत्यस्य अभिचार इति पाठ्यं योगजधर्मजन्यता
 नष्टोदकतप्तात्यवच्छिन्नान्त्येन प्रत्यक्षनिर्गम्यता । ता
 दृश्ययोगजज्ञाने सामान्यान्वयसुखविशेषप्रतया भाने
 सामान्याभावात् । अपि च चक्षुःपुत्रं स्पर्शकारीभूतहा-
 मान्ये प्रकारोभूयैव भासते लाघवात्तस्यैव कल्पनात् । यत
 एव कालिकादिस्वप्नेन स्वप्नपतो घटत्वरूपानन्तर
 विशेषेण विशेषणमिति गीत्या कालिकादिस्वप्नेनैव
 घटत्वरूपकारकं घटवदित्याकारकोपनीतमानं जायते न तु
 समवायसम्बन्धेन घटत्वरूपकारकद्वन्द्वस्य अभिचार-
 वारणसम्भवात् किं ज्ञानादिसामान्यलक्षणाया कार्य-
 तावच्छेदे स्वरूपतः प्रकारताप्रदितसुखविशेषप्रत्य-
 गवेगेन । न च तथाप्यत्र घटत्वमिति घटत्वविशेषप्रकार-
 षोत्तरं जायमाने विशेषेण विशेषणमिति रीत्या घट-
 वदित्वमित्याद्युपनीतमाने अभिचारवारणाय तद्वश्यं
 निवेगमीयमिति वाच्यं स्वरूपता घटत्वविशेषवृद्धिं प्रति
 स्वरूपतो विशेषणीभूतघटत्वविषयकज्ञानस्य हेतुतया
 तादृशकारणोत्तरं तादृशोपनीतमानासम्भवात् घटत्वत्व-
 षटकतयैव स्वरूपतो घटत्वज्ञानाभ्युपगमेन अभिचार-
 व्यापि विरहादित्यन्तकृतद्वयपक्षोऽपि निरस्तः । घट-
 वदिति धारणोत्तरं जायमाने परस्परसम्बन्धेन घटत्व-
 प्रकारकमानसोपनीतमाने यथोक्तरीत्या योगजधर्मजन्ये
 घटत्वप्रकारकघटविशेषप्रकृत्यस्य च अभिचारवारणाय
 तत्प्रवेशस्यावश्यकता । एतेनाभावस्यादृश्यलोपाधिक-
 पसामान्यलक्षणाया अपि कार्यकारणभावो व्याख्यात
 ज्ञानादिसामान्यान्वयसुखविशेषप्रकृत्यस्य न प्रत्यासत्तिरिति
 सामान्यप्रदायनिर्वचनपरं एव प्रतिपादितं नन्वेवमेव
 कार्यकारणभावे जातित्वस्यैकैकजातिमात्रप्रकारकज्ञाना-
 नन्तर जातित्वावच्छिन्नजातिप्रकारकनिश्चिजज्ञानात् एव
 प्रत्यक्षं कथं व्याख्यातव्यतावश्यकता । ज्ञानप्रकारीभूतजाति

वच्छेदावस्थाभावात् स्वरूपतो घटत्वादिप्रकारकत्वस्य
 कार्यतावच्छेदकत्वाच्चेति चेन्न जातित्वस्यैव जातिप्रकार-
 कत्वोक्तिकप्रत्यक्षद्वयाभासतो निर्दिष्टावच्छेदकत्वादि
 परस्परसम्बन्धेन जातित्ववदकानित्वादिघटकोपनीतमाभा-
 वत्वाद्यवच्छेदोपाधिप्रकारकज्ञानव्यावस्थाभावात् नत एव
 सामान्यज्ञानात् जातित्वावच्छिन्नजातित्वस्यैव निश्चिज-
 ज्ञानात्तद्वत्त्वं वाचात्कारः जातित्वरावच्छिन्नपरस्पर-
 सम्बन्धेन तदानवत्तात् । यत् जातित्वस्यैव कतिचित्
 जातिप्रकारकत्वावच्छिन्नजातिप्रकारकत्वं निश्चिज-
 सम्बन्धेन भूय सत्त्वादिप्रकारकमानसोपनीतमानानन्तरमेव
 जातिमतं सर्वस्य प्रत्यक्षाभ्युपगमात् स्वविशेषेण प्रति-
 विरहात् । न च परस्परसम्बन्धेन भूय सत्त्वादिप्रकार-
 कस्यैव तत्प्रत्यासत्तित्वे भूय सत्त्ववदित्वे तज्ज्ञानं स्यात्
 न तु जातिमदिति सामान्यप्रकारकज्ञानस्य मुख्यविशेषे
 सामान्यप्रकारकज्ञानकत्वनिर्गम्यादित्वा वाच्यं विशेषण-
 ज्ञानार्थं जातित्ववदकसामान्यलक्षणाया मध्ये स्वस्व-
 जातिविशेषप्रकृत्यज्ञानव्यावस्थाभावात् ज्ञानस्यैव जाति-
 मदिति फलस्यापि सम्भवात् द्विविधविषयस्यैवेत्येतात् । एव
 तद्वत्त्वत्वादिप्रकारकज्ञानानन्तरं जायमाने तत्त-
 द्द्वन्द्वित्वस्यैव घटत्वादिप्रकारकज्ञानव्यावस्थाऽपि पर-
 स्परसम्बन्धेन तद्वत्त्वत्वादिप्रकारकज्ञानमेव प्रत्यासत्तिरतो
 घटत्वादिसामान्यलक्षणाया कार्यदिशि तदस्यैव न
 दोषाय इति भट्टाचार्यानुयायिनः ।

“ज्ञानलक्षणाया कारणतावच्छेदकत्वं सामान्यतः
 न सर्गावच्छिन्नघटत्वादिविषयतावाचित्वात् घटत्वादि-
 प्रकारकज्ञानादिव घटत्वादिविषयकज्ञानादपि घटत्वादि-
 प्रकारकोपनीतमानोदयात् । विनश्यदस्त्वौक्तिकसुखविशेष-
 जन्यवदघटत्वादिनिर्विकल्पकज्ञानान्तरमपि घटत्वादिप्रकार-
 कप्रत्यक्षापत्तिवारणाय सर्गावच्छिन्नोक्तिविषयताविशेष-
 यम् । केचित्तु ज्ञानलक्षणाया साकारकघटत्वादिप्रकार-
 कत्व कारणतावच्छेदकं न सौ विनश्यदस्त्वौक्तिकसुखवि-
 शेषजन्यदृष्टत्वादिनिर्मिष्टदृष्टत्वादिनिर्विकल्पकत्वादि
 प्रत्यक्षापत्तिरिति वाच्यम् इत्याह सङ्गे निर्विकल्पकस्यैव
 प्रत्यासत्तित्वान्तरमभ्युपगमादित्वात्तदस्य तथापि सर्गाव-
 च्छिन्ननिर्विकल्पाकादपि इत्यापत्तेः सुकरतया कारणतावच्छेदके
 समकारकत्वस्यैव दानस्यैवैवध्यात् । विशेषलक्षणसर्गा-
 वच्छिन्नविषयतामाश्रित्यमादाव विनिर्गमनविरुद्धे कार्य-
 कारणभावोपपत्तेः । ज्ञानलक्षणायाः कार्यतावच्छेद-

अनु वदन्त्यादिप्रकारकप्रत्यक्षं वदन्त्यादिज्ञानं विनापि
साधकाने साधान्यसामान्यवदन्त्यादिप्रत्यक्षविशेषकप्रत्यक्षे-
न अभिचारकारणाय विषयत्वमपहृय प्रकारिताप्रवेशः ।
प्रकारिता चासौक्यिकी स्याद्वा तेन निर्विकल्पकजन्यमाय-
निकतद्विषयिकौतिकप्रत्यक्षे न अभिचारः । न चैव ज्ञान-
साधकसन्निकर्षौ कौतिकसन्निकर्षद्वयमेव यत्न वर्तते तत्र
ग्रीहक ज्ञान स्यादिति वाच्यं तत्र कौतिकासौक्यिकोभय-
सत्प्रकारितानुज्ञानस्यैव उत्पत्तेः विषयतायाः सादृश्य-
स्यादोषत्वात् । न च तत्प्रकारकज्ञानं विनापि साधकाने
योगजन्यमन्यतत्प्रकारकप्रत्यक्षे अभिचार इति वाच्यं
योगजन्यमन्यतत्प्रत्यक्षे टकतच्छात्र्यवच्छिन्नाभ्युत्पत्तेन प्रत्यक्ष-
विशेषस्यात् तत्प्रकारकज्ञानं विना योगजन्यमन्यपि तत्-
प्रकारकप्रत्यक्षजननात् योगजन्यमन्यं निर्विकल्पकजनक-
त्वात् । न च चक्षुःसंयोगजन्यनिर्विकल्पकसङ्कारेण
योगजन्यमन्यजनिते तत्प्रकारकप्रत्यक्षे अभिचार इति
वाच्यम् तत्र निर्विकल्पकजनकभूतचक्षुःसंयोगादि-
सत्त्वे तत्प्रकारककौतिकप्रत्यक्षस्यैव उत्पत्तेः अकौकि-
कप्रत्यक्षजनकयोगजन्यमन्यस्येऽपि यथोक्तकार्यकारण-
भावस्यैव बाधकत्वेनासौक्यिकप्रत्यक्षस्यावृत्तत्वे । न
चैव निर्विकल्पकोत्पत्तिकाले चक्षुःसंयोगादिनाशे
तद्विर्विकल्पकसङ्कारेण योगजन्यमन्यतत्प्रकारक-
साक्षात्कारो न स्यादिति वाच्यम् इदमपत्तेः । न चैव
तत्प्रकारकप्रत्यक्ष एव तज्ज्ञानस्य हेतुतया इदं रजतमिति
शुक्तिविशेष्यकमानसभ्रमे शुक्तिज्ञानस्याहेतुतया शुक्ति-
ज्ञानं विनापि तादृशभ्रमापत्तिरिति वाच्यं इदं रजतमिति
शुक्तिविशेष्यकमानसभ्रमस्यापि । शुक्तिज्ञानात्मकशुक्तिवि-
षयधीकारणसत्त्वे न यत्न कुलचिह्नमिति शुक्तिप्रकारक
स्वनियमात् । शुक्तिज्ञानविरहस्थले शुक्तिप्रकारकज्ञान
सामान्यकारणविरहादेव तदभावात् विशेषसामपीसहि-
ताया एव सामान्यसामग्र्याः फलोपघायकत्वात् । न चेदं
रजतमिति शुक्तिविशेष्यकमानसभ्रमस्य न शुक्तिप्रकारक
स्वनियमः शुक्तिप्रकारकज्ञानप्रतिबन्धकदोषसत्त्वे तत्र
तस्या योगाप्रकारत्वादिति वाच्यं शुक्तिमुख्यविशेष्य-
कतादृशमानसभ्रमस्थले तादृशदोषे मानामावात् साव
वाद्यशोक्तद्वेषेण ज्ञानसृज्यताया कार्यकारणभाव-
रक्षणे फलघटेन तथैव कल्पनात् । न चैव ज्ञानसोपमी
तमाने उपग्रीतस्य सुस्थविशेषपुत्रतया माने मानामाव ।
सुस्थविशेषपुत्रकृत्यस्य कार्यतानवच्छेदकतया सामग्र्यात्मान

ज्ञानत्वात्प्राप्तात् इति याच्यं मुख्यविशेषप्रत्यक्षं न स्थानि
बन्धनतया ज्ञानभावात् एव मुख्यविशेषप्रत्यक्षं न स्थानि
वात्, न चेवं ज्ञानसोपनीतभावनत् बहिरिन्द्रियजोपनीत
तभावेऽप्युपनीतस्य प्रकारत्वमुख्यविशेषप्रत्यक्षं न स्थानि
विषयतापत्तिरिति याच्यं सामान्यत्वव्याप्यलौकिकसत्त्व-
कर्मजम्यातिरिक्तस्य बहिरिन्द्रियजन्यतत्त्वस्य मुख्यविशेषप्रत्यक्ष-
प्रत्यक्षानुभवविद्यमानतया असीकृततया यावद्विशेषसामग्री
बाधदेव तदुपपन्नत् ज्ञानस्य तत्तदतिरिक्तस्यापि इदं
रजतमित्याद्युपनीतविशेष्यकधर्मस्य उपनीतमुक्त्यादि
मुख्यविशेषप्रत्यक्षतन्तुभवविद्यमानतोमासीकृतं न च तथापि
घटघटाद्यादिनिर्विकल्पकोत्तर जायमानेऽयं घट इत्यादि-
विशिष्टप्रत्यक्षे घटत्वादेश्च मुख्यविशेषप्रत्यक्षपक्षे लौकिक-
सत्त्वकर्मजप्रत्यक्षविशेषसामग्र्योपपत्त्यादिति याच्यम् तथाप्यसन्नि-
भाधके घटाद्यामे घटत्वादे प्रकारत्वमुख्यविशेषप्रत्यक्ष-
स्यापीदृशादिति । केचित्तु ससर्गवच्छिन्नतद्विषयतायाजि-
ज्ञानत्वेन कारणता योगजन्यसर्गजन्यसामान्यत्वव्याप्यप्रत्यक्ष-
प्रत्यक्षजन्यतद्विषयकप्रत्यक्षत्वेन कार्यता तद्विषयता । चालौ-
किकी प्राज्ञा तेन तत्त्वौकिकप्रत्यक्षेन व्यभिचारः । एवञ्च
तद्विषयकप्रत्यक्षत्वमात्रस्य कार्यतावच्छेदकतया इदं रज-
तमिति शुक्तिमुख्यविशेषप्रत्यक्षमानसबभ्रवोऽपि न शुक्तिज्ञान-
यिना बहिरिन्द्रियजोपनीतभावे उपनीतस्य मुख्यवि-
शेषप्रत्यक्षनिरासचोक्तक्रमेणेत्याहु रिति सत्त्वपे । ”
मीमांसकवेदान्तिभिस्तु अस्या प्रत्यासत्तित्वं नाङ्गीकृतम् ।
यथोक्त वेदाध्यपे । ”न च ज्ञान प्रत्यासत्तिः ज्ञानस्य प्रत्या-
सत्तित्वे अतुमानमात्रोच्छेदप्रसङ्गः ” इति । अस्यायमा-
शयः वज्रिवाप्यधूमवान् पर्वत इति परामर्शात्मकज्ञानस्य
अनुमितिहेतुताया र्थं स्वीकारात् तज्ज्ञानस्य च
वज्रिविषयकत्वेन तदुत्तर जायमानं वज्रिमान् पर्वत इति
ज्ञानमलौकिकप्रत्यक्षमेव साद्वानुमिति न च समानवि-
षयस्यत्वे अनुमितिसामग्र्या अलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्या
प्रतिबन्धकत्वेन नालौकिकप्रत्यक्षमपि तु अनुमिति-
भविष्यतीति चेन्न तादृशप्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावकल्पन-
स्याप्रासादिकत्वात् । अतएव इदं रजतमिति ज्ञान-
सन्निर्वननीयरजतविषयक न देशान्तरस्यानुभूतरजतवि-
षयकमुपनयमय्यादया ज्ञानमिति स्थितम् ।

ज्ञानवापी स्त्री काशोस्त्रे वापीरूपे तीर्थभेदे तदाविर्भागादि
कथा काशी० ११ क्र० ।

“घटोत्तम !, महाप्राज्ञ ! ऋष्यु पापापनोदिनीस ।

ज्ञानयज्ञ इ० ज्ञानं यज्ञ इत्याद्य । तत्राप्ये । “ब्रह्माग्नायपरे यज्ञ यज्ञेनैवोपजुह्वति” इति वाक्येन तत्त्वज्ञानस्य यज्ञ-रूपत्वसुक्तम् । अत्रार्थः । अपरे कर्मयोगिनो विनक्षणा संन्यासिनः ब्रह्म तत्पदार्थं अग्निरिव होमाधारत्वात् तस्मिन् यज्ञं प्रत्यगात्मानं त्व पदार्थं यज्ञेनात्मनैव उपजुह्वति त्वपदार्थाभेदेनैव तत्स्वरूपतया पश्यन्तीत्यर्थः । “मद्याया यज्ञता नृणां ज्ञानयज्ञो न रोचते । प्रत्युत ज्ञानयज्ञे तु प्रहर्षो जायते भवतः” श्रुतिवचि० धृतवाक्यम् ।

ज्ञानयोगः पु० युज्यते ब्रह्मज्ञानेन युज-करणे षज् ज्ञान मेव योगः । ब्रह्मज्ञानप्रसाधने जागर्धनिष्ठाभेदे । “लोके ऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयाऽनघ । । ज्ञानयोगेन सांख्यानो कर्मयोगेन योगिनाम्” गीता ।

ज्ञानलक्षणं स्त्री ज्ञान ज्ञानभेदो लक्षण स्वरूप यस्या । न्यायमते अलौकिकप्रत्यक्षसाधने सूक्ष्मकर्मभेदे उपनय-यन्त्रे १०१५ पु० विवृति । मधुरानाघेन तु अन्यथैव सामान्यलक्षणाज्ञानलक्षणयोर्भेदो दर्शितः यथा “न च सामान्यप्रकारकज्ञानस्यैव सामान्यलक्षणात्वे जान-लक्षणासामान्यलक्षणयोः कार्यकारणभावे को भेद इति वाच्यं कारणतावच्छेदकभेदेन कार्यतावच्छेदकभेदेन च भेदात् । सामान्यलक्षणायाः कार्यकारणभावस्तु तत्तत्सम्बन्धावच्छिन्नघटत्वादिप्रकारितागालिज्ञानत्वेन, स्वरूपतस्तत्सम्बन्धावच्छिन्नघटत्वादिप्रकारितागतत्तत्सम्बन्धावच्छिन्नघटत्वाद्यान्ययतागालिमुख्यविशेष्यकप्रत्यक्षत्वेन, यावत्तस्य कार्यतावच्छेदकावटकत्वे ऽपि विनिगमना-विरूपेण सकृच्चटभानम् । समवायसम्बन्धेन घटत्व-प्रकारकज्ञानानन्तर कालिकादिप्रत्यक्षेन घटत्वादिप्रकार-कमिच्छिन्नघटविषयकप्रत्यक्षस्य समवायसम्बन्धेन घटत्व-प्रकारेण घटत्ववतः कालादेः प्रत्यक्षस्य च वारण्याय सम्बन्धान्तर्भावः । घटत्वादिप्रकारकज्ञान विनापि द्रव्यत्वादिसामान्यलक्षणया जायमाने द्रव्यात्वादिप्रकारक-घटादिप्रत्यक्षविशेष्यकप्रत्यक्षे व्यभिचारवारण्याय कार्यता-वच्छेदे घटत्वादिप्रकारिताकेति । प्रकारित्यधुर्मात्रिक-वाच्यं तत्र घटत्वादिप्रकारकज्ञाना विभाषि द्रव्यात्वादि-विशिष्टद्रव्यात्मकघटत्वादिनिर्दिष्टकृत्योत्तरं द्रव्याय-सामान्यलक्षणया जायमाने यावदुच्यतेविशेष्यकप्रत्यक्षे-लौकिकसूक्ष्मकर्मभेदादया घटत्वप्रकारके न व्यभिचारः । न च तथापि कालिकादिप्रत्यक्षेन स्वरूपतो घटत्वादि-प्रकारकज्ञानात्मकगण, विशेष्यकसमवायसम्बन्धेन

प्रकारकप्रत्यक्षोत्तरं द्रव्यत्वसामान्यलक्षणया जाय-माने यावदुच्यतेविशेष्यकप्रत्यक्षे उपनयमस्योदया-समवायसम्बन्धेन स्वरूपतो घटत्वप्रकारके व्यभिचार-इति वाच्यम् । यद्योक्तकार्यकारणभावस्यैव बाधक-त्वेन तत्र समवायसम्बन्धेन घटत्वस्याप्रकारत्वात् । घटत्वप्रकारकज्ञान विनाऽपि जातिस्वरूपेण गोत्यादि-जात्यन्तरप्रकारकज्ञानाद् जायमाने जातिस्वरूपेण घट-त्वादिनिश्चितजातिप्रकारकनिश्चितजात्यान्यप्रत्यक्षे व्य-भिचारवारण्याय स्वरूपत इति घटत्वादिप्रकार-ताविशेष्येण, यद्योक्तकार्यकारणभावस्यैव बाधकत्वेन तत्र कथञ्चित्पि स्वरूपतो घटत्वादेरप्रकारत्वात् । कालिक-सम्बन्धेन स्वरूपतो घटत्वादिप्रकारकप्रत्यक्षोत्तरादितो जाय-माने विशेष्ये विशेष्यणानि रोत्या समवायसम्बन्धेन घटा-दिप्रकारकघटत्वादिद्रव्यादुपनीतमाने व्यभिचारवारण्याय मुख्यविशेष्यकप्रत्यक्षे । उपनीतमाने च घटो न मुख्यविशेष्य-वच्चिरिन्द्रियस्यैव उपनीत विशेष्यतया भासते इति नि-यनात् । मुख्यविशेष्यकप्रत्यक्षलौकिक प्रादुर्भूतेन कालि-कसम्बन्धेन स्वरूपतो घटत्वादिप्रकारकलौकिकसूक्ष्मकर्मभेदा-जायमाने लौकिकलौकिकोभयघटत्वप्रकारिताशास्त्र्य-वट इति घटसुखविशेष्यकलौकिकप्रत्यक्षे न व्यभिचारः । अथ तथापि कालिकसम्बन्धेन स्वरूपतो घटत्वप्रकारक-वारण्याजायमाने समवायसम्बन्धेन घटत्वप्रकारकसुखवि-शेष्यकमानसोपनीतमाने व्यभिचारो मानसोपनीत विशेष-णतयैव भासत इति नियमाभावात् तत्र कालिकसम्बन्धेन घटत्वप्रकारेण प्रत्यक्षं न तु समवायसम्बन्धेन घटत्वप्रकार-कमिच्छिन्नघटादि घटत्वादि घटादिप्रकारोत्तर जायमाने परम्परासम्बन्धेन घटत्वप्रकारकमानसोपनीतमाने व्यभि-चारो दुर्गिर तदनभ्युपगमे तादृगप्रकारोत्तर निश्चि-नघटाद्यसाक्षात्कारानुपपत्ते द्रव्यत्वप्रकारकज्ञानस्याऽप्र-त्यासत्तित्वात् इति चेन्न लाघवात् यद्योक्तप्रत्यक्षे कार्य-कारणभावकत्वेन यद्योक्तमानसे घटादिनं मुख्यविशेष्य-किन्तु चक्रव्यूहवत् घटत्वप्रतिभो भवत्येव भासत इत्येव-कल्पयति यद्योक्तकार्यकारणभावस्यैव बाधकत्वात् तत्तदुप-नीतमानान्यत्वप्रत्यक्षे गोत्यात् सर्वत्रैव मानसोपनीतमाने-उपनीत यदस्य मुख्यविशेष्यतया भासते इति नियमा-भावात् । अस्ति बाधक एव मानसोपनीतस्य प्रकार-विशेष्यत्वलक्षणाद्विशेष्यविशेष्यकत्वस्युपपत्तः । एव घटत्व-प्रकारो द्रव्यप्रकारोभयविशेष्यकप्रकारकप्रकारकज्ञानान्तरं ।

ज्ञानवाया सद्यस्मि कथ्यमाना भवाऽधुना ।
 अनादिदिशि सद्यरे इरा देवयुगे स्ने । । प्रायः कुत-
 सिदोपानवरन् खैरमितकृत । न वर्धन्ति यदाऽध्यासि
 न प्रायर्त्तन् निष्प्रगाः । जलाभिषाघो न यदा ज्ञान-
 पानादिकर्मणि । क्षीरसादृश्योरेव यदाशीष्ज-
 दर्शनम् । प्रथिव्यां नरसङ्घारे वर्त्तमाने कचित् कचित् ।
 निर्वाणकमलजले श्रीमदानन्दकाननम् । महाशुभान
 सर्वेषां वीजानां परमपरम् । महाशयनसुप्तायां जलनां
 प्रतिबोधकम् । ससारसागरावर्त्तयन्तुतरणकम् ।
 यातायातातिविक्षिप्तजन्तुविश्राममण्डपम् । अनेन
 जन्मपुण्यितकर्मस्रजच्छिद्वारम् । सखिदानन्दनिसव
 पर मङ्गल रसायनम् । सुखसन्तानजनक मोक्षसाधन-
 सिद्धिदम् । प्रविष्टं मेलेमेतत् स ईशानो जटिलजटा ।
 लसन्निभूलविमलरश्मिजालसमाकुल । बाललोके
 महालिङ्ग वैकुण्ठपरमेष्ठिनोः । महाह्रमहमिकायां
 प्रादुरास यदादित् । ज्योतिर्मयीभिर्मांलामि परित
 परिवेष्टितम् । छन्दैर्न्दारकधीयां गन्धामाञ्च निर-
 न्तरम् । सिद्धानां योगिना सोमैरर्चमान निरन्तरम् ।
 गीयमानञ्च गन्धैः स्रयमानञ्च चारणैः । अङ्गहारै-
 रपसरोमि सेव्यमानमनेकधा । नोराज्यमान सतत
 नागोर्भिमण्दिदोषकैः । विद्याधरोक्किरीमिक्षिकास
 जतमण्डलम् । अमरीचमरीराजिगीयमानमित
 स्ततः । तस्येशानस्य तस्मिन् ब्रह्मेष्वा ह्रमवसदा ।
 क्षपयामि महालिङ्ग कलसैः शीतशैर्जलैः । च
 खाम च त्रिगुणैश्च दक्षिणायोपकण्ठत । कुण्ड
 प्रचखल वेगेन रुद्रो रुद्रपुर्धर । प्रथिव्यावरणाम्नासि
 निष्प्रान्तानि तदा स्ने । भूमसायाह्वयगुणैर्यैरिय पशुधा
 हता । तेजसैः क्षपयाञ्चक्रे दुष्पदैरन्यदेहिभिः ।
 त्वपारेकाविवर्द्धैर्जलपूकौवहारिभिः । समगोभि
 रिवाभ्यश्चैरन्यैर्ज्योमपत्तवत् । ज्योत्स्नावदुष्पक
 ऋषयैः पावने यन्मुनामयत् । पीयूषवत् स्वादुतरैः
 सुखस्यैर्गंगाङ्गवत् । निष्पापधीरकुम्भीरैरारुह्यैः पापि
 यन्मवत् । विजिताक्षमहागन्धैः पाटलाभोद-
 कोदिभिः । अहहर्षसोक्तानां मनोमयनहारिभिः ।
 अज्ञानतापधनप्रप्राणिमायैकरश्मिभिः । पञ्चाक्षरानां
 कलसैः क्षपयातिफलमदैः । अत्रोपसर्गिहृदयलिङ्ग
 त्रिगुणैर्द्वैभिः । अज्ञानतिमिराकौमैर्ज्ञानदाननिदा
 नकैः । विश्वभक्तुंरुमास्यैरुष्मातिषुषकारिभिः ।

महावन्द्यवृक्षातमहायज्ञिनिधाविभिः । बह्वर्कभार
 कलसैः स ईशानो षटोङ्गवः । सङ्कलनः क्षपया
 कास सङ्कलनसः । ततः प्रसन्नो भवतान् विद्याला
 विप्रबोधन । तदुपाय तदेयान् रुद्रं रुद्रपुर्धरम् ।
 तव प्रसन्नोऽस्मीयान् । कर्मबानेन हृतम् । प्रसन्नान्य-
 पूर्वैश्च भमातिमीतिकारिणा । ततस्तु जटिलेजान नर
 मूर्द्धि तपोधन । । 'अदेय न तवाभ्यस्त महाद्यमपरा-
 यण । ईशान उवाच । यदि प्रसन्नो देवेय । वरयोभ्यो-
 ऽङ्गप्रह यदि । तदेतदस्तु तीर्थं तव माञ्ज्वाञ्च रुद्र ।
 श्रीविश्वेश्वर उवाच । तैर्भ्योऽस्मिन्मयीर्भ्यः त्रिव-
 तीर्थमिदं परम् । शिरो प्राणमिति मूः शिवशब्दार्थ
 चिन्ताः । तच्च ज्ञान इवीभूतमिह मे महिमोदवात् ।
 अतो ज्ञानोदनामैतत्तीर्थेनैर्लोकाविश्रुतम् । अत्र
 दर्शनमात्रेण सर्वपापैः प्रमुच्यते । ज्ञानोदतीर्थसङ्कल-
 दम्भमेघफल लभेत् । स्मरणाचमभाभ्याञ्च राजसूयाच-
 नेधयोः । फलशुतीर्थं नर ज्ञात्वा सन्त्यज्य पिता
 महात् । यत् फल समवाप्नोति तदत्र आह्वयकत्वा ।
 शुच्युपसिताहस्यां व्यतीपातो यदा भवेत् । तदत्र
 आह्वयकरणाह्वयाकोटिफल भवेत् । यत् फल समवाप्नोति
 पितृन् सन्त्यज्य शुक्लैः । तत्फल कोटिपुञ्जित ज्ञानतीर्थे
 तिगोदकैः । सखिहृत्वां कुर्वन्मे तमोपको विवस्वति ।
 यत्फल पिण्डदानेन तज्ज्ञानोदे दिने दिने । पिण्ड-
 निर्धनयेषां ज्ञानतीर्थे सुतैः जतम् । मोदन्ते त्रिव-
 लोके ते यावदाहृतसङ्गवत् । अहस्याञ्च षटर्दशाष्टप-
 वाशी नरोत्तम । प्रातः स्नात्वाऽथ पीत्वाभ्यस्नानविष्णु-
 मयो भवेत् । एकादश्याष्टोत्तराश्र प्रायेह यक्षमुक-
 लयम् । हृदये तस्य जायन्ते तीर्थे विष्णुशययम् ।
 ईशानतीर्थे य ज्ञायाद्विषेपात् सोमवाचरे । सन्त्यज्य
 देवर्षिपितृन् दत्त्वा दान समञ्जित । ततः समन्त्रं
 श्रीलिङ्गं महासम्भारविहारैः । तत्रापि दत्त्वा नागा-
 यान् जतकल्यो भवेत्तर । उपाय समग्रा ज्ञानोदे यत्
 पाप कासलोपजम् । अथेन तदपाह्वय ज्ञानयान्
 जायते नर । शिवतीर्थमिदं मोक्ष ज्ञानतीर्थमिदं
 शुभम् । तारकास्यमिदं तीर्थं भोजतीर्थमिदं ज्ञतम् ।
 अरवादि पापीषो ज्ञानोदे वीथते पुत्रम् । दर्शनम्
 स्मरणात् ज्ञानात् मानाह्वयैर्दिव्यैः । वाकिनी-
 गाकिनीभूतमेतदेतान्तराक्षरा । यक्षकुलान्कोटाङ्गाः

कावकपी'युपहा' । अवरापकारविस्फोट'तीयक-
'वर्धका' । सर्वे प्रथममायानि शिपतीर्थजलोष्णात् ।
ज्ञानोदतोर्धपानोर्धैर्लिङ्ग यः क्षपयेत् सुधी । सर्व-
तीर्थोदकैस्तेन ध्रुव सक्षिप्य भवेत् । ज्ञानरूपोऽह
मेवाह द्रवमूर्ति विधाय च । जायविध्वंसन कृत्यां
कुर्व्यां ज्ञानोपदेशनम्" इति टप्पा परान् यन्भुक्तलैवा-
न्तरधीयत । कृतक्यमिवाज्ञान सोऽप्यसत् त्रिगुणश्च ।
दैवानो जडिनो रुद्रस्तत्पीत्वा परमोदकम् । अवाप्त
वान् पर ज्ञान येन निर्दृतिमाप्तवान्" ।

ज्ञानसाधन न० ६३० । इन्द्रिये २ तत्त्वज्ञानसाधने अथप
मननमिन्द्रियासनादौ च ।

ज्ञानापीड ३० ६३० । ज्ञानजसंस्कारनामके विस्तरणे ।

ज्ञानाभ्यास ३० ६३० । ज्ञानसाधनप्रवणत्वाद्वाच्यौ "तच्चिन्तनं
तत्कथनमन्योन्यं तत्प्रबोधनम् । एतदेकपरत्वञ्च ज्ञाना-
भ्यास विदुर्बुधाः" इत्युक्तलक्षणे २ मननादौ च । बोधा-
भ्यासादयोऽप्यत्र । "सर्गादावेव मोक्षश्च दृश्यं नाप्येव
तत्सदा । इदं जगदहश्चेति बोधाभ्यास विदुः परम्"
वेदान्तशा० ।

ज्ञानासन न० "अथान्यदासनं कृत्वा सर्वव्याधिनिवर्जनम् ।
योगाभ्यासी भवेत् क्षिप्रं ज्ञानासनप्रसादतः । दक्षपादो-
रमूले हं वासपादतल तथा । दक्षपादतल टक्षपात्रे सं-
योज्य धारयेत् । एतज्ज्ञानासन नाम ज्ञानविद्य प्रका-
शकम् । निरन्तरं यं करोति तस्य मन्यं क्षया भवेत्"
इति रुद्रयामलोक्ते कासनभेदे ।

ज्ञानिन् त्रि० ज्ञानमध्यम्य इति । १ ज्ञानयुक्ते ब्रह्मवाक्ता
कारयुक्ते "चतुर्विधा भजन्ते माम्-ध्यातौ जिज्ञासुरर्था-
धीं ज्ञानी च भरतर्षभ ।" "ज्ञानिनामपि सर्वेषां मद्ग-
तेनान्तरात्मना" गीता २ बोधयुक्तमात्रे त्रि० ज्ञानिनो
मनुजा मय्यं किन्तु ते न हि केवलम् । यतो हि
ज्ञानिनः सर्वे पशुपक्षिमुगादयः देवीमा० ज्ञान-+अप्यर्थे
मत्पुं मय्यं च । ज्ञानवदव्यक्तार्थे "सङ्गना जन्मानासने
ज्ञानवान् मां प्रपद्यते" गीता । उभयत्र स्त्रिया ङीप् ।

ज्ञानेन्द्रिय न० ज्ञायतेनेन ज्ञा-करणे ल्युट् ज्ञान
साधनमिन्द्रियम् कर्म० । १ ज्ञानसाधने इन्द्रिये ज्ञातादौ
"ज्ञानेन्द्रियाणि श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाश्च नासिका । ज्ञाने-
न्द्रियाणि विषया" शा० त्रि० । इन्द्रियग्रन्थे विवृति ।
"एताव्वाकाशादीना सात्विकाग्नेयो व्यक्तेभ्यः" पृथक् २
क्रमेणोत्पन्नानि यथोक्तं देवीभागवते । "पञ्चभूतस्य-

त्वाशै श्रोत्रादीना वसुध्वव । ज्ञानेन्द्रियाणां
राजेन्द्र ! प्रत्येकमिति निश्चितम्" । क्रमशो दिग्वाताक-
प्रचेतोऽश्विनो ज्ञानेन्द्रियाणां देवता । ग्रन्थस्यैकपरस-
यन्वाश्च क्रमशो ज्ञानेन्द्रियाणां विषया ।

ज्ञापक त्रि० ज्ञा-णिच् ल्यु । बोधके ।

ज्ञापन न० ज्ञा-णिच्-ल्यट् । बोधने ।

ज्ञीप्सा स्त्री ज्ञाप-सन्-भावे अ । ज्ञातृमिच्छायाम् ।

ज्ञीप्सामान त्रि० ज्ञाप-सन्-कर्मणि ज्ञानच । ज्ञातृनि-
मिश्रभावे । "ज्ञाघृष्टुःस्थायिणी ज्ञीप्सामान" पा० ।

ज्ञेय त्रि० ज्ञा-कर्मणि यत् । बोद्धव्ये । यथा व्याकरणादि
पाणिन्यादेशे 'यैकदेशार्थमपि' शा० भा० । २ ज्ञातृ योष्ये
ब्रह्मणि च । "ज्ञेयं यत् तत् प्रच्छामि यद् ज्ञात्वाऽहं
तमश्नुते । अनादिमस् परं ब्रह्म न स न तन्नासदुच्यते ।
सर्वतः पाणिपादं तत् सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् । सर्वतः
श्रुतिमल्लोके सर्वमाहृत्य तिष्ठति । सर्वेन्द्रियगुणाभास
सर्वेन्द्रियविवर्जितम् । असक्त सर्वश्रेष्ठैव निर्गुण गुण-
भोक्तृ च । बहिरन्तश्च भूतानामधरं चरमेव च ।
रुद्रस्यात् तदविज्ञेयं दूरस्थं चान्तिके च तत् । अवि-
भक्त विभक्तोपु विभक्तमिव च स्थितम् । भूतमर्तुं च
तज्ज्ञेयं यस्मिन् प्रभविसु च । ज्योतिषामपि तज्ज्ञो-
तिस्तमस परस्यते" । "ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्य हृदि-
सर्वस्य धिष्ठितम्" गीता ।

ज्या जरारा क्रा० पा० पर० अक० अनिट् । जिनाति अ-
ज्यासीत् । जिज्यौ जिज्यतु । जिम ।

जग्रा स्त्री ज्या-कर्मणा० यक् त्रि० । १ घटुर्गुणे अमरः
तस्य निरन्तराकर्षणेन घटयो जराकरणात्तथात्वम् ।
२ वसुधायां तस्याः प्रतिक्षणं क्षीयमाणात्वात् तथात्वं
श्मातरि क्षमसवेन तस्याः ययोहामेक्षयात्वम्
भेदि० । गोमल्लोलान्तर्गते घृतराकारक्षेपस्थेन्द्रस्यानात्
उभयपार्श्वसंक्रमेण ३ घटलरेखाभेदे । क्रमजग्रायन्दे २१०२
पृ० जीवायन्दे ११२५ पृ० ४४२२म् । ताव चतुर्विंशतिकस्थि-
कास्तत्र क्रमज्यायन्दे उक्तावशिष्टा उत्क्रमज्यामानसस्थ्या-
ङ्गाश्च स्र० सि० उक्ता यथा "समयोरन्वयसकारसमट् का
सनीश्वरा । इष्टैकारूपपददृष्टा सागरार्थैकतायना ।
अल्लवेदानपाद्गर्धादिङ्गनाक्षत्रार्थैकजरा । नगान्धरवि-
यक्ष्ण्डारूपवरणिश्वराः । शरार्थैकतायैकाभुजङ्गलि
शरेन्दवः । नवरूपमहीप्रेकागजैकाङ्गनिशकरा । गु-
णाशिरूपनेत्राणि पायकान्निगुणाश्चिन् । वस्त्रार्थैकज-

पञ्चासुरहन्तं नगाग्निम् । नपाटनवनेत्वापि पापकैक्य
मान्यः । गजान्निवागरगुप्ता छतृक्षमप्यार्द्धपियङ्गका ॥
जग्रावातवारणं न० श्याया श्यापात वारयत्यनेन वारि-
करणे स्युः । गोधायी जग्रापातवारणार्थे धाम्निना
जग्राग्निहर्त्रे चर्मभेदे व्यतरः । [लि०सेदि० ।
जग्राणि स्त्री जग्रा-नि । १ययोहानौ रतिटन्वाम् २जीवे
जग्रायस् लि० अतिगयेन प्रमथ्यो दृष्टो वा प्रमथ्य+दृष्ट+श
रियण् जु जग्रादेशः रियण्णि आदेराणस् । अतिदृष्टे
२जीवे १प्रयत्नो च । “जग्रायान् प्रथिव्या जग्रायानन्
रीक्षाजग्रायानेभ्यो कोकेभ्य” छा०उ० । स्त्रियां ङीप् ।
“जग्रायवी चेत् कर्मण्यस्ते मता बुद्धिर्जनाह्नः । गीता
जग्रा गतो भ्या० आत्म० सक० अदिट् । जग्राते अज्योष्ट
जुजुग्रे । [अज्युत्तु अज्योतीत् । जुज्योत ।
जग्रात दीप्तौ भ्या० पर० सक० षेट् । ज्योतति रन्ति ।
जग्रात दीप्तौ भ्या० आत्म० अक० षेट् । ज्योतते अज्योतिष्ट ।
जुजुग्रे । अदिट् । अजुज्योतयत् । जग्राति ।
जग्रे ष लि० अतिगयेन दृष्ट प्रमथ्यो वा दृष्ट+प्रमथ्य+श दृष्टन्
जग्रादेशः ॥ अतिदृष्टे २प्रमथ्ये ३अपज्जे भ्रातरि ४अपज्ज-
भगिन्यां स्त्री । १अश्विन्यादिनक्षत्रेषु पृष्ठादमे नक्षत्रे स्त्री
तद्रूपदि अक्षे पागद्वे ४८७ प्र० दृश्यम् । अक्षे नक्षत्र-
युक्ता यौर्ण्यमासी षण् षष्ठी वाणिन् मासे पुनरप्य
सञ्ज्ञात्वात् सुखः । ३अष्टे ज्येष्ठमासे सेदि० । गौरा-
ङीप् । ७दृष्टगोधिकार्यां स्त्री गन्दरत्ना० ।
तस्या दिग्भेदे इतफल ति० त० उक्तं यथा
“विचं मेषाणि कार्यसिद्धिरसृष्टा यक्ने कुताये
भयस्यामग्निभयं सुरहिपि कलिर्लोभं सप्तद्रावये ।
यायव्यां वरयस्त्रगन्धसिखि दिव्याङ्गनां चोत्तरे येयान्यां
वरणं भुव निगदत दिग्लक्ष्णं सञ्ज्ञने । ज्येष्ठीरुते
कुतेऽप्येवमुचुः कैषिञ्च कोविदा “अधिकं दृष्टगोधिकार्यद्वे
२६१७७८० दृश्यम् । दसम्यमाङ्गुली स्त्री ज्येष्ठमा० दृष्टगो
स्त्री राजनि० तस्याः पार्वत्याः प्रथमं हिमालयाज्जातत्वात्
तथात्यम् । १०परिणीते मर्धुरधिकस्त्रे जहाजने नायि
काभेदे रतिमह्वरी । अष्टम्रा प्रथमोत्तमायां ज्येष्ठम
गिन्याम् ॥ अश्विनीदेव्या स्त्री । तदुत्पत्त्यादिकथा पञ्चप०
उत्त० अ० उक्ता यथा “नारी प्रणम्य पुनर्देवा ममन्द । क्षीर-
सागरम् । तस्मिन् प्रमथ्यमाने ह भया देवैश्च भाविनि । ।
ज्येष्ठा देवी सत्यमया रक्तजम्बासहस्रता । उषस्पदा वा-
ङ्मनीहेवान् किं कर्तव्यं भवेति वै । तामत्र नृप सदा

तेषां सर्वे देवगणा भगम् । तेषां मङ्गलान्ते निजं
कथञ्च संप्रवर्तत । तत्तं स्थानं प्रवक्ष्यामि वाचसा
शुभाशने । । यश्च नेत्र कपासास्त्रिमङ्गलभादिभिः श्रुतम् ।
भाषन्ते पश्य नित्यं सधन्यन्तवादिना । सन्ध्याकाशे
च ये पापाः स्वपत्निं भवन्तेव । तेषां वेदप्रति
सतिष्ठ डाण्डारिद्र्यदायिनी । कपासकेशमङ्गलास्त्रि
तयाङ्गाराणि यत् तत् । तत् तं सतिष्ठत्यान भविष्यति न
समय । पतन्ता पादयो गौर्वा यस्याचामति दुर्मति ।
त भजन् सदा देवि । कमुद्रेषादता भगम् । कपाङ्कार
कपासाङ्गनालुकायसचर्मभि । दन्तघावनकङ्कालो
भविष्यन्ति नराधमा । रमन् भविना देवि । तेषां
वेदसु नित्यम् । तिसृषिष्टञ्च नक्तञ्च कानिक्कमिषु
मङ्गलम् । एताक विष्टपराङ्मुखं मित्तकोपातकोकलम् ।
अन्धायु श्रीफन ये ये खादयन्ति नराधमा । तेषां मृजे
तव स्थानं देवि । दारिद्र्यदे । सदा । इत्यादिभ्यं चरा
सर्वे ते ल्येवर्वा कनिष्वभाम् । पुनश्च भजन् चकु
चोराधि सुसमाहिताः । । १२ नादलातायां ब्रह्मप्रति-
भूताया देव्या स्त्री "रौद्री विन्दोक्तो नादाल्लोवा
शोलादजायत । यामा, ताभ्यं सप्तत्युक्ता ब्रह्मह्वरमा-
धिपा " या० ति० । १२ परमेश्वरे पु० । "रिपानः प्राच्य
प्राच्यो जग्रेष्ठ चैव प्रजापति" विष्णु च० । १३ प्राच्ये
"प्राच्यो वा जग्रेष्ठय चैव" छा० उ० । काशीसे
१२ गौरीभेदे स्त्री जग्रेष्ठस्थानशब्दे विवर्ति ।
जग्रेष्ठतात पु० तातस्य जग्रेष्ठ राज० पूर्णनि० । पितृरप्यजे
श्वातरि (जेटा) । [राजनि०]
जग्रेष्ठवला स्त्री जग्रेष्ठ वल यस्याः । सङ्गदेव्यां सतायां
जग्रेष्ठवर्णं पु० व्रणानां जग्रेष्ठः राजद० पूर्णनि० कर्म० वा ।
माङ्गणे तस्य सर्ववर्ष्यं चोत्तमाय तपाय । २२ चैव
यर्थे च । [स्थानशब्दे विवर्ति ।
जग्रेष्ठवापो स्त्री काशीम्यजग्रेष्ठम्यान्त्ये वाशीभेदे जग्रेष्ठ
जग्रेष्ठश्चयू स्त्री जग्रेष्ठ मास्या चयू र्विच यस्याय पु०
ज्ञाय । पत्न्याः जग्रेष्ठभगिन्यां (बहुयावी) हेमच० ।
जग्रेष्ठसामन् न० नित्यकर्म० । सामभेदे । तस्य साम
"मूर्धनं दिवो वरति इयिष्या वैश्वानरश्चत चजातभ-
ग्निम् । कवि सञ्जाजमतिथिं जगनामाध्वं, पाल
जनयन् देवाः" सामाच० । १२० । १२० । २० । १२० ।
इत्याद्यां गोयमानम् "वामदेव्यं बह्वृताम चैव उवाच-
रचनरम् । तन्वा उवाचकृतं च बह्वृता तव परमम् ।

आज्रदोहानि सामानि शान्तिक भावद्वानि च ।

पश्चिमे द्वारपालौ तु पठेता सामगौ तथा । इति

दानपारिजातपुत्रवाक्यम् ।

जत्रैष्ठस्थान न० । कायोस्ते तीर्थभेदे तत्स्थानमाहात्म्यादि
कथा काशीय० ६१ ख० ।

“यमनेहसमारभ्य सन्दराष्ट्रो विनिर्यये । अष्टीन्द्र-
सुतया शार्ङ्गं रुद्रेणोत्तेन्द्रगामिना । त वासर पुर-
श्चय अथाह नियमं वदम् । जैगीपव्या महाभेदा
कुम्भयोने । महाकृती । विपमेक्षणापादाङ्ग समीक्ष्यो
यदा पुन । तदाभुविपु यमपि भक्षयिष्यामि चेत्यहो ।
कुतश्चिद्वारण्यायोगादथ वा शम्भुनुग्रहात् । अनन्त्रपिबन्
योगी जैगीपव्यः स्थितो मुने । । त शम्भुदेव जानाति
मान्यो जानाति कथन । अतएव ततः प्राप्त प्रथम
प्रमथाधिप । ज्यैष्ठशुक्लचतुर्दश्यां सोमवारानुवाधयोः ।
तत्पूर्वणि महायात्रा कर्त्तव्या तत्र सामयै । ज्यैष्ठ-
स्थान ततः काश्यां तटाभूदतिष्ठत्यदम् । तत्र लिङ्गं
समभवत् स्वयं ज्यैष्ठेश्वराभिधम् । तद्विद्वदर्थनात्
पुंसा पाप जन्मयताज्जितम् । तमोऽर्कोदयमाथेव तत्-
त्वादेव नश्यति । ज्यैष्ठवाप्या नरः स्नात्वा तर्प-
यित्वा पितामहान् । ज्यैष्ठेश्वर समासोक्त्य न भूयो
जायते भुवि । व्याधिरासीत् स्वयं तत्र ज्यैष्ठेश्वरसमीपतः ।
सर्वसिद्धिप्रदा गौरी ज्यैष्ठा नाम समन्ततः । ज्यैष्ठे
भासि सिताक्ष्यां तत्र कार्यो महावृत्तयः । रात्रौ
जागरण कार्यं सर्वसम्पत्सम्पदये । ज्यैष्ठा गौरीं
नमस्कृत्य ज्यैष्ठवापीपरिभुता । सौभाग्यभाजनं भूयाद्
योषा सौभाग्यभागपि । निवास कृतवान् शम्भुः क्षिप्रम्
स्थाने यत स्वयम् । निवासेय इति ख्यात लिङ्ग
तत्र पर तपः । निवासेश्वरलिङ्गस्य सेवमात् सर्व-
सम्पदः । निवसन्ति ऋद्धि नित्य नित्य प्रैति पद पुनः ।
ज्ञात्वा शार्ङ्गं विधानेन ज्यैष्ठस्थाने नरोत्तमः । ज्यैष्ठां
हस्ति ददात्येव पितृभ्यो मधुसर्पिषा । ज्यैष्ठतीर्थेश्वरे
काश्यां दत्त्वा दानानि शक्तितः । ज्यैष्ठान् स्वर्गान-
वाप्नोति नरोभोक्षश्च गच्छति । ज्यैष्ठेश्वरोऽस्य प्रथमं
काश्यां श्रीश्रीर्धर्मिनैः । ज्यैष्ठा गौरी ततोऽभ्यस्य
सर्वज्यैष्ठसमीपस्थमि ” ।

तत्र ज्यैष्ठिः सख्यपविङ्गन्तु ज्यैष्ठेश्वराभिध महादेवस्य
नित्यमनूतम् वक्तुं काशीय० १२ ख० ।

“सर्वेश्वरपि विद्वानां मौक्तिक कतिवाससः । योहा-

कारेण शिखा चेया सोचनानि त्रिषोचन । गोकर्ण-
मारभूतेषौ तत्कर्णौ परिकीर्त्तितौ । विश्वेश्वराभि-
सक्तौ च द्वावेतौ दक्षिणौ करौ । कर्णेशमणिकर्णौ
द्वौ करौ दक्षिणेतरो । कालेश्वरकपर्णौ चरणा-
यतिनिर्मलौ । ज्यैष्ठेश्वरो नित्यस्वयं नाभिर्धौ मध्यमेश्वरः ।
कपर्दोऽस्य महादेवः शिरोभूपा श्रुतीश्वरः । चन्द्रेशो
हृदयन्तस्य आत्मा वीरेश्वरः परः । लिङ्गं तस्य तु
केदारः शुक्रं शुक्रेश्वरं विदुः । अन्यानि यानि लि-
ङ्गानि पर कोटिमितानि च । ज्ञेयानि नखसोभानि
वपुषो भूषणान्यपि । यावेतौ दक्षिणौ हस्तौ नित्य
निर्वाणदौ हि तौ । जन्तूनामस्य दत्त्वा प्रतप्ता
मोहसागरे ” ।

जत्रैष्ठामूलोत्थ पु० ज्यैष्ठा मूल वा नक्षत्रमर्हति पूर्णमा-
स्याम् ६ । ज्यैष्ठे भासि तन्मासीयपूर्णिमास्या हि ज्यै-
ष्ठामूलयोरन्यतरस्य योगसम्भाषात्तस्य तथात्वम् । यथा च
तस्य तथात्वं तथा कार्तिकशुद्धे १६४८ पु० दर्शितम् ।
जत्रैष्ठाम्बु न० नि० कर्म० । तद्युक्तप्रचालने जले वैद्यकप-
तस्यातीव श्रेष्ठगुणत्वात्तथात्वम् ।

जत्रैष्ठायम पु० ज्यैष्ठ आश्विनो यस्य । “यस्मात् त्रयोऽप्या-
श्रमिणो ज्ञानेनाज्ञेन चान्वहम् । ऋहस्येनैव धार्यन्ते
तस्मात् ज्यैष्ठायमो ऋद्धी” मनुक्तेः । गार्हस्थ्याश्रमयुक्ते
कर्म० । ऋहस्येनाश्रमे च “ऋहस्यो ब्रह्मचारी च वान-
प्रस्थोऽयं भिक्षुकः । चत्वारयाश्रमाः प्रोक्ताः सर्वे
गार्हस्थ्यमूलका इत्युक्तेः स्य सर्वश्रमपोषकत्वेन श्रेष्ठ-
त्वात्तथात्वम् । ततः इति । ऋहस्यश्रमीत्यर्थः ।

जत्रैष्ठ पु० ज्यैष्ठी पूर्णिमाभिन् मासे क्षयः । ज्यैष्ठानक्षत्र-
युक्तयोगार्हपूर्णिमासीघटिते ह्यस्यरव्यारब्धे शुक्लप्रतिप-
दादिदर्शान्तरमे । चान्द्रे मासे “ज्यैष्ठे भासि स्थितिमुत्त-
दिने जाग्रती मर्त्यलोके” ति० त० । तथामूतेऽर्द्धमासा-
त्मके २पक्षे । ज्यैष्ठामूलानक्षत्रयोरन्यतरनक्षत्रे पर्वान्त-
काले पुरोदद्यात्तोपलक्षिते श्याहंस्यत्ये वर्षभेदे च का-
र्त्तिकशुद्धे १६४८ पु० विवृति । “ज्यैष्ठे संवत्सरे चैव
ज्यैष्ठमासस्य पूर्णिमा । ज्यैष्ठामेन समायुक्ता महाज्यैष्ठी
प्रकीर्त्तिता” राजमार्त्त० । ज्यैष्ठसप्तम्यस्य । “ज्यैष्ठा-
मूलोपगो जीवे वर्षे स्यात् शाकदेवतम्” विष्णुधर्मोत्त-
रोक्तं आह्वा” ति० त० । ह्यस्यरविके सौरे ४भाषभेदे च ।

जत्रैष्ठौ स्त्री ज्यैष्ठानक्षत्रे च तत्समीपस्थमूलानक्षत्रे च वा
शुक्ला पौर्णमासी अथ कीप् । ज्यैष्ठामूलानक्षत्रान्

तरनक्षत्रयुक्तपौर्णमास्याम् ज्येष्ठेय साधे अण् डीप् ।
२४८५ गोधिकायाश्च । बलीयस्ते इत्यम् ।

ज्येष्ठेनेय इ स्त्री ज्येष्ठाया स्त्रिया अपत्यम् टक् इनट् ।
ज्येष्ठाया अपत्ये । 'ज्येष्ठो ज्येष्ठिनेय सुवीत' ता०
भा० २।१।२ । "कृते कानिष्ठिनेयम् ज्येष्ठिनेयो विवा-
सित" मट्टि ।

ज्येष्ठर न० ज्येष्ठस्य भाव व्यञ् । १२६४ २५५५ अण्-
जत्वे च । "विप्राणां गानतो ज्येष्ठश्च क्षत्रियाणां चो-
च्यत । वैश्यानां धान्यधनत शूद्राणामेव जन्मत" मनु
ज्यो नियमे सपत्नये मतोपदेशे च भ्वा० घाता० सक० अमिट् ।
ज्योवते अज्योवा । जुज्ये ।

ज्योक् सव्य ज्यो-वा० चक्रान् । १।कालभूयस्ये ३।अत्रे १गी-
मार्थे ४।सप्तम्यधे गज्जार्थे ५।उज्ज्वलत्वे च "सर्वमायु-
रेति ज्योग् जीति मङ्गान् प्रजया पराभिर्भवति" छा०
उ० "ज्योगुञ्जन् ओवति" भा० ।

ज्योतिरात्मन् इ० ज्योतिरात्माऽयम् । सूर्यादौ "यथास्त्राय
ज्योतिरात्मा विवस्वान्" श्रुति ।

ज्योतिरादित्य इ० ज्योतिरपि साधिते मण्डले आदित्य ।
परमेष्ठरे "आदित्यो ज्योतिरादित्य" विष्णुस०

ज्योतिरिङ्ग इ० ज्योतिरिष इङ्गति इति-गतौ अच् ।
सद्योते गज्जरत्ना युच् । ज्योतिरिङ्गणोऽप्यल्य धमर ।

ज्योतिर्गणेश्वर इ० ज्योतिर्गणानामोश्वरः । १।परमेष्ठरे
"रुद्र साङ्गः गतानन्दो नन्दि ज्योतिर्गणेश्वर" विष्णुस०
"तमेव भान्तमनुभाति सर्वम् तस्य भासा सर्वमिदं वि-
भात" इति श्रुत्या तस्यैव सर्वज्योतिर्गणानामवभासनस्य
प्रतिपादनात्तथात्वम् । [अन्य । ज्योति गाम्ने ।

ज्योतिर्गन्ध इ० ज्योतिर्गन्धं यज्जन्तुत्वादीनां गन्धादिषाधन
ज्योतिर्मय लि० ज्योतिरात्मक प्राचुर्ये व० मयट् ।
१।ज्योतिरात्मके ज्योति स्वरूपे २।ज्योति मयुरे च ।
"अपोन् ज्योतिर्मयान् यज्ञं सप्पार अरगाधन" ।
कुमा० "न भौमान्येव धिष्ण्वानि हित्वा ज्योतिर्मया-
गयपि" रघु ।

ज्योतिर्विद् इ० ज्योतिषा सूर्यादीनां गत्यादिक वेत्ति विदु-
क्षिप् । ज्योति शास्त्राभिणे । "हृदा ज्योतिर्विदो वै
द्यान् दद्याद्गर्गा काञ्चन महीम्" याज्ञ० । ज्योति
विदाभरणम् ।

ज्योतिर्विद्या स्त्री ज्योतिषा सूर्यादीनां गत्यादिज्ञानसा-
धन विद्या । ज्योति शास्त्रे । [१।सद्योते तिका० ।

ज्योतिर्विज्ञ न० ज्योतिषो गगने प्रकाशय्य बीजनिध ।
ज्योतिर्लोक इ० ज्योतिषा लोक आश्रय । कालचक्र-

प्रवर्त्तकभूपक्षोक्ते २।तटधिपे परमेष्ठरे च तज्ज्योतिरिति-
यर्थेन भाग० ५।२५० ।

"अथ तस्मात् परतस्त्वयोदगन्तस्योजनान्नरतो वत्त-
द्विष्णो परम पटमभिवट् । यत्न मङ्गमागवतो
ध्रुव ज्योत्तानपाट्रान्निनेत्येव प्रजापतिना कश्यपेन चर्मेण
च समकालयुग्मं सङ्गवृद्धमान दन्तिष्यत क्रियमाच
इदानीमपि कल्पजीविनामाजोष्य उपास्ते तस्य मङ्गा-
तुभाय उपवर्षित । सद्य सर्वेषां ज्योतिर्गणानां
प्रज्जन्तुत्वादीनाम धनिमिषेणाव्यक्तवृद्धा भगवता कालेन
भ्रात्र्यमाणाया स्वाशुरिवावट्पद् ईदरेण विहित गन्ध-
द्वभासते । यथा मेधोक्षमं व्याक्रमन्मयस्य सयोजिता-
स्त्रिभिः सवनैर्यथास्थान मण्डलानि चरन्ति । एव
भगणा प्रजादय एतस्मिन्मन्त्रविद्येतिम कानुचक्र ध्यायो-
जिता ध्रुवमेवान्मन्त्र वायुभीटीर्यमाणा व्याकृत्यान्
परित क्रामन्ति । नभसि यथा मेघा श्लेमादयो
वायुवया कर्म्मधारय परिवर्त्तन्ते । एव ज्योतिर्गणा
प्रकृतिपुरुषसंयोगानुष्टुप्तीता कर्म्मनिर्मितगतयो सुवि न
प्रतन्ति । कचिदेतन् ज्योतिरभीक गिगुमारसस्यानेन
भगवतो वासुदेवस्य योगधारणायामनुपपन्नानि । यस्य
पुच्छायेऽवाक्शिरस कुण्डलीभूतदेहस्य ध्रुव उपकल्पित
तस्य लाङ्गूले प्रजापतिरन्निरेष्टो धर्म इति । पुच्छ-
मूले धाता विधाता च कृत्वा सप्रपय यस्य दक्षिणार्धे
कुण्डलीभूतगरीरस्य यान्युत्तमयानि दक्षिणपार्श्वे नक्ष-
त्राणि उपकल्पयन्ति । दक्षिणानि तु सव्ये यथा
गिगुमारस्य कुण्डलाभोगसद्विवेगस्य पार्श्वयोः रुमवोरस्य-
ययना समसस्या भवन्ति । वृष्टे त्वजबीधौ आकाशगङ्गा
ओटरत । पुनर्वसुपुण्ड्रौ दक्षिणवामयो ज्योत्स्नोराश्रौ-
क्षेण च दक्षिणवामयो पादयोर्भिः अदुत्तगपादे
दक्षिणवामपार्श्वे गङ्गा युञ्जीत । तथैव ऋगशीर्षादीन्पु-
दगयमानि दक्षिणपार्श्वे प्रातिलोभ्येन प्रतियुञ्जीत ।
शतभिषाज्ये स्तन्वयोदेक्षिणवामयोऽन्येति । उज्ज-
वाङ्गनामगस्य पञ्चरात्रेनो यम सृष्ट्ये वाङ्गारव
अनेश्वर उपस्ये हृदयपत ककुटि वज्रयादित्यो हृदये
नारायणो मनसि चन्दो नाग्यासुगनाम्नयोरक्षिनी
बुध प्राणापानयोरानुष्टुप्ते, केतव सर्वाङ्गेण, रोमछ
सर्वे तारागणा । एतद्गुरौ भगवतो विष्णो सर्वदेवता

भयं रूपम् अहरह सन्त्राया प्रयतो वाग्यतो निरीक्ष-
माण उपतिष्ठेत् । नमो ज्योतिर्लोक्याय कालायनाय
अभिनिपा पतयो महापुरुषाभिधीमहीति ।

ज्योतिर्हस्ता स्त्री “हस्त शरीरमित्याहुर्हस्तश्च गगनं
तथा । ज्योतिष्य यहनक्षत्र ज्योतिर्हस्ता तत क्षता”
देशीय० ४५ च० उक्तनिरुक्तियुक्ताया दुर्गायाम् ।

ज्योतिष्यक्र न० ज्योतिर्भिन्नस्त्वैर्घटित चक्रम् । १ भचक्रे
“सप्तविंशतिभैर्ज्योतिष्यक्र” स्तिमितिवायुगम् । नृदकांगो
भवेद्भागिनवर्षचरणद्वित” ति० त० उक्ते अश्विन्यादि
भिन्नज्यैर्घटिते मण्डलाकारे राशिचक्रे । स्तिमितवायु-
गमित्यनेन तस्य नाभ पतनमात्र विवक्षित न गत्यभाव
प्रवहपायुना तस्य प्रतिदिन प्रत्यगगते सूर्यसिद्धान्तादा-
युक्तात् खगोलग्रन्थे २४१६ पृष्ठादौ दृश्यम् ।

ज्योतिः(शशा)शास्त्र न० ज्योतिषा सूर्यादीना गत्यादि
ज्ञापकं शास्त्रम् या शस्त्रम् । सूर्यादिष्वगत्यादिषु एके
कालज्ञाने वेदाङ्गे शास्त्रभेदे । “वेदाङ्गावद्यज्ञकर्मप्रवृत्ता-
यज्ञा प्रोक्तास्तु त्व कालाश्रयेण । शास्त्रादस्यात् काल
बोधो यत” स्याद् वेदाङ्गत्वं ज्योतिषस्योक्तमस्मात् ।
शब्दशास्त्रं सुख ज्योतिष चक्षुषी श्रोत्रशक्त निदृक्त च
कल्प करौ । या तु शिष्टास्य वेदस्य सा नासिका पाद
पञ्चदश ऊर्ध्वं व्याप्य भूषै । वेदचक्षु क्रियेत् स्मृत
ज्योतिष सुख्यता चाङ्गमध्ये ऽस्य तेभ्योच्यते । संयुतोऽपो-
तरे कर्णेनासादिभिश्चक्षुषाङ्गेन ज्ञानो न किञ्चित्कर ।
तस्मादुद्भिर्जैर्धनीयमेतद् पुण्य रक्षस्य परम च
तत्त्वम् । यो ज्योतिष वेत्ति मरः स सत्यग धर्माधेक्षामा
चमते यशस्य” । “ज्योति शास्त्रमनेकभेदविषयम्” ह० स०
१ च० । अस्य भेदादि अङ्गग्रन्थे ७२ पृ० दृश्यम् ।

ज्योतिष न० ज्योति सूर्यादिगत्यादिक प्रतिपाद्यतया-
ऽस्यस्य अच् । ज्योति शास्त्रे “ज्योतिष नयन विद्”
शिक्षा । ज्योति शास्त्रग्रन्थे उदा० “ज्योतिषमागमशास्त्र
विप्रतिपत्तौ न योग्यमस्माकम्” ह० स० ७ थ० । २ ताराया
स्त्री गौरा० डीप् । ज्योतिष ज्ञेयत्वेनास्यस्य इति ।
ज्योतिषिन् । ज्योति शास्त्राभिज्ञे त्रि० च्छिया डीप् ।
ज्योतिषिक त्रि० ज्योतिरधीते उक्त्यादि० उक् सज्ञा-
पूर्वकविधेरमित्यात् न दृष्टिः । ज्योति शास्त्राध्यैतरि ।
ज्योतिष्क पु० ज्योतिरिव कायति कै-क । १ च्छित्कृष्टे
“एताव्येवावाथ क्षारकत्वेन निरुते पात्राणे क्षारे ततो
विपात्रे फाणितमिव सञ्जातमवतार्य छेपयेत् । ज्यो-

तिष्क फलजाक्षामरिचपिपक्षीसुमन पत्नैर्वा” हृ० ।
२ मेयिकाधीजे च राजभि० । ३ गणकारिकाष्टके रत्नमा० ।
४ प्रह्लारामचन्द्रादौ व० व० “तदीशभागे तस्याङ्गे षट्क्ष-
मादित्यसन्निभम् । अतत् ज्योतिष्कमित्याहुः सदा पशु-
पते प्रियम्” इत्युक्ते एमेरो षट्क्षभेदे न० ।

ज्योतिष्टोम पु० ज्योतीर्षि लिङ्गदाटय स्तोमायस्य पत्यम् ।
१ स्तनामख्याते अग्निष्टोमस्य स्यात्प्रे यज्ञभेदे तद्विधानात्
ताण्ड्य० ब्रा० ४।१।६ ।

“यज्ज्योतिष्टोमो भवति यज्यसुखनार्त्तं, अग्नि यदुक्तो
यज्ञक्रतोरनन्तरयाय यज्ञाति सर्वस्याप्तम्” सू०

“अथ षोडशिकोऽयमतिरात्र इत्युक्तं, कृत्वा ज्योति-
ष्टोमोऽतिरात्रं स षोडशिक इति । अथ तद्वृत्तिरिक्ता-
भिक्षिचक्षुभिः सस्याभिरययुज्यन्तूचने । यद्यपि सर्वेषां-
सपि ज्योतिष्टोमस्यसक्ति तथापि उक्त्यातिरात्रस्यस्यदो
पृथग्वक्ष्यमाणत्वात् अग्निष्टोमस्यस्य ज्योतिष्टोमशब्दं
भोच्यते । ज्योतीर्षि लिङ्गदाटय स्तोमा यस्य स
ज्योतिष्टोम । तथा च तैत्तिरीयक लिङ्गद्वयं सप्तमं
एकविंश एतान् ज्योतीर्षि यत एतस्य स्तोमा इति ।
यज्ज्योतिष्टोमोऽग्निष्टोमो द्वादशस्तोमात्तको भवति ज्यो-
तिष्टोमस्य हि अग्निष्टोमस्यस्या सुखा, “एष दात्र प्रथमो
यज्ञागामिति” इति । ततो यज्ञसुखं यज्ञानां सुखभूतम-
ग्निष्टोमं प्राप्य ज्ञान्नुर्वन्ति सन्निधौ सञ्ज्ञा भवन्ति तथा
तस्मिन्तिरात्रे उक्तं पञ्चदशस्तुनशस्त्रसाध्यं मातुरन्त-
र्भवतीति यत् तत् यज्ञक्रतो रूपस्य दस्य अनन्तर
याय अपरिह्वाराय भवति उक्तमस्यावा हि इत्यु
संपूर्णो भवति यथा पर्वयो सनयो पञ्चदश पञ्चग
ज्ञात्वाणि तथा एतीरेऽपि स्तोत्रपञ्चकसङ्गायात् । अग्नि
ष्टोमस्यस्यर्षं मातु उक्तैरेतोरभायात्” भा० ।

तस्य च अग्निष्टोमस्यत्वेन ज्योतिष्टोमनामनाहेतु-
रुक्तो यथा “यदेतानि सर्वाणि सञ्ज्ञा दुर्वापाणि न-
तेपासुपामिरिति ज्योतिष्टोम एवाग्निष्टोमेनैवाग्निष्टो-
मेन यजेत । तस्य वा एतस्य ज्योतिष्टोमस्या
ग्निष्टोमस्य लिङ्गद्विषयमानं तदुन्नतस्य शिरं पञ्च
दशसप्तदश उन्नतौ पवमानौ तौ पक्षौ, पञ्चदश ज्यो-
राजत्र सप्तदश पृथनेकविंश यज्ञायज्ञियं तत् पुण्यम्”
यत० ब्रा० १०।१।३।७ । “अधुना प्रथमस्यस्याङ्गज्योति-
ष्टोमाग्निष्टोम महाव्रतयज्ञात्मना स्तोत्रं तत्तैर्वाग्निचय-
नादित्यस्योपादानाद् ब्रह्मवादिमश्रोत्तराभ्यां दर्शयति ।

सह युगमत् इहपापां व्याप्तुमशक्ताम् सर्वेषां महान्
तयत्तासुताने प्रयोगवाङ्मयेन अतिवृत्तभावादे उक्त-
त्वेन चानधिष्ठाता तत्त्वान्निष्ठोऽस्ति इति पदेनानिष्ठ-
भोक्तेरनिष्ठवत्तन्मिति धनस्यम् । पश्चात्कारणं सहा
अतवाचो हि गिर पञ्चमध्यपञ्चाशकाः पञ्चावयवाः
गिरो गायत्रि, रथन्तर दक्षिणं पञ्चः उक्तुमरः पञ्चः
भद्रमध्य पञ्चं राजनघाम स्नातेति तत्सर्वमन्त्रिणोमे
सम्पादयति तस्य या इति धनस्ययात्मकमेकं सूक्तं तादृ-
गानि त्रीणि सूक्तानि लिखितोऽवयवावयव्य सोमस्य तदिदं
लिखदु बहिष्यमानम् प्रातःसवनिकं तच्च सूक्तमयात्मकं
बहिष्यमानं सहावयवस्य गिरो भवति बहिष्यमानं
मपि गायत्रीसूक्तस्यैकं चैर्गातव्यम् माध्यन्दिनः पञ्चदश
कोत्यात्मकः पवमानः, तृतीयसंज्ञे सप्तदशकोत्या-
त्मकः धार्म्य पवमानः पञ्चस्यामीयौ कोत्यातृगसमीयं
मपमपाज्जोक्तौ सप्तदशकोत्यात्मकं पुनरात्मकं
होतृ मयं सोमम् तदुभय माध्याह्न्यम् । एकवि-
शत्यात्मकं पञ्च "यथायथा यो धामय" इत्यलोमस्य साम
सूक्तस्यामीयम्" भा० २ सोमवागे च "ज्योतिष्टोम
धर्मा एकाहहादयाह्योऽसद्व्युपदर्शनात्" कात्या० श्रौ०
१२।१। "ज्योतिष्टोमशब्देन उपाध्यादिहारिजोमप-
र्यन्तो मध्ययथाध्यासोऽभिधीयते ज्योतिर्गोपि यस्य
सोमः स ज्योतिष्टोम सोमैर्गोपौ द्योतते इति ते च
सोमयागस्य सोमः तस्मात् ज्योतिष्टोमशब्देन सोम-
यागोऽभिधीयते" कर्कः ।

ज्योतिषस्य लि० ज्योतिरस्यम सप्तम् । १ ज्योतिर्गोपौ
२ प्रकाशयुक्ते श्वताभेदे स्त्री । सा च (मासकाङ्गनी)
इति स्थाता सता । "ज्योतिषज्ञो कटुक्षिप्ता सरा कफ-
श्मोराजम् । अत्युष्णा पापनी तोष्णो बहिर्बुद्धिर्गतिप्रदा"
राजनि० ४ रात्रौ राजनि० ५ योगशास्त्रोक्ते सप्तप्रधाने
चित्तवृत्तिभेदे च । "विशोका या ज्योतिषज्ञी" पात० सू० ।
"प्रवृत्तिरस्य चित्तस्य स्थिति-निवन्निनीति यावद्येव"
ज्योति यद्धेन चानिष्ठः परित्याग उच्यते स प्रशस्तो
भूयान्मयवच विद्यते यस्मात्" भोजवृत्तिं "प्रसो-
दत ते विशोका ज्योतिषज्ञो नाम चित्तवृत्ति" सहामी०
"ज्योतिषज्ञः सरो रस्य धिया ज्ञतान्" अ० १०।५।१६
"ज्योतिषज्ञो दीप्तिमतः" भा० ६ अन्विष्यन्तुम् अचिन्तयन्तुं
तत्त्वया अन्विष्यन्तुम् १६ ५० इत्यम् । जो-
डयस्य संवासेन प्रापि ज्योतिषज्ञोऽपि उरी" चायी० ।

७ अथोऽस्योऽप्यवतभेदे च प्रवृत्तिरिति भावः ।
ज्योतिषस्य उद्योतते द्युत्पत्तेः अनेन वा द्युत-रस्य चारेदं स-
ज ज्युत-दोषो वा इत्यम् । १ अथोऽस्यो, मेदि०
२ मेदिनाद्वक्त्रे राजनि० च । ज्योतिषज्ञीनामध्यस्थे
३ दर्शनघातने, पदार्थे, प्रवृत्तिर्गोपौ ४ मयमे, ५ मयमे,
गच्छन् ७ अथमयमे, सर्वोपमासके चैतन्मे च न० ।
पञ्चमिष्टोमयागस्य संस्थाभेदे यथोक्तं तावद्वृत्तिर्गोपौ ८।१०।७

"स एतान् सोमानप्यस्य ज्योतिर्गोपौ रात्रिर्गोपौ मे
सोका एते सोमा अयमेव ज्योतिरस्य मध्यमो यौरवा-
मुत्तम आयु" मू० ।

"स पूर्वोक्तं प्रजापतिः एतान् सोमान् सोमशब्देन
लिखदादिजोमवन्त्यहानि ब्रह्मणे । तानि ज्योतिर्गो-
पौ रात्रिर्गोपौ एतत्तन्मात्रमप्यस्य । तत् ज्योतिर्गोपौ-
संज्ञं गौरायुषी उक्तवत्स्ये ज्योतिष इत्वं सोमज्ञम्" ।
लिखदु बहिष्यमानं पञ्चदशमाध्याह्न्यं पञ्चदशो माध्य-
न्दिनं पवमानं सप्तदशानि पूर्वाणि सप्तदशं धार्म्यं
एकविंशोऽन्विष्टोमसमेति । अथ जोष्टोमस्य पञ्चदशो
बहिष्यमानः लिखदाज्जानि सप्तदश माध्यन्दिनं सवन-
मेकविंशं तृतीयसवनम् । अथायुष्टोमस्य लिखदु बहिष्य
पमानं पञ्चदशमाध्याह्न्यं सप्तदश माध्यन्दिनं सवनमेक
विंशं तृतीयसवनमिति । एते उक्ताः सोमा इमे सोका
पै मूराटिकाः एतु क कतमो सोक इति बुभुक्षामावाह
अयमेव कोको ज्योतिः । अयमध्यमः अन्तरीक्षको
गोः अथायुत्तमस्य तृतीयं पूर्वोक्तं आयुः । सोमस्यस्य
सोक्तमेव सह सस्यासाम्नायु तन्मज्जता एतैः तिमिः
सोमे साधनैस्त्रीन् सोकान् प्राजमयदिति मेव" भा० ।
एविष्णो "विहायसगतिज्योतिः सर्वविद् ज्ञतमुक् विभुः"
विष्णुस० अयद्योतनात् तस्य तयात्मन । "अथ यदतः परो
दिवो ज्योतिर्दीयते । विंशतः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेऽव-
सरेषु च येन सोकेषु । इदं ज्ञातं अथादिदमन्वयने
ज्योतिः" भा० ७० । एतावधिर्गोपौ "ज्योतिःशब्द-
परब्रह्मपरत्वं मा० सू० भा० अयस्यापि च वा 'ज्योति-
रस्य' भिधानात्" १।१।१२ अथमावादी इत्यम् । "अथ-
इत्तेर्गोपौ चार्जरादिकं तस्य । तस्या एवाहपाहपा-
दिवाहिर्गोपौ ज्योतिरिति" या० भा० । १० तेजोऽन्विष्यन्तुं
ब्रह्म प्रकाशयन्त्यात्मना तदपि तन्मेव भाव्ये इत्यम् ।
"ज्योतिषज्ञपि तन्मज्जता परब्रह्मते" । "यान्
अनेन ज्ञानमन्वयन् इति सर्वं विदितम् । सोमस्यस्यो-

तथाप्यसविबुद्धानि त्वोत्पत्ताधिकोऽधिकम्” इह-
सम्भूतत्वेन ज्वरस्य देवतात्मकत्वात् पुनार्हत्य चोपदर्शि-
तम् अतएव वैदेह “ज्वर संप्लनैवापि सह-
सैवोपयास्यतीति” । भूर्तिरप्यसोक्ता ह्यस्यतेन “इह-
कोपाग्निधूमत सर्वभूतप्रतापन । त्रिपाङ्गप्रहरणस्त्रि-
शिराः सुमहोदर । वैयाघ्रचर्मयसनः कपिलो भाल्य-
विपद् । पिङ्गेषणो मुसलज्ज्वो भीमत्स्यो बलवान्म-
हान् । प्रहृषो लोकनाशार्थमसौ ज्वर इति स्थितः ।
तैत्तिरीयमभिरुद्र्येण सत्वाभा परिकीर्त्यते । जन्मादौ
निघने चैव प्रायोविद्यति देहिमम् । अतः देवमनुष्याभ्या
मान्यो विपद्भूते हि तम्” तस्य ज्वरस्य सख्यारूपं सपा-
ग्निमाह ज्वरोऽष्टमेति । अष्टत्वं विद्वष्योति घृष्टाग्निं
वातिकं पैतिकं स्रष्टिक्श्चेति त्रयः । इन्द्रजाय त्रय
वातपैतिकः वातस्रष्टिकं पित्तस्रष्टिकमेति । सङ्घातजः
सन्निपातिक एकः । “इन्द्रुल्लयोऽल्लयैः पद्भ्युर्हो नमध्या-
धिक्क्षेप भट् । समञ्जैको विकारास्ते सन्निपातास्त्रयोदश”
इति चरके त्रयोदश सन्निपाता उक्तास्ते यथा ।
वातोल्लयः पित्तोल्लयः । कफोल्लयः । वातपित्तो-
ल्लयः । वातकफोल्लयः पित्तकफोल्लयः । एव भट् ।
अधिकवातो मध्यमिषो हीनकफः । अधिकवातो मध्य-
कफो हीनपित्तः । अधिककफो मध्यमिषो हीनवातश्चेति
भट् । त्र्युल्लय एकः एवं त्रयोदश । अतः तं निदोष-
जत्वेन साध्याद्यान्निपातिक एक एव गच्छति । आग्निमनुज
इति । अत्रात्रुद्र्येणामिवातादयो हेतव उच्यन्ते ।

कलचिद्विधायः कार्यकारणयोरभेदोपचारात् व्याग-
न्तुगा अभिघाताद्यनेककारणयोगादनेके भवन्ति । तथा
व्यागन्तुजत्वेन वास्यादागन्तुलोऽप्यत्रैक एव गणितः ।
नव्यागन्तुजोऽपि ज्वरे यातादिसंक्षयदर्शमादागन्तुजः कथं
दोषजाहिंसः उच्यते, उत्तरकारणं दोषोत्पत्तेः । तथा
च चरके “व्यागन्तुजो हि व्याघातपूर्व जायते पचाद्भि-
न्नैर्दोषैरनुवध्यते” इति । अथ ज्वरस्य विप्रलम्भकारण-
व्यवपूर्विकां सम्याग्निसाह “निध्याहारविहाराभ्यां दोषा
ज्ञानागयायया । बहिर्द्वारस्य कोटान्नि ज्वरदा सूर-
सानुगा” । निध्याहारविहाराभ्यां व्यतृप्ताहार-
दाभ्यां श्लेष्मताभ्यां दोषा वातपित्तकफा व्यामागया-
ययाः व्यामागया गता रसातुगा रघट्टपका बहिर्भि-
रस्य कोटान्नि कोटगतान्नेरुपायम् न तु समस्त-
मान्नि तदा दोषपाकावस्यैव स्यात् । यद्भिः प्रसिध्य
ज्वरदाः शुष्करादिषो भवेयुरित्यर्थः । अथ ज्वरस्य
सामान्य विप्रलम्भ पूर्वकपमाह “अमोऽरतिविषयत्वं
वैरस्य मयमज्जव । दन्ताद्वेगो सङ्घापापि शीतवाता-
तपादिषु । जृम्भाऽङ्गमर्हो गुरुता रोमहर्षोऽरुचिजनम् ।
अप्रहर्षश्च शीतश्च भवन्त्युत्पत्तिरिति ज्वरे । सामान्यतो
विशेषात्तु जृम्भात्यर्थं समीरणात् । पित्तास्रयनयोर्दाहः
कफाक्ष्माक्ष्माभिनन्दनम् । ” अथो व्यापारं विनैव अरति-
रन्वस्यचित्तत्वम् विपर्यत्य स्नानगात्रता । वैरस्य स्रव्य-
व्याऽप्रकृतस्यता । मयमज्जवः मयमयोरनुपूर्णात्मम् ।
शीतवातातपादिषु सङ्घापाद्वेगौ । व्यादिगङ्गाकल्पकने
जले च । यत उक्तं चरकेण “ज्वरमातपवातेषु भङ्गि-
होवावनिचिताविति” । मयमाटिजित्यन्ते । अङ्गमर्होऽङ्ग-
मोटमम् । गुरुता गात्ररु । रोमहर्षं रोमाक्षता ।
अरुचिर्भोजने, तमः तमोमग्नस्यैव ज्ञानम् । अप्रहर्ष
हर्षभायः । शीतं ज्वरति चकाराह्वणहानिः उपदेश-
द्वेषादयोऽपि भवन्ति । ततोयज्ञोक्तस्यम् सामान्यत इति
पूर्वोक्तोक्त्यां सम्बन्धीयम् । तेन सामान्यतो ज्वर उत्प-
त्त्यति भविष्यति अमादय पूर्वमेव भवन्तीत्यर्थः ।
उत्पत्त्युत्तीत्यात्मनेपदिनोऽपि तदभाव व्यापत्त्यात् । वि-
शेषात् उच्यते । समीरणात् ज्वरे उत्पत्त्यति अतिशयेन
जृम्भा भवति । पित्तज्वरे उत्पत्त्यति व्यात्यर्थमयनोर्दाहो
भवति । कफज्वरे उत्पत्त्यति व्यात्यर्थेव आक्षामिनन्दनम्
आक्षामाक्ष्मा न भवति । जृम्भादयो भवन्ति यत सामा-
न्यवर्षाक्तानो विशिष्टोपमोभक्तिः । इत्यङ्गपूर्वकपमाह,

“रूपरश्मतराभ्यां तु स्रष्टुर्देहं दल विदुः । अमतराभ्यां
जृम्भानेजदाकाभ्याम् । जृम्भाक्षारविभ्यां नेजदाकाक्ष-
ारविभ्यां वा स्रष्टुर्देहः अमादिभि इत्यत्र हिदोपज
पूर्वकप विदुः । त्रिदोषजपूर्वकपमाह, “सर्वेतिदृग्मा-
यायः सर्वदोषमकोपके । सर्वरूपजे सर्वरूपे सर्वेतिदृग्मा-
यायः । अतिशयितजृम्भानेजदाकाक्षारविभिरुक्तानां
अमादीनां समवायो भवति । अथ ज्वरस्य सामान्यव्यव-
साह, “श्लेष्मदारोघ सन्नाप सर्वोद्गपकश्च तथा ।
युगपद्यत्न रोगे तु स क्षुरो व्यपदिशते । ताम इति
यत्नस्य सन्नापाभिधानं देहेन्द्रियमनसां सन्नापकोषना-
यम् । यत उक्तं चरकेण ज्वरविशेषणम् । “देहेन्द्रिय-
मनसापीति” । तत्र देहसन्नापो देहेन्द्रियोन्मता । इन्द्रि-
यसन्नाप इन्द्रियवैकल्यम् । यत उक्तम् “इन्द्रियाणां तु
नेहस्य यत्न सन्नापलक्षणम् । वैचित्त्यमरतिर्गोनिर्गना-
सन्नापलक्षणम् इति” । सर्वोद्गपकश्च सर्वेषामङ्गानां
वेदनया पृथक् सर्वोद्गपानि सामान्यद्वितीयाणीव वा
भवन्ति । युगपदिति । निमित्तमेतद्वचनम् । मुख्यस्य
व्यभिचारात् । यथा श्लेष्मदारोघं ज्वरपूर्वकम् । तथा
सन्नापो दाहव्याधौ । तथा सर्वोद्गपकश्च सर्वोद्गरो-
गाव्यवातव्याधौ । प्रत्येदाभिर्गमनपक्षे कारकमाह ।
“रूपरश्मि चामपा घात यक्षात्पक्षाज्जरातर । भवत्य-
त्युष्णगात्रस्य स्थिते न च सर्वेण । तस्मान्नरोऽग्नौ
भक्तिं सर्वथाः स्थिते न च” ।

उच्यते उत्तरतन्त्रे च तत्र विशेष उक्तो यथा
“उते देवमतुष्येभ्यो गाम्यो विपद्यते तु तम् । कर्मणा
जमते यक्षाह्वय मातुषादाय । पुनश्चैव श्रुतं सर्गा-
न्मातुषप्रसक्तं तत् । तस्मात्ते देवमागेन सङ्गले मातुषा
ज्वरम् । गोमा हवै विपद्यन्ते तेऽन्यथा ज्वरार्दिता ।
श्लेष्मदारोघ सन्नाप सर्वोद्गपकश्च तथा । विहारा
युगपद्यत्निन् ज्वरं च परिकीर्तित । दोषे प्रवृत्तं सम-
स्यैव इत्यैरागन्तुरेव च । अनेकारण्योत्पन्नं अतस्त्वे-
विधो ज्वर । दोषा प्रकृतिता अपेक्षु काष्ठेषु सैः प्रवे-
यनै । व्याथ देहमयेव ज्वरमापादवन्ति हि । इहा
संक्षेपमिदं प्राण्यामायमृषाया । संहिता रसमाग्न
रससंक्षेपमृषाया । अतोऽर्थां कार्यमादित्य मन्दीकल
ऊतायनम् । निरस्य बहिर्द्वारा पित्तस्यानाञ्च वैकल्यम् ।
मरीर समभिधाय स्रक्तेषु ज्वरानमम् । जनयन्त्य
इति सर्वार्थं त्वगादिषु । निध्यातिज्वरैरपि च

को हाद्यैः बर्मेभिर्हृष्याम् । विविधादभिघाताश्च रोगो-
त्थानात् प्रपाकतः । अमात् क्षयादजीर्णाश्च विपात्
सात्त्वन्तुं पर्ययात् । श्लेष्मधीपुष्पगन्धाश्च शोकाक्षतल-
पीडनात् । अभिचाराभिघाताभ्यां मनोभूताभिगच्छया ।
श्लेष्मामपप्रजातामां प्रजातामा तपाऽङ्किते । सान्याय-
तरणे चैव ज्वरो दोषे प्रवर्तते । तैर्वैगवर्जिष्वङ्गघा-
सप्तद्वन्तैर्विभागैः । विक्षिप्तमाणोऽन्तरग्निर्भवत्यायु-
वर्द्धितः । रुणद्धि क्षायपान्धातुं यथाक्षतपाञ्चरा-
वर । भवत्यत्युष्णगालत्रयं न च स्विद्यति सर्वशः ।
अमोऽरतिर्विषयत्वं वेरेषु नयनमूषः । दृष्ट्वाद्दोषौ
सङ्घपापि भीतघातातपादिषु । जृम्भाक्षमर्दे गुरुता
रोगहर्षोऽरुचिस्तम । अमर्द्धयं भीतश्च भवत्युत्पत्ति-
ज्वरे । सामान्यतो विघेयान्तु जृम्भात्यर्थं समीरणात् ।
पित्ताक्षयनयोर्दोष कफाक्षयाभिनन्दनम् । सर्वलिङ्ग-
समावायं सर्वदोषप्रकोपणे । द्वयोर्दोषोस्तु रुमेण संवृष्ट-
हृज्ज विदुः । वेपथुर्विषमो वेग कण्ठोष्ठसंश्लेषणम् ।
निद्रानाशं क्षयं क्षम्यो गालाणां रौक्ष्यमेव च । गिरो-
हृहातृरुग्ज्वरैरुषं बद्धविकृता । जृम्भाध्मानं तथा
शून्यं भवत्वमिलने ज्वरे । वेगस्त्रीक्ष्णोऽतिवारय निन्द्रा-
क्षयं तथा वसिः । कण्ठोष्ठसंश्लेषणं पाकः खेटय-
जायते । प्रलापः कटुता यक्ष्मो मूर्च्छा दाहो मदमृषा ।
पीतविष्णुमूलनेत्रय पैत्तिके क्षम एव च । गौरव-
शीतस्तृणो गो रोमहर्षोऽतिनिद्रता । श्लेष्मोरोधो रुग्-
क्षय प्रवेको मधुरास्यता । नाल्युष्णगालता अर्द्धिरु-
षादोऽविपाकता । प्रतिश्लयोऽरुचिः कासः कफजोऽ-
श्लेष्मोश्च गुरुता । निद्रानाशो भ्रमः शसफन्दा गुप्ता-
कृताऽरुचिः । तृष्णा मोक्षो मदः क्षम्यो दाहः शीत-
हृदि व्यथा । पक्लिचिरेण दोषाणां रुन्नादः श्यावद-
न्तता । रसना परुषा लण्णा सन्निभमूर्द्धास्त्रिजा रुजः ।
भिर्भुग्नकलुषे नेत्रे कर्णौ गद्गदगन्धितौ । प्रलाप-
श्लेत्तसां पाकः कूजनं चेतनाश्रुति । खेटमूलपुरीषा-
णामक्षयं घृष्टिरात् स्मृति । सर्वजं सर्वलिङ्गानि विघेय-
ज्ञात्र मे यदणु । नाल्युष्णशीतोऽत्यसंश्लो भ्रान्तमेक्षी-
हृतस्तरः । अरजिङ्ग शुष्ककण्ठ खेटविष्णुमूलमर्जितः ।
शास्त्रभिर्भुग्नहृदयो भक्तद्वेपी हृतप्रभ । श्वसन् निप-
तितः येति प्रलापोपद्रवैर्दुःत । तमभिन्यासमिव्याङ्ग-
हंतीजसमवापरे । सविपातज्वरं लक्ष्मसमाध्यमपरे विदुः ।
निद्रोपेतमभिन्यास श्लेष्ममेनं हंतीजसम् । सत्यं

गालं संव्यासं विद्यात्सर्वात्मके ज्वरे । श्लेष्मोविद्यते मने
यस्य पित्तानि ससुषुप्त्यात् । स गालक्षम्यगीताभ्यां
शयने स्यादचेतनः । अपि जायते स्वप्नं जन्तुस्तन्दाभ्यु-
प्रलापमान् । संवृष्टरोमा स्त्रक्ताङ्गो मन्दसन्तापयेतनः ।
श्लेष्मोविरोधजं तस्य जामोयात् कुशलो भिषक् । सप्रप्रे-
दिवसे प्राप्ते दशमे हादगोऽपि या । पुनर्गोऽन्तरो भूत्वा
पशुमं याति हनि या । द्विदोषोऽश्लेष्मयन्निष्ठास्तु हृज्ज-
क्षिपिधा मृता । जृम्भाध्मानमदोऽत्मपर्वमेतपरि-
क्षया । तृट्प्रलापाभितापा श्लेष्मोरे भारुतपैत्तिके ।
शूलकासकफोत्तुक्ते गगीतवेपथुपीडना । गौरवार्चि-
पिष्टभा यातश्चेत्तस्य ज्वरे । शीतदाहार्चिस्तममेत-
मोऽहमदभ्रमा । कासाक्ष्मादृष्टाक्ष्मासा भवति कफ-
पैत्तिके । क्षामाणां ज्वरसंज्ञानां मित्याहारविहारि-
रिणात् । दोष स्वत्वेऽपि सवृद्धो देहिनामनिनेरिग ।
सन्तान्येद्युपलङ्घ्यात्तथातृणं सप्रलेपकान् । कफस्यान-
विभागेन यथासङ्गं करोति हि । श्लेष्मोरात्रादश्ले-
रात्रात् स्यामात् स्थानं प्रपद्यते । ततश्चासागय ताव-
धोरं कुर्यात्क्षयरं नृणाम् । तथा प्रलेपको ज्ञेयः गोपिणा-
प्राणनाशम । इति किं तत्र ततो मन्दं सुकटो घातशोष-
कम् । कफस्यानेषु या दोषस्तिष्ठन् द्वित्रिचतुर्षु वा ।
विपर्ययाख्यान् क्रूरते विषमान् लक्ष्मसाधनान् । परो-
हेतु स्वभावो वा विषमो कैश्चिदीरितः । अगन्तुयानु-
वन्धो हि प्रायशो विषमज्वरे । वाताधिक्यत्वात् प्रवटन्ति
तज्ज्ञास्तृतीयकञ्चापि चतुर्थकञ्च । श्लेष्मालेके मद्यस-
ङ्गमे च हेतु ज्वरे पित्तकृतं वटन्ति । प्रलेपकं यातवना-
सकञ्च कफाधिक्यत्वेन वटन्ति तज्ज्ञा । मूर्च्छादुषन्वा
विषमज्वरा ये प्रायेण ते हृज्जसुस्थितास्तु । त्यक्त्यौ
श्लेष्मानिलौ शीतमादौ जनयतो ज्वरे । तयोः प्रश-
नयोः पित्तमन्त्रे टाकं करोति च । करोत्यादौ तथा
पित्तं त्यक्त्यं दाहमतीत्य च । तस्मिन् प्रशान्ते त्वितरौ
क्रूरतः शीतमनतः । हावेतौ दाहशीतादौ ज्वरौ संस-
र्गजौ स्मृतौ । दाहपूर्वकयो कफ लक्ष्मसाध्यतमः
स्मृतः । प्रसक्त्याभिघातात्यचेतनाप्रभवस्तु यः । रा-
त्र्यङ्गो पटसु कालेषु कीर्त्तितेषु यथा पुरा । प्रसक्त-
विषमोऽभ्येति मानसं बद्ध्वा ज्वरः । स चापि विषमो
देहः न कदादिदृश्यति । ग्लानिगौरवकाश्लेभ्यः स
यथास्य प्रसृज्यते । वेगे तु समतिक्रान्ते गतोऽयमिति
वक्ष्यते । घातनरसो शीतत्वाच्च श्लेष्मप्रादुर्भवति ।

अस्योपेक्ष्यतः शीघ्रं शीघ्रेण रमानसः । हेमोऽ-
स्योऽनिमसभूते ज्वरोगृह्यस्य वा पुनः । भाग्यमन्यतम
प्राप्य करोति विषमज्वरम् । सन्नत रसरक्तस्य शीघ्रेण
विप्रितान्नितः । सेदोगतकृतौवेऽङ्गि तन्निमज्जगतः
पुनः । कृष्णशार्ङ्गं चोरमनक रोगसङ्करम् । केचिद-
भूताभिपङ्क्तौ नुवते विषमज्वरम् । सप्ताहं वा दमाह
वा दादमाहमयापि वा । सन्नत्या मेऽविषमं व्या-
सन्नत स निगद्यते । अहोरात्रे सन्नतमे द्वौ काकावन्
वर्तते । अन्तेद्युमन्महोरात्रादेककास प्रवर्तते । तृतीय-
कलृतीवेऽङ्गि चतुर्थेऽङ्गि चतुर्थे । वार्तमेऽन्यमानम्
यथा पुन्येन सागर । वार्तमेऽदोरितासङ्गोवा कुर्वन् वै
ज्वरान् । यथा वेगागमे नेत्रं द्वादशिता महेदधेः ।
वेगहानी तदेवाम्नास्यं यान्निधीयते । देवमेगेदधे
तदुददीयेन ज्वरोऽस्य वै । मेकहानी प्रगाथेत दधाम्
सागरे तथा । विविधेनाभिपानेन ज्वरो या धप्रवर्तते ।
यथा दोषप्रवोपन्तु गद्या मयोत न ज्वरम् । द्वावाप्तता
विपङ्कते दाहतीसारहृदपरा । अमभ्रद्विपासा
च तोदा मूर्च्छा मलस्य । श्लेष्मण्यज्यो मूर्च्छा शिरो-
रक्तस्यगुहाया । कामजे चिन्तविभ्र मरान्द्रासममभ्र
रक्तम् । हृदये वेदना चायु गालस्य परिगुण्यति ।
भयात् प्रलाप गोक्षय भवेत्कोपास्य वेद्यु । अमिचारा-
भिवायाध्या मोक्षन्मृष्याभिजायते । भूताभिपङ्काङ्-
हेगफालकम्पनरोदनम् । अमलवाभिपान्तयो देहिनां
गुविनोऽगिनः । पूरयिषासिष देह ज्वरमापदहेदु
भगम् । रोगाणां तु सद्यत्यादिदाहागन्तुतया ।
ज्वरोऽपर सम्प्रवति तैलैरप्यैव सेतभि । दोषाणां स
त निद्रानि कदापिवातिवर्तते । गम्भीरस्तु ज्वरो ज्ञेयो
छलदाहेन तृणया । पानजलेन चात्यर्थं द्वाद
कासोद्भवेन च । हतप्रभेऽन्य चास दुरात्मानपु-
टनम् । गम्भीरतीक्ष्णवेगान् ज्वरित परिवर्जयेत् ।
कोनमध्याधिकैर्देवैस्त्रिसप्तदादमाह्व । ज्वरवेगो भवे
तीक्ष्णो यथापूर्वं सप्तक्रिय । इति ज्वराः समाख्याता
कर्षेणार्थं प्रवर्तते ।

ज्वरभेदे क्रियाभेदः सुप्तः ७० तः ७० यथा
“ज्वरस्य पूर्ववत्पुनः वल्सामेन बुद्धिमान् । पाययेत एत
व्यक्त तत स घमते सुप्तम् । विधिमाहृतजेऽपि
प्रेतिकां विरेचनम् । सुप्तं प्रवर्तनं तद्वत्कफजेपु विधी-
यते । सर्वं हिदोषजेषु यथादोष विचक्षयेत् ।

अक्षे हनीयोऽगोभ्यस संयोक्तो बह्वनादिना । ज्वर-
प्राप्यपयोर्विद्यामानात् वक्रिष्वपत् । प्रवृत्तकृतेषु
हितमेवान्नापयतयेषम् । आमाशयस्य दोषे त कोत्
क्षे ये वपन परम् । आमहः क्षिपितैर्देवैर्वान्न चाव-
सात् । कृष्णदन्तन तावन्तः सवर्गमाचरेत् । न
सङ्घवेक्षारतये जयते मानधे तथा । अक्षुणावापि
ये पूर्वं हिमशोवे प्रकोर्तिताः । अमरान्नितदोषान्ते-
उत्तमं दीपपाचनम् । ज्वरप्र दीपन काङ्काविचाराव-
कारकम् । सुप्तमावतविषमस्तु क्षुत्पिपासाह्व
कृतम् । प्रवृत्तात्तेऽन्य चास नर विद्यात् सुवृत्तम् ।
मयस्यया मागोपपन्नानिद्राभ्रमलम् । उपद्रवाव
वावाद्याः सम्प्रवन्तितनङ्गनात् । दीपन कफविदि
पित्तवातातुषोमनम् । कफातज्वरात्तेभ्यो हितवृत्ताम्
तद्वृत्तम् । तदि वाद्वेदहीनकोतवां शीघ्रमया ।
वेद्यमानेन तोयेन ज्वर मीतेन वर्तते । पित्तमद्यविमो-
त्येपु मीतल तिष्ठतेः प्रतम् । गाङ्गेदनागोरीरप-
दोटीप्यन्तमे । दीपनी पाचनी कर्षो ज्वरासां
ज्वरापरा । अक्षकाले कृता देवा यथात्म्याचनं
जता । सप्तदोषया मन्त्राले सप्तरात्रात्वर ज्वरे ।
मज्जकाले यथागुभिर्येदा दोषो न पद्यते । तदा त स-
वेरम्यगुणाटोचकनामने । कर्षाये पाचनेहृदोर्ज्वर-
सप्तपाचरेत् । मज्जनीकयान्तु पाचन पवनज्वरे ।
सप्तोऽपैतिके सुप्तकृतेन्द्रियैः जतम् । विप्लवादि-
कपादन्तु कफजे परिपाचनम् । इज्जेषु त सङ्घ-
दवाद्य विवर्जयेत् । पीताम्बुर्मुह्यितोभुक्तो कीची
शीघ्र पिपासित । सुप्तो ज्वरे कर्षो देहे प्रचरेत्
मयेत् । एक दोष विजानीयाज्वरे देय तदीपयम् ।
दोषप्रकृतिवैकलादेकेषां पक्वतयम् । हृदयोद्भवेन
तन्त्रालावाद्युतिररोचकम् । दीपामहतिरावस्य
विषयो वक्तृमलता । सुप्तदरतमस्येदो न पक्ति यज-
तोऽरतिः । सायः क्षमो शुक्लस्य नात्रात्रं वक्रिमा-
द्वम् । सुप्तस्यायुजिरग्लानि प्रवृत्ती वक्तृमां ज्वरः ।
विप्लवैर्भविजानीयाज्वरमास विचक्षय । सप्तरात्रात्वर
केचिन्नम्यले देयमोपयम् । दग्रात्रात्वर केचिद्वातव्य-
मिति निश्चिता । पैतिके वा ज्वरे देयमत्यवस्य
स्थिते । अक्षिज्वरितस्यापि देय व्याहोपपाकत । मेक
क्षामदोषस्य भूयो ज्वनयति ज्वरम् । शोषन प्रवनीयन्तु
करोति विषमज्वरम् । अयमान ज्वरोऽङ्गिज्वरेणेत न

सदा । अतिप्रवर्तमानसु पाद्येदितिसारवत् । यदा
कोष्ठानुगाः प्रका विवक्षाः स्रोतसां भवा । अचिरज्वरि-
तस्यापि तदा दद्याद्विरेचनम् । पक्वोष्णनिर्द्धौतोदोषो
देहे विवर्तु मङ्गल्ययम् । विषम वा ज्वर कुर्याद्वल-
व्यापदमेव च । तस्मान्निर्हरेण कार्यं दोषाणां वमना-
दिभि । प्राक्कर्म वमनं चास्य कार्यमास्थापनं तथा ।
विरेचन तथा कुर्याच्चिरसस विरेचनम् । क्रमेण
वसिने देहं वमनं क्षैणिके ज्वरे । पित्तप्राये विरेकस्तु
कार्यः प्रशियिज्ञाये । सृज्जेऽनिलजे कार्यं सोदा-
वर्ते निरुहणम् । कटोष्ठमज्जार्त्तस्य दीप्ताग्नेरनुवा-
सनम् । शिरोगौरवशूलघ्ननिन्द्रियप्रतिबोधनम् । कफाभि
प्रसे शिरसि कार्यं मूर्ध विरेचनम् । दुर्बलस्य सप्ताध्या-
तस्यदर सृज्जं दिहेत् । टारुहैमवतीकुष्ठशताङ्गादिद्रु-
मैस्त्वैः । अस्त्रपिष्टैः सुखोष्णैश्च पवने तृष्णमागते ।
रुद्धमूलपुरीणाय शुद्धे वसिर्त्तं निधापयेत् । पिप्पलीपि
प्यलीमूलयवामीचव्यसाधिताम् । पाययेत् यथागू वा
सारुताद्यास्तुषोमनीम् । शुद्धस्योभयतो यस्य ज्वरः शान्ति
न गच्छति । सशेषदोषरुद्धस्य तस्य त सर्पिषा जयेत् ।
क्षयञ्चैवाक्षदोषञ्च शमनीयैरुपाचरेत् । उपवासेर्वलस्यन्तु
ज्वरे सन्तर्पणोत्थिते । क्षिप्वा यथागू मन्दग्निं तृपार्त्तं
पाययेन्नरम् । तट्छर्दिदाहकर्मार्त्तं मद्यप चाजतर्प-
णम् । सक्षौद्रममसा पञ्चाङ्गीर्णे यूपरसौदनम् । उप
वासश्चमकते क्षोणे याताधिके ज्वरे । दोषाग्निं भोजये-
त्प्राप्तो नर मांसरसौदनम् । रुद्धयूपौदनश्चापि हित
कफसुस्थिते । स एव पित्तया युक्तं शीतः पित्त-
ज्वरे हितः । टाडिभामलसुहाना यूपशानिलपैत्तिके ।
सुखमूलकयूषेण भोजयेत्कफनातिके । पटोलनिम्बयूपस्तु
पथ्य पित्तकफात्मके । दाहच्छर्दियुतं क्षाम निरुद्ध
नृण्यार्दितम् । शिताक्षौद्रयुतं चाजतर्पणं पाययेत् च ।
कफपित्तपरीतस्य ओष्णेऽष्टकपित्तमक्षया । मद्यनिम्बस्य
न हिता यथागूस्तुपाचरेत् । यूपैरश्चैरनश्चैर्वा क्षाङ्गलैर्वा
रवेर्हितैः । मद्यं पुराणं मन्दान्नैर्यवाक्षोपहितं हि-
तम् । सव्योष विनरेत्तक्र कफारोचकपीडिते । क्षयोऽल्प-
दोषो दीनश्च नरो जीर्णज्वरार्दितः । विषहं रुष्टदोषश्च
रुद्धः पित्तानिलज्वरी । पिपासाार्त्तं सदाहो वा पयसा
च सुधी भवेत् । तदेव त्वं पय पीतं तरुणे हनि मा-
त्रवम् । सर्वज्वरेषु सप्ताहं मात्वावद्भोजनं हितम् ।
वेनाप्रायेऽप्यथा तद्भि ज्वरज्जेगाभिर्वर्जनम् । ज्वरितो

हितमन्नीयाद्याद्यप्यस्यास्चिर्मयेत् । कन्दकाळे हृत्प्रभुञ्जान-
क्षोभते चिद्यतेऽथ वा । शुर्धमिष्यन्द्रकाळे च ज्वरी
नाद्यात्कथञ्चन । न त्वं तस्याहितं भुक्तमायुषे वा सुखाय
वा । सततं विषम वापि क्षीणस्य सुचिरोत्थितम् । ज्वर
सभोजनैः पथ्यैर्लघुभिः ससुपाचरेत् । सुहान्नाक्षराश-
यकान् कुलत्थान् समशुष्कान् । आहारकाले यूपार्धं
ज्वरिताय प्रदापयेत् । क्षानान् कपिञ्जलानेषान् पृथतान्
शरभान् शयान् । कालपुञ्जान् कुरङ्गाश्च तथैव श्वगमा-
त्रकाम् । मांसार्धं मांससात्मगाना ज्वरितानां प्रदापयेत् ।
सारसक्रौञ्चशिखिनं कुक्कुटांक्षित्तिरी क्षया । गुरुण-
त्वाच्च शसन्ति ज्वरे केचिन्निमित्तकाः । ज्वरितानां प्र-
कोपन्तु यदा याति समीरण । तदैतेऽपि हि शसन्ते
मात्वाकाषोपपादिना । परिकेकावगाहाश्च स्नेहान्
सशोधनानि च । क्षानाभ्यङ्गदिवान्प्रगीतव्यायामयो-
पित । न भजेत ज्वरोत्सृष्टो यावच्च बलवान् भवेत् ।
त्यक्तस्यापि ज्वरेणाशु दुर्बलस्याहितैर्ज्वर । प्रत्यापन्नो
टहेहेहं शुष्कं हृत्तमियामस । तस्यात्कार्यं परीक्षारो
ज्वरसङ्गेन जन्तुना । यावच्च प्रकृतिस्य स्याद्दोषन
प्राणतस्तथा । ज्वरे प्रमेहे भवति स्वस्यैरप्यवचेदितैः ।
निषर्षं भोजयेत् तस्मान्मूलोक्षारौ च कारयेत् । क्षरो-
चके गात्रसादे वैषण्येऽङ्गमहादिषु । शान्तज्वरोऽपि
शोध्यं स्यादनुबन्धमयाक्षर । न जातं तर्पयेत् प्राज्ञः
सहसा ज्वरकारितम् । तेन सन्तृपितो ह्यस्य पुनरेव भवे-
ज्वरः । चिकित्सेच्च ज्वरान् सर्वाङ्गमित्तानां विप-
र्ययैः । अमण्ययाभिघातोत्ये मूत्रव्याधिमुपाचरेत् ।
स्त्रीणामपप्रजातानां क्षान्यावतरणे च यः । तत्र स-
मनं कुर्याद्यथादोष विधानवित्” ।

अथ विशेषो गरुड पुरा० ११२ अ० उक्तो यथा ।

“ज्वरोगपतिः पापमा स्तुत्यालोऽयनोऽनलः ।
क्रोधाद्व्याध्वरध्वंसी रुद्रोर्हृन्मनोऽङ्गयः । तत्सन्तापो
योऽहमयः सन्तापात्माऽपचारजः । विविधैर्मांसभिः क्रूरो
तानायोगिषु वर्तते । पाकलो गजेवमितापो बाजि-
वर्कः कुक्कुरेषु । ईन्द्रपदो जलदेऽम्बु नीलिका ज्योति-
रौपधिषु भूयामपरो नाम । हृष्टासम्पर्देन कास
राम गैत्य त्वगादिषु । अक्षिषु शीतपिष्टकामात्रो
दर्दः कफोद्भवे । काळे यथास्य सर्वेषां प्रवृत्तिर्हृद्विरेव
या । निदानोक्तातुपयमे विपरीतोपपत्तिता । अर-
चिवाविपाकश्च क्षामप्राप्तस्यमेव च । हृदाहश्च विपा-

कथं तन्मात्राद्वयस्य मेव च । यस्मिन्निर्गमविभक्त्या दोषा-
 ष्यामप्रवर्तनम् । शान्ताप्रसेका वृद्धाश्च सुधागो रमद्
 सुप्तम् । यश्च सुष्ठु गुरुस्त्वस्य गात्राणां मष्टमूत्रता । न
 विजीर्णा न वा ग्लानिर्ज्वरव्यामस्य मक्षणम् । सुगु
 धामता सुधासु गात्राणां ज्वरमाटवम् । दोषप्रवृत्ति-
 रहाणो निगमज्वरलक्षणम् । यथास्मान्निद्रं सप्तमं च
 रक्षसर्गजोऽपि वा । गिरोऽस्मिन्मूर्खोऽस्मिन्नेदृशकृकण्डाल्य
 योगश्चिपर्यमेता । उच्चित्रता संभ्रमरोमकणं मृन्माति
 याकृतं पशनात् य पित्तान् । तापहान्यश्चिपर्यगिरो
 रुक् पीनसङ्घसनकामविभक्त्या । गीतलाघातिभिर
 भ्रमितन्ता स्ते प्रशातजमितज्वरनिद्रम् । गीतकाम
 स्तेऽदाहृष्यपला तस्याकाश स्ते प्रविषाप्रवृत्ति ।
 मोहभान्द्रानिद्रितिकास्तथा च श्रेय रूप स्ते प्रविष
 ज्वरस्य । सर्वजो लक्षणे सर्वदोषोऽपि च मष्टमं च ।
 तद्वक्ष्यते मक्षान्द्रा टिवा जागरण निद्रि । यटा या
 जैव वा निद्रा मक्षान्द्रोऽस्ति मेव वा । गीतमर्तन-
 चाव्याटिपक्षनेष्टाप्रवर्तनम् । सायुषी कण्ठे रक्ते
 मन्त्रे लुब्धितपक्षणी । अक्षिणी पिष्टिहता पार्श्वमूर्ध
 पञ्चास्मिन्मृन्मृन् । मन्त्रो रुक्जो कर्णो मक्षान्द्रोऽस्ति
 मेव वा । परिटम्बा यरा जिह्वा गुह्यकाङ्गुषिभा ।
 रक्तपित्तकफे जिह्वा मोचने गिरसोऽस्तिभट । कोटाना
 ग्रावक्रान्ता मण्डपानास्तु टर्गनम् । हृद्ग्राया मण्डपस्य
 प्रवृत्तिरत्युक्तोऽपि वा । क्षिप्रव्याध्यात मन्त्रे ग स्वरसाट
 प्रमापिता । दोषवाक्यिरासन्द्रा प्रतत कण्ठकूजनम् ।
 सक्षिप्रातमभिन्यास त नूयाश्च कृतौजसम् । सायुगा
 कफरुहेन पित्तमन्त्रं सुषीकृतम् । व्यथाव्याध्याश्च
 मोह्याश्च सक्षिप्रागं प्रपद्यते । तेन हारिद्रनेत्य
 सक्षिपातोऽपि ज्वरे । दोषे पिष्टिहते मष्टमो सर्व-
 सपूर्णलक्षण । व्यसाध्य सोऽन्यथा कण्ठो भवे-
 हकल्यदोऽपि वा । व्यस्यश्च सक्षिपातोऽपि यत्
 पित्तं प्रथक् स्थितम् । त्वचि कोर्धं च वा टाङ्ग
 विटघाति पुरोऽपि वा । तद्वहातकको गीत दाहादि-
 र्दक्षारस्तयो । गीतादौ तत्त पित्तेन कफे व्यन्धित
 गोपिते । गीते यान्तेऽस्ति मूर्खो मदसूयणा च
 जायते । दाहादौ पुनरन्ते सुकान्तास्तेऽवमिक्रमाः ।
 व्यागन्तुरभिषातानिपङ्कयापाभिषारत । चतुर्ध्वं य
 कतकदो दाहाद्यैरभिषातजः । अमाश्च तस्मिन् पयन
 प्रायो रक्त मद्रूपयन् । सव्याध्यायोऽवमर्ग्यं सर्वजं

पुनर्नो ज्वरम् । यथावेगोपधिविपन्नोपधीगोक्ष्णाम् ।
 यमिषद्वा यथेणास्मिन्नकाञ्चावरोदने । औप-
 धी गम्यते मूर्च्छा गिरोरुपपन्नं च । विषाग्न मूर्च्छा-
 तिसारव्याग्रायता टाट्टहृद्भ्रम । क्रोधान् कस्य
 गिरोरुक् च मलापो भयगोक्ष्णे । कामादुभयोऽर-
 पिर्होहो क्षुब्धोऽधीर्धितजय । यथाटी वधि-
 पातस्य रूपादो मरुतस्यो' । काय कोमेऽपि पित्तस्य
 यो तु भाषामिभारजो । वक्षिपातज्वरो पोरी नात्र
 गच्छतमो मतो । तन्नामिभारिकैर्मनैर्ह प्रमानस्य
 तथ्यते । पूर्णस्रोतस्ततो देहस्ततो विस्फोटतृद्भ्रमे ।
 मदाहमूर्च्छां क्षय प्रकृष्टं वर्हते ज्वर । इति ज्वरो-
 ऽपथा इष्ट समामादिविषस्तु च । भारीरो मानस
 शोथकोज्योऽन्तर्गहिराश्रय । प्राक्ततो वैलत बाधो
 समाश्रय भागो निरामक । पूर्ण शरीरे भारीरे तापो
 मनसि मानसं । पपने योगमाह्व्याह्वीतं स्रोतसुते
 भवेत् । दाह पित्तगतं विष मिथोऽन्त सथ्ये पुन ।
 ज्वरोऽपिष पिकारा म्युग्मलोभो मज्जपह ।
 वरिदेन वरिर्हमे तापोऽपि च सुबाधित । यर्षा
 गह्वमन्नेषु वाताद्यै प्राक्तत क्रमात् । क्लेशोऽस्य
 गृह बाध मायय प्रकृतोऽनिवात् । यर्षा वास्तो
 दुष्ट पित्तस्रोतामिगो ज्वरम् । कृष्णात् पित्तञ्च गरटि
 तस्य चानुपन कफ । तत् प्रहृदा निमगोश्च तल
 मानगनाश्रयम् । कफोऽग्नौ तमपि वागपित्त भवेदनु ।
 वल्लवत्तल्लोदेधे ज्वर बाधोऽनुहृष्ट । सर्वथा विहति
 क्षने प्रागवाय उदाहृत । ज्वरोपक्रमोऽनुपमग्लानि-
 र्बल्लमूलता । न प्रवृत्तिर्न विकीर्षां न क्षुत् वामज्वरा
 लति । ज्वरवेगोऽधिका तृष्णा प्रलाप श्वसन भ्रम ।
 मत्तप्रवृत्तिरुत्थेग पञ्चमानस्य लक्षणम् । जीर्णता-
 वनिपयार्थमाग्न समरालस्य लक्षणात् । ज्वरं यथैष
 प्रोक्षोमलकातपलावनात् । मायग वक्षिपातेन भूयसा
 ज्युपदग्गते । सन्तत सततोऽभ्युद्युक्त नीयकपतर्धको ।
 भातमूलगलहाह्विस्तोतवाय्यापिने मला । तापयन्-
 क्षम् सर्वं तस्यलक्षणदिर्वर्जिता । दक्षिणे शुरवस्तद-
 द्विपेमेण रक्षान्विता । सन्तत निष्प्रतिहन्ता ज्वर कृष्ण
 छदं वहम् । मल ज्वरोऽभा प्राक्तन् वा स योग्य लक्षणे-
 त्ततः । सर्वकाररवादीनां गुह्यांगुल्यापि वा क्रमात् ।
 पातपित्तकफै समप्रहृदाद्यपवाधरात् । भायोऽनुवाति
 मर्यादा मोक्षाय च वधाय न । इत्यनिवेष्टव्यं नत

हारीतस्य पुनः स्मृतिः । द्विगुणा सप्तमी (चतुर्दशी) या च नवम्येकादशी तथा । एषा निदोषमय्यादा मोक्षाय च व-
धाय च । शुक्लपञ्चमौ ज्वरः काल दीर्घमय्यल यतते ।
क्षयाना ध्याधियुक्ताना मिथ्याहारादिसेविनाम् ।
अस्योऽपि दोषो दुष्प्रादेर्लब्धान्यतमतो बलम् । स प्रत्यग्वीको
विषम यस्मादुद्विजयान्वितः । सोऽरिपक्षो ज्वर कुत्र्या-
द्विषमक्षयद्विजगम् । दोष प्रवर्तते तेषां स्वे काले
ज्वरयन् बली । निवर्तते पुनश्चैव प्रत्यग्वीकबलबल ।
क्षीणदोषे ज्वर स्रग्भो रसादिष्वेव लीयते । लीन-
त्वात् काश्वैषण्यं जात्यादीनादधाति सः । आसन्न
विद्यतास्तत्वात् स्रोतसां रसवाहिनाम् । धातु सर्वस्य
युषो व्याप्तिर्द्वैषेण जायते । सन्ततः सततस्तेन विप-
रीतो विपर्ययात् । विषमो विषमारम्भ क्षपाकालेन
सङ्गयान् । दोषो रक्ताशयः प्रायः करोति सन्तत
ज्वरम् । अहोरात्रस्य सञ्चि स्यात् सकृदन्येद्युराश्रित ।
तस्मिन्नासवहा नाडी मेदोनाडी तृतीयके । याही-
पित्तानिहान् भूर्ज्विकस्य कफपित्ततः । स पृष्ठस्या-
निलकफात् स चैकाहान्नर स्मृतः । चतुर्थको भले-
मेदोमज्जास्थान्यतरस्थिते । मज्जामूलरैत्यपर प्रभा-
यमनुदश्येत् । द्विपिध कफेन जडवाभ्या सपूर्ण
गिरसोऽनिहात् । अस्थिमज्जोरूपगते चातुर्थकपिप-
र्ययः । विषा त्रयं ज्वरयति दिनमेकञ्च सञ्चति ।
बलाबलेन दोषाणामनुचेष्टादिजन्मनाम् । पक्वानामवि-
पर्ययात् सप्तरात्रन्तु लब्धयेत् । ज्वर स्यात् मनस-
जडत्वं कर्मणश्च तदा तदा । गम्भीरघातचारित्वात् सञ्चि-
पातेन सम्भवात् । तस्यो भूयिष्ठदोषाणा द्विचिकित्सा
चतुर्थकः । स्रग्भ्यात् स्रग्भ्यातरास्त्रेषु दूराहूतरेषु च ।
दोषो रक्तादिभागेषु शनैरल्पचिरेण यत् । याति देहश्च
माशेष सनापादीन् करोत्यतः । क्रमो यत्नेन विच्छिन्न
सन्नापो लक्ष्यते ज्वरः । विषमो विषमारम्भ क्षपाका-
लात्तुसारवान् । यद्योत्तर मन्दमतिर्मन्दशक्तियथायथम् ।
कालेनाग्रेति सहशान् स रसादींजया तथा । दोषो ज्वर-
यति क्रुद्धिराश्रितरेण च । भूमौ स्थित जले सिक्तं
कालमेव प्रतीक्षते । पद्भ्याय यथा योज दोषयोज
भवेत्तथा । वेग कृत्वा विष यद्दशये नीयते बलम् ।
क्षयत्याग्नयलं भूय काले दोषविष तथा । एव ज्वरा-
प्रवर्तने विषमाः सन्ततादयः । उद्विज्यो गौरव दैन्यं
भङ्गोऽङ्गानां विजृम्भश्च । करोषको वमिः श्वास सर्व-

स्निग्धगे ज्वरे । रक्तमिषीवनं तृष्णा अस्थोस्तु पिङ्गको-
द्वम । दाहरागभ्रमपदमलावो रक्तसञ्चिते । तृङ्गलानि-
स्त्रयश्चैकमन्तर्दाहो भ्रमस्तथा । दीर्घस्य गात्रविच्छेपो
मांसस्थे मेदसि स्थिते । स्वेदोऽतितृष्णा वमन दौर्गन्ध
चासङ्गिष्णुता । प्रलापो ग्लानिरश्चिरस्थिगे त्वस्थिभेद-
नम् । दोषप्रवृत्तिरुद्वाहः श्वासाङ्गक्षेपक्षजनम् । अन्त-
र्दाहो यद्वाः शैत्य श्वासो हिक्का च मज्जगे । तस्यो
दर्शनं मर्मच्छेदनं स्रग्भेदता । शुक्रप्रवृत्तिर्नृत्युच
जायते शुक्रसञ्चये । उत्तरोत्तरदुःसाध्या पञ्चान्ये
ते विपर्यये । प्रलिम्पिन्न गात्राणि स्नेह्यणा गौर-
वेण च । मन्दज्वरः प्रलापस्तु स शीत स्यात् प्रलेपकः ।
नित्यं मन्दज्वरो रुक्कः शीतं कृच्छ्रेण गच्छति । स
व्याङ्गः स्नेह्यभूयिष्ठो भवेद्वातवलासकः । हरिद्राभेदवर्णा-
भक्तद्वेष प्रमेहति । स वै हारिद्रको नाम ज्वरभे-
दोऽन्नकः स्मृतः । कफनातौ समौ यत्न जीमपित्तस्य
देहिनः । तीक्ष्णोऽथ वा दिवा मन्दो जायते रात्रिजो
ज्वरः । दिवाकरापीतबले व्यायामाञ्च विशोपिते । शरीरे
नियतस्याता ज्वर स्यात् पौर्वरात्रिकः । व्यायामये
यदा दुष्टे स्नेह्यपित्ते हृद्यः स्थिते । तदाहं शीतल
देहे त्वर्द्धं चोष्णं प्रजायते । काये पित्तं यदा दुष्ट
स्नेहा चान्ते व्यपस्थितः । उष्णत्वे तेन देहस्य शीतत्व
करपादयो । रसरक्ताश्रय साध्यो मांसमेदोगतश्च यः ।
अस्थिमज्जागतः कृच्छ्रस्तैः साङ्गैर्हृतप्रमः । वि-
सृज्यो ज्वरवेगान्तं सक्रोध इव योच्छते । सदोष्णशब्दश्च
शकृद्द्रव्यं सञ्चति वेगवत् । देहो लघुवर्षगतकृममोह-
तापः पाको सुखे करणसौष्ठवमव्ययत्वम् । स्वेद क्षय
प्रकृतिगामिमनोऽक्षलिप्सा कण्डूश्च भूमिं पिगतज्वर-
लक्षणानि” ।

साधवकरनिदाने वातिकादीना लक्षणभेद उक्तस्तत्र
वातिकस्य लक्षणं यथा

“वेपथुर्विषमो वेगः कण्ठौष्ठपरिशोषणम् । निद्रानाश क्षय
क्षमो गात्राणा रोक्षमेव च । गिरोद्वातस्त्ववज्ञावैरस्यं
गाढपिट्ठकता । शूलाम्भाने जुम्भणश्च भवत्यनिलजे ज्वरे ।
पैत्तिकस्य लक्षणं यथा

“वेगस्तीक्ष्णोऽतिदारस्य निद्रात्यास्य तथा वमिः । कण्ठौष्ठ
सुखनासानां पाकः स्वेदश्च जायते । प्रलापो वक्त्रकटुता
मूर्च्छा दाहो मदस्तृषा । पीतविण्मूलवेत्तस्य पैत्तिके
भ्रम एव च” ।

कफनिमित्तजस्य साधयकरनिदानोक्तं लक्षणं यथा
“क्षैमित्य क्षिप्तितो वेग आलस्य मधुरास्यता । शुक्ल
मूलपुरीषत्व सन्मलप्रिरयापि च । गौरव ग्रीतसुशुक्ले दो
रोमहर्षोऽतिनिद्रता । प्रविश्यायोऽरुचिः कास कफजे-
ऽस्त्योय शुक्लता” ।

वातपैतिकस्य लक्षणं यथा “तृष्णा भूक्षा भ्रमो दाह
स्वप्नमाश गिरोरुजा । कण्ठाग्रशोथो यमधूरोमहर्षो-
ऽरुचिस्तप्तः । पर्वभेदश्च जृम्भा च वातपित्तज्वराहति ।
वातक्षैणिकस्य लक्षणं यथा

“क्षैमित्य पर्दणा भेदो निद्रा गौरवमेव च । शिरोपह
प्रतिश्याय कास स्वेदाप्रवर्त्तनम् । सन्नापो मध्यवेगश्च
वातक्षेणज्वराहति” ।

पित्तक्षैणिकस्य लक्षणं यथा

“निप्रतिक्तास्यता तन्द्रा मोह कासोऽरुचिस्तृषा । सुड-
टांको सुड ग्रीत पित्तक्षेणज्वराहति” ।

साक्षिपातिकस्य लक्षणं यथा

‘क्षये दाहः क्षये ग्रीतमन्थिमन्थिगिरोरुजा । साक्षादे
कक्षये रक्ते निमग्ने चापि लोचने । स्वस्वनौ
धरुजो कर्णौ कण्ठ शूकैरिवावत । तन्द्रा मोह
प्रलापश्च कासः श्वासोऽरुचिर्भ्रम । परिटग्धा पर-
म्यर्गो जिह्वा त्वक्ताह्वता परम् । शीघ्रं रक्तपित्तस्य
कफेनोन्मिश्रितस्य च । गिरसो कीटन त्वणा निद्रा-
नाशो हृदि व्यथा । स्वेदमूलपुरीषाणा चिरार्दन
सत्यम् । हृत्पल नातिगात्राणा सतत कण्ठकूजनम् ।
कीटनाग श्वावरक्ताणा मण्डलानामासु दर्शनम् । भूक्तस्य
क्षीतसा पाको शुद्धसुप्तरस्य च । चिरात् पाकस्य
दोषाणा साक्षिपातज्वराहति” ।

असाध्यस्य साक्षिपातिकस्य तस्य लक्षणं यथा

‘दोषे विरुद्धे नष्टेऽग्नौ सर्वमूर्धूलक्षण । सक्षि
पातज्वरोऽसाध्यः कष्टसाध्यस्ततोऽन्यथा । सप्तमे दिवसे
प्राप्ते दशमे हाटगेऽपि वा । पुनर्गौरवरोभूत्वा प्रगम
याति ह्नि या । सप्तमी द्विगुणा (चतुर्हृयी) चैव
नवम्येकादशी तथा । एषा त्रिदोषमर्यादा मोक्षाय च
बधाय च । सक्षिपातज्वरव्याप्ते कर्णभूले सुदारुण ।
शोथ रुजायते तेन कश्चिदेव प्रहृष्यत” ।

अर्थस्य लक्षणं यथा

‘क्षिप्तप्राहव्यतीतस्तु ज्वरोयस्तनुता गत । शीघ्रान्नि
साद कुरुते स अर्थ इति सध्यत” ।

आग्नोर्लक्षणं यथा “अभिघाताभिचाराभ्यामभिप्रक्ष्ण म
शापत । आगन्तुर्जायते दोषैर्यथास्त त विभावयेत्” ।

विषमज्वरजागन्तुकस्य तस्य लक्षणं यथा

“गृथास्यता विरुद्धे तथातीसार एव च । भक्ताहचि
पिगावा च तोदश्च सङ्ग भूक्ष्या” ।

ओषधीगन्धजस्य कामजस्य च तस्य लक्षणं यथा ।

“ओषधीगन्धजे भूक्षा शिरोरुक्त्वमधुक्ष्णता । कामजे चित्त
विभ्रं गस्तन्द्रासत्यमभोजनम्” ।

भवादिजस्य लक्षणं यथा “भयात् प्रलाप शोकात्
भवेत् कोपाच्च नेपथु । अभिचाराभिगापाभ्या मोह-
क्षुणा च जायते । भूताभिप्रक्ष्णादुद्देशो ह्याव्यरोध
कस्यनम् । कामशोकभयाद्वायु क्रोधात् पित्त तयो
महा । भूताभिप्रक्ष्णात् कुप्यन्ति भूतसामान्यलक्षणा” ।

विषमज्वरस्य समाप्रियं यथा

“दोषोऽस्रोऽहितसम्भूतो ज्वरोत्सृष्टस्य वा पुन , धातु
मन्यतम प्राप्य करोति विषमज्वरम्” ।

सन्नताटिज्वराणां प्रतिनियत धातुद्वयस्य यथा किं

“सन्नतो रसरक्तस्य शोऽन्येदु पिशिताश्चत । जेनेग
क्षुतीयेऽङ्गि तत्स्थिमज्जगत पुन । कृत्वाज्ञातयव
चोरमलक रोगसङ्करम् । सप्ताह वा दशाह वा हाट
शाहमथापि वा । सन्नत्या योऽविसर्गो स्यात् सन्नत
स निगद्यते । कक्षोरात् सन्नतयो द्वौ कानावनुप-
र्त्तते । अन्येद्युष्कल्लक्षोरात् एककाल प्रवर्त्तते । ततीयक
क्षुतीयेऽङ्गि चतुर्थेऽङ्गि चतुर्थक । कंचिद्भूताभिप्रक्ष्णो
व्रुवते विषमज्वरम् । कफपित्तात् एकप्राज्ञी प्रशाहात
कफात्मकः । वातापित्ताक्षिरोयाहो विविध स्यात्
ततीयक । चतुर्थको दर्शयति प्रभाव द्विविध ज्वर ।
जङ्घाभ्या सैणिक पूर्वं गिरस्तोऽनिकसम्भय । विषम-
ज्वर एवान्यसातुर्थकविपर्यय । मध्ये चक्षुर्नो ज्वर-
त्वादायन्ते च सुच्यते” ।

वातवलासकलक्षणं

“नित्य मन्दज्वरो रुक्ल मूलककोन सीदति” । काव्याद्वा
‘क्षेणभूयिको मरो वातवलासकश्च” ।

प्रलेपकलक्षणं यथा

“प्रक्षिप्तप्राहव्यतीतस्तु ज्वरोयस्तनुता गत । शीघ्रान्नि
साद कुरुते स अर्थ इति सध्यत” ।

विषमज्वरविशेषा ।

“विदग्धोऽज्वरस्य देहे ज्वरपित्ते व्यवस्थिते । तेनार्द्र”

शीतलं देहे चार्द्धक्षोण्यं प्रजायते । काये दुष्टं यदा
पित्तं क्षेप्रा चान्ते व्यवस्थितं । तेनोष्णत्वं शरीरस्य शी-
तत्वं हृत्तपादयो ” अत्र मतान्तरम् । “काये क्षेप्रा
यदा दुष्टं पित्तक्षान्ते व्यवस्थितम् । शीतत्वं तेन गात्रा
णासृण्यत्वं हृत्तपादयो ” ।

शीतपूर्वो ज्वरो यथा ।

“त्वक्स्थौ क्षेप्राणिचौ शीतमादौ जनयतो ज्वरे ।
तथो मगान्त्यो पित्तमन्ते दाहं करोति च” ।

दाहपूर्वो ज्वरो यथा

“करोत्यादौ तथा पित्तं त्वक्स्थं दाहमतोष च ।
तस्मिन् प्रशान्ते हीतरौ कुरुत शीतमन्तः । द्वावेतौ
दाहशीतादौ ज्वरो मर्मजो ह्येतौ ।

दाहपूर्वस्तयो कष्टं लक्ष्णसाध्यतमश्च स” ।

यातादिज्वराणां भातृविशेषद्वयतया रसादिगतदोषज
ज्वराणां लक्षणानि

“गुरुता हृदोत्तमोऽसदनं ऊर्ध्वोऽरोचकौ । रसस्ये
न्यज्ज्वरे लिङ्गं दैन्यश्चासोपजायते” । रक्तनिर्णयन
दाहो मोक्षकटनविभ्रमौ । गलाप पिडका त्वणा
रक्तप्राप्ते ज्वरे न्यणां २ । पिण्डमोक्षेन त्वणा दुष्टमूल-
शरीपता । कृष्णान्तराद्विषेपी ग्लानि स्यान्मासगे ज्वरे ।
मृग खेदं स्तुपा मूर्च्छां प्रलापमूर्च्छादिरेष च । दौर्गन्ध्या-
रोचकौ ग्लानिर्मेदस्ये चासहिष्णुता ४ । भेदोऽस्यां
कूजनं श्वासे विरेकमूर्च्छादिरेष च । विक्षेपणञ्च गात्राणां
मेतदस्तिगते ज्वरे ५ । तस्य प्रवेशनं हिक्का कास शैत्यं
यमिक्तया । अर्धहोत्रं महाश्वासे मर्मच्छेदस्य मज्जगे ६ ।
मरणं प्राप्नुयात् तत्र शुक्रस्थानगते ज्वरे ७ । शेषसः
स्तब्धतामोक्षं शुक्रस्ये तु विशेषतः ।

अतुभेदे प्राकृतादिज्वरविशेषो यथा

‘वर्षाशरद्वसन्तेषु यातादौ प्राकृतं क्रमात् ।
वैकृतोऽन्यः स तु साध्यः प्राकृतयानिषोद्धयः । वर्षासु
मारुतो दुष्टं पित्तक्षेप्राण्वितो ज्वरम् । कुप्यात्
पित्तञ्च शरीरं तस्य चातुर्वलं कफः । तत् प्रकृत्या विद-
ध्याञ्च तत्र नानशनाद्धयम् । कफो यसन्ते तमपि वात-
पित्तं भवेदहं । काये यथास्त सर्वेषां प्रवृत्तिर्हृदिरेष वा ।
अन्तर्गज्वरलक्षणम्’

“अन्तर्दोषाधिककृष्णा मलाप श्वसनं भ्रमः । सन्व्यस्थि-
शूलमक्षेदो दोषदृष्टौ विनिप्रहः । अन्तर्गजस्य लिङ्गानि
ज्वरस्यैतां विचक्षेत्” ।

वर्षाशरद्वसन्तेषु सन्तोषोऽभ्यधिको यातासृणादीमज्ज
साद्वेषम् । वर्षाशरद्वसन्तेषु लिङ्गानि सुखसाध्यत्वमेव च” ।

आमज्वरलक्षणम्

“लालाप्रसेको हृत्तासृद्दयाशुक्रपरोचकाः । तन्त्रालस्या-
विपाकास्यवैरस्यं गुरुगात्रता । क्षुधाशो बलमूल-
कृम्यता यत्नान् ज्वरः । आमज्वरस्य लिङ्गानि न दद्यात्
तत्र भेषजम् । भेषजं हृत्तामदोषस्य भूयो ज्वलयति ज्वरम् ।
पच्यमानज्वरस्य लक्षणं यथा

“ज्वरवेगोऽधिककृष्णा मलाप श्वसनं भ्रमः । मलप्र-
वृत्तिरुक्लेशः पच्यमानस्य लक्षणम्” ।

पक्षज्वरस्य लक्षणम्

“क्षुत्क्षामता लघुत्वञ्च गात्राणां ज्वरमाद्वेषम् । दोष-
प्रवृत्तिरदोषो निरामज्वरलक्षणम्” ।

साध्यज्वरस्य लक्षणं यथा

“यत्नवत्सत्यदोषेषु ज्वरः साध्योऽतुपद्भवः” ।

असाध्यज्वरलक्षणं यथा ।

“हेतुभिर्विद्वद्भिर्ज्ञाते बलिभिर्विद्वद्विद्वत्तयः । ज्वरः
प्राधान्यकृत्यस्य शीघ्रमिन्द्रियनाशनः । ज्वरक्षीणस्य शून्यस्य
गम्भीरो दैर्घ्यं रात्रिः । असाध्यो यत्नवान् यत्नं केश-
सीमन्तलज्ज्वरः” ।

गम्भीरस्य लक्षणं यथा “गम्भीरस्तु ज्वरो ज्ञेयो ह्यन्तर्दोषो
न तृणया । आनन्दत्वेन चात्यर्थं श्वासकासोद्भवेन च ।
आरम्भादिपयो यस्तु यस्य या दैर्घ्यं रात्रिः । क्षीणस्य
चातिरुक्तस्य गम्भीरोयस्य हन्ति तम् । विसृज्यमान्यते
यस्तु गते निपतितोऽपि वा । शीतादिताऽनुरूपस्य ज्वरेण
ध्वयते नरः । यो हृदरोमा रक्ताणो हृदि सघातमूलवान् ।
वक्त्रेण चैवोच्छसिति तं ज्वरो हन्ति मानवम् । हिक्का-
श्वासतृपायुक्तं मूढविद्वान्तोचनम् । सन्तोषोऽसिनि
क्षीणं नरं क्षययति ज्वरः । हृतप्रभेन्द्रियक्ष्वासमरोचक-
निपीडितम् । गम्भीरतोऽप्यवेगार्चं ज्वरितं परिवर्जयेत्” ।
ज्वरस्योपद्भवा रक्षितोक्ताः यथा

“श्वासेमूर्च्छाऽरुचिर्हृदि क्षुणातीसारविह्वलाः । हि-
क्काकासोऽङ्गभेदस्य ज्वरक्षीपद्भवा दम्” ।

ज्वरस्योपद्भवरूपम् । “दाहं खेदो भ्रमस्तृष्णा कम्प-
विह्वलचित्ता । कूजनश्चासवैगन्ध्यामज्जितज्वरमोक्षणे” ।

“ज्वरस्य लक्षणं खेदो लघुत्वं शिरस्य कण्ठप्राकोष्ठस्य
च । क्षयधुत्वाच्चक्षिप्वा च ज्वरस्य लक्षणम्” ।

क्षुत्तमाश्वासदुक्ताद्विषेधप्रापनाय प्रयत्नपन्थायः ।

ज्वरितस्य वक्ष्यामि चक्षानि मायम० उक्तानि यथा
 "सामान्यतो ज्वरी पूर्वं निवर्तते निरुधे वसेत् । निवर्त-
 नायुषो हृदिमादोग्यं कुरुते यत । व्यजनस्थानि
 स्तृण्णास्ते दम्बान्मायमहः । तावन्नेत्रमयो वात-
 क्षिदोपशमनो भव । वषध्यजनजः शोण्यो रक्तपित्त
 प्रकोपनः । चामरो वक्षसभूतो मायूरो येलजसथा ।
 यते दोषजिता वाता० क्षिग्वा हृद्या सुपुंजिता ।
 नयज्वरी भवेदाह्लादगुह्यवसनाहतः । यथदं पक्षपातीय
 पिबेत् किञ्चिद्वियारयन् । विनापि भेषजैर्ध्याधिः पथ्यादेव
 निवर्तते । न तु पथ्यविहीनस्य भेषजाना शतैरपि ।
 ततो ज्वरे वर्जनीयान्याह सुश्रुत "परिपेकां प्रदे-
 हां च क्षेपान् सशोधनानि च । दिवास्त्रं व्यायामश्च
 व्यायाम शिथिर जलम् । क्रोधप्रवातभोव्याश्च वर्जये
 तत्तुल्यज्वरी" । परिपेकं क्षानादि, प्रदेहोऽनुषेपना-
 भ्यङ्गादि । परिपेकादिसेवने दोषमाह तत्रैव
 "शोषं हृदि मृदं मूर्च्छां भ्रमं तप्यामरोचकम् ।
 प्राशोऽपद्रवानेतात् परिपेकादिसेवनात्" । आदि-
 शब्देन प्रदेहादयो गृह्यन्ते । हारीतेन प्रत्येकं सेवने
 फलसङ्गतं व्यायामज्वरसंहर्त्रिवायात् सन्ध्यामूर्च्छां नम् ।
 मृतिश्च क्षेपानाद्यैर्मूर्च्छां हृदिर्मदोऽरुचिः । सुवर्जभो-
 जनान् स्त्राग्राह्यतो दोषकोपनम् । अग्निघातं खर-
 त्वञ्च क्षोतसा च प्रयतं नम्" । मृतिरिति व्यायादित्यल
 सवध्यते । क्षत्रात् दिवास्त्रापात्, ज्वरसङ्गावपि वर्ज्यं माह ।
 "सज्वरो ज्वरसङ्गो वा विदाहोनि गुरुष्वि च । अवा-
 तप्राक्षानि पानानि विरुद्धाध्ययनानि च । व्यायाम-
 मतिचेष्टा याऽन्यङ्गं क्षानश्च वर्जयेत् । तेन ज्वरः शम
 याति शान्तश्च न पुनर्भवेत्" । ज्वरी लङ्घनं कुर्यादित्याह
 चरको वाग्भट्टश्च "क्षामाशयस्यो हृत्वाग्निं सारो
 मागान् निषापयत् । विदधाति ज्वरं दोषसकाशङ्घन-
 साचरेत्" । तथा "ज्वरादौ लङ्घनं प्रोक्तं ज्वरमध्ये
 तु पाचनम् । ज्वरान्ते भेषजं दद्याज्वरसङ्गो विरे-
 चनम् । त्रिभिः त्रिविधे दोषे तत्प्रतीक्षा प्रयोगयेत् ।
 दोषेऽपि लङ्घनं मय्य मध्ये लङ्घनपाचनम् । प्रभूते
 शोभनं तस्य मृदादुग्धयुक्तान्" । चक्रदत्तश्च "तरुण
 तु ज्वरं पूर्वं लङ्घनेन चय नयेत् । आमदोषमक्षिगाहा
 लङ्घयेत् यथाविधि । अन्यञ्च "वातः पचति सप्ताहान्
 पित्तं तु दशभिर्दिने । श्लेष्मा द्वादशभिर्भुञ्जैः पथ्यते
 वदतां वर ।" लङ्घनं लङ्घनीयस्तु कुर्यादोषातुल्यतः ।

त्रिरात्रमेकरात्रं याऽहोरात्रमथ वा ज्वरे । निवर्त
 सेवनात् स्नेहाङ्गनाडुष्यकारिणः । पानादानज्वरे
 क्षीणे पचादौषधमाचरेत् । आलोकेषोक्तम् "ज्वरादौ
 लङ्घनं प्रोक्तं ज्वरमध्ये तु पाचनम् । ज्वरान्ते भेषजं
 दद्याज्वरसङ्गो विरेचनम् । दोषमेव च पाचार्थमेव ।
 शन्नुषयाय च । अङ्गितथाप्यदोषमेव वरान्पानमा-
 चरेत् । यास्त्रिपिण्डसदृशानां रूपं वा यक्षमाचरेत् ।
 पञ्चकोषेन सविदां यवान् मध्यलङ्घने । अलव
 लङ्घितं दद्यात् तस्य सन्तप्ये हितम् । श्लाघादाङ्गुल
 अर्जूरपियालैः सपक्षपके । तर्पणाईलु कर्तव्यमर्थे
 ज्वरमान्ये" । अत्र लङ्घनशब्देनानघनसङ्गते । यत
 आह सुश्रुतः "आमह्लादिभिर्तैर्दोषैर्वाग्निं क्षान्नाद्वरः ।
 तावन्पचनं कुर्यात्ततः ससर्गमाचरेत्" । आमह्लादिभिर्तै-
 र्दोषैः सम्मिश्रः । ससर्गं औषधादादिप्रसङ्गम् । यत
 आह चरकः "चतुःप्रकारां सगुह्यः पिपासारोव-
 भावतो । पाचनान्मुपवासश्च व्यायामश्चेति लङ्घनम् ।
 चतुःप्रकारां सगुह्यिर्मनश्च विरेचनम् । निरुहश्च च व-
 क्षिश्च शिरोविरेचनं तथा । नत्वनुवाचनं कार्यं तस्य
 ह कृष्यत्वात् । अत्र लङ्घनं कर्तव्यमित्यर्थः । तथा च सुश्रुतः
 "शरीरसाधनकरं यदुद्भव्यं कर्म वा पुनः । तं लङ्घन-
 मिति शेषे ह कृष्यं तु प्रयत्नितम्" । लङ्घनात्कर्तव्यमादन्तं
 शरीरपोषकमित्यर्थः । ननु "आमह्लादिभिर्तैर्दोषैरित्यादि
 पूर्वोक्तसुतवचनात्प्रामाण्यतो ज्वरस्या यथाऽन्यथरूपं
 लङ्घनं क्रियते । तथा चतुःप्रकारां सगुह्यं इत्यादि
 चरकवचनाद्वचनादिरूपं लङ्घनं सर्वैर्ज्वरिभिः कथं न
 क्रियते । ततोऽप्युते वचनादिकथनस्याविशेषेण क्रियते
 ननु सर्वज्वरेषु तथा च सुश्रुतः "शोषेक्षे वक्षिणे देव
 वमनं क्षौद्रिकज्वरे । पिप्ताग्राये विरेकस्तु कार्यं प्रवि-
 धिज्ञाशये । सरुके गीरुके कार्यं सोदायसं निरुहचम् ।
 कफामिषसे शिरसि कार्यं मूर्ध्नि विरेचनम्" । अत्र च
 सर्वज्वरिभिः पिपासापिपाको न कार्यः । यत आह
 हारीतः । "दृष्ट्या गरीयसी घोरा हृदाः प्राचविना-
 शिनी । तस्मादेव तदुपार्ताय पानीयं प्राचचारयम्" ।
 अतोऽनस्याविशेष एव पिपासाचङ्घनं ज्वरिभिर्वातशैतनं
 न कार्यम् । सुश्रुतेन प्रवातशैतनस्य सर्वथा निवर्ज-
 नत्वात् । अतो भावतसेवनमन्यवस्याविशेष एव उक्तम् ।
 लङ्घनात्तु यवान्निर्वेदा दोषो न यच्यते । तदा तु
 सखरैरुक्तं पारोचकनाशने । ज्वरान्ते पाचनेर्हृदौ

कषायैः सद्यपाचरेत् इत्यत्र लङ्घनपाचनयोः स्फुट एव भेदः । व्यायामोऽपि न कार्यस्तस्यातिमिषिद्धत्वात् अथवाविशेषे पुनः पार्श्वपरिवर्तनादिरूपः सोऽपि कर्त्तव्यः तस्यासत्प्रकारा सशुद्धिरित्यादिश्लोके लङ्घनपदं कर्त्तव्यमर्थमिति निर्णीतम् । अथशनरूपस्य लङ्घनस्य फलमाह “लङ्घनेन क्षयं नीते दोषे सन्नु क्षितेऽनले । विज्वरत्वं लघुत्वं च लुप्तैवास्थोपजायते । लङ्घनेन अथशनेन प्रवृत्ते दोषे क्षयज्जोते । यत आह “आहारं पचति मिश्री दोषानाहारवर्जितः” । पचतीति सन्नुक्षितेऽनले आह्लादकदोषे क्षीणेऽग्नौ प्रदीप्ते यथोक्तसमाप्तिषामधीविघटनात् पिज्वरत्वं शरीरस्य गौरवाभावेन लघुत्वम् । क्षुत् भुमुक्षा च जायते इत्यर्थः । अन्यथाह सद्यतः “अनवस्थितदोषान्नेर्लङ्घनं दोषपाचनम् । ज्वरज्जं दीपनं काक्कादचिन्नाचकारणम्” । अनवस्थितदोषान्नेः स्वस्यानादितो गतेदोषोऽग्निश्च यस्य तस्य ज्वरिणः काक्का अस्त्रामिन्नामः, इति लङ्घने नामपाकान्मुखगोषादिनामे सखस्य यत्प्रकृतत्वं सेव इति शोभा । “इतिः स्त्री दीप्तिशोभायाभोद्यार्थाभिषावोदरिति” मेदिनीकारः । सत्यकृतस्य लङ्घनस्य लक्षणमाह “वातमूलपूरीषाणां विषगैः गात्रबाधये । हृदयोद्धारकगुह्याशुशब्दौ तन्द्राकृते गते । स्वेदे जातेऽरुचौ चापि क्षुत्तिपाशासहोदये । कत लङ्घनमाहेश्य निर्व्यये चानरात्मनि” । हृदयस्य शुद्धिरनवरोधः उद्धारशुद्धिः स्रग्भूमाश्चोद्धारभावः । कण्ठस्य शुद्धिः कफानयः विप्लवम् । आशुशुद्धिः सखस्य प्रकृतरसत्वम् । तन्द्राकृते तन्द्रा च कृमय तन्नि कान्द्रा निद्रा कृमोऽस्य श्लानिः । क्षुत्तिपाशासहोदये क्षुत्तिपासयोः सह युगपदुदये, अनरात्मनि ममसि । एतानि लक्षणानि निश्चितान्येव सम्यक्कृत लङ्घनं बोधयन्ति नत प्रत्येकम् । हीनस्य लङ्घनस्य लक्षणमाह “कफोत्क्रोश सङ्घ्रासघोषन च सङ्घर्षकैः । कण्ठस्य हृदयाशुद्धिस्तन्द्रा स्थावीर लङ्घने” । उपस्थितवमनत्वमिव कफोत्क्रोशः कफस्य वमनान्नोपस्थितिः । हृद्वाघघोषनं हृदयात्कफनिर्गमः । अतिशयितस्य लङ्घनस्य लक्षणमाह “पर्वमेदोऽङ्गुसर्दच काशः शोभो सखस्य च । क्षुत्प्रणयोऽरुचिस्तृष्णा दीर्घस्थं श्रोत्रनेत्रयो । मनस्य सञ्चमोऽभीष्टानुवृत्तवातः क्षमो हृदि । देहान्निर्वसहानिश्च लङ्घनेऽतिक्षते भवेत् । अरतिर्वसहानिश्च लङ्घनेऽतिक्षते भवेत्” । कर्णनेत्रयोः

दीर्घस्थं स्वविषयमहणासामर्थ्यम् । मनस्य सञ्चमं भ्रान्तिः । अर्ह्यात उद्धारवाङ्मयम् । हृदि तम अञ्चकारप्रविष्टस्वेवाज्ञानम् । वनरक्षणेन लङ्घनं कारयेदित्याह “वन्नाविरोधिना चैन लङ्घनेनोपादयेत् । वन्नाविधानमारोग्यं यदर्धोऽयं क्रियाक्रमः” । अयमर्थः । एन रोगिण वन्नाविरोधिना अनतिबलक्षयकारिणा लङ्घनेन उपपादयेत् कृत इति चेत्तत्राह । यदर्थमस्मै आरोग्याय अयं क्रियाक्रमः चिकित्सोपक्रमः । तत आरोग्यं वन्नाविधानं वन्नावयमित्यर्थः । केषाश्चिदनशनस्य निषेधमाह सुश्रुतः “तद्धि मारुतहृष्यालुप्तस्यशोषभ्रमान्वितैः । न कार्यं शुर्विषीवालङ्घनं दुर्बलभीरुभिः । न च्याध्वन्यमक्रोशकामशोषचिरज्वरी” । तत् अथशनम् अल्पवमारुतयुक्तेन ज्वरिणा न कार्यं मारुतोऽस्य निराभोबोध्यः । सामे मारुते लङ्घनं कार्यमेव यत आह तन्त्रान्तरे “अथशमेन कुर्वीत ज्वरी सामे समीरणे । लङ्घनं क्षामपाकार्थं न तद्वृत्तं यथा कफे” । तद्वृत्तं क्षामपाकाद्वृत्तम् । अतएवोक्तम् “कफपित्ते द्वौ घातं सहेते लङ्घनं बलम् । क्षामक्षयाद्वृत्तं नपि वायुर्न सहेते क्षणम्” । आत्मस्य लक्षणमाह “आहारस्य रसः सारो यो न पक्वोऽग्निश्चाद्यवात् । क्षामसत्ताञ्च लभते बलव्याधिसमाश्रयः” । तन्त्रान्तरे तु “क्षामममरस केचित् केचित्तु ममसश्चयम् । प्रथमं दोषदुष्टि वा केचिदास प्रचक्षते । अविपक्षमससक्तं दुर्गन्धं बलपिच्छिन्नम् । सादनं सर्वगात्राणामानन्दत्वामयन्दिनः । तेनामेन सभासुक्ताः देशा दुष्याश्च ताडयाः । तदुक्तंवा क्षामयाश्च साम इति नृपैश्चरताः” । तत्र सामस्य घातस्य लक्षणमाह, “वायुः सामो विषज्ञानिः सादतन्द्रान्मज्जनैः । वेदनाशोपनिस्त्रोदैः क्रमशोऽङ्गानि पोषयेत् । विचरेद्दुग्धपञ्चापि गृह्णाति कुपितो भयम् । स्नेहादौर्द्विमायाति मेघः सूर्योदये निशि” । विचरेद्दुग्धपञ्चा वायुरामश्चैककालं विचरेत् कुपितः सामो वायुः श्चमयतिशयेन गृह्णात्यङ्गानोत्यर्थः । घातस्य तस्यैव निरामस्य लक्षणमाह “निरामो विशदेः कृष्णो निर्गन्धोऽल्पस्त्ववेदनः । विपरीतशुचैः शानिः स्निग्धैर्जातिविशेषतः” ।

अथ प्रसङ्गात्सामस्य पित्तस्य लक्षणमाह “पित्तं सामं भवेदश्च दुर्गन्धं हरितं शुक्रं । अस्त्रिकाकण्ठहृद्वाङ्मरुत्वाव तथा स्थिरम्” । अस्त्रिका अम्बुसता (चुकोति)

बोके । विषयस्य तस्य निरामस्य लक्षणमाह । “निराम
विषयानामन्युक्तं कटुकं वरम् । दुर्गेत्येव चित्तवृत्ति-
वर्धनमोचितम्” ।

अथ सामान्यस्य लक्षणमाह “आवृत्तताऽङ्गद-
याविशुद्धिर्दोषावच्छाया विदूष्यतामिः । गुह्यद-
त्ताश्चिह्नप्रतापिरामान्तरितं व्याधिसदाङ्गनि । आन-
श्रयेहृत्पथकोष्ठापेयानामन्यस्यपीदनतिष्ठयुः । विदूष-
यस्येवमपाननेयं संशोधनैर्दुष्टं लक्षणादेव । तत्रि माह-
तत्त्वज्ञायां लक्षणं कार्यमेव च” । तथा उपशोध
अनारपि निरामयोरेव विवक्षितो धामयोस्तु तयोर्हृत्पथं
कार्यमेव, सुविश्वीमासहृद्वादिभिरपि निरामयेव मेव
लक्षणं कार्यं साधैः पुनस्तैरपि लक्षणं कार्यमेव ।
“अने भावस्ये रालयच्छासि च यातने चरे लक्षणं न
कार्यम् । चरी लक्षणैरपि लक्ष विवेदित्याह उच्यते ।
“तपितो मोहभावाति मोहात् प्राणान्निष्ठमिति । यतः
अनारपि च कश्चिद्वादि यन्मेव” । चारीतेभोगम्
“हृत्पथं गरीयसी चोरा चदाऽप्राणविनाशिनो । तस्या
हेय हृत्पथस्य पानीयं प्राचधारणम्” । अथवा येय-
मपि लक्ष चरी किञ्चिद्धारयन् विवेत् । यत आह उच्यते
एव । “जीविनां जीवनं जीवो लक्षणं तं लक्षणम् ।
यतोऽन्यन्नविषयेन न कश्चिद्वादि वारयेत्” । जीवनं लक्ष
कश्चिद् वारयेदेव तथा च, “चरे नेत्राग्रे कुपे
मन्देऽनारुदरे तथा । चरोचके प्रतिध्याये प्रवेदे हृत्पथो
चरे । प्रवे च मधुमेचे च पानीयं मन्दमाचरेत्” ।
उच्यतेप्रवेदे चले पितेत् मन्दमाचरेत् विवेत् । यत
आह “यतिवेगेन सलिलं नृप्यतोऽपि प्रयोजितम् ।
प्रयाति श्लेष्मिपित्तं चरितस्य विषेपत” । तस्य लक्ष
नवचरी योतल न विवेदित्याह उच्यते । “नवचरे
प्रतिध्याये पार्श्वभूषे गलपये । चदाऽपुनो तक्षाऽऽ-
भ्याने व्याधौ यातकमोदने । अचिपयुषीगुह्यमाह-
कासेषु विदूषो । चिह्नायां चोह्याने च यीत पारि
विवर्जयेत्” । अन्यच्च वक्तुंमाह उ एव “वेद्यमानेन योतेन
अवलोकेन वर्धते” । अत योत लक्ष कश्चित् निधिष्ठम् ।
तथा कति कथितमायातम् । तल कथितस्य विधि-
मथ “काथमानं तं निर्वेन निष्केन निर्वेन च
प्रत् । ततोय कथितं योतं देवप्रत पाचनं कृत्” ।
अने कथितस्य विधायमाह उच्यते । “यतश्चेत्तत्परात्ताय
चित्तवृत्तान्तं नृप्यते । दीपनं चाह कलने पातधि-

मातुषोत्तमम् । तत्रि पाटवज्ञोपकोतवां योतन-
मथा” । याम्भट्टच “नृप्यायां भातस्यन्तु
विनेहातकफचरे । तत्त्वर्कं विषयं मोता नृप्याभापु
निर्वर्तयेत् । चरीयं चान्तिं चोतात्रि लक्षणं विवे-
धयेत् । यातपित्तकफचरेयज्ञान्तायि चारयेत्
अथोच्योदकल लक्षणं गुहाय “काथमानं निर्वेन
निष्केन निर्वेन तथा । चोतात्रि यतोय तदुच्यो-
दकलचप्रेते । अचकलकफात्रिपित्तज्ञानावनेदशां ।
मागन पाचनञ्चैव पयस्यज्ञानं वदा” ।

अथर्तुभेदे लक्षणं पातभेद । “विषादेवेनं चरितं
योतं गरदि यक्षते” । “अथो तं निदाने लक्ष्मादेन
पादचोतन्तु गारदम् । चिनेऽन्येयं चिह्निरे तदा
यतोयल्लयोः । चिह्निरे च यल्लो च चिने चोतात्रि-
वितम् । अचर्मायायमेपन्तु चारि वर्धयु यक्षते” ।

अथविषये कश्चिद्व्यापकादिभेदं चक्रदत्त चक्रो वदा

“चरितं चरितम् वा दिगन्ते भोजयेत्तु । चरे
चरे विद्वेष्टोद्या लक्षणातल्लजदा । सुविभक्त्युक्तये
च चरी माद्यात् कययन । न हि तस्याहितं भुक्त-
मायुषे वा पुत्राय वा । लक्ष्मं चोदनं काये यवान-
लिलको रचः । पाचनान्निष्ठपक्वानां दोषाणां त्रय-
चरे । आचरणेन तत्त्वं चरमात्रमनोविषयः । मर्त्यं
हादगरात्तु सदाचमनं चरम् । पाचनीयं व्रतनीय
कपाय पाययेत् तं तम् । चरितं चरुवेगीते
चल्लप्र प्रतिभोजयेत् । सप्ताहात् परतोऽप्यने चाने
स्यात् पाचनं चरे । निरामे यक्षनं चले चाने नोप-
माचरेत् । आचरणेको चोतात्रिदयागुह्योचका” ।
तन्वायस्यापिपाकास्यैरव्यं गुह्यमागता । सुह्यायो वक्तु-
म्य च कथ्यता लक्षणां चरः । आनन्तरस्य चिह्नावि
त दयात् तल मेयलम् । भोज्यं चरणमोदकं भूवो
अल्लयति चरम् । अदौ चरे चरी हेचे प्रचरेत् नवेत्
च । पक्षं दोषं विज्ञानोवाचने देन तदोपयम्” ।
तेन चरो नाताविधं देवादिवादिः नवचर जीव
चरः विषयचरादिच चक्रवाक्योच्यते ।

तत्त्वभेदे चरितस्यो चक्रुतल्लोगकाचभेदा लक्षणं
यो चो चक्रा यथा

“स्वातोन्मृगोपिपत्तापं चरितचरितं चरितं चरितं
मवेत्तुलः । यात्यवधोमाचयतल्ले यिवायदा हि यथो ह-
विषाचैवाचने । लक्षान्तिदाके नव पित्तमे नक्ता गुह्य

यन्नेज्रादितिधादमे नगा" मासोऽज्वरश्चेऽथ यमाहि
मूलमे मित्रशेषित्रे फणितयने ऋति । सु० चि०

"स्नातोति । इन्द्रो ज्वरेषा पूर्वास्तिष्ठ शिव व्याह्रा
सार्पभम् अक्षे वा । एषु भेषु ज्वरेषु चः स्त्रियो या ज्वरो-
त्पत्तौ ऋतिरेव स्यात् उक्तञ्च वसिष्ठेन" "पूर्वात्यस्नाति-
भुजङ्गरोऽहरेरर्क्षे च यस्य रोग । स्याद्विहृत देव-
चिकित्सकोऽपि क्षितावशक्तः खलु 'रोगिण्य तम्' देव
चिकित्सको देववैद्यो धन्वन्तरि । अथान्यत्रैवे रेवत्य-
हुराघयोर्ज्वरोत्पत्तौ रज्जो रोगस्य स्थिरता भवेत् वल्ल-
काद्येन रोगनिवृत्तिः स्यादित्यर्थः । तथा भरण्यादिन-
क्षत्रचतुष्टये शिवा एकादश वस्त्रादिवसा रोगस्यैव
स्नातदनन्तरं रोगवृत्तिरिति सर्वत्र व्याख्येयम् । इत्यधिप

विशाखा अक्षौ हस्त यासव घनिष्ठा एषु त्रिषु भेषु
पक्षः पञ्चदश दिवसा रोगस्यैवैष । मूषाग्निदाक्षे
मूषाक्षिकाश्विनीषु त्रिषु नव दिवसा पितृभे मघायां
नक्षा विशतिर्दिवसा नभैकदेशे नामपञ्चमिति न्या-
येन बुध्नोऽहिर्बुध्न्य उन्नेत्रामाह्नपदा अर्थभोत्तरा-
फाल्गुनी । ऐज्रादितिधातृभानि प्रसिद्धानि एषु पञ्चसु
भेषु नगा राम दिवसा । अत्रैवे ऋगोत्तराघटयोर्द्वयो
मौसस्त्रिंशद्दिनानि रोगस्यैव ततो रोगनिवृत्ति यदाह
"छन्दोऽह्नुः प्राणिति मित्पौष्णे धियोत्र च मासाच्छ-
गिविशधियोत्रे । रोगस्य वृत्ति पितृदेवधियोत्र वारैर्भवे-
द्दिशतिभिश्च नूनम्" प्राणिति जीवतीत्यर्थः । "पञ्चाहसप्तो
शक्तेरेषु भेषु मूषाश्विनाग्नित्रितये नवाह्नात् । तोयेय
चित्रान्तकविष्णुभेषु नैरुज्जमेकादशभिर्दिनैश्च । उपत्रे
त्वहिर्बुध्न्य पुनर्वसौ च मघ्न्यार्धमर्षेषु च सप्तरात्रात् ।

अत्र शीघ्र रोगविशक्तये सक्षिप्ता शान्तिरप्यभिहित
वसिष्ठेन "अक्षेयग्रह कर्मयोग कृत्वा तस्मिन्मन्त्रे च सु-
गन्धिपुष्पैः । वस्त्राद्यतैर्गुग्गुलुचूपदीपनैर्वेदाताम्बू ल-
फलेषु सस्यक् । पूजां च कृत्वा मयमाश्रयाय द्विजाय
दद्यादहम् शिवाय" आपयो रोग । अतुल्यपरिमित-
इत्यम् मन्त्रेण मन्त्रशान्तिर्विशदा मन्त्रशान्त्यध्याये वसि-
ष्ठेनोक्ता सा तत एव सस्यवधायी" ।

भेषुज्वरः अन्यथा तद्भोगकाश्च उक्तो यथा

"क्षतिकाया यदा व्याधिरुत्पद्यते भवति स्वयम् । नगरात्
भवेत् पीडा तिरात् रोगिणीषु च । ऋगयोर्षे पञ्च-
रात्रमाह्नाया सत्यतेऽस्मिभिः । पुनर्वसौ तथा एष्वे सप्तरा-
त्रात्तैश्च मोक्षनम् । नगरात् तथाऽह्ने ऋगशान्त

मघासु च । द्वौ मासौ पूर्वफलगुन्यामुत्तरासु त्रिपञ्च-
कम् । हस्ते च सप्तमे मोक्षश्चित्रायामर्धमासकम् ।
मासद्वय तथा स्वात्या विशाखे दिनविशति । मित्रे
ज्वर दशाहानि ज्येष्ठायांमर्धमासकम् । मूलेन जायते
मोक्ष पूर्वाभादे त्रिपञ्चकम् । उत्तरे दिनविशत्या द्वौ
मासौ अवश्ये तथा । धनिष्ठायांमर्धमासो वारुणे च
दशाहकम् । पूर्वभाद्रपदे देवि । जनविशतिराश्विनौ ।
त्रिपञ्चमाह्नयत्रे च रेवत्या दशरात्रकम् । अहोरात्र
तथाश्विन्या भरण्यान्तु गताशुपः । एव क्रमेण जामी-
याक्षत्रेण यथोचितम्" ।

रोगिण्यत्तराशुत्रिंशद्विंश्या भोगकालभेदव्यवस्था ।

तिथिनक्षत्रवारयोगभेदे ज्वरोत्पत्तौ सु० चि० ऋत्यु-
क्तो यथा ।

"रौद्राहिष्ठाक्राव्युपयास्यपूर्वाह्निदेवस्वस्मिन् पाप
वारे । रिक्ताहरिस्तन्ददिने च रोगे शीघ्रं भवेद्रोगि
जनस्य ऋत्यु" सु० चि० ।

"रौद्रादीनि भानि प्रसिद्धानि पापवाराः सूर्यभौष-
धनय रिक्ता प्रसिद्धा हरिर्हस्तयोः स्कन्ददिन पक्षी
एतास्तिथयः एवविधे विमिश्रयोगे यस्य रोगोत्पत्ति
भवेत्तस्य रोगिजनस्य शीघ्रं ऋत्यु भवेत् । उक्तं च दैवज्ञ
मनोहरे "उरगवरुणरुद्रावासेन्द्रविपूर्वायमदहनवि-
शाखा पापवारेण युक्ता । तिथिषु नवमिपक्षीहस्तयो
वा चतुर्थी सहजमरणयोगो रोगिण्या कालहेतु" इति
चतुर्थीयहण चतुर्दश्यापलक्षक मत्वा मूले रिक्तापहण
कृतम् अतएवाह पसिष्ठ "अन्तेपाह्नात्रिपूर्वायमवरुणम-
रुक्मकृतारानवा" स्युर्हस्तयोः स्कन्दरिक्तातिथिषु च
रविजाकारिवारेण येनाम् । रोग सजायते ते यमपुर
अचिरात् प्राप्नुवन्त्येव चन्द्रे जन्मन्यष्टाख्यवन्तु स्यमभवन-
गते ऋत्यु कम्ने च राशावित' पो० धा० ।

अस्य प्रतिप्रसव "यदाह चन्द्रकस्यैव गोचरे चाशुमप्रद ।
तदा नूनं भवेन्मृत्युः सुधासचिह्नदेहिन" । इति दीपि-
काटीकाहृतवाक्यम् ।

२ ज्वराविषाददेवभेदे च रौद्रज्वरदेवस्य वैष्णवज्वरदेवेन
युद्धादिकथा हरिव० १८१ स०

"भजन्मानेक्षनीकेषु त्रातृकास सप्तभयात् । ज्वरस्त्रि-
प्रादस्त्रिगिरा पङ्कजो नवलोचन । मक्षप्रहरेणो
रौद्रः कालान्तकमनोपम । नन्दनघसहस्रस्य तस्यो नि-
वातनिक्षय । निम्बसन्तु जृम्भमाणश्च निद्रान्धिततुर्ध-

गम् । नेत्राभ्यामाकुलं पातुं चक्षुः कुर्वन् भ्रमन्मुहुः ।
चक्षुःपरोमा ग्लानायाः क्षिप्रचित्तं दप्ययन् । दृष्टाद्युध-
मभिक्षुः साक्षेपमिदमप्रयोत् । तेन चक्षुरामस्याभिभवे
ततस्तस्य कण्ठेन सङ्गं युक्ते पराजयकता । ८२५ ॥

“मृतं दन्त्यभिप्रायं ज्वरं गतुमिच्छन् । कण्ठो
भुजवनात्तन्तुं चित्तेषां सङ्गीतमे । चक्षुःपरोमा चक्षुः
कण्ठदेहं विवेकं सः । अद्युधं विप्रेत्यस्य कण्ठस्याप्रति
सौख्यः । स क्षातिपदादा तेन ज्वरेणाप्रतिमौजसा ।
कण्ठं सङ्गच्छन् चक्षुः क्षिप्रं गाढं व्यवर्तत । शृङ्गते
रुचते चैव सङ्गते च पुनः पुनः । रोमाञ्छोदितगालस्य
निद्रया चाभिभूयते । ततः स्वयं समामन्त्र्य कण्ठं
परस्परं । विजुर्वाचो मङ्गलयोगी ज्ञानमाणाः पुनः पुनः ।
ज्वरामभूतमात्मानं विज्ञाय प्रकरोत स । सोऽस्तुलज्वर-
मस्य तं पूर्वज्वरविनाशनम् । चोरं वैष्णवमनुष्यं सर्वमा-
विभयहरम् । स सृष्टमात्रलोकांसी ब्रह्मणो भीमवि-
क्रमः । कण्ठज्वरो ज्वरं पूर्वं सङ्गीतां स्त्रियं तेजसा ।
कण्ठाय कृष्टः प्रायश्चित्तं जपाद् गतो हरिः । ततस्त-
परमन्त्रो वासुदेवो मङ्गलः । क्षमात्वात् सज्वरेणैव
निरक्रामयन् नीचैर्वा । आविध्य भूतये चैनं यतया
कर्तुं श्रुतं । व्याघ्रोर्दयज्वरकात् भोः परित्याज्यमङ्गलि ।
आमिषमने तस्मिन् कण्ठेष्वाभिततेजसा । वायुरीरा
ततो वायी तज्जवाचान्नीरघगा । कण्ठः । कण्ठः । मङ्ग-
वाङ्गो । यदूनं नन्दिवर्द्धनम् । मा मधीर्ज्वरमेतं तुरत-
ण्योयम्वयाशनम् । इत्येवमुक्ते वचने तं समोच हरिः
स्वयम् । मृतमस्यमविप्रेत्य जगतः परमो पुत्रः । कण्ठस्य
पादयोर्मूर्ध्नां गरुडं च गतो ज्वरः । प्रथम्य च कृषी-
क्षेयं ज्वरो बाक्यमयामप्रयोत् । अन्तुष्य मम नोविन्द ।
विज्ञाय यदुमन्दनम् । यो मे मनोरथो देव । तं त्वं कुर्व
मङ्गलम् । अङ्गमेको ज्वरकात् । मान्यो कोके ज्वरो
मवेत् । त्वत्प्रसादाक्षि देवेण । वरमेतं हृषोर्म्यङ्गम् । देव
उवाच । एवम्वक्तुं मद्भक्तं ते यथा त्वं ज्वरः । काङ्क्षसि ।
वराधिनां वरो देवो भवांश्च यस्यागताम् । एक एव ज्वरो
कोके भवानस्तु यथा पुरा । योग्यं भया ज्वरं सृष्टो मय्ये-
वैव प्रसीयताम् । वैशम्पायन उवाच । यवच्छते तं वचने
ज्वरं प्रति मङ्गलयाम् । कण्ठः प्रहृष्टां श्रेष्ठः पुनर्वीर्य
समाच सः । कण्ठ उवाच । शृणुष्व ज्वरः । सन्देशं यथा
कोके चरित्यसि । सर्वजातिषु विम्वक्तकाया स्थावरजङ्गमे ।
लिङ्गा विभज्य चालान् भूतप्रियं यदि काङ्क्षसि । चक्षुष्य

दागुं भज्जकेन द्वितीयेन च व्यावरात् । तृतीयो यश्च ते
भागो वानुषेयपयगुह्यते । लिङ्गाभूतं यदुक्तं पक्षिपुत्रं
भव ज्वर । ज्वरयो यस्तृतीयस्य भविष्यति च ते प्रुयम् ।
एकान्ततत्त्वभागे खोरक्य चतुर्थक । वासुदेवोक्तपादेन
वचनं प्रतिभज्यते । जातिप्रदायमेवेति निवस तं
ज्वरुष्य मे । हृष्ये कोटस्त्रयेण तथा सङ्गीतमन्त्रः ।
पाण्डुपत्रं विज्ञातः ज्ञेयगुह्यमेव च । पूर्वमोषु
हिमं मृतां प्रविश्यामपि चोपरः । अद्यान्तु भीमिका
भूया गिद्योदेयं वार्हण्याम् । गैरिकं पर्यन्तेष्वेव मनु-
प्रसादाद्विप्रेत्यसि । गोपवकारको मृता खोरक्य
मविप्रेत्यसि । एव विविधरूपेण भविष्यति सङ्गीतमे ।
टयंवात् अग्न्याश्चैव प्राणिनां वधमेवमुचि । ज्वरे देव-
मन्त्रप्रायं मान्यस्यां विविधप्रेत्यते ।

ज्वराय नानादेशसृष्टा यद्योक्तं हरिवं । १५८५॥ “पिता-
मङ्गलसोद्भूता रीक्षा वृक्षाङ्गसमवा । कुमारकन्दला-
येव ज्वरा वै वैष्णवादयः ” “स्वेदामामलरं प्राप्य को-
ऽम्भवा परिपिञ्चति” नाय ।

ज्वरकालकोतुरमः ५० ज्वरस्य काककेतुरित्ति कर्म ।

“रसं विषं गन्धकताम्रकश्च मनः शिवाश्चरताम-
कश्च । विमर्शं यक्षीपयसा समायं गतास्तुय तत्त
पुष्टं विदध्यात् । द्विपुञ्जमस्यैव मधुप्रयुक्तं ज्वरं निहन्त्य
एविधं मङ्गलयम् । इरा भवान्यं कथितो मयेन कथा
हिताय ज्वरकालकेतुः” भैषज्यरं उक्ते औषधमेदे ।

ज्वरकुक्षरपारीन्द्ररसः ५० ज्वर एव कुक्षरकायं पारीन्द्र
विहृदयं हिंसकत्वात् तादयो रसः । भैषज्यरं उक्ते
ज्वरनामके औषधमेदे । तद्वक्ष्यं ततोक्तं यथा
“सुखितं रसकर्मकं तद्वद् जातिताम्रकम् । तारं ताम्रं
रसलं रसकं ताम्रकं तथा । मौक्तिकं विद्रुमं चोङ्गं गिरिज
गैरिकं शिवा । गन्धकं हेमसारं च यथाङ्गं च यत्कं प्र-
यत् । सीरावी चरमङ्गो च योयतो प्रविचारिका । काटा-
मला जलोद्विक्ता च सतिहता तु सुदर्शना । अन्तिजिह्वा
पुतितांश्च मूर्ध्नि प्रसारिणी । प्रत्येकज्वरस्य दत्ता
मर्दयेत् त्रिदिगावधि । भक्षयेत् पञ्चसङ्ख्येन चतुर्ष्वङ्गा-
प्रमाणतः । मङ्गलान्कारको रोगं सङ्करः प्रयोगाद्-
सततं सन्तान्ये शुद्धा तृतीयकचतुर्थकान् । ज्वरान् सर्वान्
निहन्त्यासु मास्करक्षिभिर तथा । कार्यं शार्धं प्रमेहश्च
सगोप पाण्डुकाभवात् । पक्ष्णो ययरोगश्च सर्वो-
द्भवश्चतुतम् । ज्वरकुक्षरपारीन्द्रं प्रथितं प्रथितीतवे”

ज्वरकेशरिन् ३० ज्वरस्य तद्रूपगलस्य केशरीयं हनूत्वात् ।

“गुह्यत विप व्योप गन्ध त्रिफलमेव च । जयपाच-
सम क्त्वा भङ्गतोयेन सहयेत् । शुष्कामात्रा यटी काय्या
बाभाना सर्पपाकति । सितया च सम पीता पित्त-
ज्वरविनाशिनी । मरिचेन मयुक्ता सा सन्निपातज्वरा-
पहा । पिप्पलीजीरकाभ्याश्च दाहज्वरविनाशिनी ।
ज्वरकेशरिनामायं रसो ज्वरविनाशन ” भैषज्यरं-
उक्ते औषधभेदे ।

ज्वरघ्न ३० ज्वरं हनि हन-व्यमत्तय कर्त्तरि टक् । १ शुद्ध्याम्,
२ यास्तुके श्वरनाशके त्रि० शब्दार्थ० । ४ मञ्जिष्ठाया स्त्री
डीप् । राजनि० ।

ज्वरधूमकेतुरस ३० ज्वरस्य धूमकेतुरग्निरपि दाहकत्वात्
कर्म० । “भवेत् सप्त स्तसप्तद्रुमेन हिङ्गूलगन्धं
परिमर्द्य यत्नात् । नवज्वरे यक्ष्मिन् त्रिषप्तमाङ्गान्मु-
नास्य ज्वरधूमकेतु ” भैषज्यरं उक्ते औषधभेदे ।

ज्वरनागमयूरचूर्णं न० ज्वर एव नाग सर्पस्य मयूर
द्वय हिंसकत्वात् कर्म० ।

“सौहाभ्रटङ्गम तावत् तालकं वङ्गमेव च । शुद्ध-
स्त्रत गन्धकश्च शिपुधील फलत्रिकम् । चन्दनातिविषा
पाठा वषा च रजनीहयम् । उशीर चिलक देवकाष्ठश्च
सपटोलकम् । जीवकर्पभकाजाजप्रस्तालीय वगलोचना ।
कण्टकारीफलं मूलं यटीपत्रं कटुल्यम् । शुद्धूची
सतधन्याक फटुका क्षौद्रपर्पटी । सुस्तक बालक विल्वं
यधीमधुसम समम् । भागाञ्जल्युष्णं देय क्षणजीरस्य
चूर्णकम् । तत्सम तालपुष्पश्च चूर्णं दण्डोत्पलाभ-
यम् । कैरात तक्षसं देय तत्समं चपलाभवम् ।
एतच्चूर्णं समाध्यात ज्वरनागमयूरकम् । प्रतिकर्षमित
साद्य युक्ता वा हृषियर्जनम् । सन्तादिज्वरं हनि-
साध्यासाध्यं न शयय । चयोद्धमश्च घातस्य कामशो-
कोद्धम ज्वरम् । भूतावेशज्वरश्चैवमभिपारससङ्गवम् ।
दाहभीतज्वरं घोरं चातुर्यादिविपर्ययम् । लोर्णश्च
विषम सर्वं श्लोहानसृदर तथा । कामवा पाण्डुरोगश्च
शोषं हनि न शयय । भ्रम तृष्णाश्च कासश्च श्रुता-
भाहो हय तथा । यक्षत शुलभमूलश्च धामपात निहनि
च । त्रिकटुचकटोक्षातपाशोना शूचनापनम् । अतुषानं
शोतलस्य न देयसृणवारिणा” भैषज्यरं उक्ते औषधभेदे
ज्वरवलि ३० ज्वरान्यै देदो बलिं याक० । भैष-
ज्यरं उक्ते ज्वरनाशके बलिभेदे तद्धमकारो यथा

“ज्वरामयगृहीतस्य सृष्टिभिर्नवमि” कृतम् । तण्डुलै
रोदन तेन कुप्यात् पुत्तलक शुभम् । त हरिद्रावलि-
प्राङ्गं चतुर्पीतध्वजान्वितम् । हरिद्रारसपूर्णमि
पुटिकामिश्रतस्मि । मण्डितं गन्धपुष्पादौरवकीर्यं
विसर्जयेत् । एव दिगन्तय कुप्यात् ज्वररोगोपशान्ते”
(सोदनेन पुत्तल निम्नाय वीरपञ्चाचिकायां सस्याय
हरिद्रामिरवलिच्य चतुर्पीतपताकाभिरलङ्कृतं गन्ध-
पुष्पादौरवकीर्यं हरिद्रारसपूर्णमिश्रतस्म पुटिकायत -
कोषे सस्यायाः) । पुटिका क्षयत्यपस्वरचितठोक्ता ।
अन्योऽपि प्रकारो विधानपारिजातादौ दृश्य ।

ज्वरभैरवचूर्णं न० ज्वरस्य भैरव एव विनाशकत्वात् कर्म० ।

“नामर त्रायमाणा च पिचुमर्हो दुरावभा । पथ्या
सुस्तं वषा दाह व्याघ्री शङ्खी यतावरो । पर्यटं पिप्प-
लीमूल विषाला पुष्कर यटी । मूर्धा क्षण्णा हरिद्रे द्वे
लोभचन्दनस्यक्तम् । कुटजस्य फलं वल्क यटीमधु-
चिलकम् । शोभाञ्जनं वला चातिविषा च कटुरोहिणी ।
मूपली पद्मकाष्ठश्च यमानी शालग्रामिका । मरिच चा-
मृता पिल्व बाल पङ्कस्य शङ्खी । तेजपत्रं त्वच धात्री
शुश्रिपर्णी यटोलकम् । गन्धकं भारदं चोद्धमश्च
सम शिला । एतेषा समभागेन चूर्णमेव विनिर्दिशेत् ।
मर्द्वं मल्लिमेक्ष्म चूर्णं भूनिष्कसम्भवम् । मातृमस्य मयु-
ञ्जीत दद्याद्दोषबलावलम् । चूर्णं भैरवसन्तु ज्वरान्
हनि न शययः । पृथग्दोषाश्च विविधान् समस्तान्
विषमज्वरान् । हृन्जान् सन्निपातास्थान् नामशानपि
नाशयेत् । प्राङ्गत वैलतश्चैव सौख्यं तीक्ष्णमथापि वा ।
अनर्गत बहि स्तस्य निरामं साममेव च । ज्वरमष्टविधं
हनि साध्यासाध्यं न शयय । नामादेशोद्धमश्चैव यारि-
दोषभव तथा । विरुद्धमेपजभव ज्वरमाय व्यपोहति ।
पान्निमान्द्र यक्षत् श्लोहा पाण्डुरोगमरोचकम् । उद-
राण्यन्त्रद्विह रक्तपित्त त्रिगामयम् । श्वयधुश्च शिर-
मूल वातामयवर्जा जयेत् । ज्वरभैरवसन्तु भैरवेण कृतं
शुभम्” भैषज्यरं उक्ते औषधभेदे ।

ज्वरभैरवरस ३० ज्वरे भैरव एव नाशकत्वात् कर्म० ।

“त्रिकटु त्रिफला टङ्गविषगन्धकारदम् । जैपाकश्च सप्त
मर्द्य श्लोणपुष्पोरसैर्दिनम् । ताञ्जुलेन समं चादेदङ्गशुष्का-
भितां यटीम् । सङ्ख्यं विपरिची पथ्यं देय प्रयत्नत ।
नवज्वरं त्रिदोषोत्थं लोर्णश्च विषमज्वरम् । दिग्भेदे
निहन्त्याय रसोऽयं ज्वरभैरव” भैषज्यरं उक्ते औषधभेदे ।

ज्वरमातङ्गकेशरिरस ५० ज्वर एव मातङ्गो गजकातुकेग-
रोय कर्म० ।

“मारट गन्धकं चैव हरितान् समालिङ्गम् । कटु-
तय तथा पथ्या चारौ द्वौ येनैव तथा । निम्बश्च
विपुष्टेयं बीजं चित्रकमेव च । एषां माषमित भाग
५५ प्रति गुसंज्ञितम् । हिमायं कामकफश्च विपश्चापि
हिमायिकम् । निगुण्डोत्तरसेनैव गोपयेत् प्रयत्नतः ।
मार्कटसिन्धुमानेन पटो कायां सुगोभना । सर्वज्वरहरी
जैव भेटिनी दोषनाशिनी । व्यामाजीर्णप्रगमनी कामला
वाण्डु, रोगहा । यङ्गिदीपिकरी चैव जठराभयना-
शिनी । उष्णोदकाक्षुपानेन दातव्या हितकारिणी ।
भाषितो लोकाभाषेन ज्वरपातङ्गकेशरी” भैषज्यर० उक्ते
श्रीपद्मभेदे ।

ज्वरमुगारिरस ५० ज्वरो हर रवाभरभेटकासारि कर्म० ।

गुह्यस्त गृह्यगन्ध विपुष्ट टण्डु पृथक् । कर्षमाण
कर्षाई मयद्ग मरिच यजम् । गुह्य कमकधीलस्य धव-
दयमित तथा । त्रिहृता कफमेकश्च भावदेद्विजाह्वैः ।
मप्रधा च तत कायां गुडीगुग्गुलुता शुभा । ज्वर-
मुगारिनामाय रसोज्वरकुलानक । अत्यन्ताजीर्ण-
क्षये च ज्वरे विपश्मस्युते । सर्वाङ्गपचणीगुलमे चा-
यवातेऽभ्युपिचके । काशश्चापि यक्ष्मरोगेऽप्युदरे सर्वस-
न्मते । गृह्यस्यं मन्त्रिमन्त्र्यो पाति गोष्ठे च दुस्तरे ।
भूति प्रीहरी च पातरोगे चिरोस्थिते । अष्टाटग
पञ्चमे सिद्धो गुह्यविनिर्जितः भैषज्यर० उक्ते
श्रीपद्मभेदे ।

ज्वरगुलहररस ५० ज्वरस्य गुल वेत्ना हरति हृद-अथ कर्म०

‘रसगन्धकयोः कृत्वा कलाम्नी भारहृमध्यगाम ।
रसाधोषटना तावपातो गुह्यश्च गोपयेत् । पादानुप
उमाणेन ऋग्ना ज्वालन ता उहृत् । यामहृदं ततस्तस्य
रगपात समाचरेत् । स्नग्नेष्टमियुगल तृतीयं वा
त्रिचक्षण । तावन्तःपटयोगेन टण्डुम् यवज्वरेऽप्युहृत् ।
प्रोक्तं मन्त्रमन्त्रिप्रवृत्त्या ज्वरान्ते हितम् । खेटोद्भो
भयमेव नेवि । सर्वेऽप्युपायस्य । चातुर्थकाटान् विप-
सान् नममागामि ज्वरसः । साधारण मक्षिपात जठ-
नोप न मगय । ज्वरगुलहरी नाम रघोऽय सप्तदा
हृतः” भैषज्यर० उक्ते श्रीपद्मभेदे ।

ज्वरसिंहरस ५ ज्वरस्य तद्दृग्गन्धसिद्ध इव फलत्वात्

कर्म भैषज्यर० उक्ते श्रीपद्मभेदे । तद्दृग्गन्ध यथा

“मारट गन्धकं तालं मङ्गातकमथैव च । वज्रीक्षीर
समायुक्तमेकत्र च विमर्दयेत् । अन्तिकामागने स्वाय
तद्विषय विचक्षणैः । अग्निं प्रज्वालयेत्तत्र मङ्गरह्य
वर्णया । शीतलं अजयेत्तत्र भाषना च प्रदीयते ।
भङ्गराजहरहरं गण्डद्वयं भवे रसैः । चित्रकश्च रसे-
नापि भाषना दीयते पुनः । पचात्तन्मूर्चयेद् दद्यात्
जुषिजायाञ्च धारयेत् । ज्वर उत्पद्यते यस्य चतुर्थे चापरे
पुनः । माषैकश्च रस देय तत्तृष्णास्त्रागनेज्वरम् ।
ज्वरयान्ते पर पथ्य देय तद्दोदनः पयः । ज्वरविह-
रसो नाम सर्वज्वरविनाशनः” ।

ज्वरहन्तृ त्रि० ज्वरं हन्ति ज्वर-रसः । ज्वरनाशके
क्षिया डीप् । वा च २ मङ्गिवायां राजनि० । [हारा०]
ज्वरान्ति ५० ज्वरं अग्निरपि सनापकत्वात् । आग्निमयी
ज्वराहुशरसः ५० ज्वरस्य गलरूपस्य अहुय इव प्रति-
रोधकत्वात् कर्म० । भैषज्यर० उक्ते श्रीपद्मभेदे ह च
भानाविधौ यथा

“गुह्यं हृतं विप गन्धं धूर्तवीजं त्रिभिः समम् ।
चतुर्थं द्विगुणं धूपं चूर्णं गुग्गुलुह्यं हितम् । ज्वरहर
च मज्जाभिराह्वय रसैर्युतम् । ज्वराहुशो रसो
नाम्ना ज्वरान् सर्वान् निहन्ति वै । (धीपं विहितं
द्विगुणम् ।) (यद्य भेदि ज्वराहुशो नाम्ना स्थाताः)।
अन्योऽपि तत्रैव उक्तो यथा “रसस्य द्विगुणं गन्धं गन्ध-
तुल्यं च टङ्गम् । रसतुल्यं विप योज्य मरिचं पञ्चधा
विधात् । कटुफलं टन्त्रिबीजस्य प्रत्येकं मरिचोन्मितम् ।
ज्वराहुशो रसोऽपि चूर्णयेदतिविह्वलम् । माषैकेन
निहन्त्याशु ज्वरं जीर्णं निदोषणम्” । अत्रातुल्यमात्रा
शर्करादीनां निषीय गलित्वा किञ्चिज्जलं पिबेत् ।
अन्यविधोऽपि तत्रैवोक्तो यथा

“तावकाटु द्विगुणं तालं मर्दयेत् सुषवीह्वैः । प्रपुष्टे
भूधरे घाते वज्रीक्षीरेण मर्दयेत् । प्रपुष्टे भूधरे पचात्
यक्ष्मपुष्पाभित भवेत् । चार्द्रकश्च रसेनैव सर्वज्वरनिह-
नन । ऐकाहिकं द्वाहिकं त्र्याहिकं चातुरा-
हिकम् । विषमश्चापि शीताय ज्वरं हन्ति ज्वराहुशः”
अन्यविधोऽपि तत्रैव “गुह्यं हृतं तथा गन्धं कर्षमाणं मयेद्
बुधः । मङ्गुर्वधं टङ्गं च हरिताव तथा विषम् ।
रसाई मर्दयेत् सङ्घे भङ्गराजहरं च । त्रिदिनं मा-
धनां टव्या चतुर्थे पटिकां तता । जुषां विचकमात्रा
पिप्पलीमधुसुताम् । यच्च ज्वराहुशो नाम विषम

ज्वरनाशन” सह्यौषधादीना चतुर्णां प्रत्येक रसा-
र्जम् । अन्यविधोऽपि “मरिच टड्डन गङ्गचूर्णं पारदग-
न्धकम् । शोधित वज्रशुक्लं भागमेक विनिश्चिपेत् ।
गुग्गुलामात्रा प्रदातव्या नागवल्लीदले सह । ज्वराद्गुणो
रसोक्तोऽपि ज्वरमष्टविध जयेत्” अन्यविधोऽपि “लि-
भागतावेन जतश्च ताञ्च रघञ्च गन्धञ्च समीनमायु ।
विष सम तद्विगुणञ्च ताञ्च त्रिषप्रधारञ्च दिवाकरातपे ।
समर्द्धं निम्बसुरसेन चूर्णं गुग्गुलुप्रमाणं सितया समे-
तम् । ज्वराद्गुणोऽपि विविधप्रमाणो ज्वरं निहन्त्यष्टविध
समपम्’ भीनमायु मत्स्यपित्तम् । [राजनि० ।

ज्वराङ्गा स्त्री ज्वरकटुनाशनमङ्गमसा ङीष् । भट्टटलिकाया
ज्वरातिसार पु० । ज्वरयुक्तोऽतिसार । ज्वरयुक्ते यति
सारोने तत्स्वरूपादि भैषज्यर० उक्ते यथा । “पित्तज्वरे
पित्तमण्डोऽतिसारस्तथातिमारे यद वा ज्वर स्यात् ।
टोपस्य दुग्ध्य समानभावाज्ज्वरातिसार कथितो भिष
गमि” । “ज्वरातिसारयोर्द्वयभेदोऽन्य भेदज प्रथक् । न
तन्निमित्तयो कृत्यान्त्योन्य यज्ञयेद् यत । प्रायोज्वर
हर भेटि, स्तम्भनन्वतिसारनुत् । व्यतोऽन्योन्यविरुद्ध-
त्वादु वर्धन तमरस्सरम् । ज्वरातिसारिणासादौ कृत्यात्
नङ्गनपाचने । प्रायस्त्रावामसम्बन्ध विना न भवती
यत । ज्वरातिसारे पेयादिक्रम व्याकुलचित्ते हित ।
ज्वरातिसारी पेया वा पिबेत् सास्त्रा प्रता नर” ।

ज्वरान्तक पु० ज्वरमालक इय ज्वरमनयति वा व्यलि-
ण् ल् वा इत० कर्म० । आरग्वधे नेपालनिम्बे (सो दाक्ष)
राजनि० । ज्वरान्तकरष ।

ज्वरान्तकरस पु० ज्वरमालक कर्म० ।

“भास्करोगन्धक सर्जो देवी विहङ्गतीक्ष्णकम् ।
गोणित गगनञ्चैव पुष्करञ्च मरेश्वरम् । भूनि-
म्बादिगणैर्भाष्यं सधुना गुहिका ददा । चातुर्थक
तृतीयञ्च ज्वर सन्तक तथा । धामज्वर भूतकृत सर्व-
ज्वरमपोहति” भैषज्यर० उक्ते औषधभेदे । अथ
सर्जोरस, देवी सौराष्ट्रस्तिका, विहङ्ग क्षणमाक्षिक,
पुष्कर रसाञ्जन, मरेश्वर सुवर्णम् अन्यत् सुगमम् ।
ताम्बादीना समभागचूर्णं भूनिम्बादिक्वाथेन भावयेत् ।
भूनिम्बाद्याष्टादशद्रव्याणि सर्वद्रव्यतुल्यानि अष्टावशिष्ट
क्वाथं कृत्वा दिनत्रय विभाव्य विषोप्य सधुना विमर्द्य
अनुरूपं तिष्ठेत्”

ज्वरापहा स्त्री ज्वरमपहति अय+हृन्-ड इत० (बेळपूठ)

१ ग्लिगुगुलुग्रासु, २ विल्वपत्रग्रासु । ३ ज्वरनाशके लि० ।
यद्वच० ।

ज्वरार्थिन् पु० ज्वरसारि कर्म० ।

“अम्भं ताञ्च रसं गन्धं विषञ्चेति समं-
समम् । द्विगुणं घृत्तवीजञ्च त्रयोप पञ्चगुणं मनम् ।
जलेन घटिकां कृत्याद् यथा टोपातुमारत । कम्भ
ज्वरारिनामेद सर्वज्वरविनाशनम् । वातिकान् पौष्टि-
काश्चैव शुष्किकान् साक्षिपातिकान् । विषमास्यान् हृन्-
जाश्च घातस्थान् विषमज्वरात् । नागवेष्टाञ्च सन्देहो
वृक्कमिन्द्रग्निर्यथा । श्लोचान यक्षत गुल्मग्निसामान्य
सशोधकन । कास श्वास तृणा कम्प दाह शीतं दर्श
भ्रमम्” भैषज्यर० उक्ते औषधभेदे ।

ज्वरारिन्स न० ज्वरसारि कर्म० ।

“दरदलिरसना शुक्लनागाभ्रकाषाम् शुभ-
विटकशिलां मर्षमेकत्र योज्यम् । विपिनल्पद-
लोत्थं भाषित शोषनेत्तम् निम्बटङ्गुग्रासौ रन्ध्रिकाश्च
कृत्यात् । एकैका भक्षयेत्तस्य चार्द्रकस्य रसैर्युताम् ।
दत्तमात्रं ज्वरं हन्ति ज्वरारि स निगद्यते । सर्वगू-
विनाशो न कफपित्तविनाशन” । भैषज्यर० उक्ते
औषधभेदे । सर्प (सोटानी) पहरसेन दण्डिनं
भावयित्वा गुग्गुलुप्रमाणमात्रं करवेन देयम्” ।

ज्वरान्निर्गम पु० ज्वरम्यागनिरिव नाशकत्वात् कर्म० ।

“रस गन्ध सैन्धवश्च विष ताप्य मम भजेत् । सर्व-
चूर्णसम लौहं तत्सम चूर्णमभ्रकम् । लौहे च लौह-
दण्डे च त्रिगुण्यग्रा स्वरसेन च । पटयेत् यत्नत
पथान्तरि च स्मृततुल्यकम् । गर्णेन सट् टातव्यो रसो
रत्निकसन्निह । कास श्वास मज्जाघोर विभ्रमाभ्य
ज्वर वसिम् । घातस्थं प्रवक्तु दाह ज्वरटोप चिरोद्भवम् ।
यक्ष्मगुल्मोदरहृद्द्वययुक् विनाशयेत्” भैषज्यर० उक्ते
औषधभेदे । [ज्वरगङ्गे उदा० ।

ज्वरित लि० ज्वर संजातोऽस्य तारका० इतच् । ज्वरयुक्ते
ज्वरिन् लि० ज्वरोऽस्यस्य इति । ज्वरयुक्ते क्षिया ङीप् ।
ज्वल दीप्तौ चलने च भ्रा० पर० व्यक्० सेट् । ज्वलति
अज्वालीत् । घटा० ज्वलयति । ज्वला० ज्वल
ज्वाहः । “जज्वाल लोकस्थितये स राजा” मट्टि ।
“जागर्ति कोको ज्वलति प्रदीप सृष्टीगणं पश्यति
कौतुकेन । - उद्भृत्समात्रं कृशं नाप । धैर्यं शु० नित
कि हिरेण भुङ्क्ते” उद्भृत् ।

उदादिपूर्वकस्य तत्तदुपसर्गदोषार्थयुक्तदीप्तौ । उज्ज्वल' ।
ज्वल लि० ज्वल-दीप्तौ या अच् । दीप्तिविशिष्टे । [हेम० ।
ज्वलका स्त्री ज्वलतीति ज्वल-वा० वुन् । अग्निशिखायां
ज्वलति पु० ज्वल-भावे श्तिप् । ज्वलनक्रियायाम् । 'आ-
जते' इत्याद्युपक्रम्य एकादश ज्वलतिकर्मण निघ०
२।६। उक्तम् ।

ज्वलन लि० ज्वल-तात्पर्यव्याप्तौ युच् । श्दीप्तिशीले, श्वञ्जौ
श्चित्तकदम्बे च पु० अमरः ।
ज्वलनाश्रमन् पु० नित्यकर्म० । स्वर्गकामनमणौ राजनि० ।
ज्वलित लि० ज्वल-क्त । श्दग्ने श्दीप्ते च ।
ज्वलिनी स्त्री ज्वल-वा० इति ङीप् । सूर्यास्तया राजनि०
ज्वाल पु० स्त्री ज्वल-ण । श्अग्निशिखायाम् अमरः । श्दीप्ति-
युक्ते लि० । श्दग्नास्ते स्त्री शब्दश्च । भावे घञ् ।
३ दीप्तौ पु० ।

ज्वालखरगद् पु० ज्वालगर्दभाष्ये रोगे राजनि० । ज्वा-
गर्दमशब्दे दृश्यम् ज्वालागर्दभामयोऽप्यत्र राजनि० ।
ज्वालजिह्व पु० ज्वाला शिखैव जिह्वा यस्य दाहप्रवृत्तयेह-
नसाधनत्वात् । श्वञ्जौ हेम० तन्नामनामके चित्रके च ।
ज्वालामालिनी स्त्री ज्वालानां शिखाया माहाऽप्यस्य इति
ङीप् । देवीभेदे । तन्मन्त्रादिनां तन्त्रसारे उक्तं यथा "ओ
नमो भगवति । ज्वालामालिनि । श्दग्नेगणपरिहते । क
म् ज्वाहा । तन्नामनाम । "ओ नमो हृदयं प्रोक्तं
भगवतीति शिरः श्दतम् । ज्वालामालिनीति च शिखा
श्दग्नेगणपरिहते ततः । वर्षे ज्वाहाश्चमित्युक्तं जाति-
युक्तं आचेषमौ । प्रयोगस्तु ओं नमो हृदयाय नम
इत्यादि "अमुक्तो नियतश्चैव जयेन्मन्त्र जपाज्जयी ।
जयेददृष्टहृत्तन्त्र त्रयोविधतिवासरान् । प्रत्यहं वाघने
विद्विमाददाति न सद्यः । अतिसामेय वै भक्तौ
रिपून् सर्वान् विनाशयेत्" ।

ज्वालामुखी स्त्री पीठस्थानभेदे । "ज्वालासुखां महाजिह्वा
देव । उज्ज्वलभैरवः । अम्बिका विद्विदानाञ्चौ अनौ
जाबज्जरे नमेति" तन्त्रम् । श्विद्याभेदे "ज्वालामुखीक
वश्ये सा पूज्या मध्यम शुभे । नित्यारुणा भद्रान्तरा
भद्रभोजापकप्रसिः । कमला श्रीभारती च आकर्षण्यौ
अहेन्द्रप्रिये । ब्रह्माक्षी चैव माहेयी कौशरी वैष्णवी
तथा । माराङ्गी चैव माहेन्द्री चासृण्वेति च पूजयेत् ।
विजया चाजिता चैव जोहिनी चापराजिता ।
अम्बानी जवनी पूज्या काचिवा पद्मपाश्रुतः । ज्वाला

सुखी च संपूज्या विषादिहरश्च भवेत् । मारुत० पु ।
२०४ अ०

ज्वालावक्त्र पु० ज्वालेव वक्त्रमस्य । शिखे ब्रह्मपु० ।
ज्वालिन पु० ज्वल-विशि । श्शिखे "विशी सुखी अटी
ज्वाली मूर्तिजोमूर्तिनो बली" भा० अतु० १७ अ० ।
श्शिखायुक्तनामे श्दीप्तियुक्ते च लि० क्षिया ङीप् ।
ज्वालिभ्रमर पु० भ्रमरपु० उक्ते तीर्थभेदे ।

इति श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्यनिर्मिते
वाचस्पत्ये जकारादिशब्दार्थसङ्घटनम् ।

भ

भकारो व्यङ्ग्यवर्णभेदोऽङ्गमात्राकाशोपायसंस्थो-
 चारणस्यानं तासु व्याभ्यन्तरप्रयत्नः जिह्वामध्येन ता-
 लुनं स्पर्श । बाह्यप्रयत्ना सवारणादघोषामहामा
 चक्ष । मातृकाम्यासेऽस्य कामकराङ्गवीमूले न्यस्यता ।
 अस्य ध्येयरूप कामधेयतन्त्रे उक्तं यथा “भकार
 परमेशानि । कुण्डलीं मोक्षरूपिणीम् । रक्तविद्यु
 कृताकार सदा त्रिगुणसयुतम् । पञ्चदेवमयं वर्णं
 पञ्चमाण्यात्मक सदा । त्रिविन्दुसहितं वर्णं त्रिशक्ति
 सहितं तथा” यथोक्तारतन्त्रे नदधिष्ठानदेवतारूप
 यथा “ध्यानमस्य प्रयत्नाभि जटुण्य कमलानने । ।
 सन्तप्रहेमवर्णाभां रक्ताम्बरविभूषिताम् । रक्तचन्दन-
 विभ्राङ्गीं रक्तमाख्यविभूषिताम् । चतुर्हंशभुजां देवीं
 रक्तहारोज्ज्वलां पराम् । ध्यात्वा मङ्गलरूपा तां
 तन्मन्त्रं दशधा जपेत्” । तस्य वाचकशब्दाः वर्णाभि-
 धानतन्त्रे उक्ता यथा “भो भङ्गारी शुभो मार्गो भर्तरो
 वायु स्वप्नः । अजोगो प्राविष्णो नाटः पाथी जिह्वा
 जलं स्थितिः । विराजेन्द्रो मत्तर्हस्त कर्कशः
 नादजः कुङ्ज (कुज) । दीर्घबाह्वरसोरूपं ह्लाकस्मितसुच-
 क्षुब्धम् । दुर्धस्यो नट आत्मवान् विकटा कुच-
 मण्डल (कु)ज । कलहसप्रिया यामा यामाङ्गुलसु-
 पर्वकः । दक्षहासोऽदृष्टहास्य पाण्ड्यात्म व्यङ्ग्यम्बर”
 भाषाहन्ते तस्य प्रथमविन्यासे फलसुक्तं ६०८०टी “मीति
 ओ मित्वामं भयमरणकरो भञ्जो ठठौ खेददु खे” ।
 भञ्ज ३० भट-सङ्गतौ ६ । भञ्जगावाते २मए ३जलवर्षणे
 शब्दः ४भ्रिण्टीये ५देवगुरो हृदैयरात्रे ७ध्वनिभेदे
 ८जङ्गवाते च भेदि । [परमेशानि !] कामधेयतन्त्रे ।
 भङ्कार ३० भ+स्वार्थे कारप्रत्ययः । अत्यल्पे वर्णे “भङ्कार
 भङ्गभङ्गायमानं त्रि० भङ्गभङ्ग+धभूततद्भावे भङ्गा० वयङ्
 शानच् । देदीपमाने । “मयूरवरगामिनीं शरदशुद्ध-
 र्वात्कटां रक्तगुणितपट्टिकां निमित्तगङ्गाङ्गोद्य-
 ताम् । प्रभानिकररश्मिभिर्भङ्गभङ्गायमानांशुकां ममामि
 शुरुचभवां त्रिदशगुणितगङ्गाङ्गिनीम्” देवी० ३० ।
 भङ्गति कथं भटिति+प्रपो० । गोप्राये शब्दार्थचि० ।
 भङ्गार ३० भविष्यकृत्शब्दस्य कार ल-पञ् । भवरादि-
 शब्दे । “मन्दं संहितपांशुषः परिपतन् भङ्गार-

भङ्गामरुत्” कथञ्च । ततः तारः इतच् । भङ्गारित
 तच्छब्दयुक्ते त्रि० । २जलकणवर्षणे च शब्दः ।

भङ्गारिणी स्त्री इत० । गङ्गाया भ्रिण्टीशब्दे उदा० ।
 भङ्गता स्त्री तारादेवताया “भर्तरी भङ्गता भिन्नी भरी
 भर्तारिका तथा” तारासङ्ख्यनाम ।

भङ्गति स्त्री भम् इत्यव्यक्तशब्दस्य कति क-क्तिन् ।
 कांसादेर्ध्वनौ शब्दार्थचि० ।

भञ्जता स्त्री भमिति क्त्वा भटति भट-ड । ध्वनिभेदे,
 तथ ध्वनियुक्ते २प्रचण्डानिसे च शब्दः ।

भञ्जानिल ३० भञ्जानियुक्तोऽनिल । प्राद्विजातवाते
 त्रिका० भञ्जामरुदादयोऽप्यत्र भङ्गारशब्दे उदा० ।

भट सङ्गतौ भ्वा० पर० सक० सेट् । भटति क्त्वाटौ-क्यभ
 टौ । जभाट ।

भटा स्त्री भट-क्यच् । शीघ्र । २मूयामलक्या शब्दार्थचि०
 भटि ३० भट-इन् । लुङ्गृणभेदे । (भटि) शब्दार्थः ।

भटिति क्यच् भट क्तिप् भट् इण-क्तिन् इत० स्वरटि ।
 शीघ्रे अमर । “लज्जा गेह भटिति यद्यनामस्तु-
 कुञ्ज जगाम” पटाङ्गुतम् ।

“भटित्यन्यसमासे तदा दोषो न पिद्यते” “मनः
 सान्द्रानन्द स्पृगति भटिति ब्रह्म परमम्” सा० द० ।
 भटका ३० स्त्री ध्वन्यलवर्णभेदे “प्रपासरयते भटकस्य कूपे
 झोमटा जल कोशयिनिर्गतश्च” अलिङ् ।

भ्रमभ्रणा क्यच् । भ्रणस् ड्वाच् द्विच पूर्वपदटिक्लोप ।
 ध्वन्यक्तशब्दभेदे २तच्छब्दयुक्ते “सर्वं भ्रमभ्रणभूतमा-
 सीतालवनेष्विव” भा०भी० १६४च० । २भ्रणत्कारशब्दभेदे च ।

भ्रण(न)त्कार ३० भ्रण(ण)द्विष्यव्यक्तशब्दस्य कार ल-पञ् ।
 कङ्कणादिध्वनौ । “उहो लुटुभुजयक्षिकङ्कण(न)-
 त्कार क्षणं वायंताम्” कालिदास । “उहो जयति
 दरिद्रं परमप्राणायामभ्रणत्कार” उद्भट ।

भ्रम भवे भ्वा० पर० सक० सेट् । भमति क्त्वाभौत् । ज-
 भाय । उदित् भमित्वा भान्त्वा । भान् ।

भ्रम्य ३० लप्+ट्पो० (आदिवा पडा) लप्के स्वेष्टाधीने
 मपातयतने जटाधर । भावे च । तत्प्राये स्त्री “पुष्पा-
 स्फोटनत्सुसुप्तविवरे पातानभ्रम्याय ता” मञ्जारीर०
 भ्रम्याक ३० स्त्री भ्रम्येन व्याकायति णा+कै+ङ् । शानदे
 शब्दः । स्त्रिया जातित्वाङ् डीप् ।

भ्रम्याशिन ३० भ्रम्येन जने स्वेष्टया पतनेनाद्याति कथ-
 यिनि । मत्स्यरङ्गपक्षिणि जटापर स्त्रिया डीप् ।

भक्तियन् पु० भक्त+अर्थे रनि । मानरे गन्दर० ।
 भक्त पु० भ-अर्थ । निम्नरे उन्नामिगते लक्ष्मणादे ।
 “य तदुक्तं भवन् प्रभाकरचक्रभविमातमोति यत्”
 नेय० । तस्य स्त्रीत्व भरत व्याहृत तत दाप् गौरा०
 ङीप् वा । “विपुलपुलिनाः कल्लोलिन्यो नितान्तपतन
 भरासकृष्टितगिषाः शैलाः शान्द्रुपा वनराजय”
 प्रबोधच० । २गारिण्यां स्त्री ङीप् अङ्गुतायन्दे उदा० ।
 भक्त्ये उक्तो भक्त्ये च तदा० पर० सक० सेट् । भक्त्ये
 अक्षर्ये । लक्ष्मणे ।
 भक्त्ये उक्तो भक्त्ये च तदा० पर० सक० सेट् । भक्त्ये
 अक्षर्ये । लक्ष्मणे । [अक्षर्ये । लक्ष्मणे ।
 भक्त्ये उक्तो भक्त्ये च तदा० पर० सक० सेट् । भक्त्ये
 भक्त्ये पु० भक्त-कर्म । (भक्त) इति श्रुति । पादभेदे
 २पठये, १कनियुगे, ४मदभेदे च । श्वादाभेदे स्त्री
 ङीप् सेटि० । इति निर्मितद्वयभेदे पु० “काञ्चनोष्णीप-
 णसाल वेत्तभक्तपपाय्य” भा०मी० ८८ अ० । ७वेद्यायां
 स्त्री त्रिका० टाप् । पतारादेव्या स्त्री अङ्गुतायन्दे उदा० ।
 श्वादाभेदे स्त्रीयन्दर० गौरा० ङीप् । १० पाकधात्रे लौक
 मये (भाकरा) इति श्रुति पदार्थे पु० रत्नभा० । भक्तः
 तदाद्य शिलसस्य वा ङ्क् । आर्क्षिक तदादनशीले त्रि०
 पक्षे ण्य । भर्क्षर तत्पार्थे त्रि० सार्थे च । भर्क्षरिका
 तारिण्या अङ्गुतायन्दे उदा० ।
 भर्क्षरिका पु० भर्क्षर+अर्थार्थ कन् । कनियुगे त्रिका० ।
 भर्क्षरावती स्त्री भर्क्षरः शब्दभेदेऽप्यस्य मत्तम् मस्य वः
 सप्तार्थ पूर्वपददीर्घः । गङ्गायां भिण्टीशब्दे उदा० ।
 भर्क्षरिन् पु० भर्क्षरि० अर्थ रनि । शिने “त गदी ल
 शरी चापी सहास्री भर्क्षरी तवा” भा० या० २८६ अ० ।
 भर्क्षरीक पु० भर्क्ष-ईकन् भर्क्षरीका नि० । शरीरे
 उच्चरद० । [चर्क्षरात्रे शब्दार्थे च ।
 भलभक्तला स्त्री लक्ष्मणे लक्ष्मणे अर्थ पु० । इति
 भल्ला स्त्री भरा-पु० । ११ कन्यायाश्च श्यातपोष्यै च सेटि०
 भक्त पु० भक्त-कर्म । तत्पार्थे त्रि० सार्थे च । “भक्तो
 मत्तुच राजन्याद् प्रात्याङ्गिभिरिव च” मत्तुके सव-
 र्थायां प्रात्याङ्गिभिरिव जातिभेदे । “भक्तमत्तुगुणटा
 चैव उच्यते यत्तद्वचय । द्यूतपापमसक्ताश्च लक्ष्मणा
 र लक्ष्मी मतिः” । मनुना तस्य यत्तद्वचय (नेटापी)
 उक्तम् “तस्य भक्त्या उचित्यकरणाः” उक्तम् । “तस्य
 भक्त्यान्ता भक्त्याः कृता वेत्तद्वचय” भा० ४१३ अ० ।

भक्त्ये न० भक्त-कर्म । तत्पार्थे त्रि० सार्थे च । “भक्तो
 पादभेदे काव्यनिर्मितकरताले “श्रियागारे भक्त्युक्त
 स्रष्टागारे च गङ्गाकम् । दुर्गागारे यगिपाद्य मधुरी च
 न वादेत्” ति० त० । तत्पार्थे स्त्री शब्दार्थे च ।
 गौरा० ङीप् ।
 भक्त्युक्त पु० स्त्री भक्त्युक्तम् इव कण्ठ कण्ठकरोऽस्य ।
 पारावते हारा स्त्रियां जातित्यात् ङीप् ।
 भक्त्या स्त्री भर्क्षरि भर्क्षर-अर्थ पु० । भर्क्षरवाद्ये
 पादभेदे २कट्टुक्के श्वासकलेये सेटि० ४पठये, १कट्टे च
 पालयपाय । गौरा० ङीप् । भक्त्युक्त्यत्पार्थे ।
 भक्त्या स्त्री भर्क्षर-अर्थ पु० । उक्तमनले २द्योति श्दीप्तौ
 च शब्दार्थे च ।
 भक्त्युक्त न० इक्षीयक+पु० । भक्त्येदे “भक्त्युक्तम् इव
 मेव लक्ष्मणे सुवचोर्ध्व नरेव । पार्थे ।” इति १४८ अ० ।
 भक्त्या पु० भक्त-कर्म तथा सन् सोसः पु० । तत्पार्थे
 (टङ्कवार वाटुल) हारा । [लक्ष्मणे च ।
 भक्त्ये च भ्वा० पर० सक० सेट् । भक्त्ये च भ्वा० पर० सक० सेट् । भक्त्ये
 भक्त्ये पञ्चमे पिधाने च भ्वा० लभ० सक० सेट् । भक्त्ये-
 ते च भ्वा० पर० सक० सेट् । भक्त्ये च भ्वा० पर० सक० सेट् ।
 भक्त्ये पु० स्त्री भक्त-कर्म च । मत्तुके, सपर स्त्रियां जाति-
 त्यात् ङीप् “वशीकलेन मटिमेन भर्क्षरिकाया”
 धामन्दुहन्दायनचम् २भक्ते लक्ष्मणे भेदे “भक्त्या
 मकरवाक्किं गीता शीनरायो च काष्ठकौलिककन्या
 युगलने भक्त्ये वा” सु० चि० । ४भक्तरायौ “काष्ठक” त
 परित्यज्य भक्त्ये सक्रमते इति ” मत्तु० त० । भावे च । १४ तपे ।
 कर्त्तरि ण्य । इति ७, ७वने च न० । दनागवसायां
 स्त्री शब्दार्थे च । [शब्दार्थे च । भक्त्ये तदाद्योऽप्यस्य ।
 भक्त्ये पु० भक्त्ये शीनो मक्ते वा केतव्यस्य । मदे
 भक्त्या पु० भक्त्ये भक्त्ये । १कन्दर्पे उपचारात् २तत्-
 पार्थे च भक्त्ये च भक्त्ये । [स्त्रियां जातित्यात् ङीप् ।
 भक्त्या पु० स्त्री भक्त्ये भक्त्ये । भक्त्या पु० । श्रियागारे त्रिका०
 भक्त्ये स्त्री भक्त्ये भक्त्ये । भक्त्या पु० । भक्त्या पु० । भक्त्या पु० ।
 ङीप् । मत्तुके भक्त्यायां श्वाभमातरि लक्ष्मणायां त्रि-
 कायुगे च । सा च उपरिचरन्त्यस्य युक्ते च त्रिकायु-
 गे च भक्त्ये भक्त्यायां श्वाभमातरि लक्ष्मणायां पदभेदे च भक्त्ये
 प्लाता तत्तुके भा० या० ६१ अ० ।
 “भक्त्ये भक्त्ये भक्त्ये । युक्त मत्तुके नय । निरि-
 कायाः भक्त्यायां तत्तुका श्वाभमातरि च ।” मत्तुके च ।

तटा ग्नेनसुसुतपत्य वेगवान् । तव परममास्याय
प्रदुष्टाय विदुष्टम् । तमपष्टदद्यान् ग्नेन ग्नेनक्ष-
यापरः । अथद्वयश्च त सद्यो दृष्टैवामिपगच्छया । तृण-
युद्धमथाकाशे तावमौ सपचक्रतः । युध्यतोरपतष्टेतस-
श्चापि यस्मिन्नासि । तदाद्रिकेति विख्याता ब्रह्मगापा-
द्वरापसुरा । मीनभावमनुप्राप्ता यभूय यस्मिन्नाचरी ।
ग्नेनपाटपरिभ्रष्टं तद्योर्यमय पासवम् । जयाह तर-
सोत्पत्य साद्रिशा मत्स्यकपिणी । कदाचिदथ मत्स्यी ता
वभूयस्मत्स्यलीविन । मासे च दशमे मासे तदा
भरतधनम् । । उल्लङ्घ्य रुद्रराक्षसाः स्त्रीं पुमांसश्च मा-
तृभौ । आर्य्यभूत तज्जात्या राज्ञोऽथ प्रत्यवेदयन् ।
काशे मत्स्या दसौ राजन् । सभूतौ मानुषाविति । तयो
पुमांस जयाह गणोपरिचरसदा । स मत्स्यो नाम
राजासीद्भार्मिकं सत्यवधर । सापसुरा सन्तगापा च
क्षणेन सपपन्त । पुरोक्ता सा भगवता तिर्यग्योनिगता
गुमे । । मातृभौ जनयित्वा त्व गापमोजमयाप्यसि ।
तम गा जगित्वा ती विप्रका मत्स्यपातिना । सन्त्यज्य
मत्स्यरूपं तत् दिव्यरूपमशय च । मित्रविचारणपथ
जगामाथ धरापसुरा । या कन्या दुहिते तस्या मत्-
स्या मत्स्यमगन्धिनी । राज्ञा दत्ता च दागाय कन्ये
यन्ते भवति । रूपसत्यसमायुक्ता स्यै ससुदिता
गुमे । सा त सत्ययतो नाम मत्स्यपालमिश्रयत् ।
आसीत् सा मत्स्यगर्भं व किञ्चित्कालं युधिष्ठिता ।
भाटुत पुं भामित्ययमगच्छं जतो येन । धारभेदे
परिणि । तत्रार्थे भाटुत इति पाठः ग्रामादिक ।
भाट पुं भट-णिच्-प्यच् । मित्रुञ्जो, स्कानादे, शम्पा-
दीनां मार्जने च चेदि । भूस्यामसव्याम् स्त्री धमरः
४द्विजयायाश्च गच्छन् ।
भाटल पुं भट-णिच् धमच् । पगठापासुधौ धमरः ।
भाटामला स्त्री भट-णच् न मला धमला कर्म । भू-
स्यामसव्याम् भू(भा)टामला भटा तासो द्रव्यत भाटा-
मलेत्येकपदमिति केचित् अतएव भाटामला वयोत्प्लिहा
च सतिक्ता उ उद्गता भैषज्यरः चक्रम् ।
भाटिका स्त्री भाटा सार्धे क । भूस्यामसव्याम् गच्छन् ।
भासक न० भम-कर्मणि प्लुच् । (भासा) कतिपयपक्वे-
दद्यादाम् गच्छार्थि । [गच्छन् ।
भासर पुं भम-भावे णच् न राति रा-क । तर्क्याये ।
भामि पुं "दायमासमम विटं राजिकावयामितम् ।

भट' विदुष्टयुतं वत घोषितं भाविरुच्यते । भाटिर्ह-
रति जिह्वायां वृद्धत्वं कण्ठगोधिनी । मन्दं मन्द
निपीता सा रोचनी वङ्गरोधिनी भावमः उल्लो पटाद्यै
भावु पुं भा-इति याति गच्छति वा-ह । (भाउ)
वृक्षभेदे धमर सार्धे क । तत्रार्थे गच्छन् । [गच्छार्थि ।
भिक्षाक न० भिगि-धाकन् प्रपो । (भिक्षा) कनभेदे ।
भिक्षिनी स्त्री भिगि-णिनि प्रपो । [भिक्षिनीवृक्षे भावमः
२चलकायाश्च गच्छन् । [भावमः
भिक्षी स्त्री भिगि-णच् गौरा-डोप् । जिह्विनीवृक्षे (भिक्षा)
भिक्षी स्त्री भिक्षा कन्यस्यां णच् गौरा-डोप् ।
भिक्ष्याम् (भिक्षिणीं का) गच्छार्थि ।
भिक्षी स्त्री भिगिति रटति णच् प्रपो गौ-डोप् ।
(भौटि) पुष्पप्रधानवृक्षे धमर ।
भिक्षी पुं भिगे "भिक्षीगणपन्त्या भट्टारकारिणी
भर्मा रावती" काशीपुं गच्छास्य ।
भिरि स्त्री भिरित्यव्यक्तगज्जोऽन्यथा वा-इन् । चिल्लुग
वा डोप् । तत्रार्थे गच्छन् । [भिक्ष्याम् गच्छन् ।
भिरिका स्त्री भिरिति कायति गच्छायते कै-क ।
भिमि पुं भिरितिगच्छं निगति णा-डि । पाद्यभेदे "घण्टा
गच्छन्धा भेरी गच्छन्तो भिक्षिरेव च । पद्मानां पूज्यते
पाद्य देवताराधनेषु च" गच्छार्थि । धृतयाक्यम् ।
भिक्षी स्त्री चिल्लति चिन्-णच् प्रपो गौरा-डोप् ।
(भिक्षिणीं का) कोटभेदे । संज्ञाया क । आतपक्यौ
१पत्त्याश्च मेदि । १८तारिण्या च कच्छतागच्छे ददा ।
भिक्षीकाण्ड पुं स्त्री भिक्षी तद्वत् इव का कण्ठव्यरोऽस्य ।
गच्छकरोति भिक्षा स्त्रिया जातिसात् डोप् ।
भिक्षीका स्त्री भिरित्यव्यक्त रीति वा-इ-कच् । भिल्ल्याम्
गच्छन्ता । [च गच्छन् ।
भुगुट पुं भुगुट-णच्-प्रपो । अकाण्डे १दुमे, २सम्भे, १गुले
भुमरि स्त्री रागिणीभेदे "प्राय गच्छारवच्छा माध्वीक
मधुरा गच्छः । एकैव भुमरिर्कोटि यथादिनिदमो-
पिज्ञता । अतो सस्यमेतस्या मोदापारि विवेकतः ।
रटं हि यासिग सत्वं प्रविष्टं गच्छन्तम्" कर्त्तव्यं दा-
भूलि पुं कण्ठभेदे २दुष्टदैवततो च मेदि । [जभाकर भर ।
भु वयोदायी टिवा-पर-कच्छ-पेट् । कीर्यति धमारीत्
भौड पुं गुवाणभेदे मृगि । [भुगुटवे ।
भयु गतो भा-दाक-वृक्ष-कच्छि । भावते धमरोट ।
इति वाचस्पत्ये भकारादिमयार्थसङ्कलनम् ।

ज

“जकारोव्यङ्गनयर्थभेद’ यद्वैमात्राकारेणोच्चार्यः तस्यो-
त्पत्तिरन्यान् नास्ति कृतगततानुस्वारम् तस्योच्चारणे
जिह्वामध्येन तानुमध्यस्य स्पर्शः आध्यन्तरप्रयत्नः ।
संवारनाटयोपाप्यस्य प्राणस्य बाह्यप्रयत्ना । माहका-
न्यासेऽस्य वामहस्तादुत्पत्त्ये न्यास्यता । वर्णाभिधानेऽस्य
वाचकगन्ता उक्ता यथा

“जकारो बोधनी विज्ञा कुण्डली मण्डो विवत् । कौमारो
नागविज्ञानी स्यात्कुसुमयो यकः । सर्वेष्वर्णितो-
बुद्धिः स्वर्गात्मा घर्जरध्वनि । धर्मैकपाद उच्यते
विरजा चन्दनेश्वरी । गायत्रि पुण्यध्वना च वागात्मा
च विरचिणी । एतदधिष्ठाहदेवी ध्येयरूप यथा “चत-
र्भुजा धूम्रवर्णा कृष्णाश्वरिधूम्रपिताम् । नानावह्नी-
सयुक्ता जटासुकुटराजिताम् । ईषद्वास्तुसर्पी नित्या वरदा
भक्तवत्सलाम् । एव ध्यात्वा ब्रह्मरूपा तन्मन्त्र दग्धा
जपेत्” यर्णोच्चारतन्त्रम् । कृष्णरूप यथा “सदा ईश्वर
सयुक्त जकार गृह्णु गृह्णु । रक्तविदुल्लताकार या
स्वयं परकुण्डली । पञ्चदेवमय वर्णं पञ्चमाणात्मकं सदा ।
त्रिगुणसहितं वर्णं त्रिविन्दुसहितं सदा” कामधे-
तन्त्रम् । तस्य माताहस्ते प्रथमोपन्यासे मरण फलम्
अगच्छेत् प्रमाणं दृश्यम् । [१. वाममतौ च भेदि० ।

ज पु० १ गायने २ घर्जरध्वनौ एकाक्षरको० । ३ द्वये ४ युक्ते
जकार पु० ज + स्वरूपे कारप्रत्यय । जस्वरूपे वर्णे
“जकारो बोधनी विज्ञा” वर्णाभिधानम् ।

इति वाचसत्ये जकारादिशब्दार्थसङ्कलनम् ।

इति श्रोतारानाथतर्कवाचस्यतिभट्टाचार्यविरचिते

वाचसत्ये चवर्गादिशब्दार्थ-

सङ्कलन समाप्तम् ।

ट

टकारोव्यङ्गनयर्थभेद’ यद्वैमात्राकारेणोच्चार्यः कृष्णो-
च्चारणस्यानं मूर्धा । अथोच्चारणे मूर्धस्थानेन जिह्वा
मध्यस्य स्पर्श आध्यन्तरप्रयत्नः । विवारनाटयोपा वाह-
प्रयत्ना । माहकान्यासेऽस्य दक्षिणस्मिन्नि न्यास्यता वर्णा-
भिधाने अस्य वाचकगन्ता उक्ता यथा “टकारश्च कपाळी
च सोमेगः खेचरी ध्वनि । सुकुन्दो विनदा शृङ्खो वै-
ष्णवी वारुणी नरः । दक्षस्किगर्भं चन्द्रश्च जवा मूति पुन-
र्भव । ब्रह्मस्यतिर्धनुर्हस्त प्रमोदा विमला कटिः । राज-
गिरिर्भद्राधनुर्महापाता गुह्यपी मरुत् । अस्य स्वरूपं यथा
“टकार चक्षुःपाङ्क्तिः स्वयं परमकुण्डली । कोटि-
दुल्लताकार पञ्चदेवमय सदा । पञ्चमासयुतं वर्णं पुण्यमय
समन्वितम् । त्रिगुणसहितं वर्णं त्रिविन्दुसहितं वर
सदा” कामधे-तन्त्रम् । एतदधिष्ठाहदेवतारूपं यथा
“ध्याममय प्रवक्ष्यामि गृह्णुष्व वरपरिचिनि । मावती
पुण्यमर्षाभिर् पूर्णचन्द्रनिभेक्षणाम् । टगवाङ्मसमायुक्तां
सर्वानुहारसयुताम् । परमोक्षप्रदां नित्या सदा श्रीरसर्पी
पराम् । एव ध्यात्वा ब्रह्मरूपा तन्मन्त्र दग्धा जपेत्”
यर्णोच्चारतन्त्रम् । माताहस्तेऽस्य प्रथमोपन्यासे खेद-
फलम् । अगच्छेत् प्रमाणं दृश्यम् ।

ट पु० टल-ड । १ वामने २ पादे ३ नि स्तने च भेदि० ।

टक् वर्णे च उभ० चक्र० सेट् इटि । टद्वयति-ने षटट-
कृत्-त । “टङ्कितेनोऽतिपाठने” काथो गङ्गाक्षरः ।
“माहट न च टङ्कितम् न मणितम् नोत्थापितम्
स्यात्त” महाभा० । उट् + उल्लेखे । उटङ्कितम् ।

टकार पु० ट + स्वरूपे कारप्रत्यय । टस्वरूपे वर्णे टकारश्च
कपाळी च” वर्णाभिधानम् ।

टक्क् पु० टकि-वा० कक् पृथो उपधाचोपच । देशभेदे ।
टक्कदेशीय पु० टक्कदेशे भव क् । १ वास्तूक्याके जिह्वा ।
२ तद्देशे गमयमात्रे त्रि० ।

टगण पु० माताहस्ते पाण्ड्यात्मिकप्रज्ञाने ज्ञयोदयभेदात्मके
गणभेदे तेषां माकाराधिदेवाश्च खन्दोपज्जोक्ता यथा
“(१११) १ शिव ॥ १११ यथो २ (११११ दिनपति) ३
(१११११ सुरपतिः) ४ (॥१११११ योः) ५ (१११११ कवि) ६
(१११११ शरोजम्) ७ (॥१११११ घाता) ८ (११११११ कवि)

(॥५॥ चन्द्रः) १० (॥५॥ भ्रुप) ११ (॥५॥ घर्भः) १२
(॥॥॥॥ याचिकरः) १३ ।

टगर पु० टः टङ्गनो गर इय । टङ्गनचारे (सोहागा)
२हेलाविलासविषये श्लोकराधे च लि० मेदि० ।

टङ्ग पु० टकि-घञ्-घञ् वा । १कोपे, २कोपे, ३खङ्गे
४पाषाणभेदनेऽस्ते च । ५जङ्गाया मेदि० । ६चतुर्मासक-
क्षये परिमाणे मेदि० । ७नीलकपिले दन्धनिले, ८दपे च
पु०न० हेमच० । ९परशी । १०राजाधे च शब्दाधेचि०
“दायतां चैव टङ्गीषैः खनितैश्च पुरी कृतम्” हरिव०
८०ख० । “टङ्गैर्मनःशिरगुह्येव विदार्यमाणा” मृच्छ० ।
“हिमाद्रिःटङ्गादिभ्यो भान्ति यस्याम्” भट्टि । “रुद्रोष राम
शङ्खीव टङ्गाच्छतमनःशिल” रघु० । [सारसुन्दरी ।

टङ्गक पु० टङ्गते घञ् सञ्ज्ञाया क । (तङ्गा) रजतस्रजायाम्
टङ्गकपति पु० इत० । रूपकाध्यक्षे (टाकशालेर अध्यक्ष)
सारसुन्दरी । [गृहे सारसुन्दरी ।

टङ्गकशाला स्त्री इत० । (टाकशाल) प्ल्याते रूपकनिर्माणे
टङ्गटीक पु० टङ्ग इव टीकते टीक-क । शिवे त्रिका० ।

टङ्गण(न) न० टकि-ल्यु प्रपो० या यत्वम् । (सोहागा)
ख्याते खर्चद्रावके । उपरसभेदे । उपरसभेदाद्य भावः प्र०
उक्ता यथा “गन्धो हिङ्गुलमभ्रतालकगिल्ला स्रोतोऽञ्जम
टङ्ग(न)णम् । राजावर्त्तककुम्भकौ रूढिकया गङ्ग
खटो गैरिफम् । काशीस रसक कपर्दः सकापोनास
कङ्कुवकम् सौराष्ट्री च मता कमी उपरसा स्तस्य
किञ्चिद्गुणैः” । “तद्यथा लघ्वेन सुवर्णम्” छा०
उ० भाष्ये “लघ्वेन क्षारेण टङ्गनादिना, खरेण च्छदत्त-
कर हि तत्” भा० । “टङ्गण वज्रिह्वल कफ-
यातिकपिलहृत्” भाष्यम् । भावे ल्युट् । (टाकादेवोया
यानिदिया भासा) २घातनां योजनभेदे । दन्त्यान् श्वश्व-
भेदे पु० स्त्री “टङ्गनखरनखरच्छिन्नतृह्रितालपाशुलेन”
काद० मूर्धन्यान् ४देशभेदे स च देश वृ०सं० १४ख० ।
कूर्मविभागे दक्षिणस्यासक्त । “अथ दक्षिणेन लङ्गा” इत्यु-
पक्रमे “कङ्कटटङ्गमवमयाविशिविकफणिकारकोद्धया-
भीरा” इत्युक्ते ।

टङ्गवत् पु० टङ्ग+अल्यर्थे मत्वप् मस्य व० । १पर्वतभेदे “टङ्ग-
वन्तं शिखरिण वन्दे प्रसवण गिरिम्” रामा० १५५५ख०
टङ्गा स्त्री टकि-घञ् । १जङ्गायां मेदि० । २तारादेव्यां
टङ्गारकारिणीशब्दे इत्यम् ।

टङ्गानक पु० टङ्ग कोपमानयति उद्दीपयति घन-णिच्

ण् लु । १जङ्गादारुष्ट्ये (वामनगाथा) शब्दच० ।

टङ्गार पु० टमित्यव्यक्तशब्दस्य कार क-घञ् । १ध्वनिभेदे
घतुज्वाकर्षणजे शब्दे २विषयहेतुके शब्दे च । ३शिञ्जिनो-
ध्वनौ प्रसिद्धे च मेदि० । क-णिनि । ‘टङ्गारिन्
१टङ्गारयुक्ते लि० स्त्रिया ङीप् सा च २तारादेव्य स्
टङ्गारकारिणीशब्दे इत्यम् ।

टङ्गारकारिणी स्त्री क-णिनि ङीप् इत० । तारादेव्याम् “ट-
ङ्गारकारिणी टीका टङ्गा टङ्गारिणी तथा तारासङ्गमाम ।
टङ्गारी इ० स्त्री टङ्गन्त्यस्त्विति ष-अण् गौरा० । (टेकारी)
घञ्भेदे “टङ्गारी वातज्ञेयज्ञी शोफोदररुजापङ्का । तिका
च दीपनी लज्जी निप्रगम्भि परिकीर्त्तिता” राजनि० ।

टङ्ग पु०न० टङ्ग+प्रपो० । १खनिते (टांगि) २परसुभेदे च
३जङ्गाया मेदि० । (सोहागा) ४टङ्गने शब्दच० । ५चतु-
र्मासकमाने वेद्य० ।

टङ्गण पु०न० टङ्गण+प्रपो० (सोहागा) टङ्गणे ।

टङ्गिनी स्त्री टकि-णिनि प्रपो० । (थाकनादी) पाठायाम् ।
शब्दच० । [व्येष्ट्याम् त्रिका० ।

टङ्गनी स्त्री टङ्गेति शब्दं नयति नी-ङ गौरा० ङीप् ।
टङ्गरी स्त्री टङ्गेति शब्दं राति रा-क गौरा० ङीप् । १पटङ्ग
याद्ये २लम्पावाद्ये ३स्त्रयावादे च मेदि० ।

टङ्गुर पु० मेरीशब्दे हेमच० ।

टल विज्ञे (टला) भा० पर० अक० सेट् । टलति अटा-
लीत् टटल टेलत् । ज्वला० टल टाल ।

टवर्ग पु० ट+प्रातिशाख्योक्त वर्गप्रत्यय । ट ठ ड ढ ञ
रूपेषु वर्णेषु । ततो भवार्थे छ । टपगीय टादौ वर्णे ।

टा स्त्री टल-ङ । पृथिव्याम् पक्षाक्षरकाप ।

टाङ्ग न० टङ्गेन तद्रूपेण निर्दृष्टम् । टङ्गरूपनीलकपिल-
रसेन निर्दृष्टे सद्यभेदे । “पानस द्राक्षमाधूक खार्जूर
तालमैत्रवम् । माध्वीक टाङ्ग माध्वीकर्मरेय नारिके
लजम् । सामान्यानि द्विजानीना मद्यान्ये कादशैव च ।
द्वादशन्तु सुरा मद्या सर्वेयामधम स्रुतम्” । पुत्रक्ष्येन
तत्पान निषिद्धम् । अश्वत्थ इति व्यासो मद्यानाम-
वस्थाविशेषः सद्याः जतसन्धानेन सञ्जातमद्याभावः यम-
धिकतया इदं पुलज्योक्तं प्रायश्चित्तम् । “द्राक्षेष्टुट्ट-
खर्जूरपनसादेश यो रस । सद्योजातन्तु पीला च
तत्रहाष्ठ्युद्धे द्विजोत्तमे” । [नागधीटे वृक्षभेदे त्रिका० ।

टाङ्गर पु० टाङ्गं तत्पुल्यरसं राति रा-क टाङ्ग+ङङ्गा० र या ।

टार पु० स्त्री टा पृथ्वीमृच्छति क-अण् उप० सं० । घोटके

क्षियां क्षातितात् ङीप् । श्रक् शक् च हेमच० ।
 टिक गतो भ्या० व्या० सक० सेट् । टेकते षट्किट टिटिके ।
 ऋदित् षट्ठिकत् त ।
 टिटिभ पु स्त्री० टिटोति अय्यक्तगच् भवति भव-ङ् । को
 यटिके (टिटिरि) क्षियां ङीप् त्ताचै क तत्ताचै व्यमरः ।
 टिटिभ पु स्त्री० टिटोत्यय्यक्तं गच् भवति भव-ङ् । (टिटिरि)
 कोयटिके ङो व्यमरः क्षियां ङीप् । “क्षनिर्द्धिर्त्त-
 चैकशफाटिटिमांश्च निवर्जयेत्” भनुना तन्नामसङ्गप
 निषिद्धम् । “टिटिभ तदुपेत् राक्काध्यामनिवातरः”
 भा० शा० १११७० । कोयटिकगच् २२६६ पु० तन्नामस-
 गुणा उक्ता । टिटिभक ष्याचै क । तन्नाचै पु स्त्री० ।
 टिटिभिका स्त्री अय्युगिरीषिकायां (ङीष्) भावप० ।
 टिटिश्च पु० रोमशकवे (ढाङ्क) ष्याते इत्यनेदे राजनि० ।
 “टिटिश्चो ऋचिगत् भेदी विमल्ले प्राशसरीप्रणुम् ।
 सुयोता मातङ्गा कृष्णा मूलङ्गा च प्रकीर्षिता” भावप० ।
 टिप मोदने चुरा० उभ० सक० सेट् । टेपयति-ते षट्ठीटिपत् त ।
 टिप्यनी स्त्री टिप-क्विप् टिपा पश्यते ष्ययते पय-पञ्चये क
 गौरा० ङीप् । टीकायाम् । ङा च टीकाव्याख्यारूप-
 तयेव व्यवसृयते यथा चित्तामण्टीकाया दीधितिभ्या
 ष्यायाः टीका जगदीशकृता गदाधरकृता च । यथा
 गारीरिकसूत्रभाष्यव्याख्या पञ्चपादिका भाभती च ।
 पञ्चभाष्यव्याख्या कैयटकृता रत्नादि । प्रथमव्याख्याया-
 सपि क्वचित् प्रयुज्यते यथा “जीमन्तङ्गान्न नत्या-
 ङीकापत्त्या सुटिप्यनी । भवेगेन सुषोधाद्यं क्रियते
 यदुद्योः गृतम्” “टिप्यनी दायभागस्य श्रीनाथेन
 विधीयते” । [ऋदित् । षट्ठीटोक्त् त ।
 टीक गतो भ्या० व्या० सक० सेट् । टीकते षट्ठिकि ।
 टीका स्त्री टीकयते गम्यते पन्थायैगम्या । टीक-कट्ठे
 गञ् पञ्चये क वा । विप्रमपदव्याख्यारूपे पन्थमेदे ।
 “अपटीको लङो भावे भय लाङ्गेन ताद्यते । स च
 कश्चिच्छरत्वेन कथ्यतश्चन्दनवल्गुमः” उद्भट ।
 ‘नत्वा भगवतैर्दुर्गा टीकां दुर्गायैवबुधे । कुरुते
 दायभागस्य भट्टाचार्यभट्टेश्वरः’ “करोति टीकाविद्
 दायभागपन्थायैवोपायं वदेकरत्नाम्” श्रीकृष्णतर्का० ।
 टुष्टुक पु० स्त्री टुष्टु इत्यय्यक्त कायति कै-क । (टुष्टु नि)
 षट्ठिकमेदे शब्दर० । क्षियां क्षातितात् ङीप् । श्योषा
 षट्ठिके व्यमरः । शक्यषट्ठिके शब्दच० । तयोः तत्त्वचन-
 प्रियत्वात् तत्तात्त्वम् । षट्ठिके सि० सेदि० । ५५२

लि० वि० । इटङ्गिनीइसे स्त्री गङ्गम् ।
 टङ्गाका स्त्री ताङ्गसूचीइसे गङ्गम् ।
 टेरक लि० केकर+प्रणे० । (टेरा) केकरनेने । गङ्गादंभि० ।
 टोट लि० मोट+प्रणे० । काले इङ्गिने च । क्षिप्य
 गौरादिपाठात् क्षीप् ।
 टोङ्गलतन्त्र म० तन्त्रभेदे । [इकः टाङ्गः ।
 टङ्ग विज्ञाने भा० पर० पञ्च० भेदः । इति शङ्गात् पञ्चा०
 इति वाचस्पत्ये टकारादिशब्दाद्यं सङ्गलतम् ।

5

त्रिशारी व्यञ्जनवर्णभेदः । टवर्णस्य मूर्धन्य अर्धमात्रा
 काकोच्चार्यः । तस्योच्चारणे जिह्वाग्रमध्येन मूर्धन्यस्वामस्य
 स्पर्श आभ्यन्तरप्रयत्न । विचारश्चासौषा मङ्गाप्रापश्च
 बाह्यप्रयत्नः । मातृव्यसिंस्थ दृष्टजातनि न्यस्तता वर्णो
 भिधानेऽस्य वाचक्यब्दा उक्ता यथा "ठ मूर्धो मञ्जरी
 जीवः पागिनी लाङ्गल क्षमा । वनजो नन्दनो जिह्वा
 शुभ्रन्दारुणैकः सदा । वसुधः कुण्डलो वज्रिरन्त वज्र-
 मण्डलः । दृष्टलान्दुर्भावश्च देवमयो वृष्टध्वनिः ।
 एकपादो विभूतिश्च छटा चर्चमिलक । वृणो नखिनी
 विष्णु महेद्यो पापघ्नीः शयी" । एतद्विधाद्वेदेवतास्पर्श
 यथा "ध्यानमस्य प्रवक्ष्यामि शृणुष्व कमलानने ।
 पूर्वत्रन्दप्रभां देवीं विकसत्पद्मेतिशयाम् । सुन्दरीं
 भोक्त्रयभुजां धर्मकार्थमोक्षदाम् । एव ध्यात्वा
 तद्भक्त्या तन्मन्त्रं दद्यात् जपेत्" वर्णोद्धारतन्त्रम् ।
 अस्य ध्येयरूपं यथा "ठकारं चक्षुषापात्रि, वृणो
 भोक्त्रयभुजा । पीतविद्युद्धताकारं सदा त्रिषुष-
 वयुतम् । पद्मरेगात्मकं वर्णं पद्मप्राचमम् सदा ।
 त्रिभिन्दुसहितं वर्णं त्रिषुषसहितं सदा" इति वाच-
 सेततन्त्रम् । भालावनेऽस्य प्रत्यभोयन्याभिः दुःखं कष्टम्
 अथर्वे प्रमाणं दृश्यम् ।

ठ पु० ट+पु० । शिवे २महाध्वनौ ३चन्द्रमण्डले एका-
कारकोप । ४मण्डले ५गुण्ये ६लोकगोचरे न मेदि० ।
गुण्यश्चात्र विन्दुरूपवर्णभेद । "स्मितसुखि । तद्वचःकथयम्
योजयित्वा" कर्पूररत्नवत् (ठद्वयं स्नाह्वा) । "द्विठमेव चेत्यस्य
व्याख्याया द्विठं विसर्गस्य विन्दुद्वयात्मकत्वात् विसर्ग-
शब्देन च लक्षितलक्षणया स्नाह्वाकारो लभ्यते स्ना-
हाशब्देनैव वञ्च्यते त्यागात् त्यागस्य च विसर्गपथ्याय-
त्वात्" इत्येव रघुनन्दनादिसम्प्रदायविदः । [कामधेनुत०]
ठकार पु० ठ+कार । ठस्वरूपे वर्णे "ठकार चञ्चलापाङ्क्तिः ।"
ठकुर पु० १देवप्रतिमायां, २द्विजोपाधिभेदे च । यथा गोविन्द-
ठकुर काव्यप्रदीपकर्त्ता । श्वेपतायाञ्च । "सुदामा नाम
गोपालः श्रीमान् सुन्दरठकुर" अमलसङ्गिता ।

इति वाचस्पत्ये ठकारादिशब्दार्थसङ्कलनम् ।

७

डकारो व्यञ्जनवर्णभेदः सूक्ष्मः अर्द्धमात्राकाशोच्चार्य
द्वयर्णीयः । तस्योच्चारणे जिह्वाग्रमध्यग्रे सूक्ष्मस्यागस्य अर्ध-
माध्यन्तरयत्नः । सत्रारनाद्वोषा अक्षरमाण्यं वाङ्मय-
यज्ञाः । आहकाभ्यासेऽस्य दक्षपादयुक्ते न्यस्यता ।
अस्य वाचकशब्दा यथा "ड अतिदौर्लभा नन्दि-
कृपिणी योगिनोप्रियः । कौमारी शङ्करासखिव्रजो
व्यापकोध्वनिः । डुरुहो जटिलो भीमा द्विजिह्वः
पुष्टिवी सती । कोट्टगिरिः क्षमा दानिनीभि-
स्नाती च डोचनम्" यथाभिधानम् । तद्विधो-
द्देशवत्तत्त्वं यथा "ध्यानमग्नं प्रवक्ष्यामि ऋषु
आवहिता मम । अवाचिन्दूरसङ्काशां वरामयकराप-
रात् । त्रिनेत्रां वरदां त्रिस्तां परमोक्षप्रदायिनीम् ।
एव ध्यात्वा त्र्यम्बकं तन्मन्त्रं दक्षघ्ना जमेत्" इति वर्णौ
धारतन्मम् । अस्य ध्येयत्वं यथा "डकारं चञ्चला-
पाङ्क्तिः । कदा त्रिपुत्रसंभूतम् । मुमुक्षुदेवमयं वर्णं पञ्चमाच-

मयं सदा । त्रिशक्तिसङ्घितं यथै' त्रिविन्दुसङ्घितं सदा ।
चन्द्रशानमयं वर्णमात्रादितन्मयसंयुतम् । पीतविद्यु-
ल्लताकारं डकारं प्रणमास्य हम्" इति कामधेनुतन्मम् ।
तस्य मात्रावृत्ते प्रथमोपन्यासे शोभा फलम् "डः शोभा
दो विशोभा भ्रमणमयं च यत्नस्तु ख यस्तु युजम्" इ०
र० टी० छतवाक्योक्तेः ।

ड पु० डी-ड । १शिवे २शब्दे ३स्त्रासे च एका० को० ।
४वाडवान्नौ ५डाकिन्यां स्त्री मेदि० ।

डकार पु० ड+कारप्रत्यय । डस्वरूपे वर्णे ।

डगण पु० छन्दोपन्योक्ते चतुर्मासिकप्रस्थाने पञ्चभेदमिह
गणभेदे तत्स्वरूपादिकं यथा (५५ गजः ?) (॥५ रघः २)
(॥गुरुरङ्गमः १) (॥पदातिः ४) (॥पत्तिः ५)
इति ।

डङ्गरी स्त्री ड त्रास गिरति गृ-अच् पु० गौरा० ङोष् ।
दीर्घकक्ष्याम् (काकङ्गी) राजनि-अण् । डङ्गरीत्यप्यन्तार्थः ।

डप सघाते (राश्रीकरणे) सु-आत्म-अक्ष-सक-सेट् । डप-
यते अङ्गीकृतम् । चुरादित्येऽपि छित्करण्यादफलवत्-
कर्त्तर्यपि आत्मः । तेनास्य छित्करणसामर्थ्यात् पाणि-
कचुरादित्वम् पक्षे भवादित्वम् । उपते अङ्गपिठ ।

डप संहतौ छन्नौ डपवत् इदित् । डम्पयते अङ्गिडम्पयत ।
पक्षे भ्वा० डम्पते अङ्गिडम्पे ।

डव लोकने चुरा० उभ० सक० सेट् । डम्पयति अङ्गडम्पवत्
शब्दलोभे अस्य वा चुरादित्योक्तिः प्राभादिकी । [त ।
डभ संधे चुरा० इदित् उभ० सेट् । डम्पयति ते अङ्गडम्पवत्
डम पु० ड त्रास साति मा-क । चाण्डाल्यां नेटाङ्-
जाते सङ्कीर्णजातिभेदे (डोम) त्र्यङ्गपु० । स्त्रियां-जाति-
त्वात् ङीष् । [पमावने हारा० ।

डमर पु० डमेति शब्दं राति रा-वक्तव्ये क । भीत्वा
डमर पु० डमिति शब्दमुपपत्ति कृ-अगया० कृ० नि० । वाच्यभेदे
जीवमध्यो-प्रान्ते दीर्घे, उटिकादयश्चक्षिते कावावि-
कयोगिवाद्ये अमरः । तत्रार्थे हारा० म० । "दत्त्वा डमर-
उत्तरङ्गादृतिभूतभूतवर्गान्तु भर्गवद्विर्षीं रश्मिरैधि-
नोमि" प्रबोधनम् । (डमत् डमेति शब्दं डमर) ।

डमरुका स्त्री "उटिष्ठ शिविकां वङ्गा रैगङ्गिष्ठतमध्वनम् ।
दक्षिणां तर्जुनस्रजं कर्चदेवे प्रधापयेत् । यथा छत्रा
डमरुका सर्वविज्ञविज्ञाश्रिणी" तत्र० उक्ते छत्राभेदे ।

डम्बर पु० डपि-संहतौ मा-अरन् । १शुद्धे आङ्गवरे २कावो-
ज्जने ३जलाङ्गुले कविनाम्ने प्रमाते मेघडम्बरः वाचकः ।

१धाहटते कुमारातुचरभेदे । “डम्बराडम्बरो चैव ददौ
धाता महात्मने” भा० श० ४७ अ० ।

डयन न० डी-भावे ल्युट् । खगानां नभोगतौ (खोडा)
करणे ल्युट् । २कर्णोरथे हेमच० ।

डल्लक न० वशनिर्भितपात्रभेदे (डाळा) “विशतश्च पट्टधिक
डल्लक यस्तस्युतम् । सभोज्यं सोपवीतश्च सोपहारं
मनोहरम्” ब्रह्मसू० ।

डवित्य ड० “डित्य काष्ठमयो हस्ती डवित्यल्लभ्यो लृग ” ।
सुपयोक्ते काष्ठमये स्तगे २द्रव्यवाचिसप्तागल्भेदे च
‘द्रव्यगन्दा एकव्यक्तिवाचिनो कृरिहरडित्यडवित्यादयः’
भा०ट० । गल्भकल्यङ्गुमेऽयं षड्यं मध्यतया निवेशितस्तन्मूल
चिन्त्यम् ।

डहु(ङ्) ड० डह उ या कङ् मृगव्यादि० मि० । नक्तने
(मान्दार) “डङ्गुंरुच विष्टमी त्रिदोषशुद्धोपहृत्य”
भाष्य० तद्गुणोक्ति गङ्गरत्नावल्लभ्यामय दीर्घान्तया
तट्ठे पठित ।

डाकिनी स्त्री डव्य त्राचार्यन् व्यक्ति अक-वक्रगतौ णिनि
डोप् । १देव्या अस्तुचरीभेदे । “घाटंश्च डाकिनीनां
च विकटानां त्रिकोटिभिः” ब्रह्मसू० । (डान) इति ख्याते
दर्शनमात्रेण २उपद्रवकारिस्त्रीजनभेदे । “डाकिनी
शाकिनी भूतप्रेतवैतालराक्षसा काशीक० ३० अ० ।

डाङ्गरी स्त्री डङ्गरी प्रपो०।टीर्षककटप्रास् (काकडी) राजनि०
डामर ड० शिवभोक्ते तन्त्रशास्त्रविशेषे तच्च पञ्चिव तेषां
नानादिक पाराङ्गीतन्त्रे उक्तं यथा

“रामर पञ्चिभो ज्ञेय प्रथमो योगडामरः । ज्ञेकास्तत्र
त्रयस्त्रिंशत् तया पञ्च यतामि च । त्रिभिर्गति सङ्ग-
काणि ज्ञोकायं हि सख्यया । एकादशसङ्काणि
सङ्गप्राप्ता शिवरामरे २ । ज्ञोका समैव निश्चित्य रघुरे-
णैव भाषिताः । तावच्छ्लोकसङ्काणि पञ्च ज्ञोकयतानि
च । युगोत्तराणि दुर्गाया डामरे ३ कथितानि च । नय
ज्ञोकसङ्काणि नय ज्ञोकयतानि च । सारगते ४
तथा ज्ञोका पञ्चैव परिकीर्तिताः । गरुडस्थसङ्-
काणि ज्ञोकाया ब्रह्मज्ञापरे ५ । पञ्चोत्तरगताव्यस्य सख्या-
नि शिवेन त पठि । ज्ञोकसङ्काणि गान्धर्वे ६ डामरो-
न्मे । ज्ञोकाप पठितख्याता ब्रह्मण्याऽव्यक्तयोगिनेति” ।

डालिम ड० दाडिम्ब+प्रपो० । खगामख्याते कचप्रधाने
रत्ने भरत ।

डाह्नन ड० त्रिपुररेये त्रिका ।

डाह्नक ड स्त्री-डेति ह्यते ह्ने-वा-डूक प्रपो० । टालूकखग
जटा० क्षिया जातित्वात् डोप् ।

डिङ्गर ड० डङ्गर+प्रपो० । १डङ्गरगन्दायै २शेषे ३वने
४धूर्त्ते ५सेवके च शञ्जर० ।

डिडिका स्त्री यौवमकालजाते पणिततास्रचके रोगभेदे ।

“यौवने डिडिकास्त्रेव पित्रोपाश्र्वादेनम् हितम्” ह्य० ।

डिडिमा ड० स्त्री सुशुतोक्ते प्रतदे खगभेदे क्षिया जाति-
त्वात् डोप् । प्रतदशब्दे तङ्गोदा दृष्ट्या ।

डिण्डिम ड० डिण्डेतिशब्द भाति । १धादाभेदे (देँ डगा)

अमर । “धार्त्यबालचरितप्रस्तावनाडिण्डिम” वीरच०

‘भेरीवास्तवमनु कृष्टा डिण्डिमांश्च सङ्कचश्च’ भा०श्रौ०

१८६ अ० । २लण्यपाकफले पागीयामलके शब्द० ।

डिण्डिमेश्वर ड० शिवप्र० उक्ते तीर्थभेदे । [हेमच० ।

डिण्डिर ड० डिडि-वा० किरच् आदेर्लृच् ड । सप्तदशेने

डिण्डिरप्रोदक न० डिण्डिर इय सोदक सोदयति

मोदि-एनुल् । षड्जने (गाजा) रसाते सादक

द्रव्यभेदे राजनि० ।

डिण्डिश ड० डिण्डिन्+प्रपो० । (डाँडय) इति ख्याते

रोमगफले ह्यभेदे । “डिण्डिशो रुचिकल्लेडो पित्तज्ञेया-

पञ्च खत । उग्रतो यातकोरुषो मूलजयाप्रहरीहर ।

नि शेषधीज स्तनिडचसखड सङ्गिष्णुकम् प्रोक्तित-

चण्डयञ्जम् । स्त्रो ह्यप्रतप्त चण्ड ईदण्ड रुचिपटं

डिण्डिगक सपिण्डुर” वैद्यक० ।

डिण्डीर ड० त्रिडि-ईरच् आदेर्लृच् ड । सप्तदशेने हेमच० ।

डित्य ड० डडित्यगङ्गोक्ते काष्ठमये । १क्षिणि एकव्यक्तिमात्र

वाधके २सप्तागल्भेदे तत्प्रतिपाद्ये ३व्यर्थभेदे च ।

डिप उङ्गती वा चुरा० उभ० पक्षे भ्या० धात्व० अक० सेट् ।

डेपयति-ते डेपते णटिच् आडिडेपत् त ।

डिप मेरये वा चु० उभ० पक्षे तदा० पर० सक० सेट् ।

डेपयति-ते असीडिपत्-त कुटा० डिपति अडिपीत् ।

डिनादित्यमयोष्मनि डिपति इरित् अडिपत् अडेपीत् ।

डिप सङ्गती वा चुरा० उभ० पक्षे भ्या० धात्व० अक० सेट् ।

डिपयति ते डिपते । अडिडिपत्-त अडिडिपत् ।

डिप सङ्गे मेरये वा चु० उभ० पक्षे भ्या० पर० सक० सेट् ।

इटिम् । डिपयति ते अडिडिपत्-त डिपति अडिडिपीत् ।

डिप डिपे सङ्गती वा चुरा० उभ० पक्षे भ्या० पर० सक० सेट् ।

इटिम् । डिपयति ते अडिडिपत्-त डिपति अडिडिपीत् ।

डिप डिपने सौ० पर० सक० सेट् । डेपति अडेपीत् ।

हिम पुं हिम क । दृग्भाष्यद्वयनाटकभेदे । “भादेन्द्रजाल-
भंगमक्रांशोद्भवात्तादित्येति । उपरागैश्च भूदिवो
हिम एवातोऽतिवृत्तक ” सा० ट० तद्व्युत्पत्तम् ।
हिम पुं हिमि-यञ् णच् वा । १ भवे, २ कल्ले, ३ फुफ्फुसे च
हारा० ४ डनरे, ५ पर ५ भयध्वनौ दृश्यते, ७ ह्रीं हनि,
प्रविशने च भेदि० ।

हिम्याह्व न० हिमं भयध्वनियुक्तमाह्वम् युक्तम् ।
युक्तभेदे तस्य अप्रतिपत्त्यतया भययुक्तध्वनिमत्त्वात् तथा-
त्वम् । “हिम्याह्वयताना च विहित पाटिनेन च”
मनुना तद्व्युत्पत्तस्य यदा गौचमुक्तम् । जटाधरे
पुंस्त्वपाठ प्रामाणिकः आह्वयगन्तान्त्वत् इत्यतस्तद्व्युत्पत्त्यो-
परवर्जितताविधानात् क्रीयत्वोच्यम् । “हिम्या-
ह्वार्तिनामाश्च अग्राणां परायणम्” भा० आ० ११ अ० ।
हिमिका स्त्री हिमि-एतुल् । १ कासक्या २ जलसिन्धे
३ शोषाकटजे च गन्तरत्ना० । णच् गीरा० ङीप् ।
हिम्यीत्यम् ।

हिम नि० हिमि-कच् । १ गिरी अमर० २ भूखे भेदि० ।
हिमक पुं हिम+काचै क । १ कासके शब्दर० २ यान्त्रिकगति
यन्त्रादत्तभेदे । तत्कचा हरिवं २६१ अध्यायादौ दृष्ट्या
“कमो ज्योतो ज्योततो हिमकोऽनन्तरोऽभवत्”
“कंस्य हिमकयेव तपस्य” महाभते ।” ।

हिमचक्र न० सरोदयोक्ते शुभाशुभस्वरके चक्रभेदे
चक्रगन्ते २८१० पुं दृश्यम् ।

ही नभोगतो (चोड़ा) आ० आ० अक० सेट् । द्यते अटविट
टिथो ङीना । मातृपसर्गभेदे सगगतभेदा सगगतियञ्
२४१४ पुं दृश्यम् ।

गतो टिवा० आ० सक० निधगट् । ङीयते ।

हीतर नि० ङी-किप् तत्कारप् । नभोगतियुक्तरे “तस्मादि
मा अजा अरा हीतरा आक्रममाया इव यनि” गत०
मा० ४१५।२।५ ।

हीन न० ङी-भावे ज्ञ । पक्षिगतिभेदे जटा० । सगगति-
यन्ते २४१४ पुं दृश्यम् । २ आगच्छादिविधे च यदा
“हामर हमार हीनं युगं कामोविनासकम् । सप्त-
कोटिमता मन्वा मम अक्राव विनिर्गता ” उपप० त० ।

हीनहीनक न० पक्षिगतिभेदे सगगतिरन्ते २४१४ पुं
दृश्यम् । [दृश्यम् ।

हीमावहीनक न० सगगतभेदे सगगतिरन्ते २४१४ पुं
दृश्यम् । हुण्डुम इक्षी० इण्डु इष्टवृक्षरूपवत् भवति तेन भाति

वा भव्य भा-या ड । (ढोड़ा) इति ख्याते सर्पभेदे
अमर० । स्त्रिया जातिस्वात् ङीप् । “ययान तत्र चापयत्
हुण्डुम वयसाश्वितम्” भा० आ० ८ अ० । पृथो० अन्त्य-
लोपे हुण्डुरपि तत्रावे उ स्तो० त्रिका० ।

हुण्डुल पुं स्त्री हुण्डु इति शब्द जाति ङा-क । हुण्ड-
मेचके राजनि० स्त्रियां जातिस्वात् ङीप् ।

हुल पुं हु इति शब्द जाति ङा-क । मेचकभेदे ततः
वरणा० चतुरर्था य । हुल्य तत्सन्निकटदेशादौ नि०
हुलि स्त्री हुल+पृथो० । कम्पाम् हुलौ रायसुहृट् ।
हुलिका स्त्री हुलिरिव कायति कै-क । खल्लनाकारे सगभेदे
जटाधर० ।

डोडिका स्त्री (करेछा) इति प्रसिद्धे मनशाकर्षणे ।
“डोडिका पुष्टिटा दृष्ट्या रुच्या यस्मिन्मृदा लघु ।
इति पित्तकफाग्नासि लभ्युल्लभविषमयान्” । “बल्य
डोडीफवमविकल विषमोपश्च गोमे स्त्रे हे हिङ्गु
प्रणयिनि ततो वेसवारेण सिद्धम् । गत्य तत्र
कथितनिहित साधित रामटेन खादन् खादन् निभृत-
ममृतं निन्दित भोक्तृ मिहत् । सन्नुय युष्क तरणे मता-
पाम् प्रतप्तमाज्येन च डोडिकाकम् । ससैन्वय रामठ-
दत्तपास खादन्तरो निन्दति व्यञ्जनानि । डोडिका
वातसा हृष्टा शीता शुर्वी विषापहा । सुस्निग्धा
रोचना हृष्टा अस्निग्धा कण्ठकर्चरी” गन्तार्थे/च०
उतयायम् । [दृश्यम् ।

डोडी स्त्री डाडिकाया लुपभेदे राजनि० । डोडिकामन्ते
डोम पुं स्त्री स्वनामरसात् सङ्कीर्णजातिभेदे स्त्रियां ङीप् ।
तस्याप्युग्रात्वयुक्त मृग्यस्त्रकृतत्वे ३६ पठ्यते
“चण्डालस्यैव डोमस्य सानकस्य तथा दति । दण्डोरस्यैव
भयङ्गीरो भूमुण्डस्य दद्यान्नमी । दद्या स्यङ्गी निद्राधारी
सना एते यमस्मिन् । । स्पृष्ट प्रमादत स्त्रात्वा माय-
तादृशत जपेदति” ।

डोर न० दो+रा-त पृथो० । हस्तवाङ्मादी बन्धनरूपे
“कोऽनल इत्युदीर्याय एता तद्व्युत्पत्तम् । हस्ता-
दाहपत्र तद्व्युत्पत्तं विप्रवान् पात्रकोषटि” भविष्य० ९०
भाषे क तत्रादे न० । तत्रैव “चतुर्दशपत्न्युक्त्वं हुङ्ग-
माक्तं हुडोरकम् । स्त्रियश्च पुत्रस्यैव वभ्रीवात् वाम-
दक्षिणे” । [राजनि० ।

डोरही स्त्री डोगनिर इदमे ङी-ट गीरा० ङीप् । दृष्ट्याम्
टल निशीकरवे च० एम० सक० सेट् । द्वावदति ते कटि-

कुर्वन् त । कात्या० श्रौ० १।१।२० स्मृतभाष्ये "मित्रयति
यादृशयतीत्यर्थः" कर्क । "मेखयतिराड्वाचनार्थः"
कात्या० श्रौ० १।१।३। कर्कः "पार्श्वेनाञ्च यदा च
मित्रयत्याड्वाचयति" १।८।१८ । कर्क ।

इति श्रीतारानाथतर्कवाचस्पतिभट्टाचार्यविरचिते
वाचस्पत्ये ढकारादिशब्दार्थसङ्कलनम् ।

ढ

ढकारी व्यञ्जनार्थभेदोऽङ्गं भावाकालोच्चार्यं सङ्गम्यः
द्वयोर्थः । तस्योच्चारणे जिह्वाभ्यन्तरेण सूत्रं स्पर्शः
व्याप्यन्तरमयत्नः । संवारनाटयोर्भावाप्राणय पादाभ्य-
यत्ना । भावकाव्यासेऽस्य दक्षपादाङ्गुलिमूले व्यप्यता ।
वर्णाभिधाने अस्य वाचकगन्दा उक्ता यदा "ढो ढका
निर्णय्य शूरो यज्ञेशो धनदेश्वर । धर्जनारीश्वरस्तोयमो-
श्वरस्त्रिगिञ्चो नर । दक्षपादाङ्गुलीमूलं सिद्धिदण्डो विना-
यकः । महाशक्तिपुरा सन्निर्निर्गुणो निधनो धनी । विज्ञेय
पाणिनी तद्व्याख्यानो क्रोडपुष्पकः । एतापुर च दुर्गाता
विद्याया आसपोरति" । एतद्विष्ठाहदेवतारूपं यथो-
क्ता रत्नतन्त्रे उक्तं यथा । "रत्नोत्पलनिर्भा रत्न्यां रत्न-
पङ्कजलोचनाम् । अष्टादशभुजा भीमा महाभोज
प्रदायिनीम् । एष ध्यात्वा ब्रह्मरूपं तन्मन्त्रं दयधा
अयेत्" । अस्य स्वरूपं कामधेनुतन्त्रे उक्तं यथा

"ढकारः परमाराध्यो या सत्यं गुणलक्ष्मी परा ।
पञ्चदेवात्मकं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा । सदा त्रिगुण-
संयुक्तं व्याप्तादितन्त्रसंयुतम् । रत्नविद्युत्प्रकाशकार ढकार
प्रथमाव्यङ्ग्यम्" । भावाहतेऽस्य प्रथमोपस्थासे विशेषा
फलम् उच्यन्ते प्रमाणं इत्यम् ।

ढ उ० ः ढकाया २२णि २२वाङ्गुले च जेदि० । तस्य तदा-
कृतित्वात् तयात्वम् । ङनिर्गुणे १५वनी च एकाग्ररकोः
ढकार उ० ङ-सङ्गमे कारप्रत्ययः । ङसङ्गमे वर्णे
"ढकार प्रथमाव्यङ्ग्यम्" कृ/मधेनुत० "ढकारस्य ढकारे
परे कोप" वि० को० ।

ढका स्त्री ङगिति कायति कै-क । यथापठये (ढाक) स्त्राते
वाद्यभेदे स्मरः । "न ते ऊदुक्तेन न शोऽपि ढकाया
न भर्तुः सपि न तेऽपि ढकाया" सैषधम् ।

ढकानादचलज्जला स्त्री ढकाया नाद एव चलज्जलं
तद्रथो यस्याः । गङ्गायाम् । "ढकानादचलज्जला"
काशी० गङ्गायाम् ।

ढकारवा स्त्री ढकाया एव एव रवो यस्याः । तारिचोदे-
व्याम् "ढकारवा च ढकारी" तारवृक्षनाम ।

ढकारी स्त्री ङगिति शब्दं करोति ङ-कम् चप-०-
गौरा० ङीप् । तारिचोदेव्याम् "ढकारवा च ढकारी
ढकारवरवाट्प्रका" तारावृक्षनाम ।

ढगण्ड उ० भावाहते जिह्वाभ्यन्तरमयभेदे तद्विष्ठाह तदा
'तत्सङ्गपादिक यथा (ग) १ ध्वज । (ङ) २ तावः ।
(॥) ३ तावद्वनम् ।

ढग्टी स्त्री मास्यभेदे "ढग्टीमास्यसङ्ख्या च ढकारावर-
रूपिणी" रुद्रया० अक्षपूर्यासङ्ख्यानाम ।

ढामरा स्त्री हय्याम् शब्दार्थः ।

ढाल न० खनामख्याति चर्म्ममवादी फलके तद्विष्ठाह
इति ढालिन् तद्युक्ते लि० । "ढालिपञ्चलवरो
ढकारवर्णरूपिणी" अक्षपूर्यासङ्ख्याः । द्विर्वा ङीप् ।

ढुराढ अन्वेषणे आ० सक्त० पर० सेट् । दुष्टति षडुक्षीत् ।
दुदुष्ट । दुष्टि ।

दुखि उ० दुष्ट-इन् । काशीये गच्छेयभेदे तन्नामनिचक्रा
दिक काशीख० ५७ख० उक्तं यथा "अन्वेषणे दुष्टिरन
प्रथितोऽस्ति घातः सर्वायुदुष्टिततया भव दुष्टिनामा ।
काशीप्रवेशमपि को समतेऽहं देही तोषं विना तव नि-
गायकः । दुष्टिराजः ।" तन्नाह्वानम् तन्मैव ववा "दुष्टे
प्रणम्य पुरतस्तप पादपद्मं यो वा नमस्यति पुनाति
कायिवासी । तत्कर्ममूलमधिगम्य पुरा दिशति तद्वि-
श्विदलं न पुनर्भवताति येन । यः प्राक्कृ नमति दुष्टि-
विनायकं त्वां काश्यां प्रणे प्रतिहृताच्चिद्विजयः । नो
तस्य आद्यं जगतीयवर्तिनस्य दुष्टप्रापकत्वं च परमं च
किञ्चनापि । प्रपन्नं । दुष्टिराजोऽपि मम दक्षिणतो-
ज्जनाक् । आदुष्ट्यं चर्ममतेऽहं सर्वायुं संप्रमत्तम्" ।
तस्य भावाविधानसक्त तन्मैव ववा "मास्यसङ्ख्यासङ्ख्यां
नक्तमत्परावस्थाः । ये त्वां दुष्टेऽर्चयिष्यन्ति तेऽप्यार्याः सु-
रक्षरहिताम् । विधाव वादिनीं कालां चर्म्मणीं मास्य
तापयोम् । यदा यदातिर्भवन्तु प्राप्तीवाहदुष्टकाम्

प्रती । काय्या यात्रा प्रयत्नेन सौख्यविशेषाभीष्टम् ।
तस्या चतुर्थ्यां तत्प्रतीत्यै दुष्टे । सर्वोपसर्गकम् । ता
यात्रा नाम यः कुर्यात्सिद्धये तिल्लङ्घनम् । उपवास
सङ्गच्छन्तु स कृत्वाप्तिन् समप्राप्त्या । होम तिलाच्यष्ट-
व्येण यः करिष्यति भक्तिः । तस्या चतुर्थ्यां मन्त्रप्रज्ञां
मन्त्रः प्रसेव्यति ।

छोला ५० गच्छे दोलायमानतया वादनीये स्नानाभ्यासे
वाद्यभेदे । “ढक्काढोलप्रिया मित्वा ढोलवाद्यप्रभोदिनी ।
ढोलरूपा ढोलधरा ढोलयन्त्ररूपिणी” इति ऋ
जामले अक्षरपूर्णासङ्गनामधोत्वम् ।

छक्काढोलप्रिया स्त्री ढक्काढोली तच्छब्दः प्रियोऽस्याः ।
अक्षरपूर्णायां ढोलयन्त्रे इत्यम् ढोलरूपादयोऽप्यत्र ।

छौक प्रेरणे मत्वाश्च भ्रा० व्याक्त० सक० सेट् । छौकते
अटोकिट् छुटोके । “त विप्रदर्शं जतवातयन्ना यानं
वने रात्रिचरी छुटोके” भट्टिः । “यकुलछा यज्ञं
छौकते” यज्ञ० । चिचि छौकयति ते “राक्षसोऽनजयत्
मृत पुनश्चाटोक्तयद्रथम्” भट्टिः । कृदिद् अछुटोक्त् त ।

इति वाचस्पत्ये ढकारादिशब्दार्थसङ्कलनम् ।

२७

अकारो व्यञ्जनपर्यभेदोऽङ्गं मात्राकाशोच्चार्यः सूक्ष्मं
टवर्गव्यः । अक्षोकारणं जिह्वाभ्येन मूर्ध्नि स्पर्शः
नासिकायत्नप्रमेदश्च आभ्यन्तरप्रयत्नः । संवाहनादघोषः
अत्युपपन्नः आभ्यन्तरः । मातृकान्यासेऽस्य दक्षपादाङ्ग-
व्यपे अक्षता । अस्य वाचकशब्दावर्णभेदाने सङ्गा यथा
“ओ निरुपं रतिज्ञानं जम्बुतं पञ्चिवाङ्गम् । जया जम्बो
नरकजित् निम्बुषी योगिनीप्रियः । द्विषुश्च कोटयी
ओल सङ्गविर्भोषनी मता । त्रिनेलो मातृगी व्योम
रक्षपादाङ्गुलीसङ्गम् । माघप. शङ्खिनी धीरो माराय-

व्यस निर्वयः” । एतदधिष्ठातृदेवतास्यं वर्षोत्तरतन्मोक्षं
यथा “ध्यानमस्य अकारस्य प्रपञ्चानि च तत् स्रष्टु ।
द्विभुजां परदां रम्यां भक्तामीदमदायिनीम् । राजीव-
कोचनां नित्यां धर्मेकामार्थमोक्षदाम् । एवं ध्यात्वा
ब्रह्मरूपं तन्मन्त्रं दयसा जपेत्” । एतद्वत्सङ्गं आस-
घेस्तन्मोक्षं यथा “अकारः परमेष्ठानि । या स्वयं परब्र-
ह्मणी । पीतविद्युत्ताकारः पञ्चदेवमयः सदा । पञ्च
प्राणमय देवि । सदा त्रिगुणसङ्गतम् । आत्मादितन्मन्त्र-
युक्तं । महाभोक्तृमदायकम्” । मातामतेऽस्य प्रभोप-
न्यासे मरणं फलम् मूल उग्रवदे इत्यम् ।

आ ५० अक्ष-गतौ क प्रयो० अत्वम् । १ निन्दुदे, २ भूषणे,
३ गुणवर्जिते, ४ पानीयनिष्ठे मेदि० । ५ निर्वये, ६ ज्ञाने
च न० एकाक्षरको० ।

आखु गतौ आ० पर० अक्ष० सेट् । ओपदेशत्वात् सति निमित्ते
अत्वम् । अखति प्रणखति । अनाखीत्-अनाखीत् ।
ननाख नेखत् । अथ आदिधातुर्ना नखपाठे आदि-
त्वं प्रयोगे नादित्वं सति निमित्ते अत्वमिति बोध्यम् ।

आट्ट अत्ये घामिनये नटकात्ये हिंसायात्मकं न ओपदेशी
आ० पर० अक्ष० सेट् । नटति प्रणटति अनाटीत् अना-
टीत् । ननाट नेटत् । हिंसायात् प्रणटति । नटः
नाट्यम् ।

आट्ट नटकात्ये आ० पर० अक्ष० सेट् । नटति प्रणटति अनाटीत्-
अनाटीत् ननाट नेटत् घटा० । नटयति अनीनटत् ।

“नट अत्ये । इत्यमेव पूर्वमपि पठितम् । तत्त्वात्
विवेकः । पूर्वपठितस्य नाटप्रमर्शो यत्कारिषु नटव्य-
देशो वाक्यार्थभिनयो नाट्यम् । घटादौ न कश्चिन् अत्वं
आर्थो यत्कारिषु नर्तकव्यपदेशः पदार्थभिनयो कत्वम्
नाटविशेषमात्रं कत्वम् । केचित्तु घटादौ अट नताविति
पठन्ति । गतावित्यन्ते । ओपदेशपर्युदासवाक्ये भाव्य-
त्वा नाटीति दीर्घपातात् घटादिष्वोपदेश एव” सि० कौ०

आट्ट अत्युक्तयन्त्रे आ० पर० अक्ष० सेट् । नटति प्रणटति
अनादीत् अनादीत् । ननाद नेदत् नदः । नादः नदन्
नदिदम् । सति निमित्ते एतत्पूर्वपठितः ननुपसर्गस्य
अत्वम् । प्रणिनदति परिनिनदति ।

“नासवसानदहोरम् अघिरस्याभ्यवर्धत” ऋग्वि० १८१५० ।
“नदति नहो नमीरम्” इ० स० ५४५१ । “शब्दं चोरं
नदति” भा० व० २६७५० “प्रिमाचैवाग्निवादादाहदने”
ऋग्वि० १८१५० । आर्षसाङ् । चिचि नादयति “नदय-

चेति प्रथिरीसत याम्” भा० ६।६७।११ । “या सात्-
गुर्धनंदयन् प्रथिष्या” भा० ७।७।२ । आन्दसो जुलः ।
लोके त न जुल । “नादयन्मघवोप्रेण सवीः सविदिमो
दिमः” भा० १०।२५२१ जो० । अन्तर्भूतप्यर्थे त्वाय
सकर्मकता “मृत्वावधाने नटराजराजो भगद ठकां
नय पञ्च पारान्” गळ्दुगुगेखरधृतवाक्यम् ।

अनु+नाटेनातुकरणे सक० । “तथा च तेषां रुदता महा-
तनां दिग च पञ्चातुनगाद निखन” रामा० २।१।१५० ।
अभि+आभिसृष्टेन गज्जकरणे । “इलेति तन्मयतया तर-
वोऽभिनेदु” भाग० १।२।२ ।

उद्+उञ्जे गज्जकरणे । “कालमेवद्वयोन्नदन्” भा० १०।६८।४
प्रति+प्रतिगज्जेन अतुकरणे सक० । “यय प्रति नदनस्तान्”
भा० भी० ४५।८ ।

ण्ट भावे णु० उभ० सक० सेट् । नादयति ते प्रणादयति
अनीनदन्-त । मनाद नेदत् ।

शभ किसे भा० आत्मा० सक० सेट् । नभते प्रणभते खटित्
अनभत् अनभित । नेभे । “नभनामन्यकेषा उयाका
अविधमत्तु” क० १०।१६३ । “नभना किस्वयनाम्”
भा० व्यापिकाट् “नामाकस्य प्रशक्तिभि” निरुक्तधृता
वृत् । नेदेऽस्य कश्चित् तम् । “उच्चमय प्रथिरीं भिन्वीद
टिथ्य नभः” तैत्ति० २।४।८।२ ।

गृभ किसे दिग० क्य० च पर० सक० सेट् । नभ्यति
प्रणभ्यति नभ्यति । अनाभीत् अनाभीत् । ननाम नेभत् ।
गृभ गज्जे अक० नतो सक० भ्या० पर० अनिट् । नभति
प्रणभति अनाभीत् । ननाम नेभत् । नेमिथ नमन्य ।
नत नति नाम नत्वा नत्वा नम्य अनाम्य । अस्स
अमन्तत्वेन घटादित्ते प्राप्तेऽपि अतुपसर्गहेति नियमात्
वा तथात्वम् । नमयति नामयति उपसर्गात्तु उच्चमय-
तीत्येव । नतिथ स्तार्क्यबोधकव्यापारभेदः स च करारि
सयोगादि स्तार्क्यबोधशालिन कर्मता । नभति युचस्
दुःखद्वन्द्वे उदाग पयगभावे (मोया) अकर्म० । तत
कर्मकर्त्तरि न यक्षिष्यो नभते अनस्त । “सुखे मिरसे
यस्यो नमध्वम्” भा० ७।५६।१० । “एते द्यूने युवतयो
ऽनमन्” १०।१०।६ । न्यगभावे “अनवीङ्गुर्भरेणास्य” मङ्गिः ।
“उच्चमति नमति वर्धति गळ्दति जेच करोति तिभि
रौचम् । प्रथमत्रोत्पि सुच करोति रूपान्यनेकानि”
वृत् “नतभुवो नव्यनानपनेयाः” उज्जट “इयंभारनता
उता” रामा० २।६६ अ० । “ननाभिधानाद् व्यसते

नतानन” किरा० । यकि ननस्यते । “ननस्यनामा
प्रसदित्वस्येव” मङ्गिः ।

अभि+आभिसृष्टेन नमने । “देवान् वै वसो नाभ्यनमत्”
अप+न्यगभावे अघोभवने (नीचे गोघोया) अक० । “त-
व्यादात् जलभवनते” मेघ० । अिच् अवननवति
“अथभामितमेद्वय मेदे” सुष्टु० । “शिरः सुतन्वो
जपाह खड्गलोनावनास्य च” हरिव० ६६ अ० ।
केचिच्छराक्षेपमयाकिर्राभ्यननमिरे भा० आ० १।१४ अ० ।
आयो न जुल आम्भभावसार्पः ।

उद्+उज्जगतौ उच्चमने उत्थाने च अक० । “उच्चमोच्च
तलैव दरिद्राणा मनोरया । हृदयेषु विबोदने विव-
यास्त्रोक्षनाविव” पञ्चत० । “स्वित वर्णोन्नतेनोर्गु” रघुः
अभि+उद्+आभिसृष्टेनोन्नतौ अक० । “अभ्युन्नताङ्ग-
नसप्रभाभि” कुमा० । “अभ्युन्नता परस्तादवनादा
जपमगौरयात् पयात्” शकु० ।

उप+प्राप्नो सक० स्वयस्यपस्थितौ अक० । “य सविद्या
दोक्षोपनमेत” । “अभ्यायो ह यदेन साधवो धर्मा
व्या च गच्छेयुश्च न मेसु” का० उ० । “यदा त पर-
वाधयान् अग्नने गोपनमति” भाग० १।१४।१४ जो० ।
“मत्स्ययोग कथस्यपनमेत् स्वप्रकोऽपि प्रियाया”
मेघ० । “परलोकोपमत जलाञ्जलिम्” कुमा० ।

परि+तल्लक्षरूपसयया वस्तुगोऽन्यथाभवने अक० आत्मा० । यथा
दुग्धपरिणाम दधि ऋग्धपरिणाम घटादिः । “तथा
तैजसमलःकरणमपि अक्षुरादिद्वारा घटादिविषयेष
गत्या घटादिविषयाकारेण परिणमत” “समसमाककार्यो
त्पाद परिणाम इति” वेदा० प० । कर्मकर्त्तरि आत्मनेपद-
मित्यन्वे “परिणामसमावा हि गुणा नापरिचय्य
अणमवतिष्ठन्ते” शा० त० क्रौ० । गजानां तिर्यग्दन्तप्रकारे
अक० । “विष्के नाग पर्य्यंसीत् स एव नागः । पर्य्यं-
सीत् तिर्यक् प्रजहारेत्यर्थे । “तिर्यग्दन्तप्रकारेण गज
परिणतो मत्तः” मैत्रयनी । येवताप्राप्नो अक० ।
“दिशवा परिणामरमणीयाः” शकु० । “ता एवोपसवः
काष्ठपरिणामात् परिणतरीया भवन्ति” सुष्टु । परि-
धाके च “आहारस्य सम्यक्परिणतस्य” सुष्टु । सम्यक्मने
सक० । “यस्त परिचमेत् तत्” भा० उ० १।०७ ।

प्र+प्रकर्षेण नतो । “प्रणमेद्वयङ्गुनी” भाग० ६।१६।६ ।
“प्रणमेद्वि भूर्जभिः” भाग० २। १२८ । “उरवा
शिरसा वृद्धा वचसा मगसा तथा । पञ्चरा कर्माभ्यां

आतुष्यां प्रणामोऽष्टाङ्ग इत्यते” नृसिंह पु० उक्ते
नतिभेदे च ।

प्रति+प्रतीपगतौ ।

वि+विशेषेण गतौ ।

पि+परि+भावस्य विकारभेदे अक० धात्व० “प्रट्भावविकारा
भवन्तीति वाङ्मयिष्य । जायतैःक्षि विपरिणमते वर्द्धते
अपक्षीयते नश्यतीति, जायत इति पूर्वभावस्यादिमाचष्टे
भापरभावमाचष्टे नो प्रतिषेधति । अस्तीत्युत्पन्नस्य सत्त्व-
स्यावधारण, विपरिणमते इत्यप्रत्ययमानस्य तत्त्वाधिकार,
वर्द्धत इति स्थापनाभ्युच्चय, सायौगिकानां पाङ्गानां, वर्द्धते
विक्षयेनेति वा, वर्द्धते गरीरेणेति वा । अपक्षीयत इत्ये-
तेनैव व्याख्यातः प्रतिबोधः, विनश्यतीत्यपरभावस्यादिमा-
चष्टे न पूर्वभावमाचष्टे न प्रतिषेधति” निरु० १॥२॥

अन्यविभक्तप्रत्ययान्ततया नृत्तस्य शब्दस्य अन्यविभक्तप्रत्ययान्ततया
परिकल्पने “कर्त्तरि शब्दितः कर्त्तृग्रहणमनुवर्तते । तच्च
प्रथमया विपरिणम्यते” पा० सू० व्याख्या । “अर्थवशात्
विभक्तौ विपरिणाम” परिभाषा ।

सम्+एत्यग्नतौ । “धीर सनमेत वक्षीयसे” भा० उ०
११२० । “सनता” फलभारेण पुष्पभारेण च द्रुमा ”

रामा० धा० २॥१६०॥ [अन्यथीत् । ननाय नेयत् ।

शय गतौ रक्षणे च भा० पर० सक० सेट् । नयति प्रणयति
एहं शब्दे भा० पर० अक० सेट् । नहति क्षणहीत । ननहं
प्रणहति । नहं नम् नहं त ।

“इ शासनस्य रुधिर यदा पात्यति पाण्डुर । आनहं
नहति सत्यक् तदा सत्य भविष्यति” भा० उ० १४०॥

“उदपानाच्च नहन्ति यथा गोष्ठपभाक्षया” १४२ अ० ।

“नहंमानो महानादं प्राहृषीथ वलाहक” भा० भी०

१०१ अ० । “मत्ता नहन्तु कुञ्जरा” रामा० २॥१०५ अ० ।

शूल बन्धे स्वा० पर० सक० सेट् । मलति प्रणलति ।
अनालीत् । ज्वला० मल० मल ।

पञ्च कदम्बेने ध्व से च दिवा० पर० अक० सेट् । नश्यति प्रणश्यति
अनेशत् पा० अन्यमते नश्यत् अशान्त्ये न शत्वम्
मनष्ट । “फलभोग्यो न नश्यति” “मनष्टस्त्रासिक इव्यम्”
याज्ञ० । “चेष्टा ध्यनेशस्त्रिषासाक्षदास्याः अरेषुपातैरिवता
विधूताः” नैषध० । “एतेन लुप्तमपुष्टम् एव नेशादेशोक्ति-
शित्वा ” पुशाणि तस्य नश्यन्ति अश्रुव नष्टमेव च”
हितो० । “आ पाप । क्षय मष्ट परामपि नाशयितु-
मिच्छसि” प्रबो० च० ।

90 वाच - IV

यस कौटिल्ये भा० आत्म० अक० सेट् । नश्यते प्रण
मते । अनसिष्ट । नेसे

एह बन्धने दिवा० उभ० सक० अनिट् । नश्यति-ते प्रण-
ति-ते । अनाक्षीत् अनाक्ष ननाक्ष नेसे । नद्या नक्ष नक्षी ।

“यथा युग परत्रया नक्षानि” षट्० १०॥६०॥ “अर्जुनी-
स्त्वन्वनामाम्” रघु । “अस्त्योत्पादने नक्षो भुज-
गेनेय मन्दर” रामा० सुन्द० २४ अ० ।

अपि+धारणे वा आदेरक्षोप । पिनक्षति अपिनक्षति ।

“वितत्ता गार्हृ कवच पिनक्ष” भट्टि० । “आसृष्य
कम्बू परिहाटके शुभे विमृष्य वेणीमपिनक्ष कुण्डले”
भा० वि० ११ अ० । विशेषेण बन्धने निबन्धने च ।

“पिनक्षां धूमलाद्येन प्रभासिष विभावसो” भा० ष० ६८०॥

“ब्रह्मण त्व पिनक्षाह्वैर्हिमवस्त्रिष्वरैरिव” भा० आ०
१८५ अ० ।

अव+अमनादुबन्धने । “अमोवनक्ष दुर्गन्धि पूर्ण भूत्वपुरी-
पयो” मनु ।

आ+अस्यगबन्धने “वरत्वायां दाह्यानिक्ष सान” षट्० १०॥१०२॥

“आनक्षावरणैः कामै” भा० भी० ११६ अ० । “आनक्षते

यस्य विधूयते च पापयते क्षिद्यति चापि नाश” सुश्रु०

परि+आ+परितो बन्धे सक० । “सोमपथीणहनेन पथ्या-
णक्षति” शत० ब्रा० ११॥४॥

उद्+उत्तोष्य बन्धने । “अस्यप्रययोऽस्त्रिमध्यमनुप्रविष्य

मज्जानसुक्ष्मक्षति” “साक्षावसुक्ष्मक्षति मासपिण्डम्”

सुश्रु० अतिबन्धने च । “ते नेह शक्याः सहसा विजेद्वं

वीर्योन्नद्धा कृतवैराक्त्या ते” भा० भी० ८१ अ० ।

सम्+उद्+उत्तगबन्धने । “बलभीकयत् सुक्ष्मक्षमन्तं कुर्वन्ति

विद्वधिम” सुश्रु० । पाण्डित्याभिमाने गर्वे च “अतस्त्रिषु

सुक्ष्मक्षो पण्डितस्तन्मन्त्रावितौ” अमर । तत्र पाण्डित्यमाने

“अश्रुतश्च सुक्ष्मक्षो दरिद्रश्च महामनाः” भा० उ० १२०॥

गर्वे “अर्थ महान्तमावाद्य पिद्यामैश्वर्यमेव वा ।

विचरत्यसुक्ष्मक्षो य स पण्डित उच्यते” भा० उ०

१२०॥ सुक्ष्मक्षे च “परोक्षेण सुक्ष्मक्षप्रणयौत्कण्ठ

कातरः” भाग० १॥५॥४॥

उप+उपरिवन्धने । “विष्ठावयेत् स्त्रिषमन्तन्त्रितश्च शुद्ध प्रण

चाप्युपनाहयेत्” सुश्रु० । उपानद्व क्षिपि पूर्वस्वरदीर्घ ।

नि+निबन्धने । “इषधि पृष्ठे निमज्ज” षट्० ६॥७५॥

परि+परितो बन्धने । “न तां बभौ परिणक्षेत्तत्तमं

महातनुम्” भा० आ० २६ अ० । विस्तारे “परिणाक्षो

विद्यावता" अमरः । "कपाटवन्ताः परिषद्भवन्तः" रघुः । किमि घञि परे वा दीर्घः परी(रि)चाङ् ।
 समु-धस्यग्वन्तने कषचादिघारणे च ।
 "अथद्भुज कवरीं च विष्णुतां सनङ्गुनीं वासकरेण वक्ष्युना" भाग० ८।२।१६ । "कषचेन सङ्घर्षेण सम नङ्गद्भुजसाम्" भा० पि० १७ अ० ।
 णास ध्वगौ भ्वा० आत्त० अक० सेट् । नासते प्रचासते अनासिह नगासे । अदिस् अलनासत्-त ।
 पिब्यु जुम्बने भ्वा० पर० सक० सेट् । निब्यति प्रबिब्यति ।
 जस्य वा कत्वमिति पाणिनि । सर्वज्ञ वा कत्वम् सग्न०
 "निब्य दर्भं सपज्ञानं मे" अथ० १।६।२६ । आर्पणस्यपदयो-
 र्वात्तागः । "याः पात्रे" उपसर्गान्तुनिब्यति पुटीः ।
 अथ० ६।८।१५ "प्रविब्यति ओ भूयः प्रमिन्द्रा-
 चान् मधुमयम्" भट्टिः । "किमोदिन प्रत्यक्षमर्चिना जातवेदो विनिब्य" अथ० ८।१।२५
 पि+नाशने "विशीते शृङ्गे रक्षसे विनिब्ये" अ० ५।०।८
 "विनिब्ये नाशाय" भा० आर्षभङ् ।
 पिबि शोधने अदा० आत्त० सक० सेट् इदिस् । निब्यते प्रबिब्यते अविबिब्यते निबिब्यते । युवौ अक० ।
 "अथ राक्षसाभीषणे निजो भूयासुसप्तः" अथ० १।५।१(निज युङ्) "यस्य नास्ति निजा प्रजा केवलं तं नङ्गसुप्तं" भा० स० ५४ अ० । "सुबि सततमन्वेति आयेव इरुप निजा" भा० व० १० अ० । "सुज-
 आनकास्य निजोन तेजसा" रघुः । निजोन युङ्गेन ।
 पिबि शोधने सक० युवौ अक० जु० उम० अमिड् । नेनेकि प्रब्येनेकि । नेनिजानि नेनिब्ये अनेनेक् अनेनिब्यम् अनेनिब्य इरिस् अनिजस् अनेचीस् अनिब्य ।
 "यास्यथी फलके सुखे नेनिब्यजेजक शनैः" मनुः
 "छरो निबिब्य रक्षिभिः" अ० १०।१२।६
 अप+घमन्तात् जङ्गमोद्यने शोधने । "मङ्गलैः क्रूरमन्तु तङ्गुला एतदङ्गाभीषकात् पाथी कषनेनिबि" अ० १।२।५।२१
 "अथोदपात्रमादायापनेजयति । अथानवनेनिब्येतिव यजमानस्य पितरववापनेनिब्येति पितानङ्गमवाप-
 नेनिब्येति प्रपितामङ् तस्यापि सिध्यतेऽभिनिब्येदेव तत्" अ० २।३।११।१६ । "अवनेनिब्य हासमान पिब्य भोक्तु नास्तीति पाथी शोधनेति" भा० । पिब्यदानार्वा-
 णकृत्यङ्गे अथमोद्यते तत् प्रकारः आ० न० अङ्को नवा

"प्रागप्येष दमेतु आद्यामानन्तः पूर्ववत् । अपः सिधेनु भूषदेयेऽवनेनिब्येति निबिब्या द्वितीयञ्च तृतीयञ्च मध्यदेशापदेशयोः" इत्याभ्युदयिकप्रकरणोदकन्दो-
 परिषिष्टवचनेन आभ्युदयिके निबिब्यत्वान्निधानेनाभ्य-
 षतिस्तत्प्रतीतिः प्रत्ययुक्तत्वम् । "सपुष्प जङ्गमादाय तेषां पुष्पे पुष्पक पुष्पक । अपदक्षिणं नेनिब्याद्भोज-
 नामातुमन्मिदम्" इति मङ्गपुराणवचनात् "अपसकवि पिबतीयेन प्रदेयिष्यदुद्योरनरा अपसकवि "अप-
 सव्यं वा तेन पिबत्यो निदधातीति" भट्टभाष्यतत्त्वज्ञा-
 न्तरात् अपसक्यशब्देन पिबतीयेत्युच्यते अकारदेव वचनात् तथा च मनुः प्राचीनामीतिना सत्यमपसक्य-
 मतन्निषा" इत्यादि तत्र त्वमङ्गकोपरि अकारविति कम्पोधनविभक्त्या सर्वत्र नामनिर्देश इति भट्टभाष्यम्
 अतएव प्रायुक्तकन्दोगपरिषिष्टे आद्यामानन्तः पूर्व-
 वदित्युक्त आद्य पितर पूर्ववत् "सोऽननामभिरानन्तः पितृमर्ष्यं प्रदापयेत्" इतिवत् । पितरवनेजन्तु भूषदेये पितानङ्गप्रपितामङ्कोस्तु, अवनेजन्तमध्यदेशापदेशयोः
 द्वितीयञ्च तृतीयञ्च मध्यदेशापदेशयोः" इति कन्दोग-
 परिषिष्टात् मातामङ्गादीनामर्थेवम् । "मातामङ्ग-
 प्रभर्तोरस्तु एतेपानेव नामतः" इति कन्दोगपरिषात् ।
 एतेषां पितृणां वामत इत्याभ्युदयिकपरम् । अन्त्य-
 त्व दक्षिणत कर्तुर्वासीपचारत्वात् । अतएव पार्ष्णे प्रायुक्तमङ्गपुराणे "अपदक्षिणं नेनिब्यादित्युक्तम् । तेन यतिवपुष्पादकपालं वामहस्ताद्वक्षिणहस्तेन वामाभ्या-
 रब्धेन दृष्टीया अक्षकगोल ! पितरुक्तदेवमर्गमव-
 नेनिब्य ये चान् त्वामतु दाव त्वमतु तस्मै ते स्तथा" इति पिबतीयेनावनेजयेत् । "अप उपसृष्टं जङ्गं सृष्टं यव पूर्वोत्तरीया पितानङ्गाय प्रपितामङ्गाय पिब्य-
 दानस्तत्र जलस्यमर्गमङ्गलं पूर्ववत् आहोयम्" । पिब्य-
 पितृयुक्ते तत्प्रकारं आत्ता० श्री० ३।१।१० उक्तो यथा "उदपात्रेणावनेजस्तत्प्रथमं यज्जेन सोऽवरववाप्यार्वा-
 द्वापयनेनिब्येति यजमानस्य पिब्यमन्ति त्रीन्" अ० ।
 "उदकस्य पालसुदपालं पूर्वपामादि तेनाभ्यु-
 यजमानस्य पिब्यमन्ति पितरारम्भ त्रीन् पुष्पान् पिब्यपितानङ्गप्रपितामङ्गान् अपसव्यं यथा आहवाकं जङ्गप्रदेयाद्विष्येकदेवेनोदकमिवजम् यथा आह तत्राङ्गुप्रदेयिष्योरनरावेन अवनेजयति अवनि-
 क्तान् युचीन् करोति पिब्यदानम् । अस्मापिति

बभ्रुङ्गमगोलनामादेशपूर्वकम् असकगोल । यजमानस्य
पितरसकगर्भस्यनेनिश्चेति रेखायामूलमध्यापप्रदेशेषु
दक्षिणस्यमवनेजन कार्यम् । अप्येष देवानां होम-
कनितिकामप्रदेशेन सप्तव्याचाम्, उद्धरण परिषेवणापर-
पञ्चायम् अङ्कप्रदेशिन्योरन्तराहमेव प्रतृणां परिशिष्यते
अत इदमाह अपसव्यमिति कर्कः । “अपनेष्य पूर्वपञ्चीवि
विष्वस्य नमो व इत्यञ्जलि करोति” कात्या० श्रौ० १५।
मिलेः युद्धप्रर्चकस्य पितृष्वपनेजयतीति । अपनेज्येति
प्रयोग इति बोध्यम् । शोचनपरत्वे भेनिज्यादिति
अवनेजने च न तन्मता यथाह छन्दोगप० “अध्यो
ऽथबोदके चैव पिण्डदानेऽवनेजने । तन्मस्य विनिश्चिति
स्यात् स्वधावाचन एव च” अपनेजनशब्दे ४२६ पृ० इत्य
प्रदीपोक्त मातृपञ्चीयावनेजनविधानं छन्दोगेतरविषयम्
अन्येर्देगनामाभ्युदयिकादिविषयश्चेति बोध्यम् ।

निर्-मि-गेषेण आलनेन शोधने “पात्राणि निर्वेजिजानि”
यत० ब्रा० १।१।१२ “पात्राणि निर्वेजिजानि” तैत्ति० स० ।
“अट्टमङ्गिनिर्विक्तं यज्ञं वाचा प्रयस्यते” मनुः “तोय-
निर्विक्तपाणि” रघु “तेषामपेतटप्यानां निर्विक्तानां
शुभाग्रामा” भा० शा० २७। ४० ।

खिद् दक्षिधने अक० निन्दने सक० आ० उभ० सेट् ।
नेदति-ते मषेदति ते । अनेदीत् अनेदिह निनेद निनिदे ।

खिद् कृत्तने आ० पर० सक० सेट् इदित् । निन्दति प्रथि-
न्दति अनिन्दीत् । क्तु वा क्तमिति प्राणिनिः ।
सर्वत्र वा क्तम् सगम् ।
“निमिन्द रूपं हृदयेन पार्वती” कुसा० । “निन्दनस्तत्र
शान्त्यम्” गीमा । “अनिन्द्यं निन्दते यो हि”
भा० प० २५२ अ० । आर्षस्तु । “न निन्दा निन्द्यं
निन्दति किन्तु पिषेय सौति” भीमासा ।

खिल इवेति तदा० पर० सक० सेट् । निक्षति प्रथिषति ।
अनेदीत् निनेद ।

खिव सेके आ० पर० सक० सेट् । इदित् । निक्षति ।
अनिक्षीय । निनिक्ष । [अनेदीत् निनेय ।

खिश घमाश्री आ० पर० सक० सेट् । नेयति प्रथेयति
खिष सेके आ० पर० सक० सेट् । नेयति प्रथेयति अथेयीत् ।
निनेय ।

खिस्त कुम्भे अदा० आत्स० सक० सेट् इदित् । निक्षि प्रथिषे
अनिषिष्ट निनिषे । क्तु वा क्तमिति प्राणिनिः ।
सर्वत्र वा क्तम् सगम् । निक्षे दत्तकद न वा० मङ्गः ।

“अभि क्षुष” प्रसते दक्षिणादित्ये या अस्य धाम प्रथमं
ह निषते” अ० १।१४४। “अभि खरन्ति बहुवो मनोविषो
राज्ञानस्य भुवनस्य निषते” ६।८५। १

शी प्रापथे आ० उभ० द्विक० अणिट् । नयति प्रणयति
अनेयीत् । प्रधाने कर्म्मणि सादयम् । अजा आम नीयते ।
अनेष्ट निनाय निनयिष्य निनेष निन्ये नेता न्येप्रति ते
नेतव्यः । नेय० नीत नीतिः नीत्या विधीय ।

“सर्वाङ्गेष्ट्यामि वः सदा । वृजिनात्तारयिष्ट्यामि” भा०
आ० ६०५२ श्लो० “गमनाय मति चक्रे तथैव निन्यु-
रङ्गना” रामा० वा० ६ अ० । “नयिष्ट्यामि च वाहि-
नीम्” रामा० ५।६१ अ० । आर्ष इट् । “दैवेन
किलयस्वार्थं स नीतोऽपि विपद्यते” भा० वि० २० अ० ।
यापने च “निनाय स्वात्थर्हामोत्किरागिन्हा” । सङ्ख्य
रालीकटवासतत्परा” कुसा० ।

सम्मानने आत्स० “शास्त्रे नयते शास्त्रस्यं सिद्धान्तं शि-
ष्येभ्य प्रापयतीत्यर्थः तेन च सम्माननं कर्त्तव्यम्” सि० कौ०
ज्ञाने निचये आत्स० । “तत्त्वं नयते निचिनोति” सि० कौ०
अति+अतिक्रम्य नयने । “न स्वर्गं लोकसतितयेत्” आ० उ०
वि+अति अपवाहने सक० । “अतिनीय कालसुपसदां
चतुर्धम्” आत्स० श्रौ० १।२। १५। “अतिनीय अयोध्या” नारा०
अनु+आमीष्टप्रवेशनाय सान्त्वनाकादिप्रयोगे सक० । “मवनो-
ऽनुनयाम्येव पुच्छराज्येऽभिपिष्यताम्” भा० आ० ८४ अ० ।
“प्रणिपातेन सान्त्वेन दानेन च महायथा । अस्तिजो-
ऽनुनयामास” भा० आ० २२१ अ० । आर्ष आसुः ।
“अनुनीता त्वमस्माभिश्चर सान्त्वेन सैषिष्ठिः” रामा०
श्रु० २५ अ० ।

अप+अपहरणे अन्यत्रनयने “यत्नं सप्तप्रकाः पार्थसपनिन्यु-
रञ्जितरात्” भा० आ० ५१० श्लो० ।

अभि+२६२ पृ० अभिमयशब्दोक्तार्थे सक० । “गीतानि
रस्याणि जगु प्रकृष्टा कान्तामिनीतानि मनोहराणि”
हरि० ८४४८ अ० । “तदुक्तमतिनीयाभियुक्तैः” नेदा० वा०
आमिषुष्येन नयने च । “इहा पर स्वासमिनीयमानम्”
मा० व० ७६८ श्लो० । प्रधाने कर्म्मणि शानच् ।
अप+अजोगमने । “मन्ये सप्तातमवनेय” आ० उ० ।
“अवीचे अलिमवनीतसन्निभ्युः” अ० १।११६ ।

आ+दूरस्थानिकमापथे । “दूरादिदूरमनयना हतेन” अ०
७।११२ “रथमनानयसकं सुपथोर्हितकेतनम्” भा० श्रु०
१४० अ० । “अनीयता तेन वराकुनाभिरानाभि सिद्धान्त

मानाच भर्ता" अ० ॥१६०॥ नवमानास्तुमाना' भा०
वेदे आत्म० गणप्यात्मावय ।

गोद सन्निधाने उभ० सक० सेट् । नेदति ते प्रयेदति ते ।
अनेदोग् अनेदिट् (नेद विनेदे ।

येप्र गती आ० आत्म० सेट् । नेयते प्रयेयते । अनेयिष्ट
कटिद् अजिनेयत् त ।

एते घातय नाटिका अपि सति हेतो अत्यार्थ' गये
ओपदेशितया चठिता प्रयोगे तु दन्त्यमादय एव पुन
मादियोगे अत्युपयानि । मन्दमाधमाधनञ्ज न्नाटिघात
मस्तु ओपदेशत्वाभावात् निमित्तेऽपि न अत्युपयान्तीति भेद

स्य ३० ब्रह्मलोकोत्थो सरोवरभेदे

"अथ अदत्तमाधममिष्टाचकते ब्रह्मचर्येण तद्वत्तु च
वै गत्यार्थं वै ब्रह्मलोके तृतीयस्यामितो दिवि तदेतन्
दीयम्" आ० उ० । तत्तत्र हि ब्रह्मलोके अरच क वै प्रसिद्धो
मयचार्यो ससद्गो । ससद्गोपामेव सरसी तृतीयस्याम्
भुवमन्तरिक्षापेक्ष्य तृतीया द्यौस्तथा तृतीयस्यामितो
ऽन्नालोकोदारभ्य मण्डमानाया दिवि । तत्तत्तय चैर
इराज्ज तन्मय रोरो मण्डलोन् पृथ्वीर मदीयं तदुप-
योगिना मदकर कर्मोत्पादक सर' याद्वरभा० ।

इति वाचस्पत्ये एकारादिशब्दार्थसकलनम् ।

त

तकारो व्यञ्जनवर्णभेद दन्त्यः अर्द्धमात्राकारेणो-
च्चार्य अस्त्रोच्चारणे दन्तमूलेन लिङ्गापस्य स्पर्श आध-
नरप्रयत्न । विपारश्चावाचोवा बाह्यप्रयत्ना । साहका-
न्यासेऽस्य वाचस्पतिश्च व्यस्यता । अस्य वाचकशब्दा वयो-
भिधाने सन्ना यथा "तः पुतना हृदि युद्धि मक्ति
युक्तिर्जटो ध्वजो । वाचस्पतिग्वामवच्छी च कामिनी
मध्यकर्णकः । आवाटो तल्लुप्तम्रश्च कामिकाष्टपुष्पश्च ।
रत्नकश्च श्यामलक्ष्मी वाराही मकरोऽरुचा । सुगतोर्ध्व-
तश्चावूर्ध्वोऽथ क्रोदुपुष्पश्च । शब्दो विद्या मन्त्रश्च-

सातराधा च सौरकः । जयनी वृद्धो आनिरनङ्गमद
मादरा" । तदधिवाहदेवताध्वनं वचोहारतन्मोक्त वचा
"ध्यानमस्य प्रवक्ष्यामि शृणुष्व वचनानि । । चतुर्भुजं
महायानां महाभोजमदायिनीम् । वदा भोजमभोजिनां
रक्ताम्बरधरां पराम् । मानावहारभूषाणां वनेविहि
मदायिनीम् । एव ध्यात्वा तकारस्तु तन्मन्त्रं दध्या
जयेत्" । कामधेनुतन्त्रे अस्य स्वरूपस्तु यथा "तकार
चञ्चलापाङ्गि । अय परमजुष्टुषी । वल्लदेवात्मक
वर्णं पञ्चमाश्रयय वदा । त्रिपिण्डवर्णित वर्णम्
आत्मादितत्पर्वतुतम् । त्रिपिण्डवर्णित वर्णं पीतविद्युत्
वमप्रभम्" "तोऽप्योमान्मन्त्रधर्मापहरवम्" इति ६०
२० टी० तस्य व्योमदेशत आत्माहस्ते प्रमोषम्याह
धर्मापहार कञ्चोक्तम् ।

त ३० तक्-इसने चङ्गेने या छ । १।चौरे २चङ्गेने ३उच्छे
४कोछे ५उच्छे च मेदि० । ६उच्छे ७उच्छे नन्द०
८उच्छे ९उच्छे देवे १० गौरविमर्जिते ११कोदुपुच्छे
च एका को० । १२उच्छे १३उच्छे १४को० मेदि० ।
त्रिपिण्डप्रकाशे आद्यगुरुद्वयके अन्यत्रपुके (३३) १२
तयभेदे "सोऽन्तगुरुः कथितोऽन्त्यगुरुः" इत्यो० ।
तस्य ३० तवि-उन् । पोरवे मतिनारुते अयभेदे "मतिना-
रुता राजदत्तारोऽमितमिहमाः । तस्यैकान्तितरो
दुक्तुचाप्रतिमद्युति । तेषां तस्यैकान्तितः सौरव
वयस्यइहन् । आलङ्कार यथी दीप्ति जिगाव च
वसुन्वरात्" । भा० आ० ६४ अ० । व च सरस्वती
पुत्र यथा तल्लोक्तम् ६५ अ० । "तस्य सरस्वती पुत्र
मतिनारादकाक्षित । देविन जनमानाश्च आलङ्कारां
तस्यराजसम्" ।

तक् हावे व्यक्त० चङ्गेने वक्त० आ० पर० सेट् । तक्ति
अदाकीत्-अमकीत् । तत्ताक तेकेत । विरक्ते अज
गतिर्भवेत् पठितः । अर्धेचि भावे च । यत् न भवत् ।
तक्च सङ्केतीयम् । [हीत् ततश्च तद्वा जातद्वा ।
तक् दोस्त्ये कञ्चोक्तेने पा०ऽदित् प०आ०सेट् । तद्धि अर-
तक् लि० तं गौरवमर्जित वचा तथा कावति चै-छ ।
निर्मिते । "दशमकः कृष्णकञ्चक भिन्नप्रवातनी" अ०
११२११५ । "तक् कुम्भितम्" भा० । तक्-अ० ।
२सङ्केतयो० च । "तक्च वय युवावहे रद मनु" आत्मा०
जी० १२।१२।१२०। ३स्वजिते च । "सुत नावत् तक्-
वान्" अ० ११२०।१२। "तक्वानस्य कृत्तितमते" अर्थः ।

तकत् अथ० तक-वा० अति । अत्यन्ते । २तत्तुते मना-
यति तकत्तुते मनायति” अ० १।१२१४ । “तकदिति
मनायति अत्यल्पमिदमिति सुष्ठु मन्यते” भा० । तदु-टेर
कच् । २तच्छब्दार्थे लि० सकः तकौ तके इत्यादि रूपम्
तकरी स्त्री तं कुत्सित करोति छ-ट डीप् । कुत्सितकारिण्या
स्त्रियां “ते भिनश्चि तकरोम्” तैत्ति० स० १।२।१०।१
तक्कर पु० त+कार । तक्करूपे यथे “यथ ध्यात्वा तकारन्तु”
कामधेनुत० । [धृत्ते २धौपधे च २धौपधौ स्त्री उज्ज्व०।
तक्किल पु० तकि-कच्छ जीवने उज्ज्व० इत्तच् नक्षोपय
तक्कु लि० तक-गतौ निह० अनु । गास्तुके “पुरुषेभ्यश्चि तकवे
नघ दत्” अ० ६।५७।५ “तक्ते तक्कितगेतिकर्मा औष्पा-
दिक अनुप्रत्यय सोमसभिगच्छते” भा० ।

तक्कन् न० तक-कमिन् न कित् । अपत्ये निघण्टुः ।
तक्क न० तन्च-रक् न्यङ्गा० कृतम् । चतुर्धा यजन्त्ययोगेन
दक्षिमन्वज्जाते दक्षिणिकारभेदे (चोक्ष) अमरः । तक्केदा-
दिक भावप्रका० उक्तं यथा

“चोक्षन्तु मयित तक्कसद्विष्णुस्त्रिकापि च । ससरं
भिर्जल चोक्ष मयितन्वसरोदकम् । तक्कं पादजल प्रोक्त-
सद्विद्वद्वाटिकम् । कृष्णिका वारहीना स्थात् कृष्णा
प्रचुरवारिका । चोक्ष त्वं शर्करायुक्तं शुषैर्देव रसाक-
म्” । मयित (मज्जया) इति चोके । कृष्णिका (कृष्ण)
इति चोके । “वातपित्तहरं कृष्णादि मयित कफपित्तहृत् ।
तक्कं पाहि कषायान्त्र खादुपाकरं च । वीर्योष्ण
दीपनं वृष्यं प्रीषण वातनाशनम् । पृथुल्यादिमतां
पथ्य भवेत्तुङ्गाहि बाधनात् । किञ्च खादुविपा-
कित्वाद्य च पित्तप्रक्षोपणम् । कषाय दीपनं वृष्यं
प्रीषण वातनाशनम् । कषायोष्णविपाकित्वाद्गौष्ठाश्चापि
कफाप्रहम् । न तक्कसेवी व्यथते कदाचित् न तक्कदग्धाः
प्रभवन्ति रोगाः । यथा सुरास्यामस्तं सुखाय तथा
नराणां भवि तक्कमाळ । उद्विक्तफलद्रुमवृक्षमामल
घरमं मतम् । कृष्णिका घीतका कृष्णी पित्तत्रमनुपा-
हरी । वातहृत् कफकृत्सा त्वं दीपनी स्वस्थानिता ।

अथोद्भूतहतकोकोद्भूतातुल्यतृप्ततानां तक्काणां गुणाः
“सुष्ठु तहत तक्क पथ्यं सुष्ठु विशेषत । कोकोद्भूत-
हत तक्कादुष्टुव वृष्यं कफाप्रहम् । अतुल्यतहत चाम्पू
शुक्ल इति कफप्रदम्”

अथ दीपयिष्ये व्याधिविषये तक्कपिषेयाः ।

“वातेऽप्ये मस्यते तक्क शुष्णोष्णैश्चयुतम् । पिच्छे

खादुसितायुक्तं सव्योपमधिके कफे । हिङ्गुलीरयुतं
घोक्ष सैन्धवेन च ययुतम् । भवेदतीव वातप्लमर्थो
ऽतीवार्कृत्तरम् । रुचिदं पुष्टिदं बल्यं पक्षिभूतविना-
शनम् । मलकच्छे त्वं सुष्ठु पाण्डुरोगे सचित्तकम्” ।

अथासपक्वतक्कगुणाः

“तक्कमास कफं कोष्ठे हनि कच्छे करोति च । योनश्च
श्वासकासादी पक्वमेव प्रशस्यते” ।

अथ तक्कसेयनमिभित्तानि ।

“शीतकाष्ठेऽग्निसान्द्रो च तथा वाताभयेषु च । अरुचौ
कोतर्षा रोधे तक्कं ख्यादष्टतोपमम् । तत्तु हनि
गरुक्ष्मर्दपक्षेकविप्रमञ्जरान् । पाण्डुमेदोपहृद्यर्थे मूल-
पङ्कजगन्दरान् । मेहं शुल्भमतीसारं शूलह्रीहोदरा-
रुचौ । त्रिलकोष्ठगतव्याधीन् कृच्छ्रोद्यतमाक्षवीन्” ।

तक्कस्यापिषयाः “नैव तक्कं अते दद्यात् गोष्णकाष्ठे न
हर्षये । न मूष्णांश्चमदासेषु न रोगे रक्तपित्तके” ।

अथ गव्यादीनां विविधाः गुणाः “यान्युक्तानि दध-
न्यदौ तद्गुचं तक्कमादिषेत्” । भावप्र० ।

अधिक कृताशयन्दे २।८५ पु० इत्यम् । “सन्धनादि-
पृथग्भूतस्त्रेहमधोदकं त्वं यत् । नातिमान्द्रुवं तक्कं
खादन् त्वं रवे” सुष्ठु० । “सूत्रकापीधक्त्रिभानां
गोमवशः शुद्धश्च । दध्नी चौरश्च तक्कस्य पानीयस्य
कथस्य च” मतुः । “तक्कनिष्ठापवक्त्रश्च दक्षिणवर्णा-
कृत्तकम्” हरिवं० ३।१ अ० । [पदार्थे ।

तक्ककूर्चिका स्त्री २।६७ पु० कूर्चिकाशब्दोक्ते तक्कजाते
तक्कपिण्ड पु० “दध्ना तक्केष वा दुष्टं दुग्धं वदं सुपावया ।
इवभागेन कीनं यत् तक्कपिण्डः स उच्यते” इत्युक्ते
(काना) स्वाते पदार्थे । [विषयेषुक्ते भासभेदे ।

तक्कमास न० कृताशयन्दे २।८५ पु० इत्ये तक्केष पाक-
तक्कवाम्ब पु० तक्कं वामवति अत्यल्पत्वात् वाम+विच्-लु
इत० । नागरक्ष्मे शब्दार्थेऽपि ० ।

तक्काट्ट पु० तक्कार्थं तक्कोत्पादनार्थमटति अट-अच् ।
मन्वानदण्डे हारा० ।

तक्कारिष्ट पु० “यथान्यामवर्धं पथ्या हरिचं त्रिवर्णावकम् ।
अवचानि पक्षाणानि पञ्चं चैकल चूर्चयेत् । तल चंदासुत
जातं तक्कारिष्टं पिबेत्तरः । दीपनं चोषशुक्लार्थं क्रिमि
मेहोदरापहम्” अक्क० उक्ते औषधभेदे ।

तक्क लि० तक-गतौ वा० न । नमनशीले । “तक्को गोता
तद्विदुः” अ० ८।६८।१ “तक्को नमनशीलः” भा० ।

मनु । “तपस्त्रिसर्गविनीतसन्ने” (तपोधने) “वश्यान्
विनेष्वप्रक्षिप दृष्टवत्पान्” रघु । “स्वधर्माश्चिन्तितान् राजा वि-
नीय स्थापयेत् पथि” याज्ञ० आहूतकृत्यार्थमनुनये विनयः ।
अथादेर्निर्यातने आत्म० । कर विनयते राज्ञे देय
भाग परिशोधयतीत्यर्थः” सि० कौ० । व्यये विनियोगे
आत्म० । यत विनयते धर्म्मार्थं विनियुक्तो इत्यर्थः
सि० कौ० । अपनयने कर्तृशरीरभिन्ने कर्मणि
कर्तृस्थे क्रियाफले आत्म० । क्रोध विनयते अपगमयति
क्रोधापसारणफलस्य चित्तप्रसादस्य कर्तृस्थत्वात् “स्व
रितञ्जित” इत्येव सिद्धे नियमार्थमिदं तेनेह न गण्य
विनयति, गण्यस्य शरीरावयवत्वात् कर्तृस्थत्वेऽपि
न तद् । कर्तृस्थे इत्युक्ते शरीरः क्रोध विनयतीत्येव ।
सम्+संयोजने । “अज्ञानात्मानं संनयन्” भाग० ६।१०।१
“क्षोषविभ्योऽध्यात्मन् संनयन्” तैत्ति० ब्रा० २।५।१२ श्रुत्या-
पने च “कसे प्रपदास्य संनीय” ऋ० ष० ६।४।२४ मित्रणे
“दक्षिणधुक्विषा हत संनीय” ऋ० ष० वैदिकहविः ।
संस्कारभेदे सानाथ हविः “नासोमया संनयेत्” तैत्ति०
स० २।५।५।१।
शील नीलताकरणे स्वा० पर० सक० सेट् । नीलति प्रणी-
ति अनीलीत् । निनील
शीव शीव्ये स्वा० पर० सक० सेट् । नीवति प्रणीयति
अनीवीत् निनीव ।
शु० सुतो अदा० पर० सक० वेत् । नै- नीति अनावी-
ननीवीत् सुनाव तुलविष्य तुलविष । नोता भविता
नविष्यति नोप्यति नोतव्यं नवितव्यं तुत । तुति
तुत्वा प्रणुत्य । “येन तुवन्तमहिं स पिणक्” ऋ०
६।१७।१। “दिधामयुक्तेन च वाङ्मयेन सरस्वती
तन्निधुन तुनाव” जुमा० । “सादर मौमि त भक्त्या
श्रीगोपीजनवल्लभम्” स्क० पु० । “सैन्य नील तुनाव
च” भट्टिः । पिण् नावयति पिण् सन् । तुनावयति
सन् तुण्यते यद् नोम्यते ।
आ+सम्बन्धयने आत्म० । “पतन्निष्” शुभासन्दमात-
प्राणास्तजिह्वदन्” भट्टि ।
प्र+प्रक्षेपेण अयमे “एददेव विद्वानक्षरं प्रणीति” आ० ष० ।
शु० नतो स्वा० आत्म० सक० अमिट् निघण्टु । गवते गवते
इत्यादि गतिकर्मसु भिरुक्तोक्तेः गवते । “अभीनवन्ते
अदृष्टः प्रियमिन्द्रस्य काम्बम्” ऋ० ८।१०।१ ।
“अभीनवन्ते अभिगच्छन्ति” भा० । “हरि नवन्ते अवता

उदम्यतः” ऋ० ८।८६७२७ “नवन्ते गच्छन्ति” भा० ।
“गावो न घेनयोऽनवन्त” १०।८५।६
शु० प्रेरणे तदा० सम० सक० अमिट् । उदति-ते प्रणुदति
अनीलीत् अज्जत । तुनोद तुनदे नोसा नोवस्यति ते
नोदनम् नोनुम् । तुसः तुसः । “मन्द मन्द”
तुदति पवनवाहकृत्तु यया त्वाम्” मेघ० । अण्डने
अपसारणे च तुनदे तनुकण्ठु पण्डित” मेघ० । अद
स्वया तुलमनुनयं तमः” भाव० । “प्रणुद्यान्ने
हजिन देवदेवः” हरिव १२१ अ० । “विचिता समणु-
दितः” भा० व० १ अ० । अहदातो न्वेऽपि इट् आर्ष ।
नोद करोतीति चिण् । नोदयति नोदित नोदयामः ।
“ते नोदयमाना विधिवत् वाङ्मयेन ह्युत्तमा” भा० व०
७। अ० । “अह्नु वाङ्मनोदिता” भा० १८ अ० ।
घातपाठे स्वरित्सु शु० प्रेरण इति पाठेऽपि पुन-
काव्योत्तरत्वात् पाठ कर्त्तव्यमाये क्रियाफलेऽपि परकौ-
पदार्थः” सि० कौ० ।
अप+अपसारणे “अरा रोगमपतुद्य शरीरात्” वाङ्मना० षट् ।
“आच्छाद्य च महाबाहुर्ववाप्तृष्णापातुदत्” भा० आ०
६२ अ० । “अचक्ष्मी अपनोमुस्य” भा० व० १।१५ अ० ।
“अभिद्रवार्जुन ! शिम कुक्षन् क्रोषदापातुद” भा० क्रो०
१८० अ० ।
प्र+अपसारणे “तेन पराशुद विभो । कश्चिज्जानसं
महत्” भाग० २।७।७ श्लो० ।
प्र+प्रक्षेपेण नोदने आचने च । “स यत्तुसेना तरसा प्रणुद्य”
भा० वि० ६४ अ० । अपसारणे “ततोऽन्वहार प्रणुदद्भु-
तिष्ठत चन्द्रमा” भा० व० ३३ अ० ।
वि+विशेषणे नोदने । “नोदयामास तामश्वान् वितुसाङ्गीश-
सायकै” भा० भी० ४८४ श्लो० । पिल्लनछ उ आ-
द्यपसारणे “अक्ष्मीर्विनोदयति येन दिगन्तमम्नी” रघु
पङ्क्तिनाथस्तु तत्करोतीत्यर्थे नामघातारयमिच्छाह ।
“पुण्य फल आर्षवमाहरत् । विनोदयिष्यन्ति नवाभि-
मङ्गाह” रघुः । “कथ वा देवी सरजत्वात् विनोदयते”
आश्विकाग्निः । “बोस विनोदय मनं सुमनोचतासु” ।
सा० द० ।
शु० सुतो तु० कु० सक० प० सेट् । तुवति प्रणुवति अहवीत् तुनाव
“अभिद्रमर्दभं खण्डं तुयन् पापयासया” ऋ० १।२८।५
“महाभूततुतम्” ऋ० १।६।६ “अनूतत सुतयन्
आर्षः इडभावः । अयं तुलान् इति वररवि । तु

तत्तन् नि० गक-गहो यनिप् । १ गतिमीडे "तक्ता न भूयिषेना
निपक्षि" अ० १॥६६॥ तक्-यङ्ने यनिप् । २ चोरे च ।
"निष्पु च उपसकाकरोरिच" अ० १॥१५॥ "तक्तीः
तक्ता कानक्षाय यी गति" भा० ।

तक्ती नि० तक्तागं चोराणाम् यी । चोराणां गतो ।
"भगवीष्टे तक्तीये" अ० १॥१३॥ "तक्तीये त
क्ताणां यनवपतिनामन्यत्र गमनाय" भा० आन्दस
यङ् टोपय ।

तच्च काश्चै० तन्करणे (चोरा ज्योक्ता) व्यापारे वा भा०
पक्षे आ० प० यङ् वेट् । तच्चति तच्चोति तच्चनि
तच्चुयनि यतचोत् यताचोत् ततच । तच्चिपुति
तच्चति । तदा तच्चणम् ततः तच्च तदा प्रकाशत ।
"दारवाणां तच्चणम्" मत्तु "चणम ये यन्त्रयूपाय
तच्चति" अ० १॥६२॥ "बाह्यागकचमपतच्चुयनि" गत०
त्रा० १॥७॥१८ ।

तच्च त्यचो यङ्ने यरणे आ० प० यङ् वेट् । तच्चति
काय यङ्ने योधा । यतचोत् ततच ।

तच्च पु० रामाज्जल्य भरतस्य १३ भेदे । "तच्च पुनर
द्व्याक्षां भरतस्य महीपते ।" भाग० ८॥१॥७ ।

"य (भरत) तच्चपुनरौ पुनौ राजधान्योक्तदाख्ययोः ।
यभिधेय्यभिधेकाङ्क्षौ रामान्निष्कमगात् पुनः" रघुः ।
२ तच्चापके राजधानीभेदे च । तच्च भावे यङ् १३ तन्करणे
कवचादि यरणे । "उभौ कक्षां सुपात्रौ स तच्चपलौ च
शिखितौ" भा० स० २२ अ०

तच्चक पु० तच्च-युनु । १ विवर्तयिष्य गङ्दर० । २ द्रुमभेदे
हेमच० । "छचकात् विमलन्याया जातक्षयक चयते ।
उद्यमचोक्ते सङ्घोषजानिभेदे (कुतार) ३ छलघारे कङ्कु
गर्भे कथ्यपात् अति व्यथनागन्तर्गते ४ भागभेदे" अमनो
नासुकिः पद्मो मङ्गापङ्कोऽय तच्चक । कुशीर कर्कट गङ्गो
काटी नागाः प्रकीर्तिता "ति० त०" "काङ्गवेयाच बलिनाः
वङ्गजमभितौजस । सुपथ्ययगा नागा अग्निरेऽनेक-
मलकाः । तेषां प्रधाना सतत येमवासुकिताकाः"
हरिद० ७ अ० । "योऽसौ वङ्गस्य तातस्य तथा कङ्कु-
गतस्य च । कङ्कु मृतं समालासीत् यद्यग राजकि-
स्त्रिणी । त वापमतिवक्रुडकाजकः पद्मगेहरः । व्याधी-
विपक्षिन्मतेजा महाकायवचोदिता । समराज्यादितो नेता
यमस्य सदनं प्रति । द्विजानामवमनार कुङ्कुमावय-
स्करस" भा० आ० ३१ ।

तेन च परीक्षितोद्गमकथा भा० आ० ३२ अ० दय्या यथा
"यथा युवाय गच्छन् च तच्चको जगतोपतिम् । मन्त्रै-
र्गदैर्निप्रदरेरक्षमाय प्रयत्नतः । सुत उवाच । च
चिन्त्यासाह तदा मायायोगेन पार्थिव । नवा वङ्ग-
यितव्योऽसौ क उपायो भवेदिति । ततश्चापवङ्गपेच
प्रार्थयामास भुजङ्गमान् । कन्दर्भोऽहं वृद्धा रात्रौ
नागोऽयं तच्चकः । तच्चक उवाच । गच्छन् युवमङ्गपा
राजानं कार्यं वचसा । कचपुण्ड्रक नाम प्रतिपाद
यितुं यत्नम् । चोतिरुवाच । ते तच्चकसमादिताकावा
चक्रुर्भुजङ्गमा । उपनिन्दसाया रात्रौ दर्शनसः
प्रचानि च । तच्च युव स राजेन्द्र । प्रतिपाद वीर्य-
वान् । क्षत्वा तेषाम् कार्याणि गम्यतामिच्छामास तान् ।
गतेषु तेषु भागेषु तापसश्चन्द्रपिपु । अजातान्
सङ्घटयैव प्रोवाच स नराधिप । भक्षयन् भवन्तो वै
स्वाङ्गमीमानि सर्पशः । तापसैरुपनीतानि प्रचानि
सहिता मया । ततो राजा सवचिव प्रह्लादादात-
मेक्यत । विधिना सख्ययुक्तो मे ऋषिपुत्रोऽयं तेन य ।
यस्मिन्नेव फले नागकामेवामक्षयत् क्षयम् । ततो मञ्च-
यतक्षय प्रकात् क्षमिरभूदक्षु । सुखक हृष्यनवन-
क्षाचर्योऽयं गीनकः । स त वृद्धा नृपत्रेहः सविवा-
निदमन्नवीत् । अक्षमयेति सविता विवाद्य न मे
भयम् । सत्यवागस्तु स सविः क्षमिषीं दयतामवम् ।
तच्चको नाम भूत्वा वै तया परिकृत भवेत् । ते चैव-
मन्तरान्नि सन्निप काचचोदिता । यवक्ष्मा च
राजेन्द्रो योरायां सनिवेद्य च । क्षमिक प्राहसत् तर्षं
सुमूर्धुर्नृपचेतनः । प्रहसन्नेव भोगेन तच्चकैवाभवेत्प्रत ।
तच्चात् प्रह्लादिनिष्कस्य यद्वाचो विनिवेदितम् । वेट
यित्वा च वेगेन विनय च मङ्गासनम् । अदयत् प्रवि-
शीयात् तच्चक पद्मगेहरः" अथिक कथ्यपयन्दे उक्तम्
"मच्छर निव्ययमस्य योऽस्ति नेमगते रवौ । अति
रोषान्वितस्य तच्चक किं करिष्यति" ति० त० ।
तच्चकनागवदभूत् सखा आबल्लवपनवासी अङ्कु-
नेन आबल्लवपनस्य दाहकावे न तस्य दाह तद्वत्त्वा
"निहत्तेष्वयं देवेषु वायुवाचायरीक्षी । यतश्चतुर्षु
सामास्य मङ्गागम्भीरनिस्सना । न ते सखा च निहत
क्षयको भुजङ्गोत्तमः । दाहकावे आबल्लवस्य कुक्ष्येन
गतो ह्यसौ" भा० आ० २२ अ० ५ काशदितक्षयकर्तृ-
भावे नि० ।

कावचमवस्थितत्वे सति इतरव्यावर्तके विशेषणे यथा
पृथिव्या गन्धवत् तदस्य लक्षणम् उत्पत्तिकाले प्रत्ये च
लब्धस्थितापि तत्काले गन्धव्यापकस्यानात् तद्यात्मम् ।
यथा वा अक्षयो जगत्कर्त्तादिकम् तस्य प्रख्यादौ
लक्षणकाले अन्वयस्यानात् तद्यात्मम् । “स्वरूपं तदस्य
द्विधा लक्षणमभ्याम् । स्वरूपेऽप्रविष्टात् स्वरूपे प्रविष्टात् ।
यथा कावचयो पट्टा ख विवर्ज्य” वेदान्तका ।

वेदा० प० अस्य विवर्तिर्यथा

“तत्र लक्षणं द्विवचम् स्वरूपलक्षणं तदस्य लक्षणं
ज्ञेति । तत्र स्वरूपमेव लक्षणं स्वरूपलक्षणम् यथा
मल्ल ज्ञानमनन्तं अक्षयं स्वरूपलक्षणम् । ननु स्वस्य
स्वरूपत्वाभावेन कथं लक्षणत्वमिति चेन्न स्वस्यैव स्वामेचया
धर्मधर्मिभावकल्पनया लक्षणत्वसम्भवात् । तदुक्तं विवरणे
“आनन्दो विषयानुभवो नित्यत्वज्ञेति सन्नि धर्मा अपृ
थक्त्वेऽपि चेतन्यात् पृथगभावभासन्ते इति” । तदस्य-
लक्षणं नाम यावज्जगत्कालमनवस्थितत्वे सति यद्वाव-
र्तकं तदेव यथा गन्धवत् पृथिवीलक्षणम् । अक्षयमख्ये
परमाणुषु उत्पत्तिकाले घटादिषु च गन्धभावात् । प्रकृते
च जगज्जगत्कारणत्वम् । अत्र जगत्प्रदेन कार्यजात
विवर्तितम् । कारणत्वञ्च कर्तृत्वम् अतोऽविद्यादौ नाति-
व्याप्ति । कर्तृत्वञ्च तत्तदुपादानगोचरापरोक्षज्ञानवि-
कीर्णोक्तिमत्त्वम् । ईश्वरस्य तावदुपादानगोचरापरोक्ष-
ज्ञानसङ्गाते च यः सर्वज्ञ सर्वविद् यस्य ज्ञानमय तप ।
तस्यादेतदुक्तं नाम रूपमक्षयं जायते इत्यादिकृतिर्मानम् ।
तादृशचिकीर्षासङ्गाते च “सोऽकामयत वक्तुं सां प्रजायेयेति”
श्रुतिर्मानम् । तादृशकालो च “तस्य नोऽङ्गुलतेत्यादि” वाक्यम् ।
ज्ञानेच्छाहीनमनन्तमनन्तं लक्षणमित्यर्थं विवक्षितम्
अन्यथा व्यर्थविशेषणस्यापत्तेः । अतएव जगत्स्थितिञ्च वा-
नामन्यतमस्यैव लक्षणं प्रनेय । एवञ्च लक्षणानि नव
सम्पद्यन्ते । अक्षयो जगज्जगत्कारणत्वे च “यतो वा
इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति, यद्
मयन्त्वमिदं विश्वमिदं जाति” श्रुतिर्मानम् । यथा निश्चि-
जगदुपादानत्वं अक्षयो लक्षणम् । उपादानत्वञ्च जग-
द्व्यावाधितानस्य जगदाकारेण परित्यक्तमानमायावि-
जातत्वं वा । इत्याद्यप्येवोपादानत्वमभिप्रेत्य “इदं सर्वं
यदवमाणा सञ्चक्षन्मानवत् वक्तुं सां प्रजायेयेत्यादि श्रुतिषु
अक्षयप्रत्ययव्योपादानप्रत्ययपदेयः” तटस्थिते लि० । [यद्दृष्टं]

तटाक ५० तट-वा० आकम् । तट्टागे पद्मादिपुष्पवर्षि

तटाघात ५० तटे आघातः । इवादिभिः शृङ्गादिभिर्भूमा-
गोस्वननरूपपद्मादिनाम् यन्दाश्च । “अक्षयस्ति
तटाघातं निर्मितैरावता” गता० जुमा० । “वेदाव-
तटाघातघातुधुक्षिपदञ्चिव हरद्वयम्” काद० ।

तटिनी श्री तटनक्षत्रा इति श्री । नद्याम् अक्षर ।

तट ५० तटपञ्चायनर्हति यद् । धिने “मयस्यैव तट्याव”
भा० गा० २८६ अ० शिवसङ्कलनम् ।

तट दीप्तौ अक्ष० आहतौ सक्त० पु० उभ० सैट् । तादृशति
ते अतितत्त्वं त । “आहतौ पञ्च वर्षाणि दय वर्षाणि
तादृशेत्” आषक्य “मिष्टान् तादृशेत्त” अतः
तादृश । तादृशम् तादृशतः । “भोतवित्तमोति तादा-
माना” जुमा० । “इन्दुमिच्छाहितोऽसौ” वेची० ।

तट आहतौ भा० आहत० सक्त० सैट् इति । तट्टे अत-
पिष्ट । तट्टे ।

तटाका ५० तट्ट-आहतौ पिनाकादयश्च । अथा० आक ।
तट्टागे । तट्ट-दीप्तौ आक । २दीप्तौ श्री उज्ज्वलद० ।

तट्टाग ५० जलैराकृत्यते तट्ट-आघाते “तट्टागादयश्च”
अथा० नि० आग । यन्त्रकूटके शब्दार्थचि० । अक्षयारभेदे
पद्माकरे अक्षर । अक्षयौ “प्रयत्नमभिमानयो वक्तुवद्-
सरोभितः । अक्षययस्यहावाः आदित्याः आक्षयो-
मिदा” शब्दार्थचि० । १ पञ्चमस्तव परिक्रिते अक्षयये
च यथा “चतुर्विंशत्तुको हस्तो धतुस्तवत्तरम् ।
शतघननरक्षैव तावत् पुनरिष्यो गुमा । यतए
पञ्चगुणः प्रोक्तस्तथा इति निश्चय” नव्यवर्षमानहती
वक्षि । तदुक्तं निश्चिः भक्त्युप० १८८ अ० उक्तो यथा
“प्रायः पञ्च गुणं गुणमतीते (प्रकृते) चोत्तरादये । इत्ये-
ऽङ्गि विमर्शिते कथा आक्षयवाच्यम् । मातृवत्प्रपञ्चे
देयं तट्टागस्य हनीयम् । चतुर्विंशत् गुणं वेदि चतुर्विंशत्
चतुर्विंशत् । तथा चोक्तं इति । आक्षयवत्प्रपञ्च
उक्तं । वेद्याश्च परितो ततारजिमातास्तु मेवकाः । नव
वर्षाव वा पञ्च वातिरिक्ता मप्राकृतः । निश्चितता
कोनिः स्यात् तट्टागादुक्तिविक्रता । गतीचतस्रः वक्षः
सुक्षिपयोऽङ्गमेवकाः । सर्वतस्तु वर्षाः (चोक्तवत्-
वर्षा) स्यु पताका अक्षयवर्षाः । अक्षयोऽक्षयवत्प्र-
वट्टागादुक्तानि स । अक्षयवत्प्रपञ्चिद्विद्वद्द्वारास्तेतावि
कारवेत् । गुमाक्षयवत्प्रोतातो हारावा कथा
वै । अतो द्वा अपकाः कथाः आक्षय वेदपारनाः ।
अक्षयवत्प्रपञ्चो यन्मविहितोऽस्यः । इत्युक्तं

समायुक्तं पुरोधां स्थाद्विजोत्तमं । प्रतिगतेषु कथया
यज्ञोपकरणानि च । व्यजनस्नाने शुभे ताक्षपाले
सुविद्यते । ततस्त्वेकवर्षां क्षुखरवः प्रतिद्वैतम् ।
आचार्यं प्रक्षिपेद्भुवावहमन्त्रं विचक्षण । तत्ररत्नि-
मालो यूपं स्थात् क्षीरद्वयनिर्गितः । यजमानप्रमाणो
वा सस्यायो भूतिमिच्छता । हेमाचक्षारिण कार्या-
पक्षविशती अतिव्रत । कुण्डलानि च हेमानि केयूर-
कटकानि च । अङ्गुलीयं पवित्राणि वार्धसि विवि-
धानि च । पूजयेत्तु सम सर्वांश्च आचार्यं द्विगुणै पुन ।
दद्यान्मयसंयुक्तमात्मनश्चापि यत् प्रियम् । सौवर्ण्यं कूर्म-
नक्षत्री राजतो मन्त्रदुष्टं भू । तावो कुक्षीरमण्डूका
वायस पिशुमारक । एवमासाद्य तत्सर्वमादावेव विधा-
न्यते । शुक्लमास्यान्वरवर सधैर्विध्युदकैस्त । सपूर्णे
कक्षसैत्तल क्षपितो वेदमारगैः । यजमान सपत्नोक्त-
पुत्रपौत्रसमन्वित । पश्चिमं द्वारमासाद्य प्रविशेद्याग-
मण्डपम् । ततो मङ्गलशब्देन भेरीणा निस्सनेन च ।
अङ्गसा मण्डपं कुर्यात् पञ्चवर्षेण तत्पवित्रम् । मोडया-
रन्ततश्च पद्मगर्भं चतुर्ध्वम् । चतुरक्षस्य परितो वृत्त
मध्ये सधोभनम् । वेदाद्योपरि तत् कृत्वा पशून्
शोकपतीकृतः । सन्धेयान्नन्त सर्वांश्च प्रतिदिक्षु विच-
क्षण । कूर्मादि स्थापयेन्मध्ये वारुण मन्त्रमाश्रितः ।
ब्रह्मणश्च शिषं विष्णु तलैव स्थापयेद्दुधः । विना
धकृष्टं विन्यस्य कमलामन्त्रिका तथा । शान्त्यर्थं सर्व-
लोकानां भूतपापं न्यसेततः । पुण्यमप्यक्षयैर्युक्तमेव
कृत्वाधियासनम् । कुक्ष्यान् सजलगर्भीकान् वासोभि-
परिवेष्टयेत् । पुण्यगन्धैरङ्गुल्य द्वारपादान् समन्ततः ।
पठध्वनिति तान् मूयादाचार्यस्त्वभिपूजयेत् । कर्णौ
पूर्वतः स्थाप्यौ दक्षिणेन यजुर्विदी । सामगौ पश्चिमे
तद्वक्त्रेण त्वयर्षयो । उदङ्मुखो दक्षिणतो यजमान
उपाविशेत् । यजध्वनिति तान् मूयाद् द्वौलिकान्
पुनरेव द्व । उत्तमजान् मन्त्रजापेन तिष्ठध्वनिति जाप-
कान् । एवमादिश्य तान् सर्वांश्च पयुष्मान्नि स मन्त्र-
विम् । जुहुयाद्धारुणैर्मन्त्रैराज्यं च समिधक्षया ।
अर्त्तगृभिन्नाय होतव्यं वारुणैरेव सर्वत । अष्टेभ्यो
विधिवद् कृत्वा तथेन्द्रायेन्द्राय च । मरुदभ्यो लोक-
पात्रेभ्यो विधिवद्विष्णुकर्मणे । रालिस्तृप्तस्य रौद्रस्य पाप-
जानं सुमङ्गलम् । जपेयु पौरुषं स्रक्तं पूर्वतो दङ्गुला
पुवक् । प्राक्तं रौद्रस्य सौम्यं च कूर्माण्डं जातवेदसम् ।

सौरधृक्कं जपेन्मन्त्रं दक्षिणेन यजुर्विदं । वैराज्यं
पौरुषं स्रक्तं सौवर्ण्यं दङ्गुलकृताम् । यैश्वर्यं पञ्च नि-
घनं गायत्रं ज्योतिषाम च । वामदेव्यं दङ्गुलसाम
रौरव सरथनरम् । गवां व्रतं च कापसं रघोर्जं
वयसस्तथा । गायेत्रु सामगा राजन् । पश्चिमं द्वार-
माश्रिताः । अथर्वण्योत्तरतः शान्तिकं पौष्टिकं तथा ।
जपेयुर्मन्त्रा देवमाश्रित्य वरुण प्रभुम् । पूर्वोदुरभितो
रात्रावेव कृत्वाधियासनम् । गजान्तराख्यावल्भीकात्
सङ्गमाङ्गुलकुलात् । ऋदमादाय कुक्षेपु प्रक्षिपेत्त-
रात्तथा । रोचनाञ्च सविद्याधौ गन्धं युग्गुलुमेव
च । क्षपणं तस्य कर्त्तव्यं पञ्चमङ्गलं (पञ्चम) समन्वितम् ।
प्रत्येकन्तु मङ्गलमन्त्रैरेव कृत्वा विधानतः । एव क्षपामति-
वाह्यं विधियुक्तेन कर्मणा । ततः प्रभाते विमले
सङ्गातेऽथ यत गवाम् । ब्राह्मण्येभ्यः प्रदातव्यमष्टवर्षि-
या पुन । पञ्चाशद्वाय मृदति यत् पञ्चविशतिरप्यथ ।
ततः सावत्वरप्रोक्ते शुभे जग्ने सधोभने । वेदशब्देन
गान्धर्वैर्वादीष विविधैः पुन । कनकाचङ्कृता कृत्वा
जले गामवतारयेत् । सामगाय च सा देया ब्राह्मणाय
विशाम्यते । पालीमादाय सौवर्ण्यं पञ्चरत्नसमन्विताम् ।
ततो निःक्षिप्य मकरपद्मादीन्सर्वं । हता चतु-
र्विधैर्विषैर्वेदेदाङ्गपारगैः । मङ्गलदीजलोपेता दध्य-
क्षतसमन्विताम् । उत्तराभिमुखीं धेतुं जलमध्ये तु
तारयेत् । आथर्वणेन क्षाता पुनर्गमित्येति च ।
आपोहिष्ठेति मन्त्रेण क्षिप्वागस्त च मण्डपम् । पूज-
यित्वा सरस्वतं बलि दद्यात् समन्ततः । पुनर्दिनानि
होतव्यं चत्वारि सप्तसप्तमा । चतुर्थीकर्म कर्त्तव्यं
देया तन्नामि यज्ञित । दक्षिणा राजशार्ङ्गं । वरुण-
क्षमापणं ततः । कृत्वा तु यज्ञपालाणि यज्ञोपकरणानि
च । अतिगन्धस्तु सम दत्त्वा मण्डपं विभजेत् पुन ।
हेमपालीञ्च यथ्याञ्च स्थापकाय निवेदयेत् । ततः सङ्क-
विप्राणामथ वाष्टयत तथा । भोजनीयं यथाशक्ति
पञ्चाशद्वाय विशति । एवमेव पुराणेषु तद्वागविधि-
रुच्यते । कूपवापीषु सर्वासु तथा पुष्करिणीषु च ।
एव एव विधिर्दत्तः प्रतिहास्तु तथैव । मन्त्रतस्तु विशेषः
स्थात् प्रसादोद्यानभूमिषु । अथर्वण्यस्तवर्गेन विधि-
र्दत्तं स्वयम्भुवा । अत्येवैकाग्निवत् कृत्वा वित्तयाद्या-
दन्ते नृणां । प्राष्टकाद्ये स्थिते तोवे क्षान्तिभोमकं
क्षतम् । यत्कृत्वा स्थितं यत् स्थात् तदुक्तफलदाय-

कम् । याजयेयातिरात्राभ्यां शुभेन शिखिरे स्थितम् ।
 अश्वमेधसमं प्राह वसन्तसमये स्थितम् । शीघ्रेऽपि तत्
 स्थितं तोयं राजाध्यायिगणपते । एतान् महाराज ।
 विधेयवर्मां करोति योऽप्यागममुद्बुद्धिः । स याति
 ब्रह्मव्यापारं पुनः कल्याणनेकान् दिवि भोदते च ।
 अनेकलोकान् समहस्यपादीन् भुक्त्वा परार्द्धदयमङ्गनाभिः ।
 स ह्येव विष्णोः परममदं यत् प्राप्नोति तदागमकेन
 भूय ” ।
 जलाशयपनमारम्भमन्त्रादि सु० वि० पी० उक्तं यथा
 “मित्राकैभ्यः पशवस्यस्युपमवातोयान्युप्येन्दुभिः पापै
 र्हीनवैद्यैर्गोचरगुरोः प्रो वा भगो से विधौ । आये
 सर्वजलाशयस्य समनम्” सु० वि० ।
 ‘मित्रोऽसुराधा अर्धो रुद्रः भुवः रोऽङ्गुलुत्तराश्व
 वाचम धनिष्ठा अश्वपः यततारका तोयं पूर्वागदा
 अन्यं देवतो सुय दन्तुर्ह्यग एतैर्नक्षत्रैस्त्रयोदशभि
 र्वर्षा जलाशयानां वापीभूतद्वारागमार्त्तां तोयाधाराणां
 अगमं शुभमस्तु चक्षुः स्यारुतारणे “आयाम्बुधान्त्य
 पितृमित्रवसुसाराककेन्द्रीज्यमेतु समनं सविज्ञाश्रयापा-
 निति” । कः भक्ष्वा तद्वेताकवेनामेदात् रोहिणी ।
 अथ जलाशयपनने सन्नविचारः पापै पापसमैर्वै-
 र्हितै र्द्विजैः, तनो सन्ने चरगुरो हृदयतो प्रो मुधे
 स्थिते समोत्थं सन्नात् से दशमस्थाने भगो रुक्मे, आये
 जलचरराशौ विधौ सति जलाशयपननं हितं चक्षुः
 रत्नमाश्रयात् “सन्ने जीवे प्रोऽथ पा इमं चैव क्रूरै
 रुक्मे चापि नेधुरवले । आये चन्द्रे सर्वतोयाश्रयापा-
 नारम्भा एतु विद्वये विविक्तसम्” । कथमेनाप्युक्तम्
 “गुरो प्रो वा सन्नगते रुक्मे कर्मगते, विधौ । आयमे
 जलकायां नारम्भः सिद्धिदं अतः” इति । दीपिका-
 यान्तु विशेषः “इत्ये मित्रकरोत्तराश्वरूपमङ्गान्बुपि-
 त्त्रेन्दुभिः यकोऽर्के शुभवारयोगतयिषु क्रूरैर्वीर्यैः पु
 च । पुष्टेन्दौ जलराशिगे दशमगे रुक्मे शुभांशोदये
 मारम्भः सविज्ञाययस्य शुभदोलीवेन्दुपुलोदये । स च-
 निष्ठा । अथो स वापीभूतद्वारागमामाकतिभेदात्प्रत्येक
 भिक्षानि नक्षत्राण्युक्तानि । तत्र पापीजननमाह
 कबोधयः “आयश्चिपुष्यरुक्मे सुर्वटा च पुनर्वसु ।
 देवतां वाचये चैव वापीकर्म प्रयच्छते” । कुमारम्भाह
 न्यपति “रुद्रः पुष्यो वाचव वाचपुष्य सैत पितृ
 मोषि चैश्वराणि । प्राजापत्यद्वापि नक्षत्रमाहुः कृपा

रम्भे श्रेष्ठमाद्या शुभेन्द्राः” । तद्वारागममाह वसिष्ठ
 “मैत्रेन्दुपौष्णोत्तररोहिणीषु देवेन्द्रराटीकरवादिभ्यः ।
 मारम्भण सर्वजलाशयानां कार्यं सितेन मकरवारम्भे” ।
 अत्र वापे भूवमन्त्राणां पार्श्ववर्षाभिधानात् तद्वारा
 रम्भार्थमिदं वचनमवसीयते ब्रह्मचरमाश्रयाभिप्रायेण
 सर्वशब्दोपादानं ह्यन्तः परित्यज्यं तत्र भूतद्वारागमपु
 सटमन्त्राणां गवगिष्टानां मेघने त्रयोदश नक्षत्राणि
 भवन्ति तत्र सन्ने कामेन व्यङ्ग्यारतत्तल्लो सर्वजला-
 शयानामारम्भे सामान्यतो जलाशयपनवाच्योदेतानि
 त्रयोदश भाग्युक्तानि तावद्ये च पन्धकलौक्तानि । तत्र
 पापीभूतद्वारागमो मेदो लोकप्रसिद्ध एव यत्तु पुनर्वि
 सेनोक्तं “यथाहोतदेयकरार्थमिन्द्राण्युपपित्तं बह
 रेवतीषु । उद्यानवाप्यादितरागमकार्याणि विद्वानि
 जलं भुवः स्यात्” । तन्मोर्षोत्तरविषयं प्रागुक्तार्थे
 मारम्भणपदोपादानात् नूतनखननविषयमिति पुनरुक्ति
 पट्टिहारः” पी० धा० ।
 अधिकं जलाशययोग्यशब्दे १०७१ प्रसादावुक्तम् । अत्र
 राजसाम्युपनिषेधः सु० वि० पी० उक्तो यथा “देवावने
 रोहिणी जलाशये राजोर्ध्वं यत्तु दिशो विबोमत ।
 भीमार्कसिद्धार्कमार्कतस्त्रिमे खाते उद्यात् पुष्टविदिक्
 शुभा भवेत्” । सु० वि० ।
 “देवावने इति । अत्र यथावद्वचनम् । देवा-
 वनमारम्भे राजोर्ध्वं भीमार्कतस्त्रिराश्रयस्थिते सन्ने
 देवाभीतो विबोमतो विपरीतं विदिक् पावज्यादिषु
 राजोर्ध्वं स्यात् यथा भीममेधवारस्थिते सन्ने
 राजोर्ध्वं यत्तु देवाभ्याम् । नियुक्तसिद्धिराश्रयस्थिते
 सन्ने पावज्याः राजसाम्यम् । कन्यातृणाहविक्ते सन्ने
 नैर्वाया राजसाम्यम् । धनुर्भरकुम्भाराश्रयस्थे सन्ने
 आनेयां राजोर्ध्वं यत्तु इत्यर्थः । एव गृहाराशेऽपि वि-
 हार्कतस्त्रिराश्रयस्थितेऽर्के विबोमत देवाभ्यां राजस-
 म्यम् । हविक्तादित्ये पावज्यां कुम्भादित्ये नैर्वायाम् ।
 उपादित्ये आनेयां राजसाम्यं स्यात् । जलाशयारम्भे-
 ऽपि सन्नार्कतस्त्रिराश्रयस्थेऽर्के विबोमतः देवाभ्यां
 राजसाम्यं स्यात् । नेपादितः त्रिभिर्वायव्याम् । सर्वादि-
 तस्त्रिभिर्नैर्वायाम् । तद्वदितस्त्रिभिः आनेयां राज-
 स्यं स्यादित्यर्थः । कलमाह खात इति । देवावना-
 दिविषयके खाते भूमिबोधने कर्तव्ये सति राजसाम्यं
 क्रान्तिदिव ब्रह्मायात् पुष्टवर्तिनी दिक् शुभा भवेत्” इति

देवान्यविषये भीमादिविरागिस्थितस्त्वर्थत्वेन ऐशान्या
राहुसुखम् । तत्पृष्ठविदिक् आग्नेयी तस्यां प्रथम-
ज्ञातमारम्भ शुभद इत्यर्थः । मिथुनादिराशित्रयस्ये
ह्यर्थे राहुसुखं वायव्यां तत्पृष्ठविदिगेशाभी तस्यां
खातारम्भ शुभ । एव सर्वत्र । तथैव गृहविधौ
अपि राहुसुखं कस्यां दिग्गति इत्ययमर्थः । यतः ।
सर्वेषु विदिक् व्याप्ता । यथा । ऐशान्यां सुखम् ।
वायव्यामुदरम् । नैर्ऋत्यां पुष्कम् आग्नेयां पृष्ठम् ।
अतः खाते आग्नेयी सत्यक् । एवमन्यत्रापि हनीयम्
यदाह विश्वकर्मा “ऐशानतः सर्वेति कालसर्पे विहाय
वृष्टिं गणयेद्दिक्षु । शेषस्य वासोर्ध्वमध्यपुष्कं
त्रय परित्यज्य खनेऽन्यथम्” इति । ज्योतिर्विन्तामणौ
“हृषाकौटिकि वेद्या सिद्धादि गणयेदुदरे । देवाद्ये
च भीमादि तडागे सकरादिषु” । तदारम्भतदुत्सर्गौ च
समयागुह्यौ न कार्याः काकागुह्यशब्दे तत्प्रमाणं ह-
यम् “एतेनास्मानि शास्त्रानवनियह हरित्यर्पपूर्णहुमासी
व्यासीदोपान्तशान्तव्ययपथिकदशं दत्तरागस्तडाग” नैप० ।
तडाघातः पु० “उच्चैः करिकराक्षेपे तडाघात विदुर्मुषा”
इत्युक्ते तडाघाते वरप्रतीक्षायां शब्दकल्पद्रुमः ।
तन्निव्य तत्र वाक्ये तडाघातमित्येव पाठः तद्धेति पाठः
लिपिकरागमादङ्गतः । [लि० ।
तडि पु० तड-आघाते भावादौ इन् । आघाते शतवर्त्तुकि
तडित स्त्री ताडयत्यभ्रम् चुरा० तड-इति नि० सुस ।
विद्युति । क्षमर । “जनदास्तडित्तु सितकान्तकात्त-
स्तरा” “धनं वनाले तडिता गुणैरिव” भाषः ।
“योगस्तडितोयदयोरियास्तु” रघु ।
तडित्वसम्भवादिस्तु “सुजलजलविमध्ये षष्ठाष्टोऽग्नि-
स्थितोऽस्मात् सविस्तरनिमगनाडित्यता घूममाघाः ।
विद्यति पयमनीताः सर्वतस्ता प्रवन्ति द्युमणि-
रणदीप्ताविद्युतस्तत्सु चिह्ना” । “अकम्पाहैद्युतं तेजः
पार्थिवायकमिन्धितम् । वात्सावदुभ्रमदाघाते प्रतिज्ज्वा-
लन्त्ययोः । वायोस्तु पतति प्रायो ह्यत्राकाशमाव्य-
वर्षणे । यतः प्रादधि नैवेते पासय प्रसरति हि । तत्
लोधा पार्थिव आम् तैजस तडित्त्यतम् । ततो निर्भ-
रदाहैव भूमिस्तेरुभूयते” सि० गि० टीका । श्वान्तिके
‘निषण्डः शिवाया निषण्डः, “तडित् आशखण्डनेत्यु-
पक्रमे “तवस्त्रियत्प्रवर्त्तमानं” इति तडित्ते’

तडित्प्रभा स्त्री तडित प्रभेव प्रभा यस्या । कुमारानुच-
माहभेदे । “केशयन्त्री तुटिनामा क्रोगनाऽथ तडित्-
प्रभा” भा० शब्द० ४७७० कुमारानुचरमाहगणोक्तौ ।
तडित्तुस्यदीप्तिद्युते लि० ।
तडित्वत् पु० तडित् विद्यनेऽस्य सत्पुं मस्य वः तान्तत्वेन
अपदान्त्यात् न तस्य द । श्वेते “चक्षिताचक्ष-
वर्षमाणा गम्भीरविराविषस्तडित्वत्” ह० स० १२ अ०
२ सुसुक्ते च व्यमरः । शतडिद्विष्टे लि० स्त्रियां ङीप्
“समुदितक्षिचयेन तडित्वतोम् । लघयता शरदम्बुदस-
हतिम्” किरा० ।
तडित्प्रभं पु० तडितो गर्भेऽस्य । श्वेते “तडित्प्रभं वृत्तय
समुद्रा” श्वेताश्व० उप० ४ अ० ।
तडिन्मय लि तडिदात्मकः तडित्+मयट् । तडित्वस्वरूपे
“तडिन्मयैरुन्मिप्रितैर्विलोचनैः” कुमा० ।
तण्ड पु० तडि-अच् । श्वपिभेदे तस्य गोत्रापत्यम् गर्गा-
यङ् । तण्डुः तण्डोत्रापत्ये पु स्त्री० । युनि फक् ।
तण्डुप्रायन तदीये युन्यपत्ये पु स्त्री० । तण्डुशब्दस्य
यतण्डशब्देन सम द्वन्द्वे कीर्त्तकौजपा० पूर्वपदप्रकृति-
स्तरः । भावे अच् । आहृतौ स्त्री ।
तण्डक पु स्त्री० तडि-एवुल् । श्वङ्गने, स्त्रियां ङीप् । श्वेते,
श्वमासप्राये पाक्ये, ४८८ हृदाक्षि, ५११ तस्त्वत्वे च न०
भेदि० इमावावृद्धे, उपघातके लि० परिष्कारे पु न०
शब्दार्थचि० ।
तण्डि पु० कृतयुगोत्पत्तेः अर्धभेदे तत्कथा भा० जातु०
१५ अ० “अर्धपिरासीत् कते तात । तण्डिरित्येव विद्युत
दश वर्षसहस्राणि तेन देयः समाधिना । आराधितोभू-
ज्ज्वाले तस्योदकं निशामय” इत्यादिका । महादेववराह
तत्सुतस्य यजुर्वेदीयताण्डुनशाखाभेदे कल्पसूत्रकर्म-
तेति तत्रैव १६ अ० उक्तं यथा “अथयथाव्ययस्यैव भविता
दम्भवर्जितः । यशस्वी तेजसा युक्तो दिव्यपानसम-
न्वितः । अमीषामभिगम्यस्य स्रजकतां सुतस्तय ।
मत्प्रसादादुद्विजन्नेव । भविष्यति न संशयः” “स्रजकतां
ताण्डुन इति यजुर्वेदे शाखाविशेषज्ञः कल्पसूत्रकर्त्तेति”
भीलकण्ठः । [नन्दिनौ नन्दिश्वरः] सन्निपाद्यतकोप ।
तण्डु पु० शिवहारपादभेदे नन्दिश्वरे “नन्दी अङ्गरित्तण्डु
तण्डुरीण पु० तण्डुना-अक्षयर्थे चरच् तत्र भवः ख ।
श्रीटमाले २५५ रे लि० तण्डुले भव ख-रख ख ।
शतण्डुचोदके न० भेदि० ।

तण्डुल पुं० तडि-ठडच्। निस्तुभान्ते। “मूकं
चेन्नमत मोक्तं चतुर्धं भाव्यपद्यते। निस्तुभान्ते
मोक्तः सिद्धमवच्छेदाङ्गतम्” आ० त०। “माधिततण्डु-
लमस्तस्य कुम्भीदम्” सुप्रकातम्। सुस्वीय चरुच
दत्तः। समस्तान् विवेचयतः। यावन्मन्त्राणां बाधनि-
वेद्यो परिहृत्यया। तावन्मन्त्राणां च धर्मो कोवे
महीयते” ति० त०। “तण्डुलो मेहं जग्याः न नव-
कृतिदुर्जरः”। वैद्य० “अदस्तु तण्डुलो हृदो एगम्य
कन्यायनः। पित्तकारी हृदयेयाः” राजनि०। तस्य
विशेषार्थे न वयो राजद० पूर्वनि०। श्रीरक्तका ३ मानभेदे
“वितर्क्यपाटवं तण्डुलो गवेर् तण्डुलोऽपि विद्यमानो
ह० व० ८० व०।

तण्डुलपरीक्षा की तण्डुलेन परीक्षा। दिव्यभेदे तद्विधान
वीरनि० उक्तं यथा विज्ञानम्
“तण्डुलानां प्राज्ञानि विधिभाष्यचोदितम्। ओम्
त तण्डुला देवा मान्यन्ते ति विविचयः” इति। श्रीर-
क्तकावर्णनार्थं तदर्थं तण्डुलानां “तदर्थं दत्तं तण्डुलानां” इति
धनविवादे कात्यायनेनोक्तम्। पूर्वमुक्तं तस्य
वर्णनम् “तण्डुलानां कार्त्तिकानां गतेनोत्पन्न
कलशितम्। अथर्ववे भाष्ये ज्ञाना आदिमन्त्राणां
गुणिः। आनोदकेन कलशानां राज्ञी तन्मैव वाचयेत्।
आभाषनादिपूर्वम् ज्ञाना राज्ञी विधानतः” इति। गुणिः
प्राक्प्रियाः। अथर्ववे भाष्ये धर्मादनादिकोनाम् कर्त्त-
व्यमन्त्राणां विधिं ज्ञाना आदिमन्त्राणां देवेन राज्ञान्
मानितवन्तुनाम् राज्ञी तन्मैव प्राग्वक्तव्यं
यन्मन्त्रं आपवेदितव्यं। आनोदके देवताया दत्ताङ्क
कात्यायनः “देवताज्ञानप्राप्तये दिव्यतण्डुलमन्त्रम्”
इति। प्रातः कर्त्तव्यमपि च एवाङ्क “प्रातः कार्त्तिके
देवा आदिमान्त्रकाव तिति”। कार्त्तिके शोध्याय।
देवाः तण्डुला दत्तवन्तः। भवत्यङ्क शोध्यायैव एव
अथर्ववे प्रातः कर्त्तव्यमन्त्राङ्क इत्यस्ति “शोध्याय
एव गेहे तण्डुलान् मन्त्रेणुचिरिति”। शोध्यायैव
मनुवादात्म्येन दर्शयति पितामहः “प्राक्प्रियोपि
ज्ञात विरोधोवितपन्नम्। तण्डुलान् भवयित्वा त
यन्ने निरोधवेत्तः” इति। भवयित्वा भवत्य कार्त्तिके
वेदमन्त्राणां मन्त्रेण प्रयोगः। यन्ने विरोधं च
इवाङ्क “मुञ्च्यैव तं मान्यं कन्याये पिप्लवस् तिति”।
युक्तायुधपारचोपायं च एवाङ्क “शोधितं दत्तं तस्य

चतुष्पादु च जीयते। मान्यं कन्याये यस्य तण्डुलं
विनिर्दिष्टम्” इति। इत्युक्तं तद्विधिं “यस्य कान्ति-
निरोधी रक्तमन्त्रे तं दीवमानिति”। कात्यायनोऽपि
“युक्तनिरोधमन्त्रो नियमोऽयुक्तिरित्येति”।
“अथर्ववेदकर्मणि विप्रोक्तमस्ति च। तण्डुलाश्चैव
दिव्यानि समस्तमन्त्राव” इति पितामहकृतिः।
“तण्डुलाश्चैव कोवच महासेव न संयतः” इति
मिताक्षराकृतिः।

तण्डुलानां की ताडि-ठडच् नि० तण्डुलम्। १ तण्डुल-
कानाम् २ तण्डुलम् च राजनि०। १ तण्डुलोदकादे य
तिज्ञाया की २ तण्डुलोदकादे य की राजनि० गौरा० की०।
तण्डुलाम्, न० तण्डुलकानाम्-या० त०। तण्डुल-
कानामोदके (चेतुनि) तण्डुलोदकादोत्पन्नः।
“तण्डुलकानाम् दत्ता दत्ता दत्तं कर्त्तव्यम्” इति। भा०
यिता ततो दत्तं तण्डुलोदकादोत्पन्नम्” वैद्यपरिभाषा।
तण्डुलिकायम् पु० न० तौर्धमेदे जम्भामादिपाटनं कर्त्त-
व्यम् तण्डुलिकायम्। न दुर्गतिमवाप्नोति तण्डुलोच च
गच्छति” भा० व० ८२ व०। तण्डुलिकायमिति दीर्घ-
पाठ काचित् वा, च च विहितमन्त्रादन्त इत्यन्ते।
तण्डुलीक पु० तण्डुलीयक+पुनो० यकोप। तण्डुलीयक
शब्दे दन्तरा०।

तण्डुलीय पु० तण्डुलाय तण्डुलकाय इति च। (चुङ्गटे)
(चोपाण्टे) इत्युक्तं २ तण्डुलीय च। कावे च।
तण्डुलीयक उक्त्याये कनर।
“तण्डुलीयो मेवनाद मेन्दरमन्त्रोऽस्ति”। भाष्य-
इत्युक्तं तौर्धमेदे विप्रचारमात्रेण। तण्डुलीयो
चतुर्धो तौर्धमेदे विप्रचारमात्रेण। तण्डुलीयो
चतुर्धो दीवमो विप्रचारम्”। तण्डुलीयः जम्भामन्त्रो
याको कर्त्तव्यमिति प्रविष्टम्। पानीयतण्डुलीयो
यथावत्तण्डुलीयम्। कर्त्तव्यं तण्डुलीय रक्तमन्त्रा
निर्वाहं चतुर्धो भावम्। कावे के कायि कत इत्यम्।
तण्डुलीयिका विदुः की राजनि०। तण्डुलीयो-
गुण्यमात्रे पु० भावम्।

तण्डुलु पु० तण्डुल+पुनो०। विदुः दन्तरा०। विप्रच०।
तण्डुलीय पु० तण्डुल+कार्यं वा० पु०। तण्डुलीयकाये
तण्डुलीय तण्डुलाय तण्डुलकाय इति च। तण्डुलीय-
(चेतुनि) तण्डुलाम् नि राजनि०। तण्डुलाम्
मन्त्रे इत्यम्।

तच्छ्रुत्वा लौघं पु० तच्छ्रुत्वा नामोघ इव । (वेदवाँस) १वेदवेगे
 गच्छन् ॥ इत० । २तच्छ्रुत्वा लौघं दाये च । [परीतत् सुग० ।
 तत् त्वि० तन+क्विप् अन्यलोपे द्वक् । विस्तारके अमर ।
 तत न० तन-क्त । १वीणादवाद्यो अमर । २विस्तारिते
 श्याप्ते च त्वि० । ४वायौ पु० मेदि० । भावे क्त ।
 ५विस्तारे इक्षनाने च न० । तन्यते आन्वयोऽस्मात् तन-
 नाञ्चि कपादाने कर्मणि वा क्त तक् वा । ऽपितरि ६ध्व
 च पु० । “काररह ततो भिषक् ऋ० ६।११०।१ तत इति
 सन्नामनाम तन्यतेऽस्मात् तत० पिता तन्यतेऽसौ तत
 पुत्रो वा” भा० इमाश्च सञ्ज्ञित्य । तत इति सन्नामस्य
 नाम पितृषां पुत्रस्य वा निरु० । “सततमृषभहोम
 भिक्षुकीकृत्य पङ्कजम्” माघ । “सतत वीणादिवाद्य
 सञ्ज्ञितम्” मङ्गल० । “सङ्गोवाच पितर तत । कथौ मा
 दास्यसीति” कटो० । “हे तत । हे मात ।” भा० “यस्य
 निश्चित वेदा येन सर्वमिदं ततम्” भाष्य । ततं
 विस्तारित व्यामं वेत्यर्थः ।

ततस्तुष्टिं पु० तत धर्मसन्ततिं नुदति वटि कामयते कामान्
 वा नुद-डु वयं क्तिच् कर्म० शक० । १धर्मसन्ततिनोदकधर्म-
 सन्ततिकामुक्ते । “अपाप शक्रस्तुतस्तुष्टिमूहति” ऋ०
 ५।१४।१ ततं धर्मसन्ततिं नुदति वटि कामयते कामान्
 ततस्तुष्टिः” भा० निरुक्ते अन्वया निरुक्तं यथा “शक्र
 क्षितनिपुं धर्मसन्नामादपेतमलङ्कारिण्युम् ६।१६ । तेन
 २तदर्थे च । [कदल्याम् गच्छन् ॥

ततपत्नी स्त्री ततं पत्नं यस्या जातित्वात् डोप् ।
 ततम त्वि० तेषां मध्ये एकस्य निर्वारणे तदु+डमच् ।
 तेषां मध्ये निर्वारिते एकस्मिन् “एतमेव पुरुष
 ततमपश्यत्” ऐत० ७० । [मध्ये निर्वारिते एकस्मिन् ।

ततर त्वि० तयोर्मध्ये एकस्य निर्वारणे तदु+डतरच् । तयो-
 रितस् अथ्य० तदु+सार्धविभक्तिस्तत्तत् । तस्मादित्याद्यर्थे
 “ततस्तस्या विनियन्तुमक्षमा” माघः । प्रथमार्थे ततो
 भवान् । द्वितीयार्थे तत्तत्तत्तत् । ततस्त्यर्थे ततस्त्या
 तृतीयार्थे “यतोयतः पट्चरणोऽभिपक्षते ततस्त
 मेरितमामनोचमा” यजु० । हेतुभूतयोर्द्वयोर्मध्ये एक-
 स्मात्तिये आसु तत्पु च । ततस्तरास् विपक्षोक्तात् हेतु-
 भूतानां बहुना मध्ये एकस्मात्तिये आसु तमपुच ततस्त
 माम् विपक्षोक्तार्थे अथ्य० । [विनियन्तुमक्षमा” माघ ।

ततस्तत् त्वि० ततस्तत् भवः त्वप् । तत्त भवे “ततस्तस्या
 ततामह पु० ततस्त पितृ पिता” पितरि कामहः” इत्यमर

पितृशब्दस्यार्थपरत्व म स्वरूपपरत्वम् । पितामहे “अस्माकं
 तावकाममवमतामा ततामह । तव चरणयुगलध्याममह
 । हृदयनिगडानाम्” भाग० ६।६।१६ कश्चित् पुत्रको तता-
 । महेत्यत्र तततत इत्येव पाठ । सोऽपि तदर्थे एव ।
 तति स्त्री तन-क्तित् । १अणौ हेमच० । २समूहे च ।
 “विश्वः क्रियता वराहमतिभि सुप्ताक्षतिः पल्लवे” शकु० ।
 “विभर्त्ति जनयन्नयस्तदमपासपायसवसा वसाहकतती”
 माघ । “तत्त त्वेति ततिहतिव्याना अमात्या” दशकुमा०
 तत् परिमाणं येषां इति । २तत्परिमाणे त्वि० व० व०
 अथञ्च पट्पञ्चकत्वात् त्विपु सम । “प्यान्ता पट्” “डति च”
 पा० तस्य पट्पञ्चा विहिता “पट्पञ्चकास्त्रिपु समा युष्म-
 दमत्तिहव्या” अमर । “वज्रगणपतु इति च सख्या”
 पा० अस्य सख्याकार्यातिदेशः । तत० जस्य शस्य लुक्
 तति पुरुषाः सन्ति तति पुरुषान् पश्य । तत प्रकारे
 धाच् । ततिधा ततिप्रकारे अथ्य० “तायत्तेजसतिधा
 वाजिनामि” अथ० १२।२।१२ ।

ततिथी स्त्री तावतोनां पूरण्यो तावत्+डट् तिपुडागम-
 डोप् वेदे अथगच्छलोपः । तावतोनां पूरण्योभूतस्त्रियाम्
 “स यतिथीं तत्समा परिदिदेश ततिथीं समा नाव-
 चपकल्योपासाञ्चक्रे” यत० द्रा० १।८।१५ । यावतिथीं
 तावतिथीमिति प्राप्ते आन्दसोऽवगच्छलोपः” भा० ।

तत्तुरि त्वि० त्वर्-ह्रियायाम् किं द्वित्वं प्रयो० । १ह्रिके
 “सद्यो द्युम्ना तिरते तत्तुरि” ऋ० ६।६८।७ । “तत्तुरि
 ह्रिं सकः । तू-किं द्वित्वं प्रयोगः २तारके च “ददुर्गर्भ्या
 यस्या तत्तुरिम्” ४।२६।२ । “तत्तुरि तारकम्” भा०
 तत्कार त्वि० तत् करोति तदु+छेत्वादावपि कञः ङः । तत्-
 पदार्थकारके ।

तत्काल पु० कर्मधा० । वर्त्तमानकाले १तदात्वे अमर ।
 २तस्मिन् काले च । स कालो यस्य । ३तत्कालहसौ त्वि० ।
 “शुचिस्तत्कालजीवी कर्म कुर्यात्” स्मृतिनिबन्धेषु
 कल्पया श्रुतिः । “प्रतिनिधौ तत्कालात्” कात्या० श्रौ०
 १।४।१५ । स कालो यस्यासौ तत्काल भावप्रधानो निर्देशः
 प्रतिनिधेस्तत्कालत्वादित्यर्थः । यत० प्रतिनिधे स एव
 कालो यो ह्यस्यैव्यस्याभावः कर्म । “प्रायश्चित्तं तत्-
 कालम्” कात्या० श्रौ० १।१।२२ ।

तत्कालधी त्वि० तस्मिन् उचिते काले धीर्बुद्धिर्यस्य । अतिशयि
 निवारणाय भटिति प्रत्युत्पन्नबुद्धौ जने हेमच० ।
 तत्किञ्च त्वि० वेतनं विना स्वभावेन सा क्रिया कर्म यस्य ।

कर्मकरवशीले, नेतन विना स्वभावतः कर्मकरे क्षमर ।
तत्त्वण्डु ३० स चाशौ क्षणः कायः । सदोऽर्थे हेमच० ।
“विश्ववितामर्षेदिनतत्त्वण्डुप्रतिपत्तुताम्” “आग्नेन तत्त्वणा
मिषण्येय तत्त्वण्डुम्” भाषाः “सैकान्ते सुनिष्कन्याभित्तुक्षण्यो
निष्कतद्वयकम्” रघु ।

तत्त्व(त्व) न० तस्य भावः, तन्म-क्लिप् त्वत् ततो भावो वा त्व वा
तत्त्वोप । १याथाय्ये, २स्वरूपे, ३प्रकृति च क्षमर ४अना-
रोपितस्वरूपे, परमात्मनि, “तदिति सर्वनाम सर्वं च प्रकृति
तस्य नाम सर्वनाम तस्य भावः । सर्वस्मिन् दृश्ये बाध्यमाने-
ऽपि तत्त्वधाधिगमत्वेन स्वयमबाध्यमानमनारोपित स्वरूप
तत्त्वमिति विवरणकाराः । ५विश्वस्मिते न्यस्तवाद्यादौ,
६चेतसि, ७वस्तुनि, ८साक्ष्योक्तेषु प्रकृत्यादिषु पञ्चविंशती
पदार्थेषु त्रिका० । “वेदान्ता वस्तुतर्ककर्मणमतिपक्षा
पर भायया भाङ्गाः कर्मफलकाङ्क्षा हतधियो ह्येते हि
वेद्येभिरा । अन्धे भेदरगा विवादवृत्तौ तत्त्वतो
वक्षितास्तस्मात् सिद्धमत स्वभावकस्यत धीरः पर
संशये” । ९अन्तरजज्ञानं च । तत्र याथाय्ये इत्यष्टा-
विंशतिस्थाने तत्त्वं पञ्चानि यत्नत” रघु० । त्रीतत्त्व-
चिन्तामयिः तत्त्वविवेक । तत्त्वचक्षुःश्रुतिः तत्त्वदीपिका ।
प्रमाणप्रमेयेत्याद्युपक्रमे “तत्त्वज्ञानाद्वि चेतसाधिगमः”
गो०छू० “कार्यं बोधेष्ट्य शक्तिश्च देयकाद्यौ च
तत्त्वत” भट्ट । “सततं सङ्गावोऽसतत्तासङ्गाव । सत्
‘सत्’ इति न्यस्तमात्रं यथाभूतमविपरीतं तत्त्व
भवति । अथर्व‘असत्’ इति न्यस्तमात्रं यथाभूतमविपरीतं
तत्त्वं भवति” । याज्ञत्र्या० प्रस्तावना । प्रकृत्यादिप-
दार्थे । “यथा तत्त्वान्यासाक्षात् न मे भाङ्गमित्य
परिचयेषु” सां० की० । “तत्त्वप्रतिपेक्षार्थं तत्त्वा-
भ्यासात्” पात० छू० । १०स्वभावे निष्कान्ता निःस्वभावा
इत्यर्थः प्रकृत्यादौ पु० न०केचित् । “यस्यापि देवस्य गुणान्
समपास्तान्तांस्तुर्वि शतिमाहुरेके” हरिव० २७५ अ० ।
ब्रह्मणि “वदन्ति तत्त्वतुविदस्तत्त्व यज्ञज्ञानमद्वयम् ।
ब्रह्मोति परमात्मेति भगवानिति शब्दत्रये” भाग० १।१।१
अनारोपित तत्त्वमिति वेदान्तिनो वदन्ति । पदार्थे ।
“नृस्य तत्त्व भावो पितृमति वस्तुधर्मत्वाद्भिन्नगण्य”
वा० छू० । भगवदे पदार्थभेदा यथा
“वदद्भुवमातुमयात्मकचतुष्कोटिशिर्षिक” श्रुत्वेन
तत्त्वमिति श्रुत्वादिनो बोद्धाः । प्रविष्टादीनि
अन्तारि भूतानि तत्त्वानीति चाशौका आहः । जीवा

जीवाश्चे हे तत्त्वे इत्याहंता । जीवाकाशधर्माधर्म
प्रकृत्यादिनाया पञ्चतत्त्वानीत्याहंतेकदेशिन । जीवा
जीवाकाशधर्मव्यवहारमिर्जैरपोक्षाः सप्त तत्त्वानीत्यपरे
आहंतेकदेशिनः । भूतन्त्रास्तन्मभेदेन द्विविधं तत्त्व-
मिति द्वैतवादिनः श्रीपूर्वप्रस्तावायां । चिदचिदी-
श्वरभेदेन त्रिविधं तत्त्वमिति रामानुजजीया प्रतिपद्य
याश्वभेदेन त्रिविधं तत्त्वमिति पाशुपतशास्त्रकोविदाः
ननुजीवाचार्या शैवाय । सङ्गदादीनि पञ्चविंशतिस्तत्त्वा-
नीति संख्याः । ईश्वराधिकारानि तानि चेति, ब्रह्म-
शक्तिस्तत्त्वानीति पानकृताः । ब्रह्मैकमेव परमार्थ-
तत्त्व तदुभिध्वाः भायाकसिता इति भायावादिनो
वेदान्तिन ।

तत्त्वज्ञानं न० द्वि० । १याथाय्यं ज्ञाने, २ब्रह्मज्ञाने च ।
“प्रमाणप्रमेयसमयप्रयोजनवृत्तान्तसिद्धान्तावयवतर्कनिर्णय
वादजस्यवितण्डाहेत्यामाशब्दजानिनिपङ्क्त्यानां
तत्त्वज्ञानाद्वि चेतसाधिगमः” इति गो० छू० । ३अना-
रोपितवस्तुप्रत्यये । इदं सर्वं द्वैतजातमहितीने चिदा-
नन्दात्मनि भायया कल्पितत्वात् कृत्रेय आत्मैक
परमार्थसत्यः सचिदानन्दाद्वयोऽङ्गमस्मीति ४परिज्ञाने ।
५यथाय्यं ज्ञाने । यथा सति वटादिवस्तुनि वदिति
ज्ञानम् असति च यशश्चङ्गादावसदिति ज्ञानम् ।
“निश्चितलोकविमोक्षसंस्थोपायं भगवोपायमात्मन-
श्चात्त्वज्ञानमात्मनि” । यथा आत्मा प्ररोरादिभ्यो
मिदं इत्याकारं ज्ञानमिति । नैयायिकाः । इतरनिष्ठति-
पूर्वको ब्रह्मात्मावगम इति भायावादिनो वदन्ति
भगवद्विषयकमपरोक्षज्ञानमिति द्वैतवादिवेदान्तिन आहः
तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम् न० । तत्त्वज्ञानस्याहं ब्रह्मास्मीति
साक्षात्कारस्य वेदान्तवाक्यकरणकस्यामानित्वा दसर्वसा-
धनपरिपाकफलस्य अर्थं प्रयोजनमविद्यातत्त्वज्ञाना-
त्मकमिच्छितदुःखनिवृत्तिरूपः परमानन्दामिच्छय
लोक्ष तस्य दर्शनम् आलोचनम् । तत्त्वज्ञानार्थे आलोचने
तत्त्वज्ञानफलालोचने हि तत् साधने प्रवृत्तिः स्यात्
इति तदालोचनं बोधार्थतत्त्वज्ञानसाधनम् ।

तत्त्वव्यासः पु० तन्मोक्षे विस्तुपूजाङ्गे व्यासभेदे तत्त्वकारका-
न्महारे यथा

“मादिकामानाकार्याश्च जीवाद्येकैवमेव वदेत् । नमः
परानेष्टुः शब्दं तत्त्वत्वात्मने नमः” इति नीलमीय
वचनम् । सर्वत्र तत्त्वपदप्रयोगः । यथा स नमः परान

जीवतत्त्वात्मने नमः । मं नमः पराय प्राणतत्त्वात्मने नमः । एतदुभय सर्वाङ्गम् । तथा च गौतमीये “जीव प्राण हयस्रोक्ता स-ईहोऽपु प्रविश्यसेत् । ततो हृदयमध्ये च तत्पञ्चयश्च विन्यसेत्” । य नमः पराय मतिनित्यात्मने नमः । क नमः परायाहङ्कारतत्त्वात्मने नमः । य नमः पराय मनस्तत्त्वात्मने नमः । इति त्वय हृदि । न नमः पराय गन्तव्यतत्त्वात्मने नमः सकले । भ नमः पराय भ्रमणतत्त्वात्मने नमः सुखे । ट नमः पराय रूपतत्त्वात्मने नमः हृदि । घ नमः पराय रसतत्त्वात्मने नमः सुखे, त नमः पराय गन्धतत्त्वात्मने नमः पादयो । ण नमः पराय श्रोत्रतत्त्वात्मने नमः कर्णयो । ट नमः पराय त्वक्तत्त्वात्मने नमः त्वचि । ड नमः पराय नेत्रतत्त्वात्मने नमः नेत्रयो । ठ नमः पराय जिह्वातत्त्वात्मने नमः जिह्वायाम् । ट नमः पराय घ्राणतत्त्वात्मने नमः घ्राणयो । ज नमः पराय वाक्तत्त्वात्मने नमः वाचि । झ नमः पराय पाणितत्त्वात्मने नमः पाणयो । ञ नमः पराय पादतत्त्वात्मने नमः पादयो । ट नमः पराय वायुतत्त्वात्मने नमः सुखे । च नमः पराय उपस्थतत्त्वात्मने नमः जिह्वे । छ नमः पराय व्याकाशतत्त्वात्मने नमः भूमि । घ नमः पराय वायुतत्त्वात्मने नमः सुखे । ग नमः पराय तेजसात्मने नमः हृदि । घ नमः पराय जलतत्त्वात्मने नमः सिद्धे । क नमः पराय पृथिवीतत्त्वात्मने नमः पादयो । तथा न्यासीऽभिहित क्रमदीपिकायाम् । “इत्यप्युत्तीकृततनुर्विदधीत तत्त्वस्यासं सर्वैकपराणरत्नमुपेतम् । भूय पराय च तदाह्वयमात्मने च नमस्तत्पराय तत्त्वमसू क्रमेण । सकृन्मवपि जीवं प्राणमायोज्य मध्ये नृषस्त मतिमहङ्कार तस्य मनसः । कण्ठहृदयगुह्याङ्गमवधो गन्तुं र्गुणगर्वमप कर्षादिस्मितम् श्रोत्रपुरेम् । वागादीन्द्रियवर्गमात्मनि नमोदाकीयपूर्वं गण्य भूम्यां हृदये विभे (जिह्वे) चरणयोः कृत्स्नपङ्करीके हृदि । य नमः पराय कृत्स्नपङ्करीकतत्त्वात्मने नमः हृदि । हं नमः पराय द्वादश-अक्षर्याप्रसव्यमण्डलतत्त्वात्मने नमः हृदि । सं नमः पराय शोकशब्दाख्याप्रसोममण्डलतत्त्वात्मने नमः हृदि । रं नमः पराय द्वादशर्याप्रसव्यमण्डलतत्त्वात्मने नमः हृदि । य नमः पराय परमेष्ठितत्त्वात्मने वागुदेवाय नमो वसुधै । मं नमः पराय इन्द्रतत्त्वात्मने इन्द्र-शाय नमो वसुधै । छ नमः पराय विश्वतत्त्वात्मने प्रभु

न्याय नमो हृदि । य नमः पराय निवृत्तितत्त्वात्मनेऽनि-रुद्धाय नमो हृदि । ज नमः पराय सर्वतत्त्वात्मने नारायणाय नमः पादयो । ञ नमः पराय कोप-तत्त्वात्मने व्यसिहाय नमः सर्वाङ्गम् । कृत्स्नपङ्करीक-तत्त्वादीनां न्याय प्रमाणमाह तथा विद्वान्नि द्विषट्क युगयुग्मगणनाख्याप्राप्नोति । गौतमीये “ग बीज कृत्स्नपङ्करीके च तस्य हृदि प्रविश्यसेत् । ह बीज सूर्य-मण्डलतत्त्व हृदि प्रविश्यसेत् । घ बीज चन्द्रमण्डलतत्त्व तस्य प्रविश्यसेत् । र बीज यज्ञमण्डलतत्त्व तस्य प्रवि-न्यसेत् । य बीज परमेष्ठितत्त्व वागुदेवस्य भूमि । य बीजमथ पुंस्तस्य सङ्कर्षणमद्योसुखे । ज बीज विश्वतत्त्वस्य प्रदुम्बस्य हृदि लभेत् । घ बीज निवृत्तितत्त्वस्य व्यभि-रुहसुपन्यसेत् । छ बीज सर्वतत्त्वस्य पादे नारायण न्यसेत् । ञ बीज कोपतत्त्वस्य व्यसिह सर्वगात्रके । एव तत्त्वानि विन्यस्य प्राणायाम समाचरेत्” इत्येऽपि तत्त्वस्याद्या-श्रीविद्याताराकाशीनामपि पुञ्जाङ्ग तन्त्रसारोक्ता दृष्ट्या तत्त्वरश्मि पुं तन्त्रोक्ते (श्रीं) वधूपोजे “नादविन्दुसमा-क्रान्तस्तत्त्वरश्मिसमन्वित” इत्यस्य व्याख्यायां “तत्त्वरश्मि-वधूपीजमिति” तन्त्रसा-

तत्त्वविट् त्रिं तत्त्व येति विट्-किप । पदादीनां याचार्य-ज्ञातरि “तत्त्वविट् सङ्गमाहो ! गुणकर्मविभागश्च” गोता । २ परमेश्वरे पुं “तत्त्व तत्त्वविदेकात्म जन्म-वत्युजरातिग” विष्णुसं । “तत्त्व स्वरूप यथाव-होतीति तत्त्वविट्” भा० । [विट्पत्रां गन्धार्धच० । तत्त्वपत्नी श्री तम-किप् तत्त्व पत्नयः उदीप् । तत्त्वपद न० तदिति पदम् । तत्त्वदे “तत्त्वमसि श्वेतकेतो इत्यादिवाक्यस्य” तत्त्वस्य च व्याप्तेरित्यादि” श्रुति-व्यस्य तत्त्वपद व्यासम् ।

तत्त्वपदलघ्यार्थः पुं तत्त्वपदस्य लघ्योऽर्थः अष्टाभाङ्ग-समष्टुपाध्युपहितपाचारभूतेऽनुपहितचेतस्ये चरेकस्य दर्शयि । [पदाभिधेदे ।

तत्त्वपदवाच्यं त्रिं इत० । तत्त्वमस्यादिवाक्यस्तत्त्वपदादे तत्त्व तत्त्वपदवाच्यार्थः पुं इत० । तत्त्वमस्यादि वाक्यस्य तत्त्वपदस्य वाच्यार्थे अष्टाभाङ्गसमष्टिः एतदुपहितसर्वज्ञतत्त्वादि-विदचेतस्यम् एतदुपहितचेतस्यस्य तत्त्व तत्त्वाद्या-विदुददेवदेवावभासभाव तत्त्वपदवाच्यार्थे भवतीति अनुपादितेऽर्थे ।

तत्त्वपदार्थः १० तत्त्वमस्यादिवाक्यस्तत्त्व तत्त्वपदार्थः । तत्त्व

आह्वयेत तत्पुरुषे भक्तिमया हि तत्र कर्मधारय
लोकार्त्तान् लोके निपादस्याधानेऽपूर्वविद्याप्रयुक्तिश्च क
ल्पते कल्पते च निपादीयतस्तदध्ययने निषेधविधि-
बाधात् “स्त्रीशूद्रौ नाधीयेतानिति” श्रुती तस्तदध्ययने-
तराध्ययनपरत्वं घातोः, गुरुपदस्य त्वैवार्थिकान्दोषसक्तक
त्वात् । यदि च कर्मधारय इव तत्पुरुषेऽपि न लक्षणा
तदा तत्पुरुष एव तत्पुरुषित्वेनैवार्थिकस्यैव निपादीय
स्वपत्तिरनेन प्राप्तावपूर्वविद्याप्रयुक्तो लक्षणनिषेधविधि-
सङ्कोचस्य चाकल्पत्वादिति चेत् तत्पुरुषे लक्षणावच्छेदोऽपि
किमिति कर्मधारय एव तत्पुरुषे मेयते न तु तत्पुरुष
निपादानां स्वपत्तिरिति व्युत्पत्त्या निपादस्वपत्तिपदा-
क्षिप्यदसम्बन्धवत्त्वेन स्वपत्त्यनुभवसङ्कल्पस्य सर्वसिद्धत्वेन
तदुत्पत्तिबाधकत्वायाः क्लृप्तत्वेन तत्कल्पनाभयस्यासम्भ
वात् न हि निपादस्वपत्त्यादिपद निपादादिसम्बन्धवत्तया
स्वपत्त्यादिषोषने निराकाङ्क्ष तथा सति निराकाङ्क्षत्वादेव
तत्पुरुषवासम्भवेन लक्षणापक्षे सङ्गाधकतयोपन्यासानौ-
चित्यात् । अथ बाधकं विना सुखार्थ एव श्रुतीनां
प्रामाण्यं ननु प्रमाणान्तरविषयेऽपि सत्प्राये सुखे
शब्दस्वरस इत्यादिभोगसया तथैव स्वपत्तिपत्तेरिति
चेत्तर्हि बाधकासत्त्वे कर्मधारयविषयैव वेदानां प्रा-
माण्यं न तु प्रमाणान्तरविषयेऽपि तत्पुरुषविषया कर्म-
धारयात् समासान्तरस्य दौर्बल्यमित्यादिभोगसया तथैव
पत्तिपत्तेरित्यपि किञ्च रोच्ये । तत्पुरुषाङ्गुली-
र्जयत्वं भवत्यप्युक्तैव रीतिरनुसर्त्तव्या न हि ब्रह्म-
श्रीर्हौ समस्तपदानां बाधकित्वादेव ततो दुर्बलत्वम् ।
एकपदमाल्लक्षणयापि ब्रह्मश्रीर्ह्यप्यस्याप्यत्वादित्याह
विस्तरः ।

स च तत्पुरुषस्त्रिविधः अधिकरणपदघटित समाधाधि-
करणपदघटित सञ्ज्ञानबोधकसंख्यावाचकपदघटितमे-
हात् । तत्र सञ्ज्ञानबोधकसंख्यापूर्वकसमाधाधिकरणपदघ-
टितस्तत्पुरुषो द्विषुः, “दिक्पूर्णे सप्तायामिति
छन्देन विहितपञ्चाङ्गादिकर्मधारयादिसतिप्रसङ्गवार-
त्ताय सञ्ज्ञानबोधकैति “संख्यापूर्वोद्विगुर्दिति छमाञ्च
संख्यापूर्वकैति । द्विषुर्वाच्यपदार्थे तवात्त्ववारत्ताय
तत्पुरुषेति । द्विषुविषयपरिकारेण समाधाधिकरणपद-
घटितस्तत्पुरुषः कर्मधारयः “तत्पुरुषः समाधाधिकरण
कर्मधारयः” इति छमात् । इति तद्विज्ञोऽधिकरणपद-
घटितस्तत्पुरुषः अथा राजपुरुष इतित्यादि । “इतो द्विषु-

रपि चाहं सततं मदुष्टे व्ययीभाव । तत्पुरुष कर्म-
धारय येन सां नदा ब्रह्मश्रीहि” उद्धृत
स प्रविष्टः पुरुषः । शब्दभेदे धराणि तस्य पुरुष ।
इतदधिकार्यदेने च । “तत्पुरुषाय विद्महे” इति गायत्री
तत्फलं उ० तन्नोति किप् तत् विद्महे फलति विकायते
अथ । पुण्यभालविकाशनि शुक्लने, शक्योपधौ शोच-
णासोपधौ च शब्दार्थः ।

तत्र धारणे सु० आत्म० सक० शेट् इदिह । तन्मयते
अतितन्मय इदिहकरण भेदे स्वरविशेषार्थम् ।

तत्र कुटुम्बधारणे स्वा० प० सक० शेट् आत्माः । तन्मयति
अतन्मीत् ततन्त । “इतराभ्योऽपि इत्यने” पा० इत्युक्ते
प्रथमादाये लङ् । तत्र भवान् तत्र भवन्मित्यादि ।

तत्र अथ० तस्मिन् लङ् । तस्मिन्मयत्वे “तस्मात् तत्रभवतो
भगवत्समाहोः” भैष० । “अथ तत्र विभाग स्यादिति
चेत् समयो भवेत्” ननुः ।

तत्रत्य लि० तत्र भवः अव्ययात् ल्यप् । तत्र भवे लि० ।

“सूक्तोमात्रोत्पुष्टो यत्तत्तत् सुधितैर्जने” भाग० १/११

तत्रभवत् लि० पुण्यार्थे गित् । स० । पुण्ये तत्रयन्ते चदा०

“अथ तत्रमवांसा च पितर रक्ष कस्त्रियात्” रामा०
अथो० १/११ अ० ।

तत्प्राधुकारिन् तत्प्राधु सथा तथा करोति छ-निनि
सङ्कल्पेति सभाव । तस्य प्राधुकारिणि “आक्षेपक्षमीक्ष
तद्वर्ततत्प्राधुकारिणु” पा० ।

तथा अथ० तेन प्रकारेण तदुपकारे याज्ञ विभक्तित्वात् ।

तेन प्रकारेणेत्यर्थे २वाक्ये च अन्तरः । अथभ्युपगमे

४पूर्वप्रतिवचने ५सुसङ्गमे, इतिचये च भेदि० तत्र आक्षेपे

“यथा नदीनदः सर्वे सागरे यान्ति संस्थितिम् । तथै-

वाचनिष्ठा सर्वे ब्रह्मणे यान्ति संस्थितिम्” ननुः ।

सुसङ्गमे । “विषयो मुक्तयेव तु यत्रयेव तवावृतम्”

“ज्ञानमिहा हिमा कोचसपोनिहाकाया परे” ननु ।

तेन प्रकारेणेत्यर्थे “अथसङ्गा तथा सत्त्व सप्तासुसङ्गं मां

गतः” भा० व० ११ नलोपाख्यानम् । “यथा ब्रह्म-

रक्षिन् कोक्रे भवति तथैव भवति” भा० उप० ।

“यथा कानो भवति तथा ब्रह्मभवंति” इत० मा०

१३/७/१०/७वत्त्वे च ।

तथाकारम् अथ० तथा+क-निन्दितप्रतिवचने अहम् ।

अवशिष्ट उक्तप्रकारेण ज्ञानेत्तत्त्वे । “तथाकारम् अ-

भोक्षे” चि० कौ० ।

गतं पुनरुत्था सत्यं गतं ज्ञानं यस्य यथा न पुनरावृत्ति-
र्भवति तथा तेन प्रकारेण गत इति वा तथा गतं सङ्ग-
मेति समासः । १ बुद्धसुप्तौ सुगते व्यसर । “यथा गतास्ते
सुप्तयः शिवां गतिं तथागतिं सोऽपि गतस्तथागतः”
सर्वद्वैतज्ञानमः । २ पूर्वोक्तप्रकारेण गते त्रिं । “ननु दृष्टा
तथागतम्” भा० प० ७७ व्य० । “अथ तथागतां दृष्टा
ज्वलन्तीतिव पाण्डुरवे” भा० स० १६ व्य० ।

तथाच व्य० तथा च च च दृष्टम् । उक्तस्य इटीकरणार्थं
“निरिन्द्रियाद्यमन्त्राश्च स्त्रियोऽन्यतमिति स्थितिः । तथा
च श्रुत्यो बह्वो निगीता निगमेष्वपि” मनुः ।

“एतावानेव पुरुषो यज्ज्यायात्मा प्रजेति ह । विप्रा
माहुस्तथाचेतदो भक्तां सा सृताऽङ्गना” हितोः ।

तथात्वं न० दथा+भावे त्व । तथाभूतत्वे । “तथात्वं चेदि-
न्द्रियाणां सुपघाते कथं सृति” भाषाप० । “स्वरूपा-
नन्दस्य तथात्वं” सांख्य० सू० ।

तथापि व्य० तथा च अपि च दृष्टम् । यद्यपीत्यनेनाक्षिप्तस्य
समाधानार्थं “तथापि मम सर्वस्वं रामः कमललोचन”
उक्तम् । “यद्यपि का नो हानिं परस्य द्वाकां रासभ-
चरति । असमञ्जसमिति मत्वा तथापि तरलायते चेत्”
उक्तम् । “सा चैवास्मि तथापि सुरतव्यापारनीला-
विधौ” काव्यप्र० ।

तथाभूतं त्रिं तेन प्रकारेण भूतं भू-कर्त्तरि क्त । तादृशेन
रूपेण भूते । “तथाभूता दृष्टा नृपसदस पाञ्चालननयाम्”
वेणी० । “अरुक्षताभूतमयुष्मनेनम्” कुमा० ।

तथाराजं पु० तथेति राजते राज-अच् । बुद्धदेवे शब्दार्थचि०

तथाविधं त्रिं तथा विधा यस्य । तथाप्रकारे “तथाविध-
स्त्वावदशेषमस्तु स” कुमा० । “अतोऽभिलाषे प्रथमं तथा-
विधे” । “श्रुत्वा तथाविधं श्रुत्वा कैकेयीतनयः पितुः” ।
“प्राप्य चाशु जनस्थानं खरादिभ्यस्तथाविधम्” इति च रघु
“तस्य तावच्छतो सन्त्रा सन्त्राशश्च तथाविधः” मनु
तथाहि व्य० तथा च हि च दृष्टम् । १ निदर्शने २ प्रसिद्धिने-
त्यर्थे शब्दार्थचि० । ३ उक्ताय इटीकरणे ।

तथैव व्य० तथा+सादृश्ये ससदृश्ये वा तस्यावधारणम् ।
तादृशेत्यर्थे तत्सदृश्यस्यावधारणे च शब्दार्थचि० । “अस्ति
प्रभो वयो यस्य भाव्यां भर्तुस्तथैव च” चाणक्य ।
“यथा नदीनदाः सर्वे सागरे यानि सस्वितम् । तथै-
वाग्निमिषं सर्वे ऋक्षस्ये यानि सस्वितम्” मनु ।

तथ्यं न० तथा+धातु यत् । १ यदस्य यथाभूतं तथारूपावस्थाने

सत्ये २ तद्युते त्रिं व्यमः । “काणं वाय्वथ वा
खल्लमन्य वापि तथाविधम् । तथ्येनापि ब्रुवन्
टाप्योदण्डं कार्णायणावरम्” मनुः । “अनन्यभाजं पति-
भाभुहीति सा तथ्यमेवाभिहितं भवेत्” कुमा० ।
“भूय एव तु मां तथ्यैर्वचोभिरुपष्टुह्य” भा० द्रो०
५१ व्य० । “यदनुनयुणास्तथ्यान् कीर्त्तयानं नराधमः”
भा० द्रो० १५६ व्य० ।

तद् त्रिं तन-अटि डिङ् । १ पूर्वोक्ते बुद्धिस्थे, २ परामर्शयोग्ये
३ विप्रकटविषये । ४ ब्रह्मणि न० । “सो तत्त्वदिति निर्देशो
ब्रह्मणस्त्रिविधं सृजत” इति गीता । “अदसस्तु विप्रकटं
तटिति परोक्षे विज्ञानीयात्” इत्युक्तेरस्य परोक्षवाचित्वम् ।
बुद्धिस्थत्वोपलक्षितधर्मावस्थितेऽस्य शक्तिः । बुद्धिस्थत्वं च
पूर्वानुभूतसंस्कारवत्तया, तेन सृष्टिविषयत्वेन तथात्वं
बोध्यम् । तदर्थं एयास्य सर्वनामता शब्दपरत्वे न तथा-
त्वम् । अतएव “एतत्तदोः सुलोमेऽकोरनञ्समासे हलि”
पा० न सर्वनामकार्यमन्यथा एतत्तयो रिति स्यात् । सर्व-
नामकार्यञ्च तदादीनाम जसादौ शीमावादि वृत्तिमात्रे
पु वङ्गावादिश्च । स तौ ते तस्मै तस्मात् तेषां तस्मिन्
इत्यादि । तस्य च टेरकच् सकृ तस्यै इत्यादि च ।
“स किं सखा साधु न शक्तिं योऽधिपम्” किरा० ।
“तौ गुरुर्गुरुपत्नी च” रघु । “ते त्रिहादूर्ध्वमाख्याय
चेरुखीरपरिपङ्गाः” “ते हि मातृयमामन्त्य” कुमा० ।
“तस्मै शशस प्रणिपत्य नन्दी” कुमा० । “तस्मिन् मघो-
नस्तिदमान् विहाय” कुमा० । “तस्मात्तान्यत्र पापयेत्”
सृतिः । दृष्टसदृशत्वात् अ “तदीयमातङ्गघटाविघटिते”
भाष । तत तत्र तद्दे तदा इत्यादि । ५ हेतौ व्य०
खरादेराक्षतिगणत्वात् खरादि । “सन्तपानां त्वमसि
शरणं तत् पयोदः प्रियाया” मेघ० । “तदङ्गमप्यत्र
मघवन् ! महाक्रतो” रघु । अहेतावपि इ सर्व-
नामसमानार्थे न० । “इन्द्रियदोषात् संस्काराज्ञाविद्या”
“तद्दृष्टानम्” का० सू० । “तदित्यव्ययपदं सर्वनामसमा-
नार्थकमविद्या परान्वयति साविद्या दृष्टानं व्यभि-
चारिज्ञानमतस्मिन् सद्भिज्ञानं व्यधिकरणप्रकारावच्छिन्नं
विशेषप्रकम्” उप० वृत्तिः । ८ तदेत्यर्थे च “अथायसी
चेत् कर्म्मण्यो मता बुद्धिर्जनाईन । तत् कर्म्मणि घोरे
नाम् । गीता ८ प्रसिद्धे त्रिं सर्वनामकार्यञ्च । “त
केशपायं प्रसमीक्ष्य कृत्यु” कुमा० । तत्र ब्रह्मणि
“तदित्यनमिसन्नाय फलं यत्तत्पःक्रियाः । दानं

कारणे परमात्मनि । “यत् जगत्कारणं तत् तत्
पदार्थः स उच्यते” । एव तत्पदार्थो निरूपित इदानीं
त्वपदार्थो निरूप्यते” वेदान्तशा० । तत्पदत्त पदार्था-
योर्विरोधेनाभेदाभावेऽपि सप्रकार्ययोर्व्याप्तेऽभेदकथा
विवेकः न चरूपि यथा

“तत्त्वमस्याभ्यामभिधीयमानयोर्ज्ञातमनोः शोधितयोर्वेदी
त्यम् । श्रुत्या तयोक्तत्वनस्योति सम्यक् एकत्वमेव प्रति
पाद्यते स्रष्ट । ऐक्यं तयोर्लक्षितयोर्न याच्योर्निग-
द्यतेऽन्योन्यापि बहुवर्णिषो । स्रष्टोतमानोरिव राज
श्रुत्ययो ज्ञाप्याम्बु राश्रोः परमाणुमेवौ । तयोर्विरो-
धोऽस्यपाधिकत्वनो न वास्तवः कश्चिदुपाधिरपि ।
ऐक्यं माया मङ्गदादिकारण जीवस्य कार्यं शृणु
पञ्चकोपम् । यथावुपाधी परजीवयोक्तयो सम्यग्निरासे
न परो न जीव । राज्यं नरेन्द्रस्य भटस्य खेटकस्यो
रपोद्ये न भटो न राजा । स्रष्टात आदेश इति श्रुति
स्वर्यं निवेधति ब्रह्मणि कल्पितहयम् । श्रुतिप्रमाणानु-
ष्ठङ्गीतमोघात्तयोर्भिरासः करणीय एवम् । नेद नेद
कल्पितत्वाच्च सत्यं रज्जुर्दृष्टा व्यालपत् सप्रवञ्च । इत्य
इत्या सानु युक्ताया व्यपेक्षा श्रेयः पचादेकभावस्योर्थे ।
ततस्तु तौ स्रष्टयया स्रष्टव्यौ तयोरस्यैकस्वर्यसिद्धये ।
नाल स्रष्टव्या, न तथाऽस्रष्टव्या, किन्तु मयाधोक्तकथैव
भाव्यम् । स देवदत्तोऽयमितीह चैकता विरुद्धधर्माय
मपास्य कथ्यते । यथा, तथा तत्त्वमस्योतिपाक्ये विरुद्ध
धर्मानुभवत्य इत्या । स्रष्टव्याचिन्मात्रतया सदात्मनो-
रस्यस्रष्टाभावाः परिचोयते सुधै” ।

तत्पदाभिधः लि० तत्त्वमस्यादिवाक्यस्य तत्पदव्याभिधा-
यम् । तत्पदवाक्ये “भावोपाधिर्जगद्भूयोनिः सर्वस्रष्टादि
स्रष्टव्य । परोक्षश्रवण स्रष्टाद्यात्मकतत्पदाभिध” ।
वेदान्तकारिका ।

तत्पद लि० तत्पदसंज्ञक यत् । तद्वत्ते, तदावस्थे च
स्रष्टर । इतः । तस्यात् परे श्रुत्युक्ति च । परता च
काश्चिदी दैविकी च । तत् काश्चिदी “परश्चक्षुस्पर्दे-
ऽङ्गुलि” स्रष्टरः दैविकी । “गच्छी कपोली तत्पदे इन्”
स्रष्टरः । “परः पूर्वेण स्रष्टव्यस्तत्पदस्यो न तेन च”
जीवाः । “स्रष्टोर्निमेवस्य स्रष्टार(१०)भागः स तत्पदस्य
अतमान उक्तः” लि० लि० निमेवस्य लिप्यङ्गागा-
तके श्रुत्युक्त्याभेदे पु० ।

तत्परायण लि० तदेव परममय यत् सत्यम् । तदावस्थे ।

तत्पदुक्त “तत्पदः” इत्यधिकृत्य वा विहिते । यथासंभवे

“स्रष्टरपदार्थप्रधानस्तत्पदस्य इति तत्तु स्रष्टव्यं
प्रायिकम् अर्हं पिप्पलादि तत्पदस्ये स्रष्टरपदार्थप्रधा-
न्याभावात् अर्ह्याभिः पूर्वपदप्राधान्याभावात्तत्त्व-
मपत्तेरतिव्याप्तिश्च यथोक्तं शान्तिपदीये “समावस्तु चतु-
र्धेति प्रायोवादादस्यपर । योऽन्यं पूर्वपदार्थोद्दि-
प्राधान्यविषय स च” “अयमर्थः समासः अर्ह्योभावस्तत्पु-
रुषइन्द्रजिह्वीहि भेदात् चतुर्धा । तत् पूर्वपदार्थप्रधानो
ऽर्ह्योभावः । स्रष्टरपदार्थप्रधानस्तत्पदस्यः अभवपदावे
प्रधानो ह्यन्य । अन्यपदार्थप्रधानो नञ्जिह्वीहि इत्यादि
अवस्थमपि प्रायिकम् । उक्ततत्तु स्रष्टप्रति अर्ह-
पिप्पली द्विजाः कुम्भकाशनिष्ठादौ परस्परव्याभिधा-
रात् । तथाहि उक्ततत्तु स्रष्टव्ययोभावे पूर्वपदार्थ-
प्राधान्याभावादव्याभिः अन्यपदार्थप्राधान्यादुक्तजिह्वीहि
अवस्थानिव्याप्तिश्च “अन्यपदार्थे च स्रष्टाव्याप्ति”
(चक्षुः) समावात् । स्रष्टप्रतीत्यर्ह्योभावे स्रष्टरपदार्थ-
प्राधान्यास्तत्पदस्यस्रष्टव्यव्याप्तिरर्ह्योभावाव्याप्तिश्च ।
“स्रष्ट प्रतीत्या भावाय” इति (चक्षुः) समावात् ।
अर्हं पिप्पलीति तत्पदस्ये पूर्वपदार्थप्राधान्यावस्थान्या-
भावानिव्याप्तिस्तत्पदस्यव्याप्तिश्च “अर्हं नपुंसकमिति”
(तत्पु०) समावात् । एव पूर्ववाय इत्यादावपि इत्यस्य ।
द्विजा इति नञ्जिह्वीहाभयपदार्थप्राधान्यात् इत्याति-
व्याप्तिरनञ्जिह्वीहव्याप्तिश्च । कुम्भकाशनिष्ठादिह्येव समा-
वृत्तारण्यपदार्थप्राधान्यादुक्तजिह्वीहानिव्याप्तिर्ह्यव्याप्तिश्च
स्यादिति भावः । सिद्धान्ते त्वय्योभावाधिकारपरित्याग-
मव्ययीभावस्यनिष्ठादि स्रष्टव्यं इत्यस्य” वे० भू० शा० ।
शब्दसंज्ञप्रकाशिकायानु अन्यथा तत्तु स्रष्टव्यं तत्तु
पदार्थयोर्त्ययबोधमकारो दृश्यते यथा
“यदीदेन सुवर्णेन युतयदुपोवनस्यम । सः समावृत्तः
तत्तु स्रष्टव्यं उच्यते” । यदर्थमतेन सुवर्णेन विधि-
दृष्टं यदर्थस्यान्यबोध प्रति यः समास स्रष्टव्योक्तः स
तदर्थस्य तदर्थं तत्पदस्य । न च वृत्तान्ततर वृत्तान्त
यदर्थगतस्रष्टव्यव्याप्तिस्तत्तु स्रष्टव्यं नोदर्थं तत्तु स्रष्टव्यं
मेव तदर्थयोक्तत्पदस्यः पूर्वपदार्थोद्दिपिप्पलीत्यादाव-
व्याप्तेः । जीवपक्षेत्वादी क्रियाविशेषैः कर्मधारय
एव मङ्गकविनेहाविच इत्यादौ कवितादायि प्रकृते
ऽन्येवमाचार्यैकदेये यथाभावापरमावर्त्तमानाभेदाव्यव-
कथना तथात्वसम्भवात् । कोऽन्यं पक्षेत्वादी अवस्थादाय

वाचित्वे तु तत्पुरुषः सम्भवत्येव क्रियाविशेषः
 समास एवायु तपस इति तु न देश्य "सोऽकनञ्चा समा-
 भ्यामित्यादेः कान्दिदावाद्यैः प्रयुक्तत्वात् द्विगो कर्मधारये
 च यादिकानां तत्पुरुषत्वव्यपदेशः पदसंस्कारार्थो
 गोणः । विभक्तते । "द्वितीयादिबुधर्थस्य भेदादेव च
 बहिर्वच । क्रियात्मनो द्वितीयादेरर्थः प्रायोऽत्र योजितः"
 "पामगतः चैत्रमीतः" आह्वयदत्त एवमिति । चैत्रधन
 भैत्रमिति पटस्थित इत्यादौ द्वितीयादिबुधर्थस्य कर्मत्व
 कर्तृत्वादेर्बोधभेदादेतस्य द्वितीयात्तृतीयादितत्पुरुषत्वेन
 पटभेदा सप्तदशैकपदार्थानि द्वितीयाद्यां विच्छिन्नापरपद-
 र्थबोधकसमासत्वादेर्भेदपटकस्य सुवचत्वात् । इयांस्तु
 विधेयो यदेतेषु भाव्यार्थान्येव द्वितीयादेरर्थः प्रायो
 घटकः पीठ परितः पुण्येन सुख गमाय विद्या दण्डा
 हटः गवां हन्त्या सम्भक्ष्योरा तिष्ठेयु तैलमिषादिभिषि
 तत्पुरुषस्याध्याप्यत्वात् सर्वसुखी गिरिकायः कुण्डल-
 हरण्यं घटान्यं कुवेरपतिः कर्मकुम्भ इत्यादौ तु
 तत्तद्विधेयविधेर्द्वितीयादितत्पुरुषः । ननु पामगत
 इत्यत्र गतो पामकर्मकत्वस्य राजपुरुष इत्यत्र च पुरुषे
 राजसम्बन्धस्यावगमो न पामादिपदेभ्यो सुप्रसुपः पार-
 ष्यात्, तद्गोपमज्ञानतोऽप्यन्यबोधत्वात् ससृष्टं पामगत
 इत्यादितः ससृष्टपामयोरभेदान्वयबोधोपपन्नः सम्भ-
 दधि पश्येत्त्यादिविषयं तत्रापि नामार्थयोरभेदान्वयबोधो-
 पयुक्तस्य नाम्नोः समासविभक्तिप्रतिपत्त्यनव्यापिषि
 त्वात् । नापि पामादिपदस्य पामकर्मकत्वादिनक्षकत्वात्
 अभेदान्वयसम्बन्धेन नामार्थान्वयबोधः प्रत्यतुल्यस्य
 नामोत्तरविभक्त्युपस्थाप्यत्वस्य तादृशप्रत्ययोपस्थाप्यत्वस्य
 वा गत्यादावसत्त्वात् । नच पामादिपदस्थितस्य पाम-
 कर्मकादेरेव तत्र गत्यादौ तादात्म्येनान्वय इति वाक्य-
 दादिकानामभनमेव साध्यत तत्पुरुषस्यापि समसमान-
 प्रदार्थयोरभेदान्वयबोधकत्वे कर्मधारयत्वापत्तेः पामं
 गतः राजः पुरुष इत्यादिविषयस्य समासस्यार्थकत्व-
 न्वापत्तेरेति चेन्न प्रत्ययान्ततत्त्वानामार्थस्यैव भेदेनान्व-
 यबोधः प्रति तत्त्वानामोत्तरप्रत्ययोपस्थाप्यतावास्तन्मतेन
 पामगत इत्यादौ पामादिपदस्थितपामकर्मत्वादेर्गत्यादौ
 भेदेनान्वये बाधकाभावात् । नचैव गतो पामेत्यत्रापि
 पामपदस्थितस्य पामकर्मत्वादेर्गत्यादौ भेदेनान्वयबोध-
 प्रसङ्गः प्रत्ययान्ततत्त्वानामोपस्थाप्यार्थस्याप्यवबोधसा-
 क्ताम् प्रत्येवोक्तगताद्वयतत्त्वानामोत्तरानामोपस्थाप्यत्वस्य

हेतवेन तदसम्भवात् । अतएवाह्वयपिप्पसीच्छेद इत्यादौ
 पूर्वपदप्रधानत्वेनानुविष्टस्य तत्पुरुषादेरन्त्यपदार्थानां
 विषयनोपभृतीनाम् अह्वयार्थे घटपटमठानामित्यादौ च
 सर्वपदप्रधानत्वेन हन्त्यानन्त्यपदार्थानां घटादीनां सुबर्धे
 ध्वन्य तथा बल्लगुडो द्राक्षेत्यादौ गुडादीनामपि बल्लजर्धे
 प्रकृत्यर्थस्य पदसमाप्ती नाम्नः मार्गबल्लजः विधानादिति ।
 ननु यदि नामार्थयोरपि भेदेनान्वयो व्युत्पन्नस्यैव
 पामगत इत्यादौ कर्मत्वादिसंज्ञेयं पामादेरेव गत्यादा-
 यन्योऽस्तु कृत पामादिगन्धस्य पामकर्मकत्वादिसंज्ञयेति
 चेत् सत्यं विषयव्यवधानां समाससमानार्थकत्वरक्षणाय
 तत्र लक्षणास्तीकारात् । भाऽस्तु वा पामादिपदस्य तत्कर्म-
 कत्वादौ लक्षणा कर्मत्वादिसंज्ञेयं चैव पामादेर्गत्यादायन्य-
 यसम्भवात्तथापि न क्षति पाम गत इत्यादिविषयस्यैव
 कर्मत्वादिद्वितीयाद्युपसम्मानवशादेव कर्मत्वादिसंज्ञेयं
 गत्यादौ पामाद्यन्यबोधकतया समाससमानार्थकत्वसम्भ-
 वात् पाममित्यादौ कर्मत्वादिसंज्ञेयत्वात्तथाप्युपरोधेन
 द्वितीयादे कर्मत्वादार्थकत्वात् । अतएवाष्टः पट इत्या-
 दावन्वयस्य अहरो दैत्य इत्यादौ विरोधिनः, अमिक्षुः मर
 इत्यादौ सहस्यस्य, अमिक्षुणो वाहुः पितृ इत्यादावपक्षस्य,
 अमिक्षुदरदरनरुण्या इत्यादौ सस्यस्य, वाचकेन भञ्-
 निपातेन स्त्राये प्रतियोगित्वादिसम्बन्धेनैव घटादेरनु-
 भावनेऽपि तत्त्वतस्तत्पुरुषे नाव्याप्तिः । पटस्याभाव
 इत्यर्थे प्रसक्तमञ्जा अव्ययीभाव एव समासः प्रमाणत्वे
 नापटं वर्त्तते इत्यादौव तत्र प्रयोगस्तत्पुरुषस्योत्तरपद-
 विच्छिन्नकत्वमित्यभात् इति उक्ता । प्रसक्तप्रजाप्यपट
 इत्यादिसत्पुरुष एव साधुर्भाव्ययोभावः भजतत्पुरुषविशे-
 षादपवादकत्वात् अतएव वादिनामविवाद इत्यादिकः
 किरणवत्यादौ पुषि प्रयोग इति तु पक्षधरमिषाः ।
 सुकृते चोत्तर कक्षो नचक्षेयं "द्वैते राजमातङ्गाक्षो-
 यामी दूरङ्गमाः । चैत्रो पामगतस्तत्र भैत्र कि कुक्षे-
 ऽधुना" इत्यादौ राजसम्बन्धादे राजादिपदस्यप्रत्ये
 वदेकदेशस्य राजादेशदा परानर्थो न स्यात् विधेयविषय
 इत्यादौ पूर्वोपस्थापितस्यैवार्थस्य परानर्थकत्वात् तदादिय-
 द्दानाम् "नहि प्रजावृत्तीव मे तं तस्मै देहि भव-
 वम् । गोबो मक्षिणुं च सोऽत्र आत्मादिर्बोध्यते तदा"
 नचैवम् "अन्येन कृत्वा निपादस्यपतिं याजयेदिति"
 इतो निपादानां स्वपतिरिति व्युत्पत्त्या न तत्पुरुषः
 परन्तु निपादः स्वपतिरित्यर्थे कर्मधारय एवेति विज्ञानो

क्रियाय विविधाः क्रियन्ते मोक्षकाङ्क्षिभिरिति' गीता ।
तदिति मङ्गाभिधानस्यार्थं व्यनभिसन्वाय च कर्मण
फलमित्यर्थं "तत्सत्यं च आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो"
छ. ०. ८. । तत्पदवाच्यार्थं तत्पदवाच्यार्थशब्दे उक्तं
गटा० अथ्ययी० अथ समाधानं । तस्य समीपम् उपतदम् ।
तदर्थं हि० स अर्थोऽयम्, तस्मै इदं वा "अर्थेन सह नित्यं
समासो विशेष्यनिष्ठता चेति" वार्ति० समासो यः । तत्-
प्रयोजनके २ तदुद्देश्यके "अन्ते वासो वाद्योतदर्थेषु धर्मज्ञ
त्येयं योजनेह इति" दा० त० आपस्तम्ब ।
इत्यादिभिरेव तत्पदप्रयोजने च ततो भावे व्यञ् । तादर्थ्यं
तत्पदप्रयोजनकत्वे । "तादर्थ्यं चतुर्थी" सप्तमं यो० ।

तदनन्त्यत्वं न० तद्योरनन्त्यत्वं । तयोर्भेदाभावे "तदनन्त्यत्वं
चारम्भण्यशब्दादिभ्यं" गा० सू० ।

तदन्यवाधितार्थप्रसङ्गः ५० तदन्यं वाधितार्थस्य प्रसङ्गः ।

प्रमाणवाधितार्थस्य प्रसङ्गरूपे प्रमाणवाधितार्थप्रसङ्गा
परम्पर्यादे तर्कभेदे । तत्सखरूपादि "स चायं तर्क
पञ्चविधः आत्मन्यन्योन्यान्वयचक्रकानपस्याप्रमाणवा-
धितार्थप्रसङ्गभेदात् इति" विमल्य आत्मन्यन्योन्यान्वय-
यिष्या जगदीशेशोक्तं यथा उक्तं चतुष्कान्यं प्रसङ्गः
प्रमाणवाधितार्थप्रसङ्गः । सोऽपि द्विषो व्याप्तिप्रसङ्गको
विषयपरिचोपकय तत्वाद्यो यथा धूमो यदि वज्रिभ्यभि-
चारी स्यात्तदा ज्ञेयो न स्यादिति । द्वितीयस्तु पूर्वतो
यदि निर्वह्नि स्यान्निर्वह्णं स्यादित्यादि" । विषयस्य व्यभि-
चारगृह्णानिष्ठतिहारा निश्चायकत्वेन परिचोपकत्वम् ।

तदर्थेण न० तस्य स्वीकृतं निश्चिप्रसङ्गार्थं प्रत्यक्षम् । नि-
श्चिप्रसङ्गस्य निश्चिप्रसङ्गार्थे । इति । तस्यार्थे च ।

तदा अथ० तस्मिन् कावे तदुद्देश्यं विभक्तित्वात् अथ ।
तस्मिन् कावे इत्यर्थे । "तदा विधिः कृण्वन्तं
विधोरपि" मेघ० ।

तदात्मन् ५० स आत्मा यस्य । तत्सखरूपे २ तदभिधे च ।

तस्य भावः व्यञ् । तादात्म्यं अर्थे "क्रमिकं यत्प्राम-
युग्मेकार्थं स्यादर्थोपपन्नम् । तादात्म्येन भवेद्देशं सदा
कर्मधारयः" शब्द० प्र० ।

"अर्थेदसादात्म्यं तच्च सखरूपसाधारणो धर्मः ।
असाधारणस्य त्रैकमालङ्घित्वम् । एकमालङ्घित्वस्य
असाधारणमधिकरण्यप्रतियोगिगृहित्वोभयसम्बन्धेन भेद-
वृष्टिश्च यत्तदव्यक्तम् । इत्येकमालङ्घित्वमर्थं एव विशेषण-
विभक्त्यर्थं । इति च तत् प्रकृत्यर्थं संवर्गानुदीयता

आधारादीनां सख्यकाशीनत्वं स्यात् एवमनुयाजना-
स्तोत्रार्थे तद्वर्तमानां सख्यकाशीनां सख्यकाशी-
धर्मत्वादिना सामान्यप्रत्यक्षत्वा सुशेयत्वेव । अर्थेदस्य
सख्यतामते योतादशानुगतभेदस्य तदालम्बित्वम् । तत्-
द्व्यङ्गित्वावच्छिन्नभेदाभावकृतस्य विशेष्यं तस्यात्वे घटो
न नील इत्यादि वाक्यजन्यबोधे प्रतियोग्यतायाः बो-
धस्ययोग्यतावित्तिन्यायेन तादशानुगतसम्बन्धावच्छिन्न-
प्रतियोगिताकाभावा एव भावेऽनु मोक्षादिवृत्तिप्रति-
योगिताकैकाभावा । तथा हि तादशैकैकावभावा ताव-
प्यर्थे प्रवृत्तस्य नीलोपि न नील इति वाक्यस्य
प्रामाण्यं स्यात् व्युत्प० गटा० "सम्बन्धो निधोभेदा-
दात्मम् तच्च तत्सत्तातिरिक्तसत्ताकत्वाभावा" वेदा० प०
"तदात्मनीपि निमित्तमानये तद्विधेयत्वे तदात्मनि
जगत्प्रवेष्टात् । न हि घटः पटात्मनेन घटसख-
पादम्यसदात्मा विहितः स्यात् यदि तु तादात्म्यं नाभा-
भेदात्त्यो धर्मं कश्चिदप्येते च घटपटाद्यधिकरणतया
निमित्त्यते तदा संवर्गाभाव एव स्यात् । तस्माद्विशेषण-
तदात्मनर्तकं जगदिति बोधनराभाव इति । श्रीह-
र्षस्यशब्दे अन्वयान्वाभावसख्यत्वेन उक्तम् ।

तदात्वं न० तदेत्यस्य भावः तदा+त्वं । तस्मात् अत्रः ।
"तदात्वायतिष्ठयुक्तं सन्निर्देशो द्विचक्षुः । "तदात्वे
चास्तिका भीष्मा तदा सन्निधौ समाचरेत् "आवर्त्ता-
युग्मोपसृष्टात्वे चिप्रनिधयः" इति च ननु ।

तदादितदन्त्याय ५० न्यायभेदे अन्तर्गतस्य कर्त्तव्यत्वे शा-
स्त्रतः प्राप्ते आदिभूतस्योत्कर्षेण भिन्नमनोपक्षे न्यायभेदे ।
स च न्यायः ज्ञेयः पञ्चमस्य प्रथमे पादे दर्शितो यथा ।
अन्वीयोमीयपयो न्युते "तिष्ठन् पशु प्रयजनीति" ।
अथ प्रकृतो पशुमारणानन्तरं हविष्प्रासादिते
पश्यात् प्रयाजादय इत्यन्ते इति विज्ञानाविज्ञापि पशु-
मारणानन्तरं हविष्प्रासादिते प्रयाजा प्राप्ता ते च
तिष्ठन्निमित्तं वचनात् कोषस्यैव पशौ अपलप्यन्ते ।
तथा सयनीयपशौ अनुयाजनास्तुर्ध्वः न्युते यथा अग्नि-
काभादूर्ध्वं अनुयाजोत्तरनीति । अथ सयय । प्रयाजमा-
तस्तोत्रार्थं प्रयाजाद्यङ्गकलापस्थापकः अनुयाजाद्य-
ङ्गकलापस्तोत्रार्थो वा इति । नृतयोरेव प्रयाजानुया-
जयोः परकर्मोक्तमर्थं ननु तदादालकलापयोस्तदङ्गप्रयाजा
पूर्वभाविनासाधारणमन्त्रादीनां तदाद्यापकर्मत्वान्तर-
हितत्वेन प्रयाजकाशीनत्वं न स्यात् प्रयाजनात्पश्चेत् इ

भासते । तादृशस्य धर्मस्यैव तत्त्वत्वादिरूप एव । अपूर्वव्यक्ति-
निष्ठ तादृशधर्मस्य विशेष्य ज्ञातुमशक्यत्वेऽपि एकमात्रवृत्ति-
भाव स्यात् । एवमनुयाजमात्रोक्तत्वे तद्वद्भाविना सूक्त-
वाक्यसम्प्रदायादीनामुक्तत्वात् प्रधानसन्निधिर्न विलुप्यते
तस्मात् प्रयाजमात्रस्योक्तत्वं तथा च सूत्रम् “अङ्गानां
मुख्यकालत्वात् यथोक्तसूक्तं स्यात्” । अङ्गानां मुख्य-
कालकृतं व्यत्वानुरोधात् यथोक्तस्यानुयाजमात्रस्योक्तत्वं
इति प्राप्तेः सूत्रम् । प्रकृतियामेव सक्रमपदार्थानुष्ठानस्य
लक्षणात् विज्ञातावपि सक्रमाणां पदार्थानामतदेवात्
क्रमरूपाङ्गभावस्यान्याव्यत्वात् उत्तरकालकृतं व्यकर्मपदा-
र्थस्यानुपस्थित्यानुष्ठानविलोपापत्तेः तदुक्तम् पूर्वोक्तोप-
स्थितं कार्यमुत्तर क्रमेणोदनात् । प्राप्तं तदन्यथा
भव क्रमोपाहित्वयते” । तस्मात् प्रयाजापकर्षे तदङ्ग
कर्मपस्थापकर्ष, धनुयाजोक्तत्वे तदाद्याङ्गकलापस्योक्-
त्वं इति तत्त्वज्ञौ । धनया दद्यात् भासिकानां
सक्रमाणां करणे उत्कर्षापकर्षौ कल्पनीयौ ।

तदानीम् अथ । तस्मिन् काले तदुदासीनं विभक्तित्वात्
अ । तदेत्यर्थः । “तदानीमपि पार्श्ववर्तिनाम्” भागः
५।२।११ तत्र भव अतुल्यं च । तदानीन्तनं तत्र भवे
ति । स्थित्या स्त्रीम् ।

तदाप्रभृति लि० तदा तत्कालः प्रभृतिरादित्यस्य तदा-
गन्तव्यस्य प्रसम्यर्थदत्तेरपि कथाञ्चित् प्रथमार्थवृत्तिता । तत्
कालादिके “तदाप्रभृत्येव विस्तृतसङ्ग” कुमा० ।

तदासुखे लि० तदा सुखं यस्य । प्रारब्धे ।

तदित् लि० तदेति इण-किप् सूक् । तद्विषयके स्त्रोत्रे ।

“वयस्य त्वा तद्विद्या” ऋ० ८।२।१६ यद्विषयकं स्त्रोत्रं
तदित् तदेवाद्यः प्रयोजनं येनाम्” भा० ।

तद्वत् लि० तत् गत । १ गतपरे २ तदासङ्गे च । तद्वत्तेनैव
मनसा” रामा० वा० २।२०। “शुचिस्तद्वत्मानस” गीता

तद्गुण लि० तस्य गुण इयं गुणोऽस्य । १ तत्तुल्यगुणके
२ अर्थात्तद्वत्तत्वे ३ १६६ ४ ० लक्षणाद इत्यम् । इतः ।
१ तस्य गुणे २ । “तद्गुणसारत्वात्” शा० सू० । तत्र
प्रधाने गुणं विशेषणम् । ३ प्रधानविशेषणे तद्गुण-
सविज्ञान ।

तद्गुणसंविज्ञान ३० तत्र यद्वद्गोत्रो गुणस्य गुणीभूतस्य
विशेषणस्य सविज्ञान विशेष्यपारतन्त्र्येण बोधनं यत् ।
व्याकरणोक्ते यद्वद्गोत्रोऽसमासभेदे । भवति च सम्बन्ध-
भावयेत्यादौ गुणीभूतस्य कर्मस्थानानयने पारतन्त्र्येणा-

न्ययबोधः । शब्द० प्र० सप्तमे तद्वत्तत्वादिप्रसङ्गा
प्राचीनमतसिद्धमप्युक्तं यथा “तदतद्गुणसविज्ञानौ
हौ भेदौ तदादिन । विप्रश्नस्य विशेष्यो यस्त-
द्विशेष्यकबोधकत्वं” । तद्गुणसविज्ञानोऽतद्गुण-
सविज्ञानस्य वद्वद्गोत्रो भेदौ । तत्र विप्रश्न-
वाक्यस्य विशेष्यविधया प्रत्याख्योयोऽर्थस्तद्विशेष्यक-
बोधकद्वन्द्वमीहि तयोरादिमतद्वन्द्वसविज्ञानस्य
स्वार्थगुणीभूतस्य सम्यग्विशेष्यविधया विज्ञानं यस्मा-
दिति व्युत्पत्त्या सान्वयसप्तकत्वात् । तद्वत्तत्वात्तद्गुण-
सविज्ञानचरम इत्यर्थोक्तव्यते । घटस्वरूपः पदार्थ इत्या-
दितोहि घट स्वरूप यस्येति विप्रश्नस्येति स्वरूपा-
भिन्नघटसम्बन्धित्वेन घटाभिन्नस्वरूपसम्बन्धित्वेन
वा विप्रश्नविशेष्यं कलसमेव विशेष्यविधया बोध्यते
घटस्य स्वरूप यस्मादिति विप्रश्ने च विप्रश्नस्य यद्विशेष्यं
ततोऽन्यदेव स्वरूपस्वरूपाभिन्नघटसम्बन्धित्वेन । कुटादि-
गण इत्यादिरपि कुट आदित्येति व्युत्पत्त्या कुटा-
भिन्नस्य स्वार्थिकव्यवस्थाधर्मिणः सम्बन्धित्वेन घात-
नरमिव कुटमपि बोधयस्तद्गुणसविज्ञान एव वद्व-
द्गोत्रो । प्राचा मतेन तद्गुणसविज्ञानवद्वद्गोत्रिस-
न्यथा निर्वृतिः । “यः स्वार्थघटकार्यस्य स्वार्थान्वयिनि
बोधने । अतुल्यो वद्वद्गोत्रि स तयोरेवमादिनः” ।
यो वद्वद्गोत्रि स्वार्थस्यान्वयिनि स्वार्थघटकार्यार्थ-
स्यान्वयबोधने समर्थः स तयोस्तदतद्गुणसविज्ञान-
नयोरादिन । सम्बन्धमानय हारण्योव पक्षे व्यादौ
हि वद्वद्गोत्रिर्लक्ष्यस्वरूपसम्बन्धिनः स्वपीवाद्यदिहार-
सम्बन्धिनस्य स्वार्थस्यान्वयिनि कर्मत्वादौ स्वार्थघटकी-
भूतस्य तादृशकर्महारादेरपि व्युत्पत्तिवैचित्र्येणास्वय-
बोधने समर्थ इत्येव विधे एव तद्गुणसविज्ञानसाक्षिण
एव चार्थादतद्गुणसविज्ञान । यथा दृष्टसागरमानय
इत्यादाविति

तद्विन् न० कर्म० । “तस्मिन् दिने । तद्विन् स्यादनध्यायं
यत तत्र न कारयेत्” मल० त० । १ दिनमध्ये २ प्रतिदिने
च मानम् अथ । शब्दार्थं चि० ।

तद्विन् लि० तदेव घनं यस्य । इत्यप्ये हेमच० स हि
सर्वमेव घनमप्युपगतयापघातं व्याप्तिं तद्विन्त्वमेवामि-
त्यन्यते कर्म० । २ तस्मिन् घने न० ।

तद्विन् लि० स घर्म यस्य अन्वि स्यात् । तथाभूतघर्म-
युक्ते । “व्याप्तिस्तद्विन्त्वमेव तत्साधुकारिणु” पा०

तद्विषयं त्रि० तथै हितम् । तथै हिते । श्रुत्वाकरणेन
प्रत्ययभेदे पुनः । 'तद्विषयः ४१॥७६ पा० छन्दोपा-
धिकृत्य "यूनक्ति" इत्यादिना पञ्चमाध्यायसमाप्ति
यावदे प्रत्यया विहितान्ते तद्विषयस्यका ।

गङ्ग० प्रका० तल्लक्षणादिकस्य यथा

"विभक्त्यादिलिङादित्यः प्रत्ययकञ्चित् मतम् । नामप्रक-
तिको नैवमतिव्याप्तादिदोषतः । "विभक्तिधात्यस्य
भूतोऽस्यः प्रत्ययकञ्चित् । वृत्तक इत्यादौ च्छुत्वाद्यर्थकः
कादिरपि तद्विषयवेति । तद्व्यत्ययेनापि प्रत्यय विभेदय-
न्यन्ते । नामप्रकृतिकप्रत्ययस्यन्तु न तद्विषय सञ्चय
विभक्तौ क्वादादौ आतिव्याप्ते पचतितराभिव्यक्तौ तरा-
भावाव्याप्तेयम् । विभजते । "तस्यापत्य तद्विषयस्यकञ्चित्
युतेन्दुमान् । कालक्षया तेन रक्त तस्य च्छुत्वाद्यर्थक-
तत् । अधीते वा देवतास्य सैवमाटीन् यथायथम् ।
योधयद्विधानयोः कञ्चित् स्यादनेकधा" तेनास्य क्लीबस्य
नपि "तद्विषयस्याचामादे" । "तद्विषयस्यैविभक्ति"
पा० । "समासतद्विषयतां यत्किञ्चिदुपदर्शकम् । गुणप्र-
धानभावे च तस्य दृष्टो विषय्यम्" हरिकारिका । स च
तद्विषयो द्विविधः तल्लक्ष्यार्थमिच्छार्थक्येति भेदात् ।
तद्वत्त पु० तस्मिन् वच्यमानम् । १।याणभेदे "सुरप्रतद्विषय-
न्दुनारायणस्य तद्विद" हेम० । अथ स्त्रीत्योक्तिं प्राप्ता-
दिश्री "पुमान्" इत्यधिकारे "देवतारात्मसर्गगिरिसुहृन्म-
क्षेय दत्त क्षम भुज कण्ठ पङ्क गणपद्भूमिधाननि"
पा० "पुस्ते समेदातुचरा सपथ्याया सुराचरा ।
सर्गयोगाग्निमेवास्त्रिङ्गुकाकाशिशरारय" अम० च पुस्तेन
तद्भाव पु० तस्य भाव आसाधारणधर्मः प्राप्तिर्वा । तस्यासा-
धारणे धर्मे यथा बटे घटत्वम् । गोमौल्यम् । शतद्रूपप्राप्तौ
च "अभूततद्भावे चि" "पयसस्तद्भावात्" कात्या० श्रौ०
४।१।२१ सू० । अतः तस्मिन् भाव तद्विषयकचिन्तने
"सदा तद्भावभावित" गीता ।

तद्भाज पु० तस्य राजा टच् । तस्य नृपतौ शतदर्थमिहिते
तद्विषयप्रत्ययभेदे च । "ते तद्भाजा" पा० ते अजादय-
स्तद्भाजस्यकाः स्यु "अजादयस्तद्भाजाः" पा० "पूगात्
अज इत्यादयश्च तद्भाजस्यका स्यु" वि० कौ० ।
तद्भाजस्य वक्षुप अस्त्रियाम् लुक् ।

तद् अथवादे मोक्षे च शौ० पर० अक्ष० सेट् इदित् । तद्विषय-
अतन्द्रीत् । तन्द्रा

तद्राष्ट्र(च्) त्रि० तद्विषयि गच्छति पूजयति वा-अनुच्-नतो

पूजाया वा किप् टेरद्रादेश पूजार्थत्वे न मन्त्रोप ।
तद्राष्ट्रानिनि शतपुञ्जके च ।

तद्वत् अथ० तेन तृष्ण या तृन्वा वा चेत् क्रियेत्यर्थे वति ।
तत्तुमद्वगक्रियापति । तस्येव तत्त्वेय या इत्यर्थे वति ।
तत्तुम्येऽर्थे यथा तद्वत् शिष्य विभुता, तद्वत् शिष्ये भक्ति-
रित्यादि । "तद्वत्तादगि च स्थितम्" साङ्गानुश्रवम् ।
"चित् यथायथवृत्ते व्याख्यादिभ्यो विना यथा छाया ।
तद्विना विभेदेन तिरते निराश्रय सिकम्" "पुरुषस्य
मोक्षार्थं प्रयत्नं तद्वद्व्यक्तम्" सा० का० । "सप्तवेदे-
हको तद्वत् प्रातिनोभ्योऽपि जन्मनि" मनुः । तद्वत् अथ०
मनुष्यं मय्य व । अतद्विषये त्रि० "तद्भाजोको वा
गङ्गाय" काव्य० प्र० "द्रव्याणि तद्विषयं प्रयत्नस्ये" ।
"अथ वा तत्प्रकारं यज्ज्ञानं तद्विषयेप्यत्र" भाषा०
स्त्रियां ङीप् । तस्य भाव तत् । तद्वत्ता तद्विषयत्वे
स्त्री "पदार्थे" तत् तद्वत्ता योग्यता परिकीर्तिता भाषा० ।

तद्विषयं त्रि० सा विधा प्रकरो यथ्य । तत्प्रकारे "धर्माधी-
यत् न स्यातां शुश्रूषा यापि तद्विधा" मनुः । "क तद्वि-
षाय क च पुण्यलक्षणा" कुमा० ।

तन विस्तृतौ तमा० उभ० सङ्ग० सेट् । तनोति तद्वत् अतानीत्
अतनीत् अतत अतनित ततान तेनद्व तेने । उदित्
तनित्वा तान्वा । तत पितान । "तनोति भागोः
परिवेपकैतपात्" भेष० । "व्याचार्यस्तनुते विदितमिमा-
दायभागस्य" । दायभागटीका "ततान सोपानपरस्पर-
मिव" रघु । "यस्य तस्य विना धर्मो तेनेति करण-
विना" उद्भट । "तेनिरिदमिच्छितेषु तद्वत्" माघ
"य तदीं तमोभिरभिगम्य तताम्" माघ "तन्वता
प्रथमतोऽपि रागम्" माघः ।

अति+अतिशयविस्तारे । अतितत् । "तन्वतोऽतितता-
तितत्" माघः ।

वि+अति+अतितकारेण विस्तारे आत्म० "वियति व्यस्त-
न्वातां भूर्भो हरिपयोनिधी" भट्टिः । [५।१।१७ अ० ।
अधि+आरोप्य विस्तारे । "धनुरधितनोति" शत० ब्रा०
अतु+अन्ततयिस्तारे पञ्चाद्विस्तारे च "परिपाख्याततुयादेन
धर्मः समातमः" भा० शा० १११ अ० ।

अप+अधोविस्तारे । अपतानक ।

अतु+अन्ततयिस्तारे "विशाखसूत्रायत पवनाभ्योदधारिचम्"
हरिव० द्द अ० ।

आ+दीर्घतया विस्तारे । आतानः (टाना देवोवा) इत्यन्तः

विस्तारे च "भीषीं घनुषि चातता" रघु । यदुत
पुनरात्मानुष्कृतिमोषणं मायामयभोगैश्वर्यमेवातनुत"
भाग० ५।२४।२२ "इदं ते लोभान्मयं चेदित चेतसि
अमत्कारमातनोति" प्रबोध० च० । [किरणायली ।
वि+धा+विशेषेण विस्तारे । "व्यातेने किरणायलीसुदयन"
उद्गु+उद्गुतो विस्तारे उत्तान० ।

प्र+प्रबोधेण विस्तारे । "कल प्रकल्प्य पूर्वं हि ततो यत्त
प्रतावतं" भा० शा० ८६।१ श्लो० । "तदुरीक्षन्व लति-
भियांचस्यत् प्रतायो" माघ । पक्षे प्रतन्यते ।

वि+विशेषेण विस्तारे वितानः (पङ्कजं देवोया) "यथा लूता
आतागवितानाध्वानिति" वेदान्तप्र० ।

सम्+सम्बन्धविस्तारे सन्तानः सन्तति सन्ततम् "सन्तता
शुशुभे भूमि" रामा० स० १४ अ० ।

तन उपकारे चक्रायां व्याघाते च या०चुरा० उभ० पक्षे व्या०
सक० शब्दे सक० सेट् । तानयति ते तनति अतीतनत् त
अतागोत् अतनीत् । व्युपसर्गात् दैव्ये सक० दीर्घीक-
रणे सक० । वितानयति दीर्घो भवति दीर्घं करोति
वा । "वितानयति य कीर्त्तिं वितनन्मलं यशः" कवि-
रहस्यम् "अयं वेदे गणव्यात्वसात् दिवा" "घोषा घोषा-
दिद्राव तनयति ब्रुवाण" ऋ० ६।१८।२ । "तनयति
शब्दं करोति" भा० । चौरादिकस्य अदन्तत्वमिति तन-
यितुपदार्थे साधवः तनयितुशब्दे इयम् ।

तनय प्र०स्त्री० तनोति कुलम् तन-कयन् । १।३। २।३। ३।३। ४।३। ५।३। ६।३। ७।३। ८।३। ९।३। १०।३। ११।३। १२।३। १३।३। १४।३। १५।३। १६।३। १७।३। १८।३। १९।३। २०।३। २१।३। २२।३। २३।३। २४।३। २५।३। २६।३। २७।३। २८।३। २९।३। ३०।३। ३१।३। ३२।३। ३३।३। ३४।३। ३५।३। ३६।३। ३७।३। ३८।३। ३९।३। ४०।३। ४१।३। ४२।३। ४३।३। ४४।३। ४५।३। ४६।३। ४७।३। ४८।३। ४९।३। ५०।३। ५१।३। ५२।३। ५३।३। ५४।३। ५५।३। ५६।३। ५७।३। ५८।३। ५९।३। ६०।३। ६१।३। ६२।३। ६३।३। ६४।३। ६५।३। ६६।३। ६७।३। ६८।३। ६९।३। ७०।३। ७१।३। ७२।३। ७३।३। ७४।३। ७५।३। ७६।३। ७७।३। ७८।३। ७९।३। ८०।३। ८१।३। ८२।३। ८३।३। ८४।३। ८५।३। ८६।३। ८७।३। ८८।३। ८९।३। ९०।३। ९१।३। ९२।३। ९३।३। ९४।३। ९५।३। ९६।३। ९७।३। ९८।३। ९९।३। १००।३।

१।३। २।३। ३।३। ४।३। ५।३। ६।३। ७।३। ८।३। ९।३। १०।३। ११।३। १२।३। १३।३। १४।३। १५।३। १६।३। १७।३। १८।३। १९।३। २०।३। २१।३। २२।३। २३।३। २४।३। २५।३। २६।३। २७।३। २८।३। २९।३। ३०।३। ३१।३। ३२।३। ३३।३। ३४।३। ३५।३। ३६।३। ३७।३। ३८।३। ३९।३। ४०।३। ४१।३। ४२।३। ४३।३। ४४।३। ४५।३। ४६।३। ४७।३। ४८।३। ४९।३। ५०।३। ५१।३। ५२।३। ५३।३। ५४।३। ५५।३। ५६।३। ५७।३। ५८।३। ५९।३। ६०।३। ६१।३। ६२।३। ६३।३। ६४।३। ६५।३। ६६।३। ६७।३। ६८।३। ६९।३। ७०।३। ७१।३। ७२।३। ७३।३। ७४।३। ७५।३। ७६।३। ७७।३। ७८।३। ७९।३। ८०।३। ८१।३। ८२।३। ८३।३। ८४।३। ८५।३। ८६।३। ८७।३। ८८।३। ८९।३। ९०।३। ९१।३। ९२।३। ९३।३। ९४।३। ९५।३। ९६।३। ९७।३। ९८।३। ९९।३। १००।३।

तनयितु प्र० चु० सन-शब्दे इत्तु प्र०स्त्री० सलोपः अदन्तचुरा०
तन-शब्दे इत्तु साधवः । १।३। २।३। ३।३। ४।३। ५।३। ६।३। ७।३। ८।३। ९।३। १०।३। ११।३। १२।३। १३।३। १४।३। १५।३। १६।३। १७।३। १८।३। १९।३। २०।३। २१।३। २२।३। २३।३। २४।३। २५।३। २६।३। २७।३। २८।३। २९।३। ३०।३। ३१।३। ३२।३। ३३।३। ३४।३। ३५।३। ३६।३। ३७।३। ३८।३। ३९।३। ४०।३। ४१।३। ४२।३। ४३।३। ४४।३। ४५।३। ४६।३। ४७।३। ४८।३। ४९।३। ५०।३। ५१।३। ५२।३। ५३।३। ५४।३। ५५।३। ५६।३। ५७।३। ५८।३। ५९।३। ६०।३। ६१।३। ६२।३। ६३।३। ६४।३। ६५।३। ६६।३। ६७।३। ६८।३। ६९।३। ७०।३। ७१।३। ७२।३। ७३।३। ७४।३। ७५।३। ७६।३। ७७।३। ७८।३। ७९।३। ८०।३। ८१।३। ८२।३। ८३।३। ८४।३। ८५।३। ८६।३। ८७।३। ८८।३। ८९।३। ९०।३। ९१।३। ९२।३। ९३।३। ९४।३। ९५।३। ९६।३। ९७।३। ९८।३। ९९।३। १००।३।

तनस् प्र० तनोति वंशम् तन-अयन् । पौत्रादौ "सा शेषसा
सा तनसा" ऋ० ५।७।१४ । "तनसा पौत्रादिना" भा०

तना स्त्री तन-अच् टाप् । धने निषण्डु ।

तनादि प्र० पा० धातुपाठोक्ते धातुगणे । स च धात-

पाठे धोपदेवेन तत्सूचकं द इत्यनुबन्धयुक्ततया पठित० ।
"तनादिहज्जभ्यत्" । "तनादिभ्यस्तथासोः" पा० । तनादौ
गणे पठित० ठक् । तानादिक तद्गुणपरिते धातौ ।
तनिका स्त्री तन्यते धातुनामनेकार्यत्वात् षध्यने अयथा
करणे इन् सञ्ज्ञाया कन् कापि अतइत्त्वम् । बन्धन-
रञ्जौ शब्दार्थचि० ।

तनिमन् प्र० तनोर्भाष तनु+इमनिच् । १।३। २।३। ३।३। ४।३। ५।३। ६।३। ७।३। ८।३। ९।३। १०।३। ११।३। १२।३। १३।३। १४।३। १५।३। १६।३। १७।३। १८।३। १९।३। २०।३। २१।३। २२।३। २३।३। २४।३। २५।३। २६।३। २७।३। २८।३। २९।३। ३०।३। ३१।३। ३२।३। ३३।३। ३४।३। ३५।३। ३६।३। ३७।३। ३८।३। ३९।३। ४०।३। ४१।३। ४२।३। ४३।३। ४४।३। ४५।३। ४६।३। ४७।३। ४८।३। ४९।३। ५०।३। ५१।३। ५२।३। ५३।३। ५४।३। ५५।३। ५६।३। ५७।३। ५८।३। ५९।३। ६०।३। ६१।३। ६२।३। ६३।३। ६४।३। ६५।३। ६६।३। ६७।३। ६८।३। ६९।३। ७०।३। ७१।३। ७२।३। ७३।३। ७४।३। ७५।३। ७६।३। ७७।३। ७८।३। ७९।३। ८०।३। ८१।३। ८२।३। ८३।३। ८४।३। ८५।३। ८६।३। ८७।३। ८८।३। ८९।३। ९०।३। ९१।३। ९२।३। ९३।३। ९४।३। ९५।३। ९६।३। ९७।३। ९८।३। ९९।३। १००।३।

तनिष्ठ लि० व्ययमनयोरतिशयेन तनु तनु+इउन् ङिङ्
झाव । द्वयोर्भ्यो एकस्मिन् अतिशयेन तनौ । वेदे
बहुभ्यो निबृंरण्येऽपि इउन् । बह्वना मध्ये एकस्मिन्,
अतिशयेन तनौ च "एतेषा लोकाना अन्तरिक्षलोक-
स्मिन्" शत० ब्रा० ७।१।२।२० । लोके तु तन्नाथे
इयसन् तनीयानित्येव ।

तनीयस् लि० बह्वना मध्येऽयमतिशयेन तनु इयसन्
ङिङ् । बह्वर्ना मध्ये एकस्मिन् अतिशयेन तनौ
"पञ्चपञ्चामि तनीयासीय" शत० ब्रा० ८।७।२।१ स्त्रिया
ङीप् ।

तनु स्त्री तनोति कर्म काश्यं या तन-उन् । शरीरे अमर-
श्चचि राजनि० । "तनुभिरपतवस्ताभिरटागिरीय"
शकु० । "तनौ मसुस्तल न कैटभद्विपः" "वभार वाप्येदि-
गुणीकृत तनु" माघ० । वा ऊह । तनुः इत्यपि तन्नाथे
तनुज० । १।३। २।३। ३।३। ४।३। ५।३। ६।३। ७।३। ८।३। ९।३। १०।३। ११।३। १२।३। १३।३। १४।३। १५।३। १६।३। १७।३। १८।३। १९।३। २०।३। २१।३। २२।३। २३।३। २४।३। २५।३। २६।३। २७।३। २८।३। २९।३। ३०।३। ३१।३। ३२।३। ३३।३। ३४।३। ३५।३। ३६।३। ३७।३। ३८।३। ३९।३। ४०।३। ४१।३। ४२।३। ४३।३। ४४।३। ४५।३। ४६।३। ४७।३। ४८।३। ४९।३। ५०।३। ५१।३। ५२।३। ५३।३। ५४।३। ५५।३। ५६।३। ५७।३। ५८।३। ५९।३। ६०।३। ६१।३। ६२।३। ६३।३। ६४।३। ६५।३। ६६।३। ६७।३। ६८।३। ६९।३। ७०।३। ७१।३। ७२।३। ७३।३। ७४।३। ७५।३। ७६।३। ७७।३। ७८।३। ७९।३। ८०।३। ८१।३। ८२।३। ८३।३। ८४।३। ८५।३। ८६।३। ८७।३। ८८।३। ८९।३। ९०।३। ९१।३। ९२।३। ९३।३। ९४।३। ९५।३। ९६।३। ९७।३। ९८।३। ९९।३। १००।३।

तन्नपात् अग्नि यहा तनोति भोगानिति तन्
भौक्षणा नपात् पौत्र एतस गो पयो जायते पयस
आज्यमिति एत तन्नपादा" वेदटी० निरुक्ते अथ
निरुक्तं गीता यथा "तन्नपादाज्य भवति नपादित्यन-
नन्नाया प्रजाया नामसेय भवति गौरा
तन्नरुच्यते तता अस्या भोगाभ्या पयो जायते, पयस
आज्य जायते । अग्निरिति शाकपणिगोऽत्र तन्
उच्यते तत अग्निरित्ये ताभ्य ओषधिवन्त्यतयो जा-
यन्त ओषधिवनस्पतिभ्य एव जायते । तस्येव भवति ।

"तन्नपात् पय अतस्य यानात् भक्ष्यसमस्तस्य दद्या
मुजिष्ठ" निरु० ८।६। अन्यदृष्टके दद्याजभेदे च ।

तन्नपादाग्नय वसिष्ठगुणकात्रिभ्रप्रगजज्यमिन्द्रा
प्रयाजेषु द्वितीय वसिष्ठादीनां तु प्रयाजसो द्वितीय इति
भेद यथोक्त आशु० श्री० १५।६ "प्रयाजैरिति" "पञ्चैते
भवन्ति" पञ्चवचनं नरागस्य तन्नपादा ह्यसुष्यायण-
व्यापि पञ्चैव भवन्ति न पण्डेयेयमर्थम् । एत इति वचनम्
अत्र पठिता यत्रैते तन्नपादाग्नयस्योरस्यतरेण सप्त पञ्च
भवन्ति नापठितेन सहेत्येयमर्थम् नारा० । ये यजामहे
इत्युपक्रमे "समिधं अग्ने आज्यस्य अन्तु २ वीक्ष-
यति वषट्कारः १५ छ० । "इति प्रथम" १६ छ० ।
'अयं प्रथमः प्रयाजः' नारा० "तन्नपादन आज्यस्येति
वेत्ति" द्वितीयोऽन्यात्र वसिष्ठगुणकात्रिभ्रप्रगजज्येभ्यः ।
२। छ० । "नरागसो अग्न आज्यस्य वेत्ति" तेषाम् २२।
छ० "वसिष्ठादीनामय द्वितीय" नारा० "इतो अग्न आ-
ज्यस्य व्यन्ति" द्वितीय । २५ छ० । "सर्वेषामिति शेषः"
नारा० "वसिष्ठेन आज्यस्य वेत्ति" चतुर्थे आग्नये पञ्चने
स्याज्ञासु स्वाहासुमिति" २४ छ० इत्यादि । वसिष्ठादिभि
ज्ञाना समिध्यागतन्नपादाग्न इडोयाग वसिष्ठ्याग स्वा-
हाकारयाग इत्येते प्रज्ञेय प्रयाजा इत्यन्वयेयम् । वसि-
ष्ठादीना तन्नपादस्याने नरागस्य इति भेद । अतएव
श्रुतौ "समिधो यजति तन्नपात यजति इडो
यजति वसिष्ठयजति स्वाहाकार यजतीत्येव पक्ष पठिता
वसिष्ठादिभिन्नपरतया व्यख्यायता । "बभार वायुहिंशुषी
कृत तन्नस्तन्नपादु घ्नपितानमाधिका" माध । "तन्
न पातयति जाडरूपेण धारयसीति" मल्लि० ।

तन्नमृ न पातयति नम्रा इत० । वायौ तनोति तन्
परमात्मा आकाशस्य पुनो वायुस्य नम्रा पौत्र
वायुश्च आत्मजाताकाशजातत्वात् ब्रह्मपौत्र "एषाहा

एतस्यादात्मन आकाशः सम्भूतः आकाशाद्वायुः" इति
श्रुतेस्तस्य तथात्वम् । "तन्नमृ रेव शाकुरस्येति
यो व' अर्थं पठत एष तन्नपादाकार सोऽयं
प्रजानामुपद्रष्टा प्रविष्टस्त्वामिहो प्राणोऽनौ" शत० वा०
१।४।५। "तन्वा देहस्य नपातयिता रक्षको देशस्तन्नमृ
अथवा सर्वतनूरात्मा प्रजापति तस्याकाश पुत्र तत्
पुनो वायुरिति तन्नमृ वायु स च शाकुर गज्ज सर्वं
कर्तुम्" । भा०

तन्नपा ३० तन्नं पाति पा-किप् । इत० । जठराम्नी
जठराम्ने "तन्नपा अग्निरिति तन् मे पाति" दजु०
१।७ जठराम्ने भुज्ज्वा स्त्रीर्ण रसवी दपाके
सति देहपात्रं भवतीति तस्य तथात्वम् । अग्नि ८
छान्दस प्रयोग । २२ रूपालज्ज्वाले च 'प्रसन्न उगी-
डयिता तन्नपा' ४० ४ १६।२० "तन्नपा इन्द्र" ३।

तन्नूकृत् न० १नी रोहनि रुद्र क । १। १०। २० पक्षिणा एव
च मेदि० । "तन्नमृपुत्रतन्नूकृत् इति" पण्डितः ।
१३। ४ गुरुति पुत्रोऽग्नि च पु० हेमच० । "पुत्रोऽग्नं तु
तन्नूकृत् इति" ह० स० ६३ अ० । "तस्य तद्वचनं
श्रुत्वा सम्पृष्टतन्नूकृत्" ३। १० अ० १०० अ० । "वना-
ज्ज्वालेन वराहकृतन्नूकृत्" हरिव० ४२ अ० ।
तन्नूजं ३० अनुभेदोत्तमपुत्रे वृषभेदे । "व्रीक्षमेयान्
महाराज । दश पुत्रान् मनोरमान् । दश जर्जस्तनूजं
मघ्नमग्नि एव च" हरिव० ७३ अ० ।

तन्नूहविस् न० वेदिकेषु तन्नूहमेव छत्रिप् । "हाटगा-
हाने तन्नूहयोपि निर्वपति" कात्या० श्री० ४।१०।७।
"तन्नूहयोपि अग्नये पयमानादेत्यादीनि निर्वपति" कर्क
हानि च "अग्नये पयमानाग्न प्रथमा" ८ अ० "अग्नये
पावकायान्नये शुचये च द्वितीया" ६ अ० "वदित्वे
चतुर्तीया" १० । इत्युक्तानि

तन्च गतौ आ० पर० स० सेट् । तपात् तन्चोत् । तन्च
तन्चत तन्च । तन्चते । अटिप् । तन्चत्वा तन्चा ।
तन्च मद्योषे रुद्रा० पर० सक० सेट् । १। १। १। १। १। १।
माहचर्याय वेदेय वीष्टेयान्ते तन्चत्वा प्राक् टि
कम् किन्तु अटिदेय । तन्चति अतश्चैत आत्माज्ञोत् ।
तन्च । "तन्चमि व्योम गिरात्म" मल्लि० ।

आन्वातान्नमृगन्दीपार्थेपु (दन्वदन्दीया) इत्यत्र त्वा भाग
श्रीनेमातनचर्मि यत्न० १।४ । "एषास्यानन्वि प्रागुचन-
मेयेत्यस्य इति" कात्या० श्री० १।१०। १०० तन्नुप्रस्थावीसुत-

रत उद्वाह्य मागुतयेष्वेय पूर्वदिने कृतान्निहोतयेष्वेय दग्धा
दुग्धमातनक्ति अथशितं दधि दुग्धमध्ये प्रक्षिपति
दधितयसंभ्रम्यर्थम् कर्म । १५५हेतुवचकोचे च न्यङ्गा-
कृतम् आतङ्गः । आतङ्गम् ।

तन्ज सङ्कोचे रघा० पर० वच० । पाणिनीयगणे (तन्च)
इत्यत्र तन्ज इति पाठान्तरम् अयमदिष्टात् वेदेव ।
तनक्ति अतङ्गीय अताङ्गीय । ततङ्ग । स्थिम् अतनन्तीम् ।
तन्तस् इच्छे कण्टा० अच० पर० सेट् । तनत्यति अतन-
तन्ति स्त्री तन-कर्मणि क्तिच् वेदे दीर्घनकोपा-
भावी । १दीर्घप्रसारितायां रज्ज्वाम् । “वत्सामां
न तनयं क इन्द्र” । अ० ६।२४।४ । “तन्निर्गम दीर्घ-
प्रसारिता रज्ज्वाम्” भा० लोके ह्य तति तातिरित्येव
कचिदापेक्षं तथा । “साऽसंज्जत शिष्यस्तन्यां मङ्गिणी
काशयन्तिता” भाग० ७।२।५२ । २गदां मातरि च
तन्निपासः । या ङीप् तन्नी गदां मातरि “तन्नी
प्रसार्यपाणां वत्सवत्सां चातुमन्त्रयेतेय तन्नी गदां
मातेति गोपयन्ना० २।६।७

तन्तिपाल उ० तन्नि गोमातरं पाशयति पाणि-अण्
उप० स० । २गोमातरपाशके । अथ “गोतनियय पाशे”
पा० आद्युदत्तता । २चहृदेवे च “तेषां गोसंख्य आसं
वै तन्निपासेति मां विदुः” भा० वि० १०।५० । अथ
तन्निपासेति पाठान्तरं तदभिप्रायेण तन्निं वशीभूतता
पाशयतीति विपक्षेण तन्निपाशं वचनकरमिति
भीषकण्टेनोक्तम् “तन्निपाश इति ख्यात नाम्नाऽह
विदितस्तथा” भा० वि० १६।५० इत्यत्र तथैव पाठः ।

तन्तु उ० तन-लृप् । १श्रुत्वे अमरः तन्तुवायः । तन्तुदामन-
मर्वयो ” नरसि० उ० “तन्निषोतनिद मोत निषं शाटीव
तन्तुवु” भाग० ८।२।७ । “तिरक्कि यन्ने कमितन्तुजालैः”
रघुः । २पाशे हेम० । ३धन्ताने “तेषां सत्यसूतन्तु नामपत्यं
दायमर्हति” मनुः । “संवेदमानं वल्लभिनौ कृतन्तुभिरा-
ल्लभैः । कोपकार इवात्मानं वेद्यस्त्रावबुध्यसे” भा०
शा० २१।५० । [गौरा० ङीप् ।

तन्तुका उ० तन्तुनेव कायति कै-च । १धर्पणे २माद्यां स्त्री
तन्तुकाष्ठ न० तन्तुयुक्त काष्ठम् । (तातेर काठि) तन्तु-
वायोपकरणे तन्तु आरभेदे शब्दर० । [जटाधर ।
तन्तुकीट उ० तन्तोः तन्त्वर्थं कीटः । (प्रदीपोका) कीटभेदे
तन्तुन उ० तन-वा० लृप् । १पाशे (जाङ्गोर) ख्याते जल-
जन्तुभेदे हेम० ।

तन्तुनाम उ० तन्तुनीन इव । इहद्वयाच्चे निष्ठा० ।

तन्तुनाम उ० तन्तुनीमावध्य अच् समा०।(माककुवा) कृतायाम्
तन्तुनिर्ध्यास उ० तन्तुरिध निष्ठा० यस् । तावद्वच्चे ।
शब्दर० ।

तन्तुपर्वन् न० तन्तोः वत्सोपवीतसूत्रस्य दानवत् पर्वं वज्र ।
आन्द्रभाष्यपीठशास्त्रात् तद्दिने हि पाषाणवत् वत्सोप-
वीतदानोत्सवः कृतौ विहितः । राघवमहर्षतमारसिह
वचनम् । “मिष्यस्त्रिजगत्तद्विषे संक्रान्तौ विषुवावने ।
सत्तीर्थेऽर्हन्विषुवासे तन्तुदामनपर्वयोः । मन्मदीक्षां
प्रज्ज्वाली भावसादीक्ष भोषवेत्” । तन्तुपर्वं परनेवरोप
वीतदानतिथि आरम्भो पूर्विका” रघुमन्दः ।

इयं तिथिः रक्षासूत्रवन्धपोष्यदिनत्वात्तथैव तत्र
च तस्यां रक्षासूत्रवन्धनप्रकारं निर्वचयि० दर्शितो यथा
“यस्मैव रक्षावन्धनसूत्रं देवाङ्गी भविष्ये” वसाम्ने आरम्भ-
स्थाने पीठशास्त्रां दिगोदये । ज्ञान कुर्वीत मतिमान् कृति
कृतिविधानतः । उपाकर्मादिकं प्रोक्तमनोर्थां चैव तद्वचम् ।

मृदायां मन्दरहितं ज्ञानं दानं च यस्तुते । उपाकर्मादि
कर्तव्यमपीथां चैव पूजनम् । ततोऽपराह्णकाले रक्षापोट-
विकां घृणाम् । कारयेद्वस्त्रैः प्रक्षौः सिद्धावैर्हेमवृत्तै-
रिति” अतोपाकर्मोन्तर्वेद्य पूर्वमासीतिचौ पार्ष्विकाह
वादो न तु विधिः गौरवात् प्रयोगविधिभेदे च क्रमामोना
मृदादौ तद्वजोगात्र । तेन परेद्युत्पाकरचे पूर्वद्युत्पादने
तत्करच विद्वम् । इदं मृदायां न कार्यम् “मृदायां द्वे न
कर्तव्ये आरम्भो मासपुनो तथा । आरम्भो नृपतिं कृति
पार्ष्वं दहति फाल्गुनीति” उपज्ञोक्तेः । तन्त्रस्य तु रात्रौ
वपि तदन्ते कुर्वीदिति निर्वाच्यते । इदं प्रतिपद्युतावां न
कार्यम् “मन्दायादर्थने रक्षावदिदं दण्डाय च । मृदायां गो-
कुलक्रीडा देवनामाय जायते” इति मदनरत्ने मङ्गवैश्या
भविष्ये “उपचिन्ने मृदुमध्यं दत्तचतुष्के श्वरेव कुम्भम् ।
पीठे गतोपविशेद्भोजानामालेयुं तव सुखम्” । तदहं वरीया
नृपते रक्षा कर्तुं मन्त्रे च” । इदं रक्षावन्धनं निवृत्तक-
लत्वात् मृदापर्वं पञ्चमदिनेऽपि कार्यं होषिकायम् ।
पञ्चमक्रान्त्यादौ रक्षाभिनेषामावात् “सर्वेषां नृपणां
कृतकं राक्षदर्थने” इति तत्काशीनकर्मपरमेश्वर न तन्त्रम् ।
अन्यथा होषिकायां का मति । अतएव “नित्ये नैमिषि
जग्ये होमयज्ञक्रियायु च । उपाकर्मादि चोक्तं पञ्चमोप
विद्यते” इति नियतकाशीने तदभाव इति दिक् । उपाव
र्ण्योति तद्दिनमिष्यपरं तन्तुवन्निषादिस्तुक्तं माह । मन्त्रस्य

‘न बहो बहो राजा दाभवेन्द्रो महाबलः’ । तेन त्वानपि
ज्ञानं रक्षे ! मा चक्ष मा चक्ष” । “ब्राह्मणैः क्षत्रि-
क्षैः शूद्रैरभ्युच्च सामवे कर्तव्यो रक्षणपाचारो द्विजान्
मुख्यं यत्नितः” इति ।

५. तन्तुना सन्तत्या भाति भा-क । । सर्पिरे श्वत्से च
टाघर' । "मरीच पिप्लव कोम लीरकनन्तुमं तथा ।
क्लारे च सप्तलो च षड्देव्य निवेदेव्य" काचि-
० । "तन्तुम सर्पपम्" रणनन्दन ।

इति लि० तन्तु सन्तानं संसारं वा वर्द्धयति
 भक्ति वा हृद्य-हृद्यौ पिच्छं स्युर्वाङ्गं छेदने स्यु वा ।
 तन्तुवर्द्धके शततुच्छेदके च । शपरमेष्टरे पु० । “सुभाङ्गो
 कसारक सतन्तुसन्तुवर्द्धनः” विष्णु स० । “तन्तु
 नति संसार वर्द्धयति छेदयति वा ज्ञानदानेन” भा० ।
 ऐल न० तन्तुर्विद्यते इल र कच् वा । कृष्णले । हेमच०
 प्य लि० तन्तून् वपति वप-वप् च० । (ताति)
 त्तुवाये जटाधरः ।

‘तय त्रि० तन्नुन् पयति वे-अण् उप० स०। तन्तुवयन-
हर्त्तरि (ताति) श्रुतायां ङीटभेदे च अमरः । श्रद्धा
इजातिभेदे ण् स्त्री । स्त्रियां जातित्वाद् ङीष् । सा च
त्रातिस्तद्भृतिश्च मानवोक्ता यथा “भृतायां वैश्वससर्गां
शयोग्य इति श्रुतः । तन्तुवाया भवन्त्येव वस्तुर्वाह्योप-
जीविनः । शीलकां केचित्सत्तैव जीवनं वस्त्रनिर्मितौ”
‘तन्तुवायो दणपल दद्यादेकपलाधिकम्” मनुः ।

शायदगङ्गा पु० तन्मोर्वायस्य दण्ड इत० वायते ध्यनेन
करणै-घञ् वा कर्मा० । वेभनि तन्मुवायसाधने
दण्डे । (मराज)

विग्रहा स्त्री तन्वो विग्रहे यस्या । कदल्यान् त्रिका० ।
तस्यचि हि ब्रह्मसत्ताणि प्रादुर्भवन्ति ।

शाला स्त्री तन्ना वयमाय शाला । (तांतघर) तन्नु
वयमष्टहे हेम० । [(सिँधोयान) घसर० ।

सन्ततं त्रि० तन्तुभिः सन्ततं व्याप्तम् । व्यूतपक्षे ।

सिद्धिः प्रोक्तः इव सारो मञ्जालः । एवाकृष्टे । त्रिकां
 न । तन्मते तन्नोति वा कक्षादौ यथायथं पुनः तन्नि-
 कृष्टम्भरणे घञ् वा । १कृष्टम्भरणादिकृत्य १सिद्धान्ते
 १श्रीवर्षे ४प्रधाने ५परिच्छदे ६वेदशास्त्राभेदे ७तैत्तिरीयसं-
 यासिद्धप्रयोगे । ८इति कर्त्तव्यतायास्तु चेदि । १०तन्तुवाये
 यन्महा ११राष्ट्रे १२परस्मिन्दानुगमने १३स्वरावृत्तिता-
 याम् हेमच । १४प्रवर्गे यन्महा १५पथे, धरणिः

१६ धने १७ मृत्तु १८ पयनसाधने (तात) १९ कुले च ना-
नार्थमञ्जरी । २० शिवादास्तुशास्त्रभेदे तल्लक्षणभेदादिकं
यथा “सर्गश्च प्रतिस्वर्गश्च मन्त्रनिर्णय एव च । देवतानाञ्च
संस्थानं तीर्थानाञ्चैव वर्णनम् । तथैवाश्रमधर्मश्च विप्र
संस्थानमेव च । संस्थानञ्चैव भूताना यन्त्राणाञ्चैव
निर्णयः । उत्पत्तिर्विबुधानाञ्च तद्वर्णा कल्पसंज्ञितम् ।
संस्थानं ज्योतिषाञ्चैव पुराणाख्यानमेव च । कोपस्थ
कथनञ्चैव व्रताना परिमाणम् । शौचाशौचस्य चा-
ख्यानं नरकाणाञ्च वर्णनम् । हरचक्रस्य चाख्यानं
स्त्रीषु सोमैव लक्षणम् । राजधर्मो दानधर्मो युगधर्म-
श्चाथैव च । व्यवहारः कथ्यते च तथा चाध्यात्मवर्णनम् ।
इत्यादिलक्षणैर्युक्तं तन्त्रमित्यभिधीयते” । तस्य प्रथमा ।
“विष्णुमूर्तिष्ठो देवानां हृदानामुदधिर्धरा । नदी-
नाञ्च यथा गङ्गा पर्वतानां हिमालयः । अश्वत्थः सर्व
वृक्षाणां राज्ञामिन्द्रो यथा वरः । देवीनाञ्च यथा दुर्गा
पर्णानां ब्राह्मणो यथा । तथा समस्तशास्त्राणां तन्त्र
शास्त्रमनुत्तमम् । सर्वकामप्रदं पुण्यं तन्त्रं वै वेद
सम्मितम् । कीर्तनं देवदेयस्य हरस्य मतमेव च ।
पावनं अद्धानानामिह लोके परमं च” । तस्य श्लोक
संख्या यथा “न यद्य विस्ताराद्वक्तुमपि वर्षशतैरपि ।
संक्षेपाद्वै प्रवक्ष्यामि लोकाकलोक्तवर्त्मना । दिवि
देवि ! नवलक्ष पाताले ब्रह्मयासने । लक्षमात्रं भारते
च क्षितौ तन्त्राणि यानि च । आगम त्रिविधं प्रोक्तं
चतुर्थमेश्वर पद्यतम् । कल्पसप्तविधः प्रोक्तः आगमो
उत्तमस्तथा । यामलञ्च तथा तन्त्रं तेषां भेदाः प्रथक्
प्रथक् । सक्तकाण्डे सप्तसप्तम् सारदाख्यञ्च नारदम् ।
महार्णवश्च कपिलो योगः कल्पः कपिलश्च । अमृत
शुद्धिर्वीरश्च सिद्धसंवरणस्तथा । प्रथमोऽष्टसहस्रान्तु
श्लोका दश प्रकीर्तिताः । द्वितीयोऽसक्तकाण्ड पटसहस्राणि
संख्यया । श्लोकाः शतार्धसंख्यातास्तृतीयस्त्रिंश-
क्षकः । शतद्वयं चाधिकञ्च श्लोकानां पञ्चविंशतिः । त्रिंशो,
चरसहस्राणि श्लोकानां भातुसंख्यया । प्रपञ्चः प्रथमे
तन्त्रे द्वितीये वसुसंख्यया । सहस्राणि तथा श्लोकाः
सप्तविंशतिसंख्यया । भूतनेत्रसहस्राणि तृतीयेऽष्टसहस्र-
कम् । शतद्वयं पङ्क्तिः १० श्लोकाः प्रपञ्चः कवितत्त्विका ।
कथा १६ संख्या सहस्राणि सारदायाः प्रकीर्तिता ।
पञ्चविंशतिका श्लोका वसुश्लोकाश्च नारदे । त्रिंशतिश्च
सहस्राणि पटसहस्राणि संख्यया । वसुश्लोकाश्च कवित्वा

कथितः श्लोकसंख्या । तयोदय सङ्ख्याणि कथोत्तर
यतनयम् । श्लोकसंख्या सप्तद्विधा योगे कश्चि च सं
ख्या । पाण्डुरस्य सङ्ख्याणि श्लोका नवतिः कीर्तिताः ।
श्लोकानाम् सङ्ख्याणि अष्टाविंशतिसंख्या । श्लोकाय
भासु १२ संख्याता कान्तेऽपि च कथितम् । अष्टतस्रो
सङ्ख्याणि पञ्चश्लोकाधिकानि च । पञ्चैव कथिता नैव
संख्यातानि यथार्थतः । योरागमे अष्टाधिकानि यतानि
परिसंख्या । सङ्ख्याणि च तावन्ति श्लोकानाम्
यथार्थतः । सङ्ख्याधिकसङ्ख्याणि श्लोकानाम् तद्वत्संख्या ।
विहसवरश्लोकानि द्वारेण यथा घृता । क्षमरः पञ्चमो
श्रेय प्रथमो योगक्षमर । श्लोकास्तत्र तद्वत्ति यत्
तथा पञ्च यतानि च । निविशति सङ्ख्याणि श्लोकानि
चैव संख्या । पञ्चादयः सङ्ख्याणि संख्याया यिद्वामरे ।
श्लोका समैव निविशत इत्येवैव भावितम् । तावच्छ्लोक-
सङ्ख्याणि पञ्च श्लोकयतानि च । शुभोत्तराणि दुर्गाया
क्षमरे कथितानि च । नव श्लोकसङ्ख्याणि नव श्लोक-
यतानि च । सारस्वते तथा श्लोका पञ्चैव परिकी-
र्तिता । अष्टादशसङ्ख्याणि श्लोकानां ब्रह्मक्षमरे ।
यशोत्तरयतानाम् संख्यातानि त्रिमेव सः । अष्टः श्लोक-
सङ्ख्याणि गन्धर्वक्षमरोक्षरे । श्लोकाय अष्टसंख्याता न
क्षणाऽप्यन्तयोगिता । यामका अष्ट संख्याताक्षमरादावा-
दियामते । इति यत् सङ्ख्याणि तद्वत्ति यत् यतानि च ।
द्वितीये अष्टसंख्ये सः द्वितीयतिथि संख्या । सङ्ख्याणि
यतानाम् तान्येव कथितानि च । तावत्संख्यासङ्ख्याणि
यतानि परिसंख्या । विप्रतिथि तथा संख्या श्लोकाय
विष्णुयामते । काससंख्यासङ्ख्याणि वेदसंख्यायतानि
च । पञ्चषष्टि क्षया श्लोका कनिष्ठं चतुर्थासते । नव श्लोक-
सङ्ख्याणि तयोदय यतानि च । द्वितीयतिथि श्लोका
गणेशयामकोत्तमे । रविशंखसङ्ख्याणि आदिशंखे
सः यामते । तन्त्रे नीलपताकायां सङ्ख्याणि च पञ्च
च । पञ्चविंशति श्लोकाय कथिता यामकोत्तरे । तयोदय
सङ्ख्याणि द्वे यते विंशतिक्षया । श्लोकाऽस्तु तन्त्रे
संख्यातास्तन्त्रेदिभिः । गजसंख्यासङ्ख्याणि त्रिकसंख्या-
यतानि च । वज्र श्लोकास्तयैव तन्त्रयोगार्थयोगे ।
एव श्लोकसङ्ख्याणि तावन्त्येव यतानि च । भाषास्थे
च अष्टातन्त्रे यथार्थतः प्रकीर्तिताः । पञ्च श्लोकसङ्ख्याणि
तावन्त्येव यतानि च । यतार्थसंख्या श्लोका दक्षि-
णामूर्तिस्तन्त्रे । दक्ष श्लोकसङ्ख्याणि तावन्त्येव यतानि

च । तयोदय तथा श्लोकाः आदिशंखे च तन्त्रे ।
कामेश्वरश्लोकान्तरेण सङ्ख्यातय सङ्ख्या । श्लोकानां संख्या
याम तन्त्रराजे च संख्या । नव श्लोकसङ्ख्याणि नव श्लोक-
यतानि च । द्वितीयतिथिः सङ्ख्याणि द्वाश्लोकयतानि ।
तथा च विप्रतिथिः श्लोकास्तन्त्रेऽपि परिकीर्तिता ।
अष्टसंख्यासङ्ख्याणि द्वितीये तन्त्रेदिभिः । अष्टाविंश-
तिथि श्लोकाः संख्यातानाम् तन्त्रेयैः । कुलिशस्थे अष्टातन्त्रे
श्लोकाय दक्षसंख्या । सङ्ख्याणि तथा वज्र संख्यातानि-
कनीदिभिः । द्वितीये अष्टसङ्ख्याणि तद्वत्ति कनिष्ठे ।
अष्टसंख्यासङ्ख्याणि तथा द्वाश्लोकयतानि च । तावत्संख्या
अष्टातन्त्रे संख्यातानि द्विजोत्तमैः । द्वितीयतिथि
सङ्ख्याणि द्वितीयतिथि यतानि च । काश्यायनास्तु तन्त्रस्य
संख्यातानि कनीदिभिः । अष्टश्लोकसङ्ख्याणि तावन्त्येव
यतानि च । प्रज्ञाक्षराक्षमरे च निविशति यथार्थतः ।
भूतसंख्या सङ्ख्याणि तथा तावन्त्येव यतानि च । सङ्ख्यासङ्ख्या
स्तन्त्रराजे पञ्च श्लोकाय कीर्तिता । गजसंख्यासङ्ख्याणि
श्लोका वज्र संख्या । निवृत्तये अष्टातन्त्रे विप्रतिथिः
वरार्थेभिः । वरक्षमराः सङ्ख्या द्वे द्वे यते संख्यायते ।
पञ्च श्लोकायैव तन्त्रे विप्रतिथि द्वितीयतिथिः । द्वि-
विप्रतिथिः सङ्ख्याणि प्याये तन्त्रोत्तमोत्तरे । सङ्ख्या-
संख्या यतानाम् श्लोका पञ्चदशैव सः । द्वितीयतिथिः सङ्ख्या-
संख्या तथा नव यतानि च । द्वितीयस्य तथा श्लोका
योगिन्ध्यास्तन्त्रराजे । द्वितीये अष्ट सङ्ख्याणि तथा च
त्रिंशतानि च । त्रयः श्लोकास्तयैव तन्त्रराज्ये
उत्तमे । अष्टसंख्यासङ्ख्याणि तन्त्रसंख्यायतानि च ।
गवाक्षे तन्त्रराजेऽपि श्लोकाश्च तन्त्रसंख्या । वज्र
संख्यासङ्ख्या द्वे यते परिनिविष्टे । श्लोकाय
संख्यातास्तन्त्रे नारायणीयते । वेदसंख्यासङ्ख्याणि
तान्येव च यतानि च । श्लोका नवति-संख्याता अष्टानी
तन्त्रराजे । द्वितीये त्रिसङ्ख्याणि त्रिंशतानि कनि-
ष्ठे । त्रिंशत् श्लोकाय संख्यातास्तन्त्रराज्ये-
दिभिः । वरार्थोत्तमः ।

उपतन्त्राणि यथा “वेदोक्तान् उपतन्त्रानि कथितानि
यानि च । अष्टा यतानि च यतानि त्रिंशत् यतानि यानि
च । विप्रतिथिः कथितयैव नारदोत्तमं यव च । उपतन्त्रो-
भाष्यः विद्वो यावत्तन्त्रोत्तमसंख्या । यत्नो अष्टातन्त्र-
चैव अन्त्ये ये त्रिंशत्तन्त्रा । यमिः प्रकीर्तयन्ति
उपतन्त्राणि यानि च । विप्रतिथि तान्येव यतानि

महात्मि । सारात् सारतराग्येय संघुतातानि
निबोधत । साराज्ञीत ।

शिवोक्तं चतुर्ष्वेकं तन्त्रं यथा “सिद्धीश्वर महा-
तन्त्रं फालीतन्त्रं कुलार्थवत् । ज्ञानार्थं च भीमतन्त्रं
क्रैतुकारीतन्त्रमुत्तमम् । देव्यागम उत्तराख्य श्रीक्रम
सिद्धियामकम् । भद्रसूक्तं सिद्धसारं सिद्धिसाराह्वयं
तथा साराज्ञीतन्त्रं देवेशि । योगिनीतन्त्रमुत्तमम् ।
गणेशविभार्थीतन्त्रं नित्यातन्त्रं शिवागमम् । सासु-
खदायं महेष्वाभि । सुखमाशाप्यतन्त्रकम् । ह्रस्वमात्रे
श्वर तन्त्रं मित्तरमनुत्तमम् । कुलप्रकाशक देवि ।
कल्यं गाथात्मकं शिवे । क्रियासार निवन्ध्याख्यं स्तुतन्त्रं
तन्त्रमुत्तमम् । सप्तोत्तम तन्त्रराजं कलितारख्यं तथा-
शिवे । राधाख्यं भास्विनीतन्त्रं रुद्रयामकमुत्तमम् ।
हृदय श्रीक्रम तन्त्रं गणेशं चतुस्रदिनि । विशुद्धेश्वर
तन्त्रं भास्विनीपिण्डय तथा । समयाचारतन्त्रं
भैरवीतन्त्रमुत्तमम् । योगिनीहृदयं तन्त्रं भैरव पर-
मेश्वरि । सनत्कुमारक तन्त्रं योगितन्त्रं प्रकीर्तितम् ।
तन्त्रालंकारं देवेशि । नवरत्नेश्वरं तथा । कुलचूडामणि-
तन्त्रं भाग्यचूडामण्योयकम् । मन्त्रदेवप्रकाशं कामाख्या-
नामकं तथा । कामधेनुकुमारी च भूतहामरसप्तकम् ।
भास्विनीविजय तन्त्रं यामलं प्रह्ला यामलम् । विश्वसार
महायन्त्रं महाकाशं कुलामृतम् । कुलोद्देशं कुलि-
काख्यं यन्त्रचिन्तामण्योयकम् । एतानि तन्त्ररत्नानि
सकृत्तानि युगे युगे । काशीविषयकादीनि तन्त्राणि
परमेश्वरि । काशकले सुसिद्धानि अश्वाकानां भूमिषु ।
महाजीनादितन्त्राणि अविश्वे महेश्वरि । सुसिद्धानि
वरारोहे । रयकानां भूमिषु इति महासिद्धिसार-
तन्त्रम् । “चतुर्ष्वेकं तन्त्राणि यामलादीनि पार्थति ।
सकलानीह साराज्ञे विष्णुकानां भूमिषु । कल्य
भेदेन तन्त्राणि कथितानि च यानि च । पाण्डु
मोहनायै विप्रलामोहं सुन्दरि । विश्वसारतन्त्रम् ।
अन्यत्र च देव्यानां मोहनायै तु तन्त्रशास्त्रं शिवोदितम्”
तत्र साराह्वयिनायां श्रीवधे च “तन्त्रावापविदा योगै”
भावः । शास्त्रे “इदानीं तत्प्रवक्ष्यामि तन्त्रसुतरसुत-
तम्” सुततः अनेकोद्देशं सकलप्रयोगे “हो देवे प्राक् त्वय-
पित्रे उद्गतेष्वेकमेव वा । मातामहानामप्येकं तन्त्रं वा
ह्रस्वदेविकम्” आद्यम् । “परब्राह्मे मातामहब्राह्मे च वैश्व-
देविकं तन्त्रेण कार्यमिति” सिद्धां । २। दिव्यान्ति अष्ट-

सुतदाये “द्वयौर्धमासौ तु पूर्वं व्याख्यास्यामस्तन्त्रस्य
तन्त्राभ्यासत्वात्” आद्यम् श्री० १।१।२। तन्त्रमङ्गलं चरितं ।
विध्यन्त इत्यर्थः । च चावस्थानादिसंस्थानपानः
प्रधानस्य तन्त्रस्यात् तन्त्रमित्युच्यते कर्कः । तन्त्रस-
ंस्थादिकं कात्या० श्री० उक्तं यथा “कर्मणा युग
पद्मावस्तन्त्रम्” कात्या० श्री० १।७।१।

“यत् प्रधानकर्मणा युगपद्भावः स हि प्रयोगः तन्त्रा-
दुपकारकाणामङ्गानां तन्त्रं सकलदुष्टानं भवति । न
प्रतिप्रधानं प्रयत्नं प्रयत्नं यदि सकलं कृतं ब्रह्मासुप-
करोति तत्तन्त्रमित्युच्यते यथा ब्रह्मा मध्ये कृतं
प्रदीपः । कृतस्तन्त्रमिति हित्वाकाङ्क्षायां तीव्रं चेत्त-
माह” कर्कः । “शक्यपुरुषार्थकृतत्वं कार्यसमवाय
स्तुतिभ्यः” २६० । “प्रधानकर्मणां स हि प्रयोगे सति तद्-
ङ्गानां सकलदुष्टानमुत्तमम् । तत् कृतं शक्यत्वात् सकलदु-
ष्टवित्तैरादुपकारकैरङ्गैर्ब्रह्मणामपि प्राधानानासुप-
कारस्य कर्तुं शक्यत्वात् शक्त्युपनि हारादुपकारकाणि
ब्रह्मासुपकर्तुम्, अष्टाक्षराणि विप्रोपत्वात् प्रदीपवत्
यथा एक एव प्रदीपो ब्रह्मणं मध्ये कृतं सन् सर्वेषां
सुपकरोति एवमेतान्यपीति । यद्यप्यङ्गानां प्रत्येकमेव
विनियोगक्षयापि विविधा तत्सकलदुष्टानं सकलदुष्टोपकारकं
भवति यद्येव हि पटुं भावनासु सिद्धिर्पदैवैव कथमाव-
मनेष्वनायासापि सकलदुष्टानां एवाङ्गविधयः कथामपि
प्रत्येकमङ्गानि समर्पयन्ति सत्यपि च कस्याचित् प्रधानो-
क्तमिव विविधस्त्रिषु प्रकरण्यायेन समिधिवीध्यते तदैव
सङ्गतानां प्रधानानां फलसाधनत्वात् कर्तुं देगकालैक्या
युगपत् सर्वेष्वनुष्ठानं प्रारब्धेषु सकलकृतमेवाङ्गं सर्व-
चिकीर्षया कृतत्वात् सन्तमपि केनचित् समिधि बाधित्वा
प्रकरण्यायेन सर्वार्थं भवति । किं च पौर्णमास्यां यजेतेति
तदायां युगपदनुष्ठानमवगतं प्रयत्नं प्रयत्नं साङ्गे-
ष्वनुष्ठेयमानेषु बाध्यते तस्मात् सकलदुष्टानामनुष्ठा-
नम् । तथा प्रवृत्त्यादेस्तत्प्राप्तं यत् सकलदुष्टवित्तैरङ्गैः
प्रवृत्त्याः कृत एव भवति प्रवृत्त्यर्थं प्रवृत्त्याभीष्ट
फलम् तद्वि आम्नेयादिभिरङ्गोपकृतैः क्रियते सारा-
दुपकारकाणि चाङ्गान्यनेकघटादिप्रकाशकप्रदीपवत् सर्वेषां
सकलदुष्टानां सकलकृतैरपि प्रवृत्त्यर्थं कृतएव भवति ।
तथा एकाङ्गसमवायदुष्टैरङ्गानां तन्त्रं भवति एको-
ऽर्थो यद्य एकार्थं एकफलो य प्रधानानां सकलदुष्ट
सङ्गत् स एकार्थसमवायः तत् एकार्थं समवाये एककले

प्रधानसमूहे चक्षुषानां तन्त्रभेदेः चक्षुषानां सङ्गतुष्टान्
 न्यूयते यतः । तथाहि “ता एकविंशतिराहुतयोद्वावा-
 घारौ पञ्च प्रयाजा द्वावाण्यभागावाग्नेयः पुरोडाशश्च
 ह्याग्नीषोमीय उपान्युवाजोऽग्नीषोमीयः पुरोडाशोऽग्निः
 स्विष्टकृदिडा त्रयोऽनुवाजाः छत्रवाक्यं शम्भोवाक्
 चाथ यदेवादः पत्नीर्धयाजेषु सप्तमस्तुतिरिति स्मिन्
 यजुषेति तन्त्राग्नेयोपांशुवाजाग्नीषोमीयस्तस्य एक-
 म्भेदे प्रधानसमूहस्य चक्षुषोवाग्नेयविशतिर्धया न्यूयते
 सा चक्षुषानां सङ्गतुष्टपञ्च एवोपपद्यते न प्रतिप्रधान
 प्रथमतस्तुष्टानपत्ते । तस्मात् प्रधानानां सङ्गतुष्टान् सङ्ग-
 देवारादुपकारिका क्रिया वक्ष्यत्युपकारकाणां प्रति
 प्रधानमाहतिरिति तु प्रागुक्तमेव । अथ प्रधानानां सङ्ग-
 प्रयोगे कारणाभ्याहं कर्तुः । “फलकर्मदेशकालद्रव्य
 देवतागुणसामान्ये” ३४० । यत्किञ्च वाक्येन वक्ष्यति
 प्रधानकर्मणि एकफलसाधनत्वेन विधीयन्ते तत्र तेषा-
 मितरेतराण्येषां साधनत्वेन विधानात् सङ्गप्रयोगः
 तद्यथा मित्राविन्दात्रीरात्रिमित्रागुणसामान्येति वैदेहेन
 प्रजाकाम याजयेदिति च तत्र मित्राविन्दाग्नेयेन सप्तदाय-
 वचनेन दशानां हविषां सङ्गप्रयोगः वैश्वदेवग्नेयेन च
 सप्तदायवचनेनाष्टानां हविषाम् । छत्रार्चस्तु सामान्य
 शब्द प्रत्येकं सम्बध्यते फलसामान्ये कर्मसामान्ये
 देशसामान्ये कालसामान्ये द्रव्यसामान्ये देवतागुणयोः
 सामान्य इति एकावाक्येनैकफलसाधनत्वेन विधानेऽपि
 फलसामान्ये सत्येव प्रधानानां सङ्गप्रयोगो भवति
 फलं क्षयादि कर्म पञ्चमयाजता त्र्यनुयाजतेत्यादि । देश
 समप्राचीनप्रवणादिः । कालः पूर्वाह्णपराह्णादिः । द्रव्यं
 दक्षिणाद्रव्यम् न तु हविर्द्रव्यम् अनेकेषु प्रधानकर्मसु
 तङ्गेदस्यावश्याभावात् देवता प्रजापतीन्द्रादि । तद्गुण
 उपान्युवाजाव्यात्यादि तस्मिन् सति प्रधानमपि सङ्गेन
 भवति न प्रथक् कर्तुः “तङ्गेदे भेदः” ३४० । तेषां
 फलादीनां भेदस्तङ्गेदे तङ्गेदे तेषां फलादीनां सङ्ग-
 प्रयोगकारणानां भेदे सति प्रधानानां प्रयोगभेदो
 भवति तत्र प्रयोगवचनभेदानुमित्राविन्दाग्नीतिकापा-
 न्येययोर्न सङ्गप्रयोगः फलभेदाच्च त्रीकामरात्रकाम-
 मित्रकामागुणकाममित्राविन्दानां प्रथक् प्रयोगः । कर्म-
 भेदेऽपि प्रयोगभेदो भवति तद्यथा कक्षचित् पञ्चप्रया-
 जता कक्षचित्प्रयोजता यथा च ऋद्धिमीया नङ्गा
 हविषोऽन्नसङ्गते इतरेतरस्य विद्युत्त्वत्वं भवति ।

देशभेदेऽपि तन्त्रभेदो भवति यथा वक्ष्यप्रयासेषु
 पाचत्या ऋद्धिमीयङ्गाहविषोश्च ऋद्धिभ्याः समदेशः
 नङ्गाहविषस्तु प्राचीनप्रययः । कालभेदेऽपि सङ्ग-
 प्रयोगो न भवति यथा दर्शस्य घोर्यवास्य च “घोर्य-
 भास्यां घोर्यभास्यां यजेताभावास्यायामभावास्यां यजे-
 तेति वचनेन कालभेदेन तयोर्विधानात् । यथा वा आग्नी-
 कवतीहानपनीययोः पूर्वाह्णपञ्चाहपञ्चकालभेदात्तन्त्र-
 भेदः । दक्षिणाद्रव्येभ्यो सति सङ्गप्रयोगो यथा
 राजसूये त्रयाणां त्रिपयुक्तानां तेषां कते च
 त्रिपयुक्तानां त्रयाणापत्येकविंशे वाह्यस्तुष्टानम्
 तेषां दक्षिणाद्रव्यभेदेन त्रयाणां त्रयाणां प्रथम
 तुष्टानम् न सर्वेषां सङ्गप्रयोग दक्षिणाभेदेन
 त्रयाणां वामन त्रयाणां श्यामः त्रयाणां वज्रुरिति
 तत्र दक्षिणाभेदादानतिभेद तङ्गेदात्तुष्टानस्य सङ्गप्र-
 भेद वामनान्तर्गते पृथक् कर्म कर्तव्यम् श्यामान्त-
 र्गतम् तन्त्रत्वे तुभाध्यामानता उभय कर्तुम् । तत्र
 दक्षिणाद्रव्यस्या गम्यमाना बाध्यते । तस्मात् प्रतिदातृत्वं
 तन्त्रभेदः । अथ एकावाक्येनैकफलसाधनत्वेन विधाने देश-
 कालकर्मयोः सत्यपि दक्षिणाभेदात्तन्त्रभेदः । देवताया
 देवतागुणस्य च सामान्ये सति उच्चारणमपि तस्मात्
 देवताया आवाहनस्यागादौ तन्त्रे च भवति यथा सप्त
 दशमाज्यापत्येषु राजसूये प्रजापतेर्देवताया समानता
 दृगुणस्योपांगुलस्य च समानतादनुवचनादौ तन्त्रे चो-
 च्चारणं भवति यागोऽपि तन्त्रे चैव भवति । तथा च
 प्राजापत्यान् प्रकृत्य न्यूयते एकातुवाक्या भवत्वेन-
 याज्येकदेश्या हि प्राजापत्या द्रव्योपांगुलान् चक्षुषानां
 हविषोऽन्नमूत्रोति चक्षुषातुवाक्याद्यैकत्वे एकदेशतत्वं
 चेत्तं नृबन्ती एकदेवताकानां चिद्ध तन्त्रोच्चारणं दर्श-
 यति । दर्शपूर्णमासयोरेव द्रव्यभेदेऽपि दशः पयसश्च
 देवताया इन्द्रस्य तद्गुणस्य चाप्राप्यत्वस्य समानत्वात्
 न्वेचैव याग उच्चारणं भवति । देवतायां समानता
 अपि देवतागुणस्योपांगुलादेर्भेदे सति उच्चारणं न
 भवति यथा प्रजापतेर्वोपांगुलापानीषोमवो पुरोडाश
 ऋषोमयोश्च । इह देवतातद्गुणयोः सामान्ये वामस्य
 तन्त्रे च यागास्तुष्टानस्योपांगुलस्य भेदो वामस्य भेदेनानु-
 ष्ठानपूर्वं निविद्धः न द्रव्यभेदे गुणयोगादिति वा तस्य
 इति न पुनश्चक्षुषोपादि ।” कर्तुः ।

तन्त्रविषयादिकं जैमिनिना एकदशध्याये व्यङ्ग्यं ततः
रवागन्तव्यं सन्नेपतस्य जैमिनिग्रन्थे भाष्येभोक्तं ११४।
४० दर्शितम् । तत्र शास्त्रे “आसुरिरपि पञ्चमिच्छाय
तेन बद्धभा कृत तन्त्रम्” “सप्तम्यां किञ्च येऽर्थास्तोऽर्था
वदितन्त्रस्य” सा० का० । २२गीत्यवयवे । “तन्त्रं पञ्चमि-
रेतवृत्तकार मनोरम शास्त्रम्” पञ्चत० । तदवय-
वाच्च तन्त्रभेदमिहमात्रिकाकोलूकीयलब्धामप्यप्ररोक्षित-
कारकाध्याः । तन्त्रं चेति ठक् । तान्त्रिक तन्त्रवेत्तरिति० ।
तन्त्रं पिहितं ठक् । तान्त्रिक तन्त्रविहितेति त्रि० स्त्रिया
स्त्रीप् “वेदिकी तान्त्रिकी सन्त्रा यथातुक्रमयो गत”
तन्त्रशा० तान्त्रिकी दीक्षा २२वये च सतन्त्रं परतन्त्रः ।
इति त्रि० तन्त्रात् अचिराद्भूतम् कन् । अभिनेये वक्ष्ये
अमरः पटे ४० शास्त्रं स्त्री इति भेदः । “वसानस्तन्त्र-
चमिभे सर्वाङ्गीये तत्त्वचो” भट्टिः ।

प्रकाष्ठ न० तन्त्रस्य पाठम् । तन्त्रस्य पाठभेदे (तातेर
काटि) प्रथमो लिपा० ।

तृता स्त्री तन्त्रस्य भावः तच्च । अनेकोद्देशेन सक्तप्रवृत्तौ
यथा तर्पणपूजनाद्यनेककर्मोद्देशेन सक्तपूजने कृते सर्व-
कर्माङ्गुलानविविधः । तद्विषयोदाहरणं प्रा० त० उक्तं यथा
“आग्नेयाष्टकपाठोद्देश्यैर्द्रुपयोयागानां त्रयाणा-
भाग्नेयाष्टकपाठोपांशुयागान्मौषोमीयैकादशकप्रवय-
गानां त्रयाणां सक्तं सक्तदत्तवितेन प्रयाजावृत्ते-
नोपकारं सिद्धयति तथा भागावृत्तवचसस्यो सर्वो
द्देशेन सक्तं प्रायश्चित्ते कृते सर्वजन्मवचन्यपापनाशः ।
तन्त्रतायाहेतुश्च अष्टाष्टकजातीयकर्मणः कारदेश
कर्मादीनां प्रयोगातुवन्निषेधहेतुभूतानामभेदे उद्देश्य
विशेषापहः” इति । एवञ्च “स्नातोऽधिकारी भवति देवे
पैत्रे च कर्मणि । पवित्राणां तथा जाय्ये दाने च
विधिदर्शिते” इति विष्णुस्मृत्युक्तम् “अध्यात्वा भागरेण कर्म-
जापहोमादि विज्ञानेति” दधोक्तञ्च, क्रियाङ्गुलान
कर्तृसंस्कारहारैव तद्विना कर्तव्याशेषकर्मार्थमेकमेव
न तु प्रतिकर्म कर्तव्यम्” इति रघुनन्दन आधिकं
तन्त्रग्रन्थे दृश्यम् ।

तन्त्रधारक ४० तन्त्र कर्मजापकप्रवृत्तिपन्थं धारयति
धारि-ण्युक् इत० । “सक्तस्य नियुक्तः स्वादपरत-
न्त्रधारकः । ततोयं प्रश्नः त्रयात् ततः कर्म समाचरेत्”
ऋषापरितोक्ते कर्मसङ्कल्पपञ्चकप्रवृत्तकपाचके । “तन्त्र-
धारकः प्रवृत्तधारकः” इ० त० रघुनन्दनः ।

तन्त्रयुक्ति स्त्री तन्त्रोक्ता आधुर्वेदशास्त्रोक्ता युक्तिः ।

सुश्रुतोक्ते ह्यातिशयहेतवे युक्तिभेदे । ताच्च यथा

“अथातस्तन्त्रयुक्तिनामाध्यायं व्याख्यास्यामः । ह्यातिश-
यस्तन्त्रयुक्तयो भवन्ति । तद्यथा । अचिकरणं योगः प-
दार्थो हेतुर्वाच्यं उद्देश्यो निर्देश्य उपदेशः प्रदेशोऽ-
तिदेशोऽपवर्गो वाक्ययोगोऽर्थावृत्तिर्विपर्ययः प्रसङ्गकान्तो-
ऽनेकान्तः पूर्वपक्षो निर्णयोऽनुमत विधानमनागताने-
क्षणम् अतिश्रान्तानेक्षणम् । सश्रयो व्याख्यानं सक्तञ्चा उदा-
हरणं निर्वचनं निर्दर्शनं नियोगो विकल्पः सक्तञ्च उदा-
मिति आत्मासौ तन्त्रयुक्तौनां किं प्रयोजनमित्युच्यते । वा-
क्ययोजनमर्थयोजनञ्च । भवन्ति चाल्लोकाः । अथहादि-
प्रयुक्तानां वाक्यानां प्रतिहेतुनम् । अथवाक्यानां चिद्विरपि
क्रियते तन्त्रयुक्तितः । व्यक्ता लोकाश्च ये स्थायां स्त्रीनां ये
चाप्यनिर्भवाः । हेयोक्ता वे कश्चित्तन्त्रे तिवाद्यापि प्रवा-
धनम् । यथाम्बुजवनस्यार्कः प्रदीपो वेद्यमनो यथा ।
प्रबोध्यस्य प्रकाश्यापौरुषाया तन्त्रस्य युक्तयः । यनर्थम-
धिगत्योच्यते तदधिकरणं यथा रसं दोषं वा । येन
वाक्यं युज्यते च योगः २ । यथा तैत्तिरीयपिनेद्यावृत्तवृत्ति-
निष्कर्हिन्नाभयावृत्तकप्रियङ्गीभिः । सिद्धं अथास्यास्य
सदेवदाह इति च नित्यङ्गुलगणकुरोमी । सिद्धं पिनेदिति
प्रथमं बलव्ये ततोयपादे सिद्धं प्रयुक्तमेव दूरस्थाना-
नपि पदानामेकीकरणं योगः । योऽर्थोभिहितः सक्तो
पदे वा च पदार्थः १ । अपरिनिताश्च पदार्थाः । यथा
स्त्रीहेतुदाहनेषु निर्दिष्टेषु द्वयोस्तयाणाभ्यानासुपप-
त्तिर्दृश्यते तत्र योऽर्थः पूर्वापरयोगसिद्धोभवति च पक्षी-
तस्यो यथा । वेदोत्पत्तिं व्याख्यास्याम इत्युक्ते सन्दि-
कृते बुद्धिः । कतमस्य वेदस्यायस्यसिं विवक्षुरिति ।
अग्वेदादवस्थयोवेदाकालं पूर्वापरयोगसुपबन्धं विद-वि-
चारये विवक्ष्येतदोच्यं चात्पोरनेकार्थयो प्रयोग इति
पञ्चासुप्रतिप्रतिर्भवति । आधुर्वेदोत्पत्तिमय विवक्षुरित्येव
पदार्थः । यदन्यदुक्तमन्यार्थसाधकं भवति च हेतुर्वाच्यः ।
यथा अतिशयोक्तिः प्रवृत्तयते यथा भागद्वयप्रवृत्ति-
मित्रं च प्रवृत्तयत इति । सप्तशक्यनस्य १ । यथा
यस्यमिति । विचारवचनं निर्देश्यः ३ । यथा । शरीरमा-
गन्तुकं चेति । एवमित्युपदेशः ४ । यथा “तथा न जान-
याश्रानौ दिवा अत्रञ्च वर्जयेत्” अनेन कारणेनेत्युपदेशः ।
यद्योपदिशते भगुरेव ज्ञेयमिबर्तत इति । प्रकृतस्या-
तिश्रान्तो न साधनं प्रदेशः ५ । यथा देवदत्तस्थानेन मन्त्र-

सुदृढ तस्मादुपपन्नस्यायमेवोद्धारितोति । प्रकृत
स्थानागतेन साधनमतिदेशः । यथानेगास वायुर्बु-
धपनिष्ठते तेनोदावर्तः स्यादिति । अभिव्याप्यापकर्ष-
नपवर्गः । यथा स्नेया विषादस्रष्टा अन्यत्र कोटवि-
भादिति । येन परेनातुक्तेन वाक्य समाप्यते स वाक्य
शेषः । यथा शिरःपाणिपादपात्रैः प्रवेदोरोरुधामित्युक्ते
पुरुषपङ्कजमपि मय्यते पुरुष एवोक्त इति । यदकीर्ति-
तमघोषादपद्यते घातार्थमिति । यथौदन भक्ष्ये इत्युक्तेऽ
थादापस्य भवति नाय पिपासुर्वागूनिमिति । यदुवर्त्तानि-
हित तस्य प्रातिष्ठोस्य विपर्ययः । यथा ज्ञातव्यमाय
भीरवो दुर्भिक्षतृष्टा इत्युक्ते विपरीतं चकुरते इडा-
दयः सुचिन्तितुष्टा इति । प्रकरणात्तरेण समापन
प्रसङ्गः । यथा प्रकारान्तरितोयमर्थोऽसङ्गुक्तः समा-
प्यते स प्रसङ्गः सङ्गामृतशरीरसमवायः पुरुषसाक्षिन्
क्रिया सोऽधिष्ठानमिति वेदोत्सावभिधाय भूतविद्याया
पुनश्च यतोऽभिहित पञ्चमङ्गामृतशरीरसमवाय
पुरुष इति स एतत्त्वं कर्मपुरुषद्विक्त्वायासघिलतः
सर्वतः । यद्वचारेणोच्यते स एकान्तः ।
“यथा ब्रह्मद्विरेचयति मदनफलं धामयतीति । कश्चि-
न्मथा कश्चिदप्येति य सोऽनेकान्तः । यथा केचि
दाचार्या ज्ञयते द्रव्य प्रधानं केचिद्रूप केचिद्दीर्घ
केचिद्विषयमिति । आद्येपुर्वकः प्रश्नः पूर्वरूपः ।
यथा कफवातनिमित्तात्परा प्रसेधा असाध्या
भवतीति । तस्योत्तरं निर्णयः । यथा शरीरं प्रयोद्य
पयाद्वोगला वषाभेदोमज्जातुविद्धं सूनं प्रसृजति पात
गवमसाध्या वान्मजा इति । तथाचोक्तं “जतुं
शरीरं निष्पीड्य भेदोमज्जवसायुतः । यथाः प्रसृज्यते वायु-
को नासाध्यास्तु वातला ” । परमतमप्रतिपक्षमस्तुमत्तम् ।
यथान्यो नूयास्तुम रसा इति । प्रकरणात्तुपर्व्याभिहित
विधानम् । यथा सङ्क्षिप्तमार्ग्येकादयमकरकातुप-
र्व्याभिहितानि । सप्त वप्यतीत्यनागतवेक्षणम् । यथा
लोकस्थाने नूयाविक्रियतेषु यज्यामीति । यत्पूर्वमक्त
तदतिशान्तानेक्षणम् । यथा चिकित्सेतेषु नूयात् श्लोक
स्थाने यदीरतिमिति । उभयैतदर्थं सप्त २१ । यथा
तमब्रह्मविभात प्राचहरः पाणिपादभेदः प्राच
करमिति । तन्नातिपयोपवर्धनं व्याख्यानम् । यथेह
पञ्चविमतिः पुरुषोऽन्तः व्याख्यायते । अन्येषामुपेद
तन्मेषु भूतादिवह्यारम्भिता । अन्येषामुपेद

आम्या स्तवधाराः । यथा निधुममिति मधुसर्पिर्भोष-
यम् । कोले प्रथितसुदाहरणम् । यथोन्मयाकोतम-
सुधायति । निश्चितं वचनं निर्वचनम् । यथायुर्विद्यतेऽ-
क्षिप्तनेन वायुर्विन्दतीत्यायुर्वेदः । इष्टान्नेनार्थं प्रसाध्यते
यत् तद्विद्वन्मत्तम् । यथान्निर्वायुना कश्चितः कोले
इति मज्जति तथा वातपित्तकफजोडः कश्चित् इति । इदमेव
कर्त्तव्यमिति नियोगः । यथा पश्यमेव भोक्तव्यमिति ।
इदं वेति विकल्पः । यथा रसौदनः सङ्गता वसान्म्या
इदमेवेति सप्त २१ । यथा भावपर्वे ऐक्यद्विच-
क्षावतिस्तिरिक्ताङ्गा प्रधानमिति । यदनिर्दिष्टं बुद्धिभता
तद्विद्यम् । यथाभिहितमङ्गपानविधौ चतुर्विधवाचस-
पदिष्यते । भक्ष्य भोक्तव्यं वेद्य मेयमेवद्विधं विधौ
द्विविधमितिहितमज्ञोह्यमिति । अक्षपाने विविध
हयोर्पुत्र्ये कते चतुर्विधमपि पङ्कजं भवति विद्या-
न्यत् । अक्षेण भक्ष्यवचनं त्वत्तवाधर्मात् । वेदेन
वेद्य द्रव्याधर्मात् । चतुर्विधवाचः प्रायेण द्विविधः
प्रसिद्ध इति । इतिशब्दोक्तो ज्ञोताधर्मात्तवाधर्मात् ।
मया सम्बन्धितविहिताः शब्दाध्यायार्थयुताः । योक्तो ना
विधिर्हेति दोषोभूतास्तु बुद्धिभान् । स पूजाार्थो
भिषक् चैव इति धम्मन्तरेभ्यम् ।

तत्त्ववायु(प) ५० तन्मते तन्म-वर्त्तमानं इत्तु तन्म
सुखं वयति वपति वा वे-वप-वा वप्य सप्त २० ।
(ताति) एषाते । सङ्क्षिप्तं तातिभेदे स्त्रियां चातितात्
लोप् लोपध्वं त टाप् इति भेदः । तद्वत्पतिः परा-
धरपञ्चतातुक्ता यथा “तात्त्विकतात्त्विकतायां मन्त्रिकारव
जायते । मन्त्रिकारात् तात्त्विकतायां मन्त्रिकारव जायते
मन्त्रिकारान्मन्त्रिकार्या तन्मवायाव जायते” । मन्त्र
स्तत्त्वार्थः । व्यापारे चत् ६३ । तन्मते (ताति)
पुनः शब्दरत्नाः ।

तन्महीम ५० तन्मते हीम । परितन्महीमहीमकारव
युक्ते हीमे चित्तहीमयत्वे इत्यम् । तन्ममत्तम् ।
“सङ्क्षिप्तोमसमितन्म शोभन्त्याख्येयुः कर्मणः” इत्योमपः
तन्मा लो तन्मि-भावे च । इतिशब्दावां तन्मावां द्विरूपको ।
तन्मायिन् ५० तन्म वाचकः एतिममिति किमि ७२ ।
वाचकमगमिति स्यादी । “तन्माविधिं मनोदा
वाप्रविधीभ्याम्” वक्तुं १२ । तन्मतेऽनेन तन्म वद-
रचनाव यथावातुक्तं तन्मभेदः तद्वत् भवति
वाचकमपि तन्ममते” वेदोः ।

तन्त्रिका स्त्री तन्त्रयते तन्त्रि इ ततः स्यात् च पूर्वोचो
तुल्यः । गुह्यप्याम् । पदम् ।

तन्त्रि स्त्री तन्त्रि-इ । तन्त्र्याम् तन्त्र्यायां च “व्यपेततन्त्रि
धर्मताया यन्त्रा धर्तृमयान्वित” भा० धातु० ११४२५० ।

तन्त्रित लि० तन्त्रा तन्त्रा जाताऽस्य तार० इतच् । धा-
तुयुक्ते “धार्मिको नित्यभक्त्य पित्रर्निन्दनतन्त्रित”
भा० शा० १२७१२ । “गव्यं दीर्घेण कालेन युक्तेनात-
न्त्रितेन च” भा० धातु० १६२ ५० । “धतन्त्रता या
व्यमेव वृत्तकान्” कुमा० ।

तन्त्रिपाल पु० वृद्धदेवे तन्त्रिपालगच्छे इत्यत्रम् ।

तन्त्रिपालक पु० जयप्रथराजे गच्छम् ।

तन्त्री स्त्री तन्त्रि इ । शीषागुणे २ गुह्यत्वा ३ देहसिरायां
वेदि० । “स ददगं शर्मस्य कुतन्त्रीं विततां सुनिः”
भा० शा० १४५० । ४ गदोभेदे ५ नाद्यां ६ युवतीभेदे गच्छर० ।
अस्य लीबलताभावेन वृत्ततीक्ष्णौ स्त्राङ्गे नाडीतन्त्र्यो-
या० न कप् तदभावेऽपि न तुल्य । वृत्ततन्त्रीर्षीवा
वृत्ततन्त्रीर्षमनी” सि० को० । स्त्राङ्ग इत्युक्तेः वृत्ततन्त्रीवा
वीथेतादो कप् । “वृत्ततन्त्रो प्रयिता सैव वीथ्या”
भा० ५० १२४५० । ध्यानाकृत्येऽपि ध्यायतात् न कप् ।
७ रज्ज्वा “न वृत्तयेत् वृत्ततन्त्रीं मतुः” यस्य वाचा प्रजाः
सर्वा गायसन्त्येव दन्विताः” भाग० २११५।८ । दवीषा-
याधु “कण्डूयमानं वृत्तं कोकानटति चञ्चलः । पट्ट-
यानो नरेन्द्राणां तन्त्रीर्वैराग्यं सैव ह” हरिवं० ५७५० ।

तन्त्रपुत्र न० इत० । तन्त्रु नामधे ततो गङ्गा० ए । तन्त्रयोय
तद्वत्तादौ लि० ।

तन्त्री(स्त्री) ण्वय० तन्-या यो । चर्यादिगणे तन्त्रीत्यत्र
पाठान्तरम् प्रयोगे श्रीवारे ण्वयुपगमे । गतिचञ्चलत्वात्
समासि तन्त्री(स्त्री)ण्वय ।

तन्त्रा स्त्री तन्त्रि-भावे ण । ईप्सुनिद्रायाम् २ ध्यायस्ये च
चेमच० “तपोवातकृत्तासन्त्रा” इति वेदाकम् तन्त्रयस्य
“तन्त्रिधार्येण धर्मविकिर्णैरव लृप्त्यप्यत्रुमः । निद्रासंख्येव
यस्येका तस्य तन्त्रां विनिर्दिशेत्” भाष्ये
“युधिष्ठिरस्योदस्यसन्त्रानिद्राविनिर्दिता”
“विषदेन्द्रियसंयमोपसन्त्रावस्थविजलम्” दाप्र० । निद्रायां
प्रबुद्धता ह्यभावात् । तन्त्रायां तु प्रबुद्धतापि रूपं दल-
नयोर्भेदः । तन्त्रा च उक्तस्य ध्यायि निद्रायाः चन्दा
कोतेर्भेदगती दयाच्च “निद्राचन्दा च तन्त्रा वा प्रीति-
रस्या गुह्यप्रदे । दाम्नां ध्याय जगद्भवे” मन्त्रार्च०

धृताक्यम् २ पठन्तिदन्त्रि न० । “तन्त्रं चन्द”
यजु० १५।१५ । तन्त्रि सादे मोक्षे च तन्त्रति सीदति
स्यानसंकोचेनेति तन्त्रं त्रैलोक्ये “पट्टिर्निर्दि तन्त्रं
चन्द” इति श्रुतेः” वेददी०

तन्त्रयु लि० तन्त्रापालस्य दाति या-ङ्ग प्रयोगे । ध्यायस्युक्ते
“मो पु तन्त्रोव तन्त्रयुर्मुषो वाजानाम्” ऋ० ८।६२।१०
“तन्त्रयुरास्ययुक्त” भा०

तन्त्रवाय पु० तन्त्रवाप-प्रयोगे । तन्त्रवाये चन्द्रार्च० ।

तन्त्रालु लि० स्त्री तन्त्रि-धातुच् । ईप्सुनिद्रायाम् २ ध्यायस्य-
युक्ते च जटाधरः ।

तन्त्रि स्त्री स्त्री तन्त्रि-क्रिन् । ईप्सुनिद्रायाम् २ ध्यायस्ये च
चण्पादिको “विभक्तनक्तन्त्रिद्वयमस्ततन्त्रिया” बिरा० तन्त्रि-ई
तन्त्रोत्यपि तन्त्रार्थे ध्ययं न लीबलत्वेन न लुपोपः । तन्त्रीच
ध्यायनयमादिना सर्वाङ्गेन्द्रियप्रभुत्वम् । सर्वाङ्गेन्द्रिय-
निर्भीरुभावादकत्वात् तस्यात्वम् । “लुप्य च तन्त्रा च
विपद्यतां गत” रामा० अयो० ८० ५० । “गततन्त्री-
लुमी यापि लुप्येनेती मङ्गारयो” २८८५० । जिततन्त्री-
गततन्त्री इत्यादौ लीबलताभावाच्च कृत्स्नः न वा कप् ।

तन्त्रिज पु० यद्वयस्ये कनककन्दपद्मभेदे “तन्त्रिजसन्त्रिपालस्य
सुतो कनकस्य तु” हरिवं० १५ ५० ।

तन्त्रित लि० तन्त्रा जाताऽस्य तार० इतच् । जातावस्थे “य
इदं धारयिष्यन्ति धर्मयास्ततन्त्रिताः” “अतन्त्रिता वा
अयमेव वृत्तकान्” कुमा० । धतन्त्रितेति पाठान्तरम् ।
तन्त्रिपाल पु० यद्वयस्ये कनककन्दपद्मभेदे तन्त्रिजगच्छे इत्यत्रम्
तन्त्रि स्त्री तन्त्रयति भी-वा० डि । (चाकुण्या) चक्रकुल्यायां
रत्नमासा । तन्त्रिरिचपि पाठः । प्रयोगे ।

तन्त्री स्त्री तन्त्रः स्या स्त्री गुह्यवचनोदमत्तात् वा लीप् ।
११ गङ्गाङ्गां क्षियां तन्त्रयन्ते उदा० “अमभक्तमतीयसि
तन्त्रीं नावः । २ ध्यायस्यो (धासयान) दाप्रनि०

तन्त्रय लि० तदाककम् तदु-भयट् । तदाकके “तन्त्रयं विद्धि
मां दिप्र । प्रतोऽहं येमवा च ते” हरिवं० १६६ ५० ।

तन्त्रास्र न० तदेव एवायं मातृच् वा माता यस्य वा । सर्वाधा-
दिविज्ञेयु मन्त्रादिषु नयेन शान्तादिविज्ञेयोऽङ्गा । ययोक्तं
दिशुप्रराये “तन्त्रिं तन्त्रिस्तु तन्त्राज्ञायेन तन्त्राज्ञता
श्रुता । तन्त्राज्ञायाविशेषाच्च अविशेषास्ततो हि ते । न
शान्ता नापि योराज्ञे न भूदावाविशेषः” इति ।
“तन्त्राज्ञायाविशेषाज्ञेयो मूलापि पञ्च पञ्चमः । एते
कृता विज्ञेया शान्ता योराज्ञे भूदाव” वा० वा० ।

तन्यतु इ० तनोति यन्द् तनो वा तन-यत्तच् । १५। यो
 २। रानौ च उल्लसत् । सन-यन्द् वा० यत्तत्सलोपस ।
 ३। गजिते इष्यशनो च माघवे । "न नेपसा न तन्यतेन्द्रम्"
 ४०। १८०। १२ माघे उल्लैव ष्युत्पत्ति । तन्यता गर्जितेन
 ४१। ८०। "तन्यतुः पर्यन्तः" भा० ।

तन्यु लि० तन+वा० ल्यु न क्त्वादेशः । विसृते "रजांसि
चिला वि चरन्ति तन्यवः" अ० १।६।१।

तन्विन् पु० ताम्रधमनोरपत्यभेदे । “तपोरतिरक्त्वा ताम्रधमनी
घनी परलयः” हरिव० ७ अ० १

तप उपाये सकृद्विज्ञेयं सकृदिद्यामिदं । तप्यते अतः ।
तपे नम्रा तप्यते तपः तपिः ।

अथ-अथवा । अथतन्मन्त्रकथितम्" वि. को. ।
 आ+सव्यक्ताये । आतन्मन्त्रकथितम्" इति टच् ।
 अथु+अन्तताये अथुयोने च । "अथुतये अथु" तात् । तव
 वीरिण्यं कर्मणा" भा. व. १५७२. खो. । "अन्ततयत्
 धर्माणां पुनः सचिन्त्य तापसम्" शाभा. अयो. ४ अ. ।

“यन् प्रस्थाप्य दुरात्मा भान्तव्यत दुर्मतिः” भा० व० २७ अ०
 तप दाष्टे बु० अ० संक्र० सेट् । तपयति ते अतीतपत् त ।
 “सप्रालयोन्यस्थितिरत्र देशः करारिङ्माघोरपि तापयन्ति”
 अद्वैत । “न हि तापयितुं शक्यं सागरान्मनुष्योष्कया”
 हितो० “कोऽत्र भूमिवत्त्वे जगन् सदा तापयन् सुचि-
 र्भति ह्यप्यदम्” भाषः ।

अनन्त-अक्षोभागे तापने “अक्षयताय पृथिवीं पूजा दिवसस-
कृते । अगाभास सहस्रायुः” भा० उ० १८ अ० ।

तप दाहे स्वा० उम० सक० धृ० । स्वधने निरु० तपति-ते
 अतापोत्-अतपोत् अतपि० । तताप तिपे तपिष्यति ते
 “वर्षेते तपते कोऽप्यो स्वधने तेजसा च कः” भा० अरु०
 १४ अ० । “त्वमेवैकस्तपसे ज्ञातवेदाः” भा० आ० २३२ अ०
 “तपाव्यहमहं वर्षं निन्दन्नाभ्युत्सृजानि च” गीता
 “तनस्तपति धर्मा यो” शकु० । तपःकर्म्म कर्त्तव्य
 ‘कर्त्तव्यं यि स्य तद च तप्यते तपस्तपसः ।

अभिप्रेत्यालोचने “पृथिवीमन्तरिक्ष दिव तासौ वा-
नश्चतसृत्” ऐत० ब्रा० आश्रयतसृत् पस्यालोचितवान् ।

उद्-दीप्ती बभूव आत्मः आकाङ्क्षमर्षवत्येव सवत् आत्मः “उत्त
यते दीप्यते इत्यर्थः” सि. को. । पाणिउत्तयते ।
आकाङ्क्षुः प्रेः प० नैतस्य पाणिउत्तयति” आत्ममर्षसि द
य० । उत्तयति सुवर्णं विनाशयतीत्यर्थः” सि. को. ।

“तीव्रसुप्तमागोऽवमशक्य सोढुमातप” -भट्टि ।

“अथ कुसुमेषु रक्तपति यद्विनिष्यः” नाथ ।

४॥१॥ उपतमेव ध्याधिभिरुपीक्षितेनर्च्यम् ।

नि+नितरां तामे । “तदाहर्निशोचति नितयति वर्धिष्यति
वा” आ० उ० ।

निष्+नि श्रेष्ठेय्यं तामे धीमः पुन्यं न तामे बलम् । "दग्धै-
 कदेशा बहुवो निष्पन्नाः तथापरे" भा० आ० २२६ अ० ।
 निष्पत्तिं सुवर्णम् साक्षिणे द्य नम त्व निष्पत्तिं सुवर्णं
 सुवर्णकारः । "यस्तु धर्त्ये" निष्पन्नं नाङ्गैः पितृते
 जलम्" भा० आत० २२६ अ० बले समवतता व्यङ्ग्यम् ।

प्र-प्रक्षयेण तापे विक्रमहेतुके तापे च “भास्वयोपाः
 प्रतपन्ति विष्णोः ।” गीता “सूर्यः प्रतपतां ज्ञेयः”
 भा० वि० ४३ श्लो० “भास्वरात् प्रतपिष्यतः” भा० व०
 १६ अ० “द्वितीयस्त्रे च सूर्यस्य जुगान्ते प्रतपिष्यतः” भा०
 व० २२ अ० ।

वि+उत्तापयस्व सर्वम् । “रविर्वितपतेऽग्नयस्वम्” मङ्गिः दीक्षते
 द्रव्यर्थः पाणि वितपते जैमिन् पाणि वितपति सुवर्चं
 वितपतीत्यादि । “वितपन्नरातिम्” अथ १२।२।४३
 सम्+उत्थयकृत्ये । “दत्त्वापि च धनं काले वसतपस्तुप-
 कारिणे” भा० या० १।३३ अ० ।

तपः ५० तप-अ० । शीघ्रं ज्ञेयमावाहयते कृतौ जनरः ।
 “तमेव वयोः शरदा कृष्णामयः” भावः । “तपस्तु पूर्वा-
 वयसिदद्यान्मराः” श्वेदः “तपस्तप्ते वारिमिद्विजित-
 मयैः” कुमा० । किञ्चित् कर्मापपदे तापे अच् चुञ्च
 शतत्तापके परन्तपः भावे अच् । शतपयि च “अप-
 कृता निरयना दयपञ्चतपा इमे” हरिव ४६ अ० ।

तपः(स्त्र)कार मि० तपः करोति कश्च ना विवर्तकः च।
 तपःकारणे (तपवी) शतसुखेभ्यो यं ह्यस्मी यद्वर्त्तना०।
 क्षियां आतित्वा चोष् ।

तपःक्षीयसह नि० तपसः क्षेयं सहते सह-अच् । इन्द्रि-
यस्यसादिकारणे तपस्विनि क्षयरः ।

पुनः स्थलीं श्रीं हुतम् । आस्थां जिह्वां । शतपदास्त्वनामेव
तपती श्री । प्रत्यक्षं कथायां सवरचन्द्रसभायां कुर्या-
जमातरि । “ततः सवरचाव् शोरी तपती सुपुने कुर्यात्”
भा० पृ० ८३ अ० । “सवरचः कुरु नैवर्त्तनीं तपतीं
नामोपमेने तस्यानङ्गं अष्टं कुर्यात्” ८५ अ० । १७१ अ० ।
तद्वत्त्वा “कर्त्तुं न पचाय तापत्रयं प्रति न्यास्यकुरुवा-

नसि नानिह । तदहं ज्ञातुमिच्छामि तापस्यार्थं विनि-
ययम् । तपतो नाम का चैषा तापस्य यत्कृते वयम् ।
कौन्तेया हि वयं साधो । तत्त्वमिच्छामि वेदिशुम् ।
वैशम्पायन उवाच । एवमुक्तं स गन्धर्वः कुन्तीपुत्रं घम-
ञ्जयम् । विभृतां त्रिषु लोकेषु भ्रातृभ्यामसौ वै कथाम् ।
गन्धर्व उवाच । हन्त ते कथयिष्यामि कथामेतां भगो-
रसाम् । यथावदस्मिन्ना पार्थ । सर्वबुद्धिमतं परम् ।
उक्तवानस्मि तेन त्वां तापस्य इति यद्वचः” ।

“अ एष दिपि घिष्णाग्रेण नाक व्याप्नोति तेजसा । एतस्य
तपती नाम बभूव सद्यो सुता । विषस्वतो वै देवस्य सावित्र्य-
वरणा विभो । विश्रुता त्रिषु लोकेषु तपती तपसा युता ।
न देवी नासुरी चैव न वक्षी न च राक्षसी । नाप्सुरा
न च गन्धर्वी तथा रूपेण काचन । सुविभक्ताऽन-
वद्याक्री स्वसितायतनोचना । स्नात्वा चैव साध्वो च
सुवेगा चैव भामिनी । न तस्या सद्यः किञ्चित् त्रिषु
लोकेषु मारत ।। भर्तारं सविता मेने रूपशीलमुप-
नृतै । सस्याग्रजौवर्मा पश्यन् देया दुहितरन्तु ताम् ।
नोपलेभे ततः शान्तिं सख्यदानं विचिन्तयन् । अथर्क्षप्रत्नं
कौन्तेय । कुरुणामृतपभो वही । स्वर्ग्यं साराधयामास
अथ संवरणस्तदा । अर्घ्यं साख्योपहाराद्यैर्गन्धैश्च
नियतं शुचिं । नियमैरुपवासैश्च तपोभिर्विधिवैरपि ।
शुच्यद्भुतमहंदादी शुचिं पौरवमन्दन । अथ शुभन
ससद्यन् पूजयामास भक्तिमान् । ततः कृतघ्नं धर्मज्ञं
रूपेण सद्यः भुवि । तपत्याः सद्यः मेने स्वर्ग्यं
सवरणं पतिम् । दातुमेच्छन्ततः कर्त्वा तस्मै सवरणाय
ताम् । नृपोत्तमाय कौरव्य । विश्रुताभिजनाय च” ।
भा० आ० १७१ अ० ।

तपनं ष० तप-स्यु । १ छत्र्ये २ भस्मात्कृच्छ्रे । ३ धान्यादौ दाह
 कुक्ते नरकभेदे षष्ठीये च हेम० । ४ पक्ष्मवृद्धि
 क्षुद्राग्निमन्थवृद्धि ७ छत्र्य कालामयौ च राजनि० ।
 “पञ्चमः पञ्चतपसां तपनो जातवेदसाम्” भाषः ।
 स्त्रीणां यौवने दसत्वजातावद्धारभेदे ग० सा० द० ।
 “यौवने सत्वजास्तावासटाविशन्ति सख्यका । अश्व-
 हाराः रथपुरुषे “विकृतं तपनं मौगध्रम्”
 इत्यादिना विभज्य “तपनं प्रियविच्छेदे आरागे
 शोऽथ चेष्टितमिति” ज्ञापितम् । ८ अग्निभेदे ष०
 “ते जातवेदसः सर्वे कल्माषः कुक्षमस्तथा । दहन
 शोधयन्त्यसौ तपनश्च महान्तः” । आहाकारस्य विशेषे

विष्वाता० पञ्च वज्रय०” हरिव १८० अ० । १० शिवे पु० ।
 “यज्ञवाहाय दान्ताय तप्याय तपनाय च” भा० शा०
 २८६ अ० शिवस्तुति भावे ल्युट् । ११ तापेन० धरणि ।
 तपच्छब्द पु० तपमप्रिय० छन्दोऽस्य । दमनकष्टे राजनि०
 तपनतनय पु० इत० । १२ ये २४ सुनाया, २४ भीठे च
 स्त्री राजनि० । ३ कर्णे ५ सुपीने च पु० तपनसुतादयोऽप्यत्र ।
 तपनमणि पु० तपनतेजस्को षणि । स्वर्ग्य कान्तस्यौ राजनि०
 तपनात्मजा स्त्री इम० । १ गोदावरीनद्या हेम० । २४ सुनाया
 च । २४ ये ३ कर्णे ५ सुपीने च पु० । १ नद्या हेमच० ।
 तपनी स्त्री तपते पापमनसा तप-ल्युट् ङीप् । गोदावरी
 तपनीय न० तप-अनीयर् । १ स्वर्ग्य कनकसुसूत्रे च अमर ।
 “भयानि तु तपनीयस्तमस्य” भाषः । “वाचस्पृशन्तौ
 तपनीयपीठम्” रघु० । स्वार्थे ङ । तपनीयक सुवर्णे राजनि० ।
 तपनेष्ट न० इत० । तास्ते धातौ राजनि० । तप्तातो छ-
 र्थप्रियत्वात् तथात्वम् ।

तपस् तप-अस्तु । आद्योचमात्मके ईश्वरज्ञानभेदे अत-
 र्यामिवाङ्गणभाषे । इष्टम् । २ अङ्गनाधिक-
 नवमस्थाने ज्यो० । १ श्वाश्रमविहितकर्मणि ४ वैघट्टो ज्ञानके
 कर्मणि । “तपोनामगनात्परम्” । ५ सुसुपिपा-
 साशीतोष्णादिहन्सकृत्ने । ६ चित्तप्रसादहेतुभूते व्रतनिय-
 मोपासनादिकर्मणि । ७ मौनादिव्रते” ऽकार्येन्द्रियमनसा
 समाधाने ८ शास्त्रीयमार्गेण कार्येन्द्रियमनसां शोषणे ।
 १० कच्छान्द्रायणप्रजापत्यादिहमे प्रायश्चित्ते । ११ शास्त्र
 विहिततत्प्रमिश्रारोहणादौ । १२ यामप्रत्युषासाधरणधर्मे ।
 तपश्च शरीरादिभेदात् त्रिविधम् यथाह “देवह्वलगुरु
 प्राक्षपूजन गौचमार्जयम् । ब्रह्मचर्यमहिंसा च
 शरीर तप उच्यते । अतुल्यगौरव वाक्य सत्य
 प्रियहितञ्च यत् । स्वाध्यायाभ्यसन चैव पाङ्मय तप
 उच्यते । मनःप्रसाद सौम्यत्व मौनमात्मविनियहः ।
 भावसमुद्भिरित्येतत् तपोनामसञ्ज्यते” गीता । तदपि
 सात्त्विकादि भेदात् त्रिविधम् यथाह “ब्रह्मया परया तप्त
 तपक्तात् त्रिविध गते । अफलाकाङ्क्षिर्भुङ्क्तं सात्त्विक
 परिचर्यते । सत्कारमानपूजार्थं तपोदम्भेन चैव यत् ।
 क्रियते तदिह प्रोक्त राजर्षे चदमन्नुवम् । मूढपाण्डेया-
 ब्जगो यत् पीडया क्रियते तप । परस्मोत्सदाद्वार्थं वा
 तत् तामससदाद्वर्तमानि” गीता । १३ मनस्त्रिद्याण्यामै-
 काग्र्ये “मनसचेन्द्रियाण्याश्च स्वीकाग्र्य परममधः”
 इत्यज्ञोः १४ अगोषोकादुर्बल्ये बोधभेदे । “तस्योपरि तपो-

लोकोलोभव उदाहृत । वैराज्ञा यत्न ते देश वसेयुर्देव
पूजिता । बाह्येवे मनो येन बाह्येवाऽपि क्रिया ।
तपसातोय गोविन्दमभिजापविर्णिता । ते तपो-
लोकासाद्य पशन्ति पितृतेन्द्रिया । यिजोष्यद्वत्तयो
देवे दन्तोन्पत्तिकाय ये । गेऽस्मकृदा च पुनय गोर्ण-
पश्चात्तमय ये । योश्च यस्याभितपसो योश्च स्पष्टि
सेयया । हेमन्ते गिरिरे वा वे अपनि क्वचित् क्षपा ।
कृपायनोरपिन्दु च तपिता यतयोऽपिबन् । वाताग्नि-
नोऽतिक्षुधिता पाटकुवायभूषणा । अर्द्धेक्ष्मा
रविशस्त्रेकास्त्रिणागनिचला । ये वै दिवा नि
क्ष्मासा मासोक्ष्मासाय ये परे । मासोपसाय कर्णनि
चातुर्मास्यवताय ये । कदलो तोयपात्रा ये ये दण्डमा
सोपसायका । ये च वर्णनिसेवा वै वर्षे चाम्युन
पका । स्वायुषास्योपसमाप्ता मृगकण्डूतिवोस्तदाः ।
जटाटवीकोटरान् जतवीडाण्डलाय ये । प्रवृट्
यन्मोक्षाङ्गाय च्यायुनडास्त्रिषड्वया । जताप्रमाने
परितो वेदितावयवाय ये । यस्यानि च प्रवृट्तिनि
यद्वेपु महीपते । इत्येतैर्मियमैर्ह क्लृप्तामान्तापो
धना । यन्मायुषापोलोके ते वचन्यज्जतोभया । १९भाषे
सासि 'तपाय तपस्य गैगिराहू' यजु २७।२४
'तपसे त्या' यजु ७।१० । तपसे मावाय । तपति स्त्रो
यत्न चान्न तथा 'वेददी' । तप्तं हि उत्तरायणप्रवृत्तौ रने
प्रवरकरता अतयवाह 'मकरे प्रखरो रविः' । १६धर्म
'विनायकदन्त भूषुरिन्द्रायै तपस्य सुत' भाष १७नि-
यमे 'समाधिसाख्याय तपोभिरात्मन' निशम्य चैर्न तपसे
जतोद्यमासु' 'तप क वृषे क च तावक वप' कुभा०
'तपसा कित्पि हलि विद्यायाऽमृतमनुते' वेदान्त ।
'तमेत ब्राह्मणा विविदिपनि वेदातुवचनेन यत्नेन तपसा
नागकेन' श्रुति । 'ब्राह्मणस्य तपो ज्ञान तप क्षम्य
रक्षयम् । वैश्वस्य ह तपोवाक्ता तप श्रुत्यसेवनम्' मनु
तपस्य योगसाधन क्रियायोगभेदः यथोक्त पात० सू० भाष्य
विपरस्तेषु 'तप स्वाध्यायेश्वरप्रक्षिपानानि क्रियायोगः'
सू । 'नातपस्त्रिणो याग विवृति चनादिर्कर्मलोभवा
यमाचिन्ता प्रत्युपस्थितमिषयजाहा चापुष्टि गान्तरेण
तप सन्नेदमापद्यते इति तपस्य उपादान तद्विषयसादन
समाधिसाधननेनासेयमिति मन्वते' भा० । 'अतिरेक-
कुलेन तपस उपायसमाह गतपस्त्रिण इति तपसो-
ऽवान्तरव्यापारसुपायोपयोगिन दर्शयति अनादि

कर्मैति । अनादिभ्या कर्मलोभवासनाभ्यां चिता अतएव
प्रत्युपस्थितसुपगत विषयजाह यस्यां वा तपोज्ञा ।
अपुष्टोरजस्य-सुष्टुको गान्तरेण तप सन्नेदमापद्यते
सान्द्रस्य नितान्तविरचना सन्नेद मनुपादीयमात्मनि
तपो धातुवैषम्यहेतुतया योगमतिपक्ष इति कथ
तदुपाय इति । अत आह । तपेति तावन्मात्रेण
तपसरथोय न यावता धातुवैषम्यमापद्यतइत्यर्थे
विवरणम् । १८धर्मो तपोज्ञा ।

तपस्य पु० तप-अवयव । १८धर्मो २३धर्मो जिज्ञा० २३धर्मो वि० लो०
तपसीमूर्ति पु० चतुर्धर्ममन्त्रे आह्विते यन्निर्भेदे तपोहति
यज्जे इत्यम् । [तप इतरतपसादेवितान् तवात्मम् ।
तपस्त्रिण पु० तपस्यति तप-अवयव ३० ध० । इन्द्रे हेवच ।
तपस्य तप करोति तप-अवयव ३० ध० । इन्द्रे हेवच ।
तपस्यति इतपस्योत् अतपसीत् तपसा । 'स्वायु
तपस्यन्मसिध्वकायाम्' कुभा० ।

तपस्य पु० तपसि साधु यत् । १८धर्मो ने सासि अमर ।
'तपाय तपस्य गैगिराहूः यजु० १९।१७' 'तपसावता'
७।१०।२४धर्मो तस्य धातुगुणन-मरुत्यात् तपायम् । भावे च
तपस्या । १८धर्मो या स्त्री । तपसि भव यत् । ३८धर्मो ने
नि० 'स्त्रियाश्चैव तपस्याभ्योऽङ्गुः क्षात्रा' कात्या०
श्रौ० २९।१।२८ । तपस-भावे घञ् । १८धर्मो ने पु०
'अपासा बुद्धिरमवत्तपसे भरतर्षभ' भा० आत० ६८०।
तामसस्य मनो ६५धर्मो ने पु० 'प्रतापैव प्रपञ्चानि तामसस्य
मनोर्ह' । अक्षिपस्यः सुवपास्तपोमलक्षयोऽयम् ।
तपोरतिरकस्मापस्तपो धर्मो परान्तः । हरिव० ७४०
तपस्यामत्स्य पु स्त्री (तपसी) । मरुत्यवेदे यज्जर० ।

तपस्विन् जि० तप-अवयवो विनि । १८धर्मो, २३धर्मो यथा-
दिमतधारिणि, २३धर्मो यथा, ३८धर्मो ५८धर्मो यथा, ३८धर्मो
स्त्रियां डीप् 'किं किं व्यवस्यति न वेदितुं तपस्विनी
या' सा० ६ । 'नवप्रवृत्तिर्वरदा तपस्विनी'
नेप० । 'कक्षापक्षिषिषेण चार्द्र' बिरा० ।
'पुष्यं गावमवध्याग्निमन्त्रं द्यातातैक्ष्णिसि' रघु त-
पस्त्रिणोऽधिको योगी' सीता ६३आदे पु० यज्जरता०
७८तपस्यामत्स्यवेदे यज्जर० । ८८तपस्त्रिणोऽधिको योगी' सीता ६३आदे पु० यज्जरता०
७८तपस्यामत्स्यवेदे यज्जर० । ८८तपस्त्रिणोऽधिको योगी' सीता ६३आदे पु० यज्जरता०
७८तपस्यामत्स्यवेदे यज्जर० । ८८तपस्त्रिणोऽधिको योगी' सीता ६३आदे पु० यज्जरता०

भागवतोक्तो हाटगमनन्तरे १४सप्तर्षिभेदे तपोमूर्तिशब्दे
प्रमाण दृश्यम् ।

तपस्विपत्र पु० तपस्विप्रिय पत्रमस्य । दमनकष्टे राजनि० ।

तपान्यय पु० तपस्य यीश्वस्यान्ययोऽवसानं यत्नं काले ।

१वर्षाकाले “तपान्यये वारिभिरुक्षता नये” । कृमा० ।

“तपान्यये पुष्पफलैरुपेतं महावनं राष्ट्रपतिट्टेगं” भा०

व० २४ अ० । ६त० । २यीश्वस्यावसाने च ।

तपान्त पु० तपस्यान्तो यत्नः । १वर्षाकाले “ववर्षं शरवर्षेण

तपान्ते जनदो यथा” भा० भी० ५४ अ० । ६त० ।

२यीश्वस्यावसाने च ।

तपित्ति त्रि० तप-टाप्ते क्त । तप्ते हिंक्षपकोप ।

तपिनी स्त्री नदीभेदे शब्दार्थचि० ।

तपिष्ठ त्रि० क्षतिशयेन तप्ता तप्तृ+इष्ठन् तृणोकोप ।

क्षतिशयेन तापके । “तपिष्ठेन शोषिषा यं सुराधा”

अ० ४।१।४।

तपिष्णु त्रि० तप-वा० इष्णुच् । तापकर्त्तरि तपने । “मह-

ता तपसा देवक्षपिष्णु सेवितो मया । प्रीतेन चाहं

विभुना ह्यर्थे षोक्तस्तथाऽनघ” भा० शा० ३२० अ० ।

तपीयस् त्रि० क्षतिशयेन तप्ता तप्तृ+ईयस् तृणोकोप ।

१भ्यश्च तप्तिर २तपस्याकारके “क्षतप्यतापिन् किञ्च लोका-

तापनं तपस्तपोयास्तपता समाहित” भाग० २।६।६।

तपु त्रि० तप-उन् । १तापके “तपोष्पवित् वित्तं दिपस्यदे”

अ० ६।८।१२ “तपो यत्नं तापकस्य” भा० । २ताप-

युक्ते १तप्ते च । “तपय्युस्तु चरुर्गन् वा दप” अ०

७।१०।१२ तपुस्तप” भा०

तपुषि त्रि० तप-उषिन् वेदे नेकारस्य इत् । तापके ।

“ब्रह्महिमे तपुषि हेतिसस्य” अ० २।१०।१७, ६।५।२।१।

“तपुषिस्तपतेहेतिर्हन्ते” निरु० ६।१ स्त्रिया कटि

कालत्वात् या ङीप् । २क्रोधे स्त्री निघण्ट् । क्रोधस्य

चित्ततापकत्वात् तथात्वम् ।

तपुस् पु० तप-उषि । १स्त्र्यर्थे २ध्वनौ च उष्णा० । २तापयुक्ते

४तापये च त्रि० । “तपुर्जन्म । यो व्यसप्तुक्” अ० १।

२६।१६ हे तपुर्जन्म । तप्यमानरश्मियुक्त । अग्ने ।” भा०

“तपुरयाभिर्हृदिभिः । १।८७।२२ । “तपुरयाभिस्तप

नयोलाप्याभि” भा० “तपुषि तप्तौ हजिमानि मन्तु”

अ० ६।५।२।२

तपोज त्रि० तपसः तपस्यात् अग्नेर्वा जायते जन-उ । १तप

स्याजाते २अग्निजाते व्यस्तपुश्च स्त्री । “व्यपीक्षपस्ततो मम

तपोजा अपि गच्छतात्” अ० १०।१५।५ “वाचो

बन्धुस्तपोजा” यजु० १०।६ “वाचो बन्धु” वाण्डा

बन्धुभूता । “यावद्वा पापेष्वापो भवन्ति तावद्वाचा वदतीति”

श्रुते “आपोमयी वागिति” सामान्यतेः । तथा तपोजा

तप शब्देनाश्वान्निरूप्यते तपसोऽग्नेर्जातास्तपोजा

अग्नेर्वा धूमो जायते धूमादभ्रमभ्राद्दृष्टिर्गन्धो एता

जायन्ते तस्मादाह तपोजा इति श्रुते वायोरग्निरग्ने-

राप इति शत० अ० ५।१।५।१७। स्वयन्तरात् वेददी-

तपोदानं न० तप इव दानमत्र । तीर्थभेदे । “उपयतीर्षेण

कलियं कुरुजेत् प्रकीर्तितम् । सिन्धुस्तमस्तपोदानं

जम्बुमार्गमथापि च” भा० आतु० १६५ अ० ।

तपोधन त्रि० तपोधन यस्य । तपोमात्रकारके १तपस्विनि ।

“तपोधनाभ्यागमवस्त्रं सृष्ट” भाष्यं तत्प्रियत्वात् ० दम

नकष्टे पु० राजनि० । २सुखीरीष्टे स्त्री भेदि० । तप

एव धनम् । ४तपोरूपधने न० । “यत्तु तागदतिक्रान्तं

धर्मद्वारं तपोधनम्” भा० आनु० ५२ अ० । तपोधनं सूक्त्य

यस्य । ५तपसा लब्धे स्वर्गादौ त्रि० “स्वर्गलब्धे स्वर्गे

पारिजातस्तपोधन” हरिव० १२८ अ० ।

तपोधृति पु० तपसि धृतिं सन्नोद्यो यस्य । १तपोरते तपस्विनि

चतुर्थमन्त्रनरे २भार्गवे सप्तर्षिभेदे “चतुर्थं चैव सप्तर्षि

क्षेत्रीन् सप्त निबोध मे” इत्युपक्रमे “दातिर्वसिष्ठस्तु

व्याज्ज्येयं सुतपास्तथा । आङ्गिरास्तपसोमूर्तिस्तपस्वी

काश्यपस्तथा । तपोऽग्नयः पौलस्त्यः पौलस्त्यश्च

तपोरपि । भार्गवः सप्तमस्तपो विक्षेपस्तु तपोधृति”

हरिव० ७ अ० ।

तपोनिधि पु० तपो निधीयतऽपिन् नि+वा-आधारे

किं उच्यते स० तपोनिधिरिव यस्य वा । तपोधने

तपस्विनि “विधे चयन्ननस्थानो स ददर्श तपोनिधिम्”

रघु । “पतत्पतङ्गप्रतिमस्तपोनिधि” भाष्यं ।

तपोभृन् त्रि० तपो विभर्ति भ-क्षिप् तुक् च ६त० । तपोधा-

रके “स्वर्गे तपोभृता राजन् । फलं पुण्यस्य कर्मण”

हरिव० ८ अ० ।

तपोमय त्रि० तप प्रचुर तप स्रष्टव्यपदार्थाद्योचन

तदात्मको वा तपस्+मयट् । १तप प्रचुरे २स्रष्टव्यपदार्था

द्योचमात्मके परमेश्वरे पु० । “त्वयोर्यथोर्ध्वमय-

स्तपोमय” भाग० २।४।१६। स्त्रिया ङीप् । “प्रविश्य

वदरीं पुण्यां सुनिजुष्टां तपोमयीम्” हरिव० २६४ अ० ।

“उपयुपरि तत्तापि गतिस्तत्र तपोमयी” ७६ अ० ।

तपोमूर्त्ति ५० तप आलोचनभेदे एव मूर्त्तिरव्य, तपः प्रधाना मूर्त्तिरव्य वा ॥ परमेष्ठे २ तपस्विनि च । इह धामणिर्हृत्तामसमन्तरे सप्तर्षिमध्ये १३ तपभेदे च "अथयय तपोमूर्त्तिरूपस्य नोभवाद्याः" भाग० ८।१।११
तपोमूल लि० तपो भूममध्य । १ तपोहेतुके अगोदौ तामसस्य मनो २ प्रथमेदे ५० तपस्ययन्दे दृश्यम् ।

तपोरति लि० तपसि रतिरव्य । १ तपःपरायणे तामसमनोः पुत्रभेदे ५० तपस्ययन्दे दृश्यम् ।

तपोरवि ५० तपसा रविरिव । १ इत्यर्थे तत्पतेकोयुक्ततपस्ते चतुर्थमन्तरे षोडशे सप्तर्षिभेदे तपोधृतिरयन्दे दृश्यम् ।

तपोलोक ५० तपोनाम लोकः । अर्द्धस्तेषु सप्तषु लोकेषु भयनभेदे तपःयन्दे दृश्यम् । स च भूमेस्तटकोटि गोलनोपरि वर्त्तते । "चतुर्लोकप्रमाणं तु तपोनालोऽस्ति भूतमात्रं । उपरिस्तात् क्षितेरष्टौ कोटयः सत्यलोकिमसृं काशोऽष्ट० २१ ए० ८ अ० । स च विराट्-पुरुषस्य क्षान्दयस्त्वमेव कल्पितः सप्ताह भागः २।४।२६ । "भूर्भौक कल्पितः पङ्क्त्यां भुवोकोकोऽस्य आभित । कृता स्वर्लोके चरता महर्षीको महामन । योवासां जनकोकोऽस्य तपोलोकः क्षान्दयात् । भूर्भुविः सत्य लोकेषु मङ्गलोका वनातनः" ।

तपोऽवट ५० तपोऽवट इव । मङ्गावर्जदेमे लिङ्गा० ।

तपोवन न० वृक्ष० । १ तापसस्यैव वनभेदे, "बभूवैक्षितमती चेनामर्षि तामातपोवनात्" तपोवनादसिपथ गताभ्याम्" रघुः । २ तप्तानके तीर्थभेदे च ।

तपोऽशन ५० चतुर्थमन्तरे सप्तर्षिमध्ये षोडशे १ तपभेदे तपोधृतिरयन्दे दृश्यम् । २ तामसस्य मनोः पुत्रभेदे तपस्य यन्दे दृश्यम् ।

तप्त लि० तप-कृ । १ दग्धे २ तापयुक्ते च हेमच० । "तप्ते मयसि दध्यागयति सा सैश्वदेव्यामिक्षा भवति" श्रुति । "स तप्तकार्ष्णस्वरभास्वराम्बर" भाष ।

तप्तकाञ्चन न० कर्म० । अग्निर्धयोगभेदेन विभक्ते काञ्चने । "तप्तकाञ्चनवर्णानां सुमतिर्षा सुखोचनानां" इग्यांयानम् ।

तप्तकुम्भ ५० तप्तः कुम्भो यत् । नरकभेदे तत्सुखरूपं यथा "अत पर भीमतर तप्तकुम्भ निबोध मे । समन्ततस्तप्त कुम्भो वज्रिण्याकासनाहतः । ज्वलदग्निचयोदृक् तैलायत्तुं पूरितः" मार्क० ५० ।

तप्तकृच्छ्र न० "वटपचन्तु पिबेदभक्षिकचन्तु मयः पिबेत् । पचनेक पिबेत् सर्पिश्चाप्रकृच्छ्रं विधीयते" श्रुत्युक्ते मृत-

भेदे, "पयोद्वतस्तद्वत् वायु तप्त मतिस्तप्तं पिबेत् स तप्तकृच्छ्र इति गौतमोक्तः । प्रस्तुतमपि ।

"तप्तकृच्छ्रं चरन् विप्रो जलजीरकतानिबान् । प्रति-
स्तप्तं पिबेदध्यान् सकृच्छ्रायो समाहितः" मनुः ।
तप्तानिबानन्तु तप्तजीरकाप्यपानम् । एतद्वाटमाह
साध्यम् । जलादिपरिमापचक्रं मङ्गपुराणे "तप्त-
कृच्छ्रं मृतं कुर्वन् तप्तं वायुं पिबेच्छुचिः । पटपक्षानि
सुतप्तस्य तोयस्य सुसमाहितः । प्रभाते क्षीरं दुग्धस्य
सुतप्तस्य पिबेत् तप्तं हम् । पानं हतस्य तप्तस्य मध्याह्ने
क्षिप्तं पिबेत् । वायुमस्यस्य चान्नं निर्दोशं
प्रातश्च द्विजं याज्ञवल्क्यः । "तप्तजीरकतान्ना
मेकैकं प्रत्यहं पिबेत् । एकस्मिन्प्रातस्तु तप्तकृच्छ्रं
साधनः" एतद्वाटमाह साध्यं तप्तकृच्छ्रं मा० वि० ।

तप्तपापाणकुण्ड ५० नरकभेदे नरकयन्दे दृश्यम् ।

तप्तमाय ५० तप्त भाषणित सुवर्णोद्भिः यत् ।

दिव्यभेदे । तद्विधिः वीरनिमोदये दर्शितो यथा
ताव यितामह "तप्तमायस्य वज्रानि विधित्तद्वरे
रुमम् । कारयेदायसम्मात्रं ताव वा वोदुयाकुम्भम् ।
अद्वारकुम्भपातन्तु ज्वलन्तं यानि मण्डपम्" । कर्ष-
भोदुयाप्रमितं मण्डपं सूर्यमण्डपाकारं वक्तुं
मिति यावत् । एतादृशं पात्रं दत्ततैलाभ्यां पूरयेदि-
त्याह स एव "पूरयेद्वततैलाभ्यां पलेर्विंशतिमिस्तु
तत् । सुवर्णं मापकनक्षिन्तु सुगन्धे निक्षिपेत्ततः ।
अकृताकुम्भमूलेन तप्तमायकचद्वरेत्" इति । सुवर्णमाय
कचद्वरेभोदुयाप्रमायम् । सुवर्णमायस्य ज्वलन्तमायवि-
त्तयेम् । तन्मायपरिमितं हिरण्यं ताव वा पिबेत्
तत् । निक्षिपेत् । अकृताकुम्भमूलेन अकृताकुम्भमू-
लेन अभिरित्तर्य । इदञ्च तप्तमायैव इत्यम् । प्राप्ति-
जेन दत्ततैलाभ्यां समारब्धे धर्मावाहनादिशोभयि-
मलारोपणान् सर्वसाधारणं कर्म विधातुं "त्वमग्ने ।
वेदास्तत्तारः" इत्यादिना अग्निदिक्षामकरचोलेन मन्त्रे-
णाभिमन्त्र्य कारयितव्यम् । शोध्यस्तु याज्ञवल्क्योक्तेन
'त्वमग्ने । सर्वभूतानामिन्द्रादि' मन्त्रेणाभिमन्त्र्य यत्-
मायकचद्वरेत् । अतएव उच्यते "सुवर्णमायस्य दत्त-
मायप्रमायकमिति" । कल्याणरत्नाह स एव "हीरकं
राजते ताव वायस्य ज्वलन्तयेऽपि वा । गन्धं दत्तस्य-
दाय तदग्नौ तामवेच्छुचि । सौवर्णीं राजतीं तापी-
मायसीं वा सुयोधनाम् । अग्निजेन सर्वभूतानां प्रक्षिपे

तत्र सृष्टिकाम् । अत्रहोचितरङ्गायै ज्ञानस्यसर्गोक्ते ।
परीक्षेदाष्टपणेन चटत्कारसंशोधकमिति । ततः
गङ्गाशक्तो घमावाहनादिपलापणान् साधारणं
कर्म कृत्वा हतमभिमन्त्रयेत् । मन्त्रस्तु तेनैव दर्शितः “ततः
यानेन मन्त्रेण सकृत्तदभिमन्त्रयेत् । परं पवित्रमस्त
यतः । त्वं यज्ञकर्मसु । दह पावक । पाप त्वं हिमशीतो
भवेति च । ततः प्राङ्मुखः शोध्यैव “त्वमग्ने ।
सर्वभूतानामित्यादि मन्त्रेणाभिमन्त्रयं कारयित्वा
सृष्टिं प्राङ्मुखेदित्याह स पयः “उपोषितमन्त्रं स्नात-
माह्वयसं समाहृतम् । प्राङ्मुखोऽङ्गिकान्तात्तु हतमध्यग-
तानया । प्रदेशिनीं च तस्याथ परीक्षेयुः परीक्षका”
इति । यत्र तर्जनीयं सृष्टिकोद्धरणं कार्यं तस्यां
परीक्षाभिधानात् पञ्चदशेऽपि शुद्धयधारणोपायं वृक्ष-
निराह “करायं योनं धृत्यात् विस्कोटो वा न
जायते । शुद्धो भवति धर्मेण पितामहस्यो यथेति” ।
कालिकापुराणेऽपि “न धुनेयुः करापन्तु यस्य रक्तं
न जायते । विस्कोटाद्यैस्तथा दीपैः स शुद्धो यस्य
नोद्धतमिति” । रक्तं रक्तवर्णम् । यस्य कराय विस्को-
टाद्यैर्नोद्धतमित्यन्वयः । पितामहोऽपि “यस्य विस्को-
टका न स्युः शुद्धोऽसावन्मयाऽशुचिरिति” ।
तण्डुलपरीक्षागन्दे अर्थिकं वक्ष्यम् ।

मुद्रा स्त्री वैष्णवेः शरीरधार्येऽन्तितमप्राप्तमयसृष्टाजतभग-
वदायुधविष्टे तद्विधिः हरिभक्तिविधासे १५ विधासे ।
“आपाङ्गुलहादश्यां हरीं शिशुयिषीं सति । वैष्णव-
धारणं कृत्वा तमस्रश्च धारयेत् । ब्राह्मण्यं चन्द्रियो
वैष्णवः शूद्रश्चैकान्तिकये । कर्षसात्कार्यं तमस्रश्चाभि-
देहमययेत्” । तमस्रश्चाधारणं वाराहो तमस्रश्चाधारणं
“चक्रादिधारणं पुंसां परं सम्बन्धवेदम् । पातिमल्य-
निमित्तं हि यज्ञयादिविभक्तमिति” । तमस्रश्चा-
धारणफलं पायुपुराणे “अग्निनैव च सन्नाम चक्र-
मादाय वैष्णवः । धारयेत् सर्ववर्णानां हरिसाक्षोक्त
विष्टये” । ब्राह्मण्ये “कामा घातमयीं सृष्टां तापवित्वा
विकां तनूम् । चक्रादिविज्ञिता भूप धारयेद्द्वैष्णवो नरः” ।
नारदीयपञ्चरात्रे “हादशान्तु पटकोणं बलयलय
संयुतम् । हरे सुदर्शनं तम धारयेत्तु विष्टव्यः ।
सोपर्थं च श्रीभगवद्गुरुद्वयसादे तमस्रश्चाधारणे
“गुरुभक्तविष्टेण सर्ववर्णेष्वयं विधिः । विमो वा
अलियोवापि वैष्णवः शूद्रस्तदेव च” । पामे “अग्निजो-
लं

यथा नित्यं वेदसाध्ययनं यथा । ब्राह्मणस्य तद्यैवेदं
तमस्रश्चादिधारणम्” । किञ्च तल्लैशोत्तरखण्डे श्री
शिवोभासवादे “शङ्खचक्राङ्गुलं कुर्याद्ब्राह्मणो बाहु-
भूक्तयोः । हस्ताग्निनैव सन्नाम सर्वपापपतुक्तये” । “चक्रं
वा शङ्खचक्रे वा तथा पञ्चायुधानि वा । धारयित्वैव
विष्टवद्ब्राह्मणकर्म समारभेत्” । तदकरणे निन्दा तल्लैव
“अष्टत्या विधिना चक्रं ब्राह्मण्यं प्राकृतो भवेत् ।
न तस्य किञ्चिदस्त्रीयादपि क्रतुसङ्गच्छिष्यः ।
सर्वेदविदोऽपि सर्वमास्त्रविधारदः । अष्टत्या
विधिना चक्रं ब्राह्मण्यं पतितो भवेत् । तमो-
नैवाङ्गुलं कुर्यात् ब्राह्मण्यं विधामतः । श्रीतस्मात्तादि
विष्टवर्णं मन्त्रविष्टे तथैव च । हरे पुलाधिकारार्थं
चक्रं धार्यं विधानतः । वैष्णवस्य विष्टवर्णं भक्ति
विष्टवर्णं विष्टवतः । उपयोतादियज्ञायां शङ्ख-
चक्रादयस्तथा । ब्राह्मण्यं विशेषेण वैष्णवस्य विष्टवतः ।
श्रुतयस्य “यो हरे सुगुणोत्तमोऽर्धस्मान्तुतिवमानोऽग्निना
चक्रं धत्ते । अग्निर्वा सङ्क्षारः सङ्क्षारो नेमिर्नेमिना
तप्ततनुः सायुज्यं सञ्जोक्तमाप्नोतीति” । चक्रं
विभक्तिं वपुषामितमं बलं देवानामस्तस्य विष्णोः ।
स एति नाक इरित विष्टव्यं विष्टनि यद्वयतयो वीतरागा”
इति । अक्षपरिष्टे “अतस्ततस्तर्जतदापो अन्तुतेऽन्तुता
सङ्ख दहङ्गुलं समासतेति” यजुषि स्रग्वेदीयाश्चायन
शाखायास्तु । “प्रतद्विष्णोरस्रचक्रे सुगते जन्मान्मोहिं
वर्तते चर्मणोद्गा” । लूके बाहोर्ध्वतेऽन्ये पुराणाश्चिह्ना-
न्यस्ये तन्मात्रायुधार्थमयन्ते” इति । अन्तु अक्षपरि-
ष्टे “सङ्कोशं च याज्ञवल्क्यस्तु पुमानात्कृताय
प्रेमणा हरिं भजेत् । सुगुणकम नोऽर्धस्मान्तुतिवमानोऽग्नि-
नाधत्ते” इति । यतपयो श्रुति व्यथवपरिष्टे
तमस्रश्चादिधारणे “देवास्तो एवेतेन बाहुना
सुदर्शनेन प्रयता स्तर्गमायन्” । “येनाद्विता
मनो श्लोकसुखं वितन्ते ब्राह्मणास्तदह-
नीति” । पाप्मे तमस्रश्चाधारणे “विष्णुचक्राद्वितं
विमं पूजयेत् सर्वकर्मणि । विष्णुचक्रविष्टी-
मन्तु प्रयत्नेन विवर्जयेत्” । नारदीये “तमस्रश्चा-
धारणे “श्रीकृष्णचक्राद्विहीनगालः शृङ्गान्तस्य
शूद्रोऽथ भारी, दहा नरस्य चपते । वशाचा
स्नात्वा समर्चेद्भक्तिं सदा” इति । बह्वृच वेद्विधानार्थं
पादमभ्यतिभिर्दुधैः । श्रुतयः अतयोद्गलं विष्ट्याता

निमित्तताः परा। अतएव तद्भाटे दोषाः पाप्मे
 “तमचक्रादित ददा ते निम्नलि मराधमा”। अथनोव
 सुख तेन आदित्यसमकोचयेत्। अग्निपुराणे च दगरप
 प्रति दतपुत्रं प्रविशामि। “मिमांसादि जता विद्या म
 तिमया हरेभया। किं मया पचि दृष्टं विष्णुभाजन
 कर्त्तुं चित्। तन्मुद्राद्गतदेहस्य येनवा नादः जत।
 येन नर्मविपाकेन सुखीको मयेदग”। अथ तमपुत्रा
 धारणमाकात्य सोपये “अपुनरीयनाचार
 सर्वधर्मविरुद्धतः। तमपुत्राचक्राभागादित दहति
 पावन”। वाराहे तमपुत्राधारपमपुत्रे “येनो
 शुभे मायि चक्रादो यत् निजति। दोषनामि तया
 लोपि मम चेत्येव पदम्। त्रिधापके “आयुधे
 वैश्वदेः सर्वव्यापितेः अतन् गति। विद्वदेहस्यो यन्म
 न याति परमां गतिम्”। पाप्मे च “अग्नि-
 तम पयिसु धृता य बाहुमूढोः। त्रिधा यमपुर
 घोर याति विष्णो पर पदम्। उताग्निममचक्रेण
 घरीर यत् चिह्नितम्। तेन तोदनि दृष्टाय मध्यमे
 नात्त संययः। अग्निममेन चक्रेण त्रिधापके बाहुमू
 खयो। अद्वितीया लपन्ना सवारान् मोक्षभागभवेत्।
 अग्निममेन चक्रेण बाहुमूखेषु लाञ्छिता। ते सर्वे
 पापनिर्मुक्ता याति विष्णोः पर पदम्”।
 किञ्च “अमाकता मङ्गात्मानो विष्णु चक्रेण लाञ्छिता।
 विष्णुचक्रविहीनास्तु माकता पतितः शूराः। इति
 अथ निवेधवचन निर्गम शृङ्गारनादतम्। समस्त यद् तम्
 अत्यन्तविधमावादिता कृततत्परम्। अथ गङ्गाधरप्रकारः
 “तमपुत्राधारपापचक्रादेस्तु पञ्चभिः। लक्षणमध्यक्षं
 चतुर्थं चक्रगङ्गा तथा तमेत्। तत्तन्मन्त्रः “उदयेन। नमो
 इत्यु पाञ्चलम्। नमोऽस्तुते इति। अग्निमध्यर्ष्यं सूत्रेण
 कृत्वा चान्द्राकृतोः कृतो। चक्रयष्टगटादीनि मन्त्रा-
 चक्रणी प्रतापयेत्। तन्मन्त्रैरगाशाद्य तान्मध्यर्ष्यं
 मन्त्राय च। शुद्ध कृष्णस्य संवत्स मन्त्रा विद्यापयेदिदम्।
 अष्टादशो भोजनार्थे चिह्नितः यस्यागतः। तमचक्र
 तादादीनि तवाङ्गानोय धारये” इति। अथ चक्रादीना
 भावाङ्गनादिमन्त्रः। ओ नमो भगवते वासुदेवाय
 निष्ठाशितसकलरिष्वङ्गाय भगवत्पारायणकराभो च
 आर्धकुञ्जिताय। “एष्टोहि त्वं सङ्घार चक्रराज।
 उदयेन। यद्यभाग मन्त्रकृत् पुत्राक्षैव नमो नम।
 ओ नमो भगवते पाञ्चलन्याय विष्णुगङ्गाय तन्नीरधीर-

भ्यावाङ्गनाकृतकोम्यवादिनीनायाय निरन्तरादित्यावनीय
 तिममकाय। एष्टोहि पाञ्चलम्। तं नारायणचक्र-
 स्थितः। यद्यभाग मन्त्रकृत् पुत्राक्षैव नमो नम।
 ओ नमो भगवते वासुदेवाय नम। ओ भगवते
 वाङ्गाय मन्त्रकाय तन्नीरपवित्राय कविने वचन
 पुत्राङ्गपुत्राङ्गीनेमोमृगवाङ्गिताय। एष्टोहि चक्रग
 रज। तं मन्त्रकाय पुत्राङ्गित। यद्यभाग मन्त्रकृत्
 पुत्राक्षैव नमो नमः। ओ सङ्गाय नम। ओ
 नमो भगवत्यै ओमोमृगै भगवद्भारवपात्रदेववावि-
 तासै। एष्टोहि त्वं गते। देवि। ओमोदत्तादुवेष्टि।
 यद्यभाग मन्त्रकृत् पुत्राक्षैव नमो नम। वसराय
 माङ्गाय नमः। इति। अथ धारणमन्त्रः। उदयेन।
 नमो भगवते। उदयेनोदितवचनम्। अद्यानामस्य मे निजं
 विष्णोर्भागे मन्दये। तथा। पाञ्चलम्। निजभानस्य
 कायातचक्राय। पाङ्गि मा पापिन घोर वसराचैव-
 पापिनम्। रत्नचक्राय नमं दक्षिणादिमन्त्रे
 त। मुलवोचक्राय चिह्नितं कृष्णवर्णाचि धारयेत्
 कलत्रादिवरीवारान् निजान् सर्वेषु वैश्वदेः। नमः
 तमेयम् तमपुत्राभिस्तामिरुदये”। तथा च वाराहे।
 “यद्दे तमचक्राद्यैरात्मनोबाहुमूखयो। कन्यापल-
 धस्ये पुत्रादिषु च सम्यक्”। किञ्च आदर्श विधिवत्
 कृत्वा पञ्चायुधविधानतः। तन्मन्त्रेण च नमः
 प्रतिजय्य शुभम् शुभम्। सकाटे च गदा धार्या
 भूर्ति चाप यरनया। मन्त्रकृत् कृतवर्षे यद् चक्रं
 भुगदये”। किञ्च। “दक्षिणे तं चक्रं विप्रो विध्यादे
 उदयेनम्। अथ च यद् विध्यादिति त्रिधाविदो
 विदुः”। अथ चक्रादिमतिकृति इत्यम्। नमः चक्र-
 रात्रे “सोमस्य” रजत ताव चक्रावचक्रमेव वा।
 चक्रं कृत्वा तं मेधावी धारयेत् सुविचक्षणः इति।
 एवमेव प्रबोधत्यां द्वाव्यां भगवत्परै। तमचक्रां शुभ
 धार्यां धारकायां विवेकतः”
 तन्निवेधकवाङ्गाय वैष्णवेतरविष्णवाचीति वैष्णवा मन्त्रो
 आर्त्तास्तु श्रुतिविद्वत्कृत्वा एतत् नातुतिर्गति
 विहारभयात् तन्निवेधवाङ्गाय नमोऽस्तुतिम्।

तमवाङ्गनाकृतकोम्यवादिनीनायाय निरन्तरादित्यावनीय
 तिममकाय। एष्टोहि पाञ्चलम्। तं नारायणचक्र-
 स्थितः। यद्यभाग मन्त्रकृत् पुत्राक्षैव नमो नम।
 ओ नमो भगवते वासुदेवाय नम। ओ भगवते
 वाङ्गाय मन्त्रकाय तन्नीरपवित्राय कविने वचन
 पुत्राङ्गपुत्राङ्गीनेमोमृगवाङ्गिताय। एष्टोहि चक्रग
 रज। तं मन्त्रकाय पुत्राङ्गित। यद्यभाग मन्त्रकृत्
 पुत्राक्षैव नमो नमः। ओ सङ्गाय नम। ओ
 नमो भगवत्यै ओमोमृगै भगवद्भारवपात्रदेववावि-
 तासै। एष्टोहि त्वं गते। देवि। ओमोदत्तादुवेष्टि।
 यद्यभाग मन्त्रकृत् पुत्राक्षैव नमो नम। वसराय
 माङ्गाय नमः। इति। अथ धारणमन्त्रः। उदयेन।
 नमो भगवते। उदयेनोदितवचनम्। अद्यानामस्य मे निजं
 विष्णोर्भागे मन्दये। तथा। पाञ्चलम्। निजभानस्य
 कायातचक्राय। पाङ्गि मा पापिन घोर वसराचैव-
 पापिनम्। रत्नचक्राय नमं दक्षिणादिमन्त्रे
 त। मुलवोचक्राय चिह्नितं कृष्णवर्णाचि धारयेत्
 कलत्रादिवरीवारान् निजान् सर्वेषु वैश्वदेः। नमः
 तमेयम् तमपुत्राभिस्तामिरुदये”। तथा च वाराहे।
 “यद्दे तमचक्राद्यैरात्मनोबाहुमूखयो। कन्यापल-
 धस्ये पुत्रादिषु च सम्यक्”। किञ्च आदर्श विधिवत्
 कृत्वा पञ्चायुधविधानतः। तन्मन्त्रेण च नमः
 प्रतिजय्य शुभम् शुभम्। सकाटे च गदा धार्या
 भूर्ति चाप यरनया। मन्त्रकृत् कृतवर्षे यद् चक्रं
 भुगदये”। किञ्च। “दक्षिणे तं चक्रं विप्रो विध्यादे
 उदयेनम्। अथ च यद् विध्यादिति त्रिधाविदो
 विदुः”। अथ चक्रादिमतिकृति इत्यम्। नमः चक्र-
 रात्रे “सोमस्य” रजत ताव चक्रावचक्रमेव वा।
 चक्रं कृत्वा तं मेधावी धारयेत् सुविचक्षणः इति।
 एवमेव प्रबोधत्यां द्वाव्यां भगवत्परै। तमचक्रां शुभ
 धार्यां धारकायां विवेकतः”
 तन्निवेधकवाङ्गाय वैष्णवेतरविष्णवाचीति वैष्णवा मन्त्रो
 आर्त्तास्तु श्रुतिविद्वत्कृत्वा एतत् नातुतिर्गति
 विहारभयात् तन्निवेधवाङ्गाय नमोऽस्तुतिम्।

“सत्यं रत्नसमं इति प्रकृतेर्गुणार्थः” भाग. १.४।
मा. आश्वमेधिकपर्वणि तस्य कार्यभेदादिककृतं यथा
“यज्ञोपाच ॥ तदव्यक्तमनुद्भूतं सर्वव्यापि भूयं स्थिरम् ।
महद्वारं पुरं विद्यात् त्रिगुणं पशुघातकम् । एषा
दगपरिच्छेपं मनोव्याकरणं त्वम् । बुद्धिस्थानिकमित्ये-
तत्तत्परमेष्वादनं भवेत् । त्रीणि कोटाणि दाम्यक्षिणा-
प्यायने पुन पुनः । प्राप्तेभ्यस्त्रिषु एवैता प्रवर्तन्ते
गुणात्मिका । तमो रत्नकाया सत्त्वं गुह्यतेनान्
प्रवर्तते । अन्वोन्मन्दिनाः सर्वे तथाऽन्वोन्मातु-
जीविनः । अन्वोन्मापाश्रयायापि तथाऽन्वोन्मातु-
वर्तिनः । अन्वोन्मव्यतिथक्काय त्रिगुणा पशुघातयः ।
तमसो निरुनं सत्त्वं सत्त्वस्य मिथुनं रजः । रजस-
यापि सत्त्वं व्यात् सत्त्वस्य मिथुनं तमः । मिथ्यस्ते
तमो यत् रजस्रासं प्रवर्तते । मिथ्यस्ते रजो यत्
सत्त्वं तत् प्रवर्तते । नैगात्मकं तमो विद्यात् त्रिगुणं
भोज्यसंज्ञितम् । अधर्मसंख्यैव नियतं पापकर्मणम् ।
प्रवृत्त्यात्मकमेवाह रजः पर्यायकारकम् । प्रवृत्तं
सर्वभूतेषु रजस्रस्यल्लक्षणम् । प्रकाशं सर्वभूतेषु सत्त्वं
अवृत्तमता । सात्विकं रूपमेवेतु साधव साधु-
चरितम् । एतेषां गुणतत्त्वानि पश्यन्ते तत्त्वहेतुभिः ।
सप्तमव्यासयुक्तानि तत्त्वतश्चाष्टिबोधतः । समोहो-
ऽज्ञानमव्यागं कर्मपापविनिर्णयः । पञ्च कामो भय
लोभ शोक म्लानतद्वृत्तम् । अष्टमृतिषां विषादय
मात्मिकं भिन्नवृत्तिता । निर्दिशेत्तत्त्वमव्यागं सत्त्वमगुण
वृत्तिता । एतन्ते तत्त्वानि तत्त्वज्ञाने ज्ञानमात्मिका ।
एतन्मो दित्तमोभावोऽष्टाष्टाष्टमावना । अष्टाष्टाष्ट
मसद्वृत्तं कर्म पापमचेतना । गुह्यं सत्त्वमावत्यव
गित्यवगागता । सर्व एते गुणावस्थासामहाः सप्त-
कीर्तिता । ये चाग्रे विज्ञिताभावा कोटिःकन
मावर्तिता । तत् तत् निवृत्त्यन्ते सर्वे ते तामहा
गुणाः । पञ्चादष्टाः नित्यं नित्यं त्राद्वृत्त
निवृत्ताः । एतादृशमिमानं च कोटो मन्त्रुसायाः
क्षमा । मन्त्रुसायैव भूयः तामस वृत्तिमिदमे । एता-
रम्भा हि ये केचित्पृथगाद्यानि दानि च । एता
मप्यनिर्वृत्तं तामस वृत्तिमिदमे । एतादृशोऽ-
नितित्वा च मातृपर्वमिति पञ्चमता । अत्रावृत्ता-
नैव तामस वृत्तिमिदमे । पञ्चमता च केचित्पृथो-
ऽपि दानमिदम् । मन्त्रुसायैव भूयः तामस वृत्तिमिदमे ।

तामसाः स्मृताः । तेषां योनिं प्रवक्ष्यामि नितया
पापकर्मिणाम् । अथाहर्निरयभावाय तिर्यहर्निरय-
तामिनः । स्वापराणि च भूतानि पशवो माह्वानि
च । क्रव्यादा दन्द्यूकाश्च क्षमिकीटपिङ्गलाः ।
अथक्षत्रा जलवर्षाश्च सर्वे चापि चक्षुष्यदा । तन्मत्ता
मधिरामूका ये चाप्ये पापरोगिणः । मन्दाक्षमसि
दुष्टे तां स्तकर्मजतकल्याण । अवाक्क्षोतस्य इत्येते
मन्दाक्षमसि तामसा । तेषां पुण्यकर्मसुष्ठेक वष्ट्रा-
भ्यङ्गमतः परम् । यथा ते सुतानाम् शोकान् क्षमन्ते
पुण्यकर्मिणः । अन्यथा प्रतिपद्यास्तु विद्वद्वा ये च
कर्मिणः । स्तकर्मनिरतानाञ्च ब्राह्मणानां शुभै-
रपिणाम् । संस्कारेणोर्ध्वमायानि यतमाना वक्षो-
कताम् । श्रगेर्गच्छन्ति देवानामित्येव वेदिषी युति ।
अन्यथा प्रतिपद्यास्ते विदुश्चः स्वेपु कर्मसु । पनरा
हस्तिधर्मोपको भवन्तीह मातुषा । पापयोनि
समापद्याद्याङ्गुलामूकश्चुङ्का । वर्षांश्च पय्यांश्च-
चापि प्राप्नुवन्त्युत्तरोत्तरम् । शूद्रयोनिमतिक्रव्य ये
चाप्ये तामसा गुण्याः । क्षोतोमध्ये समागम्य
यन्ते तामसे गुण्ये । अमिष्यङ्गस्तु कामेपु महाभोज
इति स्मृताः । अपयो पुनयो देवास्तृणान्मूलं पुत्रेण
सर्व । तमो भोजो महाभोजस्यामिषः क्रोध-
सञ्चितः । गरण तत्क्षतामिक्षतामिषः क्रोध इत्युते ।
वर्षतो गुणतयैव योनितयैव तत्पततः । सर्वमेत
तमो विप्राः । कीर्तित मो यथाविधि ।
संस्थे यधमोक्षानामैराग्यामैश्वर्यास्वास्तस्य धर्मोत्पत्तायथा
“आध्यवसायो बुद्धिर्धर्मो ज्ञानं विरागश्चैश्वर्यम् ।
आतिथ्यमेतद्रूपं तामसमन्त्रात् विपर्ययम्” धा० का०
“रजस्तु चकृतया परितस्तैर्गुण्य आकथयद्गुरुणा हृष्यता
च तमसा तल तल प्रहस्तिप्रतिबन्धकेन क्वचिदेव प्रवर्त्यते
इति ततस्ततो व्यापस्य तमोऽनियामकस्तल हृद वरणक-
मेव तमः” सर्ग० कौ० । अयमर्थः । तयो गुणास्तैर्गुण्य
सत्त्वादीनि परितः स्तकर्मकरण्या आकथयत् प्रवर्त्ययत्
रजः शुद्ध्या गौरवान्वितेन हृष्यता यत् यत् कार्यजन-
माय तस्य प्रहस्तिफलं तल प्रतिबन्धकेन तमसा क्वचिदेव
काये प्रवर्त्यते कर्षणं क्रियते इति । तथा च तस्मात्
तस्मात् कायांश्च व्यापस्य रजसः प्रहस्ति रोचयित्वा तमो
नियामकमिति । अन्योऽपि विशेषकालोक्तो यथा
“मौख्यीतिविवादात्तस्मात् प्रकाशप्रहस्तिनियमायाः ।

अथोन्म्याभिभवान्नयजनमिद्वनद्वत्तयच गुणा " "गुणा
इति परार्थोः सत्य सधुः प्रकाशवर्जितत्वं च सत्ता-
दयः क्रमेण निर्वृत्त्यन्ते । तदनागतमेवमेव तन्म-
युक्तता या प्रीत्यादीनां यथासंख्य वेदितव्यम् । एत-
दुक्तं भवति प्रीतिं सृष्ट प्रीत्यात्मकः सत्यगुणः, अप्री-
तिर्द्विष्य प्रीत्यात्मको रजोगुणः, विषादो मोक्ष-
विषादात्मकजगोगुण इति । ये तु भवन्त्येव न प्रीति
र्द्विषादावाटितिरिष्यते एव दुःखमपि न प्रीत्यावादादप्य-
दिति तान् प्रत्यात्मककृष्णम् । नेतरैतराभावाः सृष्टादयः
अपि तु भावाः आत्मगन्तव्य भाववचनत्वात् प्रीतिरात्मा
भावो येषां ते प्रीत्यात्मकान् एवमन्यदपि आक्षेपम् ।
भावरूपता चैषामनुभवविज्ञा परस्परभावात्मकत्वे तु
परस्परान्नययस्योरेकस्याप्यधिकैकमवाविहिरिति भावः ।
अन्यमेवाप्युक्तं प्रयोजनमाह प्रकाशमहतिनियमात्माः
आत्मापि यथासंख्यमेव । रजः प्रवर्धकतात्पर्यं सधु
सत्य प्रवर्धयेत् यदि तमसा युक्त्वा न नियम्येत । तयो-
नियतन्तु कश्चिदेव प्रवर्धयति इति भवति तमोनियामकम् ।
प्रयोजनसृष्टा क्रियामाह अथोन्म्याभिभवान्नयजनमि-
द्वनद्वत्तय इति क्रिया वा च प्रमेकमसिद्धमध्यते ।
अथोन्म्याभिभवद्वत्तयः एषामन्यतमेनार्थयमादुक्तं तन्मा-
दभिभूयते । तथाहि सत्य रजस्तमसो अभिभूय शान्ता-
मात्मनो इति प्रतिब्रूयते एव रजः सत्यतमसो अभि-
भूय तोदासु, एव तमः सत्तरजसो अभिभूय कूषा-
मिति । अथोन्म्यान्नयद्वत्तय । यदायाधाराधेयवारेण
नाश्वर्याद्यो घटते तथापि यदपेक्षया सत्य क्रिया च
तस्याश्वयः तथाहि सत्य महतिनियमापान्निभ्य रजस्त-
मसो प्रकाशेनोपकरोति, रजः प्रकाशनिवसापान्निभ्य
महत्समितरयो, तमः प्रकाशमहती आन्त्रिय निवमेनेत-
रयोरिति । अथोन्म्यजनद्वत्तय अन्त्यतमोऽन्यतम
जनयति जननञ्च परिचायः च च गुणानां स्रष्टव्यद्वयः
अतएव न हेतुमत्त्वं तत्त्वान्तरस्य हेतोर्भावात् ।
नाम्यमित्यत्वं तत्त्वान्तरे ज्ञयामावात् । अथोन्म्यनिवृ-
त्तयः अथोन्म्यसकृत्तराः अविनाभाववर्जित इति
यावत् चः स्रष्टव्ये भवति आत्मागम "अथोन्म्यनिवृत्ताः
सर्वे सर्वे सर्वज्ञा गामिनः । रजसोमिद्वन सत्य सत्यस्य
मिद्वन रजः । तमसश्चापि मिद्वने ते सत्तरजसो
उभे । उभयो सत्तरजसोर्मिद्वन तम उच्यते । नैवा-
वादिः सप्रयोगो विद्योगो बोधव्यवर्त" इति । आ.त.पौ.

“युद्धरत्नमेव तमः प्रदीपवच्चार्थतो वृत्तिः” । “जडं”
 सत्यविशालक्षमोविशालस्य सूक्ष्मं सर्गः” । सा० का० ।
 “सत्त्वं” ज्ञान तमोऽज्ञान रागद्वेषौ रज अतम्” ।
 भगुः । अजुर्हृत्तिनिरोधके शार्ङ्गरादिके अन्वकारे
 “अद्वैतानुसन्धनं तमः” “आसादितस्य तमसा
 नियतेर्नियोगात्” भाष । तस्य स्वपरप्रकाशकतेजः क्षमा
 न्याभावरूपमिति नैयायिका अन्वकारशब्दे २०६ उच्यते ।
 कात्यादा अपि तथैवाङ्गीचक्रुस्तस्य औलुक्शब्दे १५८८ उ-
 द्गर्हितम् । वेदान्तिनस्तु भावरूपं प्रत्येदे यथा विवरणोप-
 न्यासि । तमः प्रकाशवहिरुत्सवभावयोरिति शा० भाष्यव्या-
 ख्याने “ननु तमः प्रकाशवहान्ते भावाभावरूप-
 त्वस्य पाधि । आलोकाभावस्तम इति नैयायिका । रूप-
 दर्शनभावस्तम इति प्राभाकरा इति चेत् तस्य उपचयाऽप-
 चयादावस्वाभेदवत्त्वेनोपसंभवात्तमेव भावत्वायोगात्
 मोक्षरूपवत्त्वेन ब्रह्मत्वात् । ननु भावत्वपक्षे यच्छब्दा
 लोकावति देशे निमीलितनयनस्य कथं तमः प्रतीति
 यच्छब्दालोकेन निश्चयङ्गीकारात् सहावस्थानं तु
 भन्दालोकेनैव पूर्वोक्तमिति चेत् न गोचरकान-
 र्थं तमसः प्रतीत्युपपत्तेः न च नेत्रस्थान्तरं चिन्त्य-
 त्याहकत्वावच्छेदः पिहितकर्णस्थान्तरशब्दाहकत्व-
 दर्शनात् । न चैवं गोचरकान्तरस्याङ्गनादेरपि
 निमीलितनयनेन पश्यप्रसङ्गः । तमोव्यतिरिक्त
 रूपिण आलोकावहितचक्षुर्पाद्वत्यनियमात् । अथ
 नत ब्रह्मत्वे सति तमसः आलोकावितानाशितस्यालो-
 कापगमे ह्यति मोक्षपक्षे कार्यब्रह्मणा ह्यत्रु-
 कादिकसेषैवारम्भादिति तस्य विपर्ययादिनां क्रमान-
 पेक्षयात् कारणं तु सूत्राविद्यैव । अथापि तमो न
 रूपवद् ब्रह्म अर्थगुण्यत्वादाकाशवदिति चेत् न वायुर्न
 अर्थवान् रूपगुण्यत्वादाकाशवदित्याभाससमानयोग-
 ज्ञेयत्वात् प्रत्यक्षनिरोधस्य तस्यत्वात् । अथालोकाभावे
 समारोपित मोक्ष रूप मोक्षरयतीति तमः प्रत्यक्ष-
 न्यायवा गतिरुच्यते एवमपि हेतुरनैकान्तिक
 रूपवद्ब्रह्मस्यैव धूमस्य चक्षुःप्रदेशादप्यात्र अर्थगुण्य-
 त्वात् । तत्र विद्यमान एव धूमस्योऽनुदुभूत इति
 चेत् तर्हि तमः स्योऽपि धूमैव सर्वज्ञानदुभूत
 इति हेतुसिद्धिः स्यात् । न च सतः सर्वज्ञानज्ञोऽ-
 न्यभाषितः । आकरणे उपस्थादौ सतएव स्वपरप्रकाशक-
 भावरूपस्योपसंभवात् न सर्वज्ञानज्ञवदर्थनात्तदेव भाव-

रूपतमोवादे न कोऽपि दोषः । मन्त्रभाववादेऽपि तथा
 उपचयाऽपचयादावस्थानां प्रतियोग्यालोकोपाधिकत्वात्
 मोक्षरूपस्य आरोपितत्वादिति चेत् तस्य दर्शित्वत्वात्
 तथाहि किमालोकाभावाभावस्तम उत त्रैकात्मिकाऽ-
 भावः सर्वलोकाभावो वा प्रथमद्वितीयपक्षयोः प्रागभाव
 इतरेतराभावः प्रध्वसाभावो वा तम इति दुर्मेयं
 सविहकिरणसन्तरे देशे प्रदीपलक्षणः प्राग् जाते वा
 प्रदीपे दीपनाशे वा । तमोमुद्राभावात् । ततोये
 सर्वलोकावहितप्रधानमन्त्रेण न निवर्तते । रूपदर्शना-
 भावस्तम इत्यप्ययुक्तं यच्छब्दान्वकारस्य तापवरकमध्यस्थि-
 तस्य वहीरूपदर्शनान्तस्तमोदर्शनयोर्युगपदेव भावात् ।
 तपासाभावस्तम इति वदन्ते नास्त्युक्तोपाधि ।
 २२ तमोवदावरके अज्ञाने अविद्यायां “सहि देव परं
 ज्योतिः तमः पारे प्रतिष्ठितम्” कुमा० । “आदित्यवर्णं
 तमसं परस्मात्” श्रुतिः । “आसीदिदं तमोभूतमज्ञात-
 मलक्षणम्” “महाभूतादि ह्यलोकाः प्रादुरासीत्
 तमोत्तदं” श्रुतिः ।

सांख्योक्ते अविद्यायां २२ अष्टविधे भेदे च । “भेदस्तमसो-
 ऽष्टविधः” सा० का० । “तमसोऽविद्यायाया अष्टविधो
 भेदः । अष्टास्य विधाः अष्टात्मकहृत्पञ्चतन्मात्रेषु
 अनात्मसु आत्मबुद्धिरविद्या तस्या अष्टविधविषयत्वादष्ट-
 विधत्वम्” सा० तत्त्वको० । २४ राहो ४० न० । तस्य भूत्वा-
 यारूपत्वात् तथात्वम् । अयुग्मशब्दे उच्यते । “तमोस्ये
 चेत् सचहा तत्तुल्या” मोक्ष० ता० । २५ विशेषदर्शनविरो-
 धिदोषे २६ कार्यकार्याविवेके च न० शब्दार्थचि० ।
 समूहार्थकाण्डशब्दे परे कक्षा० विधर्गस्य च । तमकाण्डः
 “क्षपातमस्ताण्डं मलीमसं नभः” भाष ।

“अवसमन्वेभ्यस्तमसः” पा० अच् समान् । अवतमसं ह-
 न्नुमसम् अन्वतमसम् । ततोयान्तेनानेन ज्ञानस्य समसं
 ततोयाया अस्तुक् । तमसाजत तमसाच्छब्द इत्यादि ।
 तमसाकतस्येदं अण् । तामसाजत तमःसम्बन्धिनि
 त्रि० द्वियां ङीप् ।

‘तमसं ३० तम-असच् । १३ मे २ अन्वकारे च सन्निप्रसारः
 २ अन्वकारे ४ मगरे न० त्रिका० । ५ नदीभेदे स्त्री ‘सप्राप्य
 तीरं तमसापगायागङ्गास्तु सम्पर्कविशुद्धिभाजः’ । ‘विगा-
 हितां याचनमन्वु उच्यते’ मट्टि । ‘यस्यां अर-
 ण्यात् तास्यति पापं वा तमसां जयमकुरुः । गङ्गास्तु स-
 म्पर्केत्तुक्तेः सा गङ्गासङ्गता यस्यां चास्यां सन्निप्र-

हस्या । येय वासुमीकहनेरात्रमनिकटस्था यथाह रामा-
यादि० २६५० "जगाम तमसागीर जात्रास्त्वविद्वृतः" ।
"स ह तोर सभाभाद्य तमसाया समिस्ता । शिष्यमाह
स्थित पाथे" इहा तीर्थमकर्मम् । अकर्ममिह तीर्थं
भरहाज । निगामय । रमणीय प्रसन्नाम्बु अनुमत्तपत्र
मनो यथा । व्यस्ततां कञ्चसज्जात । दीयतां यत्कञ्च मम ।
इदमेवावगाहिये तमसातीर्थसुत्तमम् । "दृष्टो तमसा
तत्र मारयन्तीय रावयम् । ततः सुमन्त्रोऽपि रथाहि-
स्य आन्तान् ज्ञान् उपरिचर्य शीघ्रम् । पीतोदका-
स्तोयपरिभुतांश्चान्तरायद्वे तमसाविद्वरे" रामा० अर०
४५ अ० । "ततस्तु तमसातीर रम्यमात्रित्य रावयः"
४६ अ० ।

तमस्ताण्ड ५० इत० । कक्षा० विद्यमानः सः । तमः
समूहे "सपातमस्ताण्डमधीमं नम" भाषः ।

तमस्तति स्त्री इत० । अन्वकारसमूहे ।

तमस्तत् त्रि० तमसु+अन्वयर्थे मत्तप् मत्तपः स ल
त्वात् मत्वर्थे न विद्यते । तमोयुते क्षियां ङीप् सा च
२राज्ञौ स्त्री निघण्टुः २४रिद्रायाश्च ।

तमस्त्रिन् त्रि० तमोऽस्तीति विनि सान्तत्वात् मत्वर्थे न
विद्यते । तमोयुक्ते क्षियां ङीप् । सा च २राज्ञौ
२४रिद्रायाश्च अमर । "सहस्रमानसस्याद्य तमस्त्रिन्वा-
मनिन्दते" भा० वि० २२ अ० ।

तमास्त ५० तम-काञ्चन् । जगामस्याते उच्छभेदे अमरः ।
"तमासो मधुरो बल्लो हृत्पुत्र शिपिरो शुभ । कफ
पितृषाढाहृत्रमन्त्रानिहरश्च सः" राजनि० ।

तत्पलाकतितात् २तिलके १२४७गभेदे ४५२५४४४४ च
नेदि० । ५४२५४४४४४ गन्ध० ६५४५४५४ मरत ।
उपलके (तेजपात) राजनि० ।

"यत्तत्तातमास्तयावसरत्वाकोबमञ्जीकता" गङ्गाक्षम
"अमन्तानेकतमास्तयावसम्" "तेमोपमीयेत तमास्तमीकम्"
भाषः । "एकाक्षिन्वापि यासि सत्परमतः श्रोतसभासा
ज्ञातम्" सा० द० । तमास्तद्वे ह पयुषितसदीपो नास्ति
यथोक्त आ० त० बोधिनीतन्त्रे "विस्वपत्न च माव्यश्च
तमास्तमकोद्वम् । कञ्जार दृष्टवी चैव पद्मक
सनिष्ठकम् । यतत् पुरुषित न स्थाय यज्ञान्यत् कलि-
काक्षकम्" । स्त्रिये क । तमास्तक तमायै वशत्वाच्च
तमास्तद्वे ५० न० गन्धर्वरा० ।

तमास्तपत्र न० तमास्तपत्रस्योपाकारोऽस्त्यस्य अच् । तिलके

अमर २पलके (तेजपात) १तमास्तद्वे च ५० नेदि० ६५०
४तमास्तद्वेचपत्रे न० । "तमास्तपत्राकाराद्य रज्जुम्" रज्जु ।

तमालिका स्त्री तम-काञ्चन् सघाया कञ्च नापि अत
इत्यम् । ताव्यवृत्ता २भूम्यामलकां च राजनि० ।
(तमलुक) १देशभेदे त्रिका० ।

तमालिनी स्त्री तमास्तद्वेच नञ्च सन्त्यल इच्छरा० देये
इति ङीप् । तमोलिप्तदेशे (तमलुक) ज्ञेय० । तमासा-
कतिपुत्रपलात्वात् २भूम्यामलकां राजनि० ।

तमाली स्त्री तम-काञ्चन् गौरा० ङीप् । ताव्यवृत्ता
(पान) २पदपद्वे च राजनि० ।

तमि(मी) त्रि० तम-इन् वा ङीप् । २राज्ञौ अमरः ।
"स तमीं तमोभिरचिगम्य तताम्" भाषः । २मोहे च
तमिषीचिः ।

तमिषीचि स्त्री तमि षोडं विद्वति विच-इन् सघावां
अत ५४०० दीर्घः । अयसरोभेदे । "या कन्दाक्षिणी
चयोऽक्षकामा मनोसहः । ताम्यो गन्धर्वपत्नीभ्यो
ऽयसरोभ्योऽकर मनः" अम० २।२।२ २४४४४४ त्रि० "नि-
रलसन् तमिषीचिरमैव" अम० ५।४५।१ । "तमिषीचो-
चकवत्या" भा० । आन्दसः जसः यश्च ।

तमिस्त्रि न० तमोऽस्त्यल ङीप्स्तेत्यादि० नि० तमिषा राजिरा-
थयत्वेनास्त्यस्य अच् पा । अन्वकारे २मोवे च नेदि० ।
१तमास्तपत्राज्ञौ स्त्री अमर ४५२५४४४४
वाचस्पतिः । ५४२५४४४४४ स्त्री नेदि० । "छूये
तपत्यावरण्याय हटेः कल्लेत कोकस्य कथ त-
मसा" रज्जुः । "अमनिष्ठासमिष्ठायां दुर्दिनेष्वमिषा
रिक्ता" कुमा० "उज्ज्वलतो शुचमिषाया तमिषा" किरा० ।

तमिस्त्रिपक्ष ५० तमिषास्त्यस्य अच् तादय पक्षः । अन्वयपक्षे
"तमिषपक्षान् टिकुटमक्षितम्" तैव० । "तमिषपक्षस्य
तिथी भगो सुत" इ० स० ८४०० । "प्राज्ञेयसाषाट तमि-
षपक्षे अपाकरेणोपगतं समीप्य" २४४०० । [छात्रनेदे ।

तमुष्टुहीय नःतद्यु ङि इत्यादिकर्त्तव्यमिच्छा प्रहसः न५।५।

तमेव त्रि० ताम्यति तम-एव । गङ्गाविपुले "अतमेवर्त्यतो-
ऽतमेवर्त्यजमानस्य प्रजा भूयात्" यजु० १।१२१ "वधो
याताहेतः प्रोक्तय अतमेवर्त्तवात् । तद्य स्तानो गन्ध-
नीति तमेव औषादिकपदप्रत्ययः न तमेव
अतमेव । अन्वाच्यादजेन गङ्गानिरहितो भवति । यज-
मानस्य प्रजा प्रजापतिनादिः अतमेवर्त्तानिरहिता प्रजाय
यजमानस्य प्रजायाः कदापि दुःख मास्त्यर्थः" वेददी० ।

तमोऽपि ५० तमोऽन्वकार मोहमज्ञान वा हनि हन-टक् ।
 १छय्ये, २वज्रो, ३चन्द्रे, ४मोघे, ५विष्णौ, ६शिवे च
 मेदि० । मनुप्रकृत्यै त न टक् किन्तु अण् । तमो-
 वात अमनुष्ये तमोनायके लि० तत्र छय्ये
 “आयुगामी तमोमय हरिदश्वस कीर्त्तये” भा० व०
 १ अ० । “यथा तमांस्तुभ्युदितस्तमोः पूर्वा प्रतिष्ठां
 समवाय्य वीर” भा० प्रो० १४६ अ० । [कीटे शब्दरत्न० ।
 तमोज्योतिस् ५० तमसि अन्वकारे ज्योतिरस्य । ज्योति
 तमोनुद् ५० तमोनुदति खण्डयति तुद-किप् । १छय्ये
 २चन्द्रे ३वज्रो ४दोषे च शब्दरत्न० । ५अन्वकारनायके लि०
 “एवमुक्तस्तदाऽस्मिन् तमोनुदभवच्छायी” भा० आ० १५६ अ० ।
 तमोनुद् लि० तमोऽज्ञानमन्वकार वा तुदति तुद-क् ।
 १अन्वकारनायके २अज्ञाननायके ३द्वन्द्वे ४० ।
 “वायोरेषि विष्णुर्वाणस् विरोचिष्णु तमोनुदम्” मन्वा-
 भूतादि हस्तौजाः प्रादुरासीत्तमोनुदः” मनु ।
 तमोऽपह् ५० तमोऽपह्नि अय-इल-ड । १छय्ये २चन्द्रे
 ३वज्रो ४मोघे च मेदि० । ५तमोनायकनाम्ने प्रदीपादौ लि०
 “यद्यते हि तमोऽपर स्रुः” माघः । “पुलं तमोऽपह्
 लेभे नक्तं ज्योतिरिजौषधि” रघु । ६मोहनायके “आग
 नादिव तमोऽपह्नादितः” किरा० । बुद्धेरज्ञाननायक-
 त्वात् तथात्वम् “तत्तात्पार्थ धिया नश्येत्” वेदान्तका० ।
 तमोभिद् ५० तमो भिगसि भिद्-किप् । १यार्चरतमोभेदके
 ज्योतिरे शब्दर० २तमोभेदकनाम्ने लि० क । तमोभिदो-
 ऽप्युक्तायै लि० ।
 तमोमणि ५० तमसि मणिरिव । १ज्योति लि० । २गो-
 भेदके मणौ राजनि० ।
 तमोमय लि० तमआत्मकम् तम प्रचुर वा तमस-
 ययत् । १अन्वकारनायके २अज्ञाननायके ३तम प्रचुरे च ।
 ४राज्ञो ५० “तमोमय सै हिकेयाख्यम्” ह० स० ५ अ० ।
 राज्ञोश्च यथा तमोरूपस्य तथा अगुशब्दे ४८८० चक्षुः ।
 “विषयज्ञातनः काश्च नाभिगन्द् तमोमयम्” भाग० १ ।
 २०।२२। तमोमयमन्वकारप्रचुरं तालिख्य कायमित्यर्थः ।
 तमोऽरि ५० इत० । १छय्ये २चन्द्रे ३वज्रो ४ज्ञाने च “तमो-
 हरिविम्बप्रतिविम्बधारी वराह कान्ते । यवनायनाथ”
 सुन्दरखण्डपुराणम् । तम शत्रु पण्डितयोऽप्यत्र ।
 तमोलिप्ती स्त्री तमसाऽस्य लिप्यते च करणोपपदे लिप-क्त
 उप० व० ङीप् । देवभेदे । (तमलुक) शब्दरत्न० ।
 तमोविकार ५० इत० । तमसो विकारे निद्रास्रष्टादौ

तमाशब्दे दृश्यम् । तमसेव विकारो यत्र । २रोगे
 राजनि० । ३तमिच्छाराज्ञौ शब्दार्थेचि० ।
 तमोहृद् लि० तमसि शब्दरे, तमसा व्यापकेशाज्ञानेन
 वा वर्ज्यते हृद्-किप् ७त० इत० वा । १तमसि राज्ञौ
 वर्जमाने प्रचुरस्रष्टारिणि राजसादौ । “व्यर्पयत
 हृदया तमोहृद्” अ० ७।१४०।११ २अज्ञानहृद् च ।
 तमोहन् लि० तमोहन्ति हन-किप् । अज्ञाननायके
 “ज्योतीरय शक्रवर्ष तमोहन्म्” अ० १।१४०।११ तमो-
 हन्ति २छय्ये ३चन्द्रे च “तमोहा यदि पापेन त्वयेषैव
 हि वीक्षित” ज्यो० त० ।
 तमोहर लि० तमोहरति हृ-अच् इत० । १अन्वकारनायके
 २अज्ञाननायके च ३छय्ये ४चन्द्रे च ५शब्दर० “निगुंथ
 धामभागे च ध्वजभागेऽङ्गुता निजा । मध्ये गाय स्वयं
 ज्योतिस्तज्ज्योतिर्मे तमोहरम्” शब्दार्थेचि० ६तमाख्यम्
 तम्पा(त्वा) तम्-अच् प्र० वा । शौरभेय्याम् हेमच० ।
 तम्ब गतौ भ्वा० पर० सक० सेट् । तम्बति अतम्बीत् । ततम्ब
 तम्बिका स्त्री तम्ब-एवुल् टाप् कापि अत इत्यम् ।
 शौरभेय्यां हेमच० ।
 तम्बीर ५० तम्ब-भा० ईरन् । “वकी राध्यन्तोऽन्यर्थागामी
 दीप्तांशकैर्छः । दत्तोऽन्यथै कार्यं करस्मिन्निरोधन-
 कार्ययोः” नी० ता० चत्तो योगभेदे ।
 तम्ब लि० ताम्यत्यनेन तम-करणे र । ग्लानिषाघने
 “प्रतप्ता अवपत्तमासि” अ० १०।७२।५ । [नेत्रे ।
 तय गतौ रच्ये च भ्वा० आ० सक० सेट् । तयति अतयिड-
 तर ५० तु-भावे अण् । १तरये “पणं यान तरे दाप्य
 पौरुषोऽङ्गपण तरे” “ब्राह्मणार्थिस्त्विनयैव न दाप्यास्ते
 पण तरे” मनुः कर्त्तरि अण् । २जयानौ ५० मेदि० ।
 तरत्यनेन करणे अण् । २धातरे पण्यदौ । “दीर्घाध्वन
 यथादेश यथाकालं तरो मयेत्” मनु ।
 तरन्तु ५० तर गति मार्गे वा क्षिप्तोति मितश्रु० कु । नृगा-
 दने सुश्रव्याये अमर । “आ जण्कणौ नर्दभकार-
 क्षुब्धे रक्षसामिन्द्राय” यजु० २४।४० । अश्वमेधे राज-
 सेन्द्रदेवताकपयुक्तयम् । “तरन्तुवधवारान्” हरिव०
 १६५ अ० ।
 तरङ्ग ५० तु-अङ्गच् । (टेङ्) जम्भौ वाङ्मना जलस्य स्रष्टा-
 खनेन तिर्यग्वादिद्रवने अमर । “समीरन्तोलेव तरङ्ग-
 खेदा” रघु २५५ १हयादीनां स्रष्टृत्वात् उच्चादि० ।
 तत्र तारका० इतम् तरङ्गित जाततरङ्गे लि० । “बान

रप्रतिम घोर बाह्योर्ध्वतरङ्गितम्" भा० भी० ८८५० ।
पुष्करा० देशे इति ङीप् तरङ्गिन् तरङ्गयुक्तदेशे लि० ।
नद्यां ङी ङीप् ।

तरङ्गिणी स्त्री तरङ्ग+पुष्करा० नदी रूपदेशे इति ङीप् ।
नद्याम् अमरः । "तरङ्गिणीवेषिरिवायता भुवः"
माघः । "गजशक्तिमत्तुष्याणां शोचितानां तरङ्गिणी"
भा० भी० ८८५० ।

तरङ्गित लि० तरङ्गः सजातोऽस्य तार० इतच् । जाततरङ्गे
२चञ्चले च । तरङ्गगन्धे घटा० इत्यम् ।

तरण पु० तृ-करणे कर्मणि भावे वा ह्यट् । १ञ्जे (भेका)
२खर्गे । १ञ्जमे ४देशान्तरगमने । पारगमने च
न० शब्दार्थच० "भवति भवार्थवतरणे नौका"
मोहचन्द्रः । "स्रग्मदीतरणायवर्षणामेध्यर्धनमयायेषु
त स्रग्मदीतरणायवर्षणाय" कात्या० श्रौ० १७ । ११

तरणि पु० तृ-अणि । १छये, २भेकके, ३खर्कड्ये, च अमरः ।
४करिणे हेमच० इत्याद्ये च । ७नौकायां, ८घटकुमा
र्याम् ङी मेदि० । वा ङीप् नौकायां ८तारके । १०श्रीम-
गन्तरि लि० । "येवा घूर्णं तरणीन् यो वृक्षि" क०
७। ६७। ८। "तरणींस्तारकान् श्रीमगन्तृन् वा" भा०
१। १४। १२। यत्तु नौकायां वृक्षं ते इति तरणिः" भा०
'सोऽय व्याकरणाण्यैकतरणि' गोपदेव ।

तरणिपीत पु० तरणे पीत इव । काष्ठान्मुनाहिन्यां जटाः ।
तरणिरत्न न० तरणिप्रिय रत्नम् । छर्चप्रिये । भाषिक्ये राज-
नि० तरणिप्रियमृगयोऽप्यल पश्यत्यन्धे २७६१४० इत्यम् ।
तरणी स्त्री तरङ्गनया तृ-करणे ह्यट् ङीप् । १नौकायां
शब्दरत्ना० २पद्मचारिणीलतायां शब्दच० । ३घृतकुमाख्यां
राजनि० ।

तरण्ड पु० न० । तृ अण्डच् । १वृद्धिगीघ्रलवन्धनकाणे, (छिप)
२ञ्जे पु० । १नौकायां ङी मेदि० ङीत्पक्षे गो०
ङीप् । ४अभ्युदयोरभ्यादितञ्जे शब्दरत्ना० ५देशभेदे
पु० शब्दच० ।

तरण्डक न० तरण्ड+अद्यायां कन् । तीर्थभेदे 'ततो गच्छेत्
राजेन्द्र । हारपात्र तरण्डकम् । तच्च तीर्थं सरस्वत्यां
पक्षेन्द्रस्य महात्मनः" भा० व० ८२५० । २वृद्धिगीघ्रल
वन्धनकाण्डभेदे (फाता) न० । "सद्यस्वारावर्त्त
वन्धनमृततण्डकम्" कापीड० ११५० । १नौकायां ङी
गौरा० ङीप् शब्दरत्ना० ।

तरण्डपादा स्त्री तरण्ड एव पाद इव तरण्डेतत्वात्
यस्याः । नौकाभेदे शब्दरत्ना० ।

तरण्ड तरण गतो कण्डू० यक् भा० प० सक० सेट् । तर-
ण्यति अतरणीत् अतरण्यीत् ।

तरत्सम लि० तरत्समेत्यादि कचः सन्त्यल कच् । पावमान-
छन्नातर्गते छन्नभेदे तरत्समन्दीयगन्धे इत्यम् । "शुद्ध-
वन्द्योऽयं कुष्माण्डः पावमान्यस्तारत्समाः" हेमाद्रि
श्राद्धकल्पस्तथाकामम् ।

तरत्समन्दीय न० पावमानछन्नान्तर्गते छन्नभेदे । "जप
स्तारत्समन्दीयं पूजते मानवस्त्वहम्" मनुः । "तरत्सम-
न्दीदीवतीस्विताः अतश्च कचोऽप्यनु" कुडू० । ताव कचः
क० ८। १८। प्रभूतयद्यतसः ।

तरतम लि० तरेति तमेति प्रत्ययार्थे बोध्यतयाऽप्यल कच् ।
नृनाधिकमानेन वत्समाने तरतमौ हि प्रत्ययौ न्यूना
धिकभावबोधकाविति तदर्थकत्वादस्य तत्वात्तम् । "तरत-
मयोगवृक्षाच्च भावान्नित्यत्वात्तत्तिष्ठमानस्तु भवान्ति
शीतानित्येवमादीन् विवर्जयेत्" सुबु० । तस्य भावः
प्यञ् । तारतम्यं न्यूनाधिकमाने न० "तारतम्येन वत्स-
मानः" या० मा० ।

तरट् स्त्री तृ-करणे ऋदि । १ञ्जे भेकके । वत्सर्गि ऋदि ।
२कारण्डवचने च मेदि० ।

तरदी स्त्री तरेण तरेण दीवते अण्ड्यते दो-अण्डने
चजयैक गौरा० ङीप् । कष्टव्युक्तद्वयभेदे । राजनि० ।
"तरदी मधुरा तिष्ठा शुर्वी बल्ला कफापहा" राजनि० ।
टाम् तरदाप्यल तरटीति पाठान्तम् ।

तरहटी स्त्री पक्षाक्षभेदे "हतेन मर्दितां दम्भा फेनिका मेव-
वेत्ततः । पिपाय वटिकास्तस्या हते मन्दाग्निना पचेत् ।
प्रतिष्ठाः अण्डपाकेन कर्पूरेण विनिम्बेत् । तत एताः
समरिचाक्षरद्वयस्तु ताः प्लुता । बल्ला घटीकरी
कृद्या इत्या पिप्पानिषापहा । सुस्निग्धा कफदाऽत्यर्थं
किञ्चित् सन्धानलक्षिता" शब्दार्थचि० पाक्यम् ।

तरन्त पु० तृ-अच् । १सप्तरे, २ञ्जे, ३भक्ते, ४राखे च
१नौकायां ङी गौरा० ङीप् । अचादिभ्यो० ।

तरन्तुक न० कुक्षोलस्थानभेदे । "तरन्तुकारन्तुकयोर्वदनर'
रामसुदानां च अचक्रुकस्य च । यत्तु कुक्षोलस्थानपद्म
पितामहस्योत्तरनेदिच्यते" भा० व० ८२४० ।

तरपण्ड न० तरण्य नद्यादिपारवानस्य पण्यं शुद्धम् ।
नद्यादे पारवानार्थे देशे शुद्धे जातरे (भाङ्गा) अमरः ।

तरबालिका स्त्री करपाविका+प्रणो० । खड्गभेदे हेमच० ।
तरखुज न० मध्यजलके फलभेदे काचिङ्गशब्दे २६७ पृ०
तद्गुणादि इत्यम् ।

“अथैव भावि भवेयानि । पौर्णमास्या निशाईके ।
तृष्णातरा महाकाशी भ्रमनी पिष्टकानने । तज्ज्ञात्वा
अप्लावा तस्यै फलं दत्तं तरखुजम् । तत्फलमक्षया-
न्तुमा वरदापि हरप्रिया । यो मे दद्यात् फलं रम्यं
स चिरायुचतयुगम्” । उत्तरकामाख्यातन्त्रम् ।

तरल ३० तृ-खलच् । १ हारमध्यस्थे मणौ, अमरः २ हारे, ।
१ तले भेदि० । ४ चपले, ५ कासके, द्विस्तोत्रे, ७ भास्वरे,
दमध्यमन्ये-इत्ये, ८ इवीभूते पदार्थे च लि० हेमच० ।
१२ हीरके रत्ने १० यवाग्वाम्, ११ सुरायाश्च स्त्री धरणि
तत्र भास्वरे “तारावितानतरला इव यासवत्य” किरा०
“व्याघ्रानुसार्य भाष्यतरलताराग्वाम्” काद० । “उत्क-
ण्ठितासि । तरले” सा० द० । “तारापतिस्तरलविद्युदिव
अहन्दम्” रघुः । “वैरायितारस्तरला” भावः । हार-
मध्यमणौ “प्रवाससुक्तास्तरलाश्च हाराः” भा० क० ६४ अ०
१४ अ० । “हारास्तरलविद्याश्च चर्यभासा विभूषिता
हरिव० १५२ अ० । अथा० अमृततल्लावे क्यङ् । तरलायते
“तथापि तरलायते चेत” उज्जट ।

तरललोचना स्त्री तरल चञ्चल लोचनं यस्याः । चञ्चलग-
न्यायां स्त्रिया हेमच० २ चञ्चलनेत्रयुक्तपद्मे लि० कर्म० ।
१ चञ्चले नेत्रे न० ।

तरलित लि० तरल इवाचरति तरलं करोति तरल+क्तिप्-ण्विच्
ना क्त । १ स्थान्दो हिते, २ कम्पिते, ३ धूते, ४ छुलिते च हेम० ।

तरवारि ३० तरं शल्यूपां गति वारयति इ-ण्विच्-इन् ।
खड्गभेदे । (तरवार) इति भाषा । हेमच० अक्षिशब्दे
५५१ पृ० तल्लक्षणादिकसक्तं युक्तिकस्तारावत्य विभेज उक्तो
यथा “अक्षं रूपं तथा जातिर्नेत्रारिष्टे च भूमिका ।
ध्वनिर्मानमिति प्रोक्तं खड्गज्ञानाष्टकं शुभम् । अमिक्षे
इत्यते यावत् विभिन्ने घटिते तथा । यदेव इत्यते
चिह्नं तदङ्गं संप्रचक्षते । नीलकण्ठादिकं खड्गे रूप-
मित्यभिधीयते । तेनैव यत् प्रतीतं स्यात् तज्ज्ञोति
रिति गद्यते । अज्ञातिरिक्तं यज्जातिस्तन्माहात्म्योप-
पन्नम् । तस्मै त्रयमिति जानीयात् खड्गे खड्गविश-
रदाः । अज्ञातिरिक्तं खड्गादि यच्छुद्धत्वोपपन्नम् ।
तदरिष्टमिति प्राहुर्भूमिरिष्टादिधारणम् । यः खड्गे
जायते शब्दो दण्डदन्तादिना हते । स ध्वनिस्तुलना

मानं ज्ञानमटविधन्तिवदम् । पञ्चाद्या निपुणैः खड्गे
सम्भाव्यन्तेऽपि क्षतिमाः । अन्यथावक्ष्यते त्रयो
तावेव सहजाविति । शतमङ्गानि चत्वारि रूपाणि
जातयस्तथा । त्रिषष्टेलापि जानीयादरिष्टानां तदैव
च । भूमिश्च द्विविधा त्रयो ध्वनिरटविधो मतः ।
मानन्तु द्विविधं प्रोक्तमित्येवा संप्रचक्षते । खड्गस्य
शताङ्गनामानि लौहार्णवे “रूपसर्पणजोर्वृक्षद-
मनस्य लाङ्गकण्ठारुण्येताभ्यो जगदातिशान्तकथापन्थि-
स्त्रिरातैत्तिरा । भासाजीवकपटपदोर्ध्वमरिचध्यासाव-
र्णोन्नम्योद्भुङ्गकमण्डिकातपयवमोद्भुत्तुमासर्पणा । सिं-
हीतण्डुलगोशिराशिवगण्ठपाहालिकेशोपलद्रोणीकाकक-
पालपल्लवरीविन्वीफलीसर्पणा” । नीलीरक्तवर्णारसोनसु-
मनाजिह्वीशरीरोहितमोठीमारिचभार्गवीसुरतङ्गिन्नेवाङ्गि-
गुह्यायरा । दृष्ट्वा विस्मयस्तरुदुष्टु कथं भाष्यारिकाके-
तकीमूर्त्तिवृक्षकथायचम्पकवलायपोधवशासनाः । अथेठी-
जालपीपिलिकानवरजःपुष्पाण्डुरोमसु हीकर्मन्मृगकुशा-
रनालमहिषस्तच्छर्जुयुक्ता इति । प्रोक्ता लौह-
विशारदेन मुनिना खड्गस्य भेदाः क्रमात्” ।
तस्य चत्वारि रूपाणि । “नीलः क्षण्यश्च
पिक्वश्च घूम्बश्चेति चतुर्विधः । वर्णमकर्म खड्गना
कथितो मुनिपुङ्गवैः” । चतस्रो जातयः । “माध्याण-
वलिथो वैश्यः पूरुश्चेति चतुर्विधः । जातिभेदे विनि-
र्दिष्टः खड्गानां मुनिपुङ्गवैः” । त्रिषष्टेलापि ।
“चक्रं पद्मं गदा शङ्खो डमरुर्बल्लरुद्रुश्च । खड्गं
पताका वीणा च भद्रालिङ्गध्वजेन्दवः । कुम्भः शूलश्च
शाङ्खः सिङ्घः सिङ्हासनं गजः । हथो भयूरो
जिह्वा च दशनः खड्ग एव च । पुलिका चामरं
शैलः पुष्पमाणा भुजङ्गमः । त्रिषद्वेतानि नेत्राणां
खड्गानां कथितानि वै” । त्रिषद्वेतानि “बिह्व-
काकपद रेखाभिधं भेरुच मूषिकः । विडम्बः शर्करा
नीली मयको भृङ्गच्छचिके । त्रिविन्दुः काशिका दारी
कपोतः काक एव च । खर्परः शकली क्रोडी कुशपल्लक
जाह्निके । करालकङ्कखर्जूरश्चक्रपुष्पशतिलकम् ।
बाह्वृक्ष वड्ढियाख्यश्च मुनिना तत्त्ववेदिना । प्रोक्तान्ये-
तान्यरिष्टानि खड्गानां सिंघदेव हि” । द्विविधा
भूमिः “द्विभ्यमौमविभागेन भूमिस्तु द्विविधा भवेत्” ।
अटवा ध्वनि । “हृषकास्याभट्टकानां काकतन्त्री
खराश्लनाम् । ध्वनयोऽटविधा, प्रोक्ता भागार्जुन

सुनेमता । द्विविध भानम् । “उक्तमाधमभेदेन
भानं तद्विविधं भवेत् । इति प्रोक्तानि सूत्राणि
सङ्गानां ज्ञानहेतवे । एतानि तत्त्वतो ज्ञात्वा भवे-
त्तत्त्वप्रतिपत्तिरिति” सूत्राध्यायः । “तत्र प्रथमतो-
ऽङ्गानां लक्षणानि निबोधत” । लौहदीपे “रूपपल-
समा भूमिरङ्ग” इति प्रतीयते । अङ्गं तद्गुणमङ्गा-
भूत्या रूपवज्जुसन्नि तम् । एष सङ्गवरो दद्या-
त्क्षणीमायुर्गो वलम् १ । स्वर्णरेखायसी तस्यै यद्-
भूमौ निकषोपमा । स्वर्णवज्जुमिति प्राञ्जरायुर्लक्ष्मी
जयप्रदम् २ । गजगुण्डालमिति भूमौ जण्यायामङ्ग-
सम्पत् । गजवज्जुमिति प्राञ्जरायुर्लक्ष्मी ३ ।
ज्वरादिव्याधिममन तस्य प्रक्षालनामसा । अपि-
क्षीणोपि भूपाञ्जलक्ष्मीयात् साधयेन्महीम् ४ । एरण्ड-
पीनप्रतिममङ्गं भूमिः सितेतरा । उर्वारकामिद
नाम्ना यत्तु दर्पव्यङ्कर । एतस्य स्वर्णमालेण नरः
सम्पत्तिमश्नुते । अङ्गिपाण्यमिदं वज्रं । केचिदाङ्गमनी-
विण ४ । अङ्गं दमनपत्तामं सङ्गते यस्मिन्
प्रतीयते । विद्याहमनवज्जुस तज्ज्ञेय द्विविधं वृषे ।
नीला शुभ्रा भवेदुभयमङ्गं नीला गरीयसी । तस्मिन्
पथुमिति तोय गन्धे दमनकोपमम् । तत्प्रभावान्
मङ्गीपाञ्जलं ज्ञात्वां प्रथीं हि साधयेत् ५ । शार्ङ्ग-
चरीये “एका स्यूता सिता रेखा भूमिर्नीला दृष्टा
यदि । स्यूताङ्गमङ्गं वज्रं तद्विद्याक्षणीयशःप्रदम् ।
एतद्वृत्ते भवेच्छोभः स्यूताचरतरस्थिति । एतं
मङ्गानमपरे मदन्ति सङ्गकोविदा ६ । दृष्ट्यां
दृश्यते भूमौ अङ्गं प्रतिविम्बितम् । अङ्गवज्जुं भवे-
त्तस्य द्विधा भूमिः सिताऽसिता ७ । लौहप्रदीपे
“निरङ्गं रूपपल्लभाभीषणमणिमश्नु यत् । दुर्लभं
तन्मङ्गमस्य कान्तौर्हं प्रचक्षते । जण्या भूमिर्भवेत्
स्वप्ना पीता वज्राङ्गसङ्गता । जण्यावज्जुमिति प्राञ्ज-
रावृत्ते लोह उच्यते । जण्या भूमिः सुवर्णाभीषो-
पपञ्चकाङ्गसङ्गतम् । डाङ्गीवज्रक विद्यात् काञ्च-
संज्ञमथापरे ८ । अरण्यं सङ्गमूर्ध्वदेहं भूमिः
सितेतरा । अरण्यस्यामिदं वज्रं यत्तु दर्पनिष्ठदम् ।
स्यूतांशुसर्गमालेण पङ्क्तिरूपा पश्येत्पिशाचम् । तस्य
स्वर्णमालेण यद्राजोऽऽभूदेति हि । दुर्लभं तन्मङ्ग-
ध्यानां भाग्यैः ज्ञातापि लभ्यते । तद्दयोजनवद्वेषा-
रिच भाग्ययति सुवम् ९ । श्वेताक्षिको यदा देखा

धाम्नाद्वपञ्चिता । श्वेताक्षमिति तद्विद्याद्वयशोभक्ष्मी
बलप्रदम् १० । अम्बोजवज्जु तज्ज्ञेय कथितं सन्निवृत्तैः ११ ।
अङ्गं यस्य गदाकारं भूमिर्भवेत् सितेतरा । गदावज्जुमिदं
ज्जुयात् तत्त्वते भूचक्षुःप्रदम् १२ । अङ्गं ज्ञातिता-
कारं भूमिर्भवेत् सिताऽसिता । तिष्ठवज्जुमिदं ज्ञेय
लक्ष्मीवलयशःप्रदम् । तत्त्वते तिष्ठतेकाभा वसा
प्रचक्षतेऽधिकम् १३ । सुवर्णं भवेदुभयमङ्गं
पङ्क्तिस्थोपमम् । अग्निवज्जुमिदं ज्ञेयं यत्तु पादाङ्ग-
कारकम् । अत्र शीतोदकं न्यस्य तप्तं भवति च
क्षणात् । शाणे वङ्गं वसेद् वस्तु तथा स्यूतां
सङ्गतात् । तत्त्वते वलवान् दाहो दग्धवज्जुं वृषो
भवेत् । एतत् परमभाग्येन लभ्यते धरणीतले १४ ।
भूमिः सिताऽसिता वापि अङ्गं स्यूतां पिप्पलीप्रमम् ।
कणावज्जुमिदं ज्ञेयमनर्दाहस्तु तत्त्वते १५ । जण्या
भूमिर्दीयाङ्गे दृश्यते पञ्चिचक्षुः । पञ्चिवज्जुमिदं
ज्ञेयं वैरिपक्षविनाशकम् । तत्त्वते वलवान् दाह
क्षृपा च च्वर एव च १६ । शाखपत्नीं दृष्ट्वाकार-
मङ्गं ज्ञात्वापिप्लिका । स्थिरावज्जुमिदं प्राञ्जरावृत्ते
वेपथुर्भवेत् १७ । यदा तिस्रिरिपक्षममङ्गं भूमिः
सितेतरा । एतत्तिस्रिरिपक्षं स्यूतां तत्त्वते वज्र-
धेर्भक्तम् १८ । वनमाकाशना यस्मिन् नासा सङ्गते
प्रदृश्यते । माताङ्गवज्जुं तद्विद्यासत्तोयं गन्धवज्जुम् ।
अत्र ततोदकं न्यस्य ग्रीतं भवति तत्त्वतात् । एव
दाहपरीतानामतिपिप्लिकात्मनाम् । भवेत् परमवज्जुं
भाग्येनैतद्दि लभ्यते १९ । यदा जोषकवज्जुमङ्गं
भूमिः सिताऽसिता । एतज्जोषकवज्जुं स्यूतां तत्त्वते
तत्त्वताञ्ज्वरः २० । भूमिः सिताऽसिता चेत्ते साङ्गं अ-
ङ्गमसिपते । तत्र चेत्तु बहु विन्यस्य शोभनाप्रोति वेव-
लम् । एतदुभयमवज्जुं स्यात्तत्त्वते स्याद्विप्लवा २१ ।
अङ्गं कथितमाधममङ्गं यस्मिन् प्रतीयते । अङ्गवज्जुमिदं
प्राञ्जरावृत्तेगनिष्ठदम् । लौहप्रदीपे “अङ्गं
कथितमाधममङ्गं यस्मिन् प्रतीयते । साङ्गवज्जुं
तद्विद्यात् स्वर्णे तस्याङ्गिनायमम् २२ । अङ्गं नरीप-
वज्जुय भवेदुभयमङ्गं सितेतरा । नरिचङ्गमिदं वज्रं
तत्त्वते कटुरक्तम् । तत्प्रभासमतोवेन नम्रानि
पीनसादयः २३ । यदा सर्पककाकारमङ्गं भूमिः
निर्भवा । भुजङ्गवज्जुं तद्विद्यावृत्ते विनम्रम् ।

अपि कुण्डलिकां याति एतदत्यन्तकोमलम् । एतत्-
प्रसादात् चित्तियः कृत्स्नं साधयते महीम् ५१ ।
नीलोत्पलसमा भूमिरङ्ग नीलोत्पलम् । नीलोत्प-
लमिदं हृत् साधये वक्रिषिषां वनेत् । यत् अङ्ग-
मरोन्मेषान्तरिमयमायनः ५२ । रक्षाक्षिप्तो मङ्गारेणा
भूमिर्धैव चिताऽक्षिता । रक्षाक्षमिति जानीयाद्देरिपस
विनायनम् । साधयेन यत्तु रक्षां वा नीलां वा वनते
यिषाम् । रक्षाक्षमनामेष क्षयमेव निजन्ति ।
क्षतेऽस्य रक्षाक्षययुक्ता दाहश्च जायते ५३ । अङ्गं
वचादक्षम भूमिर्धैव चिताऽक्षिता । वचावज्जुमिदं
श्रेय तत्त्वताद्विपनायनम् । यत् अङ्गरो राश्या साध-
नीयः प्रयत्नतः ५४ । रवोनाडुत्तम षड् भूमिस्तस्य
दक्षोपमा । रवोमज्जं जानीयात् साधये वक्रि
वमत्यपि । अस्य भावगतोयेन क्षामवातयिनायनम् ५५ ।
निरङ्गा निमेषा भूमिर्हारा तीक्ष्णा सरः सरः । उभया
वज्जमेतत् स्यादुभयि नात्यन्तदर्शनम् ५६ । जिह्विनी
सङ्घो दीर्घा यस्या रेखा सुविहारा । जिह्वीवज्जुमिदं
नाम सर्वकामार्थसाधनम् ५७ । अङ्गं शमीपल्लवम्
भूमिर्धैव चिताऽक्षिता । शमीवज्जुमिदं श्रेय शमैश्च
सदायजम् । साधयेन वनते वक्रि सङ्घते वक्रिपीड-
नम् ५८ । रोहितयक्वचमङ्गं भूमिः चिताऽक्षिता
अपि । धृत्वा गम्भीरकरयुक्ता धारा तीक्ष्णाक्षिता
अनेद्रेका । रोहितास्वमिदं वज्जं चरारिपविनायनम् ।
वक्रिर्धैवनामेष किञ्चिन्निचिमायते । इत्यय
उर्ध्वमः अङ्गो देवानामपि कथ्यते ५९ । शमीवज्ज-
काकारमङ्गं भूमिः चिताऽक्षिता । शमीवज्जुमिदं प्रोक्त
अक्षं तरति वारिषि । यत् अङ्गोसमो राश्यां
विपल्लवनायकः । कदाचिद्वनते भाग्यैर्धैव्यते तेन वै
मही ६० । अङ्गं वारिपल्लवम् भूमिः स्याद्विप-
ल्लवः । इत्ययं वारिपाङ्गं स्यात् प्रथिव्यां नाति-
उर्ध्वम् ६१ । अङ्गराजस्य दुष्पाममङ्गं भूमिर्दक्षममा ।
आघातं सङ्घते नैव यत् अङ्गाधमो मतः ६२ । धारा
तीक्ष्णा क्षुराकारा भूमिरङ्गविवर्जिता । आघातं सङ्घते
मोर साधये वक्रि वमत्यपि । क्षुराक्षमिति जानीयात्
प्रथिव्या नातिदर्शनम् ६३ । निर्मेषा सरसा भूमिर्धैव
क्षैव कदा कदा । मन्दा तीव्रा अनेकारा तद्विज्जस्य
अक्षयम् ६४ । नीलाक्षमसमा भूमिरङ्ग जलतरङ्ग-
वत् । मेवाक्षमिति जानीयात्साधये शीतं मयत्यपि ।

यत् अङ्गाधममङ्गाधो यदीच्छेदुभूतिमात्मनः । अङ्ग-
प्रतापं शमयेद्विविधम् यथा धनः ६५ । मन्दा धारा
अथ गाढा भूमिरङ्गविवर्जिता । धर्माक्षमिदं, नाम
सर्वलक्षोपकथ्यते ६६ । अङ्गं शुक्लाक्षमं भूमि-
र्धैव चिताऽक्षिता । शुक्लाक्षमिदं प्रोक्तं तत्तु भवति
धर्मे । साधये चिन्दूरसङ्घातं रजोवमति वारिषम् ।
यत् अङ्गुगरो राश्या भाग्यादेवोपकथ्यते । अस्य
प्रभावात्तक्षिप्तं यत्तु साधयते अथ ६७ । अङ्गं तत्तु
शराकारं भूमिर्धैव चिताऽक्षिता । धारा तीक्ष्णा च व-
मति साधये वक्रिषमा यिषाः । शरवज्जुमिदं प्रोक्तं
राश्या वाञ्छितविषये ७० । कृत्वादक्षमिमा भूमिर्धारा
तीक्ष्णा सरः सरः । साधयेन वनते वक्रि कृत्वावज्जं
पुङ्गवम् ७१ । अङ्गं विलम्बकाकारं भूमिर्धैव चिता-
क्षिता । विलम्बज्जुमिदं साधये नीलपीते वनेच्छिप्ते ।
यत् अङ्गुगरो प्रोक्तः शम्भूः कुलनायनः ७२ ।
मङ्गरदक्षमङ्गाया भूमिरङ्ग मङ्गरवत् । मङ्गराक्षमिदं
साधये रजो वमति वारिषम् ७३ । मङ्गराक्षमिमा
रेखा दीर्घा भूमिः क्षितेतरा । मङ्गराक्षमिति जानी-
यात् अङ्गं परमदर्शनम् ७४ । शटीदक्षमना भूमि-
रङ्गं तत्तुज्जुमोपमम् । शटीवज्जुमिदं भावो बध्यते
शुष्पचरम् ७५ । भाज्यारोमवज्जमङ्गं भूमि क्षिते-
तरा । भाज्यारोममिदं नाम्ना रोगशोकभयानम् ।
यत् अङ्गाधममङ्गाधो यदीच्छेदुभूतिमात्मनः ७६ ।
क्षितक्षीपल्लवमङ्गं यक्षिन् प्रतीयते । विद्यात् क्षित-
वज्जं तत्तु वाराक्षसवज्जम् ७७ । क्षीरप्रदीपे “अङ्गं
धर्मातन्तुनिमं भूमिर्धैवदक्षमिदं । साधयेन वनते
शुक्लां यिषां नीलो भवेत्ततः । नीलोक्षमिदं तत्तु
यथाक्षीर्तिवभावम् ७८ । वक्रि तीक्ष्णं सरं नाथ
साधये वक्रिर्धैव कथम् । क्षितक्षीपल्लविधं क्षीरं वज्ज-
मिति तद्वदेत् ७९ । वचावज्जुमिदं मङ्गं भूमिः
क्षिताऽक्षिता । वचावज्जं जानीयात् तत्तुते वाक्
कथ्यते ८० । अङ्गं चम्पकयुगलं भूमिः क्षिता तक्षा
क्षिता । यिषां साधये धर्मक्षीतं तिष्ठ तस्य अक्ष मनेत् ।
वदं चम्पकवज्जं स्यात् सर्वल विजयप्रदम् ८१ । अङ्गं
वचादक्षम भूमिः शुक्ला तथेतरा । वचावज्जुमिदं
श्रेय नामाभाव मङ्गमेतत् ८२ । इत्ययं पातरोनासां नाथने
परनीवम् ८३ । अङ्गं वटारोक्षम भूमिर्धैवद-
क्षमि । वटवज्जुमिदं प्रोक्तं सरं अङ्गनाथं दुर्गे ।

एतस्य स्पर्शनालेन नरोत्तम्येत सम्पदा ८३ । वशनीलो
समा भूमि खरधारा सिताक्षति । वशाङ्गमिति
जानीयाद् शब्दिकर परम् ८४ । भूमि सासदलाकारा
अङ्गं लघु सिताक्षितम् । साक्षाङ्ग एष खड्ग स्यात्
पूज्य सर्वाध्यायक । अथ शाखे वनेद्विजं धारा
आप्यथ वा भवेत् ८५ । भूमि सिताक्षिता वापि अङ्गं
ज्योतीषम लघु । ज्योतीषज्जमिदं निन्द्य न सृष्ट्य
वा हिनेच्छुभिः ८६ । पुराणजालसदृशमङ्गं भूमि
सिताक्षिता । जालवज्जमिदं पूज्य शत्रुसम्पत्तिनाशनम् ।
यदि शाखे वनेद्वीषा शिखा वज्रि यमेक्ष वा । तदैष
दुर्लभः खड्गो ह्यन्यथा भयहेतुक ८७ । अङ्ग
पिपीलिकाकार भूमिर्धूवा तथा सिता । पिपीलिकाङ्ग
इत्येव तत्त्वते कण्डुसम्भवं । स्वयं यदि
भवेद्भूजः शाखे पूज्यतमस्तदा ८८ । गजपत्नसमा
भूमिरङ्गलज्जुसुभोपमम् । नलाङ्गमिति जानीयाद्दुर्ल
सर्वाध्यायक. ८९ । निरङ्गा निर्मला भूमिर्दृष्ट
ष्ट वनेद्वजः । इटा धारा भृगं स्थूला
आघात सहते न च । रजोवज्जमिदं निन्द्य शत्रूणा
विजयावहम् ९० । कुशाण्डवीजसदृशमङ्गं भूमि
सिताक्षिता । कुशाण्डवज्ज जानीयात्तत्त्वते वेगनि-
ग्रहः ९१ । अङ्ग ज्वरोमसदृश भूमिर्धूवा सिताक्षिता ।
रोमाङ्गमिति जानीयात्तत्त्वते पिङ्गकोटम ९२ । भूमिः
जुहीदलाकारा अङ्ग तत्कण्टकोपमम् । धारा तीक्ष्णा-
रवक्षीक्ष्णो लघु मान खरा अश्रुता । जुहीदङ्ग खड्ग
इत्येव तत्त्वते दाहदहभवं । सुखाक्षिकर्णमासानां
दाह पाकश्च जायते । अथ यदि च सर्पाणां फणा-
क्षपरि विश्रुते । फणा विदारमाप्नोति सर्पोऽतोऽयते शिर ।
अस्य भावनतोयेन कुवरोगविनाशनम् ९३ । कर्कश्व
दलपृष्ठाभा भूमिरङ्गन्तु तत्त्वमम् । कर्कश्व वज्ज जा-
नीयात् तत्त्वते दाहनाशनम् । एष खड्गाधमक्ष्याज्यो
जेतथा यदि विक्षिप ९४ । अङ्ग वज्जलपुष्पम भूमि-
क्षत्फलसन्निभा । वज्जलाङ्गमिदं पुण्यं शाखे सुरभि-
गन्धवत् । तस्मात्तज्जगतीमध्यो यदनेन न साध्यते ९५ ।
अङ्ग सम्मिश्रित यस्मिन् किञ्चिदुप्युक्तमोक्षते । सर्वेषां
दर्शनं वापि तीक्ष्णा धारा खरं खर । एष काञ्चिक-
वज्ज स्याद्वयत्नादेशोपलभ्यते । नैनं प्राप्यापि वज्जले
शेषाक्षिप्तादयोपि च ९६ । भूमिः कृष्णा निरङ्गा चेद्भारा
तीक्ष्णा इटापि च । आघात सहते घोर रक्त स्पर्शेन या

विशेत् । शाखेन वज्जिं वमति ध्रुव वाप्यतिवर्षणात् या
महिषाङ्गं स वै खड्गं पृथिव्या नातिदुर्लभ ९७ ।
अन्यन्ननिर्मला भूमि शरीर प्रतिविम्बितम् । धारा
तीक्ष्णा खरक्षीक्ष्ण खच्छाङ्गं तद्विनिर्दिशेत् ९८ ।
तस्मिन् यदा भवेद्रेखा षड्ज्वो षड्ज्वाख्यक तदा ९९ ।
अस्मिन्नपि भवेद्वक्त्रा रेखा यक्त्राभिधन्तु तत् १०० । एत-
च्छतकसद्विष्ट खड्गानां प्रवर बुधै । प्रायशो लभ्यते
लोके यदि सर्वगुणावहम् । इतीदं निखिलं प्रोक्तं
वज्जणा लक्षणं मया । प्रयत्नैर्लिखितं व्यक्तं सर्वेषां
हितकाय्या । इत परन्तु लौहाना लक्षणं यत्न
लक्ष्यते । तस्य दासो भयान्येव प्रतिष्ठेति कृता मया ।
द्विष्टिद्वमिष्टमात्रोक्तं मिश्राङ्गमिति निर्दिशेत् । सर्वेषां
मङ्गमात्रोक्तं सर्वाङ्गमिति निर्दिशेत् । अष्टाध्याय ।
खड्गस्य रूपाणि यथा । “नीलोक्तलायतुसुसम्भविष्ट-
नामा या चेन्द्रनीलमणिकाचमणिप्रभा च । भूमिश्च
या भरकतप्रतिभायभासा खड्गस्य नीलमिति रूपमिदं
यदनि । तत्र चेद्भिन्दितान्यङ्गान्यरिटानि बह्वन्यपि ।
दृश्यन्ते वज्जदोषाश्च तथापि गुणवत्तरम् ।
या कालकाम्बुदमसीरसकालसर्पगाढान्वकारकचमा-
रसमा विभाति । भूमिश्च या भ्रमरवन्मुखसा-
वभासा खड्गस्य कृष्णमिति रूपमिदं यदनि ।
अथ जेतापि सम्पत्त्यै अरिहान्यगुभाय च ।
साधारणमिदं रूपं प्राह नागार्जुनो हनि २ । या
प्राष्टपेणनवभेकसमानपण्यां गोमेदरत्नसदृशी च त यस्य
भूमि । खड्गस्य पिङ्गमिति रूपमिदं यदनि भर्तु-
र्यशोवद्वचनचयकारणाय ३ । या मन्दधूमसदृशी च
शिरोपप्लवत्स्या विभाति मलिनापि च खड्गभूमि ।
नागार्जुनो यदति धूममिदं हि रूपं भर्तुर्यशोवद्व-
चमापलिषद्भाय ४ । द्विरूपं मिश्रितं कृत्वा सङ्करं
प्रवेदद्बुध । त्रिभीरूपैः समेतम् खड्गं त्रिपरसंज्ञितम् ।
रूपैस्तुभिं संयुक्तं चतुरं खड्गसंज्ञितम् । रूपाध्याय-
“जातिचतुर्विधा प्रोक्ता खड्गानां या पुरा मया ।
सम्पत्त्यपि प्रयत्नेन तासां लक्षणसच्यते । शुद्धाङ्ग
शुद्धवर्णस्य सुनेल सुखरस्य य । सुदुर्लभं सुसन्वेय-
क्षीक्ष्णधारो महागुण । खड्गं ब्राह्मणजाति तं
प्राह नागार्जुनो हनि । अस्य चने भवेच्छोषो घोर
सर्वाङ्गोचर । मूर्च्छां पिपासा दाहश्च ज्वरो मृग्यश्च
जायते । अष्टद्विंशतिरङ्गान्तरातिनिर्दिशोपि-

तम् । सविमल न सन्वत्ते निर्मलं कुरुते परम् ।
 तस्यादित्यकिरणस्यैव तथे स्थित । दहेत् सर्वं
 न तं करं पुरुषस्य हि धारिण । गायत्र्युक्तारमालेण
 खरतां मज्जति स्फुटम् । ययं सङ्गुगवरं सर्वं
 भरिष्ठं नाशयेद्भुवम् । अस्य प्रसादात् पुरुषस्त्रिक-
 भवि साधयेत् । तस्मादेव मनुष्याणां सख्यो न हि
 भूतये । दृश्यते प्रायशः स्वर्गे कुम्भीमे हिमासये ।।
 भूतवर्षं महासारं तीक्ष्णधारं खरखरम् । सर्वा-
 धातुघटं सर्वनेत्रपर्यस्तराकरम् । सङ्गं चान्त्रिय-
 क्षातिं तं जानीयात् खड्गकोपिदः । अस्य क्षते
 भवेद्वाहज्जपा दाहो ज्वरो भ्रमः । स्मृत्युप जायते याथे
 यमेद्भिरुपानु मङ्गम् । सस्कारे चाप्यवस्थारे
 जैमल्यं तस्य सज्जते । याथेऽप्यथाथे खरता भूद्धिं
 चात्यन्ततीक्ष्णता । रक्तसर्पमालेण विभेदलमनरम् ।
 अयं सङ्गुगवरः पूज्यो मनुष्यैरपि जन्मते २ । नील-
 वर्णः लघुवर्णं सस्कारे निर्बलं भवेत् । याथेन खरता
 नास्य खाततस्य निहन्ति । वैश्रज्यातिरयं खड्गः क्षते
 तदभासदर्शनम् । नात्युत्कृष्टो नातिहीनः सर्वज्ञ-
 वोपलभ्यते ३ । सज्जतामोदसङ्गायः स्फुटधारो मृदु-
 स्वरः । सस्कारे चैव सखिना याथे चापि खरेतर ।
 शूद्रजातिरयं सङ्गुग क्षते नास्यापि वेदना । दूरा-
 देयोऽधमजप्राप्तो यदीच्छेद्विमतमात्मनः । प्रायशः
 सर्वलोकेपु ह्ययमेवोपलभ्यते ४ । हयोर्लक्षणाखोत्रजं जारजं
 खड्गमादियेत् । त्रयाणां लक्षणेनैव लिङ्गातिं सङ्गुग
 मादियेत् । चतुर्णां लक्षणेनैव जातिघट्टरं लभ्यते ।
 अथ लिङ्गमेवाणां लक्षणाणि "चक्राकारं यदा नेत्रं
 खड्गस्याङ्गे प्रदृश्यते । तं चक्रनेत्रं जानीयात्
 भर्तुं सर्वायसाधनम् । अनेनैवैव खड्गेन कर्तुं
 साधयते महीम् १ । प्रफुल्लपद्मसङ्गाय नेत्रं पद्मं
 दकोपमम् । यदि या दृश्यते खड्गे पद्मनेत्रं
 समादियेत् । अयं खड्गुगवरो यत्नं तत्रैव फलवाच्यता २ ।
 ऊर्ध्वं स्मृता यदा रेखा गदाकारा प्रतीयते । गदानेत्र-
 मिदं विद्धि सर्वशत्रुनिहन्तम् ३ । शङ्काकारं यदा
 नेत्रं खड्गमध्योऽभिदृश्यते । शङ्कनेत्रमिदं सर्वदेवामा-
 मपि दुर्लभम् ४ । कमलप्रतिमं नेत्रं यस्य भूमौ प्रतीयते ।
 सर्वायसाधकं खड्गं तं विद्याविजयप्रदम् ५ । घट-
 स्वरूपं यन्नेत्रं घटनेत्रमिति तम् । तस्य स्रग्मनालेण
 सन्दोऽपि प्रसज्यते । अयं निमीये पिबने खड्गो

अमङ्गमायते ६ । यस्मै त्रिमङ्गु गाकारं तं विद्यादुगुल-
 चरम् । खड्गुगमङ्गु गनेत्रास्य भर्तुः सर्वायसाधकम् ।
 अथ लक्ष्मीपापरक्षोभं लक्ष्म्यापङ्गुनिवारणम् ७ । कृष्ण-
 कारं यदा नेत्रं लज्जनेत्रं वदन्ति तम् । अस्य प्रभावात्
 क्षीणोऽपि सर्वाभौमो भवेत् ८ । दीनोऽपि च सुखी
 भूयात् सुखी भूयानुमहेतर । महेतरोऽपि सचिव
 सचिवो मण्डलेश्वर । मण्डलेश्वरश्चर्त्तुं भवेद्भक्तं न
 सशय ९ । यताकाशति नेत्रक्षेत्रं सर्वसम्पत्तिधारकम् ।
 यताकानेत्रमाह्वयं संपादयिष्यति १० । नेत्रं
 वीणाकृतिं यदा वीणानेत्रमिति तम् । निमीये पिबने
 सङ्गुगो वीणायात् स्वनमावहेत् । अस्य प्रभावात्
 स्वर्गेश्वरा अपि यथा भवन्ति हि १० । मत्स्याकृतिं
 यदा नेत्रं मत्स्यानेत्रमिति विदुः । अस्य प्रभावात्
 क्षितिपं कर्तुं साधयते महीम् ११ । शिवकिङ्कषम
 नेत्रं किङ्कषनेत्रमिति विदुः । भर्तुः सर्वायसाधकं यत्नं
 नाशयति च । वामपाशे तं यात्रायां घर्त्तुं शक्यं तथा
 रणे १२ । ध्वजाकारं तं यन्नेत्रं ध्वजनेत्रं वदन्ति तम् ।
 अस्य प्रभावात् भूपालः संपादं जमते नित्यम् १३ ।
 यस्याङ्गं चन्द्रप्रतिमं नेत्रं स तत्रैव चन्द्रः । तस्य धार-
 णतो भूपोषरां कर्तुं सभते वै १४ । यन्नेत्रं वज्र-
 साकारं वज्रसास्यं तमादियेत् । तस्य प्रभावात् वज्रकर्तुं
 भूमिं भूपो सभते वै १५ । शूलाकृतिं यदा नेत्रं शूलनेत्रं
 वदन्ति तम् । सर्वायसाधकः सर्वादिनामिदं प्रथा-
 यनः १६ । शार्ङ्गनेत्रं तं विद्यात् शार्ङ्गकृति-
 नेत्रतः । शत्रुत्रैवीविनाशाय संपादं विजयाय
 च १७ । सिंहकृतिं यदा नेत्रं सिंहनेत्रमिति विदुः ।
 अस्य प्रभावात् क्षीणोऽपि कर्तुं साधयते महीम् १८ ।
 तत् सिंहसमनेत्रं क्वात् नेत्रं सिंहसमोऽपि । अस्य
 प्रभावात् क्षितिपः कर्तुं साधयते महीम् १९ ।
 राजाकृतिं यदा नेत्रं राजनेत्रं वदन्ति तम् । अस्य
 प्रभावात् क्षीणोऽपि सभते राजसम्पदम् २० । नेत्रं
 हृषाकृतिं यदा हृषनेत्रं वदन्ति तम् । अस्य प्रभा-
 वात् भूपालो ययः प्राप्नोत्युत्तमम् २१ । मयूराकृति-
 नेत्रं तद्वत्तमिति निर्दिष्टम् । अस्य प्रभावात्
 मनुजः सर्वदुर्गाघ्नस्तदयेत् २२ । जिह्वाकारं यदा
 नेत्रं जिह्वानेत्रं वदन्ति तम् । संपादयिष्यति विवे-
 दं रिशितोरजः २३ । हन्ताकारं यदा नेत्रं हन्तनेत्रं
 वदन्ति तम् । सर्वं रिशितं भूद्धिं सर्ववन्ति

भैरवम् २४ । खड्गनाकारं यदा नेत्रं खड्गनेत्रं वदन्ति
तम् । अथ प्रभापानुमनुजस्त्रिचोर्फी यथेदपि २५ ।
मत्तप्राप्तिकाकारं सुलिकानेत्रस्यते । अयं सयैवां
सहोपा जगृह्णा साधयते क्षितिम् । न चेय सुलिका
किन्तु जयलक्ष्मीरिह स्वयम् । तस्मान्नायं मत्तप्राप्ता-
मत्तभागेन लभ्यते २६ । चामराकृतिनेत्रमात्रेण-
मिति निर्दिष्टम् । अथ प्रभावात् जायन्ते चामरो-
द्धृतसम्पद २७ । एकाग्नेकशिखे शैलनेत्रे तद्धेतु-
सक्तम् । अथ रात्रभये युद्धे विपन्ने वैरिसङ्घटे । स्थिरो-
करोति धरणीं धरणीं पर्वतो यथा २८ । पुष्पमाला-
सं नेत्रं पुष्पनेत्रं वदन्ति तम् । अथ प्रभावात्तु-
षान्ति पद्माः सर्वाश्च देवताः २९ । भुजङ्गमसने
नेत्रे सर्पनेत्रमिदं मतम् । अयं शङ्खगणं हन्ति यथा
मत्स्यं भुजङ्गम् ३० । सर्वार्थसर्वार्थं तत् सर्वं
द्विविधं भवेत् । सर्वार्थं शान्तिसम्पत्त्यै रिपुनाशे तथा
परम् । द्वयोरेकत्वं पृष्टं च तत् पुनः द्विविधं भवेत् ।
एकं शोके सुख, नेत्रं ददाति द्विविधं द्वयो । मूल-
मध्यायसंस्थानात् तत् पुनर्द्विविधं मतम् । अथ पाप-
फलं त्रये मध्ये मध्यफलं मत्तम् । मूले फलं
जलम् स्थात् प्राङ् नागार्जुनो सुनिः । एकं द्वे
लोपि नेत्राणि नात्र सख्याव्यतिक्तम् । एकं घर्मे,
सर्गकामो द्वे, त्रीणि च त्रिपर्गकम् । तत् फलानि
प्रयच्छन्ति प्राङ् नागार्जुनो सुनिः । द्विनेत्रमिति
जानीयात् सप्तर्षां नेत्रयोर्द्वयोः । त्रिनेत्रस्य त्रिभि-
र्त्रेयं चतुर्नेत्रमतः परम् । यथोत्तरं गुणवद् खड्गमा-
करतुल्यम् । दिङ्मालमिति निर्दिष्टं नेत्राणां शुभदा-
यिनाम् । तीम्राणां मङ्गलानाञ्च दर्शनञ्च शुभावहम् ।
यथा नेत्रस्य संस्थानं तथाऽरिहस्य सद्येव । नेत्रेषु
स्थानमिदं नारिह स्थाननिर्णयः । प्रयत्नाद्गोऽपि
यः खड्गोऽरिहनेत्रेन निन्दितः । अथ त्रिशदरि-
हानां सप्तपानि “द्विहगृह्यते चरुणे समावेशे च
सद्यते । दिङ्गारिहमिदं विद्धि भर्तुर्धैर्यवलापहम् ॥
यदा काकपदाकारमरिहं दृश्यते क्षितिम् । अथ काक
पद्मारिह सर्वाभीष्टविनाशनम् २ । रेखाकारं यदा-
रिहपुष्पं वा तिर्यगेव वा । रेखाकारिहमिदं विद्धि
भर्तुर्धैर्यं महापदम् ३ । मिश्रभानिकरं पाप
मिहकारिहमिदं विद्धि । भर्तुः कुलं यथो रात्रं नाशना
न मत्तेव स्वयम् ४ । यदा भेकयिरोरुपमरिहं दृश्यते

क्षितिम् । भेकारिहमिदं नाम्ना संधामे भयदायकम् ५ ।
अरिहं सुषिकाकारे सुषिकारिहस्यते । अयं खड्गा-
धमः कृत्यात् पत्युः पातासङ्गमम् ६ । विडालनयना-
कारो विन्दुरेकोऽतिविस्तरः । विडालारिहमेतत्
स्थात् भर्तुः सर्वार्थेनाशनम् ७ । अरिहं शर्कराकारं
यदा स्पर्शेन बुध्यते । शर्करारिहमेतत् स्थादनबुद्धि-
विनाशनम् ८ । यदा भीरीरसामासनरिहं दृश्यते
क्षितिम् । भीरुारिहमिदं त्रये यथोत्तमविनाश-
नम् ९ । अरिहं मशकाकारे मशकारिहस्यते । भर्तुः
कुलं यथो बुद्धिं हृतिं प्रीतिञ्च नाशयेत् १० । भङ्गम
प्रतिभो विन्दुरेकोऽनेकोऽप्य वा यदा । भङ्गमारिह
इत्येव हृतिस्त्रिभिर्नाशनम् ११ । स्रग्भीरुपमरिहस्ये-
द्वयं वा तिर्यगेव वा । स्रग्भीरुमिदं नाम भर्तुः
कुलविनाशनम् १२ । त्रयार्थे हिन्दो राजन् । पद्मयो
विपन्नेष वा । उपर्युपरि पाषाणस्य विनाशमरि-
हकम् । तस्य स्पर्शमालेप्य सचेतः ज्ञानपाथरेत् १३ ।
काक्षिकारिहमित्येतद्धि धीहृतिस्त्रिभिर्नाशनम् १४ । एकत्वं
यदि जह्येव प्रयत्नेनापि सद्यः । दारोनाममहारिहं
सर्वाभीष्टविनाशनम् । अनेकगुणसम्पन्नः खड्गो लोकेन
दृश्यते १५ । कपोतपक्षप्रतिममरिहस्येत्तदाह्वयम् ।
भर्तुः कुलं यथो विद्यां दत्तं बुद्धिञ्च नाशयेत् १६ ।
काकाकृति यदा रिहं काकारिहं तदोच्यते । अनेन
भर्तुः संधामे भङ्ग एवोपजायते १७ । अरिहं सर्परा-
कारे सर्परारिहस्यते । भर्तुर्धैर्यं यत्तु वीर्यं बुद्धिं
प्रीतिञ्च नाशयेत् १८ । यदान्यलोहमकलं सग्नं स्थादिव
सद्यते । शकलीति स वै खड्गः सर्वाभीष्टनिह-
नः १९ । शोकीसप्तमकारं यस्मारिहं प्रदृश्यते ।
शोकारिहमिदं नाम भर्तुः सर्वार्थेनाशनम् २० ।
कुम्भपक्षमाकारं यस्मारिहं तत् सद्यते । कुम्भमा-
रिहमिदं भर्तुर्धैर्यं वीर्यं कीर्तिं तम् २१ । दक्षिण-
मभिवाभाति मध्ये वा दृश्यते क्षितिम् । जहा-
रिहमिदं नाम भर्तुः कुलधमापहम् २२ । एकैक-
रेखा दीर्घाया यदा पद्मविनी भवेत् । स्पर्शं जले करे-
णेद करारिहस्यते । अयं हि क्षितिपाशानी
रिहयोग्यो भवेत्तद्दि । दर्शनदेव मयानि यथोत्तमो
जयादयः २३ । अरिहं कङ्कपलाभे कङ्कारिहं
तदुच्यते । अथ स्पर्शमालेप्य नयन्यादुर्देवो वदम् २४ ।
खड्गारिहमिदं यदाऽरिहं सद्यते । खड्गारिह-

मेतत् स्थाङ्कतुः कुलधनापहम् २५ । गोष्ठङ्गाम
मरिचश्चेत् शृङ्गारिष्टं तदोच्यते । अनेन भर्तृभोग्यनि
लक्ष्मीमलकुलादय २६ । गोष्ठङ्गामिति चेत् स्वङ्गे
अरिष्टं समीचीनम् । पुष्कारिष्टमिदं नाम भर्तृ
सर्वार्थसाधनम् २७ । अनित्यामरिष्टश्चेत् अनित्या-
रिष्टमुच्यते । श्रृङ्गारामपि सधामे भङ्गमेतत् प्रय-
च्छति २८ । अरिष्टे लाङ्गलाकारे लाङ्गलारिष्टमुच्यते ।
अथ पापात् पापतर प्रेक्षणीयो न भूभुजा । अथमायु
द्वयं हनि विद्या वसवमेतत् २९ । अरिष्टं वट्टिगा-
कारं वट्टिगारिष्टमुच्यते । करोति कुटिलं सर्वं भर्तुः
कुलनिलननम् ३० । इत्यरिष्टानि प्रोक्तानि नामा-
नन्वात् प्रयत्नतः । विचार्येतानि मतिमान् अङ्ग
कोशे निघाययेत् । दिङ्मात्रमिदं हिमरिष्टानां हिता-
त्मनाम् । अमङ्गलानां मन्दानां दर्शनं शुभापहम् ।
अरिष्टमेकमेव स्याद्विरिष्टं शुभापहम् । अन्योन्य-
प्रसूतं हन्ताद्विषस्य हि विषं यथा । एकमारभ्य
समानमरिष्टं प्राह मान्यथा । यद्येतरं द्विगुणितं
फलमाहुर्मनीषिण । अरिष्टाध्याय । अथ द्विवि-
धमस्मि । “दिव्यभौमविभागेन सममिधौ द्विविधा
भवा । दिव्या दिवि सप्तर्षीनां भौमा भूमिसप्तर्ष्या ।
तन्मन्त्रमप्येतेन लिख्यते तन्निबोधत । देवदान-
वयोर्मध्ये अङ्गुष्ठद्विरभूत् परा । ते पङ्क्त्या
पुण्यदेहेषु केषु केषु प्रतिष्ठिताः । दिव्यलक्षणं यथा
“ये अङ्गुष्ठा स्तूषधारा मयमतिवधो निर्मलाङ्गा
हृनेना येरिष्टान्यस्तूषधाः सुमिसतनवपायसङ्कार-
योगात् । हर्षेद्या दुर्घटाश्च ध्वनिगुणशूरवो यत्नते
दाहपाकौ ते दिव्याः कुर्वतेऽभी कुलधनविजययोग्यो
कुलधाय” १ । अथ भौमलक्षणम् । दृष्टकारीते
“पूर्वं महेयेन विपाणि यानि भुक्तानि तेषां पतितास्तु
विन्द्य । शरास्तु क्षीरसप्तमध्यादुत्पाद्य सन्दृष्ट
यष्टं चरेन्द्राः । तद्विन्दो यत्नं निमेतरेण शुद्धायसा
साकरतां जगाम । ये विधोस्तथा मय काळा शराङ्गाः
सम्भवन्ति हि । मूर्च्छादाहज्वरानाहयोक्किङ्का
वमोकराः । येऽन्धतोल्याः कर्पूराङ्गा मन्दाङ्गा
सम्भवन्ति च । वशीपक्षितमाक्षिभ्यलराव्याधिविना
शना । यत्नैव यतितं यत्नं तत्तदाकरतां गताः” । तद्यथा
“शाराक्षसीमगधविह्वलभूमिभागे नेपाङ्गमिषु तथाक्-
केलिङ्गदेहे । शौराङ्गिकेऽन्यतमध्वन्यहीविभागे शुद्धायसां

कतिपराः प्रवदन्ति लम्” । तथा । “शाराक्षसीया
सुखिगमा तीक्ष्णधारा सर्दङ्गमः । सधव सुखसन्धेया
शेयाशामेद्याशानि । भागधाः कर्कशा स्तूषधारा
यूदतराङ्गिन । शूरवो दुःखसन्धेया स्वङ्गा शेया
विचक्षणैः । नेपालदेशप्रमथा निरङ्गा निचक्षाश्च ये ।
शेयाः यदङ्गा मलिना सधव स्तूषधारिण । काङ्किङ्गा
शूरवः स्वङ्गा व्यङ्गाङ्गान्तनुहेतव । शौराङ्गा निर्मलाः
क्षिगमाः सुखिङ्गाङ्गा मय परा । विह्वलसीपलाताना
अतर्ही भेद उच्यते । केचित् यदङ्गा शूरवः कर्कशा
क्षिगधारिण । केचित् यदङ्गा सधव सुखिगमा
स्तूषधारिणः । एषां रूपेण विशेषेण शेया हि द्विज-
जातय । सामान्यात् द्विगुणसौष्टवं कविर्दयशुचस्त ।
कवेः यतगुणं भद्रं भद्राङ्गं सङ्क्षधा । यन्मात् पटि-
गुणं पाणिङ्गिर्निरविर्दयमिषुं यै । तत कोटिसङ्-
क्षेपेण ज्ञायकान्यः प्रयत्नते । आवाप्तुं सौख्य-
तीर्णां वल्लं पङ्क्त्याय युज्यते । ये अङ्गुष्ठाक्षी-
धारा मयमतिशूरवः पङ्क्त्याङ्गाः सुमेद्या केचित्
साङ्गा निरङ्गा कतिपय समसा निर्मलाः केचिदेव । ते
भौमा कुर्वतेऽभी धनविजयवस पङ्क्त्या निगुंथा ये
ते दुःख शोकसप दधति वल्लुलन्त्रयोग्योनामनाको” ।
अथाष्टधा ध्वनिः । “ध्वनिरष्टविधं प्रोक्तो य एवं
स्मरस्यते । तेषामपि लिख्याम्यल्लक्षणं लक्षणपाठकम्” ।
तद्यथा । “पूर्वं जलार शुभदाः परे निन्दासदाकथा ।
विचार्य सङ्गमानस्य कर्तव्यं अङ्गुष्ठोपदे” ।
धीरस्तार इति स्थातो द्विविधः अङ्गुष्ठोपदे ।
धीरः स्यात् सुखसन्धेयै तार उच्चाटने भव । यत्न
चरवस्येव अङ्गुष्ठे मखहते ध्वनिः । हृषध्वनिरय
अङ्गुष्ठं सङ्क्षार्यप्रसाधनः १ । कांक्षयन्द इवा-
भाति यस्मिन् अङ्गुष्ठे हते ध्वनिः । कांक्ष
ध्वनिरय अङ्गुष्ठः प्राह नागार्जुनो मुनिः २ ।
मेघशब्द इवालयो यत्न अङ्गुष्ठे हते ध्वनिः । अथ-
ध्वनिरय अङ्गुष्ठो भर्तुः सौभाग्यदायकः । उक्ता
शब्द इवामाति यस्मिन् अङ्गुष्ठे हते ध्वनिः । उक्ता
ध्वनिरय अङ्गुष्ठः सर्वशत्रुनिखलः ३ । काङ्क्षार
इवामाति यस्मिन् अङ्गुष्ठे हते ध्वनिः । काङ्क्षारोऽयं
अङ्गुष्ठः स्यात् शीघ्रं कुलनाशन ५ । तन्मीसरस्यो
यस्मिन् भवेत् अङ्गुष्ठे हते ध्वनिः । तन्मीध्वनिरय
अङ्गुष्ठः कुलश्रीधननाशन ६ । अरक्षेव ध्वनिर्भत

खरध्वनिरय मत् । श्रीयगोज्ञानविज्ञानजयतेजो
पिनाशनः ७ । प्रक्षरखेव यखेह हतस्य ध्वनिरुद्धवेत् ।
प्रक्षरध्वनिनामाय स निन्द्य खड्गस्यध्वने ८ । गभीरतार-
ध्वनिता खड्गस्यशुभलक्षणम् । उत्तानमन्द्रध्वनिता
खड्गस्य शुभलक्षणम् । ध्वन्यङ्गनेवहीनोऽपि खड्गः
ध्वनिरुत्तम । ध्वन्यङ्गुणो मत्तजो यथा मुपि सुगा-
यन । सर्वलक्षणसम्पन्न खड्गो यो ध्वनिर्वर्जितः । स
निन्द्य सुन्दराङ्गोऽपि यथा वाक्यविमर्जितः । नखेन
याऽप्यदन्नेन तथा लौहशलाकया । लोटेन शर्कराभिर्वा
ध्वनिविज्ञानमुच्यते । अथ द्विविधमानम् । “यन्मान
द्विविधं मोक्षं तस्य लक्षणमुच्यते । उत्तमाधमभेदेन भेदो
हि द्विविधो मत् । उत्तम यद्विशेषः स्यात्तत्तुमान
प्रकीर्तितम् । १ । अथम तस्य यत् खड्गं शुभमानं प्रकी-
र्तितम् २ । तत् पुनर्द्विविधं प्रोक्तमादिमध्यान्-
भेदतः । यो सुष्टिविशतिषमायततोऽप्रघारो भर्तु-
र्भवेत् प्रसरतोऽपि पङ्क्तुलीभिः । मानेन चाष्टपक्षिकः
स हि खड्गमध्योऽनातिप्रकटमतिकटफलं ददाति । यो
ह्लादयाष्टमसुष्टिभिरायतः स्यात् मन्दो भवेत् प्रसर-
तोऽपि चतुर्थभागः । तावत् पक्षैः परिमितस्तु ततोऽ-
धिको वा खड्गमाधमो धनयश्च कृत्तनाशनाय” । नागा-
र्जुनोऽपि “यावत्सो सुष्टयो दैव्ये तदङ्गोऽङ्गस्यो यदा ।
प्रसरे तत्तत्तथाश्रमिति वै मानमुत्तमम् । यावत्सो सुष्टयो
दैव्ये प्रसरे तत्त्रिभागिकः । पक्षैस्तद्वैस्तुलितः स
खड्गो मध्य उच्यते । यावत्सो सुष्टयो दैव्ये त्वयां शः
प्रसरे तत् । अथम कीर्तितः खड्गस्यध्वनोऽधिक
पक्षैः । भौमानामिदमद्विष्टं दिव्यास्तु लघवो मताः” ।
भोजस्तु “दोषता लघुता चैव खड्गविक्षोर्णता तथा ।
दुर्भेद्यता सुष्टता खड्गानां गुणसम्पदः । खर्वता शुक्ता
चैव मन्दता मत्तता तथा । सुभेद्यता दुर्घटता खड्गानां
दोषसम्पदः । इति निश्चितसुष्टारसक्तमत्तं यत्तन्मेषु
निरूप्य खड्गं गयते । नृपतिरिति विचिन्त्य यो विधत्ते
स चिरतरां श्रियसंविष्टता लभेत” युक्तिरुत्तरः ।

तरस् न तृ-करणादौ यथायथम् अस्तु । १ वले २ वेगे, ३ तीरे,
४ वानरे च । ५ रोगे शब्दार्थचिः । “वन्वाय चिच्छिद्-
रिभाक्षरसात्मनैव” “ऊचयोयुगेन तरसा कश्चित्ताम्”
“तरसाज्ज करोति कायन” इति च भाषः । “कैलास-
भाय तरसा जिगीषु” रघु ।

तरस न तृ-अवच्छिन्ना । भाषे अमरः । “तरसमयाः पूर्वोक्त-

भागा” कात्या० श्रौ० २४।५।२० । “तरसमयाः
भाषमयाः” कर्क । तरस्+अवच्छिन्ने चच् । २ वेगयुक्ते लि०
तरसत् प्रस्त्री० तरस इवाचरति तरस+किप् शट् । नृग-
भेदे स्त्रिया ङीप् । “अपक्षमत्तरसनी न भुञ्जु”
कृ० १०।१५।८ । “तरसमामनृगस्य पत्नी” भा० ।
तरसान् प्र० तरस्यनेन तृ-आनप् शट् च । नौकाया अवच्छिन्नदं
तरस्थानं न० इत० । आक्षर(पारेर भाङ्गा)पक्षस्थाने ङटा०
तरसत् लि० तरोऽव्ययं वा मत्तम् मस्य व मत्वर्थे । सान्-
त्वात् १ वेगयुक्ते भत्वम् २ रोगिणि च । स्त्रियां ङीप् ।
३ चतुर्थमनो पुलभेदे । “तरङ्गभीरुर्षप्रश्च तरसात्तुप एव
च” हरिव० ७४० ।

तरस्त्रिं प्र० तरस्+अवच्छिन्ने विनि सान्त्वात् भत्वम् । १ वादी
२ गच्छे राजनि० ३ वेगवति, ४ शूरे च लि० अमरः ।
“असक्तदेकरथेन तरस्त्रिना” “निकृतेषु तरसा तर-
स्त्रिना” रघु । स्त्रियां ङीप् । “कौमोदकी विष्णुगदा
तरस्त्रिणी” भाग० ८।१०।५२ । [वर्जिते लि० ।
तरान् प्र० तरे तरणे अनुस्वरि गभीरत्वात् । नौकाभेदे
तरालु प्र० तराय तरणाय अक्षति पर्याप्नोति अक्ष-उन् ।
नौकाभेदे हारा० ।

तरि(री) स्त्री तृ-करणे ङ । १ नौकायाम्, २ वसनपेटके, ३ वस्त्र-
नदयायाश्च हेमच० । “जीर्णा तरिः सरिदतीव गभीर-
नीरा” उद्भट । “संसारसागरवावसंततरिकाणाय विष्णवे”
भा० अत० ४७४० । वा ङीप् । “तरीषु तत्तत्तमफलं
भाषम्” भाषः ।

तरिक प्र० तराय तरणाय हितः वा० ठन् । १ जने लि०
२ नौकायां स्त्री हारा० । तरे तरणार्थं देयमुत्कृष्ट-
हृषेऽधिकत ठन् । ३ तरणमुत्कृष्टहृषाधिकारिणि ।
“तरिक स्थलजं मुल्लं षट्कृन् दाय” पञ्चानु दयं
याज्ञ० । “तीर्थतेऽनेन तरो नावादिस्तज्जान्यम्
मुल्लं तदुपहृषेऽधिकततरिकः” मिता० ।

तरिणी स्त्री तरस्तरण कार्यं तयाच्यस्या इति ङीप् । नौका-
याम् हेमच० ।

तरिण्य तरिण+गती कण्डा० यक् प० सक० सेट् ।
तरिण्यति अतरणी(णी)त् ।

तरिता स्त्री तरो जातोऽस्या तारका० इतच् । १ तर्जन्यां
२ शब्दज्ञे । (गौजा) तन्त्रम् “संविदा काच-
कृतं सुखम् । अहिमेन चर्तुं रजसाकिंवा
” कुशार्थतन्त्रम् ।

तरित्त न० तरन्त्यनेन तू-द्रुम् । तरणसाधने नौकाटो ।
“अतरित्त्वानि च जले याज्जमिमांसा रणे । यम्यन्ततो
परास्तत्” भा० उ० ६२ अ० ।

तरिरथ पु० तरे रथ इय चालकत्वात् । अरित्ते हारा० ।
तरी स्त्री तरि+हीप् । १ तरिरन्तार्थे १ घूमे च त्रिका०
१ द्रोण्यां जटाधर । ४ यस्तदमाया मेदि० ।

तरीयस् त्रि० अतिशयेन तरीता इयमन् लणो लोप ।
अतिशयेन तारके “स मभक्तरीयानिपर परिज्ञमा” घ०
५।४।१।२ । क्रिया ङीप् इत्तु । तरिणोऽप्युक्तार्थे त्रि० ।

तरीय पु० । तू-ईप् । १ युक्तगोमये २ नौकागात्र उच्चनद०
१ शोभमाकारे भेदे ४ व्ययसाये चणा० ५ सप्तमे ६ समर्थे च
सविप्रसा० । ७ स्रग्ं पु० ८ इन्द्रकन्याया स्त्री मेदि० ।

तरीयन् पु० तू-ईप् अन्दि सकारस्य नेचम् । तरणे
“विद्या आयाकारोपणि” घ० ५।१०।६ “तरीयण तरणे”
भा० “बहुलपचनानुमानोऽल्लोप” भाष्यः ।

तर् पु० तरन्त्यनेन अरकसारोपकाः तू-उन् । १ हस्ते चनरः ।
“तरणोऽभिनेद्” भाग० १।२।१ “सुनिवनतदृष्ट्यायां देव्या
तया सङ्ग शिनिधे” रघु ।

“तरुषु चुचुरुश्च पक्षिण्यगुहकृता” भट्टि । “एष
रिजतरुजाणि याचमाणा” माघ । २ तारके त्रि०
“भूभुय स्वस्तारुः” दिग्युस० भूभुय स्वस्तारु लोक-
त्रयतारक” भा० १ तरुपिकारे च । “सञ्जुभराणस्तारुभिः
सुते गृभम्” घ० ५।४।४।५ “तरुभिस्तारुपिकारैर्य” छे ।

तर्कूणि पु० तरौ कूणयति कूणि-इत्तु ७त० । गगगुद
खगे त्रिका० ।

तर्कत् त्रि० लृ-या-उत्तु । १ तारके २ गवाद्यादीना पातना-
धिक्रते च । “विप्रस्तर्कत् आददे” षट् ८।४।१२ । “तर्कत्
गवाद्यादीनां तारके गवाद्याधिक्रते वा” भा० ।

तर्क(घ)खण्ड पु० तर्कणां समूहः तर्क+ख(घ)ण्ड । हलसमूहे
एव हलख(घ)ण्डादयोऽप्यत्र । “टुम(घ)खण्डपन इडा
राम सुग्रीवमन्त्रयोत् । एष नेत्र इषाकाशो हलख
(घ)ण्ड प्रकाशते” रामा० कि० १० अ० । “तर्क(घ)
खण्डमध्यो” पञ्चत० । षट्मीख (घ)ण्डः । भा० या०

तर्कजीवन न० जोष्यतेऽनेन जीव-करणे खण्ड इत्त० ।
हलसमूहे शब्दश्च ।

तर्कण न० तू-उमन् । १ उग्रपुष्पे (सिधोति) मेदि० २ खूज
कीरके ३ परण्डहस्ते पु० राजनि० । ४ युनि ५ नने च त्रि०
मेदि० “स चचार गदापाणिर्होऽपि तर्कणो मया”

भा० वि० ११ अ० । “तर्कण सर्पपशाक मयोदनं पिच्छ-
जानि च दधीनि” छन्दोम० । “भासो मसाना तर्कणार्क
रागम्” कृष्ण० । “अस्ताऽपि तर्कणात्प कर्कषया
हरन्ती नृणाम्” रघुगङ्गा० । “तर्कणकसमिन्दोर्वि-
भ्रगो युष्वकानिः” सरस्वतीध्यानम् । तर्कणस्य माघ
इमनिच् । तर्कणमन् तर्कणभावे पु० । “वतेन्दुदना
तमौ तर्कणिभोद्गमो मेदते” काव्यप्र० । त्व तर्कणत्वं ।
तत् तर्कणता स्त्री ध्वञ् तर्कण्य न० तत्तार्थे । “तार
गदस्य विनास” सा० २ ।

तर्कणज्वर पु० कर्म० । “आघप्ररात्र तर्कण ज्वरमायुर्भो-
पिण्य” इति चक्रद० उक्ते सप्ररात्रमध्यजाते ज्वरे ।

तर्कणदधि न० कर्म० । सद्योजाते दधनि । “गुह
भास क्षियो इडा बालाकंसारुण्य दधि । प्रमाते मेघुन
निद्रा सद्य प्राणहराणि षट्” चाणक्यम् ।

तर्कणाय अतर्कणकारणो भवति भ्रमा० अतर्कणत्वात् कर्त्तु
अतर्कणस्य तर्कणताप्राप्ति अक० आत्म० सेट् । तर्कणावत
अतर्कणायिट् । “उच्चस्वरस पीत्वा हृदोऽप तर्कणायतं
सुसुत । “वसुदेवो जरा त्वङ्गा हृदोऽपि तर्कणावतं
हरित० २० अ० ।

तर्कणी स्त्री तर्कण+मध्यमयोयाचित्वात् ङीप् । १ उग्रतां
क्षिया “व्याकीर्णमात्युक्तरं कर्तरीं तर्कणा” ।
“क्षमौ तर्कण्यः परिबन्धु रैनम्” माघः । २ हतजुषायां
१ दन्तोद्वेगे ४ पिडाभासगन्धद्रव्ये १ कुलहले (धिवती) च
राजनि० ।

तर्कणीकटाक्षमाल पु० तर्कणीनां कटाक्षार्थां माहा जल
प्रियत्वात् । १ तिलकहस्ते राजनि० । इत्त० । २ तरुणी
कटाक्षार्थां अणौ च स्त्री ।

तर्कतल न० इत्त० । इहसमूहे । “नोऽयंदा तर्कतलेषु षट्
क्षतामीम” माघ । २ तर्कतले च ।

तर्क(क)ट् त्रि० तू-२च् “प्रवितस्तमितेत्यादिना” पा० नि०
उट् ऊट् वा । तारके । “सङ्गावाल तर्कतार रघुनाम”
“तर्कतार तारयितारम्” निरु० १० ८ । “आ विप्रै
वाल तर्कता” १।२२।२ ।

तर्कतु(तू)लिका स्त्री तरौ तोलयति टोडवति वा तलम्
तल-उन्नितौ उच्च-उत्तमे वा खूब् टाप् कानि कत
इत्तम् प्रणो० । (वाड्ड) खगभेदे हारा० । तल इहे
सदेहस्य तो(टो)लनात् तयात्तम् ।

तर्कत् त्रि० तू-वा० उत्त । तारके । “हाङ्गाक्षरलो

प्रायश्चित्तटी ॥ अ० ४।२।१२ “तर्कस्तारक” भा० ।
 तर्कनख पु० तर्कोर्नख इव चतुर्धाघनत्वात् । कण्टके हारा०
 तर्कभुज् पु० तर्क भुज् भुज-क्षिप् क्षत० । (परगाढा)
 वन्दाके राजनि० ।
 १। कृष्ण पु० स्त्री तरो रूढ इव तल घायकत्वात् । वानरे
 शब्दश्च स्त्रिया जातित्वात् ङीप् । [हारा० ।
 तर्कराग न० तर्कणां रागोरक्तता यस्मात् ५४०। नवपल्लवे
 तर्कराज पु० तर्कणां राजा चञ्चत्वात् टच् उभा० ।
 १। तालट्टके राजनि० । २। तर्कचोष्ठचमाले च । “देवोप-
 भोग्यमेतद्धि तर्कराजससङ्गवम्” हरिव० १२६ अ० ।
 चार्धे काचित् न टच् । “पारिजातस्य मद्रं ते तर्क-
 राक्षोमहात्मन” हरिव० १२६ अ० ।
 तर्करुहा स्त्री तर्क्यु रोहति रुह-क । १। वन्दाके (परगाढा)
 राजनि० । २। रुचरोहिमाले लि० ।
 तर्करोहिणी स्त्री तरो रोहति रुह-खिनि ङीप् । १। वन्दाके
 २। रुचरोहिमाले लि० । स्त्रिया ङीप् ।
 तर्कवल्ली स्त्री तरो रूढीव । वन्दाके राजनि० । [शब्दार्थचि० ।
 तर्कविलासिनी स्त्री तरो रूढीव । नवमल्लिकायाम् ।
 तर्क्य लि० तर्क्य स्वल्प लोभा० य । तर्क्युक्ते [स्त्रियां ङीप्
 तर्क्यायिन् लि० तरो गते शो-णिनि । खगमाले हारा०
 तर्क्य लि० त-वा० उपन् । तारके । “भूर्यः पतस्थानरस्य
 तर्क्य” अ० ६।१५।३ । “तर्क्यस्तारीता” भा० ।
 तर्क्य हिंसायां वधकर्म्मसु “वतुष्यति तर्क्यति” निघण्टूक्ते
 दिवा० प० सक० सेट् । तर्क्यति अतरोपीत् । “त्वं त्वयं
 तर्क्यतः” ८।६।३ । “तर्क्यतो वाचकान्” भा० ।
 “वतुष्यति हन्तिकर्म्म तर्क्यतिरत्येव कर्म्म” निरु० ५।२
 “इन्द्रेण युजा तर्क्येन हस्तमित्यपि निगमो भवति”
 निरुक्तहस्तश्रुतिः वेदे गणव्यवयय ।
 तर्क्य न० तर्क्यति हिंस्रस्य तर्क्य-आधारे क्षिप् । युजे
 “तर्क्यचा तर्क्यि यत् क्षणैते” अ० ६।२५।४ “तर्क्यि
 युजे” भा० । [अ० १।०।३ “तर्क्यस्तारका” भा०
 तर्क्य लि० त-उसि । तारके । “हत्वा दग्धय तर्क्य”
 तर्क्यसार पु० क्षत० । १। कर्पूरे हारा० । २। २। रुचरोहिमाले
 च । “सुवर्णरजतताप्रायोरोतिदन्तद्वन्द्वमणितर्क्यसार-
 मयाणि” सुश्रु० । [राजनि० ।
 तर्क्यस्त्री स्त्री तरो तिष्ठति स्या-क । वन्दाके (परगाढा)
 तर्क्य पु० तरोः छट इव । उत्पलचन्द्रे “तर्क्यो गुरविष्ठमी
 शीतचय मतो युवे” राजबल्लभ० ।

तर्क्यस् लि० त-वा० उपन् । १। तर्क्युक्ते २। आपदुत्तारके
 च । “त्वं न इन्द्र राया तर्क्यसोपन्” अ० १।१२।१०
 “तर्क्यसा तर्क्युक्तेनास्मानापद्गु उत्तरोत्तं शक्तेन” भा०
 तर्क्य दीप्तौ अक० आकाङ्क्षायाश्च वितर्कं सक० चुरा० उभ० सेट् ।
 तर्क्यति ते अतितर्क्यं त-एतत्तर्क्यं चक्रवाकहृदयाश्वा-
 साय” प्रसन्नरा० । “तथा तर्क्यामि यथानेनाचिरप्रव्रजि-
 तेन भवितव्यम्” मृच्छ० । “दक्षिणेनाथ वामेन कतरेण
 स्त्रिदक्षति । इति मा सङ्गताः सर्वे तर्क्यिष्यन्ति
 शत्व” भा० वि० ६१ अ० ।
 वि० उत्प्रेक्षाया “तर्क्यं चतुर्मास्यतीति वितर्क्यामि”
 पञ्चत० ।
 तर्क्य पु० तर्क-भावे अच् । १। आकाङ्क्षाया २। व्यभिचारशङ्कानिव-
 र्त्तके अहमेदे अविज्ञातेऽर्थे कारणोपपत्तितत्त्वज्ञानार्थे
 अहे ३। व्याप्यारोपात् व्यापकप्रसङ्गने । ४। आगमा-
 विरोधिन्याये ५। आगमार्थपरीक्षणे ६। भासाकारूपविचारे ।
 ७। मानसज्ञानभेदे । ८। सुबुद्धोद्देशमाले “अचिन्त्याः खलु ये
 भावाः न तांस्तर्क्येण योजयेत् । नाऽप्रतिष्ठिततर्क्येण गम्भी-
 रार्थस्य निश्चय” वेदान्तप्र० । “आयं धर्मोपदेशश्च धर्मशा-
 स्त्राविरोधिना । यस्तर्क्येणानातुसम्बन्धे स धर्मो वेद ने-
 तर” मनु० । “तर्क्यप्रतिष्ठानात्” शा० सू० । करणे घञ् ।
 ८। व्यायशास्त्रे “प्रायस्तर्क्यमधीते तद्वत्ते कृतकर्माजिबन्धन-
 म्यत्” दीधिति “तर्क्यदक्षकाः समस्ताः स्य मे” कुल्लू० ।
 “यत्काव्यं सधु वार्धितपरिप्राक्तकेषु यत्सोक्तयः” नैष० ।
 “तर्क्ये वा श्रमकर्कशे सम सम सीधायते भारती” प्रसन्नरा० ।
 “गदाधरविनिर्मिता विषमदुर्गतकर्कटवी” गदा० ६। भासा-
 सायास्त्रे १०। अर्थवादे कर्क० । “अज्ञा शर्करा उपदधातीति
 विधि श्रूयते । तत्ताज्जगसाधन हतं तैर्ल वा तन्मध्ये के-
 नाज्ञा इति समये तेजो वै हतमित्यर्थवादात् हतेनाज्ञा
 इति निर्णीयते । अतस्तर्क्योऽर्थवाद” । तर्क्यो भीमांसिति
 कल्पतर्क्यकारः तर्क्यचरणं गौ० सू० भाष्ये उक्तं
 यथा “अविज्ञाततत्त्वेऽर्थे कारणोपपत्तितत्त्वज्ञान-
 नार्थमूहककर्क” गौ० सू० ।
 “अविज्ञायमानतत्त्वेऽर्थे जिज्ञासा तावज्जायते ज्ञानीये-
 समर्थनिनि, अथ जिज्ञासितस्य वस्तुमो व्याहृतौ धर्मौ
 विभागेन विवक्ष्यति किं सिद्धिरुपाहो सिद्धेत्यभिनि
 विवक्ष्यमानयोर्धर्मयोरेक कारणोपपत्त्याऽनुमानाति सम्भ-
 वत्यस्मिन् कारण प्रमाणं हेतुरिति, कारणोपपत्त्या
 स्यादेवमेतन्नेतरदिति तत्र निदर्शनम् योऽय आत्मा

ज्ञातव्यमर्थं जानीते तच्च भो जानीयेति जिज्ञासा,
 स किञ्चित्तिवर्गकोऽनुमत्तिवर्गक इति विमर्श, विच्छेद-
 मानेऽविज्ञाततत्त्वेऽर्थे यस्य धर्मस्याभ्युत्पन्नाकारणमुप-
 यद्यते तन्नुज्ञानमिति, यद्ययमनुमत्तिवर्गकस्ततः स्रज-
 तस्य कर्मणः फलमनुभवति ज्ञाता, दुःखजन्यमहत्ति-
 दोपमित्याप्तानामास्तत्तदुत्तर पूर्वस्य पूर्वस्य कारणमुत्तरो-
 त्तरापाये तदनन्तराभावादपवर्ग इति स्मार्ता ससारण-
 वर्गी, उत्पत्तिवर्गके ज्ञातरि पुनर्न स्थाताम्, उत्पन्नं ननु
 ज्ञाता देहेन्द्रियबुद्धिबेदानामि सम्बध्यत इति नास्तेद-
 स्रजतस्य कर्मणः फलम् उत्पन्नञ्च भूत्वा न भवतीति तस्या-
 विद्यमानस्य निरुद्धस्य वा स्रजतकर्मणः फलोपभोगो-
 नास्ति, तदेवमेकस्यानेकप्रतीत्योगः प्रतीत्यादिवियोग-
 शाल्यन्त न स्यादिति । यत् कारणमनुपपद्यमानं पश्यति
 तन्नानुजानाति, सोऽयमेव स्रजस्य ऊहसर्क इत्युच्यते ।
 कथं पुनर्यं, तत्त्वज्ञानार्थो न तत्त्वज्ञानमेवेति चानव-
 धारणात् स्रजज्ञानात्ययमेकतर धर्म कारणोपपत्त्या
 न स्वधारयति न, व्यवहृति न निश्चिनोति एवमेवेद-
 मिति । कथं तत्त्वज्ञानार्थ इति, तत्त्वज्ञानविषयाभ्युत्पन्ना-
 कस्यप्यनुपपन्नोद्भावितत्वात् प्रसङ्गादनन्तरप्रमाणसामर्थ्यात्
 तत्त्वज्ञानमनुपपद्यत इत्येव तत्त्वज्ञानार्थ इति । सोऽयं
 तर्क प्रमाणाभि प्रतिषन्दवान् प्रमाणाभ्युत्पन्नानां
 प्रमाणसङ्कितो वादे उपदिष्ट इत्यविज्ञाततत्त्वमनुजाना-
 तीति यथा सोऽर्थो भवति तस्य यथाभावस्तत्त्वमविपर्यय-
 यथातथ्यम्" वात्स्यायनभाष्यम् ।

विज्ञानावच्छिन्ना चान्यथा सूत्रमिदं व्याख्यातं यथा
 "तर्क इति लक्ष्यनिर्देश कारणोपपत्तिर ऊह इति
 लक्ष्यम् अविज्ञाततत्त्वेऽर्थे तत्त्वज्ञानार्थमिति प्रयोजन-
 कथनम् कारणं व्याप्य तस्योपपत्तिरारोपसत्त्वात् ऊह
 आरोपः स्यादङ्गापकस्य, तथाच व्यापकाभाववत्त्वेन
 निश्चीते व्याप्यस्याङ्गारोपाद्योव्यापकस्याङ्गारोपः स
 तर्कः । यथा निर्वह्निपारोपाक्षिप्तसत्त्वारोप निर्वह्नि
 स्याक्षिप्तः स्यादित्यादि । सुदो निर्वह्निः स्याक्षिप्तं न
 स्यादित्यादिवारणाय व्यापकाभाववत्त्वेन निश्चीत इति ।
 निर्वह्नि स्यात् अद्वय स्यादित्यादिवारणाय व्याप्येति
 तदङ्गापारोपाधीनसत्त्वारोप इत्यर्थकाभाय व्याप्येति ।
 न ज्ञातमानादितोऽर्थसिद्धेस्तर्कोऽर्थ इति वाच्यम् अग्रयो-
 जकत्वादिसङ्काशङ्कितेन हेतुमार्थस्य साधयितुमशक्य-
 तात्तदेतदङ्गमविज्ञाततत्त्वेऽर्थे तत्त्वज्ञानार्थमिति तत्त्व-

निर्णयार्थमित्यर्थः । अत्र माप्रयोजकत्वाद्याशङ्का तत्र
 नामेष्ट्य एवेति भावः । परेऽहं ऊह इत्येव लक्ष्य ऊह-
 त्वञ्च मानसत्त्वव्याप्योक्तानियोगसम्बन्धाभिसुसम्बन्धः ।
 तर्कं किं स्त एव निश्चीयक परम्परया नेत्यत आह
 कारणेति कारणस्य व्याप्तिज्ञानादेरुपपादनकारिण्यर्थः
 तथा च धूमो यदि वज्रव्यभिचारी स्यात् वज्रव्यभो न
 स्यादित्यनेन व्यभिचारवद्वागिरावे निरङ्कुशेन व्याप्ति-
 ज्ञानेनाहमिति रिति परस्परयैवास्तोपयोग इत्याहुः । स
 चायं पञ्चविधः आत्मप्रयान्योऽन्याप्रयान्यवस्थात-
 दन्वमाधितार्थप्रसङ्गभेदात् । स्रज स्त्रामेक्षितेऽनिष्टप्रसङ्ग-
 आत्मप्रय स च उत्पत्तिस्मितिप्रसङ्गारा मेधा यथा
 यद्ययं घट एतदुत्पन्नः स्यात्तदेतदुत्पन्नमिदं च घटोत्प-
 न्नी न स्यात्, यद्ययं घट एतदुत्पन्नमिति स्यात् एतदु-
 त्पन्नव्यापो न स्यात् यद्ययं घट एतदुत्पन्नमिति स्यात्
 स्यात् ज्ञानसामयोजन्यः स्यात् एतदुत्पन्नमिति स्यादिति
 वा सर्वज्ञापाद्यात् तदपेक्षामेक्षितनिवन्धनोऽनिष्टप्रसङ्गो-
 ऽन्योन्याशय सोऽपि पूर्ववत्त्वेन । तदपेक्षामेक्षितनि-
 वन्धनोऽनिष्टप्रसङ्ग प्रसक्तं ज्ञातः कदादावपि कदा
 स्त्रामेक्ष्यापेक्षामेक्षितत्वसत्त्वासाधनम् । अस्यापि पूर्व-
 त्वमिच्छम् । अव्यवस्थितपरम्परारोपाधीनानिष्टप्रसङ्गो-
 ऽनवस्था यथा यदि घटस्य घटजन्यत्वव्याप्य स्यात् कथा-
 लसमवेतत्वव्याप्य न स्यात् । तदन्वमाधितार्थप्रसङ्गं धूमो
 यदि वज्रव्यभिचारी स्याद्वज्रव्यभो न स्यादित्यादि ।
 प्रथमोपस्थितत्वोक्तमविनिगमनाविरुद्धाद्यवगौरवादिकम्
 प्रसङ्गानामनवत्त्वात् न तर्कं किन्तु प्रमाणावधारि-
 त्वरूपसाधन्योक्तया व्यवहार इति सूत्रेण ।
 तर्कगन्धे जगदीशोक्तं तर्कविधानलक्षणादिकं यथा ।
 "स चायं तर्क पञ्चविधः आत्मप्रयान्योऽन्याप्रयान्य-
 कानवस्थाप्रमाणमाधितार्थकप्रसङ्गभेदादित्याचार्यः । तत्र
 स्त्रामेक्ष्यापादकः प्रसङ्ग आत्मप्रय । अपेक्षा च
 ज्ञानावुत्पत्तौ स्थितौ च पाह्या तन्नाद्या, यथा एतदु-
 त्पन्नं यद्येतदुत्पन्नजन्यं स्यादेतदुत्पन्नमिदं स्यादिति ।
 द्वितीया घटोऽयं यद्येतदुत्पन्नजन्यं स्यात् एतदु-
 त्पन्नमिति स्यादिति तृतीया चायं घटो यद्येतदुत्पन्नः
 स्रजतत्त्वमेवोपपन्नमेति स्त्रामेक्ष्यापेक्षितनिवन्धनः
 प्रसङ्गोऽन्योन्याशय यथा चायं घटो यद्येतदुत्पन्नः
 स्यादेतदुत्पन्नमिति स्यात् इति चतुर्थी स्थितौ च कदादा-
 वार्यम् । स्त्रामेक्ष्यापादकपेक्षितपेक्षितनिवन्धन-

प्रसङ्गश्चक्रे पूर्वोक्त एवापादके जन्यपदान्तरमनर्भायोटा-
हरणम् । अपेक्षा तत्र साक्षात्परम्परासाधारणी याद्या ।
अनवस्था पुनरप्रामाणिकी न तु प्रवाहमूलकप्रसङ्गः ।
यथा घटत्वं यदि यावदुघटहेतुवृत्ति स्यात् घटजन्य-
वृत्ति न स्यादित्यर्थः । एतच्चतुष्कान्य प्रसङ्ग प्रमाण-
वाचितार्थकप्रसङ्ग सोऽपि द्विविधो व्याप्तिपादको
विषयपरिग्रहकश्च तत्राद्यो यथा धूमो यदि यज्जि
व्यभिचारी स्यात्तदा यज्जिजन्यो न स्यादिति द्वितीयस्तु
पर्वतो यदि निर्वज्जि स्याच्चिधूम स्यादित्यादि ।'

धूमादेर्व्यभिचारमग्न्यानिर्वाहकत्वात् विषयस्य वज्ज्यादे
निश्चायकत्वेन परिग्रहकत्वमित्यर्थेयम् ।
सोऽयं तर्क एकादशविध इति प्राचीननैयायिका स्वीचक्रुः
तदनुसारेण सर्वं सप्तमम् 'स चैकादशविध व्याघातात्मा
अथेतरेतराश्रयचक्रकामयस्याप्रतिबन्धकत्वात्तावधकत्वेना
गौरयोत्सर्गावभादेजात्यभेदात्' इति व्याघातादीना-
मप्रसङ्गमनुरूपत्वात् न तर्करूपत्वमिति किन्तु पञ्चविध-
त्वमिति नव्याः । एतन्मतानुसारेणैव वृत्तौ इतरेषां सप्त-
तर्कान्निरासेन भाक्ततर्कत्वमुक्तम् दृष्टव्यम् ।

तर्कस्य च व्यभिचारमग्न्यानिर्वाहकतयातुमानाङ्गत्वं तच्च
अणुमणुमणुखाद्ये निराकृतं यथा

'नापि विषये बाधकत्वं वाच्यं तर्कस्य व्याप्तिमूलत्वा-
भ्युपगमे अनवस्थाप्रसङ्गात् । तदभ्युपगमे मूल-
शैलित्वेन तर्काभासत्वापातात् । अथ ब्रूये न शक्यामिदं
वक्तुं तथा ज्ञानिधूमव्यभिचारमग्न्याया बाधकत्वं ज्ञेय-
वधिधीयते यदि धूमोऽग्निं व्यभिचरेदकारणक सन्नित्यः
स्यात् न स्यादेव वा स चायमनुत्तरतर्कः तत्र मग्न्याया
व्याघातापत्तेः । तदेव ज्ञानमग्न्यायैव यद्विज्ञानमग्न्यायैव स्व-
क्रियाव्याघातादयोदोषा मावतरन्तीति लोकमन्यादा
एव सर्वज्ञानानुत्तरतर्को बाधकोऽभिधेय इति चेत् भैवम्
किमित्येव शङ्कितव्यं तत्रैतदुपलक्षण एव न भविष्यति ।
यत् तद्विज्ञानमग्न्यायैव विज्ञानानुत्तरादपि हेतोरन्य-
दृष्टेयतीति । न च बाध्यमेव' इति सति धूमशैक-
जातित्वं न स्यादिति कश्चिदिन्द्रियजन्यत्वे कश्चिदनु-
मानादित्यत्वेऽपि ज्ञानैकजात्यवत्तदुपपत्तेः । तत्रे-
न्द्रियादीनामवतारसामान्ये साक्षात्कारित्वादौ प्रयो-
जकत्वं न ज्ञानतायामिति चेन्न सामान्यसाक्षात्कारित्यपरि-
हारार्थं तत्कारणसातुगतस्य भवतावश्यं यक्तव्यत्वात् ।
धूमेऽपि वज्जि विशेष एव प्रयोजकत्वस्य तद्वज्जित्वं शक्य-

त्वात् । न दृश्यते तावदग्निप्रयोज्यो धूमे विशेष
इति च न वाच्यम् एव इति सति तददर्शनस्यापाततो
हेत्यनरप्रयोज्यायान्तरजात्यदर्शनेनायोग्यतया विकल्पप्रत्या-
दुपपत्तेः । यदा तु हेत्यनरप्रयोज्यो धूमस्य विशेषो
दृश्यते तदाशौ विकल्पित इति सम्भावनायादुर्निवा-
रत्वात् । अस्यात्मनोयोगोऽनुगत कारण ज्ञानोद-
पत्ताविति चेन्न यद्यात्मनोयोगादुत्पद्यमान ज्ञान
जातिच्छादयोऽपि ज्ञानं प्रसज्येरन् । यदि त्वदवशि-
ष्टेषो वा शक्तिभेदो वा ज्ञानत्वजातिर्वा ज्ञानमागमो वा
तत्रानुगत कारणमुच्यते तदा तदितरत्वापि यज्जि
व्यभिचारे धूमस्यैकजात्यप्रयोजकतया शक्यत एव शङ्कि-
तम् इति व्यभिचारे युक्तमदृष्टादेरैकजात्यपरिकल्पनमिति
चेत् अस्तु इति तद्विषय एवापि व्यभिचारो न दृश्यत
इत्यत्र नियामकाभावात् शङ्कितव्ये एव शङ्कमानस्य
भयतो न कश्चिदनुमान स्यादिति प्रतिपाद्यात्माद्यनुमाना-
दिव्यतिरेकेण कथायामेव महत्तत्त्वमुपपत्त्या स्वयं स्वीकर्त-
व्येत्तुमानेवेतादृशमग्न्यायैव स एव व्याघात इति
चेन्न धूमवज्जिरेपि यज्जिकारणविशेषानुमानस्यैव सति
सदनुमानत्वप्रसङ्गात् सामचीसाख्येन प्रमाप्रमावैचि-
त्यप्रामुपपत्तेः । साधारणधर्मदर्शनविशेषाददर्शनाना
सत्यापि शङ्कायाशानुदये सामप्या सत्यामपि कार्यानु-
दयात्परप्रतिपत्त्युत्पादाभावं' यचनादिरूपं प्रतिपत्ति-
सामचीसत्वादयित यममानस्य भयतोऽपि साक्रियाव्याघात
स्तुल्यः । व्याघातस्यैव विशेषत्वात् तदर्थनेन शङ्कासाम-
प्यैव नास्ति प्रत्यक्षे कुतो व्याघातसाध्यमिति चेन्न तद्वि-
न तावत् व्याघातैकारणव्याघातमानमेव कूट-
विषयस्य तस्यातिप्रसङ्गकत्वात् । कूटमिदं प्रसङ्गक
प्रमितस्यैव स्यादिति चेन्न तस्य तर्कायसरे निरस्तत्वात् ।
तस्याद्यदैतद्व्याघातरूपस्य विशेषस्य दर्शनं शङ्काप्रतिपक्ष-
भूतमुच्यते तत् किं ? प्रमाणात् कुतश्चिदुपजायमानं यक्त-
व्यम् तर्काद्वा । यदि प्रथमं शङ्कास्वित्तमपि तेनैव प्रमाणे-
नोपेयं शङ्काया सत्यां व्याघातात् यदि च शङ्का विनापि
व्याघात तदा शङ्कामानाशङ्कामनोव्याघातस्य साध्यं
सिद्धमेव । भवतु शङ्कायामपि तदुपमायं किमेतादृश
प्रथमोपजातशङ्कामवलम्ब्यावस्थितस्य व्याघातरूपस्य विशेष-
स्य दर्शनात्तु शङ्कान्तरं बोध्यत इति चेन्न व्याघात-
सत्त्वकात् तदवस्थित्वक्या शङ्कयैव शङ्कामानव्यभिचारता
तस्याः शङ्कायाव्युपरमे च तदवस्थित्वो व्याघातरूपस्य

विशेषस्याभावात् क गङ्गान्तरोत्पत्तेर्वीरयितेति वक्तव्यम्
 वा नामास्तु तदा व्याघातात्मा विशेषस्तद्वगमस्तदाङ्कितो
 वा संस्कारश्चावदक्षि । विशेषावगमस्तत्संस्कारो च
 गङ्गाविरोधिनी । ननु स्वल्पेण कश्चिदपि विशेषस्याव
 स्थानं तथेति चेन्न व्याघातान्नयभाविनी विशेषस्य पूर्व
 स्थितस्य यद्गुणं तदाङ्कितो वा संस्कार तस्य काष्ठान्तरे
 तत्प्रतिधर्मस्यविरोधित्वे अवयवपाकपक्षे कुम्भस्य
 परमाणुपाकपक्षे परम्परया तदारम्भस्य परमाणो
 पूर्व ग्राभतया घातस्य काष्ठान्तरे सम्भवितया कस्य
 पाकजन्यत्वंविशेषवत्तायां संशयो न स्यात् । यदि च
 गङ्गायां व्याघातस्तदा गङ्गात्रयस्य विशेषरूपस्य व्याघातस्य
 दर्शनाच्छङ्कायां गङ्गान्तरं वा भूत् । यदि तु व्यभिचारा
 त्रयस्तदा व्यभिचार आदेय व्याघातात्रयस्य व्यभिचार
 स्यापि ममित्यापत्तेः । अनादिद्विषयान्निपातौ तर्कौ
 इति चेन्न तदुद्बुधैः प्रमितित्वाविज्ञेः शरीरे स्वात्म-
 प्रत्ययस्य तादृशव्यात्मप्रमात्वेपगमात् अनादिस्वाविज्ञे-
 योभयत्नाविशेषात् । नापि यदात्र व्यभिचारः गङ्गात
 तदा व्याघातः स्यादित्येव रूपान्तर्काद्व्याघातावगम
 व्याघातप्रतिपादकस्य तर्कस्य सूक्ष्मेपित्ये तर्काभासत्वा
 पातात् तादृशस्यापि व्याघातोपनायकत्वे व्याघातापक्षेय
 साध्यं शक्यत एव तर्काभासाङ्गतोऽपि व्याघात उपनेतुम् ।
 अथ तर्कस्य व्याप्तिर्भूतभूताभ्युपगम्यते तत्रापि व्यभिचार-
 गङ्गायां पुनरनवस्थैव तत्रापि व्याघातापादाने पुनरित्य
 नवस्थैव । “तत्रादिसाम्यमप्यवस्थे न पशु दुष्पटा ।
 तद्व्याघातस्याकारणस्यकारणं कियन्त्यपि । व्याघातो
 यदि गङ्गासि न चेच्छङ्का ततस्तस्मात् । व्याघाता
 मधिरागङ्गा तर्कः गङ्गापथिः कुतः ।” अथव्यभिचार-
 यैकपरित्यागव्यवच्छेदेनापराधस्यः समकालवद्वे नष्टे-
 ऽवद्वे गङ्गात दत्ताङ्कः ।
 तर्कस्य यथा व्याप्तिनिधयोपयोगिता तथा व्यतुं चि-
 पूर्णपक्षोक्तस्य न्यक्षपि यथा
 “अतोच्यते व्यभिचारज्ञानविरहसङ्गतं सङ्घार-
 दर्शनं व्याप्तिपादकम्, ज्ञानं च निश्चयः गङ्गा च घा च
 कश्चिदुपाधिसन्देहात् कश्चिद्व्येपादर्शनसङ्गतसाधा-
 रणधर्मदर्शनात् तद्विरहस्य कश्चिद्विषयवाचकतर्कात्
 कश्चिद् अतः सिद्धएव । तर्कस्य व्याप्तिपक्षमूलकत्वेनानव-
 स्थेति चेत् न यापदागङ्गा तर्कावसरण्यात् यत्त च
 व्याघातेन गङ्गायै भावतरति तत्त तर्कं विनैव व्याप्तिपक्ष

तथापि घृणो यदि वस्त्रसमवहितान्वयते सति
 वस्त्रसमवहितान्वयः स्याद्योत्यक्षः स्यादित्यत्र किं घृणोऽ-
 वस्त्रेव भविष्यति कश्चिद्विज्ञे विनापि भविष्यति कश्चेत-
 कस्य योत्युक्त इति गङ्गा स्यात् सर्वत्र सक्रियाव्या-
 घात स्यात् यदि हि गङ्गाताम्रवर्णतरेक चेत् विना
 काष्ठोत्पत्तिं गङ्गात तदा स्वयमेव घृणार्थं वस्त्रे, तुम्भये
 भोजनस्य, परपरिपश्यं गङ्गास्य चोपादानं निवमत
 कथं कुर्व्यात् तेन विनापि तद्व्यवहारं तत्कालमनुपादान-
 मेव तादृशगङ्गाप्रतिबन्धकं, गङ्गायां न नियतोपादानं,
 नियतोपादाने च न गङ्गा तदिदं तर्कं “तदेव व्याघातस्य
 यन्निष्ठागङ्गाप्रमाणे सक्रियाव्याघातो न भवतीति” नहि
 सम्भवति अथ वस्त्रादिकं घृणादिकायां नियमत
 उपादाने तत् कारणं तत्त त्वीगङ्गातयेति चेत् एतेन
 व्याघातो विरोधः सच सङ्गानवस्थाननियत इति तत्राव्य-
 नवस्थेति निरस्तं सक्रियाव्याघातं गङ्गाप्रतिबन्धकत्वात्
 व्यतएव “व्याघातो यदि गङ्गासि न चेच्छङ्का ततस्तस्मात् ।
 व्याघातामधिरागङ्गा तर्कं गङ्गापथिः कुतः” इति स्वल्प-
 कारणतमप्यपादकम् । नहि व्याघातं गङ्गाप्रतिबन्धकं
 सक्रियं गङ्गाप्रतिबन्धकेति न वा विशेषदर्शनात् कश्चिद्
 गङ्गानिष्ठचित्तेव स्यात् न चैतादृशतर्कावतारो भूयोदर्शनं
 विनेति भूयोदर्शनादरः ननु स स्वतएव प्रयोजकः कत-
 एव न तदाङ्कितसंस्कारो न नामान्तरं तर्कस्याप्रमात्वात्
 तत्त न प्रत्यक्ष व्याप्तिज्ञाने चेत् तदभावेऽपि गङ्गातमा-
 नाभ्यां तदुपपत्त्यात् । ननु सङ्घारदर्शनव्यभिचारादर्शन-
 ह्यव्यभिचारगङ्गाविरहादुक्ततर्कयोर्ज्ञानं व्यभिचारसाधा-
 रणमिति न ततोऽपि व्याप्तिनिश्चय इति चेन्न स्वल्प-
 तोरेव तयोर्व्याप्तिपादकत्वात् स्वतर्काद्व्याप्तिप्रमा तदभा-
 सात्तदप्रमा विशेषदर्शनसत्यत्वावच्छेदाभावात् परप्रमाणविव ।
 अतरे तु यत्त तर्कं व्याप्तिप्रमाणमूलकं तत्त तर्कानरा
 पेक्षा यत्त तु व्याप्तिप्रमाणं चेत् तत्त न तर्कानरापेक्षेति
 नामवस्था सति च सातमात्रायां निष्ठाविरहावतार-
 मितिचेत्तव्याप्तिप्रमाणं तदानीं व्याप्तिप्रमाणवत्ताभावात्
 तत्त तत्तप्रमाणमूला चापेऽपि व्याप्तिप्रमाणपरत्वेति ।
 यत्त तद्विषयकारणभावविरोधादिमूलाः केचित्तर्का
 इति तत्त तत्त प्रमाणावतारोनेऽनुमान एव परप्रमाणवत् ।
 नच व्याप्तिपक्षान्यथावत्तत्त तर्कस्यानादिद्विषयान्नि-
 कत्वज्ञानमिति वाच्यम् अतएव तत्त तत्त तत्त तत्त तत्त
 तु विषयवाचकतर्कादनीपाधिकत्वपक्ष एव तदानीं

‘हैतकस्तर्कौ नैरुक्तो धर्मपाठकः । त्वयसाध्यमिष्य’-पूर्वे
परिचयं स्थाप्यावरा”मत् । [स्वार्थे क । तर्कुं क तत्ताये ।
तर्कुं पु० कृत उ मि० (टेको) इति ध्याते यन्त्रभेदे । त्रिका० ।
तर्कुट न० कृत-छेदने वा० भावे उट प्रभो० । (काटनाकाटा)
स्वयकर्त्तनभेदे त्रिका० । करणे उट । २तर्कौ स्त्री
हारा० गौरा० ङीप् ।
तर्कुपिण्ड पु० ७त० । तर्कुस्थितमृद्वपिण्डे (टेकोर बाटुच)
जटाघरः । [हारा० ।
तर्कुपीठी स्त्री खल्यः पीठं ङीप् पीठी इत० । तर्कुपिण्डे
तर्कुलासक पु० तर्कुं लासवति चासयति लस-णिच्-ण्वुच् ।
तर्कुं चासके यन्त्रे (चरका) । हारा० ।
तर्कुग्राण पु० इत० । (टेकोरग्राण) सामके त्रिका० ।
तर्कु पु० तरन्तु+प्रभो० । ऋगादने व्याघ्रभेदे शब्दरत्ना० ।
तर्क्य पु० हृच्-यत् वा० गुणः । यवक्षारे रत्नमा० ।
तर्ज भर्त्तने आ० पर० सक० सिट् । तर्जति अतर्जोश्च ततर्ज ।
तर्ज भर्त्तने चुरा० आ० सक० सिट् । तर्जयते अतर्जत । तर्जा
तर्जना “वीतामन्यर्थं तर्जित” तथा च तर्जिताः सर्वां हृष्ये-
भीमा यथागतम् । “राक्षसोऽतर्जयत्स्वत पुनश्चादौक-
यग्रथम्” मट्टिः । बाह पुनर्गात्रस्य गृह्णीयाद्य चैन तर्ज-
येत्” सुश्रुतः । आर्धत्वात् पदव्यत्ययः ।
तर्जन न० तर्ज-भावे ल्युट् । भर्त्तने “तरुक्षताङ्कुलतर्जन-
विधमा” भाष । चुं तर्ज-युच् । २भर्त्तने स्त्री
“यन्मा क्रमेण परिसान्त्वयतर्जनाभिः” भाषः । “मधुर-
वचनैः सखू सङ्घैः कृताङ्कुलितर्जने” सा० द० ।
तर्जनी स्त्री तर्ज्यतेऽनया तर्ज-करणे ल्युट् ङीप् । प्रदेशिन्यां
हृदाङ्कुलसमीपस्थे अङ्कुलिभेदे । “तर्जन्यङ्कुलयोर्मध्यं
पिहतीर्षं प्रचक्षते” श्रुतिः । तर्कसङ्ग्रामब्दे उदा० ।
सङ्ग्रामब्दे मूर्ति उदा० ।
तर्जनीसुद्रा स्त्री “गमसृष्टिं विधायाद्य तर्जनीमध्यमे तत ।
प्रधार्य तर्जनीसुद्रा निर्दिष्टा मूलपाणिना” तन्त्रोक्ते
सङ्ग्रामेदे ।
तर्जिक पु० तर्जस्तर्जनमस्यैव ठगु । देशभेदे हेमच० ।
तर्ज्य पु० हृण-क्वच् । मन्त्रे । ण्वुच् । तर्ज्यक गोपन्त्रे, अमरः
“लण्यसनाया तर्पकपङ्क्ति” बन्दोम० । सद्योजाते शिशौ
च हेम० । [२भुने (भेदा) शब्दार्थकलतरः ।
तर्जि पु० तरख्याकाशपङ्क्ति तृ-नि करणे नि वा । १स्त्र्ये
तर्तरीका न० तृ-करणे ईक फर्तरीका त्रि० । २नौकाभेदे
कर्त्तरि ईक । २पारणे त्रि० सेटि० ।

तर्पे हिंसायां आ० पर० सक० सेट् । तर्दति आतर्ही ।
 ततर्ह । “वेहे कपो रयाद्याय रिपोकतर्दं शाखिना” ।
 “सुप्रीय प्रवस नेमे बह्नुनामस्ततर्दं च” भट्टि ।
 तर्दृ स्त्री तर्दं दृद-वा ज । काष्ठनिर्मितायाम् दव्याम् अमर ।
 तर्दन् पु० तर्ह-तृट वा भनिन् । १ चमाक्षिद्रापयेधे “हस्तुल
 लप्रहृल वा तर्दतिक्लान्त यूपय” कात्या श्रौ० ६।१।२० ।
 “तर्दतिक्लान्त चमाक्षिद्रापयेधादतिक्लान्तम्” कर्क ।
 व्यापारे भनिन् । २ तर्दनप्रदेशे च ।
 “तर्दसमूते पयाङ्गवतस्तदिमावेव” गत० ब्रा० ३।२।१२
 तर्दसमूते इति यथोभयोर्मां सप्रदेशयो बन्वन्त्री भवति
 यथा च तर्दनप्रदेशेषु पयाङ्गागे जते परस्पर स्तूते भवत
 तस्यैकस्योपर्यपरमाकृणुयान्” भा०
 तर्पण न० तृप-णिच् वा झ्युट् । १ तृप्नो २ तृपणे च अमर
 श्यञकाठे हेमच० । स्नातकादिभि प्रत्यङ् कर्तव्ये पञ्चमहा-
 यज्ञान्तर्गते ४ मङ्गायज्ञभेदे स च पितृयज्ञ । पितृणा तृ-
 प्तिहेतुत्वादस्य तथात्वम् तत्प्रकार आ० त० अक्नो यथा
 “तद्द्विषिष प्रधानमङ्गश्च । तस्मादमाह यातातप
 “तर्पणन्तु शुचिः कुर्यात् प्रत्यङ् स्नातको द्विज ।
 देवेभ्यश्च ऋषिभ्यश्च पित्र्यभ्यश्च यथाक्रमम्” । विधवाभवि
 जल्य काशीखण्डम् “तर्पणं प्रत्यङ् कार्यं भर्तुं
 कुण्ठितचेदके । तत्पितृभ्यस्तृपितृवापि नामगोत्रादि-
 पूर्वकम्” । द्वितीयन्तु ब्रह्माण्डपुराणीयम् “नित्यं
 नैमित्तिकं काव्यं त्रिविधं स्नातमिष्यते । तर्पणन्तु भवे
 तस्य अङ्गत्वेन व्ययस्यतम्” । तर्पणाकरणे दोषमाह
 योगियात्रवचन्य “नास्ति कथमावाद्ययथापि न तर्पयति
 वै सुत । पिबन्ति देहविर पितरो वै जसायिम्” ।
 तर्पणमधिकृत्य ब्रह्मपुराणम् “तस्मात् सदैव कर्त्तव्य-
 चकुर्यन् मङ्गलैर्नवा । युज्यते ब्राह्मण कुर्यन् विप्रमेत-
 द्विमर्त्ति हि” । शङ्खशिखितौ “नेष्टकारचिते
 स्थाने पितृ स्तर्पयेत्” । मार्कण्डेयपुराणम् “यस्य
 सञ्जाय मोक्षस्य यज्ञाभोज्यनिपायजम् । तद्वर्जं
 सखित तात । सदैव पितृकर्मणि” । विष्णु “स्नात
 चार्द्रवासा दैवपितृतर्पणमन्मस्य एव कुर्यात् । परि-
 यस्मिन्तवासाचेत्तीर्थस्तृतीय” । अत्रापि तीर्थे विशेष-
 माह मरुतपुराणे “तिष्ठोदकाङ्गलिर्देवो जलस्यै-
 कोपेवास्मिन् । सदा न हस्तनैवेन गृहे प्राक्
 समिधते” । अत्र जलस्यैरित्यनेन स्थलस्थानामपि जल
 स्थानं नियम्यते । ततश्च “अनरुदक आचान्तोऽन्तरेण

पूतो भवति । वह्निरुदके आचान्तो वह्निरेव पूतो भवति
 तस्मादन्तरेण वह्निरेकस्य पादं जलं आचामेत् सर्वत्र
 शुद्धो भवति” इति पठेनसिपचमात् जलस्यैक
 चरणजलाचनेनोभयकर्त्तृत्वात् तर्पणकाले तीर्थे
 जलैकचरणेन भवितव्यम् अन्यत्र स्थानियम् । तद्गूपाणा
 जले तर्पणमनिर्दिशति । स्थलस्थतर्पणे आम्नेय-
 पुराणम् “प्रागप्येषु पुराणेषु अनुव्याचये मध्यत ।
 पितृ य दक्षिणाग्रेषु दद्यादिति जलाङ्गलीम्” । अशु-
 चिदेशे तु विष्णु “यत्नाशुचिस्थलं वा स्नादुदके देयता-
 पितृन् । तर्पयेत् यथाकाममप्युच्यते प्रतिष्ठितम्” ।
 बृहस्पति “ब्रह्मयज्ञमसिद्धार्थं विद्याध्यात्मिकीं
 जमेत् । जज्ञाय प्रणव यापि तत्कर्त्तव्यमाचरेत्” ।
 एतच्च तर्पणं ब्रह्मयज्ञानन्तरं हन्द्गेतेतरपरम् । तेनान्तु
 वैश्वदेवाय शोपजाय इत्यन्तस्तुर्ध्वोपस्थानानन्तरं गोम-
 लेन तर्पणाभिधानात् । “आश्वने तु सप्तमि तर्पणं
 तदनन्तरम्” । “गायत्रीं च जमेत् पुरात् स्नाध्यायश्चैव
 शक्नुत” । आश्वने तु सप्तमि गायत्रीं जपत पुरा ।
 तर्पणं कर्त्तव्यं पुरात् स्नानमेव वृथा भवेत्” इति-
 गोमित्रीयवचनाभ्याम् । तस्य “प्रादेशकालस्यैव
 सखित माहृत्यः पुरात् । सदैव तृणव्याजं यत
 पिबन्तु दक्षिणतस्तथा । अष्टौस्तु तर्पयेद्देवान् मनुष्यान्
 कुण्ठमध्यत । पितृस्तु कुण्ठमूषाग्रे विवि कौशे
 यथाक्रमम्” । एतच्च “गोमृक्कालस्यैव जलमध्ये
 जलं क्षिपेत्” इति यमवचनस्यगोमृक्पदं प्रादेश-
 कालपरम् । चक्रतोदके तु हारीत “प्राज्ञाद्वा
 जलमादाय शुचौ प्राज्ञान्तरे क्षिपेत् । जलपूयेऽयं वा
 गते न स्थाने तु विप्रहृदि” । अत्र यदि यदुपक्रम्य
 श्रुतं यज्ञं येन सन समभिव्याहृतं तदेव तज्जवाङ् नाम
 दिति योध्य तदङ्ग इतरत्तुसमभिव्याहारप्रकरणभ्या-
 मिति गीतमस्तत्रात् तेन पञ्चपुराणीयज्ञाने तदङ्गमेव
 तर्पणम् । “तद्यथा ब्रह्माणं तर्पयेत् पूर्य विष्णु रुद्र
 प्रजापतिम् । देवायज्ञस्तथा नागा गन्धर्वाप्सरसो-
 मरा । क्रूरा सर्पाः सुपर्णाश्च तरवो जल्यगा मगा ।
 विद्याधरा जलाधारास्तथैवाकाशगाभिनः निराकाराश्च
 ये जीवा पापे चर्भन्तथा ये । तेषामाध्यायनायैतद्दीयत
 सखित मदा” । एतेनैकाङ्गलिरिति सर्वेषां मतम् ।
 “अतोपदीतो देवेभ्यो निरीतो च भवेत्तत । मनुष्या
 कर्पनेङ्गकत्रा प्रपिपुद्वान्दीक्षया । दनकथं वनन्दय

द्वितीयस्य सनातन । कपिलस्यासुरिचैव योदुः पञ्च-
गिखस्यथा । सर्वे ते तद्विमायान्तु महत्तेनाम्बुना
सदा । मरीचिमलप्रक्षिरसौ प्रलब्धं प्रलङ्घ्य क्रतुम् ।
प्रचेष्ट वशिष्ठश्च भृगु नारदमेव च । देवान् सर्वांश्च
यीन् सर्वास्तर्पयेदन्तोदके । अपसव्य ततः कृत्वा
सव्यं जानु च भूतले । अग्निष्वात्तास्तथा सौम्यान् हवि-
भ्रतस्तथोक्षपात् । सुकालिनो वह्निपदं व्याख्यास्तर्प-
येत्ततः । तर्पयेत् पितॄन् भक्तान् सतिहोदकचन्दनैः ।
दर्भपाणिस्तु विभिन्ना हस्ताभ्यां तर्पयेत्ततः । घालं केचित्
पिष्टधन्नातिदेशात् दिव्यपितृणामपि अक्षयिजयदानम् ।
तदसत् कव्यबाल नल सौम्यं यममर्थमप्यनया । अग्नि-
ष्वात्ता सोमपाथ वह्निपदः सक्तं सक्तं” इति
छन्दोगपरिशिष्टेन विशिष्टैकाङ्गिकविधानात् । “पिता-
दीन्नामगोत्रे च तथा मातामहानपि । सन्त्यर्प्य भक्तान्
विधिवदिमं सन्त्युदीरयेत् । येऽवान्मवा वान्मवा वा
येऽन्यजन्मनि वान्मवा” । ते तृप्तिमखिलां यान्तु ये
चाप्यन्तोयकाङ्क्षिणः” । अत्र ब्रह्मादिचतुर्षु तर्पणप्र-
योगाकाङ्क्षायां गोभिलयाज्ञवल्क्योक्तप्रयोगविधिर्भाङ्गः ।
अथ “अन्वारब्धेन सव्येन पाणिना दक्षिणेन तु । तृप्य-
तामिति वक्तव्यं नाम्ना तु प्रणयादिना” । अन्वारब्धेन
पश्चाज्जनेन अस्मादेव वचनात् तर्पणाभिजापे प्रणवा-
दित्वं तृप्यतामिति च लभ्यते । ततश्च यो ब्रह्मा तृप्य-
तामिति प्रयोगः । देवा इत्यादि सव्येनानेन सन्त्युद्गा-
देकाङ्गलि । तथा सनक इत्यादि सदा इत्यनेनैका-
ङ्गलि एव पुनरपि । “एकैकमङ्गलि दत्त्वा द्वौ द्वौ तु
सनकादयः । अर्हन्ति पितरस्त्रींस्त्रीन् स्त्रियस्त्वैकैक-
मङ्गलिम्” । इति व्यासगोभिलसूत्रवचनात् । नतु
द्वौ द्वापिति वीप्साश्रुते सनकादिपत्येक एव द्व्यङ्गलि
रिति वाच्यं प्रत्येकपक्षे द्वौ द्वौ सप्तदायपक्षे तृप्तिप्रत-
रोधेन तथैव युक्तत्वात् । अत्राङ्गलिपदं प्रागुक्ता-
न्वारब्धेनेति श्रवणात्तथापि चक्षुस्त्रयपरम् तद्वै-
कक्षिकाङ्गलिपरं वा देवादपक्षे । पितृपक्षे तु “तौ
युतामङ्गलिः प्रभान्” इत्येतत्परं पञ्चपुराणीयतर्पणपक्षे
तु पिष्टपक्ष एव हस्ताभ्यामिति श्रुतेस्तथैवाङ्गलि ।
अन्यत्र नाङ्गलिरित्यवगम्यते । आचारमाधवीये मचेता
“माहस्रस्यास्तु याज्ञिकस्तथां दद्यात्तिरङ्गलीन्” ।
इति । पराशरभाष्ये सनकादिदिव्यसत्त्व्याणां तर्पणादिकं
सामनेन माहस्रस्येन तदितरेणोदङ्मुखेन कर्त्तव्यं

तथा च परिशिष्टेन सामवेदीयपट्विगद्व्याङ्गण
“मनुष्याणामेवादिक् या च प्रतीचीति” । तथाच
ज्योतिषोमे श्रूयते “प्राचीं देवा अभजन्त, दक्षिणा
पितर, प्रतीचीं मनुष्या उदोचोमसुरा अपरेषासु-
दीचीं मनुष्या” । यत्तु “क्षतजयोऽनर्जातुदङ्मुखः ।
दिव्येन तीर्थेन देवातुदकेन तर्पयेत्” इति शङ्ख-
लिखितसूत्रं देवतर्पणे उदङ्मुखत्वविधायकं तच्छ्रुति-
विरोधात् शास्त्रनरीयम् अथक्तविषयकम् । उदकेनेति-
श्रवणात् यथादीति फलाधिक्यार्थं व्यवहारोऽपि तथा ।
यत्तु “निबोती हन्तकारेण मनुष्यास्तर्पयेदथ । कुशस्य
मध्यदेशेन नृतीर्थेन उदङ्मुखं” लघुविष्णुनाह्न-
प्रयोगेण जलदानसूक्तं तत् सनकादिप्रयोगेण यथा
“सनकस्तृप्यता तस्यैतदुदकं हन्त” इत्यादौ न तु पञ्च-
पुराणीयमिति तर्पणे “दत्तेनान्बुना” अनेन दत्तस्य
पुनस्यागासम्भवात् । नृतीर्थेन कनिष्ठाङ्गुलिभूमेन
“माजापत्येन तीर्थेन मनुष्यास्तर्पयेत् पृथक्” इति
विष्णुपुराणीयैकयाक्यत्वात् । मरीच्यादि कृत्रिमतर्पणन्तु
अङ्गुल्यपेण “अङ्गुल्यप्यसार्पम्” इति यमवचनात् एव-
ञ्चाथदेवतीर्थयोरङ्गुल्यपक्षैकदेशत्वसाधनेन । मरी-
च्यादितर्पणे तु दिगाद्याकाङ्क्षायां देवपदिति । अतएव
योगियाज्ञवल्क्यवचने सनकानित्यत्र मनुष्यामिति
विशेषणं दत्तम् । ब्रह्माद्यानित्यत्र देवामिति विशे-
षणं दत्तमिति व्यवहारोऽपि तथा । मरीचि “सौवर्णेन
तु पात्रेण तान्द्रूपमयेण वा । औदुम्बरेण खड्गेन
पितृणां दत्तमक्षयम् । पिना रूप्यसुपयेन पिना
नाक्षमयेण वा । पिना तिलैश्च दर्भैश्च पितृणां नोप-
तिष्ठते” । एतच्च समयाभावे बोध्यं नतु एकस्याभावे
शङ्कः । “सौवर्णेन तु पात्रेण राजतेनौ
कुम्बरेण च । खड्गपात्रेण गङ्गुना वायुदकं
पिष्टतीर्थं खड्गं दद्यात्” । गङ्गुः सुवर्णकीलकः ।
“अक्षतोदकैर्यथाङ्गिस्तर्पयेदेवान् सतिष्ठाभि पितृस्तथा”
इति छन्दोगपरिशिष्टेनापि पितृपक्षे तिहोदकमात्र-
विधानात् । पञ्चपुराणे चन्दनपिधानं फलाधिक्यार्थम् ।
अपसव्यं प्राचीनायीतित्वम् । उपवीतित्वम् प्राचीना-
यीतित्वञ्चाह गोभिल “दक्षिणं बाहुमुदङ्मुखं शिरो-
ऽवधाय सव्येऽसे प्रतिष्ठापयति दक्षिणं कक्षमवचन्वन्
भवति एव यज्ञोपवीती भवति । सव्यं बाहुमुदङ्मुखं
शिरोऽवधाय दक्षिणेऽसे प्रतिष्ठापयति सव्यकक्षमवचन्वन्

भवति यव प्राचीनाभीती भवति" इति । प्रतिष्ठानयति
यस्योपवीतमिति शेषः । तथाचामरसिंहोऽपि
“उपवीत यज्ञस्तत्र मोक्षेने टसिष्ये करे । प्राचीना-
वीतमन्त्राभिधीत कथ्यन्मन्त्रम्” इति । “सावित्री
यन्त्रियुक्त उपवीत तवायुत” इति ब्रह्मसूत्राण्येव
पूजादर्शनात् । गायत्रीमन्त्र एव उपवीत कर्तव्यमिति
प्रतीयते । औक्किकास्तु सावित्रीयन्त्रिरिति वदन्ति
प्रवरसंस्थया वेदतयन्त्रिरिति औक्किकव्यवहारः ।
विद्याकररुत “यथा यज्ञोपवीतम्” । इत्यादिवाक्यात्
उत्तरोपवीतं यज्ञोपवीतवत् सव्यापसव्याप्यादिना धार्यं
विषत युजितम् । पितादीत्यादिना मातामहादि
तत्तत्परिचयः । तथाच विष्णुपुराणे “त्रिरपः
ग्रीष्मर्षाद्यै देवानामपवर्जयेत् । ऋषीणाञ्च यथाभ्यास
सक्त्यापि प्रजापतेः । पितृणां ग्रीष्मर्षाद्यै त्रिरपः
पृथिवीपते । । पितामहेभ्यश्च तथा ग्रीष्मयेत् प्रपिता
महान् । मातामहाय तत् पिते तत्पिते च समा-
हित । दद्यात् पितृभ्यः तोयैः काम्यस्याभ्यत् ऋष्युज
जे” । स्मृतिसारे हतम् “वामहस्ते तिस्रान् दत्त्वा
जलमध्ये द्वा तर्पयेत् । स्नातश्चाश्वमेधे पाले रोमहृन्ने
न कुलपितु” । जलतर्पणे दीपकहितप्रदेशे वामबाह्वौ
वस्त्राभ्यादिते तिस्रान् सस्याथ स्रष्टारहितदक्षिणहस्त-
तर्ष्णश्चतुर्थयोरन्यतरेण तिस्रान् ऋक्षीत्वा वामहस्त
तलेन स्वाग्रधित्वा तर्पयेदिति मदनपारिजातः । अत-
एव अरोचिः “सक्तहस्ताश्च दातव्यं न स्रष्टां
दर्पयेत् कश्चित् । वामहस्ते तिस्रां व्याद्या सक्तहस्ताश्च
दक्षिणम्” । सक्तहस्ता प्रसारितहस्ता यथा स्यात् ।
एव स्रष्टा प्रदेशेन्यह्वययोगे बन्धं यत्तु । सक्तहस्ताश्च
दक्षिणम्” इति दक्षिणहस्ता तिस्रारहितं कुर्वीत्
इति भैयतकासीनकल्पतरुः । तथाच भारद्वाजे
“अङ्गुष्ठानामिकाभ्यामु दक्षिणहस्तेतरस्थितान् ।
तिस्रान् ऋक्षीत्वा पालस्यान् श्यात्वा संतर्पयेत् पितॄन्” ।
देवकः । “रोमसस्यान् तिस्रान् जप्त्वा यस्तु संतर्पयेत्
पितॄन् । पितरस्तर्पित्वाकौन रुचिरेण मन्त्रेण च” ।
इतिजलसंस्थाने तर्पणनिषेधमाह वायुपुराणम्
“नेत्रे वर्धते यः कुर्वीत् तर्पणं श्रामदुर्बलः । पितृणां
नरके घोरं गतिफलं भवेद्भुवम्” । तथा “गृहोदकेन
कवीनं तथा मेघादिनिःसृतैः” इति मेघादि दर्शनादिनि
कौस्तुभे । योगियाचमन्त्रकः “यद्युद्धृतं जलं जेतु

तिस्रान् समिन्त्रयेज्जले । अतोऽन्यथा तु यन्त्रेण तिस्रा-
व्याद्या विचक्ष्यते” । अथ मेघार्हं मदनपारिजाते
लिखितम् । “अन्यथा वामहस्तेन ततस्तर्पणमाचरे-
दिति” । वायुपुराणम् । “तिस्रदंस्तु वंदुक्तं नव्या
यत् प्रदीयते । तत्तर्पणमस्तु भूत्वा पितृणास्तर्पितव्ये” ।
अतः । “रविशुक्रदिने चैव वादद्या आहवाचरे ।
सप्तम्यां जन्मदिनस्य न कुर्वीत्तिस्रतर्पणम्” । मत्स्य
पुराणे “सक्तान्यां निशि सप्तम्यां रविशुक्रदिने
तथा । आह्वे जन्मदिने चैव न कुर्वीत्तिस्रतर्पणम्” ।
आह्वे व्यावास्यातिरिक्ताह्वे “गोचरबहुविशेषे
व्यावास्यायां तिस्रोदके । नवीनं दीपदानेन पितृणां
मप्युषो मनेत् । व्यावास्यान्तु वे कर्त्ता प्रयत्नानि
तिस्रोदकम् । पालभौतुम्बरं प्रायः मधुमित्रं तयो
घना । । कतं भवति तत् आह्वं रक्ष्यन्तु वदा भवेत् ।
विशेषतश्च जात्रायां सर्वदा तर्पयेत् पितॄन् । न काव-
नियमस्तत्र क्रियते सर्वकर्मसु” । श्रीधरः । “न
जीवत्पितृकः कल्पेऽसौक्यतर्पणमाचरेत् । सप्तम्यां
रविवारे च जन्मदिवसे च” । अतः । “निषिद्धं
दिनमासाद्य यः कुर्वीत्तिस्रतर्पणम् । रुचिरं तद्वे-
दतोयं दाता च नरकं व्रजेत्” । प्रतिप्रवचनाह्वं अतः
“अयने विपुले चैव सक्तान्यां पादुकेषु च । उपार्कसि
चोत्सवेषु युगादौ अतवाचरे । स्रष्टां शुक्रादिवारेऽपि न
दीपक्षिततर्पणे । तोयैः तिस्रिविधेषु च कार्यं प्रेते च
सर्वदा” । स्कन्दपुराणम् “तोयं पालं द्वा कर्त्तव्यं
तर्पणं इति सोदके । सोऽन्यथा तर्पयेन्मूढः च विडावां
भवेत् कलिः । विशेषतस्तु जात्रायां सर्वदा तर्पयेत्
पितॄन्” । एतत्तु निषिद्धदिनतर्पणविधायकम् ।
“तोयैः तिस्रिविधेषु च गङ्गायां प्रेतपक्षके । निषिद्धेऽपि
दिने कुर्वीत्तर्पणं तिस्रनिमित्तम्” इति मदन-
पारिजातविद्याकरराजपेयिष्ठमनरीचिवचनात् । तिस्रा-
भावे पितृतोयैः प्रतिनिधित्वा तर्पणम् “तिस्राना-
भयभावे द्वा सुवर्णरजतान्वितम् । तदभावे निषिद्धेषु
दर्भेऽसौवेनै चान्यथा” इति व्यासब्रह्मसूत्रम् । सुवर्ण-
रजतान्वितं सुवर्णरजतम् । अतएव “सुवर्णं
चकलं सुवर्णं यद्यदानादिनं भवेत् । गङ्गातोयैश्च
इति सोदकेन पितृतर्पणम्” इति “मविश्वपुराणे
गङ्गातोयस्य दुर्लभतमसक्तम् न च तदभावात्तर्पणाभावे
मातातपः” पितृणां पितृतोयैः जलं विचक्ष्यतो-

विधि । दक्षिणेनाथ गृह्णीयात् पितृतीर्थे समीपतः । गोभिर्वा । गोत्रं खरान्तं सर्वत्र गोत्रस्याख्यं कर्मणि । गोत्रस्तु तर्पणे प्रोक्तं कर्त्तव्यं न सृजति । सर्वत्रैव पितुः प्रोक्तं पिता तर्पणकर्मणि । पितृरक्षयः काले तु अथवा नृभिर्मिच्छता । शर्मन्त्यादिके कार्यं शर्मा तर्पणकर्मणि । शर्मणोऽख्यकाले तु पितृणां दत्तमन्त्रम् । काण्वोजिनि “नामिमांसे जले स्थित्वा चिन्त्येदुर्हमानसः । आगच्छन्तु मे पितर इमं गृह्णन्त्वयोऽञ्जलिम्” । योगियात्रवक्ष्यः “नाम गोत्रसंघाकारैस्तथा स्मृतपूर्वम्” । तेन अथकगोत्रं पितुः अथकदेवशर्मा तथ्यतामेतत्तिसोदकं तथै सवेति प्रयोगः सिध्यति । एवं मातामहादौ । एष चासम्बु-क्षिप्रयोगो याजसनेयीतरपरः । तेभ्यस्तु सम्बुज्वलन्ता-माह ब्राह्मणसर्वज्ञे जातृकण्यं “प्रभीतपितृकस्तु-शस्त्रस्तेत्यावाह्यं नागगोत्रसदाह्वयं यावता पितृका-र्यमसावेतत्ते उदकमिति पितृन् पितृमहान् प्रपि-तामहान् । एकैकस्मै त्रींस्त्रीन्दद्यात्” । अत्र चासाविति नाम गृह्णातीति कात्यायनोक्तस्य नास्तिः ते इति युष्मत्प्रयोगात् सम्बुज्वलन्ता प्रतीयते तस्य सम्बु-क्षप्रमानात्मयाचित्वात् । असम्बुक्षिप्रयमानत्वेऽनन्व-यापत्तेः । ततश्चाथकगोत्रं । पितरसकदेवशर्मा क्षुण्य-क्षैतत्ते तिस्रोदकं सवेति प्रयोगः सिध्यति । एवं मातामहानामपि । ततो मातादीनां प्रस्था तर्पणानि । द्वादशानां मध्ये यो जीवति तं विहाय द्वादशप्रपिता-महादीन् गृह्णीत्वा पूरयेत् । एष प्रसज्यते प्रति-पे । ततो विधातृव्येऽश्वातृपितृव्यमातृकादींस्तर्पयेत् । यज्ञः “वाग्वानां जत्वा सृष्ट्वा तर्पयेत्” सृष्ट्वादौ मित्रादयः । मित्रायाव्यसपण्यां जलं न देयम् । “सवर्षेभ्यो जलं देयं नाव्यवर्षेभ्य एव च” इति याज्ञवल्कीयात् । भीष्मायाव्यसपण्यां भीष्मादभ्यां तर्पणं कार्यम् “ब्राह्मणाद्यास्तु ये वर्षाददुर्भीषाय नो-जलम् । सवत्सरकालं तेषां पुण्यं नश्यति सत्तमः” इत्यादि वचनात् । मन्त्रस्तु “वैद्याप्रपद्यगोत्राय इत्यादि । ब्राह्मणेनैतत् पितृतर्पणानन्तरं कार्यम् अन्येन पितृतर्प-णात् पूर्वम् । अत्र बीजं वर्षेभ्योऽर्पयति इत्यायुषः । अपसव्येन दक्षिणासवेन सतिसोदकेन सक्तं कर्त्त-व्यम् । ततः कृताञ्जलिं “भीष्मं शान्तनवोषीरं” इत्यादि-प्रठेत् । ततो येऽवाग्वाना वाग्वाना वा इत्यादिना एका-

ञ्जलिर्देयः । योगियात्रवक्ष्यः “निष्पीडयति यः पूर्वं ज्ञानवस्तु तर्पणात् । निराशा पितरस्तस्य यान्ति देवा सृष्टिर्भिः” । तथा “अक्षप्रकरवत्तस्य अपसव्येन पी-डनम् । अक्षप्रकरवत् आक्षोष्कितसमीपाक्षविकरणयत् तस्याधोवस्तस्य “ज्ञानयात्रान्तु दातव्या गृह्णितो विगु-ह्ये” इति परिश्ववचने अधोवस्तस्य दुष्टस्यैव शुद्धये गृह्णन् प्रतीयते । योगियात्रवक्ष्यः “वस्तुनिष्पी-डितं तोयं ज्ञातस्योष्कितभागिनः । भागधेयं श्रुतिः प्राह तस्माद्विष्पीडयेत् स्थले” । अत्र मन्त्रमाह गोभिर्वा “ये चास्माकं कुले जाता अपुत्रागोत्रिणो-ज्जताः । ते तृष्यन्तु मया दत्तं वस्तुनिष्पीडनोदकम्” । अथक्तौ यज्ञः । “आमङ्गलसम्पत्त्यन्तं जगत्तृप्यत्विति-क्रमात् । अञ्जलिमिति दद्यात् एतत्सवेति तर्पणम्” । “आमङ्गलसम्पत्त्यन्तं देवर्षिपितृमानवा । तृप्यन्तु सर्वे पितरो मातृमातामहादयः । अतीतकृचकोटीनां समुद्रीपनिवासिनाम् । आमङ्गलभुवनहोकादिदमस्तु तिस्रोदकम्” ।

अस्मादभ्यां तर्पणस्य फलं यथा “तस्यां तिथौ वारिमात्रं पितृणां यः प्रयच्छति । गयात्राहं ज्ञातं तेन यतावद् गन्तुं संशयः” मङ्गलैः श्रीमण्यजस्य चण्डः । तर्पणस्य देवर्षिपितृमहत्प्रणा जहाञ्जलिदानेन तृप्तिपश्चादनम् । यथा “एष ज्ञात्वा पितृन् देवान् महत्प्रार्थयत्येष्टरः । नामिमांसे जले स्थित्वा चिन्त्येदुर्हमानसः । आगच्छन्तु मे पितर इमं गृह्णन्त्वयो-ऽञ्जलिम्” । त्रींस्त्रीञ्जलाञ्जलीन् दद्यादाकाशे दक्षिणे तथा । वसित्वा वसनं शुद्धं स्थले चास्तीर्थ-वर्हिभिः । विधिशास्त्रार्थं कुर्यान् पात्रे तु कदाचन । यदपि क्रूरमध्यं तु यदमेध्यं तु किञ्चन । अशान्तं मन्त्रं यज्ञं तत्सर्वमपगच्छतः । गृह्णीत्वानेन मन्त्रेण तोयं सव्येन पाणिना । प्रक्षिपेद्दक्षिणे नैर्ऋत्यां रक्षोप-हतये हुतम् । अनाङ्गकन्तु यदुभक्तं पापाद् यज्ञं प्रतिपद्यम् । हुतं यज्ञं मे किञ्चिद्वाङ्मनःकायक-र्मणि । पुनातु मे तदिन्द्रस्तु वरुणः स इहस्मतिः । सविता च भगवैव सुनयः सनकादयः । आमङ्गल सम्प-त्त्यन्तं जगत् तृप्यत्विति ब्रुवन् । क्षिपेदपोऽञ्जलींस्त्रींस्तु ज्वरं तु सृष्टेपतर्पणम्” गार्हपत्ये २१५ अ० । तर्पणं विशेषस्तु गार्हपत्ये २१६ अ० वज्रपुराणे नित्याञ्जलिं ज्ञानविधाननामाध्याये च द्रष्टव्यं । जीवत्पितृकस्य

तलवकार पु० सामनेदशास्त्राभेदे 'छान्दोग्ये तलवकारा-
(तलवकारा) दियाम्नाभेदेपु विवक्षणागीतिहेतवोऽक्षर-
विकारादय आम्नायन्ते" सा० स० भाष्यम् । तल्येयो-
पनिपत् "केनेपित पततोत्यादि" ।

तलवारण न० तले वास्तव्ये वारयति ज्ञाघातम् वारि-
त्य् । ज्ञाघातवाणार्थे 'ज्ञातले यत्ने (चासाटी) र्भवे' भेदे

तलसारक न० तले यत्न स्यवाधोभागे सारोचल यस्मात् कप् ।
अथस्य यत्नोऽधोभागे बहुरज्जुभेदे (तल्) हेमच० ।

तलहृदय न० तलस्य हृदयमिव । पादतलस्य मध्यस्थाने हेम०

तला स्त्री तल ज्ञाघातवारणार्थत्वेनास्त्रस्या अच् ।

ज्ञाघातवारणार्थे 'ज्ञातवत् चर्मभवे पदार्थे (चासाटी)

अमरे पाठान्तरम् तलास्त्रप्रत्यय इति । गोधाशुक्ते त्रि० ।

"ततः कवचधारो च तलो, खड्गो शरासनी" भा०

उद्यो० १५७ अ० ।

तलाची स्त्री तलमञ्चति अगुच-क्रिप् ङीप् अञ्चतेरलोभे
पूर्वापो दीर्घ । मन्त्रनिर्मितकटे (दहमा) हारा० ।

तलातल न० सप्रसृज्योभुवनेषु पातालभेदे "ततोऽधस्ता-
त्तलातले मयोनाम दानवेन्द्रस्त्रिपुराधिपतिर्भगवता पुरा-
रिष्या त्रिकोण्याः सचिकीर्षुषा निर्दग्धस्त्रपुरतल्यक्तत्
प्रसादात्तल्यपदो मायाविनामाचार्यो महादेवेन परि-
रक्षितो विगतसुदर्शनमयो महीयते" भाग० ५।२४।१८
"अतलं पितलं सुतलं तलातलं महातलं रसा-
तलं पातालमिति" भाग० ५।२४।१९ । पातालकथने ।

तलिका स्त्री तल यत्न स्यवाधोभागे वन्धनस्थानत्वेनाख्यस्य
वा० ठन् । अत्रहृदयस्वरज्जुभेदे (तल्) हेमच० ।

तलित् स्त्री तलित्+ङ्य क । विद्युति शब्दार्थचि० ।

तलित न० तल+तारका० इतल् । भट्टमार्गभेदे । यथा "सुह-
र्मांसविधानेन मांसं मस्यक् प्रसाधितम् । पुनस्तदाख्ये
अष्टष्ट तलितं प्रोच्यते बुधे । अथ सप्तम्या । "तलितं
सकमेधाग्निभासोज शुक्रवृद्धिक् । तर्पणं कृत्वा सु-
स्निग्धं रोचनं दृढताकरम्" भा० प्र० ।

तलिन न० तल-इतन् । शय्यायां हारा० । शिरसे
इकोके शस्त्रे त्रि० मेदि० ५५३ अ० त्रि० हेम० ।

तलिम न० तल-वा० इतन् । श्रुतिमे (ज्ञात) शय्यायां
शस्त्रे ५ वितानके च मेदि० ।

तलुन पु० तल-उतन् । शय्यायां शय्यायां त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

तलेक्षण पु० स्त्री तले रक्षणमस्य । शूकरे शब्दार्थकल-
स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।

तलीदरी स्त्री तलं भिन्नसुदरमस्या बहुवचनेऽपि
नासिकोदरेत्यादिविशेषोक्ते ङीप् । ज्योदर्या भार्यायां
शब्दार्थकल्यतः । [हारा० ।

तलीदा स्त्री तले उदकं यस्या उदकस्य उदादेशः । मद्यां
तल्का न० तल-वा० कन् न कित्त्वम् । यने त्रिका० ।

तल्प पुन० तल-पक् । शय्यायां, शय्यालिकायां, श्दारेषु

च अमर । "अगुचिण तल्य आसीनमर्हयेत् प्रथमं गवा"

मनु । "औदुम्बरस्तलो भवति" तैत्ति० १।२।६।५ "समदि

विगतनिद्रस्तल्यसुखस्तल्यकार" रघु । "यत्नातमे दातु-

मिवाधितल्यम्" माघः । "सल्यु प्रत्यस्य च स्त्रीषु

शुचतल्यसमं विदुः" । "शुचतल्योऽभिभाष्यैकस्मिन्ने

सुष्यादयोमये" मनु । "शुचतल्यं तल्यं कल्यं यत्न"

प्राय० वि० । "आचार्याणीं स्त्रां च सुतां गच्छंस्तु शुच-

तल्यग" याज्ञ० । "पितृव्यदारगमने भ्रातृभार्यागमे

तथा । शुचतल्यगतं कुर्वाद्यान्या निष्कृतिरुच्यते" सर्वज्ञ

"स नृचे गूढ उत्पन्नस्य स्यादस्य तल्यज" "यत्नतल्यज

प्रणीतस्य स्त्रीस्य व्यधितस्य वा" मनु । तल्ये भव' यत्

तल्पम् अत्रभेदे पु० "ममस्तल्यप्रायं गेह्याय" यजु० १६।४४ ।

तल्ये साधु यत् । तल्यं शय्यासाधौ त्रि० "शत तल्यं

राजपुत्रा आशापात्राः" शत ब्रा० १।१।६।२ ।

तल्यकीट पु० तल्ये अट्टाया जात कीट श्वा० त० । (कार-
योका) कीटभेदे शब्दार्थचि० ।

तल्यक पु० तल्ये तल्यस्कारेऽधिकृतं वा० कन् । शय्या-
रचनायामधिकृते दासभेदे । "अप्यप्यन्नकर्मरस्तल्यका
व्ययकास्तथा । प्रसाधका भोजकाश्च तल्यसवाहका
अपि" कामन्दकीयनीती चरभेदकथने ।

तल्यन न० तल्य इवाचरति, तल्य+क्रिप्-कर्त्तरि ल्यु ।
श्रुतिपृष्ठे शृङ्गवंशस्य मासे च हारा० ।

तल्यन न० तल्य तथाकारं ज्ञाति ला-क । करिपृष्ठवशे
"सान्द्रत्वकास्तल्यलाष्टिकका" माघ "तल्यला
शृङ्गवाः" मल्लि० हारावल्यां तल्यनेत्यत्र तल्येति वा
पाठः माघे तल्यनेति वा पाठः । अन्यतरपाठं छिपिकर-
प्रसादकत इत्यवधेयम् ।

तल्ल त्रि० तल्लिन् ङीयते स्त्री-ङ । तल्लिन् ङीने "तल्लला-
निति शान्तं उपासीत छान्दोग्योप० तल्लानित्यस्य भाष्ये
"तल्लत्यात् तल्लत्यात् तदगत्वासेत्युक्तम् शय्ये त्रिका०
शजलाप्रारविशेये (तलायो हिन्दिभाषा) मेदि० ।

तल्लज पु० तल्लं प्रविद्धं यथा तथा जजति जल-कालौ अच् ।

प्रगल्भे व्ययन्तु उत्तरपटव्य "प्रगल्भायचनेय" पा० जण्य-
सर्पक्षित्य समस्त व्यजङ्गिप्रसक्त कुमागीतल्लज दत्तादि ।
तल्लिका स्त्री तस्मिन् स्त्रीयते ली-ह सञ्ज्ञाय कन् कापि
व्यत इत्यम् (तालो) कृञ्जिकाया गञ्जार्चिः ।
तल्लो स्त्री तत् प्रसिद्ध यथा तथा सञ्ज्ञति लघ-ह गौरा-
डीप् । १।तल्लयाम् मेदि० ।

तल्लकार पु० सामवेदस्य गान्ध्याभेदे तल्लयकारगञ्जे इत्यम् ।
तयचीर न० लृ-यच् निवृत्तकर्म० । (तिप्पुर) ख्याते
पठ्ये "तयचीरन्तु मधुर" गिरिर् दाहपित्तहृत् ।
व्यकासकफत्रासाक्षदोष हन्ति मेघनाम् ॥ गन्धकताया
स्त्री राजनि० । [यथागङ्गाभेदे राजनि० ।

तल्लराज पु० लृ-यच् तय पूर्णं सन् राजते राज-यच् ।
तल्लराजोद्भव पु० तल्लराजोद्भवति लृट्-भू-यच् । यथा
भगवन् राजते लृट्-भू-यच् । "तल्लराजोद्भव लृट्-भू-यच्
तल्लराजिनाम् । लृट्-भू-यच् तय तल्लराजस्य च
निवारक । इन्द्रियतर्पणं शीतं सदा मधुरं यय च"
राजनि० ।

तल्लगे पु० लृ-यच् । त य ट घ न क्नेप् षण्येप् । तल्ल भव
वर्गान्तरात् लृट् । तल्लगेति तल्ल भवे चर्च ।

तल्लम् न० लृ-यच् । १।हृत् २महति ३वृत्ते च निवृत्त ।
"वृत्तादचिल्ल तल्लया जलन्य" ४०१।१।८ "तल्लया वलेन"
भा० । "तल्लयमल्लयसो यल्लयाहो ।" ४०१।१।१३ ।
"प्रयाहिनां तल्लं जल्यत्पाम्" ४०१।१।२८ ।

तल्लये वलाय हितं-यत् । तल्लय वल्लिते वल्लयधने
च लि० "तल्लो तल्लयमनुदाति" ४०१।२।८ । तल्लोऽस्त्यस्य
मल्लम् मल्ल व चान्तरात् भवत्ये न विपर्य । तल्लय
कल्लयुक्ते लि० "वीर उग्रते तल्लयान्" ४०१।२।८ ।
पक्षे विनि तल्लयान् तल्लयै लि० उभयत्र स्त्रियां ङीप् ।

तल्लयाग लि० तल्लया वलेन गीयते गौ-कर्मणि क्तिप् ण्यो० ।
प्रहृष्टयल्लयुक्ते "हृष्टि च हृष्ट स्थितिर तयागाम्" ४०१।
४।८ । "तल्लयागाम् प्रहृष्टयल्लयम्" भा० ।

तल्लिपुला स्त्री लृट्-यच् तल्लिपुलायाम् लृट् इति तटयं ।
"तल्लिपुलायाम् लृट्-यच्" ४०१।१।८ ।

तल्लिष पु० लृ-यच् "तल्लिषि" ४०१।१।८ । तल्लिषि
च "तल्लिपुलायाम् लृट्-यच्" ४०१।१।८ । "तल्लिषि
कल्याया ३भूमी ५गद्यास्त्री स्त्री उच्च० टित्वात् ङीप् ।
६हृत् ७महति लि० निवृत्तः । ८गङ्गा ९व्ययस्ये पु०

सि० की० १-यल्लयति च लि० । "यलो हलायां तल्लयो
बभूव" ४०८।१।८ । "तल्लिषि प्रहृष्टो वल्लया" भा०
"यल्लं ह्युपलक्षितं विद्वान्" १।१।१।६ मेदिन्यां
तल्लिषेति दीर्घमध्यपाठो विधिकरप्रभाटकतः सुल्लम-
ध्यपाठस्यैव प्रयोगदर्शनात् उच्चादिष्वले तल्ले व्युत्-
पादितत्वात् । [४गुणिते च ।

तट लि० तल्ल-लृट् । तल्लयते २ह्रिधाकृते, च । ३ताडिते
तटि स्त्री तल्ल-लृट् । तल्लये ।

तट्ट पु० तल्ल-लृट् । तल्लट्टि (दुनार) २जातिभेदे
३विष्वक्कर्मणि ४यादिष्वभेदे च रमानाय ।

तल्ल अमहारे वा चुरा० उभ० पक्षे भ्वा० पर० सक्० सेट्
इदित् । तल्लयति ते तल्लति अतल्लयन्-त अतल्लयीन् ।
तल्लय "गतिजानाकीति ते पिता गर्भे हृष्टमल्लयन्" यल्ल०
२१।२४ अतल्लयः उच्यते । आदित्यपक्षे अल्ल आल्लने-
पटित् केचिदिच्छन्ति तल्लते अतल्लयति ।

तल्ल लृट्-यच् दिना० पर० सक्० सेट् । तल्लति इदित्
अतल्लयन् अतल्लयीन् अतल्लयीन् । तल्लय तेतल्ल । इदित्
तल्लित्वा तल्लत्वा । तल्लय "यल्ल तल्लयिना वली
तेनेति करणं विना" उल्लट ।

तल्लर पु० तल्ल-कृत् । (गुटिपोकार हता) लृट्-भू-यच् उच्चा-
तल्लर लि० तल्ल करोति लृट्-भू-यच् "तल्लरुतोः कर-
ल्लो" पा० लृट् दक्षोपच । १।चौरे २धृष्ट्यायके
(पिङ्गिङ्) शकभेदे पु० रल्लभा० । ३धृष्टयल्ले पु० लटा०
४अन्ये "व्याहृता यत् परल्लेभ्यः श्रुतो तल्लरता स्थिता"
रल्लु "तल्लर कर्णचौरयोति" रल्लुटीकाहृत्कोण-
न्तर मल्लिमायेन लृट् अल्ल न कर्णचौरयोति स्त्रीचकार
किन्तु तल्ल लोकाकार्णन्तरभाङ्गश्च यथा "तल्लरता
चौर्य परल्लेभ्यः परल्लनेभ्यः धविष्यन्तेभ्यः व्याहृता
श्रुतो वाचकयङ् स्थिता प्रहृता अपहृता-
भाषात् तल्लरयङ् एव व्यपहृतः इत्यर्थः" । ५कोपमायां
नाय्यां स्त्री गञ्जार्चकल्लः टित्वात् ङीप् ।

तल्लरस्त्राय पु० तल्लरस्य हलायाकलो वल्लयति नाङ्गि-
यल्लत्वा । काकनाषाजनायाम् राजनि० ।

तल्लिषवस् लि० स्था-कृत् । स्थितयति "स पाटलायौ तवि
तल्लिषवस्" "तल्लिषातल्लयमङ्गि प्राह्माकल्लि-
तल्लिष" रल्लुः ।

तल्लु लि० स्था-वा० लृट् इदित् । स्थितये "देहल्ल वल्ल-
सपातो जगत् तल्लुरिति द्विधा" भाग० ७।७।१।४० ।

तस्युस् पु० व० व० स्था-मा० कृषि द्वित्वञ्च । मानवे निघण्टु ।
 ताक्षण्य पु स्त्री तच्छोऽपत्य कारित्वात् गत्य । तच्छोऽपत्ये ।
 यत्ने "तच्छोऽप्य उपसखानम्" पा० अण् पूर्वत्वादभो-
 ऽङ्गोप । ताक्ष्ण तत्रार्थे पु स्त्री० ।
 ताच्छोलिक पु० तच्छीकार्ये विहित उञ् । तच्छीकार्य-
 विहिते प्रत्यये । "ताच्छोलिकेषु या सख्यपविधिर्नास्ति" पा०
 "ताच्छोलिकेषु लतानि भवन्ति" व्या० प० । [उभावे ।
 ताच्छीत्य न० तत् शीलमस्य तस्य भाग्य यञ् । नियततत्-
 ताज(जि)क न० गौलकगदादिप्रणीते वर्षलक्षनप्रामादिनिष्-
 पत्ते ज्योतिषग्रन्थभेदे । "न स्याच्छुभं कश्चन ताज(जि)
 कथास्वगीतम्" नील० ता० । [शोभे निघण्टु ।
 ताजत् त्रि० तनुज-सङ्कोचे वा० अदि इतिगणोपौ ।
 ताट(ड)ङ्ग पु० ताद्यते ताड्य प्रयो० वा डस्य ट तथाभूतो-
 ऽङ्गः चिह्नं यस्य शक० । कर्णभूषणभेदे द्विरूपको० ।
 ताटस्थ्य न० तटस्थस्य भागः पञ्ज् । श्वौदासीन्ये २ नैक्यो च
 ताड पु० चु० तड-भावे अच् । १ ताडने २ गुणने च कर्मणि
 अच् । १ शब्दे ३ सृष्टिमेयत्वाद्दौ मेदि० ५ पर्वते हेमच० ।
 ता(ट)डका स्त्री । राक्षसीभेदे । तस्या उत्पत्तिकथा रामा०
 वा० २५ अ० ।
 "पूर्वमासीन् महायज्ञः सकेतमौन वीर्यवान् । अगपत्य
 शुभाचारं स च तेने महत्तपः । पितामहस्तु सुग्रीतक्षस्य
 यक्षपतेस्तदा । कन्यारत्नं ददौ राम । ताड(ट)कां नाम
 नामतः । ददौ मागसहस्रस्य बलं चास्याः पितामहः ।
 न त्वेव पुत्रं यज्ञाय ददौ चासौ महायज्ञाः ।
 तान्तु वालां विवर्धनीं रूपयौवनशालिनीम् । जम्भ
 पुत्राय सुन्दाय ददौ भार्यां यशस्विनीम् । कस्य
 चित्तस्य कालस्य यद्यो पुत्रं व्यजायत । मारीच नाम दु-
 र्धर्ष यः शापाद्वाचसोऽभवत् । सुन्दे स निहतो
 राम । अगच्छत्यष्टविसत्तमम् । ता(ट)डकां सङ्गुण्य
 प्रघर्षयितुमैच्छत । भक्षार्थं जातसरम्भा गर्जनी
 साध्यधावत । आपतनीं तु तां दृष्ट्वा अगच्छो भगवा-
 न्दपि । राक्षसस्य भजस्विति मारीच व्याजहार
 सः । अगच्छः परमाभर्षत्ता(ट)डकामपि शत्रुवान् ।
 पुत्रादी महायज्ञी विक्रता विक्रतानमा । इदं रूपं
 विहायाशु दारुणं रूपमस्तु ते । सैषा शापकृता-
 ऽमर्षा ता(ट)डका क्रोधमूर्च्छिता । देशसुखसादयत्येव
 भगवत्वाचरितं शुभम् । एतां राक्षसः दुर्धर्षा यक्षीं
 परमदारुणाम् । गोम्राह्मणहिताधीयं जहि दुष्टपरा-

क्रमाम्" । "ताडका चक्रपाशकुण्डला" रघु० ।
 "ता ताडकाख्यां निजघान राम" भट्टि । [रत्नमा० ।
 ताडकाफल न० तारकेव फलमस्याः रस्य ङ । दृष्टदेवायां
 ताडकारि पु० इत० । रामचन्द्रे तस्य ताडकाहननकथा ।
 रामा० अयो० २६ अ० । "तामापतन्तो वेगेन विम्रान्ता-
 मशनीभिष । शरेणोरसि विख्यातं ययात च भमार च" ।
 ताडकीय पु० ताडकाया अपत्यम् उक्त् । मारीचे "मारीच-
 सुन्दपुत्रस्य ताडकाया व्यजायत" हरिव० २ अ० ।
 ताडकायन पु० विश्वामित्रपुत्रभेदे । "महामन्त्रिषु कपिल-
 क्षत्रिणां ताडकायनः" भा० आहु० ३ अ० । विश्वामित्र
 पुत्रकथने ।
 ताडघ पु० ताड्य इति हन+टक् नि० अय० स० । ताडवाटके
 गित्यभेदे अशिलिनि ट् अण् । ताडघात इत्येव ।
 ताडन न० चु० तड-भावे ल्युट् । श्वाघाते "श्वाघने बह्वो
 दोषाश्चाङ्गे बह्वो गुणाः" चाणक्यम् । "अवतसोत्
 यस्तताङ्गनामि वा" कुमा० । २ दीक्षाङ्गे दीक्षणीय-
 मन्त्रसंस्कारभेदे च । "मन्त्रयणान् समालिख्य ताडयेज्ज-
 न्दनाभसा । प्रत्येकं वायुना मन्त्री ताडनं तददाहृतम्"
 शार० ति० । वायुना ययीजेन । १ गुणने च ।
 ताडनी स्त्री ताद्यतेऽनया ताडि-करणे ल्युट् ङीप् ।
 अन्नादेस्ताडनसाधने कथायां (चावुक) अक्षर ।
 ताडपत्र न० ताडस्य पत्रमिष स्य ङः । कर्णभूषणभेदे
 ताडङ्गे हेमच० ।
 ताडाग त्रि० तड्गणे भवम् अण् । तडागमने जलादौ अयस्य
 स्त्री "ताडागं वातलं स्नातुं कथायं कटुपर्षिकं च ।
 हेमन्ते शारवं ताडागं वा श्वेतं" सुश्रुतः ।
 ताडि स्त्री चु० तड्, इत् । (ताडियात) १ पत्रमघाने इत्ये
 मरतः षङीप् तत्रार्थे स्त्री मेदि० । २ श्वाभरणभेदे
 दुर्गसिंह । "प्रक्रीडितचपलकपिलकपिशुलकरतस्य
 ताडनतरङ्गितताडिपुटै" काद० ।
 ताडुल पु० चु० तड्-उल । ताडके चक्षिप्रसा० ।
 ताड्यमान त्रि० चु० तड्-कर्मणि शानच् । १ ताडनकर्मणि
 "त्रोत्सर्वितन्नीरिव ताड्यमाना" कुमा० । २ मट्टे पु०
 त्रिका० । [ताण्डवशब्दे दृश्यम् ।
 ताण्ड न० तण्डिना सनिना कृतम् अण् । नृत्यथान्ते
 ताण्डव न० तण्डिना तण्डुलं नृत्यथान्ते तत् प्रतिपादक-
 तयाख्यास्य व, तण्डुला (मन्दिना) प्रोक्तम् अण् इति
 श्रीरत्नापी । नृत्ये अक्षरः "इत्यर्थं ताण्डव प्रोक्तं"

स्त्रीर्यां सासुप्यते" गट्टार्थे च । एतवान्नोक्ते २३-
न्ये च "गण्डोद्दीमासिमासासुपरितककुमसायने
मूलपाथे" भावतो मा० । चतुस्तये श्वभेदे च मेदि० ।
ताण्डवतालिक पु० ताण्डवे ताससाहान् मित्समण्डलम् ।
मिषहारपाथके मन्दोदरे लिङ्ग० । [मिषमाये लि० ।
ताण्डवमिष पु० ताण्डव मिषमण्डलम् । मिषे गट्टमा० । न्ये
ताण्डवित लि० ताण्डव+ततो जि कर्मणि ण । मर्षित ।
"यतिम्रागुपयसायतायहन्तिभौतयितरूपमाभ्यरच-
यम्" "विकटकसाटनटताण्डवितभूटिमा मृक्षेन
महाभोचने" प्रबोधच० ।

ताण्डिन् पु० य० व० । ताण्डिन् मोक्षमधीयते गैरम्यायना-
नोवासात्वात् इति-यलोप । ताण्डिनिप्रमतायड्ड
मोक्षमायाध्यायिषु । तस्य ज्ञातः यण् सयोगवर्षाकेनो
न टिलोप । ताण्डिन तस्य ज्ञाते । य च यजुर्वेदस्य
कस्यस्यकसो तण्डिण्यदे १२०७ पु० दृष्टम् ।

ताण्डि पु० तण्डिणनेरपत्यम् गमा० यञ् । तण्डिणनेर-
पत्ये स्त्रियां ङीप् यलोपः । ताण्डो ।

तात पु० तन-स्त दीर्घ । पितरि अमरः । "द्विदी-
पदनघोतविद्या तातमाहृदमाविषयन्" कुसुमाङ्ग० ।
हरिदास "हा तातेति क्रन्दितामकण्ठं विषय" रघु ।
२५तुल्यमेदि० । "नाहं पृच्छामि वक्ताता । द्वितीयां क
व्यामिता" भा० व्या० १७६ अ० । "य तात इति नि-
मर्षि वसिष्ठं प्रथमापत । सातः समस्त कौन्तेय । अय-
स्यात्याः परत्नप । तातेति परिपूर्णां तस्य तन्मधुरं
वचः । अयस्यान्यनुपूर्णां चोद्देशतो तद्यथा च ।
आ तात । तात । तातेति मूछो न पितर पिता ।
रक्षसा भक्षितकृत । तव भानो वनानन्दे । मन्वसे
यन्तु तातेति नैम तातसावनम । । आर्य एष पिता
तस्य पितृजन ययस्त्रिनः" भा० व्या० १७८ अ० । "ज्येष्ठ-
कान्तो भवति वै ज्येष्ठो सङ्गति कच्छतः" भा० व्या०
२१२ अ० । १७८ लि० मन्दरत्ना० । "तस्मान्मृषो यथा
तात । संविधात तयार्थे" रघु । पूज्य वसिष्ठ मति
दिक्षीपसन्मोघमम् ।

तातगु पु० तावक्ष्ये गोर्वाचकशब्दो यस्य गवान्ताया
गोष्ये कृष्णः । पितृभ्रातरि पितृष्ये । २जनकहिते
मन्दार्थे च लि० ।

ताततुष्य पु० १त० । पितृवसाने षिनच० । तातवसादयोऽप्यल
तातन ३ स्त्री तात प्रथम नालति ऋत-ड । अङ्गनचगे

लिङ्गावृत्तेः स्त्रियां कान्तिनाम् ङीप् तातमी ।

तातल पु० ताव कान्ति क-क प्रयोग । रागे २ पाके श्लो-
क्रे ३ ममोजने च मेदि० । एतप्रभाते लि० अलयास ।
ताति पु० ताव-ङिच् । १३मे जटाधर । ताव-भावे ङिन् ।
२४ स्त्री "तदलमवता निष्पन्नानिषां काममरिहतातिम्
आगाधने" वी० च० । तातिरुपलब्धवान् अरिहताति
मन्दरत्न्ये ।

तात्कालिक लि० तस्मिन् काले भव कात्या० आर
दादिपूर्वकावधानात् ठञ् मिट् वा । तत्कालमे
तत्त उजि क्षिप्तं ङीप् जिठि टाप् इति भेदः "कर्म-
कात्कालिकी युद्धिरयुद्ध प्रदेव स" यु०त० यद्वा ।
"भनेत् तात्कालिको पट" ज्यो० । तात्कालिकमर-
कम् चक्रमन्दे दृष्टम् "यहर्गसोपपन्नपहस तात्का
लिकतात्" छ० वि० रत्नमा० ।

तात्पर्यं न० तत्परस्य भाव प्रत्यु । १५ कुरिच्छायाम्,
२५ निमये १ तत्परतायाश्च । तात्पर्यं गट्टार्थनिर्णयेन
तात्पर्यं ज्ञानस्य शब्दोपजनकतन्मामात्रि० समर्थित
यथा "तात्पर्याधीन मन्दप्रामाण्यम् । तत् तत्परस्य न
तत्पर्याध्यकत्वम् । यदायतत्पर्यसन्त्योः गट्टाहाध्य-
त्वात् । अथ तद्विपरवृत्तिनिवृत्तिसाध्यकत्वेन तत्परस्य
तत्त भव्यादस्य साक्षात्, भूतादस्य तु प्रयसानिन्दावाक्यस्य
प्रयसानिन्दितस्यार्थप्रतिपादनद्वारा साक्ष्यिकस्य
सक्षय्यविषयप्रवृत्तिनिवृत्तिजनकत्वेन तत्परस्यमिति चेत्
न तत्परस्येऽङ्गीकृते तत्तज्ञान जनयित्वा तत् प्रवर्तकत्वे
तत्प्रवर्तकत्वे च तत्परस्यमिति परस्परान्नवात् साक्ष-
यिकज्ञानतुभाक्कलेऽपि सक्षय्योपरत्वात् काव्यादे
सक्षय्याख्यानमात्रपर्यवसानात् । नतु तद्विज-
नकत्वेन तत्परस्य प्रयसानिन्दावाक्यमपि प्रयसानिन्दित-
स्यार्थधीरेदत्वेन तत्परार्थक तत्त ज्ञान प्रयक्षे सर्व
प्रवर्तते निन्दिताश्च निवर्तत इति स्वपिपये प्रवृत्तिनि
वृत्ती जनयतीति तत्परस्यकत्वेन इति चेत् न गोषसाक्ष
यिकयोरेनतुभाक्कत्वात् । तद्विजनेन तत्परस्यमित्य
न्योन्याश्रयात् तज्जननयोर्म्यत्वमिति चेत् तथैकलोका-
रत्नेन नानार्थे नानार्थपरस्य सक्षय्यायाश्च तत्परार्थपरस्य
स्यात् योग्यतासम्भवात् नापि तत्प्रतिपदाद्यकत्वे तात्-
पर्यं विना न तथैकलोकाश्रयात् प्रयसादिवाक्यस्य प्र-
त्याद्याप्रतिपादकत्वात् साक्षयिकज्ञानप्रतिपादकत्वात् ।
अथ गङ्गापद स्यादादिनामाने तीरप्रतिपादयत् तत्पर-

यिति चेत् न मञ्जा' क्रोगनीत्यत्र तेन विनापि पुरुषे
तात्पर्यात् गद्गादिपट मत्स्यादिपर एष्यतीरपरस्य स्यात्
कविनाभायस्य तदेव स्यात् सुख्ये माधवे मतीति चेत् ।
तर्हि सूर्यार्थपरतैव न स्यात् । नापि गच्छ गच्छसी-
त्यत्र गननाभावपरत्वम् । उच्यते । तात्पर्योजनकत्व
तत्परस्य तदर्थमतीति प्रवृत्तिनिवृत्तौ च । प्रयोजनत्वस्य
न साध्यत एवमन्योऽप्यत्रात् नापि प्रतिपाद्ये अपिप-
यस्य यस्य यद्विच्छादियस्य प्रति तत्परत्वापत्ते तदर्थ-
साध्यमाधमत्वेनेच्छानियम इति चेत् । न इह धूम इत्यत्र
जन्यप्राप्त्यभेदेन साध्यस्य मन्दुभेदगत्या यावत्तदप्रसङ्गात्
प्रतिष्ठाया नियन्तुमशक्यत्वात् । किन्तु प्रतिपादकेच्छाविष-
यस्य तत्परस्य य गच्छे पक्षा यद्विच्छया प्रयुक्तं स
तत्पर' सा च प्रतिपाद्यधी प्रवृत्तिनिवृत्तिविषययोः
तात्परस्य मानार्थात् विहादनेकपदार्थान्वितैकक्रियाप-
रान्मुष्यशाब्दिकपदार्थादन्त्या क्रमेणानेकार्थज्ञानं, न
त्येकदैव मत्तदर्थपरत्वनियमेनैकलोचनारणेऽनेकपरत्वाभावा-
दित सकलता'न्रकैकवाक्यतया पठन्ति तत्र ग्रूम ।
एनेकार्थप्रतीतीत्यर्थमुच्यते अथवा प्रविच्छाया नि-
यन्तुमशक्यत्वात् यदि तदुच्चारणमेकार्थपरं तदा पृष्टति-
रपि न स्यात् तात्पर्यनिर्वाहार्थमावृत्तिफलत्वात् ।
अन्यथैकपदेऽपि गदापत्तेः । अतएव तदुच्चारणस्योभयपर-
तायामावृत्तिफलकं, तस्मात्तुल्यपठनेकार्थोपपत्तौ तात्-
पर्यादिज्ञाने युगपदनेकाग्र्यबोधो भवत्येव सामप्राप्त्य-
एत्याग प्रथममेकस्याग्र्यबोधो न तदवश्येति नियन्तु-
मशक्यत्वाच्च' ।

“याकीद्वा मक्तु रिच्छा य तात्पर्यं परिकीर्तितम्” भाषा-
“तात्पर्यं निर्वृत्ति पक्षरिच्छेति । यदि तात्पर्यज्ञान
कारणं न स्यात् तदा वैश्वमानयेत्यादौ कचिद्वक्ष्य
कचिन्नवणस्य बोधो न स्यात् । न च तात्पर्यप्राप्तक
प्रकरणदीनामेव शब्दबोधे कारणत्वमस्ति । तात्-
पर्यज्ञानजनकत्वेन तेषामनुगमे तु तात्पर्यज्ञानमेव
जायते कारणमस्तु । इत्यस्य वेदस्येऽपि तात्पर्य-
ज्ञानार्थमीश्वरः कल्प्यते । न च तदाध्यापकतात्पर्य-
ज्ञान कारणमिति वाच्यम् सर्गादावध्यापकाभावात्
न च प्रलय एव आसीति कृतं सर्गादिरिति वाच्यम्
प्रलयस्यानन्तरप्रतिपाद्यत्वात् । इत्यस्य श्रुतवाक्येऽपि ईदृ-
शोयतात्पर्यज्ञानं कारणम् । विवशद्विगुणवाक्ये तु
विषयित्वेन तात्पर्यस्य ज्ञान कारणम् । अग्रे तु

नानार्थादौ कचिदेव तात्पर्यज्ञान कारणम् । तदा
युक्तवाक्ये विभेद तात्पर्यज्ञान शब्दबोध । वेदे तु यना-
दिमीमांसापरिभोषिततर्कैरर्थविधारणमित्याह । युक्ता-
“ननु मामूढाप्रोक्तस्य निश्चयानुरोधेन सिद्धं धनं
तात्पर्यं तु स्यात् तन्निश्चयस्यान्यबोधेत्तत्वात् अन्यथा
घटकस्य त्वादित्परत्वाभावात् घटकस्य त्वाद्यन्यमात्रपर-
त्वस्य या निश्चयेऽपि घटमित्यादिवाक्यात् कर्मत्व
घटीयमित्याद्यन्यबोधोपापत्तेरिति चेन्न कर्मताधर्मि-
कघटाद्यन्यबोधपरत्वाभावनिययद्वाया प्रमेयत्वादि
प्रकारेण घटकस्य त्वादित्परत्वस्य निश्चयेऽपि घटीय कर्म-
त्वमित्यन्यमतेरनुत्पत्त्या कर्मताधर्मिकघटान्यबोध-
गत्वप्रकारकनिययत्वेनैव तात्पर्यविषयत्वा कारण-
त्वेन यावत्तार्थस्य तत्त्वानिवेशात् । अस्तुत समानानु-
पूर्वीतयैव वाक्यान्तरस्य तस्यैव वा काठान्तरपदार्थाव्य
घटीयकर्मत्वादित्परत्वनिययत्वेऽपि श्रूयमाणवा-
क्यव्याख्यादिदानीमन्तर्भावेण तत्परत्वस्यामिदमेव भावे या
घटीय कर्मत्वमित्याद्यन्यमतेरनुत्पत्त्यादाद्विगिष्यैव
तत्त्वज्ञाव्यक्तिधर्मिकस्य घटकस्य त्वादित्परत्वनिय-
यस्य तत्तदन्यबोधेऽनुत्पत्त्युपेय तथा च तत्तद्भेदभू-
तानां प्रकरणज्ञानाभिधानामेव पिज्ञानव्यक्तीनाल्लाघा-
त्युचितम् अथवा कृतं प्रपञ्चयित्ताकत्वात् । अतएव
वैश्वमानस्य इत्यादापि स्वपरत्वधीनं लयणाद्य-
न्यबुद्धौ हेतुः किन्तु तदर्जकत्वेनाभिमत भोजना-
दिप्रकरणस्य प्रतिपत्तिरिति न्यायविद्वान् गच्छेत् प्र० ।

तादर्थ्यं म० तदर्थ+चतुर्थं पञ्चम् । तदुद्देशकत्वे ।

तादात्म्यं म० तदात्मनोभाष पञ्चम् । अन्ते तदात्मगच्छेदगम्यम् ।

तादीक्षा अर्थ० तदानीम्+प्रणो० । तदानीमित्यर्थे “आवृत्त्यं

जनयन् आगुपास तादीक्षा यजुम्” ऋ६ ॥११॥४

“तादीक्षा तदानीमित्यस्य प्रयोदशादित्याहर्णविषय्ये ।

तादृशं सि० तस्यैव दर्शनमस्य तदृ+दृश्य-रूपं समानादेर-
त्वं चप० स० । तदुद्देश्यदर्शने ।

तादृशं सि० तस्यैव दर्शनमस्य तदृ+दृश्य-रूपं चप० स० । तदुद्देश्य-
दर्शने “क तद्विधं मेन पतिच तादृशः” कुमा०

“मिजुष्टुवे तादृशमेव दृष्टितम्” भाष । क्षिदा

टीप् । “यादृशी भावना यस्य सिद्धिर्भवति तादृशी

चद्वट ।

तादृशं सि० तस्यैव दर्शनमस्य तदृ+दृश्य-रूपं चप० स० ।

तत्सुख्ये “तादृशगुणा सा भवति दृष्टद्वेदेन निष्कणा

“तादृशोऽस्ति तत्तन्निष्ठा योजनं स्वार्थं विहितं शुचि” मनु ।
 तान् ५० तप-वञ् । विस्तारे च्यवतानं सन्तानं । “मूर्ध्ना
 गृहीतानैरासीव्येत्” सुश्रुत । १० ज्ञानविषये शब्दार्थकल्प-
 ३ गानाङ्गभेदे । “विस्तार्यन्ते प्रयोगा ये मूर्च्छना शेष-
 सञ्चया । तानास्तेऽप्यनपङ्गागत् सप्तध्वरसञ्चयः ।
 तेषां एव भवन्त्यन्ये क्रूडतामां पृथक् पृथक् ।
 तेऽप्यु पञ्च सङ्घातिषु स्त्रियस्त्रिंशत् गताः नि च
 सङ्घी० दा “तानाप्रदायित्वमिशोपगन्तुम्” कुमा० ।
 “गाना य य स्वर गच्छेत् त त ध्वने तानयेत्”
 सङ्घनापष्टम् । “गायन्ति दिव्यतां स्ते भा० स० ४४ ।
 तानव म० तनोर्भा० पृथ्वा० पञ्चे अण् । तनुत्ये “तानव
 तदुता गाने दोषमयमन्त्रादिकृत्” उज्ज्वलमणि “य
 द्वाभासवितानव कथमिदं कथय कथात कुत ’असर ।
 तानव्य उ स्त्री तनोरपत्य गमां यञ् । तनोरपत्ये स्त्रिया
 लोटि० ष्फ प्रियात् ङीप् । तानव्यायनी ।
 तानूनपत् न० तानूनप्ता देयतास्य अण् । तनूनपृ देयताके
 टुण्टाञ्च “तानूनपत् षट्स्त्राणि काव्ये चमसे या” सा
 नवसू० । “तानूनपृ मेतत्” कात्या० श्रौ० ८ । १२४ ।
 “यत्तदाञ्च तानूनपृ सप्त भवति” कर्क । “तदेतत्तानूनपृ
 निदानेन ’ शत० ब्रा० ३।४।१८ “तानूपा च प्रजा-
 यति यादुर्भा” तनूनपृ शब्दे ट्यञ् । [त्रिक० ।
 तानर पु तप-भा० सरण् । पयसा स्तोत्रने च्यवत्ते
 तान्त्रि० तन-क्त । १ स्त्राने श्काने च । शब्दार्थकल्प० ।
 “शब्दकृतान्ततान्तमनोक्तयत्” “रतिरभमविलासाध्याय
 तान् न यापत्” भाष । “असुसतान्तारकेण” टय-
 कुमा० ।
 तान्तिव न० तनोर्विकार अण् । षष्ठे “मणिपुष्पापवालाभा
 लोहाभा तानवस्य च” “सर्वश्च तान्तिव रक्त शण्डौ-
 माविकानि च” मनु ।
 तान्तिव्य उ स्त्री तनो सन्तानस्यापत्यं गमां यञ् । तनो-
 रपत्ये स्त्रियां लोटि० ष्फ प्रियात् ङीप् । तानव्या-
 यनी ।
 तान्तिवायि उ स्त्री तन्तुवायस्यापत्यं “उदीचामिञ्” पा०
 दृञ् । तन्तुवायस्यापत्ये । कन्दमते सेनानलक्षणका-
 र्मिन् “पा० न्य । तान्तिवाय तटथे ।
 तान्त्रिक त्रि० तन्त्र विज्ञानं पञ्च शास्त्रमधीने वा उक्त्वा०
 टक् । “ज्ञानविज्ञाने शब्दाभिज्ञे च ’एव प्रत्यक्षविध्य
 तान्त्रिके परिचीर्त्तितम्’ भाषा० तन्त्रे विहितं टक् ।

१ तन्त्रविहिते त्रि० स्त्रिया ङीप् ‘वैदिकी तान्त्रिकी
 सन्ध्या यथातुक्तमयोगम्’ तन्त्रम् । इदमर्थं टक् ।
 ४ गान्धर्वसन्ध्या च । अथातो भस्मं ध्यात्वा
 श्रुतिप्रमाणको भस्मं श्रुतिषु द्विविधा वैदिकी तान्त्रिकी
 च” शारीत ।

तान्दुर न० तन्दुरेण पाकयन्त्रभेदेन निर्दिष्टम् अण् । तन्दुर-
 पक्के भासभेदे तत्पाकविधिः शब्दार्थचि० छतपाक्यो यथा
 “अङ्गारपुष्पगते” यदन्तन्मममन्त्रितम् । सङ्कत
 पिहितं भास पक्कं तान्दुरस्यत” सुखाड तान्दुरान्तु ।
 “पञ्चेष्टतेऽनुरीक्ष्य लस्य सन्धारसम्भृतम् । अस्तुर्दि-
 मगुल्लाकार पाश्चिमेव तानवे । विपक्वं सुग्निं खाड
 तान्दुरमिति कीर्त्तितम् । अन्त्यः । “कोटिकायां
 सुसन्धारमन्त्रमवलम्बितम् । भासं पिपाय बाह्यान्
 ज्वालया श्वेदितम् वरम् । तान्दुरं रुचिदं बल्यं रुड
 पय्यतमं कृतम् । सद्योजितं नव स्युः समस्यथा दोष
 कारणमिति” ।

तान्व ५० तन्वा प्राणाधिष्ठितत्वात् प्राणवत्या अयम्
 “प्राणिरजतादिभ्योऽङ्” पा० अङ् संज्ञापूर्वकविधेरनित्य
 त्वात् वेदे न गुणः । तनूजे एके । “न तामने तान्वा
 ग्निच्यम्” ऋ० ३।१।२ । तनुनामकस्य अथेरयचम्
 प्राणित्वात् अङ् पूर्वपदसुखाभाय । २ अग्निभेदे । “सद्यो वि-
 दिष्टं तान्व” ऋ० १०।८।११ । तान्पो भासर्धि” भा० ।
 तनु दद्यापविश्ववन्तम् तखेदम् अथ पूर्वपदसुखाभाय ।
 ३ दद्यापविश्ववन्तस्य अन्विनि “अहङ्गमोणि तान्वा” ऋ०
 ८।१४।४ । “तान्वा तान्वाणि आन्द्वा अण्” भा० । सार्धे
 अण् । ४ दद्यापविश्ववन्ते च । “श्वेदमयाति रिप विरय
 तान्वा” ऋ० ८।१७ । “तान्वा स्त्रीयेन यजेथ” भा०
 पूर्वपदं तृतीयास्थाने ङाच् ।

ताप ५० तप-वञ् । क्रोशजनेके उष्णादिस्पर्शजन्ये । शलापे
 २ छच्छे च सेटि० । “निदाघकाशोल्लेखतापयेव”
 कुमा० । “करम्यालुकातापान् ज्ञानीपाकं
 टारुणान्” मनु ।

तापक त्रि० तापयति तापि-एवञ् । १ तापकारके २ चरे ३०
 शब्दर । ३ रजोशुद्धे च तप्य सत्त्व तापक रज सा०
 शास्त्रे प्रसिद्धम् । “सत्त्व तप्य बुद्धिभावेन हस
 भाषाव य० राजसास्त्रायकाको । तन्मा भेदपाङ्क्ति
 तापसी या हसिन्मयां तप्य इत्युक्तं आत्मेति” हरट० ।

तापत्य उ स्त्री तपत्या स्त्र्यैकन्याया अपत्यम् क्षत्रियव्याह

नय । कौरवे तपत्वपत्ये तपतीगच्छे दृश्यम् । तपत्वा
उपाख्यान पत्रम् । तपत्पु पाख्याने न० । तापत्वमथ
वागिष्ठमौर्वे पाख्यानमुत्तमम् भा० छा० १७० । तदा-
ख्यान च भा० छा० चैत्ररथपर्वणि १७० अध्याये दृश्यम् ।
तापत्वय न० ६३० । आध्यात्मिकादिदेविकाधिभौतिकरूपे दु-
खत्वे । “आध्यात्मिकादि मैत्रेय । ज्ञात्वा तापत्वय बुधः ।
उत्पन्नज्ञानवैराग्य प्राप्नोत्यात्मनिक फलम्” विष्णु पु० ।
तापदुःख न० तापरूप इ खम् । “पातञ्जलोक्ते दुःखभेदे
“परिणामतापसस्कारदुःखैर्गुणवृत्तिविरोधाच्च दुःखमेव
सर्वं विवेकिन” सू० । “ते जन्मायुर्भोगा पुण्य
हेतकाः सुखफलाः, अपुण्यहेतुका दुःखफला
इति । यथा चेदं दुःखं प्रतिकृतात्मक एव विषय
सुखकाष्ठेऽपि दुःखमस्यैव प्रतिकृतात्मक योगिन ।
कथं तदुपपद्यते” । “अथ का तापदुःखता सर्वस्य हेतु-
विरुद्धे तनाचेतनसाधनाधीनस्तापातुभय इति । तत्वास्ति
हेतुज कर्माश्रय सुखसाधनानि च प्रार्थयान-
कायेन याचा मनसा च परिस्रन्दते तत परमत-
वृत्त्यापुङ्गवन्ति चेति परानुग्रहपीडाभ्या धर्माधर्मा
वुपचिनोति स कर्माश्रयो लोभान्मोहाच्च भवती
स्तेषां तापदुःखतोच्यते” भा० । “ते जन्मायुर्भोगा इति
यद्यपि जन्मायुषोरेव ह्लादपरितापपूर्वभावितया
तत्फलत्वं न तु भोगस्य ह्लादपरितापोऽयानन्तरभावि-
स्तदनुभवात्मनस्तथाप्यनुभावात्तया भोग्यतया भोगकर्मा-
तामात्रेण भोगफलत्वमिति मनस्य नन्वपुण्यहेतुका जा-
त्यायुर्भोगा परितापफला भवन्तु हेया प्रतिकृत्ववेदनी-
यात्वात् । कस्मात् ? पुनः पुण्यहेतयस्त्यज्जने सुखफला
अनुकूलवेदनीयत्वात्, न चेया प्रात्यात्मवेदनीयानुकूलता
शक्या सहस्रेणाप्यनुमानागमैरपाकर्तुं, न च ह्लाद-
परितापो परस्परविनाभूतो यतो ह्लाद उपाटोयमाने-
नैव परितापोऽप्यवर्जनीयतयापतेत् तयोर्भिन्नहेतु-
कस्याङ्गिभूतत्वात् चेत्यत आह यथाचेदमिति” विवरणम् ।
तापन न० तप-णिच्-भावे ल्युट् । (तापान) १ तापकरणे
सेमच० । तापि-कर्त्तरि ल्युट् । २२४४ १ कामदायभेदे पु०
अटाप० । ४ सुख्यकालमणो राजनि० । ५ यर्कनामनामके
यर्क ह्ये च । ६ तापके लि० । “ततोऽम्बराक्षितभाज-
शागत सत्प्राप्तं चक्रममितापनम्” भा० छा० १८४० ।
“ततस्तु राजानममितापनं समीक्ष्यते तस्य तपस्य
मन्त्रिण” ४४ अ० ।

तापनीय न० उपनिषद्भेदे । उपनिषद्भेदे १२२२४ ६००० ।
गोपाचतापनीय ऋषिचतापनीय । तपनीयस्य स्वर्णस्य
विकार खण् । ० स्वर्णमये लि० “तापनीये तथा वराटे
कच्छोपरिविर्भाविते” हरिव० ८७ अ० । जातरूपेभ्य
परिमाणे खण् । २ स्वर्णनिष्कपरिमाणे सुवर्णे न० ।
तापस्थित न० तपसि चीयते चि-क्त स्वार्थे खण् । सत्तभेदे
तद्विधानादि कात्या० श्रौ० २४।५।१ । यथा
“तापस्थितम् दीक्षां संयत्सरसप्तसदय तथा सुत्या”
सू० “तापस्थितमिति सत्तनाम तत्र दीक्षा संयत्सर-
भवन्ति उपसद सुत्याश्च” इदानीमहान्याह अत्र
सुत्या आह कर्क ‘गवामयनेनेयु’ २ सू० । गवामय-
नमेव कर्त्तव्यमित्यर्थ । “अग्निहोमेन वा” २ सू० “इयुः
अपूर्वयायमग्निहोम नैकाहिको न द्वादशाहिक सस्या-
मात्रोपदेशात् । अग्निहोमसंस्थेन च्योतिहोमेन पूरण
कर्त्तव्यम्” कर्क । शत० ब्रा० १०।२।५।१ तद्विरुद्धिर्द्विगता
यथा “एतदुह यज्ञे तप । यदुपसदस्तपो वा उपसद-
स्तद्यस्तपसि चीयते तस्मात् तापस्थितस्तद्वा यावदेवोपसद्भि-
रन्तरि तावत् प्रवर्ग्येण संयत्सरमेवोपसद्भिश्चरन्ति सवत्स-
रप्रवर्ग्येण” “यावतीरुपसदं कुर्व्यास्तावद्भिः प्रवर्ग्ये चरि-
नस्यम् उपसदं तापस्थिते चयने संयत्सरमिता” भा० ।
तापस लि० तपस्तत्त्वरण शीलमस्य कृत्वा०ण । १ तपस्वरणशेषे
स्त्रियां टाप् । तपोऽस्त्यस्य “अण् च” पा० अण् । तपो
विशिष्टे लि० । “तापसेख्ये विप्रेषु यात्रिक भैक्षसा-
चरे” मठ । “सीदन्ति तापसकुत्रानि सगोकुत्रानि”
ह० सं० १८ अ० । स्त्रिया ङीप् “यत्रवीक्ष्य स्मराभोति
कस्य त्वं दुष्टतापसि” भा० छा० ७४ अ० ।
तापसतरु पु० तापसहितस्तद्वा शा० त० । इन्द्रदीप्त्ये
अमर । तापसद्रुमादयोऽप्यत्र ।
तापसद्रुमसन्निभा स्त्री तापसद्रुमेण त्वत्वा निभा० नि०
प० । गर्भदात्रीषुपभेदे राजनि० ।
तापसपत्नी स्त्री तापसप्रियं पत्नमस्या जातित्वात् ङीप् ।
तमनकृष्टे राजनि० ।
तापसप्रिय पु० तापसानां प्रियः स्त्रायामदत्वात् । १ प्रियाह-
उत्ते राजनि० । २ तापसप्रियमात्रे लि० ।
तापसेष्टा स्त्री तापसेन इष्टा । १ इष्टाया राजनि०
२ तापसामिच्छिते लि० ।
तापस्य न० तापसस्य धर्मः पत्रम् । तापसधर्मो “स्त्रीधर्म-
योग तापस्य मोक्षं सम्याचयेव च । रात्रप धर्मसंघट

कायाणा च विनिर्णयं भवति । इति रामभयादेव तामसं
समुपाजितं भा० य० २७६ अ० ।

तामसं हि० ताम् हरति हृ-ट् । तामसागते । स्त्रियां
ङीप् ङीबल । २७६ अ० (तामसरी) भा० य० २०

“इति हरिद्रासयुक्ता भावानां भर्जयेद्दरीः । त-
यङुतायापि मिहैतान् सङ्घैः परिभर्जयेत् । सिद्धि
योग्यं जलं तत्र प्रक्षिप्य कुशलं पचेत् । तत्र पात्रं क-
ञ्चिद्भूतिं मातृया तत्र निक्षिपेत् । एषा सिद्धिं ददा-
यता प्रोक्ता तामसरी युष्मै” । अस्या गुणाः । “भवेत्
तामसरी बद्धा ह्यग्रा स्नेहापमाहरेत् । हृदयो
तर्पणी कृष्णा युष्मै तत्र गुणा भवताः”

तामिकं हि० तामे तामकावे भव ङङ् । श्रीभने जकादौ न० ।

तामिच्छ (ञ्ज) पु० तामिन् द्यादयति जयति वा छद-जि
वा ङ प्रो० । १ तामलच्छे अमर । “अथोर्भक्षि-
यदङ्गलं अथयोस्तामिच्छगुष्ठावलीम्” गो० गो० “प्रफुल्ल
तामिच्छमिभैरभीधुमि” भाष । २ धातुतामिके राजनि०

तामिन् हि० तामयति तामि-यिनि । १ तामके तप-यिनि ।
२ तामयुक्ते हि० स्त्रिया वा ङीप् । ३ युद्धेने पु० तिका०

तापी स्त्री तामयति ङच् गौरा० ङीप् । विख्यातस्य
पश्चिमवाहिनीभेदे राजनि० । सा च भाविकधातु
ज्वलन्निस्त्रिहृष्टा । २ यत्तमाया तिका० ।

तापीज पु० ताया नद्याः समीपे व्याकरभेदे जायते जन-
ङ् । भाविकधातो “एवञ्च भाविक धातु” तापीजम-
कृतोपमम् । मधुरं काष्ठमाभासमस्तु वा रजत-
ममम् । पिबन्तुं हन्ति जराकुष्ठमेहानाङ्गामययान्”
सुसुतः तापीसम्भवताम्यतायुज्जपादयोऽप्यत्र ।

तामिश्चर पु० तीर्थभेदे ज्ञेयं यि० पु० ।

ताम १० ताम्यत्यनेन तम-करणे घञ् । १ भीषणे २ दोषे च
अजयपात्रे । ३ ग्लानिकारणे हि० भावे घञ् । ४ ग्लानौ पु०

तामर न० ताम ग्लानि रयते हिमसि ङङ्-घञे या० ङ
१ जले २ घृते च भरतघृतद्वय ।

तामरस न० तामरे जले क्षति घञ्-ङ । १ पक्षे, ताम्यते-
त्यनेन रयते इति रयञ् कर्म० । २ स्त्र्ये ३ ताम्रे च भेदि० ।
४ युक्तरे, अमर “इह वद तामरसं नजजाय” ह० र०
५ क्लो ६ दादयाद्यारपादके अन्धोभेदे च । “तामप्रतप्तान-
रक्षालिनामात्” “क्षमयता मयतामरसाम्” “विकच-
तामरसा षड्दोषिका” रघु । “मयतममन्दराग-
तामरसद्वय” भाष । ५ पक्षिणां स्त्री ङीप् । “दद्या

गजस्तामरसं भदोक्तः” भारते विराट्पर्वणि ७ अ० ।

तामलकी स्त्री तम गिच्-किप् तानु कर्म । मूल्यामनक्याम ।

अमर । “कटुकेन्द्रयवोरीरमिहोतामलकीयने” सुसुत

तामलित पु० (तमलुक्) देशभेदे तिका० । स्त्र्ये ङ ।

तलायें । य च देश ह० घ० १४ अ० श्रुतेविभागे प्राच्या

सुक्त “अथ पूर्वस्याम्” दृष्टुपक्रमे “एकपादतामलिम्

ककोयलकायर्धमानम्” । गौरा० ङीप् तलायें स्त्री ।

तामस हि० तमोऽस्तस्य तम, प्रधानमेनास्तस्य वा अच् ।

१ तमोऽयुक्तो २ तमःप्रधानयुक्तो स्त्रियां ङीप् । ३ तमे

पुक्तो० जातिव्याङ् ङीप् । ४ सवे हि० वेदि० ५ उल्ले

पुक्ती राजनि० स्त्रिया ङीप् । ६ चतुर्थे मनौ पु० “सत्या

देशगुणाद्यैव तामसस्यान्तरे मनो । उक्तोचैव प्रवक्ष्यामि

तामसस्य मनोऽर्थः । । द्युतिस्तपस्य सुतयासाधोमूलस्य

पोऽमन । तपोरतिरकलमापलम्बी क्ष्मो परत्नप ।

तामसस्य मनोरेते दग्गुला सङ्गायता” हरि० ७ अ० ।

“अथये उत्तमभ्राता मनुनाम्ना च तामसः । प्रथु भा-

तिर्नयः केदारिण्याद्या दग्गुलता । सत्या हरयो

धोरा देवास्तिसिखरैश्चर । ज्योतिर्धामादयं स्रग्

अयदस्तामसेऽन्तरे । देवा वैष्टतयो नाम विष्टतस्तमा

अप । । मया कालेन यैवेदा विष्टता स्तेन तेलसा ।

भाग० ८ । १ । २ । ३ । भागवते अथ्योक्तं कल्पमेदाद्विचरम ।

तमोऽधिष्ठत्य प्रवृत्तम् अथ तमसा कृता वा अच् ।

७ तमोऽयुक्ताधिकारेण तद्वत्ते शास्त्रे ततमसाकृते च

स्त्रियं ङीप् । तामसशास्त्राणि च प्रवृत्ताराणे

पार्थिवी प्रतीक्षरवाक्येनोक्ताणि यथा

“शृणु देवि । प्रवक्ष्यामि तामसानि यथाकृमम् ।

येषां अथमात्रेण पातित्य प्राणिनामपि । प्रथमं हि

मयैवेष्टं येष पायुपतामिधम् । सत्कृत्प्राणैरितैर्वै

सप्रोक्तानि तत परम् । कथादेन तु सत्कृत् शास्त्र

वैशेषिकं सत्तत् । गीतसेन तथा व्यास साङ्ख्यगुर्वि-

सेन वै । द्विजन्मना जैमिनिना पूर्वं वेदमपार्थित । निरी

श्वरेण वादेन कृतं शास्त्रं सङ्गतरम् । धिष्येण च सप्रोक्तं

चावैकमतिगर्हितम् । दैत्यानां नायनायां विष्णुना

बुद्धरूपिणा । वीदयास्त्रमस्तु प्रोक्तं मन्दनीवपटादि

कम् । नायावादस्यशास्त्रं प्रवक्ष्य वैशेषिकं च । मयैव

कथितं देवि । कलौ ब्राह्मणरूपिणा । अपार्थं कृतं

तामसानां दर्पयुक्तोक्तगर्हितम् । कर्मसङ्गतामलमल

च प्रतिपादते । सर्वकर्मपरिहृयं शास्त्रं तत्र ।

चोच्यते । परात्मजीवयोरैक्यं भयात्प्रतिपाद्यते । ब्रह्म-
णोऽस्य परं रूपं निर्युक्तं दर्शितं मया । सर्वस्य जगतो-
ऽस्य नाशनाशं कर्तुं युगे । वेदार्थयन्त्रागास्ते माया-
घातमर्षदिकम् । मयैव कथितं देवि । जगता नाशकारणात्”
कूर्मपुराणे केषाञ्चित्तन्त्राणां तामसत्वसक्तं यथा
“यानि शास्त्राणि दृश्यन्ते लोकेऽस्मिन् विविधानि च ।
श्रुतिस्मृतिविरुद्धानि मिथा तेषां तु तामसी ।
करालभैरवश्चापि यामलं याममाश्रितम् । एवविधानि
चान्यानि भोजनार्थानि तानि तु । मया स्मृतानि
चान्यानि भोजनार्थानि भवार्थेव” । तामसं पुराणानि यथा ।
“मातृस्य” कौर्म तथा लैङ्गं शैव स्कान्दं तथैव च ।
आग्नेयस्य षडेतानि तामसानि निबोधत” । सात्त्विक
पुराणानि यथा । “वैष्णवं भारदीयस्य तथा भागवत
शुभम् । गारुडस्य तथा पाद्मं पाराशरं शुभदर्शनम् । ।
सात्त्विकानि पुराणानि विज्ञेयानि शुभानि वै” । राजस
पुराणानि यथा “ब्रह्माण्डं ब्रह्मवैवर्तं मार्कण्डेयं
तथैव च । भविष्यं यामनं ब्राह्मं राजसानि शुभानि ।”
पद्म० उ० ख० ४२ अ० । “सङ्कीर्णेषु सरस्वत्या पितृणां
व्यतिरुच्यते । अग्नेः शिवस्य माहात्म्यं तामसेषु दिश-
करे । राजसेषु च माहात्म्यमधिकं ब्रह्मणं स्मृतम् ।
यस्मिन् कल्पे तु यत् भोक्तुं पुराणं ब्रह्मणा पुरा ।
तस्य तस्य तु माहात्म्यं तत्सर्वरूपेण वर्ण्यते । सात्त्विक-
केष्वधिकं तद्विष्णोर्माहात्म्यसत्तमम् । तथैव योगस-
विज्ञा गमिष्यन्ति परां गतिम्” मनस्स पु० ।

तामससुनयः पद्मपु० उ० उक्ता यथा । “कणादो
गौतमः शक्तिरूपमन्युश्च जैमिनिः । दुर्वासाश्च ऋकण्ड्यश्च
भागवतश्च वृहस्पतिः । जमदग्निश्च इत्येते सुनयस्तामसा
भूताः” । तामसस्य तत्त्वविशेषोक्ता यथा “वार्हस्पत्या
गौतमी च सावर्त्ती यमनिर्मिता । शाङ्खी चौशनसी
चैव तामस्य स्मृतयः स्मृताः” । तामसश्चादिकं गोताया
१७ अ० उक्तं यथा ।

त्रिविधा भवति श्रद्धा देहिनी वा स्वभावजा । सात्त्विकी
कीराजसी चैव तामसी चेति ताः शृणु । यजन्ते सा-
त्त्विका देवान् यजन्त्यासि राजसाः । भेतान् भूतागणा-
नाम्ने यजन्ते तामसा जनाः” । तामसाहारादिक-
मपि भा० १७ अ० उक्तं यथा “यातयान् गतरस-
पतिं पय्युपितञ्च यत् । उच्छिष्टमपि चामेभ्यः भोजनं
तामसमित्यम्” । “विधिहीनमस्मृताश्च मन्त्रहीनमद-

क्षिणम् । श्रद्धाविरहितं यत् तामसं परिचक्षते” ।
“मृदपात्रेणात्मनो यत् पीडया क्रियते तपः । परस्मिन्
सादनार्थं वा तत्तामससुदाहृतम्” । “अदेगकाष्ठे यद्वाप
मपात्रेभ्यश्च दीयते । अस्तकृतमवज्ञानं तत्तामससुदा-
हृतम्” । किञ्च “नियतस्य तु सन्यासं कर्म्मणो नोप-
पद्यते । भोजात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः” ।
“यत्तु कृतज्ञप्रदेकस्मिन् कार्ये सक्तमहेतुकम् । अतत्त्वार्थ-
सदस्यश्च तत्तामससुदाहृतम् । अनुबन्धं क्षयं हि सा-
मनमेत्येव च पौरुषम् । भोजाटारस्यते कर्म यत्तत्तामसं
सुच्यते” । “अयुक्तं प्राकृतस्तस्य गतो नैकतितोऽनुमः ।
विषादो दीर्घस्त्री च कर्त्ता तामसं सुच्यते । अयमर्थ-
धर्ममिति या मन्यते तमसावता । मर्त्यानां विपरी-
ताश्च बुद्धिः सा पार्थ । तामसा” । “यथा स्वप्नं भयं गोक-
विषादं मत्स्येव च । न विमुञ्चति दुर्मेधा धृतिः सा
तामसी मता” । “एतयोः चातुर्वर्त्ये च सुखं भोजनमात्मनः ।
निद्रालस्यप्रमादोऽप्येव तत्तामससुदाहृतम्” । ८ अ० । राजसता-
मसकर्मणि यथा “यत् शैवं दैवतं पैत्रं वीर्यदेव तथा-
ध्वरम् । शाक्तं शैव गायत्र्यं यागहोमादिकं तथा ।
पौरुषं याजनञ्च दैवस्य यामयाजनम् । विष्णुसेवा-
पराधश्च तथा नामापराधकः । ध्वस्तप्रतिपक्षो देवि ।
सङ्कल्पं व्यामिशारिकः । पशुजीवादिजननं पातकञ्चोप-
पातकम् । अतिपापं महापापमनुपातकमेव च ।
लोभो मोहो हाहृद्द्वारः कामः क्रोधः मत्स्यथा । एतद्
यदपरं कर्म गर्हितञ्च परामने । । राजसं तामसं प्रोक्तं
मया च सुनिभिः सदा” पद्म० उ० ख० ।

हारीतः “तामसेन तु द्रव्येण फलविगम्भितामसै-
स्तथा । तामसं भावमास्थाय तामसो यज्ञः उच्यते ।
तामसेन तु यज्ञेन दानेन तपसा तथा । निरये जन्म
चेदाहर्हं हि विद्याश्च तामसीम्” । “तामसीं वृद्धिस्तेष्वा-
धिपत्यं रूपा” इति रत्नाकरः । तमसो राज्ञोरपत्यम्
अथ । एराह्यते तामसकीलम् ।

तामसकीलं पु० तामसं राज्ञस्तु कीलं इव । उ० स० १७ अ० उक्तं
राह्यते कैशभेदे । तन्निमित्तोत्पत्तमहेतुस्तोक्तो यथा
“तामसकीलसङ्घातः राज्ञस्तु कीलं यत्तत्त्वयस्ति यत् ।
वर्णस्थानाकारेस्तान्द्राक्तेः फलं मूयात् । ते चार्क-
मण्डलगतं पापफलपञ्चमण्डले सौम्याः । ध्वाङ्गा-
कवन्मजरूपं पापं यथाहोऽपि । तेषां सद्यो
रूपाण्यम् । बहुप रजोहतं व्योम । न गतवर्णश्च-

रविमर्दो यशस्वीरो मारुतपण्ड । धर्मविपरीतास्त
रथो दीप्ता मृगपक्षिणो दिशा दाह । निर्घातम
हीकम्पादयो भवन्त्यत्र चोत्ताता । न पृथक् फलानि
तेषां शिखिकीलकरास्तदर्थेनानि यदि । तदुदयका
रणमेव केलाटीनां फलं ब्रूयात् । “यस्मिन् यस्मिन्
देशे दर्शनमायानि सूर्यविवक्षा । तस्मिन् यस्मिन्
व्यथनं मञ्जीवनीनां परिशेषम् । क्षुत्प्रस्तानगरीरा
वनयोऽप्युत्कृष्टभवेत्तरिता । निर्मासशालङ्कारा
कृच्छ्रेणायानि परदेशम् । तस्करविलुप्तपित्ता प्रदी
र्यनि श्लाघाकृतितान्निष्ठता । मनः सन्नगरीरा शोको-
द्भववाप्यकृष्टदण । क्षामा जुगुप्सुमाना स्वन्दपतिपर
चक्रपीडिता मनुजा । स्वन्दपतिचरितं कर्म च
पराकृतं प्रज्ञयन्त्ये । गर्भेऽपि निष्पन्ना वारि
शुचो न प्रभूतवारिचय । सरितो यानि तदुत्प
क्षात् कश्चित् कश्चित्कायते सत्यम् । दण्डे नरेन्द्रस्तुत्यां
धिभयं न्यायं कथन्त्यस्थाने । ध्वाङ्गे च तस्करभय
हर्निष्य कोलकौर्कस्थे । राजोपकरणरूपैस्त्वत्तज्जवा-
मरादिभिर्दिष्ट । राजान्यत्तज्जटर्कं स्फुलिङ्गधूमादि-
भिर्जनका । एको दुर्भिक्षकरो ह्याद्या स्मृतेरपते-
र्विभागाय । सितरक्तपीतकण्ठे सौर्ध्वोऽर्कोऽदुर्गन्ध
हृष्यन्ते च यतस्ते रविस्त्वज्ज्योतिस्ता मञ्जीवनीनां ।
यत्तस्मिन् शोकानां तेनैव भयं प्रदेष्टे ।
स्वार्थं क तत्त्वार्थं । त्वि शतृपप्रकाराहोक्ते तामस-
कीलका इति ख्याता ४० व० ११ व० ।
तामसध्यानं न० वदुकभैरवस्य ध्येयरूपभेदे । “तस्य ध्यानं
लिङ्गा प्रोक्तं शान्तिफाटिप्रभेदतः” इत्युपक्रमे शान्तिव-
राजसे चक्ष्वा तामसध्यानं तन्त्रचारे यथा
“ध्यायेन्नीलाद्रिकान् शशिचक्रलघोरं चण्डमाल
मण्डपं दिवस्त्रिपिङ्गवाभं डमरुमथ सृष्टिं शङ्खचक्रा-
भयानि । गगनपट्टां कपासं करारिचक्रैर्द्विभक्तं भीम
टङ्गं सर्पाकृत्य त्रिनेत्रं सर्पमयविलसत्किष्किणीनूपरा-
टङ्गम्” “तामसं शत्रुं शमनं कालाभूतगदापङ्कजम्” तन्त्रसा० ।
तामसिकं त्रि० तमसा निरुद्धं तन्त्रं । तमोगुणकाशे त्रि०
तामसी स्त्री तमासि भूम्ना सन्त्यस्ता प्रज्ञा० ध्येयं डीप् ।
ध्वन्वकारचक्रवार्ता राज्ञो मञ्जाकाक्षा मेदि० । शकटा-
माला राजनि० । ४ तमोगुणवर्त्यां क्षियाच्च ।
तामालेय त्रि० तामालहस्त्यादूरदेशादि सख्या० तन्त्रं ।
तमालहस्त्यादूरदेशादी ।

तामिस्र इ० तमिस्रा तमस्ततिरुच्यते ण्य । नरकभेदे ।

“तामिस्रो ह्यन्वतामिष इत्युपक्रमे । तत्रिदामरुपादि
भाग० । ५१०६ उक्तं यथा “यस्तु परिव्रितापत्यकल
सागव्यमृरति स हि कालपाशवद्वो यमप्रवृत्तिमयान
कैलासिन्धे नरके वनास्त्रिपात्यते” “स पय्योयेण याती-
मान् नरकानेकविशतम् । तामिस्रमन्वतामिषं मङ्गा-
रौरवरौरवौ । नरकं कालचक्रं मङ्गानरकमेव च ।
सङ्गोवम मङ्गाशीच तपनं सत्यतापनम् । सघातञ्च
सकाकोलं कृष्टमन्त्रं प्रतिवृत्तिकम् । शोचयद्भुज्जोपञ्च
पन्थानं शालुमर्कौ मदीम् । अक्षिपञ्चवनञ्चैव शोचदा-
रकमेव च” मनु अक्षोपक्रमे यातीति क्रियासम्बन्धा-
मेक्षतया पन्थानं शालुमर्कौ मदीमित्युत्तरत्वं स्पष्टं द्विती
याश्रयणाच्च तामिस्रादिशब्दानां द्वितीयान्तैश्च नरकविशे-
षवाचित्वात्तस्य पुस्त्यात् । शब्दकल्पद्रुमे क्रीवतोक्तिं मनु
यचने द्वितीयान्ततामिस्रशब्दे प्रथमान्तावभ्यान्त्येति
शेभ्यम् । तमिस्रया साध्यमण्यं । २ द्वेपे । “भेदस्तमसो-
ऽष्टविधो मोहस्य च दशविधो मङ्गामोहः । तामिस्रो
ऽष्टदग्धा” सा० का० । “तामिस्रो द्वेपेऽष्टदग्धा
शब्दादयो दशविधया रज्जुभीयां स्वरूपतः, तेष्वर्थ
त्वपिमादिकं न स्वरूपतो रज्जुन किन्तु रज्जुभीयशब्दा
द्युपाया । ते च शब्दादय उपस्थिताः परस्परेशोपह
न्यमानास्तदुपायं शापिमादय स्वरूपेणैव कोपनीया
भयन्तीति । शब्दादिभिर्दशभिः सङ्गापिमाद्यष्टादशधेति
तद्विषयो द्वेपेस्तामिस्रोऽष्टादशविधत्वाद्दशधेति”
तत्त्वको० द्वेपेभूतत्वात् योगेष्वाप्रतिपातरूपे शक्ये
भाग० टी० श्रीधरा ।

ताम्र त्रि० तम-उण् । श्रोतरि निघण्टुः ।

ताम्रवली स्त्री ताम्रवली+प्रणे० (पान) ताम्रवली “तम्रवली
शताम्बुलारक्षणा” गोप० ब्रा० १११०/३ ।

ताम्रवली न० तम-उण् च बुगागम दीर्घं गो० डीप् तस्या
परमण्यं । (पान) ख्याते गगनवल्लीदले । २ क्रयके च मेदि० ।
“ताम्रवली फट्तिस्तत्रुष्णमधुरं चारं कवायान्तिं वामसं
क्षमितायकं कफहरं दुर्गन्धनिर्गन्धम् । मङ्गलामरच
विशुद्धिकरणं कामान्तिवन्दीयनं ताम्रवली सखे । ज्यो-
दयं गुण्यां स्त्रि० इति ते दुर्लभाः” कपि बाह्म “ताम्रवली
विशदं कषयं तीक्ष्णं त्वरं वरम् । रक्तं तिष्ठ
कटुं चारं रक्तपित्तकरं क्षु । वल्यं चोष्णं दीर्गव्यव
वातत्रमापङ्कजम्” माव० प्र० । “अग्निघातं सखे पथं पूर्णं

खाद्यते नरः । सतिभ्यो दारिद्र्यं खादन्ते न शरते
हरिम् राजनिम् । भावप्र० दिनचर्यायास्तुतं यथा
“धूमेनापोह्य हृद्यैर्वा कपायकटुतिक्तकैः । पूगकर्पूर
कस्तूरीखट्वङ्गसुमन फलैः । फलैः कटुकपायैर्वा सुख-
वैशद्यकारिभिः । ताम्बूलपत्रसहितैः सुगन्धैर्वा
विषमण्यः । धूमेन अग्नौदिग्मेन । अपोह्य कफ
दूरीकृत्य कपायकटुतिक्तकैः फलैः कर्पूरकस्तूरीख-
ट्वादिभिः पूगैः क्रसुके सुमन फलैः जानीफलैः
यलाहरीतक्यादिफलैः । रात्रौ सुप्तोत्थिते स्नाते भुक्तौ
बाल्ने च सङ्गरे । सभाया विदुषा रात्रौ कुर्व्यास्ताम्बूल
चर्षणम् । ताम्बूलसुप्तं तीक्ष्णोष्ण रोचनन्तु पर
शरम् । तिक्त क्षारोष्ण कामरक्तपित्तकर लघु ।
वश्य श्लेष्माद्यदोर्गन्धमलवातश्रमापहम् । सुख
वैशद्यसौगन्धकान्तिसौष्ठवकारकम् । हृत्तदन्तम-
ध्वं वि जिह्वेन्द्रियविशोधनम् । सुखप्रसक्तमनं गता-
मवविनाशनम् । नम तदेव मधुर कपायाहुरस शुद्ध ।
मलासजनन प्रायः पल्लवाक्युण्यं शृतम् । वङ्गदेशो-
द्भवं पर्णं पर कटुरसं सरम् । पाचनं पित्तजनकसुण्यं
कफहरं शृतम् । पर्णं पुराणमकटु खल्वकन्तु पाण्डु-
रम् । विशेषाद् शुण्यवद्दोषमन्यङ्गीनगुणं शृतम् ।
अदिरः कफपित्तस्र्णं वातवहासत्तु । सयोगत
क्षिद्रोक्षं सौमनस्य करोति च । सुखवैशद्यसौगन्ध
कान्तिसौष्ठवकारकम् । प्रभाते पूगमधिकं मध्याह्ने
अदिरं तथा । निशासु चूर्णमधिकं ताम्बूल भक्षयेत्
सदा । आयुरारो यशो मूले लक्ष्मीर्मध्ये ध्ववस्थिता ।
तस्मादप्य तथा मूल मध्यं पर्णस्य वर्जयेत् । पर्णमूले
भवेद्भ्राष्ट्रिः पर्णान् पापसम्भवः । जीर्णं पर्णं हरत्वायुः
मिरा बुद्धिनिर्वाणनी । आद्य विषोपम पीत द्वितीय
भेदि दुर्जरम् । तृतीयादनु पातव्य सुधास्रव्य रसाय-
नम् । ताम्बूल नातिसेवेत न विरिक्तो बुभुक्षित ।
दिहृत्क्षेपदन्ताग्निज्वलवर्णवलयः । शोष पित्ता-
गिलास खादतिताम्बूलचर्षणात् । विषमूर्कामदा-
ज्ञाना क्षयिणां रक्तपित्तनाम् ।
“विना पर्णं सुखे दत्त्वा शुषाक भक्षयेद्यादि । तावद्भवति
चण्डालो यावद्भङ्गां न गच्छति” कर्मलोचनम् ।
“ताम्बूल विधवास्त्रीणा यतीनां ब्रह्मचरारिणाम् ।
तपस्विनाञ्च विभेद् । गोमांसवदश भ्रुवम्” इति ब्रह्म-
सौ० म० ख० । मार्कण्डेय “मूयोऽप्याचम्य कर्तव्य

ततस्ताम्बूलमक्षणम्” वशिष्ठ “सुपूगस्य सुपर्णस्य सुचूर्णेन
समन्वितम् । अदत्त्वा द्विजदेवेभ्यस्ताम्बूल वर्जयेद्बुधः”
“ताम्बूलहृद्यमासनस्य लभते य काव्यकुञ्जैश्चरात्” नैष०
“ताम्बूलान्न दग्धनमसङ्गदृश्यन्तीह चेटो” सा० द० ।
२पर्णद्वये स्त्री गौरा० स्त्री । “ताम्बूलोना, दलैस्तल
रचिता पानममय” रघु । [हेमच० ।
ताम्बूलकरङ्ग ३० इत० । (पानदिपा) ताम्बूलपात्रभेदे
ताम्बूलद्वि० ताम्बूल ददाति दा-क । १रात्रा ताम्बूल-
दाने अधिष्ठते दासभेदे २विप्रादिभ्यो ताम्बूलदानं च
ष्वल् । ताम्बूलदायकोऽप्यु भवत्य “जलताम्बूलकुसुम-
गन्धमाल्यादिदायका” कामन्दकीये ।
ताम्बूलपत्र ३० ताम्बूलमिव पत्रमस्य । पिण्डाद्यौ राजनि० ।
कर्म० । ताम्बूलोपले न० ।
ताम्बूलपेटिका स्त्री इत० । ताम्बूलकरङ्गे ।
ताम्बूलराग ३० ताम्बूलजतो राग थाक० त० । (पाने
बोले) १ताम्बूलजनिते रागे ताम्बूलस्य राग इय रागो
रक्तता यस्य । २मछरे हारा० ।
ताम्बूलवल्ली स्त्री ताम्बूलव्याख्या वल्ली । (पान) नागव-
ज्जाम् अमरः । स्त्रायै क क्षत्रायै ।
ताम्बूलिका त्रि० ताम्बूल तद्वचन शिल्पमस्य । ताम्बूल-
चनाधिष्ठते “आदित्यव्दात् मासाकररजकताम्बूलिक-
गान्धिकादयः” सा० द० ।
ताम्बूलिन् त्रि० ताम्बूलं पण्यतयाऽस्त्यस्य इति । १ताम्बूल-
विक्रोतरि (ताम्रलि) स्याते २जातिभेदे ३ स्त्री स्त्रियां स्त्री ।
ताम्बू न० तम-रक् दीर्घः । १भास्वभेदे (तामा) अमर २कुष्ठ-
भेदे कर्मविपाक । ३रक्तपर्णं हेमच० । ४तद्वति त्रि० ।
भास्वभेदस्योत्पत्तिकारणगुणादि भावप्र० उक्तं यथा
“अथ तावस्य उत्पत्तिर्नामलक्षणगुणाश्च । “शुक्लं यत्
कार्तिकेयस्य पतितं घरणीतले । तस्मात्तावत् सप्तमज-
मिदमाहुः पुराविद । तावन्मौन्दुवर शुक्लसुन्दुवर-
मपि शृतम् । रयिप्रियं स्त्वेष्वेष्व सूर्यपथ्यायनाम-
कम् । जपाकुसुमसङ्काशं क्षिप्तं नृदुधनक्षमम् । लो-
हमागोऽज्जितं ताम्बू मारणाय प्रयस्यते । क्षणं हृत्त-
मतिकृष्य श्वेतश्चापि घनासहम् । शोणमागुतस्येति
शुक्लं दुष्टं प्रकीर्तितम् । एको दोषो विप्रे तावन्ने
स्वस्यग्नमारिते पुनः । दाहं खेदो बहिर्भूत्वा
होदी रेको यमिभ्यं न” (रेकः विरेकः) तस्य मारणवि-
धिस्तोत्रो यथा

“स्रज्याणि ताम्रपत्राणि कृत्वा स्रज्येदुपुधाः । वास
रत्नयमस्तेन ततः स्याते विभिन्निमेव । पाटांग स्रजक
टप्या याममण्डलेन भर्तयेत् । ततः उद्धृत्य पत्राणि सेपये
दृक्षिगुणेन च । गन्धकेनापहृतेन तस्य सुव्यासं गोल-
कम् । ततः पिष्टा च भीमाक्षीं चाङ्गुरीं वा पुनर्भ-
वाम् (चाङ्गुरी चतुष्पत्राद्याभोक्तिकाभेदः ।) तत्कम्पकेन
वर्जितेन सेपयेदुद्धृत्यभोक्तिकम् । धृत्वा तद्गोचरं भाष्ये
सरामेण च रोधयेत् । यानुक्ताभिः प्रपुण्यां विभक्ति
लक्षणाम्बुभिः । तस्या भाष्यस्रज्ये सुद्रा ततश्च कृत्रां विपा
चयेत् । क्रमद्वयान्तिना स्रज्यग्यावद्यामचतुष्टयम् ।
स्वाङ्गुलीतं स्रज्यं न्य मर्देत्पुनरुद्धये । यामक
गोलकं तस्य निःक्षिपेत्पुनरोदरे । सदा सेपस्तु कर्तव्य
मर्ततोऽप्युत्तमात्रक । पाप्य गजपटे विभक्तं स्रज भवति
निश्चितम् । यमनं च विरेकं च भ्रम आसमयाह-
चिम् । विद्वद् स्रज्येदुद्धृत्य न करोति कटाक्षनम् ।
एव भारितस्य तापस्य गुणा ताम्र कषाय मधुर च
तिक्तमम्लं च पाके कटु सारफलम् । पितापहं स्नेहहरं
शीत तद्गोष्यं स्नाह्मसु सेपनम् । पाण्डुरागोष्ण
कुठकासदास्रज्यान् भीममम्लपित्तम् । शोथ क्षि
यूनमपाकरोति प्राङ्मुखं वा दृष्टमम्लमेतत्” ।
“ताम्रमन्त्रेण शुद्धयति” मन्त्र । ताम्रपत्रयन्त्रे भोजननि-
षेधः एतेतरोद्धृत्यसारगम्यभोजननिषेधश्च वक्ष्यते । रक्त-
वर्णविनिष्टे “ताम्रौषधस्रज्यः स्मितस्य” “तपस्विने
ताम्ररुचा करेण” कुमा० “मन्त्रकेने पञ्चरागताम्रा” रघुः ।
५ हीपभेदे ३० । स्त्रियं क । तत्रार्थे यमर ।
ताम्रकर्णं त्रि० ताम्रौ कर्णं यय । रक्तकर्णयुक्ते स्त्रियां
ह्रीन् । ह्रीन् २पचिमादिगृह्णन्त्याम् यमर ।
ताम्रकारं ३ स्त्री० ताम्रं ताम्रपत्रादिकं करोति क-यण्
उप० स० । ताम्रोपजीविनि स्रज्योपजीविभेदे । “सा
योगेन विप्रायां जातास्त्राज्योपजीविनः” कसकार-
गञ्ठे दृश्यम् । स्त्रियां जातित्वात् ह्रीन् ।
ताम्रकुटं ३ स्त्री० ताम्रं कुटयति कुट्ट-यण् उप० स० ।
ताम्रकारे (काचारि) स कीर्णजातिभेदे । एषु च । ता-
म्रकुटं तत्रार्थे यमरः ।
ताम्रकुण्डं न० कुण्ड-कृत् ताम्रमयं कुण्डम् । ताम्रमये
देवमन्त्राधारे पात्रभेदे “देवमन्त्रजलाधारः कुण्डं कुण्ड-
सुखा कृताः” “शान्तः उपचारात् ताम्रकुण्डम्” उक्त्व०
ताम्रकुटं ३ न० ताम्रस्य कुट्टमिव । रक्तवर्णनिर्यासके (ता-

मरु) क्षुपभेदे “सविटा कालकुटं च ताम्रकुटं च
धुन्मम । शक्तिमेव यज्जूरसमादिकां तरितां तथा ।
रज्यह्रीं सिद्धिद्वयाणि यथा स्रज्योपकं तथा” कुमा० तत्र
ताम्रकुमि ३० कर्म० । इन्द्रगोपकींटे हारा० ।
ताम्रगर्भं म० ताम्रं गर्भं रज्योपनिष्पन्नमस्य । तस्यै (त ते)
राजनि० । तस्य ताम्रोद्धृत्यं तस्यगञ्ठे दृश्यम् ।
ताम्रचूडं ३ स्त्री० ताम्रा रक्ता चूडा यय । कुकुटे (कुक्कुटं)
स्याते यमे यमर स्त्रियां ह्रीन् । तद्गुणविशेषकत्वं ह० स०
उच्य० यथा “भीता रुक्मिणि कुक्कुकिणि ताम्रचूडाक्षयज्ञा
रुताभिः भयदान्यपराणि राज्ञी” । कुकुटं च द्विविधं नारि
केनाकृतिं प्राचत्रयाटं, वनाकाकृतिं च प्रतीचत्रयाटं । तत्र
प्राचत्रयाटं वनाधिकं । तस्यै वर्णितं दगकुपारे ताम्र-
चूडयुद्धाधिकारे । “कथमिव नारिकेलजातेः प्राचत्र-
याटककुटस्य प्रतीचत्रयाटः पुरश्चरसमीप्य वनाका-
जातिस्त्राचचूडो वनप्रमाणाधिकस्यैव प्रति विवृष्ट इति ।
“प्रायुध्यत चातिसरस्वमनुप्रहारप्रवृत्तस्य पञ्चस्रज्यो-
रवरं विवृद्धमद्वयम् । जितयासौ प्रतीचत्रयाटं कुकुटं”
दगकु० । २कुकुटं मे (कुक्कुटं) राजनि० । तस्य रक्त-
गिस्तत्वात्तथात्वम् । “हार्थां गृहीत्वा पाणिभ्यां यज्ञिं
चान्येन पाणिना । यपरेणान्निदायादस्त्राचचूडं मुलेन
सः । महाकायसपन्नितं कुकुटं वनिर्नां वरम्” भा०
२२४ अ० तत्रैव “यद्यप्यस्त्राचचूडं प्रदो चरणाद्युषम्” ।
इक्षुमारानुचरमादगणभेदे स्त्री “सुभगा कम्बिनी
स्रज्या ताम्रचूडाविकाशिनी” भा० अ० ३७ अ० ।
मात्रगण्योक्तौ रक्तगिस्त्यायुक्ते त्रि० ताम्रचूडमैव ।
ताम्रजाच्च ३० स्रज्यभामायां कण्याज्जाते शुलभेदे । “जज्ञिरे
स्रज्यभामायां भीमो भीमरथः क्षुप । रोहितो दीप्तिमा-
न्यैव ताम्रजाचो जलानलः । भान्दभीतिरिका चैव ताम्र-
पक्षा ललन्वमा । चतस्रो जज्ञिरे तेषां स्वसारो गह-
वृधजात्” हरिव० १६२ अ० ।
ताम्रत्रपुजं ३० ताम्रं त्रपु च ताम्र्यां जायते जन-द ।
कांसे भाष्यम् । तस्योभयधात्रजन्त्यात् तयात्वम् ।
ताम्रदुग्धा स्त्री ताम्रं रक्तं दुग्धं निर्यासोऽस्या । गोरस्य
दुग्धाया राजनि० ।
ताम्रह्रीपं ३ न० । कर्म० । दक्षिणदेशस्थे हीपभेदे ।
“हीपं ताम्राह्वयक्षैव पर्वतं रामकं तथा । निमिह्वयक्ष
स न्द्रपं वये कृत्वा मङ्गमति” भा० अ० १० अ० । स्रज्य-
देवदक्षिणदिग्विजये ।

ताम्रपद्मा स्त्री सख्यभासासुताया ताम्रजानगच्छे दृश्यम् ।
ताम्रपट्ट न० ताम्रनिर्मित पट्टम् । ताम्रमये लेखनपत्रभेदे
“दद्याद्भूमि निबन्ध या कृत्वा लेख्यञ्च कारयेत् । आ-
गामिभट्टपतिपरिज्ञानाय पार्थिव । पटे वा ताम्र-
पट्टे वा स्वसुद्रोपचिह्नितम् । अभिलेखात्मनो
वक्ष्यानात्मानञ्च महीपति । प्रतिपद्यपरोक्षाय
मानाच्छेदोपगमनम् । स्वहस्तकालसम्पन्न यासन
कारयेत् स्थिरम् याचनम् ।

ताम्रपत्र पु० ताम्र रक्त पत्रमस्य । १जीयशाके राजनि० ।
२रक्तपर्णपत्रके दृष्टमात्रे च । कर्म० । ३ताम्रमये लेखन
पत्रे । ४रक्ते पत्रे नयपत्रके च न० ।

ताम्रपर्णी स्त्री दक्षिणदेशस्ये नगीभेदे ।

“ताम्रपर्णी तु कौन्तेय । कीर्त्तयिष्यामि तां यदृणु
यत् त्वेक्ष्यपस्तम्भ मज्जद्विच्छिद्विराजते । गोकर्णं इति
विख्यातस्त्रिपु लोकेषु विद्युत । शीततोषो बभ्रु-
पुण्यजात । शिव शुभ । छुट परमदुष्प्रापो सासुपर-
कृतात्मभि । तत्र दृष्टव्यादौ च सम्पन्नफलमूलयान् ।
आश्रमोऽगस्त्यगिर्यस्य पुण्यो देवसमो गिरि । वैद्व्य
पर्वतस्तत्र श्रीमान् सखिसय शिव । अगस्त्यस्याश्रम
स्यैव बभ्रुमूलफलोदक ” भा० व० ८८ अ० । तस्या सिन्धु,
सङ्क्रमस्थाने सुक्ताजन्म यथोक्त “ताम्रपर्णी विनेतस्य सुक्ता-
सार महीदधे । ते निपत्य ददुस्तपै यशः स्वमिव
सञ्चितम्” रघु “सिंहलकपारकौक्किफसौराष्ट्रकताम्र
पर्णीः पारगरा ” कौवेरपाण्डुराष्ट्रकहैमा इत्याकरा
स्तपै” ह० स० ८१ अ० सुक्ताफरोक्तौ । शिलाभेदे च ।
“ताम्रपर्णी शिला राजन् । श्रीमान् मलयपर्वत ” भा०
भी० ६ अ० ।

ताम्रपल्लव पु० ताम्राणि पल्लवानि यस्य । १अशोकहृत्ते
राजनि० । २रक्तपल्लवयुक्ते दृष्टमात्रे च । कर्म० । ३रक्ते
पल्लवे कस्तूरी ।

ताम्रपाकिन् पु० पच्यते पाक फलपुष्पादि ताम्र पाक
अस्यस्य इति । गर्ह भाण्डहृत्ते । रत्नमा० ।

ताम्रपात्र न० ताम्रस्य विकार अणु कर्म० । ताम्रमये
पात्रे तत्र तर्पणविधिस्तर्पणशब्दे उक्तः । “दृष्टीत्वो-
दुम्बर पात्रम्” इत्यादि श्रुत्या तस्य सकल्पपात्रतोक्ता
तत्र भोजननिषेधो मनुजोक्तो यथा “ताम्रपात्रे न भु-
ञ्जीत भिक्षकाश्चै मन्त्रादिभि । पलाशपद्मपत्रेषु दृष्टी
भुक्तेन्दव चरेत्” । तत्र हतेतरोऽङ्गुतसारगव्यादिभोजन-

निषेधमात्रं स्मृतिसागरे स्मृति “नारिकेलजन का”
ताम्रपात्रे स्थित भण्डे । गव्यञ्च ताम्रपात्रस्य मद्य-
द्रव्यं हतं विना । ताम्रपात्रहृत मास यज्ञ गव्यं हतेत-
रत् । आभिपन्तु गवा मांसं दधि मद्यं पयो रज ।
द्रव्यान्तरयुग मास पयसा संयुतं दधि । पयोऽनुद्धृत-
सारञ्च ताम्रपात्रे न दुष्यति” उत्तराङ्गानुसारात् “ततश्च
सञ्कृते यज्ञौ गोजीरेण चरुं पचेत् । अस्त्रेण क्षाणिते
पात्रे नवे ताम्रमयादिके” शारदाति० याज्यम् अमुद्धृत-
सारञ्जीरविषयम् उद्धृतसारस्यैव तत्र स्थितत्वे निषेधात्
दानपात्रं च ताम्रपात्रं प्रशस्तं यथाह सुश्रुत “दद्यात्
ताम्रमये पात्रे सुधीतं सुगृह्यतं पयः” । “जनपात्रं तु
ताम्रस्य तदभावे स्तदो दितम्” भाषा० ।

ताम्रपादी स्त्री ताम्र रक्त पादो मूलमस्या ङीप् । हृष-
पद्याम् राजनि० । तस्या हृषस्यैव रक्तमूलत्वात्तत्वात् ।
ताम्रपुष्प पु० ताम्र पुष्प यस्य । १रक्तकाञ्चने जटा० २भूमि
चम्पके शब्दच० । ३रक्तपुष्पयुक्तमात्रे त्रि० । “ताम्रपुष्पैश्च
शिखरैर्दीपमानः सुतेजसा” हरिव० २१७ अ० ।
कर्म० । ४रक्ते पुष्पे न० ।

ताम्रपुष्पिका स्त्री ताम्र पुष्प यस्या कण् कापि धृत
इत्त्वम् । रक्तविहति (लाजतेवृद्धि) राजनि० ।

ताम्रपुष्पी स्त्री ताम्र रक्त पुष्प यस्या ङीप् । १घातकी
हृत्ते २पाटलाहृत्ते च राजनि० ।

ताम्रफल पु० ताम्र रक्त फलमस्य । १अक्षोटकहृत्ते । राजनि० ।
२रक्तफलयुक्ते दृष्टमात्रे त्रि० । कर्म० । ३रक्ते फले न० ।
ताम्रमूला स्त्री ताम्र रक्त मूल यस्या व्यजादेराजतिगण-
त्वात् टाप् । १दुरालभायां २सक्तानौ च राजनि० ।
३कच्छुराहृत्ते (खिराहृत्ते) गलमाना । ४रक्तमूलके दृष्टमात्रे
त्रि० । कर्म० । ५रक्ते मूले न० ।

ताम्रयोग पु० चक्रटोक्तो धौषधभेदे तद्विधानादि तत्त्वोक्तं
यथा “भ्याख्या समर्था दातव्यौ मायिकौ रसगन्धकौ । नख-
क्षुण्ण तदुपरि तण्डुलीय हिमाषिकम् । ततो नैपाल-
ताम्बादि पिपायं सुकरालितम् । पाशुना पूरयेद्दूर्ध्वं
सर्वां स्पर्शं ततोऽनल । स्वाध्यासो नाशिका याव-
द्द्वेयस्तेन स्तस्य च । ताम्नो ताम्रस्य रत्येका
विफलाचूर्णरत्तिका । तत्रूपणस्य च रत्येका विष्ट-
ङ्गस्य च तन्मधु । हतेभाजोद्यं लेदव्यं प्रथमे दिवसे
तत । रत्तिहृत्तिः प्रतिदिनं काथ्यां ताम्बादिषु त्रिषु ।
स्थिरा विष्टङ्गरत्तिस्तु यदा भेदो विवक्षित । तदा

वि १-नधिक दद्यात् - ८ एन । इ दगाह योग
ह १-नो सुासक्रमोऽप्य ८ । यङ्गमीमस्त्रपस्य जय
ङ्गलस्य सर्वदा । ताययोगो जयत्येव यनवर्णोमिवर्द्धन ।
ताम्रसायनी स्त्री ताम्रसस्य रक्तनिर्याससायनी । गो-
रक्तदग्धाया जटाधर ।

ताम्रलसि पदेशभेदे । सोऽभिजनोऽस्य तस्य राजा वा स्य ।
तद्देववासिनि तद्वृत्ते च प्रकृष्टे अणो लुक् । य च देश
प्राचीत्यः । "ताम्रलसि राजान कर्णटाधि-
पति तथा" भा० स० २६ अ० । भीमप्राचीटिग्विजये ।
"यङ्गः कनिष्ठा मगधास्ताम्रलिप्ता सपण्डका" भा०
स० ११ अ० । स्वायें क । तत्प्राये "किराताः कर्षरा सिद्धा
वेदेजास्ताम्रलिप्ता" भा० भी० ७ अ० । जनपदोक्तौ ।

ताम्रवर्ण उ० ताम्रो रक्तो वर्णोऽस्य । १ पक्षिवाहृष्टे त्वणभेदे
राजनि० । रजटायां स्त्री गज्ज्व० । १ ताम्रवर्णयुतमात्रे
लि० । कर्म० । ४ रक्ते वर्णे पु० ।

ताम्रवल्ली टी कर्म० । १ मञ्जिष्ठायास् गज्ज्व० । २ चित्त
कु-गप्रविद्धे जताभेदे राजनि० । ३ रक्तततामात्रे च ।
ताम्रवीज प० ताम्र बीज यस्य । १ कुलत्वे राजनि० । २ रक्त
बीजके हृद्यमात्रे लि० । कर्म० । ३ रक्ते बीजे न० । ४ कुलत्वि-
कायां स्त्री गज्ज्वार्थि० । [२ रक्तवर्णके हृद्ये पु० ।

ताम्रवृक्ष प० कर्म० । १ रक्तचन्दनहृद्ये रक्तलत्वे च रज्जमा०
ताम्रवृन्त उ० ताम्र वृन्तमस्य । १ कुलत्वे, स्त्रीत्वमपि टाप्
लि० । २ रक्तवृन्तके हृद्यमात्रे लि० । कर्म० । ३ रक्ते
वृन्ते न० ।

ताम्रशिखिन् प० ताम्रा रक्ता शिखाक्यस्य इति । कुकुटे
जटाधर । व० य० । ताम्रशिख इत्यपि तल । ताम्र
शिखायुक्ते च लि० ।

ताम्रसार न ताम्र रक्त सारमस्य । १ रक्तचन्दनहृद्ये ।
-ल्लमात्रा । २ रक्तसारके हृद्यमात्रे लि० । कर्म० । ३ रक्ते
सारे पु० ।

ताम्रसारक पु० ताम्रो रक्त सारोऽस्य कप् । १ खटिरे
राजनि० । २ रक्तचन्दनहृद्ये च । ३ तत्प्राये न० गज्ज्वार्थि० ।
ताम्रसारिका प० ताम्र सारोऽस्यस्य ठन् । १ रक्तखटिरे,
२ रक्तचन्दने च गज्ज्वार्थि० ।

ताम्रा स्त्री ताम्र-टाप् । १ वै हिस्वां २ ताम्रवृक्षां गज्जमा० ।
ताम्रास्य उ० उपहीपभेदे गज्जमात्रा । ताम्रहीमे ।

ताम्राच उ० स्त्री ताम्रो अक्षिणी यस्य यच् सभा । १ कोकिले
लि० । स्त्रियां भिन्नात् कातित्वात् ङोप् । २ रक्ते अण-

युक्ते लि० । त्वया पिप्पलात् ङोप् । २ विगात्रा यत्र ताम्राक्षै
पूर्णचन्द्रनिभाननः । पयोभा कौट्यते भा० क० ४६ अ० ।
ताम्राभ न० ताम्रस्य आभेयाभा यस्य । १ रक्तचन्दने गज्ज्व० ।
ताम्रा रक्ता आभा यस्य । २ रक्तवर्णाभायुक्ते लि० । "रुचि-
रोक्षितवर्णाङ्गैस्तैजटाधोभम मभौ । कण्ठ्यैः सहत सर्व
ताम्राभै चभिवाहतम्" भा० द्रो० ११६ अ० ।

ताम्राक्ष न० तीर्थभेदे "ताम्राक्ष सभासाद्य ब्रह्मचारी
समाहित । अयमेवमयाप्नोति ब्रह्मलोकश्च गच्छति"
भा० व० ८४ अ० ।

ताम्राक्ष प० ताम्रव्याह्रौऽ गभेट एकादशोऽस्य । काक्षे त्रिका०
ताम्रावती स्त्री ताम्रभाषेयस्तेनाऽप्यस्य भद्रप् मस्य यः
सञ्जाया दीर्घ । ताम्राकरे नदीभेदे "ताम्रावती नेत्रवती
नद्यास्त्रिभुजैश्च कौशिकी" भा० व० २२१ अ० ।

ताम्राक्षन् पु० नि० कर्म० । पद्मगागे "ताम्राक्षरश्मिश्चरितै-
र्मखापै" भा० । "ताम्राक्षर्ग पद्मरागाण्याम्" मञ्जिगा० ।

ताम्रिक लि० ताम्र तत्प्राजादिनिर्माय मिल्पमस्य ताम्रखेट
वा ठक् । १ कास्यकारे २ चङ्गीर्षकातिभेदे पु स्त्री स्त्रिया
ङोप् । ३ ताम्रसम्बन्धिनि लि० । "कार्तिके ताम्रिके पणः"
अमर । "कार्पाण्यस्तु विद्येयस्ताम्रिक कार्तिकः पणः"
अनु । "निष्का सुपर्णास्तवारः कार्तिकस्ताम्रिक पणः"
भाष्य० । ४ गुञ्जाया स्त्री टाप् राजनि० । ५ पाद्यभेदे गज्ज्वार०
ताम्री स्त्री ताम्रस्य विकारः अण् ङोप् । पाद्यभेदे त्रिका० ।
ताय पात्रने विस्तारे च न्या० आत्म० सक० सेट् । तायते
अतायि-अतायिच् । तताये । अदिच् । णिच् अतता-
यस्-त । तायित ताति "उभौ मायां व्यातावेताम्"
भट्टि । "सरसि सतायमाने" यजु० २६/५ । घञ् । ताय-
हृपा० आद्युदात्त । स्युट्-तायनम् "वसिष्ठतायनेपु
क्रम" पा० ।

तायिक लि० ताये ह्रौ साधु ठक् । तत्किं कामिधदेशे ज्ञेयश्च०
तायु पु० ताय-लण् । चोरे स्तेने विघण्टु "अपत्ये
ताययो यथा नक्षत्रा" अ० १५/२ ।

तार पु० तारयति स्वजापकानु सञ्चारार्थमात्रं नृ-ण्यिच्-अच्
तायतेऽनेन वा नृ-ण्यिच् करणे अच्, नृ-ण्यिच्-भावे अच्
वा । १ प्रणने चोडारे "तारयेद् यज्ञवाक्योपे स्वजापक-
मानसम् । तत्तार इति प्यातो यक्ष प्रज्ञा व्यसोकयत्"
काशौख० ७१ अ० । २ यानरभेदे ३ शुद्धभौक्तिके ४ सक्त
विशुद्धी सेटि । ५ देवीप्रणने कृष्णपीजे (ह्रीं) तन्त्रवा०
ह्नारणे विद्मः ७ मङ्गादेवे "कास्यां विष्णोःरोऽहं गिर-

प्रतिनयनयुतो यामभागे शुण्डादण्डेन दक्षे त्रिपथ-
गतटिनीतीरशुण्डान्नुभागे । मायावीजश्च कथं सुर-
सुनिर्वाहती ध्यानयुक्त यटाभि प्रीत्या कोकथ तस्मात्
सुरसुनिगणकैश्च्यते तारनामेति" गच्छार्थेचि० धृतवाक्यम्
दक्ष्ये न० राजनि० १८ नक्षत्रे न० स्त्री० मेदि० "विपत्तारे गृह
दद्यात्" तारावनादिन्दुरथेन्दुवीर्यात्" ज्योति० त० सा०
त० उक्ते अध्ययनरूपे प्रथमे १० गौणसिद्धिभेदे । "कह
गच्छोऽध्ययन इ खधिजातास्त्रयः सृष्टतम्राग्निः॥ टानश्च
विद्वयोऽष्टौ सिद्धे पूर्वोऽष्टु शस्त्रविधः" सा० फा० ।
"निहन्तमानस्य इ खस्य त्रित्वात् तद्विधातास्त्रय
इति । इमा सृष्ट्या तिस्र सिद्धयस्तदुपायनया
त्रितरा गौणम् पञ्च सिद्धयस्तत्रापि हेतुमत्तया तिस्र
हेतुतया पञ्च व्यस्थिता । तास्मादा अध्ययनादिलक्षणा
विद्वयो हेतव सृष्ट्यास्तु हेतुमत्त्व । विधिवद्गुरुस्वादा-
ध्यात्मविद्यानामक्षरस्वरूपयज्ञमध्ययन प्रथमसिद्धिः -
सुच्यते त० कौ० ११ विष्णो पु० "अथोक्तारणस्तार चूर
गौरिस्त्रिनेश्वर" भा० अतु० १४६ अ० सहस्रनामकथने ।
१२ उच्चगच्छे पु० १३ तदति त्रि० मेदि० १४ स्फुरितकिरणे
१५ निरुद्धे त्रि० घ० । टिकगच्छात् परम् तीरस्य
तारादेशः । १६ तीरे । दक्षिणतार दक्षिणतीरमित्यर्थ
१७ उच्चैस्तरे त्रि० १८ नेत्रकनीनिकाया न० स्त्री० "मत्तयेप
घूर्णितनन्दतारया" काद० । "नारैर्बभूवे परभागनाभत"
माघ० शुद्धपञ्चाफले । "तारहेममहारत्नविमानगत-
गोभितम्" भाग० ४।६।२७ । प्रथमे "तारो सायाममा
योगो मनोऽङ्गनसुच्यते" । (यो श्री ह्यो) दी० त०
"तार व्योमाग्निमनुयुगटण्डो ज्योतिर्मनुर्भत" दी०
त० । "हारममल तरुतारसुगमि टधतम्" जयदेव ।
"हरसि निहिततारो हार" अमरः । "तारकोत्तवचयेन
करेण" सा० ८० ।

तारक त्रि० तारयति तृ-णिच्-ख्, ल् । १ तारयितरि । "तत्र
चि जलो प्राणे प्रोक्तममात्रेषु रक्तस्तारक ब्रह्म व्याचष्टे"
जावःशोप० । अत्रिया कापि अत इत्यम् । २ दैत्यभेदे
तत्कथा शिवपुराणे दृष्ट्या । उक्तं ४ भेलके च मेदि० ।
नागैव स्त्रार्थे क । "तारका ज्योतिषि" पा० अत्रादि०
टाप् न अत इत्यम् । तारका । ५ नेत्रकनीनिकाया स्त्री ।
६ चक्षुषि न० स्त्री० मेदि० । "तस्मिन् विमलता काले
तारलेण दिवौकस" कुमा० । "अभिभाव्यतारकम-
वष्टिहमद्युतिविश्वमस्तमितभातु नम" माघ "कुमार-

स्तुतिपु तारकोदरणम्" काद० । न दण्डप्राणा नेत्रो-
त्पादनमिति ध्वन्यर्थः । "पतन तारकादीनाम्" सुशु०
"तनुप्रकाशेन विचेयतारका" रघु० । "तारकावर्षेभिर
धर्मविनागपिशुनम्" "कापि विहृत्य दिवावसाने
लोहिततारका" काद० । "त्रिधिकदशयतिर्ननौ रौ
भवेता ररौ तारका, उत्तरत्नाकरोक्ते अष्टादशाक्षरपा-
दके ७ छन्दाभेदे च । [तत्कथा शिवपुराणे दृष्ट्या ।
तारकाजित् पु० तारक दैत्य जयति जि-क्षिप् । कालिकेये
तारकाक्ष पु० तारकाक्षरस्य ताराक्षापरपर्याये पुत्रभेदे
"निर्जितेषु च दैत्येषु तारकस्य सुतास्त्रयः । ताराण्य
कमलाक्षस्य विद्युन्माली च पार्श्वेय ।" इत्युपक्रमे "का-
ञ्चन तारकाक्षस्य चित्रमासीन्महात्मन । राजत कम-
लाक्षस्य विद्युन्मालिन व्यायवम्" भा० क० ६० ।
२ कुमारतुल्यभेदे "महाजठगपादाङ्गाक्षारकाक्षाश्च
भारतः" भा० ग० ४६ अ० ।

तारकाब्रह्म न० कर्म० । रामस्य (यो रामाय नम)
पञ्चसरे मन्त्रे । "पञ्चसरे मन्त्रमन्त्र तारकमन्त्र-
उच्यते । रामाय नम इत्येतत् प्रणवादि पञ्चस्रम्"
इति अन्योऽपि मन्त्र पञ्चपुर० उक्तो यथा । "सुमूर्तो-
र्धनिकश्च्योन्तु अर्द्धोदकनिर्यासिन । अह दिशामि ते
मन्त्र तारक ब्रह्मपाचकम् । यो श्रीरामरामेत्येत-
न्मन्त्र तारकसुच्यते । अतस्त्वं जानकोनाथ । पर ब्रह्म
विनिश्चितम्" ।

तारकादि सजातार्थे इतच्प्रत्ययनिमित्ते पा० गण्य स्त्र०
उक्ते गच्छगणे स च गणो यथा

"तारका, पुष्प, कर्णक, मञ्जरी, मञ्जीप, क्षण,
क्षल मूल, निष्क्रमण, पुरीष, उश्चार, प्रचार, विचार,
कुक्षल, कण्टक, ससल, सुकुल, कुक्षम, कुल्लहल, क्षवक,
किसलय, पल्लव, खण्ड, नेग, निद्रा, सुद्रा, बुभुक्षा,
चेतुष्या, पिपासा, अज्ञा, स्त्र्य, पुष्क, अङ्गारक, वर्षक,
द्रोह, दोह, छय, डख, चक्रपटा, धर, व्याधि,
वर्मन, व्रण, गौरव, याज्ञ, तरङ्ग, तिष्ठक, चन्द्रक,
कम्पकार, गर्भ, सुक्तर, हर्म, चक्रम, रथ, ज्ञानमय,
गर्भ, कुष्, सोमल, ज्वर, गर, रोग, रोक्क, मण्डा,
कल्लक, दण्ड, कोरक, कल्लोच, स्वपद, मूक, कञ्जुक,
पटङ्गार, अङ्गुर, मेवाक, बङ्गक, मन्त्र, धाराक,
कवक, कर्दम, कन्दक, मूर्का, अङ्गार, कल्लक, प्रतिनिष्ठ,
विश्र, तन्त्र, प्रत्यय, दोषा, तर्ज, (गमोद्गमिनि)" इत्येते

सजात तारकाभिः इतच् 'पा० इतच् तारकित यय
धाकातगणत्वात् चान्येऽपि गज्जा यथाप्रयोगमन्वायधेया ।
तारकायण पु० विश्वामित्रपुत्रभेदे "शौदुम्बरा ह्यपिष्ठाता
कारफायणचक्रुः" हरिव० १७ अ० । विश्वामित्र-
पुत्रकथने । [तथोऽप्यत्र ।

तारकारि पु० इत० । कार्त्तिके ये मच० । तारकगल गभट-
तारकित न० तारका सजाता यस्य तार इतच् ।
नक्षत्रयुक्ते आकाशे "कितमिशाहर्षट स्फुटनिष्ठतत्कणग
णाधिकतारकितारम्बर" नैप० ।

तारकिणी स्त्री तारका सन्ध्य इति ङीप् । मन्त्रशुक्लायां
गङ्गा राजनि० तारकायुक्ते नि स्त्रिया ङीप् ।

तारकोपनिषद् स्त्री तारकायत न नानेन तारि-ण्यन् ।
तारिका उपनिषत् । उपनिषद् उपनिषच्छब्दे दृश्यम् ।

तारकिति पु० तारा उक्ता मितिर्यत्र । देशभेदे य च देश
इ० स० १४ व्य० प्रतोच्यासक्त "अपरस्या भगिमान्"
इत्यपक्रमे 'पञ्चमदमठपारायततार क्षतिश्चैश्वर्यकन
कशका" कर्म० । २७ ब्रह्मसू स्त्री ।

तारण पु० तारयत्यनेन ल्युट् । भेदके रत्ना० । कर्त्तरि ल्यु ।
२ तारयितरि लि० शिष्या पु० । 'अगोक्षस्तारणस्तार'
विष्णुस । ४ भावे ल्युट् । ५ तारणकरण इडहारणे
च न० "तत्र चोत्पत्त्यते जन्तुर्भयता तारणाय वै" भा०
श्र १३ व्य० । भावे युच् । तारणा उतरणोपायणे स्त्री
"तारणा पारण चैव तदुद्यत सर्वकामिकम्" हरिव० १४०
अ० । पट्टिर्षमध्ये अष्टादशे उपपदे । "अति
हृष्टिश्च आयेत चान्यथाय प्रपौल्लभम् । गत्य भवति
सामान्य तारणे सुरपन्दिते ।" ज्यो० त० । "तारण तदनु
भूतिवारिद गत्यहृष्टिमुदितश्च पार्थिवम्" इ० स दश०

तारणि(णी) स्त्री तार्यतेऽनया तृ-णिच्-ण्यि । नौकायां
हारा वा ङीप् । ङीयन् -जागत्रपपत्नीभे याजाय
याजयोर्ध्वोमौतरि तस्या अगम्यन् ङक् । तारण्येय
तत्पद्ये । "तथैव च मज्जाभाग सोऽपयश्च सितप्रती ।
याजोययाजी ब्रह्मर्षी शान्त्यन्तो परमेष्ठिनौ । सज्जिता-
भ्यवने युक्तौ गोवतस्यापि काश्यपौ । तारण्येयौ युक्त
रूपौ ब्राह्मणाश्चिद्वचसौ" भा० आ० १६७ अ० ।

तारतण्डुल इ तार युद्धमौक्तिकमिव युद्धक्षयलुलोऽस्य ।
धय मययनाले राजनि० ।

तारतस्य न तन्तस्योपा० ङञ् । इत्युनाधिक्ये "निधन
निधनमेतय द्वयं च तन्तस्य विधितकचेतसाम् । सोयनाय

विधिना विनिर्दिता रेफ एव जययैजयनिष्ठा" इत्युद्धट ।

"अक्षौ तारतस्य नराणाम्" मृच्छक० तरतमगच्छे उट० ।

तारतार न० तारयतीति तार तगप्रकार प्रकारे द्वित्वम् ।

सं० त उक्ते गोणतृतीयसिद्धिभेदे तारशब्दमिति 'जह

गजोऽध्ययनम्" इत्या'दयाक्ये "जहृक्तं व्यागमावि-

रोधन्यायेनागमाद्यपरीक्षणम् सगद्यपुष्पलमिराकरणे-

नोत्तरपञ्चव्यवस्थापन तटिन् मननमाचक्षते व्यागमिन ।

ना तृतीया सिद्धिस्तारतारमुच्यते' त० कौ० ।

तारदी स्त्री तरत्येव स्त्रार्थे व्यण् ङीप् । तरदीहस्ते

राजनि० तारदीति पाठान्तर मन्त्रार्थे । [राजनि० ।

तारपुण्य पु० तार रजतमिव पुण्यमस्य । कुन्दहस्ते ।

तारमाक्षिका न० तार ह्यसिधे माक्षिकम् उपधातुभेदे ।

रजततुल्ये उपधातुभेदे । "तारमाक्षिमस्यसु तद्भवे-

इजगोपमम् । किञ्चिद्वृत्तसाहित्यात् तारमाक्षिकमी-

रितम् । अनुकल्पतया तस्य ततो हीनगुणाः स्युः ।

न केवल ह्यस्यगुणावर्तने तारमाक्षिके । इत्यन्तरस्य

समर्गात् सन्त्यस्येऽपि गुणा यत । स्यात् तारमाक्षिक

श्चाडु तिक्रतु ह्यस्य रसायनम् । चाकुल्य वक्षिर्द्वि-
पावडु मेहविधोदरम् । अर्ग गोथ स्य कश्चू नि

दोषमपि नाशयेत् । मन्दान्तस्य बलहानिष्ठया विट

म्लिता नेत्रगदान् सज्जवान् । तथैव भावा प्रपञ्चिकाश्च

करोम्यशुद्ध रजताख्यमाक्षिकम् । मोधनन्तु । "कर्कोटी

मेघशङ्खयुत्यै ईद्वेजैस्वीरजौर्दिनम् । भाववेदातये तीव्रे

विमला शुद्धमिति ध्रुवम् । विमला तारमाक्षिकम् । कार

अन्तु "कुलस्य कपायेण हृष्टा मेघेन वा पुटेत् । तैलेन

वाऽजमृत्त्रेण नियते तारमाक्षिकम्" भावप्र० ।

तारस्य पु० तरज एव व्यण् । तारले रविदे च गजार्धवि० ।

तारवानु पु० कर्म० । अत्युच्चगजयुक्ते पवने ।

तारविमला स्त्री तारोत्तममिव विमला । तारमाक्षिके

न्यपधातुभेदे यजार्धाच० ।

तारशुद्धिकर न० तारस्य रजतस्य शुद्धि घातान्तरयोगात्

आतमनमुद्धिद्वरोति क-ट । सीसके तत्त्वस्पर्कादि

रजतस्य मलशुद्धिर्लोकसिद्धा राजनि० ।

तारसार पु० उपनिषद् उपनिषच्छब्दे दृश्यम् ।

तारहार पु० तारनिर्मितो हार । स्यूचक्राहारे 'सव-

र्द्धितोर स्यस्तारहार" रघु ।

तारा स्त्री तारयति सवारण्येवात् भक्तान् तृ-णिच्-ण्यच् ।

इदमहाविद्यालगेति द्वितीयकहाविद्याभेदे । नक्षत्रे च

तत्र नक्षत्रादीनां लिङ्गभेदा यथा "हस्ता भवती
अथवा अक्षीये स्तगिरी नपुंसि स्यात् । पुंसि पुनर्वसु
पुष्यौ मूल त्वस्ता स्त्रिय गेया "अधिकस्तनगच्छे १४००ष्टं
दृग्मम् । "कान्ती तारा सहाविद्या पोडगो भुवनेश्वरी"
इत्यादि तन्त्रसां "तारकत्वात् सदा तारा सुखमोगादा-
यिनी । उपापत्तारिणी यन्माटपतारा तत आ, ता"
तन्त्रसां तन्त्रानिर्दिष्ट । ३ बुद्धदेवताभेदे ४ दृक्स्थितिभा-
र्यायाम् गेटि । ५ सुपेयानरकन्याया वालिभार्यायाश्च
द्विचिह्नानामगन्धर्व्ये ७ सुक्रायाश्च ' राजनि ।
"दृक्स्थिते स वै भार्या तारां नाम यशस्विनीम् ।
जहार तरसा सदावमत्याङ्गिर सुतान् । स (रन्ध्र)
याचप्रमानो देवैश्च तथा देशर्षिभि सङ्ग । मैव व्यसर्जयत्
तारा तस्माद्याङ्गिरसे तदा" "दृष्टासङ्गिरसे तारा भव्य
मेव पितामह । तामन्त प्रसया दृष्टा तारा प्राङ्ग दृक्
स्थिति । मनीयाया न ते यानौ गर्भो धार्य कथ
ञ्चन । अयोनाशुतुल्यजत वै कुमार दण्डुलसम् । देवी
कास्तन्त्रसासाद्य प्वचन्निध पावकम् । जातभाज
स भगवान् देवानामन्तिगदप । तत सगवमापन्नास्ता
रासुचु सुरोत्तमा । सत्य ब्रूहि सुत कथ्य सोम-
स्याथ दृक्स्थिते । दृक्प्रमाना यदा देवैर्नाह सा सा-
ध्वसाधु वा । तदा ता शम्भुमारब्ध कुमारो दण्डु-
लस । त निवार्य ततो ब्रह्मा तारा पप्रच्छ सगयम् ।
यदत्र तथ्य तद् ब्रूहि तारे । कथ्य सुतो ज्ञायम् । सा
प्राञ्जलिस्वाचेद ब्रह्माण यदृष्ट शनै । सोमस्येति सहा
त्ताम कुमार दण्डुलसम्" हरियं २५ अ० । "सुपेया
दृष्टिता चेशमर्षस्तस्मै विनिये । औत्पतिके च विविधे
समंत परिनिष्ठिता । यदेवा साधितं ब्रूयात् कार्यं
तन्मुक्तसगयम् । न हि तारा मत किञ्चिदन्यथा परि-
यर्त्तते" रासा० कि० २२ अ० । सा च पद्यात् यानिनो
भरणानन्तर सुपीवभार्या "तारया सहित कानो सक्त
कपिद्वयसादा" ११ अ० "अहस्ता द्रोपदी कुली तारा
मन्दोदरी तथा । पञ्च कन्या शरदेक्षित्य सहापातक
नाशनम्" तत्र सुक्रार्थ "तारावलीविकरणैर्वचन् नि-
यासा" भाव कनीनिकाया "सुक्षितमयमतारा क्षाम
वक्त्रेन्दुयिष्वा." भावः ।
ताराय अश्विनादय । ज्यो० त० ता तद्विषेयादिक
ज्ञोक्त यथा
"अश्विनी भरणी चैव क्षत्तिका रोहिणी तथा । स्तग-

शोर्ध तथा चार्द्धा पुनर्वसुकपुष्यौ । अक्षीया च मघा
पर्वफलशुन्युत्तरफल्गुनी । जस्ता चित्रा तथा स्वाती
विशाखा चानुगाधिका । ज्येष्ठा मूल तथाषाढे मघी
उत्तरफल्गुदिके । अथवा च धनिष्ठा च शतभिषाद्यभा-
द्रिका । उत्तराभिभाद्रपदा रेवती भनि च क्र
मात् । "अश्विनमदहनकमनजगिगान्भट्टादिनिजो
यफल्गु पतर । योन्यर्थ मदिनकृष्णपूषनशक्राग्नि-
मित्रा । शक्रोनिर्वृतिस्तोय विश्ववर्षी हरिवर्ष-
वर्षण । अजपादादिर्वर्षण दया चेतोदरा भानाम्"
विशाखादा शक्राग्नोभिर्नितदेवतत्वम् अभिजितोभिज-
त्वेन अष्टाविंशतिरिति तस्मै वज्र्यते इति नक्षत्राधिपा
"उभ्य पूर्वमवानका मृदगणस्त्रोग्युत्तराणि रुभर्षाता
दित्यहरितय चरगण पुष्याश्विहस्ता जस्तु । चित्रा मि-
तस्तगान्यभ मृदगणकीर्णोऽहिरुद्रेन्द्रयुक् । मिथोऽग्नि
सविशास्त्रम शुभकरा दर्वं खल्वे गणा । शशाङ्कतारयो
शुद्धिर्विचार्या सर्वकर्मा । यज्ञाणामपि सर्वेषा तच्छुद्धौ
फलदायता । श्रीपतिसुश्रुये ताराचन्द्रसे प्राप्ते दोषा-
द्यान्वे भवन्ति ये । ते सर्वे विषय यानि सिद्ध दृष्टा
गजा इव । जन्मसम्पत् प्रपतस्तेन प्रत्यार साधको-
बध । मित परममित्तसु जन्मभासु पुन पुन । सर्व
सङ्गलकार्याणि त्रिपु जन्मसु कारयेत् । विवादन्याङ्ग-
मैपक्षयात्माजोरादि यर्जयेत् । यात्राया पथि वन्त्रनं
क्षप्रविधौ सर्वस्य नागोभवेत् । भैषज्ये सरण तथा क्षुनि-
यत दाहोदहारमणे । क्षौरे रोगसमागमोवृद्धविधः
आहोर्धनाशकथा यादे बुद्धिविनाशन युधि भय प्राप्नो-
त्यय जन्ममे । पापाख्या त्व लिपिषा पञ्चचतुर्दशविशित-
स्त्रियुता । सिद्धिफलं दृष्टिकरी विनाशसज्ञा क्रमान्
कथिता" । "जन्माद्य कर्म" ततोपि दशम सांघातिक
पोडगकम् । सप्तदशमष्टादशम विनाशसन् तयोर्विशम् ।
आद्यान्तु पञ्चविंशम् सामसमेव नरः पट्टय स्यात् ।
नवनक्षत्रोदपति खजातिदेशाभिप्रेक्ष्यै । जात्यर्त्तन्तु ।
"दुर्धालय सामलक्षणाणां रात्रान्तु पौष्णेन स० उत्त
राणि । सपोष्णमित्त्र पिष्टदेवतसु प्रजापतेर्भक्षु क्षयोव-
क्षानाम् । आदित्यहस्ताभिर्जटिभिर्भाभि तान्यन्यजात -
प्रभविष्णुतायाम्" । (देशभ देशनामसंज्ञं) । नाष्टोमद्य-
त्वाणि । "दृष्टादेवार्थज्ञानिः स्याज्जन्मसे उपतापिते ।
कर्मक्षै कर्मणां हानि पीडा मनसि मानसे । मूर्च्छि-
विण्मन्त्रा हानि साघातिके तथा । सतप्ते साष्टादिके

मित्रव्यवहारसंज्ञाय । यैनाग्निके विनाग्न्यात् देह-
प्रविण्णसम्पदात् । माडोगच्छफलम् । “जातिमे कुल
नाग्न्यादुद्भवन्नाग्निभेदेभ्यः । देगभे देगभङ्गाः स्यात्
क्रूरैरेव शुभे शुभम् । यस्मिन्नाग्निभिर्भक्ष्यते तदाभि-
षेव नक्षत्रम् य ए उ य कसिका यो यवि यु राहिल्यो
त्यादिदेगभम् (चक्रगद्दे १२४८७० गतपदपञ्चके दृश्यम्) ।
उपादिगणादिकार्यभेद स० चि० पञ्चो यथा
“उत्तरात्रयोर्हिन्दो भास्कराय भूय स्थिरम् । तत्र स्थिर
वोजगेहगान्धारामादिसिद्धये । स्यात्वादित्ये श्वेतस्त्रीषि
चन्द्रायपि चर चन्द्रम् । तस्मिन् गजादिकारोहो यादि
कागमनादिकम् । पूर्वार्थं याव्यमथे चय क्रूर कुल-
स्तथा । तस्मिन् घाताग्निगान्धारि पिपगन्तादिसिद्धयति ।
विगायान्गे यमे सौख्यो मित्र साधारण्य फलम् । तत्रा-
ग्निकार्यमित्र च प्रयोक्तव्यमिति सिद्धये । इक्षान्प्रियाभि
जित क्षिप सधु शुक्रस्तथा । तस्मिन् पण्यरतिष्ठान भूया
शिल्पकलादिकम् । ऋगान्त्यविश्वामित्रसिद्धये सौम्य भद्र
स्तथा । तत्र गोताम्बर कीडा मित्रकार्यं विभूषणम् ।
मूलेन्द्राङ्गादिभ्यो रस्त्रीक्ष्ण टारुणसप्तकम् । तत्राभि-
चारघातोपभेदा पशुदमादिकम् । मूनादिमित्रोपमयो
सुख भवेद्व्याख्यानार्थे ह्यहिरण्य भुवम् । तिर्यङ्मुख
सैलकानिकादितिर्यङ्गान्निगोहगन्तव्यम्” ।

ताराकूट न० दम्पत्योर्विवाहसुभाशुभप्राप्तये कूटभेदे उप-
यमगळे १९८८ ए० दशमसू। "वर्षो वयस्रक्षया तारा
योगिश्च पक्षमैवक्षस । गणपित भकूटश्च माडी चेते
गुणाधिका "रुद्र०पि०। भेदे तारकाक्षत्रगळे दृश्यम्।

ताराक्ष प्र० ताराकाक्षापरम्यायके ताराकाक्षस्य पुनरे दैत्य-
ताराचक्रम् न० तन्त्रोक्ते दौक्षपोषयन्त एवागुप्तभाषार्थे चक्र-
भेदे तत्सूत्रादि चक्रगण्डे ८०६ पृ० तन्त्रचक्रके दृश्यम् ।

ताराचमन ० ताराया पूजायाङ्गमाचमनम् ॥ १० ॥
 तारायैपूजायाङ्गे याचमनमेवे तच्च भैरवतन्त्रे उक्तं
 यथा 'तागामेदैस्तिभि रीत्या मायया ज्ञानयेत् करम् ।
 ॐ यौष्टौ तु द्विरनुष्टुब्ज फक्कारे ज्ञानयेत् करम् ।
 व्यास्य नासि दृगो ब्राह्मे भाविष्यद्वागिरोभुजान् ।
 भैरवचनार्दिभि स्मृद्वा सर्वपापै प्रसृज्यते । याचस्य
 भैरवो भूत्वा यत्सरासा प्रपद्यते ।' ताराभेदैर्गतिः ।
 उद्यत रेज्जटाभीक्ष्णसरास्वतीमेतैः । वैरोचनादयस्तु ।
 वैरोचनः, शङ्ख पाण्डुर, पद्मनाभ नामकः, मासकः,
 पाण्डुरः, तारकाद्विताङ्ग यमाङ्गः, विज्ञान्तरः, नरा

लका, सचतुर्थीप्रथमादिनभोऽलका " लक्ष्मणन्दत्तन्त्रपा० ।
ताराधिप ५० इतः । चन्द्रे २ गिनेश्चङ्क्यतौ ४ वासिवातरेषु सप्तये
च । "ततार ताराधिपखण्डधारी" कुमा० । "ताराधिपे
वसिनि सननगतेऽण वाशिरु" ज्यो० तः । तारापतितारा-
नाथाटयोऽप्यल । "कठोरतारापतिसाकृन्तन्यवि" माध ।
इत्यल्लाधिपेषु पश्चिमीकुमाराटिपु तारागन्दे दृश्यम् ।
तारापथ ५० ताराणां पन्था क्व समा० । आकाशे ज्ञाना०
तारापीठ ५० ताराणामपीठ भूषणमिव । चन्द्रे लिङ्गा० ।
ताराप्रमाण न० अश्विन्याटिमल्लाणां स्वरूपानेदकनख्या-
विशेषे स च ह० स० ८८ वा सप्रयोजनसुक्तो यथा
"गिरिगुणरसेन्द्रियानलमश्विपययुष्यतु पञ्चपु-
ष्पा । विषयैकचन्द्रभूतार्थवान्निचद्रादिवसुतङ्कना ।
भूतशतपञ्चवसपो ह्यानि शशेति तारफामानम् । क्रम
योऽश्वयादीनां कात्तक्षारप्रमाणेन । नक्षत्रजसहाहे
फलमरदक्षारकामिते सदसत् । दिवसेज्यैरस्य नाशो
व्याधिरम्य वा वाचः ।" ।

ताराभूषा स्त्री तारा भूषा यस्या । राज्ञौ राजनि० ।
ताराभन पु० तारो निर्भल जलम्यस्य क्षभो मेघ इव गुह्य
त्वात् । कर्पूरे राजनि० ।

तारामण्डल न० ताराणा मौक्तिकाना मण्डल यत् । ईश्वर-
मण्डपभेदे शङ्कराना० । इत० । २२ मण्डलमण्डले च ।

तारासूत्रं पु० तारासूत्रं सूत्रं सूत्रशिर । सूत्रशिरोगच्छत्
 "अन्तर्धानं सूत्रं रामो वृद्धतारासूत्रं यथा" भा० प्र० ७७
 यः "तारासूत्रं सूत्रम् तारासूत्रं प्रजापति स्तो इन्द्रितः
 सूत्रो भूत्वा जगाम तस्य वृद्ध शिरोऽङ्गनसु तदेव
 सूत्रशिरोगच्छत्" मीमांस० । "एष सैव सूत्रं श्रीमान्
 यथ दृष्टो नमश्चर । उभावेतो सूत्रो दृष्टो तारा
 सूत्रमन्त्रो सूत्रो" रामा० प्र० ३१२/४० ।

तारावि ५० इतं । विटमासिके उपधादभेदे हेतवः ।
तारावती स्त्री ककुत्स्थराजभार्यायां वनोन्मथिण्यां मातायां
दुर्गावतारभूतायां कन्यायां मित्रावतारकश्यपे चरपत्न्याम् ।
तत्कथा कान्तिकापः ४७ अ० यथा ।

“फाकृत्स्थो भाय्यया सार्द्धं भवत्यनुदितोऽभवत् ।
 सङ्गजेनाथ हारेण भूयिता सा ककुत्स्थजा । वदधे
 मन्द्रे तस्य वर्षास्त्रिंशत्सरापगा । तेनैव हारचिह्नेन
 तस्यास्तारावतीति वै, नामाकारात् पिता कावे यथोक्ते
 न्दपसन्म ।” “पति पूर्व्वर पुत्री राज्ञस्तारावती वती ।
 स्वयं सा पावती देवी यत्र च चन्द्रयेखरम् । यैवाहि-

केन विधिना स राजा चन्द्रशेखर । तारावर्ती तदा
भायर्षी कक्षस्थितपते सुताम् । सख्यस्य ज्ञापयामास
देवेभ्यो वैदिकैर्मखे ”

ताराषोढा स्त्री ६३० । तारापूराङ्गे धोदान्यासभेदे
तन्त्रसारे ताराप्रक० दृश्यम् । “इति षोढा च कथिता
तारायाः सर्वसिद्धिदा” तन्त्रसा० । [ताडिकागञ्जे दृश्यम् ।

तारिका स्त्री ताडिका डख रः । तालरसजाते मद्यभेदे ।
तारिन् त्रि० तारयति तृ-णिच्-णिनि । १ तारके । स्त्रियां

डोप् । सा च दृश्य मङ्गाविद्यासु २ द्वितीयविद्यायासु
तङ्गेटा तन्त्रसारे चक्का यथा “तारा चोपा मङ्गोपा च
वजा काली सरस्वती । कामेश्वरी च चातुखटा इत्यष्टौ

तारिणी गणा । अथ भेदान् प्रपञ्चामि तारिण्या सर्व-
सिद्धिदान् । येषां विज्ञानमात्रेण जीवन्मुक्तो हि साधक ”
इत्युपक्रमे तासामभिधानम् । १ बुद्धदेवताभेदे त्रिका० ।

तारुण्य पु० तरुण्यपरपत्य गगां यञ् । तरुण्यपरपत्ये ।
स्त्रिया लोटिता० फक् । तारुण्यप्रायणी । यूनि त
तारुण्यप्रायण फक् । यूनि तदपत्ये स च गोत्रप्रप-
रानर्गत । [स्त्रिया डोप् ।

तारुण्य पु स्त्री तरुण्यस्यापत्यम् उत्पत्ता० अञ् । तरुण्यस्यापत्ये
तारुण्य न० तरुण्यस्य भाव यञ् । यौवने खमर । “य
रान्ना गाढतारुण्या समस्ततकोविदा ” सा० द० । ततः
स राना तारुण्यप्रादोरसेन बलेन च” भा० शा० १२५ अ० ।

तारुण्य पु० ताराया अपत्यम् दृक् । अङ्गटे १ बालिपत्ने । “किं
अप्येत तारुण्येन स्त्री तरुण्योऽङ्गद ” रामा० कि० २२ सर्गः ।
२ दृष्टकृतिभार्यायास्तारायाचन्द्रजे पुत्रे बुधे च ।

तार्किक त्रि० तर्कविकार कोपघत्वात् अण् । तर्कविकारे
सि० कौ० । [२ तर्कशास्त्राभिधे च ।

तार्किक त्रि० तर्क वेति तच्छास्त्रमधीते वा ठञ् । १ तर्कवेत्तिरि
तार्क्षी पु० तृच एव स्वार्थे अण् । कश्चपे कपौ । “प्रमथ्य तरसा
राज गङ्गादीर्घैद्यपक्षगान् । पगप्रता सर्वलोकाना
तार्क्ष्यपुत्र सुधासिध” भाग० । २ पातालगुरुकताया

” स्त्री राजनि० गौरा० डोप् ।

तार्क्ष्य पु० तृचस्य गोत्रापत्य गगां हृत्वेत्यत्र हृत्वेति पाठान्
रात् यञ् । १ तृचस्यवेर्गोत्रापत्ये स्त्रिया लोटि० फक् ।
तार्क्ष्यायणी । २ गुरुकापजे अरुणे १ गुरुदे ४ अक्षे ५ सपे
३ स्त्री० ६ रसाञ्जने च भेटि० । ७ शालहृत्वे दक्षर्षे च

शब्द० ८ अक्षकृष्ण हृत्वे १० अक्षन्दने हेमच० । ११ पर्वतभेदे
१२ विहगमात्रे । “अथरुत्तरात् सयद्वसुक्षस्य तार्क्ष्य-

धारिष्टनेमिष स्नानीयामण्यौ” युक्त० १५ । १८ “तीक्ष्णे-
ऽन्तरीक्षे क्षिपत पक्षौ तार्क्ष्य ” वेददी० प्रथो० । तत्र
गरुडे “आरुह्य तार्क्ष्यं नभसीय भूतले” भाष “भवन्ति
निर्विषा सर्पा यथा तार्क्ष्यस्य दर्शनात्” पञ्चत० ।

“तस्मिन् तार्क्ष्यात् किल कालियेन” रघु । “दशरात्र-
सुपयुज्य सर्व तरति किलिप तार्क्ष्यदर्शनसुपपद्यते”
सुश्रुत । तार्क्ष्यस्येव दर्शनं दूरान् दर्शनमित्यर्थ ।

सपे “क्षिपदा शिखिनस्तार्क्ष्याचलदेष्टा विषाणिन ”
भा० भी० १ अ० । [शब्दार्थचि० ।

तार्क्ष्यज न० तार्क्ष्ये पर्वते जायते जन-ड । रसाञ्जने
तार्क्ष्यध्वज पु० तार्क्ष्यो ध्वजोऽस्य । गरुडध्वजे विष्णो हेमच०
तार्क्ष्यकेतनादयोऽप्यत्र ।

तार्क्ष्यनायक पु० ६३० । गरुडे राजनि० तार्क्ष्यनायादयोऽप्यत्र
तार्क्ष्यप्रसव पु० तार्क्ष्यं शैल प्रसवोऽस्य । अथकृष्णहृत्वे राजनि०
तार्क्ष्यशैल न० तार्क्ष्यशैले भवन् अण् । रसाञ्जने राजनि०

“सिन्धुत चक्रमर्दस्य वीजमिज्जुत केशर तार्क्ष्यशै-
लम्” । “लौह चूर्णं भागधी तार्क्ष्यशैलं तृत्याः काव्या
क्षणवर्णास्तिष्ठाच” सुश्रुतः ।

तार्क्ष्यसामन् न० सामभेदे काव्या० ११ । १८ ।

तार्क्ष्यायण पु स्त्री० तृचस्य षष्ठेरपत्य युया गगां हृत्वेत्यत्र
हृत्वेति पाठान्तरात् यञ् यूनि फक् अनातीत्युक्तेराप-
त्यस्य यस्य लोपो न । तृचर्षेर्न्यपत्ये । [शब्दरत्ना० ।

तार्क्षी स्त्री तार्क्ष्यस्य खगस्य प्रिया अण् । यमस्तताभेदे
तार्क्ष्य त्रि० तृणस्येद शिवा० अण् । १ तृणसम्बन्धिनि २ तृण-
जन्ये यङ्गौ पु० । “तार्क्ष्यातार्क्ष्योभय नास्तीत्यत्र

तार्क्ष्यत्वमतापत्यस्य वज्रित्वध्यायो जातिभेद इति नञ्
नैयायिका० । तृणात् तद्विक्रयात् स्थानादागतः आयस्थान-
त्वात् शुण्डिका० अण् । १ तृणविक्रयस्यार्थस्थानजे करे त्रि० ।

तार्क्ष्य त्रि० तृणानि सन्त्यस्मिन् अण् कुक् च तार्क्ष्यकीयास्त्रिणान्
भयः विल्वका० अमात्रस्य लुक् । तृणयुक्तदेशभवे ।

तार्क्ष्यकर्ण पु स्त्री० तृणकर्णस्यापत्यं शिवा० अण् । तृणकर्ण-
स्यपरपत्ये । [नामकर्षेर्गोत्रापत्ये ।

तार्क्ष्यायन पु स्त्री तृणस्यवेर्गोत्रापत्यम् नडा० फक् । तृण-
तार्क्षीय त्रि० तृतीय एव स्वार्थे अण् । तृतीये “प्रथमस्य
तृत्तरस्याङ्गस्तार्क्षीय तृतीय सवनम्” आश्व० श्रौ० ११ । १४

तार्क्षीयिक त्रि० तृतीय एव तृतीय+स्वार्थे ईकृक् । तृतीये
“तार्क्षीयोक्तं पुरारेणदवत्त मदनञ्जोषण लोचनं व साव-
तीमधवम् ।

तार्थं त्रि० नृ-कर्मणि रत्नम् । तरणीये । "नोतायां तां
मदीं तरण्" भा० गा० १२४६ ज्ञो० "नाय वि-
लिङ्ग नोतायस्" अमर । तरे देवस् पञ्च । अर
णार्णे देवे युक्ते च । "भास्वत्तर्णाणि याम नि तार्थं
टायाणि सारता" मनु ।

तालं पु० तन पय अण् । १करतवे गच्छाद्येप० । तासत
गङ्-धागते कर्मणि अच् डण् न । १रिताने
२तालीगपले न० राजनि० ३दुर्गाभिधाने न० केमच०
तानयेट्म् अण् तथ्य लुक् । ४गामफने न० अङ्गुणमध्य-
मभ्या मिते ५परिमाणे ६काम्पामने अर्थाव्यनि
मितशब्दभेदे (करतान) ण्यरो षड्गुणसुटी च पु०
मेदि० ६ध्वनामस्याते षड्भेदे भाष्य० ।

"यत्न तालफल पितरक्तज्ञे प्रापयन् नम् । दुर्जेर वड
मूलसु तन्नाडभयन्द्युक्तम् । तानमज्जा तु तरुण
किङ्किन्नदरो लघु । छेप्लो वातपित्तज्ञः सज्जे हो मपुर
सर । तालमज्जा तालफलगोजमज्जा । तालज तरुण
तोयमनीप मदलम्बतम् । अङ्गोभूत तदा तम् व्याग
पित्तज्ञाहातदोऽङ्गम्" भाष्य० । "तालो हादयभिक्षान्
परिणाहपरिभ्रमण यागत्याकाशमात्रया क्रियते ताव-
तोमिहार्द्रगमिस्तालास्य कालांशो ज्ञेयः दलदं ।

१। गीतकालक्रियामाने । अथ स्वर दयत्काल ज्ञेय इय
त्काल विनश्चित इयत्काल द्रुतम् इयत्काल मध्य-
मिति बोधयितुं दृष्टौर्दृष्टौ रक्तुल्याकुसुमप्रसारणाक्रिया-
भिर्निर्मितस्य गतस्य ज्ञेय इति कालक्रिययो प्रमाण
ताल । इदमित्काल ज्ञेयमिति फालेनाकुल्याद्याङ्ग
झुगादिक्रियामान ताल इति यावत् । "काष्ठस्य एकदि-
विमात्रायुञ्जारणनियमितस्य क्रियायाः परिस्सन्दाति
कायाः परिच्छेदश्चेत्तालम्" इति मधुसू० । "कालेन नर्तन
गलपादनक्रियाणा मानं" तालः ताराद्येककावसेपा
विरामस्ताव इत्यम्बे" इत्यसरटीकायां भरत ।
तस्मिन्किन्तु गौरीहरयोऽन्त्येन तातो वभूव ।
तथा हि । हरदत्तस्य तालस्य गौरीद्वयस्य
कास्यम् इति सप्त प्रपञ्चस्य तालस्य नाय्या
द्वयस्य कास्यमिति नियमात् । तालस्य व्याख्या
रेण व्याख्याद्याखरेण च नितित्वा ताल इति
सप्त जाता इति सगीतशास्त्रे तस्य भेदा यथा 'चर्चम्
पुट १ चार पुट २ श्वङ्कताप्रलङ्घाया । ३उच्छृङ्ख

६सन्निपाता ६कङ्कण ७कोकिवारम् । ८राजकोलाहलो
९रङ्गविद्याधर १०गर्वाधरो । ११पार्श्वीकोचको १२गज
चूडामणि १३जयधियो १४पाङ्कजम् १५कन्दर्प १६न-
लङ्कार १७पङ्कज । १८रतिनीलो १९मोक्षपति
२०भीरव २१निष्पिक्तम् २२नीपको २३सङ्काकोटो
२४गजनीलय २५चर्चरी । २६कङ्कणो २७विजयानन्दो
२८रतिरत्नम् २९द्विजे । ३०रङ्गाभरण ३१भीक्ष्ण
३२गजानि ३३चतुर्मा । ३४सिद्धन्तम् ३५नन्दीय
३६चन्द्रविम्ब ३७द्वितीयका । ३८जयमङ्गल ३९नन्द
४०मकरन्द ४१विभाज्य । ४२रतिनीलो ४३सल्लय
४४जगन्मयो ४४५य मारुति । ४५ कविमकर ४६चोपौ
च ४७हरवज्रम् ४८मैरयोऽह । गतपद्यागतौ ५०मञ्जुतातो
५१मैरवमका ५२ । सप्त्यतीकङ्गाभरण ५३कोडा
५४नि सारवे च ५५रङ्गावली ५६रङ्गाज ५७भरता-
नन्द ५८रतितालका ५९ । सप्तकेटक ६० द्वादि ताता
भरत सप्तता । सप्तपतो विगतिता अथैषा सप्तण
तथा । अर्द्धमात्र द्रुत ज्ञेयमेकमात्र लघु स्वरम् ।
द्विमात्रम् गुरु ज्ञेय त्रिमात्रम् द्रुत सप्तम् ताते चर्चम्
पुटे ज्ञेय गुरु द्वय लघु सुत । । गुरुलघु सुतत्रय
भवेत्त्रयुटाभिधे । गलागवगलाद्येव प्रदिता
पुलके सताः १ । उच्छृङ्खले गमना ४ सन्निपाते गुरुमेत ५ ।
चर्चम् परिच्छेदकाल कङ्कणनामक ६ । पूर्ण
पण्ड सप्तमेव विप-चैव कथ्यते । सप्ततल्क गणौ
पूर्णे पण्डे विन्दुद्वयं गुरु । यगणस्तु सप्त ज्ञेय
जगणो विपमे भवेत् । सप्ततल्क सयत्यन्त गुरुविन्दु
चतुष्टयम् । सयत्यन्त लघुत्रयं तातोऽय कोकिवारव ७
सप्ततल्क सयत्यन्त सलय सलय लघु । सप्तविन्दु
द्वयश्चेति राजकोलाहलाभिधे ८ । पदय द्वौ सुतो
यत् रङ्गविद्याधर च त ९ । सप्तनि त्रीणि यत् सुर्ष-
द्वयि त्रीणि यत् वै । सुतद्वयस्य यत्ताति स तातं
स्यान्वचीप्रिय १० । पदय गुरुवो विन्दुर्गौ सुतो
गो सुतो पुन । यत् ताल स विज्ञेय पार्श्वीकोचना-
भिध ११ । राजचूडामणौ विन्दुर्लघु विन्दुर्लघो मतो १२ ।
रगकोनो गुरुत्रय जयत्रोरिति कथ्यते १३ । सुतो
लघुचतुष्टयस्य लो लो द्रुतद्वय लघु । सप्ततल्क विना-
शब्द ताल व्याहाराकालः १४ । द्रुतद्वय सकार
कन्दर्पोऽपि प्रकीर्तित १५ । चत्वारो गुरो यत् चत्वार
सुतका अपि । सप्ततराणि चत्वारि तातोऽय नवतु

पर १६ । विन्दुद्वय गुरुचैव भवेद्वयम् स टर्पणः १७ ।
रतिनोले विधातव्यं लघुद्वयं गुरुद्वयम् १८ । आटो
मोक्षं गुरुवो द्वाविंशत्यध्वंशतः । चतुःषष्टिंशतो यत्न
सोऽयं मोक्षपतिमतः १९ । श्रीरङ्गवक्त्रके ताळे मगण्या
श्रुतो मतौ २० । विंशतिक्रमताळे तु मगणौ नखंगा
खगो २१ । श्रुतो नखं श्रुतयैव ताळे दीपकनामनि २२
ताळे ध्यानाक्षिकामोटे लघ्वं खचतुष्टयम् २३ । लघुतुल्य
विरामान् गजलीले प्रकीर्तितम् २४ । षट्क्षयस्तु चतुर्थ्यं
विरामान् श्रुतो लघु २५ । द्रुतद्वयं भवेताळे कुच-
क्काख्ये लघुद्वयम् २६ । भवेच्च विजयानन्दे लघ्वयश्च लघुल-
यम् २७ । धीरविक्रमताळे तु श्रुतो लग्नौ ततः श्रुत २८ ।
टेटिका रगणेन स्यादेकेनैव कृताम्पदे २९ । भगणो ग
श्रुतो स्यात् । रङ्गाभरणमामके ३० । श्रीकीर्त्तिवक्त्रके ताळे
गुरुद्वयं लघुद्वयम् ३१ । चतुष्टुता लघु द्वौ तु द्रुतौ गो
वर्णमालिनि ३२ । चतुर्थाभिधे ताळे यगण्यामनरं श्रुत ।
३३ । भयं श्रुतो लग्नौ विन्दुद्वयं गौ न श्रुतस्तथा ।
लघु श्रुतो द्रुतयै को लघुद्वयमथापि च । नि शब्दं ल
चतुष्कं ताळे ध्यात् सिद्धमन्दने ३४ । गो लघुगौ लघु
श्रुताळे गन्दोखरे मतः ३५ । गो द्रुतौ नौ श्रुतद्वयं
चन्द्रविम्बे प्रकीर्त्तितम् ३६ । द्रुतद्वयं लघुचैकस्ताळे
स्यात् द्वितीयके ३७ । सकारय यकारय जयमङ्गल-
नामनि ३८ । चत्वारो गुरवो विन्दुचत्वारश्च श्रुता अपि ।
विन्दुवो द्वय षट् क्षय ताळे गान्धर्वसंज्ञके ३९ । मकरन्दे
द्रुतद्वयं लघुद्वयमेधो गुरुः ४० । गुरुचैव श्रुतयैव
त्रिभङ्गि परिकीर्त्तिता ४१ । गुरुद्वयं लघुद्वयं रतिताळे
प्रकीर्त्तितम् ४२ । वसनताळे कर्त्तव्यो मगणो मगण
स्तथा ४३ । जगन्मन्त्रे गुरुचैको विरामानश्च लघुद्वयम् ४४ ।
गङ्गातो शौ द्रुतौ लघ्वं श्रुतो मारुतिनामनि ४५ । कविशे-
खरे श्रुतं श्रुतं लग्नौ लघ्वं ततो लघु ४६ । लघुतुल्य
विना शब्दं यत्नं चोपः स च्यते ४७ । हरयक्ष्मताळे च
श्रुतो को गौ च लघुद्वयम् ४८ । भगणः श्रुतौ गणौ गयौ
श्रुतौ लघुच भैरवे ४९ । गतप्रत्यागते ताळे को भौ गौ भौ
प्रकीर्त्तितौ ५० । चतुर्लघु मङ्गलाळे विरामान् द्रुतद्वयम् ५१ ।
लग्नौ गौ भौ मग्नौ गयं लघुद्वयं नद्वयं पुनः । नचतुल्य
विना शब्दं ताळे भैरवमङ्गके ५२ । सरस्वतीकण्ठाभरणे गौ
लघुच द्रुतद्वयम् ५३ । एक एव श्रुतो यत्नं क्रीडाताळः
स च्यते ५४ । द्रुतद्वयं विरामान् ताळे निःसारके
मतम् ५५ । खल्यं सविरामान् नौ पुनः खल्यं

नथा । सुतो गं खयुगं गय यत्त सङ्गापनी तं साधु ।
लगौ विन्दुयुगं गो लौ रङ्गराजे प्रकीर्तित ५७ ।
खद्य संवरीमान् युग्मं सुतद्वयं लघु । यत्ताते स
विश्रयो भरतानन्दसप्तक १५८ । आदिताले । "लघुश्चैक
इत्योऽङ्गे भरतो स्तनि १५९ । भगणेषु सुताद्यन्त संपके-
। एकतालके ६० । एकाधिकयते तासे षड्विंशत्यतमा इमे ।
अथ सुतात्रिसावाभेदेन तालचर्चातनम् । ताते । निष्पात
हस्तं सुतमनुष्ठयेद्वातमेकं सगंधं तल्पसात् द्वौ च घातौ
निमटविरहितौ टर्गयेद्वृत्तौ १६१ । गुन्यत्वात् पक्षेता-
लाविति जगति पुनः श्लोकं सद्धौ समन्दा विल्ल । घातलय
तत् । लिफलततुयहिर्वज्ज वेदुदलकारम् । ऐको घातं स-
गच्छे दिक्छे दहा गुरौ शब्दकान्तधान्य सोऽप्यूहं
याति । कोलावलयश्चलियोत्तानहस्ताङ्कुलीभिः । किञ्ची-
च्चैकैकमात्रा सप्तदयिनि लघौ घाताँ एको निनादी घायो
मोलाई भाजि । शुतथपुषि लघोररुद्रादिने घात ।
। सगो दा १ सप्तक । । । । । । । । । ।
आद्यावत्सया रुद्रो मङ्गा रुद्रसप्तदय । दशाद्यतीरवन्धा-
दिन्द्रत्यामाट । ततः परम् । । । । । । ।
अथाष्टतालभेदा । "आष्ट १ दोल २ ज्योतिः ३ चन्द्रशेखर ४
गङ्गान ५ पञ्चताल ६ रूपक ७ समतालः ८ ।"
तत्त रुद्रतालस्य भेदा । "वीरे विक्रम १ । विप्रमसमुद्र २
धरय ३ मोरदगक ४ मण्डूक ५ कन्दर्प ६ शाशपाङ्क ७
ध्रुवधारण ८ दशकोपी ९ गजेन्द्रगुरु १० कुटका ११ ।"
अथ ब्रह्मतालभेदा । "ब्रह्मा विरात्मब्रह्म १ पटक २ सप्तमोला ३
अथेन्द्रतालभेदा । "देवसारः १ देवचारोर्मनदनदोलार २ शुक्र
गन्धर्व ३ पञ्चाशी ४ रुद्रमाण्ड ५ ।"
अथ अष्टदशतालभेदा । "चित्रतालः १ चन्द्रमातर २ देवमातर ३
खड्गज्योतिः ४ स्वर्गसारः ५ क्षमाष्ट ६ धराधारो ७ वैव-
ल्लाक ८ लोककलाटे ९ कीरवेन्द्रा १० ताण्डवी ११
हर्षधारिका १२ भाषा १३ खड्गमातरा १४ ।"
क्रमेणैव लक्षणोदि तत्तापि अष्ट तालभेदस्य लक्षणाणि यथा
"एकतालजनः न्यूनं युगलं तालिका परे । सङ्गीते
प्रथमः धार आष्टताल प्रकीर्तित । एकतालश्च
न्यूनश्च क्रमेणापि तिधा भवेत् । शेषन्यून कलाभेदे
दोलाल्लय भवेत् प्रयक् २ । प्रथमः युगल तालं
एक एकस्थया परे । कलाभेदे शान्मेव ज्योतिष
परिकीर्तितम् १ । चन्द्रचन्द्रार्था युग्मं तथा चन्द्र-
स्तथा परे । षट् तालानि । सप्तत्येव चन्द्रशेखर-

भाषित ४। एकताला भवेत् त्रैलोक्यं क्रमेणापि चतुष्टयम् । शेषेऽन्य गन्धश्च सर्वतोऽस्ति भाषितम् ५ । प्रथम युगलश्चैव तत्परं तालमेककम् । शेषे युग्मं तथा अन्यं पञ्चतालं प्रकीर्तितम् ६ । युगलं प्रथमं तालं तत्परमेकं अन्यकम् । शेषे च युगलं तलं रूपकं परिकीर्तितम् ७ । एकताला तथा अन्यं क्रमेण द्विविधं भवेत् । शेषे युगलतालश्च सप्ततालं भवेत् परम् ८ ।

चतुर्दशतालभेदलक्षणानि “एकताला तथा अन्यं क्रमेण त्रिविधं भवेत् । तत्परं युगलं ताल इत्येव शीरविक्रमः १ । युग्मताला तथा गन्धं तत्परं द्वयतालकम् । शेषे च युगलं तालं सप्तद्विविधं भवेत् २ । युग्मतालाश्च अन्यश्च एकतालाश्च तत्परे । शेषेकलं त्रिगुण्यं विधमं धरणं भवेत् ३ । एकताला तथा गन्धं क्रमेणापि त्रिविधं भवेत् । युगलं युगलं पञ्चात् स शीरदण्डकं भवेत् ४ । प्रथममेकतालाश्च तत्परं गन्धमेककम् । शेषेकलं त्रितालाश्च सप्तद्विविधं गतिर्विधा ५ । सप्ततालं यथा दृष्टं तथा कन्दर्पसंज्ञितम् । सप्तताले भवेत् गन्धं कन्दर्पं नादिकं, तत्परम् ६ । पञ्चतालात् परं गन्धं त्रैलोक्यादिषु भवेत् । अत्युत्तुं भवेत् तलं सप्तमस्य यथा गतिः ७ । एकताला तथा गन्धं क्रमेणापि द्विविधं भवेत् । शेषेकलं त्रितालाश्च त्रिविधं धरणं भाषितम् ८ । एकताला एकगन्धं त्रिविधं भवेत् क्रमात् । विरामे एकतालाश्च वागभेदे दण्डकोषिका ९ । युगलं युगलं पञ्चात् तदन्त्येकतालाश्च १० । शेषे च युग्मं गन्धं गलेन्द्रियुदभाषितम् १० । युग्मगन्धं विरामे च एकताला भवेत् क्रमे । छुटकाख्यानकं शीरं सङ्गीतपरिनिष्ठितम् ११ ।”

त्रय्यतालाभेदलक्षणानि । “युगलं तलं प्रथमैकताला किञ्चिद्विरामे प्रत्येकतालाकम् । त्रय्यतालाश्च सङ्गीत मध्ये यथा कपोती हि करोति गच्छति १ । युग्मताला भवेदुल्लस्य एकतालाश्च तत्परे । शेषे द्वितीयगन्धं च विरामत्रय्यतालाकम् २ । प्रथमैकतालाश्च युग्मगन्धं तथा परे । शेषेकलं त्रितालेति पटकला खलु कथ्यते ३ । अतो युग्मं तथा युग्मं त्रितालाश्च तथा परे । सप्तताला भवत्येषा त्रय्यतालान्तरेऽप्युभे ४ ।”

इन्द्रतालाभेदलक्षणानि “सविरामं त्रितालाश्च एकगन्धं तथा परे । शेषे तलं त्रितालाश्च देवधारा इतीत्येति १ । द्वितीयगन्धं विरामे भवति ततश्च त्रितालानि । शेषेण द्विगन्धं त्रिविधं देवधारी २ । प्रथममेव युग्मताला तत्परादेव

गन्धविरामे । शेषे त्रितयताला भवतीति चतुष्टयं दोषेति । युग्मताला समारम्भं पञ्चताला भवेत्तथा । अत्युत्तुं तथा तलं गन्धं इति ३ । चावश्यं यथा धारा तथा ताको भवेद्गन्धः । पञ्चतालान्तराणीति पञ्चाकोति प्रकीर्तिता ५ । सविरामं चतुष्टयं त्रिताला गन्धमन्तरः । सप्तारम्भे यथा केका ख्यन्ते इन्द्रभाषितं ६ ।”

चतुर्दशतालभेदलक्षणानि “एकतालाश्च गन्धं क्रमेण त्रितयं ततः । शेषे चतुष्टयं तलं त्रिपञ्चताला इतीत्येति १ । एकचतुष्टयं युग्मं तालं प्रत्येकतल्ययम् । शेषे त्रिणी च गन्धानि चन्द्रताला भवेत्तथा २ । प्रथमं पटकतालाश्च अत्युत्तुं भवेत् क्रमात् । शेषे युग्मं तथा गन्धं देवताला च सोऽन्ये ३ । चन्द्रगन्धं त्रितालाश्च विरामेण क्रमेण ४ । अत्युत्तुं भवत्येवमर्द्धज्योतिरिति स्थितिः ४ । एकैकतालान्तरयुग्मतालाश्च गन्धं तत्परमेकतालाकम् । कलाभिदा गन्धभिदा सप्तताला च सप्तधाराख्यानवीनं तालं ५ । युग्मगन्धं विरामेण देवतालमिति क्रमात् । सप्ततालाख्यानान्तरे गन्धमिति सर्वत्र भाषितम् ६ । नवान्तरं देवराशिनि शीरवामं तथा सप्तवज्रसुताभाषितम् । युग्मं सप्तताला मन्तरं तालं शेषे त्रितालाश्च धाराधाराख्या ७ । एकतालाश्च गन्धं क्रमेणापि चतुष्टयम् । क्रमात्तालाश्चैव यत्नवागुदाहृता ८ । सविरामं द्वयं तालं युग्मताला तथा परे । शेषेकलं त्रितालाश्च भवेत् काकलेति सा ९ । त्रितालाश्च भवेदुल्लस्य तत्परं त्रैकतालाकम् । शेषेऽपि च त्रितालाश्चैव कीरयत्ना प्रचक्षते १० । युग्मं युग्मं तथा युग्मं तालान्तरे भवेत् क्रमात् । शेषे गन्धं कलाभेदे तावद्वितीति भवेत् प्रथम् ११ । सविरामं द्वयं तालं युग्मगन्धं तत्परम् । शेषोत्तुं त्रितालाश्च कर्षधारा प्रकीर्तिता १२ । चन्द्रगन्धं विरामेण द्वयं तालं भवेत् क्रमात् । अत्युत्तुं तलं भाषितं तालसप्तमम् १३ । अत्युत्तुं त्रितालाश्च द्वयं तालं विरामकम् । इत्यर्द्धताला विधेया सङ्गीता भुवि सर्वता १४ । सङ्गीतदासोदरे ४ जयकम् ।

तालाख्येदम् अन्तां यज्ज । “यानर्षं द्वापदायुक्तं चापुंरं ताकनैषवम्” प्रा० वि० प्रकृत्योक्ते ११ । मध्यभेदे न० तालकं न० ३० । तल-धम् सर्वधारा क इत्येव । इतिवाले राजनि० । श्वाकरपाटोपगन्धन्ते (ताला) सप्तमं । श्वाकरपाटो(श्वर)यज्ज० । श्वाये क । ४ ताले इत्यादी

ताल(लि)कट ५० देशभेदे स च देश ८० स० १४ व्य०
कूर्मविभागे दाक्षयस्यासक्त । व्यय दक्षणेनेत्युपक्रमे “का
साजिनसौरिकीर्णताल(लि)कटा” ।

तालकन्द न० तालस्यैव कन्दमय । तालमूल्याम् “कसेरु
कोविदारस्य तालकन्दं तथाभिपम्” भा० त० यायु० ।
“तामकन्दं तालमूलीति प्रसिद्धम्” रघु० ।

तालकाभ ५० तालकस्यैवाभा यस्य । १ हरितवर्णे हेम०
२ तद्वति त्रि० ।

तालकी स्त्री तालकस्यैव स्त्री । तालजमद्यभेदे (ताडी)
तालकेतु ५० तालतालचिह्नित केतुरस्य । भीष्मे । “तासा
प्रसक्तो भीष्मस्तानकेतव्यरोचत” भा० स० १४२ व्य० ।

तालक्षीर ५० तालमजात क्षीरमिव शुभ्रत्वात् । (तालेर चिनि)
शर्कराभेदे राजनि० । स्वार्थे क । तालक्षीरक । ताल्ये ।

तालगर्भ ५० ६० । (तालेर सेति) तालमज्जनि । “भय
पितृमृगाश्च कङ्कडुर्गदं करिहस्तश्चिदये सतालगर्भे” ह०
स० ५० व्य० ।

तालङ्ग ५० तालङ्ग+ङल ख० । तालङ्गे भूषणे शब्दार्थचि० ।

तालचर ५० १ देशभेदे २ तद्देशवासिषु शतस्रमेव स० व० ।
अमृतान्नचराश्चैव चुचुपा रेणुपास्तथा” भा०
स० ११६ व्य० ।

तालजङ्घ ५० ताल इव जङ्घा यस्य । १ देशभेदे २ तद्देशवासिषु
शतस्रमेव स० व० । “स हैहयान् सस्रत्वाद्य तालजङ्घाय
भारत !” भा० य० १०६ व्य० । “हैहयानामुदावर्त्तो
भीषाना जनमेजय ।। वज्रजस्तालजङ्घानां क्रधाना-
सङ्गतो वसु” भा० स० ७३ व्य० । “तालजङ्घं महा-
जालमौर्वैशैकेन नाशितम्” भा० अतु० १५३ व्य० । ३ पङ्क्त
भेदे “निर्मांशास्तालजङ्घाश्च व्यादितास्तथा भयङ्करा”
इत्युपक्रमे “एते पङ्क्ताश्च सततं रजन्तु मम सन्त”
हरिव० १६८ व्य० । “कण्डपृष्ठीवाजङ्घसु” पा० अस्या-
द्युदात्तता । [तालप्रलम्बे शब्दार्थचि०] ।

तालजटा स्त्री तालस्य जटयः । तालहृत्स्य जटाकारे पदार्थे
तालध्वज ५० ताल ध्वजोऽस्य । बलदेवे “सरस्वत्या-
क्षटे जातं नगं तालध्वजो बली” भा० श० १८ व्य० ।

“नातिदूरं ततो गत्वा नगं तालध्वजो बली” ५५ व्य० ।
“अस्ति तालध्वजा नाम जगती त्रिदयोपसेति” पद्म५०
त्रिदयोपसारीतो २ पुरीभेदे स्त्री ।

तालनवमी स्त्री तालोपहारा नवमी शा० त० । माद्र
गुह्यनवमां “मासि भाद्रपदे वा स्वासवमी बद्धसेवरा ।

तस्यां सपञ्च वै दुर्गामन्त्रमेधफलं लभेत्” । सवत्सरकौ०

धृतगरुडपुराणवचनम् इयमेव तालनवमी ख्याता
तालपत्र न० तालस्य पत्रमिव । १ कर्णभूषणभेदे तालङ्के ।

अथर० । ६० । २ तालस्य पत्रे च । “कश्चित् विधवयेव
उन्मत्ततालपत्रया” काद० ।

तालपत्रिका स्त्री तालस्य पत्रमिव पत्रमस्या डीप सजाया
कन् हुम्ब । तालमूलीहृत्ते राजनि० ।

तालपत्री स्त्री तालस्य पत्रमिव पत्रमस्या डीप । भूपिकपगर्भां
राजनि० । “अपामार्गोऽन्धगन्धा च तालपत्री सुवर्चसा” सुश्रु०

तालपर्ण न० स्त्री० ताल इव खड्गमुष्टिरिव पर्णमस्य ।
१ सुरानामङ्घ्र्ये शब्दच० । त्वत्पञ्चे पाककर्णेति डीप् ।
सा च २ भद्ररकायां जटाधर ।

तालपुष्पक न० ताल खड्गमुष्टिरिव पुष्पमस्य कप् । १ प्रपञ्चः
खड्गरीके शब्दर० । ६० । २ तालहृत्स्यकृष्णे च ।

तालप्रलम्ब न० ताले हृत्ते प्रलम्बते प्र+लम्ब-लृच् । ताल-
हृत्स्य जटायाम् राजनि० । तथा “तालप्रलम्बस्य भङ्ग
जतरुजापहम्” राजनि० । [बलदेवे त्रिका० ।

तालभृत् ५० ताल ध्वजरूपेण विभर्त्ति भृ-कृप् ६० ।

तालमर्दल ५० तालस्य तालार्थं मर्दल इव । १ वाद्यभेदे हारा०
तालमूली स्त्री० तालस्य मूलमिव मूलमस्या डीप् । सुषल्याम् ।

स्वार्थे क । तालमूलिका २ दोषकन्द्यायायाम् ।
सुषल्याम् । “तालमूलो ह्य विद्वद्भिर्मुपनीतिं निगद्यते ।
सुषली मधुरा हृष्टा शीर्षीष्णा हृष्टणी गुरु । तिक्ता
रसायनी हृन्ति शुद्धान्यनिच तथा” “क्रौञ्चोद्वारासभा-
स्थोनि श्वटङ्गातालमूलिका । अजमोदा कदम्बस्य
मूलं नागरमेव च” सुश्रु० ।

तालयन्त्र न० सुश्रुतोक्ते शब्दोद्धारणार्थं यन्त्रभेदे ।

“तालयन्त्रे द्वादशाङ्गुले मृत्स्यतालवदेकतालद्वितालके
कर्णनासानाडीगल्यानामाहरणार्थम्” सुश्रु० ।

तालरिचनक ५० तालेन रेचयति चु० रिच-ल्यु स्वार्थे क ।
नटे शब्दर० । तालमेचनकेति तल पाठान्तरम् तत्सार्थे ।

ताललक्षण ५० तालो लक्षण ध्वजोऽस्य । बलरामे हेमच०

तालवन न० ६० । उन्दावनस्ये तालप्रचुरे वनभेदे “गो-
वर्द्धनस्योत्तरतो यमुनातीरमाश्रितम् । दृश्यते ततो
वीरो रस्य तालवनं महत्” हरिव० ७० व्य० । २ तालानां
वने च । “सुषुप्ततालवनानीव स चकार रघुमज्जान्”
भा० भी० ११७ व्य० ।

तालहृन्त न० ताले करतले हन्तं वन्तमस्य, तालस्यैव हन्त-

"सत्य वा। व्यजने हेमच० (पाक) "ताम्रहन्नेन किं कार्यं
नखे। सत्यमाहते" उद्धृत। अथ वायोगुण्या यथा।
"विदोषगमनोवायुर्लघुः प्रकीर्तितः" भावप्र० "ताम्र-
हन्तं वा वायुस्त्रिदोषजयनो लघुः" राजनि०। "न याति
वायुभक्त्या तालकृत्तामिच्छाधिकम्" कुमा०। सार्धं क व०
व क प या। तालहन्तक तालार्थे अमरः।

तालव्य त्रि० तालुनि भयः देहावयवत्वात् यत्। तालु-
कायेषु "इचययानां तालु" इत्युक्तेषु वर्णभेदेषु।

तालाकट पु० दक्षिणस्थे देगभेदे। तालाकटस्य राजा
अथ सोऽभिजनोऽयं वाऽयं। २ तद्देगवासिजने शतम् मे
। च यच्छतृ अथो लुक्। "ततः शरीरक स्ये तालाकटम
यापि वा। वर्णेयकं सहातेजा दण्डकाच सहाचमम्"
भा० सू० ३०। सहादेवदक्षिणदिग्विजये। अयमेव देग
तालाकटत्वेन ह०प० १४ अ० उक्तं तालाकटशब्दे इत्य।

तालाख्या स्त्री ताल तत्प्रतिनिधायक्यते आ+ख्या घञर्थे
कर्मणि क। तारागमनस्यैव शब्दः। [चरः।

तालाङ्ग पु० तालकानिचिह्नितः अङ्गं श्वजोऽस्य। वलदेवे।
ता नादिप० "तान्नाभ्योऽण् वा पा० विकाराद्ये अण्प्रत्यय
। निमित्ते शब्दसमूहे। स च गण पा० गणस्य उक्तो यथा
। (गवाहहृदि) धार्ष्टिश्चन्द्राक्षि चन्द्राक्षश्चन्द्राक्ष
। अथ, श्यामाक पीयूषः। ताल धनु पक्षे अस्मयटी।
। तालं तालमय वा मद्यम्।

तालावचर पु० तालेनावचरति अण्+चर-अण्। गटे त्रिका०
तालि स्त्री तल-प्रतिभायां णिच्-इत्। भूम्यामलक्या वा
हीप्। तालार्थे (ताडियात्) शब्दात् इत्ये भरतः। "न
मेभि पवनोद्भूतगजतालीवमञ्जलि" रघु।

तालिक पु० तालेन करतलेन निहंताऽङ्कः। चपेटे (चापट)
(कान्तानि)। ताली+सार्धं क। २ तालमूल्याम् स्त्री
हेमच०। उल्लिखितस्य निवन्नेन च शब्दः। उचपेटे
स्त्री शब्दः। ३ तालवल्यां स्त्री राजनि०। "सौरं
उमन्त्यदा विधाय तालिकाम्" काशी० ५ अ०।
"उडाटनीय करतालिकानां दामादिदानीं मयतीभि
रेप मैवधम्। [भाष्ये शृण्वे च अजयपालः।

तालित न० पुरा० तल-तल इत्यल। दक्षितपटे श्याव-
तालिन पु० व० व०। तलेन विधा प्रोक्तमधीयते शौनका-
णिनि०। तलीकाला इत्। ताली वाद्यत्वेनाख्यस्य इति।
"तलनाये दि० शशिने पु०" वैष्णवी पणवी ताली खली
कालकट कट" भ० अमु० १७। शिवनामाली।

तालिश न० पु० तल-श गिन्धम्। पर्वते-उच्चादिको०।
ताली स्त्री तालेन तद्विधायिन निहंता, अण्। (ताडी)

। तालजातघरायाम्। तल-अण्नात् अण् गौराङ्गोप्।
(ताडियात्) उचपेटे, -अमरः। ३ तालमूल्याम्,
(भूदयामला) उचपेटे राजनि०। ४ आङ्गक्याम्,
(अचर) गन्दरवाग। ५ तालीगमलाख्ये उचपेटे, रत्नमात्रा।
७ तालकोडाटनयन्ने (काटि) कुञ्जिकायाश्च। ८ हेमच०।
दतामयल्यां एतत्प्रचरपाटके छन्दोभेदे यथा। "ताली वा
निर्दिष्टा। उचिहो सो यत्" यथा "शामी ते जाभीते।
शाख्य वैकुण्ठम्" छन्दोमञ्जर्याम्। अथ नाटीशक्ति
उचोक्ता।

तालीपत्र न० ताल्या इव पत्रमय। तालीगमले राजनि०।

तालीश न० तालीव रोगान् यति शा-ड। स्वनामस्थाने
इत्ये राजनि०। "तालीग लघु तिलोण आचकावृद्धा
निहान्। निहन्त्यश्चिगुन्मानवक्रिमान्द्रुयामयान्"
भावप्र० २ भूम्यामलक्यां मेदि०।

तालीशपत्र न० तालीश रोगनामक पत्र-यस्य। १ स्वनाम-
स्थाने इत्ये, २ भूम्यामलक्याश्च राजनि०।

तालीशायमीदक पु० चक्रदोक्तो मोदकभेदे यथा, "ताली-
गपल मरिच नागर पिप्पली गुभा। यथोक्तभाग
-इत्या तमेवे चार्द्राभागे। पिप्पल्यष्टगुणा चाम् प्रदेवा,
चित्तकर्करा। आचकावृद्धाश्च तर्पण दीपनं परम्।
कृत्वाण्डु पङ्कणीरोगघ्नी कशोषज्वरापहम्। कर्दतीसार-
काघ्नं मूद्वशातामुक्षोभम्। कल्येष्टं गुडिका चैतन्नैर्
पकासितोपलम्। गुडिका क्षामिसयोगाश्च चाम्बुवरा
श्रुता। पैतिके पाकयन्त्रके शुभाय यथोक्तम्।

तालु न० तलन्त्यनेन वर्णाः तू-लुच्-रस्य च। जिह्वे
न्द्रियाधिकाने (तिलो) स्थानभेदे। "सुखतलानु
निर्मितं जिह्वा तलोपजायते। ततो नागरवो
ज्जले जिह्वा योऽविगम्यते" भाग०। "निर्मित
तालु वक्ष्यो लोकापाकोऽविगम्यते। जिह्व
वांशेन च रवान् यथाही प्रतिपद्यते भाग० ३३। ३ ताली
तालुनि चैकमस्य तल कपाशाकार यथोक्तं सुखे
अस्थीभीक्षुपक्रमे "एतानि पञ्चविधानि भवन्ति। तद्यथा
कपालश्चकतश्चपञ्चयनश्चकश्चानि। तेषां जातिनिर्मा-
सगच्छतालुयुग्मश्चिरम् कपालानि" अथिषस्थामेदोक्तो च
तलीव। तालुनि चैकमस्य तलम्। "तथा सङ्ख्या परिण
कृतास्तव" कतस्य। स्वीये यावा-कम् तालुकमयल अमरः।

तालुका ३ स्त्री० तलुकेर्गोत्रापत्यं गगां यञ् । तलु-
कैरप्ये स्त्रिया ङीप् । यत् पिप्पत् ङीप् । तालु-
कायणी ।

तालुजिह्व ३ स्त्री तालुजिह्व यञ् । कम्भीरे ज्ञेम् ।
तस्य जिह्वान्मूल्येऽपि तालुमेव रसास्वाटनात्तथात्मम् ।
स्त्रिया टाप् ।

तालुपाक ३० सङ्गतोक्ते तालुगते रोगभेदे ।

तालुगतास्तु गनगुणिका तुन्दिकेय्येऽप्युपो भासकक
तालोपोऽदः सासमङ्गातस्तालुपुष्पुटस्तालुगोपस्तालुपाक
मप्यदः इति । "क्षेष्ठास्त्रिभ्या तालुपूनातप्रवृत्तो टीर्षं गोफो

ध्यातवक्षिप्रकाश । तस्याकासश्चासन्नग सम्प्रटिष्टो व्याधि

तालोप्ये कण्ठगुणोति । नास्ती । गोफ स्तनकोददाचम

पाकी प्रायुक्ताभ्या तण्डिकेरी मतात् । गोफ स्तनो

लोहितस्तानुदेये रक्ताक्षये सोऽप्युपोऽङ्गज्वरादः ।

कुम्भीरुलोऽवेतनोऽप्योषजन्ता रक्तो ज्ञेय कक्षग

क्षेष्ठाभ्या तालुपाकस्तालुमध्यं त गोफ विद्या

रक्तादवदः प्रोक्तलिङ्गम् । इष्टं मास क्षेष्ठाभ्या नीरु-

जम् तालुल्लस्य भाससङ्गातमाङ्ग । नीरुक् स्यादी कोल-

तालोपाक कफात्स्यान्मोदोयुक्तात्पुष्पुटस्तालुदेये । गोफोऽ-

लोहिते दीर्यते चापि तालुः श्वसो यातास्तालुगोप

पिप्पत् । पिप्पत् कुर्यात्पाकमल्लघ्वोर तालुच्येन

तालोपाक र्दति । तेपा लक्षणाप्युक्तानि । [दृश्यम् ।

तालुपुष्पुट ३० सङ्गतोक्ते तालुगतरोगभेदे तालुपाकगङ्गे

तालुगोप ३० सङ्गतोक्ते तालुगतरोगभेदे तालुपाकगङ्गे दृश्यम् ।

तालु ३० तस-बा० ऊर- । व्यापत्ते ज्ञेयम् ।

तालुपक ३० तस-बा० ऊर- । व्यापत्ते ज्ञेयम् ।

तालुपक ३० तस-बा० ऊर- । व्यापत्ते ज्ञेयम् ।

तालुपक ३० तस-बा० ऊर- । व्यापत्ते ज्ञेयम् ।

तालुपक ३० तस-बा० ऊर- । व्यापत्ते ज्ञेयम् ।

तालुपक ३० तस-बा० ऊर- । व्यापत्ते ज्ञेयम् ।

तालुपक ३० तस-बा० ऊर- । व्यापत्ते ज्ञेयम् ।

तालुपक ३० तस-बा० ऊर- । व्यापत्ते ज्ञेयम् ।

तालुपक ३० तस-बा० ऊर- । व्यापत्ते ज्ञेयम् ।

तालुपक ३० तस-बा० ऊर- । व्यापत्ते ज्ञेयम् ।

तालुपक ३० तस-बा० ऊर- । व्यापत्ते ज्ञेयम् ।

तालुपक ३० तस-बा० ऊर- । व्यापत्ते ज्ञेयम् ।

तालुपक ३० तस-बा० ऊर- । व्यापत्ते ज्ञेयम् ।

तालुपक ३० तस-बा० ऊर- । व्यापत्ते ज्ञेयम् ।

तालुपक ३० तस-बा० ऊर- । व्यापत्ते ज्ञेयम् ।

तालुपक ३० तस-बा० ऊर- । व्यापत्ते ज्ञेयम् ।

तालुपक ३० तस-बा० ऊर- । व्यापत्ते ज्ञेयम् ।

तालुपक ३० तस-बा० ऊर- । व्यापत्ते ज्ञेयम् ।

तालुपक ३० तस-बा० ऊर- । व्यापत्ते ज्ञेयम् ।

तालुपक ३० तस-बा० ऊर- । व्यापत्ते ज्ञेयम् ।

उपपत्ते दधधिकारे च मेरि० । एतदेवार्थे यन्त्रार्थि० ।

भक्त्यापि तावत् क्रयकौशिकानास् रघु तावत् तदेवार्थ ।

साकल्ये "तावत्प्रकीर्णोभिनयोपचारम्" एवधौ "बलु-

न सम्भावित एव तावत्" रघु "तावत् चालोकमार्ग

प्राप्तिपर्यन्तम्" मङ्गि० । मानार्थे "त्वमेव तावत् परि-

चिन्तय स्वयम्" कुमा० तावत् इति मानार्थे "यावन्मात्र

विचारणीय तावन्मात्रमित्यर्थ" मङ्गि० । व्यवधारणे

"इन्द्रप्रस्थगमस्तावत् कारि मा सन्त चेदय" माघ ।

"मा कारि तावत् न क्रियतामेवेत्यर्थ" मङ्गि० । तत-

परिमाणमस्य तदुत्पत्तय् "यावन्मात्रं पा० । १०००-

परिमाणविगिष्टे ति० । "यावन्मात्रं उदपान मन्त

सङ्गतोदके । तावान् सर्वेषु वेदेषु तद्व्याप्यम् विज्ञा-

नत" गीता "जम्बुद्वीपोऽयं तावत्प्रमाणविस्तार-

स्तायता क्षीरोदधिना वेष्टित" भाग० ५।१।२ ।

क्रियाविशेषणत्वे न० । "पुरोऽस्य यावत् भुवि

व्यकीयत । गिरेस्तुतिमानि तवदुष्कै" माघ ।

स्त्रिया ङीप् "यावती सभवेद्वृत्तिस्तयाती टावमर्हति

सत् । अथ वत्तन्तात् सख्यावत् कार्यं तावच्छ ता-

वत्क तावतिक ।

तावतिक ति० तावता क्रीत सख्यात्वात् कन् "वतोर्गिह्-

-वा पा० वा इट् । तत्परिणयता ते । पक्षे इडभावे

तावत्क तत्त्वार्थे ।

तावतिथ ति० तावता पूरण इट् । "वतोर्गिह्वा पा०

इडक् । तावता परणे । "यावत् सामिधेनि वेदेदमह

तावतिथेन वज्रेणति" कात्या० श्रौ० ३।१।६ ।

ताविष ३० तवेष्टिहा उष्माटिष्य । स्वर्गादौ तविष्यन्त्यार्थे

तविष्यन्ते दृश्यम् ।

तावुरि ३० उपरागौ कौप्यन्ते २२०८ ३० दृश्यम् ।

तासुन ३० तस-बा० ऊर- । व्यापत्ते ज्ञेयम् ।

तासुन तवधम्बन्वि स्त्रिया ङीप् । "सुश्रुताशतासुन्यो

रसना" ज्यो० त० गोमि० । "सुश्रुतं तस तासुन

गणस्तद्वया रसना मेखला तासुनी" ।

ति अल्य० इति+वेदे प्रपो० । इतिगङ्गा० । "सुश्रुताश-

तासुन प्रायश्चित्तिरत्यस्तीति का ति पिता ते वेदति"

शत० ब्रा० १।६।१।१ । का प्रायश्चित्तिरिति इति प्राय ।

तिका गतौ स्वा० आत्म० सक० सेट् । तेकते अनेजिष्ट छट्

णिच् अतितेकत् त । तितेके । [अतकोत्] तितक ।

तिका आस्कन्दे वधे च स्वा० पर० सक० सेट् । तिका ति

तिका ति

तिका ति

तिका ति

तिका ति

तिका ति

तिका ति

तिक्तं पु० तिक्त-क । कश्चिदे । तस्य गोत्रापत्यम् तिक्ता-
फिज् । तैकायनि तद्गोत्रापत्ये प्रुक्ती० । तस्य तिक्त-
कितवादिताम् द्वन्द्वे गोत्रप्रत्ययस्य मुञ् बह्वचर्ये । तिक्त-
कितवा० तिक्तकितवयोर्गोत्रापत्ये पु । उत्कर्षो० चसु
रथा० छ । तिक्तीय तत्पञ्चकदेगाटो नि० ।

तिक्तकितवादि पु० “तिक्तकितवादिभ्यो द्वन्द्वे” पा० उक्ते द्वन्द्वे
बहुवचने गोत्रप्रत्ययस्य मुञ् निमित्ते गन्तव्ये । स च गण
पा० गणस्य उ० उक्तो यथा “तिक्तकितवा यद्वरभयुरीरथा ।
उपकसमया । उपकनरका यकनखगुदपरिण्डा
उज्जककुभा बड्डगान्धुपा उत्तरगनदुटा कण्णजिन-
कण्णसुन्दरा भट्टककपिलला धग्निवेशदगेरुका ।”

तिक्तादि पु० गोत्रे फिज् प्रत्ययनिमित्ते गन्तव्ये स च
गण पा० गणस्य उ० उक्तो यथा “तिक्त, कित, सया, बाला,
शिखा, चरस, यास, सेख, यधुमा, ह्य, यास्य,
नीक, धमिल, गोकण्ण, कुह, देवरथ, तंतन, चोरस,
कोरस्य, भौरिक, भोदिक, चौपयत, चैटयत, गीक
यत, चैतयत, पाजयत, चन्द्रमस, सुभ, गङ्गा, परेण्य,
सुपायन, चारह, वसका, सखका, हय, सोमक, उटस,
यस” । “तिक्तादिभ्य फिज्” पा० उक्ते “तिक्त इत्येव
आदिभ्योऽपत्येऽर्थे फिज् स्यात् तैकायनि जैतयायनि ।

तिक्तं पु० तेजयति तिज्-बा० कर्त्तरि क्त । रसभेदे
(तेज) व्यसर । २५६८३कोमघी न० सेमच० । १८८गन्वे
मेदि० । ४३८८३३३ पु० यन्द्व० । ५५८८३३३ गन्-
मावा । एतेषां तिक्तरसाधिक्यात्तयात्वम् । इतिक्तरस
युक्ते व्यसर । “पञ्चिषसु रसज्ञानं भाषोक्तैर्यद्यपि
तिक्तस्य पार्थिवगुणस्य तथापि वायोऽपत्येऽपत्येऽपत्ये
यद्यपि तिक्तरसस्य सम्यक् तदेतत् सुच्यते न्यरूप यथा
“आकाशपवनदहनतोयभूमिषु यथावद्वृत्तेऽपत्येऽपत्ये
इति यन्द्वस्यैव परगत्या तत्प्राप्तयो रस परस्पर-
सर्गात्परस्परानुपपत्त्या परस्परानुपपत्त्या सर्वेषु सर्वेषां
आग्निध्वजस्यैवैकपक्षकर्मणु पक्षस्यम् । स यत्वायो
रस शेषभूतसर्गादिद्वन्द्वे योडा विभज्यते । तद्यथा ।
अधुरोऽस्मां स्वयं कटुकजिह्व कभाय इति । ते च
भूयःपरस्परसर्गाद्विपत्तिभा भिद्यन्ते । तत्र भूयस्य-
गुणबाहुल्यान्धुर । भूयस्यगुणबाहुल्याद्वन्द्वः ।
तोयान्निगुणबाहुल्यान्धुर । धाव्यन्निगुणबाहुल्यात्क
टुक वाय्वाकाशगुणबाहुल्यान्तिक्तः । पृथिव्यानिगुण
बाहुल्यात्काय इति । तत्र अधुरास्त्वयथा वातज्ञा ।

अधुरतिक्तकायाः पिच्छज्ञा । कटुतिक्तकायाः ज्ञे-
ज्ञा । तत्र पायुरात्मनैवात्मा विज्ञानान्ये च ज्ञे-
सोस्य इति त एव रसा ध्वनोनिर्वर्णा ध्वन्योनिर्वर्णा
मयाच । केचिदाहुरन्मोमोयत्वात्जनतो रसा द्विविधाः
सोस्या ध्वनोयाच तत्र अधुरतिक्तकाया सोस्या ।
कटुत्वमयथा ध्वनोयाः । अधुरास्त्वयथा ध्वनोया
गुरयथ । कटुतिक्तकाया कटुता लयवथ । सोस्या
गीता ध्वनोयाधोव्या ।

“कटुदण्डव्यरगिरस्यविगट् स्वयं बहुभोयति”
विशेषतः कथायमिति पायवोय तत्रैव दवाचपत्यम-
विद्वज्जगत्विचारमकरमिति ।

तिक्तरसस्य तत्त्वोक्त यथा “यो गते चोपसृपादयति
उपसृपादयति सन्नयति सन्नयति चापादयति इत्येव स
तिक्त । “तिक्त शीतसूत्रासूत्रास्वरपित्तकान्
जयेत् । इत्येव स्वयमरोचिषु कटुसन्ध्याध्वनोऽन ।
वातलोऽग्निहरो नासाशोषयो हृदयो लघु” । इत्युः
ध्वन्येऽप्यु वस्तुषु इतिज्ञादयति । स्वयमरोचिषु यथा
निम्ब स्वयस्य रोचते । ध्वन्येऽप्यु इति करोति (वति-
युक्तस्य तिक्तस्य गुणा) शोऽतिशुक्तः शिर शूलसन्ध्या-
सन्ध्यामार्तिजत् । कम्पसूत्रास्वरपित्तकान्
भाषम० “तिक्तः पित्तकफज्वेदो विमज्जुष्वरापक्वः ।
दीपनः पाचनो हृद्यः कण्ठु कमिहरो लघु” आह्नि
कत० । “पित्तेन दूने रसने चितापि तिक्तायते इत्युवा
यतस ।” नैव० सुगन्धे । “नादाह्वन्यवतिरुक्तमदाह्व-
तिक्तम्” रसु तिक्त सुरभि “कटुतिक्तकायास्व
चौरभेऽपि प्रकोर्तिता” केशव मन्त्रि० “चूताह्वरसाद
कपायकण्ठः” अधुरकण्ठ इत्यर्थे । “तस्यासिद्धैर्नगज-
मटैर्वाहित बालवृष्टि” नैव० । “तिक्तैः पुनश्चिभिजिह्व-
रसवज्जिह्व” मन्त्रि० । “तायक्रोडागिरतयुषवी प्रापति-
क्तमैव” नैव० ।

तिक्तक पु० तिक्त+कथायां कन् । पटोवे व्यसर । २५६८३को
(चराता) यन्द्व० । ३३८८३३३ इत्येव यन्द्व० । ४३८८३३३
इत्येव भाषम० । एतेषां तिक्तरसात्तयात्वम् स्यात्वे क ।
तिक्तरसे पु० तद्वति जि० विद्या कापि अत इत्यम् तिक्तका
तिक्तकान्दिका स्त्री तिक्त कन्दोऽस्या कम् कापि अत इत्यम् ।
गन्धपत्राया रासनि० । [यन्धार्थि० ।

तिक्तका स्त्री तिक्तेन रसेन कायति ज्ञे-क । कटुदण्ड-
तिक्तगन्धिका स्त्री तिक्तो गन्धो ज्ञेयोऽपि यस्याः । वराह-

क्रान्तायाम् क्षमर । तस्या सर्वत्र तिक्तत्वान् तथात्वम्
तिक्तगुञ्जा स्त्री गुञ्जेव तिक्ता राजदन्ता । करन्ते हारां
तिक्तघृत न० घृतगोक्षे घृतभेदे तत्त कविधिक्षात्रोक्तो यथा

“त्रिफलापटोलपिचुमर्दिरूपककटुरोहिणीडुरालभात्राय
भाषापटकाश्चैतेषा द्विपलिकान् भागान् जलद्रोणे
प्रक्षिप्य पादावशेषं कषायभादाय कलकपेय्याणोमानि
भेषजान्यर्धपलिकानि त्रायामाषासुक्ष्मेन्द्रियवचन्दनकि-
राततिक्तानि पिप्पल्यसैतानि घृतप्रत्ये समावाप्य
विपचेदेतत्तिक्तक नाम सर्पिं कुष्ठविषमज्वरगुल्ममार्यो-
पहृणीदोषशोफपाण्डुरोगविषसर्पाण्डुप्रयमन चेति ।

“तत्राहात् तत्राहाश्चाप्यपतर्पणान्ते प्रातस्तयोस्तिक्त-
घृत प्रयत्नम्” सुश्रु० । तिक्तसर्पिराटयोऽप्यत्र न० ।
तिक्ततण्डुला स्त्री तिक्ततण्डुलोऽन्नयस्य यस्या । पिप्प-
ल्याम् राजनि० ।

तिक्ततुण्डी स्त्री कर्म० । कटुतुम्बीलतायां राजनि० ।
तिक्ततुम्बी स्त्री कर्म० । कटुतुम्ब्याम् (तिक्तलात्) रत्नमा० ।
तिक्तदुग्धा स्त्री तिक्तं दुग्धं निर्यासो यस्याः । शोऽरिण्याम्,
राजनि० । २० स्वर्णसीयां जटा० ।

तिक्तधातु पु० कर्म० । पिप्ते धातौ राजनि० ।
तिक्तपत्र पु० तिक्त पत्रमस्य । (काकरोल) शकौटके । २ तिक्त
पत्रके हृक्षभावे लि० कर्म० । ३ तिक्ते पत्रे न० ।

तिक्तपर्वन् स्त्री तिक्तं पर्वं पत्निर्यस्या । १ पत्न्यदूर्वायाम्
जटा० । २ हिमलोच्यां शृङ्गार्यां ३ यष्टिमधुकतायाश्च सेटि० ।
तिक्तपुष्पा स्त्री तिक्तानि पुष्पाण्यस्याः । (आकनाटो) पाठा-
याम् राजनि० । २ तिक्तपुष्पके हृक्षभावे लि० । कर्म० ।
३ तिक्ते पुष्पे न० ।

तिक्तफल पु० तिक्तानि फलानि यस्य । १ कतकहृत्वे (निर्मात्य)
राजनि० । २ यवतिक्ताया शब्दार्थचि० । ३ तिक्तफलके हृक्ष-
भावे लि० । ४ वात्साक्यां ५ पद्मभुजायाश्च स्त्री टाप्
राजनि० । कर्म० । ६ तिक्ते फले न० ।

तिक्तभद्रक पु० भद्र करोति पिप्-पुल् तिक्तोऽपि भद्रक
कर्म० । पटोले शब्दच० ।

तिक्तमरिच पु० तिक्त मरिच इव । कतकहृत्वे राजनि० ।
तिक्तयवा स्त्री तिक्त यव इन्द्रियरसोऽस्त्यत्र अच् ।
शङ्खिन्यां पारस्करवृत्तम् ।

तिक्तरोहिणी स्त्री तिक्ता सती रोहति रुद्र-विनि कर्म० ।
कटुकायाम् (कटुकी) स्वाद्ये कं सुख । तिक्तरोहिण्याका ।
तत्रार्थे राजनि० ।

तिक्तवल्ली स्त्री कर्म० । १ भूशंखतायाम् रत्नमा० । २ तिक्ते
वताभावे च ।

तिक्तबीजा स्त्री तिक्तानि बीजानि यस्या । १ कटुतुम्ब्याम्
राजनि० । २ तिक्तबीजके हृक्षभावे लि० । कर्म० ।
३ तिक्ते बीजे न० ।

तिक्तशाक पु० तिक्तं शाकोऽस्य । १ वरुणद्रुमे, २ खटिरहृत्वे
३ पल्लवन्दरहृत्वे च सेटि० । कर्म० । ४ तिक्ते शाके न० ।

तिक्तसार पु० तिक्तः सारो निर्यासोऽस्य । १ खटिरे रत्नमा० ।
२ दीर्घरोहिण्यहृत्वे न० रत्नमा० । ३ तिक्तसारके हृक्षभावे
लि० । कर्म० । ४ तिक्ते सारे अस्त्री ।

तिक्ता स्त्री तिक्तो रसोऽस्त्यस्य अच् । १ कटु रोहिण्या सेटि०
२ पाठाया रत्नमा० ३ यवतिक्तालताया ४ पद्मभुजाया
राजनि० । ५ शङ्खिन्यां भावम् ।

तिक्ताख्या स्त्री तिक्तेति व्याख्या यस्या । कटुतुम्ब्या
राजनि० तिक्ताङ्गवेत्यत्र । [याम् राजनि० ।

तिक्ताङ्गा स्त्री तिक्तमङ्गमस्त्यस्य अच् । पातालमण्डोलता-
तिक्तिका स्त्री तिक्ता स्वाद्ये सप्ताया याकं सुखे अत इत्यम् ।
कटुतुम्ब्याम् शब्दार्थचि० ।

तिग्ग हिंसायाम् व्याकन्दे च आ० पर० सक० सेट् । तिग्गोति
अतेगीत् । तिग्गे । “अग्निं यैश्चैस्तिग्गितेरत्ति” ऋ०
११४१ । “तिग्गितैर्निश्चितैः” भा० ।

तिग्म न० तिज-मक् जस्य ग । १ तीक्ष्णे स्वर्गे शतहति लि०
अमर । २ यज्ञे निघण्टु । “तिग्मवीर्यं विपाक्यते
दन्द्गुका मङ्गवला” भा० आ० २० अ० ।

तिग्मकार पु० तिग्म कर किरणो राजयास्यो वाऽस्य ।
२ अर्थे लि० । ३ उपपराजयास्यके न्ये च । कर्म० ।
४ तिग्मे करे पु० ।

तिग्मदीधिति पु० तिग्मा दीधितिरस्य । तिग्माशी सूत्र्ये ।
तिग्ममन्यु लि० तिग्मो मन्युरस्य । १ उपपक्रोषके । २ शिषे
पु० “अहृषरो नक्तचरस्तिग्ममन्यु सुवर्षस” भा०
अनु० १७ अ० ।

तिग्मरश्मि पु० तिग्मारश्मयोऽस्य । १ सूत्र्ये । २ खररश्मिके
लि० । कर्म० । ३ खरे रश्मौ पु० ।

तिग्मांशु पु० तिग्मा अश्वो यस्य । १ सूत्र्ये जटाधर
“तिग्मांशुरस्य गत” जयदेव० । “तिग्मांशुरश्मिस्तु रि-
तान्यदूरात्” मट्टि । २ खरकिरणके लि० । कर्म० ।
३ खरे किरणे पु० । [तिग्गे ।

तिघ घातने आ० पर० सक० सेट् । तिघोति अतेघोत् ।

तिज तोष्णीकरणे, चुरा० उभ० सक० सेट् । तित्तिजति ते
 यतोतिजत् त । “कुसुमचापमतेजयटमुर्मिर्हमकर” रघु
 १। “तेजयित्वा तत्तुल्यम्” रामा० अर० २१ स० ।
 “तेजिता वलदप्याभ्याम्” हरि० २२० । “सा मयोक्तेन
 तेजिता” ६६४४ स्तो० । तेज ।
 तिज चान्नी चमायां स्थाये सन् निधाने, सन् चान्नी चान्नी
 सक० सेट् । तित्तिजते तेजते । अतित्तिजते अतेजते ।
 “आगमापायिनो नित्यास्तित्तिजस्तु” भार० १। १। ११ ।
 “हिम वृषि तित्तिजस्तु” यत० ब्रा० १। १। ११ ।
 “अतिपादास्तित्तिजस्तु” मनु० “आपत्ते-पाद, तित्तिजस्तु-
 मलमापस्तित्तिजस्तु” भा०-प्रा० ८। १० स०, “तित्ति
 -स्तु-अतिपादास्तित्तिजस्तु” भा०-प्रा० १। १० ।
 तिजिन पु० तिज-इनच् कित् । चन्ते-उणा० ।
 तिणिश पु० तिलकद्वये लोभद्रुमे । “व्यमोधास्तित्तिज-
 -हरिद्रुमयो” कात्या० श्रौ० स्मृते, “तिलकस्तित्तिज”
 -कर्क० ।
 तिण्टी स्त्री तिष्ठति-तेयोङी गन्ट् च० ।
 तित्त उ० तन-उठ सम्बन्ध, उठ, इति निर्देशात् न सन्धि ।
 “चालम्बाम्बु यमरः । २४६, न० उज्ज्वलदत्त । “कुङ्कुम्भ-
 -यमोपेत, चायन तित्त उ०, उज्ज्वलदत्त, कौस्तुभमपि ।
 “सकुम्भित्ततमना पुनन्” ४०, १०। १०। २। “इमान् च
 -मपि कित्” निरु० ४। २। “तित्तः परिपक्व भवति” तत्त-
 -वहा, उज्ज्वलदत्त, तिलकमाला, तिलकमिति वा, “अन्यथा, निरुक्तित्त
 कौस्तुभमपि ।
 तित्तिज ति० तिज-स्वाये सन्-अच् । शीतो, व्यादिहन्वयो,
 -डरि, २४६ भेदे पु०, तस्य, गोलापत्य, गगौ० यञ् । तै-
 -तिज्य तिलोलापत्ये अन्यपत्ये यजन्तत्वात् फक् । तैति-
 -ज्यायण तिलोले अन्यपत्ये उ स्त्री ।
 तित्तिजा स्त्री तिज-स्वाये सन्-भावे-च । चमायां शीतो,
 “व्यादिहन्वसहने” “सहन् सर्वदुःखार्ताममतीकारपूर्वकम् ।
 चिन्ताविचापरहित वा तित्तिजा निगद्यते” निवेकच० ।
 “सा समागम्य तार०, इतच्-तित्तिजित्, चान्नी
 सोटरि जटाधर ।
 तित्तिजु ति० तिज-स्वाये सन्-उ । तित्तिजाशीले, “पानो
 -दान उपरतस्तित्तिजु” अज्ञानं समाहितो भूया आत्म
 न्यात्मानमशोकयेत् वेदा० सा० ४। १। “व्यमोधन
 मोधनेभ्यो यिष्टिस्तथा तित्तिजु” तित्तिजोर्षिष्ट
 भा० आ० ८० य० ।

तित्तिम पु० तित्तिमि, भणति भण-च । इन्द्रोपकीटे खद्योते
 हेमच० ।
 तित्तिर उ स्त्री तित्तिरि-उभो० । तित्तिरिस्तो, राक्षसि०
 तित्तिर न० तित्ति-क वा० हित्ति । गन्ट्के (मान्दा) गन्ट्मये
 -पालभेदे तैत्तिरकरणे, इतिरपिष्टे च अजयपात्र
 तित्तिर उ स्त्री तित्ति इति गन्ट् रौति, -वा० ड ।
 (तित्तिर) खगभेदे गन्ट्के स्त्रिया कान्तिस्वात्, डीप् ।
 “कपिञ्जलास्तित्तिराश्च कपिञ्जलाश्च सर्वे” “तत्काङ्क्षा-
 -विजिज्ये तत्तिरिस्तो” पाण्डव । भा०-उ० ८। १० ।
 तित्तिरि पु० तित्ति इति गन्ट् रौति, -वा० ड । (तित्तिर)
 -खगभेदे अमर । स्त्रियासमभ्युपगमात्स्वात् “इतोऽमभ्यु-
 -पगमाते” पा० डीप् । तित्तिरि, कण्ठ्यवर्ण-स्वात् च ड
 -गौरः कपिञ्जल । तित्तिरिर्वर्णदो-प्राप्ति-विज्ञा-
 दोपत्यपापडः । आशकाश्चरकरकाङ्क्षादोरोऽभिदे
 गुये” भाव० प्र० । तित्तिरि रूपपक्षणेन “याश्च वलक-
 -मानयलुप्योऽपि सतिभेदे तत्कथा” “वैशम्पायनगिष्ठा
 -वै, चरकाध्ययवोऽभवन् । -यश्चैव आह्लासाऽऽकृष्य
 सयुरोर्भूतम् । याश्च वलक्य तत्कथा आह्लादो भगवत् ।
 कियत् । चरितेनास्वसाराणां हरिष्येऽहं सुदुर्लभम् ।
 इत्युक्तो युक्तरथाह, उपितो-याश्च तस्याः । विम्राव
 मन्त्रा यिष्येण मन्त्रोत्त-स्तत्कथिति । देवरातस्तु ।
 सोऽपि-वर्द्धित्वा यज्ज्या-गणम् । ततो गतोऽयं सुनयो
 दहशुक्लान् यजुर्गणान् । यजुं पि तित्तिरा-भूत्वा तन्मो-
 -लुपतयाऽऽदहः । तैत्तिरीया इति-यजुःशास्त्रा, आह्व
 १०, उपेक्षाया । भा० १०। १५ ।
 तित्तिरिणा प्रोक्तमधीयते कृष्ण । तैत्तिरीय तित्तिरिोक्त-
 -गन्टोमाङ्गाणां यजुः १०। १५ । तित्तिरिणा-अधीता
 -अण्, डीप् । तैत्तिरी कण्ठ्यवर्ण-स्वात्, स्त्री ।
 तित्तिरीक न० तित्तिरे पञ्चदाहेन जातम् वा० ईक । तित्ति-
 रिपञ्चदाहेन जाते अस्त्रभेदे । “अस्त्रं तित्तिरीकञ्च
 गलद पलसत्यलम्” सुश्रु० । अत तिलिङ्गीकमिति पाठा,
 नरम् । दग्धतिलिङ्गीकसातेऽस्त्रे इति तदर्थः ।
 तिथि पु० तिज-यक् मि०, अलोप । १५ स्त्री २कामे, च स्त्री० ।
 १५कामे लिङ्गाः । १५गन्ट्मात्रे अस्त्रमपा० ।
 तिथि(थी) उ स्त्री अत-इयन्-उभो० वा डीप् । १५गन्ट्मात्रे
 -चन्द्रकलाक्रियाकृपास प्रतिपदादिषु, अमरः १५गन्ट्मात्रे
 -चन्द्रायाश्च । अथ निरुक्तादिर्क कानमाधवीदेवक यथा
 “अथ तिथयोनिधीयन्ते” तत् तिथिगन्ट्मात्रेति-

क्षिप्पन्ते । तमेति विस्तारयति वक्ष्यमाना जीयमाणा ।
 वा चन्द्रकलाभेका यः कालविशेष इति तिथिः । यदा
 यथोक्तकलया तन्यत इति तिथिः । तदुक्तं सिद्धान्त-
 शिरोमणौ “तन्यते कलया यस्मात्तस्मात्तस्तिथयः
 सृजता” इति । एतदेवाभिप्रेत्य स्कान्दे पठ्यते “अमा-
 घोडशभागेन देवि । प्रोक्ता महाकला । संस्थिता परमा-
 माया देहिना देहधारिणी । अमादिपौर्णमास्यानां
 या एव शशिनः कला । तिथयस्तान् सनास्थाता
 घोडशैव वरानने ।” इति । अयमर्थः । या महामाया
 व्यापाररूपा देहिना देहधारिणी संस्थिता या सा
 चन्द्रमण्डलस्य घोडशभागेन परिमिता चन्द्रदेहधारि-
 ण्यमानांन्त्री महाकलेति प्रोक्ता क्षयोदयरहिता नित्या
 तिथिसंज्ञिकैव । इतरा अपि पञ्चदश कला दिवसव्यव-
 हारोपयोगिन्य क्षयोदयवत्यः पञ्चदश तिथयो भवन्तीति
 तिथयः घोडशैवेत्यविरुद्धं वचनमिति । श्रुतिस्त्वपि
 चैवार्थे पञ्चमिष्य एवोदाहृतः । “तस्य रात्रयः पञ्च-
 दश कला भ्रुवैषास्य घोडशी कलेति” । एव सत्यत्वं सा-
 मान्यविशेषरूपेण तिथिर्हविष्यसक्तं भवति । तत्र
 येयममेत्युक्ता क्षयोदयवर्जिता भ्रुवा घोडशी कला
 नद्युक्तः कालस्तिथिमासान्वयः । यास्तुपश्चिष्टा दृष्टिस्थो-
 पेताः पञ्चदश कलास्तभिर्विशिष्टाः कालविभागास्तिथि-
 विशेषाः । तासां पञ्चदशानामेकैका कला वज्रप्राटय
 प्रजापत्यानां पञ्चदश देवताः क्रमेण पिबन्ति । तत्र
 वज्रिणा कला प्रथमं पीयत इति प्रथमेत्युच्यते । तया
 युक्तः कालविशेषः प्राथम्यवाचिना प्रतिपञ्चदशेनाभि-
 धीयते । एवं द्वितीयादीनां पञ्चदशानां तिथीनां
 नामान्यवगन्तव्यानि । ता एताः क्षणपञ्चतिथयो
 भवन्ति । पुनर्यथा पीताः कला अनेनैव क्रमेण तत्तत्
 प्राथम्यप्रादिदेवताभ्यो निर्गत्य चन्द्रमण्डलं पूरयन्ति ।
 ताभिर्युक्ताः कालविशेषाः शुक्लपक्षगताः प्रतिपदाद्या-
 स्तिथयो भवन्ति । वज्रप्रादिदेवतानां कलापान् शोभो-
 त्यन्ती पश्यते । तस्याहि “प्रथमाः पिबते वज्रिर्द्वितीयाः
 पिबते रविः । त्रिंशे देवास्तृतीयान्तु चतुर्थीं सचिन्ता
 विपः । पञ्चमीः तु वषट्कारः । षष्ठीं पिबति वासवः ।
 सप्तमीं पश्यते । अष्टमीं पश्यते । नवमीं
 पश्यते । दशमीं पश्यते । अत्रैव कलाः । दशमीं पिबते
 वायुः । अत्रैव कलाः । दशमीं पिबते । सर्वे
 सप्तमाश्च भागवः । तयोदशीं वनाध्यक्षः कुबेर

पिबते कलाम् । चतुर्दशीं पश्यति । पञ्चदशीं प्रजा-
 पतिः । निपीत कलया शेषचन्द्रमा न प्रकाशते । कला-
 घोडशिका या सा त्वपि प्रविशते सदा । अमायान्तु सदा
 शोभ सौम्यो प्रतिपद्यते । तमोपधिगतं गावः पिब-
 न्यस्त्रुगतञ्च यत् । तत्क्षीरममृतं भूत्वा मन्त्रपूत
 हिजानिभिः । उतमग्निपु यज्ञेषु पुनराव्योयते शशी ।
 दिने दिने कलावृद्धिं पौर्णमास्यान्तु पूर्यते । ज्योति-
 शास्त्रे तु सिद्धान्तशिरोमणिकारेण तिथिरेव प्रदर्शिता ।
 “अर्कादिनिवृत्तः प्राचीं यदात्यहरहः शशी ।
 तच्चन्द्रमानमशैस्तु ज्ञेयां द्वादशभिस्तिथिरिति” । अय-
 मर्थः । सूर्यमण्डलस्य अक्षप्रदेशवर्ती शीघ्रगामी
 चन्द्रः सूर्यप्रदेशवर्ती मन्दगामी सूर्यस्य सति तयो-
 र्गतिविशेषवशात् दूर्यं चन्द्रमण्डलमन्यूनमनतिरिक्तं
 सूर्यमण्डलस्याधोभागे व्यवस्थितं भवति तदा सूर्य-
 रश्मिभिः साकल्येनाभिभूतत्वाच्चन्द्रमण्डलमीषदपि न
 दृश्यते । उपरितने शीघ्रगत्या सूर्यादिनिवृत्तः शशी
 प्राचीं याति । त्रिशदशमेताराशौ द्वादशमिरस्यैः सूर्य-
 सङ्गच्छ गच्छति । तथा चन्द्रस्य पञ्चदशसु भागेषु प्रथम-
 भागो दशमयोग्यो भवति । सोऽयं भागः प्रथमकलेत्य-
 भिधीयते । तत्कलानिपत्तिपरिमितः कालः प्रति-
 पत्तिरभवति । एवं द्वितीयादितिथिष्ववगन्तव्यमिति ।
 तदेतद्विष्णुस्मृतौत्तरे विख्यतममिहितम् “चन्द्रार्क-
 गत्या कालस्य परिच्छेदो यदा भवेत् । तदा तयोः
 प्रवक्ष्यामि गतिमाश्रित्य निर्णयम् । भगवन्नेन समयेण
 ज्ञेया द्वादश राशयः । त्रिंशदश तथा राशेर्भाग-
 इत्यभिधीयते । आदित्यादिपञ्चदशसु भागद्वादशकं यदा ।
 चन्द्रमाः स्यात्तदा राम । तिथिरित्यभिधीयते” इति । सूर्य-
 द्वादशभिर्भागेः सूर्यसङ्गच्छतवती प्रथमा चन्द्रकला षट्त्रिं-
 शदोपेतसङ्ख्यारेखाकारा शीघ्रगामीपदुपयाति । उत्तरो-
 त्तरदिनेषु सूर्यमण्डलविप्रकर्षतारतम्यानुसारेण शीघ्र-
 सपचीयते । अमृत्यैव रोहता सन्निकर्षतारतम्येन मेघ-
 कल्पसपचीयते । तदेतदुक्तं सिद्धान्तशिरोमणौ “उप-
 चयसपचाति । शीघ्रमिन्दोऽन्यजत इनः प्रजतश्च मेघ-
 कल्पम् । जलमयमण्डलस्य गोलकत्वात् प्रभवति तीक्ष्ण-
 विपाण्यरूपताऽस्येति” । सूर्याच्चन्द्रमयोर्द्वौ सन्निकर्षविप्रकर्षौ
 तयोरेवमानं दर्शपूर्णमयोः सम्पद्यते । तदाह गोभिल-
 “यः परः विप्रकर्षः सूर्याच्चन्द्रमयोः सा पौर्णमासी ।
 यः परः सन्निकर्षः साऽमावास्या” इति । नन्वत्र चन्द्रकलानां

स्वर्गप्राप्त्यर्थं भोग्यं प्रतोयेत सोमोत्पत्तौ तु वज्रपादिदेव-
ताय । भावं दोषः स्वकादादिर्मनामेक्षया लोतिनासाक्ष्य
प्रवृत्तताय । सोमोत्पत्तौ तु वज्रपादिदेवतायां तत्कालमा
प्रमुखा मप्रतिविधिता । यद्दि खलं प्रवेष्टनिर्गमो
यदि वा वज्रपादिदेवताय, संस्थापि कलाप्रमुखा एव
प्रतिपत्तादिति धय । अतु बावमदिनेषु सौरदिनेषु च
निगद्यपेक्षया चानुतिधनेव कृता निर्णयोद्यम इति
चेत् । सन्देहप्रदावादिनि गूय । अ यत्तु सौरमावना
दिदिनसदो सन्देहप्रदावादिनि निगद्यपरिमाणाया ।
तत्र मष्टाधिकान्तेभिर्दिनानु 'सायम व्यादकोर'त्
एवमादोटादये । रवेक्षि यत्तु रात्रि गतिधिमग्नो
यन्द्विनि । एकस्मिन् रात्रौ यावन् सायन रवि
नैजतं तावत् कालस्य त्रिधा योऽवधम स सौरो दिनः
तिथिरेका कला तत्राभावा दन्त्यायां रमेन निगद्यते
तद्वेन्द्वे निगद्य । अ यत्तु सौरमावनायोरेव चानुदिनि
तिने सन्देहाभाव सङ्गमोय स्यादष्टात्रिंशेन सन्देह
कलायाय । तु सङ्गमो च गगन्य दिति 'यसो
दपेक्षया चिदातिविध तिधमस्यम् । धर्माधर्मवया-
देव तिधिमोधा विवक्षितेति' । सयां समतिधि । दयां
हृदयुक्ता चिदापस्ययुक्ता । तद्येनय त्वेविधम्य विप-
रिधनेनविधेय तिधि सपुर्वा यत्तु चेति हेविध
सापद्यत । तत्र सपुर्वा चन्द्वेराये दिति 'प्रतिपत्
मष्टतय यथा उदयादोटादये । सपुर्वा इति
विद्यतावा चिदावसरविधिता' इति । चिदावसर एका-
दयो । या तु मातृककाया वा स्यद्विधि । तत्र
अयनाया विधिविधेययोर्भाति सन्देह । सपुर्वातिधो
तु विधिविधेयव्याप्याह गाम्य । 'निमित्त काल
मात्राद्य इतिविधिविधेययो । विधिविधेययो तत्र
विधय काक्षमातृक । तिथीमां पुञ्जता भाव कर्मावृत्ताय
य'यता । निधयस्तु निधयताका कालमात्रमपेक्षते' इति ।
मयत्तु पति सपुर्वातिधो पुञ्जतय निधयतय भवति ।
तत्र प्रतिपदमारभ्य सपुर्वातिधोकायय क्रमेण
मिच्छीदन्ते ।"

कालमाधवीययन्ते विस्तरोद्वेय । कारिकाभिच
माधवेन तत्तत्तिधिमद्वेय सपुर्वाविधेयता प्रवृत्ताय
तमावादिनिधयपुर्वाक दितिता यथा
'व्याख्याय माधवाचार्यो धर्मांशु पाराशरामच । तदु-
दाहरणस्य निर्णय सङ्गुचयत । अयोऽनुकल्पते

सौरदिनो निर्णयोपितः । तावतेवास्तुतिधिमि च-
न्द्वेय प्रवर्तताम् । ततो भीमाक्षितक्य कला-
भावाय भग पुन । निधयिन्ते यथाव्याय मुनिवति
सोमोवनाय । पञ्च मष्टरात्रात्तु तेषुमात्रातमष्टरो ।
प्रतिपत्तिधिमयो मष्टरादिदिनि मष्ट । उच्यते
सायनस्य' तत्र निर्णययोग्यता । ईश्वरो निगद्या-
नाया चिन्मोय स कर्म'त् । जन्मसाधेऽद्वेयकाल
पुञ्जमेतस्यतयम् । सपुर्वायपुर्वाभावाय यथाः मष्टर-
चानरे १ । अष्टः सपुर्वायपुर्वा मष्टादो तिधका-
दिहे । एवमादिमते सौरो गोवमादिपु बावन ।
मयाव्याचार्येसादो निधयुक्ते निधेयका । सापुर्वा
तु नायतो सापुर्वायोऽभिधयत्तु । चानुर्वा प्रवर्ततां
पञ्चके पञ्चके दृष्टम् । चपरादादिनिधेयव्याप्या
यतायाः । तिथो यथो यथाव्याय रवतं दोवतेऽय द ।
यथे चर्माचि यानो च सोऽवने दितिचोत्तरे । यथा-
द्युतयो हेधा चानुर्वा सौराच चानुर्वा । चानुर्वा
यथा भीमाव्या विवाद्या वा विवक्त । तेषाव्याव्या-
कालय सपुर्वातिधिमद्वेयम् । नावास्तु बावनः सौर-
चन्द्वेय नायक इत्यमी । दयांन पुर्वायानो वा च-
न्द्वेयो विधेययो । सौराव्या बावनस्तु यथे
ल्योतिधिमि पर । सापुर्वादिमायमद्वेय तिधकाव्या
कला । चानुर्वाविधिमोऽवकाल्य सोममवति चोत्तरे ।
अवकाल्यावेकवर्गे द्वौ चेत्तु सपुर्वादिन । अयनायो
विधकालः स चानुर्वातिधिमद्वेय । यतो ज्ञातौ विवा-
हो सपुर्वादिपटी उभो । पुञ्जो योते तथा चार्थे
मलमाधो विधियुते । साव्यायय तद्वेयमात्रि मलमाधो
विधयेयम् । यावत्तु मलमावाय प्राकृतककलादिक
च यत् । तद्वेयमाय बावनस्तु सापुर्वातिधिमद्वेयम् ।
यावत्तुयय सपुर्वा मध्ये चेत्तु सापुर्वा मलमाधु च । मष्टर-
मलमाधु काय तदावृत्तयेव द । कागीयादि द यत्
काल्य तस्यावमलमावने । कायकावविधमल्य प्रवी-
याया यथयव्याय । अयन्यगतिक निधमनिधो-
त्तादिन त्यजेत् । गतन्तरवृत्तं निध सोमयागादि
वर्जयेत् । अयति सपुर्वायय जातेति मतिव्युत्तम् ।
इय नैमित्तिकं तस्य यथयता निधययता । पुञ्जमा
कृत्यामां स्यान्मल्लिने प्रयमावद्वेयम् । मलमाधुयता-
नायु सवे स्यादाविकालम् । देवे सपुर्वाः पुञ्जय
तत्र विधये विधियुते । तृतीये द १ मष्टरये

वर्णिता प्रतिपत्तिथि । प्रतिपन्नाम विज्ञेया चन्द्रस्य
प्रथमा कला । शुक्लपक्षे विमोक्षन्द क्षणपक्षे विनि-
सत् । शुद्धा विज्ञातिथि शुद्धा हीनातिथ्यान्वयाहनि ।
उदये पूर्व्या तिथ्या विध्यते त्रिचुल्लक्षकै । सायन् उत्तर
या तद्वज्रानया त न विध्यते । वेध्यापि त्रिचुल्लक्षकै
न न्यूना वेधमर्हति । शुद्धाया नास्ति सन्देहो दैवे पितृ
च कर्मणि । उपवासगौकभक्त नक्तं चाद्याचित
व्रतम् । दानञ्च पशुध देव क्रमादत्र विविच्यते । एकोद्दिष्ट
पार्वणञ्च पितृ द्विविधमोच्यते । शुक्लपक्षे दर्शविज्ञा
क्षण्ये पिद्धा द्वितीयया । उपोष्या प्रतिपक्षुक्ते सुखा
स्यादापराह्णिकी । तदभावे तु सायाह्न्यापिनी परि-
गृह्यताम् । प्रातःसगवमध्याह्नापराह्णा सायमि-
त्यमी । व्यत्याङ्गा पञ्चधा भागो सुखो द्विह्नादिभागत ।
अभावेऽपि प्रतिपद सकल्य प्रातरिष्यते । तिथिस्त्रिया-
मतोऽर्वाक् चेत् तिथ्यन्ते पारण भवेत् । वज्रगुप्तस्य च
पूर्वेद्युरपराधवदाचरेत् । सुखतिथ्यन्तराये तु तिथि-
योऽपि गृह्यताम् । शुद्धाऽधिका तु क्षण्यपि पूर्वा सप्तर्षि-
समवात् । पक्षोत्तरा त्वेकभक्ते मध्याह्न्यापिनी तिथि ।
परेद्युरेव पूर्वेद्युरेव व्याप्तिर्दिनद्वये । नोभयलोभयलाभे
साम्ये वैप्रत्यमित्यमी । पट् पक्षास्त पु चैकैकव्याप्तौ
शेषात् गृह्यताम् । दिनद्वयेऽपि तद्व्याप्ताव्याप्तौ चैक-
देशत । समव्याप्तौ च पूर्वैव वैप्रत्ये त्वधिकेऽप्रताम् ।
अन्याङ्ग्यैकभक्तस्य कालस्तद्भ्रजससारत । उपवास
प्रतिभिधेस्त्रिथि स्यादुपवासवत् । प्रदोषव्यापिनी नक्तं
तिथिव्याप्तिर्दिनद्वये । अव्याप्तिर्वाथवाभेन व्याप्ति स्यात्
सप्तर्षोरा । सौरनक्तं तु सायाह्न्यापिनी न प्रदो-
षगा । अद्याचिते तु तिथय स्त्रीकार्या उपवासवत् ।
सोदयत्रिसङ्गतायां कुर्याद्दान व्रतानि च । उभयत्र
तथात्वे तु पूर्वद्युस्तदनुष्ठिति । परत्रैव तथाप्य चेत्
पूर्वा पाह्ना तिथिचये । तिथे साम्ये च हस्तौ च
गृह्यतां तिथिरुत्तरा । अस्मिन् चैकदेशस्य व्याप्तौ पूर्वैव
गृह्यताम् । एकोद्दिष्टे तु मध्याह्न्युक्ता स्यादेकभक्त-
यत् । एकदेशे समव्याप्तौ चये पूर्वाऽन्यथोत्तरा । ज्ञतपाद्य
पराह्ण्य व्याप्तिरावृद्धि उत्तमा । तदभावेऽपराह्ण्य
व्यापिका गृह्यता तिथिः । चये पूर्वोत्तरा हस्तौ व्याप्ति-
टपराह्ण्ययोः । न पाह्नातिथिगौ हस्तिलयावृद्धि तिथेस्तु
तौ । साम्ये त्वर्जतिथेर्वाह्ना परविज्ञैव हस्तिलवत् । न
स्वयमपराह्ण्यौ चेत् पूर्वा स्यात् ज्ञतपो हथा । वैप

स्येकैकदेशस्य व्याप्तौ पाह्ना महत्त्वतः । साम्येन चेत् चये
पूर्वा परा व्याहृद्विसाम्ययो । हस्तिसाम्यतया पाह्ना
तिथिगा मोर्द्धगा दृष्ट । द्वितीयाद्यास्तु पर्यान्तास्तुर्य-
प्रकरणोदिता । स्मृत्पारणीय सामान्यतिथिषु प्रति-
पक्षय । कश्चित् कश्चिद्विधेयोऽस्ति सोऽयमन्ताभिधीयते ।
पूर्वेद्युरसती प्रातः परेद्युस्तिसृहृत्तगा । सा द्वितीया
परोपोष्या पूर्वविज्ञा ततोऽन्यथा । रम्भाहतीया पूर्वा-
व्याहृत्तरा स्याद् व्रतान्तरे । परेऽह्नि नास्ति चेत् पूर्व-
पिद्धाथस्तु व्रतान्तरे । सङ्कर्तमात्रसचोऽपि दिने गौरी-
व्रत परे । शुद्धाधिकायामथेव गणयोगप्रशसनात् ।
चतुर्थी तु परोपोष्या गणनाद्यव्रतस्य तु । मध्याह्न्या
पिनी पूज्या तद्वज्रागचतुर्यपि । परेद्युरेव मध्याह्न-
व्याप्तौ विज्ञस्य सोत्तरा । अन्यथा पूर्वविज्ञैव साहयोग-
प्रशस्तित । पूर्वेद्युरेव तद्व्याप्तौ पूर्वा सर्पप्रिया तिथि ।
नो चेत् सर्पस्य पञ्चम्या योगेऽत्यन्त प्रशस्यते । गौर्या
शुद्धाजयायुक्ता, नागविज्ञा निषिद्धते । सर्वत्र पञ्चमी पूर्वा
पाह्ना स्तन्दव्रते परा । नागविज्ञा स्तन्दवरी सा निषिद्धा
व्रतान्तरे । उत्तरस्या अलाभे तु नागविज्ञापि गृह्यताम् ।
विमाशादा परेऽभावात् नागविज्ञा न दोषकत् । सप्तमी
पूर्वविज्ञैव व्रतेषु निखिलेऽपि । अलाभे पूर्वविज्ञाया पर-
विज्ञापि गृह्यताम् । व्रतमात्रेऽपि क्षणा पूर्वा शुद्धा-
हमी परा । दूर्वाहमी तु शुद्धापि पूर्वविज्ञा विधीयते ।
पक्षद्वयेऽप्युत्तरैव शिपयक्तिमहोत्सवे । ज्येष्ठयोगे पूर्वैव
पाह्ना ज्येष्ठायते तिथि । मध्याह्नादूर्ध्वं गृह्य चेत् परे-
द्यु सा प्रशस्यते । ज्येष्ठर्षमानुवाराभ्यां युक्ताहम्यति-
दुर्लभा । जयन्त्याह्न्य व्रत भिन्न क्षणजन्माहमीव्रतात् ।
शुद्धा च सप्तमी विज्ञेत्येव जन्माहमी द्विधा । सप्तमी
चेत्त्रिशीधात्प्राग्विज्ञा शुद्धान्यया भवेत् । शुद्धायां नास्ति
सन्देहो विज्ञा च त्रिविधेयते । त्रिशीथयोग पूर्वद्यु
परेद्युर्वा द्वयोरन । पूर्वैव प्रथमे पक्षे परेद्योत्तरपक्षयो ।
अहमी रोहिणी शुद्धा जयन्ती सा चतुर्विधा । शुद्धा
शुद्धाधिकेत्येव विज्ञाविज्ञाधिकेति च । शुद्धायामपि
विज्ञायां न सम्भाव्योत्तरा तिथि । शुद्धाधिकायां
योग स्यादेकस्मिन् दिनद्वये । नैकयोगेऽस्ति सन्देहो
द्वियोगे प्रथम दिनम् । सटा त्रिशीथे पथाह्नेत्युत्तमो
मध्यमोऽधम । योगस्त्रिधापि पूर्वद्यु सम्पूर्णपादुपो-
षणम् । विज्ञाधिकायामप्येकदिनयोगे च गृह्यताम् ।
द्वयोर्योगस्त्रिधा भिन्नो त्रिशीथे हस्तभेदतः । तद्वि-

एकस्मिन् भयोर्भयो रिति । एकस्मिन् चैव तद्दिनं
पञ्चयोरन्ययोः परा । नुमे सोमे जयन्ती चेदारे
। फलप्रदा । तिथ्युत्थोद्भयोरने उत्तम पारण
। एकस्याने मध्यम म्यादुत्थानेऽधम क्षतम् ।
अनु वर्षे जयन्त्याख्यो योगो जन्माद्यमी तदा । अन्-
। जयन्त्या स्थावराद्योगप्रयत्नित ।

मी पूर्वविज्ञेय पञ्चयोरभयोरपि । मध्याह्ने रासनयमी
वैश्वसन्निता । आह्ना नैवाद्यमीयुक्ता सनक्षलापि वै
। कणा पूर्वोत्तरा युक्ता दृग्व्येव व्यवस्थिता । जय-
जतवक्ष्यति काव्यं चैकादशीतम् । अरुणोदयनेचोऽम-
। अरुणोदये तथा । उक्तौ द्वौ दृगमीनेधौ वैष्णव-
स्योः क्रमात् । कलाकादिनेधोऽपि आहोऽम लि-
हृत्सम् । वैष्णवसाद्यागमीनोदोऽपि प्राप्ते हि वै-
य । विज्ञा त्वाग्या वैष्णवेन शुद्धायाधिक्यसम्भवे । एका-
मी हादयो प्राधिका चेत्यन्यथा दिनम् । पूर्वं त्वाण्य
सर आदिति वैष्णवनिर्णय । एकादयो हादयो चेत्य-
य वर्ज्येति यदा । तदा पूर्वदिनं त्वाण्य आसौ पारण
र दिनम् । एकादयोमालादयो षड्विंशत्योऽपि वस्यति ।
। पोष्या षड्विंशतिः पूर्वा यतिमिक्षुसरा तिथिः । हा-
शीमालादयो त रात्राविक व्यवस्थिते । शुक्ला पूर्वो-
त्तरा विज्ञा आतनिर्णय ईदृश । अवशेन युक्ता चेत्य-
हादहादयो वा हि वैष्णवे । आतयोपोष्याया स्वात-
यजेदेकादशी तदा । उपवासप्रतादय्यते रात्रिः सङ्गतेः ।
धर्मिदयमीविज्ञातेतामेकादशी त्वजेत् । हादयो पूर्व-
विज्ञेय निखिलेषु ज्ञतेष्वपि । शुक्लयोदयो पूर्वा परा
ज्यालयोदयो । अत्रामे सापि पूर्वैव पराऽनक्षलयोदयो ।
या शुक्ला षड्विंशते पूर्वा षड्विंशति सापराक्षिकी ।
चतुर्दश्या चरा शुक्ला पूर्वा क्षणचतुर्दशी । उदये द्विचतु-
र्दशीपि आह्नामल्लगते तिथिः । शुक्लापि रात्रियुक्ता
स्वात्रैवावशमासयोः । शुक्ला सर्वापि पूर्वैव यदि स्वा-
दापराक्षिकी । मदेवे वा नियोजे वा द्वयोर्वा याति
सा भवेत् । शिवरात्रिज्ञते तत्र द्वयोः सप्ता प्रयस्यते ।
तदभावे नियोजेऽप्याप्रापि परितः क्षतम् । तस्याचाप-
अवे पाह्ना मदेव्यापिनी तिथिः । तिथ्यने पारण
यात्रमयादयोः समापने । अन्यथा पारणं प्रातरन्य-
तिथ्युपवासवत् । पूर्वविज्ञेय सावित्रीज्ञते पञ्चदशी तिथिः ।
नाद्योऽष्टादश भूतस्य सुखं तत्र परेऽहनि । ज्ञतान्तराणि
सर्वाणि परेऽहन्त्येव सर्वदा । आह्नेऽपराक्षकादीनो दयं

आवदिकवन्तः । दिनद्वयेऽप्येकदेशहत्तो पाह्ना
महन्तः । तद्वत्तं चेदेकदेशस्ये पूर्वोऽन्ययोः सारा ।
जन्मव्याप्री द्वयोरङ्गोत्तराक्षिपिहति । साम्प्रान्ति
व्यवस्था स्थाप्य चेत्यदापराक्षिकयोः । पूर्वोऽप्यु सा-
वित्रं कुर्यादुत्तरेद्युर्निरग्निक । पूर्वप्रतिपदोः सन्निर्भ-
ध्याह्ने वा ततः पुरा । अन्वाधानः पूर्वदिने याग
सन्धिदिने भवेत् । अहं मध्याह्नतः सन्वाधवाधान
त तद्दिने । इति परदिने कुर्यादहो वाजसनेयिन ।
यस्तु वाजसनेयी स्थापसा सन्धिदिनाद्पुरा । न काव्य-
न्वाहिति किन्तु सदा सन्धिदिने हि वा । सन्धिचेत्
सङ्गोद्भूतं प्राक्चेदावसंभाह्वये । वा पौर्णमासी विज्ञेया
सदास्वावविधौ तिथिः । इति । प्रतिपदोयाति तद्वत्
। पूर्वेषु क्षियेत् । अयस्याहं तत्रा हिता सन्निर्भो-
यतो तदा । वौधायनमतेः दृग्व्याहं चेतिर्विधिष्यति ।
द्वितीया लिच्छता चेत्यप्रतिपदु सापराक्षिकी । अन्वा-
धान चतुर्दश्या दृग्व्यानेऽपि वर्ज्येत् । दृग्व्याहं तत्रा
कार्यमिति वौधायनोदितम् । इत्यादि विहितं सर्वा
पूर्वग्येनेति निर्णयः । ईश्वरके नक्षत्रनिर्णयो विज्ञा-
भवाद्य दर्शितः ।

दर्शादिनाह्नेऽन्यत्र चोक्तं यथा

“दर्शो यत्पराक्षेणं क्षुयति स दिवस आह्नाकोह-
योऽहोऽन्यत्रो यदासी यदि भवति सम सीयमाये
त पूर्व । इहो सायं त्वमनेयु रतिवस्योच न
एवाहितार्त्तने पूर्वो न कापराक्षेणं क्षुयति कृत-
पसस्वर्गतोऽयं विधिः स्थात् । सावनन्यपरेण चेत्तु-
ततिथिः सैवावदिके मासिके पाह्ना सा ह्यपराक्ष-
योर्वादि तदा यत्प्राधिका सा भता । तस्या चेदुभयाप-
राक्षेणसमये पूर्वो न चेत् सङ्गये पूर्वैव त्रिभूतगास-
समये नो चेत् परैवोचिता ।

तिथिविशेषाह्ने खण्डतिथिविशेषवक्ष्यं तत्तत्तद्वत् उक्तं
वक्ष्यते च । तिथिप्राप्तौ दृश्यम् ।

प्रतिपदातिथिविशेषाणां भयदिनव्याप्रादौ निर्णय
निर्णयविज्ञौ दर्शितो यथा ।
“शुक्लप्रतिपदपराक्ष्यापिले पूर्वा आह्ना युक्ता-
म्यात् प्रतिपत्स्युक्ती कार्या या भवेदापराक्षिकीति”
स्मान्दोक्ते “शुक्ला स्वात् प्रतिपत्तिथिः मिथमतचेत्
सापराक्ष्ये भवेदिति दीपिकोक्ते च । अपराक्ष्य
पञ्चमा भक्ते दिने चतुर्थो भागः । तदभावे सायाह्ना

१. विभी साक्षात्तदभावे तु सायाङ्गव्यापिनी परिच्छिन्ना-
 २. मिति" साधयोक्ते कृष्णा तु परा "कृष्णा तत्तरतो-
 ३. "इच्छितेति" दीपिकोक्ते कृष्णापि पूर्वैवेत्यनन्तमप्युक्तम् ।
 ४. "द्वितीया तु कृष्णा पूर्वा युक्तोत्तरा इति हेमाद्रि, कृष्णा
 ५. "द्वितीयादिमा" पूर्वोक्त्ये यदि सा सिता तु परतः सर्वा" इति
 ६. "दीपिकोक्ते" साधवानन्तमप्युक्तम् तु सर्वापि द्वितीया परा
 ७. "तथा च साधवः "पूर्वोदुरसता प्रातः परेद्युस्त्रिचक्रेणा ।
 ८. "सो द्वितीया परेपोष्या पूर्वविद्धा ततोऽन्यथा" इति
 ९. "ततोऽन्यथा" तु सर्वमते रम्भाव्यतिरिक्ता परैव तेन युष्म
 १०. वाक्य रम्भाव्रतविषयम् "रम्भाख्या यज्यित्वा तु ततोऽन्यथा
 ११. "द्विजसत्तम । अन्येषु सर्वकार्येषु गणयुक्ता प्रशस्यते
 १२. इति ब्रह्मवैवर्तात् गौरीव्रते तु विशेषसाङ्ग साधवः
 १३. "सहस्रं भावसत्त्वेऽपि दिने गौरीव्रत परे । युद्धाधि-
 १४. कायामध्येव गणयोगप्रशसनादिभिः" ।
 १५. "चतुर्थ्यपि सर्वमते गणेशव्रतातिरिक्ता परैव युष्मन्वा
 १६. क्वात् "एकादशी तथा षष्ठी समावास्या चतुर्थिका ।
 १७. "षोडशा परसयुक्ता परा पूर्वेषु सयुता" इति साध-
 १८. योये बृहद्विष्णोक्तेषु

नागचतुर्थी तु मध्याह्नव्यापिनी पञ्चमीयुता च साक्षात्
 १. "इति निर्णयान्ते साधवीये चोक्तम् "युग मध्य दिने यत्
 २. "ततोऽन्यथा" फणीश्वरान् । क्षीरेणाप्याय पञ्चम्या पूजयेत् प्र
 ३. यतो मर । विषाणि तस्य नश्यन्ति न तान् हिंसन्ति प-
 ४. "स्रगाः" इति साधवीये देवलोक्ते । युग चतुर्थी । पूर्व
 ५. मध्याह्नव्यापिनी पूर्वा अन्यपक्षे परैव पञ्चम्या पूजोक्ते
 ६. गणेशव्रते ततोऽन्यथायुतेव चतुर्थी "चतुर्थी तु ततोऽन्यथायां
 ७. मङ्गापुण्यफलप्रदा । कर्तव्या इति भिन्नम् । गणनाथ
 ८. "सुतोपिणी" इति हेमाद्रौ ब्रह्मवैवर्तात् । साधवीये तु
 ९. गणेशव्रते "मध्याह्नव्यापिनी स्रग्वा" चतुर्थी गणनाथस्य
 १०. मातृपिदा प्रशस्यते । मध्याह्नव्यापिनी चेत् स्यात् परतः
 ११. "चेत् परेऽहनि" इति बृहद्विष्णोक्ते "प्रातः युक्त-
 १२. तिभिः स्नात्वा मध्याह्ने पूजयेत्तृप ।" इति "तत्त्वलेऽभि
 १३. धानाच्च तेन परदिने तथान्ये परा अन्यथा पूर्वोक्तम् वस्तु-
 १४. तस्य यत् भाद्रपुण्यचतुर्थ्यादौ गणेशव्रतविशेषे मध्याह्न
 १५. पूजोक्ता तद्विषयगण्ये प्रागुक्तवचनानि न तु सार्वत्रि-
 १६. काणि । सकृच्चतुर्थ्यादौ बहूनां कर्मकाक्षानां साधवो
 १७. तेन सर्वत्र गणेशव्रते पूर्वैवेति सिद्धम् । सकृच्चतुर्थी तु
 १८. चन्द्रोदयव्यापिनी साक्षात् दिनद्वये तथाले मातृयोगस्य
 १९. सत्त्वात् पूर्वैवेति कौत्सम् । अन्ये तु सङ्कर्तव्यादिरूपस्य

तृतीयायोगस्याभावात्परदिने साधवोक्तमध्याह्नव्यापि-
 २. त्वात् सपूर्णत्वाच्च परेत्याचक्षते । दिनद्वये तदभावेऽप्युक्तम् परैव ।
 ३. गौरीव्रते तु पूर्वैव । "गणेशगौरीव्रतव्यापिनिरिक्ता प्र-
 ४. कीर्तिता । चतुर्थ्य, पञ्चमीविद्धा देवतान्तरयोगतः" इति
 ५. मदनरत्ने ब्रह्मवैवर्तात्

पञ्चमी तु साधवमते सर्वापि पूर्वा "चतुर्थीव-
 २. युता कार्या पञ्चमी परया, न तु । दैवे कर्मणि
 ३. पितृषु च युक्तपक्षे तथा "सितेति" हारोतोक्ते
 ४. हेमाद्रिमते तु कृष्णा पूर्वा सिता परा "कृष्णा पूर्वयुता
 ५. सिता परयुता स्यात् पञ्चमी" इति दीपिकोक्ते वस्तुतस्तु
 ६. "हारोतोक्तिरुपयासविषया "प्रतिपत्त्यङ्गमो चैव सावित्री-
 ७. भूतपूर्णिमा । नवमी दशमी चैव नोपोष्या परसयुता"
 ८. इति ब्रह्मवैवर्तात् यत् "पञ्चमी तु प्रकर्तव्या षष्ठा युक्ता
 ९. तु मारद ।" इत्यापस्तम्बीयम् तत् स्कान्दव्रतपरम् "स्क-
 १०. न्दोपवासे स्त्रीकार्या पञ्चमी परसयुता" इति वाक्यशेषा-
 ११. दिति साधवः तस्मात्पूजाविषयमित्यनन्तमप्युक्तम् तदभा-
 १२. दय । समत्कारचिन्तामणौ च "पञ्चमी नागपूजायां
 १३. कार्या षष्ठीसमन्विता । तस्यान्तु क्षपिता नागा इतरा
 १४. सचतुर्थिका" इति तेन नागपूजादौ परैव । यत् मट-
 १५. रत्नद्विदोदासीययो आवणपञ्चम्यतिरिक्ता पूर्वोक्तम्
 १६. "आवणे पञ्चमी युक्ता समोक्ता नागपञ्चमी । ता परि-
 १७. त्यज्य पञ्चम्यचतुर्थीवर्जिता ह्येता" इति सप्तहोक्ते,
 १८. "गणेशस्कन्दयोगार्था क्रमाच्चान्नाग शुभाशुभ । सिता-
 १९. मिले तयो मले नागानामाशुवर्जिणी" इति प्रह्लि य-
 २०. न्मताञ्च आवणपञ्चम्यतिरिक्ताया नागपञ्चम्याचतुर्थीयुत-
 २१. त्वसक्त तदुपवासादिविषयम् । मले वाहने ।

षष्ठी सर्वमते स्कान्दव्रतातिरिक्ता परैव युष्मन्वाक्यात्
 "नागविद्धा न कर्तव्या षष्ठी चैव कदाचन" इति स्कान्दाच्च
 निर्णयान्ते "षष्ठी च सप्तमी चैव वारचदेवमाक्षिण ।
 योगोऽयं पद्मको नास सूर्यकोटिपद्मे सप्त" ।

सप्तमी पूर्वैव युष्मन्वाक्यात् "षष्ठा युता सप्तमी च
 कर्तव्या तात । सर्वदा" इति स्कान्दाच्च ।

अष्टमी तु सर्वमते कृष्णा पूर्वा सिता परा "व्रत-
 २. मालेऽष्टमी कृष्णा पूर्वा युक्ताष्टमी परा" इति
 ३. साधवोक्ते "परयुक्त् युक्ताष्टमी पूर्वयुक्त् कृष्णा" इति
 ४. दीपिकोक्ते च शिवगङ्गातुल्ये तु कृष्णा उत्तरा
 ५. "पञ्चद्वयेऽप्युत्तरैव शिवगङ्गातुल्ये" इति साध-
 ६. वोक्ते दिशोदासीये भविष्ये "यदा यदा सिताष्टम्या

वृहतीक्षार मूलक पनस फलम् । धात्री भिर कपालान्न
नखचर्मतिलानि च । क्षुरकमांझनासेवा प्रतिपत्ता भूति
न्यलेत् । नख शिखी चर्म मसूरिका प्रतपदादि तिथिपु
कुशागुडटिभक्षणफल चोक्त तिथितत्त्वे सूत्र्या यथा

“कुशागुडे चार्धभागानि स्यादुष्टहत्या न शोद्धारिम् ।
वज्रशतं पटोले स्यादु धनदानिस्तु मूलके । कभङ्गो
जायते विन्ने तिथिग्योनिय निम्बे । तावे शरीर
नाथ स्यात् नारिकेले च मूर्खता । तन्वी गोमासतुल्या
स्यात् कलप्यो गोवधात्मिका । शिखी पापकरी प्रोक्ता
पूतिका ब्रह्मधात्मिका । वालाकौ सुनहानि स्यात्
चिररोगो च बापके । मङ्गापापकर मास प्रतिपदादिपु
वर्जयेत् ।

प्रसङ्गात्तिथिषाधनप्रकार सि० शि० उक्तो दशरूपे यथा
“रवि १२ रसे द्विर्वीन्दुलगाहता फलमिताक्षय
करणानि च । कुरङ्गानि च तानि वयादितः शकु
नितोऽसितभूतदनादह । चक्रकला सरवीन्दुकला
हृता खखगले ८०० य मयोगमिति क्रमात् । अथ
हृता खगतैर्विनिर्मिता खगतिभिश्च गतागतनाडिका”
मू० “व्येकेन्दोर्भागा द्विष्टा । एकल रवि १२भिर्भा
ग्यास्तत्र फल गताक्षय । अन्यत्र रसेर्द्विभागा ।
फल गतकरणाभि । तानि त्वेकोनानि वयादितो
भवन्ति । कृष्णचतुर्दशैर्द्विपरि यान्ययगिष्यन्ते त्रीणि
चतुर्थ प्रतिपत्प्रथमार्धे च । एतानि चत्वारि शकुनित ।
शकुनिचतुर्वादागकित्तु (कस्तु) ज्ञानीति भोग । यस्य
चक्रस्य नक्षत्र ज्ञातमिष्यते तस्य कला काया । तथा
चन्द्रार्कयोगस्य कला काया । उभयत्र गतादकेन ८००
हृते प्रथमस्थाने गतभानि द्वितीयस्थाने गतयोगा ।
अथ यान्ययगिष्यानि तानि गतानि । तानि स्वस्वह-
रच्युतानि गम्यानि स्युः । तेषां गतानां स्वस्वनिष्यो
विकला स्वस्वगतभिर्भाज्या । यत्प्रत्यते ता गतच-
टिका भवन्ति । यद्येषाणां विकला भक्तास्तदैव्या
घटिका भवन्ति । अलोपपत्ति । यदि व्येकेन्दोश्चक्राग्रे
१६० स्ति शत तिथयो लभ्यन्ते तदैमि किमिति ।
अत्र तिथिगतापवर्तिते हरे जातो द्वादश हर । अथ
यदि चक्राग्रे १६० पटि ६० करणानि लभ्यन्ते
तदैमि किमिति । अत्रापि पट्यावर्तिते जातो हर
यत्प्रमित । अथ यदि चक्रकलाभि २१६०० सप्तविंश-
तिभिर्भाज्यन्ते योगा वा तदैमि किमिति । अत्रापि

सप्तविंशत्यापवर्तिते हरे जातोऽष्टशती हर उभयत्र ।
अथ घटीकरणार्धमनुपात । यदि गतिकलाभि पटि-
घटिका लभ्यन्ते तदा गतैव्याभि कलाभि किमिति
फल गतैव्या घटिका । अथ कला पट्या गुणिता
विकला स्वरित्यत उक्तम् अथ हृता खगतैर्वि-
निर्मिता इति सर्वनुपपन्नम्” प्रमि०।

सू० सि० त्रियाद्यानयःप्रकार उक्तो यथा
“भोगोऽष्टशतीनिष्ठा खाद्यिर्गैलास्तथा तिथे । चक्र-
निष्ठा भोगाग्रा भावि भुक्त्या दिनादिकम्” सू० सि० ।
“अष्टशतमिता कला नक्षत्रभोग । प्रसङ्गत् तिथि-
भोगमाह । खाद्यिर्गैला इति । तिथे १११० धिक्कस-
प्रगतमिता ७२० कलास्तथा भोग इत्यर्थः । यस्य चक्रस्य
नक्षत्रज्ञानमिष्ट तस्य चक्रस्य रागयन्त्रि शङ्कु गद्या
अथा योज्यास्ते पटिगुणिता कला योज्या इति परि
भाषया कला नक्षत्रभोगभक्ता फल चक्रस्य गतन-
क्षत्राणि शेष वर्तमाननक्षत्रस्य गतकलास्तस्मात् तस्य
गतदिनाद्यानयनमाह भुक्त्येति । चक्रस्य कलात्मिकया
गत्या शेषदिनादिक गत भागहरणेन साध्यमेव शेषो-
नाङ्गागाहतिकला भागेनैव दिनादिक साध्यम् । अलोप-
पत्ति । भवन्नभोगेण सप्तविंशतिनक्षत्राण्यश्चिन्यादीनि
चक्रो भुक्त्युत सप्तविंशतिनक्षत्राणां चक्रकला
पट्यतयुतैर्कविंशतिसहस्रमिता २१६०० भोगस्तदै-
कनक्षत्रस्य क इत्यनुपातेनाष्टशतकलाभोग । एव
तिथेशान्द्रापासलिगाशाशान्द्रमासस्य सूर्यचन्द्रान्नरैक
भगणसिद्धत्वाच्च । तिथिगतायोगा चक्रकलाभोगस्तदैकतिथे
क, इत्यनुपातेन विंशत्यधिकसप्तशतकलाभोग ७००।
अथाष्टशतकलाभिरेक नक्षत्र तदा चक्रकलाभि कि-
मित्यनुपातेन फलमश्चिन्यादीनि चक्रभुक्तानि शेषकला
चक्रार्धघटनक्षत्रस्य गत भोगाङ्गीन तस्यैषम् । यदि
चक्रगत्यैक दिन तदाभौष्टकलाभि किमित्यनुपातेन तस्य
गतप्रतिपत्तिमाह भवति । एव चन्द्रादिनक्षत्र
त्रेयम् रङ्गना० । “रवीन्दुयोगनिष्ठाभ्या योगा भभो-
रभाजिता । गता गम्याय पटिज्ञा भक्तिशोभाप्रभा
टिका” सू० सि० “सूर्यचन्द्रयोगस्य राश्यादिकस्य परिभा-
षया या कलास्तभ्यो योगा विष्कम्भादयो भभोग-
भाजिता भभोगेन पूर्णोक्तेन विभक्ता भवन्ति । एकै-
कयोगस्य भभोगमितौ भोग स प्रत्येक ताभ्योऽपनीव
यन्मिता युद्धान्त्रिता योगा गता । यस्य भोगो

म गुह्यं तस्य वर्तमान इत्यर्थः । कला- भोगभक्ता
गता, योगान्तरमा वत्तमान इति- तात्पर्यम् । तस्य
ये, गत भोगा, पतितमेव ताभ्या घटिकाद्यानयन
माह । गता इति । गता एवम् । च ससुख्ये ।
कला- घटिगु गता कायास्तास्यो भुक्तियोगान्तरादिका
रचिचन्द्रकलाक्रमणयोर्मेन भजनाख्या घटिका
गतेप्रा भवन्ति । अतोपपत्ति । सूर्यचन्द्रयोगमि-
तस्य, चन्द्रस्य नक्षत्राणि विष्कम्भादिसञ्ज्ञानि योगो-
त्पन्नयायोगा कृतसदानयन पूर्वोक्तवत् । अतएव
सूर्यचन्द्रगतियोगादुत्पन्नहत्या घटिकापनघटिकास्तदा
गतेप्रा कलाभि का रच्यनुपातेन गतेष्वघटिकागयन
युक्तवत्तम् । रङ्गमा । “अर्कोनचन्द्रलिप्ताभ्यस्तिययो
भोगभाजिताः । गता, गत्या घटिप्रा, नाष्टो भुक्त-
नोद्भूता” इति, सि० । “पूर्वाध्याप्यान पूर्वोक्त-
पूर्वाद्धरीत्या प्रयत्नतरार्द्ध” अहम् । अतोपपत्ति ।
“तिथिभोगकलाभिरका तिथिस्तदा सूर्योचन्द्रकलाभि
का इत्यनुपातेन फल गततिथयो वर्तमानतिथेर्गतेष्व
शेषभोगभोगकले ताभ्या गत्यन्तरकलाभिरनुपातेन गते
घटिका पूर्ववत् रङ्गमा ।
कले तिथिमानसुक्त सि० यि० यथा-
“विधिदिने दिनकृद्दिवा करोन्द्रियरेषुभयोर्बुद्ध
सुगुणा । नवनवाङ्कराभरसिन्दव- प्रयुतसुगुणिता
विधुपासराः १६०९८८८०००००००० । अतोपपत्ति, रवि-
युगाणि दिनोक्तानिनि सुगमम् । चन्द्रार्कयोर्बलः
कले योगास्तावन् किल शशिसाधा । ते ह योगा
भगणान्तरहत्या सु । उभयोरपि प्रागगमनात् ।
अतो सगणान्तरहत्या शशिसाधा भवन्ति । ते हि य
हुणा शशिदिवसा भवन्तीत्युपपन्नम् ।
युगे तिथिसंख्या छ० सि० उक्ता यथा ।
युग इत्युपक्रमे चान्द्रदिनप्रमाणमाह
“चान्द्रा आद्यखण्डयोमखानिखलं विधाकराः” छ० सि०
“अष्टाश्विगजसप्तभोगोनगसप्तपञ्चभूमिता युगे सूर्यसा
वर्गदिवसाः । चान्द्रा दिवसा युगतिथय इत्यर्थः । अथो-
तिगुणचतुष्कलिकष्टपा एते हि यज्ञज्ञाचान्द्रासा
उक्तप्राया । अनेनैव चान्द्रदिवसानामुपपत्ति सूर्य-
चन्द्रयोर्भगणयोरन्तररूपचान्द्रमासाश्चि श्रुतुगुणिता इति
अटीकता” रङ्गमा ।
तिथिभेदे देवभेदपूजा योगं धा० धृतवाक्येनोक्ता यथा

तत्र नारद “यद्दिनं यस्य देवस्य तद्दिने तस्य- सत्यति”
अग्निपुराणेऽपि “प्रतिपद्यग्निपूजा व्याहृतितीयायाश्च
वेचसः । दशस्यामलकस्यापि पश्या पूजा, गृहस्थ च ।
अथर्वी गणनाथस्य गौर्यास्तत्पूर्ववासरे । सरस्वत्या नव-
स्यासु । सप्तम्या भास्करस्य च अष्टम्यासु चतुर्हस्यानेका
दश्यां शिवस्य च । द्वादश्यासु ज्योतिष्या हरेश्च नन्दस्य
च । गोपादीना फणीशानां पञ्चम्यां पूजनं भवेत् । पूर्वो-
न्दोक्तिधियास्तु पञ्चदशगतास्तपोति” ।
पञ्चदशसंख्यायां छ० सि० उक्ता ।
अतो “वैवाहिकी तिथि घटिकास्तु च हरवन्तुना”
कुमा । पु स्ते निखिलान् तिथि, पूर्वमा तिथीतुपतस्ये-
ऽतिथिरेकिका तिथि” नैव ।
तिथिस्तु न० ७त० । तिथिविहिते कार्ये- “तिथिस्तु च
कल्पादिर्गते युक्तादिवे च । विवाहादौ कृतः शौर
शेषे, सावनो मतः” सक० त० । तिथिविशेषे, कलानि
च तिथितत्वे काकलाधारीयनिर्णयविश्वुपमप्रवृत्तिनिव
न्वेपु, दृष्टानि ।
तिथिभेदे तु कल्याणकल्याणि यो० धा० वसिष्ठोक्तानि यथा
“नोद्वाह्यालोपनयप्रतिज्ञासोमनचौचाखिसयास्तुवर्ग” ।
अहमनेयाखिसमङ्कसाद्य कार्यं हि मासाद्यतिथौ
कदाचित्” । मासाद्यतिथौ युक्तपक्षप्रतिपदि, अतएव
कल्याणप्रतिपद्येतानि, कल्याणि सुखेन- भवन्तीत्यर्थः ।
यद्येयोऽभिप्रायोऽस्मत्त स्यात्तदा, पञ्चाद्यतिथ्याविति-
मूयात् । “सप्तार्कचक्रानि नक्षत्रास्तुप्रतिज्ञाखिस
मङ्कसानि । यात्राविवाहाखिसमङ्कसाद्य कार्यं द्विती-
यादिवसे सदैव । सङ्कोतविद्याखिसमङ्कसादीमन
चौलाङ्कप्रवेशम् । कार्यं द्वितीयादिवसे यदुक्तं सदा
गृतीयादिवसेऽपि कार्यम् । रिक्तास्तु विद्युत्तुवन्वयस्य-
विपान्निवातादि च याति सिद्धिम् । यन्मङ्कलनास्तु कृत
विमूढेर्विमायमायाति, तदायु नूनम्” । रिक्तास्तु चतुर्थीनि
वकीचतुर्थीपु० १८ । १८ । “युभानि कार्याणि चरस्विराणि
चोक्ताम्यतुक्ताम्यपि याति तानि । सिद्धिं प्रयान्यायु कृष्य-
प्रदानं विनाशदं नागतिथौ विधेयम् । अथ्यङ्कयात्रा-
पितृकर्मदनकाव विना पौष्टिकमङ्कसानि । यत्र
विधेयानि रथोपयोग्यविद्यानि वस्त्रस्वरभूषणानि ।
द्वितीयायां तृतीयायां पञ्चम्यां कथितान्यपि । तानि
विध्यन्ति कार्याणि सप्तम्या निश्चिन्तान्यपि । अथानयो
व्याखिसयास्तुविद्युत्तुवन्वयप्रमोदाखिसवेचनानि श्रीरत्न

कार्यास्त्रिभूषणानि कार्याणि कार्याणि सहेगति-
य्याम् । द्वितीयाया तृतीयाया पञ्चम्या सप्तमीतिथौ ।
उक्तानि यानि सिध्यन्ति तदग्न्या तानि स्रंटा । प्रतो
पमासाऽखिलधर्मकृत्य सुतोत्तमाद्याऽखिलवास्तुकर्म । स-
पामयोग्याखिलवास्तुकर्म यिन्ने तिथौ सिध्यति शि-
त्यकर्म । पृथिव्या यानि कर्माणि धर्म उटि शुभाति
च । चरस्त्रिराणि द्वादश्या यात्रा नवम्यह विना ।
विषादगौरीभुजगभान्तकटिनेपु च । उक्तानि तानि सि-
ध्यन्ति त्रयोदश्यां विगेषत । यत्तक्रियापौष्टिकम-
हान्तानि सपामयोग्याखिलवास्तुकर्म । उद्वाहगित्याऽ-
खिलभूषणाय कार्यं प्रतिष्ठा खलु पौर्यमास्याम् ।
सदैव दर्शे पितृकर्म उक्ता नान्यद्विधेय शुभपौष्टिकाद्यम् ।
मूढे। कृत तत्र शुभोत्तमाद्यं विनाशमायात्यचिरादुभय
तत्"पौ०धा० यसिष्ठयचनम् ।

तिथिचय पु० तिथीना नियुक्तचित्तचन्द्रकलाना चयः क्षया
रमो यस्मिन् । दर्शे चमावास्यायाम् शब्दार्थकत्वं ।
इत०। तिथीना नाशे व्यवसे व्यवसगन्ते ४२। पु०दशमम्
दिनक्षयादयोऽप्यत्र । "कौर्मे पादोऽपि "हौ तिथ्य-
न्नावेकवारं यत्र स स्वाहिनक्षय " यस्मिन् "एकस्मिन्
सावने त्वद्भि तिथीनां क्षितय यदा । तदा दिनक्षय
प्रोक्तस्तत्र साहसिकं फलम्" । साहसिक फलमिति
भास्करोत्तरवैदिककर्मपरम् । "अधिमसे दिमपाते धनुषि
रमो भातुलक्षिते मासि । चक्रिणि सुभे कुर्वाचो मा-
स्यस्यं विवाहश्च" इति भीमपरारक्रमत् दिनपाते दिनक्षये
रघु० तिथिचयानयनश्च छ० सि० उक्त यथा
"सावनाङ्गानि चान्द्रभ्यो द्युभ्य प्रोज्झ्य तिथिचया"
छ० सि० । "चान्द्रभ्यो द्युभ्यो वक्ष्यमाणचान्द्रदिपसेभ्य
सकायादित्यर्थ । तिथिषु चान्द्रदिनेषु सायन
दिनानामवशेषवृत्त्य क्षयो न्यूनत्वम् । यद्वा तिथिषु
न्येन सायनो दिवसस्तस्य चान्द्रदिपसात् क्षय इति
अल्पमेव वक्ष्यमाणोपयोगात् परिभाषितम्" रङ्गना०।
युगे तत्सख्या छ० सि० उक्ता यथा युग इत्युपक्रमे
"तिथिचया यमाद्योद्दिष्टाद्योस्यरादिना" १२०८२।१२
एतस्मिन्ता इत्यर्थ ।

तिथिपति पु० तिथिविषयाया पतय । तिथीनाम-
धिपतो स च पु० चि० उक्ता यथा

"तिथीमावर्द्धको गौरी गयोमोऽदिगुं होरवि । शि-
बोदुर्गालक्षो दिने हरिः काम यिर यमो" पु० चि०

एतन्मूलं पीयूषधाराया धृतवसिष्ठवचनं यथा

"वर्द्धिर्विधाताद्भिसुता गणेश सपौ विद्याकोऽटितिको
महेग । दुर्गा यमो विश्वहरिश्च कामः यवो निगेशश्च
पराचदटा इति स्वामिन इति शेषः" ।

तिथिपतयश्च छ० पु० ६६ अ० व्यन्यचोक्ता यथा "कमल-
जविधाहृदयमयभाद्रपदपक्षगणवसुभुजगा । धर्मेग-
सविष्टमन्यकलयो यिन्ने च तिथिपतय । पितरोऽमा-
यास्यायां सप्तासदशाश्च तैः क्रिया कार्या । नन्दा
भद्रा जया रिक्ता पूर्णा च तास्त्रिविधा । यत्र कार्यं
नक्षत्रे तद्देवत्याश्च तिथिषु तत्कार्यम्" । यसिष्ठपराह-
वचनाभ्यामुक्तदेवानां तत्तथिषु पतेति न विराध ।

तिथिप्रणी पु० तिथि प्रणयति प्र०नो-क्षिप् । चन्द्रे त्रिका०

तिथियुग्म न०तिथ्योक्तिविधिविशेषयोर्युग्मम् । द्वितीयाटितिथि-
सप्तकयोगरूपे युग्मे तानि च सप्त युग्मानि निगमे उक्तानि
यथा "युग्मानियुग्मभूतानां पञ्चसुचोर्वचरन्त्यो । रुद्रेण
द्वादशियुक्ता चतुर्दश्या च पूर्णिमा । प्रतिपदायमा-
वास्या त्रयोयुग्मं महाफलम् । एतद्भुज मङ्गाटोप
हन्ति पुण्यं प्राकृतमिति" । युग्म द्वितीया । प्यम्नि-
क्षृतीया । युग चतुर्थी । भूत पञ्चमी । षड् षष्ठी ।
छनि सप्तमी । वसुवरेभी । रन्त्र नवमी । रुद्र
एकादशी । प्यत्र युग्मान्याटिपु सप्तसु युग्मेषु पूर्वतिथि-
रुत्तरविद्वा माह्वरा उत्तरा तु पूर्वविद्वात्युक्तं भवति ।
वेधसात्र त्रिसूक्तयोरेव तदुक्तं काश्या० "अत्र तिथीना
वेधः पैठोनसिना दर्शित । "पञ्चहोरेऽपि तिथ्यास्तथि
पूर्वा तथोत्तराम् । त्रिभिर्भूतून् विध्यन्ति सामान्योऽयं
विधिः स्रत इति पूर्वद्युर्दयानन्तरममावास्या त्रिसूक्तौ
चेत् सा प्रतिपद विध्यति । परेद्युर्दयानन्तरं प्राक्
द्वितीया त्रिसूक्तौ चेत् सापि पूर्वा प्रतिपद विध्यति
त्रिसूक्तव्याप्ति स्तन्द्वाप्ये दर्शिता । "या तिथि
सप्तनुमाय यान्यस्तं पञ्चमीप्रिय । सा तिथिस्तद्दिने
प्रोक्ता त्रिसूक्तौ च या भवेदिति" । गिवरहव्यसोर-
पराणयोरपि "या प्राप्यास्तदुपैलर्कं सा चेत् स्यात्
त्रिसूक्तिका । धर्मशालेपु सर्वेषु सप्तमीनां विदुर्बुधा"
इति । दृष्टव्यसिद्धोऽपि "यस्या तिथावस्तमियात्
सूर्यस्तु त्रिसूक्तकै । यागदाजमादिध्यक्षामेवोपक्रम-
मेतिथिमिति" । एव पैठोनस्याटिवाक्ये त्रिसूक्तत्वेनैव
वेधस्थिते वद्वानां योगमात्रेणैव पैठोज्ञ माहम-
मात्रम् । वेधकतिदेशमसूक्तत्वेऽपि विद्वानिदेषु कृत्वा

नित्यापि त्वेऽपि व्याख्याता काष्ठमाचवीधे निर्णीता यथा ।
 “देवत” या तिथि समनुप्राय उदय याति भास्कर ।
 सा तिथि सकला ज्ञेया क्षान्तामजपानिर्व्विति ।
 व्याख्येऽपि “उदयश्चैव सविता या तिथिं प्रतिपद्यते ।
 सा तिथिः सकला ज्ञेया द्वाभाध्ययनकर्मस्त्विति” ।
 भविष्योत्तरपुराणेऽपि “ब्रह्मोपवासनियमे षट्कैका
 यदा भवेत् । सा तिथि सकला ज्ञेया पितृर्षे चाऽप
 राह्मिकीति” पद्मपुराणेऽपि “ब्रह्मोपवासनियमे
 षट्कैका यदा भवेत् । उदये सा तिथिस्तत्र विपरीता
 तु पैश्चके” इति स्कन्दपुराणेऽपि “ब्रह्मोपवासना-
 नादौ षट्कैका यदा भवेत् । उदये सा तिथिर्माहा
 विपरीता तु पैश्चके” इति विष्णुधर्मोत्तरादपि “ब्रह्मो-
 पवासक्षान्तामदौ षट्कैका यदा भवेत् । उदये सा
 तिथिर्माहा व्याख्यादासक्तगमिनोति” बौधायनोऽपि
 “व्यादित्योदयवेलायां यास्यापि च तिथिर्भवेत् । पूर्णा
 इत्येव मन्त्राया प्रभूता भोदयं विनेति” नन्वस्त्वेव कृतं
 दिवसाभ्यस्तुता तथाप्युत्तरविज्ञायास्तिथेर्ये ह्ये कियत्
 परिमाणस्य उदये अपेक्षणीयमिति विवेचनीयम् । तत्र
 बौधायनेनास्यापीत्याभिधानात् निमेषमात्रं प्रति
 भाति तथा व्याख्यानोऽपि प्रतिभाति “उदयश्चै-
 व विधानात् । भविष्योत्तरपुराणादिष्वनेषु षट्का-
 मात्रं प्रतीयते । वचनान्तरे तु विष्णुधर्मोत्तरबौधा-
 यनयोस्तौ षट्काचतुष्टय भासते । तथा च पठ्यते
 “उदिते देवत भानी पितृर्षास्त्विति रवौ । द्विमुहूर्त्तं
 त्रिरङ्गय सा तिथिर्ह्यव्ययोरिति” । व्याख्ये ।
 भाग्यवदिते सत्यत्तरकाण्डेऽपि सङ्गर्त इयं देवतम् ।
 तस्मिन् सास्त्विति ततः पूर्वकाशोनसङ्गो सङ्गर्त इयं पितृ
 देवतम् । अतस्तत्पितृकासव्यापिनी या तिथिर्भवेति
 सैव क्रमेण ह्यव्यययोर्माहा । अतोऽप्यते । यौवां
 स्त्विकी इति वचनेन देवे पूर्वाह्णव्याप्तिभिधानात् ।
 पूर्वाह्णस्य पञ्चधा विभक्तस्य सप्त्यावाडिते भानी
 त्रिचतुर्त्वाति तिथिर्षट्कैकतया । यत्तु दक्षेणोक्तम् । त्रिच
 त्पूर्त्वा न कर्त्तव्या सा त्रिथि चयगामिणो “द्विचतु-
 र्त्वापि कर्त्तव्या या तिथिर्षट्कैकतया” इति । तत्र त्रिच
 त्पूर्त्वापि कर्त्तव्यं चाप्युक्तं तोषोद्भक्तमेव । तथा हि प्र-
 चेष्ट सप्तमं प्रसक्तपूर्वकं प्रसक्तपात्रं यथोक्तरीत्या
 यौवांस्त्विक्यावात् त्रिचतुर्त्वाति तिथिर्षट्कैकतया
 भवति । तत्र प्रसक्त त्रिचतुर्त्वाति सप्तमिथौ वाचका-

भावास्तथैव व्यतिष्ठते । तिथिष्वे त्वधिकव्याप्तिविधित्-
 वया प्रतिपद्यते । अतस्तत्र चतुर्ष्वर्त्तुर्त्वाति तिथि
 र्माहा । तिथिष्वप्यतिथिर्षट्कावपि सङ्गर्त इयमेव
 सप्त्या । सङ्गर्त इयं त्वत्कलाः । अतएव चतुर्ष्वर्त्तु-
 द्विचतुर्त्वापीत्यपि गद्गद्ः पठ्यते । “अतोऽपि चतुर्त्वापि
 निरूपेत्यर्थसिद्धम्

“द्वितीयोदयकयुक्तानां पञ्चता नियमादिषु” व्यास । अत्र
 प्रतिपद्यते । “भगवत्याः प्रवेशाद्विषयगोपनाय या क्रियाः ।
 रवेरुदयमीक्षन्ते न तत्र तिथियुक्तता” । “युगाद्या वर्ष-
 हविष्य सप्तमी पार्वतीप्रिया । रवेरुदयमीक्षन्ते न
 तत्र तिथियुक्तता” इति ।

तिथिसन्धि उ० तिथ्यो सन्धि । तिथ्योः पूर्वपरयो
 सन्धौ तन्नामानयन सि० गि० यथा “गणिततुल्य-
 लाभ्यचन्द्रमुक्तेन्दु भावोर्गतिविवरकलाभिर्भूय एता-
 भिरिव । पृथगप्य गतिर्युक्ता भाविका सन्धिराज्ञा
 तिथिकरणयोगानां फल तत्र निश्चयम्” ।

एव गतिविवरकलाभ्यो या षट्का अत्यन्तं ता भ-
 तिथिकरणयोगानां सन्धिरष्टिका स्तु । सन्धौ निश्चय-
 मित्यर्थः । अत्र सन्धिरुभयतोऽपि विस्मय स्थितत्वात् ।
 उपपत्तिरयत्र सुगमा” । प्रमिता०

तिथ्यर्थे न० ६० । करणे । करणशब्दे १६६० पु० इत्यम् ।
 तिनाशक उ० तिनिश+प्रणे० । तिनिशब्दे शब्दरत्ना० ।

तिनिश उ० अतिशयेन नेषति अति+निश-क प्रणे० अतिर-
 कारलोप । (सादृश) एताते इत्ये अवर । “तिनिशः
 ज्ञेयपितृकाण्डेद कृत्तमनेहजित् । त्वर त्रिचतुर्त्वा
 त्रयपात्रं कर्मप्रयुत्” भावप्र० । [१६६० भेदे उ० हेमच० ।

तिन्तिङ् उ० तिन्तिङी+प्रणे० । १६६० (तं दृक्) विभ
 तिन्तिङी स्त्री तिन्तिङीक+प्रणे० । (ते दृक्) इत्यभेदे
 राजनि० स्त्रार्थे क । तिन्तिङिका तत्तार्थे शब्दरत्ना० ।
 “अन्धिका चक्रिकाश्चौ च चक्रा दनशठपि च । अन्ध-
 काश्च विचिका चिञ्चा तिन्तिङीका च तिन्तिङी । अन्ध-
 काश्च गुरुवातहरी पितृकाकाकात् । यका तु दीपनी
 कृष्णा सरोष्णा कफशान्तम्” भावप्र० । “अन्धिकायाः
 फल पक्व मर्दित वारिणा इवम् । यकरो
 भरिबोन्निश्च खड्गेन्दुप्रवासितम् । अन्धिकाक-
 र्त्तं भूत यानक वातनायकम् । पितृकाकाकर
 सुख्य वज्रबोधकम्” भावप्र० । [अवर ।

तिन्तिङीक उ० तिनि-ईक अनोका० नि० (तं दृक्) इत्यभेदे

तिन्तिडीयूत न० तिन्तिद्या तद्दीजेन द्यूतम् । तिन्तिडी-
योजेः क्रीडने (कांस्योजेरखेला) त्रिका० ।

तिन्तिडि(लि)का स्त्री तिन्तिडी + स्तार्थे क छल वा डल्य
ल । (न तुल्य) तिन्तिद्याम् शब्दभा० । काभावे तिन्ति-
लीत्यप्यल ।

तिन्दिश पु० टिण्डिगच्छे (टाण्डग) राजनि० ।

तिन्दु पु० तिज-क-स्यगद्यादि० नि० । (न ड) श्रुत्याते वृत्ते
सञ्चाया कन् । तिन्द क (गाव) इति ख्याते २ वृत्ते पुंस्त्री
शब्दरत्ना० स्त्रीत्वे गो० ङीप् । शर्कषमाणे वैद्यकशरिभाषा
पु० । “खाटाम तिन्दुकं पार्हि घातल शीतल
लघु । पक्व पित्तप्रमेहाक्षक्षे श्लेष्म मधुर शुक्र । तत्सार
तु भवेद् हृद्य कर्पल धररोगजित् । विश्वतिन्दुकमप्येव
विशेषात् पार्हि शीतलम्” राजनि० ।

तिन्दुकि स्त्री तिन्दुकी + टुपो० चुल । तिन्दुके वृत्ते शब्दर-
तिन्दुकिनी स्त्री तिन्दुकक्षदाकार फलेऽस्त्यस्या इनि
ङीप् । आवर्त्तक्याम् राजनि० ८२८ दृश्यम् ।

तिन्दुल पु० तिन्दुक + टुपो० कल्य ल० । तिन्दुकवृत्ते शब्दर-
तिप रक्षणे स्वा० आत्म० सक० सेट् । तेपते अतेपिष्ट अतिप्र ।
तितेपे । अटिन् अतितेपत् त । [तितेम ।

तिम आर्क्षीनामे स्वा० पर० अक० सेट् । तेमति अतेमीत् ।
तिम आर्क्षीकरणे दिवा० पर० सक० सेट् । तिस्यति अतेमीत् ।
तितेम । “वानरान् तिस्यतोऽयकोक्य” हितो० “ति
मिताद्यामयन् सर्वे तल ते हरियूचपा” रामा० सुन्द०
१ स० । “मद्यश्च तिमितोदका” रामा० अर० ५४ स० ।
तेमनम् ।

तिमि पु० तिम-इन्-तम-इन्-इश्च वल्-1 । ससृष्टे
त्रिका० । तद्धवे २ मत्सुभेदे पुंस्त्री० स्त्रियां वा ङीप् ।
“अस्ति मत्सुस्तिमिनाम शतयोजनयितुत” भरत-
धृतमाश्रयम् । “अस्ति मत्सुस्तिमिनाम तथा चास्ति
तिमिक्कलः । तिमिक्कलगिळोऽप्यस्ति तद्विकोऽप्यस्ति
लक्ष्मणः” शब्दार्थचि० धृतारामा० वान्यम् । “अमी
शिरोगिस्तिमय सरम्भेष्टुर्वितन्वलि जलप्रवाहान्”
रघु० । “अल्ल मागाविधाकारास्तिमयो नैकरूपिण” भा० उ०
६८ अ० । शब्दकल्पद्रुमेऽस्य स्त्रीलोक्लि माषादिकी
अमी तिमय इति नैकरूपिण इति पुंस्त्वैव प्रयो-
गात् कदिकारान्तवाश्च वा स्त्रियां ङीप् । २ तज्जाति-
स्त्रियां स्त्री भेद ।

तिमिकीष पु० तिमे कोष इव । ससृष्टे त्रिका० ।

तिमिङ्गिल पु० गिरति-गृ-मूलवि० क रस्य ल “गिरिगि-
लस्य” पा० सप्तम् । मङ्गामत्यभेदे । तिमिगन्दे उदा० इयम् ।
“तिमिङ्गिला कच्छपाथ तथा तिमितिमिङ्गिला” भा० व०
१६६ अ० ।

तिमिङ्गिलगिल पु० तिमिङ्गिल गिलति गृ-मूल० क रस्य ल०
अगिलस्येति पर्युदासात् न सप्तम् । अतिहृन्मत्यभेदे
तिमिगन्दे उदा० ।

तिमिङ्गिलाशन पु० तिमिङ्गलो मत्स्य० अश्रुते यत्न अश-
आधारे ल्युट् । दक्षिणस्थे देशभेदे “बलदेवपट्टन दण्ड-
कावनतिमिङ्गिलाशनाभट्टाः” इ० स० १४ अ० कूर्मविभागे
दक्षिणस्थदेशोक्तौ । सोऽभिजनोऽस्य तस्य राजा वा अण् ।
तस्य वल्लुपु लुक् । २ तद्देशवासिषु शतसृमेपु च न० व० ।
एकवचने तु तैमिङ्गिलाशन इति भेद ।

तिमिज न० तिमितो जायते जम-ड ५ त० । सक्ताभेदे
“तिमिज मत्स्याक्षिभिः वृहत्पविल मङ्गुणश्च” इ० स०
८ । अ० । सक्ताभेदकथने ।

तिमित त्रि० तिम-कर्त्तरि क्त । १ निचले, धरणी । २ क्लिप्ते
(भिजे) अमर । “छुद इव तिमिनागसदृश” क्षिप्ति-
तजलोमणियश्चर्कर” रामा० अयो० ८ । स० ।

तिमिर पुंन० तिम-किरिष् अर्द्धचौ० । १ अन्धकारे २ नेत्ररोग-
भेदे च । “तिमिराख्य स वै दोषस्तथैव पटल गतः । रूपं हि
सर्वतो दृष्टिं लिङ्गनाशमत परम्” माघन० अक्षिपटलशब्दे
४१४० इयम् । “सामानाधिकरण्यं हि तेजस्तिमिरयोः
कुत” । “यतिते वनतिमिरस्थि” माघ ।

तिमिरनुद् पु० तिमिरं उदति खण्डयति उद-किप् इत० ।
सूत्र्ये “तिमिरनुदो मण्डल यदि स वेह” इ० स० ५५ अ० ।
तिमिरभिदादयोऽप्यल । २ अन्धकारनाशके त्रि० ।

तिमिररिपु पु० इत० । १ सूत्र्ये इडा० । तिमिरारिप्रभृत
योऽप्यल “तिमिरारिस्तमोहनि प्रातःस्तवधरीरव ।
ययं काका यय काका इति जल्पन्ति वायदाः”
उद्भटः । २ अन्धकारनाशके त्रि० ।

तिमिरि पु० तिमोति शब्द वाचकत्वेन राति रा-भा० ङि ।
तिमिमत्स्ये राजनि० ।

तिमिष पु० तिम-इसक् । १ ग्रास्यकर्कश्याम्, त्रिका० २ नाटाक्षे
च शब्दार्थवि० । [स्त्रियाम् ।

तिरखी स्त्री तिर्यक् जातिः स्त्री ङीप् । पशुपर्षण्या
तिरखीन त्रि० निर्यगेव स्तार्थे च । तिर्यग्भूते । “गतं
तिरखीनमनूचकारके” माघः “तिरखीनो विततो

रजिरेणामध " अ० १०।१२६। १२६ च "द्विषाम्य
पादेन तिरघीनेन चक्षुषा" भाग० ७।८।४।

तिरस अथ० तृ-सप्तम् स्यादि । १।अनङ्गाने रतिर्यगर्थे च
अमरः । २।तिरस्कृते लोच्यमाने । अथ कञि या
७५० घ० । तिरस्कृत्य तिर कृत्विति "तिरस्कृत्योश्चरेत्
काठेत्यादि भन्" "तिरस्कृत्यने कर्मितनुजाने" भाष ।
तिरस्करोति णिष्-मन्तोपः । तिरयति व्याख्यादयती-
त्यर्थ । "उत्तरारिचक्षुः स्युः तिरय तिरयश्चपि वेद-
नाम्" जयदेव ।

तिरस्कर लि० तिर करोति क-ट । व्याख्याटके । श्रिया
डीप् । "अथो यत स्वयं गतिरस्करो कृगस्यो
पुण्ययगस्करो भुव" भाग० १।१०।२८ ।

तिरस्करिणी स्त्री तिर करोति क-णिनि सप्तार्धकविधे
रनित्यस्याम् उद्भवभाव डीप् । (परदा) (कायात) । यट
मये व्याख्यादकपदाय अमरः । "तिरस्करिण्यो जलदा
भयन्ति" कुमा० । २।व्याख्यादकमात्रे लि० "सोऽस्याद्या
प्यत तद्देशे तिरस्करिणमनरा" रामा० पयो० १५ घ० ।

तिरस्कार ५० तिरस्+क-भावे चञ् । १।अनादरे कृमा० ।
कर्त्तरि अण् । २।अवज्ञाकारके लि० । "लोहजिरस्कार
इवात्मस्युः" किराता० ।

तिरस्कारिन् लि० तिर करोति क-णिनि इत० । १।व्याख्या-
दके (कायात) २।यटभेदे स्त्री डीप् । ३।अवज्ञाकारके ति०

तिरस्कृत लि० तिरस्+क-कर्माणि क्त । १।अवज्ञाते अनादरे
२।व्याख्यादिते च अमर "अविचक्षितवाच्यो यजत वाच्य
भवेद् ध्वनी । अर्थान्तरे सकर्मितमन्त्रान वा तिरस्कृ-
तम्" काव्यम० । ३।तन्त्रघातोक्ते मन्त्रभेदे ५० "यस्य
मध्ये द्कारोऽस्ति कथञ्च भूर्ध्वमि द्विधा । अमृतं तिष्ठति
मन्त्रः स तिरस्कृत उदीर्यते" ।

तिरस्क्रिया स्त्री तिरस्+क-भावे ग । १।अनादरे २।तिरस्कृते
अमर ३।व्याख्यादने च "अमकटीलतगक्ति यक्तोऽपि
जगतिरस्क्रिया स्वमते" पञ्चत० । "द्विषद्विष प्रत्युत
सा तिरस्क्रिया" भाष० । [तिरस्यति अतिरस(स्त्री)म् ।

तिरस्य ५० तिरस्+कण्व् । यक् अन्तङ्गाने सक० शिट् ।

तिरिट् ५० तृ-वा- इटक् । इक्षुपय्यो शब्दा० ।

तिरिम ५० तृ-वा- इमक् । शक्तिभेदे राजनि० ।

तिरिष ५० तृ-वा- इषक् । शक्तिभेदे राजनि० ।

तिरीट् न० तृ-रीटक् । सोमद्वये चक्षुषद० ।

तिरोटक ५० तिरीट्+कटायां क्तु । सोमे अमरः ।

तिरोधान न० तिर+धा-भावे क्युट् । १।अन्तङ्गाने भावे
चट् । तिरोधायक स्त्री ।

तिरीभाव ५० तिरस्+भू-भावे चञ् । १।प्रभावे २।अन्तङ्गाने ।

तिरोहित लि० तिरस्+धा-क्त । १।अन्तङ्गाने गुप्ते २।व्याख्या-

दिते च "अतिनोहितममृतं" तत्त्वकौ० "एव च नै पुरो-

हितो य एवं वेदाय स तिरोहितो य एवं न वेद" ऐत० ब्रा०

"न चाभार न च स्थूय न दूरे न तिरोहितम्" मनु

तिर्यक्पातिन् लि० तिर्यक् पतति पत-णिनि । १।क-

प्रसारिते कुटलदन्तो गच्छाद्येचि० ।

तिर्यक्प्रमाण न० कर्म० । विचारप्रमाणे ।

तिर्यक्स्त्रोतस् ५० तिर्यक् स्त्रोतो व्याहारचक्षारो यक् ।

पशुपञ्चाटो तेषामगिताम्य तिर्यक्त्वा चदरे चक्षु-

राम् तथात्वम् । तद्भेदाभागा० । १। २।

"तिर्यकामहम सगे सोऽटा विग्रहिषोमत । अविदो

भूरितमघो ज्ञावता हृद्यभेदिनः । गौरतो मक्षि

कण्ठं शूकरो गयोरह । द्विषका पयश्चेने अविह-

द्रव सप्तम । । अतोऽश्वोऽश्वतरो गौर अरनस्यतो

तथा । एते चैक्यका चक्षे । अणु पञ्चनचान् पञ्च ।

द्वा यद्गालो हनो व्याघ्रो भास्कोर शयमङ्गको । विहः

अपिगजं कुर्मो गोधा च मकरादय । बहुवचन

वक्येन भासमङ्गलवर्णित । बहुवारवचनकाङ्क्षाको-

सूकादय अगा । "

"तिर्यक्स्त्रोतसं चर्गमाह तिरवाभिति । च चाटा-

विशतिभेट । तिरवां लक्ष्यम् अविह अक्षमादिमान-

गुण्या । भूरितमघ आचारादिमाननिघः । व्याघ्रश्चा

त्राणेभेदेत्यर्थं जाननि हृदि यथेदिनः दीर्घोऽश्वान-

गुण्याः । तथा च श्रुति "अथेतरेषां पशूनाम् अथवापि

पासे एवाभिविज्ञान न विज्ञात यदनि न विज्ञात पश्यन्ति

न विदुः अक्षन न सोऽश्वोऽश्विति" । अटाविशति-

भेदानाह गगादय उद्गाला द्विषका द्विचुरा नव

गवादय अमर्यान्ता एक्यकाः यट् । आदयो गोधाना

पञ्चनचानादय । एवमेते भूचराः अविशति, मकरा-

दयो जलचरा हृद्वादय अगाः । अमृचरानेको-

कथं शब्दोक्ता । तदेवमटाविशतिभेदान् यदनि ।

तेषु कण्ठचरगौराः अगविषेया अन्धेवामपि तिर्यक्

प्राणिनामेतेष्वेव यथावयमनमव । "

तिर्यग्योनि स्त्री तिरवां योनिः पशुपञ्चादिजातो

"स लिङ्गिनी इत्यनेन लिङ्ग्योनी च जायते" मनु ।

“अवध्याश्च क्षत्रिय प्राहुस्तियग्योनिगतामपि” ति० त० ।

तिल गतौ आ० पर० सक० सेट् । तेजति अतेजीत् । तिलेत् ।
तिल छेहे ठ० पर० अक० अमिट् । तिलति अतेलीत् ।
तिलेत् । [तिलत् त ।

तिल छेहे चुरा० उभ० अक० सेट् । तेजयति ते अती-
तिल उ० तिल-क । खनामख्याते गयभेदे । भावप्र० नहु, गायुक्तं

‘यथा “तिलं कृष्णं सितं रक्तं सवर्णं तिलं” स्मृतं ।
तिलो रसे कटुस्त्रिक्तो मधुरस्तुयरो गुरुः । विपाके क-
टुकं स्वादुः क्षिप्रघोष कफपित्ततृप्त । वल्यं केशयो
हिमस्पर्शस्त्वचःप्रसन्नोन्नये हित । दन्त्योऽल्पमूलकदु-
पाहो वातघ्नोऽग्निमतिप्रद । कृष्णं श्रेष्ठतमस्तेषु शु-
क्रलो मध्यम सित । अन्ये ह्रीनतरा मोक्षास्तज्ज्ञै-
रक्तादयस्त्रिधा ।”

तिलप्रतिपक्षनिषेधमाह ब्रह्मपुराणम् “ब्राह्मणं प्रति-
गृह्णीयात् इत्यर्थं साधुतस्तथा । अव्यश्मपि मातङ्ग-
तिलसौहृदयं वर्जयेत्” तिलदाने फलमाह विष्णु ।
“तिलप्रदं प्रजामिदा दीपदशकुलतमम्” । महाभारते
“कल्याणाय यो विप्रं ज्ञातं शुक्लं वाससा । तिलं
पात्रं प्रयच्छन् वै सर्वपापैः प्रमुच्यते” । शु० त० स्मृतिः
“मेतस्मिन् यो दद्यात् छेदगर्भांस्त्रिणां प । । याव-
न्मन्त्रे तिलां खर्गं तावत्कालं स मोदते” । सप्तम्यादिष्वलं
तिलैः सदा ज्ञानं कर्तव्यमाह मार्कण्डेय “सर्वकालं तिलैः
ज्ञानं पुण्यं व्यासोऽब्रवीन्मनि । श्रीकामं सर्वदा ज्ञानं
कुर्वीतामलकेनरं । दूषणीं नवमीं चैव पर्वकालञ्च वर्ज-
येत्” जन्मतिथौ तिलनिष्पाद्या यज्ञ्यापारा कार्या-
यथाह ति० त० “तिलोद्गीर्णं तिलस्त्रायौ तिलहोमौ
तिलप्रदः । तिलभुक् तिलवापी च षट् तिली नावसी-
दति” कालविशेषे तिलतर्पणनिषेधं गङ्गादौ च सर्वदा
निषिद्धदिनेऽपि तिलतर्पणकार्यता च तर्पणशब्दे २०५८
पृ० उक्ता । रात्रौ तिलसमस्तुमात्रस्याभक्ष्यता “सर्वं
तिलसमं भाद्यादक्षमते रवौ” काशी० “तिलाश्चमकस-
ञ्जेपात् प्राप्नुयन्निवासताम्” कामन्दकी० “विक्रीणाति
तिलैस्त्रिणां पञ्चत० । तिलवस्त्रे क्लृप्तमाप्ये च
“तिलं तिलं समादाय रत्नाणां यद्विनिर्मिता । तिलो-
क्तमेति तत्तथा नाम चक्रं पितामह” भा० ध्या०
७६६६ स्तो० । इतिहाकारे देहस्थे (तिल) स्थिते
तिलकाकै च “देवगुरुप्रसादेन जिह्वाये मे सरस्वती ।
तेनाह नृप । जानामि भातुमत्यास्त्रिधा यथा कालिदास ।

तिलस्य विकारः अणु । तैल तिलनिर्वासे तिलस्त्रे हे
तिलसदृशवस्तुजाते स्त्रे हे च “अदुष्टं सार्पं तैलं यत्तैलं
उष्णवासितम् । अदुष्टं पक्वतैलञ्च ज्ञानाभ्यङ्गेऽपु नित्यं
तिथित० । पर्वणि तद्विषेधमाह “स्त्रीतैलमाससभोगी-
विष्णुमूलनरकं व्रजेत्” ति० त० एवमन्यदिनेऽपि तैलनिषेध-
स्ततो व्रजत् ।

तिलकं न० तिल-कुन् तिल+इवार्थे स्वल्पे वा कन् वा ।
१। शोभनं २। कृष्णसौवर्चले अमर ३। सौवर्चले मेदि० ।
४। तिलहृत्ते, पु० राजनि० । ५। अश्वभेदे, पु० स्त्री० मेदि० ।
६। रोगभेदे, अमर । ७। मरुत्तं च हेमच० । खनामख्याते
नासादौ धार्यं दचन्दनादिगोत्रे पु० न० । तस्य
धारणप्रकारो यथा “द्वादशाङ्गं ललाटादौ तिलकं
हरिमन्दिरम् । ज्ञानान्ते वैष्णवं कुर्यात् प्रत्येकं
कृष्णमामभि । वामे यक्षसि नेत्रान्ते गण्डेऽसौ यक्ष-
चिह्नितम् । तथैव दक्षिणे कुर्यात्तद्वैष्णवक्राहितं स्मरे ।
ललाटे केशव विद्यात् कण्ठे श्रीगुरुपूजितम् । वामबाहौ
यासुदेव सव्ये दामोदरलया । नाभौ नारायणश्चैव
माधव हृदये तथा । गोविन्दं दक्षिणे पाश्वे वामे चैव
त्रिविक्रमम् । विष्णुं सव्ये कर्णमूले दक्षिणे मधुसू-
दनम् । शिरोमध्ये हृषीकेशं पद्मनाभञ्च पृष्ठतः । हरेर्द्वा-
दशनामानि पठित्वा तिलकानि तु । यः कुर्याद्वैष्णो
मित्रं स प्रेमभक्तिमाप्नुयात् । ये कण्ठलग्नतलसीभव-
काष्ठमाला ये द्वादशाङ्गहरिनामकतोर्द्धं पुण्ड्रं । ये कृष्ण-
भक्तिमुद्रता पृष्ठतश्चक्रास्ते वैष्णवा भुवनमाशु पवित-
यन्ति । तिलकं कर्तुं पुण्ड्रं मध्यच्छिद्रं हि नारदः ।
यदि कुर्यात्ललाटे तद्विज्ञेयं हरिमन्दिरम् । ध्यानासा-
मूलमाश्रित्य शिरोमध्यगतं स्मरे । हरिपादाङ्गतं ना-
सामूचमारभ्य यत्नतः । हरिमन्दिरवत् सर्वं तद्वाधावल्ल-
भीयकम् । श्रीराधावल्लभीयं यत्तिलकं सुमनोहरम् ।
योगलं तत्तु विज्ञेयं यदि मध्यमुरङ्गितम् । यदूर्ध्वं पुण्ड्रं
तिलकं शोभनं तन्मनोहरम् । तन्मध्ये पीतरेखञ्च श्रीम-
ङ्गमानुजं विदुः । श्रीरामोपासना यस्य तिलकं तूर्ध्वं-
पुण्ड्रं कम् । भ्रुवोर्मध्ये सविन्दुं स्यादु यद्वि विप्रः । मधो-
हरम् । हरेः सर्वावताराणां सत्सुखादीनां विशेषतः ।
उपासकानां तिलकं केवलं हरिमन्दिरम् । ऊर्ध्वं-
पुण्ड्रं द्विजं कुर्यात् क्षत्रियाणां तथैव च । वैश्या-
नान्तु तथा विप्रः । शूद्रादेर्मण्डलाङ्गितं । अक्षिद्रं कर्तुं-
पुण्ड्रं तु ये जनाधमा । तेषां ललाटे सतः

शुभ पाटो न सगय । दृष्टा भावे द्विजातीनामच्छिद्र-
मूर्ध्निगुह्यकम् । कार्ण्यं क्षयिष्यति क्षया यस्तेषां क्षा-
दयेन्मुच्यम् । सनाटटलणे यक्षा पसेहामे महेन्द्रः ।
मध्ये विष्णुर्वसेक्षिाय तस्मान् मध्य न लेपयेत् । वरुण
तिर्य्यगच्छिद्रं शुभ्य दीर्घं तत नतम् । पञ्चमक्षणासयुक्त
तिनक्त यस्मिन्नर्थकम् । सनित्ययत्किञ्चनतिगुणसुकरा
क्षति । त्रिपुण्ड्रमङ्गचन्द्रश्च तिलक्त यस्मिन्नर्थकम् ।
प्रमाण्यन्तु पुण्ड्रस्य लेपे स्यात् कलिवर्जकम् । व्यामासा-
मूलसारभ्य यक्षारम्भगत यदि । गृह्येकाक्षुन मोक्ष-
सायत ह्यङ्गुल विणि । क्षत्रिये त्र्यङ्गुल तद्वद्व्याघ्रणे
चतुरङ्गुलम् । मासिकायास्त्रिभागैको भागोमानेन यो
भवेत् । भ्रूषोर्मध्याटच स्याम मूलमाङ्गुलमपीपिथ ।
ग्रहचारो मृदुस्यच यामप्रत्यो यतिस्तथा । कुर्व्यात्
यद्वर्गुण्ड तद्वैष्णवो हरिमन्दिरम् । वैष्णवा विप्रा
भूपाशेत् वैष्णवगुणान्यजायमाः । यद्वर्गुण्ड विभ
युक्तदेव हरिमन्दिरम् । नरोवायच वा नारी यदि
कृष्णपथ कमेत् । यत्नतस्तुलसीमाला सन्ध्यायां हरिम
न्दिरम् । मध्यच्छिद्रं न कुर्व्यात् यत्किञ्चन यत् वैष्णवम्
श्रुपदं तस्मिन्नास्य भवेत्तारद । नान्यथा । टण्डाकार द्वि
रेख यत्तिलक्त मूलकोषकम् । मध्यच्छिद्रं तत्प्राङ्-
रुर्गुण्ड मभोहरम् । यामोसालकलिकाकार
तिलक्तुत्तमम् । मध्यच्छिद्रं शुभरोचमूर्ध्निगुण्ड प्रकी
र्तितम् । तीर्थस्त्रुद यामकाष्ठ विलोमलयसम्भयम् ।
क्षत्रत्यतुलसीमूलवृत्तिका गोपदस्य च । जाङ्गी नृत्-
मङ्गानिस्वतुलसीकाष्ठमेव च । कलूरीकुङ्कुम जलगु
धिनृद रक्तचन्दनम् । गोरोचना गन्धकाष्ठ जल चागुरु
गोमयम् । धालीमूलस्य मृदुगन्धो हरिद्रा गोदहस्य
च । क्षान्दानो सर्ववर्णानामाश्वासान्धैव च ।
एतानि तिलकान्याह सन्ध्यादिसर्वकर्मसु ।
“गङ्गास्तुलसीमूलवृत्तिकागमलयोग्यम् । साधोचरण
मलम् रजोमृदुगोपदस्य च । याऽश्वत्थमूलमृदुगोपी
चन्दन तीर्थवृत्तिका । कुङ्कुमं तुलसीकाष्ठ वैष्णवा-
वृत्तिका । गोरोचना च कलूरी हरिद्रागुरुचन्द-
नम् । वल्मीकवृत्तिकागन्ध यक्षक हरिचन्दनम् ।
गन्धकाष्ठ मङ्गानिस्वी यमुनातीरवृत्तिका । शुष्पादरजो
वारिष्ठवाधक्ष्मि रजो जले । क्षया प्रतिदिन क्षान्ते
तंगन्धमृदादिभि । चारु यत्तिलक्त याह्य तस्मान्ना
वेष्णवेष्टुम् । कास्य नैमित्तिकं नित्यं यत् किञ्चित्

कर्म वारट । । वर्षाश्रमाणा तस्मान्नि क्षान्दानो तिलक्त
विना । कर्म वर्षाश्रमाणां स्यात् देव पैल न तदुक्त
नम् । क्षान्दान सन्ध्यां पञ्च यज्ञान् पैल होमादिकर्म यः ।
विना तिलकटमांभ्या कुर्व्यात्तिलकन भवेत् । इति
पद्मोत्तरखण्डम् “वीक्षादग्नें जले वापि यो विदध्यात्
प्रयत्नतः । जह्वं पुण्ड्रं मङ्गभागं स्याति परमाहुतिम्”
पाक्षे पातालखण्डे “विश्वामने दीक्षितैस्तु धार्य
तिर्य्यक् त्रिपुण्ड्रकम् । विष्णुगमे दीक्षितस्तु उर्ध्व-
पुण्ड्रं विधारयेत्” इति भागोजीभट्टवृत्तसंहिता ।
पद्मपुराणे उत्तरखण्डे “ललाटे केगव ध्यायेन्नारायण
मयोदरे । वक्षस्थले माधवन्तु गोविन्द कण्ठकूपके । विष्णुश्च
दक्षिणे कुक्षौ वामे च मधुसूदनम् । त्रिविक्रम कन्धरे
तु वामन वामपार्श्वके । श्रीधर वामबाहौ तु हृषीकेशन्तु
कन्धरे । पृष्ठे तु पद्मनाभश्च कट्यां दामोदर म्यसेत् ।
तत्प्रणालमनोयन्तु वासुदेवेति सूक्तिः । किञ्च “जह्वं पुण्ड्रं
ललाटे तु सर्वेषां प्रथमं नतम् । ललाटाटिकमेष्टेव
धारयन्तु विधीयते” इति “एव म्यास समाचार्यं बन्ध-
दायानुसारत । न्यसेत् किरीटमन्त्रश्च सूक्तिः” सर्ववै-
सिद्धये ‘अथ किरीटमन्त्रः “ओम् श्रीकिरीटकेयूरहार-
मकरजण्डलचक्रगङ्गागदापद्महृक्षपीताम्बरधरश्रीवत्सा-
द्वितपक्ष स्वामश्रीभूमिबहिगङ्गात्मज्योतिर्दीप्तिकराय नमः”
आदित्यतेजसे नमो नमः” हरिमल्लिविहासे श्रवणाच ।
जह्वं पुण्ड्रं गन्धे अधिकं ह्यगुम् । एष्टुपक्रमेदे मया
“पञ्चविगतिवर्णाङ्गुलितिलक्तो प्रुवको भवेत् । दृष्टव्य-
पृष्ठे तावे रसे वीरे जह्वं तेषां वा” सङ्गीतदा । “सुखे
मधुश्रीलिलक्त प्रकाश” कुमा । तिलक्त इव उत्तरप-
दस्य १००० “अथ त्रिभोकी तिलक्तं च एव” ।
“लोभक्ष्णेतिलकाक्षति” भाव । स्वार्थे क । ११ तिलकस्थे
राक्षसि । “न तिलकलिलक्तं प्रमटासिव” रघुः ।

तिलकट न० तिलस्य रजः कटश्च । तिलरजसि ।
तिलकाक्ष ५० तिलस्य कल्ल । विगल्याके (कलि) अमर
“कपायेण ज्योतिर्गोदकमादाय तिलकल्लमधुधर्माप्रगाढा-
मौपधयुता यस्तिं प्रणिदध्यात्” “तिलकल्लं समधुको
हताक्तो वृष्णरोपण” सुष्ठु ।
तिलकां स्त्री तिल तिलपुष्पमिव कायति कै-क । हारभेदे
जटा । “सगणहितय भवतीह यदा रवस्तु पदा तिल-
केति तदा” उक्तलक्षणे ह्यदशाक्षरपादकेरन्ध्रभेदे च ।
तिलकालका ५० तिल इव कावक कणः । ११ देहस्य रतिषा

कारे चिह्ने, शरोगभेदे च अमर "कृष्णानि तिलमात्राणि नीरुज्जाति समानि च । वातपित्तकफोद्रेकात् तान् विद्यात् तिलकालकान्" सुश्रु० ।

तिलकाश्रय पु० इत० । ललाटे शङ्कार्णक० ।

तिलकिट्ट न० इत० । तिलपिण्याके "तिलकिट्टं तु रुच्यं स्वात् ग्लपनं दृष्टिदोषकम् । विष्टम्भकारणं तद्वि भि-
द्यगन्धि परिकीर्तितम्" भावप्र० ।

तिलकिन् त्रि० तिलक+अस्यर्थे इति । तिलकधारिणि-
"शिखी तिलकी कर्म कृत्यात्" मृ० तिनिवन्धे कल्पश्रुति ।

तिलचित्रपत्रक पु० तिलमेष चित्र पत्रमस्य कप् । तैल-
कन्दे वृक्षभेदे राजनि० ।

तिलचूर्णं न० इत० । चूर्णीकृतमित्ये (तिलकुटा) शब्दा-
भेदे । २ तिलकल्के च राजनि० ।

तिलतण्डुलक पु० तिलस्य तण्डुल इव कायति कै-क ।
श्याचिह्ने शब्दमाध्यानिह्नस्य तिलतण्डुलपत् सस्ते
प्रयुक्तत्वात् तथात्वम् । इत० । २ तिलस्य तण्डुले नि-
स्तूपतिले पु० (माजातिल) ।

तिलतेजा स्त्री तिल इव तेजयति चुरा० तिज-अच् ।
लताभेदे "कफजे तिलतेजाङ्गा दन्तीसर्जिकचिलका" सुश्रु०

तिलन्तुद त्रि० तिल तदति तद-अण् घञ् । तैलिके तिल
भीङ्के । [दशोभेदे वृत्तशब्दे दृश्यम् ।

तिलद्वादशी स्त्री तिलभोजनादिनियमयुक्ता द्वादशी । द्वा-
विजधेनु स्त्री० तिलनिर्मिता धेनु शान्त० । विधानेन
दानार्थं तिलकृताया धेनौ । तद्विधानं यथा ।

"विधानं तिलधेनोन्मन्त्रं ब्रूहि श्रीं ह्रीं विजोत्तम ।। सुमि
भाह विधानं यत् तच्छृणुष्व नराधिप ।। धोहशावक-
कैर्धेनुचक्षुर्भिर्यक्षो भवेत् । इन्दुदण्डमया पाटादन्ता
पुष्पमया शुभा । नासा गन्धमयी तस्या जिह्वा गुह्यमयी
तथा । स्थितां कृष्णाजिने धेनु वसोभिर्वाशितां शुभान् ।

स्त्रलेण वासिता कृत्वा पञ्चरत्नसमन्विताम् । सर्वैषधि
समायुक्तां मन्त्रपूतान्तु दापयेत् । अन्नं मे जायतां
सद्यः पानं सप्त रसास्त्रया । काम सन्नापयास्माकं तिल-
धेनुसुपार्जिताम् । गृह्णामि त्वा देवि । भक्त्या कुटु-
म्बार्थं पिबेयत । कुटुम्बकाम कुरुतां तिलोधेनो । नमो-
ऽस्तु ते । एष विधा मरुदत्त्वा तिलधेनुं नृपोत्तम ।।
सर्वकामसमाप्तिं च कुरुते नालं सगयः" प० पु० वृ० ख० ।

तिलपर्ण पु० तिलस्येव पर्णमस्य । श्वीवेष्टे दृष्टे राजनि० ।
२ चन्दने न० राजनि० । इत० । तिलवृक्षस्य श्वले न० ।

तिलपर्णी स्त्री तिलस्येव पर्णान्यस्या ङीप् । १ रक्तचन्दने ।
अमर० २ नदीभेदे स्त्री शब्दार्थचि० । तिलपर्णीनदी
आकरत्वेनास्यस्या अच् गौरा० ङीप् । २ विष्णुके
गन्धद्रव्यभेदे स्त्री हेमच० । स्त्रार्थे क । तिलपर्णिका
रक्तचन्दने हेमच० ।

तिलपिच्छ पु० पु० निष्कलस्त्रिज तिल+पिच्छ । निष्कलिते
"पञ्चोरजुं नकाण्डस्य यवस्य ते पलास्या तिलस्य तिल-
पिच्छा" अथ० २।८।३ ।

तिलपुष्पक पु० तिलस्येव पुष्पमस्य कप् । विभीतकवृक्षे पार-
स्करनै० त० । इत० । २ तिलस्य पुष्पे च तत्सादृश्यात्
शनासिकायाम् तन्नसार० ।

"पद्मं दृष्ट्वा तथा विश्व खञ्जनं शिखरलता । चामर
रविबिम्बश्च तिलपुष्पं सरोरुहम् । त्रिशूलं वीक्ष्य जम्बा
च शतशः शुद्धभायतः । पद्मं रुच्यं बिम्बमधरं खञ्जनं क्षुब्धं
शिखरं भक्तकं चामरं केशं रविबिम्बं सिन्दूरं तिलपुष्पं
नासिकां सरोरुहम् नाभिं त्रिशूलं त्रिवलीम्" ।
तन्नसार ।

तिलपेज पु० निष्कलस्त्रिज तिल+पेज । निष्कले तिले अम० ।
तिलभार पु० देशभेदे "तिलभारा. समीराय मधुमत्ता
सकन्दकाः । भा० भी० ६३ ख० ।

तिलमय त्रि० तिलस्य विकारः तिल+अस्यञाया मयट् । तिल-
विकारे सञायाह् अच् । तैलमित्येव ।

तिलमयूर पुंस्त्री० तिलपुष्पचिह्नित मयूरः शा० त० ।
(तिलमयूर) मयूरभेदे त्रिका० स्त्रिया जातित्वात् ङीप् ।

तिलरस पु० इत० । तिलतैले ।

तिलशस्य अव्य० तिल तिल तत्परिमित करोतीति भानार्थ-
त्वात् वोप्सायां कारकार्थे शस् । तिल तिल कृत्वेत्येव-
माद्यर्थे । "तिलशस्य चक्रं साश्वध्वजपताकिनम्"
हरिय० १८६ ख० ।

तिलशैल पु० दानार्थे कल्पिते दशस्य अक्षरेषु अक्षरभेदे ।
तिलाचलादयोऽप्यत्र । तिलाचलश्च द्विविधः तिलमय-
प्रधानमेव, धान्यशैलस्य पश्चात् कल्पितः तिलमयविष्कम्भ-
गिरिश्च । तत्र मेरुरूपतिलशैलदानविधिर्यथा

"प्रथमो धान्यशैलः स्यादु द्वितीयो जवशाचलः । शुद्धा-
चलश्चतुर्थीयस्तु चतुर्थो ह्येवपर्वतः । पञ्चमस्तिलशैलः स्यात्
षष्ठः कापीचपर्वतः । सप्तमो ह्यतशैलस्य रत्नशैलस्तथा-
रुमः । राजतो नवमस्तद्वद्दशमः शर्कराचलः । यक्ष्ये
विधानमेतेषा यथावदनुपूर्वम् । अयने विपुत्रे पुण्ये

व्यतोपाते दिनस्ये । शुक्लपक्षे तृतीयायासुपरागे शशि-
चये । पिशाकोत्सवयस्येष्टु द्वादश्यामथ वा पुनः ।
शुक्लाया पञ्चदश्यां वा पुण्यक्षे वा विधानतः । धान्यशै-
लादयोऽपि देया शस्त्रं विजानता इत्युपक्रमे ।
“यत पर प्रवक्ष्यामि तिलशैल विधानतः । यत्प्रदाना-
श्रुतोयाति विष्णु लोक समानतम् । उत्तमो दग्भिर्द्रोणै
भेष्यम पञ्चमि स्मृत । त्रिभि कनिष्ठो विप्रेन्द्र । तिल
शैल प्रकीर्तित । पूर्ववशापरान् सर्वान् विष्कम्भा-
नमितोगिरीन् । दानमन्त्रान् प्रवक्ष्यामि यथापनुसुनि
युक्तम् । । यस्मान् मधुवधे विष्णोर्देहस्येदससङ्गावा ।
तिला जुगाय मापास तस्माच्छब्दो भयतिष्ठ । हव्ये
कव्ये च यस्मात् तिला एवाभिरक्षणम् । भवादुद्धर शैलेन्द्र ।
तिलाचक्ष । ममोऽस्तु त” । इत्यामन्त्र च वो दद्यात्
तिलाचक्षमत्तुचक्षम् । स वैष्णव यद् याति पुनरावृत्तिदुर्ल
भम् । दीर्घायुश्च समाप्नोति पुल्लपोलैश्च मोदते । पिष्ट
भिर्देवगन्धैः पूज्यमानो दिव वृजेत्” मत्स्यपु० ८६ अ० ।
विष्णु स्मरूपतिलाचक्षस्तु यथा । “पश्चात्तिलाचक्षमनेकसुग
न्विपुष्पसौवर्णपिप्पलुहिरण्यमयस्युक्तम् । आकारयेद्-
जतपुष्पवनेन तद्द्वजान्निता दविसितोदसरक्षायार्थ”
मत्स्यपु० ८२ अ० ।

तिलशैल पु० इतः । तैत्तिरीयार्थकम् । [राजनि० ।
तिलाक्षितदक्ष पु० तिलेनाक्षित दक्षमय । तैत्तिरीय
तिलाक्ष न० तिलमिश्रितमक्ष या० त० । तिलमिश्रितेऽक्षे कगरे
क्षेम० । [जीरके शब्दार्थेचि० ।
तिलापत्या स्त्री तिलक्षये जुष्टः अपत्य वीजमस्या । कण्ठ
तिलित्स पु० तैलम तिलमिश्रितं क्षरति कृष्णग गच्छति
क्षर-ड । अजगरे सर्पभेदे क्षमरः स्त्रियां जातित्वात् ङीप्
तिलीक्ष्मा स्त्री अप्सरोभेदे “तिलोक्ष्मा नाम पुरा ब्रह्मणो
योषिदुत्तमा । तिल तिल ससृज्ज्व रत्नाना निर्मिता
युमा” भा० अतु० १४१ अ० । तस्मात्तिलानामकरण यथा
“तिल तिल समानीय रत्नाना यद्विनिर्मिता । तिलोक्ष्मेति
तत्तस्या नाम चक्रे पितामह” भा० आ० २११ अ० ।
तिलोदक न० तिलमिश्रितसदृकम् या० त० । तिलमिश्रिते
उदके “तेषां दत्त्वा तु हस्तेषु सपविल तिलोदकम्”
मनुः “बलि भिक्षां तथाऽर्घ्यं पितृणाञ्च तिलोदकम्”
भा० अतु० १२६ अ० । “आपाकृयिष्ये तान् सर्वान्
दर्भष्ट्रे तिलोदके” वायुपु० ।
नतिलोद पुंन० तिलमिश्रित ओदनः । कगरे हार० ।

“इहिता मे पण्डिता जायेत सर्वमायुरियादिति तिलो-
दन पाचयित्वा” गत० ब्रा० १४।८।४।६ । “तिलमिश्रमो-
दन कगरमित्यर्थ” भा० ।

तिलपिष्ट पु० तिल+पिष्ट-वेदे हिष्ठ । बन्धुतिष्ठे “इष्टीकां
जरतीमिहा तिलिष्ठ दण्डन नष्टम्” अथ० १२।२।५४।
तिल्य न० तिलाना भवन क्षेत्तम् यत् । तिलभवनयोग्ये क्षेत्ते
तिलाय हित यत् । २ तिलहिते त्रि० ।
तिल्ल गतौ स्वा० पर सक० सेट् । तिष्ठते अतिष्ठौत् । तितिष्ठ ।
तिल्ल पु० तिल-क्षेप्ते “उल्लादयस्तेति” छणा० नि० । छोप्ते
अमर २ श्वेतोप्ते सुभूति शरत्तोप्ते क्षीरक्षामो स्वाये
क । तत्पार्थ राजनि० “अपोधाश्रयतिल्लकृद्विदुः स्फु-
र्जविभीतकपापनामभ्यस” कात्या० श्रौ० २।१।२० “तिल्लकः
तिष्ठिषः” कर्क ।

तिल्लित्ति लि० तिल-क्षेप्ते वा० कृ तिल्लु स्त्रिधा दत्ताभूमिर्येति
देवयजने स्थाने “मष्टे क्षेप्ते निर्मिता तिल्लित्ते वा” अ० ५।
६२।७ “क्षे व तिष्ठ निर्मिता तिल्लितास्त्राभिरावर्तौ
मध्ये पौषस्य तिष्ठनीम्” आ० श्ट० २।८८ । “तिल्लि-
लायध्वसुपसो विभातीर्य पात स्वस्तिमः सदा न”
अ० ७।७८।५ “तिल्लिलायध्व तिल्लुरिवा भूमिर्यस्य तत्
क्षरत” भा० ।

तिष्ठतु अय० तिष्ठन्त्यो गावो यस्मिन् कावे तिष्ठतु प्रवृत्तित्वात्
नि० अय्ययीभाव । दोहनकावे “आ तिष्ठदु जपन्
सन्ध्या प्रक्रान्तामायतीगयम्” भट्टि ।

तिष्ठतुप्रवृत्ति न० अय्ययीभावे निपातनाङ्गगन्धसमूहे स च
गण या गणस्य उक्तो यथा

“तिष्ठदु वृद्धदु आयतीगयम् अवेययम् अवेनुसम्
लूनययम् लूयमानययम् पूतययम् पुयमानययम् सङ्कत-
ययम् सङ्खुयमाणययम् । सङ्कतययम् सङ्खियमाण
वुसम् समभूमि समपदाति सुपमम् विपमम् । दुःसमम्
निपमम् अपसमम् आयतीगयम् प्रौढम् पापसमम्
पुण्यसमम् प्राङ्गम् प्ररथम् प्रवृत्तम् प्रदक्षिणम् अपर-
दक्षिणम् सञ्जति असञ्जति इत्यप्रत्यय समासान्” ।

तिष्ठदोम स्त्री तिष्ठता होमो यत् । यजतिष्ठमे यागभेदे
“यजतिष्ठुहोतीनां को विशेषः” कात्या० श्रौ० १।२।५
“यजतीनां यागानां जुहोतीनां होमानां च परस्पर
को विशेष को भेद इति प्रश्न । तत्र यजतीनां विशेष-
माह” कर्क “तिष्ठदोमा सप्तभारप्रदाना याज्यापरो-
ऽनुषाङ्गावन्तो यजतय” इति । अथान्न इति शेष । “तिष्ठता

होमो येषु ते तिष्ठन्तोमा वषट्कारेण प्रदानं येषु ते वषट्कारप्रदाना तथा याव्यावन्तं पुरोऽनुवाक्र्यावन्तश्च ये ते यत्तय चक्ष्यन्ते” कर्क ।

तिथ्य पु० दध्यन्त्यस्मिन् तृष-क्यप् नि० । १ पुष्यनक्षत्रे । त्विष-दीप्तौ यक् चक्ष्म्रादि० नि० । २ कक्षियुगे न० । तिष्ठन्ते नक्षत्रे जातं क्षणं तस्य जुक् । ३ पुष्यनक्षत्रजाते त्रि० । तिष्ठन् नक्षत्रमस्त्यत्र पौर्णमास्याम् अच् । ४ पौषमासे शब्दरत्ना० स्वार्थे क । पौषमासे शब्दा० । तत्र पुष्यनक्षत्रे ।

“यदा सूर्याश्च चन्द्रश्च तथा तिष्ठदृष्टस्तौ । एक राशौ समेष्वग्निं प्रथ्वरिति तदा कृतम्” भा० व० १२० ६६ श्लो० कक्षियुगे “तत्तत्क्षिप्रं ऽथ समाने युगे कक्षिप्र-रुत । एकपादस्थितौ धर्मो यत्र तिष्ठन्ते भविष्यति” भा० शा० १४० अ० । “सत्सम्प्रदायप्रथमाय तिष्ठे शिष्यैश्चतुर्भिः सह योऽवतीर्णः । तत्रो ह्यनुसङ्गमतन्त्रराजे श्रीगङ्गा-चार्यगुरु तमीडे । “तपस्तादृक् कृत्वा तिष्ठन्ते तिष्ठन्ते योगं कृत्वा तद्वत् । क वा व्रतं क वा दानं तिष्ठन्ते भोज-स्ततः कृतं” काशोक्तं १५ अ० १५ । मातृकास्तु ति० । [शब्दरत्ना० ।

तिथ्यपुष्पा स्त्री० तिष्ठन् मातृकास्तु पुष्पं यस्याः । कामलक्याम् तिथ्यफला स्त्री० तिष्ठन् मातृकास्तु फलमस्याः । कामलक्याम् क्षमर । “नित्यमासिके लक्ष्मी” सृष्टेस्तत्फलस्य मङ्गलहेतुत्वात् तथात्वम् । [क्याम् शब्दरत्ना० ।

तिथ्या स्त्री० तिष्ठन् मङ्गल हेतुत्वे मास्यस्या अच् । कामल-तिष्ठधन्व म० तिष्ठभिरिषुभिर्युत धन्व धनुः वेदे अच् समा-सान् अविभक्त्यावि वेदे तिस्रादेशः । तिष्ठभिरिषु भिर्युक्ते धनुषि “तिष्ठधन्व दक्षिणा ददाति” शत० ब्रा० ११।१।५।१० । “स तिष्ठधन्वमादायापचक्राम” १४।१।१।७ । [४ सङ्गात्रे च सञ्चसारः ।

तिष्ठन् पु० वृह-अर्धने कनिन् नि० । १ व्याघ्री २ व्रीहौ ३ धनुषि तीक्ष्णं गतौ भा० पर० सक० सेट् । तीक्ष्णं अतीक्ष्णं तित्तीक्ष्णं अतितीक्ष्णं त । शब्दलोमे याचनार्थं तीक्ष्णं प्रातिदिकी पा० गणपाठे तस्य गत्यर्थतयैवोक्ते ।

तीक्ष्ण न० क्तिञ-क्त्वं दोषश्च । १ खरे अर्थे २ विषे ३ चौहमेदे (इत्यान) ४ युक्ते क्षमर ५ क्षमरे ६ शस्त्रे ७ शीघ्रे इति शारद० । ८ सासृङ्गवये ९ छच्छके मेदि० । १० धव्यके राजनि० । ११ मरके हेमच० । १२ तीक्ष्णतायुक्ते त्रि० “तीक्ष्णधैव वृद्धश्च स्यात् कार्यं वीक्ष्य महीपतिः” मनु । “तीक्ष्णा नावन्तुटा बुद्धिं कर्म शानं प्रतापवत्” भाष्य “यत्ति चोभयतस्तीक्ष्णम्” मनु । “प्रतिभायां

हीरके कटाक्षे दुर्वाक्ये नखे लवणे रविकरे” इति कविकल्पवताया तीक्ष्णत्वमुक्तम् ।

१ श्यवचारे पु० मेदि० । २ श्वेतकुम्भे १५ कुन्दुरुके राजनि० । नक्षत्रविशेषगणे न० यथा “शक्रादिशिष्यमू-क्षाश्च मन्दादिस्त्रीक्ष्णटारुणे” ख्यो तपम् । ३ चात्मत्यागिनि त्रि० मेदि० । ४ अनिराख्ये सुबुद्धौ त्रि० धरणी० । ५ यो-गिनि पु० क्षजयपाल । [राजनि० ।

तीक्ष्णक पु० तीक्ष्ण+सञ्ज्ञाया कन् । १ गौरसर्पमे, २ छच्छके च तीक्ष्णकण्टक पु० तीक्ष्ण कण्टकोऽस्य । ३ धुस्तूरे २ वृष्टुरे, ४ कुट्टीद्वये, ५ वशे च जटाध० । ६ कन्यारौद्रेके स्त्री टाप । राजनि० । ७ तीक्ष्णकण्टकयुक्ते त्रि० कर्म० । ८ तीक्ष्णे कण्टके पुन० ।

तीक्ष्णकान्द पु० तीक्ष्ण कान्दो मूलमस्य । पलाण्डौ राजनि० । तीक्ष्णकर्मन् त्रि० तीक्ष्ण कर्मस्य । १ तीक्ष्णकार्यं करे व्याय-त्र्यलिके त्रिका० । कर्म० । २ तीक्ष्णे कर्मस्य न० ।

तीक्ष्णकल्क पु० तीक्ष्ण कल्कोऽस्य । तम्बुद्वये राजनि० । तीक्ष्णकान्ता स्त्री नि० कर्म० । तारादेव्याम् सप्ततारायाम् । “पीठे दिक्किरवासिन्या द्विरूपा वसते शिवा । तीक्ष्ण-कान्ताङ्गया त्वेका योऽपतारा प्रकीर्तिता” । “पुरा सखि-तकान्ताख्या या श्रीमङ्गलचण्डिका । तस्यास्तु सतत रूपं तीक्ष्णकान्ताङ्गय नृप । । कथा सन्तोदरी या त्व सा स्यादेकजटा शिवा । तेन रूपेण तां देवीं सतत परिपूजयेत्” कालि० पु० ८२ अ० ।

तीक्ष्णगन्ध पु० तीक्ष्ण गन्धोऽस्य । १ शोभाङ्गनद्वये जटा० । वा कप् । चक्ष्मैवार्थे राजनि० । २ रक्तवस्त्रसाम् शब्दा० कुन्दरुनामशब्दव्ये क्षमर ।

तीक्ष्णगन्धा स्त्री० तीक्ष्ण गन्धोऽस्याः । १ वचाया, २ राजि-कायाम्, ३ कन्यायां, राजनि० । ४ जीवन्त्याश्च शब्दच० । ५ श्वेतवचाया मेदि० । ६ छच्छौचायाम्, राजनि० । [राजनि० ।

तीक्ष्णतण्डुला स्त्री० तीक्ष्णातण्डुला यस्याः । पिप्पल्याम् तीक्ष्णतैल न० तीक्ष्णस्य छेद तैलम् । १ कुहीलीरे, २ व-ज्ररे, ३ मद्ये च शब्दरत्ना० ।

तीक्ष्णदण्ड पु० तीक्ष्णा दण्डास्य । १ व्याघ्रे राजनि० । क्षियां डीप् कर्म० । तीक्ष्णाया दण्डायाम् स्त्री । “सतीक्ष्ण-दण्डा समाश्च शुभा” इ० स० ६७ अ० ।

तीक्ष्णधार पु० तीक्ष्णा धारास्य । १ खड्गे “अविर्विश्वसः खड्गस्तीक्ष्णधारो दुरासद । श्रीमर्भो विजयश्चैव धर्म-पाशे नमोऽस्तु ते । इत्यहो तय नामानि” खड्गपूजा-

मन्त्र । ० तीक्ष्णधारायुग्ममात्रे त्रि० । “मयभीत हृदय
माङ्गणस्य पाचि चूरो भिगितस्कोत्तणधार” । गडभय
नेतद्विपरीत जलियस्य वाट् नयभीत हृदय तीक्ष्णधार
मिति” भा० व्याटि० १ ख० ।

तीक्ष्णपत्र पु० तीक्ष्णानि पत्राण्यस्य । १ त्र्यम्बकने राजनि०
२ तीक्ष्णपत्रयुक्ते त्रि० कर्म० । ३ तीक्ष्णपत्रे पत्रे म० ।

तीक्ष्णपुष्प म० तीक्ष्ण पुष्पमस्य । १ त्र्यम्बके । २ केतव्या स्त्री
टाप् । राज० न० । ३ त्रिम्बकपुष्पयुक्ते त्रि० । कर्म० । ४ त्रि
म्बके पत्रे म० ।

तीक्ष्णफल पु० तीक्ष्ण फलमस्य । १ त्र्यम्बके राजनि० ।
२ त्रिम्बकपुष्पयुक्ते त्रि० कर्म० । ३ त्रिम्बके फले म० ।

तीक्ष्णमूल पु० तीक्ष्ण मूलमस्य । १ गोभाङ्गने २ कुलङ्गने च
राजनि० । ३ त्रिम्बकमूलके त्रि० । कर्म० । ४ त्रिम्बके मूले म० ।

तीक्ष्णरश्मि पु० तीक्ष्ण रश्मयोऽस्य । त्रिभागे । इत्यर्थे
“शरत्पञ्चमिन्त तजस्वीक्ष्णरश्मिर्विशोभयन्” हरिव
७१० ख० । २ त्रिम्बरश्मियुक्ते त्रि० । कर्म० । ३ त्रिम्बके रश्मौ पु०

तीक्ष्णरस पु० तीक्ष्ण रसोऽस्य । १ यक्षारे रत्नमा० ।
२ त्रिम्बरसयुक्ते त्रि० । कर्म० । ३ त्रिम्बके रसे पु० ।

तीक्ष्णनौक म० नि० कर्म० । (इन्पात) नौकभेदे ।

तीक्ष्णगूक पु० तीक्ष्ण गूकोऽस्य यस्य । १ यवे । २ शरत्गूक
युक्ते त्रि० । कर्म० । ३ शरते गूके पु० म० ।

तीक्ष्णसारा स्त्री तीक्ष्ण कठिन सारोऽस्या । १ गिरगपा-
याम (गिरग) राजनि० । २ त्रिम्बसारयुक्ते त्रि० कर्म० ।
३ शरते सारे पु० म० ।

तीक्ष्णा स्त्री तीक्ष्ण + टाप् । १ यथायां २ संपेकहालिकायाम्
रत्नमा० ३ कपिकच्छु । ४ मन्त्राक्योतिष्मत्याम् ५ अत्यन्तपराङ्म
जटा० । ६ तारादेव्याम् च । उपतारोपक्रमे
“हे भगवत्येकशटे विष्णवे पद्ममन्त्रे । विकटदष्टे
घोमहि तज्जस्तारा प्रबोदयात् । एषा तु तीक्ष्णा
गायत्री पोठटेव्या प्रकीर्तिता” । “पानेषु मदिरा
प्रका मरो बलिषु पार्थिव । भोटको मारिकेसश्च
मास व्यञ्जनसैलवम् । नैवेद्येषु प्रियकरास्तीक्ष्णायाः
प्रकीर्तिता । काश्वि० पु० ८२ ख० ।

तीक्ष्णायस म० नि० कर्म० अथ सभा० । दौहभेदे (रश्
पात) राजनि० । [तितीम ।

तीम कुन्दे दिवा० पर० अक्ष० सेट् । तीम्यति अतीमीव ।

तीर पारगतौ कर्मसमाप्ती च अद् चुरा० उभ० अष्ट० सेट् ।
तीरयति ते अतितोरत्तु त ।

तीर म० तीर-अच् । मत्प्रादेः । कुडे । २ मोमके पु० अ-
सर । ३ शरणे पु० त्रिका० । ४ लक्षण पु० सेटि० ।

“मारुहमागत यावत् गर्भतस्कोत्तण्यते ; भाद्रपद-
पञ्चम्या यावत् प्राकमते जलम् । तावदुर्गं विजानी-
यात् तन्मयतीरसुष्यते” पा० त० उक्ते इग्नं ज्वनेने न०
“गङ्गातीरतरङ्गापद्रवजलै स्नात्वा चूरो मार्चित”
सा० ट० । “अग्न्यतीर्ग मुनिसन्निवेशे” रघु । “अथ-
कामेषु चोन्नोदु मदीतोरेषु चैव हि” मनु ।

तीरप्रह पु० देगभेदे “तीरप्रहा मरुतेना ईजका कन्यका
गुहा” भा० भी० ६ ख० जमपटोचौ ।

तीरभुक्ति पु० (त्रिफोत) देगभेदे त्रिका० ।

तीर पु० तृ-भा० क्तु । गिने “ममकोऽभीष्टुल्लाय तीर-
भीरुचराय च” हरिव० १७८ ख० । गिरस्तुतौ ।

तीर्णं त्रि० तृ-क । १ उन्नीये, २ अभिभूते, ३ आगुते च ।

“तीर्णं हि तदा भवति” श्रुति “तीर्णं पूर्णं कति
न सरितो कङ्कितता केन यैसा नाकामा वा कति वन-
भुव कूरसञ्चारघोरा । पापेरेतैः किमिदुःखित कारितो
नास्ति कष्ट यद्वदहाके वनमदमघोऽन्तमवज्ञा डरीयाग”

तीर्णपटी स्त्री तरते कर्तरि क्त । तीर्ण पाटो मूलवस्त्राः

अन्येषाम् कुम्भपट्यान्टीपि पट्ठाव । तालपूत्याम् यद्वच०

तीर्णं स्त्री प्रतिष्ठाप्यइतिपिमेये यथा “यस्मिन् इमे कर्णे
कर्णे मेदैरेवे सा स्यात् तीर्णं” अस्या कन्येत्यपि
सत्ता । “भौ चेतु कन्येति” लक्षणात् ।

तीर्थ म० तृ-अच् । १ गाक्षे २ यजे ३ चले ४ उपपाये ५ नारीरजसि

इत्यतरे ७ त्रयिजुटजले ८ पाले ९ उपाध्याये १० मन्त्रिषि

च सेटि० । ११ योमो १२ गर्भने १३ पृष्टे सेमच० । १४ विमे

१५ व्यागमे १६ निदाने १७ वज्रो च सविप्रभा० ।

तीर्थं त्रिविधम् अङ्गम । मानसं स्थावरं च ।

तथा हि “माङ्गणा जङ्गम तीर्थं निर्मल सार्वकामिकम् ।

येषां याव्योदकेनैव शुद्धानि मलिनाजना । अगति

रुधाच । यदणु तीर्थीणि मदतो मानसानि ममानवे ।

येषु सम्यक् नर स्नात्वा प्रयाति परमां गतिम् । सख

तीर्थं क्षमा तीर्थं तीर्थसिद्धिनिधयः । सर्वभूतदया-

तीर्थं सर्वलाजमेव च । दान तीर्थं दक्षकीर्णं

सन्तोषस्तीर्थसुष्यते । मङ्गलार्थं पर तीर्थं तीर्थं

प्रियवादिता । ग्राम तीर्थं प्रतिस्तीर्थं उच्च तीर्थं

सदाङ्गतम् । तीर्थनामपि तत्तीर्थं विदुर्विभव

परा । एतत्ते काचित् देवि । मानस तीर्थं चक्षुषम् ।

भौमानामपि तीर्थानां पुण्यत्वे कारणं श्रेष्ठम् । यथा शरीरस्योद्देशा केचिन्मोक्षयतमा कृता । तथा पृथिव्यास्योद्देशा केचित् पुण्यतमा कृता । प्रभावाद्दुभुताद्भूमेः सत्त्विकस्य च तेजसा । परित्यक्तान् सुनीनाञ्च तीर्थानां पुण्यता कृता । तस्माद्भूमिषु तीर्थेषु मानसेषु च नित्यम् । उभयेष्वपि यः स्नाति स याति परमा गतिम् । तीर्थभेदा ब्रह्मपुराणे उक्ता यथा सुमयः कचुः । “पृथिव्या याति तीर्थानि वनान्यायतनानि च । वक्तुमर्हसि धर्म्मज्ञ । श्रोतुं नो वर्त्तते मम । रोमहृषणे उवाच । यस्य हस्तौ च पादौ च मनसैव सुसयतम् । त्रिव्या तपस्य कोत्तिश्च स तीर्थं फलमश्नुते । मनो पिशुङ्ग पुरुषस्य तीर्थं वाचायमस्मिन्द्यनिवहस्यप । एतानि तीर्थानि शरीरजानि स्वर्गस्य मार्गं प्रतिबोधयन्ति । चित्तमन्तर्गतं दृष्टं तीर्थं ज्ञानं न शुध्यति । शतशोऽप्यज्ज्ञैर्वैतं सुराभाख्यं निवाशुचि । न तीर्थानि न दानानि न व्रतानि न चाश्रमा । दुष्टाशयं दम्भरुचिं पुनर्नि व्यथितेन्द्रियम् । इन्द्रियाणि वशे कृत्या यत्नं तत्तल वसेत्तर । तत्तल तस्य कुरुक्षेत्रं प्रयागं पुष्करं तथा । तस्माच्छृणुध्वं वक्ष्यामि तीर्थान्यायतनानि च । सक्षेपेण सुनिश्चयेन । पृथिव्या याति कानि च । विस्तरेण न शक्यन्ते वक्तुं सर्वशतैरपि । प्रथमं पुष्करं तीर्थं नैमिषारण्यमेव च । प्रयागञ्च प्रवक्ष्यामि धर्म्मारण्यं द्विजोत्तमा । । धेनुका चम्पकारण्ये सैन्धवारण्यमेव च । गया प्रयागं श्रीतीर्थं दिव्यं कनखलनया । शृणुतुङ्गं हिरण्यग्राह्यं भीमारण्यं कुण्डलनी । लोहार्गलं सकेदारं मन्दारारण्यमेव च । महाप्रभं कुरुक्षेत्रं सर्वपापहरं नया । रूपतीर्थं न्यूररञ्च चक्रतीर्थं महाफलम् । योगतीर्थं सोमतीर्थं तीर्थं शाखोटकं तथा । तीर्थं कोकासकं पुण्यं यदरीगैरुमेव च । सोमतीर्थं तद्वज्रं तीर्थं स्कन्दाश्रमनया । सूर्यप्रभं रामतीर्थं सप्तशतद्वकं तथा । धर्म्मार्जुनं कोटितीर्थं तीर्थं श्लाघ्यं प्रणयनम् । गङ्गाद्वारं पञ्चकुण्डं मध्यकेशयमेव च । चक्रप्रभं मतकुण्डं कुण्डलकुण्डं विष्णुतम् । दण्डाकुण्डं विष्णुतीर्थं सर्वकामिकमेव च । तीर्थं सुमन्त्रिनश्चैव बदरीप्रभं तथा । ब्रह्मकुण्डं वज्रकुण्डं तीर्थं सत्यपटनया । अथ स्रोतयत्तं शृङ्गं गैरुं द्वादशवारकम् । मानसं अम्बुदङ्गञ्च सूर्यदण्डं तथोर्वशी । लोकपात्री

भस्वकं सोमाङ्गिर्गैरुमेव च । सदाप्रभं सेरुकुण्डं तीर्थं सोमाभिषेचनम् । महाशोभं कोचकं पञ्चवारं विचारकम् । सप्तभारैकतीर्थं च तीर्थं श्वाभरकण्टकम् । शालग्रामं चक्रतीर्थं कोटिद्रुममनुत्तमम् । विन्दुप्रभं देवकुण्डं तीर्थं विष्णुप्रभनया । शङ्खप्रभं दारुकुण्डं तीर्थं वज्रायुधं तथा । अग्निप्रभं सुपुष्पागं देवप्रभमनुत्तमम् । विद्याधरं सगन्धर्वं श्रीतीर्थं ब्रह्मणा कृतम् । तीर्थं च लोकपालाख्यं पुण्यं पिण्डारकं तथा । वस्त्रापदं दारुवनं छायारोहणमेव च । वटापटं भद्रवटं कोषाक्षी च दिशकरा । ह्योप सरस्वती चैव विजयं कामजन्तया । सारव गोप्रतारञ्च गाधरं वटमूलकम् । स्नानकुण्डं प्रयागञ्च शृङ्गं विष्णुपटनया । कन्याश्रमं विष्णुपटं जम्बुमार्गं तथोत्तमम् । गभस्तितीर्थं च तथा यथाति पतनं शुचि । कोटितीर्थं भद्रवटं महाकाष्ठवनं तथा । नर्मदातीर्थं परमं तीर्थं वर्षं तथार्बुदम् । पिङ्गतीर्थं सावशिष्टं तीर्थं प्रियसङ्गमम् । तीर्थं दौर्वासिकं नाम तथा पिण्डारकं शुभम् । ऋषितीर्थं ब्रह्मकुण्डं वसुतीर्थं कुमारिका । शक्रतीर्थं शापनटं रेणुकातीर्थमेव च । पैतामहञ्च विमलं रुद्रपादं तथोत्तरम् । मणिमन्थञ्च कामाख्यं कण्णतीर्थं कुमारिण्यम् । यजनं याजनश्चैव तथैव ब्रह्मवालकम् । पुष्पाभ्यासं पुण्डरीकं मणिपूरं तथोत्तरम् । दीर्घसलं हृषपदं तीर्थं श्वाभरनया । गङ्गोद्भेदं शिवोद्भेदं नर्मदोद्भेदमेव च । वज्रकोटिं शङ्खुमानं तीर्थं शक्रावनामितम् । समन्तपञ्चकं तीर्थं यक्षतीर्थं सुदर्शनम् । सततं पृथिवीतीर्थं पञ्चस्रव पृथूटकौ । दशान्वमेधिकं तीर्थं सर्पिदं विषयान्तिकम् । कोटितीर्थं पञ्चनदं वाराहं पश्चिणोद्भेदम् । पुण्डरीकं सोमतीर्थं मञ्जुपाटं तथोत्तमम् । बदरीवनमासीम रत्नमूलकमेव च । लोकद्वारं पञ्चतीर्थं कपिलातीर्थमेव च । सूर्यतीर्थं शङ्खिनी च धराभवनमेव च । तीर्थं च यक्षराजस्य ब्रह्मावर्तं सुतीर्थकम् । कामेश्वरं माहतीर्थं तीर्थं गीतम् तथा । श्वानहोमायनश्चैव मासभगनकं तथा । दशान्वमेव केदारं ब्रह्मोद्भुम्बरमेव च । सप्तर्षिकुण्डञ्च तथा तीर्थं देव्यां सुजम्बुकम् । इडास्यटं कोटिकूटं किन्नरं किन्नपं तथा । कारण्डवञ्च विन्ध्यञ्च विपिष्टपमथापरम् । पाणिद्वारं मित्रकञ्च मधुवटमनोजयौ । कौशिकी देवतीर्कञ्च तीर्थञ्च ऋषभोन्नमम् । दिव्यञ्च तृणमूलाख्यं तीर्थं विष्णुपटनया ।

श्रीगण्ड गात्रितीर्थेषु नैमिषेयसु विश्रुतम् । सप्तप्याम
 सोमतीर्थे कन्य तीर्थं तपोतरम् । सप्ततीर्थं मन
 तीर्थं तीर्थेषु साधनमा । श्रीगन्धर्वमन्त्रैव मणि
 तीर्थं वरस्वती । ईशानतीर्थं प्रवर पाणिम पाञ्च
 यज्ञिकम् । त्रिशूलधारा माहेन्द्र देवस्थान लतालयम् ।
 शाकम्भरी देवतीर्थं नन्दाख्य कालिय तुदम् । खीरे-
 श्वर विष्णुपात्र भृगुतीर्थं कुण्डोद्भवम् । सप्ततीर्थं नल्ल
 योनि मीनपर्वतमेव च । कुञ्जाश्वक भद्रवट यशस्व-
 पदमेव च । ध्रुवावर्तं तथा मेक यादव्य कपिलसु
 यत् । ज्योतिष्कार प्रजापार कालिकाश्रममेव च ।
 कुङ्गावर्तं सगन्धाय कपिनाथमेव च । भद्रकर्ण
 तुदस्यैव गङ्गु क तुदम् तथा । सप्तसारसुतस्यैव तीर्थं
 मोगमस तथा । कपानमोचनस्यैव नरकस्यैव काम्य
 कम् । तत्र सासृष्टिकस्यैव गतिकस्य सङ्कलिकम् ।
 रेणुक पञ्चपटक विमोचनमयीजसम् । विन्नेश्वर वाम-
 नक कक्ष मारायणाश्रमम् । गङ्गासुदं वटस्यैव वदरी
 पञ्चनलया । ऐन्दुमार्गमेकराल खीरिकाराममेव च ।
 सोमतीर्थं दारपञ्च श्रुततीर्थेषु भोद्विला । कन्याश्रम
 सन्निहित कोटितीर्थेषु सुसदी । कोटितीर्थस्यलीस्यैव
 भद्रकालीसुदलया । अरुन्धतीवमस्यैव मङ्गावर्तनयो
 तमम् । अश्वमेदी कुङ्गावम यक्षनाभय तथा । गीर-
 प्रमोक्ष सिन्धुत्य गमीकुल्या सलत्तिका । उर्वशी-
 क्रमपञ्चैव सायामिद्योद्भवन्त्या । सङ्गाश्रमो नेतसिका
 रूप सन्दरिकाश्रमम् । सप्ततीर्थेन्य वैशास गङ्गोद्दे
 वरस्वती । अरुणोद तथा चान्द्र शक्रतीर्थं सवालु
 कम् । तीर्थेषु वासिष्ठाख्य मोलकपटसुदलया ।
 स्वर्गद्वार किम्बुलिका तीर्थकोटिकस्यैव च । पिशाच
 मोचनस्यैव सुभद्रासुदमेव च । कुण्ड विमलद तर्प्य
 तीर्थं चण्डेश्वरस्य च । अष्टस्थानसुदस्यैव हरिकेश
 यम तथा । अलासुखवमस्यैव चण्डाकर्णसुदलया ।
 पुण्डरीकसुदस्यैव पापीकसुदलया । कुण्ड चर्ष-
 रिकाशय श्यामाकं पञ्चपण्डम् । इशानशुभ्रकुण्डस्य
 विनायकसुदलया । जूय विजयवस्यैव पुण्य ब्रह्मसर
 नलया । ब्रह्मावस तथा तीर्थं नागतोर्थं सुखोन्नमम् ।
 शङ्खतीर्थं महातीर्थं ज्योतिष्यैव महागदी । दिव्य
 ब्रह्मसरः पुण्य गयाशीर्षाख्य वटम् । दक्षिणक्षीसर-
 स्यैव गोमय रूपमानिकम् । कपिलसुदं भद्रकुट
 सावित्रीसुदमेव च । प्रभासन श्रीतपन योनिद्वारस्य

धेनुकम् । रम्यकं कोटिकाख्यस्य मन्त्रकुण्डमेव च ।
 पितृकुप रङ्गतीर्थं सप्ततीर्थं समाख्यम् । सप्तप्याम
 सप्तकुण्ड सगिरतसुदलया । पुण्ड्रस्थानश्रमस्यैव पुण्ड्र-
 तुदमेव च । तीर्थं जलकुङ्गाख्य वैष्णव विनयन
 नलया । आद्य विनाशतीर्थस्य धारा माहेश्वरी तथा ।
 देवप्रवृत्तिरिषी रस्या पर्वतस्यैव च । जातिश्वर वाम-
 नक वटेश्वरसुदलया । कौशाख्य भरतस्यैव तीर्थं
 श्रीशक्तिता तथा । विन्नेश्वर कलगत कन्यासायुज्य
 मेव च । माराङ्गकं कोटितीर्थं कुमार सर्व-
 तीर्थकम् । वीराश्रम सप्तवरी वीरवीरा च तापिनी ।
 कुषारधारा श्रीधारा गौरीगिरिमेव च । कुम्भकर्ण
 पदस्यैव कौशिकीसुदमेव च । धर्मतीर्थं कामतीर्थं
 तीर्थसङ्गायक तथा । टण्डा विनाशिनी तीर्थं तीर्थ-
 स्यैव नरेभिका । सन्यातीर्थं कारतोय कपिका
 कोटितार्पवम् । सोमोद्भव वगशुभमन्त्रम काक-
 तीर्थकम् । पुण्यतीर्थसुद तीर्थं तीर्थं वदरिकाश्रमम् ।
 रामतीर्थं सिन्धुयन विरजातीर्थमेव च । माकण्डेय
 यमस्यैव लण्यतीर्थं तथा वटम् । ध्रुव स्वरूप प्रवर-
 भिन्दुपुष्करय यत् । सातुगर्तं समाहेन्द्र श्रीतीर्थं
 श्रीवमनलया । हनुतीर्थस्यैव भद्र कावेरीतीर्थमेव च ।
 कन्यातीर्थस्य गोतीर्थं गोमतीस्थानमेव च । सर्व-
 स्थापिनी स्थान सप्तगोदावरीसुदम् । वदरीसुदमस्यैव
 ब्रह्महत्याविकर्तृमम् । जातिसुदं वेदसुद कुण्डप्रवणमेव
 च । सर्वदेववृत्तस्यैव कन्याश्रमसुदलया । तथान्यत् वा
 लिखितानां सप्तर्षीणां तथा परम् । तथान्यत् नक्षत्री
 णामखण्डितसुदलया । तीर्थेन्यैव विधिवत् सत्यक्
 अज्ञासमन्वित । स्नान करोति यो मर्त्य सर्वपापै
 प्रसृज्यते । अथ्यश्वर देवताकाल स्थित्वा च राजनी
 तयम् । प्रयक् प्रयक् फल तेषु प्रतिष्ठितं च भोद्विला ।।
 प्राप्नोति हयमेघस्य फल प्राप्नोत्यसययम् । यस्मिन्
 शृणुयादित्य तीर्थमाहात्म्यसुतम् । पठेच्च श्रावयेद्वापि
 सर्वपापै प्रसृज्यते” ।

पद्मपुराणे आदौ प्रयत्नतीर्थानि उक्तानि यथा

भीष्म उवाच । “कस्मिन् वासरभागे व आह प्राची
 समाचरेत् । तीर्थेषु केपु वै आह कृत बहुफल
 भवेत् । पुण्ड्रस्य उवाच । तीर्थेन्य उक्तरं नाम पुण्य
 अतस्तम उवाच । सर्वेषां हिजसुस्थानां मनोरथस्तत
 तथा । यत्र दस कृत सर्वमनन सुनिरनरोत् ।

पितृणां वल्लभं नित्यमृषीणां परमं प्रियम् । नन्द्यु-
र्ललिता तद्वतीर्थं मायापुरी तथा । शुभं मित्रपद-
राजसूतं केदारसुतमम् । गङ्गासागरमित्याहुः सर्व-
तोद्यमेव शुभम् । तोये ब्रह्मसरस्तद्वत् शतद्रुः सलिला-
च्छदः । तीर्थेऽस्तु नैमिषश्चैव सर्वतोर्थफलप्रदम् । गङ्गोद्भे-
दस्तु गोमत्या यशोद्भूतं समातनम् । तथा अश्वमेधाहस्तु
देवदेवश्च शूलशृङ्गः । यत्नं तत् काञ्चनहारमष्टादशभुजो-
द्भरम् । नैमिस्तु धर्मचक्राय श्रीणौ यत्नाभवत् पुरा ।
तदेतच्चैमिषारण्यं सर्वतोर्थनिषेवितम् । देवदेवस्य
तत्तापि वराहस्य च दर्शनम् । यः प्रयाति स पूतात्मा
नारायणपुरं वृजेत् । कोकासुखं परं तीर्थं ब्रह्मणोऽव्यक्त-
जन्मनम् । शुक्लारण्यसंस्थोऽसौ यत्नं देयं पितृमहम् ।
विरिञ्चिदर्शनं श्रेष्ठं स्वर्गफलप्रदम् । कृतं तेन
महापुण्यं सर्वपापनिवृत्तनम् । यत्नाद्यो नरसिंहस्तु
स्वयमेव जगद्गणः । तीर्थमिच्छन्मती नाम पितृणां
वल्लभा सदा । तस्यपि पितरो नित्यं गङ्गायज्ञमश्नुते ।
कुक्षेऽत्र महापुण्यं यत्नं मागौऽपि लब्धते । अद्यापि
पितृतीर्थं तत् सर्वकामफलप्रदम् । नीलकण्ठमिति
ख्यातं पितृतीर्थं भगवति । तथा भद्रेश्वरः
पुण्यं सरोवामसमेव च । मन्दाकिनी तथाच्छेदो विपा-
शाय सरस्वती । पूर्वमिन्द्रपदं तद्वद्वैद्यनाथं महासुखम् ।
गोदावरी तथा पुण्या तथा कासञ्जरं शुभम् । बगोद्भे-
दं हरोद्भेदं गङ्गोद्भेदं महाप्रियम् । भद्रेश्वरं वि-
ष्णुपदं नर्मदाहारमेव च । गयापिण्डप्रदानेन समा-
न्याहर्तुं शक्यम् । एतानि पितृतीर्थानि सर्वपापहराणि
च । अरणादपि लोकानां किञ्च आहमदायिनाम् ।
ओङ्कारं पितृतीर्थं कावेरीं कपिलोदकम् । कुक्षे-
त्ताम्रतपुण्यं तस्मिन् सुखादिकम्भवेत् । शक्रतीर्थं तु
विख्यातं तीर्थं सोमेश्वरं स्मृतम् । सर्वव्याधिहरं पुण्यं
फलं कोटिशताधिकम् । आहो दाने तथा होमे स्नाध्याये
अपसंज्ञिधौ । आयायरोहणं नाम देवदेवस्य शूलिनम् ।
अथतारं रोचयानो ब्राह्मणायस्ये शुभे । जातं तत्
सुमहापुण्यं तथा चर्मपत्नी नदी । नदी च वरणा
तद्वतीर्थं ह्रीतामर्षं परम् । भैरवं भृगुसङ्गं च गौरी-
तीर्थं ननुत्तमम् । तीर्थं वैनायकं नाम वज्रोद्भरमनुत्तमम् ।
तथा पापहरं नाम पुण्या वेणवती नदी । शूलतापी
पयोष्णी च पयोष्णीसङ्गमस्तथा । महाबोधी पदेनापि
नागतीर्थमवन्तिका । तथा वेङ्का नदी पुण्या महाया

लक्ष्म्यैव च । महारुद्रो महालिङ्गो दशार्णो च महा-
नदी । शतरुद्रागता वापि तथा पितृपदं परम् । युद्ध-
वाराहिकं तद्वद्भदौ द्वौ शोणवर्धरौ । कालिका च नदी
पुण्यं पितरां च नदी तथा । एतानि पितृतीर्थानि
शस्यन्ते ज्ञानदानयोः । आहमेतेषु यद्वत् तदनन्तफलं
कृतम् । शनीचाटनदीधारा शयणीरनदी तथा ।
हारका कण्ठतीर्थं तथाप्युत सरस्वती । नदी सपिन्मती
नाम तथा च गिरिकर्णिका । ध्रुतपापं तथा तीर्थं
समुद्रे दक्षिणे तथा । गोकर्णं गणकर्णं च तथा च
पुरुषोत्तमम् । श्रीशैलं शक्रतीर्थं च नारसिंहमतः परम् ।
महेन्द्रं च तथा पुण्यं पुण्या चापि महानदी । एतेष्वपि
सदा आहमनन्तफलमश्नुते । दर्शनादपि पुण्यानि सदा
पापहराणि च । लङ्कामुद्रा नदी पुण्या तथा भीम
नदी सरित् । भीमेश्वरं कण्ठवेणुना कावेरीं बङ्गुरा नदी ।
नदी गोदावरी पुण्या लिङ्गव्या तीर्थं सुतमम् ।
तीर्थं त्रैलोक्यं नाम सर्वतोर्थमनुत्तमम् । यत्नात्तो भग-
वान् भीम स्वयमेव लिखेत् । आहमेतेषु तीर्थेषु
दत्तं शतपुण्यं भवेत् । अरणादपि पापानि वृजन्ति
शतधा नृपः । श्रीपत्नी च नदी पुण्या व्यासतीर्थमनु-
त्तमम् । तथा मत्स्यनदीधारा शिवधारा तथैव च ।
भयतीर्थं च विख्यातं पुण्यतीर्थं च शततमम् । पुण्यां रामे-
श्वरं तद्वद्वैद्यनाथमनुत्तमम् । अङ्गारभट्टं विख्यात-
मात्मदर्शननाथम् । तीर्थं वृत्तेश्वरं तद्वत्तथा कोकासुखं
परम् । गोवर्द्धनं हरिश्चन्द्रं प्रद्युम्नं प्रद्युम्नम् । सङ्ग-
स्नातं हरिश्चन्द्रं तथा च कदली नदी । मासाधि-
पापं च तथा तथा सौमित्रसुतम् । इन्द्रनीलं
महानादं तथा च प्रियमेकम् । एतान्यपि सदा आहो
प्रयत्नान्याधिकानि च । एतेषु सर्वदेवानां साक्षिण्यं
पश्यते यत्नम् । दानमेतेषु सर्वेषु भवेत् कोटिशताधिकम् ।
बाह्यदा च नदी पुण्या तथा सिद्धवनं शुभम् । तीर्थं
पाशुपतश्चैव नदी पर्यटिका तथा । आहमेतेषु सर्वेषु
दत्तं कोटिशताधिकम् । तथैव पर्वतीर्थं च लिपुर्वा खाण्डव
नदी । ध्रुता लिङ्गसङ्गेषु सव्येतरजलायुक्ता । काम-
दम्भस्य सतीर्थं वेदायतनसुतमम् । प्रतीकस्याभया
सिद्धा यदा गोदावरी नदी । तीर्थं तद्व्यक्तव्याना-
मपसरोयणसुतम् । आहोदिदानकार्यं च तद्वत् कोटि-
शताधिकम् । तथा सङ्गलिङ्गं राघवेश्वरसुतम् ।
सेन्द्रकला नदी पुण्या यत्नं उच्छातं परम् । निमेष

प्रसूतिमित्र तपसा स्वर्गमाप्नुयात् । तत्र दत्तं नरै
 आइमनन्तफसटं भवेत् । पुष्करं नाम वै तीर्थं शास्त्र-
 पाम तदैव च । शौनपातय विख्यातो यत्र वैशा-
 नरासयः । तीर्थं सारथ्यत नाम आभितोर्थं तदैव
 च । मनन्दुरा नदी पुष्परा कौशिकी चन्द्रिका तथा ।
 विदर्भा चाप्येषाथ पयोणी माद्रुषी परा । कानेरी
 चोत्तरागा च तथा ज्ञानम्बरो गिरिः । एतेषु आइतो-
 र्थेषु आइमानन्तमनुते । मोरुटण्ड तथा दण्डं चित्र
 झूटलयेव च । दिव्यं सर्वत्र गङ्गायास्तथा नदीतटं शुभम् ।
 कुलाभ्यस्तथा तीर्थसर्वगोपविन तथा । सधारमो
 चनं तीर्थं तदैव सारथ्यमोचनम् । एतेषु मिश्रतीर्थेषु
 आइमानन्तमनुते । पङ्कजास तथा मोर्यं गीतमेव-
 रमेव च । तथा वगिठतीर्थं भारतञ्च तत परम् ।
 ब्रह्मवर्त्तं कुपावर्त्तं हस्ततीर्थं तदैव च । पिण्डार-
 कञ्च विख्यातं गङ्गोद्गार तदैव च । प्याण्डेश्वरं विद्य
 कञ्च नीलपर्वतमेव च । तथा च वन्तीतीर्थं रामती
 र्थं लयैव च । जयन्तं विजयश्चैव शुक्रतीर्थं तदैव च ।
 एतेषु आइडातारं प्रयान्ति परमं पटम । गीर्दं
 आतृभट्टं नाम करवीरपुरं तथा । सप्तगोदावरी-
 तीर्थं सर्वतीर्थेश्वरं तदैव च । तत्र आइ प्रदातव्यमन-
 फलमिच्छुभि । कौण्टेयं गदा पुष्परा पुष्परां राजगडं
 वनम् । श्ववनव्याजम पुष्परा नदी पुष्परा पुना-
 शुभाः । यत्र गाथा विचरति ब्रह्मणा परिकीर्तिता ।
 एतद्व्याजकपः पुता यद्यप्येको गदां ब्रजेत् । यजेत-
 वायुमेधेन भीलं वा हपसुतृष्टजेत् । एषा गाथा विच-
 रति तीर्थेष्वायतनेषु च । सर्वे मनुष्या राजेन्द्र । की-
 र्तयन्तं समागताः । किमस्माकं कृते कचिद्दयां यास्यति
 मनुष्यतः । प्रीणयिष्यति ताङ्गत्वा सप्त पूर्वासाथा
 इवरान् । सातामङ्गामास्येव श्रुतिरेण चिरन्तनी ।
 गङ्गायाश्चास्थिनिचयं गत्वा क्षेप्यति मनुष्यतः । तिस्रै
 सप्तदिभिर्वापि दास्यते च जन्माञ्जलिम् । अरण्या
 त्रितये चापि पिण्डदानं करिष्यति । प्रथमं पुष्करा-
 रण्या नैमिषण्टननरम् । समीरण्या ततः प्राप्य
 आइ मङ्गला प्रदास्यति । गयायां धर्मं पुष्टे वा सरथि
 ब्रह्मण्यस्तथा । गङ्गातीर्थे चैव पितृणां दत्तमनुयम् ।
 ज्ञानं कृत्यान्तरो यस्तु चाज्ञानं परिकल्पति । नरकस्थानं
 पितृ क्षातुं स्वर्गं गतिं हस्यत् । कुले तस्य न राजेन्द्र ।
 प्रेतो भवति कथम् । प्रेतत्वमोक्षमावस्य पिण्डदानाञ्च

गच्छति । गयायां पिण्डदानस्य मान्यत्वात् विनिर्दिष्टम् ।
 एकेन पिण्डदानेन तृप्तास्तु मोक्षमाप्नुयन् । धान्यप्रदानं
 प्रवरं वदन्ति वस्त्रप्रदानञ्च तथा सुमीडम् । तोयञ्च
 तीर्थेषु नरैः प्रदत्तं तद्गण्यते प्रवरं प्रदत्तम् ।
 सर्वाङ्गं च सुचरितं महात्मना महाप्रदम् । ये तु पश्यन्ति
 तां गतां मानसे दक्षिणोत्तरे । प्रणम्य द्विजसुखेभ्यः
 प्राप्तं तैर्जन्मनः फलम् । यद्यद्विष्णुति वै मर्त्यं क्षातुं
 माप्नोत्यसमयम् । एष तद्देवतां मोक्षस्तीर्थाणां रूपम्
 भवति । वागीशोऽपि न शक्नोति विस्तारान् किञ्च सा-
 तुषां पुराणमव्यये ।

ग्राह्ये तीर्थभेदस्य प्रागल्भ्यं विष्णुचरितानामुक्तं यथा

“अथ पुष्करेषु आइम् जयङ्गोमतर्पावि च ।
 पुष्करे स्नानमात्रतः सर्वपापेभ्यः प्रतो भवति । एव-
 मेव गयातीर्थे अक्षयपट्टे अमरकण्टकपर्वते वराहपर्वते
 यत्र कचन मर्मदातोरे गङ्गाया विगेपत, कुपावर्त्तं वि-
 स्वके नीलपर्वते कमण्डले कुङ्गाम् भृगुतङ्गे केटारे महा-
 क्षये गङ्गानिकायां सुगन्ध्यायां शकम्भ्यां फलपुतीर्थे
 महागङ्गायां त्रिधानिकाश्रमे कुमारघारायां प्रभासे यत्र
 कचन सरस्वत्या विगेपत । गङ्गाहारे प्रयागे च गङ्गा
 सागरसङ्गमे । सततं नैमिषारण्यां वाराणस्यां विगेपतः ।
 अगस्त्याश्रमे कौशिक्या सरयूतोरे शोणस्यां ज्योतिषायाञ्च
 सङ्गमे । श्रीपर्वते काकोदके उत्तरमाससे वज्रगायां पत
 कुवायां सप्तर्षे विष्णुपदे स्वर्गमार्गपदे गोदावल्यां गोमत्यां
 नेत्रावल्यां विषागायां वितसायां शतक्रुतोरे चन्द्रमा-
 गायाम् दरापल्यां सिन्धोकोरे दक्षिणे पञ्चमदे श्रीमन्ने ।
 एवमादिव्याजेषु तीर्थेषु सरिहरासु सर्वत्रापि समावेसु
 पुलिनेषु प्रसवणेषु पर्वतेषु निजुङ्गेषु वनेषूपवनेषु गोम-
 योपसिन्धेसु मनोसोषु”

तीर्थगमने दोषो यथा “अतुपोय त्रिरात्रास्थि
 तीर्थान्यनभिगम्य च । अदत्त्वा काञ्चन नाञ्च दरिद्रो
 नाम जायते प्रा० त० । तीर्थगमने फलं यथा

“अग्निहोसादिभिर्व्यशैरिद्धा विपुलदक्षिणे । न तत्
 फलमाप्नोति तीर्थानभिगमनेन च । तीर्थान्यतुकारन्
 धीर अद्धान् वनाहितः । कतपायो विपुल्यते किं
 पुन युवकसंज्ञः । तिर्थान्योनि न वै मन्त्रेण कुर्ये
 न च जायते । न दुःखी क्षात् स्वर्गमाप्नु च मोक्षोपा-
 यञ्च विन्दति” ब्रह्मवै० ३० ।

तीर्थसंस्कारकर्ममाप्नुयन् यथा “ब्रह्म हस्तौ च पादौ

च मनश्चैव सुसयतम् । विद्या तपश्च कीर्त्तिश्च
स तीर्थफलमश्नुते । प्रतिपद्वाटपादश्च सन्तुष्टो येन
केनचित् । अहङ्कारविमुक्तश्च स तीर्थफलमश्नुते ।
अदाम्बिको निरारम्भो लज्जाहारो जितेन्द्रिय ।
विमुक्तः सर्वसङ्गैश्च स तीर्थफलमश्नुते । अकोपनोऽ-
मलमतिः सत्यवादी हट्टयुत । आत्मोपमश्च भूतेषु
स तीर्थफलमश्नुते । अत्रहृद्धान पापात्मा नास्तिकोऽ-
च्छिन्नसंशयः । हेतुनिष्ठश्च पञ्च ते न तीर्थफलभागिनः ।
इति काशीखण्डम् । प्रा०न० । तीर्थप्रतिपद्ये दोषोयथा ।

“तीर्थेन प्रतिगृह्णीयात् सक्रान्त्यादिषु च तथा ।
स्वकार्ये पित्र्कार्येऽपि देवताभ्यर्चनेऽपि वा । नि-
ष्कल तस्य तत्तीर्थं यावत्तद्भनमश्नुते” । “तत्र नारा-
यणपत्न्ये कुरुक्षेत्रे हरिः पदे । पाराणस्या वद-
य्याश्च गङ्गासागरसङ्गमे । पुष्करे भास्करक्षेत्रे प्रभासे
रासमण्डले । हरिद्वारे च केदारे सोमे वटरपाचने ।
सरस्वतीनदीतीरे पुण्ये वृन्दावने वने । गोदावल्याश्च
कौशिक्या त्रिवेण्याश्च हिमालये । एतेष्वन्येषु यो दान
प्रतिगृह्णीयाति कामतः । स च तीर्थप्रतिपद्याही कुम्भीपाक
प्रमाति च” इति ब्रह्मवै०प्र०श्च० । यद्वा “तीर्थं प्राप्त्वा नृप
ह्मेन स्नानं तीर्थे समाचरेत् । स्नानज फलमाप्नोति
तीर्थयात्राफलं न तु” । तथा यस्य पादौ च हस्तौ च
मनश्चैव सुसयतम् । विद्या तपश्च कीर्त्तिश्च स तीर्थफल-
मश्नुते । नृणां पापकृतां तीर्थं भवेत् पापस्य सञ्चयः ।
यथोक्तफलद तीर्थं भवेच्छ्रद्धात्मनां नृणाम् । हस्तसयमो-
ऽत्र निन्दितप्रतिपद्वादिनिष्ठति । पादसयमस्तु अगम्य
देशादिगमननिष्ठति । मन संयम कामक्रोधादिनि-
ष्ठति, विद्या तत्तत्तीर्थफलबोधकसंस्कारवेदाद्याधिगम-
रूपा । तप आभिषादिनिष्ठति । कीर्त्ति धर्मार्थतीर्थ-
गमने धार्मिकत्वादिना प्रसिद्धि । फल सत्यगति श्रेयः ।
एतच्च हस्तसयममादितीर्थयात्राङ्गं महाभारते तीर्थ-
यात्रासुपक्रम्याभिधानात् तीर्थस्नानादिकर्माङ्गस्य, य-
द्भेन यात्राप्रकरणमन्तरेणैव सतीर्थफलमश्नुते इति
सामान्याभिधानात् । इति कल्पतरुः । अतएव पैठीनसि
“भोद्धव्यं स लभते यः परार्थेन गच्छति । अहं
तीर्थफलं तस्य यः प्रसङ्गेन गच्छति” । परार्थेन वेतना-
दिना, प्रसङ्गेन उद्देशान्तरप्रसङ्गेन । “तथा प्रतिपत्ति
कृत्वा तीर्थवारिष्णि मज्जयेत् । मज्जायेत्तु यस्तद्दिश्य अष्ट-
भागं लभेत च.” ।

तीर्थयात्राविधानं यथा “यो यः कश्चित्तीर्थयात्रान्तु
गच्छेत् । सुसयतः स च पूर्वं गृह्णे स्नो । लतोपवासः
शुचिरप्रमत्तः सपूजयेद्भक्तिमन्त्रो गणेशम् । देवान्
पितॄन् ब्राह्मणाश्चैव साधून् धीमान् प्रीणयन् विपक्षकृत्वा
प्रयत्नात् । प्रत्यागतश्चापि पुनस्तथैव देवान् पितॄन्
ब्राह्मणान् पूजयेत् । एवं कुर्वतस्तस्य तीर्थं यदुक्तं
फलं तत् स्यान्मालं सन्देह एव” इति ब्रह्मपुराणम् ।
एतदधिकारे प्रा०न० ।

“सुसयतः पूर्वदिने कर्तव्यभक्तादिनियमः । तदुत्तरदिने
लतोपवासस्तदुत्तरदिने गणेशं यद्वा निष्टेयतां सपूज्य
हृदित्राङ्गं कृत्वा ब्राह्मणान् भोजयेत् । ततः शुभसंज्ञे
वात्सं कुर्यात् तीर्थयात्रान्तु गच्छेदित्युपक्रमादुपवास
दिने सण्डनमभिः । “प्रयागे तीर्थयात्रायां पितृमातृ-
विद्योगतः । कचाना वपनं कार्यं न वृथा विकचोभ-
येत्” इति विष्णुपुराणवचनात् । प्रवेशेऽपि तीर्थया-
त्रायांमिति वक्तव्यम् । “गच्छन् देशान्तरं यत्तु त्राङ्गं
कुर्यात्तु सर्पिणा । यात्रार्थमिति तत् प्रोक्तं प्रवेशे च
न सञ्चय” इति भविष्यपुराणादिति गङ्गावाक्यावली ।
वस्तुतस्तु तीर्थप्रत्यागमनोत्तरसंस्तुतिप्रवेशे इत्येव वक्त-
व्यम् । यात्राप्रत्यागमनोत्तरसंस्तुतिप्रवेशयोर्भेदात् प्रत्या-
गमनोत्तरलाभस्तु प्रत्यागतस्यापीति प्रायुक्तत्वात् व्यक्त-
माह हस्तायुधहत कूर्मपुराणवचनम् “तीर्थयात्रास
मारम्भे तीर्थात् प्रत्यागमेऽपि च । हृदित्राङ्गं प्रकुर्वीत
बहुसर्पिः समन्वितम्” । ततश्च प्रवेशे चेति चकारेण
आहवात् सञ्चितम् । नतु तस्य यात्रार्थत्वमपीति ।
एव देवान् पितृनित्यभिधानात् तत्पूजनमेव पुनः कार्यं
नतुपवासादिकमपि अन्वया देवानित्यादिकं व्यर्थं
स्यात् । भव्यपुराणम् “तिष्ठोद्वाङ्गिर्देवो जलस्यै-
स्तीर्थवासिभिः । सदा न हस्तेनैकेन गृहे त्राङ्गं समि-
प्यते” । अत्र जलस्यैरित्यनेन स्थलस्थानामपि जलस्थानं
नियम्यते । तथा हि “अनन्तरं आचान्तो अन्तरेण
शुद्धोभवति । तस्मादनन्तरं बहिरैकं पादं कृत्वा
आचानेत् सर्वत्र शुद्धोभवति” इति पैठीनस्युक्तेन जल-
कचरणकृतावमनेन उभयत्र कर्माहृत्वात् तर्पणकाले
तीर्थे जलैकचरणत्वं प्रतीयते । अगम्यत्वं त्वनियमः ।
तद्रूपायां जले च तर्पणमविरुद्धमिति । गृह इति
स्थलोपलक्षणम् । देवीपुराणे । “यकाळेऽप्ययं वा काले
तीर्थत्राङ्गं तथा नरे । प्राप्तैरेव सदा कार्यं कर्त्तव्यं

पितृतर्पणम् । पिण्डदानं ततः शक्यं पितृणां सुखं तदु-
र्लभम् । विलम्बो भैरव कर्तव्यो न च विज्ञः समाचरेत् ।
आह तत्र तु कर्त्तव्यमर्घ्यावाहनवर्जितम् । श्रद्धाह्वय-
प्रकाशना नैव दृष्टव्यं यत् । आहोदण्डकाः ।
अन्नाकाश इति न रात्रिप्रादाविति पर्युटस्तपतिप्रसवः ।
तथापि तद्वाचापत्तेः । किन्तु पर्युटस्तोतराप्रशस्तकाल-
परम् । “तत् सात्रयमभाष्य तदन्यत् तदव्यता ।
अप्रायस्य विरोधो नञ्चार्थो यद् प्रकीर्तिता ” इत्यनु-
सारात् । काश इति प्रशस्तपराङ्मुखादिकालपरम् । अथ
गुप्ते प्राप्नुत्तरविहितप्रयत्नदिन एव आह तेन पूर्वदिने
रात्रिशीवेलादावागमनेऽपि परदिने आह्निकविरुद्धम् । तथा
च हृष्टायुषधत्तम् “गत्वेन तीर्थं कर्त्तव्यं आह तत्प्राप्ति-
हेतुकम् । पूर्वाह्णेऽप्यथ या प्रातर्दशे स्यात् पूर्वदिशि च ।
पूर्वाह्णे सङ्गते पूर्वदिशि च अग्निहोत्रे । पिण्डदानमिति
आह्निकसमये केवलपिण्डदानमिति न धौन्यकृत्तम् ।
तीर्थं पिण्डप्रतिपत्तिमाह सत्सुपराणम् “पिण्डास्तु
गोऽलविप्रभ्योदद्यादग्ने कलेऽपि वा । तीर्थं ग्राह्यं सदा
पिण्डान् क्षिपेत्तीर्थं विषक्षणः ।
वायुपुं “उद्यतशब्देभ्यो गन्तु आह क्त्वा विधानतः ।
विधाय कर्पटीनेष क्त्वा याम प्रदक्षिणम् । ततो या-
चान्तर गत्वा आह्वयेष्य भोजनम् ” इत्युक्तं गयानिस्तुप-
उच्यते इत्यपि तथा । अन्यत् सत्सुपराणमाह्नादि-
यज्ञतो दृश्यम् ।
कूर्मपुराणम् “देव्यं लोभमाहात्म्यात् गच्छेद्व्यानेन यो
नरः । निष्कलं तस्य तत्तीर्थं तस्माद्व्यानेन विपर्ययेत् ” इति
सत्सुपराणम् “सप्तसरं हिमायोनं पुनस्तीर्थं श्लेष्टयदि ।
सुगन्धनक्षोपयासञ्च तदा यत्नेन कारयेत् ” इति गङ्गावा-
क्याम् । तीर्थं प्राप्नुन्नरविधानं यथा ।
“न परीक्ष्यो ह्यलक्ष्मीर्लब्धासीं भोक्ष्य एव हि । सक्तुमि-
पिण्डदानञ्च चरणा पायसेन च । कर्त्तव्यमपि
भिर्दृष्टं पिण्याक्षेण शुद्धेन च । आह तत्र तु
कर्त्तव्यमर्घ्यावाहनवर्जितम् । अकारिण्ययथा काले तीर्थं
आह्वन्तु तर्पणम् । अलम्बेन कर्त्तव्यं नैव विज्ञः समा-
चरेत् । यद्विज्ञं तीर्थप्राप्तिः स्यात्ततोऽङ्गं पूर्ववाचरे ।
उपवाचय कर्त्तव्यं प्राप्तेऽङ्गं आह्वये भवेत् । तीर्थोप-
वास कर्त्तव्यं शिरसो सुण्डनं तथा । गिरीगतामि-
पापानि यानि सुगन्धनतो यतः । तीर्थं प्राप्य प्रसङ्गेन
ज्ञानं तीर्थं समाचरेत् । ज्ञानं फलमाप्नोति तीर्थ-

याज्ञान्वितं न तु ” इति काशोत्तरम् । “सुगन्धनक्षोप-
वासश्च सर्वतीर्थेष्वपि विधिः । सर्वविधा गयं गङ्गा
विशाखा विरजान्ता ” इति स्कान्दम् “क्षापयेत्
क्षिम्बमिलादीन् पानीं क्षीरं नरोत्तम । अन्वधाप-
रन्त्यते वलाक्षीर्धमं फलम् ” इति स्कान्दम्
“मातरं पितरं जायां भ्रातरं सुहृदं पुत्रम् । यद्यह्म
निमज्जेत अष्टभागं लभेत सः ” इति प्रा० १० मार्क० पु० ।

कलो तीर्थानां पृथिव्या स्थितिकालो यथा “हर-
स्त्रतो पुण्यक्षेत्रमाजगाम च भारतम् । गङ्गायापेन
कलया स्त्रय तस्यो हरे पदे । पञ्चाङ्गोरधानीता-
मङ्गी भागीरथी शुभा । समाजगाम कलया वापी
यापेन नारदः । पद्माङ्गम कलया सा च पद्मावती
नदी । भारतं भारतीयाम्पुत्रं स्त्रय तस्यो हरे पदे ।
कले पञ्चसहस्रं वर्षान् स्थित्वा च भारते । जम्बुद्वीप-
शरिरूपं विहाय श्रीहरे पदम् । यानि सर्वाणि
तीर्थानि कार्थी हन्दायनं विना । यास्तानि तानि
सार्धं वैकुण्ठमाजया हरे ” ।

“यानादिना गमनदोषो यथा “पुण्यार्थं हरेत याने
तद्वत् तत्र पादुके । तद्वत् तैलमांसाभ्यां च हरेति
मैथुने ” इति कर्मलोचनम् ।

तत्र उपाये वृत्ते च “तत्तीर्थः पयसाभिवायय ” किरा०
शास्त्रे तीर्थं कर । पाले । “त्रिपञ्चारी घनदात्री मे
धावी अत्रिय प्रिय । विद्याया विद्या यः प्राह तानि
तीर्थानि प्रणमम ” विद्यायाक्यम् । “उच्यते लोकरयोर-
नाराणे देशे “दक्षिणेनाह्वय तीर्थेन पूर्वेण वेदिमपरेण
वा ” कात्या० यो० ५।१।११ । “तीर्थेन चात्मा लोकरावन्तरेण
प्रवेश्य वेदिचात्मा लोकरासेन पूर्वेणोत्तरवेदि दक्षि-
णेनाग्नेः पुरस्तादाह्वय अथवा तीर्थेन प्रवेश्यमानन्तर-
उत्तरा वेदिमपरेण चाग्नेय वेदोत्तरासेन दक्षिणस्याग्ने
पुरस्तादीयं शुद्धीकृतम् ” “तेमान्तरेण प्रतिप्रस्थाने चात्मानं
चैतद्देवैर्यानां तीर्थम् ” ष्वि० ब्रा० । कराङ्गुलिमये पुत्रा
क्षादितीर्थता यथाह सत्सु “प्राज्ञेण विमर्शितेन नि-
त्यकालसुपसृष्टम् । कायलं दक्षिणाभ्यां वा न पितृषु
कदाचन । अङ्गुलिमये तले प्राज्ञं तीर्थं प्रचक्षते । काय-
मङ्गुलिमये देव पितरं तयोश्च ” शास्त्रावधारि-
यम् । “अहिसन् सर्वभूतान्यन्वत्य तीर्थेन ” का० उ० तीर्थं
गङ्गावृत्ताविमय ” भाष्यम् । “मन्त्रावाद्यादङ्गु-
“कश्चिदष्टादशान्ये पुंस्वपक्षे दयं पञ्च च । त्रिभिर्भिर-

विज्ञातेष्वेति तीर्थानि चारुके "भा०स०५५०। 'तीर्थानि मन्त्रिप्रभृतीन्वयदाय यावन्वयगच्छ राजा कृतकृत्यो भवति तानि चोक्तानि नीतिशास्त्रे "मन्त्रोः पुरोहितश्चैव युव- राजश्च भूपतिः पञ्चमो हारपालश्च पञ्चोऽन्वयैश्चिक- कथाः। कारागाराधिकारी च द्वयसञ्चयकतथा। क- त्याकृत्येषु चाद्यानां नवमो विनियोजकः। प्रदेष्टा। नगराध्यक्षः। कार्यनिर्माणकतथा। धर्माध्यक्षः। सभाध्यक्षः। दण्डपालश्चिपञ्चमः। पोष्ठगो दुर्गपा- लश्च तथा राजानपालश्च। अष्टमीपालकान्तानि। तीर्थान्वयदागैव तु। चारान् विचारयेत्तीर्थेष्वाम- तनय परस्व च। पापण्ड्यादीनविज्ञातान्वयोन्य- मितरेष्वपि। मन्त्रिण युवराजश्च हित्वा स्वेपु पुरोहि- तमिति' एषां तीर्थगन्धर्वाचप्राप्ते हलायुध "योमौ जनावतारे च मन्त्राद्यादशस्यपि। पुण्यक्षेत्रे तथा पात्रे तीर्थं स्नाद्वर्गनेष्वपि"। इति परेषामष्टादशस्य स्वस्य मन्त्रिपुरोहितयुवराजयजं पञ्चदशस्य च तीर्थेषु चारा- न्वये परस्पर चाविज्ञातांस्त्रीस्त्रीन् प्रयुज्य तत्तत्त्वा- वात्तां सर्वचारसमादे तस्या जामियात्" नी० क०।

२० जलाशयादरक्षमात्रदेशे आदित्यपुराणे "अरक्षितमात्र- जलं त्यक्त्वा कुप्याच्छीघ्रमनुद्धृते। पश्चाच्च शोधयेत्तीर्थ- मन्यथा न शुचिर्भवेत्"। तस्मिन् देशे शौचं न कर्तव्यं यस्मादरक्षितमात्रव्यतिरिक्तजलात् तत् स्थलमेव तीर्थं जल- समीपत्वात्" व्या० त०।

"तीर्थान्नमभारण्यगिरिपर्यतसागरा। सरस्वती भारती च पुरीति दृश कौर्तता"महाणि० तन्त्रोक्ते २सन्धासि- मासपाधि भेदे। तल्लक्षणं तस्यैव "तिवेष्णीसङ्गमे तीर्थे" तत्त्वमस्यादिलक्षणे। ह्यायासमीर्थभावेन तीर्थनामा स- लक्ष्यते"। अन्यानि च भौमतीर्थानि भारततीर्थयात्राप- र्वाटी पुराणान्तरेषु प्रसिद्धानि। "अन्यानि यानि तीर्थानि काशीप्राप्तिकराणि च। काशीं प्राप्यैव भोजने नान्यथा कल्पकोटिभि" नीलकण्ठहृतवाक्यम्।

तीर्थंकरः पु० तीर्थं शास्त्रं करोति क-ट।। जिने हेमच०। २शास्त्रकरे लि०। २विष्णोः पु०। "मनोजवस्तीर्थंकर" विष्णुस०। "चतुर्दशविद्यानां बाह्यसमयानां च प्रणेतार- प्रवक्तारः चेति तीर्थंकरः हयग्रीवकृपेण मधुकैटभौ हत्वा विरिञ्चये सर्गादौ सर्वां श्रुतीरन्याय- विद्यां उपादि- श्यत् बाह्यविद्यां सरवैरिणा वक्ष्माय चोपादिशदिति पौराणिका कथयन्ति" भावः स०।

तीर्थंकाकः पु० तीर्थं काक इव बोलुपत्वात्। तीर्थं काक- सङ्गव्यवहारिणि बोलुमे। तीर्थं ध्वाङ्गादयोऽप्यत्र।

तीर्थंकरः पु० तीर्थं करोति क-किप् इत०।। जिनेदेवे हेमच०। २शास्त्रकरे लि०। [हेमच०।

तीर्थंहरः पु० तीर्थं शास्त्रं करोति क-ख सप्त० च। जिनेदेवे तीर्थदेवः पु० तीर्थमिव श्रेष्ठ देवः तीर्थे दीव्यति वा दिव- यच्च या। शिवे शिवसङ्घटनाम।

तीर्थमहाकूटः पु० तीर्थरूपो महाकूटः। स्वयामख्याते तीर्थभेदे "नन्दा च परनन्दा च तथा तीर्थमहाकूट" भा० कठ० १६५ अ०। नामातीर्थोक्तौ।

तीर्थयात्रा स्त्री तीर्थं सङ्गिष्य यात्रा।। तीर्थोद्देशेन यात्रा- याम्। तद्विधिः मत्कृतगयायाद्यादिपद्धतौ दृश्यः। भारतान्तर्गते २धर्मपर्वोऽवान्तरपर्वभेदे। "तीर्थयात्रा तत- पर्वं कुरुराजस्य धीमतः" भा०श० १२०। नक्षत्रपर्वणि ८०अध्यायावधि। ५६अध्यायान्तम्। [तीर्थराजिगन्धे उटा०

तीर्थराजः पु० तीर्थानां राजा पञ्चसमा०। प्रयागे तीर्थे। तीर्थराजि(जी) स्त्री तीर्थानां-राजिरत्न। अविद्युक्ते कागर्गं लिङ्गा० वा ङीप्। निन्दनात्तादृशतीर्थाना- मानयनात्तथात्वम्। यथोक्तं काशी० ६६ अ०।

"सर्वैरक्षयया रम्या साष्टपटिरभूदिह। भूर्भुवः स्वक्षेत्रे यानि शुभान्यायतनानि हि। मुक्तिदान्यपि तानि ह मयाऽऽ- भीतामि सर्वतः। यतोयस्य समानीतं यत्नं यच्च कृतास्तदम्। कथयिष्याम्यहं नाथ। क्षणं तद्विधीयताम्। स्थाणुर्नाम महाभिन्नं देवदेवस्य भोजनम्। कुरुक्षेत्रादिहोङ्कृत- कलाशेषोऽस्ति तत्र वै। तदप्येव सङ्घिहत्वाख्या महापु- ष्करिणी शुभा। जोलार्कपश्चिमे भागे कुरुक्षेत्रस्यसी तु सा। तत्र स्नात कृतं क्षमं तप्तं दत्तं शुभार्थिभिः। कुरुक्षेत्राङ्गवेत् सत्यं कोटिकोटिगुणाधिकम्। नैमिषाङ्गेव देवोऽत्र ब्रह्मावर्त्तनं सयुतं। तत्रांशमात्रं सस्याय का- श्यामाविरभूहिभो।। दुग्धिराजोत्तरे भागे सिद्धि- साधकस्तु वै। लिङ्गं वै देवदेशस्थं तदप्ये कूप उत्तम।

ब्रह्मावर्त्त इति ख्यातं पुनरावृत्तिस्तत्राप्याम्। तत्तद्वृत्ति- कृतमनो देवदेव समक्षं च। तत्पुण्याक्षैर्मयार- ग्यात् कोटिकोटिगुणं स्रुतम्। गोकर्णायतनादत्र स्वयमाविरभून्महत्। लिङ्गं महाबलं नाम शास्त्रा- दित्यसमीपतः। दर्शनान् अर्चनान् च क्षणादेनो महाबलम्। गताहुतस्तुत्तराणिरिव विज्ञाति दूरतः। कपालभोजनपुरो ददा लिङ्गं महाबलम्। महाबल

[illegible][illegible]

महिषपुष्पा । कासीरादिषु सप्तभिः निधु विजय-
 चक्रितम् । यदा विजयदं पुषा विजयेय समर्थ-
 नात् । अर्द्धेतास्त्रिदण्डाया सप्तप्रोक्तं नम्रविभु ।
 कुङ्कमलक गणध्वज पुरस्कृत्य व्यस्यित । अर्द्धा
 गतिमवाप्नोति पीषणादूर्द्धरेण । अर्द्धरेतसि दे
 भन्दा न हि तेषामधोगति । मण्डलेदरत सौदा-
 क्षिण्य श्रीकण्ठमंघ्रितम् । विनायकाय पञ्चसप्तपुत्रस्य
 टिगि ध्यतम् । श्रीकरठस्य तु ये भक्ता श्रीकण्ठा यव
 ते नरा । नेह श्रिया विगुण्यन्ते न परम कदाचन ।
 जगन्नाथपुत्रादमीयान् कपर्दीदरसहित । पिशाच
 मोचने तोदं व्ययनाविरभूद्भिम् । कपर्दीग समभ्यर्च्य
 न नरो निरय प्रजेत् । न पिशाचमवाप्नोति कृत्वा-
 त्नाम्यवगतमम् । जगन्नाथकेशरात् सौदाक्ष्य निह
 र्गुण्येयशक्तम् । व्ययमभ्यागत जाल सेवे वै श्रुयवर्ष
 पदे । विकटद्विजसप्तस्य गयेयस्य समीपत । ददा
 क्षिणेश्वर निह गति शुभाभवाद्गुणात् । सप्तप्रमिह
 देवेश जयना मधुकेयवात् । जम्बोदराक्षयपते पुरवा
 जटवस्यतम् । जयनेदरमाशोष्य ज्ञात्वा गङ्गाजले
 शुभे । प्राप्नुयाद्वाञ्छितां सिद्धिं सर्वत्र विलयी भवेत् ।
 प्रादुर्गकार देवेशः श्रीगौडाक्षिपुरान्नाम श्रीमैत्रिगणेश
 ददा यत् फल सगुदीरितम् । त्रिपुरान्नामशोष्य तत्-
 क्रमं ज्ञेयव्याप्त । विदेशात् पवित्रे भागे त्रिपुरान्नाम-
 शोदरम् । सपुण्य परया भक्त्या न नरो गर्भमावि
 शेत् । शोष्यत्वाभादिज्ञायातो भगवान् कुङ्कुटेकर ।
 भक्तपुण्यगणध्वजसमीपे शोषयितवते । तदर्थमादर्श-
 नात् करस्या गर्वित्वम् । जम्बोदराक्षिण्यो च सप्त
 भीम समागत । एकदन्तोत्तर भागे शोर्द्धित सर्व
 कामद । त्रिषन्ध्याचेलतो देवच्छत्रकोटि समागत ।
 त्रिषन्ध्या पुनर्दिग्भागे पुजितस्याश्वकतलम् । करेदरो
 हरिचन्द्राण्योलादन समागत । हरिचन्द्रेदर-
 पुर पुजितो जट्ट वडा । रज्जु सर्व समादात
 स्वाभान् मध्यमद्वरात् । जम्बोदर विह पुगे
 पादमर्चयितम् । सर्वत्रिह समभ्यर्च्य काय्या परम
 निहिलम् । न ज्ञातं जगत्पुत्री प्राप्नुयात् कापि
 मानस । जम्बोदराक्ष्यविह मधुभूतं परमिह ।
 दत्त दत्तेश्वर विह सर्वत्रयकणम् । महाविह
 कर्णध्वज कर्णपुण्ड्रसहित । नरुनी त्रिषन्ध्याति
 कोटिस्त च परम च । रज्जु विह दत्तेश्वर पुण्ड्री-

पुण्ड्री समागतम् । यदा संतर्जनात् पुंसा ज्ञानचक्षु
 प्रकायते । मैत्रेश्वरादनाञ्जानु सप्तप्राचीद्वरं विभुम् ।
 ददा लम्बवृक्षायां गतायां पातकं ललेत् । दन्तिना-
 इति जाल प्रादुरासीत्तपोहरम् । विहृ हर्षदं
 पुषा दर्शनात् क्षयमादयि । मन्त्रेश्वरसमीपे तु
 प्राचादो हर्षितंविभु । तद्विचोक्तन पुंसां निह
 हर्षपरम्परा । दत्त सप्त समादातो वदो वदमहा-
 जयात् । यदा दर्शनतो यानि वदन्ते नरा स्फुटम् ।
 येन वदेश्वरं विहृ काय्यामल समर्पितम् । ते
 वदवपिणो मर्त्या विद्येया नाल भगव । त्रिपुरेश
 समीपे तु ददा वदेश्वरं विभुम् । वदज्ञ यव विद्येया
 जीवन्तोऽपि मृता अपि । जगन्नाथ महादेवो हरेषो
 समभ्यजात् । पाणेश्वरस्य विहृस्य समीपे दद
 वडा । दत्तागतं तु जेदारादीयानेदरसंश्रितम् । तत्
 ददस्य प्रतीक्षां च विहृं दद्व दक्षेत्रात् । ईमा-
 नेयं समभ्यर्च्य ज्ञात्वा तु वरपाम्पसि । वदेदीयान
 नगर ईमानवदयमम । मैत्रेश्वरेश्वरीमूर्तिरत्नादाता
 मनोहरा । सकारभैरवो नाम ददस्य च प्रयत्नतः ।
 पुजनात् सर्वसिद्धी स प्राप्नुयात् सर्वविनायकात् । सकार-
 भैरव काय्या संहरदयसन्नतिम् । सप्तः कमलवासीर्षा-
 टाविरासीत् एविहृद । तद्विचोक्तनो मृदापुत्रं दापं
 विनयति । सप्तं विहृ वदा सैवं प्राप्नुयात् सर्वविनाय-
 कात् । व्यत्युपा अपि मन्त्रेश्वरपुत्राणां ददर्शनात् । पद्मा-
 प्यामहाचोताद्वी नाम सप्तं विभु । प्राप्नुया दप्लीहरः
 पुण्य सदेवविनायकात् । तदाज्ञेन मर्त्यानां न
 पुनर्भव ईयते । भीमपण्ड्रीसमीपे तु प्रादुरासीदक्ष प्रभुः
 भवदरं समभ्यर्च्य भवे नापिभवेदर । प्रभुभवेति सर्वेषां
 राक्षसाणां जगामिह । देवदत्तेश्वराद्विहृ दप्लयन्
 पातकावली । वाराणस्या समागत्य प्यितो विहृजति-
 भव । प्राप्नुया दप्लीहर पुण्य न देवविनाय-
 कात् । तदाज्ञेन मर्त्यानां न पुनर्भव ईयते । भव-
 कर्षं शुदादुदप्लो मद्रुर्ध्वदृष्टाभित । विहृ जगन्ना-
 थदात सर्वेषां दिवदादिन । ददवृक्षादादप्लेन
 प्राप्नुया तर्पयस्यमम् । ददवृक्षे तु जगन्नाथद्विहृ
 विनाहृदम् । सर्वत्र विनायकानि भव भवदिनायकम् ।
 ददुदात सर्वेषां भव दद्विहृ विहृ । ददवृक्ष
 हरिचन्द्रात् तद्वरं प्रमोदते । जगन्नाथकाय्या न
 जगन्नाथकाय्या । दद्विहृजगन्नाथी वादविहृ-

मिह स्थितम् । कश्चेश इति स्थानं चन्द्रेशान् पश्येन
तु । यमतोये नर सात्वा मित्रापरुणदक्षिणे । काल-
मिह समालोक्य कलिकालभयं कृतम् । तत्र भौम
चतुर्दश्या यस्तु यात्रां करिष्यति । अत्र पातकयुक्तं
यमयात्रां न यास्यति । नेपात्राञ्च महाज्ञेनादायात्
परुषतिस्त्रिह । यत्र पापुपतो योग उपदिष्ट पिना
किना । महाता देवदेवेन ब्रह्मादिभ्यो विमुक्तये । तस्य म-
टर्गनादेव परुषागोर्विमुक्तये । करवीरकतीर्थाञ्च कपा-
लीय दृष्टागत । कपालभोषणे तीर्थे द्रष्टव्यं च
प्रयत्नत । तद्विकीरनमात्रेण ब्रह्मादिव्या विमुक्तये ।
उभापतिटं पिकाया दृष्टागम्य व्यथितम् । दृष्टं परुषते
प्राच्यां हरेत् पाप विनाशितम् । मिह महेश्वर-
त्वादिष्ट दीप्ते गमयितम् । उपोभापति तिष्ठेत्
दीप्तं चेह परत्र च । भुक्तिमुक्तिप्रदं मिह दीप्ते
काशिमध्यगम् । छायाभोषणं ज्ञेनादायातो नकुली-
श्वरः । शिष्ये परित्तस्त्रिष्टेनादायापुपतमृतैः । द-
क्षिणे हि महादेवात् दृष्टो ज्ञानं प्रयच्छति । अज्ञान
नाशयेत् क्षिप्रं गर्भसृष्टिहेतुकम् । गङ्गासागरत
आगाटमरेण तीरितम् । मिह यद्गंगादेव नामरत्य
हि दुर्लभम् । समुद्रोदापरीतीर्थाद्देवोभीमेश्वरं प्रभुम् ।
प्रकाशते मिह रूपी भुक्त्यै सक्त्यै श्रवामिह । नकुली-
यात् प्रोभागे दृष्टा भीमेश्वरं प्रभुम् । महाभीमानि
पापानि प्रणश्यन्ति हि तत्क्षणात् । भूतेश्वरात् भूष-
गात्रं प्रज्जरादिह स्वयम् । भीमेशाद्विष्णवे भागे
तदभ्यर्च्य प्रयत्नत । सत्यं पापुपताद्व्योगादभ्यस्ताञ्च
समाः यतम् । यत्प्रप्राप्ते फलं तस्माद्भगवात्किञ्च
कनात् । नकुलीश्वरतो देव स्वयम्भुरिति विद्वतः ।
आत्मना प्रकटीकृतं काश्यां किङ्गाजतिर्हरे । स्वयम्भु-
मिह संपूज्य स्नात्वा सिद्धिस्तु दे नर । महाकस्त्रीश्वर-
पुरो न भूयो जन्मभागभवेत् । प्रयागतीर्थं निकषा
प्रासादो विद्वतः प्रभुम् । वाराहस्य महाभयं वरणी ज्ञान
यव हि । विषयपथं ततः प्राप्नो देव श्रुत्वा समागतम् ।
सगम्य सर्वदेवस्य मन्दराद्वल्लन्दरात् । काश्यां धरणि
वाराहोदृष्टव्यं च प्रयत्नत । आपत्समुद्रसमन्त
सुदुरेच्छरणागतम् । कर्णिकाराद्व्याध्यक्षं कर्णिकार
प्रसन्नकम् । समस्तैर्यय गदाहस्त उपसर्गसङ्कटहृत् ।
तस्माद्वरणि वाराहात् प्रतीच्या दिशि स्थितम् । पूज
यित्वा गणाध्यक्षं गाणपत्यपदं सभेत् । हेमकुटादिह

पाशं किङ्कमन्त्रादिरासं ह । महेश्वरादवाच्यं तु
दृष्टं सगरतारकम् । गङ्गाहाराद्विमलेशे मिह हि-
मसमप्रभम् । ब्रह्मनामात् प्रतीच्या च द्रष्टव्यमिह-
सिद्धिदम् । गणाधिपय कैलासात् गणाध्यक्षं महावका ।
कैलासादे समायाता सप्तकोटिमिता प्रभो । दुर्गां च
तैः कृतानोहं समं सगेषमानि च । सहाराणि स्व
न्त्राणि सकपाटनिभानि च । कोटिकोटिमडा-
द्यानि सर्वसिद्धिदायिनि च । सुपर्णद्वयताम्रैश्च काश्व-
रीतिकसीसकै । अयस्कान्तेन कालानि रत्नाभ्यप
सिद्धान्यपि । ततः शैलं महादुर्गं तैः काशीं परित
कृतम् । परिखापि कृता मित्रा भोक्तृद्वयं जला-
विन्ना । मत्स्योदरी द्विधा जाता वहरिन्धरो पुनः ।
तच्च तीर्थं महाख्यातं मिश्रितं गाङ्गावारिभिः । यदा
महाराजगणं गङ्गायां प्रसरेदिह । तदा मत्स्योदरी
तीर्थं सभते पुण्यगौरवात् । सूर्याचन्द्रमणौ पर्य-
तटा कोटियुगं यतम् । सर्वेषां च तत्रैव सर्वतीर्थानि
तत्र वै । तत्रैव सर्वसिद्धानि गङ्गा मत्स्योदरी यतः ।
मत्स्योदर्यां हि ये स्नाता यत्र कुलापि मानवा । कृत-
पिण्डप्रदानाक्ते न मातृदुरेयसाः । अविशक्तमिदं ज्ञेयं
मत्स्योदर्यात्समाप्नुयात् । परितः सूर्योभोशारिसहायो
परि वीक्ष्यते । मत्स्योदर्यां कृतस्नाना ये मरान्ते नरो
जना । कृत्वापि वस्तुपापानि नेत्रान्ते भास्करे पुरीषम् ।
किं स्नात्वा वस्तुतीर्थेण किं तस्मा दुष्करं तपः । यदि
मत्स्योदरोस्नाता कृतो गर्भभयं ततः । यत्र यत्र हि
सिद्धानि अदेवर्षिकृतान्यपि । तत्र मत्स्योदरीं प्राप्य च
स्नातो मोक्षमाप्नुयम् । सन्ति तीर्थान्यनेकानि भूर्भुवः स्वर्ग-
तान्यपि । न समानि परन्तानि कोऽप्येनापि मिश्रितम् ।
इत्यं तीर्थं कृतं तेन विभो । कैलासवासिनः । गणा-
धिपेन सुमहत्सु महादूरकर्मणा । भूर्भुवः स्वर्गं किञ्च
पर्वताद्वन्ममाटनात् । स्वयमाविरूढत्वं तस्मात् प्राच्यां
गणाधिपात् । विजोक्तं भूर्भुवः किञ्च भूर्भुवः स्वर्गः
परे । विषयानि जनाः पुण्याः सुचिरं दिव्यभोगिनः ।
हाटक्य महासिद्धं भोगवत्या समायुतम् । सप्तपताङ्ग
तस्तं दृष्टायातं स्वयं विभो । शेषवाहसिद्धिस्तैश्च
तत्प्रासादो महाविह । मन्त्रिणाधिकारलोचैर्गन्तवि
प्रयत्नतः । तस्मिन् हाटकमयं रत्नमाशानिर्धितम् ।
द्वयानेश्वरतः प्राच्यां पूजनीयं प्रयत्नतः । भक्तिगोप्यं
तस्मिन् नरः सर्वैः सम्प्रदिमान् । क्वा भोगमानवत्या-

तान्ते निबोधयति । आकाशाचारकं लिङ्गं
ज्योतीरूपमिहागतम् । ज्ञानवाण्याः पुरोभागे तस्मिन्
तारकेश्वरम् । तारकज्ञानमभ्येति तस्मिन् सप्तर्षिणात् ।
ज्ञानवाण्या नरं ज्ञात्वा तारकेशं विबोधय च । कृतस-
न्ध्यादिनियमः परित्यक्तं पितामहान् । धृतसौमित्रतो
धीमान् यावत्सिद्धविबोधकम् । सच्यते सर्वपापेभ्यः पुण्यं
प्राप्नोति शान्तम् । प्रान्ते च तारकं ज्ञानं यस्मात् ज्ञाना
द्विसृज्यते । किराताञ्च किरातेशं दृष्ट्वा चाविर्भव ह ।
किरातकूपो भगवान् यत्नं देवोऽभवत् पुरा । तत्किराते-
श्वरं लिङ्गं भारभूतेश्वरादत्तम् । नमस्कृत्वा नरो जातः
न मातृरुदरेण । लक्ष्म्या पूर्या समगच्छन्मन्त्रैश्चरसप्तकम् ।
पौलस्त्यलाघवात् पश्चात् पूजितं सर्वदंष्ट्रहृत् । पुष्पं
जनप्रियं लिङ्गं जललिङ्गस्यवादि । आयात तत्र
गङ्गाया जलमध्ये व्यवस्थितम् । तत्प्रासादोऽङ्गुततरो
मध्ये गङ्गा निरोज्यते । सर्वेष्टासमयः श्रेष्ठः सर्वरत्नमयः
शुभः । अद्यापि दृश्यते कैश्चित् पुष्पसम्भारगौरवात् ।
श्रेष्ठं लिङ्गमिहायातं तीर्थाल्लोटीश्वरादिभिः । कोटि-
लिङ्गेण पुष्पं तस्मिन् निरोज्यताम् । श्रेष्ठं श्रेष्ठे-
श्वरात्मना श्रेष्ठधिद्विप्रदायकम् । बहुनास्यात् सप्तङ्गुलं
लिङ्गमात्मनोऽनुरूपम् । नलेश्वरपुरोभागे पूजितं सर्ववि-
दिदम् । आगत्य विरजस्वीर्थाद्देवदेवलिङ्गं च ।
लिङ्गे त्वनादिषु विद्ये ज्ञातस्ये लिपिपट्टे । पुष्पे
पि लिपिपट्टे तीर्थं सर्वेषां तारकप्रदे । आविष्करो स्वयं
देव कोट्टारेऽमरकण्टकात् । तदायं तारकज्योतिर्यदा
गङ्गा न चागता । तदैवाविरम्बु काशी त्रैलोक्योद्धार-
णाय वै । तदोद्भूतिं महत्सिद्धिं स्वयमाविरम्बुतम् ।
महिमानं न तस्यान्यं परिवर्त्तितं विभोर्नते । एतान्या
यतनाभीष्टाः आनिनाय महान्ति च । शेषयित्वाशमालञ्च
तस्मिन् ज्योतिर्निजे निजे । दृष्ट्वायातामि पुष्पानि
सर्वभावेन भाग्यया । प्रासादा सर्वतः श्रेष्ठा रम्या अम्बु-
लिङ्गा विभो । बहुधासमयाचित्वा सर्वरत्नमहोत्सवा ।
वेष्टां कलसमालस्य दर्शनान्मुक्तिराप्नोति । श्रुत्वा च नाम
चेतेषां लिङ्गानां सुरसत्त्वम् । अपि जम्बूद्वीपेऽस्या
जीवन्ति पापराजस्य । इदानीं को निदेशोऽत्र मयातु-
षेयं दैवितम् । प्रसादीक्रियतां सोऽपि सिद्धो भवत्य-
यं हि । श्रीस्कन्द उवाच । श्रुतेति मन्दिनो वाक्यं
देवदेवैश्चरो हरः । सदा प्रसाद्य यैर्लाटिमिदं प्रोवाच कु-
म्भजः । श्रीदेवदेव उवाच । साधु कृतं त्वया मन्दिन ।

सदानन्दविधायकः । विवेहि मे निदेशं च चण्डी-
व्यापारयाचना । नव कोट्यस्तु चासुखायाश्चालं निवसन्ति
हि । सदैव तामिं सहितां भूतमेतामभैरवै । ता
पुरीरक्षणायां सवाहनवसायुधाः । प्रतिदुर्गं दुर्गं
रूपाः परितः परिवासय । श्रीस्कन्द उवाच । मन्दिनं
च निदेश्यामि कृष्णाय सहितो मृदुः । ययौ त्रैपिपथं
कोत्वं सन्निवीजपुरोहनम् । शिवादतनयोऽप्येयं मूर्ध-
न्याश्चा विधाय च । आह्वय सर्वज्ञा दुर्गां प्रतिदुर्गं
न्यवेद्यत् । मिश्रम्याध्यायमेतच्च पुष्पप्रायतनमभिर्नम् ।
नरः स्वर्गापवर्गौ च प्राप्तुं यावत् श्रद्धया क्रमात् । श्रुत्वाट-
थिमेता वै महायतनसंभयम् । न जातु प्रविशेन्नर्यो
जनम्या अठरीदरीम् । [प्रशसनीयत्वात् । केये हेमच० ।
तीर्थवाक्यं पु० तीर्थस्थे पाको वचनमस्य उत्ताङ्गस्थित्या
तीर्थश्रीच न तीर्थस्य घट्टस्य शौचं परिष्कारः । घट्टादि-
परिष्कारे । "सेतुयन्त्रता ये च तीर्थशौचरताश्च ये ।
तद्भाग्यकूपकस्तारो सचज्जने ते तृपामयात्" । आदिश्रु०
तीर्थशौचं घट्टपरिष्कारः" रघु० ।

तीर्थसेनि स्त्री कुमारानुचरमाहभेदे । "माधवी शुभमज्ञा च
तीर्थसेनिश्च भारत ।" भा० शृङ्ग० ४७ अ० ।
तीर्थसेविन् पु० स्त्री० तीर्थं जलप्रान्तं सेवते मत्स्याहारार्थं
सेव—णिनि । १ वक्ते राजनि० स्त्रियां ङीप् । २ तीर्थसेवके लि०
तीर्थं पु० तीर्थं भवः यत् । इत्यभेदे । "नमस्तीर्थार्थं च
कुल्याय च" यजु० १६।४२ । समानतीर्थे यसति यत् ।
सतीर्थ्य एकगुरुके क्षमरः । [तितीय ।

तीव स्त्रीस्थे व्दा० पर० अक० सेट् । तीवति अतीवीत् ।
तीवर पु० तु—प्रजनं नि० । ससृष्टे, २ व्याधे, १ वर्षं सङ्करजा-
तिभेदे (तेजोर) ३ स्त्री० जातिगुणं दृश्यम् । स्त्रिया ङीष् ।
तीव्र न० तीव—रक् तिज—वन् दीर्घं जस्य यो वा । १ अतिशये
२ तद्वति लि० क्षमर । १ तीव्रं ३ लोहभेदे (दृक्कात)
४ तीरे इत्यपि च उष्णं ७ लोहनाले राजनि ।
८ अत्युष्णं ङीष् । १ नितान्ते च लि० उष्णं । ११ मित्र
पु० शब्दः । "विहङ्गिताधोरणवीजयत्ना" रघु । "तीव्रो-
त्यतास्तावदधरहस" । "तीव्रं महाव्रतविशालं
चरन्ति वप्रा" साच । वैराग्यस्य उपायश्च च
तीव्रत्वपातः स्र० भाष्ये विवरणे च दर्शितं ज्ञाय
"ते खलु नव योगिनोऽमृतमध्याधिमात्रोपाया भवन्ति ।
तद्वयथा, मृदुपायोमध्योपायोऽधिमात्रोपाय इति । तत्र
मृदुपायोऽपि त्रिविधः मृदुसवेगोमध्यसवेगलोमसवेग

तुपस्य स्रुतं भुज्ज भुज्ज नामकं स्रुतमध्ये भगवानाम्”भा०
तुयया स्त्री तुज-रक् न्यङ्गा० क् स्त्रार्थे यत् । १जले नि-
घण्टु । “आयः शनं ह्यम तुपप्राप्त” ऋ० १।३१।१५ ।
‘तुपप्राप्त जलेषु’भा० निघण्टौ वुषं तुपमिति पाठा-
न्तरात् । जले ग० । तदनुसारेण “पिम स्वधैनवानासुत
यस्तुप्ये सचा” ८।१२।२० । वुषं तुपमिति लुक्कनामसु
पाठात्”भा० वस्तुतस्तु निघण्टौ वुषं तुप तुपप्राप्तवैर-
निलेय पाठः सुहितपुस्तके तुपमिति पतितम् । तुपस्य
राजर्षेरपत्यं वा० यत् । तुपपुत्रे भुज्यौ पु० । “अस्त
वयो न तुपपुत्रम्” ऋ० ८।१।२३ ‘तुपपुत्र तुपपुत्रम्”भा० ।
तुग्वन् लि० तुज-वा० क्मिप् न्यङ्गा० जस्य गः । १इसके ।
“सुवास्ता अघि तुग्वनि” ऋ० ८।१।२७ ।

तुङ्ग पु० तुजि-हिंसायां घञ् न्यङ्गा० क् । १पुञ्जागृह्ये २पर्वते
३पुत्रपदे हेमच०। ४नारिकेले ५गण्डके राजनि०। ६चञ्जे
लि० । ७पहविशेषस्य राशिभेदे पु० । ८अथर्वे १५८४०
हयम् “अजहपमन्तगाङ्गाजुवीरा भूपवणिजौ च
दिवाकरादितुङ्गा । दशशिक्षितयुक्तिचोन्द्रयांशेस्त्रि-
नवकविंशतिभिश्च तेऽस्तनीचाः” । “स्रुत्याद्युक्तान्
क्रियहपमन्तगाङ्गाजुवीरान्त्युक्ते दिग्मङ्गीन्द्रहयतिथिरान्
अग्निर्वायं विंशान् । अशानेतान् वदति यवनचान्य
तुङ्गास्तुतुङ्गांशानेवांशान् मदनमवनेष्वाह नीचान्-
सनीचानिति” ।

तुङ्गस्य पकमेदफलम् “तुङ्गेऽर्कं शुभसंयुतः शुभकरै
र्मिलैश्च हृष्टो यदा देवात् पश्यति सोऽपि वा शुभकरा
नेकं द्विकं वा लिङ्गम् । विज्ञेयं प्रथितो विमर्हितरिपु
क्षौणीशमान्योऽथवा क्ष्मापात्राक्षितपादपद्मयुगलो राजा
लिकोणे यदा” । २० । “तुङ्गे चन्द्रमसि प्रसन्नवपुषि
ब्रह्मादनद्युतो मख्खानोऽरिर्विभर्दकोऽगदतनू राजेश्वरो
रूपवान् । क्ष्मापात्राक्षितपादपद्मयुगलो वा घर्श-
मीको मङ्गान् सौम्यैरेव युतोऽथ वा प्रियतमैर्हृष्टे लि-
कोणोऽपि च” । २१ । “यदि भवति स्रुतस्यो भूमिपुत्रस्तदा
वै न दिनकरमयूखादुच्चरश्मिर्नरेन्द्र । अगदतनुरभीतः
शत्रुदोषीपकारी प्रथतरिपुनरेन्द्र आक्षिप्तोऽपि जातः” ।
२२ । “कन्दास यमकाञ्चनस्य तनयस्त्रिपथ शकैः सयुतो
हृष्टो वा यदि सयुतः शुभकरैर्वातस्तदा भूपति ।
वात्मावा दुरगोद्भूतश्चरिषां यामैर्वैजो कल्पते स
क्ष्माभ्रहरीरुहाविनशिता यान्ति लिकोणेऽपि च” । २३ ।
“तुङ्गे पुरी मित्त्रणेन हृष्टो राजा भवेदिन्द्रसमान-

मूर्तिः । गजाश्वनौकार्णवपूर्णचक्षोः शुद्धीपतिः स्वस्य
लिकोणोऽपि” । २४ । “तुङ्गे भृगौ शुभसङ्गतप्रयुते च
हृष्टे देवात् पुनः स यदि पश्यति मित्संघान् । भूपा-
घिपो भवति कीर्तिकरः प्रधानो दौघोरुपसृष्टभुग-
भृगुजे लिकोणे” । २५ । “तुङ्गे शमौ मित्त्रणेन हृष्टे
प्रचण्डदण्डो नृपतिप्रधानः । न दृश्यते दिग्गमने च
शुभौ लिकोणो अपि नरेन्द्रमूर्तिः” । २६ । “भवति धर-
णीपालो नीचवृद्धिः प्रतापी हयगजधनपूर्वो जाति-
वर्गे विरक्तः । कुटिलमतिरभीतो भूरिभाण्डारयुक्त-
स्त्रमसि मिथुनसंस्थे जायते मानवेन्द्र” । २७ । “स्रु-
पतिहृषकन्याकर्कटस्थे च राक्षसो भवति विपुलचक्षो
राजराजाघिपो वा । हयगजनरनौकामिहृत
सार्वभौमोन्मत्तिरभरपूज्यो राजतुङ्गो धिरायु” ।
२८ । “अरिनिघनव्ययतुङ्गे कीर्तिं तमेतत्फलं व्यर्थं
केन्द्रेः लिकोणे लाभे वा तुङ्गफलं यथोद्दिष्टम्” इति
फोलीप्र० । २९किञ्चलके म०शब्दार्थचि०। ३०अथे ११प्रधाने
१२चञ्जे लि० शब्द० । “तुङ्गत्वमितरा नादौ नेट
सिन्ध्यायगाधता”भावः । ३१अथे ३०तुङ्गभीज्यन्दे हयम् ।

तुङ्गक पु० तुङ्ग+स्त्रार्थे क सजाया कन् वा । १पुञ्जाग-
ह्ये शब्दरत्ना० २तुङ्गजशब्दार्थे ३अथर्ववेदे तोर्णभेदे न० ।
“तुङ्गकारण्यमासाद्य अङ्गधारी जितेन्द्रियः । वेदागभ्या-
पयत्तत्र अपि धारस्ततः पुरा । तत्र वेदेषु नष्टेषु सुनेर-
क्षिरसः सुतः । अघोषासुत्तरीयेषु स्रुपविष्टो यथासु-
खम् । ओङ्कारेण यथान्याय सत्यशुच्यारितेन च ।
येन यत्पूर्वमभ्यस्तं तत्सर्वं स्रुपस्थितम् । अथयत्तत्र
देवाश्च वरुणोऽग्निः प्रजापतिः । हरिर्नारायणस्तत्र
महादेवस्तथैव च । पितामहश्च भगवान् देवैः सह
महाद्युतिः । भृशु नियोजयामास याज्ञगार्थं महा-
द्युतिम् । ततः स चक्रं भगवान् कृषीणा विप्रवत्तदा ।
सर्वेषां पुनराधानं विधिहृष्टेन कर्मणा । आच्छादनेन
तत्प्राग्निं तर्पयित्वा यथाविधि । देवा स्तभवनं याता
अथयत्त यथागतम् । तदरुणं प्रविष्टस्य तुङ्गक राज-
सत्तमः । पापं प्रपश्यत्प्रसन्नस्त्रियया वा पुङ्गवस्य वा”
भा० व० ८५ अ० । तत्कथा इत्या

तुङ्गकूट पु० तुङ्ग कूटमस्य । ३अथर्ववेदे पर्वतभेदे ।

तुङ्गनाभ पु० तुङ्गो नाभिरस्य । कीटभेदे । तुङ्गीनाभशब्दे
हयम् । [हयम् । तुङ्गाप्रासादयोग्यम् ।

तुङ्गभ न० कर्म० । स्रुत्यादीनामस्रुतायौ मेवादी तुङ्गशब्दे

तिष्ठोमे तियमस्ते पा० इति पर्युदासाङ्काराभाय ।
यद्वा सल्लिखमिति लुप्तोपसम । सल्लिखमिव । यथा स्त्री-
रेणाविभागापन्न भौर दृष्टिज्ञान तथा तमसाऽविभा-
गापन्नं लग्नं शक्यं विज्ञातुमित्यर्थः । ननु विविधविचित्रं
रूपभूयस्य प्रपञ्चस्य कथमर्थावच्छेदनेन तमसा क्षीरेण
नीरस्येवाभिभवः । तथा तमोऽपि क्षीरवद्वलवदित्ये-
वोच्यते । तर्हि दुर्बलस्य जगतः सर्गसमयेऽपि नोद्भवस-
म्भवं इत्यत आह तच्छूनेनेति । आसमन्ताङ्गवतीत्याभु-
तच्छूनेन । छन्दसो यकारोपजनः । तच्छूनेन तच्छ-
कलेन सदसद्विलक्षणैर्भावरूपाज्ञानेनापिहितं आदि-
तमासीत् भाष्यम् ।

तुज दीप्ती चुरा० उभ० अक० सेट् इदित् । तज्जयति ते अत-
तज्जत् । तज्जगते ।

तुज-प्रापणे हिंसायाश्च भा० पर० सक० घले अक० सेट्
इदित् । तज्जति अतज्जोत् । तज्जन् तज्जन्तः । “तज्जे
तज्जेय चक्षरे स्तोमा” ऋ० ११.७.७ । इमाः सृचमधिकृत्य
“तज्जते दानं कर्मण तज्जे तज्जे दाने दाने” इति ६।१७
निरुक्तोक्ते । दाने च ।

तुज हिंसायां भा० पर० सक० सेट् । तोजति अतोजीत् ।
तुतोज । वेदे तज्जादि० अस्मादस्य दीर्घः । तज्जानाम् ।
प्रेरणे च “आ या तोके तमये तज्जाना” ऋ० ७.६.७ ।
६ । “प्रापत्तोके तमये तज्जाना” ७.८.४।५ । “तज्ज-
जाना प्रेर्यमाणा” भा० “अस्मा इह प्रभया तज्जानाम्”
निरु० ६।१२० छता अक० ।

तुज्ज ४० तज्जि-बले अच् । वज्जे निचण्टु ।

तुट कलहे तट० कुटा० पर० अक० सेट् । तटति अतटोत्
ततोत् । [च० हरिव० २७७ अ० ।

तुटितुट ५० शिवे । “नमस्तुण्डाय तस्थाय नमस्तुटितुटाय
तुटम पुं स्त्री० तट-बा० उभ० । छन्दुरी त्रिका० ।

तुड भेदे त० कुटा० पर० सक० सेट् । तुडति अतडोत् तुतोड ।
तुड निष्पीडने भा० आ० सक० सेट् इदित् । तुण्डते अत-
ण्डित । तुण्डते । तुण्डगते ।

तुड द्विधाकरणे भा० पर० सक० सेट् । तोडति अतोडोत्
अदित् । अततोडत्-त ।

तुडि स्त्री तुड-इत् किञ् । तुडने ।

तुड्ड अनादरे भा० पर० सक० सेट् । तुड्डति अतड्डोत् ।
अथ दोषध इत्यन्ये तन्मते किमपि तड्ड-डोषधत्वे तड्ड-
इति भद ।

तुण कुटिलीकरणे त० पर० सक० सेट् । तुणति अतोणीत् ।
तुतोण ।

तु(ढ)णि ५० तुण+सङ्कोचे इण् चा० टुपो० । ? कुणिरोगे
अमरटोकाया क्षीरस्त्रामो नन्दित्वे राजनि० “तुणी-
रुच कटु पाके कपायो मधुरो लघु” । तित्तो याही
हिमो दृढो मण्डाकापित्तदृत् भावम० ।

तुणिका ५० तुणि-स्त्रार्थे क । नन्दित्वे राजनि० ।

तुण्ड न० तुडि-तोडने अच् । ? तुण्डे अमर । “अयस्तुण्डै-
रुलुखलै” हरिव० २४५ अ० । “अ तेन पतगेन्द्रेण
पञ्चतुण्डस्तुण्डत” भा० आ० १२ अ० । “दीर्घनखा
दीर्घदन्त्यो दीर्घतुण्डाश्च भारत” भा० श० ४७ ।

शिवे पु० तुटितुटगच्छे इण्यम् । श्राव्यभेदे । “तुण्डेन
च नलस्तत्र पटुम् पनसेन च” भा० व० २८४ अ० ।

तुण्ड(ण्डि)कीरी स्त्री प्रशस्त तुण्ड (ण्डि) कन् तुड-ईर-
यति ईत्ते वा ईर-अण् ? कापांस्याम् तस्या फलसुच-
विदारे हि विस्तीर्णं स्रल्लक्षेत्कापांसीत्यति । शिविस्त्रि-
काम् (तिस्राङ्गुली) तस्या फलेन हि स्रष्टाङ्गोऽसादृशदा-
नात् तथात्वम् । स्त्रार्थे क च्छन् । तुण्ड(ण्डि)केरि-
कायल अमरः । स्रष्टायां कन् । विस्त्रिकायां राजनि० ।

तुण्डदेव ५० तुण्डरूपो देव तुण्डेन दीव्यति दिव-अच्
या । नृपभेदे तस्य विषयो देव ऐपुका० भक्त्युत् । तुण्ड-
देवभक्त तदीये विषये देवो पु० ।

तुण्डि ५० तुण्ड-इत् । ? तुण्डे, शच्यौ च । शिविस्त्रिकायां,
४५ न्दायां, उण्या० । ५ नाभौ स्त्री शब्दरत्ना० या
ङीप् । स्त्रार्थे कन् उक्तायेपु । इत्यन्तो माधवः तुण्डिभ-
गच्छे इण्यम् ।

तुण्डिका स्त्री तुण्डम् तदवयवाधरसादृशप्रमथ्यस्याः ठन् ।
? विस्त्रिकाया तत्फलस्रष्टायावयवाधरसादृशप्रमथ्यात्वम् ।
स्त्रार्थे क । नामो शब्दरत्ना० ।

तुण्डि(ण्ड)कीरी स्त्री तुण्डे (ण्डौ) मुखे कायति कै-क
तुण्डि(ण्ड)कः श्रोत्र तल ईदं तन्मुखयोमाधारणात् ईश-
अच् गौरा० ङीप् । विस्त्रिकायासु(तिस्राङ्गुली) शब्दच० ।

तुण्डिभ(ल) त्रि० तुण्डि+भ विष्ठा० अच् वा ।
? नन्दित्वे (भु० इ) युक्ते । अमर । “तुण्डि(ण्ड) वज्रिय-
तेर्भ” पा० छ० । भूर्धन्योपघोऽयमिति माधव । ज्ञानो
श्चखरे उण्यादि० ।

तुण्डेल ५० गर्भोपद्रावके अक्षरभेदे । “अपेयनसङ्खल तुण्डे-
अक्षत शाकुलम्” अथ० ८।६।१७ ।

तुतात ५० श्रीमासकभेदे । तेन प्रोक्तं ठक् । तौतातिक तत्-
प्रोक्तमीमांसादर्शने । तन्मतस्य दिवमात्रस्य चर्कच्छब्दे
३८२ पु० दर्शितम् । “मैवात्रावि शुरोर्मत न विदित
तौतातिकं दर्शनम्” सा० ८० ।

तुतुर्वणि ५० तृणोर्वनिर्भजनस्य वेदे प्रथो० । तृणभजने ।
“यज्ञायज्ञाय समाना तुतुर्वणि” ऋ० १११६ । “तुतुर्वणि
त्वरमाण समजमान” भा० । [त्यन्-त ।

तुथ सुतो षट्० पु० उभ० सक० षेड् । तुत्ययति ते षट्सु-
तुथ ५० तुद-यत् । इषावणि उषा० । २यन्तौ सच्चिप्रसा० ।
(सुते) १२३३३भेदे न० । ३नीत्याम्, १२३३३लायाञ्च
स्त्री हेमच० । स्याद्ये क । तस्याये । रत्नमञ्जनस्य तु
षाट्ठकं भावम० चक्र यथा

“तुत्य ताकोपधातुर्हि किञ्चित्ताकोपे तद्वन्ते ।
किञ्चित्ताकोपस्य तस्मात् तद्वन्मात्रस्य तुत्तम् । तुत्यक
कटुक चार कषायं वामकं सत्तु । लेखन भेदन शीत
चक्षुष्यं कफपित्तहृत् । विधाश्लेष्मणकण्डूघ्नं सर्पर-
क्षापि तद्गुणम्” भावम० अथ शोधनम् “विधायां मर्त्ये-
तुत्य चाजीरककपोतयो । दशांश टङ्गन टप्पा पचेत्
तुत्तुष्टे तत । पुटं दत्ता पुटं चोद्देय तुत्यविशुद्धये”
भावम० “काशीये रोचनं तुत्यं हरितालं मनः
शिलासु” सुश्रुता । [२यन्तकण्ठे च राजनि० ।

तत्याञ्जन न० कर्ष० । १२३३३भेदे (सुते) । तद्वन्मात्र
तुथ ५० तु-यत् तुद-यत् यत् प्रथो० वा । १२३३३कर्षादि
“तुथोऽपि जनधारयो मथोऽपि” तायुः १११६ ।
“तुथतेर्बन्धकर्मणः तुथ रणः प्रभृतीनां कृत्वा”
भा० ० यज्ञाणि । “तुथोऽपि विश्वेदा” यजु० १११६ ।

“हे ब्राह्मणाकृषिन् त्वं तुथो विश्ववेदाचाधि । ब्रह्म
वै तुथः” इति श्रुते । ब्रह्मरूपोऽपि । विश्वं वेत्ति विश्व-
वेदा सर्वज्ञः । यथा त्वयगज्जेन देवान् प्रति दक्षिणानां
विभागकृतां पुरय उच्यते तदाह तिस्रि “तुथो च
अ वै विश्ववेदा देवानां दक्षिणा विभजतीति” । “ब्रह्मा
वै तुथ” यतः प्रा० ४।१।४।१६ । श्रुते । १२३३३चावि-
भाजके ब्रह्मरूपे १२३३३भेदे ।

“तुथो वै विश्ववेदा विभजति ब्रह्म वै तुथकदेना
ब्रह्मणा विभजति । ब्रह्मा वै दक्षिणीय चादक्षिणीय च
वेद तुथो ह्यस्मैता दक्षिणीयायैव दत्ता भजति नाद
क्षिणीयाय” । “कृतेन यो रूपमामय्यां तुथो यो
विश्ववेदा विभजत” । यजु० ५४६ “किं च तुथो ब्रह्म

रूपं प्रजापति र्वां युष्टान् विभजत यथायोग्यमृत्विगम्यो
विभज्य ददातु “ब्रह्म वै तुथ इति श्रुते” वेददी० ।

तुद व्यथने तुदा० उभ० सक० षणिट् । तुदति ते षतौतुषीत् ।
अतुत्त तुमोद तुमदे “तुमदे गदयाचचारोन्” । “अतौतु-
षीत् गदयाङ्गदम्” भट्टि । “दृष्टुमिरिव मानस कर्मिना
तुदति कुसुमचापा” फल० । “यथा तुदति मन्मथि”
भा० ४०२५३० ।

तुदादि ५० गन्तव्यनिमित्ते घातसप्तधावे च च गण कविकल्पे
गातुमन्त्रेण पठितः । “तुदादिभ्यः ष” पा० ।

आ+सव्यग्व्यथने । “प्रतोदेनातुदन् षट्गम्” मनुः । “भृश
घोटप्रातुदय कर्णेन वीरम्” भा० आ० १५० ।

विस्+निष्पीडने । “सुचिभिरिव निस्तुद्यते दक्षत इव
विमोऽलकाभि” । [य तदपत्ये पु स्त्री० ।

तुद लि० तुद-क । व्यथने । तस्यापत्यं तुथ्या० ठक् । तौ-
तुन्द न० तस्य चर्दने षट्० नि० । उदरे क्षयर ।

तुन्दकूपी स्त्री तुस रूपः कूपी तुन्दस्य कूपीव । १नाभौ
लिता० । स्याद्ये क । २तुन्दकूपिकायल हेमच० ।

तुन्दपरिमृज ५० तुन्द परिमार्ति परि+मृज-क इत० ।
१यत्तसे २यन्दे । कण् । तुन्दपरिमार्तिः श्याल रत्नाक्ष ।

तुन्दमृज लि० तुन्दघट्टर मार्ति मृज-क । १यत्तसे २यन्दे
च हेमच० ।

तुन्दादि ५० “तुन्दादिभ्य इत्थञ्” वा० अर्द्धवे इत्थञ्प्रत्यय-
निमित्ते षट्गम्ये च च गण । पा० ग० ४०० उक्तो यथा
“तुन्द उदर पिचयण यवजीवि (साङ्गादिह, हौ) विवृणो
कर्षो यस्य साः कर्षिणः” । चादिमिठौ मत्पु च ।
“तुन्दिह तुन्दी तुन्दिक तुन्दागु” वि० शौ० ।

तुन्दिक(लो)(भ) लि० तुन्द विद्यतेऽस्य ठन् । तुन्दि+भ
तुन्दि+इत्थञ् वा । तुन्दिपुक्ते (मुँडि) पुक्ते ।

तुन्दिकार ५० तुन्दि करोति क-भाच् । (मुँडि) पुक्ते तुन्दि
लिता० । [क्तिवां ङीप् ।

तुन्दिन् लि० तुन्दोऽप्यस्य इति । तुन्दिपुक्ते (मुँडि) पुक्ते
तुन्दिलफला स्त्री तुन्दिह इत्थञ्प्रत्ययः । तदुप्राप्
(यथा) राजनि० ।

तुत्र ५० तुद-क्त । १तुन्दिहणे (तुद) क्षयरः । २व्यथिते,
३क्षिणे च लि० । स्याद्ये क । चत्तैवाद्ये ।

तुत्रमाय ५० तुत्र क्षिप्रं यति ने-कच् । १शौचिके,
२क्षयाजीविनि (दरजी) क्षयरः । “शैबूतुत्रमायाञ्च”
जगन्नाथनेव च” मनुना तदवयवस्य निबिडम् ।

तुम्बसेवनी स्त्री तत्तं पित्तं सीव्यतेऽनया शिव-करणे ह्युद-
दीप् । स्रुषीभेदे 'प्रवेष्टुं तुम्बसेवनीयां स्रुषी सीव्येत् ततः'
परम्' उच्यते । [तुम्बस्मृतं तुम्बस्मिथ ।

तुम्ब वधे स्वा० सक० पर० सेट् । तुम्बति अतुम्बोत् । तुम्ब
तुम्ब वधे सक० क्लेमे अक० तु० पर० सेट् । तुम्बति-तुम्बति
अतु(पी)म्बोत् । तुम्ब(प)म्ब अतु(प)म्बत् । तत्पिथ तुम्बिथ
तुम्ब वधे स्वा० पर० सक० सेट् । तुम्बति अतुम्बोत् ।
तुम्ब तुम्ब(म्ब)त् । तुम्बिथ ।

तुम्ब वधे सक० क्लेमे अक० तुदा० पर० सेट् । तुम्बति तु-
म्बति अतु(स)म्बोत् । तुम्ब(व)म्ब तुम्ब(म्ब)त् । तुम्बिथ
तुम्बिथ ।

तुम्ब वधे स्वा० पर० सक० सेट् । तोम्बति अतोम्बोत् । तुम्ब
तुम्ब वधे सक० क्लेमे अक० तुदा० स्रुषादि० पर० सेट् । तुम्बति
अतोम्बोत् । तुम्बोत् । पारस्व० स्रु । प्रस्मृति ।

तुम्ब अहने चुरा० उभ० सक० सेट् । इटि । तुम्बयति ते
अतुम्बयत् । तुम्बयते । [अतोम्बोत् । तुम्बोत् ।
तुम्ब वधे सक० क्लेमे अक० तु० स्रुषा० पर० सेट् । तुम्बति
तुम्ब वधे स्वा० पर० सक० सेट् । तोम्बति अतोम्बोत् । तुम्बोत् ।
तुम्ब अहने वा चुरा० उभ० सक० पक्षे स्वा० पर०
सेट् । इटि । तुम्बयति-ते तुम्बति अतुम्बयत्-त अतु
म्बोत् । [उटि । अतुम्बत् अतोम्बिथ । तुम्बे ।

तुम्ब हिंसे स्वा० आत्म० अक० उभ० सक० सेट् । तोम्बते ।
तुम्ब हिंसया दिवा० कृत्वा० च पर० सक० सेट् । तुम्बति
तुम्बति अतोम्बोत् । तुम्बोत् "सक्रुद्धो सटिनासुम्बाद-
क्रुद्धोऽसु महीदरम्" "अशान् विभीषणोऽसुम्बात्" इति ।
तुम्ब मेरवे आह्वने च तुम्बयन्ते माधव । सक० स्वा०
पर० सेट् । तोम्बति अतोम्बोत् तुम्बेन तुम्ब । तोम्ब ।

तुम्ब न० तुम्बयत्-तुम्बयत् । तुम्बे अमरटीका ।

तुम्ब प्र० सौ० तु०-स्रुषत् । परस्परसंघातेन स्रुषे युद्धे
२कश्चिद्युद्धे मेदि० श्रुषाकृतयुद्धे न० त्रिका० ।

"बभूव युद्धं स्रुषय जयैषिणो" रघु ४३ सुसमाप्ते वि० ।

"उभयोरपि पार्श्ववर्तिना तुम्बेनार्चयेत् रवेण नेजिताः" रघु ।

तुम्ब प्र० सौ० तुम्बति इति तुम्बि-अहने अच् । १ अलावृषाम्
मरतः । २ इहृत्फलायाम्, राजनि० । ३ आनस्रुषां,
४ गवि च स्त्री । स्त्राये क तलाये यन्दरत्ना० । स्त्रीगत्या
अलावृषां स्त्री लिङ्गा० टाच् ।

तुम्ब न० तुम्ब तदाकारं राति-रा आदाने क । (तामपूरा)
१ वाद्यभेदे तुम्बरचक्रम् । २ तुम्बगन्धर्वे च ।

तुम्बरचक्र न० नरपतिजयचक्रयोक्ते चक्रभेदे चक्रयन्त्रे २
पृ० इत्यम् ।

तुम्बर प्र० गन्धर्वभेदे । "सुप्रिया चातिवाञ्छस्य विख्यातौ च
हाहाह्वयः । तुम्बरश्चेति चत्वार अन्ता गन्धर्वस-
त्तमाः" भा० आ० ६५ अ० ।

तुम्ब(घ)वन न० देशभेदे स च देश इ० स० दक्षिणस्यासक्तः
"अथ दक्षिणेन बद्धेत्युपक्रमे" तुम्ब(घ)वनकार्मण्येयक या-
भ्योदधितापसाश्चमा कृषिकाः" १४ अ० ।

तुम्बि(स्त्री) स्त्री तुम्बि-रत्न । १ अलावृषां (लाव) यन्दरत्ना०
वा ह्रीप् तलाये अमरः । "तुम्बी गोमांसतुल्या स्यात्"
ति० त० नयस्यां तद्वत्त्वनिषेधः । स्त्राये क । तुम्बिका
तलाये कदुतुम्बग्राह्य राजनि० ।

तुम्बिनी तुम्बि-णिनि ह्रीप् । कदुतुम्बग्रा राजनि० ।

तुम्बिपुष्प न० तुम्बेरिव पुष्पमस्या । अताम्बुके हारा०
इत० । अलावृषाम् च ।

तुम्बुक न० तुम्बि उक् । अलावृषां कृष्णम् ।

तुम्बुर प्र० विन्ध्यपर्वतस्थे जातिभेदे । "ये चान्ये विन्ध्यनिज-
यास्तु(वा)पारास्तुम्बुरास्तथा" हरिव० ५५ अ० । [मेदि० ।

तुम्बुरी स्त्री तुम्बि-वा०-उर गौरा० स्त्री । १ यस्यां श्रम्यादे च
तुम्बुर प्र० गन्धर्वभेदे कटा० । २ अहंउपाचक्रभेदे जेम० ।

"गन्धर्वः सहितः श्रीमान् प्रागायत च तुम्बुर" भा०
आ० १२३ अ० । १२४ अ० भेदे । "तुम्बुरः सौरभः सौरभनक्ष-
त्रातुम्बोऽन्वकः । तुम्बुर प्रथितं तिक्तं कटुं पाकेऽपि तत्
कटु । कृष्णं दीपनं तीक्ष्णं इत्यं बहु विदाहि च ।
यातुम्बेष्वाचिकर्षांठशिरोरुक्गुक्तालाभीन् । तुम्बुरा
इतिशास्त्रीकृष्णं नाशयेत्" भावप्र० ।

तुम्ब वि० तुम्ब-मेरवे आह्वने च रक् । मेरवे इति सके च
"सत्ताहृष दाष्टपि तुम्बिचन्द्रम्" अ० ४१ । ७ । "तुम्ब
मेरकम्" भा० "आगत्या तुम्बो इषभो मत्तवान्" अ०
१५ । १ । तुम्बः आह्वना तुम्बिराह्वनार्थः" भा० ।

तुम्ब तरवे कुङ्को० पर० अक० सेट् । तुम्बोत् अतोम्बोत् ।
तुम्बोर । वेदिकोऽयम् घातुः । "अपाभिनेदूर्मवस्तुं राणा"
अ० ६ । २५ । १ । ताप्तीत्ये चानम् । अभ्यासस्यातोऽन्व" च
"सङ्घिष्ठे तुरतस्तुरस" अ० ६ । १८ । ४ । "अर्को वा यन्तुरते" तै०
स० २ । १ । १२ । ४ । भेदे गन्धर्वतयः पदव्यत्ययः । अलावृषा-
चुरादित्यपि । तुरवति । "तुरयञ्चृ णिष्" अ० ४२८ । ७ ।

तुर वि० तुर-क । वेगवति । "प्र तव्यसो नक्ष उक्ति तुरस्या-
हम्" अ० ५ । ११ । ६ । "नहि त्वा गुरो न तुरो न ध

पुनर्नृ० ६।१५।५ । घञ्घे भावे क वा । २वेने तुरग ।
 तुरग ष स्त्री तुरेण नेन गच्छति गम-उ । चोटके अमर
 क्षिया जातितात् ङीप् । "तुरगगताकृत्य परमेकतुर-
 क्तजननम्" । "उच्चङ्गु गन्तु तुरगास्तदेषु" भाष
 २चित्ते भेदिनि । सधयोधे तरां वेग गच्छतीति यावत् ।
 तुरगगन्ता स्त्री तुरगस्थेव गन्तोऽस्या । अथगन्तायां राजनि०
 ६त० । अथगन्तवे ङ० । तुरङ्गगन्तादयोऽप्यत्र रत्नभा० ।
 तुरगदानव ङ० तुरगाकारो दानव या०त० । केगिदानवे ।
 "यत्नास्ते स हि दुष्टास्मा कैशौ तुरगदानव" "कृतं तु-
 रगदैक्षेन सर्वांशु गोपान् मिधांसता" हरिव० ८३५० ।
 तुरगव्रज्यार्थं न० तुरस्थेव व्रज्यार्थम् । क्षिया यत्नाभे
 तस्यागच्छमे अतमेदे तिका० [संशोतदा० उत्तरे तात्तमेदे ।
 तुरगलीलक ङ० "हृतं हन्तं विरामान्" लघुसुरगलीलके
 तुरगात् त्रि० तुरेण गात् गम-वेदे वा० कान्तु । तुरगा
 गमनकारके । २तुल्यगमने च "अन्यगमे तुरगात् जीव
 नेनदुष्पुम्" ऋ० १।१६३।१० । "तुरगात् स्वध्यापाराय
 'गमनम्'" भा० ।
 तुरगानन ङ० तुरगस्थानमनिवागमस्य । त्रिचरभेदे तुरङ्ग-
 मने । देगभेदे च च देशः ङ० स० १४ अ० उत्तरस्या-
 च्छत्तः । "उत्तरतः कैशासः" रत्नयुक्तमे "तिगर्ततुरगा-
 ननाश्चछत्ताः" ।
 तुरगिन् त्रि० तुरगो वाहनत्वात्तस्य इति । अश्वारो-
 क्षिषिष्ठे यच० । तुरङ्गिन् प्रभृतयोऽप्यत्र "तुरङ्गिर्मर्य
 अनिचक्षुषा" भाषः ।
 तुरगी स्त्री तुरगस्तद्वन्तोऽस्या च् गौरा० ङीप् । १अथ
 गन्तायाम् भेदि० । तरग+जातो ङीप् । २तुरगजाति
 क्षियाच्च ।
 तुरङ्ग ष स्त्री० तुरेण गच्छति गम-उ तम् वा ङिच् । चोटके
 क्षियां जातितात् ङीप् । २चित्ते न० शब्दरत्ना० ।
 "नियोष्य तस्मै तुरङ्गरथे" रघुः । तरगयन्ते उदा० ।
 तुरङ्गक ङ० तुरङ्ग इव कायति कै-क । १इक्षितोयादये
 रत्नभाषा० । स्तार्थे क । चोटके । [नक्षिप्रां राजनि० ।
 तुरङ्गक्षिपणी स्त्री तुरङ्गोक्षिप्यतेनया वा० क्यु-ङीप् ।
 तुरङ्गमिय ङ० ६त० । यने राजनि० ।
 तुरङ्गम ष स्त्री० तुर गच्छति गम-उ च् तम् । चोटके अमरः
 क्षियां जातितात् ङीप् । "अवेहि मा प्रीतकृते तुर-
 ङ्गमा" रघु । "रघातश्च धंक्रमिते तुरङ्गमे" रघुः ।
 तुरङ्गवक्ता ङ० तुरङ्गस्थेव वक्तायस्य । अथाकारस्य च विभुदे

जटाधर तुरङ्गवदनादयोऽप्यत्र अमरकेयचन्द्रौ ।
 तुरङ्गारि ङ० ६त० सेयनेऽथमायके । करवीरे इषे, आत्मा
 तद्देविषि २अक्षिषे च रत्नभा० । [अतायाम् राजनि०]
 तुरङ्गिका स्त्री तरङ्ग तदाकाराऽस्या ठन् । देवदात्री-
 तुरङ्गी स्त्री तरङ्गस्तद्वन्तोऽस्या च् गौरा० ङीप् । १अथ-
 गन्तायां रत्नभा० तरङ्ग+जातो ङीप् । २चोटकजाति
 क्षियाच्च । [षी(स्त्री)त् ।
 तुरण तराया कण्डू० पर० कक० सेट् । तरण्यति अवर-
 तुरण न० क्यु० तुर-वा० भावे क्यु । सिप्रगमने "हरेतस्तरणे
 तरण्यु" ऋ० १।१२।५ । "तरणे क्षिप्रगमने" भा० ।
 तुरण्य ङ० तरण्य-कण्डू० भावे क्यु । तरायाम् । "उच-
 खुरण्यत्" ऋ० ४।४।२ । "तरण्यत्तद्वत्तरा धीद-
 तीति" भा० ।
 तुरण्यु त्रि० कण्डू० तरण्य-उन् । तरायुक्ते । "तस्य युक्ताव
 छरयस्तरण्यव" ऋ० १।१३।५ । "तरण्यव तरायुक्ता" भा० ।
 तुरम् अथ० अद० चु० तर-वा० क्यु । तरायाम् । "तरं
 यतीषु तरयन् क्षिप्य" ऋ० ४।१८।७ ।
 तुरस् न० अद० चुरा० तर-अत्तन् । तरायाम् । "आयव-
 स्तरसेवे" १।८६।८ ।
 तुरायण न० तर-क तस्यायन "पूर्वपटात् सप्तायाम्" वा०
 णत्वम् । १यस्यभेदे वि० षी० । २अथक्के अमर तरितस्य
 हि गमनमवज्ञवृत्ततीति तस्य तथात्वम् । २अथभेदे
 "तुरायण वैशाखपञ्चमस्यम्" "षेत्तस्य वा" आत्मा०
 २४।८।१२ । "तुरायण सप्तमस्य" कर्म तद्विधान
 तस्यैव उत्तरतो दृश्यम् । अत आर्जुनित्पुत्रवर्णाभि
 या० श्री० २।१३।१ । उपक्रमे । "साम्प्रतिकारिणि"
 २४० । "इत्थयनानि सप्ततरेषु चतुर्ष्वरेषां साध्यानि"
 नारा० । तुरायणम् ४६० । तद्विहित दक्षिणरथन
 "तुरायण हि अतमयष्टमकुचनोऽकरव मिथ-
 तोऽव्दानु" भा० कान्तु० १०१ अ० । तुरायणं यत्तमेदवाव-
 र्त्तयति ठक् । तुरायणिक तस्यप्रकारके ।
 तुरासाह ङ० तुर तरित साहयति कभिप्रयति चु० बाहे
 क्षिप् पूर्वपददीर्घः । १रन्ते अमरः अथ ङ्कादौ छवि
 इत्य ङत्वे णत्वम् । तुरावाट्-ककादौ तु न णत्वं
 तुरासाहमिच्छादि "तुरासाह उरोवाच घ्नान् आवाभ्यु
 ययुः" गुणा० । "कावेनारिचवाह प्रीत तुरावाहिन वा-
 हिं चम्" रघुः "तुरावाट् विप्रयुक्तं चरापण ।" हरिव०
 २१८ अ० । इन्द्रसुतौ ।

तुरि(री) स्त्री तुर-इत् “इगूधात् कित्” उषा० कित् वा ङीप् । तन्मवायस्य काष्ठादिनिमित्ते वयनसाधने (भाकु) इत्ये “तङ्गट्चातुरीतुरीति” नैप० तुरीतन्तुसयोग० जगदीश २ त्वरायुक्तमात्रे । “रूचा नृपतीव तुर्ये” ऋ० १०।१०६। “तुर्ये त्वरमाणाये सधमयत्यै जनताये” भा० ।

तुरीप त्रि० तूर्णमाप्नोति व्याप्नोति तूर्ण+आप-क प्रयो० । तूर्ण व्यापके । “तृष्टा तुरा तुरीपोऽङ्गुत इन्द्रा०नी पुटिवर्जनी” यजु० १।१२० । तुरीप तूर्णमाप्नोति तुरीप ” वेददो० । “तच्च तुरीपमङ्गुतम्” १।१४२। “तुरीप तूर्ण व्यापि” भा० सङ्घितप्रसङ्गे तुरीयमिति पाठ सङ्घटोपात् आप्र व्याख्यादर्शनात् तुरीपपाठस्यैवोचितत्वात् । [अतुरीयेत् ।

तुरीय गतौ आ० षक० सेट् गतिकर्मसु निघण्टुः । तुरीयति तुरीय त्रि० तुरीय-अच् चतुर्णां पूरणः चतुर+क व्याद्य-छोपेच । १ गतियुक्ते २ चतुर्णां पूरणे च । ३ तारके । “तमस्तुरीयमघ पोषयितु” ऋ० १।४।८ । “तुरीयं तारकम्” भा० । “गुष्टा त्रीणि निहितानेक्ययन्ति” “तुरीय वाचो मनुष्या वदन्ति” ऋ० १।१६४।४५ । अस्यार्थे भाष्ये वङ्गधा भतभेदेन दर्शितं किन्तु वैखरीरूपा याक् चतुर्थीति निष्कृष्टार्थं तथा हि

“परा मय्यन्ती मध्यमा वैखरीति चत्वारि । एकैव नादात्मिका वाक् मूलाधारादुदिता सती परेत्युच्यते । नादस्य च स्रष्टात्वेन दुर्मिष्टत्वात् सैव हृदयगाभिनी पञ्चगुलीत्युच्यते योगिभिर्द्रष्टुं शक्यत्वात् । सैव बुद्धिं गता विवर्णां प्राप्ता मध्यमेत्युच्यते मध्ये हृदयाख्ये उदीयमानत्वान् मध्यमाया । अथ यदा सैव यक्ते स्थिता नास्त्रोणादिव्यापारेण बहिर्निर्गच्छति तदा वैखरीत्युच्यते एव चत्वारि वाच पदानि परिमितानि । मनीषिणो जनसः स्नायिनः स्नाधीनममस्ता ब्राह्मणा वाचोऽस्य शब्दब्रह्मणोऽधिगन्तारो योगिनः पदानि चत्वारि पदानि विदुः । जानन्ति । तेषु मध्ये त्रीणि परादीनि शुद्धानिहितानि हृदयान्तर्बर्हितात् । तुरीयं तु पद वैखरीसंज्ञक मनुष्याः सर्वे वदन्ति । ४ सवाधारभूतेऽनुपहितचैतन्ये परब्रह्मणि “वनहस्तदवच्छिन्नाकाशयोजनसंज्ञकतत्प्रतिविम्बाकाशयोर्वा आधारात्तुपहिताकाशवदनयोरपानतदुपहितचैतन्ययोराधारभूत यदनुपहितचैतन्यं तत् तुरीयमित्युच्यते” वेदान्तशा० । आधाराचासौ अनुपहितचासौ आकाशश्च स तथा तद्वदिति यावत् । यद्यप्याकाशस्य यनाश्रयत्व जलाश्रयत्व वा नास्ति तदनारम्भकत्वात्

तथाप्याकाशमन्तरेण तयो स्थित्यनुपपत्तेस्तदाधारत्ववचनमिति द्रष्टव्यम् । अस्य चैतन्यस्य तुरीयत्व विन्यतैजसप्राज्ञापेक्षया द्रष्टव्यम् । “शिवमहैत तुरीय मन्त्यन्ते” वेदान्त सारधृता श्रुतिः ।

“तुरीयो यज्ञो यत्तु हव्यमिति” यजु० १७। ५७ तुरीय चतुर्थं “आदौ यजुर्जपः ततोऽहोत्रा ऋचा पठनम् ब्रह्मणोऽमतिरथजपः एव च तुरीयोऽहोम” तथा च श्रुति “अध्वर्युः प्रस्ताद्यजुं पि जपति होता पश्चादहोऽन्वाह ब्रह्मा दक्षिणतोऽमतिरथ जपत्येव एव तुरीयो यज्ञ” इति वेददो० । “तुरीयः ब्रह्महत्यायाः क्षत्रियस्य वधे स्थितः” मनुः स्मार्थे क । तत्रार्थे । “मगिन्यन्त्र निजादशात् दत्त्वांशन्तु तुरीयकम्” याज्ञ० ।

तुरीयवर्णं पु० कर्म० । गृहे हन्ता० ।

तुर्यश्च पु० तुर-उसिक् स्मार्थे क इत्युच्यते पत्यम् । १ गन्त्रव्यभेदे (शिकारस) अमर । २ ह्नेच्छजातिभेदे मेदि० ३ पारस्यभाषाभेदे च हेमच० ४ श्रीवासवज्ञे विश्व ।

तुर्फीरी त्रि० तफ-हिंसायाम् बा० अरि । हन्तरि ।

“सृष्ट्येव जर्भरी तुर्फीरीत नैतोयेव तुर्फीरी पर्फीरीका” ऋ० १०।१०६।६ “तफ तम्प हिंसायाम् । अस्मात्तृजन्तस्य तुर्फीरीतारावित्यस्य प्रपोदरादित्वाङ्गेष्विकार । यद्वास्मादुवाङ्गलकादौणादिकोऽरीतुमत्ययः । उक्तं चानि० १२।५। “द्विविधा सृष्टिर्भवति भर्ता च हन्ता च तथा द्विगौ चापि भर्तारो जर्भरी भर्तारवित्यर्थस्तुर्फीरीत हन्तारवित्यादि । जर्भेरिगङ्गे २०६२ प्र० इत्यम् ।

तुर्फीरीतु त्रि० तफ-वा० अरीतु प्रयो० । हन्तरि तुर्फीरीयङ्गे इत्यम् ।

तुर्यं त्रि० चतुर+पूरणे यत् च भागस्य छोप । चतुर्थे ।

“एक एवेश्वरस्तुर्यं भगवान् स्नाश्रय पर” भाग० ६।५।१० ।

“तुर्यं शब्दस्य वा एकदेगिसमास तुर्यं भिन्नाया तुर्य-भिन्ना पञ्चे षष्ठोसमास भिन्नातुर्यम् ।

तुर्यगोलं पु० वि० । “दक्षोजतं चक्रसुगन्ति चापं कोटयङ्खण्ड खलु तुर्यगोलम्” शि० उक्ते काष्ठज्ञानार्थे यन्त्रभेदे

तुर्यं वाङ् पु० तुर्यं चतुर्थं पर्यं वदति वङ्-णि । चतुर्थं पर्यं पथौ । “तुर्यं वाट् ययोऽनुष्टुप्कन्द” यजु० १४।१८ “तुर्यं वाट् तुर्यं चतुर्थं पर्यं वदतीति परा अनुष्टुप्कन्दो भूतोऽक्रान्त तुर्यं वाङ् परा प्रजापतिर्वयसाऽपह्नीत् । तुर्यं वाङ् वयसाप्नोदनुष्टुप्भूत्वा तुर्यं वाङ् उच्चक्रसरिति” यत० मा० ८।२।४।१५ श्रुते ” वेददो० ।

चाख्येन भद्र भूषित । विप्र । त्व न च तत्काष्ठमानां
गलगतं कुर्वन् इति वाक्यमाश्लेष्य तथा व्यख्याययन्ति ।
अथ्ये तु विष्णुदीक्षाविहीनविप्रस्य तत्काष्ठमाधारण्य-
निषेध । विधिस्तु येष्वप्यस्तेति वर्णयन्ति । गणेशपूजने
तुलसीनिषेधो यथा तुलसी प्रति गणेशनामधेयं पुष्पाणां
धारभूता त्व भविष्यसि मनोरमे ।। कर्त्तामेव मङ्गा
भागे । अथ नारायणप्रिया । प्रिया त्व सर्वदेवानां
कण्यस्य च विधेयत । पूजा विस्तृता नृणां मन त्याज्या
च सर्वदा "पूज्यैवते" गणेशपूजम् । "अस्यैव
चैवैद्विष्णु न तुलस्या विनायकम् । न दूरिया यजेद्-
दुर्गां धुस्तुरेण न भास्करम्" राक्षसभट्टतम् ।

तुलसीपक्षविधि मायुपुराणे । "यज्ञात्ता
तुलसीं क्षत्वा यः पूजां कुरुते नरः । सोऽप
राधी भवेत् अन्य तत् सर्वं निष्फल भवेत्" । तत्रयने
मन्त्रान्तरं क्कान्ते "तुलस्यस्तुलस्यसि सदा त्व केशव-
प्रिया । केशवार्थं चिनोमि त्वां, वरदा भव मोभने" ।
"त्वदङ्गसम्पत्तये यत् पूजयामि यथा हरिम् । तथा कुरु
मवित्ताङ्गि । कसौ भवविनागिनि" । गारुडे च ।
कोशैकहेतो । घरचीप्रश्नको । विष्णोः समक्षस्य गुरो
प्रियेति । आराधनार्थं वरमञ्जरोक्तं तुलामि पत्त
तुलसि । समस्त । इत्युक्त्वा तुलसीं मत्वा चित्वा दक्षिण
पाणिना । मत्वाग्लेकैकयोग्यस्य सत्पुत्रात्ते मञ्जरी-
रपि । तन्नाहताम्रस्य क्कान्ते । "मन्त्रेणानेन य
कुर्यात् स्त्रीत्वा तुलसीदक्षम् । पूजनं वास्तुदेवस्य सप्त
कोटिफलं कमेत्" । किञ्च "शास्यमासिमासार्थं प्रत्यहं
तुलसीक्षितौ तुलसीं ये विचिन्तन्ति घन्यास्तैः करपञ्चमा" ।
इति । संक्रान्त्यादौ निषिद्धेऽपि तुलस्यवचयः
क्षतौ । पर श्रीविष्णुभक्तैस्तु हादस्यामेव नेपुत्रे"
हरिभ० तुलस्यवचयनिषेधकाः । विष्णुधर्मोत्तरे
"नोष्मिन्त्यात् तुलसीं विद्या हादग्न्यां वैष्णव कश्चित्" ।
गारुडे "मातुवारं विना दूर्वा तुलसीं हादग्नौ
विना । जीवितस्याविनाशाय न विचिन्तौत धर्मवित्" ।
पाद्मे च श्रीकृष्णसत्यासवादोयकार्त्तिकमाहात्म्ये
"हादग्न्यां तुलसीपत्रं धात्रीपत्रञ्च कार्त्तिके । तुलानि
च नरो गच्छेन्निरवामतिगर्हितान्" । अतएवोक्तम् ।
"देवार्थं तुलसीक्षेदो होमार्थं सनिधालवा । इन्दुस्ये
न दुपुत्रे न गवार्थं न नृपस्य च" । "एव काला मङ्गा-
पूजामङ्गीपाङ्गादिकं प्रभोः । कलादु यथा सञ्जदाय

तत्तत् स्वानेषु पूजयेत्" । हरिभक्तिविमाले उवि-
भाधे । तुलसीविवाहप्रतिष्ठाविधिः "श्रीपद्मि
उवाच । विवाहं मन्मथस्यामि तुलस्याम्न यथाविधि ।
यथोक्तं पञ्चरात्रे वै मङ्गला भाषितं पुरा" । "आदावेव
यने वाय तुलसीं अष्टश्लेषे वा । वर्षेक्षयेष पूज्येन
ततो यजनमारभेत् । शीघ्रायने प्रकर्त्तव्यं शुक्रशुक्रो-
दये तथा । अथ वा कार्त्तिके मासि भीमपक्षदिनेषु च ।
वैशाखदिनेषु षष्ठ्येपु पूर्णिमायां विधेयत । मङ्गलप कार-
येतत्तु कुलदेवैः तथा पुन । शान्तिकञ्च प्रकर्त्तव्यं
मातृणां स्थापनं तथा । मातृप्राङ्गादिकं सर्वं विवाहवत्
समाचरेत् । मातृप्राङ्गं युधिः स्नातान् वेदवेदाङ्ग-
पाठगान् । ब्रह्मा आदेशकश्चैव चत्वारश्च तदर्थिज ।
वैष्णवेन विधानेन बर्द्धनीकस्य यजेत् । मङ्गलप
कारयेतत्तु कल्पीनारायणस्य शुभम् । पङ्कजस्य पुर
काला मातृणां यजनं तथा । काला नान्दीपस्य त्राह
श्रीवर्णं स्थापयेद्भरिम् । कालारोष्य च तुलसीं चने
तत्कामिते रवौ । वाद्ययतेन मन्त्रेण यस्तुयुक्तेन
वेष्टयेत् । यदा ब्रह्मेति मन्त्रेण कङ्कथ पाक्षिपञ्चवे ।
कोऽटादिति च मन्त्रेण पाक्षिपाक्षौ विधीयते । तत
कुण्डे समागत्य आचार्यः बहुरा द्विते । आचार्यो
वेदिताकुण्डे कुङ्कुमाञ्च नवाञ्जली । विवाहकर्मवत् सर्वं
वैष्णव देविकात्मनः । कर्त्तव्यं ततो होमोवि-
शेषाद्विधिपूर्वकम् । "यगमानं समक्षीको ह्यन्ये
ये गोलवान्धवा । प्रदक्षिणाञ्च कर्त्तव्यास्तारो
विष्णुना बह । तुलस्या पाक्षिपक्षौ वेदिकायां
विभावसौ । शतकुम्भं जमेत् स्त्रुक्तं पावमानौ विधेयत ।
तथैव शान्तिकाध्यायम् । नयस्त्रिंशं तथैव च । जोर-
स्त्रुक्तं पुनर्जप्ता तथा वैष्णवसङ्किताम् । मङ्गलपञ्चर-
मिर्षोर्धर्मैरीत्यस्त्रुक्तं भिन्नम् । गायन्ति मङ्गलानाथौ
माङ्गल्यं विधिमाचरेत् । दद्यात् पूजोक्तं पचा-
टमिषेकविधिं तत । ब्रह्मणे उपमं दद्यादाचार्य-
परिधाय च । ना पटञ्च तथा गय्यामाचार्याञ्च प्रदा-
पयेत् । कालिगुह्यो दापयेद् वस्त्राख्येना दद्याच्च दक्षि-
णाम् । एव प्रतिष्ठिता देवी विष्णुना च समर्पिता
आज्यकोपार्जितं पापं दयनेन प्रक्षयति । रोपयेत्तुलसीं
यस्तु क्षेत्रेण प्रयत्नतः । प्रतिष्ठाप्य यथोक्तेन विष्णुना
बह नामव । च जोष चभते जन्तुविष्णुचोर्धं तथा
चनम् । प्राप्नोति विपुशान् भोगान् विष्णुना बह

कोटते" हरिभक्तिविभासे । "तुलसी ब्राह्मणान्तेण कथा
भवति सुन्दरी" तन्त्रसां । [अण् । वर्ष्यां (वायु६) रत्नमा०
तुलसीदेवा स्त्री तुलसीं द्वेष्टि तस्यगन्धत्वात् स्पर्शते द्विप-
तुला स्त्री तुल-भिटा० अड् । १ सादृश्ये २ माने च गृह्याणां
श्टारुचन्वनार्थपोठिकाया ३ पलगतमाने ४ भाण्डे च
सेटि० । राशिचक्रस्य द्वादशधा विभक्तस्य द्विचतुष्टये राशौ
स च ३६० अंशात्मकराशिचक्रस्य १८१ अंशावधि २१०
पर्यन्तं चित्रागोपाहं स्त्रातिविशाखान्तिमपादलयात्मक ।
अस्याभिधाता तुलाधरः पुरुष । अस्य योगतारादिकम्
अज्ञेयशब्दे उक्तस्तत्त्वशब्दे च विशेष उक्त । "तौली-
ना कथितस्तुलाघटधर" जातकपद्धति । "पुमाशर-
चित्रसमोदयोमत प्रत्यक् मरुत् स्त्रिधरवोऽय वन्य ।
स्वल्पप्रजासङ्गमश्च उच्यस्तुला द्युतीयो द्विपद समान"
जातकपद्धत्युक्तस्तथा । वाटिप्रतिवादिनोक्तौ केकप्रमा-
णाभावे दिव्यपरीक्षया अर्थनिर्णये कर्तव्ये घटापर-
नामके उपरीक्षाभेदे । सा च परीक्षा दिव्यगज्जोत्सा-
मान्यविधिपूर्वकं कर्तव्या कृत्वा कर्तव्या । तद्विधिय वीर-
निलोदये दर्शितो यथा
पितामह "विशालासुच्छता शुभ्रा घटशालान्तु
कारयेत् । यत्स्थो नोपहृत्येत श्वभिद्याण्डालवायवै ।
कपाटयोजमयुक्ता परिचारकरक्षिताम् । पानीयादि
समायुक्तामभूत्या कारयेत्तृप" इति । धीजानि यव-
जीह्वादीनि । घटाद्यानि काष्ठानि नारद आह
"खाटिर कारयेत्तल निर्गण युक्तवर्जितम् । शाशपनन्द-
भावे वा साल वा कोटरैर्विना । "अर्जुमन्तिन्दुकी
सारनिणिषो रक्तचन्दनम् । एवविधानि काष्ठानि
घटार्थं परिकल्पयेत् । अर्जुनस्तिलक शाकस्तिणिषो
रक्तचन्दनम्" इति । माधवीये पाठ । शाशपमिति
शिशपाष्टलसम्बन्धि । "देविकाशिशमेति" पाणिनिष्म-
रणादिकारसाकार । एवविधानीत्यन्यस्याप्योदुम्बरा-
देर्यज्ञियस्य काष्ठस्य ससारस्य प्रहणम्" । अतएव
पितामह "क्षित्वा तु यज्ञिय काष्ठं यूपवन्मन्त्र
पूर्वकम् । प्रणम्य लोकपालेभ्यस्तुला कार्यां समी-
पिभि । मन्त्रं सौम्यो वानस्यत्य ज्येदे जय एव
चेति" । यूपवन्मन्त्रं एकमित्यनेन यो योपधे त्रायस्म-
मित्यादिच्छेदनमन्त्रप्रयोगादिकमुक्तम् । वानस्यत्य "वन-
स्यते शतवलयोविरोचेति" मन्त्र । ज्येदे कते इति
शेषः । वानस्यत्यच्छेदनानन्तरं तयोर्गो यूपयदित्यतिदेशा-

त्विद्धेऽपि पुनर्विधानम् योपदेशिकस्य सोमदैशत्येनाति
देशिकस्य तस्य चाधनिष्ठत्वं । अत्र जय एव चेति
चशब्दस्य वानस्यत्येनेनान्वयात् तस्य च ससृज्यद्योत-
कत्वात्सृज्य इति कचित् सौम्ययानस्यत्ययोरेकार्थ-
त्वात् । "तुल्यार्थास्तु विकल्पेरन्वित्यनेन" भाषेयेयं ब्रीहि
यवादिभ्यः" इत्यपरे । पितामह "माहृत्सुखो निचल
कार्यं शुचौ देशे घटं सदा । इन्द्रस्थाने सभाया वा
धर्मस्थाने चतुष्पथे" इति । घटनिर्माणप्रकारान्तप्रमाण-
आह पितामह, "चतुर्हस्ता तुला कार्या पादौ कार्या
तथाविधौ । अनरन्तु तयोर्हस्तौ भवेदध्यर्धमेव
चेति" । पादौ तुलाधारकाक्षनामकाधधारणाख्यौ
स्तम्भौ तथाविधौ चतुर्हस्तौ । अनर मध्यम् । अध्यर्धं
सार्धहस्तद्वयम् । अलकाष्ठस्य प्रमाणस्यादस्तममध्य-
प्रमाणाभिधानेनैव सूचितमिति न पृथगुपन्यस्तम् ।
अनरान्तप्रमाणपर्यालोचनया तत् किञ्चिदधिकमलकाष्ठं
कर्तव्यम् । पादस्तम्भयोर्मस्तकप्रदेशादुपया बहिर्न
नि सरति तथा अलकाष्ठद्वयार्थमिति स्मृतिचन्द्रिका-
याम् । अत्र निष्ठातभागपरित्यागेन पादस्तम्भयोश्चतु-
र्हस्तत्वाभिधानं ज्ञेयम् । अतएव पितामह "हस्तद्वय
भिसेयन्तु प्रोक्तं सृष्टकयोर्द्वयो । पङ्कजान्तु तयो
प्रोक्तं प्रमाणं परिमाणत" इति सृष्टकौ पादस्तम्भौ ।
हस्तप्रमाणन्दर्शित कालिकापुराणे "ययानान्तरुद्धे-
रेकमकुञ्जवाटिभिर्भवेत् । अदीर्घयोजितैर्हस्तचतुर्विंश-
तिरङ्गुलैः" इति स्मृत्यनुरोपि "तिर्यग्यथोदराण्यष्टा
ऊर्णां वा ब्रीहयस्त्वय" । प्रमाणमकुञ्जलोक्तं वित-
तिर्हाटगाङ्गुल' । शारदातिलके "चतुर्विंशत्यङ्गुलाद्य
हस्तानन्तरि विदुः । ययानामष्टमि कृष्णं माना-
ङ्गुलमितीतिमिति" । हस्तो विततिरहितय चतुर्विं-
शत्यङ्गुलो हस्त इत्यर्थः । ययाना यथतयङ्गुलानामित्यर्थः ।
"ययानान्तरुद्धेति" स्मरणात् । तुलाया विशेषान्तरमाह
पितामह "चतुरक्षा तुला कार्या दृढा ऋन्ती तद्वैर
च । कटकानि च देयानि त्रिपु स्थानेषु यत्नत" इति ।
कटकानि लोहमयानि वन्यानि । त्रिपु स्थानेषु अन्त्य-
योर्मध्ये । कटकपङ्कथं लोहकीलादीमासपशुक्लाना-
मुपलभ्यम् । नारदोऽपि "अज्जी घटतुला कार्या
खाटिरी तैन्दुकी तथा । चतुरक्षा त्रिभि स्थानैर्वटक-
कटकदिभिरिति" । घटो घटमध्यम् । कटकौ अन्यौ ।
पादस्तम्भादीनां स्थूलता तु विशेषानभिधानात् यावदि

तुर्वे हिंसायां भा० पर० धक० षट् । त्वरेति अतुर्वीत् । तुर्वे तु
“इत्त यादित्त्वं तुर्वेति” ऋ० ८।६८।६ । “तुर्वे
सङ्कल्लेखमभिनोरयः” ऋ० ८।६।१२ । तुर्वये ।
हिंसेने” भा० ।

तुर्वेणि त्रि० तथे वृत्ते वत् संभक्तौ वत् प्रभो० । तुर्वे-
समन्तरि “तुर्वेष्टिरहा विश्वे व तुर्वेष्टिः” ऋ० १।१२०।६ ।
“तुर्वेष्टिस्तुर्वेष्टिनि विप्र संभक्ता तुर्वेष्टिस्तुर्वेष्टिनि-
रति निवृत्तम् (६।१३) भा० ।

तुर्वेश्च पु० नपभेदे । “तमामिध नयं तुर्वेश्च यदम्” ऋ०
१।१३।६ । “नयादीन् हि राश” भा० । “उत न्या तुर्वे-
शायदृ व्यञ्जातारा मन्त्रोपतिः” ऋ० ३।२०।१० ।

तुर्वेशे अथ० अन्तिके निकटे निचयटुः ।

तुर्वेश्च पु० ययातिनपुत्रभेदे । “अथगृह्णात् प्रजां सर्वं यया-
तिरपरजित । तस्य पुत्रा महेष्वाहा सर्वे ससदितागुप्ते ।
देवयान्या मङ्गराज । शर्मिष्ठायाश्च अक्षिरे । देवयान्या-
मजायेनां यदस्त्वर्गसुरेव च । इत्युच्यते च पूर्य शर्मि-
ष्ठायां प्रजप्तिर” भा० आ० ७५ अ० तस्मै ययातिशायकथा
यथा । “तुर्वेशो । प्रतिपद्यन् पाप्मानं जरया सङ् ।
यौवनेन चरेय वै विषयांसप पुत्रक । पूर्णे वर्धसङ्के तु
उमदास्यामि यौवनम् । आसौ च प्रतिपत्स्यामि पाप्मानं
जरया सङ् । तुर्वेष्टवाच । न कामये जरां तात ।
कामभोगप्रणयिणीम् । बलरूपानकरणीं बुद्धिमात्रप्र-
णयिणीम् । ययातिश्च वाच । यत्न मे हृदयाज्जातो
वय स न प्रयच्छसि । तस्मात् प्रसादसङ्केदं तुर्वेशो ।
तव यास्यति । सङ्कीर्णचारुर्मेधु प्रतिबोमचरेत् च ।
पिपितायिषु चान्त्र्ये भूदृ । राजा भविष्यति । शुद्धार-
प्रसङ्गे तु तिर्यग्योगिनयेषु च । पशुमर्षिषु पापेषु
स्तेष्वेष्टु तव भविष्यति” ८३ अ० । [ऋ० १।१६।१८]

तुर्वीति पु० राजर्षिभेदे । “इहृद्वत् तुर्वीति” दशमे सङ् ।

तुल उन्नाने वा ऋ० ८।६० पक्षे आ० वर० धक० षट् ।
तोषयति ते तोषति अतुलत्वं त । “प्रतिपत्तिं क्षिप्तौ-
भासः प्रपिर्वी तोषयति” भट्टि । तुल्यतीति तु तुला
यन्तादिष्व् । “अन्तःसारं समतुल्यितं” नामिष शब्दाति
त्वात् । “अन्तःस्थो मथिमयमुवस्तुमन्त्रं सिद्धाय ।
प्राधादाक्षायन । तुल्यितुमत्र यत्न तैर्न विरोधे” मेघ० ।
“तुल्यति का विरोधनतारका” भावः । “मल्लन्दिनैस्तुल्य-
तक्षिणमभिक्षिपोभा” रघु० ।

उद्-उत्तुल्य तोषने । समोषयति ।

तुल्यभ पु० तुरेण नेगेन भाति भा-उ रव्य का । आनुभूती-
वीर्यभेदे । तत दासव्या० सार्ये च । तुल्यभय तदर्थे ।
तुल्यसारिणी की तुरेण नेगेन सरति स्त-विनि कीम् ।
एषे गट्टभा० ।

तुलसी की तुल्यं सादृश्यं सति को-क गौरा० डीप्
गकनुध्वा० । अनामस्याति वृत्तभेदे । “यस्या देव्यास्तुला
नासि विश्वे तु चापिसेषु च । तुलसी तेन विख्याता”
गङ्गाद्यैश्च । देवीभाग० चतुर्विंशोऽध्यायः ।
“तुलसी कटुका तिक्ता हृद्योऽप्या दाहपित्तहृत् । दीपनी
ज्वरहृत्पित्तपाहं हृत्कफशान्तजित् । शुद्धा कण्ठा च तुलसी
शुचैस्तुल्या मकीर्तिता” भावम० तदुप्या चक्ता
तुल्यभावात्कथ्य यथा । “मन्त्रोपाच । तुल्यभावात्
भावात्कथ्य पापम् सर्वकामदम् । यत्परा विष्णुना मोक्ष
तप्ते वक्ष्याम्येवम् । सन्नाम कार्तिके द्वादशमिसेन
जनादेन । पूजनीयो मङ्गल्य कोमलैस्तुलसीद्वये ।
दृष्टात् स्मृष्टात् तथा ध्याताः कार्तिके ममिताः स्मृताः ।
रोपिताः शेषिताः नित्यं पापं हन्ति युगाजितम् । अथवा
तुलसी वैस्तु सेविता हितवत्तम । युगकोटिचक्राणि
ते वधन्ति हरेर्दृष्टे । रोपिता तुलसी यावत् वृद्धते
मूलविकृतिम् । तावदयुगमङ्गलाणि तनोति सुकतं हरि ।
तुलसीदत्तप्रजापति योदयाहरये सने । कार्तिके चक्र
पापं सोढुं लज्जालिप्तं दृष्टे । रोपिता तुलसी
यावत् वृद्धते, वृद्धातये । तावत्कलसचक्राणि विष्णु-
कोके मङ्गीयते । यत्फलं सर्वपुण्यैश्च सर्वपत्ने च यत्-
फलम् । तुलसीकादृशादेन पुण्यं स्थापितं पूजने ।
तुलसीगन्धमादाय यत्नं गच्छति वास्त । दियोदय
पुनात्याह भूतपानाश्चतुर्विधाः । तुलसीकान्तोद्भूता
जाया यत्नं भवेन्मुने । तत्त आह प्रदातव्यं पितृणां
तस्मिन्नेतरे । तुलसीवीर्यजिह्वरो यस्मिन् पतति वैद्यने ।
तत् स्थानं परमं श्रेयं पितृणां मोतिवर्जितम् । यस्मिन्
मृते हि जन्ते ! तुलसीतलस्यसिका । तस्मै नोपसर्गमि
भूतये यमकिङ्कराः । तुलसीवृत्तिकारिणो रश्मि प्राञ्चान्
परित्यजेत् । यमेन नेक्षितुं यको सुकः पापयतैरपि ।
तुलसीवृत्तिकारिणः कटाटं यस्या इत्यत्रे । कुर्वं
युयति नो तस्य कश्चिन्मिमरोत्तम । य कश्चित्तुलसी-
कृते कार्तिके केवमपि । दीपं ददाति विप्रम् ।
च समोद्देश्यं पदम् । तुलसीकान्तमेष्वेव मृते वक्ष्यामि-
रते । तदुप्यं तोष्यन्तं हि नायानि यमकिङ्कराः ।

दर्शनं नर्मदायास्तु गङ्गास्नानं तर्ह्य च । तुलसीधनस-
 सगं सममेतन्त्रयं कृतम् । रोपणात् पालनात् सेवा-
 र्गनात् स्पर्शनाच्चृणाम् । तुलसी दहते पापं वाहनं
 कायचञ्चितम् । तुलसीमञ्जरीभयं कुर्याद्विरहदार्ढ्यम् ।
 न स गर्भदृष्टं याति सुक्लभागी भवेन्नरः । पुष्करा-
 द्यानि तीर्थानि गङ्गाद्या सरितस्तथा । यासु देवाद-
 यो देवा वसन्ति तुलसीदले । तुलसीमञ्जरीयुक्तो यस्तु
 प्राप्नोति विमुक्तिम् । यस्मिन् वीक्षितुं शक्नोति युक्तं पापं
 शतैरपि पाप्मोत्तरणम् । “यत्किञ्च तुलसीदलच्छिन्नं त-
 द्द्विजसत्तम । तत्तैव त्रिदश सर्वं ब्रह्मविष्णुशिवादयः ।
 केशवः परमध्वेषु परमाप्तेषु प्रजापतिः । परमहन्ते
 शिवसिद्धेस्तु तुलस्या सर्वदेवहि । सत्त्वो सरस्वती चैव
 गायत्री चण्डिका तथा । शची चाम्या देवपत्न्यस्तु
 पुष्पे वसन्ति वै । इन्द्रोऽग्निः शमनश्चैव नैर्ऋतो वरु-
 णस्तथा । परमेश कुबेरश्च तच्छासताम् वसन्तमी ।
 व्याटिज्यादिप्रजा सर्वे विश्वे देवाश्च सर्वदा । वसयो
 ममवश्यं तथा देवर्षयोऽस्मिन् । विद्याधराश्च गन्धर्वा
 सिद्धाश्चापसरसस्तथा । तुलसीपत्रमाश्रित्य सर्वदा
 निवसन्ति वै । चिन्तन्ति लक्षणजातानि तुलसीमूलजानि
 वै । तदेहस्या ब्रह्मज्ञत्याचिनोति तत्त्वज्ञाद्वि ।
 श्रीकृष्णोऽहं हि जगत्पते । सुगन्धैः यीतलैर्जलेः । तुलसीधेचम-
 क्त्वा नरो निर्वाणमाप्नुयात् । चन्द्रातपं वा क्लृप्तं वा
 तुलसी यस्तु यच्छति । विगेषतः निदाघेषु स सक्तः सर्व-
 यातकैः । वैशाखेऽक्षतधाराभिरङ्गिर्यस्तुलसी जनः ।
 धेचयेत् सोऽश्वमेधस्य फलं प्राप्नोति नित्यशः । कदाचि-
 त्तुलसीं दुग्धैः धेचयेद् यो नरोत्तम । तस्य वेश्मनि
 विप्रर्षे । लक्ष्मीर्भवति निचला । गोमयैस्तुलसीमूले य-
 कुर्यादत्तुल्येपनम् । सम्प्राञ्जितश्च कुरुते तस्य पुण्यफल-
 म् । रज्ज्वांस्तस्य यावन्ति दूरीभूताणि जैमिने । ।
 तावत्कलसज्ज्वाणि मोदते ब्रह्मणा सह । यद्वर्मकर्म-
 कुरुते मनुजः पृथिव्या नारायणप्रियतमां तुलसीं विना
 च । तत्सर्वमेव विफलं भवति द्विजेन्द्र । पद्मेऽप्योऽपि न
 हि तृप्यति देवदेव । यस्य स्वात्तुलसीपत्रं मुखे विरहि-
 कस्योः । क्लृप्तुकावे द्विजनेत्र । तस्य स्वामी न
 भाङ्करि” पाप्मोऽक्रियायोगहारः । “स ज्ञातः सर्व-
 तीर्थेषु सर्वयज्ञेषु दीक्षितः तुलसीपत्रतोये च योऽभिषेक-
 समाचरेत् । गवामयुतदानेन यत्फलं लभते नरः ।
 तुलसीपत्रदानेन तत्फलं कश्चित्के सति । । तुलसीतोय-

कषिका क्लृप्तुकावे च यो लभेत् । रत्नयानं समारुह्य
 पैकुण्डं स प्रयाति च । त्रिकाञ्च तुलसीपत्रं शुष्कं पथ्यु-
 पितं सति । । आहो व्रते वा दाने वा प्रतिष्ठाया सुरा-
 र्जने । भूगत तोयपतितं यद्वत् पिप्पले सति । । सुवन्तु
 तुलसीपत्रं चान्दनादन्यकर्म्मणि” पावेनी प्रति शिवयाक्यम् ।
 तुलसीवयननिषेधकालो यथा । “पूर्णिमायाममायाञ्च
 द्वादश्या रविसक्लमे । तैलाभ्यङ्गे च स्नाते न मध्याह्ने
 निशि सन्ध्यो । अशोचेऽशुचिकावे च रात्रिवासान्वित-
 ऽपि वा । तुलसीं ये च चिन्तन्ति ते हिन्दुनि हरैः गिरः ।
 हरिभः । तुलसीस्पर्शनेन मिथ्याप्रतिज्ञाया मिथ्याशपथे च
 दोषोत्तथा । “तुलसीं स्पर्शकरे कृत्वा स्त्रीकारं यो न रक्षति ।
 स याति कालक्षत्रं यावच्चन्द्रदिशकरो । करोति
 मिथ्याशपथं तुलस्या यो हि मानसः । स याति कुम्भी-
 पाकस्य यावद्विन्द्राक्षतर्दय” ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतियण्डम् ।
 तुलसीपत्रचयने मन्त्रो यथा । “मातस्तुलसि । गोविन्द
 कृतयामन्दकारिणि । नारायणस्य पूजार्थं चिनोमि त्वा
 नमोऽस्तु ते । कुरुते पारिजातादौ सुगन्धैरपि केशव ।
 त्वया विना नैव तस्मिन् चिनोमि त्वामतः शुभे । । तथा
 विना महाभागे । समस्तं कर्म निष्फलम् । अतस्तुलसि ।
 देवि । त्वां चिनोमि वरदा भव । अयनोऽङ्गदं यद्देवि ।
 ते कृदि वर्त्तते । तत्त्वमस्य जगन्मातस्तुलसि । त्वा
 नमाम्यहम् । कृताञ्जलिदिनान् मन्त्रान् पठित्वा वैष्णवो
 जनः । करतलतलय दत्त्वा चितुयास्तुलसीदक्षम् ।
 यनैः यनैस्तथावारेयीयते तुलसीदलम् । यथा न कम्पते
 शाखा तुलस्याद्विजसत्तम । पत्राणां चयने विप्रः ।
 भगवत्पादा यथा भवेत् । तथा कृदि व्यथा विष्णोर्दीयते
 तुलसीपते” । पाप्मोऽक्रियायोगहारः ।
 तुलसीकाष्ठमात्मामाहात्य यथा । “तुलसीकाष्ठनिर्माण-
 मालां नृह्णाति यो नरः । पदेपदेऽश्वमेधानां लभते
 निश्चितं फलम्” ब्रह्मवैवर्ते प्रक० । “सायनै-
 स्तुलसीकाष्ठमालां कञ्चसमुद्गता । धार्या नित्यं प्रद-
 त्वेन त्वेन क्लृप्तस्य वक्ष्यम्” । इतिभक्तस्य तुलसीकृष्ण
 काष्ठसमुद्गता । विष्णोर्दयमात्मनो मात्मा पुरा कल्पेन
 दर्शिता” पाप्मोत्तरण्डम् “काष्ठमावाधरं विप्रः यतिन-
 वानरोहिणम् । शठाम्या विधवा दृष्टा कृत्वेन जलमा-
 विधेत्” इति पञ्चनस्य साकरने तुलसीकाष्ठेतरकाष्ठविष-
 यत्त्वमिति वैष्णवः । आर्त्तास्तु विप्रतरपरत्वं पाप्मोत्तर-
 ण्डशक्यस्य दर्शयन्ति । तन्मूखं “तुलसीपत्रजातं

स्योक्त्यै टाक्षं भवति तापत्येय कार्या । शिष्टाचारा-
द्विगोत्रेय । पाटकाभापुटगन्धिषसस्यामी कृत्या
तुला प्राग्भारा कार्या । “पश्चिमे तोलयेत्कर्तुं नृ चन्ध-
स्मिन् श्रुतिकं शुभाभिति” पितामहम्भरणम् । पर्व
पश्चिमसस्यामी कृत्याटम्भारा या कार्या । “भारयेदुत्तरे
पात्रे” पुत्र्य दक्षिणे शिवाभिति” नारदम्भरणम् ।
घटाङ्गत्वेन तोरणादिक कार्या भित्ताह पितामह
“तोरणे तु तथा कार्ये पात्रे योरुभयोरपि । घटाङ्गत्वे
स्याताञ्जल्यन्द्गभिरक्तैः । चयकम्भौ नृ कर्तव्यौ तोर-
णाभ्यामधोमुखौ । शृण्मयो कृत्यसम्भौ घटमस्तक-
चुम्बिनाभिति” । घटारोहणमात्र नारद “शिक्राहय
समासञ्च घटककटयोर्दत्तम् । एकशिक्रे तु पुत्रसम्यक्
तोलयेत्क्षिप्तम्” । “भारयेदुत्तरे पात्रे” पुत्र्यदक्षिणे
शिवाम् । पिटकम्भूरयेत्तस्मिन्निष्कपायाशुभोदकैरिति” ।
दत्तकाभिर्पात्रमि पाशुभिर्लोहैर्वत्यर्थ । मापराशि-
भिरपि घटकम्भूरयेत् । “मापराशिमद्यापिबेत्” श्रुत्य-
न्तरयचनात् । पितामहोऽपि “शिक्राहय समासञ्च
पात्रे योरुभयोरपि । प्राग्भारान् कृत्ययेद्भार्गव विप्र
समाह्वितः । पश्चिमे तोलयेत्कर्तुं नृ चन्धस्मिन् श्रुतिकं
शुभाम् । दत्तकाभिर्पापाण्यकपालास्त्रियवज्जिताभिति” ।
अथ दत्तकापापाण्ययोर्वज्जितोक्तिः । सद्यश्च निराकर-
णार्थं ननु शिक्रलक्षितकरणायां पूर्वोदाहृतनारद-
वचने तथोदयि विधानम् । “एतेन श्रुतिकापापाणादीनां
सम्भूय तोलमकर्मत्वमिति मतमपास्तम् । श्रुतिकाशिष्टे
कादीनामेकार्थत्वात् “स्युत्तारास्तु विकल्पोद्धति” व्यायेन
विकल्प इति भित्ताचारायाम् । विष्णुऽपि “यत्नैकशिक्रे
पुत्र्यमारोपयेत् द्वितीये प्रतिमात्र शिवादीति” ।
समतानिरीक्षणार्थं राक्षा तद्विज्ञे नियोज्यः । तथा
च पितामह “परीक्षका नियोज्यस्तुलामान
विचारदाः । शण्डिजो हेमकाराच काल्यकारास्तथैव
चेति” । श्रियुक्ताश्च निरीक्षेरन्तित्याह नारद । “सुव-
र्णकारा शण्डिज कुशला कर्मकारकाः । तानुद्यम
न्यवेक्षेरन् तुलाधारणकोविदा इति” । निरीक्षण प्रत्याह
पितामह “कार्यः परीक्षकैर्विज्ञेनवलम्ब्य सनो
घटः । उदकञ्च प्रदातव्य भद्रस्योपरि वशिष्ठे ।
यस्मिन्नुपपते तोय स विज्ञेय सनो घट” इति ।
अथलम्बसम तोरणयेज्ज्वलामी यौ श्रुतोयावत्सन्वी
तयो यम । नारदोऽपि “प्रथमारोहणे प्राज्ञ

प्रमाणक्षिपणै सह । तुलानिरीक्षणान्तुल्य तु तोरणस्य
कालक्षणमिति” । तोलनामन्तर कर्तव्यमित्याह
प्राह “तोलयित्वा नर पूर्व पञ्चात्तमवतार्य तु ।
घट तु कारयञ्चित्य पताकाञ्चजगोभितम्” । तत आवा-
हयेद्देवान्निधनानेन मन्त्रविम् । वाटिल्लय्यमिष्टोद-
गन्धमास्यानुमेयम् । प्राङ्मुख प्राङ्मुखित्वा प्राङ्-
विवेकस्ततोऽदेत्” इति । विषाटाङ्गुल्य प्रशम्य
तीति प्राट् तद्विषयतीति विवेक प्राट् पात्रो विवेकश्च
प्राङ्विवेक । ततोऽभियुक्त तोलयित्वाऽप्यतार्य
धर्मावाहनादारभ्याभियुक्तनिरधि पञ्चवन्मन्त्र साधा-
रणविधि कृत्याम् । घटपकायाङ्गुलादिविशेषद्वारद
प्राह “रक्तैर्मन्त्रैश्च सात्यैश्च दध्युपासनादिभिः ।
अर्घ्येन घट पूर्व ततः शिष्टांस्तु पूजयेदिति । शिष्टा
मवशिष्टानिन्द्रादीन् । पञ्चवन्मन्त्रान्तर मन्त्रयेत् प्राङ्-
विवेक इत्याह पितामहः “घटमामन्त्रयेच्चैव विधिनानेन
शास्त्रविम्” । विधिना मन्त्रेण शास्त्रवित्प्राङ्विवेक ।
मन्त्रय तेनैव दर्शितम्” । त्व घट । नृणां घट परी-
क्षादं दुरात्मनाम् । धकाराङ्गुलीति स्तव्यकारात्
कुटिल नरम् । घटो धारयते यथाघटकोनाभिधी-
यसे । त्व वेत्ति सर्वभूतानां पापानि स्रुतानि च ।
त्वमेव देव । जानीषे न विदुष्यामि मामवा । व्यवहृ-
राशिशकोऽय सानुमः शुद्धिश्चिन्ततीति” । शोध्या
भिमन्त्रणञ्चाह याज्ञवल्क्य “तुलाधारणवह्नि-
रभियुक्तस्तुमान्धित । प्रतिमानसमीभूतो रेखां कृत्वा
ऽवधारित । त्वन्ते । सत्यवामादि दुरा देवैर्निर्मिता ।
तत्सत्य वद कल्याणि । सययान्तां विमोचय । यदाकि
पापकृताः । सतो मा त्वमधो वय । शुद्धयेद्भगवो-
र्हृन्मा तुलानित्यभिमन्त्रयेदिति” । तुलाधित तुला-
माह । प्रतिमानसमाभूत प्रतिमानेन श्रुदादिनर
समीकृत । रेखां कृत्वापतारणे साव्यचिह्न कृत्वा
अभिमन्त्रणमेवापतारणानन्तर कार्यं सु सययारित इति
कृदर्थमासत प्राङ्विवेक तुलाधारक यथैर्नियम्य
शिरोगतपञ्चक पुनर्घटमारोपयेत् । नतश्च नारदः
“समये परितःस्थाय पुनरारोपयेत्तुम् । निधतिं डडि-
रहिते शिरःपारोप्य पञ्चकमिति” । समये यथैः परि-
रक्ष्य नियम्य । ते च विष्णुना दर्शिता । “नृणां
ये श्रुता लोका ये लोका श्रुतवाचिण । तुलाधारक
ते लोकास्तुलान्धारयतो श्रुतेति” पुनरारोहणवार्त्ताभि-

मन्त्रणमाह नारद “त्वं वेत्सि सर्वभूतानां पापानि
सुकृतानि च । त्वमेव देवि । जानीषे न विदुर्वाणि मा
नवा । व्यवहाराभिगतोऽयं मानवस्तोत्यते त्वयि ।
तदेन सशयारूढ धर्मतस्तत्त्वमर्हसि । देवास्तस्मिन्नुपप्राणां
सत्ये त्वमभिपिच्यसे । सत्यमन्वोऽसि भगवन् । शुभाशुभ-
विभाषणे । आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च द्यौर्भूमिरापो
हृदयं यमश्च । अहश्च रात्रिश्च उभे च सन्त्ये धर्मश्च
जानाति नरस्य वृत्तमिति । मन्वोश्चारणानन्तरकर्त्तव्यं
पितामह आह “ज्योतिर्विदुर्ब्राह्मणश्चेष्ट कुर्व्यात्काल-
परीक्षणम् । विनाश पञ्च विज्ञेया परीक्षाकालकोवि-
दैः । साक्षिणो ब्राह्मणा श्रेष्ठा यथावृष्टार्थवर्णिनः ।
ज्ञानिनः शुचयोऽनुष्ठा नियोक्तव्याः श्रेष्ठेण तु । शसनि
साक्षिणः श्रेष्ठा शुद्धशुद्धी श्रेष्ठे तदा” इति ।

कानि पुनर्जयपराजयचिह्नानीत्यमेजायामाह नारद
“तुलितो यदि वद्धेत विशुद्धं स्यात्तु संशयः । समो वा
हीयमानो वा न विशुद्धो भवेत्तर” इति वद्धेत उपरि
गच्छेत् । हीयमान आधो गच्छेत् । यत्पुनरुक्तं
पितामहेन “तुलितो यदि वद्धेत शुद्धो भवति धर्मतः ।
हीयमानो न शुद्धः स्यादेकेषान्तु समोऽशुचिः । अत्य-
पाप समो ज्ञेयो बहुपापस्तु हीयते” इति । अत्यल्प
अभिचारे समालिङ्गनादिना “चौथे” तद्देशगमनादिना
तत्र एकेषामिति पूजार्थं न तु स्वमते समस्य शुचित्वयो-
तनार्थम् अत्यपापिनोऽप्यशुचित्वात् । तेन हीयमान
समयोर्न कश्चिद्विशेषः । दण्डप्रायश्चित्ते पापविशेषस्तयो-
र्दोषानुसारित्वात् । यत्तु कैचिदेकेषां तु समोऽशुचिरिति
यच्चनम् । “अत्यपाप समो ज्ञेयः” इति वचनं साध्ये संशय
परमेवेत्युक्तान्तुक्लिष्टव्यनया वाक्यामार्जयन्ते रूपेणो-
च्यम् । यत्तुक्तम्, वृहस्पतिना “धर्मेऽभियुक्तस्तुलितो
हीनश्चेज्जानिमाप्नुयात् । तत्त्वमस्तु पुनस्तौल्यो वर्जितो
विजयी भवेदिति” अयमर्थः पुनर्दोषतावाहनाद्यसंज्ञित
सर्वं कर्म विषयायोक्तोक्तनीय इति समस्याशुचित्वनिश्चयो
न प्रथमतो मनपयार्थे कार्यः । किन्तु पुनस्तौल्यमानस्य
समतैव यदि भवति तदा अशुद्धिरवधारणीयेत्यर्थः इति
स्मृतिचन्द्रिकायाम् । यत्तु कैचित्स्थितिश्च प्रयोगे तोलन-
शक्तं तन्मन्त्रं प्रधानाद्युक्तपङ्कादतिरिति न्यायेन तोलनस्य
फलसम्बन्धेन प्रधानत्वात् तदाद्युक्तौ देवतावाहनाद्यङ्गाना-
मप्याहभरेवोचितत्वात् । शिखादिच्छेदेऽपि पुनः समीक्य
नोक्तनीय इत्याह कात्यायन “शिवच्छेदे तुलाभङ्गे

तथा चापि शुष्य वा । शुद्धेस्तु सशये चैनं परीक्षेत
पुनर्नरमिति” शुद्धिसंशयकारोण्याह नारदः “तुला-
शिरोभ्यामुदुम्बान् विचल न्यस्तलक्ष्यम् । यदा वायुप्रण-
क्ष वा तदा नैकतरं वदेत्” इति । अयमर्थः । यदा
तुलानो तिर्यक्चलितौ यदा च समताक्षानार्थन्यस्त
चिह्नमपैति यदा च वायुना प्रेरिता तुला ऊर्ध्वं मधु
कम्पते तदा जय पराजय च न वदेदिति । आसोऽपि
“कच्छेदे तुलाभङ्गे घटककटयोक्तया । रज्जुच्छेदेऽस्त-
मङ्गे वा दद्याच्छुद्धिं पुनर्दप” इति । कक्ष शिख्यतल
ककटौ तु लोपान्त्यौ शिखाधाराधीयद्वक्तौ ककटश्च
सङ्गिभौ लोहकीलकौ । अक्ष पादस्तम्भयोरुपरिनिहित-
स्तुलाधारपट्ट इति मितार्थः । दाढ्यमयोजक की-
लक इति हलायुधः । यत्तु वृहस्पतिवचनम् “कच्छेदे
तुलाभङ्गे घटककटयोक्तया । रज्जुच्छेदेऽस्तमङ्गे च
तथैवाशुद्धिमाप्नुयादिति” तदाऽऽकषिककच्छेदादिविष-
यम् । कात्यायनवचनान्तु दृश्यमानकारणकश्चिच्छेदादि-
विषयमिति यिज्ञानेश्वराचार्यादयः” वीरमि० । तुलापु-
रुपाङ्गतुला तु जेमादौ दा० अण्डे दृश्या । सत्कृत
कृततुलादानादिपद्धतौ च विस्तरेण दृश्या ।
एतोलने मितार्थः । “तुलाः स्त्रिया पञ्चशतं भारः स्याद्वि-
शतिस्तुला इत्यमरोक्ते पञ्चशतमानं तुला । तत्र सादृश्ये
“तुला यदा रोहति दन्तवाससा,” कुमा० “कामया-
नसमस्यया तुलाम्” रघुः । तुलोपमाशब्दयोगे पठ्येव
साधु न तु तृतीया “यत्तुलोपमाशब्दाम्” पा० तृतीयाविधाने
तयो पर्युदासात् तृतीयाप्रयोगस्तु सङ्घर्षव्याध्याहारेण
तद्योगे इति मङ्गि० । तुलाराशौ । “कन्याकै च तुलाकै
च पितृणा आहमिष्यते” इति “तुलायां लोचया सङ्घ-
ति० त०” सङ्घभ्रमस्तुलायां ल्यो० त० । तोलनदृष्टात्मके माने
“अथ ५ दक्षिणादूरोरुक्तस्य स्त्रमासपेशौ तुलया धारयन्
शुक्तर एव खपोत आसीत्” भा० व० १६६ अ० । “तुला-
मानं प्रतीमात्र सर्वं स्यात् सुचलितम् । पट्टं पट्टं
च मासेषु पुनरेव परीक्षयेत्” मनु “तुलामानं सुवर्णादीनां
परिच्छेदार्थं यत् क्रियते प्रतीमानं प्रत्यक्षोपादि
तत्सर्वं स्वनिष्पन्नं यथा स्यात् पट्टं पट्टं मासेषु गतेषु
पुनस्तत्सर्वं अभ्युपगम्यैव पतिः परीक्षयेत्” शुक्ल० “आ-
पाट्त्रा तुलया बीजतोलेन भाविशस्यहानिद्विज्ञापनम्
छ० स० १६ अ० । उक्तं तत्र अधिवासनाङ्गतुलानिर्मा-
नप्रकारस्तत्रैवोक्तो यथा

[illegible]

तुलाकूट न इतमस्तुमायामः कूटे । प्रकृतमात्रावेपदा मूल-
तापादने । तुलादां कूट यत् । आत्मादिषु इत्येव न
'मात्रकूट तुलाकूट कष्टमोक्ष विधीत्यर्थः' इति । अथ-
चक्रिह्वर प्रति यमयायमः ।

तुलाकोटि(टी) की तुलना तुला या कोटयति कुट-परि-
तापे-रन् वा णीप् । मूले, "तुलाकोटिकायै कथमथ
रञ्जनागरयति" उद्भूतः । "सुवस्तुलाकोटिनिनादको
मल" माघः ।

तुलाकोश पु.तुला कोश द्व. तुलायां भाविगण्यमिहवि
 प्रापमर्थतुलादये भावद्वयभेदे त.घ.पात्र तुलागन्ते
 द्यग्रम् । शतत्रया परीक्षणे च भिन्ना ।

तुलादान म० तुलया अद्वयभावेन दामम् । तुलापदप्रसक्तं
महादाने भवति तत्तुलादानादिपद्धतौ तत्प्रयोगो दमप्रः ।

तुलाघट प्रोक्तुमायै तोलाय धट । तुलाधारदण्डे तिका-
तुलाधर तितुलाया मानदण्डस्य धरः ६ पञ्च ॥ भाषिणके,
श्तनारायी, श्तनादण्डधारके सि० मेदि० ।

तुलापुरुष १० मोक्षगच्छ महादानेषु याद्ये महादाने तदा-

[illegible]

शान्वयशोचयुक्ताः । विधानदक्षाः पटवोऽनुकूला ये चा-
र्थदेशप्रमया द्विजेन्द्राः । गुरुश्च वेदानविदार्यैवशस-
ङ्गवः शीनकलाभिरूप । पुराणशास्त्राभिरतोऽतिदक्ष
प्रसन्नगम्भीरसरस्वतीक । सिताम्बर कुण्डलहेमसूत्र
केयूरकण्ठाभरणाभिरामः । पूर्वेण ध्वजदेविटायथास्ता
यजुर्वेदौ दक्षिणतश्च शक्तौ । स्थाप्यौ द्विजौ सापविदौ
तु पश्चादायवैष्णवचरतस्तु कार्यौ । विनायकाटिय-
हलोकपालवस्त्रटफादित्यमरुद्गणानाम् । ब्रह्मायुते-
शार्कयनस्ततीना स्वमन्त्रतोहोमचतुष्टयं स्यात् । जप्यानि
सूक्तानि तथैव चैषामनुक्रमेणापि यथास्वरूपम् ।
होमावसाने कृतवृत्त्यनादौ गुरुर्द्विजौ वलिपुष्पधूपम् ।
आवाहयेद्धोमयतीन् क्रमेण मन्त्रैरमीभिर्यजमानयुक्त ।
एछोहि सर्वाभरसिद्धसाध्यैरभिष्टुतोवज्रधराऽमरेण ।।
सयोज्यमानोऽपसरसाङ्गणेन रक्षाध्वजो भगवत्समस्तो
(इन्द्रस्य) । एछोहि सर्वाभरहव्यावह । सनिप्रवीरैरभितोऽ-
मिजुष्ट ।। तेजस्विना लोकगणेन सार्द्धं ममाध्वर रक्ष
कवे । नमस्ते (धन्वे) । एछोहि वैपस्वत । धर्मा राज ।
सर्वाभरैरार्चितदिव्यभूते ।। शुभाशुभानन्दशुचामधीय ।
शिवाय नः पाहि मम नमस्ते (यमस्य) । एछोहि
रक्षोगणनायकस्तु सर्वस्तु वेतावपिशाचसङ्घैः ।
ममाध्वर पाहि शुभाधिनाथ ! लोकेश्वरस्तु भगव-
त्समस्तो (नैष्ठिकस्य) । एछोहि यादोगणवारिधीनाङ्ग
णेन परैर्न्यमहापुसराभि । विद्याधरेन्द्रामरगीयमान ।
पाहि त्वमस्मान् भगवत्समस्तो (वरुणस्य) । एछो
हि यज्ञे मम रक्षणाय गृहाग्निरुष्ट सह सिद्धसङ्घैः ।
प्राणाधिपः कालकवे सहाय गृहाण पूजां भगवत्समस्तो
(वायोः) । एछोहि यज्ञेश्वर । यज्ञरक्षा विधत्स्व नजल-
गणेन सार्द्धम् । सर्वैर्गधीभिः पितृभिः सहैव गृहाण पूजां
भगवत्समस्तो (सोमस्य) । एछोहि विश्वेश्वर । नक्षत्रमूल
कपाशखट्वाङ्गधरेण सार्द्धम् । लोकेश ! यज्ञेश्वर । यज्ञसिद्धौ
गृहाण पूजां भगवत्समस्तो (रिशस्य) । एछोहि पाताल-
धराधरेन्द्र ! नागाङ्गनाकिञ्चरगीयमान ।। यज्ञोरेन्द्रा-
भरलोकसङ्घैरेनन् । रक्षाध्वरमशदीयम् । (धन्वन्तस्य)
एछोहि विश्वाधिपते । सग्रीन्द्र लोकेश सार्द्धं पितृदेवताभिः ।
सर्वस्य धाताश्रितप्रभाव । विद्याध्वरजो भगवत्समस्तो
(ब्रह्मस्य) । त्रैलोक्ये यानिभूतानि स्थावराणि चराणि च
ब्रह्मविष्णुशिवैः सार्द्धं रक्षा कुर्वन्तु तानि मे । देव-
दागवमन्त्रवै यच्चराक्षसपद्मगा । अथ यो मनमोगावो

देवमातर एव च । सर्वे ममाध्वरे रक्षा प्रकुर्वन्तु सदा-
न्यिताः । इत्यावाह्यं चरान् दद्याद्विगम्भ्यो हेमभूष-
णम् । कुण्डलानि च हेमानि सूत्राणि कटकानि च ।
अङ्गुलीयपवित्राणि वासांसि शयनानि च । द्विगुण
गुरवे दद्याद्भूषणाच्छादनानि च । जपेयुः शान्तिका-
ध्याय जापका सर्वतोदिशम् । तप्तोपितास्तु ते सर्वे
कृत्वैवमधिवासनम् । आदावने च मध्ये च कुर्वाद्-
ब्राह्मणवाचनम् । ततो मङ्गलशब्देन स्नापितो वेदपु-
ङ्गवै । त्रिः प्रदक्षिणमायत्यं गृहीतकुसुमाञ्जलि ।
शुक्लमाख्याम्बरोभूत्वा तां तुलामभिमन्त्रयेत् । नमस्ते
सर्वदेवाना शक्तिस्तु सत्यमास्थिता । साक्षिभूता जग-
त्त्रातो निर्भिता विश्वयोनिना । एकत सर्वस्यचानि
तथान्ततशतानि च । धर्माधर्मकृतां मध्ये स्थापितासि
जगद्धिते ।। त्वं तुलैः सर्वभूताना प्रमाणमिह कीर्त्तिता ।
मा तोलयन्ती सवाराडुद्धरस्व नमोऽस्तु ते । योऽसौ-
तत्त्वाधिपोदेव पुरुष पञ्चविश्वकः । स एकोऽधिष्ठितो-
देवि । त्वयि तस्मात्तमोगम । नमो नमस्ते गोविन्द ।
तुलापुरुषसङ्गक ।। त्वं हरे ! तारयस्वाप्साम्माञ्चा-
ससारकर्ममात् । पुण्यकाल समासाद्य कृत्वैवमधिवा-
सनम् । पुनः प्रदक्षिण कृत्वा तुलामारोहयेदुबुध ।
सखलुगचर्मकवचः सर्वाभरणभूषित । धर्मा राजमथा-
दाय हेम सूत्रैश्च सयुतम् । कराभ्या बद्धमस्तुष्ट्या-
भास्ते पश्यन् हरेर्छत्रम् । ततोऽपरे तुलामागे न्यसे-
युर्हि जपुङ्गवा । समादभ्यधिक यावत् काञ्चन चाति-
निर्मलम् । पुष्टिकामस्तु कुर्वीत भूमिसस्य नरेश्वर । जण-
मात्र तत स्थित्वा पुनरेवमुदीरयेत् । नमस्ते सर्व-
भूताना साक्षिभूते । सनातनि ।। पितामहेन देवि ।
त्वं निर्मिता परमेष्ठिना । त्वया हृत जगत्सर्वं सह-
स्थावरजङ्गमम् । सर्वभूतात्मभूतस्ये । नमस्ते विश्वधा-
रिणि ।। ततोऽवतीर्य गुरवे पूर्वमङ्गं निवेदयेत् ।
अद्विगम्भ्योऽपरमङ्गन्तु दद्यादुदकपूर्वकम् । गुरवे चाम-
रत्नानि अद्विगम्भ्यश्च निवेदयेत् । प्राप्य तपामनुज्ञा तु
तथाम्येभ्योऽपि दापयेत् । दीनानाथविशिष्टादीन् पञ्ज-
येदुन्नाम्नायै सह । न चिर धारयेदुग्रे सुवर्णं प्रोजित
बुध । तिष्ठद्वायवह यस्माच्छोकव्याधिकर नृणां ।
शीघ्रं परस्त्रीकरणाच्छ्रेय प्राप्नोति मानय । धनेन
विधिना यस्तु तुलापुरुषमाचरेत् । प्रतिशोकाधिपस्थाने
प्रतिमन्त्रनर यसेत् । विमानेनाक्षयेन किङ्किणीजाख-

भाविना । पृथ्व्यान्तोऽप्युपरोभय ततो विष्णुपुर वृजेत् ।
कल्पकाटिशत यापत्तामिन् लोके महीयते । कर्मक्ष
याङ्गं पुनर्भुवि राजराजो भूपालमौलिमणिरञ्जित-
पाटपीठ । अद्धान्वितो भवति यत्तस्य हस्तयाजी दीप्त
प्रतापक्षितसर्वमहीपक्षोक्तः । यो दीयमानमपि पश्यति
भक्तियुक्त कालान्तरे स्मरति याचयतीह लोके । यो
वा शृणोति पठनीन्द्रममानरूप प्राप्नोति धाम सपरन्द-
रदेवजुष्टम् । अम्यविधान हेमा० टा० दृग्गम् एतत्
प्रयोगस्तु मङ्गलतत्त्ववादानादिपद्धतौ दृश्य ।
२३तमेदे । तस्मिन् पञ्चदशदिनसाध्यमेकविंशतिदिन
साध्यञ्च यथा ।

“पितृयाचासमतक्रोदकसङ्गनासुपवासान्तरितोऽभ्य-
व्यवहारस्तुलायुक्तम् । विष्णु० स० । “पितृयाचा-
समतक्रोदकसङ्गना प्रतिपादयन् । एकरात्रोपवासस्य
कष्टं सौख्योऽयमुच्यते” इत्युपक्रमे “एवं तिराज
मध्यासादेकैकस्य यथाविधि । तलापूरुप इत्येव ज्ञेय
पञ्चदशाहिकम् । एषा पितृयाकादीनां पञ्चामा क्रमे
नैकैकस्य तिराजाम्यासेन पञ्चदशाहव्यापी तलापूरुभाष्य
लक्ष्यो वेदितव्य । अत्र पञ्चदशाहिकत्वविधानादुप
वासस्य निवृत्ति । यमेन त्वेकविंशतिरात्रिकस्तुलापूरुप
उक्त “याचाममय पितृयां तक्रोदकसङ्गनाम् । तत्रह
त्रहस्ययुज्जामो वायुमक्षत्रहृदयम् । एकविंशति
रात्रान्तु तलापूरुप उच्यते इति” ।

तुलाप्रग्र(या)ह ३०प्र+पह वा घञ् पठे अष्ट ६त० । तुला-
सूत्रे वि० कौ० । [ल्युट्] । तलाटण्डे गन्धार्थि० ।
तुलामान न० तुलार्थं तोलमार्थं मान भीयतेऽनेन सा-करणे
तुलायष्टि स्त्री ६त० । तलाटण्डे । “लोकैर्नोद्यतिमा
याति लोकैर्नायात्यधोगतिम् । अहो सुसहस्री चेदा
तलायष्टेः खलस्य च” पञ्चत० ।

तुलावीज न० तुलायाः तोलनस्य वीज मूलम् । तुल्लायाम्
तदारभ्यैव हि मान शास्त्रे दर्शितं यथा “दशार्द्धगुल्ल
प्रदन्ति मापमिति” लीला- [दण्डस्थितसूत्रे] मन्त्रे अमर ।
तुलासूत्र न० तुलाय तोलनार्थं सूत्रम् । तोलनार्थं तुला-
तुलि(ली) स्त्री तुलि(री)+रल् च । तुल्यां यन्त्ररत्ना ।
तुलिका स्त्री तुल-बा० क्युन् । खल्लनिकायां लिङ्ग० ।
तुलित लि० तुला+तल्करोति चिच्-कर्मणि क्त । १परिमिते
“वेद्योन्मेषाणितुलितानुपलूनपणा” माघ । २सहशीकते

स्तुतु लिनी स्त्री तूल विद्यते फलेऽस्या इति स्त्री वा

पृथो० सुखः । शाल्मलिहस्ते रत्नमात्रा ।

तु(तू)लिफला स्त्री तलि तल्लयुक्त फलमस्या वा पृथो० ।

शाल्मलीहस्ते रत्नमात्रा ।

तुल्य लि० तुलया समित यत् । १सदमे अमरः । “सकानां
दृष्यस्तुल्यो न वध प्राप्नुयाद्वरः” । “सकानां दृष्यस्तु
ल्योमाहुनिच्छेदमाप्नुयात् सत्” । “कुम्भकर्ष कपीन्द्रेण
तुल्यवध्यः स्वयङ्कृतं रघु । [सिद्धिभिरैकत्र पाने अमर ।

तुल्यपान न० तुल्येन सजातोयेन सङ्ग पानम् । सजातीयै-
तुल्यवीगिता स्त्री सजातद्वारभेदे अन्तद्वारभेदे अन्तद्वार-
शब्दे ३६६८ दृग्गम् । [“विस्वीकोटाञ्च तुल्यश” सुन्द० ।

तुल्यशस् अथ० तुल्य+शीप्+सार्धे गन् । तुल्य तुल्यमित्यर्थे ।

तुल्लल ३० क्षयभेदे । तौल्लचिगळे दृग्गम् ।

तुवर ३० तवति हिमस्ति रोगान् सौ० त-ध्वरच् नि० गुणा-
भाय । १धाम्यभेदे २कषायरसे च ३तद्वति लि० ४थाद
क्याम् ५शौरावृष्टतिकायाञ्च स्त्री पितृयाङ्गीपी सार्धे
क तुवरिकायत्नैव । रसभेदे ३ स्त्री तद्वति लि० अमर ।
६स्तद्वहीने मरे चया० ।

तुवरयावनाल ३० कर्म० धाम्यभेदे राजनि० । “तुवरो
यावनालस्तु कषायोष्णो विरेकक । सधाही वातयमनो
विदाहो शोषकारक” राजनि० ।

तुवरिका स्त्री० तुवरोऽलप्राश्ना ठन् । शौरावृष्टतिकाया
(फट्कित्) अमर । २थादक्या (अरहर) भरत ।

तुवरी स्त्री तु+ध्वरच् पितृयाङ्गीपी । १थादक्यां शौरा-
वृष्टतिकायाञ्च (फिट्कित्) राजनि० । (तोरी) इति
२धाम्यभेदे भावप्र० तद्वृणाक्षमोक्ता यथा । “तुवरी
पाहिष्णी शीता लघ्वी कफपिपासकित् । तीक्ष्णोष्ण
वज्रिणा कण्डूकूटकोठकमिमप्युत्” । [चक्रमर्दने शब्द०]

तुवरीशिश्व ३० तुवर्यां थावृक्त्वा इव शिश्वा यस्य । रक्त-
तुवि स्त्री० तुल्लो+पृथो० । तुल्ल्यां । तु-पूर्त्वा इन् किञ् ।

२वज्रशब्दार्थे निघण्टु । “तुविक्कूर्मिर्कषावान्” क०
२।२।३। ल-मि वेदे तुल्ले अकारस्योन्त्यम् “तुविदामं
तुविक्कूर्मि रभोदाम्” क० ६।२।५ । “पहेरच् ।
तुविदामं वज्रपाहकम्” भा० “तुविगुप्त । तुवि-
क्रतो ।” क० ८।६।२५। डीप् । “सहस्रेषु तुवीमघ ।”
क० १।२।३ । तुवीमघ कचञ्चन । “उ इहाह तुवीरवम्”
क० १०।६।६ ।

तुविस् न० तु-ह्रस्वी पूर्त्वा वा इति किञ् । १ह्रस्वी २प्रत्याया
इत्येव च । “य स्रजराशिर्यवमस्तुविज्ञान्” क० २।१।३।

१०। “तुषिमान् वृद्धिमान् वल्लवान् वा” भा०। “भीमस्तु-
विमान् चर्पन्निभ्य” १।५।५।१। “तुषिमान् प्रज्ञावान्
वल्लवान् वा” भा०। वलेन प्रज्ञया च वृद्धेः पूर्त्तेश्च सम्भ-
वात् वल्लवास्तु योस्तथात्वम् ।

तुषीरवत् त्रि० तुषी सत्वधीयोर ततो मतुप् सख्य वा ।
वृद्धस्योदयुक्ते । “रथा कविस्तुषीरवान्” ऋ० १०।१६४।
४। “तुषीरवान् वृद्धस्योदयुक्ते भवति । सत्वधीयमत्यया-
वृत्ति । यद्वा तुषिगच्छत्य रो सत्वधीयः । बाहुल्ययु-
क्तदेवै सहितो भवति” भा० ।

तुष घे भ्वा० घ्या० सक० सेट् । तोषते अतोषिष्ट तु तुषे ।
“इन्दुरिन्द्राय तोषते नितोषते” ऋ० ८।१०।६।२२ “इन्दु-
सोम इन्द्रायेन्द्राय तोषते” तोषते हन्यते अभिपूयते ।
नितोषते नितरामभिपूयते । तोषतिवधकस्मात्” भा०
कर्मकर्त्तरि तड् । यगभाष्येऽन्येन्द्रम् । “सत्वात्
पुरुषु एको वृत्ताय तोषसे” । ऋ० ८।१०।११। तोषसे
हिर्नाशि भा० ।

तुष तोषे आनन्दभेदे टि० प० लृटिश्चक० सेट् । तुष्यति
अतुषत् । तुतोष । जीदिश्च वर्त्तमाने क्त तुष्ट ।
तुष्टि० । तोषः “तुष्ट्युपद्रौपदि । सा क्रुष” भा० प०
१।०६।१०। “तुष्ट्युपद्रौपदि च रमन्ति च” भा० आनु०
१२७६।१०। “तुतोष पश्यन् विद्वान्नालराज्ञा” भट्टि ।

तुष पु० तुष-क०। १। विभीतकृष्टणे (वयडा) २। धान्यत्वचि स्नागम-
ख्याते इत्येव च अमर । “वीङ्गोन् जिहासति
सितोत्तमतण्डुलाखान् को नाम भोस्तुषकणोपहितान्
हिताधी” प्रबो० च० । “तुषेणापि परित्यक्ता न प्ररो
हन्ति तण्डुलाः” हितो० । “सतुष धान्यसुच्यते” आ० त० ।

तुषग्रह पु० तुषेण गृह्णाते पङ्क-कर्मणि ऋप् । वङ्गौ त्रिका०
तुषज त्रि० तुषे जायते जम-ड । तुषजाते वङ्गप्रादौ ।
अथ “दोर्धकायतुषवट जे” पा० आद्युटात्तता ।

तुषधान्य न० तुषाद्यत धान्य शा० त० । तुषाद्यते सतुषे
धान्ये । “तुषधान्यतोऽणमन्त्राभिचारवेताञ्चकर्मज्ञाः” । “पर-
धनहरणाभिरतास्तुषधान्य सर्वमिषजश्च” । ऋ० ८।१५।४० ।

तुषसार पु० तुष सरति अतुसरति ऋ-अण् । वङ्गौ शब्दभा०
तुषानल पु० तुषाणमच । तुषजाते अन्ती । तुषाण्य द-
योऽप्यत्र ।

तुषाण्य न० तुषोदकशब्दार्थे “तुषाण्य दीपन पाण्डु-
कमिरोगगदापहम् । तीक्ष्णोऽपि पाचनं पित्तरक्तक्षदक्षि-
प्रलङ्घनं” भावप्र० ।

तुषार पु० तोषयति तुष-घञन्तभूतग्यथात् आरन् किञ्च ।
१। देशभेदे । (तुषार) शब्दे वृक्षम् तत्र तुषारा इत्यत्र
तुषारा इति पाठान्तरम् । २। हिमकणभेदे नीहारे
हेमच० । ३। शीतलम्पर्शे अमर० ४। तद्वति त्रि० ।

“अथा हि तृप्ताय न वारिधारा खाडः सुगन्धिः खदते
तुषारा” जैम० । “प्रपतत् तुषारो हेमन्तकाल” ऋतुसु०
५। कपूर्वभेदे राजनि० । “जनस्तुषाराङ्गनपर्वताविध”
“क्षेमवारितुषारभटस्तना” माघ० । “आचवास सतु-
षारभीकरः” रघु० । “पद तुषारक्षुतिधोतरक्तम्”
कुमा० । “लघुतुषारतुषारजलचक्षुतम्” किरा० ।

तुषारकर पु० तुषारो हिम करोऽप्यत्र । १। हिमकरे चन्द्रे
तुषारकिरणादयोऽप्यत्र । “कलया तुषारकिरणस्य
पुर” माघ । २। कपूर्वरे च ।

तुषारगिरि पु० इत० । १। हिमालये “तुषारगिरिः कूटाभ-
सिताधिशिखरोपमम्” भा० अनु० १४ अ० । तुषाराच-
लादयोऽप्यत्र ।

तुषित पु० तुष-वा० कितच् तुष-सम्प० क्तिप् तत०
तारका० इतच् वा । १। गणदेवताभेदे ते च द्वादश । किन्तु
मन्वन्तरभेदे भिन्ननामान् यथा “वाङ्मयस्यान्तरे पूर्वमाद्यन्
ये तृपिता सुराः । वैवस्वतेऽन्तरे ते वै आदित्या द्वादश
सृता” हरिव० २४० । तथा च आदित्यरूपा द्वादश २
“मायापानाबुदानश्च समानो व्यान एव च । चक्षुः
श्रोत्ररसाग्राण्यस्यार्थं बुद्धिर्मनश्चया । द्वादशैते तु तुषिता
दे-१। स्मारोचिषेऽन्तरे” सारसन्दरीधृतपाक्योक्ता द्वा-
दश २ “तोषः प्रतोष सलोषो भद्र शान्तिरिच्छन्ति ।
इष्टा कथिर्विभु स्नाहा सुदेशो रोचनो द्विपट १। तुषिता
नाम ते देवा आसन् स्वायम्भुवेऽन्तरे” शब्दार्थचि० धृत-
वाक्योक्ता द्वादश इति पट्ति शत । ये च द्वादशैति
मन्यन्ते ते एकैकमन्वन्तरामेक्षया द्वादशैति वर्णयन्ति ।
धमट्प्रभिप्रायेण पट्ति शदिति विवेक । तदभिप्रायेणैव
“पट्ति शतुषिता मता” इत्युक्तम् । २। विष्णो पु० । “तु-
षित । सहातुषितेत्यादि” भा० शा० १४ अ० । विष्णुस्तुतौ ।

तुषीत्य न० तुषाड्तिष्ठति उड्-स्या-क ३त० । १। तुषोदके
राजनि० ।
तुषोदक न० तुषमिथितसुदक शा० त० । १। काञ्चिकभेदे
हारा० । तत्करणप्रकारो भावप्र० उक्तो यथा “तुषो-
दक यवैरागै सतुषै शफरीकृतै” । यवैरुदकसहितैः
सन्नामवर्गोक्तात्वात्” । तुषाण्यु शब्दे तदुपादि दृश्यम् ।

तुष्ट लि० तुष्ट-कर्त्तरि क्त । १ सलोपयुक्ते । “तस्मिँस्तुष्टे
जगत्तुष्ट प्रीणिते प्रीणित जगत्” डरा० । २ विष्णौ
पु० “परर्द्धिः परमस्य तुष्टुष्ट पुष्ट शुभेक्षण ” विष्णुस०
“परामन्दैकरूपत्वात्तुष्ट” भा० । तस्यामन्दरूपत्वेऽपि
आमन्दाश्रयत्वं कल्पितम् अतएव विवरणे “आमन्दो वि
षयात्तुष्टमो निरत्यस्तु सन्ति धर्मा अपृथक्त्वेऽपि पृथगि-
वापभासन्ते” इत्युक्तम् । न्यायनये तु उच्चाभायस्यैवा-
मन्दरूपत्वात् तस्य तदाश्रयत्वमप्यत्रैवैत भेदः ।

तुष्टिं स्वी नृप-भावे क्षिणु । शोभे शोभेऽथ तावताऽसति
 मुञ्चो शश्विगताऽदभ्यस्य दृष्टव्यमुञ्चो "तुष्टिर्नृप-
 र्यस्य लताऽर्थोऽस्तीति या सति" इत्युक्ते श्वक्षिभेदे सा
 च नवविधा इति साध्याचार्या यथोक्त सा० का० त०
 को० च ।

“तुष्टिर्न भवेत्तु क्लृप्ताः ताः परिगणयति । “साध्यात्मिक्य-
चतस्रः प्रकृत्युपादानकाश्चामन्याख्या । बाह्याविषयो-
परमात् पञ्च भव तुष्टयोऽभिमतताः” का० ।

“प्रकृतिव्यतिरिक्त आत्मास्त्विति प्रतिपद्य ततोऽस्य त्रयस्य मननादिना विवेकसाक्षात्काराय त्वचदुपदेशमुद्यो यो न प्रयतते तस्य तत्र स आध्यात्मिकमस्तुद्यो भवन्ति प्रकृतिव्यतिरिक्तसत्त्वानमधिगत्य यस्मात्सास्तुद्यद्यत्सादाध्यात्मिकः, काष्ठा इत्यत आह प्रकृत्युपादानकाश-मान्याख्याः प्रकृत्यादिद्राव्या यावा तास्त्वयोक्ताः । तत्र प्रकृत्याख्या दृष्टिर्यथा कस्यचिदुपदेशे (विवेकसाक्षात्कारो हि प्रकृतिपरिष्कासभेदः तस्य प्रकृतिरेव करोतीति कृत ते ध्यानाभ्यासेन, तस्मादेवमेवाश्चेति) सियस्यपदेष्टव्यस्य त्रिष्वस्य प्रकृतौ दृष्टिः प्रकृत्याख्या दृष्टिः चान्न इत्युच्यते । “या च प्रकृत्यविवेकस्थितिरनं सा प्रकृति-आज्ञाज्ञवति मा भूत्तवस्य सर्वदा तस्मान्नस्य सर्वान् प्रत्यविषेवास् प्रव्रज्यायास्तु सा भवति तस्मात्प्रव्रज्यानुपाटदीया कृत ते ध्यानाभ्यासेनासृष्टमद्वित्युपदेशे या दृष्टिः सोपादानाख्या सखिलमश्नुते । “या तु प्रव्रज्यापि न सद्यो निषीधेति सैव काचपरिपाकमपेक्ष्य सिद्धिर्नो विधास्यति अथस्तत्तत्प्रतया तनेत्युपदेशे या दृष्टिः सा काष्ठाख्या मेघ उच्यते । “या तु न काष्ठा नान्युपादानाद्विवेकस्थानिरपि तु भाव्यादेव अतएव सदावस्थापयानि अतिवाङ्मनि मात्तुपदेशमात्रादेव विवेकस्थानि-भवन्ति सन्तानि वस्तुषु तत्र भाव्यमेव हेतुनान्वदित्युपदेशे या दृष्टिः सा भाव्याख्या दृष्टिश्च्यते । बाह्या

दर्शयति बाह्यास्तुष्टयोविषयोपरमात् पञ्च, या खल्वना-
त्मनः प्रकृतिमहदङ्कारादीनाम्नेत्यभिपन्यमानस्य वैराग्ये-
षति तुष्टयस्ता बाह्या आत्मज्ञानाभावेनात्मनमधिकृत्य
प्रवृत्तेरिति । तस्य वैराग्ये सति सम्भवन्ति तुष्टय इति
वैराग्यहेतुपञ्चविधत्वाद्वाैराग्याख्यपि पञ्च, तत्पञ्चकत्वात्
तुष्टय पञ्चेति, उपरम्यतेऽनेनेत्युपरमो वैराग्य विषया-
दुपरमो विषयोपरम । विषया भोग्या गन्धादय पञ्च,
उपरमा अपि पञ्च । तथा च स्वर्जनरक्षणस्यभोग
हिसादोषदर्शनहेतुजन्मान उपरमा पञ्च भवन्ति । तथा
हि सेवादयो धनोपाज्जोपायास्तो च सेवकादीन् दुःखा
कुर्यान्ति । इत्यदु रीश्वरदा स्वहृत्तटतचण्डाङ्गचन्द्रमा
वेदना भावयन् प्राप्नोति क सेवासु प्रसज्यते । एवमन्यो-
ऽन्यज्जोपाया दुःखा इति विषयोपरमे या तुष्टिः सैषा
पारस्रज्यते । तथार्जित धन राजैकागारिकाग्निजहौ-
घादिभ्यो विगच्छतीति तद्वक्ष्ये भङ्गदुःखमिति भाव-
यतो विषयोपरमे या तुष्टि द्वितीया सुषारस्रज्यते ।
तथा भङ्गतायासेवार्जित वन भुञ्जमान जीयते इति
तत्प्रसज्य भावयतो विषयोपरमे या तुष्टि सा तृतीया
पारपारस्रज्यते । एव गन्धादिभोग्यासाङ्गहर्त्तु-
कामास्तो च विषयामाप्तौ कामिन दुःखयन्तीति भोग-
दोष भावयतो विषयोपरमे या तुष्टि सा चतुर्थी
अनुत्तमास्रज्यते । एव आनुपङ्गव्य भूतानि विषयोप-
भोगः सम्भवतीति हिसादोषदर्शनादुविषयोपरमे या
तुष्टि सा पञ्चमी उत्तमास्रज्यते । एवमाध्यात्मिकी-
भित्तस्तुष्टिर्भाषाभिश्च पञ्चभिर्नय तुष्टयोऽभिभवा ।
भाषप्रज्ञता अन्वधा तुष्टिभेदा दर्शिता यथा “तुष्टिर्नवधा”
सा सू० “आध्यात्मिकादिभेदास्तवसा तुष्टि” भा० ।
“इदं सूत्रं कारिकाया व्याख्यातम् । आध्यात्मिक्य इत्यादि
व्याख्यानमर्थः । आत्मानं तुष्टिमत सङ्कृतमधिकृत्य वर्त्तनं
इत्याध्यात्मिक्यस्तुष्टयस्तस्य । तस्य प्रकृत्याख्या तुष्टिर्यथा ।
साक्षात्कारपर्यन्तः परिणाम सर्वोऽपि प्रसूतरेव त च
प्रकृतिरेव करोत्यहं तं कृतस्य पूर्णं इत्यात्मभाषनात्
परितोष । इयं तुष्टिरस्य इत्युच्यते । ततश्च प्रम-
व्योपादानेन या तुष्टि व्योपादानाख्या सङ्कल्पितु-
ज्यते । ततश्च प्रमव्याया वस्तुकाल समाध्यनुज्ञानेन या
तुष्टिः सा कालाख्या तुष्टिर्मेव इत्युच्यते । ततश्च
प्रज्ञानपरमकाण्डरूपे धर्मेनेवसमाधौ सति या तुष्टि
सा जलाख्या तुष्टिरित्युच्यते इति चतस्र आध्यात्मिकाः ।

नाद्या' पञ्च त्वयो वाङ्मविषयेषु पञ्चसु शब्दादिष्वर्जनर-
क्षणस्यभोगहिंसादिदोषनिमित्तकोपरमाज्जायन्ते । तासु
त्वयो यथाक्रम पार सुपार पारामारभतुत्तमासु
उत्तमासु इति परिभाषिता इति । कश्चित् त्विमा
कारिकामन्यथा व्याख्यातवान् । तद्यथा विवेकसाक्षा-
त्कारोऽपि प्रवृत्तिपरिणाम एवेत्यल ध्यानाभ्यासेनेत्येव
दृष्ट्या या ध्यानादिनिष्ठसौ त्वष्टि' सा प्रकल्याख्या ।
प्रवृत्त्योपादानेनैव मोक्षो भविष्यति किं ध्यानादिनेति या
त्वष्टि' सोपादानाख्या । कृतसच्चरासस्यापि कासेनैव
मोक्षो भविष्यत्यल्लक्षणेनेति या त्वष्टि' सा कालाख्या ।
भाग्यादेव मोक्षो भविष्यति न मासुशास्त्रोक्तसाधनेरेव'
कृतके' या त्वष्टि' सा भाग्याख्येत्यादिरर्थ इति तच्च ।
तद्व्याख्यातद्वष्टीनामभावस्य ज्ञानाद्यनुष्ठानत्वेनाशक्तिपरि-
भाषानौचित्यादिति' ।

तृष-कर्त्तरि क्लिप् । ५ गौर्यादिषु षोडशसु माहसु
मध्ये माहभेदे । कुलदेवताशब्दे ० ११० ४० दृश्यम् ।
इक्षानन्ददेवपत्न्याञ्च । "अनन्तपत्नी त्वष्टि' प्रजिता
वन्दिताऽभवत् । यया विमा न सन्तुष्टा सर्वे
लोकाश्च सर्वत' देवीभा० । "या देवी सर्वभूतेषु त्वष्टि-
रूपेण सत्यिता" देवीमाहा० । "आचारस्यैव साधूना-
मात्मनस्तुष्टिरेव च" मनु० ।

तुष्टिमत् त्रि० त्वष्टिरक्षत्रस्य सप्तम् । तोषयुक्ते । क्षिया
होप् । २४ पसेनात्मके कंसभ्रातरि ३० "कथं सुनामा
न्यपोष कष्टः शङ्कु सङ्कलया । राष्ट्रपालोऽय
त्वष्टि' त्वष्टिमातृपसेनजाः" भाग० ८।२४।१४ ।

तुष्टु ३० तृष-वा० तृक् । कर्षस्वमणौ शब्दच० ।
तुष्य ३० तृष-कर्त्तरि क्यप् । १ महादेवे त्वष्टित्वशब्दे दृश्यम्
तुस ध्वनौ भ्वा० पर० सक० सेट् । तोषति अतोषोव् ।
ततोष ।

तुस ३० तृष+ष्टो० । तृषे घान्यत्वचि रसानाय ।
तुस्त न० तृष-क्त वा० रुद्रभाय० । १ रेणौ कर्मरे बुक्तेत्यल
त्वक्तेति पाठं मत्वा शारदन्द्या' व्याख्यातम् ।

तुह अर्हने षवे भ्वा० पर० सक० सेट् । तोहति । इतिव
अतहव् अतोहोव् । । ततोह ।

तुह(हा)र ३० तृह-वा० करन् कारन् वा । कुमारपरिषद-
भेदे । "तृहरश्च तृहारश्च चित्तदेयश्च वीर्यवान्" भा०
ष० ४६ अ० । कुमारपरिषदोक्तौ ।

तुहिन न० त्वष्टतेऽनेन तृह-इतन् सुस्त्वच । १ हिमे अमर

२ चन्द्रतेजसि उज्ज्वल० "हयान्तजग्नेस्तुहिनै पतङ्गि"
मत्तस० "सान्द्रस्तुहिनान्नरित" प्रबोधन० ।

तुहिनकर ३० त्वहिम करोऽस्य । १ चन्द्रे त्वहिनाशुप्रभृत-
योऽप्यल १२ कर्पूरे च ।

तहिनांशुतैल न० इत० । कर्पूरतैले राजनि० ।

तुहिनाचल ३० इत० । हिमासवे त्वहिनाद्रिप्रभृतयोऽप्यल ।

तुहुण्ड ३० दनुवंशे दानवभेदे । "अश्वपीवश्च स्रज्ज्वा
तुहुण्डश्च महावज्र । एकपादेकशक्रश्च विरूपाक्षमहो-
दरौ । निचन्द्रश्च निजुम्भाश्च कुपट कपटस्तथा । शरभ-
शलभश्चैव स्रज्ज्वा चन्द्रमसौ तथा । एते ख्याता दनो-
र्वंशे दानवा परिकीर्तिता" भा० आ० ६५ अ० ।
२ दृतराष्ट्रपुत्रभेदे "मन्दको बाह्यशापी च तुहुण्डोपिक-
टस्तथा" १८६ अ० ।

तूह अमादरे भ्वा० पर० सक० सेट् । तूहयति अतूहोव् ।
तूह । अदित् । णिच् अतूहव् त ।

तूण सङ्कोचे अद० चुरा० उभ० सक० सेट् । तूणयति ते ।
अतूणवत् त ।

तूण सङ्कोचे चु० उभ० सक० सेट् । तूणयति ते अतूणवत् त ।

तूण पूरणे चु० आ० सक० सेट् । तूणयते, अतूणवत् त ।

तूण ३० तूणयते पूर्यते वाणै तूष-पूरणे कर्म्मणि वज् ।
इषुधौ वाणाघारे अमरः ।

तूणक न० "तूणकं भवेदिदं रजौ रजौ ततश्च र" इ० २०
टीकोक्ते पञ्चादगाधरपादके अन्दोभेदे ।

तूणधार ३० तूण धारयति धारि-अण् उय० स० । तूषधा-
रिणि धातुक्ते । अस्या नियुक्तत्वात् "अणि नियुक्ते" पा०
न आद्युदात्तत्वम् । किन्तु तत्पुङ्गवस्वरः ।

तूणव ३० तूणजदाकारोऽस्तास्य केशा० व तूष तदाकारं वाति
वा-क वा । तूणाकारे वाद्यभेदे । "हेवा वान् व्रजश्च-
तिषु यदति या इन्दुभौ या तूषवे वा वीषायाम्" तै०
स० ६।१।४।१ । "वीषावाद क्रोशाय तूषवध्वामवरश्च-
राय" यजु० १०।१८ । "तूषव वाद्यभेद धनति-तथा-
भूतम्" वेददी० । "वीषावाद पाणिनं तूषवध्वां ता-
वृत्तायामन्दाय" यजु० १०।२० ।

तूणवत् त्रि० तूष+व्यस्वर्थे सप्तम् भस्व वः । १ तूषवुक्ते
धातुक्ते "वाङ्मुवा नहमिच्छि शास्त्रं खलः समानं वा"
भा० व० ८ अ० । ठन् । तूषिक इति तूषिन् तलावै
त्रि० रन्त्यलस्य क्षिवां होप् । तूषिन् । मन्दिहो ३०
राजनि० ।

तूषी स्त्री तूष्यते पुर्यते गरी तूष-पूरये षञ् गौरा०
डीप् । १२५० तूष्ये शनीत्या शब्दार्थचि० । ३० तूष्ये
स्त्री टाप् शब्दार्थचि० ।

तूषीक पु० तूषीय कायति कै-क । नन्दिष्ठले राजनि० ।
तूषीर पु० तूष्यते पुर्यते गरी तूष-पूरये वा० ईरन् ।
१० तूषे इषवी अक्षरः ।

तूतक न० तूत्य+प्रणे० । तूत्ये (तूतिता) शब्दच० ।
तूतुजान पु० तूति-बले कान्च् तूजा० अश्यासदीर्घः वा०
नलोपः । १।चिमे निषण्टु । २।मेर्यभाषे च तूजघातो
ह्यस्यम् ।

तूतुजि स्त्री तूति-बले दाने वा कि द्वित्वे तूजा० अश्यास-
दीर्घः नलोपः । १।चिमे निषण्टु । २।दातरि च ।
“जघेऽतूतुजि चित्तूतुजिरयिञ्च” अ० ७।२८।१ ।
“तूतुजिदीता” भा० ।

तूतुज्यमानास पु० तूति-बले कर्मणि शानच् द्वित्वम् अश्यास-
टीर्णं वा० नलोपः तथाभूतः अस्ति दोष्यते अश-
दीर्घो अच् कर्म० । चिमे निषण्टु ।

तूतुम लि० तुज-अच् द्वित्वे अश्यासदीर्घः प्रणे० । १।तूयं
साधय “सवना तूतुमा लये” अ० १०।५०।५ । “एता
विना सवना तूतुमा लये” अ० १०।५०।५ । “तूतुमा तू-
यानि” भा० ।

तूद् पु० तूद-अज्ये कर्मणि क प्रणे०। १।तूदये राजनि० ।
अश्यासाकारे (पाश्चिपिप्यन्) ख्याते दृष्टे भावम् “तूद्
पक्क एव क्षान्ति हिम पिप्तामिछापङ्कम् । तदेवाम सुम-
धुर संशोपि रत्नपिप्ताङ्कम्” ।

तूदी स्त्री देशभेदे । तूदी अभिजनोऽस्य ठक् । तोदेय पिप्ता-
दिक्रमेण तूदीदेशवासिनि लि० ।

तूपर पु० शृङ्गहीने १।परी । क्षियं टाप् । तस्य शृङ्ग
हीनत्वकारण यथा

“तासान्वेव वाऽभुवक्ष्मासामङ्गा एवेवौ हादयो मासौ
न संवत्सरमापयामेति तासां हादयश्च माःश्च शृङ्गाश्चि
प्रापयन्त ता सर्वसङ्गाद्यामाभुवक्ष्मा एतस्मात्पराक्षमासा
सयान् हादयमास प्रेरते सर्वे हिता अक्ष्माद्यामाभुवन्”
ताण्ड्य० भा० ४।१।२ । “तस्यो वैषण्यस्योतमार्गः, तासां-
नशां मध्ये आचिदभुवन् किमिच्छन्ति, यो हादयो हाद-
यस्येष्टापुरकावेव शिष्टावेकादयहादयो मासौ रमौ आ
सामङ्गा एव अतुषावैव अतुषाय प्रारब्ध सयत्सरसाध्य
समापयामेति व्यभिहिताचेति अभिलष्य व्यभिहितेन

सम्बन्धः, तासां मवां जातानि शृङ्गाश्चि हादयश्च माःश्च
मासेषु पूर्वेषु प्रापयन्त प्रापयन् दशभिर्मासैः शृङ्गाप्राप्ति-
सम्बन्धमेषे सिद्धेऽपि पुनरनङ्गया यतो मासद्वयमन्वतिवन्
अतो जातानामपि शृङ्गाणां पुन पतनमित्यभिप्रायः,
तथा चैतरेयकम् “अथ समापयिष्यामि सर्वसङ्गाद्विषयत
तासां सङ्गया शृङ्गाश्चि प्रापयन्तेति” । एतास्मात्परा
इति ताः पतितशृङ्गा गावः सर्वेषु भवसङ्गाद्यमट-
नीयमङ्ग माभुवन् ता गावस्मात्परा शृङ्गाहीनाः इत्यन्ते
तस्मात्ताः सयान् हादय मासौ मासान् प्रेरते प्रगच्छन्ति
ईर गतो ग्रीतवातातमेयु सर्वेष्टा पुष्टाङ्गा एव सयायय
गच्छन्ति शृङ्गाणो मङ्गिपादयस्तु क्षया भवन्ति, तस्मा-
दित्युक्त कस्यादित्याह हि यस्यात्ता गावः सर्वसङ्गाद्या-
माभुवन् तस्मात् सर्वेषु पुष्टाङ्गा भवन्ति तथा चैतरे-
यकम् “जहत्त्वमसमन्तत तस्माद् ता सर्वभूतान्मरुत्तिष्ठ-
न्तीति” भा० । “प्राजापत्याश्च समदयश्च ग्रातमृषान्
वक्ष्मान्” कात्या० श्रौ० १।४।११ “अत्रक्ष्मापरो गौर्मे
नलो प्राजापत्या यजु० १२।४।१ ।

तूवर पु० स्त्री शौ तू+किप् तू वृ-डर्त्या अच् कर्म० ।
तूपर+प्रणे० पश्य वो यो । १।तूपरे कासेऽजातशृङ्गे पशौ
२।कासेऽजातशृङ्गयुके पुरषे ३।अव्यक्तपुरुषस्यणे च “जहि
तूवरक क्षिप्र कर्षस्य बलमादधत्” भा० श्रौ० १।१३०
“तस्य तूवरक बाध वङ्गायिनमविद्यकम्” भा० च०
१।१६ अ० । २।अपाये रणे पु० ३।तद्वति लि० । ४।आङ्क्या
५।शौराङ्गन्तिकायां स्त्री गौरा० डीप् ।

तूय न० तोय+प्रणे० । १।जघे निषण्टु । तू-भावे
सम्प० किप् तां याति या- क वा । २।चिमे न० “देव
हरिभिर्योहि तूयम्” अ० १।४१।१ “तूवं क्षिप्रम्”
भा० । ३।क्षिप्रगायुक्ते लि०। “अहिना ते नन्दिन रम्भ !
तूयान्” अ० १०।२८।१ । “तूयानपिच्छन्वितान्” भा० ।

तूर हिषे, सक० नेगे कक० दिवा० आका० सेट् । तूर्त्तति
अमूरिष्ट । तूतूरे ।

तूर्त् लि० तूर-कर्त्तरि किप् । १।वेनयुक्ते । भावे सम्प० किप् ।
२।नेगे स्त्री “पूर्भिर्भवेन विहितामिरहयत्तूर्भिः” भा० २।
७।२८ । “अहयत्तूर्भिः अश्वत्थेनाभिः” श्रीपर ।

तूर न० तूर्त्तते ताद्यते सम्बन्धतेन तूर-प्रज्ये कर्मणि क ।
१।वाद्यभेदे (सामाह) हेनच० । २।ताद्यमाने पठहादौ
शब्दार्थचि० । [वृत्तरे भावम् ।

तूरी स्त्री तूर तदाकारोऽस्त्वस्मा अच् गौरा० डीप् ।

तूष् न० त्वर-संधमे भावे क्त पक्षे दृढभाव' कट् तस्य न ।
१।गीमे कर्त्तरि क्त । २। त्वरायुक्ते लि० धमर । “अध्या-
जतोऽध्यागततृणतर्णकान्” भाष । “चूर्णमानीयता
तूष् पृष्यचन्द्रनिभासने ।” पृष्यानि स्पर्ष्यपृष्यानि छोट-
न्याकर्षलोचने ।” उङ्गट ।

तूष्मि न० तूष्मन्मुते अग-अच् । उटके । “प्रतिश्रुताया
वो ह्यपक्ष्णाय न गिरेरधि” अ० ८।१२।२ । “तूष्मि-
शुटक भवति तूष्मन्मुते” निरु० भा० ।

तूर्णि पु० त्वर-नि नि० कट् । १। मसि उज्ज्वलटन गज्जकल
कुमे मसार्थतोक्ति नकारस्थाने लकारभ्रमात् । भावे
नि । २। त्वराया हेमच० । ३। लोके सज्जिमसारे उष्मा
४। निमे निघण्टु । ५। तद्वति लि० । “म यतगुप्ता
जरिता तूष्मर्ष्य” अ० ३।५।१५ । “तूष्मर्ष्य त्वरित-
गमना” भा० । “विगाह तूष्मि तविपीभिराहतम्” अ०
३।१।५ । “तूष्मि लिपगामिनम्” भा० ।

तूर्त न० त्वर- क्त कट् वेदे न तस्य न । १। निमे “यहै विम
तक्ष्ममय यम् विमाम् खेपीयस्तत्तमूर्तम्” गत० भा०
६।३।२।२ ।

तूर्थ न० तूर्थ्यते ताड्यते तूर-यत् । पाठभेदे “होमावसाने
कृततूर्यमाटा” भग० । तुलापुष्पदानविधौ “तल भुक्ता
पुनः किञ्चित्तूर्ययोपै प्रहर्षितः” मत० । एतत्परस्य
नामस्य गिरिनद्या० न पतम् तूर्यमानम् “सतूर्य-
मेनां स्तूपयाम्भूवुः” कुमा० ।

तूर्य्य खण्ड उ० इत० । पाठभेदे जगज्जवायो कारा० ।

तूर्व न० तूर्व अच्-रेफे पूर्वाधो दीर्घ । १। निमे तूर्वे “तूर्व-
वाधो तूर्त्तपचक्षण” अ० १०।६।२ । “तूर्य्याधस्तूर्त्त-
गमन” भा० । “रक्षो यमिनमयुप तूर्य्याधम्” अ०
१।१०।६।२ । [अ० ६।३।२।२ ।

तूर्वि न० त्वरे-दन् दीर्घ । १। निमे “वाहधानाय तूर्व्ये”

तूल पूरणे चुरा० णा० सक० सेट् । तूलयते ष्यतुल्यत ।

तूल इयत्तापरिच्छेदे निष्कासने आ० पर० सक० सेट् ।
तूलति ष्यतूलीत् । तुलू ।

तूल न० तूलयति पूरयति तूल्यते वा तूल-अच् । १। सर्वव्या
पके व्याकाशे चेदि० २। अक्षय्याकारे तूदे ह्ये भावम०
तूदयन्ते इत्यम् । काशीसाक्षीललाते (तूला) । एसाते
पटाये । “सर्वे दहति गङ्गाग्नौ चरागमिवाग्नौ” भा०
त० । अथदीभावेऽस्य “ब्रह्मतोरेतत्वेत्यादिता” पा० कादा-
दासता उपतूषम् । तूळयन्ते परे ईषिकायन्ते षठी

तत्पुष्पे पुष्प । ईषिकतूळं छल्लेपीकातूनम् । “कश्च
तूनगमंश्च तूळिकाम् छपवीतिका मझिषाष्टपवासावि
तथा तूळयतीं पटीम् । अर्घ्यामयानि वासासि यतिभ्यो-
ऽपि प्रदापयेत्” काशी० ४ व० ।

तूलक न० तूल-स्वार्थे क । तूले हेमच० ।

तूलकार्मुक न० तूलस्य स्तोटरार्थ कार्मुकम् । तूलस्तो-
नार्थे घट्टपि (घुनखरा) तूलचापाटयोऽप्यत्र गट्ट० ।

तूलनालि (ली स्त्री) तूलनिर्मिता नाली । पिङ्गिकायाम्
(पाटज) स्वार्थे क । अल्लेवार्थे स्त्री त्रिका० ।

तूलपिचु उ० पिच-मटेने कुन् तूलमधानः पिच । तूल-
ह्ये (वहारगाछ) भरत । [राजनि० ।

तूलवृक्ष उ० तूलमधन इक्षु गाक० त० । गाल्मखिह्ये ।

तूलयर्करा स्त्री तूलस्य यर्करेव । कापीसवीजे रत्ना० ।

तूलसेवन न० इत० । तूलस्य लक्ष्मिने (काटनाकाटा) गज्ज-
मा० तूलसेवनेति अथध्यपाठः प्रमादिक ।

तूलि (स्त्री) स्त्री तूल-दन् वा टोप् । चित्तसाधने चमाम-
स्याते पदार्थे सि० कौ० ।

तूलिका स्त्री तूली स्वार्थे क । १। नोखां २। यकीं च गज्ज० ।
तूलोयन्तार्थे ३। ऐल्यकूर्चिकाया ४। धीरणादिगलाकायाम् ।
५। आवर्तितपुष्पादिर्वाधारपालभेदे (पुचि) । तूल यक्षस्य
ठम कापि अत इत्यम् । ६। (तोषक) ग्रन्थभेदे तूलमयदे
छदा । “छन्नीलित तूलिकयेव चित्तम्” कुमा० । “तूलिका
कथिता ऐल्यकूर्चिका तूलमययो” विश्वः । तूल-
परितपय्या च तूलमयेत्यर्थः ।

तूलिनी स्त्री तूलोऽप्यस्या इति टोप् । गाल्मखीह्ये
भाषम० । २। अण्प्रत्ययान्ते राजनि० । ३। तूलयुक्ते लि०
क्षिया टोप् तूलिफा । [रत्ना० ।

तूलिफला स्त्री तूलि तूलवत् फल यस्या । १। गाल्मखीह्ये
तूलर उ० वी० त० वा० वरप् दीर्घे । २। तूलयन्तार्थे ३। वरादे
रथे अमर । इतद्वति लि० अमर ।

तूलरिका स्त्री वी० त० वा० वरप् दीर्घः यत्तायां ङम् कापि
अत इत्यम् । १। आटक्याम् (अट्टरकर) २। धीराङ्गुलि-
कायाश्च भरतः । [कायाश्च (पिट्ठरि) भरत ।

तूलरी स्त्री तूलर+गोरा+टोप् । १। आटक्याम् २। धीराङ्गुलि-
तूप वरी आ० पर० सक० सेट् । तूलति ष्यतूलीत् । तुलू ।

तूलीमिलि लि० तूलीं शोकं यत् । १। मोनावर्द्धनि ।

तूलीक लि० तूलीं शोकं यत् मोरेऽर्धे ङम् षठीवत् ।

मोनावर्द्धनि अमरः ।

गेताम् अथ तूष्णीम्-तत्त्वप्रकरणे तूष्णीम् काम्
वक्तव्यं वार्त्तिं काम् निष्वादन्यादय पर । तूष्णीं
गच्छार्थे । “तूष्णीकामाज्ञे” सि० को० ।

तूष्णीम् अथ तूष्णीं गच्छा यत् “अन्यपदार्थे च सप्ता-
याम्” पा० वक्तव्योक्तार्थे अथ्यो० । १देशभेदे । “अमा-
सुद च प्रपञ्चस्य भृगुसङ्गं च पर्वतम् । तूष्णीं गच्छे
च कौन्तेय । समाख्यः सप्तपञ्चश” भा० य० १३५ अ० ।
तूष्णीं गच्छे इत्यत्र सप्तम्या वा न खम ।

तूष्णीम् अथ वागीश्वरं खरादि । १। सौमे (सुपकरा) खमर ।
“यत्किञ्चित् दय वपांश्च सन्निधौ प्रेषते घनी । मुख्य
मान परैस्तूष्णीं न च तद्व्युत्पन्नं” मनुः । “परैर्वा
कीर्त्तमानेषु तूष्णीमाज्ञे पराङ्मुख” भा० शा० १०३ अ० ।
तूष्णीं गच्छे उपपदे “तूष्णीमि भुव” ज्ञाणस्रष्टौ तूष्णीं
भूय तूष्णीं भावम् । “तूष्णीं भूय भयादासाञ्जिह्वरे ऋगप-
क्षिपः” भट्टि । ज्ञा च इति पा० वा समासामावेतूष्णीं भूत्वा ।
णीश्वर उ० तूष्णीम्-भू-वज् । तूष्णीं भवने मौनवज-
ज्वने “अमिमियनयननिरीक्षणे तूष्णीं भावादयस्तत्” सा०
द० “तूष्णीं भावेऽपि विधेयं न चेद्भवति कारणम्” भा०
शा० १०३ अ० ।

१ न० तूष्-वा० तन् दीर्घ । १रेणौ । २ अटायाम् सेदि-
१ पापे ४ छन्दो च गच्छ० ।

तूष्णीं-विच्छ । तूष्णस्य ज्वने । तूष्णयति तूष्ण केय
इत्येके अटीमता केया इत्यथे पापमित्यपरे सि० को० ।
इण न० गृहि-मावे ऋट् । हिचने । [वा तत्र पाठः तत्तार्थे ।
तन् प्रचने निघण्टुः रिक्तेत्यत्र पाठान्तरम् दक्षा त्रिकोति
त गतो भ्या० पर० सक० सेट् । तूष्णति अतूष्णीत् ततूष्ण ।
१ उ० तूष्-अच् । काश्रये ऋवौ तस्यापत्य गगौ० यञ् ।
तार्क्ष्यं गरुडे अथथे विहगमाले च तार्क्ष्यं गच्छे इत्यम्
तिक्त्ति उ० तूष्-आकन् । अग्निभेदे ततोऽपत्ये शिवा० अण् ।
तार्क्ष्यक तदपत्ये ।

वे उ० तूष्-एन् । तूष्दस्यो उल्लेख्यभेदे । “नेमि
जृक्षि हृषणा लाघदयवम्” अ० ८। ११। ३ । “लाघद
स्यं तूष्दस्यो उल्लेख्यभेदे ततोऽपत्ये शिवा० अण् ।
तार्क्ष्यक तदपत्ये ।

उ न० तूष्-क प्रपो० । जातीफले ।
तूष्णं च न० तूष्णान्तरां समाहारः तिस्रः अथो यत् वा
अथ्यमा० वा सप्तवारणम् । १। समागदेवताकामां समान-
अन्तस्त्वानाकथा त्वे २ तदुक्ते अथवाकच्छादो लि० ।
“अथवाता तूष्णं जपेत्” सेनाद्रिवाङ्मनस । “वायोप-

घोरिति तूष्णैर्पत्युदपात्रवत्” कात्या० श्रौ० १७। १। ८।
सूक्तपरत्वे न० “गात्रं तूष्णं दय तथीयु विद्यते”
निरु० १२। ४० । वा समसारवाभावे तूष्णमप्यत्र ।

तूष्णं भवे तना० उभ० सक० सेट् । तूष्णोति तूष्णीति तूष्णते-
तूष्णते । अतूष्णीत् अतूष्णीत् । अदिस् तूष्णीत्वा तूष्णत्वा ।
तूष्णं न० तूष्-नक् ह्रस्वोपच । १ नडादौ, खटे (खट्) ।

अमर । “तूष्णेन वात्सेय तयाऽतुगम्यते” नैष० । “अधु-
र्वक्तुतुष नरः” भाष । तूष्णस्याय शिवा० अण् ।
तार्क्ष्यं तूष्णजन्ते वज्रौ पु० “ताक्षीताक्षौ भव भाक्षीति”
जगदीश । तूष्णसम्प्रज्ञिमानो लि० । घोषादि० उत्तर-
पदस्ये तूष्णशब्दे पूर्वपदमाद्युदात्तम् । पासतूष्णमित्यादि ।
समूहार्थे पाशा० य । तूष्ण्या तूष्णसमूहे स्त्री तत्र
भवः । उत्तरा० मत्स्ये च मडा० कुक् च । तूष्णवीथ
तूष्णभवे लि० ।

सत्यं तूष्णं कन् । तूष्णक सत्यतूष्णे “क्रीषीष्येतास्तूष्ण-
केनापि राजन्” भा० शा० ६१ अ० । सार्थे क । तत्तार्थे ।
तूष्णकार्यं पु० तूष्णमिव कर्षोऽस्य । अग्निभेदे ततः शिवा०
अपत्यादौ अण् । तार्क्ष्यकं तद्वोलापत्ये । यस्मा० वक्तु
अथो कुक् । तूष्णकर्षोऽवोलापत्ये पु० न० य० ।

तूष्णकाण्ड न० तूष्णानां समूहः दूषा० काण्डश्च । तूष्णसमूहे
तूष्णकुङ्कुम न० तूष्णजातं कुङ्कुमम् । सुगन्धद्रव्यभेदे
राजनि० । “तूष्णकुङ्कुमं कटूणां कफपित्तविना-
शनम् । पातयोकपासकण्डूकुष्ठामदोषनाशनम् । परम
भास्वरं तप्तं भिषग्भिः परिकीर्त्तितम्” राजनि०
तद्व्याख्या ।

तूष्णकुटी स्त्री तूष्णाच्छादिता कुटी शा० त० । तूष्णाच्छादिते
शब्दे त्रिका० । तूष्णकुटीरादयोऽप्यत्र (कुक्षर) ।

तूष्णकूर्मं पु० तूष्णमयः कूर्मः । तूष्ण्यां शब्दमा० ।
तूष्णकेतु पु० तूष्णेण केतुरिव अथवा तूष्णकारणाद् वा । १। य-
द्वे, २ वासद्वे, तूष्णद्रुमतूष्णज्जातमप्यत्र । राजनि० ।
सार्थे क । तत्तार्थे ।

तूष्णगण्ड पु० तूष्णमिव गण्डोऽस्य । अत्रिहृदे (अत्रिहृदा)
कीटभेदे सेदि० । [२ तूष्णज्जातमात्रं ।

तूष्णगोषा स्त्री तूष्णमिव गोषा । गोषाज्जातमात्रं सेदि०
तूष्णगौर न० तूष्णमिव गौर पीतम् । तूष्णकुङ्कुमे राजनि०
तूष्णग्रन्थि स्त्री तूष्णमिव ग्रन्थिरस्य । अर्चजोवत्याम् राज०
तूष्णभाहिन् पु० तूष्णं च्छाति पक्षि इति १। नीलमयौ
राजनि० ।

तृणचर पु० तृणेषु चरति चर-छच् । १ गोमेदमणौ
२ तृणचारिभाले लि० ।

तृणजम्बन् लि० तृण जम्बो भक्षत्रमस्य तृणमिव जम्बोद
नोऽस्य 'जम्बा सुहरित तृणसोमेभ्य' पा० कृतसमासान्
नि० तृणभक्षके तृणवृक्ष्यदनयुक्ते च । शब्दकल्पद्रुमे षट्
लोकितः प्रामादिकी पा० स्त० नान्ततयैव निपातनात् ।

तृणजलायूका स्त्री० तृणाकारा तृणजाता वा जलायूका
जलौकाभेदे । "तद्यथा तृणजलायूका तृणस्थान्
गत्वात्मानमुपसहरत्येवमेवाय एवम् इदं शरीरं निह-
त्याविद्यां गमयित्वात्मानमुपसहरति" शत० या०
१४।७ २।४। तृणजलूकाटयोऽप्यत्र स्त्री 'यथा तृणजलूकेय
नापयात्यपयाति च' भा० ग० ४।२६।०६।

तृणजलोकान्याय तृणजलौकाया यथा व्यपदेशसयोगान-
न्तर पूर्वदेशविशेषोक्तत्वे जीवस्यापरदेशसयोगेन पूर्व-
देशपरित्यागरूपे न्याये । स च भैयायिकानां तृणजल-
यूकाशब्दे दर्शितश्रुत्या कल्पित । तदेतन्मतं शा० भा०
आशङ्क्य तन्मूलश्रुतेरन्याथैव प्रदर्शयित्वा छा० उ०
पञ्चान्निविद्युक्तोऽन्येन च संस्मरणप्रकार उक्त ।
यथा "मन्वन्त्या श्रुति तृणजलौकावत् पूर्वदेशे न सञ्चति
यावत्तद्देहान्तरमाक्रमतीति दर्शयति । इति । तद्यथा
तृणजलायूकेति, (तृणजलायूकाशब्दे दर्शिता)
तत्प्राप्यपरिचितैस्तैश्च जीवस्य कर्मोपस्थापितप्रतिपत्त-
व्यदेशविषयभावमादीर्घावसाय तृणजलूकयोपभोयत
इत्यविरोधः । एव श्रुत्युक्ते देहान्तरप्रतिपत्तिप्रकारे
सति याः पुरुषप्रतिप्रभागाः कल्पना" इत्युप-
क्रमे 'ताः सर्वा एवमादातव्या श्रुतिविरोधात्' ।
"नन्वेतद्देहं त्यक्त्वाऽपि सहगतस्य पयाद्देहान्तरमाप्ति
रित्युक्तम् । यथा तृणजलायूका तृणान्तरं षट्हीत्वा
पूर्वतृणं त्यजति तथा जीवो देहान्तरं षट्हीत्वा पूर्वदेश-
त्यजतीति श्रुतिविरोधादिति शङ्कते मन्वेति । इहैव
कर्मोपस्थापनादिदेहं देहोऽहमित्यादिभाषनया षट्हीत्वा
पूर्वदेशं त्यजतीति श्रुत्यर्थः । अतो न विरोधः, इति
समाधत्ते, तत्प्रापोति भाषनाया दीर्घभाषो भाषितदेह-
विषयत्वम् । घटाकाशवदुपहितो जीवः सृष्ट्योपाधि-
गत्या शोकात्तरं गच्छतीति पञ्चान्निश्रुत्युक्त प्रकारस्तदि-
रोधादस्याः कल्पना एवमादातव्या इत्यन्वयः" रत्नप्र० ।

तृणजाति स्त्री तृणमेव जाति । उलपादौ (खड्ग) ।
तृणज्योत्स्नि न० तृणेषु मध्ये ज्योति ज्योतिष्यत । रात्रौ

प्रकाशवत्या ज्योतिष्यां जतायाम् शब्दार्थचि० ।
तृणता स्त्री तृणमिव तायते ताय-किप् । १ घट्टपि तृणस्य
भावः तच्च । २ तृणत्वे च चेदि० ।

तृणद्रुम पु० तृणमिव द्रुम आधारत्वात् । १ नारिकेले, २ ताले,
३ गुवाके, ४ ताल्यां, ५ केतक्यां, ६ खर्जूरं, ७ हिनाले,
८ खर्जूर्याश्च । "फलसङ्केते गमेते च हिनालसहितस्य
(तालनारिकेलगुवाका) खर्जूरं केतकी ताली खर्जूरी
च तृणद्रुमा" अमरः ।

तृणधान्य न० तृणमिव धान्य अक्षतोत्पत्तत्वात् शाक० त० ।
१ गोशारे, अमरः २ श्यामाकादौ च ।

तृणध्वज पु० तृणेषु ध्वज इव । १ तालवृक्षे २ वगवृक्षे च अमरः
तृणनिख्व पु० तृणाकार निख्व । नेपाक्षनिख्वे किरात-
तिल्ले (चिराता) राजनि० ।

तृणप पु० तृण पाति -पा क । गन्धर्वभेदे । "युगपत्तृणप
काष्णिमेन्द्रसिन्धुरयस्तथा" भा० आ० १२३४० । गन्धर्वोक्तौ ।

तृणपञ्चमूल न० तृणरूपाणां पञ्चानां मूलम् । कथेरुशररा-
मवाणककटकात्मके पञ्चमूले वैद्यकम् । [राजनि० ।

तृणपत्रिका स्त्री तृणस्यैव पत्रमस्यस्या ठन् । इक्षुदभाया
तृणपत्री स्त्री तृणमिव पत्रमस्या गौरा० ङीप् । शुण्डा-
शिम्यां राजनि० ।

तृणपदी स्त्री तृणस्यैव पादोऽस्या अन्त्यलोपे कृष्णप० ङीपि
पङ्काय । तृणवृक्षमूलयुक्तायां जतायाम् ।

तृणपीठ न० तृणस्यैव पीठा यत् । शुद्धभेदे "तृणपीठयथा-
काशं पूर्णयोगं ससृष्टिकम् । एवमादीनि युज्यानि प्रकुर्वन्तौ
परस्परम्" भा० स० २३४० ।

तृणपुष्प न० तृणजातं पुष्पम् । तृणकुङ्कुमे १ गन्धद्रव्यभेदे
राजनि० । तृणमिव पुष्पमस्या ङीप् । २ सिन्दूरपुष्पीदृशे
स्त्री राजनि० । [स्त्रार्थे क । तृणपुष्पिकाऽप्यत्र स्त्री चेदि० ।

तृणपुली स्त्री तृणनिर्मिता पुली । पञ्चाया (चाप) हारा०
तृणमणि पु० तृणपादको मणि शा० त० । तृणपादहृदि
मणिभेदे हारा० ।

तृणमत्स्य पु० प्रतिभुवि (जामिन्) त्रिका० ।
तृणमय लि० तृणस्य विकार शरा० मयट् । तृणविकारे
"कुर्वीत् तृणमय चापं शयीत स्तगमायिका" भा०
आ० १४५५० । स्त्रिया ङीप् । [तालवृक्षे अमरः ।

तृणराज पु० तृणेषु राजते राज अच् इत् टच् समा० श ।
तृणवल्ज्वा स्त्री तृणरूपा वल्ज्वा । वल्ज्वायां राजनि० ।
तृणविन्दु कविभेदे "जयद्रथेन पापेन यत् कथा क्लेशिता

वने । यतियु नृगयाश्चैव तृणविन्दोरथाश्रमम् भा०
श० ६३५० । 'तृणविन्दुप्रसादाच्च धौम्यस्य च मङ्गलम्'
भा० वि० ११५० । 'द्रौपदीमाश्रमे न्यस्य तृणविन्दो-
रनुचया' भा० व० २६३५० । 'चरतः किल दुश्चर
तप तृणविन्दोः प्रतिशङ्कित घरा' रघु ।
तृणविन्दुसर इतः । तृणविन्दोः ऋतेः सरोरूपे तीर्थे तत्-
स्थान भारते उक्तं यथा 'मरुभूमे शिर स्थान तृण
विन्दुसर प्रति' भा० द० २५७५० ।
तृणवीज न० इतः । श्यामाके धान्ये रत्नमा० ।
दृष्टयौत न० तृणेषु भोतम् । एकतृणे मन्वतृणे रत्नमा० ।
० जलपिप्पल्या स्त्री राजनि० ।
दृष्टशून्य न० । दृष्टमिव शून्य फलरहितम् । केतकीपुष्पे ० म-
ल्लिकायाश्च मेदि० तयो फलरहितत्वात्तथात्वम् । दृष्टेन
शून्यम् । शृङ्गारहिते ति० ।
दृष्टशूली स्त्री दृष्ट शून्यमिव मीळ्णाय यक्षाः गौरा० ङीप् ।
जता० मेदे । 'सुरायास्तृणशून्याश्च सिन्धुवारस्य या नि च'
(पुष्पाणि) सुष्ठु० ।
तृष्टशोषक उ० स्त्री दृष्टमपि शोषयति शुष्क-विष्-क्षय उ०
स० । राजिमत्सर्पमेदे । अङ्गिरादे ५८ । दृष्टे दृष्टम्
तृष्टशौण्डिका स्त्री दृष्टेषु शौण्डिका । लघुकैतकीपुष्पे ।
पारस्करनिघण्टु । [हारा० ।
तृष्टपटपट उ० दृष्टमिव पटपट । (शोलता) बरोले
तृष्टसारा स्त्री दृष्टक्षेपे सारोऽस्या । शब्दस्याम् हारा० ।
तस्या सर्वासासारत्वात्तथात्वम् ।
तृष्टसिद्ध उ० दृष्टे-विद् इव । कुठारे शब्दार्थक० ।
तृष्टसोमाङ्गिरस उ० दक्षिणदिक्स्थिते धर्मराजस्य अत्रिगर्भेदे
'उन्मुचु प्रमुचुचैव स्वध्यात्वे यथ वीर्यवान् । इदम्य
योर्वाङ्मय तृष्टसोमाङ्गिराजया । भिल्लारूपयो-
ऽलक्षणाऽगम्य प्रतापवान् । धर्मराजसिंहे सप्त-
दक्षिणा दिग्मास्थिता भा अतु० १५० क० ।
तृष्टस्कन्द दृष्टमिव स्कन्दसि स्कन्द-व्य० । दृष्टवञ्जन-
सभावे 'तृष्टस्कन्दस्य तु विग' अ० ११७२१३ ।
दृष्टहर्म्य उ० न० तृष्टव्याप्नो हर्म्ये । तृष्टव्याप्नो हर्म्ये हारा०
दृष्टाङ्गिप उ० तृष्टरूपोऽङ्गिप । मन्यामन्तृष्टे राजनि० ।
दृष्टाग्नि उ० तृष्टजातोऽग्नि शा० त० । तार्णे वङ्गो लिङा० ।
'आङ्ग्यस्त्वन्धीयानस्तृष्टाग्निरिव शान्ति' सतु ।
दृष्टाञ्जन उ० तृष्टनिवाञ्जन । लक्ष्मणादि लिङा० ।
दृष्टाटवी स्त्री तृष्टप्रचुराटवी । तृष्टमये वने हेम० ।

दृष्टाव्य न० तृष्टेषु व्याटम् । पर्वतजाते तृष्टे राजनि० ।
दृष्टादि उ० चक्षुर्या सप्तत्ययनिमित्ते शब्दगणे स च गण
पा० ग० सू उक्तो यथा
'तृष्ट, नङ्, मूल वन, पर्व वर्य, यराय, विश, पुष्ट,
फल, अर्जुन, धाणं, सुवर्ण, यत्न, चरण, वसु.' ।
दृष्टाङ्ग न० तृष्टेषु अङ्गम् । तृष्टजलवन्ते राजनि० ।
दृष्टारणिन्याय उ० तृष्टव्यारणेषु वङ्गिजनने यथा परस्पर-
निरपेक्षतया कारणत्वमेव स्वतन्त्र्येण कारणतासूचने
न्यायमेदे ।
दृष्टावर्त्त उ० तृष्टमावर्त्तयति भ्रमयति व्या+वर्त-णिच्-व्य० ।
१ वात्यारूपे पातसमूहे (द्वर्षा) २ तद्वज्जनभागे कश्चुरमेदे उ०
तृष्टासृज् न० तृष्टेषु अङ्गमिव रक्तत्वात् । तृष्टकङ्कु मे राजनि० ।
तृष्टेक्षु उ० तृष्टमिक्षुरिव मधुररसत्वात् । यक्षजाया राजनि० ।
तृष्टेन्द्र उ० तृष्टमिन्द्र इव । तृष्टराजे ताले हस्ते । 'हृत्-
वञ् इति ख्याता भविष्यति धराधर । त्रिशिरासस्य
देवस्य शातकुम्भमयोद्गुम । ध्वजस्तृष्टेन्द्रो देवस्य भवि-
ष्यति रघोश्चित' भा० आतु० १४७५० ।
तृष्टोत्तम उ० तृष्टेषु उत्तम । उष्टरिसे तृष्टे राजनि० ।
तृष्टोद्भव उ० तृष्टेऽद्भवति उद्+भू-कच् । १ नीवारे धान्यमेदे
राजनि० । २ तृष्टजाते वङ्गो च ३ नञ्जातमात्रे ति० ।
तृष्टोल्का स्त्री तृष्टजाता उल्का । तृष्टजायासुलकायाम्
'न हि तापयितुं शक्य सागराभक्तृष्टोल्कया' हितो०
'तृष्टोल्कया ज्ञायते ज्ञातरूप हस्तेन भङ्गो व्ययहारेण
साधुः' भा० व० २४५० । [घर] । लेख० ।
तृष्टौकस् न० तृष्टनिर्मितमौक । तृष्टनिर्मितं गृहे (खड्गेर
दृष्टौषध न० तृष्टात्मकमौषधम् । एलबालुकाण्ये गन्धद्रव्ये
शब्दच ।
दृष्ट्या स्त्री तृष्टानां समूह पाशा० य । तृष्टसमूहे ।
तृतीय ति त्रयाणां पूरणं त्रि+तीयत्वे सप्तधारणश्च । त्रयाणां
पूरणे । 'वाग्दण्ड प्रथमं कुर्वीत धिगदण्डं तद्वन-
रम् । तृतीयं धनदण्डं तु वधदण्डमनं परम्' 'मातु
प्रथमतः पितुः निर्धेतेत् पुत्रिकासुत । द्वितीयस्तु पितुः
सख्यास्तृतीयं तपितुः पितुः' सतु ।
तृतीयका उ० तृतीयेऽङ्गि भव रोग कम् । तृतीयदिग्मभवे
चरभेदे स च 'दिग्मेकमतिप्रसू यो भवेत् स तृती-
यक' इत्युक्तलक्षण । 'वाताधिकत्वात् प्रवदन्ति तज्ज्ञा
स्तृतीयकस्यापि सत्यकश्च' सुश्रुत ।
दृतीयप्रकृति स्त्री तृतीया प्रकृति प्रकार । स्त्रीपुरुषा

येनया तृतीये प्रकारे नष्ट सके अमर । तत्र तृतीया-
प्रकृतिरिति व्यक्त पद समस्तत्वे तृतीयप्रकृतिरित्येव
स्यात् व्यक्तपाठ इषा अन्तकल्पद्रुमे तृतीयाप्रकृतिशब्दक
ल्पन प्रामाणिकम् ।

तृतीययुगपर्य्यय ३० तृतीयस्य युगस्य हापररूपस्य पर्य्यय
परिवर्त्तो यत्र काले । हापरयुगस्य परिवर्त्तभावे कलिसम्ब-
रूपे काले “हापरे समनुप्राप्ते तृतीययुगपर्य्यये” भाग०
१।४।१५ लो० । इत पर कि भविष्यतीति हापरे सन्देहे
जाते इत्यर्थे तेन न विरोधः ।

तृतीयसवन न० सवने सोमोऽक्षित् कर्म० । कालत्रये सवन-
त्रयोपेताग्निहोमादे तृतीये सवने । तद्विज्ञानादि
टाण्ड्य० ब्रा० १।६।१७ भाष्ये उक्तं यथा
“तृतीयसवनारम्भमादित्यपह्नाचरेत् । आर्भवेण सुवी-
ताय पश्चङ्गैः प्रचरन्त्यथ । सवित्वैश्वदेवाख्यौ यज्ञौ
सौम्यचक्रस्तथा । पश्चिमतपह्नादूर्ध्वं यज्ञायज्ञायस
स्तथ । अग्निभारुतशस्त स्यात् गृह्णीयात् हारियो-
जनम् । सनाप्ते सवने पश्चात् कुर्याददधत् ततः ।
क्षत्र्यादुदयनीयेष्टिमनूषव्या यजेत गाम् । देविकानिर्व-
येद्देवसुवासापि यजूष्यथ । उपोष्य वेदिमान्नेयमिष्टा-
ग्निहोमसंस्थितिः” “प्रातः सवने मोक्षे कर्माणि”
कात्या० श्रौ० ८।६।१८ “प्रातः सवने यान्युक्तै कर्माणि
प्रोक्ताः श्रावणादीनि तान्यपि प्रथमसूत्रेणैव कार्याणि
“मन्द्र प्रातः सवने चरन्तीति” शाखान्तरे । अतश्च
मोक्षोन्मोक्षिहरेत्यादयः प्रोक्ता आन्वावणादयश्च प्रथमसूत्रे
णैव प्रयोक्तव्याः कर्कः । “मध्यमेन माध्यन्दिने” १८६०
“माध्यन्दिने सवने यानि कर्माणि नीचेयानि चोच्चैः शान्त्यु-
भयाम्यपि मध्यमेन सूत्रेण कार्याणि शाखान्तरे तथा
अवस्थात् कर्कः । “उक्तमेव तृतीयसवने” २०६० “तृतीयसवने
यानि नीचेयानि च मध्यमेन सूत्रेण प्राप्नुवन्ति तानि
सर्वाण्युक्तमेव तृतीयेनैव सूत्रेण कार्याणि तथैव शाखा-
न्तरे स्तुतत्वात्” कर्कः ।

तृतीया स्त्री तृतीय+टाप् । १ चन्द्रमण्डलस्य तृतीयकला-
क्रियाया २ तदुपलक्षिते कालभेदे च तत्र प्रताटिकालव्यव-
स्थादि तिथिशब्दे २२८० पृ० दर्शितम् । जन्मनक्षत्रामेवया
२ तृतीयहाटगैकविंशत्यक्षररूपविपत्तारायाश्च ।

तृतीयाकृत ति० तृतीय+ङाच्+ङ-कृत । १ त्रिगुण कृते
तिथारकृते होलादौ ।

तृतीयाश्रम ३ न० कर्म० । वानप्रस्थाश्रमे । “उचित्वैव

गृहे विप्रो द्वितीयादाश्रमात् परम् । बलीपक्षितसमुक्त
स्तृतीयान्तु समाश्रयेत्” सवर्त्त सं० ।

तृतीयिन् लि० तृतीय+अस्त्यर्थे इति । तृतीयभागाहे ।
“सर्वेषामर्हिर्नो सव्यास्तद्वैर्नार्हिर्नोऽपरे । तृतीयम-
स्तृतीयांशाचतुर्थांशाश्च पादिन” मनु । दक्षिणागोशत-
विभागे ।

तृत्तु लि० तृट्-वा० सुक् । ह्रिक्ते । “गव्या तृत्तुभ्यो अज
गन्धुधा नृत्” ऋ० ७।१८/७ । “तृत्तुभ्यो ह्रिक्कभ्य” भा०
२ राजर्षिभेदे “व्यानपस्य तृत्तुवे गयन्” ऋ० ७।१८/११
तृत्तुश्च राजर्षिभेदम्” भा० । [प्रतर्हन् ।

तृट् चिचाया आ० प० सक० सेट् । तर्हि अतर्दीत् ततर्ह ।
तृट् अनादरे ऋ० उभ० सक० सेट् । तृणति तृन्ने । इरित् अत-
र्हीत् अतर्दत् अतर्हिष्ट । वदिन् तर्हि त्वा तृत्त्वा । “मूनि
तृणक्षि यक्षाणाम्” भट्टि “अतस्य लोको वधिरा
ततर्द” ऋ० ४।२१।८ “ततर्दं तरसा विष्णुर्वायौ
शत्रुबलाहन्” हरिव० १२४ अ० । “सेहे कपीरयाश्वांश्च
रिपोस्ततर्दं शास्त्रिणा” “अतर्दीवैव श्रुतेन शुम्भरुर्ण
ब्रह्मभानु” भट्टि ।

तृट्ति लि० तृट्-वा० किलच् । १ भेटके २ भिक्वे च । “तृट्तिना
अतर्दिनास” ऋ० १०।८४।११ । “तृट्तिना भेटका
अतर्दिना अभिक्ता” भा० ।

तृत्प(स्य) प्रीणने तृ० पर० सक० सेट् । तृपति तृप्ति अ-
तृप्तीत् अतृपीत् । तत्प तृत्प ।

तृत्फ(म्फ) प्रीणने तृ० प० सक० सेट् । तृफति तृम्फति
अतृम्फीत् अतृफीत् तत्फ तृत्फ ।

तृत्ह ह्रिक्ते तृ० प० सक० सेट् ऋा वेट् । तृ हति तृदिन्
अतृहत् । तत् ह तत्हत् तत् हत् ।

तृप प्रीणने स्त्रा० पर० सक० सेट् । तृप्ति अतृपीत् । ततर्प ।

तृप सन्दीपने प्रीणने च वा चुरा० उभ० पक्षे आ० पर०
सक० सेट् । तर्पयति ते तर्पति अतर्पयन् त अतृपीत् त ।
अतर्पीत् । ततर्प ततर्पिथ ।

तृप प्रीणने टि० पर० सक० वेट् इरित् । तृपति अतृपीत् आला-
प्यतीत् अतृपीत् अतृपत् । ततर्प ।

तृप प्रीणने तृ० पर० सक० सेट् । तृपति अतृपीत् ।
“तृपत्सोम पाहि” ऋ० २।१।१५ ।

तृपत ३० तृप । चण्डे उणादि० । [चक्षिप्रसा० ।

तृपाना स्त्री तृप कानच् । १ ज्ञतायाम् उणा० ।

तृपल न० तृप-कञच् । १ उपसे प्रसरे । “अपा तमन्युस्तृपल-
सम-

भमा" २० १०८८।५ । तृपममभमा व्यापादिभिः क्षिप्र
महारी" भा० । २। त्रिकलायाश्च ।
तृप्ति लि० तृप-क्त । तृप्तिप्रयुक्ते । "मिथ्य तृप्ता गृहेयस्य
देवायज्ञस्य धर्मतः" भा० ५०५८५० । "स्वागतनामनयस्त्वा
व्याघनेन गतकृत । पितर पादगौचेन सिद्धानेन गृही
यति" पु० ।
तृप्ति लि० तृप-क्रिन् । भोजमादिना व्याकाङ्क्षितानिष्टतो
"वागीश्वरस्य मांसं तृप्तिर्द्विदशवारिकी" मत्तु "तस्या
उभेया क्षुधितस्य तृप्ति" रूपः ।
तृप्तिमत् लि० सत्ता० चक्षुष्ये दनि तृप्तिमनेन ददादि० दनि वा ।
तृप्तिप्रयुक्ते स्त्रियां ङीप् । २८६ के निघण्टु ।
तृप्ति लि० तृप-क्तु । तृप्तिगोष्ठे ।
तृप्ति पु० तृप रक् । १। पुरोडागे चक्षुष्यद० । २। तर्पके लि० "न य
युक्ते न डरागोर्भे तृप्ता" २० ८२।५ "तृप्ताक्षर्यकाः" भा०
२६।५ न० ततः व्यसृजने चालु । तृप्तासु तदवृजने । "तृप्
डु खमिति माधव" सि० को० । ४८८ न० उणादि० ।
तृप्ति ग्रीष्मने तृप्ता० पर० सक्० सेट् । तृप्ति च्यतफीन् ।
ततर्फ । तृप्तिरपि कश्च० इत्युक्त्वचदत्त । डगांदासस्तु
अथ सचादित्थान्या तृप्तितीत्युदाजहार । तस्मिन्त्य
या० सचादिमध्यो तृप्तिधातोर्त्तुलीर्त्तनात् उक्त्वचदत्तेन
तृप्तिरिति निर्द्देशाच्च । सचादयश्च सि० को० १५६२ व्यादी
दृष्ट्या । तृप्तिदिग्दे दृष्ट्या ।
तृप्ति स्त्री तृप्-कश्च । विप्रकायाश्च उक्त्वचद० ।
तृप्ति स्त्री तृप्-क् । कर्पजातो उणादि० ।
तृप्तिदि "तृप्ति तृप्ति तृप्ति तृप्ति तृप्ति तृप्ति तृप्ति तृप्ति
तृप्ति" भा० धातुपाठोक्ते धातुगणभेदे ।
तृप्ति तृप्तियां द्वि० पर० सक्० सेट् । तृप्तिरिति इति च्यतृ
च्यतर्फीन् । ततर्प । "तृप्तिरिति वाचिष्ठाडु विपिन सरितां
पय" । "समृद्धिर्भवमरक्त ततः सुखोभये भटा" "रक्त-
मद्योतिषु सुखा च्यतार्थ कपयोऽतृपन्" भट्टि ।
तृप्ति(धा) स्त्री तृप्-सम्-क्लिप् वा ङाप् । १। व्याकाङ्क्षाया २। पि
पासायां श्कामकन्यायाश्च यद्ध० । ३। व्याकाङ्क्षो यद्ध०
"लोभो ज्ञमयते तृप्ता तृप्तातो डु खमाप्नोति" इतिोप० ।
"तृप्ता हि मे सुमहती त्वा ददा तृप्तिमाप्नोति" भा०
आश० ५५ अ० । "न हन्ति मयूककुल तृप्ताकुल" अतु ।
तृप्तिभू स्त्री इत् । तृप्तिपादरे लोभनि यद्ध० तृप्तिपादरे चर
कवाक्ये लोभनि यद्ध० । [(लोरी) स्त्री यद्ध०
तृप्तिह न० तृप्ति हन्ति हृग-ङ । १। जघे २। मधुरिकायां

तृप्ति लि० तृपा जातास्य तार० दत्त० । १। तृप्तिव्यति स्त्रेयच०
"तृप्तिन्यायमे भोक्तु गृपमामाभि वै भृगम्" हरिव०
८० अ० । [गन्त० ।
तृप्तिोत्तरा स्त्री तृप्ति उत्तर० यथाः । अथमप्यत्रां
तृप्ति न० तृप्ति-पा गृक् ङो० । १। जिने निघण्टु । २। तद्वति
लि० स्त्रियासुदन्तगुणचननत्या ङीप् । "तृप्तिमत्तु
प्रसिति तृप्तिमोऽस्मादि" अ० ४। ४। १। तृप्तिनि चिप्र-
नाम भरतेषां त्यरतेषां निरु०" भा० । "तृप्ति यद्धा
तृप्ति" अ० ४। ७। १।
तृप्ति लि० तृप्ति-क्त वेदे या० दृष्टमाय । १। दाहजनके
"तृप्तिमेतत् कटुकमेतत्" अ० १०८५।२४ । "तृप्ति दाह-
जनकम्" भा० ।
तृप्तिमा स्त्री तृप्ति टाहृमनयति गमयति अथ चिच्-क्च
१। नद्याम् "तृप्तिमया प्रयम यातने" अ० १०। ७५। ६ ।
"तृप्तिमया मया" भा० ।
तृप्ति लि० तृप्ति नजिक् । १। सुखे कसर । "अथिर्द्भुत्तु
गोतमाय तृप्ति" अ० १। ८५। १।
तृप्ति स्त्री तृप्ति न किञ्च । १। पिपासायां, २। लोभे, ३। ममाप्राप्ति-
साये च अमर इतिगभेदे । तस्मिन्नादि भावम०
उक्त यथा
"भयान्नमाभ्यां वलसङ्ख्यादा जडं चित पित्रिविर्द्भ-
मेव । पित्र सवात ज्ञपित नराणां तालुमपन्न जनदेव
पिपासाम् । कोत स्वपायाहिदु दृप्तिरेव दोषेव तृप्ति
वतीह जनो । तिष्ठ घटतासा सतमा चतर्षी स्या-
त्तथाम्यामसङ्ख्या च । भुक्तोऽज्ञा ह्रस्वमिहेति तासा
निवाच सिद्धान्त्यतुर्पयस्तु" । नराणां चित स्वस्वान
एव सञ्चित पित्र सवात पित्रिविर्द्भैः कश्चोऽप्यादिभि
ज्ञपितम् । भयान्नमाभ्यां वलसङ्ख्यादापवासादेव वात
ज्ञपितः । तद्वदय जडं प्रसरत् ताकुमपन्न सत् पिपासां
जमयेत् । न केवल तालुम्येव दृप्तिरेव तृप्ति भवति
किन्तु जलवाहिजोत सपि । अत आह । कोत
स्त्रियादि । नन्वत वलसङ्ख्यचनमयुक्तम् । यतो जलवहे
हे कोतवी सञ्चितोक्ते । उच्यते । तयोरेवानेकमता
मयोगाच्च दोष । अथायाहिदु कोत सति जिह्वदे-
रप्युपलक्ष्यम् । यत आह चरक । "रसवाहिनीव
धमनीर्जिह्वाहृदयगतालुलोभ च । संशोध्य तृप्तिं देहे
कुतस्तृप्तिमातिवशी पिप्ताचिवाति" । सङ्ख्यामाह
तिष्ठ इत्यादि । तृप्तिपाया सामान्य लक्षणमाह ।

‘सततं यं विवेचित्य न तृप्तिमधिगच्छति । छद्मं
क्रावति तोयन्तु त तृष्णाहं तन्मादिभ्यः । यातजायालक्ष-
णमाह । आमाश्रिता मातृसम्भवायां तोदक्षदा शङ्क-
शिर उ चापि । क्षोतोनिरोधो विरसश्च वक्ता शीताभि-
रङ्गिष विद्वज्जिमेति” । शङ्कशिर उ शङ्कयो शिरसि च ।
क्षोतो निरोधः । पिप्ताजामाह “मूर्च्छाक्षविद्वेषविद्याप-
दाहरत्तेक्षणस्य प्रततश्च शोषः” । शीताभिनन्दो सुख-
तिक्ताश्च पिप्तात्मिकायां परिपूषणम्” । विद्याप प्रताप
प्रततश्च शोष अविरतश्च शोषः । शीताभिनन्द शी-
तेष्वा । परिपूषण कण्ठाङ्गमनिर्गम इव । कफजामाह ।
“वास्यावरोधात् कफसहतेऽग्नौ तृष्णा बलासि भवेन्नरस्य ।
निद्रायुक्त सधुराश्रिता च तयाहं तं शुष्यति चाति-
मात्रम्” । अग्नौ जठरान्नौ । कफसहते स्वकारण
कुपितेन कफेनोपरिष्ठादाश्चादिते । वास्यावरोधात् अग्ने-
रुद्धावरोधात् । अवब्रह्मणोद्यथाश्वमुवृक्षोतःशोषणात्
बलासि कफेन नरस्य तृष्णा भवेत् । तया तृष्ण्या
अदित पीडित शुष्यति जगो भवति । क्षतजामाह ।
“क्षतस्य रुक्शोष्णनिर्गमास्यां तृष्णा चक्षुषीं क्षतजा
भता ह” । क्षतस्य शस्त्रादिक्षतयुक्तस्य । रुक् पीडा । क्षय-
जामाह । “रसक्षयाद् या क्षयसम्भवा सा तयाभिभू-
तस्तु निशादिनेषु । मेपीयतेऽन्म स सुखं न याति तां
सन्निपातादिति केनिदाहः । रसक्षयोक्तानि च सक्ष-
णानि तस्यामशेषेण भिषग् व्यवसेत्” । रसक्षयसक्षणां
सुखतेनोक्तानि “रसक्षये हृत्पीडा कस्य शोष गृन्थता
तृष्णा चेति” । व्यवसेत् जानीयात् । आमजामाह ।
“निदोषसिद्धामससङ्गवा च हृच्छूचनिष्ठोषनसादकनी” ।
भुक्तोद्भवामाह । “स्त्राभं तयाह स्वपञ्च भुक्तं पुर्वं
सिवात् तृषा करोति” । स्वपञ्चति चकारात् कटु च ।
उपसर्गजामाह “क्षीणस्तरः प्रताप्य दीमानमहृदय-
शुक्लगतस्तु । भवति खलु सोपसर्गात् तृष्णा सा
शोषिणी कटा” । शोषिणी घातशोषिणी । उपसर्गमाह ।
“स्वरमोह क्षय श्वासो नाधिर्यं कास एव च । महि
निर्गतजिह्वश्च सप्तैते तदुपद्रवा” । तदुपद्रवाया अरिष्ट
स्वभावाह “स्वरमोहक्षयकासश्वासाद्युपसृष्टदेहिनाम् ।
सर्वास्त्वितिप्रसक्तारोग कृपानां समिप्रसक्तानाम् । चोरो-
पद्रवयुक्तास्तृष्णा मरणाया पिषेया” । आदिशब्दादती-
थारादीनां पश्यन् । अतिप्रसक्ता गिरनराः । चोरो-
पद्रवयुक्ताः अतोप सप्तशोषादियुता ।

तृष्णाशब्दस्य वक्ष्यीशब्देन हर्षे उभयपदे प्रकृतिसंखर ।
तृष्णाशब्दस्य ५० तृष्णायाः अयो यत् । शान्तिगुणे हेमच० ।
इत० । २पिपासानाये च ।
तृष्णारि ५० इत० । १पपटे राजनि० । २तृष्णानायके च ।
तृष्णालु मि० तृष्णा+अधप्रार्थे आलु । तृष्णायुक्ते । “तृ-
ष्णालुर्भवति पूतनागद्वीत” सुश्रु० ।
तृष्य ति० तृष-अङ्प्रत्ययात् क्यप् । १शोभ्ये २एषणीये । भावे
क्यप् । ३शोभे न० तृष्यमत्तस्य मत्वपि वेदे दीर्घः ।
तृष्यावत् । तृष्णायुक्ते । “अभ्यधीतं तृष्यावत् प्राह-
प्रागतायाम्” अ० ७।१०।११ । तृष्यावत्तृष्णायत्” भा० ।
तृहृ ह्रिसे ल० पर० सक० वेट् । तृहृति क्षतह्रिस्व क्षतृक्षत् ।
तृहृ ह्रिसे या चु० ल० पक्षे रुधा० पर० मक० वेट् ।
तृहृयति ते ह्रयेति क्षततृहृत् न क्षतीतृहृत् न क्षतह्रिस्व
क्षतृक्षत् । “तृष्येदु रामः सह सक्षणेन” भट्टि ।
तृ तरणे लुवने अमिमने च भा० प० सक० सेट् । तरति क्ष-
तारीत् । ततार । “तरति ब्रह्महत्यां योऽन्मेषेन
यजते” तरति शोकमात्मविहृ” इति यत० ब्रा० १४।७।१।१२
“ततार ताराधिपञ्चण्डारी” कुमा० “क्रमेण
तस्मिन् त्रीर्षहृत्पथे” नैष० । तिरत्त० । तरीरिता
तरि(री)वृत्ति । तीर्यात् । तरीहं तरित् तीर्या
तीर्यते । तारयति तितोर्षति । “तितोर्षेर्दुस्तर
कोहात्” रघु । “ताञ्च तर्तु प्रयच्छामीमित्यन्तः ५५भाव ।
अति+अतिक्रम्य गमने । “क्षर्गान्तितरन्ति ते” हितो० ।
“न यस्य कथातितितसि मायाम्” भाग० ८।१।१० यद्-
लुहोऽपम् ।
वि+अति+विशेषेण अतिक्रमे । “यदा ते भोहृकस्त्रिहृ बुद्धि
अतितरिष्यति” गीता । [भीम्” भा० श्लो० २८०।
अभि+उल्लङ्घने । “रुच माभ्यतरामस्ता पायल्लवामामनीक-
अव+अवनमने । “अयोरुदेगादवतार्य पादम्” कुमा० ।
अवतार । “अवतरतः सिद्धिपर शब्दस्य मनोरथस्य वा”
भाष्यविकान्ति० ।
उद्+उत्थाने अक० । “सपत्न्योत्तीर्षयराहूयम्” रघु ।
उल्लङ्घने सक० । “उदतारीदुदम्बलम्” “उदतारिषु-
रम्भोधिम्” भट्टि । [१५५६६ ज्ञो० ।
मिस्+नि शेषेण तरणे । “कथञ्च निस्तरयाश्नात्” भा० व०
वि+दाने । “तडिह्ने आसच्छीर्वितरति पताकावहिरियम्”
“व्योत्स्ना गङ्गानिह वितरति” १ किरा० ।
सम्+स्यक् तरणे (सतार देकोया) ।

ते वयम्-तम-शा-० । तत्तेजोषं विष्वा-० गोष्वां तेज्यन्ते इत्यत्र
तेजा श्वो तेज-पु षि य जम् ग । अयमिदं देवताभेदे । "गा
दङ्गिरवका दनामूरेष्टं वर्यो षो ग-प्रथमाभू" गङ्-
२५।। "देवा देवतां गाढार्योऽमविद्या देवाः व्या-
स्यादयः पविद्या देवाः" वेदटीप । [अनजात । तित्त ।
तेज विमाने पाधने च आ- पर- पङ्क- देट् । तेजति
तेज फल्य ग- तेजसे फलमय तथा फलति-फल्य चङ् ।
(तेलपत्र) हलभेदे "तथा फल्य ऋट्प्रोक्ष्यः पृगन्वि-
यमो गतः । वातक्षेत्राश्चिह्नय दाधर्य एर कृत
रति" भाष्य- ।

तेजसः प्रोक्तव्यति शब्दमस्ति वा तिस्रः-विष्-सु । १४०
 २४३० च अमरः सप्तमः कनु । ३४३० अमरः तमे, कुर्या
 सुत् । टीप् । ३४३० अमरः, ५४३० अमरः सुत् । टीप् ।
 राजनिः । ३४३० अमरः ।

तेजपत्र मन्त्रेणयति तिल-चिह्नं च तत्र पश्यन् । (तत्र-
पान) द्यात एवमेते । तिलपत्रं यदाह द्यात् तत्र
योषि तपोस्तम् । तत्र भूषणं कटून् स्वादु तिलान्
रुच्यन् । पिसुनं कफनाशकं कण्ठमादिसिन्धुनाशनम् ।
कुक्षिरोगनाशकं लघ्वीनघ्नकटूनां भावम् ।

तेजस्रं तिल-धूपे कथम् । कपिलानपलिङ्गं राजनिम् ।
तेजस्रं तिल-धूपे करपाटी यदनु । दीपौ २३भागे
३५रात्रौ इदं विधिः । ५६रात्रौ १५भागे
३५रात्रौ ३५भागे, ५६रात्रौ ३५भागे । ५६रात्रौ ३५भागे
राजनिम् । ५६रात्रौ ३५भागे । ५६रात्रौ ३५भागे । ५६रात्रौ ३५भागे ।
५६रात्रौ ३५भागे । ५६रात्रौ ३५भागे । ५६रात्रौ ३५भागे । ५६रात्रौ ३५भागे ।

“गोभा विनाशो वाधुर्यं क्लृप्तापीर्य धैर्यतेजसो ।
नम्रतोदायं मित्रतो गतत्वा शीरसा गुण्या दन्दुहिग्न
“अधिकेपापमानाटे प्रमुक्तस्य परेण यत् । प्राण्यात्येवैष
सङ्ग तन्ने सप्तदाहृतमं वा० द० कथितम् । १२३रे
“रक्षागोभा युक्तान्नाभा धातूना यत्पत तज्जन्तु पत्तो
जन्तेव बलमित्युच्युत गुप्त० १२भाष्ये १४पराभिध
द्याम्य” । १२परेरभिधाम्यत्वे । १६अग्निरेतासत्वे ।
१७चेतस्यात्मके व्योतिषि । १८क्षीबालकादिभिर्गृहेरभि-
धाम्यत्वे । १९सप्तगुणजाते निरूढेष्टे । २०इयमेगे ।

“तज्जोनाम द्वापरायनात्मा सत्त्वगुणविकार प्रकाशकोऽल्ल
 वारविशेष । यथाह भोजराज “तज्जोनिर्गज
 सत्त्व गालना स्मरुण रत्न । मोक्षक्षम इति शेषा-
 न्नायापि वक्ष्यमाणा । तत्र दिविधम् । सततोत्थित

भयोत्पत्तयेति । यथाह म एव “धारासु द्योतिता
 नासु निमग्नान् प्रेरयन्निवा । यथाहस्यनिवाभाति तन्
 तेजः सतोत्पत्तम् । यथापाटाट्पत्तान्तरेण काष्णकात्
 स्फुरितसु तदिह” । अन्त्यर्धेन्यासु सङ्गतासु पतन्ना-
 नाङ्गपथे अन्त्यर्धद्वयसु च । ततोपे सदाभूत । यथा
 ‘ततोऽपि स्यादतिरिक्ताऽसु सङ्गतासु यन्ति । यन्निभूत ततो-
 दय स्यैव क्षयाधिदैवतम्’ भा० व्यास० अन्त्यर्धेन्येति ।
 “तद्दृष्टविभम् । निम्नविभम् । निम्न परमाङ्कद्वयम् ।
 यानिम्न कार्यद्वयम् । पतन्निविभम् । यतोरेष्टविभ-
 दमेतात् । यदास्मान्निम्नयोरे । दन्तिर्द्वयपादक चतु-
 स्तन्मतादायवर्ति विषयसङ्गविभ । भौम’द्वयेदन्तिरेष्टमे
 दात् । भौम वज्रादिकम् । यविभ्यन् द्रव्य विद्यु-
 दादि । भुक्तास्य परित्यागदेष्टदेष्टम् । यावत्ते
 श्वर्योदि” तर्कमपह “अर्थ चक्षुर्मेतद्वस्तु कान्द्रूप
 शुद्धभावात् । भौमैतत्तत्तु निम्नतादि च पूर-
 यत् । दन्त्य नद्यम सङ्गन्योदिनिम्नोपेत” इति
 भाष्यम् ।

[illegible]

तेजस्कर त्रि० तेजः करोति ज-हेत्यादौ ट । तेजोहेमो
तेजस्य त्रि० तेजसि वाधु वत् । तेज वाधने “यायानिद्धा-
पक्ष्या षक्ष्या रक्ष्या तेजस्य तू तै० व० २।१।१।।
तेजस्वत् त्रि० तेजस+अन्वयं मत्तृप् क्तत्वं । तेजोयुक्ते

“तेजस्वस्तु सुखम्” तैत्ति० १।७।७।३। स्त्रिया ङीप्
सा च २ गजपिपपक्षां गन्धरत्ना० शचविकाया रत्नमाला
३ मङ्गाज्योतिष्मत्या राजनि० । अथ सत्रात्वेन सान्तत्वात्
सस्य पदत्वाभावे तेजोवतीत्यपि तत्रार्थे ।

तेजस्विन् त्रि० तेजस्+अस्त्रार्थे निनि । तेजोयुक्ते “तेज-
स्विमथ्ये तेजसो दवीयानपि गण्यते” भा० । स्त्रिया
ङीप् । सा च २ ज्योतिष्मतीलताया गन्धर० । ३ मङ्गा-
ज्योतिष्मतीलतायाम् राजनि० । “तेजोस्विनी कफ
दासकासाऽऽस्याभयमातङ्गत् । पाचन्युष्णा षटुक्लिक्काश्च-
चित्राप्रदोपनी” भावप्र० ।

तेजित त्रि० तिज-णिच्-क्त । शान्तिं तौज्जीकते धमर-
तेजिष्ठ त्रि० तेजस्विन्+अतिशये ण्ठन् पिनेर्लुकि ङिङ्गाथ ।
अतिशयेन तेजस्विनि । “तेजिष्ठिया तिथिगवस्य वर्तनी”
अ० १।५१, ८ ।

तेजीयस् त्रि० तेजस्विन्+अतिशये ण्ठन् पिनेर्लुकि ङि
ङ्गाथ । अतितेजस्विनि । “तेजीयसा न दोषाय यङ्गे
सर्वभुजो यथा” भा० १०।३१।२६। स्त्रिया ङीप् ।

तेजियु पु० रौद्राश्वत्थस्य पुत्रभेदे । “रौद्राश्वस्य सधेष्वासा दशाम्
सरसि सध्या” दत्तु पक्तमे । “तेजियुर्वचवान् धीमान् स-
त्ययुचोन्द्रविक्रम” भा० आ० २४ अ० ।

तेजीनाथ तीर्थभेदे शिवपु० दृश्यम् । [रत्नभा० ।
तेजोमय पु० तेजो मय्याति मन्त्र-क्षण । गणिकास्त्रिकायाम् ।
तेजोमय त्रि० तेजस्+प्रचुरार्थे विकारे वा मयट् । १ तेज-
प्रचुरे २ तेजोविकारे ३ ज्योतिर्मये च । स्त्रिया ङीप् ।
“तेजोमयो वाक्” इति आ० च० श्रुतिः । “तस्य तेजोमया
लोका भवन्ति ब्रह्मवादिन” मनु ।

तेजोमात्रा स्त्री तेजसा सप्तगुणाना मात्राऽय । इन्द्रियेपु
भूताना सात्विकाशेभ्य एव तेषास्तत्त्वानि सात्त्विकविद्या ।
तेजोमूर्ति पु० तेजस्तेजोयुक्ता मूर्तिर्यस्य । १ स्वयं २ तेज
आत्मके ३ तेज प्रचुरे च त्रि० । “स गच्छति पर स्थान
तेजोमूर्तिपथजुना” मनु ।

तेजोरूप न० तेज सर्वप्रकाशक चैतन्यं रूपं स्वरूप यस्य ।
ज्योतीरूपे प्रकाशात्मके ब्रह्मणि “अशरीर विस्पष्टवटि-
न्द्रियवदतीन्द्रियम् । यदसाक्षि सर्वसाक्षि तेजोरूप नमा-
स्यहम्” ब्रह्मसू० पु० । इत० । २ तेजसो रूपे च आभि-
नन्दे तद्रूप दर्शितम् ।

तेजोवत् त्रि० तेजस्+अस्त्रार्थे मठप् मय्य वा० न पदत्वम् ।
तेजोयुक्ते स्त्रिया ङीप् । सा च (तेजस्व) गन्धोक्तार्थे पु० ।

“तेजोवता लोकगणेन सार्द्धम्” मत्स्यपु० । अग्न्यावाहनमन्त्र
तेजोविन्दु पु० उपनिषद्भेदे उपनिषत्सङ्घे दृश्यम् । [राजनि० ।
तेजोवत् पु० तेजोयुक्त दृष्टं गा० त० । जुष्टाग्निमन्यदृष्टे
तेजोवत् न० तेजस वीर्यस्यानु रूप दृष्टम् । वीर्यानु रूप-
चरिते । “इन्द्रास्यार्कस्य यायोश्च यमस्य वरुणस्य च ।
चन्द्रस्याग्नेः पृथिव्याश्च तेजोवत् नृपचरेत्” मनु ।

तेजोह्वा स्त्री तेज ह्वयते स्पृष्टे ते ह्वे-क । तेजस्विन्या लता-
याम् भावप्र० । “कस्मिन्नक ससिन्दूर तेजोह्वा दृष्ट-
काङ्क्षये” सुश्रु० । [२] “तेदनीं देवता प्रीणामि” वेदटी० ।
तेदनी स्त्री देवताभेदे “तेदनीमधरकण्ठेनाप ” यजु० २५ ।
तेन अ० तदु+वा० एन । १ तद्वेदनेत्यर्थे भरत । ते इति न इति
गन्धौ यत्न । २ गानाङ्गभेदे पु० । “तेनेति गन्धस्तेन
स्थानुमङ्गलाना प्रदर्शक । ते गन्धे नोच्यते गौरी न गन्धे-
नोच्यते हर । तेन साङ्गलिकस्याय गन्धस्तेन इति
स्यत ” सङ्गी० दा० ।

तेप कम्पे, व्युतो च भ्वा० आ० धक्० सेट् । तेपते अते-
पिष्ट । तितेपे । षट् । अतितेपत् त ।

तेम पु० तिम-षज् । आर्द्धीभावे । धमर ।
तेमन न० तिम-ल्युट् । १ आर्द्धीकरणे । कर्मणि ल्युट् । २ व्यञ्जने ।
धमर । आधारे ल्युट् ङीप् । ३ चक्षुर्भेदे हेमच० ।

तेलु पु० नृपभेदे तत राजन्या० विषये देमे युज् । तैलवक तेलु-
नृपविषये देशे । [तितेवे । षट् । अतितेपत् त ।

तेव क्रीडने आ० आ० धक्० सेट् । तेवते अतेषिष्ट ।

तेवन न० तेव-भावे लुट् । १ क्रीडायाम् । आधारे लुट् ।
२ कैलिकानने चेशच० ।

तेड पु० तिडा व्याख्यानः यस्य अन् । तिडा व्याख्यानं यस्य
तेजस न० तेजसो विकारः अण् । १ धृते, २ धातुद्वयभावे च ।
साङ्ख्योक्ते ३ रजोगुणोत्पत्ते त्रि० । वैकार सात्विको नाम
तेजस राजसः स्यत । भूतादिस्वामसोऽपि पृथक्
तत्त्वान्ययादृजन् पदार्थादृष्टतमाक्यम् ।

“सात्विक एकादशक प्रवर्तते वैजतादृष्टद्वारात् । भूतादे-
स्तन्मात्रः स तामससौजसादुभयम्” सा० का० । “ननु यद्वि
सत्यतमोभ्यामेव सर्वं कार्यं जन्यते तदा कृतमक्षिप्तिकरेण
रजसेत्यत आह तैजसादुभय तैजसात् राजसादुभयं
गणद्वय भवति । यद्यपि रजसो न यथान्तरमक्षि
तथापि सत्यतमसो स्वयं क्रियासमर्थे अपि न स्वस्वकार्यं
कुरुत रजस्तु चतुतया ते यदा चाचरति तदा स्वस्व
कार्यं कुरुत इति तदुभयस्मिन्नपि कार्यं सत्यतमसो

क्रिबोत्पादङ्गारेवाचि रजसः कारणात्मिति न व्यर्थं
रज इति न०। तिल निशाने इत्यङ्गादङ्गु तेन तेज
या हतः तेजसः रजसश्च सत्यतमसो स्वस्वतेजकार्यसम-
र्थत्वरूपरूपतेजःप्रसरणगुणयोगात् तेन पदाभिधेयता
इति तदाशयः "तेजसादिन्द्रियाण्येषन्" शा० ति० । सत्य
गुणस्य प्रकाशकत्वात् "तेजसमन्तःकरणमिति" वेदान्तप० ।
३तीर्थभेदे न०। "तेजस नाम तत्तीर्थं यत् त्रीर्थेषां
पतिः। अमिषिक्तं सुरगणैर्देवयो भरतर्षभ ।" भा० श० ४७
अ० पतङ्गस्य पङ्क्ति चैतन्य तेजसो भवति । तेजोम-
यान् करणोपहितत्वात् "वेदान्तसारोक्ते ५ चैतन्यभेदे ५०।
तेजसावर्त्तनी स्त्री तेजस धातुइत्यभाषण्यतेजः सा-इव
स्थि-धामारे ख्युट् ङीप् । भूमायाम् । (सुषी) कमर
तैत्तल ५० अथिभेदे ततः तिका० अथत्ये फिज् । तैत्ता-
यनि तदपत्ये ५ स्त्री ।

तैत्तिष्ठ लि० तितिष्ठा शीतलस्य कलादि० च । तितिष्ठाशीथे ।
तैत्तिष्ठ ५ स्त्री० तितिष्ठस्य अथिभेदस्य गोलापत्य गमा०
यञ् । तितिष्ठार्थगोलापत्ये तस्य आत्माः कषा० अथि
यजो बोधः । तैत्तिष्ठाः तैत्तिष्ठस्य आत्मा पु० व० य०।

तैत्तिर ५ स्त्री० तैत्तिर ५ प्रो० । (तितिर) खगे-राजनि०।
स्त्रियां ङीप् ।

तैत्तिल ५० । गण्डकपथौ । २यवादितचतुर्थे करणे न०
भेदि० । १२रे च । "यत्किञ्चिदप्येन दानेनावाधितघर-
धीतयतैतिगण्यः" द्युक्त० । तैत्तिष्ठस्यद्दस्य कद्रुमर्दे
न सभासि पूर्वपदमकृतिस्तरः ।

तैत्तिलिन् ५० गोत्रमवर्त्तकर्मिण्यस्यप्रवरभेदे ।

तैत्तिर न० तित्तिरीणां समूह अण् । तित्तिरखगसमूहे ।
तित्तिर+आर्थे अण् । (तित्तिर)खगभेदे ५ स्त्री राजनि०।
गण्डकपथौ च भेदि० ।

तैत्तिरि ५० कुत्रारवस्यप्रभेदे । "कुत्रारस्य सतो हृन्पु-
ष्टं प्लोऽस्तु तनयस्यया । "कपोतरोषा तस्यापतैत्तिरि-
स्यमयोऽसवत्" । हरि० १८८० १२ अथिभेदे । आद्याः
कठसौत्तिरिच वैश्यायनपूर्वजः" भा० शा० ११८ अ० ।
१२ अथिभेदे ।

तैत्तिरीय ५० व० तित्तिरिणा मोक्षमधीयते ऋच् । तित्ति-
रिमोक्षशास्त्राध्यैषु स्थायै क । तैत्तिरीयकास्त्राथे ।
यजु शास्त्राभेदे । तस्मान्निर्वाहः यथा ।

"देवरातस्तुतः सोऽपि अर्दिता यजुर्वा गण्यम् । ततो
गतोऽथ सनबोदइत्युक्तान् यजुर्गणान् । यजुर्नि तित्ति-

राभूत्वा तद्धोषुपतया दडः । तैत्तिरीया इति यजुः
शास्त्रा, आधनु सुमेयवाः" भा० १२ ।

तैत्तिडीक लि० तिलीङ्गिकेन सकृत्तम् बोधत्वात् ऋच् ।
तिलिङ्गीकसकृतव्यञ्जनादौ । तस्य विकारः कोपधत्वात्
अण् । २ तिलिङ्गीकविकारे च ।

तैत्तिर तित्तिरेव अण् । नेत्ररोगभेदे "देमं हृन्मार्ग-
ज्ञान्यकाचान् भीषीरोग तैत्तिराङ्गनेन" सुश्रु० ।
तैत्तिरो रोगोऽस्य ङन् तैत्तिरिक् । तित्तिरोगने ।
"न वामयेत्तैत्तिरिक्कोर्द्धवातगुह्योदरद्वीहृत्किन्नामात्तान्"
सुश्रु० । "तैत्तिरिका इवादूरदर्शिनम्" काद० ।

तैत् न० तीरे भव अण् । कृषत्ये राजनि० ।

तैत्ती स्त्री तीरे भवति नभ-वा० ङ ततः आर्थे अण् तीरा०
ङीप् । कुनीक्षां रागदे सुपभेदे । [तिर्यग्जातिव्यञ्जिनि
तैत्त्य लि० तिरचामिदम् तिर्यक् अण्+भत्वात् तिरचदेव ।
तैर्य लि० तीर्थे दीयते कार्यं वा व्युटा० अण् । तीर्थे देवे
२ तीर्थकाथे च तीर्थ्यात् आयस्यानादागतः युष्टिका०
अण् । तीर्थरूपायस्यानादागते इत्यादौ च ।

तैर्यक् लि० तीर्थे देये भवः सूमा० गुञ् । तीर्थदेयभवे ।
तैर्यिक लि० तीर्थं सिद्धान्तनिचय निश्चयार्थं ज्ञेया० ङम् ।
तीर्थसिद्धान्ताभिप्रे यास्तकरे कपिचक्रादादौ तीर्थं
वेत्ति ङञ् वा । १२ सिद्धान्तभिप्रे । तीर्थं भवः ङञ् । १२ तीर्थभवे ।
"तैर्यिकामुञ्जते यस्तु मन्त्रिणागच्छ" भा० व० ८२ श्लो० ।

तैर्य लि० तीर्थं चतुरार्यां सङ्का० गण् । तीर्थवशीपादौ ।
तैर्यगयनिक लि० तिरचामयन सप्तभेदः तदेव ङम् ।
सप्तभेदे । "अष्टादशभिर्ज्यायानादितः संवत्सर एव
तैर्यगयनिको भवति । आदितः अक्षु यन्त्रदेका मण्-
मासाहृदङ्ङेति नव चाङ्गानि तथा दक्षिणा" श्रुति ।

तैर्यग्योन लि० तिर्यग्योनेरिदम्+अण् । तिर्यग्योनीनां
पञ्चादीनां सप्तभिर्ज्यायानादितः संवत्सर एव

"सप्तभिर्ज्यायानादितः संवत्सर एव भवति । मास-
चैकविध सप्तवतो भीतिव सप्त" शा० भा० तैर्य-
ग्योनस्य पञ्चधा भवति यद्युक्तगणितवरीक्षपक्षारारक्तव"
त० की० तल भवः अण् । तद्योगिभवे । "तन्मन्त्रव्यवहारा-
मन्त्रं तैर्यग्योनास्येव च" मनु० ।

तैल न० तिलस्य तल्लवणस्य वा विकारः अण् । तिलवर्षादि
जनिते स्त्रो हृद्भ्यभेदे । तल्लवणादिव भावम० ङञ् नचा
"तिळादिस्त्रिगुणवत्तु ना स्त्रो हृद्भ्यभेदादुक्तम् । तस्य
वातहर्त्तं स्त्रं विषेवातिवस्यम् । अथ तिलवर्षादि

“निनतैलं गुरु स्वीर्यमवर्णकर सरम् । दध्यं विक्रागि
विशदं मधुरं रसपाकयो । सुष्ठु कषयातुरसं-
तिक्तं वातकफापहम् । यीर्यं योष्यं हिमं शर्मं हृदय-
रक्तपित्तकृत् । सेषेन बद्धविषमक्षं गभीरशयिभ्यो-
घनम् । दीपनं बुद्धिदं मेध्यं व्यशयि त्रणमेहनुत् ।
श्रोत्रयोनिशिरःशूलनाशनं स्रुताकारम् । त्वयं
केयश्वं चक्षुष्यमभ्यङ्गे भोजनेऽप्यथा । क्षिप्रमिक्षच्यु-
तोत्पिष्टमथितक्षतपिच्छिते । भग्नस्कण्डितविद्वान्मदग्ध-
मिहितदारिते । तथाभिहितमिर्मुग्धं क्षुब्धमाप्राटि
विशते । वक्षोऽपानेऽक्षसंस्कारे भक्ष्ये कर्णोक्षिप्ररणे ।
शेकाभ्यङ्गावगाह्ये तिलतैलं प्रगृह्यते । अनु हृदय
सेखनयोः कथं सामानाधिकरन्त्यमित्यत आह । “हृत्ता-
टिदुष्टं पवनः श्लोतं सङ्कोचयेद्यदा । रसोऽसम्यग्वहन्
कार्यं कृष्याङ्गनादावर्जयन् । तेषु प्रवेष्टुं सरतां सौक्ष्म्यं
क्षिप्रवत्प्रदादधैः । तैलं क्षमं रसं नेष्टुं क्षयानां तैल-
हृदयम् । व्यशयि सुष्ठुतीक्ष्णोष्णं सरत्वं मेदसं लयम् ।
यन्ने प्रकुरुते तैलं तेन सेखनपीरितम् । द्रुतं पुरीषं
वह्नाति स्खलितं तत्प्रवर्तयेत् । पार्श्वं सारकञ्चापि
तेन तैलसदीरितम् । हतमग्दात्मरं पक्वं कीमवीर्यं
प्रजायते । तैलं पक्वमपक्वं वा चिरस्यायि गुणविक्रमम् ।
वर्धयतेऽप्युष्णम् । “दीपनं सार्पय तैलं कटुपाकरसं
समु । सेखनं सार्पयोर्योष्यं तीक्ष्णं पित्तास्रद्रूपकम् ।
कफभेदोऽनिवार्योऽपि मिर कर्णमन्यापहम् । कण्डूकृप
क्षमिज्जलकोष्ठदुष्टकं भग्नसुम् ।
राजिवातैलगुणा “तद्वह्नाजिकयोस्तैलं विशेषान्मूलकञ्च
लम् । राजिकयोः (कण्ठाराट्) (चारुकराट्) द्वयो ।
तपरी(नोरी)तैलगुणा “तीक्ष्णोष्णं तपरीतैलं समु पार्श्व
कफाक्षयि । यङ्गिस्तद्विषमक्षं कृत्कोष्ठक्षमिभ्युत् ।
भेदोदीमापहञ्चापि त्रणशोधकरं परम् । अतस्तीक्ष्ण-
गुणा “अतस्तीक्ष्णमाम्नेयं क्षिप्रोष्णं कफपित्तकृत् ।
कटुपाकमक्षुब्धं मध्यं वातहरं गुरु । भग्नस्रुतं
क्लादं पार्श्वं त्वगदोषनुद्वहम् । वक्षोऽपाने तथाभ्यङ्गे
नक्तं कर्णस्य पूरणे । अतुषानविधौ चापि प्रयोक्तव्यं
वातशान्त्रये । वररोः तैलगुणा “कुष्ठमतेऽवमञ्चं स्नादुष्यं
गुरुविदाहं च । अक्षुब्धमिहितं नम्यं रक्तपित्तकफ-
दम् । अथ (आचक्ष) मीलतैलस्य गुणाः । “तैलं तं
अवशीलाभां वल्यं दध्यं गुरु अतम् । वातहृत्कफहृत्पीत
क्लादपाकरसं च तम् । सरत्वं तैलगुणाः “सरत्वं तैलं

तीक्ष्णोष्णं दीपनं पिच्छिलं गुरु । दध्यं त्वयं यय-
स्यापि मेधाक्षान्तिवसप्रदम् । कषयातुरसं सुष्ठु
योनिगुरुविशोधनम् । विश्वं स्नाद रसे पाके सतिष्ठं
कटुकं सरम् । विषमज्वरहृद्गोमृष्टगुह्यादिगुह्यनुत् ।
हन्ति वातोदरानाहगुह्यमाशीलाकटोपहान् । वात-
शोषितविह्वलमक्षुब्धगोषामविद्रुघ्नीन् । आसनातग-
जेन्द्रयं शरीरवनचारिण । एक एव निहन्त्यापे-
रुद्धं हृदिशरी । राघवैरनगुणा “तैलं सर्षपसोद्भूतं
विष्कोटव्रणनाशनम् । कुष्ठपापमिहिरं वातमेघामयाप
हम् । सर्वतैलगुणा “तैलं श्लोत्रं नगुणक्षुब्धमतेनापि
मतम् । अतस्तीक्ष्णं तैलस्य गुणाऽप्येवाम्बयोऽनमत् ।
“प्रातः स्नाने गते आह्ने हृदयाय च हृदये तथा । मद्य-
सेपसमं तैलं तप्तात्तैलं विवर्जयेत् । कर्णोक्षनम् ।
“हतस्य सर्पय तैलं यत्तैलं पुष्पवासितम् । अदुष्टं पक्व-
तैलस्य तैलाभ्यङ्गे च मित्यथ । तिष्ठ्या तं वारयि-
येते तैलमहृत्फलं यथा ।
“अर्कं भूमं दहति हृदयं कीर्त्तिं लामय शोभे भौमे
कृत्युर्भवति नियतं चन्द्रोऽप्युत्तमम् । अर्थलानि-
भवंति च गुरो भार्गवे शोकयुक्तसौख्यलक्ष्मणनयनम्
सूर्यं जे दीर्घमायुः प्रदोतम् । “हृतादृष्टं तैलं भर्तृये
तु खादयेत् वैद्यकम् । एतत् कुरु । तैलकं सत्यतैले नम् ।
तैलकान्दं प० तिमस्यायम् अथ तैलं तिलसम्बन्धो कन्दं इव
कन्दोऽस्य । तिलमिच्छपत्तके हृत्तमेदे “तैलकन्दः कटुपाक
लोहृत्पाकरोमत । मास्तापसारविषमोक्षनागकरस
यः । रसस्य बन्धकारी च देहगुहिकरक्षया” राजनि०
तैलकास्त्रजं पु० तैलान् तिलसम्बन्धिनः कल्पाज्जायते जग-
तः । तिलसम्बन्धजाते (तैवेर काट) तैलकिट्टे राजनि० ।
तैलकारं पु० तैलं करोति ल-अथ (तैली) (कसु) इति
प्रसिद्धे वर्षसङ्करे चाक्रिये तैलनि। स च कोटकस्त्रीगर्भे
कुम्भकाराज्जातं सद्गोप्यजातिभेदं मल्लैः मल्लसं
तैलकिट्टं न० इत० । तैलमवे (काट) इति ख्याते ।
तैलकीटं पु० कोटभेदे राजनि० ।
तैलक्यं न० तिलकस्य भावादी पुरोहि० यक् । तिलकभावे ।
तैलद्वं पु० “श्रीमैलं तं समारम्भं शोभेयान्धभागत् । तैलक-
देवो देवयोक्तुः । देवे । इतत्स्ये जने व० व० । अन्तरात्ता०
तलघोरिका स्त्री तैलं शोरयति पुर-स्वम् द्रुयो० । तैल-
दायिकायाम् (तैलायोका) । द्रुयो० । तैलशोरिकायाम् ।
तैलद्रीक्षी तैलपूर्णा द्रोक्षी या० त० । “अपठ्यन्ममज्जनां

तैलपुणे काठादिनिर्मिते पात्रविशेषे । अलावस्थिति
युष्णा । वातरोगव्याधिकाररोगप्रकुवाधिर्यग्निःश्लेष्मणमृद-
हृन्मृदुलक्ष्मणप्रपञ्चतपनमगालकम्बुपाटीपीपामृकाप-
तन्त्रद्युधिरभयमूलकम्बुपक्षिरोगेषु "हृत्तत्त्वमिति"
राजभट्टम् ।

तैलधान्यं न० तैलोपयोगि धान्यं सत्तप गत्यम् । "तिक्तो-
तधी च तोरी (डी) च त्रिविधस्यापि सर्पप । द्विधा
राजी स्वसञ्ज्ञेन योज्यं कोष्ठमसम्भवम् । एतानि तैल-
धान्यानीत्युक्तेषु तिक्तादिषु ।

तैलपर्णिका पु० तैल पिबति पा-कं स्नायें क । तैलपायिकाख्ये
पञ्चयुक्ते कीटे । तैलहरणे तज्जातिमात्रिभृत्योक्ता यथा
'मासं गृध्रोवपा मङ्गुलैर्ल तैलपर्णिका खग ' [भाष्यम्] ।
तैलपर्णिका पु० तैलाक्तमिव पर्णमस्य रूपं । ग्रन्थिपर्णहृत्ते
तैलपर्णिका न० तैलपुणे गिरिभेद उत्पत्तिस्थानत्वेना-
ख्यस्य ठन् तैलाक्तं पर्यमख्यस्य ठन् वा । १ हरिचन्दने
अमर । तिलपर्ण हृत्त उत्पत्तिस्थानत्वेनाख्यस्य ठन् ।
२ चन्दनभेदे ।

तैलपर्णी स्त्री तिलपर्णी गिरिभाल भव अण् डीप् । १ चन्दने
२ श्रीवासे शिष्टके च भेदे । स्नायें क । तैलपर्णिका
तत्पार्थे । "काव्यिकाडङ्गुलाय हिङ्गुवर्जितपर्णिका"
हरिच० २११ख० । [राजनि० ।

तैलपा स्त्री तैल पिबति पा-क । (तैलापेका) कीटभेदे ।
तैलपायिका स्त्री पा-ख्यङ् ३त० । (तैलापेका) (आर-
हृत्ता) कीटभेदे अमर ।

तैलपायिन् पु० तैलं पिबति पा-णिनि । तैलपायिकाख्ये
पञ्चयुक्ते कीटभेदे । "तैलपुणं तैलपायी व्यात्" याज्ञ० ।
तैलपिपीलिका स्त्री तैलाक्तं पिपीलिका । पिपीलीकाभेदे
तैलपीतं लि० पीतं तैलं येन व्याङ्गिपरनि० पीततैलके ।
तैलफल पु० तैलं फले यस्य । २ कृटोहृत्ते राजनि० ।
तैलभाविनी स्त्री तैल भावयति वासयति भू-णिनि डीप् ।
तैलभासके जातोपग्रहके राजनि० ।

तैलमाली स्त्री तैलेन मासं सम्बन्धो यस्याः गौरा-
डीप् । वर्तिकाया दीपदशाया गृह्यमात्रा ।
तैलम्पाता स्त्री तिलस्य पातोऽलं ज नि० सुम् च । १ स्वधा-
याम्, २ तद्वपनचित्ते आद्ये च अमर ।

तैलयन्त्र पु० तैलमर्द्दार्थं यन्त्रम् । तिक्तादिनिष्पीड-
नार्थं यन्त्रभेदे (कुटुराणि) "अमीमांस्यानि गोचानि
तैलयन्त्रेषु यन्त्रयो" कृति "रविरवचक्रं च तैलयन्त्रं

"चक्रवत् भ्रमत्" भागवते ५।२।१।१८ श्लोकः ।

तैलवक पु० तैलवृक्षस्य विषयो देव राजन्या० दुञ् । तैल-
वृक्षविषये देवे । [रनिच० ।

तैलवल्ली स्त्री तैलाक्तेय वल्ली । बहुशतावस्थां पारष्क
तैलसाधन न० तैल साधयति श्रमभीकरोति सिध-णिच
साधि-ल्यु । कक्रोष्ठे गन्धद्रव्ये शब्दच० । [भेदे हेमच० ।

तैलस्फटिका पु० तैलाक्तं स्फटिक इव । तन्मणौ गो-
तैलस्यन्दा स्त्री तैलमिव स्यादन्ति स्यान्-ल्यप् । १ श्वेत
गोकर्णा २ काकोल्या पारस्करनिघण्टु ।

तैलागुरु पु० तैलाक्तमिव आगुरु । टाडायुरौ राजनि० ।

तैलाटी स्त्री अटति अट तैलेनाटं विषमस्या गौरा-
डीप् । वरटायां तैलस्यै तद्विपनायात् तथा तथात्वम् ।

तैलाभ्युक्ता स्त्री तैलमभ्युक् इव भेयमस्या । तैलपायि-
काख्ये कीटे जटा० ।

तैलिका लि० तैलं पण्यं यस्य तैलं गत्यमस्य वा ठक् ।

२ तैलार्थं तिलमिष्ठीकृते (कुलु) 'सुखमसिमभीच-

तैलिकविहीनसम्बोधतस्तु स्ता' ह० स० १६ख० । २ तैल-

त्रिकेतारि च "समुद्रगानी वन्द्ये च तैलिक ब्रूट-
कारकः" मत्तु तिलविक्रेतरपाङ्क्त्येयसुक्तम् ।

तैलिन् लि० तैलं निष्पाद्यत्वेनाख्यस्य इति । १ तैलकारे

हेमच० २ तैलयुक्ते लि० । स्त्रियां डीप् डीबल । २ तैल

कीटे राजनि० ३ दशायां वक्त्रे गृह्यमात्रा । [हेम० ।

तैलिशाला स्त्री ६द० तैलमिष्ठीकृताये स्त्रे (पाणिपर)

तैलीन तिलानां भवनं जेत खञ् । तिलभयनयोग्ये जेत

अमर । [चरमन्विनि स्त्रियां डीप् ।

तैलद्वारव लि० तैलद्वारवृक्ष इदम् रजता० खञ् । तैलदा-

तैल पु० तिल्यनक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी अष्टमि यक्षोमे डीप् ।

तौघे साङ्गिकं मासे खञ् । १ पौषे मासि चतुःस्वरम्बारब्धे

सुखप्रतिपदादिदर्शने चान्द्रे मासि अमर तदोव

पूर्यमायामेव तद्योगसम्भवः । तिष्यन्त्येव तत्सुखोप-

नक्षत्रस्यापि पञ्चपात् कदाचित् तत्सम्बन्धामात्रेऽपि न

अतिः २ तदोवपौर्णमास्या स्त्री "साङ्गिकं पौर्णमासी"

पा० मध्ययुक्तकालस्य पूर्यमायामेव तद्योगे साधुत्वेन

पौर्णमासीपरत्यमेवेति बोध्यम् । "तैला मधीतपूर्वा

याम्" आश्व० श्रौ० ८।१।१२ ।

तीक न० सौ० दृ-च तस्य नेत्रम् । १ अथर्वे पुत्रे, ३-

हृत्तरि च अमर । "नित्ये तोके दीदिशंस्" २।३।११

"पञ्चे तोकाय तनवाव जीवसे" ख० १०।१५।१२ "तोकेन

जीवहरण यदुल्लिखितायस्त्वैमासिकस्य च पटा गत
टोऽपष्टत्त भाग० २।७।२८ ।

तीक्ष्णं पु० तत्त स प्रयो० अत ओत्तम । हरिद्वर्णं थपक
यत्रे अमर । २ हरिद्वर्णं हेमच० । ३ कर्षमले न० हेम० ।
४ मेघे पु० अजयपाल । ५ नयप्रकृते यत्रे यथाङ्गुने न० ।
“प्रायणोयस्य तोक्मानि” यजु० १६।१७ । “तोक्मानि नव-
प्रकृतयथा” वेदटी० । “पत्रपुष्पफलच्छायाभनवनकुलटा-
रुभिः । गन्धनिर्यासमस्यास्थितोक्तैः कामान् वितन्वते
भाग० १०।२०।२५ “तोक्मा पञ्चवाद्यङ्गुरा श्रीवर तेन
इतदर्थेऽपि च ।

तीक्ष्णं न० तत्त-मनिन् प्रयो० अत ओत्तम । नवविप्रकृतयत्रे
२ अथपत्ते न० निघण्टु । “भेषज तोक्मा” यजु० २१।
२० । “तोक्मभिर्जाजैर्नृहं चान्नं” यजु० २१।४२ ।

तोडक न० दादगाक्षरपादके ऊन्दोभेदे । “इह तोडकमध्व-
धिसे प्रथितम्” इ० र० । [कृटिन् । गिच् अतुतोडत् त ।

तोड अनादरे भा० पर० सक० सेट् । तोडणि अताडोत् ।
तोडन न० तन्त्रभेदे ।

तोतस अथ० त-वा० तसि । १ कलले २ त्वयीत्यर्थे च । “मा
वयं रायस्योपेयविधौष तोतो राय” यजु० ४।२२ । तोत
गन्तः कलववाची अव्ययम् । तोत कलले रायो
धमनि पशवे वा पदरूपेण तिष्ठन्तु । अज्ञाऽव्यायानामने-
कार्त्तत्वात्तोत गन्तो युष्मत्पयर्थाय । तोत त्वयि रायः
सन्तु वेदटी० ।

तोडन न० तड-भावे ल्युट् । १ भेदने २ टारणे ३ छिन्नने च ।
तोडो(रो) स्त्री तड-यच् गौरा० डोप् वा लय र । स्त-
नामख्याते तैलसाधने धान्यभेदे । [अमर ।

तोच्च न० तद्यदेऽनेन तद-करणे डृन् । गवादिताडने टण्डे
तोद पु० तड-भावे वज् । व्यथाया रत्नमाला । “हीनटग्धे
तोटकण्डूजाशानि व्याधिरुज्झिच” सुश्रु० । “दणे तोट
कण्डूपादुर्भावेर्जातोयात्” सुश्रु० । कर्त्तरि क् । २ व्यथके
लि० । “तोडो वानस्य ह्ययौरीगान” घट० ४।१६।११ ।
“तोडतोदक” भा० ।

तोदन न० तद्यदेऽनेन करणे ल्युट् । १ तण्डे ससे अमर । भावे
ल्युट् । २ व्यथायाम् सेट् । कर्त्तरि ल्यु । ३ व्यथके लि० । “क
षाव मधुर कृत तोदन कफघातजित्” सुश्रु० । ४ क्षोरिड्वभेदे
पु० । “क्षोरिड्वभजान्म्वराजान्तोदनतिन्दुककलधन्व
माश्लक्ष्णकश्चकण्डूगुणरूपकगङ्गे ककीपुष्करपर्तिविल-
विम्बोमभ्रतोनि । फलान्येतानि शीतानि कफपित्तहराणि

च । संवाहकाणि कृष्णाणि कषायमधुराणि च” सुश्रु० ।
तोदपर्णी स्त्री तोट तोदक पर्णमस्या गौरा० डोप् । कुन्
सिते धान्यभेदे ।

“कोरदूषकग्यामाकनीवारयान्तुवरकोद्दालकप्रियङ्गुम-
भूमिकानान्दीसुखकुरविन्दगवेधुकधक्ततोदपर्णी सुकुन्द
कवेणुयवप्रभृतय कुष्ठान्ययिजेण” सुश्रु० ।

तोमर पु० त-विच् तौगते चियतेऽनेन कृ-करणे क् ।
१ हस्तक्षेपे गल्यापे टण्डाकारेऽम्बुभेदे (रायभा०)
अमर । तोमरलक्षणं हेमा० प० लक्षणसमुच्चये उक्तं यथा ।
चौगनसधनुर्वेदे । “गुक्तो भगवानुवाच जमदग्निं प्रति
यत्स । निबोध यथाप्रसूच्यमानम् तत्र दण्डान्वित
सर्गलौहं वेति तोमरं द्विविधं भवति । तच्च तोमरं
सङ्गहं सज्जायत भवेत् तोमरं सर्वायस तज्जाय्ये
प्रयोजयेत् । तच्च निकटमव्यभोक्तं भूयस्त्वियं प्रमा-
णतो भवति तत्र चतुर्हस्तप्रमाणं निकटं सार्द्धं चतुर्हस्त
मध्यमं पञ्चहस्तप्रमाणं तूत्तमं भवति । तथा कलनाया
चाद्य द्वितीयं तृतीयं चेति त्रिधा इन्द्रकुलमध्ये इन्द्रकुल-
कनितमेकं स्यान्मध्यात्पूर्वं तत्राङ्गुलकनितं द्वितीयं स्यात् ।
मध्यात्पूर्वं षडङ्गुलकनितं स्थानकलनया तृतीयं स्यात् ।
सार्द्धमेकं निकटं, तयोर्मध्यमं षडङ्गुलकलनायास्तथा
तोमरास्तस्य परिणाह परं षडङ्गुलो भवति सार्द्धं प-
ञ्चाङ्गुलो मध्यमं पञ्चाङ्गुलः कनिष्ठ इति । तयाणां
देगानां त्रयं ऊन्दा । ऊदानास्तथा व्यान्योमागधो दाक्षि-
णात्ययेति । तस्मादन्यतोमरं तच्चयसंस्थानं भवति
भागधं तोमरं योनिमस्थानं भवति दाक्षिणात्यं तोमरं
हस्तं भवति । तेषां सुस्थानि तद्देगाच्छन्दत इति दत्तादि ।
२ नवाक्षरपादके ऊन्दोभेदे “प्रथमं सकृद्विनिधाय
जगण्द्वयस्य निधाय । कुरु तोमरं सुखकारि फणिराज-
यज्ञविहारि” तल्लक्षणम् । [मराठ्ठयादिभिः ।

तोमरग्रह पु० तोमरं गृह्णाति यद्ग्रह-यच् न अण् । तो-
तोमरधर पु० तोमरमस्त धरति धृ-यच् । वङ्गी गजार्द्रक०
तोमरिका स्त्री तोमर-सज्जाया कन् । आटक्याम् गन्तर०
तोय न० सौ० त-विच् तमे पुन्यै यानि या क । १ अत्रे २ पूर्व-
पादानक्षते च । “ऊहृत्य मेघैस्त एव तोयम्” भाव ।
“स्ततोयै शुध्यते शोध्यं नदीभेगेन शुध्यति” मनु ।
पूर्वापाद्युनक्षत्रस्य जनदेशतत्वात् तथात्वम् । ३ नन्वा-
वधितुर्दृष्ट्याने च ज्यो० त० । तत्र जनस्य चित्त-
नीयत्वात् तथात्वम् ।

तोयकर्मन् न० तोयेन कर्म । तर्पणे "तोयकर्मणि चारब्धे
राज्ञासुटकटानिके भा० आ० १५० ।

तोयकाम पु० तोय कामयते कम् पण् । १जबनेतसे जटा-
धर । २जनाभिवापके त्रि० ।

तोयकुम्भ पु० तोयस्य कुम्भ इव । गैवासे पारस्करनिघण्टु ।

तोयलक्ष्ण न० जनमात्रपानकमे माससाध्ये व्रतभेदे ।

"यटा तु विल्वानि फलानि प्रत्येक कथितानि साध
म्योयन्ते तदा फललक्ष्णादिव्यपदेशं जलते । यथाच
म कंगुह्ये "फलैर्मासव कथित फललक्ष्णो मनीषिभि ।
श्रीलक्ष्ण श्रीफलै मोक्ष पद्माक्षरपरस्तथा । मासेनास
मनकैरव श्रीलक्ष्णपर कृतम् । पत्रैर्मत पत्रलक्ष्ण
पत्रैस्तगुलक्ष्ण उच्यते । मूललक्ष्ण कृतोमूलेस्तोयलक्ष्ण
जनेन तु" इति । "इति पथलक्ष्णमेकादशविधम्" मिता० ।

तोयश्मि पु० तोयस्य श्मि इव । १सेवोपले करकाया
कारा० ।

तोयद पु० तोय ददानि दा+क । १मेघे, २सुलके च । ३एते
न मेदि० । ४विधिना जनदातरि त्रि० । "तोयद-
क्षुप्रमाप्नोति" उरा । तद्दानमाहात्म्य भा० गा० १८म
धर्म० यथा

"यश्चे दत्ते नरेण्येह प्राणा दत्ता भवन्त्युत । प्राणानाहि
परम न दानमिह विद्यते । यच्च वापि प्रभवति पानीयात
कुरुसन्म । । नीरस्त्रातेन हि विना न किञ्चित् सप्रव
र्तते । यश्चोपय्यो मकाराज । वीरुचय जलोद्भवा । यतः
प्राणभूता प्राणा सम्भ्रान्ति विशात्मते । । तस्मात् पानाय
दानाहै न पर विद्यते कश्चित् । तच्च दद्याच्चरोनित्य
यन्तोच्छेद भूतिपाप्मन । धन्य यश्चमायुष्यं जल
दानमिहोच्यते । मत्त वायधि कौन्तेय । सदा मिहति
तोयद । सर्वकामानवाप्नोति कोसिञ्चैवेह मान्धतोम् ।
प्रेत्य चानन्यमप्राप्ति पापेभ्यश्च प्रकच्यते । तोयदो मनुज
व्याघ्र । स्वर्गं गत्वा मङ्गायुते । । यश्चयान् समवाप्नोति
लोकाहित्यप्रदीन् मन्दरिति ।

तोयधर पु० तोय धरति धृ-ञच् । १मेघे मेदि० २सुलके
च "नीला दवातपाश्वये तोय तोयधरा वना" रामा०
भा० ६३ अ ।

तोयधार पु० तोयाना धारा यत् । १मेघे २सुलके च ।
धारि-भाने ञच् । तोयस्य धार वर्षणम् । ३अक्षवर्षणे
पु० । "समवर्षणोयधारेण वर्षणं कर्मकास्त्रुभि" हरिव०
११२च० । ६त । ४अक्षवर्षणतो स्त्री । "मरान् व्यसृजता

शोभ तोयधारा वना इव" भा० वि० ३२अ० । "गिरि-
मक्षयण इव तोयधारा" रामा० भा० २५ अ० ।

तोयधि पु० तोयानि धीयन्ते ज्ञा चा कि उप० अ० । १सुसु-
जलधिप्रभनयोऽप्यत । २चतु सख्यायाश्च । "वधनाम्ने-
मध्यात् तु तन्वोभागेषु तोयधे" सू० सि० ।

तोयधिप्रिय न० तोयधि प्रीणाति प्री-क । १सुसु-
जलधिप्रभनयोऽप्यत । २चतु सख्यायाश्च । "वधनाम्ने-
मध्यात् तु तन्वोभागेषु तोयधे" सू० सि० ।

तोयनिधि पु० तोय निर्धीयतेऽस्मिन् नि+धा-कि उप० अ० ।
१सुसु-जलधिप्रभनयोऽप्यत । २चतु सख्यायाश्च । "वधनाम्ने-
मध्यात् तु तन्वोभागेषु तोयधे" सू० सि० ।

तोयनिवी स्त्री तोय ससुद्रोक्त नीपीव यस्या स्वार्ये न
कप् । १पृथिव्या 'तोयनीव्या पति भूमेरभ्यविशुद्धा-
ह्वरे' भाग० १।१५।२८ नोके तु कप् तोयनीविका
तत्पार्थे । [नाह्वस्याम् अमर ।

तोयपिप्पली स्त्री तोये पिप्पलीय । [कोचङ्गा] शाकभेदे
तोयपुष्पी स्त्री तोयेन बहुजनदानेन पुष्पागयस्या । १पाटला-
ह्वरे गज्जमाला ।

तोयप्रसादन पु तोय प्रसादयति फलयोगेन प्र+सद-णिच्-
ल्यु । १कतके (मिर्माङ्गि) । फलपरत्वे न० रत्नमाला
'तोयप्रसादकास्व प्रसादकादयोऽप्यत "फल कतकवृक्षस्य
यदास्त्रुप्रसादकम्" मनु ।

तोयफला स्त्री तोयप्रदान फल यस्या । १द्वारो कर्कटीभेदे
राजनि० । [२सुलके च ।

तोयमुच् पु० तोय ससृति सृच-क्षिप इत० । जलसृप्ति मेघे
तोययन्त्र न० सू० सि० उक्ते ज्ञानज्ञानार्थे घटीयन्त्रभेदे
। घटीयन्त्रगळे २७८१ पु० दृश्यम् । (तोयधारा) इति
ख्यात २अक्षयन्त्रभेदे च ।

तोयराज पु० तोयेषु राजते राज क्रिप् । १सुसु-जलधिप्रभनयोऽप्यत
मिह तोयराट् करिव० २२६अ० । २वदने च

तोयराशि पु० तोयाना राशिरिव । १सुसु-जलधिप्रभनयोऽप्यत
मिह तोयराट् करिव० २२६अ० । २वदने च

तोयवल्ली स्त्री तोयसञ्चित्तम्याने वल्ली । १कारवेङ्गे (उक्ते)
तोयशुक्तिका स्त्री तोयजाता शुक्तिका शा० त० । जलशुक्ति-
काया राजनि० ।

तोयशूक पु० तोयस्य शूक इव । गैवासे पार० नि० ।

तोयसूचक पु स्त्री तोय तोयवर्षे सूचयति रवेच सूच-
ल्युन् । १मेघे शब्दार्थक० । स्त्रिया जातित्वात् ङीष् ।
२अक्षवर्षणसूचके योमभेदे त्रि० । अक्षवर्षणे १०६५४० दृश्यम् ।

तोयविस्व न० तोयोत्थित विस्वम् अर्द्धविस्वाकार वस्तु ।
जलविस्वे जलोपरिभासमाने अर्द्धगोलाकारे पदार्थे ।
अथ शब्द तोयवल्लीशब्दात् पर पाठ ।

तोयात्मन् पु० तोयमात्मा स्वरूप यस्य तत्प्रकृतित्वात् ।
परस्मैश्वरे । "यस्य केशेषु जीमूना । नद्य सर्वाङ्गसन्निपु
कक्षौ सप्तद्राक्षत्यारस्तमौ तोयात्मने नम" विष्णुस्तुति ।
तोयाधार पु० इत० । शलाशये । शलाशवीत्यर्गशब्दे १०७५
४० तद्धेदादि दृश्यम् । "तोयाधारपथाश्च पक्षकश्चिच्छा
नियन्दरेखाङ्किता" शकु० ।

तोयाधिवासिनी स्त्री तोय तोयार्द्र देशमधिवसति
अधि+वस-णिनि ङीप् । पाटलादृक्षे रत्नमाला ।

तोयेश पु० इत० । श्वरूपे तदधिदेवताके शयनभिषानक्षत्रे
च । तोय जलमधिदेवोऽस्य । शपूर्वावाटानक्षत्रे न० ।

तोरण पु० न० । त्वर-युच आधारे ल्युट् तोलयत्यनेन
तल-उन्माने करणे-ल्युट् लय्य रो वा । बहिः स्थिते
श्वारे । "अथोच्चैस्तोरणसङ्क्रमद्भवेति" "गणो नृपा-
णामथ तोरणादुबहिः" भाव । "भासोक्त्वत्काञ्चन-
तोरणानाम्" कुमा० । तच्च द्वाराणे निष्वातस्तम्भो-
परिनिबद्धो घट्टराकार (फटक्) इति ख्यात
पदार्थ । यागादौ मण्डपादुबहिर्द्वाररूपस्य तोरणस्य
काष्ठविशेषप्रमाणादिक मण्डपशब्दे दृश्य मण्डपतद्वत्त्वादा
मादिपद्वतो विस्तरो दृश्य । शक्यराया न० द्वारा० ।

तोरश्वस पु० अङ्गिरोसनी ।

तोल पु० न० । चु० तल-कर्म्मणि अच् । अशीतिरत्तिका-
माने शक्ये । "एकतोल द्वितोल वा त्रितोल वेदतोल-
कम् । इतोऽधिकं नर कृत्वा प्रायश्चित्तीयते भ्रूवम्"
आगम । स्वार्थे क । तत्प्राये "पल त्व लोकिकैर्मानै
साधरत्तिद्विमापकम् । तोलकत्रितय चेत्यम्" तिथित० ।

तोल् त्रि० तल+उन्माने कर्म्मणि-ण्यत् । तोलनीये । भावे
ण्यत् । शोलने न० । "जीवाना वयसा मौल्ये तोल्ये
वर्णस्य हेमानि" लीला० ।

तोश पु० दृश-वधे भावे चञ् । शिषायाम् । कर्त्तरि अच् ।
शिक्षके "ले राय इन्द्र । तोशतमा" अ० ११६६ । १ ।
"तोशतिर्वधकर्मा नितोशयति निवर्द्धयतीति सङ्ग्रामसु
पाठात् तोशतमा नाशयित्तमा" भा० । "तोशा वधकौ" भा० ।
छवे" अ० ११२४ । "तोशा वाधकौ" भा० ।
औस्थाने आच् । [भा० उ० २६५० ।

तोष पु० तृप-भावे घञ् । सन्तोषे । "तोषपरो हि साम"

तोषण न० तृप-भावे ल्युट् । शन्तोषे । तृप-णिच् भावे
ल्युट् । शन्तोषोत्पादने । "एतावदेव पुरुषे कार्यं हृद-
यतोषणम्" भा० उ० १६५० । कर्त्तरि ल्युट् । शन्तोषजनके
त्रि० "पशून् हृदयतोषणान्" भा० उ० ८२५० ।
करणे ल्युट् । शतोपसाधने स्त्रिया ङीप् तोषणी ।
तोषल न० तोष लूनाति लू- वा० ङ । अस्तमेदे शमुपसेऽस्ते
"क्षणस्रोपलस्यस्य गिरिकूटोपम वली" इति व० ८७५० ।
तौक्षिक पु० धनूराशौ दोषिका कौर्ष्यशब्दे २२७८४ दृश्यम् ।
तौतातिक न० तृतातमद्वेन निर्धत्तम् ङञ् । तृतात-
मद्वेनशब्दे "नैयाय्यादि गुरोर्मत न विदित तौतातिक
दर्शनम्" प्रबोधच० ।

तौतिक न० शक्त्या शयुक्तौ च राजनि० ।

तौदी स्त्री विषमाशके ओषधिभेदे हतकुमाख्याम् । "तौदी ना-
मासि कन्या हताशी वा असि" अथ० १६१४१२ ।

तौस्वरविन् पु० व० व० । त्वम्बुरणा कलाप्यन्तेवासिना प्रोक्त-
मधीयते इति । कलाप्यन्तेवासिना त्वम्बुरणा प्रोक्त-
शाखाध्यटपु ।

तौर न० यागभेदे । "सवत्सरमङ्गरहस्यौरेण यजेत" शाखा०
श्रौ० १०१२० । "दार्पणतौरयोर्ग्रतानि" १०१८१० ।
तत्रैव ।

तौरयान न० तूर्ण यानस्य टपो० । तूर्णगमनयुक्ते ।
"य तौरयान उपयाहि यज्ञम्" निरुक्ते ५।२५ । नृति०
तौरयान तूर्णयान "तौरयाम इत्यपि" निगमो भवति
तौरश्वस न० तौरश्वसः शक्तिरसादृष्ट साम अण् । सामभेदे
"तौरश्वसे माध्यन्दिने पशमाने तदावपनयुते" कात्या०
श्रौ० २५।१४।१४ । "तौरश्वसे सामनी" कर्क ।

तौर्य न० तृथे चरन्ताडो वाद्ये भवसु अण् । चरजादि
ध्वनी ।

तौर्यत्रिक न० त्रय परिमाणस्य कन् तोर्योपलक्षित
त्रिकम् । सप्तदिनेषु नृयगीतयाद्येषु अमर । "वनेऽपि
तौर्यत्रिकमारराध तम्" नैषधम् । "तौर्यत्रिक ईषाया
कामजो दगको गण" मत्त ।

तौल न० तलैव तला+सार्थे अण् न्यायिका अपि प्रत्यया
कचित्प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्ते इत्युक्ते टेषता-
दिपत् क्षीयता । मानभेदे शतनायाम् शतान्मानदण्डे
शतलाराशौ च ल्यो० ।

तौलिक पु० तल्लया जीवति तल्ली+ठक् । चित्तकरे शब्दमाला ।
तौलिकिक पु० तल्लिकया जीवति ठक् । चित्तकरे हेमच० ।

तोलिन् पु० तमेव तोल तम् विद्यतेऽस्य इति । तनारागौ
“तोलिनि चित्तान्यार्हं स्याति पाटन्य विनाश्यायाः”
छ० १०१५० । अथ क्षीयत्वमपि “गमे तोलि क्षतागनेऽ-
निधत्तपी याको रगो नैर्गते” लो० रात्रिमन्निर्णय ।
तौल्य लि० तनया परित्तिष्ठम् यज् । तनया परित्तिष्ठे
तिशो० । तन्यमेव स्यात्तेऽण् । २४५० न० ।

तौल्यलि पु० तन्यन्यापत्तम् इज् । तन्यन्यापेत्पत्ते “धर्मेभ्य
एव निवृत्तयोदिति तौल्यनि क्रियागुणत्वात्” आश्र०
त्रो० २।६।१७ “अभक्ष्यमितरेण तौल्यनिः क्षता
यत्वात्” ५।६।२४ । तत इज्जनत्वात् युनि कर्त् तौल्य-
न्यादिताम् युवप्रत्ययस्य न कृत् । तौल्यतायन-युनि
तटपत्ये ।

तौल्यन्यादि पु० “न तौल्यनिभ्य” पा० छत्रोक्ते युवप्र-
त्ययस्य कृत् पत्यु० दजे गन्तव्ये ष च गण पा० ग० छ०
छत्रो यपा

“तौल्यनि, धारणि धारणि रागणि, टैनीवि,
टैयति, यार्कणि, जैयति, दैयमति, टैययति, चाफट्टकि,
वैल्यकि, वैडि, आतुराहति, पौपकरसाटि, आतुरो-
हति, आतुति, प्रागेहनि, नैमिषि, पाडाहति, वा-
ज्यकि, वैगीति, आसिनासि, आसिहि, आसुरि, जै
मिषि, आसिबन्धकि, पौपकरेणुपासि, वैकर्षि, वै
रकि, वैहति ।

तौवरक लि० त्वर्या इटम् अण् सार्धे क । त्वरोध-
म्वन्विनि । छेहादौ “एते भक्षानकक्षेहात् छेहा-
त्तौवरकान्त्या” सुयत । सार्धे अण् । तत सार्धे क ।
२४५० न० । “आयुक्तर तौवरकं कपाय कटुपाकिकम् ।
अथ क्षमिच्छरागाहमेहावर्त्तविनाशनम्” सुयत ।

तौविलिका स्त्री ओषधिभेदे । तौविलिके ! ज्वेलयापाय-
नैकव ऐलथीत् अथ० ६।१६।२ ।

तौपायण लि० तपस्याद्वरदेशादि पक्षा० चतुरर्थ्या फक् ।
तपस्याद्वरदेशादौ ।

तौपार लि० तपारब्धेदमण् । तपारब्धम्वन्विनि जवे
राजनि “तत्त्वान्तरिच” धारं कार तौपार हैममिति”
आन्तरिजजन्विभागे सुयत । भावप्र० तद्वत्तयादि
छत्र यथा “अपि नद्याः सप्तद्राव्ये मङ्गिरापच तद्गवा ।
धूमावययमिस्तुक्तात्तौपाराख्यास्तु ताः क्षता । अथय्या
माखिना प्रायो भूरुहापान्तु ता हिता । तपाराव्यु-
हिम इव खाहातलमपित्तम् । फफोरुहम्”

अथद्राग्निभेदोगच्छादिरोगस्तु” । नदीमारभ्य सप्त
पर्यन्तं मङ्गिराको तद्गवा पञ्चिभवा धूमावययनि-
स्तुक्ताः धूमाग्ररहिता अप तौपाराख्या इत्यर्थः ।
तन् पु० आत्मन्+धातोव । आत्मनि “तन्मूर्त्तं न
विश्वध चरध्वे” अ० १।६।१८ । तन्मात्मानम् ।
“आतोऽन्यापि इन्द्रसि दृश्यते” पा० इत्यात्मन
आकारभोव सप्तापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वादुपधातीर्षा
भाषः” भा० । “तन्ने तोकाय तनयाय बृह” अ०
१।१।१।६ । “उप तन्या यनयते” अ० १।१।८।१।
‘तन्या आत्मना” भा० । ततोयास्याने या । “अन्तो
एतन तन्या” यजु० २६।१। “वनस्पतिरवच्छेदो न
पागै तन्या” २०।४५ ।

त्यक्त लि० त्यज-कर्मणि क्त । क्ततयागे उत्पद्यते सप्तमिभेदे
अमर “अष्टाद्यैत्यङ्गप्रत्यक्षीकार प्रतिपङ्क ‘मृन्पाचि
त्यजधातो उटा० । २।त्यक्तु सुद्यते च “मटये त्यक्तजीविता”
गीता “इत्युक्त कर्त्तव्यं वाक्यं वानरेत्युक्तजीवितैः,
रामा० कि० ५४ अ० ।

त्यज्ज् जागौ दाने च भ्या० सक० पर० क्निट् । त्यजति
आत्माचीत् तत्याज । त्यक्तव्य त्याज्यम् त्याग त्यक्त त्यक्ता
त्यागी । “त्यजेदेकं पुनस्याद्ये पामस्याद्ये कुल त्यजेत् ।
पाम जनपटस्याद्ये आत्माद्ये पृथिवी त्यजेत्” चाणक्य
“योऽत्याचीत् सयुगं भयात्” भा० द्रो० ६५ अ०
“त तत्याजाहित पुत्रस” रामा० २।२६ अ० । “नैव
नीतिवर्णेन कदाचित् त्यज्यते पश्यतः । (भूरा) “मटये
त्यजजीविता” गीता “प्रतिरोद्धा गुरोरेव त्यक्ताग्नि-
यैर्दुःप्रसूया” मत्तु “न माता न पिता न स्त्री न
पुत्रस्यागमर्हति” मत्तु “त्याज्य दोषवदित्येके कर्म प्राहुः-
मनीषिण । अष्टदानतप कर्म न त्याज्यमिति आपरे”
गीता “ज्ञानिस्त्वन्निष्ठिभस्ते ते त्यक्तव्या क्तमद्यथा” मत्तु
“अतुष्टदा सयुगेभ्यस्त्यक्तव्या परममिषु” इ० ६५ अ० ।
मेदे तु नि० अन्ति तित्वाज “यत्तित्याज सचि विद सचा-
यम्” अ० १०।७।६ । त्याग्य सत्तव्य सट्कृतव्यापार न
अभेदमित्याकारः स च मूर्त्तद्रव्यापामेव भवति अमूर्त्त-
जीवनादेर्वियोजनरूप । उपसर्गपूर्वकस्य तत्तदुपसर्गयो-
त्यायैर्युक्तत्वागे इति भेदः ।

त्यजस् पु० त्यज-भावेऽस्तु । १।त्यागे “इन्द्रस्य न त्यजसा वि
स्तुत्याति” अ० १।१६।१२ । “त्यजसा त्यागेन” भा० कर्त्तरि-
अस्तु । २।त्यागकर्त्तरि लि० “विहारायतिवहि । त्यज” अ०

१०।१४४।३। त्यजो दुःखस्य वर्जयितुं भा० 'न त तिम्र-
 चन त्यजो न' ५२०।८।४७।७। करणे व्यसृज् । शक्रोषे च
 क्रोधात् प्रवृज्यमानमायुषं मुच्यते इति तस्य तथाप्यम् ।
 त्यदु त्रि० त्यज-“त्यजितनियजिभ्यो ङित्” ४० अदि
 ङित् । १।५।३।३। अथ सर्वनामतया त्वदाटिकार्यम्, स
 त्यो ते त्यजै त्यज्यात् त्वेषां त्यजिन् । स्थिया स्या त्वे
 त्वा । क्लीवे त्यदु त्वे त्यानीति भेदः । २।२४६।१। परो-
 चाभिधानार्हे वस्तुनि ।
 ‘हे वाव त्रज्ज्वा रूमे मूर्त्तं चैवामूर्त्तं च मूर्त्तं चान्तरा-
 स्थितं यच्च यच्च त्यज् । तदेतन्मूर्त्तं यदन्यद्वायोवा-
 न्नीरीक्षाश्चैतन्मूर्त्तमेवत् स्थितमेतत् तस्यैतस्य मूर्त्तं चै-
 तस्य मूर्त्तं चैतस्य स्थितं चैतस्य सत एव रसो य एव
 तपति बल्यो ह्येष रसः । अयामूर्त्तं वायुवान्तरिचं
 चैतदन्तरमेतद्वेदतत्पक्षस्यैतस्यामूर्त्तं चैतस्यान्तरस्यैतस्य यत
 एतस्य त्वर्त्तं रसो न एव एतस्मिन्मूर्त्तं प्रवृत्तस्य
 ह्येव रस इत्यभिधीयते’ ३० ७० । ‘ते एते हे वाव
 वावशब्दोऽवधारणार्थः । हे एवेत्यर्थः । त्रज्ज्वा पर-
 मात्मनो रूपे रूप्यते व्याप्यमानं परमयज्ञाविद्याध्या-
 रोपणत्वा के ते हे । मूर्त्तं य एव मूर्त्तमेव च । तथा
 अमूर्त्तं य एवामूर्त्तमेव चेत्यर्थः । अन्तर्नीतिस्वात्मविशेषणे
 भूतान्ते हे एवेत्यवधार्यते । कानि पुनस्तानि विशेष-
 णानि मूर्त्तमूर्त्तयोरित्युच्यन्ते । मूर्त्तं मरण-
 चरम्भूतं तद्विपरीतम् । स्थितं परिच्छिन्नं गतिपूर्वकं
 तत् त्वज्ज्वा । यच्च यातीति यद्व्याप्यपरिच्छिन्नं स्थित-
 विपरीतम् । यच्च यदित्यन्वयेभ्यो विशेषणान्नासाधारणध-
 र्मेविशेषवत् । तच्च तद्विपरीतं तद्विच्छेदं सर्वदा परोक्षा
 चाभिधानार्हेम् । अयामूर्त्तमवाधुनाऽमूर्त्तमुच्यते । वायु-
 चान्तरिचं यत्परिचयितं भूतद्वय एतदन्तरममूर्त्तत्वा-
 दस्थितमतोऽविच्छेद्यमानं केनचिदन्तरममरणधर्मं तद्वत्
 स्थितविपरीतं व्याप्यपरिच्छिन्नं यथाद्यादेतदन्वेष्योऽप्र-
 रिक्तस्वभावविशेषमतस्तत्त्ववृत्तिरिति परोक्षाभिधानार्हेमेव
 पूर्ववत् । तस्मैतस्मान्मूर्त्तस्यैतस्यान्तरस्यैतस्य यत एतस्य
 त्वस्य चतुष्टयविशेषवत्त्वान्मूर्त्तस्यैव रसः । कोऽसौ । य
 एव एतस्मिन्मूर्त्तं प्रवृत्तं करणात्मनो हिरण्यगर्भं
 मास इत्यभिधीयते । य स एवः अमूर्त्तस्य भूतद्वयस्य
 रसः पूर्ववत् सारित्, यतत्प्रवृत्तसारमूर्त्तं भूतद्वय
 हिरण्यगर्भं विद्मरमाव हि भूतद्वयमिच्छिरव्याकृता
 तत्तात्पादार्थान्तत् सार भूतद्वयम् । त्वस्य ह्येव रसो

यथाद्यो मण्डलस्य’ प्रवृत्तो मण्डलवत्तं मण्डलसारस्य
 भूतद्वयस्य च साधर्म्यम् । तस्माद्युक्तं प्रसिद्धवज्रेणपा-
 टानं त्वस्य ह्येव रस इति’ पा० भाष्यम् “सूतो
 वा सूतपुत्रो वा यो वा स्यो वा भवास्यहम्” वेणी० ।
 अव्ययीभावे यदरा० अच् समाधानं । उपत्यदम् ।

त्यदादि पु० पा० गच्छत्येतांते यद्वचनम् । य च गच्छ-
 ‘त्यदु तदु यदु एतदु इदम् अदश् एकं हि युष्मदु अणदु
 भवत् किम्” “त्यदादीनाम्” पा० अथ अन्तर्विधौ
 द्विपर्यन्तस्यैव ग्रहणमिति भाष्यकारेण ।

त्याग पु० त्यज-भावे घञ् । उत्सर्गं भूतद्वयस्य स्तत्त्वस्य सा-
 त्कृतव्यापारे न ममेदमित्याकारे । “न साता न
 पिता न स्त्री न पुत्रस्तद्गमर्हति” “उज्जस्तं पतितं
 क्लीवमनीरं पापरोगिणम्” न त्यागोऽस्ति द्वि-
 न्यास न च दायपवर्तनम्” मनु अमूर्त्तद्वयस्य २।६-
 योगमात्रे च । त्यागश्च शान्तिश्चादिभेदात् त्रिविधः ।
 यथाह गीता “निवृत्तस्य तु वृत्त्याश्च कर्मणो मोक्षप-
 द्यते । मोक्षात्तस्य परित्यागस्यामयः परिकीर्तितः ।
 इह च निवृत्ते यत् कर्म क्वाञ्चिद्व्यवसायं त्यजेत् । य
 कृत्वा राजसं त्यागं मेव त्यागफलं लभेत् । कार्यमि-
 त्थेव यत् कर्म निवृत्तं कुरुतेऽर्जुन । । यच्च तत्कृत्वा
 फलं चैव स त्यागः शान्तिको मतः” । विशेषणान्नावात्
 विशेषणान्नावात् उभयाभावात् पुनरपि शान्तिकत्वात्
 त्रिविधं तथा हि फलमिच्छन्निर्गन्तव्यं कर्मत्यागः स्वल्पि
 कर्मणि फलमिच्छन्निर्गन्तव्यं कर्मत्यागः । य च शान्तिकत्वा-
 दादेवः । स्वल्पि फलमिच्छन्निर्गन्तव्यं कर्मत्यागः द्वितीयः ।
 य च इह कुरुष्व कृतो राजसः विपर्ययेन कृतस्या-
 मयः इति भेदः । द्विचोऽपि हेयो भवति । फलमि-
 च्छन्नेः कर्मणश्च त्यागात् तृतीयः । य च कर्मणश्चि-
 कारिकर्तुं को नैषु प्लक्षः । सोऽपि साधनफलभेदेन
 द्विविधः । तत्र शान्तिकेन फलमिच्छन्निर्गन्तव्यं कर्मणां सु-
 ठानरूपेण त्यागेन शुद्धान्तरात्पक्षविनिर्दिष्टस्य
 आत्मज्ञानसाधनव्यवसायं वेदान्तविचारान् फलमिच्छ-
 न्निर्गन्तव्यं कर्मणश्चोक्तं यत् तत्साधनस्य परित्याग
 स इह साधनमूर्तो विविदिषावृत्त्यस्य उच्यते ।
 अन्तर्गतसाधनव्याप्यपरिपाकादस्ति अन्तर्निष्ठादा-
 नेषोत्पन्नान्तरात्पक्षस्य कृतकत्वव्यस्त एव फलमिच्छन्ने
 कर्मणश्च परित्यागः फलभूतः स विद्वत्पक्षेण इत्यु-
 च्यते । “त्यागमयश्चरस्य चिदात्मन्यस्योक्तवात् । त्यागो

हि सङ्गता पूज्य सद्यो मोक्षमयो यतः । त्यागेन युक्ता दिवस्यन्तानि त्यागेन हीना नरकं व्रजन्ति । न त्यागिना दुष्करमस्ति किञ्चित् त्यागो हि सर्वव्यसनानि हन्ति" गङ्गार्पणं पुत्रवाक्यम् ।

त्यागिन् त्रि० लज्ज-घिणुन् । १ दातरि, २ मृते, ३ वर्ज्ज-नीये, ४ कर्मफलत्यागिनि च "न द्वेष्टप्रकृत्यस्य कर्म कुशलेनानुषज्जते । त्यागो सत्त्वसमाविष्टो मेधावी श्लिष्टसंयय । न हि देहदृष्टता यद्यप्यत्यक्तु कर्मोण्यशेषतः । यस्तु कर्मफलत्यागो स त्यागीत्यभिधीयते" गीता "आत्मनस्त्यागिनां चैव नृषर्ततोदकक्रिया" मनु । त्यागिभन् त्रि० त्यागेन निष्पन्न त्याग-रूपम् । त्यागेन निर्धत्ते ।

त्याग्य त्रि० लज्ज+पण्त् कुत्सामात्र । १ वर्ज्जनीये "तीरे प्रतिपद्यस्वप्राण्यस्तप्राण्यो धर्मेण विक्रयः" प्रा० तं । २ दादा योष्ये च । "त्याग्यो वृष्ट प्रियोऽप्यासीदद्भुवीगो रगणता" रघुः । "सा त्वथाप्यामृतो गर्भं त्याज्या भवति पापिनी । महापातकदुष्टा च पतिगर्भविना यिनी" व्याससं ।

व्रज गती भ्वा० आत्म+सक+सेट् । सकृते अत्यकिट् । तल्ले । व्रजु गती भ्वा० पर० सक० सेट् धातुपाठः । लङ्गति अल्ल खोत् अल्लखीत् । तल्लख । [अल्लखीत् । तल्लङ् । व्रजु गती भ्वा० पर० सक० सेट् इदित् धातुपाठः । लङ्गति व्रज गती भ्वा० पर० सक० सेट् इदित् । लङ्गति अल्लखीत् । तल्लङ् । अय दिवा० धातुपाठः । लङ्गति ।

व्रज्ज पु स्त्री लङि-अच् । पुरभेदे हरिचन्द्रपुरे सीमे उद्भङ्गे प्रतिमार्गके लिका ।

व्रद् चेदायां भ्वा० पर० अक० सेट् इदित् । लन्दति अल-न्दीत् । तलन्द ।

व्रप च्छायां भ्वा० था० अक० सेट् । लपते अलपिष्ट अलप्य ज्ञेये । अच् वा य० । लपयति लपयति । पित् तपा । "कालदा कालसयोगे किमकारि नोदया । अत्रापि च क्रिया प्रतोसरा पुत्रा न बुध्यते" विदग्धसुखः । "अर्धेणाभिधायापि किमपि चेतस्तपयति" यान्तिशयः । अय-अन्वतो च्छायायाम् "तस्माद्भूतैरपलोभे" भट्टि । "चच्छा कापलपान्यत" अमरः ।

व्रपा स्त्री लप-भावे अच् । १ च्छायायाम् अमरः । कर्त्तरि अच् । २ वच्यते त्रि० । ३ कृषटाया स्त्री सेटि । ४ कृषे १ स्त्रीर्त्तं च अच् ।

व्रपाक पु स्त्री० लप-धाक । च्छेच्छजातिभेदे उषादिः । व्रपारण्डा स्त्री लपायां रण्डा । च्छाहीनाया वेश्यायां जटा० शब्दक० वस्तुतः लपारण्डेति नामद्वयं जेदिनी लपायन्दस्य वेश्यार्थकलोक्ते रण्डाशब्दस्य च तदर्थमसि-द्धेस्तत्समानार्थकत्वोचित्यात् ।

व्रपिष्ठ त्रि० अतिशयेन द्रवः अतिशयने दठन् प्रियादि-लपादेशः । द्रवतरे । [स्त्रियां ङीप् ।

व्रपीयस् त्रि० अतिशयेन द्रवः ईयस्त्वं लपादेशः । द्रवतरे व्रपु न० अग्निं ददा लपते लप्यते इव लप-ठन् । १ सीरके २ रङ्गे च जेदि० तस्य विकारः अच् "लप्यल्लभो सुक् च" पा० सुक् च । लाप्य तद्विकारे त्रि० । "ताभ्याः कांक्षरै-ल्लानां लपुषः सीरकस्य च" मनुः । "सुपर्णस्य मय द्रव्यं द्रव्यस्यापि मय लपु । येन लपुमय सीर सीरस्यापि मय मयम्" भा० उ० १८ अ० । [कताभेदे ।

व्रपुकर्कटी स्त्री लप इव शुभा कर्कटी । (वरा) रति श्याते व्रपुटी स्त्री लप-वा०-वटक् गौरा० ङीप् । कृष्णैकायाम् । रत्नमात्रा ।

व्रपुल न० लप-वा० उच । रङ्गे हिरण्यकोष ।

व्रपुष(स)न० लपुषा (वरा) मयम् अच् फले तस्य पुष् । लपु-वी(वी)फले । "लपुष(व) पुषु नीलस्य नव तट्कमदाह-जित् । स्नादु पितामह शीत रत्नपित्तहर परम् । तद-पकमण्डपेण स्नात् पिबन्न कफवाततृत् । तद्दृष्ट्वा लपु-शीत द्रव्य पितामहकृच्छ्रजित्" भावप्र० ।

व्रपु(ष)स न० लप वा० उच(ष) । १ रङ्गे हिरण्यकोष । गौरा० ङीप् २ भाहेन्द्रवारपुत्रां कर्कटीभेदे (वरा) कताभेदे । वा च शीतपीप्या काण्डासु बद्धफला तुन्दिरफला बद्धकफला सुधापाशा च ।

व्रप्सा स्त्री वनीभूतज्ञेयादौ । "कलिपीटपदचोपैर्द्विचिता यल जेदिनी । लपसया कर्षणैः क्षिप्ता बाल्नीर्वा दुष्टता व्रजेत् । नखदण्डतनूलतल्लक्ष्मणपर्यागुरलोमसै । भयमहश्चैर्वपि प्रच्छन्ना वलिना भवेत्" लपुषा वनीभूतज्ञेयादि" यु० त० ।

व्रप्स्य न० वनेतरदधनि अमरटीकायां विद्याविनोदः ।

व्रय न० स्त्री लयाशमयययम् अवयव । नित्ये । नित्यवस्थायाम् "वेदलव निरुद्धव भूर्भुवः स्वरितीति च" मनुः । स्त्रीत्वपक्षे ङीप् । "व्याघ्रोतिष्ठ वभावेद्यामसौ नरशिल्पिनी" नाचः लयोऽवयवा अय्य अवयव । नित्य-वस्थान्त्ये त्रि० स्त्रियां ङीप् । "प्रत्यक्षपुत्रवानश्च यास्तश्च विविधानमम् । लवं सुविदितं कार्त्तं धर्मं

शुद्धिर्नभीषता " मनु ङीपनः " अग्यजु सामरूपे
३नेटत्रये त्वत्सख्यान्वितेषु ऋगादिवेदेषु अमर "उत-
द्वितोपिहासस्त्वयोनिष्कर्मन्वचम्" "त्रिविधोभ्यस्तृती-
यिद्यादृष्टमीतिञ्च शाश्वतोम्" मनु । "ब्रह्माऽथ पुरुषो
रुद्रक्षयमेतत् त्वयीमयम् । सर्गादादृष्टमयो ब्रह्मा
व्यती विष्णु र्यजमय । रुद्र साममयोऽन्ताय तस्मात्
तव्यायुचिध्वनि "मनु । ४पुरन्वूरा ५सप्तमी स्त्री यिद्व
इश्वोमराजोदृष्टे स्त्री गयट्च० । ७भवान्याम् दुर्गायाम् ।
यथा "अग्यजु सामभागेन साहवेदगतापि या । त्वयीति
पश्यते लोके दृष्टा दृष्टाध्वनितीति" देवीपु० ।

तयःपञ्चाशत् स्त्री त्र्यधिका पञ्चाशत् त्रिगुण्य तय
आनेय । (तिपात्र) । त्र्यधिकापञ्चाशत्सख्याया ३तत्सख्या-
न्विते च बहुत्वेष्येकत्वम् । एवं तयोदशत्वयोविगतिर्य
स्त्रि गत् त्वयत्वारिणत् प्रष्टतय त्र्यधिकदशादिसख्याया
तत्सख्ये ये च । इत्याम्भे भेदे अशीतिभिन्ने चत्वारिण
दादौ वा त्वय आदेश । तेन पक्षे त्रिचत्वारिणादित्याद
तत्कार्ये अशीती नेति त्र्यशीति ।

तययाय्य पु० त्वय जन्मत्वय याति या -वा० याय्य । जन्म
त्वयप्राप्ते "सुतुर्न त्वययाय्य 'अ० ६।२।७। "त्वययायो
जन्मत्वय प्राप्त । जन्मत्वय प्रार्थ्यते । मातृरूपेऽधि-
जनमात् द्वितीय मौल्लिखन्वनात् । तृतीयं यत्तदीक्षाया
इति जन्मत्वय स्मृतमिति" तादृशः पुन इति भा० ।

तयस्त्रिंश त्रि० तयस्त्रिंशत् + ३रूपे ङट् । त्र्यधिकत्रिंशत्-
सख्यापूरणे स्त्रिया ङीप् ।

तयस्त्रिंशत्पति पु० तयस्त्रिंशतो देवानां पति । १८न्दे
हेमच० । प्रजापतौ च तयो० त्र्यधिकत्रिंशतो देवानां
पतित्वात् तयात्वम् । देवाना तयस्त्रिंशत् गन्ध त

"अष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्या इमे एव
द्यावा पृथिवी तयस्त्रिंशत् श्यौ तयस्त्रिंशद् देवा प्रजा-
पतिस्तस्मिन् यत्तदेन प्रजापतिम्" मत० ब्रा० ४।५।६।२ ।

"कतमे ते तयस्त्रिंशदित्यष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशा-
दित्यास्त एकत्रिंशत् १८न्दे चैव प्रजापतिश्च तयस्त्रिंशत् गाविति"
मत० ब्रा० १।१।६।१।५ । त्व अन्वयोक्ता अस्मिन् पक्षे मि-
होत्तरसप्तम्यासमासात् १८न्दप्रजापतिपरत्वम् तयो-
क्तयो मध्ये अत्रैवनेन पतित्वात्तयात्वमिति बोध्यम् ।
"आदित्याश्च वसवश्चैव रुद्रापैवान्निनावपि" रामा० ३।
२०। अन्वया सख्योक्ता ।

तयस्त्रिंशस्तीम पु० तयस्त्रिंशत् स्त्रीमा अस्त्व दृष्टे० । यत्त-

भेदे । "तयस्त्रिंशस्तीमेन शोष सात्वासाह पाञ्चाको
राजा । तन्नेतद्गाययाऽभिगीतम्" सात्वासाहे यजमाने
अश्वमेधेन तोडंगा । उदीरते तयस्त्रिंशा षट्सहस्राणि
वसिष्ठास्" मत० ब्रा० १।१।४।१६ ।

तयस्त्रिंशत् शिन् न० तयस्त्रिंशत् अष्ट० सन्त्यस्त्रिन् इति
द्विञ्च । तयस्त्रिंशद्गुभिर्गीतमाने सामभेदे । "तयस्त्रिंश
नाम साम माध्यन्दिने पयमाने भवति" तैत्ति० १।२।२।४
तयतीतनु पु० तयी वेदा एव तनुरय्य । १८र्थे० इमा० ।
'स्वर्गहारं तय्या विद्याया भगवन् त्वयीमय स्वर्यमात्मान
यजन्ने" भाग० ५।२०।७। तय त्वयीमयत्पोक्तात्तयात्वम् ।
तयोधर्म पु० तय्या वेदत्रयेण विधीयमानो धर्म शाफ० ।
वैदिके धर्मे ज्योतिषोमादौ अमर ।

तयीमय पु० तय्यात्मक मयट् । १८र्थे० तयीतनुगन्दे षटा०
२तयीधर्मात्मके त्रि० । "एक सुहृत्तेन षट्स्रिंशत्स्र
योजनान्यदशताधिकानि सौरो रचस्त्वयीमयोऽसौ चत-
स्रसु परिपत्तते पुरीषु" भाग० ५२।१।७। "त्वयीमय
रूपमिदञ्च शौकरम्" इत्युक्ते पाराहे २रूपे न० तद्रूपवि-
दितस्तत्त्वैव "सुहृत्स्रस्र सासीम् सुवरेण । मासयोरिहो
दरे चमसा कर्णरन्ध्रे । प्रागित्मसास्ते यस्ते यहास्तु ते
यस्वर्ष ते भगवत्स्रिंशोत्तम् । दीक्षानुजन्तोपष्ट
गिरोधर त्व प्रायणीयोदयणीयट्द्र जिह्वाप्रवर्ग्य क्षप-
शीर्षक क्रतो० सत्यावसय्य चितयोऽसवो हि ते । सोमस्तु
रेत सयमान्यवस्थिति सव्याविभेदास्तव देव । धातयः ।
सत्वाणि सर्वाणि शरीरसन्वयस्त्व सर्वयदक्रतुरितिवन्धन ।
नमो नमस्तेऽखिलमन्त्रदेवताद्रव्याय सर्वक्रतवे क्रियाक्रमे"
भाग० १।१।१४० । ४परमेश्वरे च पु० । "स एव आत्मात्मप-
यतामधीश्वरस्त्वयीमयो धर्ममयस्तपोमय" भाग० २।४।१८।

तयीमुख पु० तयी मुखेऽस्य । विभे हेमच० ।

तयोदशन् त्रि० त्वय दश च, त्र्यधिका वा दश गाक० त्वय
आदेश । १। त्र्यधिकदशसख्याया ३तत्सख्यान्विते च ।
"कविर्द्वादशमासा मयत्सरा कविर्द्वादशमासा
नृति म०त० । तत पुरये ङट् । तयोदश तत्पुरये 'तु०
'अष्टौ ज्येष्ठस्र कुर्वीत तयोदशदिनाम् परम" ऋषि०
स्त्रियां ङीप् । सा च अन्वय तयोदशकलाक्रियाक्रमे
तिथिभेदे मा च अरतिनि तत्त्वैव तयोत्पत्तेः । "तयो
दशी पञ्चदशी च मासे" मन्वादिग्रन्थेन २४रूपेण समासुक्ता
मधो लब्धा तयोदशी वादस्योदयने च त्रि०त० ।

तय्यारुक् पु० आत्मानुवश्ये त्रिधर्मश्च सुते अयभेदे "राष्ट्र

स्त्रिधर्मण्यधीतु विहास्यारुण सत " हरिव० १२७० ।
तस गतो पक्षे भिरेधे च चुरा० उभ० सक० सेट् । तसयति
ते अतिलसत् त ।

तस भावे वा चुरा० उभ० पक्षे भ्वा० पर० सक० सेट्
रदित् । तसयति ते तसति अतलसत् त अलसीत् ।
तस भवे वा दिवा० पक्षे भ्वा० पर० सक० सेट् । तसति अला-
सीत् अलसीत् तलास फणा० तसद्य तलसद्य ।
रदित् तस । तस्य दिवादित्वे सार्धधातुके यद्यत् ।
तस्यति । "तस्यन्तो चक्षुषफरीविघटितोर्" भा० "तस-
त्तु रात्रिस्तुताससभ्रमस्यप्रकाशे घट्टेन निष्क्रियाम्"
' छन्दस्यस्यपि यत्न गौरवात्' भाष । "तस्यन् वै जा-
यमानेभ्य" भट्टि । "ततो रामेति चक्रन्दुस्तेषु
परिदितेभिर" भट्टि "कपेरलासिपुनारान् मृगा
सिधुधनेरिव" भट्टि । "रासस्य न चात्मासीत् प्रमदु-
मयतिष्ठ च" भट्टि ।

उट्+उगृह्यत्+भावे । 'आलातुत्तासयति' हरिव० १२७० ।
तस लि० तस-भावे आधारे घञर्थे क । यने लि० । तस-
गतौ अच् । १। १। १। लि० अमर । तसरेणु ।
तसदस्यु ५० भावात्तयौलभेदे । "तस्यासत्यादयामाह मा-
न्यता हो सुतो न्यप । प्रकृतस्य धमेघ सुकुन्दस्य
धार्मिकम् । प्रकृतस्य तस्यासीत् तसदस्युर्महीपति" ।
हरिव० १२ ७० । [तसययुक्ते लि० ।

तसन न० तस-भावे ल्युट् । १। १। १। भवे २७७० कर्तरि ल्यु ।
तसर ३० तस-सरन् । तनुवायोपकरणभेदे (तासनी) अमरः ।
तसरेणु ३० तस चलो रेणुः कर्म । "जालान्तरगते भागो
स्त्रक्ष्ण यदुदृश्यते रणः । प्रथम तनुप्रमाणानां तसरेणुं
प्रचक्षते" मन्त्रके गवाक्षान्तरगतस्त्रक्ष्णकिरणेषु । दोष्यमाने
रजसि २ परमाणुपट्टात्मके द्रव्यकलयात्मके रजसि "पर-
माणुद्वयेमाणुस्त्रसरेणुस्तु ते तस्य" ब्रह्मसूत्रे । "जालान्तरगते
स्त्रक्ष्णकरे ध्वंसी विचोचते । तसरेणुस्तु विज्ञेयः
विज्ञता परमाणुभि" इति वैद्यकपरिभाषया १। १। १। तस-
परमाणुरूपे रजसि च । ४। ४। ४। यलोभेदे स्त्री लि० ।

तसुर लि० तस-उरच् । भीरौ सन्निप्रसार ।
तस्त लि० तस-स्त । १। १। १। भोते २७७० क । "तसौ
समासस्यकरणेषुज्ञात्" "तस्य समस्तजनकासकरः
करणे" भाष । "जुगोपात्मानमस्त" रेणु ।

तसु लि० तस-सु । भीरौ तस्यगीते अमर । "सीता
सौमित्रिणा त्यक्ता स भीरौ तसुमेकिकाम्" भट्टि

"अल तसुभिर्युक्तधुर तरङ्गै" रघुवक्ताव्यम् ।
ता पासने अदा० आ० सक० अजिट् क्रमदोश्चर । ताते
अलात । "कान्तारे ब्राह्मणान् गाय य परित्याति
कौशिक ।" भा० अतु० ७२७० । आर्पित्वात् पठव्यत्यय ।
ताण न० तै-पासने भावे ल्युट् भावे क्त तस्य नो वा । १। १। १।
कर्मणि क्त या तस्य न । १। १। १। लि० १। १। १। तस्यमाणातया
न० मेदि० तत्ताथै स्त्री राजनि० । "न कुयदात्मनस्त्याप
गोरकत्वा ह युक्ति" मनु । [भावे क्त । १। १। १।
तात लि० तै-कर्मणि क्त या तस्य नत्वाभाय । १। १। १।
तापुष लि० तपया निवृत्तस्य अण्य सुक् च । रङ्गमये पातादौ ।
तामन् लि० तै-पासने सनिन् । १। १। १। लि० "तव तामभिरिन्दु ।
तर्ध्यानम्" मनु । १। १। १। १।

तायन्ती स्त्री तै सन्ध० भावे क्तिप् ता तामयति गच्छति
भ्वा० इ गतौ शट्-डोप् । तायमाचासतायाम् अमर ।
"तायन्तो तुवरा तिक्ता सरा पित्तकफापक्ता । अवर-
हृद्गोपसमासभ्रममूलविषमचुत्" भाषम० । "कलसी
हृत्तौ द्राक्षा तायन्ती निष्कगोचुरी" सुन्द० ।
स्वार्थे क । तायनिका मत्ताथै "प्रियङ्गुननायूषिका
पद्मात्रायनिकाषाढाहृत्तिकास्त्रादाहृत्तिकास्यक्यास्यपथीपद्मा
हृत्तिकाशरधातकीयकुलशाल्मलीचीवेदकमोचरवेदिरागव-
क्तोर्बेङ्गासमान् कुर्वीत" सुन्द० ।

तायमाय त्रि० तायते तै-कर्मणि शानच् । १। १। १। तायमाया
(माहा)ख्यातायां १। १। १। तायाम् अमर । स्वार्थे क । तदाथै
स्त्री राजनि० । [द्वाभे ।

तायोदश त्रि० तयोदश्या भव सञ्चवेला० अच् । तयो-
त्रास ३० तस-भावे अच् । १। १। १। त्रासाकुल परिपतन् शरतो
निकेतान्" भाष । १० मणिदोषभेदे च मेदि० ।

तासन म० तस णिच् भावे ल्युट् । १। १। १। भयोत्पादने कर्तरि ल्यु ।
२। २। २। भयोत्पादके त्रि० ।

ति त्रि० त्रि० व० तृ-ङि । त्रितयस्त्रिभिरे । "इति
नेदास्तयस्त्रयो" अमरः "न्यायैस्त्रिभिर्द्वीरेषम्" कुमा०
"त्रिभ्य एव ह नेदेभ्य पादतयमद्वदृष्टम्" मनु । स्त्रियां
गौण्ये सुख्ये च विभक्तौ परत त्रिधादेश । तिस्र
अतिगुण्ये क्वचित् प्रियतिसेत्य दाहृतम् तञ्जित्यम् "त्रिद्व
भित्तमवस्थाभिर्भाङ्गमानसदीरयन्" कुमा० । त्रयाणां
नेदे ह क्वचित् त्रीणांमिति रूप "महि । त्रीणांमो-
स्तु दुष्ट मित्तयार्थम्" म० १। १। १। १।

तिग त्रि० त्रि० त्रि०-ङि । त्रि० त्रि०-ङि । त्रि० त्रि०-ङि । त्रि० त्रि०-ङि ।

“त्रिशंशकस्तथा राशेभोग इत्यभिधीयते” सू० सि० ।
त्रिशंक त्रि० त्रिशता क्रीतं पुनं द्विज । त्रिशत्संख्यान्वित-
द्रव्येण क्रीते वस्तुनि ।

त्रिशत् त्रि० त्रयोदशतः परिमाणमस्य नि० । त्रिशत्सं-
ख्यायां २तत्संख्यान्विते च । तत्संख्येये “मिनेषा दश
चाटो च काठा त्रिशत् ता कला” त्रिशत् कला चक्रेत
भ्यादहोरात्रन्तु तापत ” “ त्रिशद्वर्षे वष्टेत् कर्ण्यं हृद्यां
द्वादशशायिकीम्” मनुः “संख्याया “तन्त्रिशता भवे-
न्नास” सू० सि० ।

त्रिशक्त त्रि० त्रिशत्परिमाणस्य कन् । त्रिशत्परिमाणे
अवयवे कन् । २तत्संख्यायाम् “अभावास्यां पृथक् तेषां
त्रिशक्तं परिचक्षते” कामन्द० ।

त्रिशन्ति स्त्री त्रि शत्+प्रणे० । त्रिशत्संख्याया २तत्संख्येये
च । “पञ्चकं मण्डलं जय्य त्रिशत्याश्च मनीषिभिः” काम०

त्रिशस्तम त्रि० त्रि शतं पूरणः तमप् । त्रिशत्संख्यापूरणे
स्त्रिया ङीप् । “ततस्त्रि शतमे व्यूहे पङ्क्तिव्यतिष्ठन्”
शत० ब्रा० १०।८।२।२२ ।

त्रिशयत्र न० त्रि शत्संख्यानि पत्राणि दशानि प्रतिपुष्प-
मस्य । त्रिषुदे शब्दमात्रा ।

त्रिशंश पु० त्रि शंशं शत्पूरणोऽंशः । राशेस्त्रिंशत्पूरणे
भागे षट्कलात्मके भागे षड्वर्गान्तर्गतानां राशिभेदे
तेषामंशविशेषाणामधिपतय ज्यो० चक्ष्ता यथा

“पञ्च पञ्चाङ्गादिवाचा विषमे त्रि शदशकाः । माहे-
यशनिजीवशुक्राणां व्युत्क्रममात् समे” । विषमराशौ
कुजशनिपुष्यशुक्राणां पञ्च पञ्चाष्टपञ्चमिताक्षि शं-
शका क्रमात् प्रेयाः । समे राशौ व्युत्क्रममात् तेषां
विषम्येण त्रि शंशा प्रेयाः । यथा मेघो विषमराशि-
तल प्रथमाधिपश्चांशा भौमस्य । षष्ठंशमारभ्य दशमां-
शपर्यन्तं पञ्चांशाः शनेः । एकादशमाशमारभ्याष्टादशमां-
शपर्यन्तमष्टावंगा शुरो । अनविंशमाशमारभ्य पञ्चविंशमां-
शपर्यन्तं सप्तांशा बुधस्य । ततः षड्विंशमाशमारभ्य त्रि-
शंशपर्यन्तं पञ्चांशा शुक्रस्य त्रि शंशा क्रमात् प्रेयाः ।
निधुनार्धंशतुल्यपञ्च कुम्भोऽव्ययम् । समराशौ व्युत्-
क्रममाद्याथा । हरे प्रथमांशमारभ्य पञ्चांशा भृगो ।
ततो द्वादशमांशपर्यन्तं सप्तांशा बुधस्य, ततो विंशमां-
शपर्यन्तमष्टावंगा शुरो । ततः पञ्चविंशमांशपर्यन्तं पञ्चांशा
कुजस्य त्रि शंशा । एव कर्कशम्याष्टिकमकरमीनेष्वपि
बोध्याः । त्रिशदशका इत्यत्र द्वौ त्रिभागवत् पूरणार्थता

त्रिशिन् त्रि० त्रिशत् प्रमाणस्य इति द्विज । त्रि शत्प्रमाणे
स्त्रिया ङीप् ।

त्रिक न० त्रयाणां सवः कन् । त्रित्वसङ्ख्यायाम् २पृष्ठवंशाधो-
भागे, २कटिभागे, ४त्रिफलायाम् (हरिमन्थामलकीयस्या-
फलाद्ये) ५त्रिकटुनि, (शुण्ठीपिप्पलीमरिचतये) । वा-
तादिषु भित्तिषु त्रिषु कायति कै । इगोषुदे पु०
अमर । ७त्रिपथसंस्थाने हेम० । दक्षिणे “शुद्धी-
धारसमुक्तात् त्रिकतयसमन्वयात् । वानरक्षां नि-
हन्त्याशु सर्वरोगहरत्वम्” सुप्तबोध त्रिकतयं त्रिकटु-
त्रिपदम् त्रिफलम् चेति त्रयमित्यर्थः । “युगं सङ्कटारवि-
वर्तिनत्रिक” भाष । “व्योदपाश्चैरपवर्तिनत्रिका”
किरा० । “त्रिफला तु फलत्रिकम् “कश्चिद्विषयति-
कमिद्वह्वर” रघु । “एकं द्विकं त्रिकं चैव
चतुष्कं पञ्चकं तथा” हरिका० । ततोयेष्वेण रूपेण
पञ्चकं यस्य कन् पूरणप्रत्ययस्य वा लुक् । ततोयेके
त्रि० । त्रयः अधिकां शुल्कं लाभो दृष्टिर्वा यत् शतादौ
१०तृधिकलाभादिपुक्ते शतादौ । “द्विकं त्रिकं चतुष्कञ्च
पञ्चकञ्च शतं समम् । मासस्य दृष्टिं षट्कलीयात् वर्षाणां
मनुपूर्वम्” मनुः । (शतकरा तिनटाका सुद) “स्किगस्थो.
पृष्ठवगास्थोर्यं सन्निवृत्तलिकं शतम्” इत्युक्ते
११सन्निभेदे न० ।

त्रिककुट्ट पु० त्रीणि ककुटतल्यानि शृङ्गाण्यस्य ककुटस्य
अन्यलोप समा० । त्रिकुटास्थे पर्वतभेदे अमर । पर्वत
यवाश्च अन्यलोप० नान्यत्र । तत् त्रिककुटं तद्व्युक्ते
त्रि० । २विष्णवपि पु० वा अन्यलोप । “तयैषास
त्रिककुटो वाराह रूपमास्थित । त्रिककुटं तेन विख्यातः
शरीरस्य प्रमाणम्” भा० शा० २४४ ख० । १दशरात्र-
साध्ये यज्ञभेदेऽपि वा अन्यलोप० । “त्रिककुटा एव
यज्ञो यदशरात्रं ककुत् पञ्चदश ककुदेकविंश ककुत्तय
स्त्रि शो य एष विद्वान् दशरात्रेण यजते त्रिककुटं एव
समानानाम्” तै० ब० ७।२।५।२ । “चतुष्टोमात् समुक्ता
त्रिककुटं शस्त्रम् अथ महात्रिककुटदं, छन्दोमत्रिककुटदं”
शा० श्री० १।६।२६।१४ । “यत्तु वा इन्द्रो हतमहस्तस्य
यदस्माक्षीत्” गिरि त्रिककुटमकटोत्” गत० ब्रा० १।१।२।
१२। “वर्षिष्ठः पर्वतानां त्रिककुटश्चाम ते पिता” अथ० ४।६।८

त्रिककुम् पु० त्रेधा क पीतसुदकं स्त्रुस्त्राति स्त्रुनुम किप्
छान्दस्य सञ्चोप । उदाने वायो “उदानो वै
त्रिककुम्बन्द” गत० ब्रा० ८।५।२।४ । २नवरात्रसाध्ये यज्ञ-

भेदे । त्रिककुमोऽप्यत्र । त्रिककुम्भस्यै प्रष्टुम् । महात्रिक-
कुम्भं च्युतं नवरात्रि । समष्टित्रिककुम्भस्यै आश्विनौ १० ।
१० । नवरात्रि इत्यनुवर्तते, नारा० “चन्द्रोम त्रिककुम्भस्य
होमिभ्यः एतैश्चतुर्भिः स्वाहा त्रैष्टुभकामो यजेत ।
२० एतैश्चतुर्भिः त्रिककुम्भस्यै त्रिककुम्भस्यै त्रिककुम्भस्यै
कुम्भिः स्वाहा त्रैष्टुभकामो यजेत । एतेषां त्रिगुणो वैश्व-
नर एव भवति । कामयतेनामेकैकेन सम्बध्यते” नारा० ।

त्रिककुम्भधामन् ३० मूर्धाधोमध्याभेदेन त्रिष्टुषां कक्षमां
टिपा समाहार त्रिककुम्भं तत् धाम ध्यायतो यथ्य ।
विष्णो विष्णु सः । [गोक्षुरद्वये शब्दर०]

त्रिकट ३० त्रीन् वातादिदोषान् कटति व्याहृत्योति अच् ।
त्रिकट्ट न० त्रयाणां कटुरसानां समाहारः । मिश्रितेषु
गुणदोषविषयीभिरित्येषु हेम० । “विशेषगुणधामरिच
तत्र त्रिकट्ट कथ्यते । त्रूपय दीपम हनि त्रासकास
स्वगामयान् । गुह्यमनेहकफस्यौष्य मेदस्त्रोपदपोनसान्”
भाष्यम् ।

त्रिकण्ट ३० त्रय कण्टा कण्टका अख । गोक्षुरे २क्षु हो-
द्वये, च रत्नमा० (ट्टेक्षुरा) २क्षु द्वये भेदे शब्दर० । १८ पलपुत्रे
शब्दच० । इह त्वमिदमनोद स्यात्तमे ५३ द्वये राजनि० ।

त्रिकण्टक ३० स्त्री लघुगर्गस्य स्त्री त्रिका० सभा० हि० ।
२कण्टकस्य स्त्री । तत परिमाणे रत्नमा० अख । त्रैक-
ण्टक तत्परिमाणे । त्रयः कण्टका अख । २गोक्षुर
कट्टे ३० हेमच० । ३कण्टकस्यान्विते त्रि० ।

त्रिकट्टक ३० ज्योतिर्गौरायुरित्येतन्नामके “अभिज्ञवाङ्मिके
“अभिज्ञवत्तुह पूर्वं त्रिकट्टका इत्याचरते” आश्विनौ १० ।
११ । त्रिकट्टके पार्हि चोममिन्द्र । अ० २१ । ११ । १० “त्रिकट्ट-
केपु ज्योतिर्गौरायुरित्येतन्नामकेपु अभिज्ञविकेष्टश्च स्युः
भा० “त्रिष्टुषां ज्योतिर्गौरायुरिति त्रिकट्टकाः” कात्या०
श्री० २४ । १६ त्रिकट्टक इति ज्योतिरादोर्नां सप्तदितानां
यथा सव्यवहारायां कर्तुं “त्रिकट्टका प्रष्टायस्व
इति पशुकामस्य” आश्विनौ १० । ११ । १६ ।

त्रिकर्म्मन् ३० त्रीणि कर्माण्यस्य । यजमं याजनस्यैव तथा
दानप्रतिपक्षौ । अध्यापनस्यैव यजमं पठ् कर्मा धर्मभाग-
द्विजं भा० अतु० १२१ अ० । छत्रेषु पठ् कर्म्म
मध्ये इत्ययं याजनप्रतिपक्षः अध्यापनस्यैव यजमं पठने-
च्छाध्ययनरूपकर्म्मभारिच द्विजे । “त्रैविद्यो ब्राह्मणो
विद्वान् न चाध्ययनलोचक । त्रिकर्मा त्रिपरिक्रान्तो
जैत्र एव ज्ञात द्विज” ना० अतु० १४१ अ० ।

त्रिकार्य न० त्रिष्टुषां कथानां तदाघातानां समाहारः । कथा-
घातत्रये । कथाघातत्रिकस्य कथयन्ते १८२४ प्र० दर्शितम् ।
त्रिकार्यूल न० इत० । वातजन्ये त्रिकस्य व्यवाभेदे । “स्ति-
गस्थो प्रष्टव्यास्थोर्ध्वं सन्निवृत्तिर्यत्र अतम् । तत्र
वातेन या पीडा त्रिकार्यूल तदुच्यते” भाष्यम् ।
त्रिका स्त्री त्रिधा कायति कै-क । कूपसमीपस्थे लघोद्धारके
त्रिदास्ये यन्त्रभेदे क्षीरस्त्रापी ।

त्रिकाण्ड ३० त्रीणि काण्डान्यस्य । स्वर्गवर्गादिकाण्डभूमि-
वर्गादिकाण्डसामान्यकाण्डरूपात्मके नामचिह्नानुगायने
अमरविज्ञकते । गोपभेदे तस्यैव येषभूतस्त्रिकाण्डशेषः पुष्-
पोत्पन्नत यथाह तदुपाह्वते “अनौकिकत्वादमरः स्वकोपे
न यानि नामानि ससृज्जिह्वे । विज्ञोक्त्यै तैरप्यनुना प्रचा-
रमय प्रयत्न उच्योत्तमस्य । २१ रक्ते तदपि त्रिकाण्ड
तत्रातुक्रमणिकामाद्ये दर्शितम् यथा “आद्यः मेघशृङ्ग
काण्ड द्वितीय जैगम तथा । तृतीय देवत चेति सभा-
न्यायस्त्रिधा मतः” । त्रयाणां कण्डानां समाहारः ङीप् ।
त्रिकाण्डो २काण्डत्रये स्त्री । त्रीणि काण्डानि प्रमाण
मस्य मातृत्वं द्विगोक्त्यै लुकि चेतुपरत्वे ङीप् त्रिकाण्डो
चेत्तुभक्ति । त्रिकाण्डभित्ते रज्ज्वादी स्त्री टाप् ।

त्रिकाय ३० त्रयः काया अथ त्रिक इति कमेत्यकार्त्त ३-
अपादाने अच् वा । मुहुरेने हेमच० ।

त्रिकार्षिक न० कर्षाय इति त्रि० उक्त् त्रयाणां वातपित्तक-
र्मानां कार्षिकम् । नागरातिविषासस्कारूपे भिक्षिते
क्षौपधभेदे राजनि० ।

त्रिकाल न० त्रयाणां कार्यकासभूतमविवृत्ताक्षानां समा-
हारः । भूतमविवृत्तमानकालत्रये २प्रातर्मध्याह्न-
रूपकालत्रये च । “त्रिकास पुजयेद्देवीम्” इति तन्त्रम् ।
त्रिकाक्षः । त्रयः काक्षा अथ । २क्षान्तमवर्तिनि
ति० । साम्प्रतकालं वाह्य त्रिकाक्षमाभ्यन्तरं करणम्”
सा० का० । करणस्य ममसः त्रिकाक्षबुद्ध्यादिषाधमत्त
यथा “नदीपुरभेदाद्भूट्ट, अस्ति भूसादन्निदिच नग-
निकुञ्जे, अस्त्वयु पचातके पिपीलिकाण्डसुरस्याङ्गविद्यति
वदिरिति । तदनुकपाय बहुन्माभिमानाध्यवसाया
भवन्ति” सा० कौ० ।

त्रिकालस्र ३० त्रिकाक्षवर्तिपदाशान् जानाति प्रा-च ।
१२२ त्रिकाक्षविटायोऽप्यत्र । भूतमविवृत्तमान-
कालमिष्टे त्रि० । “युद्धं यथा यदा वा भविष्यदादि-
व्यति त्रिकाक्ष” इ० च० १० अ० । त्रिकाक्षवेत्ताभ्युभवत् ।

त्रिकालदर्शिन् पु० त्रिकाल तदतिशयं पश्यति दृग्-णिनि ।
१३८० चारा । २ त्रिकालज्ञे त्रि० “प्रध्वं सिन्ध्यापि कावे
त्रिकालदर्शिनो कलौ भवति” ४० स० २१ अ० ।

त्रिकूट पु० त्रीणि कूटानि गृह्णात्यस्य । लवणसमुद्रमध्यस्थे
लङ्कापुराद्वारे पर्वतभेदे अमर । “तैश्च केशवैरुक्तान्-
त्रिकूटशिखरोपमा” माव “स सागरमनाद्यमतिप्रस-
मद्यावन । त्रिकूटस्य तटे लङ्का स्थित स्वस्यो दटर्ग
ह/रासा० सु० २ अ० । स आकरस्येनास्त्यस्य चच । ३ तद्भवे
सासुद्रलवणे न० । ३ सुमेरुसुते क्षीरोदमसुद्रतीरस्ये
पर्वते च तत्कथा वाचनपु० “सर्वरत्नमय श्रीमान्
त्रिकूटो नाम पर्वत । सुत पर्वतराजस्य सुमेरोर्भास्कर
द्युति । क्षीरोदजलधोव्या यो धौतामलगिलातल ।
अत्यन्त सागर भिन्ना देवर्षिगणसेवित” इत्युपक्रमे
“तथैक काञ्चन गृह्ण सेवते यद्विधाकर । नानापुष्प
समायुक्त नानागन्धाधिसहितम् । द्वितीय राजत
गृह्ण सेवते यद्विधाकर । पाण्डुराम्बुदसकाग
तुषारचयसन्निभम् । यजेन्द्रनीलवैद्युतैर्लज्जोभिर्भासयन्
टिप । तृतीय ब्रह्मसदन प्रकट गृह्णसुत्तमम् । न
तत् कतन्ना पश्यन्ति न नृगणा न नास्तिकाः । नातम
तपसो लोका वे च पापकृतो जना । तस्य साधुमत
एव सर काञ्चनपद्मजम् । कारगृहसमाकीर्ण राजह-
सोपशोभितम् । गजोत्तमसकाशो मदाञ्जलि-
चम । तृपित पातृकामोऽसायपतीर्ण्य तज्जलम् ।
सकीम पद्मजने युष्मध्वगतयन् । गृहीतस्तेन रौद्रेण
पाद्रेणायुक्तमूर्त्तिना । गरुडस्यो जगन्नाथो लोका
धारकपोधन । पाद्रेण गजेन्द्र त तच्च पाद्रे
जनाश्रयात् । उज्ज्वलारागमेयात्मा तरसा सुसुन्दर ।
स्थनस्य दारयामास पाद्रे चक्रेण साधय । भोजया
माश नागेन्द्र पापेभ्य गरणागतम् ।

त्रिकूटलवण न० त्रिकूट सासुद्रमय लवणम् । द्रोणी-
लवणे राजनि० ।

त्रिकूटवत् पु० त्रीणि कूटानि सन्त्यत्य सतृप् मस्य य । त्रि-
कूटपर्वते । “हिमवान् पारिपात्यश्च सप्त पञ्चकिंकुट
वान्” भा० व्याख्येयप्रिकप० “श्रेष्ठपर्वतकचने” ४३ अ० ।

त्रिकूटा स्त्री गैरवीभेदे जन्तुसा० ।

त्रिकूर्चक न० उद्युतोक्तो गन्धभेदे अर्द्धधारगन्धे ३७१ ए०
दृश्यम् । “विशेषेण बालद्वयकारभीरुमारोषा राक्ष-
राजद्वाराणाञ्च त्रिकूर्चकेन पितापदेत्” सु० ।

त्रिकोण त्रि० त्रय कोणा यस्य । त्रिकोटियुक्ते १ पटार्धे
“विन्दुत्रिकोणवस्तुकोणद्वारायुग्मम्” तन्त्रे श्रीचक्रोक्तौ ।
ज्योतिषोक्ते लग्नात् २ मयमपञ्चमस्थाने म० । “त्रिकोण
नवपञ्चमम्” दोषि० । “त्रिकोणगान् गुरुचैव पञ्चान् पूणे-
फलप्रद” ज्यो० त० । ३ भोक्ते यन्त्रकल्पतरु । ४ त्रिभुजे
क्षेत्रभेदे न० । क्षेत्रज्ञे २२६ १ ए० समत्रिकोणविषमत्रिको
णाटिस्वरूपाटिकसूक्तम् । ५ कामरूपपीठभेदे “करतोया समा-
रभ्य यायद्विक्रवामिनीम् । गतयोजनविस्तार त्रिकोण
सर्वसिद्धिदम्” कामाख्यातन्त्रम् । त्रिकोणपटाद्योय
कतिचित् कथिकल्पलताया सचिप्य दर्शिताः । “हल-
हरनेत्रकामाख्यापद्मिगण्डलैकारणजुष्टाटशकटयोनि-
रूपा” ।

त्रिकोणफल न० त्रिकोण फलमस्य । १ गृह्णाटके भावप्र० ।
इत० । त्रिभुजक्षेत्रफलं “सम्बन्धुण भूम्यर्द्धं सप्त त्रिभुजे
फल भवति” लीला० । [काक्षारययचारटङ्कणचारैपु ।

त्रिचार न० त्रयाणा चाराणा समाहार । निश्चिते सर्जि-
त्रिचुर पु० त्रीणि चुराणीवाप्याग्यस्य । कोकिनाख्यद्वेष्टे रत्ना० ।
त्रिख न० त्रिधा खमाकाशोऽवकाश फलेज्ज । त्रयुपे गन्ध० ।

त्रिखट्ट न० त्रिखण्डा खट्टाना समाहार । खट्टात्रये । तत
वा डीप् । तत्रार्थे स्त्री अमर ।

त्रिखर्व पु० सामवेदगाथाभेदाध्यायिनि “तामेतान्निष्पवा उपा-
सते तन्नास्ते अर्द्धमाना न वृीयन्ते” ताण्ड्यभा० २।६।३।
“तामेता दशसप्ताख्या विदुः त्रिखर्षा शापिन उपा-
सते प्रयुञ्जते” भाष्यम् ।

त्रिगङ्ग अव्य० त्रिस्तो गङ्गा नद्यो यत्र बह्वीरुद्वे “मदी-
भिच” पा० अव्ययो० । १ तीर्थभेदे । “सप्तगङ्गे
त्रिगङ्गे च इन्द्रमार्गं च तपेयन् । सुधा चैव लभेत्
भोक्तु या मरो जायते पुन” भा० अयु० २५ अ० ।

त्रिगण त्रि० इत० । १ त्रिगणं अमरटोकाया नीलकण्ठ
“न बाधतेऽस्य त्रिगणं पञ्चमम्” किरा० ।

त्रिगन्धक न० त्रयाणा गन्धकद्रव्याणा समाहार । त्रि-
जातके त्रि० मैघण्टे पारस्कर । त्रिगुणव्यवस्थम् ।
त्रिजातकगन्धे दृश्यम् ।

त्रिगम्भीर पु० त्रिभिर्गम्भीर । सरस्य सप्तनामिभ्या त्रिगम्भीर
गिग्य शुभ’ कापी० ११ अ० । उक्ते शुभसप्तयुक्ते
“त्रिप विपुलो गम्भीरस्त्रिज्येय दन्तुस्तदन्तुर्ध्व” इत्युप-
क्रमे “नामि स्वर सप्तमिति प्रदिष्ट गम्भीरमेतान्त्रिग
नराणाम्” ४० स० ६८ अ० ।

त्रिगर्तं पु० त्रीणि गर्तानि यत् । जालन्वरे देगे चैव च० ।
 स च देशः ४० व० १४ थ० जूर्मविभागे उत्तरस्यासक्तः "उत्त
 रत कैलास" इत्युपक्रमे "व्यादर्शान्तर्हीपिनिगर्तत्तरगा-
 नमाश्चखा" सोऽभ्याभिलष, तस्य राजा या
 क्षण् । त्रैगर्तं पित्रादिक्रमेण तद्देशवासिनि तस्य मे च
 चक्रयु क्षणो लुक् । २० त्वाद्ये ४० व० "इयिहाम्बवत्त्रिगर्त-
 सौराष्ट्रान्" ४० व० ८ थ० । "सुगर्ता च नरव्याघ्र ।
 त्रिगर्तं प्रत्यक्षाधिप" भा० द्रो० १७ थ० । व्याप्यतां
 एकत्वेऽपि क्षणो लुक् । "मकराजस्य बलवान् त्रिगर्ताना
 सोद्वर" हरिव० ८१ थ० । स्वार्थे क । तत्त्वाद्ये त्रिका० ।
 त्रिगर्तवष्ट ५० व० ४० त्रिगर्तः पक्षो वर्गो यस्य । आया-
 जोविषयभेदे स च सच सि० कौ० उक्तो यथा "व्याह
 त्रिगर्तं परांस्तु कौण्डोपरयदायुक्ती । क्रौट्टुकिर्तां
 भाविच ब्रह्मगुप्तोऽय चावकि" "दामन्यादितिगर्तं प
 चाक्ष" पा० स्वार्थे तेभ्य ऊ । कौण्डोपरयोय इत्यादि ।
 त्रिगर्ता स्त्री त्रयो योनित्वा गर्ता क्षया । काष्ठकृष्णमाय
 भेदि० । एकयोनिकाया अपि तस्या मैदुनाचरणे त्रि-
 योनिकस्तत्त्वत्वात्तथात्वम् ।
 त्रिगुण न० त्रयाणां सत्त्वरजस्तमसां गुणानां समाहारः । समा
 कृता वा त्रयो गुणा, त्रयोगुणा क्षया वा । सत्त्वमतसिद्धे
 साव्यावस्थापक्षगुणतयात्मके प्रधाने । "त्रिगुणमविवेकि-
 विषय सामान्यमचेतन प्रसवधर्मि" सा० कौ० "त्रिगुण
 त्रयो गुणा स्रष्टु स्रष्टोहा अस्तेति त्रिगुण तदनेन
 सुखादीनामात्मगुणत्वं पराभिसतमपाहतम्" त० कौ० "शब्द-
 स्पर्शमिन्द्रिय तद्रूपादिभिरसद्वृतम् । त्रिगुण तज्जगदो-
 निरन्नादिप्रमथाप्ययम्" विष्णुपु० "सत्त्वरजस्तमसां साव्य
 वस्था प्रकृति प्रकृतेर्भेदात्तद्विज्ञेऽहङ्कारोऽहङ्कारात् पञ्च
 तन्मात्राण्युभयमिन्द्रिय तन्मात्रेभ्य स्तूत्रभूतानि पुरुष
 इति पञ्चविंशतिगण" सा० द्र० "सत्त्वादीनि इत्यादि
 न वैशेषिकवद्विगुणा सयोगवत्त्वात् जघन्यवत्त्ववत्त्वा
 दिधर्मकत्वात् । तेजस्त शक्ते शुद्धादौ च गुण
 यत् पुरुषोपकरणत्वात्पुरुषपशुबन्धकत्रिगुणात्मकमह-
 दादिदिव्यनिर्मादत्वात् प्रयुज्यते । तेषां सत्त्वादिद्रव्याणां
 या साव्यावस्था न्यूनान्तरिक्तावस्था न्यूनधिकभावेना
 सहतायस्येति यावत् । अकार्यावस्थेति निष्कर्षः । अका
 र्यावस्थोपपन्नत गुणसामान्य प्रकृतिरित्यर्थः । यथाश्रुते
 देवव्यावस्थायां प्रकृतिमात्रमपेक्षया "सत्त्व रजस्तम
 इति एवैव प्रकृति सदा । एवैव संवृतिर्जनोरक्षा पादे

पर पदम्" इत्यादिप्रकृतिभिर्गुणमात्रस्यैव प्रकृतित्ववचनात् ।
 सत्त्वादीनामनुगमाय सामान्येति । पुरुषव्यावर्तनाय
 युजेति । महदादिद्रव्यावर्तनाय शोषकचित्तान्तरिति ।
 महदादयोऽपि हि कार्यसत्त्वादिकृपा पुरुषोपकरण-
 तथा गुणाश्च भवन्तीति । तदत्र प्रकृते स्वरूपमेवोक्तम्
 भाव्यम् २ सत्त्वादिगुणयुक्ते त्रि० "महान्तमेव चात्मान
 सर्वाणि त्रिगुणानि च । विषयाणां यहीतृषि शने
 पञ्चेन्द्रियाणि च" मनु । त्रिभिर्गुण्यते गुण-वज्ये
 क । इतिभिर्गुण्यते त्रि० "सप्त व्यतीयुस्त्रिगुणानि
 तस्य दिग्गानि दीनोद्वरयोचितस्य" रघुः "प्रताय
 मौञ्जीं त्रिगुणा बभार याम्" कुमा० "एतस्मै च
 षट्स्थाना त्रिगुण ब्रह्मचारिणाम् । त्रिगुण स्थापन-
 स्थानं यतीनान् चतसृण्यम्" मनुः । त्रयोगुणा क्षयाः ।
 ४ मायायां स्त्री ५ तन्मात्रके (स्त्री) वीजभेदे च "वेदाद्य त्रि-
 गुणां रमानय वदेत् कामेन ससेविताम्" तन्त्रशा० श्री
 पिद्यामन्त्रभेदोक्तौ इति शब्दे त्रिगुणे "त्रिगुणपरि-
 वारप्रकरण" किरा० । "त्रिगुण त्रिगुण परिवार
 आकारो यस्य" मणि० । कर्त्तव्ये परेऽस्य सत्त्वपरत्वे
 दीर्घत्वम् त्रिगुणो कथ्यो क्षयः । त्रिगुणाकर्त्तव्यं तथा
 सत्त्वपञ्चके त्रि० । "पदेऽक्षमिर्निर्विक्रो रागादि निपदाश्च
 वा । अतृप्तसिद्धिनिर्वाये रजादित्रिगुणा मता"
 देवोप० ४५ थ० उक्ते ७ इगर्मां स्त्री ।

त्रिगुणाकृत त्रि० त्रिगुण कृत्वा षट् उच् म-क्त । त्रिषा
 हसेन षट् चेत्यदौ अन्तर ।

त्रिगुणात्मक न० त्रयो गुणा तेजोवद्वत्त्वा आत्मानोऽस्य ।
 अक्षाने । गुणाश्च चोदितगुणकत्वाः अक्षानकाब्धे तेजो-
 बद्धेयान्तरप्रकृतिषु श्रुतिप्रसिद्धा । तथा च कार्यमत-
 त्रिरूपेण कारणमप्यज्ञानमव्यक्तात्मक त्रिगुणात्मकम् । यदा
 रजःसत्त्वतमोक्षकाक्षयोऽप्याकाशद्युक्तमप्यगुणं गुणगुणयो
 रभेदविषयया त्रिगुणात्मक भवति ।

त्रिगुणित त्रि० त्रिभिर्गुणित । त्रिराहते ।

त्रिगुणी स्त्री त्रयो गुणा भन्नेऽस्याः गौरा० । त्रिगुणै
 तस्य पतस्य त्रिगुणात्मकत्वात्तथात्वम् । "सूत्र भाष" त्रि
 गुणत्रा सवितरि विगुणे, श्रीरिकाभूषविन्दो" लो० "त्रि-
 गुणी श्रीफलस्य" प्रसिता ।

त्रिचक्र पु० त्रीणि चक्रास्त्रय । अग्निमीजमारवो रवे ।
 "सत्त्वादि त्रिचक्रो मधुनाह्नो रवो जीवापो अग्निरो
 यातु कृत्तु" अ० १।१५०।१ ।

त्रिचक्षुस् ५० त्रीणि चक्षुष्य । त्रिनेत्रे शिवे “त्रिचक्षु-
गम्भुरेकस्त्रिभिर्भुटोमोदरोऽपि च” भा० शा० ४२ अ० ।

त्रिचतुर त्रि० । त्रयो वा चत्वारो वा विकल्पार्थे बहु० ङच्
समा० । विकल्पेन त्रित्वचतुष्कसंख्यान्विते (तिन या चार)
अर्थे । “सप्त पुरीषसिरे च गिरीषसृक्षो गत्वा जयात्
त्रिचतुराणि पटानि सीता” सा०द० ।

त्रिचित् ५० त्रिभुवनानि चिन्तयति चि-भूते किम् ।
अतीताभितयचयनकारि ।

त्रिचित् ५० त्रिभागेतुनेषामिष्टाकाभि चित । गार्ह-
पत्येऽग्निभेदे । “त्रिचितमिष्टोके” कात्या० श्रौ० १७।
१।२२ । “गार्हपत्यं कुर्वन्ति तत्र च त्रिभागेतुनेषा
इष्टका इति सम्प्रदाय । अस्मिन् च पक्षे प्रथमचिति-लोक-
पृष्ठानां पूरणं ऋग्यजुः कर्क । “उपर्येव चितित यात्मक
चिन्तयति । अथ यो गार्हपत्येऽग्निं सोऽस्यावाहं प्राणा
तं हेके त्रिचितं चिन्तयति” शत०ब्रा० ७।१।२।१५ ।

त्रिजगत् ५० त्रिगुणितं जगत् सप्तात्मात् कर्मधारयः ।
स्वर्गमर्त्यपातालरूपे लोकत्रये “तस्यां शिपश्चिजगतो
जनको जनन्या” भाग० ८।८।१६ श्लो० । त्रिजगत्-
पत्यं स्त्री “सन्तराल एव त्रिजगत्पत्यं दक्षिणस्याम्”
भाग० ५।२६।६ श्लो० ।

त्रिजटा स्त्री त्रिषो जटा यस्याः ।। रावणालयस्ये सीतापञ्च-
पातिराक्षसीभेदे “सीतां ताभिरमायाभिर्दृष्ट्वा सतर्जितां
तदा । राक्षसी त्रिजटा हृदा प्रवृद्धा याक्यमब्रवीत्” ।
“यस्य क्तास्त्रिजटा राक्षस्य क्रोधमूर्च्छिता” रामा० २७
अ० “हनुमानपि प्रकृतं सर्वं श्रुत्वा तत्पत । सीता-
यास्त्रिजटायाम् रोक्षसानाञ्च गच्छितम्” २० अ० ।
“सीतां भावेति गसन्ती त्रिजटा समजीवयत्” रघुः ।
२ शिवे ५० । “त्रिजटाय त्रिशीर्षाय त्रिगुलाशुषपा
शिने । त्रिगुणाय त्रिनेत्राय त्रिपुरताय वै नमः” भा०
अनु० २८६ । शिवस्त्रिजटे ५० । “शृणु देवि !
प्रपञ्चामि रक्षसं त्रिजटोत्तमम् । पलं गङ्गामयं देवि !
अद्भुतं वरवर्षिणि ! । श्रीशैलशिखरे जातः श्रीफल-
श्रीमिकेतनः । पिण्डुम्रीतिकरश्चैव नमः प्रीतिकरं सदा ।
ब्रह्मपिण्डुशिवा पश्ये हन्ते च शक्तिरूपिणी । हन्तमूले
तं वज्रं ह्यात् पलं गङ्गां त्विदं प्रिये ! । एवञ्च त्रिजटा-
पलं हेरं वा हरिमन्त्रयेत् । नैवस्य तस्य तेनैव शक्ति-
पूजा विशेषतः” ज्ञानभैरवीतन्त्रे ६५० ।

त्रिजात न० त्रिगुणितं जातं सगन्विद्रव्यरूप सन्दर्द्रव्य

सप्तात्मात् स्म० । । तद्व्यभागे त्वनेषापत्यरूपे मिश्रिते-
सगन्विद्रव्यम् । स्वार्थे क । त्रिजातकं तत्त्वार्थे “त्वनेषा-
पत्यकैस्तु त्रिगुणितं त्रिजातकम् । नागकेशरसयुक्तं
चतुर्जातकमुच्यते” राजनि० । “एषादिभिः सप्तद्रिष्टं त्रिजात
त्रिगुणितकम् । चतुर्जातं सनागस्य द्वयं यातकफापङ्कजम्”
“यात त्रिजाताक्तमद्यो विन्द्य योगातुल्यं गुटिका-
प्रयोद्धा” “व्याप त्रिजातकं सुखा विन्दुक्कामलके
तथा” सुश्रु० ।

त्रिजीवा स्त्री त्रिषु राशिषु जीवा । त्रयाणां राशीनां ज्या-
२४२८ सख्यारूपे ज्याङ्कारे पदार्थे “सम्बन्धान्न-
त्रिजीवास्तु स्फुटो भूपरिधिः स्वः” छ० सि० । “त्रिज्य-
या गजान्निवेदराम २४२८ सितया भक्तः” रङ्गना० ।
त्रिज्यादयोऽप्यत्र । “तच्छेष विनरेण्यां हन्यात् त्रि-
ज्यान्त्यकर्षयो” छ० सि० । “त्रिज्यान्त्यकर्षयोश्चि-
राशिव्यादितृतीयशीर्षकर्षयो” रङ्गना० ।

त्रिण न० त्रय+णो० । त्रययन्द्वाभेदे यन्द्वा० । त्रयय-
न्द्वात्पत्तौ रेफकारसंयुक्तमव्युत्पन्नयन्द्वात्तन्त्रमीति
उत्पन्नद० । “उत्पन्नित्रिणपलमाशुविहगः सौम्यजनः
पूजितः” वराह ।

त्रिणता स्त्री त्रिषु स्थानेषु नता सप्तात्मात् पूर्वपदात् पत्यम् ।
१ चतुर्षि त्रिका० । २ त्रिषु स्थानेषु नते त्रि० । असप्तात्मा
न पत्यमिति भेदः । “स्वगुणैराफंसमाप्ते राक्षस्य नक्षिका
इव । काष्ठशामिव नासीर्कास्त्रिणता सङ्ख्यासुचम्”
माघ । वेद्यानां मध्यमूढं त्रिषु स्थानेषु नतत्वात्
त्रिणतत्वं स्त्रीये अनकारयोरभेदे रक्षासङ्कारिका । त्रि-
णस्य भावः तत् । इदमभावेन तृथाने च स्त्री ।

त्रिणव ५० त्रिरावृत्तानय ङच्समा० सप्तात्मात् पत्यम् ।
सप्तविधाहते सप्तकोमभेदे । “त्रिणवतृयस्त्रिंशो सोमो
हेमन्तशिखिराहृतः” यजु० १०।१४ । “त्रिणवकोम एव
माज्जात “नयभ्यो हिङ्करोति स एकया स तिसृभिः स
एकया” नयभ्यो हिङ्करोति स एकया स तिसृभिः स
पञ्चभिः, नयभ्यो हिङ्करोति स पञ्चभिः स एकया स तिसृ-
भिर्विजो वै त्रिणव इति” श्रुतिः । “प्रथमपर्याये प्रथमा
त्रिगणितं मध्यमां पञ्चकृत्यः उच्यते सकृत्, द्वितीयपर्याये
प्रथमा सकृत्प्रायेणमया त्रि, तृतीयां पञ्चकृत्यं, तृतीयपर्याये
प्रथमां पञ्चकृत्यो, मध्यमां सकृत्, इत्येतां त्रिगणितं सोऽयं
त्रिरावृत्तानयसंख्योमेतत्वात् त्रिणवको वलसमानः कोम”
वेददी० । “त्रिणवान्युक्त्यानेकविंशतिं पृष्ठानि पट-

त्रिगा " शतपथब्राह्मणे १३।४।२० । आध्यायाटि ।
 त्रिणाचिकेत पुं त्रि कल्पयितो नाचिकेतोऽग्निर्वेन एषो०
 सजात्वात् यत्नम् । कध्ययुर्भेदे "छायातपो ऋद्धिदे
 वदानि पञ्चानयो वे च त्रिणाचिकेताः" इति श्रुति
 "त्रिणाचिकेत पञ्चाग्निस्त्रिपुण्यं पञ्चद्वयित्" मनु ।
 त्रित पुं १४६६।६७ ए० एकतशब्दोक्तो अग्रो १२३भेदे यज्ञ
 यो मानसपत्ररूपे २३पभेदे च त्रिपु त्रित्या'टस्यानेपु
 तावमान ताव-ड । त्रिपु विस्तीर्णतने २३ख्यातकीर्त्तौ च
 त्रि० "यस्य त्रितो व्योजसा हल विधर्महं यत्" छः १।
 १८७।१। [तच्छा त्रितये । स्त्रीत्वे वा डोप् ।
 त्रितत्त्व न० स्त्री त्रयाणां तच्छा समाहार अच् समा०
 त्रितय न० स्त्री त्रयाणामवयव त्रयोऽवयवा येषाम् वा तयप् ॥
 त्रयशब्दाद्यै १ त्रितयशब्दायाम् "मञ्जुहत्याम्रत वापि
 वत्सरत्रितय चरेत्" याज्ञ० "उदूढनोक्तत्रितयेन साम्भ-
 तम्" भाष । "वरमाप स दृष्टिपटपतितयानन्यसदग्
 युषोदयाम्" नैष० । स्त्रिया डोप् । २ तत्त्वज्ञास्थिते
 ति । "पतिश्वशुरता ज्येष्ठे पतिदेवरताजुजे । इतरेषु
 च याज्ञास्थ्याः त्रितय त्रितय त्रिपु" उक्कट । "त्रितय
 ज्ञानमयेन चक्षुषा" रघु । "प्रणवव्याहृतिभ्या च
 मायत्रा त्रितयेन च । उपास्य परमं त्रिज्ञा साक्षा यत्
 पतिष्ठति" यो०याज्ञ । [भिभौतिकाधिदैविकरूपे डु स्त्रतये ।
 त्रिताप न० त्रयाणां तापानां समाहार । आध्यात्मिका
 त्रिदण्ड न० त्रयाणां दण्डानां समाहार । १ चतुरङ्ग-गो-
 बाणवेष्टमाटन्योन्वयसंबन्धे यतदण्डतये । २ बाहुमन काय
 टण्डतये च । तटस्यास्तीति अच् । ३ सन्ध्यामात्रमे पुं ।
 त्रिदण्डिगण्डे इत्यम् । "यस्त्वसकृतपङ्कर्वर्गं प्रचण्डेन्द्रि-
 यसारथि । ज्ञानवैराग्यरहितस्त्रिदण्डमुपजीवति" भाग०
 त्रिदण्डिन् पुं त्रिदण्डमख्यस्य इति । सन्ध्यामात्रमे । "वा-
 ग्दण्डोऽप्य मभोदण्ड कायण्डस्तथैव च । यथैते नि-
 षिक्ता सुद्धौ त्रिदण्डोति स लभ्यते । त्रिदण्डमेतच्चि'क्षय
 सर्वभूतेषु मानव । कामक्रोधो ह सयस्य तत सिद्धि
 नियच्छति" मनु । "त्रिदण्डपङ्कणादेव प्रेतत्वं नैव
 जायते । अहङ्क्येकादशे प्राप्ते पार्षणन्तु विधीयते'
 सिद्धि०स० तस्यापि पार्षणं त्राह विहितम् ।
 त्रिदला स्त्री त्रीणि त्रीणि दलानि प्रतिपत्त यस्या । (गो-
 बाजिन्या) १ गोबापदोक्ततायाम् जटा० । २ विस्त्रिद्वये पुं ।
 त्रिदलिका स्त्री त्रीणि दलानि प्रतिपत्तेऽस्याः कप् कापि
 अत इत्यम् । अर्धकशासतायां शब्द० ।

त्रिदश पुं त्रिन्को दशा जन्मसंज्ञाविभागाख्या च ह द्वि
 परिणामक्षया भर्त्तानामिय यस्य, त्रीन् तावान् दशति
 वा दश-धनर्थे सप्तया कर्त्तरि को वा । १ देवं अमर ।
 अथ वा त्रिप्रधिकास्त्रिराहताय दश परिमाणमेवां हच्
 सफा० शाक० अधिकाहसगण्डनोप एकस्यैव त्रिगण्डस्य
 तन्त्रतयोश्चरणान् उभयार्धपरत्वम् । त्रयस्त्रि गन्धु ख्य-
 गण्डवगु ३२२० अयमेव पक्ष श्रुत्यनुगुणं त्री च दश
 चेति छान्दाग्येऽनिहितत्वात् त्रिप्रधिकाहसपरताद्योतन-
 ताद्य त्री चे त द्विचनानन्तया निर्द्देशः । ते च देवा
 "यकां द्वादश, चन्द्रा एकादश, वसरोऽष्टौ, अश्विनौ द्वा-
 यिति । अश्विनौ कुमारौ विहाय दन्त्र प्रजापतिचेति वा
 द्वाभ्या पक्षान्तरे सख्यावरणं त्रयस्त्रि गत्यतिशब्दे मूल
 इत्यम् "तस्मिन् मघोनस्त्रिदशान् विहाय" जुमा० ।
 "त्रिगैर्दिशे मम" भाष । त्रिन्को दशा आपदाद्यवस्था
 यस्य । २ जीवे त्रिदशाध्यक्षगण्डे इत्यम् ।

त्रिदशगुरु पुं ३० इत० । इहस्पतौ । "धूमाभेऽनाहृष्टिस्त्रिदशगुरौ
 नृपसघो टिवा हरे" इ० स० ८ अ० ।

त्रिदशगोप पुं त्रिदशो देवभेद इन्द्र गोपो रक्षकोऽस्य
 तस्य यथाभवत्वात् । इन्द्रगोपकीदे "अष्टधे त्रिदशगोपमा-
 त्रके" रघु । [आदयोऽप्यत्र ।

त्रिदशदीर्घिका स्त्री इत० । गङ्गाया हेमच० । त्रिदशवा
 त्रिदशपति पुं इत० । इन्द्रे त्रिदशेश्वरादयोऽप्यत्र ।

त्रिदशमञ्जरी स्त्री त्रिदशप्रिया मञ्जरी यस्य सजात्वात्
 न कप । त्रयस्याम् राजनि० ।

त्रिदशवधू स्त्री इत० । अयस्वर स त्रिदशवनितादयोऽयम
 "कैलासस्य त्रिदशवनितादर्पणव्यातिथि स्या" मेघ ।

त्रिदशवर्त्मन् न० इत० । नभसि शब्दार्थचि० । [नैष० पारम्पर्य
 त्रिदशसर्पे पुं त्रिदशप्रय सर्पे । १ देवसर्पे सर्पभेदे

त्रिदशाहुय पुं इत वज्रे शब्दार्थचिनामणि ।
 त्रिदशाचार्य पुं इत । इहस्पतौ कृत्वायु० ।

त्रिदशाधिप पुं इत० । शक्र० ।
 त्रिदशाध्यक्ष पुं विष्णो "त्रिपदस्त्रिदशाध्यक्ष विष्णुस ।

अस्य व्युत्पत्तिर्माथ्ये दर्शिता यथा' गुणावयेन सजाता-
 स्त्रिन्को दश अपस्याजापदादयस्त्रासामध्यक्ष १ ति

त्रिदशाध्यक्ष । त्रिदशाना वाऽध्यक्ष स्त्री० ।
 त्रिदशायन पु त्रिदशानामवन यत् । विष्णो "नारायणावा-

त्तमपायनाय लोकायनाय त्रिदशायनाय" हरि० १५४ अ० ।
 त्रिदशायुध न० इत० । १५३ त्रिकाण्ड० । २ इन्द्रसहस्रि च ।

“अथ नभस्य इव त्रिदशायुधम् कनकपिङ्गुतडिङ्गुणस
युतम्” रघु ।

त्रिदशारि इतः । अक्षरे गन्तरत्नाः ।

त्रिदशल्लय इ० इतः । १ स्वर्गे अमरः । २ सुमेरुपर्वते हलायु०

त्रिदशावास इ० इतः । १ स्वर्गे हलाः । २ सुमेरुपर्वते च ।

त्रिदशाहार इतः । अक्षरे सुधाया हलायु० ।

त्रिदशेश्वर इ० इतः । १ इन्द्रे २ दुर्गाया स्त्री ङीप् । “स-
राङ्गास्त्रिदशा देवा नन्दिनी इन्दुभिर्मता । तेषाञ्च न
न्दिनी नन्दी ईशत्वात् त्रिदशेश्वरी” देशीयु० ४५ अ० ।

त्रिदिनस्मृशू इ० त्रिदिन स्मृशति स्मृश-किन् । १ त्रिदशस्यै
अयाज्ञे अथमदिनभेदे यथा “तिथ्यन्तद्वयमेको दिनवार
स्मृशति यत् तद्व्यपत्यथमदिनम् । त्रिदिनस्मृशू दिनत्रय-
स्मर्शनादङ्ग” इति ज्यो० त० । अथयशब्दे ४२१ प्र०
तदामयनादि दृश्यम् । अस्य किञ्चनत्वात् अलि पदान्ते
च क्तत्वं ।

त्रिदिव इ० त्रयो मन्त्रादयो दीव्यन्त्यत्र घञर्थे आधारे क,
त्रिधा सत्त्वादिभेदेन दीव्यन्ति प्रकाशकोऽत्र दिव-क वा
तृतीया दौ० वृत्तिविषये संस्वाशब्दस्य पूरणार्थत्वात्
पुणो० । ङीष्वात् इत्यम् । १ स्वर्गे, अमरः २ आकाशे,
हेमच० । ३ नभसि ४ सुखे न० शब्दार्थचि० । ५ नदीभेदे
स्त्री भेदि० । “न हीमस्य त्रिदिवेऽपि भूपते” । “त्रि-
दिवस्त्वपि निस्तृहोऽभवत्” । “देवादिनाम त्रिदिवेऽपि
यस्य” रघु । “असू किल त्व त्रिदिवदवातर” भावः ।

त्रिदिवाधीश इ० इतः । १ इन्द्रे हेम० । २ देवमात्रे च । त्रि-
दिवेश्वरादयोऽप्यत्र ।

त्रिदिवेश इ० इतः । १ देवे अमरः ।

त्रिदिवोद्भवा स्त्री त्रिदिव उद्भवो यस्याः । १ स्यूचैलाया
राजनि० । २ गङ्गायाश्च । ३ स्वर्गभवमात्रे त्रि० ।

त्रिदिवौकस् इ० त्रिदिव औको यस्य । १ देवे अमरः । “यस्या-
खेन सदाश्रानि हव्यानि त्रिदिवौकस” मनु प्र०
त्रिदिवौकसोऽपि तत्रार्थे ।

त्रिदृश इ० त्रिषु दृशोऽस्य त्रीणि भूतादीनि पश्यति वा
दृश-कर्त्तरि क्तिप् वा । १ त्रिमयने शिवे हेमच० ।

त्रिदोष न० त्रयाणां दोषाणां वातपित्तकफजानां सप्ताहार ।
१ वातपित्तकफजदोषत्रये त्रयो दोषाहेतुत्वेन यत् ।
२ त्रिदोषजे रोगभेदे त्रिदोषजशब्दे दृश्यम् ।

त्रिदोषज त्रि० त्रिदोषात् जायते जन-ङ । दोषजयजाने
वातादिवज्जिपातजे रोगभेदे “चिरञ्जये वातकफोत्पद्ये

वा त्रिदे पजे वा दृशमूलमिन्द्र” । किराततिक्तादिगण
प्रयोज्य शुद्धार्थिने वा त्रिदताविमित्र” चक्रद० । अस्य
पूर्वस्वरूप “सर्वलक्षणसमवाय” भावप्र० । उवरशब्दे दृश्यम् ।

त्रिधन्वन् इ० सुधन्वन् प्रत्यभेदे “सुधन्वन् सुनवासीत् त्रि-
धन्वा रिपुमर्दन” । राक्षसिद्वर्माणवासीद्विहास्यारुण
सुत” हरिव० १२ अ० ।

त्रिधा अव्य० त्रि-प्रकारे धात् । त्रिप्रकारे । “एकैकमूर्त्ति-
विभिदे त्रिधा सा” कुमा० । “ज्ञान कर्म च कर्मा च त्रिधैव
गुणभेदतः” गीता ।

त्रिधातु इ० त्रीन् धर्मार्थकामान् दधाति पुण्याति धा-तन् ।
१ गणेशे त्रिका० । समा० द्विगु० । २ धातु त्रये न० ।

त्रिधामन् इ० त्रीणि धामानि भूरादीनि स्थानानि, तेजासि
सत्त्वादीनि वा यस्य । १ शिवे, २ विष्णौ, ३ ब्रह्मणे च ।
शब्दार्थकल्पतरुः । समाहारद्विगु० । ४ धामत्रये न० स्त्री-
त्वपत्ते वा ङीप् । “स एषोक्तचक्रमिदं त्रिधामिदं त्रिधातु-
वदते यै त्रिधाम” भा० आहु० १५८ अ० । “त्रिधामानं
जपस्तत्र अरन् विष्णु सनातनम्” हरिव० २७१ अ० ।
इतः । ५ त्रिधामान्ति त्रि० ताति च कतिचित् सख्य
“त्रिगुणीकृतसर्गाङ्गी चिद्रूपा त्रिगोह्वरी । प्रसूते”
इत्युपक्रमे “त्रिगुण्कार” स्वरान् देवीर्ब्रह्मादीनां त्रयं
त्रयम् । यज्जिह्वात्रयं शक्तित्रयं वसुत्रयं महत् ।
नाडीत्रयं त्रिगुणं धा यद्यदन्यत् त्रिधाम तत्” शां
ति० उक्तानि । अन्यत्रापि त्रिधामस्थानानि एका-
दिशब्दे दृश्यानि ।

त्रिधामूर्त्ति इ० त्रिधा मूर्त्तिरस्य । अष्टविष्णु मष्टेश्वर-
मूर्त्तिलयान्ति परमेश्वरे ।

त्रिधार त्रि० त्रिषो धारा अपाणि, त्रिषु स्थानेषु वा धाराः प्र-
माहा अस्य अस्या वा । १ धारात्रयान्ति २ गङ्गाया स्त्री
तस्या स्वर्गमर्त्य पातालेषु धारासत्त्वात् तथात्वम् ३ छुही-
दृषे च शब्दार्थचि० । तस्य अपत्रयसत्त्वात् तथात्वम् ।

त्रिधारका इ० त्रिषो धारा अपाण्यस्य कप् सप्ताया कन्
वा । शुण्डाक्ष्ये राजनि० ।

त्रिधारसुही स्त्री त्रिषु भागेषु धारा यस्या कर्म० ।
(नेकाटासिजु) छुहीभेदे राजनि० ।

त्रिधाविशेषः इ० त्रिधा त्रिप्रकारो विशेषः । अष्टादित्य-
क्षमे विशेषे “अष्टा मातापितृजा सह प्रभूतः
त्रिधा विशेषा स्युः” सा० का० । “अष्टागरीरमेक माता
पितृजा द्वितीय सहाभूतानि तृतीये विशेषे । तेषां

अथै सृष्ट्यानि यता मातापितृजा निवर्तन्ते कीटान्ता वा भक्षान्ता वा विहन्ता वेति" तं कौ० ।

त्रिधासर्ग ३० लिङ्कार सर्ग । १भूतादिसर्ग । "अष्टविकल्पो देवस्यैव ग्योनश्च पञ्चधा भवति । मातृपचैकविध सभा-सतोऽय त्रिधासर्ग" या०का० । "जाह्नवा प्राजापत्य ऐन्द्र पैत्र गात्र्ये वास राक्षस पैशाच इत्यष्टविकल्पो देव सर्ग । पशुमृगपक्षधरीरूपस्याधरा इति पञ्चविधस्यैव ग्योनः सर्गः । मानुष्यैकविध जाह्नवाद्यावानरजातिभेदा विषयया सस्यानस्य चतुर्ष्वपि वर्णेष्वविरोधात् 'सर्ग० तं कौ० ।

त्रिनयन ३० त्रीणि नयनानि यस्य "पूर्वपदात् स ज्ञायामग" पा० अत्वे प्राप्ते जुष्ठा० पाठात् न चालम् । १महादेवे "योग्यस्य त्रिनयनकोचनार्थि" "योभां शुभत्रिनयनघोतृत्वात्तपहोपमेयम्" भाष । २धर्मार्थां कौ "कोचनलवसयुक्ता प्रवेन्दुसदृशाननाम्" तद्व्याने तस्या नेत्रत्रयोक्तेः । कोचनलवसुक्ते त्रि० "विभाषा विनदयभां त्रिनयनां वाग्देवनामाश्रये" भाट्टकासरस्वतीध्यानम् । त्रिनेत्रलिङ्गोचनद्वयोऽप्यत्र । इयांस्तु भेद त्रिनेत्रगण्डस्य महादेवपरत्वे सत्तात्वात् पूर्वपदात् अत्वे प्राप्ते गिरि-नद्या० वा नत्वम् । अत्रत्य न चालमिति । शिवस्य तृतीयनेत्राविभक्त्या भा० अतु० १० १३० । यथा

"शिवली द्विजयत्मा च हरपार्श्वेऽपामवत् । ततः अयली पाणिभ्यां नम्रायै चारुर्गता । हरनेत्रे शुभे देवो सृष्टा वा सभासृष्टोत् । सद्यताभ्यान्तु नेत्राभ्यां तमो भूतमचेतनम् । निर्वर्तन निर्वर्णकार जगद्देव सृष्टाऽभवत् । जगत् पिसता सर्वे भयत्वासुसन्वित । निमोक्षिते भूतपतौ नष्टस्यैव दयाभवत् । ततो विति मिरो लोक क्षणेन समपद्यत । उवाचा च महाती दीप्ता चलाटास्य नि स्तुता । तृतीयश्चाप्य सन्भूत नेत्रपाटि त्वसक्तिम्" इत्युपक्रमे उभोवाच "भगवान् सर्वभूतयः । नृकपात्रे । महाव्रत । सगवो मे महान् मातृसक्तो व्याख्यातमहर्षि । किमर्थं ते मृष्टादे वै तृतीय नेत्र-संस्थितम् । किमर्थं गिरिर्दग्ध सपक्षिगणकानन । किमर्थं पुनर्देव । प्रकृतिस्य सत्या ज्ञत । तथैव द्रुमस-स्य जतोऽयं द्य पिता मम" महेश्वर उवाच । "नेत्रे मे महते देवि । त्वया बाह्यादनिन्दिते । नष्टाक्षोक्तया लोक क्षणम समपद्यत । नष्टाटिले तथा भोक्ते तमोभूते नगाक्षणे । तृतीयोचन दीप्ता सृष्ट मे रक्षता प्रजा । तस्य चाक्षो मृष्टेजा मेनाय मयतो गिरि ।

स्वप्रियार्थं मे देवि । प्रकृतिस्य पुनः ज्ञतः" । इगंया त्रिनयनागण्डवाच्यात्वे हेतुर्देवी ३० ४५ अ० उक्तो यथा 'पक्षिणां चोत्तर लोक तथा ब्रह्मायन परम् । भयं सन्मार्गधर्मत्वं हृष्टौ त्रिनयना सता' देवी ३० ४५ अ० । "पञ्चवक्त्र त्रिनेत्रम्" शिवध्यानम् । "निजत्रिनेत्रस्याव-तरत्वबोधिकां नैप० साध्यगणभेदाया त्रिनेत्रस्य मत्स्यपु० उक्तं यथा 'ततः साध्यगणानीगक्षिनेतानसृ-ष्टन् पुन । कोटयश्चतुरगोतिर्जरासरणवर्जिता । काम रुजस्रमत्तां क्षान् ब्रह्मणा विनिवारिताः । नैव विधा भवेत् सृष्टिर्जरासरणवर्जिता" ।

त्रिनवति स्त्री त्रिपञ्चका भवति शा० तं । १त्रिपञ्च-नवतिसंख्याया २तत्संख्येये च । ततः पूरये षट् । त्रि-नवत तत्संख्यापूरणे त्रि० तमप् वा । त्रिनवतितम तत्-संख्यापूरणे त्रि० स्त्रियाद्युभयतो ङीप् । पक्षे त्व-आदेशे त्रयोमन्यादयोऽप्यत्र । तत्राव भेद "संख्या० पा० त्रिनवत्यादौ पूर्वपदे प्रकृतिसर । त्व आदेशोऽन्तो-दात्त इति ।

त्रिनाक ३० नाक्षि अक्ष उ स यस्मिन् नाक प्रत्यलोक । तृतीय नाक इतिविधये संख्यागण्डस्य पूर्यार्थत्वात् । तृतीये नाके २८सप्तमस्याने च । "यत्नासुकास परच त्रि-नाके" अ० २११, २१८ । "तापस्त्रिनाक नष्टम यथाव" भाग० ६।११।३ श्लोकः ।

त्रिनाभ ३० त्रयो कोका नाभो यस्य अक्ष सभा० । विष्णौ "त्रिनाभाय त्रिपृष्ठाय शिपिविष्ठाय विष्णवे" भा० पा १७।० । विष्णुस्तुतौ ।

त्रिनिष्क त्रि० त्रिभिर्निष्के क्रीतम् उञ् तस्य वा बुक् । त्रिभिर्निष्के क्रीते सुगभावे ङज उत्तरपदस्य इति । त्रिनैष्किक तत्रार्थे त्रि० ।

त्रिनेत्रचूडामणि ३ इत० । चन्द्र त्रिका० ।

त्रिपक्ष ३० तृतीय पक्ष संख्यागण्डस्य हृष्टौ पूर्यार्थत्वात् । तृतीये पक्षे 'पक्षे साक्षि त्रिपक्षे वा' चा तं ।

त्रिपक्ष त्रि० व० य० । त्रिपुष्टिता पक्ष । पक्षद्वयसंख्याजिते "त्रिपक्षारे पीठे" कर्पूरस्तव ।

त्रिपञ्चाङ्ग ३० त्रिपक्ष पञ्चाटमाह्वयस्य । समाधिभेदे तदङ्गानि च "यमो हि नियमस्यागो जीन देव सुकावता । आचन मन्त्रवन्द्य देहसाम्यश्च हृत्स्थितिः । प्राचस्यम-नश्चैव प्रसाहारच चारवा । आत्मध्यान समाधिच प्रो-क्तान्यङ्गानि वै क्रमवत्" गङ्गार्थचि० धृतशमोक्तानि ।

त्रिपञ्चाशत् स्त्री त्रयिका पञ्चाशत् शा०त० । १ त्रिपञ्चिका-
पञ्चापत्सख्याया २ तत्सख्यान्विने च । ततः पुरणे डट् ।
३ त्रिपञ्चाश तत्सख्यापुरणे त्रि० पञ्चे तमप् । त्रिपञ्चाश
तम तस्मिन्ने स्त्रियास्तुभयतो ङीप् । पञ्चे त्रय आदेशे ।
त्रय पञ्चाशदादयोऽपि उक्तार्थेण ।

त्रिपटु पु० काचे पारस्करनिघण्टु० ।

त्रिपताक न० त्रिप० पताका इव यस्मिन् । पताकाकारवलि-
त्रयान्विते १ ललाटे, २ हारा० मध्यभागानिकासङ्कोचेना
वर्गिताङ्गुलियोज्ज्वलत्वेन ३ त्रिपताकाकारिते करे पु० ।
“त्रिपताक कर कला” इत्यादि सा० द० जनान्तिकथन्-
निर्वचने स्थितम् ।

त्रिपत्र पु० त्रीणि त्रीणि पत्राणि प्रतिपत्रं यस्य सप्तच्छटवत्
सख्याशब्दस्य हतो वीप्सार्थत्वम् । १ विल्वहृत् । तदीय-
पत्रेषु ब्रह्मादीनां स्थितिरुक्ता यथा “ऊर्ध्वं पत्रं हरो
ज्ञेयः पत्रं वास विधिं स्त्रयम् । अहं दक्षिणपत्रं च
त्रिपत्रदक्षिणयुतं” इति हर्म० पु० ११ अ० । २ पुत्रत्रययुक्ते
त्रि० । समा० द्विशु० । ३ पत्रत्रये न० ।

त्रिपत्रक पु० त्रिपत्र+सप्तायां कन् । १ पत्राशब्दे राजनि० ।
त्रयाणां पत्राणां समाहारः सप्ताया कन् । “तृणसो
कुन्दभानूरपत्राण्युल्लिखितकम्” देवीपु० उक्ते २ तृण-
स्योदितपत्रत्रये न० ।

त्रिपद्य न० त्रयाणां यथा समाहारः अच् समा० । “पथ
सख्याव्यवादेः” पा० स्त्रीवता । १ मार्गाणां त्रितये । त्रय
पन्थानेन यत्न अच् समा० । २ त्रिभागयुक्ते (तेमाथा
पथ) इति ख्याते स्थाने । “भूत्यागारे श्रुत्याने वा नि-
र्जने वा चतुष्टये । विल्वचालोद्गुमस्थानास्त्रिपथे वा
भवेद्विधिः । स भवेत् सर्वसिद्धीय सर्ववेदविदा वरः
शुभसाधनतन्त्रम् ।

त्रिपथगा स्त्री त्रयाणां यथा समाहारः अच् समा० तेन
गच्छति गम-ङ् । गङ्गायाम् । त्रिमार्गागादयोऽप्यत्र “गङ्गा
त्रिपथगा नाम दिव्या भागीरथीति च । त्रीन् पथो
भाषयन्तीति तस्मात् त्रिपथगा कृता” रामा० ब० ४४
अ० “तराम हरितां त्रेधां गुह्यां त्रिपथगा नदीम्” ४५
अ० “तन्मी शरत्रिपथगा पुष्पिने कपोतौ चोष्ठे ह्यौ
हृषिरचक्षुषश्चक्षुःशरीरौ” अमरकथनं “त्रिपथ्या भ्रुकुटि-
श्चास्य दृश्यदर्शनं रा रणे । ललाटस्यां त्रिकूटस्या गङ्गा
त्रिपथमासिध” हरिव० २३५ अ० । “त्रीन् पथो हेतुना
केन साधनेनोक्तपाथो । कथं गङ्गा त्रिपथगा विश्रुता

हरिदुत्तमा । त्रिपु लोकेषु धर्मज्ञः । कर्मभिः कै सम-
न्विता” इत्युपक्रमे रामग्रन्थे विश्वामित्रस्योत्तरम् रामा०
आ० ३६ अ० वाक्यं गङ्गाशब्दे दृश्यम् । त्रिणि ङीप् ।
त्रिपथ गामिन्यादयोऽप्यत्र ।

त्रिपदी स्त्री त्रय० पादा अस्या अन्त्यलोप समा० ङीपि पङ्गाय ।
१ त्रिपादयुक्ताया स्त्रिया २ गायत्रीच्छन्दसि तस्या अष्टा-
क्षरपादत्वेन चतुर्विंशत्यक्षरायास्त्रिपादत्वात् तथात्वम् ।
यथा “इदं विष्णुविंशक्रमे त्रेधा निदधे पदम् । समूह-
सस्य पादुरे” ऋ० १।२२।१७ । “गायत्र्यस्येकपदी द्विपदी
त्रिपदी चतुष्पदापदसि न हि पदसि” शत० ब्रा० १।४।८
१५।१० । २ हस्तिना पादवन्मार्गार्थरज्जुभेदे “मास्रवत्-
करिणा यैव त्रिपदीच्छेदिनामपि” रघुः ४ अर्घ्याधारपात्र-
भेदे (तेपाद) तन्त्रवा० ५ गोघातपदीकताया रत्नमा० । स्वार्थे क
त्रिपदिकापि तत्रार्थे । भाषाकविताया इच्छन्द्भेदे तद्ध-
स्य यथा “पञ्चकटिकान्ता यदि यमकान्ता हादयपरिच-
तमात्रा किञ्चरगीतस्तदिति नीविति । स्वाङ्गसमाक्षर-
गात्रा । (स्य पदान्ता) । यैषा सङ्गीतके नित्यं निधीति
किञ्चरास्थिका । सैव स्यात् प्राज्ञते गाने त्रिपदीति
परिभ्रुता” इति काव्योदयः । “ढाहृषि” पा० टापि
भवात् पङ्गाय । त्रिपट ७ गायत्र्यान्तसि ऋग्भेदे स्त्री तच्छ-
न्दस्ते ऽन्त्यलोपे स्त्री “त्रिपदा चैव सावित्री विज्ञेय
ब्रह्मणो सुखम्” मनु । “त्रिपदा याचतुष्पदाञ्चिपदा
याच पट्पदा” यजु० २१।३४ । “त्रीणि पदानि
पादा अस्या “इतिपदशब्देन समास” वेददी० ।
त्रिविक्रमे ऽपरमेष्ठरे पु० त्रीणि पदानि विक्रमे
इति श्रुतेस्तथात्वम् । “त्रिपदस्त्रिदशमध्यको महाशब्द
लतान्तकत्” विष्णु स० । ८ चरत्वेर्दशमभागरूपपदत्रययुक्ते
प्रक्रमे पु० यथा । “पञ्चारत्नि पुरुषो दशपदो हादया-
ङ्कुल पद प्रक्रमस्त्रिपट समविभक्तस्य” कात्या० श्रौ०
१।६।८।२ । “पञ्चारत्नवो यस्य स पञ्चभिररत्निभिः पु-
रुषः दशभिः पदैः पुरुषो हादयभिरङ्कुलैः पदम् इत्ये-
वमर्थो न भवति इतः प्रागरत्नप्रादीनां लक्षणस्यानुक्तत्वे-
नासिद्धत्वात् अतश्चैवम् पुरुषस्य समविभक्तस्य यः पञ्चभो
भाग सोऽरत्नि तस्य दशभो भाग पदम् पदस्य हा-
दयो भागोऽङ्कुलस्य त्रिभिः पदैरेक प्रक्रमः” कर्कः ।

त्रिपरिक्रान्त पु० त्रिपु वृत्त्यर्थं कर्मसु परिक्रान्तः चेष्टमानः ।
याजनाध्यापनप्रतिपक्षरूपजीविकाव्यवहारे प्राज्ञाये ।
“त्रैविध्यो ब्राह्मणो विद्वान् न ब्राह्मण्यवलीवकः । त्रि-

त्रिपुट ३० तीक्ष्ण प्रदामस । (खेचारी) । कसावभेदे २ गटे,
शतावबयम्ने, ३४ सभेदे घट्टर० । इतीरे ६ मो सुतहमे

रत्नमा० । ७मङ्गिकाया षड्विंशत्याया द्वाविंशति
(तेथोडि) च स्त्री मेदि० । १०कर्णस्थोटकताया ११स्थू
लैकाया १२रक्तविधिति च स्त्री राजनि० । १३देवी
भेदे च स्त्री “अपि समोहमच्छन्दो गायत्री देयता
पुन० । त्रिपुटाख्या द्विरुक्तैस्तदीनेरङ्गानि षट् क्रमात्”
तन्त्रशा०तस्याध्यानादिक तत्रैव दृश्यम् १४विंशति एरण्डे
वा डीप् । त्रयाणां पुटानां समाहार । १५ पुटत्रये
स्त्री डीप् । त्रीणि पुटानि यस्य कप् १६त्रयाकार
भेदे “तत्रायस्त्रुरात्रो दत्तस्त्रिपुटक इति सर्वत्रणसमास”
सुश्रुत । त्रिपुट-स्वार्थे क सञ्ज्ञाया कन् या । त्रिंशति
वैदले “सङ्गवनसङ्गफलायमङ्गुलमष्टरमङ्गुल्यचणकसतीन-
त्रिपुटकहरेणवाटकीप्रभृतयो वैदला” सुश्रु० ।

त्रिपुटिन् पु० लोणिं पुटानि सन्त्यस्य इति । एरण्डहृष्टे शब्दभा०
त्रिपुटी स्त्री लोणिं पुटानि सन्तदस्या खच् गौरा० ङीष् ।
त्रिहति भरत० ।

त्रिपुटीफल पु० त्रिपुटी पटत्रय फलेऽस्य । एरण्डद्वये द्वारा०
त्रिपुण्ड्र, न० त्रयाणां पुण्ड्राणां द्रव्यदाकाराणां समाहार ।

ललाटस्थे तिर्यग् रेखात्प्रयातके, “वक्त्रा ललाटग-
 क्षितौ भस्मेखास्त्रिपुण्ड्रकम्” इत्युक्ते तिस्रकभेदे “पिना
 भस्मत्रिपुण्ड्रेण विना बद्धाक्षमाख्या। पूजितोऽपि महा-
 देवो न स्यात्तस्य फलप्रदः। तस्मान्मृदापि कर्तव्यं ललाटे-
 ऽपि त्रिपुण्ड्रकम्” ति० त० ब्रह्माण्डपुराणम्। “ऊर्ध्वपुण्ड्रं
 भृदा कुर्यात् त्रिपुण्ड्रं भस्मना सदा। तिलकं वै द्विज
 कुर्यात् चन्द्रेण यदृच्छया। ऊर्ध्वपुण्ड्रं द्विज कुर्यात्
 शत्रियश्च त्रिपुण्ड्रकम्। षड्भ्यं चन्द्रश्च वैश्यश्च यत्तल
 ऋद्धयोनिरिति” व्या० त०। “विवागमे दीक्षितस्तु धार्यं
 तिर्यक् त्रिपुण्ड्रकम्। विष्णागमे दीक्षितस्तु ऊर्ध्व-
 पुण्ड्रं विधाययेत्” इति नागोजीभट्टवृत्तसूत्रसंहिता
 “भद्रक्षया भस्मना वापि त्रिपुण्ड्रं विन्दुसयु-
 तम्। ललाटे तिस्रकं कार्याद्यायत्रावङ्गुलम्” इति
 महानिर्वाणतन्त्रम्। “येषां वपुर्मेतुषत्राया त्रिपुण्ड्रेण
 विना स्थितम्। शृङ्गानसदृशं तत् स्यान्न प्रेक्ष्य पुण्यं
 कृष्णैरिति” देवीभाग०। अपि च तत्रैव नारद प्रति
 नारायणवाक्यम् “त्रिपुण्ड्रं ये विनिन्दन्ति निन्दन्ति
 शिवमेव ते। धारयन्ति च ये भक्त्या धारयन्ति तमेव
 ते। तिर्यगेखाः प्रदृश्यन्ते ललाटे सर्वदेहिनाम्।
 तथापि मानवा मर्त्या न कुर्वन्ति त्रिपुण्ड्रं क्वचित्”।

त्रिपुरं क्षो त्रिगुणिता, इर समासान्नविधेरनित्यत्वात् आर्षे

न षच् घमा० । पुराणां त्रये त्रिपुरशब्दे न पुरतश्च
दृश्यम् । “इदाह तेन दुर्भेद्या हरोऽथ त्रिपुरो नृप ।”
भाग० ७।१०।५४ ।

त्रिपुर नं त्रयाणां पुराणा समाहारः । अमराणां त्रिपुर-
त्रये । तत्त्रिपुरकथा भा० कं० पं० ३३ अ० ।
“ततस्ते संहिता राजान् । संप्रधायांसहवृद्ध । सर्वलोके-
श्वर धाक्यं प्रणय्येदमथाब्रुवन् । कृष्णाक त्व वर
देव । प्रयच्छ मे पितामह । । यय पुराणि त्रीण्येव
समास्थाय सहीभिभाम् । विचरिष्याम लोकेऽस्मिन् स्तु-
प्रसादपुरस्कृता । ततो वर्षसहस्रे तु समेष्याम परस्स-
रम् । एकीभाय गमिष्यन्ति पुराण्येतानि चानघ ।
समागतानि चैकत्वं यो हन्याद्भगवंसदा । एकेषुणा
देववर स नो मृत्युर्भविष्यति । एवमस्त्विति तान्देव
प्रत्युक्त्वा प्राविशद्विषम् । ते तु खड्गधरा प्रीता
संप्रधार्य परस्सरम् । पुराण्यविस्मृत्यर्थं मय वव्रुर्म्-
हासुरम् । विश्वकर्माण्यमजरं दैत्यदानवपूजितम् ।
ततो मय स्तनपसा चक्रे धीमान् पुराणि च ।
त्रोणि काञ्चनमेक वै रौप्यं काष्णायसं तथा । काञ्चनं
दिवि तत्पाषाणदन्तरीक्षे च राजतम् । आयसश्चाभव-
ज्जौम चक्रस्य पृथिवीपते । । एकैकं योजनगतं विष्ठा-
रायामसंश्रितम् । षट्पञ्चाशत्समुत्तुक्तं दृढतुप्राकारतो-
रणम् । षट्पञ्चरसधाचमसम्पावमहापथम् । प्रासा-
दैर्विभिद्यैश्चैव द्वारैश्चाप्युपगोभितम् । पुरेषु चामवन्
राजान् । राजानो वै पृथक् पृथक् । काञ्चन तारकाक्षस्य
चित्तभाषीन्महात्मनः । राजत कमलाक्षस्य विदुन्मा-
निनः आयसम् । त्वयस्ते दैत्यराजानस्तो ज्ञो कानाशु
तेजसा । आक्रम्य तस्युत्तुच कच नाम प्रजापति ।
तेषां दानवसुहृत्त्वानां प्रयुतान्मुहुर्दामि च । कोकशा-
प्रतिवीराणां समाजम् स्तनभक्तः । भासादाश्च सुहृन्नाश्च
सुरैर्विमिश्रता पुरा । महदैश्वर्यं मिश्रन्लक्ष्मिपुर दुर्गं
भान्विता । सर्वेषाञ्च पुनस्तेषां सर्वयोगवद्भो मयः ।
तमान्विष्य हि ते सर्वे वर्त्तयन्त्युक्ततोभया । यो हि
व मनसा कामं दध्यात् त्रिपुरसन्धय । तस्यै कामं
मयस्त त विदधे मायया तदा । तारकाक्षसुतो वीरो
हरिर्नाम महाबलः । तपस्तेषां परमक येमातुष्यत्
पितामहः । सन्तुष्टमष्टोद्देव वापी मयत् न पुरे ।
शस्त्रैर्विमिश्रता यत्नं क्षिप्त्वा सुवेद्यपुत्ररा । स त
खड्गा वर वीरसारकाक्षसुतो हरिः । सङ्गते

तल वापीं तां मृगसङ्गीवर्णी प्रभो । येन रुमेय
दैत्यास्तु येन योगेन चैव ह । मृतास्तदा परिधिमा-
स्नाहमेवैव जगिरे । तां प्राप्य ते पुनस्तांस्तु सपान्
कोकान् वसाधिरे । मङ्गता तपसा सिद्धा सुराणां भयप-
र्जना । न तेपाममप्राजन्त्यो युद्धे कथञ्चन । "सगो-
थमानस्त्रिपुरावदान" क्रमा० । "गङ्गेय त्रिपुराद्विप" रघु
"त्रिपुरदाहसमापतिवैपिन" किरा० । त्रीणि पुराणि
येषाम् । शतारकाजसुतहस्तादिषु ससुरभेदे पु० व० १० ।
त्रीन् धर्माधिक्यान् पिपत्तिं पु० क० । श्देवोभेदे स्त्री ।
"वैष्णव्या मन्त्रसुखेदु त्रिपुरायास्ततः शृणु"
तन्त्रसार । "शृणु त्वं त्रिपुरामूर्तिः कामाख्या
यास्तु पूजनम्" वा सत्कापु० ६२ अ० । शतदिनगर्था
त्रिपुराख्यदेशभेदे स्त्री ङीप् हेमच० ।

त्रिपुररत्न पु० त्रिपुर हनि हन-टक् । शमहादेवे तस्य
त्रिपुरहमनकथा भा० क० १४ अ० ।

"मूर्तिं सर्वा समाधाय त्रैलोक्य ततस्ततः । रथ
ते कल्याण्यो देवेश्वर । मङ्गलसम् । तथैव बुद्ध्या
विहित विश्वकर्माजत मङ्गल । ततो विदुषशाङ्गुलास्त
रथ समकल्पयन् । विष्णु सोम ऊतायश्च तस्येपु
समकल्पयन् । शृङ्गमग्निर्बभूवाय भङ्ग सोमो विशा-
म्पते । । कुक्ष्यश्चाभयविष्णुक्षितिपुत्रे तदा । मन्दुर
पृथिवीं देवीं विशालपुरमाक्षिणीम् । सपर्यतएवक्षीपं
चक्रुर्भूतधरा तदा । मन्दुरः पर्यतसाध जङ्घा तस्य
मङ्गलदो । दिशश्च प्रदिशश्चैव परिवारो रथस्य ह ।
दैवा मङ्गलवशश्च युग क्षतयुगोऽभवत् । क्रूरश्च रथ-
स्यासीद्वाहकिर्भुजगोत्तमः । अपस्करमविष्टान हिम-
वान् विज्यपर्यतः । उडयास्तावविष्टाने गिरौ चक्रुः
सुरोत्तमा । ससङ्गमसङ्गजन्तु दानवाद्ययुत्तमम् ।
सम्प्रापिंमण्डलश्चैव रथस्यासीत् परिष्कार । गङ्गा सर-
ज्यती सिन्धुर्माकाशमेव च । उपस्करो रथस्यासन्नापः
सर्पाश्च निम्नगा । अङ्गोराता कलाश्चैव काष्ठश्च
अतवसया । अतुर्कश्च पद्मा दीप्ता मङ्गलस्यापि मारका ।
अर्धार्धकामस्युक्त त्रिवेणु दाहयन्मनम् । सोमधीवीं
रथस्तल नानावृक्षफलोपगाः । स्रज्याचन्द्रमसौ कला
चक्रे रथपरोक्षमे । पक्षी पुर्यापरी तल जते रात्र्यङ्गमी
पुमे । दध नानपतोनीर्षा धृतराष्ट्रस्यान् बहान् । द्या
युग युगचक्ष्माश्च सवर्ण कवचाङ्गकान् । स्रज्यां वृत्तिञ्च
निघाञ्च स्थिति वक्षतिमेव च । पङ्कजलताराविचकं

चित्त नभस्तटम् । सुरास्त्वमेतविचाना पतोक्षो-
केश्वरान् हयान् । काष्ठप्रदोऽय मङ्गल कर्कोटकवन-
ज्जयो । इतरे चाभयप्रागा हयानां बाह्वन्मनाः ।
दिशश्च प्रदिशश्चैव रथस्यो रथशालिनाम् । वयट्कार
प्रतोदोऽभूत् गायत्री ग्रीष्मन्मनी । विनीमाक्षीमनुमतिं
कुङ्कु राकाश्च सुवताम् । योक्ताश्च चक्रुर्वाङ्गाना
रोहकांस्तल कष्टकान् । कर्म सत्य तपोऽर्थश्च विहि-
तास्तल रथस्य । अविष्टान भनयासीत् परिरय्या
सरस्वती । नानावर्णाश्च चित्ताश्च पताका पञ्चेरिता ।
विद्युदिन्द्रधनुर्नृप रथ टोम अदोपयन् । यो यश्च
विहित पूर्वमीगमस्य मङ्गलान् । सवत्सरो धनु-
स्तद्वै सावित्री स्या मङ्गलाना । दिवश्च वक्त्रं विहित
मङ्गाहरेरत्नमयितम् । अनेद्य विरजस्त वै काष्ठचक्र-
वङ्किष्कृतम् । अजयतिरभून्मोह नीमान् कनकपर्वतः ।
पताकायाभयमेवास्तडिङ्गि समस्तकृता । रेणुरध्वर्यु-
मध्यस्था स्रजस्तल इय पावका । कृष्णत त रथ इहा
विश्रिता देवतामयम् । सर्वलोकस्य तेजासि इहैकस्मान्नि
मारिष । । युक्त निवेद्यामासुर्देवास्तस्यै मङ्गलाने ।
एव तस्मिन् मङ्गलान् । अस्मिन्ते रथसमे । देवैर्भूत-
जयार्द्रैः । द्विपताममिमर्दने । आन्वावृष्टानि दिव्यानि
न्यदधात् शङ्करो रथे । अजयति विवस्व कला
स्यापयामास गोष्ठमम् । त्र्यम्बकश्च काष्ठदक्षो वृष्ट
यज्ञस्तथा अवरः । परिष्कान्दा रथस्याश्वान् सर्वतोदिवश्च-
द्याता । अथर्वाङ्गिरसावाक्षां चक्ररक्षो मङ्गलान् ।
अथर्वेद सामवेदश्च पुराणश्च पुरःसरा । इतिहास-
धनुर्वेदो पुररक्षो बभूवत् । दिव्या वाचश्च दिव्याश्च
परिपार्श्वे चरा स्थिता । सोमादयश्च राजेन्द्र । वष-
ट्कारस्तथैव च । अङ्गोराश्च स्रजे राजाक्षिति सोमा-
करोऽभवत् । विचित्रस्तम्भि पङ्क्तिं कला सवत्सर
धनुः । आयामेयात्मनश्च धनुर्ध्वानसवारथे । काष्ठो
हि भगवान् वृष्टस्तल सवत्सरो धनुः । तन्वाङ्गोऽङ्गी
काष्ठरात्रिर्वा कला धनुर्गोऽजरात् । इन्द्रास्त्राभयविष्णु-
ज्वलनः सोम एव च । अम्योभोम जमेत् जम्बु
वैष्णवश्चोत्थते जगत् । विष्णुश्चास्मा भनवतो नवस्था-
निततेजसः । तन्वाङ्गुल्योर्वर्ष्य न विवेकैरक्षते ।
तस्मिन् शरे तन्ममन्तुर्धर्मोकाविचक प्रभु । धनुर्हि-
रोमन्तुर्धर्म लोकाक्षितिङ्गवङ्गम् । न गीतलोहिमो
भूयः क्षतिवासा भवत्सरः । आदिमावृष्टवृद्धावसो-

ज्वालादतोऽज्जलत् । इक्ष्वावस्यत्रावनो जेता जना
ब्रह्मादिषां हर । नित्य त्वाता च जन्ता च धर्माधर्मा-
न्विताक्षरान् । प्रमाथिभिर्भीमवलैर्भीमरूपैर्मनोजवै ।
विभाति भगवान् स्थाणुस्तैरेवात्मगुणैर्युत तस्याङ्गानि
समाश्रित्य स्थित विश्वमिदं जगत् । जङ्गमाजङ्गम
राजन् । शुशुभेऽङ्गुतदर्शनम् । दृष्ट्वा तन्तु रथ युक्तं
क्षत्रो स शरासनो । वाणमाधाय तं दिव्य सोमवि-
ष्णुग्निसम्भवम् । तस्य राजकटा देवा कल्पयाश्चक्रिरे
प्रभो । पुण्यगन्धर्व राजन् । श्वसन देवसत्तमम् ।
तमास्याय सहादेवस्त्रासयन् टेषतान्यपि । आरुरोह
तदा यत्तं कम्पयन्निव मेदिनीम् । तमारुरुक्षुं देवेश
तुष्टुवु परमर्षय । गन्धर्वा देवसघात तथैवाप्सर-
साङ्गणा । ब्रह्मविभिस्तूयमानो वन्द्यमानश्च वन्दिम् ।
तथैवाप्सरसादन्दैर्नृत्यन्ति नृत्यकोविदे । स शोभमानो
वरट खड्गी पाण्यो शरासनो । हसन्निवाग्रवीह्वान्
सारथिः को भविष्यति । तमब्रुवन् देवगणा यं भवान्
सन्वियोष्यते । स भविष्यति देवेश । सारथिस्तो न
भयम् । तानब्रवीत् पुनर्देवो मत्तं श्रेष्ठतरो हि
व । तं सारथिं कुरुक्ष्व मे स्वयं सन्निव्य सा चिरम् ।
एतच्छ्रुत्वा ततो देवा वाक्यमुक्तं महात्मना । गत्वा
पितामहं देवा प्रसाद्येदं यचोऽब्रुवन् । यथा
तत् कथिता देव । त्रिदशारिभिर्निग्रहे । तथा च कृतम-
ह्मामि प्रसन्नो नो ह्यपञ्चजः । रथश्च विहितोऽ-
ह्मामिर्विचित्रायुधसङ्घत । सारथिश्च न जानीमः क
स्यास्तस्मिन् रथोचमे । तस्याद्विघ्नोयतां कश्चित् सारथि-
टैवसत्तम । सफलं ता गिर देव । कर्तुमर्हसि ।
नो विभो । एवमस्मात्तु हि पुरा भगवन्मुक्तवानसि ।
हितं कर्तुमिह भयतामिति तत् कर्तुमर्हसि । स
देवमुक्तो रथसत्तमो नो दुराधरो द्रावणः शालवाचास् ।
पिनाकपाणिर्विहितोऽहं योद्धा विभीषणम् दानवाह-
यतोऽहो । तदैव वेदाक्षररो हयापग्रा घरा सशैला
च रथो महात्मन । नक्षत्रवंशानुगतो वरूथी हरौ
हि योद्धा सारथिर्नामिच्छामि । तत्र सारथिरेष्टव्य सर्वं
रैर्नैर्विशेषवान् । तत्प्रतिष्ठो रथो देव । हरौ योद्धा
तथैव च । कवचानि शयस्त्राणि कार्मुकश्च पितामह ।
त्वास्ते सारथि तत्र नाम्य पश्यामहे वरम् । तं हि
सर्वगुणैर्युक्तो दैवतैर्भ्योऽधिकं प्रभो । स रथं तर्षणा
रुद्धं वयस्य परमान् हयान् । जयाय त्रिदशैरानां

वधाय त्रिदशदिशाम् । इति ते शिरसा नत्वा त्रिचो-
केश पितामहम् । देवाः प्रसादयामासु सारथ्यायेति
न श्रुतम् । पितामहं उवाच । “नात्र किञ्चिन्मृषा
वाक्यं यदुक्तं त्रिदिवौकसः । सयच्छामि हयानेष
युध्यतो वै कपर्दिनम्” ।

इत्युपक्रमे “तान् सोऽप्सरगणान् दग्ध्वा प्राक्षिपत् प-
श्चिमार्षवे । एषन्तु त्रिपुरं दग्धं दानवाद्याप्यशेषत ।
महेश्वरेण क्रुद्धेन त्रैलोक्यस्य हितैषिणा” भा०क०१४अ०।
भा० द्रो० २०० अ० किञ्चिदन्यथोक्तं यथा

“गन्धमादनविन्ध्यौ च कत्वा वयध्वजौ हर ।
पृथ्वीं ससागरवना रथं कत्वा तु यद्हरः । ध्वजं
कत्वा तु नागेन्द्रं शेषं नाम त्रिचोचनः । चक्रे
कत्वा तु चन्द्राकौ देवदेवः पिनाकहृक् । क्षणीं कत्वेव
पञ्चस्रं पुष्पदनश्च त्र्यम्बक । युगं कत्वा तु भल्लयम-
वमाहश्च तक्षकम् । योक्ताङ्गानि च सत्त्वानि कत्वा
शर्वं प्रतापवान् । वेदान् कत्वाथ चक्षुरक्षरौऽश्वान्क-
हेश्वरः । उपवेदान् खड्गीनाथ कत्वा लोकतयेश्वर ।
गायत्रीं प्रपञ्च कत्वा सावित्रीश्च महेश्वरः । कत्वो-
द्धारं प्रतोदश्च ब्रह्माण्डेश्वर सारथिम् । गायत्रीव
मन्दरं कत्वा शुण कत्वा च यासुकिम् । विष्णुं शरो-
त्तमं कत्वा मल्लमग्निं तथैव च । वायुं कत्वाथ
वाजान्ध्यां पुष्टे वैवस्वतं यमम् । विद्युत् कत्वाथ निर्याण
मेरुं कत्वाथ वै ध्वजम् । आरुह्य स रथं दिव्यं सर्वदे-
यमर्थं गिव । त्रिपुरस्य वधार्थाय स्थाणुं प्रहरता
वरः । अक्षराणामनककर श्रीमानमृगविक्रमः । कूय-
मानः सुरैर्दार्ढ्यं । अग्निमिदं तपोधने । स्थानं महे-
श्वर कत्वा दिव्यमप्रतिमं प्रभु । अतिष्ठत् स्थाणुभूतः
स सहस्रं परिवत्सुरान् । यदा तीक्ष्णं समेतानि क्षन्त-
रीक्षे पुराणि च । त्रिपर्वणा त्रिगल्लेन तदा तानि
विभेद स । पुराणि न च तं शेकुदमिवा प्रतिवीक्षितम् ।
शरं काष्ठाग्निमयमुक्तं विष्णुसोमहमायुतम् । पुराणि
दग्धवन्त त देवा याता प्रवीक्षितम्” ।

त्रिपुरदहनादयोऽप्यत्र ।

त्रिपुरभैरवी स्त्री त्रिपुरा भैरवी कर्मा० । त्रिपुराख्यदेवी-
भेदे “आद्य त्रिपुरभैरव्या वीजभावं प्रकीर्तितम्” इति
“चिन्मयेहरदां देवीमेव त्रिपुरभैरवीम्” इति च तन्त्रशा०
त्रिपुरमञ्जिका स्त्री तीक्ष्णं पुराणीव प्रतीक्षि यस्यां कर्म०।
त्रिपुरमात्रिकापुष्पदन्तभेदे त्रिका० ।

त्रिपुरान्तक पु० त्रिपुरस्थान करोति ध्वन-विष्णुम् ।
शिवे समर ।

त्रिपुरारि पु० इत० । शिवे “त्रिपुरारिगरारि” गङ्गास्तम ।

त्रिपुरुष न० त्रयाणां पुरुषाणां समाहार । इतिहादि
पुरुषत्रये । “क्रमान्त्रिपुरुषागता” स्मृति । त्रय
पुरुषा पितादयो भोक्तारो यस्य । २भोगभेदे पु० । त्रि-
पुरुषादयोऽप्यत्र । व्यास “प्रपितामहेन यद्वक्तुं तत्
पुत्रेण विना च तम् । तौ विना यस्य भोगं स्यात् स
विद्येय त्रिपुरुष । पिता पितामहो यस्य जीवैश्च
प्रपितामहः । त्रयाणां जीवता भोगो विद्येयस्त्वेक
पुरुष” इत्येत० । त्रयः पुरुषा परिमाणमस्या उन् तस्य
लुक । इतिपुरुषपरिमिते त्रि-“अथ त्रिपुरुषां रज्जु मि-
मीते” शत० ब्रा० १०/२।२ । वा ङीप् । त्रिपुरुषीत्यत्र ।

त्रिपुरा स्त्री लोन् वातादिदोषान् पुण्याति पुष-क ।
कण्ठस्थिति (काष्ठतेथोङ्) शब्द० ।

त्रिपुष्कर न० त्रयाणां पुष्कराणां समाहार । इतिपुष्करत्रये
ब्रह्मकृततीर्थभेदे २षष्ठमध्यमकनिभेदेषु त्रिषु पुष्क-
राभिधनुषु । १नक्षत्रतिथिवारयोगभेदे पु० । “वारा
क्रूराक्षिर्धर्मद्वारं नक्षत्रं भग्नपादकम् । ज्ञातिऽत्र ज्ञारजो
योगो मरणेऽत्र त्रिपुष्करः” ज्यो० त० । स्त्रायं न घञ् ।
त्रैपुष्करोऽप्यत्र पु० “भद्रातिथोरविजभूतनयार्कवारे
होमार्थमाज्यचरण्यादितिवज्रिजैवे । त्रैपुष्करो भवति
अत्युविनाशहृदो त्रैपुष्करो हिपुष्कलवृत्तार्थचान्द्र”
शु० चि० ।

“अथ त्रिपुष्करयोगः - सफलं वसन्ततिलकयाङ्ग
भङ्गेति भद्राक्षिका तिथिः द्वितीया मप्रभो द्वाटथी
तथा शनिभोगसूर्यवारेषु तथाहीय विशाखा अर्धमो-
सराफाल्गुनी अजयचरणः पूर्वाभाद्रपदा अर्द्धाति
पुनर्वसुः वज्रि ज्ञतिका विश्वसराफाङ्गा एषु षट्सु नक्ष-
त्रेषु अक्षतिथिवारनक्षत्ररूपे विशिष्टयोगे सति
त्रिपुष्कर एव त्रैपुष्करः प्रज्ञादिभ्यश्चेति स्त्रायं ऽण् । त्रि-
पुष्करयोगो भवतीत्यर्थं कीदृश । अत्युविनाशहृदौ-
त्रैपुष्कदः तद्विने यदि कश्चिन् ज्ञिनेत तदा तदोयास्तत्
कश्चित्तास्तयो ज्ञिनेन् यदि किञ्चिदस्तु विनष्टं तदा
तत्क वस्तुनयनायः तथा किञ्चिदस्तु अथ तदा त्रिपुष्क-
तदस्तुनायः इत्यर्थः अत्रैव वशिष्ठेन । “रविरविज
भोगवारे भद्रायां विषमपादकयज्ञेत् । त्रैपुष्करास्त-
योगः त्रिपुष्करको यमकमेहिष्ठुचः” । कारदेनापि ।

“अर्कार्कभीमवारे जेह्वाया विषमाङ्गुभम् । त्रिपुष्कर
त्रिपुष्कटोहिपुष्को यमकाङ्गुभे” । अत्र यस्मिन्क्षेत्रे
प्रथमपाटान्ते तृतीयपाटान्ते वा राशिचमाभिज्ञादिप्र
मपाटसंज्ञसंज्ञते तदेव स्पष्ट होमार्थमेत्यादिभोपनिबद्धम्
अथ याचवोधनिष्ठा तथा चित्ता चान्द्र स्य यतानि
भानि भद्राक्षिचय रविजभूतनयार्कवाराय अत्रापि
विशिष्टयोगे सति त्रिपुष्करमासायोगो भवति तत्फल
अत्युविनाशहृदौ त्रैपुष्कलत् स्मृते नष्टे हृदौ हिपुष्कतां
करोतीत्यर्थं “हिपुष्को यमकाङ्गुभे” इत्युक्ते यच्चक्षेत्रे
द्वितीयचरणान्ते राशिचमाभिज्ञाद्यमकाङ्गुभ तस्य स्य-
चित्ताधनिष्ठासंज्ञेव । अथ दैवात्रिपुष्करादिके तिथि
वारनक्षत्रात्मके विशिष्टयोगे सति कस्याचिन्मरससम्भ-
वता तद्दोषशान्त्यर्थं दानं विधेयं यथाङ्ग वशिष्ठ “त्रि-
तय गवा हृि दद्याद्दोषस्यापनुत्तये विद्वान् । द्वितय
त्रिपुष्करेऽपि च तिलपिष्टैर्विप्रसंख्येभ्यः” । द्वितयं गदा-
मिति शेष अत्र तिथिवाराभावे केवलं विषमाङ्गु-
भे यमकाङ्गुभे वा मरणसम्भवे दोषो नास्तीत्यर्थः ।
असुमर्थं स्पष्टमाङ्गु नारद “प्रदद्याद्दोषनाशाय गोमय
मूत्रमेव वा । हिपुष्करे इय दद्याच्च दोषस्तृचनास्त”
इति । अत्र त्रिपुष्करयोगे काचदुष्टहृत्सतिवारो-
ऽप्युक्तः यथाङ्ग कश्यप “भद्रा तिथि शनोष्कारवारे
चेहिमकाङ्गुभम् । त्रिपुष्कर त्रिपुष्कद हिपुष्क द्र-
ङ्गुभे स्मृताविति” इदमेव इहा श्रीपतिनायुक्तम् ।
“विषमचरण धिष्ण्य भद्रा तिथिर्यदि जायते सुरसुरय-
निष्णापुत्राणां कथञ्चन वासरे । सुनिभिरुदितं सोऽय
याग त्रिपुष्करसंज्ञित-त्रिपुष्कलवृत्तदो हृदौ मष्टे” इति
च स्मृतेऽपि वा । अस्य पूर्वोक्तवाक्यस्य चैकवाक्यता देवाः
कर्तुं भर्त्तान् । कथ्यपवाक्ये स्मृताविति पदोपादानान्क-
रणं यथाय विचारो न त्व मष्टे हृदौ च यदुक्तं ब्रह्म
पुराणेऽपि “धमिषापञ्चके जीवो मृतो यदि कथञ्चन ।
त्रिपुष्करं याव्यभे च कुबलाकारयेत् ध्रुवम् । तदग्नि-
चविनाशार्थं विधानं सद्यदीरवेदिति” यो० धा० ।

त्रिपुष्ट पु० त्रयं धर्मार्थकायाः पुष्टा अस्य । प्राजापत्ये
राजभेदे हेमच० । [स्थिते वल्लोके हेमच० ।

त्रिपुष्ट न० त्रयाणां लोकाणां पुष्ट समाहारः । त्रिपुष्ट-
त्रिपौरुष त्रि० लोन् पितादीन् पुरुषान् व्यात्रोति अथ
उत्तरपदद्वयं । पितादिक्रमेण पुरुषत्रयव्यापके
भोगादौ । त्रिपुष्टमण्डे इत्यम् । स्त्रिया ङीप्

यस्य वेदेषु वेदी च चतुष्टया त्रिपौरुषी स वै दुर्ना-
‘घ्नण’ कात्या० श्रौ० ८।२।१६ सूत्रे कर्कः ।

त्रिप्रश्न पु० तयाणां दिग्देशकालानां प्रश्नः । ?दिग्देश-
कालानां प्रश्ने २तन्मूलके दिगादिनिरूपणे च । तदधि-
कारेण सि० शि० उक्तं यथा “जगुर्विदोऽद किञ्च
कालतन्त्रं दिग्देशकालावगमोऽत्र यस्मिन् । त्रिप्रश्न-
नास्ति प्रचुरोक्तिर्वास्ति” । सू० सि० “श्रिज्जातेश्व-
रगुह्ये” इत्यादिनोक्ता “इति त्रिप्रश्नाधिकारः” इत्युक्तम्
‘दिग्देशकालानां प्रतिपादनमिदं परिपूर्तिमाप्नोति-
त्यर्थः । दिशा साधनं शिक्षातल इत्यादि नियतं, तत्-
सम्बन्धेन समकोणयाव्योत्तरगङ्गा साधनान्यपि
दिगन्तर्गतान्यनियतानि । पक्षमात्रादिवाधनं देश-
निरूपणं नियतम् । व्याचारादिवाधनं नियतम् ।
कालसाधनं तदवस्थादिवाधनं च कालनिरूपणमिति
विवेकः रङ्गना० ।

त्रिप्रश्नत पु० त्रिषु स्थानेषु प्रश्नुतः । मेदकपोलनेत्रेषु त्रिषु
स्थानेषु चरितमदे सत्तजने ‘गङ्गायां तु प्रभिज्ञाना त्रिधा
प्रवृत्ता मदम्’ भा० व्या० २२१ अ० । “त्रिप्रश्नतमद-
श्रुतो पटिवशोमतङ्गराट्” १५१ अ० । “करात् कटाभ्या
मेद्राश्च नेत्राभ्या च मदश्नुति” । पालकाव्ये तु मद-
प्रज्ञापस्य सम्प्रत्ययस्योक्तेरिह प्राधान्यात् त्रिस्थानत्व
बोध्यम् ।

त्रिप्रश्न पु० देशभेदे तद्देशमिहति । “अथष्टयमभ्यव्यति
यसुनां त्रिप्रश्नावहरणं प्रति” कात्या० श्रौ० २४।६।१८ ।
“यथा त्रिप्रश्नावहरणस्यान्वयेन यसुनामभ्यव्यव्ययेति
तत्र च- यसुनां प्राप्य त्रिप्रश्नहरणे देशे त्रिप्रश्नं नाम
जनपदं प्राप्य तत्रैव यसुनायामभ्यव्यव्ययेति तत्रैव
हि देशे दण्डतो मनुष्योभ्यस्तिरोभवति । बहूदकापि
सती तत्रैवान्वर्हिता भवतीत्यर्थः” कर्कः ।

त्रिफला स्त्री तयाणां फलानां समाहारः अजा० टाप् ।
“पथ्या विभीतघालीणा फले स्यात् त्रिफला समा”
इत्युक्ते हरीतक्यादित्ये । तद्गुणा भावप्र० उक्ता यथा
“फलत्रिफलं त्रिफला सा परा च प्रकीर्तिता । त्रिफला
कफपित्तघ्नी रोक्नुषहरा शरा । चक्षुष्या दीपनी रुच्या
विषमज्वरनाशिनी” ।

त्रिफलाष्टत न० त्रिफलानां रसेन युक्तं इतम् शा० त० ।
चक्रदत्तोक्ते इतभेदे तस्य नानाविधं तत्रैवोक्तं यथा
“त्रिफलाष्टकमहौषधमध्याज्यध्यागपयसि गोकुले ।

नाग सप्तनिपिक्तं करोति गरुडोपमञ्जु” अन्यदपि
“त्रिफलाकायकल्पाभ्यां सपयस्त इतं इतम् । त्रिभि-
राण्युचिराङ्गलि पीतमेतद्विषासुखे” ।

त्रिफलादिलौह न० भैषज्यरत्नावल्युक्ते लौहभेदे यथा
“त्रिफला सुस्तक व्योष पिङ्गं पुष्करं वचा । चित्रकं
मनुकञ्चैव पलाशं क्षण्डं चूर्णितम् । अथचूर्णपलान्यष्टौ
शुभगुणोन्नायदेव हि । आलोका मधुनोपेतं पक्ष्वाटग-
केन च । प्रातर्विचित्रा भुञ्जामो जीर्णे तस्मिन् जयेद्गुलं ।
तु साध्यसामवातञ्च पाण्डुरोगं हृत्तीमकम् । जीर्णान्
सम्पद्य गूलं श्वयथुं विषमज्वरम्”

त्रिफलाद्यष्टत न० चक्रदत्तोक्ते इतभेदे तदपि लघुमहदभेदेन
द्विविधं तत्र लघु यथा

“फलत्रिफलं भीरुकपायसिद्धं कल्केन यष्टीमनुकस्य
युक्तम् । सर्पिं समं क्षौद्रचतुर्धभागं हन्यात् त्रिदोषं
तिमिरं प्रहृत्तम्” महत् यथा

“त्रिफलाया रसमस्य प्रस्य भङ्गरसस्य च । हृषमस्य
रसमस्य यतावयवीच तत्समम् । अजाक्षीरं शुद्धव्याथ
‘आमलक्यारसनया । प्रस्यं प्रस्यं समाहृत्य सर्वैरभि-
घृष्टं पचेत् । कल्कः कणां सितं द्राक्षा त्रि-
फला नीलसुतपत्रम् । मधुक क्षीरकाकोली मधुपर्णी
निदिग्धिका । तस्याधुसिद्धं विषायं शुभे भास्त्रे नि-
धापयेत् । ऊर्ध्वं पामसं पानं मध्यपानञ्च शस्यते । या-
वन्तो नेत्ररोगास्तान् पानादेवापकर्षति । सरक्ते रक्त-
दृष्टे च रक्ते चातिस्तुतेऽपि च । नक्तान्ये तिमिरे
काचे नीलिकापटलादुदे । अभिप्रन्देऽधिमन्ये च
पक्ष्मकोमे सुदारणे । नेत्ररोगेषु सर्वेषु यातपित्तकफेषु
च । अहति मन्दहृत्क्षेत्रे कफवातप्रदूषिताम् । क्षपतो
यातपित्ताभ्यां सकण्डू सन्नदूरदकं । मृद्वहृत्क्षेत्रं सदो
बलवर्णोऽग्निवर्द्धनम् । सर्वनेत्रामयं हन्यात्त्रिफलाद्यं
महदृष्टम्” ।

त्रिःफलीकृत त्रि० त्रि त्रिवार फलीकृत विदुषीकृत ।
त्रिधा विदुषीकृते तण्डुलादौ । “दक्षिणोत्तराभ्यां पा-
णिभ्यां त्रिःफलीकृतास्त्रण्डुलास्त्रिदिवताभ्यां प्रक्षालयेत्”
गोभिल “त्रिःफलीकृतान् त्रिधा विदुषीकृतान्” स० त०
रघुनन्दन ।

त्रिवन्धन पु० हृथ्यं श्वपौले इतभेदे । “हृथ्यं श्वस्तुसुतस्या-
शीडुरगोऽथ त्रिवन्धन” भाग० ७।१४ । त्रीणि बन्धनानि
यस्य । २।आपदाद्यवस्थाययुक्ते जीने पु० ।

त्रिवली(लि) स्त्री त्रिगुणिता व(ली)वलि । १ उदरस्थे
बलीतने "त्रिवलीवलयोमेता भृगुटीभीषणानाम्"
दुर्गाध्यामम् । तिसृषा बलीना समाहार । २ त्रिवलि
तलाये न० उल्लङ्घनम् । [तस्य बलीलयवत्तथात्वम् ।

त्रिवलीक न० तिस्रो बल्यो यत् कप् । पाथो जेम् ।

त्रिबाहु उ० त्रयो बाहवोऽस्य । १ ब्रह्मातुचरभेदे "त्रिबाहु
पञ्चबाहुश्च व्याघ्रवक्त्रः विलाननः" हरिव० २७७ अ० ।
२ श्वसियुक्ताकारभेदे । "त्रिबाहुस्तुङ्गबाहु च" हरिव० ६१६
अ० । अङ्गुगम् २८६० इत्यम् ।

त्रिम न० त्रयाणां भागा राशेनां समाहारः । १ उग्रादि
राशित्रये । "त्रिम त्रिम सन्मन्त्र क्रमेण स्त्रीणां नृणां
रातिदिनेषु तेषु" मोक्ष०ता० । २ राशित्रयमात्रे च ।
"इतिमन्त्रकान्तिभागान्ना ज्ञेयचिह्निकाः" सू०चि० ।
त्रोषि भागि नक्षत्राणि यत् । ३ नक्षत्रत्रययुक्ते "कात्ति-
क्यादिषु संयोगे कत्तिकादि द्वय द्वयम् । अन्योपान्त्यो
पञ्चमश्च त्रिभं मासत्रयं स्मृतम्" सू०चि० । "अत्र कार्ति-
कस्यादित्येन स्यादन्त्य आश्विनः उपान्त्यः भाद्रः पञ्चम
फाल्गुनः । मासत्रयं त्रिभि स्मृतम् । देवत्यन्विनीभर-
णीतिनक्षत्रत्रयसम्बन्धादाश्विनः । यततारापूर्वोत्तरामास
पदेति अक्षतयसम्बन्धाद्भाद्रपदः पूर्वोत्तरफाल्गुनीहस्तेति
अक्षतययोगात् फाल्गुनः" रत्नमा० ।

त्रिमङ्गी स्त्री "प्रथमं यदि दयसं वदति विरानं तदह
निकासं पश्यन् । वदन्निमलतरङ्गमतिहृदयकमङ्गपि-
तमजकुम्भपतिसकम् । त्रिमङ्गिकलासुविहितनि-
वासं वततयिवासं हृदयपदेति मदसदितमजङ्गी मोहन-
रङ्गी वदति त्रिमङ्गीहस्तमद" इत्युक्ते माताष्टये
कन्दोभेदे ।

त्रिमङ्गीवा स्त्री इत० राशित्रयधराकारशैलस्य जीवायाम्
त्रिमङ्गीनां त्रिमङ्गायन्दे इत्यम् । "यद्वा त्रिमङ्गी-
याज्ञः" सू०चि० । त्रिमङ्गायत् । "त्रिमङ्गवा भवे-
च्छत्रुसहर्गं परिशेषयेत्" सू०चि० ।

त्रिमङ्गी स्त्री त्रीन् मातादिदोषान् मण्डति मण्ड-परि-
माणये कश्च । त्रिमङ्गि (तेजोवि) कश्चरः ।

त्रिमङ्ग न० त्रिषु दन्तवृत्तादिङ्गमण्डनेष्वपि मङ्गं यत् ।
सुरते त्रिका० ।

त्रिभाग पु० तृतीयो भागः इतो संख्यायन्त्यस्य पूर्यार्ध-
त्वम् । तृतीये भागे "त्रिभागयेनाह निशास च चक्षुम्"
कुषा० । "अथर्वकल्पपत्रे च त्रासं कुषां दिने दिने ।

त्रिभागहीनं पक्ष वा त्रिभाग तर्जनेव वा" ११४ अङ्गु० ।
त्रिभानु पु० त्र्यम्बकस्यैव भेदे । "त्र्यम्बोस्तु सतो वज्रिर्भङ्गे-
भर्गोऽयं भातुमान् । त्रिभानुस्तत्सतोऽस्यापि करन्वम
चदारवी" भाग० ६।२११४ ।

त्रिभाव पु० त्रिषु कायेषु भावोऽस्य । त्रैकान्तिके पदार्थे तस्य
भावः कर्म वा ज्ञात्तया० व्यञ्ज् । त्रैभाव्य तत्रावादी न० ।
त्रिभुक्ति पु० त्रिषु भुक्तिरस्य । (तोरुक्त) देशभेदे त्रिका० ।
त्रिभुज न० त्रयो भुजा यत् । त्रिबाहुके त्रिकोणे क्षेत्रभेदे
क्षेत्रयन्त्रे इत्यम् । "त्रिभुजे भुजयोर्भौगस्तदन्तरयुगो भू-
वा हृतो चक्षुः" "अथ त्रिभुजे कश्च भवति" जीवा० ।
"योगिं हत्वा त्रिभुजं ययान" कश्च० ८।६१ अत्र योगि
त्रिभुजमिव कल्पेत्यर्थं तेन न स्त्रीत्वम् । अतः त्रिभुज
इति शब्दान्तरकल्पनं प्राप्तादिकम् ।

त्रिभुवन न० त्रयाणां भवनानां लोकानां समाहार
पाता० न डीप् । त्रिलोक्यां मिलितेषु स्वर्गमन्त्रपाता-
क्षेपु । "त्रिभुवनजये सा पञ्चदो करोति सहावताम्"
सा०द० "त्रिभुवनपुरोर्ध्वान् चण्डोदरस्य" जेम् ।

त्रिभूम पु० तिस्रो भूमयः ऊर्ध्वोर्ध्वमध्यस्थायस्य कश्च-
समा० । (तेतासा) प्रासादभेदे ।

त्रिमण्डला स्त्री कृताभेदे "कृतास्तु द्विविधा कृता" "तासा
महौ कञ्च साध्यावर्णासावल् एव त । त्रिमण्डला तथा
त्रेता कपिला पतिका तथा । आश्वमेधविवा रक्षा
कमला चाष्टमी कृता । तामिदं विरो दुःखं कण्डू-
र्दं ये च वेदना । भवन्ति च विशेषेण गदाः त्रैलोक्य
वातिका" । "त्रिमण्डलया द्योऽङ्गुलं कञ्च क्वपि
दीर्यते" इति च सुत्र० ।

त्रिमद पु० त्रिगुणितो मदः सप्तात्मा कर्म० । "विद्यामदो
धनमदस्तयैवाभिजनो मदः । एते मदा मदाम्बार्ता
त एव हि सतां दमा" । इत्युक्ते गर्भत्वे "नूनं नृपाणां
त्रिमदोऽपि पशानां मर्कटौ छन्दसाश्च यता चमूभि" भाग०
१।१४३२ । २ छक्ताचित्तकविद्वजेषु च वेदाकम् ।

त्रिमधु न० त्रिगुणितं मधु सप्तात्मा कर्म० । "इन्द्रं विता
मायिकञ्च विन्देयं मधुरत्नवम्" इत्युक्ते । इन्द्रादिभ्ये ।
२ अक्षवेदेकदेशे पु० २ तद्वत्तमेदे तदाचरणेन ३ तद्वद्वाधा-
यिनि पु० मित० "मधुवाता इति त्वयः मधुगन्धं जल ।
मधुवाता इत्यादिभिः १ अक्षत्वे पु० । "वेदार्थविद् अक्ष-
वाभा त्रिमधुश्चिह्नपर्वकः" वाच० । "त्रिषाचिहेतः स-
मधुश्चिह्नपर्वकः मधुश्चिह्नं मधुः । ६ मधुगन्धं च

“गायत्रीं लिः सङ्गहापि जपेद्ग्राह्यतिपूर्विकां । भव-
माता इति तच्च भध्न्यते तत् त्रिक जपेत्” इति पार-
स्कारः । ७ आच्छमपुसितालये न० “कमलैश्च त्रिमध्वजै-
र्ऊनेदणोत्तर यतस्” तन्म० ।

त्रिमधुर न० त्रिमुषित मधुर सञ्जात्वात् कर्म० । दृग्ध
सितामाचिकरूपे मधुरत्वये त्रिमधुशब्दे दृश्यम् । त्रिम-
धुरेषाध्यञ्चयेन्नामान्” इह० ४८ अ० ।

त्रिमातृ लि० त्रयाणां लोकानां माता त्रिमाता । लोकत्रय-
निर्मातरि “उत त्रिमाता विदधेऽपु सञ्जाट” इह० १, ५, ६, १५ अ० ।

त्रिमातृ पु० तिस्र माता उच्चारणकालेऽस्य । ज्ञुतस्तरं
“एकमात्रो भवेद् सुखो द्विमात्रो दीर्घ उच्यते । त्रिमा-
तस्तु ज्ञुतो त्रयो व्यञ्जनं चार्द्धमात्रकम्” शिखा० “प्रणवस्य
अविर्भा देवोऽग्निस्त्रयस्य कथ्यते । गायत्रश्च भवेच्छन्दो
नियोग सर्वकर्मसु । त्रिमातस्तु प्रयोक्तव्यं प्रारम्भे
सर्वकर्मणाम्” सप्त० । भोजदेवेन तु तस्य चार्द्ध-
त्रिमात्रकतोक्ता यथा “तच्छपलादर्धभावमस्” पा० छ०
“तस्य चार्द्ध त्रिमात्रिकस्य प्रणवस्य जप” इति । युक्त-
श्चैतत् श्लोकारस्य ज्ञुतत्वेन त्रिमात्रत्वेऽपि तदुत्तरम-
कारस्य व्यञ्जनत्वादर्थमात्रत्वेन चार्द्धत्रिमात्रत्वं संयत-
मचने त्रिमात्रपदं चार्द्धत्रिमात्रे आक्षेपिकमिति बोध्यम् ।
वस्तुतः प्रकारान्तत्वे चार्द्धत्रिमात्रत्वम् अक्षरान्तत्वे
त्रिमात्रत्वमिति भेदः । तदभिप्रायेणैव तस्य त्रिमात्रतया
जपफलं प्रष्टोपनिषद्युक्तं तच्च श्रुतं शब्दे १५६० पु०
दर्शितम् ।

त्रिमार्गा स्त्री त्रिभिर्मागैर्गच्छति गम-ङ् । १ गङ्गायां
हेमच० । “त्रिमार्गागीचिविर्मर्दशीत” रघु० । “अम्ब-
वैश्वदेव परं त्रिमार्गेण” भावः । गम-चिनि । त्रिमार्ग-
गामिन्यादयोऽप्यत्र ।

त्रिमार्गा स्त्री त्रयो मार्गा अस्याः । १ गङ्गायां “त्रिमार्गेव
त्रिदिवस्य मार्ग” कुमा० । (त्रिमाता) २ पृथि । “त्रयाणां
मार्गाणां समाहारः” । ३ मार्गत्वे स्त्री ङीप् । [हेमच०]

त्रिमुकुट पु० त्रीणि मुकुटानि च दृक्काणि यस्य । त्रिमुकुटपर्वते
त्रिमुख पु० त्रीणि मुखानि अस्याः । १ शक्यसुतौ त्रिका० ।
गायत्रीजपात्ते चतुर्विंशतिमुकुटान्तर्गते मुकुटभेदे तद्वत्त्वार्थं
विश्वामपारिजाते उक्तं यथा “सप्तखासक्तवोः पाण्डोः
अनिवाहययोगतः । शेषाङ्गुलीनां वैरस्याद् मुद्रा-
स्तु द्विचक्रादयः” “सप्तखासक्तपाण्डोः अनिवाह-
योगेन शेषाङ्गुलीनां द्विरवलीनाङ्गुलद्वयमारभ्यानामि-

कान्तं यावत् द्विमुखत्रिमुखचतुर्मुखपञ्चमुखा” मुद्रा-
स्तुः” तद्व्याख्या । तथा चाङ्गुलतर्जनीनां वैरस्ये त्रि-
मुखमुद्रा । २ मुद्रादेयीभेदे मायादेव्यां स्त्री त्रिका० ।

त्रिमुनि न० त्रयाणां सुनीनां समाहारः । पाणिनिकात्या
यनपतञ्जलिरूपे मुनित्वे । त्रयो मुनयो वय्याः “सख्या
वश्येन” पा० घ० । पाणिन्यादिसुनित्वयप्रणीते व्याकरणे
विद्यातद्वतामभेदविवक्षया तस्य तयात्वम् “वश्यं जन्मना
विद्याया वा तत्त भव” वश्य” इति शि० कौ० ।

त्रिमूर्ति पु० त्रिस्तो भूतयोऽस्य । ब्रह्मविष्णुशिवरूपमूर्तित्व-
युक्ते परमेश्वरे । “नमस्तुभ्ये त्रय्यं प्राक्चष्टे केव
चात्मने” कुमा० । त्रिमूर्तियः सगैस्त्रिनिविद्ययकमौषि
तनुते चिन्तामणिः २ ब्रह्मशक्तिभेदे स्त्री । “एकमूर्ति-
रपि भिन्नरूपिणी या जगज्जननपालनक्षये । काष्ठ्यु-
तेश्वरतया विवर्तते ब्रह्मशक्तिमहामानतोऽस्मि तास्”
गङ्गार्चचि० छ० वाक्यम् । ३ मुद्रादेयीभेदे स्त्री त्रिका० ।

त्रिमूर्ध पु० त्रयो मूर्दानोऽस्य व समा० । मूर्ध त्रययुक्ते ।
“बहुमूर्धो द्विमूर्धो य त्रिमूर्धो चाहतां मूर्धे” भट्टि० ।

त्रियम्बक पु० त्रीण्यम्बकानि दृष्टव्ये यस्य । “छन्दसु भयथा”
पा० या इयङ् । त्रिनेत्रे । कचिज्जोकेऽपि इयङ् “त्रिय-
म्बक संयमिन ददर्श” कुमा० तद्व्याख्यायां अक्षिनायेन
महाकविप्रयोग एव तत्र सूत्रतयोक्तः ।

त्रियम्ब न० त्रयो यम्ब परिमाणमस्य । कण्ठसे “सर्वपाः षट्-
यम्बो मध्यस्थियम्बं त्वेककण्ठमस्य” मनु ।

त्रियष्टि स्त्री त्रिषु यातादिषु यष्टिरिव विद्रावकत्वात् ।
(चेतपायङ्) १ क्षुपभेदे रत्नमा० । त्रिस्तो यष्टयो यस्य ।
२ त्रियुक्ते हारभेदे पु० । [पुल्ल] पापे शब्दमा० ।

त्रियामक न० त्रिषु कालेषु यमयति अन्तर्भूतयर्थे यम-

त्रियामा स्त्री त्रयो यासा अस्याः आद्यान्त्ययोरर्द्धयामयो-
श्चेष्टाकावत्त्वेन दिनप्रायत्वात् । १ निशायां अमरः
“त्रियामां रजनीं प्राक्कृत्याद्यान्तचतुष्टयम् । नाङ्गीर्ग,
तदभे चक्ष्ये दिवसाद्यान्तसंज्ञिते” ति० त० । “६ दिव्ये त
अथमिव कथं दीर्घयामा त्रियामा” मेघ० । “कचिदसमेत-
परिच्छदस्त्रियामा” रघु० । “लघोतिर्भिर्द्व्यङ्गिरिव त्रि-
यामा” कुमा० २ हरिद्रायां अमरः । कण्ठात्वात् श्यस्य-
नायां ङीष्वां ५ लण्यतिष्ठति च उष्वादिभ्योः ।

त्रियुग पु० त्रीणि युगानि आविर्भावकालोऽस्य । १ यज्ञपुरुषे
तस्य जतयुगे आविर्भावमावात् कक्षौ अक्षत्वात् वा ।
“इत्य” अतिर्यग्भवेदेवभाष्यतारुण्ये कान् विभाषयति

हंसि लगत्तु मतोपान् । धर्मं मङ्गापुत्रम् । पावि युगा
सुष्ठव ज्ञानं कनौ यदभयस्त्रियुगोऽयं स तम् भाग-
७।८।२८ “कनौ तु तत्र करोषि यतस्तदा तत् लघोऽ-
भयं यतस्त्रियुगं युगेष्वादिभावात् स एवमूनन्
त्रियुगं इति प्रसिद्धं” श्रीधरस्वामी । २३सनादिकाम
लये । “या शोपधी पद्मां साता देवेभ्यस्त्रियुगं पुनः”
यजुः १२।७५ “युगगच्छ कालशाची त्रयाणां युगानां
समाहारस्त्रियुगं त्रिकानं वसन्ते प्रादपि शरटि च ।
वेददोः ।

त्रियह् पुस्तो कपिलाश्चे हेमच० श्रिया डीप् ।
त्रिरात्र न० त्रिह्णां रात्रीणां समाहार एच् समा० ।
“अङ्गाङ्गानां स्त्रेड्मेढा रात्राणां प्रागव्यङ्गा”
इत्यमरोक्ते सप्त्यापूर्वत्वात् स्त्रीवता । रात्रित्रये २४द्वय-
लक्षिते टिभलये च । “सपाकर्मणि चोत्तमं त्रिरात्र लक्षणं
कृतम्” “अतिक्कानो देगाछे तु त्रिरात्रमयुचिर्ममेत्”
मनु । त्रिभिः रात्रिभिः निर्द्वैतम् ठञ् तस्य लुक् । तद्वि-
तार्थद्विगुत्वात् एच् समा० । १दिनत्रयोवाचसाध्ये अतमेदे
न० । “एकरात्र त्रिरात्र वा षड्वात्र या विधीयते” गा-
पि० धृतवचनम् । रात्रित्रयोवाच्यो अतमेदेदो यत्रमेदे
पु० “सहस्रदक्षिणे त्रिरात्रे” कात्या० श्रौ० ११।४।१५ ।
गर्गात्रिरात्रगच्छे २५४५४० टग्रम् । [गच्छे टग्रम् ।
त्रिरूप ३० त्रीणि रूपान्वयः । अत्रमेधीये अत्रमेदे अत्रमेध-
त्रिरेख ३० त्रिस्तो रेखा यत् । १गच्छे हेमच० । समा० हि ।
२रेखात्रये न० । [“त्रिस्तोभोऽष्टो” ह० २० ।
त्रिल ३० त्रयो ला लघुवर्णां यत् । लघुवर्णयुक्ते नगणे
त्रिलघु त्रि० त्रयो लघव यत् । अन्तोपन्यमसिद्धे नगणे
‘त्रिलघुच नकार’ अन्तोम० । त्रिभिर्लघु । २युभलक्षण
भेदाश्रिते स्थानत्रयस्यैव पुरुषे “त्रिलघुचलघुमीर”
इत्युद्देशे “योवाचङ्गामेहमेध त्रिभिर्लघुभ्योऽयमोहित”
कायोः १।१५ । ह० स० ६८५० त्रयं लघुलक्षणं युभलक्षणं
यथा “सुस्त्रानि चत्वारि च लिङ्गपुत्र योवा च अङ्गे च
हितप्रदानि” तत्र लघुमे प्रकाशिकाश्रिते भेदः ।
त्रिलक्षण न० त्रयाणां लघुवर्णां समाहार पाला० न
डीप् त्रियुषित लघव या सञ्ज्ञात्वात् कर्म० या । “सै-
न्धवस्य निङ्गस्यैव वचनं च ततीयकम् । सिधित्वैतत् त्रि-
लक्षणम्” इत्युक्ते लघवत्रये राजनि० ।
त्रिलिङ्ग त्रि० त्रीणि लिङ्गाण्यस्य । १५स्त्रादित्रिलययुक्ते
शब्दे । समा० त्रि० डीप् । २लिङ्गत्रये स्त्री “त्रिलिङ्गां

त्रिणिषि पटम्” अथर । त्रीणि सत्त्वानि त्रिङ्गानि
अनुवाचकान्यस्य । २५ह्ङ्कारादौ त्रि० “रज प्रधानाङ्ग-
कृतस्त्रिभिर्दोः त्रीमोर्निताम् सात सम्यक् भूतादिर्विय-
टानि पञ्चम” भाग० ३।२०।१४ । अत्रातादिधातुदोषो
रोगे च त्रि० युयुत ।

त्रिलोकहृत् ३० त्रयाणां लोकानां हृत् हृतिरण्, हृ-मन्म०
भाव किप् उत्तरपदद्विगु । लोकत्रयव्यापनानुक्तप्रत्य-
यनिर्गम्यधारणशानिनि परमेष्टरे “लोकनामी त्रि-
लोकधृग” विष्णु सु० ।

त्रिलोकनाथ ३० त्रयाणां लोकानां नाथ उत्तरपदद्विगु
पठितकृतपुरुष । त्रयाणां लोकानां नाथे परमेष्टरादौ ।
“त्रिलोकनाथेन सता सप्तद्विगु” रघु । “त्रिलोकनाथ
पिष्टः प्रगोचर” कुमा० । त्रिलोकपत्यादयोऽप्यत्र ।

त्रिलोकामन् ३० त्रयो लोका व्याप्तान् अरुपाणि यस्य
कार्यकारणयोरभेदात् उत्तरपदद्विगुपठितकृतपुरुषो वा ।
परमेष्टरे “त्रिलोकात्मा त्रिलोकेय केयन केयिहा
हृरि” विष्णु सु० ।

त्रिलोकी स्त्री त्रयाणां लोकानां समाहार डीप् । कर्मम-
त्वात्पातात्तद्वये लोकात्रये “यदि त्रिलोकी गणनापरा
स्यात्” भैष० । “त्रिय त्रिलोकीनिमक स एव” भाष ।

त्रिलोकेय ३० त्रयाणां लोकानामीय उत्तरपदद्विगुपठित
कृतपुरुष । परमेष्टरे “त्रिलोकात्मा त्रिलोकेय” विष्णु ।
२सूर्ये गच्छ० । त्रिलोकेष्टरादयोऽप्यत्र ।

त्रिलोचन ३० त्रीणि लोचनानि यस्य । त्रिरे “त्रिलो-
चनैकाग्रतया दुरामदः” रघु । “त्रिलोचनसाधमचक्र
मे च” कुमा० । २कायोस्ते चतुर्दशमङ्गलिङ्गान्तर्गते
लिङ्गभेदे न० । “द्वितीयं च त्रिलोचनम्” ७१ अ० ।
तस्याङ्गात्तत्र च तत्रैव दृश्यम् । २लोचनत्रययुक्ते त्रि०
“सुष्ठेन पुण्येन्दुनिभस्त्रिलोचन” भाष । ३दुर्गाया स्त्री ।
“लोचनत्रययुक्ताम्” दुर्गाध्याने ।

त्रिलोचनाष्टमी स्त्री गोपचान्द्रव्यैकलण्याद्यस्याम् “ल्लैठे-
वासि यपत्रेठ । कल्याणस्यां त्रिलोचनम् । य पूजयति
देवेशमीयलोक स गच्छति” सप्तस्वरचौहटीष्टतभविष्य-
पुराणम् । “ल्लैठे माससिते पक्षे अष्टम्याश्च कच्छेरि ।।
शिवार्चने च तल्लोक लभते भाल सयया” उत्तरकामा
ख्यातन्त्रे ।। पठ्ये ।

त्रिलोहक त्रि० त्रीणि कौहानि धातवो यत् कपुश्चशावा
कयु वा । सुवर्चरजतताम्रमये पालादौ ।

त्रिलोही स्त्री लोषि लौहानि बाधनत्वनाम्न्या
गौरां ङीष् । सुवर्णरत्नतत्वापरिमाणभेदेन निर्मिते
सुद्राभेदे “अथ मन्त्रिणा दृष्टार्थाय त्रिलोही सुद्रा
निरूप्यते । सोमसूर्याग्निरूपा सूर्यां लौहस्य
तथा । सौर्याग्निं स्मृतो जेम सूर्यास्त्रासो
क्षताश्च । लौहभागा समुद्दिष्टा स्वराश्वर
अथ्यया । तैर्लोहे कारयेन्मुद्रामसङ्गन्तमङ्गताम् ।
युग्म स्वरा स्मृता सौर्या अग्नां सौरा शुभोटया ।
आग्नेया व्यापका सर्वे सोमसूर्याग्निदेवताः । स्वरा
भोक्तव्य विख्याता अग्नां स्युः पञ्चविंशति । व्यापका दश
ते कामधमधर्मप्रदायिनः । साष्ट सङ्गस्य सज्य स्पृष्टा
ता जुहुयात्ततः । तस्या सम्पातयेन्मन्त्री सर्पिणा पुनः
अथ्यया । निश्चिप्य कुम्भे ता सुद्रामभिषेकोक्त
पत्तना । आवाह्य पूजयेद्देवीसुपचारैर्विधानतः । अभि-
षिप्य विभीताय दद्यात्ता सुद्रका शुद्ध । इयं सुद्रा
सुद्ररोगविषमज्वरनाशिनी । व्याजचौरभृगादिभ्यो
रक्षां कुर्याद्विधेयतः । युद्धे विजयमाप्नोति धारयन्
अनुजेवर । मन्त्रविद्धिकरी पुंसां चतुर्वर्गफलप्रदा ।
धारयन् मनुजो नित्य देवतुल्यो भवेद्भुवि” तन्मन्त्राः ।

त्रिवत्स पु० । त्रयो यत्ना यत्नरा ययोर्यस्य पथो० । त्रिवर्ष
ययको ह्ये । स्त्रिया तु टाप् त्रिवत्सा । “त्रिवत्स मे
त्रिवत्सा च मे” यजु० १८।२६ । “यत्नो यत्नरः त्रयो यत्ना
यय च त्रिवत्स त्रिवर्षो ह्यस तादृशो गौक्षिवत्सा”
वेदो० । “सोमक्रयपक्षिवत्स सायणः” शाखा० श्री०
२१।१।४० । “त्रिवत्सस्त्रिवर्ष सायणः अथर्वसुक्त
अथय” कर्क ।

त्रिवर्ग पु० त्रयाणां धर्माधिकारानां वगे । धर्माधिकारस्य
मेघ पुष्पाद्येषु, अथर २ त्रिकथायां, शकुतिके, मेदिनि-
साङ्गुप्तोक्ते अथरत्नसमोदपगुणत्वये । “अथ स्याम च
हृदय त्रिवर्गो नीतिरदिनाम्” अथरौक्ते राजाभायव्यय-
वृद्धिपेपु १ पदाद्येषु च । “त्रिवर्गपारोपमसौ भयनम्”
भट्टि । “धर्माधिकारोपमसौ भयनम्”
अथ एवे- तु त्रयोऽस्त्रिवर्ग इति तु स्युति” । “त
राजा नश्यन् सस्यक् त्रि-गोत्राभिषेक” मनु ।

त्रिवर्षक न० त्रयो वर्षां प्रत्येकस्य कप् । गोक्षरे । २ त्रि
कथायां, २ त्रिकटौ । घमा० ६० पाठा० मार्ये वन् ।
आध्यात्मिकप्रवर्गस्य हिंसाविषयत्वे न० मे० ८० ।
आध्यात्मिकीतास्यैव वर्णनत्वे च ।

त्रिवर्त्तु न० त्रिषु वसन्तादिषु षण्ण्यु पर्वते वृत्त-उन् । वस-
न्तादिके षण्ण्युये प्रातरादिकासे अतिपथेन पर्वमाने
षाट्पत्यतेजसि । “लोषि वा षाट्पत्यस्य तेजसि यस्यते
प्रातर्गोत्रे मध्यन्दिने गरव्यपराह्णे” इति श्रुतेस्तस्य वस-
न्तादिषु प्रातरादिकाभेदेऽतिपथेन पर्वमानत्वात् तपा-
त्यम् ” “त्रिवर्त्तु षोडशित्वमिष्टम्” अ० ७।१।१२
“त्रिवर्त्तु त्रिष्वृत्तपतिपथेन पर्वमानम्” भा० ।

त्रिवर्त्तु पु० त्रिषु वर्त्तानि पथानि । देवयानपथयानदक्षि-
णायामक्षयमागंतव्ययुक्ते कर्त्तव्ये “य विशुद्धस्त्रिषु पथि-
यत्नां प्राणाधिप स करोति पृथक्कर्मभि” श्रुता०
१।७। त्रिषु वर्त्तानि देवयानादयो मार्गभेदा अत्येति
त्रिवर्त्तानि धर्माधिकारानामागंतव्यान् षड्दति यां भा०
२ गङ्गाया स्त्री । त्रिगुण्यतः वर्त्त । श्वर्गमर्त्यपातानस्य
मार्गे “अद्वैततो मद्यापुण्यां मधुपनीं त्रिवर्त्तमां” ।
भा० आनु० २६ पृ० ।

त्रिवर्ष त्रि० त्रयो वर्षां त्रयोऽथ्य । त्रिवर्षयुक्ते । प्राणिनि ।
“न त्रिवर्षय कर्त्तव्या बान्धवैरुदकक्रिया” मनु । १० त्रि० ।
यष्टां गवि स्त्री “त्रिहायसो त्रिवर्षा गौ” अथर ।
साय० ४ । त्रिवर्षिका तत्रार्थे । त्रिगुण्यतो वर्षः शा० त० ।
श्वर्गयुगे पु० न० “न सिद्धयर्हति वाट त्रिवर्ष” वचनस्य
च” समुत्तः ।

त्रिवर्षीय त्रि० त्रिवर्षे भय गङ्गा० ८ । त्रिवर्षभवे “एकैकं
वै त्रिवर्षीयं तेन पीबान् शुभा वक्” भा० आनु० ८१ पृ०
त्रिवार त्रि० त्रयो वारा अथ्य । श्वरत्नयुक्ते । गङ्गातन्त्रभेदे
पु० । “त्रिवारः समवारस्य वाङ्मोक्तोपकृत्या” भा०
८० । १०० अ० गङ्गातन्त्रोक्तौ ।

त्रिविक्रम पु० त्रयो विक्रमा पादम्याद्या अथ्य । त्रिष्वो
अथर त्रिक्रमयुक्ते १ यत्रम् । “आनन्दो मन्दानन्द
समधर्मस्त्रिविक्रम” विष्णुसु० । “त्रयो विक्रमास्तपु लो-
देपु पिप्रम क्रान्ता यस्य च त्रिविक्रमः” लोषि पटानि
विचक्रमे” श्रुते । त्रयो लोका विक्रमा क्रान्ता देवैरिति
वा । “त्रिविधेय त्रयो लोका कीर्तिता सुनिष्कमे ।
क्रमये राक्षसा सर्वैस्त्रिविक्रमो लब्धार्हः” इत्यु०
भाष्येन चरितव्यमाये तस्याम निश्चितार्थः । इति ।
लोकात्रयामये पु० “त्रिविक्रमे यथा विष्णु षडंशक्ये
परा” राधा० ८० ७८ पृ० ।

त्रिविध पु० त्रयो विधाः । त्रिवेदे दे ।

त्रिविध त्रि० त्रयो विधा अथ । त्रिविधारे “एव त्रिविध-

अविधान तथा कर्ता करणश्च पृथग्विधम् । विविधाश्च
पृथक् चेष्टा दैव चेष्टाश्च पञ्चमम् । शरीरवाङ्मनोभि-
र्यत् कर्म प्रारभते नरः । न्याय्य वा विपरीत वा पञ्चैते
तस्य हेतवः । तत्रैव सति कर्तारमात्रात् केवलं ननु य ।
पश्यच्चलतदुत्पत्त्याश्च पश्यति स दुर्मतिः । यस्य नाह-
ङ्कृतो भावो बुद्धिर्यस्य न क्षिप्यते । हत्वापि स इमा
ल्लो कान् न हन्ति न निवध्यते । ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता
त्रिविधा कर्मचोदना । कारणं कर्म कर्त्तेति त्रिविधाः
कर्मसमूहः । ज्ञानं कर्म च कर्त्ता च त्रिविधं गुणभेदेन ।
प्रोच्यते गुणसंख्याने यथावच्छृणु तान्यपि । सर्वभूतेषु
देवैक भावसंख्ययसीयते । अविभक्तं विभक्तं तु तज्ज्ञानं
विद्धि सान्त्विकम् । पृथक्त्वेन तु यज्ज्ञानं नानाभावात्
पृथग्विधान् । नेति सर्वेषु भूतेषु तज्ज्ञानं विद्धि राज-
सम् । यस्तु तत्त्वज्ञानदेवस्यैव कार्यं सत्त्वमहैतकम् ।
अतत्त्वार्थवदस्यैव तत्तामसमिति ऋतम् । नियतं सत्त्व-
रहितमरागद्वेषतः कृतम् । अफलमेप्सुना कर्म यत्तत्
सान्त्विकमुच्यते । यस्तु कामेप्सुना कर्म साहृदारेण
वा पुनः । क्रियते बहुलायाश्च तद्राजससदाहृतम् ।
अतुल्यं ज्ञेयं हिंसासमयेष्वपि च पौरुषम् । मोहादार-
भ्यते कर्म यस्तत्तामसमुच्यते । सत्त्वसङ्गोऽनहृवादी ह्यु-
द्वाहसमन्वितः । सिद्धासिद्धोर्निर्विकार कर्त्ता सान्त्विक
उच्यते । रागो कर्मफलमेप्सुर्जुषो हिंसात्मकोऽप्युचि ।
हर्षशोकान्वित कर्त्ता राजस परिकीर्तितः । अयुक्तः
प्राकृतं ज्ञेयं शरीरे नैकतकोऽस्य । क्रियादी दीर्घकाली
च कर्त्ता तामस उच्यते । दुर्बुधेर्देहतेयैश्च गुणतस्त्रि-
विधं श्रेष्ठम् । प्रोच्यमानमयेदेष्ट पृथक्त्वेन धनञ्जय । ।
प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च कार्याकार्ये भयाभये । वन्द्यं भोज्यं
या नेति बुद्धि सा पार्थ । सान्त्विकी । यया धर्मधर्मश्च
कार्यश्चाकार्यमेव च । अयथायम् प्रजानाति बुद्धि
सा पार्थ । राजसी । अधर्मं धर्ममिति या मन्यते
तमसाहता । सर्वार्थान् विपरोतांश्च बुद्धि सा पार्थ ।
तामसी । हृत्वा यया धारयते मनः प्राणैर्न्द्रियक्रिया ।
योगेनाल्लभितारिण्या हृति सा पार्थ । सान्त्विकी ।
यया तु धर्मकामार्थान् हृत्वा धारयतेऽर्जुन । । प्रसङ्गेन
फललोकाङ्गी हृति सा पार्थ । राजसी । यया क्रुद्धं
भयं शोकं विषादं मदमेव च । न विमुञ्चति दुर्मेधा
हृति सा पार्थ । तामसी । सुखं त्विदानीं त्रिविधं
श्रेष्ठं मे भरतर्षभ । । अभ्यासाद्भवते यत्तु इदं ज्ञानं

निगच्छति । यत्तदप्ये-विषयस्य परिणामेऽव्यतोपमम् ।
तत् सुखं सान्त्विकं प्रोक्तमात्मवृत्तिप्रसादजम् । विषये-
न्द्रियसंयोगात् यत्तदप्येऽव्यतोपमम् । परिणामे विष-
यस्य तत् सुखं राजसं च्युतम् । यदप्ये चानुबन्धे च
सुखं मोहनमात्मनः । निद्रासंख्यप्रसादोऽयं तत्तामस-
सदाहृतम् । न तदस्ति पृथग्व्या वा दिवि देवेषु वा पुनः ।
सत्त्वं प्रकृतजैस्तेजै यदेभिः स्यान्निमित्तं यैः ॥ ८८ ॥
त्रिविधार्थस्य विष्णुकोऽर्थशब्दे ३६७ पु० उक्तः ।
अथस्य त्रैविध्यं यथायथं यथास्थाने उक्तं वक्ष्यते च ।
उत्पातशब्दे उत्पातत्रैविध्यमुक्तम् । तस्य भावः प्रजन् ।
त्रैविध्यं त्रिप्रकारत्वे “एव त्रैविध्यमापन्नं ससर्गाभाव
इत्युच्यते” भाषा० । “त्रैविध्यादिपमार्थानां प्रत्येकं त्रि-
विधा सता” सा० ८० ।

त्रिविष्टप न० विषयन्यस्मिन् सुकृतिन विषय-कपन् सट-
पत्तश्च । “विष्टपविष्टपविष्टपिष्टपः” उच्यते । उच्यते-
दत्तेन विष्टपेत्यत्र विष्टमेति पठितम् । अन्ये तत्र दन्त्यो-
प्रादितया मेहु । “यत्तु ब्रह्मस्य विष्टपमित्यादि-
प्रयोगात् “विष्टपं भुवनं जगत्” अमरपञ्चमे विष्ट-
मेति पाठस्य क्षीरस्नामिप्रवृत्तिश्चातत्वाच्च । ततोऽयं
विष्टपम् इत्यौ त्रिभागवत् सख्यायन्दस्य पूर्यार्थत्वम् ।
॥ ३६७ ॥ अमरटीकायां स्तानी । “त्रिविष्टपस्येव पतिं
जयन्तः” इति । “स्वर्गं त्रिविष्टपं प्राप्य धर्मराजो युधि-
ष्ठिरः” भा० सू० १७० । वना० हि० । ३ त्रिभुवने न०
त्रिविष्टपसद ३० त्रिविष्टपे स्वर्गे वीदति सद-किम् । देवे
हता० ।

त्रिविष्टप न० त्रीणि विष्टपानि यत्तु । त्रिदण्डरूपे अय-
त्तमात्रये “य इमा कुण्डिकां भिन्त्यान्निविष्टपं च यो
हरेत् । वासवापहरेत् तस्मिन् कथं ते भानस भवेत्” ।
“अयोश्च नाम वार्ताश्च त्वय्या पुत्रान् ब्रजन्ति ये । त्रि-
विष्टपश्च वासव प्रतप्तस्तु न्यमुद्भय” भा० शा० १८ अ० ।
त्रिविष्टप त्रि० त्रीणि विष्टपानि स्वर्गकर्ममत्याम्यनृति ठक्
तस्य वा लुक् । स्वर्गकर्ममत्याम्यनृति । सुगममे त्रैविष्टिक
तत्पार्थे त्रि० ।

त्रिविष्टीर्णं पु० त्रिभिः विष्टीर्णं । शुभकल्याणभेदान्मिते
पदमे । “त्रिपृथुकुगुम्भीरो ह्यलि शङ्खचण्डिविति” उप-
क्रमे “वशाटकटिबच्चोभिस्त्रिविष्टीर्णैः यथाद्यादौ ।
सर्वतेजोऽतितिगैश्चर्यं तथा प्राप्यति नान्यथा” काशी०
॥ १७० ॥ त्रिपृथुयन्दोऽप्यत्र पु० सू० ६८ अ० तु “उरो

सहाटे यतस्तु पुंसां विस्तीर्णमेतच्चित्तय प्रसक्तम्”
 विस्तीर्णपक्षप्रसक्ततयोक्तमिति भेदः । [भाके राजनि० ।
 त्रिवीज उ० शीषि शीषि बीजानि प्रतिफल यम् । ग्रा
 त्रिवृत्(ता) उ० शीषि अथययान् वृषोति वृ-किप् त्रिभिरप-
 यवेहंता वा । । (तेषोक्ति) औपधिभेदे, अथर “श्वेता
 त्रिवृत्तचनी स्यात् सादृश्या सनीरकृत् । कृष्णा
 पित्तचरत्तौ पित्तगोपोदरापहा । श्वेतलण्णमभेदेन
 द्विविधा त्रिवृद्व्यते । ग्राभा त्रिवृत्ततो ज्ञेयगुणा
 तोमा विरेचिका । सूक्ष्मादाहमदभ्रान्तिकरुहोत्कर्षण
 कारिणी” भावप्र० । यतम् वृत्तिः त्रिः त्रिः इतो यत् ।
 एकस्य त्रिगुणस्य त्रिवारे त्रिविधत्वमिति च वृत्ति
 तन्मोक्षारण्यम् । त्रिविधात्रिगुणिते त्रि० “विषयोऽहं इत
 त्रिवृत्” इति मत्तु त्रिगुणितत्त्वमयस्यैवोपगीतकृत्या
 नयार्थता । त्रिवृत्तते इत-किप् । निश्चितेषु त्रिजोषसाक्षेपु
 च । “तासां त्रिवृत त्रिवृतमेकैकां करवाणि” छा० उ०
 त्रिगुणिते “यजेत याज्ञमेधेन स्वीकृता गोधनेन वा ।
 अग्निजिह्वजिह्वया वा त्रिवृताग्निष्टुतपि वा” मत्तु ।
 त्रिभिर्गुण्यक्तु सामभिर्वर्तते इत-कर्त्तरि किप् । ५. यथे
 पु० । “यः सपथो यजुर्गम कन्दोगातस्त्रिवृत्तराः”
 भा० शा० ३७ अ० । “त्रिवृत् वयं पिरोऽस्य” मीसक०
 त्रिविधैतते शुजगभ्यं त्रिगुणस्य बीपसार्थत्वम् ।
 इक्ष्विगेणोषां नमके । यपोक्त सामनक्षिताभापत्रे
 “शौकिको वाक्पगोवार्थस्त्रिवृदादे ममत्त । उभौ
 विध्यर्थवाक्ये कवाक्यत्वादस्त्रिवृत्तानि । ‘त्रिवृद्विषय-
 वमानम्” इति श्रुती त्रिवृद्विषय त्रे गुण्यं शोकविशो-
 र्थं वाक्येपादक-तयात्मकेषु सूक्ष्मेभ्यस्त्रितानां वाक्
 अवभागात्मकं श्रोतुं निष्पादनं क्वापासां “उपास्यै गा
 यता नर (उ० १२. १४०) इत्यादीनामृचां नव
 क र्थः तत्तु धर्म निष्पत्ते भेदस्य प्रसक्तस्यैपि यद् यदार्थ-
 निष्पत्ते शोकवेदयो समान वचनत्वात् उभाभधौ विक-
 सेन पक्षीतयो, इति चेत्—मेवम्, शौकिकायं स्त्री
 कार पक्षे विधियाको त्रे गुण्यप्रमर्शः, अर्थवाद-वाक्ये
 श्रोत्रियाणां वृत्तं नयकम्, इत्येव विध्यर्थवादयोर्वैयधि-
 करग्यादेकवाक्यात् न स्यात्, अत एववाक्यात्वाय को
 त्रियाणां नवकमेव विधियाको नियतोऽर्थः ।

त्रिवृत्करणं न० इत० । तेजो जवासां त्रिगुणककरणे
 ननुप्रकारश्च छा० उ० भाष्ये दर्शितो यथा

“तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणीति श्वेय देवते-

वाक्षिको देवता अनेनैव जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे
 व्याकरोत् । तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकामकरोदया
 तु ननु श्वेयवाक्षिको देवताक्षिप्रद्वैकैका भवति
 तन्मे विज्ञानहीति । यदन्ने रोहित रूप तेजसस्तद्रूप
 यच्छुक्ल तदपा, यत्कृष्ण तदस्रव्यापागादन्ने रन्तित वाचा
 रम्भण विकारो नामधेय शीषि कृपाशीत्येव वक्ष्यम् ।
 यदादित्यस्य रोहित रूप तेजसस्तद्रूप, यच्छुक्ल तदपा,
 यत्कृष्ण तदस्रव्यापागादादित्यादादित्यस्य वाचर-
 म्भण विकारो नामधेय शीषि कृपाशीत्येव वक्ष्यम् ।
 यदन्द्रमसो रोहित रूप, तेजसस्तद्रूप यच्छुक्ल तदपा,
 यत्कृष्ण तदस्रव्यापागादादित्यादादित्यस्य वाचरम्भण
 विकारो नामधेय शीषि कृपाशीत्येव वक्ष्यम् । यद्विद्युतो
 रोहित रूप तेजसस्तद्रूप यच्छुक्ल तदपा, यत्कृष्ण
 तदस्रव्यापागाद्विद्युतो विद्युत्स्य वाचरम्भण विकारो
 नामधेय शीषि कृपाशीत्येव वक्ष्यम् ।

“श्वेय त्रिको देवता अनुप्रविश्य आत्मावस्थे बीजमूतेऽ
 व्याकृते नामरूपे व्याकरवाणीतोक्षित्वा तासां त्रिवृत्तं
 देवतानामेकैकां त्रिवृतं त्रिवृतं करवाणि एकैकस्या
 त्रिविधकरणे एकैकस्याः प्राधान्यं द्वयोर्द्वयोरुपभागेऽ
 व्यथा हि रक्ता रवैकमेव त्रिवृत्करणं स्यात् । न त
 त्रिवृत्तं प्रत्यक् त्रिवृत्करणमिति । एवं हि तेजोवह्नात्
 प्रथमनामप्रत्ययसाम व्यक्तेज इदमिवा आपोऽक्षमिद-
 मिति च । प्रथमनामप्रत्ययसाम देवतानां वचनव्यव-
 हारस्य प्रसिद्धिं प्रयोजनं स्यात् । एवमीक्षित्वा श्वेय देवते
 वाक्षिको देवता अनेनैव यद्योक्तं नैव जीवेन सूक्ष्मविष-
 यद्वत् प्रविश्य वैराज्यं पिण्डं प्रथम देवतादीनां च
 विष्णुनानुप्रविश्य यथावच्छिन्नमेव नामरूपे व्याकरोदबी-
 नामायनिद्रूप इति तासां देवतानां शुच्यप्रधानत्वेन
 त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकामकरोत् जननी देवता । त्रिवृतं ताव-
 देवतादिपिण्डानां नामरूपाभ्यां व्याकृतानां, मोक्षोक्त
 मयत्वेन त्रिधाप्य यथा तु श्रुतुं बहिरिषा
 पिण्डेभ्यस्त्रिको देवताक्षिप्रद्वैकैका भवति तन्मे वन
 निगदतो विज्ञानीहि विस्मयमप्यारयोदाहरत ।
 अस्तद्देवतायां त्रिवृत्करणं तन्मेवदाहरतचपत्रे ।
 उदाहरणं नामैकदेशप्रसिद्धाशेषप्रसिद्धप्रसिद्धादिवत्
 इति । तदेतदाह यदन्ने त्रिवृत्ततस्य रोहित रूप
 मक्षिप्तं शोके तदत्रिवृत्तस्य तेजको रूपमिति विद्धि ।
 तथा च यच्छुक्ल रूपमन्नेरेव तदपामत्रिवृत्ततानाम्

यत्कृष्णं तस्यैवाग्ने रूपं तदज्ञस्य पृथिव्या अतिष्ठत्-
ताया इति विद्धि । तत्रैव सति रूपत्रयव्यतिरेकेणाग्नि-
रिति यन्मन्यसे त्वं तस्याग्नेरग्निस्त्वमिदानीमपागादप-
गतम् । प्राप्नुयस्त्वयिविवेकविज्ञानाद्याग्निबुद्धिरासी-
त्तेजसाग्निबुद्धिरपगताग्निशब्दश्चेत्यर्थः । यथा दृष्टमान-
रक्तोपधानसमुक्त स्फटिको गृह्यमाण पद्मारागोऽयमिति
शब्दबुद्धौ प्रयोजको भवति प्राशुपधानस्फटिकयोर्विवेक-
विज्ञानात्, तद्विवेकविज्ञाने तु पद्मारागशब्दबुद्धौ निवर्त्तते
तद्विवेकविज्ञानसुप्तसहृत् । ननु किमतु बुद्धिशब्दकल्पनया
क्रियते प्राप्नुयस्त्वयिविवेककरणादग्निरेयासीत्तदग्नेरग्निस्त्व-
रोहितादिरूपविवेककरणादपागादिति युक्तम् । यथा
तन्वपकर्षणे पटाभावः । नैव बुद्धिशब्दमात्रमेव ह्यग्नि-
र्यत आह याचारम्भणमग्निनाम विकारो नामधेय-
नाममात्रमित्यर्थोऽतोऽग्निबुद्धिरपि सृष्टैव । तर्हि किं तत्
सत्यं ? तोषि रूपाणीत्येव सत्यं नाशुमात्रमपि रूपत्रय-
व्यतिरेकेण सत्यमस्तीत्यवधारणार्थः । तथा यदादित्यस्य
यज्ञन्द्रमसो यद्विद्युत इत्यादि समानम् । ननु यथा तु
खलु सोम्येमास्तिस्रो देवतास्त्रिहस्त्रिहदेकैका भवति
तन्मे विजानीहीत्युक्त्वा तेजस एव चतुर्मिरयुदाहरणै-
रग्न्यादिभिस्त्रिहत्करणं दर्शितं नावन्नयोऽनुदाहरणं दर्शितं
त्रिहत्करणे । नैव दोषः । अथर्वविषयाण्ययुदाहर-
णान्येवमेव च द्रष्टव्यानेति मन्यते श्रुतिः । तेजसं चदा-
हरणमुपपन्नमर्थम्, रूपवत्त्वात् सप्तार्थलोपपत्तेश्च ।
गन्धरसयोरनुदाहरणं त्रयाणामसम्भवात् न हि गन्ध-
रसौ तेजसि सन् । स्वर्गशब्दयोरनुदाहरणं विभागेन
दर्शयितुमशक्यत्वात् । यदि सर्वं जगत्त्रिहत्कृतमित्य-
ग्न्यादिवस्त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यमग्नेरग्निस्त्वपदपागा-
प्लवगतो जगत्त्वम् । तथाऽप्यपि अयुक्त्वादाप-
इत्येव सत्यं याचारम्भणमात्रमज्ञम् । तथापामपि तेज-
शुक्लत्वाद्वाचारम्भणत्वे तेज इत्येव सत्यम् । तेजसोऽपि
सक्तुक्त्वाद्वाचारम्भणत्व, सदित्येव सत्यमित्येवोऽर्थो
विश्रुतः । ननु यायुनरित्ये त्वत्तिष्ठत्कृते तेजःप्रभृति-
जगन्मूर्तत्वादविशिष्येते । एव गन्धरसशब्दस्यार्था-
वशिष्टा इति । कथं ? सतो विज्ञानेन सर्वमन्यद्विज्ञात-
भवेत्तद्विज्ञाने या प्रकारात्पर वाच्यम् । नैव दोषो रूपव-
द्बुद्धे सर्वस्य दर्शनात् । कथं, तेजसि तावद्भूयति शब्द-
स्वर्गयोरप्युपलक्षाद्वायुनरित्येवोक्तं स्वर्गशब्दगुणवतो-
ब्रह्मणोऽनुमीयते । तथावन्नयो रूपवतो रसगन्धान-

भाव इति । रूपवता त्रयाणां तेजोऽवज्ञाना त्रिहत्करण-
प्रदर्शनेन सर्वं तदन्तर्भूतं सद्विकारत्वाच्चीत्येव रूपाणि
विज्ञातमन्यते श्रुतिः । न हि मर्त्तं रूपवत् द्रव्य-
प्रत्याख्याय यायुकाशयोक्तद्रुणयोगेन्द्ररसयोर्वा पश्य-
रुक्तिः । अथ या रूपवतामपि त्रिहत्करणं प्रदर्शनार्थमेव-
मन्यते श्रुतिः यथा तु त्रिहत्कृते त्रीत्येव रूपाणीत्येव
सत्यं तथा पञ्चीकरणेऽपि समानो न्याय इत्यतः सर्वस्य
सद्विकारत्वात्सतो विज्ञानेन सर्वमिदं विज्ञातं स्यात्तदेक-
मेवाद्वितीयं सत्यमिति सिद्धमेव भवति भाष्यम् ।

चित्वादिस्वयाणां प्रत्येकं द्वेधा विभागे द्वितीयाङ्गस्य पुन-
र्द्वेधा विभागे च एकैकस्मिन् स्वस्वेतरद्वितीयाङ्गस्य यो-
जनरूपं पञ्चीकरणवत् त्रिहत्करणम् “द्विधा वि-
धाय चैकैकं द्विधा च प्रथमं पुन । स्वस्वेतरद्वितीयाङ्गयो-
जनात् त्रयाण्यकाशं ते” इत्युक्तीत्या कल्प्यम् ।

त्रिहत्कर्णौ स्त्री त्रिषु दोषेषु वर्तते नाशनाय त्रिहत् त्रिदोष-
ज्ञम् पर्याप्तस्याः । (हेलुक्ता) हिचमोचिकायाम् शब्दश्च ।

त्रिहत्ता स्त्री त्रिराहत्ता । त्रिहत्ति अस्मत् । त्रि-
राहत्ते त्रिषुषे त्रिः “त्रिहत्ता (मेखत्ता) अन्विनैकेन
त्रिभिः पञ्चभिरेव वा” मनु ।

त्रिहत्तिका स्त्री त्रिषुः हत्तयोऽस्याः कप् । त्रिहत्ति
राजनिः । त्रिषाहत्तिसुक्ते त्रिः ।

त्रिहत्तेद् पुं अगाद्यात्मना त्रिवर्तते त्रिहत् कर्मः । त्रय्या
वेदत्रये तद्वत्पक्षे २प्रणवे च । “अथो यत्तु पि चान्यानि
सामानि विविधानि च । एष (प्रणवः) स्रेयस्त्रिहत्तेदो
वो वेदैर्न स वेदवित् । आद्यं यत् त्रयश्च ब्रह्म त्रयी
यस्मिन् प्रतिष्ठिता । स सुहोऽन्यस्त्रिहत्तेदोयज्ञं वेदं स
वेदवित्” मनु ।

त्रिवे(णि)णी स्त्री त्रिषुः वेणय प्रवाहाः विच्छिन्नाः स-
युक्ता वा यत् तत इदन्त्वात् वा ङीप् । गङ्गा-
यचनासरस्वतीनां विच्छिन्नप्रवाहे । दक्षिणप्रयागे युक्त-
प्रवाहे २प्रयागे तीर्थभेदे च दक्षिणप्रयागधीना च
यथा “प्रद्युम्नश्च सुदात् याव्ये सरस्वत्यासथोत्तरे ।
तद्दक्षिणप्रयागन्तु गङ्गातो यचना गता” प्रा० त० ।
त्रिवेण्या इदम् शिवाः अण् । त्रैवेण । तदीये त्रिः ।

त्रिवेण पुं त्रयो वेणवी यत् । रथस्यस्येऽवयवभेदे शब्दार्थ-
श्च । “अथांस्त्रिवेण तस्याश्च त्रिषोऽवयवमस्मरे”
भा० व० २४१ख० ।

त्रिवेद पुं त्रीन् वेदान् वेत्ति विद-अण् उप० स० त्रयो वेदा

आधीतत्वेन सन्त्यस्य आश्चर्यं । श्वेदतृयवेत्तरि । “माय
नृदितस्त्रिवेदोऽपि सर्वशी सर्वविष्णुयो” मनुः तत
स्त्रायं ब्राह्मणं ध्वज् । त्रैवेद्या तदर्थं “त्रैवेद्या शुच-
योदाना” गीता । त्रिगुणितो वेद ग्रा०त० । श्वेदतृये
श्नहि हृतकर्मणि च “त्रिवेदसयोगाश्च” कात्या० श्रौ०
२५।१।१७ । “वेदतृयविहितकर्मयोगी ब्राह्मण” कर्क ।
त्रिवेत्ता स्त्री त्रिवेत्ता वेत्ता सोमानोऽस्याम् । त्रिवृति (त्रेयोक्तिः)
राजनि० ।

त्रिशक्ति स्त्री त्रिगुणिता शक्ति । १।काकीतारात्रिपुराक्षमे
तन्त्रोक्ते देशीनृये “त्रिशक्तिविषये देवि । ऋषदीक्षा
प्रकीर्तिता” तन्त्रसा० इत्याद्यानक्रियाक्षमे ऐन्द्रे २शक्तित्वये
प्रभावोत्साहमन्त्रजे रात्र्यां १शक्तित्वये । ४० श्री० ।
४त्रिगुणात्मके प्रधाने च । १।परमेश्वरे २विजिगीषुष्टमे च ।
त्रिशक्तिष्टत् पु० त्रिशक्ति इत्यादिशक्तित्वय घटति छ-किप् ।
त्रिशङ्ख पु० त्वय शङ्ख इव यत् । १।माष्कारे २शरभे
देदि० । ०चातकस्यगे शब्दच० । ४सद्योते शब्दभा० ।
५स्यैवय्ये अथभेदे । तस्य नामनिर्दिष्टि हरिव० । १२४०
दर्शिता यथा

“अविद्यामाने मांसे तु वशिष्ठस्य महात्मन । सर्वका-
मदुष्टान्दोषैर्दृश्यं च नृपात्मन । तां वै क्रोधाच्च
भोहाच्च अमात्रैव क्षुधादित । दशधर्मगतो राजा
जगान् जगमेजय ।। सत् प्रमत्त उन्मात्त आनः क्रुजो
बुभुक्षितः । त्वरमाणस्य भीरुस्य सुखः कामी च ते दय ।
तच्च मांश्च स्वयश्चैव विश्वानितस्य आत्मजान् । भोजया-
मास तच्छ्रुत्वा वशिष्ठोऽप्यस्य चुक्रुधे । क्रुबुक्षु भगवान्
वाक्यमिदमाह नृपात्मजम् । वशिष्ठ उवाच । पातयेय-
महं क्रूर । तव गृह्णु मधुशयम् । यदि ते ह्याविभो
गृह्णु न स्यातां वै पुन कर्तौ । पितृद्यापरितोषेण गुरो-
र्दोषधीमघेन च । अप्रोक्षितोपयोगाच्च त्रिविधको व्यति-
क्रम । वैशम्पायन उवाच । एव दूरीयस्य गृह्णु तानि
वहा महात्मन । त्रिशङ्खुरिति होवाच त्रिशङ्खुस्तेन
च युतः । तस्य सगरीरसंगेयानकथा रामा० का० ५७४०

“सोऽभिमन्यु महात्मानः सर्वानेव गुरोः सुतान् ।
अभिवद्यात्तुपुत्र्येण ह्रिया किञ्चिदपाङ्गुस्रज । अमवीत्
व महात्मानं स्वर्वांश्चैव हतास्त्रजि” शरण्य वः प्रपन्नोऽहं
शरण्यान् शरण्य गतः । प्रत्याख्यातो हि भद्र वो
वशिष्ठेन महात्मना । यदुक्तो महायज्ञं तदनुष्ठा
त्समर्षेण । शुरुपुत्रानहं स्वर्वांश्चैव प्रसादये ।

शिरसा प्रणतो याचे ब्राह्मणान् तपसि व्यितान् । ते मां
भयनं सिद्धार्थं याजयन्तु समाहिता । सगरीरो
यथाह वै देवकोकमवाप्तुं याम् । प्रत्याख्यातो वशिष्ठेन
गतिमन्या तपोधना ।। शुरुपुत्रान्ते स्वर्वांश्चाहं
पश्यामि काश्चन । इत्याहूणां हि स्वर्वांश्च पुरोधाः
परमा गति । तस्मादभनर स्वर्गे भवन्तो देवत जम” ।

“ततस्त्रिशङ्खोर्वचनं श्रुत्वा क्रोधसमन्वितम् । अर्ध-
पुत्रयत राम । राजानमिदमब्रवीत् । प्रत्याख्यातोऽपि
दुर्मन्त्रो ! शुरुणा स्वयथादिना । त कथं समतिक्रम्य
शास्त्रान्तरसंवेयिष्यान् । इत्याहूणां हि स्वर्वांश्च पुरोधाः
परमा गति । न चातिक्रमिष्य शक्यं वचनं मत्त-
वादिन । अथकथमिति होवाच वशिष्ठो भगवानर्ध ।
त वयं वै समाहूयः” क्रतुं शक्ता कथयन् न । याचि-
शब्द नरन्वेष । गम्यतां सुपुत्र पुन । याज्ञमे भगवान्
अक्रुक्षौ कोकस्यापि पार्थिव ।। अथमानं कथं कर्तुं तस्य
शय्यामहे वयम् । तेषां तद्वचनं श्रुत्वा क्रोधपर्याकुला-
चारम् । स राजा पुनरेवैतानिदं वचनमब्रवीत् । प्रत्या-
ख्यातो भगवता शुरुपुत्रैस्तथैव हि । अस्यां गति
गमिष्यामि स्वस्ति वोऽस्तु तपोधना ।। अर्धपुत्रास्तु
तच्छ्रुत्वा वाक्यं घोराभिरहितम् । शेष परमसक्रुद्धा-
चक्षुषास्तव गमिष्यसि । इत्युक्त्वा ते महात्मानो विविध
स्त स्तमाश्रमम् । अथ राज्ञः प्रतीतायां राजा
चक्षुषाभ्यां गत । भीमवक्त्रधरो नील पद्मे ध्वज
मूर्ध्नि । चितामास्याङ्गरागस्य आसनाभरचोऽभवत् ।
तं दृष्ट्वा मन्त्रिणः स्वर्गे त्यज्य चक्षुषाक्षरिणम् ।
मार्गवन् संहिता राम । घोरा वेऽस्यास्तुगानिनः । एको
हि राजा काकुत्स्थ । जगाम परमात्मयान् । दृष्टमानो
दिवारात् विश्वामित्रं तपोधनम् । विश्वामित्रस्तु त दृष्ट्वा
राजानं विकलीकृतम् । चक्षुषाक्षरिणम् राम । सुनिः
कारण्यभागतः । कारण्यात् स महातेजा वाक्यं परम-
धार्मिकः । इदं जगद् भङ्गने राजानं चोरदर्शनम् ।
किमागमनकार्यं नै राजपुत्रं महावत् ।। अयोध्या-
धिपते । वीर । यापाञ्चल्यहासताङ्गतः । अथ तद्वाक्यमा-
कर्ण्य राजा चक्षुषास्तुङ्गत । अमवीत् प्राज्ञविर्वाक्य
वाक्यो वाक्यकोविदम् । प्रत्याख्यातोऽपि शुरुणा
शुरुपुत्रैस्तथैव च । अथवाक्यैव तं ज्ञानं मया प्राप्नो
विपर्ययः । सगरीरो हि यथायामिति मे वीर्यदर्शनम् ।।
मया चेत् क्रतुयत तथा तद्वाचते प्रवम् । अकत

नोक्तपूर्वं मे न च वक्ष्ये कदाचन । अक्षुण्णपि गत
सौम्य । अक्षुण्णमेष ते शपे । यच्चैर्बहुविधैरिष्टं प्रजा-
धर्मैः पाणिता । गुरवश्च महात्मान् शीलवृत्तेन
तोषिताः । धर्मो प्रयत्नमानस्य यत्तु चाहर्तुमिच्छत ।
परितोष न गच्छन्ति गुरवो मुनिपुङ्गव ।। दैवमेव पर-
मस्य पौरुषं तु मिरर्त्तकम् । दैवेनाक्रम्यते सर्वं दैवं
हि परमा गतिः । तस्य मे परमार्त्तस्य प्रसादमभिका-
ङ्क्षत । कर्त्तुमर्हसि भद्रेनो दैवोपहृतकर्मणः । नान्य
गति गमिष्यामि नान्यच्छरणमस्ति मे । दैव पुरुषकारेण
मिवर्त्तयितुमर्हसि ॥ ५८ ॥

“उक्तवाक्यं तु राजानं क्षपया कुशिकात्मजः । अत्र-
वीतुं भयुर वाक्यं साक्षात्पुण्ड्राक्षतास्तुम् । इच्छाको ।
स्वागतं वत्स । जानामि त्वां सुधार्मिकम् । शरणं ते
प्रदास्यामि मा भेषीष्टं पपुङ्गव ।। अहमात्मन्तये स्वर्ग-
आहर्षीन् पुण्यकर्मणः । यज्ञसाक्षात्कारान् राज्ञस्ततो
वक्ष्यामि निर्द्वैतः । गुरुपापकृतं रूपं यदिदं त्वत्ति
वर्त्तते । अनेन सह रूपेण सशरीरो गमिष्यसि ।
हस्तप्राप्तमहं मन्ये स्वर्गं तव नराधिप ।। यत्त्वं कौ-
शिकमागम्य शरण्यं शरणागत । एवमुक्त्वा महातेजा
पुत्रान् परमधार्मिकान् । व्यादिदेश महाप्राज्ञान्
यज्ञसम्भारकारणात् । स्वर्गान् शिष्यान् च आहूय
वाक्यमेतदुवाच ह । सर्वान्तेषीन् सवाशिष्ठानामयध्व
मवाधया । सशिष्यान् सृष्टदयैव सर्वान् सपुण्ड्रमुतान् ।
यदस्यो यत्नं ब्रूयान्नाहं कथमनोदित । तत्सर्वमस्मिन्ने-
नोक्तं ममाख्येयमनाहतम् । तस्य तद्वचनं श्रुत्वा दिशो
जग्मुस्तदाश्रया । आजगच्छरथं देशेभ्यः सर्वेभ्यो ब्रह्मा-
वादिनः । ते च शिष्या समागम्य मुनिं ज्वलिततेज-
सम् । ऊचुश्च वचनं सर्वं सर्वेषां ब्रह्मादिनाम् । श्रुत्वा
ते वचनं सर्वे समायाजि हिजातयः । सर्वदेशेभ्य आग-
च्छन् वर्जयित्वा महोदयम् । वाशिष्ठं वक्ष्यन्तं सर्वं
क्रोधपर्याकुलाक्षरम् । यथाह वचनं सर्वं शृणु त्वं
मुनिपुङ्गव ।। अस्मिन्ने यालको यस्य अयच्छास्यस्य
विशेषतः । कथं सदसि भोक्तारो हविस्तस्य सूर्यय ।
प्राज्ञाया वा महात्मानो भेदा अयच्छास्यमोजनम् । कथं
स्वर्गं गमिष्यन्ति विश्वामित्रेण पाणिताः । एतद्वचन-
मैतुर्ब्रूयुः संरक्तलोचना । वाशिष्ठं मुनिशार्दूल ।
सर्वं सह महोदया । तेषां तद्वचनं श्रुत्वा सर्वेषां मुनि-
पुङ्गव । क्रोधपरस्तनयनं सरोपमिदमब्रवीत् । यद्व-
च-

यन्यदुष्टं मां तप उग्रं समास्थितम् । भक्षोभूता इरा-
जानो भविष्यन्ति न संशयः । अद्य ते काशपाशेन नीता
वैवस्वतक्षयम् । सप्त जातिशतान्येष नृत्तपा सम्भवन्तु
ते । श्रमसंनियताहारां सृष्टिका नाम निर्द्वेषाः ।
विक्रियाश्च विरूपाश्च लोकानतुष्टरन्वभी । महोदयश्च
उर्बुक्षिर्ब्रह्मदुष्यं स्रष्टुमयत् । द्वैतः सर्वलोकेषु निष-
दत्त गमिष्यति । प्राणातिपातनिरतो निरस्तक्रोश-
ताकृतः । दीर्घकाशं मनः क्रोधात् दुर्गतं वर्त्तयि-
ष्यति । एतावदुक्त्वा वचनं विश्वामित्रो महातपा । विर-
राम महातेजा अविमन्यो महासुनि ॥ ५९ ॥

“तपोवचनान् श्रुत्वा वाशिष्ठान् समहोदयान् ।
अविमन्यो महातेजा विश्वामित्रोऽभ्यभाषत । अय-
मिच्छाकुदायादस्त्रिभङ्गुरिति विवृतः । धर्मिष्ठश्च वदा-
न्यश्च मां चैव शरणं गतः । स्नेहानेन शरीरेण देव-
लोकजिगीषया । यथायं क्षमरीरेण देवलोकं गमि-
ष्यति । तथा प्रवर्त्ततां यज्ञो भवद्भिश्च भवा सह ।
विश्वामित्रवचनः श्रुत्वा सर्व एव महर्षयः । ऊचुः सने-
ताः सहसा धर्मं वा धर्मसंहितम् । अयं कुशिक-
दायादो मुनिः परमकोपनः । यदाह वचनं सत्य-
गेतुं चायं न संशयः । अस्मिन्नेषो हि भगवान्
त्राप दास्यति रोषतः । तस्मात् प्रवर्त्ततां यज्ञं क्षम-
रीरो यथा दिवि । गच्छेद्विच्छाकुदायादो विश्वामित्रस्य
तेजसा । ततः प्रवर्त्ततां यज्ञः सर्वे सममितिष्ठत ।
एवमुक्त्वा च अपयः सज्जमुत्ताः क्रियासदा । याज-
न्त्य महातेजा विश्वामित्रोऽभवत् क्रतौ । अस्मिन्नेषात्-
पूर्वेण सन्मन्त्रमन्त्रकोविदाः । अङ्गुः सर्वाणि कर्माणि
यथाकल्पं यथाविधि । ततः काशेन महता विश्व-
ामित्रो महातपा । अक्षरावाहनं तत्तु भार्गव सर्व-
देवता । नाभ्यागमंस्तदा तत्तु भार्गव ताव देवताः ।
ततः कोपसमाविष्टो विश्वामित्रो महासुनि । सुप-
सृष्टस्य संक्रोधास्त्रिभङ्गुमिदमब्रवीत् । पश्य मे तपसो
वीर्यं स्मार्जितस्य नरेन्द्र ।। एव त्वां क्षमरीरेण
मयाभि स्तममोजसा । उग्रपुं क्षमरीरेण स्वर्गं गच्छ
नरेन्द्र ।। स्मार्जितं किञ्चिदप्यसि मया हि तपस-
कृतम् । राजस्व तेजसा तस्य क्षमरीरो दिव ब्रज ।
उक्तवाक्ये सुगौ तस्मिन् क्षमरीरो नरेन्द्र । दिवं
जगाम काकुत्स्थ ! सुगीमा पश्यन्तं तदा । अर्गलोचं
मतं दृष्ट्वा त्रिभङ्गु पाकयाचन । सह सर्वैः सुरगणै-

रिड वचनमग्रवीम् । त्रिंशद्दो । गच्छ भूयस्वा नादि
 व्यग्रीकृततयः । गुरुगपङ्कतो मूट । पत भूमिमवाक्-
 शिरा । एवचक्रो महेन्द्रेण त्रिगङ्गुरपतम् पुन ।
 विष्णोममाम्नाहीति विश्वामित्र तपोधनम् । तच्छ्रुत्वा
 वचन तस्य क्रोममामस्य कौशिक । रोममाहारयग
 तीम् तित तिष्ठेति नामधेयम् । अपिमध्ये च तेजस्यो
 प्रजापतिरिवापर । सृजन् दक्षिणमार्गस्थान् सप्तयो-
 ऽपरान् पुन । मज्जतवचनपरमसृजन् क्रोधमूर्च्छित ।
 दक्षिणा दिग्माम्नाय अपिमध्ये मङ्गायगाः । रुद्रा
 षण्मगश्च क्रोधेन कलुषोक्त । अन्धमिन्द्र करि
 यामि लोको या स्यादमिन्द्र । देवताम्यपि च क्रो
 वात् सृष्टु सप्तपञ्चमे । ततः परमवभ्रान्ता अपि
 ह्वा घराघरा । विश्वामित्र मङ्गात्मानमूष् घातुमय
 यच । अथ राजा मङ्गाभाग । गुरुगपपरिचत ।
 वयरीरो दिव यास्य मार्गस्थे तपोधन । तेण तद्वचन
 पुत्वा देवानां क्षतिपुङ्गव । / अग्रवीम् एवमङ्गाय
 तीक्ष्ण सर्वदेवता । वयरीरस्य भद्र यस्मिन्गुरोरस्य
 मूषते । प्यारोक्ष्य प्रतिघात मान्यत कर्तुं घृष्टये ।
 वर्गेऽस्तु वयरीरस्य त्रिगङ्गोरस्य शान्त । मज्जतापि
 व सर्वाणि सामकानि ध्रुवाण्युत । यावन्नोका धरि-
 म्पुन्ति तिष्ठन्त्येतानि सर्वम् । मत्तलानि घराः सर्वे
 ददुष्टास्तमर्हय । एवचक्राः घरा सर्वे प्रत्युत्तुनि
 ह्वयम् । एव मयस्य भङ्गने तिष्ठन्त्येतानि सर्वम् ।
 गमे तावन्त्येवानि वैश्वानरपथादुर्वाहः । मज्जतापि
 उमिच्छेत् । तेष ज्योतिःपु जाज्वलन् । धराक्शिरास्ति
 पङ्क्तु च तिष्ठत्वमरसक्षिभः । अतुयाम्यनि चैतानि
 लोकोनि नृपसप्तमम् । लतार्थं कीर्त्तिमन्सु सग्नोक्-
 ततथा । विश्वामित्रस्तु धर्मात्मा सर्वदेवैरभिष्टुत ।
 इषिमध्ये मङ्गातेजा यादमित्येव देवताः । ततो देवा
 ङ्गात्मान मययय तपोधना । जम्मुयंघागत सर्वे
 चक्षुस्ते नरोत्तम । १०० व०
 गुरुगोरपत्यम् अण् । गुरुगुव हरिचन्द्रे "तस्य (त्रिंशद्दो)
 त्वरथा नाम पत्नी कैकयवयला । कुमार वमयामाध
 रिचन्द्रमकलमम् । स वै राजा हरिचन्द्रो गुरुगुप
 ति कृत "हरिव० १२४० । (हेमच० त्रिगङ्गु गच्छे ह्यम् ।
 १०० त्रिंशद्दो जायते जन-८ । हरिचन्द्रे नृपे
 याजिन् १० त्रिगङ्गु याजयति यज-णिनि ।
 वशामिहे हेमच० त्रिगङ्गु गच्छे ह्यम् ।

त्रिंशत न० त्रिगुणित शतम् गा० त० । त्रिगुणिते गते ।

"चतुर्दिशतिमयुक्त मण्डप त्रिगत मृतम्" कामन्दकी ।

"मरक त्रिगत माय च विष्टासुपजीवति" भा० धनु०

१०१ अ० । समा० द्वि० टीप् । २गतस्ये स्त्री ।

त्रिगुण न० त्रीणि गुरणाम्यस्य । सुद्धेने त्रिका० ।

त्रिगर्करा स्त्री त्रिगुणिता गर्करा गा० त० । त्रिगुणितो-
 त्तर्वादिभोत्या मधुरति मधुरतिके राजनि० ।

त्रिगुला स्त्री अर्धमात्रभेदे हेमच० ।

त्रिगुण त्रि० त्रिंश गाथा अपाणि यस्य । त्रिगुणाराप
 तययुते । "लता त्रिगुणां भुक्तुं जनाटे" भा०
 कर्ण० ८२५० । [विन्वे राजनि० ।

त्रिगुणपत् ३० त्रिंश गाथा अप्य तादृग पत् यस् ।

त्रिगुण त्रि० त्रय गाथा परिमाणमस्य तै स्त्रीत वा अण्
 तस्य वा लृक् । त्रिगुणपरिमिते २तत्कीर्त्ति च । पक्षे न
 लृक् । त्रैयाण तत्वायै पक्षे यत् त्रिगुण्य तत्वायै एव
 द्विगुणद्विगुण्य त्रैयाण द्विगुण्यक्रीते तत्परिमिते त्रि०

त्रिगुलक न० त्रिंश गाथा यत् वा कप् । हरिचन्द्रना-
 भाख्ये वास्तुभेदे तत्फलादिक द्व० च० ५१ छत्र यथा
 "उत्तरगालाहीन हरिण्यनाम त्रिगुलक धन्यम् ।
 माङ्गलया विद्युक्त एवेत्तं दृष्टिद वास्तु । याम्याहीन
 पुक्षी त्रिगुलक विज्जनायकरभेत् । पञ्चमपरया-
 यजितम् एतच्च सर्वैकरम्" ।

त्रिगुण न० त्रिंश गिष्वा अप्य । त्रिगुणे वक्ष्यभेदे २किरीटे
 च हेमच० । २गिष्वालययुक्ते त्रि० ।

"त्रिगुणा भुक्तुं श्वाय ददुर्दानवा रणे" हरिच
 २२५ अ० । "त्रिगुणां भुक्तुं लता सन्दृश दयन-
 च्छेदम्" भा० धा० १६१४० । ४रावणश्रुते राजसभेदे ३०

त्रिगुणितला स्त्री त्रिंश गिष्वा सन्त्यल इति तादृग
 टलमस्य । मालाकन्दे राजनि० ।

त्रिगुणित ३० त्रीणि गिरांस्तस्य । १कुवेरे हेमच० । २राव-
 णपुत्रभेदे २परवेनापतिभेदे च । त्रिगुणिते ४छवरे च ।

"त्रिगुणिते मयसोऽह व्येष्ट ते मज्जराङ्गयम्" भाग० १०
 अ० बाणश्रुते । अथ अदन्तमपि "सर्वे शान्ता अदन्ता
 ह्युः" इत्युक्ते "परतिगिरदूषणक्षयन्वृत्" भाग० ६।

१०१० "ज्वरक्षिपादक्षिगिराः मङ्गुलो नवलोचन"
 हरिव० १८१ अ० । त्रयो वेदाः गिरांसीव यस्य ।

५क्षेत्रे रथे ३० । "सर्वान्मुत्सल रक्षिणकक्षिगिरा-
 क्षिगिराश्च त्रिभाभिः" भा० आरु० १६८ अ० । नीच-

कण्डसु “हृदिगिराचतुरश्रस्त्रिनाभिः” इति पठित्वा
“चतुरश्रः कासादृष्टेऽरेष्मासकल्पायत्वारोऽश्वा अ
स्येति” व्याख्या। “यतोव हि त्रिगिरसं सप्तस्त्रिन्ध्यात्
कतत्वरः” कामन्दकी। त्रिगोर्धकादयोऽप्यत्र। तच्च
त्रिभुजे न० हेमच०।

त्रिशुचं पु० तिस्रः शुचो दीपयः शोकायाऽस्य। खगौनरिख-
प्रथिगील्टीप्रित्तययुते घर्मे। घर्भस्त्रिशुक् पिराजति वि-
राजा यलु० ८२। ३०। ताः शुचय ततैव १८ मन्त्रे उक्ता
यथा “या ते घर्भ। दिवा शुभ्या गायत्र्या हविर्धाने। सा
त आयायता निदयायता तस्यै ते स्वाहा। या ते घर्भा
नरिखे तस्या त्रिदुभ्याग्नीध्रे सा त आयायतामित्यादि
या ते घर्मे प्रथिध्या तस्या खगल्यं सदस्या। सा त आ
यायताम् इत्यादि। २ आध्यात्मिकादियोकल्ययुक्ते च।
त्रिशूल न० त्रीणि शूलानि यथापि यम्। खनामख्याते
अक्षभेदे हेमच०। “त्रिशूलं दक्षिणे हस्ते खड्गं चक्रं
क्रमादधः” दुर्गाध्यानम् “त्रिशूलहस्तकरं व्याघ्रकृतिं
वसानम्” शिवध्यानम्।

त्रिशूलखातं न० त्रिशूलेन खातम्। तीर्थभेदे “त्रिशूलखातं
तत्रैव तीर्थमासाद्य भारत।। तत्राभिषेकं कुरीत पि
नृदेवार्चने रत। गाणपत्यञ्च सभते देहं त्यक्त्वा न व
शय” भा० भ० ८८ पं०।

त्रिशूलमुद्रा स्त्री त्रिशूलमाकारत्वेनासृष्टाः कर्म०। मुद्राभेदे
“अङ्गुलीन कनिष्ठान्तं वृत्ता निदाङ्गुलीतृयम्। प्रसारये-
च्चिग्लायला मुद्रया पटिकीतिता” तन्त्रं तल्लक्षणसक्तम्
त्रिशूलिन् पु० त्रिशूलमसृष्टम् इति। गिरे “त्रिशूलोऽभेद्यस्त्रि-
शूली च उपकेतुर्भेदाच्च” स्कन्दपुराण शिवस्तव। २३-
गांया स्त्री डीप। “त्रिशूलिनीं ममस्यामि महिषासुर-
घातिनीम्” हरिवं० १६६ पं०।

त्रिशूलं पु० त्रीणि शृङ्गाण्यस्य। त्रिशूलपर्वते शब्दगत्वा०।
“त्रिशूलः पर्वतश्चैव कुमारी च सरिहरा” हरिवं० २१७
पं०। २ त्रिकोणे। “कुरङ्गेण ह्रीमस्त्रिशूलस्तदन्” वा-
रमसञ्ज्ञयः। [मत्स्ये शब्दार्थकल्लतत्।

त्रिशूलिन् पु० त्रीणि शृङ्गाणि सन्त्यस्य इति। रोकित-
त्रियोक पु० त्रय आध्यात्मिका इत्यः शोका अस्स। १ शीवे
२ कण्ठपुत्रे अविभेदे च। “यत् त्रियोकः यतमावह-
च नृ० १०। १२। २। त्रियोको नामर्षिः” भा०। “या-
भिस्त्रियोक उश्रिया” क० १११। १२ “कण्ठपुत्रस्त्रियोक
अपि” भा०।

त्रिषंयुक्तं त्रि० त्रिभिर्हविर्भिः संयुक्तं वेति छन्दसीति
चातुष्ट्यो “पूर्वपदात्” पा० वा नेदे पत्वम्। त्रिभिर्हविर्भिः
संयुक्ते इतिभेदे। “येन्द्रावेष्ट्वं चरुं, वैष्णवं त्रिक-
पाकं वा पुरोडाशं चरुं या तेन त्रिषंयुक्तेन यजते”
यत० ब्रा० ५। २। ५। ११। “त्रिषंयुक्तेषु” कात्या० श्रौ० १५।
२। ११। “त्रिभिर्हविर्भिः संयुक्तं कर्म त्रिषंयुक्तम्” सय०
व्याख्या। २ त्रिभिः संयुतभावे त्रि०। “दक्षिणेऽग्नौ
पावयन्ति पवित्राभिस्त्रिषंयुक्ताभिः” यत० ब्रा० १२। ६।
२२। १२। कोके तु न पत्वम्।

त्रिषंवत्सर न० त्रयः संवत्सराः साधनकासा अस्स नेदे या
पत्वम्। त्रिषंवत्सरे सप्तभेदे। “त्रिषंवत्सरं षट्पिदी-
कम्” कात्या० श्रौ० २५। ५। १। २ “त्रिषंवत्सरं सप्तं तच्च
षट्पिदीकं भवति” सं० व्या० लिखितः संवत्सरः २ त्रिषवे
च। “महातापयितं त्रिष वत्सरोपसक्तम्” कात्या० श्रौ०
२५। ५। ६। “तय संवत्सरा उपसदो यत्र” कर्मः। कोके
तु न पत्वम्। २ त्रिषंवत्सरे वस्तुनि त्रि०।

त्रिषन्धि त्रि० त्रयः सन्धयोऽस्य नेदे वा पत्वम्। १ त्रिषन्धियुक्ते
“चातुर्मासानि त्रिषन्धीनि द्विसप्तमानि तत्कादिमानि
पुरुषस्याङ्गानि त्रिषन्धीनि द्विसप्तमानि” यत० ब्रा० १। ५।
२। ७। “तयः सन्धयोऽन्नराक्षकाश्चासत्वारसत्वारो मासा
येषा तानि त्रिषन्धीनि द्विसप्तमानि सुनासीरीयवैश्वदेव
यो फासुगुमस्य श्रुक्कषतर्दस्यां पौर्णमास्यां वा पौर्वाष-
थ्यैषाव्यवहितानुष्ठानात् द्वाभ्यां पर्वभ्यां सप्तमानि सं-
सिष्टानि पादतत्वादधक्षगोपरितनसन्धोरुभयोः प्रत्यास-
त्तयाद्द्विसप्तमस्य” भा०। [पाठान्तरम्।

त्रि(ह)प्रम त्रि० सुखे निघण्टुः मायुषेयत्र तथा, हवमेति च

त्रिषवण न० छयते सोमोऽत्र स-पाधारे क्युत् “पूर्वपदात्” पा०
या पत्वम्। त्रिकाके प्रातर्भध्याह्नकायाह्नके काले उपसृष्ट-
शस्त्रिमवणं पितृन् देवांश्च तर्पयेत्। दानस्त्रिमवणं स्त्रायी
निवृत्तश्च प्रतिपङ्गात्” “कुर्यात् त्रिषवणं स्त्रायी कच्छं
चान्द्रायणं तथा” याज्ञ०। पत्वाभावे कोके च त्रिषवनमप्यत्र

त्रिषष्टि स्त्री षष्ठ्येऽपि एकव० त्रुप्रधिका षटि शा० त०। १ त्रु-
प्रधिका षटि संख्याया २ तत्संख्येये च। “चतु षट्स्त्रिषष्टिर्वा
वर्षां सम्भवतो मता” शिखा। पक्षे त्रय आदेशे त्रयः षटि-
रप्यत्र। त्रयश्च षटिश्च इति विपक्षेऽपि तदर्थे। “सख्या”
पा० त० पक्षे पूर्वपदप्रकृतिस्वर इति भेदः। इत्यास्तु
भेदः त्रय आदेशे अनोदात्तः। त्रिषष्ट्या युतं यतादि
उ। त्रिषष्टि त्रिषष्टियुतयतादौ त्रि०। तत पूरये तमम्।

त्रिपटितम त्रय पटितम तत्संख्यापूरणे त्रि० । क्षिया
डीप् । पूरणे षट् । त्रिपट त्रय पट त्रिपटि पूरणे
ति० । क्षिया डीप् ।

त्रिपु(सु)पर्णं पु० त्रय सुपर्णाक्षराचकगच्छा यत् । १ वृद्ध-
चवेदभागभेदे त्रिपुपर्णगच्छे दृश्य ३ तदुग्रते च तयो
गात् ३ तदुग्रतघारिणि पुरुषे "त्रिणाचिकेतं यथा
ग्निस्त्रिपु(पु)पर्णं पङ्क्तिनिमित्तं" मनु । वा कप् ।
तत्ताये "वेदार्थवित् ष्येठधामा तिमसुस्त्रिपुपर्णकं याच० ।

त्रिष्टुभ् स्त्री त्रिपु स्थानेषु स्तुभ्यते स्तुभ्-किप् पत्वम् ।
एकादशाक्षरपाठके यण्डते ऋन्दोभेदे "गायत्र्युष्णिगत्र-
ष्टुप् च दृष्टौ पङ्क्तिरेव च । त्रिष्टुप् च जगतौ चैव"
ह० र० । प्रस्थाने तस्या २०४८ भेदा । "एकादशाक्षरा
वै त्रिष्टुप् गायत्रीं क्षतं त्रिष्टुप् यत० प्रा० ११२।५।५ । तथैव
भाष्यन्दिन सधममन्तवत्" इत्युपक्रमे "एकादशाक्षरा
त्रिष्टुभ् तस्मादाक्षरक्षौभं भाष्यन्दिन सधममिति"
यत० प्रा० ११२।५ । २ तत्पण्डोऽभिमानिदेवतायाश्च ।
"इन्द्र एकादशाक्षरेण त्रिष्टुभमुदजयत्" यजु० ६।३० ।
"इन्द्रो देव एकादशाक्षरेण ऋन्दसा त्रिष्टुभ त्रिष्टुप्
ऋन्दोऽभिमानिर्णी देवतामुदजयत्" वेदटीप० । प्रसङ्गात्
ऋन्दोऽभिमानिदेवता सर्वास्तुक्कर्मणि काया ४ अ० उक्ता
प्रदृश्यन्ते । "अथातस्ऋन्दोदेवता गायत्र्या अग्नि-
रुष्णिगं सविताऽनुष्टुभः सोमोदृष्ट्या दृष्टस्मिति, पङ्-
क्तिर्वैरुष्णिगं त्रिष्टुभ इन्द्रो जगत्याविश्वे देवा विराजो
विश्वः, विराजो वैरुष्णिगोऽतिऋन्दस प्रजापतिर्विष्णुर्देवो
यायुर्विषदाया पुरुष एकपदाया ब्रह्मा । सर्वा
क्षराः आग्नेय्य सर्वाणि यजूंषि वायव्यानि सर्वाणि
सामानि सौराणि सर्वाणि ब्राह्मणानि च । स्वा-
हाकरस्याग्निर्वषट्कारस्य विश्वे देवा । कर्मांश्च
मन्त्राणां देवता वेदितव्या सन्त्यस्य मनसि देवता
ततो हविर्हयते देवतासवित्राय यो जुहोति देवास्तस्य
हविर्न जुपन्ते । स्वाध्यायमपि योऽधीते मन्त्रदेवतज्ञः
सोऽश्नुति सौके देवैरपीकृते । तस्मात् देवता वेद्या
मन्त्रे मन्त्रे प्रयत्नत । मन्त्राणां देवताज्ञानमन्त्रार्थम-
धिगच्छति" । शब्दब्रह्मात्मनः सांसात् तस्या उत्पत्ति
भाग० २।१२।२६ श्लो० उक्ता यथा "तस्योष्णिगासीन्नोमभ्यो
गायत्री च त्वचो विभो । त्रिष्टुभ्मांशात् क्षुतोऽनुष्टुभ-
त्वस्य प्रजापते । मज्जात पङ्क्तिरुत्पन्ना दृष्टौ
प्राणतोऽभवत्" ।

त्रिष्टोम पु० त्रय कोमा यत् पत्वम् । क्षात्रहृतिपञ्चम उ-
भयत कर्त्तव्ये यज्ञभेदे । "क्षात्रहृतिः कात्या० श्रौ० १५।६।
२४ सू० "तद्युभयत एके त्रिष्टोमज्योतिष्टोमौ" २५ सू० ।
"एके तं क्षात्रहृतिद्युभयत त्रिष्टोमज्योतिष्टोमौ कुर्वन्ति"
स० व्या० ।

त्रिष्ठ पु० त्रिपु चक्रेषु तिष्ठति स्या-क सन्नाभ्येत्यादिना
पत्वम् । चक्रत्वयस्यते रथे । "त्रिष्ठ वा सृष्टे दुर्हितार-
हृदयम्" पद० १।२४।५ । "त्रिष्ठ चक्रत्वयेऽवस्थितं
रथम्" भा० ।

त्रिष्ठिन् त्रि० त्रिपु विद्यानामयष्टेय तिष्ठति स्या-वा० इति
सुप्ताम० पत्वम् । विद्यादिगोमयुक्ते । "सु कूर्चिक्वे
भ्यस्त्रिष्ठिनम्" यजु० ३।१४० । "त्रिपु विद्यादिपु स्थित
शीलयन्तम्" वेदटी० ।

त्रिस् चव्य० त्रि+गारे ऋणु । त्रिगारे "येन त्रि सप्तत्यो ऋषय-
श्चक्षपयामांसंस्त्रिपङ्क्तिं प्रबोधय० । "यत्नेन विविना
त्राह त्रिरवदस्य हि निर्वमेत्" मनु । "त्रिजमेदमर्षसम्"
सूति ।

त्रिसन्धि स्त्री त्रय सन्धयोऽन्तरकाशा विकाशेऽस्या ।
(फागनिया) १ पुण्यभेदे राजनि० । सा त्रिविधा मिता-
ऽमिता रक्ता च । सभा० हि० । २ पूर्वापरमध्यसन्धौ न० ।

त्रिसन्ध्र न० सभाहारहि० । प्राङ्मपराङ्मध्याङ्गक्षेपे च
न्ध्रत्वमे । "साक्षिध्य पुन्यरे येषां त्रिसन्ध्र कुचमन्दन०"
भा० व० ८२ सू० । "करैस्त्रिसन्ध्र त्रिदशैर्दिशे नव"
भाषः । "त्रिसन्ध्रव्यापिनी या द्वा सैव पूज्या वदा
तिथि । न तत्र युष्मादरचनमन्यत् हरिवाचरात्" ति० त०
पराशर । कुचमे (फागनिया) राजनि० ।

त्रिसन्ध्रकुसुमा स्त्री त्रिसन्ध्र कुसुम यस्याः । त्रिसन्धि
त्रिसप्तति स्त्री एकप० त्रिपुत्रिका सप्तति शा० त० त्रयच सप्ततिच
हृदय० वा । १ त्रिपुत्रिकसप्ततिसंख्यायां २ तत्संख्येये च पञ्चे वा
त्रयक्षादेशे त्रय सप्तति तत्ताये । तत्र त० पूर्वप्रकृतिसरः
त्रय आदेशे अन्तोदात्त इति भेद । तत्र पूरणे तमप् ।
त्रिसप्ततितम त्रय सप्ततितम तत्पूरणे त्रि० क्षिया डीप् ।
पूरणे षट् । त्रिसप्तत तत्ताये त्रि० क्षिया डीप् ।
"भीमसैन त्रिसप्तत्या नकुल सप्तमिः यदै भा० ग० २।२४० ।
त्रिसप्तत्या युत यतादि ष । त्रिसप्तत तद्युते यतादौ त्रि ।
त्रिसप्तन् त्रि० व० व० त्रिपुत्रिता सप्त । १ एकविंशतिसंख्यावात्
२ तत्संख्येये च । "विह्वा चैन त्रिसप्तमिः भा० ग० १।२४० ।
"त्रिसप्ततलः पृथिवीं योजिगाय भृगूचम" हरिव० ३०४० ।

त्रिसम न० त्रयः समा यत् । समहरीतकीनागरयुद्धरूपे
पटार्थे राजनि० । समा० द्वि० । २४०० त्रये न० ।

त्रिसर पु० कसर+प्रपो० । कशरे हेमच० ।

त्रिसरक न० त्रिवार सरकम्, त्रयाणां सरकाणां शोधुपा-
नानां समाहारः पाठा० न डीप् वा । त्रिवारे सधुपाने
“प्रातिभ त्रिसरकेण गतानाम्” माघ० ।

त्रिसर्ग पु० त्रयाणां सत्वरजस्तमसां सर्गः । सत्वरजस्तमसां
सर्गे । “यत् त्रिसर्गे ऋषा” भा० १।१।१ ।

त्रिसामन् पु० त्रीणि सामानि स्तुतिपावनानि यस्य ।
१परमेश्वरे । “त्रिसामा सामगः साम त्रियर्षो भेषज
मिषक्” शिष्णुसु० । “त्रीणि वेदव्रतसामाख्यानि तै-
स्त्रिसामभि स्तुतिस्त्रिसामा” भा० वेदव्रतसामानि च ।
“अधिपताइ मित्त । पताइ सरपताइ” इत्येवमादीनि
त्रीणि सामानि । २महेन्द्राद्रेः करन्त्या गद्याम् स्त्री टाप्
शब्दार्थेचि० । “अपिक्कल्या त्रिसामा कौशिकी इत्यादि”
भाग० १।१।१।१८ । भारतवर्षसंहानद्युक्तौ ।

त्रिसाहस्र लि० त्रीणि सङ्ख्याणि परिमाणस्य अणु-
उत्तरपदद्वयः । त्रिभिः सङ्घैः १परिमिते । त्रिया
डीप् । “त्रिसाहस्रुत्तमा” कात्या० श्रौ० १।७।७२१ ।
“उत्तमा चिति त्रिसाहस्री लोकम्पुषानां भवति” कर्क० ।

त्रिसिता स्त्री त्रियुष्मिता पिता या० त० । त्रिचरारायन्दार्थे
राजनि० । [सीतया लट्छेत्ते अमर० ।

त्रिसौत्य न० त्रिवार सीतया समितम् यत् । त्रि काल
त्रिसुगन्धि न० त्रयाणां सुगन्धिद्रव्याणां समाहारः । “लगे-
लापत्रकैस्तुल्यैस्त्रिसुगन्धि त्रिजातकम्” इत्युक्ते तस्य-
भागे एकादित्तिके राजनि० । “पिनेद्रस पुष्पफलोद्भवं
वा घितामघूक्तिसुगन्धियुक्तम्” सुश्रुत० ।

त्रिसुवर्चक पु० आङ्गिरसे व्यवनरूपे वज्री “अन्निराङ्गिरस-
चैव चववनस्त्रिसुवर्चकः” भा० व० २।१६ अ० ।

त्रिसौपर्ण न० त्रि सुपर्णेन अपिषा प्रतमण् वृत्तौ त्रियङ्गु-
सुजर्घता उत्तरपदद्वयः । सुपर्णविषा चरिते व्रतभेदे ।

“सुपर्णे नाम तच्छ्रुतिः प्राप्तवान् शुद्धोत्तमात् ।
तपसा वै सुतप्तेन दमेन नियमेन च । त्रि परि-
क्रान्तवानेतत् सुपर्णे धर्मसत्तमम् । यथाशक्नाद्व्रतं
श्रुतं त्रिसौपर्णमिहोच्यते । अश्वदेपाठपठित
व्रतमेतद् द्विचरम् । सुपर्णाश्वापिगतो धर्मः एव
सनातनः । वायुना द्विपदां त्रेव कथितो लघदायुषा ।
वायो वक्रपात् प्राप्त्य ऋषिभिर्विचाराभिः । ततो

महोदधिचैव प्राप्तवान् धर्मसत्तमम् । अन्तर्दधे ततो
भूयो नारायणसमाहितः” भा० शा० १५० अ० ।
सुपर्णा एव स्त्रार्थे अणु त्रयः सौपर्णा यत् ।
अश्वदे १० । १।१४ । २ । ४।५ । मन्त्रत्रिके । ते च
मन्त्रा “चतुष्कपदा युयतिः सुपेशा व्रतप्रतीका
वयुनानि वक्षे । तस्या सुपर्णा वृषणा निषेदहर्षत
देवा दधिरे भागधेयम्” । २ “एकः सुपर्णः स चतुष्ट-
साविवेश स इदं विश्वं भुवनं विचष्टे । त पात्रेन मनसा
पश्यन्मन्त्रितस्त्रं भाता ह्येव उ रेष्टु भातरम्” । ४ “सुपर्णं
विप्राः कवयो वचोभिरेकं वृत्तं वक्ष्वा कल्पयन्ति ।
अन्दासि च दधतो अश्वरेषु पशान् सोमस्य मिमते
हादयः” । ५ सुपर्णपदवर्जिते मन्त्रे विदितं अणु उत्तर-
पदद्वयः । १परमेश्वरनामभेदे “त्रिसौपर्णं तथा ब्रह्म
यजुषां यतस्त्रियम्” भा० शा० २८६ अ० । “त्रिसौपर्णे विदित
नाम त्रिसौपर्णमिति तदर्थः” श्रीधरः । त्रिसौपर्णेति
पाठः लिपिकरप्रमादात् ।

त्रिस्तम्ब न० त्रयः स्तम्भा इवाययथा-अस्य । ज्योतिःशास्त्रे
ह० स० १ अ० तस्य स्तम्बत्रयसङ्कतं यथा
“ज्योतिःशास्त्रमनेकभेदविषयं स्तम्बत्रयान्वितम् तत्-
कार्त्तुप्रोपनयस्य नाम त्रिभिः सङ्कीर्णं संज्ञिता ।
स्तम्बैस्त्रिभिः गणितेन वा पञ्चगतिस्तन्नाभिधानस्तम्बौ
होराऽज्योऽङ्गविनिश्चयय कथितः स्तम्बसूतीयोऽपरः” ।
तेन तन्महोराङ्गनिर्णयाख्यास्य त्रयः स्तम्भा ।

त्रिस्तन न० त्रयःस्तना दोद्यायत् । तद्वशाद्धे यद्ये
प्रथमावाप्तपक्षेदि दोद्यातिस्तनरूपे १व्रतभेदे “त्रिस्तनं
प्रथमावा दोहयति” कात्या० श्रौ० ८।२।१ त्रयःस्तना
अस्या स्त्री । स्तनत्रययुक्ते शरावशीभेदे स्त्री “त्रिस्तनी-
नेकपादाश्च त्रिजटाभेदचोचनम्” भा० व० २७६ अ० ।

त्रिस्तावा स्त्री त्रिस्तुविता तावती वेदिः । “द्विस्तावा
त्रिस्तावा वेदि” पा० अ० समा० टिलोप-
समासश्च निपात्यते । प्रकृतौ वावती वेदिः ततस्त्रिस्तुवे-
दभेदाद्याङ्गे वेदिभेदे । वेदिमिदं त्रिस्तावती एणु-
इत्येव लि० स्त्री ।

त्रिस्थली स्त्री त्रयाणां त्रयाणां प्रयागस्यस्थानां समा-
हारः । काशीप्रयागस्यस्थानां त्रयः । तद्विज्ञानं
त्रिस्थलीवेदनामा पञ्चः अमन्त्रमङ्गेन कृतः ।

त्रिस्थान लि० त्रीणि स्थानान्यस्य । १सर्गमन्त्रपाठास्यो
परमेश्वरे २आपदाद्यवस्थात्रयस्योचिति जीवे च ।

तेतस् स्त्री त्रिषु चोकेषु चोतो यस्याः । गङ्गायाम्
'त्रिचोतसः कान्तिमतीत्य तस्याः' कुमा० । 'कृताभिषेकै-
र्द्व्यायां त्रिचोतसि च सप्तभिः' रघु ।

तेतसी स्त्री त्रीणि चोतासि सन्त्यस्याम् अच् गौरा०
१०३ । चोतस्त्रययुक्ते नदीभेदे "तथा सप्तद्राचत्यारः ।
।दी भागीरथी च सा' दत्तुपक्रमे "सचन्ती गोमती
तेव सन्त्या त्रिचोतसी तथा" भा० स० ६७० । वरुण-
।मास्वतीर्यभूतगद्यादिकथने ।

शा स्त्री त्रीणि चान्द्रदिनाणि एकस्मिन् सावने
दने स्मृति स्मृति-क । एकादशीभेदे "यदा
वर्दिने दशमी परदिने चैकादशी सत्या ततो द्वादशी
लिखेते त्रयोदशी सा चैकादशी त्रिषृगा" रघु०
'एकादशी द्वादशी च रात्रियेते त्रयोदशी । तत्र
तृयत पुण्यं त्रयोदश्यान्तु पारयेत्' एका० त० ४३
चनम् । "एकादशी द्वादशी च रात्रियेते त्रयोदशी ।
तस्य या नाम सा चोया नक्षत्राद्या व्योहति" वयस-
चनम् । अष्टम मङ्गहादशीषु वासरत्रयस्त्रिंश्या
द्वादश्याश्च द्वादशीयन्ते दृश्यम् ।

न न० त्रिषु कालेषु ज्ञानमत्त । लिखितज्ञानाङ्गे
तभेदे । तत्र नाममस्याङ्ग प्रायश्चित्ताङ्गम् । तत्राद्यां
।गमन्द्भीनोतिगास्ते उक्त यथा "वनवास पयो-
।कनीवारफलवृक्षिता । प्रतिपह्निदत्तिषु त्रिज्ञान
तत्कारिता । देवातिथीना मृजा च धर्मोऽय वन-
।सिन् "द्वितीयन्तु त्रिवर्षणयत्ने दर्शितम् । [चेत्ते अमर
य न० त्रि फलेन कृते चेत्तम् । त्रिवार फलेन कृते
प्रण त्रि० त्रयो फायना वयोऽय पयस्म् । त्रिवर्षे
।वादी "अथ सप्तराण कृता सप्तयुक्ता त्रिहाययान्"
।।० व० २११ अ० । स्थियान्तु डीप् । "त्रिहाययो
त्रिवर्षो गो" अमर । "यत्सतयस त्रिहाययोऽमीताः
अययो राजीयष्टययो नयनीनष्टययोऽरुणा पिङ्गप
।।रङ्गम्" कात्या० श्रौ० २२।६।१२ । २३।०पद्या ब्रह्मवै०
'कृते युगे वेदवती त्रैतायां जनकालमा । ह्यापरे श्रौप-
।ये आया तेन कृणा त्रिहाययो" अन्तरङ्गम् ।

त्रि० त्रय इषवः परिमाणस्य कन् तस्य लुक् । १२५तुय
मते स्थाने । त्रय इषवो यत् कप् । २५।१३तुययुक्ते
।तुमि न० । "तीपुक् भर्तृदक्षिणा" कात्या० श्रौ० २५।८।
७।अस्यां त्रिहयिन्त्यायाभिर्ही त्रिभिरिषुभिरुपेत भर्तृद-
क्षचेत्यर्थः" वं० व्याख्या ।

व्रीष्टक ३० त्रिष्टः अगादिरूपा दृष्टका वयः । अग्नि-
भेदे "स एष त्रीष्टको अग्निः। अग्रेका यजुरेका सामैका
तद्या का चान्योपदधाति रुक्म एव तस्या आयतन-
मथ या यजुषा प्ररूप एव तस्या आयतनमथ यां साम्ना
पुष्करपर्णमेव तस्या आयतनमेव त्रीष्टकम्" शत० ब्रा०
१०।५।२।२१ ।

त्रुट छेदने वा टिया० पक्षे तदा० कु० पर० चक० छेत् । त्रुटति
त्रुटति अत्रु(लो)टीत् । त्रुलोड । छेदनात् अथयवद्विधा-
भाव मातम् "यान्ते दन्ता न त्रुत्तन्नि" हितो० "त्रुटितं
पयोधरतटे हारं पुनर्योजय" सा० द० । "त्रुटित इव
सुक्तामणिसर" उत्तर० ।

वि+विह्वलीकरणे चक० । "कण्टकैरेणा विह्वलेयुः" कात्या०
श्रौ० २१।१।२२ । "विह्वलेयुः पितृभ्यो युः" वं० व्याख्या ।
त्रुट छेदने चुरा० आ० चक० छेत् । त्रोटयते अत्रुत्तुट ।

त्रुटि(टी) स्त्री कृता० त्रुट-इन् वा डीप् ।
१।छप्पैवायां २।अत्ये ३।सयये ४।काचभेदे च अमर
'स च "योऽस्थोर्निर्मेयस्य चुराम०भागः स तत्परक-
।स्तभाग उक्ता । त्रुटिर्निर्मेयैर्दृतिः।मिष काठा तन्नि-
यता सप्तचकै कथोक्ता" वि० पि० उक्तेः तत्परक
यतभागकाचरूप । "सप्तद्वयात्तक काचस्तुटिरिति'
'भरत तन्मूल्य अयम् । तदमेयया अथस्य भाग०
अधिककाचतोक्ते तस्यामूर्त्तत्वात् अथस्य मूर्त्तत्वात् तथा
हि "प्राणादि कथितो मूर्त्तस्तुट्राद्योऽमूर्त्तश्चक"
अ० वि० "त्रुटिराद्या यस्य तादृश काच एकप्राणा-
।नर्गतत्वात् तत्तत्परादिकोऽमूर्त्तश्चकः व्यवहारायोग्यत्वे-
नाभ्यामूर्त्तयम् । भाग० १।।१५० ६। अन्यथा मानसक्त
यथा "अथ द्वौ परमाणु स्यान् त्रुटरेषुक्तय अत ।
अवासाकर्तृत्वात्तगत अमेवातपतर्जगात् । त्रुटरेषुतयं
कुक्ते य काच स त्रुटिः अतः । यतभागस्तु वेध
स्यात्तस्मिन्निस्तु नय अतः । निमेयस्त्रिभयो चोय
आन्नातस्ते त्रयः अथः" । "भरतः सप्त परमेया
कसालुटिखयथा "हरिव०।६८००।" "युक्त्वा वक्तुवक्तव
कथा काठा त्रुटिकथा" भा० आ० २५ अ० । "प्राच-
।तुटितु अथयवाद्यकाचस्य चेत्तस्य च वेता" वं० २५०२५० ।
२।कुषारातुचरंभाहभेदे "केयवन्ती त्रुटिर्नाम क्रोचना
तु तद्विषममा" भा० ग० ४७० । भाहगचोक्तौ । भावे
इन् । २।अथयवादिहीनतायाम् ।

त्रुटिवीज ३० त्रुटिरस्य वीजमक्ष । कचौ भूभेदे वृक्षभाग

त्रुटिशस् अथ० त्रुटि-भीषणार्थे शब् । त्रुटिस्तुटित्वा-
द्यर्थ । “त्रुटिशोचवश्यापि गम्यते काचनिचय” भा०
७० ११८ अ० ।

त्रुपम् (म) वधे भा० पर० सक० सेट् । त्रुप्पति अत्रुप्पौ ।
नोपधत्वे क्तिप् त्रुप् त्रुप्पौ नोपधत्वे त्रुन् त्रुप्पौ इति
भेद ।

त्रुपम् (फ) वधे भा० पर० सक० सेट् । त्रुप्पति अत्रु-
प्पौ । नोपधत्वे क्तिप् त्रुप् त्रुप्पौ नोपधत्वे त्रुन्
त्रुप्पौ इति भेद । [(फी) त्रु । त्रुलोप (फ)

त्रुपम् (फ) वधे भा० पर० सक० सेट् । त्रुपम् (फ) ति अत्रोपी-
त्रेता स्त्री त्रित्वमिता प्रयो० दक्षिणाग्निगार्हपत्याहवनीया-
त्मके समुदिते १ अग्नित्रये, सत्ययुगमन्तरवर्त्तिनि युग-
भेदे, द्यूतक्रोडासाधनस्यास्य यस्मिन् पात्रे त्रयोऽङ्गा-
स्य पात्रस्य उत्तानतया १ पतने, द्यूतविशेषे यराट-
काना मध्ये त्रयाणासुत्तानतया ४ पतने च “त्रेतया
कृतसर्वस्व” इति ऋक्कटिका । अथयन्दे ३२४ प्र० दृश्यम्

“त्रेतायुगमानसु दिव्यमानेन १००० वर्षां चादौ
सन्वरा १०० । अन्ते सन्वराग १०० मिलिता
३६०० । वर्षां सानुपमानेन ३६० शुण्ठिता १२६६००
वर्षा । यथाह मह “चत्वार्यांस्तु संहस्राणि वर्षां
षान्तु कृत युगम् । तस्य तापच्छती सन्वरा सन्वरा
श्व तथापिधः । इतरेषु ससन्वरेषु ससन्वरांशेषु च
क्षिप् । एकापायेन वर्तन्ते संहस्राणि शतानि च” । वि-
शि “खखाभ्रदलसागरैर्युगान्निगुलभूयुषै । क्रमेण
स्वर्ग्यपत्तरे कृतादयोयुगास्तु य । स्वसन्वकातदशकै-
र्निजार्कैः १२ भागसंमितै । युताश्च तद्युता युगं रदाव्यो-
ऽयुताहता” । अस्माभ्रदलसागरै ४२२००० अक्षैस्त्रिभि-
र्गणितैस्त्रिभिः १०८००० त्रेतामान तत्रापि त्रेतादौ सन्वरा-
मानं १०८००० त्रेतामान १०८०००० वर्षा । त्रेतान्ते
सन्वराशमानम् १०८००० । मिलित्वा १२६६०००
वर्षा त्रेतामानम् । स्पष्टसक्तं ब्रह्मैव प्र० ख० “हि-
षट् चक्षपरिमितं पञ्चमसि संहस्रकम् । त्रेतायुगं परि-
मितं कालविज्ञं प्रकीर्तितम्” ।

“दण्डभीतां यदा राजा त्रीनशामनुवर्त्तते । चतुर्थमश-
सुखस्य तदा त्रेता प्रवर्त्तते । अष्टमस्य चतुर्थमशस्त्री-
नशामनुवर्त्तते । ऋषयैव प्रथिवी भवन्तप्रोमधय-
स्या” । “राजा कृतयुगश्च त्रेताया ह्यपरस्य च ।
युगश्च च चतुर्थस्य राजा भवति कारणम् । कृतस्य

कारणाद्वाजा स्वर्गमत्यन्तमश्नुते । त्रेतायाः कारणा-
द्वाजा स्वर्गं नात्यन्तमश्नुते” भा० शा० ६६ अ० । तद्वर्षांश्च
“त्रेतायुगे समायाते धर्मः पादोनता गत । अत्य-
क्षो गान्धिता लोकाः केचित्, केचिद्दयाशया । विष्णु ध्यान-
रता लोका यज्ञदानपरायणा । वर्षांश्चमाचाररता
सुखिन सुम्यचेतसः । क्षत्रा भूमिस्पृश शूद्राः सर्वे
ब्राह्मणसेविन । ब्राह्मणाश्च महात्मानो वेदवेदाङ्गपा-
रगा । प्रतिश्रद्धमिष्टत्ताश्च सत्यसन्वा जितेन्द्रिया । तपो-
व्रतपरा नित्यं दातारो विष्णु सेविनः । कालवर्षौ तद्वि-
त्वाश्च स्त्रिय सर्वं पतिव्रता । वसुन्धरा च शशाङ्गरा
पुत्राश्च प्रियसेविन” इति पाद्मे क्रियायोगसारोक्ताः ।

“अस्माद्वाद्या भगवती जीवाना निष्कृतिः यथा । कृते
व्यतीते त्रेताया दृष्टा धर्मव्यतिक्रमम् । वेदोक्तकर्माभि-
र्मर्त्या न शक्ता स्वेष्टसाधने । बह्वर्क्षेश्वर कर्म वैदिक
भूरिसाधनम् । कर्तुं न योग्यास्तुजाश्विना व्याकुलमा-
नया । त्वक्तुं कर्तुं न चार्हन्ति सदा कातरचेतसः ।
वेदार्थयुक्तशास्त्राणि स्मृतिछपाणि भूतले । तदा त्व
प्रकटीकृत्य तप स्वाध्यायद्वर्त्तमान् । लोकामतारय
पापात् इ खयोऽरुमयप्रदात् । त्वा दिना क्रोडसि जी-
वाना घोरससारसागरे । मर्त्ता पाता समुद्रस्तां पिहयत्
प्रियकृत् प्रभुः” इति श्रीमहाभारतान्विते जीवोद्धारण-
श्लोके सदाशिवं प्रति जगन्नाथं वाक्यम् । तस्मिन्
युगे पुरुषायुषकालश्च त्रियतयर्षौ मनुभोक्तो यथा “चतुष्पात्
सकरो वर्षः सत्यस्यैव कृते युगे । नाधर्मनागम कश्चि-
न्मनुष्यान् प्रतिवर्त्तते । इतरेष्वगमाज्जर्म पादशस्त्वप-
रोपितं । चौरिकान्धतमायाभिर्धर्मसापैति पादय ।
अरोगा सर्वसिद्धार्थास्तुर्वर्षशतायुषः । कृते त्रेता-
दिषु क्षोणमायुर्हसति पादय । वेदोक्तमायुर्मर्त्या-
नामाशिवस्यैव कर्मणाम् । फलन्त्यस्तुयुगं लोके प्रभा-
यश्च शरीरिणाम्” ।

पुराणान्तरे अयुतवर्षास्तत्कालं उक्तं यतएव “दश-
वर्षसंहस्राणि रामो राज्यमकारयत्” इत्यादि सङ्गच्छते ।
तपसा ध्यायुःकाचाधिव्यमिति न समूहविरोध इति
ह न्याय्यम् ।

“धर्मादो हि यथा त्रेता यज्ञिस्त्रेता तथैव च । तथैव
मल्लपोलापा स्वर्गस्त्रेता किलाक्षय” भा० ध्या० ६०
अ० । अस्मिन्मयस्य त्रेतानामनिरुक्तिर्यथा “त्रिधा
प्रणीतो ज्वलनो जनिभिर्वेदपारगैः । अतस्त्रेतात्वमा-

द्वो यदेकस्मिन् विधे जत " इतिपत्रे २१३ अध्याये ।
तेताय पु० तेतामामकोऽय । युगभेदे जतायगच्छे दृश्यम् ।
तेतिनी स्त्री तेता अकारान्त इति ङीप् । तेताम्नि
साध्याक्रियायाम् "ऊर्द्धो दत्ते तेतिनी भूत्" भा० १०।
१०५।६।

तेधा ऋ० लि+प्रकारे षष्ठाच । लिप्रकारे 'दृष्ट विष्णु
विचक्रमे तेषा निष्पद्ये च' भा० १।२०।१० "एक
स्त्रीषा विहितो ज्ञातयेत्" अण० १८।३।१। "तुभ्य
तेषा स्थितामने" वाम० ।

ते पानने भा० व्या० म० अणित । त्वाद्यन्ते चत्वारः । त्वाण
तूत । "मृत्प्राप्तान् त्वाद्यन्ते" गत मा० ३।१।४।३ ।
"गायन् त्वाद्यन्ते यकात् गायन्तो जन कीर्त्तना भूति
"इत्थान्ते नरकाद्यन्तात् पितर त्वाद्यन्ते पुन ' मनु ।
"जातय कुट्ट सौमित्रे । भयात् त्वाद्यन्त रायवम्"
भट्टि । [लि गृध्यायपरिचिते प्राकृतभेदे ।

तेगु म० लि गृध्याया परिचायमस्य प्राकृतस्य क ।
तेककुट्ट म० लि ककुट्ट नाम पर्वत तन् भव चम् । सोरा-
ज्जने । "हृत्प्रेत्येव्यावन्ति त्रैककुट्टाज्जनेनाभासम्यदुर्दि-
मिण लिङ्गत्तर पराकमल्लुपलम्ब्य शरेपीकया सायया"
कात्या० श्री० ७।१।२४ । "अध्वर्यु" मायया शरेपीकया
गर्भ्यायगलाकया त्रैककुट्टाज्जनेन सोरोराज्जनेन यज
मानस्य चक्षुषो अक्षिणो पराक जनादत्तमन्त्रि-
नेतयापुनय रत्न टङ्गण चक्षुर्द्विरनक्ति उत्तरं निधा
रम् । तत्प्राञ्जमन्त्र्य सकृत् सकृत्पठनीय । लि ककुट्
पठेन्नास्य भागञ्जन त्रैककुट्ट सोरोरमिति यत् प्र-
चलम् । त्रैककुट्टाभावेऽप्युक्तोक्तप्रविष्ट यत् कल्लमादि ।
आपन्नस्य "पृथस्य कमीनिकाधीति त्रैककुट्टेनाज्जनेनाज्जे
यदि त्रैककुट्ट नाधिगच्छेद्येभ्य जेनाज्जनेनाज्जीतति"
कर्क । त्रैककुट्ट भवति । यत् या इन्द्रो हृत्प्रेत्येव्यावन्ति
यद्व्यापीनो "गरि लि ककुट्टमकरोत्तद्यदुत्तैककुट्ट भवति
चक्षुषे नेतश्चक्षुषाति तत्प्राञ्जैककुट्ट भवति यदि त्रैक-
कुट्ट न विन्देऽप्यत्रैककुट्टमेव व्यात् समानी स्त्रियाञ्जनस्य
पञ्चना" यतः मा० १।१।१।१२ ।

त्रैकालिक लि० लिफावे भव ङञ् । भूतभविष्यद्वर्त्तमान
कालवर्त्तनि त्रैकालिकमिदं पान प्रादुर्भूत तथे-
परितम" भा० मा० २४० ण । लिमन्त्र्यापके च ।

त्रैकाल्य म० लि काष्ठ+स्वाये ङञ् । भूतादिषु लिपु कानपु ।
"मन्त्रालाय काष्ठ कदाश्चैकाल्येव च" इतिपत्रे ।

४। य० । "त्रैकाल्यमन्त्राकार्यान् तन् भव" विप्रप-
र्यति" याद० ।

त्रैगत्तेक लि० लिगत्तेक देवभेटणादृष्टेयानि चतुरार्या
चरीर्या० गुञ् । लिगत्तेकग्यादृष्टगोटी ।

त्रैगुणिक लि० लिगुणाधे द्रव्यमेकगुण प्रयच्छति । "तन्
"प्रयच्छति गार्हम" पा० टक् । लिगुणमादातुमेकगुण-
द्रव्यप्रयोजनं यादु, प्रकमेते ।

त्रैगुण्य म० लिगुणार्थ भाव चर्चे वा व्याप्ते ङञ् तेन नि-
र्हत्त ३ । लिगुणादिगुणमये ३ तद्भावे ३ तद्भावे ३ च
"त्रैगुण्यविषया वेदानिस्त्रीगुणोभवास्तु न ।" गीता ।
"व्यतिरेक्यादे विहितैर्गुणानादिपदार्थैर्देवभावात्" "इद-
प्रवृत्त्यं हि त्रैगुण्यविषयं दार्ष्टेयं" भा० का० ।

त्रैत पु० त्रैतु वृत्तान् त्रैतुति युगवत् तन-वा० २ त्रैतु
गर्भभेटकात् भव ङञ् । युगपच्छायाभायकगर्भजाते पद्मौ ।
"रूपेणैवयद्वा सौमाधौय त्रैतमानभेत यगुणानो
हो वा अजायै कमी नात्रैव हावमिजायेते कर्ज इति"
गतीय" तै० म० २।१।१।६ "त्रैतानां पञ्चानां युगप-
पञ्चानामा न सत्प्रायश्चित्त तत्र भवश्चैत त्रैतानस्य-
तम इत्यर्थ । त्रैतानासत्त्वतो प्रयोजनमेवसत्त्वयम् अजाया
कावदुहो कमी प्रविष्टो तो नात्रैव प्रयत्नेष पातु
हो पत्नौ जायेत नात्रैवपायामजायां देवमूर्धं पय सार
या च शरीरगता इतिस्तदुभयं ख्यापयितु त्रैतौयो
पत्न उवृष्य हावेव हि सर्वत्र जायेते त्रैतौयस्तु कश्चि-
देव तथा सति यस्यां त्रैतौयो जातस्तस्या शरीरे दोषा-
धिन्य इष्टप्राधिकस्याकीति मद्ययितु शक्यते" भा०
चल भाष्ये सत्त्वैवयिन् इत्याधारे अचि गर्भपरतेति
बोध्यम् ।

त्रैतान पु० पाल्यनिर्घण्टे ट.कभेदे । "शिरो यदस्य त्रैतनो
चित्तान् स्यं दास" म० १।१।८८।५ । "त्रैतान एतन्ना-
मको दासोऽत्यन्तनिर्घण्टे" भा० ।

त्रैदशिक म० त्रिदशा देवता अथ ङञ् । देवे अष्टकृत्ययस्ये
तीर्थे । "प्राज्ञेण विप्रकीर्त्तयेन त्रिदशकृत्ययस्ये मे ।
कायत्रैदशिकाभ्या वा न पितृण्य कटाचन" मनु ।

त्रैधस् ङञ् । लि+प्रकारे धञ् । लिप्रकारे "प्रतायस्त्री
वा त्रैध तपस्व्यान् विभज्य" कात्या० श्री० २५।४।४०
"सर्वमेव हृतेनैके देवेनैके पठन्त्यत । पुत्र प्रवृत्तस्य
किञ्चित्प्रेषमेतद्विचरते" भा० व २२ य० ।

त्रैधमी म० त्रैधमाया वेदानां धर्मानां त्रैधमाधर्मावोद्भावात्

कति पञ्च । अगादिनेदसम्बन्धिहोवाध्वर्यवोवाताहं
छोतिहोमादौ काम्यकर्मणि ।

तैधातवी स्त्री उदघसानीयास्यो इतिभेदे “तस्य योनि-
राशय आस । तमनु परास्यस्य सन्ध्यास्मिन् सैवेतिर-
भवत् तद्यदेतस्मिन्नाशये त्रिधातुरित्येवाविद्यागेत तस्मा-
त्तैधातवी नाम” यतः ॥ ५।५।५।५। “सर्वा इति-
रपि दर्विहोमास्यो राजस्येन यजते देवस्यो वा एते-
रित्येतैधातवी” ११ । “तैधातव्युदघसानीयासावेव
वञ्च्” यतः ॥ ११।५।२।१७ । “तैधातव्युदघसा-
नीया सर्वज्ञ” कात्या० श्रौ० ११।४।८ ।

तैधातवीय न० त्रिधातवी+गङा० ण । इतिभेदाङ्ककर्मभेदे
“सर्वो वा एव यस्यो यत्तैधातवीयम्” तैत्ति० २।४।१।२।
तैधातुक ति० त्रिभि० धातुभि० स्वर्णरौप्यताम्रै० निर्वात
ठञ् । स्वर्णादिधातुत्रयनिष्पादो ।

तैनिष्किक ति० त्रिभि० निष्कै० क्रीतम् ठक् । त्रिनिष्क-
क्रीते । तस्य वा लुक् । त्रिनिष्क क्षयत् ।

तैपारायणिक ति० त्रि० पारायणमावर्तयति ठञ् । त्रि-
वार नेदपारायणकारके ।

तैपुर उ० त्रिपुर+कार्थे ण्य । त्रिपुरदेवे हेमच० । त्रि-
पुरोऽभिजनोऽस्य तस्य राजा वा ण्य । २पितादिक्रमेण
तदासिनि २त्रिपुराधीशे च वल्लुष ण्यो लुक् । “मेह-
कैस्त्रैपुरैश्चैव पिच्छलैश्च समन्वित” भा० भी० ८८ अ० ।
आर्षत्वात् वल्लुष ण्यो न लुक् । त्रिपरं पुरत्रयमस्यस्य
ण्य । त्रिपुरस्त्रामिपु ४अक्षरभेदेषु त्रिपुरशब्दे इत्यम् ।
“येनोद्गतास्त्रैपुरा सायिभो ये दग्धावोरेण वितथान्ता
शरेण” हरिव० १११ अ० ।

तैपुरुष ति० त्रीन् पुरुषान् व्याप्नोति ण्य् आर्षे पूर्वपद-
इति । त्रिपुरुषव्यापके । “ब्राह्मणानिन्दिता राजन् ।
इन्द्रोऽस्यैपुरुषं कुचम्” भा० आनु० ६० अ० । लोके त्र
वत्तरपदइति त्रिपौरुष इत्येव ।

तैफल न० त्रिफलानां तदावाङ्मयापामिदम् ण्य ।
चक्रदत्तोक्ते इतिभेदे । यथा “त्रिफला तूपपण
द्राक्षा मधुकं कटुरोहिणीम् । प्रपौण्डरीकं कृष्णैना
गिहङ्गं नागकेसरम् । भीमोत्पलं शारिरे द्वे चन्दन
रजनीहयम् । कार्ष्णिकं पयसा तुल्यं त्रिगुणं त्रिफला
रचम् । इतिप्रस्यं पचेदेतत् सर्वमेतज्जापहम् । ति-
मिर दोषमास्त्राव कामसा काचमनुदम् । वीर्यं
प्रदं कण्डू रक्तं श्रययुमेव च । खादित्वं पचित-

ञ्चैव केषाणा पतनलथा । विषमन्वरमर्माणि शुक्र-
श्चाशु व्यपोहति । अन्ये च बहवो रोगा नेत्रजा ये च
वर्त्मजा । तान् सर्वान् नाशयत्याशु भास्करस्तिमिरं
यथा । न चैवास्मात् पर किञ्चिदपिभि० काश्यापादिभि० ।
इतिप्रसादन इष्ट यथा स्यात् तैफल इतिम् ।

तैबलि पु० इतिभेदे “दामोष्णीपक्षैर्बलिश्च पर्णादौ वर-
जातक । भौक्षायनो गावुमच्च पारामर्थ्यं च सारिक”
भा० सू० ४ अ० ।

तैमातुर पु० तिसृणा साल्यामपत्न्यम् ण्य मातृरत् ।
तिसृणा कौशल्याकेतयीसुमित्राणा स्नेहभाजनत्वेन
तदीयाशपायसमोजनेन जनिते लक्ष्मणे “तैमातुर-
कृतृक्षजितास्त्रगच्छ” भट्टि० । “सृष्टि सुमित्रया,
स्त्रावपिण्डद्वयप्रदानात्तामगाञ्च जनित” जयम० ।
तत्कथा रामायणे दर्शिता यथा “पायस प्रति-
गृह्णीया प्रलीय त्विदमात्मन । कौशल्यायै नरपति
पायसाहं ददौ तदा । अर्द्धार्द्धं ददौ चापि सुमि-
त्रायै नराधिप । कैकेयै चावशिष्टार्द्धन्ददौ पुत्रार्थ-
कारण्यात् । प्रददौ चावशिष्टार्द्धं पायसस्यामृतोपमम् ।
अनुचिन्त्य सुमित्रायै पुनरेव मङ्गमति । एवन्नासा
ददौ राजा भार्यायां पायसं पृथक् । तास्यैव पायस
प्राप्य मरेन्द्रस्योत्तमा स्त्रिय । सम्पन्नं मेनिरे सर्वा
प्रहर्षो दितचेतस । ततस्तु ता प्राप्य तनुत्तमस्त्रियो
महीपतेरुत्तमपायसं पृथक् । कुताशनादित्यसमानतेज-
सोऽक्षरेण गभान् प्रतिमेदिते तदा” आ० १६ अ० ।

तैमासिक ति० त्रिमास तृतीयमास भूत स्वसत्तया प्राप्त
“तमधीष्टो भूतो भारी” पा० ठञ् इत्तौ त्रिगण्डस्य पुरणा-
यत्वेन सख्यावाचकत्वाभावात् न द्विगुण तेन “द्विगो-
र्बुग्नपत्ये” पा० न लुक् । स्वसत्तया जन्मतस्तृतीय-
मासव्यापके त्रिमासमयस्ते “तोकेन जीवहरणं यदु-
ल्लूकिकायास्त्रैमासिकस्य च पदा शकटोऽपहृत” भाग०
२।७।२८ । २ त्रिमासभवे च ।

तैमास्य न० त्रिमास+कार्थे ण्य । त्रिमासे “अर्द्धमास
मासत्रैमासमासमास्यो चैके” का० श्रौ० २।१।६ ।

तैयम्बक ति० त्रियम्बको देवता ण्य । “त्रियम्बकदेवताके
१पयुभेदे । “प्रपन्नस्यैयम्बका” यजु० २४।१८ । “विश्वे
यूमे त्रियम्बकदेवताका प्रपन्न” वेदटी० । २ होमभेदे पु०
“तैयम्बकान् पश्यामि” इत्युपक्रमे कात्या० श्रौ० २ ।
१।१।० । “निर्वचयति रौद्रानित्यादिना ते होमा दर्शिता

चद्वेयताके १ भटविद्याभेदे च । “वेद यदुक्तं वेदाङ्ग-
मर्थविद्यासं मानवीम् । तैयम्भकमगेपक्षानक्षानि
विविधानि च” भा० श्रौ० १० पा० । ४८८देवताके
यत्वादी त्रि० “नियया भैत्यकं चेदर्थं तैयम्भकं
वक्तुम्” भा० श्रौ० ७८ पा० ।

तैयाद्यायक त्रि० तत्राङ्गवेदेयभेदे भा० भूमा० गुञ् । “न
व्याख्यां यदाव्याख्यां पुनं ताव्यामेषु” पा० दक्षिणमेषात्
ऐच् । तत्राङ्गवेदेयभेदे ।

तैरागिक त्रि० त्रीन् रागोन् अधिपत्यं प्रवृत्तम् टञ् ।
कीर्वाण्युक्ते रागिभ्याधिपकारेण व्युत्पत्तयामे गणित-
भेदे तत्प्रकारेण क्रमव्यवस्थामेदमङ्कितो भोक्ता ७३० यथा
“तैरागिके यत्परस्परं” वक्तुम् । प्रमाणमिच्छा च
समानजाती धातान्वयोधा फलमवयवाति । मध्ये,
तद्विष्णुवत्प्रमाणद्वयं व्यादिष्णुवत् फलविधिभिर्भोगे ।
उदाहरणम् । कुङ्कुमस्य सप्त पञ्चदश निष्कसप्त
मन्त्रैस्त्रिभिर्दि । प्राप्यते यद्यदि ये वयिग्वर । गृह्
निष्कनयकेन तत्किंयत् । व्यास ३/० । १/२ । ८/१ ।
नव्यानि कुङ्कुमपञ्चानि । ५२ । कर्षी । २ ।
अपि च प्रवृत्तकर्पूरपलतिपट्टा चेत्प्रवृत्ते निष्कसप्त-
युक्तम् । यत तदा द्वादशभिः सप्तद्वैः समैः किमाचल्य
सखे ! विचिन्त्य । व्यास ६१/१ । १०४/१ । ४८/४ ।
दण्डगुणितम्भकम् । १०८६/४ । छेदमङ्कम् । १२७४ ।
आद्येन । ६२ । दृढ सखा निष्का । ३० । जेवम ।
१४ । पोडगगुणितम् । २२४ । आद्येन भक्त ला
ताद्वन्मा । २ । एव पथा । ८ । काकिमय । २ ।
यरादना । ११ । भागाय १/८ । पुनश्च ।
द्रुमद्वयेन सार्द्धा गालितपट्टं नखारिक्ता । सखा चेत्-
पणसप्तया तत्किं सप्तदि कथ्यताम् । यत् प्रमाणेभ्यो
सजातीयकरणार्थं द्रुमद्वयस्य पणोजनस्य व्यास
२१/१ । ८/८ । ७०/१ । सखे सार्द्धौ । २ । श्रोत्राः ।
७ । व्याकृता । ११ । मल्ली । २ । इति क्रमतैरागिकस्य ।
अथ व्यक्त तैरागिकम् । दण्डाद्वै फले सुखे सुखे
द्विचिन्त्य जायते । व्यक्त तैरागिकं तल श्रेय गणित
कोविदे । यत् दण्डाद्वै फले सुखे सुखे वा फले
द्विचिन्त्य व्यक्त तैरागिकं स्यात् । तद्यथा । जीवानां
प्रयत्नोद्योगे तोष्ये पर्यस्य भेदनि । भागद्वारे च
रागोर्ना व्यक्तं तैरागिकं भवेत् । जीवयोर्मध्ये
उदाहरणम् । प्राप्नोति चेत् भोक्तृवत्परा स्त्री हानि

गत विधितप्रकृता निम् । द्विध्वेयो निष्कसप्तयुक्ता
प्राप्नोति पू पट्टकवृत्तया निम् । व्यास । १८ । १२।३०।
मन्त्र ३१/१/१ । द्वितीयस्य म । २ । ४ । ६ । मन्त्र
१/१/२ । यत्तद्विध्वेयोस्तोष्ये उदाहरणम् । दण्डमे
सुखं चेद्विधानकमवाप्यते । निष्कस्य त्रिध्वेयं तदा
यट क्रियन्तिम् । व्यास । १/११ । १२ । मन्त्र ३१/१/२।
रागिभागद्वये उदाहरणम् । सप्तद्वयेन मानेन
रागो यद्वन्मा प्राप्नोति । यदि मानगतं जातं तदा
यदाद्वै विम । व्यास ७।१००० । १ । मन्त्रम् । ४०।”

“अपि तैरागिकं शीतं पाटी च विमन्त्रा मति ।

किमपि सुखीनामर्थो भन्नार्थमुद्यतं नीमा ।

तैरुप्य न० त्रिद्वयं भाव प्रपञ् । त्रिधाद्वे “चत्तु दत्त
नैत तैरुप्य” वि० को० ।

तैल्लिङ्ग न० त्रीणि यत्परलक्षणां वि उद्योत्तोरुप्याणि वा
निष्कसप्तय, तन्नेटम् वा चत्तु । निष्कसप्तयान्वये ।
“प्रमाणं वाप्यमायैव तैरिन्द्र प्राततं वृत्तम् । न वा-
प्यमान् प्रमाणैव तैरिन्द्राभिधीयते” भा० या० १००८०।
तैलीश्व न० त्रिभोग्ये व्यापे प्रपञ् । कर्ममन्त्राताव
भोक्ते । “तपसैः प्रपञ्चानि तैलीश्व” सप्तद्वैरुम्
मत्तु । “तैलीश्वे यानि रत्नानि मास्यत भानि ते म्हे”
देवीमा० । “मत्तति चक्रमे तस्मिन् तैलीश्वप्रभोऽपि यत्”
रपु । व्यापे तु कृष्णं व्यापे व्यात् । तैलीश्व तत्पार्थे ।
“तत्तु मेष्ट तादृग रूप तैलीश्वेभापि दुर्जदम्” भा० या०
१८२ पा० ।

तैलीश्वमोहन न० तैलीश्व मोहयति सप्त-विष्-स्यु ।
तन्नाम्ने ताराकवचभेदे । “तारापूजा युमा माय ।
विद्याय सक्तनाजत । साध्यत योतुमिच्छानि कथं भन्त
विचरम् । तैलीश्वमोहनं नाम सर्वपह्निगारकम् ।
उदैव स्मृति माय । तपया ये प्रकाशय भैरव उवाच
“देवदामनिद्यापुत्रजिते । प्राणवज्रभे । । तैलीश्वमो-
हनं नाम कवचं नूयता परम्” । दस्युपक्रम्य दर्शितम् ।
तैलीश्वविजया स्त्री तैलीश्व विजयते सेवने स्वाधीन
करोति वि+जि-यच् । भङ्गायाम् (भाट) गच्छन् ।

तैवण त्रि० त्रिपणस्य पल्लवयोदेम् शिवा० कृष् त्रिपणस्य-
ज्जिनि शोऽस्यास्तीति उत्तरा० ञ् । तैवणीय तद्युक्ते त्रि०
तैवणि स्त्री त्रिपणस्य पल्लवपल्लवम् इज् । त्रिपणस्यैर-
मये । “तैवणैस्त्रैवणः” यत० ब्रा० १४।१।१२ ।
तैवर्गिक त्रि० त्रिधर्गाय हित वा० टञ् । १धर्मावका-

साधने कर्माती । “सत्या विनाय रुन्यस्य कर्म त्रैव
गिर्गन्ध यत्” भा० ग० ७।४।५। स्त्रिया डीप् । “विद्धि
स्त्रैर्गिगी यत्” भा० ग० १।१४।५। त्रिषर्गे णट्ठतः
ठञ् । त्रिषर्गरते । “त्रैवर्गिकास्ते पुरुषा विमुक्ता हरि
नेधस” भा० ग० ७।३०।१४ ।

त्रैवर्ग्यं त्रि० त्रिषर्गे साधु णञ् । त्रिषर्गसाधने घनादौ
‘त्रैवर्ग्यार्थो यतो नित्यं कृतान्तरं यमयुत’ भा०
४।०।१२२ ।

त्रैवर्गिक त्रि० त्रिषु वर्णेषु विहित ठञ् । त्रिणाङ्गणा-
न्वित्यरूपद्विजातिधर्मे । स्त्रार्थे ठञ् । षड्जिज्ञातौ च
‘त्रैवर्गिकानामराजकेषु राष्ट्रेषु परराष्ट्रपरचक्रागमना-
दजनिते स्त्रीसङ्करादौ ग्रामे’ कुल्लू० । “त्रैवर्गिकाना-
मधिकार” कक ।

त्रैवर्षिक त्रि० त्रिषर्गे भविष्यति ठञ् । “वर्षस्याभविष्यति”
पा० ना० उत्तरपट्टट्टि । त्रिषर्गे भविष्यति वस्तुमि “त्रैवर्षिक
तापयित तस्य सोम्य सवत्सर” आश्व० श्रौ० १२।५।
१२ । अभविष्यति तु त्रैवर्षिक इत्येव ।

त्रैवर्षिक त्रि० त्रिषर्गे भूतो भवति वा ठञ् । अभविष्य-
त्वात् उत्तरपट्टट्टि । त्रिषर्गभूते २तत्त्व भवति वा ।
‘यस्य त्रैवर्षिक भक्त पय्यामि श्रुत्यष्टये’ मनु ।
“त्रैवर्षिकाविकाशोय न तु सोम पिबेत् द्विज” याज्ञ० ।

त्रैविक्रम त्रि० त्रिविक्रमस्येदम् अण् । त्रिविक्रमसम्बन्धिनि ।
“त्रैविक्रम पाटमिषेन्द्रशत्रु” रघु २ त्रिविक्रमावतारे
च । “वर्षयस्व मङ्गावाहो । पुरा त्रैविक्रमे यथा”
हरिवं० ५३ अ० ।

त्रैविद्य पु० त्रिक्लो विद्याः समाहृताः ऋग्यजुःसामरूपा-
स्त्रिविद्य तदधीते वेद वा अण् । त्रैवद्वयानिचि ।
“त्रैविद्यो ह्येतुक्काकी नैरुक्तो धर्मापाठकः । त्रयसाय-
मिण पञ्च परिपत् स्यादृशायरा’ व्यय० त० नारद ।
‘सत्त्वारा वेदधर्मज्ञा पर्यट्ट त्रैविद्यमेव वा” “राजा
कृत्य पुरे स्थान त्राङ्गणाख्यस्य तत्त्व त्रि । त्रैविद्यं हृत्ति
मद्वययान् सधर्मं पाठ्यतामिति” याज्ञ० । त्रिष्टुपा
विद्याना समाहार त्रिविद्य स्वार्थे अण् । षड्जिज्ञा
विद्यासु । ‘धर्म भागवतं शुद्ध त्रैविद्यं च गुणान्वयम्’
भा० ग० ३।०४ । ताच्च त्रिणो नानारूपा “अथो यस्मि
सामानि त्रैविद्यं तत् त्रिष्टुति” सा० ग० ३।०४ । ‘स्वाध्यायेन
व्रतैर्होमैश्चैविद्येनेच्छया सुते । मङ्गायस्त्रैव यस्त्रैव
त्राङ्गोय जियते तनु” मनु “कर्मकाणां परिहर्ति

पण्यं विपणिनीविनाम् । गावोऽस्माक परा वृत्तिरेत-
त्रैविद्यं च्यते” हरिवं० ७३२० । “त्रयोऽन्यस्त्रयो वेदा-
स्त्रैविद्य कौस्तुभो मणि” हरिवं० १६८ अ० । “त्रयो
लोकास्त्रयो वेदास्त्रैविद्य पायकत्रयम्” मार्कण्डेयपु० ।

त्रैवि(पि)ष्टप पु० त्रिविष्टमे वसति अण् । देवे गजार्थच० ।
“त्रैविष्टपानामपि दूरदर्शनम्” भा० ग० १।१७ ।

त्रैविष्टपेय पु० त्रिविष्टमे वसति वा० ढक् । देवे “गन्धर्व-
सिद्धाश्चरयश्चचारयस्त्रैविष्टपेयादिषु नानुविन्दन्त” भा०
८।८।१२ ।

त्रैष्टुपा पु० त्रिष्टुपापय वा० अण् । राजभेदे “त्रैष्टुपो
अन्ते दशभि सङ्घर्षे नानर । त्रिष्टुपाश्चिकेत” ऋ० ५।
२७।१ ।

त्रैवेदिक त्रि० त्रिषु वेदेषु तदध्ययनार्थं विहित ठक् । वेद-
त्रयाध्ययनार्थे व्रतादौ । “षट् त्रि गदावदिक चर्य”
गुरौ त्रैवेदिक व्रतम्” मनु । [शब्दे दृश्यम् ।

त्रैष्टुक् पु० त्रिष्टुडोरपत्यम् अण् । हरिचन्द्रे त्रिष्टुक्-
त्रैष्टोक् न० त्रिष्टोकेन ऋषिणा दृष्ट साम । “विश्वा पृतना,”
इत्यादिकायास्तृचि मेमे वृद्धास्तोत्रके सामभेदे ।

त्रैसानु पु० त्रैष्टुक्स्थे गोमानुष्ठाने ऋषभेदे “गोमानोस्तु
सुतो राजा त्रैसातुरपरराजित । कर्मन्वसस्तु त्रैसातो-
र्भक्तस्तस्य चात्मज” हरिवं० १२ अ० ।

त्रैस्त्र्यं न० त्रिस्त्रय+चतुर्व० स्वार्थे णञ् । उदात्तानुदात्त-
स्वरितरूपस्वरितके । तत्र यत् यत् स्वर तत् उदात्ता-
नुदात्तशब्दयोरुक्त स्वरितशब्दे वक्ष्यते च तस्याप-
वाद एकश्रुतिशब्दे १४८४८० उक्त ।

त्रैहायण त्रि० त्रिहायणस्येदम् हायमानत्वात् अण् । त्रि-
वर्षसम्बन्धिनि । स्त्रियार्थं डीप् । भावे अण् । २तद्भावे न० ।

त्रोटक त्रि० त्रोटयति चु० लुट्-ण्वल् । त्रोटके । “सप्ता-
दनवपञ्चाह दिव्यज्ञानुषर्षयम् । त्रोटक नाम तत् प्राङ्
प्रत्यङ् सविद्वपकम्” सा० ट० उक्ते २४३३काव्यभेदे
प्रत्यङ् सविद्वपकत्वात् श्ङातोऽत्राङ्गीति बोध्यम् । तत्र
सप्ताह कर्मभूतस्याम् । पञ्चाहं विक्रमोर्ध्वयो ।

त्रोटि(टी) क्ली चु० लुट्-ट् वा डीप् । १कट्फले,
२चञ्चाम्, (पल्लव ठोठ) ३पल्लभेदे ४मत्स्यभेदे च
मेदनि० । [स्त्रो गजच० स्त्रिया जानित्वात् डीप् ।

त्रोटिहस्त पु० क्ली त्रोटिहस्त इव पङ्कजसाधन यस्य ।

त्रोतल न० त्रोटिततन्त्रे (तोतला) १स्त्रुलहाव्यो त्रि० ।

त्रोत्र न० त्रायतेऽनेन त्रै-चल । प्राजने तोदने भगवते

शब्दो वेदलक्षणो यस्येति वा, अन्वनम् अन्व' शब्द ।
 त्रयोऽङ्कारोकारमकारा अन्वा' गन्ता प्रतिपादका
 वाचका वा यस्येति वा, त्रीणि पृथिव्यनरोक्षद्युतो-
 काख्यानि अन्वकानि स्थानानि यस्येति वा । १। शिवे
 अमर "तृप्स्वकयनामहे सुगन्ध पुष्टिर्द्धनम्" यजु० १। ६०
 "जडोक्तस्त्रप्स्वकधीक्षणेन" मधुश्चस्त्रप्स्वक एष ना
 'पर" रघु । २। दुर्गाया स्त्री "सोमसूयान्नाक्षित्वात्
 तृप्स्वका सा स्मृता बुधै" देवीपुरा० ।

तत्रैवकासख ५० इत० टच् सभा० । कुवेरे ध्यमर० कुवेर-
 गङ्गे तस्य तथात्वम् दृश्यम् । [त्र्यादिक दृश्यम् ।
 तत्ररुण ५० त्रिरुणपुत्रो राजर्षिभेदे त्रैरुणगङ्गे छ० वा-
 त्ररुणि त्रि० त्रीणि व्यूषोणि रोचमानानि शुभ्राणि
 ककुप्पृष्ठपार्श्वस्थानानि यस्य । रोचमानशुभ्रपृष्ठा-
 दित्ययुक्ते गवादौ । “तत्ररुणीणा दश गवा सहस्रा”
 छ० ८।४६।२२ ।

तत्रवि ५० पण्यमासात्मक काल अग्रि त्रिप्तोऽवयोऽस्य ।
 अष्टादशमासवयस्को पणौ । “तत्रविर्वयस्त्रिष्टुप्छन्द”
 यजुः १४।१० । तान् लोकान् अवाति अव-रक्षणादिषु
 दन् । वेददी० “तस्यो तत्रवि रेरिह्याणा” छ० २।५५।१४।
 ‘तत्रवि सार्द्धं सवत्सरयस्को दत्तसस्त्रविबुध्यते तत्
 प्रमाणमादिष्यन् त्रीन् लोकानवाति स्तनेजसा व्याप्नो-
 तीति वा” भा० उक्ते २२ लोकाव्यापको च ।

तद्वद् न० समानं हि पात्रा० । त्रयैर्नृपैः त्रयश्च चरेद्वा नियतो
जटी बद्ध इषो व्रतम् सन् । त्रयोऽष्टापथ्यमान यस्य
तद्विधायकं द्वादशैर्विभज्य स्वार्थेत्वादि पा० तस्य
नृक् । अतिवर्णयस्कोक्तिः ।

ब्रयोति स्त्री त्रप्रधिकाऽशीति भाक० त० नृवय अशोतिष
 यमा० इ० वा । (तिराशी) । त्रप्रधिकाशोतिषस्याया
 शतसंख्ये च । तत्र पूरणे षट् । त्रप्रगीत तत्पूरणे
 ति० । स्त्रिया षीप् तमप् । त्रप्रगीततम तत्पूरणे
 ति० । त्रप्रगीत्या युत भताडि ङ । त्रप्रगीत नद्यतभतादौ ।

तत्रैकं न० सुशुतोक्ते जलनिक्षेपस्थानभेदे । पञ्च निक्षेप-
स्थानि भवन्ति । तद्यथा फलक तत्रैकं सङ्ग्रहणाय वदक-
पट्टिचक्रा शिख्यञ्चेति सुशु० ।

नष्टन् ति० त्रिगुणिता खट् । १८३३ शतिसंख्याया रतत-
संख्ये च । 'तृष्टयर्थोऽष्टयर्थोऽथ धम्मो' सीदति सत्वर
भुव ।

विश्व न० तिष्ठ, अस्य कोणा यस्य अक्ष समा० । इति शेषे

राजनि० । "प्रथमतः प्रश्ने द्वितीयप्रश्ने इत्यादि" काची-
पूजापद्धतिः ।

लेख ७०. न्यायामञ्जा समाहार' टच् समाहारद्विगुणात्
नाञ्जादेश । "अञ्जाहो पु वि" पा० ७ स्वल्म् । दिनत्रये ।
उत्तरपदद्विगौ तु अञ्जादेश त्रुल्लिप्रिय इत्यादि । "त्रुह
न कीर्त्तयेत् ब्रह्म राज्ञो राज्ञोश्च स्तुतके" 'त्रुह
प्रातस्त्रुह साय त्रुहमध्याद्याचितम् । त्रुह परश्च
नाम्नीयात् प्राजापत्य चरन् द्विज" सतु ।

ब्रह्मसूत्रं ७० तत्र ह चान्द्रदिनतय स्पृशति स्पृश-कृत् ।
 तिथितयस्पर्शित्येकसाधनदिने तत्र हस्पर्शनि रदिनजये च
 ब्रह्मसूत्रं ७० “एक दिनं यत् तिथितय च स्पृशेत्तमाहर्धन-
 योऽयमाख्यम् । एका तिथिस्त्रीणि दिनानि यत् स्पृशेत्त-
 माहर्धनदिनस्पृशन्तु” इत्युक्ते साधनदिनतयस्पर्शनि
 एकस्मिन् तिथौ “ब्रह्मसूत्रं नाम यदेतदुक्तं तत् प्रयत्न
 कृतिभिर्विधेय । विषाह्यानां शुभमुष्टिकर्म सर्वं न कार्यं
 त्रिदिनस्पृशेत्” श्रुत्योक्तं । किन्तु । तत्र हस्पर्शं किञ्च
 नन्वात् भूषणपदान्ते च ज्ञा । तत्रार्थे “तिथिवार-
 तये चैका त्रहसूत्रं सदाहृता” । “एकादशी द्वा-
 दशी च रात्रिग्रेषु त्रयोदशी । तत्र हसूत्रं तद्द्वौ रात्र-
 योपरा चा सदा तिथि” इति । [कृतभेदे ।

तत्रहीन उ० त्रिभिरहोभि निवृत्त ख । त्रिदिनसाध्ये
त्रयैहिक त्रिभिरहो चेष्टा तस्या भवठण ऐहिकसु धनादि-
त्रयस्यार्थमैहिक धन यस्य । दिनत्रयनिर्वाहोचितधन-
शालिनि । "तत्रैहिको वापि भवेद्व्यस्तज्जगि एव दा" ननु ।

तत्राच्चायण उ० तत्राक्षस्य युवाऽपत्यम् फज्ज् ऐककारिगणे
 "तत्राच्चायण तत्राच्चायणेति निर्देशाद्"न व्याभ्या पदा-
 न्नाभ्या पूर्णौ ताभ्याभैच् पा० ह्रस्वोक्त कार्यं न । तत्राक्षस्य
 भिरुपाक्षहरादेर्युच्चपत्ये । तस्य विषयो देशः ऐणुका-
 भक्तान् । तत्राच्चायणभक्त तदीये विषये ।

तत्रायुषं नन्त्याणां बाल्यवीथनस्याविराणासायुषा समाहार
 धेदे अथ समा० । यात्याद्यायुक्षये । "तत्रायुषं जमदग्ने
 कश्यपस्य तत्रायुषम्" यज० १।६१।

तत्रार्थेय उ० त्रय आर्षेया ऋषय यत् । त्रिप्रपञ्चे । गोत्रभेदे
 आर्षेयशब्दे हृष्यन् । ऋषेरयम् ढक् आर्षेयः ऋषि-
 धर्मः त्रय आर्षेया धर्मविप्राम् । २५ अन्वबधिरमूकेषु
 तेषाञ्च यथा ऋषिधर्मस्यैव तथा समर्थित तत्त्वबोधिन्याम् ।
 यथा " एतस्त्रायामुल्लेख एव तिर्यक्पक्षे त्रार्थेयदेवताभि-
 यागेषु नाधिकार इति प्रवादः । त्रार्थेयास्तत्र ऋषि-

धर्मा अन्वयवधिरत्यमूकत्वाभि येषां ते धर्माणां हि पर-
दृश्यदर्शनेन तत्र रागोत्पत्तिरुपपन्नया चक्षुर्नि-
मीलनेनान्वय, परनिन्दाप्रवणगद्गया श्रोत्रनिग्रहेण
वधिरत्य मिथ्याकथनगद्गया वाक्प्रमयममान्नीकताम् ।
अन्वादीनां कर्माधिकारे ऐतत्वं “मनुष्याणां वा धार-
मभ्यासमर्थम्” ४ “अङ्गहीनाश्रोत्रियपण्डितद्वयजस” कात्या-
यो. ॥१॥५॥ सूत्राभ्यां निरूपित आत्र कर्तव्याख्या
“अङ्गहीनाश्रोत्रियपण्डितगूढान् वर्जयित्वा मनुष्याणां-
मधिकार कर्तव्य भवति । मनुष्या अपि ये अङ्गहीना
अङ्गेन चक्षुरादिना हीना आन्वयमूकवधिरादय
अश्रोत्रिया अनधीतवेदा पण्डा नपुमका गूढाच
नैतन्माधिकार इत्यर्थः । धारमभ्यासमर्थमित्यत्रानु-
पपत्ते न चैतदङ्गहीनादयो यथाश्रुत कर्मास्तु कर्तुं
शक्नुवन्ति तद्यथा न ह्यन्व आख्यावेक्षण कर्तुं
शक्नोति मूकश्च श्रोत्रारणम्, पङ्क, य विष्णुकर्मम् ।
वधिरश्च प्रपञ्चवणम् अनधीतवेदोऽश्रोत्रिय इत्युच्यते
य च किमपि मन्त्रसाध्य कर्तुं न शक्नोति पण्डो नपु-
मकः तस्याप्यनधीतवेदादृष्टत्वादाशुचित्वाच्च नावि-
कारः गूढश्च अनधीतवेदादधिकारः । आख्यावेक्षणा-
भिष प्रिमा कर्मणो वेगुण्य भवत्येव । ननु कम्
अगत्याङ्गरहितकर्मनुष्ठानादधिकारो भविष्यतीति ।
अतोच्यते । भवेदेव यदि आख्यमवेक्षण इत्यादीन्यङ्ग
याक्यानि स्तान्त्येष प्ररूपै सम्बन्धेरन् प्रधानवाक्य
शेषत्वान्नेषाम् । तदङ्गयुक्तेन प्रधानवाक्येन तदङ्गयुक्त
कृतः प्ररूपै सम्बन्धमानोऽसमर्थान् परित्यज्य समर्थान्
प्रतिष्ठापयते तेनान्वयः कर्तुरेवाविहितो न त्वाख्या
वेक्षणमेवाविहितमितरश्च विहितमिति मन्यम् । न च
प्रधानवाक्यविरोधः सर्वाधिकारानिधयान् विशेष-
मायाहि सर्वाधिकार स्थान् अस्ति च विशेष धारमभ-
सामर्थ्यम् अत समर्थानामेवाधिकारः । यन्तु प्रवान
वाक्यविरोधो यावच्छीव यजेतेत्यादौ तत्र यथाशक्ति
प्रयोगादपि फल भवति तद्विरोधे व सर्वाङ्गयुक्त
कर्मानुष्ठानादेश फलम् । ननु धारमभ्यासमर्थमित्यनेन
महादीनानिवाक्य दीनमभ्यासकाराभावविज्ञे किमर्थं
पुनरङ्गहीनाद्वर्जितमङ्गकम् उच्यते नियमार्थम् एतेषा-
मेवानधिकारो न निर्धनस्य तस्य चाधिकारो भवत्येव
न त्वाख्यासमर्थानामावादनधिकार अतो निर्धनोऽपि
कर्तव्य धनमर्जनादिना सम्पाद्यावस्य यजेतेति । एव-

गत्यादिरपि यद्योपधिगत्यादिनान्वयादिक अष्टोदयितु
शक्नोति तस्याप्यधिकारो भवत्येव पूर्वमनङ्गहीनत्वा-
प्यायामाहितानिधेयं यथाद्रोगादिनाङ्गवैकल्ये जाते
काम्येवधिकारो न भवति नित्येपु तु यथाशक्ति कर्तुं-
सुधिक्रियत एव अङ्गवैकल्ये सति अग्न्याधेयं न भवत्येव”
लोचि आर्षेयापि यस्य । श्रित्तिगोत्रोत्पत्ते माधव ।
अभेदमभिधीयते तत्रवधोधिन्त्याम् तत्रार्थेयमन्वयादि-
परत्वकल्पन सूत्रभाष्यमिदम् । तथाहि “अङ्गहीनश्च
तस्मा” ॥१॥६॥ जे. सू. “अग्निहोत्रादिषु यथाङ्ग-
हीन प्रति मन्देह किम् असाधधिक्रियते, उत न इति ।
तत्राप्यधिकरणान्तिदेश । असमर्थ इति कृत्वा पूर्व पक्षः
शक्तेर्विद्यमानत्वात् उत्तर । तदन्तम अभिधीयते
अङ्गहीनश्च तस्मा । किमर्थं अङ्गवैकल्यं श्रवणभा. ।
“उत्पत्तौ नित्यसंयोगात्” जे. ॥१॥७२ “यस्य तु
अप्रतिममाधेयमङ्गवैकल्यं त प्रति विचार कि अधि-
क्रियते न, इति पूर्वधिकरणेन अधिक्रियते इति प्राप्ते
ब्रूम न अधिक्रियते इति । कृतः ? यङ्गमावात्
न अशौ केनचित् अपि प्रकारेण शक्नोति यद्यपि, तस्मात्
तस्य अधिकारो न गम्यते । ननु यत् शक्नोति तत्र
अधिक्रियते इति अनुसंधेयो विना आख्यावेक्षणेन,
विना विष्णुकर्म पङ्क, विना प्रैणादिप्रवणेन च वधिर,
एतान् पदार्थान् प्रति अनुसंधेयमादीनामनधिकार इति
यदि हि त प्रति निर्दिश्येत ततो विरक्तोऽप्यधिक्रियते
कृतम् प्रति । एषाम् उपदेश प्रकरणाभिधेयत्वं प्ररूप्य
च आख्यातेन अमभिधानात् इति उक्तमेतत् । “विधि-
र्वा सयोगान्नरात् (२॥१॥११) इत्यत्र । तेषु विना
विगुण्य कर्म प्रयुक्तमपि न फल साधयेत् । तस्मान् तस्य
अनधिकार भा. “अन्वार्थेयस्य न न स्यात्” जे. ॥१॥७२
“दर्शपूर्णमासयोः श्रुते, “आर्षेयं हवीति एक हवीत
द्वौ हवीति त्रौ हवीति न चतुरो हवीति पञ्चानि
हवीति इति । तत्र मन्देह किम् अत्रार्थेयस्य अधि-
कारः उत न इति कि प्राप्नोति । अत्रार्थेयस्य अधि-
क्रियते” इति कृत आर्षेयं हवीति इति सामान्यवचनम्
तस्मात् एक वरिष्यति द्वौ वा तत्र दर्शवति एवं
हवीति इति तथा प्रतिषेधति न चतुरो हवीति इति ।
न हि अत्रार्थेय प्रतिषेधोऽनवस्यते । तस्मात् अत्रार्थे
योऽप्यधिक्रियेत ।
एव प्राप्ते ब्रूया यो न तत्रार्थेय स न अधिक्रियते ।

कृत १ त्रीन् दृष्यते इति विशेषवचनात् विधिवश्च अ-
प्राप्तत्वात् । ननु एक दृष्यते इत्यपि विशेषवचनमस्ति ।
न इत्युच्यते, विधायिकाया विभक्तेरभावात् । ननु
स्तुत्या विधायक्ये यथा त्रीन् दृष्यते इति । उच्यते
तथाप्येव स्तुति सा त्वित् विधायति । एक दृष्यते
इत्यवयुत्वाद्दोऽयं तथाप्येव, तथापि त्वित्त्वमेव अच्यते
विधातुम् । यस्मै एकवाक्येन विधानं भविष्यति
इति । न चतुरो दृष्यते न पञ्चातिदृष्यते इति
निश्चयवाटो भविष्यति । तस्मात् तत्रार्थेयस्य अधिकारो
मान्यस्य इति शब्दभाः । न्यायमात्रायां माधवस्तु “अपि-
गोत्रपवर्त्तक कश्यपभरद्वाजादिभ्यः सम्बन्ध आर्षेयस्य
दृष्यते उच्चारयति कश्यपगोत्रोऽहं भरद्वाजगोत्रोऽहं
मिति यस्मै उपसन्त्युपगमगोत्रोऽहमिति द्विगोत्रोच्चार-
णम् । आहिरस्यगोत्रस्यभरद्वाजगोत्रोऽहमिति त्रि-
गोत्रोच्चारणम्” । यच्च सूत्रभाष्यादिपत्रेषु तत्रा-
र्थेयशब्दस्य अन्यायेपरत्वात् ज्ञान्यत्वादेः सूत्रान्तरेण
अधिकारस्य प्रतिपादनात् तत्रार्थेयशब्दस्य न अन्यादि-
परत्वमिति सुधीभिर्भाव्यम् ।

त्राशिर् तिष्ठः दक्षितक्रयोरुपा आशिर् अधिक्रयपञ्च-
साधनभूता यस्य । आग्नेर्होमभेदे । “यस्य सा परुषा
मत्तुद्वयन्युक्ष्य । अश्वमेधस्य दानां सोमा इव
त्राशिर्” ऋ० ५।२०।५ ।

त्राहण उक्ती त्रिभिः चक्षुषादौर्दृष्टिनि आ+हृन-अच्
पूर्वपटात् सञ्जात्यात् णत्वम् । विस्तिरे पश्चिभेदे । “त्रको-
रकलविह्वलयूरककरोपचक्रककुटसारङ्गशतपलकतित्तिरि-
कररवाङ्ककयवजप्रभृतयस्त्राहणापिष्किरावधवः शीत-
कधुरा कषायादोषगमनाश्च” सुश्रुत ।

त्राहाव पुं देशभेदे तत्र भव वृज् । त्रैयाहावक तत्रार्थे
त्राहिक त्रि० त्रह्मे भव ठज् । आर्षत्वात् तत्राच्ययनेति
निर्देशाद्वा आभ्या पूर्व न ऐच् । त्रह्मवे ज्वरादौ ।
‘ऐकाहिको द्वाहिकश्च त्रह्मिकश्चार्थिकेत्यादि अप-
राजितास्तौ । त्रह्मपय्यामि धनं अण् त्रह्मम् तद-
व्याप्ति ठन् । त्रह्मपय्यामि धनयुक्ते त्रि० । “कुम्भकृष्णी-
धाम्योवा त्रह्मिकोऽश्वत्थमोऽपि वा” याज्ञ० । लोके तु
आभ्या पूर्वमैजेव त्रैयाहिक इत्येव त्रह्मभवे वस्तुनि ।

त्रुदय न० त्रिषु सवनेषु उदयो गतिरस्य । सोमाख्ये
इत्ये । “त्रुदय देवहितं यथा य” ऋ० ४।१७।३ ।

त्रुधन् पुं त्रिभिः वसन्तशरद्वेसनैर्ऋतुभिर्ऋषेःस्य अण्ड-

ह्रस्वश्च । वसन्तादिरूपोऽधोयुक्ते यत्पररूपे दृश्यते । “उत
त्रुधा पुरुष प्रजापान्” ऋ० १।५६।३ ।

त्रु(त्र)षण न० त्रयाणां प्रमाणानां समाहारं प्रमाणं वा
दीर्घं । निश्चितगुणोपिष्णोमरिचलिके अमर भर-
तस्तु दीर्घमध्यं पपाठ ।

त्रुच न० त्रिष्टुपाष्टचा समाहारं अच् समा० । अकृतये ।
“उदित्रुचा वा वारुणा त्रुचेनाष्टैवतेन वा”
“अथ त्रुच जमेद्वदम्” ननु । पक्षे सप्तसारणे त्रच-
मयत्वं ।

त्रेष्णी स्त्री त्रीणि यतान्यस्य सि० कौ० । त्रिषु स्थानेषु एत
कर्तुरो यस्या व० य० माधव । “वशादनुदात्तात्” पा० ङोप्
तस्य नञ् अत्वम् । त्रिषु स्थानेषु कर्तुराया स्त्रियाम् ।
“तत्रेष्णी शलनी भवति लोहं क्षुरं सा या त्रेष्णी
शलनी सा त्वयै पिद्यायै रूपं लोहं क्षुरो ब्रह्मणो
रूपमग्निर्हि ब्रह्मणो हितं इयं ह्यग्निरुष्माहोहं क्षुरो
भवति” यत० मा० २।६।४।५ । “त्रेष्णीति त्रिषु
स्थानेषु एतं त्रैतं यर्षो यस्या सा त्रेष्णी” मा० ।
“अथास्यै युष्मेन शलातुग्लप्सेन त्रेष्णा च शल्ल्या”
आश्व० ऋ० १।१४।४ । त्रीण्येतानि यस्याः सेयं त्रेष्णी
शलनी । एतं शुक्ल इत्यर्थः” नारा०

त्व त्रि० तम-विच् अमश्च व । त्रिभिश्च अन्याये
सर्वनामकार्यं सर्वनामगणे तत्त्वसमसिमेति पठित्वा
“त्वमेति द्वावप्यदन्तौ अन्वपय्यायौ एक उदात्तोऽपरो-
ऽनुदात्त इत्येके । एकस्तान् इत्यपरे” सि० कौ० उक्तेः
तान्त्वमपि तच्च किपि त्वकि रूपमिति विवेकः । “अत्रां
त्वं योयमास्ते प्रुषांन् गायत्र त्वे गायति प्रक-
रीषु । ब्रह्मा त्वो वदति जातविद्या यज्ञस्य आत्मा
यिभिमीत उत त्वं” ऋ० १।१७।११ । -त्वशब्द
सर्वनामस्य पठितः एकशब्दपय्यायं भा० उक्तेः एक-
शब्दार्थे माधव । “प्रजायै त्वस्यै यदश्विद्वं इन्द्र १”
ऋ० १।५।४।१ । “त्वस्यै एकस्यै प्रजायै” भा० । “उत
यं पश्यस्यं दर्शं वाचसुत त्वं शृण्वस्व शृणोत्येनाम् ।
उतो त्वस्यै तन्वं वि शस्ते जायेव पत्य उशती सुयामा”
ऋ० १।७।४।४ । “त्वशब्द इकवाची । एक । उत-
शब्दोऽप्यर्थः । पश्यस्यपि मनसा पर्यालोचयस्यपि वाचं
न दर्शं दर्शनफलाभावाच्च पश्यति । त्वं एकः
शृण्वस्येना वाचं न शृणोति श्रवणफलाभावात् ।
इत्यनेनार्द्धेनाविद्वानभिहितः । तृतीयपादेन विदित-

वेदार्थमाह । त्वक्षा एकक्षा अपि तन्वमासीय शरीर
वि सक्षे, स्वयं वाग्विविधं गमयति" भा० । यस्या
एव कृपावर्धव्याख्याने ऋग्वेदोपहादे माधव त्वक्षस्य
खन्वायेतामभिमेत्याह, यथा "त्व क्षस्य कश्चिदर्थज्ञानाय
व्याकरणाद्याङ्गानि ग्रहणवदपि भीमासाराहत्यादेना
वेदरूपां वाच न सम्यक् ग्रहणेति" अत उभयायेता
"यिन्म सृजनीमभिरूपा विराज पश्यन्ति त्वे न त्वे
पश्यन्त्येनाम्" अथ० ८।६।६ । सर्वनामत्वात् जस सोमाय
त्वक्कण्डुर पु० त्वच कण्डु राति रा-क । व्रणे हारा० ।
त्वक्क्षीरा स्त्री त्वच पयत्वच क्षीरपत्यस्या व्याकरत्येन
अथ० । यशरोचनायां । २तलाये गौरा० डोप् राजनि० ।
"सिताजगन्वा त्वक्क्षीरी विदारो निवृता यमा" सुशु०
त्वक्कण्डु पु० त्वगेव कण्डोऽस्य । क्षीरीयवृद्धे (क्षीरकण्डुकी)
प्रसिद्धे वृद्धे रत्नभा० ।

त्वक्तरङ्ग पु० त्वच तरङ्ग इव । कण्डु पदार्थे पार० निषण्ण ।
त्वक्पञ्चक न० त्वचा पञ्चकम् । "व्यघोघोऽस्वराश्रित्यशि-
रोपञ्चपादपा । पञ्चते क्षीरिणो वृक्षाकोपा त्वक्-
पञ्चक मतम्" इत्युक्ते व्यघोवादिपञ्चके । केचित्तु
शिरीषस्थाने वेतसं परे पारिषम् पटनीति येन "त्वक्-
पञ्चक इह पारिष व्रणशोथविसर्पजित् । विष्टम्भा-
च्चापजित् तिलक कणाय लघु छेदनम्" भावप्र० ।

त्वक्पत्र न० त्वगिष पत्रपत्रम् । शुङ्गत्वचि (दारचिनि)
२तेजपत्रे च अमरभरतौ । "चन्दनायुक्तस्यस्थानि त्वक्-
पत्राणां यनानि च" भा० या० १७०७० । शङ्कुकुपलप्राप्
क्षी गौरा डोप् अमरः ।

त्वक्पाक पु० त्वच पाको यत् । शूकदोषनिमित्ता
दम चाही च व्यावयो जायन्ते" इत्युपक्रमे "त्वक्पाक
रोषितायुं दम्" इत्यादिना च तान् विमल्य "पित्तरक्तगतो
मेयस्त्वक्पाको ज्वरदाहवान्" सुश्रुतोक्ते शूकदोषनिमित्ते
व्याधिभेदे ।

त्वक्पाक्य न० त्वच पाक्यं कठोरता । त्वच काठये
"मस्य पूर्वरूपाणि त्वक्पाक्यमकक्षात् रोगार्थं" सुश्रुत ।
त्वक्पुष्प न० त्वच पुष्पमिव । रोमाश्चे त्रिका० शकित्वासे
(क्षुकी) स्थाने हेमच । त्वचि पुष्प यस्याः गौरा०
डोप् । शकित्वासे स्त्री जटा० स्त्रार्थे क । त्वक्पुष्पिका
त्रिकासे त्रिका० ।

त्वक्ष तन्मूकखे आ० पर० सक० सेट् त्वक्षति अत्वक्षीव् । "त्वष्टा
तन्ममन्तु ते इति नैचक्षाक्षिषेर्वा स्यात् त्वक्षतेर्वा स्यात्"

निरुक्ते ८।१२ उक्तत्वात् तथा धातुरस्तीति गम्यते ।
"प्रत्यक्षाणो व्यतिविज्ञा सङ्गासि" अ० ०।१४।१ । "प्रत्य
"साथ प्रकटेषु तन्मूकवन्" भा० ।

त्वक्षस् न० त्वक्षतेऽनेन त्वच-कारणे वसुन् । वसे निषण्ण ।
"समधिक्रा त्वक्षसा ज्यो टियथ" अ० १।१००।१५ ।
"त्वक्षसा वसेन" भा० ।

त्वक्षीयस् त्रि० व्यतिगम्येन त्वक्षिता ईयसुन् तक्षो भोप । दीप्ते
"महत्त्वान् त्वक्षीयसा वयसा नाधमानम्" अ० २।२१।५ ।
"त्वक्षीयसा दीप्तेन" भा० ।

त्वक्षसार पु० त्वचि सारोऽस्य । शुङ्गे अमर । त्वगेव सारो-
ऽस्य । शुङ्गत्वचि (दारचिनि) स्थाने पटार्थे गच्छन् ।
शुण्डवृद्धे शृङ्गप्रधानयथे (तलतायां) राजनि० ।
"त्वक्षसारम्परिपूरणलक्षणीति" भाच । "चण्डा-
कात् पाण्डु क्षापाकस्त्वक्षसारव्यपहारवान्" मनु । "शि-
शूना यत्तभीरूपा गच्छाभावे च योजयेत् । त्वक्-
सारादिचक्षुर्गे छेपे भेदो च बुद्धिमान्" सुश्रु ।
त्वक्षसार उत्पत्तिस्थानत्वेनाख्यस्या अथ० । यशरोच-
नायां स्त्री राजनि० । [क्षीप् । कुट्टपञ्चु वृद्धे राजनि० ।
त्वक्षसारभेदिनी स्त्री त्वचः सार भिनभि भिट-अभि
त्वक्षसुगन्ध पु० त्वचि फलत्वचि सुगन्धोऽस्य । नारङ्गे
(नेव) भेदे भावप्र० । २एलवाक्तुकाख्यगन्धद्रव्ये स्त्री
शब्दार्थचि० । [त्वचि शब्दार्थचि० ।

त्वक्स्वाक्षी स्त्री त्वचि स्वाक्षी । (दारचिनि) स्थाने एङ्
त्वग गतो आ० सक० पर० सेट् ईदित् । त्वङ्गति अत्वङ्गीव्
तत्पङ्क ।

त्वगङ्ग र पु० त्वच अङ्गुर इव । रोमाश्चे हारा० ।
त्वगाक्षीरी स्त्री त्वच व्याक्षीर स्वत्यक्षीय यस्या गौरा०
डोप् । यशरोचनायाम् जटा० ।

त्वगगन्ध पु० त्वचि फलत्वचि गन्धोऽस्य । नागरङ्गे राजनि०
त्वगज न० त्वचो जायते जन-ङ् । शोमणि २रुधरे च
राजनि० ।

त्वग्दीप पु० त्वच दूषयति दुष्-पिच्-अण् । कोठरोगे
राजनि० "श्वयथु पाण्डु रोगञ्च त्वग्दीपमविमर्शिताम्"
सुश्रु० । "प्रिय प्रजानामपि स त्वग्दीपेण प्रदूषितः" भा०
७०।१४८८० । तत अख्यर्थे इति तदुक्ते त्रि० । देवापिस्तु
महातलास्तुगदोषी राजसत्त्वम् ।" भा० ७१४८८० ।

त्वग्दीपापहा स्त्री त्वग्दीपमपहति अप-अ-ङ् । माङ्ग-
चराम् राजनि० ।

त्वदोषारि ५० इतः । हलिकन्दे राजनिः त्वग्दोषानो-
ऽप्यतः । [अथचीत् । तत्पाच । त्वक् ।

त्वच मरणे नृ० पर० सक० सेट् । त्वचति अथाचीत्
त्वच्चा) स्त्री त्वचते सम्रियते देहोऽनया त्वचति स
दृशोति या देहम् त्वच-क्लिप् । शुडत्वचि
(दारचिनि) श्वलकले श्वर्षणि च सेट् । ४४मर्गस्याहो
वाहोन्द्रियभेदे वा च देहव्यापिनो त्वचिस्थिता स्रक्छा-
वायो सत्त्वामेनोत्पन्ना वाताघ्निहाहरेयताका वेदा०
शा० दृश्यम् । तत्र "उज्जुतमर्गवदुद्रव्य गोचरः सोऽपि
च त्वचः । रूपान्यच् चक्षुषो योग्य रूपमत्रापि कार-
णम् । इत्याध्यक्षे, त्वचो योगो मनसा ज्ञानकारणम्
भाषा० चर्मन् गच्छे २६०२ प्र० दृश्यम् ।

चर्मणि "त्वच समेध्या परिघाय रौरवीम्" रघु
"आयू पि त्वचु निर्भिद्य प्राभञ्जभिरमोचयत्" भट्टि० ।
"त्वगुत्तराहङ्गवतीमधीतिनीम्" कुमा० । वलकले "मूर्जत्वचः
कञ्जरपिन्दु शोणाः" कुमा० । शुडत्वचि "त्वगोलापलकै
स्तुत्यैः त्विचगन्वि त्विजातकम्" राजनि० । हजलत्पात्
वा टाप् । तत्रार्थे शब्दरत्ना० त्वचामलम् । "सुक्तत्वच
इवोरगः" भा० शा० ५१०५० । "नीयत्साहोऽरविन्दास
जह्नु रोमा सङ्घञ्च च" हरिव० १७६ अ० ।

त्वच न० त्वच-चच् । वलकले "त्वचवेष्टितमस्थिपञ्जरम्"
छम्पनद० । शुडत्वचम् इत्यादि । प्रयस्ता त्वगव्यस्य अच् ।
श्वलकले न० । "त्वच चक्षुषा कटुकं स्वाडु तिरुष
कृचकम् । पित्तसं कफघातस्र कण्डूमाहृषिमायनम् ।
हृक्षिरोगवातार्थः ज्वमिषीनसशुक्रहृदिनि" । [त्वचयति ।
त्वच त्वच करोति सत्यपामेत्यादि० पा० स्त्रायै-चिच् नामधातु ।
त्वचस् न० त्वच-चसुन् । त्वचि । त्वचसि कृतम् यत् । त्व
गिन्द्रियहिते "यच्छ" त्वचस्य ते मयम्" अथ० २।११।७ ।
त्वचापत्त क० त्वचा त्वक् पलमिवाव्य । (दारचिनि) त्वक्-
पले मन्दाचिणि० ।

त्वचिष्ठ त्रि० अतिघयेन त्वगान् दृष्टुं शक्यो बुद्धि न
वदानकार्यम् । अतिघयतन्मुक्ते । इवगुन् त्वचीयश्
नत्रार्थे त्रि० स्त्रियां ङीप् ।

त्वचिसार ५० त्वचि शारोऽस्य हजलत्पात् या सप्रत्या न
चुक् । वगे अमर । [जायाम् हारा० ।

त्वचिसुगन्धा स्त्री त्वचि सुगन्धोऽस्या दन्तुक् वना० । सुष्टे-
त्वच्य त्रि० त्वचि कृतं यत् भवत् न वदानकार्यम् । त्वचि
हिते । "त्वचम् वयं मधुरदिपाकम्" सुष्टे ।

त्वत् त्रि० त्व-क्लिप् अनी व त्वक् च । अन्याद्यै सर्वनामा-
यम् । त्वगच्छे दृश्यम् । सर्वनामत्यान् टेरकच् त्वक्त् ।
इति बोध्यम् । [काशाटिन्याद्यर्थे "त्वत् सर्व प्रयतेते" ।
त्वत्तम् अव्य० एकार्यदृष्टे युष्मद् त्वित् तदादेश । त्वत्त-
त्वदीय त्रि० तय इटम् त्वदादित्येन हङ्गत्वात् ह त्वदादेश ।
एकवचनाद्वदन्ति युष्मदर्थसम्बन्धिनि । "पितृस्त्वदीयस्य मवा-
ऽप्यहारित" रघु ।

त्वन्च गतौ भ्वा० पर० सक० सेट् । त्वञ्चति अथचीत् ।
तत्त्वञ्च । उदित् । त्वञ्चिता त्वक्का । त्वक्

त्वन्च सङ्कोचे रुधा० पर० सक० सेट् । त्वनक्ति अथा-
ङ्गीत् मतानरे उदित् । ज्ञा वेट् । अन्त्यत् सेट् । त्वक् ।
त्वद्विध त्रि० तवेव विधा प्रकारो यस्य । त्वद्विधे ।

त्वम्पदलक्ष्यार्थ ५० त्वमिति पदस्य लक्ष्योऽर्थः । अत्रानादि-
व्यस्तु पाध्युपहितधारभूते अतुपहितप्रत्यगानन्दरूपे
तरीयचैतन्ये । [जीवस्तु त्वम्पदाभिध० वेदान्त० ।
त्वम्पदवाच्य त्रि० इतः । त्वम्पदाभिधे । "देहादिभिः परिच्छिन्नो
त्वम्पदवाच्यार्थ त्रि० त्वम्पदार्थे अत्रानादिव्यतिः एतदुपहि-
तास्तत्त्वादिविधितं चैतन्यम् एतदुपहितचैतन्यञ्च ।
एतच्चय तन्नाय पितृवदेकत्वेनायभासमानः त्वम्पदवा-
च्यार्थो भवति" वेदान्तशा० ।

त्वम्पदाभिध ५० त्वम्पदमभिधा यस्य । त्वम्पदाच्ये जीवे
"आलम्बनतया भाति योऽग्रतुप्रत्ययगन्धयो । अन्न -
करणसम्बन्धबोधः स त्वम्पदाभिध" इत्युक्ते ।

त्वयता स्त्री त्वया दत्तम् पृष्ठे० । त्वया दत्ते इत्यर्थे "मन इन्द्र ।
त्वयताया इमे" म० ७।१०।२० । "त्वयताये इमे त्वया
दत्तायै इमे अद्याय" भा० अद्याय पक्ष भोजुमिन्दर्ष ।
त्वर वेगे भ्वा० आत्म० अक० सेट् । त्वरते अत्वरटि ।
घटा० । त्विच्-त्वरयति । पित् त्वरा । जीह् त्वरितो-
ऽस्ति । "गच्छावः सङ्गितो नल ममापि त्वरते मनः"
रामा० पार० ७८ स० । "यत्र वा त्वरते बुद्धिः"
भा० व० १५१ प्र० । "दृता हि त्वरयन्ति माम्" रामा०
वा० "अतस्त्वत् तान् योडुम्" भट्टि ।

त्वर स्त्री त्वर-कट् । वेगे, अक्षीप्तभावाद्यै विवक्षावज्जने
च "योऽक्षकवेन हतत्वर पञ्चमुषा व्यापञ्चमाना
सुधा" रत्नावली ।

त्वरायश्च त्रि० त्वरा अदनमश्च अतम् । त्वराचक्षे अमर
त्वरायस् त्वरचे कण्डूः आहतिगण पर० अक० सेट् ।
त्वरदसति ।

त्वरि क्षी त्वर-वेगे भावे दन् । त्वरायां देगचन्द्रकोम ।
 त्वरित म० त्वर-कृ । शीघ्रे । शतदति ति० । “पयोऽभि-
 घृणुन्नरित चमूधरा” भात । “त्वरितगतित्तज्जयुति”
 अन्दोम० । श्रेणीभेदे क्षी “क्षयाभिप्राये” त्वरितं
 त्वरित फलदादिभोम्” इत्युपक्रमे तन्वषां तत्त्वानादिक-
 र्त्त इत्यम् ।

त्वरितक ५० त्वरित कायति प्रकाशते जायते के-क ।
मोक्षिभेदे (तोरी) लक्ष्मीजीस्याद्युपक्रमे "त्वरितक
कुल टाण्डमेत्यादि" एतुः ।

त्वरितगति स्त्री "त्वरितगतिषु मल्लभगे" दृ० भ० उक्तो
दगाधरपादके वर्षावृत्तभेदे । [वृत्ति प्रथम ।

त्वरितोदित न० त्वरितउदितम् । गीमोश्चारिते निरक्षो
त्वलग ५० जलग+ष्टो० । जगमपे पारश्कारनि० ।

त्वष्टि त्रि० तस्य-तमूकरणे ऋ । तमूक्ते तदगन्तार्थे यमर
त्वष्टि ५० “अतृप्ताघातो निषादानां तद्विस्तारयोगवत् च”
अमरान्ते एङीर्णजातिभेदे ।

त्यष्टीमती स्त्री तदा तदनुषङ्गोऽन्यथा मत्तम् पृथक् ।
तदनुषङ्गोयेतायां स्त्रियाम् 'स्त्रीपुरुषमिद्वन्द्व्यायां
पञ्चमस्यत्रादीनां गरीरनिर्माता तदा तदा च अन्तः-
पस्थानम् न्यूयते "यावच्छो वै रेतसि शिक्तस्य तदा
रूपाणि विकरोति तावच्छो वै तत् प्रजायते" तावत्स
तदनुषङ्गोयेतां सा ।

त्वष्टृ ५० त्वष्ट-४५ । “एकादशस्रया त्वष्टा द्वादशो
विष्णुश्चतुर्ते” भा० या० ६५ पृ० चक्रो १ द्वादशदित्य-
मध्ये १ त्वादित्यभेद । “निर्मिषे वासिष्ठी त्वष्टा लोक-
याकोऽविशत् विभो । चक्षुषांगेन रूपानां प्रतिपत्ति-
र्यतो गृणाम्” भाग० ११६ १४ श्लो० । चक्रोक्तस्य नेत्रोपकार-
कतया नेत्राधिष्ठातृत्वम् । २ देवग्निसंभेदे ऋषयः । “विश्वकर्मा
च त्वष्टा च चक्राते छायायुधं यक्षं” हरिवं० ११६ पृ० ।
“आहुये विश्वकर्मां ऋषयः त्वष्टारमेव च” रामा-
ना० ६१ च० । “त्वष्टा तद्देवोर्जिं तद्विश्वकर्मां” हरिवं०
२४१ पृ० इत्यादिषु तयोर्भेदेन निर्देयात् न पर्या-
यता । ३ तद्देवताके चित्तानुसारे । ४ स्रष्टृधरे
तद्वक्त्रे वर्ष्ययक्षुरभेदे च । ५ तत्तत्तत्कर्तारि त्रि० स्त्रियां
छोप० । ६ पशुमनुष्यादीनां गर्भांश्च स्वरेतोरूपविकारकारके
देवभेदे त्वष्टीमतीशब्दे दृश्यम् ।

त्वष्टमत् त्रि. त्वष्टृ + अस्त्यर्थे मत्प्र । वीर्याधिनाष्टदेवभेदयुक्ते
 "त्वष्टृ मन्त्रस्वा घमेन" यजु. २७।२० । "त्वष्टा रेतसामग्नि

वाता तम्रदिता । मैत्रुणाद्योषणमे यीर्याधिहता
मेघिभोगत यतश्रुताः" वेदटी० ।

त्वाम्कामा स्तो मा कामयो क्व-चिद् क्वन् वद द्विती
यायाः न नृक् । त्वामभिषण्ण्याम् । "अन्व । त्वाका-
मया गिरा" वत् ॥१॥७॥ सोके तु त्वत्काम इत्येव ।

त्वायु निःस्वामाजय दधति यद्यप्युग्रदन्तदारणे यवान्
 नृ'ग' पा. ४ । व्याख्यानः तर्हि मयमाने । "सुता
 दन्ते त्वायय" यम. ११७।

त्वावत् त्विं तत्रेय दर्ममय्य गुणद्वयप्रसङ्गस्य "गुणद्वय
 प्रसङ्गस्य त्विं सादृश्ये समवस्थानम्" इति; सादृश्ये
 यत्वा त्विं "आ गुणमयः" पां. आ । त्वत्सम्यगे
 "आ य त्वावान् त्वावान् " पां. ११२-११३ ।

त्वावसु ५० । त पण्यपिक्तोऽप्य त्वादेम वेदे पृथो० आ ।
तदा व्याप्ते । ओक्ते तु त्वदपि दृष्टेः ।

ત્વાષ્ટી સ્ત્રી ડગાંચામ્ । “વપતંતો મળ્લો ષાતકાચ તરી
નિપાતને । સ્વજલ્યેષા મજાસુતી ત્વાષ્ટી તેજ પ્રઘો-
ર્તિતા” રેખીપુ. ૪૫ પૃ. ।

त्वाद् द्वित्वस्य देयता षष्ठ्य षष् । तदृतेवताके । व्याख्याटी
३ पदान्तरात् स्त्री । तदु वादिभेदेऽप्यपत्यम् षष्ठ्य ।
विषयस्त्वमेव वदामि च । “त्वाद्वयं विद्वद्वयस्य गोना
माधकाण्य त्रीणि शीर्षपरायकै” अ० ॥ १८६ ॥ “विद्वान्-
न्या मा पुणा तदाथ सविता तथा इत्युपक्रमे विषयस्याग्निना
अगमभिधाय । “तदुर्देत्याभिरन् भाव्या रौचना नाम
कन्यका । सन्निवेशसायोर्लघो विशद्वयस्य योर्यवान् ।
त यमिरे गुरमथा स्वसीय हियतामवि” भाग० ६।४७
२२श्लो० इति विशद्वपोत्यक्तिकया । इत्यागुरोत्यक्तिकया च
“इतश्चातस्तदा जुहावेन्द्राय मत्तरे । इन्द्रमत्रो !
विषईस्य मा धिर जहि विद्विमम्” इत्युपक्रमे तदु-
र्भात्तिसप्तमपर्य्य “येनाहता इमे लोकास्तमसा ताडुम-
तिना । स वै हत इति प्रोक्त पाप परमदारुण”
भाग० ६।९ अ० ४५या । तदु क्षप्रपत्यम् षष् डीप् ।
अज्ञानामनि ईक्षर्य्यपत्या स्त्री शब्दरत्ना० । आयायङ्गे
३८८५ छ० द्रष्टव्यम् । एचुद्धरचे त्रिका० । ईशामभेदे ।
“इन्द्रो हताद्विध्यह्रा माविमत् त त्वादृज्नुयन् जन
यामेति तमेतैः शास्त्रभिरजनयन्” पञ्चमीष्टमा० ।

त्विय दीप्तो भ्वा० लभ० व्यङ्ग० यमिद् । त्वियं ते । अस्ति-
 चक्षुः अस्तिष्ठत । तत्त्वेषु तत्त्वेषु । त्विषीष्ट । "श्लोचस्य
 दस्य तत्त्वेषु" भ० ६।१।१ । "अगच्छन् इत्यनानि

त्वचन यत्" षट् ५।५४।१२। "अग्निरिव मन्यो ।
 त्विपत सङ्ख" षट् १०।८४।२ ।
 त्विप(या) स्त्री त्विप-सम्भवे क्तिप् । टीप्नो । "निगोप-
 टीपा सङ्घसा हतत्व" रणु । "रुचिप्रान्ति भर्तरि
 परलोकमन्युपगते विविशु । ज्वलनं त्विप कथमिवेत-
 रथा" "चयस्तिषामित्यवधारितं पुर" भाष. । इज्जल-
 त्वात् या टाप् । तत्पार्थे शब्दरत्ना० ।
 त्विषामीश्र पु० इत० अलुक् सम० । १२४० हेमच० २४४०-
 वृत्ते च । [वृत्ते च ।
 त्विषाम्पति पु० इत० अलुक् स० । १२४० अमर २४४०-
 त्विषि पु० त्विप-इन् । किरणे हेमच० ।
 त्विषित त्रि० त्विष् जातास्य तार० इतच् । ज्वलिते ।
 "अग्निरिव मन्यो त्विपितः" षट् १०।८४।२ ।
 त्वेषथ त्रि० त्विष-अथच् । टीप्ने । "शूरस्येव त्वेषथटीपते
 यय" षट् १।१४।१८ । [त्वेषः" षट् १।६।१११
 त्वेषस् त्रि० त्विप-अथन् । टीप्ने "अस्येडु त्वेषसारन्त वि
 त्वेष्व्य० त्वच-वा० ङे । विशेषे २वितर्के च शब्दार्थचि० ।
 त्वोत त्रि० त्वया ज्ञत० वेदे नि० । त्वया रक्षिते इत्यर्थे ।
 "त्वोगाधो न्यवेता" षट् १।८।२ । लोके तु त्वद्वृत इत्येव
 अरु लक्ष्मणौ भा० पर० सक० सेट् । त्वरति त्वारोत् ।
 "यस्मा स्रपनीं त्वरति यस्मा विपसति जायतीम्" अथ०
 ८।६।८ । "दो हैन पाप्मा मायया त्वरति न हैन सो-
 ऽभिभवति" शत० मा० १।१।१६।१२ ।
 त्वरु पु० त्वर-उत् । खड्गकुटो । "मा मा पद्येन रपसा
 विदत् त्वरु" षट् ७।५०।१ । "खड्ग च कनकत्वरुम्"
 भा० व० १।२०७ लो० । "खड्गीतखड्गचर्माणस्तता
 भूय प्रहारिण । त्वरुमागान् यद्योद्विष्टायेरु सर्वास्तु
 भूमिषु" भा० आ० ५।२४।१० ।
 त्वारुका त्रि० त्वरो तद्युक्ते निगुण आकषा० कन् तत स्त्रार्थे
 अण् । अक्षिगुहनिपुणे । "तथाऽतिपुरुषानन्यान् त्वारुकौ
 यमजावुभौ" भा० आ० १।२२-अ० ।
 त्वारुदस्युश्च पु० त्वारुद जैववर्षलय स्मृति स्मृय किन् जैव-
 वर्षलययुक्ते लुप्तसवत्सरे सौरवर्षभेदे । "एकस्मिन् रविप्रे
 सौरवर्षद्वयमयान चेत् । त्वारुदस्युतेवमेव विष्णुप्रवत्सर
 प्राहुः" यज्ञोपधरजतन्त्रम् । "युक्त्वयं युग्मवत्समा गदिता वा
 वन् भुङ्गसंज्ञिता" ज्योतिर्विदामरणम् ।
 इति वाचस्पत्ये तकारादिशब्दार्थसङ्कलनम् ।

थ

थकारः तथार्थीयद्वितीयस्योऽप्यङ्गनवर्णविशेषः अलो
 आरण्यस्यागम् दन्तमूत्र तस्योऽकारणे दन्तमूत्रेण सङ्घ
 जिह्वापस्यस्यर्धं आभ्यन्तरप्रयत्नं, अतएवास्तु स्वार्थयत्ता ।
 आहाराप्रयत्नास्तु विचारवासाधोषामहाप्राचयः । अस्तु
 वाचकशब्दा वक्ष्यामिघाने उक्ता यथा
 यस्मिन्वासी महापन्थिर्पन्थिप्राज्ञो भयानकः ।
 गिरी धिरविजो दनी मद्रकाची शिकोञ्चयः । कण्ठो
 बुद्धिर्विकर्षा च दक्षिणाशधिपोऽमरः । वरदा भोगदा
 कोशो वामजङ्घाऽस्तसोऽनलः । नोज्जयिनी प्रथुर्गुह्य
 शरश्चन्द्रो पिदारकः" । माहकान्यासे अस्तु वामजङ्घायां
 न्यासः । अस्याधिजाहदेवीध्येयरूप यथा "नीलवर्णां
 दिनयना षड्भुजा वरदा पराम् । पीतवस्त्रपरीधाना
 वदा विजिप्रदायिनीम् । एव ध्यात्वा थकारान्तु तन्मन्त्र
 दग्धाः जपेत् । पञ्चदेवमय वर्षे पञ्चप्राणमय सदा ।
 तद्व्यादित्यगङ्गाय थकार प्रथमान्महम्" अस्तु
 स्वरूपं यथा "थकारं चक्षुषापाङ्गः । कुण्डली मोक्ष-
 कपिणी । त्रिपुक्तिवर्जित वर्षे त्रिपिन्दुवर्जित सदा ।
 पञ्चदेवमयं वर्षे पञ्चप्राणमयं सदा । तद्व्यादित्य-
 गङ्गाय थकारं प्रथमान्महम्" कामधेयतन्त्रम् । का-
 ष्मादौ अस्तु प्राक्प्रयोगे युक्त्वं फलम् "वस्तु युक्त्वं"
 छ० २० टीको क्ते ।
 थ पु० युद्ध-धुर्व वा ड । १पर्वते २भयत्वायके त्रि० ३मङ्गले
 ४भये रक्षणे न० सेदि० । [पाङ्क्तिः ।] कामधेयतन्त्रम् ।
 थकार पु० थ+स्वरूपे कार । यस्वरूपे वर्षे "थकार चक्षुषा-
 थर्व्यं चरणे भा० पर० सक० सेट् । धर्मात अथर्णीत् ।
 तथैव "अङ्गीरसो न पितरो नभश्चा अथर्षाणो भृगय
 वीस्यामः" निघण्टुधृता श्रुति "अथर्षाणोऽचरन्सर्व-
 तित्यरतिकर्मा तत्प्रतिषेध" निरु० १।१८ । लोकेऽपि
 गतिमूल्ये (अथर्व इति) प्रसिद्धिः ।
 युद्ध सद्यतो द्व० कु० पर० सक० सेट् । युद्धति अणुद्धीत् ।
 तथोड । [कर्ण्ये शब्दभेदे ।
 युत्कार पु० युत् इत्यव्यक्तशब्दस्य कार । निगोपनत्यापात
 युयुक्तं युयु इत्यव्यक्त शब्दात् निगोपनत्यागातुकरणशब्दात्
 चि-कजोत्तुप्रयोगः । युयूकरोति । "युयूकृत्य वमङ्गि
 रध्वजजने" छत्तिकर्णसंज्ञितम् ।
 युयुक्तात् स्त्री युयु इत्यव्यक्तशब्दं करोत्यस्याम् छ-वा०
 आधारे क्तिप् । होवाकायां पारस्करविश्व० ।

युर्वेदेषु ध्या० पर० चक्र० चेत् । पूर्वमिति चतुर्थी । तृतीय ।
येषु चक्षुः चे-ये इत्यथान्तरात्तुकरणाच्च मर्दं सगीतगामो० ।
यो(घु)हन न० पुङ्ग-भावे ल्युट् कृतादिषु ऽपि धा० गुणः ।
मपरणे । मस्तुत पुङ्गुमिच्छेय तत्त्वार्थे साधु शब्दकल्प
रुमे योङ्गमयन्तकल्पन मासाटिकमेव । [यन्तार्थे] ।
थीगेय ति० ल्युणाया हितानि उक्त्वा प्रथो० । ल्युच् हितानो

इति वाचस्पत्ये धकागदिगदार्थसङ्गलनम् ।

द

नकार तवर्गीयवर्गीयवर्ण व्यञ्जनवर्णभेदः धास्यो
ज्ञाप्यप्याम टनमसम् । दनमसेन वक्ष् जिह्वा-
पेच व्यञ्जनादस्य चञ्चल्यत्वात् स्पर्शवर्णता । व्यस्यो
ज्ञारणे बाह्यभटला० संवारनादघोषा व्यत्ययाय । तस्य
माचक्यन्ता यणाभिधानोक्ता यया ।

“दोऽङ्गीघोषातकि धाता दाता त्वाच कसलकस ।
दीन ज्ञानञ्च दानञ्च भक्तिरायज्ञनी धरा । सुयमया
योगिनी सदा कलसी वामगुणकः । कात्यायनी शिवा
दुर्गात्मन्नामात्रा त्रिकण्टकी । स्वाक्षिक कृतिमाह्वय ज्ञान
ग्रहणा जितेन्द्रिय । धर्मज्ञानमदेवय अमरेह उपसृज्यो ।
हरिद्रागुरवेदो च दक्षपाणिस्त्रिरेणक ”व्याधिकाददेवता
ध्यानादि यथा ”ध्यानमस्य दकारस्य यत्यते ऋणु पार्षति ।।
चतुर्मुखा पीतवस्त्रा मयसौवनसज्जिताम् । अनेकरत्न-
चटितहारतुपुरयोभिताम् । एव ध्यात्वा दकारन्तु
तन्मन्त्रं दशपा जपेत् । त्रिगङ्गिषुहित देवि । त्रिवि-
न्दुमुहित तथा । व्याहारादित्यस्युक्त दकार प्रत्यमा-
व्यहम् ”वर्णोद्धारतन्त्रम् । यस्य स्वरूप यथा ”दकार
ऋणु पार्षति । चतुर्धर्मप्रदायकम् । पञ्चदेवमय वर्ण
पञ्चमयमय सदा । त्रिगङ्गिषुहित देवि । त्रिविन्दु
सहित यदा । व्याहारादित्यस्युक्तं तस्य परमज्ञानवती ।
रक्तविद्युत्प्रताकारं दकारं हृदि भाषयेत् ”कामधेनुतन्त्रम् ।
काव्यादौ चस्य मयोगे सौख्यं फलम् । दोषः सौख्यं
सद न ” हस्त० २० टी० चन्द्रः । भावकाव्यादेः
वाचस्पत्ये व्यासः ।

ट ५० टैप्-गुहो टा-दाने टो-चक्रने वा क दट-गने
मा० ट वा । १५० २२० २२० २२० २२० ।
३५० ३५० ३५० ३५० ३५० । टो-चक्रने मय० भावे
क्रिप् । २२० २२० २२० २२० २२० ।
“टादोहृदहादीदातादोहृदोहो । उहाट २२० २२०-
२२० २२० २२० ” भाषाः व्यस्य मङ्गिनायवाप्यायापय
विमेषा बोध्या । “मरणापारमिता मरणात्तम् ” वृत्ता०
“कटिर्गता गते सममटा भमटा । किरा० । “छाटव्या
मसट विना न टमने तापस्य कोऽपि ज्ञान ” २२० ।
व पतिविदुषि मेषधराजगता ” मेषधम् । २२० विदुषि
विहङ्गने टाति । २० वक्ष्य इति वक्ष्यपचे च्छेद ।

दंष्ट्र ५० दन्त-चक्षु भावे चक्षु ग । (दाग) मविदो कीट-
भेदे २२० २२० २२० (वर्मणि) २२० २२० २२० । २२०
२२० २२० २२० २२० २२० । २२० २२० २२० २२० २२० ।
“वर्मसु टममयक व्यावरञ्च प्रसङ्गविधम् । “वेदजा दन-
मयक युक्तामसकमन्त्रकम् ” मत्त । “वक्ष्युदनेदं य-
निवारणेय ” रत्तु । गोरा० टीप् कुट्टेदम कल्याण
टीप् ग । दन्तदंष्ट्रे (मयक) भेदे स्त्री चमर ।

दशक ५० दन्त-चक्षु । (दाग) मविदो भेदे किरा० ।
२२० २२० २२० २२० २२० ।

दंष्ट्रम न० दन्त-भावे ल्युट् । (कापलात्) (ऊनवर्ण)
२२० २२० २२० २२० २२० । “टाटा दशमै काल दासीकर्मि
रोपित ” मा० द० २२० २२० २२० २२० । “हृदहृदमहत्ता त
न विभोऽस्यामि दशमम् ” भा० क० २२० २२० ।

दशमाग्निनी स्त्री दश माययति भाषि-चिनि-कीप् ।
तेजकीटभेदे राजनि० ।

दंष्ट्रभीक ५० दशात् भीकः । वक्ष्ये चमर० ।

दशमूल ५० दंष्ट्रते कर्मणि घञ् दश मूलमय । शिषी
(सजिना) राजनि० ।

दंष्ट्रित लि० दंष्ट्रः वर्म सजातोऽस्य तार० इतप् । २२० २२० २२० ।
हृतवर्मणि “छया यत्त च सौवर्णाक्षयो भावलि
दयिता । तेजसा मल्लवली हि कस्यैतत्तत्तम् ” भा०
वि० २२० २२० । “जलाणि च विराजन्ते दक्षिताणि वि
तामि च” हरि २२० २२० २२० ।

दशक लि० दन्त वा० चक्र । दशमयीषे । “तकारं जीवाः
दन्दं दन्ता दन्ता ” तैत्ति० भा० १।१०।२ ।

दष्टा स्त्री दश-दन्त गोरादिषु मातामहयन्त्रं पाठात्
मित्रात् जीवोऽनित्यत्वात् वा । २२० २२० २२० । दन्-

पञ्चद्वयप्राने चत्वारो दन्तभेदा दंष्ट्रा इति प्रसिद्धिः ।
द्विगुणाकृतदन्तावलिखित्येके "दंष्ट्राकरालानि च ते सुखानि"
गाता । "दंष्ट्राया धरणिर्नखे दितिस्तुताधीशः पदे रो-
दसी" सा० द० । "दंष्ट्रामयूखै गकलानि कुर्वन्" रघु०
दंष्ट्रानखविष ५० दंष्ट्राया नखे च विष यस्य ।

माज्जोराटो यथाह सुश्रुत ।

"तत्र दंष्ट्रिनिश्चास दंष्ट्रानखमूलपुरीषशुक्रलासार्त्तवसुख-
मन्द गविशङ्कितगुटास्थिपित्तमूत्रकृशवागीति" विषयानो-
पक्रमे "माज्जोरसधानरमकरमण्डकपाकमत्स्यगोधा-
शम्भूकप्रचलाकटहगोक्षिकाचतुष्पादकीटाक्षधान्ये दंष्ट्रा-
नखविषा" ।

दंष्ट्रासि लि० दंष्ट्रा+सिच्छे चूडा० ल । दंष्ट्रायुक्ते "धूमकेधो
हरितुग्रशृङ्गे दंष्ट्रासौष्टुटानन" हरिष० ४७ अ० ।

दंष्ट्राविष ५० दंष्ट्राया विषमस्य । श्रौतमे सपे "भौमास्तु
दंष्ट्राविषा" सुश्रुत २ जूताभेदे स्त्री । यथाह सुश्रुत ।

"विषन्तु लालानखमूलदंष्ट्राः पुरीषैरथ चेन्द्रियेण ।
सप्तप्रकार विष्टजलि लूतास्तद्व्यमध्यावरणीयं युक्तम् ।
सकण्डकोष्ठ स्थिरमलमूल लालाकृत मन्दरज वर्तन्ति ।
शोफ्य कण्डूश्च सुलानिका च भूमायन चैव नखापदयोः ।
दंष्ट्रन्तु मूलेण सल्लापमध्य सरक्तपथ्यं लमवेहि दीर्घम् ।
दंष्ट्रामिदम् कठिन विषयं धानीहि ह्यस्थिरमण्डलम्" ।
लालाविषादयोऽप्यत्र । [युधाटयोऽप्यत्र

दंष्ट्रास्त ५ स्त्री दंष्ट्रास्तमिवाव्य । यगाज्ञे गन्तार्थं चि० । दंष्ट्रा-
दंष्ट्रिका स्त्री दंष्ट्रा स्त्रार्थे क कापि छन्दे क्त इत्त्वम् ।

दाडिकायां दंष्ट्राशब्दाद्ये । दंष्ट्रा+श्रीक्षा० वा ठन् ।
दंष्ट्रायुक्ते लि० ।

दंष्ट्रिन् ५० दंष्ट्रा अस्त्रार्थे श्रीक्षा० इति । मूकरे अमर-
२४५ मन्दर० । शदंष्ट्रायुक्ते लि० "दंष्ट्रिभिः शङ्खमिवापि
हतान्धैश्च तस्करैः" शु० त० अग्नि५० ।

दंसना स्त्री चु० दन्स-माने युच् । श्रुत्वाणि निरुक्ते दमस्य
इति गन्तस्य कर्मपर्यायतोक्ते सार्थत्वम् । "तव क्रता
तव तदंसनाभिः" अ० ६।१।७। "दंसनाभिः कर्मभिः"
भा० । "शची वस्तव दंसना" अ० १।२।२।

दंसम् न० दन्स-स्यन् । कर्माणि मिषट्टुः "बाह्वन-
मभि दंसः" अ० १।६।२। "अवर्ष्यो बहिनो अय्य
दंसवा" १।१।२८ । "दंसवा कर्मणा" भा० । "बलोपा-
वन्निना दंसोभि" यजु० १।२।७४ ।

दंसि ५० दन्स-इन् । कर्माणि । "कुत्साय मन्त्रद्वयं दं-

सय" अ० १।१।२८। "दंसय कर्माणि" भा० । "द-
सय कर्माणि दंसयत्येनानि" निरुक्ते ४।२५ ।

दंसिष्ठ लि० दन्स-इन् दंसयिता क्तिशयेन स दंसन्
दस्यो लुकि षिञोप । श्रुत्यन्तकर्मकर्त्तरि । "दंष्ट्रा
दंसिष्ठा रय्या रथीतमा" अ० १।१।८०।२ । "दंसिष्ठा क्ति-
शयितकर्माणी" भा० औष्याने व्याच् । श्रुत्वाणीयते
श्रुतिशयेन शत्रुहिमके च । "येना दंसिष्ठ । हत्वने"
अ० ८।२४।२५। "हे दंसिष्ठ । दंसनीयतम । यद्वा गत्वा
क्षपयित ।" भा० । धत्व दस्ये दमे यं धातोर्लृप् प्रपो० ।

दंक्ष न० उटक+टृणो० टैप्-शोभे क तत सनाया कन् वा ।
जवे त्रिका० टकोटरम् । टकागंलम् ।

दंक्षोदर न० टक जलस्त्रोतसदृश यत् । सुश्रुतोक्ते
जलोदरापरनामके उदररोगभेदे यथा "य स्नेहपोतो-
ऽप्यनुवाहितो वा यानो विरिक्तोऽप्यय वा निरुद्ध ।
पिबेच्छल शीतलमाशु तस्य स्त्रोतासि दुष्यन्ति हि तह-
हानि । स्नेहोपनिमोक्षय वापि तेषु टकोदरं पूर्ववत्
भ्युपैत । स्निग्धं मज्जत्सम्पिष्टतनूभिः शृङ्गेचन
पूर्णमिवाधुना च । यथा हति जुध्यति, कस्यते च गन्त-
यते चापि टकोदर" तत् । "नाभेरधश्चदरकुले चैव न्या
वामपाश्वे टकोदरे" "वेध्या विरा बद्धविधा मृतमृद्धि-
टकोदरम्" सुश्रु० ।

दक्ष दृष्टौ शोभार्थे च भा० आत्म० यक्० सेट् । दक्षते कट-
जिह्व । दक्षे । दक्ष । "त्वमिनो गताहिमासि दक्षसे"
अ० २।१।११ ।

दक्ष इत्यर्थे (गतौ नधे च) भा० आत्म० सक० सेट् । दक्षते
कटजिह्व दक्षे । मित् तत्करणसामर्थ्यात् अतुपधाया
अपि दीर्घे ऋषि अदाक्षि अदक्षि अक्षि
दक्ष दक्षम् दाक्ष दाक्षमिति रूपं पित् भावे च । दक्षा ।

दक्ष ५० दक्ष-कर्त्तरि षच् । श्रुत्वाण्युदे दक्षसंज्ञिताकर्त्तरि
श्रुतिभेदे श्रुतिवद्वयमे ४४५भेदे ५५५भौ च विद् ।
क्षमचेदरे मन्दरता० । मृगश्रो दक्षिणाङ्गुलान्ते ७५५-
पतिभेदे । दक्षदरे श्रेष्ठेषु कर्त्तव्येषु कोपस्थितेषु
सद्य एव प्रादुर्भूतं च समर्थं पटी लि० मेदि० ।

"दक्षस्तज्जायताङ्गुलाङ्गुलदक्षिणाङ्गुलान् विद्" । त्र-
क्षायः प्रविशोपाह । शान्ताका सुमहातपा । वामादजा-
यताङ्गुलाङ्गुलां तस्य महात्मनः । तस्यां पञ्चायतं कन्याः
य एवाजयन्तु सतिः । ताः सर्वास्तनयदाङ्गुलः कन्याः
कन्यकचोचना । इति काः स्थापनायाह नटपुत्रः दक्षा-

पति" भा० आ० ६६ अ० तस्य पुत्रनाशकथा दक्षस्य
यन्त्रे दृश्यम् हरिवंशे २२० त्वं तस्य प्राचेतसस्तु यथा

"उपगम्यान्नीदेतानथ सोम प्रजापतीन् । कोप
यच्छत राजान । श्वेनं प्राचीनवर्णिम् । । दक्षभृत्या कृता
पृथ्वी शस्येतामग्निमारुतौ । रत्नभूता च कन्येय
दृक्षाणां वरवर्णिनी । भविष्य जानता तत्त्वं धृता
गर्भेण यै मया । सारिपा नाम कन्येय दृक्षाणामिति
निर्मिता । माय्यांगोऽस्तु सृष्टामागा सोमवशविर्वाङ्मनी ।
युष्माकं तेजसोऽङ्गेन मम चाङ्गेन तेजस । अस्यासृत्-
पत्स्यते श्वो दक्षो नाम प्रजापति । स इमा दग्धभू-
यिषा युष्मत्तेजोभयेन वै । अग्निनाऽग्निममो भूत्वा
प्रजा सपङ्क्तिं विधत्ति । ततः सोमस्य वचनाज्जटङ्गस्य
प्रचेतस । सृष्टस्य कोप दृक्षेभ्यः पत्नीं धर्मेश सारिपाम् ।
सारिपाया ततस्ते त्वं मनसा गर्भमादधु । दग्धभ्यस्तु मघे
तोभ्यो सारिपाया प्रजापति । दक्षोजज्ञे सृष्टतेजा
सोमस्यामेघ भारत । । पुत्रानुत्पादयामास सोमवशविष-
ङ्गमान् । अथराज चराचरैव द्विपदोऽथ चतुष्पद ।
स इह सा मनसा दक्ष पश्चादयस्त्वज्जत् स्त्रिय । ददौ स
दग्ध धर्माय कश्यपाय त्रयोदश । शिष्टा सोमाय राज्ञे-
ऽथ नक्षत्राणां ददौ प्रभुः । तासु देवा खगा गावो
भागा दितिजदानया । गन्धर्वांश्चरसचैव जप्तिरेन्यास
जातय । ततः प्रभृति राजेन्द्र । प्रजा सैद्युनसम्भवा ।
सकलार्हर्षानां स्रगांश्च पूर्वेण प्रोच्यते प्रजा" ।

अनयोर्विरोधमाशङ्क्य कलभेदाद्विरोधः भङ्ग्य
तत्रैव समाहितो यथा

"जगमेजय उवाच । देवानां दानवानाञ्च गन्धर्वैरग
रक्षसाम् । सम्भवः कथितः पूर्वं दक्षस्य च सृष्टात्मन ।
अब्रुवाद् ब्रह्मणो जातो दक्ष प्रोक्तस्तयाऽनघ ।
वासाङ्गुठाक्षणा चैव तस्य पत्नी व्यजायत । कथं प्राचे
तस्तत्त्वं स धुमर्त्तमे सृष्टतपा । एतन्मे संशय विप्र ।
सत्यागाख्यातमर्हसि । दौहित्रचैव सोमस्य कथं श्रुत-
ताम्ना" । नैमिषायन उवाच । "उत्पत्तिश्च निरोधश्च मिथौ
भूतेषु पार्ष्वे । । श्रुतयोऽत्र न सृष्टान्ति विद्वांसचैव
वे जना । युगे युगे भवन्त्येते श्वेनं दक्षादयो नृपा ।
धुमचैव निरुध्यन्ते विद्वांसज न सृष्टपि । खट्वेष्ट काशि-
ष्टप्रस्येषां पूर्वं नासीज्जायति । तप एव गरीयोऽमूर्त्
प्रभावश्चैव कारणम्" हरिवं० २२० । दक्षीणीनरप्रत्यक्ष
भेदे "विषिर्बलं जनिर्देवस्यारौघीनरात्मजा" भाग० ८।

२१।४ । दक्षिणभागे "यामतो जानकी यस्या दक्षभागे च
लक्ष्मण । सारुति पुरतो यस्या" रामकवचम् । १० विष्णो
"उय सवत्सरो दक्ष" विष्णु ४० । "जगद्भूयैव वर्त्तमा-
नत्वात् सर्वकर्माणि क्षिप्रं करोतीति वा दक्ष" भा०
तत्र कुण्डे "दक्षमिदमधुवासरसारम्" "उपवनपवनानु-
पातदक्षै" माष "रन्मन्त्रेण दक्षाय दक्षिणामभिपता
ययौ" रघु । "नेरौ स्थिते दानधरि दोहदक्षे" कुमा० ।
दक्ष ऋषि करणे वज्र । १।४० निषण्डु ।

"स दक्षाया दक्षपतिर्बभूव" ऋ० १।१५।६ । दक्षायां
बलानाम् मध्ये यदतिप्रयत्नं बलं तस्याधिपति" भा० ।
१२वीय' न० "सैर्देवैर्दक्षपितेऽहं वीद देवा-
नाम्" यजु० १४।१ । "सैर्देवैर् वीर्यै" सामर्थ्यैः
सह, दक्षस्योऽत्र वीर्यार्थः । दक्षपिता दक्ष वीर्यं
पातीति पात्रयिता" वेददी० ।

दक्षकन्या स्त्री इतः । दक्षस्य सुतासु तासु षट् । यथाह
मत्स्य ५० ५ अ० ।

"ततस्तेषु विनष्टेषु षट् कन्या प्रजापति । वै-
रिणां जनयामास दक्ष प्राचेतसस्तथा । प्रादात् स दग्ध
धर्माय कश्यपाय त्रयोदश । सप्तविंशति सोमाय चतस्रो
ऽरिष्टनेमये । हे चैव शत्रुपलाय हे क्षयाशाय धीमते ।
हे चैवाङ्गिरसे तद्वत्तासाक्षात्तानि विस्तारत्" । "तांचैव
नष्टान् विज्ञाय पुत्रान् दक्ष प्रजापति । षट् ततो-
ऽस्त्वज्जत् कन्या वैरिण्यामिति न श्रुतम् । तास्तदा प्रति
जपाह माय्यां कश्यप प्रभुः । सोमो धर्मश्च कौरव्य ।
तथैवान्ये सङ्घर्षयः । ददौ स दग्ध धर्माय कश्यपाय
त्रयोदश । सप्तविंशति सोमाय चतस्रोऽरिष्टनेमिने । हे
चैव ब्रह्मपलाय हे चैवाङ्गिरसे तथा । हे क्षयाशाय वि-
दुषे तासां नामानि मे शृणु" हरिवं० २२० । २२तीना-
म्ना भवपत्न्यां दुर्गायाश्च तत्कथा "प्रसूतिं पात्रवीं दक्ष
उपयेमे द्वाजात्मज । तस्यां सप्तज्जं दुहितुं प्रोक्ष्याम-
जकोचनम् । त्रयोदशाऽदाहर्माय तथैवाभनये विभु ।
प्रिदध्य एका युक्तेभ्यो भवायैर्वा भवच्छिदे" भाग० ४।१।
"अथापमानेन पितुः प्रयुक्ता दक्षस्य कन्या भयपूर्वपत्नी ।
सती सती योगविच्छेदेष्टा कुमा० दक्षस्य दयोऽप्यत्र ।
दक्षकृत ५० इतः । दक्षप्रजापतिरुक्ते निरीश्वरभागे यत्र-
भेदे । तदाश्रयका काशी० ८७ अ० यथा

"अहं यियन्तुयै मे यक्षसाहायकारिणः । भवन्तु
यक्षसम्भारानामयन्तु त्वराग्निना । श्रेतदीपमघो गता

चक्रो चक्रिणमच्युतम् । सङ्क्रान्तपदेष्टारं यत्तत्पुरुष-
मेव च । तस्यैर्विजोऽभवन् सर्वे कथयो ब्रह्मादिन ।
प्रावर्त्तत ततस्तस्य दक्षस्य च महाध्वर । दूरादेव
निष्ठायाञ्च तस्मिन् दक्षमहाध्वरे । धीमतीरात्ततो
येषा व्याज कृत्वा षट्च ययौ । दधीचिरय सवीक्ष्य सर्वा
स्त्रैः कोकवासिन । दक्षयज्ञे समेयातान् सतीश्वरविभ-
र्जितान् । प्राप्तासम्मानसम्भारान् वासोऽनङ्गतिर्षकम्
इत्युपक्रमे तत्र दधीचिना सङ्ग दक्षस्य उक्तिप्रत्युक्ती यथा

“त विदन्ति वशिष्ठाद्यास्तवापिर्व्यं भजन्ति ये । एको
रुद्रो न द्वितीय सविदानाश्चपीति हि । प्रावर्त्तन्मयो-
ऽन्योऽपि गौरवात्तय च क्रतौ । यटि मे ब्राह्मणस्यैक
श्रुणोपि यचन हितम् । तदा क्रतुफललाभीयं विश्वेश
त सनाह्वय । विना तेन क्रतुरसौ क्षतोऽप्यक्षत एव हि ।
सति तस्मिन् महादेवे विश्वकर्मेकसाक्षिणि । तथापि
सैषा सर्वेषा फलित्यति मनोरथ । यथा जङ्गानि वी-
जानि न फलन्ति स्वयं तथा । जङ्गानि सर्वकर्माणि न
फलन्तीश्वरं विना । अयंहीना यथा वायो धर्महीना
यथा तनूः । पतिहीना यथा नारी शिष्यहीना तथा
क्रिया । गङ्गाहीना यथा देवा शत्रुहीना यथा षट्हाः
दानहीना यथा सम्भूत शिवहीना तथा क्रिया । मन्त्र-
हीन यथा राज्य श्रुतिहीना यथा द्विजा । योपाहीन
यथा सौख्यं शिष्यहीना तथा क्रिया । धर्महीना यथा
सन्ध्या तिलहीन तु तर्पणम् । हविर्हीनो यथा होम
शिवहीना तथा क्रिया । इत्थं दधीचिनाख्यात जपाङ्ग
वचनं न तत् । दक्षो दक्षोऽपि तत्रैव गम्भोर्मायावि-
भोहित । प्रोवाच च षड्य क्रुद्ध का चिन्ता तव
मे क्रतो । क्रतुशुष्ठ्यानि सर्वाणि यानि कर्माणि
सर्वश । तानि सिध्यन्ति मियत यथार्थकरणादिह ।
अथपार्थविधानेन सिद्धये कर्माणि नेगित् ।
अकर्मविद्वदे माद्य सर्व एव हि चेष्टरः । ईश्वर-
कर्मणां साक्षी यत् तयापीति भाषितम् । तत्तथास्तु परं
साक्षी नार्थं दद्यात् कुलचित् । जङ्गानि सर्वकर्माणि न
फलन्तीश्वरं विना । यदुक्तं भवता तत्प्राप्त्यहो ब्रह्मणया
व्यङ्गम् । जङ्गान्यपि च पीछानि कालं समाप्य चात्मना ।
अद्वैतयनि काशाञ्च पुष्पानि च फलन्ति च । विना-
ऽपीयं यथा कर्म स्वयं काले फलित्यहो । विभीश्वरेण ते-
नात्त महाऽमङ्गलभूतिना । दधीचिरवाच । यथार्थकर-
णात् सिद्धयपि कार्यं कदाचन । ईश्वरप्राप्तिकृत्याश्च

सिद्धमेवागु मय्यति । ईश्वरेच्छाबलात् कर्म क्षतमप्यविधा-
नतः । ससिध्येत्तदधीनाश्च कथं सर्व ईश्वरे । सामा-
न्यसाक्षियज्ञेयः सर्वेषा सर्वकर्मणाम् । साक्षी भवेदस-
न्दिग्ध फलस्य प्रतिभूरपि । भूजलादिसङ्क्षेपे विद-
ध्यादङ्गुरोदयम् । यत् त्वयोक्तं विनापीयं काले कर्म फलेत्
स्वयम् । अ एव कालो भगवान् सर्वकर्त्ता महेष्टिता ।
अन्यच्च भवता प्रोक्तं यदेक तथ्यमेव तत् । किमोश्वरेण
तेनात्त महाऽमङ्गलभूतिना । ये महालो भवन्त्येव ये
च महालभूतयः । ईश्वराख्या च ये सन्ति किनैरत्र
तवान्तिके । उत्तरादुत्तरश्चेति प्रत्युत्तरयति द्विजे ।
दधीषौ चुकुपेऽत्यन्त दक्षो गभीरतायया । आदिदेश
समीपस्यानालोक्त्य परितस्त्विति । ब्राह्मणामसदं चात्तं
परिदूरयताश्च वै । असम्प्रादध्वरश्चेष्टादनादितात्मनाऽऽग-
तम् । इत्थं दधीचिराख्यं प्रोवाच प्रहसन्निव । किं मा
दूरवसे भूह । दूरीभूतो भवानपि । सर्वैर्यो महल्लभ्यस्य
सर्वैरेभिः परमं प्रुषम् । अखाण्डे क्रोधलो दण्डसाध
भूम्नि पतिष्यति । महेष्टितस्त्विलगतीपुरीयास्तु प्रजा-
पते । । इत्युक्त्वा निर्जगामाश्च यत्तथात् ततो द्विज ।
तस्माद्विद्यति मियतो दुर्वासाश्च प्रवृत्तौ महान् । उत्त-
उपमन्युश्च अक्षीहोहालकावपि । माण्डव्यो वामदेवस्य
गात्रवो गर्गगौतमी । शिवतत्त्वविदोऽन्योऽपि दक्ष-
यज्ञादिनिर्णयः । दक्षयज्ञादयोऽप्यत्त । दक्षा कुम्भ-
ला क्रतवः सकल्ययेवाम् । श्वशुरादीन्द्रियरूपेषु
प्राणेषु “वे देवा मनोजाता मनोयुजो दक्षक्रत-
वको मोऽवन्तु” यत्तु ११ । “ये देवा ईदृशा दी-
व्यन्ति द्योतन्ते इति देवाश्चक्षुरादीन्द्रियरूपाः प्राणा ।
“इमे वै प्राणा वागेवाग्निः प्राणोदागौ मित्राव-
रूपौ चक्षुरादिषु ज्ञातं विश्वे देवा इति” मत-
त्रा १।२।२।१२ इत्युक्त्वाः । किमभूता मनोजाता
दर्शनव्यवस्थादीच्छारूपान्मनस उरुपद्मा । इच्छोत्पत्तौ
तेषां प्रवर्त्तमानत्वात् । तथा मनोयुज रूपोदित्यन-
कालेऽपि मनसा युक्ता एव पत्तन्ते अन्यमनस्कस्य दक्षा-
दिप्रतिभाभाभायाम् । यथा अत्रावस्थायां मनसा युज्यन्ते
ते मनोयुज । तथा दक्षक्रतव दक्षाः कुम्भला, क्रतवः
सकल्य येन ते सद्दत्तितार्थकारिण इत्यर्थः । ते देवा
मोऽस्मानवन्तु यज्ञानुष्ठानविज्ञपरिहारेण मानयन्तु तेभ्यः
प्राणरूपेभ्य आह्वा इदं शीरं क्षतमस्तु” वेदटी० ।

दक्षक्रतुध्वंसिन् ३० दक्षक्रत ध्वंसयति ध्वंस-विध-

प्रजापति' । अस्मिं ततोऽष्टजत् कन्यां यैरग्न्यामिति न
श्रुतम्" ।

१२॥ अथान्वादी च श्री "तमोऽपहं दक्षता द्वावभु" रघु ।
 दक्षाध्वरध्वसक दक्षस्याध्वर ध्वस्यति ध्वनूष-णिच्-
 ण्वुल् । शिवे श्वीरभङ्गे च दक्षाध्वरनामकादयोऽप्यत् ।
 दक्षाय्य पुं दक्ष-आय्य । गृह्णे श्चभ्रणो च उणादित्तौ
 सिं०कौ० । दक्ष-ह्रस्वौ ध्वनूष-तण्ठर्थे ण्वुल् । इहलंके
 ति० । "सितो दक्षायो ध्वनूषमेवासि सोम ।" ऋ० २ । ६१ । ३ ।
 "दक्षाय्य सर्वेषां वर्जकः" भा० ।

दक्षिण त्रि० दक्ष-एनन् । १परच्छन्दानुवर्त्तिनि पराभिप्रा-
याङ्ग्यतिनि २शरले । ३दक्षभागस्थे च मेदि० ।
४अधामे व्यपष्यो देहभागभेदे (काङ्गिन) ख्याते भागे
क्षेत्रच० । “एषु त्वनेकसङ्ख्यासु समरागो दक्षिण-
क्षयित” सा० द० उक्ते पनायकभेदे यथा “ज्ञाता
तिष्ठति कुलवेश्वरमुता वारोऽङ्गराजसमुद्युतै रात्रि-
रियं जिता कमलया, देवो मासाद्याद्य न । इत्यन्तं पुर-
सन्दरीः प्रति भवा विज्ञाय विज्ञापिते देवेनाऽप्रतिप-
त्तिमूढमनसा द्विधाः स्थितं नाङ्गिका” । स्वापेक्षया मेरु-
गिरितो विप्रक्षयाया इदृशि स्त्री ७तद्वर्त्तिनि त्रि० ।
दयप्रदानान्ते दाने प्रतिष्ठाया स्त्री यथा-
दानदक्षिणानामनिवृत्ति” शत० ब्रा० २।२।२।
“स एव यज्ञो ज्ञतो न ददत्ते । तं देवा दक्षिणाभिरद-
क्षवक्ष्यादेन दक्षिणाभिरदक्ष्यं सप्ताह्विष्या नाम तद्यदे-
यात् यद्यस्य ज्ञतस्य व्ययते तदस्यैतद्विष्याभिरदक्ष्यत्यथ
बन्ध एव यज्ञो भवति तप्ताह्विष्या ददाति” । दक्षि-
णाविशेषानवर्त्त्यः हेक्का० दा० यथा

अविध्यपुराणे “अदत्तदक्षिणं दानं व्रतञ्चैव त्वपोत्तमम् ।
 विप्रस्य तद्विजानीयाद्भूषणनीचं कुतं हविः” । अदत्तिय-
 त्नात् “अज्ञायुक्तं यद्विदानीं दानं दद्यात् स-
 दक्षिणम् । अदाक्षयन्तु यद्दानं तत् सर्वं निष्फलं
 भवेत्” । मैत्रायणीवपरिगृहम् “दक्षिणात्रामे सूक्ष्माना
 भक्ष्याणां ददाति न खेव यजेत्” । तथा व्रतपत्र-
 श्रुति “तस्मादादक्षिणं हविं स्यादिति” । अविध्योक्तरे
 “काम्यं यद्दीयते किञ्चित्सत्समस्य सखायहम् । अस्म-
 न्नपन्तु दीपाय भवतीह परितः च । तस्मात्त दक्षिणा
 हीनं विधानविकलं न च । देयं दानं महाराज !
 सम्यक्फलकाङ्क्षया । अन्यथा दीयमानं तदपकाराय
 ह्येषहम् । प्रत्यक्षतर्थाह्वानिर्न च तत् फलदं भवेत्” ।

आह भगवान् व्यासः “सुवर्णं परम दानं सुवर्णं दक्षिणा परा । सर्वेषामेव दानानां सुवर्णं दक्षिणेत्यते ।” एतच्च, विशेषविहितगोवर्णाददक्षिणकदानवर्जं सामान्यविहितदक्षिणेषु दानेषु व्यवतिष्ठते तत्रापि परा श्रेष्ठतमेति प्राशस्त्यं दर्शयति न त्वन्यं दक्षिणां निराचष्टे आनन्त्यार्थत्वाद्दक्षिणायाः सुवर्णस्य प्रकृतत्वात् सर्वदानेषु सुवर्णं दक्षिणेतित्वचनार्थः, अन्यदपि प्ररूपस्याहारादौपयिकं तण्डुलादिकं दक्षिणार्थेन योज्यं यत्तु श्रूयते “अन्येषाञ्चैव दानानां सुवर्णं दक्षिणा श्रुता । सुवर्णे दीयमाने ह रजत दक्षिणेश्रुते” इति तदेतच्छ्रौतस्यैव परिधाय अज्ञातव्यम् । “सुवर्णं रजतं तावत् तण्डुला धान्यमेव च । निम्नग्राह्य देवपूजा सर्वमेव सदक्षिणम्” । स्कन्दपुराणे । “देव-द्रव्यतृतीयाय दक्षिणां परिकल्पयेत् । अतुक्तदक्षिणे दाने दर्शय यापि शङ्कितः” । ठाणापुरादिदानानि व्यधिकृत्य सिद्धपुराणे “दक्षिणा च शतश्राद्धं तद्वै या प्रदाप्रयेत् । अर्त्विजाञ्चैव सर्वेषां दक्ष निष्कान् प्रदाप्रयेत्” । नमिषप्रोक्तं “त्रैय निष्कगतं पार्थ ! दानेषु विधिरुत्तम । मध्यमस्तु तद्वै न तद्वै-नाप्रमः श्रुतः । मेघप्राञ्च कालप्ररूपे तस्याप्येव महत्त्वमपि । एवं ह्येते तथा वै च घेनो कण्ठाजिनस्य च । अशक्तस्यापि हृत्प्रोऽथ पञ्चसौवर्णिको विधिः । अतोऽप्यत्लेन यो दद्यान्महादारवं नराधमः । प्रतिगृह्णाति वा तस्य दुःखयोकावह भवेत्” । जयामभिकेतुदाहृत्य सिद्धपुराणे “अष्टपट्टिपञ्चोन्मानं दद्याद्द्वै दक्षिणां शूरो । षोडशपञ्चैव सर्वेषां त्रिं शतपञ्चदशद्वयम् । अष्टोत्तरां तद्वै न हारपानां तद्वै न त” । प्रतेगाम्यत्रापि, शूरो-द्वैम्, अर्त्विजां तद्वै, जापकानां तद्वै, हारपा-जानां तद्वैमिति दक्षिणादिमार्गोऽवगन्तव्यः । अन्यथापि दक्षिणा तत्र तत्रोक्ता वेदितव्याः । यत्रभेदे दक्षिणाभेदः कात्या० श्रौ०सू० उक्तः कातीयग्रन्थे दर्शितमाय विज्ञेयतोऽदृष्टः । सर्वत्र दक्षिणाया अदाने काव्यविश्वभेदे ज्ञेयोऽहं दक्षिणानामनिरुक्तिमहिता उक्ता यथा । “कार्तिक्या पूर्वमायान्तु रात्रिं राघामहोत्सवे । व्यावि-भूता दक्षिणां प्राक् कण्ठास्य तेन दक्षिणा” । यत्रो दक्षि-णया श्राद्धं प्रक्षेप्य च फलेन च । कर्मिणां फलदात्री स्वेत्येव वेदविदो विदुः । कस्या कर्म च तस्यैव त्वर्णं दद्यात् दक्षिणाम् । तत् कर्मफलमाप्नोति नेदैरुक्तमिदं मुने ! ।

कर्ता कर्मणि पृथे च तत्पक्षे यटि टणिगाम् । न
दद्याद्गामाभ्यामेव देवेनात्मानोऽयं ना । एतन्मै
समतीते य द्विगुणा वा भवेदुभयम् । एकरात्रे व्यतीते
त भवेत् तत्रगुणा च वा । तिरात्रे तद्वगुणा यत्रात्रे
द्विगुणा तत । मामि मद्यगुणा भोगा नाल्लगानासु
वर्जते । सवर्गसरे व्यतीते य वा त्रिगुणोऽपि
भवेत् । कर्म तद्वगुणाभ्यां सर्वेषु निष्कर्म भवेत् । य च
त्रयसापहारी न कर्माहोऽपि निर्भर । टटि
व्याधियुक्तस्य तेन पापेन पातको । तद्वट्टहाट्ट्याति
चक्षीय माय दद्यात्तद्वट्टम् । पितरो नैव वृद्धानि
तद्वत् ज्ञातव्यम् । एव एताव तत्पक्षे तद्वत्ता-
भन्निराकृतम् । दाता न दीयते नान्न यज्ञोता च न
याचते । एतौ नो नरक यातान्त्रिपरध्वर्यया भट ।
नार्पयेद्यजमानचेद्व्याचिनुष्य च दक्षिणाम् । भवेद्वज्र
स्वापहारी कुम्भीपाक तलेदुभयम् । सर्वेषु वसन्त
यमद्वेतेन तादृशः । ततो भवेत् य चाग्राहो व्याधि
युक्तो दक्षिणः । पातयेत् पुण्यान् यत्र पूषा यत्र
छन्मता । तद्वत्पक्षे प्रजतिचक्षे । माचिद्वय
दक्षिणाश्रयपक्षे मन्त्रभेदेनाभिमन्यन्तम् यमादिद्वय
पक्षे त्व अभिमर्शनमातम् यथाह याव० श्री० ए०
५॥१॥१॥ । “क इद कस्या यदाह कामायादाह कामो
दाता कामः प्रतिपद्येता काम सद्यमापि कामेन ता-
प्रतिद्वयानि कामैतत्ते एटिरपि योक्ता ददात प्रपिरो
प्रतिद्वयानित्यतोतास्तुभन्येव माचि” । ए० “वि
हादेवमतीत्य मीतेषु दक्षिणाश्रयेषु तन्मध्ये यत् माचि-
कृष्यं तदेतेनातुमन्वयत” नारा० । “यभिसृगेदमाचि”
ए० “तन्मध्ये यदमाचि तदभिसृगेत् नारा० । सा च
यद्यप्यतो तयाह “दक्षिणा यद्यप्यतो य दीया
सर्वज्ञ पूजिता । यया विमाचि विद्वय सर्वं कर्म
त निष्कर्मम्” भाग० २६।१।२।२। १० माचि-
कामेदे स्तो यथा “या गौरव गय तेन सद्भाव
पूर्वनायके । न सत्त्वान्यसक्त्यापि सा क्रिया दक्षिणापुषे”
इति विश्वश्रु० टीकायां स्तौमी” ॥१॥विष्णुश्रु० । “याम्भूर
मेश्वो दक्षो दक्षिणः दक्षिणाश्वर” विष्णुसं० । अथ
दिग्देशादिव्यवस्थायामेव सर्वनामता तेन दक्षिणे गा
जकाः यन्मल दक्षिणा (शुभला) इत्येव । “दिशः सप्तमी
भव दक्षिणस्थो” रघुः “दक्षिणोऽयमवगम्य पङ्क्तिं
पङ्क्तिपावनमथ द्विजप्रजसु । दक्षिणः क्षितिपति

अथिद्वयदक्षिणाः यत्नि गायत्र्यमी” भाग० ।
मन्त्रादौ तन्निष्कर्मस्यैव पण्यो देवो । “कुते
निडीवने चैव तन्निष्कर्म तयागते । यन्नितानासु
यन्मात्रे तन्निष्कर्म यत्पुष्टे । तद्वत् तन्निष्कर्म यत्पुष्ट
याम् यत्पुष्टेनमकासा । ते सर्वे माचि तन्निष्कर्म यत्पुष्ट
विमल दक्षिणे” । १०॥याचारमेदे तन्निष्कर्मयत्पुष्टे
इत्यम् । ११॥दक्षिणाश्रयो पु० ‘दक्षिणदक्षिणे दक्षिणम्
याव० ए० ४।१।१॥

दक्षिणकालिका स्तो दक्षिणाश्रयिका । ११॥दक्षिणे मल
दक्षिणपाताय काचिद्वयम् ।

दक्षिणगोन पु० कर्म० । विष्णुसंस्तौ तन्निष्कर्मते
तन्नादिरादिपुष्टे दद्यात् नि० नि० “यमोऽप्यतो भट
यदाह यावोऽपरं यावन्मामाभामो” दक्षिणाश्रयकते
रत्ननाम व्याख्या इत्या ।

दक्षिणतस् एव० दक्षिणा-तन्निष्कर्म सर्वनामोद्विमाने
उ वद्वा ॥१॥दक्षिणाश्रयि । “दक्षिणमात्रे च” विष्णु
वनिमेपय सर्वदक्षिणतो इत्ये” मनु ।

दक्षिणतस्त्वपि नि० दक्षिणत गिरमो दक्षिणभागे क-
देष्टुं दत्ता दत्ता । दक्षिणभागवद्वायुके “त्रिद्वयो मा
दक्षिणतस्त्वपि” म० ७।१॥१॥ तद्वत्कर्मणि दक्षिणतो
वर्गनामनि कर्मते” भा० । [दक्षिणतस्त्वोरे ।

दक्षिणतो न० कर्म० तोरस्ततारभाव । यथादे
दक्षिणतो स्तो दक्षिणतदे नि० ता । दक्षिणभागो ।

“धिमा वत्त दक्षिणा दक्षिणतः” म० ६२।२।६ ।
दक्षिणदिक् स्तो दक्षिणा दिक् । सामेयया मेवतो वि-
प्रलददिगि । तदक्षिण भौम यथाह

“सूर्यः सोम स्यादुत्तरं चैव दक्षिणं यमि दक्षो ।
सौर्यास्तममन्तो च प्राच्यादिदिग्धोदरा” ज्यो०त० ।
तत्तु वनिमो यज्ञो भास्वरभूमिजो यथाह
तत्तुव “प्राच्यां भौमसुराचार्यां याव्या भास्वरभूमि-
जो । प्रत्यक् सौरिचरीकां त्व सितेन्दू टिगवहामितौ”
तद्विपति यत्त “दक्षो यज्ञः पितृपतिर्नरतो वरयो
महत् । तुवेर दक्ष पतयः यथादीनां दिशः क्रमात्
दक्षुक्तो । तद्विपतिमो राययत्त यजद्वयस्यविहः ।
“देवो मातुपराययस्तु यथो याव्यो वसोऽपि वि-
योऽपि वस्युक् तथैव वसिन् पाभीदजाचोत्तरे” ज्यो०
त० चक्रो । तद्विपतिराययः इयक्यायकररायय
यथाह ज्यो० त० “मागादिक्रमा नाया यथावत्त

प्रदक्षिणम् । नैषाद्याराशयो नैषास्त्रिराष्ट्रत्वा परि-
भ्रमात् । । तद्दिङ्मुखनक्षत्राणि च सधाटिसप्तकम् ।
“क्षत्तिकाद्यास्तु पूर्वादौ सप्त सप्तोदिता क्रमात्”
उद्यो० त० उक्ते । दक्षिणदिग्भागस्या देशाश्च कूर्मवि-
भागगच्छे ह० स० १४४० उक्ता “अथ दक्षिणेन लङ्का”
इत्युपक्रमे दर्शिता ।

दक्षिणपश्चात् अथ दक्षिणस्या परायाश्च दिग् अन्नरात्रा
दिक् वज्र० आति परस्य पश्चादेश । प्रथमापञ्चमी
सप्तम्यर्धतौ दक्षिणपरिमाणगच्छे नैर्दक्षिणकोणे ।

दक्षिणपश्चिमा स्त्री दक्षिणस्य पश्चिमाया दिग्गोऽन्नरात्रा-
दिक् । “दिग्गोऽन्नरात्रा” पा० वज्र० पृथक् । १ने
र्क्षते कोणे । “लङ्कुर्भरतयादूर्ध्वं । दिग् दक्षिण
पश्चिमा” भा० सहाप० १२० । २तद्देशवर्तिनि त्रि०
“दक्षिणपश्चिमे दक्षिणम्” आश्व० गट० १०१११ ।

दक्षिणपूर्वा स्त्री दक्षिणस्या पश्चिमा दिग्गोऽन्नरात्रा दिक्
वज्र० पृथक् । १अग्निर्कोणे २तद्दिग्भागस्ये त्रि० “दक्षि-
णपूर्वे उद्भूतान् आह्वयनीयं निदधाति” आश्व० गट० ४१२ ।
दक्षिणमानस न० मयास्थिते तीर्थभेदे “तस्य दक्षिणभागे
तु तीर्थं दक्षिणमानसम् । दक्षिणे मानसे चैव तीर्थत्रय
कटाहृतम्” वायुपु० गयाभा० ।

दक्षिणमार्गं पु० इत्युक्ते आचारभेदे २पितृयागे मार्गभेदे
“निर्दिष्टोऽङ्ग दक्षिणमार्गेण गतागतनक्षत्रेण”
इत्योपनिषद् भाष्यम् । [लवणास्वदौ ।

दक्षिणसमुद्रं पु० कर्म० । दक्षिणदिक्स्थे समुद्रे
दक्षिणस्य त्रि० दक्षिणे भागे तिष्ठति स्या-क ७त० ।
१दक्षिणभागस्थिते २सारथौ पु० अमर ।

दक्षिणा अ० दक्षिणा+प्रथमापञ्चमीसप्तम्यर्थे आच् । प्रथमा-
द्याद्यष्टिके दक्षिणागच्छार्थे दक्षिणा वक्षति आगच्छति
रमणीयं वा “अथ दक्षिणा विद्यकर्म” यजु० २१/५५
दक्षिणांसत्रणिन् पु० दक्षिणास्ये दक्षिणस्थे त्रयोऽक्षप्रस-
ङ्गिनि । दक्षिणस्थान्स्वप्नयुक्ते “पितृस्त्रभिगमनात्
दक्षिणासप्तमी भवेत् । तेनापि निष्कृतिः कार्या अजा-
दानेन शक्तिः” पराशरः ।

दक्षिणाग्निं पु० दक्षिणोऽग्निं । अन्वाहार्यपचनाख्ये यज्ञा-
ग्निमध्येऽग्निभेदे । “अन्वाहार्यं दक्षिणाग्नावधिश्रयति”
कात्या० श्रौ० २।५।२७ “हीनं यज्ञस्यान्वाहरतीत्यान्वा-
हार्यः अथ्युरन्वाहार्यस्यकं दक्षिणार्थं तण्डुल-
रूपमोदनं दक्षिणाग्नावधिश्रयति चतुर्णां नृत्विजा

तृप्तिर्दावता सन्म व्यने तत्परिमाणं ततोऽधिकं
वान्वाहार्यमोदनं कुर्यात्” कर्क ।

‘उत्सर्गेऽपराह्णे गार्हपत्यं प्रज्वाल्य दक्षिणाग्निमा-
नीयं विट्कुलाद्विस्तृतो वैक्योनय इत्येके प्रियमाणं
वा प्रज्वाल्यारणिमन्नं वा मथित्वा गार्हपत्यादाहव-
नीयं ज्वलन्सुद्धरेत्’ आश्व० श्रौ० २।२। “उत्सर्गे
अजस्त्रीत्वेन अग्निहोत्रहोमार्थं विद्धरेत् नाजस्ते
होमस्तजस्तेष्वपि भवतीत्युक्तम्, एव स्थिते विह्व-
रहितमग्निहोत्रहोमप्रयोगं वक्तुकाम उत्सर्ग इत्युक्त-
वान् । अन्वापराह्णशब्देन अज्ज्वलत्तर्धभागो गृह्यते ।
विह्वरणकाले गार्हपत्यं प्राहुष्कृत्य प्रज्वाल्य च दक्षि-
णाग्निं वैश्वगृह्णादानीयत् । चतुर्णां वर्णानामन्यतमस्य
द्रव्यवतो वा गृह्णात्, गार्हपत्याद्वा । धार्यं चेतु प्रज्वल-
येत् । काले काले यदि निर्मन्यत् तदा मन्येत् । ग-
प्रकाराणां सुतृप्तिपश्चाद्गृह्यस्या । तेषामन्यतमस्य च
दक्षिणाग्निं साधयित्वा ततो गार्हपत्यात् ज्वलन्मग्नि-
माहवनीयार्थं सुद्धरेत् पात्रान्तरेण पृथक् कुर्यादित्यर्थः”
नारा० । तस्य स्थापनञ्च नैर्दक्षिणकोणे “दक्षिणपश्चिमे
दक्षिणम्” आश्व० गट० ४।११ । उक्तेः ।

दक्षिणाग्रं पु० दक्षिणस्यामन्मस्य । दक्षिणदिग्भागस्याप्ये
कुशादौ “अथ यान्यमन्युदीचीनापाणि तृणानि भवन्ति
दक्षिणापाणि तानि करोति पशुदेवत्यमेवैनत्तत्करोति”
गत० ब्रा० १२।५।१।१२ । “उदगपान् दक्षिणापान्
करोतीति श्रुते” कात्या० श्रौ० ४।१।१५ ।

दक्षिणाचलं पु० दक्षिणस्थितोऽचलः । मलयपर्वते हेमच०
दक्षिणपर्वतादयोऽप्यत्र ।

दक्षिणाचारं पु० कर्म० । तन्त्रोक्ते आचारभेदे । “क्षधर्मेनि-
रतो भूत्वा पञ्चतप्त्वेन पूजयेत् । स एव दक्षिणाचारः
शिवो भूत्वा शिवा यजेत्” आचारभेदतन्त्रम् । इत्यास्तु
तत्र भेदं मद्यस्थाने विजयारसः । “चतुर्भक्तारा
सन्त्येयं पञ्चमो विजयारसः” इत्युक्तेः । दक्षिणा दक्षि-
णस्या चारो गतिरस्य । २दक्षिणदिग्गतिशालिनि
त्रि० । “दक्षिणा दक्षिणाचारो दिग् वेनाजयत् प्रभु”
भा० वि० ५४० ।

दक्षिणाज्योतिस् पु० दक्षिणा दक्षिणस्या ज्योतिरस्य ।
मञ्जरीदेने आगभेदे । “योऽजं पञ्चोदनं दक्षिणाज्यो-
तिप ददाति” अथ० ६।५।२२।२३।२४।२५।६ । तद्दान-
फलसक्तम् ।

दक्षिणात् अथ० दक्षिण+प्रथमापञ्चमीसप्तम्यर्थे स्मृति ।
प्रथमापञ्चमौ दक्षिणगण्टाये दक्षिणात् रमणीयम् या
गच्छति वसति वा ।

दक्षिणान्तिका स्त्री “अद्विपमेष्टौ समे कलास्ताप समे
सुनोर्निग्नरा । न समाल परान्तिता कला वैताकीयेऽन्ते
रनौ गुरु” इत्युपक्रमे “तृतीययुगदक्षिणान्तिका
मनन्तपात्रेण द्वितीयम्” इ० र० लक्ष्मण्ये वैताकीयेभेदे
भावाद्भवते । “समस्तपात्रेषु द्वितीयम् यदि तृती-
ययुक् द्वितीयमात्रातृतीयमात्राभावेनो गुरुत्वे श्रेष्ठ
वैताकीयवत् तदा दक्षिणान्तिका नाम अन्तः इत्यर्थः ।

दक्षिणापथ पु० दक्षणा (आजन्) पन्था अच् समा० ।
देशभेदे तद्देशवर्णनं भा० व० ६। अ० यथा

“एते गच्छन्ति वज्रं पन्थानो दक्षिणापथम् । अथ
नीलक्षत्रान्श्च समतिक्रम्य पर्वतम् । एष विन्ध्यो महा
श्रेष्ठ प्रयोष्यो च सप्तर्षगा । आश्रमाश्च महाभीमा
वज्रमूलकमान्विता । एष पन्था विदुर्भाषासमी ग-
च्छन्ति कीर्याम् । अथ परञ्च देशोऽयं दक्षिणे दक्षि
णापथः” । “दक्षिणापथलक्षणं सर्वं नरपरा-
न्तिका । युक्ता पुच्छिन्दा श्वरायुक्तुका मङ्गलैः सह”
भा० शा० २०७ अ० । “युयुधे पाण्डुराजोऽयं दिवस
नकुलासुख । तं जित्वा स महाबाहो प्रययौ दक्षिणा-
पथम्” भा० स० २० अ० । “तथापरे जयपदा दक्षिणा-
पथवासिनः । पाण्डुराजं केरलाश्वैः चोत्ताः कुलासवैव
च । सेतुका सुखकाशैव कपयाचारवासिका । नवराट्ठा
माङ्गिका कलिङ्गाश्चैव सर्वशः । कावेराय सङ्घेयी-
कौरव्याः श्वरास्तथा । पुच्छिन्दा विन्ध्यमूषिका वैदमौ
टण्डकै सह । कुलीयाश्च शिराकाश्च कपयास्तपसै
सह । तथा तैत्तिरकाश्चैव सर्वे कारस्तारास्तथा । नासि-
काद्याश्च ये चाम्ये ते जैषान्तरनर्मदा । भातुकका
समाज्ञेया सह मारस्तैस्तथा । कञ्चीयाश्च सुराट्ठाश्च
आनन्ताश्रमुदे सह” मत्स्यपु० । “दक्षिणास्थितमार्गं
मालि पु० । “क्षत्राजिनामि सुम्नन् स्वयमेव दक्षिणापथ
मालि” आश० श्री १।१।१२ । दक्षिणापथोऽयस्य
आमिलेन व्यावसत्येन सम्बलत्वेन वा ठनु । दक्षिणा-
पथिकं तद्देश्ये तत्त वासिनि तत्सम्बन्धे च । “एते
चाम्ये च वज्रवो दक्षिणपथिकान् पथाः” हरि० १। अ० ।

दक्षिणापरा स्त्री दक्षिणाया अपराया दिशोऽन्तराका दिक्
। नैर्दक्षिणे “दक्षिणपूर्वस्या दिशि दक्षिणपरस्या वा”

आश० म् ४।१।६ । २तत्तुस्थिते लि० “अनर्दक्षिणापरे-
ऽध्वर्युं पूर्वोत्तरे यजमान” कात्या० श्री० ८।१।१६ ।
दक्षिणायां पर । श्वरपुत्र्यं धर्मव्यटान्कपदक्षिणा
तत्परे लि० ।

दक्षिणाप्रवण लि० दक्षिणा (आजन्) दक्षिणस्या प्रवण
निम्नम् । उत्तरापेक्षया दक्षिणतो निम्ने आकादिदेशे
“दक्षिणाप्रवणम्” कात्या० श्री० २।१।६ । “दक्षिणाप्रवण
देशयजन भवति” कर्क “युधिदेश विविक्त च गोमयेनो-
पक्षेपयेत् । दक्षिणाप्रवणं चैव प्रयत्नेनोपपादयेत्” मनु ।
“दक्षिणाप्रवणमप्यत्र परिच्यते शुचौ देशे दक्षिणाप्रवणे
तथा” याज्ञ० आहुदेशोक्तौ ।

दक्षिणाप्रष्टि पु० धुव्यभिक्षया प्रकट देशमन्योति प्र+अग-
क्तिच् टपो० दक्षिणा दक्षिणभागे प्रष्टिः वाङ्मा । सूर्य-
मध्ये दक्षिणस्थे प्रकाशे प्रकटदेशस्थे वा अथ-
भेदे “दक्षिणाप्रष्टिः जवो यस्त इति” कात्या० श्री०
१।१।१८ । “एते तृतीयमथ युनक्ति धुव्यभिक्षया प्रकट
देशमन्योतीति प्रष्टिर्वाहो युय” स० आ० । दक्षिणस्यां
स इव इति विषये २दक्षिणस्थे प्रष्टिर्वाहोऽत्र च ।
“अथ दक्षिणा प्रष्टि युनक्ति सव्यमष्टि वा” शत० ब्रा०
५।१।१८ । “प्रष्टिर्नाम पादलोपोपेतो भोजनपात्रादिका-
धार” (तेषां) भा० ।

दक्षिणावन्त पु० दक्षिणाया वन्त अतुवन्त । गृह-
स्थादीनां दक्षिणातुवन्तभेदे यथा “दक्षिणावन्तो नाम
गृहस्थमन्त्राचारिभिर्बुधैश्चानामां कामनोद्गोपकृते
तस्मान्भित्तान्पूर्विकां दक्षिणां प्रयच्छतां दक्षिणावन्त इत्यु-
च्यते” तत्त्वसार ।

दक्षिणामिमुख लि० दक्षिणा दक्षिणस्यामभिमुखमय ।
दक्षिणदृष्टस्ये । “दक्षिणामिमुखो रात्रौ सव्यमोच
यथा दिवा” आङ्गि० त० । दक्षिणासङ्काटयोऽन्तः ।
“आयुष्यं प्राङ्मुखो भुङ्क्ते वणस्य दक्षिणासङ्कः” ।
“सदृक्तेनैव विधिना निर्हयेत् दक्षिणासङ्क” मनु ।
“यद्देष्टविरामुङ्क्ते गङ्गुङ्क्ते दक्षिणासङ्क” मनुना
आहोयमिषस्य तथा भोजनं निषिद्धम् । दक्षिणा दक्षिणस्यां
सङ्कम् । दक्षिणादिकस्ये सङ्के न० । “अमात्राद् गद्या
प्राङ् दक्षिणासङ्कभोजनम् । न लोपतिनृकः कुर्वीत
कृते च पितृणां मयेत्” ति० त० ।

दक्षिणामूर्त्ति(क) पु० दक्षिणा अन्तर्भागा मूर्त्तिरस्य वा
कप् सजात्यात् न पु वत् । मिमन्त्रिभेदे तद्व्याख्यादि

यथा "मोक्षसाधनमहावट्टु मतवे योगासनस्य प्रभु प्रत्यक्-
तत्त्वबुभुत्सुभिः प्रतिदिश मोक्षीक्यमाणाननम् । सुखा
तर्कमयीं दधानममलं कर्पूरगौर शिव हृद्यन्त कलये
स्फुरन्तमनिश श्रीदक्षिणामूर्तिकम्" । "नित्यशो दक्षि-
णामूर्तिं ध्यायेत् साधकसत्तम । शास्त्रव्याख्यानसामर्थ्यं
लभन्ते वत्सरान्तरे" तन्मन्त्रादिकं तन्त्रे दृश्यम् ।

ध्यानान्तर ध्यानशब्दे दृश्यम् ।

दक्षिणायन न० दक्षिणा दक्षिणस्या दक्षिणे गेले वा-
यन रवे । रवे स्वाधितितस्थानापेक्षया दक्षिण-
दिग्गमने दक्षिणगोलरूपतलादिराशिषट्के गमने
तदुपलक्षिते ऋतुव्यात्मके शकलभेदे च तत्वाद्यार्थे
"ऋतुव्यायन द्वे व्ययने वर्षसंज्ञिते । कर्कटादित्यते
भानौ दक्षिणायनसंज्ञिते" मल० त० विष्णुपु० ।
द्वितीयांशे "दैवे रात्र्यङ्गनी वर्षं प्रविभागस्तयो पुन ।
षड्क्षतोदगयन रात्रि स्याददक्षिणायनम्" मनु ।
अयनशब्दे ३५३ पु० उत्तरायणशब्दे ११०४ पु०
खगोलशब्दे च दक्षिणायनशब्दार्थस्योक्तमायत्वेऽपि
दक्षिणायनव्यवस्थार्थमधिकमलोच्यते यद्यपि चन्द्रस्यापि
स्वाधितितस्थानापेक्षया दक्षिणस्यां दक्षिणगेले च गति
सम्भवति तथापि सूर्यस्यैव गतिभेदे तदुपलक्षितकाळे च
दक्षिणायनशब्दव्यवहारः । "सौरेण द्युनिशोर्वांम
पङ्कशीतिमुखाणि च । अयन विषुव चैव सक्रान्ते
पुण्यकालता" सू० सि० अयनस्य सौरत्वोक्तेः "यान्
भासान् दक्षिणा व्यादित्य एति यान् मासास्तुत्तरादित्य
एति" वाजसनेयिना पञ्चाग्निविद्यायां दक्षिणोत्तरमा-
गंथो पाठात् "तस्मादादित्य षण्मासान् दक्षिणेनैति
षण्मासान्तरेणैतीति तैत्तिरीयश्रुतेऽदादित्यगतिरुपजी-
व्ये वायनशब्दप्रवृत्तेः । तेनादित्यगतिनिष्पत्त्यात्तस्य
सौरत्वम् । उभयविधदक्षिणायनस्य किमधिकस्य मनूक्त
रात्रित्वं तदभिधीयते । तत्र "मेपादौ देवभागस्यो
देवानां याति दर्शनम् । असुराणां तदादौ त सूर्यस्तद्भा-
गसञ्चरः" सू० सि० ।

"जम्बुद्वीपेलवणसमुद्रसन्धौ परिधिष्ठित भूगोक्तमध्ये तस्य
मङ्गल्लेणाकाशे दत्तं विषुवदृत्तं तत्र क्रान्तिष्ठितं पृथ्वा-
न्तरेण स्थानद्वये लज्ज तन्मेपतलास्थानं प्रपञ्चवायुना
विषुवदृत्तमार्गे भ्रमति मेघस्थानात् कर्काटिस्थानं विषुव-
दृत्ताश्वदधि गत्य शान्तर उत्तरत । मकरादिस्थानं विषुव
दृत्तश्वदधि गत्य शान्तरे दक्षिणतः । तत् स्थाने प्रपञ्च-

वायुना भ्रमति । एवं क्रान्तिष्ठितप्रदेशाः स्वस्थाने प्रपञ्च
वायुना भ्रमन्ति । तत्र मेपादौ देवभागस्य "जम्बुद्वीप च
तत्रापि देवासुरविभागस्तदिति" पूर्वोक्तेः । तत्त्वज्ञाने मेघा-
दिकन्यान्ता राशय उत्तरगोच । तत्रस्य सूर्येणा मेपादौ
मेपादिप्रदेशे देवानां मेरोरुत्तरायणवर्तिना दर्शनं तत्त्वज्ञा-
नान्तर प्रथमदर्शनं याति गच्छति प्राप्नोतीत्यर्थे विषुव-
दृत्तस्य तत्त्वस्थितित्वात् । एव दैत्यानां मेरोरुत्तरायण-
वर्तिनामित्यसुराणामित्युक्ते नैवोक्तम् । गसञ्चरो
दैत्यभागे समुद्रादिदक्षिणविभागस्यास्तुतादिमोनान्ता रा-
शयो दक्षिणगोलस्तत्र सञ्चरो गमनं यस्मिन्नेतादृशं -
स्तुतादिप्रदेशे तत्कारादर्शनानन्तर प्रथमदर्शनं मो-
तीत्यर्थं तेषामपि विषुवदृत्तस्थितित्वात्" १० ।
"देवासुरा विषुवति क्षितिजस्य दिवाकरम् । अस्त्यन्त-
न्योन्यमेतेषां वामसव्ये दिनक्षपे" सू० सि० ।
"विषुवति काळे देवदैत्या सूर्यं क्षितिजस्य पश्यन्ति
विषुवदृत्तस्य तयो स्वस्थानाङ्गुलमध्यस्थत्वेन क्षितिज-
त्वात् । एतेषां देवदैत्यानामन्योन्यं परस्परं ये वामसव्ये
अपसव्यसव्ये ते क्रमेण दिनक्षपे दिवसरात्रौ भवत ।
अथ भावः देवानां भूमेरुत्तरभागः स्वकीयत्वात् सव्यमतो
दैत्यानामपसव्यं स्वकीयत्वाभावात् । एवं दैत्यानां भूमे-
र्दक्षिणभागः स्वकीयत्वात् सव्यं देवानां स्वकीयत्वाभावा-
दपसव्यमतो दैत्यानां वामसव्यमावुत्तरदक्षिणगोचौ देवानां
क्रमेण दिनरात्रौ । देवानां वामसव्यभागौ दक्षिणोत्तर-
गोचौ दैत्यानां दिनरात्रौ । अन्यथाऽन्योन्यं वामसव्ये
इत्यनयो सङ्गतायां तुल्यपक्षः । अतएव पूर्वं मेपादा
वित्याद्युक्तमिति" रङ्गना० । अथ पूर्वोक्तोत्तरार्धस्य सन्दि-
ग्धत्वशङ्कया दिनपूर्वापरार्धकथनक्रमेण तदर्थं श्लोकाभ्यां
विशदयति ।

"मेपादावुदितः सूर्यस्त्रीन् राशीन्तदुत्तरम् । सञ्चरन्
प्रागर्हमध्यं पुरयेन्मोक्षवाणिनाम् । कर्कादीन् सञ्चर-
न्तददङ्गं पश्चार्धमेव च । तत्प्रादींस्त्रीन्मृगादींश्च
तद्वदेव सुरद्विषाम्" सू० सि० ।

"मेपादौ विषुवदृत्तस्यक्रान्तिष्ठितभागे देवत्यासञ्ज उदितो
दर्शनता प्राप्तः सूर्य उत्तरं यथोत्तरं क्रमेणेति यावत्
स्त्रीन् राशीन्तदुत्तरभागस्यान् मेघपथमिष्टानान् सञ्चरन्-
तिक्रामन् सन् मेरुस्थानां देवानां प्रागर्हमध्यं प्रथमं
दिनस्यार्धं पुरयेत् प्रणं करोतित्यर्थः । मिथुमान्ते सूर्ये मेरु
स्थानां मध्याङ्गं स्यादिति फलितार्थः । कर्कादीन् स्त्रीन्

उभये च मण्डूक । काकोदुम्बरिकायां वलमीको
 दग्नते सिरा तस्मिन् । पुरुषत्वे सपादे पद्मिदिक्स्या
 पङ्क्ति सा च । व्यापाण्डुपौतिका मृदु गौरसार्णय
 भवति पाषाण । पुरुषार्थे कुण्डनिभो टटिपय मूषिको
 याति । जलपरिहृते देहे दृष्य कस्मिन्नको यदा दृश्य ।
 प्राच्यां हृत्कलितये पङ्क्ति सिरा दक्षिणा प्रथमम् ।
 मृद्वीकोत्पलवर्णा कापोतो चैव दग्नते तस्मिन् । हृत्को
 उजगन्तिसन्त्यो भवति पयोऽल्य च सखारम् । गोण्या
 कतरोरपरोत्तरे सिरा हो कर्तावतिप्रस्य । कुण्डा
 नाम सिरा सा पुरुषत्वंवाङ्मनी भवति । व्याघ्रो
 वलमीको दक्षिणपादे विभोतकस्य यदि । व्याघ्रं
 तस्य सिरा पुरुषे देया टिगि प्राच्याम् । तस्यैव पश्चि-
 माया दिशि वलमीको यदा भवेत्ततो । ततोदग्नभवति
 सिरा चतुर्भिरर्धाधिकैः पुरुषैः । श्वेतो विप्रभरक
 प्रथमे पुरुषे तु कुण्डनाभोऽश्वा । व्याघ्रस्या टिगि च
 सिरा जग्नति वर्ततेऽतीति । सङ्गतासित रेगाभ्यां
 वलमीको यत्न कोविदारस्य । मध्ये तयोर्नरेरर्धपक्षे
 खोषवर्णोभयम् । प्रथमे पुरुषे भुजग कमलोदर-
 पद्मिभो मङ्गी रक्षा । कुर्वन्दि पाषाणविप्लास्योत्तानि
 वाच्यानि । यदि भवति सप्रपणो वलमीकहतस्तदुत्तरे
 तोयम् । पाष्यं पुरुषैः पञ्चभिरपि भवन्ति चिह्नानि ।
 पुरुषार्थे मण्डूको हरितो हरितालसन्निभा भूय ।
 पाषाणोऽभ्रनिकाय सौमा च सिरा शुभाभ्युपजा ।
 सर्वेषां हृत्पाणमभ्र स्थितो दङ्गरो यदा दृश्य । तस्मा-
 द्भक्तो तोय चतुर्भिरर्धाधिकैः पुरुषैः । पुरुषे तु भवति
 मङ्गलो नीला मृत् पीतिका ततः श्वेता । दङ्गरेवमाम
 रूपः पाषाणो दग्नते चाल । यदाङ्गिनिचयो दग्नो
 दक्षिणत संस्थित करस्त्रस्य । हृत्कहये तु यास्ये
 पुरुषत्वंतये तु सिरा सार्धं । कृष्णपङ्कः पुरुषार्थे प्रथमं
 शोद्धियते सिरा पूर्वा । उदगस्था स्नाडुजला हरितो
 उज्ज्वाधस्ततोयम् । उत्तरतश्च मण्डूकादङ्गिनिचय
 पश्चिमे तरोक्तोयम् । परिहृत्य पञ्च हृत्कान् कर्धाहम-
 योरुषे प्रथमम् । अङ्गिराज पुरुषेऽस्मिन् भूत्वा भाली
 कुण्डलवर्णोऽश्वा । माहेन्द्री भवति सिरा पङ्क्ति स
 केन सदा तोयम् । वलमीक क्षिप्रो दक्षिणेन तिस्र-
 कस्य सङ्गमदूर्ध्वेत् । पुरुषे पञ्चभिरको दिशि वारुण्यो
 सिरा पूर्वा । सपौगव पचाद् यदा कदम्बस्य दक्षि-
 णेन जलम् । परतो हृत्कालितयात् पङ्क्तिः पुरुषेऽस्तुदी-

योमै । कौबेरी चाल सिरा पङ्क्ति जलं कोङ्कगन्त्रि
 चाणोभयम् । कनकनिभो मण्डूको वरमात्रे मृत्तिका
 पीता । वलमीकहतो यदि तालो वा भवति नारि-
 केभो वा । पचाद् पङ्क्तिर्कोनरेचतुर्भिः सिरा यास्या ।
 यास्येन कपित्थार्थाङ्गमन्त्रययेदुदगजलं यास्यम् । सप्त
 परित्यज्य करान् चात्वा पुरुषान् जल पञ्च । कर्तुरको-
 ऽङ्गि पुरुषे जप्या मृत् पुरमिदमि च पाषाण । श्वेता
 मृत् पद्मिमत सिरा ततपोत्तरा भवति । व्याघ्रलकस्य
 वामे वटनी वा दग्नतऽङ्गिनिचयो वा । पङ्क्तिर्दृक्
 तस्य करै सार्धं पुरुषत्वे तोयम् । कूर्म प्रथमे पुरुषे
 पाषाणो भुवर सचिकता मृत् । खाटो सिरा च
 यास्या पूर्वोत्तरतो द्वितोया च । वामेन हृत्कहतो
 वलमीकचोत्ततो जल पूर्वे । हृत्कालितये पुरुषे सप्त
 पञ्चभिर्भवति । नीलो भुजग पुरुषे मृत् पीता वरकतो-
 यमयाश्वा । हृत्पा भू प्रथम वारुणी सिरा दक्षिणे-
 नास्या । जनपरिहृते देहे दग्नान्तेऽनपमानि वि-
 द्मानि । वीरणद्वयो मृदय यत्न तस्मिन् जल पुरुषे ।
 भागीं त्रिदता दन्ती हृत्करपादी च लक्षणा चैव ।
 नवमात्रिका च हृत्कहयेऽस्य यास्ये त्रिभिः पुरुषैः ।
 क्षिप्र्या प्रलम्बयासा वामनविटपदुना सप्तोपजला ।
 उपिरा जर्जरपला हृत्पाय जलेन सन्त्यक्ता । तिस्र-
 कायातकपुरुषकमष्टातकविल्वतितन्दुकाद्वोढाः । पितृहा-
 रजिरीयाज्जमपुरुषकावज्ज्वातिवसा । एते यदि सुक्षि-
 म्वा वलमीके परिहृतास्ततोयम् । हृत्कालिभरुत्तर-
 तचतुर्भिरर्धेन च भरस्य । कनूषे सनुषा यस्मिन् सतृप्ते
 तृणवर्जिता मङ्गी यत्न । तस्मिन् सिरा मदिता वल्लभ्य
 वा धन तस्मिन् । कण्टककण्टकानां व्यत्यासेऽस्य
 क्षिप्रि करैः पचात् । खात्वा पुरुषत्वंतय विभागयुक्तो
 धन वा स्यात् । नदति मङ्गी गम्भीर यास्ये चरणाङ्गता
 जल तस्मिन् । सार्धैः क्षमिर्भर्तुपुत्रैः कौबेरी तल च
 सिरा स्यात् । हृत्कस्यैका यास्या यदि विनता भवति
 पाण्डुरा वा स्यात् । विनातस्य यास्याते जल
 त्रिपुरुष यास्या । कलकुलपिकारो यत्न तस्य पूर्वे
 सिरा क्षिप्रिर्हृत् । भवति पुरुषेचतुर्भिः पाषाणोऽथ
 क्षितिः पीता । यदि कण्टकारिका तु कण्टकैर्विना दग्नते
 क्षितौ कुष्ठम् । तस्याकलेऽस्य वास्य क्षिप्रिर्नरेरर्ध-
 पुरुषे च । खर्जुरी द्विभिराया यत्न भवेत्तद्विचर्जिते
 देहे । तस्मा पश्चिमभागे निर्देयत् त्रिपुरुषे वारि ।

यदि भवति कर्णिकार सितकुसुम स्यात्पन्नाशवृक्षो वा ।
 सव्येन तत्र हस्तद्वयेऽम्बु पुरुषत्वये भवति । ऊष्मा
 यस्यां धातुग्रा भूमौ या तत्र वारि नरयुग्मे । निर्दे-
 टव्या च सिरा सङ्गता तोयप्रवाहेण । यस्मिन् क्षेतो-
 ह्ये जातं सस्यं पिनाशस्यपयाति । स्निग्धमतिपाण्डुर
 वा सङ्गासिरा नरयुगे तत्र । मरुदेशे भवति सिरा
 यथा तथातः पर प्रवक्ष्यामि । यीवा करभाणानिव
 भूतलसस्याः सिरा भानि । पूर्वोत्तरेण पीलोर्ध्वदि
 वलभीको जल भवति पथात् । उत्तरगमना च सिरा
 निक्षेया पञ्चभिः पुरुषैः । चिह्नं दर्दुर सादौ मृत्
 क्षपिष्ठातः परं भवेद्भरिता । भवति च पुरुषेऽधोऽश्वा
 तस्य तथे वारि निर्देश्यम् । पीलोरेय प्राच्या वलभीको-
 ऽतोऽर्धपञ्चमैर्हस्तैः । दिशि यास्यायां तोय वक्तव्य
 सप्तभिः पुरुषैः । प्रथमे पुरुषे भुजग सितासितो जल
 भातमूर्तिश्च । दक्षिणतो वृद्धिः सिरा सञ्चार भूरि
 पानीयम् । उत्तरतश्च करीरादह्निमद्ये दक्षिणे जल
 खाड । दशभिः पुरुषैर्धेयं पुरुषे पीतोऽत्र मण्डूक ।
 रोहीतकस्य पथादह्निवाचोन्निमि करीयास्ये । द्वादश
 पुरुषान् खात्वा सञ्चारा पश्चिमेन सिरा । इन्द्रतरो
 मलभीकः प्राग्दशश्च पश्चिमे सिरा हस्तैः । खात्वा
 चतुर्दश नरान् कपिला गोधा नरे प्रथमे । यदि वा
 सुवर्णमास्त्रक्षरोर्ध्वेद्वाप्तो भुजङ्गदृष्टम् । हस्तद्वये त
 दास्ये पञ्चदशनरावसानेऽम्बु । क्षार पयोऽत्र नकुलो
 ऽर्धमानवे ताक्षसज्जिभयाश्वा । रक्ता च भवति वसुधा
 वृद्धिः सिरा दक्षिणा तत्र । बदरीरोहितदृष्टौ
 मयूक्तौ चेद्दिनापि वलभीकम् । हस्तत्रयेऽम्बु मयात्
 षोडशभिर्मानवैर्भवति । सुरस जलमादौ दक्षिणा
 सिरा वृद्धिः चोत्तरेणास्या । विष्टभिः पाषाणो
 मृच्छेता दृष्टिकोऽर्धनरे । सकरीरा चेद्ददरी त्रिभिः
 करैः पश्चिमेन तत्रास्त्र । क्षाटशभिः पुरुषैरैशानी
 वज्रजला च सिरा । पीलुषमेता बदरी हस्तत्रय-
 क्षन्तिरे दिशि प्राच्याम् । विंशत्या पुरुषाणामशोष्य-
 क्षमोऽत्र सञ्चारम् । कज्जभकरीरावेकस्य सयुतौ यत्र
 कज्जभवित्तो वा । हस्तद्वयेऽम्बु पथाक्षरैर्भवेत्सप्तविंशत्या ।
 वलभीकमूर्धनि यदा दूर्वा कुशाश्च पाण्डुरा घनि ।
 जूपो मध्ये देयो जलमत्र नरेकविंशत्या । भूसिःकदम्बक
 युता वलभीके यत्र दृश्यते दूर्वा । हस्तत्रयेण यास्ये
 नरेर्जल पञ्चविंशत्या । वलभीकमयस्यो रोहीतक

पाटपो यदा भवति । नानादृशैः सज्जितस्त्रिभिर्जल
 तत्र वक्तव्यम् । हस्तचतुस्के मध्यात् षोडशभिश्चतुर्लै-
 रुदगवारि । चत्वारिंशत्पुरुषान् खात्वाश्वात सिरा
 भवति । यन्मिप्रचुरा यस्मिन्क्षेत्रे भवेदुत्तरेण वलभीक ।
 पथात्पञ्चकरान्ते शतार्धसङ्ख्यानरैः सलिलम् । एकस्या
 पञ्च यदा वलभीका मध्यमो भवेच्छेतः । तस्मिन् सिरा
 प्रदिष्टा नरपट्या पञ्चवर्जितया । सपलाशा यत्र शमी
 पश्चिमभागेऽम्बु मानवैः पट्या । व्यर्धनरेऽहि प्रथमं
 सवालुका पीतमृत् परत । वलभीकेन परिहृत श्वेतो
 रोहीतको भवेदुयस्मिन् । पूर्वेषु हस्तभावे सप्तत्या
 मानवरैः । श्वेता कण्टकवङ्गला यत्र शमी दक्षिणेन
 तत्र पयः । नरपञ्चकसयुतया सप्तत्याहिर्नराधे च ।
 मरुदेशे यस्मिन् न जाद्वे तैर्जल विनिर्देश्यम् । जम्बू-
 वेतसपूर्वे ये पुरुषास्ते सरो दिगुणा । जम्बूक्षिप्रता
 मूर्वा शिशुमारी सारिवा शिवा श्यामा । वीरुधयो
 वाराही ज्योतिष्मती च मरुद्वेगा । सूकरिकामाप-
 पथीव्यामपदाथेति यद्यह्नेर्निलये । वलभीकादुत्तरत-
 स्त्रिभिः करैस्त्रिपुरुषे तोयम् । एतदन्ते वास्य जाङ्गल-
 भूमौ त पञ्चभिः पुरुषैः । एतैरेव निमित्तैर्मरुदेशे
 सप्तभिः कथयेत् । एकनिभा यत्र सङ्घो दण्डतल्प-
 भीकयुलमपरिहीना । तस्या यत्र विकारो भवति
 घरित्वा जल तत्र । यत्र स्निग्धा निम्ना सवालुका
 सानुनादिनी वा स्यात् । तत्रार्धपञ्चमैर्वारि मानवैः
 पञ्चभिर्धेयं वा । स्निग्धतरुणा यास्ये नरेचतुर्भिर्जल
 प्रभूत च । तरुगृहेऽपि हि विहृतो यक्षसानहदेय
 ददेत् । नमते यत्र धरित्री शार्धे पुरुषेऽम्बु जाङ्गला-
 नूपे । कीटा वा यत्र विनालयेन वृक्षोऽम्बु तत्रापि ।
 सण्या गीता च सङ्घो गीतोष्णास्त्रिभिर्नरैः शार्धे ।
 इन्द्रधनुर्धृत्यो वा वलभीको वा चतुर्हस्तात् । वलभी-
 काना यङ्क्त्या यद्येकोऽभ्युक्षित सिरा तदथ ।
 शय्यति न रोहते वा सस्य यस्या च तत्रास्त्र ।
 मययोधपलाशोदुम्बरैः समेतैस्त्रिभिर्जल तदथ । वट-
 पिप्पलसमवाये तद्दहास्य सिरा चोदक् । धान्ये
 यदि कोशे पामस्य पुरस्य वा भवति कूप । नित्य
 स करोति भय दाह च ससानुषं प्राय । नैर्हृत-
 कोशे वासल्य वनिताभय च वायव्ये । दिक्षयमेत्यक्षा
 शेषस्य शुभावहा कृपा । सारस्वतेन समिना दगा(का)
 गल यत्कृत तदवलोचय । व्याधिभिः कृतमेतद् दृष्टैरपि

मानवं वक्ष्ये । क्षिप्रं यतः पादपशुनमवच्छिन्नो वि-
 श्वद्विपलाय ततः सिराक्षि । पद्मचुरोमोरकुला' म-
 शुष्का कागा कुगा वा मलिका नखो वा । चर्चूर-
 लम्बुर्जुनवेतथा स्युः क्षीराभिता या हुमशुनमवच्छिन्न ।
 जम्बेभनागा शतपलमीपा स्युर्नक्षत्राक्षाय सविन्धुवारा ।
 विभीतको या मदयन्तिका या यत्नाक्षि तस्मिन् पुरुष
 त्वयेऽस्मः । स्यात्पतन्त्योपरि पर्वतोऽन्यस्तत्तापि मूले
 पुरुषत्वयेऽस्मः । या मौञ्जके काशकृणैश्च युक्ता नीला
 च सृष्टु यत्नं ससर्करा च । तस्या प्रभूतं सुरसं च तोय
 तृणायश यत्नं च रक्तस्रद्धा । ससर्करा ताज्जसङ्गी
 कपाय क्षार धरित्री कपिला करोति । व्यापायदुःरायां
 लवणं प्रदिष्टं मिष्टं पयो नीलवसुन्धरायाम् । गाकाश्च
 कर्णार्जुनपित्तवर्जं श्रीपथं रितासवगिगपाय । क्षिप्रैश्च
 पथैर्दुर्गमशुनमवच्छिन्नो रुक्षाश्च दूरेऽम्बु निवेदयन्ति ।
 सूर्याग्निमक्षोद्विपरास्तपसां या निर्जला वा वसुधा प्र
 दिष्टा । रक्ताङ्गुरा क्षीरयुता' करीरा रक्ता धरा
 चेज्जलवसज्जुनोऽम्बु । वैदूर्यस्रक्ताम्बुदमेधकाभा पाको
 न्युष्टोऽम्बरसक्षिभा वा । भृङ्गाङ्गनाभा कपिलाय वा या
 प्रोया पिता भूरिषमीपतोया । पारावतक्षौद्रहतोपमा
 वा क्षौमस्य वक्षस्य च तृणवर्णा । या क्षौमवल्गायै
 समानरूपा स्यात्ताय तोयं कुर्वतेऽक्षयं च । तास्य
 समेता धृष्टतैर्विषमैरापायदुर्गमक्षोद्विपरास्तपसा । भृङ्गो-
 पमाङ्गुलिकपुष्पिका वा सूर्याग्निवर्णा च शिला वि-
 तोया । चन्द्रातपस्स्रष्टिकमौक्तिकहेमरूपा याश्चन्द्रनील-
 मलिकिङ्कजुषाङ्गनाभाः । सूर्योदयास्तुष्टितावनिभाय
 याः स्रुजाः क्षौमना सविषयोऽम्बु च दत्तमेतत् । एता
 क्षमेदाश्च शिलाः शिवाश्च यत्नेन नागैश्च सदाभिलुष्टा ।
 तेषां च रात्रिषु भवन्ति रात्रां तेषामहर्दिग्धं भवेत्कदा-
 चित् । भेदं यदा नैति शिला तदानीं पाशाशकाश्चै
 व ह तिन्दु कानाम् । प्रज्वालयित्वाग्नमग्निवर्णां सदा-
 यन्तु शिक्षा प्रविदारमेति । तोयं शतं मौञ्जकमक्षना या
 यत्नप्रसातं परिपेष्य तत् । कार्यं शरक्षारयुतं शिलायाः
 प्रस्फोटनं वैज्रवितापितायाः । तत्तत्काङ्क्षिकसुराः सकु
 क्त्या खोजितापि वदराणि च तस्मिन् । सप्रराजसवि-
 ताभ्यमितप्रा दारयन्ति हि शिलां परिपेष्यै । नैव पल
 त्वक् च नात्र तिलानां सापामार्गं तिन्दु कं स्यादुष्टुङ्गुषी ।
 गोमूत्रेण क्षावितं क्षार एषां भृङ्गस्योऽतस्मापितो
 भेद्यतेऽस्मा । आर्कं पयो ऋजुविषाणमधीवमेतं पारा-

वतासुपकृता च युतं प्रपेय' । दृश्यं तैश्चमयितव्यं ततो-
 व्यं पानं पचाच्छित्तव्यं न शिवास्तु भवेद्विषात । क्षारे
 फटल्या मयितं युक्ते दिभोपिते पायितवायस्य यत् ।
 सम्यक् श्रितं चाश्रुमि नैति भङ्गं न चान्यथोद्देश्यं
 तस्य कौश्वर्यम् । पाली प्रागपरायताम्बु सुचिरं धत्ते
 न याभ्योत्तरा कल्लोमैरवदारमेति मरुता सा प्रायश
 प्रेरितै । ता चेदिक्ष्मि क्षारदाकभिरपा स्यात्तमाशार
 येन पापायादिभिरैव या प्रतिचयं क्षुब्धं द्विपाशादिभि ।
 ककुभ्रवटाश्चक्रकदम्बैः सविषुसज्जम्बूवेतमनीपैः । कुम्ब-
 वक्त्राद्याशोकमधुर्कैर्गुल्लविमिश्रं यावन्ततीरासु । द्वारं च
 नैर्वाहिकमेकदेशे कार्यं शिवाश्चित्तवारिभागम् ।
 कोयस्थितं निर्विषं कपाटं कृत्वा ततः पाशुभिराव-
 पेक्ष्य । अश्वमधुसोमीरैः सराजकोशातकामसकृत् ।
 कतकफलसमायुक्तैर्वीर्यं रूपे प्रदातव्यं । कलुषं कटुं
 लवणं विरसं सलिलं यदि पाशुभिराग्नं भवेत् । तदनेन
 भवत्यमलं सुरसं ससुगन्धिं गुणैरपरैश्च युतम् । हसो
 मघासुराघातुष्यधनिष्ठोत्तराणि रोहिण्यः । शतभिषगित्या
 रम्भे रूपानां गन्धते भगण । कृत्वा वरुणस्य वनि
 यटवेतवक्त्रैश्च सिरास्थाने । कुशमेर्गन्धैर्धूपैः समृष्टं
 निधापयेत् प्रथमम् । मेघोद्भूतं प्रथममेव यदा प्रदिष्टं
 क्लेशमनीलं वरदेवमतादि ददा । भौम दगा(का)गंन
 मिदं कथितं द्वितीयं सम्यग्वराहभिर्हिरेण सविप्रसादात् ।
 दग्धं लि० दह-क्तं । कतटाहैः शम्योक्तं 'दृशा दग्ध
 मन्विजं जीपयन्ति दृशैव या' शा० ट० । 'सर्व
 स्याद् दग्धमानिषम्' कर्मकोचनम् । देहस्याग्निदाह
 भेदां सुश्रुते उक्ता यथा

"अतः ऊर्ध्वमितरया दग्धसंज्ञं वक्ष्याम । तत्र
 क्षिप्रं कृत्वा वा श्रित्य द्रव्यमग्निर्दहति । अग्निवन्धनो
 हि क्षौद्रं स्रक्क्षिपिरासुसारित्वात्तगाटीनमुपविश्याशु
 दहति । तस्मात् क्षौद्रदग्धेऽधिका रजो भवति । तत्र
 सुष्ठु इदं दग्धं सम्यग्दग्धमिति दग्धञ्चेति चतुर्विधमग्नि-
 दग्धम् । तत्र यद्विषयं श्रुयतेऽतिमात्रं तत्सुष्ठुम् ।
 यमोत्तिष्ठन्ति स्फोटोत्तीव्राक्षोपदाहरागपाकमेदमाशिरा-
 क्षोपश्यान्ति तदुददग्धम् । सम्यग्दग्धमनवगच्छं ताव-
 कज्वरं सुस्थितं पूर्वसंज्ञयुक्तम् । अतिदग्धे नाना-
 वस्त्वन्नं गालविच्छेदं विराज्जायुषम्यस्य व्यापादनमिति
 आत्रं क्षारदाहपिपाशामर्षाक्षोपद्रवा भवन्ति त्रयसास्य
 विरेण रोहति छटय विषयो भवति । तदेतच्चैर्विध-

अग्निदग्धलक्षणमात्मकमेवसाधक भवति । भवति चात्र ।
अग्निना कोपित रक्त भृग जलो प्रकुप्यति । ततस्ते-
नैव वेगेन पित्तमसृष्टाभ्युदीर्यते । तत्प्रदीप्यते उभे ह्येते
रसतो द्रव्यनस्तथा । तेमास्य वेदनास्तीमा प्रकृष्टा च
विदह्यते । स्फोटो श्रीम प्रजायन्ते ज्वरजृम्भा च
वर्द्धते" सृष्टम् ।

तिथिभेदेन युक्ते २ चन्द्राश्विनराशौ पु० । "स्वमसिद्धौ
तृतीयाया प्रथमाया तृतामृगौ । पञ्चम्या बुधराशौ द्वौ
श्रमस्या चापचन्द्रमे । नवम्या सिङ्गकीटाख्यावेकादश्या
शुरोर्गृहे । दृषमीमौ त्रयोदश्या दग्धसनात्मनी
शृङ्गा । दग्धसद्धानि यत् कर्म कृत सर्वं विनश्रुति"
ज्यो० त० । श्वारभेदेन युक्ते नक्षत्रभेदे न० । "याम्य
श्वार वैगृधेव धनिष्ठार्थमृग ज्येष्ठान्त्य रभेर्गृध
स्यात्" ज्यो० त० । श्वारभेदयुक्ते तिथिभेदे स्त्री एकादशी
चेन्दुवारं द्वादशी चार्कवासरे । पक्षी दृष्टस्तेवारं तृतीया
बुधवासरे । अष्टमी शुक्रवारं च नवमी शनिवासरे । प-
ञ्चमी भौमवारं च दशयोगा प्रकीर्तिता" नारद । "हा-
दशग्रोकादशी नागमौरीस्कन्दवृषजपि नवम्या दग्धबोमा-
ख्या भानुवारादित क्रमात्" वसिष्ठ । पृथ्व्यचन्द्राक्रान्त-
राशिभेदेन युक्ते तिथिभेदे स्त्री राजमासं गृहे "द्वितीया
शीनधनुषोद्यत्तर्षी दृषकृषयो । मेघकर्कटयो पक्षी कन्या
मिथुनकेऽष्टमी । दशमी हयिके सिङ्गे द्वादशी मकरे
ज्येष्ठे । आद्या धनुषु शफरीषु परा द्वितीया एकान्तरे
दिनकरे तिथयः प्रदग्धा । फाल्गुनिके च तथा कुम्भे
मेघे युग्मे हरी घटे । एषु युक्ता द्वितीयाद्या दग्धा
कृष्णा भयादिषु । राशग्रोहद्वयं च रवेः स्थित्या गच्छ
फल बुधै । या प्रोक्ताक्षिपयो दग्धा मेघादिषु च
राशिषु । शुक्लाक्षा विषमे राशौ समे कृष्णा प्रकी-
र्तिता । एभिर्जातो न जीवेत यदि शक्रसमी भवेत् ।
विषादो विषया भारी यात्रायां मरण भवेत् । निम्बल
क्षपिवाणिज्य विद्यारम्भे च सूर्यता । गृहप्रवेशे मङ्ग-
श्याङ्गुलाया मरण भुङ्क्ते । अष्टमदाने फल गति
अतदाने च निम्बले । शुभकर्माणि सर्वाणि नैव कुर्या-
द्विषमण" । उत्तरराशिषु चन्द्रस्थित्या दग्धाया व्यक्तव-
यथा "पक्षी मेघकुलीरयोर्हिसकरे कन्यायुगे चाष्टमी सिङ्गे
हयिकाराशिने च दशमी तौलौ मृगे द्वादशी । चामे
चाप भवे द्विका यदि हवे कुम्भे चतुर्थी यदा दग्धास्या-
क्षिपयो बदन्ति स्रजयस्याख्या यदा कर्मण" ज्यो० त० ।

दग्धादिवस्त्राद्यस्याभेदे फलभेद रु० चि० उक्ता जय.

"वस्त्राणां नवभागकेषु च चतुष्कोणेषु मरा राजसा
मध्यमत्रयगता मरास्तु सद्गमे पार्श्वे च मध्यागयो ।
दग्धे वा स्फुटितेऽम्बरे नयतरे पद्मादिलिप्ते न स-
द्गमोऽग्रे, नष्टरागयो शुभफलत्वं सर्वागके प्रान्तत" त-
उक्त श्रीपतिना "कर्दमकृष्णमगोमयलिप्ते वासवि दग्ध-
वति स्फुटिते वा । चिन्त्यमिदं नवधाभिहितेऽस्मिन्निष्ट-
मनिष्टफलस्य ह्युद्योगिभिः । निवसन्त्यमरा हि वस्त्रकोणे
मनुजाः पार्श्वद्वयान्नमध्ययोः । अपरेऽपि च रक्षसा
त्रयोऽग्रे गयने चासवपाङ्कजाश्च श्वेत् । भोगप्राप्तिर्दे-
यताग्रे, नराग्रे पुत्राणि, स्याद्वाचसाग्रे च मृत्युः । प्रान्ते
सर्वा गेष्मनिष्ट तथा स्यात् भुष्टे यस्ते भूतने आध्व-
साधु" । इत्यर्थाभिहितदिशि स्त्री । दग्धरुहाया हस्ते
च स्त्री ऽसतप्ते ति० । [स्थियां जातित्वात् ङीप् ।
दग्धकाका ऽस्त्री० दग्ध इव काक" । द्रौपकाके हेमच०
दग्धमन्त्र पु० नित्यकर्म० । "यज्ञिर्वायुसमायुक्तो यस्य मन्त्रस्तु
सूक्तं नि । सप्रधा इत्युक्ते तन्तु दग्धमन्त्र प्रचक्षते" तन्त्र-
सारेणोक्ते मन्त्रभेदे । [२८४६ पु० तद्गृहदाहकथा दृष्ट्या ।
दग्धरथ पु० दग्धो रथोऽस्य । चित्ररथमन्त्रे चित्ररथमन्त्रे
दग्धरुह पु० दग्धोऽपि रोहति रुह-क । शितिकृष्टे,
२ भस्मरोहायाश्च स्त्री राजनि० ।
दग्धिका स्त्री कुक्षिता दग्धा कुक्षिते कन् । (योद्धामात)
१ दग्धाघ्ने भरत० । दग्ध+स्त्रार्थे क । यत्तद्वचसम् ।
२ दग्धरुहाहस्ते राजनि० ।
दग्धेष्टका स्त्री कर्म० । भ्रामके (भ्रामा) हारा० ।
दग्ध त्वागे पालने च स्वा० पर० सक० सेट् ददित् । दङ्कति
अटङ्कित् । दटङ्क ।
दग्ध वातने स्वा० पर० सक० सेट् । दङ्कोति अदाघीत् अद-
घीत् । ददात्त देघत् । गतो दिवा-निघट्टुः । दव्यति
दति भेद । "पपा स दद्या यो यचस्य" ष० ॥१२॥
१ । "दद्यात् गच्छत्त पुरुषय्यत्ययः" भा० । "पपाह्व्य-
रय्यो विभागे" ष० ७।१६।१ ।
दग्ध दग्धपातने दमने च यद+पुटा+उभ+सक+सेट् । दग्धयति
ते अदग्धवत् त । दग्ध दग्धा दग्धमीयः दक्षित ।
यज्ञस्य पूर्वकथावने द्विक० । "प्रजा गत दग्धयति
राजा । इहा० जोषे कर्मणि सकारादयः । गर्गा-
गत दग्धने । दग्धयन्ते ददा० "अदग्धान् दग्धवान्
राजा दग्धान् शैवाय दग्धवान्" मनुः ।

दण्ड पु म० दण्ड-अच् कर्माणि पुंसि च वा टनेर्लो या ।

इत्युक्ते (वाटि) ख्याते पठार्थे विभट्टगोस्वामिने कश्च
भतिष्ठच्छ निपातने । “परस्य दण्ड नोद्यच्छेत् क्रुद्धो
नैव निपातयेत्” मत्तु । दण्डधारणगुणा “स्वतन्त्र
संप्रतिष्ठानं शत्रूणाञ्च निषेधनम् । व्ययटममभायुष्य
भयान्न दण्डधारणम्” वैद्यकम् ।

मिन्दिपाहाद्दण्डलक्षण हेमा० प० लक्षणसूत्र-
योक्तुं मिन्दिपाहयत्ने वक्ष्यते - तटसुषारेणान्योऽपि
दण्डो विधेयः । अत्राह दण्डस्तु “समस्तदण्डयुक्तम्” उ०
च० ७४ अ० उक्तः । आभराद्दण्डस्तु तत्रैव ७२ अ०
उक्तो यथा “अध्वर्युश्चक्षुःप्रमितोऽस्य दण्डो हस्तोऽय
वा रजिस्त्वमोऽयवान्य । काष्ठान्धुभात् काष्ठमण्डपगुप्ताद्
रत्नैर्विचित्रैश्च हिताय रात्रासम्” ।

ब्रह्मचारिण्योऽपि काष्ठमये खड्गकारे २ पदार्थे, वर्षभेदेन
तत्प्रमाणान्दि मनुजोक्तं यथा “याज्ञाण्यो वेत्स्यपात्राशौ-
चक्रियो वाटसादितो । पैश्वौदुम्बरो वैश्वो दण्डा-
नर्हेति धर्मतः । क्रैयान्तिको ब्राह्मणस्य दण्डः कार्यः
प्रमाणतः । सखाटसम्मितो राज्ञः ख्यात्तु नायान्तिको
विशः । अजयको तु सर्वे सुरत्रया शीत्यदर्शना ।
अतुल्यगकरा नृणां सल्लो नाग्निदूषिता । प्रतिच्छे-
यन्ति दण्डस्यस्याय च भास्करम् । प्रदक्षिण्य परी-
त्याग्निं शरेर्दुर्भयं यथाविधि” ।

सम्यग्भिमा दण्डधारणे विधेयादि नि० सि० उक्तो यथा

“हारीतः कुटीपको बद्धको हस्तैश्च ततोयक ।
चतुर्थः परसो हस्तो यो य पद्यात् स सत्तमः” । आद्या
पुत्रादिना कुटि कारयित्वा तत्र गच्छे वा वसन् काणय
वासा शिखोपवीतविदण्डवान् बन्धुषु स्नातृषु वा
भुञ्जान् काम्यो भवेत् एतदत्यन्तागतपरम् द्वितीयस्तु
धन्यन् कृत्वा सप्तागाराणि भैक्षं चरन् पूर्वोक्तमेव
स्यात् । तृस्तु पूर्वोक्तवेपोऽप्येकदण्डं “शक्यन्तु वैश्व दण्ड
धारयेन्नित्यमादरादिति” आन्दात् शिष्युरपि “यज्ञोप-
वीत दण्डं च वस्त्रं जनुनिवारणम् । तावान् परि-
पश्यन् प्रोक्तो नाग्यो हस्तपरिपश्यन्” । चतुर्थोऽपि
क्लान्ते “परहस्तदिदण्डं च रक्षन्” गोबान्निर्मि-
ताम् । शिष्यां यज्ञोपवीतं च निद्रां कर्म परित्यजेत् ।
अयमप्येकदण्ड एव । ये तु शिखोपवीतादित्वाग-
निषेधात् कुटीपकादिधरा । यत्तु मेधातिथि
“यात्र कुक्षयो दण्डाकाशेऽपि वस्तेऽदिति”

तदपि तत्परमेव । यस्मात्त्रि “चतुर्थो भिक्षुः प्रोक्ताः सर्वे
सैव त्रिदण्डिनः” इति तद्वागुदण्डादिपरं न यद्विपरम्
“वागुदण्डोऽयं मनोदण्डः कायदण्डस्तथैव च । यस्मैतं
नियता दण्डाः स त्रिदण्डोति चोच्यते” मन्त्रे । तस्मात्
वरमहस्यैकदण्ड एव । सोऽप्यविदुषः विदुषस्तु दोऽपि
नास्ति “य दण्डं न शिष्यां नाच्छादनं न भैक्षं चरति
परमहंस इति स ह्योपनिषदुक्ते “ज्ञानमेवायं दण्ड” इति
काम्यशेषाच्च यत्तु यम “काष्ठदण्डो ह्यतो येन सर्वोप-
ज्ञानवर्जितः । स याति नरकान् घोरान् महातीरव-
स्रकानिति” तद्वैराग्यं विना जीवनाद्यन्तसम्प्राप्तपरम्
“एकदण्डं समान्त्रित्य जीवन्ति बह्व्यो नराः । नरके
तीरने चोरे कर्मत्यागात् परान्ति ते” इति श्रुतेः यज्ञा-
नेधिके “एकदण्डो त्रिदण्डो वा शिष्यास्तुष्टित एव वा ।
कायायमात्रसाराऽपि यति पूज्यो युधिष्ठिर इति” तस्यापि
पूर्वोक्तव्यपस्या ज्ञेया” ।

भावे अच्, १२ मने “वागुदण्डं मनोदण्डः कायदण्ड-
स्तथैव च” मत्तु । “शरणागतसमाय भूतानामप्यहस-
नम् । बहिर्वैदि च दामस्य दण्डमिदमभिधीयते” भा०
सौम्यसंज्ञोक्ते शरणागतसमायादितिके । दण्ड इवाच
इति दण्ड-किप् ततो भावे धम् । १२ दण्डस्तुत्यस्यतो
(टोडान) सारसन्दरी दण्ड-अथायद कर्मभावकरणादौ
अच् । १२ प्रकारे ७ अक्षरे दन्तोषे ६ मन्त्रे १० शैव्ये ११ भूमि-
मानभेदे (काठा) “हस्तैश्चतुर्भिर्भवतो ह दण्ड” जीवा० ।
गोचर्मयत्ने २६६१२० इत्यम् “दण्डहस्तो दण्डेन”
इति पाठान्तरम् । १२ स्वर्यपारिपदभेदे १२ श्वे १४ अभि-
धाने च मेदि० १२ दण्डाकारे यज्ञभेदे हेमच० यज्ञश्रु-
टकयन्ते २७३६२० इत्यम् । १२ दण्डाङ्गुलपत्रभेदे ।
तत्कथा जनस्यानयन्ते २०२४२० इत्या । क्लान्ते क ।
तत्रार्थे । “हृन्मृचसास्वरीपथ दण्डकचेति ते त्रयः ।
यस्यकार महात्मा वै दण्डकारण्यसत्तमम्” हरिव० १०८०

वटिपत्रात्मके दिग्वटिभान्द्रये यटिकापरपञ्चमि
१७ काजभेदे तज्जानोपायश्च यटोयन्त्रयन्ते चक्रप्रायः ।
त्रोपतिपायुक्तो यथा

“गुल्फा दिग्विर्भिकित पक्षैर्वत् पङ्कजुर्विशिष्टा-
यताश्चम् । तदस्मदा वटिपथै प्रपूजे पालं चढाई-
प्रतिमं यटो स्यात् । सत्तु वचापत्रयनिर्मिता वा
हेन यथाका चढरस्युका स्यात् । विह तवा माह्वयल
पालं प्रपूज्यते नाकिं कस्यान्तु ना तत्” “वटिदण्डात्मिका-

याय तिथेर्निष्क्रमण परे"। "दण्डैकरजनीयोग" ति० न०।

॥८॥ ह्यभेदे तल्लक्षणभेदादि अग्निपु० २४१ अ० यथा

"मण्डलासङ्गतौ भागो दण्डाक्षौ बद्धधा ऋणु ।
तिर्यग्गतिस्तु दण्ड आत् भोगोऽन्या दृष्टिरेव च ।
मण्डलः सर्वतो दृष्टिः पृथग्गतिरसङ्गतः । प्रदरो दृष्ट
कोऽसङ्गः चापो वैकुण्ठिरेव च । प्रतिष्ठ सुप्रतिष्ठ
गुणो विजयसङ्गतौ । विगाथो विजयः स्रुचो स्तूणा-
कर्णमनुसौ । सर्पास्यो वनयस्यैव दण्डभेदाश्च दुर्जयाः ।
अग्निकान्तः प्रतिकान्तः कक्ष्याभ्यास्यैकक्षपक्षतः । अग्नि-
क्रान्तस्तु पक्षाभ्या त्वयोऽन्ये तद्विपर्यये । पक्षोरस्यैरति-
क्रान्तः प्रतिष्ठोऽन्यो विपर्ययः । स्तूणापक्षौ धनु पक्षौ
द्विस्तूण्यो दण्डः चर्म्मगः । द्विस्तूण्योऽयन्वतिक्रान्तपक्षो-
ऽन्यस्य विपर्ययः । द्विचतुर्दण्ड इत्येते स्त्रेया दण्डणत
क्रमात् । गोमूत्रिका हि सञ्चारी शकटो सकरस्तथा"
॥८॥ रात्रासुपायभेदे चतुर्थोपाये । ते चोपायाः सामदा-

नभेददण्डाः सङ्गं प्रसिद्धाः तु अग्निपु० २४० अ० ।
अन्योऽप्युपायाः सामादिप्रयोगविपर्ययोक्ता यथा

"साम दानं च भेदश्च दण्डोऽन्वेन्द्रजाकम् ।
भायोपादाः सप्त परे निक्षिपेत् साधनाय तान् । चतुर्विधं
च्युत साम उपकारानुकीर्तनात् । मिथः सम्बन्धकथनं
बहुपूर्वं च भाषणम् । आयाते दर्शनं याचा तवाङ्-
किति चार्पणम् । यः सञ्जागमनोत्सर्गं उत्तमाधनम-
भ्यम । प्रतिदार्ढ्यं तदा तस्य दृष्टीतस्तुतुमोदनम् ।
इत्युदानमपूर्वं च स्वयंपादप्रवर्तनम् । देयश्च प्रति-
भोजश्च दानं पञ्चविधं च्युतम् । स्त्रोऽरागाधनयनं बहु-
कीर्त्तुपादनं तथा । मिथो भेदश्च भेदभेदेदश्च त्रिविधं
च्युतः । बधोऽर्थहरणं चैव परिक्रमस्त्रिधा दम् ।
महाशस्त्रप्रकाशश्च लोकहिंसानु प्रकाशतः" । "दण्डस्य
दर्शनं दण्डानु, पुल्लभ्यादि, सामतः । दानभेदे चतुस्तुल्यान्
वीक्षान् जनपदादिकान् । सामन्तादधिकान् भेददण्डा-
भ्यामपराङ्मकान् । देवताप्रतिमानान् पुज्यान्तर्गतैर्मरैः ।
उभान् स्त्रीवस्त्रसंवीतो निमि चाङ्गुतदर्शनं । वेतालोन्-
कापिकाचानां शिवानां च स्वरूपिता । कामतो रूपधा-
रितं शस्त्राग्न्युपार्पणम् । तमोऽग्निमोऽन्यो
मेघ इति मावा क्षमातुमी । जलाम कीचक भीम आ-
न्यतः स्त्रीरूपताम् । अन्याये व्ययने युद्धे प्रवृत्तश्चा-
निशरणम् । अभिचेयः क्षमा भ्रातोमेक्षितश्च हिङ्गि-
भक्षः । मेघाङ्गकारद्वयस्त्रिपर्यन्तान् नदर्शनम् । इरस्थान

च सैन्यानां दर्शनं ध्वजशालिनाम् । क्षिप्रपाटितमि-
क्षानां सद्यतामां च दर्शनम् । इतीन्द्रजालं द्विपतां भी-
त्यर्थं सुपकल्पयेत्" । २० विष्णो ४० "भक्तुर्हरो भक्तुर्वेदो दण्डो
दमयिता दम्" विष्णु सं० १२१ शिवे "शत्रुन् दमाय दण्डाय
पर्यधीरपटाय च" भा० शा० २८६ अ० । २२ दण्डाकारे
अज्ञौ सूर्यपरिवेष्टभेदे "परिब्रिस्तु प्रतिस्त्रयोर्दण्डस्तृजु-
रिन्द्रचापनिभः" इ० सं० १६ अ० । २३ दण्डवत्स्थिते
रविकरादे संघाते "रविकिरणजलदमहतां सङ्घातो
दण्डवत्स्थितो दण्डः । स विदिकस्थितो ऋषाण्यान्-
शुभो दिव्यु हिजातीनाम् । शस्त्रभयातङ्ककरो इष्टः
प्राङ्मुखश्चन्द्रिषु दिनस्य । शुक्रादौ विप्रादीन् यदग्नि-
सुखसां निहन्ति दिवस्" इ० अ० ।

२४ रात्रि प्रजागासनभेदे तत्तुल्यपादि भा० शा० १२१ अ०

"ऋणु कौरव्य । यो दण्डो व्यवहारो यथा च स ।

यस्मिन् हि सर्वमायत्तं स दण्ड इह केवलः । धर्मसंस्था
महाराज । व्यवहार इतीर्यते । तस्य कोपः कथं न
स्यात्त्रिकेवलवहितान्नमः । इत्येव व्यवहारस्य व्यवहारत्व-
मिष्यते । अपि चैतत् इरा राजन् । मनुना प्रोक्तमादितः ।
सुप्रसीतेन दण्डेन प्रियाप्रियसनात्मना । प्रजा रक्षति
यः सत्यं धर्मं एव स केवलः । यथोक्तमेतद्वचनं
प्रागेव मनुना इरा । यन्मयोक्तं मनुष्येन्द्र । ब्रह्मणो
वचनं महत् । प्रागिदं वचनं प्रोक्तमतः प्राग्वचनं
गिहः । व्यवहारस्य चाख्यामाद्व्यवहार इतीर्यते ।
दण्डे त्रिवर्गं सततं सुप्रसीते प्रवर्तते । देव हि
परमो दण्डो रूपतोऽग्निरिवोत्थितः । नीलोत्पलदण्ड-
श्यामचतुर्दंष्ट्रवत्तुभुजः । अष्टपादैः कमयनः शङ्खकर्णो-
र्हरोमवान् । जटी द्विलिङ्गश्चाप्यास्यो रुगराजततु-
च्छदः । यतद्रूपं विमलचूर्णं दण्डो नित्यं इराधरः ।
असिर्जलुर्गदा शक्तिश्चिन्मृगं सुहृद शरः । सुषल परशु-
चक्र पाशो दण्डर्षितोमराः । सर्वप्रहरणीयानि सन्ति
यानीह कानिचित् । दण्ड एव स सर्वात्मा लोके
चरति चूर्किमान् । भिन्दन् बिन्दन् रुजन् कलन्
दारयन् पाटयत्यथा । वातयक्षिर्ध्रुवश्च दण्ड एव
चरत्यतः । अविर्विश्वतो धर्मस्त्रीरूपवत्स्य इराधरः ।
योगभौ विजयः शास्त्रा व्यवहारः समातनः । शास्त्रं
प्राक्कायनम्नाश्च शास्त्रा प्राग्वदतां वरः । धर्मपाशोऽस्यरो
देवः सत्यगो नित्यमोऽप्यजः । अघङ्को बहुतनयो मनु-
ज्जैवः शिवहृदः । नामान्येतांनि दण्डस्य कीर्त्तितानि

युधिष्ठिर ।। दण्डो हि भगवान् पिण्डुर्दण्डो नारा-
यण प्रभु । शत्रुं मङ्गदुर्विभन्ताहापुरुष उच्यते ।
नयोक्ता ब्रह्मकन्येति लक्ष्मीर्हिति सरस्वती । नृण्ड
नीतिर्जगद्वाली दण्डो हि बहुविधः । अर्धानर्धौ
सुख दुःख धर्माधर्मौ बलावले । दौभाग्य मागधेयश्च
पण्यापण्ये गुणगुणौ । कामाकामाहृतर्माधर्मौ गर्वरी
दिवस क्षण । अग्रसाट प्रमादश्च हर्षप्रोक्षौ गमो-
दम । दैव पुरुषकारश्च मोक्षामोक्षौ भयाभये । त्रिषा-
हमे तपो यज्ञ सयमोऽथ विषाविषम् । अलयादिय
मध्यश्च कल्याणश्च प्रपञ्चनम् । मद प्रमादो दर्पश्च दम्भो
धैर्यं नयानयो । अशक्तिः शक्तिरित्येव मानसम्भो
व्याव्ययौ । विनयश्च विवर्गश्च कालाकालौ च भारत ।।
अनृत नामिता सत्य अज्ञानश्च तथैव च । ह्योयता
व्यवसायश्च लाभालाभौ जयाजयौ । तीक्ष्णता मृदुता
मृदुरागमानागमौ तथा । विरोधस्याविरोधश्च कार्या-
कार्यौ बलावले । सख्या चानसूया च धर्माधर्मौ
तथैव च । अपत्यपानपत्ये स्त्रीश्च सम्प्रतिपत्यम् ।
तेज कर्माणि पाण्डित्य वाक्कृत्स्नस्तनुवृद्धिः । एव
नृण्डश्च कौरव्य । लोकेऽस्मिन् बहुरूपता । न साद्यदीह
दण्डो वै प्रमथेय परस्परम् । भयादण्डस्य नान्योन्य
मृत्ति चैव युधिष्ठिर ।। दण्डेन रक्षमाणा हि राज
जह्नुर्ह प्रजा । राजानं वर्जयन्तीह तस्मादण्ड
परायणम् । व्यवस्थापयति क्षिप्रमिह लोक नरेश्वर ।।
सत्ये व्यवस्थितो धर्मो ब्राह्मणेज्यवर्तिष्ठते । धर्मयुक्ता
हिलत्रेष्ठा वेदयुक्ता भवन्ति च । बभूव यज्ञो वेदेभ्यो
यज्ञ प्रीत्याति देवता । प्रीत्याश्च देवता नित्यमिन्द्रे
परिवदन्त्यपि । अत्र दद्यामि शक्रयाप्यनुमृच्छामि
प्रजाः । प्राणाश्च सर्वभूतानां नित्यमग्ने प्रतिष्ठता ।
तस्मात् प्रजां प्रतिष्ठन्ते दण्डो जागर्ति तां च ।
एवमयोजनश्चैव दण्डः क्षत्रियतां गत । रक्षन् प्रजा
स जागर्ति नित्यं स्ववर्जितोऽजर । ईश्वर पुरुष
प्राण सत्त्व चित्त प्रजापति । भूमात्मा जीव इत्येव
नामभि प्रोच्यतेऽहम् । अददहण्डमेवायं भ्रुवमैश्वर्यं
मेव च । इमेन यश्च सयुक्त सदा पशुविधात्मक । कुल
बहुधनमात्मा प्राप्ता प्रोक्ता बलानि तु । आचार्य
महर्षेर्द्वैवेकमन्यदुधिष्ठिर ।। हस्तिगोऽश्वा रथा
पत्तिगोयो विष्टिश्चैव च । दैगिकाशविक्ताश्चैव तद
टाङ्ग बल स्रुतम् । अथ वाङ्मन्य युक्तस्य रथिनो

हस्तियायिन । अश्वारोहा पटाताय मन्त्रियो रथ-
टाय ये । भिक्षुका प्राड्विषाकाश्च मौहतां दैवचिन्तका ।
कोपो मित्राणि धान्यश्च सधौपकरण्यानि च । सप्त-
प्रकृति चाटान्तर गरीरमिह यद्विदुः । राज्यस्य दण्ड-
मेवाङ्ग दण्ड प्रभव एव च । ईश्वरेण प्रयत्नेन कार-
णात् क्षत्रियस्य च । दण्डो दत्त सम्प्रनात्मा दण्डो
चीट सनातनम् । राजा पुञ्जतमो नान्यो यथा धर्म
प्रदर्शित । ब्रह्मणा लोकरक्षार्थं स्वधर्मस्थापनाय च ।
महत्प्रत्यय उत्तमो व्यवहारस्तथाऽपर । तस्माद्य
सृष्टितो हतो महत्प्रत्ययनक्षय । व्यवहारस्तु वेदात्मा
वेदप्रत्यय उच्यते । मौनश्च नरगार्हृण । शास्त्रोक्तश्च
तथाऽपर । उक्तो यथापि दण्डोऽसौ महत्प्रत्यय-
नक्षय । सेयो न स नरेन्द्रस्यो दण्डप्रत्ययनक्षय ।
दण्डप्रत्ययहरोऽपि व्यवहारात्मकः स्रुत । व्यवहारः
स्रुतो यश्च वेदविषयात्मक । यश्च वेदप्रसूतात्मा स
धर्मो गुणदर्शन । धर्मप्रत्यय उद्दिष्टो यथाधर्मं कृता-
त्मभि । व्यवहार प्रजागोप्ता ब्रह्मादिष्टो युधिष्ठिर ।।
तीन् धारयति लोकान् वै सत्यात्मा भूतिवर्द्धन ।
यश्च दण्डः स हतो नो व्यवहार सनातन । व्य-
हारश्च हतो यश्च वेद इति निश्चितम् । यश्च वेद
स वै धर्मो यश्च धर्मः स सत्यश्च । ब्रह्मा पितामह
पुत्रं बभूवाथ प्रजापति । लोकानां स हि सर्वेषां
ससुरासुररक्षसाम् । समनुयोरगवतां कर्ता चैव स
भूतहृत् । ततोऽन्वव्यवहारोऽयं महत्प्रत्ययनक्षय ।
तस्माद्विदमयोवाच व्यवहारमिदं नमः । माता पिता
च भ्राता च भार्या चैव प्ररोहितः । नादण्डो
विद्यते राज्ञो यश्च धर्मेण तिष्ठति । तत्रैव १५०० ।

“दण्डं गास्ति प्रजाः सर्वे दण्डं यथाभिरक्षति ।
दण्डं सुप्तेषु जागर्ति दण्डं धर्मं विदुष्युधा । धर्मं
सरन्ते दण्डस्त्रैवार्थं जनाधिप । काम सरन्ते
दण्डस्त्रिषणो दण्ड उच्यते । दण्डेन रक्ष्यते धान्य
घन दण्डेन रक्ष्यते । एवमिह ह्युपादत्त भावः पश्यस
लौकिकम् । राजदण्डमयादेके पापा पाप न कुर्वते ।
यमदण्डमयादेके परलोकमयादपि । परस्परमयादेके
पापा पाप न कुर्वते । एव साविद्विके लोके सर्व
दण्डे प्रतिष्ठितम् । दण्डश्चैव मयादेके न सादनि
परस्परम् । अन्ते तमसि मज्जेयुर्द्यदि दण्डो न पाव-
येत् । यस्माददानान्दनयत्ययिष्टान्दण्डयत्यपि । दम-

मादृदण्डनाशैप तस्मादृदण्ड विदुर्मुधाः । वाचा
दण्डो ब्राह्मणानां क्षत्रियाणां भुजार्पणम् । दान-
दण्डा स्रुता वैश्या निर्दण्ड शूद्र उच्यते । असमो-
हाय मर्त्यानामर्थसरक्षणाय च । मर्यादा स्थापिता
लोके दण्डसत्ता विधास्यते । यत् श्यामो लोहिताक्षो
दण्डवरति स्मृतः । प्रजाक्षत्रं न मुह्यन्ते नेता चेत-
साधु पश्यति । नृपचारो गृहस्थस्य वानप्रस्थस्य
मिश्रकः । दण्डस्यैव भयादेते मनुष्या वर्तन्ति स्थिताः ।
नाभीतो यजते राजन् । नाभीतो दातुमिच्छति ।
गीमतः पुरुषः कश्चित्समये स्यादुमिच्छति । नमिच्छत्वा
परममार्गं नाकृत्या कर्म दुष्करम् । नाहत्वा मत्स्य
घातोव प्राप्नोति सहर्तुं त्रियम् । नापत कीर्ति-
रक्षीह न हतं न पुनः प्रजा । इन्द्रो हतारधेनैव
सहेन्द्रः समपदाय । य एव देवा हतारस्तान् लोको
ऽर्चयते शृगम् । हन्ता रुद्रस्तथा स्कन्दः शक्राग्नि
वैष्णो यमः । हन्ता कालस्तथा मृत्युर्गोत्रैश्चरणो
रपि । यमो मृतं साध्या विश्वे देवाश्च भारत ।
यतान्देवास्तमस्तानि प्रतापप्रणता जनः । न ब्रह्माण
न धातार न पूषाणं कथञ्चन । मध्यस्थान् धर्मभूतेषु
दानान् शमपरायणान् । यजन्ते धानवाः केचित्-
मशक्षा सर्वकर्षु । न हि पश्यामि जीवन् लोके
कश्चिदृहसया । सर्वे सत्त्वा हि जीवन्ति दुर्बलैर्वल-
वत्तरा । नकुलो मुनिकामसि विहासो मकुल तथा ।
विहासमसि त्वा राजन् त्वान व्यासस्तृप्तया । तामसि
सुरूपं सर्वान् पश्य कालो यथागतः । प्राणस्यासमिदं
सर्वं जङ्गमं स्यावस्तु यत् । विधानं दैवविहितं तत्
विहासं मुह्यति । यथा मृदोऽसि राजेन्द्र ! तथा भवि-
तुर्भवि । विनीतक्रोधहर्षा हि सन्दा वनमुपाश्रिताः ।
विना वनं न कुर्वन्ति तापसा प्राणयापनम् । उदके
वह्नयः प्राणा प्रविष्टाश्च फलेषु च । न च कश्चिन्न
तान् हन्ति किमन्यत्प्राणयापनात् । अस्त्रावोनीनि भूतानि
नर्कागस्याणि कानिचित् । पञ्चमण्डपि निपातेन येषां
स्यात् क्षत्र्यपर्ययः । यामाक्षिष्णुस्य समयो विगत-
श्रोत्रमत्तरा । वने कुटुम्बधर्माणो हृष्यन्ते परिमो-
हिताः । भूमिं भित्तौषधीश्चिह्त्वा हृद्यादीनण्डजान्
पशून् । मनुष्यास्तवते यज्ञास्ते स्वर्गं प्राप्नुवन्ति च ।
दण्डनीत्यां प्रणीताया सर्वे विध्यन्त्युपक्रमाः कौन्तेय ।
धर्मभूतानां तत्त मे नास्ति संशयः । दण्डस्यैव भवेत्लोक-

विनश्येयुरिमाः प्रजाः । शृणु मत्स्यानिवापञ्चान् दुर्बलान्
वलवत्तरा । सत्यं चेदं ब्रह्मणा पूर्वमुक्तं दण्डं प्रजा
रक्षति साधुमीनः । पशुप्राण्यस्य प्रतिशाम्य भोताः
सन्तर्जिता दण्डभयाज्ज्वलन्ति । अन्वन्तम इवेदं
स्यान्न प्राप्तायेत किञ्चन । दण्डस्यैव भवेत्लोकं विभजन्
साधुसाधुनी । येषां कान्तममर्यादा नास्तिका वेद
मिन्दकाः । तेषां भोगाय कल्पन्ते दण्डेनाशु निपी-
डिताः । सर्वे दण्डजितो लोके दुर्लभो हि शुचिर्जनः ।
दण्डस्य हि भयाङ्गीतो भोगायेव प्रवर्तते । चातुर्वर्ग्य-
प्रभेदाय सुनीतिनयनाय च । दण्डो विघाता विहितो
धर्माध्यायभिरक्षितम् । यदि दण्डाच्च विश्वेयुर्धर्मासि
श्रापदानि च । अद्य 'पशून्मनुष्याय यज्ञार्थानि
हर्षयिषि च । न ब्रह्म चायधीयते कल्याणं न दुष्टे
गाम् । न दान्योद्बृहन्न गच्छेद्यदि दण्डो न पातयेत् ।
विश्वलोपं प्रयत्नेत भिक्षुरन् सर्वसेतव । ममत्वं न
प्रजानीयुर्यदि दण्डो न पातयेत् । न समत्वरक्षतापि
तिष्ठेयुरकुताभया । विधिवद्दक्षिणावन्ति यदि दण्डो
न पातयेत् । चरेयुर्नाशने धर्मं यथोक्तं विधिसा-
श्रिताः । न विद्या प्राप्नुयात् काश्चित् यदि दण्डो न
पातयेत् । न चोद्गा न वलीवर्हं नाश्वतरगर्दभः ।
युक्ता वहेयुर्गानानि यदि दण्डं न पातयेत् । न मेव्या
वचनं कुर्युर्षु बाला जातु कश्चित् । तिष्ठेत्पिह-
मती धर्मो यदि दण्डो न पातयेत् । दण्डे स्थिता
प्रजाः सर्वा दण्डे सर्वे विदुर्मुधाः । दण्डे स्वर्गो
मनुष्याणां लोकोऽयस्य प्रतिष्ठितः । न तत्त कुट्टं पाप
वा भ्रष्टना वाऽपि दृश्यते । यत्त दण्डं सुविहितसर-
त्वरिनिनाशनः । हविः श्वाऽपि विहेदुहदा दण्डस्ये-
वोद्यतो भवेत् । हरेत्काकः पुरोडाशं यदि दण्डो न
पातयेत् ।"

मनुष्यास्तु यथा दण्डं शास्ति प्रजाः सर्वा दण्डं एषामि-
रक्षते । दण्डं सुप्तं जागर्ति दण्डं धर्मं विदुर्मुधा ।
समोक्षं स हतं सत्यं सर्वं रक्षयति प्रजाः । असमोक्षं
प्रणीतस्तु विनाशयति सर्वतः । यदि न प्रपञ्चेद्गजा दण्डं
दण्डे लतन्मृतः । शृणु मत्स्यानिवापञ्चान् दुर्बलान्
वलवत्तरा । अद्यात् आकः पुरोडाशं श्वाऽपि विहा-
सिहता । साम्यं न स्यात् कश्चित् प्रवर्तेनाध-
रोत्तरम् । सर्वे दण्डजितो लोको दुर्लभो हि शुचि-
र्जनः । दण्डस्य हि भयात् सर्वे जगद्भोगाय कल्पते ।

देवदानवमन्त्रां रक्षासि पतंगोरगा । तेऽपि भोगाय
कल्पन्ते दण्डेनैव निपीडिता । दुष्टेषुः सर्ववर्षांश्च
निदोरन् सर्वशेतवा । सर्वलोकप्रकोपश्च मवेदण्डस्य
विश्वमात् । यत् श्यामो लोहिताक्षो दण्डश्चरति
पापका । प्रजास्ताम न सुहृन्ति नेता चेत् साधु
पश्यति । तस्याङ्गं सम्मतेतार राजानं सत्यवादिनम् ।
समीक्ष्यकारिणं प्राणधर्मकामार्थकोपिदम् । त राजा
प्रणयन् सस्यक् त्विदं गेष्वाभिवर्जते । कामात्मा विषमः
क्षुद्रो दण्डेनैव निहन्ते । दण्डो हि सुमहातेजा
इक्ष्वाकुतत्त्वभिः । धर्मोद्दिष्टनिष्ठं हन्ति नृपमेव
सवान्धवम् । तस्य स्थानानि च मनुक्ताणि

“दण्डं स्थानानि दण्डस्य मनु स्वायम्भुवोऽन्न
वीत् । त्रिषु वर्षेषु यानि स्युरल्लो ब्राह्मणो
ब्रजेत् । उपस्थसुदरं लिङ्गां हस्तौ पादौ च पद्मसम् ।
चक्षुर्नासा च कर्णौ च धनं देहस्तथैव च । अतुल्यं
परिचाय देशकाक्षौ च तत्त्वतः । सारापराक्षौ चालोक्य
दण्डं दण्डोपु यातयेत् । अधर्मदण्डनं कोके यशोन्न
कीर्तिनाशनम् । अस्वर्ग्यं च परत्वापि तस्मात्तत् प
यजयेत् । अदण्डान् दण्डयन् राजा दण्ड्यां चैवाप्यदण्ड
यन् । अयगो गृह्णातीति नरकश्चैव गच्छति । वाग्-
दण्डं प्रथमं कुर्यात् धिग्दण्डं तदनन्तरम् । हृत्तीयं
धनदण्डं तृतीयं दण्डं परम् । वधेनापि यदा त्वे
तान्निष्पृहीत् न शक्नुयात् । तदैव सर्वमप्येतत् प्रयु
ज्जीत चतुर्थम् ।”

तथोक्तमाधममध्यमभेदेन परिचायभेदा मनुक्ता यथा
“पणानां द्वे शते सार्धे प्रथमं साहसं पठत ।
मध्यमं पञ्च पितृयं सङ्गुन्तये शोकम् ।

विवाहभेदे तद्भेदां सत्यत्वात् क्रमशो दर्शने ।

तल्लक्षणादाने प्रतिपादितो निष्कर्षे निष्कृतप्रवृत्त्यस्य ।
यादिना सिध्याभिद्योगे अभियोगविषयधनात् द्विगुणं धनं
वादिनो दमः । “निष्कर्षे भावितो दद्यात् धनं राक्षे च तत्
समम् । सिध्याभियोगो द्विगुणमभियोगात् धनं हरत्”
याज्ञ । मनुनाल विशेष उक्तं यथा

“कण्ठे देये प्रतिघाते पञ्चकं शतमर्जति । कपञ्जं
तद्विगुणं तन्मनोरुत्थासनम् ।

“य साधयन् कण्ठेन वेदेत् भक्षिकं नृपे । स राजा
नक्षत्रमार्गं दायकस्य च तद्वनम्” मनु ।

प्रतिपक्षार्थस्य राजा दापने अधमार्थस्य निष्कर्ष

वाभावे दण्डकं शतं साधितप्रवृत्त्यस्य दण्डमभागो दमः ।

“राज्ञाऽधमार्थिको दाय्य साधितादृशकं शतम्” याज्ञ ।

उपनिधिनिक्षेपादौ नाशभेदे दमभेदो याज्ञ । चक्षो यथा

“भूषयेत् मार्गितऽदत्ते दायो दण्डश्च तत्समम्”

व्याजीवन् स्त्रीक्षया दण्डो दाय्यस्तथापि सोदयम् ।

याचिताम्वाहितन्यासनि क्षेपादिकेभ्यः विधिः ।

व्याज विशेषो मनुनोक्तो यथा “यो निक्षेपं नार्पयति

ययानिच्छियं याचते । तावभौ चौरवृक्षाक्षौ दाय्यो वा

तत्समं दमम् । निक्षेपस्यापहृत्कारं तत्समं दापयेद्दमम् ।

तस्योपनिधिहृत्कारमपिशेनेषु याचयेत्” ।

उद्धवना उक्त्वोपहृत्कारो मनुनोक्तो यथा “उपघामिष्य य

कश्चित् परदण्डं हरेन्नरः । सप्तदायं सङ्गन्त्य

प्रकाशं विविधैर्वधैः” । “करचरणशिरःकेदादिभिर्ना

नाविधै यधोपायैः स दण्डः” कुल्लू ।

कौटसाक्ष्ये मनुनोक्तो दमो यथा

“कोमान्नोद्वाहयान् नैवप्रातः कामात् क्रोधान्नैव च ।

अज्ञानादुवालभावाच्च साक्ष्यं वितथस्यते । एषामन्य-

तमे स्थाने य साक्ष्यमन्यत वनेत् । तस्य दण्डपिण्डोक्तु

प्रयस्यान्यनुपूर्वम् । कोमान् सङ्गं दण्डप्रस्तु भोज्यात्

पूर्वन्तु साहसम् । मयाद् द्वौ मध्यमौ दण्डौ नैवप्रातः पूर्वं

चतुर्थम् । कामादुत्तरायणं पूर्वं क्रोधान्तु त्रिगुणं

परम् । अज्ञानात् द्वे शते पूर्णे साक्षिष्याच्छ्रमेव त ।

एतानाङ्गं कौटसाक्ष्ये प्रोक्तान् दण्डान् मनीषिभिः ।

धर्मस्याभ्यभिचारार्थमधर्मनिघनाय च । कौटसाक्ष्यन्तु

कुर्वाणान् त्रीन् वर्षान् धार्मिको नृपः । प्रवासवेददण्ड-

यित्वा ब्राह्मणन्तु विशासयेत्” । व्याज विशेषमाह याज्ञ

“य साक्ष्यं जावितोऽन्येभ्यो निष्कृते तत्तमो हतः ।

स दण्डोऽष्टगुणं दण्डं ब्राह्मणन्तु विशासयेत्” ।

साक्षादाने दममाह याज्ञ । “अङ्गुदन् हि नरः साक्ष्य-

कृत्य स दण्डन्यक्रमः । राजा सर्वं प्रदाय स्यात्

पट्वस्त्रारिमकेऽहनि । न दद्याति च य साक्ष्यं जान-

त्रापि नरावसः । स कुटसाक्षिणा पापैस्तुल्यो दण्डेन

चैव हि” ।

नष्टसामिकदण्डविषये दमो मनुनोक्तो यथा “नष्टेदमिति यो

ब्रूयात् सोऽनुयोक्तो यथाविधि । सदायं रूपसत्यादीन्

स्वाभौ तत्प्रवृत्त्यमर्हति । अवेदयानो नष्टस्य देयं कामञ्च

तत्त्वतः । वर्षं रूपं प्रमाप्य तत्समं दण्डमर्हति” ।

“कृतं प्रनष्टं यो दण्डं परहृत्तादवाभुयात् । अवि-

वेदा न्यो दण्डः स तु वसुवति पणान् मनु ।
“आगमेनोपभोगेन नष्ट भाव्यमतोऽन्धः । पञ्चवन्धो
दमस्तत्र राज्ञे तेनादिभाषिते” याज्ञ० । “पञ्चवन्ध
पञ्चमांश” मिता० ।

अस्मान्निषिक्तये मनुनोक्तो दणो यथा “अवच्छाद्यो भवेच्चैव सान्वय
भृगत दमम् । निरन्वयोऽनपसर प्राप्त स्थाञ्चौर-
किल्बिषम्” । “एष परस्वधिक्रयो यदि स्वाभिनो भ्रात्रा-
दिद्रुपत्वेन सान्वय सम्बन्धो भवति तदा षट् पणशतानि
अवच्छाद्यो दमनीय यदि पुन स्वाभिन सम्बन्धो न
भवति अतपसरश्च स्यात् अपसरत्वेनापरात् सकाशाद् न
मित्तपसर प्रतिपञ्चक्रयादि स यस्य स्वाभिसम्बन्धि-
पुत्रादे सकाशात् नास्ति तदा चौरसम्बन्धि पाप तद्वद
मनीय इत्यर्थ” कुल्लू० । “नान्यदन्ये न समद्वयस्य दिक्रय
मर्हति । न चासारं न च न्यूनं न दूरे न तिरोहितम्
मनुः । “कुडुमादिद्रव्य कुसुम”दिना मिश्रीजय
न विक्रय्य न चासारं सारमित्त्वमिमांश न च तुला
दिमा न्यूनं न च परोक्षावस्थित न च रागादिना-
स्यापितरूपम् अस्मास्मान्निषिक्तयसादृश्यादस्मान्निषिक्तय-
दम एव स्यात्” कुल्लू० ।

दोषविशिष्टकन्यादाने दणो यथा । “यस्तु दोषयतीं
कन्यामनाख्याय प्रयच्छति । तस्य कृत्यान् न्यो दण्ड
अथ वसुवति पणान् । अकन्येति च य कन्या त्रया-
द्वहेषेण मानय । स शत प्राप्नुयाद्दण्डं तस्या दोषमद-
शयम्” ।

दत्ताप्रदानिके नारदेनोक्तो दणो यथा “दत्ताप्रदाने यो कोमादु
यथादेय प्रयच्छति । अदेयदायको दण्डस्तथाऽदत्तप्रती-
च्छक” । तत्तत्सममित्यर्थ ।

अभ्युपेत्याश्रयाया “अश्रयन्ममन्दुष्ट य आचार्यं परि-
त्यजेत् । बलाहासयितव्य स्यात् वधवन्धौ च शोऽर्हते”
नारद । “वधोऽत्र ताडना दोषस्यास्यत्वात्” मिता० ।

अविद्वत्तिक्तमादौ “गणद्रव्यं कुर्यात्सु मविदं यस्य न हृदयेत् ।
सर्वस्वहरणं कृत्वा तं राष्ट्रादिप्रवासयेत्” याज्ञ० । “अथञ्च
दण्डोऽनुवन्धावतिशये द्रष्टव्यः । अनुवन्धावत्यत्वे तु
“यो द्यामदेशसङ्क्रान्तं कृत्वा सन्नेन सविदम् । विसवदेज-
रो कोभात्त राष्ट्रादिप्रवासयेत् । निम्नरा दापयेदेन समय-
व्यभिचारिकम् । चतुष्टयं प्रस्थितं शतमानञ्च
राजतमिति” मनुः । निवासनचतुष्टयनिष्कृतमानाना
चतुष्टयमन्यतमो जातिशक्त्याद्यपेक्षया कल्पनीय” मिता० ।

वेतनादाने “न्यो नार्तो न कृत्यादो दणो कर्म यथोदितम् ।

स दण्डः कृष्णान्यदौ न देय तस्य वेतनम्” मनुः ।

द्यूतसमाह्वये “राज्ञा सचिद्व निजस्या कृतास्तोपचिदेयिन”

याज्ञ० “कृतास्तदेयिन पापान् राज्ञा राष्ट्रादिवासयेत् ।

अण्डेऽक्षमाक्षामासज्य स ह्येषा विनय भृत” नारद

यानि च मनुश्चनानि द्यूतनिषेधपराणि । “द्यूत

समाह्वयश्चैव य कृत्यात् कारयेत् वा । तान् सर्वान्

घातयेद्वाजा शूद्राश्च द्विजर्जितान्” इत्यादीनि तान्यपि

कृतास्तदेवनविषयतया राजाध्यक्षसभिकरहितद्यूतविषय-

तया च योज्यानि” मिता० ।

स्वानिपाक्षविशदे मितोक्तोक्तो दमा यथा “मापान्तौ तु म-

हिषी सस्यघातस्य कारिणी । नृहनीया तद्वत् तु गौ-

स्तद्वत् सजायिकम्” याज्ञ० । परसम्बन्धिनश्कारिणी महिषी

अष्टौ मापान् दण्डनीया । गौस्तद्वत् चतुरो मापान्

अजामेघश्च मापद्वय दण्डनीयम् । महिष्यदीना धन-

सम्बन्धाभावात्तत्त्वामी पुरुषो क्षण्यते । मापस्यात्र

तास्त्रिरुपपन्नस्य विगणिततमो भाग “माघो विशतिमो

भाग पणस्य परिकीर्तित” इति नारदस्मरणात् ।

एतच्चाज्ञानविषयम् । ज्ञानपूर्वं तु “पणस्य पादौ

हौ गा तु द्विगुण महिषी तथा । तथाऽजायिक-

यत्नानाम्पादो दण्डं प्रकीर्तित” इति स्मृत्यन्तरोक्तं

द्रष्टव्यम् । यत् पुनर्नारदेनोक्तम् “मापस्रान्दापयेद्दण्डं

हौ माघौ महिषी तथा । तथाजायिकयत्नाना दण्ड

स्याद्वत् मायिक” इति । तत्पुन प्ररोहयोग्यमूनावशेष

भक्षणविषयम् । अपराधातिशयेन कचिदण्डहैयुगल-

माह “भक्षयित्वोपविष्टानां यथोक्ताद्विगुणोदम” याज्ञ० ।

“यदि प्रयव परस्ते सस्यभक्षयित्वा तत्त्वैवानिपारिता

शेरते । तदा यथोक्तादण्डाद्विगुणो दण्डो वेदितव्यः ।

“यसता द्विगुणं प्रोक्तं सप्तसप्तानाञ्चतुर्गुणं” इति वचनात् ।

क्षेत्रान्तरे पश्वन्तरे जातिदेशमाह “सममेपा विपीतेऽपि

खरोष्ठ महिषीसप्तम्” याज्ञ० । विधीतं प्रचुरदण्डकाशो-

रक्षणाय परप्रहीतो भूप्रदेशस्तदुपघातेऽपीतरक्षेत्-

दण्डसमन्दण्डमेपा महिष्यादीना विद्यात् । शरा-

योद्वाश्च खरोष्ठं तन्महिषीसप्तं महिषी यत्र बाहगेन

दण्डेन दण्ड्यते तत्र तावगेनैव दण्डेन खरोष्ठं नपि

प्रत्येकं दण्डनीयम् । सद्योपरोधकत्वे खरोष्ठयो

प्रत्येकं महिषीतत्त्वत्पादुदमस्य अपराधानुसारित्वात्

खरोष्ठमिति समाहारो न दिवक्षित । परसस्यनाये

गोस्वामिनो दण्ड उक्त इदानीं चेतस्त्वामिने फलमय
 सो दापनीय इत्याह "यामत्तस्य स्निग्धेत्तु तावत्
 १५ चेतसि फलम् । गोपक्षाद्यस्तु गोमी तु पूर्वोक्त
 दण्डमर्हति" याज्ञ० । सत्यस्य ह्यस्य चेतोपचयोपलब्ध-
 थार्थम् । यस्मिन् चेतो यामत्तकालधाम्यादिक मयाटि-
 भिविनाशित तावत्चेतस्फलमेतावति चेतो एतावद्भवतीति
 सामन्तैः परिकल्पित तत्चेतस्त्वामिने गोमी दापनीय ।
 गोपस्तु ताडनीय एव न फल दापनीय । गोपस्य
 ताडन पूर्वोक्तघनदण्डसहितमेव पापदोषेण सत्यस्य
 नाशे दृश्यम् । "या नष्टा पापदोषेण गौस्तु सत्यानि
 नाशयेत् । न तत्र गोमिनो दण्ड पापकृदुदण्डमर्ह-
 तीति" वचनात् । गोमी पुन स्वापराधेन सत्यानां
 पूर्वोक्त दण्डमेवार्हतीति न ताडनम् । फलदान पुन
 सर्वत्र गोमिन् एव तत्फलपुष्टमहिप्रादिसीरोपभोग
 हारेण तत्चेतस्फलभोगत्वात् ।
 "चेतस्विशेषोपधाम्याह "यसि यामविधीतान्ते चेतो
 दोषो न विद्यते । अकामत कामचारे चौरस्य दण्डमर्हति"
 याज्ञ० । यसि मार्गसमीपवर्तिनि चेतो यामविधीत
 समीपवर्तिनि च चेतोऽकामतो गोभिर्भक्षिते गोप-
 गोमिनोर्हयोरप्यदोषः । दोषाभावाप्रतिपादन च
 दण्डाभावाच्च विनष्टसत्यमौल्यदानप्रतिषेधार्थं च ।
 कामचारे कामतचारे चौरस्य चौरस्य यादृशो दण्ड
 तादृश दण्डमर्हति । एतज्ज्ञानादृतचेतस्विपयम् ।
 "तत्तापरिहत धाम्य विहिष्यु पशवो यदि । न तत्र
 प्रपद्येदण्डं नृपति पशुरक्षिपाति" दण्डाभावाप्रा-
 नादृतचेतस्विपयत्वेन मनुमोक्तत्वात् । यादृते पुन
 मार्गादिचेतोऽपि दोषोऽप्येव । हतिकरणञ्च तेनै-
 योक्तम् "इतिञ्च तत्र कुर्वीत यादृशो नावलोकेत् ।
 हिह निवारयेत्सर्वं शृगूरस्तृष्णातुगमिति" । पशु-
 विशेषेऽपि दण्डाभावाह "महोक्षोऽष्टपयस्य
 सति कागन्तुकभय । पाशो येषां न, ते सोऽप्यादेव
 राजपरिच्युता" याज्ञ० । "महोक्षोऽष्टपयस्य च महोक्ष ह्य
 वेत्ता । अष्टपयस्यः ह्योत्सर्गविधानेन देशतोद्देशेन
 त्यक्ताः । स्मृतिका प्रकृत्यं अनिर्देशाह । आगन्तुक
 सत्यत्वरिच्छतोद्देशानुरादागत । एते भोक्ताः ।
 परस्मैपदेषुऽपि न दण्डाः । येषां च पाशो न
 विद्यते तेऽपि देशराजपरिच्युताः देशराजोपहृताः
 ब्रह्मनाशकादिषु न दण्डाः । आदिपञ्चादृह्य

यादयो दण्डान्ते । ते चोगनभीक्ता "अष्टपयस्य
 हस्तिनीश्वरा प्रजापाला हि ते स्मृता । अष्टपयस्य
 प्राणकुक्षौ च ये शत्रुहस्तनक्षणा । अष्टपयस्यगन्तुकी
 गौर्य स्मृतिका चाभिसारिणी । अष्टपयस्योत्सर्गमात्र
 आदिकाले तथैव चेति" । अष्टपयस्यगन्तुनामस्वामिकल्पेन
 दण्डगुत्वासम्भवात् दण्डान्तेमुपादानं यथोक्तदण्डगो
 न दण्डगो पञ्च महोक्षादय इति" मिता० ।

"यसि चेतो परिहत यामानीयेऽथवा पुन । सपान
 गतदण्डाहो विपालान वारदेत् पशुन" मनु ।
 जेलाटिभीमाग्निवादे मनुक्ता दमो यथा । 'स्तेनकृपणा-
 गामामारामस्य दण्डस्य च । स मन्त्रप्रत्यक्षो भेद
 भीमासेतुविनिर्णय । सामन्तापेक्षया नृपु जेतौ
 दिव्यान् वृणास । सर्वे पृथक् पृथक् राजा मध्य
 ममाह्वसम्" । "मयेदाया प्रभेदे तु सीमातिक्रमणे तदा ।
 जेस्य दण्डे दण्डा अधमोत्तममध्यमा" याज्ञ० । "यनेक
 जेत्य व्यक्तेदिका साधारण्यो भूमयोटा तस्या प्रकट्ये
 भेदे सीमातिक्रमणे सीमानतिक्रमणं कर्षणे चेतस्य च
 भयादिप्रदर्शनेन हरणे यथाक्रमेणाधमोत्तममध्यमतमा
 वेदितव्या । जेस्य दण्डस्य दण्डागामाद्युपनक्षणाधम । यदा
 पुन ज्योयभ्रान्त्या जेलादिकमपहरति तदा द्विगतो दमो
 वेदितव्य । "दण्डं तडागमाराम जेत्य वा भीमया
 हरन् । मतानि पञ्च दण्डा स्यादगानाद्विगतो
 दम मनुक्ते । अधिष्ठयमाक्षणे जेलाटिभ्यस्तपय्यालोचनया
 कटाक्षित्तमोऽपि दण्डं प्रयोक्तव्य । अतएवाह "वधसर्व-
 स्स हरणं पुरास्त्रिषां वनादने । तदहच्छेद इत्युक्तो दण्ड
 उत्तमसाहस इति" मिता० ।

वाक्पादपत्रे दमो मनुक्ता यथा "गत ब्राह्मणमाकुप्य
 क्षत्रियो दण्डमर्हति । वैश्याऽध्यक्षगत द्वे वा शूद्रस्तु
 मघमर्हति । पञ्चाशद्वनाक्षयो दण्डः क्षत्रियस्याभि-
 शसने । वैश्वे स्यादहपञ्चाशच्छूरे हादयकोदम ।
 समवर्णं द्विजातीनां हादयस्य व्यतिक्रमे । वादेवच-
 नीयेषु तदेव द्विगुणं भवेत् । एकजातिद्विजातीषु
 वाचा दारुणया क्षिपन् । जिह्वायाः प्राप्नुयाच्छेदं
 जघन्यप्रभयो हि स । नासकातिव्यहन्त्वा ममभि-
 शोहेषु कुर्वत । नि जेयोऽयोमय शङ्कुर्वससास्ये
 दशाकुल । भूमोर्ददेशे दपेण विनाशामस्य कुर्वत ।
 तप्तमायेचयेत्तैल यज्ञे चोले च पार्थिव । नृप देशञ्च
 जातिञ्च क्रमेण शरीरमेव च । वितमेव नृपन् दपं

हाथ' स्थापित दमम् । कायं वायय वा खल्लमन्य
यापि तथापिधम् । तथ्येनापि न्रुवन् दाप्यो दण्ड
काषापणावरम् । सातर पितर जाया भ्रातर तनय
गुरुम् । आचारयन् गत दाप्य पन्थान चाददद्गुरो ।
ब्राह्मणक्षत्रियाभ्यान्तु दण्ड काय्यो विजानता । ब्राह्मणे
साहस पूर्व क्षत्रिये त्वेव मध्यम । विटशूद्रयोरेव
मेव स्वजाति प्रति तत्त्वत । छेदार्जं प्रणयन दण्ड-
स्येति विनिश्चय ।"

"सत्यासत्यान्यथाक्तोत्पन्नान्द्रियरोगिणाम् । ज्ञेय
करोति चेददण्ड्य पणानर्हत्तयोदय । अविगन्तापि
भागिनी सातर वा तथेति च । शपन दापयेद्वाजा
पशुविशतक दमम् । धर्मेधमेष्टु द्विगुण परस्त्रीनूत्तमेष्टु
च । दण्डप्रणयन काय्यं वर्षजाल्युत्तराधरै । प्राति-
कोभ्यापयादेष्टु द्विगुणास्त्रिगुणादभा । यणानासातुकोभ्येन
तस्मादर्थार्हं ज्ञानित । वाङ्मपीयानेत्तसक्थिविनाशे वा-
चिके दम । शत्रुस्तदर्थिक पादनासाकर्णकरादिषु ।
अशक्तस्तु वदन्नेव दण्डनीय पणान् दण । तथा शक्त
प्रतिभुव दाप्य ज्ञेमाय तस्य तु । पतनीये कृतेक्षेपे
दण्डो मध्यमसाहस । उपपातकयुक्ते तु दाप्य प्रथम-
साहस । त्रैविद्यान्तपदेवाना ज्ञेय उत्तमसाहस ।
मध्यमो जातिपूगाना प्रथमो धामदेगयो " याल० ।

दण्डपारुष्ये दण्डा सन्नता यथा "येन केनचिदङ्गेन हिंसा
चेत् अत्रमन्यजः । छेत्तव्य तत्तदेयास्य तन्मनोरतु-
गासनम् । पाणिमुहस्य दण्ड वा पाणिच्छेदनमर्हति ।
पादेन प्रहरन् कोपात् पादच्छेदनमर्हति । सहासन
मभिप्रेष्टुस्तुल्यदाप्यपलटज । कट्टा कृतङ्को नि-
र्वाह्य स्फुच वाऽस्यावकर्त्तयेत् । अपनिर्वीयतो टण्ठित
हावापी छेदयेद्युव । अपसूत्रयतो केद्वनवशर्जयतो शुदम् ।
केशेषु गृह्णतो हस्तो छेदयेद्वचानयन । पाटयो
हार्दिकायान्तु पीवाया हृषणेषु च । त्वग्भेदक शप
दण्डो जोहितस्य तु दर्शक । मांसभेत्ता तु पाणिष्णान्
प्रवाह्यस्त्वस्यभेदक । वनस्पतीनां सर्षपासुपभोगो
यथा यथा । तथा तथा दम काय्यो म्मिवावांमति धा
रणा । सनुप्राणं पशूनाञ्च दृष्टाय प्रकृते खत ।
यथा यथा महुहु ख दण्ड कृयात्तय, तथा । अङ्गा-
वपीङ्गनायाञ्च पाण्योषितयोस्तथा । ससुखानव्य दाय
वने दण्डनयानि वा । इव्यपि हिंसायु यो यस्य ज्ञा
भतोऽज्ञानतोऽपि वा । स तस्मोलदवेनुष्टि राडो

दद्याच्च ततस्वम् । चर्मचार्मिकभाग्ये कान्तोऽ-
मयेष्टु च । मूल्यात पञ्चगुणो दण्ड पुष्यननफलैष्टु च ।
यामस्यैव तु यातय यानस्त्रासिन एव च । दगानि-
यर्त्तनान्याहु ग्रेषे दण्डो विधीयते । क्षिप्रनास्ते
भिन्नयुगे तिर्यक्प्रतिमुखागते । अक्षभङ्गे च या-
नस्य चक्रभङ्गे तथैव च । छेदने चैव यन्त्राणा योक्ता-
गस्रोस्तथैव च । अक्रन्दे चाप्यपैङ्गीत म दण्ड
मत्तुरतथीत् । यत्नापयर्त्तते युग्य वैगुण्यात् प्राजस्य
तु । तत्र स्वाकी भवेद्दण्डो हिंसाया द्विगत दमम् ।
प्राजस्येद्भवेदाप्रा प्राजको दण्ड हर्ति । युग्मना
प्राजकोऽनाप्रा सर्वे दण्ड्या शत शतम् । म चंचु पथि
सहस्र पशुभिर्वा रथेन वा । प्रमापयेत् प्राणभृतस्त्र
दण्डोऽविचारत । सनुप्रामारणे क्षिप्र चोरवद्
किन्विधी भवेत् । प्राणभृत्सु महत्सुखं गोगजो-
हयादिषु । जुह्वाणा पशूनाञ्च हिंसार्था द्विगतो
दम । पञ्चागत्तु भवेद्दण्ड शुभेषु स्तगपक्षिषु । गर्द-
भाजाविकानाञ्च दण्ड स्यात् पञ्चमाषक । भाष
कन्तु भवेद्दण्ड शूकरनिपातने । भाव्या पञ्च
दासस्य शिष्टो भ्राता च कोदर । प्राप्तापराधा
क्षाद्या स्यू रज्ज्वा वेणुद्वेन वा । पृष्ठतस्तु शरीरस्य,
भोत्तमाङ्गे कथञ्चन । अगोऽयथा तु प्रहरन् प्राप्ता
स्याञ्चौरकित्वम्" । अत्र विशेषमाह याज्ञ० यथा

"भस्मपङ्कज सज्जे दण्डो दण्डपण कृत । चाने-
ध्यापाणि निष्ठतस्पर्शने द्विगुणस्तत' । समेक्ष्य पर
स्त्रीषु द्विगुणनूत्तमेष्टु च । हीनेष्वर्द्धदमो मोहभदा-
दिभिरदण्डनम् । मिमपीङ्गाकर छेदमङ्गसन्नाम्य,
तु । अङ्गुर्णे प्रथमो दण्ड सस्पर्जे तु तदर्थिक । अङ्गु-
गूर्णे हस्तपादे च दण्डविशतिकौ दमौ । परस्परन्तु
सर्वेषां गच्छे मध्यमसाहसम् । पादकेशाशुककरोऽङ्गु-
नेष्टु पणान् दण । पीडाकर्षाशुकापेदाध्यासे शतं
दम । गोष्ठितेन विना इह क कर्षन् कष्टादिभिर्वा ।
हस्ति गत पणान् दाप्यो द्विगुण दर्शनेऽस्तज । कर-
पाददतो भङ्गे छेदने कर्षमासयोः । मध्यो दण्डो
त्रयोऽष्टे स्तगकृत्यते तथा । चेष्टाभोजनयायोषे
नेत्तादिप्रतिभेदने । कर्ताक्ष्मि शङ्कचक्राङ्ग भङ्गे मध्यम-
साहस । एक धृता वङ्गनाय गयोक्ताद्विगुणं दम ।
कचचाङ्गु देव दण्ड्य द्विगुणः कृत । इ ससुपा-
दोऽव्यस्तु स दण्डानव्ययम् । दाप्यो दण्ड्य यो

यस्मिन् कचहे सपदाहृत । अभिघाते तथा च्छेदे भेदे
कुश्यावपातने । पश्यान् दायं पञ्चदशभिर्गतिनह्य तथा ।
द स्योत्यान् गृहे दध्यं निषन् प्राचहरन्तया । भोच
गाथं पश्यान् दायो द्वितीयो मध्यम टमस । उ खे च
योषितोत्पादे शास्त्राच्छेदेने तथा । दण्डः क्षुद्रपशु-
नाश्च द्विपञ्चमष्टति क्रमात् । सिद्धय च्छेदेने च्छेदो
मध्यमो मूलमेव च । महापशुनामेतत्पु म्यानेषु द्विगुणो
दम । प्रोहिग्राहिना शास्त्राच्छेदविविदारणे । उप
जीव्युभायाश्च विगतर्हिगुणो दम । चैल्लक्षणमयो
चासु मय्यन्ताने सुरामये । जातदुमायां द्विगुणो दमो
हस्तेषु विद्यते । गुन्मगुच्छुपमतामतामनीपधिवीरुधाम् ।
पूर्वकृतादर्शदण्ड स्थानेषु कर्त्तव्ये ।

विक्रयावच्छेदाने "वसानक्षीम् पश्यान् दण्डो नेजकस्तु
धरांशुकम् । विक्रयावच्छेदाधामयाचितेषु पश्यान् दण ।
पितापुत्रविरोधे षड् बाणिया त्रिपणो दम । चल्ते च
तथोर्ध्वः स्यात्तस्याप्यष्टगुणो दम । तृसागाधममानां
कूटकषायकस्य च । एभिश्च व्ययहर्ता य स दाधे
दण्डसप्तमम् । कूट कूट भूते कूट यथायकूटकम् ।
स नायकपरीक्षो षड् दायं सप्तमहाकम् । भिषह्
शिक्षा हरन् दायकियं च प्रथम दमम् । सासुपे
मध्यम राजासुपेक्षम दमम् । अवन्त्य यश्च वज्राति
वन्त्य यश्च प्रसङ्गति । अप्राप्तव्यवहारश्च स दायो
दण्डसप्तमम् । मानेन तृसया वापि योऽयमदमक
करेत् । दण्डं च दाधो द्विगत दण्डो हानो च कलि-
कम् । भेषजक्षे हवपगन्धघान्यगुह्यादिषु । पण्येषु
त्रिपण्यं हीन धनान् दायस्तु षोडश । स्रग्भर्त्तनपि-
च्छानावाधवन्धकसवाधसाम् । अजातो जातिकरणे
विच्छेदाद्युषो दमः । सस्रपरिपत्तेश्च सारभायकस्य
क्षान्तम् । आधान विक्रय वापि नयतो दण्डकस्तुना ।
भिच्छे पण्ये षड् पञ्चागत् पण्ये षड् मत्तस्यते । द्विपणे
द्विगतो दण्डो मूलद्वयौ च द्विमान् दायोऽवलो दम ।

"अन्धकरो च विक्रीत द्रुष्ट पादद्वयद्वयं यदि । वि-
क्रीणीति दमस्तल मूलान् द्विगुणो भवेत्" याज्ञ० ।
बाह्वे याज्ञ० वक्तो दमे यथा "सामान्यद्रव्यप्रसभहरणात् बाह्व
कृतम् । तन्मूल्याद्द्विगुणो दण्डो निष्पद्ये षड् चतुर्थं च ।
अ बाह्व कारवति स दाधो द्विगुण दमम् । यद्यैव
सक्ताऽह दाता कारयेत् स चतुर्थं च । अष्टांशोशानि
क्रमकृद्भान्भायांनहारकः । सन्दिह्याप्रदाता च

सगुह्यद्वयभेदकम् । सामान्यनिकाटीनामपकारस्य का-
रक । पञ्चागगुणिको दण्ड पण्यमिति विनियय ।
अच्छन्द विधवागानी विष्णुदेऽनाभिधानकः । अकारणे
च विक्रीटा अगदालयोत्तमान् स्पृगन् । गूढः प्रप्र
जितानाश्च टैव पित्रे च भोजक । अगुक्त मपथ
कुर्वन्त्याग्याऽयोग्यकमकृत । हवक्षुद्रपशुनाश्च पुन्यस्य
प्रतिघातजन । साधारण्यपन्नाधो दाधोर्ध्वविनाम
जन । पिथपुन्यस्युभ्याऽदम्यत्वाचायं गिद्यका । पवा-
मवतिताना तु त्यागा च मत्तदण्डभाक ।

चौथे दण्डो मनुका यथा । "यस्य रज्जु षड् कूनादरे
द्विग्याश्च य प्रथमम् । स दण्ड प्राप्नुयात् भाग तस्य
तस्मिन् समाकरेत् । धान्य दण्डश्च कुम्भेभ्यो हरतो-
ऽभ्यधिक धध । गेभ्योकादगुण दायस्तस्य च तद-
मम् । तथा धरिममेयाना यतादभ्यधिक धध । सुवर्ध
रजताटीनासुभमानाश्च कारसाम् । पञ्चायतस्यभ्यधिके
हस्ताच्छेदनमिष्यते । रेवेय्येकादगुण मूल्याद्दण्ड
प्रकलयेत् । पुरुषाया कुलीनामां नारीयाश्च विजे-
प्रतः । सुख्यानां चैव रत्नाणां हरणे मधनर्हति । महा-
पशूनां हरणे मन्त्राधानोपधस्य च । कालनाद्या
कार्यश्च राजा न्युक्त प्रकलयेत् । गोपु प्राञ्चवत्साश्च
च्युरिकायाश्च भेदेने । पशूनां हरणे चैव सदा कार्या-
ऽर्ज्यादिक । छत्रकार्यावकित्तानां सोमयस्य गुह्यस्य
च । दमः चोरस्य तस्य पातीयस्य दण्डस्य च ।
वेणुवैदसभासुहानां चवसानान्तरीय च । मन्त्रवदा-
नाश्च हरणे मृदो भक्षन एव च । मत्स्याना वशिष्ठा-
द्यैव तैसस्य च एतस्य च । मांसस्य मधुनश्चैव वज्रात्
पशुधनम् । अन्येषां चैवमादीना मद्यानामोदनस्य
च । पक्षाद्यानाश्च सर्वेषां तन्मूल्याद्द्विगुणो दण ।
प्रत्येपु हरिते धान्ये पुन्यमहोमगेषु च । अन्येष्वपरि-
पूतेषु दण्ड स्यात् पञ्चकण्ठ । परिपूतेषु धान्येषु
माकमूत्रकलेषु च । निरन्त्ये मत्त दण्ड सान्येऽर्ज्यमत्त
दम । स्यात् बाह्वस्य लन्त्यवम् प्रथम कर्त्तव्यकृतम् ।
निरन्त्यं भवेत् कथं कत्तापञ्चुवति च यत् । अन्त्येताम्बु-
पङ्कानि द्रव्याणि कोमयेक्षर । तमाद्य दण्डवेज्ञाया
यथाविन् चोरवेदुष्टहात् । येन येन यथाक्षेप कोनो
न्यु विच्छेदते । तत्तदेव हरेत्तस्य मत्तादेयाय पार्थिव ५
अन्त्यस्य च चौथ्यादिनामापिमेव मत्तभोको दमो यथा ।

"न होदेन विना चोर घातवेद्भार्मिको न्य । अ-

होट सोपकरय, घातयेदविचारयन् । यामेवपि च
वे केचिजौराणा भक्तदायका । भाण्डावकायदायैव
सर्वाभानपि घातयेत् । राष्ट्रेषु रक्षाधिकतान् सामाना-
यैव चोदितान् । अध्याघातेषु मध्यस्थान् शिष्याञ्चौरा-
निव द्रुतम् । यथापि धर्मसमयात् प्रच्युतो धर्मजीवम् ।
दण्डेनैव तमप्येवम् स्वकाङ्क्षामाह विच्युतम् । यामघाते
हिताभङ्गे पथि भोपाभिदर्शने । शक्तितो नामिभावलो
निर्वाहः अपरिच्छदा । राज्ञ कोषापहर्तुं च प्रतिश्रुतेषु
च स्थितान् । घातयेद्विभिधैर्दण्डैररीणाञ्चोपजापकान् ।
सर्वस्वं क्षित्वा तु वे चौर्यं राक्षो क्षयंनि तच्छरा ।
तथा क्षित्वा नृपो हस्तौ नोक्ष्यगूले निवेशयेत् । अक्षु-
नी पन्थिभेदस्य श्लेदेवेत् प्रथमे मये । द्वितीये हस्तचरणौ
तृतीये बधमर्हति । अग्निदान् भक्तदायैव तथा मन्त्रा-
वकाशदान् । सविधाटु च मोक्षस्य ज्ञानाञ्चौरनिवेशर ।
तद्वानभेदक ज्ञानाटुषु शुद्धवेषेन वा । तहापि प्रति-
श्रुत्यादुदायस्तूतमसाहसम् । कोशगाराशुभागार
देवतागारभेदकान् । हस्त्यवरयहर्तुं च हस्त्यदेवावि-
चारयन् । यस्तु पूर्वनिविष्टस्य तडागखोदकं हरेत् ।
आतमं नायया भिन्द्यात् च दायं पूर्वसाहसम् ।
समगृह्णजेद्राजभार्गे यस्त्वेकमनापदि । स हो कापौ
पथौ दद्यादनेध्यश्वायु गोधयेत् । व्यापहतोऽथवा लक्षो
मर्भियो बाल एव वा । परिभाषणमर्हति तस्य गोध्य-
निति स्थितिः । धिक्नुषकानां सर्वेषां सिध्या प्रचरता
दम् । यमातुषेपु प्रथमो मातुषेपु तु मध्यम । सक्रम-
ध्वजयतीना प्रतिनामास्तु भेदक । प्रतिश्रुत्यांश्च तत् सर्वं
पञ्च दद्याच्छतानि च । अद्रूपितानां दद्यात्पट्टपथे भेदने
तथा । सथोगानगवेष्टे च दण्डं प्रथमसाहस । समर्हि
विषमं यस्तु चरेद्दं मूल्यतोऽपि वा । स प्राप्नुयादुदमं
पूर्वं करो मध्यममेव वा । वस्त्रनानि च सर्वानि राजा-
भार्गे निवेशयेत् । उ चित्ता यत्नं दण्डैरन् विजिता पाप-
कारिण । प्राकारस्त च भेसार परिखायाश्च पुरकम् ।
हाराणाञ्चैव भङ्गारं निप्रमेव प्रवापयेत् । अमिचारेषु
सर्वेषु कर्त्तव्यो द्वितीयो दम् । मूल्यकर्त्तव्यं चानात्रै-
कान्यासु विविधासु च । अग्नेजनिप्रयो चैव वीजोत्त-
मत्नयेव च । मय्यादिभेदकस्यैव विदितं प्राप्नुयादुधम् ।
सर्वकण्टकपापिह केमकारन्तु धार्थिणः । प्रयत्नान्
मन्त्राये जेदेवेषम कुरै । सीताह्वयामहरणे गन्धार्था-
वोधस्य च । काशमाघाद्य कार्यश्च राजा दण्डं प्रक-

त्ययेत् "चौर प्रदायापहृतं घातयेद्विषैर्बभै" । सचिक्क
आह्वय क्षत्वा चराङ्गादिमवाचयेत्" या० । अहम-
विशेषो मतुभोजो यथा "गुह्यतले भग कार्यं चरा-
याने चराध्वज" । कोये च नृपद कार्यं अज्ञाह्वयजिरा
शुभम् । "एतच्च दण्डोत्तरकालं प्रायश्चित्तमचिकी-
र्षता दृष्टव्यम् । यथाह मतु "प्रायश्चित्तं तुषांषा
सर्वं वशी ययोदितम् । नाह्वा राक्ष भवाटे त दाय-
कात्तमसाहसमिति" मिता० । "घातितेऽपहृते दोषो
पामभर्त्तरनिर्गते । विधीतमर्हत्तु पथि चौरौ-
जर्त्तरवीतके । असीमि दद्याद् यामस्तु पट वा यत्न
गच्छति । पक्षुपामो वदि क्रोधादुदपाम्यय वा पुन ।
वन्दिपाह्वाक्षया वाजिजुह्वराणाश्च हारिणः । प्रसह-
वातिनचैव शूखमारोपयेत्तरान् । उत्प्रेषकपन्थिभेदो
करसन्द् महीनको । कायौ द्वितीयापराधे करपादैक-
हीनको । जुह्वमध्यमहाह्वयहरणे सारतोदमः ।
देशकाखयशक्ति सचिन्त्य दण्डकर्मणि । भक्ताव-
काशान्मुदकमन्त्रोपकरणव्यान् । दत्त्वा चौरस्य
हन्तुर्वा जागतो दम् उत्तम" । शस्त्रापघाते गर्भस्य
घातने चोत्तमो दम् । उत्तमो वाऽप्यो वापि पक्ष-
चोप्रमापथे । पिप्रदृष्टा स्त्रियश्चैव पृथ्वीमगर्भिणीम् ।
क्षितभेदकरीश्चापसु शिखां वद्धा प्रवेशयेत् । विषाग्निदा
प्रतिगुग्निजापस्तममापिणीम् । विष्णुकरनासौर्धौ क्षत्वा
गोभि प्रमापयेत् । अविघातहतदापु कर्त्तव्यं क्षत
मान्दया । प्रद्व्या योधितयास्य परपु रिता पृथक् ।
क्षीग्रह्यवृत्तिकामो वा केन घाय गत सह । क्लृप्तु-
देवदमाससं प्रच्छेदपि लग यमै । क्षेत्त्रेश्वरदण्डपा-
थिवोनक्षत्रदाहका । राजपत्न्याभिगामो च दण्ड-
स्वास्तु कटाग्रिना"याश्च०" दण्ड वा यदि वा काठ पुष्पं
वा यदि वा फलम् । यमापृच्छन् हि दण्डाभो हस्त-
श्लेदममर्हति" मिता० उत्तमचनम् ।

क्षीरंयजे मतुभोजो दम् यथा "परदाराभिमर्षेपु प्रदत्तान् नून
महीपतिः । उद्देजककर्दमैर्विजयित्वा प्रपासयेत् ।
परश पञ्चा पृथक् । सन्नाया योजयन् रक्षः । पूर्वमाणा-
रिनो दोषः प्राप्नुयात् पूर्वसाहसम् । परक्षियं योनि-
यदेत् तीयेऽस्त्ये पनेऽपि वा । नदीनामपि मभेदे स न-
पहृषमात्रुयात् । उपचारिद्रिदाशेनि अग्ने भूषण-
वधाम् । सह सटासनस्यैव सर्वं सपहृष तया ।
स्त्रिय सवेदेथे य असी वा मर्षयेत्तथा । परस्परभय-

तुभ्यं सधं सपक्षं चतुर्म् । अत्राक्षं सपक्षं
प्राप्तान् दण्डनं । न सन्मापं परस्त्रीभिः प्रति
पिह सभाचरेत् । निषिद्धो भावसाधनं सुपथं दण्ड-
नं । नैव चारणदारुणं विधिनोपपन्नो विपु । सक्त
नन्ति हि ते नारीनिगूढाचारयन्ति च । किञ्चित्पुत्रं तु
दायः स्यात् सन्मापं ताभिराचरन् । योऽकामां दूषयेत्
कन्यां सद्यो बध्नतेति । सकामा दूषयस्तुल्यो न बध्न
प्राप्नुयात् । कन्यां भजन्तीं सुतं न किञ्चिदपि
दाययेत् । जघन्यं सेवमानान्तु सद्यतां यास्येदुष्टं ।
उत्तमां सेवमानस्तु जघन्यो बध्नतेति । सुतं दद्यात्
सेवमानः समामिच्छेत् पिता यद् । अर्धसप्त तु य
कन्यां कुप्याद्वेषेण मानय । तस्यायुः कर्त्तुं दण्डो
दण्डश्चास्ति पटुः यतम् । सकामां दूषयस्तुल्यो नाहु-
विच्छेदमाप्नुयात् । द्विगतं दनं दाप्य प्रसङ्गविनिश्च-
यम् । कन्यैव कन्यां या कुप्यात् तस्या स्याद्विधितो दण्डः ।
शुच्यं द्विगुणं दद्यात्किमात्रं प्राप्नुयाद्ग । या तु कन्यां
प्रकृत्यां स्त्री वा सद्यो मौह्यमस्ति । अक्षय्योरेव च
श्वेदं श्वरेणोद्गच्छन् तथा । भर्तारं लङ्घयेद्या तु
स्त्री प्रातिगुणदर्पिता । ता श्रमिः खादयेद्वाजा सस्याने
बद्धवस्थिते । उपासं दाहयेत् पापं ययने तप्तं स्यायसे ।
अभ्यादध्युचं कागानि तत्र दहते पापकृत् । सपत्न्यं
वराभियक्तं दुष्टं द्विगुणो दण्डः । प्रात्यया सङ्घ-
संगारे चाण्डाल्या तापदेव तु । शूरो गुप्तमगुप्तं वा द्वे
जातं वर्षमायसम् । कशुप्रमङ्गसर्वस्वैर्गुप्तं सर्वेषु जीवते ।
वैश्या सवस्वदण्डा स्यात् सपत्न्यरनिगधत । सङ्घ-
क्षत्रियो दण्डा मौह्यं मूल्येण चार्हेत । ब्राह्मणो
यदागुप्तान्तु गच्छेतां वैश्यापार्थिवी । वैश्या पञ्चयत
कुप्यात् क्षत्रियस्तु सङ्घक्षत्रियम् । उपायं प तु नाम
ब्राह्मण्यं गुप्तया सङ्घ । विष्णुतो गूढवत्पुत्रो दण्ड्यो
वा कटाग्निरा । सङ्घं ब्राह्मणो दण्डो गुप्तां यमा
बधादुत्पन्नं । यतानि पञ्च दण्डा स्यादक्षय्या सङ्घ-
बद्धतः । मौह्यं प्राधान्येदुष्टो ब्राह्मण्यं विधौ
यतः । इतरेषास्तु सपत्नी दण्डं प्राधान्येन भजत ।
न जातं ब्राह्मणं हन्यात् उपायेष्वपि स्थितम् । राजा
देवः सङ्घः कुप्यात् सपत्न्यवसन्नम् । न ब्राह्मण्यवतद्
भूयानवधौ विद्यते भुवि । तस्मादस्य बध्नता मनसापि
न चिन्तयेत् । वैश्यांश्च क्षत्रियांश्च गुप्तां वैश्यां वा क्षत्रियो
अजयेत् । यात्राभ्याजानगुप्तां ताभ्यो दण्डनं ।

सङ्घं ब्राह्मणो दण्डं दाप्यो गुप्ते तु ते व्रजन् । गृह्णात्य
क्षत्रियविशो वाङ्मनो वै भवेदुदमः । क्षत्रियायामगुप्तायां
वैश्यां पञ्चयत दण्डः । मूल्येण मौह्यमिच्छेत् क्षत्रियो
दण्डमेव वा । अगुप्ते क्षत्रियावैश्यां गूढां वा ब्राह्मणो
व्रजन् । यतानि पञ्च दण्डा स्यात् सङ्घ-
न्यजस्त्रियम् ।

“स्त्री निषेधे यत दद्याद्द्विगतं दण्डं प्रमानम् । प्रतिषेधे
द्वयोर्दण्डो यथा सपक्षे तथा । क्षत्रियानुत्तमो दण्ड-
क्षानुलोभ्यो तु मध्यमः । प्रातिभ्यो बध्नं पुत्रः स्त्रीणां
मासादिकर्त्तव्यम् । अन्तर्गता हरन् कन्यायुत्तमस्तुल्य-
धनम् । दण्डं दद्यात् सपत्नीं प्रातिभ्यो बध्नन् ।
क्षत्रियं धनुर्लोभात् न दोषस्तुल्यं दण्डं । दूषणे तु
करच्छेदं उत्तमाया बध्नताया । यत स्त्रीदूषणे दद्याद् द्वे
तु मध्यमं भिद्यसे । पण्यं गच्छन् यत दाप्यो स्त्रीणां
स्त्रीं गात्रं मध्यमम् । अथवा दद्यात् दापीषु भुजिष्यात्
तर्धं च । गत्याक्षपि पुमान् दाप्य पञ्चाशत्पण्यं
दण्डम् । प्रसङ्गं दास्यमिगमे दण्डो दण्डपण्यं चतुः ।
बद्धता यदाकामासौ चतुर्विंशतिकं प्रयत्नम् । तद्विधिते
जना वेद्या नेच्छन्ती द्विगुणं वहेत् । अष्टवृत्ते बध्न
दाप्य पुमानयमेव च । अयोभौ गच्छतो दोषां पुरष
यापि मोहत । चतुर्विंशतिको दण्डस्तथा प्रज्जिता-
गमे । अन्त्याभिगमने त्वद्गुः कुवन्त्येन प्रयासयेत् । शू-
राणां एव स्यादन्त्यायागमे बध्नम् ।

राजशासनं कूटकरणादौ मनुभोक्तो दण्डो यथा

“जनं बाध्यधिकं यापि क्षिप्तेदं यो राजशासनम् ।
पारदारिकचौरं वा सञ्चरो दण्डं उत्तमम् । अमर्यं च
द्विजं दुष्यन् दण्डा उत्तमसङ्घम् । क्षत्रियं मध्यमं
वैश्या प्रथमं शूद्रमङ्घ्रम् । कूटकार्यव्यवहारी विमास्य
च यिच्छेत् । तद्वद्द्विजस्तु कर्त्तव्यो दाप्यसोत्तम-
साङ्घम् । अहम्यादकतो दण्डं नादेहीति प्रज्जितम् ।
चाहोद्वेष्टुं पाषाणवाक्त्रयुग्यक्षत्रम् । क्षिप्तमग्ने
याननं तथा भस्मग्रादिना । यदाहो पचरतां किञ्चि-
त्क्षयं दण्डम् । गच्छेत् क्षमाधनं क्षात्री दण्डिनां
मृदुत्वं तथा । प्रथमं दाह्यं दण्डादिमुष्टे द्विगुणं
ततः । जारं चौरश्च दण्डं दाप्य पञ्चयत दण्डम् ।
उपरिोध्य धनं शुद्धं दादेत्तदर्थं जतम् । राजोर्गण-
प्रवक्तारं दण्डोपाक्रोशप्रचारिणम् । तन्मन्त्रं च नेष्टारं
क्षिप्तं । अन्त्यां प्रयासयेत् । अन्त्यादग्नेयं चतुर्विंश-

ज्ञातयितुस्तथा । राजधानासनारोहदुर्गदण्ड उत्तमस-
हस । द्विनेत्रभेदिनो राजद्विष्टादेशकस्तथा । विप्र-
त्वेन च गूढस्य जीवतोऽप्यतो दम । दुर्घटास्तु पुनर्द्विष्टा
व्यपकाराच्चृपेण त । सभ्या सजयिनो दण्डप्रा वि-
वाटादुद्दिष्टुं दमम् । यो मन्योताजितोऽस्मीति न्याये-
नापि पराजितः । तमायान् पुनर्जित्वा दापयेदुद्दिष्टुं
दमम् । याज्ञवल्क्यवचनानि अतुपदमेधा मानवत्वोक्तिः
ग्रामादिकी ।

शामान्यतोदमविधि "पिताचार्यं सङ्गृह्णाता भार्यां पुत्र
पुत्रोद्भूत । नादण्डो नाम राज्ञोऽस्ति यः स्वधर्मं न
तिष्ठति । कार्ष्ण्यं भवेद्दण्डो यत्नान् ग्रामतो जनम् ।
तत्र राजा भवेद्दण्डः सङ्गृह्णति धारणा । अष्टापाद्यान्तु
शूद्रस्य क्षत्रिये भवति क्लृप्तम् । पौड्यैव तु वैश्यस्य द्वा-
विंशत् क्षत्रियस्य च । ब्राह्मणस्य चतुःषष्टि पूर्णं वापि
शतं भवेत् । द्विगुणा वा चतुःषष्टिहोमगुणविद्धि स ।
यानस्य मूलफलं दार्ढ्यमर्थं तथैव च । तण्डुल
गोभ्यो यावार्धमस्यैव सत्तरवरीम् । योऽदत्तादायिनो
हृत्वाक्षिप्येत ब्राह्मणो धनम् । याजनाध्यापनेनापि
यथा क्षेमस्तथैव स । द्विषोऽध्वगं क्षीणवृत्तिर्वाविच्छे
च मूलके । आददानं परलोत्साहं दण्डं दातुमर्हति ।
अश्वत्थानां सन्नाता श्वत्थानाञ्च मोक्षक । दासाश्च-
रवृत्तां च ग्रामं स्वाक्षौरिकस्त्वितम् ।

"अतिज यत्नजेद्याज्यो याज्यवृत्तिक् त्वजेद्यादि ।
यज्ञं कर्माप्यदुष्टं तयोर्दण्डं शतं शतम् । न माता
न पिता न स्त्री न पुत्रस्तृणागमर्हति । त्वजस्रपतिता-
नेताम् राजा दण्डः शतानि षट् समूहो दम ।

कर्मिणु २२६ अ० सर्वविषये दमभेद उक्तो यथा

"चौरैरभूषितो यस्तु भूषितोऽस्मीति भाषते । तत्प्रदा-
तरि भूषाते स दण्डस्तथादेव त । यो यावद्विप-
रीतायं मिथ्या वा यो वदेत् तम् । तो न्येय
हार्धमज्ञौ दाप्यौ तद्विषु दमम् । ब्रूटसाक्ष्यं तु कर्मा-
र्थास्त्रीन् धर्षाय प्रमापयेत् । विवासयेद्ब्राह्मणन्तु
विधिरैव न हीतर । निक्षेपस्य समं मूल्य
दण्डो निक्षेपभुक् तथा । यस्मादिकस्य धर्मस्य । तथा
धर्मो न हीयते । यो निक्षेपं घातयति यथामि-
क्षिप्य याचते । तावभौ चौरवच्छास्यो दण्डो वा
द्विगुणं दमम् । अज्ञानाद्यः प्रमानं कृत्यात् परप्रव्यस्य
विप्रयम् । निर्दोषो, सानपूर्वन्तु चौरवद्दण्डमर्हति ।

मूल्यमादाय यः पण्यं न दद्याद् दण्डः एव स ।
प्रतिश्रुत्याप्रदातारं सुवर्णं दण्डयेन् नृप । भूतिं नृप
न कृत्याद्यं कर्माद्यं क्षणका दम । अकावे तु
त्यजन् भूत्यं दण्डः स्वात्तावदेव त । क्रीत्वा
विक्रीय वा किञ्चिद्यस्येहात्तययो भवेत् । योऽन्तर्ग-
हात्तन्नामी दद्याच्चैवाददीत च । परेण तु दशाहस्य
नादद्याच्चैव दापयेत् । आददद्भि ददस्यैव राजा
दण्डः शतानि षट् । धरे दोषानविख्याय यः कन्या
वरयेदिह । दत्ताप्यदत्ता सा तस्य राजा दण्डः शत-
हयम् । प्रदाय कन्या योऽन्यस्मै पुनर्ज्ञां सस्यवृत्ति ।
दण्डं कार्यो नरेन्द्रेण तस्याप्युत्तमसाहस । सत्य-
हारेण वाचा च युक्तं पण्यमसंगमम् । लुब्धोऽन्यत्र
च विक्रोता षट्शतं दण्डमर्हति । दद्याच्चैव न य
पात्रो नृहीत्वा भक्तवैतनम् । स तु दण्डः शत
राज्ञा सुवर्णं वापरक्षिता । धनुःशतं परीणाको
धामस्य तु वसन्तत । द्विगुणं त्रिगुणं वापि नगरस्य
च कल्पयेत् । इति तत्र प्रकुर्वीत याज्ञेयो नावक्षो-
येत् । तत्रापरिहते घान्ये हिसिते नैव दण्डनम् ।
नृहन्तद्भागमारामं चेत वा भीषया हरन् । शतानि
पञ्च दण्डः स्वादन्नामात् द्विशतो दम । मर्यादा-
भेदका सर्वे दण्डप्रा प्रथमसाहसम् । शतं ब्राह्मण-
माक्रुश्व क्षत्रियो दण्डमर्हति । वैश्यस्तु द्विशत
राम । शूद्रस्तु वधमर्हति । पश्चाद्ब्रह्महत्या
दण्डः क्षत्रियस्याभिषसने । वैश्ये चाप्यर्धं पश्चाज-
शूद्रे द्वादशको दम । क्षत्रियक्षेपको वैश्यः
साहस पूर्वमेव त । शूद्रः क्षत्रियमाक्रुश्व जिह्वा-
च्छेदमवाप्नुयात् । धर्मोपदेगं विप्राणां शूद्रं कुर्वन्
दण्डभाक् । श्रुतदेशादियतयी दाप्यो द्विगुणसाहसम् ।
उत्तमं साहसस्तस्य यः पातैरुत्तमान् क्षिपेत् । प्रमा-
दाद्यैर्भयात् प्रोथ्य प्रीत्या दण्डार्धमर्हति । मातरं पित्रं
ज्येष्ठं आतरं श्वशुरं शुश्रुम् । आकारयन्ञ्जत
दण्डः पन्थानं चाददद्गुरो । एवजातिर्हिजातेस्तु
येनाङ्गेनापराधुयात् । तदेव ज्येष्ठेयस्य क्षिप्रमेवापि-
चारयन् । अवनिजीवतो दण्डं हापोको ज्येष्ठेयम् ।
अपमृत्यतो मेद्रमपयर्ह्यतो गुदम् । उत्तुहतासनस्यस्य
नीचस्याधोनिहन्तम् । यो यदङ्गं च रजयेत्तदङ्गस्य
कर्त्तयेत् । अर्धपादकराः कावर्गं गोगजाश्चोद्वघातका ।
इत्यन्तं विप्रश्च क्षत्रं सुवर्णं दण्डमर्हति । द्विगुणं

दापदेक्षिष्ये पापं सोन्नि जज्ञाये । इत्याणि यो
 हरेदस्य प्राणतोऽपानतोऽपि वा । स तस्योत्पाद्य
 तद्धिन्तु राशे दद्यात्ततो दमम् । यस्तु रज्जु घट
 कृपाक्षरेच्छिन्वाश्च वा प्रपाम् । स दण्ड प्राप्नुयान् माप
 दण्डं स्यात् प्राणितान्ने । धान्य दण्ड्यं कुम्भेभ्यो
 हरतोऽभ्यधिकं वध । शेषेऽप्येकादशगुणं तस्य दण्ड
 प्रकल्पयेत् । सुवर्णरजतादीनां नक्षत्रीणां हरणे वध ।
 येन येन यथाह्नेन क्षेमो न्यपु विचेष्टते । तत्तदेव
 हरेदस्य प्रत्यादेशाय पाचिव । ग्राह्यं ग्राह्यं ग्राह्यादि
 श्वस्य नक्षत्रं दोषमाह । गोदेषार्थं हरशामि, हन्या
 दृष्टं वधोद्यतम् । गृहक्षेत्रापरहृत्तारं तथा पत्य-
 भिगामिनम् । अग्निदं गरदं हन्यात्तथा चाभ्यु-
 द्यातायुधम् । राजगव्यभिचाराभ्यां हन्याच्चैवातता
 यिनम् । परस्त्रियं न भाषेत प्रतिपिबो विगेषं हि ।
 अदण्डः स्त्री भवेद्ग्राह्या वरयन्ती पतिं स्वयम् ।
 उत्तमां सेवमानं स्त्रीं लघ्व्यो वधमर्हति । भर्तारं
 नञ्जयेद्या ता शभिं सङ्कातयेत् स्त्रियम् । सुवर्णद्विपता
 कृत्यात् पिण्डमात्रोपजीविनीम् । ध्यावशां दूषिता
 नारी सगृहं समवाप्नुयात् । वैश्यागमे तु विप्रस्य
 क्षत्रियस्यान्यजागमे । क्षत्रियं प्रथमं, वैश्यो दण्डः
 शूद्रागमे भवेत् । गृहीत्वा वेतनं वेग्रा लोभान्न्यत्र
 गच्छति । वेतनद्विगुणं दद्याद्दण्डश्च द्विगुणं तथा ।
 भार्यां पुत्राय दासाय शिष्यो भ्राता च शोटर ।
 कृतापराधाज्ञायां सूरज्वा वेणुदलेन वा । पृष्ठे, न
 मस्तके हन्याच्चैरस्याग्नौति किल्बिषम् । रक्षासधिकृतै
 र्यैस्तु पलाय्यार्थं विलुप्यते । तेषां सर्वस्वमादाय राजा
 कृत्यात् प्रवासनम् । ये नियुक्ता स्वकार्येषु हन्यु
 कार्याणि कर्मिणाम् । निर्देषा क्रूरमनसस्तान् स्वान्
 कारयेद्भृष । अमात्यं माड्विवाको वा यः कृत्यात्
 कार्यमन्यथा । तस्य सर्वस्वमादाय तः राजा विप्रवास-
 येत् । शुकतले भगं कार्यं सुरापाने सुराध्वज ।
 क्षेपेषु श्वपदं विद्यादु वज्राह्वग्यागिरं पुमान् । शूरा
 दीन् घातयेद्वाजा पापान्, विप्रान् प्रवासयेत् । सडा
 पातकिनां विस्रं वरुणाद्योपपादयेत् । पामेक्ष्यपि च
 ये कैचिद्वैराग्या भक्तदायका । भाण्डारकोपदाचैव
 सर्वास्तानपि घातयेत् । राज्ञेयं राजाधिकृतान् साम-
 नान् पापिभो हरेत् । सन्नि कृत्वा तु ये सौर्यं रात्रौ
 न न नृकरा । तेषां क्षत्रियं न्यपो हस्तौ तीक्ष्णे

शूरे निवेशयेत् । तडागत्रेयतागारभेटकान् घातयेद्भृष ।
 ससृग्द्वेजैर्वाजसार्गे दम्बमध्यमनापटि । स हि काया-
 पणन्दण्डाक्षममेध्यश्च गोत्रदेत् । प्रतिमासङ्क्रममिदो
 दद्यु पञ्च गतानि ते । समेषु विप्रमं यो वा चरते
 मूल्यतोऽपि वा । समानुयाचरं पूर्वं दम मध्यममेव
 वा । इव्यमादाय वणिजामनर्षेणायकृत्वताम् । राजा
 पृथक् पृथक् कृत्याद्दण्डमुत्तमसाहसम् । इत्याणां
 दूषको यथ प्रतिष्कन्दकविक्रयो । मध्यमं प्राप्नुयाद्-
 दण्डं कूटकर्ता तपोत्तमम् । कलहापहृतं देयं दण्डश्च
 द्विगुणस्ततः । पद्मपद्मभो विप्रो वा शूद्रो वा कृत्यो
 दम । तुलागामनमानानां कूटकर्तापहृतं च ।
 एभिश्च व्यवहर्ता यः स टाण्डो दमस्तमम् । विषा
 ग्निटां पतिगुरुविप्रापत्यप्रमापिणीम् । विरुषंकरना
 सौर्षीं कृत्वा गोभिः प्रयसयेत् । क्षेत्त्रेश्वरनयामवि
 दाहकाक्षया नरा । राजपत्यभिगानी च दण्डव्यास्तु
 कटाग्निना । जनं याप्यधिकं वापि लिखेद्वो राज-
 गामनम् । पारजायिकचौरौ च सृज्यतो दण्ड उत्तम ।
 राजयानाचमारोदुर्दण्ड उत्तमसाहस । यो मन्त्रे-
 ताजिनोऽग्नौति न्यायेनापि पराजितः । तमायानं
 पराजित्य दण्डमेव द्विगुणं तमम् । व्याह्वनकारी वध्य
 स्यादनाहतमथाह्वयत् । दासिकस्य च यो हस्ताद-
 भिसृक्तं पलायत । क्षीमं पुरुषकारेण तद् दद्यात्-
 दासिको धनम् । “दण्डो दमयतामग्निं” गीता ।
 “दण्डवतप्रायश्चित्तानि भवन्ति” प्रा० वि० धृतवाक्यम्
 कुलानचकार्ये “कलमे निजहेतुदण्डजं किमु चक्रभ्रमि
 कारिता गुणं नैव० । दण्डप्रतोऽग्नेन करणे वज्र ।
 २५८८ दण्डपारुष्यगच्छे मित० । २६५परोक्षे
 न्यभेदे । “क्रोधहृन्नेति यस्तस्य बभूवापरजोऽसुर ।
 दण्ड इत्यभिविख्यातं सोऽभवन्ननुजर्षम्” भा० आ०
 ६७ अ० । “वधं प्राणहृत्तस्य च तथा व्यह्वत्तान्ना महा
 त्तमा । दण्डमेनस्य च ततो दण्डस्य च वधस्तथा” भा०
 आ० १ अ० । दण्डयति कर्त्तरि-लृच् । २७७ये
 दण्डनीतिगच्छे कामन्द० । यस्य यजस्य यज्जकल्पद्रुम-
 दट्टा शरणागतायाश्चतुर्तोक्तिं प्रासादिकी तत्प्रमा-
 न्ययाश्चो दत्तमित्त्वभिधीयत इत्येव पाठः साधु । द्विदि-
 करप्रमादात् दत्तमित्त्वत्वं दण्डमिति पाठ इति बोध्यम्
 दत्तमन्त्रे इत्यम ।

दण्डकं पु० दण्ड-आद्यैः क । गृह्णाकुराजपुत्रभेदे “दण्ड-

को नृपतिः कामात् क्रोधाच्च जनमेजयः” कामन्दकी ।
 जनस्थानशब्दे दृश्यम् । सुखो दण्डः अत्यार्थं कर्तुं ।
 २ सुखलगुणे (सो टा) । ३ षड्विंशत्यक्षराधिकपादके चण्ड-
 प्रयातादौ कन्दोभेदे । “यदिह नयुगलं ततः सप्त-
 रेफाक्षदा चण्डप्रयातो भवेद्दण्डकः” इ० र० । ४ दण्डनृप-
 कृते सन्निवेशे पु० । “दण्डकानध्यवात्ता यौ” भट्टि-
 पुंस्त्वेन वज्रवचनात्तया जयमङ्गल पपाठ । “परा-
 क्रमात् जिगमिषुरेष दण्डकान्” रामा० अयो० २।स०
 ६४ श्लो० । “प्राप्ताणि दुःखान्यपि दण्डकेषु” रघु ।
 तद्गमिपरत्वे स्त्री त्रिका० “भरतस्तु दण्डकामध्यवात्ता
 यौ” इति पपाठ उदाहरणं च “कायोध्याया पुनरुप-
 गमो दण्डकायाधने यः भवभूतिवाक्यम् । तच्च वन इ०
 स० १४० अ० क्रमादिदक्षिणस्थानुक्तं यथा “बलदेवपट्टन-
 दण्डकावनतिमिहिनाशना भद्रा” । [कन्दे राजनि० ।
 दण्डकान्दक पु० दण्ड प्रकाण्ड कन्दोऽस्य कप् । भूमि-
 दण्डकाक पु स्त्री० दण्ड यम इव क्षणत्वात् काक ।
 (डाड) काकभेदे हेमच० । [वृक्षचिनी भा० व० ४३ अ० ।
 दण्डगौरी स्त्री अप्सरोभेदे “उर्वशी मिश्रकेशी च दण्डगौरी
 दण्डग्राह त्रि० दण्ड गृह्णाति गृह्-अण् चय० स० ।
 दण्डधारके ततः रेवत्या० अपत्यादौ ठक् । दाण्डग्राहिक
 तदपत्यादौ पु स्त्री० ।
 दण्डघ्न त्रि० दण्डेन देहेन हन्ति हन-क । देहेन चातिनि-
 दण्डपाकृष्यकर्त्तरि । “न साहसिकदण्डघ्नौ स राजा
 यत्क्रोकोकभाक् मनु” । [वाद्यभेदे त्रिका० ।
 दण्डदक्का स्त्री दण्डा प्रकाण्डा दक्का । (दामामा) ख्याते
 दण्डताम्री स्त्री ताक्षेण निर्दला अण् ङीप् दण्डा प्र-
 काण्डा ताक्षी । ताक्षीवाद्यभेदे शब्द० ।
 दण्डदास पु० दण्डेन कृतो दास । दण्डद्रव्यदाना-
 सामर्थ्येन तत्क्रोधनार्थं स्त्रीकृतदासभावे दासभेदे
 “ध्वजाहृतो भक्तदासो गृहजः क्रीतदक्षिणैः । पैतृको
 दण्डदासश्च सपैतैः दासयोनयः” मनु । “दण्डादिधन-
 सुद्वयार्थं स्त्रीकृतदासभावः” कुल्लू० ।
 दण्डधर पु० दण्ड लोकानां कर्मांतुसारिणं दण्ड नगुड वा
 धरति धर-अच् इत० । १ यमे अमर २ न्दमे । ३ नगुड
 धारके त्रि० । “अमनुद मनुदण्डधरान्वयम्” रघु ।
 “द्विगो दण्डस्य मरुणो राजा दण्डधरो हि स” मनु ।
 “नाह दण्डधरस्तव” भा० शा० २१ अ० ।
 दण्डधार पु० दण्ड धरति धृ-अण् चय० म० । १ यमे २ न्दमे

च भेदि० । ३ नगुडहस्ते त्रि० “क्रोधवर्जित इत्येव य-
 स्त्वन्य परिकीर्तित । दण्डधार इति ख्यातः स चा-
 सीन् नृपतिः क्षितौ” भा० शा० ६७ अ० । उक्ते षष्ठ्यभेदे पु०
 ५ धृतराष्ट्रपुत्रभेदे । “कवचो निषङ्गी दण्डो दण्डधारो
 घतुर्गृह” इ० अ० । धृतराष्ट्रपुत्रकथने ।

दण्डनायक पु० दण्डं नयति नी-एवल् इत० । १ सेनान्याम्
 हेमच० । दण्डप्रणेतारि २ न्दमे च ।

दण्डनीति स्त्री दण्डो नीयतेऽनया नी-करणे क्तिन् । वि-
 द्याभेदे । “एकैव दण्डनीतिस्तु विद्येत्यौशनसी स्थितिः ।
 तस्यान्तः सर्वविद्यानामारम्भा सप्तदाहृता” । “द्विगो दण्ड
 इति ख्यातस्मात्सुग्राहदण्डो महीपतिः । तस्य नीति
 दण्डनीतिर्नयनाद्धीतिरुच्यते” काम० नीतिः । तच्छास्त्र-
 विषयविभागादि भा० शा० ५६ अ० । उक्तं यथा

“ततोऽध्यायसहस्राणां शतशुक्ले खड्गजिह्वम् । यत्र
 धर्मस्तवैवार्थं कामयैवाभिवर्णितः” । त्रिवर्ग इति
 विख्यातो गण एष स्वयम्भुवा । चतुर्थो मोक्ष इत्येव
 प्रथमं प्रथमं पुण्यं । मोक्षस्यापि त्रिवर्गोऽन्यः प्रोक्तः
 सप्त राजसमः । स्थान इति चतुर्थैव त्रिवर्गैश्चैव
 दण्डजः । आत्मा देशश्च कालश्चाप्युपायाः कल्पेनैव च ।
 सहाया कारणश्चैव पञ्चगो नोतिजः कृतः । तयो
 चान्वीक्षिकी चैव वार्ता च भरतर्षभ । । दण्डनीतिश्च
 विपुला विद्यास्तत्र निर्दिष्टा । अमाल्यरक्षा प्रणिधी
 राजपुत्रस्य लक्षणम् । चारुश्च विविधोपायः प्रणिधेयः
 प्रथमविधः । साम भेटः प्रदानञ्च ततो दण्डश्च पार्थिवः ।
 उपेक्षा पञ्चमी चालः कार्त्तुः नैवसदाहृता । मन्त्रश्च
 वर्णितः कृत्स्नस्तथा भेदार्थं एव च । विभ्रमश्चैव मन्त्रस्य
 सिद्धसिद्धौ च यत् फलम् । सन्निधौ विविधाभिस्तो ह्रीनो
 मध्यस्तथोत्तमः । भयवत्कारवित्ताख्यं कार्त्तुः श्रेणं परि-
 वर्णितम् । यात्राकाशश्च चत्वारस्त्रिवर्गस्य च विस्तरः ।
 विजयो धर्मयुक्तश्च तथार्थविजयश्च ह । व्यासुरश्चैव
 विजयस्तथा कार्त्तुः श्रेणं वर्णितः । सन्निधौ पञ्चवर्गस्य
 त्रिविधश्चात्र वर्णितम् । प्रकाशश्चाप्रकाशश्च दण्डोऽथ परि-
 श्रुतः । प्रकाशोऽपिधस्तत्र गुहाश्च च सुविस्तरः ।
 रथा नागा हयश्चैव पादाताश्चैव पाशश्च । विष्टिर्नायक-
 राशेह दैशिका इति आष्टमम् । अङ्गान्येतानि कौरव्यः ।
 प्रकाशानि वस्तस्य ह । जङ्गमाजङ्गमाश्चोक्ताश्चैव दोगा
 विषादयः । अयं चाभयहायं चाप्युपायस्त्रिविधः
 कृतः । चरिर्भिलसदासीन इत्येतेऽप्यनुवर्णिता ।

दण्डपु पु० दण्डेन पाति ध-क । दण्डेन पानके नृपे
नव्यापत्य नडा०फक् । दण्डपायन तटपत्ते पु स्तो ।
दण्डपाशुल पु० दण्डेन यष्टिवारणेन पाशुल अधम ।
हारपाष्ठे गळर० ।

दण्डपाणि पु० दण्ड यष्टि पाणौ यस्य । दण्डधरे यमे ।
काशीस्थे भैरवभेदे 'विश्वेश साधव दण्ड दण्ड
पाणिश्च भैरवम्' स च पूर्णभद्रयक्षस्तो हरिकेशनामा
व्याराधितशिववरं काश्या दण्डपाणिनामत्वम-
याप । यथाह काशीस्थ० १० अ० 'इति श्रुत्वा वच
पत्न्या पूर्णभद्र स यक्षराट्' इत्युपक्रमे 'अलवेत्प्रथ
कालेन तत्पत्नी सुपुत्रे सुतम् । तस्य नाम पिता चक्र
हरिकेश इति द्विज ।' इत्यनेन तस्योत्पत्तिमुक्त्वा तस्य
शिवाराधनसुपवर्ग्यं तपसामसमृद्धिशिष्य तस्मै वरदानमुक्तं
यथा "भक्तस्य धीरस्य तपोनिधेदेदौ चरो वराणां निकर
तटा सुदे । जेतस्य यज्ञस्य मम प्रियस्य भो भवाधुना
दण्डधरो परान्कम । स्थिरस्त्वमद्यादि दुरात्मदण्डक
मुपासक पुण्यकृताञ्च मत्प्रिय । त्व दण्डपाणिर्भव
नामतोऽधुना सर्वान् गणान् शाधि समाजयोत्कटान् ।
त्यत्सात्कृतस्तेष्वशरेभ्यः यक्षराट् कस्त्वामनाराध्य सुस-
क्लिभाजनम् । समाजन प्रागत एव ते चरेत् तम धमश्चौ
रम भक्त आटरात् । भक्तियुक्तोऽपि विना त्वदीयां
भक्तिं न काशीवसति लभेत । गणेषु देवेषु हि नाम-
नेषु तदपमान्यो भय दण्डपाणे" । काश्या तत्स्थिति-
स्थानञ्च तत्रैवोक्तं यथा "त दक्षिणस्या दिशि दण्ड-
पाणे । सदैव मे नेत्रसंपन्नम् । त्व दण्डयन् प्राण-
भृता दुरोहानिष्ठास निस्त्रानभय दिग्नु वै" ।

दण्डपाशुल न० दण्डेन देहेन पाशुलम् । व्यवहारविषय
भेदे "तत्सूक्ष्मपञ्च नारदेभोक्तम् "परगात्रेष्वभिद्रोहो
हजपादायुधादिभिः, भस्मादिभिर्घोषघातो दण्ड-
पाशुलस्यत्यत" इति । "परगात्रेषु स्वावरजङ्गमात्मक-
इत्येषु हजपादायुधैरादिपक्ष्णादुपावादिभिर्योऽभि-
द्रोहो हिवन इत्युत्पादनं तथा भस्मना आदि-
पक्ष्णादु रज पद्मघरीपादौ च य उपघातः संस्पर्शनरूप
मनोदुःखोत्पादनलुभय दण्डपाशुलम् । दण्डतेजने
नेति दण्डो देहलोभयः पाशुलं विरुद्धावरणं जङ्ग-
मादिभिर्यस्य, तदण्डपाशुलम्"मिता० ।

तन्नेदादिक शीरमि० उक्तं यथा

"तस्य त्रैविध्यमाह नारद । "तस्यापि दण्डत्रैविध्यं"

120 वाच - IV

हीनमध्योत्तमक्रमान् । व्यवहारानि गृहपातनसुत-
दर्शनं । हीनमध्योत्तमानाञ्च द्रव्याणां समतिक्रमान् ।
त्रोग्येषु साहसान्याहस्तल कष्टकगोधनमिति । व्यव-
हारान् ताडनाद्युद्योगः । नि गृहपातनं नि गृहप्रह-
रणम् । त्रीण्येव साहसानि त्रिप्रकाराण्येव सहसा
कृतानि दण्डपाशुलान्यर्थः । अस्यानपि भेदानाह
परिशिष्टकारः । "इ ए रक्तं त्रयं भद्रं देव भेटन-
न्तया । कुर्याद्वयं प्राणिनां तद्धि दण्डपाशुल-
सुच्यते" । स्वावरजङ्गमप्राणिनां प्राण्यन्तरकृतनष्टा-
दिना देवमादिभ्यः इ ए रक्तमणादिकञ्च दण्डपाशुल-
सुच्यत इत्यर्थः । व्यासोऽपि "भस्मादिना प्रक्षिपणी
ताडनञ्च करादिना । आवेष्टनसंशुकादीर्दण्डपाशुल-
सुच्यते" । आदिपक्ष्णादुपावादिभिर्यस्य कर्दमपाशु-
लमादि इत्युच्यते । करादिनेत्यादिशब्देन पाशा-
ण्येष्टकायुधादि इत्यम् । अशुकादीरित्यादिशब्देन रज्जु-
शृङ्खलादिभ्यम् । दण्डपाशुलस्य पञ्चप्रकारा
विधयो नारदेन दर्शिता । "विधिः पञ्चविधस्तु
एतयोर्द्वयोरपि । पारुष्ये सति संरम्भादुत्पन्ने
क्रुद्धयोर्द्वयोः । स मान्यते या क्षमते दण्डभाग्योऽति-
वर्त्तते । पूर्ववमाचारयेद्यत् नियतं स्यात् स दोषमाह ।
पश्चाद्य सोऽप्यसत्कारी पूर्वं स विमयो गुहः । हयो-
रापस्योस्तुत्यमनुपज्ञाति य पुनः । स तयोर्दण्ड-
माप्नोति पूर्णो वा यष्टि चेतरे । पारुष्यदोषाद्वतयो-
र्युगपत्सम्पन्नयोः । विगेषश्च लक्ष्यते विनय स्यात्
समस्तयोः । श्रपाकपण्डसायुधस्यैषु वषट्क्षिपु ।
हस्तिपद्माद्युधेषु गुर्वाचार्यैर्येषु च । मर्यादातिक्रमे
सद्यो घात एवानुमानमम । यमेव क्षातिपक्षैरक्षते
सलक्ष्मण नृपु । स एव विनय कुर्यात् न तद्विनय-
भाट्टम् । मत्ता क्षीते मनुप्राणा धनघेषां मत्तात्म-
कम् । अतस्तान् घातदेवता नार्चयन्ते दण्डदे-
दिति" । अयमर्थः । वाग्दण्डपाशुलयोर्द्वयोरपि
हयो प्रहसकसहयोर्मध्ये य क्षमते न तस्य केवल
दण्डमात्र एव किन्तु पूज्यत्वमपि । तदा पूर्वं कष्टे
प्रहसकस्य दण्डगुरुत्वम् । फलहे च हर्षैरातुसन्त्याहरेव
दण्डभाक्त्वम् । तथा तदोर्द्वयोस्तरापरिवेष्टेनापरि-
ज्ञाने सम एव दण्डः । तदा श्रपसादिभिराशंसात्मक-
राष्ट्रे हते सज्जना एव दण्डने अधिकारिकसोपा-
ममकृते तात् राणा घातदेव नार्चं नृपतीदादिति ।

यत्तु दृक्स्मृतिवचनम् “स्वाक्रुष्टसु समाक्रोग
ताडित प्रतिताडयन् । हत्वापराधिनश्चैव नापराधी
भवेन्नरः” इति । तत्पूर्वप्रवृत्तस्य समो दण्ड पश्चात्
प्रवृत्तस्य नेत्येवपरम् । दण्डाभावपरम् । दण्डपाकपत्र
स्वरूपसन्देहे निर्णायकमाह याज्ञवल्क्य “अम-
न्तिकहते चिह्नैर्युक्तिभिरागमेन च । दृष्टव्यो व्य-
हारस्तु कूटचिह्नकतो भयादिति” । यदा कश्चिद्व्य-
हसनेनाहत इति राशौ निवेदयति तदा चिह्नैर्मृषा-
दिगिस्तत्स्वरूपगतैर्लङ्कै युक्तिभि कारणप्रयोजन
पर्यालोचनादिभिरागमेन जगत्प्रवादेन चमत्का-
रिभ्यो वा कूटचिह्नकतसम्भाव्यमभयात् परीक्षा
कार्यमित्यर्थः ।

दण्डपालः ३० दण्ड देहं पालयति भक्षणात् पात्रि-अण-
उप० स० । (डाङ्गिकोष्ठा) मत्स्यभेदे चारा० तद्गोमिनो
रोगिणो देहस्यास्यजमनात्तस्य तथात्वम् । सञ्ज्ञाया
कन् । दण्डपालकं यजुस्मृत्युभेदे चारा० । उभयमपि
दण्डनायके ।

दण्डपिङ्गलकः ३० दण्ड देहः पिङ्गलोऽलः । उत्तरस्यदेगभेदे
“उत्तरतः कैलास” इत्युपक्रमे ह० स० १४ अ० कूर्म-
विभागे “पौरवकवचदासदण्डपिङ्गलकाः” उक्तम् ।

दण्डवासिधिः ३० दण्ड इव वासधिरेव । इतिमि शब्द-
तस्य चाङ्गुलस्य दण्डाकारत्वात् तथात्वम् ।

दण्डबाहुः लि० दण्ड इव बाहुरेव । दण्डाकारबाहुयुक्तो
शकुमारानुचरभेदे ३० । “दण्डबाहुः सुबाहुश्च रजःको-
किल एव च” भा० श० ४६ अ० कुमारानुचरोक्तौ ।

दण्डभृत् लि० दण्डं यद्वि कोकद्वयं वा विभक्तिं भ-
क्षयः । शयिधारके २यमे लिङ्गा० ।

दण्डमत्स्यः ३० दण्ड इव मत्स्यः । दण्डाकारे यजुस्मृत्यु-
“दण्डमत्स्यो रवे तिष्ठः पितरक्तं कफं हरेत् । वात
बाधारेण मोक्षः शुक्रको बलवद्भन” राजव० ।

दण्डमान(य) व ३० दण्डप्रधानो मान(य)वः शा० त० ।
दण्डप्रधाने जने बाह्वे च तदर्थपरताया गोत्रप्रत्ययान-
शब्दात् “दण्डमान(य)वान्तेवासिषु” पा० न मुञ् ।
दाक्षा दण्डमान(य)वाः गिर्या वा” वि० को० ।

दण्डमातङ्गः ३० पिण्डतमरे पारस्करनिघण्टुः ।

दण्डमाय ३० दण्डाकारो माय पन्था शा० त० । प्रधानपथे
दण्डमायं धावति ठक् । दण्डमायिकं तत्त्वधावके णि० ।

दण्डमुद्रा स्त्री दण्डाकारा मुद्रा “उत्तमोर्दण्डा मध्या

वरणा वक्षस्यिका । दण्डमुद्रा समाख्याता” तन्त्रसा-
रोक्ते मुद्राभेदे ।

दण्डयात्रा स्त्री दण्डार्थं शत्रुदमनार्थं दण्डा प्रकाशना वा
यात्रा । शिगीषोयात्राया २४स्यगमने श्वरयात्रा-
याश्च जेदि० ।

दण्डयाम ३० दण्डेन यच्छति यम-वा० कर्त्तरि यम-घञ् ।
१यमे २दिने । दण्डे इन्द्रियदमने याम सयमो यस्य ।
१श्चगच्छे सुनौ च जेदि० ।

दण्डरी स्त्री दण्ड तदाकार राति रा-क गौरा०
होय । (डङ्गरा) इतिनामके हस्ते राजनि० ।

दण्डवादिन् ३० दण्डेन तदुत्तोलनेन यद्वति यट-
णिनि । श्वारपाले च-रा० दण्डवक्त्रि प्राङ्गिकादौ च ।

दण्डवासिन् ३० दण्डे दण्डनिमित्तं वसति द्वारदेशे वस-
णिनि । श्वारपाले लिङ्गा० । २एकपामदण्डेऽधिकते
जने जटा० ।

दण्डविष्कम्भ ३० दण्डं मन्वानदण्डं विष्कम्भाति वि-
खनूभ-अण् उप० स० । (चोलमन्त्रोद्यार खुटि) तन्त्र-
मन्त्रनाशं रज्ज्वा दण्डाकर्षणार्थं मन्वानवज्जनहेतौ
साम्भवेदे अमरः ।

दण्डवृक्ष ३० दण्डाकारं पलादिहीनत्वात् वृक्षः । क्षुही-
हस्ते । स्तार्ये क । क्षुहीवृक्षे राजनि० । तस्य पत्र-
न्यूनत्वेन दण्डाकारत्वात्तथात्वम् ।

दण्डव्यूह ३० दण्डसङ्घको व्यूहः । व्यूहभेदे दण्डव्यूह-
इत्यम् । “दण्डव्यूहेन तन्मार्गं यायासु शक्येन वा”
मत्त । “दण्डाकतिरचनो दण्डव्यूहः” शब्द० । “यत्नाप्ये
नकाध्यक्षो मध्ये राजा पश्चात् विभापति पार्श्वयोर्हस्ति-
नस्तत्समीपे घोटकास्ततः पदातय इत्येव क्षतरचनो
दीर्घं सर्वतः समविन्यासो दण्डव्यूह उच्यते । तेन वा
तस्य मार्गं सर्वतोभये सति यायात्” तदर्थः ।

दण्डसहाय ३० दण्डे सहाय । इहनिघण्टो राज्ञा
सहाये । स च सहाया इत्युपक्रमे “दण्डेषु सहाय-
काराटिका बालनकाद्याश्चेति” शा० द० उक्तम् ।

दण्डसेन ३० पौरवे विष्कम्भेनसुते अग्रभेदे विष्कम्भेन
उल्लोऽभूत् दण्डसेनो मङ्गीपति” हरिवं० २० अ० । श्याप
रयुमीये अग्रभेदे च । “वध पाण्डस्य च तथा अश्वत्थाम्ना
महात्मना । दण्डसेनस्य च ततो दण्डस्य च वधकाया”
भा० आ० १ अ० ।

दण्डस्थान न० इत० । मनुकेषु दण्डस्थानेषु उपस्थादिषु

दण्ड स्थानानि दण्डस्तेत्यादिषाक्यं दण्डशब्दे दृश्यम् ।
दण्डहस्तं प्रदण्ड इव हस्तो दन्तमस्य । तगरपुष्पो राजनिम् ।
दण्डाक्षं न० चम्पानदीसमीपस्थे तीर्थभेदे । “तथा चम्पा
समासाद्य भागीरथ्या कृतोदक । दण्डाक्षमभिगम्यैव
सोमहस्तफल लभेत्” भा० व० ८५ अ० । दण्डार्त्तमि-
त्यपि तत्र पाठान्तरम् ।

दण्डाजिनं न० दण्डयाजिनञ्च समा० ह० । १दण्डचर्मणो
समाहारः । तत् एवेन धार्यतयाऽस्त्यस्य ध्वज् २शाठ्ये
गच्छार्थिचि० ।

दण्डाटण्डि खव्य० दण्डैश्च दण्डैश्च प्रहृत्योऽट प्रहृत् युवम्
“क्रियाव्यतिहारे इष्टं समा० पर्वपदोऽर्थः । परस्पर-
दण्डकरणकप्रकाश-पर्वक प्रहृते युक्ते ।

दण्डादि न० ‘दण्डादिभ्यो यत् पा० व्यङ्ग्यार्थे यत्प्रत्ययनि-
मित्ते गच्छगणे स च पा० ग० कृ० उक्तो यथा “दण्ड,
सुसन, मधुपर्क, कगा, व्यर्थं मेधा, मेघ, सुवर्ण, उदक,
वध, युग, युहा, भाग, रभ, रुद्र” ।

दण्डापूपं प्र० दण्डे दण्डार्क्ये अपूपस्य तत्सम्बद्धस्या-
पूपस्याकर्म । दण्डार्क्येणैवार्थसिद्धे तत्सम्बद्धापूपस्या
कर्म । तत्प्रतिपादकं न्याय दण्डापूपन्यायः । यथा
‘भुञ्जीतामरण्यात् चान्तेति’ वचनेन जाताधिकाराया
पत्न्या अभाने पत्युर्वपत्ताधिकारपत्यभायोक्तानां पूर्वधन-
स्वामिदाययादिषां इहिल्लादीनां घनाधिकारस्य
दर्शितत्वात् पत्नीतो अघन्यइहिल्लादीहिल्लयोरधिकारे
दण्डापूपस्यायसिद्धोऽयमर्थः । “स्वावरपदादण्डापूप-
न्यायादेवापरस्य धनस्य सिद्धिः” दा० भा० दण्डापूप
इवाचरति कश्च तत् कर्त्तरि क्त । दण्डापूपायित-
दण्डापूपवदाचरिते पदार्थे “पत्न्या च भर्तृधनात्
कन्यायै विवाहार्थं तुरीयांशो देयः, पुलाषामेव तद्दान-
प्रतिपादनात् दण्डापूपायित पत्न्यादीनां दानम्” दा० भा०
“यथा दण्डार्क्ये तत्सम्बद्धापूपस्याप्याकर्म तथा अश्वत्थ-
सक्रान्तधनस्य पत्नीगततया आकर्म्यं तत्सम्बद्धस्य कन्यावि-
भाहेधमावशिष्टविशेषस्याप्याकर्म इति भावः” श्रीकृष्णः ।

दण्डार ति० दण्डस्य स्थिति षष्ठ-स्य च ० । दण्डप्राप्ते ।
२मत्तच्छक्तिमि शब्दर० । १कुम्भकारचक्रे ४यन्त्रभेदे
१वाहने प्र० मेदि० ।

दण्डार्त्तं न० चम्पानदीसमीपस्थे तीर्थभेदे “अथ चम्पा
समासाद्य भागीरथ्या कृतोदक । दण्डार्त्तमभिगम्याथ
सोमहस्तफल लभेत्” भा० व० ८५ अ० । दण्डाक्षमिति वा पाठः

दण्डावतानकं प्र० सुश्रुतोक्ते वातरोगभेदे “कफान्मितो
भृश वायुस्त्रास्त्रेय यदि तिष्ठति । स दण्डवत्सम्भव-
वति कच्छो दण्डावतानकः” ।

दण्डासनं न० आसनभेदे हेमच० ।

दण्डाहतं न० दण्डेन मन्वानयच्छाऽऽहतम् । (घोष) मन्वन-
दण्डेनालोडिते तन्ने क्षमरः ।

दण्डिकं ति० दण्डोऽस्त्रस्य ठन् । दण्डधारके (डाडिकोष्ठा)
२मत्स्यभेदे राजनि० २हारभेदे स्त्री जटाधर १८१०
सुपद्मव्या० वृत्तिः ।

दण्डिन् प्र० दण्ड+अकार्त्तार्थे इति । १यमे, हेमच० १२ये,
१हारपात्रे, ४मञ्जुपात्रे, १२ये० पार्श्वचरभेदे, शब्दार्थचि०
इजिनभेदे, त्रिका० ७दमनकवृत्ते, राजनि० ८चतुर्थांश-
मपिशिष्टे, काव्यादर्शपञ्चकर्त्तरि ङकविभेदे च । “जाते
जगति बाल्मीके कविरित्यभिधीयते । कपी इति ततो
व्यासे कथयस्त्वयि दण्डिनि” उद्भटः । १दण्डधारके
ति० । स्त्रियां ङीप् । ११महादेवे प्र० । “दण्डिने सोमक-
र्णाय दण्डिदण्डाव वै नमः” भा० शा० १८५ अ० ।
दण्डिदण्डोऽपि शिबे “गुह्यकेशनखशस्त्र” पाली दण्डो
कुसुम्भवान् । १२धृतराष्ट्रपुत्रभेदे दण्डधारक्यन्दे दृश्यम् ।
दण्डिमन् प्र० दण्डस्य भावः कर्म वा प्रवृत्त्या० इत्यमिषः ।
दण्डभावे दण्डकर्मणि च ।

दण्डोत्पलं न० दण्डयुक्तसुपलमिव । १धृत्तभेदे, (दानिकोष्ठा)
२मत्स्यभेदे राजनि० । तत्पार्थे स्त्री रत्नमाळा ।

दण्ड्य ति० दण्ड-कर्मणि यत् । १दण्डनीये । दण्डमर्हति
दण्डा० यत् । १दण्डार्हः । दण्डशब्दे उभयोदा० दृश्यम्
दत् प्र० दन्+ट्ठो० । १दने शब्दरत्ना० । “दत् दतो
दत् नासाकर्षुदतो मङ्गे” मनु । दन्तशब्दस्यैव रूप-
मित्येके दन्तशब्दस्य शसादौ दत् आदेशे तत्सिद्धे
शुद्धादे परत दन्तस्य त्व दत्तादेशे “शुद्धन्तोऽङ्गुष्ठश्च”
भट्टि । “वृद्धतीजनमज्जनार्त्तिते” नेप० ।

दत्तं ति० दा-कर्मणि क्त । १त्वक्ते कृतदाने उत्सृष्टे
“स्वहृष्टदत्ते सुनिवाचने सुनिम्” भाष । दत्तं च
सप्तविधं दत्ताप्रदानिकशब्दे वक्ष्यते । २स्वलेनस्ययागर्भ-
जाते दत्तात्वेयापरनामके दिष्णुवताररूपे पुत्रभेदे प्र० ।
आलोचयन्ते १८२ प्र० तत्सम्भवकथा दृष्ट्या “कपिको
नारदो दत्तो योगेश सनकादयः” भाग० ४।१।८।६ ।
१धम्मचिह्ननन्दने जिनभेदे हेमच० । १४सात्वतवर्षे मज्ज-
मानान्वयजे राजाधिदेवस्य पुत्रभेदे । “राजाधिदेवस्य

सुता जज्ञिरे वीर्यवत्तराः । दत्तातिदत्तौ बलिभौ गो-
प्याश्च श्वेतपाङ्कजः । शमी च दत्तशर्मा च दत्तगत्तु
गत्तुजित् । अथवा च अविष्टा च क्षसारौ सम्बभूवुः”
हरिवं० ३६७० । भावे क्त । पदाने न० “दत्तमुक्तफल धनम्”
दायभा० भारववाक्यम् । “शरणागतसत्त्वात् भूतानां चा-
प्यहिसनम् । बहिर्द्वेति च यद्वा न दत्तमित्यभिधीयते”
भा० शा० उक्तेः । शरणागतादित्येकै अत्र दण्डमिति
त्रिपिकरप्रमादपाठदर्शनात् शब्दकल्लुप्ते दण्डशब्दस्य
शरणागतत्वापाद्यर्थकतोक्ता तद्वद्वैवाक्यामि दण्ड-
शब्दस्य तदर्थकता पापुक्ता प्रमादकतैव अर्थपर्यालोच-
नया तत्र “दत्तमित्यभिधीयते” इति पाठस्यैव सञ्चित-
त्वात् हादयप्रत्नान्तर्गते ऽगौणपुत्रभेदे । स च
कलियुगेऽपि कर्तुं शक्नोते “दत्तौ रसेतरेपान्तु पुत्र-
त्वेन परिपश्य” कलिवक्त्रे” आदित्यपु० “दत्तपट-
कल्लिमस्यायुपसक्त्यं” औरस्य चोलजस्यैव दत्त कल्लिम-
य च” कल्लिमक्तेः पराशर इति दत्तकमीमा० ।
अन्येस्तु चोलजपटस्य औरसविशेषणत्वं कल्लिम-
पटस्य दत्तकविशेषणत्वं सत्त्वा द्वयोरेव कलौ पुत्र-
त्वमिति व्यवस्थापितम् । स्वार्ये क । तत्त्वार्ये । तद्ध-
व्य याज्ञव० “दद्यान्माता पिता वा य स पुत्रो दत्तको
भवेत्” मनुस्मिन् “माता पिता वा दद्याता यमङ्गि
पुत्रभापदि । सद्यः प्रीतिवयुक्त स ज्ञेयो दत्तमः सुत”
इति । “आपदृष्टकृपादकापदि न देवो दातुरय प्रति-
षेधस्तथा एक पुत्रो न देय “न त्वेवैक पुत्र दद्यात्
प्रतिद्वितीयमिति” वशिष्ठस्मृत्या । तथानेकपुत्रपञ्चा-
वेऽपि षष्ठो न देय । “ज्येष्ठेन जातमालेण पुत्री
भवति मानयः” इति तस्यैव पुत्रकार्यकरणे सप्त्यत्वात्
मिता० ।
अथ दत्तकपुत्रस्याधिकारादिक दत्तकचन्द्रिकायां दर्शित-
तत्त्वे क प्रदर्शिते ।

मनु “अपुत्रेण सुत कार्यो यादृक्तादृक् प्रयत्नतः ।
पिण्डोदकक्रियाहेतुर्गोमसक्रीर्त्तनाय च ।” अत्रिच
“अपुत्रेणैव कर्त्तव्य पुत्रप्रतिनिधि सदा । पिण्डोदक-
क्रियाहेतोर्यस्मात्तन्नात् प्रयत्नतः” । अपुत्रेण अजात-
पुत्रेण नृत्तपुत्रेण वा । “अपुत्रो नृत्तपुत्रो वा पुत्रार्थं
समुपोष्य च” इति शौनकसंवादात् । तेन पुत्रोत्पत्त्या
“ज्येष्ठेन जातमालेण पुत्री भवति मानयः । पितृणाम-
नृपस्यैव स तस्मात्पुत्रमर्हतीति” मनुस्मृत्यायगते ऋष्य

परीक्षार्णेऽपि तत्पुत्रमरणे पिण्डोदकाद्यर्थे पुन पुत्र-
करणमावश्यकम् । अत्र पुत्रपट पौत्रप्रपौत्रयोश्च द-
लक्षणम् तयोरपि पिण्डोदकत्ववशकरत्वाविशेषात् ।
अन्यथा सत्यपि पौत्रे नृत्तपुत्रस्य निर्निमित्तपुत्रपरि-
पश्यति अतः पुत्रपौत्रप्रपौत्राङ्गितस्यैव पुत्रीकरण-
सशक्यते । अपुत्रेणेत्यत्र पुत्रैकत्वयोर्विधेयविशेषण
तथा विवक्षितत्वम् तेन हाभ्या त्रिभिर्वा नैक प्रति-
पाद्या इति तु न देश्य इत्याद्यवयवस्य हाभ्या परि-
पश्यत्यवस्थापयत्वात् । स्त्रियाश्च भर्तु रनुज्ञया तदधि-
कारात् । यथाह यशश्च “न तु स्त्री पुत्र दद्यात्
प्रतिद्वितीयमिदानीन्तानुत्तानाङ्गत्वरिति” । प्रतिनिधि-
रिति । स च चोलजादिरैकादशविधः । यथाह मनु
“चोलजादीन् सुतानेतानेकादश यथोदितान् । पुत्रमिति
निधीमाहुः क्रियासोपान्नाभौषिणः” । इहभूषति
“पुत्रास्तयोदश प्रोक्ता मनुना येऽनुपूर्वशः । सन्तान-
कारणन्तेषामौरसः पुत्रिका तथा । आस्य विना
यथा तैल सङ्गिः प्रतिनिधीकृतम् । तथैकादश पुत्रास्तु
पुत्रिकौरसयोर्विना” । तत्रापि कलौ न सर्वेषामभ्यु-
त्थानम् । “अनेकधा कृता पुत्रा ऋषिभिर्देवैः पुरातनैः ।
न शक्यन्तेऽधुना कर्तुं शक्तीकौनैरिदमनैरिति” वचनात् ।
“दत्तौ रसेतरेपान्तु पुत्रत्वेन परिपश्य” इत्याद्यभिधाय
“इमान् धर्मान् कलियुगे यस्मिन्नाङ्गुर्भौषिणः” इति
दत्तकेतरप्रतिनिधिविधेयात् अतो दत्तकविधिविधेयते ।
तत्र शौनक । “प्राज्ञाणानां सपिण्डेषु कर्त्तव्य
पुत्रस्य च । तदभावेऽसपिण्डे वा अन्यत्र तु न
कारयेत्” । सपिण्डेति सामान्यव्यप्यात् समाना-
समानगोत्रत्वव्यर्थः । तथाच सपिण्डाभावे असपिण्डः
सगोत्रसदभावे भिन्नगोत्रोऽपि प्राज्ञ इत्याह आश्वकः
“सपिण्डापत्यकश्चैव सगोत्रजमवापि वा । अपुत्रको
द्विजो यस्मात् पुत्रत्वे परिकल्पयेत् । समानगोत्रजाभावे
वाचयेदप्यगोत्रजम् । दौहित्र भागिनेयश्च नाह्वयश्च
सुत विना” इति । “अन्यत्र तु न कारयेदिति” प्राज्ञ-
णातिरिक्त क्षत्रियादिरसमानजातीयो दत्तको व्या-
वर्त्यते” यदाह मनु । “माता पिता वा दद्यातां यमङ्गि
पुत्रभापदि । सद्यः प्रीतिवयुक्त स ज्ञेयो दत्तमः सुत” ।
आपदि पुत्रप्रतिपक्षीतरपुत्रत्वे सद्यः स
जातीयम् । यत् “सद्यः न जातिरिति” उवाच-
रूपैर्गुणैश्च ज्ञेयः क्षत्रियादिरपि प्राज्ञस्य पुत्रो युज्यते”

इति मेधातिथिव्याख्यानम् । तत्रायसभिषम्भि' औरसा-
सत्वे क्षत्रियादेरसमानजातीयतया पिण्डोदकादाने
त्वेऽपि नामसकीर्त्तनादिप्रयोजनकतया पुत्रत्वसुतपदौ
एव शास्त्रीयत्वात् परन्त्वलोपकारतया आसाच्छादनमात्र-
भागित्य यदाह कात्यायन 'असवर्णास्तु आसा-
च्छादनभागिन' इति । तथा शौनक 'यदि
स्यादन्यजातीयो गृहीतोऽपि सुत कश्चित् । अथ
भाज न तं कुर्याच्छौमकस्य मतं हि तत् ।'
शास्त्रबलक्येनाऽपि पिण्डोदोऽशहरथैषा पत्नीभावे
पर पर । सजातीयेव्य गोक्षस्तनयेषु मयाविधि ।'
सजातीयस्य पिण्डोदकादत्वाशहरत्वे विहिते न तु
विजातीयस्य पुत्रत्व निषिद्धम् व्यक्तमाह ब्रह्मयज्ञ-
यल्लक्ष्य 'सजातीय सुतो आह्य पिण्डोदकात् स
रिक्त्यभाक् । तदभावे विजातीयो वशभात्कर स्रुत
'आसाच्छादनमात्रान्तु स लभेत तदकथिन' इति । वस्तु-
तस्तु सुनिवचने सदृशपदस्य सजातीयाधिकृतैव युक्ता
परत्वं तादृशदत्तकस्य विभागदर्शनात् असवर्णस्य च वि-
भागासम्भवात् । 'दौहित्रो भागिनेयश्चेति' दौहित्र-
भागिनेयविधेयं श्रुतिरिति विषय तथा च शौनक
'क्षत्रियाणां सजातौ च गुरुगोत्रसमेऽपि वा ।
वैश्यानां वैश्यजातपुं शूद्राणां शूद्रजातपु । सर्वेषां
वर्णानां जातिव्येयं च चान्यत । दौहित्रो भागिनेय
शूद्रेषु क्रियते सुत । ब्राह्मणादित्ये नास्ति भागिनेय
सुत कश्चित्' । गुरुगोत्रसमेऽपि वेति क्षत्रियाणां
प्रातिस्निकगोत्राभावात् गुरुगोत्रनिर्देश 'पौरोहित्यान्
राजन्याविशः प्रष्टुमीति' इति सूत्रेण तस्य पुरोहितगोत्र
भागित्वोक्तेः । जातिव्येयं न चान्यत इति नियम
सजातीयसम्भवे विजातीयनिषेधार्थं अन्यथा नाशुक्त-
कात्यायनविरोध स्यात् । तत्रापि सञ्चितसपिण्डेषु
सति भ्रातृसुते स एव पुत्रीकार्यं इत्याह मनु
'सर्वेषामेकजातानामेकस्येत् पुत्रवान् भवेत् । सर्वे ते
नेन पत्नेय पुत्रिणो मनुजग्रीव' । ब्रह्मसूति
'यद्वेकजाता बहुवो अन्तरं स्रुतोदरा । एकस्यापि
सुते जाते सर्वे ते पुत्रिण स्रुता' इति । अत्र वचन-
द्वयेऽपि भ्रातृसुते पुत्रप्रतिभित्तया कथञ्चित् सम्भ-
वति अस्यो न प्रतिनिधिः कार्य इत्यवगम्यते । न
चापत्यसुतादित्यस्य नित्योद्वाय विधि स यथा
कथञ्चित् पालनीयस्य भ्रातृस्य पुत्रातिदेशेन तत्फलस्य

पिण्डोदकादेरलोकतापरीहारस्य च सिद्धत्वेन न पुन
अत्र प्रवृत्तिरत एवास्तस्यैव भ्रातृपुत्रस्य पुत्रत्वम् ।
'अपुत्रस्य पित्रव्यस्य तत्पुत्रो भ्रातृजो भवेत् । स एव
तस्य कुर्वीत आहपिण्डोदकक्रियामिति' ब्रह्मपरागर-
म्भरणात् । तस्मिन् सति तु न दत्तकाद्युपादानमिति
वाच्यम् । भ्रातृव्यस्य पुत्रातिदेशेनालोकतापरीहारादि-
साधकत्वेऽपि नामसकीर्त्तनोचितवशकरत्वानुपपत्त्या तदर्थं
तदुपादानस्यावश्यकत्वात् । किञ्च इदं हि वचनद्वय
सति भ्रातृपुत्रे न दत्तकाद्युपादाननिषेधक परन्तु आह्रा-
दिकर्तृत्वरूपपुत्रधर्मातिदेशकम् अन्यथा सत्यपि भ्रातृपुत्रे
क्षेत्रजपुत्रोत्पादनविधिविरोधापत्तेः । 'अलता वा लता
वापि य विन्देत् सदृशात् सुतम् । पौत्री मातामहस्येन
दद्यात् पिण्डं हरेन्नमिति' वचने दौहित्रेऽपि पौत्रा-
तिदेशसत्त्वात् दौहित्रसम्भवेऽपि प्राशुक्तयुक्ता दत्तका-
द्युपादानप्रसङ्गाच्च । ननु सत्यपि आतृपुत्रे दत्तका-
द्युपादानस्य शास्त्रीयत्वे 'बह्वीनामेकपत्नीनामेव एव
विधिं कृत' इति ब्रह्मसूतिवचने 'सर्वेषामेकपत्नीनामेका
चेत् पुत्रिणी भवेत्' सर्वासा स्तेन पुत्रेण प्राह पुत्रवती-
र्म्भतिरिति' मनुवचने च सपत्नीपुत्रे पुत्रधर्मातिदेशेन
सत्यपि तस्मिन् दत्तकाद्युपादानमस्त्विति चेन्न यथा 'तत्र
पयसि टध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा भवति वाजिभ्यो
वाजिनम्' इत्यादिमिच्छार्थं प्रवृत्तस्योद्देश्यभूतामिक्षापचाने
अमिक्षा पुरुष प्रवर्त्तयति न तु वाजिनम् अतुद्देश्यत्वेना-
प्रयोजकत्वात् यथा वा पित्र' क्षयाच्चे पित्रादिकस्य
पार्वणे कृते मातामहादिब्राह्मणाय न पुन पार्वणारम्भ
तस्य पितृब्राह्मणाधीनप्रवृत्ते तद्याद्यापि भर्तृरनुष्ठा-
शास्त्रेण तत्पुत्रोपादानाय प्रवृत्तायास्तत्पुत्राभाव एव
तदुपादानं न तु तत्पुत्रापचारेऽपि स्वपुत्रापचारे तदु-
पादानं तत्प्रवृत्तेरप्रयोजकत्वात् तत्रालोकतापरीहारो-
ऽस्या न स्वादित्यपेक्षायां मनुब्रह्मसूतिवचनद्वय सपत्नी-
पुत्रे पुत्रातिदेशेनालोकतापरीहारब्राह्मणोपादक, भर्तृ-
वशमन्तरेण चास्या वशान्तरासम्भवेन तस्यैव स्ववशकरत्व
चेत्यतः समस्तस्यापि पुत्रप्रयोजनस्य सम्भवेन सति स-
पत्नीपुत्रे न दत्तकाद्युपादानं, भ्रातृपुत्रस्य तु वशकरत्वा
भावेन सत्यपि तस्मिन् पुत्रादीनो दत्तकादय इत्येतावान्
पर विशेष । ननु सति भ्रातृसुते तस्यैव पुत्रीकरणा-
वश्यकत्वात् यत्कै एव आतृपुत्रस्य तदसम्भव ।
'नत्वेक पुत्र दद्यात् प्रतिगृहीयाद्वा स हि सन्तानाय

पूर्वेणमिति" वसिष्ठस्मृत्यादिति चेत् एतस्य द्वापरा-
वधेतरविषये सायक्याय च ह्यनुपपत्त्यये च संतुष्टि-
गदशितवन्तानि विभेदाभावात् वेतालस्य च भैरवपुत्र-
प्रतीकरणे पौराणिकविद्वद्दर्शनात् । यथा "तत
कदाचिदुर्वया भैरवो भैरुन गत । तस्या च लज्जया-
भावात् समेग नाप उलकम् । तमेव चक्रे तनय वेता-
लोऽपि साक सुतम् । ततस्तौ तेन प्रलेख सम्यां गति-
मवापदुरिति" ।

केन पुत्रो देय इत्याह शौनक
"नैकपुत्रेषु कर्त्तव्यं पुत्रदानं कदाचन । बहुपुत्रेषु
कर्त्तव्यं पुत्रदानं प्रयत्नम्" इति । द्विपुत्र्यापि पुत्रदाने
अपरपुत्रभागे वगविच्छेदमाशङ्क्याह बहुपुत्रेणेति ।
स्त्रिंशत्सु जीयति भर्त्सरि तदनुमतौ प्रीतिरिति चेत् या
तदनुमता विनापि यथाह यमिह । "न त्वं स्त्री पुत्र
दद्यात् प्रतिपत्तृणीयाद्वा अन्यत्पुत्राणाङ्गत्वरिति" ।
अनुमतिश्च अप्रतिपत्तेऽपि भवति "अप्रतिपिह परमत
ननुमतं भवतीति" न्यायात् । निरपेक्षदानमाह याच-
यत्तुम् "दद्यान्माता पिता वा यश्च पुत्रो दत्तको
भवेत्" । तथा । "मातापितृभ्यामुच्छृणुयोरन्वतरेण
वेति" ।

अथ पुत्रपरिपक्वविभागश्च शौनक "शौनको-
ऽह मवस्थापि पुत्रस्यपक्वसत्तमम् । अपुत्रो नृतपुत्रो
वा पुत्रार्थं सप्तपौत्रं च । सप्तह संप्रहृषतिष्ठिम् ।
उपोष्य पक्वपात्रं पूर्वदिने कृतोपवास । उह्यतेतम
"मवधी कुपुत्रे दत्त्वा उपोष्यन्नाहूनीयकम् । आ-
चार्यं चम्पुसुक्तं वैष्णवं वेदपारगम् । मधुपर्केण
सम्पूज्य राजानञ्च द्विजान् पुत्रीन्" । राज्ञो विप्रकृष्टत्वे
पामखाभिनम् "बन्धुनाह्वय सर्वस्तु पामखाभिनमेव
च" इति स्मृत्यात् । द्विजानि बह्वन्त्र क्षिप्रपर्ववसित
कपिञ्जलवायात् । द्विजानां पूजनं शास्त्रमार्थम् । "महिः
कुम्भमयश्चैव पात्राय चेषुमेव च । एतानाहुत्य बन्धू च
प्रातीनाह्वय यत्नम् । बन्धुनघ्नेन सम्पूज्य ब्राह्मणां च
विशेषतः । आग्याधानादिकं तत्र कृत्वा तृपयन्तकम् ।
दादु वनच" गत्या च पुत्रं देहीति याचयेत् । दाने
समर्था दातायै "ये सप्तनेति यक्षिणि" (१) । दद्यादिति
ज्ञेयः । बन्धुनात्मनापितृबन्धून् । प्रातीन् सपिण्डान् ।
मदाह्वानं दृष्टार्थम् बन्धुनाह्वानं ब्राह्मणान्, पूर्व
ह्वानम् । अकारात् आह्वानम्, प्रातीं च सम्पूज्यतेत्यर्थः ।

तथा "देवस्यत्वेति" (२) मन्त्रेण हजाम्भा परित्यज्य च ।
अङ्गादङ्गैः च (३) मन्त्रेण आग्राय गिरिभूर्भूमि । यस्या-
दिभिरङ्गैः च पुत्रायायावत् सुतम् । पुत्रायाया पुत्रसा-
हस्यं नियोगादिना (४) स्यसत्पादनयोग्यत्वमिति यावत् ।
तथा "नृत्यगीतेषु वाद्येषु अस्त्रिगणैश्च सयतम् । गृह-
मध्ये तमाधाय च ह्यथा विधानतः । यस्याहुर्देष्टुं च (५)
चैव तथ्यमपेक्ष्य चैव (६) । शोभोद्ददित्येताभि (७)
प्रत्यु च पञ्चभिस्तथेति" ।

(यत्र प्रतीकसूचिता यत्र प्रायशोऽनेकेषां तत्त्व
रूपाणामात् तेषां प्रबोधाय वेदाहुर्देष्टुं प्रदर्शने ।

(१) "ये यज्ञेन दक्षिणया समस्ता इन्द्रस्य सम्पन्नस-
त्तमनामय । तेभ्यो भङ्गमङ्गिरसो वो अस्तु प्रति-
पत्तृणीत मानव सुमेधसः" अ० १०।६२।१ । "य उदाजन्
पितरो गोमयं बभूवृतेनाभिन्दन् परिबभूवरे वज्रम् ।
दोषीयुस्तमङ्गिरो वो अस्तु प्रतिपत्तृणीत मानव सुमे-
धसः । २ । य कतेन सूर्यसाराहुयन् दिव्यमयम्
पृथिवीं सुप्रजास्त्वमङ्गिरसो वो अस्तु प्रतिपत्तृणीत मानव
सुमेधसः । ३ । अथ नामा यदति वल्लु वो ऋते देव-
पुला अययस्यन्मृतोतम । सुप्रजापयमङ्गिरसो वो अस्तु
प्रतिपत्तृणीत मानव सुमेधसः । ४ । विष्णुपात्रं दक्षवस्य
इहमीरनेपम । ते अङ्गिरस्य सूनयसो अन्ते परि-
जक्षिरे" ५ । (२) "देवस्य त्वा सपित प्रबवेऽग्निदोर्वा-
हृभ्यां पुत्रो हजाम्भा प्रतिपत्तृणीति" यजु० १।२ ।
(३) "अङ्गादङ्गैः सम्पन्नसि हुदवाटविजायसे । आका
सैः पुत्राणां च सज्यो यरदा यतम्" । (४) "नियो-
गादिनेति आदिना विवाहपक्वम् । इहितुमग्निगी-
प्रवृत्तौ विवाहयोग्यताभावात् अर्धतएव तत्सिद्धौ
विहृत्यसम्पन्नोपवस्यार्थमित्युक्तिरपि विवाहयोग्यता-
भावस्यार्थम् नृगादेर्दौहित्रादिप्रतिपत्तृणां सत्त्वात्तेषां
पुत्रगणपक्वमिति बोध्यम् । (५) ("यस्या हुदा
कीरिणा मन्थमानोमलं मलौ ओह्वीमि । आत-
वेदो ययो अक्कास्ये हि प्रजामिरन्ने अस्तुतय
कामम्" अ० १।४।१० । (६) "तथ्यमपेक्ष्य चैव वज्रम्
कम्" अ० १।८।१८ । (७) "शोभोद्ददित्येतां च मन्त्रो-
द्ददित्येते । एषि च पुत्रावादादग्निर्भक्ष्यसो दद्यात्" अ०
१०।८।४ । "इहैव क मा वि दौष्टं विवशापुर्वा-
नृतम् । श्रीवन्तो पुत्रैर्भूमिर्निर्दोषासो वो ऋते" ४ ।

दत्तकपुत्रसिद्धि । “अन्यथासौज्ञो दत्तः पुत्रपौत्रोप-
नादित । अगोत्रेण अशास्त्रीविधिना स अमास-
भागिति” वगिधरप्राप्तम् । एतस्याप्युक्तपुत्रकृत्य-
कासाध्यन्तरविपरिचये बोध्यम् अथवा अत्यन्तसि-
कारयोग्यताभावे गोत्रकामे अमधिकारात् तत्तुगि-
रिति । अथ च जमकप्रतिपक्षीतोदमयोरपि पुत्राभि-
वञ्चाने अति दत्तकस्य द्वापुत्रादयामेवोभयमात्र-
भागित्वम् । विरोधो दृश्यते यत् पुत्राचार्याणां
पठति । “विगोत्रेण यः पुत्रं संपन्नं प्रविशति । ।
आचूतान् न पुत्रं यः पुत्रतां याति चाप्यन । अत्रात्रा
यदि सकारा निजगोत्रेण वै कृता । दत्ताद्याभिन-
वाको स्युरन्त्या ट ग उच्यते । यत्र स्यात् जमककारो
यदि यातीत्येवम् । अत्रापि पठमाह्वीत् पुत्रेति
प्रथमं चरेदिति” । तद्वचनम् । सन्मतेऽपि यत्तज-
कगोत्रेण अष्टान्नसकारकृतस्य न सक्षीयः पुत्रस्य
सक्षीयैश्च अष्टादिकारकरूपे तम् । यदि च ज-
मकस्योत्तीतपुत्रवर्गे वा सक्षीयो भवति न तदाप्य पुत्रस्य
कर्मभोगीति च विद्वद्भिरिति तत्र अन्वयादप्येव । य-
द्यप्यर्थान्तरगृहीतत्वात्प्रसन्नतात् पूर्वं सकलमिदं तु-
भोदितपुत्रस्यैव । अतस्तुपपत्ते तदानीं यधीतरि अत-
तच्छास्त्राधिकारापत्तेः । किन्तु यच्चमार्तं जमक-
गोत्रेण जतपुत्रान्नसकारस्य पुत्रस्य मिथिपुत्र प्रति-
पक्षीत्या पुत्रपुत्रादिकरणे तम् प्रतिपद्यते । ततश्च
जतस्यकारस्यातीतपुत्रवर्गस्य च सक्षीया अष्टादिकार्यात्
पूर्वं दासत्वाद्येवात् अष्टादिकार्यामन्तरं पुत्रस्य मध्यम ।
अतस्तस्यकारस्यातीतपुत्रवर्गस्य तु परिसङ्ख्याप्राप्तये
तन्मात्रं तच्च विवक्षितम् । अथवा जमकेन अष्टान्न स-
क्षीयोऽपि पुत्रो न पुत्र इत्यपुत्रत्वादेशं यतोऽन्यतप-
पुत्रता यातीति हेतुद्वयदिष्टः । तथा च एकस्य पुत्र-
पटस्य अकारस्य च वैयर्थ्यद्वयमपि परिहृतम् । एवञ्च
अष्टाद्या इत्यतद्व्यवसविज्ञानपद्धतीहिता हिजातीनां
मुपनयनसाम्प्रदयः तु विवाहसाम्प्रदायः । “अन्यथासौ-
ज्ञो दत्तः पुत्रपौत्रोपनादित । अगोत्रेण अशास्त्री-
विधिना स अमासभागिति” प्रागुक्तकथावत्यात् । प्रस-
न्नाह्वीदिति । अत्रार्थव्यवसायविधायिनाम् “अत्रार्थव्य-
वसायस्य कार्ये विप्रस्य पक्षे” इति मतवचो तत्कामस्य
पक्षमप्येवैव उपनयनस्यैवकामस्येन तद्वचनत्वात् ।

अन्यथासौज्ञो दत्तः पुत्रपौत्रोपनादित । अगोत्रेण अशास्त्री-
विधिना स अमासभागिति” प्रागुक्तकथावत्यात् । प्रस-
न्नाह्वीदिति । अत्रार्थव्यवसायविधायिनाम् “अत्रार्थव्य-
वसायस्य कार्ये विप्रस्य पक्षे” इति मतवचो तत्कामस्य
पक्षमप्येवैव उपनयनस्यैवकामस्येन तद्वचनत्वात् ।

एवञ्च सर्वेषामेव दायां कायविशेषमन्वयि-
यत्परिचयविशेषमप्युच्यते उक्तार्थेण अतः सिद्ध-
त्वात् । अतः-गुरुवचनपर्याप्त्याने जतपुत्रस्य दत्त-
कस्य जमकमात्रपुत्रस्य मिथिपुत्र अन्वयस्य पुत्रस्य
यातीत्यस्य अकारस्य जमकप्रतिपक्षीयमाधारस्य मध्यम
उभयोरपि सकारकत्वात् तच्च उभयोरप्युक्त-
पुत्र इत्यभिप्रायान् अतः बोध्यम् । अतएव द्वापुत्रा-
दयो नाम द्विविधौ द्विगम्य । ननु केवलस्यैव
द्विविधकत्वं दृश्यते । यथा हारीता, “जायति द्वेज-
मात्रस्यतन्त्राकृते द्वापुत्रादयश्च अष्टपुत्रादयश्च”
जीर्यापि क्रियाभ्युपगमाद्विपरिचो भवतीत्याह वचुः ।
“क्रियाभ्युपगमात्परे वीजात् दत्तपदीदते । ततो ह
भागिभो दत्तो वीजां सौत्रिक एव चेति” । अत्रातीत-
सौत्रिकदोषंम सौत्रिक तत्र शीलं यदप्यन तदावोक्तस्य
क्रियाभ्युपगमः । तथा “अत्रापि प्रत्येये विद्योतोन
पादित एत । उभयोरप्युक्तस्यैव विपरिचयता च
धर्मता” इति । दत्तकस्य तु तदपरपर मन्वृतं “गो-
त्रिक्ते अनयिदं चरेदिति एत” इति प्रागुक्तमन्-
वचनं तद्विपरिचयार्थं द्वापुत्रमेवास्तीति चेत् दत्तकस्यैव
“अथैवामेकमात्रमेकस्यापि यदुच्यते । सर्वेषामेव तत्
कथादिकत्वात् इति अत्रा” इति बोधायनवचनेन
सौत्रिकधर्मतामात्रम् । “हे आह्वी अष्टादिकथाह्वी वा उपग-
तुहिता एकविण्ठे वा हावतुकीर्णेतु प्रतिपक्षीतार
चोत्पत्तिवितारम् अथ तृतीयात् उक्त्यादिना द्वापुत्रादयश्च
राध्याये सामान्यतोदयनात् दत्तकस्यापि द्विविधकत्वं
सिद्धि । अतएव अष्टापुत्रादयोऽपि “निश्चानां द्वापु-
त्रादयश्चानां द्वयोरिति” सूत्रेण निश्चिद्वापुत्रादयश्चानां
सौत्रिकानां समपरगोत्रद्वयसम्बन्धेना दत्तकादीनां द्वा-
पुत्रादयश्चवदिति सूत्रेण तद्विपरिचयदिष्टः । विद्वत्सूत्र-
ज्ञाप्यकारैः “निश्चिद्वापुत्रादयश्चानां सामान्यतोदय-
दत्तकादीनामिति” । तावदेव चोत्तरवचनो प्रथमेवैव
अमक्षीता चेत्तदा उत्तरस्य पूर्वसाधनेन दत्तमेति ।

144

145

146

दत्तकपुत्रसिद्धि । “अन्यथासोद्भवो दत्त पुत्रसौम्योप-
नायित । स्वगोत्रेण स्वशास्त्रोक्तविधिना स स्वशास्त्र-
भागिति” वशिष्ठस्मृत्यात् । यतश्चास्माद्वदन्त्येवमुक्त्य-
कासाभ्यन्तरवर्तिपरिपद्ये बोध्यम् अन्यथा सुल्लकावेऽधि-
कारयोम्यत्वाभावे गोत्रकावेऽनधिकाराच्च तत्सिद्धि-
रिति । अथ च जनकप्रतिपक्षीलोद्भवयोरपि पुत्राभि-
सम्माने सति दत्तकस्य द्वागुपप्रायणत्वेनोभयमात्म-
भागित्वम् । विप्रो वक्ष्यते यत्तु पुराणनाम्ना
पठति । “विप्रगोत्रेण यः पुत्रं ससृज्य एतिसोपते ।।
आचूडानं न पुत्रं स पुत्रता याति चाप्यत । आचूडा
यदि सकारा निजगोत्रेण वै कृता । दत्ताद्यानां
यास्ते स्युरन्त्या ट.स उच्यते । यदि स्यात् जनकस्यारो
यदि यातीत्येव । सङ्घे पञ्चमाहर्णात् पुत्रेति
प्रथमं परेदिति” । तदन्वयम् । सन्त्येऽपि यज्जन-
कगोत्रेण चूडानसकारकस्य न सङ्घोऽपुत्रत्व
सङ्घोऽपि सङ्घाटिकरकरणे तत् । यदि च जन-
पुत्रोऽतीतपञ्चमो वा सङ्घो भवति न तदाप्य पुत्रत्व
सम्भवतीति च विद्वत्तन्त्रि तत्र अन्वयादपि । पञ्च-
माभ्यन्तरगृहीतस्याप्यनयनात् पूर्वं सकृन्मिदंनु-
भोदितपुत्रत्वव्यवहारानुपपत्ते तदानीं यधीतरि कृते
तच्छास्त्रानधिकारापत्तेः । किन्त्य यच्चनार्थं जनक-
गोत्रेण कृतचूडानसकारस्य पुत्रत्व निश्चितं प्रति-
पक्षीत्वा पुनरुच्चारिकरणे तत् प्रतिपद्यते । तत्र
जनकस्यारोऽतीतपञ्चमस्य च सङ्घोऽपि सङ्घाटिकरणात्
पूर्वं दासत्वाद्येनात् सङ्घाटिकरणात्पुत्रत्व नश्यत् ।
अतस्तस्मात्पुत्रत्वानतीतपञ्चमस्य तु परिपक्षशास्त्रादेव
ननुमात्रं तत्र विवक्षितम् । अथवा जनकेन चूडानं स-
ञ्चतोऽपि पुत्रो न पुत्र इत्यपुत्रत्वादेश यतोऽन्यतश्च
पुत्रता यातीति हेतुरपदि । तथा च एकस्य पुत्र-
पदस्य चकारस्य च वैयर्थ्यं दृष्टव्यमपि परिहृतम् । एवञ्च
चूडाया इत्यतस्तु सर्वविज्ञानपञ्चमीहिणा द्विजातीना-
मुपनयनकामं गृह्यत् तं विवाहलाभम् । “अथमाप्नो-
द्भवो दत्त पुत्रसौम्योपनायित । स्वगोत्रेण स्वशास्त्रोक्त-
विधिना स स्वशास्त्रभागिति” प्रागुक्तकवाक्यत्वात् । पञ्च-
माहर्णादिति । अङ्गवर्षकस्यार्थविभाभिप्राय “अङ्गवर्ष-
कामस्य काव्ये विप्रस्य पञ्चमे” इति मतवचने तत्कामस्य
पञ्चमवर्षस्यैव उपनयनस्यैवकारणत्वेन तदेकमूल्यात् ।

ननु सङ्घाटिकरणादिति न कश्चिन्मात्रेण पुत्रत्वमप्यतः-

सुल्लकानाट । सुल्लकावेऽपि सिद्धाधिकारयोम्यत्वादेव
गोत्रकावेऽपि सकाराधिकारादिमुपप्रादय । चूडाया
गोत्रकामं ट.सु वचनवद्वारेण । पुत्रेतिमिति तत्र सन्त्ये-
त्यर्थोऽधिकार तत्र पुत्रेतिपुत्रकचूडादिभिः पुत्रत्व
सम्पाद्यम् । गृह्येण तु तदापि सकारमात्रात्वेति
सर्वमेवयद्यम् ।

एवञ्च सर्वेणमेव प्राचां काव्यविशेषमन्तर्भाव्यैव
पुत्रपरिपक्षविधानमुपपद्यते उक्तार्थस्य अतःसिद्धि
रिति । अथैवमुक्त्यनयनपर्याय्याने कृतचूडानं दत्त
कस्य जनकमात्रपुत्रत्व निश्चितं अन्यतश्च पुत्रत्व
यातीत्यत्र चकारेण जनकप्रतिपक्षीत्वाधारण्य नश्यत्
उभयोरपि सकारकत्वात् तत्र उभयोरप्यदोरद
पुत्र इत्यभिप्रेत्याने सति बाध्यम् । अयमेव द्वागुप-
प्रायो नाम द्विपक्षो द्विगताय । ननु हेतुजन्यैव
द्विपक्षकत्वं दृश्यते । यदा हारीतः “जोषति हेतुज-
माप्तरणातन्वप्राप्तं द्वागुपप्रायश्च अङ्गुलीकत्वात्”
जोषत्यपि क्रियाभ्युपगमादिपक्षो भवतीत्याह मतः ।
“क्रियाभ्युपगमात्पक्षे वीजार्थं यत्प्रदीयते । तस्यैव
भागिनो दत्तो योजो सौत्रिक एव चेति” । अङ्गुलीक-
सौत्रिकयोर्भयं सौत्र तत्र वीजं ददप्य तदाद्योरित्यद
क्रियाभ्युपगमः । तथा “अपुत्रेण परस्मै नियोगोऽन-
पादित एत । उभयोरप्यकारक्यो विपक्ष्यता च
धर्मेत” इति । दत्तकस्य तु तदपक्षपरं प्रत्युत “गोम-
रिक्ते जनयितुं करेहृत्विप एत” इति प्रागुक्तमन-
यनं तद्विपरीतार्थपाङ्कमेवास्तीति चेन्न दत्तकादिष्वपि
“सर्वेणामेकधर्मापामेकस्यापि यदुच्यते । सर्वेणामेव तत्
कृषादिहेतुपा दिति चेत्ता” इति बोधायनवचनेन
हेतुजनधर्माभात् । “हे आहं कृषादिहेतुपा हे वा पृथग
तुद्दिश एकादिगडे वा हावतुकीर्त्तयेत् प्रतिपक्षीतार
चोत्पादयितारम् वा तृतीयात् पुरुषादिति काङ्क्षादनप्र-
राध्याये सामान्यतोऽर्थनाञ्च दत्तकस्यापि द्विपक्षक-
सिद्धि । अतएव सत्यापाटोऽपि “निजानां द्वागु-
प्रायणाभां द्वयोरिति” कृषेण निजद्वागुप्रायणाभां
चोत्पन्नानां समपरगोत्रद्वयसम्बन्धज्ञा दत्तकादीनां द्वा-
गुप्रायणवदिति कृषेण तद्विपरीतदिदि । विद्वत्तन्त्रि-
ज्ञाप्यकारे “नित्यद्वागुप्रायणमसङ्गं नातिव्याप्य
दत्तकादीनामिति” । तावदेव नोत्तरवृत्ततौ प्रथमेनैव
उपपक्षीत्वा चेत्तदा उत्तरस्य पूर्वत्वात्तदेव दत्तमेति ।

